

ANTROPOLOGICKÝ SLOVNÍK
(s přihlédnutím k dějinám literatury a umění)
aneb co by mohl o člověku vědět každý člověk

Jaroslav Malina a kolektiv

20 000 hesel

CERM

Jaroslav Malina a kolektiv Antropologický slovník

2. strana

O vydání *Antropologického slovníku* se zasloužily laskavou podporou tyto instituce:

ROCHE s.r.o., Dukelských hrdinů 52, 170 00 Praha 7 – generální partner

HOŠEK MOTOR a. s., Žarošická 17, 628 00 Brno – hlavní partner

NOVATECH CZ, s. r. o., Hrnčířská 7, 602 00 Brno

TISKÁRNA EXPODATA-DIDOT, spol. s r. o., Výstaviště 1, 648 75 Brno

*

Grantová agentura České republiky a Ministerstvo školství České republiky

Komparační analýza mezinárodního pojmosloví biologicko-socio-kulturní antropologie a z ní vyplývající návrh českého oborového pojmosloví (GA ČR 404/09/1230)

Antropologie smrti: komparační sociokulturní analýza umírání, smrti, pohřebních ritů a rituálů (GA ČR 404/06/0346)

Internetová databáze lidských kosterních pozůstatků odkrytých archeologickými výzkumy na Moravě a ve Slezsku (GA ČR 404/08/0582)

Sexuální dimorfismus a dědičné založení tvaru lidské ruky (GA ČR 305/05/P303)

Pastýři černohlavých – Vládoucí a ovládaní na starověkém Blízkém východě (GA ČR + DFG 404/08/J013)

Výzkumný záměr Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze „Antropologie komunikace a lidské adaptace“ (číslo záměru: MSM 0021620843)

Výzkumný záměr Filozofické fakulty Masarykovy univerzity „Středisko pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních“ (číslo záměru MSM 0021622435)

Výzkumný záměr Orientálního ústavu Akademie věd České republiky, v.v.i., „Výzkum náboženských systémů, historie, jazyků, literatur a kultur zemí Asie a Afriky“ (2005–2011) (číslo záměru: AV0Z90210515)

Výzkumný záměr Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity „Diverzita biotických společenstev a populací“ (číslo záměru: MSM 0021622416)

Výzkumný záměr Ústavu živočišné fyziologie AV ČR, v.v.i., „Genetický, funkční a vývojový potenciál živočišných buněk, tkání a organismů a jejich využití v medicíně, ekologii a zemědělství“ (číslo záměru: AV0Z50450515)

*

LIBRI, spol. s r.o., nakladatelství encyklopedické literatury, Hořejší nábřeží 17, 150 00 Praha 5-Smíchov (www.libri.cz)

Nadace Universitas v Brně

Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity

Společnost pro podporu univerzitních aktivit v Brně a Praze

3. strana

Antropologický slovník aneb co by mohl o člověku vědět každý člověk

In memoriam Jana Hellera, Blahoslava Hrušky, Stanislava Komendy a Vladimíra Sadka

Jaroslav Malina a kolektiv

Dalibor Antalík, František Bahenský, Luboš Bělka, Milan Beneš, Petra Beran-Cimbůrková, Zuzana Bláhová-Sklenářová, Vladimír Blažek, Kateřina Boberová, Pavel Bravený, Vít Bubeník, Ivo T. Budil, Lenka Budilová, Petr Bureš, František Čapka, Eva Čermáková, Miroslav K. Černý, Roman Čihák, Martin Čuta, Marie Dohnalová, Gabriela Dreslerová, Petr Dubový, Josef Duda, Pavel Dufek, Petra Duchečková, Hana Eliášová, Michaela Endlicherová, Eva Ferrarová, Dana Fialová, Jan Filipický, Eduard Fuchs, Jiří Gaisler, Martin Golec, Andrea Grígelová, Jan Heller, Tomáš Hirt, Petr Hlaváček, Martin Hložek, Jiří Hlušička, Karel Hnilica, Jan Holčík, Martin Holub, Helena Honcoopová, Ladislava Horáčková, Drahomír Horký, Michal Horsák, Břetislav Horyna, Cyril Höschl, Blahoslav Hruška, Ondřej Hubáček, Jan Huták, Petr Charvát, Alena Jaklová, Marek Jakoubek, Mikoláš Jurda, Zdeněk Justoň, Josef Kandert, Oldřich Kašpar, Jan Keller, Helena Klempererová, Josef Kolmaš, Stanislav Komárek, Stanislav Komenda, Kateřina Konášová, Zuzana Korecká, Jaromír Kovárník, Miroslav Králík, Michaela Králíková, Soňa Krásná, Michaela Křivanová, Tereza Kuldová, Miloslav Lapka, Monika Laštovičková, Věra Linhartová, Pavel Lízal, Miriam Löwensteinová, Klára Macúchová, Tomáš Machalík, Tatiana Machalová, Miloš Macholán, Giuseppe Maiello, Jaroslav Malina, Martin Matějů, Tereza Mikešová, Zuzana Moravčíková, Vojtěch Mornstein, Lucie Mornsteinová, Tomáš Mořkovský, Dagmar Muchnová, Rudolf Musil, Milan Nakonečný, Lucie Nečasová, Bedřich Nosek, Vlastimil Novák, Marie Nováková, Nea Nováková, Jan Novotný, Vladimír Novotný, Jaroslav Oliverius, Lucie Olivová, Libor Páč, Dalibor Papoušek, Marie Pardyová, Jiří Pavelka, Josef Pavlík, Petr Pavlík, Jana Pečírková, Lukáš Pecha, Markéta Pechníková, Robin Pěnička, Jana Petrásková, Miloslav Petrušek, Mariana Pfliegerová, Jana Pleskalová, Ivo Pospíšil, Miroslav Prokopec, Jiří Prosecký, Martin Prudký, Vladimír Přivratský, Barbora Půtová, Michaela Račanská, Jiřina Relichová, Markéta Rendlová, Olga Rezáková, Martin Rychlík, Alena Řiháková, Vladimír Sadek, Sandra Sázellová, František Sehnal, Karel Sklenář, Vladimír Sklenář, Jaroslav Skupnik, Miloslav Slabina, Irena Smetáčková, Ludmila Sochorová, Tereza Sojková, Věra Sokolová, Vladimír Souček, Jana Součková, Martin Soukup, Václav Soukup, Eva Steinbachová, Jiří A. Svoboda, Jan Sýkora, Leoš Šatava, Jiřina Šedinová, Lukáš Šín, Miloš Štědroň, Irena Štěpánová, Helena Šulová, Lenka Šulová, Richard Thér, Michal Tošner, Zdeněk Tvrдый, Zdeněk Uherek, Josef Unger, Petra Urbanová, Břetislav Vachala, Jana Válková, Václav Vančata, Marina Vančatová, Daniel Vaněk, Michaela Vaňharová, Lenka Vargová, Jiří Vorlíček, František Vrhel, Martina Wagenknechtová, Renata Weinerová, Jiří Winkler, Jiří Woitsch, Jan Záhořík, Michaela Zelinková, Marcela Zoufalá, Jaroslav Zvěřina

Akademické nakladatelství CERM

Brno 2009

4. strana

Text © Dalibor Antalík, František Bahenský, Luboš Bělka, Milan Beneš, Petra Beran-Cimbůrková, Zuzana Bláhová-Sklenářová, Vladimír Blažek, Kateřina Boberová, Pavel Bravený, Vít Bubeník, Ivo T. Budil, Lenka Budilová, Petr Bureš, František Čapka, Eva Čermáková, Miroslav K. Černý, Roman Čihák, Martin Čuta, Marie Dohnalová, Gabriela Dreslerová, Petr Dubový, Josef Duda, Pavel Dufek, Petra Duchečková, Hana Eliášová, Michaela Endlicherová, Eva Ferrarová, Dana Fialová, Jan Filipický, Eduard Fuchs, Jiří Gaisler, Martin Golec, Andrea Grígelová, Jan Heller, Tomáš Hirt, Petr Hlaváček, Martin Hložek, Jiří Hlušička, Karel Hnilica, Jan Holčík, Martin Holub, Helena Honcoopová, Ladislava Horáčková, Drahomír Horký, Michal Horský, Břetislav Horyna, Cyril Höschl, Blahoslav Hruška, Ondřej Hubáček, Jan Huták, Petr Charvát, Alena Jaklová, Marek Jakoubek, Mikoláš Jurda, Zdeněk Justoň, Josef Kandert, Oldřich Kašpar, Jan Keller, Helena Klempererová, Josef Kolmaš, Stanislav Komárek, Stanislav Komenda, Kateřina Konášová, Zuzana Korecká, Jaromír Kovárník, Miroslav Králík, Michaela Králíková, Soňa Krásná, Michaela Křivanová, Tereza Kuldová, Miloslav Lapka, Monika Laštovičková, Věra Linhartová, Pavel Lízal, Miriam Löwensteinová, Klára Macúchová, Tomáš Machalík, Tatiana Machalová, Miloš Macholán, Giuseppe Maiello, Jaroslav Malina, Martin Matějů, Tereza Mikešová, Zuzana Moravčíková, Vojtěch Mornstein, Lucie Mornsteinová, Tomáš Mořkovský, Dagmar Muchnová, Rudolf Musil, Milan Nakonečný, Lucie Nečasová, Bedřich Nosek, Vlastimil Novák, Marie Nováková, Nea Nováková, Jan Novotný, Vladimír Novotný, Jaroslav Oliverius, Lucie Olivová, Libor Páč, Dalibor Papoušek, Marie Pardyová, Jiří Pavelka, Josef Pavlík, Petr Pavlík, Jana Pečírková, Lukáš Pecha, Markéta Pechníková, Robin Pěnička, Jana Petrásková, Miloslav Petrusek, Mariana Pflegerová, Jana Pleskalová, Ivo Pospíšil, Miroslav Prokopec, Jiří Prosecký, Martin Prudký, Vladimír Přivratský, Barbora Půtová, Michaela Račanská, Jiřina Relichová, Markéta Rendlová, Olga Rezáková, Martin Rychlík, Alena Řiháková, Vladimír Sadek, Sandra Sázellová, František Sehnal, Karel Sklenář, Vladimír Sklenář, Jaroslav Skupnik, Miloslav Slabina, Irena Smetáčková, Ludmila Sochorová, Tereza Sojková, Věra Sokolová, Vladimír Souček, Jana Součková, Martin Soukup, Václav Soukup, Eva Steinbachová, Jiří A. Svoboda, Jan Sýkora, Leoš Šatava, Jiřina Šedinová, Lukáš Šín, Miloš Štědroň, Irena Štěpánová, Helena Šulová, Lenka Šulová, Richard Thér, Michal Tošner, Zdeněk Tvrđý, Zdeněk Uherek, Josef Unger, Petra Urbanová, Břetislav Vachala, Jana Válková, Václav Vančata, Marina Vančatová, Daniel Vaněk, Michaela Vaňharová, Lenka Vargová, Jiří Vorlíček, František Vrhel, Martina Wagenknechtová, Renata Weinerová, Jiří Winkler, Jiří Woitsch, Jan Záhořík, Michaela Zelinková, Marcela Zoufalá, Jaroslav Zvěřina, 2009.

Obálka, grafická a typografická úprava © Jan Jordán, 2009.

Ilustrace © Vladimír Renčín, 2009.

Sazba: Martin Čuta – Tomáš Mořkovský, 2009.

Vydalo © Akademické nakladatelství CERM v Brně, 2009.

Tisk: Tiskárna Expodata-Didot, spol. s r. o., Výstaviště 1, 648 75 Brno.

Tato publikace ani jakákoli její část nesmí být přetiskována, kopírována či jiným způsobem rozšiřována bez výslovného povolení vydavatele.

ISBN 978-80-7204-560-0

5. strana

Obsah

1. Úvod

2. Slovník

A–Ž

3. Bibliografie

6. strana

7. strana

1. Úvod

Moderní antropologie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, *logos*, „věda“ = „věda o člověku“) je interdisciplinární vědecký obor hledající odpovědi na základní otázky lidského rodu: „Odkud jsme? Jací jsme? Kam jdeme?“ Vychází z poznání, že lidé a lidská společenství, jejich vznik, vývoj a proměny jsou určovány navzájem se ovlivňujícími danostmi biologickými, medicínskými, psychologickými, sociálními, kulturními atd. Nezbytností v této vědecké disciplíně je proto celostní výzkum. Antropologie studuje biologickou variabilitu člověka, podobnosti a rozdíly ve vztahu k ostatním biologickým druhům (zejména našim nejbližším příbuzným – primátům) a lokální sociokulturní varianty univerzálních struktur lidského myšlení a chování, jejich rozdílnosti a podobnosti v celém kontinuu vývoje i možného budoucího směřování.

Zmíněné celostní rozpětí antropologie odráží obsah *Antropologického slovníku*. Specifikou slovníku je jeho originální koncepce, vymykající se všem obdobným pracím, které byly dosud na toto téma ve světě vydány. Slovník byl programově budován jako integrální databáze poznatků, jichž bylo v oblasti věd o člověku, společnosti a kultuře dosaženo v kontextu vývoje antropologie a jejích subdisciplín, výzkumných metod, paradigmat a teorií. Na rozdíl od standardních anglosaských slovníků však rozšiřuje tematický záběr o oblast krásné literatury a umění. Jeho součástí se stala komplexní řada hesel věnovaných oblasti umělecké kultury, kterou tradiční antropologie do značné míry opomíjela, takže vydání tohoto slovníku lze označit za příspěvek k rozvoji dosud málo celosvětově zpracované *antropologie umění*.

Antropologický slovník je nestandardní také z hlediska rozsahu jednotlivých hesel. Při vytváření jeho koncepce se samozřejmě nabízela tradiční cesta, totiž podříditi šíři hesel tomu, jaký význam je jednotlivým vědcům nebo tematickým okruhům obecně přičítán. Pokud bychom přistoupili na tento konzervativní přístup, vytvořili bychom sice standardní, ale v mnoha směrech duplicitní dílo. O významných antropologických směrech, paradigmatech a osobnostech český čtenář bez problému získá dostatečné množství informací z již existujících a na českém trhu dostupných knih českých i světových antropologů. Proto jsme se při vytváření databáze tohoto slovníku vydali poněkud jinou cestou. Součástí dějin každé vědy jsou dosud nedocenění badatelé a relativně marginální vědecká díla, jejichž objevení a prezentace pro vědeckou i laickou veřejnost výrazně rozšíří paradigma současné antropologie. V tomto smyslu je možné tvorbu a vydání tohoto slovníku označit za příspěvek k obohacení *epistemologických základů antropologie* o významné, avšak dosud opomíjené osobnosti a tematické okruhy vědy o člověku a kultuře. K obšírněji pojednaným tématům patří také vznik základních obživných strategií (lov, zemědělství), sídlení (urbanizace), organizace společnosti a kultura (městská civilizace, raný stát), technologie (kamenná industrie, keramika, metalurgie), příbuzenství, sexualita, manželství, rituály, právo, mytologie, náboženství, písmo, literatura aj. Svým původem jsou tato témata většinou spjata s oblastmi starého Předního východu, Dálného východu a indického subkontinentu, odkud pak vzešly mnohé inspirace a podněty pro jiné civilizace a kultury včetně naší, evropské.

Uspořádání hesel ve slovníku vychází z pravidel pro abecední řazení, které stanovuje česká státní norma ČSN 97 6030 Abecední řazení.

Rozhoduje abecední pořadí souvislé řady písmen tučně vytištěného názvu hesla; u většiny termínů přejatých do češtiny z cizích jazyků následuje údaj o jejich původu – například: **demokracie** (z řečtiny *dēmos*, „lid“ a *kratiá*, „vláda“), vláda lidu (...). Při stejném znění názvu jsou nejprve řazena hesla věcná, potom hesla, jejichž název je vlastním jménem, a nakonec hesla biografická.

Základní abecední řazení je provedeno postupně podle jednotlivých znaků odleva doprava, a to podle standardizované české národní abecedy doplněné písmeny q, w, x: a, b, c, č, d, e, f, g, h, ch, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, ř, s, š, t, u, v, w, x, y, z, ž. Tato písmena mají primární řadící vlastnost. Velká a malá písmena nemají na abecední řazení vliv – mají stejnou řadící platnost. Písmena s diakritickými znaménky, která ve výše uvedené řadě nejsou uvedena (tj. *á, d', é, ě, í, ň, ó, t', ú, ů, ý*), se posuzují jako prostá základní písmena bez diakritických znamének. Totéž platí i pro písmena s diakritickými znaménky v jiných národních abecedách, včetně nerozepsaných přehlásek (*à, â, ä, ç, è, ê, í, l', ł, ô, ö, í, ü, ž*). Tato písmena mají pouze sekundární řadící platnost, to znamená, že se k jejich odlišnosti od základního písmene standardizované české národní abecedy přihlíží teprve až při jinak zcela totožných slovech (nepostačí-li k rozlišení dvou slov písmena standardizované národní abecedy).

Vyskytnou-li se ve slovech písmena z jiných abeced než z latinky (například cyrilská, řecká, hebrejská, arabská a jiná jména), řadí se podle stanoveného způsobu přepisu v rámci latinské abecedy.

Číslice a skupiny číslic (včetně případné desetinné čárky nebo znaménka minus) se řadí podle číselné hodnoty číslic – ve vzestupném číselném pořadí až za abecedu, tedy: ... v, w, x, y, z, ž, 0, 1, 2, 3, ...

Vyskytují-li se interpunkční znaménka, značky a obrazce, řadí se taková hesla až na konec abecedy, respektive až za číslice, a to v tomto pořadí: . , ; ? ! : ,, (všechny tvary uvozovek) – | / \ () // [] < > { } . Například:

magie (z řečtiny: *mageia*, „čarodějnictví“), ...

magie počátku (magie prvního dne), tradiční ...

magie, homeopatická, podle *hypotéz ...

magie, kontaktní, podle *hypotéz ...

magie, sympatetická, souhrnné označení ...

U hesel definovaných z hlediska určitého oboru následuje zpravidla za tučně vytištěným názvem hesla oborové označení standardním písmem v hranatých závorkách: **autoregulace** [fyziologie].

Hesla složená z adjektiv a substantiv jsou kvůli rychlejší orientaci uváděna nikoli v duchu české tradice, zpravidla tedy nejdříve adjektivum a pak substantivum, nýbrž v inverzním postavení (například: **antropologie, obecná**), které je v hesle vyznačeno čárkou a ve slovníku je zachováno ve tvaru odkazu: **obecná antropologie**, *antropologie, obecná); týká se i ustálených složených termínů (Dálný východ, Nový svět, Nový zákon, Přední východ).

Kurzívou jsou vyznačeny názvy časopisů a knižních děl, dále odborné cizojazyčné názvy, případně důležitější fakta. Pokud dílo nebylo přeloženo do češtiny, pak je kurzívou uveden originální název díla v původním jazyce a v závorce je standardním písmem zaznamenán pracovní překlad názvu díla. Jména a pojmy uvnitř hesel opatřené znakem * znamenají odkaz na jejich existenci ve slovníku.

U pojmů z obecné antropologie a dalších oborů zpravidla uvádíme i jejich latinskou či řeckou etymologii s vyznačením délek slabik v latině a kvality samohlásek řecké abecedy, protože u většiny pojmů jde o výrazy, které patří k obecné kulturní úrovni, a jejich užívání předpokládá i správnou výslovnost. U hesel, jež představují odborné anatomické termíny z oblasti lékařské antropologie, jsme však od tohoto úzu ustoupili kvůli jejich větší přehlednosti. U hesel z oblasti antropologie etnicity (etnika, etnické skupiny, národy apod.) představuje uvedený výraz správnou a spisovnou českou podobu názvu etnika (vysazeno tučně), v závorce je někdy uveden další název, který byl užíván v českém kontextu dříve, případně i původ a tvar názvu v jazyce daného či jiného etnika.

Na konci každého hesla (vyjma hesel krátkých a hesel obecně sdíleného obsahu, leč v daném kontextu antropologického slovníku potřebných) je uvedeno autorství a všichni autoři mají ve slovníku odborné *curriculum vitae*.

V závěru slovníku se nachází tematicky rozčleněná bibliografie, zahrnující zejména příručky a přehledové práce (jen výjimečně úzce specializované publikace) a seznam citované literatury.

Antropologický slovník může sloužit jako běžný výkladový slovník, ale také jako učebnice antropologie. Případný zájemce by měl zahájit studium u hesla **antropologie**, které díky systému odkazů na relevantní hesla tvoří základní orientační schéma studia. Pak snad obstojí i před řeckou sfingou, která kdysi číhala na skále před Thébami, aby kolemjdoucím kladla hádanku: „Kdo chodí ráno po čtyřech, ve dne po dvou a večer po třech nohou?“ Kdo neuhodl, toho zahubila. Její záhadu rozluštil až Oidipús: „Je to člověk! Jako dítě leze po čtyřech, jako muž chodí po dvou a ve stáří si pomáhá holí.“ Člověk je však nejen záhadou sfingy. Ale kdo vlastně je, odkud přichází a kam jde? To je tajemství, kterým se zabývá nejen antropologie – snažíme se je odhalit neustále my všichni a jistě nás nepřestane zajímat ani v budoucnu. V tomto slovníku nás kousek na cestě poznání povede antropologie a snad správným směrem

...

Ve více než stoleté historii české antropologie je slovník prvním dílem tohoto druhu. Sestavili jej naši přední odborníci, a to nejen pro studenty antropologie a „příbuzných“ disciplín (archeologie, biologie, ekonomie, etnologie, historie, kulturologie, lingvistiky, mediálních studií, medicíny, politologie, právních věd, psychologie, religionistiky, sexuologie nebo sociologie), ale i pro učitele a studenty středních škol a širší veřejnost.

Slovník obsahuje okolo 20 000 hesel uložených na kompaktním disku.

Ilustrace Vladimír Renčín.

Text na zadní desku:

Moderní antropologie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, *logos*, „věda“ = „věda o člověku“) je interdisciplinární vědecký obor hledající odpovědi na základní otázky lidského rodu: „Odkud jsme? Jací jsme? Kam jdeme?“ Vychází z poznání, že lidé a lidská společenství, jejich vznik, vývoj a proměny jsou určovány navzájem se ovlivňujícími danostmi biologickými, medicínskými, psychologickými, sociálními, kulturními ... Naprostou nezbytností v této vědecké disciplíně je proto celostní výzkum. Antropologie studuje biologickou variabilitu člověka, podobnosti a rozdíly ve vztahu k ostatním biologickým druhům (zejména našim nejbližším příbuzným – primátům) a lokální varianty univerzálních struktur lidského myšlení a chování, jejich rozdílnosti a podobnosti v celém kontinuu vývoje i možného budoucího směřování.

Zmíněné celostní rozpětí antropologie odráží obsah *Antropologického slovníku*. Specifikou slovníku je jeho originální koncepce, vymykající se všem obdobným pracím, které byly dosud na toto téma ve světě vydány. Slovník byl programově budován jako integrální databáze poznatků, jichž bylo v oblasti věd o člověku, společnosti a kultuře dosaženo v kontextu vývoje antropologie a jejích subdisciplín, výzkumných metod, paradigmat a teorií. Na rozdíl od standardních anglosaských slovníků však rozšiřuje tematický záběr o oblast krásné literatury a umění. Jeho součástí se stala komplexní řada hesel věnovaných oblasti umělecké kultury, kterou tradiční antropologie do značné míry opomíjela, takže vydání tohoto slovníku lze označit za příspěvek k rozvoji dosud málo celosvětově zpracované *antropologie umění* a k obohacení *epistemologických základů antropologie*. K obšírněji pojednaným tématům patří také vznik základních obživných strategií (lov, zemědělství), sídlení (urbanizace), organizace společnosti a kultura (městská civilizace, raný stát), technologie (kamenná industrie, keramika, metalurgie), příbuzenství, sexualita, manželství, rituály, právo, mytologie, náboženství, písmo, literatura aj. Svým původem jsou tato témata většinou spjata s oblastmi starého Předního východu, Dálného východu a indického subkontinentu, odkud pak vzešly mnohé inspirace a podněty pro jiné civilizace a kultury včetně naší, evropské.

Ve více než stoleté historii české antropologie je slovník prvním dílem tohoto druhu. Sestavili jej naši přední odborníci, a to nejen pro studenty antropologie a „příbuzných“ disciplín (archeologie, biologie, ekonomie, etnologie, historie, kulturologie, lingvistiky, mediálních studií, medicíny, politologie, právních věd, psychologie, religionistiky, sexuologie nebo sociologie), ale i pro učitele a studenty středních škol a širší veřejnost.

Antropologický slovník může sloužit jako běžný výkladový slovník, ale také jako učebnice antropologie. Případný zájemce by měl zahájit studium u hesla **antropologie**, které díky systému odkazů na relevantní hesla tvoří základní orientační schéma studia. Pak snad obstojí i před řeckou sfinjou, která kdysi číhala na skále před Thébami, aby kolemjdoucím kladla hádanku: „Kdo chodí ráno po čtyřech, ve dne po dvou a večer po třech nohou?“ Kdo neuhodl, toho zahubila. Její záhadu rozluštil až Oidipús: „Je to člověk! Jako dítě leze po čtyřech, jako muž chodí po dvou a ve stáří si pomáhá holí.“ Člověk je však nejen záhadou sfinjy. Ale kdo vlastně je, odkud přichází a kam jde? To je tajemství, kterým se zabývá nejen antropologie – snažíme se je neustále odhalovat my všichni a jistě nás nepřestane zajímat ani v budoucnu. V tomto slovníku nás kousek na cestě poznání povede antropologie a snad správným směrem

...

Ilustrace Vladimír Renčín.

*

Poděkování

Slovník vznikl díky spolupráci s řadou odborníků z českých akademických institucí zejména v rámci projektů Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity: edice *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů* (v letech 2000–2008 publikováno 40 svazků), trojsvazková publikace *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy* a sedmi grantových projektů: *Internetové centrum pro studium antropologie* (FRVŠ, projekt tematického okruhu F5, 2718/2005); *Zavedení nového předmětu Antropologie občanské společnosti* (FRVŠ, projekt tematického okruhu F5, č. j. 1022/2006); *Lidská sexualita a kultura: Obecně antropologická a sexuologická analýza* (GA ČR 403/05/2552); *Antropologie smrti: komparační sociokulturní analýza umírání, smrti, pohřebních ritů a rituálů* (GA ČR 404/06/0346); Rozvojový projekt na rok 2007: *Inovace výuky předmětů biologicko-socio-kulturní antropologie* (MŠMT); *Vytvoření publikační elektronické platformy pro učitele a studenty antropologie v České republice* (FRVŠ 1268 F4 d / 2007); Výzkumný záměr Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity „Diverzita biotických společenstev a populací“ (číslo záměru MSM 0021622416); Výzkumný záměr Ústavu živočišné fyziologie AV ČR, v.v.i., „Genetický, funkční a vývojový potenciál živočišných buněk, tkání a organismů a jejich využití v medicíně, ekologii a zemědělství“ (číslo: AV0Z50450515).

Rád proto vyslovuji poděkování za spoluautorství slovníku kolegyním a kolegům, jimiž jsou: Dalibor Antalík (religionistika), František Bahenský (etnická antropologie), Luboš Bělka (religionistika), Milan Beneš (andragogika), Petra Beran-Cimbůrková (antropologie umění), Zuzana Bláhová-Sklenářová (archeologie), Vladimír Blažek (etologie člověka), Kateřina Boberová (molekulární antropologie), Pavel Bravený (fyziologie), Vít Bubeník (jazyková typologie), Ivo T. Budil (obecná antropologie), Lenka Budilová (sociální a kulturní antropologie), Petr Bureš (botanika), František Čapka (historie), Eva Čermáková (archeologie), Miroslav K. Černý (muzikologie), Roman Čihák (skalní umění), Martin Čuta (antropometrie, osteometrie, funkční antropologie), Marie Dohnalová (antropologie občanské společnosti), Gabriela Dreslerová (archeozoologie), Petr Dubový (neurovědy), Josef Duda (zooantropologie), Pavel Dufek (politologie), Petra Duchečková (fyzická antropologie), Hana Eliášová (forenzní antropologie), Michaela Endlicherová (kastelologie), Eva Ferrarová

(gender), Dana Fialová (dentální antropologie), Jan Filipický (indologie), Eduard Fuchs (matematika), Jiří Gaisler (zoologie), Martin Golec (archeologie), Andrea Grigelová (antropologie práva), Jan Heller (biblistika, religionistika), Tomáš Hirt (sociální a kulturní antropologie), Petr Hlaváček (technologie obuvi), Martin Hložek (archeologie), Jiří Hlušíčka (dějiny umění), Karel Hnilica (sociální psychologie), Jan Holčík (dějiny medicíny), Martin Holub (experimentální archeologie), Helena Honcoopová (japanistika), Ladislava Horáčková (anatomie, paleopatologie), Drahomír Horký (histologie), Michal Horsák (malakologie), Břetislav Horyna (filozofie, religionistika), Cyril Höschl (psychologie, psychiatrie), Blahoslav Hruška (sumerologie, asyriologie, religionistika), Ondřej Hubáček (kulturologie, sociologie), Jan Huták (funkční antropologie), Petr Charvát (orientalistika, počátky státu v jihozápadní Asii), Alena Jaklová (bohemistika), Marek Jakoubek (sociální a kulturní antropologie), Mikoláš Jurda (antropologie), Zdeněk Justoň (sociální antropologie), Josef Kandert (etnologie), Oldřich Kašpar (amerikanistika), Jan Keller (sociologie), Helena Klempererová (antropologie paleolitu), Josef Kolmaš (sinologie, tibetanistika), Stanislav Komárek (obecná a filozofická antropologie), Stanislav Komenda (biometrie), Kateřina Konášová (fyzická antropologie), Zuzana Korecká (amerikanistika), Jaromír Kovárník (prehistorická archeologie), Miroslav Králík (fyzická a forenzní antropologie), Michaela Králíková (archeologická antropologie), Soňa Krásná (trasologie), Michaela Křivanová (dentální antropologie), Tereza Kuldová (sociální antropologie), Miloslav Lapka (krajinná a sociální ekologie), Monika Laštovičková (dějiny antropologie), Věra Linhartová (dějiny medicíny, komunikace), Pavel Lizal (genetika), Miriam Löwensteinová (koreanistika), Klára Macúchová (japanistika), Tomáš Machalík (historie), Tatiana Machalová (antropologie práva), Miloš Macholán (zoologie), Giuseppe Maiello (sociokulturní antropologie), Jaroslav Malina (obecná antropologie), Martin Matějů (sociologie), Tereza Mikešová (fyzická antropologie), Zuzana Moravčíková (sociální antropologie), Vojtěch Mornstein (biofyzika), Lucie Mornsteinová (japanistika), Tomáš Mořkovský (antropologie smrti), Dagmar Muchnová (klasická filologie, grecistika), Rudolf Musil (geologie, paleontologie), Milan Nakonečný (sociální psychologie), Lucie Nečasová (kulturologie), Bedřich Nosek (hebraistika, judaistika), Vlastimil Novák (numizmatika), Marie Nováková (fyziologie), Nea Nováková (orientalistika), Jan Novotný (fyzika), Vladimír Novotný (biologická antropologie), Jaroslav Oliverius (arabistika), Lucie Olivová (sinologie), Libor Páč (historie anatomie), Dalibor Papoušek (religionistika), Marie Pardyová (klasická studia a klasická archeologie), Jiří Pavelka (teorie a historie literatury), Josef Pavlík (funkční antropologie), Petr Pavlík (gender), Jana Pečírková (dějiny starověku a asyriologie), Lukáš Pecha (asyriologie), Markéta Pechníková (fyzická antropologie), Robin Pěnička (archeologická antropologie), Jana Petrásková (sociální antropologie), Miloslav Petrušek (sociologie), Mariana Pfliegerová (sociální a kulturní antropologie), Jana Pleskalová (jazykověda), Ivo Pospíšil (jazykověda, teorie a historie literatury), Miroslav Prokopec (historie antropologie), Jiří Prosecký (asyriologie), Martin Prudký (biblistika, hebraistika, religionistika), Vladimír Přívratský (evoluční antropologie), Barbora Půtová (kulturologie, dějiny umění), Michaela Račanská (dentální antropologie), Jiřina Relichová (genetika), Markéta Rendlová (kulturologie), Olga Rezáková (antropologie hudby), Martin Rychlík (etnologie), Alena Řiháková (dějiny antropologie), Vladimír Sadek (hebraistika, judaistika), Sandra Sázelová (sociální a kulturní antropologie), František Sehnal (entomologie), Karel Sklenář (archeologie), Vladimír Sklenář (biochemie), Jaroslav Skupnik (antropologie příbuzenství), Miloslav Slabina (archeologie), Irena Smetáčková (gender), Ludmila Sochorová (etnografie), Tereza Sojková (bibliografie), Věra Sokolová (gender), Vladimír Souček (asyriologie, chetitologie), Jana Součková (chetitologie, historie starověkého Předního východu), Martin Soukup (biokulturologie, sociální a kulturní antropologie), Václav Soukup (kulturologie, sociokulturní antropologie), Eva Steinbachová (kulturologie), Jiří A. Svoboda (archeologie, paleoetnologie), Jan Sýkora

(japanistika), Leoš Šatava (etnická antropologie), Jiřina Šedinová (hebraistika), Lukáš Šín (etnická antropologie), Miloš Štědroň (muzikologie), Irena Štěpánová (etnografie), Helena Šulová (kulturologie), Lenka Šulová (sociální psychologie), Richard Thér (experimentální archeologie), Michal Tošner (kulturní antropologie), Zdeněk Tvrдый (etnická antropologie), Zdeněk Uherek (etnografie, etnologie), Josef Unger (antropologie smrti, archeologická antropologie), Petra Urbanová (forenzní antropologie), Břetislav Vachala (egyptologie), Jana Válková (kulturologie), Václav Vančata (paleoantropologie, primatologie), Marina Vančatová (primatologie), Daniel Vaněk (forenzní genetika), Michaela Vaňharová (molekulární antropologie), Lenka Vargová (anatomie, paleopatologie), Jiří Vorlíček (medicína), František Vrhel (obecná antropologie, amerikanistika, antropologie sexuality), Martina Wagenknechtová (fyzická antropologie), Renata Weinerová (romská studia), Jiří Winkler (sociální politika), Jiří Woitsch (etnologie), Jan Záhořík (etnická antropologie), Michaela Zelinková (tafonomie), Marcela Zoufalá (kulturologie), Jaroslav Zvěřina (antropologie sexuality).

Za připomínky, doplňky a korektury děkuji kolegyním a kolegům, jimiž jsou: Pavel Bláha, Martin Bouchal, Viktor Černý, Miloš Čižmář, Miluše Dobisíková, Jiří Doležel, Jan Dušek, Jan Fridrich, Milan Gelnar, Diana Havleová, Jan Helešic, Stanislav Komenda, Tereza Kozárková, Josef Krátoška, Marek Kučera, Martin Kuna, Lukáš Lenk, Pavlína Lesová, František Ondráš, Alena Opletalová, Jarmila Riegerová, Jiří Sedlák, Milan Stloukal, Eugen Strouhal, Marta Svobodová, Vladimír Šedivý, Zbyněk Šmahel, Jan Šmarda, Jan Šteigl, Radomír Tichý, Blanka Vacková, Jiří Vaněk, Jaromír Vaňhara, Petr Velemínský.

Za vytvoření elektronické verze *Antropologického slovníku* děkuji členům Servisního střediska pro e-learning, IS MU (Fakulta informatiky Masarykovy univerzity), jmenovitě Janu Havelkovi.

Dále děkuji institucím, které svou podporou umožnily vydání slovníku: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Společnost pro podporu univerzitních aktivit v Brně, Grantová agentura České republiky, Fond rozvoje vysokých škol Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy.

Poděkování patří rovněž vedení Nakladatelství CERM v Brně a vedení Nakladatelství encyklopedické literatury LIBRI v Praze, které bezúplatně postoupilo práva a umožnilo autorům znamenité *Encyklopedie starověkého Předního východu* (Praha: Libri 1999) užít ze zmíněné encyklopedie některé texty v přepracované podobě v *Antropologickém slovníku*.

Jaroslav Malina
Nová strana

2. Slovník (A–Ž)

A

a, ab, od (předložka s ablativem; v mluvnici některých *jazyků [například v *latině] pád vyjadřující východisko děje nebo odluhu).

Aachen, Hans von (1552, Kolín nad Rýnem, Německo – 4. 3. 1615, Praha), německý malíř; představitel středoevropského *manýrismu. Byl činný v Itálii, kde vstřebával podněty mistrů florentsko-římského manýrismu, poté v Mnichově a nakonec v Praze, kde byl v roce 1592 jmenován dvorním malířem císaře Rudolfa II a posléze působil i ve službách císaře Matyáše.

Byl vynikajícím portrétistou (například podobizny Rudolfa II.) i autorem náboženských a mytologických obrazů a alegorií, jež se vyznačují rafinovanou kompozicí (například *Paridův soud* z roku 1588 zachycuje vyváženě komponovanou skupinu postav štíhlých těl a elegantních postojů v krásně malované krajině; dva obrazy laškujících dvojic *Smějící se*

mladý pár a *Mladý pár se zrcadlem*, v nichž se malíř zobrazil jako ztracený syn a své mladé ženě přisoudil úlohu jeho svůdnice; *Osvobození Andromédy*; *Triumf Amora a Bakcha*; *Tři Grácie*; *Zvěstování P. Marie* aj.). (Jaroslav Malina)

Aarne-Thompson, systém klasifikace pohádek, respektive pohádkových motivů, pojmenovaný podle jeho tvůrců. Finský folklorista Antti Aarne (1867–1925) sestavil první katalog motivů v roce 1910. Díky kritické reakci ruského folkloristy Vladimira J. Proppa (*Morfologia skazki* [1928, česky: *Morfologie pohádky*. Praha: Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, 1970]; viz též *strukturalismus), jenž u Aarneho výkladu postrádal funkční hledisko, získal obor počáteční podnět a dále se rozvinul. Aarne vycházel z materiálu německého (bratři Jacoba Grimma [1785–1863] a Wilhelma Grimma [1786–1859]), dánského (Nikolaje Grundtviga) a finského. Tento seznam podstatně rozšířil v regionálním i kvantitativním záběru americký folklorista Stith Thompson (1885–1976) z Indiana University (USA), a to v šestidílném *Motif-Index of Folk-Literature* (Index motivů folklorní literatury, 1932–1937; 2. rozšířené vydání 1955–1958). V roce 1961 propracoval číselný index, tzv. „AT number system“, nověji též „ATU system“, který je obecně přijímán s vědomím, že pro jiné lidové literární žánry je nutné počítat s alternativními indexy. Zkratka ATU přidává iniciálu německého literárního vědce Hanse-Jörga Uthera (narozen 20. 7. 1944), působícího v německém Göttingenu, který v současnosti stanul v čele studia lidových narácí, mýtů a pohádek (*Enzyklopädie des Märchens* [Encyklopedie pohádek]; v roce 2008 bylo dokončeno vydání 12. a 1. části 13. svazku. (Lucie Olivová)

ab urbe condita [latinsky], „od založení města“, to znamená *Říma – roku 753 př. n. l., zkratka a. u. c.), způsob počítání let, obvyklý v době císařské, kdy bylo a. u. c. používáno souběžně s pojmenováním podle úřadujících *konzulů, v „našem letopočtu“ odpovídalo vyjádření „po Kristu“. (František Čapka)

Abadové, původní berberské kočovné etnikum (*Berbeři) žijící v horské části mezi Rudým mořem a Nubií v jihovýchodním Egyptě; jsou podskupinou *Bédžů, dnes jsou arabizováni a věnují se *zemědělství. Ještě v polovině 19. století tvořili *společenství v počtu 40 000 osob; v současné době jsou zanikajícím *etnikem. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

abatyše (z latiny: *abbatissa*, „abatyše“), představená v ženských *kláštřech *římskokatolické církve. (Michaela Králíková)

Abázové (vlastním jménem Abáza), etnikum kavkazského původu žijící převážně v ruských autonomních republikách Karačajevo-čerkeské a Adygejské; celkový počet asi 30 000 osob; dalších asi 150 000 Abázů žije v Turecku. Abazinština patří do abcházsko-čerkeské větve *kavkazské jazykové rodiny. Na dnešní území se přesunuli ve 14.–16. století od pobřeží Černého moře. Vyznávají *islám (*sunnité). (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

Abbás ibn al-Ahnaf (zemřel po roce 808), arabský básník abbásovske doby. V jeho dvorské milostné *poezii (**ghazal*) je čistá, zduchovnělá *láska spjata s *ideálem uctívané, zbožňované ženy, jak ho známe z evropských středověkých rytířských románů. Básník ji nazývá paní (*sajjida*), kněžnou (*amíra*), královnou (*malika*) a sám sebe jejím sluhou a otrokem. (Jaroslav Oliverius)

Abbásovci, potomci al-Abbáse, příslušníka *Muhammadova rodu Hášimovců, druhá dynastie arabských *sunnitských *chalífů. Vládla v letech 750 až 1258, poté co moc dobyla na *Umajjovcích. Abbásovci sídlili v *městech Bagdád nebo Sámarrá, nahradili účast arabských kmenových vůdců na *vládě centralizovanou byrokratickou *správou inspirovanou iránským vzorem a podnítili rozvoj islámsko-arabské *kultury, politicky však postupně sláblí, až byla jejich faktická moc omezena na Irák a nakonec jen na oblast Bagdádu. Od 9. století byli abbásovští chalífové nezřídka svévolně dosazováni vojenskými hodnostáři nebo poručnickými dynastiemi. Neuspěli v zápase s *ší'itskou *opozicí a od 11. století jen potvrzovali muslimské vládce islámského světa, kteří jim dobrovolně jako formálnímu představiteli sunnitského islámu chtěli vyjádřit loajalitu. K renesanci politické moci došlo

počátkem 13. století, ta však skončila dobytím Bagdádu *Mongoly v roce 1258. Egyptští *mamlúci zřídili roku 1260 takzvaný stínový chalífát v Káhiře, který skončil roku 1518, když turecký Selim I. dal posledního Abbásovce převézt do *Istanbulu. Mezi nejvýznamnější představitele Abbásovců patřili al-Mansúr a *Hárún ar-Rašíd. (Jaroslav Malina)

abbé (z francouzštiny: *abbé*, „abbé; opat“), katolický *duchovní bez kněžského *úřadu, dříve zejména vychovatel v šlechtických rodinách. (František Čapka)

abbevillien (název podle *lokality Abbeville na řece Sommě v regionu Pikardie, Francie), viz *acheuléen.

Abdéra, *město v severním Řecku, rodiště antického filozofa *Démokrita a *sofisty *Prótagora. Velká část obyvatelstva byla zaostalá, proto měla Abdéra ve *starověku podobné renomé jako náš Kocourkov. (Marie Parďová)

abdikace (z latiny: *abdicātiō*, „zřeknutí se“), vzdání se funkce v *úřadu, státním aparátu (zejména u hlavy státu), abdikaci *panovníka upravují příslušné *ústavy nebo nástupnické řády. (František Čapka)

abdomen (z latiny: *abdōmen*, „břicho; podbřišek; otylost; smyslnost“), též **venter*, břicho, střední partie trupu. Horní povrchovou hranici břicha proti *hrudníku tvoří žeberní oblouky, dolní hranice dosahuje hřebenů *kostí kyčelních a tříselné rýhy, oddělující břišní stěnu od stehen. Ventrolaterální část břišní stěny přechází po stranách v boky (**latus*), boky pokračují dorzálně v bedra (**lumbus*). Hlubokou hranici břicha proti hrudníku tvoří *bránice a proti pánvi rovina *vchodu pánevního, která je vymezena *linea terminalis* (probíhá podél promontoria na *křížové kosti, *linea arcuata* *kyčelní kosti a horním okrajem **symphysis pubica*). Ventrolaterální partie břišní stěny se pomocí orientačních čar, hmatných okrajů *žeber, předních horních trnů kyčelních kostí a průběhu tříselného vazů (**ligamentum inguinale*) rozděluje na tři základní krajiny – *epigastrium*, *mesogastrium* a *hypogastrium*. V epigastriu rozlišujeme krajinu pravého a levého podžebří (*regio hypochondriaca dextra et sinistra*) a uprostřed nepárovou nadbřiškovou krajinu (*regio epigastrica*), v mesogastriu popisujeme boční pravou a levou krajinu (*regio lateralis dextra et sinistra*) oddělenou pupeční krajinou (*regio umbilicalis*) a v hypogastriu rozeznáváme pravou a levou tříselnou oblast (*regio inguinalis medialis et lateralis*) a uprostřed stydkou krajinu (*regio pubica*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

abdominalis, -e, břišní, k břichu náležející.

abducens, -entis, odvádějící, odtahující (v *anatomii například VI. hlavový nerv – **nervus abducens*). (Ladislava Horáčková)

abductor, -oris, m. (z latiny: *ab*, „od“ a *ducere*, „vést, táhnout“), abduktor, odtahovač (například krátký odtahovač palce ruky – **musculus abductor pollicis brevis*). (Ladislava Horáčková)

abdukce (z latiny: *ab*, „od“ a *ducere*, „vést, táhnout“), odtažení, pohyb směrem od osy (těla, končetiny). Abdukci (například v *kloubu ramenním) je opažení; opakem je *addukce. (Ladislava Horáčková)

abecední písmo, *písmo, alfabetické.

Abelamové, papuánské *etnikum v *Papui-Nové Guineji, žijící severně od středního toku Sepiku (asi 30 000 osob, odhad z roku 1972). *Jazyk má řadu dialektů a patří do rodiny ndu. Abelamové jsou usedlí zemědělci; nemají *náčelníky, nejvyšší *autoritou jsou tzv. velcí muži, kteří organizují život *společnosti. Jejich autorita je založena na úspěchu v pěstování jamů, schopnosti květnatých projevů a diplomatické obřadnosti. Životní cyklus Abelamů se soustředí právě na pěstování jamů. Během každoročního *obřadu sklizně jsou ozdobné tzv. *dlouhé jamy* vyměňovány s rituálními partnery či s příbuznými. (Zdeněk Tvrdý)

Abélard, Pierre (Petrus Abaelardus, 1079, Le Pallet, Francie – 21. 4. 1142, Chalon-sur-Saône, Francie), francouzský teolog a scholastický filozof. Hájil *názor, že obecné pojmy nejsou pouhými jmény, ale existují výhradně v mysli; jeho učení (zaujímal pozici mezi

umírněným *nominalismem a *realismem – takzvaný konceptualismus) bylo odsouzeno roku 1121 na církevním *koncilu v Soissons; na církevním sněmu roku 1149 v Sens byl posmrtně prohlášen za *kacíře. Měl pověst uctívaného teologa, filozofa a učitele, stejně jako obávaného diskutéra, svárlivého společníka i nenáviděného protivníka.

Pierre Abélard kromě jiného zformuloval pět bodů *kritiky filozofických textů, jež podryly středověkou víru v neotřesitelnost starých *autorit (*ars inveniendi). Zasloužil se také o emancipaci *etiky jakožto svébytné filozofické disciplíny; do té doby byla standardně chápána jako součást *teologie. Do etického rozvažování vnesl důraz na *subjekt jednání a jeho úmysly, což ho vedlo ke kritice existujícího trestního práva (které například nerozlišovalo mezi vraždou a neúmyslným zabitím). Abélarda lze proto považovat za jednoho z prvních středověkých humanistů (*humanismus).

Pozoruhodné byly rovněž jeho milostné osudy. Abélard po letech studií (mezi jeho učitele patřili Anselm z Laonu, Jan ze Salisbury, Roscellinus z Compiègne a Vilém z Champeaux) a pobytu v rodné Bretani otevřel v Paříži u *kláštera svaté Jenovéfy školu, která v letech 1114–1118 patřila k proslulým centrům vzdělanosti. V době milostné aféry (1118–1119) se svou žačkou Héloisou byl *kanovníkem v Notre-Dame. Vášnivá tělesná *láska nezůstala bez následků – Abélard unesl těhotnou dívku a ukryl ji u své sestry v Bretani, kde Héloisa porodila chlapce. Po návratu do Paříže došlo nakrátko k Abélardovu usmíření s Héloisíným strýcem a opatrovníkem, kanovníkem Fulbertem – za jeho přítomnosti byli milenci „spojeni manželským požehnáním“; před veřejností ovšem svůj vztah tajili, vídali se jen zřídka, aby nebyla ohrožena Abélardova kariéra. Héloisa – zřejmě po dohodě s Abélardem – odešla do ženského kláštera v Argenteuil. Příbuzní Héloisy to vnímali jako farizejství a vypočítavost: najatí služebníci v noci Abélarda v jeho domě přepadli a vykastrovali. Po těchto událostech Abélard a Héloisa přijali řeholní roucho. Jejich láska, přerůstající v duchovní přátelství a vzájemnou úctu, však trvala, i když byli odloučeni. Abélard kolem sebe shromáždil početnou skupinu příznivců a žáků. Současně byl pronásledován svými odpůrci. Mimo jiné založil klášter sv. Ducha (Paraclet) poblíž Troyes a zastával hodnost *opata v klášteře Saint-Gildas de Ruys. Příběh obou milenců pokračoval i po Abélardově smrti v převorství clunyjského kláštera, v Saint-Marcel-lez-Chalon roku 1142: jeho tělo bylo odtud tajně převezeno do kláštera Paracletu, kde se mezitím Héloisa stala abatyší a kde svému milenci nechala postavit *pomník. Roku 1163 ve věku asi dvašedesáti let „ho následovala do téhož hrobu“.

Láska Abélarda a Héloisy byla vyjádřena v dopisech, které si tato dvojice údajně vyměňovala v roce 1132. Jejich korespondence představuje snad nejpodmanivější milostný příběh, jaký se kdy ve světové literatuře objevil (*Historia calamitatum Abaelardi* [Historie utrpení], asi 1132). Existuje však oprávněné podezření (toto stanovisko zaujímal například přední znalec této problematiky francouzský historik Georges *Duby), že Héloisiny dopisy jsou literárním podvrhem. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

abelité, raná severoafrická křesťanská *sekta, která působila ve 4. století v tehdy římském kraji Annaba poblíž Hippo Regius. Abelité se vyznačovali tím, že se vyhýbali sexuálnímu životu a adoptovali cizí děti. Na jejich činnost navázala v 17. století stejnojmenná německá sekta. (Jaroslav Malina)

aberrace (z latiny: *ā-*, *ab-*, „od, z“ a *errō*, „bloudím, mýlím se, chybuji“), odchylka.

aberrace, chromozomové, změny ve struktuře *chromozomů způsobené ztrátou, zmnožením nebo přemístěním genetického materiálu, zjištěné při cytogenetickém vyšetření. Jsou prokazovány u některých vrozených *chorob nebo *nádorů. Změny v rámci jednotlivých *chromozomů (tzv. intrachromozomové aberrace) jsou *deficience, *delece, *duplikace a *inverze. Mezi změny zahrnující dva či více různých chromozomů (tzv. interchromozomové aberrace) patří *inzerce a *translokace. (Jiřina Relichová)

aberrans, -antis, odbočující.

Abgal, sumersky, výklad jména nejasný; Apkallu, akkadsky „mudrc“. V sumersko-akkadské *mytologii označení sedmera hybridních bytostí, způli ryb, způli lidí, žijících v *Abzu a podrízených *Enkimu, které v časech před *potopou seznámily lidstvo se základy *civilizace (Óannés). *Epiteton Adapy a jiných (dohromady sedmi) mytických mudrců, kteří se proslavili svými hrdinskými činy, jimiž se postavili na odpor *bohům. Rovněž epiteton boha Ey (Enki), *Marduka, *Nabúa a dalších. (Jiří Prosecký)

Abchazové (Apsua), *národ v Abcházii (autonomní republika Gruzie), menšiny dále žijí především v Rusku (celkem více než 100 000 osob, odhad z roku 2000). Jejich *jazyk náleží do abcházsko-čerkeské větve *kavkazské jazykové rodiny (*abcházština). V 8. století vytvořili feudální *stát. Pod vlivem *Byzance přijali Abchazové *křesťanství, od 15. století se šířil *islám (*sunnité), v 19. století se stali součástí Ruska. Žijí v horských údolích a na jižních svazích Kavkazu, kde se věnují tradičnímu pastevectví a intenzivnímu zahradnímu *zemědělství. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

abcházština, severozápadní kavkazský jazyk (*jazyky, kavkazské) užívaný v Abcházii (*Abchazové) a Turecku. (Jaroslav Malina)

Abinci (Abiharové), zaniklé kočovné *etnikum *Tatarů v oblasti západní Sibíře; poslední zmínky o jejich existenci pocházejí z konce 19. století z okolí Kuzněcka. Živili se *chovem dobytka a *rybářstvím. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

abiogeneze (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“, *bios*, „život“ a *genesis*, „vznik, zrození“), vznik živých organismů z neživé hmoty (*Aristotelés, Denis *Diderot, Julien Jean Offray de *La Mettrie [1709–1751], Pierre Louis Maupertius [1698–1759], John Turbeville Needham [1713–1781] aj.). Jako tzv. samoplození, které by probíhalo i v současné době, byla abiogeneze vyvrácena zejména Lazarrem *Spallanzanim, Francescem Redim (1626–1698) a Louisem Pasteurem (1822–1895), je však obecně přijímána jako pravděpodobný vznik *života na Zemi chemickou *evolucí před asi čtyřmi miliardami let. (Petr Bureš)

abionymum (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“, *bios*, „život“ a *onoma*, „jméno“), na rozdíl od *bionym jsou abionyma vlastní *jména neživých objektů a jevů. Podle druhu pojmenovávaných objektů se rozlišují:

1. Toponyma (vlastní jména zeměpisná), vlastní jména objektů, které leží v *krajině a jsou kartograficky fixovatelné v mapových dílech (*Brno, Sněžka, Vltava, Dlouhá louka*);

2. Kosmonyma / astronyma, vlastní jména objektů nacházejících se mimo *Zemi, tj. galaxií, planet, hvězd včetně jejich objektů, umělých kosmických těles atd., například *Saturn, Challenger*;

3. Chrématonyma, vlastní jména lidských výtvorů, které jsou zakotveny nikoli v *přírodě, nýbrž v společenských, ekonomických, politických, kulturních a jiných vztazích. Patří sem jména výrobků (zvon *Václav*, mýdlo *Nivea*), jména společenských institucí, organizací a zařízení (*Masarykova univerzita, Česká lékařská komora*), jména společenských jevů (*Štědrý den*) atd. Mnohá chrématonyma nejsou jednoznačně zařaditelná, například hotel *Racek* – vlastní jméno lodi i hotelu. (Jana Pleskalová)

Abiponi, zaniklé *etnikum jihoamerických *indiánů z *Gran Chaka při dolním toku La Platy a Paraguaye ve střední Argentině a v Uruguayi, které bylo v průběhu 19. století zdecimováno kolonizátory na pouhých 5 000 příslušníků. Ti později splynuli s okolním *kreolským obyvatelstvem. *Jazyk patřil do rodiny guajkurů.

Jeziuitský *misionář Martin Dobrizhoffer (1717–1791) žil mezi Abipony po sedm let na konci 18. století a napsal o svém pobytu knihu *Historia de Abiponibus* (Historie Abiponů, Vídeň 1784), která byla později přeložena do angličtiny (*An Account of the Abipones* [Zpráva o Abiponech], 1822). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

abnormality a poruchy, vrožené, široká paleta *kongenitálních odchylek vývoje orgánů od chybného vývoje až po jejich *agenezi v důsledku působení teratogenů fyzikální,

biologické nebo chemické povahy. Samostatnou skupinu reprezentují abnormality podmíněné aberací *chromozomů. (Drahomír Horký)

abnormality, vrozené, vrozené vývojové vady, důsledek dědičných poruch nebo zevních faktorů, včetně onemocnění matky. Jsou různě závažné a mohou postihnout jakýkoliv orgán. Jedná se například o rozštěpy patra, srdeční vady, nevyvinutí některých orgánů apod. (Drahomír Horký)

abnormální chování, *chování, abnormální.

abolice (z latiny: *abolitiō*, „zničení, zrušení, udělení milosti“):

1. zrušení, odvolání *zákona;

2. jeden ze tří způsobů udělení milosti (*agraciace, *amnestie) nebo příkaz k zastavení stíhání určité osoby (aby nebylo zahajováno), u nás má toto *právo prezident *republiky. (František Čapka)

abolicionismus, *hnutí v USA od 30. let 19. století, které usilovalo především z náboženských důvodů o okamžité zrušení *otroctví *černochoů v jižních státech Unie bez odškodnění. Hlavní silou hnutí byli farmáři a inteligence (povstání Johna Browna). Zrušení otroctví bylo dosaženo roku 1863, popřípadě po skončení Americké *občanské války (Severu proti Jihu) v USA v roce 1865 (v severních státech bylo otroctví zrušeno již roku 1774). (František Čapka)

Aboriginálové, *Austrálci.

Aboriginové (latinsky: *Aborigīnes*), starověké *etnikum *indoevropského původu ve střední Itálii, které je pokládáno za předchůdce *Latinů. Na začátku 1. tisíciletí př. n. l. je údajně sjednotil uprchlík z rozvrácené *Tróje *Aineiás (latinsky: Aeneas). Na základě *sňatku s dcerou *krále Latina Lavinií spojil *společenství Aboriginů a *Trójanů, a tak položil základy nové populace, pozdějšího etnika Latinů. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Abraham (žil pravděpodobně v 18. století př. n. l.), postava ze **Starého zákona*, knihy **Genesis*; židovský patriarcha; první a nejvýznamnější z biblických praotců neboli *patriarchů; otec Izáka a děd *Jákoba (Gn 12–25). Poslechl Boží výzvu, opustil svou zemi a vydal se na neznámé cesty; uvěřil Božímu příslibu a za to se v pokročilém věku stal otcem, a tak i praotcem *Izraele. Je pokládán za *symbol činné *víry. Původně se jmenoval Abram (hebrejsky: „otec [je] vznešený“). Pocházel snad ze slavného jihomezopotamského *města *Uru, odkud vyšel s otcem Terachem do *Charránu a postupně poznal takřka celý tehdejší kulturní svět blízkovýchodního Úrodného půlměsíce. Utvrdil se ve víře v jediného *Boha – tak byla dokončena jeho dlouhá a podivuhodná cesta k nové víře, která by nikdy nevznikla bez překonání mnohobožství a bez poznání tradice hlavních starověkých kultur *Předního východu. Nakonec se vydal se ženou *Sárou a synovcem *Lotem na Hospodinův pokyn do země zaslíbené. Byl dlouho bezdětný. Jeho první syn Izmael, zrozený z egyptské otrokyně Hagar, byl i s matkou vyhnán. Dědicem zaslíbení byl až jeho druhý syn jménem Izák, kterého zplodil se Sárou.

Když Hospodin (*Jahve) uzavřel s Abramem smlouvu *obřizky, změnil mu jméno na Abraham, vykládané jako „otec množství“ (Gn 17,5–14). Jeho víru pak Bůh vyzkoušel příkazem k obětování Izáka. Když Abraham prokázal, že uposlechne, směl místo syna obětovat berana. Podle *Starého zákona* (Gn 25,7n) zemřel Abraham ve věku sto pětasedmdesáti let a byl pohřben v jeskyni Makpela poblíž Chebrónu. Abrahama chovají v úctě jak *židé, tak i *křesťané a *muslimové. Kromě údajů v **bibli* nejsou Abrahamovy životní osudy doloženy, takže jejich historické pozadí a přesnější datování zůstávají nejisté. (Blahoslav Hruška)

abraze (z latiny: *abrasio*, „odírání, obroušení“):

1. obroušení – například zubů;

2. [tafonomie], *tafonomický projev, který vzniká následkem činitelů erodujících povrch *kosti působením fyzické síly, čímž dochází k částečnému odstranění svazků kolagenních

vláken (*kolagen). K mikroskopické abrazi může docházet před uložením kosti, při ukládání i postdepozičně. Jedním z hlavních činitelů abraze je sediment. Eolická abraze *spraší netvoří na velkých kostech *lesk ani škrábance, může ale ohlazovat a zaoblovat hrany zlomených kostí. Fluviální abraze vzniká při vodním *transportu kostí. Při abrazi dochází k ohlazení až vyleštění povrchu. V závislosti na velikosti sedimentu vzniká *striace. Přirozená abraze není na rozdíl od antropogenního obroušení *nástrojů prostorově omezená. (Michaela Zelinková)

abraze zubů (synonyma: atrice, demastikace, denudace, eroze, obroušení, opotřebování, otření, usura), postupná a pravidelná ztráta tvrdých zubních *tkání, tj. skloviny (**enamelum*) a zuboviny (**dentinum*), následkem přirozené *mastikace (žvýkání). Tento úbytek tvrdých zubních tkání se projeví nejdříve úbytkem skloviny a posléze je obnažena i zubovina v podobě žlutohnědých plošek a proužků. V místě obnaženého dentinu se směrem do dřevné dutiny začne ukládat tvrdý *sekundární dentin. Abradované plošky jsou pak odolnější proti zubnímu kazu. Při běžné abrazi *zubních oblouků normální konfigurace jsou všechny zuby opotřebovány stejnoměrně. Mezi protilehlými *zuby vznikají otíráním zubních korunek při jejich *okluzi tzv. kontaktní usury, které jsou šikmo skloněné. U horních zubů jsou kontaktní usury uloženy *linguálně při kousací hraně nebo pod ní, u dolních pak vestibulárně (**vestibulum*). Mezi sousedními zuby se mohou nacházet tzv. intersticiální usury. Ty leží na *aproximálních (**mediálních* a **distálních*) plochách blíže kousací plochy a vznikají vlivem nepatrných kývavých pohybů zubů v alveolech, čímž zmenšují mesiodistální rozměry korunky. Zuby však i nadále zůstávají v kontaktu a posunují se v zubním oblouku s přibývajícím věkem mesialně.

Hodnocení stupně zubní abraze je v *antropologii jednou z významných metod při odhadu *biologického věku. Pravděpodobně nejstarší metodou hodnocení abraze je *Brocův systém z roku 1879 s pětibodovou stupnicí hodnocení (stupeň 0–4). Z českých autorů navrhl návod pro hodnocení stupně abraze Boris *Bílý (1975). Abrazi hodnotí v rozsahu od 0 do 6 bodů a věk nepovažuje za jediný faktor, který ovlivňuje její stupeň. (Michaela Račanská, Lenka Vargová)

abraze zubů, patologická, *abraze způsobená předměty, které se dostanou do kontaktu se zuby, je lokalizovaná na jediný zub nebo skupinu zubů. Nejčastěji je způsobena profesními vlivy (charakteristické *usury ve sklovině *řezáků u švadlen, usury na horních středních řezácích u klarinetistů, rozsáhlé ztráty skloviny zaměstnanců prašných provozů nebo obyvatel mořského pobřeží), zlovyky (kuřáci dýmky a doutníků), abnormální funkcí (**bruxismem*). (Michaela Račanská)

abraze zubů, zvýšená, *abraze vznikající v důsledku potravinového chování, tj. některých dietních vlivů a návyků; může se projevit vliv pracovního prostředí a závisí i na příslušnosti k určité etnické skupině, v naší populaci ji můžeme zaznamenat například při *hlubokém skusu. (Michaela Račanská)

abraze, index, *index abraze.

abraze, stupeň, *stupeň abraze.

abrazivum, materiály užívané díky své tvrdosti k *broušení, hlazení, vrtání, řezání apod.; například křemenný *písek při výrobě *kamenné broušené industrie. (Jaroslav Malina)

abri (z francouzštiny: *abri*, „přístřešek, útulek, ochrana“), skalní *převis až výklenek, většinou nízký a mělký, ve spodní části svahu. Nejčastěji v sedimentárních horninách, zvláště *vápencích a *pískovcích. Abri vznikají převážně mechanickým zvětráváním, působením mrazu, střídavým provlhčováním a vysycháním povrchu, tepelnými změnami (deskvamace); velký význam pro jejich vznik má kapilární vztlínání a zapadání puklin do svahu. Skalní převisy a výklenky už od *paleolitu často užívali lidé jako útočiště a nezřídka je pomocí vestaveb adaptovali na *obydlí. (Jaroslav Malina)

Abrotonon (asi poslední třetina 6. až začátek 5. století př. n. l.), matka athénské státnice a vojevůdce v období řecko-perských válek *Themistokléa). Původem thrácká otrokyně, která se dostala do *Athén. (Marie Pardyová)

Absarokové, *Vraní indiáni.

absces (z latiny: *abscessus*, „hlíza; vřed; odchod, ústup“), hlíza, ohraničená dutina vyplněná hnisem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

absces, Brodieho, speciální typ *chronického *zánětu *kostí (hematogenní *osteomyelitidy). Zánětlivé ložisko, obvykle oválného tvaru, je zpravidla lokalizováno uvnitř *spongiózy v okolí *metafyz dlouhých kostí končetin, nejčastěji u obou konců *tibie, u *fibuly a v distální části *radia. Na rentgenovém snímku odpovídá osteolytickému ložisku projasnění oválného tvaru s různě výrazným sklerotickým lemem. Brodieho absces se vyskytuje převážně u mladých jedinců mezi patnáctým až dvacátým rokem života. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

absint (z francouzštiny: *absinthe*, „pelyněk; absint“), hořký aromatický destilát s mírně narkotickými a snad i afrodiziakálními účinky; připravovaný je z extraktu pelyňku (*Artemisia absinthium*), rozšířeného v Evropě, Asii, severní Africe a v Americe. Obsahuje seskviterpenoidní hořčiny absinthin a anabsinthin a thujonové silice, které mohou být ve vyšších dávkách toxické.

Ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století byl absint velmi oblíbený ve Francii, delší požívání však vedlo k závislosti a ničilo *zdraví. U tehdejší generace „Prokletých básníků“ (*Les poètes maudits*) (Charles *Baudelaire, Arthur Rimbaud, Paul Verlaine aj.) vyvolával halucinace, které podněcovaly jejich tvorbu, ale po delším užívání vedly k otravě a vážným nervovým poruchám. (Dnes se většinou místo něj pije anýzový likér, tzv. pernod, ten škodí „jenom“ játrům [**hepar*].) (Petr Bureš, Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Absolon, Karel (16. 6. 1887, Boskovice – 6. 10. 1960, Brno), český geograf, zoolog, paleoantropolog a archeolog; profesor *Univerzity Karlovy v Praze; vnuk Jindřicha *Wankela. V letech 1907–1938 byl Absolon v Moravském zemském muzeu kustodem zoologické a paleontologické sbírky, z níž roku 1919 vyčlenil oddělení pro diluvium a dočasně zřídil i krasové oddělení. Prováděl speleologické průzkumy v Moravském krasu a na Balkáně a vedl archeologické výzkumy na moravských paleolitických nalezištích (*Dolní Věstonice, *Pekárna, *Předmostí a další jeskyně Moravského krasu aj.). Významně tak přispěl k rozvoji českého paleolitického a paleoantropologického bádání i ve světovém měřítku. V pavilonu Morava na dnešním brněnském výstavišti shromáždil v rámci výstavy soudobé kultury v roce 1928 nebyvalé množství nálezů z nejranějších období lidských dějin. Výstava zanikla v důsledku události *druhé světové války (na tyto tradice navázal v poválečném období antropolog, etnolog a muzeolog Jan *Jelínek). V letech 1930–1948 řídil a vydával v Brně časopis *Příroda*, věnující se i archeologii.

Absolon měl rozsáhlé zahraniční vědecké styky, 1935 se stal generálním sekretářem Institut international d'anthropologie. Z díla: *Výzkum diluviální stanice lovců mamutů v Dolních Věstonicích na Pavlovských kopcích na Moravě: Pracovní zpráva za první rok 1924* (1938; za 2. rok 1938, za 3. rok 1945), *Praehistorický výzkum jeskyně Býčí skály na Moravě na srovnávacím základě* (1944–1945); *Moravský kras*, I, II (1970); *Předmostí. Ein Mammütjägerplatz in Mähren* (Předmostí. Sídliště lovců mamutů na Moravě, 1977). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

absoluční (z latiny: *absolūtiō*, „zproštění, vysvobození; odvázení; dokonalost; rozhrěšení“):

1. [právo], osvobozující rozsudek (v římském právu);
2. [církev, zvláště katolická], *odpuštění *hříchů nebo církevních trestů, rozhrěšení. (Viz též *svátost smíření.) (Jaroslav Malina)

absolutismus (z latiny: *absolūtus*, „nezávislý, samostatný; uvolněný, odvázaný“):

1. stanovisko či teorie zastávající názor, že předmět diskuse není pouze konvenční, *subjektivní, na něčem závislý nebo něčím omezený, nýbrž absolutní, s vlastní objektivní, nezávislou a neomezenou realitou (etický absolutismus, estetický absolutismus atd.); opak *relativismus;

2. forma vlády, většinou monarchie, v níž svrchovanost a veškerá státní moc jsou ztělesněny v osobě panovníka, který není omezen žádnou jinou legální *autoritou, bez kontroly zastupitelských *institucí a omezení ústavou. Neomezená zákonodárná a výkonná moc je uplatňována za pomoci rozsáhlého správního, soudního, policejního, vojenského i státního aparátu. Privilegia šlechty, měst a některých skupin obyvatelstva mohla být udělena, ale též odvolána z vůle panovníka, který také jmenoval a propouštěl ministry a státní *byrokracii. Podstata absolutismu bývá často vyjadřována údajným výrokem francouzského *krále Ludvíka XIV. (1638–1715): „L'État c'est moi!“ – „Stát jsem já!“

*Absolutistická monarchie nastoupila na místo dualistického stavovského státu, v němž byla nejvyšší moc rozdělena mezi panovníka a *stavy, posilovala moc *panovníka, ale na druhé straně oslabovala moc církevní a světské *vrchnosti nad *poddanými. V *Evropě se absolutismus prosazoval v 17. a 18. století, kdy představoval vrcholnou formu *centralizace státní moci. Progresivní roli sehrál ve stadiu tzv. *osvícenského absolutismu, kdy byly do života uváděny některé politické zásady *osvícenství. V *zemích, kde se prosadil, byl zpočátku společenským pokrokem, později se i zde stal překážkou vývoje. Překonána byla absolutistická monarchie národním liberálním a demokratickým *státem 19. století.

Klasickou zemí absolutismu byla Francie; absolutistický stát se zde rozvíjel od 12. století. V době náboženských válek (2. polovina 16. století; *válka, náboženská) byl jeho vývoj přerušeno, ale už za kardinála Richelieua (1585–1642) a Mazarina (1602–1661) byl opět obnoven. Vývoj absolutistického státu vyvrcholil za vlády Ludvíka XIV. (1643–1715), záhy se ocitl opět v *krizi a ztroskotat za *Velké francouzské revoluce. V Prusku, v Rakousku, ale i v Rusku hovoříme o osvícenském absolutismu za Fridricha I. (na pruském trůnu 1701–1713), *Marie Terezie (vládla 1741–1780) a Kateřiny Veliké (vládla 1762–1796).

Termín absolutismus byl užit ve francouzštině kolem roku 1796, v angličtině a němčině kolem roku 1830. Dnes nemá tento termín přesný význam, často je užíván jako synonymum *tyranie a *despotismu. Snaha raných moderních států organizovat *společnost na základě poznání sociální skutečnosti je označována termínem osvícenský absolutismus. (František Čapka, Jaroslav Malina)

absolutismus, osvícenský, způsob *vlády absolutistických panovníků ovlivněných idejemi *osvícenství. Například za vlády Kateřiny Veliké (1729–1796) v Rusku, *Josefa II. (1741–1790) v Rakousku a Friedricha Wilhelma II. (1744–1797) v Prusku byly uskutečněny rozsáhlé reformy, avšak prosazené „shora“, na základě vůle panovníka, nikoliv jako výsledek nátlaku „zdola“; nebyla tedy zpochybněna podstata absolutní *autority vládce, pouze byl kladen větší důraz na jeho zodpovědnost; viz též *absolutismus. (Jaroslav Malina)

absolutní (z latiny: *absolūtus*, „nezávislý, samostatný; uvolněný, odvázaný“):

1. nepodmíněný, nezávislý, naprostý (příklad: absolutní vrchol, absolutní vítěz); opak: *relativní;

2. ničím neomezený, nikomu neodpovídající (příklad: absolutní vládce). (Jaroslav Malina)

absolutní datování, *metody datování v antropologii a archeologii.

absolutní chudoba, *chudoba, absolutní.

absolutní monarchie, *monarchie, absolutní.

abstrakce (z latiny: *ab-(s)-trahere*, „odtáhnout, odvléci, oddělit“):

1. tvorba pojmů, při níž se odhlížením od odlišnosti a zvláštnosti jedinečných jevů zjišťují a fixují jejich obecné, podstatné vlastnosti a vztahy;

2. výsledky tohoto procesu – pojmy a *teorie;

3. něco neskutečného, neživotného, od skutečnosti vzdáleného, neexistujícího. (Jaroslav Malina)

abstrakcionismus, *abstraktivismus.

abstraktivismus, směr *postmoderny v *umění, založený na zdůrazňování abstraktních a formálních prvků zobrazováním a vypouštěním *konkrétních smyslových *objektů. (Jaroslav Malina)

abstraktní (z latiny: *ab-(s)-trahere*, „odtáhnout, odvléci, oddělit“):

1. odtažitý, obecný; vzniklý abstrakcí, tj. vyzvednutím jistých stránek a potlačením ostatních;

2. týkající se vztahu částí celku vůči tomuto celku samému, částečnosti vůči *totalitě, jednostrannosti vůči složitosti;

3. neživotný, vzdálený od skutečnosti, nepraktický; opak: *konkrétní. (Jaroslav Malina)

abstraktní malířství, *malířství, abstraktní.

Abtova-Lettererova-Siweho nemoc, *nemoc, Abtova-Lettererova-Siweho.

Abú Bakr (vládl v letech 632–644), arabský politik, státník a vojevůdce; jeden z nejbližších *Muhammadových druhů, první z takzvaných pravověrných *chalífů. Podařilo se mu pod korouhví *islámu ovládnout, tedy i sjednotit celý Arabský poloostrov. (Jaroslav Oliverius)

Abú Nuvás (asi 756–asi 810), arabský básník; jeden z nejvýznamnějších představitelů netradiční *poezie rané abbásovské doby. Prvních třicet let života prožil v Basře, která rozhodujícím způsobem utvářela intelektuální vývoj talentovaného a vědychtivého mladíka. V jeho tvorbě najdeme všechny tradiční i moderní žánry, proslul však zejména milostnými a pijáckými verši.

Abú Nuvásův požitkářský *životní styl, neskrývané homosexuální sklony, frivolní verše a přezíravý vztah k *náboženství provokovaly puritánské *muslimy, takže byl donucen přesídlit do Bagdádu, kde se mu navzdory špatné pověsti prostopášníka podařilo získat přízeň dvora, i když ne natrvalo. Někteří literární historikové soudí, že se ve stáří oddal zbožnému životu, jeho asketické básně jsou však spíše výsledkem chvilkového duševního rozpoložení. (Jaroslav Oliverius)

Abú Simbel (Egypt), *lokalita v egyptské Núbii se dvěma skalními *chrámy *Ramesse II. a jeho manželky královny Nefertari, jež byly zachráněny během mezinárodní akce *UNESCO v 60. letech 20. století. (Břetislav Vachala)

Abú Zaíd Abú Rahmán bin Muhammad bin Chaldún, *Ibn Chaldún.

Abúsír (Egypt), *archeologická lokalita ležící asi 25 km jižně od Káhiry, na západním břehu Nilu. Stopy lidského osídlení sahají až do *středního paleolitu. Největšího rozmachu dosáhl Abúsír za *vlády panovníků 5. dynastie (ca 2510–2365 př. n. l.), kdy se stal *hřbitovem *králů, členů královské *rodiny a příslušníků tehdejší společenské elity, kteří všichni obývali nedaleké egyptské hlavní *město *Mennefer. Nacházejí se zde *pyramidy vládců *Sahurea, *Neferirkarea, *Neferefrea a Niuserrea a královny *Chentkaus II., *mastaby příslušníků královské rodiny a nejvyšších *úředníků, hodnostářů a *kněží, *sluneční chrámy *Veserkafa a Niuserrea a *šachtové hroby důležitých osobností z počátku perské nadvlády v Egyptě (od 525 př. n. l.). Jako lidové *pohřebiště sloužil Abúsír průběžně po celý egyptský *starověk. Se systematickým archeologickým průzkumem lokality začala počátkem 20. století expedice Německé orientální společnosti, přičemž nepřetržitě od roku 1960 je Abúsír terénním pracovištěm *Českého egyptologického ústavu *Univerzity Karlovy v Praze. (Břetislav Vachala)

Abu-Lughodová, Janet L. (narozena 1928), americká historička a socioložka; významně rozvinula *teorii světového systému Immanuela *Wallersteina a aplikovala ji na *vysvětlení mocenského a ekonomického vzestupu *Západu od vrcholného *středověku na úkor civilizací *Dálného východu a jižní Asie. Působila na Americké univerzitě v Káhiře, Northwestern

University a New School for Social Research. Její díla zahrnují *Cairo: 1001 Years of the City Victorious* (Káhira: 1001 let vítězného města, 1971) a *Before European Hegemony: The World System A. D. 1250–1350* (Před evropskou hegemonií: Světový systém v období 1250–1350 n. l., 1989). (Ivo T. Budil)

Abu-Lughodová, Lila (21. 10. 1952, Champaign, Illinois, USA), americká antropoložka; v současné době působí na katedře antropologie Kolumbijské univerzity v New Yorku (USA). Zabývá se zejména výzkumem beduínské společnosti v Egyptě, rozvíjením antropologické teorie *genderu a kritikou antropologických koncepcí *kultury.

Lila Abu-Lughodová je dcerou amerického politického myslitele jordánského původu Ibrahima Abu-Lughoda a americké historičky a socioložky Janet L. *Abu-Lughodové, jimž Edward *Said věnoval svou práci *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (1978, česky: *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*, 2008). Antropoložce Lile Abu-Lughodové se díky její napůl arabské identitě podařilo začlenit se v 80. letech do komunity *Beduínů Awlad Ali v Egyptě. Výsledky výzkumu této beduínské pospolitosti zveřejnila v monografii *Veiled Sentiments: Honour and Poetry in Bedouin Society* (Zahalené city: Čest a poezie v beduínské společnosti, 1986). Ve zkoumané skupině si všimla dvou protikladných *diskurzů *cti a emocionality (*emoce). Důstojné a stoické chování na veřejnosti je doplněno silným vyjádřením emocí v orální *poezii, což je ústřední charakteristikou jejich sociálního života. Monografie Abu-Lughodové vychází původně z interpretativního paradigmatu (*antropologie, interpretativní), avšak zahrnuje prvky poststrukturální teorie (*antropologie, poststrukturální) a je výrazně reflexivní vzhledem k pozici výzkumníka, výzkumným metodám, způsobům reprezentace a analýzám nativního diskurzu. V popředí jejího zájmu se objevují témata emocionality a genderu u žen na *Blízkém východě, které Abu-Lughodová rozvíjí i nadále. V knize *Writing Women Worlds* (Psaní ženských světů, 1993) se zabývá vyprávěními beduínských žen, z nichž odvozuje výklad jejich životních drah. Témata vyjednávání ženské identity na *Blízkém východě v kontextu *tradice, modernity, *náboženství a *sekularismu se věnuje v souboru studií *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East* (Znovustvoření ženy: Feminismus a modernita na Blízkém východě, 1998).

Způsoby uvažování a reprezentace Lily Abu-Lughodové jsou inovativní a obohacují teorii i empirii moderní antropologie. Například článek „Interpretations of Culture(s) After Television“, který je věnován vlivu televizních seriálů na utváření moderní ženské identity v Egyptě, představuje současně programový rozchod s interpretativním přístupem amerického antropologa Clifforda *Geertze, který přerostl do zásadní kritiky koncepce kultury v její studii „Writing Against Culture“ (Psaní proti kultuře, 1991). Koncepci kultury považuje za falešný cíl antropologických výzkumů, za mocenský nástroj k tvorbě jiného; jeho prostřednictvím jsou takto získáni druzí konstruováni, produkováni a udržováni. Kultura podle ní nemůže být nadále chápána jako samozřejmý nástroj dělení mezi lidskými skupinami, neboť přečnuje vnitřní soudržnost a homogenitu. V tomto světle navrhuje alternativní koncepcce, jako například *etnografii partikulárního prostředí, výzkum praktik, jednání či konexí. Koncepcce kultury má být odstraněna z důvodu „taktického humanismu“, protože bývá používána aktéry stejně jako koncept *rasy. Přestože byla zdůrazňována negenetická povaha kultury, tíhne tato koncepcce stále k biologizaci. Obecně kulturní diskurz skrze esencializaci druhých produkuje mocenské vztahy a hegemonie. Tyto úvahy Lily Abu-Lughodové rozvířily v 90. letech 20. století vášnivou polemiku mezi kritiky a zastánci koncepce kultury. V současné době je koncepcce kultury stále častěji považována za problematickou a je obcházena a nahrazována studiem politiky identit a diferencí (Michal Tošner)

Abydos (Egypt), *archeologická lokalita na západním nilském břehu, přibližně 560 km jižně od Káhiry. Sídliště městského typu tu vzniklo již na konci předhistorické doby. Nacházejí se zde rozsáhlé *hřbitovy, též se symbolickými hroby (*kenotaf) většiny vládců 1.

a 2. dynastie. Mrtví byli pod ochranou boha Chontamenteje, který od 12. dynastie splýnul s *Usirem. Abydos se stal legendárním místem Usirova pohřbu a centrem jeho uctívání. Původně jen pro *krále určené usirovské *rituály symbolického pohřbu se staly běžnými pro každého Egyptána. Ten se také snažil být pohřben v Abydu, nebo alespoň tu mít svou *stélu. Kenotafy a *chrámy si zde nechali vybudovat Sethi I. a *Ramesse II. (19. dynastie). Abydos byl vždy považován za náboženské středisko, národní hřbitov a poutní místo starých Egyptanů (viz *civilizace starověkého Egypta, *písmo, hieroglyfické). (Břetislav Vachala)

Abzu, sumersky, výklad jména nejasný; Apsú, akkadsky; Apasón, řecky. V sumersko-akkadské *mytologii podzemní sladkovodní oceán, jehož vládcem byl bůh moudrosti *Enki/Ea. Podle sumerského *mýtu Enki a Ninmach přikázal Enki své matce bohyni Nammu uhníst z *hlíny nad oceánem Abzu první lidi. V akkadském mýtu o *stvoření světa zvaném **Enúma eliš* (*kosmogonie) je Apsú personifikací prapůvodního sladkovodního oceánu, jehož manželkou je Tiamat, personifikace oceánu slaného. Z jejich spojení se postupně rodí několik *generací *bohů, kteří ruší svou aktivitou Apsúa v jeho odpočinku, a ten si proto umíní je zničit. Sám je však zahuben lstí a mocí boha Ey, jenž si zřídí v Apsú své skryté sídlo. (Jiří Prosecký)

Acamapichtli, první aztécký panovník, vládl v letech 1376–1397. Posloupnost mexických vladařů pokračuje Huitzilihuitlem (1396–1417), po něm nastoupil *Chimalpopoca (1417–1427), Itzcóatl (1427–1440), *Moctezuma I., zvaný Ilhuicamin, to je Nebeský lučištník (1440–1469), *Axayacatl (1469–1481), Tizoc (1481–1486), Ahuizotl (1486–1503). Pak přichází Moctezuma II. Xocoyotzin čili Mladší syn (1503–1520). Po jeho smrti krátce vládl Cuitlahuac (1520), jenž záhy zemřel na neštovice, a konečně poslední vladař – *Cauhtémoc (1520–1521), syn Ahuizotlův. (Oldřich Kašpar)

accessorius, -a, -um, přídavný (například XI. hlavový nerv – **nervus accessorius*). (Ladislava Horáčková)

accla cuna, dívka vychovávaná v *incké říši jako *konkubína vládnoucích vrstev nebo jako „Sluneční panna“, „Panna Slunce“, služebnice boha Slunce. (Oldřich Kašpar)

accomodatio, -onis, f., přizpůsobení, akomodace (například oční čočky). (Ladislava Horáčková)

acetabulum, -i, n., původně nádoba na ocet (z latiny: *acetum*, -i, n., ocet), potom miska. V *anatomii kloubní jamka *kloubu kyčelního. V acetabulu se za růstového období setkávají svými chrupavčitými okraji tři kosti (*kost kyčelní, *kost sedací a *kost stydká). Po *pubertě *chrupavka tvaru Y, která kosti odděluje, *osifikuje a vzniká kompaktní *os coxae*. V acetabulu je kontaktní kloubní ploškou kyčelního kloubu pouze poloměsíčitá *facies lunata*. Leží na zevním obvodu acetabula, *kaudálním směrem je neuzavřená a vzniká zde *incisura acetabuli*. Střed kyčelní jamky (*fossa acetabuli*) je vyplněn vazivem s tukovým polštářem. (Ladislava Horáčková)

Acolhuacan, říše mezoamerických *Chichimeků, jejímž centrem bylo Texcoco; *obyvatelstvo se nazývalo Acolhuové. (Oldřich Kašpar)

Acosta, José de (1539, Medina del Campo, Španělsko – 1600, Valladolid, Španělsko), španělský jezuita, historik; přívrženec *Aristotelovy filozofie; svým dílem ovlivnil i Jana Amose *Komenského. V roce 1569 byl poslán na vlastní žádost do Ameriky, kde se stal provinciálem jezuitského řádu v Limě. Po návratu do Evropy vyučoval po roce 1594 na jezuitské koleji v Římě a poté působil jako *rektor *univerzity v Salamance.

Ve svém proslulém díle *Historia natural y moral de las Indias* (Přírodní a mravní historie zemí indických, latinsky 1589, španělsky 1590) rozlišil tři americké „národní skupiny“ čistě na základě politického uspořádání: *monarchie, *společenství (řízená radou a přáním většiny) a „barbarské“ kočovné skupiny. Předpokládal, že *indiáni jsou potomky asijských populací, které se dostaly do *Nového světa po pevninském mostě ležícím na dalekém severu. Na tomto díle je dále zajímavý Acostův nedobový postoj: důkladným promyšlením všeho, co viděl, dospěl až tak daleko, že ho nikterak neudivovala odlišnost amerických obyvatel, a soudil, že

se indián od Evropana v podstatě neliší. Jeho práce patří k tomu nejlepšímu, co bylo o Americe v 16. století napsáno; byla přeložena do několika jazyků. Francouzský historik Pierre Emmanuel Vidal-Naquet (1930–2006) označil Acostu za zakladatele srovnávací *antropologie. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

acquis communautaire (z francouzštiny: *acquis*, „vědomost, znalost; zisk“ a *communautaire*, „komunitární“), komunitární právo, termín označující právo *Evropských společenství (ES); zvláštní, samostatný (autonomní) systém práva, který nelze podřadit pod vnitrostátní právní systémy členských *států *Evropské unie (EU), ani pod systém práva mezinárodního. V členských státech platí toto právo přímo jako právo ES, nikoli jako mezinárodní právo ani jako inkorporované národní právo. Dalšími znaky jsou: přímá použitelnost, to znamená, že na území členských států EU je použitelné bezprostředně, bez nějakého transformačního *aktu; přímý účinek mají ta jeho ustanovení, jichž se mohou dovolávat jednotlivci (*osoba, fyzická či *osoba, právnická) před národními *úřady a soudy členských států; přednost práva ES před národním právem členských států.

Podle pramenů se právo ES rozlišuje na právo *primární a *sekundární a případně i právo terciární, za něž jsou považovány mezinárodní smlouvy, tj. smlouvy uzavřené členskými státy mezi sebou za účelem sjednocení soukromého práva. V této souvislosti se mluví o „právu ES v širším smyslu“. Právní předpisy ES se do konce ledna 2003 publikovaly v *Úředním věstníku ES* (někdy se používal výraz *Úřední list ES*), od 1. února 2003, kdy vstoupila v platnost Smlouva z Nice, pak v *Úředním věstníku EU*, který vychází v jazycích všech členských států. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Tatiana Machalová)

acromion, -i, n. (z řečtiny: *akron*, „špička, vrcholek“ a *omos*, „rameno“), akromion, nadpažek – ploché laterální zakončení hřebene *lopatky, na živém hmatné. Na akromiu se nachází kloubní ploška pro spojení s *kostí klíční – *facies articularis acromii*. Asi v 6 % případů zůstává *acromion*, který má samostatné *osifikační jádro, izolovaný. Tento úsek lopatky se pak nazývá **os acromii*. V *antropologii se akromia využívá jako *antropometrického bodu pro zjištění šířky ramen (*biakromiální šířka). (Ladislava Horáčková)

Act of Settlement [anglicky], „zákon o nástupnictví“ (doplňující *Bill of Rights z roku 1689), jeden ze *zákonů o nástupnictví, schválený anglickým *parlamentem (1701), po smrti krále Viléma III. Oranžského (1650–1702) a královny Anny Stuartovny (1665–1714), kteří byli bezdětní. Na *trůn měla nastoupit protestantská hannoverská *dynastie (v ženské linii příbuzná s Jakubem I.). Tím byli z nástupnictví vyloučeni katoličtí Stuartovci. (František Čapka)

Ačarové, *Adžárové.

ače lhamo (z tibetštiny: *a-lče lha-mo*, „sestřička bohyně“, přeneseně „krasavice“), metaforické označení tibetských mysterijních her či „oper“, sahajících svým vznikem do 14.–15. století, ve kterých se střídá mluvený i zpívaný text s tancem či pantomimou. Mnoha svými rysy připomínají středověké evropské náboženské *drama – *mystérium, mirákl či pašijové hry. (Josef Kolmaš)

Ačchangové, *etnikum v jihozápadní provincii Jün-nan v Číně (celkem asi 29 000 osob). *Jazyk patří do iské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské jazykové rodiny. První zprávy o tomto etniku v čínských pramenech pocházejí ze 14. století. Ačchangové se živí především *zemědělstvím, významné je i umělecké řemeslo a zpracování *kovů. Většina vyznává *buddhismus, v méně dostupných oblastech se udržel *animismus. (Viz též *Chanové a další etnika čínské *společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrдый)

Ačolové, černošské *etnikum východoafrického původu žijící v oblasti severozápadní Ugandy a v Súdánu (podle cenzu v roce 1991 celkem asi 800 000 osob). Jsou blízce příbuzní s *Gandy a Šuly. Etnogeneticky patří do skupiny *nilotských etnik, která vznikala v oblastech horního toku Nilu před 8–10 tisíci lety na základě míšení původních černošských a nově

přicházejících *hamitosemitských populací. Živí se *zemědělstvím. Základem společnosti je *patrilokální párová nebo *polygamní rodina; kromě rodové organizace se vyskytuje i členění na věkové stupně. *Náboženství *katolické, *protestantské, v menší míře *islám, udržuje se i *animismus s prvky *kultu předků a *magie. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

ad (z latiny), k, ke, do (předložka s akuzativem – 4. pádem).

ad sanctos (z latiny: *ad sanctos*, „u světců; u hrobů svatých mučedníků“), oblíbené místo pohřbu *křesťanů na sklonku antiky i ve *středověku. Staří křesťané věřili, že pohřbem v blízkosti *hrobů mučedníků si zajistí účinnější spásu a že spolu s mučedníky, kteří si svým *utrpením vykoupili vstup do Božího *království, bude v Den *vzkříšení zároveň dopřán i jim. (Jaroslav Malina)

adab, arabský termín znamenající zdvořilost, vzdělání, civilizované chování. Označuje se jím vzdělávací literatura arabského *středověku, která chtěla poučení přinášet zábavnou formou a zprostředkovat umělecký zážitek. K próze tohoto druhu patřily dopisy, poselství vladařům s patřičnými radami panovníkům (takzvaná zrcadla princů), náboženské spisy, anekdotická vyprávění, bajky, příručky pro různé profese a podobně. Adab poskytoval encyklopedické vědění, byl synkretický, ale zároveň i svěbytný jako celá islámská kultura. (Jaroslav Oliverius)

Adam (z hebrejštiny: *adam*, „člověk“, přeneseně „lidský rod, lidstvo“; jméno souvisí s výrazem *adámá*, „hlína“ a snad i s *dám*, „krev“), podle starozákonní knihy **Genesis* první člověk, muž stvořený *Bohem v *ráji. V 1. Mojžíšově knize (Gn 1,27) je uvedeno, že Bůh stvořil člověka „jako muže a ženu“; v 2. Mojžíšově knize (Gn 2,7) se sbližují *významy *adam* a *adamah* – „hlína“, „země“ – a zdůrazňuje se, že člověk je „prach ze země“, a dále, v druhém příběhu *stvoření, se pak význam tohoto slova zužuje. Bůh vdechl Adamovi *život a zůstavil jej v *ráji, aby ho obdělával a střežil. Aby první člověk nebyl sám, dává mu Bůh pomocnici, která byla utvořena z jeho (Adamova) žebra. Nazývá se *iššá*, „mužena“ (= žena), neboť je vzata z *iš*, „muž“. Adam se pak stává vlastním jménem prvního člověka (Gn 3,17).

Bůh postavil Adama a jeho ženu *Evu do zahrady v *Edenu. Had však navedl ženu k tomu, aby jedla zakázané ovoce ze stromu poznání. Adam následuje Evu v neposlušnosti: přestupují zákaz, ochutnávají ovoce ze stromu poznání. Proto je Bůh vyháněn ze zahrady Eden a trestá: budou těžce a v potu tváře pracovat, poznají trápení a smrt.

Řada rysů tohoto příběhu ukazuje, že není výpovědí historicko-přírodopisnou, nýbrž má modelovou platnost, je *podobností. Říká, že *údel člověka je dobrý, ale vzepřít se mu, má zlé následky. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

Adam chromozomová teorie antropogeneze, *antropogeneze, Adam chromozomová teorie.

adamantinoblasty, *ameloblasty.

adamantinom, též ameloblastom. Většinou nezhoubný *nádor *čelisti vycházející ze základů zubní *tkáně. Skládá se z nepravidelných ložisek *epitelu, která připomínají sklovinný orgán zubního váčku. Nádor se vyvíjí v alveolárních výběžcích čelistí, obvykle v oblasti stoliček; roste pomalu, ale může dosahovat značných rozměrů, což vede k destrukci a deformaci *kostí. Výjimečně metastazuje, takže je pokládán za nádor *semimaligní. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

adamawsko-východní jazyky, *jazyky, adamawsko-východní.

adamita (adamité) (název podle jména biblického *Adama):

1. příslušník některé z náboženských sektářských pospolitostí zejména ve *středověku, které požadavek oproštěnosti mnohdy dováděly až k extrémním pohoršujícím projevům; příslušníci žili zpravidla v *komunách na odlehlých místech a nezdávka praktikovali obnažování a uvolněné *sexuální chování, jež naplňovalo jejich náboženské představy o návratu do *ráje, k přirozenému lidství, osvobozujícímu člověka duševně i tělesně. V *českých zemích se *hnutí adamitů šířilo počátkem 15. století, vrcholilo za husitské

*revoluce (*husitství). Nejvýznamnější pospolitost adamitů na *tvrzi Ostrov u Hamru nad Nežárkou zničil Jan Žižka v roce 1421;

2. za *protireformace v českých zemích jedna z přezdivek pro blouznivce a nekatolíky vůbec. (Jaroslav Malina)

adamité, *adamita.

adamitismus, náboženské sektářské *hnutí *adamitů, adamitství. (Jaroslav Malina)

adamitství, *adamitismus.

Adamovo jablko, *jablko, Adamovo.

adaptabilita (z latiny: *adaptātiō*, „základ“, *aptus*, „vhodný, příhodný“, „přizpůsobení, úprava; přetvoření“), schopnost *adaptace, přizpůsobivost, schopnost vyrovnat se s novými podmínkami. (Jaroslav Malina)

adaptace (z latiny: *adaptātiō*, „základ“, *aptus*, „vhodný, příhodný; přizpůsobení, úprava; přetvoření“), přizpůsobení, úprava něčeho k něčemu:

1. [biologie, ekologie], přizpůsobení se organismu podmínkám prostředí. V evoluční biologii je adaptace chápána jako tělesný znak, fyziologický proces nebo způsob chování zvětšující pravděpodobnost, že organismus přežije a bude se rozmnožovat; přizpůsobení se určitým podmínkám vnějšího nebo vnitřního prostředí.

V neodarwinistickém pojetí *evoluce to vždy znamená přizpůsobení dědičné, tedy *selekcí geneticky nejvhodnějších, nejvíce přizpůsobených jedinců. Ve skutečnosti jsou mnohé adaptace také na úrovni chování a sociální struktury nebo jako „vedlejší produkt“ některých již existujících adaptací. V poslední době se zjišťuje, že celá řada adaptací se realizuje a vzniká až v průběhu *ontogeneze na základě vlastností přiměřených pro tento účel. Skutečné přizpůsobení pak je ovlivňováno celou řadou dalších nedědičných nebo i vnějších faktorů a za určitých podmínek se daný jedinec, vhodně geneticky vybavený, vůbec nemusí přizpůsobit. Příkladem je ontogenetické formování lidské *bipedie, která vzniká a formuje se během prvních šesti let života *člověka. Takto se také adaptuje struktura i funkce lidského mozku; tento proces však probíhá mnohem déle. Je třeba zdůraznit, že základní *axiom neodarwinismu o *nutnosti dědičnosti adaptivních změn je pravdivý, ale jeho neodarwinistický výklad je příliš zjednodušující;

2. označení procesu, při němž nová vlastnost vzniká;

3. [sociologie, psychologie], přizpůsobení se jedince nebo společenské skupiny sociálnímu prostředí, podmínkám společenského života;

4. [divadlo], přizpůsobení struktury původního díla novému uměleckému záměru; 1) aktualizace či *parodie díla, 2) *dramatizace díla, tedy převedení do podoby dramatické, případně divadelní. (Miroslav Králík, Jaroslav Malina)

adaptace člověka na mírný chlad a arktické prostředí, *člověk – adaptace na chlad.

adaptace člověka na velkou nadmořskou výšku, *člověk – adaptace na velkou nadmořskou výšku.

adaptace člověka na vlhké a suché teplo, *člověk – adaptace na vlhké a suché teplo.

adaptace člověka na výživu rozdílného druhu a složení, *člověk – adaptace na výživu rozdílného druhu a složení.

adaptace člověka, fyziologická a evoluční, *člověk – fyziologická a evoluční adaptace.

adaptace, biologická, schopnost živých *systémů přizpůsobit se *životnímu prostředí prostřednictvím morfologických, fyziologických a *etologických změn, které organismu nebo celým populacím umožňují přežití a reprodukci. (Jaroslav Malina)

adaptace, kulturní, specificky lidský, nadbiologický způsob přetváření *světa *člověkem prostřednictvím *kultury. (Jaroslav Malina)

adaptace, vývojová, přizpůsobení *genofondu dlouhodobě změněným podmínkám. (Jaroslav Malina)

adaptivně relevantní prostředí, *prostředí, adaptivně relevantní.

adaptivní hodnota, *hodnota, adaptivní.

adaptivní radiace, *radiace, adaptivní.

adaptivní zóna, *zóna, adaptivní.

adductor, -oris, m. (z latiny: *ad*, „k“ a *ducere*, „vést, táhnout“), adduktor, přitahovač (například **musculus adductor longus* na stehně). (Ladislava Horáčková)

addukce (z latiny: *ad*, „k“ a *ducere*, „vést, táhnout“), přitažení, pohyb směrem k ose (těla, končetiny). Addukcí (například v *kloubu ramenním) je připažení; opakem je *abdukce. (Ladislava Horáčková)

adenohypofýza, **adenohypophysis*, přední lalok podvěsku mozkového – *hypofýzy. (Lenka Vargová)

adenohypophysis (z řečtiny: *adén*, „žláza“ a *hypofýsis*, „podvěsek mozkový“), adenohypofýza – endokrinní *žláza, která vzniká jako *Rathkeova výchlípka ze stropu *stomodea. Buňky adenohypofýzy produkují *hormony, které jsou uvolňovány do *sekundární kapilární sítě (hypofýzoportálního systému) a odtud jsou odváděny do krevního oběhu. Jedná se o ACTH (adrenokortikotropní hormon), STH (somatotropní hormon – růstový), TSH (thyrotropní hormon), *FSH a LH (folikulostimulační a *luteinizační hormon) a MSH (melanostimulační hormon). (Lenka Vargová)

adenoidní vegetace, *vegetace, adenoidní.

adenokarcinom (z řečtiny: *adén*, „žláza“ a *karkinos*, „rak“, latinizovaný tvar: *carcinoma*, „rakovinný *nádor, bujení“), zhoubný nádor vyrůstající ze žlázového *epitelu. Tento druh nádoru napodobuje stavbu *žlázy, z níž vyrůstá (podle toho se rozlišují například adenokarcinomy alveolární, tubulózní, tuboalveolární), avšak jednotlivé nádorové buňky vykazují oproti žláze výrazné nepravidelnosti, jsou značně růstově aktivní, prorůstají destruktivně do okolí a dříve nebo později metastazují (nejčastěji lymfatickými cestami). Vzhledem k různým typům žláz v organismu, jejich funkčním odlišnostem a rozdílné lokalizaci, existuje i značné množství do určité míry odlišných typů adenokarcinomů (například cystický adenokarcinom, papiloadenokarcinom). (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová, Lenka Vargová)

adenom (z řečtiny: *adén*, „žláza“), nezhoubný *nádor vyrůstající ze žlázového epitelu. Nádor napodobuje stavbu *žlázy, z níž vyrůstá (rozlišují se adenomy alveolární, tubulózní, tuboalveolární, cystické apod.). Adenomy mohou být různého tvaru a velikosti, na své okolí působí zejména přímým tlakem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

adenosintrisfosfát (ATP), multifunkční *nukleotid složený z purinové báze adeninu, cukerné části 2'-deoxyribózy a tři zbytků kyseliny fosforečné. Slouží jako zdroj energie živých systémů a je využíván k *transportu energie. Cukry a tuky (lipidy), jako zdroj energie živých organismů jsou při redoxních reakcích rozkládány na své základní komponenty – karbohydráty se rozkládají na jednotlivé cukry, ze kterých jsou složeny, například na glukózu a fruktózu, a z lipidů vznikají mastné kyseliny a glycerol. Cukry jsou posléze oxidovány v procesu označovaném jako buněčné dýchání až na oxid uhličitý. Z jedné molekuly glukózy přitom může vzniknout až 36 molekul ATP. Složitými biochemickými reakcemi se podobným způsobem produkuje ATP i z lipidů. Procesem zvaným hydrolýza se energie obsažená v chemických vazbách ATP uvolňuje, například ve svalech a přeměňuje na práci. Při této hydrolýze se z ATP odštěpují postupně jednotlivé fosfátové skupiny, přičemž vzniká anorganický fosfát a nejprve adenosin difosfát (ADP) a posléze adenosin monofosfát (AMP). Při každé z těchto reakcí se uvolní 30.5 kJ.mol⁻¹.

Pro zajímavost, buňky člověka spotřebují denně 50–75 kg ATP, tj. množství odpovídající přibližně jeho váze. Celkové množství ATP v těle je přitom však asi tisíckrát menší, pouhých 50–75 g. Biochemické reakce, kdy se ATP regeneruje z AMP a anorganického fosfátu s využitím energie získané z potravin, ale produkují dostatečné množství ATP pro zajištění našich základních fyziologických funkcí. (Vladimír Sklenář)

adenovirus, skupina sférických *DNA virů. Adenoviry infikují různé druhy savců včetně člověka.

adenská kultura, *kultura, adenská.

adheze (z latiny: *adhaesio*, „přilnutí“), srůst, slepení.

adice (z latiny: *additiō*, „přidávání, sčítání [početně]; přídavek; skládání“):

1. [genetika], přidání části genetického materiálu na *chromozom;

2. [matematika], sčítání;

3. [chemie], chemická reakce, při níž dochází ke sloučení dvou nebo více látek. (Miloš Macholán)

adipocire (z latiny: *adip*, „tuk“ a *cera*, „vosk“) [tafonomie], mrtvolný vosk, nerozpustné kyseliny tuků, které zůstaly po rozkladu tuků mrtvolky. K vytvoření mrtvolného vosku dochází hydrolýzou tuků ve vlhkém prostředí. Adipocire zabraňuje růstu *bakterií a chrání tak tělo před rozkladem. *Tafonomický proces, při němž dochází k přeměně ve vosk, se nazývá *zmýdelnění (saponifikace). (Michaela Zelinková)

aditivní působení genů, *znak, kvantitativní.

aditus, -us, m., příchod, vchod, vstup. V *anatomii například *aditus orbitae* – vchod do *očnice. (Ladislava Horáčková)

aditus laryngis, vchod do *hrtanu, je vstupem do hrtanové dutiny. Tímto otvorem komunikuje **cavum laryngis* s **pars laryngea pharyngis*. *Aditus laryngis* je ohraničený vpředu hrtanovou *příklopkou, laterálně dvěma slizničními řasami (**plicae aryepiglotticae*) a vzadu se nachází **plica interarytaenoidea*, která se při *fonaci prohlubuje v zářez **incisura interarytaenoidea*. (Lenka Vargová)

aditus pelvis, **apertura pelvis superior*, vchod pánevní.

adiuretin (antidiuretický *hormon), neuropeptid tvořený v *hypothalamu a uvolňovaný do krevního oběhu zadním lalokem *hypofýzy. Zvyšuje resorpci vody v *ledvinách. (Lenka Vargová)

adjudikace (z latiny: *adiudicātiō*, „přisouzení, přiřčení“), urovnání sporů smírnou cestou, například arbitrážními orgány či *soudy, které svou *autoritou a rozhodnutím zaváží sporné strany k určitému plnění. (František Čapka)

adjustace, genitální (z latiny: *adjustātiō*, „přizpůsobení, úprava“), *modifikace/adjustace, genitální.

adjustace, tělesné (tělesné modifikace) (z latiny: *adjustātiō*, „přizpůsobení, úprava“), různé způsoby úprav a „zdobení“ těla od *hygieny po *skarifikaci, které jsou jakožto specifické *kulturní konstrukce vnímány jako odpovídající až nezbytný způsob chování lidských bytostí; součástí tělesných adjustací jsou adjustace *genitálií, od hygienických předpisů, depilací, *piercingu až po zásahy shrnované pod pojmem *obřízka. (Viz též *mutilace, *modifikace/adjustace, genitální.) (Jaroslav Malina, Jaroslav Skupnik)

adjustativní antropologie, *antropologie, adjustativní.

Admétos, *král v thessalských Férách, manžel Alkéstidy; *Admétos a Alkéstis. (Marie Pardyová)

Admétos a Alkéstis, královský pár ve Férách v Thessálii (Řecko). Alkéstis se stala symbolem obětavé *lásky, protože se rozhodla zemřít místo svého muže. Z *podsvětí ji však Admétovi přivedl nazpět jeho přítel *Héraklés, jenž ji vyrval bohu smrti. (Marie Pardyová)

admirál (z arabštiny: *amir alma*, „velitel moří“), hodnost nejvyšších námořních důstojníků, ekvivalent hodnosti *generála. Poprvé se toto označení objevuje u loďstva v sicilském státu *Normanů a Štaufů. V 16. století přechází v Nizozemsku titul na velitele obchodního loďstva; v námořnictvu se užívá od 17. století. (František Čapka)

aDNA, *ancient DNA.

adobe (egyptsky: *džebet*, *debet*; koptsky: *tóbe*; arabsky: *túba*; odtud do španělštiny: *adobe*):

1. [archeologie, historie aj.], výraz se zeměpisně dostal do Mexika, USA a pak zpět do Evropy, kde se dodnes běžně používá jako termín označující „vepřovici“ – nepálenou *cihlu. První ručně tvarované cihly se objevily v *Palestině již na přelomu 9. a 8. tisíciletí př. n. l. Ve starém *Egyptě se cihly používaly k stavbě *domů, *paláců, *pevností a *hrobek. Vyráběly se z nilského bahna, do něhož se pro zpevnění někdy přidával i *písek, *vápencová drť, drobné keramické zlomky, sekaná sláma, plevy a zvířecí trus. Tato směs se rozmělnila vodou a upěchovala do dřevěných forem. Vyklopené cihly se vysušily na *slunci. Rozměry cihel se měnily (ve Staré říši to bylo 9x15x30 cm). V omezené míře se od Nové říše používaly i pálené cihly. V *Mezopotámii se běžně používaly nepálené cihly; vypálené pouze pro významné stavby. Vrcholu použití zde došla cihla v polovině 1. tisíciletí př. n. l., když byla povrchově upravována pro stavby babylonských a perských panovníků. Byla zdobena *reliéfem, *malbou a *glazurou. Sušené cihly se staly se základním stavebním materiálem pro *obydlí zemědělců všech *indiánských etnik v oblastech náhorních plošin, pouští i hor od amerického Jihozápadu až po Andy. Sloužily také k stavbě velkých teras a *pyramid. Výrobní postup spočíval v plnění dřevěných forem propracovanou cihlářskou hlinou promíchanou s rozřezanou trávou, kaménky, listy nebo zbytky rozdrčené *keramiky. Cihly se sušily na slunci, zastíněné rohožemi. Průměrný rozměr například incké adobe je 80x20x20 cm;

2. [geologie], *sprašové usazeniny v jihozápadní části USA a v Mexiku. (Jaroslav Malina)
adolescence (z latiny: *adolēscēntia*, „mládí, dospívání“), věkové údobí od skončení *puberty do úplné fyzické a psychické zralosti. (Jaroslav Malina)

adolescentní zduření, *zduření, adolescentní.

adoncie (z řečtiny: *a*, „ne, bez“ a *odous, odontos*, „zub“), nevyvinutí zubních zárodků pro všechny zuby buď v horní, nebo dolní *čelisti. (Michaela Křivanová, Marie Parďová)

Adónis, řecky [2. pád Adónida], jméno vzniklo ze syrsko-foinického *adóni*, „můj pán“. *Bůh, jehož *kult byl rozšířen na starověkém *Předním východě. Adónis byl božstvem jarní *vegetace, podobně jako sumerský *Dumuzi, či akkadsky Tammúz. V červnu-červenci byl slaven jeho *svátek, který připomínal Adónidův sestup do *podsvětí (tj. zánik jarní vegetace v letních měsících) a na počátku doby dešťů byl slaven jeho opětný návrat (tj. znovuoživení vegetace). Podle *mýtu byl Adónis oživen svou manželkou Ištarou (*Inanna), jež za ním odešla do podsvětí, aby jej zachránila. Podle tohoto kultu byl také nazván 4. měsíc (červen-červenec) v babylonském a poexilním *židovském kalendáři (měsíc *tammúz*). Kult Tammúze-Adónida je znám z řady orientálních pramenů a zmiňuje jej také *Starý zákon (Ez 8,14). Jménem tohoto boha byla nazývána i říčka ve *Foiníki, nyní zvaná Nahr Ibráhím. U jejího pramene v libanonských horách byla známá *svatyně Afka, zasvěcená *Astartě. Říčka ústí do Středozemního moře jižně od *města *Byblu. V pravidelném rytmu se její voda každoročně zabarvovala červeně. To zavdalo podnět k báji, že jde o *krev boha vegetace Adónida, roztrhaného v horách divokým kancem. Báji zaznamenal už starověký spisovatel Lúkiános a zřejmě ji znal i starozákonní vypravěč, líčící v Ex 7,17–25 změnu nilské vody v krev. Podle řeckých bájí byl zabit na lovu kancem, jeho milenka *Afrodíté si vyprosila u *Persefony, aby se mohl každým rokem vrátit na půl roku na zem. (Jan Heller, Vladimír Sadek)

adopce (z latiny: *adoptiō*, „přijetí za vlastního, přijetí za syna, adopce“):

1. *akt osvojení, přijetí nějaké *osoby (případně *zvířete) za vlastní;
2. [Přední východ] adopce měla především význam hospodářský, kdy v *rodině chyběla pracovní síla nebo byly ohroženy budoucí příjmy plynoucí z *věna či *obvěnění (movité a nemovité jmění přinášené nevěstou a ženichem do *manželství, *manželské právo). Adoptováni byli především nalezcenci nebo děti z rodin, kde byl potomků nadbytek. Doloženy jsou i účelové adopce dívek, které se měly provdat do domu adoptanta, což ušetřilo obvěnění, nebo vzájemné adopce dcer mezi rodinami s dospělými syny za účelem pozdějšího *sňatku (úspora věna i obvěnění). V *Asýrii i v *Babylonii byly v 1. tisíciletí př. n. l. poměrně časté tzv. „vojenské“ a „úřednické“ adopce, při nichž adoptovaný získal později dědictvím (*dědictvé právo)

movitý a nemovitý majetek, který měl adoptující dříve pouze svěřen do užívání. V takovém případě odváděl adoptovaný adoptujícímu při uzavření smlouvy předem dohodnutý „dar“ ve výši *tržní ceny majetku.

Adopci upravovaly již sumerské rodinné právní předpisy (*rodinné právo), přičemž (například již v *zákonech *krále *Chammurapiho) existoval rozdíl mezi adopcí dítěte neznámých rodičů a adopcí dítěte, jehož původ byl znám. V prvním případě nebylo možné adopci nikdy zpochybnit, ve druhém případě muselo být dítě vydáno vlastním rodičům, když o to požádali a zaplatili odbytné. Bezdětný adoptující mohl adopci zrušit, pokud se mu později narodilo vlastní dítě, musel ovšem adoptovanému vyplatit jako odbytné jednu třetinu jeho podílu na movitém a nemovitém majetku. Adoptované dítě se mohlo vrátit k vlastním rodičům, pokud je adoptující proti původnímu slibu neuznal za vlastní nebo se k němu nechoval jako k vlastnímu dítěti. Adoptovaný nesměl bezdůvodně své adoptivní rodiče zapřít ani pomlouvat, jinak mu hrozil přísný trest (vyříznutí *jazyka a vypíchnutí oka). Zvláštností byly adopce v prostředí *řemeslníků, kdy adoptující přijal cizí dítě za účelem vyučení. V takovém případě se mohlo dítě vrátit ke svým rodičům jenom tehdy, když se mu nedostalo odpovídající přípravy k povolání. Po vyučení musel adoptovaný zůstat v rodině adoptujícího. Z hospodářsky kritických období jsou v *Mezopotámii doloženy i zastřené formy adopce, kdy rodiče postupují dítě cizí rodině za smluvenou úplatu. Vzácněji se vyskytovaly i adopce dívek cizími „matkami“ za účelem *prostituce; (Blahoslav Hruška)

3. [Čína] adopcí se navazovala ohrožená rodová linie, avšak hlavní *starostí zde bylo zajistit vhodného potomka, který by obětoval předkům (viz *kult předků). Adopce se řídila pravidlem: Jestliže se v hlavní rodové linii nenarodí syn, převezme jeho místo nejstarší syn z druhé linie, jestliže se ani v druhé linii nenarodí syn, převezme jeho místo druhorozený syn z hlavní linie. Adopce mimo rámec rodu nebyla teoreticky přípustná – až na dvě výjimky. První byla adopce sestřina syna (sestra byla totiž považována za členku rodu, kam se provdala, nikoliv za členku rodu, kde se narodila). Druhou byla adopce zetě, který se přiznal do rodiny a jehož děti přijaly matčino rodové jméno, čili v případě uxoriokálního sňatku, který ale zetě společensky snižoval; (Lucie Olivová)

4. [Japonsko] adopce sloužila především jako nástroj zajištění kontinuity rodu. Základem japonského rodového systému byla *institute *domu (*ie*), která ostře kontrastuje se západním pojetím rodiny jako skupiny pokrevně spřízněných jedinců. Japonský dům tvořili nejen *pokrevní příbuzní, ale mohli do něj vstupovat i jedinci bez pokrevního pouta, kteří přijali rodové jméno. Pokud dům neměl přímého mužského potomka, či potenciální dědic nebyl shledán dostatečně způsobilým k výkonu předepsaných funkcí, stávala se adopce přirozeným prostředkem zajištění další *existence rodu. Předmětem adopce se proto běžně stávali dospělí či dospívající jedinci, převážně mužského pohlaví.

Formální adopce jsou doloženy již z počátku období *Nara (710–794), v období *Kamakura (1185–1333) sloužily převážně jako nástroj posílení vzájemných vazeb mezi jednotlivými vojenskými rody. Všeobecnému rozvoji se těšily i v období *Edo (1600–1867), kdy zejména v obchodnických kruzích představovaly často jedinou možnost zachování rodinné živnosti. V současné době jsou právní otázky adopce upraveny občanským zákoníkem z roku 1948 a zvláštním systémem adopcí zavedeným v roce 1987. Adoptovaná osoba musí být řádně zapsána v rodové matrice (*koseki*) adoptivních rodičů a má stejná práva jako jejich vlastní děti. Nejčastější formou je adopce zetě do rodiny tchána (*mukó jóši*), kdy manžel přebírá jméno manželky a formálně se stává nástupcem otce své ženy. Méně častým, i když právně přípustným způsobem je adopce celého manželského páru (*fúfu jóši*). Další běžnou formou je adopce druhorozeného syna či vnuka z rodiny vzdálených příbuzných; (Jan Sýkora)

5. [starověký Řím] osvojení dítěte *rodinami bez synů; často byli adoptováni i dospělí, aby jim bylo umožněno přijetí do vlivné rodiny a politická kariéra. *Panovníci mohli adopcí určit svého následníka (*císaři, adoptivní). (František Čapka)

adoptivní císař, *císař, adoptivní.

Adorno, Theodor Ludwig Wiesegrund (11. 9. 1903, Frankfurt am Main, Německo – 6. 8. 1969, Visp, Švýcarsko), německý filozof, sociolog, hudební vědec a skladatel; spolu s Jürgenem *Habermasem, Maxem *Horkheimerem a Herbertem Marcusem zakladatel a hlavní představitel *frankfurtské školy. V roce 1934 emigroval do Velké Británie, kde působil na *univerzitě v Oxfordu, a o čtyři roky později do Spojených států amerických.

Adorno považoval za hlavní selhání *osvícenství rozšíření snahy o racionální *kontrolu z *přírody na lidskou *společnost. Tento posun posléze vyústil do moderního *fašismu a *totalitarismu. Theodor Adorno, nadaný skladatel a hudební kritik, je známý svým výrokem, že „po Osvětlení již není možné se věnovat poezii“. Thomas *Mann s ním konzultoval přípravu románu *Doktor Faustus*, spojující muzikologická témata s *reflexí kořenů *nacismu. Po roce 1949 Adorno přednášel na univerzitě ve Frankfurtu. Jeho vrcholným a nejvlivnějším dílem je *Negative Dialektik* (Negativní dialektika, 1966). V antropologických a sociálních vědách Theodor Adorno ovlivnil především neomarxisticky a radikálně kriticky zaměřené badatele. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

adresa (z francouzštiny: *adresse*, „adresa“), v *konstituční monarchii 19. století písemné vyjádření *parlamentů *panovníkům, popřípadě *vládě. Často byla adresa odpovědí na trůnní řeč. (František Čapka)

advaita (ze sanskrtu: *advaita*, „nedvojnost“), monistické učení v *indické civilizaci, podle něhož jedinou pravou skutečností tvoří jednotný, celistvý a nedílný kosmický princip, zatímco mnohost všech jevů fenomenálního *světa způsobuje „kosmická iluze, vidina“ (**májá*); prohlédnout jejich přízračný, pomíjivý *charakter umožní jen síla „pravého poznání“ (*džňána*). Proti filozofickému monismu stojí „*dualismus“ (*dvaita*), uznávající reálnou existenci jak „individuální duše“ (**átman*), tak „univerzální duchovní podstaty“ (**brahma*). (Jan Filipický)

advent, počáteční úsek křesťanského *liturgického roku, podle *kalendáře latinského ritu začíná první nedělí následující po 26. listopadu; název je odvozen od latinského slova *adventus*, které znamená „příchod“ nebo „přicházející“, a významově se vztahuje k očekávání vánočních svátků (*Vánoce). Advent je postní dobou (*půst), kromě příkazů zdrženlivosti a široké škály zákazů je doprovázen celou řadou církevních i lidových *obřadů, jejichž symbolika je vzájemně provázána. S důrazem na křesťanský výklad je advent dobou prodchnutou *modlitbami (římskokatolické roráty), svátky významných *světců (svatý Ambrož, Mikuláš, Ondřej atd.) a symboliky očekávaného světla – zrození *Krista (svatá Lucie, svíce postupně rozsvěcované na adventním věnci). Právě světlo je motivem spojujícím církevní i lidovou *tradicí. Lidová obřadnost vykládá období před zimním slunovratem jako přelomový okamžik roku, v němž dobré a zlé síly, světlo a temnota zápasí o *vládu nad dalším rokem. O zimním slunovratu, který obvykle připadá na 21. prosinec, je potom opět zpečetěno vítězství světla.

Advent je považován za dobu s vysokým magickým potenciálem, v níž dochází ke krátkodobému porušení světového řádu; mrtvým je umožněno na okamžik vstoupit mezi živé, je snadné nahlédnout do budoucnosti (věštby předpovídající úspěšnost zemědělského roku, uzavření *sňatku atd.). Takzvanou *magií počátku lze v dobrém slova smyslu ovlivnit nadcházející rok, zároveň je však advent dobou nebezpečnou, v níž je nutno se více než kdy jindy chránit před *zlem. Je s ním spjata celá řada občůzkových *rituálů (Ambrož, Barbora [Barborka], Lucie [Luca, Lucina], matička, Mikuláš, perchta, zvířecí masky), jejichž ústřední figury, ač doprovázeny křesťanskou symbolikou, nemohou zcela zapřít svůj pohanský předobraz v postavách mrtvých předků vstupujících zpět do lidského světa. Spojeny

společnými znaky (zakryté či zamoučené tváře, mlčenlivost nebo ritualizované zvuky, bílý *oděv) vstupují do domů, trestají provinilce, očišťují od zlého a obdarovávají živé. V současnosti u nás přežívá především *mikulášská obchůzka. (Jana Válková)

adventicie (z latiny: *adventicus*, „pocházející zvenčí“), řídké kolagenní vazivo (*kolagen), které vytváří zevní vrstvu stěny některých dutých orgánů (například *jícnu). Spojuje orgány navzájem a při tom umožňuje jejich pohyblivost. (Lenka Vargová)

adventisté sedmého dne, *církve, jejíž členy spojuje *víra (na základě biblického proroctví) v nový (druhý) brzký příchod *Ježíše Krista, poprvé v USA v 1. polovině 19. století; *bibli chápou doslovně, křtí v dospělosti, dodržují přísná pravidla střídavého života, mají centralizovanou celosvětovou organizaci, hojnou ediční aktivitu, provozují síť prodejen se zdravými potravinami a kosmetikou; místo neděle světí sobotu. (František Čapka)

advokátní antropologie, *antropologie, advokátní.

adygejšťina, severozápadní *kavkazský jazyk užívaný v Adygejské oblasti a v Krasnodarském kraji Ruska (*Adygové). (Jaroslav Malina)

Adygové (též západní *Čerkesové):

1. adygské národy (též Čerkesové), označení pro příbuzná etnika *Kabardanů, vlastních Adygů a Čerkesů (celkem asi 200 000);

2. populace obývající Adygejskou autonomní *republiku Ruské federace na severních svazích Kavkazu v počtu přibližně 108 000 příslušníků (*cenzus z roku 2002); část žije také v Turecku. Adygejšťina patří do abcházsko-čerkeské větve *kavkazské jazykové rodiny. Původní sídla měli na severozápadních svazích Kavkazu, v 19. století se stali součástí Ruska. Věřící jsou *sunnité, udržuje se i *šamanismus. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

Adžarové (vlastním jménem Ačareli), populace *kavkazského původu, výrazná etnografická skupina *Gruzínů. Žijí v počtu asi 180 000 (odhad z roku 1970) v gruzínské Adžarské autonomní republice, která leží při pobřeží Černého moře. Původně křesťanské *obyvatelstvo bylo po začlenění k turecké *osmanské říši v druhé polovině 16. století islamizováno. Adžarové si však zachovali kulturní a etnické povědomí, ale po připojení jejich teritoria k Rusku v roce 1878 dochází k postupné asimilaci s Gruzíny. Věřící jsou většinou *pravoslavní (63 %) nebo *sunnité (30 %). (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

ad- (z latiny), předpona ve složených slovech ve významu: „u, vedle“.

aedicula (z latiny: *aedēs*, „chrám“, zdrobnělina *aedicula* je paralelou řeckého výrazu *naiskos*), antický náhrobní chrámek s tympanonem a dvěma sloupy po stranách, případně stejně tvarovaný dekorativní vstup do *hrobky určené pro příslušníky jedné *rodiny. Označuje se tak i výklenek tvarovaný jako zdobné průčelí, který je běžným rámcem řeckých *náhrobních stél, případně je umístěn v interiéru antických a antikizujících *staveb, kde slouží jako rámeček pro *sochu. (Jaroslav Malina)

Aeneas, řecky Aineiás, syn dardanského *krále Anchisa a bohyně *Afrodítý, jeden z obránců *Tróje. Aeneův příběh zpracoval Publius *Vergilius Maro v eposu *Aeneis*. Podle jeho líčení Aeneas vynesl z hořící Tróje sošky Penátů, svého otce a syna Askania. Mořská bouře ho zahrnala do *Kartága, kde se do něj zamilovala královna Didó. Aeneas však, jako vždy poslušen příkazu *bohů, odplul do Itálie hledat novou vlast. V Latii zvítězil v *boji s rutulským králem Turnem a za manželku získal Lavinii, dceru krále Latina. Aeneas založil *město Lavinium a jeho syn *Askanios (Iulus) Albi Longu.

Aeneas byl uctíván jako římský národní *héros a jeho vlastností, „poslušnost a udatnost“ (*pietas et virtus*), se staly vzorem všem *Římanům a jejich základními občanskými *ctnostmi. Aeneas byl vnímán nejen jako praotec všech Římanů, ale specificky i rodu *Iuliů (odvozujícího podle zjednodušené *genealogie svůj původ od Aeneova syna Iula [Askania]). Díky *adopci v *Caesarově závěti se členem tohoto rodu stal i jeho synovec Octavius, později císař *Augustus. Vyzdvižení Aeneových zásluh mělo za cíl propagandisticky zdůvodnit

Augustovo výjimečné postavení v římské administrativě a kultu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Aeneis, název nejvýznamnějšího rozsáhlého (9896 veršů) *Vergiliova básnického díla o *Aeneovi jako praotci *Římanů, kteří tak byli jeho prostřednictvím pokrevně spojeni s trójskými vystěhovalci. *Aeneis* byla zveřejněna teprve po Vergiliově smrti roku 19 př. n. l. Ačkoli se mu nepodařilo tuto skladbu dokončit a přál si, aby byla zničena, byla *Aeneis* z popudu císaře *Augusta zachována a stala se římským národním eposem. (Jaroslav Malina)

Aequové (latinsky: *Aequi*), starověké sabelské *společenství (*Sabelové) sídlící v hornaté části severních Apenin již ve 2. tisíciletí př. n. l. Později se Aequové spojili s *Italiky a obsadili další území ve střední Itálii. Roku 304 př. n. l. byli poraženi *Římany a postupným splynutím s Římany přestali počátkem našeho *letopočtu existovat jako samostatné *etnikum. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

aerarium (z latiny: *aes*, genitiv *aeris*, „měď, bronz, kov“), ve starém *Římě státní poklad a *archiv listin v Saturnově chrámu; v císařském Římě senátní pokladna, která stála proti *fisku, císařskému majetku. Správou aeraria byli pověřeni *kvestoři, pretoři a *prefekti. (František Čapka)

Aetové, trpasličí původní *obyvatelstvo některých horských vnitrozemských oblastí Filipín. V současné době jich žije původním způsobem lovecko-sběračského života asi 10 000, do nichž nejsou započítány smíšené a pokročilejší skupiny aeto-filipínské (50 000, odhad z roku 1967). Dialekty patří do *indonéské větve *austronéských jazyků. Dnes představují pouze zbytky původních paleonegriťských etnik, která jako první osídlovala nedaleké ostrovy jihovýchodní Asie a blízké ostrovy *Oceánie. V *etnografii a *antropologii nazývání *Negrité nebo negriťský trpasličí typ (jejich tělesná výška nepřesahuje 150 cm, u žen dokonce jen 140 cm). Jsou lovci, rybáři a sběrači, postupně přecházejí k *zemědělství; *náboženství je *animistické. (Zdeněk Tvrdý)

Afalou-Bou-Rummel (Alžírsko), skalní *převis, zkoumaný v letech 1928–1930. Vrstva 3 (kapsien) představovala kompaktní, červeně zbarvenou polohu *kostí („bone bed“). Nalezené zbytky a *fragmenty náležejí více než padesáti jedincům, a to 26 mužům, 14 ženám a 6 dětem. Tento nálezový soubor se stal (spolu s nálezy z otevřené *lokality Mechta) základem pro definici populací mechtoidního typu v severní Africe z období *pozdního paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

afar, *afarština.

Afarové, etiopidní etnikum *kúšitského původu, které dosud žije původním kočovným životem v Danákijské poušti při pobřeží Rudého moře v Etiopii a Džibuti. Jejich počet byl v roce 2003 odhadován na necelých 500 000. *Jazyk patří do *kúšitské větve *afroasijské rodiny. *Společenství se dělí na rody a na věkové stupně, do prvního věkového stupně lze vstoupit až po *iniciaci. Vyznávají *islám. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

afarský australopiték, *Australopithecus afarensis.

afarština (afar), *kúšitský jazyk užívaný v severním pohraničí Etiopie a v Džibutsku (*Afarové). (Jan Záhořík)

afarentní neurony, *neurony, aferentní.

afferens, -tis, přinášející, přívodný.

Afghánci, souhrnné označení pro *obyvatelstvo Afghánistánu. V současné době žije v Afghánistánu asi 30 milionů obyvatel (odhad z roku 2005), z nichž největší počet připadá na původní etnické skupiny *Paštunů (asi 42 %); tyto skupiny bývají označovány jako vlastní Afghánci. Kromě nich zde žijí *Tádžikové (27 %), *Hazárové (9 %), *Uzbekové (9 %), *Ajmakové (4 %), *Turkmeni (3 %), *Balúčové (2 %) a příslušníci dalších etnik (asi 5 %) – jde celkem o asi 20 malých populací. Úřední řečí v Afghánistánu je *paštština a dále *jazyk *darí – darijština. Původními obyvateli *země byli *indoevropští předchůdci Paštunů, kteří v současné době tvoří hlavní etnickou složku obyvatelstva země. První zmínky o Afgháncích

jsou v sanskrtských textech v Indii z 6. století n. l. Ve *starověku bylo území hornatého Afghánistánu ovládáno *Peršany. V 7.–8. století si většinu území podrobili *Arabové, ve 13. století pak *Mongolové. V letech 1838–1919 probíhaly pokusy Velké Británie o *kolonizaci země. Úspěšný odboj Afghánců však vedl k vyhlášení nezávislosti 19. 8. 1919. Od roku 1979 nastolen promoskevský režim držený u moci sovětskou armádou, která vedla těžké boje s protivládními *mudžáhidy. Kvůli vzrůstajícímu mezinárodnímu tlaku a ztrátě asi 15 000 vojáků, zabitých mudžáhidy, se v roce 1989 Sovětský svaz z Afghánistánu stáhl. V letech 1996–2001 vládlo v zemi islamistické *hnutí Talibán. Po jeho svržení *koalicí vedenou USA probíhá proces usilující o nastolení *demokracie. Většinovým *náboženstvím je *islám (85 % *sunnité). (Zdeněk Tvrďý)

afghánština, *paštština.

afinita (z latiny: *affinitās*, *affinis*, „sousední, spřízněný, zúčastněný“), určitý stupeň příbuznosti nebo náklonnosti, vzájemného vztahu či poměru; příbuznost. (Jaroslav Malina)

afinní příbuzní, *příbuzní, afinní.

afinní složka, *složka, afinní.

afinní transformace, *transformace, afinní.

afirmativní akce, *akce, afirmativní.

aflatoxin, mykotoxin produkovaný houbami rodu *Aspergillus* (akronymně pojmenovaný podle *Aspergillus flavus*). Vzniká při růstu těchto hub na špatně uskladněných potravinách (například arašidech) a byly u něho prokázány kancerogenní účinky (hepatocelulární *karcinom). (Petr Bureš)

AFLP, *Amplified Fragments Length Polymorphism.

africká etnika, *etnika, africká.

africké jazyky, *jazyky, africké.

africké právo, *právo, africké.

africké výtvarné umění, *umění, africké výtvarné.

africký australopiték, *Australopithecus africanus.

Afričané (z latiny: *afēr*, „africký“):

1. původní *obyvatelstvo a etnické skupiny v Africe;

2. černošské obyvatelstvo žijící v Africe;

3. veškeré současné obyvatelstvo Afriky jako kontinentu; nejde tedy o *etnikum, ale o souborné označení populací, etnik apod. na území afrického světadílu. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Afridové, východoafghánské *etnikum v počtu kolem 315 000 osob, které je asijského mongoloidního původu a představuje pravděpodobně zbytky předafghánského obyvatelstva. V současné době vytvářejí etnické a kulturní *společenství v rámci afghánského etnika (*Afghánci) v pohraniční oblasti při pákistánských hranicích. Věřící vyznávají *islám. (Zdeněk Tvrďý)

afrikaans, *afrikánština.

Afrikánci (Afrikaner, Búrové, z holandského *boers*, „sedláci, zemědělci“), příslušníci jihoafrického národního *společenství *germánského původu, kteří jako potomci převážně holandských a z malé části i francouzských (*hugenoti) emigrantů a kolonistů založili v jižní Africe v roce 1652 Kapskou *kolonii. Holandská většina vytvořila společný *jazyk, tzv. *afrikánštinu (*afrikaans*), která je odvozena z *holandštiny a do níž byla přijata též část anglických idiomů. Přes rozdílnost etnického složení vytvořili Afrikánci kompaktní a dobře organizované společenství, které dokázalo dlouho úspěšně vzdorovat anglické přesile. Po ztrátě Kapska se přesunuli severněji a založili dva nové samostatné *státy: Oranžský svobodný stát a Transvaal (1856). Po búrsko-anglické válce v letech 1899–1902 byly oba státy sjednoceny pod britskou *správou v Jihoafrickou unii (1910) a později do samostatného

federativního státu, Jihoafrické republiky (1961). V Jihoafrické republice měli až do roku 1994 *politická práva pouze obyvatelé evropského původu (politika *apartheidu).

Dnes se používá termín Afrikánci pro obyvatele evropského původu hovořící afrikánštinou, kteří žijí v Jihoafrické republice (asi 2,5 milionu osob, odhad z roku 2001) a další asi 1 milion v sousedních *zemích. Věřící jsou *protestanti. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

afrikánština (afrikaans), západogermánský jazyk, který vznikl z jazyka holandských kolonistů, jeden z úředních *jazyků Jihoafrické republiky. (Jaroslav Malina)

Afroasiaté, též *Semitohamité (*Hamité, *Semité), velká jazyková a etnická rodina zahrnující všechny příbuzné etnické a jazykové skupiny, které pocházejí z *Předního východu a z jihozápadní Asie. Původní označení Semitohamité bylo použito pro objasnění etnogeneze starých *Berberů, *Egyptanů, *Libyjců a také *Kúšitů, *společností hovořících *omotickými jazyky, *čadohamitského obyvatelstva v Africe a zejména Semitů na Předním východě; tento termín se však neosvědčil a byl nahrazen geografickou terminologií Afroasiaté podle toho, že dnes tato etnika žijí jak na území Asie, tak v přilehlé části Afriky. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

afroasijské jazyky, *jazyky, afroasijské.

Afrodíta, *Afrodíté.

Afrodíté, řecká bohyně krásy a smyslné *lásky (latinsky: *Venus*). V jejím *kultu se projevují četné souvislosti s předovýchodními bohyněmi *plodnosti a do Řecka pronikl její kult patrně již v době mykénské (viz *kultura, mykénská). V *řecké mytologii byla Afrodíté pokládána za dceru Dia a bohyně deště Diony, podle *Hésioda se zrodila u ostrova *Kypru z mořské pěny oplodněné séměm z genitálií vykleštěného *Úrana (*Afrodíté Uránia*, *Anadyomené*). *Homér ji líčí jako nevěrnou manželku boha *Héfaista, kterého klamala s *Aréem a také s dalšími smrtelníky. Do jejího průvodu patří *Charitky a její a Aréův syn *Eros.

Afrodíté byla uctívána jako bohyně jara a přírodních sil. Tyto *funkce vyjadřovala její epiteta Úrania (Nebeská) a Pandémós (v Attice: společná všemu *lidu, lidová). V kyperském Pafu, v Efesu a v Korintu byl její kult spjat s chrámovou *prostitucí. V maloasijském Knidu se nacházela její nejslavnější *socha, vrcholné dílo *Práxitelovo. Ten pro vystižení obrazu bohyně použil jako *model svou milenkou, hetéru *Frýné. Afrodíté Pandémós byla patronkou athénských *hetér, které o jejím *svátku (čtvrtý den každého měsíce) odevzdávaly do jejího *chrámu *desátek ze svého výdělku. Velké *úctě se Afrodíté těšila rovněž v Římě, kde byla uctívána jako *Venuše, matka *Aeneova a pramáti římského národa **Venus Genetrix*. (Jaroslav Malina)

Afrodítos, mužská nebo obojpolhavní *verze bohyně *Afrodítý, vyjadřující všemocnou plodivou sílu. O jeho uctívání se zmiňuje pozdně antický autor *Macrobius, činný kolem roku 400 n. l., v excerptech ze starších antických autorů, z nichž sestavil své souborné dílo *Saturnálie* (latinsky: *Saturnalia*, česky 2002 [Praha: Hermann & synové]). U nich našel informace, že toto božstvo bylo na *Kypru uctíváno v mužské podobě a mužském postoji, s chlupatým tělem a žezlem, ale oděno v ženský šat. Podle básníků je označován: „Afrodítos ať již muž nebo žena – životadárný, noc ozařující princip.“ (Jaroslav Malina)

afrodiziakum (název podle jména řecké bohyně lásky *Afrodíté), drogy či medikamenty, které zvyšují sexuální touhu a aktivitu. Afrodiziacký účinek mají *pohlavní hormony, alkaloid *yohimbin nebo látky, které zvyšují prokrvení genitálu (sildenafil – populární medikament Viagra). (Jaroslav Malina)

afrodizie (název podle jména řecké bohyně lásky *Afrodíté), nadměrně silný pohlavní pud. (Jaroslav Malina)

Agamemnón, mykénský *král z rodu Átreovců a vrchní velitel řeckých vojsk před *Trójou. Po vítězném návratu do *Mykén byl úkladně zavražděn svou ženou *Klytáimnéstrou a jejím milencem *Aigisthem. (Jaroslav Malina)

agapé (z řečtiny: *agapé*, „láska“), *láska, *vzájemnost v obecném *filantropickém *významu, bez motivu, láska k potřebným, k bližním, na rozdíl od *erós (řecky „láska erotická“); agapé je výraz, jenž v řeckém znění **Nového zákona* označuje lásku dávající a sloužící, nezakládající se nutně na shodě milujícího a milovaného ani na obdivu. (Jaroslav Malina)

Agassiz, Jean Louis Rodolphe (28. 5. 1807, Môtier, Švýcarsko – 14. 12. 1873, Cambridge, Massachusetts, USA), americký přírodovědec a geolog švýcarského původu; významný oponent *Darwinovy evoluční teorie. Agassiz studoval na *univerzitách v Curychu a Heidelbergu; v roce 1829 získal doktorát z filozofie na univerzitě v Erlangenu a roku 1830 ukončil studia medicíny na univerzitě v Mnichově. V mládí se zajímal zejména o botaniku a ovlivnili jej významní představitelé německé *Naturphilosophie* Lorenz Oken a Johann von Döllinger. Již ve dvacátých letech 19. století se Agassiz podílel na klasifikaci ryb, které Carl Friedrich Phillip von Martius a Johann Baptist von Spix přivezli ze své expedice do povodí Amazonky. Během následujících let vydal studie *Recherches sur les poissons fossiles* (Výzkumy fosilních ryb, 1833–1843) a *Histoire naturelle des poissons d'eau douce de l'Europe centrale* (Přírodní historie sladkovodních ryb ve střední Evropě, 1839–1845), díky kterým získal pověst jednoho z mezinárodně nejproslulejších ichthyologů své doby. Od listopadu 1831 se Agassiz zabýval v Paříži *srovnávací anatomii u Georgese *Cuviera. Cuvierova smrt v dubnu 1832 Agassizova pařížská studia již po šesti měsících předčasně ukončila; Agassiz se nicméně vždy pokládal za dědice odkazu velkého francouzského přírodovědce a propagoval jeho klasifikaci živočišné říše (*Vertebrata, Insecta, Vermes, Radiata*). V roce 1832 byl jmenován profesorem na lyceu v Neuchâtelu.

Ve spisech *Étude sur les glaciers* (Výzkum ledovců, 1840) a *Système glaciaire* (Systém zalednění, 1847) uveřejnil Agassiz, ovlivněn geologickými výzkumy v Alpách a na Britských ostrovech a Cuvierovým učením o kataklyzmatech, teorii o existenci *doby ledové.

V roce 1846 odjel Agassiz díky finanční podpoře pruského krále do Spojených států amerických, kde byl následujícího roku jmenován profesorem *zoologie a *geologie na Harvardově univerzitě a v letech 1852 až 1854 působil jako profesor srovnávací anatomie v Charlestownu ve státu Massachusetts. Podílel se na vybudování Muzea komparativní zoologie na Harvardově univerzitě (1860), v roce 1863 byl zakládajícím členem National Academy of Sciences a od téhož roku působil rovněž ve Smithsonian Institution ve Washingtonu. Uveřejnil soubor odborných prací *Bibliographia Zoologiae et Geologiae* (1848–1854) a čtyřsvazkové dílo *Contributions to the Natural History of the United States of America* (Příspěvky k přírodní historii Spojených států amerických, 1857–1862). Mezi Agassizovy studenty náleželi významní američtí přírodovědci William Healey Dall, Alpheus Hyatt, David Starr Jordan, Edward S. Morse, Nathaniel Shaler nebo jeho syn Alexander Agassiz.

Agassiz dosáhl světové proslulosti jako jeden z nejznámějších vědců 19. století a náležel mezi přední odpůrce Darwinovy evoluční teorie (Agassiz chápal druh jako ztělesnění „boží myšlenky“). Proti Darwinově vizi postavil představu opakujících se globálních dob ledových, což byla variace na starší Cuvierovu teorii kataklyzmat. Svě teologické *názory vyložil v pojednání *Contemplations of God in the Kosmos* (Rozjímání o Bohu ve Všemohánu) z roku 1851 a téhož roku uveřejnil i přehled klasifikace lidských *ras. V letech 1865 až 1866 uskutečnil expedici do Brazílie a roku 1871 zkoumal atlantické a pacifické pobřeží Severní Ameriky. Začátkem sedmdesátých let 19. století byl Agassiz považován za světově nejznámějšího amerického vědce. Slavný americký básník Henry Wadsworth Longfellow složil u příležitosti Agassizových padesátin oslavnou báseň. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Agatyrsové (řecky: *Agathyrsoi*), starověké skythské *společenství *iránského původu, které bylo usazeno v nejzápadnější části Skythie a proniklo spolu s ostatními *Skythy do Evropy; jako *etnikum zaniklo v polovině 1. tisíciletí n. l. v Karpatské kotlině. (Zdeněk Tvrďý)

Agauové, původní obyvatelé provincie Gondar ve střední Etiopii, kterou v historických dobách ovládali *Amharové; ti také Agauy asimilovali jako své příbuzné *semitské etnikum. V současné době vykazují celkový počet asi 700 000 osob a někteří se pokládají za Amhary, tj. příslušníky etiopského *národa (*Etiopané). *Jazyk patří do *kúšitské větve *afroasijské rodiny. Živí se především *zemědělstvím a chovem skotu. Většinu tvoří *křesťané, část *muslimové a vyznavači *judaismu. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

ageismus (z angličtiny: *age*, „věk, stáří“), věková diskriminace, znevýhodňování osob na základě jejich (vyššího) věku. Termín byl vytvořen po vzoru *rasismu a *sexismu. (Jaroslav Malina)

Agenda 21, označení dokumentu, který obsahuje program pro 21. století, odrážející celosvětový *konsenzus a na nejvyšší úrovni přijatý politický *závazek ke spolupráci v oblasti udržitelného rozvoje. Dokument byl přijat na summitu *Organizace spojených národů v roce 1992 v Riu de Janeiru. V roce 2002 proběhl navazující summit Rio+10 v Johannesburgu. Dokument určil hlavní směry omezení negativních projevů naší *civilizace v různých směrech (sociální rozdíly mezi bohatým a chudým světem, nedostatky ve zdravotní péči, globální ohrožení životního prostředí, expanze lidských sídel, nárůst populace atd.). Praktickou aplikaci principů daných základním dokumentem v místní (obecní, komunitní) praxi je lokální neboli místní Agenda 21 (LA21, MA21), která je založena na komunitním strategickém plánování a dotýká se udržitelného rozvoje *města, obce či *regionu (tj. rovnováhou mezi hlavními oblastmi rozvoje: sférou hospodářského rozvoje, sférou sociálního rozvoje a oblastí životního prostředí). Při realizaci je nezbytná účast *veřejnosti a otevřený typ spolupráce mezi jednotlivými *subjekty, jako jsou *veřejná správa, *nevládní organizace, podnikatelské subjekty, účelová zařízení, zájmové skupiny, věda a výzkum i laická veřejnost. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

ageze (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“, *genesis*, „vznik, zrození“ = „nezrození, zakrnění“), vrozené nevyvinutí orgánu (například *vaječnicků) nebo části těla (například končetiny). (Drahomír Horký)

agens (z latiny: *agēns*, „činitel“), aktivní *subjekt, původce jednání, hybná síla, činitel, původce. (Jaroslav Malina)

agens, infekční, mikroorganismy (například viry, bakterie, plísňe, prvoci, některé druhy červů ap.) schopné způsobit nákazu a za určitých okolností (vnímavý hostitel, příznivé prostředí) vyvolat *infekční onemocnění. (Lenka Vargová)

agentura, implementační, *instituce, která z pověření řídicího *orgánu programu vykonává určité činnosti spojené s řízením programu. Zpravidla zodpovídá za administrativní, technické a finanční řízení projektů. (Marie Dohnalová)

agentura, rozvojová, *instituce (respektive její *management), jež v mnoha *zemích zajišťuje realizaci rozvojové pomoci. V různých zemích se právní *statut i spektrum aktivit rozvojových agentur liší. Rozvojová agentura může být součástí *ministerstva nebo jde o nezávislou *nestátní neziskovou organizaci. Spolupracuje s územními *samosprávami. (Marie Dohnalová)

agentura, sociální, *instituce, která poskytuje nebo zprostředkovává sociální služby. Může být státní, nestátní i tržní, mohou v ní pracovat profesionálové, případně dobrovolníci. V České republice význam sociálních agentur vzrostl v souvislosti se Zákonem č. 108/2006 Sb., o sociálních službách. (Marie Dohnalová)

ager publicus (z latiny: *ager*, „pole, role; pozemek, lán; orná půda“ a *pūblicus*, „obecní, státní, veřejný, úřední“), *půda ve vlastnictví římského *státu, získaná zkonfiskováním

dobytého území a jeho vyvlastněním (*konfiskace). Využití *ager publicus* bylo od 2. století př. n. l. předmětem prudkých sociálních rozporů. Od *vlády Gaia Iulia *Caesara bylo využíváno veterány pro osídlení. V císařské době patřilo do vlastnictví *císaře. (František Čapka)

agger, -eris, m., ochranný val, hráz (v *anatomii například *agger nasi* – útvar na boční stěně *dutiny nosní). (Ladislava Horáčková)

aggiornamento (z italštiny: *aggiornaménto*, „zapřažení, ujařmení“), program přiblížení *římskokatolické církve současnému životu a modernímu světu, přijat na II. ekumenickém *koncilu (1962–1965); snaží se o obnovu církve a její sblížení s jinými církvemi (zejména *protestantskými) a o prohloubení misijní činnosti. (František Čapka)

Aghulové, *kavkazské etnikum, obývající v počtu asi 28 000 (*cenzus z roku 2002) jižní části Dagestánské republiky (Ruská federace) v Zakavkazsku. Agulština patří do lezginské skupiny *dagestánských jazyků *kavkazské rodiny. Etnicky jsou Agulové nejbližší Lezgům (*Lezgové). Tradičním zaměstnáním zůstává i dnes chov ovcí a domácí řemeslná výroba kobereců. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

Agilofingové (Agilofingo), starověké *germánské etnikum, které je v *historii známo již od 5. století př. n. l. Splynuli s *Bavory v průběhu 1. tisíciletí n. l. Jedním z posledních představitelů byl *vévoda Tassilo z dynastie Bavorů. Jejich počet bývá odhadován na 20 000, ale po roce 900 n. l. nejsou o nich žádné další zprávy. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

aglosie (z latiny: *a*, „bez, ne-“ a *glōtta*, „jazyk“), vrozené chybění *jazyka. (Michaela Křivanová)

agnace (z latiny: *agnātiō*, „agnace, příbuzenský poměr osob spojených touž otcovskou nebo manželskou mocí“), v *římském (a germánském) právu příslušenství k téže *rodině, později (zvláště v *lenním právu *feudalismu) *pokrevní příbuzenství v mužské *linii; opak: *kognace. (František Čapka, Jaroslav Malina)

agnát (z latiny: *agnātus*, „příbuzný spojený touž otcovskou nebo manželskou mocí“), v *římském právu nejbližší (pokrevní) *příbuzný v mužské *linii, narození v rodě (*agnātiō*) a spadající pod moc otce rodiny (*pater familiae*). V germánském právu příbuzní v mužské linii, kteří měli u *šlechty výsady týkající se zaopatření a kteří museli být dotázáni při vykoupení rodinného jmění; opak: *kognát. (František Čapka, Jaroslav Malina)

agnathie, *agnatie.

agnatie (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“ a *gnathos*, „čelist“), též agnathie, vrozené nevyvinutí horní nebo dolní čelisti; velmi vzácné, případně bývá spojováno s těžkým vývojovým poškozením v oblasti uší (synotie). (Michaela Křivanová)

Agni, bůh ohně, ve védské *mytologii personifikace ohnivého živlu a zvláště ohně obětní hranice. Vystupuje v úloze obětníka bohů a boha všech *kněží, je vítaným hostem v každém příbytku, odkud magickou silou zahání demony temnoty. Protože se při každém zažehnutí vždy znovu rodí, je věčně mladým dárcem dětí a *života. (Jan Filipický)

agnosticismus (z řečtiny: *a-gnóstos*, „neznámý, nepoznatelný“):

1. *názor vymezující nějaké hranice možností poznání, například to, že *člověk nemůže poznat nic z toho, co přesahuje jeho zkušenost, co není přístupné jeho zkoumání: původ *světa, poslední příčiny věcí, náboženské skutečnosti;

2. skepse vůči pozitivnímu *náboženství. (Jaroslav Malina)

Agnus Dei (z latiny: *Agnus Dei*, „Beránek boží“), Beránek boží, *symbol vykupitelské smrti *Ježíše Krista; od 7. století součást liturgických zpěvů. (Jaroslav Malina)

agnůstky (z latiny: *Agnus Dei*, „Beránek boží“), původně voskové nebo hliněné přívěsky, později kovové, s vyobrazením Beránka Božího, Nejsvětější Trojice, Krista, Panny Marie či rozmanitých *světců a světic. (Michaela Králíková)

agonistické chování, *chování, agonistické.

agonistický (z řečtiny: *agón*, „soutěž, soupeření, boj, souboj“) [biologie], vzájemná reakce živočichů téhož druhu v konfliktní situaci. (Jaroslav Malina)

agonistikové (z řečtiny: *agón*, „soutěž, soupeření, boj, souboj“), radikální odnož severoafrické křesťanské skupiny *donatistů. *Hnutí agonistiků („bojovníků“) vzniklo počátkem 4. století. Jeho stoupenci uskutečňovali *ideu společenské *rovnosti. Zabírali půdu statkářů, osvobozovali otroky a ničili jejich seznamy; opovrhovali *životem, a proto se nevyhýbali smrti. (Jaroslav Malina)

agora (z řečtiny: z řečtiny: *agora*, „prostranství, náměstí, prázdný prostor“), místo, kde se pravidelně konala shromáždění lidu v řeckých *městech. Kolem jejího oválného nebo kruhového prostranství byly soustředěny *sakrální i *profánní budovy, obchody a krytá sloupořadí, zdobená *sochami. Zde občané provozovali obchod, vyměňovali si novinky a setkávali se na soudním shromáždění a hlasování. (František Čapka)

agorafobie (z řečtiny: *agora*, „prostranství, náměstí, prázdný prostor“ a *fobos*, „strach, úděs, hrůza“), chorobná *úzkost z velkého volného prostranství. (Jaroslav Malina)

agraciace (z latiny: *ad-*, „k, ke, ku, do, při, směrem“ a *grātia*, „milost, přízeň; půvab, krása“), jeden ze tří způsobů udělení milosti (*abolice, *amnestie), vyznačující se prominutím nebo zmírněním pravomocně uloženého a dosud nevykonaného *trestu. (František Čapka)

agrární otázka, *otázka, agrární.

agregace (z latiny: *aggerāre*, „nahromadit, navršit, nakupit“), sdružování, sjednocování politických zájmů; v demokratických pluralitních systémech by mělo docházet k postupnému vyrovnávání politických programů, aby se dosáhlo stavu, kdy platí: co je dobré pro *občany a sociální skupiny, musí být dobré pro celou *společnost. (František Čapka)

agrese (z latiny: *aggressiō*, „útok, nápor“), útočné jednání zaměřené na okolí. Patří k základním psychickým reakcím, v přiměřené formě je jedním ze způsobů odstraňování překážek. *Civilizace usměrňuje agresivitu do určitých společensky přijatelných či uznávaných činností (například sport), popřípadě se agresivita skrývá do méně nápadných forem (bez fyzických projevů). (Jaroslav Malina)

agrese, podřízenost, uklidnění (anglicky: *Agression, Submission, Reassurance*; zkratka: ASR) [primatologie], interakce mezi dvěma a více *šimpanzy, zahrnující prvky agrese, podřízenosti, *uklidnění a *sexu. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

agresivita (z latiny: *aggressiō*, „útok, nápor“; *agressivus*, „útočný, násilný“), tendence k útočnému, nepřátelskému jednání vůči druhé *osobě, *kolektivu, *instituci, *státu; agresivnost, útočnost, výbojnost. Agresivita bývá reakcí na ohrožení nebo naučeným způsobem prosazování vlastních přání. Je podporována nebo usměrňována *výchovou a ztotožňováním se s přijímanými skupinovými *hodnotami. Současná *kultura „podporuje“ agresivitu lidí propagací *násilí, zejména na filmovém plátně, televizní obrazovce nebo v počítačových hrách. (Jaroslav Malina)

Agrigento (řecky Akragas, latinsky Agrigentum), řecká *kolonie na jihu Sicílie založená na začátku 6. století př. n. l. rhodskými *Řeky. Významné obchodní centrum, jedno ze středisek řecké *kultury na *Západě. (Marie Pardyová)

Aha, jeden z prvních vládců sjednoceného Egypta kolem roku 3100 př. n. l., jehož jméno v překladu znamená „Bojovník“. (Břetislav Vachala)

Ahasver:

1. v ekumenickém překladu *bible Achašveroš, počestěné znění hebrejského jména (*hebrejštiny) Ahašveroš, které vzniklo z perského Chšajárša, řecky Xerxés. Jeho nositeli bylo několik perských *králů (*Xerxés). Ve *Starém zákoně je to jméno krále v knize *Ester;

2. věčný *Žid. Podle středověké *legendy vrátný, který udeřil *Ježíše Krista při odchodu z domu Pilátova. Za trest byl odsouzen bloudit světem až do druhého příchodu Ježíšova. Přeneseně nespokojený, toulavý člověk, „věčný tulák“. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

ahau („pán“ v yucatánštině):

1. označení posledního dne série dvacetiletí v tzolkinu (*kalendář Mezoameriky);
2. pán, vládce; nejvyšší titul, kterým byli označováni vládci *městských států mayské *civilizace v nížinách v klasickém období (250–900 n. l.). Tento titul měl i hieroglyfickou podobu. (František Vrhel)

Ahle hakk, „Lidé pravdy“, *ší'itská *sekta. Vyznavači jsou soustředěni zejména v kurdských oblastech Íránu. (Jaroslav Malina)

ahmarien (název podle *lokality Erg-el-Ahmar), *archeologická kultura *mladého paleolitu ve východním Středomoří, datovaná zhruba před 42 000–32 000 let. Charakteristické *kamenné hroty s otupeným bokem a jemné hroty na *čepelích (typ el Wad) naznačují, že může jít o předchůdce evropského *gravettienu. (Jiří A. Svoboda)

ahpop, v mayské quichéštině „vysoce postavený člověk“. (František Vrhel)

ahrensburgien, *archeologická kultura *pozdního paleolitu v severozápadní části *Evropy (*okruh industrií s hroty s řapem). (Jiří A. Svoboda)

Ahriman, *Angra Mainju.

Ahura Mazda, Ormuzd, Pán Moudrosti, původně staré íránské božstvo, posléze v **Avestě* nejvyšší *bůh *mazdaismu. Byl tvůrcem země, rostlin a dráhy, po níž se pohybují *Slunce, *Měsíc a hvězdy. Jeho protivníkem v dualistickém střetávání dobra a pravdy se zlem a lží byl *Angra Mainju. (Jaroslav Malina)

ach, v představách starých Egyptanů forma posmrtné *existence *bohů a lidí, která vyjadřovala proměněný stav po splnění všech *obřadů spojených s pohřbem. Byly jí připisovány magické schopnosti týkající se i tohoto *světa, zejména ochrana *hrobu před znesvěcením nebo poškozením. (Břetislav Vachala)

Achaimenovci (persky: *Hachámanšija*), perská dynastie, první velká dynastie starého Íránu; odvozovala svůj původ od Achaimena, jenž měl být otec Teispův a děd Kýra I. První vládci dynastie, Teispes (asi 675–640 př. n. l.), Kýros I. a Kambýsés I., ovládali jen nevelké území, a to ještě v závislosti na *Méddech. *Kýros II. se roku 550 př. n. l. z médského područí vymanil, poté dobyl *Babylon, větší část Malé Asie i další území a vytvořil mocnou říši. Jeho nástupce Kambýsés II. připojil Egypt (525 př. n. l.). Po jeho smrti se ujal *vlády *Dáreios I., pocházející z vedlejší achaimenovské větve. Po potlačení několika povstání svou moc upevnil a snažil se rozšířit říši; neúspěšně skončily jeho snahy ovládnout Řecko a území *Skythů. Jeho nástupci, zejména Xerxes I., Artaxerxes I. a Dáreios II., udrželi celistvost říše, avšak jejich pokusy o ovládnutí Řecka byly rovněž neúspěšné. Posledního vládce dynastie Dáreia III. porazil *Alexandr Makedonský a achaimenovská říše zanikla.

*Perská říše byla pestrým etnickým, hospodářským a politickým konglomerátem přísně centrálně řízeným, ale s dostatečným prostorem pro rozvíjení místních tradic a multikulturní obohacování. (Jaroslav Malina)

Achajmenovci, *Achaimenovci.

Achajové:

1. V homérských eposech všichni „Řekové před Trójou“, tj. *Řekové, kteří bojovali po boku *Agamemnóna a *Achillea proti *Trójánům v *trójské válce (13. století př. n. l.); rovněž označení používané většinou pro mykénské Řeky vůbec (1600–1200 př. n. l.). Jméno Achajů bývá někdy dáváno do souvislosti s krajinou *Achchijava*, o níž se zmiňují chetitské klínopisné prameny ze 14. století př. n. l., nebo s výrazem *Aqiyavaša* z egyptských nápisů, označujícím zámořské vojáky, kteří se zúčastnili tzv. libyjsko-egyptské *války (asi 1225 př. n. l.). Podle staršího *názoru představovali Achajové druhou vlnu přistěhovalců do pevninského Řecka (v 16. století př. n. l.), která překryla starší obyvatelstvo iónské (od 20. století př. n. l.) a sama naopak byla přibližně ve 12. století př. n. l. překryta vlnou *Dóřů (tzv. Kretschmerova třívlňová teorie). Dnes se spíše soudí, že předkové *Iónů stejně jako *Aiolů byli jednou z větví relativně jednotného *společenství mykénských Achajů. Z archeologických nálezů se usuzuje, že mykénští Řekové byli dobrými mořeplavci a obchodníky a jejich vliv zasahoval nejen celou Egeidu

(*Egeis), ale i středomořské oblasti daleko na západě. Nevytvořili jednotný *stát typu orientálních *despocií, nýbrž nezávislé palácové státy, soustředěné kolem královského paláce s podhradím, například *Mykény a Pylos na Peloponnésu, *Knóssos na *Krétě aj. Hospodářské záznamy, vedené na nevypálených hliněných tabulkách ve slabičném lineárním písmu B, svědčí o vyspělém centralizovaném *hospodářství. Mykénské Achaje připomínají různá toponyma, jako například Achajský mys na *Kypru, Achajská *tvrz na Rhodu nebo Achajský přístav v Tróadě. Především je však s jejich jménem spojen název krajiny Achaia Fthiótis v jihozápadní Thessalii (Thesálii) a známější Achaia na severním Peloponnésu, která zřejmě tvořila okrajovou oblast mykénské civilizace. Po pádu mykénských center koncem 13. století př. n. l. se tam pravděpodobně uchýlila část mykénských Achajů z ostatních oblastí Peloponnésu;

2. obyvatelé Achaje, přímořské krajiny na severním Peloponnésu, sousedící na jihu s Arkádií a na jihovýchodě s Élidou, doložení v 1. tisíciletí př. n. l. Ačkoliv převzali jméno po mykénských Achajích, jejich dialekt neobsahoval žádné mykénské substrátové prvky a patřil k řeckým dialektům dórské skupiny (zatímco mykénské *řečtině byly nářečně nejbližší dialekty arkado-kyperské). Achajové založili četné *kolonie v jižní Itálii (*Krotón, Metapontion, Sybaris) a na Peloponnésu vytvořili *kmenový svaz 12 *měst (například Aigai, Farai, Patrai) se společným *kultem Dia Homaria nebo Hamaria v městě Heliké. Další achajský *spolek, tvořený federací rovnoprávných a autonomních řeckých obcí, vznikl ve 4. století př. n. l., ale většího významu dosáhl až po roce 280 př. n. l. Z této doby se dochovalo nejvíce dokladů o jejich jazyce v podobě tzv. achajské koiné. Po porážce *Řeků v bitvě u Korintu (146 př. n. l.) zde *Římané vytvořili provincii, nazvanou Achaia;

3. západokavkazský *národ na pobřeží Černého moře, o němž se zmiňuje *Plinius a Strabón. Vzhledem k stejnému jménu s řeckými Achaji jim býval připisován řecký původ. Žili z pirátství a v 1. století př. n. l. byli podrobeni Mithridatem VI., později se stali poddanými Bosporského *království a v 5. století n. l. zmínky o nich mizí. (Dagmar Muchnová)

Achanové, uralští *kozáci žijící do konce 19. století ve *stepích při ústí řeky Uralu. Na počátku 20. století splynuli s ostatním obyvatelstvem v oblasti při Uralu. V Rusku byl podle nich nazván tradiční způsob rybolovu do proutěných vrší, který se udržuje a provádí dodnes. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

achát [petroarcheologie], *minerál, odrůda *chalcedonu, pestře zbarvená v koncentrických kruzích (bíle, šedě, modře, oranžově, červeně, černě aj.). V *pravěku a *starověku se pro svou tvrdost, odolnost a estetický vzhled užíval k výrobě *ozdob, *šperků, *pečetidel a dalších předmětů. Později začala být oceňována také jeho odolnost vůči kyselinám a jiným látkám (třecí misky, hmoždíře aj.). Řada kultur s achátem spojovala magické a symbolické vlastnosti (*symbolika kamene). (Jaroslav Malina)

acheiropoiéton (z řečtiny: *acheiropoiéton*, „vytvořené bez doteku lidské ruky“; tato vlastnost a zázračný původ se připisovaly starobylým idolům řeckých bohů, jejichž tradice se respektovala i v pozdějších dobách), označení pro starobylé *idoly řeckých ochranných *bohů, tzv. **palladia*. Poté, co se prosadilo *křesťanství, přešla tato tradice i na údajné portréty *Ježíše Krista, Panny Marie, případně dalších *svatých. Pohanským i křesťanským acheiropoiétům se tak připisovala zázračná ochranná moc. (Jaroslav Malina)

Achéové, *indiánské *etnikum z východní Paraguaye. Jejich počet se dnes pohybuje kolem 1 500. Mluví *jazykem ze skupiny *tupí. Achéové žili původním lovecko-sběračským způsobem života do let 1968–1972, kdy byli zotročeni a téměř vyhlazeni a jejich zbytky nahnány do rezervací. I po ukončení *genocidy pokračuje odlesňování jejich původního území. Usídlení je *matrilokální; *rodina bývá *párová, občas *polygamní. Vyznávají tradiční *animistické náboženství.

*Antropologický terénní výzkum Achéů provedl francouzský etnolog Pierre Clastres (1934–1977). Na výzkumu týkajícího se loveckých schopností Achéů spolupracovali čtyři

američtí antropologové vedení Robertem Walkerem. Zaměřili se na změny loveckých dovedností v průběhu celého *života jedince. Data byla u Acheů sbírána během devíti výprav v letech 1981–1982, dvanácti výprav v letech 1997–1998 a pěti výprav v roce 2000. Výsledky této studie podporují *hypotézu, že obecně důležitým hlediskem úspěšného obstarání potravy je překvapivě pokročilejší věk lovce; tento fakt ovlivňuje úspěšnost *lovu mnohem více než fyzické předpoklady lovce. Růst lovecké úspěšnosti je tedy spojen s dlouhou periodou učení se loveckým dovednostem a ty jsou nezávislé na fyzické zralosti. Tato studie je důležitá z hlediska modelování možnosti evolučního vývoje schopností obstarávání potravy spojené s obecně dlouhou délkou života *člověka a též s prodlouženou periodou dospívání jedince. (Viz též *ekonomika, lovecko-sběračská.) (Zdeněk Tvrď, Lukáš Šín)

acheuléen (název podle *lokality Saint-Acheul, předměstí Amiensu, Francie), téměř celosvětová *kultura *starého paleolitu a *středního paleolitu, zaujímající celé území Afriky, západní polovinu Evropy a západní i jižní Asii (takzvaná Moviusova linie); na východ od těchto oblastí proniká jen ojediněle (například pěstní klíny z Ting-cchunu a z dalších lokalit Číny i jižní Koreje). Počátek je v Africe a na *Předním východě datován před 1,4 milionu let (*Omo v Etiopii, *Ubajdija v *Izraeli), v *Evropě kolem 0,6 až 0,5 milionu let (Cagny a Abbeville v údolí Sommy ve Francii, *Boxgrove v Anglii) a jeho tradice mizí někdy kolem 0,1 milionu let.

Klasické francouzské členění dělí acheuléen na starší, střední, mladší a pozdní (epiacheulskou) fázi, přičemž před vlastní acheuléen se předsouval *abbevillien (dnes považovaný za starý acheuléen). Charakteristickým nástrojem je *pěstní klín, jehož tvar se během vývoje geometricky precizuje a *technika plošného opracování jeho povrchu se zjemňuje; v závěrečných fázích výroby se předpokládá užití měkkého otloukače ze dřeva či parohu. Ve Středomoří a v Indii provázejí pěstní klíny rovněž typické *sekáče a podivuhodné, do tvaru koule opracované polyedry, respektive sféroidy (Afrika, Přední východ).

K univerzálním typům patří *drasadla, *zoubkované nástroje a určitý podíl mladopaleolitických typů (*škrabadla a *rydla). V závěru vývoje (mladý acheuléen) přistupuje *levalloiská technika a nápadně se zvyšuje podíl *čepelí. Na území střední Evropy představuje nejstarší soubor acheuléenu, již s plně vyvinutou levalloiskou technikou, *kamenná industrie z Markkleebergu v Německu, datovaná stratigraficky do přechodu mezi svrchně holsteinským (dömnitzkým) teplým obdobím a sálským *zaledněním (asi 0,3 milionu let). Během následných zalednění (0,3 až 0,1 milionu let) se na území Německa a Čech předpokládá plynulý vývoj acheulských industrií. Český acheuléen, vyhledávající přednostně zdroje *křemenců, se na *Moravě širě neprojevil (Kadov?, Určice?). Naproti tomu zásah severnější větve acheuléenu, který využívá kvalitní pazourky Středoevropské nížiny, lze postihnout ve Slezsku (Bohuslavice, Polanka nad Odrou). Tvůrci kultury jsou **Homo erectus* a **Homo heidelbergensis*, respektive archaický **Homo sapiens*. (Jiří A. Svoboda)

Achilleus (latinsky: *Achilles*), syn Pélea, *krále Myrmidonů v Thessalii, podle *Homérovy *Íliady* nejjudatnější z řeckých hrdinů v *trójské válce. Jeho osud byl předurčen věštbou – žít buď dlouho a bez slávy, nebo slavně, ale krátce. Od své matky, mořské bohyně *Thetis, dostal do vínku nezranitelnost, s výjimkou jediného místa na svém těle – paty, za niž ho matka přidržovala, když ho jako *novorozence natírala ambrózií a zakalovala v ohni (podle jiné *verze *mýtu ho po narození koupala v řece *Styx. Výchovy se mu dostalo od moudrého kentaura (*kentaury) Cheiróna, bohové ho obdařili krásou a odvahou, štěstí mu však příliš nepřálo. Milující Thetis se snaží uchránit syna před *válkou a ukrývá jej v ženském převleku, její lest však překoná *Odysseův úskok, a Achilleus nakonec odchází do bitevního pole. Po devíti letech *bojů dochází ke *sporu vrchního velitele řeckých vojsk *Agamemnóna s Achilleem, který rozhněván odmítá nadále bojovat, poté co mu Agamemnón odňal podíl na kořisti, krásnou zajatkyňu Bríseovnu. *Trójané získávají převahu a ohrožují řecký tábor. Když Achilleův přítel Patrokles, maskovaný v Achilleově *zbroji, zahyne rukou trójského

královského syna *Hektora, Achilleus se vrací do bitvy, aby pomstil přítele. Zabije Hektora a zhanobí jeho mrtvolu. Záhy sám umírá, zasažen šípem Paridovým, jež uražený bůh *Apollón nasměroval přímo do zranitelné „Achilleovy paty“.

Jeden z Achilleových soubojů zachytil kolem roku 525 př. n. l. na attické černofigurové amfoře malíř *Exékiás: Achilleus zabíjí v souboji Penthesileiu, královnu *Amazonek, jež v trójské válce pomáhala Trójanům a pobila mnoho *Řeků; dramatickost výjevu je založena na tom, že v okamžiku, kdy ji Achilleus kopím zasadil smrtelnou ránu, vzplanul k ní láskou. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Achillova šlacha, *šlacha, Achillova.

Achnaton, *Amenhotep IV.

achondroplasia, -ae, f., *achondroplasiae.

achondroplasia (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“, *chondros*, „chrupavka“, *plassó*, „tvořím“), dědičná forma zakrslosti způsobená útlumovou poruchou enchondrální *osifikace, kdy je porušen *růst *kostí do délky. Kostí končetin jsou nápadně krátké a deformované, kosti s osifikací endesmalní (ploché kosti lebky a *klíční kost) však mají normální velikost. Je to nejčastější forma zakrslosti u *člověka (1 postižený na 15 000 živě narozených dětí). Dědičnost je autozomálně dominantní. *Homozygoti umírají v raném věku. Zodpovědný gen byl lokalizován na *chromozom 4 do oblasti p16.3 a exprimuje se v chondrocytech vyvíjejících se kostí.

Touto *chorobou byl postižen například Egyptan Seneb; byl zpodoběn spolu se ženou a dětmi normálního vzrůstu na vápencovém sousoší (kolem roku 2500 př. n. l., 4. dynastie, malovaný *vápeneč, výška 34 cm, naleziště: *Gíza, Egypt, uloženo: Egyptské muzeum [JE 51 280], Káhira, Egypt). Toto dílo představuje typickou ukázkou rodinného sousoší Staré říše, plného vzájemné úcty a *lásky. Seneb dosáhl v době vrcholné éry stavitelů *pyramid významného společenského postavení. Byl správcem palácové tkalcovny a zastával důležité kněžské *funkce. Senebova manželka Senetites byla dvorní dámou a kněžkou bohů *Hathory a Neity. (Ladislava Horáčková, Jiřina Relichová, Břetislav Vachala)

acht (z němčiny: *Acht*, die, Althochdeutsch: *ahta*, Mittelhochdeutsch: *ahte*, „[světská] klatba, vypovězení [ze země]), v germánském *právu *trest a donucovací prostředek; říšská *klatba znamenající ve svém důsledku úplné zbavení právní ochrany. Byla vyhlášována *králem, respektive *císařem, zpravidla z důvodů politických pro území celé *římskoněmecké říše. (František Čapka, Jaroslav Malina)

AI, *amelogenesis imperfecta.

AI [politologie], *Amnesty International.

AIDS (zkratka odvozená z anglického označení *Acquired Immune Deficiency Syndrome*), získané selhání *imunity způsobené *virem HIV. *Virus se přenáší pohlavním stykem, krví nebo transplacentárně, snad i kojením. Jiná cesta přenosu nebyla dosud spolehlivě prokázána, ačkoliv je u infikovaného jedince HIV virus vylučován všemi tělními *sekrety (například slinami, potem). Ke vzniku onemocnění je však potřeba určitá „infekční dávka“. HIV virus je málo odolný vůči zevním vlivům.

U infikovaných jedinců dochází po nakažení k rozvoji onemocnění podobnému chřipce, které však spontánně odezní. Po této fázi následuje různě dlouhé období latence, kdy postižený jedinec (HIV pozitivní) nemívá obtíže, ale dochází již k postupným změnám imunitního systému. HIV virus napadá T *lymfocyty, způsobuje jejich úbytek a celková obranyschopnost organismu se výrazně snižuje. Známkou úplného selhání imunitního systému je nástup rozmanitých klinických příznaků, k nimž patří horečnaté stavy, úbytek hmotnosti, generalizované zvětšení lymfatických *uzlin a zejména opakované ataky celé řady infekcí (k nimž patří například *záněty *plic, *mozku, *ledvin, trávicí trubice vyvolané mikroorganismy, které jsou běžně pro zdravého *člověka nepatogenní). Často se u AIDS

nemocných objevují i *maligní nádory (například *lymfomy). Prognóza tohoto onemocnění je proto značně nepříznivá. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Aiellová, Leslie Crum (26. 5. 1946, Pasadena, Californie, USA), americká evoluční antropoložka; profesorka antropologie na University College London. Původně se zabývala srovnávací a funkční *morfologií, nyní se zaměřuje zejména na otázky *evoluční antropologie, *životní historie, evoluce mozku, *kognitivních procesů, *evoluce a *adaptace postkraniálního skeletu *raných homininů. Proslula zvláště formulací a rozvíjením teorie o vztahu procesu zvětšování mozku, zkracování *tenkého střeva a zvyšování podílu živočišné potravy ve stravě raných homininů (Aiello, Leslie – Wheeler, Peter [1995]: The Expensive-Tissue Hypothesis: The Brain and the Digestive System in Human and Primate Evolution“ [Hypotéza o nákladné tkáni: Mozek a trávicí systém v evoluci člověka a primátů], *Current Anthropology*, vol. 36, s. 199–221). Leslie Aiellová se věnuje také popularizaci evoluční antropologie, byla odbornou konzultantkou několika seriálů BBC věnovaných evoluci *hominidů. Je spoluautorkou významné monografie *An Introduction to Human Evolutionary Anatomy* (Aiello, Leslie – Dean, Christopher [Úvod do evoluční anatomie člověka], 1990); v posledních letech je pravidelně editorkou nebo spolueditorkou mezinárodního časopisu *Journal of Human Evolution*. (Václav Vančata)

Aigisthos, bratranec mykénského *krále *Agamemnóna, který se spolu s Agamemnónovou manželkou *Klytaimnéstrou podílel na jeho zavraždění po návratu z *trójské války. (Jaroslav Malina)

Aineiás, *Aeneas.

Ainové (vlastním jménem Ainu, „Lidé“), nejstarší obyvatelé severních japonských ostrovů, zvláště Hokkaida, ruských Kurilských ostrovů a Sachalinu. Jejich původ je dosud předmětem výzkumu; některé *hypotézy je považují za příslušníky *europoidní rasy, jiné je řadí k rase australoidní. Mají dosud některé výrazné tělesné znaky paleoeuropoidů (mohutné ovlášení a ochlupení, světlá barva pleti, střední tvar hlavy a nosu). Jako původní obyvatelé Japonska jsou pravděpodobně také vzdálenými příbuznými paleosibiřských etnik. Dnes jsou již pojaponštěni, jejich malé skupiny však žijí v původní oblasti rozšíření. *Jazyk patřil do skupiny *paleoasijské (*ajština). Původně byli lovci a rybáři a vyznávali *animismus. Významné jsou dosud jejich *tradice, kulturní *zvyky a *obyčeje, mezi nimiž dominoval sibiřský *kult medvěda, chov medvědů a *tetování obličeje, zvláště u žen. *Náboženství je animistické. V současné době je větší část Ainů smíšená s *Japonci a žije též jejich způsobem života. Počet Ainů se odhaduje asi na 50 000 (ti, kteří jsou alespoň „zpoloviny“ Ainové); skutečně „čistokrevných“ Ainů je asi 300 *rodin (odhad z roku 1978). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Ainsworthová-Salterová, Mary D. (1. 12. 1913, Glendale, Ohio, USA – 21. 3. 1999, Charlottesville, Virginia, USA), kanadská psycholožka. Zabývala se zejména raným vztahem mezi matkou a dítětem (ve spolupráci s Johnem *Bowlbym). V této oblasti realizovala několik terénních výzkumů (Baltimore, Uganda), jimiž významně zasáhla do oblasti *socioemocionálního vývoje dítěte a také do *sociální a kulturní antropologie.

V „ugandském projektu“ pozorovala 1x týdně po dobu 7–28 měsíců rodiny s dosud kojenými dětmi ve věku 1–24 měsíců. Každé pozorování (v jejich domácím prostředí) trvalo 2 hodiny a Mary Ainsworthová se soustředila na chování a signály, které zvyšovaly blízkost vztahu matka-dítě. Kromě toho si zaznamenávala také další vztahy v rámci celé rodiny a sledovala mateřskou citlivost vůči dětským signálům. Popsala tři modely primární vazby: a) děti s bezpečnou primární vazbou, které málo plakaly a spokojeně prozkoumávaly své okolí; tato vazba korelovala s mateřskou „citlivostí“ a s matčinou radostí z kojení; b) děti s nejistou vazbou, které často plakaly, a to i v matčině náručí; c) děti, které dosud neměly utvořenou primární vazbu. V roce 1960 zahájila „baltimorský projekt“, který byl založen na nové výzkumné technice laboratorního experimentu, známého jako „Strange situation“ („zvláštní,

cizí, neobvyklá situace“). Tato metoda umožnila kategorizovat uměle vytvořenou (stresovou) situaci, během níž byla zkoumána interakce matka-dítě. Nejprve pozorovala 26 rodin v přirozených podmínkách, později v uměle navozených. V třítydenních intervalech od 1. do 54. týdne roku uskutečnila v každé rodině 18 návštěv, přičemž návštěva trvala 4 hodiny. Jedinečným aspektem její metodologie byly smysluplné modely chování, zasazené do širších souvislostí. Ve svých dalších výzkumech prováděla samostatné analýzy rozličných situací při jídle dítěte, jeho pláči, uvítání matky dítětem, rovnovážnosti mezi vazbou a explorační nebo při poslušnosti a kvalitě tělesného kontaktu.

Mateřská citlivost na signály dítěte v jeho prvních třech měsících života korelovala se společným harmoničtějším vztahem ve 4. trimestru prvního roku života dítěte. Matky citlivé na pláč svého dítěte v raném věku měly děti kolem 12. měsíce méně uplakané a více komunikující prostřednictvím jiných prostředků (vokalizací, gesty, výrazy tváře ad.). Mary Ainsworthová tak považuje matku za hlavní osobu, která největší měrou naplňuje funkci poskytování bezpečí. (Lenka Šulová)

ainština (ajnština), *paleoasijský jazyk užívaný na japonském ostrově Hokkaidó (*Ainové). (Jaroslav Malina)

Aiolové (řecky: *Aioloí*), jedno ze tří hlavních starořeckých *etnik (Aiolové, *Iónové, *Dórové), které mělo svá původní sídla ve středním Řecku, Boiótii a Thesálii. Na konci 2. a na počátku 1. tisíciletí př. n. l. byla část Aiolů vytačena Dóry do horských oblastí a větší část osídlila severozápadní pobřeží Malé Asie a přilehlé severořecké ostrovy (Lesbos aj.). Oslabené *kmeny Aiolů vytvořily svazek dvanácti aiolských osad (Aiolie). Byli spoluvůrci *mykénské kultury, později však jejich politický, hospodářský a kulturní význam zdaleka nedosahoval úspěchů Dóřů a Iónů, s výjimkou aiolské monodické *poezie (aiolští básníci archaického období *Sapfó a *Alkáios vytvořili originální dílo a řadí se mezi zakladatele řecké lyriky). *Kmenový svaz Aiolů se rozpadl již v 7. století př. n. l. a etnické povědomí postupně zaniklo v sjednocující se helénské civilizaci starého Řecka (*Řekové). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Airjanam Vaédžó, název označující pravlast *etnika *Árjů, jež se nacházela pravděpodobně v jihoruských *stepích. (Jaroslav Malina)

Airjóšajanem, název pro Írán, kam *Árjové přesídlili ze své pravlasti, nacházející se patrně v jihoruských *stepích. (Jaroslav Malina)

Á'íša bint Talcha, vnučka *chalífy *Abú Bakra (vládl 632–644). Proslula krásou, pěstováním a podporou *umění. (Jaroslav Oliverius)

Aithiópové, *Etiopové.

Aizawa, Seišisai (pravým jménem Aizawa Jasuši, 25. 5. 1782, Japonsko – 14. 7. 1863, Japonsko), japonský konfuciánský učenec pozdního proudu školy Mito. Pocházel z provincie Hitači (dnes prefektura Ibaraki), studoval u významného neokonfuciánského učence Fudžity Júkokua (1774–1826) a poté působil ve službách knížete Tokugawy Nariakiho (1800–1860), nejvýraznějšího představitele pozdní školy Mito. Z popudu Nariakiho se nejen podílel na založení knížecího učiliště Kódókan, ale významně přispěl i k formulaci politiky knížectví Mito v pozdním období tokugawského šógunátu.

Ve svém díle *Šinron* (Nové pojednání, 1825) vyšel z teze, že úcta k *císaři, stejně jako synovská oddanost, jsou vrozenými vlastnostmi *Japonců a příčiny současné společenské krize pramení z jejich zanedbávání. Východisko z krize pak hledal v upevnění tradičních hodnot a v pozvednutí autority císaře. Jeho dílo bylo společně s *Kódókanki* (Zápisky z Kódókanu, 1838) považováno za *kánon pozdního proudu školy Mito. (Jan Sýkora)

Aja Sofia, *Hagia Sofia.

ajatolláh (perský výraz *ajatolláh*; z arabštiny: *ájatu 'lláhi*, „znamení Boží“), titul pro vyšší vykladače *koránu v *ší'itském *islámu; získávají jej nejučenější *duchovní, odborníci na

*islámské právo, *etiku a *filozofii, kteří musí mít i širokou popularitu (zejména působí v Íránu). (František Čapka, Jaroslav Malina)

Ajjúbovci, dynastie kurdského původu vládnoucí v letech 1171 až 1250 v *Egyptě, *Sýrii, severní *Mezopotámii a v letech 1174 až 1229 v Jemenu. Zakladatelem dynastie byl Saláhuddín Júsuf Ajjúb (Saladin). Ajjúbovci bojovali s *křížáky v *Palestině a Sýrii. V letech 1220 a 1249 až 1250 odrazili útoky na *Egypt, který se stal centrem jejich moci. Roku 1229 postoupili křížákům *Betlém, *Jeruzalém a Nazaret. Po roce 1238 došlo k poklesu vlivu egyptského vládce v periferních državách. Za *křížové výpravy v letech 1249 až 1250 zemřel *sultán Ajjúb. *Vládu převzal velitel mamlúckých gard. Ajjúbovské državy v severní Sýrii a Mezopotámii ovládli *Mongolové. V syrském Hamá vládli Ajjúbovci jako *vazalové mamlúckých sultánů do roku 1342. (Jaroslav Malina)

Ajmakové, kočovné *etnikum smíšeného íránsko-mongoloidního původu v severovýchodním Íránu a částečně i v Afghánistánu (hlavní středisko Herát); celkový počet kolem 140 000 osob (odhad z roku 1984). Mluví dialekty *jazyka *darí, příbuzného *perštině. Žijí jako pastevci a zemědělci v horských údolích v pohraničí obou *států. V čele každého *kmene je *sultán nebo *chán, který odvozuje svůj původ od zakladatele kmene. Vyznáním jsou vesměs *sunnité. (Zdeněk Tvrdý)

Ajmarové, *Aymarové.

ajmarština, *aymarština.

ajnština, *ainština.

Ajsoři, menšinové *populace žijící na jihu Ruské federace a v *zemích *Předního východu; celkový počet přes 1 milion příslušníků (v Rusku pouze 26 000). Existuje kontroverzní *hypotéza o jejich etnogenetickém sepětí s *Asyřany. (Zdeněk Tvrdý)

Ajuttchaja (Ayutthaya, též Siam), nejslavnější království v Thajsku (1350–1756), které založil v roce 1351 král Ramathibodi I. (vládl 1351–1369); bylo hlavním městem země až do jeho zničení *Barmánci roku 1767. V roce 1353 dobylo ajuttchajské království khmerský *Angkor a postupně i většinu Malajského poloostrova. V 15.–17. století se Ajuttchaja stala nejmočnějším státem jihovýchodní Asie.

Historický park a archeologická lokalita Ajuttchaja zahrnuje pozůstatky starého města – zříceniny *buddhistických chrámů se *stúpami. Od roku 1981 chráněná památka *UNESCO. (Eva Steinbachová)

Akadémia, *akademie.

akademie, původně háj v *Athénách, nazývaný podle athénské *héroa Akadéma, kde kolem roku 387 př. n. l. založil *Platón filozofickou školu (Akadémia). V *renesanci se jako akademie označovaly společnosti filozofů a literátů; první akademie byly založeny ve Florencii (Lorenzem Medicim) a v Miláně (*Leonardem da Vincim) koncem 15. století. Po nich následovaly akademie v *Římě, Bologni, Paříži, ve Vídni, v Berlíně atd. V Praze došlo k založení Akademie výtvarných umění v září 1799 z iniciativy šlechtické Společnosti vlasteneckých přátel umění v Čechách. (František Čapka)

Akademie Ti-sia, první *instituce tohoto druhu ve starověké Číně, zřízená v Lin-c', hlavním *městě státu Čchi, panovníkem Kchang-kungem (404–379 př. n. l.). Zde se setkávali a působili učenci š', tvůrci a stoupenci různých filozofických, etických a státoprávních učen. Její vrcholná období spadají na začátky 4. a 3. století př. n. l. (Jaroslav Malina)

akan, *akanština.

Akanové, jazyková skupina *etnik žijících na západním pobřeží a ve vnitrozemí západní Afriky. Obývají území několika *států a mají asi 10 milionů příslušníků (odhad z roku 2005), kteří hovoří různými dialekty jazykové skupiny twi a ostatními jazykovými skupinami rodiny *kwa *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny (*akanština), a to včetně takzvaných lagunových skupin podél pobřeží západní Afriky. Jednotlivé etnické skupiny Akanů přišly až v období *starověku a představují nejednotnou směs řady příbuzných etnik, která byla

nazvána společným jménem Akanové. Mezi nimi jsou nejpočetnější a nejvýznamnější *Ašantové, obyvatelé dnešní Ghany, kde tvoří majoritu. Dále k Akanům patří Akim, Akwapim, Fantové a další menší etnika. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

akanské jazyky, *akanština.

akanština (akan, akanské jazyky), několik blízkých *kvaských jazyků z *kongokordofánské rodiny užívaných v Ghaně a na Pobřeží slonoviny v Africe (*Akanové). (Jan Záhořík)

Akavajové (vlastní název Kapong), *etnikum jihoamerických *indiánů v jižní Guyaně, jejichž počet se odhaduje na 6 000. *Jazyk patří do *karibské rodiny. Živí se *zemědělstvím, *rybolovem, *lovem a *sběračstvím. Základní sociální jednotkou je *rozšířená rodina. *Náboženství původně *animistické, od konce 19. století pronikání *křesťanských prvků. (Zdeněk Tvrď)

akce, afirmativní (z angličtiny: *affirmative*, „kladný“), opatření zaměřená na určitou skupinu *společnosti (zpravidla minoritní), jejichž cílem je předcházet *diskriminaci, vyrovnávat znevýhodnění apod., jež jsou důsledkem tradičních *názorů, chování a *struktur společnosti (zpravidla majoritní). Soubor těchto opatření bývá také označován jako *pozitivní diskriminace. (Marie Dohnalová)

akce, humanitární, označení akce, jež byla definována historicky na základě série etických a operativních principů, k nimž se řadí *humanita, nestrannost, *neutralita, nezávislost a všestrannost. Jedná se o principy, které jsou obsaženy ve stanovách Mezinárodního hnutí *Červeného kříže; v *kodexu chování pro Mezinárodní hnutí Červeného kříže a Červeného půlměsíce a pro *nestátní neziskové organizace, který se vztahuje na pomoc v případech *katastrof. Může se uskutečňovat prostřednictvím národních nebo mezinárodních aktérů nebo napomáhá aktérům svrchovaného *státu, kteří poskytují pomoc svým obyvatelům. (Marie Dohnalová)

akční antropologie, *antropologie, akční.

akeramický neolit, *neolit, akeramický.

akinakés (z řečtiny [a perštiny]: *akinakés* [perský meč podle *Hérodotu]), krátký dvojbřitý *meč z *bronzu nebo *železa používaný zejména *Sarmaty a *Skythy. Rukojeť je někdy plátována *zlatem a *pochva *zoomorfně zdobena. (Jaroslav Malina)

Ákis, syn lesního *boha Fauna a *nymfy. Krásný mladík, který se zamiloval do mořské nymfy *Galateie. Její ctitel *Polyfemos ho ze žárlivosti zabil kamenem, načež Galateia proměnila Ákidovu *krev v pramen a Ákida v říčního boha. (Marie Pardyová)

Akkad, etymologie jména nejasná (snad od slovesného kořene *nkd*, **Ankad*, „město předků či klanů“?), hlavní *město staroakkadské říše (24.–23. století př. n. l.), dnes neznámé polohy, možná na Tigridu mezi *Sipparam a soutokem s Dijálou. Poprvé uveden v ročním datu panovníka Enšakušanny (25. století př. n. l.). Podle *legendy jej založil zahradníkův adoptivní syn, který předtím sloužil jako číšník u kišského *krále Urzababy. Po založení Akkadu vstoupil do dějin jako zakladatel staroakkadské říše, podmaniv si v dlouhých a urputných *bojích celý *Sumer, jehož vládce *Lugalzagesiho sesadil z *trůnu a odeslal „k bránám Enlilovým“. Nato usedl ve svém sídelním městě na vladařský trůn pod jménem *Sargon (Šarru-kínu, „pravý král“). Kromě *chrámu městské bohyně Ištary (*Inanna) jménem Eulmaš zbudoval Sargon a jeho potomci ve městě zřejmě i své vlastní *paláce (*Narám-Sín). Přímí *Narám-Sínovi měli podle soudobého nápisu vystavět chrám obyvatel hlavního města z vděčnosti za to, že je v nelitostných bojích uhájil před zuřivostí cizích útočníků, vyprosivše mu předtím u všech *bohů hlavních *svatyní Sumeru božské postavení. Podle mladší sumerské poetické kompozice *Prokletí Akkadu* vyvolalo ovšem za téhož krále Narám-Sína zanedbání kultovních náležitostí nippurských chrámů (*Nippur) kletbu rozhněvaných bohů a následné postižení města *hladomorem a pohromami všeho druhu, včetně vpádu cizích barbarských útočníků a úplného zpusťování. V době *vlády III. dynastie z *Uru byl Akkad sídlem

krajského správce, Ištařin Eulmaš je uveden ještě v preambuli k *zákoníku krále Chammurapiho. Pozůstatky města (měst?), které pokládali soudobí obyvatelé za Akkad, bylo poté možno spatřit až do 6. století př. n. l. (Petr Charvát)

Akkadové, semitsky hovořící *obyvatelstvo usedlé především v severní *Babylonii přibližně od 25. do 21. století př. n. l. Název povstal od pojmenování *města *Akkadu, jehož poloha není známa a jež měl založit ještě před ovládnutím celé jižní *Mezopotámie muž, od něhož vzešla staroakkadská královská *dynastie a který vstoupil do *dějin pod jménem *Sargon Akkadský. Není jasné, v jakém vztahu je název města a kraje, v němž leželo, k sumerské formě jména této oblasti, psané znaky KI.URI. Již pro 3. tisíciletí př. n. l. je zřejmě třeba předpokládat jazykovou propustnost prostředí hovořících sumersky i akkadsky, a to i v rámci *literatury psané. Autoři sumerských literárních děl 25. století př. n. l., nalezených v Abú Salábíchu, nesli akkadská jména. Snad nejproslulejší žena raně dynastického Sumeru, královna Pu-abí pochovaná se všemi svými poklady v jednom ze *šachtových hrobů „královského *hřbitova“ v *Uru, se rovněž nazývala akkadským jménem a nápis urského *krále Meskiaganuny je nejspíše již akkadsky stylizován. Na konci 3. tisíciletí př. n. l. znamenal pojem „Akkad“ kraj v poříčí Eufratu a Tigridu od linie severně *Nippuru až po *Sippar poblíž dnešního Bagdádu. V raném 2. tisíciletí př. n. l. se tímto termínem počalo označovat všechno usedlé obyvatelstvo Babylonie, aby se tak odlišilo od nově přichozích *Amorejců. V 1. tisíciletí př. n. l. se pak pojmenování „Akkad“ stalo literárním synonymem pro Babylonii.

Akkadové hovořili *akkadštinou, *semitským jazykem s dvěma regionálními dialekty: jižní *babylonštinou a severní *asyrštinou. Pro zápisy ve svém jazyce užívali *klínového písma. Ve zvláštní *úctě chovali zřejmě božstva ženská, jak ukazuje skutečnost, že bohyní hlavního chrámu města Akkadu jménem Eulmaš byla Ištař (*Inanna). (Petr Charvát)

akkadština, *jazyk, který je představitelem severovýchodní vedlejší větve *semitských jazyků. Spolu s *eblajštinou je zatím nejstarším známým semitským jazykem. Z typologického hlediska je akkadština jazykem introflexivním. Nositelem obecného významu je kořen, který je tvořen převážně třemi, někdy též dvěma nebo čtyřmi souhláskami (radikály). Od tohoto kořene jsou vytvářeny jednotlivé *konkrétní významy pomocí vokalizace a afixů. Nejstarší vývojová fáze akkadštiny podléhala silnému vlivu *sumerštiny, který vedl nejen k převzetí sumerského *klínového písma a velkého množství sumerských slov, ale pod vlivem sumerštiny ztratila akkadština i některé laryngály (vliv na hláskovou výstavbu) a slovesný přísudek se přemístil až na konec věty (vliv na skladbu). Sami semitští obyvatelé starověké *Mezopotámie označovali jazyk, kterým hovořili, názvem *akkadú* (*Akkad, *Akkadové). Nejstarší písemné památky v akkadštině pocházejí přibližně z období okolo roku 2500 př. n. l., nejmladší z počátku našeho *letopočtu.

V tomto přibližně 2500 let trvajícím časovém úseku vývoje akkadštiny se rozlišují následující fáze: staroakkadština (2500–1950 př. n. l.); posléze se jazyk semitských obyvatel Mezopotámie rozdělil na jižní *babylonštinu a severní *asyrštinu, v jejichž vývoji se rozeznávají tyto fáze: babylonština: 1) starobabylonština (1950–1530 př. n. l.), 2) středobabylonština (1530–1000 př. n. l.), 3) novobabylonština (1000–625 př. n. l.), v tomto období akkadština podléhala silným vlivům *aramejštiny, 4) pozdní babylonština (po roce 625 př. n. l.), funkce akkadštiny se zřejmě omezila již jen na jazyk písemnictví a vzdělanců, zatímco *obyvatelstvo hovořilo aramejsky, 5) dále se rozlišuje ještě tzv. „standardní babylonština“ (jinak též „mladobabylonština“), vzdělanci pěstovaný jazyk literárních památek konce 2. tisíciletí a 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l., který vychází ze starobabylonštiny a kterým jsou psány literární texty na území *Babylonie i *Asýrie. Asyrština: 1) staroasyrštinu (1950–1750 př. n. l.), 2) středoasyrštinu (1500–1000 př. n. l.), novoasyrštinu (1000–600 př. n. l.).

Akkadština měla i funkci mezinárodního dorozumívacího jazyka starověkého *Předního východu a nositele kulturních vlivů vyzařujících z oblasti Mezopotámie. Proto se mimo vlastní území Mezopotámie nalézají písemné památky v akkadštině, která je více či méně

ovlivněna domorodými jazyky (*elamštinou, *churritštinou, *chetitštinou, *ugaritštinou, *amorejštinou, *kanaánštinou, *egyptštinou). Tyto písemné památky pocházejí ze *Sús, *Nuzi, *Chatuše, *Alalachu, *Ugaritu, *Tell el-Amarny. (Jiří Prosecký)

aklimace (z řečtiny: *a-*, předpona označující „opak, zápor, chybění, ne-, bez“ a *klimein*, „sklánět se“) [fyziologie], uměle vyvolaná fyziologická změna pozitivního charakteru, způsobující zlepšené přežívání *organismu. Je navozena změnou jediného faktoru prostředí (například vlhkosti vzduchu), přičemž vliv ostatních faktorů prostředí je co nejvíce omezen. Pojem odkazuje nejčastěji k laboratorním *experimentům, při nichž lze s faktory prostředí manipulovat do jisté míry nezávisle. (Miroslav Králík)

aklimatizace (z řečtiny: *a-*, předpona označující „opak, zápor, chybění, ne-, bez“ a *klimein*, „sklánět se“) [fyziologie], reverzibilní fyziologická *adaptace na změněné podmínky prostředí. (Miroslav Králík)

akméismus (z řečtiny: *akmé*, „vrchol, květ“), ruský básnický směr 10. až 20. let 20. století. Akméisté odmítali mlhavost a neurčitost *symbolismu, chtěli se propracovat k prvopočátečnímu významu slov (adamismus od *Adam*, „první člověk“), k neopakovatelnosti zážitku, k jasnosti (klarismus – latinské *clarus*, „jasný“). Tyto rysy charakterizují zejména skupinu Cech básníků (rusky: Cech poetov, založen 1912), k němuž patřili Nikolaj Gumiljov (1886–1921), zastřelený za údajnou účast v protibolševickém povstání, jeho manželka Anna Achmatovová a představitel akméistického novoklasicismu Osip *Mandelštam (1891–1938), jenž v eseji *Jitro akméismu* (napsáno 1913, vydáno 1919) charakterizuje tento směr jako vzývání Logu, tedy vědomého významu slov, která mají právě zde konečně svou důstojnou polohu – na rozdíl od futuristů, u nichž prý slovo ještě leze po čtyřech, a na rozdíl od otrávené dýky *dekadence: akméismus ztotožňuje se slovesným stavitelstvím. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

akomodace oka, zpětnovazebná schopnost oka měnit (za pomoci **musculus ciliaris*) lomivost, respektive polohu oční *čočky, a tím umožňovat na sítnici tvorbu ostrých obrazů předmětů nacházejících se v různých vzdálenostech (přizpůsobivost vidění do blízka nebo do dálky). (Ladislava Horáčková)

Akontios a Kýdippé, milenecký pár známý z Kallimachova a *Ovidiova literárního zpracování. Akontios byl mladík pocházející z ostrova Keu. Při *Artemidině *svátku na Délu poznal svou vyvolenou Athéňanku Kýdippu. Aby ji získal, upustil jí v *chrámu k nohám jablko, do něž vyryl text: „Při Artemidě, vydám se za Akontia.“ Když to Kýdippé přečetla, zavázala se tak vlastně *příisahou. Kdykoli měla být provdána za někoho jiného, *Artemis na ni seslala *nemoc a to pokračovalo tak dlouho, než ji získal Akontios. (Marie Pardyová)

Akragas, *Agrigento.

akrátos, řecky neřaděné *víno. Snídani v antickém Řecku (*akrátisma*) často tvořily kousky chleba namáčené ve víně. (Marie Pardyová)

akritai (z řečtiny), obyvatelstvo-hraničáři na arabsko-byzantských hranicích (9.–13. století); za ochranu hranic dostávali část půdy, měli svobodné postavení. (František Čapka)

akrobrachycephalie (z řečtiny: *akros*, „horní, vysoký“ [latinizovaný tvar: *acralis*, „okrajový, vzdálený“], *brachys*, „krátký“, *kefalé*, „hlava“), také **turricephalie* (z latiny: *turris*, „věž“), *deformace *lebky způsobená předčasným srůstem věnčitého švu. Samostatně se vyskytuje zřídka, většinou pouze jako součást jiných *syndromů. *Neurokranium je omezeno v růstu do délky, zatímco laterálním směrem roste normálně. (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová, Lenka Vargová)

akrocentrický chromozom, *chromozom, akrocentrický.

akrodontní zuby, *zuby, akrodontní.

akromegalie (z řečtiny a latiny: *acralis*, „okrajový, vzdálený“ a *megalos*, „velký, přerostlý“), nadměrná velikost okrajových (akrálních) částí těla v důsledku nadprodukce růstového *hormonu v dospělosti (nejčastěji v důsledku *hyperplasie nebo eosinofilního

*adenomu předního laloku *hypofýzy). Dochází k postupnému zvětšování akrálních částí těla, jak měkkých *tkání, tak i *růstem *kostí (zejména periostální apozicí do šířky). Choroba se tak projevuje zejména zvětšením nadočnicových oblouků, *hyperostózou plochých lebečních kostí, zvláště šupiny *čelní kosti, paranasálních *dutin, obou *čelistí, *článků prstů a zvětšením úhlu *mandibuly. Předozadně zvětšená *mandibula vytváří *progenii, předkus dolních *zubů bývá značný. Mezi zuby normální velikosti jsou v neúměrně velké čelisti nápadné mezery, také však díky tlaku zvětšeného *jazyka. Prodloužením *žeber se vytváří soudkovitý *hrudník, protaženy bývají i *stydě a *sedací kosti. Na skeletu nacházíme těžkou deformující *spondylózu, *artrózu a na pánevních kostech mnohočetné *osteofyty. *Diafýzy dlouhých kostí jsou ztlustěny zesílením *kompakty, kloubní konce a úponová místa *svalů jsou zbytnělá a často dochází i ke kalcifikaci *ligament. *Metakarpy a *metatarzy mají typicky hranaté a široké hlavičky, báze článků prstů jsou rozšířené, houbovitě rozšířeny jsou i konce distálních článků prstů. Nápadně vyvinuté jsou *sezamské kosti rukou a nohou. Na některých kostech se však nachází i lokalizovaná *hypostóza (například na tělech metakarpů, metatarzů a na člancích prstů). Nejvíce postiženými měkkými částmi těla jsou *rty, jazyk a ušní *boltce.

*Nemoc provázejí poruchy vidění, *metabolismu cukrů, močení, pokles až ztráta *potence. Onemocnění je vleklé, postihuje o něco častěji ženy. Příklad kostních projevů této choroby je možné pozorovat na odlitku skeletu Josefa *Drásala, který je deponován v *Anatomickém muzeu profesora Karla Žlábka na Anatomickém ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová, Lenka Vargová)

akromioklavikulární kloub, *articulatio acromioclavicularis.

akromion, *acromion, nadpažek.

akropole (z řečtiny: *akra*, „vrch, tvrz, hrad“ a *polis*, „město“):

1. [antika, klasická archeologie], ve starověkém Řecku se tak označovala osídlená návrší, jejichž přirozená poloha umožňovala obranu, která se dala umocnit výstavbou *hradeb. Jako akropole se označují opevněná sídliště mykénského období (*Akropolis v Athénách, *Mykény, Tírýns). V historickém Řecku se na místě rozbořených mykénských sídel dále rozvíjelo osídlení (byl zde dostatek opětovně použitelného stavebního materiálu) a starší fáze zůstaly spjaté s kultovní tradicí, takže na akropolích vznikaly okrsky a *chrámy *bohů. Někde, jako například v Athénách, postupně kultovní *funkce Akropole zcela převládla;

2. [prehistorická archeologie], termín (odvozený od antického názvu) označující ústřední část *hradiska, respektive *hradiště, umístěna zpravidla na nejméně dostupném, obvykle nejvyšším místě opevněné polohy, na přístupné straně nejsilněji opevněna a navíc chráněna opevněnými předhradími. Akropole byla zřejmě sídlem vládnoucí elity a místem společenských, kultovních a rituálních činností obyvatelstva hradiska i jeho okolí, ale i jako posledním útočištěm obléhaných. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Akropolis, asi 60 metrů vysoký pahorek ve středu Athén, v mykénském období (*kultura, mykénská) se zde nacházelo opevněné sídlo, z něhož se zachovaly zbytky zdi a královského paláce s *megarem.

V historickém Řecku se Akropolis stala kultovním okrskem s chrámy ochranných *božstev, především patronky *města *Pallas Athény. Název jejího archaického chrámu *Hekatompedon* naznačuje, že byl dlouhý sto stop. Po zpusťování Akropole *Peršany roku 480 př. n. l. byla Akropolis ve 2. polovině 5. století př. n. l. za *Perikleia vyzdobena novými monumentálními *stavbami: Mnésiklés vyprojetoval vstupní bránu Propylaje, *Kallikratés chrámek Athény Níky a dominantou Akropole se stal *Iktínem a Kallikratem postavený velký dórský chrám *Athény Parthenón, jehož sochařskou výzdobu řídil *Feidiás. Završil ji tím, že do cely chrámu umístil asi dvanáct metrů vysokou *sochu Athény ze *zlata a *slonoviny. Starý chrám Athény Poliás se složitým půdorysem byl nahrazen íónským chrámem Erechtheion, známým takzvanou předsíní *karyatid. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

akrostich [starověký Přední východ], báseň, v níž první slabiky za sebou následujících veršů tvoří slovo nebo větu, je několikrát doložen v akkadské *literatuře a je důkazem toho, že literární texty starověkého *Předního východu nebyly určeny jen k poslechu, ale též ke čtení. Akrostich mohl být totiž vnímán pouze čtenářovým zrakem. Nejdelším akrostichem je tzv. Babylonská teodicea (akkadské *spory), skladba o rozsahu přibližně 300 veršů, které jsou děleny po 11 do 27 strof. Verše jedné strofy začínají stejnou slabikou či hláskou, v *klínovém písmu tedy stejným slabičným či hláskovým znakem. Ty dávají dohromady větu, která zní: „Já, Saggil-kínam-ubbib, *kněz-zaklínač, velebím *boha i *krále.“ V akkadské literatuře je dále známo celkem 7 akrostichů, 3 *hymny a 4 *modlitby, 3 modlitby jsou zároveň akrostichem i telestichem. Všechny pocházejí z pozdního období (polovina 1. tisíciletí př. n. l.) a obsahují jméno autora, *písaře, panovníka či boha ve spojení se zbožným výrokem. Patří k nim: a) Hymnus na boha *Marduka složený pro asyrského panovníka *Aššurbanipala. Hymnus se skládá z distich a tristich, jejichž počáteční slabiky vytvářejí větu: „Já jsem Aššurbanipal, jenž tě vzýval; zachovej mne při životě, Marduku, chválu tvou chci pět!“ b) Hymnus k oslavě *Babylonu pochází z období *vlády některého z asyrských panovníků, jenž se zasloužil o obnovu tohoto *města, *Asarhaddona nebo Aššurbanipala. Hymnus se dělí do strof o 5 verších, jejichž počáteční slabiky tvoří větu: „Do čtyř světových stran chci velebit jeho jméno.“ c) Hymnus k oslavě boha *Nabúa a babylonského vládce *Nabukadnezara II. se skládá ze 4 strof po 10 verších, jejichž počáteční slabiky tvoří jméno boha Nabúa: „Nabú.“ Dvě modlitby, které jsou zároveň akrostichem a telestichem, jsou opatřeny zajímavou písařskou poznámkou: „Počáteční a koncové znaky se čtou dvakrát.“ Počáteční znaky tvoří v obou případech výrok: „Nabú-ušebši, kněz-zaklínač,“ a koncové znaky ho doplňují; u první modlitby: „služebník velebící tvé panství“; u druhé modlitby: „služebník, jenž se modlí a tebe uctívá.“ (Jiří Prosecký)

akroterion, architektonická *ozdoba v rozích a na vrcholku trojúhelníkového frontonu na průčelí antického *chrámu; mohla mít podobu vegetabilního ornamentu, nejčastěji stylizovaného palmového listu (tzv. palmety) nebo *sfingy, od klasického období se používala akroteria figurální v podobě samostatných *soch, případně *sousoší. (Marie Pardyová)

akryl (z latiny: *acer*, „ostrý, rychlý“), malířská technika, která se vyznačuje využitím barev s rychleschnoucími vlastnostmi. Přednost těchto barev spočívá v barevné stálosti a sytosti výsledné *malby. Základní pojídlo představuje polymerovaná pryskyřice. K ředění a zeslabování barevných tonů dříve sloužila ředidla (benzín), v současnosti je užívána voda. Technika akrylu umožňuje vrstvení barevných ploch, aniž by došlo k narušení spodních vrstev. Za podložku akrylové malby může být použita většina čistých a drsných povrchů jako je *papír, lepenka, karton, plátno, omítka, plast a látka. Precizní a jemné struktury malby lze dosáhnout užitím sobolího nebo syntetického štětce. Dynamické struktury malby lze dosáhnout užitím polyesterového štětce nebo malířské špachtle. Před aplikací akrylových barev je možné vytvořit podkladový nátěr na plátno nebo lepenku. K tomu slouží tzv. *gesso* – směs sádry nebo mleté křídly a klišového roztoku, která dává vzniknout bílé, vysoce krycí a lehce savé vrstvě. Vyrábí se i *gesso* černé, určené pro tmavé pozadí. Malbu lze uskutečnit přímo na podložku nebo vytvořit skicu. Akrylovými barvami lze malovat technikou *akvarelové i *olejové malby.

Akrylová technika je založena na opakovaném nanášení barev v průsvitných a tenkých vrstvách. Olejová technika spočívá v nanášení akrylových barev v hustých a krycích vrstvách, které jsou charakteristické pastózní a plastickou formou. Pastózní efekty malby je možné vytvořit příměsí texturní pasty nebo gelového média. Tenké nánosy průsvitných barevných vrstev gelovými médii umožňuje lazurování, díky kterému prosvítají spodní barevné vrstvy, a modifikuje se původní barevný odstín. Vyrábí se také média, která prodlužují dobu zasychání barev. Rozpuštěný akryl je možné užít v technice airbrush. Korekce v akrylu lze provést

přemalováním příslušných partií malby. Pro zvýšení intenzity lesku a ochrany povrchu je možné použít ochranný lak.

Akrylová pryskyřice je používána od poloviny 19. století. K jejímu rozšíření dochází počátkem 20. století v souvislosti s objevem syntetické pryskyřice, který uskutečnil německý chemik a podnikatel Otto Röhm (1876–1939). Ve 30. letech 20. století vznikají první akrylové barvy, dostupné pouze v pastelových odstínech a absorbující limitované množství barev. V roce 1947 uvedla společnost Bocour Artists Colors na trh sadu akrylových barev *Magna paint*. Tyto barvy mohly být ředěny terpentýnem a míšeny s olejovými barvami. S malbou akrylovými barvami experimentoval koncem 40. let 20. století v tvorbě *abstraktního expresionismu americký malíř Mark Rothko (1903–1970). Tvůrčí zásady Color field painting (*varianty abstraktního expresionismu v umělecké tvorbě) vyznávali američtí malíři Morris Louis (1912–1962), Robert Motherwell (1915–1991) a Kenneth Noland (narozen 1924). Tato varianta je spjata s užitím výrazných barev, nanášených štětcem na velká plátna.

Na počátku 60. let 20. století ovlivnily vývoj této techniky akrylové barvy *Liquitex*, které byly barevně konzistentní a zejména ředitelné vodou. Výraznými představiteli tohoto období byli britští malíři Leonard Rosoman (narozen 1913) a David Hockney (narozen 1937). Akrylovou techniku používal také americký malíř, představitel analytické malby Frank Stella (narozen 1936) a americký malíř Richard Estes (narozen 1932) v malbách vycházejících z fotografických předloh. Akrylová malba nalezla své výrazné uplatnění v rámci uměleckého směru *pop-art, jehož vrchol lze spatřovat v tvorbě amerického malíře Andyho *Warhola (1928–1987). Akryl pronikl také do uměleckého směru *op-art, kde jeho technické přednosti uplatnili americký malíř Victor Vasarely (1906–1997) a britská malířka Bridget Rileyová (narozena 1931).

Český malíř a grafik Zdeněk Sýkora (narozen 1920) uskutečňoval v akrylu kyberneticky objektivovanou liniovou malbu. Barevné linie aplikoval na bílé pozadí na principu náhodné volby parametrů (sekvence jednotlivých linií, jejich šířka, délka, poloměry, barevnost a křížování), generováním čísel prostřednictvím počítače nebo hodem kostkou. Jeho obrazy představují konstrukce geometrických křivek, jejichž vnitřní skladbu lze vnímat jako řád sui generis. Nosnou techniku představuje akryl v českém moderním umění v tvorbě Jiřího Načeradského (narozen 1939), Jiřího Votruby (narozen 1946) a Jiřího Davida (narozen 1956). Svě uplatnění nalezla akrylová malba také v abstraktní ornamentální tvorbě Petra Kvíčaly (narozen 1960) a kaligrafickém záznamu krajinomalby Petra Pastrňáka (narozen 1962).

V současnosti se akrylu věnuje americký malíř Jim Nutt (narozen 1938), britský portrétista Bryan Organ (narozen 1935), francouzská malířka Daniele Jaquillardová a portugalská malířka Paula Regová (narozena 1935). Prostřednictvím techniky akrylu prezentuje nizozemský malíř a sochař českého původu Tomáš Rajlich (narozen 1940) geometrické struktury v absolutně čisté a dokonalé formě. Přísnými vertikálami a horizontálami dosahuje na svých plátnech geometrického členění skladby obrazového pole.

Akryl je vyhledávaným výrazovým prostředkem v tvorbě volné malby a zosobňuje přední moderní malířskou techniku. Z antropologického hlediska lze akryl označit za malířskou techniku, která ve svých technologických možnostech a výrazových prostředcích umožnila nejefektivněji zachytit způsob života v období, kdy se *moderna transformovala v *postmodernu. (Barbora Půtová)

Akša, místo v súdánské Núbii s pískovcovým chrámem *Ramesse II., který byl během záchranné akce *UNESCO převezen do Národního muzea v Chartúmu. (Břetislav Vachala)

akt (z latiny: *acta*, „činy, skutky, jednání; zápis o jednání; zprávy o jednání; spisy; denní zprávy“):

1. čin, jednání, úkon, výkon;
2. zobrazení nahého lidského těla;

3. [divadlo], čin, jednání, děj, dějství, relativně uzavřená část díla nebo rozvržení děje; kompozičně samostatný celek, který se dělí na menší jednotky – obrazy, výjevy, epizody, scény, výstupy, dialogy, monology;

4. [právo], neověřené písemné *svědectví o právních jednáních; závazná ustanovení, jež na základě *zákonů vydávají v mezích své působnosti státní orgány. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

aktijské hry, *hry, aktijské.

aktinomykom, specifické zánětlivé ložisko u *aktinomykózy. (Lenka Vargová)

aktinomykóza, zánětlivé *chronické onemocnění způsobené mikroorganismem *Actinomyces israeli*, který žije saprofytický v *dutině ústní jako součást běžné mikroflóry. Při snížené obranyschopnosti organismu může kořenem mrtvého kariesního *zubu nebo při drobném poranění v dutině ústní proniknout do hlubokých *tkání a vyvolávat tvorbu zánětlivého ložiska – *aktinomykomu. Celý proces může pokračovat pod obrazem chronického hnisavého nebo granulomatózního *zánětu provázeného tvorbou *abscesů a mnohočetných *píštělí. Kostní forma aktinomykózy je nejčastěji lokalizována v blízkosti úhlu *mandibuly, klinicky se podobá *sarkomu a také s ním může být někdy zaměněna. V postižené *kosti se tvoří četné, různě velké dutiny, které mezi sebou komunikují a jsou vyplněny granulační tkání.

Onemocnění je provázeno produktivním zánětem *periostu, což podmiňuje nápadné zduření čelisti. Aktinomykom se vyvíjí pomalu a dorůstá někdy značné velikosti. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

aktivismus (z latiny: *actīvus*, „aktivní, činný“), pozitivní (kladný) až podpůrný vztah k jinonárodní (okupantské) *vládě, aktivní účast a podpora tohoto vládního systému. U nás lze rozeznávat například aktivismus: a) prorakouský – loajální postoj části české politické reprezentace k Rakousku-Uhersku po vypuknutí *první světové války v roce 1914 (katolické strany, sociální demokracie); b) pročeský – od počátku 20. let do poloviny 30. let první *republiky v některých německých stranách na území ČSR, jež spolupracovaly s československou vládou (agrární strana, sociální demokracie); c) proněmecký – *kolaborace s okupanty v *Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1945. (František Čapka)

aktivní transport, *transport, aktivní.

aktuální nekonečno, *nekonečno, aktuální.

akty, mluvní (řečové) (anglicky: *speech acts*), termín, který zavedl ve své *filozofii jazyka John Langshaw Austin (1911–1960) a dále ho rozpracoval John *Searle (narozen 1932). Označili jím skutečnost, že během jazykového vyjadřování se uskutečňují různé druhy *aktů, které odpovídají podmínkám, které se vytvářejí prostřednictvím výroků, jimž musí mluvní akty odpovídat. Základní členění mluvních aktů je na akty lokuční, ilokuční a perlokuční. Teorie mluvních aktů klade specifický důraz na to, že žádné řečové vyjádření nemůže být posuzováno bez ohledu na mluvčího, tj. pouze z hlediska svého významu (pravdivostních podmínek). Austin naopak připisuje všem promluvám ilokuci, kterou míní jednání, jež je promluvou vykonáno (například slib, přísaha, křest, sázka, pochvala atd.). Zatímco propoziční obsah mluvního aktu může být pravdivý, nebo nepravdivý, ilokuce se buď zdaří, nebo nezdaří, a to podle toho, jestli naplní dané mimojazykové podmínky.

Teorie mluvních aktů se stala jedním z pilířů moderní filozofie jazyka (obratu k jazyku, *linguistic turn) a v současnosti se rozšířila do dalších oblastí aplikace, zejména do francouzského dekonstruktivismu (dekonstruktivistické literární teorie) a do *psychoanalýzy. (Břetislav Horyna)

akulturace (z latiny: *acculturatio*, „přijetí kultury“), *kulturní a *sociální změna způsobená přímým a dlouhotrvajícím stykem mezi *společnostmi, přijetí cizí *kultury nebo jejích částí či jednotlivých prvků. Pojem akulturace zavedli v roce 1935 američtí antropologové Melville Jean *Herskovits, Ralph *Linton a Robert *Redfield. Podle jejich

pojetí akulturace zahrnuje proces změn v *kulturních vzorech různých, dříve autonomních společností, jež se dostaly do těsného, stálého kontaktu. Na úrovni jednotlivce akulturace vystupuje jako proces sociálního učení.

Antropologové a sociologové se při studiu akulturace nejprve zaměřovali na *kulturní kontakty moderních a tradičních společností za předpokladu asymetrického vztahu obou kultur, tedy ovládající a ovládané. O akulturaci se diskutuje v případě vztahů *moderních lidí a *neandertálců (**Homo neanderthalensis*), prvních zemědělců a posledních lovců, kolonizátorů a domorodých *populací.

Empirické výzkumy sledují proces akulturace od vzájemného poznávání a *konfrontace kultur přes výběr a přejímání nových prvků, který vede k přestavbě původního *sociokulturního systému. Studují průběh, metody, prostředky, okolnosti a důsledky *kulturní změny. Ta může vyústit v obohacení dosavadní kultury, v novou kvalitu, ale i ve ztrátu *identity pod dominantním cizím vlivem. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

akutní (z latiny: *acutus*, „ostrý, náhlý“), prudce, rychle probíhající; například akutní onemocnění vzniká náhle, jeho příznaky jsou výrazné. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

akvarel (z italštiny: *acquarello*, „vodová barva, akvarel“), malířská technika, která je založena na průsvitnosti vodových barev. Stupeň průsvitnosti závisí na množství užití akvarelového ředidla – vody. Významnou složku akvarelové barvy představuje pojidlo, jímž může být arabská guma, tragant nebo ovocná guma a dextrin. Historickými pojidly bylo fíkové mléko, vaječný bílek, med a šťáva z kvetoucího jasanu zimnáře (*Fraxinus ornus*). Přísady, nejčastěji roztoky pryskyřic (bílý šelak nebo akrylátové matné laky), snižují rozpustnost barevných vrstev a vytvářejí efekt malířské techniky *tempery. Aplikace akvarelu je možná přímo míchanými barevnými odstíny nebo složitým vrstvením za použití lavírované monochromní podmalby. Přímá aplikace nevyžaduje podmalbu. Pracuje nanášením průsvitných barevných vrstev – lazurováním, které dovolují prosvítání spodních barevných vrstev a modifikují jejich původní barevný odstín. Lavírovaná monochromní podmalba představuje kresbu s omezeným počtem použitých barev, většinou provedených tuší nebo jednou, popřípadě dvěma podobnými vodovými barvami a vodou. Technika malby akvarelem může být dále rozlišena na techniku malby mokrou barvou do mokrého podkladu a na techniku suchého štětce. Při technice mokré barvy do mokrého podkladu postup zahrnuje předem navlhčenou plochu nebo doposud nezaschlou pomalovanou plochu. Tato technika podporuje stékání barvy a vody a výsledkem jsou rozpité tvary a kontury. Technika suchého štětce vyžaduje téměř suchý štětec s nízkým množstvím barvy, která otíráním plochy ulpívá na povrchu a zanechává granulovanou strukturu.

Za vyhledávaný (podkladový) materiál techniky akvarelu lze označit *pergamen, *hedvábí, *slonovinu a *papír, v čínském a japonském akvarelu zejména rýžový a ruční papír z papírovníku čínského (*Broussonetia papyrifera*). Akvarelovou malbu je možné nanášet prostřednictvím štětce, zejména z kuní, sobolí nebo vydří srsti. Pro zvýšení intenzity lesku a ochrany povrchu je možné použít ochranný lak.

Akvarel je doložen již ve *starověkém Egyptě v souvislosti s *papyry **Knihy mrtvých* (objevuje se přibližně od roku 1500 př. n. l.) a dřevěnými *sarkofágy. V období *středověku doznal specifického využití v knižní *iluminaci, zejména v malbě na pergamen a slonovinu. V období *renesance akvarel sloužil ke kolorování kreseb, *dřevořezů, kartonů a k přípravě definitivní malby. Jako druh malby získal proslulost v souvislosti se studii rostlin a krajin německého malíře a grafika Albrechta *Dürera (1471–1528). V 16. století vytvářel krajinomalby a mytologické náměty v akvarelu vlámský malíř Hans Bol (1534–1593). V 17. století nizozemští a vlámské mistři využívali předností akvarelové techniky pro potřeby lavírování krajinných skic. Na špičkové úrovni tvořili studie krajin v akvarelu francouzští malíři Nicolas *Poussin (1594–1665) a Claude Lorrain (1600–1682). Pro potřeby *fresky

sloužil akvarel jako rychlý pracovní prostředek tvorby studijních kompozic. Technika akvarelu se uplatnila také v portrétní *miniatuře. V průběhu 18. století zaznamenal akvarel konjunkturu ve Velké Británii, kde podnítili zájem o tuto techniku Joseph Mallord William Turner (1775–1851), Richard Parkes Bonington (1802–1828) a Thomas Girtin (1775–1802). Výrazové prostředky akvarelu originálním způsobem využil také anglický malíř a básník William Blake (1757–1827) pro imaginativní knižní ilustraci. Přesný *kánon akvarelu a postupné určení jeho pozice mezi malířskými technikami stanovila *Society of Painters in Water Colours* (Společnost akvarelových malířů), která vznikla v Londýně v roce 1804. Tato instituce vystupuje od roku 1881 až do současnosti pod označením *Royal Watercolour Society* (Královská akvarelová společnost).

S rozkvětem techniky akvarelu jsou v 19. století spojováni anglický malíř John Constable (1776–1837), rakouský malíř Rudolf von Alt (1812–1905) a český malíř Josef *Mánes (1820–1871). Originální podobu doznal akvarel v tvorbě amerických umělců, jako byli Winslow Homer (1836–1910) a Thomas Eakins (1844–1916). Tato technika našla uplatnění v zobrazení přímořských krajín amerického malíře Johna Marina (1870–1953). Anglický malíř, představitel *preraffaelismu, Dante Gabriel Rossetti (1828–1882) usiloval v akvarelu o vyjádření atmosféry něžného mysticismu, obtěžkaného senzualitou. Dekorativně přitažlivé akvarely vytvářel americký malíř James Abott McNeill Whistler (1834–1903). Neoimpresionistické malby v akvarelu uskutečňoval americký malíř Maurice Brazil Prendergast (1861–1924). Znamenitých výsledků v akvarelu dosáhli představitelé *expresionismu německý malíř Emil Nolde (1867–1956) a rakouští malíři Oskar *Kokoschka (1886–1980) a Egon *Schiele (1890–1918). Akvarelu jako itineráře z cest po Tunisu využil švýcarský malíř Paul Klee (1879–1940). Praktické vyjádření teoretických idejí *orfismu uskutečnil v akvarelu francouzský malíř Robert Delaunay (1885–1941). Světelné barvy a působivé formy charakterizují tvorbu v akvarelu německého malíře Augusta Mackeho (1887–1914). Krajinomalbu v této technice tvořili britští malíři Edward Burra (1905–1976), John Northcote Nash (1893–1977) a Paul Nash (1889–1946). První abstraktní akvarel vytvořil v roce 1910 malíř a teoretik ruského původu Wassily Kandinsky (1866–1944). V kombinaci s výrazovými prostředky grafických a malířských technik akvarel pěstovali čeští malíři Cyril Bouda (1901–1984), Jiří Trnka (1912–1969), Pravoslav Kotík (1889–1970) a Josef Lada (1887–1957). Dokumentární válečné záznamy a tradiční zobrazení íránské kultury zachytil akvarelem britský malíř a grafik Edward Bawden (1903–1989). Opuštěné krajinné scenerie, figury v krajině a pocity nostalgie tvoří hlavní námětovou komponentu tvorby akvarelem amerického malíře Andrewa Newella Wyetha (naroz. 1917). Akvarel jako kombinační prostředek upřednostňovali abstraktní expresionisté Sam Francis (1923–1994) a Paul Jenkins (naroz. 1923). Abstraktní akvarel je zastoupen v tvorbě německého malíře Gerharda Richtera (naroz. 1932). Tvorbě v akvarelu se věnují představitelé *pop-artu americký malíř Jim Dine (naroz. 1935) a anglický malíř Allen Jones (naroz. 1937). Figurativní malbu akvarelem tvoří americký malíř Eric Fischl (naroz. 1948). Inspirace dřevořezy tokijské školy *ukijoe je patrná v akvarelových listech italského malíře Francesca Clementa (naroz. 1952).

Paralelně s evropskou tvorbou se technologie akvarelu rozvíjela také na *Dálném východě, zejména v Číně (*malířství, čínské), Japonsku (*malířství, japonské) a Koreji (*malířství, korejské), kde akvarel nacházel uplatnění v malbě svitkových horizontálních obrazů (japonsky: *makimono*) a svitkových vertikálních obrazů (japonsky: *kakemono*), malovaných na *hedvábí nebo na papíře. (Barbora Půtová)

akvatinta (z italského: *acqua*, „voda“ a *tinta*, „barva“) (těž zrnkový lept), *grafická *technika spočívající na principu tisku z hloubky prostřednictvím specifické fyzikální úpravy povrchu tiskové formy. Akvatinta bývá někdy označována jako tušová technika, neboť její výsledný produkt připomíná lavírovanou barvu tuší, pracující s pultóny v plochách. Tohoto

vizuálního efektu je dosaženo tím, že akvatinta rozkládá plochu v množství drobných, mělčeji či hlouběji vyleptaných bodů a kanálek, které teprve na otisku splynou v divákově oku ve světlejší nebo tmavší šedou plochu. Za vynálezce akvatinty je považován francouzský malíř a rytec Jean-Baptiste Le Prince (1734–1781), jehož oficiální vystoupení s touto technikou je kladeno do let 1768–1769.

Jako tisková forma slouží měděná či zinková deska, mechanicky opracovaná fasetou a dokonale odmaštěná. Takto vyhlazená deska se zapráší jemně mletým asfaltovým, kalafunovým či pryskyřičným zrnem. Naprášení desky lze provést ručně prodyšným plátěným pytlíkem či za pomoci naprašovací skříňky, v níž je zrno rozvířeno převrácením skříňky, rozfoukáním či otáčením celé bedny, zavěšené dvěma osami ve stojanu. Naprášená tisková forma je zahřívána nad plamenem lihového kahanu stejnoměrně po celé ploše, aby k ní jednotlivá zrna přilnula. Skicování kresby je uskutečnitelné pauzovací metodou či rozvržením kresby měkkou hrudkou. Leptání měděné desky se uskutečňuje chloridem železitým bez požadavku zahřátí desky. Po dokončení leptacího procesu je deska zbavena zrnitého příkrovu a případných nánosů asfaltu terpentýnem. Pod zrnitým příkrovem zůstanou bílé nezaleptané partie, které udrží nános barvy při stírání z tiskové formy. Tisk z desky je uskutečňován v ručním měditiskařském lisu. Setrvalost tiskové formy dovoluje vytvořit pouze několik desítek kvalitních otisků. Z tohoto důvodu byla akvatinta uplatněna především ve volné *grafice.

Jednobarevná akvatinta 18. století vznikala zatřením zejména červenohnědě barvy a umožňovala reprodukci lavírovaných kreseb. Kolorovaná akvatinta umožnila grafickou reprodukci *akvarelů. V současnosti je akvatinta vyhledávána zejména jako doplňující technika.

Techniku akvatinty celosvětově proslavil zejména španělský malíř Francisco José de *Goya y Lucientes (1746–1828), který jejím prostřednictvím podal takřka etnografickou výpověď o různých dimenzích španělské kultury. Goyovo dílo je z antropologického hlediska unikátním sémiotickým systémem, který obsahuje jedinečnou zprávu o realitě a absurditě lidského života v *kontextu proměn evropské kultury na přelomu 18. a 19. století. Jedním z prostředků, který Goyovi umožnil výtvarně ztvárnit obrazy kultury své doby, byla právě akvatinta. (Barbora Půtová)

ala, -ae, f., křídlo (v *anatomii například velké křídlo *kosti klínové – *ala major* **ossis sphenoidalis*). (Ladislava Horáčková)

alabastr (název podle naleziště u staroegyptského *města *Alabastron*), průsvitná odrůda *sádrovce (dihydrát síranu vápenatého) těžená u egyptské *lokality Alabastron. Existuje v bílé nebo narůžovělé barvě. Používal se po celé období starého *Egypta a *antiky. Nově byl pro uměleckou tvorbu objeven opět koncem *středověku. (Jaroslav Malina)

alabastron, jednoduchý flakon bez nožky, na vonný olej užívaný ve *starověku. Alabastra se též vyřezávala ze stejnojmenného druhu kamene (*alabastr). (Marie Pardyová)

alakaluf, skupina *indiánských jazyků užívaných na jižním pobřeží Chile a přilehlých ostrovech (*Alakalufové). (Jaroslav Malina)

Alakalufové (Halakwalip), původní *indiánské obyvatelstvo pobřežní jižní části Chile (od ostrova Chiloe až po Ohňovou zemi). Jazykově a etnicky byli příbuzní s *Ohňozemci. Byli téměř vyhubeni, podobně jako jejich nejbližší příbuzní z jihu a na ostrovech při západním pobřeží Chile, již koncem 19. století. V roce 2006 žilo posledních 16 „plnokrevných“ Alakalufů. Jsou fyziologicky přizpůsobeni drsným přírodním podmínkám (větší vrstva podkožního tuku, vyšší tělesná teplota, zvláštnosti v *metabolismu). Byli kočovní lovci, rybáři a sběrači; cestovali téměř výhradně po vodě, žili v dočasných chýších. Formálně jsou *křesťané, dochovaly se i prvky původního *animismu. (Zdeněk Tvrď)

Alamani, *Alemani.

Åland'ané, obyvatelé Ålandských ostrovů, které jsou od roku 1921 (výrazně však až od roku 1951) autonomní oblastí Finska s mimořádnou mírou *samosprávy (lokální *vláda, parlament, *švédština jako jediný úřední *jazyk ad.). Většina (92,4 %) z asi 27 000 obyvatel (odhad z roku 2005) hovoří švédsky. Věřící jsou převážně *protestanti. (Leoš Šatava)

Alani, *Sarmaté.

Alanové (Osetové), starověká kočovná sarmatská etnika (*Sarmati); Alanové byli též příbuzní *Médů a *Parthů a jejich původní sídla se rozkládala v oblasti západního Kavkazu až k Donu. Odtud pod tlakem *Hunů větší část Alanů přesídlila se svými stády do velkých evropských nížin (Ukrajinské, Uherské, Pádské aj.). Od 1. století př. n. l. až do 4. století n. l. pronikali odtud spolu s *Góty, *Vandaly a dalšími etniky až do Itálie, *Galie a Španělska. Zde všude později splynuli s domácím obyvatelstvem. Ve své kavkazské pravlasti se dostali nejprve do područí Hunů a jiných kočovných nájezdníků, posléze byli vytlačeni do horských oblastí Kavkazu, kde se jejich zbytky zachovaly dodnes jako součást *Osetů. (Zdeněk Tvrďý)

Alarich (2. polovina 4. až 1. čtvrtina 5. století), vládce germánského etnika *Vizigótů. Zpustošil Řecko, do pozdních římských dějin se neblaze zapsal tím, že roku 401 vpadl do Itálie, roku 408 oblehl a roku 410 dobyl a v průběhu tří dnů a nocí katastrofálně vyplenil Řím. (Jaroslav Malina)

alární ploténka, *ploténka, alární.

Alarodiové, starověké *kavkazské etnikum v Arménii, které dosáhlo již ve 3. tisíciletí př. n. l. vyspělé *kulturní úrovně. Byli původně rozšířeni od západní hranice Íránu až po *Malou Asii a dnešní Řecko. Byli pravděpodobně příbuzní se starověkými *Gruzíny. Ještě v průběhu *starověku se smísili s ostatním obyvatelstvem a jako etnická skupina zanikli. V *historii jsou dosud uváděni jako hypotetické označení původního obyvatelstva Malé Asie. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

Alašija, geografické jméno, objevující se kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. v klínopisných pramenech (v podobě Alasa v egyptských dokumentech a jako Eliša snad i v biblické tradici). Náleží strategicky významnému ostrovu ve Středoziemím moři, důležité křižovatce obchodních cest a je spojováno s podstatnými dodávkami *mědi. Na základě těchto charakteristik je všeobecně ztotožňováno s dnešním *Kyprem. Podle svědectví archeologických výzkumů byl Kypr osídlen od 4. tisíciletí př. n. l.; etnická příslušnost původních obyvatel však zatím zůstává nejasná. Bližší poznatky k ní nepřináší ani písemné zmínky sousedních *civilizací z 2. tisíciletí př. n. l., neboť věnují pozornost spíše obchodním a politickým vztahům z vlastního zorného úhlu. Ostrov se v nich jeví jako jeden z nejvýznamnějších producentů mědi, zároveň však i zdroj určitého množství *zlata, *stříbra (dokonce i *cínu), dále pak olivového oleje, *vína, *obilí, fíků a *dřeva. S rozvojem obchodních styků nepochybně souvisí přítomnost kyperských hmotných pozůstatků, především typické *keramiky ve funkci obalového materiálu, a *fajánse na *lokalitách východního Středomoří. Naopak na Kypru se objevují doklady působení cizích obchodních stanic a dílen. Vzhledem k poloze ostrova (a jeho přístupnosti) se nejsilněji prosazují vlivy severní *Sýrie, zejména *Ugaritu, *Malé Asie a *Egypta. Styky s mínójskou *Krétou jsou nevýrazné, teprve ve 14. století př. n. l. nasvědčuje dochovaná keramika, že na Kypru vybudovali své obchodní stanice mykénští *Řekové. Jakkoliv *chetitská říše považuje ve střetnutích s Arzavou v 15. století př. n. l. Alašiju (tzv. aféra *Madduvattova) za svoji državu, zprávy egyptské 18. dynastie a el-amarnského *archivu (*Tell el-Amarna) naznačují, že Alašija se těšila mezinárodnímu uznání a její panovník, který tehdy pod svojí *vládou sjednocoval celý ostrov, se považoval za rovnocenného partnera egyptského *faraona. Ve 14. a 13. století př. n. l. platila Alašija dočasně *tribut chetitské říši a chetitští *králové posílali své politické protivníky a nepohodlné rodinné příslušníky na ostrov do vyhnanství. Poslední chetitský král Šuppiluliuma II. počítal Alašiju mezi své přímé *vazaly a svedl o ni kolem roku 1200 př. n. l. dvě námořní bitvy. Alašija zaznamenala zřejmě značný příliv Řeků již před rokem 1200 př. n. l., hlavních změn doznal ovšem život ostrova po tomto mezníku, po tažení tzv. *mořských národů, v němž mu připadla úloha svého

druhu operační základny. Po zániku chetitské říše a *mykénské kultury dominují na Kypru doklady sepětí s *Foiníkií; kulminují ve foinické *kolonizaci kolem roku 800 př. n. l. Osud Foiníkie sledují kyperská *města i koncem 8. století př. n. l., když se tak jako ona na 40 let stávají za *Sargona II. součástí asyrského *impéria (název provincie Jadnanu svědčí nepochybně o tom, že *Asyřané se na Kypru setkali s řeckým obyvatelstvem). Oslabení *asyrské říše v následujících stoletích vrátilo Kypru samostatnost. Ve druhé polovině 6. století př. n. l. si Kypr podrobil sajský Egypt a přinutil jej platit *daně. V perských *válkách sledovala řecká a foinická sídla na Kypru vlastní politiku, foinické *kolonie poskytly dokonce *Xerxovi 150 *lodí k tažení proti Řecku. Za vlády krále Enagora dosáhl ostrov znovu značné samostatnosti, když se však otevřeně postavil proti *Persii a v roce 386 př. n. l. proti ní, podporován *Athénami, povstal, byl perským vojskem (za foinické pomoci) poražen a podroben. V *bojích o dědictví *Alexandra Velikého byl znovu ovládnut *ptolemaiovským Egyptem. Konečně roku 58 př. n. l. se stal součástí *římské říše, nejprve v rámci provincie Cilicie, po roce 31 př. n. l. – po vítězství nad Antoniem a *Kleopatrou u Aktia – pak samostatnou provincií s hlavním městem Salamínou. Na Kypru se až do 3. století př. n. l. užívalo zvláštního slabičného *písma se samostatnými znaky pro samohlásky. Většina dokumentů jím psaných je řecká; některé písemnosti však dosud zůstávají nesrozumitelné a svědčí zřejmě o tom, že staré kyperské – předřecké – *obyvatelstvo se na ostrově udrželo nejméně až do helénského období. (Jana Součková)

alavité, stoupenci islámské (*islám) *ší'itské *sekty. Pro některé prvky věrouky a *kultu (uctívání Alího Ibn Abí Táliba, *víra v *reinkarnaci aj.) je většina *muslimů pokládá za extremisty. Žijí zvláště v severozápadní *Sýrii, kde byli dříve nazýváni též nusajrité. Jiná skupina téhož jména je rozšířena v Turecku. (Jaroslav Malina)

alba, bílé lněné ke *kotníkům dosahující liturgické roucho s úzkými rukávy a přepásané *cingulem; užívané *duchovními při některých katolických *obřadech. (Michaela Králíková)

Alba Longa, *město v Latii v Itálii, podle tradice založené *Aeneovým synem *Askaniem. Bylo centrem kultovního svazku *Latinů. Pocházeli odtud zakladatelé Říma Romulus a Remus. K Římu je připojil třetí římský *král Tullus Hostilius. Podobně jako v Římě na Palatinu byly zde odkryty zbytky jednoduchých *chat patřících do pozdní fáze *villanovské kultury (8. století př. n. l.) v Latii. (Marie Pardyová)

Albánci (Škipetaři), *etnikum, které tvoří hlavní etnickou složku obyvatelstva Albánie v počtu asi 3,4 milionu lidí (odhad z roku 2005). Přibližně stejný počet žije mimo území Albánie: v Kosovu (asi 2,5 milionu), v Makedonii (500 000); část jich žije také v Řecku, v jižní Itálii, na Sicílii a jinde. Albánci jsou většinou *muslimové, dále *křesťané (*katolíci a *pravoslavní). Patří k původnímu obyvatelstvu Balkánského poloostrova a pocházejí pravděpodobně z ilyrského etnika Albanetů nebo z protoilyrskothráckých etnik, která byla později ovlivněna jihovýchodními *Slovany. Starověkými předchůdci Albánců, kteří se rozdělovali na dvě skupiny – severní Gegy (též Malisory) a jižní Tosky – byli *Arberové. *Turci je nazývali Arnauti a *Srbové jim říkali Arbanasové. Mají řadu společných kulturních znaků s horskými etniky *Basků, *Sardů aj. U Albánců se udržely silné rodové vazby spojené s praktikováním *krevní msty.

Na území Albánie pronikla ve 4. století př. n. l. ilyrská etnika (*Ilyrové) a *země se v době rozkvětu *římské říše stala její provincií (Ilyrie). Albánie byla pak připojena k *byzantské říši, ve 14. století podlehl nájezdům Benátčanů a Srbů, po bitvě na Kosově poli roku 1389 vtrhli do země Turci a přičlenili ji k *osmanské říši. K prvnímu vyhlášení nezávislosti po vítězném *hnutí albánských vlastenců došlo roku 1912. Dne 29. 11. 1944 byla ustavena nezávislá lidově demokratická republika Albánie. Do roku 1956 byla součástí sovětského bloku, pak uzavřela dohodu s *Čínskou lidovou republikou. V letech 1990–1992 byla ukončena komunistická *vláda, zřízena pluralitní *demokracie a vytvořena Albánská

republika. Albánci jsou většinou *muslimové, dále *křesťané (katolíci a pravoslavní). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

albánština, samostatný (monotypický, monogenetický) *indoevropský jazyk užívaný v Albánii (*Albánci) a částečně v nejbližších sousedních *zemích (zejména v Kosovu). (Jaroslav Malina)

Albert Veliký (Albertus Magnus, Albert von Bollstädt, kolem roku 1200, Lauingen an der Donau, Německo – 15. 11. 1280, Kolín nad Rýnem, Německo), největší německý filozof a teolog *středověku, v roce 1222 svatořečen; výjimečný všestranný zjev, proslul i jako přírodovědec. Byl znalcem novoplatonské a židovsko-arabské *filozofie, představitelem vrcholné *scholastiky, učitelem *Tomáše Akvinského. Studoval a komentoval *církvi zapovězené *Aristotelovy spisy, jeho myšlenky využil v encyklopedickém díle *Summa theologiae* (Teologická suma). Jako první ze středověkých myslitelů pojal Aristotelovo dílo systematicky, v protikladu k tehdejší eklektickým výkladům. Albertus Magnus, doktor universalis, shromažďoval a popisoval přírodovědné poznatky na základě zkušeností a experimentů, přitom zasáhl do mnoha oblastí: *botaniky, *zoologie, *mineralogie, *geografie, *antropologie; započal tak výrazný „obrat k přírodě“ vrcholící v *renesanci. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Albert von Bollstädt, *Albert Veliký.

Albertus Magnus, *Albert Veliký.

albigenští, heretické *hnutí rozšířené v 11.–13. století v jižní Francii, název podle francouzského *města Albi; albigenští vycházeli z *dualismu boje *dobra a *zla, *boha a *dábla a kritizovali *církve, která podle nich stála v ostrém protikladu ke katolickému učení. Věřili, že všechno zlo pochází z tělesnosti, a žili proto přísně asketicky. Neuznávali *svátosti *církve a jiná *dogmata. Dělili se podle stupně zřeknutí se těla na dokonalé a věřící.

I když proti albigenským brzy zahájil boj *Bernard z Clairvaux a papežští *legáti, nové učení se rychle rozšířilo. Již v roce 1167 existovala čtyři *biskupství: Albi, Carcassonne, Toulouse, Val d'Aran. K hnutí se připojila většina jihofrancouzské *šlechty. Protože si *katolická církev nepřála posílení tohoto hnutí, vyzval *papež Inocenc III. roku 1209 ke *křížové výpravě, která byla poprvé ve *středověku namířena proti křesťanskému společenství. Rozpory mezi křížáckým vojskem a jihofrancouzskou šlechtou nevedly k žádnému řešení; napětí přerostlo v krvavou albigenskou *válku (1209–1229), během níž došlo k připojení jihofrancouzských oblastí k francouzskému státu. Teprve roku 1244 byla dobytá poslední albigenská pevnost Montségur, avšak až ve 14. století ovládla situaci *inkvizice. (František Čapka, Jaroslav Malina)

albinismus (z latiny: *albus*, „bílý“):

1. neschopnost tvorby *melaninu v *kůži, očích a ve *vlasech podmíněná absencí enzymu tyrozinázy. Albinismus se u *člověka dědí autozomálně recesivně a vyskytuje se s četností 1/20 000. V kůži albínů jsou přítomné *melanocyty v plném počtu, neobsahují však barvivo melanin. Postižený jedinec, albín, má bělavě růžovou kůži, bílé vlasy a je velmi citlivý na sluneční záření;

2. ztráta chromoplastů u rostlin. (Jiřina Relichová)

Albion (z latiny: *albus*, „bílý; bledý, zsinálý, bezbarvý; šťastný; pořádný, poctivý“), jedno z historických označení pro Velkou Británii (od *starověku); dnes se užívá jen obrazně v literatuře („hrdý Abion“). (František Čapka)

album (z latiny: *album*, „bílá barva, bílá deska návěstní; listina, seznam, soupis“):

1. ve starověkém *Římě dřevěná deska (bílá) k oznamování úředních vyhlášek, později seznam členů senátu;

2. výbor básní, hudebních skladeb, reprodukcí výtvarných děl apod. vydaných knižně;

3. sbírka fotografií, poštovních známek, nálepek apod. (František Čapka)

alcabala (ze španělštiny: *alcabala*, „poplatek; daň z prodeje“), daň z prodeje a *směny zboží; původně se týkala některých produktů v muslimských *městech Andalusie, po *reconquistě zavedena ve Španělsku (v 15. století – 5–10 % ceny zboží). V Nizozemsku ji roku 1571 zavedl *vévoda z Alby, přispěla k vypuknutí celonárodního povstání. Ve Španělsku zrušena roku 1845. (František Čapka)

Alcock, Thomas (1784–1833), anglický chirurg. Popsal kanálek ve fascii **musculus obturatorius internus* (**canalis pudendalis*), kterým probíhá nervově cévní svazek ke *konečníku, zevním pohlavním orgánům a k *hrázi (kanál Alcockův). (Ladislava Horáčková)

Alcockův kanál, **canalis pudendalis*.

alea iacta sunt [latinsky], „kostky jsou vrženy“, údajný výrok římského vojevůdce Gaia Iulia *Caesara při překročení říčky Rubikonu, jež byla hranicí mezi Itálií a Předalpskou *Galií (jižně od Ravenny). Překročením Rubikonu s vojskem porušil roku 49 př. n. l. Caesar římské právo a zahájil *občanskou válku; přeneseně znamená: závažné rozhodnutí bylo učiněno. (František Čapka)

alegoreze (z řečtiny: *allégorizo*, „vykládám jinak, za pomoci příkladu“), užití *alegorie při interpretaci textu. (Břetislav Horyna)

alegorie (z řečtiny: *allégoria*, „podobnost, připodobnění“), obrazné zpodobení abstraktního pojmu nebo představy, jinotaj. K jeho realizaci slouží především personifikace doplněné *atributy. Alegorie jsou úzce spjaty se svým kulturním prostředím. Mimo ně se stávají obtížně srozumitelné. (Jaroslav Malina)

alela (z řečtiny: *allélon*, *alléla*, „jeden i druhý, obojí, vzájemný“), *varianta určitého *genu. Gen může mít jednu nebo více možných alternativních variant, které se liší v sekvenci *DNA a ovlivňují funkci daného produktu (*RNA nebo *proteinu). Existují-li v *populaci více než dvě alely daného genu, tvoří *alelovou sérii. (Jiřina Relichová)

alela, dominantní, *dominance.

alela, kodominantní, *kodominance.

alela, letální, mutantní alela, která vede k předčasné smrti jedince. Dominantně letální alela usmrtí jak dominantního *homozygota, tak i *heterozygota, zatímco recesivně letální alela působí jen v homozygotní sestavě. (Pavel Lízal)

alela, mutantní, *alela vzniklá *mutací, jejíž výskyt v *populaci je vzácný – četnost alely je menší než 5 %, respektive 1 %. (Jiřina Relichová)

alela, neúplně dominantní, *dominance, neúplná.

alela, nulová, neamplifikující se *alela. Jedinec *heterozygotní pro určitý *lokus se na výsledku *PCR reakce jeví jako *homozygotní. Mechanismem vzniku je mutace *DNA v místě, které je homologní k sekvenci primeru (obvykle v úseku blízkém 3'konci primeru), čímž se znemožní proběhnutí PCR reakce. Přímý důkaz potvrzující nulovou alelu je *sekvencování PCR produktu vyšetřovaného lokusu. (Markéta Zachová)

alela, recesivní, označení *alely, která se může fenotypově projevit pouze v homozygotním stavu. (Jiřina Relichová)

allelic ladder, uměle nasyntetizovaná směs *alel *minisatelitů, které jsou v *populaci běžně zastoupeny. Tyto alely poskytují referenční informaci o velikosti alel, tj. počtu bází, ve zkoumaných lokusech molekuly *DNA při srovnání s alelami testovaných vzorků. (Markéta Zachová)

alelová četnost, *četnost, alelová.

alelová série, *série, alelová.

alelový drop-out, *drop-out, alelový.

alelový polymorfismus, *polymorfismus, alelový.

Alemán y de Enéro, Mateo (1547, Sevilla, Španělsko – asi 1614, Ciudad de México, Mexiko), španělský spisovatel. Je autorem nejznámějšího pikareskního (španělsky *pícaro*, „šejdík, filuta, rošťák“) románu *Guzmán de Alfarache* (Guzmán z Alfarache, 1599–1604).

Preferuje biologické, tělesné pojetí *lásky, lásku v pikareskním duchu jako kořist, lásku, kterou lze prodávat a kupovat, i lásku jako chvilkovou rozkoš a bránu k majetku a moci. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

Alemaní (Alamani, ze staroněmeckého: *alah manner*, „spojení mužové“), jedno z předních *germánských etnik, které vystupovalo v *dějinách *Evropy od 3. století n. l., kdy se pokusilo překročit římskou hranici (**limes Romanus*) mezi Rýnem a Dunajem. Alemáni přispěli pravděpodobně nejvíce k sjednocení svěvských etnik (*Semnonů, *Švábů aj.). Původní, jimi osídlené území, se nazývalo Alemanna a sahalo od dnešní Mohuče až k úpatí Alp. Alemáni podnikali úspěšné vojenské vpády do severní Itálie a Galie a v 5. století n. l. vytvořili na území Alsaska, jihozápadního Německa a Švýcarska vlastní státní útvar – Alsasko. Na konci 5. století byli ovládnuti *Franky a později začleněni do německého říšského svazu. Nakonec splynuli s ostatními etnickými skupinami na území Německa. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Aleppo, arabsky Halab, významné *město v *Sýrii, kdysi hlavní stanice *karavan putujících od Středomoří do *Mezopotámie. Město a středisko samostatného městského *státu Jamchad již od 23. století př. n. l. V 18. století př. n. l. zde panoval vládce Jarimlim, nejmocnější panovník Sýrie oné doby. V 17. století př. n. l. dobyt *Chetity, v 15. století př. n. l. se nakrátko ocitlo za *vlády *krále Idrimiho, původem z Alalachu, pod svrchovaností říše *Mitanni. Ve 14. století př. n. l. připadlo město natrvalo pod panství *chetitské říše a král Šuppiluliumaš dosadil na jeho *trůn vlastního syna. Zástavba muslimského období (12.–14. století n. l.) a rozsáhlé moderní osídlení neumožňují archeologický výzkum. V helénistické době bylo zváno Chalybón. Seleukos I. Níkátór je přejmenoval na Beroju. Město je zmíněno v některých starých nápisech, například *Salmanassara III. z roku 853 př. n. l. Významný je dále *kodex z Aleppa z 10 století n. l., který obsahuje hebrejský text (*hebrejštiny) *Starého zákona. Když se roku 1948 tamní synagoga, v níž byl uložen, ocitla v nebezpečí, mělo se za to, že kodex shořel. Teprve roku 1960 sdělil izraelský prezident, že část kodexu byla zachráněna, totiž 294 listů z původních 380. Znění kodexu se užívá při hebrejském vydání Starého zákona, připravovaném v *Izraeli. (Jan Heller, Petr Charvát)

alergie (z řečtiny: *allos*, „jiný“, *ergeiá*, „činnost“), přecitlivělost, imunologická neadekvátně silná reakce *organismu na specifické látky (alergeny), kterými mohou být pyly trav, pyl jarních dřevin, spory plísní, zvířecí srst, roztoči a jejich výkaly, prach, různé potraviny, bodnutí *krev sajícím hmyzem nebo hmyzím žihadlem, chemické látky, léky, *antibiotika, popřípadě nespecifické podněty (například sluneční záření, chlad). Vedle spouštěcích faktorů zevního prostředí hrají při vzniku alergií významnou roli i vrozené dispozice. Alergickými projevy mohou být kopřivka, atopické ekzémy, alergická rýma, slzení, alergický zánět spojivek, otoky sliznic, záchvaty dušnosti. *Léčba se provádí specifickou desenzibilizací (hyposenzibilizace), fyzioterapií a podáváním antihistaminik. Nerovnoměrný výskyt alergie v různých částech světa, především její vysoká frekvence a nárůst v průmyslově vyspělých *zemích ukazuje na její civilizační charakter. (Petr Bureš)

aletnonymum, *exonymum.

Aleut'ané (vlastním jménem Unangan), *populace obývající Aleutské ostrovy a Pribilovovy ostrovy jižně od Aljašky na území Spojených států amerických, kde jsou považováni za původní *obyvatelstvo, které zde žilo již od 5. tisíciletí př. n. l., a Komandorské ostrovy na východních hranicích Ruské federace, kde žijí od začátku 19. století. Jejich celkový počet se v současné době odhaduje na 17 000–18 000. Jazykově se řadí do *eskymácko-aleutské jazykové rodiny (*aleutština). Až do 18. století n. l. žili na úrovni lovců, rybářů a sběračů srovnatelné s obdobím *mezolitu. V roce 1932 pro ně byl na Komandorských ostrovech vymezen Aleutský okres. Na vlastních Aleutských ostrovech probíhala jejich *akulturace do amerického *společenství od počátku 20. století a postupně

vytvořili moderní společenství založené na lovu a zpracování ryb, velryb a mořských produktů. V letech 1942–1945 byla část obyvatelstva Aleutských ostrovů přesídlena na Alexandrovo souostroví při severozápadním pobřeží USA jižně od Aljašky. (Zdeněk Tvrdý)

aleutština, *eskymácko-aleutský jazyk užívaný na Komandorských ostrovech (*Aleut'ané). (Jaroslav Malina)

Alexander VI. (vlastním jménem Rodrigo Borgia, 1. 1. 1431, Valencia, Španělsko – 18. 8. 1503, Řím, Itálie), jeden z nejkontroverznějších *papežů v církevních *dějinách, zvolený 11. srpna 1492, na jehož obhajobu vystoupilo velmi málo historiků (například Joseph de Maistre). Po roce 1470 žil Borgia s Římankou Vanozzou Catanei, která mu porodila čtyři děti: Juana, Cesara, Lucrecii a Jofra.

Alexander VI. věnoval značnou pozornost výstavbě *Říma a podporoval renesanční umělce (Bramante, *Raffael), kteří přicházeli do *města přitahováni mimo jiné liberálním ovzduším vládnoucím ve městě. Na výzdobu Santa Maria Maggiore bylo údajně poprvé použito *zlaté, které přivezl z Ameriky Kryštof *Kolumbus. Nejistá mezinárodní situace a turecká hrozba přiměla Alexandra VI. vybudovat rozsáhlá *opevnění, například kolem Hadrianova *mauzolea (*Hadrianus), které se tak změnilo v *pevnost. Osmanská expanze byla rovněž příčinou jeho usilovné snahy vytvořit *koalici evropských států. Zasadil se proto o vyřešení sporu mezi Španělskem a Portugalskem o právě objevená zámořská území. Alexandr VI. Borgia stanovil *bulou *Inter Caetera* ze 4. května 1493, že *demarkační čára (*raya*) mezi nároky obou mocností bude probíhat od pólu k pólu po poledníku vzdáleném sto mil západně od nejzápadnějšího z Kapverdských ostrovů. Tato linie byla upřesněna bulou *Dudum Siquidem* z 21. září 1493. Na základě jednání zástupců obou *zemí v Tordesillasu byla 7. června 1494 stanovena severojižní dělicí linie probíhající 370 mil (*leguas*) západně od Kapverdských ostrovů. Území západně od linie mělo připadnout Španělsku, východně Portugalsku. (Ivo T. Budil)

Alexandr Makedonský, *Alexandros III. Veliký.

Alexandr Veliký, *Alexandros III. Veliký.

Alexandreida, česky psaný veršovaný rytířský *epos o *Alexandru Velikém z přelomu 13. a 14. století od neznámého autora (nepochybně šlechtice). Z původních asi 8500 veršů se zachovaly asi dvě pětiny v devíti zlomcích. (František Čapka)

Alexandrie, řecky Alexandria, přístavní *město v nilské deltě založené roku 332 př. n. l. *Alexandrem Makedonským a přístavní hrází spojené s majákem na ostrově Faru. Moderní urbanistický celek vyprojektoval rhodský stavitel Deinokratés. Po Alexandrově smrti sem jeden z Alexandrových velitelů *Ptolemaios dopravil jeho tělesné pozůstatky a z Alexandrie vytvořil centrum své říše. Za *vlády Ptolemaiovců (332–30 př. n. l.) se Alexandrie stala hlavním *městem *Egypta a nejvýznamnějším společenským a kulturním střediskem helénistického světa. Proslulá byla vědecká *instituce **Múseion*, jež se rozvíjela při *chrámu *Múz, a rozsáhlá knihovna, v níž byly shromážděny výsledky řecké vědecké i literární tvorby.

Zatímco výsledky alexandrijské vědy (*astronomie, geometrie, hydraulika, *matematika, *medicína a mechanika) a literární tvorby (kultivovaná žánrová, především bukolická *poezie) jsou relativně známy, o alexandrijském *výtvarném umění postrádáme přesnou představu, neboť doklady byly rozptýleny. Neznáme je z autentického prostředí, kde by bylo možné lépe poznat jejich specifika. Rozsáhlejší archeologický odkryv zde totiž nebyl možný, protože na tomto místě bez přetržky žijí lidé. K přesnějšímu poznání alexandrijské školy, která zřejmě významně ovlivnila *římské umění na začátku období *principátu, by mohl výrazně přispět výzkum rozsáhlého helénistického *pohřebiště zahájený francouzskými archeology v roce 1999 v souvislosti se stavbou dálničního obchvatu. Předpokládá se, že aspoň částečně zpřístupní památky a fakta skrývající se většinou pod souvislým osídlením centra města od *helénismu do současnosti, kde kvůli zástavbě nebylo možné provádět výzkumy. (Jaroslav Malina)

Alexandrijská církev, *církev, Alexandrijská, *církev, koptská ortodoxní.
alexandrijská katechumenická škola, *škola, alexandrijská katechumenická.
alexandrijská knihovna, *knihovna, alexandrijská.

Alexandros III. Veliký, též Alexandr Makedonský, Alexandr Veliký (356–323 př. n. l.), latinsky Alexander, syn makedonského *krále *Filippa II. a jeho ženy Olympiady (*Olympias). O jeho výchovu a vzdělání pečoval *Aristotelés, byť podle některých autorů (Bertrand *Russell) byl Aristotelův vliv na Alexandra minimální, či přinejmenším sporný. Po smrti svého otce nastoupil roku 336 př. n. l. na makedonský *trůn, zajistil si poslušnost *Řeků a roku 334 př. n. l. zahájil tažení proti *Peršanům a završil je posléze výpravou do Indie. Po náhlé smrti roku 323 se jeho říše rozpadla na menší celky. Jeho velitelé si je mezi sebou rozdělili a vládli v nich jako králové. Alexandrovými výboji se *řecká civilizace rozšířila do rozsáhlých území a stala se univerzální *kulturou celého helénistického světa (*helénismus). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Alexandrova říše, *říše, Alexandrova.

Alexandrovo schizma, *schizma, Alexandrovo.

alfa samec [zoologie], samec dominantní vůči všem ostatním samcům ve skupině. (Václav Vančata)

alfabetické písmo, *písmo, alfabetické.

alfa-diverzita, *biodiverzita.

Alfurové (z malajštiny: *alfur*, „obyvatel lesa“), společné označení pro původní *obyvatelstvo východních ostrovů Indonésie, jejichž společným rysem jsou staroindonéské tradice a *kultura včetně *jazyka s četnými dialekty. Celé *společenství těchto příbuzných *etnik čítá asi 2 miliony; hlásí se převážně k *indonéskému národu a hovoří *indonéštinou. Z antropologického hlediska je toto etnikum charakterizováno smíšením negroidních (papuánských) a mongoloidních (malajských) rysů. Jsou lovci a sběrači i polousedlí zemědělci. Ze starých tradic se zachovaly zejména stavby vysokých strážních věží, výroba některých původních kamenných *nástrojů a *zbraní. Nejdůležitější sociální jednotkou je *patrilinéární rod. Základem *náboženství je *kult předků, místy praktikovali *lov lebek. (Zdeněk Tvrдый)

Algonkinové, souhrnné označení pro původní etnické skupiny severoamerických jezerních a lesních *indiánů, jejichž jméno je odvozeno od názvu jednoho z *kmenů u jezera Ottawa. Pocházejí ze subarktické zóny *lesů Severní Ameriky a do amerického a kanadského vnitrozemí pronikali až v historických dobách, zejména v 15.–18. století. Zahrnovali několik set indiánských skupin, z nichž jsou nejznámější *Arapahové, *Creeové, *Černonožci, *Delavarové, *Cheyenni, *Mikmakové, *Odžibvejové ad. Jejich celkový počet je asi 100 000 v USA a 75 000 v Kanadě (odhad z 60. let 20. století). *Jazyky tvoří algonkinskou rodinu.

Většina Algonkinů žije dnes na území Kanady (Labrador) a USA (Saskatchewan) ve vymezených přírodních rezervacích víceméně civilizovaným způsobem života. Ztráta rozsáhlých lovišť zvěře a omezení rybolovu způsobily úpadek a snížení početního stavu jednotlivých kmenů, v mnoha případech jejich rozpad a zánik. Pouze početně větší etnické skupiny přežily, ale v současné době jsou dále ohrožovány živelně probíhajícím procesem *akulturace a *asimilace. Z původního *kulturního dědictví se zachovaly už jen některé atraktivní prvky: stanová *obydlí – *vigvamy, *šamanské rituální praktiky, zlomky z indiánské *mytologie, pozůstatky *totemismu a *animismu aj. (Zdeněk Tvrдый)

algoritmus (z arabštiny: *al-chwárizmí*, podle jména slavného arabského matematika Muhammada ibn Músy al-Chwárizmího [kolem 790 – mezi 835 a 844, popřípadě 846]; [latinizovaný tvar: *algorithmus*]), původně označení nejrůznějších početních pravidel, od 20. století označení postupu, který po konečném počtu přesně definovaných kroků vždy vede k řešení problémů z jisté třídy úloh. (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

alchymie (kmen slova pochází patrně z řeckého *cheein*, „lití kovů“, odtud *chémeia*, slovo pak přešlo do *arabštiny jako *al-kimijá* a v této podobě se ve *středověku vrátilo do *Evropy), soubor spekulativních nauk i praktických postupů, jimiž se mělo dospět ke dvěma hlavním cílům – výrobě tzv. Kamene mudrců a *zlata, respektive *stříbra. Kámen mudrců měl být jednak univerzálním lékem zaručujícím nesmrtelnost (*nesmrtelnost [a dlouhověkost]), jednak ingrediencí nezbytnou pro výrobu zlata transmutací z nějakého obecného *kovu. Jiným historickým názvem pro alchymii je spagyrika nebo (Velké) umění.

Základy alchymie byly položeny v antickém světě, *Ovidius například v *Proměnách* zmiňuje proces připomínající transmutaci. Byly známy vlastnosti některých slitin zlata, způsoby jak zvýšit obsah zlata v těchto slitinách (cementování) i chemické způsoby pozlacování. Výroba zlata *kupelací byla známa již několik tisíc let před naším *letopočtem. Nezávisle se alchymie rozvíjela v Číně.

Alchymie se začíná zřetelněji formovat v helénistickém světě. Teoretické či spíše filozofické základy alchymie vycházejí z představ elementů v *řecké filozofii, zejména z představ *Aristotelových (oheň, vzduch, voda, země). Známé *kovy byly považovány jen za určité kombinace těchto elementů, nikoliv za elementy samy. Je možné, že u zrodu alchymie, v tom pojetí, jak se dále rozvíjela v arabském světě, byl omyl. Proměny slitin zlata a chování slitin kovů a rtuti, amalgámů, pozorované při různých postupech, byly považovány za přeměnu jiných kovů v zlato. Záslouhou arabských a perských alchymistů jsou navíc považovány kovy za výsledek spojení mezi rtutí a sírou (Abú Alí al Husain ben Abdaláh Ibn Síná, řečený *Avicenna, 980–1037). Ve 12. a 13. století se zejména zásluhou maursko-židovských překladatelů dostávají díla arabských učenců do Evropy, kde vývoj alchymie pokračuje až do 18. století. Za nejvýznamnější alchymisty jsou považováni *Albert Veliký (Albertus Magnus, 1200–1280), *Paracelsus (1493–1541), Michal Sendivoj (1566–1636), Robert Boyle (1627–1691), Isaac *Newton (1642–1727), Johann Joachim Becher (1635–1682, spoluautor flogistonové teorie hoření a také významný národohospodář). Boyle a Newton již začínají uplatňovat exaktnější přístup k alchymistickým postupům a shledávají stále více rozporů mezi svými poznatky a starou alchymistickou naukou – v jejich úvahách se například objevuje korpuskulární představa o složení hmoty, některé procesy tyto učenci přestávají považovat za transmutaci. Jejich bádání již také není motivováno snahou o získání zlata, nýbrž spíše *touhou po poznání. Koncem alchymie je flogistonová teorie, která, i když sama o sobě byla nesprávná, připravila půdu pro zásadní chemický *objev konce 18. století – kyslík francouzského chemika Antoina Lavoisiera (1743–1794).

Ve *středověku se od alchymie částečně oddělila iatrochemie, která si kladla za cíl výrobu léků.

Význam alchymie je nutno posuzovat v dobovém *kontextu. Alchymisté poznali řadu dílčích chemických procesů, zvládli výrobu řady látek nezbytných pro pozdější rozvoj chemie, například silných anorganických kyselin. Rychlejší přeměně alchymie v chemii bránil vedle nedostatku teprve se rodícího *exaktního myšlení zejména aristotelovský přístup k *přírodě, vazba na *astrologii a vlastní sektářství, které činilo alchymistické texty nesrozumitelnými dokonce i pro osoby vzdělané. Alchymie se též pravidelně diskreditovala odhalenými podvody při získávání zlata, které měly přesvědčit *mecenáše o správnosti Velkého umění. Svou roli sehrával i převážně odmítavý postoj církevních *autorit.

Nelze se ovšem domnívat, že alchymie již zcela ztratila svou přitažlivost. V dnešní době je pěstována jako jedna z *pseudověd. Byl například publikován *názor (Wiesner, 1996), že snahou alchymistů nebylo vyrobit zlato a Kámen mudrců – zabývali se prý vlastně vytvářením pole speciální energie zasahujícím samu intelektuální podstatu lidské bytosti (což je citát z obálky knihy). K tomu museli zvládnout *syntézu těžkých atomových jader za studena. Autor dokumentuje své úvahy i vlastními objevnými rovnicemi jaderných reakcí. Nukleonové číslo (tj. celkový počet protonů a neutronů v jádře) různých izotopů prvku

identifikovaného jako Kámen mudrců se pohybuje v rozmezí hodnot 1990–2004. (Nejtěžší známé prvky mají hodnotu nukleonového čísla kolem 250.) Humbuk kolem nakonec nepotvrzené jaderné syntézy za studena takto revitalizoval staré alchymistické ideje. Jiným příkladem současného alchymistického myšlení jsou úvahy o biologické transmutaci prvků (Tisserand, 1997): Dle jistého Kervrana transmutují kuřata draslík a rostliny získávají potřebné *minerály transmutací vodíku, kyslíku, případně snad dalších vzdušných plynů. O biologické transmutaci prvků měli cosi vědět již staří *Číňané, kteří přitom netušili, co to je chemický prvek. Existují i lidé, kterým se zdá, že ve vejcích je podezřele mnoho vápníku a v některých *semenech příliš mnoho jódu. (Vojtěch Mornstein)

Alí (vládl v letech 656–661), bratranec *proroka *Muhammada a manžel jeho dcery Fátimy, čtvrtý z takzvaných pravověrných *chalífů. *Vlády se ujal po zavraždění chalífy Uthmána v roce 656, které rozpoutalo první *občanskou válku v dějinách *islámu. Alí musel čelit *opozici pomstychtivých stoupenců zavražděného chalífy a nakonec byl v roce 661 sám zavražděn. (Jaroslav Oliverius)

aliance (z francouzštiny: *alliance*, „spolek, spolčení; sňatek, příbuzenství; snubní prsten“):

1. [etologie, primatologie], příležitostné, dočasné a volné sdružování různých druhů nebo jedinců živočichů (antilopy, sloni aj., zejména však *primáti), z něhož mají prospěch všichni zúčastnění. U primátů vzniká například při hrozícím konfliktu uvnitř skupiny nebo při skutečném napadení skupiny predátorem, kdy se mohou jedinci s určitým sociálním postavením sdružovat, a to i když dlouhodobě nemají shodné zájmy. Aliance tak může dočasně změnit nebo zrušit postavení zúčastněných v *hierarchii skupiny. Příkladem je dočasné sdružování samců proti agesorovi nebo sdružování samic, když některý ze samců překročí svoje kompetence;

2. [historie, politologie], společenství či spolek dvou nebo více *států, zpravidla vytvořený proti třetímu státu nebo jinému seskupení. Má politický základ podložený spojeneckou úmlouvou (smlouvou), jež zavazuje účastnické strany plnit převzaté závazky (*casus foederis*). Z účasti na alianci plyne povinnost nezúčastňovat se spolků s jinými státy a nepřijímat závazky odporující přijatým úmlouvám. Aliance (v Evropě) byly uzavírány zejména v 17. a 18. století, a to útočné a obranné, existují však i v současnosti (například *Severoatlantická aliance [NATO]). (František Čapka, Jaroslav Malina, Marina Vančatová)

aliance, Severoatlantická, *NATO.

aliance, Velká (též Velká trojka), válečná *aliance USA, Velké Británie, SSSR a jejich nejvyšších představitelů proti mocnostem Osy v *druhé světové válce: Franklin Delano Roosevelt (1882–1945), Winston Leonard Spencer *Churchill (1874–1965) a Josif Vissarionovič *Stalin (1878–1953); po smrti Roosevelta (12. 4. 1945) zaujal jeho místo Harry Shippe Truman (1884–1972), Churchilla nahradil (od 26. 7. 1945) po porážce konzervativců (*Konzervativní strana) ve volbách premiér Clement Richard Attlee (1883–1967).

Formování Velké aliance mělo dvě fáze: I. britsko-americká dohoda – předcházela jí americká pomoc (zpočátku omezena *izolacionismem amerického Kongresu i veřejného mínění) – v červenci 1940 zapůjčily USA Velké Británii torpédoborce za pronájem základen na Antilách, 11. 3. 1941 byl vyhlášen *Zákon o „půjčce a pronájmu“*, 9.–12. 7. 1941 – atlantická schůzka a následná *Atlantická charta*; II. sbližování se SSSR – proces komplikovanější (připojení SSSR k *Atlantické chartě*, společné sovětsko-anglické akce v Íránu, spojenecká smlouva v roce 1942, rozpuštění Kominterny v roce 1943), ale přesto vedl k trojstrannému společenství (vzniklo z potřeby společného vedení *války) – konference ministrů zahraničních věcí v Moskvě (říjen 1943) – a Teheránská, Jaltská a Postupimská konference. Existovaly problémy: 1. rozdílné pojetí strategie (otázka otevření *druhé fronty); 2. jiné válečné cíle a poválečná perspektiva (britský a sovětský zájem o východní Evropu, Pobaltí a Balkán). Na troskách Velké aliance začala rašit *studená válka. (František Čapka)

alimentární zákazy, *tabu, potravinové.

alisfenoidy, vývojové *stadium *ala major* *kosti klínové se samostatnými osifikačními *jádry. Ke spojení s tělem této kosti dochází až v průběhu 1. roku věku dítěte. (Ladislava Horáčková)

Alkáios z Mytilény na Lesbu (asi 630/620 př. n. l. až začátek 6. století př. n. l.), řecký lyrický básník; společně se *Sapfou představitel aiolské lyriky. Z jeho tvorby se zachovaly zlomky básní, mezi nimi i začátek básně věnovaný Sapfě. Pověst o jeho lásce k Sapfě je pozdějším výmyslem. (Jaroslav Malina)

Alkáios a Sapfó, *Alkáios, *Sapfó.

alkalická glazura, *glazura, alkalická.

alkaloidy, rostlinné a živočišné jedy, zpravidla heterocyklické dusíkaté sloučeniny zásadité povahy. Nejvíce různých alkaloidů je produkováno rostlinami (zejména druhy čeledi mákovitých, pryskyřnikovitých, liliovitých a lilkovitých); z živočichů produkují zejména obojživelníci alkaloidy k své obraně (například batrachotoxin v kůži jihoamerických žab z čeledi *Dendrobatidae*; *indiáni Noanamá Chocó a Emberá Chocó ze západní Kolumbie jej používají k výrobě otrávených šipek do foukaček; 15x účinnější než *kurare); známé jsou také alkaloidy produkované houbami, například námelové alkaloidy paličkovice nachové (*Claviceps purpurea*) způsobující *ergotismus, nebo alkaloidy *lysohlávek. Alkaloidy jsou využívány v *lékařství, také jako *drogy (*halucinogeny, *narkotika, *psychostimulační látky), nebo jako součásti surovin pro jejich výrobu. K nejznámějším patří atropin, efedrin, chinin, kodein, *kokain, kolchicin, *morfin, narkotin, *nikotin, papaverin, piperin, strychnin, *yohimbin. (Petr Bureš)

alkaptonurie, dědičná *nemoc *člověka způsobená neschopností tvorby jaterního enzymu rozkládajícího kyselinu homogentisovou. Dědí se recesivně a zodpovědný *gen se nachází na dlouhém rameni *chromozomu 3. Vyskytuje se s četností 1/40 000. Kyselina homogentisová se vylučuje močí, ve které se na vzduchu oxiduje na černý pigment alkapton. Alkaptonurie byla historicky první pozorovanou a studovanou metabolickou dědičnou chorobou, pozorována byla v roce 1859 a její dědičnost popsal v roce 1902 anglický lékař sir Archibald Edward Garrod (1857–1936). (Jiřina Relichová)

Alkéstis, *Admétos a Alkéstis.

Alkibiadés (451–404 př. n. l.), athénský státník a vojevůdce v době *peloponéské války mezi Athény a Spartou. *Charismatický politik, který usiloval o získání postavení a moci bez ohledu na použité prostředky. Vzhledem k těmto okolnostem často měnil stanoviska a politické strany. Jako mladík patřil do okruhu *Sókratových oblíbenců. (Marie Pardyová)

Alkinoos, podle *Homérovy **Odyseie* *král mírumilovných Fajáků, mytického *etnika blaženě žijícího na ostrově Scherii; vlídně přijal *Odyssea a vypravil ho na cestu domů. (Jaroslav Malina)

Alkmaión z Krotónu (6. století př. n. l. – 5. století př. n. l.), řecký filozof a lékař, žák *Pýthagorův. Pýthagorejskou představu *harmonie *světa přenesl na lidský organismus. *Zdraví se udržuje rovnováhou vlhkosti a sucha, chladu a tepla, kyselého a sladkého i ostatních sil, převaha jedné z těchto sil působí *nemoc.

Kromě humánní lékařské praxe prováděl Alkmaión také pitvy na zvířatech. Při zkoumání důsledků poranění hlavy vyvodil souvislost mezi duševním výkonem a činností mozku. Oči podle něho vidí prostřednictvím vody, ale také ohně v nich obsaženého, a jsou stejně jako jiné smysly spojeny pomocí zvláštních drah (*poroi*) s mozkiem, který považoval za ústřední orgán lidského těla a sídlo duše. Činnost mozku – myšlení – je podle Alkmaióna to, co principiálně odlišuje *člověka od jiných živých bytostí, které sice vnímají, ale nechápou. Také *sperma je podle něho součástí mozku a o pohlaví plodu rozhoduje převaha mužského či ženského semene. Duši považoval za nesmrtelnou a její stálý pohyb srovnával s pohybem *Slunce a jiných *nebeských těles. Vedle pýthagorejské filozofické školy se díky Alkmaiónovi

etablovala v jeho působišti Krotónu počátkem 5. století př. n. l. také významná škola lékařská. (Jaroslav Malina)

Alkméné, v *řecké mytologii manželka mykénského *krále Amfitryóna. Jeho podobu na sebe přijal nejvyšší bůh *Zeus a s Alkménou zplodil největšího řeckého hrdinu *Hérákla. (Jaroslav Malina)

alkohol (z arabštiny: *al-kuhúl*):

1. [chemie], derivát alifatických nebo nearomatických cyklických uhlovodíků, vzniklý nahrazením vodíku hydroxylovou (OH⁻) skupinou, popřípadě derivát aromatického uhlovodíku s nahrazeným vodíkem ve vedlejším řetězci;

2. [obecně], etylalkohol, etanol, C₂H₅OH, vyrábí se zkvašováním cukerných roztoků pomocí kvasinek rodu *Saccharomyces* a následnou destilací. Zkvašení může probíhat až do přibližné koncentrace 14 % alkoholu, pak jsou kvasinky vlastním produktem zničeny.

Lidstvo poznalo nejprve *vino, pak *pivo; umění destilace alkoholu se *Evropané naučili na přelomu tisíciletí od *Arabů. Původně se alkoholické destiláty využívaly v *lékařství; jedním z prvních pojednání o lékařském využití alkoholu byl spis *De virtutibus aquae vitae* (O prospěšných vlastnostech pálenky) z roku 1260, jehož autorem byl italský lékař Taddeo Alderotti. Alkohol se pije pro pocitu *euforie, uklidnění. Účinkem alkoholu trpí pozornost, pracovní tempo, přibývá chyb, prodlužuje se reakční doba, mizí opatrnost, strach i tréma. Velkým rizikem uvolnění zábran při požití alkoholu jsou emocionální projevy a agresivita. Při větším množství se dostávají poruchy řeči, vrávorání, spavost, nevolnost, zvracení a následně po odeznění účinku kocovina. Alkohol tlumí vnímání bolesti, ve vysoké koncentraci pak tlumí i centra pro dýchání a krevní oběh, což může vést až k smrti. Nebezpečné jsou proto kombinace alkoholu s jinými tlumivými látkami. Konzumace alkoholu je trvalou součástí řady tradičních společenských *rituálů. Relativní výhodou alkoholu je, že stav po jeho požití je víceméně neměnný a předvídatelný; v podstatě jej nelze (respektive není třeba) užívat injekčně, čímž odpadá tradičně rizikový způsob aplikace, typický u mnohých tvrdých drog. Nicméně závislost na alkoholu, alkoholismus, je velkým problémem zdravotním, neboť alkohol a acetaldehyd, na který se alkohol mění v *játrech (**hepar*), zasahují všechny orgánové systémy, nejvíce *nervový systém a játra (dochází k odumírání jaterních buněk a jejich nahrazování vazivem – cirhóze jater); k dalším zdravotním problémům alkoholiků patří nejčastěji *chronický zánět sliznice žaludku, zánět periferních nervů, oslabená *imunita organismu, podmiňující riziko jak infekcí, tak nádorového bujení. Osobnost alkoholika se rovněž v důsledku závislosti mění, dostavuje se u něho vztahovačnost, podrážděnost, žárlivost, závažné poruchy paměti, alkoholická demence při postupném odumírání mozkových buněk, popřípadě těžké deprese se sebevražednými sklony. Alkoholismus vede k fyzické i psychické závislosti, která je svou závažností srovnatelná se závislostí na *opiátech a projevuje se *fyzickými abstinenčními příznaky. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

Alláh (z arabštiny), *Bůh; spojení arabského určitého členu *al-* se semitským základem označujícím *él, eloah, iláh* apod., „božství“ zdůrazňuje, že jde o Boha *monoteistického náboženství. Slovo Alláh užívají i arabští křesťané. V *islámu se jím nazývá Stvořitel a Pán, který svou vůli zjevoval prostřednictvím *proroků až po *Muhammada. Má i 99 dalších, tzv. krásných jmen (například Milosrdný, Slitovný). Základním *dogmatem islámu je Boží jedinnost. (Jaroslav Oliverius)

Alláhu akbar (z arabštiny: *Alláhu akbar*, „Bůh je veliký“), „Bůh je veliký!“, islámský ustálený slovní obrat (tzv. *takbír*), obsažený ve volání k modlitbě (*azán*) i v modlitbě samé. Vyjadřuje pokoru před Boží mocí i triumfální pocit příslušnosti k jeho oddanému lidu. (Jaroslav Oliverius)

Alldeutsche, Všeněmci, stoupenci posílení německého národního vědomí (z konce 19. století); usilovali o posílení postavení Německa v oblasti vnitřní i zahraniční. Organizovali se ve Všeněmeckém spolku (*Alldeutscher Verband*, založen roku 1891), podporovali aktivní

námořní a koloniální politiku a obhajovali rozsáhlý program *anexí za *první světové války. Po roce 1918 byli rozhodnými odpůrci Výmarské republiky. Průkopnickou službu vykonal spolek *nacionálnímu socialismu. V roce 1939 byl rozpuštěn. Jeho členové pocházeli většinou z akademicky vzdělaných vrstev, měli značný propagandistický vliv. (František Čapka)

Allegri, Antonio, *Correggio.

Allenova jamka, *jamka, Allenova.

alleröd, teplejší výkyv *pozdního glaciálu, provázený šířením *lesa (asi 10 000–9 500 let př. n. l.). (Jaroslav Malina)

allmendy (z němčiny: *Allmende*, die, Althochdeutsch: *alagimenda*, Mittelhochdeutsch: *almende*, „společná občina“), část obecní půdy, která se nacházela ve společném vlastnictví vesnického obyvatelstva. Allmendy se skládaly z pastvin, *lesů a z úhoru a jejich rozšíření bylo typické v jižním a severozápadním Německu, Rakousku a ve Švýcarsku. Allmendy představovaly důležitý zdroj příjmů *obcí, byly zrušeny koncem 18. století a rozděleny nebo pronajaty venkovskému obyvatelstvu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Allobrogové, starověké *keltské etnikum, které ovládalo oblast od dnešní Vídně až po Ženevu mezi řekami Rhônou a Isarou. Allobrogové pomáhali Hannibalovu vojsku při přechodu Alp v tažení do Itálie. Po porážce v roce 121 př. n. l. jejich území dobyl definitivně roku 51 př. n. l. *Caesar, Allobrogy si podmanil a vytvořil na jejich území provincii *Gallia Narbonensis; zde splynuli s ostatním, většinou *germánským a *románským obyvatelstvem. (Jaroslav Malina, Marie Parďyová)

allocortex (z latiny: *cortex*, „kůra“), fylogeneticky stará a strukturálně jednoduchá část *kůry mozkové (tři vrstvy *neuronů). *Allocortex* se rozděluje na vývojově starší **paleocortex* a mladší **archicortex*. (Lenka Vargová)

Allori, Agnolo, *Bronzino.

Allori, Cristofano (17. 10. 1577, Florencie, Itálie – 2. 4. 1621, Florencie, Itálie), italský malíř; významný představitel z období konce *manýrismu a raného barokního stylu, na jehož vzniku se podílel. Vynikl zejména jako autor portrétů, které se vyznačují přirozeností, poetickou atmosférou a teplými barevnými tóny, a oltářních obrazů. V letech 1610–1616 vytvořil své mistrovské dílo *Judita se služkou a hlavou Holofernovou* (olej na plátně, 139x116 cm): vyhraněná kompozice tříčtvrtečních postav předjímající *baroko, působivě založená na šerosvitném efektu a kontrastní působení tří rozdílných hlav, zachycuje vrcholnou scénu ve vztahu *Judity a *Holoferna – Holoferново stětí. V postavě židovské hrdinky a bojovnice proti cizí nadvládě *Júdit (*Holofernes, *Holofernes a Júdit, *Júdit) malíř údajně zobrazil svou milenkou Mazzafirru a v postavě služky její matku. (Jaroslav Malina)

Almond, Gabriel (12. 1. 1911, Rock Island, Illinois, USA – 25. 12. 2002, Stanford, USA), americký politický vědec; průkopník studia politické kultury, který ve svých pracích propojoval komparativní politické vědy s *antropologií, *historií a *sociologií.

V knize *The Civic Culture* (Občanská kultura, 1963), kterou vydal společně se Sidneyem Verbou, vymezil politickou kulturu především na základě vztahu lidí a jejich účasti na *vládě při zohlednění národní povahy. Studie *Comparative Politics: A Developmental Approach* (Komparace politických systémů: Vývojový přístup, 1966, společně s G. Binghamem Powellem) představuje klasické dílo komparace politických systémů. (Ivo T. Budil)

Almoravidé, ve *středověku významná seskupení usedlých *berberských etnik na území Maroka. Po příchodu *Arabů do Maroka založili na počátku 11. století vlastní muslimskou *sektu a stali se jejími fanatickými stoupenci. Vybudovali nejprve *město Marakéš, pak dobyli celé Maroko a načas ovládli i jižní a střední Španělsko a Portugalsko. V roce 1122 byli u Zaragozy poraženi spojeným španělsko-aragonským vojskem; během 12. století vymřela jejich hlavní větev, označovaná jako 4. maurská dynastie. Almoravidé si udrželi svoje panství pouze v jižním Maroku, ale po roce 1147 ztratili i tuto část území a z historického hlediska

zanikli. Etnicky zůstali zachováni jako část berberských *společenství v severní Africe a jejich potomci se podíleli na vzniku marockého národa (*Maročané). (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

alod (z latiny: *allodium*, „statek bez lenního závazku, svobodný statek [dvůr, usedlost], alodium“), plně svobodný (tj. osvobozený od dávek), zděděný šlechtický statek v období raného *feudalismu; kronikář *Kosmas jej klade (*allodium*) na roveň s výrazem **feudum*. V 10. a 11. století se již plně prosazovaly feudální vlastnické vztahy, kdy se dočasná držba půdy postupně změnila v dědičné vlastnictví jednotlivých *feudálů (*držba půdy, dědičná), jeho držení bylo omezeno jen panovnickým právem na *odúmrt' (nebylo-li potomků v mužské *linii). Zatímco v západní Evropě bylo alodiální vlastnictví vystřídáno *lenním systémem (v Anglii nebyla žádná alodia již od roku 1066, ve Francii byla až na jižní část velmi řídká), zůstala v Německu alodiální držba *šlechty zachována, takže *králi jako nejvyššímu lennímu pánu nikdy nepodléhalo celé říšské území. (František Čapka)

alodium, *alod.

alochtonní (z řečtiny: *alos*, „jiný“ a *chtón*, „země, území“), cizorodý, nepůvodní, organismus nebo *populace, pocházející původem odjinud (z jiného území, *biotopu apod.), než se vyskytuje; opak: *autochtonní. (Jaroslav Malina)

alokace prostředků (zdrojů), způsob, jímž *sociální skupiny nebo *hnutí rozdělují a směňují různé sociální a materiální prostředky. (Jaroslav Malina)

alometrie (z řečtiny: *allos*, „jiný“ a *metria*, „měřit“, „míra“), jakákoliv změna *tvaru s *velikostí. Popisuje odchylku od vztahu $k = y/x$, kde k je konstanta a x , y jsou metrické parametry ve stejných metrických jednotkách. (Miroslav Králík)

alopatrnická speciace, *speciace, alopatrnická.

alopatrie (z řečtiny: *allos*, „jiný“, *patris*, „vlast, domácí území“):

1. [biologie], výskyt dvou nebo více *druhů nebo *populací ve vzájemně oddělených areálech, které se nepřekrývají ani nedotýkají. (Miloš Macholán);

2. [primatologie], *migrace jedinců určitého *pohlaví nebo určité věkové *kategorie mimo teritorium skupiny, kde se narodili, a ve kterém daná skupina žije; většinou jsou alopatričtí buď samci, nebo samice, jež migrují v období *puberty nebo adolescence mimo skupinu. (Václav Vančata)

aloploid, *alopolyploid.

alopolyploid, též aloploid, *polyploid vzniklý kombinací geneticky odlišných chromozomových *sad. Příkladem je obilovina tritikále (*Triticosecale*), která obsahuje dvě sady *chromozomů pšenice (*Triticum*) a dvě sady chromozomů *žita (*Secale*). (Jiřina Relichová)

alopolyploidie, *polyplodie.

alozygot (*allos*, *allélos*, „jiný“ a *zygota*, tj. „zárodečná buňka“ [z řečtiny: *zygon*, „jho, pouto, spřažení, vzájemné spojení semenných buněk obou pohlaví“]), jedinec homozygotní (*homozygot) na daném *lokusu, jehož dvě shodné *alely nejsou identické původem, tj. nevznikly z určité alely nějakého příbuzného předka v rodokmenu. (Jiřina Relichová)

alozymy, alelové formy enzymu, které lze odlišit elektroforézou. (Jiřina Relichová)

alpínská rasa, *rasa, alpínská.

Alsasané, etnická skupina keltsko-germánského původu ve Francii:

1. obyvatelé současného území Alsasko-Lotrinsko ve východní Francii (nyní departement Haut Rhin s hlavním *městem Štrasburkem); vykazují silný vliv francouzské *kultury i *jazyka, avšak mluví německým dialektem. Celkový počet přes 1,7 milionu (v roce 1999);

2. původně starověké germánské etnikum na témže území. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

Alta (kraj Finnmark, severní Norsko) [archeologie], *lokalita s *petroglyfy datovanými od posledních století 5. tisíciletí př. n. l. až do přelomu *letopočtu; od roku 1985 v *Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. Petroglyfy tvoří kolem 60 skupin ve

čtyřech oddělených místech, z nichž největší a nejvýznamnější je Hjemmeluft/Jiepmaluokta; kromě *rytin byly objeveny další doklady pravěkého života: sídelní *objekty, *nástroje a odpad vznikající při výrobě kamenných artefaktů aj. Petroglyfy se nachází mezi 8,5 a 26,5 m nad současnou hladinou moře a byly vysekány do skalního útvaru, který se tehdy nacházel nejbližší mořskému břehu. Zachycují výběr z *fauny: sobi, losi, medvědi, psi/vlci, lišky, zajíci, kachny, labutě, kormoráni, platýzi, lososi a velryby; motivy tedy částečně vypovídají o tehdejších přírodním prostředí. *Obrazy zpodobující člověka, lodě, *lov a rybolov vznikly patrně v rituálním *kontextu. Scény zachycující medvěda mohou naznačovat souvislost s *kultem tohoto zvířete. Na *obřady spojené s *plodností možná odkazují těhotné lidské postavy a březí zvířata. Jiné postavy je snad možné interpretovat jako božstva, duchy a další bytosti spjaté s *mytologií.

Z výsledků *antropologických a archeologických terénních výzkumů vyplývá, že se lidé v této oblasti setkávali několikrát do roka, kromě jiného v souvislosti se sezonními loveckými výpravami, aby zde konali různé *rituály a ceremoniální *akty. Pozůstatky *obydlí v blízkosti skalních rytin navíc naznačují, že zde existovala malá sídliště stálého nebo alespoň sezonního charakteru rozptýlená kolem Altafjordu, v nichž mohlo žít asi 50–100 osob. (Roman Čihák)

Altajci (dříve Ojroti; z mongolštiny: *altan*, „zlatonosné hory“):

1. původní *obyvatelstvo oblasti mezi Altajem, Bajkalem a Uralem, kde se v prehistorickém období vytvořilo velké migrační centrum. Jeho příslušníci patřili do rodiny *altajských populací a *jazyků, náležejících k *tureckým, *tunguzským a *mongolským etnikům a jazykům;

2. *etnikum v Altajské autonomní republice Ruské federace o celkovém počtu přes 62 000 příslušníků (30,6 % populace *republiky podle cenzu z roku 2002), z nichž asi 70 % hovoří rusky. Altajci se rozlišují na dvě skupiny: do severní patří Čelkanové, Kumadinové, Tubalarové a další, v minulosti se tato skupina označovala jako *Tataři; do jižní skupiny patří vlastní Altajci, Telengité, Telesové aj., tato skupina se nazývala Bílí *Kalmykové. Dnešní Altajci jsou tedy velmi různorodého etnického původu a na jejich etnogenezi se podílely vlivy turkické, mongolské, ketské, ugritské, samodijské, tatarské aj. Jazyk patří do *turkické větve *altajské jazykové rodiny (*altajština). Jižní Altajci byli hlavně kočovní a polokočovní pastevcí, u severních byl nejvýznamnější *lov. Z toho vyplývaly i odlišnosti v *materiální a *duchovní kultuře. Formálně jsou *pravoslavní křesťané, ale velkou roli hraje i *šamanismus. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

altajská etnika, *etnika, altajská.

altajské jazyky, *jazyky, altajské.

altajština (ojrotština), severovýchodní *turkický jazyk užívaný hlavně v ruském Hornoaltajsku (*Altajci). (Jaroslav Malina)

Altamira (*lokalita u Torrelavegy v Kantaberském pohoří, severní Španělsko), *jeskyně dlouhá 270 m; klasické *naleziště více než 150 mladopaleolitických jeskynních *maleb a *rytin (zejména *bizonů) převážně z *magdalénieny, z doby kolem roku 15 000 př. n. l. Malby jsou realistické, bez znázorněného prostředí, a byly provedeny až ve třech barvách (červené, hnědé a černé); byla nalezena i lidská podobizna a otisky lidských rukou. Naleziště bylo objeveno v letech 1868–1875 (Marcelino de Sautuola) jako první lokalita s uměním *mladého paleolitu, jehož pravost však byla vědecky uznána až v roce 1902. (Jaroslav Malina)

Altamura (Itálie), jeskynní *naleziště kosterních pozůstatků archaického člověka (1993) (viz *Evropané, první), zřejmě předchůdce *neandertálců. (Jiří A. Svoboda)

altepetl, aztécký termín označující libovolnou sídelní jednotku (*vesnici, *město, *stát). (Oldřich Kašpar)

alterace (z latiny: *alterātiō*, „poškození, změna k horšímu“):

1. [medicína] změna, poškození *tkání například při *zánětu (od mírného zasažení – *dystrofie až po rozpad – *nekrózu); (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)
2. fyzikální nebo chemická změna *minerálu nebo *horniny;
3. potíže, trápení, zoufalství;
4. [hudba] chromatická změna *tónu příslušného určité stupnici nebo akordu. (Jaroslav Malina)

alterglobalizační hnutí, *hnutí, alterglobalizační.

alterita, kulturní (z latiny: *alter*, „jiný, jinak“), kulturní jinakost, jeden z ústředních pojmů *kulturních studií, *kulturní antropologie a *etnologie. V tradičním pojetí označovala většinou jevové, povrchní mezikulturní rozdíly, například v *rituálech nebo *institucích. V moderní kulturní vědě se zaměřuje na postižení hlubinných rozdílů ve vnímání skutečnosti a v hodnotových *paradigmatech, které ale nejen popisuje, nýbrž i funkcionalizuje ve prospěch mnohdy umělého zakódování kulturní *identity.

Například v západní kultuře platí jako pozitivně konotovaná hodnota, a tudíž jako charakteristika kulturní identity. Hlavními hodnotami jsou zejména *logocentrismus, patriarchální (*patriarchát) myšlenková tradice, smyslové vnímání spojené s vizualitou a požadavek na přesnost, jasnost a jednoznačnost pojmového jazyka, které se dosahuje pomocí binárních schémat (ano – ne; pravda – nepravda; subjekt – objekt atd.). Takto vymezená identita kultury je stavěna jako epistemologický a imperiální protipól proti všemu kulturně difuznímu, amorfnímu, nevědomému, nejazykovému; tím překrývá jinokulturní koncepce skutečnosti, morálky, náboženství, pojetí času a další ontogenetické i fylogenetické vývojové kulturní modely. Teprve od 80. let 20. století se v souvislosti s intenzivním mezikulturním kontaktem (*clash of cultures*, *cultural turn*) rozvíjejí teorie, které mají zabezpečit rovnoprávné postavení v *mezikulturním dialogu i jiným kulturám (interkulturalita), například etnopoetická teorie Michela Leirise nebo koncepce tzv. *subaltern studies* od Gayatriho Chakravorty Spivaka. (Břetislav Horyna)

alternativní proměnná, *proměnná, dichotomická.

alternativní trest, *trest, alternativní.

alternativní znak, *proměnná, dichotomická.

alternativní, medicína, *medicína, alternativní.

Althing (islandsky: *Alþing*), islandský *parlament. Založen již v roce 1930 (bývá označován za nejstarší v Evropě), po připojení Islandu k Norsku (1271) ztratil zákonodárnou *moc (zůstala mu soudní moc), v roce 1800 byl dánskou *vládou zrušen; scházel se každoročně (do roku 1798). Obnoven roku 1843, pravidelně svoláván od roku 1848, zákonodárnou moc nabyl v roce 1920. (František Čapka)

Althusser, Louis Pierre (16. 10. 1918, Birmendreis, Alžírsko – 22. 10. 1990, Paříž, Francie), francouzský filozof; spojující *marxismus se *strukturalismem. Althusser, v mládí katolicky zaměřen, studoval École normale supérieure a po válce, kterou strávil v zajateckém táboře, se přiklonil ke *komunismu – od roku 1948 byl členem Komunistické strany Francie. Po roce 1956 odmítl *revizionismus v pojetí Rogera Garaudyho a na místo toho sympatizoval s maoinismem. Althusser trpěl většinu života záchvaty duševní nemoci, která zřejmě způsobila, že v roce 1980 zabil svoji manželku a strávil tři roky na psychiatrické klinice Sainte-Anne.

Podle Althussera je třeba rehabilitovat původní Marxovo učení, které bylo zcela dezinterpretováno. Karel *Marx údajně uskutečnil ve spise *Die Deutsche Ideologie* (Německá ideologie, napsáno 1845–1846, poprvé publikováno 1932, česky pouze *Německá ideologie. 1, Feuerbach: Protiklad materialistického a idealistického nazírání*, Praha: Svoboda, 1952) radikální „epistemologický přelom“, srovnatelný s řeckým přínosem matematice, *Galileově a *Newtonově příspěvku fyzice nebo *Freudově psychoanalytické *revoluci. Marxův „epistemologický přelom“ spočíval podle Althussera ve zpochybnění *dualismu *subjekt – *objekt a popření možnosti relevantního uchopení lidské povahy či přirozenosti před

zasazením do konkrétního ekonomického nebo sociálního *systému (jak činili klasičtí ekonomové). Z díla: *Lire Le Capital* (Čist Kapital, 1965, 2 svazky). (Ivo T. Budil)

altriciální druhy, *druhy, altriciální.

altruismus (z latiny: *alter*, „jiný, druhý“):

1. [etika, sociologie], nezištnost, nesobeckost; jednání obětující i vlastní *zájem ve prospěch druhých (protikladem je *egoismus); objevuje se mezi morálními zásadami od starověkých dob, jako termín jej do *etiky zavedl francouzský sociolog August *Comte;

2. [evoluční biologie, etologie], chování, které zvyšuje reprodukční *zdatnost (*fitness) jiného jedince („recipienta“), přičemž snižuje *reprodukční zdatnost jedince, který se chová altruisticky („donora“). Podle některých evolučních biologů (například Richard Dawkins) skutečný čistý altruismus neexistuje, neboť i altruistický jedinec se chová v „sobeckém“ zájmu svých genů. Rozvoj teorie her v rámci *evoluční biologie přinesl řadu *vysvětlení altruismu, který je evolučně stabilní. V některých případech altruistické chování sice snižuje biologickou zdatnost altruistického jedince v jednom směru, ale zvyšuje ji v jiném, například *reciproční (vzájemný) altruismus (něco za něco, půjčka za oplátku), nepřímá reciprocita (zvýšení reputace), *pohlavní výběr (altruismus vůči potenciálnímu pohlavnímu partneru), *příbuzenská selekce (pomoc příbuznému, který s námi sdílí geny; srovnej *fitness, inkluzivní a *pravidlo, Hamiltonovo). Jiný mechanismus vysvětluje altruismus tím, že altruistický jedinec nemá plnou *kontrolu nad svým chováním, anebo je mu altruismus vnucen zvenčí. Sem patří manipulace chování hostitele parazitem, omezená racionalita (nedostatek informací pro chování v komplexní situaci), *svědomí (společenský vliv morálky), vliv *memů (například *náboženství). (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

altruismus, reciproční, *altruismus, který jeden organismus poskytuje jinému v očekávání, že mu bude v budoucnu oplacen; koncepce odvozená z počítačových her „něco za něco“, založená na přítomnosti genu oplácejícímu laskavostí za laskavost. (Jaroslav Malina)

altruismus, vzájemný, *altruismus, reciproční.

Alurové, nilotské *etnikum tropických zemědělců a *chovatelů dobytka žijící v severovýchodní části Konga a na severu Ugandy; celkem asi 190 000 lidí (odhad z roku 1979). *Jazyk patří do šarinilské větve *nilosaharské rodiny. *Společenství je rozděleno na *rody, přičemž vládnoucí rod má kromě politické moci ještě důležité *rituální *funkce. Vyznávají tradiční *animismus. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Álvarez Chanca, Diego (15. století), španělský lékař; účastník druhé Kolumbovy výpravy (1493–1496) do *Nového světa. Dochoval se opis jeho listu (*Relación*, „Zpráva“) určeného jednomu z radních *města Seville. Originál se ztratil a kopie byla nalezena ve sbírce dokumentů z poloviny 17. století shromážděné Antoniem de Aspa. Chankův dopis obsahuje neocenitelné etnologické a antropologické informace o původních obyvatelích Karibských ostrovů (viz *lidé v karibské oblasti, první). (Oldřich Kašpar)

alveolární plastika, *plastika, alveolární.

alveolární výběžek, **processus alveolaris*.

alveolární zuby, *zuby, thekodontní.

alveoli pulmonis, plicní sklípky; malé tenkostěnné váčky v plicích, s průměrem 0,1 až 0,9 mm. Plicní sklípky jsou opředeny kapilární sítí a jejich tenká stěna umožňuje snadný přechod dýchacích plynů mezi vzduchem a krví. Celkový počet alveolů v plicích je asi 300–400 milionů, jejich celková plocha zaujímá 50–80 m². (Lenka Vargová)

alveolus, -i, m., malá dutinka:

1. jamka v *čelisti (zubní lůžko), v níž je uložen kořen *zubu;

2. plicní sklípek, drobná dutinka (v průměru 0,1–0,9 mm), v níž probíhá výměna plynů (kyslíku a oxidu uhličitého). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Alžíráné (podle názvu hlavního *města Alger, arabsky: Džazáir), arabské *etnikum obývající Alžírskou demokratickou a lidovou republiku; celkový počet kolem 33 milionů (odhad z roku 2006). Vznikli ze dvou velkých etnických celků, *Arabů a *Berberů. Devadesát procent obyvatel je soustředěno na severu podél pobřeží, 10 % v saharské oblasti. Pouze 8 % jsou potomci *Evropanů. Původními obyvateli byli Berbeři, kteří zde vytvářeli významnější etnické a kulturní *společenství již od 4. tisíciletí př. n. l. Arabové přišli v několika migračních vlnách mnohem později. Arabové zatlačili Berbery (s výjimkou *Kabyľů) do jižních saharských území. O *kolonizaci původního arabského a berberského území se pokoušeli nejprve *Španělé, později *Francouzi, kteří také od roku 1830 okupovali Alžírsko. Po *druhé světové válce nastal rozmach osvobozenického *hnutí, které sjednotilo většinu Alžíránů a vedlo v roce 1958 k vyhlášení samostatné *republiky. Úředním *jazykem v *zemi zůstala vedle *arabštiny *francouzština. Věřící jsou vesměs *muslimové (*sunnité). (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

al-Ahvas (655–728), arabský básník; autor milostné *poezie umajjovské doby. Jeho něžná lyrika s využitím tradičních motivů (například „havran rozluky“) a úsporných básnických náznaků mistrně líčí krásu ženy, slasti i bolesti *lásky. Skládal však též troufalé, *ironické verše, namířené proti urozené *společnosti aristokratů, v jejichž kruzích se téměř celý život pohyboval. Opovážlivé milostné básně na několik urozených dam mu vynesly tvrdý trest: byl zmrskán, postaven na pranýř a poslán do vyhnanství. (Jaroslav Oliverius)

Amado, Jorge (10. 8. 1912, Ferradas, Brazílie – 6. 9. 2001, Salvador, Brazílie), brazilský spisovatel a politik; v letech 1945 až 1948 komunistický poslanec, v letech 1948 až 1952 žil v *exilu, mimo jiné v Československu. Od roku 1957 se věnuje výhradně literární činnosti. V některých svých knihách zachytil prostředí kultury *kreolů z *města Santosu a jeho okolí. K jeho nejznámějším románům (řada vyšla v českých překladech) patří *Gabriela*, *Cravo e Canela* (Mulatka Gabriela, 1958) a *Dona Flor e seus dois maridos* (Dona Flor a její dva manželé, 1966). (Jaroslav Malina)

amae (z japonštiny: *amae*, „potřeba závislosti, rozmazlování“), termín používaný v *japonštině k popisu chování osoby, která se snaží přimět určitou *autoritu (rodič, partner, učitel, nadřízený apod.), aby o ní pečovala a věnovala jí zvláštní pozornost. Osoba, která je takto závislá, se za své chování omlouvá nebo na ně vymlouvá; zároveň však může jednat nad míru sobecky, neboť si uvědomuje, že osoba dominantní její chování toleruje a promíjí. Typickým příkladem je chování dětí vůči rodičům, kteří je rozmazlují.

V západním světě s postupným dospíváním takovýto model chování většinou mizí, naproti tomu v Japonsku podmiňuje většinu mezilidských vztahů. Ačkoli slovo *amae* je běžně používáno v obecné řeči, byl to právě psychoanalytik Takeo *Doi, který vztáhl tento termín výhradně ke způsobu myšlení a chování *Japonců. Ve své knize *Amae no kózó* (Struktura závislosti, 1971, anglicky pod názvem *The Anatomy of Dependency*, 1973) tvrdí, že *amae* je nejen specificky japonským modelem chování, ale že Japonci jsou jediným národem na světě, který má pro tento fenomén rozvinutou slovní zásobu. (Jan Sýkora)

Amahuakové, *indiánské etnikum obývající horské oblasti jihovýchodního Peru v počtu asi 500–600 osob (odhad z roku 1978); *jazyk patří do severní skupiny rodiny pano. Jsou usedlými zemědělci a *řemeslníky. Vyznávají *animistické náboženství, při pohřbu býval praktikován *endokanibalismus. V minulosti byli *lovci lebek. Základní jednotkou je rozšířená *matrilinéární rodina. (Zdeněk Tvrď)

amalgamace (z arabštiny přes středověkou latinu: *amalgamum*, „směs“):

1. [genetika], smývání fenotypových rozdílů mezi příslušníky různých populací téhož druhu v důsledku jejich vzájemného křížení;
2. [technologie], způsob získávání drahých *kovů působením rtuti, která s nimi tvoří slitiny (amalgámy). (Jaroslav Malina)

Amalové, početné starověké *germánské etnikum ostrogótského původu, z něhož pocházeli slavní panovníci první poloviny 1. tisíciletí n. l. jako Theoderich Veliký, Ermanarich nebo Gapt. Amalové se podíleli na četných výbojích germánských etnik do římských provincií a také do Itálie, kde založil Theoderich Veliký v roce 493 *ostrogótskou říši se sídlem ve Veroně a v Ravenně. Po zničení této říše v 6. století zanikli brzy též Amalové. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

amalrikáni, příslušníci *seky, kterou založil na přelomu 12. a 13. století ve Francii Amalrich (Amalrik) z Bene, a poté vedl jeho nástupce David z Dinantu, odmítající *duchovenstvo, popírající dědičný *hřích a očekávající příchod Ducha svatého, jenž nastolí *Boží království na zemi. Z amalrikánských kořenů později vyrostla sekta *Bratří a sester svobodného ducha (hnutí *beghardů). (Jaroslav Malina)

Amara, místo v súdánské Núbii se zbytky dvou starověkých *měst, *chrámem *Ramesse II. a pohřebištěm. (Břetislav Vachala)

amarnské umění, *umění, amarnské.

amate, *amatl.

amatl (též amate, otomi), jedna z nejstarších kulturních *technologí umožňujících *replikaci *písma a *obrazu, která předcházela vznik *papíru. Jedná se o využití vláknitých podkladových materiálů rostlinného původu pro psaní a malbu. Amatl byl vyráběn z lýkových vláken fíkovníku (*Ficus cottonifolia*, *Ficus padifolia*, *Ficus mexicana*, *Ficus tecolutensis*) a papírovníku (*Broussonetia papyrifera*). Svisle sloupané pruhy lýkových vláken stromů a keřů se vařily ve výluhu z dřevěného popela nebo ve vápenném mléce. Po této alkalické úpravě se vlákna rozklepávala kamenem na dřevěné podložce, na níž byla uspořádána křížem nebo spirálovitě. Tím bylo dosaženo propojení vláken do souvislé plochy a zároveň hladkého povrchu, který se nechal vysušit na slunci.

Počátky výroby amatlu jsou kladeny do 1 000 př. n. l. a spjaty s kulturami předkolumbovských indiánů. V tomto kulturním areálu amatl představují destičky pokryté bílým štukem, slepované do pruhu a skládané jako leporelo. Nejstarší doložený amatl je použit na mayských *kodexech (**Kodex pařížský*, **Kodex drážďanský*, **Kodex madridský*) a aztéckých kodexech (**Kodex bourbonský*). Výroba amatlu se kontinuálně udržela až do současnosti na území Jižní a Střední Ameriky. (Barbora Půtová)

amauta, označení mudrce či „filozofa“ v *incké říši. Tito mudrci obývali zvláštní dům, zvaný *yacha wasi*, „příbytek vzdělání“. (Oldřich Kašpar)

Amazonky, bojovné ženy:

1. poprvé se objevují již v antických bájích: mytický *kmen bojovných žen, jejichž sídlo *Řekové kladli na pobřeží Černého moře k řece Thermodontu. Jak uvádí *Hérodotos, jejich jméno se mylně vykládalo jako „bezprsé“, protože si prý uřezávaly pravý prs, aby jim nebránil při střelbě z *luku, který byl kromě *seker jejich hlavní *zbraní. Amazonky si vládly a bojovaly samy, muže mezi sebou trpěly jen kvůli zachování rodu. Zapojily se do *trójské války. Pomoc *Trójanům přivedla královna Penthesileia, posléze v *boji usmrčená *Achilleem. Odvetnou výpravu Amazonek do Athén odrazil *Théseus;

2. od počátku evropských objevných cest byla hledána území obývaná Amazonkami. Podle jedné z raných zpráv o jejich existenci v pralesní Brazílii byla pojmenována nejen řeka Amazonka, ale i její povodí jako Amazonie;

3. v 18. a v 19. století si označení Amazonek vysloužily i ženské vojenské oddíly panovníků Abomejské říše (dnes v republice Benin). (Jaroslav Malina)

Amazonští indiáni, *indiáni, Amazonští.

ambidextrie (z latiny: *ambi*, „obojí“ a *dexter*, „pravý“), nevyhraněná *lateralita, obdobná výkonnost obou stran párového orgánu, obvykle se vztahuje k lateralitě horní končetiny. Ambidextři (lidé s ambidextrií) jsou nejčastěji leváci, kteří se naučili dělat většinu činností i pravou rukou. (Miroslav Králík)

ambit (z latiny: *ambitus*, „obcházení“), čtvercový ochoz otevřený arkádami do vnitřního dvora nebo do zahrady; původně u křesťanských *bazilik, později u klášterních budov (*klášter) (ochoz kolem *rajského dvora) a poutních *kostelů. (Jaroslav Malina)

ambivalence (z latiny: *ambi-valentia*, „obojí platnost, dvojznačnost, nevyhraněnost“), podvojnost citových vztahů spočívající v tom, že týž *objekt vyvolává v *subjektu současně nebo krátce za sebou protikladné city a postoje (*sympatii a antipatii, přijímání a odmítání). (Jaroslav Malina)

Amboinové, původní *etnikum nazvané podle ostrova Ambon. Jsou nejvyspělejší etnickou, kulturní a náboženskou skupinou obyvatelstva východní části Indonésie. Tvoří populaci asi 500 000 lidí (odhad z roku 1984). Patří k takzvaným mladoindonéským skupinám, které byly od 16. století intenzivně ve styku s misijními stanicemi *Evropanů a později s holandskou koloniální *správou. Po získání nezávislosti Indonésie přesídlila část Amboinů do Nizozemska. Amboinové jsou většinou *křesťané nebo *muslimové, mezi oběma skupinami panuje napětí. (Zdeněk Tvrdý)

Ambové (Ovambo), *bantuské etnikum žijící v jihozápadní části Angoly a v severní Namibii. Jejich počet je asi 900 000. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Nejbližšími příbuznými jsou středoangolští *Mbundové, *Ovimbundové a Bimbundové. Chovatelé dlouhorohého skotu; patří k původnímu obyvatelstvu *stepí a *savan v jižních částech Afriky. *Společnost má složitou *strukturu s *funkcemi *náčelníků, vůdců a stařešinů. Vyznávají *křesťanství, *animismus. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Ambromi (latinsky: *Ambrones*), starověké *germánské etnikum, které sídlilo na sever od *Kimbrů a *Teutonů, později se s nimi spojilo v *kmenový svaz, který ohrožoval severní římskou hranici (v dnešním středním Německu). Po porážce *Římany v roce 102 př. n. l. jsou uváděni jen jako součást Teutonů. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

ambrosie a nektar, v *řecké mytologii pokrm a *nápoj *bohů uchovávaný jim *nesmrtelnost a věčné mládí. (Jaroslav Malina)

Ambrosius, *Ambrož.

Ambrož, sv. Ambrosius (asi 339 – 4. 4. 397), raně křesťanský teolog, *charismatický kazatel a *biskup v Milánu. Vedle Augustina, Jeronýma a Řehoře Velikého proslul jako církevní učitel. Proti *kacířským ariánům hájil čistotu pravověrného *křesťanství, je autorem spisů etických, asketických, exegetických a dogmatických. Do *liturgie zavedl *žalmy a *hymny, sám je též skládal. V otázkách víry zastával samostatnost *církve, proti zneužívání císařské moci vystoupil, když po masakru v Thessaloníkě (390), při němž zahynulo údajně 7000 lidí, přiměl císaře Theodosia k veřejnému *pokání. V roce 391 vydal císař řadu přísných protipohanských dekretů.

Podle sv. Ambrože byl císař členem církve, což znamenalo, že ve věcech *náboženství a morálky mají mít poslední slovo biskupové. Přesto zdůrazňoval význam politické loajality a vzdání se *násilí. Jako jeden z prvních křesťanských filozofů explicitně zastával myšlenku oddělení světské a duchovní moci, kterou posléze rozvinul v rámci doktríny Dvou mečů *papež Gelasius I. Svým učením ovlivnil *Augustina a další křesťanské myslitele. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Ameghino, Florentino (18. 9. 1854, Luján, Argentina – 6. 8. 1911, La Plata, Argentina), argentinský antropolog a paleontolog italského původu. Zabýval se především otázkami původu obyvatel amerického kontinentu; tvůrce teorie *autochtonnosti amerických *indiánů. (Jaroslav Malina)

amelie (z řečtiny: *a*, „ne, bez“ a *melos*, „úd; ladný celek; zpěv“), úplný defekt (nevyvinutí) jedné nebo několika končetin. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ameloblastom, *adamantinom.

ameloblasty, adamantinoblasty, *buňky produkující zubní *sklovinu. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

amelogenesis imperfecta, vrozená vada zubů, při níž je sklovina abnormálně tenká nebo neobsahuje dostatek vápníku. Je způsobena nefunkčností proteinů (ameloblastin, enamelin, tuftelin a *amelogenin) v *zubní sklovině. Postižené zuby mají nerovný a zabarvený povrch a podle typu onemocnění mohou být náchylnější vůči *zubnímu kazu a opotřebenosti. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

amelogeneze, tvorba *skloviny. (Michaela Křivanová)

amelogenin, gen pro amelogenin, lokalizován v homologní oblasti pohlavních *chromozomů Xp22.1-p22.3, Yp11.2, kóduje protein *zubní skloviny, využití délkového *polymorfismu v prvním *intronu *genu k determinaci pohlaví. (Michaela Vaňharová)

amen (z hebrejštiny: *amen*, „staň se“); ve **Starém zákoně* a v **Novém zákoně* výraz potvrzující slova druhého: *přísaha, závěr *modlitby nebo *kázání, *kletba aj. (Jaroslav Malina)

Amenhotep III., proslulý egyptský panovník, za jehož *vlády (1403–1365 př. n. l.) dosáhlo vrcholu stavitelství, výtvarné umění a umělecká *řemesla. (Břetislav Vachala)

Amenhotep IV. – Achnaton, egyptský panovník 18. dynastie (vládl v letech 1372–1354 př. n. l.); jedna z nejzajímavějších, ale také nejkontroverznějších osobností světových dějin. Provedl rozsáhlou reformu *egyptského náboženství, státní správy a umění. Zavedl uctívání jediného slunečního boha Atona, ztělesňujícího *život, světlo a *lásku a v souladu se svým učením sám sebe považoval současně za otce i matku všech lidí. Již za *vlády jeho otce, Amenhotepa III., vzrůstala důležitost slunečního boha, který byl zpodobňován zprvu tradičním způsobem – jako muž se sokolí hlavou ozdobenou slunečním kotoučem.

Na počátku vlády Amenhotepa IV. však byla tato *ikonografie v návaznosti na zavedení uctívání jediného boha Atona radikálně nahrazena novým způsobem zobrazování – slunečním kotoučem s paprsky zakončenými v podobě rukou, které se dotýkají *krále a jeho *rodiny, podávají jim *symboly života a moci a přijímají jejich obětiny. Krátce po nastoupení vlády se Amenhotep IV. rozhodl přetřhat všechna pouta s tradičním hlavním náboženským centrem Egypta a jeho bohem Amonem a vybudovat úplně nové *město, které mělo být zasvěceno výhradně novému náboženství. Jediný uctívávaný bůh Aton byl nazýván bohem životodárného světla. V noci byl Aton nepřítomný, tehdy on stejně jako všichni zemřelí i živí, spali. Zemřelí nebyli na „nádherném západě“, tedy v *podsvětí, a ani jejich *hrobky nebyly situovány na západní straně, ale na straně východní, kde vychází *Slunce. „Zmrtvýchvstání“ zemřelých se odehrávalo ráno, při východu Atona. Aton sám představoval „čas, ve kterém člověk žije“. Zemřelí byli tudíž stále přítomni u Atona a krále v *chrámu, kde se oni (nebo jejich **ba*, „duše“) živilí denními *oběťmi, nežili ve svých hrobkách, ale na zemi mezi živými. Hrobky jim sloužily pouze k nočnímu odpočinku. *Mumifikace mrtvých však přetrvávala, protože v noci se *ba* vracelo do těla, kde zůstávalo až do svítání.

V této době si Amenhotep IV. změnil jméno na Achnaton, které znamená „ten, který jedná ve jménu Atona“. Nově založené město, dnes známé pod jménem El Amarna, bylo nazváno Achetaton („Obzor Atonův“) – tedy místo, kde se Aton projevuje a jedná prostřednictvím svého syna – krále. Jakmile se Achnaton usadil ve svém novém sídelním městě, uskutečnila se ještě větší radikalizace náboženské reformy. Bylo přísně zakázáno uctívání tradičních bohů a zahájena kampaň na odstranění jejich jmen a obrazů z památek, namířená především proti Amonovi. Příjmy velkých Amonových chrámů byly, k velké nelibosti Amonových *kněží (kteří Achnatona pro jeho reformy nenáviděli), převedeny na *kult Atonův. Za 18. dynastie před amarnským údobím šel vývoj k osobnějšímu vztahu mezi různými božstvy a jejich vyznavači a stoupenci. Toto směřování bylo přerušeno v okamžiku, kdy Achnaton vyhlásil vládu jednoho boha, jehož mohl uctívat jen jeho syn (tedy Achnaton), zatímco ostatní individuální, osobní *zbožnost musela být zaměřena na samotného panovníka. Osobní

zbožnost byla totožná s naprostou loajalitou vůči Achnatonovi. Amarnská elita, zcela závislá na Achnatonovi, byla nucena ve svých soukromých domech udržovat malé *svatyně s *oltáři a *stélami s vyobrazením posvátné královské rodiny, jež nahradily staré domácí svatyně místních bohů. Je však pravděpodobné, že většina prostých lidí i nadále v každodenním životě tajně vyznávala své vlastní tradiční, často místní bohy. Achnatonova naprostá uzurpace osobní zbožnosti vážně zkompromitovala důvěryhodnost *dogmatu o božství krále, proto po skončení amarnského období ztratil král ústřední postavení, jež do té doby v životě egyptské *společnosti zaujímal. Král již nebyl božím zástupcem na zemi vykonávajícím jeho vůli, nyní bůh odhaloval svou vůli každému člověku nezprostředkovaně a zasahoval přímo do událostí každodenního života a do dějin *země.

Přestože amarnská epizoda trvala sotva dvacet let, její vliv na náboženskou a kulturní historii Egypta byl obrovský. Po náhlé smrti nenáviděného krále a ničení všech dostupných památek na dobu jeho panování se země rychle vrátila k tradičnímu, polyteistickému náboženství, které však nemohlo být úplně stejné jako v době před Achnatonem. Některé změny jsou patrné zejména v úpravě hrobek elity, která byla vždy spolehlivým ukazatelem měnících se náboženských *názorů; nejnápadnější byl vývoj v jejich architektuře. Objevily se volně stojící hrobky, které ve všech základních aspektech připomínaly chrámy. Hrobka se stala soukromým zádušním chrámem svého majitele, jehož pohřební kult splýnul s kultem boha *Usira. Tento bůh, jehož uctívání Achnaton také zakázal, byl nyní všeobecně považován za noční podobu boha *Rea a jeho role v záležitostech spojených se smrtí a pohřbem ve srovnání s dobou předcházející amarnskému období dramaticky vzrostla. V hrobkách majetných vrstev byl na střeše centrální *kaple umístěn sluneční symbol – *pyramida, jež byla kdysi výsadou králů a jejíž pyramidion zpravidla nesl scény uctívání bohů Rea a Usira. *Sochy, které bývaly dříve umísťovány v chrámech, se nyní objevily v soukromých hrobkách včetně soch různých bohů a zemřelého. Jako reakce na Achnatonovu naprostou *monopolizaci pohřebního kultu měli nyní majitelé hrobek své vlastní chrámy, kde si sami uctívali své bohy, bez intervence krále, jehož role tak byla minimalizována.

Achnatonova reforma se však netýkala jen víry, ale i architektury, umění a státní správy. Nejstarší vyobrazení zachycují Amenhotepa IV. ještě v tradičním *stylu, ale nedlouho po nástupu na *trůn se král nechal zpodobovat realisticky se štíhlým, protáhlým obličejem, špičatou bradou a tlustými rty, s dlouhým krkem, téměř ženskými prsy, kulatým, vystupujícím břichem, širokými boky, tučnými stehny a dlouhýma, protáhlýma nohama. Není pochyb o tom, že neobvyklý způsob, jakým Achnaton nechával portrétovat sebe i celou rodinu (a částečně i další lidi), odráží alespoň do určité míry královu skutečnou fyzickou podobu. Nápisy ukazují, že to byl sám král, kdo dával pokyny pro umělecké ztvárnění nového stylu. Změny se týkaly nejen lidských postav, ale i způsobu jejich vzájemných vztahů. Scény s královskou rodinou zachytily intimitu, jakou do té doby nebylo možno vidět ani na výjevech v soukromých hrobkách, natož v královském umění. Členové královské rodiny se líbali a objímali pod blahodárnými paprsky Atona, jehož láska prostupovala všim jeho stvořením. Dalším charakteristickým rysem amarnského stylu byl neobyčejný smysl pro pohyb, celková „uvolněnost“ a svoboda výrazů, která měla trvalý vliv na egyptské umění ještě staletí po konci amarnského období.

V *kontextu realistického zpodobování osob amarnské periody je zajímavá *hypotéza kanadské badatelky Alwyn L. Burridgeové, která podle *fyzických znaků na Achnatonových vyobrazeních a zachovaných sochách zvažuje nově diagnózu předpokládaného Achnatonova onemocnění. Původní diagnóza, stanovená britským antropologem a egyptologem Graftonem Elliotem *Smithem, *Fröhlichova adiposogenitální dystrofie, kombinace obezity a zakrnělého pohlavního ústrojí u muže, jejíž příčina je pravděpodobně v porušení oblasti části mezimozku – *hypothalamu, však neodpovídá ve dvou základních skutečnostech: většina postižených Fröhlichovým syndromem je mentálně retardovaná a jedním z charakteristických rysů tohoto

postižení je *impotence. Achnaton však zjevně netrpěl žádným uvedeným nedostatkem (měl například šest dcer a syna *Tutanchamona), proto je dnes právem tato teorie odmítána, zatímco hypotéza A. L. Burridgeové o postižení *Marfanovým syndromem je pokládána za důvodnou. U Marfanova syndromu je postižena *pojivová tkáň (zejména *kostní tkáň), struktury oka a kardiovaskulárního systému. Postižení jedinci se vyznačují štíhlou postavou, gracilními *kostmi, protáhlými končetinami se štíhlými „pavoučími“ prsty na ruce i na nohou (takzvaná **arachnodaktylie*). Hlava bývá *dolichocefalní, obličej relativně úzký s vysokým patrem. Páteř nese řadu anomálií, zejména nápadně vyjádřené *kyfózy, často se u ní vyskytuje *poloobratel (**hemivertebra*) a *skolióza. Charakteristické rysy Marfanova syndromu doplňuje například nálevkovitý tvar *hrudníku, široká pánev, nadměrná pohyblivost (hypermobilita) *kloubů, nerovnoměrné rozložení podkožního tuku, svalová *hypoplazie a další. Udává se, že Marfanův syndrom je způsoben anomálním genem, který se v populaci vyskytuje 1: 10 000 a není provázen mentálními nebo reprodukčními defekty. (Pro ilustraci lze uvést, že stejným syndromem byl pravděpodobně postižen i americký prezident Abraham Lincoln [1809–1865].) Ve spojení s tím, co víme o životě „krále-reformátora“ z prací egyptologů, by diagnóza Marfanova syndromu vysvětlovala přinejmenším to, že král (a jeho potomci) mohl náhle zemřít v souvislosti se slabým kardiovaskulárním systémem a že vzhledem ke keratokonu (abnormálnímu vyklenutému středu oční rohovky, způsobujícímu *astigmatismus), patrnému na řadě králových vyobrazení, byl „téměř slepý po většinu svého dospělého života“. Podle egyptologa Nicholase Reevese by tato diagnóza vysvětlovala mnohé z Achnatonova života: jeho lpění na Atonovi, možná jediném božstvu, jehož paprsky byl schopen rozeznat, výjimečné fyzické důvěrnosti uvnitř královské rodiny zachycené v *amarnském umění, všude zdůrazňovaný smysl pro dotyk, *faraonova fyzická slabost, vyjádřená častým použitím hole nebo berly (stejně jako enormní počet holí v hrobce jeho syna Tutanchamona).

Úctu a obdiv k slunečnímu bohu Atonovi, ale i ke své manželce *Nefertiti, zřejmě faktické spoluvládkyni (viz *sexualita, erotika, láska a manželství ve starověkém Egyptě), vyjádřil Achnaton i v básni: „(...) Zřídilo jsi vše pro svého syna, jenž z tebe vzešel, / krále Horního a Dolního Egypta, jenž žije pravdou, / Pána Obou zemí Nefercheprurea Vaenrea, / syna Reova, jenž žije pravdou; / a pro milovanou Velkou manželku krále, / Paní Obou zemí Nefernefruaton Nefertiti, / jež žije a je mladá / na věky věků.“ Reevesova diagnóza by také objasňovala časnou a dosud ne zcela spolehlivě objasněnou Tutanchamonovu smrt a kosterní deformace (typické pro nemocné Marfanovým syndromem), patrné u jednoho z plodů pohřbených s mladičkým králem. Další neověřenou hypotézou je názor, že prvním nositelem Marfanova syndromu v rodině by mohl být Achnatonův děd Juja. Nejpřesvědčivější důkaz by však mohla v budoucnu přinést pouze analýza *DNA pozůstatků Achnatona a jeho rodinných příslušníků. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

amenorea (z řečtiny: *a men rheein*, „žádný menses“), absence *menstruace u ženy v období pohlavní zralosti a plodnosti (s výjimkou těhotenství). Podle doby vzniku se dělí na primární (prvotní) amenoreu (*amenorea, primární) a sekundární (druhotnou) amenoreu (*amenorea, sekundární). Podle klinického významu se člení na fyziologickou amenoreu (před *pubertou, během *těhotenství a *laktace, v *klimakteriu) a amenoreu patologickou (například při vývojových poruchách rodidel, neurohumorálních poruchách a při některých systémových onemocněních). (Petra Duchečková)

amenorea, laktační (z řečtiny: *a men rheein*, „žádný menses“ a z latiny: *lactare*, „sát“), fyziologické zastavení reprodukčního či *menstruačního cyklu samic savců (včetně žen) v době *kojení, spojené se sníženou plodností kojících matek. Kojení hraje v udržení neplodnosti po porodu mláďate podstatnou roli. U většiny savců dochází po porodu (bez ohledu na kojení) k postupnému obnovení hladin *folikulostimulačního hormonu (FSH) a cyklického dozrávání folikulů ve vaječnicích, avšak hladiny *luteinizačního hormonu (LH) a

produkce estrogenů zůstávají nízké. To vede k supresi ovulace a omezení růstu reprodukčních tkání závislých na estrogenech. Nic nenasvědčuje tomu, že by laktační amenorea byla způsobena změnami citlivosti ovariálních tkání vůči hypofyzárním gonadotropním hormonům; naopak souvisí se změnami centrálního řízení reprodukčních funkcí. Bylo prokázáno, že (1) kojení vyvolává útlum sekrece hormonu (GnRH), uvolňujícího gonadotropiny, (2) inhibuje vrchol hladiny *luteinizačního hormonu (LH), nezbytný pro vyvolání ovulace, a (3) zvyšuje citlivost hypotalamického pulzního generátoru GnRH k estradiolu, takže zpětnovazebné zastavení sekrece GnRH vyvolají nižší hladiny estradiolu než obvykle. Jaký mechanismus kojení tyto změny vyvolává, není dosud přesně objasněno, předpokládá a studuje se účast nutričních faktorů, hormonu *prolaktinu, dopaminu i samotných mechanických stimulů. V jednom z výzkumů bylo zjištěno, že pokud při jednom kojení dítě saje postupně z obou prsů, je objem odebraného mléka výrazně větší z prvního prsu, avšak podtlak vyvinutý dítětem při sání je u obou srovnatelný. To by mohlo naznačovat význam nenutričních stimulací prsů z hlediska udržení inhibice sekrece gonadotropních hormonů.

U řady druhů savců je kojením udržovaná neplodnost hlavním mechanismem řízení meziporodního intervalu, což má význam jak z hlediska zdravotního a nutričního stavu matky a její rekonvalescence po prodělaném těhotenství (březosti) a porodu, tak i pro přežívání a prospívání kojence. Platí to i u člověka. V rozvojových zemích je s krátkým meziporodním intervalem spojena vyšší úmrtnost dětí v prvních několika letech života, zvýšené riziko infekčních onemocnění, vyšší pravděpodobnost podvýživy, pomalejší tělesný růst a vývoj a horší přístup ke vzdělání. V zemích, kde je kojení hlavním zdrojem stravy kojenců a současně nejsou dostupné moderní antikoncepční prostředky, je přirozeného odstupu mezi dvěma po sobě následujícími dětmi dosahováno prostřednictvím kojení. Z toho plyne celosvětový význam tzv. metody laktační amenorey (Lactational Amenorrhoea Method, LAM, viz *antikoncepce). (Miroslav Králík)

amenorea, primární, absence *menstruace u ženy do 18. roku života. Příčinou může být nedostatečná činnost *vaječnicků, poruchy *nervového systému nebo *hypofýzy, která je důležitou součástí *endokrinního systému a ovlivňuje dospívání během *puberty, nebo vrozená vada, kvůli které se pohlavní orgány nevyvinou správným způsobem. Některé studie také uvádějí, že pro nástup *menarché je nezbytná dostatečná zásoba tělesného tuku (alespoň 17% z celkové tělesné hmotnosti). (Petra Duchečková)

amenorea, sekundární, absence *menstruace u pohlavně zralé ženy v období delším než 4–6 měsíců, jež nastává po pravidelně se opakující menstruaci. Nejčastěji se vyskytuje u žen se stavy, které ovlivňují hladinu *estrogenu, například *stres, úbytek hmotnosti (například při *mentální anorexii), fyzický výkon nebo nemoc, dále u žen s poruchami *hypofýzy, *nadledvin nebo *štítné žlázy či u žen s *nádorem na *vaječnicích nebo po jejich chirurgickém odstranění. (Petra Duchečková)

Americká domorodá církev, *Církev domorodých Američanů.

americká rasa, *rasa, americká.

Američané:

1. *občané Spojených států amerických. Dnešní Američané, kteří kolonizovali území Severní Ameriky v 17.–18. století, se začali formovat v etnické, politické a jazykové skupiny na počátku svého osvobozenického *boje za nezávislost. USA vznikly z 13 anglických osad na východním pobřeží Severní Ameriky. V roce 1776 byla přijata *Jeffersonova *Deklarace nezávislosti Spojených států amerických*, která vyhlásila samostatnost Spojených států amerických. Anglie uznala nezávislost Unie teprve v roce 1783 podepsáním versailleské mírové smlouvy. Za uplynulých více než 230 let celkový počet obyvatelstva v USA vzrostl na 300 milionů (v roce 2006). Na složení amerického *národa se podílejí kromě původních indiánských populací (viz *Američané, první) zejména příslušníci evropských etnik, hlavně

*Angličané, *Irové, *Italové, *Němci, ale i *Češi, *Poláci, *Slováci a další, z asijských populací například *Číňané a *Japonci, z afrických etnik především potomci *súdanských a *bantuských populací ze západní, střední i východní Afriky na jih od Sahary (dnešní černošské *obyvatelstvo USA tvoří již více než 12 %). Evropští a asijsí přistěhovalci vytvářejí kromě toho v USA četné etnické menšiny a *krajanské spolky se svébytnými kulturními i sociálními *institucemi. Mnoho *imigrantů pochází také z Latinské Ameriky.

2. v širším smyslu všichni obyvatelé Severní, Střední a Jižní Ameriky (viz též *Iberoameričané);

3. původní obyvatelé amerického kontinentu, *indiáni. Nejstarší Američané byli příslušníci mongoloidních a asijských etnických skupin (viz *Američané, první). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrđý)

Američané, první, první lidé na území Ameriky. Osídlení Ameriky je ve sledu velkých lidských *migrací pozdním jevem. Teprve před 23 000 lety v severní a střední Číně vznikla vlastní, svérázná výrobní *technologie, která může indikovat počátek těchto procesů: z hrany pečlivě opracovaných kamenných jader, které tvarem připomínají až listovité hroty (*hrot, listovitý), se tlakem odštěpují drobné, pravidelné a ostré čepelky. (Provázejí je větší plošně opracované *nástroje trojúhelníkovitých i listovitých tvarů, ozdoby ze skořápek pštrosích vajec a z provrtaných škeblí.) Tato *technika, označovaná jako technika kýlovitých jader na mikročepelce, se rychle šířila v Koreji i v Japonsku, na Sibiři a v přilehlé části amerického kontinentu (v *Evropě je zřejmě vzácná, ale v poslední době se podařilo podobné typy jader identifikovat v *aurignacieniu a v *epigravettieniu *Moravy a Slezska).

Dnešní úžina Beringie vytvářela ve studených obdobích *pleistocénu periodicky jakýsi suchozemský most umožňující zvířatům i lidem pronikat dále na východ. Pochopení jejího významu je dílem Aleše *Hrdličky, který tuto otázku přednesl v roce 1911 na zasedání Americké antropologické společnosti z hlediska sobě vlastního, totiž *antropologie, ale současně v nejširším *kontextu údajů *paleontologie, oceánografie, *archeologie, *etnologie a dalších věd. Tato teorie je dnes všeobecně uznávaná, ale datum osídlení v archeologické a antropologické literatuře kolísá (a někdy dosáhne až extrémních hodnot přesahujících statisíce let). Na základě údajů, které odolaly tvrdé kritice, soudíme, že osídlení Ameriky proběhlo podstatně později než osídlení Austrálie (*Australané, první). A to navzdory tomu, že do Ameriky bylo v příhodných dobách možné pronikat po pevnině.

Pokud jsou k dispozici i kosterní pozůstatky prvních Američanů a jejich datování odolá soustředěné kritice, překvapí především jejich morfologická odlišnost od dnešních *indiánů. Tato skutečnost mluví proti těm indiánským *kmenům, které se dnes na základě amerických *zákonů domáhají vrácení takových kosterních pozůstatků k pohřbení – nejsou to totiž pozůstatky jejich přímých předků. Ani nejjížnější americká populace, obyvatelé kontinentální Patagonie a Ohňové země, nemá mongoloidní znaky.

Kdy přesně byly poprvé osídleny obrovské prostory obou Amerik, toto vakuum otevírající se za Beringií, tedy stále nevíme. Ani jak probíhal první, skutečně heroický pochod napříč celým kontinentem. Ponecháme-li zatím stranou problematiku, příliš stará radiouhlíková data z Brazílie (*lokalita Pedra Furada, 30 000 až 40 000 let), pak nejstarší skutečně spolehlivá datování pro osídlení severozápadní Ameriky, kde měla tato velká migrace začít, jsou rámcově shodná s daty pro Patagonii, kde skončila, a to vše by se odehrálo někdy před 13 000 až 15 000 lety. Z etnoarcheologických údajů víme, že lovecké populace jsou schopny šířit se napříč kontinenty velmi rychle. Výjimečnost pochodu Amerikou však podtrhuje variabilita *klimatických pásem a prostředí, které stály v cestě a které vyžadují velmi odlišné adaptační reakce. Obvykle předpokládáme, že migrace lovců byly vyvolávány nízkou úživností *krajiny a demografickým růstem. V řídké osídlené Americe na sklonku pleistocénu ovšem nějaké populační tlaky těžko můžeme očekávat.

Nejstarší osídlovací vlna dosáhla před 13 000 lety až k Magalhãesovu průlivu (*jeskyně Fell, Palli-Aike, Marassi) a teprve tady cestu na jih uzavíraly *ledovce Ohňové země. Před 9 000 lety se však otevřel také průliv Beagle a před 8 000 lety se podél průlivu rozšířil notofágový les, který lidem umožnil vyrábět kánoe z bukové kůry, lovit dřevěnými oštěpy a stavět *chaty. Nejstarší sídliště v této oblasti (Tunel 1, Lancha Peckewaia) jsou stará asi 7 000 let. Poslední indiáni Ohňové země vymřeli ve 20. století v důsledku záměrného vybíjení (ze strany pěstitelů ovci a dobytka), dobře myšlené, ale špatně pojaté péče (snaha *misionářů o soustředění indiánů na bezpečných místech a o jejich rychlou civilizační přeměnu, včetně nevhodného oblečení), šíření *nemocí i celkového úbytku přirozených potravinových zdrojů na pevnině i na moři.

Vývoj osídlení Ameriky a původ zejména takzvaných vysokých kultur (*vysoké kultury Ameriky) v *Mezoamerice (*Olmékové, *Mayové, *Aztékové aj.) a v andské oblasti (*Aymarové, *incká říše, *Inkové, *tíwanacká říše) je rovněž předmětem mnoha *hypotéz a *teorií, které lze sumarizovat do několika koncepcí. V roce 1924 publikoval představitel monodifuzionismu (*difuzionismus) a *heliotické školy Grafton Elliot *Smith práci, v níž tvrdil, že všechny *kultury světa vzešly ze starého *Egypta, a že *Egyptané migrovali na americký kontinent a tam založili *civilizace Střední a Jižní Ameriky. V praxi se pokusil tuto myšlenku podpořit Thor *Heyerdahl plavbou na papyrové lodi Ra (1969 Ra I, 1970 Ra II) z marockého přístavu Safí na Barbados. Podle stoupenců fantastických a *katastrofických teorií jsou obyvatelé Ameriky potomky obyvatelstva zaniklých kontinentů. Přívrženci těchto domněnek se ovšem dohadují, o jaký kontinent šlo. Někteří z nich, jako například Američan Thomas Gladwin a Francouz Augustus Le Plongeon (1826–1908), pevně věřili, že kdysi existoval v Atlantském oceánu ostrov s vysoce vyvinutou kulturou – *Atlantida. Opíraje se o *Platóna, jenž vylíčil zánik tohoto mytického kontinentu, dospěli k *názoru, že dávní obyvatelé Atlantidy se dokázali včas zachránit a přenést civilizaci svého ztraceného světa do Ameriky. Když už teorie Atlantidy přestala být zdrojem senzace, chopili se jiní autoři nového pojetí: teď již ne Atlantida, ale jiné mytické kontinenty: Mu nebo Lemurie jsou podle nich místy zrodu vysokých kultur staré Ameriky. Měly ležet někde v Tichomoří a stejně jako v případě Atlantidy se předpokládalo, že záhadně zanikly. Tyto názory odmítají stoupcí teorie původu starých amerických civilizací na zcela jiném místě. Praobyvatelé Ameriky nejsou podle nich poutníky z mytických zmizelých zemí, nýbrž potomky třinácti izraelských kmenů, uváděných v *bibli. Poprvé tento názor vyslovil nejvýznačnější ochránce indiánů v 16. století, španělský dominikánský *mnich a pozdější *biskup v mexickém Chiapasu Bartolomé de *las Casas. Ještě v 16. století jej zastávali španělští koloniální dějepisci Diego *Durán a Gonzalo *Fernández de Oviedo, ve století následujícím pak Juan de *Torquemada. Nejvýznamnějším stoupencem této teorie byl anglický šlechtic Edward King Lord *Kingsborough (1795–1837), který zasvětil celý život úsilí prokázat tuto spojitost. Představa o původu indiánů jako potomků zmizelých izraelských kmenů, která náleží stále ještě k oficiálnímu učení mormonské církve ve Spojených státech amerických, nebyla ovšem jedinou biblickou inspirací těch, kteří se snažili najít dávnou pravlast indiánů. Již v 17. století si totiž někteří autoři povšimli v *První knize královské* (9:27–28) jiného zajímavého údaje: „A poslal Chiráam na těch lodích služebníky své, plavce smělé se služebníky *Šalomounovými. Kteřížto přeplavivše se do Ofir nabrali tam zlata čtyři sta a dvacet centérů a přivezli králi Šalomounovi.“ Proslulý španělský jezuitský historik 16. století José de *Acosta pak poznamenává: „Usuzují mnozí, že země Ofir, o níž jest psáno, je naše Peru.“ Ještě v 17. století se však objevily i jiné domněnky o původu indiánů. Enrique Martínez, který v té době navštívil Lotyšsko, tvrdil, že lidé žijící v okolí Rigy se velice podobají americkým domorodcům. Augustinián Antonio *Calancha, španělský kronikář Peru, vyslovil názor, že indiáni jsou původem *Tataři. A za předky indiánů jsou ovšem vydávána další a další etnika. Nechybí mezi nimi ani *Féničané ... Indiáni jsou prý dokonce přímými potomky obyvatel

slavné fénické metropole Tyru, kteří uprchli z *města před vojáky *Alexandra Makedonského a dostali se až do Ameriky. Podobně byli staří Američané považováni za potomky uprchlíků z *Karthága, vyvráceného *Římany. Za předky indiánů byli vydáváni také *Sumerové, *Malajci, *Berbeři a podle slavného anglického korzára 16. století Waltera Raleigha byl prý první *Inka *Manco Capac dokonce britský pirát.

Žádná z těchto domněnek dnes neobstojí. Absurdita úvah o existenci obydlených kontinentů zaniklých před několika tisíci lety byla prokázána archeology, historiky i geology. Pokud jde o zmizelé izraelské kmeny, nebyly doloženy ani chronologicky, ani kulturně žádné vztahy s Amerikou. Kromě toho v poslední době historikové se značnou pravděpodobností určili místo, kde se tyto kmeny, zřejmě procházející procesem asimilace, vyskytovaly. Co se týče egyptského původu starých amerických kultur (podle Graftona Elliota Smithe ostatně společného všem kulturám světa), je tento názor rovněž odmítán. Dokonce kulturám Egyptu teritoriálně mnohem bližším – na *Středním východě, v některých částech Asie a Evropy – upírá současné bádání egyptský původ. O to méně věrohodný by byl takový původ v případě Ameriky, uvážíme-li, že velké časové rozdíly, minimum podobností a nízká úroveň *dopravy v tehdejší době vylučovaly rozsáhlejší styky.

V příkrém protikladu k těmto představám je jiná, v 19. století prosazovaná hypotéza argentinského antropologa Florentina *Ameghina. Na základě nálezů několika lidských pozůstatků v Argentině soudil, že *člověk vzešel z amerického kontinentu – na důkaz tohoto tvrzení uváděl vlastní *objevy. Dokonce tvrdil, že člověk na jiných kontinentech má svůj původ rovněž v Americe. Ameghinovy názory mají dnes sotva nějaké přívržence. Ukázalo se totiž, že jím nalezené lidské pozůstatky pocházejí z nedávné doby.

Jakkoliv mohou být rozdíly v názorech odborníků na problémy spjaté s příchodem z Asie (na dobu a rozsah migrací, místo původu) významné, jsou nesrovnatelné s hluboko sahajícími *spory, týkajícími se pozdějších vztahů mezi Starým a Novým světem. Omezoval se kontakt mezi Starým a Novým světem na Beringovu úžinu, nebo existovaly kontakty sahající přes oceán? Na fantazírování o Atlantidě nebo o migracích z Egypta jsme již poukázali. Ovšem objevila se hypotéza, hájená nezanedbatelným počtem odborníků, podle níž existovaly intenzivní vztahy mezi říšemi východní a jižní Asie a vyspělými kulturami amerického kontinentu. Tato otázka je dodnes předmětem odborných diskusí, vedle ní však existují i jiná pojetí, jež našla u vědců mnohem menší ohlas. Jde o hypotézy zmíněného norského badatele Thora Heyerdahla. Ten již před lety vystoupil s názorem, že obyvatelé jedné oblasti dnešního bolivijského altiplana – Tíwanaka – se přibližně v 6. století n. l. vydali na vorech do Asie a osídlili polynéské ostrovy. Smísili se tam s jednou skupinou, jež přišla později ze severozápadního Pacifiku. Z tohoto svazku pak prý vzešli obyvatelé *Polynésie (viz *Polynésané, první). Když jeho teorie narazila na všeobecnou nedůvěru, podnikl Heyerdahl spektakulární pokus. Na replice voru, jenž prokazatelně existoval u *Inků před španělskou *conquistou, se vydal s několika přáteli na cestu do Polynésie. Podařilo se mu skutečně přeplout oceán na voru Kon-Tiki (1947) z Peru na Tahiti a ve sportovním ohledu si získal uznání svou vytrvalostí a bezpochyby velkým *fyzickým výkonem. Badatele zabývající se tímto problémem se mu však podařilo přesvědčit jen v omezené míře. Dokázal sice, že cesta z Ameriky do Polynésie je uskutečnitelná, ale dřívější velké pochybnosti o jeho teorii tato cesta rozptýlit nedokázala. Jestliže Polynésané skutečně pocházejí z Ameriky, proč jejich *kroniky registrují opak, totiž přesné vylíčení kolébky jejich původu situované do jihovýchodní Asie? Proč je jejich *jazyk příbuzný především s jazyky malajskými? A konečně, jak se zcela logicky otázal německý etnolog Hermann Trimborn (1901–1986): „(...) nebyli spíše polynéští vikings než indiáni vysoce zdatnými mořeplavci?“ (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

Amerika, *svět, Nový.

Ames, Bruce N. (16. 12. 1928, New York, USA), americký biochemik a genetik. V roce 1974 zavedl jednoduchý a účinný systém detekce *mutagenních (a *karcinogenních) látek pomocí bakteriálních *kmenů *Salmonella typhimurium*. Položil základy testování genotoxicity látek. (Jiřina Relichová)

Amesův test, *test, Amesův.

amfetamin, *psychostimulační látka, syntetická droga, vyvolávající euforické stavy. Poprvé byl syntetizován v roce 1887, pro lékařské účely byl používán od dvacátých let 20. století jako prostředek proti rýmě, astmatu, obezitě, dále také při *léčbě patologické ospalosti (narkolepsie) a stařecké apatie. Nemedicínské užívání amfetaminu začalo za *Občanské války ve Španělsku, kde byl amfetamin podáván vojákům jako prostředek proti únavě. Za *druhé světové války byl již používán prakticky ve všech armádách. V kombinaci s některými barbituráty byl amfetamin užíván při výleších zpravodajskými službami. Jako psychostimulans se aplikuje nitrožilně nebo šňupáním. Zatímco v USA je amfetamin omezen na chudší vrstvy, v Evropě je spolu s *metamfetaminem po *marihuaně nejrozšířenější drogou. Závislost se obvykle projevuje vyhublostí, častým zanícením jizev po vpiších. Dlouhodobé užívání způsobuje demenci a výrazné mozkové změny. Amfetamin se k nám pašuje nejčastěji z Polska. (Petr Bureš)

amfiartróza, *amphiarthrosis.

amfimixie (z řečtiny: *amfi*, „obojí“ a latiny: *mixiō*, „smísení“), pohlavní rozmnožování, při kterém vzniká nový jedinec splynutím dvou *gamet, samčí a samičí. (Jiřina Relichová)

Amfitryón, v *řecké mytologii mykénský *král, vnuk Perseův. Za to, že se dopustil vraždy, musel žít ve vyhnanství v Thébách, kde jeho žena *Alkméné porodila Diova syna *Hérákla. (Marie Pardyová)

amfora (z řečtiny: *amfiforeus*, *amforeus*, „dvojuchá nádoba; dutá míra“):

1. antická objemná *nádoba nejčastěji z pálené *hlíny, nezdobená nebo zdobená *malbou i *reliéfem, s úzkým hrdlem, dvojicí svislých uch; sloužila k uchování tekutin; hrubší transportní amfory se užívaly k uchovávání *vína a oleje. Řecké malované amfory měly vyklenuté tělo, které se směrem k nožce zužovalo;

2. již od *Homéra, ale i ve starém Římě jednotka objemu (asi 26 l), zejména pro kapaliny;

3. [prehistorická archeologie], termín (odvozený od antického názvu) označující v souboru prehistorické *keramiky nádobu s dvěma, případně čtyřmi protilehlými uchy na hrdle, na těle nebo na přechodu těchto částí, s baňatějším tělem a užším hrdlem. Tyto keramické typy se vyskytují od *neolitu, časté jsou v *eneolitu, ve střední až pozdní *době bronzové, ale i v pozdějších obdobích. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

amfory, kulovité, *kultura kulovitých amfor.

amfory, panathénajské, zvláštní typ naspodu zašpičatělých amfor, které naplněné olivovým olejem vylisovaným z plodů z Athéně zasvěceného háje dostávali vítězové *panathénajských slavností a her. Jejich obsah byl kolem čtyřiceti litrů, vítězové jich obdrželi asi čtyřicet a z peněz utržených za olej hradili náklady na svůj výcvik. Nejstarší ze zachovaných nádob je z doby kolem roku 560 př. n. l., kdy byly tyto Athéniny slavnosti zavedeny. Panathénajské amfory byly vyzdobeny *obrazem Athény (*Pallas Athéna) ve *zbroji na jedné straně a znázorněním příslušné závodní disciplíny na druhé straně. Protože zároveň byly kultovní záležitostí, zachovával se u nich i v pozdějších dobách původní sloh černých figur. Poslední doklady jejich *existence jsou doloženy ze začátku 4. století n. l. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Amharové (Amhara, kraj v severní Etiopii kolem jezera Tana), významné starověké a novověké *etnikum *semitského původu, které dnes tvoří hlavní a převažující složku *etiopského národa; *amharština, která je úředním *jazykem v Etiopii, patří do *semitské větve *afroasijské rodiny. Celkový počet Amharů je asi 25 milionů, pokud se započítají i skupiny příbuzné, které používají amharštinu jako dorozumívací jazyk (*Guragové, Hararci,

*Tigraňové, *Tigrejci). Amharové založili společnou dynastii, která byla u *vlády téměř nepřetržitě od 13. století až do roku 1974, kdy byl svržen poslední císař. Amharové spolu s ostatními etniky měli hlavní podíl na vytvoření etiopského *národa (*Etiopané). Převládajícím náboženstvím je *křesťanství (etiopská ortodoxní církev), které bylo v Etiopii přijato okolo roku 333. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

amharština, jihozápadní *semitský jazyk, úřední *jazyk Etiopie (*Amharové, *Etiopci). (Jan Záhořík)

ámil (z arabštiny: *ámil*, „činitel“), titul správního *úředníka v *chalífátu, původně správce okresu, za *Abbásovců nejvyšší berní úředník v provinciích. (František Čapka)

amišové (název podle Jac[k]oba Ammana [1644–před 1730], švýcarského zakladatele), náboženská skupina mennonitů s *konzervativním a přísným způsobem života. Relativně izolovaná populace čítá asi 150 000 až 200 000 členů. Žijí v USA (hlavně v Indianě, Ohio a Pensylvánii) a v kanadském Ontariu. Jejich kořeny sahají do Nizozemska a Švýcarska 16. století. Základy jejich učení formuloval katolický *kněz Menno Simons (odtud název mennonité). Odmítají *křest *novorozenců a propagují křest až v době, kdy *člověk podle svého přesvědčení sám o křest požádá. Jsou striktními pacifisty a odmítají jakékoli *násilí. Základem jejich světonázoru je *víra v *Boha a jednoduchý způsob života v souladu s *přírodou. Základem *společenství je domov a *rodina. Amišové byli za svou víru pronásledováni a na přelomu 17. a 18. století emigrovali do Ameriky. Dodnes žijí komunity nejradikálnějších amišů stejně jako před dvěma sty lety. Symbolem jejich života je pokora a skromnost ve všech oblastech života.

Život v uzavřené komunitě, kde dochází často k příbuzenským *sňatkům nebo k projevu genetického *driftu, se odrazil i v genetické struktuře této subpopulace. Některé jinak vzácné dědičné recesivní *choroby jsou u amišů relativně časté. Jsou to konkrétně: určitý typ poruchy srážlivosti krve – *hemofilie B, pletencová dystrofie projevující se slabostí a degenerací svalů pánevního a ramenního pletence, určitá forma zakrslosti spojená s poruchou imunitního systému, anémie způsobená nedostatkem pyruvátkinázy a Ellis-Van Creveldův *syndrom – forma zakrslosti spojená s *polydaktylií, poruchou vývoje *nehtů, slabými vlasy a abnormalitami *chrupu. (Jiřina Relichová)

Amitábha („nezměrného jasu“, ze sanskrtu: *a+mita*, „nekonečný, nezměrný“ a *ábhá*, „záře, jas“; čínsky *A-mi-tchuo-fo*, japonsky *Amida*), v *buddhismu *mahájány jeden z pětice transcendentních (přeneseně meditativních) *buddhů, vládců pěti světových stran a s nimi spjatých rajsých sfér. Jeho uctívání je v Indii doloženo již na počátku našeho *letopočtu. Vládne západnímu *ráji „blaženosti“ Sukhávatí, čisté zemi Západu, někdy chápané nikoli místně, nýbrž jako stav osvíceného *vědomí. Od *starověku je Amitábhův *kult rozšířen zejména v Číně, Koreji a Japonsku.

Na deskotiscích a kresbách je obtížné odlišit Amitábhu od vyobrazení historického *Buddhy Gautamy, protože drží ruce složené na sobě v gestu rozjímání (*dhjánamudrá*), které je časté i u Gautamy. Liší se od něj, jen když je vypořádán s pětihrotou korunou přemožitele přírodních zákonů, anebo díky červené barvě na svitkových *obrazech. Někteří badatelé podle ikonografické podobnosti usuzují, že Amitábha představuje hypostazi Buddhy Gautamy; ve prospěch tohoto předpokladu hovoří stáří Amitábhova kultu.

Stejnou pózu, s rukama v klidovém či meditačním gestu (*dhjánamudrá*), Amitábha zaujímá, když vystupuje jako strážce a pán západního ráje Sukhávatí. Nádoba na almužnu v jeho ruce tvoří čestný *atribut představeného. Je přeplněná ovocem, symbolizujícím plodnost ducha. U paty trůnu lze spatřit Amitábhovy atributy: lotos (*padma*) a jeho jízdni *zvíře (*váhana*) páva (*majúra*). Lotos znamená čistotu, protože díky voskově hladkým listům vyrůstá z bahna čistý a neposkvřený. Páv znázorňuje povznesenost nad nebezpečím, protože v Indii a Tibetu se věří, že bez následků snese účinky každého jedu.

V rozporu s obecným buddhistickým přesvědčením, že transcendentní buddhové nepodléhají *času a existují od *věčnosti, tvrdí sanskrtský text *Sukhávativjúha*, že se Amitábha dopracoval postavení transcendentního buddhy karmicky. Během řady přerodů naplnil všechny záměry či sliby (*pranidhána*), jež učinil jako Dharmákara, a jejich prostřednictvím se stal buddhou Amitábhou, který nyní na západě vládne ráji „blaženosti“ Sukhávati. (Jan Filipický)

Amitchabul, korejská *varianta jména *buddhy *Amitábhy. Popularita Amitábhy souvisela s příchodem školy Čisté země (korejsky: *Čöngtcho*) v 7. století do státu *Silla. Škola byla rozšířená zejména mezi prostými lidmi a o její propagaci se zasloužil *Wönhjo (617–686), nejvýznamnější mnich-učenec své doby. *Víra nevyžadovala pochopení žádného složitého učení buddhistických súter, stačilo pouze recitovat slova (*mantru) *Namu Amitchabul*, což byl způsob, jak vzdát buddhovi Amitábhovi poctu. Pokud *člověk opakoval tuto jednoduchou formulku, která byla lidem přístupná i proto, že připomínala šamanská zaříkávání, mohl se znovu narodit v Čisté zemi či Západním *ráji. Oblíbenost učení Čisté země a Amitábhy má své kořeny v přístupnosti a snadnosti *obřadů, zčásti i pro naději na únik a lepší příští zrození. Později byl Amitchabul společně s *Kwanüm a *Mirükem zbožštěn a stal se součástí buddhistických *triád. (Miriam Löwensteinová)

amixie (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“, *mixis*, „spojení“):

1. nepohlavní rozmnožování, kdy v reprodukčním cyklu chybí *meióza i proces *oplození. U rostlin probíhá v přirozených podmínkách jako alternativa pohlavního rozmnožování tak, že z vegetativních částí (například cibulí, pacibulek, hlíz, oddenků, šlahounů apod.) vypučí noví jedinci geneticky identičtí s mateřskou rostlinou. Ve šlechtitelské praxi jsou tímto způsobem při současném zabránění pohlavnímu rozmnožování udržovány genetické vlastnosti odrůd, jak přirozenými vegetativními způsoby rozmnožování nebo speciálními technologickými postupy, například řízkováním, očkováním, roubováním;

2. nekřížitelnost populací uvnitř druhu vzniklá jako důsledek morfologických, geografických, fyziologických či jiných reprodukčně izolačních mechanismů. (Jiřina Relichová, Petr Bureš)

amnestie (z řečtiny: *amnésia*, „odpuštění; zapomenutí“), hromadné prominutí trestu, udělované obvykle hlavou *státu; na rozdíl od milosti (*abolice, *amnestie) se amnestie vztahuje na trestné činy nebo jen na určité skupiny odsouzených, nikoli na konkrétní osoby. V přestupkových záležitostech uděluje amnestii obvykle *vláda. (František Čapka)

Amnesty International (z angličtiny: *amnesty*, „amnestie“, *international*, „mezinárodní“; zkratka: AI), celosvětové *hnutí a organizace, která monitoruje porušování *lidských práv a iniciuje kampaně proti jejich porušování; AI založil v roce 1961 britský právník Peter Benenson. AI vychází ze zásady, že každý *člověk požívá všechna práva zakotvená ve *Všeobecné deklaraci lidských práv a v dalších mezinárodních aktech o lidských právech, porovnává praxi s danými standardy a požaduje jejich dodržování; sama se řídí principy nestrannosti a nezávislosti na jakékoli vládě, politické *ideologii, ekonomickém zájmu či *náboženství.

V průběhu svého působení se AI stala největší nezávislou organizací zabývající se ochranou lidských práv. V současnosti má po celém světě více než 2,2 milionu členů, *sponzorů a pravidelných přispěvatelů z více než 150 zemí a regionů celého světa (v zájmu nestrannosti nepřijímá finanční pomoc od vlád). Spolupracuje s jinými neziskovými organizacemi a s místními nevládními organizacemi, získala statut poradní instituce *Organizace spojených národů; své působení má rovněž v České republice, kde se v 70. a 80. letech 20. století významně angažovala za československé disidenty (*disent), zejména spolupracovala s Výborem na obranu nespravedlivě stíhaných. Za svou činnost získala v roce 1977 Nobelovu cenu míru. (František Čapka, Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

amniocentéza (z řečtiny: *amnion*, „membrána okolo plodu“, původně „nádoba, do které byla zachycována krev při oběti“, a *kentesis*, „propichování“) [medicína], *metoda, při níž se odebrá malé množství plodové vody, ze které se získají odloučené buňky plodu. Po jejich namnožení lze genetickou a biochemickou analýzou odhalit některé *nemoci (včetně dědičných) ještě před narozením. (Drahomír Horký)

Amon, egyptský bůh vzduchu a plodnosti, který je znám se svojí partnerkou Amaunet jako člen hermopolského božského Osmera. Poprvé je zmíněn v Textech pyramid (okolo 2300 př. n. l.). Jeho jméno v překladu zní „Skrytý“ (i když by se etymologicky mohlo spojovat i s libyjským a berberským slovem *aman*, „voda“). Jako bůh Stvořitel je úzce spjat s bohem Minem. Ve Vesetu se objevuje od 11. dynastie (2137–1994 př. n. l.). Osvobození *země od Hyksosů (1543 př. n. l.) vesetskými vládci ho vyneslo v Nové říši (1543–1080 př. n. l.) na úroveň oficiálního státního božstva (zde tvořil *triádu se svou manželkou Mutou a synem Chonsuem). V 1. tisíciletí př. n. l. mu byly připisovány věštecké schopnosti (v *Karnaku a oáze Sívě). Byl považován za pána oáz. Široké sfěře Amonova působení odpovídají jeho mnohé podoby: muže (na hlavě s korunou tvořenou dvěma vysokými pery a důtkami a žezlem v ruce), berana, husy a hada. V těchto podobách byl přístupný chápání lidových vrstev. Největší Amonovy *chrámy se dochovaly v Karnaku a Luxoru. (Břetislav Vachala)

Amón, semitský (zřejmě aramejský) *kmen, který se ve 13.–12. století př. n. l. usadil východně od Jordánu a severně od *Moábu. Vytvořil *království, jehož hlavním *městem byl Rabbat-amón (dnešní Ammán v Jordánsku). Zprávy o Amónu nám přináší zejména *Starý zákon. Kniha Soudců (Sd 11–12) líčí *boj kmenového vůdce (soudce) Jiftácha s Amónovci. Kniha Samuelovy líčí boje Amónovců se *Saulem a *Davidem, kterého Amón na čas učinil *vazalem. Zmíněny jsou rovněž boje čtvrtého judského *krále Jóšafata (Jozafat) s Amónem. V období rozpadu davidovské říše se však Amón opět osamostatnil. V průběhu 9.–7. století př. n. l. se dostal jako jiné menší *státy předovýchodní oblasti do závislosti na *Asýrii. V perské době se stal Amón jako *Judsko perskou provincií. V dalším historickém vývoji přešel Amón do sféry vlivu helénistických dynastií, dědiců *Alexandra Velikého, a helenizoval se. Král Ptolemaios II. Filadelfos (285–246 př. n. l.) přestavěl hlavní město Rabbat-amón v helénistickém stylu a nazval je jménem Filadelfia. Pod tímto jménem hrál Rabbat-amón důležitou úlohu ve svazku helénistických měst, zvaném Dekapolis. O kultuře a náboženství Amónovců nemáme mnoho zpráv, poněvadž vlastní amónské texty se nezachovaly a k dispozici jsou převážně jen zmínky ve *Starém zákoně. V náboženství Amónovců hrál hlavní roli bůh *Molek, známý i z jiných oblastí. (Vladimír Sadek)

Amor, *Erós.

Amor a Psýché, *Erós, *Psýché.

Amorejci, *Amurru.

ampallang (název indonéského původu), označení tyčinky opatřené kuličkami, jež se již v *pubertě aplikuje příčnou perforací do *penisu a je v průběhu dalších let vyměňována za větší. Je uváděn v líčeních cestovatelů již od 15. století. U *Dajaků na Borneu má působit jako ochrana proti somatickým důsledkům duševního onemocnění *koro. V některých *interpretacích bývá takto „vylepšený“ penis považován za atraktivnější pro sexuální uspokojení ženy. (František Vrhel)

amphiarthrosis, -is, f. (z řečtiny: *amphi*, „obojí“ a *arthron*, „kloub“), amfiartróza. *Kloub s minimální pohyblivostí; v kontaktu jsou kloubní plošky s nepravidelně tvarovaným povrchem. Tento typ kloubu bývá zpravidla obklopen silnými vazy. (Ladislava Horáčková)

Amplified Fragments Length Polymorphism, *metoda analýzy délky selektivně amplifikovaných fragmentů.

amplifikace DNA, namnožení cílové sekvence *DNA, zpravidla prostřednictvím *polymerázové řetězové reakce (PCR). (Michaela Vaňharová)

ampula recti, horní, rozšířená část *konečnicku. Navazuje na **colon sigmoideum*, je dlouhá 10 až 12 cm. Je uložena nad **diaphragma pelvis* a kopíruje prohnutí křížové *kosti (*flexura sacralis*). Sliznice ampuly je kryta jednovrstevným cylindrickým epitelem. Na jejím povrchu se nacházejí tři poloměsíčitě *řasy – *plicae transversae recti*, které jsou podloženy pruhy cirkulární hladké svaloviny. Horní a dolní řasa leží na levé straně ampuly, prostřední, největší z nich – *plica transversa recti dextra* (Kohlruschova řasa) je napravo. *Kaudální část ampuly prostupuje přes *diaphragma pelvis* a přechází do **canalis analis*. Přechod mezi oběma částmi je u kostrče tvořen ohbím *flexura perinealis*, jež vytváří oblouk s konvexitou dopředu. (Lenka Vargová)

ampulla, -ae, f., nádoba, baňka.

amputace (z latiny: *amputatio*, „ořezávání, uříznutí; oklešťování; chirurgické odnětí údu, amputace“), též ablace, přerušení a odstranění periferně uložené části těla, například končetiny, prsu, pohlavního údu. Výkon se provádí tehdy, není-li již naděje na záchranu příslušné části těla a dochází-li k ohrožení celého organismu například rozsáhlou snětí (*gangrénou) či zhoubným *nádorem. Odstraněná část se často nahrazuje protézou. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

Amud (Izrael), *naleziště lidských kosterních pozůstatků, jež jsou datovány pomocí *TL mezi 55 000–47 000 let. Byl zde objeven *skelet mladého neandertálského muže (**Homo neanderthalensis*) Amud 1 (asi 25 let) s kompletní lebkou a fragmentárním postkranialním skeletem, dále Amud 7 – pohřeb desetiměsíčního dítěte a další kosterní *fragmenty, rovněž náležející převážně dětem. (Jiří A. Svoboda)

amulet (z latiny: *amuletum*, „ochranný předmět“), *talisman, drobný předmět (dřevěný, kostěný, kamenný, kovový nebo skleněný závěsek v podobě určitého předmětu, části lidského nebo zvířecího těla; případně jím může být i okrouhlá destička vyříznutá z lidské lebky při trepanaci [*rondel] aj), kterému se přisuzují ochranné a jiné pozitivní účinky v důsledku jeho magické síly (*magie); zpravidla se nosí na těle (na krku, kolem zápěstí, nad *kotníkem).

Například z pramenů v oblasti *Předního východu vyplývá, že amulet měl chránit svého nositele nebo i další osoby a prostory před působností zlých sil (*démoni). Amulet většinou nepůsobil sám o sobě, jeho účinnost zvyšovala *zaklínání. Amulety nalezené v pravěkých sídlištích Předního východu byly zprvu drobné plastiky (hliněné sošky) zvířat nebo kameny, *kosti a mušle opatřené různými *symboly (vyrytými značkami). Nošení amuletů je spojováno s náboženskou představou, že kosmos je prostoupen silami, které ohrožují jednotlivce, *rodiny, *rody i příbytky a *hroby lidí. Mezopotamské amulety obsahovaly kromě vyobrazení démonů, kteří měli být zahnáni i doprovodný text zaklínání. Jejich využití bylo časté především v léčitelství (*medicína), kde amulety patřily mezi terapeutické pomůcky. Ochrannou moc měly někdy i hliněné tabulky s literárními texty, doplněné symbolickými kresbami. Tak například tabulka s částí eposu o bohu moru Errovi ochraňovala celý dům před epidemickými nemocemi. Pokud byli na magických předmětech vyobrazeni dobří *démoni (například Lama, Lamassu) a případný průvodní text byl vzýváním, měly amulety funkci talismanů. Zřejmě z Egypta se od konce 2. tisíciletí př. n. l. rozšířilo v syropalestinské oblasti nošení náušnicovitých amuletů a *náhrdelníků se zavěšenými pečetními *prsteny a měsíčkovitými přívěsky. Nošení amuletů je v textech *Starého zákona (Gn 35,4; Iz 3,20; Sd 8,21) kritizováno jako projev pohanské víry a odpadlictví.

Amulet vznikl nejpozději v *mladém paleolitu a od té doby až do současnosti je rozšířen transkulturně. Určení předmětu jako amuletu je ovšem vždy spíše hypotetické a neexistuje žádný tvar, který by jeho funkci určoval. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

amulet, mariánský, amulet v podobě pouzdra či váčku s vyjímatelným obsahem (kaménky, byliny a různé přírodniny, dále medailonky, křížky, rytinky, tisky s vyobrazeními Panny Marie, *Ježíše Krista, svatých, žehnacích a zařikávacích formulí, magických znaků apod.). (Michaela Králíková)

Amurru:

1. polonomádké *etnikum původem ze *stepí na západním břehu středního Eufratu. Lid bez vlastní písemné tradice, jehož *historie je zprostředkována pouze zprávami protivníků (v sumerských textech označován MAR.TU, akkadsky *Amurru*, *hebrejsky *emori* – odtud současné označení Amorejci) a jazyková příslušnost k západosemitské skupině je dedukována pouze z velkého počtu zaznamenaných vlastních jmen. *Kmeny věnující se především *pastevectví se poprvé objevily na okraji *kulturní krajiny a v prostoru nikoho mezi sumerskými *městskými státy ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. Vznik teritoriálního státu v *Mezopotámii ovšem vztah k amorejským kmenům zásadně změnil. Centralizovaná státní moc se chtěla prosadit i v doposud volných územích, a tak docházelo k opakovaným srážkám. *Králové III. dynastie z Uru – *Šulgi a Šú-Sín se pokusili amorejský tlak zadržet stavbou „amorejské zdi“ mezi Eufratem, Tigridem a Dijálou v šíři asi 280 km. Nicméně z dochovaných mezopotamských pramenů vysvítá, že ve střední a jižní části *země se početní Amorejci uchytili. Zhroucení III. dynastie z Uru poskytlo amorejským kmenům nové příležitosti. K zvýšenému náporu pasteveckých skupin ze západosyrských stepí do obdělávaných území přispělo zřejmě i období sucha na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. Nejčetnější kontakty jsou doloženy z údolí středního Eufratu, z *archívů v *Mari a posléze z *Terky, která se po pádu Mari stala významným amorejským územním střediskem. V 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. se v mnoha mezopotamských městských státech prosadili amorejští vládcové (Isin, Naplánum v *Larse, Ilu-šumma v *Aššuru, *Chammurapiho dynastie v *Babylonu, *Šamši-Adad I. v Šubat-Enlilu), kulturně však byli místní vysokou civilizací zcela pohlceni. Ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. jakékoli stopy po Amorejcích v Mezopotámii mizí, termín *Amurru* se užívá pro označení západu. S amorejskou expanzí bývá spojována biblická patriarchální tradice. Semitská populace (*Semité), která přišla do Palestiny s amorejskou vlnou, se nazývá ve *Starém zákoně buď *Kananejci čili Kenaanci nebo Amorejci či Emorejci. Obojí se dělilo do řady dalších kmenů (Gn 15,19–21). Zdá se, že název Kenaanci označoval především obyvatele nížin, zabývající se převážně *zemědělstvím, kdežto jméno Emorejci se vztahovalo spíše na obyvatele horských oblastí s převládajícím pastevectvím. Ve Starém zákoně jsou Amorejci zmíněni asi devadesátkrát;

2. jméno významného *státu v západní Sýrii (strategicky a dopravně důležitá pobřežní nížina Akkaru a údolí kolem Homsu), jediného etnicky plně amorejského útvaru, který se ve 14. a 13. století př. n. l. vytvořil na pomezí egyptských a chetitských zájmů. Na základě smluv (podepřených dynastickými *sňatky) patřil do výsostné sféry *chetitské říše, udržoval však úzké styky i s *Egyptem. (Jana Součková, Jan Heller)

amygdala, -ae, f.:

1. mandle;

2. **nucleus amygdalae*.

amygdalární komplex, **nucleus amygdalae*.

An, sumersky též „nebesa“; Anum, Anu, akkadsky; sumerský a babylonský bůh nebes. Klínopisný znak používaný pro zápis jména tohoto *boha může mít rovněž význam *dingir* (sumersky), *ilu* (akkadsky), tj. „bůh“, a je používán jako tzv. determinativ (*sémantický indikátor) před jmény ostatních bohů. An je nejvyšším bohem sumerského i akkadského *panteonu, zosobněním nebes. Jeho manželkou je v sumerské *mytologii bohyně Uraš, „Země“, která je od starobabylonského období (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) nazývána častěji Ki. V akkadské mytologii je jeho manželkou bohyně Antum, jejíž jméno bylo vytvořeno druhotně jako forma ženského rodu od vlastního jména Anu. Podle *mýtu o Povýšení Inanny se Anovou manželkou stala bohyně *Inanna poté, co byla uvedena v hodnost Antum. Podle akkadského *mýtu **Enúma eliš* (*kosmogonie) je Anu synem Anšara a Kišary. An je pokládán za otce celé řady bohů, *Enlila, *Iškura, Martua, a bohyň, Inanny, *Baby, Gatumdu, Nisaby, Nin’insiny atd. Je rovněž stvořitelem *démonů, „Sedmibožstva“ *Sebettu a všech

bohů Anunna. An je typem „boha odpočívajícího“, lidem vzdáleného, jeho rysy jsou v mytologických příbězích nezřetelně vykresleny, jeho nejvyšší postavení v panteonu mu však nebylo nikdy upíráno, i když ve sféře mytologie a *kultu byl co do významu předstížen svým synem Enlilem. V akkadském mýtu *Enúma eliš* sehrává poněkud neslavnou úlohu, když se musí vrátit s nepořízenou z výpravy proti běsnící Tiamatě, k níž byl vyslán svým otcem Anšarem. Pokud vůbec An bere lidstvo na vědomí, chová se vůči němu většinou nepřátelsky. Svě dceři Inanně dává nebeského býka, který má být nástrojem její pomsty na *Gilgamešovi, tvoří a vysílá proti lidem zlé „Sedmibožstvo“ Sebettu, bohyni Mámítu, nesoucí jim smrt, i ženského démona Lamaštu (*démoni). Anu byl uctíván od nejstarších dob až do období seleukovského (4.–1. století př. n. l.), kdy jeho kult dosáhl posledního rozkvětu. Hlavním kultovním střediskem boha Ana bylo *město *Uruk, v němž se nalézal jeho chrám *Eanna (sumersky: „dům nebes“), rovněž byl uctíván v *Uru, *Nippuru a dalších městech. Jeho *symbolem byla „rohatá tiára“, jejíž vyobrazení se dochovalo na středobabylonských a novobabylonských hraničních kamenech (*kudurru), jeho zvířetem byl býk, jeho posvátné číslo bylo 60. (Jiří Prosecký)

An Lu-šan (8. století), čínský *generál turkického původu; oblíbenec *císaře *Süan-cunga a jeho milostnice *Jang Kuej-fej. Postupně získal nejvyšší vojenskou moc na rozsáhlém území a roku 755 rozpoutal povstání, které v základech otřásl *impériem dynastie *Tchang. O dva roky později byl zavražděn vlastním synem An Čching-sünem, který se sám prohlásil císařem. (Jaroslav Malina)

anabaptisté, *novokřtění.

anabáze (z řečtiny: *anabasis* [*ana*, „vzhůru“, *bainó*, „kráčím“], „pochod vzhůru [od mořského pobřeží do vnitrozemí]“), vojenský pochod zpravidla doprovázený *boji; pojem pochází z názvu spisu *Anabasis* (Anabáze, 7 knih, česky *Anabaze*, 1974) řeckého spisovatele a historika *Xenofóna (asi 430–asi 353 př. n. l.), v němž popsal tažení 10 000 řeckých vojáků v *Malé Asii od roku 401 př. n. l. V obecném významu jde o dlouhou a spleťitou cestu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

anadiogeneze (z řečtiny: *ana*, „na, vzhůru“, *dia-*, „přes, skrz, napříč“, *genesis*, „zrození“ „geologická přeměna z kypré hmoty do pevné formy“) [tafonomie], druhá fáze *diogeneze, která spočívá v hlubokém pohřbení, při němž dojde k zhutnění a zpevnění *kostní tkáně (převažují anorganické chemické reakce). (Michaela Zelinková)

Anáhítá, ženské božstvo *mazdaismu. V **Avestě* je spojována s vodami, *láskou a válečnictvím. V *řecké mytologii je ztotožněna s *Artemidou, jindy s *Afrodítou. (Jaroslav Malina)

Anahuac („Blízko vod“), nahuaské označení mexické náhorní plošiny rozkládající se v centrálním Mexiku v průměrné nadmořské výšce 2 000–2 200 m, obklopené tisícovými až pět tisícovými horskými vrcholy (*Ixtlaccíhuatl, *Popocatépetl). V předkolumbovském období protkána hustou sítí řek a jezer (Chalco, Texcoco), na jejichž březích se rozkládala celá řada *měst (*Azcapotzalco, *Chalco, *Tenochtitlán, *Texcoco, *Xochimilco a další). Z bohatě členěného hydrografického systému se dodnes dochovaly jen nepatrné zbytky. Původně jméno oblasti kolem jezer v mexickém údolí. *Aztékové jím později označovali celou svoji říši, rozkládající se mezi Atlantským a Tichým oceánem, jižní hranicí dnešních USA a jihem dnešního Mexika. (Oldřich Kašpar)

Anakreón z Teu v Malé Asii (2. polovina 6. století až začátek 5. století př. n. l.), řecký lyrický básník, dovršitel řecké jednohlasé (monodické) lyriky. Žil na dvoře samského *tyrana *Polykrata a později u Peisistratových synů v Athénách, zemřel v 85 letech. Tvořil půvabné a vzletné písně o lásce, mládí, vínu. Jeho tvorba se stala natolik oblíbenou, že pozdější autory vybízela k hojnému napodobování. (Marie Pardyová)

Anakreonteia, sbírka šedesáti dvou lyrických básní napodobujících Anakreontův styl, z nichž nejstarší jsou z 1. století př. n. l. Uspořádána byla v době římské. V *novověku měla

vliv například na tvorbu *Ronsardovu, *Goethovu nebo *Puškinovu. V českém prostředí pěstovali tento druh líbivé *poezie básníci na počátku národního obrození. (Marie Parodyová)

Anales de los Cakchiqueles, *letopisy, Cakchiquelské.

Anales de los Xahil, *letopisy, Cakchiquelské.

anální (z latiny: *ānus*, „řít, kruhový otvor“):

1. týkající se vývodu *konečníku, řitní; související s vyprazdňováním;

2. přeneseně vulgární. (Jaroslav Malina)

analogie (z řečtiny: *analogia*, „správný poměr, poměrnost, obdoba“):

1. obdoba, podobnost, shoda mezi netotožnými *objekty nebo *jevy zjišťovaná na základě jejich vzájemně podobných příznaků nebo některých společných charakteristik, *homoplazie;

2. [archeologie, antropologie aj.], souhrn postupů, které archeologie („archeologie jako celek je analogií“ – americký archeolog Kwang-chih *Chang v roce 1967), *antropologie a další vědy používají k *rekonstrukci minulých *společností. Jde o způsob dokazování, který předpokládá, že pokud předměty mají určité společné vlastnosti, budou mezi nimi i další podobnosti. Na základě známého se tedy pokouší určit neznámé. Většinu analogií považujeme za banální a používáme je automaticky (*kamenný hrot, *nádoba, *drticí kámen), jindy zaváháme, víceméně namátkou probíráme etnografickou literaturu, až nakonec končíme u známého dilematu mezi *funkcí a *stylem, praktickým a symbolickým předmětem. Ale i u předmětů na první pohled a obecně určitelných narazíme na problém při bližší *interpretaci: kamenný *hrot mohl být upevněn na *šípku, *oštěpu nebo ruční *zbrani, nádoba mohla být určena na vodu, potraviny, nebo posloužit jako tuková lampa, drticí kámen na rostlinnou potravu nebo *barvivo. V takových případech se obracíme k *trasologii a dalším empirickým *analýzám.

První analogie byly založeny na představě jednosměrného vývojového procesu, a proto se pokoušely o přímá srovnání žijících a pravěkých společností v jejich celistvosti. Tato koncepce, jež se nejdéle udržela v ruské marxistické *archeologii a *etnologii, vycházela z hypotézy evolucionistů (*evolucionismus), kteří se domnívali, že život současných „primitivních“ societ je přesným opakováním pravěkého chování a jednání a může proto přímočaře sloužit k jejich rekonstrukci. V dnešní době už málokdo pochybuje o tom, že *recentní „zaostalé společnosti“ prošly složitými proměnami a že etnografické údaje jsou pro pravěké rekonstrukce použitelné až po zevrubné kritice a srovnávání. Je zřejmé, že analogie je pouze prostředkem k *vysvětlení a že ani maximální podobnost srovnávaného se srovnávaným není zárukou podobnosti vlastností toho, čím srovnáváme s nepozorovanými nebo nepozorovatelnými vlastnostmi toho, co srovnáváme. Analogie samotná nás však nikdy neklame, protože nic netvrdí. To, co nás může klamat, je naše interpretace analogie, vysvětlení, *hypotéza, kterou jejím prostřednictvím získáváme. Například zjištění, že určitý počet vlastností předkolumbovských *kultur se shoduje s vlastnostmi zjištěnými ve starověkém Egyptě, je neotřesitelné (může se měnit jen jejich vzájemný poměr), problematické je jen vysvětlení tohoto faktu.

Dnes se analogie obvykle zaměřují na vybrané aspekty *technologií, funkcí a stylu konkrétních *archeologických nálezů. Některé analogie své původní interpretace testují za použití většího počtu příkladů z různých společností. Přesto stále přetrvává značné nebezpečí omylu. *Funkcionalistická archeologie a antropologie argumentuje tím, že kultury jsou nikoli náhodným propojením jevů, ale jejich *integrací, přičemž vzájemné ovlivňování jevů lze vědecky předvídat. Tento přístup vyplývá z *procesuální archeologie, s jejím důrazem na vztah *adaptace a *kulturních systémů. Nejzřetelněji je funkcionalistické myšlení patrné ve způsobu, jak archeologové vybírají analogie z etnografického materiálu: analogie sice nabízí několik *variant současně, ale funkcionalisté vybírají takovou, která co nejvíce připomíná archeologickou situaci svým prostředím, výživou a technologií a která je v čase i prostoru původní archeologické situaci nejbližší. Lewis Roberts *Binford zdůraznil základní problém

těchto analogií: žijící systémy jsou dynamické, *archeologický záznam je statický. Vědec a jeho společenské prostředí mu sice určitou dynamiku navrácí, ovšem v rovině sobě vlastní. „Archeologický záznam je současný,“ píše Binford. „Existuje dnes, se mnou, a každé pozorování, které na něm provedu, je současné pozorování.“ Jakmile přestala působit energie oživující kulturní systém, nastupují statické podmínky. Obsah archeologického záznamu je komplexní systém vytvořený jak zemřelými lidmi, tak následnými mechanickými silami, takzvanými formačními procesy. Tato teorie, označovaná jako „aktualistická“, tedy hledá zprostředkování mezi statickým a dynamickým, jak to vyjádřil Binford, případně mezi archeologickým materiálem a chováním, jak to hlásá *behaviorální archeologie Michaela Schiffera. Aktualistická proto, že tyto vztahy zkoumá v jediném časovém rámci, který máme k dispozici – v současnosti, a to tak, jak ji definuje naše západní kultura.

Na základě analogie tvoříme určitou hypotézu. Tak například zjistíme *naleziště s velkým množstvím podobných předmětů. Prostřednictvím mnoha dílčích analogií k naší osobní a literární, etnografické a archeologické zkušenosti zjistíme, že jsou například možné tyto hypotézy: I.a) uložení (tezaurace) pro případ *války, b) uložení z kultovních důvodů, c) uložení z pouhých skladištních důvodů, d) uložení uloupených předmětů, e) poklad kupce, II.a) provenience místní, b) provenience externí, III.a) vznik postupný, b) vznik současný. Každá tato dílčí hypotéza je testovatelná dílčími indikátory založenými na analogiích (například původ surovin, počet obyvatel, nález peněz a zámků). Celková hypotéza musí pak slučovat dílčí hypotézy tří uvedených kategorií (I–III). Například z kombinace Ic, IIa, IIIb vyplývá tvrzení, že v daném prostoru bylo patrně výrobní středisko. Tuto celkovou hypotézu pak musíme opět testovat jinými indikátory. Zjišťujeme, že máme indikátory, které hypotézu potvrzují a indikátory, které ji nepotvrzují. Ty lze rozdělit na ty, které se k dané hypotéze nevyjadřují, jsou neutrální, a na ty, které s ní slučitelné nejsou. Hypotéza je verifikovatelná tím více, čím méně neutrálních indikátorů zahrnuje, aniž by existovaly indikátory s ní neslučitelné; a tím spíše, nakolik je slučitelná (slouží sama jako indikátor) s dalšími hypotézami o jiných artefaktech zkoumané oblasti. (Jaroslav Malina)

anály (z latiny: *annālēs*, „letopisy, anály, seznam událostí podle jednotlivých let; kronika“), letopisy, původně roční záznamy pontifiků (*pontifex), historické záznamy líčící události v časovém sledu bez ohledu na vnitřní souvislosti. Díky své povaze se staly důležité pro *datování událostí, staveb či uměleckých děl a často sloužily jako podklad pro *kroniky. Anály pocházely ponejvíce od anonymních autorů, analistů a zpravidla na nich pracovalo několik generací. U nás vznikaly nejčastěji v *klášterech a při *kapitulách, doložené jsou od 11. století (při katedrálních *kostele sv. Víta v Praze nebo v klášteře Hradisko u Olomouce). První analisté působili již v polovině 3. století př. n. l. (obvykle začínali založením *Říma). Anály byly psány zprvu v *řečtině, poté v *latině. (František Čapka)

Anály z Cuauhtlánu (2. polovina 16. století; tiskem poprvé 1885), *anály podávající seznam toltéckých a aztéckých vládců a popisující příchod *Chichimeků – „*barbarů“ ze severu. (Oldřich Kašpar)

analytická archeologie, *archeologie, analytická.

analytické zpětné křížení, *křížení, analytické zpětné.

analýza (z řečtiny: *ana-lyó*, „rozvazuji, rozpouštím“), rozbor, zejména jako obecná *metoda zkoumání jednotlivých složek a vlastností nějakého předmětu, jevu, činnosti; myšlenkové nebo faktické rozkládání jednoho na mnohé, celku na základní součásti, děje na *akty, a hledání příčiny a souvislosti mezi nimi. (Jaroslav Malina)

analýza hlavních komponent (anglicky: *Principle Components Analysis*, zkratka: PCA), vícerozměrná (multivariátní) statistická *metoda ze skupiny tzv. faktorových analýz. Slouží k snížení počtu proměnných a tím k zjednodušení *struktury zkoumaných numerických dat. Původní počet X proměnných je v analýze transformován do tzv. hlavních komponent, které jsou lineárními kombinacemi původních proměnných. Tyto komponenty jsou získány rigidní

rotací *systému souřadnic definovaného původními proměnnými tak, aby osa první hlavní komponenty mířila ve směru maximální *variance; jinými slovy, první hlavní komponenta vysvětluje největší podíl celkové proměnlivosti. (Rigidní rotací rozumíme takovou rotaci, při které se nemění úhly mezi souřadnicemi, z čehož plyne, že jednotlivé komponenty jsou na sobě nezávislé.) Počet transformovaných proměnných Y je stejný jako počet původních proměnných (X), nicméně počet komponent, které bereme v úvahu, je zpravidla mnohem nižší (obecně platí, že smysl mají pouze ty komponenty, které vysvětlují alespoň tolik *variability, jako proměnné původní). Vedle snížení počtu proměnných slouží PCA také jako statistická metoda pro průzkum struktury a vzájemných vztahů souboru numerických dat (podobně *analýza, diskriminační, *analýza, faktorová). (Miroslav Králík, Miloš Macholán, Petra Urbanová)

analýza nižšího rozlišení, *Low Power Approach.

analýza politiky (anglicky: *policy analysis*), moderní subdisciplína *politologie, zkoumající „obsah (*what*), determinanty, důvody, příčiny (*why*) a účinky, výsledky a souvislosti (*what difference it makes*) státní politiky“, respektive aktivity politických aktérů a *institucí (Fiala, 1995: 137). Snaží se tak o komplexní pohled na tvorbu politických rozhodnutí; jako taková zasahuje do všech dimenzí pojmu politika (*model politiky, trojdimenzionální), přestože hlavní důraz klade na obsahovou respektive materiální stránku (*policy*). (Pavel Dufek)

analýza pracovních stop, *trasologie.

analýza relativních varp (anglicky: *Relative Warp Analysis*), vícerozměrná statistická metoda, která připomíná *analýzu hlavních komponent. Snižuje množství proměnných potřebných k popsání tvarové změny a umožňuje prozkoumat strukturu zkoumaného souboru a vzájemné vztahy tvarových proměnných. Vstupní data mají charakter *matice kovariancí *dílčích varp. Původní počet dílčích varp je transformován do *relativních varp, které jsou jejich lineárními kombinacemi. Stejně jako hlavní komponenty jsou relativní varpy získány tak, aby osa první relativní varpy směřovala ve směru největší variance v souboru. Nastavením hodnoty parametru alfa (α) v analýze lze položit důraz na globální ($\alpha > 0$) nebo lokální ($\alpha < 0$) tvarové změny. Nulová hodnota parametru alfa klade stejný důraz na lokální i globální tvarové změny a výpočet relativních varp se matematicky shoduje s analýzou hlavních komponent. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza vlastních tvarů (anglicky: *Eigenshape Analysis*), jedna z *metod analýzy obrysů, která zkoumá tvarovou variabilitu na základě *analýzy hlavních komponent. Obrys každého zkoumaného objektu je nejdříve popsán vícerozměrným vektorem a poté jsou vektory všech objektů v souboru analyzovány *analýzou hlavních komponent na principu *kovarianční matice. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza vyššího rozlišení, *High Power Approach.

analýza, antrakotomická, determinace zuhelnatělých dřev z *archeologických nálezů pomocí mikroskopických metod. Antrakotomická analýza je velmi blízká *xylotomární analýze. (Martin Hložek)

analýza, bayesovská (Bayesova analýza), statistická *metoda, kombinující věrohodnost (anglicky: *likelihood*) shromážděných dat s tím, co o nich a priori předpokládáme, což vyjadřujeme pomocí apriorní pravděpodobnosti. Touto pravděpodobností může být nějaká dříve zjištěná *konkrétní veličina, častěji se však jedná o náhodnou hodnotu vybranou z předem zvoleného statistického rozdělení. Právě použití apriorní pravděpodobnosti je vzhledem k její subjektivnosti předmětem sporů. Výsledkem bayesovské analýzy je aposteriorní pravděpodobnost, která je vypočtena na základě rovnice, definované roku 1763 anglickým matematikem Thomasem Bayesem. Přesto začala být tato metoda více používána až od 90. let 20. století, v současnosti však její popularita i aplikační šíře roste. (Miloš Macholán)

analýza, diskriminační (anglicky: *Discriminant Analysis*, zkratka: DA; také „analýza diskriminačních funkcí“), vícerozměrná (multivariační) statistická *metoda, která dovoluje oddělit (diskriminovat) dvě nebo více předem definovaných skupin na základě většího počtu zvolených proměnných. Každé proměnné je přiřazena váha, která určuje její význam v procesu diskriminace. Metoda současně umožňuje zařadit nové *objekty do *systému (identifikovat skupinu) na základě pravidla vytvořeného v procesu diskriminace. V současné době se v *antropologii používá například při určení pohlaví na základě kostry. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza, faktorová (anglicky: *Factor Analysis*, zkratka: FA), vícerozměrná (multivariační) statistická *metoda, která patří do stejné skupiny jako *analýza hlavních komponent, s níž bývá často zaměňována. Podobně jako u analýzy hlavních komponent je výsledkem snížení počtu proměnných a zjednodušení *struktury zkoumaných numerických dat. Výsledkem analýzy je počet tzv. faktorů (Y), který je výrazně menší než počet původních proměnných (X). Rozdíl oproti analýze hlavních komponent je především v tom, že faktorová analýza dokáže v datech najít faktor (faktory), který (které) je (jsou) příčinou variability dat. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza, Fourierova (anglicky: *Fourier Analysis*, také „harmonická analýza“ nebo „spektrální analýza“), jedna z *metod analýzy obrysů. Fourierova analýza je použitelná univerzálně pro studium jakýchkoli tvarů, které lze popsat konturou v dvourozměrném i třírozměrném prostoru. Prostorová informace o tvaru *objektu je zaznamenána pomocí souřadnic dostatečného množství bodů kontury a poté je Fourierovou transformací převedena do série opakujících se matematických výrazů, tzv. harmonických proměnných, jejichž základem jsou goniometrické funkce sinus a kosinus. Každá harmonická proměnná je vážena Fourierovým *koeficientem, který svou hodnotou udává příspěvek dané harmonické proměnné do celkového tvaru objektu. Přínos harmonických proměnných je aditivní. Platí, že čím více harmonických proměnných je při popisu použito, tím přesnější je výsledný popis nepravidelného tvaru. Výstupem Fourierovy analýzy jsou Fourierovy koeficienty, fázový úhel a amplituda. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza, Fourierova eliptická, modifikovaná forma *Fourierovy analýzy, vhodná pro analýzu komplikovanějších *tvarů, u které je každý Fourierův *koeficient vyjádřen parametricky v systému x, y (případně z) souřadnic. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza, Fourierova tradiční, klasická forma *Fourierovy analýzy. Na rozdíl od *eliptické Fourierovy analýzy ji nelze aplikovat na složitější nepravidelné tvary, u kterých dochází například ke křížení průběhu zkoumané kontury. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza, funkční, studium morfologických aspektů artefaktů založené na sledování mechanických a chemických změn *nástroje a principu vzniku *pracovních stop, na základě čehož je možné určit specifické *funkce nástrojů. K analýze se užívají tzv. *LPA, *HPA, SEM (rastrovací elektronový *mikroskop) a další metody pozorování za použití různých optických přístrojů (mikroskopů). Základním výsledkem funkční analýzy je rozčlenění nástrojů do kategorií podle jejich předpokládané funkce (nikoli pouze určení *konkrétní funkce jednotlivého nástroje); dále se zkoumají vícečetná použití nástrojů k různým činnostem, k nimž nemusel být nástroj *primárně vyroben.

*Klasifikace a hodnocení funkčních stop může osvětlit aktivity, které probíhaly na pravěkých *lokalitách a může pomoci vyvodit obecnější závěry v rámci archeologické a antropologické *rekonstrukce života pravěkých populací, a to i v rovině teoretické. Konvenční *systémy morfologické klasifikace artefaktů jsou založeny na vyhodnocení vztahů mezi *tvarem nástroje a jeho funkcí, z čehož je následně vyvozena skutečná funkce nástroje (viz též *dynamika života nástroje). Některé závěry však mohou být zavádějící: archeologové identifikovali funkce, které mohly být prováděny několika současnými, ale tvarově odlišnými

nástroji, a naopak v etnoarcheologické evidenci (*etnoarcheologie) můžeme sledovat používání jednoho nástroje k rozličným činnostem. (Soňa Krásná)

analýza, genderová, analýza uplatňující koncept *gender jako jeden ze základních (konstitutivních) sociálních konstruktů a organizačních principů lidské společnosti, který se promítá do všech aspektů a úrovní společenského života. Genderovou analýzu lze uplatnit na třech úrovních: na úrovni individuální, na úrovni interakcí a na úrovni institucionální. Americká filozofka *feminismu Sandra Hardingová hovoří o třech aspektech genderu: genderovém *symbolismu, genderové struktuře a individuálním genderu, které odkazují na tři procesy, kterými se gender ve společnosti projevuje. Je důležité zdůraznit, že vztahy mezi jednotlivými úrovněmi jsou komplexní a je zde prostor pro rozpory a protiklady. (Petr Pavlík)

analýza, kanonická (anglicky: *Canonical Variates Analysis*, zkratka: CVA), vícerozměrná (multivariátní) statistická *metoda příbuzná *analýze hlavních komponent a *analýze diskriminační. Dovoluje rozdělit dvě a více předem definovaných skupin na základě většího počtu zvolených parametrů. Stejně jako *diskriminační analýza i kanonická analýza odděluje skupiny tak, aby byla maximalizována proměnlivost mezi nimi a současně minimalizována variabilita v rámci těchto skupin (tato transformace způsobí, že původně vzájemně kolmé souřadnice nadále nesvírají pravé úhly, čímž se liší od *analýzy hlavních komponent). Na rozdíl od diskriminační analýzy kanonická analýza nepracuje s jednotlivými *objekty, ale se skupinovými průměry, a neposkytuje informaci o podílu jednotlivých proměnných na rozdělení skupin. Podobně jako v analýze hlavních komponent jsou výsledkem nové proměnné, které jsou lineárními kombinacemi původních zvolených parametrů (Miroslav Králík, Miloš Macholán, Petra Urbanová)

analýza, obsahová, výzkumná *technika pro systematický a kvantitativní popis obsahu písemné nebo ústní *komunikace. Zjišťuje obsah sdělení, jeho autora, záměr a předpokládaný účinek na příjemce. (Jaroslav Malina)

analýza, Prokrústova, *analýza, prokrústovská.

analýza, prokrústovská (také Prokrústova analýza, prokrústovská superpozice, Prokrústova superpozice, Prokrústova transformace), superpoziční *technika založená na metodě nejmenších čtverců. Spočívá ve změně *velikosti, posunutí a rotaci *objektů definovaných konfigurací *význačných bodů tak, aby byla minimalizována suma druhých mocnin rozdílů mezi souřadnicemi těchto bodů u jednotlivých superponovaných objektů.

Název této analýzy je odvozen ze jména attického lupiče Prokrústa, číhajícího na pocestné, které zval do svého obydlí k odpočinku. Tam je přiměl k ulehnutí na své kovové lože, a jestliže dotyčnému nešťastníkovi nohy přečnivaly, usekl je, pokud nedosahovaly k okraji, násilím je natahoval (srov. *Prokrústés). (Miroslav Králík, Miloš Macholán, Petra Urbanová)

analýza, prostorová [archeologie], *archeologický záznam zkoumaný pod zorným úhlem prostorových vztahů, a to nejméně ve třech rovinách: systém komunit v *krajíně, skupina *obydlí, jednotlivé obydlí. (Jiří A. Svoboda)

analýza, regresní, statistická *metoda používaná k určení míry závislosti populačního průměru závislé proměnné Y na nezávislé proměnné (nebo více proměnných). Vztah závislé a nezávislé proměnné může být lineární, logistický nebo jinak matematicky definovaný. Podle příslušného matematického modelu pak hovoříme o lineární regresní analýze, logistické regresní analýze apod. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza, sekundární (z latiny: *secundus*, „následující druhý“), *metoda využívající data z jiných výzkumů. Metoda poskytuje prostor pro nejrůznější *srovnávací metody. Nevýhodou je, že se neodhalí případné chyby předchozích výzkumníků, jejichž data jsou použita k analýze. (Jaroslav Malina)

analýza, tafonomická, identifikace a poměření účinků *tafonomických procesů a *činitelů, na základě identifikace či změření tafonomického projevu (Michaela Zelinková).

analýza, vlnková (anglicky: *Wavelet Analysis*), jedna z *metod analýzy obrysů. Základem je vlnková transformace, při níž je tvar zkoumané křivky porovnán s *tvarem známé a matematicky popsané *funkce (tzv. mateřské funkce), na různých úrovních rozlišení dané nastavením hodnoty frekvence. Má velkou perspektivu aplikace při analýze tvaru biologických *objektů, mimo jiné v *antropologii. Její využití je obdobné jako u *analýzy, Fourierovy. Umožňuje však přesnější lokalizaci změny tvaru. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

analýza, xylootomární, metoda rodového a druhového určování uhlíků a dřev z *archeologických nálezů. Patří ke standardním archeobotanickým postupům. Nálezy uhlíků a fragmentů nespáleného dřeva tvoří běžnou a často nápadnou složku nálezového fondu z *archeologických výzkumů. Jejich přítomnost je zjištěna i v případech, kdy jiné rostlinné zbytky (semena, plody, pyl) nejsou registrovány. (Martin Hložek)

anamnéza (z řečtiny: *ana*, „nahoru“, *mnéia*, „paměť, vzpomínka“) [medicína], předchorobí. Součástí vyšetřování, při němž se lékař dotazuje pacienta na onemocnění v jeho *rodině, na jeho dosavadní onemocnění a jejich *léčbu, na pracovní a sociální poměry. Anamnéza může v mnoha případech přispět k správné diagnóze. (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová, Lenka Vargová)

Ananaikjó, Náboženství tří a pěti, japonská synkretická škola, vzniklá počátkem 20. století. Její učení představuje *syntézu hlavních světových náboženských a etických učení – *taoismu, *buddhismu, *konfucianismu, *křesťanství a *islámu – na základě tradice *šintoismu. V současné době má tato škola více než 200 000 členů. (Jaroslav Malina)

anarchismus (z řečtiny: *an-arché*, „bez počátku, základu, vlády, řádu“):

1. odmítání nebo zlehčování jakéhokoli řádu, pořádku, *autority, disciplíny, stav tomu odpovídající, bezvládní – anarchie;

2. *ideologie požadující neomezenou *svobodu individua, usiluje o odstranění *státu a práva. Odmítá státní *instituce, protože *člověka ovládají a požadovanou svobodu mu neposkytují. Samosprávné útvary podle představ anarchistů mají být dočasné, odvolatelné, založené na dohodě. Anarchistické *hnutí bývá často spojeno s projevy *násilí. Podobně jako socialisté (*socialismus) mají stoupenci anarchismu optimistický *názor na *lidskou přirozenost a tvrdí, že všechna společenská zla jsou uměle vzniklá a nikoliv nutná. Anarchismus usiluje o osvobození od každé *vlády, násilí a politické autority, aby bylo dosaženo *rovnosti, *bratrství a co největší svobody všech lidí. Tuto svobodu lze také vyjádřit jako individuální *autonomii, tedy stav, kdy jedinec není podřízen rozhodování někomu jinému (tj. *politické autority), přičemž se předpokládá, že fakt legitimního fyzického donucení (*násilí, legitimní) spoludefinující moderní politickou jednotku – stát – již ze své podstaty hodnotu autonomie narušuje. Řešení klasické *demokracie v podobě většinového rozhodování, byť s respektem k odlišnému názoru menšin, považují anarchisté za nedostatečné.

Náznaky anarchistických tendencí se objevují již v antice (například u kyniků, kteří se zříkali vymožeností *civilizace, luxusu, nadbytku a politické moci), ve *středověku (mimo jiné u chiliastických reformátorů (*chiliasmus), jako byl například český filozof Petr Chelčický [asi 1390–asi 1460]) a v raném *novověku (u novokřtěnců, kteří tvrdě vystupovali proti třídním rozdílům a chtěli úplně zrušit *církev). Anarchistická hnutí se formovala kolem poloviny 19. století, a to zejména ve Francii, Španělsku, Itálii a Rusku. Vytvořily se dvě formy: individualistická a kolektivistická. Extrémně individualistický anarchistický postoj zastával německý filozof Max Stirner (1806–1865). Zasloužil se o rozšíření anarchismu také na americkém kontinentě. Zde tento směr reprezentovali autoři jako Henry David *Thoreau (1817–1862), Ayn Randová (1905–1982) a další. Ve 20. století se pak individualistická forma anarchismu rozvinula ve specifický směr tzv. anarchokapitalismu, zastoupeného autory jako Murray Newton Rothbard (1926–1995) či David Friedman (narozen 1945, syn Milona

*Friedmana). Podle těchto autorů je zcela deregulovaný trh schopen zajistit veškeré tradiční funkce státu, a to na základě dobrovolných transakcí, čímž by nebyla narušena ústřední hodnota individuální autonomie. V tomto smyslu se jedná o radikalizovanou formu *libertarianismu.

Základy kolektivistického anarchismu položil francouzský myslitel Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865). Propagoval spíše přerozdělení majetku ve prospěch celé *společnosti. Na základě systému vzájemných služeb (mutualismus) se měli lidé dobrovolně sdružovat do federací. Proudhonův anarchismus byl spojen se socialisticko-komunistickými představami a stal se součástí *dělnického hnutí. Významným představitelem kolektivistického anarchismu byl ruský ideolog Michail Alexandrovič Bakunin (1814–1876). V jeho pojetí se stal anarchismus revoluční ideologií. Snažil se ovládnout První internacionálu, dostal se však do sporu s Karlem *Marxem. Jejich *konfrontace skončila vyloučením Bakunina z této organizace roku 1872. Předním anarchistou, stoupencem *anarchokomunismu byl ruský *kníže Pjotr Alexejevič *Kropotkin (1842–1921). Kritizoval doktrínu *sociálního darwinismu, spojenou se jménem Herberta *Spencera, a snažil se ukázat, že nikoliv egoistické usilování o vlastní prospěch, ale naopak spolupráce a vzájemná pomoc jsou z hlediska vývoje lidského druhu předností (v jistém smyslu tak sociální darwinismus „postavil na hlavu“). Anarchismus ovlivnil i levicové křídlo v české sociální demokracii (*levice; časopisy *Pomsta, Revoluce, Volné listy*). Nejvíce se prosadil v severních Čechách (textilní dělnictvo), pronikl i do *kulturní oblasti (básník Stanislav Kostka *Neumann aj.).

Anarchismus se často spojuje s jinými názorovými proudy, jako jsou například *anarchosyndikalismus (propagace odborů a stávek, zaměření na svržení stávajícího pořádku), anarchopacifismus, pragmatický anarchismus (spojení s poznatky moderní vědy), anarchofeminismus, ekoanarchismus aj. Společně se tyto pozice řadí do tzv. radikálně-demokratického proudu (v politické teorii i v praxi sociálních hnutí), který má blízko k *antiglobalizačnímu, případně *alterglobalizačnímu hnutí, kladoucímu v době ústupu národního státu kromě jiného důraz na *hodnoty participace, decentralizace a rovnosti. Namísto revolučních idejí je dnes cílem jejich činnosti spíše nalézání autonomních (svobodných) prostorů v rámci existujících společností, byť masové demonstrace proti Mezinárodnímu měnovému fondu (MMF), Světové bance či G8 ukazují, že ani přímá protestní akce z jejich arzenálu nezmizela. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

anarchokomunismus (z řečtiny: *an-arché*, „bez počátku, základu, vlády, řádu“ a z latiny: *commūnis*, „společný, pospolitý, obecný“), směr v *anarchismu, který neprosazoval individuální teror (*terorismus) a upřednostňoval celospolečenský zájem před zájmem jednotlivců, zdůrazňoval agitaci a působení morálních faktorů. U nás se rozšířil počátkem 20. století, zejména mezi severočeskými horníky a částí pražské levicové inteligence (Stanislav Kostka *Neumann, Bohuslav Vrbenský). Vystupoval radikálně proti habsburské *monarchii (*Habsburkové), byl silně antimilitaristický (*antimilitarismus) a antiklerikální (*antiklerikalismus), angažoval se za práva českých menšin. Jeho stoupenci byli sdruženi v řadě skupin (*Česká anarchistická federace* – 1904, *Federace českých anarchistů-komunistů* – 1914). Část anarchokomunistů (v čele s Bohuslavem Vrbenským) se sloučila v roce 1918 s národními socialisty (Vrbenský se stal za národní socialisty i *ministrem), v roce 1923 však byla z České strany národně sociální vyloučena a roku 1925 splynula s *Komunistickou stranou Československa (KSČ). (František Čapka, Jaroslav Malina)

anarchosyndikalismus (z řečtiny: *an-arché*, „bez počátku, základu, vlády, řádu“ a z francouzštiny: *syndicalisme*, „odborové hnutí, odborářství“), vznikl koncem 19. století z úsilí o propojení základních teoretických a politických východisek *anarchismu s koncepcí odborového *hnutí; prosadil se na půdě evropských románských *zemí (Francie, Itálie, Španělsko), odkud se šířil do USA a Jižní Ameriky. Vycházel z učení Michaila Alexandroviče Bakunina (1814–1876) a Pierra-Josepha Proudhona (1809–1865), nejvýznamnějším

teoretikem byl Georges Eugène Sorel (1847–1922). Společnost si představoval jako společenství svobodných výrobců organizovaných do syndikátů; zásadně odmítal marxistické učení o *třídním boji, o proletářské *revoluci a o socialistickém státu. Základ politické organizace společnosti spatřoval v samostatných, samosprávně řízených podnicích. Hlavním nástrojem k dosažení tohoto stavu měla být stávka. Za nejvyšší formu dělnických organizací považoval odbory. (František Čapka, Jaroslav Malina)

anasazijská kultura, *kultura, anasazijská.

Anasaziové, tvůrci vyspělé indiánské kultury (*indiáni; *kultura, anasazijská), založené na kopaničářském *zemědělství a řemeslné výrobě. V období 500–1300 n. l. žili na náhorní plošině v severní části Mexika a v jihozápadní části USA – Mesa Verde (nyní národní park). Byli tvůrci skalních sídlišť, ve světě zcela ojedinělých. Po dlouhotrvajícím období sucha v letech 1278–1292 jich zbylo pouze několik tisíc a nakonec museli opustit svá skalní sídla, splynuli se sousedními indiánskými *etniky na území Mexika a jejich vyspělá kultura zanikla. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Anastasis (z řečtiny a latiny: *ana*, „na, vzhůru“, *stasis*, „vstání“), zobrazení zmrtvýchvstání *Ježíše Krista, v byzantském umění tzv. sestup Krista do předpekli, tj. motiv, kdy zahajuje zmrtvýchvstání všech *generací věřících (*anastasis panton*) tak, že z očištěného motivem *Háda spoutaného v řetězech osvobozuje *Adama a *Evu. (Jaroslav Malina)

anastáze, *Anastasis.

anastomosis, -is, f. [anatomie], spojení dvou kanálků, cév či nervů (**nervus*), komunikace. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

anastomosis Galeni, anastomóza Galénova – *anastomóza mezi *nervus laryngeus inferior* (větev **nervus laryngeus recurrens*) a *ramus internus *nervi laryngei superioris* na zadní straně hrtanu (**larynx*). (Ladislava Horáčková)

anastomosis magna, anastomóza Hallerova, spojka mezi **arteria colica media* a **arteria colica sinistra*, která se nachází v oblasti **flexura coli sinistra*. (Lenka Vargová)

anastomóza, **anastomosis*.

anastomóza, Galénova, **anastomosis Galeni*.

anastomóza, Hallerova, **anastomosis magna*.

anastomózy, kavokavální, spojky mezi oběma dutými žilami. Horní a dolní dutá žila (**vena cava inferior*; **vena cava superior*) jsou spojeny zvláštními žilními systémy, které jsou rozloženy po stranách *páteře: **vena azygos*, **vena hemiazygos* a **plexus venosi vertebrales*. Tyto žíly sbírají *krev z oblasti retroperitonea, zadní stěny břišní, mezižeberních prostor, páteře a ze zadního mediastina. Mají nedokonale vyvinuté *chlopně a umožňují proto průtok krve oběma směry. (Lenka Vargová)

anastomózy, portokavální, drobné spojky mezi řečištěm **vena portae* a oběma *dutými žilami. Za fyziologických podmínek jsou funkčně bezvýznamné. Při zvýšeném tlaku *krve v řečišti *vrátnicové žíly se tyto spojky rozšiřují a umožňují odtok krve z *vena portae* do dutých žil. Mohou být příčinou *varixů, případně krvácení. K portokaválním anastomózám patří: 1. Spojky v dolní části jícnu (**oesophagus*) a ve stěně žaludku (**ventriculus*) mezi *venae gastricae* (přítoky *vena portae*) a *venae oesophageae* (přítoky žil ústících do **vena cava superior*). 2. Podkožní spojky v okolí pupku, které jsou označovány jako „*caput Medusae*“. Oblast *vena portae* je napojena na žilní síť ve stěně břišní prostřednictvím **venae paraumbilicales*, systém dutých žil pomocí **venae thoracoepigastricae et venae epigastricae superficiales*. 3. Burowovy žíly jsou drobné spojky mezi paraumbilikálními žilami a žilní pletení kolem močového měchýře (**vesica urinaria*). 4. Spojky v oblasti konečníku (**rectum*). Z žilních pletení ve stěně konečníku je krev odváděna do portálního oběhu cestou **vena rectalis superior* a do systému dutých žil prostřednictvím **venae rectales mediae et inferiores*. 5. Retroperitoneální anastomózy (Retziusovy žíly) jsou spojky mezi některými přítoky *vena portae* (**vena lienalis*, **venae mesentericae*) a *retroperitoneálním systémem

dolní duté žíly (**venae renales*, **venae lumbales*). 6. Spojky mezi žilami jater (**hepar*) a *bránice (**diaphragma*). (Lenka Vargová)

anastrofa (z řečtiny: *ana*, „na, vzhůru“, *strofé*, „obrat“) náhlý převrat:

1. [geologie], v zemské kůře, například následkem zemětřesení, vrásnění;
2. [tafonomie], *katastrofa omezeného rozsahu, která má za následek masovou *mortalitu v dané oblasti (například erupce sopky, pád stropu jeskyně atd.); (Michaela Zelinková)
3. [lingvistika, literatura], obrácení obvyklého pořádku slov, inverze dvouslovného, respektive dvoučlenného spojení z důvodů rýmových, rytmických nebo aktualizacních. (Jaroslav Malina)

anathema (z řečtiny: *anathéma*, „to, co je vystaveno, tj. věnováno bohům a tedy nedotknutelné, znesvěcení vyvolá prokletí či jinou fatální odplatu“), prokletí (*anathema sit*, „budiž proklet“); jeden ze tří druhů *exkomunikace. (Jaroslav Malina)

Anatólie, původně označení severozápadní části *Malé Asie; po vzniku Turecké republiky (oficiálně však až od roku 1941) užíváno pro celé asijské území státu. (Jana Součková)

anatolské jazyky, *jazyky, anatolské.

anatomia, -ae, f., členění, rozdělování, *anatomie, tělověda.

anatomická pitva, *pitva, anatomická.

Anatomické muzeum profesora Karla Žlábka, výukové a muzejní zařízení

*Anatomického ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity (Brno). Anatomické muzeum představuje pro Anatomický ústav LF MU jeho základní součást a je vybaveno nejen základními výukovými preparáty, ale i preparáty zvláštními, které umožní zájemcům podrobněji se seznámit s *morfologií. Před úkolem vybudovat anatomické muzeum stál v roce 1919 první přednosta Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, profesor MUDr. et MVDr. h. c. Otomar Völker, když budoval Anatomický ústav v provizorní budově nové fakulty – v bývalých zeměbraneckých kasárnách na Úvoze 73 (dnešní budova Vysokého učení technického). Anatomický ústav byl relativně malý a tomu svou rozlohou odpovídalo také anatomické muzeum. Anatomický ústav během *druhé světové války prakticky zanikl a také jeho anatomické muzeum mělo podobný osud. Sbírkby byly převezeny do pražské německé lékařské fakulty anatomického ústavu profesora Gössera, kde byly zaevidovány a uloženy v depozitáři. Po válce byly Lékařské fakultě Masarykovy univerzity přiděleny nové budovy na Komenského náměstí 2 a na Joštově ulici 10 (bývalé budovy německé techniky). V uvolněné místnosti provizorní pitevny na Komenského náměstí bylo během prázdninového období instalováno na podnět profesora MUDr. et RNDr. Karla *Žlábka nové anatomické muzeum. Základem muzea se staly nepoškozené původní preparáty z muzea ústavu profesora Völker, které profesor *Žlábek převezl z Prahy zpět do Brna. Profesor Žlábek věnoval budování ústavu i anatomického muzea značné úsilí a se svými spolupracovníky zhotovil velké množství nových preparátů. Tím muzeum podstatně rozšířil a vytvořil základ pro bohatou a moderní sbírku anatomických preparátů, která je plně srovnatelná s jinými evropskými anatomickými muzei.

V současné době je zde vystaveno více než 600 *exponátů a preparáty jsou nadále průběžně doplňovány a rozšiřovány. Součástí expozice jsou i paleopatologické nálezy z výzkumů *Oddělení lékařské antropologie. Sbírkby anatomického muzea jsou rozděleny podle jednotlivých systémů, orientace v muzeálních sbírkách je proto snadná a studenti při samostudiu a při kontrole získaných poznatků naleznou potřebné informace. Anatomické muzeum slouží především výuce *anatomie pro studenty Lékařské fakulty MU, studentům antropologie *Přírodovědecké fakulty MU a odborníkům z klinické praxe. Anatomický ústav dává možnost seznámit se s bohatými sbírkami svého muzea také studentům jiných vysokých škol. Rovněž studenti středních škol mají možnost si v rámci organizovaných exkurzí doplnit vědomosti potřebné nejen při maturitě, ale také při přijímacích zkouškách na vysokou školu. Anatomické muzeum tak navštíví ročně stovky zájemců o medicínu z Česka i ze zahraničí.

Zásluhy Karla Žlábků o obnovení a vybudování nového anatomického muzea byly oceněny v roce 1992 při oslavách 90. výročí jeho narození, kdy bylo anatomické muzeum přejmenováno na Anatomické muzeum profesora Karla Žlábků. (Libor Páč)

Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity (Brno), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Ve druhé polovině 19. století sílily v české veřejnosti snahy o otevření druhé české *univerzity a intenzivně se připravovaly nové učitelské kádry, především na *Univerzitě Karlově v Praze. Boje o zřízení univerzity byly úspěšně završeny až po vzniku Československé republiky, kdy byla v roce 1919 v Brně otevřena *Masarykova univerzita a v jejím rámci Lékařská fakulta. Jedním z prvních učitelů na Anatomickém ústavu byl anatom Otomar Völker (1871–1955). Profesor Völker vystudoval Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, kde se již během studia aktivně zajímal o *morfologii a pracoval na Anatomickém ústavu profesora Jana Janošíka. Lékařskou fakultu však po promoci roku 1896 opustil, aby se věnoval praktické medicíně. Na výzvu profesora Janošíka se vrátil na Anatomický ústav Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze a v roce 1905 se habilitoval pro obor *normální a *srovnávací anatomie. V roce 1911 byl jmenován mimořádným profesorem a současně byl pověřen výukou anatomie domácích zvířat na Vysokých školách technických v Praze. Jeho pedagogické působení přerušila *první světová válka, kterou prožil jako vojenský chirurg. Po skončení *války se v roce 1918 vrátil na pražský anatomický ústav. V roce 1919, kdy byla v Brně otevřena Masarykova univerzita a Vysoká škola zvěrolékařská, byl Otomar Völker jmenován řádným profesorem a současně byl pověřen vedením anatomických ústavů obou škol. Ústav pro normální anatomii (kde byl rovněž umístěn Anatomický ústav Vysoké školy veterinární) byl provizorně umístěn v bývalých kasárnách na Údolní 73 (dnes č. 53). Profesor Völker se na úkor vlastní vědecké práce plně věnoval studentům Lékařské fakulty Masarykovy univerzity a Vysoké školy zvěrolékařské, položil solidní základy oběma ústavům a materiálně je vybavil (pítevní cvičení byla zahájena již koncem ledna 1920). V březnu 1939 odešel do penze a ústav převzal jeho žák profesor Karel Hora (1901–1942). Profesor Hora se však ve vedení ústavu neměl čas projevit. Záhy byly totiž české vysoké školy zavřeny, Hora byl pro odbojovou činnost zatčen a v roce 1942 v Mauthausenu popraven.

Po skončení *druhé světové války bylo celoživotní dílo profesora Völkerů v troskách. Profesor Karel Hora zahynul v *koncentračním táboře a Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity prakticky neexistoval. Profesor Völker se po zahájení obnovené činnosti Lékařské fakulty ve svých čtyřiasedmdesáti letech vrátil na pracoviště, aby se podílel na organizaci výuky. Současně byl pověřen výkonem funkce děkana fakulty, avšak jeho vysoký věk a zdravotní stav již plné zapojení do práce neumožňovaly. Na žádost vedení brněnské Lékařské fakulty přišel v roce 1945 na Anatomický ústav pražský profesor Karel *Žlábek a profesor Völker po nástupu nového přednosty odešel definitivně do výslužby. Profesor MUDr. et RNDr. Karel Žlábek byl v Brně pověřen vedením prakticky neexistujících ústavů *anatomie a *histologie a *embryologie; oba ústavy bylo nutno budovat znovu. Po skončení *války se teoretické ústavy navíc nemohly vrátit do původní budovy. Profesor Josef Podlaha (tehdejší děkan Lékařské fakulty Masarykovy univerzity) po dohodě s vedením Vysokého učení technického vyměnil budovy na Úvoze za budovy bývalé německé techniky. Pro Anatomický ústav si profesor Žlábek vybral přízemí v budově na Komenského náměstí 2 (v té době byly místnosti obsazeny československou armádou a ještě v červenci nebyl budoucí areál ústavu uvolněn). Profesor Žlábek se v počátku svého působení v Brně soustředil na přednáškovou činnost pro obrovské množství zájemců z přerušovaných předválečných ročníků a na zkoušení rigoróz. Během srpna a září opustila armáda prostory na Komenského náměstí a uvolněné místnosti mohly být postupně zabírány pro Anatomický ústav. Jako první byla zřízena studovna a provizorní pitevna, ve které studenti pitvali do konce letního semestru v roce 1946. Všechny místnosti bylo nutno adaptovat, aby vyhovovaly potřebám ústavu a aby

mohl být od zimního semestru 1946/1947 zahájen provoz v definitivních pitevnách. V uvolněné místnosti provizorní pitevny bylo instalováno *Anatomické muzeum. Současně s tím byly zprovozněny pomocné místnosti (kreslárna, fotokomora, laboratoře, operační sál, místnost pro laboratorní zvířata, ossarium, macerace, dílna). Významným přínosem ústavu bylo obnovení knihovny, do níž byly navraceny knihy původního ústavu, které byly přes válku uloženy v depozitáři Univerzitní knihovny. Adaptace ústavu se vlekly pro poválečný nedostatek stavebního materiálu a byly ukončeny až na jaře 1947. V té době se nově vybudovaný Anatomický ústav skutečně osamostatnil. Současně s obnovením Anatomického ústavu budoval profesor Žlábek i nový Ústav histologie a embryologie. Žlábkovy přednostenské povinnosti na histologii skončily až na jaře 1953, kdy do vedení ústavu nastoupil docent Karel Mazanec. Znovuzřízení obou ústavů a výuka všech morfologických předmětů si vyžádaly mimořádné úsilí a všechn čas profesora Žlábka. V relativně krátké době se mu přes řadu potíží podařilo z obou ústavů vybudovat příkladná pedagogická a vědecká centra. Profesor Žlábek plánoval v rámci Anatomického ústavu také založení Antropologického oddělení, což se mu však v té době nepodařilo. V poválečném období se kromě jiných úkolů objevila také naléhavá potřeba zajistit pro stovky posluchačů vhodnou studijní literaturu. Žlábkovy publikace *Přehled anatomie člověka* (1948), *Úvod do topografické anatomie* (1956), *Pitevni cvičení* (1948), *Histologie* (1946, 1949) a *Embryologie* (1946, 1949) se staly významnými učebnicemi pro generace studentů.

Karel Žlábek stál v čele Anatomického ústavu do svých 60. narozenin v roce 1962, kdy předal ústav profesorovi Přemyslu Poláčkovi (1921–1980). Přemysl Poláček vystudoval Lékařskou fakultu Masarykovy univerzity v Brně a v roce 1951 nastoupil na Anatomický ústav Vojenské lékařské akademie v Hradci Králové, kde se v roce 1960 habilitoval. V roce 1961 přešel na Anatomický ústav brněnské Lékařské fakulty a v roce 1962 byl pověřen jeho vedením. K rozvoji Anatomického ústavu přispěl především položením základů laboratoře elektronové mikroskopie a vybudováním muzea *rentgenové anatomie. Pro svou politickou činnost v letech 1968 a 1969 byl v roce 1970 zbaven vedení ústavu a 28. března 1972 byl nucen ve svých jedenapadesáti letech Anatomický ústav opustit. Až do své předčasné smrti v roce 1980 pracoval na Patologicko-anatomickém ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity jako technický pracovník se zákazem publikační činnosti.

V roce 1970 převzal vedení Anatomického ústavu profesor MUDr. Lubomír Malinovský, DrSc. (1931–1997) (po absolvování Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně v roce 1956 se stal odborným asistentem na Anatomickém ústavu). Profesor Malinovský stál v čele ústavu dvacet let. Vybuoval moderní oddělení elektronové mikroskopie, napsal kompletní učební texty anatomie a ústav se pod jeho vedením v přijatelně možné míře rozvíjel, mimo jiné i díky jeho silnému politickému postavení. V roce 1970 bylo na jeho návrh zřízeno v rámci Anatomického ústavu *Oddělení lékařské antropologie pod vedením tehdejšího docenta MUDr. Milana *Dokládala, CSc. Profesor Malinovský se po roce 1989 stal pro fakultu z politických důvodů nepřijatelný a v roce 1990 byl zbaven vedení ústavu. V roce 1991 odešel do důchodu a několik dalších let pokračoval ve výzkumné práci na univerzitě v Římě.

Vedení Anatomického ústavu převzal v roce 1990 profesor MUDr. Libor *Páč, CSc. Anatomický ústav byl po celou dobu své existence umístěn v provizorních, a proto nevyhovujících prostorách. Ústav profesora Völkerera byl na přechodnou dobu dvaceti let umístěn do kasáren, ústav profesora Žlábka byl v letech 1945–1998 v nevyhovujících podmínkách bývalé německé techniky na Komenského náměstí 2. V roce 1998 se Anatomický ústav přestěhoval do Bohunic, do areálu bývalého Výzkumného ústavu zdravotnické techniky, kde sídlil další tři roky ve svízelných provizorních podmínkách. V září roku 2001 byl otevřen zcela nový, moderní ústav, který svou koncepcí a vybavením plně

odpovídá novému století a tisíciletí. Je současně první moderní součástí nově budovaného Univerzitního kampusu Masarykovy univerzity.

V roce 2006 převzal vedení Anatomického ústavu profesor RNDr. Petr Dubový, CSc. Kontakt: Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, telefon: 549 491 332, www.med.muni.cz/anatomie/indexhtml. (Libor Páč)

anatomie (z řečtiny: *anatemnó*, „rozřezávám“), tělověda, jedna z morfologických disciplín, která se zabývá studiem *tvaru (struktury) živých organismů. Název pochází z řeckého slova *anatemnein* („rozřezávat“), poněvadž hlavní anatomickou metodou je pitva (**sectio*) mrtvého těla.

Historie anatomie je nedílnou součástí *historie celé *medicíny. První doložené poznatky o složení lidského těla sahají až do starověkého *Egypta, kde byly některé orgány poznávány při procesu *mumifikace mrtvých těl. *Zvyk mumifikovat mrtvé však nepřinesl starým Egyptanům detailní znalosti anatomie. Rozeznávali již sice celou řadu vnitřních orgánů, protože vyjímali obsah dutiny břišní i hrudní (kromě srdce, které nechávali na místě), postupovali však tak nešetrným způsobem, že nemohli postřehnout topografii orgánů v těle, ani jejich vzájemné vztahy. Nezáměr o podrobné studium lidského těla byl způsoben tím, že *medicína byla v této době pod silným vlivem *náboženství a *magie (usmiřování *bohů obětmi, *rituály a *zařikáváním), protože lidé věřili, že *nemoci byly bohy seslány na lidi jako následek provinění.

Mumifikace mrtvých těl měla přesto značný vliv na další rozvoj lékařské vědy. Za *vlády *Ptolemaiovců (vládli v Egyptě v letech 320–30 př. n. l.) dostali jejich řečtí lékaři v *Alexandrii povolení k systematickému studiu lidského těla; Ptolemaiovcům dovolili i pitvu těl mrtvých *otroků (a snad i živých zločinců), což bylo jinak pro *Řeky, uctívající a obdivující lidské tělo, nemyslitelné.

V období rozvoje *řecké civilizace začaly být *choroby považovány spíše za následek nerovnováhy v těle samotném, než za zásah bohů. Základem většiny lékařské praxe se stala teorie čtyř tělesných tekutin (krve, flegmy, žluté žluče a černé žluče), kdy se řečtí lékaři domnívali, že každá nemoc vzniká následkem narušení rovnováhy mezi těmito čtyřmi tekutinami. *Řekové věřili v rovnováhu nejen v lidském těle, dá se dokonce říci, že celá řecká společnost byla jakýmsi hledáním symetrie a *harmonie.

Největší zásluhy o rozvoj medicíny starověkého Řecka jsou připisovány *Hippokratovi (460–375 př. n. l.), který založil proslulou lékařskou školu, v níž vyučoval, že nemoc je přirozený stav a proces. V medicíně navázal na přírodní filozofii a humorální teorii (o šťávách v lidském těle), soudil také, že životospřáva a zdravé prostředí je základem *zdraví a tělesné harmonie. Stanovil rovněž etické požadavky na jednání lékařů (Hippokratova přísaha) a odmítl pověry a primitivní léčitelskou magii. Jeho vlastní práce a práce jeho žáků obsahuje *Corpus Hippocraticum* (Hippokratovský soubor, 58 spisů v 73 knihách), který se zabývá veškerým tehdejším medicínským poznáním – od anatomie, *fyziologie, chirurgie a podrobných kazuistik přes úvahy o lékařské praxi, vlivu životního prostředí na zdraví, až po stanovení prognózy onemocnění.

Za prvního skutečného anatoma v historii medicíny, jenž vzešel z řecké medicínské vzdělanosti, je možno považovat *Hérofila (335 př. n. l.–280 př. n. l.). Působil v alexandrijském *Múseiu, tehdejším středisku vzdělanosti, kde spolu se svým vrstevníkem *Erasistratem založili lékařskou školu. Hérofilos položil základy vědecké anatomie tím, že na základě pitev mrtvých těl objevil a pojmenoval řadu orgánů, například *prostatu a *duodenum (z řeckého „12 prstů“, což je délka dvanáctníku). Rozlišil také cévy od *nervů (**nervus*) a sensorické a motorické nervy, prostudoval míchu (**medulla spinalis*), *játra (**hepar*), slinivku břišní (**pancreas*), *mízní cévy, slinné žlázy (**glandulae salivariae*), pohlavní orgány (**organa genitalia*), oko (**oculus*) a jeho nervy. V lidském těle byly podle jeho *názoru hlavními pochody: trávení (s hlavním orgánem játry), zahřívání (s ústředním

orgánem srdcem), vnímání (podmíněné soustavou nervů) a myšlení (s centrem v mozku). Nervy si představoval jako trubice naplněné proudícím fluidem, podobně jako v cévách proudí *krev. Hérofilovy spisy se ale nedochovaly, ve zlomcích je však najdeme v odkazech v *Galénových spisech.

Hérofilův současník Erasistratos z Keu (asi 304–250 př. n. l.), řecký lékař a anatom, díky možnosti provádět pitvy mrtvých lidských těl v Alexandrii, prozkoumal stavbu srdce a zjistil, že jsou v něm čtyři jednocestné chlopně. Došel k názoru, že srdce je podobné svou činností pumpě – stroji, který byl v Erasistratově době novým *objevem. Erasistratos popsal také základní části mozku, na rozdíl od ostatních řeckých lékařů však nevěřil teorii čtyř tělesných tekutin.

V Alexandrii získal medicínské vzdělání také neznámější lékař *starověku – *Galénos z Pergamu (asi 129–asi 199), řecký lékař, anatom a filozof. Galénos se věnoval studiu medicíny a filozofie již od mládí, pracoval jako lékař v gladiátorské škole, působil rovněž v Římě, kde se věnoval výzkumné činnosti a lékařské praxi (kolem roku 196 se stal dokonce osobním lékařem císaře *Marka Aurelia a posléze i jeho syna Commoda). Galénos byl zakladatelem lékařské vědecké metodologie, tvůrcem prvního uceleného medicínského systému (v lékařských výzkumech navázal na svého předchůdce Hippokrata, zejména na jeho humorální teorii tělesných šťáv). Za centrum lidského těla Galénos považoval játra, která byla podle něj odpovědná za krvetvorbu a spolu s nimi srdce, které mělo sloužit jako zdroj tělesného tepla. Jako jeden z prvních lékařů soudil, že základem medicíny je anatomie – při veřejných pitvách zvířat dospěl (mimo jiné) k přesvědčení, že po anatomické stránce není rozdíl mezi tělem *člověka a tělem zvířete. Tento omyl se pak tradoval v medicíně po staletí, poněvadž Galénos, jako autor několika set vědeckých pojednání, která až do *novověku tvořila základ medicínských věd, byl v medicíně nezpochybnitelnou *autoritou.

K úpadku řecké vzdělanosti docházelo postupně; roku 272 v průběhu Aurelianovy *války proti palmýrské královně Zenobii vypukl požár v části Alexandrie, kde se nacházelo *Múseion a celá instituce včetně knihovny (*knihovna, alexandrijská) lehla popelem. Intelektuální tradice se však ještě podařilo obnovit a knihovna byla znovu vytvořena za pomoci fondů menší, přesto však dosti významné knihovny existující při Serápidově chrámu. V roce 389 však následovalo vydrancování a zničení celého Múseia i s knihovnou. Způsobili jej *křesťané na popud fanatického *biskupa Théofila. Instituci se však podařilo vzkřísit a v omezeném měřítku existovala a plnila svou funkci až do roku 643, kdy se Alexandria stala kořistí *Arabů a zbytky antické vědy tak posléze ovlivnily středověkou arabskou vzdělanost, která se zpětně stala zdrojem, přes nějž se tradice antické vzdělanosti vrátily do středověké Evropy.

K dílčím *pokrokům medicíny docházelo také v římské éře. V nejstarším období *města Říma, kdy se medicína omezovala prakticky jen na usmiřování bohů, spočívala především na tradičním lidovém léčitelství. V roce 293 př. n. l. však zachvátil město mor a podle historika Livia se *Římané obrátili o pomoc k řeckému bohu Asklépiovi (latinsky: *Aesculapius*). Poté, co mor zmizel, začali být řečtí lékaři stále více uznáváni a jejich vliv se projevil i v římské medicíně natolik, že se *léčení posléze stalo téměř výlučně jejich záležitostí, tento stav pak trval po několik staletí.

Řekové založili v Římě lékařské školy, které byly ovlivněny Hippokratovým učením. Lékaři se v nich dělili na tři hlavní skupiny: dogmatikové se snažili poznat podstatu nemoci a souhlasili s pitváním, jejich medicína se ale většinou omezovala pouze na teorii. Empirikové se spoléhali na zkušenosti s léčbou a pozorováním příznaků u nemocných. Třetí skupinou byli metodisté, kteří zastávali názor, že by se lékaři měli řídit jen několika jednoduchými pravidly, odmítali tak současně složité teorie i dlouholetou praxi. V roce 46 př. n. l. udělil Gaius Iulius *Caesar občanství všem *cizincům, kteří v Římě vyučovali svobodným uměním, což se týkalo i lékařů, z nichž byla většina otroky nebo propuštěnci. Získat skutečné lékařské

vzdělání bylo v té době obtížné, studenti byli odkázáni na poznatky, jež čerpali od lékařů, u nichž byli v učení. Z tohoto období pochází patrně také špatná pověst medicíny; svědčí o ní řada nápisů na *náhrobcích Římanů, v nichž je hlavním mottem – „zabil mne dav lékařů“.

Jedním ze soudobých spisů, o němž se mohl ve své praxi opírat vzdělaný římský lékař, bylo dílo *De medicina* (O medicíně). Napsal ji za vlády císaře Tiberia (14 n. l.–37 n. l.) encyklopedista Aulus Cornelius *Celsus (kolem 25 př. n. l.–kolem 50 n. l.). Osmidílná práce, která se ze starověku jako jedna z mála zachovala téměř neporušená, je nesmírně bohatým zdrojem poznatků o římské lékařské teorii a praxi.

V 5. století, po úpadku *římské říše, se středisko západní vzdělanosti přeneslo do hlavního města byzantské říše (již tehdy křesťanské) – do *Konstantinopole (dnešního Istanbulu). Galénovy názory se v této době staly dokonce součástí křesťanského církevního dogmatického učení, které k němu přidalo ještě myšlenku lidského *utrpení, jež bylo považováno za součást *lidské přirozenosti. Následkem tohoto propojení se pokrok v medicíně zastavil na více než jedno tisíciletí. Přesto se i v tomto období našla řada pozitivních věcí, z nichž nejdůležitější byla myšlenka křesťanského milosrdenství, která se projevila především v zakládání prvních nemocnic. Velkou úlohu proto ve středověku převzaly v medicínském vzdělávání *kláštery, které se staly nejen středisky péče o nemocné, ale také centry uchovávání, opisování a studia starých světských lékařských knih. Později začala do Evropy pronikat díla ze *Středního východu a ze Španělska a překladatelé lékařské literatury si osvojovali jim dosud neznámá díla starověkých učenců. Jedním z nejproslulejších byl benediktinský klášter Monte Casino (Itálie), kde se překládaly arabské lékařské rukopisy, které sem přinesl v roce 1072 Constantinus Africanus (kolem 1020–1087). Překládal z arabštiny díla arabských, židovských, řeckých a římských lékařů, především však Galénovy práce. Jeho dílem a pracemi jeho následovníků začalo znovuobjevování původních starověkých textů, ve kterém pak pokračovali humanisté (*humanismus) v době *renesance.

Mezi 11. stoletím a první polovinou 13. století se západoevropská společnost výrazně proměňovala. Vzrůstal počet obyvatel, rostla města a *obchod, zvyšovala se gramotnost a s ní i počet světských léčitelů. Římský císař Friedrich II. Štaufský (1194–1250) nařídil, aby všichni, kdo by chtěli praktikovat medicínu, museli projít zkouškami u salernských mistrů. Italské Salerno, které bylo ve styku jak s řeckým, tak i s arabsky mluvícím světem, bylo již v 10. století proslulé jako středisko lékařského umění, o 200 let později zde byla založena první lékařská škola. Titul doktor, ve významu lékař, zde byl poprvé úředně zaveden v roce 1180. Po roce 1194, kdy bylo Salerno vyplněno římským císařem Jindřichem VI., nejlepší lékařské kapacity odcházely a zakládaly nové lékařské fakulty. (Škola v Salernu byla uzavřena na příkaz císaře *Napoleona I. na počátku 19. století.)

Koncem dvacátých let 14. století vypukla epidemie *moru v mongolské poušti Gobi. Během jedné *generace se podél obchodních cest i během válečných *konfliktů rozšířila do celého *Starého světa. *Pandemie zahubila tehdy více než třetinu obyvatel Evropy. I pro laiky, kteří se v té době se smrtí setkávali velice často, se stala smrt něčím všedním. V tomto období se projevila především naprostá bezmocnost lékařů; jejich veškeré znalosti o nemocech se v případě moru ukázaly jako zcela nedostatečné a lékaři byli nuceni začít hledat nové cesty poznání.

S nastupující renesancí se proto i v medicíně prosadila zvědavost a akceptování nových myšlenek, pozornost se obracela k dílům starověkých lékařů a tyto tendence byly podporovány *vynálezem *knihtisku, který umožnil informační explozi. Byla opět vydávána a rozšiřována díla řeckých a římských klasiků v jejich původní podobě.

Koncem středověku prováděly lékařské fakulty znovu pitvy, tentokrát s církevním schválením. Obvykle seděl profesor přednášející anatomii na vyvýšeném místě a jeho asistent (*ostensor*) ukazoval místa na těle zemřelého, kde má být vedený řez. Vlastní preparace byla svěřena pomocníkovi, kterému se říkalo *demonstrator*. Tento postup změnil radikálně až

profesor boloňské *univerzity *Mondino dei Luzzi (asi 1275–1326), který sám pitval i demonstroval. Přestože jeho výklad byl ještě poplatný názorům Galénovým, *metoda výuky byla moderní a brzy pronikla i do výuky dalších lékařských škol. Jeho spis *Anathomia Mundini* (Mundinova anatomie, tiskem vyšla poprvé v roce 1475 nebo 1478) je považován za první moderní učebnici anatomie.

Velkou zásluhu o rozvoj moderní anatomie měli také renesanční umělci, kteří obdivovali přirozenost a krásu nahých lidských těl u antických *soch. Dospěli k názoru, že umělec musí znát nejen techniku malby, *zákony perspektivy, ale i anatomii, a proto považovali studium a znalosti anatomie za součást svého vzdělání. O aplikaci anatomických poznatků ve výtvarném umění se nejvíce zasloužili *Leonardo da Vinci (1452–1519), Albrecht *Dürer (1471–1528) a *Michelangelo Buonarroti (1475–1564). Leonardo da Vinci je navíc známý tím, že prostudoval celou řadu anatomických struktur a zasloužil se o mnoho zásadních anatomických *objevů. Věnoval se studiu vývoje *embrya, skladbě a tvaru jednotlivých svalových skupin, zkoumání systému nervového (**systema nervosum*), cévního (**systema cardiovasculare*), dýchacího (**apparatus respiratorius*) a *urogenitální soustavy. Cévy a dýchací cesty připodobňoval k větvím stromů nebo tokům řek, při vysvětlování činnosti srdce (**cor*) používal pojmy z hydrodynamiky a mechaniky. Zhotovil na 750 anatomických kreseb, z nichž některé jsou v detailech dokonce dokonalejší než pozdější kresby obsažené v díle Andree *Vesalia *De humanis corporis fabrica libri septem* (Sedm knih o stavbě lidského těla, 1543). Přestože akceptoval některé nesprávné názory Galény (například o cirkulaci krve), využíval Leonardo da Vinci ve svých dílech všechny nové prvky, plynoucí z využívání anatomie při zobrazování lidského těla. Jeho studie však tehdejší medicínu nemohly nijak ovlivnit, protože k jejich zveřejnění došlo až na konci 18. století.

Touha „spatřit sám sebe“ (*autopsia) vedla nejen u umělců, ale především u lékařů k dosud nebývalému zájmu o rozvoj základní anatomické metody – o anatomickou pitvu.

Rozšíření praktického provádění pitev lidského těla přispělo k tomu, že anatomové začali kriticky pohlížet na zakořeněná *dogmata svého učitele Galény a ve dvacátých letech 16. století se již objevila řada anatomických děl vyvracejících některé tradované Galény názory. Až zakladatel moderní anatomie, Andreas Vesalius (1514–1564), znovu oživil Galény anatomii způsobem, který ji současně překonával.

Vesalius vystudoval medicínu na pařížské lékařské fakultě, věhlas jako anatom však získal teprve během svého pobytu v Padově. Až do jeho příchodu (1537) zde pitvy neprováděli lékaři, ale chirurgové, poněvadž v té době ještě nebyla chirurgie považována za součást medicíny, ale jen za pouhé *řemeslo. Znovuobjevení Galénova díla „O anatomických procedurách“ přineslo anatomii větší pozornost a jejím důsledkem byl i zvýšený zájem mediků o její hlubší studium. Vesalius proto své dílo *Tabulae anatomicae sex* (Šest anatomických tabulek) z roku 1538, v němž byly obsaženy první odborné anatomické kresby, připravil zejména pro potřeby mediků. Když Vesalius v roce 1539 získal další zkušenosti a poznatky z preparací velkého množství těl popravených zločinců, napsal své stěžejní dílo *De humanis corporis fabrica libri septem*. Spis, který dokončil v roce 1542, byl o rok později vydán v Basileji jako jedno z nejvýznamnějších děl renesance. Kniha obsahovala přesné popisy *skeletu a svalové soustavy, nervového systému, krevních cév i vnitřních orgánů. Dílo *De humanis corporis fabrica libri septem* získalo na kvalitě také díky technicky dokonalým ilustracím Jana Stevena van Calcara (Giovanni da Calcar, 1499–mezi 1546 a 1550), zobrazujícím lidské tělo v přirozených polohách. Navíc Vesalius poskytl ve své knize jasné metodické pokyny pro provádění pitev; například zdůraznil, že vyučující anatomie musí také sám pitvy provádět, že to, co člověk spatří vlastním okem, má větší váhu než tvrzení jakýchkoli autorit, nebo že anatomie je základem veškeré medicíny.

I když Vesaliovo dílo nepřineslo žádné převratné objevy, znamenalo mezník v pohledu na jednotlivé tělesné struktury a stalo základním kamenem nového pojetí anatomie, založeného

výhradně na vlastním pozorování. Od té doby musely být všechny anatomické poznatky a představy testovány a ověřovány při pitvách mrtvých lidských těl.

Když se postupně Vesalius seznamoval s anatomii na základě preparace a jako první konfrontoval Galénovy názory s vlastním zkoumáním mrtvého lidského těla, stával se vůči dosud „nedotknutelnému“ Galénovi stále kritičtější. Došel k závěru, že Galén musel pitvat pouze mrtvá zvířata a také, že poznatky ze zvířecí anatomie nelze mechanicky přenášet na lidskou anatomii. V té době se již sice *kritika Galénových názorů objevila i v dílech dalších autorů, avšak Vesalius se jí věnoval jako první systematicky. Například mnohem kritičtější postoj než Vesalius zaujal vůči Galénovým anatomickým poznatkům polyhistor Michael *Servet (vlastním jménem Miguel de Villanova, 1511–1553). Servet odmítl Galénovy představy o průtoku krve průduchy v srdeční přepážce a vyslovil teorii o toku krve z pravé do levé části srdce přes plíce, kde také dochází k mísení krve se vzduchem. Popis plicního oběhu uveřejnil Servet v práci *Christianismi restitutio* (Obnova křesťanství, 1553), kde však jako hlavní část publikoval *kacířský pohled na svatou Trojici, za což byl v Ženevě v roce 1553 upálen.

Vesaliův spis *De humanis corporis fabrica libri septem* významně přispěl k rychlému rozvoji praktické anatomie, přestože obsahoval i chybná tvrzení. Některé Vesaliovy omyly uvedl na pravou míru Matteo Realdo *Colombo (ca 1516–1559) v díle *De re anatomica* (O anatomii, 1559), kritický postoj vůči Vesaliovu spisu zastával například ve svém díle *Observationes anatomicae* (Anatomická pozorování) z roku 1561 také Gabriele Falloppio (1523–1562). Falloppio přispěl nejen novými anatomickými poznatky (významné byly jeho popisy vnitřního ucha, *arteriae caroticae, svalových skupin hlavy, krku a okohybných svalů a zejména popis vejcovodů (*tuba uterina), které dodnes nesou v angličtině jeho jméno – Falloppian tubes, ale také opravoval chyby jak Galénova, tak Vesaliova pojetí anatomie.

Vesalius předčil své předchůdce svou přesností deskriptivní části, avšak o funkci a využití jednotlivých partií těla se již zmiňoval méně. Tento nedostatek se snažil napravit Girolamo Fabrizio d'Acquapendente (Fabricio nebo též Fabrice, 1533–1619). Fabriciovým nejdůležitějším přínosem anatomii byl spis *De venarum ostiolis* (O žilních chlopních) z roku 1603. Jeho přesný popis chlopní byl stěžejní pro pochopení mechanismu oběhu krve, což usnadnilo později objev krevního oběhu dalšímu významnému anatomovi – Williamu *Harveyovi (1578–1657).

I když po teoretické stránce zůstala anatomie v mnoha ohledech ještě značně konzervativní, nový přístup k pitvám a anatomické studie, které vznikly v průběhu renesance, významně rozšířily znalosti lékařů o stavbě lidského těla. Především zásluhou renesančních anatomů, původně opomíjený medicínský obor – anatomie, se postupně integroval mezi základní disciplíny akademické medicíny.

S dalším vědeckým a technickým pokrokem, jehož mezníkem se pro anatomii stal především objev *mikroskopu (zkonstruovali jej kolem roku 1600 tři nizozemští optici – Hans Jansen, jeho syn Zacharias Jansen a Hans Lipperskey), se anatomické znalosti posunuly až na úroveň *tkání a *buněk. Velkou zásluhu na těchto objevech měl nizozemský přírodovědec a vynálezce Antoni van *Leeuwenhoek (1632–1723), který kromě výroby jednoduchých mikroskopů popsal i řadu bezobratlých živočichů, objevil červené krvinky, studoval mikroskopickou stavbu *nervů, *svalů, *kostí, *zubů i *vlasů, rozlišil i lidské *spermie. Nizozemský anatom Regnier de *Graaf (1641–1673) a ve stejné době i Dán Niels Stensen (též Nicholas Steno, 1638–1686) popsalí poté na povrchu *vaječnicků zvláštní měchýřky se zralým vajíčkem, které byly později pojmenovány „Graafovy folikuly“. Graaf se stal zakladatelem „ovistického učení“ a s „homunkulisty“, kteří za skutečný zdroj *života považovali spermie, vedl diskuse o lidském embryu. Později patřil k průkopníkům mikroskopie například Friedrich Gustav Jacob Henle (1809–1885), jehož jméno dodnes nese „Henleova klička“ u ledvinných tubulů. Základy moderní *histologie položil Josef Jacob

Lister (1786–1869), otec proslulého chirurga a objevitele aseptické techniky Josepha Listera, společně s Thomasem Hodginem (1798–1866) v roce 1827.

Lékaři se také začali zabývat porovnáváním chorobných známek u žijících pacientů a jejich korelátů nacházených na tkáních a na orgánech při pitvách zemřelých. Z *normální anatomie se tak začala odštěpovat *patologická anatomie, o jejíž rozvoj se zasloužil svým dílem *De sedibus et causis morborum per anatomen indagatis* (O místech a příčinách nemoci anatomicky zjištěných) z roku 1761 Giovanni Battista Morgagni (1682–1771), profesor anatomie v Padově a vůdčí osobnost italské anatomie.

Do dějin anatomie se také významně zapsali další lékaři jako byl například Marcello *Malpighi (1628–1694), který ve svém díle *De pulmonibus epistolae* (Listy o plicích) popsal krevní vlásečnice (chybějící článek v Harveyově popisu krevního oběhu), ve spise *De lingua* (O jazyku) popsal *strukturu *jazyka a *chuťové pohárky, v díle *De externo tactus organo* (O zevním hmatovém orgánu) popsal roku 1665 hmatové senzory kožních papil, zabýval se také strukturou bílé hmoty v *centrální nervové soustavě (*CNS) (*De cerebro* – O mozku), ve spise *De viscerum structura* (O stavbě vnitřností) z roku 1666 dokázal, že *žluč je vytvářena v játrech a že *ledviny plní funkci jakéhosi filtru. Jeho jméno nesou například Malpighio tělíška (*corpusculum renale*) v *ledvinách.

Důležitou součástí studia lidského těla byl rovněž výzkum nervového systému, kterému se věnovali například Jacob Benignus Winslow (1669–1760), německý lékař Samuel Thomas von Sömmerring (1755–1830) (zasloužil se o klasifikaci hlavových nervů), Petrus *Camper (1722–1789) a především Robert Remak (1815–1865), který se zabýval *axony nervových buněk (zejména u *sympatiku) a vrstvami *mozkové kůry. Výzkum nervové tkáně prováděl také jeho současník Jan Evangelista *Purkyně (1787–1869), profesor fyziologie působící v Praze a ve Vratislavi. Popsal například buňky mozečku (později dostaly jeho jméno), strukturu nervových buněk a konečnou část převodního nervového systému srdce. Výsledky těchto prací a studií dalších anatomů později shrnul ve své neurální teorii v roce 1891 Heinrich Wilhelm Gottfried von Waldeyer-Hartz (1836–1921). Významnou podporu těchto studií znamenal objev nového barviva Camilla Golgiho (1843–1926) pro barvení tkání centrální nervové soustavy (sloučeninami chrómu a *stříbra), které pomohlo jasně zobrazit nervové buňky i jejich axony pod mikroskopem. S novou (neuronovou) teorií spojení nervových buněk vystoupil španělský histolog Santiago Ramón y Cajal (1853–1934). Spojení nervových buněk podle této teorie dostaly později název „*synapse“.

O nové vydání Vesaliovy práce se zasloužili nizozemský lékař a zastánce mechanistického výkladu nemocí Herman Boerhaave (1668–1738) a jeho žák Bernhard Siegfried Albinus (1697–1770). Albinus vydal i své vlastní spisy věnované kostem, svalům a změnám dělohy v průběhu *těhotenství, se skvělými ilustracemi. Mezi dalšími anatomickými atlasy vynikala *Osteographia* (Zobrazení kostí) Williama Cheseldena (1688–1752) z roku 1733, *Icones anatomicae* (Anatomické obrazy) z let 1743–1756 od švýcarského lékaře Albrechta von *Haller (1708–1777) a *Anatomia uteri humani gravidi tabulis illustrata* (Anatomie lidské dělohy v těhotenství v obrazech) Williama Huntera (1718–1783) z roku 1774. Jedna z nejznámějších a nejuznávanějších učebnic anatomie v celosvětovém měřítku je dosud *Anatomy of the Human Body* (Anatomie lidského těla), kterou napsal britský anatom Henry Gray (1825–1861); tato kniha je neustále doplňována a vydávána, nyní pod názvem *Gray's Anatomy*.

V průběhu 20. století dosáhla medicína za pomoci nejmodernějších technických vynálezů a nových metodik obrovského pokroku. Od objevu rentgenových paprsků počínaje přes CT vyšetření, magnetickou resonanci, magnetoterapii, endoskopická vyšetření, využití laseru při složitých operacích nervového systému apod., pokračuje překotný vývoj jednotlivých oborů medicíny až do dnešních dnů. Přesto, anebo právě proto se všechny medicínské obory (ale i

další obory studující člověka) stále vracejí a opírají o anatomické znalosti, neboť ty jsou, i v současnosti, pro poznání tělesné stavby člověka nezastupitelné.

Za celou dobu své historie nashromáždil obor normální anatomie takové množství poznatků, že je nezbytné jeho rozčlenění (podle užívaných metod studia lidského těla) do specifických podoborů. Nejobvyklejší je dělení na *anatomii antropologickou, *experimentální, *plastickou, *rentgenovou, *růstovou (anatomie dítěte), *anatomii srovnávací, *systematickou a *anatomii topografickou. (Ladislava Horáčková)

anatomie dítěte, *anatomie, růstová.

anatomie, antropologická, jedna z morfologických disciplín, která srovnává stavbu a *tvar částí těla i těla jako celku u většího počtu lidí jedné *populace nebo studuje rozdíly mezi různými populacemi. V podstatě jde o *srovnávací anatomii člověka. (Ladislava Horáčková)

anatomie, experimentální, jedna z morfologických disciplín, která se snaží o *vysvětlení stavby (*struktury) těla na základě uměle změněných podmínek na pokusných zvířatech. Přispívá zejména k pochopení vývojových změn. (Ladislava Horáčková)

anatomie, makroskopická, jedna z morfologických disciplín, která zkoumá *tvar a *strukturu živých organismů pouhým okem. (Ladislava Horáčková)

anatomie, mikroskopická, jedna z morfologických disciplín, která pro vyšetření *struktury živých organismů používá *mikroskop. (Ladislava Horáčková)

anatomie, normální, jedna z morfologických disciplín, která vyšetřuje *tvar a *strukturu zdravého organismu. Dělí se na: *anatomii antropologickou, *anatomii experimentální, *anatomii plastickou, *anatomii rentgenovou, *anatomii růstovou, *anatomii srovnávací, *anatomii systematickou a *anatomii topografickou. (Ladislava Horáčková)

anatomie, patologická, jedna z morfologických disciplín, která vyšetřuje *tvar a *strukturu nemocného organismu. (Ladislava Horáčková)

anatomie, plastická, zabývá se popisem povrchových částí těla a těch *struktur, které jsou na povrchu těla patrné (například svalové reliéfy). Plastická anatomie je mimo morfologické disciplíny důležitá například i pro malířství a *sochařství. (Ladislava Horáčková)

anatomie, rentgenová, jedna z morfologických disciplín, která studuje *tvar a *strukturu těla na základě obrazů získaných radiodiagnostickými metodami – *skiagrafií a skioskopii, *CT aj. (Ladislava Horáčková, Vojtěch Mornstein)

anatomie, růstová (anatomie dítěte), jedna z morfologických disciplín, která studuje tvarové a strukturální změny od *narození do dospělosti. (Ladislava Horáčková)

anatomie, srovnávací (komparativní), jedna z morfologických disciplín, která srovnává *tvar (stavbu) těl různých živočichů navzájem a umožňuje pochopení *struktur složitějších organismů. (Ladislava Horáčková)

anatomie, systematická, jedna z morfologických disciplín, která popisuje *tvar a stavbu lidského těla podle jednotlivých systémů (orgánových soustav). (Ladislava Horáčková)

anatomie, topografická, jedna z morfologických disciplín, která popisuje stavbu jednotlivých tělních krajin a vzájemné prostorové vztahy orgánů, které se v příslušné tělní krajině nacházejí. (Ladislava Horáčková)

ancient DNA, historická DNA, *DNA pocházející z *fosilních rostlinných či živočišných *tkání, získaná z *archeologických nálezů. (Michaela Vaňharová)

Andamanci (hinsky: Andamana, též Andamána):

1. dnešní obyvatelé ostrovů Andamany a Nikobary, svazového teritoria Indické republiky na rozmezí Bengálského zálivu a Andamanského moře (356 152 lidí, z toho Andamany 314 084 lidí – *cenzus 2001). Souostroví obývají vedle zbytků původních *kmenů zejména pozdější usedlíci – potomci vězňů odsouzených za koloniální éru britskými *úřady k *deportaci do trestanecké *kolonie v dnešní metropoli Port Blair (trestní tábor zřízen 1858 pro účastníky velkého protibritského povstání), indičtí uprchlíci z Pákistánu a Barmy (dnes Myanmarový svaz), a zvláště nedávní přistěhovalci z různých částí Indie;

2. původní obyvatelé Andamanského souostroví. Tvoří jednu z nejmenších a nejméně civilizačně ovlivněných skupin na světě. Jsou *negritského původu, tj. představují trpasličí pozůstatky tzv. prarasy jižní polokoule, a jsou etnogeneticky příbuzní s ostatními negritskými populacemi v Asii (*Aetové na Filipínách, *Sakájové a *Semangové v Malajsii aj.). *Náboženství je *animistické. Jsou polokočovní lovci, rybáři a sběrači, část roku žijí ve velkých společných domech. Jejich počet za posledních sto let dramaticky klesl – z někdejších 10 000 na méně než desetinu; k vymírání původní populace došlo zejména v důsledku kontaktů s vnějším světem a zavlečení *nemocí, proti nimž ostrované dosud žijící v izolaci neměli *imunitu (spalničky, zánět plic, *cholera). Zatímco v roce 1908 souostroví obývalo 13 odlišných kmenových skupin, dnes přežívají pouze čtyři: nejcitelněji utrpěli původní obyvatelé ostrova Velký Andamán, jichž dnes zůstala v rezervaci na ostrově Strait necelá padesátka. Částečná asimilace poznamenala též pospolitost Ongů, čítající asi stovku příslušníků, pro něž *vláda vyčlenila chráněné kmenové území (asi 52 000 ha) na ostrově Malý Andamán; zbývající třetinu jeho rozlohy osídlili přistěhovalci z pevninské Indie (celková populace ostrova podle cenzu v roce 2001 činí 17 528 lidí). Za nejméně dotčené moderní civilizací jsou považováni Džaravové (asi 270 osob), tradičně zaujímající nepřátelský postoj vůči *cizincům, kteří obývají džungle na severovýchodním pobřeží Středního a Jižního Andamánu. Styk s okolím odmítají též bojovní Sentinelci, čítající asi 250 příslušníků usídlených na ostrově Severní Sentinel, který nikdy neopouštějí. Jsou považováni za jednu z posledních etnických skupin přežívající z „doby kamenné“. Z *andamanských jazyků se do současnosti se dochovaly jen džaravština, ongština a sentinelština tvořící jižní skupinu; deset *jazyků řazených do severní skupiny původně rozšířené na Velkém Andamánu během 19. a 20. století vymřelo. Společně představují samostatnou a zcela izolovanou jazykovou rodinu; objevily se ale i pokusy hledat její příbuznost s vymřelými *tasmánskými jazyky a se skupinami neaustronéských *papuánských jazyků *Melanésie.

Ničivá vlna cunami, která 26. 12. 2004 zpusťovala pobřežní oblasti Andaman a Nikobar (celé souostroví tehdy pokleslo o metr a posunulo se o 1,25 m k jihozápadu), původní kmeny neohrozila. Při prvních záchvěvech země a nečekaném odlivu, po němž podle dávných kmenových tradic následuje prudké vzvednutí mořské hladiny, praobyvatelé ostrovů vyhledali výše položené oblasti ve vnitrozemí, a vyhnuli se tak ztrátám na životech (celkem si živel na území svazového teritoria vyžádal kolem 8 000 obětí).

K prvním průkopníkům výzkumu jazyků a způsobu života původních Andamanců a *Nikobarců patřili britští administrátoři Edward Horace Man (1846–1929) a Maurice Vidal Portman (1861–1935), na jejichž práci v letech 1906–1908 navázal antropolog Alfred Reginald *Radcliffe-Brown. (Jan Filipický)

andamanské jazyky, *jazyky, andamanské.

anděl (z řečtiny: *aggellos*, „posel“, „zvěstovatel“), anděl, podle *judaismu, *křesťanství a *islámu duchovní bytost stvořená *Bohem; ochránce tvorů, zejména lidí na cestě k Bohu, posel mezi Bohem a lidmi. Podle tradice se dělí na devět kúrů (sborů): anděly, archanděly, počátky (knížata), panstva, mocnosti, síly, trůny, *cheruby, serafy. Andělé mají svobodnou vůli, někteří se rozhodli definitivně pro *zlo a stali se padlými anděly neboli demony (*d'ábel).

Ještě ve 4. století byl posel boží znázorňován jako vousatý muž v krátkém cestovním *oděvu, teprve na přelomu 4. a 5. století se začíná formovat nový typ *obrazu, v němž je anděl chápán jako bezpohlavní idealizovaná bytost formálně navazující na vzor pohanské bohyně vítězství Victorie. (Jaroslav Malina)

anděl Gabriel a Panna Marie, *Zvěstování.

Anděl Páně, modlitba pronášená podle římskokatolické tradice ráno, v poledne a večer. Připomíná *Zvěstování Panny Marie. (Jaroslav Malina)

andělé v islámu, bytosti, které *Bůh stvořil ze světla k své oslavě a službě. *Islám přikazuje věřit v jejich existenci a působení. V **koránu* je jmenovitě uváděn zvláště Džibril nebo Džabráíl (biblický Gabriel) jako prostředník *zjevení seslaného proroku *Muhammadovi. Vzkříšení všech lidí v soudný den uvede dvojím zatroubením anděl Isráfíl. (Jaroslav Oliverius)

Anderle, Jiří (14. 9. 1936, Pavlíkov u Rakovníka), český malíř, grafik, ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1955–1961 absolvoval Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru Antonína Pelce a Vladimíra Silovského, v letech 1969–1973 působil na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze jako asistent u Jiřího Trnky a Zdeňka Sklenáře. Důležité podněty k tvorbě čerpal v letech 1961–1968, v době spolupráce s Černým divadlem Jiřího Srnce, kdy se při zahraničních cestách seznámil s různými *kulturami světa a v muzeích a galeriích poznal dílo představitelů moderního umění.

V prvním období tvořil v duchu *realismu: 1962–1964 vtiskl prožitky bubeníka dechovky do groteskně pointovaného obrazového grafického i kreslířského cyklu *Vesnické tancovačky*. Další cykly ovlivnilo poznání významů gest a mimiky herce černého divadla; autor nazývá toto období metaforizující figurací. V letech 1964–1965 vzniká cyklus *Hlavy* a v letech 1965–1967 cyklus *Bez kůže*; grafické provedení obou cyklů v *suché jehle a *mezzotintě pak jako výrazový prostředek dominuje v Anderlově tvorbě v dalším desetiletí. V následujících cyklech *Komedie* (1967–1969), *Perspektivy* (1969–1973), *Hry* (1973–1975), *Interiéry* (1979) jakoby rozmlouvá s obrazy starých mistrů v dichotomii zrození a smrti, dobra a zla, mládí a stáří, krásy a ošklivosti ... a vytváří naléhavé podobenství lidského *údelu. V letech 1969–1973 inspiroval jeden z nejpůvodnějších proudů české imaginativní grafiky 70. let 20. století. Promítl jej do figurální podoby *Comedia dell'Arte* jako vlastní interpretaci otázek o rozporuplnosti jednání a postavení *člověka v *přírodě a ve *společnosti – a v tomto smyslu zůstává jeho celoživotním tématem. Všelidské téma a jeho brilantní provedení, jakoby rentgenově prosvětlenou kresbou, otevřelo autorovi cestu na mezinárodní scénu, kde se stal jedním z nejuznávanějších a nejcitovanějších grafiků. (Jaroslav Malina)

Andersenovy proužky, *proužky, Andersenovy.

Anderson, Benedict Richard O'Gorman (26. 8. 1936, Kunming, Čína), americký historik a politolog britsko-irského původu; emeritní profesor na Cornell University (USA). Proslul zejména analýzami *nacionalismu, které jsou shrnuty v jeho stěžejním díle *Imagined Communities* (1983, česky: *Představy společenství*. Praha: Karolinum, 2008). Podle Andersona je třeba zrození moderního národa studovat v *kontextu ekonomických, kulturních a politických změn posledních čtyř století západních dějin. Nacionalismus představuje nutný aspekt modernizace. *Národ jako nový typ kolektivity Anderson nazývá *imagined community* („společenství představy“). To znamená, že příslušníci národa se na rozdíl od členů *rodiny, *kmene nebo vesnické *komunity vzájemně neznají, a přesto jsou schopni si sami sebe představit jako společenství. Zmíněné národní společenství je rozsahem omezené a nevznáší univerzalistické nároky. Koncepce národa je bytostně spojena s ideou *suverenity, která v sobě zároveň zahrnuje myšlenku *rovnosti všech příslušníků. Anderson tvrdí, že národ jako nové pojetí lidského kolektivu vznikl v důsledku rozkladu tří rysů charakteristických pro předmoderní *společnosti:

1. *Privilegium jediného psaného *jazyka ve vztahu k ontologické Pravdě a status jazyka jako zprostředkovatele této Pravdy. Jako příklad mohou posloužit církevní latina, arabština *koránu či konfuciónská čínština. *Křesťanství, *islám, *konfucianismus a *buddhismus mohly vznášet univerzální, všelidský nárok platnosti právě díky existenci posvátného jazyka, který je spojoval s transcendentním řádem absolutní moci, a tak zajišťoval soudržnost různorodé a potenciálně univerzální komunity věřících. 2. Hierarchicky organizovaná

společnost, v jejímž čele stály osoby vládnoucí z pověření *Prozřetelnosti nebo vyššího mravního a kosmického řádu a představující *inkarnaci ontologické Pravdy. 3. Nečasovost, která se projevuje v bezprostřední simultaneitě věčného a časného. Pozemské události jsou chápány jako zpřítomnění a imitace věčných *modelů.

V předmoderním *vědomí jsou přirozené souvislosti vepsány do nadpřirozených vzorců. Kosmos a dějiny, svět a *člověk tvoří v zásadě jednu realitu. Slábnutí těchto tří rysů, které dávaly lidskému životu smysl a zasazovaly jej do pevného rámce, naznačovalo narůstající propast mezi dějinami a kosmem, člověkem a světem. Koncepce národa je odpovědí na tuto historickou výzvu; národ dává opětovně lidské existenci smysl a pocit trvání a příslušnosti k vyššímu „přirozenému“ celku. Podle Andersona, jehož perspektiva je značně eurocentrická, se národ vytvářel na kulturním pozadí křesťanské *reformace a nahrazování latiny „národními“ jazyky ve státní administrativě a *byrokracii. Důležitým aspektem formování moderního národa byl rozvoj kapitalistické ekonomiky a vynález *knihtisku, který vyústil do vzniku „tiskového kapitalismu“ (*print-capitalism*). Moderní pojetí *času jako nezvratného řetězce příčin a následků s jasným oddělením minulosti a budoucnosti se názorně projevilo v románové a žurnalistické tvorbě. Příslušníci národa stejně jako románové postavy, ačkoli se vzájemně neznají, jsou začleněni do jediné abstraktní souvislosti, která je zároveň rámcem anonymního společenství národů. Noviny obdobně spojují nezávislé události, jejichž spojení je „představované“ výlučně na základě astronomicky měřené současnosti. Simultánní spotřeba denního tisku generuje společenství synchronně sdílené představy. Četba novin je tak podle Andersona pro moderního člověka tím, čím byla *modlitba pro člověka předmoderního. *Rituál četby novin se odehrává v soukromí, ale čtenář si je vědom představy společenství anonymních „spolučtenářů“.

Souběžně s budováním národních celků a trhů se množství dialektů redukovalo na omezený počet psaných, tištěných a oficiálně kodifikovaných jazyků, které položily základ národního vědomí, a to prostřednictvím následujících procesů: 1. Národní jazyk přiváděl čtenáře k vědomí národní sounáležitosti s lidmi náležejícími k stejné jazykové oblasti. 2. Tištěné slovo bylo možno neustále znovu reprodukovat a nebylo podrobena místním a časovým modifikacím, k němuž docházelo při prepisování. 3. Tištěné jazyky jakožto jazyky administrace posilovaly jazykovou homogenizaci.

Anderson se nicméně nedomnívá, že svébytný jazyk musí být nutným kritériem národního vědomí. Za historicky první generaci nacionalistů považuje americké hnutí za nezávislost ve druhé polovině 18. století, které se dovolávalo osvícenských univerzalistických principů *samosprávy. Teprve druhá – evropská – vlna vyzdvihla v duchu *romantismu národ jako entitu založenou v dávné mytické minulosti. Třetí vlnu nacionalismu, kterou Anderson označil jako „úřednickou“, vyvolaly imperiální dynastie, jež se cítily ohroženy druhou vlnou jazykového nacionalismu (například rusifikace za *vlády Alexandra III.). Čtvrtou vlnu nacionalismu spojuje Anderson s rozpadem evropských multietnických *monarchií po *první světové válce a *dekolonizací po *druhé světové válce. Lidstvo se nyní chápe a politicky organizuje jako „společenství suverénních národů“. Z díla: *Under Three Flags: Anarchism and the Anti-colonial Imagination* (Pod třemi vlajkami: Anarchismus a antikoloniální představy, 2005); *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics* (Nacionalismus na dálku: Světový kapitalismus a zrod politiky identit, 1992); *Java in a Time of Revolution: Occupation and Resistance, 1944–1946* (Jáva v čase revoluce: Okupace a rezistence, 1944–1946, 1972); *Mythology and the Tolerance of the Javanese* (Mytologie a tolerance Javánců, 1965). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

andezity (nazvány podle jihoamerických And), výlevné horniny skupiny *dioritu. Podobně jako *diority obsahují ze světlých součástí téměř výhradně jen plagioklasy. Tmavé součásti jsou zastoupeny pyroxeny, amfiboly a biotitem. Složení andezitů je velmi rozmanité, proto se jednotlivé jejich variety liší svým zbarvením. Andezity mají všesměrnou nebo často i

fluidální texturu. Patří k nejvýznamnějším výlevným horninám a po *čedičích jsou nejhojnějšími vulkanity.

Vyznačují se vysokou pevností v tlaku a houževnatostí a výborně se hodí jako lomový stavební kámen (intenzivně byly využívány zejména ve starém Peru – viz *stavitelství Inků, megalitické) nebo na ušlechtlejší kamenické a sochařské práce. (Jaroslav Malina)

Ándhrapradéšané (Ándhrapradéšci), souhrnné označení obyvatel indického svazového státu Ándhrapradéš (76,2 milionu, v roce 2001), který leží na východním pobřeží poloostrova Přední Indie, na severu sousedí s Maháráštrou, Čhattísgarhem a Urísou, na jihu s Tamilnádem a na západě s Karnátakou. Převažujícím etnikem jsou drávidští *Telugové (přes 80 %), početná skupina obyvatel hovoří urdsky (11 %) a hindsky (2,6 %), významnější etnické a jazykové menšiny představují *Bengálci, *Kannadci, *Maráthové či *Urijci. Ándhrapradéš tvoří území mezi horským pásmem Východního Ghátu a Bengálským zálivem, tzv. pobřežní Ándhra, pojmenovaná podle starověkého *kmene Ándhrů, spolu s přilehlou Telangánou na severu a Rajalásimou na jihu. *Království Ándhrů jako politická mocnost v jihovýchodním Dakšinu je doloženo již ve 4.–3. století př. n. l. Do své říše je začlenil maurjovský císař *Ašóka, po jejím rozpadu území do počátku 3. století n. l. ovládala telugská dynastie Sátaváhanů. Poté se zde vystřídala řada mocných a kvetoucích říší, z nichž nejvýznamnější byl Vidžajanagar (1336–1565). Koncem 17. století byla oblast připojena k *impériu Velkých Mughalů a svěřena do *správy mughalského *místodržícího (*nizáma*) se sídlem v Haidarábádu. Během 18. a 19. století ovládli většinu nizámových držav *Britové, pobřežní oblasti a Rajalásimu začlenili do Madráské prezidencie.

Po vyhlášení indické nezávislosti byl v roce 1953 na těchto územích s převahou telugsky mluvícího obyvatelstva ustaven svazový stát Ándhra, jako první ze států vytvořených na jazykovém základě. Po připojení telugských oblastí někdejšího haidarábádského knížectví (Telangány) vznikl v roce 1956 dnešní Ándhrapradéš (s hlavním *městem Haidarábád). Většina obyvatel (asi 70 %) pracuje v zemědělské výrobě, kolem 15 % v průmyslu a *řemeslech, dynamicky se rozvíjí sektor služeb a v poslední době zejména informačních *technologií. Věřící jsou většinou *hinduisté. (Jan Filipický)

Ándhrapradéšci, *Ándhrapradéšané.

Andó, Šóeki (1703, Japonsko – 14. 10. 1762, Japonsko), japonský lékař, filozof a společenský kritik; znám svým materialistickým pojetím přírody, prosazoval požadavek obecné rovnosti lidí. Působil jako lékař v městě Hačinobe (dnes prefektura Aomori) na severu Honšú, ale měl řadu stoupců po celém Japonsku. Ve svém stěžejním díle *Šizen šin'eidó* (Skutečné zákony přírody, 1753) chápe přírodu jako materialistickou věčnou kategorii, jež je v neustálém pohybu a vyvíjí se spontánně bez zásahů vnějšího činitele. Obdobný přirozený řád existuje i ve společnosti, kde každý rovnoprávný jedinec žije z výsledků své vlastní práce. Šóeki odsuzoval nejen všechny formy společenské nerovnosti, která je příčinou veškerého *zla, ale i všechny ideologické proudy (*buddhismus, *konfucianismus, *šintoismus), o něž se opírala japonská společnost. Ačkoli nepředložil žádný konkrétní návrh na reformu daného společenského řádu, je pro svou kritiku *feudální společnosti považován za jednoho z předchůdců hnutí úcty k *císaři (*sonnó*). (Jan Sýkora)

Andořané (Andorci, z maurského názvu: *aldarra*, „lesnatý kraj“), *etnikum *katalánského původu; obyvatelé jednoho z nejmenších *států *Evropy (rozloha 453 km², 67 000 obyvatel – odhad z roku 2006). Asi třetina obyvatel má andorskou (katalánskou) *národnost, zbytek tvoří hlavně *Španělé (43 %), *Portugalci (11 %) a *Francouzi (7 %). Úředními *jazyky jsou katalánština a *španělština. Andorra leží v Pyrenejích na hranicích Španělska a Francie. Její specifická forma suverenity (jedná se o parlamentní knížectví pod ochranou představitelů Francie a Španělska) se datuje již od 9. (respektive 13.) století. Věřící jsou většinou *katolíci. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

andragogika (z řečtiny: *anér* „muž“, přeneseně „dospělý“, genitiv *andros*; *agro* „vést“), vědní obor v systému věd o výchově a vyučování, který se zabývá veškerými aspekty vzdělávání a učení se dospělých. Současně jde o studijní obor v programu pedagogických věd, sloužící přípravě odborníků v oblasti vzdělávání dospělých.

Termín andragogika se v českém prostředí prosadil až po roce 1989, když jím akreditační komise Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT) nahradila pojem pedagogika dospělých. Ačkoli pojmenování použil již Němec Alexander Kapp, jenž se roku 1833 snažil odlišit pedagogiku od vzdělávání dospělých, termín dodnes není chápán ve všech zemích stejně, a někde se neprosadil vůbec. Andragogika byla totiž mnohdy (například v USA u Malcolma Knowlese [1913–1997]) prezentována jako souhrn určitých neměnitelných zásad, které představovaly jen jeden možný směr myšlení o vzdělávání dospělých, nebo zahrnovala jen dílčí aspekty, například adekvátní metody vzdělávání dospělých (například v Německu Eugen Rosenstock-Huessy [1888–1973]). Andragogika je ovšem specifickou součástí věd o výchově, vzdělávání a vyučování, která společně s pedagogikou a gerontagogikou řeší otázky celoživotního vzdělávání a učení. V zemích, kde se tento pojem nepoužívá, se hovoří většinou o vědě či vědách o vzdělávání dospělých (*sciences of adult education, studies in the education of adults; Wissenschaft von der Erwachsenen-/Weiterbildung*).

V odborných diskusích se vyskytuje řada andragogických pojmů a termínů, které nejsou vždy používány jednotně. Například ve Velké Británii se tradiční *liberální – volnočasové – vzdělávání dospělých (adult education)* vyhraňovalo oproti profesnímu vzdělávání dospělých (*continuing education, training*). Otázkou je tedy jazyk andragogiky, ale i problém mezinárodní diskuse a úskalí překladů. Na sjednocení andragogické terminologie měly velký vliv oborové světové konference z let 1949, 1960, 1972. V současnosti je základním a *diskurz určujícím pojmem *učení se dospělých*, jehož integrální součástí je i *vzdělávání*. (Především ve vzdělávací politice se učení a vzdělávání dospělých často používají synonymně.)

Preference pojmu učení má přinejmenším dva důvody. Dospělý člověk se může, do určité míry i musí, učit celý život, nikoli však nepřetržitě. Výzkumy navíc dokládají, že dospělý člověk získává většinu kompetencí mimo institucionalizované formy učení a za dosahování těchto kompetencí je také prvořadě sám zodpovědný. Uznává se tedy již hodnota *sebeurčeného, sebeřízeného a zkušenostního* učení, zatímco jednostranný pohled preferující institucionalizované a řízené učení, který převládal do 80. let minulého století 20. století, byl korigován. Prioritní již není pouze individuální, nýbrž také *kooperativní učení* v různorodých kolektivech a vytváření podmínek, které mohou podporovat vznik učící se společnosti. Vedle pojmu učení a vzdělávání se v České republice, ve Slovenské republice nebo v Polsku prosazuje *pojem edukace* (rozšířený v jazycích, které nerozlišují mezi výchovou a vzděláváním). Například právě na Slovensku se používá i pojem *výchova*, hodnocený někdy skepticky, neboť výchově je implicitní nerovný vztah vychovatele a vychovávaného, který nelze vůči dospělému aplikovat. Dnes pojem vzdělávání částečně ustupuje pojmu *kvalifikace* a prosazuje se i termín *kompetence*. I to je do jisté míry důsledek mezinárodní diskuse a vzdělávací politiky, například *Evropské unie (EU).

S vývojovými etapami vzdělávání dospělých je spojena lidová výchova, osvěta nebo lidová výchova. Ve vztahu ke vzdělávání dětí a mládeže se mluví o dalším vzdělávání (*further education*) a pod vlivem nadnárodních institucí vznikly koncepce celoživotního vzdělávání (*UNESCO)/celoživotního učení (*OECD, EU), permanentního či periodického (*recurrent*) vzdělávání (OECD). Stejný původ má i dělení na formální, neformální a informální vzdělávání/učení, zavedené organizací UNESCO. Na andragogické činnosti se vážou pojmy jako koučování, moderování, facilitace, konzultace atd.

Dospělý člověk se vždy v důsledku vlastního vývoje a společenských změn učil. Od vzniku vyspělých společností existovaly i institucionalizované formy vzdělávání dospělých.

Jeho dnešní podoba se začala rozvíjet pod vlivem *průmyslové revoluce a *Velké francouzské revoluce, kdy se lid změnil v *občany (Jean A. de *Condorcet [1743–1794]). Na vzniku a vývoji moderního vzdělávání dospělých se odrazily mimo jiné různorodá emancipační hnutí a proudy (nacionální, sociální, *genderové, *feminismus aj.) Definitivní a nezvratný rozmach nastává v 60. letech 20. století, kdy vzdělávání a učení se dospělých se stalo předmětem veřejného zájmu a nástrojem řešení společenských a ekonomických problémů. Orientaci (byť jinak zdůvodněnou) na rozvoj lidských zdrojů potvrdila 70. léta, kdy bylo nutné reagovat na hospodářský pokles. Andragogika se tehdy institucionalizovala jako vědní a studijní obor. I když myšlení o kultivaci a vzdělávání dospělého člověka bylo vždy součástí filozofických nebo teologických úvah, systematické rozpracování čekalo na dobu, kdy se vytvořily podmínky pro rozmach praxe.

Důvodem tohoto zpoždění je předchozí nezájem *státu, který neměl, na rozdíl od školství, potřebu podporovat přípravu odborníků a výzkum. Zároveň zde panovaly obavy odborníků ze ztráty dynamiky vzdělávání dospělých v důsledku jeho svázání teoriemi a profesionalizací. Bohatství a pestrost praxe stály před potřebou teorií a jednoznačností uchopení. Vzdělávání dospělých vždy reagovalo na lidmi pociťované problémy, jež bývají výrazně spojeny s jedinečnými sociálními, ekonomickými, kulturními a politickými kontexty. Tak jako se lišily důvody a okolnosti rozvoje vzdělávání dospělých v jednotlivých zemích, tak se – i když v menší míře – liší i akcenty různých pojetí andragogiky. Zmiňované rozdíly jsou předmětem zkoumání disciplíny označované jako komparativní andragogika.

Andragogika se tedy etablovala relativně pozdě, později než jiné sociální a humanitní vědy, včetně *pedagogiky, která přešla na půdu univerzit již koncem 19. století. Začátkem 20. století sice existovaly katedry vzdělávání dospělých na britských univerzitách, šlo ovšem o servis zajišťující přednášky pro širší publikum (univerzitní extenze). První samostatné oddělení založil až v roce 1930 na Teachers College of Columbia University v New Yorku psycholog Edward L. Thorndike (1874–1949).

Situace se radikálně změnila v 60. letech 20. století, kdy vznikla poptávka po vysokoškolsky připravených pracovnících a po sociologických a ekonomických znalostech i analýzách souvislostí mezi vzděláváním a rozvojem společnosti a *ekonomiky. Andragogika tedy není důsledkem rozštěpení, nové specializace nebo rozšíření předmětu již existujících věd (například pedagogiky).

Andragogika získala zázemí především na vysokých školách, i když to neplatí obecně. V zemích s výraznými andragogickými tradicemi jako Velká Británie, Německo (více než 40 kateder), severské státy a USA (asi 80 kateder, ústavů a institutů) bylo vytvořeno solidní zázemí. Silná je i polská a slovinská andragogika. Česká republika, obdobně jako například Rakousko, rozhodně nestojí na špici vývoje oboru, význam andragogiky se však všeobecně uznává. Andragogické katedry a instituty nalézáme většinou na pedagogických fakultách (například Německo) nebo na filozofických fakultách (Česká republika, Slovenská republika). Ukotveny mohou být i na fakultách behaviorálních věd, dnes i jako součásti oddělení pro rozvoj lidských zdrojů. Existují i samostatné výzkumné instituty a především instituty u mezinárodních a nadnárodních i národních organizací, například Národní vzdělávací fond, o. p. s. (NVF), založený Ministerstvem práce a sociálních věcí v roce 1994.

Koncepce oboru se rodila postupně. Lze sice připomenout výrazné postavy, jako byli na počátku 20. století John *Dewey (1859–1952), Eduard C. Lindeman (1895–1953) a Basil Yeaxlee (1883–1967), ale ti rozhodně nedosáhli tak sjednocujícího vlivu jako například Auguste *Comte (1798–1857), Émile *Durkheim (1858–1917), Max *Weber (1867–1920) a Talcott *Parsons (1902–1979) v *sociologii, což platí i pro poválečnou generaci andragogů, zastoupenou jmény jako Malcolm Knowles (1913–1997) v USA, Franz Pöggeler (narozen 1926) v Německu nebo Heinrich Hanselmann (1885–1960) ve Švýcarsku. K jednotící profilaci vedla až následující internacionalizace diskuse, vymezující společná témata, přičemž

vedle zástupců oboru, především z Velké Británie, severovýchodních států a Německa, se na tomto vývoji výrazně podíleli i andragogové z bývalé Jugoslávie.

Existují i překážky institucionálního charakteru. Výsledky porovnání počtu pedagogických a andragogických pracovišť nebo průzkum personálního zázemí pedagogiky a andragogiky jednoznačně dokazují stálé podceňování oboru. Převážně malá andragogická pracoviště navíc neumožňují specializaci ve všech oblastech, takže jsou zaměřena interdisciplinárně. Jedním z důvodů je, že v 60.–70. letech 20. století, kdy andragogika expandovala, chyběli absolventi oboru. Katedry a ústavy povolávaly pedagogy, sociology, psychology nebo ekonomy, případně i odborníky z praxe. I dnes se nadále všeobecně uznává, že praktické otázky lze řešit jen ve spolupráci několika disciplín. Obdobně se nemůže andragogika zřeknout využívání praktických zkušeností (předměty jako andragogická didaktika nebo management vzdělávání dospělých nelze zodpovědně vyučovat bez solidních praktických zkušeností). V této souvislosti lze připomenout koncept reflektujícího praktika (Donald A. Schön [1931–1997]) – lidé se nejlépe učí díky reflexi zkušeností získaných v *praxi.

Obor se tak rozvíjí v interakci *teorie, *empirie a praxe, která je přitom v důsledku neustálých *inovací značně dynamická a diskontinuítní. Jednotlivá její pole nejsou provázána (manažerské vzdělávání, univerzity třetího věku, akční učení se v občanských hnutích a *církvích, kurzy seberealizace a orientálních technik cvičení a životního stylu atd.) a kontury praxe jsou mnohdy nejasné, neboť vzdělávání a učení dospělých je propojeno s jinými činnostmi. Dospělý člověk se učí především proto, aby řešil reálné problémy, a jeho učení probíhá z velké části v práci, volném čase, v občanském a rodinném životě. Na rozdíl od pedagogiky školy nenachází andragogika svůj relativně homogenní předmět a již vůbec ne jednotný systém vzdělávání dospělých.

Jako ostatní humanitní a sociální vědy není ani andragogika věda paradigmatická. Zastoupeny jsou jak objektivní/pozitivistické přístupy, tak i subjektivní/interpretativní směry; část teorií je zaměřena na uchopení skutečnosti, jiné se orientují na její změnu. Stále živý a diskutovaný problém, jako ostatně i v pedagogice, je normativnost oboru. Andragogika je považována většinou za součást edukativních věd, a z tohoto důvodu se může vztah mezi pedagogikou a andragogikou jevit jako neproblematický. Ve skutečnosti tyto disciplíny nijak výrazně nespolupracují, což je vzhledem k řadě společných témat a potřebě společně řešit otázky celoživotního vzdělávání a učení ke škodě obou věd.

Existují ovšem i psychologizující a sociologizující pojetí andragogiky. Velký vliv mají právě dominující teorie – systémové, kritické, emancipační, postmoderní, v současnosti především konstruktivistické. Orientaci na uznávané teorie můžeme vytknout, že sice vede k teoretickému objasnění některých jevů, k řešení praktických problémů však nepřispívá. Andragogické praxi je lhostejné, zda například známý fakt, že vzdělávací produkt nevznikne bez aktivní spoluúčasti vzdělávaného, vysvětlíme pomocí humanistické psychologie či konstruktivismu. Pravidla pro jednání vzdělavatele se z těchto teorií přímo odvodit nedají. Nepřehlédnutelné je i působení vnějších faktorů, například feminismu, *multikulturalismu či *ekologie.

Zcela zásadní je ovšem vzájemné pronikání andragogiky s koncepcemi rozvoje lidských zdrojů nebo komunity (*community development*), *občanské společnosti, sociální a kulturní práce apod. Z andragogiky se pak stává hraniční disciplína edukativních věd. Setkáme se i s názory, že andragogika jako pole sociální praxe, tedy jako know how, nepotřebuje vlastní teorii, neboť praxe může řešit své problémy sama. Bádání se pak přenechá jiným disciplínám.

Učením se dospělého se andragogika zabývá ve čtyřech rovinách: 1. Na makrosociální úrovni jde o vztah mezi učením se a vzděláváním dospělých a sociálními, ekonomickými, technologickými, politickými a kulturními změnami. 2. K hlavním orientačním bodům diskuse dnes patří učící se společnost a společnost vědění, na znalostech založená ekonomika apod. Získané poznatky slouží především sociální a vzdělávací politice. Zkoumání institucí a

organizací se zaměřuje na organizační strukturu, řízení, financování apod. Poznatky jsou využitelné jak ve vzdělávací politice, tak i pro management organizací. 3. Další rovinu tvoří didaktika, metodika a programy. Zde jde především o inovaci vzdělávací práce. 4. Na individuální úrovni se andragogika zabývá souvislostmi učení se, vzdělávání a osobnostního, profesního a občanského rozvoje.

Témata andragogického výzkumu se v jednotlivých zemích liší. Rozvojové země, ale i některé průmyslové vidí například jako jeden z hlavních problémů gramotnost, téma v České republice jen okrajové. Na *makrosociální rovině* se tradičně řešily otázky rovnosti šancí, role státu, vztahu k sociálním hnutím, vzdělávání v odborech, žen, kompenzační funkce vzdělávání, osvěty apod. Dnes přibyla témata jako individualizace a pluralizace životních drah, interkulturní vzdělávání, ale především plánování, statistika, právní rámec, trh vzdělávání, financování a jiné ekonomické otázky. Na *úrovni organizací* se od počátku diskutuje o institucionalizaci, byrokratizaci apod. V současnosti se intenzivně zkoumá management, marketing, certifikace institucí, programů, lektorů, kvalita, evaluace, eficeince, profesionalizace, regionalizace, konkurence a kooperace, poradenství, podpora sebeřízeného učení, učící se organizace. *Rovina didaktiky a interakcí* se zabývá specifiky učení se dospělých, učebními styly, motivací, kurikulem, v rostoucí míře sebeřízeným a skupinovým učením, učením se při práci a ze zkušenosti, distančním vzděláváním, médiu včetně ICT (z angličtiny: *Information and Communication Technologies*, „Informační a komunikační technologie“). *Z individuálního pohledu* se řeší otázky tvorby identity, autonomie a heteronomie, vývojové a biografické změny, životní krize apod.

Andragogický výzkum může mít různé zaměření a ambice. Vzdělávací politika vyžaduje sběr dat spíše statistického charakteru a podkladové studie, které slouží tvorbě právního rámce a zdůvodnění jednotlivých opatření (například *Analytická studie vzdělávání dospělých v rámci celoživotního učení*, vyhotovená v roce 2001 Národním vzdělávacím fondem pro Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy). Vedle toho se výzkumy zaměřují na řešení konkrétních problémů, které zároveň vycházejí z určitého teoretického zázemí nebo zjišťují vhodnost zvolených metod. Připomeňme velký projekt *Eurodelphi '95*, na němž se pod vedením Waltera Leirmana (narozen 1936) z Lovaňské univerzity podíleli zástupci 12 zemí bývalého *Evropského společenství, ale i odborníci z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (s omezením na Českou republiku ověřil v roce 2005 výsledky tohoto výzkumu Jiří Reichel [narozen 1947]). Obdobný význam pro rozvoj oboru mají výzkumné projekty *Profesionalita ve výchově a vzdělávání dospělých* nebo *Získávání nových cílových skupin*, uskutečněné Katedrou andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, nebo zkoumání *Kvality života a rovnosti příležitostí z hlediska vzdělávání dospělých a sociální práce*, který byl realizován na Filozofické fakultě Prešovské univerzity v Prešově. V České republice nedávno proběhl výzkum *Vzdělávání dospělých v různých fázích životního cyklu: Priority, příležitosti, možnosti rozvoje*, provedený Ústavem pedagogických věd Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (vedoucí Milada Rabušicová [narozena 1956]).

Další studie se zabývají rozvojem a ověřováním teorií, například teorií životní dráhy a učení, sebeřízeným učením, výzkumem v rámci teorií organizace. Četné jsou i historické a zvláště aktuální komparatistické výzkumy a tam, kde je dostatečné množství podkladů, i shrnující analýzy. Vzrůstající podpora vzdělávání dospělých jako součásti rozvoje lidských zdrojů vedla EU k uvolnění prostředků pro výzkum spíše aplikovaného charakteru. V dohledné době lze tedy očekávat výrazné rozšíření poznatkové základny andragogiky.

V *českých zemích nastal velký zájem o vzdělávání dospělých již v 19. století, což podnítilo i teoretické úvahy (Tomáš G. *Masaryk [1850–1937], Inocenc Arnošt Bláha [1879–1960], Antonín Matula [1885–1953], Tomáš Trnka [1888–1961]). První univerzitní pracoviště však začalo svou činnost (pod názvem Katedra lidovýchovy a knihovnictví) až ve studijním roce 1948/1949 na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Následující éra

pedagogiky dospělých, jež byla pod kontrolou *Komunistické strany Československa (KSČ), přinesla mnohé deformace, přesto se vyprofilovalo několik mezinárodně uznávaných zástupců oboru (například Jiří Kotásek [1928–2006], Kamil Škoda [1923–2003]). V současnosti pracuje v České republice Katedra andragogiky a personálního řízení na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a Katedra sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci; tu reprezentují zejména Dušan Šimek (narozen 1950) a Hana Bartoňková (narozena 1975). Atraktivita oboru a uplatnitelnost absolventů umožnily otevřít studium andragogiky i na soukromé Univerzitě Jana Ámose Komenského, s. r. o. Spolupráce české andragogiky se slovenskou andragogikou zůstala rozdělením ČSFR nedotčena. Od studijního roku 2009/2010 se andragogika vyučuje i na Ústavu pedagogických věd Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Centry slovenské andragogiky jsou Katedra andragogiky na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě a Katedra andragogiky při Institutu edukologie a sociální práce Filozofické fakulty Prešovské univerzity v Prešově. Nově byla založena Katedra andragogiky na Pedagogické fakultě Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici. Z názvů jednotlivých pracovišť lze omezeně odvodit i jejich profilaci. Odborná literatura, kterou tato pracoviště produkují, pokrývá celé základní spektrum oboru, například obecnou andragogiku (Viera Prusáková [narozena 1947], Milan *Beneš [narozen 1950]), profesní andragogiku a didaktiku (Jaroslav Mužík [narozen 1950]), občanské a zájmové vzdělávání (Martin Kopecký [narozen 1977], Michal Šerák [narozen 1976]). Zpracovány jsou i další oblasti, například diagnostika, vzdělávání seniorů a žen, marketing, problematika kompetencí, e-learning a mnoho dalších. Publikační činnost je uspokojivá, srovnatelná s celosvětovou expanzí oborové literatury.

Andragogika je rozvíjející se vědní disciplína, která již nemusí zápolit o svou legitimitu. Její předností je schopnost přispívat k řešení celospolečenských, institucionálních i individuálních problémů. I v budoucnosti bude pokračovat diskuse o identitě oboru, která je nyní zaručena především významem předmětu a stabilizující se institucionální základnou. (Milan Beneš, Martin Kopecký)

andrejanovci, ruská starověrecká *sekta, kterou založil rozkolnický *mnich Andrejan v 18. století, odmítající jakýkoliv kompromis se světskou mocí i pravoslavnou církví (*pravoslaví) a žijící asketickým životem v izolovaných osadách stranou *civilizace. (Jaroslav Malina)

Andrejev, Leonid Nikolajevič (21. 8. 1871, Orel, Rusko – 12. 9. 1919, Kuokkala, Finsko), ruský prozaik a dramatik. V mnohém byl oponentem svého bývalého přítele Maxima *Gorkého; od počátečních realistických povídek se Andrejev posunuje k moderním literárním směrům a ukazuje na odvrácenou stranu revolučního *boje a *terorismu (*Rasskaz o semi povešennych* [Povídka o sedmi oběšených], 1906).

Jeho koncepce člověka je tragická, plná úzkosti a krajního *pesimismu – takto koncipuje i svou erotiku, například v povídce *V tumane* (V mlze, 1902). Jeho dramata *Žizn' Čeloveka* (Život Člověka, 1906) nebo *Čornyje maski* (Černé masky, 1907) jsou blízka *expresionismu a grotesknímu a absurdnímu umění. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

Andrić, Ivo (9. 10. 1892, Dolac u Travniku, Bosna – 13. 3. 1975, Bělehrad, Srbsko), srbský spisovatel a básník pocházející z Bosny. Za *první světové války byl vězněn v rakouských žalářích jako člen hnutí Mladá Bosna. V meziválečném období úspěšně působil v jugoslávských diplomatických službách. Také v nové Titově Jugoslávii zastával rozmanité společenské a kulturní funkce a byl uctíván jako významný literární tvůrce. Do literatury sice vstupoval jako básník, ale světovou proslulost získal jako povídkář a zejména jako autor rozsáhlých realistických románů. Jeho mezinárodní uznání potvrdila v roce 1961 Nobelova cena za literaturu, kterou Andrić získal jako první autor „srbské“ jazykové oblasti.

Hlavním námětem Andrićovy tvorby se stala jeho rodná Bosna, trpící staletí pod tureckou nadvládou, tedy tajemné teritorium, které bylo mostem mezi Evropou a exotickým

muslimským světem. Andrić není novátorem, ale dovršitelem tradice popisného realistického románu. Je stoupencem klasického vypravěčského pojetí, v němž čas nezadržitelně a postupně plyne a vševědoucí vypravěč trpělivě přihlíží skutkům svých románových postav a rozmotává klubko četných mezilidských vztahů a souvislostí. Tento přístup nejlépe vyjadřuje *kronika, která se také stala Andrićovým oblíbeným žánrem. Tři první díla tohoto typu napsal v době *druhé světové války, kdy se uchýlil do ústraní – *Travnička kronika* (Travnická kronika, vznik 1941–1942, publikováno v roce 1945), *Most přes řeku Drinu* (podtitul *Višegradska kronika*) a román *Slečna dělá peníze* (všechna tato díla byla vydána po osvobození v roce 1945). Také jeho poslední, nedokončený, posmrtně vydaný román *Omer paša Latas* původně nesl název *Sarajevská kronika* (1976).

Andrić ve svých kronikách dokáže zachytit nejen historický, společenský a sociální kontext, ale také psychologické souvislosti, umí nahlédnout do hloubi duše svých postav, kde s historiografickou pečlivostí zachycuje a odhaluje temná hnutí mysli, skrývané motivace i intimní milostný život na švu několika *kultur. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

androcentrismus (z řečtiny: *anér [andros]*, „muž“ a z latiny: *centrum*, „střed, středový bod; jádro; ústředí“, doslova „mužskostřednost“), koncepce, která vyjadřuje skutečnost, že v dané společnosti je na symbolické rovině *maskulinita chápána jako nadřazená (dominantní) *femininitě a jako norma, od které je femininita odvozena (Bem, 1993).

Androcentrismus je charakteristickým rysem většiny známých společností, včetně současné české. Český jazyk je například androcentrický v tom, že používáme podstatných jmen rodu mužského pro souhrnné označení mužů i žen (například politici, učitelé apod.). Ženy a jejich aktivity jsou tak velmi efektivně zneviditelnovány. Maskulinum také kontroluje koncovku slovesa v přítomnosti minulém a feminina mají zpravidla negativní či pejorativní konotace (zmužilý-zženštilý, muž-mužatka, čaroděj-čarodějnice atd.). Jiným příkladem může být androcentrismus náboženských systémů jako je *judaismus, *křesťanství či *islám, kde je božství ztotožňováno především s maskulinitou. (Petr Pavlík)

androgeny (z řečtiny: *anér [andros]*, „muž“ a *gennaó*, „plodím“), mužské (samčí) *pohlavní hormony. Nejdůležitější je *testosteron a jeho deriváty dihydrotestosteron a androsteron. Produkují je zejména mužské pohlavní *žlázy, *varlata; malá množství vznikají též v kůře nadledvin (a to i u ženy). Androgenní účinky mají také anabolika, zneužívaná k podpoře *růstu svalové hmoty v kulturistice a jiných sportovních odvětvích. (Drahomír Horký)

androgyn (z řečtiny: *anér [andros]-gyné*, „muž-žena“), hypotetická oboupohlavní postava antických *mýtů o vzniku *člověka. Podle *Platóna oboupohlavní bytost existující na počátku lidského rodu. Androgyni se vzbouřili proti *bohům a jejich vzdor potrestal *Zeus tím, že je rozťal na dvě poloviny různého *pohlaví. Obě části původních androgynů od té doby neustále hledají chybějící polovinu, aby se s ní spojily (Platónův dialog *Symposion* – O lásce; česky: *Symposion*. Praha: Jan Laichter, 1915). Tímto mýtem je vysvětlena lidská *sexualita jako motiv puzení po původní jednotě. V různé podobě se androgyn objevuje i v dalších starověkých *mytologiích, motiv androgyna byl rovněž základní součástí renesanční alchymistické *symboliky (transmutace alchymistická). (Jaroslav Malina)

androgynie (z řečtiny: *anér [andros]-gyné*, „muž-žena“), pohlavní obojetnost; androgynní, nesoucí znaky ženského i mužského *pohlaví. Například *faraon *Amenhotep IV. (Achnaton) (kolem 1359–1342 př. n. l.) se v souladu se svým učením, v němž sám sebe považoval současně za otce i matku všech lidí, nechával v prvních letech své *vlády zobrazovat nahý, jakoby oboupohlavní bytost, s mužskou tváří a s širokými ženskými hýžděmi a plnými stehny a prsy, avšak bez mužských genitálií. Zaměnitelné pojmy jsou *hermafroditismus. (Jaroslav Malina)

androgynos, *androgyn.

android (z řečtiny: *andros*, „muž, člověk“, *-eides*, „stejného druhu, podobný“), *člověku podobný *robot. V současné době experimentální prototyp, častěji pouze fiktivní bytost v dílech žánru *science fiction. Stroj, jehož účelem je chovat se, pracovat, popřípadě myslet stejně jako člověk (viz *kyborg, *robot). První roboti vůbec, výrobky firmy RUR ze stejnojmenné divadelní hry (z roku 1920) Karla *Čapka (1890–1938), nebyli podle dnešního chápání pojmů pouze roboti, ale také androidi. (Jaroslav Malina)

androidní, mající mužský charakter, připomínající muže. Například androidní tvar těla při obezitě má typicky mužské rozložení tuku – především na *břiše (tvar „jablka“). (Jaroslav Malina)

Andromaché, vážná a oddaná manželka *Hektorova, matka jeho syna Astyanakta. Podle *Homéra byla vzrostlé postavy. Po pádu Tróje (*válka, trójská) se stala zajatkyní a družkou *Achilleova syna Neoptolema, jehož následovala do severořeckého Épeiru. (Marie Pardyová)

Androméda, v *řecké mytologii dcera aithiopského *krále Kéfea. Před obětováním mořské nestvůře ji zachránil *Perseus a Androméda se stala jeho ženou. Protože Androméda pocházela z Aithiopie (Etiopie), představovali si ji v antice se snědou pleť. (Jaroslav Malina)

andrón (z řečtiny: *andrón*, „prostor pro muže“), ve starověkém Řecku část domu určená pro muže, obvykle nejreprezentativnější místnost v přízemí, od 4. století př. n. l. často zdobená luxusní mozaikovou dlažbou. (Jaroslav Malina)

andronymické příjmení, *antroponymum.

andro- (z řečtiny: *anér [andros]*, „muž“), v složeninách první část s významem: „muž, mužský“.

andské písmo, *písmo předkolumbovské Ameriky.

anémie (z řečtiny: *a-*, *an-* „ne, bez“ a *haima*, „krev“, přes latinu: *anaemia*), chudokrevnost. Onemocnění, při němž je v krvi sníženo množství krevního barviva – *hemoglobinu a červených krvinek – erytrocytů. Anémie mohou mít mnoho příčin, často bývají *symptodem jiného základního onemocnění (například parazitárního). V zásadě se dělí na stavy, kdy vzniká anémie při nedostatku některých krvetvorných činitelů (například železa, vitamínu B₁₂ a podobně) a stavy vedoucí ke zvýšenému rozpadu erytrocytů nebo jejich předčasnému zániku (geneticky nebo imunologicky podmíněnými biochemickými a strukturálními změnami červených krvinek). Hypofunkční abnormální červené krvinky a jejich zvýšený zánik je kompenzován nadměrnou krvetvorbou, která je spojena s *hyperplazií červené *kostní dřene. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

anémie, hemolytická, chudokrevnost vyvolaná předčasným a nadměrným zánikem červených krvinek při déletrvajícím *hemolýze s následným poklesem koncentrace *hemoglobinu v krvi. U postižených jedinců se krevní barvivo, uvolněné z hemoglobinu, mění na žlučové barvivo *bilirubin a z jeho nadbytku vzniká žloutenka (hemolytický ikterus). Příčinou hemolytické anémie bývá obvykle dědičná *choroba postihující strukturu červených krvinek, které jsou hypofunkční a podléhají dřívějšímu rozpadu. Hemolytických anémií existuje celá škála (například srpkovitá *anémie, hereditární sferocytóza). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

anémie, srpkovitá, drepanocytóza, těžká forma *hemolytické anémie podmíněná recesivní *alelou autozomálního *genu, která ovlivňuje tvorbu abnormálního *hemoglobinu a při nedostatku kyslíku způsobuje srpkovitý tvar červených krvinek. Na molekulární úrovni má příslušný gen heterozygotní manifestaci; normální a defektní alela pro beta *globin se exprimuje jako *kodominantní. Krvinky srpkovitého tvaru mají porušenou funkci, jejich nadměrné shlukování v *tkáních vede k místním poruchám prokrvení a jejich zkrácené přežívání způsobuje anémii hemolytického typu, která se projeví již v prvním roce *života. *Choroba je podmíněna *mutací v genu kódujícím β-řetězec hemoglobinu, který se nachází na krátkém rameni *chromozomu 11. V důsledku mutace je na β-řetězci zaměněna v pozici šest glutámová kyselina aminokyselinou valin. Mutantní alela je v oblastech s výskytem

malárie trvale udržována v populaci selekčním zvýhodněním *heterozygotů, kteří jsou odolnější vůči malárii než jedinci homozygotní (*homozygot) pro standardní alelu. V těchto populacích se udržuje rovnováha ve stavu *balancovaného polymorfismu. (Drahomír Horký, Jiřina Relichová)

anencephalia (z řečtiny: *a-*, *an-*, „ne, bez“ a *enkefalos*, „mozek“), vrozená porucha vývoje nervového *systému, kdy nedojde k normálnímu rozvoji *mozku. Na lebce je vytvořena pouze její obličejová část a báze lebni. Poškození embryonálního vývoje je podmíněno buď geneticky, nebo působením škodlivých vlivů (biologických, chemických i fyzikálních) v prvním *trimestru nitroděložního života. Anencefalie je stav neslučitelný se životem, i *novorozenci s vyvinutým mozkovým kmenem záhy umírají. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

anestézie (z řečtiny: *a-*, *an-*, „ne, bez“ a *aisthésis*, „citlivost, pocit“), znecitlivění.

aneuploidie (z řečtiny: *a-*, *an-*, „ne, bez“ a *eu*, „dobrý, dobře“, *haplóos*, „jednoduchý, obyčejný“), stav, při němž počet *chromozomů jedince není přesným násobkem typické haploidní *sady tohoto druhu, ale některý z chromozomů chybí nebo je navíc. Chybění jednoho z chromozomů se nazývá *monozomie, jeden chromozom navíc se nazývá *trizomie apod. Aneuploidie *autozomů u *člověka jsou většinou neslučitelné s *životem. Výjimku tvoří *trizomie chromozomů 21 (*syndrom, Downův), 18 (*syndrom, Edwardsův) a 13 (*syndrom, Patauův). Aneuploidie pohlavních chromozomů jsou slučitelné s životem: monozomie 45,X (*syndrom, Turnerův), trizomie 47,XXY (*syndrom, Klinefelterův), 47,XYY (*syndrom Jacobsové) a *syndrom 47,XXX. (Jiřina Relichová)

aneurysma (z řečtiny: *aneurynnó*, „rozšiřuji“), výduť, rozšíření. (Marie Pardyová)

anexe (z latiny: *adnexus*, „připojení, spojení“), připojení (zabrání) území jednoho *státu, nebo jeho části, ke státu druhému. Prováděla se obvykle jednostranným prohlášením anektujícího státu po protivníkově válečné porážce či mírovou smlouvou nebo jiným ujednáním, často vynuceným násilím. (František Čapka)

Angaitové, *indiánské *etnikum v *Gran Chaku (Paraguay), počet není znám, patrně splynuli s okolním smíšeným obyvatelstvem. *Jazyk patří do rodiny lingua. Zemědělci, lovci a rybáři, *náboženství bylo *animistické. (Zdeněk Tvrďý)

angažování (z francouzštiny: *s'engager*, „zavázat se, vstoupit do služby, pustit se do něčeho, usilovat o něco“), projev aktivního zájmu o něco, o někoho; exponovat se pro někoho, pro něco; stát, stávat se osobně účastným; převzetí trvalé *odpovědnosti, závazku vůči něčemu, *starosti o nějakou věc. (Jaroslav Malina)

Angelmanův syndrom, *syndrom, Angelmanův.

Angkor (khmersky: město), kulturní památka v severozápadní Kambodži, jedno z nejvýznamnějších archeologických nalezišť v jihovýchodní Asii; historický stát *khmerské říše. Obsahuje pozůstatky khmerských chrámů a metropolí – *Angkor Vat, *Angkor Thom, *Bajon aj. V období 9.–15. století byl Angkor hlavním sídlem khmerské; za jejího zakladatele je obvykle považován Džajavarman II. (asi 770–834). Roku 1992 byl Angkor zapsán do *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. (Eva Steinbachová)

Angkor Thom, „Velké město“, angkorské královské město, historická lokalita v *Angkoru v severozápadní Kambodži. Za zakladatele je považován khmerský král Džajavarman VII. (vládl 1181–asi 1218), který po zbavení *Čamů dočasné nadvlády nad khmerským státem Angkoru vybudoval nové hlavní město Angkor Thom s centrálním chrámem *Bajonem. Kolem města se táhne 100 metrů široký příkop, na pěti místech přerušovaný širokými cestami, lemovanými dnes jen částečně dochovanými balustrádami, znázorňující bohy a demony s vypoulenýma očima, kteří drží hadí tělo. Součást *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. (Eva Steinbachová)

Angkor Vat, chrámový komplex v severozápadní Kambodži, od roku 1992 chráněná památka *UNESCO; vrcholné dílo architektury *khmerské říše nacházející se v jihovýchodní

části historického centra *khmerské říše *Angkoru. Ve 12. století byl postaven jako hlavní město angkorského státu králem Súrjavarmanem II. (1113–asi 1150) a zasvěcen bohu *Višnuovi. Dodnes zůstal významným náboženským centrem – nejprve hinduistickým, později buddhistickým. Chrám tvoří centrální věž uprostřed, čtyři další v rozích chrámu, terasy a dlouhé průhledy chodeb – zdobené výjevy z dějin Kambodže a z hinduistické a buddhistické *mytologie, především z hinduistických eposů *Mahábhárata a *Rámájana. Jako stupňovitá pyramida se Angkor Vat tyčí do výše 65 m s rozlohou 1 km² a symbolizuje mytickou horu Méru (v hindské mytologii domov bohů). Chrámový komplex se stal symbolem Kambodže a je zobrazen na státní vlajce země. (Eva Steinbachová)

angkorská říše, *říše, khmerská.

Angle, Edward Hartley (1. 6. 1855, Herrick, Bradford County, Pennsylvania, USA – 11. 8. 1930, Pasadena, California, USA), americký čelistní chirurg; zakladatel moderní ortodontie jako samostatného oboru. Mezi nejvýznamnější práce patří *Treatment of Malocclusion of the Teeth: Angle's System* (Léčení malokluze zubů: Anglův systém, 1907, 7. rozšířené a zcela přepracované vydání), ve které (kromě jiného) popsal a rozdělil nepravidelnosti zubů do tří tříd (tzv. *Anglova klasifikace anomálií mezičelistních vztahů). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

anglická technika, *mezzotinta.

Angličané, hlavní a základní etnická složka *obyvatelstva Velké Británie a Severního Irsku (asi 45 milionů) a dále tvořící významné populace v Austrálii, Kanadě, USA a v dalších bývalých britských *koloniích (asi 40 milionů). Formovali se po staletí z řady etnik na území Anglie, Skotska a Walesu. Jsou potomky nejstaršího obyvatelstva Britských ostrovů a četných přistěhovalců, z nichž byli ve *starověku první *Iberové, později keltští *Belgové a *Britové a dále nepočtení *Římané. Početně nejsilnější byla *germánská etnika *Anglů, *Sasů, *Jutů, *Frisů, *Norů a *Dánů; po roce 1066 se prosadil vliv (již romanizovaných) *Normanů aj.

Etnicky i jazykově patří Angličané k západním germánským skupinám *indoevropské rodiny. *Angličtina je dorozumívacím *jazykem mnoha set milionů lidí v různých částech světa a stává se dnešní celoplanetární *lingua franca. Věřící jsou převážně *křesťané (*anglikáni a *katolíci). Angličané v minulých stoletích kolonizovali velké části světa a jejich hospodářský, společenský a kulturní vliv se uplatňoval zejména v Austrálii, na Novém Zélandě, v Indii, v Jihoafrické republice, ale i jinde v *zemích Britského společenství národů, především však v USA, kde byli Angličané jednou z hlavních zakládajících složek při formování amerického *národa (*Američané, *Angloameričané aj.). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

angličtina, úřední nebo dorozumívací *jazyk ve státech Britského společenství a bývalého britského *impéria, celosvětově rozšířený mezinárodní jazyk (*Angličané). (Jaroslav Malina)

anglikáni, příslušníci *anglikánské církve, jež vznikla v Anglii v roce 1534 prohlášením o svrchovanosti *krále nad církví. Bývá počítána mezi *reformační církve. Bohoslužba se podobá spíše *katolické, 39 článků víry je ovlivněno *kalvinismem. Biskupské uspořádání se upevnilo po *konfliktech mimo jiné s puritány (*puritánství). Hlavou anglikánů je arcibiskup z Canterbury. Společenství podobných církví vznikala i v jiných anglicky mluvících *zemích, v USA jako protestantská episkopální církev. (Jaroslav Malina)

anglikánská církev, *církev, anglikánská.

angloamerické právo, *právo, angloamerické.

Angloameričané, souhrnné označení obyvatelstva bělošského původu, které mluví anglicky jako rodným *jazykem a žije na území USA a na ostrovech Střední Ameriky. Název je pojmem politicko-kulturním a jazykovým, nikoli etnickým. Podobně se užívá i názvů *Anglokanad'ané, Angloaustraláné nebo Anglonovozéland'ané. (Jaroslav Malina)

Anglokanad'ané, název pro obyvatele Kanady, kteří hovoří anglicky a jsou anglického původu (asi 10 milionů lidí). (Viz též *Kanad'ané.) (Jaroslav Malina)

anglosaská misie, *misie, anglosaská.

Anglosasové, populace germánského původu (*Jutové, *Piktové, *Sasové), které se v 5.–6. století usídlily v Anglii a do příchodu Normanů v roce 1066 ji ovládaly. (Jaroslav Malina)

Anglova klasifikace, *klasifikace, Anglova.

Anglové (latinsky: *Anglii*), *starověké západogermánské *etnikum, které mělo svá původní sídla v 1. století n. l. na území dnešního Šlesvicko-Holštýnska v Německu a v jihovýchodní části Dánska. Část Anglů zůstala v původních sídlech, část přispěla k vytvoření *kmenového svazu *Durynků, ale nejvýznamnějšími se stali ti Anglové, kteří spolu se *Sasy a dalšími západogermánskými etniky pronikali na Britské ostrovy, podrobili si domácí *keltské obyvatelstvo a vytvořili v 6. a 7. století n. l. první státní celky Mercia, Northumberland a Východní Anglie. Na počátku 9. století přispěli Anglové a *Sasové k vytvoření jednotného státu, který nazvali Anglie a sami sebe Anglosasové. Tohoto názvu se v přeneseném slova smyslu užívá dodnes. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Angolané, multietnický pojem označující obyvatele Angolské republiky v jihozápadní Africe. Tento společný název zahrnuje i četná etnika – zejména *Kongové, *Ovimbundové aj. V současné době dosahuje počet Angolanů 12 milionů (odhad z roku 2007). Původní etnické skupiny *Bantuů vytvořily na území Angoly několik státních útvarů – nejvýznamnější byla konžská říše (Ngola), prosperující v 15.–17. století n. l. Portugalští dobyvatelé ji rozvrátili v roce 1665. Poté se území Angoly stalo hlavní základnou pro obchod s otroky (hlavní *město Luanda). Z původních 14 milionů klesl počet obyvatel na pouhé 3 miliony. Od roku 1895 byla Angola *kolonií, 1953–1973 zámořskou provincií Portugalska. Po osvobozenéckém *boji byla v roce 1975 vyhlášena Angolská republika, ale rozhořela se *občanská válka, trvající s přestávkami až do roku 2002. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Angra Mainju, Ahriman, „Zlá mysl“, v **Avestě* a *mazdaismu zosobněný princip zla, lži a temnoty, vystupující jako protivník *Ahura Mazdy (Ormuzda) v dualistickém střetávání pravdy a lži. (Jaroslav Malina)

angulus, -i, m. [anatomie]:

1. úhel (například úhel *dolní čelisti – **angulus mandibulae*);
2. koutek (například oční koutek – *angulus oculi*). (Ladislava Horáčková)

angulus mandibulae, úhel při dolním okraji těla dolní čelisti, jímž přechází tělo *mandibuly ve vzestupné rameno. Úhel dolní čelisti má přímý vliv na vzezření obličeje; u *novorozence je mandibula takřka plochá, ramena odstupují pod úhlem asi 170°. V dalším období se úhel zmenšuje (u dětí 150°), což je zapříčiněno růstem čelisti při zvyšování nároků na její funkční zatížení a růstem alveolárního výběžku při růstu *zubů. V dospělosti je úhel ca 120° a ve stáří se opět zvětšuje (140°). (Petra Duchečková)

angulus venosus, žilní úhel, toto označení je používáno pro soutok **vena jugularis interna* a **vena subclavia*, jejichž spojení se nachází za **articulatio sternoclavicularis*. Na obou stranách se do *angulus venosus* otevírají velké mízní kmeny (vlevo **ductus thoracicus*, vpravo **ductus lymphaticus dexter*). (Lenka Vargová)

Anheier, Helmut K. (narozen 1954 v Německu), politolog a sociolog; zakladatel *Centre for Civil Society (Centrum pro občanskou společnost) na London School of Economics a jeho ředitel v letech 1998–2002; od roku 2002 profesor a ředitel Center for Civil Society, School of Public Policy and Social Research, University of California, Los Angeles, USA. Zabývá se zejména problematikou *občanského a neziskového sektoru; svými výzkumy a organizační činností na mezinárodním poli uvedl tuto problematiku na dráhu vědecké disciplíny – obor „občanská společnost/občanský sektor“. Z díla: *The Emerging Sector Revisited: A Summary* (1998; česky *Nástup neziskového sektoru: Mezinárodní srovnání*, 1999, s Lesterem Salamonem), *The Nonprofit Sector in Germany* (Neziskový sektor v Německu, 2001, s Wolfgangem Seibelem); *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy* (Občanská společnost: Rozměr, význam, politika, 2004). (Marie Dohnalová)

anch, staroegyptský termín označující *symbol života, *univerzum, veškerý život lidský i boží. Klíč k poznání tajemství a skryté moudrosti, moc, autorita, boží zaslíbení. Zobrazován jako symbol spojení mužského a ženského principu (bohů *Usira a Esety). Byl rovněž vykládán jako podoba *stromu života. (Břetislav Vachala)

Ani, egyptský autor oblíbeného *naučení z přelomu 15. a 14. století př. n. l. Ve svém díle uvádí rozličné životní situace a současně i poučení, jak se správně zachovat. (Břetislav Vachala)

anikonický (z řečtiny: *a-*, *an-*, „ne-, bez-“ a *eikón*, „obraz, podobizna“), nezobrazující podobu figurální formou. Anikonismus je součástí náboženského kultu v *židovství, raném *křesťanství, v byzantském ikonoklasmu v letech 626 až 843 a v *islámu, kde to, co je předmětem víry, nesmí být zobrazeno v *konkrétní obrazové, tj. figurální podobě. Anikonická *náboženství preferují abstraktní *symboly, ornament.

V raném křesťanství byl anikonismus prosazován z ideologických důvodů jako kontrast k *pohanství a jeho výrazné *idololatrii („úctě k obrazům, sochám bohů“). Vznik obrazového projevu a prvních náboženských motivů v raném křesťanství byl výsledkem vzájemné symbiózy s antickým světem a antickým životním *stylem. Je tedy jedním z výsledků postupné *romanizace křesťanství. Církevní představitelé, kteří *obrazy striktně odmítali, změnili své stanovisko teprve v průběhu 4. století, kdy vznikla potřeba dekorace nových a nákladných staveb *kostelů. Byzantský *ikonoklasmus byl veden myšlenkou návratu k *ideálům původního křesťanství. Sepětí víry a obrazů však již bylo tak silné, že východní církve slaví od roku 843 návrat k obrazům jako vítězství ortodoxie. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

animality (z angličtiny: *animal*, „zvíře“), soubor technik úpravy těla (*tetování, *skarifikace, *piercing, užití implantátů apod.), které mají umožnit *transformaci *člověka ve zvíře. Jako extrémní příklady těchto postupů lze uvést komplexní úpravy těla, které podstoupili někteří jedinci – například Eric Sprague (desítky zákroků, které mají umožnit jeho transformaci v ještěra) nebo Dennis Avner (transformace v kočku). (Tomáš Mořkovský)

animatismus (z latiny: *anima*, „duše“), *víra ve všeobecné oduševnění *přírody objevující se zřejmě jako prvotní projev náboženských představ v nejranějších obdobích *prehistorie (*paleolit i pozdější prehistorická období). (Jaroslav Malina)

anime, označení japonských animovaných filmů a seriálů. Anime nabízí velké množství žánrů, od seriálů pro děti (například *Pokémon*), přes historická dramata a romance až k seriálům pro dospělé (erotickým, psychologickým nebo hororovým). V japonském anime se poprvé objevuje stárnutí postav a jedna dějová linie, jinými slovy seriály nemají dílový charakter jako mnohé animované seriály například amerického původu. Termín se začal používat až v 80. letech 20. století, přičemž prvopočátky japonské animace sahají až do roku 1907. Animované filmy, tak jak je známe, v Japonsku vznikly zejména díky Osamu Tezukovi (stejně jako *manga), který pracoval pro Toei Animation a Mushi Productions, díky kterým roku 1958 vznikl první japonský barevný animovaný celovečerní film *Hakujaden*.

Jedním z důvodů, proč se v Japonsku animované filmy a seriály staly tak oblíbenými, je to, že až na výjimky (jako byl například Akira Kurosawa) byla japonská kinematografie neproduktivní. V 70. letech vzniká v Japonsku jeden z nejoblíbenějších žánrů anime – takzvané *mecha* (z anglického *mechanical*). V těchto anime jsou mezi postavami velcí *roboti. Nejznámější seriál tohoto druhu však vznikl až kolem roku 1979 – *Kidou Senši Gundam* (režie: Jošijuki Tomino). Později v 80 a 90. letech zažívá anime velký rozmach, vzniká velké množství seriálů a filmů například *Akira* (režie: Katsuhiro Ōtomo). Taktéž v této době vzniká studio *Ghibli*. V 90. letech mimo jiné vznikl kontroverzní seriál *Šin Seiki Evangerion (NGE)* (režie: Hideaki Anno), který je mimo jiné *kritikou tehdejší doby a *cenzury. Toto anime vyvolalo obrovskou vlnu zájmu, která trvá až dodnes. (Lucie Mornsteinová)

animismus (z latiny: *anima*, „duše“):

1. [antropologie], *víra v existenci nadpřirozených sil a bytostí, které jsou přítomny ve všech jevech a předmětech tohoto *světa i světa nadpřirozeného a které mohou přímo i nepřímou ovlivňovat *život a osud *člověka. Britský antropolog Edward Burnett *Tylor soudil (*Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* [Primitivní kultura: Výzkumy vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků], 1871), že animismus byl nejranější formou náboženství a projevuje se v *magii, *totemismu, fetišismu apod. v širokém rozpětí, v podstatě od *kultu předků až po *polyteismus. Francouzský sociolog Auguste *Comte vyslovil *názor (poté nadlouho ve vědě sdílený), že pravěký a přírodní člověk nebyl schopen vysvětlovat jevy, které jej obklopovaly, že se domníval, že svět je řízen nadpřirozenými silami s vlastní vůlí, že je plný duchů, dobrých i zlých, jejichž působení na svět lze ovlivnit (podpořit nebo zastavit) pouze magickými *obřady a kouzly. Z takto pojímaného animismu vznikl *fetišismus, totemismus, *mytologie, potom různá *náboženství. Moderní antropologické výzkumy ukázaly, že toto pojetí animismu je nepřesné, nedostatečně charakterizuje nebo dokonce zkresluje náboženské, sociální a kulturní představy pravěkých a *přírodních národů;

2. [filozofie], názor na duši jako hlavní životní princip;

3. okultistická teorie vysvětlující určité jevy mimořádnými schopnostmi žijících osob. Například v Koreji a zejména v Japonsku jde o rozšířenou víru se základní představou, že duše-duch (korejsky: *sin*, japonsky: *kami*) sídlí v každém *objektu, a některé z nich je třeba si předcházet obětinami. (Jaroslav Malina)

animistické náboženství, *animismus.

Aniota, okultní *sekta, tajná *společnost „levhartích mužů“ působících donedávna v Kongu; jedna z řady *Levhartích společností, jejichž *obřady zahrnují i rituální *kanibalismus. (Jaroslav Malina)

Aniové (Agni; z latiny: *agnus*, „jehně, beránek“), stará etnická skupina, která náleží do *příbuzenství *Akanů z jazykové skupiny *kwa *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny v oblasti západní Afriky. Také kulturně náležejí Aniové k Akanům, zvláště k Ašantům v Ghaně, částečně i na území Pobřeží slonoviny. Žijí jako tropičtí zemědělci mezi skupinami početnějších *Ašantů a *Baulů o celkovém počtu kolem 250 000. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Ankermann, Bernhard (14. 2. 1859, Gvardejsk [Tapiau], Ruská federace – 26. 10. 1943, Berlín, Německo), německý antropolog a etnolog; představitel *difuzionismu. Ankermann spolu se svým učitelem Robertem Fritzem *Graebnerem vytvořil *německo-rakouskou školu kulturních okruhů, založenou na difuzionismu. Z díla: *Kulturkreise und Kulturschichten in Afrika* (Kulturní okruhy a kulturní vrstvy v Africe, 1905), *Verbreitung und Formen des Totemismus in Afrika* (Rozšíření a formy totemismu v Africe, 1915). (Jaroslav Malina)

ankydoncie (též ankylóza zubu), srůst kořene *zubu s *kostí čelisti. (Michaela Křivanová)

ankyloglosie, vrozený srůst *jazyka se dnem dutiny ústní. Může být buď úplná nebo částečná a je způsobená krátkým *frenulem. V raném věku je překážkou v sání, později vadí při řeči. Omezená pohyblivost jazyka může být příčinou nepravidelností *chrupu. (Michaela Křivanová)

ankylosis (z řečtiny: *ankylósis*, „zkřivení“), ankylóza, ztuhnutí *kloubu vazivovou přeměnou kloubních struktur nebo jejich srůstem s úplnou ztrátou pohyblivosti. Stav může být posttraumatickou nebo pozánětlivou komplikací. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ankylóza, **ankylosis*.

ankylóza čelistního kloubu, vzniká nejčastěji jako následek *osteomyelitidy větve dolní čelisti či *kosti spánkové, popřípadě bakteriálních *artritid, nádorových onemocnění.

V některých případech je důsledkem traumat či vrozených vývojových poruch. (Michaela Křivanová)

ankylóza zubu, *ankylodoncie.

Annales, nejvlivnější francouzská historiografická škola 20. století, spočívající v holistickém (*holismus), funkcionálním (*funkcionalismus) a strukturálním (*strukturalismus) uchopení historické problematiky, která výrazně přispěla k formování moderní *historické antropologie. Teoretický program školy předznamenal ve svých studiích Henri Berr (1863–1954), Louis Halphen (1880–1950), Ferdinand Lot (1866–1952) a Henri Pirenne (1862–1935). Za zakladatele Annales jsou považováni Marc *Bloch (1886–1944) a Lucien *Febvre (1878–1956). Marc Bloch a Lucien Febvre založili v roce 1929 ve Štrasburku odborné periodikum *Annales d'Histoire Économique et Sociale*; ve třicátých letech se těžiště školy Annales přesunulo do Paříže, kde od roku 1946 vycházel časopis *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* (roku 1994 byl zaveden nový podtitul *Histoire, Sciences Sociales*). Roku 1947 Lucien Febvre zřídil na École Pratique des Hautes Études Šestou sekci společenských a ekonomických věd, která se stala institucionální základnou Annales. Po roce 1975, kdy došlo k reorganizaci francouzského vysokého školství, pokračovala annalistická tradice na půdě École des Hautes Études en Sciences Sociales. Od roku 1968 je důležitým střediskem *Annales* rovněž Maison de la Sciences de l'Homme.

Počátkem padesátých let 20. století se vůdčím představitelem Annales stal reprezentant druhé generace školy Fernand *Braudel (1902–1985), autor rozsáhlého díla *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* (Středomoří a svět středomoří v době Filipa II.) z roku 1949. Fernand Braudel zavedl pojmy *geohistorie* a *imobilní historie*, zaměřené na všestranné studium vztahu *člověka a přírodního a sociálního prostředí; rozlišil tři roviny historické *analýzy, odpovídající třem časovým úrovním: *longue durée*, dlouhodobé (či strukturální) trvání, v němž hlavní roli sehrávají geografické faktory; střední trvání neboli *konjunkturální*, v jehož rámci probíhá sociální vývoj, a *událost*, představující krátkodobé fluktuace politického a individuálního života. Fernand Braudel se pod vlivem Clada *Lévi-Strausse pokusil začlenit tradici Annales do širšího strukturalistického *hnutí a ustavit tak „strukturální historii“. V šedesátých letech 20. století se Braudel sblížil s *marxismem a dobovými radikálními hnutími. Teoretickým výrazem této *konvergence byla třísvazková studie *Civilisation matérielle et capitalisme XVe–XVIIIe siècle* (Civilizace materialismu a kapitalismus 15.–18. století) z roku 1967. Určitý odklon od marxistického ekonomického determinismu ve prospěch výzkumu každodennosti byl patrný v Braudelově práci *Les structures du quotidien: Le possible et l'impossible* (Struktury každodennosti: Možné a nemožné, 1979). Reprezentanty „třetí generace“ Annales byli například Emmanuel *Le Roy Ladurie, autor klasické knihy *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (1975, česky: *Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294–1324*. Praha: Argo, 2005), a Pierre Goubert, kteří se zaměřili mimo jiné na komplexní výzkum francouzských regionů, dále medievisté Georges *Duby a Jacques *Le Goff, Pierre Chaunu, jehož mnohostranné zájmy zahrnovaly raně novověké formování atlantického prostoru, *reformaci, *osvícenství a vztah *dějin a *imaginace, Marc *Ferro, odborník na dějiny ruské *revoluce, historik francouzské revoluce François Furet a znalec antické civilizace Paul Veyne.

Již Marc Bloch a Lucien *Febvre razili koncepci *mentalit* (*mentalités*), kolektivních psychologických dispozic, které ovlivňují nejenom vysokou *kulturu, umění, literaturu a náboženství, ale také každodenní *zvyky, pověry, *předsudky a *obřady. K průkopníkům moderního studia mentalit patřili zejména Georges Duby, Jacques Le Goff a Robert Mandrou. Představitelé čtvrté generace Annales, André Burguière, Roger Chartier, Bernard Lepetit a Jacques Revel, nechápali mentality jako pouhý projev krátkodobé historické zkušenosti na třetí braudelovské rovině pomíjivých událostí, nýbrž vyzdvihli je jakožto *primární „konstituenty sociální skutečnosti“. Tento pohled sblízuje zmíněné historiky s reprezentanty

*symbolické antropologie (například s Cliffordem *Geertzem), přičemž v anglosaském akademickém světě odrážejí tuto konvergenci například studie historičky Natalie Zemon Davisové.

Odkaz francouzské historiografické školy Annales je ambivalentní. Na jedné straně inspirovala pozoruhodný interdisciplinární pohled na dějiny překračující hranice tradiční *historiografie, sociálních a přírodních věd, *geografie, *antropologie, sémiotiky a literární *kritiky a reprezentující odklon od politických dějin „elit“ ke kulturně sociálnímu studiu marginalizovaných skupin a *subkultur, který zaznamenal značný ohlas jak v Severní Americe, tak v *zemích střední a východní Evropy (Bronislaw Geremek, Aron Gurevič), na straně druhé jí její kritici (Raymond Aron, Couteau Bégarie, Norman F. Cantor) vytýkají sklon k přehnanému generalizování a podléhání módním *ideologiím. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Annánci, zastaralé označení *Vietnamců. Je odvozeno z již nepoužívaného čínského názvu *An-nam* („Pacifikovaný jih“). (Josef Kolmaš)

annát (z latiny: *annus*, „rok“), ve 13.–15. století odvedení celého, později poloviny prvního ročního výnosu nově obsazeného nižšího církevního *úřadu *papeži. Od 15. století byly takto označovány příslušné odvody říšské *kurií, včetně sevití (poplatků *kardinálům a kancléřství), které byly spjaty s novým obsazením prebendy. Vybírání annátů bylo silně kritizováno především na reformních *koncilech. (František Čapka)

anniversarium (z latiny: *anniversarium*, „výročí, výroční mše za zemřelé“), výroční vzpomínková slavnost. V katolickém prostředí seznam osob, za něž měly být každoročně slouženy mše. (Jaroslav Malina)

Anno Domini (z latiny: *Anno Domini* [zkratka: *A. D.*], „léta Páně“), léta Páně, označení *letopočtu po *narození *Ježíše Krista; též n. l. (našeho letopočtu). (Jaroslav Malina)

annona (z latiny: *annona*, „úroda; obilí; potraviny; zásobování“), v *římské říši roční výnos polních plodin, také nutnost zásobovat *obilím *město *Řím a jeho obyvatelstvo (*cura annonae*). Tento úkol patřil do pravomoci *edilů. (František Čapka)

annuita (z latiny: *annus*, „rok“), princip obsazování *úřadů losem nebo volbou na období jednoho roku, byl vyvinut ve *starověku, aby se zabránilo zneužívání úřední *moci. (František Čapka)

anodoncie (z řečtiny *an-*, „bez, ne-“ a *odús, odontos* „zub“), *ortodontická anomálie v počtu *zubů, označení pro vrozené nevyvinutí zubů. Pravá anodoncie se vyznačuje úplným chyběním zubů jako následek poruchy vývoje vnějšího (*ektoderm) nebo středního (*mezoderm) zárodečného listu, popřípadě obou listů. Anodoncie se často manifestuje s dalšími defekty jako je anhidróza (snížená nebo chybějící tvorba potu) či akrofaciální dysostóza (porucha vývoje charakterizovaná deformací kostí rukou, nadměrným počtem prstů, rozštěpem dolní čelisti a zubními anomáliemi). Tyto vývojové poruchy manifestující se společně jako následek defektu vývoje vnějšího zárodečného listu, bývají označovány jako *syndrom ektodermální *dysplazie. Nesprávně se tohoto označení používá také pro chybění více zubů (*hypodoncie). (Lukáš Šín)

anogenitální krajina, *krajina, anogenitální.

anomalia (z řečtiny: *a-*, *an-*, „ne, bez“ a *nomos*, „zákon, pravidlo“), anomálie, nepravidelnost, odchylka od *normy, která způsobuje poruchu *funkce. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

anomálie, *anomalia.

anomálie, ortodontická, nepravidelnosti zubů (ortodontické anomálie zubní, dentální anomálie) nebo vzájemného vztahu čelistí (ortodontické anomálie čelistní, anomálie skusu zubních skupin, anomálie mezičelistních vztahů). Podle etiologie je lze rozdělit na anomálie vrozené (příčinou jsou například poruchy *funkce endokrinních *žláz, *rachitis, vrozená

*syfilis či rubeola), anomálie dědičné a anomálie získané (příčinou jsou předčasné ztráty zubů, zlozvyky, poruchy dýchání, *traumata či nedostatečné funkční zatížení aj.).

Dentální anomálie se dělí na anomálie počtu zubů (*aplazie, *hyperodoncie, *hypodoncie, *oligodoncie, *totální anodoncie), anomálie velikosti zubů (*makrodoncie, *mikrodoncie), anomálie tvaru (*čípkovité zuby, *Hutchinsonovy zuby, *srostlice), a postavení (*inklinace, *rotace, *transpozice, posuny aj.) zubů. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

anomální posun zubů, *zuby, anomální posun.

anomiáni, *eunomiáni.

anomie (z řečtiny: *a-nomos*, „bez zákona, řádu“):

1. stav rozkladu sociálního řádu, morálních a *kulturních norem (pojem zavedl do společenských věd Émile *Durkheim);

2. stav nedostatečné *sociální integrace individua spojený s pocitem osamělosti, bezmoci, *frustrace, se sociálními *konflikty apod. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

anorexia nervosa, *anorexie, mentální.

anorexie, mentální (latinsky: *anorexia nervosa*, termín pochází z řečtiny: *a* = negační prefix, *n* spojuje dvě samohlásky, *orexis*, „apetit, chuť, žádostivost“, tedy „nechuť k jídlu“), *nemoc spočívající v odmítání potravy, ve zkreslené představě o vlastním těle a obsesním strachu z tloustnutí (*obezita). Spolu s *mentální bulimií se řadí mezi tzv. *poruchy příjmu potravy. Anorexie se vyznačuje úmyslným snižováním hmotnosti v důsledku omezování příjmu tekutin a potravy, zvyšování energetického výdeje (cvičením), užívání anorektik, dietních prostředků a diuretik.

Projevy anorexie jsou spojeny s těmito změnami: 1) *fyziologické a neurobiologické změny*: extrémní úbytek hmotnosti (u dospělých je *Body Mass Index [BMI] menší než 18,5; děti dosahují méně než 85 % předpokládané váhy); *endokrinní poruchy spojené u dívek a žen se zastavením *menstruace (*amenorea, primární, *amenorea, sekundární), u mužů až s *impotencí; symptomy hladovění (snížení *metabolismu, hypotenze – krevní tlak pod 90/60 mm Hg, bradykardie s frekvencí méně než 60 tepů za minutu, srdeční *arytmie, hypotermie a *anémie); abnormality v hladinách elektrolytů a *minerálů; snížená tvorba bílých krvinek a dysfunkce imunitního systému; postižení *plic a ventilace; kazivost *zubů a vznik *paradentózy; zvýšená lámavost *kostí a nestabilita *kloubů, *osteoporóza a *osteopenie (anorektičky mají hustotu *kostní tkáně průměrně o jednu čtvrtinu nižší než ostatní zdravé ženy); vypadávání *vlasů a tělesného ochlupení, nárůst *lanuga po celém těle. Všechny tyto změny mohou mít nezvratitelné následky, i přes odbornou péči umírá až 10 % nemocných; 2) *psychické změny*: *deprese, nízké sebevědomí a sebehodnocení, pocity smutku, zoufalství, sklony k závislostem a sebepoškozování, poruchy soustředění a *paměti apod.

První definici mentální anorexie vytvořil v roce 1694 britský lékař Richard Morton. Mentální anorexie byla známá v minulých stoletích, kdy byla převážně nemocí dívek z bohatých a vznešených *rodin. Onemocněla jí například rakouská císařovna Alžběta zvaná Sissi (1837–1898), ale trpěly jí i řádové sestry, které se nadměrně postily. Jako ideál krásy a *životní styl je anorexie od 60. let 20. století spojována zejména s britskou modelkou Twiggy (vlastním jménem Lesley Hornbyová, narozena 1949), kterou se snažily mnohé ženy a dívky napodobit. Tento módní trend se udržel až do 90. let 20. století, kdy začal být kritizován a odsuzován. Z posledních studií vyplývá, že v západních *zemích existuje 8–13 případů mentální anorexie na 100 000 dospívajících a dospělých jedinců. Anorexií trpí většinou ženy (40% postižených žen je ve věku mezi 15.–19. rokem), jen 10 % z celkového množství nemocných tvoří muži. (Petra Duchečková, Sandra Sázelová)

anorgasmie (z řečtiny: *a-*, *an-*, „ne, bez“ a *orgaó*, „dychtím, jsem vzrušený“), neschopnost dosáhnout *orgasmu, doprovázená často nedostatkem prožitků rozkoše při pohlavním styku. Není totožná s *frigidity ani s *impotencí. (Jaroslav Malina)

Anquetil Duperron, Abraham Hyacinthe (7. 12. 1731, Paříž, Francie – 17. 1. 1805, Paříž, Francie), francouzský orientalista; jeden ze zakladatelů moderního studia staré Indie a Íránu; hlavní rival Williama Jonese, britského zakladatele indoevropistiky. Anquetil Duperron pocházel z rodiny zámožnějšího obchodníka; studoval *teologii a *hebrejštinu na Sorbonně a v semináři v Auxerre, kde jej podporoval *biskup Charles Daniel de Caylus, pokládaný za „posledního vůdce jansenistů“ ve Francii. Od října 1751 do ledna 1752 studoval Anquetil Duperron arabštinu a perštinu v Nizozemí v jansenistických seminářích v Rhijnbergu a Amersfoortu. Po návratu do Paříže se zaměřil na filologii orientálních jazyků. Na přimluvu historika Anne Claude Philippa de Cayluse, synovce biskupa z Auxerre, získal stipendium a docházel do *Bibliothèque du roi*, kde jej *abbé Claude Sallier a Michel Ange André Leroux-Deshauterayes upozornili na existenci avestských rukopisů odrážejících údajně Zarathuštrovo učení. Anquetil Duperron se rozhodl odejít do Indie, získat rukopisy, naučit se na místě jazyk a zprostředkovat jej *Západu. V listopadu 1754 se připojil v Paříži k odvedencům *Compagnie des Indes* a v srpnu 1755 vystoupil na břeh v Pottuččéri, hlavní francouzské základně v Indii. V dubnu 1756 Anquetil Duperron odcestoval na sever do Čandannagaru, francouzské obchodní stanici v Bengálsku na řece Huglí ležící poblíž britské Kalkaty. Zde jej zastihla sedmiletá *válka. Jeho konečným cílem byl Surat, kde chtěl od místních *Pársů získat avestské rukopisy a kam dorazil v březnu 1758. Podařilo se mu koupit fragment rukopisu **Avesty*, na jehož překladu pracoval do března 1759. V červnu 1759 dokončil překlad části *Avesty* zabývající se především *stvořením a dualistickou *kosmogonií. Po třech letech pobytu v Suratu se přes Anglii (kde byl zadržen jako válečný zajatec a studoval v Oxfordu rukopisy) vrátil v březnu 1762 do Paříže.

Abraham Hyacinthe Anquetil Duperron přednášel na půdě Académie des Inscriptions et Belles-Lettres a roku 1771 vydal třídílný překlad *Zend-Avesta*. Z přísně vědeckého hlediska se dopustil vážných omylů a jeho překlad je navzdory svému historickému významu pouhým artefaktem, nikoliv plnohodnotnou interpretací archaické náboženské skladby. Anquetil Duperron se mýlil, když relativně pozdní formu *perštiny považoval za starobylý posvátný jazyk. Anquetil Duperron získal celoevropský věhlas, ale rovněž řadu mocných protivníků, mezi nimi na předním místě Williama Jonese, budoucího vůdce britské orientalistiky. Podobně jako studie jiných orientalistů vyvolala Anquetil Duperronova díla značný zájem v německy mluvících *zemích, kde rezonovala s počínajícím *romantismem. Jakobín Anarcharsis Cloots v roce 1791 navrhl, aby *Zend-Avesta* nahradila **bibli* a stala se předmětem veřejného kultu. V roce 1775 obdržel Anquetil Duperron z Indie zásilku perské *verze padesáti *upanišad, které během dvanácti let přeložil nejdříve do francouzštiny a posléze (1796) do latiny. V roce 1778 vydal *Législation orientale* (Orientální zákonodárství), o osm let později *Recherches historiques et géographiques sur l'Inde* (Historické a geografické výzkumy Indie), roku 1798 zajímavý „sociálně relativistický“ spis *L'Inde en rapport avec l'Europe* (Indie ve vztahu k Evropě) a v letech 1801 a 1802 dvojdílný latinský překlad didaktických védských a postvédských textů zvaný *Oupnek'hat*. Zdá se, že Abraham Hyacinth Anquetil Duperron se po návratu z Indie nikdy zcela nepřizpůsobil evropským poměrům. Přežíval v nezávislosti, která byla vykoupena krajní chudobou. Anquetil-Duperron sice přivítal *revoluci, ale svým terorem se mu záhy odcizila. V roce 1791 vyjádřil navzdory značnému riziku věrnost *papeži Piovi VI. Roku 1804 byl vyzván jako člen Institut de France, aby složil přísahu císaři. Odmítl, ačkoliv jej to stálo místo v institutu.

Svébytnou náboženskou *syntézu sjednocující prvky *katolicismu, *jansenismu, *hinduismu a *mazdaismu, k níž Anquetil Duperron údajně dospěl ke konci života, pokládá francouzský filolog Raymond Schwab (například *The Oriental Renaissance* [Orientální renesance], 1984) za jeden ze základních stavebních kamenů tzv. orientální *renesance. Známa byla rovněž jeho *kritika *Montesquieuova pojetí orientálního despotismu. Sto třicet orientálních rukopisů a vlastních poznámek, představujících kromě knih prakticky jeho jediný

majetek, odkázal Anquetil Duperron Silvestru de Sacymu (1758–1838), zakladateli moderní arabistiky; dnes jsou uloženy v *Bibliothèque nationale* v Paříži. (Ivo T. Budil)

ansa, -ae, f., klička, poutko, ouško.

ansa cervicalis profunda, klička nervových vláken určená pro inervaci podjazykových svalů (**musculi infrahyoidei*). Jedna část vláken (*radix inferior ansae cervicalis profundae*) probíhá přímo z **plexus cervicalis* a obloukovitě se spojuje s jinými svalovými větvemi *plexus cervicalis*, které však probíhají v určitém úseku spolu s **nervus hypoglossus (radix superior ansae cervicalis profundae)*. (Ladislava Horáčková)

ansa cervicalis superficialis, klička nervových vláken větví z **nervus facialis* a z **nervus transversus colli*, které se obloukovitě spojují a inervují **musculus platysma*. (Ladislava Horáčková)

ansa cornuta, **ansa lunata*.

ansa lunata (*ansa cornuta*) [latinsky], tradiční termín pro měsíčkovitě, či rohaté ucho, typický prvek střeďoeneolitické **keramiky* v **kulturách* jihovýchodního původu: široké páskové ucho **džbánu*, nebo hmoždířovité nádoby, vytažené nad úroveň okraje nádoby a rozeklané do dvou vzhůru, či šikmo na strany vybíhajících hrotů; při čelním pohledu má horní část ucha půlměsícovitý tvar. Po náběžích v kanelované keramice (široká ucha s růžky) se *ansa lunata* plně rozvinula v souběžných kulturách **řivnáčské* a **jevišovické*. Tvar ucha měl patrně hlubší význam, obě **varianty* názvu se odvolávají na dobově doložené uctívání **Měsíce* (což byl ovšem ženský symbol), či naopak mužského **symbolu* býka, jehož uplatnění je pravděpodobnější. Nepochybně jde o kvalitně provedenou rituální keramiku, vyráběnou možná specializovanými hrnčíři k speciálním účelům. (Karel Sklenář)

ansae intestinales, kličky střevní, uložení tenkého střeva v dutině peritoneální do záhybů. (Lenka Vargová)

Anselm z Canterbury (1033 nebo 1034, Aosta, Burgundsko – 21. 4. 1109, Canterbury, Anglie), scholastický filozof, arcibiskup, světec (kanonizován 1494). Autor **ontologického* důkazu boží **existence*. (Jaroslav Malina)

anserinus, -a, -um, husí. Například *pes anserinus* – „husí nožka“, kterou tvoří úpon šlach tří **svalů* stehenních – (**musculus sartorius*, **musculus gracilis*, **musculus semitendinosus*) na vnitřní straně proximálního konce **tibiae*. (Ladislava Horáčková)

antagonismus (z řečtiny: *anti-*, „proti“, *agón*, „boj“), nesmiřitelný protiklad, protiklad sil, protichůdnost; forma rozporu, pro kterou je charakteristická nejvyšší ostrost, vyhocenost a která často vede k násilnému zvratu; opak: **synergismus*. (Jaroslav Malina)

antagonismus, etnický, nepřátelství nebo **konflikty* mezi různými etnickými skupinami nebo **komunitami*. (Jaroslav Malina)

antagonisté, opioidní, *naloxon.

antagonistická selekce, *selekce, antagonistická.

Antalík, Dalibor (narozen 1966, Praha), český religionista. Studoval na evangelických teologických fakultách v Praze, Lausanne a Ženevě. V současnosti působí jako docent Ústavu filozofie a religionistiky na Filozofické fakultě **Univerzity Karlovy* v Praze. Jeho hlavní badatelský zájem se soustřeďuje na dějinně-srovnávací výzkum prejudaistických a preislámských náboženských kultur starověkých **Semitů*. Věnuje se i některým dílčím otázkám z oblasti teoretické **religionistiky*.

Výsledky dosavadní práce publikoval v religionistických, orientalistických i teologických periodikách a sbornících. V knižní monografii *Jak srovnávat nesrovnatelné: Strategie mezináboženské komparace* (2005) hledá metodické a také ideologické předpoklady, z nichž vychází mezináboženská komparace v diskurzu religionistiky, **biblistiky* a tzv. staré orientalistiky. Zvláštní pozornost přitom věnuje různým srovnávacím strategiím, které tyto disciplíny uplatňovaly při výzkumu náboženských kultur starověkého **Předního východu*. Kontakt: Doc. Dalibor Antalík, Ph.D., Ústav filozofie a religionistiky Filozofické fakulty

*Univerzity Karlovy v Praze, Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, e-mail: dalibor.antalik@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Antar(a) Ibn Šaddád (asi 525–615), arabský předislámský básník a hrdina arabského lidového románu. Nesmířil se se svým podřízeným postavením černého otroka a s ponižováním, kterého se mu dostávalo, i poté co dosáhl svobody. Také ve svých básních se Antara předvádí jako neohrožený bojovník. Stal se symbolem nepřemožitelného siláka, hrdinou lidového románu, který vznikl ve *středověku a ještě v první polovině 20. století byl profesionálními vypravěči recitován v různých arabských *zemích. (Jaroslav Oliverius)

antebrachium, -i, n., předloktí, střední článek horní končetiny, jehož skeletním podkladem je na palcové straně ležící *kost vřetenní a na malíkové straně *kost loketní. (Ladislava Horáčková)

Antenór, athénský sochař pozdně archaického období z konce 6. století př. n. l.; autor prvního sousoší Tyranobijců, které si roku 480 př. n. l. odvěkli *Peršané jako válečnou kořist. Jeho *signatura se dochovala na bázi sochy monumentální *koré z *Akropole; ze srovnání *stylu a rukopisu vyplývá, že pravděpodobně vyzdobil rovněž štítu Apollónova chrámu v *Delfech. (Marie Pardyová)

anterior, -ius, přední, vpředu ležící (například dlouhý vaz táhnoucí se po přední straně obratlových těl – **ligamentum longitudinale anterius*). (Ladislava Horáčková)

Anterós („Protílaska“), syn bohyně *Afrodity, mladší bratr a protiklad *Erotův. Představa *boha ztělesňujícího protílasku se vytvořila v mladších řeckých bájích v době, kdy se fenomén *lásky začal analyzovat z filozofického hlediska. Ve výtvarném umění je doložen záhy poté; k nejstarším dokladům patří dvě Dúridovy číše ze začátku 5. století př. n. l. (Jaroslav Malina)

anteverze (z latiny: *ante*, „vpřed“, *vertere*, „obracet“), v *anatomii například sklon *dělohy směrem dopředu. (Ladislava Horáčková)

ante- (z latiny), ve složených slovech první část s místním nebo časovým významem předložky „před“; opak: *post.

anthelix, -icis, f., val *ušního boltce, protizávit. Leží proti okraji boltce (*helixu). (Lenka Vargová)

Anthologia Palatina, největší sbírka řecky a latinsky psaných epigramů zachovaná v rukopise pořízeném kolem roku 980. Název je odvozen od Palatinské knihovny v Heidelbergu, kde se tento rukopis od roku 1660 nacházel; nyní je uchovávan v Paříži. (Marie Pardyová)

Anthropoidea, *primáti, vyšší.

Anthropologie, český oborový časopis s mezinárodním autorským zázemím a kreditem. Byl založen Jindřichem *Matiegkou a Alešem *Hrdličkou v roce 1923. Zvláštní zřetel k slovanským etnikům a k slovanským *zemím měl odlišovat nový český časopis od základního programu, kterým se řídil časopis založený a řízený Hrdličkou ve Spojených státech amerických s názvem *American Journal of Physical Anthropology*, který v době vydání prvního čísla *Anthropologie* vstupoval již do 6. ročníku. Matiegka redigoval 19 ročníků časopisu (od roku 1935 spolu s Jiřím *Malým) až do jeho zastavení za německé okupace roku 1941. Jeho znovuvydávání obnovil až Jan *Jelínek v roce 1962 v Brně. V současné době je šéfredaktorkou časopisu *Anthropologie* (s podtitulem *International Journal of the Science of Man*) Marta *Dočkalová. Kontakt: RNDr. Marta Dočkalová, Ph.D., Moravské zemské muzeum, Ústav Anthropos, Zelný trh 6, 659 37 Brno, e-mail: anthropologie@mzm.cz. (Jaroslav Malina)

Anthropos, *Ústav Anthropos Moravského zemského muzea.

anthrópos (z řečtiny: *άνθρωπος*, *anthrópos*, „člověk“), *člověk. Termín definoval již *Platón: „Toto jméno *anthrópos* znamená, že zatímco ostatní živí tvorové žádnou z věcí, které vidí, neprohlížejí, ani o ní neuvažují, ani ji nezkoumají, člověk jakmile něco uvidí, hned to

také zkoumá (*anathrei*) a uvažuje o tom, co viděl (*opópen*). Proto byl člověk jako jediný ze všech živočichů správně pojmenován *anthrópos*, zkoumající, co uviděl (*anathrón ha opópe*).“ Současná věda chápe člověka jako tvora bio-sociálního, u něhož například *kultura má velký adaptivní význam; na tomto poznání je založeno *paradigma moderní celostní *antropologie jako biologicko-sociokulturní disciplíny. (Jaroslav Malina)

Anthrópos metron tón pantón [řecky], „Člověk je mírou všech věcí“, *výrok řeckého *sofisty *Prótagora z 5. století př. n. l., vyjadřující řecký *antropocentrismus a *subjektivismus. (Jaroslav Malina)

antibiotika, léky ničící nebo zpomalující *růst *bakterií. Jsou relativně neškodné pro hostitele, a proto mohou být použity na *léčbu infekcí (*onemocnění, infekční). Termín „antibiotika“ původně označoval jen formy antibiotik odvozených z živých organismů, nyní je však používán i na syntetická antimikrobiotika, například sulfonamidy. Antibiotika jsou malé molekuly s molekulární hmotností menší než 2000. Na rozdíl od předešlých způsobů léčby infekcí, které zahrnovaly i jedy (například strychnin), působila antibiotika jako „magické tablety“ – zasahující *nemoc bez poškození pacienta. Nejsou však efektivní u virových, plísňových a jiných nebakteriálních infekcí a jsou značně odlišná ve své účinnosti na různé typy bakterií. Můžeme je rozlišit na 1) specifická antibiotika (zvaná úzkospektrální) – zasahují buď gram-negativní, nebo gram-pozitivní *bakterie a 2) širokospektrální antibiotika. Účinnost jednotlivých antibiotik se mění podle lokality infekce a schopnosti léku dosáhnout dané místo. (Monika Laštovičková)

anticpace (z latiny: *ante-incipere*, „začínat s předstihem, předjímat“):

1. předjímaní, předvídání, tušení, předzvěst, odhadování budoucího;
2. předčasné uplatnění něčeho, tj. dříve, než je obvyklé, pravidelné. (Jaroslav Malina)

antické civilizace, *civilizace, antické.

antické památky, *památky, antické.

antidiuretický hormon, *adiuretin.

Antidopingový výbor České republiky (zkratka: ADV ČR), nejvyšší orgán a výhradní odborné pracoviště s celostátní působností zabezpečující antidopingový program České republiky. Působení ADV ČR zahrnuje kontrolní (zabezpečení dopingových kontrol), legislativní, informační a výchovnou činnost a vydává Směrnici pro kontrolu a postih dopingu ve sportu v České republice. Více informací na portálu ADV ČR: <http://www.antidoping.cz>. (Jana Petrásková)

antifašismus (z řečtiny: *anti*, „proti; před“ a z italštiny: *fascismo*, „fašismus“), původně označení pro každou opozici proti *fašismu, později také proti *nacionálnímu socialismu. Ve 30. letech 20. století se objevuje v řadě evropských států jako demokratická reakce na růst fašistické a nacistické ideologie (*nacismus). Jako politicko-teoretický pojem byl prosazován Kominternou (VII. kongres, 1935) a komunistickými stranami. V období mezi světovými *válkami (1918–1939) a v poválečné době (po roce 1945) byl antifašismus ideologicky zneužíván, neměl už však žádný bezprostřední reálný politický dosah. (František Čapka)

antifona (z řečtiny: *anti*, „proti“, *fonón*, „zvuk“), střídavý bohoslužebný zpěv sólového hlasu a sboru nebo dvou sborů; předzpěv *kněze jako úvod sborového přednesu žalmů. (Ludmila Sochorová)

antifonář (z řečtiny: *anti*, „proti“, *fonón*, „zvuk“), sborník liturgických zpěvů (antifony, někdy i responzoria); obřadních, zvláště mešních textů s nápěvy, někdy také *hymnů nebo *žalmů (starší formy). Novější antifonář obsahuje jen breviářové texty (*breviář). Velmi často byl bohatě ilustrován. Oficiální vydání antifonáře ve Vatikánské edici je z roku 1912. (František Čapka)

Antifonář Vyšehradské kapituly, iluminovaný rukopis; náročně zdobená a ikonograficky neobyčejně bohatá čtyřsvazková chorální kniha, kterou v letech 1359–1360 nechal pořídit Dětrich z Portic (kolem 1300–1367), říšský a český politik evropského významu, *probošt

vyšehradský a *kancléř *Království českého, nejbližší rádce *krále a *císaře Karla IV. Obsahuje celostránkové i menší miniatury s výjevy ze *Starého zákona a *Nového zákona, jež jsou podřízeny soudobému *kánonu zobrazování a odrážejí soudobé realie, například je zde zachyceno biblické *stvoření *Evy z Adamova žebra. Dílo je uloženo v klášterní knihovně ve Vorau, Rakousko. (Jaroslav Malina)

antiglobalizační hnutí, *hnutí, antiglobalizační.

Antigona, dcera thébského *krále *Oidipa z krvesmilného svazku s jeho matkou *Iokastou, hrdinka Sófoklovy stejnojmenné *tragédie. *Sófoklés z ní vytvořil jednu z nejdramatičtějších postav *řecké mytologie a ukázal na ní *konflikt přirozené morálky a lidmi stanovených *zákonů, jejichž důsledky mohou být i velmi nelidské. Antigona je ušlechtilou postavou a vzniklé tragédie své *rodiny a příbuzných řeší podle svého *svědomí a citu bez ohledu na vlastní prospěch a pohodlí. Když její slepý otec *Oidipús odchází do vyhnanství, Antigona jej doprovází, aby mu pomáhala snášet osud. Později při bratrovražedném konfliktu o moc nad Thébami zahynou oba Oidipovi synové, Antigona se postaví svému strýci Kreóntovi a hrstkou hlíny alespoň symbolicky poskytne nárok na pohřeb i svému bratrovi Polyneikovi, jemuž jako nepříteli Thébané tento nárok odepřeli. Tím Antigona porušila zákon vládce Kreónta, ale zachovala se podle zásad *morálky a *zbožnosti. Kreón Antigonu odsoudí k smrti. Jeho syn Haimón a zároveň Antigonin snoubenec Antigonu brání, vysvětluje otcí, že neporušila zákony bohů, a varuje ho, aby nespravedlivě neproléval další *krev. Když i *lid odmítne Antigonu popravít, Kreón rozhodne, aby byla zaživa zazděna v hrobce. Teprve až mu věstec Teirésias oznámí hněv bohů, Kreón zařídí pohřeb Polyneikovi a jde osvobodit Antigonu. Ta se mezitím v hrobce oběsila. Obětovala život, dosáhla však morálního vítězství. Kreóntova nespravedlnost je potrestána *sebevraždou Haimóna, kterého ze žalu následovala i jeho matka a Kreóntova žena. Mocný vládce se tak změnil v ubožáka, prosícího bohy, aby ho zbavili života, který není schopen unést. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Antigoné, *Antigona.

Antiguané, obyvatelé ostrova Antigua, který je jedním z karibských ostrovů v souostroví Nízkých Antil; tvoří přidružený *stát jakožto součást Britského společenství národů. Žije zde asi 68 000 obyvatel (téměř polovina v hlavním *městě St. Johns); hovoří anglicky a jsou většinou černošského a smíšeného původu. Ostrov objevil v roce 1493 Kryštof *Kolumbus a nazval ho Santa Maria la Antigua. V letech 1632–1866 kolonizovali ostrov *Angličané a načas i *Francouzi. (Zdeněk Tvrdý)

antika (z latiny: *antīquitās*, „starý věk, starobylost, dávnověkost“), novodobé označení starověkého období, v němž byly vytvořeny v řecké a římské *společnosti kulturní *hodnoty, jež se staly základem evropské vzdělanosti a *euroamerické civilizace. Její počátek spadá do období ostrovní *mínojské kultury na *Krétě (první polovina 2. tisíciletí př. n. l.) a pevninské *mykénské kultury ve 14. století př. n. l. Po úpadku v 12.–9. století př. n. l. nastal v klasickém období 5. století př. n. l. rozvoj řeckých *městských států. V období *helénismu se *antická civilizace šířila i na *Předním východě. Na řecké dědictví navazovali *Římané, kteří vytvořili postupně z nevelkého městského státu rozsáhlou říši – *Imperium Romanum (*civilizace, římská). Konec antiky bývá kladen do 4.–5. století n. l., nejčastěji do roku 476, kdy zanikla *západořímská říše. (Jaroslav Malina)

antiklerikalismus (z řečtiny: *anti-*, „proti“ a latiny: *clericus*, „příslušník křesťanské církve; učený člověk“), *hnutí zaměřené nejen proti existenci a činnosti politických stran s křesťanskou orientací, ale i proti přímému vystupování *církvi jako politických subjektů. Jeho prameny lze najít již u středověkých reformátorských hnutí (*kataři, *valdenství) odmítajících hierarchickou, tj. kněžskou, vlastně „úřednickou“ církev jako *instituci. Nejmohutnější teoretický útok na světské panování církve provedl Marsilius z Padovy (*Defensor Pacis* [Obránce míru], 1326). V průběhu 19. století bylo proti politickému *konzervatismu

*římskokatolické církve zaměřeno liberální hnutí ve Francii, Španělsku a v Bismarckově Německu. Bojovný antiklerikalismus byl charakteristický i pro republikánský režim ve Španělsku (1931–1939) a v Latinské Americe (teologie osvobození). (František Čapka)

antikomunismus (z řečtiny: *anti-*, „proti“ a latiny: *commūnis*, „společný, pospolitý, obecný“), souhrn ideologických a politických názorů odmítajících *komunismus, má rozličné formy – od ideologických koncepcí až po oficiální státní politiku – i různé projevy – od reformistické koncepce přes liberální kritiku až po militantní podobu (projevoval se za *studené války). Jeho základem byl antisovětiismus, po rozpadu Sovětského svazu (SSSR) ztrácí na významu. (František Čapka)

antikoncepce (z latiny: *anti*, „proti“ a *conceptiō*, „početí, přijetí“), též kontracepce, označení metod regulace reprodukce zabráněním vzniku *těhotenství. Nejčastěji má zamezit *oplození (fertilizaci) navzdory sexuálnímu styku, případně zahníždění *blastocysty navzdory oplození. Pokud je pohlavní styk (viz *koitus) východiskem a součástí definice antikoncepce, nelze mezi antikoncepční metody řadit sexuální abstinenci. Na druhé straně se můžeme setkat s názory proti zařazení postfertilizačních metod mezi antikoncepci, s odůvodněním, že jde již o metody abortivní.

Lidé používají antikoncepci pravděpodobně od okamžiku, kdy si uvědomili spojitost pohlavního styku s počtím dítěte. Antikoncepční metody od pradávna zahrnovaly abstinenci a přerušovanou soulož, stejně starobylé budou však pravděpodobně chemické a bariérové metody. Za nejstarší text o antikoncepci je považován *papyrus z Kahunu (oblast Fajjúmu v Egyptě), datovaný do roku 1850 př. n. l. a obsahující popis antikoncepčního pesaru/čípku z krokodýlího trusu a kvašeného těsta. Soranus z Efezu na počátku 2. století n. l. v *Římě doporučoval na 40 různých silně kyselých a spermicidních lektvarů z plodů a ořechů, jimiž se napustila jemná vlna, poté umístěná do pochvy. Orálně se za účelem kontracepce v průběhu historie užívala (a mnohde užívá dodnes) řada rostlinných a minerálních substancí. Pomineme-li magické praktiky nehodnotitelné povahy, některé z těchto zdrojů (například rostliny z čeledi miříkovitých) obsahují účinné látky a mohou působit antikoncepčně či abortivně, jiné jsou však neúčinné nebo mají vážné vedlejší účinky, či jsou přímo toxické (sloučeniny olova, arzenu a stříbra, strychnin aj.). Používání bariérových metod lze rovněž sledovat až k starověkým chráničům *penisu, vyráběným ze zvířecích blan, výrazného rozvoje se však *kondomy dočkaly až po objevu vulkanizace kaučuku (1844).

V indickém civilizačním okruhu bylo těhotenství (*garbhadhárana*, „nošení zárodku“) považováno za požehnaný stav, neboť plodnost tvořila nezbytnou vlastnost (a základní přednost) každé ženy a rození synů pro ni představovala nejvyšší čest. Staroindické rituální texty a ájurvédské lékařské příručky tak věnují pozornost spíše metodám zajištění, nežli zabránění početí, a zabití *embrya v lůně (*garbhahatjá*) sanskrtské zákoníky považují za jeden z nejvážnějších hrdelních zločinů. Na druhé straně však již ve *védách zaznívá varování, že úpadku nezabrání ani početné potomstvo (pokud k němu přímo nepřispěje), a podle eposu **Mahábhárata* je lépe mít jednoho osvíceného syna, nežli stovky neosvícených. Aby se předešlo nežádoucímu těhotenství, proto texty nabízejí nejrůznější způsoby kontracepce, od zaklínadel (manter) a *talismanů přes mechanické prostředky až po orální a lokální chemické metody. Podle různých autorů by početí měla zabránit pasta z medu, přepuštěného másla (ghí) a semen palášového stromu (*Butea monosperma*) před souloží aplikovaná do *vaginy nebo tampon napuštěný solí a olejem. Podle erotologického spisu *Ratirahasja* (Tajnosti lásky) z 13. století by muž měl před *ejakulací pevně stisknout *uretru těsně před varlaty a obrátit mysl na všední záležitosti. O tři století mladší učebnice lásky (**kámaśāstra*) *Anangaranga* (Herna boha lásky) doporučuje ženě, která nechce otěhotnět, aby po *menstruaci po tři dny užívala vývar z kořene divoplodu ledvinovníkovitého (*Semecarpus anacardium*) svařeného s rýžovými slupkami, plody řemdiháku (*Nauclea kadamba*) s horkou

vodou a mušími nožičkami, případně týden před očekávanou menstruací semena červeného lotosu s odvarem z rýže.

Dnešní antikoncepční metody lze rozdělit na tělesné nebo behaviorální, na metody používané muži a používané ženami, na metody prefertilizační a postfertilizační atd. Podle mechanismu lze metody antikoncepce dělit na metody přirozené, bariérové, chemické, hormonální, chirurgické a kombinované. *Světová zdravotnická organizace (WHO) rozděluje metody antikoncepce na osm typů: hormonální preparáty, implantáty, intrauterinní tělíska, bariérové metody, metody periodické abstinence, laktační *amenorea, přerušovaná soulož a chirurgická sterilizace.

Mezi přirozené a časově omezené metody patří laktační amenorea, kdy v důsledku *kojení dochází k zástavě menstruačního cyklu a je snížena *plodivost ženy. Přestože je supresivní význam kojení na ženskou plodivost znám již dříve, teprve v roce 1988 se v italském městě Bellagio konala konference, na jejímž základě byla definována kritéria (Bellagio Consensus) pro použití kojení jako antikoncepční metody amenorea (Lactational Amenorrhoea Method, LAM): 1) – kojící žena ještě nesmí menstruat (krvácení do 56 dnů od porodu se nebere v úvahu, nástup jakéhokoliv dva dny po sobě jdoucího krvácení později se považuje za konec amenorey), 2) kojeneček je mladší šesti měsíců a 3) kojení je výhradní nebo téměř výhradní stravou kojence (není dokrmován). Za těchto podmínek bez použití jiné antikoncepce znovu otěhotní pouze 2 % žen. Účinnost této antikoncepční metody silně závisí na frekvenci kojení a množství mléka, které kojeneček vypije; k účinnosti přispívá kojení na popud dítěte (dítě saje, kdy samo chce, bez zevně stanoveného stravovacího režimu) a těsný kontakt matky s dítětem ve dne i v noci (kojeneček spí s matkou). Po šesti měsících od porodu, započítání dokrmování dítěte nebo obnově menstruačního cyklu pravděpodobnost otěhotnění stoupá, zůstává však stále relativně nízká (značné procento menstruačních cyklů je anovulačních), dokud pokračuje intenzivní kojení.

Metody periodické abstinence jsou založeny na znalosti změn v pravděpodobnosti početí v průběhu menstruačního cyklu a upuštění od pohlavního styku ve fázi, kdy je pravděpodobnost oplození nejvyšší, tj. v tzv. plodných dnech. Metody se liší ve způsobu určení plodných a neplodných dnů. Klasická kalendářová metoda (navržená nezávisle několika autory, označovaná nejčastěji jako Ogino-Knausova metoda) je založena na menstruačním kalendáři a statistických předpokladech (oplození je možné pouze několik dní cyklu okolo ovulace, k ovulaci dochází přibližně 14 dní před začátkem menstruace, životnost *spermií je omezena na několik dní). Podle jedné z verzí výpočtu se v menstruačním kalendáři za poslední rok vyhledá nejkratší cyklus, odečte se od jeho délky 18 dní a získá se tak první plodný den. Od nejdelšího cyklu se odečte 11 dní a získá se poslední plodný den. V rozpětí od prvního do posledního plodného dne není pohlavní styk povolen. Tato antikoncepční metoda je levná a je přijatelná i pro páry, které nemohou ze světonázorových důvodů použít jinou metodu. Klasická kalendářová metoda se dnes nedoporučuje kvůli své nespolehlivosti. Ta plyne jednak z problematičnosti vlastního principu metody (menstruační cyklus je ovlivnitelný vnějšími vlivy, ovulace je značně variabilní i u jedné ženy, pravděpodobnost oplození není zcela nulová v žádné fázi cyklu), tak i z nedůslednosti uživatelů metody (chyba uživatele) – vyžaduje pečlivě vedený menstruační kalendář a disciplínu při aplikaci. Takto definované neplodné dny ovšem tvoří jen menší část cyklu (část z nich navíc připadá na menstruaci) a pohlavní styk je zakázaný ve dnech, kdy je sexuální puzení a *libido největší. Právě tyto okolnosti jsou často příčinou nedodržení metody a nechtěného početí. Výpočet plodných a neplodných dnů je možno zpřesnit prostředky pro určení okamžiku ovulace v právě probíhajícím cyklu. Mezi ně patří metoda měření bazální teploty (v pochvě nebo v konečníku), založená na termogenním efektu *progesteronu (tři dny po zvýšení bazální teploty uprostřed cyklu je velká pravděpodobnost neplodné fáze), metoda hlenová, vycházející z pozorování změn kvality děložního hlenu a subjektivně vnímané vlhkosti v poševním vchodu (Billingsova metoda, v

plodném období je hlenu více a je vodnatější a vazký) a pozorování změn samotného děložního čípku (v plodném období se mimo jiné snižuje jeho tvrdost na pohmat). Jako nejspolehlivější z metod periodické abstinence je doporučována kombinace sledování tělesné teploty, děložního hlenu a některého ze subjektivních příznaků (tzv. symptotermální metoda). Lze použít také komerční soupravy pro stanovení hladin *luteinizačního hormonu (LH) v ženské moči. Dostupné jsou rovněž tzv. antikoncepční lupy, využívající změn krystalizace zaschlé sliny v průběhu cyklu, jejich spolehlivost však nebyla nezávisle ověřena. Pro ženy s pravidelnými menstruačními cykly délky v rozmezí 26–32 dnů (zejména pro potřeby uživatelky v rozvojových zemích) byla kalendářová metoda upravena a zjednodušena do tzv. metody standardních dnů, která je jednodušší, neboť nepoužívá výpočtu, ale fixního pravidla určení plodných a neplodných dnů. Ke stanovení plodných a neplodných dnů dnes slouží řada počítačových programů, z nichž některé umožňují (podle tvůrců) přesnější predikce na základě předchozího menstruačního kalendáře a sledování symptomů ovulace (například počítačový program Perimon).

Hormonální antikoncepce je založena na účinku uměle dodávaných pohlavních hormonů, většinou kombinace *estrogenů a *gestagenů, které zpětnovazebně tlumí produkci hypofyzárních hormonů LH a *FSH, v důsledku čehož pak nedochází k zrání vajíček a ovulaci, a/nebo se mění vlastnosti dalších součástí reprodukčního ústrojí tak, že nemají vlastnosti příhodné k oplození a vzniku těhotenství. Fytoestrogeny mohly být účinnou složkou některých historicky doložených perorálně užívaných antikoncepčních prostředků. Ve 30. a 40. letech 20. století prokázaly experimenty na zvířatech možnost ovlivnění ovulace a reprodukčního cyklu externě podávanými steroidními hormony. Zásadní význam měl objev bohatého zdroje prekursoru steroidních hormonů (diosgeninu) v mexickém jamu (*Dioscorea mexicana*), což umožnilo komerční výrobu steroidů. V roce 1960 bylo poprvé v USA povoleno využití těchto látek k výrobě hormonální antikoncepce. Hormonální antikoncepce se nejčastěji podává perorálně ve formě pilulek, méně často pak pomocí injekcí, podkožních implantátů, náplastí, a může být kombinována s nitroděložním tělískem. Pilulky se dělí na monofázické (všechny pilulky pro celý cyklus obsahují stejné dávky obou druhů hormonů – estrogenů i gestagenů), bifázické (v druhé fázi se zvyšuje dávka gestagenů) a trifázické (sada obsahuje tři druhy pilulek, v poslední fázi, kdy má dojít k tzv. pseudomenstruačnímu krvácení, žena užívá pilulky bez účinné látky pro udržení návyku pravidelného užívání pilulek). Kromě toho existují pilulky čistě progestinové, které neobsahují estrogenní složku – jejich hlavní účinek spočívá v zahuštění hlenu děložního, což brání průchodu spermií. Jednorázově lze užít hormonální antikoncepci po nechráněném pohlavním styku, respektive po selhání jiné metody (anglicky tzv. *morning after pill*), kdy vysoké dávky gestagenu zabrání uvolnění vajíčka z *vaječniku, případně nidaci blastocysty v děloze.

Principem bariérových metod je vytvoření umělé bariéry, bránící pohybu spermií k vajíčku. Mezi bariérové metody patří kondom, *femidom (ženský kondom), vaginální pesar, cervikální pesar (cervikální klobouček) a vaginální hubka, které navlečením na penis, zasunutím do vaginy nebo navlečením na děložní čípek vytváří fyzickou překážku pohybu *spermií. Některé z těchto prostředků se kombinují se spermicidními přípravky (moderní vaginální hubka představuje polyuretanové kolečko napuštěné spermicidem).

Kontaktu pohlavních buněk zamezují také sexuální praktiky, při kterých nedochází k penetraci penisu do vaginy (*sex, orální, vzájemná *masturbace aj.), a dále techniky, založené na volném ovládnutí konce soulože či přímo mužovy ejakulace. Patří sem přerušovaná *soulož (*coitus interruptus*, přerušování soulože těsně před ejakulací), soulož se záměrným oddalováním vyvrcholením muže (*coitus reservatus*) a **coitus saxonicus*. Využití těchto postupů jako antikoncepce klade vysoké nároky na sebekontrolu obou partnerů, je možné je ale cvičit (viz *Kegelovy cviky). Tyto techniky jsou však vhodné spíše pro řešení některých zdravotních či

sexuálních potíží (předčasná ejakulace) a prohlubování či ozvláštnění sexuálního uspokojení páru, než jako spolehlivé metody antikoncepce.

Zvláštní kategorii antikoncepčních prostředků představuje nitroděložní tělísko – drobné tělísko vhodného tvaru zavedené do dělohy. Přestože jsou popsány i dřívější aplikace, první moderní tělíška vyvinul německý lékař Ernst Gräfenberg (1881–1957) a jejich účinnost testoval v roce 1929 (tzv. Gräfenbergův kroužek). Tvar a materiál tělísek prodělal technologický vývoj, ovlivněný nedostatky předchozích typů. V bývalém Československu byl také vyvinut typ nitroděložního tělíška, označovaný jako Dana. V současné době se nejčastěji používá tělísko ve tvaru T. Zánětlivé komplikace uživatelů nitroděložních tělísek vedly v 70. letech 20. století v USA k rezervovanému pohledu na tento typ antikoncepce, který mnohde neoprávněně přetrvává dodnes. Mechanismus antikoncepčního účinku klasického nitroděložního tělíška není spolehlivě objasněn. Podle jedné z teorií vyvolává permanentní sterilitu *zánět, při němž dochází k uvolnění velkého množství bílých krvinek, které má za následek kritické snížení množství spermií v děloze (působí tedy antikoncepčně a nikoliv abortivně). Nitroděložní tělíška většinou také obsahují měď, která se v děloze uvolňuje a způsobuje jednak inhibici transportu spermií, a jednak funkční změny endometria, bránící *nidaci. Moderní typy tělísek (například Mirena) fungují jako nosič gestagenů (nejčastěji levonorgestrel) a účinek nitroděložního tělíška se u nich kombinuje s účinkem lokálně působící hormonální antikoncepce.

Chemická antikoncepce, vkládaná před souloží do pochvy, patří mezi nejstarší typy antikoncepce. Mechanismus je založen na účinku spermicidní látky – chemické látky, která znehybní nebo zahubí spermie. Dříve používané spermicidy na bázi sloučenin olova a rtuti měly nežádoucí vedlejší účinky (vstřebávaly se a byly toxické). Dnes se nejčastěji používá nonoxynol-9 nebo benzalkoniumchlorid, které nemají podstatné vedlejší účinky, nevstřebávají se sliznicí pochvy a kromě ničení spermií mají i antimikrobiální a antivirový účinek na některé druhy mikroorganismů. Média spermicidů (masti, čípky, krémy, gely a pěny) fungují v menší míře sama o sobě jako bariérová antikoncepce.

Chirurgické metody antikoncepce jsou založeny na chirurgickém přerušení *chámovodu (u muže) nebo *vejcovodu (u ženy), takže *pohlavní buňky nemohou doputovat na místo fertilizace. Přestože je obnova plodnosti po takovém zásahu teoreticky možná, znovudosažení normální plodnosti je prakticky vyloučeno, jde tedy o zásah nevratný. V České republice je podstoupení chirurgické sterilizace zákonem omezeno.

Různé typy antikoncepce se liší ve spolehlivosti, dostupnosti a finanční nákladnosti, společenské přijatelnosti, zdravotní nezávadnosti, včetně vlivu na následnou plodnost, a také vlivu na prožívání pohlavního styku. Spolehlivost antikoncepčních metod se nejčastěji vyjadřuje pomocí *Pearlova indexu. Většina antikoncepčních metod nechrání před pohlavně přenosnými *chorobami, s výjimkou správně použitého kondomu (eventuálně femidomu). (Jan Filipický, Miroslav Králík)

Antikrist (z řečtiny: *anti-*, „proti“ a *Christos*, „Pomazaný“, „Anti-Kristus“), postava z novozákonní knihy *Zjevení svatého Jana*; odpůrce *Ježíše Krista, který má vystoupit na konci *dějin. Podle křesťanského názoru (především ve *středověku a raném *novověku) protivník Ježíše Krista před jeho návratem na svět, často ve spojení s *děblem. Jako Antikrist byli obvykle charakterizováni političtí a teologičtí soupeři; tím byli vyloučeni ze společenství věřících. Martin *Luther například označil za Antikrista papežství jako naopak *římskokatolická církev jeho. V *novověku byl pojem Antikrist často interpretován jako bezbožná *vláda (například pojem Antikrist byl aplikován na *Napoleona, na *fašismus, *nacismus nebo na *komunismus). (František Čapka, Jaroslav Malina)

antikvární předmět, *předmět, antikvární.

Antilané, *obyvatelstvo Velkých a Malých Antil, tj. Antilských ostrovů, které tvoří takzvanou *Západní Indii (s výjimkou Bahamských ostrovů) v oblasti Střední Ameriky. Patří

k nim ostrovy Haiti, Jamajka, Kuba, Portoriko a souostroví Nízké Antily. Jde vlastně o pás ostrovů, které sahají od Floridy až k pobřeží Venezuely. Původní název Antilia pochází ještě z předkolumbovské doby a označuje legendární mytický ostrov v Atlantském oceánu (ve španělštině značí „novou zemi“). Antilané netvoří jednotné etnikum a rozlišují se dnes podle státní a etnické příslušnosti. Původní obyvatelstvo Antil, *indiáni Střední Ameriky, byli z největší části vyhubeni v době *conquisty a dnešní obyvatelé jsou převážně míšenci nejrůznějších skupin přistěhovalců z Evropy, Asie, Afriky a odjinud (celkový počet kolem 30 milionů lidí). (Zdeněk Tvrдый)

antimilitarismus (z řečtiny: *anti-*, „proti“ a latiny: *militāris*, „vojenský, bojovný“), politické *hnutí směřující proti zdůrazňování role armády ve vnitřní politice a proti politice zahraniční expanze s použitím vojenských prostředků. Jeho součástí je masový odpor proti neúměrnému zbrojení, zejména v oblasti útočných zbraní, proti prorůstání vojenských orgánů do orgánů státní *moci a správy, proti vytváření polovojenských organizací a mnohdy i proti dlouhé povinné vojenské službě. V *českých zemích bylo silné hnutí národně socialistické mládeže na počátku 20. století proti rakousko-uherskému *militarismu a proti vojenské službě (1907 – v Praze uspořádán antimilitaristický sjezd, byl rozeznán policií). (František Čapka)

antimüllerský hormon, *hormon, antimüllerský.

Antinoos, krásný mladík z maloasijské Bithýnie, oblíbenec císaře *Hadriana, který se roku 130 utopil v Nilu. Po smrti byl zbožštěn, stavěly se mu *chrámy a *sochy, jež ho idealizovaly po vzoru klasických řeckých božstev *Herma, *Dionýsa a podobně. (Marie Pardyová)

antiochejská teologická škola, *škola, antiochejská teologická.

antipapež, *protipapež.

antisemitismus (z řečtiny: *anti-*, „proti“ a latiny: *semiticus*, „semitský, židovský“), rasistická *ideologie hlásající nenávisť k *Židům. Zneužití tohoto názvu výlučně vůči Židům se začalo používat od 19. století. Má většinou *iracionální charakter nenávisti průměrných a deklasovaných vůči komunitě, která se odlišuje od ostatní *společnosti a na kterou se svaluje zodpovědnost za problémy, jimiž společnost trpí. Jeho počátky sahají do *starověku. V křesťanské středověké společnosti byli Židé obviňováni z *ukřižování *Ježíše Krista, označováni za původce morových epidemií a stali se obětí četných pogromů. *Ekumenické hnutí odsoudilo protizidovské tendence.

V průběhu 19. století vznikl novodobý antisemitismus, založený na protivědeckých rasistických teoriích (*rasismus, *teorie, rasová), které rozlišovaly mezi tzv. *árijskou a semitskou rasou (*Semité), za niž byli považováni především Židé. V nacistickém Německu (*nacismus) byli hlasateli antisemitismu Heinrich *Himmler (1900–1945), Adolf *Hitler (1889–1945), Alfred *Rosenberg (1893–1946), Julius Streicher (1885–1946) a další. Nacisté využívali také starší *falzifikace očerňující židovský *národ, například tzv. *Protokoly siónských mudrců*, šířené ruskými antisemity.

Antisemitismus vyvrcholil v nacistické *genocidě (*šoa). Pod rouškou antisionismu byl šířen také v bývalém Svazu sovětských socialistických republik (SSSR). Antisemitismus jako primitivní *světový názor stále přežívá (dnes zejména v arabských *zemích, zvláště v Íránu). V *českých zemích proti antisemitismu vystupoval zejména Tomáš Garrigue *Masaryk. (Jaroslav Malina)

antispam, *zpráva, nevyžádaná elektronická.

antiteze (z řečtiny: *anti-thesis*, „protikladné tvrzení“):

1. tvrzení, jež je v rozporu s jiným tvrzením, tvrzení odporující tezi, protiklad; opak: *teze;
2. v *Hegelově *dialektice prostřední člen *triády schématu vývoje negující první stupeň (tezi) a zrušený třetím stupněm (*syntézou). (Jaroslav Malina)

antitragus, i, m., hrbolek ušní, protikozlík.

antitrititáři, v užším smyslu odpůrci *dogmatu o *Trojici Boží vystoupivší v době *reformace, v širším smyslu obdobná *hnutí křesťanských dějin vůbec (například *ariánství). (Jaroslav Malina)

anti- (z řečtiny: *ant, anti*, „proti; před“), v složených slovech první část s významem „proti“, řidčeji s významem „před“; opak: *syn-

Antové (z latiny: *ante*, „vpředu, kupředu; stojící v popředí; vynikající; dříve, předtím“), starověký název pro *kmenový svaz východních *Slovanů v oblasti mezi Dněstrem a Dněprem ve 4.–6. století n. l. Název je latinského a byzantského původu a byl užíván až do konce 1. tisíciletí. Antové vytvořili kmenový svaz společně se *Sarmaty (nebo pod jejich vedením); ti s nimi posléze splynuli. Antické zprávy zaznamenaly boje Antů s *Góty a *Huny a také jejich vojenská tažení na Balkán a do *Byzance. Po útocích *Avarů a *Chazarů v 7. století zprávy o Antech končí. V téže době byla většina východoslovanských etnik sjednocena v *Kyjevské Rusi a podílela se na utváření ruského *společenství. (Jaroslav Malina)

antrakotomická analýza, *analýza, antrakotomická.

antrakóza (z řečtiny: *anthrakites*, „podobný uhlí“ a *-osis*, „stav nemoci“), usazování uhelného prachu (sazí) v plicích. Uhelny prach (většinou s příměsí oxidu křemičitého) se v plicích usazuje ve vmezeřeném vazivu v blízkosti bronchiolů a krevních kapilár. Kolem těchto ložisek vzniká *emfyzém a obvykle je také přítomna vazivová reakce. Plíce získávají modročerné zbarvení a postupně se rozvíjejí poruchy *funkce dýchacího a kardiovaskulárního systému. Onemocnění se objevuje jako profesionální choroba u celé řady povolání (například u horníků a kameníků). V paleopatologii se s příznaky tohoto onemocnění můžeme setkat pouze u mumifikovaných těl. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

antropický princip, *princip, antropický.

antropocentrismus (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a z latiny: *centrum*, „střed, středový bod; jádro; ústředí“), *názor, podle něhož má *člověk ústřední postavení mezi ostatními jsoucnými nebo na *světě vůbec. Jednou z charakteristik antického antropocentrismu je i *výrok *sofisty *Prótagora z 5. století př. n. l.: „*Anthrōpos metron tón pantón*“ („Člověk je mírou všech věcí“).

Antropocentrickému chápání světa se dostalo kritického posouzení mimo jiné ze strany moderního environmentálního myšlení (*environmentalismus), a to z toho důvodu, že výhradní soustředění se na zájmy a potřeby člověka vede (a) k opomíjení relevantních zájmů a potřeb ostatních součástí *přírody, což je „morální“ aspekt *kritiky, a (b) ničení životního prostředí („praktický“ aspekt). Do morálního rozvažování lze přitom v závislosti na vlastním filozofickém přesvědčení zahrnout zvířata, rostliny a v posledku i planetu Zemi jako celek. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

antropoekologie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *logos*, „věda“), ekologie *člověka, vztahy člověka k prostředí, přírodní a psychosociální vztahy společenstva (zejména lidské *společnosti) k prostředí.

V ekologickém třídění můžeme antropoekologii považovat za odvětví vycházející ze sociálních a kulturních vztahů člověka k prostředí, za systémový doplněk bioekologie. Antropoekologie (v angličtině *anthropoecology*, někdy též *human ecology*) má v *českých zemích počátky v roce 1971 v tehdejší Ústavu krajinné ekologie ČSAV vedeném prof. Emilem Hadačem, kdy vzniklo mezi přírodovědci společenskovědní oddělení – oddělení antropoekologie (Bohuslav Blažek, Miroslav Gottlieb, Jiří Petz, Jaroslav Stoklasa). Samotný pojem v našem akademickém prostředí byl ideologickým kompromisem, který se nemohl přímo hlásit k západním termínům ekologie člověka, humánní ekologie nebo sociální ekologie. Přesto bylo oddělení v roce 1975 z ideologických důvodů zrušeno, i když se zasloužilo o zřejmě první vážné pokusy o interdisciplinární přístup ke krajinné ekologii (Blažek, Bohuslav – Petz, Jirí – Stoklasa, Jaroslav [1974]: *Anthropo-ecological Decision-making: On the Analysis of Implicit Assumptions Intervening between Biological and*

Economic Approaches [Antropo-ekologické rozhodování: Analýza zamlčených předpokladů mezi biologickými a ekonomickými přístupy]. *Lund Studies in Geography*).

Antropoekologie zkoumá *zákonitosti vzájemného vlivu člověka, lidských skupin a systému přírodních, sociálních a dalších faktorů prostředí. V ruském kulturním prostředí má antropoekologie mimo jiné obsah ve smyslu *koevoluce (souběžně a relativně nezávisle probíhající *evoluce) člověka a jeho prostředí v procesu adaptace (Haldeyeva, Natalya I. – Zubov, Alexander A. [2005]: Anthropoaesthetics as an Aspect of Anthropoecology. [Antropoestetika jako antropoekologický aspekt]. *Journal of Physiological Anthropology and Applied Human Science*, 24, 351–355). Antropoekologie je v ruském prostředí (zejména ve vědeckých kruzích v Novosibirku) spojena i s voláním po nové vědě ve spojení „kosmická antropoekologie“; toto pojetí je však vystaveno také kritice z nevědeckosti. (Miloslav Lapka)

antropofagie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *fagó*, „jím, pojídám“), lidojedství; viz *kanibalismus.

antropofyty, *rostliny, hemerofilní.

antropogeneze (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *genesis*, „zrození“), proces vzniku, vývoje a utváření *člověka jako biologické a sociokulturní bytosti v průběhu *fylogeneze *rodu **Homo* a jeho živočišných předků. Současný výklad antropogeneze se opírá především o poznatky *paleoantropologie, *genetiky a *primatologie, které umožnily vytvořit následující scénář *evoluce člověka a jeho živočišných předků.

V období *miocénu došlo v rámci evoluce *vyšších primátů k *adaptivní radiaci, která předcházela vzniku moderních *lidoopů a *homininů. Tento vývojový trend ilustrují jednak fosilní nálezy miocenních lidoopů rodu *Proconsul* (před 22 až 16 miliony let), ale v hlavní míře pak fosilními nálezy doložený rozvoj skupiny afropitéků (před 22 až 14 miliony let), afrických kenyapitéků (před 16 až 14 miliony let), evropských dryopitéků (před 15 až 8 miliony lety) a asijských sivapitéků a gigantopitéků (před 14 až 0,5 miliony let). Významné místo mezi ranými *hominoidy zaujímá zejména východoafrický rod *Afropithecus*. Jednalo se o nepřiliš specializovaného *primáta s mnoha archaickými znaky, ale také možnou diferenciací funkce končetin a pokročilou morfologií *stoliček a *třenových zubů. Tento rod mohl být nejstarším společným evolučním předkem *hominidů.

Před 7 až 5 miliony let došlo k oddělení homininí linie směřující k rodu *Homo* od linie afrických lidoopů (*šimpanze a *gorily). Tuto evoluční fázi spjatou se vznikem bipedních *archaických homininů dokládají fosilní pozůstatky *druhu *Sahelanthropus tchadensis*, jehož příslušníci před 7 až 6 miliony let obývali území dnešního Čadu v centrální Africe. *Sahelanthropus tchadensis* se pravděpodobně dokázal pohybovat po dvou končetinách, současně ale velmi dobře šplhal v korunách stromů. Evolučně mladším homininem, o kterém jeho objevitelé předpokládají, že byl rovněž bipední, byl *Orrorin tugenensis*, jehož 6 milionů let staré pozůstatky byly objeveny na území dnešní Keni. Nejstarším bezesporu bipedním homininem byl *Ardipithecus ramidus*, který obýval východní Afriku před 5,8 až 4,4 milionu let.

Před 4,2 až 1,4 milionu let žili ve východní a jižní Africe příslušníci rodu *Australopithecus*, kteří v první fázi obývali především lesnaté ekosystémy a zalesněné *savany, později se adaptovali na prostředí sušších lesostepí a savan. V průběhu evoluce se příslušníci tohoto rodu diferencovali do několika druhů. Přestože pokročili australopitéci již pravděpodobně byli schopni užívat přírodní předměty jako *nástroje, jejich adaptivní strategii je možné označit pouze za *protokulturu. Paralelně s četnými druhy rodu *Australopithecus* existovaly jiné homininí druhy. O adaptivní radiaci *raných homininů svědčí fosilní nálezy druhu *Kenyanthropus platyops*, který obýval východní Afriku před 3,5 milionu let a který byl některými paleoantropology považován za potenciálního předchůdce raných zástupců rodu *Homo*. Australopitéci také obývali jižní Afriku, první nálezy jsou stejně staré jako v Africe východní, tedy nejméně 4,2 milionu let.

Za klíčové období antropogeneze je možné označit období před 2,5 až 2,1 milionu let, kdy ve východní Africe z okruhu *archaických australopitéků vznikli raní zástupci rodu *Homo* reprezentovaní druhy **Homo rudolfensis* a **Homo habilis* (viz též *člověk – morfologie rodu *Homo*). Tito hominini jako první překročili práh protokultury a začali vyrábět primitivní nástroje (*industrie, kamenná), které dnes podle místa nálezu (*Olduvai) označujeme jako kulturu *oldowanu. Cílevědomou výrobu kamenných nástrojů lze považovat za nejstarší *kulturní dědictví lidstva. Jednalo se jak o malé úštěpové nástroje, tak o jádrovou industrii. Typickými *artefakty reprezentujícími oldowanskou kulturu jsou *sekáče – masivnější, jádrové (z *valounu, hlízy, případně úlomku horniny), ale i úštěpové artefakty, na jednom konci hrubě otlučené do pracovní hrany odbíjením *úštěpů buď jen z jedné strany (vznikl sekáč jednolící; anglicky: *chopper*), nebo z obou stran (vznikl sekáč dvoulící; anglicky: *chopping tool*). Výrobu prvních kamenných nástrojů je možné označit za kvalitativní skok v evoluci lidstva – genezi *kultury jako nadbiologického způsobu *adaptace lidského rodu k vnějšímu prostředí. Výroba sekáčů byla rozšířena zejména v raných fázích vývoje rodu *Homo*, ale můžeme se s nimi setkat i v mladších paleolitických kulturách.

Před 1,9 až 1,8 milionu let se ve východní Africe objevil evolučně pokročilejší homininní druh – **Homo ergaster*, který se před 1,8 až 1,3 milionu let rozšířil z Afriky (tzv. „první rozptyl“) a úspěšně osídlil rozsáhlé oblasti Eurasie. V průběhu této *migrace vznikl druh **Homo erectus*, který před 1,8 až 0,1 milionu let obýval zejména území jihovýchodní Asie. Kulturu oldowanského typu postupně vystřídala *kultura acheuléenu, která se poprvé objevila před 1,4 miliony let ve východoafrické lokalitě Konzo-Gardula. Typickým reprezentantem acheulské kultury je *pěstní klín – jednoduchý, plošně retušovaný kamenný nástroj kapkovitého tvaru. Pěstní klín byl produktem nové technologie, která spočívala v oboustranném obíjení kamenného *jádra kamennou, kostěnou nebo parohovou paličkou. Výsledný produkt se obvykle skládal z hrubší, někdy neopracované základny, sloužící jako držadlo, a dvou bočních oboustranně opracovaných hran, které se sbíhaly do ostrého vrcholku. Ve srovnání s vývojově staršími tvary valounových sekáčů oldowanského typu vykazují pěstní klíny nárůst standardizace a unifikace jak výrobních postupů, tak výsledných produktů. Součástí *materiální kultury pravděpodobně byly jednoduché přístřešky, dřevěné kyje a užívání *ohně. Na úrovni sociálního chování lze předpokládat prosazení principu *reciprocity a spolupráce a růst významu učení v dětství a rozvoj naučených vzorců chování.

Evoluční posun od druhu *Homo erectus* k raným formám **Homo sapiens* je spjat se vznikem archaického *Homo sapiens*, který se rozšířil před 700 000 až 200 000 lety na území Afriky a Eurasie. Pod označení archaický *Homo sapiens* zahrnujeme široké spektrum pokročilých hominínů, jejichž *anatomie vykazuje osobitou kombinaci erektoidních a sapientních znaků. Typickým představitelem archaického člověka je **Homo heidelbergensis*, s jehož fosilními pozůstatky se setkáváme v různých oblastech *Starého světa. V tomto období došlo k postupné proměně acheulské industrie směrem k jemnějšímu a dokonalejšímu opracování nástrojů, využívajícímu *retuš měkkým úderem. Před 300 000 lety se objevila *technika levalloiská, pro niž je charakteristická výroba nástrojů z prefabrikovaného plochého kamenného jádra. Součástí materiální kultury, jejímž prostřednictvím se *Homo heidelbergensis* adaptoval k vnějšímu prostředí, byly jednoduché lovecké přístřešky, výroba jednoduchých kožených *oděvů a užívání ohně.

Před 230 000 až 200 000 lety se na území *Evropy objevily lidské populace vykazující některé morfologické rysy, jež jsou charakteristické i pro nově vzniklý lidský druh – **Homo neanderthalensis*. K největší expanzi neandertálců však došlo před 135 000 až 28 000 lety, kdy se úspěšně rozšířili po území Evropy, *Blízkého východu a přilehlých částí západní Asie. Na zformování morfologického vzorce klasických neandertálců, který byl typický pro evropskou populaci před 80 000 až 35 000 lety, mělo svůj podíl chladné *klima poslední *doby ledové. Neandertálci vyráběli širokou škálu kamenných nástrojů, které souhrnně

označujeme jako kulturu *mousterien, pro niž je charakteristická výroba úštěpů z prefabrikovaných diskovitých jader. V tomto období došlo k nárůstu typologické škály nástrojů. Mezi typické mousterské nástroje patřily *drasadla, *rydla, *škrabadla, trojúhelníkové *hroty, *vrtáky a zoubkované úštěpy. K výrobě artefaktů neandertálci používali široké spektrum *surovin, které zahrnovalo *dřevo, *kámen, *kost, *kůži, *paroh a *slonovinu. Základní součástí jejich potravní strategie byl efektivní *lov doplňovaný *sběrem rostlinné potravy. Na náročné klimatické podmínky a život v polární *tundře se dokázali adaptovat stavbou loveckých *stanů a *chat, výrobou kožených oděvů a užíváním ohně. Archeologické nálezy také naznačují vznik prvních projevů *duchovní kultury. Řada indicií svědčí o tom, že neandertálci pohřbívali své mrtvé, pečovali o nemocné a možná praktikovali lovecké *rituály spjaté s *kultem jeskynního medvěda.

Nezávisle na eurasijských populacích vznikl před 200 000 až 140 000 lety v subsaharské části Afriky anatomicky moderní člověk – *Homo sapiens*. V průběhu migrace z Afriky (tzv. „druhý rozptyl“) postupně nahradil všechny ostatní lidské populace včetně evropských neandertálců a úspěšně osídlil celý svět. Svůj podíl na úspěšné expanzi anatomicky moderních lidí měla mladopaleolitická materiální technologie, zejména vysoce efektivní čepelové kamenné industrie (*technika, čepelová). Jednalo se o kamenné nástroje, jejichž délka nejméně dvakrát převyšovala jejich šířku. Tento tvar umožňoval jak upevnění nástroje v dřevěné násadě, tak následné úpravy *čepel do podoby rydel, škradel či vrtáků. Typickým reprezentantem mladopaleolitické industrie je *čepel s otupeným bokem, někdy tvarovaná do hrotu.

Charakteristickým rysem dalšího vývoje lidstva byla prudká akcelerace kulturní evoluce. Již v *mladém paleolitu můžeme sledovat rozvoj a šíření stále efektivnějších materiálních technologií. Rychlý vývoj jednotlivých loveckých kultur mladého paleolitu svědčí o růstu lidských kognitivních schopností, které se projevíly ve stále dokonalejších artefaktech. Mimořádným dokladem tvořivosti jsou umělecké výtvořky (malby, kresby, sochy, plastiky, reliéfy – viz *umění, paleolitické). Naznačují, že mladopaleolitíci lovci a sběrači již disponovali materiální a symbolickou kulturou srovnatelnou se současnými méně komplexními společnostmi.

Základem kulturní evoluce je specificky lidská schopnost uchovávat a dále rozvíjet lidské poznatky a zkušenosti prostřednictvím nových *vynálezů a následné transmise kulturního dědictví. Ke zrychlení kulturního vývoje výrazně přispívala neustálá migrace jednotlivých pospolitostí a *difuze kulturních *prvků a *komplexů v geografickém prostoru. Kumulativní růst kultury, založený na nepřetržité *inovaci materiálních technologií, vedl k vytváření stále dokonalejších adaptivních strategií, umožňujících lidem získávat z přírody stále větší objem surovin a energie. Za mezníky kulturní evoluce lidstva je z tohoto hlediska možné považovat přechod od sběru a lovu k *zemědělství a řemeslné a moderní průmyslové výrobě. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropogeneze, Adam chromozomová teorie, teorie formulovaná na základě analýzy *genetických informací uložených na chromozomu „Y“ (*Y chromozom), předpokládající, že anatomicky moderní *člověk vznikl v rámci jedné populace před 200 000 až 140 000 lety v Africe, odkud migroval do ostatních částí *světa. (Jaroslav Malina)

antropogeneze, archeoastronautická teorie, pseudovědecká koncepce o ovlivnění vzniku a *evoluce *člověka a jeho kultury *mimozemskými civilizacemi – viz *hypotéza, archeoastronautická. (Jaroslav Malina)

antropogeneze, katastrofická teorie, pseudovědecká koncepce o ovlivnění vzniku a vývoje světa a člověka a lidských dějin katastrofami – viz *hypotéza, katastrofická. (Jaroslav Malina)

antropogeneze, monocentrická teorie, teorie předpokládající vznik populace anatomicky moderního *člověka na jediném místě, pravděpodobně v subsaharské části Afriky, odkud se poté *Homo sapiens rozšířil do celého *světa. (Jaroslav Malina)

antropogeneze, multiregionální teorie, teorie předpokládající nezávislý vznik populací anatomicky moderního *člověka na různých místech *Starého světa. (Jaroslav Malina)

antropogeneze, teorie mitochondriální Evy, teorie formulovaná na základě analýzy mitochondriální *DNA, předpokládající, že anatomicky moderní *člověk vznikl v rámci jedné populace před 200 000 až 140 000 lety v Africe, odkud migroval do ostatních částí *světa. (Jaroslav Malina)

antropogenní (z řečtiny, *anthrōpos*, „člověk“ a *gennaó*, „tvořím, rodím“), způsobený člověkem. (Martin Hložek)

antropogenní minerály, *minerály, antropogenní.

antropogeografie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *geografia*, „zeměpis“), nauka zabývající se studiem vztahu *člověka, *společnosti, *kultury a prostředí jako jednotné charakteristiky geografického *regionu. Byla založena a rozvíjena zejména německými badateli Friedrichem *Ratzelem a Karlem *Ritterem. Inspirovala vznik kulturně historické školy (*difuzionismus). (Jaroslav Malina)

antropogonické mýty, *mýty, antropogonické.

antropogonie (z řečtiny, *anthrōpos*, „člověk“ a *gennaó*, „tvořím, rodím“), subdisciplína *antropologie zabývající se původem a vývojem *člověka. (Viz též *mýty, antropogonické.) (Jaroslav Malina)

antropochorie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *chóra*, „prostor, území, země“), typ rozšiřování rostlin vlivem činnosti člověka; například s osivem či dovozem textilních a jiných surovin se k nám spolu s druhy užitkovými mohou dostávat nechtěně i jejich plevely. Plody rostlin konzumované zvířaty, popřípadě člověkem, i se semeny mohou být posléze šířeny výkaly (= endozoochorie); jindy se plody zachycují pomocí háčků či lepkavosti na srsti zvířat, *oděvech lidí, či dokonce i na botách nebo na pneumatikách aut (= epizoochorie). (Petr Bureš)

antropologická kultura, *kultura, antropologická.

antropologická pracoviště v České republice, *pracoviště v České republice, antropologická.

antropologická rekonstrukce podoby podle lebky, *metoda antropologické rekonstrukce podoby podle lebky.

Antropologická společnost, dobrovolná organizace sdružující vědecké, pedagogické a odborné pracovníky oboru *antropologie, studenty, doktorandy a zájemce z řad odborníků příbuzných oborů, kteří projeví o činnost společnosti zájem; založena Vojtěchem *Sukem a Jindřichem Antonínem *Valšíkem 23. ledna 1947. Stala se první vědeckou společností na území Československa, která si dala za úkol soustředit veškeré bádání o *člověku. Umožnila přednášet výsledky výzkumů, vést odborné diskuse na různá antropologická témata, navázat zahraniční kontakty, podporovat mladé badatele v oboru a popularizovat antropologické poznatky na veřejnosti. Vytváření a profilování společnosti je spjato, vedle obou zakladatelů, se jmény zejména těchto osobností: geograf, archeolog a antropolog Karel *Absolon, antropolog Vojtěch *Fetter, historický geograf Bohuslav Horák, zoolog Sergej Hrabě, antropolog Jaroslav *Suchý a anatom Karel *Žlábek; z mladší generace se na rozvoji společnosti podíleli Jan *Beneš, Pavel *Bláha, Miluše *Dobisíková, Milan *Dokládál, Karel Hajniš, Antonín Holomek, Ladislava *Horáčková, Jan *Jelínek, Bohumil Jurášek, Anna *Lorencová, Vladimír *Novotný, Vladimír V. Novotný, Vladimír Pilát, Miroslav *Prokopec, Jarmila *Riegerová, Petr *Sedlak, Milan *Stloukal, Jan *Šteigl, Svatava Titlbachová, Blanka *Vacková, Helena Zlámalová a další. Společnost, která měla asi 150–180 členů z řad antropologů, ale též pracovníků příbuzných oborů, zejména *anatomie, *archeologie,

*etnografie, *geografie a *sociologie, z Brna a později i z dalších míst *republiky včetně Slovenska, vyvíjela všestrannou činnost: pořádala pravidelné měsíční přednáškové schůze s vědeckým programem, popularizační přednášky pro veřejnost, diskusní večery, podílela se na organizaci několika sjezdů a konferencí s mezinárodní účastí a vydávala vlastní časopis **Zprávy Antropologické společnosti*. Při Antropologické společnosti byl zřízen akademický odbor, který umožnil věkově mladším členům seznamovat se se základy vědecké práce a její prezentací.

V roce 1961 se Antropologická společnost stala jednou ze sekcí Československé biologické společnosti při Československé akademii věd a o několik let později – v roce 1964 – byla transformována v celostátní Československou společnost antropologickou při Československé akademii věd. Obdobně na Slovensku vznikla Slovenská spoločnosť antropologická při Slovenské akademii věd (SAV), která byla rovněž součástí Československé společnosti antropologické.

V procesu dělení České a Slovenské federativní republiky (ČSFR) do dvou států – České republiky a Slovenské republiky (1. 1. 1993) – byla ustavena Česká společnost antropologická (ČSA) se sídlem v Praze, jejíž stanovy byly schváleny valnou hromadou dne 9. 12. 1992. Činnost rozvíjí na území České republiky prostřednictvím svých poboček v Praze, Brně a Olomouci, přičemž pobočky mohou vznikat i v jiných *městech ČR. V současné době (2007) je předsedou ČSA Petr Sedlak, předsedou pražské pobočky Miroslav Prokopec, předsedkyní brněnské pobočky Ladislava Horáčková, předsedou olomoucké pobočky Jan Šteigl. Společnost uděluje též čestné členství našim i zahraničním badatelům. Od roku 1947 bylo uděleno více než 70 antropologům, z toho 33 zahraničním. Ve spolupráci s městem Humpolec uděluje ČSA významným českým i zahraničním antropologům Pamětní medaili dr. Aleše Hrdličky za zásluhy o rozvoj oboru a *Cenu dr. Aleše Hrdličky za antropologii posluchačům vysokých škol a absolventům magisterského a doktorského studijního programu v oboru antropologie za původní práce se zásadním teoretickým nebo praktickým přínosem. V současné době má společnost více než 190 řádných členů, především z řad mladší generace. Kontakty: Sídlo hlavního výboru: Česká společnost antropologická, Viničná 7, 128 44 Praha 2; www.anthropol.cz. (Jaroslav Malina)

antropologická teorie příbuzenství, *teorie příbuzenství, antropologická.

antropologické indexy, *indexy, antropologické.

Antropologické oddělení Národního muzea v Praze, nejmladší součást Přírodovědeckého muzea, odborné složky Národního muzea. Od svého založení 1. října 1967 shromáždilo oddělení více než 25 000 kosterních nálezů a pozůstatků z žárových hrobů získaných převážně z archeologických výzkumů na území bývalé ČSSR, později České republiky. Vytvořilo tak jednu z největších osteologických sbírek v Evropě, která je stále rozšiřována. Pro sbírky byl v roce 2001 vybudován nový moderní depozitář, který umožňuje soustředění nálezů a jejich soustavné vědecké zpracování v širokém kontextu. Výsledky práce oddělení jsou publikovány v domácím i zahraničním odborném tisku a nezdědky ovlivňují vývoj nejen naší, ale i světové *antropologie; k nejvýznamnějším patří: studie o určování věku dětí na základě délky dlouhých kostí končetin (Stloukal, Milan – Hanáková, Hana: Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo*, roč. 29, 1978, č. 1, s. 53–69); podíl Milana *Stloukala na doporučení evropských antropologů při řešení otázky určování věku a pohlaví (Ferembach, Denise – Schwidetzky, Ilse – Stloukal, Milan: Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. *Journal of Human Evolution*, roč. 9, 1980, s. 517–549); první česká osteologická příručka pro antropology (Stloukal, Milan – Dobisíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvára, Karel: *Antropologie: Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum v Praze, 1999; s podporou GA ČR 206/96/1140). Ve spolupráci s *Českou společností antropologickou

(ČSA) jsou v muzeu pravidelně pořádána Symposia profesora Jiřího Malého, kde dostávají prostor především začínající antropologové. S ČSA se *Národní muzeum podílí také na organizování světových kongresů dedikovaných Aleši *Hrdličkovi. Vědecká práce oddělení je podporována přijatými grantovými projekty GA ČR nebo GA MK ČR a opírá se o spolupráci s našimi i zahraničními institucemi: z českých – Archeologický ústav AV ČR Praha a Brno, *Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, *Moravské zemské muzeum, Muzeum hlavního města Prahy, *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity (Brno), *Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity (Brno), památkové ústavy na území Čech i Moravy, Středočeské muzeum Rožtoky aj.; ze zahraničních – Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main (Německo), Katedra antropologie Přírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě (Slovenská republika), Slovenské národné múzeum (Slovenská republika), Université Bordeaux (Francie), University of Bradford (Velká Británie), University of Southampton (Velká Británie) aj.

Originály vzácných kosterních nálezů studují v Národním muzeu badatelé z celého světa. Antropologické oddělení je i výukovým pracovištěm (přednášky, vedení diplomových a disertačních prací) pro Přírodovědeckou a Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. Předdiplomní praxi zde konají i studenti vyšší odborné školy informačních služeb – oboru muzea a galerie –, v níž se na výuce podílejí též pracovníci oddělení. Součástí práce je výstavní, vzdělávací a osvětová činnost pro širokou veřejnost. Kromě vytvoření první trvalé antropologické expozice v Národním muzeu – „Antropologie (lidské kosti vyprávějí ...)“ – a podílu na akcích jiných složek Národního muzea či jiných muzeí pořádalo Antropologické oddělení tři velké výstavy, které byly reinstalovány v mnoha dalších českých a zahraničních muzeích („Člověk před tisícem let“, „Člověk proti nemocem“, „Mezi Saharou a tropickými pralesy“).

Počátky sbírky kosterních nálezů jsou spjaty s počátky Národního muzea, jež náleží do začátku 19. století, do doby ustavování Vlastenského musea. Jedno z prvních sídel Vlastenského musea bylo ve Šternberském paláci na pražských Hradčanech. Uplynulo však ještě více než sedmdesát let, než byla postavena podle návrhu Josefa Schultze dnešní neorenesanční budova Národního muzea. Mezi prvními sbírkovými předměty byla sice staroegyptská mumie ženy a *sarkofág s hieroglyfy z 16. století př. n. l., avšak vznikající nový vědní obor, antropologie, neměl mezi předpokládanými sbírkovými skupinami místo. Jedním z prvních, kteří shromažďovali kosterní materiál, byl český katolický *kněz, buditel a amatérský archeolog Václav *Krolmus (14. 2. 1787–24. 10. 1861). Od něho pocházejí i první kostrové nálezy a především základ kraniologické sbírky významného podporovatele antropologie Jana Evangelisty *Purkyně. Autorem sbírky, která původně patřila pražské *univerzitě, byl však Eduard *Grégr. Po jejím prostudování vydal Grégr v roce 1858 naši první kraniologickou práci s názvem „O lebkách člověčích vůbec a slovanských zvláště“. Dalším důkazem, že antropologické nálezy v muzeu byly a pracovalo se s nimi, je i práce Bohuslava *Hellicha z roku 1899 „Prehistorické lebky v Čechách ze sbírky Musea království Českého“. Antropologickému materiálu však nemohla být věnována dostatečná odborná péče, protože antropolog v muzeu nebyl, a přes veškerou snahu Lubora *Niederleho se nepodařilo zřízení antropologického oddělení prosadit (1889). Skelety z prvních sbírek jsou dnes zčásti v *Hrdličkově muzeu člověka, většinou však není známo, co se s nimi stalo. Mezi *válkami byly kosterní pozůstatky z archeologických výzkumů pravěkého oddělení Národního muzea shromažďovány v Antropologickém ústavu založeném Jindřichem *Matiegkou. I z tohoto materiálu se zachovala jen malá část.

Po *druhé světové válce nastal prudký rozvoj archeologie a s tím souvisel i vznik velkých antropologických souborů. Protože neexistovalo v muzeu antropologické oddělení, byly

deponovány buď na pražské univerzitě jako jediném antropologickém pracovišti, nebo si Archeologický ústav (v Praze i Brně) byl nucen pro ně vytvořit vlastní depozitáře. Tento stav byl neudržitelný, a proto v roce 1952 podnikl Emanuel *Vlček pokus o zřízení antropologického oddělení v Národním muzeu, bohužel nezdařený. Úspěchu bylo dosaženo teprve v roce 1967; Emanuel Vlček se stal prvním vedoucím oddělení a posléze se k němu připojili další odborní spolupracovníci: Milan Stloukal a Hana Hanáková (rozená Palečková). V roce 1984 se oddělení rozdělilo na Antropologický referát se zaměřením na výzkum historických osobností, jehož vedoucím zůstal Emanuel Vlček, a Antropologické oddělení, které se zabývá výzkumem kosterních pozůstatků datovaných od neolitu po současnost. Prvním vedoucím se stal Milan Stloukal, k němuž přešla i Hana Hanáková. Ta vedla oddělení poté, co se Milan Stloukal stal generálním ředitelem Národního muzea (1990), po jejím odchodu do důchodu (1991) převzala vedení oddělení Miluše *Dobisíková, v roce 2004 byl vedením pracoviště pověřen Petr *Velemínský. Antropologický referát zanikl odchodem Emanuela Vlčka do důchodu.

V současné době má oddělení čtyři odborné pracovníky (Miluše Dobisíková, Vítězslav Kuželka, Milan Stloukal, Petr Velemínský) a čtyři technické síly. Ve sbírkovém fondu Antropologického oddělení jsou zastoupena všechna prehistorická a protohistorická období: *paleolit, *mezolit, *neolit, *eneolit, *doba bronzová, *doba železná, raně slovanské období (6.–7. století n. l.). Největší část sbírek pochází ze slovanského období a především z raně středověkých pohřebišť v 8.–10. století. K nejvýznamnějším sbírkovým předmětům oddělení náleží pozůstatky představující nejstarší fylogenetický doklad vývoje *primátů a *člověka na území Čech a Slovenska, pozůstatky opic z přelomu třetihor a čtvrtohor. Mezi nejcennější sbírkové předměty lze počítat přírodní travertinový výlitek (*traveriny) mozkovny neandertálského člověka se zbytky lebečních kostí, pocházející z otevřeného sídliště na travertinové kupě „Hrádok“ v Gánovcích u Popradu. K významným přírůstkům patří i pozůstatky předchůdce moderního člověka, nalezené blízko Koněprus, nebo fragmenty kosterních pozůstatků, objevené v roce 1887 v jeskyni sv. Prokopa v Prokopském údolí v Praze 5-Jinonicích. V osteologické sbírce jsou uloženy také čtyři dětské kostry, nalezené u obce *Obříství (okres Mělník), o nichž se soudí, že pocházejí z mezolitu. Součástí sbírkového souboru je i jedinečný soubor 47 *recentních lebek Chalcha – *Mongolů z pohřebišť na lokalitách Charcharin, Šartolgoj a Ulánbátar, kosterní pozůstatky z pohřebišť v egyptské Núbii nebo sbírka odlitků posmrtných masek, lebek a rukou význačných osobností či sbírka obličejových odlitků různých etnických skupin. Ve sbírkovém fondu oddělení je i cenná sbírka patologických nálezů z Jedličkovy sbírky, která pochází z 19.–20. století. Jde o cenný srovnávací materiál, protože jsou zde většinou podchycena základní demografická data postižených osob, diagnóza a průběh choroby.

Z rozsáhlých antropologických sbírek je vystavena pouze malá část. Antropologická expozice nazvaná „Antropologie (lidské kosti vyprávějí ...)“ je umístěna ve druhém patře hlavní budovy Národního muzea. Ve čtyřech oddílech je zde ukázán metodický postup antropologického výzkumu včetně ukázek patologických nálezů na kostře. Tato expozice se těší velkému zájmu návštěvníků, především škol různých stupňů, včetně vysokých. Kontakt: Antropologické oddělení, Národní muzeum, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, www.nm.cz, petr.veleminsky@nm.cz. (Jaroslav Malina)

antropologické terénní poznámky, *poznámky, antropologické terénní.

antropologický nález [právní výklad], *nález, archeologický.

Antropologický seminář (Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity), dvouhodinový odborný *seminář pro studenty oboru *antropologie i širší akademickou veřejnost probíhající každý týden od školního roku 1994/1995 dosud. O aktuální problematice oboru přednášejí a diskutují naši i zahraniční odborníci: Luboš *Bělka, Josef Bláha, Pavel *Bláha, Silvia Bodoríková, Jaroslav Brůžek, Ivo T. *Budil, Marta

*Dočkalová, Marie *Dohnalová, Milan *Dokládal, Miloš Dokulil, Jan *Filipský, Vladimír Goš, Ladislava *Horáčková, Blahoslav *Hruška, Petr *Charvát, Jan *Jelínek, Josef *Kandert, Bohuslav Klíma, Josef *Kolmaš, Stanislav *Komárek, Jaromír *Kovárník, Eduard Krekovič, Lubomír Kukla, Dalibor Kupka, Olga *Lomová, Miriam *Löwensteinová, Dušan *Lužný, Jakub *Maršálek, Jiří Mihola, Rudolf *Musil, Lucie *Olivová, Marie *Pardyová, Rudolf Pečman, Miroslav *Prokopec, Barbora *Půtová, Jiří *Sedlák, Petr *Sedlak, Michal Slivka, Olga *Sofferová, Martin *Soukup, Václav *Soukup, Jiří A. *Svoboda, Jan *Sýkora, Ondřej Šedo, Miloš *Štědroň, Tatiana Štefanovičová, Richard *Thér, Radomír *Tichý, Břetislav *Vachala, Václav *Vančata, Marina *Vančatová, Lenka *Vargová, Jelizaveta Veselovskaja, Yveta *Vrublová, Jaroslav *Zvěřina aj. Součástí semináře jsou též prezentace prací studentů bakalářského, magisterského a doktorského studijního programu oboru antropologie a případně i uvádění nových publikací a vernisáže výstav z oblasti výtvarného umění v *Galerii „po ruce“ Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. Garantem semináře je Jaroslav Malina. (Jaroslav Malina)

antropologický terénní výzkum, *výzkum, antropologický terénní.

Antropologický ústav (Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště celostní (biologicko-sociokulturní) *antropologie založené v letech 1923–1927 profesorem antropologie a etnologie MUDr. et PhDr. Vojtěchem *Sukem, DrSc. Antropologický ústav postupně vznikl v rámci *Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně ve školním roce 1923/1924 a toto „formativní stadium“ trvalo do roku 1927, kdy byl definitivně ustaven. Inventář ústavu byl zpočátku na různých místech Přírodovědecké fakulty a teprve koncem roku 1926 byl přemístěn do budovy uvolněné na Kounicově ulici 38, kterou Masarykova univerzita získala po bývalé Obchodní akademii. Zde byl Antropologický ústav oficiálně otevřen v roce 1927. Samostatný ústav měl posluchárny pro sto studentů, rozsáhlé knihovny, tři laboratoře, osteologické sbírky, sbírky preparátů ze *srovnávací anatomie, chovnou stanici pro pokusná zvířata, pracovny pro vědecké pracovníky. V této budově byl umístěn po dobu dvanácti let – do roku 1939, kdy byly české vysoké školy násilně uzavřeny německou okupační správou. Za *druhé světové války byl vybombardován, ale profesorem Sukem po osvobození opět obnoven. Na přelomu 40. a 50. let zde byla pod vedením Vojtěcha Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka provedena řada originálních a neopakovatelných antropologických výzkumů, z nichž vzešly i cenné publikace: výzkumy řeckých dětí, které se v důsledku *občanské války uchýlily v roce 1947/1948 do Československa, Lužických Srbů nebo takzvaných Moravců na Hlučínsku aj.

Po odchodu Vojtěcha Suka do důchodu (1949) a po „vytěsnění“ jeho nástupce docenta MUDr. et RNDr. Jindřicha Antonína Valšíka do Bratislavy (1953) byl Antropologický ústav v padesátých letech administrativně připojen k Zoologickému ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Jeho původní celostní zaměření studia a výzkumu na interdisciplinární sepětí antropologie biologické a sociokulturní bylo z ideologických důvodů (poznatky zejména sociokulturní antropologie narušovaly základní *axiomy vědeckého *komunismu a *historického materialismu) zredukováno na pouhou antropologii fyzickou. Antropologický ústav zůstal bez kvalifikovaného vedoucího a s jediným odborným asistentem (Annou *Lorencovou) a byl za těchto okolností přiřazen jako oddělení ke Katedře zoologie, ta pak byla přejmenována na Katedru zoologie a antropologie. Vedoucí oddělení se stala Anna Lorencová, která se v roce 1966 habilitovala v oboru antropologie (téma habilitační práce: *Antropologické poznatky o nálezech deformovaných lebek z tzv. doby stěhování národů na území Moravy*). V roce 1961 byl do oddělení přijat antropolog Jan *Beneš. Oddělení mělo tedy dva vědecko-pedagogické pracovníky – Annu Lorencovou a Jana Beneše, tehdy ve funkci asistenta. Dalšími členkami oddělení byly Vlasta Hejtmánková (zaměstnankyně Katedry prehistorie Filozofické fakulty brněnské *univerzity podílející se na zpracování kosterního materiálu z archeologických výzkumů této *katedry) a Marta Šebestová, které

vykonávaly preparátorské a laborantské práce. V roce 1968, v době určitého ideologického uvolnění, vyzval vedoucí Katedry zoologie a antropologie profesor Stanislav Obr tehdejší vedení „Antropologického ústavu“, aby podalo návrh na ustavení Katedry antropologie. Ale nestalo se tak. V roce 1969 byl v rámci *normalizace ústav přeměněn v jedno z oddělení Katedry biologie živočichů a člověka Přírodovědecké fakulty brněnské univerzity.

Antropologické oddělení sídlilo zpočátku v bývalém poválečném Antropologickém ústavu – ve dvou patrech budovy na Janáčkově náměstí; v roce 1979 bylo přemístěno do stísněných prostor v areálu Přírodovědecké fakulty na Kotlářské ulici, kde setrvalo až do roku 1992.

Oddělení antropologie si nicméně uchovalo vysoký odborný kredit v pedagogické i vědecko-výzkumné činnosti. Učitelé přednášeli antropologii (zahrnovala vývoj člověka, *biologii a ekologii člověka) studentům odborné biologie, učitelské biologie a archeologie (posluchače archeologie vyučovali osteologii a užití antropologických metod při zpracování kosterního materiálu). Až do poloviny 70. let 20. století vychovávali rovněž studenty odborné biologie se specializací antropologie; tehdy zakončili studium Karel Čechovský, Tomáš Dacík, Hana *Elišková, Ladislava *Horáčková, Marie Řezníčková a další. V mezidobí, kdy nebylo možné vychovávat nové antropology, vedli pracovníci oddělení diplomové práce studentů učitelských kombinací. Po více než desetileté přetržce bylo studium antropologické specializace v rámci odborné biologie umožněno až v roce 1989 Evě *Drozdové, v roce 1990 Lence Dohnalíkové, Vladimíru Sládkovi, Petru Vobořilovi a Miriam Zimulové, v roce 1991 Markétě Svenssonové (rozené Vlasákové). Poslední studentky tohoto zaměření, Marcela Dofková a Martina Galetová (rozená Lázničková), nastoupily v roce 1992.

Vědecko-výzkumnou činnost zaměřili pracovníci Oddělení antropologie na studium fosilních populací i živého člověka. Anna Lorencová zkoumala slovanské populace z *Břeclavi-Pohanska, Znojma-Hradiště, Těšetic a dalších lokalit. Kromě studia dávných populací se věnovala rovněž problematice živého člověka, byla soudní znalkyní v oboru antropologie a zpracovávala posudky v *paternitních sporech. Spolu s Janem Benešem se věnovali studiu dvojčat a izolátů. Jan Beneš se zaměřil na studium živého člověka a lidskou evoluci, dermatoglyfiku, variabilitu a adaptabilitu minorit (romské etnikum, vietnamští studenti pobývající v tehdejší Československu). Všichni pracovníci oddělení se podíleli na výzkumech československé populace pořádaných u příležitosti spartakiád. Nelze přehlédnout ani jejich úspěšné zapojení do Mezinárodního biologického programu, jakož i pokusy o aplikace v průmyslové antropologii.

Obnova Sukova Antropologického ústavu započala v roce 1990 z iniciativy antropologa Jana Beneše, tehdy odborného asistenta Oddělení antropologie Katedry biologie živočichů a člověka Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, což se podařilo v roce 1993, kdy byla ustavena *Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. (Jaroslav Malina)

Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, *Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze.

antropologie (z řečtiny: *άνθρωπος* [*anthrōpos*], „člověk“, *λόγος* [*logos*], „nauka, věda; myšlenka, intelektuální činnost; rozum; slovo, řeč; důvod; počet“ = „věda o člověku“), interdisciplinární bio-socio-kulturní věda (stažený tvar termínu „*biologická, *sociální a *kulturní“ antropologie) o biologické, sociální a kulturní existenci *člověka a lidské *společnosti; v obecnějším smyslu nauka hledající odpovědi na základní otázky lidského rodu: „*Odkud jsme? Jací jsme? Kam jdeme?*“

Antropologicky zaměřené *spekulace a úvahy sahají hluboko do minulosti a vyznačovaly se nejružnější historickou proměnlivostí, kulturní a intelektuální různorodostí. Těžiště antropologického myšlení se v průběhu dějin západní *civilizace přesunulo z oblasti náboženství, teologie a filozofie do sféry specializovaných vědeckých disciplín přírodovědného, sociálního a kulturologického zaměření. Na přelomu dvacátého a

jedenadvacátého století někteří zastánci tzv. *postmodernismu zpochybnili tradiční paradigma modernity spočívající ve víře v *pokrok a potenciál racionálního vědeckého výkladu *světa (*scientia est potentia*). Tento obrat společně s důrazem na vedlejší negativní důsledky moderní civilizace (nedostatek energie, surovin, potravin, globální ekologická krize, přelidnění, bohatství a chudoba, *války apod.) vedl na poli antropologie ke kritice tradičního *antropocentrismu.

Otázku o původu člověka si lidstvo klade již po tisíce *generací. Člověk sám sebe většinou chápal jako něco zvláštního, výlučného, neopakovatelného, odlišného od *přírody a světa zvířat, ale na druhé straně z přírody vzešlého a navždy s ní spojeného. Hranice mezi lidmi a zvířaty byla v různých dobách vedena mnohdy velmi ostře, jindy zase poměrně nezřetelně (*přirozenost, lidská). Odlišení člověka od ostatních živočichů však není tak obsáhlé a hluboké, jak se často tradovalo: některé živočišné druhy mají složité a obsahově bohaté komunikační *systémy, ne nepodobné lidským, jiné používají *nástroje, a dokonce je i vyrábějí, některé druhy žijí ve složitých hierarchicky uspořádaných společnostech a „vyučují“ mláďata různým *inovacím prostřednictvím přenášené tradice. Žádný z živočišných druhů se však nevyrovnal člověku ve složitosti a rozmanitosti *kognitivních procesů a *behaviorálních strategií. Lidé využívají a přetvářejí přírodu, vyrábějí a používají nástroje a spotřebovávají produkty kvalitativně jinak než ostatní živočichové, způsobem, který překračuje schopnosti kteréhokoliv jiného druhu. Lidé se nepřetržitě učí celý život a na základě symbolické *komunikace vytvořili rozmanité společnosti a *kultury. Lidský *jazyk je tvárný, rychle a snadno vyjádří nepřeberné množství pojmů, emocí, akcí, idejí (na rozdíl od několika set *symbolů, které se naučilo v laboratorním prostředí jen několik desítek *goril, *orangutanů a *šimpanzů). I v chování jsou lidé dynamičtější, proměnlivější a bohatší. Lidská psychika se vzdálila pouhému bezprostřednímu nazírání skutečnosti: vznikl zvláštní svět člověka – svět myšlenek, *fantazie, předjímání budoucnosti, plánování, uskutečňování představ, snů, idejí a boje za ně nebo proti nim – a dnes existuje i svět virtuální reality.

Lidé jsou vychovávaní v nejrozmanitějším společenském prostředí – lovecko-sběračským počínaje a vysoce technizovaným konče (společnosti postindustriální, postnedostatkové apod.). Největší péči věnuje člověk svým potomkům v raném dětství (bez mateřské *lásky a lidského *kolektivu jen zřídkakdy vzniknou plnohodnotné osobnosti). Posléze *výchovu více či méně přebírají *institute (škola, stát). Usměrněná výchova připravuje novou generaci pro život ve společnosti tak, aby jako dospělá mohla přenášet a zmnožovat získané sociální *normy a *hodnoty. Evoluční proměny lidského druhu vyústily do stadia „nehotovosti“, a člověk proto může a musí konstruovat svůj život v dědičně vymezených hranicích a vytvářet tak sebe sama v různých podobách. Tato „specializace na nespécializaci“ člověku umožnila překonat „neměnný“ způsob života, který vedli jak jeho nejbližší, tak i vzdálení vysoce specializovaní příbuzní. Určité specializace existují: změna pohybu od *kvadrupedie k *bipedii; velký, složitý a mimořádně výkonný mozek; ruka schopná úchopu, s palcem v opozici proti ostatním prstům; osvojení si různých systémů řeči – jazyků (znakových i slovních) (viz heslo *člověk, *člověk – ...). Tyto a další specializované struktury umožňují lidský způsob života: těžít materiál (látky), energii a *informace z prostředí, aniž by byl člověk závislý pouze na *potravních řetězcích přírody.

Základní tělesnou stavbou však člověk zůstal stále *primátem, od některých z nich se dokonce jen liší málo. To, čím se od svých předků i současných primátů však výrazně odlišil, je lidské chování. Klíč k různým směrům *evoluce chování je nutno hledat především v lidském mozku. Člověk je tvůrcem kultury (srovnej: *cultura versus natura*, kultura je vše, co není natura, tj. příroda před existencí člověka). V nejširším slova smyslu nazýváme kulturou vše, co člověk vytvořil a vymyslel. Kultura je tedy výlučně lidským výtvozem, i když má hluboké biologické kořeny; jejím základem jsou informace přenášené téměř výhradně symboly. Kultura v užším slova smyslu zahrnuje soubor pravidel nebo standardů,

podmiňujících chování, jež spadá do rozsahu proměnlivosti chování členů dané společnosti „považovaného za vhodné a přijatelné“. Kultura představuje kvalitativně novou evoluci *biosféry: umožňuje nabytí, uložení a výměnu informací v dané generaci včetně přenosu z generace na generaci a ovlivňuje jednání lidí uvnitř dané společnosti i vůči lidem jiné společnosti. Kultura se tak stala nejmocnějším nástrojem člověka; skrze ni těží energii, materiál a informace a zprostředkovává vztah v biosféře – kultura řídí a uskutečňuje ofenzivní adaptaci v biosféře. Symboly (myšlené, psané, malované, modelované, vyjádřené v hudbě nebo v *gestech – mimika, gestika, pantomimika) dosáhly nejvyššího vyjádření v lidském jazyce. *Symbolismus se pojí s ritualizací: pohřební *zvyky, zasvěcovací obřady, *sexuální chování a jiné rituály kodifikované kulturou a jejími nositeli. Všechny fyzické struktury a duševní projevy, které nás tvoří lidmi, jsou sice evolučně mladé, ale stojí na starobylých biologických základech. Člověk je *bilaterálně souměrný (symetrie), jeho tělo má rozlišené dva konce – hlavový a ocasní (polarita) a stavba těla je odvozena od opakujících se stavebních jednotek (metamerie). Člověk se vyvíjel ze zvířecích forem, vzpřimoval se, začal chodit po dvou, mluvit, vyrábět nástroje a zásadním způsobem přetvářet přírodu. To je půdorys vymezující dějiny *obecné (bio-socio-kulturní) antropologie.

Vědecké počátky antropologie (a řady dalších příbuzných společenských a přírodních věd) sahají až do *starověku a souvisí s onou dobou velkého přelomu, která nastala před pětadvaceti stoletími. Tehdy, v historickém údobí, které německý filozof Karl *Jaspers označil za „osový věk“, se objevili na sprašových rovinách Číny *Lao-c’ a *Konfucius, pod horkým indickým *sluncem *Buddha, v nedohledných pásmech íránských horstev *Zarathuštra, okolo Mrtvého moře starozákonní proroci a ve východním Středomoří řečtí představitelé milétské školy a později filozofové *Sókratés a *Platón. Tito mudrcové přinášeli změnu, nový pohled na člověka a jeho místo ve společnosti a přírodě. I když navazovali na *mýty a opírali se o ně, začali vidět člověka, společnost a přírodu jinak, mnohem obecněji a abstraktněji, teoreticky. Vůli bohů nahradily logické principy aktivního jednání, *sakrační vzory jednoznačně určující charakter každodenního lidského konání vystřídaly všeobecné rady: „poznej sama sebe“ (Cheilón), „pečuj o vše“ (Periandros), „všeho s mírou“ (*Solón), „všechno má svůj čas“ (Pittakos), „odplácej křivdu ctností“ (Lao-c’), „co nechceš, aby ti jiní činili, nečiň ty jim“ (Konfucius). Platón definoval pojem „člověk“ (*anthrōpos*) takto: „Toto jméno *anthrōpos* znamená, že zatímco ostatní živí tvorové žádou z věcí, které vidí, neprohlízejí, ani o ní neuvažují, ani ji nezkoumají, člověk jakmile něco uvidí, hned to také zkoumá (*anathrei*) a uvažuje o tom, co viděl (*opópen*). Proto byl člověk jako jediný ze všech živočichů správně pojmenován *anthrōpos*, zkoumající, co uviděl (*anathrón ha opópe*).“

V díle Platóna a jiných řeckých filozofů, stejně jako v díle Konfucia a dalších čínských filozofů tak byly položeny základy disciplíny, kterou dnes nazýváme *filozofická antropologie.

Formativní základy *biologické (*fyzické) antropologie a *anatomie jsou obsaženy v pracích antických lékařů a přírodovědců, zejména *Hippokrata z Kóu (kolem 460–kolem 375 př. n. l.), *Hérofila (335–280 př. n. l.) a *Galéna z Pergamu (asi 129–199), jejichž dílo až do *novověku tvořilo základ medicínských věd. Hérofilos, působící v alexandrijském *Múseiu, tehdejším středisku světové vzdělanosti, byl prvním lékařem, který za přítomnosti žáků a asistentů prováděl pitvy mrtvol. Údajně mu bylo dovoleno provádět *vivisekci. Pitvy mu poskytly dostatek materiálu k úvahám o stavbě a fungování lidského těla a k vybudování základů vědecké anatomie a fyzické antropologie. Antičtí *Řekové dále například soudili, že lidské myšlení, citění a chování úzce souvisí s morfologií těla a jeho fyziologickými *funkcemi. Předpokládali, že v lidském těle kolují čtyři hlavní šťávy: „červená krev“ – *sanguis*, „žlutá žluč“ – *cholé*, „bělavá tekutina“ – *flegma* a „černá žluč“, zřejmě „sražená krev“ – *melancholé*. Hippokratés soudil, že převaha jedné z nich a jejich vzájemný poměr určuje schopnosti a typ chování člověka. Převaha žluči předurčovala rychlé a prudké reakce

*cholera, schopného často a silně vzplanout a bezprostředně se zaujmout pro věc i myšlenku. Převaha krve u *sangviniků znamenala sice pomalejší, ale zato trvalejší reakce, hlubší *zájem a soustředění. Černá žluč byla příčinou nevýrazných pocitů a chabých reakcí *melancholiků. Lidé s převahou bělavé tekutiny byli označováni jako *flegmatici, reagující pomalu a někdy i povrchně. Toto členění jako nejhrubší klasifikaci typů lidské osobnosti používají antropologové a psychologové dodnes (viz *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – typologie osobnosti). Hippokratés totiž pravdivě vystihl a správně popsal základní způsoby lidských reakcí, i když vycházel z mylných předpokladů o šťávách v lidském těle a o jejich fyziologických účincích. Hippokratova teorie je tak případem správného popisu pravdivého jevu, ovšem s chybně vystiženými *příčinami.

Antičtí Řekové vytvořili i rudimentární základy antropologie v její celostní podobě interdisciplinární bio-socio-kulturní vědy, kterou dnes považujeme (jistěže na úrovni moderních teorií, metodologií a sofistikovaných výzkumných *metod a *technik) za nejadekvátnější koncepci. Z tohoto hlediska bývá pak jako „první antropolog“ označován řecký filozof a polyhistor *Aristotelés ze Stageiry v Makedonii (384–322 př. n. l.). Aristotelovi je rovněž připisováno první užití termínu „anthropologie“ (v etickém spisu *Etika Nikomachova*), i když v poněkud jiném smyslu, než se objevoval později a než je používán dnes. Jeho mladší krajan *Poseidónios z Apameie (asi 135–51 př. n. l.) si všiml i působení takových jevů, jako byla dějinná atmosféra, psychologie, konkrétní příčiny, které poznamenaly výsledky jednotlivých *událostí. Důraz na komplexně pojaté faktory přírodního, společenského i psychického a psychologického směru bychom mohli považovat za předzvěst moderního antropologického přístupu. V době, kdy žil, došlo na více místech k velkým povstáním otroků. Poseidónios proto v hodnocení dějinných událostí své doby vycházel i z důsledků a změn, které přinesly tyto ekonomické a sociální *konflikty. Vedle Aristotela bývá považován za jednoho z prvních antropologů, kteří stáli na počátku dnes moderní koncepce antropologie jako celostní (bio-socio-kulturní) vědy.

Obdobně si počínal o několik století později i latinský teolog, historik, kronikář a významný církevní hodnostář a politik vizigótského *království *Isidor ze Sevilly (kolem roku 560–636). Ve dvaceti svazcích spisu *Etymologiarum sive originum libri XX* (Etymologie čili počátky; česky: *Etymologie*, I–III, IV, V, VI–VII, IX, XII, XIII–XV, XVI, XVIII. Praha: Oikoymenh, 1998–2004), které dokončil Braulion ze Zaragoza, jako první myslitel raného středověku shrnul encyklopedicky tehdejší vědění a prakticky tak založil tzv. *biblickou antropologii, která se snažila vyložit etnickou, institucionální a duchovní rozmanitost lidstva na základě textů Písma a církevních autorit. Etymologii chápal jako nástroj odhalení počátku (*origo*) daného jevu nebo instituce. Nalezení prvotního bytí určitého *národa (*prima origo*) je podle Isidora ze Sevilly mírou jeho vnitřní hodnoty. V učení Isidora ze Sevilly již nenáleželo výsadní postavení *Římanům; partikularismus raného středověku se odrazil ve vyzdvižení role různorodých království (*regna*), jejichž prostřednictvím se ke slovu hlásily jednotlivé národy (*gentes*). Isidor ze Sevilly respektoval univerzální duchovní a právní odkaz Říma, ale Římany jako konkrétní etnikum degradoval pod úroveň *Gótů. Jméno dal totiž Římanům historicky nahodilý *hérós epónimos*, zatímco Gótové odvozovali svůj rodokmen od biblického Mágoga (*Etymologiae*, 2,27). Isidor ze Sevilly byl oficiálně kanonizován v roce 1598 a Učitelem Církve prohlášen roku 1722; na začátku jedenadvacátého století byl navržen za *patrona *internetu. Vedle Isidora ze Sevilly jako tvůrce středověké vzdělanosti a zakladatele biblické antropologie proslul anglosaský mnich, historik a básník *Beda Venerabilis (Ctihodný, 672/673–735). Již za svého života byl znám jako polyhistor a díky dvaceti čtyřem svazkům spisu *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (česky: *Církevní dějiny národa Anglů*. Praha: Argo, 2008) získal i titul „otec anglické historiografie“. (*Dante Alighieri umístil Isidora ze Sevilly a Bedu Ctihodného v *Ráji* do společnosti nejvyšších učitelů Církve.)

Na počátku 2. tisíciletí shrnul znalosti řeckých a islámských přírodovědců, anatomů a lékařů o člověku perský lékař a filozof *Avicenna (Abú Alí al Husain ben Abdaláh Ibn Síná, 980–1037). Jeho dílo *Al-Kánún fi t-tibb* (Kánon medicíny) se stalo vedle spisů Galénových nejdůležitějším pramenem *středověku v oblasti medicíny, antropologie a dalších disciplín.

Latinská forma slova antropologie se objevuje až v 16. století – název „anthropologie“ měl ale i tehdy omezený význam: označoval pouze tělesnou stavbu člověka. Tento název použil ve své práci o anatomii a fyziologii *Antropologium de hominis dignitate, natura et proprietatibus, de elementis, partibus et membris humani corporis* (Antropologické pojednání o hodnotě člověka, jeho přirozenosti a vlastnostech a rovněž o elementech, ústrojích a údech lidského těla) německý lékař a filozof Magnus *Hundt (1449–1519) v roce 1501. Za zakladatele *srovnávací anatomie je považován francouzský přírodovědec Pierre *Belon (1517–1564), který se ve spisu *Histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions et naïfs portraits, retirez du naturel, écrite en sept livres* (Přírodopis ptáků s jednoduchým vyobrazením podle skutečnosti v sedmi knihách, 1555) jako jeden z prvních zabýval *analogií mezi kostrou ptáků a kostrou lidskou.

Právě s anatomii je úzce spojen další rozvoj zejména antropologie fyzické, zatímco rozvíjení antropologie sociální a kulturní je spjato především s objevováním mimoevropských kultur a civilizací, které započalo koncem 15. století. V 16.–17. století byly postupně položeny základy anatomie (Andreas *Vesalius [1514–1564]), *fyziologie a embryologie (William *Harvey [1578–1657]) a biologické taxonomie (Carl *Linné [1707–1778]). Hromadění nových poznatků umožnilo, aby se antropologie utvářela jako samostatný vědní obor. V 17. století se objevila úvaha o polygenickém původu lidstva, která zpochybnila biblický výklad jednotného původu. V roce 1655 uveřejnil totiž francouzský právník a volnomyšlenkář Isaac *La Peyrère (1596–1676) spis *Systema theologicum ex praeadamitarum hypothesi* (Teologický systém založený na předpokladu, že lidé byli před Adamem), v němž hlásal polygenický původ lidstva. *Polygenismus obhajoval na základě citací z *Listu Římanům* od *Pavla z Tarsu, listu, který byl zařazen do *kánonu *Nového zákona. S odvoláním na poznatky misionářů se snažil dokázat, že dědičný *hřích a biblická *potopa nebyly univerzálními historickými událostmi, ale že se týkaly pouze oblasti osídlené *Židy, a že *chronologie *Starého zákona tudíž postrádá všeobecnou platnost. (Preadamitská teorie Isaaca La Peyrèrea je pokládána za předchůdce *rasové ideologie a polygenismu 19. a 20. století.) V téže době se objevila i první známá *klasifikace lidských *ras založená na biologické odlišnosti. Jejím autorem byl francouzský lékař, filozof a cestovatel François *Bernier (1620–1688), který v roce 1684 vydal pojednání *Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races d'hommes qui l'habitent* (Nové rozdělení Země podle rozmanitosti lidských druhů či ras, jež ji obývají), v němž rozdělil lidstvo do čtyř ras, z nichž první obývá Evropu (bez Laponska), západní Asii včetně Indie, severní Afriku a Ameriku, druhá subsaharskou Afriku, třetí východní Asii a čtvrtá rasa Laponsko. V 18. a na počátku 19. století rozvíjeli antropologii Britové James *Burnett (1714–1799) a James Cowles *Pritchard (1786–1848), Francouzi Georges Louis Leclerc de *Buffon (1707–1788), Georges Léopold de *Cuvier (1769–1832), Jean Baptiste Pierre Antoine de Monet *Lamarck (1744–1829) a Étienne de Saint-Hilaire *Geoffroy (1772–1844), Holanďan Petrus *Camper (1722–1789), Němec Johann Friedrich *Blumenbach (1752–1840) a další. Například Petrus Camper, jeden z průkopníků *kranioetrie, navázal na dlouhou antropologickou tradici, která v pozadí přírodní rozmanitosti hledala ideální, esteticky dokonalé typy. Jejimi představiteli byli kromě Platóna a Aristotela renesanční a raně novověcí autoři Pierre Belon de Mans, Gottfried Wilhelm *Leibniz, Claude Perrault, Marco Aurelio Severino a Jan *Swammerdam. Camperova morfologická teorie, založená na metamorfóze anatomické stavby obratlovců, kterou poprvé prezentoval v přednášce proslovené roku 1778, zaujala Denise *Diderota a především Johanna Wolfganga *Goetha, v jehož zájmovém spektru byly i biologické

disciplíny, například osteologie nebo rostlinná morfologie; Goethe v díle o metamorfóze rostlin (*Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären* [Pokus o objasnění metamorfózy rostlin], 1790) interpretoval v duchu těchto představ rostlinný květ a jeho jednotlivé části jako metamorfované listy a současné rostliny jako transformace prarostliny (*Urpflanze*), variace jednotného principu daného univerzálním morfologickým plánem. Petrus Camper se ve svém studiu *kraniální morfologie pokusil na základě měření tzv. faciálního úhlu prokázat, že estetická kvalita a krása je odrazem biologické a mentální nadřazenosti. Camper nicméně zůstal monogenistou a potíral *předsudky vůči mimoevropským populacím. Mimořádný význam v této etapě antropologie má však zejména dílo Blumenbachovo, jenž v knize *De generis humani varietate nativa liber* (Kniha o přirozené rozmanitosti lidského rodu, 1775) shromáždil, analyzoval a interpretoval mnoho antropologických faktů. Navrhl například používat pojem „antropologie“ jako označení pro „přírodopis člověka“ a podal základní rasové členění lidstva zahrnující *kavkazskou, *mongolskou, *malajskou, *etiopskou a *americkou rasu. Rok 1775 bývá proto považován za důležitý mezník ve vývoji novodobé biologické (fyzické) antropologie. Na Blumenbachovo dílo navázal anglický lékař, etnolog a filolog, zakladatel britských etnologických a antropologických věd James Cowles Prichard. Roku 1813 uveřejnil *Researches into the Physical History of Man* (Výzkumy fyzické historie člověka, 1. vydání 1813, 3. vydání 1836–1847, 5 svazků, od 2. vydání vycházelo pod názvem *Researches into the Physical History of Mankind*), spis věnovaný Blumenbachovi, jehož členění lidstva na pět základních ras Prichard převzal. Na rozdíl od Blumenbacha a dalších svých předchůdců prosazoval komplexní zkoumání všech biologických, lingvistických a sociokulturních *atributů člověka. Předpokládal například, že *keltské jazyky jsou příbuzné s jazyky *slovanskými a jazyky *germánské s pelasgickými (*řečtinou a *latinou) a dohromady vytvářejí čtvrtou větev „asijské“ (tzn. *indoevropské) jazykové rodiny. V roce 1843 uveřejnil knihu *The Natural History of Man* (Přírodní historie člověka), ve které hájil jednotný původ lidstva a polemizoval s *rasovou teorií. Prichard byl rovněž posledním velkým představitelem tzv. biblické antropologie, což znamenalo, že starozákonní texty bral jako základní autoritu pro porozumění lidské *variabilitě.

Za mezník pro vznik a utváření sociální a kulturní antropologie, stejně jako *etnologie, bývá považován rok 1492, kdy Kryštof *Kolumbus doplul do *Nového světa. Španělští misionáři a kronikáři, kteří doprovázeli Kolumba a jiné mořeplavce, začali objevovat mimoevropské kultury; později se k nim připojili britští, francouzští, nizozemští, portugalské a další evropští misionáři a cestovatelé a v průběhu 15. až 18. století shromáždili obrovské množství informací z obou Amerik, Afriky, Asie, *Oceánie a dalších oblastí. K nejvýznamnějším z nich patřili: José de *Acosta (1539–1600) (*Historia natural y moral de las Indias* [Přírodní a mravní historie zemí indických, latinsky 1589, španělsky 1590]), Pedro *Cieza de León (1518[20]–1584) (*Parte primera de la crónica del Perú: que trata la demarcación de sus provincias: la descripción de ellas que trata las fundaciones de las nuevas ciudades, los ritos y costumbres de los indios y otras cosas extrañas dignas de ser sabidas* [První část kroniky Peru, která pojednává o hranicích jeho provincií; jejich popis, který líčí založení nových *měst, obyčeje a zvyky indiánů a další věci hodné toho, aby byly známy, 1553]), Gonzalo *Fernández de Oviedo (1478–1557) (*Historia general y natural de las Indias* [Obecná a přírodní historie zemí indických]), Diego *Landa (1524–1579) (*Relación de las cosas de Yucatán* [Zpráva o věcech na Yucatánu, 1566, tiskem až 1864]), Bartolomé de las *Casas (1474–1566) (*Historia de las Indias* [Dějiny Indií] a *Apologética historia sumaria de estas Indias Occidentales* [Souhrnné obranné dějiny těchto západních Indií]), Bernardino de *Sahagún (mezi 1499 a 1500–1590) (*Historia de las cosas del reino de Nueva España* [Obecná historie věcí království Nového Španělska]).

Z hlediska antropologie je v daném údobí nejzávažnější dílo José de Acosty *Historia natural y moral de las Indias*, v němž autor rozlišil tři americké „národní skupiny“ čistě na

základě politického uspořádání: *monarchii, *společenství (řízená radou a přáním většiny) a „barbarské“ kočovné skupiny. Předpokládal, že indiáni jsou potomky asijských populací, které se dostaly do Nového světa po pevninském mostě ležícím na dalekém severu. Acosta na základě důkladného promýšlení všeho, co viděl, dospěl až tak daleko, že ho nikterak neudivovala odlišnost amerických obyvatel, a vyslovil tehdy ojedinělý *názor, že se indián od Evropana v podstatě neliší; francouzský historik Pierre Emmanuel Vidal-Naquet (1930–2006) označil Acostu za zakladatele srovnávací antropologie. Obdobně jako Acosta postupoval francouzský misionář Joseph-François *Lafitau (1681–1746). Lafitau se například věnoval důkladnému etnografickému studiu irokézských *zvyků a *příbuzenského systému, jehož výsledkem byl spis *Mœurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* (Zvyky amerických divochů ve srovnání s mravy raných dob, 1724). Lafitau systematicky poukázal na paralely mezi zvyky *Irokézů a kulturou starověkých Řeků a Římanů, čímž se stal jedním ze zakladatelů etnologického a antropologického komparativního přístupu. Na Britských ostrovech položil základy historické a srovnávací antropologie skotský historik William *Robertson (1721–1793).

Díky těmto zdrojům byly v průběhu 19. století položeny základy antropologie jako moderní celostní bio-socio-kulturní vědy, spočívající kromě jiného na jedné z nejvýznamnějších teorií moderní *biologie, teorii evoluce organismů *přírozeným výběrem, kterou vytvořil anglický přírodovědec, biolog a geolog Charles Robert *Darwin (1809–1882) a zakladatel zoogeografie Alfred Russel *Wallace (1823–1913). Evoluční teorie byla jednou z nejvýznamnějších teorií moderní biologie a stala se mimořádným podnětem pro rozvoj antropologie a jejích subdisciplín: biologické antropologie (zkoumající vznik a vývoj rodu **Homo*, jeho biologickou variabilitu, podobnosti a rozdíly ve vztahu k ostatním biologickým druhům, zejména našim nejbližším příbuzným – primátům), *paleoantropologie (zabývající se studiem *zákonitostí *antropogeneze, *morfologie a funkcí lidského těla v procesu *fylogeneze a problematikou variability rodu *Homo*), *historické antropologie (zaměřené na studium morfologie a variability lidského těla na podkladě kosterních pozůstatků z historických období) i *sociální a kulturní antropologie (zabývající se *sociokulturními systémy a jejich fungováním).

Ve druhé polovině 19. století získala antropologie důležitý metodologický nástroj v podobě *antropometrie a *osteometrie (soubor technik měření lidského těla a jeho částí exaktními měřicími přístroji), kterou založili švédský anatom Anders Adolf *Retzius (1796–1860) a francouzský lékař Pierre Paul *Broca (1824–1880), ale ještě předtím rozpracoval metody měření některých tělesných znaků člověka německý přírodovědec a lékař Johann Sigismund *Elsholtz (1623–1688). Následující výzkumy, zejména studium problematiky antropogeneze (proces vzniku, vývoje a utváření člověka jako biologické a sociokulturní bytosti v průběhu fylogeneze rodu *Homo* a jeho živočišných předků), opírající se o antropometrii a osteometrii, a studium zkoumání mechanismů biologické a kulturní evoluce a adaptace výrazně stimulovaly nejen další rozvoj antropologie jako přírodní vědy, ale také přispěly k rozšíření jejího výzkumného zaměření o sociokulturní dimenzi. V roce 1856 byly v Neanderově údolí v Německu objeveny pozůstatky klasického neandertálce, prvního zástupce specializované formy archaických populací v Eurasii, který byl později nazván **Homo neanderthalensis*. Následoval *objev pozůstatků **Homo erectus*, který představoval klasický druh *archaických lidí, rozšířený zejména v Asii (starší názvy: *Pithecanthropus erectus*, **Sinanthropus pekinensis*), vymezený na základě *nálezů z Jávy (po roce 1891), Číny (od 20. let 20. století) a Afriky.

Tyto a další objevy a výzkumy vyústily ve druhé polovině 19. století ve Velké Británii a Spojených státech amerických k ustavení široce koncipované antropologie (přírodní vědy propojené s etnologií, *etnografií, archeologií a lingvistikou) zkoumající člověka nejen jako biologickou bytost, ale také jako tvůrce a produkt kultury. V kontinentální Evropě v té době i

nadále převládala antropologie v podobě přírodní vědy zabývající se studiem morfologie a fyziologie lidského těla a jeho variability.

Prvním velkým paradigmatem antropologie se stal ve druhé polovině 19. století *evolucionismus, jenž byl sice založen na biologické inspiraci, avšak na linii vedoucí spíše k Jeanu-Baptistovi de Lamarckovi (1744–1829) (*lamarckismus) než k Charlesi Darwinovi. Představitelé *evolucionistické antropologie, etnografie a etnologie (Johann Jacob *Bachofen, James George *Frazer, John *Lubbock, Henry James Sumner *Maine, Lewis Henry *Morgan, Edward Burnett *Tylor aj.) se zabývali především *rekonstrukcí univerzálních stadií dějin kultury lidstva a studiem vzniku a vývoje nejrůznějších forem *materiální a *duchovní kultury (například jeden z nejvýznamnějších představitelů evolucionismu americký etnolog Lewis Henry Morgan rozlišil v dějinách lidské společnosti sedm stadií od nižšího stupně *divoštství až po civilizaci). Pro konstituování moderní antropologie má zásadní význam práce Edwarda Burnetta Tylora *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Primitivní kultura: Výzkumy vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků, 1871), v níž na nesmírně rozsáhlém a pečlivě vybraném materiálu pojednává o otázkách *náboženství, *poznání, *magie a *mýtu v *primitivních společnostech. V této knize Tylor podal první formální vymezení antropologického pojetí kultury („kultura nebo civilizace [...] je komplexní celek, který zahrnuje poznání, víru, umění, právo, morálku, zvyky a všechny ostatní schopnosti a *obyčeje, jež si člověk osvojil jako člen společnosti“). V Anglii a ve Francii toto vymezení pojmu kultura narazilo zpočátku na určitý odpor, ve Spojených státech amerických se však stalo základem nové vědní disciplíny – kulturní antropologie. Od roku 1896 Tylor prosazoval svoji koncepci antropologie jako *integrálního studia člověka a kultury na základě výzkumů *archeologie, *historie a *jazykovědy na akademické půdě, a to na Oxfordské univerzitě, kde vybudoval základy první *katedry antropologie na světě. Evolucionisté jako první rozpracovali globální antropologické pojetí kultury, a položili tak základy systematického studia sociokulturních jevů.

Další období antropologických výzkumů člověka a kultury, které je charakteristické především kritickou reakcí na teorii a metody evolucionismu, vstoupilo do dějin antropologie jako etapa *difuzionismu. Do centra zájmu antropologů se dostalo empirické studium mechanismů šíření *kulturních prvků a *migrace etnických systémů v prostoru. Difuzionismus v antropologii a etnografii reprezentovali v prvních desetiletích 20. století představitelé *německo-rakouské školy kulturních okruhů (Bernhard *Ankermann, Robert Fritz *Graebner, Wilhelm *Schmidt aj., v mnohém navazující na dílo Philippa Wilhelma Adolfa *Bastiana), britské *heliotické školy (William James *Perry, William Henry Robert *Rivers, Grafton Elliot *Smith aj.) a amerického difuzionismu a historického partikularismu (Franz *Boas, Robert Harry *Lowie, Clark David *Wissler aj.).

Následující vývoj sociální a kulturní antropologie byl určován hlavně empirickými výzkumy, koncepcemi a teoriemi americké a britské antropologické školy, zaměřující se zvláště na uzavřené pospolitosti takzvaných *přírodních národů; v tomto pojetí se jejich výzkumné pole do značné míry překrývá s etnologií. (Někdy bývají jako samostatné větve oddělovány antropologie kulturní [zejména v USA; zde se tradičně zdůrazňují kulturní entity – soubor *norem, vzorců chování] a antropologie sociální [zejména ve Velké Británii; zde se tradičně zdůrazňují sociální entity – vztahy, *persistence].) V současné antropologii se tato historicky vzniklá a spíše umělá podvojnost již tolik nezdůrazňuje, protože není možné dosáhnout zřetelného metodologického rozlišení mezi oběma směry.

Toto období je významné zejména pro konstituování moderní americké kulturní antropologie, která se především díky Franzi Boasovi a jeho žákům zformovala jako syntetická věda o kultuře. Překonání difuzionismu v americké kulturní antropologii souvisí se vznikem systémových teorií kultury, které byly ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století

vypracovány představiteli amerických škol *konfiguracionismu (Ruth *Benedictová, Clyde *Kluckhohn, Alfred Louis *Kroeber, Morris Edward *Opler) a *osobnosti a kultury (Cora Alice *DuBoisová, Abram *Kardiner, Ralph *Linton, Margaret *Meadová aj.).

V britské antropologii přispěli ke zkoumání kultury na systémové úrovni velkou měrou zakladatelé klasického *funkcionalismu (Bronisław *Malinowski, Alfred Reginald *Radcliffe-Brown). Předmětem zájmu antropologů se v této době stal výzkum kulturních prvků z hlediska jejich významu pro uchování celistvosti sociokulturních systémů. Přes řadu podobností se americká *varianta systémových výzkumů kultury liší od evropského funkcionalismu. Pro americkou kulturní antropologii bylo typické etnopsychologické zaměření, orientace na problematiku formování osobnosti v procesu *socializace a *enkulturace a důraz na studium *kulturních vzorů v synchronní a diachronní perspektivě. Představitelé britského funkcionalismu považovali tyto otázky za druhotné a kladli důraz na analýzu struktury a funkcí sociokulturních systémů, především v synchronní perspektivě.

V *českých zemích vzniká antropologie v průběhu 19. století a podobně jako ve Spojených státech amerických je úzce propojena s archeologií, etnografií a lingvistikou. Institucionálně – v rámci vysokoškolských kateder na *Univerzitě Karlově v Praze a na *Masarykově univerzitě v Brně – byla ukotvena v 10. a 20. letech 20. století; k zakladatelským osobnostem patří Jan Evangelista *Purkyně (1787–1869), Tomáš Garrigue *Masaryk (1850–1937), Jindřich *Matiegka (1862–1941), Lubor *Niederle (1865–1944), Aleš *Hrdlička (1869–1943), Vojtěch *Suk (1879–1967) aj.; na Moravě se o antropologii zasloužili Jindřich *Wankel (1821–1897), Martin *Kříž (1841–1916), Karel Jaroslav *Maška (1851–1916), Jan *Knies (1860–1937), Inocenc Ladislav *Červinka (1869–1952), Karel *Absolon (1887–1960) aj., zejména díky antropologicko-archeologickým výzkumům paleolitických i mladších pravěkých *lokalit, jež zaznamenaly světový ohlas (*Býčí skála, *Dolní Věstonice, *Pekárna, *Předmostí aj.).

Po *druhé světové válce se hranice, které oddělovaly americkou kulturní antropologii, britskou sociální antropologii a evropskou kontinentální antropologii, etnologii a etnografií, značně uvolnily. V antropologických výzkumech člověka a kultury se sice zpočátku udržoval vliv funkcionalismu a strukturálního funkcionalismu, ale v průběhu 60. let byl další vývoj antropologického myšlení výrazně utvářen již také *strukturalismem, *fenomenologií a *hermeneutikou.

Vzájemné ovlivnění evropské a americké antropologie vedlo ke sblížení výzkumných přístupů, modernizaci antropologických metod a technik a snahám o využití koncepcí vypracovaných v jiných vědních disciplínách. Zvláště výrazně se tento trend projevil ve francouzské *strukturální antropologii, zejména v dílech Clauda *Lévi-Strausse, který ve svých výzkumech kultury originálním způsobem využil metody lingvistiky i matematiky.

V určité *opozici k ahistorickému strukturalismu se v 60. letech 20. století rozvíjí *neoevolucionistická antropologie (Julian Haynes *Steward, Leslie Alvin *White aj.), jejímž charakteristickým rysem byla snaha rozšířit strukturální a funkcionální explanaci o historickou perspektivu.

V současné době můžeme v sociální a kulturní antropologii sledovat tři základní směry antropologického myšlení:

První směr je přímo spjat s metodologickými východisky *neoevolucionismu a rozvíjí široké, globální pojetí kultury jako specificky lidského, negenetického, adaptačního mechanismu. Typickými reprezentanty tohoto trendu jsou školy *kulturní ekologie (Julian Haynes Steward), *kulturního materialismu (Marvin *Harris), *nové archeologie (Lewis Roberts *Binford) a *analytické archeologie (David Leonard *Clarke).

Druhý směr reprezentuje řada teorií, které redukuje kulturu na ideový, znakový systém. Kultura je zde považována za soubor specificky organizovaných a kolektivně sdílených znalostí, symbolů, významů, *sociokulturních regulativů, kulturních kódů a pravidel, které si

člověk osvojil jako člen určité společnosti. Tato výzkumná linie je rozvíjena zejména v rámci směrů *kognitivní antropologie (Ward Hunt *Goodenough), *symbolické antropologie (Clifford *Geertz), *etnosémantiky a *etnovědy.

Třetí směr je spjat s *postmoderní antropologií, která vychází z názoru, že evropská, popřípadě euroamerická kultura budovaná na anticko-křesťanských základech byla dosud příliš soustředěna na sebe, takže nebyla schopna a ani ochotna považovat jiné alternativní kultury (to znamená kultury africké, jihoamerické a orientální, které jsou nejménou založeny na jiných principech) za zcela rovnoprávné a rovnocenné. Postmoderní antropologie z tohoto hlediska kriticky přehodnocuje metody, témata a autoritu tradiční pozitivisticky orientované sociální a kulturní antropologie, odvrací se od všeobjímajících teorií a paradigmat (jakými byly například difuzionismus nebo funkcionalismus) k alternativním *interpretacím, reflexivitě, pluralitě přístupů a experimentálním antropologickým textům.

Současná sociální a kulturní antropologie představuje empiricko-teoretickou vědu, která na základě mezikulturních srovnávacích výzkumů usiluje o systémovou analýzu sociokulturních systémů v prostoru a čase. V důsledku odlišné tradice výzkumů člověka, společnosti a kultury v Evropě a Americe je však pojem antropologie i nadále používán nejednotně a vystupuje v několika významech. Pro většinu prací amerických a britských antropologů je typické pojetí antropologie jako komparativní, systémově orientované vědy zabývající se studiem člověka jako člena určité kultury v syntetické perspektivě fyzické a kulturní (sociální) antropologie. V kontinentální Evropě dosud v řadě *zemí převládá pojetí antropologie jako přírodní vědy *primárně zkoumající morfologii a variabilitu lidského těla. I zde se však setkáváme s širokým pojetím antropologie jako bio-socio-kulturní vědy i s pokusy spojit klasické antropologické disciplíny (fyzickou antropologii, etnografii, etnologii) s filozofickým studiem podstaty člověka.

Linii fyzické/biologické antropologie (s přesahy do antropologie sociální a kulturní) rozpracovali a obohatili na základě nových výzkumů ve 20. století zejména tito vědci: britský antropolog Raymond Arthur *Dart (1893–1988) v letech 1924 až 1925 popsal nálezy lebky z jihoafrické lokality Taung jako údajný spojovací či chybějící článek (*missing link*) ve vývoji člověka a označil jej názvem **Australopithecus africanus* (tato identifikace byla později zpochybněna). *Australopitéky považoval za uživatele i výrobce prvních *nástrojů a kromě kamenných artefaktů jim přisoudil také takzvanou *osteodontokeratickou industrii (domnělé nástroje z *kostí, *zubů a *parohů). Při formulování dnes již překonané teorie osteodontokeratické kultury byl významně ovlivněn teoriemi etologa Konrada *Lorenze o vrozené lidské agresivitě. Britský paleoantropolog a archeolog Louis Seymour Bazett *Leakey (1903–1972) od 30. let 20. století hledal a zkoumal primáty, zvláště *homininy. Organizoval výzkumy miocenních *lidoopů v oblasti jezera Ukerewe (tehdejší Viktoriino jezero), kde byla objevena řada fosilních lidoopů: pozůstatky druhu *Proconsul africanus* (objev učinila jeho žena – antropoložka a archeoložka Mary *Leakeyová). V padesátých letech minulého století zahájili manželé Leakeyovi výzkumy v Olduvaiské rokli (Olduvai Gorge) v Tanzanii. První významný nález – **Australopithecus (Zinjanthropus) boisei* – byl učiněn v roce 1959. V roce 1964 popsal Leakey spolu s Johnem *Napierem a Phillipem *Tobiasem nový lidský druh **Homo habilis*, což byla mimořádná událost, která přispěla ke vzniku moderní paleoantropologie. Jedním z nejvýznamnějších spolupracovníků Louise Leakeyho byl jihoafrický paleoantropolog, anatom a genetik Phillip Valentine Tobias (narozen 1925), který vedl několik projektů zaměřených na výzkum fosilních homininů v jižní Africe. Specializuje se na studium evoluce mozku, evoluci *raných homininů a zvláště na problematiku *Homo habilis*. Již zmíněná britská antropoložka a archeoložka Mary Douglas Nicol Leakeyová (1913–1996) proslula výzkumy v Olduvai Gorge a *Laetoli v Tanzanii. Kromě lebky miocenního lidoopa druhu *Proconsul africanus* objevila v roce 1959 prvního východoafrického *robustního australopitéka. Během výzkumů v Laetoli, které zahájila

v roce 1974, nalezla v roce 1978 řadu stop australopitéků, které studovala spolu s Timothyem *Whitem. Britský paleoantropolog Richard Erskine *Leakey (narozen 1944), syn Louise Leakeyho a Mary Leakeyové, organizoval od roku 1968 expedice do oblasti jezera Turkana (tehdy Rudolfova jezera). Jeho tým objevil stovky fosilizovaných ostatků homininů, australopitéků i raných zástupců rodu *Homo*. Mezi jeho nejznámější nálezy patří KNM-ER 1470 (1972 – lebka **Homo rudolfensis*), KNM-ER 3733 (1975 – lebka **Homo ergaster*), KNM-WT 15000 (1984 – *Turkana Boy*, někdy též *Nariokotome Boy*, *skelet nedospělého jedince *Homo ergaster*) a KNM-WT 17000 (1985 – *Black Skull* – lebka australopitéka **Australopithecus aethiopicus*). Na práci britských antropologů navázala generace francouzských a amerických badatelů. Francouzský paleontolog a paleoantropolog Yves *Coppens (narozen 1934) pracoval hlavně v Čadu a Etiopii. Inicioval výzkumy v Etiopii na lokalitě *Omo, která byla počátečním katalyzátorem současných rozsáhlých a velmi plodných paleoantropologických výzkumů v Etiopii, spoluorganizoval také první expedici na světoznámou lokalitu Afar, kde později výzkum převzali američtí a etiopští paleoantropologové. Vychoval celou řadu francouzských paleontologů a paleoantropologů, mezi nejznámější patří Brigitte Senutová a Martin Pickford. Francouzský archeolog a paleoantropolog Henry de *Lumley (narozen 1934) prozkoumal řadu francouzských archeologických nalezišť souvisejících s otázkami vzniku člověka a s nejstaršími obdobími jeho vývoje, z nichž mají světový význam zejména lokality *Arago u Tautavelu (bohaté nálezy kamenných nástrojů a lidských kosterních pozůstatků – nejstarší patřily do doby před více než 450 000 lety), *Terra Amata (stáří zhruba 400 000 let) a *Lazaret (stáří asi 150 000 let) na území dnešního města Nice, odkud pocházejí doklady počátků obydlí. Americký biolog a paleoantropolog Donald Carl *Johanson (narozen 1943), objevitel kostry australopitéka proslavené jako *Lucy*, se specializuje na studium raných homininů, zejména pak na archaické australopitéky. Na lokalitě Afar v Etiopii pracuje již od sedmdesátých let minulého století. Spolupracoval s Timothyem Whitem, s nímž vyhotovil taxonomický popis druhu **Australopithecus afarensis*. V roce 1981 založil Institute of Human Origins při University of California (Berkeley, USA), který byl v roce 1997 přemístěn z Berkeley do Arizony (Arizona State University). Americký paleoantropolog Timothy D. White (narozen 1950) pracoval řadu let v etiopském Afaru v týmu Donalda Johansona, později spolupracoval s Mary Leakeyovou a zpracovával stopy australopitéků z Laetoli. V roce 1994 publikoval historický nález druhu **Ardipithecus ramidus*, který jeho americko-etiofský tým objevil na lokalitě Aramis v centrální Etiopii. Na základě těchto a dalších nálezů v Africe, v Asii (*Dmanisi, *Šanidar, *Tabun), v Austrálii (*Mungo) a v Evropě (*Atapuerca, *Boxgrove) vytvořili nejnovější *teorie vzniku anatomicky moderního člověka paleoantropologové Christopher B. *Stringer (narozen 1947), Ian *Tattersall (narozen 1945), Alan G. *Thorne (narozen 1939), Erik *Trinkaus (narozen 1948), Milford H. *Wolpoff (narozen 1942) a další.

V oblasti „živého člověka a jeho vývoje“ se světová biologická a sociokulturní antropologie v průběhu 20. a na počátku 21. století soustředila zejména na tyto otázky: *člověk – adaptace na chlad, *člověk – adaptace na velkou nadmořskou výšku, *člověk – adaptace na vlhké a suché teplo, *člověk – adaptace na výživu rozdílného druhu a složení, *člověk – adaptivní vlastnosti kůže, *člověk – biotyp, *člověk – čelisti, zuby a sklovina, *člověk – duševní schopnosti a jejich rozdíly, *člověk – fyziologická a evoluční adaptace, *člověk – genetická příbuznost lidských populací, *člověk – hierarchická organizace nervové soustavy, *člověk – krevní skupiny, *člověk – morfogeneze (morfogenetické pole), *člověk – mozek, vnímání, spánek a sny, jazyk a řeč, paměť a učení, tvořivé myšlení, *člověk – osa lidského těla a stavební plán obratlovců – čtvernožců, *člověk – pletenec pánevní, jeho přestavba ve vztahu k bipednímu pohybu a reprodukci: evoluční jizvy, *člověk – pohybový aparát a neurohumorální regulace, *člověk – principy řízení živých organismů, *člověk – proměnlivost fyzických, fyziologických a behaviorálních struktur, *člověk – proměny ve

stavbě lebky, *člověk – přestavba končetin, *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – „rasy“ a rasové mýty, *člověk – ruce, *člověk – růst a vývoj těla, *člověk – sex (pohlaví), *člověk – somatotyp, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *člověk – vertikalizace (páteř člověka, vertikalizace a bipedie jako klíč k hominizaci), *člověk – vnímání okolního světa, *člověk – vývoj lidských populací.

Z širší perspektivy filozoficko-přírodovědné obohatili současnou antropologii švýcarský zoolog, antropolog a myslitel Adolf *Portmann (1897–1982), rakouský zoolog a ornitolog, jeden ze zakladatelů moderní etologie Konrad Lorenz (1903–1989), rakouský biolog a specialista na etologii člověka Irenäus *Eibl-Eibesfeldt (narozen 1928), americký zoolog a zakladatel *sociobiologie Edward Osborne *Wilson (narozen 1929) a další.

V průběhu 20. století, zejména v jeho druhé polovině, se obecná antropologie obohatila o mnoho nových metod, souvisejících zejména s rozvojem evoluční a molekulární biologie a postmoderního pojetí člověka (viz *metody fyzické antropologie, *metody sociokulturní antropologie, *výzkum, antropologický terénní).

Nejrozpracovanější variantu antropologie jako komplexní a integrální disciplíny dnes představuje zejména anglosaský model antropologie, jenž zahrnuje nesmírně diferencovaný komplex speciálních věd a přístupů, které je možno dále klasifikovat podle subdisciplín biologické (fyzické), sociální a kulturní antropologie, podle hlavních tematických oblastí antropologických výzkumů, podle jednotlivých škol a směrů i funkcí, které antropologie plní.

Česká antropologie zmíněné celostní pojetí reflektovala a v období mezi dvěma světovými válkami se zejména díky dílu Karla Absolona, Aleše Hrdličky, Jindřicha Matiegky, Vojtěcha Suka a dalších osobností prosadila i v mezinárodním měřítku.

Slibný rozvoj české antropologie byl však poté přerušeno, a to vlastně nadvakrát. Nejprve k tomu došlo za německé okupace českých zemí (1939–1945), kdy dominovala německá rasistická antropologie (*antropologie, nacistická). Česká antropologie ještě předtím reagovala protirasistickým sborníkem *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechťování* (1934) a například Vojtěch Suk, autor publikace *Divoši ve střední Evropě: Mythos rasistů o nás. Napsal Homo ferus, příslušník středoevropských divochů* (německé vydání: *Die Wilden Mitteleuropas: Der Mythos der Rassisten. Von Homo Ferus, einem der Wilden Mitteleuropas*) (1938), byl okupační správou pronásledován. Za komunistické *vlády (1948–1989) byla integrální bio-socio-kulturní antropologie zatlačována především proto, že poukazovala na existenci entit a problémů, které nevyhovovaly základním *axiomům tzv. vědeckého *komunismu a *historického materialismu a od počátku 50. do konce 80. let minulého století „přežívala“ převážně jen v redukované a z pohledu moci neškodné „unidisciplinární“ podobě fyzické antropologie.

Teprve po listopadu 1989 nastalo období dynamického a extenzivního rozvoje antropologie a příbuzných věd, které se snažily překonat čtyřicet let izolace od světových trendů, stagnace a ideologických deformací způsobených *totalitním režimem. Charakteristickým projevem polistopadového období bylo spontánní a občas nesystematické přejímání západních podnětů, které nebyly vždy kompatibilní s tradiční institucionální základnou a klasifikací naší vědy. Bylo to patrné zejména ve vědách o člověku, kde se v uplynulém desetiletí v českém akademickém prostředí kromě tradiční biologické antropologie, etnologie a etnografie prosadily sociální a kulturní antropologie a obecná antropologie v podobě samostatných bakalářských, magisterských, doktorských studijních oborů a historická, filozofická, *politická a *aplikovaná antropologie aj. ve formě dílčích specializací. Tato *diverzifikace na jedné straně přinesla nové inspirativní ideje a impulzy a jednoznačně přispěla k zvýšení kvality, obohacení a opětovnému začlenění českých věd o člověku do mezinárodního *kontextu, na straně druhé však vystavila české akademické společenství nebezpečí partikularismu a omezení vzájemné odborné komunikace.

Prosazující se interdisciplinární pojetí antropologie vychází z evidentního faktu, že člověk (jako předmět antropologie) je bytostí danou interaktivními entitami biologickými, sociálními a kulturními, a že je proto třeba jej studovat celostně. Interdisciplinární pojetí antropologie je rovněž produktivnější pedagogicky a sociálně (mnohem širší uplatnění absolventů) i vědecky (monodisciplinární/unilineární antropologie [ať už v samostatné linii biologické nebo kulturní či sociální] nemůže postihnout zmíněné entity v jejich interaktivnosti) a odpovídá moderním trendům světové antropologie.

Toto interdisciplinární pojetí by se podle našeho názoru mělo odrazit rovněž v systému posuzování antropologie a příbuzných disciplín při akreditaci studijních programů (Bc., Mgr., Ph.D.) i v rámci habilitačních a profesorských řízení a klasifikaci kmenových oborů vzdělávání. Předpokládáme, že v blízké budoucnosti by optimálním řešením byla institucionalizace antropologických věd v České republice, jejich zahrnutí v rámci klasifikace kmenových oborů vzdělávání (KKOV) do jednotného studijního programu, a to jak v jejich biologické, tak sociokulturní a historické dimenzi.

Na zmíněném půdorysu celostní antropologie jako bio-socio-kulturní vědy se snaží antropologii v českém prostředí rozvíjet zejména *Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, *Katedra obecné antropologie-integrálního studia člověka Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a *Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zde je antropologie chápána jako interdisciplinární věda, která zkoumá biologické, sociální a kulturní struktury v celém kontinuu jejich vývoje i možného budoucího směřování. Biologické, sociální a kulturní aspekty tvoří totiž provázaný systém se zpětnými vazbami; řečeno jinými slovy: lidské bytí a chování má nejen svůj přírodní aspekt, ale i aspekt kulturněhistorický, neboť podstatná složka lidské „přirozenosti“ se utváří až během enkulturace a socializace. Antropologie v tomto pojetí studuje lidský rod (*Homo*) a jeho dosud známé druhy *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*. Zaměřuje se nejen na člověka jako jednotlivce, ale všímá si i jeho četných seskupení (etnické skupiny, populace) a zahrnuje do svých výzkumů též celé lidstvo. Antropologie je tedy věda celostní (interdisciplinární), sociokulturní i biologická, integrující výzkumy a poznatky přírodních a společenských věd. Pomocí provázanosti a *syntézy obou pohledů se pokouší vysvětlit celistvost lidských bytostí a lidskou zkušenost z hlediska biologického a sociokulturního ve všech časových údobích a na všech místech, kde probíhal vývoj našich předků. Zkoumá naše předky (homininy) a nejbližší příbuzné lidoopy, zkoumá prostředí, v němž náš vývoj probíhal, a zároveň se studiem chování pokouší odhadnout naše budoucí konání v *ekosystému *Země. Při výzkumu raných etap se opírá zvláště o archeologickou antropologii, etnologii, lingvistiku, později pak o historii, *sociologii a filozofickou antropologii, která v současné době studuje zejména problém lidské *svobody, vztah mezi člověkem a přírodou, problematiku transkulturní *komunikace mezi různými národy a civilizacemi v postmoderní době, význam jedinečnosti lidské osoby. Současná antropologie reaguje rovněž na převratné technologické změny a zabývá se studiem člověka a proměnami lidské existence v kontextu moderních počítačových, informačních a komunikačních technologií (*kyberantropologie). Toto pojetí se více přibližuje přirozenému světu a rozšiřuje možnosti aplikace výsledků výzkumu zejména v oblasti aplikované antropologie. (Viz též *metody fyzické antropologie, *metody sociokulturní antropologie, *výzkum, antropologický terénní.) (Jaroslav Malina)

antropologie a etika, posouzení morálky v antropologii. Každé setkání s příslušníky jiných *kultur v sobě skrývá potenciální riziko konfliktu a prosazování svých zájmů na úkor „těch druhých“. Dějiny evropské kultury lze z tohoto hlediska interpretovat jako sérii *migrací s agresivním dopadem na cizí domorodé *populace. Dostatečně ilustrativní je snaha evropských mocností kolonizovat země *třetího světa (*kolonialismus). Není možné popírat, že zrození anglosaské *sociální a *kulturní antropologie do jisté míry souviselo se snahou

koloniální administrativy využít znalostí o domorodém obyvatelstvu k jeho efektivnějšímu ovládní. Antropologové rychle zjistili, že koloniální správa ráda podpoří jejich výzkumy v *koloniích, neboť očekává, že získané poznatky využije k zefektivnění nadvlády nad místním obyvatelstvem. To ovšem neznamenalo, že antropologové svou práci programově podporovali kolonialismus. Právě naopak – jejich sympatie často patřily domorodcům, s nimiž pracovali. Například britský antropolog Edward Evan *Evans-Pritchard (1902–1973), který ve 20. a 30. letech 20. století pracoval pro britskou vládu ve střední Africe, sám sebe považoval za vychovatele koloniálních správců. Jeho cílem byl boj proti *rasismu a útlaku, které považoval za nevyhnutelné důsledky koloniální nadvlády. Na druhé straně antropologové pracující v koloniích poskytli místním úředníkům mnoho podrobných, přesných a užitečných informací, které bylo možné zneužít k sociální manipulaci s příslušníky podrobených *kmenů a *národů.

Ve Spojených státech amerických si riziko zneužití antropologie poprvé uvědomil americký antropolog německého původu Franz *Boas (1858–1942). Již v roce 1919 ho znechutilo, že někteří antropologové pro vládu Spojených států prováděli špionáž proti cizím zemím. Byl přesvědčen, že každý, kdo se dopustí takové „prostituce vědy“, přichází o právo být považován za vědce. V 60. letech 20. století vyvolaly zprávy o zneužití antropologických výzkumů v boji proti národně osvobozeneckým hnutím v zemích třetího světa („Project Camelot“, „Project Agile“) bouřlivý odpor Americké antropologické společnosti. Antropologové si v plném rozsahu uvědomili nesmírnou odpovědnost, kterou mají k těm, jež studují v období *váleky ve Vietnamu. Více než stoletá snaha antropologů koncipovat svůj vztah k cizím kulturám na principu *humanity a *tolerance našla své vyjádření v etickém kodexu antropologického výzkumu. Ten byl pod názvem *Zásady profesionální odpovědnosti* přijat valnou většinou hlasů členů Americké antropologické společnosti na výroční schůzi v roce 1971.

V úvodní preambuli tohoto materiálu je antropologům doporučeno, aby se distancovali od výzkumů všude tam, kde by mohlo dojít k ohrožení kreditu Americké antropologické společnosti nebo poškození těch, kteří jsou předmětem výzkumu. Bylo vymezeno celkem šest oblastí profesionální odpovědnosti antropologů a pro každou z nich určeny příslušné směrnice. Jejich obecná interpretace je následující:

1. Vztah k těm, které studujeme: Nejvyšší odpovědnost mají antropologové k těm, které studují. Musí chránit jejich *práva, zájmy a city. Cíle výzkumu by měly být hned od počátku tlumočeny *informátorům. Antropologové musí zaručit jejich anonymitu a poskytnout jim přiměřenou odměnu za poskytnutou pomoc.

2. Odpovědnost k veřejnosti: Antropologové nesou odpovědnost vůči těm, kteří užívají výsledky jejich profesionálního úsilí. Jsou jim povinováni pravdou a odpovědností. To nespočívá pouze v tom, že by výsledky jejich výzkumů měly být dostupné každému, kdo o ně projeví zájem, ale měli by je také veřejně tlumočit, aby přispěly k utváření veřejného mínění a politiky. Veřejnost by neměli klamat zveličováním své kvalifikace a přeháněním významu a pravomoci svých expertiz a doporučení.

3. Odpovědnost k vlastní vědě: Antropologové odpovídají za dobrou pověst svého oboru a těch, kteří jej provozují. Neměli by provádět žádný výzkum, jehož výsledky nelze publikovat. Dokonce by se měli vyhnout zdání, že se účastní nějakého tajného výzkumu. V terénu se musí chovat tak, aby neohrozili další možný výzkum v dané oblasti. Jejich odpovědnost nespočívá pouze v tom, že se dokáží vyhnout potenciálním útokům na svoji práci, ale zaváží se k čestnosti a ochraně informátorů.

4. Odpovědnost ve vztahu ke studentům: Ke studentům by měli antropologové vždy přistupovat čestně a upřímně jako k rovnocenným partnerům. Měli by se vyhnout každé formě rasové *diskriminace, ale i diskriminace ve sféře etnických skupin, sociálních tříd atd. Kromě toho by měli studenty upozornit na etické problémy spojené s antropologickými výzkumy a odradit je od projektů, v nichž je skryto riziko zneužití.

5. Odpovědnost ve vztahu ke sponzorům: Antropologové by měli být čestní ve vztahu ke své vlastní kvalifikaci a schopnostem. Neměli by přijmout podmínky, které nejsou v souladu s profesionální etikou. Z tohoto důvodu by měli vždy žádat sponzora o sdělení finančního zdroje, ze kterého je výzkum financován a specifikaci cíle, jenž výzkumem zadavatel sleduje. Neměli by se sponzorem přistoupit na jakoukoliv tajnou dohodu, která by se týkala průběhu výzkumu a jeho využití.

6. Odpovědnost k vládě vlastní a hostitelské země: K oběma vládám by měli být antropologové čestní a upřímní. Měli by se vyhnout tajným dohodám s politickými organizacemi nebo dohodám kompromitujícím jejich profesionální odpovědnost a etiku. Antropologové by si měli být vědomi etických aspektů svých výzkumů a podle toho i jednat.

Požadavek jednoty vědeckého a etického přístupu při studiu *člověka a kultury je nesporně jedním z největších přínosů antropologického myšlení uplynulého období. Pouze na základě vědecké objektivnosti a etické odpovědnosti může být zajištěn progresivní vývoj antropologie jako skutečné humanistické disciplíny. (Václav Soukup)

antropologie a makrohistorie, sepětí mezi antropologickými vědami a makrohistorickými úvahami o vzniku a vývoji velkých *civilizací v dějinách lidstva má své počátky v 18. století, kdy se průkopníci antropologického myšlení, mezi které náleželi například *Condorcet, *Montesquieu nebo *abbé *Raynal ve Francii, Gimbattista *Vico v Itálii nebo Adam *Ferguson a William *Robertson ve Skotsku, nezdřáhali spekulovat o vztazích mezi jednotlivými civilizačními okruhy. Na tuto tradici navázali v 19. století například představitelé německé etnologické školy (*škola kulturních okruhů, německo-rakouská) a *difuzionismu a z klasických *evolucionistů především Lewis Henry *Morgan (*Ancient Society; or Researches in the Lines of Human Progress, from Savagery through Barbarism to Civilization*, 1877, česky: *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*. Praha: Československá akademie věd, 1954).

Zmíněná *aliance mezi *antropologií a *historií byla poprvé vážněji narušena v prvních dvou desetiletích 20. století, kdy antropologické a etnologické vědy procházely závažnou krizí *identity. Na jedné straně byly nuceny čelit velmi asertivní *rasové ideologii (Arthur de *Gobineau, Madison *Grant, Houston Stewart *Chamberlain, Georges Vacher de *Lapouge), která pronikala i do politického života západní společnosti a jejímž nejčistším výrazem byla idea rasové *revoluce v podobě nacistického *hnutí (*antropologie, nacistická). Na druhé straně se musely vyrovnat s pozitivistickým požadavkem po specifické metodě, která by ospravedlnila *autonomii příslušné vědy. Reakci na první výzvu představovala idea sociálního *determinismu a nebiologického vymezení *kultury v pojetí Émila *Durkheima ve Francii, Franze *Boase ve Spojených státech amerických nebo Alfreda Reginalda *Radcliffe-Browna ve Velké Británii. Odpověď na druhou otázku poskytl britský antropolog polského původu Bronisław *Malinowski, který vytvořil během svého pobytu na Trobriandských ostrovech během *první světové války metodu *zúčastněného pozorování.

Tyto reakce se ukázaly jako nosné, ale antropologické vědy byly nuceny za ně zaplatit určitou daň. V prvním případě bylo odmítnutí *rasy doprovázeno rozlukou mezi *biologickou antropologií a *sociokulturní antropologií, ve druhém případě znamenal dlouhodobý výzkum relativně malých komunit rezignaci na velké makrohistorické otázky, kterými se až doposud mnozí antropologové zabývali. Makrohistorické aspirace, jež spojovaly historické a antropologické vědy od počátku *osvícenství, byly ve 20. století relativně vzácné. Určitou výjimkou představovalo pouze dílo *Configurations of Culture Growth* (Konfigurace kulturního růstu, 1944) Alfreda Louise *Kroebera, který imitoval německého filozofa dějin Oswalda *Spenglera, nebo kniha *Europe and the People without History* (Evropa a lidé bez dějin, 1982) od amerického antropologa a historika Ericha Roberta *Wolfa (1923–1999). Je příznačné, že v závěrečných desetiletích 20. století, kdy se historické vědy sblížovaly s antropologií a rodila se *historická antropologie, se makrohistorická témata začala vytrácet i

ze samotných historických věd. Stále méně historiků mělo odvahu či rozmach Oswalda Spenglera, Arnolda *Toynbeeho nebo Williama McNeilla, kteří se pouštěli do výkladu světových dějin jako celku. Naopak se prosazovala tzv. mikrohistorie, jež se v podání například italského historika Carlo Ginzburga (narozen 1939) *Il formaggio e i vermi* (1976, česky: *Sýr a červi*. Praha: Argo, 2000) nebo francouzského historika Emmanuela *Le Roy Ladurieho *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (1975, česky: *Montaillou, okciténská vesnice v letech 1294–1324*. Praha: Argo, 2005) snaží uchopit charakter doby prostřednictvím detailního studia jednoho lidského osudu nebo komunity. Makrohistorická témata tak poněkud osířela; vzniklo intelektuální vakuum, které vyplnili autoři pocházející především z politické filozofie, politologie, *sociologie nebo teorie mezinárodních vztahů, mezi nimiž vynikají zejména Francis *Fukuyama, Samuel *Huntington a Immanuel *Wallerstein. Specifickou *verzi antropologicky motivované makrohistorie podal také James Lovelock (narozen 1919).

Americký politický vědec Francis Fukuyama se proslavil na počátku devadesátých let 20. století svou tezí o „konci dějin“ spočínutím v „liberálně kapitalistickém bezčasní“. Toto tvrzení mohlo působit na konci *studené války, kdy národy bývalého sovětského bloku naopak oslavovaly „návrat“ či „nový počátek“ historie, poněkud absurdně či provokativně. Je však třeba vzít v úvahu celou kauzalitu Fukuyamova makrohistorického výkladu ovlivněného *Hegelovou filozofií dějin. Díky revolučnímu rozvoji přírodních věd, zastoupených osobnostmi, jako byli Francis *Bacon, Galileo *Galilei nebo Isaac *Newton, si *Západ v průběhu 16. až 18. století osvojil historicky neúčinnější způsob ovládnutí *přírody a získávání přírodních zdrojů. To mu umožnilo plně využívat suroviny z litosféry, omezit závislost na biosféře a uniknout tak tzv. malthuziánské pasti ohrožující tradiční agrární civilizace (viz *Malthus, Thomas Robert). Plnohodnotná *reprodukce a rozvoj přírodních věd však vyžadovaly maximální míru využití lidské *kognitivní kapacity, talentu, *kreativity a *invence, které byly až doposud svázány svou podřízeností logice sociální *hierarchie manifestující se v podobě *kast, *tříd nebo milétů. Nutnost *exploatace lidských zdrojů rozbíjí tradiční společnosti a vytrhává lidi z tradičních vazeb. Společnost statusu, v jejímž rámci byla loajalita důležitější než talent, ustupovala ve prospěch společnosti kontraktu umožňující lidskému *nadání realizaci bez hranic. Tuto historicky bezprecedentní radikální *rekonstrukci společnosti známe jako modernizaci. Západní společnost získala kognitivně netolerantní a sociálně *tolerantní charakter, čímž se odlišila od jiných civilizací.

Kognitivní netolerance neumožňuje mocensky symetrické soužití moderní vědy s *alchymii, *astrologií, *jasnovidností nebo okultními naukami (*okultismus), které jsou marginalizovány. Věda představuje *autoritu, o níž se nediskutuje. Sociální tolerance mění lidského jedince z *vazala či *klienta ve svobodného *občana ve jménu využití jeho intelektuálního potenciálu. Rodí se moderní masová společnost. Mimeoevropské společnosti, které byly konfrontovány s vojenskou převahou Západu, jež byla výsledkem rozvoje přírodních věd a následné *průmyslové revoluce, byly nuceny v zájmu svého přežití Západ imitovat a následovat logiku jeho historického vývoje. Výrazným rysem moderní masové společnosti je všeobecná touha po *demokracii. Proč se lidé nespokojí s životem v ekonomické prosperitě autoritativního režimu? Fukuyama vysvětluje tuto skutečnost prostřednictvím *Plátónova pojetí duše neboli *lidské přirozenosti, kterou tvoří rozum, touha a *thymos* (vznětlivost). Třetí složka – *thymos* – se manifestuje v touze každého *člověka po uznání a respektu, po tom, aby mu ostatní přiznali určitou hodnotu. Pokud se jí člověku nedostává, pociťuje hněv. Pěstování *thymu* bylo charakteristickým rysem *aristokracie; v individualizované moderní společnosti je však podle Fukuyamy možné dosáhnout plnohodnotného uznání pouze prostřednictvím zastupitelského demokratického systému. Francis Fukuyama kritizuje představitele anglosaské politické filozofie Thomase *Hobbese a Johna *Locka, kteří brali v úvahu výlučně rozum a touhu a podceňovali *thymos*, na jehož

historickou úlohu poukázal naopak Adam *Ferguson. Souhra vědy jako zdroje ohromné moci a touhy po uznání směřuje k jedinému možnému završení a konci dějin – liberálně kapitalistickému systému, který se uskutečňuje v rámci „univerzálního a homogenního státu“.

V knize *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution* (Naše post-lidská budoucnost: Důsledky biotechnologické revoluce, 2002) Fukuyama svoji tezi o konci dějin modifikoval. Dějiny podle jeho *názoru neskončily, protože věda, která prostřednictvím genetického inženýrství může poprvé v historii změnit lidskou přirozenost, nedošla ještě na hranici svých možností. Teprve poté, kdy bude po všech modifikacích opět pevně dána lidská povaha, bude možno stabilizovat politický systém a ukončit dějinnost.

Byla by ovšem chyba považovat Francise Fukuyamu za hlasatele „kapitalistického triumfalismu“. Fukuyama se obává, že modernita je ohrožena zanedbáním thymu, jehož potlačená a kulturně nepodchycená energie se může projevit v podobě nebezpečné *hypertrofie – megalothymie, realizující se jako *šovinismus, *fundamentalismus, extremismus nebo civilizační rivalita.

Právě civilizační rivalita představuje hlavní téma knihy *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (1996, česky: *Střet civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka, 2001) od amerického politického vědce Samuela Huntingtona, která je často pojímána jako polemická reakce na Fukuyamovu tezi. Podle Huntingtona náleží lidstvo do osmi hlavních civilizací, *západní, islámské, pravoslavné, hinduistické, konfuciánské, japonské, latinskoamerické a africké*, mezi nimiž probíhá permanentní soupeření. Civilizaci Huntington vymezuje jako „nejširší kulturní entitu“ či „nejvyšší kulturní seskupení lidí“; je to „nejobecnější rovina lidmi sdílené kulturní identity“, civilizace podle Huntingtona „zahrnují, aniž by byly zahrnovány druhými“. Samuel Huntington je přesvědčen o tom, že *globalizace, která by stírala rozdíly mezi jednotlivými civilizacemi či kulturními společenstvími, je *iluze. Modernizace neústí do okcidentalizace a jejím výsledkem není „univerzální a homogenní stát“, ale pluralita civilizačních okruhů disponujících moderní technologií a vědou. Proti Fukuyamově osvícenské představě, že lze nalézt soubor *hodnot a norem, s nimiž se ztotožní všichni lidé, postavil Huntington sílu partikularismu, vyznačující se natolik působivou emocionalitou, že zastíní veškeré univerzalistické aspirace na ustavení jediného abstraktního Lidstva. Nejvyšší vymezení vzájemné *solidarity jsou hranice jednotlivých civilizací. Samuel Huntington tvrdí, že Západ by měl přehodnotit dvě *strategie, na nichž založil svoji politiku vůči mimoevropským společnostem po skončení *kolonialismu: *univerzalizmus *lidských práv navenek a *multikulturalismus dovnitř. Prosazování univerzalizmu lidských práv, která jsou specifickým historickým výtvorem západní politické kultury, je taktickou chybou, protože působí na nezápadní svět jako projev arogance. Příliš tolerantní multikulturalismus představuje chybu strategickou, protože oslabuje západní společnost zevnitř a snižuje šance na její přežití. Multikulturalismus a respekt k odlišnosti nejsou asertivními mimoevropskými civilizacemi interpretovány jako projev vstřícnosti, ale jako vítaná příležitost k plíživé *conquistě. Jedinou nadějí, jak zkrotit civilizační megalothymii projevující se v západní aroganci, islámské netoleranci a čínské asertivitě, je vytvoření mezinárodního řádu založeného na globální *analogii vestfálského systému. Úlohu svrchovaných států respektujících vzájemně svoji *suverenitu převezmou civilizace reprezentované tzv. ústředními státy (Spojené státy americké, Rusko, Japonsko, Čína, Indie, Brazílie, Turecko nebo Jihoafrická republika), představující vůdce jednotlivých civilizačních okruhů.

Immanuel Wallerstein, autor *teorie světového systému, ukázal, že vztah mezi jednotlivými civilizacemi není rovnoprávný, ale že vytvářejí hierarchický systém. Jeho centrum představuje jádrová civilizace, která udržuje ve stavu závislosti rozsáhlé periférie, postrádající vlastní kulturní senzitivitu a vývojovou autonomii. Nové civilizační podněty mohou vzejít pouze z marginální zóny světového systému. Zárodky alternativní jádrové

civilizace však musejí překonat výzvy konkrétních sociokulturních, historických nebo environmentálních *konstruktů. Severská civilizace mezi 9. až 11. stoletím nebo mongolské *impérium ve 13. až 14. století představovaly iniciativy, které se historicky neosvědčily a nevytvořily stabilní útvary. Na druhé straně střet mezi islámskou a západní civilizací reprezentuje *konfrontaci dvou asertivních jádrových civilizací zrozených v původně marginální zóně světového systému (Arábie a severozápadní Evropa), které se až doposud dokázaly vyrovnat se všemi nástrahami historie.

Britský přírodovědec a environmentální myslitel (*environmentalismus) James Ephraim Lovelock (narozen 1919) vstoupil do makrohistorického *diskurzu se svou *hypotézou Gaia, v níž chápe lidský druh jako součást živého „superorganismu“, jímž je celá planeta Země. Problém, kterému tento seberegulující se *ekosystém v současné době čelí, je zrychlující se tempo změn, jež navíc postupují ve stále větších „skocích“ a mohou proto ohrozit celý organismus Země. Lovelock tak v rámci *kritiky antropocentrického chápání světa (*antropocentrismus) posouvá ústřední problémovou rovinu makrohistorického zkoumání z výhradně lidských záležitostí na ekosystémový *kontext. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

antropologie hudby, *antropologie umění, *etnomuzikologie.

antropologie kulturní ekologie (z latiny: *colere, cultus*, „pěstovat“ a z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *logos*, „věda, nauka“) (kulturní ekologie), neoevolucionistický směr v americké *kulturní antropologii druhé poloviny 20. století preferující výzkum vzniku, vývoje a fungování *sociokulturních systémů v *kontextu jejich přírodního prostředí. Kořeny kulturní ekologie lze spatřovat již v terénních výzkumech kulturních oblastí Ameriky, které provedli v prvních desetiletích 20. století Alfred Louis *Kroeber a Clark David *Wissler. Za zakladatele kulturní ekologie je považován Julian Haynes *Steward, jenž již ve 30. letech zkoumal vliv přírodního prostředí na životní způsob *indiánských *kmenů.

Kulturně ekologická analýza pracuje s dvěma kvalitativně odlišnými třídami jevů: 1. přírodní prostředí (*flóra, *fauna, *klíma, vodstvo, surovinové zdroje aj.), 2. kulturní *technologie (způsob výroby, *technika, ekonomická organizace aj.). Sepětí těchto dvou činitelů spolu s dosaženou úrovní technologického *pokroku tvoří rámec ekologických podmínek, které stimulují, limitují i determinují institucionální základnu, formy ekonomické specializace, typ sociální struktury, *ideologii a celkový charakter *kulturního jádra dané *společnosti. V průběhu 60. a 70. let se na koncepci kulturní ekologie podíleli Morton F. Fried, Walter Goldschmidt, Roy Abraham *Rappaport, Elman Rogers *Service a Andrew P. Vayda.

Obecná teoreticko-metodologická východiska kulturní ekologie je možné shrnout do čtyř základních premis: 1. *kultura je mimobiologický adaptivní systém, jehož prostřednictvím realizuje člověk jako člen společnosti svůj vztah k ekologickému prostředí; 2. přestože člověk dosahuje této adaptace především prostřednictvím kultury, je tento proces řízen obdobnými pravidly *přirozeného výběru, jaká platí pro adaptaci biologickou; 3. neadaptivnějšími složkami kultury jsou technologie, ekonomika a ty prvky sociální organizace, které jsou přímo spojeny s výrobou; 4. výzkum musí být prováděn komplexně v rámci celého sociokulturního systému. Metodologická východiska školy kulturní ekologie dále rozvíjeli představitelé *nové archeologie (Lewis R. *Binford, Betty J. Meggersová aj.) a *etnoarcheologie (Irvén DeVore, Richard B. Lee, John E. Yellen). Kulturní ekologie našla své využití zejména ve výzkumech lokálních sběračsko-loveckých nebo pasteveckých společností, v nichž vztah k přírodnímu prostředí vystupuje nejvýrazněji a nejbezprostředněji. S aplikací metod kulturní ekologie se však stále častěji setkáváme i při výzkumech moderních *industriálních společností. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie kulturního materialismu (z latiny: *colere, cultus*, „pěstovat“ a *matēria*, „látka, hmota; dříví, stavební materiál“) (kulturní materialismus), směr v americké *kulturní antropologii a výzkumná strategie vědy o *kultuře vypracovaná americkým kulturním

antropologem Marvinem *Harrisem (1927–2001). Koncepti kulturního materialismu Harris nejvýrazněji teoreticky rozpracoval v knize *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture* (Kulturní materialismus: Zápolení o kulturologii, 1979) a prakticky aplikoval v řadě studií, knih a učebnic na příkladech z mnoha světových kultur. Harris vymezil kulturní materialismus jako procesuální a globální vědecko-výzkumnou strategii, která se při vysvětlování divergentní, konvergentní a paralelní evoluce *sociokulturních systémů opírá o analýzu materiálních faktorů. Předmětem kulturního materialismu je výzkum příčinností v sociokulturních systémech a ne metafyzická otázka, jestli podstatu skutečnosti tvoří hmota či idea (duch). Mezi zdroje kulturního materialismu patří vedle *Darwinovy koncepce *biologické evoluce rovněž *Marxův *historický materialismus, který je v Harrisově interpretaci zbařen dialektiky a ideologie *revoluce. V souladu s teoretickými východisky *neoevolucionismu a *kulturní ekologie, na které kulturní materialismus bezprostředně navazuje, považuje Harris jednotlivé kultury za adaptační systémy, jejichž strukturu, funkci a vývoj lze vysvětlit na základě vztahu k okolnímu prostředí.

Harrisova koncepce kulturního materialismu vychází z předpokladu, že způsob výroby a reprodukce materiálního života společnosti – „infrastruktura“ – determinuje fungování a organizaci *rodiny, *příbuzenských systémů, *ekonomiky a politické organizace – „strukturu“ –, která pak ovlivňuje *vědu, *umění, *literaturu, *rituály, *hry a další symbolické systémy – „superstrukturu“. Tento princip „kauzální priority infrastruktury“ vyžaduje věnovat při studiu kultury pozornost stimulující, limitující a determinující roli materiálních podmínek pro fungování sociokulturních systémů. Podle Harrisova podobné technologie aplikované v podobném prostředí inklinují k vytváření podobného uspořádání výroby a distribuce a ty opět vedou k vytváření podobných sociálních seskupení, která ospravedlňují a koordinují svoji činnost pomocí podobných systémů *hodnot a *víry. Tento fakt implikuje požadavek primárního výzkumu demografických, technologických, ekonomických a environmentálních faktorů jako hybných sil *dějin. Tak například populační tlak vyžaduje intenzifikaci výroby, což nakonec vede k vyčerpání prostředí. Obnovený populační tlak si ovšem vynutí nový výrobní systém. Podle Harrisova tedy hlavní síla v „sociokulturní selekci“ vychází z infrastruktury. Další dva subsystémy kultury – struktura (organizační sektor) a superstruktura (symbolický sektor) –, které doplňují konfiguraci sociokulturního systému, působí spíše jako stimuly sociální a *kulturní změny. Vzájemné sepětí infrastruktury a struktury je možné demonstrovat na ekonomice, která prostupuje oběma subsystémy. Ekonomika vystupuje na úrovni infrastruktury jako převládající výrobní způsob (*lopectví, *sběračství, *zemědělství, průmyslová výroba), na úrovni struktury označuje způsob organizace ekonomických aktivit – sociální kontext výroby (organizace institucí, typ vlastnictví, formy směny aj.). Například průmyslové faktory patří do infrastruktury, zatímco organizace výroby v továrně je součástí struktury.

V souladu s principem kauzální priority infrastruktury Harris tvrdí, že kulturní inovace, které se objeví v infrastruktuře, mají větší šanci na přetrvání, pokud zvyšují účinnost procesů produkce a reprodukce a zajišťují tak uspokojování lidských biopsychických potřeb. Inovace, které jsou adaptivní a zvyšují efektivnost produkce a reprodukce, budou pravděpodobně vybrány a zachovány i v případě jejich nesouladu se strukturou a superstrukturou. Nesoulad nebo protiklad mezi nově vznikajícími adaptivními infrastrukturními inovacemi a stávajícími prvky struktury a superstruktury povede ke změně obou těchto subsystémů. Oproti tomu inovace v strukturálním a symbolickém sektoru budou vyřazeny, pokud nejsou v souladu s infrastrukturou a snižují efektivnost produkce a reprodukce. Proto ve společnostech s podobnou infrastrukturou můžeme očekávat konvergenci v strukturálním a symbolickém sektoru. A naopak odlišné infrastruktury vedou k odlišným strukturám i symbolům a idejím. Kulturní inovace vyrůstají z mnoha zdrojů a jsou neustále testovány tím, jaké mají důsledky pro zdraví a život lidí. Některé jsou přijaty a dále předávány z generace na generaci, jiné jsou

vyřazeny. Harris si je samozřejmě vědom toho, že náklady a prospěch z kulturních inovací se mohou týkat jak celých populací, tak jejich jednotlivých složek. Pokud v dané společnosti existují protikladné zájmy, záleží na uplatnění *moci, kterou jsou jednotlivé skupiny schopny použít k prosazení pro ně výhodných kulturních inovací. Na rozdíl od *marxismu kulturní materialismus uznává existenci inovací, které prospívají jak skupinám vládnoucím, tak ovládaným. Podle Harrise skutečnost, že ve stratifikovaných společnostech se inovace mohou prosadit jen tehdy, pokud prospívají vládnoucí vrstvě (etniku, pohlaví, třídě), neznamená, že by z těchto inovací nemohli v menší míře profitovat i členové ostatních sociálních skupin. Například ve Spojených státech amerických měly ženy prospěch z toho, že byly integrovány do trhu práce. Jejich zaměstnavatelé však z této situace profitovali mnohem více, protože získali levnou pracovní sílu.

Harrisovy názory na kulturní evoluci nesou pečeť aplikace Darwinovy evoluční teorie na společnost a kulturu. Podle Harrise mechanismu *přirozeného výběru analogicky odpovídá v lidské společnosti *determinismus, vyplývající ze vztahů infrastruktura – prostředí a infrastruktura – společnost. V tomto smyslu zavádí pojem „reprodukční úspěch“ jako kritérium úrovně sociokulturního vývoje. Podobně jako Leslie *White přitom spojuje společenský pokrok se zvýšením počtu populace, hustoty obyvatelstva a výroby energie na hlavu. Harris si je vědom toho, že ne všechny kulturní inovace plní pozitivní adaptivní funkci. Připouští existenci maladaptivních a disfunkčních kulturních rysů, které mají negativní dopad pro všechny složky populace. Na straně druhé nepředpokládá, že by se sociokulturní systémy skládaly převážně z maladaptivních kulturních prvků a komplexů. Snaží se nesnižovat význam lidské aktivity v dějinách. Podle jeho názoru je selekce ve smyslu přijetí nebo odmítnutí určitých kulturních inovací dílem rozhodování podle rovnováhy nákladů a zisků a srovnávání s alternativními prostředky uspokojení biopsychických potřeb a pudů. Celkový souhrn těchto rozhodnutí a jejich realizace pak ústí v zachování či zánik starých nebo přijetí nových *kulturních vzorců. Pokud má tento proces za následek předvídatelné vzorce chování a myšlení, je to způsobeno tím, že jedinci jsou konfrontováni s podobnými tlaky a příležitostmi. Proto také tíhnou k podobným volbám v souladu se svými vlastními zájmy. Podle Harrise není nepřitelem lidského jednání historický determinismus, nýbrž mylný předpoklad, že lidé jsou při vytváření sociálního světa zcela svobodní. Harrisova koncepce kulturního materialismu patří mezi nejvlivnější antropologické teorie druhé poloviny 20. století a jako vědecké *paradigma stojí v přímém protikladu ke směrům *symbolické antropologie a *interpretativní antropologie. (Václav Soukup)

antropologie kultury a osobnosti (kultura a osobnost), významná škola americké *kulturní antropologie zkoumající vliv kulturních faktorů na lidskou psychiku. Rozvívěla se od 30. let 20. století paralelně s *konfiguracionismem a do odborné literatury vstoupila pod názvem *Personality and Culture Approaches* (kultura a osobnost). Přispěla ke konstituování moderní *psychologické antropologie. U jejího zrodu stál Franz *Boas. V *opozici proti představitelům genetického determinismu, vycházejícím z předpokladu, že lidské vlastnosti i vzory chování jsou *primárně určovány dědičností, a eugenikům, jejichž cílem bylo vylepšování dědičného základu lidského druhu prostřednictvím *selekce, shromažďoval důkazy o vlivu *výchovy na utváření kultury. Jeden z významných důkazů mu poskytl přímý empirický výzkum, který prováděla jeho žákyně Margaret *Meadová v roce 1925 na ostrově Samoa v *Polynésii. Její studium psychiky a chování tamějších adolescentních dívek přineslo poznatky o dospívání jako bezkonfliktním harmonickým obdobím, oproti obecnému předpokladu psychických *křizí, *stresů a generačních *konfliktů v moderních evropských kulturách. Meadová prokázala, že harmonický průběh dospívání samojských dívek bezprostředně souvisí se sociokulturním prostředím a životním způsobem na ostrově, a potvrdila tak Boasovu *hypotézu o rozhodujícím vlivu kulturních faktorů na lidskou psychiku. Výsledky svých výzkumů, jimiž obohatila kulturní antropologii o *metody a

*techniky *psychologie, popsala v knize *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation* (Dospívání na Samoi: Psychologický výzkum primitivní mládeže pro západní civilizaci, 1928). Meadová významně přispěla také k studiu národního charakteru a národních tradic, funkcí *rodiny, postavení ženy ve společnosti a proměn vztahu muže a ženy, situace *člověka v technické *civilizaci, vlivu hromadných sdělovacích prostředků apod.

Problematikou vztahů osobnosti a kultury se zabýval americký antropolog Ralph *Linton (*The Cultural Background of Personality* [Kulturní základ osobnosti, 1945]). Svou koncepcí *statusu, role a bazální osobnosti vytvořil klasické antropologické schéma, ucelený model kultury, zahrnující vztahy mezi individuem, osobností, kulturou a společností. Statusy jsou pozice, které člověk zaujímá v sociálním *systému. Některé z nich jsou vrozené (pohlaví), jiné připsané (věk) nebo získané (společenská prestiž, vzdělání aj.). Různé role přijímá jedinec v průběhu svého života. Bazální osobnost (*basic personality*) odráží typické *hodnoty a vlastnosti dané kultury a podle Lintona se formuje osvojováním určitých společných základních *kulturních prvků a *hodnot v procesu *socializace. Každá společnost má svůj vlastní typ bazální osobnosti a svou vlastní škálu osobností statutárních, které vymezují příslušné role, postoje, způsoby reagování.

Ve 30. a 40. letech 20. století bylo antropologické myšlení do značné míry ovlivněno *psychoanalýzou a neobehavioristickými teoriemi učení. Klasickou psychoanalytickou teorií osobnosti podle Sigmunda *Freuda se zabýval Géza *Róheim, neofreudistickou linii sledoval Abram *Kardiner a okruh jeho spolupracovníků (Cora Alice *DuBoisová, James West, Carl Withers aj.). Výsledkem jejich *seminářů byla Kardinerova práce *The Individual and His Society: The Psychodynamics of Primitive Social Organization* (Individuum a jeho společnost: Psychodynamika primitivní společenské organizace, 1939) a kolektivní dílo *The Psychological Frontiers of Society* (Psychologické hranice společnosti, 1945). Kardiner dospěl k *názoru, že tam, kde standardní technika terénního antropologického výzkumu neumožňuje odhalit procesy adaptace člověka, lze využívat výzkumných metod psychologie (Rorschachův test, tematicko-apercepční test aj.). Spolu s Ralphem Lintonem a Corou DuBoisovou Kardiner dlouhodobě studoval tanalskou a markézskou kulturu a dospěl k závěru, že v každé ze zkoumaných kultur je možné izolovat určitou osobnostní konfiguraci, „základní osobnostní strukturu“ (*basic personality structure*) jako výsledek společných zkušeností z dětství. Totéž potvrdila svými výzkumy alorské kultury také Cora DuBoisová, která navrhla, aby tento statisticky nejčtenější soubor typických osobnostních rysů určité kultury byl označován jako „modální osobnost“ (*modal personality*). Psychoanalyticky orientovaní antropologové předpokládali, že rozhodující roli při formování základní osobnostní struktury hrají první roky *života, proto se zajímali o ty oblasti lidské činnosti, které jsou s nimi spojeny (kojení, základní hygienické návyky, projevy *sexuality apod.). V rámci určité kultury se předpokládají shodné výchovné praktiky, předávané v rámci *kulturní tradice a sdílené většinou rodin dané společnosti, většina dětí tedy prochází obdobnou zkušeností, která u nich vytváří mnoho společných osobnostních rysů. V různých kulturách se ovšem základní osobnostní struktury různí. Kardiner rozlišoval primární *instituce, tj. ty, které zásadně ovlivňují utváření základních psychických rysů každé osobnosti a základní osobnostní strukturu (*rodina), a *sekundární instituce (*náboženství, *folklor, *ideologie aj.), které člověk vytváří v procesu racionalizace, *generalizace a *systematizace.

Neofreudistickou linii výzkumů kultury a osobnosti dále rozvíjeli psychoanalyticky zaměřeni antropologové Erik H. Erikson, John J. Honigmann, Weston La Barre a další. Metody neobehavioristické psychologie v antropologických výzkumech uplatnili například George Peter *Murdock, John Wesley Mayhew *Whiting a další. Velké naděje vkládali do využití projekčních testů jako kvalitativně nové metody studia osobnosti v různých kulturách.

Mezi antropologickými výzkumy moderních společností, prováděnými od 40. let 20. století reprezentanty škol kultury a osobnosti, zaujaly tzv. studie národního charakteru, jejichž historické zdroje lze vysledovat již ve filozoficko-historických koncepcích druhé poloviny 19. století (snahy o zachycení „ducha doby“, „charakteru epochy“, „mentality národa“). Novým impulzem k těmto zkoumáním byla vojenská *konfrontace USA s Japonskem za *druhé světové války, která vzbudila zájem o studium mentality neobvyklých cizích kultur. Klíčovou prací tohoto období je kniha Ruth *Benedictové *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Chryzantéma a meč: Vzorce japonské kultury, 1946). V 50. letech se antropologické studie národního charakteru staly důležitou součástí „psychologické strategie“ vedení *studené války. O ruském národním charakteru a ruské mentalitě psali Geoffrey Gorer, Alex Inkeles, John Rickman aj., přičemž se nemohli opírat o přímé poznatky z terénu, ale pouze o zprostředkované informace, literaturu, novinové, rozhlasové a televizní zprávy apod. Počátkem 60. let 20. století byly *psychoanalytické nebo *behaviorální výklady vztahu kultury a osobnosti pro svou jednostrannost kritizovány a byla zpochybněna spolehlivost psychologických testů (například výsledky Rorschachova testu).

Antropologové začali v 60. letech věnovat pozornost studiu modelů *kognitivních procesů. V této souvislosti se zrodil i návrh vytvořit *psychologickou antropologii jako novou antropologickou subdisciplínu. Iniciátor uvedené koncepce Francis Hsu argumentoval tím, že cíl generace „psychologických antropologů“, kterým je *analýza vztahů kultury, osobnosti a kognitivních procesů, zahrnuje velmi široké interdisciplinární výzkumné pole pro *kognitivní antropologii, kognitivní *psychologii, kognitivní *sociologii, kognitivní *lingvistiku a kybernetické disciplíny, zabývající se výzkumem v oblasti umělé inteligence. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie města, subdisciplína *antropologie zabývající se sociokulturními aspekty současných městských *společností. Souvisí s přeměnami společnosti v důsledku procesů *urbanizace a *industrializace. Městské *kultury předindustriálního typu nejsou předmětem jejího zájmu, ty zkoumá *archeologie a *historie. Ke zrodu antropologie města přispěli ve 20. a 30. letech 20. století představitelé chicagské školy *sociologie města (Ernest W. Burgess, Robert E. Park) a výzkumy malých městských komunit, které uskutečnili Helen M. Lyndová a Robert S. Lynd (například: *Middletown: A Study in Contemporary American Culture* [Middletown: Výzkum současné americké kultury, 1929]).

V prvních desetiletích 20. století byly položeny také základy britské antropologie města, zejména v souvislosti s výzkumy afrických koloniálních měst a velkých anglických průmyslových center.

Prudký růst *urbanizace ve vyspělých *zemích světa v 40. a 50. letech vyvolal potřebu vědecké *reflexe a podnítil další rozvoj antropologie města. V americké *kulturní antropologii té doby se antropologii města věnoval Robert *Redfield, který se ve svých pracích (například *The Primitive World and Its Transformation* [Primitivní svět a jeho proměny], 1953) zaměřil na antropologický výzkum rozdílů mezi městem a venkovem a proměny tradičního způsobu života v procesu *akulturace. V 60. letech se do centra zájmu antropologie města dostala problematika urbanizace a industrializace rozvojových zemí, studium *migrace venkovského obyvatelstva do velkých průmyslových center a expanze městského způsobu života do venkovských oblastí; tento zájem byl v 70. letech ještě posílen populační explozí, živelním růstem městských aglomerací a prohlubováním rozporů v zemích *třetího světa. Negativními sociálními důsledky těchto procesů se v této době zabýval americký antropolog Oscar *Lewis (například *Anthropological Essays* [Antropologické eseje], 1970). Souběžně se rozvíjí studium kultury městské populace vyspělých průmyslových zemí.

Současná anglosaská antropologie města reprezentuje řadu volně spjatých výzkumných orientací, škol a směrů. Své empirické výzkumy zaměřují na sociokulturní procesy spjaté s

migrací venkovského obyvatelstva do měst (důvody odchodu, změna tradičního *životního stylu apod.); na městské *institute, jako jsou *úřady, továrny, restaurace, školy, nemocnice atd.; na fungování a struktury jednotlivých městských *regionů a čtvrtí z hlediska etnických, rasových, profesních *subkultur; na rozdíly způsobu života města a venkova; na specifika rodinného života v *industriální společnosti, zaměřené především na studium typu *rodiny, pravidel uzavírání *manželství a problematiku fungování, dezintegrace a rozkladu rodiny v městských podmínkách. Svými empirickými výzkumy životního způsobu současné městské populace antropologie města výrazně rozšířila možnosti vědecké reflexe kultury soudobé společnosti a přispěla tak k dalšímu rozvoji sociologie města. Poznatky rozšiřují i výzkumy založené na archeologických metodách (*archeologie, industriální) studující různé aspekty života městské společnosti prostřednictvím hmotných pozůstatků, například odpadků z domovních popelnic (*Garbage Project). (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie náboženství, tematická oblast a subdisciplína *sociální a *kulturní antropologie zabývající se mezikulturním, holistickým a komparativním výzkumem náboženských systémů v *čase a *prostoru. Z antropologické perspektivy *náboženství představuje institucionalizovanou třídu *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí, které determinují sdílený způsob *myšlení a jednání příslušníků určité *kultury a ovlivňují fungování sociálního řádu. V tradičních *společnostech bylo náboženství významným nástrojem sociální kontroly a aktivně utvářelo *morálku a *světový názor členů dané společnosti. Náboženská *víra a s ní spjaté *vzorce chování a *institute jsou komplexním systémem, který antropologové studují v širším kulturním kontextu, zejména ve vztahu k *ekonomice, *politice, *právu a projevům lidské *kreativity. Antropologický výzkum umožňuje pochopit, jak lidé prizmatem náboženství vymezují své místo ve vztahu k *přírodě, *člověku, společnosti a transcendentnímu světu *bohů, *duchů, *démonů a dalších nadpřirozených bytostí a jevů jako svébytných kulturních konstrukcí. Antropologové považují náboženství za důležitou formu společenského vědomí a svébytný jev *sui generis*. V intencích *kulturního relativismu při studiu náboženských systémů neřeší míru jejich pravdivosti, morálnosti nebo správnosti. Jejich cílem je studium toho, jak náboženská víra a s ní spjaté institute, *symboly, *rituály a *obřady formují lidské postoje a motivace, utvářejí sociální řád, přispívají k udržování skupinové *identity, ovlivňují *kulturní stereotypy a aktivně se promítají do sdíleného chování a prožívání členů dané společnosti. Antropologové jsou si vědomi toho, že západní chápání pojmu náboženství nemusí mít stejný obsah v jazycích mimoevropských kultur. Proto neomezují rozsah této kategorie pouze na víru v duchovní bytosti, ale zahrnují do něj všechny jevy a procesy, které příslušníci zkoumané kultury považují za posvátné, tajemné a nevysvětlitelné, včetně takových praktik, jakými jsou *magie, *totemismus, *čarodějnictví, *kletby, *uřknutí a *věštby. Při studiu náboženství lze akcentovat různé přístupy, zejména obsahovou, strukturální, funkcionální nebo sémiotickou analýzu. Antropologie náboženství představuje typicky mezní disciplínu, která se rozvíjí na pomezí *srovnávací religionistiky, *sociologie náboženství a *psychologie náboženství.

Antropologie náboženství se jako svébytná tematická oblast antropologických výzkumů začala formovat ve druhé polovině 19. století. Výrazným stimulem pro její konstituování bylo dílo německého filologa, lingvisty a orientalisty Friedricha Maxe *Müllera (1823–1900). Jeho kniha *Introduction to the Science of Religion* (Úvod do religionistiky, 1873) je považována za zakládající dílo *religionistiky jako nové vědní disciplíny. V době svého působení na Oxfordské univerzitě Müller přispěl k vybudování srovnávací religionistiky, srovnávací *mytologie a srovnávací *jazykovědy. Podle Müllera lze genezi náboženství spatřovat ve skutečnosti, že archaický člověk začal dávat jména přírodním silám, které v něm vzbuzovaly pocity strachu, nejistoty a závislosti. Akt pojmenování ve svém důsledku změnil vztah lidí k přírodním silám do té míry, že se původní pojmy postupně změnily v metaforické symbolické konstrukce, které vyvolávaly představu činnosti autonomních božských bytostí.

Podle principu *nomen fit numen* („jméno se stává bohem“) se původní označení přírodních sil transformovalo v temnou a fantaskní řeč *mýtu. Müller byl přesvědčen, že sémantická transformace původních významů slov představuje degenerativní proces, který označil za „chorobu jazyka“. Jeho přístup, poplatný teorii degeneracionismu, učinila předmětem kritiky nastupující generace evolucionisticky orientovaných badatelů. Müllerova snaha proniknout prostřednictvím komparace různých náboženských systémů k univerzální podstatě náboženství však našla řadu pokračovatelů a zásadním způsobem přispěla k rozvoji srovnávací religionistiky, která ovlivňovala vývoj antropologie náboženství.

Antropologické a etnologické výzkumy náboženství ve druhé polovině 19. století spojovala snaha rekonstruovat *genezi a vývoj takových ideových systémů, jakými jsou totemismus, *animismus, *šamanismus, magie, *kult předků apod. K průkopníkům antropologie náboženství v této době patřil zejména britský antropolog Edward Burnett *Tylor (1832–1917), který ve své slavné práci *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Primitivní kultura: Výzkumy vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků, 1871) vymezil náboženství jako „víru v nadpřirozené bytosti“ a stanovil jako základní stadia vývoje náboženského myšlení animismus → *polyteismus → *monoteismus. Tylor ovlivnil dějiny antropologického myšlení zejména svou teorií animismu. Podle Tylora vznik náboženství souvisel s prvotní vírou lidí v *duši (*anima*), o níž byli přesvědčeni, že představuje i materiální a duchovní součást všech živých i neživých objektů. Problematice vývojových stupňů náboženského myšlení se věnoval také britský evolucionistický antropolog, archeolog a přírodovědec John *Lubbock (1834–1913). Výchozím předpokladem jeho koncepce nastíněné v knize *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man* (Původ civilizace a primitivní podmínky člověka, 1870) byla hypotéza o neexistenci náboženství v raných fázích vývoje primitivních společností. Tento prvotní „ateismus“, chápáný jako nepřítomnost jakékoli určité představy o bozích, byl podle jeho názoru teprve později vystřídán stadii *fetišismu, totemismu, šamanismu, *pohanství a *křesťanství. Poslední vývojovou fází spojoval s morálkou, kterou považoval za projev civilizačního pokroku. Významné místo v dějinách antropologických výzkumů náboženství zaujímá britský evolucionistický antropolog a filolog James George *Frazer (1854–1941). V práci *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (Zlatá ratolest: Výzkum magie a náboženství, první vydání 1890, poté revidované a rozšířené verze až do podoby monumentálního dvanáctisvazkového díla; česky: *Zlatá ratolest*. Praha: Odeon, 1977) formuloval teorii, podle níž evoluce lidského myšlení probíhala ve stadiích magie → náboženství → *věda. Podle Frazera měli lidé na úsvitu dějin naprosto mylné představy o příčinné souvislosti přírodních jevů. Základem jejich výkladu světa byla *sympatetická magie, která vycházela z předpokladu existence určitého mystického vztahu mezi věcmi a jevy v přírodě. Tento zákon „vnitřního souladu“ opírá interpretaci světa o dva základní *principy. První princip – *homeopatická magie –, který je možné definovat jako zákon podobnosti, předpokládá, že podobné způsobuje a produkuje podobné. Druhý princip – *kontaktní magie –, jenž lze vymezit jako zákon doteku, vychází z předpokladu, že věci, které spolu byly v kontaktu nebo tvořily jeden celek, na sebe působí na dálku i poté, kdy byl jejich fyzický kontakt přerušen. Vznik náboženství, které vystřídalo období magie, představuje vývojově vyšší stadium lidského myšlení. Podle Frazera náboženství vzniklo spolu s poznáním, že zákony homeopatické a kontaktní magie selhávají a lidé nedokáží ovládat přírodu vlastními silami. Ve stadiu náboženství proto lidé nahradili magické praktiky vírou ve vyšší bytosti disponující nesmírnou mocí a zahájili tak období uctívání bohů. Poslední a nejvyšší vývojové stadium lidského poznání představuje věda, jež má paradoxně svými výchozími *premisami blíže k magii nežli k náboženství. Lidé v moderní společnosti jsou totiž, stejně jako v období

magie, přesvědčení, že dokáží ovládnout přírodu, tentokrát na základě skutečných a pravdivých znalostí příčinné determinace věcí a jevů.

K významným zakladatelům antropologie náboženství patřil i skotský orientalista, filolog a znalec semitských jazyků William Robertson *Smith (1846–1894), kterého označila britská antropoložka Mary *Douglasová za „skutečného tvůrce sociální antropologie“. Právě díky tomuto všestranně orientovanému učenici Frazer obrátil pozornost k systematickému studiu totemismu, magie, *tabu a *exogamie. Smith přispěl k budování antropologie náboženství zejména svým zájmem o studium sociální funkce náboženské víry jako nástroje posilujícího integrity společnosti. Podle Smitha náboženství výrazně přispívá prostřednictvím emotivní dimenze *rituálů a instituce *oběti k udržení společenské solidarity. V knize *Lectures on the Religion of the Semites* (Přednášky o semitském náboženství, 1889) označil rituál za primární a relativně neměnnou formu náboženské zkušenosti. Oproti tomu mýtus a věrouka se podle jeho názoru vzhledem k svému obsahu neustále proměňují. Rituál představuje jádro každého náboženství a mýty jsou pokusem o jeho vysvětlení nebo výklad. Smith byl, podobně jako francouzský historik Fustel de Coulanges (1830–1889), přesvědčen o tom, že náboženství a sociální struktura se do značné míry navzájem zrcadlí. Například *beduíni a další kočovné pastevecké společnosti chápou boha jako otce, kterého vnímají a popisují prostřednictvím rodinných a pastýřských obrazů a alegorií. Naopak usedlé a sociálně stratifikované společnosti mají tendenci vidět boha jako neomezeného vládce, jemuž jsou lidé povinováni úctou, a popisují jej *metaforami odrážejícími vztah poslušných *otroků nebo *poddaných.

Evolucionističtí antropologové druhé poloviny 19. století měli tendenci považovat náboženství za předvědecké pokusy o racionální pochopení a vysvětlení světa. V opozici k tomuto přístupu se v první polovině 20. století zformoval takzvaný psychologizující proud, který kladl důraz na emotivní dimenzi náboženské zkušenosti. Mezi průkopníky „emocionalismu“ patřil britský etnolog a antropolog Robert Ranulph *Marett (1866–1943), jenž v knihách *The Threshold of Religion* (Práh náboženství, 1909), *Psychology and Folklore* (Psychologie a folklor, 1920) a *Faith, Hope and Charity in Primitive Religion* (Víra, naděje a dobročinnost v primitivním náboženství, 1930–1932) odmítl Tylorovu a Frazerovu snahu odhalit racionální a logické zdroje víry v nadpřirozené bytosti. Podle Maretta totiž náboženství nepředstavuje pokus o racionální výklad světa, ale vyrůstá z emocionálního napětí, destrukce hranic myšlení a intenzivního aktu víry, který prostřednictvím symbolů a rituálů vyvolává silnou citovou katarzi. Náboženství má z tohoto hlediska své kořeny ve víře lidí v moc a sílu přírody, vyvolávající takové lidské emoce, jako jsou posvátná bázeň, hluboký obdiv, nejistota a úžas. Marett byl přesvědčen o existenci vývojově starší fáze náboženství, která předcházela animismus. Toto archaické náboženství, jehož jádrem byla víra lidí v existenci nadpřirozené síly, která se může vtělit do lidí, zvířat nebo předmětů, označil jako animismus. K formulování této teorie jej inspiroval britský misionář a antropolog Robert Henry Codrington (1830–1922). Codrington na základě svého pobytu v *Melanésii uvedl do antropologie pojem *mana jako označení nadpřirozené síly, která poskytuje lidem a věcem energii. Učinil tak v knize *The Melanesians: Studies in Their Anthropology and Folk-Lore*. (Melanésané: Výzkum jejich antropologie a folkloru, 1891). Podle Codringtona disponují manou disponují například vlivní vůdci, úspěšní válečníci nebo zruční a oslavovaní zahradníci. Mana ale může být obsažena také v magických kamenech, které mají vliv na plodnost stromů, účinných zaklínadlech a kouzlech. Proto touha zmocnit se many byla významnou součástí archaických projevů náboženského myšlení. Marett učinil ze slova mana významnou kategorii své teorie animatismu tím, že jím označil pozitivní třídu nadpřirozených věcí a jevů. Oproti této sféře postavil třídu negativních nadpřirozených věcí a jevů, pro jejíž označení použil slovo tabu. Tento pojem má svůj etymologický základ v polynéském slově *tapu* či *tafoo* a označuje vše, co je zapovězené, posvátné, mocné a nebezpečné. Proto například tabu přičítané osobnosti *náčelníka vyžaduje, aby k němu ostatní lidé přistupovali

se zvláštní péčí a úctou. *Melanéšané věří, že tabu lze prostřednictvím kouzel přenést také na zahrady a jejich úrodu, která je tak chráněna před zloději a vetřelci. Podle Mareta tabu představuje „negativní manu“, neboť zahrnuje negativní aspekty působení nadpřirozených sil a energie. Předmětem výzkumů archaických forem náboženství se tak v jeho pojetí stala vzájemná bipolarita kategorií many a tabu v jejich systémové jednotě.

V první polovině 20. století měla na vývoj antropologických výzkumů náboženství vliv *psychologie. Ta učinila součástí svých výzkumů sdílené názory, postoje a zážitky člověka, které se vztahují k nějakému druhu nadsmyslové nebo metafyzické skutečnosti. Významnou roli z tohoto hlediska sehrál zakladatel *psychoanalýzy Sigmund *Freud (1856–1938), který formuloval teorii, podle níž lze na náboženství pohlížet jako na druh kolektivní neurózy. Na antropologii měla vliv zejména psychoanalytická interpretace náboženské víry jako projekce duševního napětí, konfliktů a komplexů. Z tohoto hlediska bylo možné božstva nebo duchy analyzovat jako rodičovské vzorce chování, k nimž lidé v průběhu *ontogeneze zaujímají ambivalentní pocity. Do diskuzí o vzniku náboženských sociokulturních regulativů zasáhl Freud prací *Totem und Tabu* (1913, česky: *Totem a tabu*. Praha: Práh, 1991). Zde, inspirován díly klasické evolucionistické antropologie, předložil spekulativní psychoanalytickou naraci na téma geneze kultury, totemismu, tabu a exogamie. Podle Freuda ovládal na úsvitu lidstva *tlupu mocný despotický patriarcha, který žárlivě střežil své ženy před ostatními muži. Tento stav, zamezující přístup k ženám, nevyhovoval jeho synům, kteří se spojili, zabili jej a snědli. Následné výčitky svědomí, lítost a touha po usmíření vedly ke vzniku kolektivního obřadu, při němž docházelo k rituálnímu pojídání totemového zvířete, s nímž byl usmrcený otec symbolicky spojen jako s mytickým předkem. Tím byl otcí, ztotožněnému s *totemem, přiřknut posvátný *status a *autorita. Zrození totemismu, který otce symbolicky oživil v podobě klanového totemového zvířete nebo objektu, bylo spojeno se zavedením zákazu *incestu a pravidel exogamie, které vyžadovaly, aby si příslušníci klanových skupin vyhledávali ženy mimo vlastní skupinu. Prostřednictvím příběhu o destruktivní otcovraždě, *kanibalismu a následném dobrovolném přijetí pravidel povýšených na božské příkazy Freud formuloval teorii, podle níž náboženství, jež vzniklo jako důsledek vytěsnění instinktivních energií, může nalézt výraz jak v tvůrčích aktivitách, tak v dobrovolně přijatých a dodržovaných restriktivních pravidlech sociálního života. Freudova biologizující interpretace původu lidské kultury a náboženských imperativů byla pro svou spekulativnost podrobena oprávněné kritice. Psychoanalytický přístup a terminologie se však staly významnou inspirací těm antropologům, kteří se pokoušeli postihnout vliv rané dětské výchovy a socializačních technik na formování projektivních systémů a náboženské víry. Za Freudova následovníka lze z tohoto hlediska označit například amerického antropologa a psychiatra Abrama *Kardinaera (1891–1981), který na etnografických datech testoval hypotézu, že víra v bohy je utvářena na základě zkušenostních prožitků dětí ve vztahu k rodičovské autoritě (*The Individual and His Society: The Psychodynamics of Primitive Social Organization* [Individuum a jeho společnost: Psychodynamika primitivní společenské organizace, 1939] aj.).

V prvních desetiletích 20. století měla na antropologii náboženství výrazný vliv také sociologie. Významnou roli z tohoto hlediska sehrálo zejména dílo francouzského sociologa Émila *Durkheima (1858–1917). Durkheim v souladu se svou koncepcí sociologie jako vědy o sociálních faktech považoval náboženství za specifickou třídu nadindividuálních společenských jevů a sdílených kolektivních představ, které jsou schopny na člověka vykonávat vnější nátlak (*contrainte extérieur*). Názory na náboženství formuloval v knize *Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le système totemique en Australie* (Elementární formy náboženského života: Totemový systém v Austrálii, 1912; česky: *Elementární formy náboženského života*. Praha: Oikoymenh, 2002), v níž podrobil sociologické analýze data, která vědci získali o totemismu australských domorodců (*Austrálci). Durkheim nepovažoval náboženství za klamnou, lživou nebo falešnou formu společenského vědomí. Byl totiž

presvědčen, že stejně jako jiné sociální jevy a instituce flexibilně reaguje na lidské potřeby a plní sociální funkce posilující solidaritu členů dané společnosti a integritu sociální struktury. Na základě analýzy náboženských systémů původních obyvatel Austrálie definoval totemismus jako vzájemně spjatý komplex náboženských představ a obřadů, které vyjadřují rituální vztah domorodců k přírodě, společnosti a *univerzu. Podstatou této údajně prvotní a elementární formy náboženství není víra sama o sobě, nýbrž rituální uctívání a oslava totemů jako symbolů, které zastupují jak přírodní realitu v podobě *flóry a *fauny, tak společnost a její sociální uspořádání. Na příkladech exogamních *klanů, které byly spjaty s určitou rostlinou nebo zvířetem, popsal a interpretoval fungování systému klanových kultů, sloužících k ochraně posvátných totemů a oslavě existence, kontinuity a prosperity dané *komunity. Totemismus jako elementární forma náboženství údajně vyjadřuje skutečnost, že prostřednictvím náboženské víry se lidé identifikují se společností. Totem, vystupující v podobě určitého zvířete nebo rostliny, byl pro členy klanu posvátným symbolem, který reprezentoval ústřední hodnoty a normy dané komunity. V průběhu pravidelných a kolektivních rituálních aktivit jedinci opouštěli *profánní svět každodennosti a duchovně se povznášeli do *sakrační sféry. Účast na rituálu byla zdrojem emocí a kolektivní *imaginace, které posilovaly sociální solidaritu a upevňovaly společenský řád. Rituály a obřady tak plnily významnou sociální funkci jako nástroj kolektivní soudržnosti a společenské integrace. Proto jsou důležitou součástí jak náboženských bohoslužeb, tak životních situací (*narození, *sňatek, *smrt), při nichž dochází ke změně sociálního statusu nebo zásadnímu přechodu z jedné kategorie do druhé. Při studiu náboženství zavedl Durkheim jako klasifikační kritérium, které mu umožnilo oddělit náboženské jevy od jiných forem sociálního života, kategorie „posvátné“ a „profánní“. Posvátné objekty představují svébytnou třídu věcí a jevů, které jsou odděleny od běžného života a stojí v opozici k profánní sféře. Náboženství z tohoto hlediska představuje systém víry a praktik vztahujících se na posvátné věci. Víra, mýty, *dogmata a *legends jsou buď reprezentacemi nebo systémy reprezentací vyjadřujícími povahu posvátných věcí a sil, jež se jim připisují, nebo jejich vztahy mezi sebou navzájem a k věcem profánním. Charakteristickým rysem Durkheimova přístupu ke studiu třídy posvátných jevů byla jeho snaha studovat náboženství jako systém symbolů. V rámci analýzy totemu jako symbolu zkoumal i jiné předměty *materiální kultury jako znaky, a to s cílem postihnout stav kolektivního vědomí v konkrétním historickém a kulturním kontextu. Důrazem na studium symbolické dimenze kultury originálním způsobem anticipoval přístup spjatý se současnou *symbolickou antropologií.

Durkheimovy výzkumy funkcí sociálních institucí, z hlediska jejich přínosu pro posílení sociální solidarity, výrazně inspirovaly také zakladatele britské *funkcionalistické antropologie Bronislawa *Malinowského (1884–1942) a Alfreda *Radcliffe-Browna (1881–1955). Durkheim ovlivnil antropologické a sociologické myšlení nejen svými teoretickými pracemi, ale také prostřednictvím svých žáků, mezi něž patřili Robert Hertz (1882–1915), Henri Hubert (1872–1927) nebo Marcel *Mauss (1873–1950). K pokračovatelům Durkheimových výzkumů náboženských praktik a rituálů patřil také francouzský etnolog a folklorista Arnold *van Gennep (1873–1957). Van Gennep inspiroval antropology zabývajícími se studiem náboženství zejména svou knihou *Les rites de passage* (Obřady přechodu, 1909; česky: *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997). V ní se na bohatém etnologickém materiálu pokusil prokázat teorii, podle níž účastníci přechodových rituálů procházejí třemi univerzálními fázemi – symbolickým odloučením, dobou pomezí (prahovostí) a opětovným přijetím do sociální struktury dané společnosti.

Durkheim ale nebyl jediný sociolog, který ovlivnil antropologické výzkumy náboženství. Na antropologii náboženství měl značný vliv také německý sociolog a historik Max Weber (1864–1920) svou knihou *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*

(Protestantská etika a duch kapitalismu, 1904–1905). Weber na rozdíl od Durkheima kladl v analýzách náboženství důraz na socioekonomické změny a *kulturní transformace, které náboženské myšlení v lidských dějinách vyvolalo. Proslulá je zejména jeho teorie, podle níž sehrál zásadní roli při vzniku kapitalistického výrobního způsobu *protestantismus. Weber upozornil na skutečnost, že první podnikatelé byli puritánsky orientovaní *kalvinisté, usilující o hmotný úspěch, který považovali za projev Boží přízně. Poukázal na to, že evropští protestanti byli finančně úspěšnější než *katolíci. Příčinu tohoto stavu viděl v jejich odlišném hodnotovém systému. Podle jeho názoru se katolíci více orientovali na přítomnost, momentální štěstí a bezpečnost, zatímco protestanti kladli ve svém životě důraz na *askezi a budoucnost. Vytvoření základů *kapitalismu předpokládalo nahrazení tradičních názorů a postojů katolických venkovanů hodnotami a životním stylem slučitelným s průmyslovou výrobou a akumulací *kapitálu. A právě tuto třídu hodnot a s ní spjatý světový názor, preferující pilnou práci, asketický život a kumulování zisku, protestantismus nabízel. Zejména angličtí *puritáni kladli ve svém životě důraz na tvrdou a soustavnou fyzickou a duševní práci, kterou považovali za povinnost vyžadovanou *Bohem. Neuznávali odpočinek, zatracovali okázalost a odmítali pozemskou zábavu. Plody své práce, vystupující v podobě materiálních zisků, znovu vkládali do výroby nebo věnovali *církví. Nadměrné bohatství bylo považováno za pokušení, a proto bylo žádoucí je jako kapitál opět investovat do výroby nebo využít ke společnému blahu. Raní protestanti svými netradičními postoji a ekonomickými úspěchy zpočátku vyvolávali nedůvěru, nenávisť nebo morální rozhořčení. Protože se však obvykle jednalo o výrazné osobnosti silného charakteru a morálky, vedl jejich životní způsob a hodnotový systém k postupné změně světového názoru a vzniku kapitalismu. Z hlediska antropologie náboženství jsou podnětné také Weberovy komparativní výzkumy významných světových náboženství a jeho studie věnované analýze neobvyklých, výjimečných nebo nadpřirozených schopností (*charizmatu), které jednotlivci umožnily stát se v určitém kulturním kontextu mágem, *šamanem, prorokem nebo zakladatelem nového náboženství. Weber výrazně ovlivnil antropologické myšlení i svým metodologickým přístupem, který kladl důraz na pochopení vnitřního významu a smyslu zkoumaných sociokulturních jevů. Jeho koncepce rozumějící sociologie (*verstehende Sociologie*), jejíž kořeny lze spatřovat již v díle německého filozofa Wilhelma *Diltheye (1833–1911), výrazně zapůsobila na představitele interpretativně orientované antropologie. S tvořivým rozpracováním Weberovy metodologie se můžeme setkat například v díle amerického antropologa Clifforda *Geertze (1926–2006), který interpretativní přístup spojil s Durkheimovým chápáním náboženství jako systému symbolů a významů.

Sociologizující přístup ke studiu náboženství, zejména Durkheimovu koncepci náboženství jako specifické třídy sociálních jevů, využil při výzkumech australského totemismu jeden ze zakladatelů britské *funkcionalistická antropologie – Alfred Reginald Radcliffe-Brown (1887–1955). Přestože náboženství nepředstavovalo ústřední téma jeho výzkumů (v letech 1930 až 1950), ovlivňoval antropologický přístup ke studiu náboženských jevů svými názory na sociální funkci víry a rituálů. Již v průběhu terénního výzkumu na Andamanských ostrovech si Radcliffe-Brown uvědomil, že každý zvyk, rituál nebo víra plní důležitou funkci při regulování, uchovávání a předávání hodnot a norem, které jsou pro společnost důležité. Přístup, kladoucí důraz na postavení role, jakou náboženské jevy hrají v životě společnosti, dále propracoval na základě empirických dat získaných výzkumem australského totemismu, prezentoval v knize *Social Organization of Australian Tribes* (Sociální organizace australských kmenů, 1931) a zobecnil v programové teoretické studii věnované náboženství *Structure and Function in Primitive Society* (Struktura a funkce v primitivní společnosti, 1952). Byl přesvědčen, že ideovou bází každého náboženství (víry) je nezbytné zkoumat ve vztahu k náboženským aktivitám, které vystupují v podobě rituálů, ceremonií a dalších náboženských činností. Základní sociální funkcí náboženství, která se promítá do rituálů, je

podle jeho názoru vyjádřit sociální hodnotu věcí a jevů, zdůraznit význam objektů, které jsou pro členy dané společnosti důležité a vytvářet sdílený pocit závislosti jednotlivce na sociální struktuře společnosti. Náboženství tak funguje jako efektivní nástroj posílení stability společnosti a uchování její integrity.

Další zakladatel funkcionalistické antropologie britský antropolog polského původu Bronisław Kasper Malinowski akcentoval při studiu náboženských idejí, magie a rituálů roli *emocí, které vyrůstají z pocitů ohrožení, osobních krizí, nešťastné *lásky, neukojené nenávisti, konfrontace se smrtí, *mysterii, *iniciací a dalšími vypjatými životními situacemi. Podle Malinowského náboženství představuje sociokulturní a psychologický mechanismus, který lidem umožňuje překlenout stres a psychické napětí prostřednictvím rituálů a spirituálních úniků. Malinowski si například v průběhu *antropologického terénního výzkumu na Trobriandových ostrovech uvědomil, že rybaření v pobřežních lagunách je pro domorodce běžnou záležitostí, která nevyžaduje žádné náboženské praktiky, zatímco když se chystají vyplout na loď na nebezpečné otevřené moře, čelí potenciálnímu ohrožení prostřednictvím celé řady magických úkonů. Malinowski považoval za nezbytné oddělit od sebe magii a náboženství. Magie představuje podle něj „praktické umění“, které je zaměřeno na řešení utilitárních cílů, zatímco náboženství a s ním spjaté aktivity mají účel „samy o sobě“. Zvláštní pozornost věnoval mýtům, které nepovažoval za pouhé příběhy, ale za praktické průvodce, umožňující orientaci ve společnosti, a za prožívanou skutečnost, která je integrální součástí dané kultury. Malinowski byl přesvědčen, že společnosti potřebují mýty ke kodifikaci morálky a vyjádření hodnot a norem, které jsou významné pro fungování sociálního života. Mýty poskytují praktická pravidla pro vykonávání rituálů, volbu partnera nebo zajištění materiálních stránek života společnosti, jako je například výroba kanoí nebo polní práce. Podle Malinowského plní významnou funkci také tím, že umožňují překonat pudový strach ze smrti a zabraňují tomu, aby společnost upadla do zmatku a *chaosu. Obecně je možné konstatovat, že britská funkcionalistická antropologie přispěla k rozvoji antropologie náboženství zejména snahou verifikovat Durkheimovy teorie prostřednictvím terénních výzkumů, které Radcliffe-Brown a Malinowski nezávisle na sobě realizovali mezi příslušníky *preliterárních společností. Tyto empirické výzkumy umožnily testovat četné antropologické hypotézy na téma funkce náboženství ve společnosti a kultuře a vlivu mýtů a rituálů na upevnění sociální integrity společnosti.

Práce Malinowského a Radcliffe-Browna představují typickou ukázkou klasického funkcionalistického a strukturálně-funcionalistického přístupu ke studiu sociokulturních jevů. Ve 30. letech 20. století se však v rámci britské funkcionalistické antropologie začal formovat kvalitativně nový přístup, který před pozitivistickým studiem vnějších funkcí institucí začal preferovat výzkum jejich významu. Průkopníkem tohoto metodologického postoje byl britský antropolog Edward Evan *Evans-Pritchard (1902–1973). Evans-Pritchard opustil základní *axiom klasického *funkcionalismu, který předpokládá, že východiskem výzkumu určité instituce musí být analýza funkcí z hlediska jejich příspěvku k integritě a stabilitě společnosti, a obrátil pozornost ke studiu vnitřní logiky a smyslu dané kultury. Na základě terénních výzkumů realizovaných mezi africkými kmeny Azandů a Nuerů v jižním Súdánu napsal knihy *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande* (Čarodějnictví, věštby a magie u Azandů, 1937) a *Nuer Religion* (Náboženství Nuerů, 1956), které jsou považovány za klíčová díla moderní antropologie náboženství. Podle Evanse-Pritcharda vyjadřují společenské instituce, včetně náboženství, především hodnoty, normy a ideje, nikoliv utilitární principy. Proto je při jejich studiu nezbytné analyzovat jejich obsah a smysl, nikoliv pouze funkce, které plní. Tento přístup, kladoucí důraz na postžení symbolické dimenze kultury a pochopení klíčových hodnot dané společnosti z perspektivy domorodců, uplatnil například při výzkumu čarodějnictví v azandské kultuře. Víru v čarodějnictví interpretoval jako zásadní *kulturní konstrukt azandské společnosti, který vystupuje v podobě

složitého systému víry a rituálů, jenž ovlivňuje sociální interakci, společenskou strukturu i život jednotlivce. Podle Evans-Pritcharda čarodějnictví představuje nativní explanační princip, jehož prostřednictvím domorodci vysvětlují příčinu lidských strání, problémů, nemocí a dalších neštěstí. Současně funguje jako ideový výklad světa a normativní systém, podporující žádoucí vzorce chování. Evans-Pritchard inspiroval antropology zabývající se studiem náboženství svou koncepcí kultury jako unikátních ideových a morálních systémů disponujících vlastní logikou. Jeho důraz na studium smyslu a významu domorodých pojmů a klasifikačních soustav (*folktaxonomii) anticipoval přístupy, které byly dále rozpracovány v rámci *kognitivní antropologie a *symbolické antropologie.

Paralelně s výzkumy náboženství, které v první polovině 20. století probíhaly v britské sociální antropologii a francouzské sociologii a etnologii, věnovali zvýšenou pozornost tomuto tematickému okruhu také němečtí a rakouští etnografové a etnologové. Klíčovou osobností byl vůdčí představitel *německo-rakouské školy kulturních okruhů teolog, lingvista a etnolog Wilhelm *Schmidt (1868–1954). V rámci působení v misionářském semináři v Mödlingu, kde v roce 1931 založil vědecký Institut Anthropos (Anthropos-Institut), a mnohaleté přednáškové činnosti na univerzitách ve Vídni (1921–1938) a Fribourgu (1941–1948) vychoval řadu žáků, kteří při svých *misiích uskutečnili velké množství antropologických terénních výzkumů věnovaných problematice náboženství. Vlastní názory na původ a podstatu náboženství formuloval ve dvanáctisvazkovém díle *Der Ursprung der Gottesidee* (Původ ideje Boha, 1912–1955). V opozici k evolucionistickým teoriím, které spojovaly genezi náboženské víry s polyteismem, se Schmidt prostřednictvím etnografických dat pokusil prokázat hypotézu, podle níž prapůvodní formou náboženství byl monoteismus. Schmidt programově navázal na dílo skotského folkloristy, filologa a religionisty Andrewa Langa (1844–1912), který na existenci prvotního monoteismu a víru v nejvyšší jsoučno (*Supreme Being*) u primitivních národů poukázal v třídílné knize *Myth, Ritual and Religion* (Mýtus, rituál a náboženství, 1897). Podle Schmidta byla tato prvotní víra v jediného nejvyššího boha nahrazena polyteismem až v pozdějších vývojových fázích, které údajně představují degenerativní stadium náboženského myšlení. K revitalizaci původní ideje jednoho boha došlo až prostřednictvím křesťanského monoteismu. Navzdory Schmidtově snaze o detailní historickou rekonstrukci vývoje náboženství obsahují jeho názory na původ ideje boha určitý mysticismus a značnou spekulativnost, jíž se do značné míry přibližoval evolucionistickým schémátům, která sám často kritizoval.

Ve Spojených státech amerických byla kritika evolucionistického výkladu náboženství spjata s Boasovou difuzionistickou školou historického partikularismu (americký historismus). Charakteristickým rysem antropologických výzkumů Franze *Boase (1858–1942) a jeho žáků byl v prvních desetiletích 20. století důraz na induktivní empirický výzkum indiánských kultur a deskriptivní difuzionistickou interpretaci kulturních prvků a komplexů. Boas se programově vyhýbal generalizacím na téma kultura a také ve vztahu k náboženským jevům preferoval jejich popis před univerzálním zobecňováním. Přínos pro antropologii náboženství spočívá zejména v jeho analýze indiánských mýtů z oblasti severozápadního pobřeží Ameriky. Boasovy názory na kmenové náboženství a mytologii jsou obsaženy například v knihách *The Religion of Kwakiutl Indians* (Náboženství indiánů Kwakiutlů, 1930) a *Tsimshian Mythology* (Mytologie Cimšjanů, 1916). Podle Boase mytologické příběhy zahrnují základní názory na uspořádání světa a jeho původ. Na rozdíl od evolucionistických antropologů druhé poloviny 19. století získal poznatky o indiánských a eskymáckých mýtech v průběhu svých terénních výzkumů. Na základě pozorování a konkrétního kontaktu s domorodci dospěl k názoru, že náboženská víra a mytologické systémy nejsou produktem vědomých a racionálních úvah o původu a struktuře světa, ale vyrůstají z emocí a imaginace. Lidské emoce však nabývají pod vlivem konkrétního přírodního a sociokulturního prostředí různou podobu. Proto jsou také jednotlivé mytologické soustavy jedinečné. Boas byl

přesvědčen, že v mytologických příbězích nehraje rozhodující roli jednotlivec, ale společnost. Hrdina mýtu a jeho životní příběh představují „personifikovanou společnost“ a osudu společnosti se bytostně nějakým způsobem dotýkají. Například dary, které hrdina mýtu získal, nebo nové rituály, jež zavedl, se stávají sdíleným majetkem celého kmene. Podle Boase mytologickými příběhy prostupuje idea, že vše, co se stalo jednotlivci, určuje osud světa a společnosti, jíž je hrdina nedílnou součástí a s níž je identifikován.

K rozpracování antropologie náboženství na půdě americké kulturní antropologie přispěl také Boasův žák, americký antropolog rakouského původu Robert Harry *Lowie (1883–1957). Názory na antropologický přístup ke studiu náboženství vyjádřil Lowie v knize *Primitive Religion* (Primitivní náboženství, 1924). Provedl zde kritickou analýzu Tylorovy teorie animismu, Schmidty koncepte prapůvodního monoteismu a Durkheimovy klasifikace světa na sféru posvátnou a profánní. Odmítl Durkheimovu *dichotomii jako umělou a navrhl ji nahradit opozicemi „normální a abnormální“ a „přirozené a nadpřirozené“. Lowie při výzkumech náboženství kladl ve srovnání s Durkheimem podstatně větší důraz na psychologický výklad náboženských jevů. Byl totiž přesvědčen, že náboženské představy vznikaly jako reakce na psychické podněty, jejichž výsledkem byly intenzivní pocity okouzlení, fascinace a údivu. Správně upozornil na psychologickou dimenzi náboženských představ, ale jeho vymezení náboženské sféry je příliš široké a bylo jeho následovníky podrobeno oprávněné kritice. Uvedení kategorií „normální“ versus „abnormální“ do výzkumu sociokulturních jevů nicméně představovalo originální výzvu k hlubšímu antropologickému výzkumu.

Úkolu zjistit, jak dalece jsou kategorie normální/abnormální svou podstatou univerzální, nebo lokálně podmíněné konkrétní kulturou, se brilantním způsobem zhostila americká kulturní antropoložka Ruth Fulton *Benedictová (1887–1948) v článku *Normal and Abnormal* (Normální a abnormální, 1934). Tato studie sice překračuje tematickou oblast antropologie náboženství, ale ilustruje vzájemnou provázanost psychologické, sociální a kulturní dimenze *osobnosti a kultury. Na základě mezikulturní srovnávací analýzy přesvědčivě prokázala kulturní podmíněnost toho, co příslušníci určité kultury považují za normální nebo abnormální rysy osobnosti člověka. Například v některých kulturách jsou psychické stavy, které příslušníci západní společnosti považují za patologické (*trans, kataleptické stavy aj.), vysoce oceňovány a mohou některým lidem pomoci v získání významného sociálního statusu. K vlastnímu rozvoji antropologie náboženství přispěla zejména svými výzkumy pohádek a mýtů indiánů *Pueblanů, jimž věnovala knihu *Zuni Mythology* (Mytologie Zuniů, 1935). Charakteristickým rysem přístupu, který Benedictová při studiu náboženství, rituálů, pohádek a mýtů uplatnila, byla její snaha analyzovat konkrétní náboženské jevy a představy v širším kontextu zvyků a obyčejů dané kultury. V souladu se svou koncepcí kultury jako integrovaného systému kulturních vzorců kladla důraz na sepětí náboženství se sociální organizací, ekonomickým systémem a dalšími oblastmi života zkoumané společnosti. Jejím přínosem je z tohoto hlediska překonání deskriptivního přístupu ke studiu kulturních jevů, jenž byl typický pro Boasovu školu amerického historismu. Ve 30. letech 20. století se jí podařilo v americké kulturní antropologii nastolit holistickou perspektivu, která náboženské prvky a komplexy chápe jako integrální součást širší kulturní konfigurace. Americký *konfiguracionismus, podobně jako britský funkcionalismus a strukturální funkcionalismus, uvedl do studia náboženství systémovou perspektivu. Na konkrétní projevy náboženského myšlení a chování začali antropologové programově pohlížet jako na součást širšího sociokulturního systému.

Systémový přístup ke studiu náboženství, který v první polovině 20. století rozvíjeli představitelé amerického konfiguracionismu a britského funkcionalismu, byl v 60. a 70. letech 20. století zásadně přehodnocen prostřednictvím francouzské *strukturální antropologie. Klíčovou roli v tomto období sehrál francouzský sociální antropolog Claude

*Lévi-Strauss (narozen 1908), který při studiu totemismu a mytologických systémů originálním způsobem rozpracoval strukturální metodologii inspirovanou lingvistikou Ferdinanda de Saussura (1857–1913) a fonologií představitelů Pražského lingvistického kroužku. Výchozím bodem Lévi-Strausovy strukturální antropologie je předpoklad existence nevědomých struktur, jež jsou skryty za každým sociálním jevem a podmiňují a organizují kulturní skutečnost. Cílem strukturální antropologie je proto neulpět při studiu kultury na empirické deskripci zdánlivě jedinečných a rozmanitých sociálních jevů, ale odhalit skryté univerzální struktury, které usměřují, koordinují a regulují lidskou činnost. Základním gnozeologickým nástrojem, jehož prostřednictvím lze proniknout pod povrch empiricky pozorovatelných sociálních vztahů, je kategorie „sociální struktura“. Podle Lévi-Strausse sociální struktura představuje teoretický model zkonstruovaný antropologem. Model umožňuje na základě pozorování a experimentu postihnout třídu potenciálních permutací a kombinací, k nimž mezi prvky zkoumaného systému může reálně nebo hypoteticky dojít. Klasickou ukázkou aplikace tohoto přístupu na studium náboženských jevů představuje Lévi-Strausova analýza totemismu, kterou provedl v knize *Le totémisme aujourd'hui* (1956, česky: *Totémismus dnes*, 2001). Lévi-Strauss zde studuje totemismus prostřednictvím teoretických modelů (tabulek), analyzujících možné vztahy mezi dvěma kvalitativně odlišnými třídami jevů – přírodou a kulturou. Každý z těchto souborů lze podle míry obecnosti dále vnitřně diferencovat. Příroda zahrnuje kategorie (druhy rostlin a zvířat) a jedince (konkrétní rostliny a zvířata), kultura zahrnuje sociální skupiny (kmeny, klany atd.) a osoby (konkrétní jednotlivce). Lévi-Strauss soudí, že když za tyto pojmy dosadíme konkrétní pojmy vztahující se k totemismu, vytvoříme model, který umožní komplexně vysvětlit zkoumané jevy. Výsledkem Lévi-Strausovy analýzy bylo zjištění, že totemismus by neměl být pokládán za náboženskou instituci, ani za nejstarší formu náboženství. Primárně se totiž jedná o klasifikační prostředek, který umožňuje diferencovat mezi různými skupinami lidí a utvářet jejich vztah k světu. Podle Lévi-Strausse totemismus představuje uměle vytvořený klasifikační systém, umožňující zařadit určité objekty nebo osoby do určitých tříd nebo kategorií. Je založen na vztahu tří arbitrálně spojených prvků: 1. organizace společnosti do klanů, 2. přiřazení jmen živočišných a rostlinných druhů nebo přírodních jevů určitým klanům, 3. uchovávání rituálního vztahu mezi klanem a jeho totemickým znakem. Druhou zásadní oblastí, jíž Lévi-Strauss přispěl k rozvoji antropologie náboženství, byla jeho originální strukturální analýza mytologií amerických indiánů, kterou předložil v řadě článků a studií a rozsáhlém čtyřdílném monumentálním díle *Les mythologiques: Le cru et le cuit* (1964, česky: *Mythologica: Syrové a vařené*, 2006), *Les mythologiques: Du miel aux cendres* (1966, česky: *Mythologica: Od medu k popelu*, 2006), *Les mythologiques: L'origine des manières de table* (1968, česky: *Mythologica: Původ stolničení*, 2008), *Les mythologiques: L'homme nu* (1971, česky: *Mythologica: nahý člověk*, 2009). Klíčovým motivem, který jako interpretační schéma prostupuje strukturální antropologií Lévi-Strausse, je teorie binárních kontrastů – strukturální lingvistikou inspirovaná idea, podle níž základní a univerzální vlastností lidského myšlení je mentální konstrukce světa prostřednictvím binárních opozic. Podle Lévi-Strausse jsou to právě opozice, co umožňuje odhalit skryté významy sociálních struktur, které jsou v mýtech kulturně zakódovány. Mýty neplní bezprostřední utilitární funkci, ale umožňují překonat reálné nepřekonatelné paradoxy lidského života. Proto není možné na mýty pohlížet jako na pohádkové příběhy. Význam mýtů spočívá v „mediaci“, jejíž prostřednictvím lze překlenout kontrasty a protiklady a logicky je začlenit do koherentního mytologického obrazu světa. Lévi-Strausova strukturální analýza totemismu a mytologických systémů představuje jeden z vrcholů antropologie náboženství druhé poloviny 20. století a dodnes je významným inspiračním zdrojem věd o člověku, společnosti a kultuře.

Osobitý svorník mezi strukturální antropologií a symbolickou antropologií, která představuje další významné antropologické paradigma druhé poloviny 20. století, znamená

dílo britské antropoložky Mary *Douglasové (1921–2007). Její příspěvek k antropologii náboženství je spjat zejména s knihami *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Čistota a nebezpečí: Analýza pojmu poskvrnění a tabu, 1966) a *Natural symbols* (Přirozené symboly, 1970). Významným motivem, který prostupuje těmito pracemi, je analýza rituálního symbolismu ve vztahu ke kategoriím „čistého“ a „nečistého“ jako nástrojům umožňujícím klasifikovat, fixovat a hájit kulturní řád. Podle autorky je jedním ze základních atributů člověka jeho snaha neustále diferencovat mezi řádem a nepořádkem, vnitřním a vnějším, čistým a nečistým. Součástí odvěké lidské snahy vtisknout sociální a přírodní realitě taxonomický řád se stalo i lidské tělo, na které je údajně možné pohlížet nejen jako na biologický organismus (přírodu), ale také jako na metaforu společnosti, nositele sdílených sociálních významů a zdroj rituálního symbolismu (kulturu). Mary Douglasová byla přesvědčena, že existuje vztah mezi symbolikou lidského těla, kulturně podmíněnými představami o znečištění a typem dané společnosti. Zvýšená péče a starostlivost o fyzické hranice těla údajně svědčí o úzkostlivosti, již určitá společnost vykazuje také v oblasti sociálních hranic ve vztahu k jiným společnostem. Pokud se nějaká společnost snaží ovládat fyzické tělo, lze předpokládat, že bude usilovat i o ovládnutí své skupinové identity a rituální čistoty. Například v náboženských představách a kulturních regulativech tradiční židovské kultury navzájem koresponduje zvýšená péče o čistotu těla se zvýšeným ohrožením hranic židovského *státu nebo komunity. Z této perspektivy interpretovala Mary Douglasová také funkci hebrejských stravovacích návyků a potravinových tabu, které podle jejího názoru představují symbolické poselství posilující integritu a stabilitu židovského společenství ve vztahu k „těm druhým“. Z hlediska antropologie náboženství je zajímavá i její teorie, podle níž ritualizace představuje jeden ze způsobů, jak se vyrovnat s anomáliemi, nejednoznačnostmi a paradoxy, narušujícími sociální řád a sdílené kulturní taxonomie. Například vědomí smrtelnosti představuje fatální fenomén, jenž destruuje samu podstatu a smysl lidského života. Se smrtelností je však možné se smířit prostřednictvím rituálů, které například umožňují symbolicky označit smrt za počátek nové formy existence.

Mary Douglasová výrazně přispěla ke konstituování symbolické antropologie, která od 60. let 20. století výrazně ovlivňovala výzkumy v oblasti antropologie náboženství. Mezi přední představitele symbolické antropologie, kteří aplikovali toto paradigma na výzkum náboženských jevů, patřil také americký antropolog britského původu Victor Witter *Turner (1920–1983). Turner v průběhu svého terénního výzkumu mezi příslušníky afrického kmene Ndebu obrátil pozornost k systematické analýze rituálů, které studoval jako stanovené formální chování, jež se vztahuje k víře v mystické bytosti či mocnosti. Základní jednotkou jeho analýzy se staly rituální symboly, které vystupují v podobě předmětů, činností, vztahů, událostí, gest a prostorových útvarů a komplexně ovlivňují způsob života dané komunity. V ohnisku Turnerových výzkumů se ocitly zejména sociální interakce, v rámci kterých docházelo ke konstituování a interpretaci světa symbolických významů. V knize *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Rituální proces: Struktura a anti-struktura, 1969, česky: *Průběh rituálu*, 2004) originálním způsobem rozpracoval teorii rituálů přechodu, kterou již v roce 1909 předložil Arnold van Gennep. Turner zaměřil pozornost zejména na průběh druhé fáze přechodových rituálů – prahového období (liminality – *fáze rituálu, liminální). Toto „pomezí“ navazuje na symbolické oddělení účastníků rituálu od předcházejícího statusu, aby bylo poté vystřídáno fází jejich opětovného zařazení do nové sociální role ve společenské struktuře. Při studiu prahového období dospěl k názoru, že atributy liminality jsou charakteristické také pro typ společenství, který označil jako „comunitas“. Podle Turnera „comunitas“ stojí v opozici ke strukturované a hierarchicky uspořádané společnosti, pro niž je typická relativně nediferenciovaná jednota vzájemně si rovných jednotlivců. Charakteristickým rysem Turnerova přístupu ke studiu náboženských

jevů a rituálů byl hermeneutický a interpretativní přístup, založený na analýze aktuálního používání symbolů v průběhu sociální interakce a v konkrétním kulturním kontextu.

Mary Douglasová a Victor Turner v době svého působení na univerzitách ve Spojených státech amerických výrazně ovlivnili rozvoj americké symbolické antropologie druhé poloviny 20. století. Na výzkum náboženství aplikoval interpretativní a hermeneutický přístup také nejvýznamnější reprezentant americké symbolické antropologie Clifford Geertz (1926–2006), který se zabýval výzkumem náboženství v průběhu terénních výzkumů v Indonésii (Bali, Jáva) a v Maroku. Výsledky publikoval v pracích *The Religion of Java* (Náboženství Jávy, 1960) a *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia* (Pozorování islámu: Vývoj náboženství v Maroku a Indonésii, 1968). Podle Geertze je možné na náboženství, stejně jako na jiné formy kultury, pohlížet jako na specifické kulturní texty a znakové systémy, které lze interpretovat prostřednictvím porozumění a pochopení. Klíčem k pochopení studovaných věcí a jevů je kulturní kontext, v jehož rámci nabývají konkrétní objekty a události svůj význam. Své názory na sémiotický přístup ke studiu náboženství formuloval v článku *Religion as Cultural Systems* (Náboženství jako kulturní systém, 1966), který je součástí významného sborníku jeho studií *The Interpretation of Cultures* (1973, česky: *Interpretace kultur: Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000). Geertz zde označil za klíčové mezníky dějin antropologie náboženství první poloviny 20. století Durkheimovo vymezení náboženských jevů jako sféry „posvátného“, Weberovu metodologii, kladoucí důraz na pochopení smyslu věcí a jevů, dílo Sigmunda Freuda a výzkumy Bronisława Malinowského. Podle Geertze je však nezbytné teoretický odkaz těchto velkých myslitelů zasadit do kontextu soudobého myšlení a dále jej rozpracovat v rámci paradigmatu symbolické antropologie, která programově kulturu studuje jako systém symbolů a významů. Geertz považuje náboženství za systém symbolů, který v lidech vyvolává intenzivní a dlouhodobé psychické stavy (pocity a motivace) tím, že formuje představy o obecném řádu bytí, a dodává jim atributy skutečnosti do té míry, že se lidem tyto pocity a motivace zdají výjimečně realistické. Klíčovou rolí v Geertzově koncepci náboženství hrají symboly, které jako vnější zdroje informací sloužící přenosu významů umožňují lidem chápat a organizovat fyzický a sociální svět. Specifikou náboženství – kromě toho, že vyvolává intenzivní psychické pocity, motivuje a orientuje směrem k určitým cílům a prostřednictvím symbolů konstruuje řád a smysl světa – je neinduktivní způsob reflexe a výkladu reality. Náboženské myšlení se neopírá o indukci vycházející z každodenní zkušenosti, ale spíše o uznání autority, která tuto zkušenost formuje a posiluje rituální performancí. Podle Geertze by antropologický výzkum náboženství měl zahrnovat dvě vzájemně spjaté metodologické a analytické fáze. První fáze spočívá v analýze významů ztělesněných v symbolech, které vytvářejí náboženský systém jako relativně autonomní celek. Druhá fáze je založena na zachycení vztahu mezi náboženstvím jako systémem symbolů a sociální a psychologickou dimenzí společnosti. Charakteristickým rysem Geertzova přístupu ke studiu náboženství a kultury je jeho snaha o uplatnění interpretativního přístupu a neortodoxních postupů, typických spíše pro krásnou literaturu než exaktní vědu. Geertzovo dílo z tohoto hlediska anticipovalo antipozitivistický proud antropologického myšlení, který je spjat s *postmoderní antropologií.

Současná antropologie náboženství je teoreticky i metodologicky velice různorodá. I nadále probíhají diskuse o vztahu náboženství, víry a kultury a způsobu jejich interpretace. Vedle pozitivisticky orientovaných výzkumů, využívajících strukturální a funkcionální metodologii, se dynamicky rozvíjí interpretativní přístupy kladoucí důraz na hloubku porozumění, smysl a význam studovaných náboženských jevů. Specifický přístup k antropologii náboženství zaujala postmoderně koncipovaná antropologie, která kriticky přehodnocuje díla klasiků antropologie a programově prosazuje princip reflexivity, plurality přístupů a kombinaci antropologických a literárních metod. Spektrum témat, jimiž se současná antropologie náboženství zabývá, se rozšířilo z tradičních výzkumů

neinstitucionalizovaných náboženských jevů u sběračsko-loveckých a rolnických společností na studium institucionalizovaných náboženství v kontextu městské *industriální civilizace a nejnovějších postmoderních proudů tzv. hnutí *New Age. (Václav Soukup)

antropologie občanské společnosti, subdisciplína *antropologie, zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování *občanské společnosti a jejích *institucí. Využívá teorií a poznatků společenských i přírodních věd; o to složitější je otázka pojmosloví. Ústředními pojmy jsou „občanská společnost“ a „občanský sektor“, pojmy s mnoha vzájemnými průniky. Pojem občanská společnost označujeme společností lidí, kteří jsou si rovni před *zákonem. Tento pojem se ve společenských vědách pod vlivem přirozeně-právních teorií objevuje od 18. století a je rozvíjen z pohledu různých oborů. Občanská společnost bývá ztotožňována s vládou práva, kdy *občané dodržují abstraktní pravidla při střetávání každodenních zájmů; na *Západě je dnes všeobecně považována za záruku *svobody a *demokracie. Mezi její hlavní formy se většinou řadí politická *veřejnost, tržní *hospodářství, byť zahrnutí trhu do sféry občanské společnosti představuje teoreticky sporný bod (viz také dále). Občanská společnost vzniká v procesu modernizace a označuje převážně společenské a ekonomické uspořádání, zásady a instituce mimo rámec *státu.

Francouzský historik a sociálně politický myslitel Alexis de *Tocqueville v dvoudílném spisu *De la démocratie en Amérique* (1835, 1840, česky: *Demokracie v Americe*. Praha: Lidové noviny – Paříž: Ministerstvo kultury Francouzské republiky, 1992, 2 sv.), popsal sítě vztahů, které spojují ve společnosti jedince a organizace a vytvářejí *sociální kapitál se svými *konkrétními formami: povinnostmi a očekáváními, *normami a *sankcemi. Tocquevillův spis se stal základem koncepce občanské společnosti, která posiluje víru v základní *legitimitu sociálního řádu jako oprávněného vyjádření nejdůležitějších *hodnot. Český politolog Karel *Müller (*Češi a občanská společnost*, 2002) uvádí, že občanská společnost má svou právní, politickou, ekonomickou, sociální a kulturní stránku; je to společnost založená na *solidaritě a svobodné a otevřené *komunikaci. Politolog a sociolog Lubomír Brokl (*Hledání občanské společnosti*, 2002) soudí, že v nejširším významu pojem občanská společnost označuje soubor komunit či sdružení, které existují a fungují nezávisle na státu. Občanské společnosti je vlastní vztah veřejného a soukromého, vystoupení jedinců ze svého soukromí a vyjádření se k dění, které se týká ostatních.

V metodice mezinárodního výzkumného projektu „Civil Society Index CIVICUS“ (*Civicus), kterého se v současnosti zúčastňuje šedesát *zemí světa, je občanská společnost definována jako oblast institucí, organizací a jedinců v prostoru mezi *rodinou, *státem a *trhem, v prostoru, v němž se lidé mohou dobrovolně sdružovat s cílem prosadit společné zájmy. Organizace, které zahrnuje, jsou ustaveny na základě sdílených *hodnot a zájmu skupiny občanů a těch, kteří je podporují. Tyto občanské organizace jsou odděleny od státu a trhu a zahrnují nejrozmanitější formy skupin a asociací. Obdobně americký sociolog a politolog Marc M. Howard uvádí, že občanská společnost je sférou organizací, skupin a asociací, které jsou formálně ustaveny, chráněné *zákonem, samostatné, k nimž se mohou dobrovolně připojit běžní občané. Ve výzkumných zprávách Centre for Civil Society při London School of Economics and Political Science se při definování občanské společnosti hovoří o prostoru mezi rodinou, státem a trhem, který je otevřen vzniku organizací různého typu.

V pojetí antropologie občanské společnosti lze občanskou společnost chápat jako prostor mezi rodinou, státem a trhem, jako *občanský sektor, ve kterém se rozvíjí *občanská kultura, *altruismus, *dobročinnost, *solidarita a *filantropie. Občanský sektor zahrnuje *subjekty – *nestátní neziskové organizace – vytvořené občany, které nemají za cíl vládnout ostatním lidem nebo dosahovat *zisk: cílovou funkcí v občanském sektoru je přímé dosažení užítka, plnění vytčených cílů definovaných jako poslání organizace. Antropologie zejména zkoumá,

jak tyto organizace v moderní občanské společnosti nahrazují rodinné i *příbuzenské vztahy a vazby typické pro společnosti tradiční.

V našem prostředí se antropologie občanské společnosti rozvíjí zejména na *Katedře studií občanské společnosti Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze a na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno). (Marie Dohnalová)

antropologie osobnosti a kultury, etnopsychologicky orientovaná škola *kulturní antropologie, jejíž představitelé od 30. let 20. století systematicky studovali průběh *socializace a *enkulturace v různém kulturním *kontextu. (Jaroslav Malina)

antropologie práva, subdisciplína *antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování *sociokulturních regulativů, právních systémů a *institucí. Od studia *obyčejového (zvykového) práva v *předliterárních společnostech (*společnost, aliterární) přešla k výzkumu právních systémů v zemědělských a industriálních společnostech. Základní role a funkce práva ve společnosti definuje jako: a) společenskou autoritu, b) univerzalitu norem, c) princip obligace (uznávání závazků), d) vymahatelnost rozhodnutí.

Vznik antropologie práva je spjat s evolucionistickou antropologií druhé poloviny 19. století, zejména s dílem britského sociálního antropologa, právníka a historika Henryho Jamese Sumnera *Maina, zaměřeným na výzkum právních systémů: *Ancient Law: Its Connection With the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas* (Starobylé právo: Jeho spojení s ranou *historií společnosti, a jeho vztah k moderním idejím, 1861). Podle něj se právo kontinuálně (evolučně) vyvíjí od *primitivního práva po vysoce diferencované formy jako přechod od statusového práva k právu smluvnímu.

Významným impulzem k rozvoji právní antropologie byla četná etnologická studia začátkem 20. století. Britský antropolog Bronislaw *Malinowski (1884–1942) na základě výzkumů kmenové společnosti (*kmen) zdůraznil roli *reciprocity a *směny. Za určující postuláty výzkumu práva považoval: a) zkoumání práva prostřednictvím *metody zúčastněného pozorování; b) *kultury nemají být zkoumány podle dílčích prvků, ale jako celek vzájemně se doplňujících *institucí, jejichž funkcí je uspokojení základních potřeb. Podle Malinowského by na právo mělo být nahlíženo jako na modalitu řešení *sporů. Jeho úzce funkcionalistická interpretace forem práva, kdy například odvetný *boj označuje za formu práva v nejjednodušších nativních společnostech, byla však ostře kritizována.

Novou etapu představují terénní výzkumy z 30. let 20. století amerického právního realisty Karla N. Llewellyna (1893–1962) a antropologa Edwarda Adamsona *Hoebela (1906–1993). V knize *Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence* (Cesta Čejenu: Konflikt a případové právo v primitivní jurisprudenci, 1941) vymezili tři metodologické zásady antropologického výzkumu práva: 1. studium pravidel, která tvoří obsah psaných nebo nepsaných kodifikací; 2. studium principů skutečných rozhodnutí právních *autorit, které řeší spory; 3. studium skutečného chování. Za právo považovali každý princip obsažený v bezprecedentním rozhodnutí autority s úmyslem použít jej na všechny podobné případy v budoucnosti. Tím ukázali, že takové zákonodárné *akty nejsou jen monopolem civilizovaných společností. K této generaci badatelů patřili také Paul James *Bohannon (narozen 1920), Max *Gluckman (1911–1975) nebo Isaac *Schapera (1905–2003). Ve svých výzkumech se *primárně zaměřovali na uzavřená, „nedotknutá“ *společenství. Jejich orientace na tzv. *primitivní právo mělo však i jiný důvod. V té době se totiž obecně soudilo, že vznik práva souvisí s existencí státu. Na tyto *názory kriticky navázal americký antropolog českého původu Leopold Jaroslav *Pospíšil (narozen 1923), který je považován za zakladatele novodobé právní antropologie. Koncem 70. let 20. století se objevuje v právní antropologii ostrá kritika toho, že výzkum se nezabýval právem v bývalých *koloniích, kde docházelo k prolínání různých právních systémů. Cestu k tematizaci právního pluralismu otevřely práce Sally F. Mooreové, německých etnologů Gerda Spittlera nebo Trutz von

Trotha (narozen 1946). První systematický výklad právního pluralismu podal ve svých pracích belgický právní antropolog John Gillissen. Jeho kolega Jacques Vanderlinden odlišil pojmy právní pluralismus od pojmu pluralita práva. V 80. letech 20. století se začalo mluvit o nové formě právního pluralismu, jehož projevy se zkoumají na působení různých mezinárodních a nadnárodních organizací, náboženském právu, lokálních a regionálních uskupeníh apod.

V moderní antropologii práva jako empirické disciplíně lze rozlišit tři metodické přístupy: *evolucionismus, *funkcionalismus a *pluralismus.

Od doby formulace základních tezí o etnologickém přístupu k právu došlo k řadě změn také v oblasti metodologických přístupů. Na rozdíl od funkcionálních modelů zkoumání právních rozhodnutí autority se uplatňovaly procesuální modely. Výzkumy logiky právního sporu a jeho průběhu, tzv. *dispute processing*, tvoří dnes metodologický základ porozumění právních fenoménů. V současné antropologii práva jsou případové studie prováděny více z hlediska: a) národního a transnacionálního *kontextu; b) s větším zřetelem na kulturní (významovou) analýzu; c) právního pluralismu a propojenosti multiplicitních právních systémů; d) konstrukce a rekonstrukce mocenských vztahů právem.

Ve druhé polovině 20. století dochází v evropské právní vědě k postupnému etablování právní antropologie. Německá větev antropologie práva byla v tomto období ovlivněna především názory Franze *Boase (1858–1942), který odmítal evolucionistické teorie a kritizoval rozlišování „*primitivních“ a „pokročilých“ *kultur. Z hlediska *kulturního relativismu konstatoval, že kultury jsou ve své podstatě odlišné, tudíž je marné hledat mezi nimi něco víc než jen podobnosti. Boasovy názory měly v Německu velký ohlas především mezi stoupenci *rasové teorie. V poválečném období zde dochází především k rozvoji právně filozofické linie v právní antropologii. Němečtí teoretikové Jan M. Broekman (narozen 1931) a Ernst-Joachim Lampe (narozen 1933) navazují na německou filozofickou tradici a odvozují právo z podstaty člověka.

Vlastní filozofickou právní antropologii rozvinul nizozemský teoretik Joseph J. M. van der Ven (1907–1988). Systematická pozornost antropologii práva je v současnosti věnována hlavně v Nizozemsku a v Belgii. Předmětem výzkumu jsou zde otázky právního pluralismu a dynamiky pluralitních právních systémů. K nejznámějším nizozemským představitelům patří Franz von Benda-Beckmann, Keebet von Benda-Beckmann a Johan Frederik Holleman (1915–2001).

V českém prostředí (až na ojedinělé pokusy) není antropologie práva rozvíjena ani systematicky ani jako akademická disciplína, ať už v oblasti antropologických nebo právních věd. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová, Jaroslav Malina)

antropologie sexuality (z latiny: *sexus*, „pohlaví“), subdisciplína *obecné antropologie zabývající se sexuálním dimorfismem, srovnávacím výzkumem způsobů a vzorců *sexuálního a erotického chování (*celibát, *heterosexualita, *homosexualita, *pederastie, *promiskuita, *prostituce, *transsexualita, *transvestitismus aj.), *rituálů (*sexuální mutilace aj.) a *institucí (*sňatek, *manželství aj.). Snaží se prozkoumat, zda a v jakém smyslu tento komplex představuje půdorys, na jehož základě lze popsat celou *kulturu v jejích specifických profilech i v aspektech, jež na první pohled s tématem *sexuality nesouvisí vůbec, nebo souvisí jen málo. V transkulturním vyústění se zaměřuje na hlavní trendy problematiky v historické posloupnosti v rámci všech *společenství *světa od *prehistorie až do současnosti. Ukazuje danosti a zvláštnosti v sexuálním a erotickém chování podle sociálního zařazení, věku, pohlaví a zejména *etnicity, náboženské nebo kulturní příslušnosti a na tomto základě diskutuje a předkládá koncepce chování a respektování zjištěných daností a zvláštností při prolínání a střetávání různých kultur a etnik v současném globalizujícím se světě, zvláště pak vztahy *euroamerické civilizace vůči jiným *civilizacím a kulturám.

Antropologický přístup: Tematické počátky oboru, který se bude později pokládat za *etnologii* či *antropologii sexuality*, emancipovanou v USA od počátku šedesátých let dvacátého století v samostatnou antropologickou subdisciplínu nebo „oficiálně koncedovaný výzkum“, sahají, zhruba řečeno, do poslední třetiny devatenáctého století. Tehdy se objevují díla, pro něž je samozřejmostí **kulturní relativismus* (jakkoliv spíše intuitivně chápaný) nebo metodičtěji řečeno *transkulturální* horizont. Jako doklad uveďme Henryho Havelocka **Ellise* (1859–1939) a jeho impresivně rozsáhlé studie o pohlavní psychologii (*The New Spirit* [Nový duch], 1890; *Man and Woman: A Study of Secondary and Tertiary Sexual Characters* [Muž a žena: Výzkum sekundárních a terciárních pohlavních znaků], 1894; *Studies in the Psychology of Sex*, 1897–1928; česky *Pohlavní psychologie*, 1937), Paola **Mantegazu* a jeho „trilogii lásky“ (*Trilogia dell'amore*, sestávající ze tří spisů: *Fisiologia dell'amore*, 1873 [česky: *Physiologie lásky*. Praha: I. L. Kober, 1891], *Igiene dell'amore*, 1881 [*Hygiena lásky*. Praha: I. L. Kober, 1895] a transkulturálně pojatého *Gli amori degli uomini* [1886], přeloženého roku 1894 do češtiny pod názvem *O láskách lidských*), a alespoň ještě Hermanna Heinricha **Plosse* (*Das Weib in der Natur- und Völkerkunde* [Žena v přírodopisu a národopisu], 1884) a Maxe Bartelse (jenž od druhého vydání v roce 1887 Plossovo dílo systematicky doplňuje) s jejich *detajně* zkoumanou ženou. Možná však, že dobovým dokladem nejkryštalitějším je monumentální dílo *Das Sexuelleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* (Sexuální život v naší době ve vztahu k moderní kultuře, 1907) jiného velikána rodící se kulturní **sexuologie* Iwana **Blocha* (1872–1922). Východiskem je mu polemika s Richardem von **Krafft-Ebingem* o sexuální patologii: „Musíme mít na zřeteli nikoli jednostranně nemocného člověka, nýbrž *člověka vůbec*, tj. jak člověka civilizovaného, tak i člověka *pralesního*.“ Je vhodné dodat, že Bloch právem odmítá Krafft-Ebingovu ideu degenerace, na níž je založena jeho „*psychopathia sexualis*“, opřená pouze o klinické zkušenosti, přičemž pozorování se omezovalo na morbidní jevy u jedinců s nenormálním pohlavním životem. Odtud snad vize povahy těchto anomálií, popisovaných jako „*stigmata degenerace*“. Iwan Bloch naproti tomu zdůrazňuje, že „(...) poslední příčinou všech sexuálních perverzí, úchylek, nenormálností a nerozumností je potřeba a touha po rozmanitosti sexuálních vztahů, nazřena jako specifický rys lidského rodu“. V roce 1930 Otto Flake ve své monografii o **Sadovi* napsal k *chemii duše*, že pojem perverze nás nesmí svést k pohledu na **sadismus* a **masochismus* jako prvky, jež by snad u normálního **člověka* chyběly. Právě chemie duše zná dobře oba sklony jako *prafenomény* lidského chování. Stejně jako prostitute jsou i sexuální perverze hluboce zakořeněny v lidské povaze, jsou čímsi všudypřítomným, rozptýleným po celém světě mezi nejrůznějšími etnickými skupinami, jak v komunitách primitivních, tak i civilizovaných, končí svoje *plaidoyer* Iwan Bloch.

Pro nás je důležité připomenout, že v **kontextu* rodící se akademické etnologie sexualita figuruje mezi tématy, jako jsou promiskuita a regulace **incestu*, manželství, zrání, zejména pak jako součást studia **iniciací* a genitálních „*mutilací*“, případně sexuálních „*úchylek*“ (naznačené souvislosti a kontexty lze možná nejlépe pozorovat v klasickém díle Edwarda **Westermarcka*, 1922). O mnoho let později Paul Okami a Laura Pendletonová (1994) uvedou, že v **antropologii* má sexualita, dodejme „*původně*“, postavení nemanželského dítěte studia manželství, **reprodukce* a příbuzenských vztahů. Tato a jim podobná témata a studia byla antropology chápána buď jako relevantní pro pochopení sociokulturní **evoluce*, nebo „*interesantní*“, protože v takzvaných **primitivních kulturách* se mohly vyskytovat *kuriózní* sexuální **obyčeje* (takové zaměření nalezneme i v nejnovější literatuře). „*Interesantnost*“ zkoumání lidské sexuality možná dokonce ovlivnila *prapočátky* moderní antropologie sexuality, jež byly nesporně často nesený zájmem o podivuhodné, bizarní, neobvyklé, ba teratologické. Nejkryštalitějším dokladem se zdá být encyklopedie *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974) **Plinia Staršího*, z níž uvádíme alespoň jeden citát: „V sousedství Nasamonů sídlí Machlyové, kteří jsou *obojího*

pohlaví a stýkají se spolu střídavě; *Aristotelés* dodává, že mají pravý prs mužský, levý ženský.“ V zpětném pohledu mají data shromážděná v uvedených „průkopnických“ pracích a data získaná z rozmanitých zdrojů (cestovatelé, *misionáři, vládní *úředníci, naturalisté) charakter spíše anekdotický, neboť jsou vytržena z kontextů a mnohdy krajně nespolehlivá. Přesto však lze říci, že tato zakladatelská díla podněcovala představy o tom, jak jsou rozličné stránky lidské sexuality *utvářeny, uspořádány, strukturovány* oním jevem, jež antropologové obvykle nazývají kulturou.

V průběhu dvacátých let 20. století dochází v antropologii k výraznějším reorientacím. Spekulace o původu a vývoji kultur či *kulturních jevů nebo *prvků ustupují empirismu a náročnějším kritériím terénního výzkumu a popisu exotických kultur. Součástí těchto proměn se do značné míry náhodně stává studium *sexu. Ve druhé polovině dvacátých let Bronisław *Malinowski publikuje dvě práce o sexualitě obyvatel Trobriandových ostrovů, melanéské *společnosti v jihozápadním Pacifiku. Terénní výzkum, na němž obě práce věnované sexu byly založeny, proběhl v letech *první světové války. V první z nich, nazvané *Sex and Repression in Savage Society* (1927, česky: *Sex a represe v divošské společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2007), se Malinowski střetl s *Freudovou hypotézou týkající se *univerzálnosti* *oidipského komplexu. Srovnává psychosexuální vývoj v jedné evropské subkultuře, již Freud použil k formulaci své koncepce, s psychosexuálním vývojem Trobriandů, Malinowski dospěl k *názoru, že Freudův oidipický komplex *není* *univerzální. Navzdory této kritice nebyl zmíněný komplex většinou badatelů odmítnut, nemluvě o ortodoxních freudistech (zejména velice známý a kulturně všestranný Ernest Jones polemizující s Malinowským ve dvacátých letech). Malinowskému přesto náleží priorita užití srovnávacího materiálu i metody zkoumání vztahů sexuality k jiným stránkám lidské kultury. Reakce Ernesta Jonese na Malinowského znamenají počátek „programové“ *psychoanalytické antropologie* (termín „psychoanalytická antropologie“ použije poprvé Géza *Róheim roku 1915; její autentická podoba, tedy činnost opřená o terénní výzkumy, se objevuje právě s Róheimem na přelomu dvacátých a třicátých let), jež zůstává dodneška vyhraněnou, ne však vždy jasnou subdisciplínou antropologie s výraznými tradičními vztahy ke klasické *psychologické antropologii na jedné straně a transkulturní psychiatrii na straně druhé. Podrobnější popis sexuální kultury Trobriandových ostrovů nacházíme v nejklaštějším díle antropologie sexuality – *Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia* (Sexuální život divochů v severozápadní Melanésii, 1929). Význam tohoto díla lze spatřovat v trojí ohledu: v akcentu na nativní *jazyk, jenž otevírá celistvé, *koherentní pochopení „lokální ontologie sexuality“, řečeno slovy Gilberta Herdta (1999); v zjednávání cesty k holistickým zřetelům studia kultury právě díky různým projevům sexuality; a nakonec v zjištění, že každá kultura vlastní patrně jedinečnou konfiguraci *hodnot, představ a vzorců chování, v nichž jsou zapuštěny konkrétní formy sexuality. Dílo se tedy stalo prototypem deskriptivních přístupů k sexualitě (k sexuálnímu chování i k sexuálním postojům) zkoumané v odpovídajícím kulturním kontextu.

Takto otevřelo kulturně antropologické studium sexuality vlastně dvojí typ výzkumu: deskriptivní a srovnávací. První z nich je často nazýván *etnografií sexu*: jde o popis sexuálních projevů a praktik v rámci jedné kultury, *subkultury či segmentu jednoho jediného společenství, obvykle vzdáleného, exotického. Právě od etnografie sexu lze očekávat základní data o sexualitě v cizích kulturách. Naproti tomu pohled komparativní může být kvalifikován jako *etnologie sexu*, jež srovnává alespoň dvě odlišné kultury, většinou však více kultur, případně hledá „sexuální“ charakteristiky kulturních areálů nebo makroareálů. V této souvislosti můžeme poukázat na výraznost etnologického studia sexuality v *Polynésii. Je důležité podtrhnout, že základním předmětem studia etnologie sexu je zkoumání *kulturních variací*, rozmanitosti a rozsahu forem sexuálního chování, tedy meze či míry, v níž kultura ovlivňuje biologický *potenciál*, potenciál lidských populací. V této souvislosti je vhodné

rozlišit *inventář* sexuálních obyčejů na jedné straně a hledání *univerzálních základů* lidské sexuality na straně druhé, případně si položit otázku, jak je tento základ „aktualizován“ v jednotlivých společnostech.

Definice lidské sexuality existuje velké množství. Pro základní orientaci uveďme „středně rozsáhlou“ definici Suzanne G. Frayserové (1999): „Lidská sexualita, to je systém sestávající z biologických, sociálních, kulturních a psychologických *atributů, které se navzájem překrývají a prolínají, produkují sexuální vzrušení nebo orgasmus, a které, ač nikoli nutně, jsou spjata s reprodukcí.“ Naproti tomu *sexuální kultura* bývá zpravidla definována striktněji: jde o komplex vzorců, jež *tvarují, strukturují a kontrolují* veškeré projevy sexuality, a to od narození do smrti u všech členů společnosti. K tomu je vhodné dodat, že každá sexuální kultura je *jištěna* v dvojím ohledu, jsouc jednak zakotvena v možnostech a omezeních biologického dědictví, jednak vázána vnitřní soudržností a logikou (pokud něco takového existuje) dané kultury jako celku. Například v případě jedné kultury může být bezprostředně spjata s náboženskými představami, takže *náboženství a sexuální chování lze obtížně oddělit, v jiných kulturách jsou sexuální záležitosti vázány spíše na představy o „technologii“ či na folklorní koncepcie přírodních „věd“, a tak je obtížné odlišit sexuální kulturu od *spekulací o tom, jak je *vesmír jako celek zachováván a jak jako celek funguje. To může být důvod, proč sexuální obyčeje, jsou-li izolovány od svých kulturních kontextů, mohou ztrácet význam, nebo alespoň doznávat značných deformací. Tyto úvahy nás vedou k obecným *úskalím studia sexuality*, na něž řada badatelů nejednou upozorňovala. Gilbert Herdt, proslulý svým zkoumáním novoguinejských Sambijů, odmítá používat termín „homosexuální“ v případě rituálních *felací starších sambijských mužů chlapci, neboť toto počínání, založené na víře v rozhodující vliv inseminace na pohlavní růst, v přechod k mužství a heterosexuálnímu manželství, akcentuje reprodukční poslání, ať už je chápeme symbolicky nebo biologicky. Snad bychom mohli toto shrnutí metodických úskalí uzavřít jedním Herdtovým konstatováním o tom, že sexualita, již začínáme *opět objevovat*, není ani ryze produkt kultury, ani výsledek individuálních snah a *instinktů, puzení a mocenských vztahů; ukazuje se, že obraz je složitější, zvláště bereme-li v úvahu strukturu sexuality vnímanou z perspektivy průběhu celého života.

Lidská přirozenost a její sexuální potenciál: Všechna známá lidská společenství předpokládají, že plně socializovaní dospělí jedinci mají nejen schopnost se sexuálně vzrušit, nýbrž i schopnost heterosexuálního pohlavního styku. Jde nepochybně o základní složku *lidské přirozenosti. Nicméně kulturní očekávání úrovně sexuálního vzrušení a naplnění jsou velice proměnlivá. Například v kulturách Polynésie byl erotismus vždy výrazným *kulturním tématem, a to od dob předkřesťanských až do současnosti. Vývoj sexuality – a platí to o obou pohlavích – se normativně vzato jeví jako překotnější a ranější ve srovnání s tím, co se považuje za obvyklé v euroamerickém kulturním okruhu. Brzký a rychlý vývoj byl podněcován a upevňován rodičovskými socializačními praktikami. V Polynésii dokonce existoval jakýsi druh kočovné společnosti *Arioi*, jež nabízela veřejná divadelní představení zdůrazňující permissivní *styl života. Příslušníci této společnosti se nesměli ženit či vdávat, také výchova dětí byla zakázána. Některá z těchto přesvědčení a postojů přežila dokonce přijetí *křesťanství. Na Cookových ostrovech, speciálně na ostrově Mangaia, se u mladých dospělých jedinců očekává neobyčejná sexuální zdatnost: *potence je vrcholně kladnou hodnotou. Je však pravda, že manželství a rodinný život, které následují po nespoutaném a vysoce aktivním období sexuálních projevů, přinášejí jak rychlý pokles sexuální *apetence, tak i vlastní činnosti. Mangaiané předpokládají, že takový „úpadek“ *libida náleží k vnitřní povaze lidské sexuality. Obdobným příkladem jsou bolivijské Sirionó, pralesní *nomádi, kteří žijí v neobyčejně drsném a nehostinném prostředí. Pro Sirionó je ukojení *hladu a pohlavního pudu základní životní *starostí. Jídlo není samozřejmostí, jeho získávání představuje nejednou vypjaté úsilí i bolestnou zkušenost, zato sex je dostupný vždy, nebude nepříjemně

asociace, je tudíž v lidském životě nejvyšším dobrem. Allan R. Holmberg (1969), přibližující strohost sirionóského životního způsobu, o tom píše: „Představa nějaké romantické lásky je Sirionům cizí. Sex, stejně jako hlad, je pudem, který musí být uspokojen. (...) Výraz *šečúbi*, „mám rád“, „miluji“ je používán nerozčleněně k pojmenování všeho, co je potěšující: potrava, *ozdoba na krk či žena, s níž mluví spí. (...) Pohlavní *akt sám neboli *čúki čúki* jeví spíše násilnický a rychlý průběh, líbání ve vlastním slova smyslu není jeho běžnou součástí.“

Zcela jiná očekávání můžeme najít v případě Abchazanů z Kavkazu, proslulých svou neobyčejnou dlouhověkostí. Sexuální zájmy a vzrušení vnímají jako potenciál, který se rozvíjí jen velice zvolna, podobně jako je tomu s rukodělnými dovednostmi nebo intelektuálními schopnostmi; jejich ubývání po rozkvětu je snad ještě pomalejší. Mluví se o tom, že abchazské manželské dvojice si dopřávají sexuálních rozkoší do devadesáti, některé dokonce po dosažení sta let. Vůdčí „životní filozofie“ pozdního věku je přesvědčení o tom, že člověk má dělat vše, co dělal v plném rozvoji sil, pouze celková suma aktivity se postupně s rostoucím věkem snižuje a energie poklesává. Kontrastem vůči vysoce „libidinózním“ kulturám Polynésie mohou být také Danijské z *Nové Guineje, kteří jsou pokládáni za společenství *produkcující nízkou úroveň sexuální energie* u dospělé populace. Danijské etnikum se vyznačuje malým zájmem o sexualitu včetně vnějších projevů mimo oblast reprodukčních zájmů. Obě pohlaví respektují dlouhá údobí sexuální abstinence po narození potomka, a nutno dodat, že rozmršky motivované *cizoložstvím nebo jinými projevy sankcionované sexuality jsou u Danijských neobyčejně vzácné; ostatně v žádné oblasti jejich kultury neobjevíme mnoho erotických projevů ani *symbolů. Případ Danijských, ač vzácný, není zcela ojedinělý: v ostrovním Pacifiku nacházíme Mentaweije ze Sumatry, na jejichž rozsáhlé a dlouhodobé pohlavní zdrženlivosti upozornil v roce 1928 Edwin Meyer Loeb. Danijská data zpochybňují klasické freudistické představy, že člověk se *obecně vyznačuje vrozenou vysokou hladinou* sexuální energie, jež musí doznat, ať už přímo nebo nepřímo, svého vyjádření či naplnění. Jinými slovy, autor průzkumu danijského etnika Karl Heider vlastně vznáší otázku, zda může být sexuální energie určována sociálními nebo kulturními okolnostmi, tedy otázku oprávněnosti relativistického hlediska, jež ostatně danijský materiál podporuje.

Příklady, jež jsme uvedli, dokládají různé tematizace, různé *kulturní specifikace libida* jakožto bytostné složky lidské přirozenosti. Uveďme v této souvislosti některé podoby socializace sexuality. Paul H. Gebhard ve svém „a summary statement“ k sborníku *Human Sexual Behavior* (Lidské sexuální chování, 1971) o prepubertální sexuální činnosti říká, že pravděpodobně všechny děti jsou schopné prožívat sexuální vzrušení a některé mohou dosáhnout i orgasmu. Avšak jen malý zlomek se oddává masturbaci či nějaké sociosexuální činnosti před příchodem *puberty. Výskyt prepubertálních sexuálních zážitků kolísá podle povahy společnosti, závisí do značné míry na postoji dospělých. V permissivních kulturách může dosahovat sta procent, jako například na Markézách nebo u Basongjů, ale dokonce i v společenstvích restriktivních (tradiční Spojené státy americké) dobrá polovina chlapců a téměř polovina dívek přiznává jakési sociosexuální hraní. Ontogenetickou „posloupnost“ uvádějí Ford a Beach (1951), kteří konstatují, že sexuální hry nejprve implikují autogenitální stimulace a vzájemné *masturbace s týměž nebo opačným pohlavím, a že s rostoucím věkem lze pozorovat stále více pokusů o heterosexuální *soulož. V době puberty jsou projevy sexuality u starších dětí v převážné míře založeny na převzetí dospělé formy heterosexuálního pohlavního styku. V trobriandské kultuře, jak ji popsal Malinowski, se děti učí o pohlavním styku z přímého pozorování svých rodičů, a dokonce ještě před probuzením libida rodiče podněcují mládež k jakýmsi předstíraným sexuálním hrátkám. Dospívání a raná fáze dospělosti jsou obdobím milostných záležitostí a pohlavních experimentů. Postupně se však vztahy stabilizují, prodlužují a vyústí do manželství. Existuje tu tedy tlak na ranou pohlavní zralost a rozvinutí heterosexuálních styků. V této souvislosti je vhodné připomenout, že řada etnických skupin nejen podporuje a stimuluje sexuální experimentování během dospívání, ale

dokonce poskytuje *formální rámce* předmanželským zkušenostem. U tradičně založených Kikujů z Keni spolu mohou právě mladí dospělí příslušníci obou pohlaví přebývat ve speciálních „ložnicích“. Mohou se oddávat sexuálním radovánkám, nicméně jsou zapovězeny jak úplné *immissio penis* během soulože, tak i vzájemná masturbace. Od ženy vstupující do manželství se očekává panenství a existuje i formální procedura přezkoumání, zda skutečně pannou je. Pastorální *Masajové, rovněž z Keni, podobným způsobem podporují předmanželské heterosexuální styky, dokonce ještě před příchodem puberty. Předmanželská *těhotenství jsou však velice přísně trestána. Podobně indiští Murijové považují heterosexuální ukojení za zdroj neobyčejného potěšení a zásadní stránku lidské existence. Předpokládají, že sexuální přitažlivost se začíná pociťovat mezi šestým a sedmým rokem, a tak jsou chlapci a dívky v tomto věku „vysíláni“ k společnému životu ve speciálních vesnických „noclehárnách“. Na dalších pět nebo šest let, po nichž následuje manželství, žijí chlapci a dívky v „sexuální blízkosti“. Murijové mají dva styly tohoto způsobu života: v takzvaných tradičních noclehárnách se hoši a děvčata párují do vyhraněných spojení, jež vlastně napodobují normální manželské soužití, naproti tomu v takzvaných moderních noclehárnách jsou trvalejší svazky zakázány. Přesto však jsou oba „styly“ chápány jako příprava na manželský život. Stejně jako v případě Kikujů je *coitus perfectus* spíše nedoporučován, zejména jde-li o dívky nedospěvší dosud k *menarché. Není to míněno ani tak jako ochrana panenství, spíše jako ochrana před otěhotněním; ostatně Murijové tradičně soudí, že *početí lze blokovat vhodným mentálním postojem.

V případě některých skupin původních obyvatel Austrálie „Austrálců“, u Arantů ze střední části kontinentu a u *Tiwijů z Melvillova ostrova, se předpokládá, že k normálnímu pohlavnímu vývoji dívek dochází jen tehdy, jsou-li sexuálně drážděny muži ještě před příchodem menarche. Každá dívka je „provdána“ za mnohem staršího „manžela“ dávno předtím, než dosáhne pohlavní zralosti. „Její“ muž ji uvádí do sexuálního života postupně. *Austrálci se rovněž domnívají, že v průběhu dospělosti je žena „energetizována“ a zainteresována na sexu jen v míře své heterosexuální aktivity. Úbytek energie a zájmu o sex, jenž se objevuje na počátku menopauzy, je připisován pohlavnímu zanedbávání, neboť starší muži se starají pouze o dívky a mladší ženy. Na druhé straně se u mužů očekává mnohem vytrvalejší zájem o sexuální potěšení než u žen, neboť v souladu se svou přirozeností nevyžadují žádné zvláštní pozornosti, aby si udrželi svůj pohlavní pud na vysoké energetické hladině.

Zatímco některé kultury obklopují sex pocity potěšení a pohody, jiné se spíše vyznačují postoji negativními. Ostatně křesťanské pomysly spojující sexualitu s *hříchem, hanbou či vinou, jsou dostatečně známé. Příkladem studie, jež odhaluje společenské důsledky přísné křesťanské morálky, může být práce Johna C. Messengera (1971), věnovaná rurální irské komunitě v Inis Beag. V ní je prakticky vše, co by mělo nějakou sexuální konotaci odmítáno a popíráno veřejně a případné projevy libida a pohlavnosti jsou obestřeny spikleneckým mlčením. Bylo by samozřejmě omylem domnívat se, že negativní vize sexu náleží jen křesťanské tradici. Kupříkladu manuské *etnikum z oblasti *Papua-Nová Guinea v jihozápadním Pacifiku se projevovalo mnohem negativněji vůči sexu před příchodem křesťanství, tedy před dobou, kdy vyměnilo „nové životy za staré“. V tradiční kultuře je v souloži spatřováno jak cosi neblahého, tak cosi ponižujícího. Zvláště ženy shledávaly koitus čímsi fatálně neblahým, čímsi, co je nutno podstoupit, chtějí-li mít děti. Cizoložství bylo pokládáno za děsivý zločin, jenž mohl být trestán nadpřirozenými silami. Rovněž v jiných oblastech Papuy-Nové Guineje, například u Wogeů nebo u některých skupin Mae-Engů z novoguinejského náhoří, muži spíše sex nenávidí, neboť si myslí, že je ženy mohou kontaminovat. V tradičních představách yapských ostrovanů z *Mikronésie orgasmus muže jednoznačně oslabuje, vystavuje je nebezpečným a vážným onemocněním. Něco podobného lze najít v indické, speciálně ájurvédské (doslova „vědění vysokého věku“) tradici.

V některých kulturách je manželská kohabitační poznamenána útočností, dokonce určitým násilím. Tak u keňských Gusijů je soulož prodchnuta duchem násilí, ne-li „znásilněním“: žena vzdoruje a muž musí tento odpor překonat, což se neobejde bez bolesti a ponižování. Muži připouštějí, že rezistentní postoj a výkřiky bolesti posilují stupeň jejich vzrušení během soulože. I když se ostrované z mikronéského Truku neprojevují v průběhu soulože vysloveně agresivně, pokládají za nejerotičtější formu pohlavního styku *striking* („narážení“), což je něco na způsob provokace, něco na způsob odkládaného vybití, při němž je plná vaginální penetrace provedena těsně před orgasmem; mírná bolest je považována za běžnou součást milostné přede hry. Stejně jako Australci, i ostrované z Truku soudí, že soulož kladně ovlivňuje *růst dívčích ňader a urychluje příchod menarche. Naproti tomu chlápci mají být uváděni do sexu staršími zkušenými ženami. Přestože na Truku pokládají sexualitu za organickou složku lidské přirozenosti a možný zdroj značného uspokojení, není tomu tak v případě sexu manželského. Manželé a manželky se musí chovat zdrženlivě a uhlazeně, neboť manželství je především vztahem vzájemné *úcty: sexuální rozkoš na jedné straně a hluboký respekt na straně druhé jsou tam veličinami protikladnými.

Mezi vzdělanou elitou klasického Řecka byl *erotismus* spjat se snahou o určitou filozofickou vytržbenost. Idealizované mužské tělo bylo uctíváno, „citovost“ mezi muži byla pokládána za dokonalejší než heterosexuální *láska a rozkoš. Zkrátka každá kultura, ať už explicitně nebo implicitně, vymezuje jedinečnou konfiguraci kvalit, jež trasují, podbarvují či zabarvují projevy sexuality. Do abstraktnější oblasti spadá i tradice postojů ke vztahu sexuality a *lásky*. Lásku je možno charakterizovat jako kuriózní a obtížně vysvětlitelný *mix* citovosti a sexuálního, obvykle mezi dvěma jedinci opačného pohlaví. V univerzálním kontextu lze hojnost koncepcí lásky redukovat na tři dosti široké *kategorie registrující citovou, morální a duchovní povahu zkušenosti: (a) karnální lásku, vyrůstající z erotické touhy potěšit se, vlastnit či jinak dosáhnout objektu lásky nebo *ctnosti k uspokojení vlastní rozkoše; tomu odpovídají takové termíny jako **erós*, **amor* či **káma*; (b) druhou kategorií mohou zastupovat koncepty přátelské lásky, implikující zpravidla altruismus; tomu odpovídají výrazy jako *filia*, *delicio* či *sneha/prijata*; (c) nakonec jde o lásku božskou, viz *agape*, **caritas* či *karuná* nebo *prema* či *hesed*.

Pro nás je však důležité sledovat *antropologii lásky*, pokud něco takového existuje. Zdá se, že jde – alespoň primárně vzato – o hledání a zkoumání univerzálního vzorce, vlastně o zachování transkulturního pohledu, implikujícího otázky jako: Existuje láska v primitivní společnosti jakožto její *každodenní* součást, je láska banální zkušeností archaických pospolitostí? Není to spíše „novinka“ euroamerického kulturního okruhu? V etnologické literatuře je vskutku již několik desítek let možno pozorovat zájem o to, zda existuje láska u primitivních komunit, tedy zda ji můžeme chápat jako *univerzální* kategorii lidského společenství, včetně lásky *romantické* (jež stala se ostatně prototypem). Již samotné vymezení představuje problém: jak odlišit romantickou lásku od emocionalitu, vroucnosti a vášně, těchto difuzních dynamických veličin. Nejvýmluvnějším případem pokusu prokázat *všudypřítomnost* „romantické“ lásky je zjevně práce Helen Harrisové (1995), která zkoumá, respektive reinterpretuje Marshallova zjištění o sexuálním chování obyvatel na ostrově Mangaia, hledajíc projevy či doklady takové *kulturní signatury* lásky, jež specifikuje mangaiaskou *verzi romantické lásky. Helen Harrisová shledává celkem sedm složek (intimita, citová závislost, nutkavé myšlení, výlučnost, idealizace, přeuspořádání motivační *hierarchie, péče), jež mají konstituovat *univerzální vzorec* romantické lásky, ovšem nejen na Mangaii, ale i ve Spojených státech amerických. Podle Harrisové polynéský způsob podtrhuje sexuální stránku, přístup severoamerický sex spíše zastírá. Jiní autoři jako Robert Endleman (1989) dospívají k názoru, že romantická láska vně euroamerického kulturního okruhu je jevem neobyčejně vzácným. Reinterpretace dvanácti kultur, kterou Endleman provedl, vrcholí ve zjištění, že pouze ve dvou případech lze mluvit o něčem, co by se mohlo blížit „romantické

lásce“ v západním pohledu. Přípuštěnou výjimkou jsou novoguinejští Gebusijové. Endleman pokračuje v tom smyslu, že láska je cosi *vytvořeného*, univerzální je naproti tomu pouze *vášeň*. Zdá se však, že v ohledu obecných *dispozic* k romantické lásce převažuje stanovisko *kompromisní*. Romantická láska je možná univerzální, avšak její *reálné* podoby jsou *artikulovány* kulturou. Jinými slovy, problém můžeme shrnout do tří otázek: (1) lze romantickou lásku, transkulturně vzato, poznat a přesně vymežit, (2) můžeme si být jisti, že existence lásky v exotice není výrazem západní difuze a (3) je láska biologicky předurčena, anebo je spíše indukována kulturou?

Je na místě vrátit se k naší základní linii a připomenout, že tematizace libida je nepochybně jedním ze *zásadních* objektů antropologie sexuality. Jaký lze tedy přijmout závěr ze zkoumání této tematizace u různých etnik světa? Zdá se, že rozhodující jsou hlediska, jež najdeme například u Williama Davenporta (1987), podle něž *neexistuje* cosi jako „lidská sexualita“. Jeho klíčový argument naznačuje, že každý „sexuální akt“ je současně *kulturním* aktem. Takže bez ohledu na zjevnou komparabilitu sexuálních aktivit v rozmanitých kulturách světa bude příslušný význam vždy poznamenán historií, tradicí, specifíčností dané kultury, což do značné míry vylučuje možnost striktní srovnatelnosti. Na druhé straně: i když asi nelze popírat historický a specifický charakter té či oné sexuální zkušenosti, těch či oněch sexuálních norem, můžeme si položit otázku, jak jsou kultury jedinečné, zda se některé stránky sexuální kultury jeví více, jiné méně specifickými. Ve skutečnosti narážíme na základní metodický problém zkoumání sexuality. Michel Foucault sice napsal: „Nepostačí říci, že subjekt je konstituován v symbolickém systému. Není to totiž hra symbolů, v níž je subjekt vytvářen, jsa vytvářen v reálných praktikách – historicky analyzovatelných praktikách.“ Přesto však, jak nepřestávají připomínat různí badatelé, v oblasti výzkumu transkulturní sexuality je právě ona „hra symbolů“ to jediné, co máme k dispozici.

Kulturní definice mužství a ženství: Kulturní rozdíly mezi muži a ženami byly odedávna důležitým tématem antropologie a etnologie, avšak toto téma se vztahovalo především k takovým záležitostem jako dělba *práce, *etika, *rovnost pohlaví, „matriarchát“, *temperament, osobní odlišnosti a rozdílné socializace chlapců a dívek (přechodové rituály). Není asi přehnané z těchto témat usoudit, že každá kultura je ve skutečnosti složena minimálně ze *dvou subkultur*: mužské a ženské, respektive slovy Evy Věšínové (1999), ze sociálního bytí mužského a sociálního bytí ženského. Je pravda, že značné množství etnologické literatury „portrétuje“ mužskou složku jako představitelku celkové a jediné „univerzální“ kultury. Část oněch „dvouspohlavních“ subkultur, jež má relevanci pro sexuologická studia, se týká *kulturních specifikací* pohlaví. Kulturně deklarované ideály mužství a ženství nejsou bez významu již proto, že jsou součástí *vědomých* cílů socializace, obzvláště rané. Moderní antropologie sexuality polemizuje s onou obecnou tendencí chápat *gender („sociální pohlaví“) a pohlaví jako polarizované kategorie, v nichž je *pohlavní orientace* pojímána jako homosexualita versus heterosexuality, „genderová“ identita pak jako ženství versus mužství. Kulturní odlišnosti a **variabilita* uspořádání naznačují, že jde spíše o kontinua; mužství a ženství, to jsou především **kulturní konstrukce* implikující rozplývavé, „rozmyté“ množiny atributů různých rovin – psychické, kulturní, sociální, biologické. Tedy: ač je kontrast biologicky založen, fenotypické pohlaví je koneckonců trojího druhu: mužské, ženské a androgynní (hermafroditické). Blízkost nebo vzdálenost mužství a ženství může kolísat podle kultur, tradic, vrstev, epoch, dobových mód. Mluvíme-li o homosexualitě, heterosexuality nebo **bisexualitě*, máme zpravidla na mysli prvky **behaviorální*. Hranice mohou být někdy rozplývavé, jak ukazují například Lancasterovy studie (1999) homosexuality z Nicaraguy: podle nich je aktivní partner chápán jako heterosexuál, méně jako bisexuál, pasivní partner naproti tomu vždy jako homosexuál. – Základní antropologický přínos lze shledávat především v pokusech o *univerzální matrice* nebo škály vzájemného vztahu i jednotlivých podob mužství a ženství. Nejproslulejší je v tomto ohledu patrně

klasický pokus Margarety Meadové (1935). Schematicky řečeno, matrice Meadové vychází z modální euroamerické představy o aktivním muži oproti pasivní, submisivní ženě. Na exotickém materiálu Nové Guineje Margaret Meadová zakládá *úplnou permutaci*: pasivní, zženštilý muž a korespondující osobnostní struktura ženy u *Arapešů; opační jsou Mundugumorové s mužskou i ženskou aktivní, agresivní osobností; „zbývající“ Tchambuliové jsou ve srovnání s Euroameričany „uspořádání opačně“: dominantní neosobní žena na jedné a emocionálně závislý muž na straně druhé. V každém případě lze říci, že ať už je matrice Meadové jakkoliv umělá, její kulturně relativistické směřování je příkladné: mužství a ženství se jeví být veličinami jak kulturně vázanými, tak i kulturně proměnlivými.

V novějších pohledech na mužství a ženství vdčíme za mnohé *feminismu, například za pokusy o univerzální distinkce. Tak podle Sherry B. Ortnerové (1979) stojí žena blíže *přírodě; podle M. Kay Martinové a Barbary Voorhiesové (1978) je základní rozdíl mezi mužem a ženou dán stupněm agresivity; podle Michelle Z. Rosaldové (1979) je základní *opozicí veřejné/domácí, avšak tato opozice určuje nikoli kulturní *stereotypy či *asymetrie v hodnocení pohlaví, ty jsou spíše jejich příčinou. Jejich pohledy dosti přesvědčivě sugerují, že onen konvenční model, založený zejména na *biologii, lze sotva považovat za platný a že *pohlaví* („sex“ i sociální pohlaví, *gender, *kulturní normy) jsou *odlišnými* kategoriemi, jež spolu sice souvisí, ale tento vztah není nijak izomorfní; gender je symbolickou, prostě kulturní kategorií. Je vhodné podtrhnout, že dokonce i nejzavilejší tradicionalisté připouštějí tvrzení, podle něhož mužství a ženství jakožto principy nejsou polaritami *inherentními*, jakými oddálenými protiklady, ale spíše čímsi souvislým. Musíme však připomenout, že antropologicky vzato je kulturní sklon odlišovat a polarizovat pohlavní role faktem *rekurentním*. Naprostá většina kultur světa zdůrazňuje, dokonce nejednou přehání biologické potenciály jasným definováním, normováním pohlavních úloh a vymezováním „náležitého“ chování mužů na jedné straně a žen na druhé, ať už protikladného nebo sbíhavého. Dokonce i tam, kde lze mluvit o existenci *třetího pohlaví* (například „berdache“ u *Préríjních indiánů), jsou výrazně odlišeny konvenční mužské a ženské typy. Freudova interpretace pohlavní odlišnosti je založena na zjištění existence rysů kvalifikovatelných jako ženské a odlišných od rysů kvalifikovatelných jako mužské. Jeden ze základních problémů či protikladů tkví v asymetrii naznačených dvou množin rysů: *paradigmatické* je pro Freuda pouze mužství, existuje pouze *jedno* libido, jež je mužské, a tak je psychický vývoj dívek nejprve totožný s vývojem chlapců; to, co diverguje, je feminita (odchylná, odvozená). Freud ji chápe jako cosi mysteriózního, jako neprozkoumanou oblast.

Vraťme se však k antropologii a etnologii. David Gilmore (1990) má zjevně pravdu, když konstatuje, že „záhada mužství“ musí být hledána v kultuře. Koneckonců jsou to transkulturní variace, jež skýtají nejvýraznější pohled na ono splývavé kontinuum, na jehož jednom konci najdeme „machisty“ z Andalusie a Truku, na druhém pak zženštilé Tahitěany a plaché, ostýchavé Semaje z Malajsie. S dlouhodobým zájmem etnologů o mužství a ženství souvisí také *sexuální* či *genitální mutilace*. Nejznámější mutilací je *obřízka (circumcise), jež se vyskytuje nejen v kulturách, v nichž je patrná judaistická a islámská tradice, ale také mezi Australci, sporadicky rovněž v subsaharské Africe a Americe. V každé z těchto kultur je oprávnění praktiky odlišné: náboženské, hygienické, estetické, sociologické. Nicméně všude se zdá být tato praktika dokladem skutečnosti, že obřezaný jedinec podstoupil rituál potvrzující jeho zralost, posilující jeho mužství, zkrášlující jeho mužnost. Existují i jiné praktiky mutilace či „úpravy“ penisu. Ve staré Polynésii se chlapci podrobovali (v některých společenstvích se tak děje dodnes) *superincizi, což je podélný řez vedený dorzální částí předkožky. Pokud existoval nějaký religiózní důvod pro takovou praktiku, upadl v zapomnění. Dnes je superincize nazírána jako kosmetická modifikace, ale přesto zůstává naprostou nezbytností jakožto doklad připravenosti pro skutečný heterosexuální styk. Na některých místech Austrálie, kde je obřízka puncem první fáze přechodu od *statusu

mladistvého ke statusu dospělému, existuje ještě další fáze, vyznačující se radikálnější operací, **subincizí*, jež znamená rozříznutí centrální části penisu až po uretru. Je vhodné dodat, že s tímto zásahem není spjata žádná explicitní ideologie, změna statusu je však nápadná, neboť pouze muž podrobivší se subincizi se může zúčastnit důležitých posvátných rituálů. Součástí těchto rituálů je odkapávání krve z otevřené močové roury; **krev* je považována za posvátnou a symbolicky spojována s mystickými silami plození a regenerace. Jiná, neméně „drastická“ operace spadající do oblasti či kategorie mužských sexuálních modifikací je praktikována mezi některými skupinami Dajaků na Borneu; je však známa i z předkolumbovské Ameriky. Operace je dobrovolná a jde při ní o příčnou perforaci pohlavního údu a vložení jakési dřevěné nebo kovové tyčinky, **ampallangu*, jejíž nepatrně přečnívající okraje jsou zjemněny kulovitými knoflíky. O ampallangu se zmiňují různí cestovatelé od patnáctého století. Jedna z interpretací fenoménu ampallang jej staví do blízkosti etnopsychiatrické kuriozity, jíž je duševní choroba **koro*, zjištěná u některých populací ostrovní jihovýchodní Asie. Vyznačuje se přeludy genitální hyperinvoluce (retrakce penisu) a je doprovázena pocity smrtelné úzkosti. Ampallang figuruje jako blokátor, jako „prevence“ proti somatickým důsledkům onemocnění *koro*. Ženskou **analogii kora* uvádí John W. Edwards (1984): jde o případy přeludů vyschnutí prsou, retrakce prsních bradavek, atrofie labií a jejich ústupu do vaginy. Jiné interpretace praktiky ampallangu sugerují, že nositel této tyčinky či „špendlíku“ je s to poskytnout ženě vyšší sexuální uspokojení (což nezni právě nejpřesvědčivěji). Mezi Dajaky je to spíše oblíbené téma než realita, ale v každém případě je eventuelní operace dokladem mužného odhodlání.

Jakožto „**komplementární*“ rituál mužské obřízky praktikují některé africké kultury **obřad* takzvané **ženské obřízky*. Nevýstižný název označuje v zásadě **klitoridektomii*. V méně razantní formě implikuje tato operace odstranění prepucia, „konečku“ klitorisu, radikálnější formy pak zahrnují odstranění nejen celého klitorisu, ale i částí **labia minora*. Mezi některými skupinami v Somálsku následuje po odstranění poštváčku (operace je zpravidla pokládána za jakýsi obřad čistoty před vstupem do manželství) svorkování nebo sešití **labia majora*, přičemž se ponechá pouze malý otvor umožňující odchod moči a menstruační krve. Tato operace se nazývá **infibulace*. Tradovanou infibulační specialitu předkládají amazonští Conibové (možná některá další etnika v povodí Ucayali). Rafael Karsten (1964) o tom píše: „Podle sdělení některých cestovatelů staré ženy, provádějící operaci obřízky, nejen potírají krvácející partie, ale vzápětí vkládají do dívčiny vaginy hliněný penis, jež svým rozměrem odpovídá penisu muže, s nímž je dívka zasnoubena.“ Následuje sešití trasované právě objemem hliněného **dilda*. Součástí manželského obřadu je částečné znovuotevření vaginy novomanželem, takže pohlavní styk lze provádět vcelku normálně. Teprve v době porodu je pochva plně otevřena, po něm je žena opět infibulována. V některých oblastech nativní Austrálie a Afriky jsou mladé ženy nuceny podrobit se chirurgickému rozšíření vaginálního otvoru, eventuálně protržení **panenské blány (*hymen)*, čímž je dívka náležitě připravena k snubnosti. Některé skupiny Australců odírají vnitřní stěny vagin dívek, jež dosud nedostaly menstruaci, dokud nenastane krvácení, o němž se předpokládá, že přinese menarche. Připomíná se tím **introcize* jako určitý protipól infibulace: je umělým rozšiřováním (dívčí) vaginy, v nativní Austrálii prováděným nejlépe **bumerangem*.

Z transkulturního hlediska je mužství a ženství *souvislou* škálou, jejíž konkrétní, normativní (tedy závazné) rozčlenění podléhá **konvencím*. Zatímco některé kultury akcentují blízkost, dokonce skoro stejnost mužského a ženského živlu (klasickým příkladem mohou být Arapešové, zkoumaní Margaretou Meadovou), jiní spíše zdůrazňují antagonismus mezi pohlavími, doložitelný řadou melanéských etnických skupin.

Ačkoli většina kultur světa „stanoví“ na základě různých socializačních nebo inkulturačních vzorců zřetelný rozdíl mezi muži a ženami, existují společenství, v nichž

sociálně-pohlavní *dichotomie není ve všech takřikajíc individuálních případech ostrá. Tak mezi sibiřskými Čukči, v některých nativních kulturách Severní Ameriky a v několika dalších, existovaly – před příchodem modernizace – skupiny osob, jež mohly být pokládány v souladu s našimi termíny za mužské transvestity (jako takoví byli sociálně přijati a uznáváni). V Severní Americe se v těchto případech používalo v antropologické literatuře termínu *berdache* s kolísavými charakteristikami od etnika k etniku. U Navahů značí muže ve smyslu biologickém, jenž přejímá krátce po pubertě zvyklosti a zájmy čistě ženské: věnuje se ryze ženským pracím, používá ženské způsoby řečového projevu. V některých situacích, zejména v případech zprostředkovávání sporů, byl berdache pokládán téměř za posvátného; dokonce jeho pohlavní život mohl být jak heterosexuální, tak homosexuální. Obecněji vzato však byl berdache u Navahů pokládán spíše za ženu než za muže. U *Vraních indiánů je berdache obvykle „odhalen“ v raném dětství v důsledku zájmu o ženskou společnost a činnosti. Jako dospělí byli tito lidé vcelku *tolerováni, ač nikoli bez jisté ambivalence. Mezi indiány Winnebago byl berdache vnímán jako velice příčinnivá a velice aktivní „žena“, Mohavští berdacheové mohou předstírat menstruaci, těhotenství, porod. Předpokládalo se, že jak mužští, tak ženští berdacheové jeví spíše homosexuální preference. *Berdache* jako institucionalizovaný status v nativní Severní Americe byl zjištěn u sto třinácti společenství. Je zajímavé, že zatímco raní badatelé popisovali fenomén „berdache“ spíše v termínech *izolace a úchylnosti*, novější pohledy, zejména feministické, spatřují v berdache a jiných „transformovaných“ stavech nedílnou součást *celého* kulturního uspořádání sexuality a modelů mužství a ženství. I když se termín používal i pro *ženské* podoby berdache, přišli někteří autoři s termíny novými: například s termínem *amazonka*. Robert Fulton a Steven W. Anderson (1992) vcelku vtipně podotýkají, že muž-žena nebyl/a jen *třetím rodem*, nýbrž i prostředníkem mezi lidmi a božstvy, čímž naznačují zásadní souvislosti se *šamanismem. Rozsáhlá literatura byla věnována také genezi uvedené problematiky. Klasikem je nepochybně James George *Frazer, jenž ve své *Zlaté ratolesti* spatřoval původ třetího rodu v uctívání dvoupohlavních, androgynních božstev. K **sekularizaci* berdacheství dochází po kontaktu s „bílou“ civilizací. Zmínili jsme souvislosti se šamanismem. V případě čukčského *transvestitismu* se více zdůrazňovala *zprostředkovávací* složka pohlavní inverze. Obrat byl připisován *posedlosti duchy a připsaná role byla právě rolí spirituálního média („psychopompnost“). Kategorii mužského transvestity najdeme rovněž na soudobém Sulawesi, Celebesu v Indonésii; muži bývají odborníky na *genealogii a tradiční historii, kdysi také působili jako *sultánovi poradci. Příkladem kultury, v níž hraje mužský transvestita poloinstitucionalizovanou roli, může být klasické Tahiti (francouzská Polynésie). V mnoha tahitských komunitách žije svobodný mužský transvestita, většinou homosexuálně zaměřený; je sociálně akceptován, má definovanou roli, *komunita však obvykle oficiálně uznává jednu takovou roli. Historické doklady naznačují, že mužský transvestitismus („maahu“) byl jak na Tahiti, tak i na Havaji před příchodem Evropanů nápadným jevem. Psychokulturní výklady statutu a role těchto maahů sugerují, že maahu je výrazem záporného modelu pohlavnosti, modelu, jehož se mají muži vystříhat, neboť podtrhuje jejich slabou pohlavní identitu, jejich „žánrovou“ difuznost. Něco podobného registruje Unni Wikan (1977) na ománském materiálu („xanithové“), analogií jsou indičtí „*hidžrové“, kteří se nepokládají za ženy ani muže („*intersexuálové“?), ač užívají ženských jmen a *oděvů. Nověji se objevuje termín *třetí pohlaví* (gender); studují se *přechody a posuny*, „rozplývavosti“ (transgendering; *transgender), jež jsou přinejmenším příležitostně spjaty s homosexuálními projevy. Dodejme ještě, že transsexualita je jevem spíše vzácným: jeden případ na sto tisíc u mužů, na sto třicet tisíc u žen.

Nejpodrobnější a patrně *nejautoritativnější* studie a práce vztahující se k identitě a konstituci mužství uveřejnil Gilbert Herdt, jemuž náleží zásluha o zpochybnění stability sexuální identity. Empiricky vzato, Herdt vychází především ze svých výzkumů u

novoguinejských Sambijů, jež můžeme v souvislosti s naším tématem shrnout následujícím způsobem: muži a ženy se vyznačují odlišným založením. Je přijatou představou, že zatímco ženy dosahují zralosti naprosto přirozeně, muži dosahují mužství pozvolna a na základě pečlivě artikulovaného procesu intenzivní socializace, zahrnujícího náročnou sérii iniciací. Sambijové rozlišují šest fází takové iniciace: v první fázi, k níž dochází ve věku mezi sedmi až deseti lety, jsou chlapani odebráni svým matkám. Již tato první fáze vštěpuje smysl pro válečnického ducha, pro agresivitu, dokonce nepřátelství vůči matce. Fáze pozdější pokračují v tomto duchu, jejich základním prvkem je v každém případě akcent na antagonismus mezi mužstvím a ženstvím. Rozhodujícím momentem tvorby mužství je *homosexuální zkušenost*, konkrétněji řečeno, představa o důležitosti polykání *spermatu zralých mužů na základě orálního kontaktu, tedy cosi jako rituální felace. Ta nachází svůj odraz i v sambijských *mýtech, jež spatřují v mužích ploditele celého lidstva a v homosexuální felaci „mechanismus“ lidské reprodukce. To by znamenalo, že se popírají reprodukční schopnosti žen, jsouce substituovány homosexuálními akty mužů. Je pravidlem, že každý dospívající muž stráví řadu let, nejednou více než deset, v těsném homosexuálním vztahu se svým mužským mentorem. Teprve po této letité době se muži žení, mají děti, sami se stávají mentory. *Rituální homosexualita* („RH“), jak to píše anglosaští autoři, je jedním z nejvýznačnějších rysů melanéskeho kulturního areálu. Tradiční kultura Kiwaijů spatřuje ve spermatu substanci symbolizující životadárné síly vesmíru. Výklady smyslu „inseminačních“ obřadů, ať už orálních nebo análních, dosti kolísají. Někteří autoři mluví o kontrole porodnosti regulací jinošské sexuální energie, jiní se více orientují na akcentování mužské *solidarity, další podtrhují osvobození chlapců z mateřského područí. Jiné explikace směřují k nalezení souvislostí takřkajíc kosmologických. Připomeňme nakonec, že *mužská homosexualita* je v některých kulturách institucionalizována. Tak předkoloniální *Azandové ze Súdánu měli formu manželství muže s mužem: příslušníci takzvaných svobodných válečníků, jednoho ze dvou formálních válečnických věkových stupňů, si vybírali jinochy za mužské manželky, dokonce se v rámci takové *aliance počítalo s věnem. „Chlapec-žena“ obstarával veškeré domácí práce a byl rovněž sexuálním partnerem (praktikování interfemorální soulože). Očekávalo se striktní zachování věrnosti; chlapec-žena mohl svého manžela dokonce zažalovat, pokud zjistil nevěru. Když „svobodný válečník“ postoupil do vyššího stupně „ženatých válečníků“, odmítl zpravidla chlapeckého partnera a vzal si dívku, s níž byl léta zasnouben. Svého původního společníka si ale mohl ponechat, stýkat se s ním však mohl jen mimo oblast komunity nebo si jej brát na válečná tažení. Etnologická data odhalují skutečnost, že vzorce bisexuálního chování mezi muži jsou v některých kulturách, v souladu s vlastními standardy, pokládány za *normální*.

Právě tyto transkulturně obtížně souměřitelné koncepty znesnadňují *obecnější a přesnější klasifikaci* rozmanitých projevů lidské sexuality. Stejně jako ostatní humanitní obory, tak i antropologie vychází ve svých konceptualizacích z evropské tradice. Ta v oblasti kategorizace lidské sexuality uplatňuje striktní představu dualismu, který je v obecnější rovině projevem jakési přirozené podstaty obsažené v povaze všech věcí a jevů. Již nějakou dobu užíváme v etnologickém popisu termíny, jejichž význam je nám zřejmý díky jejich předpokládané existenci ve struktuře jakýchsi binárních opozic (muž/žena; homosexuální/heterosexuální; příroda/kultura). Užíváním těchto termínů se dostáváme do určité terminologické pasti. Předpoklad univerzality a objektivitě zmíněných kategorií i jejich konceptuálních rámců nás vede k jejich mylné aplikaci při popisu odlišných kultur, jejich projevů a idejí. Jak ukázal Gilbert Herdt na svých studiích sexuálního života Sambijů nemusí se například chování, které je námi označováno jako projev homosexuality (v tomto případě sexuální styk dvou mužů), odrážet v existenci nativní koncepce homosexuality. Sambijští muži nejsou homosexuální, nejsou totiž ani heterosexuální, žádný takový koncept v jejich kultuře není myslitelný. Již v zárodku celé naší koncepce homosexuality se objevuje ona terminologická past, totiž

předpoklad, že homosexualita je protipól heterosexuality. Jako projev určité deviace je její existence myslitelná pouze v kombinaci s existujícím normativním konceptem heterosexuality. Popis či transkulturní komparace jednotlivých projevů lidské sexuality proto vyžaduje především detailní studium nativních konceptů a řekněme zvýšenou ostražitost při používání vlastních etnocentrických projekcí. Naneštěstí pro moderní antropologii jsou často unikátní popisy sexuality mimoevropských komunit do značné míry zkrácené a žalostně chudé na informace nezbytně potřebné k pochopení nativních konceptů pozorovaných jevů. Přesto se antropologie může pokusit o klasifikaci, která sice bude do značné míry jen orientační, nicméně nám umožní přístup k daleko *pestřejšímu spektru jevů*, než jaké nám dovoluje postihnout onen striktní *dualismus. Máme tím na mysli zejména zavedení termínů jako *třetí sex* a *třetí gender*, které by měly napomoci zmapovat právě onu zónu „rozplývavostí“, někdy trochu zjednodušeně kladenou kamsi mezi „objektivně“ dané póly binárních opozic.

Kulturní teorie reprodukce: Není přehnané říci, že každá kultura má svou, ať už implicitně nebo explicitně přijatou „teorii“ reprodukce, obvykle *konzistentní s představami o sexuálním potenciálu a mužství/ženství. Nativní teorie reprodukce jsou oněmi základy, na nichž většinou spočívají kulturní praktiky spojené s „ovlivňováním“ procesů plození. Každá kultura tedy vlastní určitý inventář postupů, jejichž posláním je získání kontroly nad počtím, těhotenstvím a porodem. Je vhodné připomenout, že moderní národní i folklorní kultury žijící v rámci euroamerického kulturního okruhu musí být nepochybně vnímány jako speciální případy, protože jsou příliš proniknuty zjištěními z oblasti lidské reprodukce. Raní antropologové byli neobyčejně udiveni, když zjistili, že mezi četnými etnickými skupinami nativní Austrálie vládne představa, podle níž mužům *nepřísluší* biologická role v počtí. Jak se dozvěděli, počátek těhotenství je dán vstupem „dětského ducha“ do matčina lůna; duch nicméně vstoupil do dělohy díky duševní mohutnosti jejího manžela: byl to on, jenž svým *sněním* (dreaming) způsobil otěhotnění; vlastní soulož je nejspíše pouhým otevíráním cesty pro vstoupení ducha do ženského těla. Charles Mountford (1981) se pokusil o jakousi klasifikaci, když rozlišil (ponecháme-li stranou nespécifikované případy) osm kategorií vstupů „duchů“, respektive odpovídajících způsobů pronikání: pod nehtem palce u ruky, pod nehtem palce u nohy, žaludkem, slabinami, nohou, pupkem, ústy, a nakonec s potravou. O něco později Bronisław Malinowski (1929) nachází srovnatelné představy v trobriandské kultuře, dnes, v soudobé společnosti na Trobriandových ostrovech pochopitelně odmítané: jejich „koncepční“ představa spočívala v tom, že k počtí došlo vstoupením ducha do těla pohlavně zralé ženy hlavou. Duch byl vlastně oživujícím principem, duši zesnulé osoby, jež si po fyzické smrti těla a určitém období stráveném ve světě duchů přála znovuzrození, a to právě prostřednictvím ženy náležející k stejnému subklanu jako její někdejší matka. V matčině děloze byl zárodek vyživován krví, odtud *příčina absence menstruace. Trobriandská představa nevyklučovala případy *panenského otěhotnění* (virgin birth); vcelku však byly neobyčejně vzácné. Před počtím je třeba „otevřít“ reprodukční ústrojí ženy pohlavním stykem, má-li vzniknout dostatečný prostor pro růst zárodka. Je vhodné dodat, že trobriandské *klany jsou matrilineární, takže v souladu s odpovídající představou reprodukce je každý subklan nezávislý a sebeperpetuuující prostřednictvím duchů, kteří „oživují“ jeho členy.

V East Bay, jiné melanéské kultuře, je lidská reprodukce připodobňována k *zemědělství. Panuje tam *víra, že k počtí je nezbytný výron semene, jakmile však dojde k otěhotnění, není žádoucí další výron semene, protože by způsobil další počtí. Otěhotnění se počítá od okamžiku, kdy žena jeví neklamně fyzické příznaky jiného stavu, není ani nutně podmíněno vynecháním menstruace. I když je substance zárodka odvozena ze semene, výživa a prostředí matčiny dělohy vykonávají přímý vliv na zárodek, a tak se dítě může podobat jednomu nebo oběma biologickým rodičům. Značné množství nativních „teorií“ reprodukce připisuje počtí právě smíšení krve a spermatu. Jedna z nich, zastávaná tradičně Ašanty z Ghany, tvrdí, že

menstruační výměšky a krev jsou základem krve potomka, zatímco sperma se stává duší, oživujícím prvkem dítěte. Jiné podoby tohoto pohledu připisují stejnou kontinuitu menstruačním výtokům, sperma se prý naproti tomu vyvíjí v maso, svaly nebo *kosti. Často jsou nativní teorie jak doslovnými výklady představy o procesu *oplození, tak i metaforami, jež lze vztáhnout k některým rysům sociální organizace. Například v East Bay místní představy spíše posilují mužskou převahu, v trobriandské kultuře, jak naznačeno, jde nejspíše o kulturní koncept partenogenetické *reinkarnace spjaté s matrilineární descendencí, podobné pojetí je u Ašantů. V tomto smyslu se nativní teorie reprodukce zdají být metaforami sociologických činitelů ustavujících legitimitu. – Často jsou tyto teorie explicitní, pokud jde o období větší či menší ženské plodnosti. Pro obyvatele East Bay je doba nejvyšší pravděpodobnosti zhruba uprostřed periody, naproti tomu u Havasupajských indiánů, také u Navahů, se soudí, že početí bude bezprostřední, dojde-li k souloži během menstruace. Keňští Kikujové se domnívají, že nejpříhodnější doba pro oplození je bezprostředně po menstruaci, Masajové soudí, že několik dní po ní. Pokud jde o mužskou dispozici plodnosti, uvedme alespoň Mangaiany, kteří kdysi věřili, že když muž dělí své semeno mezi několik žen, snižuje tím svou potenci. Podobně v East Bay se domnívají, že míra potence je přímo úměrná pohlavní zdrženlivosti. Objevuje se tam poněkud kuriózní představa, že žena neotěhotní, neporodí, jestliže byla oplozena několika muži. Součástí studia nativních představ o reprodukci může být nepochybně také studium potratů, především spontánních. V této souvislosti je na místě připomenout průkopnickou práci Georgese Devereuxe (1955) o potratu v primitivní společnosti. Jistě nepřekvapí celá řada omezení ukládaných těhotným ženám – od těch, jež sledují praktické, somatické cíle, až po možné následky mystické.

*Sexuální *kodexy a praktiky:* V každé kultuře existuje určité množství objektů, činností, symbolů, signálů, rčení a vyprávění i gest, jež slouží k pojmenování erotických, reprodukčních nebo pohlavních *významů*, ať už v sociálním nebo biologickém ohledu. Významy mohou zahrnovat jak zjevné a univerzální „ikony“ jako genitálie, předměty ve tvaru pohlavních orgánů, činnosti naznačující kohabitaci, tak i kulturně specifické symboly, jimiž mohou být podle pohlaví diferencované způsoby oblékání a krášení, a dokonce ezoterické znaky, srozumitelné jen omezeným skupinám. Celkový soubor takovýchto znaků a projevů lze podle některých autorů, například Igora S. Kona nebo Williama H. Davenporta, nazvat *erotickým kodexem* (podle prvního), případně *sexuálním kodexem* kultury (podle druhého), pokud se pohybujeme v rámci jedné kultury. Je zjevné, že některé kultury mají rozsáhlejší „katalog“ těchto výrazů než kultury jiné; v některých je sexuální kodex ve srovnání s jinými *veřejnější*, což zjevně může souviset se známou typologií, či spíše dichotomií sexuálních kodexů a přeneseně rozlišením celých kultur na *restriktivní* a *permisivní*. Doklady vztahující se k sexuálním kodexům jsou volně rozptýleny v mnoha etnografických pracích, zejména v monografiích, žádné systematické studium, včetně studia erotického kódu naší kultury, dosud neexistuje. Přesto lze důležitost studia sexuálních kodexů sotva podceňovat: neexistuje společenství, v němž by chování jeho příslušníků nebylo konstantně ovlivňováno sexuálním kódem nebo jeho prvky. To je možná nejzřetelnější v projevech *cudnosti*, etiketě správného oblékání a v celé řadě situací respektujících společenskou konvenci. Navzdory složitosti a pestrosti sexuálních kodexů bude vhodné některé prvky přiblížit.

Pro všechny kultury nepochybně platí, že pohled na pohlavní orgány je potenciálně erotický, což vyžaduje, aby dospělí členové dané kultury respektovali určité formy „cudnosti“, zvláště jde-li o smíšenou společnost. Dokonce i v těch kulturách, kde příslušníci obou pohlaví chodí zcela nazí (nativní Austrálie), existuje určitá etiketa cudnosti. Tak se muži nikdy přímo nedívají na ženské pohlavní partie, sedící žena si zase zakrývá oblast **mons veneris* patou. V naprosté většině kultur světa jsou ženská ňadra pokládána muži za erotická, ač v tropických oblastech si ženy horní polovinu těla vždy nezahalují. Existují však výjimky: na Mangaii nejsou ženská prsa považována muži za sexuálně vzrušující.

U žen bývá zahalována větší část těla než u mužů, extrémem jsou některé islámské *sekty, jejichž ženy si zakrývají závojem i oči. Mužské genitální pokrývky či penilní pouzdra nezahalují v některých kulturách *skrotum, a dokonce v některých halí pouze předkožku. Často jsou pouzdra na penis opticky přitažlivá a nápadná, takže na jedné straně mají sice zakrývat (a zakrývají), ale na druhé straně mají vlastně přitahovat pozornost (a přitahují). Tato řeckně dvojakost je příznačná pro nejednu kulturu. Tendenci „zakrývat, ale zdůraznit; tlumit, ale vlastně navodit pozornost“ prozrazuje tradice módy v euroamerickém kulturním okruhu, nemluvě o tradicích krásné literatury. Osobní krášení a ozdoby jsou obecným rysem všech kultur, dokonce i těch, jež to popírají; všude jsou *genderovým* ukazatelem, neboť muži a ženy užívají odlišné způsoby zdobení. Stejně jako je móda v euroamerickém kulturním okruhu, tak v některých kmenových tradicích je malování těla a obličejů při slavnostních či rituálních příležitostech pokusem o uměleckou podobu, jež může v některých případech mnohé napovědět o společenském postavení svého nositele. I když oděv, účes, ozdobení těla jsou pouze *pomíjivými* projevy, existuje řada forem nebo projevů „trvalejší“ povahy: *tetování, *skarifikace, barvení a broušení zubů, *deformace lebky, tvarování nohou, máme-li uvést několik příkladů, jež rovněž mohou leccos vypovědět jak o genderu, tak o společenském postavení. Některé z těchto forem jsou vysloveně sexuální a náleží spíše do jedné kategorie se sexuálními mutilacemi nebo modifikacemi. Nejznámějším případem jsou zřejmě **hotentotské zástěrky*, tedy uměle vytvarována *labia minora* mladých dívek. V souvislosti s tímto ne právě obvyklým jevem rozlišil kdysi Felix Bryk (1928) na africkém materiálu „dvojí vaginální typ“: jeden bez klitorisu – *vagina *ankleitoridica* u pasteveckých kmenů – a vagina *hypertelica* – typ vyznačující se neobyčejně prodlouženými labii. Z moderní etnopsychiatrie je známo, že „falický“ charakter vnějších ženských *genitálií byl sugerován na základě „expandovaných“ morfologických modifikací, vyskytujících se obvykle ve střední a jižní Africe, rovněž v Mikronésii. Paralelně praktikují některá etnika Amazonie zavěšování závaží chlapcům na *skrota*, takže v dospělosti jim visí až téměř ke kolenům; v týchž kulturách chodí ženy totálně depilovány. V East Bay nosí dívky drobné obrázkové tatuáže, v dospělosti obvykle na vnitřní straně stehů. Tyto tatuáže byly stejně pečlivě zahalovány jako genitální oblast, jsou určeny jen manželům nebo milencům, a když se muži bavili o sexu a erotice, byly právě řeči o ženském tetování pokládány za eroticky vzrušující. Mnohé kultury provozují úkony nebo používají *formule obecně známé jako *milostná magie*, jejímž cílem je navodit láskyplné pocity v žádoucích objektech. Většinou byly tyto úkony prováděny potají, neboť je pospolitost netolerovala, pokládají je za čarodějnictví. Na Trobriandových ostrovech je základním posláním milostné magie zvýšení pohlavní přitažlivosti „provozovatele“ odpovídajícího rituálu. Milostná magie tam není nikdy pokládána za zpronevěru, zatímco v East Bay je chápána jako nemístný vpád do osobní celistvosti. Další složkou sexuálních kodexů může být *erotické umění*. Všeobecně známou podobou tohoto typu umění jsou indické skulptury, spojované s posvátnými mýty a teologickými představami. Dále lze uvést některé styly takzvaných primitivních skulptur Polynésie a Melanésie, jež vyjadřují jak erotické, tak i mystické pomysly, užívajíce vysloveně genitální symbolizace. Patří sem i sexuální explicitní taneční formy z Tahiti nebo Havaje, odrážející nepochybně kulturní hodnoty oněch společenství, nebo proslulá *mochická keramika ze starého Peru a některé objekty z předkolumbovského Mexika, jejichž plný smysl nám dosud uniká. Nejnápadnější složku sexuálního kodexu nacházíme ve slovesném umění. Každá kultura má svůj *sexuální jazyk*, který se projevuje v různých řečových obrazech, kontextech, humoru, škádlení, narážkách, snad „soudoběji“ řečeno v „harassmentu“; v různých podobách narativního *folkloru, samozřejmě rovněž v estetických útvarech *jazyka – v *poezii, próze, dramatu a jiných žánrech, jež si ta či ona kultura vypracovala. Jako *celek* je sexuální kodex systémem symbolů, jež patrně nejvýmluvněji demonstrují hodnotové orientace osob náležejících k dané kultuře, je prostředkem, jímž jsou sdělovány jemnosti „sexuálního étosu“.

Jestliže jsme dosud věnovali pozornost těm stránkám kultury, jež mohou dávat smysl sexualitě a jež regulují její projevy, její behaviorální podoby, je na čase přistoupit k „jádro“, k vlastní *specifice* antropologie sexuality, k *praktikám*, k sexualitě v nejužším slova smyslu: k heterosexuální souloži, eventuálně dalším způsobům sexuálního „vybití“. Transkulturně zaměřené údaje o koitu a jiných formách sexuálního naplnění nejsou bohužel zrovna přehojné. Poznatky z kultur, jež mají kladný vztah k předmanželskému pohlavnímu styku, naznačují, že nejranější věk, kdy začíná být soulož „provozována“, představuje desátý až jedenáctý rok, avšak ani tehdy nemusí docházet k plné penetraci nebo orgasmu. Věk nejintenzivnějších sexuálních zájmů a činností spadá asi mezi dvacátý a třicátý rok života: toto věkové rozpětí představuje jakousi biologickou konstantu, již kultura příliš měnit nemůže. Na druhé straně nacházíme množství dokladů, jak kulturní vlivy, dokonce i v naší vlastní společnosti, mohou potlačit, posunout, rozšířit limitující věk „koitálního“ chování. Tak Abchazané se domnívají, že odkládání plného sexuálního života vede k prodloužení pohlavní aktivity. Ženy v dnešní Abcházii se vdávají ve věku kolem dvaceti let, ale dříve k tomu docházelo v pozdějším věku. Vyšší věk mužů vstupujících do manželství a velké věkové rozdíly partnerů mají patrně vliv na menší plodnost, Abchazané však udržují své sexuální zájmy a pokračují v pohlavních stycích do hluboce pozdního věku.

V jedné srovnávací studii, jež mapovala frekvence soulože u skupiny ve věku od dvaceti do třiceti let, se uvádí frekvence 5krát týdně u navažských respondentů, 2,4krát u skupiny kalkatských *muslimů a 1,9krát u kalkatských hinduistů (*hinduismus). Méně obsáhlá data z East Bay pro stejnou věkovou skupinu jsou srovnatelná, pouze nepatrně vyšší než u Navahů, zatímco data od Balů z Konga uvádějí vyšší průměrnou frekvenci než v East Bay. Pro srovnání: v předmanželských příbytcích u Murijů, kde existuje značná volnost, dokonce podpora potěšení ze soulože (účastníci jsou ovšem mladší dvaceti let), je frekvence jednou až dvakrát týdně. O společenství, jakým jsou například Danijové, známí velice nízkou hladinou libidinózní energie a děsem ze sexuálního styku se ženami, bohužel žádnou statistiku četnosti pohlavních styků nemáme. Uvedená *frekvenční data* se ve vypracování a rozsahu nemohou měřit s daty takového Alfreda C. *Kinseyho a jeho týmu nebo Williama H. *Masterse a Virginie E. *Johnsonové. Také data týkající se milostné přede hry jsou vcelku skromná, avšak snad dostatečná k naznačení kulturních odlišností. Z údajů vyplývá, že jen málokterá skupina nezná milostnou přede hru před koitem, u žádné skupiny neslouží přede hra jako substitute soulože. „Petting“ je zjevně doménou euroamerického kulturního okruhu, určitý náběh k pettingu projevují skupiny, jež mají ve zvyku (například za podmínek mimomanželských styků) provozovat jakýsi pseudokoitus. Rozpětí milostné přede hry může být značné: zatímco u *Lepců nebo Kwomů muž i žena začínají se stykem zpravidla ihned, bez přípravy a předchozího objímání (což je spíše výjimečné), v jiných kulturách, například na Ponape, na Trobriandových ostrovech, mohou sexuální radovánky před koitem trvat celé hodiny. Gwen J. Broude (1994) konstatuje, že z 39 společenství, o nichž máme informace o milostné přede hře, 53,8 % vykazuje delší prekoitální činnost; něco málo přes 10 % má nepříliš vypracovanou milostnou přede hru, zatímco ve zbývajících 24,9 % nelze vcelku o milostné přede hře mluvit. Vzorce a podoby milostné přede hry koexistují s jinými postoji a obyčejí. Lze říci, že ta společenství, jež mají vypracovanou milostnou přede hru, umožňují zpravidla svým mužským příslušníkům vybrat si partnerku pro manželství, zatímco ve společenstvích, kde milostná přede hra není výrazným prvkem sexuálního chování, je výběr manželky obvykle přenechán třetí straně. Manželovy sexuální „aféry“ jsou tolerovány spíše tam, kde milostná přede hra není. Shrňme: vypracovaná, diferencovaná milostná přede hra se objevuje tam, kde je manželství svobodnou volbou (pokud někde něco takového existuje), vyžadující mužovu lojalitu; je rovněž pravda, že kultury s vytříbenějším kódem milostné přede hry bývají shovívavější vůči homosexualitě, kdežto opak je pravdou tam, kde je milostná přede hra minimální.

K vlastním sexuálním *technikám, k takzvaným **figurae veneris* (k polohám při souloži); ve většině kultur světa je preferovanou polohou poloha „tváří v tvář“, žena na zádech, dole. Alternativní možností, rovněž hojně zmiňovanou (zvláště pro Afriku), je poloha tváří v tvář, avšak na boku; ta je často uváděna jako *varianta, jako alternativa klasické polohy „misionářské“. Je dokonce doporučována tam, kde spí více rodinných příslušníků pohromadě, a rovněž v případě pokročilejšího stupně těhotenství. Naproti tomu například v East Bay se dává přednost poloze zezadu, zejména při kontaktech cizoložných.

V souvislosti s ideály *ženské krásy* lze říci, že to, co lidé pokládají za krásné, chápou také jako přirozené. Ze shrnutí Clellana Forda a Franka Beache (1951) je možno zjistit, že masivnější tělesná stavba je velebena u *Namů, na Pukapuka nebo u *Sirionů, v kontrastu s tím se preferuje štíhlost u *Navahů a *Ilů, širokou pánev a široké boky vyznávají *Čukčové a *Kwakiutlové z amerického severozápadu (Britská Kolumbie), úzkou pánev a široké boky *Jakuti, co největší stydké pysky mají v oblibě na Ponape, na Truku, na Markézách, nemluvě pochopitelně o klasické *hotentotské zástěrce; velký klitoris se zdá být specialitou erotické tradice *Velikonočního ostrova, není-li to ovšem pouhá tradice etnologická. Dlouhá visící ňadra si považují v Africe, pevné polokruhovitě prsy na ostrově Manus, velké prsy „vůbec“ jsou zbožňovány na Aloru, u *Apačů a *Hopijů, ale také na Lesu. Je téměř zbytečné dodávat, že existují rozmanité, obvykle antropometricky založené pokusy o klasifikaci ňader. Podobně je tomu v případě vulvy: odkážme v této souvislosti na průkopnickou, vpravdě „archeovulvologickou“ studii Miroslava Verner (1974), vycházející z důkladného rozboru núbijských petroglýfů.

Orálně genitální počínání je dobře známo ze všech vyšších civilizací, rovněž z různých míst Oceánie a Afriky. Z velmi sporé informace, jež je k dispozici, lze usoudit, že kontakt úst a penisu je obvyklejší než kontakt úst a vulvy. Od dob Alfreda C. Kinseyho (přinejmenším) je známo, že *orální sex je nápadnější u vzdělaných vrstev. V souladu s výzkumy je možno říci, že felace je od padesátých let minulého století čímsi běžným. Kontakt úst a penisu je někdy konceptualizován do dvou podob: první je klasická *felace*, v níž aktivně působí ten, kdo užívá úst; druhou je *irrumace*, při níž partner, jehož penis je stimulován, „přiráží“ do partnerových úst. V případě kontaktu úst s vulvou analogické rozlišení neexistuje. Diferenciace označení se může ubírat různými cestami: tak na Tuamotu rozlišují deset názvů pro klitoris. Kombinace felace a cunnilingu, tedy takzvaná poloha 69, je podle pramenů velice limitovaná, přičemž určitou výjimkou jsou mochické artefakty a některé objekty z jiných vysokých kultur. Dodejme ještě, že poloha šedesát devět bývala součástí sexuální výchovy na Mangaii. – Touha po soukromí, základní *circumstanciální* prvek, je často uváděna, ale u mnoha kmenových i rurálních pospolitostí je úplné soukromí nedostižným ideálem. I když je představa o soukromí kulturně vázána, související nepochybně s pojetím osobnosti, stále se vracejí zmínky o zvědavých dětech, jimž je vštěpována ignorance pohlavní činnosti rodičů. Na druhé straně se však přiznává, že takové pozorování je nutnou součástí socializace. To ostatně není příliš daleko od zákazu přímého pohledu na odhalené genitálie, který se uplatňuje v těch kulturách, kde „vzorce cudnosti“ nepočítají se zakrýváním pohlavních orgánů oděvem. V některých kulturách Melanésie se soulož mezi manžely odbývá nikoli v příbytcích, ale zpravidla mimo *vesnici v zahradních přístřešcích: jen tam si dvojice vychutnává samotu. Podobně je tomu v East Bay, kde je počáteční styk manželů komplikován důsledky rané výchovy namířené proti kontaktům s opačným pohlavím. Až poté, co si manželé založí vlastní zahradu, získají vlastní pozemek, otevírá se jim prostor pro „vypracování“ sexuálního styku.

Etnologická literatura se zmiňuje o tom, že muži mají zpravidla větší sexuální apetenci než ženy. Výjimky najdeme například u novoguinejských Sianů a některých skupin Indie, kde jak se soudí, je ztráta semene čímsi oslabujícím, nebo dokonce čímsi nebezpečným. Najdeme také opakovaná sdělení, že ženy mají potíže s dosažením *orgasmu*, že jej málokdy prožívají. U některých etnik, například u Arapešů, možnost ženského orgasmu zcela popírají. Zdá se, že

transkulturální variabilita ženského orgasmu je přímo závratná: na jedné straně máme „anorgasmické“, zmíněné horské Arapeše, na druhé straně mangaiaské, „multiplex orgiastické“ ženy dosahující prakticky během každého koitu vrcholu (dobře podloženého klitorálním drážděním), a ne jen jednoho. Tato variabilita jen potvrzuje a rámuje *složitost a neurčitost* ženského orgasmu, jak ji dokládá přinejmenším od dob Freudových neobyčejně rozsáhlá a disparátní literatura. Jak píše Igor S. Kon (1997), je-li ženský orgasmus jevem nikoli *fyziologickým*, nýbrž *psychologickým* (nelokalizovatelným jednoznačně do jednoho nebo více „tělových bodů“), pak bude zřejmě nesnadné rozlišit *prožitek* orgasmu od jeho *reality*, pokud má takové rozlišení nějaký smysl. Klasické je rozlišení „vaginálního“ versus „klitorálního“ orgasmu. Jak známo, vaginální orgasmus je spjat s tradiční freudistickou představou o transferenci z klitorisů na vaginu jakožto projevu zralosti ženy. Akcent na vaginální orgasmus najdeme (nikoli neopodstatněně) i u neofreudistů: „Navzdory malému počtu nervových zakončení je vaginální orgasmus možný, protože femininní pohlavní identita, nevědomá i vědomá, umožňuje kathexi vaginy jakožto orgánu sexuální *receptivity. Přenosová teorie tak zůstává v platnosti, jsou-li do uvažování zahrnuty i nevědomé faktory ženské sexuality,“ píše G. a R. Blanckovi (1993) ve své práci o teorii a praxi ego-psychologie. Klitorální akcent je naproti tomu patrný nejen u antiadaptacionistů, jakými jsou Stephen Jay Gould (1995) a Donald Symons (1979), pro něž je lokusem ženského orgasmu klitoris, tento „homolog“ penisu, nýbrž u celé řady klinických autorů a rovněž feministek. Pokusem o kompromis, pokusem rozlišujícím mezi „klitorálně orientovanými ženami“ a „ženami orientovanými vaginálně“ je asi nejrozsáhlejší dílo o ženském orgasmu, jehož autorem je americký psycholog Seymour Fisher (1973), který však nepřestává zdůrazňovat vztah orgasmu a osobnostní struktury. Konečně „kulturologicky“ zaměřeni autoři, jejichž eminentním představitelem může být Simone de Beauvoirová (1966), stojí v blízkosti Igora S. Kona (1988) důrazem na *difuznost* dámského *klimaxu. Zdá se, že možná nejvýstižněji to vyjádřil Edward Dengrove (1973): „U obou pohlaví orgasmus implikuje, zasahuje celé tělo, ale v případě ženy není lokalizován v genitální oblasti v tom stupni, jako je tomu u muže, jsa prožitkem poněkud difuzním (...)“ ... a pokračuje: „Svou schopností prožívat orgasmus je zřejmě lidská samička raritou mezi savci (...) ale její orgasmická aktivita má smysl pouze pro její uspokojení, nikoli pro její biologické funkce. Pro muže je to něco jiného: každá ejakulace je aktem reprodukce.“

Valná část informací o *masturbaci* v mimoevropských společenstvích má spíše anekdotický charakter a ta část, jež má nádech autenticity, se zpravidla vztahuje k mužům. Kupříkladu Kgtala Tswanové z někdejšího Bečuánska (Botswany) masturbaci u mužů bez ohledu na věk velice odsuzují, jsou však tolerantnější vůči ženám, odpouštějíce dokonce i masturbujícím ženám vdaným s vědomím, že jsou zřejmě zanedbávány nebo odloučeny od svých manželů na dlouhou dobu. Z jednoho přehledu, jenž se opírá o anketu provedenou mezi mladými muži v Africe, můžeme seznat, že ve všech etnických subkulturách je masturbace vcelku odsuzována, neboť prý oslabuje tělo i ducha, dokonce může přivodit neštěstí. Přesto však asi 40 % mužů potvrdilo zkušenost s *onanií v nějakém období svého života, asi 20 % přiznalo, že ji provozuje stále. Je zajímavé, že křesťané se hlásí k masturbaci mnohem častěji než muslimové. Mladí muži z vesnických oblastí byli ochotnější mluvit o onanii více než muži z *města. Naproti tomu jen nepatrné procento žen ve vzorku potvrdilo provozování masturbace, vaginální i klitorální. Naznačená data jsou velmi zajímavá, potvrzují některá zjištění Alfreda Kinseyho: religiózní příslušnost a další stránky sociálního zázemí mohou bezprostředně ovlivňovat sexuální aktivity. Balové z Konga jsou vůči onanii shovívaví, a to pro obě pohlaví. Toleruje se i vzájemná masturbace mezi hochy, o níž se soudí, že se vyskytuje poměrně často. Také mangaiaská kultura jeví známky snášenlivosti vůči masturbaci jak hochů, tak dívek, zhruba do desátého roku života, kdy se chlapeč podrobují superincizi. Po ní je masturbace spíše odmítána a je doporučován heterosexuální koitus. Postoj v East Bay je

docela podobný: masturbace je u chlapců pokládána za normální, na rozdíl od dívek, u nichž se s potřebou pohlavního naplnění nepočítá. Po uzavření *sňatku je však onanie pokládána za cosi směšného, za projev nezralosti.

Ve výčtu prvků sexuálního chování uvedeme nakonec **nekrofilii*, zahrnující jednak sexuální přitažlivost mrtvol, jednak pohlavní styk s nimi. Alfred Kinsey podle jednoho ze svých spolupracovníků, Wardella B. Pomeroye, tvrdil (navzdory obrovským zkušenostem ze sexuálních či spíše sexuologických výzkumů), že se nikdy nesetkal s případem, jenž by byl kvalifikovatelný jako skutečná nekrofilie. Také antropologové se jen extrémně vzácně zmiňují o nekrofilii, pokud však o ní mluví, je vždy spjata s muži. Nejstarší zmínky najdeme snad u Hérodota: mrtvoly krásných žen nebyly ve starém Egyptě předávány bezprostředně po smrti balzamovačům právě ze strachu ze sexuálního zneužití. Avšak alespoň jedna společnost, *Luové z východní Afriky, pěstuje určitý typ ritualizované nekrofilie: Duch mladé dívky, jež zemřela jako panna, je pokládán za vysoce nebezpečného, a má-li být pacifikován, musí být povolán někdo zvnějšku, aby mrtvolu defloroval. Bellacoolové z Britské Kolumbie údajně pokládali za přijatelné, když muž z hlubokého zármutku obcoval s mrtvolou své manželky. „Funerální“ nekrofilie je rovněž známa na Pukapuka, pro novoguinejské Káinanty je nekrofilie aktem potěšující agrese, aktem prováděným na zabitých ženách nepřítele.

Závěr: Tento nástin nepředstavuje jedinou možnost *rozčlenění* oblasti zvané antropologie sexuality. Záměrně se orientoval na kulturně relativistická východiska ve snaze podtrhnout, že (1) sexuální kultury jsou velice proměnlivé ve svých ideologiích a hodnotách i ve způsobech jejich *integrace do „zbytku“ kontextů příslušné kultury, že (2) sexuální kultura představuje bezprostřední milieu sexuality, důležité pro její určení a zvnějšňování jak jednotlivci, tak skupinami, a že (3) sexuální kultury jako představitelné celky pronikavě ovlivňují sexuální chování. Ne náhodou jsme se snažili zdůraznit interkulturní variace v ideářiích a hodnotách, neboť jsou nejen místem, kde je sexuální kultura vytvářena, nýbrž i místem badatelům nejpřístupnějším. Jak víme, skutečné sexuální chování lze zkoumat spíše jen nepřímou. Pro srovnávací účely lze „ideář“ sexuální kultury shrnout do tří oblastí nebo rozsáhlejších témat: (1) *ideje* definující lidskou sexualitu v obecném smyslu slova, (2) *specifikace*, jež delimitují mužství a ženství a (3) *explanace* nebo jednodušeji *nativní představy o početí*. Celek těchto oblastí snad skýtá cosi jako subjektivní model jak socializace mladistvých, tak chování dospělých. Projevy sexuality předpokládají partnerství a skupinovitost, specifikující sociální či institucionální kontexty; ty trasují prostředky donucování, vymáhání standardů nebo norem sexuálního chování. Ve většině společností je to manželství, jež představuje ústřední a nejnápadnější *institucionální kontext* sexuality. Výklad je snad možno uzavřít konstatováním, že sexuální kultura zahrnuje dva druhy kontextů, dva druhy prostředí, v nichž se sexualita proměňuje: zatímco jedno prostředí je povahy ideační a normativní, je druhé charakteru sociálního a regulativního. Závěrem už jen připomeňme, že skutečnost sexuality je pro člověka dané kultury potvrzením jeho domněnky o sexualitě, jinými slovy: realita sexu je vlastně jeho kulturou. Takže – „il n’y a pas de rapport sexuel“ (z francouzštiny: „neexistuje sexuální vztah“).

Celostně, z hlediska *vědy i *umění, je tato problematika rozvíjena v rámci projektu *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno) – Lidská sexualita a kultura: obecně antropologická a sexuologická analýza. (Viz *sexualita, erotika, láska a manželství – ...; *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy.) (František Vrhel)

antropologie smrti, subdisciplína *antropologie zabývající se teoretickými základy, východisky a srovnávacím výzkumem způsobů a vzorců chování, jimiž se jednotlivé *kultury vyrovnávají se *smrti. Zaměřuje se na dějiny smrti specifické pro danou kulturu, na obrazy smrti a *zádušní kult, představy o posmrtném životě a pojmy vztahující se k nesmrtelnosti, na

způsoby umírání, rituály truchlení a formy *pohřbívání (*kremace, *inhumace, *milodary, pohřební *stavby a *pohřebiště aj.), na všechno, co v rámci jedné určité kultury v užším smyslu souvisí se smrtí, umíráním, ale i „nesmrtelností“. Snaží se prozkoumat, zda a v jakém smyslu tento komplex představuje půdorys, na jehož základě lze popsat celou kulturu v jejích specifických profilech i v aspektech, jež na první pohled s tématem smrti nesouvisí vůbec, nebo souvisí jen málo. V transkulturním vyústění se zaměřuje na hlavní trendy problematiky v historické posloupnosti v rámci všech *společenství *světa od *prehistorie až do současnosti. Ukazuje danosti a zvláštnosti v *pohřebním ritu podle sociálního zařazení, věku, *pohlaví a zejména *etnicity, náboženské nebo kulturní příslušnosti a na tomto základě diskutuje a předkládá koncepty chování a respektování zjištěných daností a zvláštností při prolínání a střetávání různých kultur a etnik v současném globalizujícím se světě, zvláště pak vztahy *euroamerické civilizace vůči jiným civilizacím a kulturám.

Celostně, z hlediska vědy i umění, je tato problematika rozvíjena v rámci projektu *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno) – Antropologie smrti: komparační sociokulturní analýza umírání, smrti, pohřebních ritů a rituálů. (Viz též *smrt a pohřeb – ...) (Jaroslav Malina, Josef Unger)

antropologie umění, subdisciplína *antropologie zabývající se transkulturním výzkumem umělecké *tvořivosti v oblastech *hudby (*etnomuzikologie), *tance, *divadla, *malířství, *sochařství aj. Rozvinut je zvláště transkulturní výzkum *objektů z okruhu výtvarného a užitého umění (který lze sledovat již od *paleolitu), kam se řadí materiální objekty, jako jsou *plastiky a *sochy, *reliéfy, *rytyny, *malby, *ozdoby, *šperky, ceremoniální *artefakty a *zbraně, *keramika, košíkářské nebo textilní výrobky (*košíkářství, *tkalcovství), ale i zdobení a estetické projevy lidského těla (*úpravy lidského těla, kulturní); soustředí se nejen na materiály a výrobní *techniky, ale především na symbolické významy, které jsou spjaty s vírou, náboženstvím a dalšími *funkcemi. Ukazuje se například, že v mnoha *společnostech takzvaných *přírodních národů a zřejmě i pospolitostí prehistorických nejsou umělci uznáváni jako výluční tvůrci ani nejsou jejich díla chápána jako součást vyšší *kultury; umělecká tvorba je často spíše kolektivní než individuální a je spjata s větším počtem tvůrců; rozlišení mezi funkcí a estetickou hodnotou nemusí mít žádný význam; rozlišení mezi *uměním a *řemeslem nemusí být podstatné; pojetí *kreativity a *inovace se může v různých kulturách lišit. Například *paleolitické umění se v současné teorii vyhraňuje jako fenomén veskrze funkční, jako účelná součást společenských aktivit své doby – a právě pro tuto účelnost se nezřídka zpochybňuje sama oprávněnost pojmu „umění“ v paleolitických společnostech. Pokoušíme-li se proto umění v různých kulturách definovat, vyvstává tu i problém jeho postradatelnosti ve společnosti jedné a jeho účelnosti ve společnosti jiné – tedy problém vzniku umění, případně jeho úpadku či přechodného zániku. S tím také souvisí zkoumání evolučních, respektive biologických kořenů umění a jeho provázanosti s mechanismy smyslového vnímání modalit okolního prostředí (symetrie *tvarů, barevná *harmonie) a jejich adaptivních významů v původním prostředí našich předků (rytmika tlukotu srdce matky, varovná zbarvení jedovatých živočichů apod.).

Z přísně antropologického úhlu pohledu a na základě dosavadních výzkumů tak vznikají znepokojivé otázky, zda lze připustit všestrannost umění a dokonce, zda je umění skutečně *univerzální formou vyjadřování a *komunikace.

Antropologie umění se konstituovala během 19. století v rámci *sociální a *kulturní antropologie a v *kontextu evropské koloniální expanze. Evropská potřeba rozumět nezápadnímu světu byla provázena touhou maximalizovat *zisky získávané z *kolonií. Výsledkem bylo, že interpretace antropologických dat byla nezřídka ovlivněna paternalistickým přístupem *Západu k jiným kulturám. Tato situace se změnila během posledních padesáti let, kdy mnozí antropologové systematicky kritizovali koloniální a etnocentrický přístup k jiným kulturám. Dnes se zvyšuje uvědomění o nebezpečích a

problémech spojených s ústředními pojmy jako například *primitivní umění*, které do určité míry odráží despekt ke kreativním výtvorům *materiální kultury nezápádních společností, i když je provázeno nejlepším úmyslem jako v případě Franze *Boase, jenž je považován za zakladatele antropologie umění.

Umění je obecný termín, který byl použit v antropologickém studiu jiných kultur ve stejném smyslu, jako je používán v západním světě. Z toho plynou dva související problémy týkající se zmíněné aplikace: 1. existuje vážný problém, jak definovat umění i uvnitř evropské estetiky, natož v kulturách s nedostatkem objektů, které bývají vysvětlovány jako umění, 2. představa umění jako hodnotného předmětu. Musíme rozlišovat mezi termíny *umění* a *výtvarné umění* (všeprostupující termín v evropské kultuře, který je relativně mladý – vznikl v 18. století). K vyjádření konceptu umění, relativně fungujícímu v antropologii, by umění nemělo být hodnotným předmětem, nemělo by být omezeno na výtvarné umění, ale mělo by být otevřené, aby dovolilo rozbor objektů z jiných kultur jejich vlastními slovy a pojmy. To je důvod, proč se americký antropolog Richard L. Anderson pokusil definovat umění prostřednictvím zručnosti a britský antropolog Robert H. Layton prostřednictvím estetických faktorů, výrazového působení a sdělování. Avšak antropologové zabývající se uměním by neměli být omezováni žádnými překážkami, například západními kategoriemi umění nebo západním *vkusem. Pokud má umění sloužit jako způsob kulturní rozdílnosti musí být velmi chápající a mělo by bezpochyby vycházet z důkladného a opatrného zvažování všech souvislostí, vlastností a podmínek aplikovaných na každý studovaný jedinečný případ.

V západním světě „uměním“ rozumíme například *obraz nebo *sochu. V některých případech jsou antropologové schopni přenést tento model do jiných kultur, aniž by ho jakkoli přizpůsobovali. Většinou jsou ale nuceni převzít pojetí, které zahrnuje *řemeslo, lidové umění, etnografické *artefakty, zrovna tak jako *hudbu, *tanec, *architekturu, *literaturu (*mýty, pořekadla, příběhy, písně). Evropské rozlišování mezi vysokým a nízkým uměním nebo mezi výtvarným uměním a užitým uměním nejsou použitelné ve většině malých *společností. Za předpokladu, že materiální kultura každého uzavřeného společenství se objevila nezávisle a že antropolog je ochoten respektovat tento fakt, můžeme najít zdroj informací k obrovskému množství definic pro umění, jimiž nás antropologové obohatili během svých výzkumů. Takové definice jsou zajímavé nejen pro studium předmětů malých společenství, ale i pro evropskou kulturu. Studium „neevropských umění“ bylo vždy provázáno se zájmy a výzkumy v západním umění, *historii a *estetice.

Umění je tudíž definováno danými společenskými pravidly, záměry umělců, vlastnostmi předmětů a je spojeno s vnímáním těchto objektů. Je zde vždy celek vzájemných vztahů mezi osobním záměrem, výkladovými souvislostmi, definicemi, a v neposlední řadě závisí na dalších parametrech, jako doba a místo vzniku objektu, tradice a obecné souvislosti vytvoření, předvedení a vnímání objektu. Dovednost, funkce, náboženský nebo *rituální význam, představy, estetické a výrazové složky jsou znaky, které pomáhají porozumění a vymezení uměleckých předmětů. Obvykle najdeme východisko ke kategorii umění, když je nemožné zahrnout hmotné objekty do jiných přesněji definovaných kategorií (neznáme, k čemu objekt sloužil). Existuje řada definic umění založených na empirických výzkumech. Britský antropolog Howard Morphy tvrdí, že umělecké objekty mají významové nebo estetické vlastnosti využité pro ukázkové nebo reprezentativní účely a že umění obecně je systémem významů a sdělení. Britský antropolog Alfred Gell (1945–1997) definoval umění jako výrobní proces kouzel. Francouzský antropolog Claude *Lévi-Strauss chápe umění jako uspořádaný systém znaků a sdělení, jako třeba *jazyk. Richard L. Anderson zastává *názor, že všechny kultury rozeznávají jako umělecká díla určité lidmi vyráběné materiální artefakty závažného kulturního významu a výjimečné mentální nebo rukodílné dovednosti, vytvořené z prostředků, které mají smyslový účinek a sdílí stylistické *konvence s objekty z blízkého

zeměpisného prostoru i časového období. A nakonec Robert H. Layton považuje umělecká díla za rituální *symboly.

Funkce umělce v různých kulturách je rozmanitá. Umělec může být ztělesněný tvůrčí duch (*génies), tato myšlenka je stále populární v Evropě díky odkazu *romantismu, nebo může být prostě zručný *řemeslník, který ovládá konvence zděděné *kulturní tradicí, představuje sociální úlohu a pochází ze své pospolitosti. V některých kulturách jsou umělci v privilegované vrstvě, ale v jiných se jim nedostává žádných poct. Ve většině případů je umělec osobou, která má jistý řemeslný talent, schopnost tvorby toho, co reprodukuje a propaguje *hodnoty společnosti, ve které žije. Často se musí umělec podřizovat určité *typologii a pravidlům ovládajícím tvorbu předmětů a ta je proto posuzována podle těchto pravidel, nikoli podle záměru něco vytvořit. Na druhé straně například eskymácký řezbář pracuje bez jakéhokoli záměru a během práce náhodně objevuje tvar své řezby.

Pokud jde o výtvarná díla, pak výzkumné zájmy byly vždy určovány evropskými a americkými dějinami umění, které kladou důraz buď na formu, nebo na význam a funkci. Až do šedesátých let 20. století byly studie uměleckých děl a kulturně významných předmětů zaměřeny na tyto okruhy: (a) zařazení děl do *hypotéz týkajících se jejich vývoje a rozšíření, (b) odhalení jejich vnějších vlastností, (c) vytváření modelů spojených s *kulturními oblastmi, etniky nebo školami. Od šedesátých let vyvolal zvýšený zájem o významové utváření a smysl díla vznik mnoha takto orientovaných studií, často z mezioborového pohledu, který kombinoval antropologii, archeologii, dějiny umění a estetiku a zaměřoval se na prozkoumání jak významu, tak formy. Nejvíce odhalující přístup k poznání formy vede obvykle přes funkci. Co předmět „dělá“ a na co se používá, lépe odhalí detaily jeho *konstrukce a tvaru, ačkoli je zde mnoho případů účelných předmětů (zbraně i předměty denní potřeby), které jsou zdobeny a jejichž funkce je nezávislá na jejich umělecké výzdobě. Umělecká díla a jiné významné kulturní předměty slouží k mnoha funkcím. Americký antropolog Daniel Biebuyck doložil používání takových předmětů při *obřadech mužské iniciace u Legů v centrální Africe a Howard Morphy poukázal na souvislost umění s posvátnými obrazy rodové síly v Yolngu u *Austrálců. Často je vlastnictví uměleckého díla znakem moci a vážnosti a zajišťovalo postavení, hodnost, *kontrolu vůdcům jako u *Tivů na severu Nigérie. To je důvodem, proč je přístup veřejnosti k takovým uměleckým dílům buď omezen, nebo zakázán, vždy je však omezen těmi, kteří vlastní nebo uchovávají takové artefakty. Umělecká díla doplňují společenské obřady, pomáhají udržovat obřady, uchovávat existující *hierarchii, slouží jako symbol, který odráží jednotu společenských skupin a občas hostí duchy, a proto tedy přináší *zdraví a úspěch těm, kteří díla vlastní. Forma zachycuje významové, estetické a funkční vlastnosti předmětů. Vnější zvláštnosti kódují vlivy, významy a působení na ostatní. Umělecká díla tvoří význam obrovským množstvím způsobů, které závisí na formě, funkci, souvislostech a vnímání. Ve všech případech porozumění tomuto významu „kulturními nezasvěcenci“ vyžaduje opatrné uznání dříve zmiňovaných parametrů zrovna tak jako jejich začlenění v rozsáhlém sociálním a kulturním hodnotovém žebříčku.

„Kulturní nezasvěcenci“ zpravidla čelí pokušení zařadit věci pod hlavičkou *stylu. Styl podle Howarda Morphyho označuje cestu, kterou předmět formálně sděluje význam a týká se vlastností díla považovaného za symbol. Styl často také naráží na oficiální cesty, v nichž si jsou různé artefakty podobné a mohou nakonec vést k strukturálním rozdílům a vlastnostem společenského a kulturního systému. Americký historik umění Meyer Schapiro (1904–1996) v respektované práci z roku 1953 *Style* (In: Kroeber, Alfred Louis, ed., *Anthropology Today*. Chicago: University of Chicago Press) definoval styl jako systém děl s kvalitním a plnohodnotným významem odhalující umělce a jeho svět. Také uvedl, jak moderní umělci cítí duševní spřízněnost s umělci z *primitivních společenství skrze jejich upřímné a vášnivé vyjádření a jejich úspěšnou účast na kolektivním životě. Nicméně stále požadoval náležitou teorii stylu, která by zahrnovala historické problémy a zdůraznila by na hlubší úrovni principy

tvorby formy, problémy vyjádření a procesy sociálního života a emocionálního chování. Meyer Schapiro pravděpodobně tušil omezení své teorie, které prvotně směřovalo k problému pojetí stylu samotného, od „úhledného“ oddělení mezi formou a významem, mezi dekorativními a významovými složkami a od svých silných předpokladů tvořivého činitele a motivace za formou. Avšak oddělení formy a významu nemůže být absolutní; necháme stranou fakt, že v mnoha případech evropského i neevropského umění, tento dvojitý protiklad dává těžko smysl.

Styl může být užitečným pojetím rozsahu, které vede k vyzývajícím strukturním aspektům umění a kultury jako principům reprezentace. Sledování takových principů reprezentace neznamena rozluštění, zda evoluce námětů ve výtvarném umění směřuje od figurativního umění k abstraktnímu, nebo naopak, ačkoli antropologové byli zaujati takovými záležitostmi po dlouhou dobu – až do Boasovy přísné kritiky kulturního evolucionismu. Franz Boas prokázal, že abstraktní i figurativní vzory mají dlouhou historii, která sahá až téměř 30 000 let zpět. Oba směry se objevily nezávisle v různých kontextech, ale také existovaly nebo uspěly oba zároveň v jedné kultuře. Styl se týká více než otázek techniky a metod, bylo zaznamenáno, že kultury s relativně podobnými technickými metodami a nástroji vytvářejí různé styly. Styl může vědomě nebo nevědomě záviset na tom, zda je či není založen na zřetelné motivaci. Stylové konvence (například význam barev) jsou libovolné a nezáleží na tom, zda značí podobu nebo stylizaci. Pojetí stylu může být studováno jako oblast, ve které krystalizují náboženství, mravní a společenské hodnoty a komunikují spolu přes pocitový účinek forem. Tyto funkce stylu dovolují ocenění uměleckých předmětů: v případě figurativního umění jsou díla hodnocena ve vztahu k většině. Díla musí vyhovovat pevným pravidlům, která jsou dána tradicí. Proces hodnocení je obvykle vyhrazen významným lidem, kteří jsou zbláhli ve stylových konvencích, umístění děl, kontextu a začlenění díla do širšího socio-ekonomického a náboženského kontextu. V případě konvencí geometrického stylu nebo abstraktní stylizace u malých společenstev západní antropologové musí vyvinout zvláštní úsilí, aby se sami seznámili s tradicemi těchto společenstev, pokud chtějí dešifrovat jejich hodnoty a pohledy na *svět.

Hloubka seznámení se s tradicí a stylistickými konvencemi zásadně závisí na pozorovatelově pohledu na svět. Například je sporná otázka „rozděleného znázornění“, které přilákalo pozornost mnoha antropologů. Rozdělené znázornění se týká výtvarných technik severozápadního pobřeží Severní Ameriky, které jako jeden z prvních zkoumal Franz Boas. Avšak Claude Lévi-Strauss upozornil na *analogie těchto technik v oblastech, jako jsou Čína, Sibiř a Nový Zéland, které spolu nikdy nesouvisely ani zeměpisně ani dějinně. Toto znázornění představuje zobrazení postavy nebo zvířete rozdělené v polovině skrz celé tělo a otvírající své nitro rozvíjejícím a symetrickým způsobem. Představuje jednoho jedince v pohledu zepředu s dvěma bokorysy. Rozdělené znázornění je použito na dekorativní výzdobu skříněk, sloupů aj. Podle Roberta H. Laytona je motivací vedoucí k rozdělenému znázornění touha znázorňovat dobře, přesně a ze všech možných úhlů pohledu součásti zvířecí figury. Podle Clauda Lévi-Strausse opětovný výskyt tohoto specifického zobrazení mezi různými kulturami oddělenými v čase a prostoru značí hlubší význam, a to hlubší a více stěžejní štěpení mezi „hloupým“ biologickým tvorem a „kulturní“ osobou, kterou musí ztělesnit. Rozdělené znázornění tudíž ukazuje osobnostní rozdělení, kontrast mezi hercem a jeho rolí a společenskými požadavky na přísnou shodu mezi tímto hercem a jeho rolí (oblíbené téma francouzské filozofie a *psychoanalýzy v dobách Lévi-Strausse). Rozdíl mezi těmito dvěma pohledy se vztahuje k rozdílu mezi dvěma pojetími antropologie. Na jedné straně antropologie jako společenská věda skládající se z práce v terénu, dat, empirických *analýz a omezeného počtu všeobecných závěrů a na druhé straně antropologie jako společenská věda, která využívá terénní práci k extrakci základních principů a všeobecně se týkající příbuznosti,

společenské organizace, náboženství, mytologie nebo umění k ustanovení klíčových motivů, které mohou vysvětlit obrovské prolínání a míšení forem života.

Příklad rozděleného zobrazení objasňuje přístup k nezápadním vyjadřovacím technikám a stal se příležitostí, která přinesla na povrch naše vlastní odlišnosti v hodnotách, myšlení, popisu a metodách. Nedávný posun zájmů v antropologii ke studiu a porozumění v naší době žijících populací má pravděpodobně co dělat s uvědoměním si, že my lidé z vyspělých *zemí, kteří se stále snažíme poznávat ostatní, jsme v podstatě nepoznání sami sebou. Proměněný antropologický postoj, kritika a *reflexe by nyní měly být také směřovány na náš vlastní svět, nejen aby vysvětlily rozdíly, které jsou mezi jednotlivými lidmi z vyspělých zemí, ale abychom se z těchto rozdílů poučili.

Umění může být bezpochyby mostem mezi západními a nezápadními zeměmi, ale bylo nedávno odhaleno také jako prostředek k lepšímu porozumění a ochraně rozmanitosti západního umění. (Petra Cimbůrková, Jaroslav Malina)

antropologie, adjustativní (anglicky: *adjustment anthropology*), směr v rámci *aplikované antropologie zabývající se adekvátní *sociální interakcí mezi příslušníky různých *kultur, *subkultur a *kontrakultur s cílem překlenout odlišnost kulturních kódů, jimiž členové různých kultur disponují a operují, učinit jejich jednání vzájemně pochopitelné a predikovatelné a přispět k transkulturní *komunikaci. (Jaroslav Malina)

antropologie, advokátní (anglicky: *advocate anthropology*), směr v rámci *aplikované antropologie využívající antropologických poznatků k respektování práva národů na vlastní volbu budoucího vývoje a napomáhající sociokulturní změně v *kontextu potřeb a zájmů členů dané *kultury. (Jaroslav Malina)

antropologie, akční (anglicky: *action anthropology*), směr v rámci *aplikované antropologie zabývající se řešením otázek sociokulturní změny z perspektivy členů zkoumané sociální *skupiny. Účast antropologa by měla být omezena na delikátní návrhy a konzultaci. Vznik této výzkumné orientace je bezprostřední reakcí na zneužívání aplikované antropologie k prosazování vlastních zájmů organizací plánujících sociokulturní změny v *zemích *třetího světa.

Tento pojem uvedl do *antropologie americký antropolog Sol Tax (1907–1995) již v roce 1951, i když k rozvoji tohoto typu aplikované antropologie dochází až v průběhu 70. a 80. let 20. století. Základním metodologickým požadavkem akční antropologie je etické řešení problémů. (Jaroslav Malina)

antropologie, aplikovaná (z latiny: *applicare* „přiložit, použít stejný postup i v jiném případě“, přes francouzštinu: *appliqué* „obdobně použitý, předvídatelný“), subdisciplína *antropologie zabývající se užitím antropologických teorií, metod a výsledků k řízení a ovlivňování kulturních změn (*změna, kulturní). Zaměřuje se na sociální plánování, tvoří projekty modernizace a *inovace v různých *společnostech na základě expertních zpráv a *analýz. Vedle teoretické přípravy projektů se antropologové ve funkci expertů, poradců a konzultantů přímo podílejí na jejich realizaci. Pojem aplikovaná antropologie zavedl do společenských věd v roce 1895 americký antropolog Daniel Garrison Brinton k označení výzkumné orientace na analýzu a praktické využití sociokulturních procesů k urychlení *pokroku. V širším měřítku se aplikovaná antropologie začala rozvíjet od 20. let 20. století, kdy se zaměřila na vývoj v *zemích tzv. *třetího světa. Poznatků britské aplikované antropologie bylo od roku 1926 využíváno při přípravě *úředníků koloniální *správy v Mezinárodním institutu afrikanistiky. Významné terénní výzkumy procesů *akulturace v Africe uskutečnil v průběhu 30. let Bronisław *Malinowski se svými žáky. Američtí antropologové se zabývali problematikou adaptace *indiánů na život v rezervacích, v meziválečném období působili jako experti v Úřadu americké etnologie, Úřadu pro indiánské záležitosti a v *orgánech federální *vlády, ale také ve správních institucích rozvojových zemí, kde v *konkrétních podmínkách ověřovali efektivnost učiněných opatření.

Za *druhé světové války sehrała aplikovaná antropologie významnou roli v oblasti *psychologie a *ekonomiky *války. V roce 1941 vznikla v USA dodnes existující The Society for Applied Anthropology, která do roku 1949 vydávala časopis *Applied Anthropology* a poté *Human Organization*.

V současné době se v rámci aplikované antropologie rozvíjí *adjustativní antropologie (*adjustment anthropology*), *správní antropologie (*administrative anthropology*), *advokátní antropologie (*advocate anthropology*) a *akční antropologie (*action anthropology*). (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, archeologická (z řečtiny: *archaios*, „starý“, *logos*, „věda, nauka“), subdisciplína *antropologie rekonstruující lidskou minulost na základě *archeologických pramenů pomocí specifických metod *biologické antropologie, *etnoarcheologie, *experimentální archeologie aj. Termín tedy označuje něco jiného než *fyzickou antropologii ve službách archeologie, zaměřenou na popis a *analýzu kosterního materiálu nalezeného při archeologických výzkumech, tedy obor, který má již své pevné místo v metodách zaměřených na poznání minulosti *archeologickými metodami. Archeologickou antropologii můžeme chápat jako součást *historické antropologie, která pojímá dějiny způsobem vnímání samotných aktérů, tedy konkrétních lidí, ale která se orientuje, především z důvodů kvantity *písemných pramenů, na počátek *novověku. Archeologická antropologie nebude moci kopírovat *historickou antropologii v pojetí tlumočeném Richardem van *Dülmenem. Archeologická antropologie se zaměřuje na *rekonstrukci života konkrétních lidí či malých definovaných skupin v minulosti na základě *archeologických pramenů, které mají jiný charakter než písemné prameny a jejich *interpretace vyžaduje jiné metody. Vychází z toho, že smyslem archeologického bádání není jen objevení památek, jejich exkavace, deskripce a chronologické zařazení, ale rekonstrukce života konkrétních lidí v minulosti. Zároveň je však třeba dodat, že tato rekonstrukce musí být provedena na základě znalosti a kritické analýzy pramenů. Konkrétní naplnění tohoto badatelského směru se jeví ve třech rovinách:

1. Nosné je studium vztahu *člověka a *artefaktu, protože zatím se běžně studuje artefakt v archeologickém *kontextu především z hlediska typologického a chronologického, což je dáno vzděláním většiny archeologů; k studiu vztahu lidského těla a artefaktu je však kromě archeologických dat zapotřebí i znalost *anatomie, v některých případech i anatomie vývojové, čímž dochází k propojení fyzické (biologické) antropologie a archeologie. Například na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno) byl studován vztah prstu a *prstenu v době hradištní, vztah chodidla, *obuvi a ostruhy, vztah meče a ruky, vztah velkomoravské *sekery a ruky, vztah lukostřelce k *nátepní destičce v eneolitické *kultuře zvoncovitých pohárů, vztah člověka a *hradby ve středověku. Výsledky jsou zajímavé, neboť například ukázaly, že ne všechny prsteny nalézané v *hrobech mohli nosit pohřbení. Podařilo se také určit přibližný věk nositelů ostruh, takže v případě, že kostra v hrobu s dětskými ostruhami se nedochovala, je možné určit přibližné stáří dítěte. U mečů se podařilo doložit důvod prodloužení rukojeti od 13. století i skutečnost, že používání meče se neodrazilo na svalovém reliéfu horní končetiny. Jako další artefakty ke zkoumání se nabízí *srpy, *břitvy, *náramky, *nánožníky nebo *jehlice (obzvláště dlouhé jehlice z mladší *doby bronzové).

2. Další zájmovou oblast představuje rekonstrukce života na základě archeologických výzkumů. Jako příklad možno uvést soustavně archeologicky prozkoumaný *hrad v Lelekovicích u Brna existující ve druhé polovině 14. století. Výsledky byly zpracovány tak, aby na rekonstruované podobě hradu, který během půlstoletí prodělal tři výrazné stavební proměny, byl popsán „každodenní“ život jeho obyvatel; je pravdou, že podstatným způsobem mohlo být využito i písemných pramenů.

3. Třetí oblastí zájmu je rekonstrukce života konkrétních lidí na základě kosterních *pozůstatků a *hrobové výbavy. Nemusí se jednat jen o osoby identifikovatelné v písemných

pramenech, ale i o osoby bezejmenné. Za východisko je možno považovat poznatek, že kosterní pozůstatky obsahují *informace o konkrétním člověku a artefakty informace o tvůrci a uživateli. V tomto smyslu jsou zpracovány osudy konkrétních lidí pohřbených v době hradištní u Morkůvek či Divák na jižní Moravě.

Je samozřejmé, že v obou posledně uvedených oblastech výzkumu je třeba dbát, aby nebyla překročena únosná mez vědecky podložené rekonstrukce a je nutno oddělovat dokumentovanou skutečnost od interpretace.

V anglosaském světě se původně archeologie a antropologie vyvíjely jako jednotná věda, jak o tom svědčí například studie Johna *Lubbocka nebo Edwarda Burnetta *Tylora anebo začlenění archeologie mezi čtyři hlavní antropologické subdisciplíny ve Spojených státech amerických. K nejvýraznějšímu sblížení mezi antropologií a archeologií došlo ve druhé polovině 20. století v rámci *procesuální školy integrující podněty z *funkcionalismu, *kulturní ekologie a *neoevolucionismu (jejími představiteli byli především Lewis R. *Binford nebo Colin Renfrew), *analytické antropologie (David Leonard *Clarke) a postprocesuální *interpretativní antropologie čerpající *inspirace ze *symbolické a *kognitivní antropologie (Ian *Hodder, Christopher Tilley). (Jaroslav Malina, Josef Unger)

antropologie, auxologická (z řečtiny: *auxeó*, *-ein*, „růst, přispívat, mohutnět“), subdisciplína *antropologie zabývající se *růstem a *ontogenezí. (Jaroslav Malina)

antropologie, biblická (z řečtiny: *biblia*, „knihy“), pojem, který zavedl historik antropologie George W. Stocking jako označení pozdně antických, středověkých a raně novověkých výkladů příčin lidské odlišnosti a rozmanitosti, které se opíraly především o *autoritu biblických textů a klasickou tradici. Colin Kidd razil v této souvislosti termín etnická *teologie a Thomas R. Trautmann mojžíšovská *etnologie (*Mosaic ethnology*).

Mezi průkopníky biblické antropologie náleželi především *Beda Venerabilis (672–735) nebo *Isidor ze Sevilly (560/561–636), který ve dvaceti svazcích spisu *Etymologiarum sive originum libri XX* (Etymologie čili počátky; česky: *Etymologie*, I–III, IV, V, VI–VII, IX, XII, XIII–XV, XVI, XVIII. Praha: Oikoymen, 1998–2004) těžil zejména ze spisů Plinia, Jeronýma, Augustina, Macrobia, Martiana Capelly, Servia, Solina a Orosia. K diferenciaci *jazyků došlo podle Isidora ze Sevilly po stavbě *babylonské věže. **Gens*, *národ, pokládal Isidor ze Sevilly za „množství osob vzešlé z jednoho počátku nebo odloučené od jiného národa podle vlastního seskupení, jako lid Řecka nebo Asie“ (2,1). Lidstvo pochází ze tří Noemových synů: Šéma, Cháma a Jefeta.

Biblická antropologie se vyznačovala mimořádnou historickou rezistencí a asimilační silou, díky níž se dokázala dlouho relativně úspěšně konfrontovat s novými poznatky vyplývajícími z rozšiřování geografických a etnografických horizontů *Západu ve vrcholném *středověku a raném *novověku. Ohlasy biblické antropologie nalezneme například v historických a etnologických spekulacích Isaaka *Newtona. Za posledního skutečného reprezentanta biblické antropologie můžeme považovat britského etnologa Jamese Cowlese *Pricharda (1786–1848), autora *Researches into the Physical History of Man* (Výzkumy fyzické historie člověka, 1. vydání 1813, 3. vydání 1836–1847, 5 svazků, od 2. vydání vycházelo pod názvem *Researches into the Physical History of Mankind*). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

antropologie, biologická (z řečtiny: *bios*, „život“ a *logos*, „nauka, věda“), viz *antropologie, fyzická, *metody fyzické antropologie, *výzkum, antropologický terénní.

antropologie, biologicko-sociokulturní, *antropologie, bio-socio-kulturní.

antropologie, bio-socio-kulturní (stažený tvar termínů – z řečtiny: *bios*, „život“ a *logos*, „nauka, věda“, z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“; *colere*, *cultus*, „pěstovat“), interdisciplinární věda zabývající se biologickými, sociálními a kulturními *strukturami a *funkcemi *člověka v celém kontinuu jeho vývoje i budoucího směřování;

totéž vyjadřují termíny *antropologie, biologicko-sociokulturní, *antropologie, obecná. (Jaroslav Malina)

antropologie, dentální, subdisciplína *fyzické antropologie, dříve používán termín *odontologie nebo paleostomatologie. Zabývá se studiem *fosilního i *recentního zubního materiálu. V rámci oboru se studuje *morfologie a *variabilita zubů, mikroskopické změny zubních *tkání během jejich *růstu a vývoje, involuční změny zubních tkání, kulturně podmíněné zásahy do zubních tkání, onemocnění zubů, procesy opotřebenosti aj. Její poznatky lze využít při biologické a demografické *rekonstrukci minulých populací, při řešení fylogenetických otázek, v etnogenetických studiích (například při zkoumání původu některých málo známých populací), při studiu *příbuzenských vztahů, způsobu a druhu stravování, v *kriminalistice, v epidemiologických a klinických studiích, na základě studia zubů lze usuzovat na různé aspekty kulturního a sociálního chování aj.

Termín dentální antropologie poprvé užil německý antropolog a etnograf Georg Hermann Theodor *Buschan (1863–1942) již v roce 1900. K rozšíření pojmu dentální antropologie ale došlo pravděpodobně až v roce 1958 po dentálním morfologickém sympoziu, které se konalo v Londýně. Jako vědní obor byla dentální antropologie uznána v roce 1963, po vydání knihy Dona R. Brothwella *Dental Anthropology* (Dentální antropologie). Vývoj, směřující ke vzniku samostatné vědní disciplíny, započal již na počátku 20. století řadou publikací, které se zabývaly morfologií a patologií lidského *chrupu v rámci *biologie lidských populací (jak recentních tak vymřelých). V 60. letech byli nejznámějšími představiteli dentální antropologie Don R. Brothwell ve Velké Británii, Albert A. Dahlberg (1908–1993) v USA. (V poslední době například americký dentální antropolog Christy G. *Turner II vytvořil na základě proměnlivosti některých antropologických znaků (zvláště dentálních charakteristik) vyvolaných změnami prostředí model osídlování *Nového světa lidmi pocházejícími ze severovýchodní Asie. V roce 1965 se konalo v dánském Fredensborgu „Symposium o dentální morfologii“, které pak položilo základy konečnému začlenění dentální antropologie jako speciální antropologické disciplíny. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

antropologie, dialektická (z řečtiny: *dialexis*, „rozhovor, disputace“), směr v *sociokulturní antropologii postmoderní doby (zčásti inspirovaný *marxismem), který na základě srovnání *kultury *preliteratečních společností s moderní *industriální společností kriticky analyzuje a hodnotí některé jevy západní společnosti: nadměrná byrokratizace, *odcizení člověka, sociální manipulace. (Jaroslav Malina)

antropologie, difuzionistická (z latiny: *dif-fundere, diffusio*, „šířit, rozptylovat; rozlévat, vylévat“), směr v *sociokulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *difuzionismus. Na přelomu 19. a 20. století vystřídala *evolucionismus (a *evolucionistickou antropologii) a v prvních desetiletích 20. století výrazně ovlivnila vědy o *člověku a *kultuře. Kladla důraz na *prostor, *konkrétní údaje, *migraci etnik a *difuzi *kulturních prvků proti *času, *abstraktním *konstrukcím, proti *invenci a *univerzální evoluci celého lidstva. Ústředními pojmy difuzionistické antropologie se staly *kategorie difuze a migrace. Difuzi definuje jako proces *předávání kulturních prvků z jedné *společnosti do druhé prostřednictvím *kontaktních *kultur a migraci jako vlastní pohyb obyvatelstva z jedné oblasti do druhé. Za zakladatele teorie migrace a difuze v *antropologii a *etnografii jsou považováni německý biolog, geograf, etnolog a jeden z průkopníků *antropogeografie Friedrich *Ratzel (viz jeho monumentální dílo *Anthropogeographie. I: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, 1882. *II: Die geographische Verbreitung des Menschen*, 1891. [Antropogeografie. I: Základy aplikace zeměpisu na dějiny. II: Geografické rozšíření člověka]) a jeho žák Leo *Frobenius. Jako jedni z prvních prosazovali výzkum *kulturních kontaktů etnik v minulosti, migrace, přesídlení, hustoty obyvatelstva a podobných faktorů, napomáhajících objasnění mechanismu

kulturního vývoje. V době největšího rozkvětu difuzionistické antropologie se zformovaly tři základní difuzionistické školy:

1. Americká škola *historismu Franze *Boase (Alfred Louis *Kroeber, Robert Harry *Lowie, Clark David *Wissler aj.), která působila v prvních dvou desetiletích 20. století. Zakladatel této školy Franz Boas stanovil přísné empirické metody induktivního výzkumu proměn jedinečných a specifických kulturních prvků v čase a prostoru a kladl důraz na zaznamenání jejich časové a prostorové posloupnosti. Každý sociokulturní jev byl chápán jako výsledek historických *událostí, v nichž hrají rozhodující roli procesy difuze a modifikace kulturních prvků z rozdílných zdrojů.

2. V *Evropě rozvíjeli koncepci difuzionismu především představitelé *německo-rakouské školy kulturních okruhů (*Kulturkreise*) Bernhard *Ankermann, Robert Fritz *Graebner, Wilhelm Koppers, Wilhelm *Schmidt, kteří bezprostředně navázali na dílo Friedricha Ratzela a Lea Frobenia. Zakladatel této školy Robert Fritz Graebner vypracoval polycentrickou koncepci dějin kultury, podle níž původní lidské pospolitosti byly izolované a vytvořily řadu specifických „kulturních okruhů“. K dalšímu kulturnímu vývoji došlo až s rozvojem kulturních kontaktů prostřednictvím difuze kulturních prvků a migrace obyvatelstva. V *době stěhování národů se kulturní prvky a jejich *komplexy rozšířily (podle difuzionistů pravděpodobně z Asie) po celém *světě a ukládaly se v *kulturních vrstvách. Odkrývání těchto vrstev je součástí *rekonstrukce dějin kultury. V *archeologii se uplatnily některé z předpokladů teorie kulturních okruhů především v *Kossinnově sídlištní archeologii a v Rostovceově teorii *kombinacionismu a poté v přístupu nemnoha badatelů – nejvýrazněji v koncepcích německého archeologa Oswalda Menghina (1931) a italské archeoložky Pii Laviosy-Zambottiové (1943, 1947). Menghin konstruoval v *paleolitu až *neolitu kulturní okruhy podle hledisek technologických (německy: *Klingenkulturen* [čepelové kultury], *Faustkeilkulturen* [kultury pěstního klínu], *Knochenkulturen* [kostěné kultury] atd.) a hospodářských (německy: *Schweinezüchterkulturen* [kultury chovu prasat], *Hornviehkulturen* [kultury chovu skotu], *Bauernkulturen* [zemědělské kultury], *Stadtkulturen* [městské kultury]). Hledal pak jejich šíření a ovlivňování, přičemž aktivní entity tohoto procesu označoval jako *Herrenkulturen* [kultury mužů] a *Kriegerkulturen* [kultury bojovníků, válečníků]. Vliv německo-rakouské školy kulturních okruhů se však neomezoval jen na střední Evropu, projevil se rovněž v Belgii, Francii, Švýcarsku, a dokonce i v Argentině.

3. Poněkud jinou *variantu difuzionismu vypracovali představitelé britské monodifuzionistické *heliotické teorie kultury (William James *Perry, William Henry Robert *Rivers, Grafton Elliot *Smith), kteří předložili monocentrickou koncepci dějin kultury. Výchozím bodem heliotické teorie kultury je předpoklad, že ne-li všechny, určitě většina složek starých *civilizací má svůj původ ve starověkém Egyptě. Grafton Elliot Smith (*The Diffusion of Culture* [Difuze kultury, 1933] aj.) a jeho kolegové hledali důkazy pro své *hypotézy ve všech oblastech lidské kultury u nejrůznějších národů světa, na rozdíl od německých a amerických difuzionistů však nevypracovali přísná metodologická kritéria, na jejichž základě by bylo možné určit skutečný původ podobných kulturních prvků a časoprostorové vztahy mezi nimi. Vznikly další monodifuzionistické koncepce lišící od sebe umístěním zdroje vyzařování: monodifuzionismus panorientální (Vere Gordon *Childe, Vladimir Milojčić, Sophus *Müller, Fritz Schachermeyr aj.), monodifuzionismus babylonský (Friedrich Delitzsch), monodifuzionismus sumerský (Fitzroy Richard Somerset Raglan).

Na rozpadu difuzionismu se podílela řada příčin: *objevy starých vyspělých civilizací v Číně a zejména v předkolumbovské Americe, které byly nepochybně izolovány od stanovených difuzních center; revize „krátké chronologie“ evropského *pravěku, vyvolaná *radiokarbonovým datováním, podemlela jednoznačnost panorientálního vlivu. To vše rozbilo obraz několika světových kulturních center a samotnou ideu o jedinečnosti a výlučnosti invencí a naopak vedlo k *názoru o možnosti *konvergence.

Ale ani tato tendenční pojetí nemizí úplně. K jejich oživení došlo v nedávné době. Zatímco pokus o vzkříšení difuzionismu a *migracionismu německého archeologa Gustafa Kossinny spjatého s hypotézou o výlučnosti *nordické rasy byl ojedinělý, izolovaný a dosti neumělý, získal hyperdifuzionismus poněkud širší základnu: C. E. Joel a G. Kraus založili časopis *The New Diffusionist: A Study of Inter-Relationships in Cultural Anthropology* (Nový difuzionista: Studie vztahů v kulturní antropologii), na jehož stránkách usilovali o renesanci koncepce z časů G. E. Smitha a W. J. Perryho. Nakonec však ani tento pokus nenašel větší odezvu a podporu, protože byl veden v zásadě stejnými prostředky a na podobné úrovni jako v dobách vzniku a rozkvětu.

Zároveň se však v dalším údobí archeologie a antropologie ukázalo, že koncepce migracionismu a difuzionismu, pokud nejsou užívány k *vysvětlení všech *kulturních změn, avšak pouze některých jevů, zůstávají stále nosnými. Potvrzuje se to zvláště v poslední době, kdy byly rozpracovány a aplikovány na základě nových metod a technických prostředků. K sledování *zákonitostí šíření nějakého jevu v prostoru z určitého centra bylo vypracováno více *metod a *technik. Zjistilo se, že přes všechny rozdíly sledovaných jevů (rozšiřování ondatry ve 20. století v Evropě, šíření infekčních *nemocí, genové skladby v populacích, migrace historických etnik atd.) probíhá jejich difuze v zásadě obdobně. Například šíření neolitického *zemědělství v Evropě je jevem tak širokým, že může být sledováno nejen archeologií, ale i paleoekologií, genetikou a dalšími vědami. Jednotlivé dílčí výsledky lze pak navzájem propojovat a konfrontovat. Například italští badatelé Albert J. Ammerman a Luigi Luca Cavalli-Sforza (1973) jev zemědělství pracovně ztotožnili s nálezy domestikovaných obilnin a za středisko difuze považují *Přední východ. Vyšli z předpokladu, že šíření zemědělství je v přímé závislosti s migrací zemědělců, a to v závislosti na velikosti této populace. Dalším východiskem je archeologická *evidence nejstarších zemědělských pozůstatků. Na těchto základech vytvořili matematický model difuze a určili standardní odchylku „migrace“, která představuje postup o osmnáct až pětadvacet kilometrů za jedinou lidskou generaci. Celý proces difuze simulovali pomocí *počítače. Vyslovili hypotézu, že tato difuze by mohla být sledována geneticky, případně antropologicky (uvádí se obdobný případ geografického rozšíření procentuálního rozložení Rh genů u obyvatelstva Afriky, které je v souladu s etnicky rozlišitelnými skupinami obyvatelstva). Ruský badatel Pavel Markovič Doluchanov poukázal na těžkosti spojené s *identifikací vlastností výchozí a migrantní kultury, které se mohou mnohdy podstatně odlišovat. Tento jev lze podle jeho názoru dosti uspokojivě vysvětlit modely vypracovanými v populační genetice, především americkým biologem Theodosiem *Dobzhanským. To je několik příkladů z celé řady, jimiž lze doložit posun v metodách, které oživují staré koncepce a činí z nich účinné nástroje moderní archeologie a antropologie. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, divadelní, subdisciplína obecné antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem divadelních kultur (viz *divadlo). (Jaroslav Malina)

antropologie, ekologická (z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *logos*, „věda, nauka“), směr v *antropologii (rozvíjený od druhé poloviny 20. století) zabývající se výzkumem *kultur jako adaptivních *systémů v rámci přírodního prostředí. (Viz též *kulturní ekologie.) (Jaroslav Malina)

antropologie, ekonomická (z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *nomía*, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“), subdisciplína *antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování ekonomických *systémů. Vychází z předpokladu, že ve všech lidských *společnostech lze identifikovat ekonomický systém, který institucionálním způsobem zajišťuje produkci, distribuci a redistribuci ekonomických statků a služeb sloužících k uspokojení materiálních potřeb člověka. Kořeny ekonomické antropologie sahají do 30. a 40. let 20. století, kdy na specifiku ekonomických systémů v různých *kulturách *světa upozornili ve svých výzkumech a dílech Raymond William *Firth, Melville

Jean *Herskovits a Bronisław *Malinowski. Dominantními tématy ekonomické antropologie – *distribucí, výměnou a *reciprocitou – se zabývají významné práce: *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku, 1922), analyzující výměnný systém *kula, od Bronislawa Malinowského a studie *Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques* uveřejněná v *L'Année sociologique* (Nouvelle séries, Tome I [1923–1924]) (Esej o daru: Formy a příčiny směny u archaických společností, 1925, česky: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999) od Marcela *Mause.

V 60. letech 20. století do ekonomické antropologie významně zasáhl Karl Paul *Polanyi (*Trade and Markets in the Early Empires* [Obchod a trh v raných říších, 1957, spolu s Conradem Arensbergem a Harrym Pearsonem]). Upozorňoval na kvalitativní odlišnosti ekonomiky tradičních společností a kapitalistické *ekonomiky nejen ve stupni ekonomického rozvoje, ale také v typu distribuce materiálních statků. Zatímco v kapitalistické ekonomice je distribuce spjata s tržní *směnou, v tradičních a rodových společnostech převládá ceremoniální výměna nebo dar. Polanyi rozdělil systémy distribuce na tři základní typy: reciprocitu, přerozdělení a tržní výměnu a byl přesvědčen, že každý z těchto typů by měl být studován v odlišné perspektivě, prostřednictvím vlastních analytických pojmů a kategorií. V průběhu 60. let došlo k ostré polemice mezi zastánci Polanyiho *názorů (Paul *Bohannon, George Dalton aj.), kteří vstoupili do dějin antropologického myšlení jako představitelé substantivistické antropologie, a jejich odpůrci, reprezentujícími antropologii formalistickou (Trude Scarlett Epsteinová, Harold K. Schneider aj.).

Formalisté považovali ekonomické principy, na nichž fungují tradiční společnosti, za analogické s principy společností moderních. Jiný program zvolili přívrženci neomarxistické ekonomické antropologie (Ronnie Frankenberg, Maurice Godelier, Marshall D. *Sahlins aj.), kteří se zaměřili na výzkum produkce materiálních statků. Marxističtí antropologové v podstatě odmítají neoklasické dělení ekonomických sfér na produkci, distribuci a spotřebu a zabývají se všeobecnou, integrující kategorií výrobního způsobu. Sílicí proces ekonomické *integrace vyspělých *zemí světa, rozpad světové socialistické soustavy a její přechod z direktivně a plánovitě řízeného *hospodářství k tržní ekonomice se staly novými, podnětnými oblastmi zájmu ekonomické antropologie. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, ergonomická (z řečtiny: *ergon*, „práce, dílo“ a *nomos*, „zákon; soubor pravidel; nauka“), subdisciplína *antropologie zabývající se užitím antropologických metod při navrhování vhodných *nástrojů, strojů a zařízení s využitím v průmyslu a v dalších sférách života. (Jaroslav Malina)

antropologie, etnická (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“), subdisciplína *antropologie studující původ, tělesný vzhled a *variabilitu morfologických a fyziologických znaků lidských plemen, různých pospolitostí a antropologických typů a *etnicitu, jakožto souhrn znaků (*kulturní hodnoty, *normy, *jazyk aj.) charakterizující *etnikum a odlišující je od jiných *etnik. Zkoumá rovněž projevy etnicity uvnitř společenské *entity (mocenské a majetkové rozdíly aj.) i ve vztazích mezi etnickými skupinami, *národy apod. (viz například *antropologie, nacistická, *čistka, etnická, *nacionalismus, *stalinismus, *tábor, koncentrační, *terorismus, *vivisekce). (Jaroslav Malina)

antropologie, evolucionistická (z latiny: *evolūtiō*, „odvíjení se, vývoj, ale i čtení, protože knihy v podobě svitků se rozvíjely“), směr v *sociokulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *evolucionismus – preferující při studiu *kultury vývojovou perspektivu a diachronní analýzu. Evolucionistická antropologie se rozvíjela a dominovala ve druhé polovině 19. století, poté byla podrobena kritice; k oživení evolucionistického přístupu k studiu kultury došlo v 60. letech 20. století v rámci *neoevolucionistické antropologie.

K předním představitelům evolucionistické antropologie se řadí Johann Jacob *Bachofen, James George *Frazer, John *Lubbock, Henry James Sumner *Maine, John Ferguson

*McLennan, Lewis Henry *Morgan, Edward Burnett *Tylor a další badatelé, kteří aplikovali myšlenku biologické *evoluce na všechny oblasti lidské činnosti a její produkty. Uplatňovali principy darwinovské vývojové koncepce, podle níž vše směřuje od jednoduchého k složitějšímu, od stejnorodého k různorodému a vývojově vyššímu. Ve svých výzkumech se opírali o předpoklad psychické jednoty lidstva, o představu, že *člověk má za všech okolností stejné mentální vlastnosti. Vznik a vývoj kultury chápali jako jednosměrný progresivní proces, který má obdobný charakter jako evoluce přírodních organismů. Domnívali se, že všechny lidské *společnosti procházejí *univerzálními stadii vývoje: *divoštvím, *barbarstvím, *civilizací, a proto má kulturní vývoj ve všech geografických oblastech obdobný průběh (tzv. teorie vývojového paralelismu). Konstruovali pseudohistorická vývojová schémata, do nichž dosazovali množství faktografického materiálu, *konkrétní empirická data vytržená z původního kulturního *kontextu.

Jedním z nejvýznamnějších témat evolucionistických výzkumů se stalo studium vývojových stupňů *rodiny. Klasickou koncepcí, předpokládající prvotnost *matriarchátu před *patriarchátem, předložil v knize *Das Mutterrecht* (Mateřské právo, 1861) švýcarský právník, historik a religionista Johann Jacob Bachofen. Jinou *variantu vývoje rodiny vypracoval skotský právník a etnolog John Ferguson McLennan, který v práci *Primitive Marriage* (Primitivní manželství, 1865) vyslovil *hypotézu o historické prioritě *matrilinearity před *patrilinarity a zavedl do *antropologie pojmy *exogamie a *endogamie. Nejslavnější evolucionistický model vývoje rodiny a teorie *příbuzenských systémů je spjat s dílem amerického antropologa Lewise Henryho Morgana. V roce 1870 vydal rozsáhlé a velmi vlivné dílo *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (Systémy pokrevnosti a sešvagření lidské rodiny, 1870), v němž zavádí distinkci mezi typem přímého *pokrevního příbuzenství (klasifikační soustava příbuzenství) a typem příbuzenství, které vzniká „sešvagřením“ (deskriptivní soustava příbuzenství). Morganova nejvýznamnější práce *Ancient Society; or Researches in the Lines of Human Progress, from Savagery through Barbarism to Civilization* (1877, česky: *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*. Praha: Československá akademie věd, 1954) shrnuje evoluční teorii se zvláštním zřetelem k otázkám rodové a *společenské struktury.

Dalším typickým předmětem výzkumů evolucionistické antropologie byl vývoj *náboženství. Model vývojových stupňů náboženského myšlení rozpracoval v díle *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man* (Původ civilizace a primitivní podmínky člověka, 1870) britský bankéř, archeolog, etnolog, antropolog a přírodovědec John Lubbock. Vyšel z hypotézy prvotního „*ateismu“ vystřídaného později *fetišismem, *totemismem, *šamanismem a *pohanstvím. Problematice náboženství, *magie, totemismu a *tabu se věnoval také britský antropolog, etnolog, religionista a klasický filolog James George Frazer, který proslul svojí monumentální prací *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (Zlatá ratolest: Výzkum magie a náboženství, první vydání 1890, poté revidované a rozšířené verze až do podoby monumentálního dvanáctisvazkového díla; česky: *Zlatá ratolest*. Praha: Odeon, 1977). V duchu evolucionistických představ Frazer chápe lidstvo jako jediný celek, jehož vývoj probíhá ve znamení neustálého kulturního *pokroku. Magie je podle něj vývojová fáze předcházející náboženství a vědě.

Výzkumy náboženských systémů, zejména *animismu, proslul snad nejvýznamnější představitel britské evolucionistické antropologie Edward Burnett Tylor. Pro konstituování moderní antropologie má zásadní význam jeho práce *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Primitivní kultura: Výzkumy vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků, 1871), v níž na nesmírně rozsáhlém a pečlivě vybraném materiálu pojednává o otázkách náboženství, poznání, magie a mýtu v primitivních společnostech. V této knize Tylor podal první formální vymezení

antropologického pojetí kultury („kultura nebo civilizace [...] je komplexní celek, který zahrnuje poznání, víru, umění, právo, morálku, *zvyky a všechny ostatní schopnosti a *obyčeje, jež si člověk osvojil jako člen společnosti“). V Anglii a ve Francii toto vymezení pojmu kultura narazilo zpočátku na určitý odpor, ve Spojených státech amerických se však stalo základem nové vědní disciplíny – *kulturní antropologie. Od roku 1896 Tylor prosazoval svoji koncepci antropologie jako *integrálního studia člověka a kultury na základě výzkumů *archeologie, *historie a *jazykovědy na akademické půdě, a to na Oxfordské univerzitě, kde vybudoval základy první *katedry antropologie na světě.

Na konci 19. století začala být evolucionistická antropologie kritizována pro spekulativnost, schematismus, nedůsledný *historismus, nesystematický sběr antropologických dat v terénu, jednostrannost a vykonstruovanost evolučních modelů, podceňování difuzních a migračních procesů atd. a začala být vytlačována *difuzionistickou antropologií. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, evoluční (z latiny: *ēvolūtiō*, „odvíjení se, vývoj, ale i čtení, protože knihy v podobě svitků se rozvíjely“), nová subdisciplína *obecné antropologie usilující na interdisciplinárním základě o co nejúplnější *rekonstrukci života *člověka, jeho předků i *primátů obecně v průběhu *fylogeneze. Základní podmínkou však zůstává původní postulát, že taková rekonstrukce musí být přísně vědecká a testovatelná, avšak při zachování nezbytné komplexity pohledu na proces fylogeneze primátů a respektování relevantních poznatků *evoluční biologie. I když evoluční antropologie vstupuje i do sociálních věd a také využívá jejich poznatků, zůstává, zejména v oblasti své metodologie, jednoznačně ve sféře biologických věd.

Evoluční antropologie se začala rozvíjet v řadě dílčích studií v posledních desetiletích – formálně byla založena programním článkem primatologa a srovnávacího anatoma Russela Tuttle, paleoekologa a archeologa Karla W. *Butzera a fyzického antropologa a paleoantropologa Benneta Blumenberga „Darwin’s Apes, Dental Apes and the Descent of Man: Normal Science in Evolutionary Anthropology“ (Darwinovi lidoopi, zubatí lidoopi a původ člověka: Normální věda v evoluci člověka), *Current Anthropology*, 15, 1974, 389–426. Podnětem k založení evoluční antropologie byly zejména tehdejší diskuse v evoluční biologii o významu *Darwinova díla, především o významu *přírozeného výběru, pro tehdejší *biologii a antropologické vědy. V tomto období se totiž dostávala paleoantropologie, paleoprimateologie a výzkumy fylogeneze primátů, paleoetnologie a archeologie do slepé uličky, způsobené zejména absencí jakéhokoliv dostatečně *konkrétního teoretického rámce. Kromě extrémně pozitivistické *interpretace dat ve výše zmíněných oborech byla základním problémem roztržitost poznatků a chybění jejich zobecnění a následné *syntézy. Proto se tři významní badatelé rozhodli publikovat programní článek, který by naznačil nový směr v *antropologii. Původně se vycházelo z nutnosti syntézy primatologických, morfologických (především srovnávací a funkční *morfologie), paleoantropologických a archeologických poznatků. Vznik evoluční antropologie byl také významně ovlivněn zásadním metodologickým dílem Thomase S. *Kuhna *The Structure of Scientific Revolutions* (1962, česky: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenth, 1997).

Postupně se evoluční antropologie obohacovala o další dílčí obory a metody; stále větší roli v ní začaly hrát zejména *ekologie, *etologie a molekulární biologie, zejména *genetika. Ty pak stimulovaly další rozvoj oboru. Vznikaly nové směry, jako je *evoluční psychologie, evoluční behaviorální ekologie nebo eko-geno-paleoantropologie. Velmi důležité pro další rozvoj evoluční antropologie bylo založení časopisu *Evolutionary Anthropology* americkým primatologem, paleoprimateologem a evolučním antropologem Johnem *Fleaglem. Evoluční antropologie samozřejmě vychází z obecných poznatků evoluční biologie (které jsou však v současné době dosti rozporuplné) a také z teoreticky dobře fundovaných přírodních a sociálních věd jako je *paleontologie, ekologie, biogeografie, etologie nebo archeologie.

Moderní evoluční antropologie je vědou interdisciplinární a zaměřuje se především na syntézu poznatků z oblastí paleoantropologie a biologické antropologie, paleontologie primátů, *primatologie, zejména ekologie, etologie a vývojové biologie primátů, molekulární a populační genetiky, archeologie a *psychologie. Pro její rozvoj je zvláště důležité, že i když klasická paleoantropologie a paleoprimatologie zaznamenaly v posledních desetiletích značný rozvoj a úspěchy v terénních výzkumech i aplikaci moderních *technologií, omezují se především na morfologický popis, rekonstrukci tvaru a *funkce a interdisciplinární zdokumentování nálezových okolností včetně aspektů ekologických a přesného datování nálezů. *Fosilní materiál a jeho paleontologicko-geologický rámec tak vytváří prostor, v jehož rámci se odehrávaly děje, které se nutně musí stát předmětem zkoumání evoluční antropologie, jež si klade mnohem obecnější cíle než paleoantropologie a paleoprimatologie. Jejich významnou součástí se stává i obecně *ontogeneze primátů a její proměny ve směně generací představující fyletickou linii směřující k současnému člověku. Jde především o postižení podstaty mechanismů, které se v tomto procesu mohly uplatnit a které, jestliže se tak skutečně stalo, vedly nutně k vlastnostem, jež byly dříve či později prověřeny všemi relevantními fenomény evolučního procesu. V užším smyslu se někdy evoluční antropologie chápe jako obor, který v sobě zahrnuje paleoantropologii a primatologii a na pozadí paleoekologie se snaží popsat lidskou evoluci. Takový pohled je však značně zjednodušující.

Mezi nejvýznamnější představitele evoluční antropologie patří v současné době Leslie *Aiellová, Alan *Bilsborough, Robin Dunbar, John Fleagle, Robert *Foley, Janusz *Piontek, Brian *Shea, Ian *Tattersall, Milford *Wolpoff. (Jaroslav Malina, Vladimír, Přívratský, Václav Vančata)

antropologie, feministická (z latiny: *femina*, „žena“), *paradigma v *sociokulturní antropologii přehodnocující z „ženského pohledu“ některá tradiční antropologická paradigmatata, založená na údajně jednostranné „mužské interpretaci“; dnes již relativně autonomní směr a antropologická subdisciplína programově uvádějící do antropologických výzkumů „genderovou perspektivu“ (*gender). Kořeny klasického *feminismu jsou spjaty s kritikou představ a předsudků o *ženě jako o *pohlaví, které je považováno za fyzicky i intelektuálně méněcenné. Paralelně s konstituováním feminismu v západní společnosti pronikaly ideje ženské emancipace také do společenských věd. V *kulturní antropologii je toto období označováno jako „první vlna feminismu“ (1850–1920). Tuto vlnu reprezentují například socioložka a antropoložka Elsie Clews Parsonsová (1875–1941) a antropoložka Alice Cunningham Fletcherová (1838–1923), které v opozici k převládajícímu *androcentrickému přístupu v antropologii antcipovaly „ženskou perspektivu“ a poprvé vnesly do antropologického výzkumu člověka a kultury „ženský hlas“.

V letech 1920 až 1980 se v *antropologii, stejně jako v jiných společenských vědách, prosadila „druhá vlna feminismu“. Její výraznou kumulaci lze zaznamenat v 60. a 70. letech 20. století, kdy se stala součástí širšího spektra sociálních a politických hnutí za práva různých *sociálních vrstev, etnických a rasových skupin a lidí s alternativní sexuální orientací. V ohnisku feministické kritiky se ocitly zejména důsledky zjištění, že „biologický úděl“ i nadále určuje sociální role žen a ovlivňuje jejich osud v osobním i profesním životě. V 70. a 80. letech se rozšířilo spektrum feministických výzkumů o otázky institucionalizace lidské reprodukce, postavení žen v ekonomické a sociální struktuře, problematiku násilí na ženách a analýzu ženských stereotypů. V tomto období došlo k diferenciaci feminismu do mnoha paradigmat, proudů a přístupů. Různé varianty feminismu v tomto období oscilovaly mezi feminismem liberálním a radikálním. Liberální feminismus, který se ve Spojených státech amerických úspěšně prosadil také na akademické půdě, usiloval o faktické dosažení stejných politických, ekonomických a legislativních práv pro ženy a jejich plnohodnotné uplatnění ve veřejných institucích, vědě a výzkumu. Radikální feminismus se kriticky zaměřil na fenomén mužské dominance, neboť předpokládal, že všechny formy útlaku v podstatě spočívají v

mužské nadvládě. Expanze druhé vlny feminismu se projevila bojem za „politiku identity“, který dopomohl k institucionalizaci genderových, etnických a multikulturálních studií a přispěl k nárůstu počtu žen a zástupců minoritních skupin v nejrůznějších akademických disciplínách. Na půdě antropologie se expanze feministické antropologie projevila nastolením ženské perspektivy ve všech základních antropologických oborech. Se snahou uplatnit genderovou perspektivu při výzkumu člověka se setkáme v sociokulturní antropologii, *lingvistické antropologii, *archeologické antropologii i *fyzické antropologii. Ve Spojených státech amerických reprezentovaly „antropologii žen“ druhé vlny feminismu Margaret *Meadová (1901–1978), Eleanor Bruke Leacocková (1922–1987), Lucy Slocumová (narozena 1939), Michelle Zimbalist Rosaldová (1944–1981), Louise Lamphereová (narozena 1940), Lila Leibowitzová (1930–1984), Jane Fishburne Collierová (narozena 1940), Gayle Rubinová (narozena 1949), Henrietta L. Moorová (narozena 1957) a Sherry Beth *Ortnerová (narozena 1941). Ve Velké Británii v tomto období přispěla k rozvoji feministické antropologie zejména Shirley Ardenerová, která v návaznosti na Edwina Ardenera (1927–1987) dále rozpracovala koncepci, podle níž ženy představují „umlčenou skupinu“ (*muted group*). Významné jsou také práce členek London Women's Anthropology Group – Patricie Caplanové (narozena 1942) a Janet Bujuravové, které se zabývaly výzkumem ženské solidarity a problematikou reprodukce a produkce. Britské a americké antropoložky spojovala snaha o nastolení komplexní genderové perspektivy. Za klíčové publikace tohoto období je možné označit dva zásadní sborníky antropologických feministických esejů. První z nich byl vydán pod názvem *Women, Culture and Society* (Žena, kultura a společnost, 1974) a jeho editorkami byli Michelle Rosaldová a Louise Lamphereová. O rok později vyšel sborník *Toward an Anthropology of Women* (Slibná antropologie žen, 1975) editorovaný Raynou Reiterovou.

Teoretická východiska feministické antropologie, která se v průběhu 70. let 20. století etablovala jako svébytná antropologická subdisciplína, lze obecně shrnout do následujících *premis:

1. Tradiční antropologické výzkumy negativně poznamenala absence „ženského hlasu“ a fakt, že antropologie vznikla jako produkt mužského světa, který akcentoval androcentrický přístup ke studiu kultur. Proto je nezbytné učinit součástí antropologie kompatibilní „ženskou perspektivu“, založenou na genderovém přístupu ke studiu sociokulturních jevů.

2. Ústřední kategorií feministické antropologie je pojem gender. Na rozdíl od *pohlaví, které je univerzální biologickou kategorií, gender představuje sociální kategorii a kulturní konstrukci označující sociokulturní dimenzi *maskulinity a *femininity.

3. Analýza mužského a ženského světa prostřednictvím pojmu gender jako kulturně konstruované pohlavní identity umožňuje postihnout variabilitu statusů a rolí žen a mužů v různých kulturách v čase a prostoru.

4. Gender aktivně ovlivňuje a formuje sociokulturní realitu na úrovni jazykové symboliky, kulturních institucí, společenských tříd, sociální struktury i individuálně zažívaných genderových identit.

5. Gender je nezbytné studovat v širších vztazích a souvislostech v konkrétním historickém, ekonomickém, politickém a mocenském kontextu.

Třetí vlna feminismu vstoupila do antropologického myšlení v 80. letech 20. století a jako významná součást antropologie dodnes výrazně ovlivňuje *teorii i *metodologii současných antropologických výzkumů. V centru zájmu feministických antropologů a antropoložek i nadále zůstalo nadčasové téma *biologického a *kulturního determinismu v kontextu postmoderní interpretace genderu, *etnicity, *třídy, *rasy nebo socioekonomického statusu jednotlivce. Feministická antropologie řešila v tomto období zejména otázky spjaté s produkcí a *prací, *reprodukcí a *sexualitou, genderem a *státem. Na antropologické scéně se také objevila feministickou antropologií inspirovaná „antropologie mužů“, aspirující na studium

příslušníků mužského pohlaví na základě stejných premis a přístupů, z jakých feministická antropologie prováděla výzkum žen.

Za výraznou změnu ve strategii feministické antropologie lze označit zejména skutečnost, že antropologové a antropoložky začali zpochybňovat představu univerzální podoby podřízeného postavení žen i užitečnost explanačních modelů založených na binárních opozicích. Řada antropologů a antropoložek naopak upozornila na existenci společností, v nichž jsou mužské a ženské role komplementární a zároveň rovnocenné. Radikálním přehodnocením prošlo striktní oddělení biologických a kulturních faktorů jako determinant maskulinity a femininity i vymezení pojmů pohlaví a gender. Originální dekonstrukci čistě genderového přístupu provedla například americká filozofka a feministka Judith Butlerová (narozena 1960), která odmítla redukovat pohlaví na biologickou entitu a neměnnou konstantu a předložila teorii, v níž přisuzuje pohlaví performativní roli. Podle jejího názoru je možné na pohlaví pohlížet jako na kulturní konstrukci a normativní *diskurz, který produkuje lidské tělo a prostřednictvím hegemonních diskurzů a heterosexuálních imperativů je poté ovládá. Její kniha *Gender Trouble* (Potíže s genderem, 1990) rozpoutala intenzivní debatu o relevanci a validitě v té době již obecně uznávané distinkce kategorií pohlaví a gender. Pro antropology a antropoložky, kteří přistoupili na tvrzení, že jak pohlaví, tak gender jsou kulturními konstrukcemi, to ve svých důsledcích znamenalo připustit existenci mnoha forem femininity a maskulinity. Současně museli přijmout tezi, že sexuální identita souvisí spíše s rozložením femininity a maskulinity u jednotlivých mužů a žen než s konfliktem mezi dvěma soupeřícími skupinami. Přístup, který nastolily představitelky třetí vlny feminismu, tak zpochybnil výklad vztahu biologické (pohlaví) a symbolické (gender) dimenze lidského těla a v intencích postmoderny zdůraznil, že potenciální jedinečnost a mnohost lidských osobností je uchopitelná a pochopitelná pouze v rámci konkrétního diskurzu.

V současné době představuje feministická antropologie společně s „gender studies“ dynamicky se rozvíjející výzkumný proud, který pronikl nejen do antropologického myšlení, ale výrazně ovlivňuje také další společenské vědy včetně *sociologie, *filozofie, *psychologie, *historie a archeologie (*archeologie, feministická). Tato skutečnost do značné míry souvisí se změnami současné společnosti. Dříve jednoznačně vymezené nezpochybnitelné rozdíly mezi mužskou a ženskou identitou procházejí radikálním přehodnocením. Změny sociálního statusu žen, redefinování tradičních ženských rolí a vztahů mezi muži a ženami vyžadují nový typ vědecké reflexe, respektující existenci dříve umlčované ženské skupiny. Feministická antropologie by se však neměla stát novou *ideologií. Její síla spočívá v komplementaritě a nastolení alternativního úhlu pohledu, který umožňuje klást nové otázky, formulovat odvážné *hypotézy a vytvářet tak komplexnější obraz studované společnosti a kultury. Současná feministická antropologie zavádí do vědy o člověku nové problémové okruhy, redefinuje tradiční pojmy a výzkumné strategie. Snahou o dekonstrukci mužské optiky ve vědě a kritikou tradiční akademické antropologie otevírá nový prostor diskusím o postmoderní vědě a kultuře. (Václav Soukup)

antropologie, filozofická (z řečtiny: *filein*, „mít rád“, *sofiá*, „moudrost“ – „láska k moudrosti“), v širším smyslu disciplína na pomezí *filozofie a *antropologie zabývající se *člověkem jako celkem, hledáním jeho podstaty, smyslu a perspektiv ve světě. V užším významu směr filozofie rozvíjený některými německými filozofy od 20. let 20. století. Tato německá forma filozofické antropologie pak od poloviny 20. století začala ztrácet na významu. V tradici britské *sociální antropologie a americké *kulturní antropologii není filozofická antropologie téměř reflektována. Filozofická antropologie je v úzkém vztahu k *filozofii dějin a *filozofii kultury.

Filozofické koncepce člověka byly vytvářeny od *antiky po celé dějiny evropského myšlení. Klíčové koncepce vytvořili například *Sókratés (asi 469–399 př. n. l.), *Platón (427–347 př. n. l.), *Aristotelés (384–322 př. n. l.), Aurelius *Augustinus (354–430), Pico della

Mirandola (1463–1494), Michel Eyquem de *Montaigne (1533–1592), Jean-Jacques *Rousseau (1722–1778), *Voltaire (1694–1778), Karl *Marx (1818–1883), Friedrich Wilhelm *Nietzsche (1844–1900). Základy pro rozvoj filozofické antropologie jako samostatné filozofické disciplíny položil již na sklonku 16. století německý protestantský teolog Otto Casmann (1562–1607) v dílech *Psychologia anthropologica sive animae humanae doctrina* (Antropologická psychologie neboli učení o lidské přirozenosti, 1594) a *Anthropologiae pars II* (1596). Casmann, který sehrál důležitou roli při konstituování moderní antropologie, vymezil *psychologia anthropologica* jako nauku o lidské přirozenosti (*doctrina humanae naturae*), která se rovným dílem věnuje jak zkoumání lidského těla, tak duše. Na Casmannovu koncepci filozoficko-přírodovědné antropologie navázali myslitelé jako Georg Ernst Stahl (1659–1734), Johann Gottlob Krüger (1715–1759), Johann August Unzer (1727–1799) a Ernst Anton Nicolai (1722–1802). Rozvoj filozofické antropologie jako samostatné filozofické disciplíny zásadním způsobem ovlivnil Immanuel *Kant (1724–1804). Z hlediska filozofické antropologie jsou důležité jeho spisy *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (Základy metafyziky mravů, 1785) a *Kritik der praktischen Vernunft* (Kritika praktického rozumu, 1788). Kant položil ve své přednášce o logice tři otázky: co mohu vědět?, co mám činit?, v co mohu doufat? Tyto otázky jsou zahrnuty podle Kanta v jediné otázce: co je člověk? Kant rozlišil sféru animality a transcendentality. Ve sféře první je člověk jako živočich, ve sféře druhé mravní *zákon pozvedá člověka a činí jej nezávislým na animální sféře. Kant rozlišil antropologii fyziologickou, která se zabývá tím, co z člověka činí přírodověda. Antropologie pragmatická se zabývá tím, co člověk jako svobodná bytost ze sebe má a musí udělat.

V kontextu filozofické antropologie vymezené jako německý filozofický směr, spadají filozofické koncepce člověka vytvořené zmíněnými mysliteli do filozofické disciplíny filozofie člověka, přestože jsou pojmy filozofie člověka a filozofická antropologie často podávány jako synonyma.

Ačkoli první filozofické koncepce člověka vznikly již v antice a byly formulovány během celých dějin evropského myšlení, vznikla filozofická antropologie jako samostatná filozofická disciplína až v průběhu 20. století, kdy ji rozpracovali představitelé německé filozofie Arnold *Gehlen (1904–1976), Helmuth *Plessner (1892–1985) a Max *Scheler (1874–1928). Michael *Landmann (1913–1984) v této souvislosti hovoří o „antropologickém obratu“, neboť mnohé filozofické disciplíny v té době konvertovaly na antropologii. Landman je přesvědčen, že mezi faktory působícími ve prospěch vzniku filozofické antropologie náleží: (1) nedostatečnost teorie poznání, (2) světonázorová bída meziválečného období, (3) myšlenky a ideje duchovních věd a věd o kultuře, jak byly rozvíjeny představiteli novokantismu a (4) potřeba vytvořit nepřítodovědně (antipozitivisticky) orientovanou ústřední disciplínu. Z děl zakladatelů filozofické antropologie vyplývá snaha o vyrovnání se filozofie s rostoucím množstvím poznatků přírodovědně orientované antropologie. Filozofická antropologie tohoto období usiluje nikoli o vymezení člověka jako bytosti s rozumem nebo o vymezení člověka prostřednictvím morfologických a funkčních definičních znaků, nýbrž o vymezení člověka interpretací těchto definičních znaků.

Zakladatelé filozofické antropologie Helmuth Plessner a Max Scheler vycházeli z dobových přírodovědných poznatků. Pozornost tehdy vzbudily především díla Paula Alsberga (1883–1965), Luise Bolka (1866–1930) a Jakoba von Uexkülla (1864–1944). Alsberg v díle *Das Menschheitsrätsel: Versuch eine prinzipiellen Lösung* (Hádanka lidstva: Pokus o zásadní řešení, 1922) formuloval myšlenku „odpojování těla pomocí nástrojů“, které je základním principem vývoje člověka. Kulturní *adaptace výrobou nástrojů (materiálních, jazykových a ideových) nahrazuje biologickou adaptaci a dovoluje zakrýt přirozené tělesné lidské vybavě. Tím se člověk podle Alsberga zásadně odlišuje od jakéhokoli jiného *zvířete. Bolk v díle *Das Problem der Menschwerdung* (Problém evoluce člověka, 1926) hájil tezi, že

lidská evoluce vlivem opožděného vývoje tělesných orgánů vedla k fixaci neotenních rysů. Uexküll v díle *Umwelt und Innenwelt der Tiere* (Umwelt a vnitřní svět zvířete, 1909) předložil *názor, že každý živočišný druh má vlastní subjektivní umwelt (okolí), které odpovídá specializovanosti druhu. Stejně faktory prostředí (například živočišné druhy) mají pro různé druhy *organismů rozdílný význam. Na myšlenky těchto badatelů navazovali zakladatelé filozofické antropologie Scheler a Plessner. Oba vydali své klíčové práce v roce 1928; Plessner knihu *Die Stufen des Organischen und der Mensch* (Stupně organična a člověk) a Scheler spis *Die Stellung des Menschen im Kosmos* (Místo člověka v kosmu). Oba působili v Kolíně nad Rýnem, ale jejich představy o filozofické antropologii se formovali nezávisle, bez společně vedeného úsilí. Ve svých dílech na sebe v zásadě neodkazují. Obecně však lze konstatovat, že společným jmenovatelem jejich filozofické antropologie je srovnávání člověka se zvířaty a hledání postavení člověka v *univerzu. Tento přístup ve filozofické reflexi člověka představoval obrat, protože filozofie člověka se dosud v souladu s karteziánskou tradicí orientovala na analýzu netělesného vědomí (*res cogitans*), kdy animální stránka člověka byla ponechána přírodovědně orientované antropologii. Filozofická antropologie je v tomto kontextu úsilím o budování celostně pojaté disciplíny.

Kritiky se filozofické antropologii dostalo zejména od představitelů *existencialismu. Karl *Jaspers (1883–1969) se proti filozofické antropologii postavil proto, že hledá definitivní výpovědi o člověku, ale člověk nemá nezměnitelné *bytí, neboť člověk se nikdy nepřestává utvářet. Kritikem filozofické antropologie se stal také německý existenciální filozof Martin *Heidegger (1889–1976), který se proti filozofické antropologii vyjádřil zejména v díle *Kant und das Problem der Metaphysik* (Kant a problém metafyziky, 1929). Heidegger byl toho názoru, že filozofická antropologie dostatečně neproblematizuje člověka, kterého bere jako danost. Obecně odmítá filozofickou antropologii, neboť se táže po bytí člověka jako jednom z mnoha ostatních. Kdežto Heideggerovo filozofické úsilí míří nikoli k ontologii člověka ale k fundamentální ontologii. Kromě toho Heidegger kritizuje profilování filozofické antropologie jako ústřední filozofické disciplíny. Tuto pozici si podle něj neoprávněně filozofická antropologie nárokuje tím, že staví otázku po člověku jako základní filozofickou otázku vůbec.

Kromě uvedených zakladatelů filozofické antropologie rozvíjeli filozofickou antropologii Otto Friedrich Bollnow (1903–1991), Ernst *Cassirer (1874–1945), Irenäus *Eibl-Eibesfeldt (narozen 1928), Michael Landmann (1913–1984), Konrad *Lorenz (1903–1989), Karl Löwith (1897–1973), Odo Marquard (narozen 1928), Adolf *Portmann (1897–1982), Edward Osborne *Wilson (narozen 1929) a další badatelé; u nás ji pěstují zejména Stanislav *Komárek (narozen 1958), Zdeněk *Neubauer (narozen 1942) a Jan *Sokol (narozen 1936) na *Univerzitě Karlově v Praze, Stanislav *Komenda (1936–2009) na Univerzitě Palackého v Olomouci, Ivo T. *Budil (narozen 1965) na Západočeské univerzitě v Plzni, Břetislav *Horyna (narozen 1959), Jaroslav *Malina (narozen 1945) a Vladimír *Novotný (narozen 1939) na *Masarykově univerzitě v Brně. (Martin Soukup)

antropologie, forenzní (z latiny: *forum*, „soud; náměstí, dvůr; tržiště, trh“), soudní antropologie, subdisciplína *antropologie, zabývající se převážně aplikací metod *humánní osteologie a *identifikace na případy kosterních pozůstatků *člověka v *kontextu policejního vyšetřování, respektive soudního řízení. Cílem forenzní antropologie je ztotožnit (pozitivně identifikovat) kosterní pozůstatky neznámého původu s *konkrétní pohřešovanou osobou, a přispět tak k vyřešení případu trestného činu. Součástí je odhad populační afinity (etnické příslušnosti), dožitého věku, pohlaví a výšky postavy podle kosterních pozůstatků a srovnání nalezených individuálně specifických znaků (*chrup, patologické změny, *tvar *lebky) s údaji o pohřešované osobě (zubní karta, superprojekce lebky do fotografie, *rekonstrukce podoby podle lebky, srovnání RTG snímků aj.). V současné době se začínají uplatňovat i metody identifikace pomocí *DNA. Provázanou činností je *forenzní *tafonomie a

*archeologie místa nálezu, které mají v součinnosti s forenzní antropologií objasnit příčiny smrti a okolnosti, které vedly k vzniku příslušné nálezové situace.

Formální hranicí mezi působnostmi forenzní antropologie a soudního lékařství je zachování měkkých tělních tkání. Jako samostatná disciplína se forenzní antropologie rozlišuje v USA, v Evropě je propojena se soudním lékařstvím (například ve Francii *anthropologie médico-légale*) nebo je přímo součástí soudního lékařství. V České republice působí forenzní antropolog jako *soudní znalec v rámci specializace soudní lékařství. Poznatky biologie člověka (respektive antropologie) se v oblasti policejní a soudní uplatňují také při identifikaci osob podle fotografie a videozáznamu, vytváření portréту hledané osoby, testování sporné paternity, v *daktyloskopii, *biometrii aj. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

antropologie, funkcionalistická (z latiny: *fungor*, „být činný, vykonávat; provádět, zastávat, spravovat“), směr v *sociokulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *funkcionalismus. Usiluje o prosazení systémových modelů *společnosti a *kultury. (Stejně snahy charakterizují i americký *konfiguracionismus ve 20. a 30. letech 20. století.) V situaci proměny stylu antropologického myšlení, nového pojetí terénních výzkumů i antropologické teorie ve 20. letech 20. století vznikají základy funkcionalistické antropologie ve Velké Británii. Tvůrci britského funkcionalismu jsou Bronisław *Malinowski a Alfred Reginald *Radcliffe-Brown, autoři významných publikací: Bronisław Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku, 1922), Alfred Reginald Radcliffe-Brown, *The Andaman Islanders: Study in Social Anthropology* (Andamanští ostrované: Sociálně antropologická studie, 1922). Zapůsobilo na ně především pojetí společnosti jako seberegulujícího, integrovaného systému jevů nezávislých na psychice jednotlivců, jak je koncipoval francouzský sociolog Émile *Durkheim. Dalším shodným východiskem obou autorů byly tři postuláty tzv. radikálního funkcionalismu: 1. postulát funkcionální jednoty společnosti, předpokládající, že každý prvek sociálního systému, především každá *instituce jako základní stavební jednotka společnosti, slouží k zachování celku; 2. postulát univerzality funkcionalismu, podle něž každý prvek plní nějakou pozitivní *funkci pro celek; 3. postulát funkcionální nepostradatelnosti a objektivní účelnosti sociokulturních jevů, založený na předpokladu, že každá významná životní *funkce je nezastupitelnou a neoddělitelnou součástí sociálního systému.

Dílo Bronislawa Malinowského a Alfreda Reginalda Radcliffe-Browna představuje dvě paralelní linie výzkumu sociokulturní reality: funkcionalistickou, již reprezentuje Bronisław Malinowski, a strukturálně funkcionalistickou, jejíž základy položil svým dílem Alfred Reginald Radcliffe-Brown.

Malinowski své *názory shrnul zejména v práci *A Scientific Theory of Culture* (1944, česky: *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko, 1968). Stanovil tři *typy (úrovně) potřeb, *univerzální pro každou společnost: základní (biologické) potřeby, potřeby instrumentální (*sekundární) a potřeby symbolické a integrativní (kultura), přičemž *primární jsou potřeby biologické. Uspokojování se děje prostřednictvím organizovaných činností, které se sdružují v celé systémy – instituce. Malinowski se jako jeden z prvních zabýval kategorií instituce, a to pro potřeby společenských věd vůbec. Kultura je podle jeho názoru složena z částečně autonomních a částečně koordinovaných institucí. Funkcionální analýza vychází z *hypotézy, že pro existenci každé instituce jsou nezbytné tyto základní prvky: *charta, personál, *normy a pravidla, hmotné zařízení, aktivita a *funkce. Pojem funkce zavedl Malinowski jako klíčovou kategorii. Vidí v ní integrovaný výsledek činnosti, vyjadřující objektivní roli, jakou instituce hraje v kulturním systému. Každá instituce uspokojuje ve své vlastní sféře určitou oblast potřeb a všechny instituce dohromady vytvářejí vnitřně integrovaný systém – kulturu. Mezi integrační principy kultury Malinowski zahrnuje: 1. systémy pokrevnosti a *příbuzenství; 2. sociální zájmy vyplývající z územního seskupení, sousedství a možnosti kooperace; 3. fyziologické rozdíly dané růzností pohlaví, věku,

tělesných znaků; 4. pracovní a profesní schopnosti a dovednosti; 5. sociální pozice založené na *hodnotách nebo příslušnosti k dobrovolným sdružením; 6. používání síly v politických organizacích.

Radcliffe-Brown považoval *sociální antropologii za „přírodní vědu o společnosti“. V celém jeho pojetí sociální antropologie se odráží *inspirace biologickými modely. Na rozdíl od tradiční *etnologie, která používala spíše historické metody, propagoval komparativní metodu k zachycení funkcionálních vazeb mezi různými sociokulturními jevy a studium jejich role ve vztahu k sociální *struktuře a prostředí *integrace společnosti. Pojmu sociální struktura jako analytické kategorie použil Radcliffe-Brown už ve 20. letech při výzkumech *příbuzenství australských domorodců, dále s ním zacházel v teoretických statích z let 1930–1940. Sociální strukturu chápal jako systém vztahů mezi lidmi, vymezený a kontrolovaný prostřednictvím institucí. Lidské *zvyky a *obyčeje se podle jeho názoru nedají pochopit studiem jich samých, ale *analýzou jejich funkce ve vztahu k sociální struktuře. Za předmět strukturálně funkcionální analýzy nepovažuje studium funkce samotné, nýbrž jejího přínosu k uchování sociální stability, soudržnosti a *solidarity. V 30. letech sílila tendence k rozšíření funkcionální analýzy o historickou perspektivu a výrazně se projevila zejména v pracích Radcliffe-Brownova nástupce na Oxfordské univerzitě Edwarda Evana *Evans-Pritcharda, který se v 50. letech 20. století přiklonil k pojetí *antropologie jako humanitní disciplíny. Od studia funkcí institucí přešel k analýze jejich vnitřního účelu a smyslu pro jednotlivé členy společnosti. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, funkční (z latiny: *fungor, functiō*, „být činný, vykonávat; provádět, zastávat, spravovat“), relativně mladá subdisciplína *fyzické antropologie; její náplň lze odvodit z prací českého přírodovědce Jana Evangelisty *Purkyně (1787–1869), který v roce 1828 na *univerzitě ve Wroclavi ve své přednášce „Antropologie jako vstupní nauka veškeré fyziologie“ položil mimořádný důraz na spojení *morfologie a *funkce *organismu.

Současná funkční antropologie je v tomto smyslu zaměřena na studium vztahů mezi morfologickou a funkční *variabilitou *člověka. Studuje oblast lidského pohybu vztahující se k rozměrům, *tvaru, proporcím, složení těla, stabilitě a prediktabilitě ontogenetického vývoje, biologickému věku a výživě. Aplikace funkční antropologie v tělesné výchově a sportu je svázána i s obory společenskovědními. Názvu funkční antropologie předcházelo označení oboru *kinantropologická antropologie, *tělovýchovná antropologie či sportovní antropologie. (Jaroslav Malina)

antropologie, fyzická (z řečtiny: *fýsis*, „příroda, tělo“), též biologická antropologie, přírodovědná disciplína zabývající se výzkumem biologické *variability lidských populací v *čase a *prostoru. Předmětem výzkumu fyzické antropologie je komplexní studium *růstu, *vývoje a *funkce lidského organismu v rámci různých rasových, etnických, kulturních a sociálních skupin. Mezi další tematické okruhy fyzické antropologie patří studium individuální variace *tvaru a funkce lidského těla, růstové změny v průběhu *ontogeneze, proměny fyziologických funkcí a morfologických znaků lidského rodu v průběhu *fylogeneze, problematika *pohlavního dimorfismu, vztahy mezi tělesnou stavbou a vnějším prostředím atd.

Současná fyzická antropologie představuje komplexní disciplínu disponující propracovanou metodologií a rozsáhlým souborem metod (*antropometrie, *metody fyzické antropologie), která syntetizuje poznatky *paleoantropologie, *etnické antropologie, vývojové antropologie, *demografie, *zoologie, *etologie, *primatologie, *genetiky, *biologie, *anatomie a *ekologie. Tradiční klasifikace a komparace lidského organismu založená na empirické deskripci a měření tělesných znaků byla postupně rozšířena o moderní metody *molekulární biologie, populační genetiky, *biochemie a *numerické taxonomie.

S prvními pokusy o empirický výzkum lidského organismu se můžeme setkat již ve starověkém *Egyptě, *Mezopotámii, Indii a Číně (viz *anatomie, *sectio). Zásadní zvrat

v přístupu k lidskému tělu je však spjatý až s rozvojem vědeckého poznání v antickém Řecku a Římě. Zasloužili se o to zejména lékaři, kteří položili základy jak *medicíny, tak fyzické antropologie. V této souvislosti si je třeba uvědomit, že i když lékaře a fyzické antropology spojuje předmět jejich zájmu – lidský organismus, liší se od sebe obě disciplíny svým praktickým vyústěním. Fyzické antropology zajímá *variabilita a *morfologie těla z hlediska biologických proměn lidských populací v čase a prostoru, zatímco lékaři *primárně usilují o léčbu nemocného *člověka. V dějinách lidského poznání to však byli právě lékaři, kteří přinesli první poznatky o biologické dimenzi lidské *existence. V dílech antických učenců se setkáváme s první *syntézou přírodovědných poznatků i s pokusy o jejich systematickou klasifikaci.

Starověcí *Řekové zprvu ochotně přijímali od asijských a afrických *kultur znalosti z různých oborů i *názory na okolní *svět a lidský organismus. Brzy však opustili jednostranně náboženskou a mytologickou *interpretaci světa a snažili se vysvětlit přírodní jevy na základě empirie. Při studiu člověka se opírali o poznatky *filozofie, kterou respektovali při řešení nejobecnějších otázek lidského *bytí. Řekové byli dobrými pozorovateli *přírody i *člověka, a proto se snažili vysvětlit funkce lidského organismu a poruchy *zdraví na základě uceleného *systému ověřených poznatků. V konkrétním empirickém výzkumu lidského těla dosáhli značných *pokroků zejména v anatomii, *fyziologii a léčebné terapii.

Antropologický přístup ke studiu člověka anticipovali svým důrazem na empirické studium člověka zakladatelé řecké medicíny Alkmaion z Krotónu (žil v polovině 5. století př. n. l.) a *Hippokratés z Kóu (kolem 460–kolem 375 př. n. l.). O zájmu starověkých *Řeků o biologickou variabilitu různých *ras a *etnik svědčí i *Homérovy eposy **Ílias* a **Odysseia* (8. století př. n. l.) Antropologickou dimenzi má také spis *Historiés apodexis* (Dějiny, doslova „Výklad vyzkoumaného“), který je věnován dějinám a kultuře starověkých národů, s nimiž se Řekové dostali do kontaktu a popisu řecko-perských válek. Její autor, řecký historik a cestovatel *Hérodotos (asi 485–asi 425 př. n. l.), věnoval velkou pozornost popisu *fyzických rozdílů mezi *bělochy a *černochoy. Podle Hérodota například černé *Afričany, kromě barvy *kůže, charakterizují takové morfologické znaky, jako jsou kudrnaté černé vlasy, zploštělý nos a velké výrazné rty.

První velkou syntézu antropologických, přírodovědeckých a filozofických poznatků o člověku však vytvořil až řecký filozof a přírodovědec *Aristotelés ze Stageiry (384–322 př. n. l.), který uvedl pojem *antropologie do širšího *kontextu antické filozofie. Aristotelés zanechal na svou dobu rozsáhlé dílo, čítající asi 300 spisů z nejrůznějších oborů. Jeho vědecký odkaz je možné považovat za encyklopedickou syntézu řeckého filozofického a přírodovědného poznání. Navzdory řadě omylů Aristotelovo dílo představuje jeden z vrcholů starověké vědy. S jeho vlivem se setkáváme v arabské filozofii a medicíně (*Averroes, *Avicenna), evropské středověké teologii (*Albert Veliký, *Tomáš Akvinský) i novověké filozofii a antropologii. K hlubšímu poznání lidské anatomie a *fyziologie přispěli prostřednictvím poznatků z pitev představitelé alexandrijské lékařské školy *Hérofilos z Chalkédonu (330–260 př. n. l.) a *Erasistratos z Keu (330–255 př. n. l.). Na půdě antického Říma sumarizoval empirické poznatky o člověku přírodovědec Gaius *Plinius Starší (23–79 n. l.). Jeho encyklopedicky koncipovaná práce *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974) zahrnuje systematický soubor vědomostí své doby včetně poznatků o antropologii a fyziologii člověka (7. kniha).

Syntézu řeckých a římských poznatků o lidském těle dovršil ve svém díle řecký lékař působící na dvoře římských císařů – *Galénos z Pergamu (asi 129–asi 199). Galénovo dílo představuje nejucelenější syntetický soubor antických znalostí o lidském těle. Ačkoli mnohé jeho myšlenky byly poplatné své době, lze konstatovat, že Galénos patří k nejvýznamnějším osobnostem dějin medicíny a průkopníkům fyzické antropologie. Jeho nejvýznamnější dílo

Peri tón anatomikón encheiréseón (Praktická anatomie) zásadním způsobem ovlivnilo jak dějiny antického, tak středověkého evropského lékařství.

Pád *říše západofřímské v roce 476 n. l. znamenal pro evropskou vědu dočasné přerušení vývojové kontinuity. Tradice antické vzdělanosti sice v transformované podobě přetrvala v arabské a byzantské kultuře, na půdě feudální *Evropy však byl pod vlivem *scholastiky empirický výzkum lidského těla radikálně potlačen. Středověké církevní *instituce bránily zejména induktivnímu přístupu ke studiu člověka a přírody. Kritériem pravdivosti poznání se stala *bible, a pokud se s ní vědecké poznatky ocitly v rozporu, nebyly považovány za pravdivé.

Zásadní mezník v dějinách antropologického myšlení znamenal až nástup *humanismu a *renesance ve 14. a 15. století, neboť programově zdůrazňoval význam vědeckého poznání, hodnotu člověka, jeho právo na důstojný život, *svobodu a rozvoj lidských schopností. Současně došlo k oživení zájmu o studium prací antických filozofů a přírodovědců, které představovaly nejen novou *autoritu, ale především výzvu k hlubšímu empirickému výzkumu člověka a přírody. Významným ohniskem rané renesance se stala zejména Florencie, kam v 15. století emigrovala řada byzantských učenců, kteří ve spojení s místní intelektuální tradicí podnítili rozvoj vědeckého poznání a umělecké tvorby. V severoitalských *městech došlo k *revoluci ve výtvarném umění, jehož součástí byl hluboký *zájem o anatomicky přesné zobrazení lidského těla. Typický příklad spojení přírodovědného zájmu a umělecké tvorby představuje *Leonardo da Vinci (1452–1519), který se programově zabýval anatomickými studii lidského těla. V období renesance, stejně jako v době *antiky, bylo antropologické studium lidského těla úzce spjato s vývojem lékařství. V jistém smyslu lze konstatovat, že moderní fyzická antropologie se postupně konstituovala jako vedlejší produkt dynamického rozvoje medicíny.

Významný podíl na oživeném zájmu o empirický výzkum lidského organismu měl v první polovině 16. století německý lékař a přírodovědec *Paracelsus (1493–1541) svým důrazem na pozorování a experiment a kritikou tradičních lékařských autorit, zejména Galéna a Avicenny. Rozhodující roli při konstituování vědecké anatomie a fyzické antropologie sehrál vlámský lékař a anatom Andreas *Vesalius (1514–1564). Ve svém stěžejním díle *De humanis corporis fabrica libri septem* (Sedm knih o stavbě lidského těla, 1543) vyvrátil po staletí přijímané Galénovy omyly a na základě četných pitev zpracoval anatomický systém, který se stal vzorem vědcům, jež se rozhodli věnovat empirickému studiu lidského těla. Ale Vesalius nebyl sám, kdo představoval oživený zájem o studium lidského těla. Mezi významné lékaře a anatomy, kteří přispěli k budování základů fyzické antropologie, patřili průkopníci fyziologických studií krevního oběhu Michael *Servet (1511–1553) a William *Harvey (1578–1657), zakladatelé srovnávacích výzkumů člověka a zvířat Gabriele Falloppio (1523–1562) a Pierre *Belon (1517–1564), anatomové Bartolommeo *Eustachio (1520–1574) a Matteo Realdo *Colombo (ca 1516–1559), embryologové Guilio Cesare Aranzi (1529/1530–1589) a Girolamo Fabrizzi (1537–1619) a řada dalších.

Možnost existence fyzické antropologie jako samostatného vědního oboru naznačil německý lékař a filozof Magnus *Hundt (1449–1519) knihou *Antropologium de hominis dignitate, natura et proprietatibus, de elementis, partibus et membris humani corporis* (Antropologické pojednání o hodnotě člověka, jeho přirozenosti a vlastnostech a rovněž o elementech, ústrojích a údech lidského těla, 1501), ve které použil pojmu antropologie pro označení studia tělesné stavby člověka.

Důležitým krokem při vymezení jednoho z nejvýznamnějších tematických okruhů současné fyzické antropologie bylo vytyčení problému vztahu člověka k našim nejbližším příbuzným v živočišné říši – *lidoopům. K zformulování tohoto vědeckého problému přispěl svými výzkumy nizozemský lékař a anatom Nicholaes Tulp (1593–1674), který komparativním studiem anatomie lidoopů a člověka položil základy *srovnávací anatomie.

Na základě pitvy mláděte *šimpanze rozpracoval problematiku úzké příbuznosti lidoopů a člověka ve Velké Británii lékař a anatom Edward Tyson (1651–1708). Výsledky svého výzkumu publikoval v práci *Orang-Outang, sive Homo Sylvestris; or, the Anatomy of a Pygmie Compared with that of a Monkey, an Ape, and a Man* (Orangutan sive Homo Sylvestris aneb anatomie pygmeje ve srovnání s anatomii opice, lidoopa a člověka, 1699).

Tulpovy a Tysonovy výzkumy člověka jako součásti širší živočišné říše do značné míry otevřely problém stanovení specifiky člověka jako biologického druhu a vymezení jeho místa v živočišné říši. Řešení této otázky vyžadovalo vybudování jednotné klasifikace rostlinných a živočišných druhů podle pevně stanovených kritérií a jednoznačné odborné terminologie. Za zakladatele novověké biologické taxonomie je považován švédský přírodovědec Carl *Linné (1707–1778) díky knize *Systema naturae* (Systém přírody, 1735). Kritériem pro členění živočišné říše mu byla vnitřní stavba nebo struktura těla živočichů. Podle vlastností srdce a krve, které považoval za významné taxonomické charakteristiky, Linné vymežil šest *tříd živočichů – savce (Mammalia), ptáky (Aves), obojživelníky (Amphibia), ryby (Pisces), hmyz (Insecta) a ostatní bezobratlé (Vermes). Z antropologického hlediska je důležité, že do prvního řádu živočišné třídy savců, řádu *primátů, vedle opic, poloopic a netopýrů zařadil příslušníky rodu *Homo.

Paralelně s výzkumy, které se pokoušely stanovit místo člověka v živočišné říši, byly rozpracovány základy *antropometrie a *osteometrie jako klasické metody fyzické antropologie. Již v polovině 17. století německý lékař Johann Sigismund Elsholtz (1623–1688) v knize *Anthropometria, sive De mutua membrorum corporis humani proportione* (Antropometrie čili proporční vztahy jednotlivých částí lidského těla, 1654) představil jednoduchý přístroj „antropometron“, který umožňoval měřit různé fyzické znaky lidského těla. Konstituování fyzické antropologie jako biologické disciplíny, která se programově zabývá studiem variability, morfologie a fyziologie lidského druhu v čase a prostoru, legitimoval ve druhé polovině 18. století německý lékař a přírodovědec Johann Friedrich *Blumenbach (1752–1840). V roce 1775 v předmluvě ke třetímu dílu své knihy *De generis humani varietate nativa liber* (Kniha o přirozené rozmanitosti lidského rodu) navrhl užívat pojem antropologie jako označení pro přírodopis člověka. K rozvoji antropometrie Blumenbach přispěl učebnicí srovnávací anatomie a kranilogickými výzkumy, ve kterých věnoval pozornost tvaru, výšce a klenutí čela, obrysu temene, velikosti *jařmových oblouků, hloubce a postavení očí a řadě dalších morfologických znaků lebky. Mezi průkopníky antropometrie patřil v 18. století také nizozemský lékař Petrus *Camper (1722–1789), jenž přispěl k zavedení nových antropometrických metod při studiu rozdílu profilu obličeje u lidských ras. Na základě vlastních empirických šetření Camper vymežil morfologické rozdíly mezi bělochy a černochoy a navrhl posuzování velikosti lícního úhlu jako kritérium pro rozlišení mezi jednotlivými rasami.

Významnou roli při budování základů fyzické antropologie v průběhu 18. a 19. století sehrál spor o evoluci druhů. Nástup *evolucionismu a vývojových teorií předpokládajících proměnlivost rostlinných a živočišných druhů, anticipoval již Linnéův současník, francouzský přírodovědec – Georges Louis Leclerc de *Buffon (1707–1788). Buffon jako jeden z prvních novověkých učenců formuloval *hypotézu o evoluci druhů v čase. Zásadní podíl na vývojové proměnlivosti živých organismů měly podle jeho názoru změny prostředí (podnebí, druh potravy a posléze zásahy člověka do světa přírody). Ve svém monumentálním díle *Histoire naturelle, générale et particulière* (Přírodní historie, obecná a dílčí, 1749–1788) upozornil na změny *klimatu, k nimž docházelo v různých geologických obdobích a pokusil se objasnit odlišný charakter flóry a fauny různých kontinentů jako důsledek postupného osídlování a *migrace živočichů v průběhu dějin Země.

Buffonovým velkým oponentem a kritikem teorie *evoluce, byl významný francouzský přírodovědec a paleontolog Georges Léopold de *Cuvier (1769–1832), jenž jako přesvědčený

kreacionista odmítal evolucionistický přístup ke studiu přírody. Ideu neměnnosti druhů, která byla v rozporu s paleontologickými fosilními nálezy vyhynulých rostlin a zvířat, obhajoval prostřednictvím teorie *kataklyzmat. Podle jeho názoru postihlo Zemi několik *katastrof, při nichž byly v určitých oblastech původní *flóra a *fauna zničeny. V některých částech *Země se však život zachoval a odtud byly zničené oblasti znovu osídleny jinou zvířenou a rostlinstvem.

V *opozici ke *kreacionismu a Cuvierově teorii kataklyzmat, rozpracoval základy evoluční teorie, francouzský přírodovědec Jean Baptiste Pierre Antoine de Monet *Lamarck (1744–1829). Lamarck své názory na evoluci druhů a její hybné příčiny nejnvýstižněji vyložil v knize *Philosophie zoologique* (Filozofie zoologie, 1809). Na základě svých vlastních výzkumů zde provedl kritiku teorie o neměnnosti druhů a předložil hypotézu o postupné změně klimatických podmínek a nepřetržitosti života na Zemi. Lamarck chápal evoluci jako biologickou posloupnost ve vývoji druhů – jako odvozování nových druhů zdokonalováním druhů původních. Podle Lamarcka docházelo u živých organismů, pod vlivem vnějšího prostředí, k utváření nových vlastností, které byly dědičné a mohly ve svých důsledcích vyústit až ve zformování nových druhů. Příčinou proměnlivosti druhů byl, podle Lamarcka, především tlak prostředí a schopnost organismů aktivně reagovat účelnou adaptací. Zásadní slabinou jeho koncepce byl však předpoklad, že vše, co jedinec za svého života ve své anatomické stavbě získal nebo jakkoli proměnil, se zachovává a při rozmnožování dále přenáší na potomstvo. Kritice byl podroben také Lamarckův teleologický výklad vývoje, zdůrazňující skrytou účelovost evolučních procesů. Lamarckovo dílo přesto našlo již v 19. století řadu pokračovatelů (Étienne de Saint-Hilaire *Geoffroy [1772–1844] aj.) a s ohlasem jeho myšlenek se setkáváme i ve 20. století v rámci myšlenkového proudu, který je označován jako neolamarckismus (viz *lamarckismus).

Zásadní řešení příčin, mechanismů a *zákonitostí evoluce druhů předložil ve druhé polovině 19. století britský přírodovědec Charles *Darwin (1809–1882), který v díle *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O původu druhů přírodním výběrem aneb zachování zvýhodněných odrůd v boji o život, 1859; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007) shromáždil přesvědčivé důkazy o existenci biologické evoluce. Darwin vyšel při budování teorie evoluce druhů ze skutečnosti, že jedinci téhož druhu, přes svoji celkovou vzájemnou podobnost, nejsou zcela identičtí, ale navzájem se odlišují v některých morfologických a funkčních znacích. Tuto variabilitu organismů, která je nahodilá, doprovází *přírodní výběr – *selekce. Proto méně připravení jedinci v boji o život podléhají, zatímco schopnější přežívají a narůstá jejich reprodukční způsobilost. Variabilita – selekce – dědičnost, proto představují hybné síly evoluce. Podle Darwina proměny vlastností organismů přírodním výběrem probíhají postupnými (graduálními) změnami po dlouhá časová období, bez náhlých zvrátů. Základním rysem Darwinova gradualismu byl předpoklad kontinuální morfologické souvislosti evoluce organismů, v níž lze následující vývojové stadium vždy odvodit od stadia předcházejícího. Problematikou *antropogeneze se Darwin zabýval ve své druhé nejnvýznamnější práci – *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Původ člověka a pohlavní výběr, 1871, česky vyšlo jako dvě samostatné knihy: *O pohlavním výběru*, 2005, *O původu člověka*, 2006). Význam této knihy nespočívá v nových odvážných hypotézách na téma evoluce člověka, ale v systematické prezentaci velkého množství poznatků a důkazů potvrzujících teorii, že se lidský rod vyvíjel pod vlivem stejných přírodních zákonitostí jako ostatní živé organismy.

Konstituování *darwinismu rozšířilo výzkumný záběr fyzické antropologie o evoluční perspektivu a přispělo ke vzniku *paleoantropologie (jako subdisciplíny fyzické antropologie), která se zabývá studiem evoluce lidského rodu. Evolucionistické paradigma umožnilo interpretovat fosilní nálezy *hominidů v rámci vývojového kontinua a objasnit

hybné síly a mechanismy antropogeneze. Tuto linii rozpracovali díky novým nálezům v jižní a východní Africe zejména britští badatelé Raymond Arthur *Dart (1893–1988), Louis Seymour Bazett *Leakey (1903–1972), Mary Douglas Nicol *Leakeyová (1913–1996), Richard Erskine *Leakey (narozen 1944), na něž v současné době navázali mezinárodní výzkumné týmy (Donald Carl *Johanson [narozen 1943], Timothy D. *White [narozen 1950] aj.).

Na dynamickém rozvoji evropské fyzické antropologie jako vědy, zabývající se výzkumem biologické variability lidských populací v čase a v prostoru, měl ve druhé polovině 19. století velkou zásluhu francouzský antropolog Pierre Paul *Broca (1824–1880) a jeho antropologická škola. Broca se svými spolupracovníky a žáky rozpracoval metodologii měření fyzických znaků (antropometrii) a zavedl do fyzické antropologie *exaktní měřicí přístroje, statistické tabulky a grafy. Měl osobní podíl na institucionalizaci fyzické antropologie tím, že přispěl k založení Sociétés d'Anthropologie de Paris (Pařížská antropologická společnost, 1859) a časopisu *Revue d'Anthropologie* (1872). Inovace, které Broca zavedl do antropometrie, sice převzala řada fyzických antropologů, ale tento systém měření nebyl všeobecně přijat jako standardizovaná metodologie. Významným počinem vedoucím ke sjednocení antropometrických metod byla „frankfurtská dohoda“ uzavřená v roce 1882 Německou antropologickou společností. Jednalo se o přijetí systému bodů na lebce a na hlavě jako závazné antropometrické normy pro německé antropology. Počátkem roku 1890 vyzval francouzský antropolog René Collignon (1856–1932) k mezinárodnímu sjednocení antropometrických metod. Jeho iniciativa vedla k uzavření mezinárodních smluv v Monaku (1906) a Ženevě (1912), které se staly základem všeobecně uznávané standardizované antropometrické metodologie.

Vznik fyzické antropologie ve Spojených státech amerických je spjat se skupinou vědců, kteří v první polovině 19. století vytvořili americkou antropologickou školu. Jednotící ideou, která tyto antropology spojila, byla teorie *polygenismu. Přívrženci polygenismu v opozici k *monogenismu zpochybňovali jednotný původ lidských ras. Jedním z prvních amerických polygenistů byl lékař a antropolog Charles Caldwell (1772–1853). Ve své knize *Thoughts on the Original Unity of the Human Race* (Úvahy o jednotném původu lidské rasy, 1830), se pokusil prokázat, že antropologická data svědčí o odlišném původu ras. Mezi další význačné představitele amerického polygenismu patřili zejména Samuel George *Morton (1799–1851) a Jean Louis Rodolphe *Agassiz (1807–1873). Jejich interpretace antropologických dat ale nebyla zcela oproštěna od spekulací a měla blízko k *rasistickým teoriím. Budování základů moderní americké fyzické antropologie je spjata až se jménem Williama Henry Holmese (1846–1933), který se na počátku 20. století stal kurátorem oddělení antropologie United States National Museum of Natural History. Holmes řadu let působil jako ředitel vládního Úřadu pro americkou etnologii, zaměřeného na výzkum indiánských kultur. Jeho zkušenosti se studiem kultury jej vedly k tomu, aby rozvíjel široké pojetí antropologie, zahrnující vedle fyzické antropologie také etnologii a archeologii. V roce 1903 Holmes přijal jako vedoucího oddělení fyzické antropologie Aleše *Hrdličku (1869–1943), který z tohoto pracoviště vybudoval centrum moderní americké fyzické antropologie a paleoantropologie s rozsáhlou osteologickou sbírkou. Hrdlička přispěl k institucionalizaci fyzické antropologie nejen svými terénními výzkumy morfologie *indiánů a publikační činností věnovanou paleoantropologii, ale také založením časopisu *American Journal of Physical Anthropology* (v roce 1918) a v roce 1930 společnosti American Association of Physical Anthropologists (Americká společnost fyzických antropologů).

Bouřlivý rozvoj zaznamenala v první polovině 20. století také evropská fyzická antropologie. Zde sehrál vůdčí roli německý antropolog Rudolf *Martin (1864–1925), který provedl revizi tradičních antropologických *metod a *technik, sjednotil je a doplnil o základy

variační statistiky. Jeho metodiky se po několika úpravách, které provedli zejména němečtí antropologové Karl *Saller (1957) a Rainer *Knußmann (1988), používá dodnes.

Zatímco v kontinentální Evropě přetrvávalo chápání antropologie jako čistě biologické disciplíny, ve Velké Británii a Spojených státech amerických se prosadila koncepce *obecné antropologie jako syntetické disciplíny zahrnující biologickou i kulturní (sociální) antropologii.

Předmětem výzkumů fyzické antropologie se během 20. století stalo studium vlivu dědičnosti, přirozeného výběru a vnějšího prostředí na proměnlivost organismu ve fylogenetickém a ontogenetickém vývoji člověka. Antropologové při měření a popisu fyzických znaků disponují propracovaným komplexem metod a technik, který souhrnně označujeme jako heterografii. Ta se dále dělí na *somatometrii (antropometrické charakteristiky fyzických znaků) a somatoskopii (deskriptivní charakteristiky fyzických znaků).

Ve druhé polovině 20. století došlo k rozvoji „nové fyzické antropologie“, která v šedesátých letech rozšířila tradiční spektrum antropologických metod o molekulární a biochemické přístupy. Užitečným metodologickým nástrojem se stala numerická systematika využívající moderní výpočetní techniku. Jejím prostřednictvím antropologové dokázali stanovit *koeficient podobnosti velkého množství proměnlivých znaků. Základem vědeckého myšlení ve fyzické antropologii ale zůstala *hypoteticko-deduktivní metoda. Je založena na tvorbě pojmů, testování hypotéz a využívá poznatků získaných prostřednictvím experimentu, *analogie a paralelismu.

Charakteristickým rysem současné fyzické antropologie, která dnes stále častěji vystupuje pod alternativním názvem biologická antropologie, je snaha o studium člověka v biokulturní perspektivě. Tendence zasazovat poznatky fyzické antropologie do širšího společenskovo vědního kontextu a konstituovat biologickou antropologii jako biokulturní vědu je typická zejména pro americkou antropologii. Je to pochopitelné, když si uvědomíme, že ve Spojených státech amerických fyzická (biologická) antropologie není již dávno chápána jako autonomní oblast vědeckého výzkumu člověka, ale tvoří spolu s *kulturní antropologií nedílnou součást obecné antropologie.

V České republice snaha konstituovat *integrální bázi pro studium člověka v biologické i sociokulturní perspektivě, nalezla své vyjádření v *biokulturologii, která představuje svébytnou tematickou oblast a nově vznikající subdisciplínu oboru *kulturologie. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, historická (z řečtiny: *historia* či *historié*, „dějiny, historie“):

1. směr v *sociokulturní antropologii usilující o *interpretaci dějin cizích kultur z perspektivy příslušníků studované *kultury. Předmětem studia jsou dějiny jako *kulturní konstrukce – systém nativních *symbolů a významů. Přístup vznikl z kritiky tradiční západní koncepce dějin kultury, která redukuje milníky světové historie na dějiny západních společností. Tento *etnocentrismus obrácený do minulosti nerespektuje skutečnost, že naše chápání *dějin představuje pouhou *kulturní konstrukci; ta ignoruje alternativní výklad historických událostí z perspektivy příslušníků společností, které si západní *civilizace během koloniální expanze (*kolonialismus) podrobila. Se snahou rekonstruovat historii cizích kultur prostřednictvím její interpretace *domorodci (*deskripce, emická) se v *sociokulturní antropologii poprvé setkáváme v rámci *ethnohistorie. V první polovině 20. století tento pojem označoval tematickou oblast antropologických výzkumů spjatých se studiem dějin *preliteratek společností. Teprve v 80. letech 20. století získal pojem ethnohistorie význam odpovídající kognitivní *etnovědě a antropologové zahájili systematický výzkum kognitivních a symbolických systémů, jejichž prostřednictvím příslušníci určité společnosti popisují a interpretují dějiny své kultury. V současné době jsou ethnohistorické výzkumy stále častěji zahrnovány do historické antropologie (antropologie dějin), která představuje relativně

autonomní oblast antropologického výzkumu. Historická antropologie se programově obrací k „domorodým naracím“, obsahujícím lokální interpretaci dějin. Antropologové pochopili, že v různých kulturách existují odlišné varianty výkladu historie, včetně interpretace období kolonialismu.

Zrození moderní historické antropologie, respektující pluralitu výkladu světové historie, je spjata s dílem amerického kulturního antropologa Marshalla Davida *Sahlins (narozen 1930), jenž originálním způsobem využil *paradigma *symbolické antropologie ke konstituování moderní historické antropologie. Svou koncepci historické antropologie rozpracoval v rámci výzkumu polynéských *mýtů. Cílem jeho projektu bylo provést kulturní popis historických proměn polynéské společnosti (*Polynésie) prostřednictvím analýzy mýtů. Mýty zaujaly v Sahlinsově koncepci stejnou pozici, jakou měla kultura v teorii amerického symbolického antropologa Clifforda *Geertze (1926–2006. Rovněž je považuje Sahlins za „modely reality“ (interpretaci světa) a „modely pro realitu“ (návod k jednání). Sahlins byl přesvědčen, že mýty vysvětlují *kulturní změnu a současně ji pomáhají uskutečnit tím, že objasňují minulost a dávají návod pro jednání v budoucnosti. Mytické události jsou prototypem minulých událostí a modelových situací, které jsou v obdobných poměrech znovu prožívány. Mýty je tak možné chápat jako osobitou *filozofii dějin, která v sobě skrývá *kulturní scénář, jenž může být využit také v budoucnosti. Tuto myšlenku lze dokumentovat právě na příkladu polynéských společností, kde se *náčelníci považovali za potomky *bohů a podle mytologického scénáře napodobovali jejich hrdinné činy.

Využívání mýtů jako modelu k vypořádávání se s novými situacemi Sahlins označuje pojmem mytoprax (,,mythopraxis“). Je si vědom toho, že mytoprax nemohla „zmrazit“ historii, neboť některé události dokázaly destruovat systém významů, které se jim snažili lidé vnútit. Úkolem historické antropologie proto není pouze *analýza toho, jak byly dějinné události determinovány symbolickou kulturou, ale také to, jak byla v tomto procesu kultura reorganizována a jak reprodukce struktury vedla k její *transformaci. Výsledky Sahlinsových analytických interpretací mytoprax v Polynésii jsou obsaženy v knihách *Historical Metaphors and Mythical Realities: Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom* (Historické metafory a mytické reality: Struktura v raných dějinách království Sandwichových ostrovů, 1981), *Islands of History* (Ostrovy historie, 1985) a *How “Natives” Think* (Jak „domorodci“ myslí, 1995).

Největší pozornost vyvolala Sahlinsova interpretace setkání anglického mořeplavce, objevitele a výzkumníka Jamese Cooka (1728–1779) s havajskými domorodci a jeho násilné smrti v zátocě Kealakekua. Sahlinsovým přínosem je, že tyto události prezentoval nikoli z perspektivy tradiční evropské *historiografie, ale interpretoval je ze zorného úhlu havajských domorodců. Tragédii, jíž nesporně Cookova smrt byla, neviděl jako důsledek násilného střetu dvou různých společností, ale dvou odlišných kulturních výkladů téže události.

Podle Sahlins havajští domorodci, v souladu s principy mytoprax, Cooka identifikovali jako svého boha Lono. Z jejich hlediska šlo o logickou úvahu, neboť Cook připlul na Havaj v období, kdy začínala slavnost Makahiki, která symbolizovala příchod boha Lono. Tohoto boha domorodcům připomínaly také plachty Cookových lodí a směr, jakým pluly podél pobřeží Havajských ostrovů. Když Cook 17. ledna 1779 zakotvil v zálivu Kealakekua a v doprovodu svých důstojníků vystoupil na břeh, učinili z něj místní kněží hlavní postavu ceremonie ve velkém chrámu Hikiau, kde jej prohlásili za *inkarnaci Lona. Lono byl bohem míru a plodnosti a období jeho *kultu trvalo po dobu novoroční slavnosti Makahiky. Podle mytologického scénáře bylo období vlády Lona završeno rituálním bojem s *králem, v němž Lono symbolicky podlehl a odplul v kánoi naplněné jídlem do neviditelné země na *nebi, aby se vrátil zase až za rok. Vládu Lona nahradil kult boha Ku, který byl spjat s vládnoucími náčelníky, válčením a lidskými *obětmi. Lono a Ku byli sokové a Lonův příchod znamenal vpád a výzvu králi. Všechny havajské královské *dynastie se pokládaly za dobovatelské.

Rituální boj krále s Lonem a jeho následný odjezd znamenal obnovení starých pořádků a *atributů královské moci spojených s kultem boha Ku. Podle Sahlinse se králi a havajským náčelníkům velice ulevilo, když zjistili, že Cook (v souladu s mytologickým scénářem) odpluje v době, kdy slavnost Makahiki končí. A právě zde je možné hledat příčinu tragických událostí, které vyústily v Cookovu smrt. Cook opustil Havaj 4. února, ale bouře nedaleko ostrova poškodila přední stěžeň lodi Resolution a donutila jej 11. února k návratu do zálivu. Tím *Angličané porušili předpokládaný a žádoucí sled událostí. Pro domorodce existovalo jen jediné vysvětlení – Lono se vrátil, aby znovu usiloval o ztracené území. *Havajané reagovali na Cookův návrat sérií krádeží. Cook, ve snaze zajmout krále a učinit z něj rukojmího, byl v následné šarvátce smrtelně zraněn do zad železným nožem. Cookovou smrtí byla obnovena rituální rovnováha. Jeho tělo bylo uvařeno, krátké kosti (**ossa brevia*) rozděleny mezi náčelníky, dlouhé kosti (**ossa longa*) si ponechal král, *lebku kněží, kteří ji uložili do chrámu Hikiau. Část ostatků kněží vrátili Angličanům a ti je pochovali do vln zálivu. K překvapení námořníků se k nim domorodci začali chovat přátelštěji a s jistou naléhavostí vyzvídali, zda se Cook-Lono za rok vrátí.

Podle Sahlinse různé složky havajské společnosti pohlížely na Cooka a jeho mužstvo rozdílným způsobem. Pro kněžstvo byl Cook bohem Lono, zatímco pro krále a náčelníky protikladem boha Ku, tedy potenciální hrozbou a sokem. Různým způsobem přistupovali místní domorodci také ke Cookovým námořníkům. Pro ženy byli božskými a štedrými milovníky, pro muže především obchodními partnery. Odlišné vidění bílých vetřelců bylo však podřízeno mytologickému schématu. Tím, že místní kněží ztotožnili Cooka s Lonem, ustavili *konsenzus, který byli nuceni přijmout prostí domorodci, král i privilegovaná vrstva náčelníků. Smrt Cooka však králi a náčelníkům umožnila získat jeho rituální moc – *manu. Od této chvíle se havajská privilegovaná vrstva začala ztotožňovat s Anglií. Tato nová identifikace samozřejmě narušila vztahy krále a havajské *aristokracie k jeho lidu. K reinterpretaci tradičních strukturálních vazeb výrazně přispěl také obchod mezi havajskými domorodci a námořníky. „Pragmatika obchodování“ vyvolala porušení řady *tabu. To ve svých důsledcích vedlo k narušení dříve jednoznačně vymezených vztahů mezi muži a ženami, prostým lidem a *aristokracií, domorodci a cizinci. Výsledkem byla strukturální transformace a reorganizace kulturních *hodnot a *kategorií tradiční havajské kultury. Změna jedné části struktury urychlovala analogické změny v jiných částech *kulturního systému. Jednotící osou těchto procesů byla podle Sahlinse mytopraxa – lidé zpřítomňovali svůj výklad minulosti. Nové události sice měnily scénář, ale nové scénáře byly jen obměnou těch starých.

Sahlinsova interpretace smrti Jamese Cooka a následných proměn havajské společnosti vyvolala celou řadu reakcí – od pozitivního přijetí až po kritické polemiky. Nejostřejší kritice podrobil Sahlinsovu koncepci Gananath Obeyesekere (narozen 1930), americký antropolog pocházející ze Šrí Lanky, ve studii *The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific* (Apoteóza kapitána Cooka: Evropská mýtotvorba v Tichomoří, 1992). Podle Obeyesekera nebyl příčinou smrti Jamese Cooka „mytologický scénář“, ale násilnosti, jichž se bílí vetřelci dopouštěli na havajských domorodcích, a znesvěcování jejich posvátných míst. Havajané údajně reagovali stejně jako všichni lidé, kteří jsou vystaveni *agresi a jsou nuceni se bránit. Obeyesekere polemizuje i se Sahlinsovou hypotézou, že Cook byl považován za boha Lona. Podle jeho názoru byl Cook přivítán jako náčelník a potenciální spojenec ve *válkách, které havajský král vedl. Rituály, jež podstoupil, znamenaly uvedení do funkce náčelníka. A protože náčelníkům byla dávána jména bohů, byl nazván Lonem. Zabit byl z prozaického důvodu – v šarvátce vyvolané pokusem o zajištění krále byl smrtelně zraněn. Teprve po smrti byl prohlášen za boha, protože měl status náčelníka a místní náčelníci bývali často posmrtně prohlášeni za bohy.

Navzdory polemikám, které Sahlinsovo dílo vyvolalo, představuje mezník v přístupu k interpretaci dějin „nezápadních“ společností. Do značné míry stimulovalo směr, který

označujeme jako historická antropologie. Charakteristickým rysem této teoretické orientace je snaha antropologů rekonstruovat dějiny studovaných kultur z perspektivy domorodců v jejich taxonomiích a významech, které historickým událostem přikládají;

2. subdisciplína *fyzické antropologie zaměřená na studium kosterních pozůstatků z historických období;

3. směr v historickém bádání, který staví *konkrétního člověka do středu historické *analýzy. Zaměřuje se na zvláštnost a svébytnost lidského jednání. Akcentuje účast všech lidí na dějinách jako takových, do nichž člověk vnáší své myšlenky, zájmy a přání. Historická antropologie staví do ohniska svého zájmu člověka v jeho zvláštnosti i *lidské přirozenosti, ucelenosti a závislosti na *přírodě, *společnosti a kulturní *tradici. Dějiny jsou pojímány jako dílo vytvořené lidmi, a naopak člověk je definován jako dějinami formovaná bytost. Tato koncepce historicko-antropologického výzkumu, mající některé společné rysy s třetí generací francouzské školy **Annales*, je spjata s německým dějepiscectvím raného *novověku a rozvíjí se od konce 80. let 20. století hlavně na Sárské *univerzitě v Saarbrückenu, za popularitu vděčí časopisu *Historische Anthropologie: Kultur – Gesellschaft – Alltag*, vycházejícímu od roku 1993. K nejznámějším představitelům patří německý historik novověku Richard van *Dülmen. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, integrální (z latiny: *integer*, „celý, všečen, veškerý“), celostní pojetí antropologie propojující poznání *biologické, *sociální a *kulturní antropologie; totéž vyjadřují termíny *biologicko-sociokulturní antropologie, *bio-socio-kulturní antropologie, *obecná antropologie. (Jaroslav Malina)

antropologie, interpretativní, *antropologie, postmoderní.

antropologie, kabinetní (z francouzštiny: *cabinet*, „pracovna, studovna, metoda vědecké práce od stolu ne přímo u zdroje“), srovnávací výzkum především tzv. *primitivních kulturních forem založený na *interpretaci druhotně získaných pramenů, zejména zpráv a popisů pořízených *misionáři a cestovateli, nikoliv vyškolenými antropology přímo v terénu. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

antropologie, kinantropologická, *kinantropologie; viz též *antropologie, funkční.

antropologie, klinická (z řečtiny: *kliné*, „lůžko, nemocnice“), subdisciplína *antropologie studující odchylky tělesných znaků nemocných jedinců od normy. (Jaroslav Malina)

antropologie, kognitivní (z latiny: *cognōscere*, „poznávat, rozpoznat, shledat“), směr v *sociokulturní antropologii zkoumající *kultury jako *systémy znalostí, skrze něž různé *společnosti vnímají a posuzují bytí. Zabývá se zejména výzkumem *folktaxonomií (nativních klasifikačních soustav) a *rekonstrukcemi významů (*sémantických oblastí), které sdílejí členové studované kultury. Prostřednictvím výzkumu kognitivních systémů studuje především vztahy *jazyka a kultury v různých společnostech. Představitelé kognitivní antropologie předpokládají, že jazykové struktury každé společnosti přímo odrážejí principy a specifika zkoumané kultury. Z *informací získávaných obvykle tzv. „kontrolním zjišťováním“ (*controlled eliciting*), rekonstruují sémantický model zkoumaných jevů, a to většinou pomocí komponentní analýzy, která zjišťuje odlišnosti a uspořádání jednotlivých jevů. Komponentní analýzu aplikovali na studium kultury již koncem 40. let 20. století američtí antropologové Ward Hunt *Goodenough a Floyd G. Lounsbury. Největší rozmach této metody je však spojen až s rozvojem *nové etnografie v 60. a 70. letech. Využití komponentní analýzy v *antropologii má dvě *varianty. Někteří (například Harold C. *Conklin) chtějí jejím prostřednictvím proniknout do podstaty klasifikačních pravidel studovaných kultur, jiní (Stephen Albert Tyler, Anthony Francis Clarke *Wallace aj.) ji využívají k studiu kognitivních systémů a procesů.

Základy kognitivní teorie kultury položil v průběhu 60. let americký antropolog Ward Hunt Goodenough (*Culture, Language and Society* [Kultura, jazyk a společnost], 1971 aj.). Goodenough rozlišuje „dva řády reality“ – „jevový“ (materiální systém, lidské chování a jeho

produkty) a „ideační“ (*ideje, *názory, *normy, *principy). Vytýká antropologům, že směšují tyto dva odlišné řády reality do pojmu kultura. Goodenough nepovažuje kulturu za materiální jev, ale za systémy sdílených myšlenek. Goodenoughovo zúžení pojmu kultura na znalosti, kódy a pravidla, které jsou společensky získány a jako takové determinují lidské chování a prožívání, ve svých výzkumech akceptovali a dále rozpracovali Michael H. Agar, Roy D'Andrade, Charles O. Frake, Duane Metzger, A. Kimball Romney, James P. Spradley, Stephen Albert Tyler aj. V průběhu 60. a 70. let se zájem o výzkum kognitivních procesů odrazil také v ostatních společenských vědách: vznikla *kognitivní psychologie, kognitivní *sociologie a kognitivní *lingvistika. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, konfiguracionistická (z latiny: *cōn-fīgere*, „sbíjet, stloukat; probodnout; ohromit“), směr v americké *kulturní antropologii studující *kultury jako *systémy *kulturních prvků uspořádaných podle dominantního organizačního principu, jímž je konfigurace, která plní integrativní a selektivní funkci. Tento směr se utvářel od 20. let 20. století a svého vrcholu dosáhl v období mezi dvěma světovými *válkami. K rozvoji konfiguracionismu přispěli Franz *Boas a Edward *Sapir, jeden ze zakladatelů teorie *lingvistického relativismu, zkoumajícího vztah *jazyka, myšlení a kultury. Podle Sapira se za zdánlivou nezákonitostí sociokulturních jevů skrývá určitá pravidelnost – konfigurace – a ta se stává předmětem studia.

Základy konfiguracionismu položil svými výzkumy konfigurací kulturního růstu také Alfred Louis *Kroeber. Z hlediska konstituování konfiguracionismu je významná především jeho koncepce *kulturních vzorů. Kulturními vzory rozumí konfigurace nebo systémy vnitřních vztahů, které dávají každé kultuře její koherenci, rozvíjejí se, ale časem se vyčerpají. Konfiguracionistický přístup k studiu dějin kultury Kroeber vyložil ve své práci *Configurations of Culture Growth* (Konfigurace kulturního růstu, 1944). Klíčovými pojmy této knihy jsou „stylové vzory“ a „křivky růstu“. Zatímco „stylové vzory“ vystupují jako souhrny znalostí, *principů a *hodnot, představují „křivky růstu“ vnější projevy dynamiky, obsažené ve stylových vzorech. Kroeber silně ovlivnil celou nastupující generaci amerických antropologů. Ohlas i u reprezentantů jiných společenských věd sklidilo vymezení *kultury, které předložil spolu s Clydem *Kluckhohnem v roce 1952 (*Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* [Kultura: Kritický přehled koncepcí a definic], česky: *Kritický nástin systémů a definic kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko, 1969–1970, 2 sv.) jako výsledek rozboru více než 150 definic kultury. Shrnutí, že kultura je produkt, je historická, zahrnuje ideje, vzory a hodnoty, je selektivní, lze se jí učit, je založena na *symbolech a je abstrahována z chování a z produktů chování, je typické pro konfiguracionismus a je zároveň vytyčením základních tematických okruhů, jimiž se americká kulturní antropologie první poloviny 20. století zabývala.

Za nejvýznamnější představitelku konfiguracionismu je ovšem považována Ruth *Benedictová, podle níž každá kultura představuje systém vzorů integrovaných kolem jedné dominantní konfigurace, jež kultuře vtiskuje její jedinečnou a neopakovatelnou podobu. Ve své slavné práci *Patterns of Culture* (1934, česky: *Kulturní vzorce*. Praha: Argo, 1999) představila Benedictová tři kmenové kultury: 1. apollinský typ kultury je charakteristický pro členy *kmene *Zuñiů, kteří žijí v oblasti západního Nového Mexika a jejichž životní způsob se vyznačuje umírněností a sebeovládáním, zdrženlivostí, klidem, přirozeností a skromností, což jsou motivy ritualizace; 2. dionýský typ kultury, reprezentovaný kmenem *Kwakiutlů žijícím na severovýchodním pobřeží Vancouverských ostrovů, u nichž základním principem, který zcela ovládá jejich život, je boj o prestiž, životní způsob je zde prostoupen výstřednostmi a agresivitou, cílem náboženských *obřadů je opojení a *extáze (prostřednictvím narkotik a *tanců); 3. kulturní konfigurace obyvatel ostrova Dobu v oblasti východní *Nové Guineje, v níž je převládajícím motivem života pocit *úzkosti a ohrožení vyplývající ze specifických podmínek existence, z něhož se vyvinuly znaky paranoismu jako

zcela normální a běžné rysy povahy příslušníků kmene. Základní tvořivou sílu kultury Benedictová vidí v mechanismu *integrace, jímž si každá kultura skládá kulturní prvky do podoby více nebo méně pevných vzorů myšlení a chování. Zdroje této „tvořivé síly integrace“ viděla v duchu etnopsychologie (podobně jako Franz Boas) v individuálním *vědomí jednotlivců, kteří třídí, modifikují a tvořivě přetvářejí cizí kulturní prvky podle *norem své vlastní kultury.

Na koncepci kulturních vzorů Ruth Benedictové přímo navazuje teorie *kulturních témat amerického antropologa Morrise Edwarda *Oplera. Podle Oplera existuje celý soubor různých vzájemně spjatých sociálních *regulativů a *vzorů činnosti, tzv. *kulturních témat, která kontrolují a stimulují chování jednotlivců uvnitř *společnosti a zabezpečují celistvost a dynamickou rovnováhu kulturního systému.

K dalšímu rozvoji konfiguracionismu výrazně přispěl Clyde Kay Maben Kluckhohn. Pokusil se stanovit *hierarchii pojmů „vzor“ (*pattern*), „konfigurace“ (*configuration*) a „étos“ (*ethos*). Ke konfiguracionismu se hlásili také Robert *Redfield svými výzkumy akulturace, Melville Jean *Herskovits teorií *kulturního ohniska a *enkulturace, Florence R. Kluckhohnová studiem *kulturních univerzálií a američtí antropologové ze školy *osobnosti a kultury. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, kritická (z řečtiny: *krínein*, „rozhodnout, rozsoudit“), směr v sociokulturní antropologii postmoderní doby užívající data z transkulturních výzkumů ke kritice a sebereflexi západní *společnosti. Počátky kritické antropologie položil sborník redigovaný americkým antropologem a lingvistou Dellem *Hymesem *Reinventing Anthropology* (Znovu vynalézání antropologie, 1972). Bob Scholte zde prosazoval koncepci kritické antropologie, která se v jeho podání zaměřovala na specifické vztahy mezi *kolonialismem a vznikem moderní antropologie. Radikální kritiku antropologického *diskurzu předložil nizozemský antropolog Johannes Fabian v knize *Time and the Other: How Anthropology Makes its Object* (Čas a Jiný: Jak ho antropologie vytváří, 1983). Fabian obrátil výzkumnou pozornost na způsob, jakým je v antropologickém diskurzu konstruován Jiný z hlediska časových rovin. Jiní jsou vnímáni jako reprezentanti předchozích překonaných stadií vlastní společnosti. Umíst'ování Jiného do jiného *času je podle něj vyjádřením nadřazenosti, „politikou času“ a dědictvím propojení *antropologie a kolonialismu. Tento specifický jev nazývá Fabian *allochronií*. Jinému je odpírána jeho současnost/simultaneita (anglicky: *denial of coevalness*) a je popírán fakt, že etnografie je založena na přímé komunikaci v terénu. To má morální a politické souvislosti a je v antropologii projevem západní nadřazenosti. Další rétorický příznak distance spočívá například v konvenčním užití přítomného času *etnografie (anglicky: *ethnographic present*), které vytváří znehybněný esencialistický obraz Jiných. Antropologické vědění není neutrálním poznáváním, ale ustavuje vztah vůči druhým. Je-li Jiný konstruován jako oddělený v jiném čase, je proměněn v objekt a umístěn do podřízeného postavení. Kritická antropologie v 80. letech našla sumarizaci v publikaci *Anthropology as Cultural Critique: Experimental Moment in the Human Sciences* (Antropologie jako kulturní kritika: Experimentální okamžik ve vědách o člověku, 1986) Georga *Marcuse a Michaela Fischera. Podle těchto autorů může být kritický potenciál antropologie využit při reflexi západní společnosti. (Viz též *antropologie, dialektická, *antropologie, postmoderní.) (Michal Tošner)

antropologie, kulturní (z latiny: *colere, cultus*, „pěstovat“):

1. společenská věda zabývající se holistickým (*holismus) a srovnávacím výzkumem vývoje, struktury a fungování *sociokulturních systémů (*kultura, *subkultura, *kontrakultura) v čase a prostoru;

2. označení americké antropologické tradice, pro niž je ústředním pojem kultura, který je používán k označení všech specificky lidských negenetických jevů, tak jak se projevují v *artefaktech, *sociokulturních regulativech a *kulturních idejích sdílených a předávaných

členy určité *společnosti. (Viz též *antropologie, sociokulturní.) Vznik americké kulturní antropologie anticipovali již ve druhé polovině 19. století představitelé evolucionistické *etnologie a *antropologie, když rozšířili výzkumný záběr klasické *fyzické antropologie o sociokulturní dimenzi. Vymezení *předmětu výzkumů kulturní antropologie ovlivnil zejména britský antropolog Edward B. *Tylor, který v roce 1871 podal klasickou globální definici pojmu kultura jako všech *zvyků, schopností a *obyčejů, které si *člověk osvojil jako člen společnosti. V průběhu 20. století se kulturní antropologie dynamicky rozvíjí zejména ve Spojených státech amerických, kde tvoří spolu s fyzickou (biologickou) antropologií, dva základní pilíře *obecné antropologie, široce koncipované jako vědy o člověku, společnosti a kultuře. Zakladatel moderní americké antropologie Franz *Boas v prvních desetiletích 20. století s kategorií kulturní antropologie ještě příliš nepracoval, neboť dával přednost obecnějšímu pojmu antropologie. Jeho žáci a pokračovatelé Alfred L. *Kroeber, Robert *Lowie, Paul Radin, Edward *Sapir a Clark *Wissler, kteří *primárně studovali kulturní jevy a procesy, ale negativně pocítovali neexistenci označení, který by jednoznačně charakterizovalo kulturní dimenzi jejich výzkumů a odlišilo je od fyzické antropologie. Ve 20. letech 20. století se s pojmem kulturní antropologie setkáváme zejména u Edwarda Sapira, výrazně se ale toto označení prosazuje až ve 30. a 40. letech zejména díky knize Roberta Lowieho *An Introduction to Cultural Anthropology* (Úvod do kulturní antropologie, 1934). Koncem 30. let se již američtí antropologové, kteří studovali kulturu, sami běžně označovali jako „kulturní antropologové“.

Tradičním *objektem výzkumů kulturní antropologie byla *lokální kultura *preliterárních společností, které byly považovány za vnitřně integrované a do značné míry autonomní sociokulturní systémy. V souvislosti s postupným zánikem kultury tradičních společností se předmět antropologických výzkumů rozšiřoval na jednoduché rolnické pospolitosti a vyspělé moderní společnosti. Základní metodou kulturní antropologie je *antropologický terénní výzkum založený na pobytu mezi příslušníky studované společnosti. Antropologové při sběru antropologických dat využívají nejrůznější *techniky empirického výzkumů, jako jsou *zúčastněné pozorování, dotazníková šetření, interview, psychologické testy, případové studie, fotografie, film aj. Nejefektivnějším typem těchto výzkumů jsou klasické dlouhodobé pobyty v malých lokálních společnostech, vyžadující od antropologa znalost domorodého *jazyka, *zvyků dané kultury a schopnost přizpůsobit se místnímu způsobu života, geografickým a klimatickým podmínkám (*klima). (Viz též *metoda zúčastněného pozorování, *metody sociokulturní antropologie, *popis, zhuštěný, *poznámky, antropologické terénní.)

V dějinách antropologického myšlení nalezneme různé postoje k vymezení okruhu působení kulturní antropologie a jejímu vztahu k dalším disciplínám, které se také zabývají studiem společnosti a kultury. Terminologické a obsahové nejasnosti jsou způsobeny odlišnou tradicí výzkumů kultury, různou institucionální základnou a odlišnou klasifikací antropologických věd v Evropě a Americe.

Velmi diskutovaný je především vztah americké kulturní antropologie k britské *sociální antropologii. Obě vědy spojuje jejich tradiční objekt výzkumu – *preliterární společnosti a jejich kultura. Rozdíl je ovšem možné vidět v poněkud odlišném úhlu pohledu na zkoumanou realitu. Centrální kategorií americké kulturní antropologie je široce chápaný pojem kultura. Oproti tomu evropská, zejména britská, sociální antropologie preferuje pojem společnost a klade důraz na studium *hodnot, *institucí a *zvyků v *kontextu *sociální struktury, což přirozeně vede k poněkud jinému typu *analýzy a *interpretace zkoumané reality.

Vzhledem k příbuznosti předmětu i metod obou disciplín, se ale v současné době stále více prosazuje pojem *sociokulturní antropologie, jako označení, jež integruje přístupy, které byly tradičně prováděny pod značkou kulturní a sociální antropologie.

Také vymezení vztahu kulturní antropologie k *etnografii a *etnologii je vzhledem k různé vědecké a terminologické tradici v jednotlivých *zemích odlišné. V Evropě je kulturní antropologie obvykle považována za synonymum etnografických a etnologických výzkumů kultury. Ve Spojených státech amerických ovšem etnografie a etnologie vystupují jako subdisciplíny kulturní antropologie, které zajišťují dvě základní fáze antropologických výzkumů. Etnografie pokrývá deskriptivní rovinu studia kultury a plní úkoly spojené se sběrem, popisem, klasifikací a analýzou antropologických dat prostřednictvím terénního výzkumu určité kultury. Etnologie pak provádí zobecnění těchto empirických dat v mezikulturní a historické perspektivě.

Vzhledem k širokému výzkumnému poli spolupracuje kulturní antropologie s řadou dalších vědních disciplín. Ze společenských věd využívá zejména poznatky *archeologie, *folkloristiky, kulturní *historie, *politologie, *psychologie, *religionistiky a *sociologie. Z okruhu přírodních věd spolupracuje zejména s *antropogeografií, *biologickou (fyzickou) antropologií, *demografií, *ekologií, *genetikou a *paleoantropologií, které ji poskytují *informace o fylogenetickém a ontogenetickém vývoji (*fylogeneze, *ontogeneze) člověka, původu a rozšíření lidských *ras a antropologických typů v různých historických, geografických a klimatických podmínkách.

Přestože dějiny americké kulturní antropologie představují relativně samostatnou linii výzkumů člověka a kultury, je nezbytné vidět vývoj této vědy v kontextu dějin evropské antropologie, etnografie a etnologie, na které navazuje a jimiž nikdy nepřestala být ovlivňována.

Kořeny antropologického myšlení nalezneme již v dílech antických, renesančních a osvěcenských cestovatelů, historiků a filozofů, kteří věnovali pozornost komparativnímu studiu zvyků, *mravů a obyčejů příslušníků mimoevropských kultur. Vznik antropologie jako vědy studující člověka, v integrální perspektivě přírodních a společenských věd je spjat s jedním z nejvýznamnějších vědeckých hnutí druhé poloviny 19. století – klasickým *evolucionismem. Představitelé evolucionistické antropologie a etnografie jako první rozpracovali globální antropologické pojetí kultury a vytvořili tak předpoklady pro konstituování kulturní antropologie jako vědy o kultuře.

K vybudování kulturní antropologie jako samostatné disciplíny ale dochází až v prvních desetiletích 20. století na půdě amerického *difuzionismu (historického partikularismu). Největší zásluhu na zformování kulturní antropologie jako syntetické vědy o člověku a kultuře, která tvoří spolu s fyzickou antropologií základ široce koncipované obecné antropologie, má americký antropolog německého původu Franz Boas. Boasovu interdisciplinární koncepci antropologie jako vědy studující rasu, jazyk a kulturu rozpracovali ve 30. a 40. letech 20. století představitelé *konfiguracionismu (Ruth *Benedictová, Clyde *Kluckhohn, Alfred L. *Kroeber, Morris E. *Opler, Edward *Sapir) a školy *osobnost a kultura (Abram *Kardiner, Ralph *Linton, Margaret *Meadová). Tito antropologové překonali deskriptivní difuzionistický přístup ke studiu kulturních jevů a výrazně přispěli ke zkoumání kultury na systémové úrovni.

Po *druhé světové válce se hranice, které od sebe oddělovaly americkou kulturní antropologii, britskou sociální antropologii a evropskou kontinentální etnologii a etnografii, značně uvolnily. Nejvýrazněji se ve Spojených státech amerických prosazoval vliv britského *funkcionalismu a francouzského *strukturalismu. Vzájemné ovlivnění evropské a americké antropologie vedlo ke sblížení výzkumných přístupů britské sociální antropologie a americké kulturní antropologie. V kulturní antropologii se tato tendence projevila v 60. letech 20. století v *neoevolucionistické antropologii (Leslie A. *White) a *kulturní ekologii (Julian H. *Steward), pro něž byla typická snaha o syntézu strukturální, funkcionální a genetické explanace.

V kulturní antropologii druhé poloviny 20. století se nejvýrazněji prosadily tři základní linie antropologického myšlení:

První linie je spjata s *neoevolucionismem, *ekologickou antropologií a *kulturním materialismem – směry, které rozvíjejí koncepci kultury jako specificky lidského, negenetického adaptačního systému.

Druhou linii reprezentuje řada koncepcí, jež studují kulturu jako strukturální, kognitivní nebo symbolický systém. Také tyto výzkumy se rozvíjejí od 60. let 20. století, a to zejména v rámci směrů *strukturální, *kognitivní a *symbolické antropologie. Na rozdíl od materialisticky orientované antropologie, tyto směry a školy studují kultury jako ideové systémy.

Třetí výzkumná linie je spjatá s *postmoderní, interpretativní antropologií, která od konce 70. let 20. století programově dekonstruuje tradiční předmět i metody antropologických výzkumů. Postmoderní antropologové ve zvýšené míře využívají prostředky umělecké literární tvorby, reflexivitu a metodu *rekonstrukce. Kulturu studují jako multidimenzionální, polysémantickou a kaleidoskopickou realitu, kterou je nutné tvořivě interpretovat.

Obecně je možné konstatovat, že současná kulturní antropologie představuje empiricko-teoretickou vědu, která na základě mezikulturních komparativních výzkumů usiluje o holistickou analýzu *kulturních prvků a *komplexů v širším kontextu studovaných sociokulturních systémů. Pro budoucí vývoj obecné antropologie je důležité, že kulturní antropologie, společně s biologickou antropologií, i nadále tvoří nosnou bázi pro integraci věd o člověku. Kulturní antropologové se i nadále pokoušejí stanovit jak obecné *zákonitosti kulturních procesů (ekologická antropologie, kulturní materialismus), tak hlouběji pochopit a adekvátně interpretovat studované kulturní systémy (kognitivní, symbolická a interpretativní antropologie). Současně probíhá kritické postmoderní přehodnocování předmětu a metod antropologického výzkumu a hledání nové reflexivity. I když se kulturní antropologie dosud nedokázala sjednotit v rovině přístupů ke studiu člověka a kultury, představuje jednu z nejdynamičtěji se rozvíjejících společenských věd, jejíž výsledky vzbuzují značnou pozornost i v široké veřejnosti. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, lékařská, *etnomedicína.

antropologie, lingvistická (z latiny: *lingua*, „jazyk“), subdisciplína *sociokulturní antropologie zabývající se vznikem, rozvíjením a vztahy *jazyka, *myšlení a *kultury v různých *sociokulturních systémech. Od původních výzkumů jazyků *předliterárních společností se zájem lingvistické antropologie obrátil k vývojovému a komparativnímu studiu jazykových systémů moderních společností. K zformování lingvistické antropologie přispěla moderní *lingvistika 20. století (Leonard Bloomfield, Noam *Chomsky, Roman *Jakobson, Ferdinand de *Saussure, Nikolaj Sergejevič Trubeckoj).

Zakladatelem lingvistické antropologie byl v první polovině 20. století americký antropolog a lingvista německého původu Franz *Boas, který považoval empirické a teoretické studium nativních jazyků za nezbytnou součást antropologických výzkumů kultury. K dalšímu rozvoji lingvistické antropologie přispěl Boasův žák Edward *Sapir, který jako jeden z prvních upozornil na možnosti využití lingvistických metod v *kulturní antropologii. Jeho práce, zaměřené na vztah jazyka, osobnosti a kultury, trvale obrátily pozornost na empirický výzkum vztahů jazyka a kultury. Na Sapirovy myšlenky o působení jazyka jako aktivního činitele při utváření našeho obrazu *světa navázal další americký antropolog Benjamin Lee *Whorf, který na základě empirických výzkumů *indiánských jazyků dospěl k *názoru, že je to především systém jazyka, gramatika, která ovlivňuje způsoby lidského vnímání, organizaci zkušenosti a vzory chování.

Podněty americké lingvistické antropologie přijímala francouzská sociální antropologie, která navazovala i na domácí tradici sociologickou (Émile *Durkheim), etnologickou (Marcel *Mauss) a lingvistickou (Jules Giliéron, Antoine Meillet). Originální *syntézu

antropologických, lingvistických a *sémantických přístupů k studiu kultury představuje především francouzská *strukturální antropologie (Claude *Lévi-Strauss).

Ve Velké Británii položil základy lingvistické antropologie Bronisław *Malinowski, autor mnoha studií o tichomořských jazycích a kulturách. Na jeho koncepci řeči jako nástroje, jehož prostřednictvím se *člověk přizpůsobuje prostředí a mechanismům kultury, volně navazují další lingvisticky orientované směry britské sociální antropologie.

Lingvistická antropologie jako relativně samostatná disciplína rozhodně nevyčerpala možnosti integrace lingvistických a antropologických metod výzkumu člověka a kultury. Zájem o empirický výzkum užívání jazyka v rozmanitém kulturním *kontextu a rozdílné sociální situaci ji přibližuje sociolingvistice a psycholingvistice. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, migracionistická (z latiny: *migrare*, „stěhovat, přemísťovat se“), směr v *kulturní antropologii, jehož základním paradigmatem je *migracionismus. (Jaroslav Malina)

antropologie, molekulární (anglicky: *molecular anthropology*), subdisciplína *antropologie založená na využití moderních molekulárně-genetických metod a představující *syntézu antropologického a genetického přístupu studia *člověka. Slouží zejména k zodpovězení otázek o původu, *příbuzenských vztazích, *historii a typech *migrace lidských populací. (Michaela Vaňharová)

antropologie, nacistická, ideologicky a politicky manipulovaná *varianta *biologické antropologie, která byla jakožto *integrální součást nacistické doktríny (*nacismus) využita k realizaci programů *eugeniky, *etnických čistek a *holocaustu (*šoa). Nacističtí antropologové, kteří byli ovlivněni *sociálním darwinismem, vycházeli z teze, že sociokulturní a mentální schopnosti určité populace jsou přímým důsledkem její rasové příslušnosti (viz *rasa) a že tzv. *árijská rasa zaujímá nadřazené postavení v rámci rasové *hierarchie. Důležitým *atributem nacistické antropologie byl *antisemitismus a přesvědčení o rasové degeneraci *Západu, kterou může odvrátit pouze radikální politická akce včetně válečného *konfliktu a masového vyhlazování příslušníků tzv. nižších ras.

Mezi předchůdce nacistické antropologie náleželi zejména Otto Ammon, Victor *Courtet, Madison *Grant, Ernst *Haeckel, Houston Stewart *Chamberlain, Alfred Ploetz, Georges Vacher de *Lapouge nebo Ludwig Woltmann. Často zdůrazňovaná souvislost mezi nacistickou antropologií a rasovým učením Arthura de *Gobineaua bývá přeceňována vzhledem k absenci antisemitismu a rasistického *aktivismu v díle zmíněného francouzského spisovatele a diplomata.

Nacistická antropologie byla do značné míry součástí modernistického *étosu, který spočíval ve snaze radikálně rekonstruovat lidskou *společnost a zahrnoval mimo jiné různé kolektivní tělovýchovné, sportovní a paramilitaristické aktivity a esteticky motivovaný *kult těla. Existuje bezpochyby přímá souvislost mezi rozvojem tzv. rasové hygieny v Německu, inspirované anglosaským eugenickým hnutím, a antropologického výzkumu německých badatelů v zámořských *koloniích před *první světovou válkou (Eugen *Fischer) na straně jedné a formováním nacistické antropologie na straně druhé. Prvním profesorem rasové hygieny v Německu se stal v roce 1923 na Mnichovské *univerzitě Fritz *Lenz, který roku 1921 vydal společně s Erwinem *Baurem a Eugenem Fischerem *Grundriss der menschlichen Erblchkeitslehre und Rassenhygiene* (Základy nauky o dědičnosti člověka a rasová hygiena, 1921), spis, který měl velký vliv na Adolfa *Hitlera v době, kdy ve vězení v Landsbergu psal *Mein Kampf* (Můj boj, napsáno 1924, vydáno 1925 [1. svazek], 1926 [2. svazek], česky: nezkrácené, nekomentované vydání v roce 2000) a formuloval své antisemitské a rasistické *názory a představu o vůdčí roli *nordické rasy. Ačkoliv za oficiální představitele rasové *ideologie byli v Německu pokládáni především antropolog a eugenik Hans Friedrich Karl *Günther, autor *Rassenkunde des deutschen Volkes* (Rasová nauka německého národa, 1922, v roce 1933 16. vydání), a Alfred *Rosenberg, klíčovou úlohu při šíření nacistické

antropologie sehrál berlínský ústav *Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie*, v jehož čele stál až do roku 1942 Eugen Fischer a který se po roce 1933 plně přihlásil k nacistické rasistické a antisemitské ideologii včetně *Norimberských zákonů. Fischerův nástupce Otmar von *Verschuer a jeho asistent Josef *Mengele byli odpovědní za hrůzné experimenty prováděné v *koncentračních táborech. Nacistická antropologie nabyla v pojetí některých ideologů, popularizátorů a politiků (například Walthera Darré, Heinricha *Himmlera, Adolfa Hitlera) výrazně manicheistické, pseudonáboženské a okultní podoby.

Institucionální existenci nacistické antropologie ukončila porážka Německa ve *druhé světové válce. Odborné odsouzení nacistické antropologie zaznělo již ve 30. letech, kdy se o ně zasloužila také česká věda protirasistickým sborníkem *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechťování* vydaném v roce 1934 a spisem Vojtěcha *Suka *Divoši ve střední Evropě: Mythus rasistů o nás. Napsal Homo ferus, příslušník střeoevropských divochů* (německé vydání: *Die Wilden Mitteleuropas: Der Mythus der Rassisten. Von Homo Ferus, einem der Wilden Mitteleuropas*) z roku 1938. Kritické zúčtování z pohledu *antropologie a dalších věd však nastalo teprve v poválečném období, kdy byla uveřejněna řada studií a monografií; z nich svou zevrubností vyniká zvláště publikace *Die Rassenlehre des Nationalsozialismus in Wissenschaft und Propaganda* (Rasové učení národního socialismu ve vědě a v propagandě, Progress-Verlag, Darmstadt 1961) z pera německého antropologa Karla *Sallera. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

antropologie, neodifuzionistická (z řečtiny: *neos*, „nový“ a z latiny: *dif-fundere*, „šířit, rozptylovat; rozlévat, vylévat“), směr v *sociokulturní antropologii navazující na kriticky přehodnocené paradigma *difuzionistické antropologie. (Jaroslav Malina)

antropologie, neoevolucionistická (z řečtiny: *neos*, „nový“ a z latiny: *evolūtiō*, „odvíjení se, vývoj“, ale i „čtení“, protože knihy v podobě svitků se rozvíjely), směr v *sociokulturní antropologii navazující na kriticky přehodnocené paradigma *evolucionistické antropologie. Přehodnocení bylo dílem představitelů nové nastupující generace neoevolucionistické antropologie (Marshall D. *Sahlins, Elman Rogers *Service aj.), kteří zformulovali teorii specifické a univerzální evoluce jako dvou vzájemně komplementárních hledisek a pokusili se tak překonat rozpory mezi stoupenci univerzální evoluce, kteří sledovali vývoj lidstva jako celku, a přívrženci multilineární *evoluce, kteří studovali dějiny *kultury jako řadu paralelních *kulturních systémů.

Autory teorie univerzální evoluce jsou americký antropolog Leslie Alvin *White (*The Science of Culture: A Study of Man and Civilization* [Věda o kultuře: Studium člověka a civilizace], 1949 aj.) a australský archeolog a historik Gordon Vere *Childe (*Man Makes Himself* [1936, 1951, česky: *Člověk svým tvůrcem*, 1949] aj.). V *opozici k této koncepci vystoupil v polovině 50. let 20. století Julian Haynes *Steward se svou teorií multilineární evoluce (*Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution* [Teorie kulturní změny: Metodologie multilineární evoluce], 1955).

Významným impulzem k rozvoji neoevolucionistické antropologie byl rozpad koloniální soustavy po *druhé světové válce, který podnítil zájem antropologů o hlubší *analýzu mechanismů vývojových proměn a o empirický výzkum kulturního *pokroku v rozvojových *zemích. Pro neoevolucionistické koncepcce, pohlížející na člověka jako na součást *ekosystému, je příznačné studium kulturních systémů z hlediska jejich interakce s vnějším prostředím. Neoevolucionističtí antropologové provádějí s využitím kulturně ekologické *interpretace exaktnější výzkumy mikroevolučních procesů. Souběžně s mikroevolucionistickými výzkumy se rozvíjela makroevolucionistická orientace neoevolucionistické antropologie, jejímž typickým reprezentantem je *kulturní materialismus Marvinina *Harrise. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, obecná, pojetí *antropologie jako celostní vědy o *člověku, *společnosti a *kultuře, integrující a propojující poznání *biologické a *sociokulturní antropologie a dalších

relevantních disciplín, které uvažují člověka jako bytost danou kontinuálním prolínáním biologických, sociálních a kulturních *entit a *fenoménů. (Viz též *antropologie, bio-socio-kulturní, *antropologie, integrální.) (Jaroslav Malina)

antropologie, politická (z řečtiny: *polis*, „obec, městský stát“), subdisciplína *antropologie zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, fungování a směřování politických *systémů a *institucí v rámci různých *kultur a *civilizací. Zájem politické antropologie se soustřeďuje na studium *vlády, *politických systémů, *politické autority, vůdcovství, uplatňování moci, *sociální kontroly, politické správy, legislativy a práva v konkrétních kulturních *kontextech *společnosti.

Podle francouzského etnologa a jednoho ze zakladatelů moderní politické antropologie Georsege *Balandiera (*Anthropologie politique* [1967, česky: *Politická antropologie*, 2000]) je možné rozdělit představitele politické antropologie na tzv. „maximalisty“ a „minimalisty“. *Maximalisté považují politiku za sociokulturní fenomén, který je neoddělitelnou součástí lidské společnosti, zatímco minimalisté vycházejí z předpokladu, že takzvané *přírodní národy politickou organizací v pravém slova smyslu nedisponují. Právě studiu politické moci ve společnostech, které nemají formální, institucionalizovaný, centralizovaný mechanismus vlády, a přesto dokáží udržet společenský řád a soudržnost, věnují antropologové značnou pozornost. Významnou tematickou oblastí politické antropologie je *analýza vztahu mezi *mocí, *násilím a *legitimitou vlády. K tomuto tématu se váže kniha britského antropologa Edwarda Evana *Evans-Pritcharda *The Nuer: A Description of the Models of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People* (Nuerové: Popis modelů obživy a politických institucí nilotské populace, 1940), věnovaná kultuře *Nuerů v Súdánu, kteří čítali kolem 200 000 lidí (dnes asi 700 000) a udržují přitom organizovanou politickou strukturu založenou na příbuzenském systému bez centralizované politické autority.

Vývoj a fungování politických institucí se těšil zájmu již v *evolucionistické antropologii druhé poloviny 19. století, jak dokládají díla Henryho Jamese Sumnera *Maina a Lewise Henryho *Morgana. V americké *kulturní antropologii anticipoval zrození politické antropologie ve 20. letech 20. století Robert Harry *Lowie, který definoval politiku jako systém legislativních, výkonných a právních funkcí společnosti. V britské sociální antropologii přispěl ke konstituování politické antropologie jako relativně samostatné antropologické disciplíny Bronisław *Malinowski a okruh jeho žáků, kteří ve 30. letech 20. století zkoumali *kulturní změny v Africe a transformaci tradičních afrických politických institucí. Další rozvoj politické antropologie stimulovala kolektivní práce *African Political Systems* (Africké politické systémy, 1940, ed. Meyer Fortes – Edward Evan Evans-Pritchard). Pro funkcionální výzkumy politických systémů, které prováděli například Meyer *Fortes, Lucy P. Mairová, Isaac *Schapera, byl typický důraz na synchronní analýzu funkcí jednotlivých politických institucí z hlediska jejich přínosu pro zachování integrity a stability sociálních systémů. S nástupem teorie konfliktů se však výzkumný akcent přenesl na studium role politických *konfliktů a střetu zájmů jak na individuální, tak na sociální úrovni (Max *Gluckman). Marxisticky orientovaná politická antropologie sleduje ve vztazích politické dominance a ekonomického vykořisťování zárodky třídní diferenciacce. Představitelé *neoevolucionismu a *kulturní ekologie obrátili v 60. letech pozornost antropologů k diachronní analýze a komparaci politických systémů a institucí v historické perspektivě (Morton H. Fried, Elman Rogers *Service). Pro politickou antropologii jsou velmi přínosné výzkumy role politických systémů prováděné v rámci současné *nové etnografie, které jsou vedeny snahou o tzv. vnitřní deskripci kultury (*deskripce, emická), tj. z perspektivy příslušníků dané kultury. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, postmoderní (z latiny: *post*, „potom, nato“ a neologismus: *modernus*, „nový, moderní, současný“):

1. pojetí *antropologie reagující na *hnutí směřující k novému, členitému pojetí *kultury, *poznání a *světa, prosazující se od počátku sedmdesátých let 20. století a vycházející z poznatku, že evropská, popřípadě euroamerická kultura (*civilizace, euroamerická) budovaná na anticko-křesťanských základech byla dosud příliš soustředěna na sebe, takže nebyla schopna a ani ochotna považovat jiné alternativní kultury (to znamená kultury africké, jihoamerické a orientální, které jsou nejednou založeny na jiných principech) za zcela rovnoprávné a rovnocenné;

2. antropologický směr, založený na kritickém přehodnocení gnozeologických základů pozitivistické moderní *sociální a *kulturní antropologie. Postmoderní antropologie ze zmíněného hlediska *postmodernismu kriticky přehodnocuje validitu tradičních terénních výzkumů, *autoritu antropologa založenou na pozitivismu a vztah mezi formou a obsahem etnografických studií. Programově se odvrací se od všeobjímajících teorií a paradigmat (jakými byly například *difuzionismus nebo *funkcionalismus) k alternativním *interpretacím, reflexivitě, pluralitě přístupů a experimentálním antropologickým textům.

Postmoderní odklon od velkých antropologických teorií k alternativním interpretacím, pluralitě a experimentálním antropologickým textům, byl součástí širšího antipositivistického trendu, který ve společenských vědách vyvolali Jean *Baudrillard (1929–2007), Pierre *Bourdieu (1930–2002), Jacques *Derrida (1930–2004), Michel *Foucault (1926–1984) nebo Anthony *Giddens (narozen 1938). Postmoderní filozofové, sociologové a psychologové nepovažují vědění za *univerzální a metafyzické ale za specifické pro *konkrétní dobu, prostor a jazykovou hru. Zpochybňují relevanci fundamentálních vědeckých schémat a metanarací, které v období moderny ospravedlňovaly racionální, vědecké, technologické a politické výklady světa a dávají přednost alternativním, lokálním, plurálním a heterogenním interpretacím.

Postmoderní přehodnocení předmětu a metod antropologie bylo zahájeno v 70. letech 20. století a přispěla k němu díla takových antropologů, jako jsou James *Clifford, Michael J. Fischer, Clifford J. *Geertz, George E. *Marcus, Paul *Rabinow, Vincent Crapanzano a Michael Taussig. Významnou roli z tohoto hlediska sehráli zejména představitelé *symbolické antropologie, kteří v *opozici k scientistickému přístupu, založenému na modelu přírodních věd, vyjádřili pochybnosti o tom, že konvenční antropologické metody mohou adekvátně postihnout kaleidoskopickou povahu zkoumané kulturní reality.

Klíčovou prací, která vytyčila před kulturní antropologií postmodernistickou perspektivu, byl sborník studií věnovaný tvorbě etnografických textů – *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Psaní kultury: Poetika a politika etnografie, 1986). Tato kniha, editovaná Jamesem Cliffordem a Georgem Marcusem, zahrnuje antropologické studie, které byly prezentovány na konferenci v Santa Fe v Novém Mexiku v roce 1984. Autoři sborníku (Talal *Asad, Vincent Crapanzano, Mary Louise Prattová, Paul *Rabinow, Renato *Rosaldo, Stephen Tyler) z různých úhlů pohledu vyjadřují pochybnosti o objektivnosti a smyslu pozitivistické antropologie a akcentují jako dominantní téma způsob prezentace antropologických textů. Jednotlivé příspěvky spojuje kritické přehodnocení tradiční antropologie a postmoderní odklon od velkých antropologických teorií k alternativním interpretacím, pluralitě a experimentálním textům, využívajícím prostředky umělecké prózy. Mezi další práce, které přispěly ke konstituování proudu postmoderní antropologie, patří kniha Georga Marcuse a Michaela Fischera *Anthropology as Cultural Critique: Experimental Moment in the Human Sciences* (Antropologie jako kulturní kritika: Experimentální okamžik ve vědách o člověku, 1986). Také tato publikace představila postmoderní antropologii jako produkt kritického přehodnocení „moderní antropologie“ a nastínila perspektivy interpretativně koncipované experimentální antropologie, oscilující mezi antropologickou analýzou a literární prezentací studované kultury.

Na teze prezentované v knize *Writing Culture* navázaly publikace zahrnující sborník *Recapturing Anthropology: Working in Present* (Přehodnocení antropologie: Práce v současnosti, 1991), jehož editorem byl Richard G. Fox, nebo sborník *Women Writing Culture* (Ženy píšící o kultuře, 1995), který sestavili Ruth Beharová a Deborah A. Gordonová. K předním představitelům feministické antropologie, jejíž nástup je důležitým průvodním znakem postmodernismu, náleží Henrietta Mooreová (narozena 1957), která v knihách *Feminism and Anthropology* (Feminismus a antropologie, 1988) a *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender* (Vášeň pro odlišnost: Eseje týkající se antropologie a genderu, 1994) vyzdvihla problém reprezentace žen v etnografických studiích.

Typickým rysem postmoderní antropologie je snaha redefinovat vztah antropologa k *objektu antropologického výzkumu. Antropologové se při práci v terénu již nestylizují do role vševědoucích a objektivních vědců. Uvědomují si, že práce s *informátory v podmínkách měnícího se světa vyžaduje novou reflexivitu. Informátoři se stále více stávají rovnocennými partnery a spoluautory antropologických textů. Postmoderní příklon k pluralitě přístupů a teorií výrazně posílil doktrínu *kulturního relativismu a proud kulturní kritiky. V postoji antropologů „k těm druhým“ se objevuje pocit viny. Antropologové jsou si vědomi toho, že při práci v terénu vzniká mezi výzkumníkem a příslušníky studované kultury asymetrický vztah. Obecně je možné konstatovat, že současná antropologie je nucena přehodnotit objekt výzkumů, status antropologa, vztah k informátorům i způsob prezentace antropologických textů. Postmoderní antropologové usilují při tvorbě svých textů o „novou poetiku“ spojující literární a antropologickou teorii. Antropologické studie již nejsou koncipovány jako objektivní a neutrální zprávy. Rozbor textových *strategií, jemuž dnes věnují antropologové zvýšenou pozornost, ale není pouhou formou literární kritiky. Antropologové jsou totiž nuceni řešit problém antropologické autority. Je totiž evidentní, že kvalita antropologického textu úzce souvisí s osobností antropologa a jeho schopností překladu empirických dat do podoby adekvátní kulturní interpretace. V postmoderních antropologických textech se tak setkáváme s programovým důrazem na pluralitu hlasů zahrnujících perspektivu antropologa, domorodců i potenciálních čtenářů. Po stránce formální je akcentována „síla narativity“, využívající takové literární prostředky, jako jsou obrazná a přenesená vyjádření – *metafory a *metonymie založené na kulturním porozumění, *imaginaci a reflexivitě.

Po stránce tematické postmoderní antropologové rozšiřují spektrum svých zájmů o výzkum:

1. Médii a informačních *technologií včetně výpočetní techniky, filmů, *televize, videa a dalších prostředků masové *komunikace.
2. *Populární kultury z hlediska její tvorby, šíření a percepce masovým publikem.
3. Vědy a moderních technologií.
4. *Kulturní změny vyvolané *globalizací a modernizací světové kultury.
5. Růstu násilí a traumatizujících sociokulturních jevů.
6. Šíření *multikulturalismu.
7. Ekologické *krize.
8. Pohlaví, *genderu a společnosti.
9. Mocenských vztahů a kulturní *hegemonie.

Součástí programu postmoderní antropologie se tak stala snaha „repatriovat“ antropologii a zaměřit výzkum na transformaci současné západní kultury. K tomu je nezbytné rozpracovat komparativní metodu takovým způsobem, aby umožnila studovat lokální společnosti v *kontextu globalizace a ekonomické integrace světa. Problémy, které řeší současná postmoderní antropologie, se ovšem neomezují na redefinování předmětu výzkumu a metod sběru empirických dat. Nový je také způsob prezentace antropologických textů a postoj ke čtenáři. Postmoderní antropologové usilují o to, psát pro různé publikum s odlišnými požadavky a intelektuálním potenciálem. To od autora vyžaduje schopnost formálních

experimentů, zběhlost v nestandardních literárních postupech a důraz na reflexivitu a dialogické zpracování textu.

Pro postmodernismus jako intelektuální hnutí je typické odmítání obecných teorií, velkých *ideologií nebo „metapříběhů“. Novým úhlem pohledu se stal extrémní *relativismus, odmítání paradigmat západní vědy a tendence k *nihilismu. Postmodernisté považují vědu za produkt ideologie zasazený do konkrétního kulturního kontextu a ztotožňují ji s nadvládou a útlakem totalitních režimů (*totalitarismus). Podle jejich *názoru, od té doby, co západní věda hledá jedinou odpověď, potírá rozmanitost a vede k *intoleranci.

Je přirozené, že tento přístup nenalezl všeobecné přijetí u všech antropologů. Negativní postoj k této výzkumné orientaci projeví zejména představitelé *ekologické antropologie a *kulturního materialismu, kteří zkoumají kulturu jako adaptační systém.

Navzdory kritikám a polemikám, které postmoderní antropologie vyvolala, lze konstatovat, že tento myšlenkový proud pozitivně stimuloval diskuse na téma smyslu antropologie v moderním světě a rozšířil spektrum přístupů ke studiu sociokulturní reality. Mezi nejvýznamnější autory, kteří věnovali své knihy a studie problematice postmodernismu v kontextu kulturní antropologie, patří například Andrew Dawson, Jenny Hockeyová, Allison Jamesová, Bruce Knauft, John Lechte, Andrew Milner a Barry Smart. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, poststrukturální (z latiny: *post*, „potom, nato“ a *structūra*, „stavba, konstrukce, zdivo; složení, struktura“), směr v *sociokulturní antropologii navazující na kriticky přehodnocené paradigma *strukturální antropologie.

Mezi hlavní vlivy poststrukturalistické antropologie patří strukturální konstruktivismus Pierra *Bourdieu (1930–2002), analýza *diskurzu Michela *Foucaulta (1926–1984), dekonstrukce Jacquese *Derridy (1930–2004), *sémiologie Rolanda Barthes (1915–1980) nebo *psychoanalýzy Jacquese *Lacana (1901–1981). Bourdieu, který ve svém díle stírá rozdíl mezi *antropologií a *sociologií, navrhl ve svém programu doplnit objektivistické strukturální hledisko hlediskem aktéra. Zvláštní důraz přitom kladl na zkoumání praktických ohledů aktérů. Strukturalistický důraz na pravidla posunul směrem ke zkoumání aktérských strategií: jednání aktérů chápe jako improvizaci řízenou pravidly.

Foucaultovo rozvíjení *epistemologie a pojmu diskurzu našlo v antropologii silnou odezvu v podobě diskurzivního *paradigmatu (zastoupené například Jamesem *Cliffordem a Paulem *Rabinowem), v němž byl kladen důraz na zkoumání komplexních vztahů mezi věděním a *mocí. Derrida se dotýká antropologie především svým dekonstruktivním čtením textů francouzského antropologa Clauda *Lévi-Strausse. Moderní západní člověk podle Derridy není ve svém utváření významů indeterminovaným inženýrem (jak ho chápal Lévi-Strauss), nýbrž kutilem, jenž utváří významy skrze omezené množství zděděných (západně-metafyzických) diferencí. Západní *kultura tak nemůže hrát roli referenční kultury vzhledem k ostatním kulturám světa. Lacanovská psychoanalýza pak nabízí pro antropologii podnětné pojetí psychického subjektu decentrovaného vůči sociálně symbolickým strukturám.

Poststrukturální antropologie přehodnocením *strukturalismu umožňuje reflexi jednání, praktik, tvorby vědění a mocenských vztahů ve společnosti. (Jaroslav Malina, Michal Tošner)

antropologie, psychologická, tematická oblast a subdisciplína *sociální a *kulturní antropologie. Psychologická antropologie zahrnuje rozsáhlou oblast antropologických výzkumů vztahu osobnosti a *kultury v mezikulturní perspektivě. Do antropologie uvedl tento pojem v 60. letech 20. století americký antropolog Francis *Hsu (1909–1999) jako alternativní označení etnopsychologicky orientovaných výzkumů, rozvíjených v rámci *školy osobnost a kultura. Kořeny současné psychologické antropologie lze spatřit ve výzkumech vztahu osobnosti a kultury, které zahájili již ve 30. a 40. letech 20. století američtí antropologové Ruth *Benedictová, Cora *DuBoisová, Abram *Kardiner, Ralph *Linton, Margaret *Meadová, Géza *Róheim a další. Bezprostředním stimulem, který obrátil

pozornost kulturních antropologů k soustavnému studiu problematiky vztahu osobnosti a kultury, byl spor o působení biologických a kulturních determinant na lidské chování a prožívání. Zakladatel moderní americké kulturní antropologie *Franz Boas (1858–1942) a jeho žáci stáli nekompromisně proti představitelům genetického *determinismu, kteří zastávali *názor, že lidské vlastnosti a *vzorce chování jsou primárně určovány dědičností. Rozhodující roli v tomto sporu sehrála zejména americká antropoložka Margaret Meadová (1901–1978), která prostřednictvím řady empirických *terénních výzkumů poukázala na rozhodující roli kultury na utváření osobnosti člověka a přispěla tak k prosazení doktríny kulturního determinismu ve společenských vědách. Mezi další preferovaná výzkumná témata, patřily ve 30. až 50. letech 20. století především studie věnované vlivu výchovy dětí na formování osobnosti člověka v různých kulturách. Antropologové v tomto období v průběhu terénních výzkumů úspěšně aplikovali řadu psychologických metod. Oblíbené byly zejména projekční testy (Rorschachův test, tematický apercepční test aj.). Psychoanalyticky orientovaní antropologové, jako například americký antropolog Géza Róhem (1891–1953) a americký psychiatr a antropolog Abram Kardiner (1891–1981), se pokoušeli prokázat hypotézu zakladatele psychoanalýzy Sigmunda *Freuda (1856–1934) o rozhodující roli raných dětských zážitků na utváření základní osobnostní struktury, zatímco antropologové ovlivnění *behaviorismem studovali osobnost člověka jako souhrn naučených vzorců chování. V 50. a 60. letech 20. století již antropologové úspěšně kombinovali psychoanalytické a behaviorální metody, které využívali zejména k mezikulturním výzkumům průběhu *socializace. Významnou roli v tomto období sehrály zejména *transkulturní studie Charlese Harringtona, Irwina L. Childa, Johna W. M. Whitinga, Beatrice Whitingové a dalších. Ti ve svých mezikulturních výzkumech výchovných praktik kladli stále větší důraz na studium historických, ekologických a ekonomických faktorů. Vývoj psychologické antropologie v 50. a 60. letech 20. století ovlivnili také psychologové George Herbert Mead, Jean *Piaget a Lev Semjonovič Vygotskij tím, že obrátili pozornost antropologů ke kognitivním, emotivním a sociálně psychologickým aspektům *ontogeneze člověka.

Výrazný impulz pro rozvoj psychologické antropologie znamenal nástup *sociobiologie, která v 70. až 80. letech 20. století kontroverzním způsobem otevřela problém vztahu biologické a kulturní determinace lidské činnosti. Práce Edwarda *Wilsona, Roberta Triverse, Georga Williamse a Robina Foxe obrátily pozornost ke studiu biologických, genetických a ekologických faktorů, které ovlivňují lidskou *sexualitu, *agresivitu, *altruismus, *reciprocitu, teritoriální chování a vztah *mužů a *žen. Podle sociobiologů výše uvedené sféry činnosti nejvýrazněji odrážejí biologickou podmíněnost lidského chování. Specifikou příslušníků rodu **Homo* je ale skutečnost, že i tyto oblasti činnosti jsou modifikovány kulturou. Diskuse mezi kulturními antropology, kteří stojí na pozicích kulturního determinismu, a zastánci biologického determinismu, i nadále představuje významný problémový okruh psychologické antropologie. V současné době je doktrína biologického determinismu rozvíjena zejména v rámci *evoluční psychologie, která představuje unikátní spojení *evoluční biologie a *kognitivní psychologie. Spor na téma „geny versus kultura“ i nadále pokračuje a v řadě aspektů pozitivně podněcuje vědecké výzkumy v oblasti psychologické antropologie, neboť vede k formulaci nových *hypotéz a *teorií.

V uplynulých desetiletích výrazně ovlivňovalo vývoj psychologické antropologie také její sblížení s *kognitivní antropologií. Pohled na člověka skrze prizma kognitivních věd přispěl ke vzniku nových mezioborově koncipovaných teorií osobnosti a kultury. K nejvýznamnější z nich patří teorie *mentálních schémat („schema theory“), podle níž si lidský mozek vytváří paměťové struktury, jimiž filtruje a organizuje nové informace a obnovuje minulé zkušenosti. Schémata představují mentální reprezentaci tříd lidí, objektů, událostí nebo situací. Jedná se o druh sociálních *stereotypů, které aktivně ovlivňují vnímání a *interpretaci světa. Využití

teorie schémat k výzkumu socializace a *enkulturace představuje významný trend v současné psychologické antropologii. Koncepce schémat totiž umožňuje studovat vztah osobnosti a kultury v rámci kognitivních věd, které vedle kognitivní antropologie, psychologie a *lingvistiky, zahrnují poznatky neurologie, *filozofie a vědy o umělé inteligenci. Charakteristickým rysem takto orientované psychologické antropologie je důraz na studium procesů vnímání, usuzování a rozhodování v různém kulturním kontextu. Zvláštní pozornost je věnována tomu, jak jsou informace v mysli příslušníků určité kultury uspořádány do podoby „kognitivních modelů“ nebo „kulturních scénářů“, které slouží k interpretaci světa a utváření chování.

Sblížení psychologické antropologie s kognitivní antropologií a *etnovědou vyústilo v budování *etnopsychologie. Etnopsychologové prostřednictvím lingvistické analýzy domorodých kategorií a *folktaxonomií usilují o pochopení psychologické struktury a dynamiky příslušníků cizích kultur. Mezi průkopníky tohoto přístupu patřili zejména Alfred Irwing Hallowell a Robert I. Levy. Ti se již v 70. a 80. letech 20. století programově zaměřili na výzkum toho „jak si domorodci myslí, že přemýšlejí“. V tomto období měly velký vliv na psychologickou antropologii také práce Marka Johnsona a George Lakoffa, které byly věnovány výzkumu *metafor a *metonymie používaných k pojmovému vyjadřování emocí. Kognitivní linii etnopsychologických výzkumů reprezentuje Roy Goodwin D'Andrade, který usiloval o postžení kulturně konstruovaných „schémat“ fungování lidské mysli v konkrétním sociokulturním kontextu. Podle představitelů současné etnopsychologie empirická data získaná z domorodých vyprávění nepředstavují roztříštěné segmenty lidského poznání, ale tvoří základ hluboké, promyšlené a organizované struktury, která může být rekonstruována. Takto vytvořený „kulturní model“ slouží jako „životní porozumění“, které organizuje, orientuje a usměrňuje lidské chování a prožívání v jednotlivých oblastech dané kultury.

Současná psychologická antropologie představuje typickou mezní disciplínu. Pokrývá široké spektrum témat a sdílí výzkumné pole s celou řadou dalších věd, zejména s psychologií, *sociologií a kognitivní vědou. Vedle výzkumů tradičně orientovaných na problematiku ontogeneze lidské psychiky v různých kulturách světa se dnes psychologická antropologie stále více soustřeďuje na systematické studium struktury a funkce procesů vnímání a myšlení v *konkrétním kulturním *kontextu. V centru zájmu psychologické antropologie však nadále zůstává výzkum vztahů osobnosti a kultury, s důrazem na studium socializace a enkulturace. Mezi další preferovaná témata patří mezikulturní výzkumy emotivních a kognitivních procesů, studium expresivního chování, *analýza frustrací, deprivací a duševních nemocí v různých společnostech atd. (Václav Soukup)

antropologie, sociální (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojeněcký“):

1. společenská věda zabývající se holistickým (*holismus) a srovnávacím výzkumem kulturních jevů a procesů v *kontextu sociální struktury různých lidských *společností v čase a prostoru;

2. označení evropské, zejména britské, antropologické tradice, která provádí výzkum *kultury skrze prizma pojmů *společnost, sociální systém a *sociální struktura.

Ideové zdroje sociální antropologie lze nalézt v pracích vědců, kteří se programově zabývali studiem světa „těch druhých“, především širokého spektra kultur *preliteratečních společností. Pod vlivem zámořských objevů byli evropští učenci v 17. a 18. století nuceni připustit, že *hodnoty a normy židovsko-křesťanské *kulturní tradice nemusí být absolutně platné a pravdivé. Setkání a *konfrontace se světem exotických kultur ve svých důsledcích vedla k úvahám nad smyslem a podstatou hodnot evropské kultury, zpochybnění *evropocentrismu, zrození koncepce *kulturního relativismu a teorie plurality kultur.

Mezi průkopníky kulturního relativismu a předchůdce sociální antropologie jako vědy o cizích společnostech a kulturách, patřili například Marie Jean Antoine Nicolas de Caritat de *Condorcet (1743–1794), Adam *Ferguson (1723–1816), Claude Adrien *Helvétius (1715–

1771), Thomas *Hobbes (1588–1679), Joseph-François *Lafitau (1681–1746), John *Locke (1632–1704), Charles-Louis de Secondat *Montesquieu (1689–1755), Guillaume-Thomas François *Raynal (1713–1796), Jean-Jacques *Rousseau (1712–1778), Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781), Giambattista *Vico (1668–1744), *Voltaire (1694–1778) a další.

Zrození britské *antropologie a *etnologie se odehrálo v letech 1843 až 1871. V tomto období byly založeny Ethnological Society of London (Londýnská etnologická společnost) a Anthropological Institute of Great Britain and Ireland (Antropologický institut Velké Británie a Irsko).

Základy *antropologie jako *integrální vědy o *člověku, společnosti a kultuře položili zejména představitelé *evolucionismu druhé poloviny 19. století. Evolucionističtí antropologové, etnologové a archeologové vymezili základní tematické okruhy antropologických výzkumů a vytvořili teoretické a metodologické předpoklady pro konstituování jak evropské sociální antropologie tak americké *kulturní antropologie. *Evolucionismus byl mezinárodním *hnutím, jež zasáhlo většinu evropských *zemí, i když vůdčí úlohu sehrála Velká Británie. K tvůrcům evolucionismu patřili reprezentanti různých vědních disciplín, výzkumných orientací i osobních aspirací. K předním představitelům evolucionismu patřili Johann Jacob *Bachofen (1815–1887), Philipp Wilhelm Adolf *Bastian (1826–1905), Numa Denis Fustel de Coulanges (1830–1889), James George *Frazer (1854–1941), Maxim Maximovič Kovalevskij (1851–1916), John *Lubbock (1834–1913), Henry James Sumner *Maine (1822–1888), John Ferguson *McLennan (1827–1881), Lewis Henry *Morgan (1818–1881), William Robertson *Smith (1846–1894), Edward Burnett *Tylor (1832–1917) a další. Tito vědci se programově zabývali *rekonstrukcí univerzálních stadií dějin lidstva, evolucí *institucí a výzkumem vzniku a vývoje nejrůznějších forem *materiální a *duchovní kultury. Evolucionisté rozpracovali globální antropologické pojetí kultury a komparativní metodu jako nástroj studia kulturních jevů a procesů.

Již v tomto období ale poněkud paradoxně došlo k diferenciaci výzkumného zájmu amerických a britských antropologů. Americké antropology totiž zásadně ovlivnila koncepce kultury britského antropologa Edwarda Burnetta Tylora. Přejali jeho širokou antropologickou definici kultury a v průběhu 20. století z ní učinili ústřední kategorii svých výzkumů. Britští antropologové oproti tomu preferovali pojem společnost a pod vlivem amerického evolucionistického antropologa Lewise Henryho Morgana obrátili svojí pozornost k výzkumům sociální organizace, institucí a příbuzenských systémů *preliterárních společností. Odlišná preference pojmů společnost a kultura ve svých důsledcích vedla k tomu, že se v první polovině 20. století ve Velké Británii konstituovala sociální antropologie, zatímco ve Spojených státech vznikla analogická vědní disciplína pod označením *kulturní antropologie. Evolucionistickou antropologii druhé poloviny 19. století bohužel negativně poznamenal fakt, že antropologové v tomto období své knihy psali na základě *sekundárních dat a informací, jako byly zprávy a vyprávění cestovatelů, misionářů a pracovníků koloniální správy.

Za mezník ve vývoji britské antropologie je proto možné považovat cambridgeskou antropologickou expedici do Torerovy úžiny. Tento výzkumný projekt zahájil v roce 1898 britský zoolog a antropolog Alfred Cort *Haddon (1855–1940) s interdisciplinárním týmem svých spolupracovníků (Charles Samuel Myers, William Halse Robert *Rivers aj.) na palubě lodi, která se de facto stala plovoucí antropologickou laboratoří, umožňující sběr empirických dat přímým kontaktem s domorodci. Na počátku 20. století došlo ke konstituování sociální antropologie na akademické půdě. Stalo se tak v inaugurační přednášce The Scope of Social Anthropology (Obor sociální antropologie), kterou v roce 1908 přednesl na Liverpoolské univerzitě britský evolucionistický antropolog James George Frazer. Zde vymezil sociální antropologii jako komplexní studium člověka, srovnávací výzkum lidských *ras a historickou

*rekonstrukci evoluce lidského myšlení a institucí. Cílem antropologie podle Frazera není pouhý sběr faktů, ale hledání obecných *zákonitostí vývoje společnosti a kultury.

V prvních dvou desetiletích 20. století se v britské antropologii prosadilo paradigma *difuzionismu, které nahradilo doktrínu evolucionismu. Představitelé britského difuzionismu (William James *Perry, William Halse Robert Rivers, Graffton Elliot Smith) vycházeli z předpokladu, že rozhodující faktory *kulturní změny jsou *migrace obyvatelstva a *difuze *kulturních prvků a *komplexů. Nejvýznamnější představitel britského difuzionismu – Graffton Elliot Smith (1871–1937) formuloval *heliotickou teorii kultury, podle které kolébkou lidské kultury byl starověký *Egypt. Tento difuzionistický, monocentrický model vzniku a šíření kultury byl ale velice spekulativní a amatérský.

Rozhodující roli v konstituování moderní britské sociální antropologie jako induktivní, empirické disciplíny, sehrál ve 20. letech 20. století klasický *funkcionalismus. Jeho zakladatelé, Bronisław Kasper *Malinowski (1884–1942) a Alfred Reginald *Radcliffe-Brown (1881–1955), vybudovali své antropologické teorie kultury na základě intenzivních terénních výzkumů *preliterárních společností. Na utváření funkcionalismu měl velký vliv zejména francouzský sociolog Émile *Durkheim (1858–1917), především jeho koncepce společnosti jako seberegulujícího celku, integrovaného systému, který představuje třídu jevů nezávislou na lidské psychice. Zakladatelé klasického funkcionalismu byli přesvědčeni, že každý prvek sociokulturního systému, zejména *kulturní instituce, plní pozitivní a nezastupitelnou funkci, sloužící k zachování celku. Podle Malinowského, který reprezentuje funkcionální a kulturologicky orientovanou linii výzkumů, kultura představuje systém institucí, které slouží k adaptaci člověka k vnějšímu prostředí a uspokojování lidských potřeb. Radcliffe-Brown oproti tomu rozpracoval strukturálně-funkcionální a sociologizující linii antropologických výzkumů a programově prosazoval jako předmět sociální antropologie výzkum sociálních struktur. Inspirován modelem přírodních věd trval na tom, že antropologie, stejně jako *fyzika nebo chemie, zkoumá určitou třídu struktur. Proto vymezil sociální antropologii jako induktivní, komparativní a přísně *exaktní vědu, usilující o objevení všeobecných *zákonů fungování sociálních struktur v synchronní perspektivě. Podle Radcliffe-Browna je možné sociální antropology považovat za sociology provádějící komparativní výzkum preliterárních společností a sociální antropologii za srovnávací *sociologii.

Na dalším rozvoji britské sociální antropologie měl zásluhu zejména Edward Evan *Evans-Pritchard (1902–1973), který v průběhu 40. a 50. let 20. století opouští pozitivistické zásady klasického funkcionalismu a přiklání se k pojetí antropologie jako humanitní vědy. Evans-Pritchard, v *opozici ke koncepci antropologie jako přírodní vědy, považuje sociální antropologii spíše za druh *historiografie nebo literárního umění. Společnosti podle jeho *názoru nejsou přírodní systémy ale systémy morální, které je možné prostřednictvím antropologického výzkumu pochopit a adekvátně interpretovat. Proto přesunul pozornost od studia funkcí institucí, k výzkumu jejich smyslu a významu v konkrétním kulturním kontextu a anticipoval tak *interpretativní antropologii. V polovině 20. století se klíčovými pracovišti britské sociální antropologie staly antropologická oddělení na *univerzitách v Oxfordu (Edward Evan Evans-Pritchard), Cambridgi (Meyer *Fortes, Edmund Ronald *Leach), Manchesteru (Max *Gluckman, Victor Witter *Turner) a Londýně (Raymond William *Firth, Daryll *Forde, Lucy P. Mairová, Siegfried Frederick Nadel). Významnou roli hrály v tomto období také antropologické instituty, které vznikly v britských dominiích v Africe (Rhodes-Livingstone Institute, East African Institute of Social Research). V 50. a 60. letech 20. století se v rámci spolupráce mezi University of Manchester a Rhodes-Livingstone Institutes zformovala manchesterská antropologická škola, která rozpracovala teorii konfliktů. Její vůdčí osobnost Max Gluckman (1911–1975) a okruh jeho spolupracovníků (Elizabeth Florence Colsonová, J. Clyde Mitchell, Victor Witter Turner, Jaap van Velsen) realizovali

řadu empirických výzkumů v městských a venkovských *lokality střední Afriky. V centru jejich zájmu bylo studium *konfliktů v *kontextu sociální struktury a *analýza skrytých ekonomických, politických a příbuzenských vztahů. Cílem těchto výzkumů bylo prokázat *hypotézu, že konflikt může být významným činitelem integrace a diferenciaci společnosti.

V průběhu 60. a 70. let 20. století se v evropské sociální antropologii, stejně jako v americké *kulturní antropologii, prosadily nové školy, směry a paradigmaty. Významnou roli sehrál v tomto období zejména zakladatel francouzské sociální antropologie – Claude *Lévi-Strauss (narozen 1908). Lévi-Strauss na evropském kontinentě vymanil antropologii z područí *sociologie a etnologie a položil základy *strukturální antropologie jako jednoho z nejvlivnějších směrů druhé poloviny 20. století. Pod jeho vlivem začali antropologové studovat kulturu jako strukturální systém, tvořivě využívat v antropologickém výzkumu metody *lingvistiky a interpretovat kulturu skrze prizma teorie *binárních kontrastů.

V britské sociální antropologii dále rozpracovali *ideje francouzského *strukturalismu například antropologové Edmund Ronald *Leach (1910–1988) a Rodney *Needham (1923–2006). V 60. letech 20. století, v opozici k ahistorickému strukturálnímu funkcionalismu a strukturalismu, někteří antropologové a archeologové oživili v rámci *neoevolucionismu koncepci kultury jako adaptivního systému, který se vyvíjí v čase. Na kulturně ekologické výzkumy, rozvíjené v rámci sociální antropologie, měla v tomto období vliv zejména *analytická archeologie, jejíž základy ve velké Británii rozpracoval David Leonard *Clarke (1937–1976).

Nejvlivnějším paradigmatem britské sociální antropologie druhé poloviny 20. století se ale staly přístupy, studující a interpretující kulturu jako systém *symbolů a významů. Tato výzkumná orientace našla své vyjádření v *symbolické antropologii, jejíž základy položili v britské sociální antropologii Mary Douglasová (1921–2007) a Victor Witter Turner (1920–1983). K rozpracování *symbolické antropologie přispěli také čeští antropologové působící na britských univerzitách – Milan Stuchlík (1932–1982) a Ladislav *Holý (1933–1997).

Zrození paradigmatu symbolické antropologie výrazně přispělo ke sblížení britské sociální antropologie a americké kulturní antropologie. Svůj podíl na tom měla skutečnost, že britští antropologové Mary Douglasová a Victor Witter Turner od 70. let 20. století trvale přednášeli na univerzitách ve Spojených státech amerických. Společně s představiteli americké školy symbolické antropologie – Davidem M. *Schneiderem (1918–1995) a Cliffordem *Geertzem (1926–2006) přispěli ke konstituování *interpretativní antropologie, která představuje nejvlivnější antropologický směr posledních desetiletí.

V této souvislosti si je třeba uvědomit, že britská sociální antropologie a americká kulturní antropologie byly vždy součástí jednoho výzkumného trendu. Obě disciplíny od samého počátku spojoval jejich tradiční předmět výzkumů – *preliterate společnosti a jejich kultura. Určitý rozdíl mezi těmito vědami byl ale způsoben poněkud odlišným úhlem pohledu na zkoumanou realitu. Centrální kategorií americké kulturní antropologie je široce chápaný pojem kultura. Ten je používán k označení třídy všech specificky lidských negenetických jevů, tak jak se projevují v *artefaktech, *sociokulturních regulativech a *kulturních idejích, sdílených a předávaných členy určité společnosti. Oproti tomu britská sociální antropologie, preferující jako centrální kategorii pojem společnost, klade důraz na studium hodnot, *zvyků a institucí v kontextu sociální struktury. To přirozeně vede k poněkud odlišnému typu analýzy a interpretace sociokulturních jevů a procesů. Zde je také možné vidět příčinu dlouholeté polemiky, kterou mezi sebou vedou britští sociální antropologové a američtí kulturní antropologové o vzájemném vztahu svých věd.

Američtí antropologové vycházejí z předpokladu, že studium sociální struktury představuje pouze dílčí pohled na kulturu zkoumané společnosti a proto mají tendenci považovat sociální antropologii za subdisciplínu kulturní antropologie. Oproti tomu britští sociální antropologové, kteří také usilují o integrální studium člověka, společnosti a kultury na širším

vědním základě mají tendenci považovat kulturní antropologii za součást „své“ sociální antropologie.

Vzhledem k příbuznosti a neustálému sblížení těchto věd se v uplynulých letech stále více prosazuje nové pojetí syntetické *sociokulturní antropologie. Tuto tendenci podporuje i skutečnost, že nezávisle na národních tradicích, se v evropské sociální antropologii, stejně jako v americké kulturní antropologii prosadilo paradigma interpretativní symbolické antropologie. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, sociokulturní (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“ a *colere, cultus*, „pěstovat“), subdisciplína *obecné antropologie, která se zabývá *sociokulturními systémy. Řeší otázky, jak tyto systémy vznikají, jak se vyvíjejí a fungují, jak se udržují v dynamické rovnováze v důsledku ekonomických, politických, kulturních, příbuzenských a jiných vazeb mezi hlavními segmenty *společnosti, a zjišťuje, pomocí kterých specifických mechanismů jsou kontrolovány skupinové zájmy tak, aby nenarušovaly stabilitu celkového sociokulturního systému.

Sociokulturní antropologie v průběhu své více než stopětatřicetileté existence (vezmeme-li jako základní milník rok 1881, kdy Edward Burnett *Tylor *antropologii definoval jako vědecké studium *kultury) pozměňovala předmět svého zájmu, teorii, metodologii i běžnou výzkumnou metodiku, a to jak v souvislosti se svým vnitřním vývojem, tak v souvislosti s proměnami věd, s nimiž je více nebo méně provázána (*archeologie, *biologická antropologie, *etnografie, *etnologie, *filozofie, *jazykověda, *psychologie, *sociologie aj.); v daném období reagovala rovněž na převratné hospodářské, politické a *kulturní změny a na společenskou objednávku. Sociokulturní antropologie byla výrazně formována specifiky místních civilizačních tradic, z nichž vykryštalizovaly odlišnosti především ve třech oblastech (zejména německy mluvící *země na evropském kontinentu [difuzionistická *německo-rakouská škola kulturních okruhů], – Velká Británie – Spojené státy americké), jež nadlouho určovaly hlavní trendy ve vývoji antropologie. Zhruba do poloviny 20. století se totiž takřka vše podstatné v teorii a empirii sociokulturní antropologie odehrávalo ve zmíněných oblastech. Další vývoj poznamenala především francouzská *strukturální antropologie a teprve v posledních desetiletích 20. století a počátkem 21. století se sociokulturní antropologie stala planetárně rozšířenou a respektovanou vědou.

Od svého vzniku v druhé polovině 19. století byla formována především americkým a britským pojetím. Obě pojetí spojoval předmět výzkumu, jímž bylo srovnávací studium *přírodních národů (*preliteratek společností), poněkud je rozděloval akcent na řešenou problematiku. Ten se kromě jiného projevoval v pojmosloví: americká škola preferovala pojem kulturní systém jako pojem nadřazený a všeobjímající (odtud označení „kulturní antropologie“), zatímco britská škola zdůrazňovala pojem sociální systém (odtud označení „sociální antropologie“). Ve Spojených státech amerických zůstala kultura předmětem studia *kulturní antropologie, naproti tomu ve Velké Británii se od druhého desetiletí 20. století ustálila *sociální antropologie, kterou jeden z jejích moderních představitelů Alfred Reginald *Radcliffe-Brown definoval jako srovnávací sociologii *primitivních společností. Předmětem studia sociálních antropologů se stala sociální struktura a její fungování. Ačkoliv antropologové věnovali jistou pozornost studiu *zvyků, *náboženství, *rituálu, systému *hodnot apod., *analýza kultury hrála v jejich práci jen podřadnou roli. Zatímco američtí kulturní antropologové považovali sociální systém za součást celkové kultury, britští sociální antropologové nahlíželi na kulturu jako na derivaci sociálního systému. Jejich terénní výzkum se zaměřoval především na studium příbuzenských vztahů, *manželství, politické a ekonomické organizace. V důsledku těchto rozdílů se americká antropologie a sociologie vyvíjely jako dva samostatné obory s odlišnou teoretickou tradicí a s odlišným předmětem zájmu. Ve Velké Británii naopak až do 50. let 20. století neexistovala žádná zřetelná hranice mezi antropologií a sociologií, které se na mnoha *univerzitách často přednášely jako jeden

společný obor. Antropologové i sociologové se společně hlásili k Émile *Durkheimovi, Sigmundu *Freudovi, Karlu *Marxovi a Maxu *Weberovi, jako k zakladatelům moderní teorie společnosti, a pokud byla vůbec pocíťována potřeba odlišovat antropology od sociologů, byli za sociology považováni ti, kdo zkoumali svou vlastní společnost, a za antropology ti, kdo prováděli výzkum v jiné než své vlastní společnosti, nejlépe v některé „primitivní“. Toto pojetí sociální antropologie se začalo postupně měnit během 50. let, tehdy pod vlivem francouzského *strukturalismu, větších změn pak doznalo v 60. letech, kdy antropologie čerpala svou hlavní teoretickou *inspiraci z *lingvistiky, *psychoanalýzy, literární *kritiky a *filozofie a kdy začala být systematicky ovlivňována *fenomenologií, *hermeneutikou, strukturálním *marxismem, jakož i myšlenkami majícími svůj původ ve formální *sémantice a v lingvistickém modelu kultury.

Tato změna byla natolik radikální, že je možno hovořit o zásadním posunu od pozitivistického pohledu, který až do 60. let v antropologii převládal, k chápání antropologie jako interpretativní disciplíny. V rovině studovaných problémů se tato změna projevila jako posun od zájmu o funkci společenských jevů k zájmu o jejich význam a smysl; v rovině předmětu antropologického studia došlo k posunu od studia *společenské struktury k studiu kultury. Současně s touto změnou teoretické orientace se antropologie začala systematicky oddělovat od sociologie a po své „sociologické“ etapě se tak vrátila k Tylorovu pojetí antropologie jako vědeckého studia kultury.

Dnešní antropologové ovšem na rozdíl od Tylorova pojetí kultury jako komplexního celku, který zahrnuje znalosti, víru, počínání, morálku, *zákony, *zvyky a ostatní schopnosti a návyky, jež si *člověk osvojuje jako člen společnosti, chápou kulturu čistě jako ideologický a znakový systém, nejčastěji definovaný jako systém *symbolů a významů. Vycházejí z předpokladu, že každý systém, ať už se jedná o systém příbuzenský, politický, technologický či jakýkoliv jiný, je systémem symbolů a významů, tedy systémem kulturním. Symboly a významy jsou součástí *kognitivních a komunikačních procesů, jimiž lidé tento *svět nejen poznávají, ale i vytvářejí. Tento svět neexistuje tedy jako objektivně daný a nezávislý na myšlení a jednání těch, kdo v něm žijí. Tomu odpovídá stanovisko antropologie, jejímž cílem není studovat sociální a kulturní jevy (lidský svět) jako objektivní fakta, nezávislá na aktivitách lidí. Tyto sociální a kulturní jevy jsou výsledkem lidského myšlení a jednání, a musí proto být studovány z hlediska zkušenosti nositelů kultury, tj. lidí samotných a významů, které jim přiřkládají oni sami svým jednáním. Takovýto způsob poznání však vyžaduje radikální potlačení vlastních *kulturních předpokladů a *konstrukcí.

Antropologie si vyvinula vlastní metodu takového poznání: dlouhodobý terénní výzkum, během něhož antropolog žije ve studovaném prostředí jakožto jeden z členů sledované společnosti a svou účastí na její činnosti se snaží získat tytéž zkušenosti, které mají oni. Tato *metoda výzkumu je označována jako *zúčastněné pozorování. Antropologové a také filozofové vědy ji považují za charakteristický znak, jímž se sociální antropologie liší od ostatních společenskovědních oborů zkoumajících stejné jevy. V sociální antropologii došlo v posledních desetiletích k radikální změně v dvojím smyslu: 1. Nepokládá se již za specifickou větev srovnávací sociologie, ale za disciplínu, jejíž oblastí zájmu je interpretace kultury. 2. Předmětem jejího zájmu již není výlučně primitivní společnost, stále větší počet antropologů se věnuje dlouhodobému terénnímu výzkumu v Evropě, často ve své vlastní zemi. Kulturní a sociální antropologie se neustále sbližují a propojují, dochází k integraci výzkumných *metod a *technik, proto se v posledních letech stále více prosazuje nové pojetí syntetické sociokulturní antropologie, která v sobě vedle kulturní antropologie zahrnuje také antropologii biologickou, sociální a aplikovanou.

Toto pojetí sociokulturní antropologie se ujímá i v jiných oblastech světa a začíná se prosazovat také v české antropologii v podobě obecné (bio-socio-kulturní) antropologie, v níž se vzhledem k bohatství antropologických nálezů z prehistorických a historických dob

úspěšně rozvíjí zejména *historická antropologie a *archeologická antropologie. Česká antropologie reaguje i na nejnovější trendy v podobě například *antropologie občanské společnosti nebo *antropologie sexuality. Rostoucí popularita celostní (bio-socio-kulturní) antropologie je vyvolána nepochybně tím, že s neustále vzrůstajícím hospodářským, obchodním, multikulturním a multietnickým stykem mezi jednotlivými zeměmi světa vzrůstá i potřeba nezaujatého pochopení jejich kulturní odlišnosti (*antropologie, aplikovaná).

Na počátku 21. století tedy sociokulturní antropologie zásadně obohatila předmět výzkumu, metodologii i metodiku studia. Velikost těchto změn a proměn vynikne zvláště při srovnání dnešního stavu s původním stavem v druhé polovině 19. století. Tehdy, na počátku vědecké etapy sociokulturní antropologie, jeden z nejvýznamnějších představitelů její *evolucionistické fáze James George *Frazer, učený gentleman, homme de lettres, vynikající stylist, vytvořil převážně pomocí všestranně užitě komparativní metody velkolepou univerzální koncepci na základě obrovského materiálu, avšak jen fragmentárního a nesourodého; „*divocha“ nikdy neviděl a i jen pouhé pomyšlení na to s hrůzou odmítal. (Viz též *intersubjektivní produkce dat.) (Ladislav Holý, Jaroslav Malina)

antropologie, sportovní, *antropologie, funkční.

antropologie, správní (anglicky: *administrative anthropology*), směr v rámci *aplikované antropologie zabývající se plánovitou tvorbou administrativních opatření vedoucích k sociokulturní změně „na dálku“, bez přímé účasti v provádění změny. (Jaroslav Malina)

antropologie, strukturálně-funkcionální (z latiny: *strūctūra*, „stavba, konstrukce, zdivo; složení, struktura“ a *fungor*, „být činný, vykonávat; provádět, zastávat, spravovat“), směr v *sociální antropologii, jehož výchozím bodem je chápání *kultury jako nadbiologického, specificky lidského adaptačního mechanismu, který *člověku umožňuje čelit specifickým problémům, s nimiž se setkává v okolním prostředí při uspokojování svých potřeb, a jako integrované *totality a seberegulujícího *systému, v němž jsou všechny jednotlivé prvky na sobě vzájemně závislé.

U zrodu stál britský antropolog Alfred Reginald *Radcliffe-Brown, jenž hájil představu sociální antropologie jako „přírodní vědy o společnosti“ provádějící jednak morfologickou *analýzu – tedy vymezení, srovnávání a klasifikaci různých strukturálních systémů a jednak sociálně-fyziologické zkoumání, které směřuje k objasnění toho, jak jednotlivé struktury fungují. Hlavním problémem tohoto přístupu se ukázala být jeho ahistoričnost, neschopnost uspokojivě vysvětlit fenomén *kulturní změny. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

antropologie, strukturální (z latiny: *strūctūra*, „stavba, konstrukce, zdivo; složení, struktura“), směr v *sociokulturní antropologii, jehož základním paradigmatickým je *strukturalismus, preferující *analýzu sociokulturních entit v synchronní perspektivě. Zakladatelem strukturální antropologie je francouzský antropolog Claude *Lévi-Strauss. Osobitým způsobem navázal na tradice evropského myšlení, které založili ve *filozofii Jean-Jacques *Rousseau, Karl *Marx, Ernst *Cassirer, v *psychologii Sigmund *Freud, v *sociologii Auguste *Comte, Émile *Durkheim, Marcel *Mauss a v *lingvistice Ferdinand de *Saussure, Roman *Jakobson, Nikolaj Sergejevič Trubeckoj. Lévi-Strauss vidí jako hlavní cíl strukturální antropologie odhalení *univerzálních struktur (infrastruktur) sloužících usměrnění, koordinaci a regulaci lidské činnosti, skrytých pod kulturní rozmanitostí kategorie. K pronikání do univerzální infrastruktury slouží „sociální struktury“, jež jsou východiskem k výstavbě strukturálních modelů. Modely mohou být mechanické nebo statické. Mechanických používá především etnologie a *sociologie v synchronní perspektivě, statických *historie a *etnografie v diachronní perspektivě. Strukturální analýza hledá podle Lévi-Strausse prvky, které tvoří zkoumaný *sociokulturní systém, a vyčleňuje jejich vzájemné vztahy. Při této operaci převádí empirické poznatky ve znaky. Při řešení problému převodu faktů na znaky se Lévi-Strauss inspiroval teorií binárních protikladů tak, jak ji rozpracovala moderní lingvistika.

Vyšel z faktu, že prvek systému nemá sám o sobě žádný smysl, ale nabývá jej tím, že vystupuje v opozici k jiným prvkům. Tato *opozice se stává kódem, který umožní odhalit významy zkoumané struktury. Vychází přitom z *hypotézy, že myšlení v *binárních kontrastech představuje univerzální mechanismus vlastní celému lidstvu. Ústřední opozicí, o kterou se Lévi-Strauss ve svých analýzách opírá, je „příroda – kultura“.

Myšlenky Lévi-Strausovy strukturální antropologie překročily hranice *antropologie a etnologie do sociologie, psychologie, literární vědy i obecné uměnovědy. Osobitou *variantu strukturálně orientovaných výzkumů dějin *kultury vypracovali také francouzští historici seskupení kolem Fernanda *Braudela (1902–1985), tzv. škola *Annales (L'École des Annales). V americké *kulturní antropologii zapůsobily práce Lévi-Strausse především na představitele *nové etnografie. Britští sociální antropologové, kteří vycházejí z tradic strukturálního funkcionalismu Alfreda Reginalda *Radcliffe-Browna, studují sociální struktury jako empirickou realitu a od francouzské *verze se distancují, včetně příznivce a propagátora Lévi-Strausova strukturalismu ve Velké Británii Edmunda Ronald *Leache. Významným centrem strukturálně orientovaných výzkumů se stalo také Holandsko, kde sociální antropologové originálně spojili vlastní etnologickou výzkumnou tradici s francouzským modelem strukturální antropologie.

V 70. a 80. letech 20. století se strukturální antropologie značně diferencuje. Část zastánců *strukturalismu přešla k sémioticky a hermeneuticky orientované antropologii nebo k neomarxismu. Charakteristickým rysem současné „poststrukturální antropologie“ je široké využívání sémiotického přístupu k studiu kultury, což ji přibližuje k *symbolické antropologii Clifforda *Geertze a Victora Wittera *Turnera. V centru zájmu amerických strukturálně orientovaných antropologů (Fadwa El Guindi, Elli Köngäs-Maranda, Pierre Maranda, Ino Rossi aj.) zůstává výzkum kulturních jevů v *kontextu sociální struktury s důrazem na studium *logiky pravidel a principů *klasifikace, které organizují a determinují sociokulturní realitu. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, symbolická (z řečtiny: *symbolon*, „znamení, znak, signál“), subdisciplína *kulturní antropologie uvažující a zkoumající *kulturu jako *systém *symbolů a významů, které je nezbytné dešifrovat a interpretovat jako sémiotický „text“. Rozvíjí se zejména od 70. let 20. století, kdy její základy položil americký antropolog David *Schneider (1918–1995), jenž považoval kulturu za ucelený systém významů a symbolů, který je potřeba zkoumat jako celek, aniž bychom ho dělili na části spojené s různými aspekty sociální organizace, jako jsou *ekonomie, *politika, *příbuzenství, *náboženství ad. Na utváření sémiotických teorií kultury v *antropologii měly vliv moderní *lingvistika (zejména práce Romana *Jakobsona a Kennetha L. *Pika), rozvoj sémiotiky, *teorie informace a obecné teorie systémů. Ve Francii vytvořil koncepci kultury jako symbolického systému Louis Dumont (1911–1998), ve Velké Británii Victor Witter *Turner a Mary *Douglasová, v USA Clifford *Geertz a David M. Schneider.

Současnou symbolickou antropologii reprezentuje Clifford Geertz. V *analogii s kybernetickými programy chápe kulturu jako soubor mechanismů, plánů, pravidel, instrukcí. „Symbol“ definuje Geertz jako jakýkoliv *objekt, *akt nebo *událost sloužící přenosu myšlenek nebo významů. Prostřednictvím symbolů se naše *hodnoty stávají trvalými a snadno komunikovatelnými. Symboly jsou vnějším zdrojem informací, který umožňuje člověku chápat a organizovat *fyzický a *sociální svět. K předním představitelům symbolické antropologie patří také Victor Witter Turner, který při studiu symbolických systémů věnoval pozornost formálním aspektům symbolické *komunikace. Své první výzkumy, věnované antropologické *analýze významu *symbolů v afrických *rituálech, prováděl metodou *zúčastněného pozorování a rozhovoru a postupoval od zjištění významu symbolů k vymezení vztahů mezi jednotlivými symboly navzájem a mezi symboly a jejich referenty.

Symbolická antropologie dnes převzala inspirující roli, kterou hrála v 60. letech *strukturální antropologie. Svým zájmem o sémiotickou analýzu kultury a důrazem na studium sociální komunikace v různých společnostech má blízko k *etnografii řeči. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie, tělovýchovná, *antropologie, funkční.

antropologie, teologická (z řečtiny: *theologia*, „učení o bohu, teologie“), subdisciplína systematické *teologie, která se zabývá člověkem z hlediska pohledu křesťanské teologie, zvláště *bytím člověka a jeho určením před *Bohem. Vychází z pohledu, který poskytují biblické spisy a církevní tradice, aby se následně ptala po základních otázkách týkajících se člověka: Kdo je člověk? Kdo jsem já? Kdo jsi ty? Co je bolest, zlo, smrt? Jaká je naděje lidstva do budoucnosti? Existuje život po tomto životě? aj.

Součástí teologické antropologie je teologická *reflexe *stvoření člověka, jeho dokonalosti a *svatosti, prvotního a dědičného *hříchu, ospravedlnění člověka v *Ježíši Kristu, milosti boží a konečného cíle člověka (*eschatologie). (Jaroslav Malina)

antropologie, teoretická (z řečtiny: *theoriá*, „pozorování, názor, úvaha“), subdisciplína *obecné antropologie zabývající se zkoumáním a vytvářením pojmosloví, teorie a metodologie výzkumné procedury oboru. Tvoří základ jednotlivých antropologických disciplín a směrů.

O její poznatky se opírají všechny antropologické výzkumy, které ji zpětně ovlivňují. Tato akademická disciplína se opírá o vědecký výzkum, akademickou výuku a produkci antropologických publikací a filmů. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

antropologie turismu (z francouzštiny: *tourisme*, „turismus“), relativně nová tematická oblast výzkumů *sociální a *kulturní antropologie zabývající se cestovním ruchem jako specifickým typem *kulturních kontaktů a s ním spjaté *akulturace a *kulturní změny. Vznik antropologie turismu souvisí s proměnami způsobu trávení volného času, k němuž došlo ve druhé polovině 20. století v souvislosti s hospodářskou prosperitou západní společnosti. Významnou roli z tohoto hlediska sehrál *automobil, který přestal být luxusním předmětem, určeným pouze pro bohaté. Již v 50. letech vzniká „automobilové nomádství“ jako specifický typ kultury volného času a trávení dovolené. Na cesty za odpočinkem nebo poznáním se začaly do cizích zemí vydávat desítky milionů lidí, což vyvolalo nutnost podstatně zvýšit nabídku turistické infrastruktury a učinilo ze zemí *třetího světa cíl turistických výprav. Automobil kvalitativním způsobem zvýšil možnosti geografické mobility a umožnil velkému množství lidí každoročně pronikat za hranice své vlastní *kultury. Součástí standardní dovolené příslušníků západní společnosti se tak stal turismus jako forma „dočasného nomádství“, která turistům umožnila dočasně vystoupit z normálního života a sociálního postavení a ocitnout se v interakci s domorodci na jejich domácí půdě. Narůstající zájem turistů o exotické země podpořil rozvoj letecké dopravy a expanzi turistického průmyslu do vzdálených a dříve nepřístupných oblastí světa. Součástí života milionů lidí se stal „turistický prostor“, který lze vymezit jako výšeč neobyčejného života turisty a obyčejného života domorodců. Tradiční předmět antropologických výzkumů založený na studiu vztahu „my a oni“ získal díky turistickému ruchu zcela novou *dimenzi.

Antropologie turismu se začala rozvíjet od 70. let 20. století jako *reflexe interakcí „turista – domorodec“. Antropologové studují turismus jako formu dočasné *migrace, která přispívá k rozsáhlým kulturním kontaktům různých lidí, včetně kulturní *difuze odlišných *artefaktů, *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí. Stále hlubší zájem antropologů o turismus vyplývá ze zjištění, že cestovní ruch může produkovat (a ve stále více zemích skutečně produkuje) extrémně komplexní situace kulturní změny, zásadním způsobem posouvá etnické hranice a mění kulturní *identitu příslušníků různých společností. V současném světě se stal turismus jedním z nejdynamičtějších zdrojů ničení, transformace nebo revitalizace různých forem domorodých kultur. Turismus ovlivňuje celou řadu aspektů každodenního života

domorodců, od obchodu přes politiku k *životnímu stylu a preferovaným kulturním hodnotám.

Turistický kontakt cizinců a domorodců vykazuje celou řadu specifík. Jedná se o sociální situaci, při níž mezi aktéry obvykle nevznikají dlouhodobé vztahy, probíhající transakce mají instrumentální povahu a jejich cíle jsou limitované důvody pobytu. Vzájemná interakce je prostorově oddělená, neboť turisté jsou obvykle soustředěni do turistické infrastruktury, kterou tvoří specializovaná zařízení, jako jsou hotely, pláže, restaurace a turistické dopravní prostředky. Tuto situaci podporuje program turistického pobytu, preferující v rámci poznávacích výletů místa, „která je nutno vidět“. Někteří turisté se sice snaží opustit turistickou infrastrukturu a v průběhu svého pobytu v cizí zemi získat autentickou zkušenost s domorodou kulturou, místní *flórou a *faunou, ale tyto aspirace jim ve stále větší míře znemožňuje přítomnost konzumně orientovaných turistů, kteří nevratně poznamenali vztah domorodců k cizincům. V chudých a exotických zemích má tento vztah asymetrický charakter, vyplývající z ekonomické nerovnosti a s ní spjatých pocitů převahy nad domorodci u turistů z bohatých zemí. Domorodce neteší ekonomická síla turistů, ale reagují na ni flexibilní nabídkou širokého spektra turistických služeb, jež ve svých důsledcích převádí vztah „turista – domorodec“ na obchodní bázi. Novou dimenzí pobytu turistů v cizích zemích se ve stále větší míře stává „divadelní autenticita“, usilující o animaci a prezentaci domorodé kultury v její tradiční podobě, tak jak existovala v „předturistické situaci“. Tato „hra na domorodou autenticitu“ vystupuje v podobě prezentace tradičních divadelních, tanečních a hudebních představení nebo výroby typicky místních artefaktů, jako jsou *sochy, *keramika nebo *tkaniny. Ve svých důsledcích však může vést k revitalizaci domorodého *kulturního dědictví, posílení místní etnické identity a vytváření nových kulturních *inovací.

*Komunikace mezi turisty a domorodci je výrazně ovlivněna jejich odlišnou sociokulturní zkušeností v oblasti *hodnot, *norem a *idejí a poznamenána větší nebo menší jazykovou bariérou. Proto v průběhu sociální interakce obvykle dochází k vzájemnému nepochopení, jež může mít podobu oboustranného narušení kulturních stereotypů a očekávání. Komunikace může vyvolávat pocity nevole, nebo naopak pozitivní emoce, jako jsou radost a pobavení. A právě kulturní rozdíly jsou tím, co činí pobyt turistů v cizí kultuře atraktivní; posilují stále narůstající expanzi „etnického turismu“, který je ve své podstatě odvěkým příběhem o hledání „exotického druhého“.

Vznik antropologie turismu je spjat s poznáním, že nevěnovat pozornost výzkumu cestovního ruchu by byla stejná chyba jako ignorovat *otrokářství v 18. století nebo *kolonialismus v 19. století. Americký antropolog a sociolog belgického původu Pierre van der *Berghe (narozen 1933) v této souvislosti výstižně poznamenal, že turismus představuje unikátní zrcadlo, v němž může antropologie spatřit svou vlastní tvář. V jistém smyslu je totiž turismus „amatérskou antropologií“, stejně jako je antropologie „profesionálním turismem“. (Václav Soukup)

antropologie, urbánní (z latiny: *urbs*, „město“), *antropologie města.

antropologie, virtuální (anglicky: *virtual anthropology*; též *computer-assisted anthropology*), subdisciplína *antropologie usilující o využití zobrazovacích *technik a počítačového modelování 3D objektů při řešení různých antropologických otázek. Tyto postupy umožňují například virtuální preparaci kosterních nálezů, virtuální sestavování celků z *fragmentů, které nelze sestavit fyzicky (virtuální rekonstrukce), využívat data z biomedicínských zobrazovacích zařízení (*CT, *rezonance, magnetická) jako antropologické srovnávací soubory, analyzovat *tvary jinak nepřístupných nebo nezobrazitelných útvarů (například *paranasální dutiny), vytvářet skutečné stereolitografické modely virtuálních *objektů pomocí 3D tiskárny (reálná virtualita) a využívat 3D modely při nejrůznějších 2D i 3D tvarových *analýzách (*morfometrie, geometrická).

První aplikace metod virtuální antropologie se uskutečnily v oblasti *paleoantropologie, v současné době se rozvíjí v mnoha oblastech výzkumu kosterních pozůstatků i živého člověka („body scanners“), například při studiu sexuálního dimorfismu, chování člověka v rámci *pohlavního výběru aj. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

antropologie, vizuální (z latiny: *vidēre*, „vidět, hledět, dívat se“), samostatná oblast *antropologie, která studuje (1) *sociokulturní systémy prostřednictvím získaného vizuálního materiálu (zejména fotografie a filmu). Vizuální antropologie představuje alternativu antropologie, která usiluje o deskripci a interpretaci *kultury textem. V tomto směru lze v současnosti identifikovat dva hlavní rovnocenné antropologické proudy: psanou a vizuální antropologii. Vizuální antropologie vychází z předpokladu, že základem kultury jsou *symboly, které nacházejí vyjádření v *artefaktech a *sociokulturních regulativech, zejména pak v gestech, *ceremoniálech, *rituálech, artefaktech. Vizuální antropologie není jen pouhým sběrem etnografických dat pomocí vizuální záznamové techniky, ale alternativním způsobem antropologického výzkumu kultury. (2) V úzkém pojetí se vizuální antropologie zabývá výzkumem a interpretací vizuální oblasti sociokulturních systémů.

K významným reprezentantům vizuální antropologie patří Marcus Banks, Anna Grimshawová, Paul Hockings, Judith McDougallová, David McDougall, Howard Morphy, Jay Ruby (narozen 1935). Publikací platformou vizuální antropologie jsou především periodika *Visual Anthropology*, *Visual Studies*, *Visual Anthropology Review* a *Journal of Visual Culture*.

Jako samostatná oblast antropologie se vizuální antropologie začíná rozvíjet od 70. let 20. století. Za milník ve vývoji vizuální antropologie je považován sborník *Principles of Visual Anthropology* (Základy vizuální antropologie, 1975), který editoval antropolog Paul Hockings. Více respektovanou oblastí antropologie se stala až v průběhu 90. let 20. století. Jeden z posledních významných pokusů o stabilizaci vizuální antropologie jako samostatné oblasti antropologie je sborník *Rethinking Visual Anthropology* (Promyšlení vizuální antropologie, 1997). Navzdory reflexivnímu proudu v *postmoderní antropologii 80. let 20. století, v jehož rámci došlo k zásadní kritice politik reprezentace v textuální antropologii, nebyla reprezentanty tohoto kritického proudu vizuální antropologie jednoznačně podpořena jako přínosná alternativa dosavadní, kritizované textuální antropologie.

Základy vizuální antropologie položili již cestovatelé, úředníci a kolonizátoři v *novověku, kteří ve svých dílech pokusili nejen textem, ale také obrazem zachytit příslušníky cizích kultur. V tomto směru vynikají především dřevoryty v díle cestovatele Hanse Stadena (1525–1597) *Warhaftige Historia und beschreibung eyner Landtschafft der Wilden Nacketen, Grimmigen Menschfresser-Leuthen in der Newenwelt America gelegen* (Pravdivý příběh a popis země nahých divochů, krutých kanibalských lidí v Novém světě, Americe [1557, česky: *Dvě cesty do Brazílie*. Praha: Orbis, 1957]), dřevoryty v díle *Histoire d'un voyage fait en la terre du Bresil, autrement dite Amerique* (Dějiny cesty uskutečněné do země Brazílie, jinak řečené Amerika, 1578), které napsal Jean de Léry (1534–1613). Mimořádné jsou také akvarely obyvatel Floridy od Johna Whitea (1540–1593), které přetiskl Theodorus de Bry (1528–1598). Dalšími skvělými díly jsou olejomalby od Alberta Eckhouta (asi 1610–1665), malby *Irokézů od Johna Verelsta (asi 1648 – 1734) nebo *litografie *Austrálců od Charlese Alexandra Lesueura (1778 – 1846). Konfrontaci *indiánů a kolonizátorů ve své knize popsal a také vyobrazil dominikán Bartolomé de *Las Casas (1484–1566) v díle *Brevíssima relación de la destrucción de las Indias* (1552, česky: *O Zemi Indijských pustošení a vylidňování zpráva nejstručnější*, 1954 [překlad z latinského vydání, 1664]).

Vizuální antropologie je však spojována především s fotografií a filmem. Fotografii a film používali k dokumentaci antropologové dříve, než došlo k rozvoji vizuální antropologie jako samostatné oblasti antropologie. Již v manuálu *Notes and Queries on Anhtropology, for Use of Travelers and Residents in Uncivilized Lands* (Poznámky a otázky pro antropologii pro

potřebu cestovatelů a obyvatel necivilizovaných zemí, 1874), kterou pro terénní pracovníky vydal *Royal Anthropological Institute*, je fotoaparát doporučen jako nástroj sběru dat. Fotoaparát a kamera byly součástí výbavy expedice do *Torresovy úžiny. Účastníci expedice přivezli nejen soubor fotografií, ale také čtyřminutový film. Fotografie sloužila hlavně jako doplněk k primárně textuálnímu popisu, překladu a interpretaci kultury. Pro rozvoj využívání fotografie v antropologii měl mimořádný přínos americký fotograf Edward Sherriff Curtis (1868–1952), který se proslavil fotografováním severoamerických indiánů; s fotoaparátem procestoval značnou část Severní Ameriky a navštívil desítky indiánských kmenů. Fotografie publikoval ve dvacetisvazkovém díle *The North American Indian* (Severoameričtí indiáni, 1907–1930). Část fotografií uveřejnil také v knize *Indian Days of the Long Ago* (Indiánské dny za dávných časů, 1914).

K rozvoji vizuální antropologie jako samostatné oblasti antropologie přispěla americká kulturní antropoložka Margaret *Meadová (1901–1978), která ve svých výzkumech využívala potenciálu filmu a fotografie. V tomto kontextu byla důležitá její spolupráce s Gregorym *Batesonem (1904–1980). Společně pracovali na *Nové Guineji a na Bali. Výsledkem práce na Bali byla série filmů *Character Formation in Different Cultures* (Utváření charakteru v různých kulturách) a kniha *Balinese Character: A Photographic Analysis* (Balijský charakter: Fotografická analýza, 1942). Během výzkumu vytvořili přibližně 25 000 fotografií, které se tematicky týkaly výchovy, vzdělávání a rodičovské péče. Pro samotnou publikaci vybrali jen 759, které pečlivě uspořádali podle různých kritérií tak, že představují svého druhu naraci o kultuře na Bali. Gregory Bateson se během *druhé světové války zabýval analýzou nacistických propagandistických filmů v *American Museum of Modern Art*. Film a fotografii Bateson a Meadová využívali především ke sběru a uchování autentických etnografických dat a nikoli jako způsob popisu a interpretace kultury. Vizuální materiál se stal základem metody studia kultury na dálku, kterou popsala Margaret Meadová společně s Rhodou Bubenday Metrauxovou (1914–2003) v knize *The Study of Culture at a Distance* (Studium kultury na dálku, 1953). Margaret Meadová ovlivnila nastupující generaci antropologů, která přispěla k budování vizuální antropologie. Tito antropologové se společně uplatnili ve sborníku *Principles of Visual Anthropology* (1975), do nějž kromě Margaret Meadové mimo jiné přispěli Timothy Asch (1932–1994), Asen Balicki (narozen 1929), Robert Gardner (narozen 1925), Karl Heider (narozen 1935), John Marshall (1932–2005) a další.

Etnografický film je nejen „pouhým“ záznamem etnografických dat, ale může mít také aspekt dokumentární a současně sloužit k edukativním účelům. Základy etnografického filmu položil Robert Joseph Flaherty (1884–1951), který v roce 1922 připravil film *Nanook of the North* (Eskymáci severu), v němž sleduje eskymáckou rodinu, která se snaží přežít v nehostinných podmínkách. Z hlediska rozvoje vizuální antropologie je zásadní jeho druhý film *Moana* (1926), který má již povahu dokumentárního filmu. Ke klasickým etnografickým filmům se dnes řadí *The Hunters* (Lovci, 1957) od Johna Marshalla, *The Feast* (Slavnost, 1967) a *The Ax Fight* (Boj sekerami, 1975) od Napoleona *Chagnona (narozen 1938) a Timotha Ashe či film *Dead Birds* (Mrtví ptáci, 1963) o válce Daniů z východní části ostrova Nové Guineje, který společně připravili Robert Gardner a Karl Heider. Robert Gardner pak samostatně připravil film *Forest of Bliss* (Les blaženosti, 1985). Tímto mimořádným filmem Gardner přispěl k budování vizuální antropologie jako samostatné oblasti antropologie. K rozvoji etnografického filmu významně přispěl také francouzský filmař a antropolog Jean Rouch (1917–2004). Rouch se zajímal především o africký kulturní okruh, kde natočil řadu filmů. K jeho mistrovským dílům patří především *Les Maîtres Fous* (Šílení mistři, 1955); film je první etnofikcí; tento žánr Rouch založil. Film samotný pojednává o náboženském hnutí Hauka ve francouzské koloniální Africe.

Ačkoli vizuální antropologii dominuje především etnografický film, Marcus Banks a Howard Morphy rozlišují dva hlavní proudy vizuální antropologie. (1) Antropologie

vizuálního se systematicky zabývá studiem kultury prostřednictvím vizuálních projevů kultury, jako jsou fotografie, film, dekorace, suvenýry, *MMS, výstavy, muzea, viněty, komiksy, grafity, reality show, reklamy, umění obecně apod. Vizuální materiál je v tomto případě médiem, v němž se specifickým způsobem zrcadlí kultura. Tento přístup ve vizuální antropologii anticipovali již Alfred Louis *Kroeber (1876–1960) a Jane Richardson Hanksová (narozena 1908). Při výzkumu proměn ženských šatů v průběhu tří století využili i fotografie ženských šatů z období od druhé poloviny 19. století do poloviny 20. století. Fotografie třídili podle daných kritérií a snažili se vysledovat trendy ve vývoji ženského oblečení: zjistili, že existuje padesátiletý cyklus, v němž dochází u šatů ke zkracování, posunování pasu a zužování. Výsledky výzkumu shrnuli ve studii *Three Centuries of Women's Dress Fashions: A Quantitative Analysis* (Tři století ženské módy v oblékání: Kvantitativní analýza, 1940). (2) Studium kultury objektivem fotoaparátu nebo filmové kamery, jejichž prostřednictvím se získává vizuální materiál, který je následně analyzován a interpretován. Antropologové rozpracovali řadu technik a způsobů získávání vizuálních dat. Mohou být dílem antropologa, *informátora nebo obecně kteréhokoli příslušníka kultury. Objektiv fotoaparátu nebo kamery je objektivní v tom smyslu, že snímá všechna data v záběru, ale samotná volba záběru, subjektů a sociokulturních situací vytváří široké pole možností pro sběr dat. Typickou ukázkou práce vizuálních antropologů je studie provedená Solem Worthem (1922–1977) a Johnem Adairem (1913–1997), kteří naučili šest *Navahů ovládat kameru a následně je požádali, aby s kamerou pracovali. Získané záběry ukazují svět očima Navahů. Svě zkušenosti a poznatky společně popsali v knize *Through Navajo Eyes: An Exploration in Film Communication and Anthropology* (Jak to vidí Navahové: Výzkum ve filmové komunikaci a antropologii, 1972). Materiál pak Adair v roce 1981 představil také na výstavě *Exploring Society Photographically* (Fotografický výzkum společnosti).

Studium vizuálního a vizuální přístup není omezen pouze na antropologii. Značnou pozornost získal vizuální přístup v *sociologii, kde vedl k formování vizuální sociologie, která se jako samostatný obor zformovala v osmdesátých letech 20. století. Vizuální materiál však využívali sociologové již v první polovině 20. století. Klasickou studií tohoto období je disertační práce *The Gang: A Study of 1,313 Gangs in Chicago* (Gang: Výzkum 1313 gangů v Chicagu, 1927), kterou zpracoval a publikoval představitel chicagské sociologické školy Frederic Milton Thraser (1892–1970). V práci využil jako sociologického materiálu fotografie zločineckých gangů. Vizuální sociologii anticipoval také Erving *Goffman (1922–1982), který v publikaci *Gender Advertisements* (Gender v reklamách, 1979) analyzoval 508 reklamních, novinových a rodinných fotografií mužů a žen a sledoval, jak se v nich zobrazuje kulturně definovaný gender. V 70. letech 20. století pracovali i další sociologové s vizuálním materiálem, zejména s fotografií. K hlavním reprezentantům tohoto proudu v sociologii patří Jean *Baudrillard (1929–2007), Pierre *Bourdieu (1930–2002), Phyllis Ewenová, Douglas Harper a Bruce Jackson. (Martin Soukup)

antropometr, součást *antropometrických nástrojů – rozložitelná a přenosná dvoumetrová kovová tyč s milimetrovou škálou a jezdcem se zasunovacími pohyblivými bránkami k měření výškových rozměrů. (Martin Čuta)

antropometrické body, *body, antropometrické.

antropometrické body (na dolní končetině), *body, antropometrické (na dolní končetině).

antropometrické body (na horní končetině), *body, antropometrické (na horní končetině).

antropometrické body (na lebce a na hlavě), *body, antropometrické (na lebce a na hlavě).

antropometrické body (na těle živého člověka), *body, antropometrické (na těle živého člověka).

antropometrické body (na trupu), *body, antropometrické (na trupu).
antropometrické body (na uchu), *body, antropometrické (na uchu).
antropometrické míry (délkové), *míry, antropometrické (délkové).
antropometrické míry (na hlavě), *míry, antropometrické (na hlavě).
antropometrické míry (na těle živého člověka), *míry, antropometrické (na těle živého člověka).

antropometrické míry (obvodové), *míry, antropometrické (obvodové).

antropometrické míry (šířkové), *míry, antropometrické (šířkové).

antropometrické míry (výškové), *míry, antropometrické (výškové).

antropometrické míry (základní), *míry, antropometrické (základní).

antropometrické nástroje, *nástroje, antropometrické.

antropometrický bod, *bod, antropometrický.

antropometrie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, *metron*, *metrum*, „míra, rozměr“), *metody a *techniky měření lidského těla (vyvíjející se souběžně s *osteometrií), založené na standardizaci používaných bodů, rozměrů a *nástrojů, což zajišťuje *reprodukovatelnost i srovnatelnost různých antropometrických výzkumů lidských populací. K sjednocení metodik a používaných nástrojů došlo na sjezdu v Monaku (1906) a Ženevě (1912). Příručka Rudolfa Martina *Lehrbuch der Anthropologie: In systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden* (Učebnice antropologie. Systematické pojetí se zvláštním zřetelem k antropologickým metodám; 1. vydání 1914, 2. vydání posmrtně v roce 1928) obsahuje popis jednotlivých tělesných rozměrů pod standardními čísly, kterými je možno v odborných publikacích tyto rozměry označit. V USA vyšlo několik vydání knihy Aleše *Hrdličky *Anthropometry* (Antropometrie, 1920), respektive *Practical Anthropometry* (Praktická antropometrie, 1939) s popisem metod a technik snímání měř na lidském těle a na kostře.

Vznik a rozvoj antropometrie (a osteometrie) souvisí se zájmem o měření lidského těla a o popis *tvaru *lebky (*kranioetrie) a s četnými pokusy o matematické vyjádření jejího tvaru. Již v polovině 17. století německý přírodovědec a lékař Johann Sigismund *Elsholtz (1623–1688) v knize *Anthropometria, sive De mutua membrorum corporis humani proportione* (Antropometrie čili proporční vztahy jednotlivých částí lidského těla, 1654) představil jednoduchý přístroj „antropometron“, který umožňoval měřit různé fyzické znaky lidského těla. K rozvoji antropometrie dále přispěl německý lékař a přírodovědec Johann Friedrich *Blumenbach (1752–1840) učebnicí *srovnávací anatomie a kraniologickými výzkumy lidských lebek, ve kterých věnoval pozornost tvaru, výšce a klenutí čela, obrysu temene, velikosti *jařmových oblouků, hloubce a postavení očnic a řadě dalších morfologických znaků. Mezi průkopníky antropometrie patřil v 18. století také nizozemský lékař Petrus *Camper (1722–1789), jenž přispěl k zavedení nových antropometrických metod při studiu rozdílu profilu obličeje u lidských *ras. V 18. a 19. století se antropometrie koncentrovala především na metrický popis lebky. Zájem o antropometrii vzrostl zejména proto, že byla považována za prostředek, jak zjistit příbuznost mezi lidskými skupinami a vztah lidí a *lidoopů. V této době se antropologové zaměřili na *rasové teorie a pokoušeli se určit rozdíl mezi jednotlivými etnickými skupinami, „rasami“. Snažili se skládat „rasy“ do hierarchického *systému, který by měl na nejnižší úrovni formu nejvíce podobnou lidoopům. I když takováto schémata byla populární a byla mnohdy přijímána jako fakt, někteří badatelé je kritizovali. Například James Cowles *Prichard (1786–1848) v roce 1813 odmítl *názor, že *černoši jsou spojovacím článkem s opicemi. Hlavním důvodem, proč byla velikosti a tvaru lebky věnována tak velká pozornost, byl předpoklad, že její tvar je anatomickým znakem, který je nejméně proměnlivý, a proto vhodný k měření *starobylosti. Protože v lebce je uložen mozek, tvar hlavy a její obrys byly považovány za znaky vyspělosti mozku a za míru jeho kvality. Domněnka, že *charakter *člověka a jeho *inteligenci ukazuje morfologie jeho lebky, má své

kořeny již ve *starověku. Studium těchto předpokladů se na přelomu 18. a 19. století pokusili postavit na vědecké základy rakouský lékař a psycholog Franz Josef *Gall (1758–1828) a jeho spolupracovník Johann Caspar Spurzheim (1775–1880). Vytvořili *frenologii, nauku populární v 19. století, která zkoumala a zaznamenávala obrys lebky a vytvářela „mapu“ schopností a *nadání jednotlivce.

V roce 1842 švédský badatel Anders Adolf *Retzius (1796–1860) zavedl nové antropologické indexy popisující obecný tvar lebky a její kapacity. Děлил maximální šířku její délkou a obdržel délkošířkový index lebky. Na základě tvaru obličeje a hodnoty délkošířkového indexu rozdělil Retzius Evropany do čtyř skupin. Délkošířkový index byl aplikován ve studiích o *variabilitě člověka do poloviny 20. století a užívá se dodnes – nikoli však ke klasifikaci příslušnosti k „rase“ nebo k hodnocení schopností člověka, nýbrž pouze k popisu proměny tvaru lebky v čase. Francouzský neurochirurg, anatom, patolog a histolog Pierre Paul *Broca (1824–1880) vytvořil srovnávací kranilogické studie, aby podpořil myšlenku o vztahu mezi tvarem lebky a určitým typem chování. Domníval se, že tvar lebky odráží kvalitu mozku, a proto spojil kranilogii a studium mozku, neboť soudil, že při studiu ras je právě mozek nejdůležitějším znakem. Broca se nezastavil u numerického popisu, ale vypracoval na jeho základě celou historii nebo dokonce sociální postavení skupiny, kterou studoval. Převěděl rozměry lebky na celou škálu indexů a z nich chybně odvozoval (jak bylo později prokázáno) charakteristiky jako jsou sociální postavení nebo psychické vlastnosti.

Pierra Paula Brocu, i přes některé chybné názory a hypotézy, lze považovat za zakladatele antropometrie: zkonstruoval *antropometrické nástroje, definoval kranimetrické body na lebce a rozměry lebky. Tyto techniky jsou platné dosud, i když v jiných souvislostech. Používají se k zachycení a popisu tvaru lebky, nikoli pro zjištění inteligence nebo sociálního postavení studovaného člověka nebo na podporu odmítnutých rasových teorií.

Do antropometrie byly postupně zaváděny statistické metody. Belgický matematik, astronom a sociolog Lambert Adolphe Jacques *Quételet (1796–1874) vytvořil statistické postupy, jejichž prostřednictvím vyjadřoval variabilitu člověka. Jeho používání průměrů vedlo mimo jiné k vzniku hypotézy o „průměrném člověku“.

Antropometrie však nebyla využívána jen pro studium rasových rozdílů mezi lidmi, byla také aplikována jako standardní identifikační metoda v *kriminalistice a na jejím základě vznikaly studie pojednávající o fyzickém zjevu odsouzených. Z nich údajně plynulo, že kriminální činy páchají fyzicky specifičtí lidé. Příznivci této hypotézy byli ovlivněni zejména pracemi italského lékaře a antropologa Cesara *Lombrosa (1835–1909), který vypracoval „teorii o rozeném zločinci“ (*vrozené zločinecké vlohy), jejíž součástí byl seznam tzv. abnormalit – jako například ustupující čelo, velké uši, hranatá a ustupující brada, široké *liční kosti, levorukost, špatný čich a chuť, exhibicionismus apod. Osoba, která měla minimálně pět z těchto znaků, byla podle Lombrosa potenciálním zločincem. Na přelomu 19. a 20. století (i později) byly kriminální antropometrie a obecná somatologie široce užívány; bylo zkoumáno mnoho probandů ve snaze nalézt vztah mezi chováním a *fyzickým vzhledem. Lombrosovy hypotézy byly sice v průběhu doby vyvráceny, přesto jsou čas od času ožívovány.

Dalším z významných vědců, který obohatil antropometrickou a antropologickou metodologii, byl britský matematik a statistik Francis *Galton (1822–1911). Galton jako matematik aplikoval Quételetovy teorie a založil novou disciplínu – *biometrii. Studoval dědičnost některých znaků u dvojčat a jejich *rodin. Vytvořil postupy pro porovnávání jedinců a vzorků z určité populace. Jako jeden z prvních užil test pro zkoumání inteligence a spolu se svým žákem a později spolupracovníkem Charlesem (též Karl) *Pearsonem (1857–1936) vytvořili koncepci na zlepšení kvality lidské populace, tedy koncept *eugeniky. Pearson se zasloužil především o zavedení statistických postupů do *antropologie.

Na počátku 20. století podrobil Brocovu metodiku revizi Rudolf *Martin (1864–1925), který rovněž zdokonalil Brocou vytvořený antropologický instrumentář. Martin započal

tradici periodického vydávání souhrnných, mezinárodně platných, antropologických příruček. Martinovým základním dílem je *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden* (Učebnice antropologie. Systematické pojetí se zvláštním zřetelem k antropologickým metodám), jehož první vydání vyšlo v roce 1914. V roce 1957 doplnil Martinovu učebnici Karl *Saller a poslední vydání revidované Rainerem *Knußmannem začalo postupně vycházet v nakladatelství Gustava Fischera od roku 1988 pod názvem *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (Antropologie: Příručka srovnávací biologie člověka). Kromě této německy psané příručky vyšlo mnoho dalších prací věnovaných antropometrii a sjednocení její metodiky. Za všechny jmenujme *Practical Anthropometry* (Praktická antropometrie) Aleše Hrdličky vydanou v roce 1939 nebo *Pratique anthropologique* Georgese Oliviera, jejíž francouzské vydání vyšlo v roce 1960 a jejíž anglický překlad (*Practical Anthropology*) byl publikován v roce 1969. Rovněž v *českých zemích má antropometrie bohatou tradici související se vznikem a rozvíjením oboru antropologie.

Přestože byla antropometrie jako vědecká metodika zneužita k nevědeckým účelům, její význam ve vědě trvá nadále. Bez antropometrických metod a technik se neobejdou antropologové, ať studují populace *fosilní nebo *recentní. Používají antropometrických metod a technik k zachycení tvaru těla člověka a jeho variability. Antropometrii však už dnes nikdo z vědců nepoužívá k směřování fyzických a psychických vlastností člověka a k hodnocení jeho „kvality“, jak tomu bylo v dobách jejího vzniku a raných etap její aplikace. Antropometrické postupy jsou neustále doplňovány, zdokonalovány a revidovány; jsou definovány nové rozměry nebo se přepracovávají staré a zefektivňují se metodiky zejména díky novým statistickým metodám a zobrazovacím technikám, podpořeným výpočetní technikou. (Jaroslav Malina)

antropomorfismus (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, *morfē*, „tvar, podoba“), jev založený na přenášení lidských vlastností, charakteristik a podob na předměty neživé *přírody, přírodní síly, mytologické bytosti, představy bohů (*bůh má podle antropomorfismu tělo a city podobné lidským [hněv, žárlivost, bojovnost apod.]; například v **bibli* je mnoho antropomorfismů, které však judaistická a křesťanská teologie vykládá obrazně).

V *antropologii a *archeologii bývá antropomorfismus považován za přímý důsledek *animismu, přenášejícího lidské vlastnosti a skutky na nadpřirozené bytosti, duchy, jimiž pravěké a přírodní *společnosti ožívují *svět kolem sebe. Claude *Lévi-Strauss v tomto kontextu upozornil, že antropomorfismus vychází ze vztahů *přírody a *kultury a tvoří protiklad k *totemismu: totemismus totiž plní svou sociální funkci označováním lidských bytostí a societ přírodními termíny, zatímco antropomorfismus naopak lidské vlastnosti přenáší na přírodní jevy a předměty. Totemismus tedy využívá přírody, aby mohl člověk na základě vztahů, které pozoruje mezi přírodními prvky, sestavit obdobný model platný pro společnost, zatímco antropomorfismus využívá společnost, aby člověk mohl na podkladě chování jedinců a societ vytvořit model světa přírodních bytostí, které jednají jako lidé (odtud pramen slovesných útvarů, v nichž se zvířata chovají jako lidé). (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

antropomotorika (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a z latiny *moveō*, „hýbám, pohybuji“), základní disciplína *kinantropologie, která zkoumá motorické schopnosti projevy *člověka ve vztahu k jeho morfologicko-funkčním a strukturálním předpokladům. Studuje teoretické a obecné aspekty tělesného pohybu, podstatu a strukturu *motorických schopností a dovedností, ontogenezi motoriky, motorické učení, somatické předpoklady ke sportovnímu výkonu a diagnostikování (testování) motorických projevů. (Josef Pavlík)

antroponomastika (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *onomastos*, „často jmenovaný, slovnatý; osobnost“), onomastika zabývající se osobními jmény (*antroponymy). (Viz též *jméno.) (Jaroslav Malina)

antroponymie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *onoma*, „jméno“), soubor *antroponym na jistém území, v jistém jazyce, v jisté době atd. (Jaroslav Malina)

antroponymum (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *onoma*, „jméno“), vlastní *jméno jednotlivého člověka (vlastní jméno osobní) nebo skupiny lidí (skupinové antroponymum). Antroponyma tvoří součást obecnější třídy *bionym, tj. vlastních jmen živých nebo jakoby živých bytostí (*Karkulka*) a jiných organismů, jež fungují ve společenských vztazích. Jejich hlavní funkcí je označovat jedince, odlišovat je od ostatních jedinců dané třídy a identifikovat je jako jedinečné *objekty. Potřeba rozlišovat jedince v dané společnosti je stará jako lidstvo samo, neboť dosud nebylo objeveno *etnikum (zaniklé ani současné), které neužívalo/neužívá antroponym. První antroponyma vznikala na základě těch apelativ (jmen obecných) a jejich typů, které umožňovaly charakterizovat a tím i identifikovat nositele jména, a to přímo (*bradatý člověk* > *bradáč* > *Bradáč*), nebo přeneseně na základě metafory (*medvěd* > *Medvěd* „je silný jako medvěd“) či metonymie (*medvěd* > *Medvěd*, „zabil nebezpečného medvěda“). Jejich základní pojmenovací motivy dodnes tvoří fyzické a duševní vlastnosti pojmenovávaného (*Pavel* z latinského *Paulus*, to z *paulus*, „malý“, přeneseně „skromný“, *Pokorný*, německé *Bernard*, v němž základ *Bär*, „medvěd“ a *hart*, „tvrdý“, tedy „statný [tvrdý] jako medvěd“), jeho činnost včetně objektů, k nimž se vztahuje (*Loudal*, *Kovář*, *Fischer*, „rybář“), různé události (*Zbořil*), společenské postavení (*Dvořák*, „svobodný sedlák, dvorský úředník“, *Richter*, „rychtář“), příbuzenské, zejména synovské vztahy (*Vítovic*, „syn Vítův“, *Strejček*), vztah k jistému místu (*Lukáš* z latinského *Lucanus*, „pocházející z Lukánie“, *Zábranský*, „bydlel za branou“); v případě víry v magickou sílu vlastních jmen osobních hrají důležitou roli vlastní jména ochranná a prací (*jméno osobní, ochranné vlastní, *jméno osobní, oficiální vlastní).

V rámci vlastních jmen osobních se rozlišují:

1. Rodná / křestní jména – *Petr*, *Jana*. Rodné jméno je jméno nedědičné, které se na územích s dvoujmennou antroponymickou soustavou volí každému jedinci jako dodatečné jméno k zděděnému příjmení, s nímž tvoří dva základní funkční členy antroponymické soustavy (*Petr Novák*, *Jana Fuchsová*). Má úřední, oficiální charakter a spolu s příjmením vytváří dvoučlenné oficiální osobní jméno, které slouží k občansko-právní identifikaci jednotlivce a které nemůže být libovolně měněno; spolu s otčestvem, antroponymem odvozeným z vlastního jména otce, vytváří v některých zemích oficiální osobní jméno trojčlenné (*Sergej Dmitrijevič Kuzněcov*, *Naděžda Olegovna Kozlova*) atd. – Termín křestní jméno se původně užíval v *křesťanských církvích, protože se jméno dávalo při křestním obřadu (*křest), byl ovšem používán i pro jedince nekřtěné. Proto byl v Československu po roce 1950, kdy začaly oficiálně fungovat jen matriky civilní, zaveden termín rodné jméno, tj. jméno zapsané po zrodu. Úředním termínem užívaným v českých matričních a jiných veřejných listinách je dnes pouze jméno.

2. Příjmení – dědičné jméno rodiny tvořící zpravidla jeden z funkčních členů vícejmenné antroponymické soustavy: *Jan Fic*, *Jekatěrina Alexejevna Petuchova*. – V *českých zemích byla příjmení zavedena patentem císaře *Josefa II. z 1. 11. 1780, židovskému obyvatelstvu rakouské monarchie bylo nařízeno přijmout stálá příjmení patentem ze dne 23. 6. 1787 s platností od 1. 1. 1788. Tato závazně dědičná rodinná jména se vyvinula z *příjmí, s nimi mají společné pojmenovací motivy a postupy. Rozlišují se: 2.1 Příjmení deapelativní: *Skála*, *Sommer*, „léto“, *Bauer*, „sedlák“, *Vrána*, k nim se druží příjmení vzniklá z ostatních druhů slov a různých slovních spojení, jako například *Osolobě*, *Tenkrát*, *Zadva*, *Tichý*, *Kraus*, „kučeravý“. 2.2 Příjmení deonymická, tj. utvořená z vlastních jmen, a to 2.2.1 deantroponymická, tj. z antroponym (*Václavík* < *Václav*, *Benda* < *Benedikt*, *Gottfried*). V jejich rámci bývá dále rozlišováno andronymická příjmení (příjmení ženy utvořené z osobního jména muže, nejčastěji jejího manžela nebo otce – *Pospíšilová*), gynekonymická příjmení (příjmení muže utvořené z osobního jména ženy, nejčastěji jeho manželky nebo

matky – *Mařák* < *Máří*), patronymické příjmení (příjmení vzniklé z příjmi v podobě patronymika – *Jankovec*), metronymické příjmení (příjmení vzniklé z příjmi v podobě metronymika – *Marušák*). Do stejné skupiny patří příjmení z *etnonym (*Čech*) a jmen obyvatelských (*Kunovjánek*, „obyvatel Kunovic“). 2.3 Příjmení detoponymická, tj. vzniklá z toponym, tj. zeměpisných jmen: *Lhota*, *Žirovnický* (< *Žirovnice*), *Šmilauer*, „obyvatel obce *Schmilau*“, tj. Smilov u Štok, *Moravec* apod.

3. *Oficiální vlastní jméno osobní.

4. Hypokoristika: V české lingvistické tradici jsou za hypokoristika považovány domácí, popřípadě mazlivé nebo zdobné obměny neutrálních, oficiálních vlastních jmen, zřídka apelativ v důvěrném (rodinném, přátelském apod.) prostředí. Nově je hypokoristikum chápáno širě a definováno jako expresivní obměna antroponyma nebo apelativa v neoficiálním prostředí: *Pepík*, *brácha*, *kámoš*, *Hornjajs* < *Horníček* atd. Podle stupně a charakteru expresivity v dané komunikační situaci rozlišují se meliorativa, tj. hypokoristika s kladným citovým zabarvením (*Evuška*) a augmentativa / jména zveličelá, často provázená záporným citovým příznakem (*Evisko*, *Jarouš*, *babizna*). Citově neutrální vlastní jméno formově shodné s hypokoristikem je hypokoristikum formální, například *Radek*, původně hypokoristikum, dnes křestní jméno.

5. *Příjmi.

6. Otčestvo – antroponymum odvozené z vlastního jména otce (*Sergej* Dmitrijevič *Kuzněcov*).

7. Přezdívky. Jde o neúřední, doplňková vlastní jména, která většinou charakterizují osoby, místa nebo věci a vztahují se k povolání, vlastnostem, původu apod. nositele jména. Mohou, ale nemusí obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení. Přezdívky osob vznikají různým obměňováním antroponym (*Květák* z *Květa*, *Stárek* jako protiklad k *Mládek*, *Kalendář* z *Kalenský*), podle vlastností fyzických (*Bidlo* podle výšky), duševních (*Švanda* – podle příjmení *Veselá*), podle zálib a koníčků (*Elektronik*), podle rodinné situace (*Řeznice* podle otce), podle určitých událostí (přezdívku *Vlčice* dostala skautka, která u táborového ohně zpívala falešně), různých oblíbených či známých osobností ze života kulturního, sportovního, podle oblíbených seriálů (*Vašut*, *Maradona*).

8. Živá jména – vlastní jména užívaná v neoficiálním styku, například jistý Jan Křenek z východní Moravy je ve své rodné obci nazýván *Janek* z *Benešek*; jména po chalupě, viz *příjmi.

9. Fiktonomy(a) jsou jména přijatá k zatajení pravého jména, v případě vlastních jmen osobních jde o pseudonym (*Jaroslav Vrchlický* vlastním jménem *Emil Frída*), v jeho rámci se kromě jiného rozlišuje pseudogynonym(um), tj. pseudonymum muže obsahující alespoň jedno jméno ženské – *Jaroslav Maria* vlastním jménem *Jaroslav Mayer*, a opačně pseudoandronym(um) – *Jiří Sumín* vlastním jménem *Amálie Vrbová*.

Skupinové antroponymum je vlastní jméno skupiny lidí, kteří tvoří jisté společenství. (Tato onomastická definice není v české ani zahraniční jazykovědě jednotně přijímána, protože někteří lingvisté nepovažují pojmenování hromadných objektů za vlastní jména.) Dělí se na:

10. obyvatelská jména – podle charakteru základového slova bývají rozlišována obyvatelská jména vlastní (*Pražan*) a obecná (*vesničan*), která se však ani v české onomastice nepokládají za jména vlastní.

11. *Etnonyma.

12. Rodinná a rodová jména – *Nováčkovi*, *Přemyslovci*.

13. Přezdívky – *Kujebáci* (obyvatelé Vysokého Mýta).

Nepravá antroponyma jsou vlastní jména postav mytologických, pohádkových, alegorických, hraček atd., například theonyma jakožto vlastní jména bohů a bohyň – *Perun*, *Diana*. (Jana Pleskalová)

antroponymum, skupinové, *antroponymum.

antropopatismus (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a z latiny: *pateō*, „zjevují, projevují se navenek“), představa boha jako bytosti s lidskými vlastnostmi. (Jaroslav Malina)

antropos, **anthrōpos*.

antroposféra (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, a *sfaira*, „koule, okruh, prostor v okruhu ...“), vše, co se týká *člověka, patří k němu, k prostředí, v němž se pohybuje:

1. [ekonomie], socioekonomické prostředí přizpůsobené pro lidský život, do určité míry nezávislé na *přírodě – její charakter je podmíněn vyspělostí ekonomiky. V pojetí *integrace ekonomiky a ochrany životního prostředí představuje výrobní cyklus pro životní prostředí sice zátěž, ale na druhé straně může vyspělá ekonomika vytvořit prostředky na ochranná opatření nebo využití čistších *technologií, které devastační účinky na prostředí mírní. Míra kvality antroposféry zahrnuje kromě dostatku zboží i vysokou kvalitu služeb například v oblasti *zdravotnictví, školství, sociálního zabezpečení atd.;

2. [geografie, ekologie], podsystem geosféry, spolu s litosférou, pedosférou, hydrosférou, atmosférou a *biosférou. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

antroposociologie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a z latiny: *sociālis*, „společenský, týkající se života ve společenství“), teorie odvozující sociální postavení jednotlivců i skupin od jejich anatomickofyziologických znaků a na tomto základě posuzující společenské jevy, vyúsťující zpravidla v *rasismus. (Jaroslav Malina)

antroposofie, **antropozofie*.

antropotechnika (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *techné*, „schopnost, způsobilost, zručnost; řemeslo, umění“), přizpůsobování technických způsobů a funkcí (zejména pracovní činnosti, prostředí) člověku, vlastnostem lidského organismu. (Jaroslav Malina)

AntropoWeb (zkratka: AW), sdružení studentů a mladých pedagogů *Katedry antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Vznikl roku 2003 s cílem podporovat a rozvíjet sociální a kulturní antropologii, a to jak po akademické, tak i po osvětové stránce. Majoritní snahou realizátorů tohoto projektu je vytvořit diskusní prostředí pro nově se etablojící generaci kulturních antropologů / etnologů nejen v českém prostředí, ale i za hranicemi. Prostřednictvím vzájemných setkání, *internetu a tištěných publikací se tak snaží o propojení s co nejširším počtem badatelů a zájemců o zmíněnou vědeckou disciplínu. AntropoWeb tak dává prostor začínajícím vědcům veřejně prezentovat výsledky vlastního bádání a diskutovat o nich.

Internetový portál: Dílčí aktivitou AW je internetový portál (<http://www.antropoweb.cz>, ISSN 1801-8793) poskytující informační servis pro studenty, badatele a zájemce o sociokulturní antropologii a příbuzné disciplíny. Součástí portálu je také webzín (ISSN 1801-8807), vycházející třikrát do roka, a dále odborné studie, recenze, rozhovory, reportáže a diskuse. Jednou ze služeb poskytovaných portálem AntropoWeb je rovněž on-line diskuse.

Studentská konference: Další aktivitou je pořádání Mezinárodních studentských antropologických konferencí. Snahou je zprostředkovat přímá setkání mladých badatelů nejen domácích, ale i zahraničních, a navázat tak nezbytné kontakty. Na podzim roku 2005 se konal její první ročník; kromě dvaceti tuzemských příspěvků přinesl i referáty od slovenských a bulharských kolegů. Na podzim roku 2006 se konal druhý ročník s účastí polských a bulharských studentů.

Tištěné publikace: AntropoWeb se rovněž zaměřuje na vydávání tištěných publikací, v nichž nejen začínajícím vědcům poskytuje možnost připsat si první „publikační body“, nezbytnou součást akademického života. První publikací AntropoWebu je sborník *Argonauti za obzorem Západu* editorů Lukáše Lenka a Michala Svobody (Ústí nad Labem: Nakladatelství Dryada, 2006). V pořadí druhou publikací je sborník s názvem *Veselé tropy* (editoři Lukáš Lenk a Michal Svoboda, Plzeň: Atropoweb v produkci Dokořán, 2007).

Přednáškový cyklus: Poslední nosnou součástí AW je přednáškový cyklus „Hosté AntropoWebu“. Jeho ústřední myšlenkou je prostřednictvím hostujících přednášek seznámit

členy akademické obce Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni (FF ZČU) s předními badateli v oblasti sociálních a humanitních věd, kteří působí na jiných pracovištích, než je plzeňská univerzita. V rámci podzimního cyklu (2005/2006) navštívili Plzeň Pavel Barša, Josef Fulka, Jan Horský, Petr Lozoviuk, Zdeněk R. Nešpor, Lydia Petráňová a Petr *Skalník. V letním cyklu téhož akademického roku pak Václav Houžvička, Miroslav Hroch, Luděk Hřebíček, Václav Matoušek a Bohuslav Šalanda. V zimním semestru akademického roku 2006/2007 byli pozváni Josef *Kandert, Michal Lutovský, Ivan Štampach a Zdeněk Vojtíšek. Přednášky se konají v reprezentativní zasedací místnosti FF ZČU v Sedláčkově ulici v Plzni. Součástí přednášek je následná diskuse s publikem.

Tvůrci: Zakladateli a v současnosti hlavními realizátory všech aktivit AntropoWebu jsou Lukáš Lenk (narozen 1980) a Michal Svoboda (narozen 1983), studenti magisterského oboru sociální a kulturní antropologie na Fakultě filozofické ZČU. Dalšími spolupracovníky jsou David Henig a Martin Vraštil (studenti, Katedra antropologických a historických věd FF ZČU), Lenka Budilová a Michal Tošner (doktorandi, Katedra antropologických a historických věd FF ZČU), Tomáš *Hirt, Marek Jakoubek a Jiří *Woitsch (odborní asistenti, Katedra antropologických a historických věd FF ZČU). Projekt vzniká za podpory Katedry antropologických a historických věd FF ZČU a Úseku prorektora pro strategii a rozvoj ZČU. (Lukáš Lenk)

antropozofie (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, *sofiá*, „učení, moudrost“), podle *teozofie odvozená nauka nabízející mystický *vhled do podstaty *člověka, *přírody a nadsmyslově duchovních světů. Tuto nauku založil Rudolf Steiner (1861–1925); byla velmi rozšířena počátkem 20. století, ve střízlivější podobě je základem kontroverzního steinerovského (waldorfského) školství. (Jaroslav Malina)

antropozoikum (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *zōé*, „život, žití; věk“ = „věk člověka“), *čtvrtohora.

antropozoonóza (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“, *zoonósis*, „zvířecí nemoc“), *infekční onemocnění zvířat, s možným přenosem na *člověka. (Jaroslav Malina)

antrotomie, chirurgické vniknutí do *čelistní dutiny. Antrotomie se používá jako léčebná metoda při *léčbě čelistních anomálií a zánětech čelistní dutiny. (Michaela Křivanová)

antrum, -i, n.:

1. dutina, předsíň (v *anatomii například *antrum mastoideum* *spánkové kosti);
2. jeskyně. (Ladislava Horáčková)

antrum Highmori, **sinus maxillaris*.

Anu, *An.

Anuakové, nilotské etnikum, žijící v etiopském regionu Gambela a v súdánské provincii Horní Nil; jejich počet je odhadován na 100 000–150 000 (odhad z roku 2005). *Jazyk patří k severozápadním nilotským jazykům šarinilské větve *nilosaharské rodiny. Jsou *chovateli dobytka a farmáři. V čele *vesnice je *náčelník, o funkci se mohou ucházet jeho synové, bratři nebo synovci. Jejich nejbližšími sousedy jsou *Nuerové.

Politickým systémem Anuaků se zabýval britský antropolog Edward Evan *Evans-Pritchard. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

anulus, -i, m., prsten, prstenec. V *anatomii například **anulus fibrosus* meziobratlové ploténky. (Ladislava Horáčková)

anulus aorticus, vazivový prstenec obkružující **ostium aortae*; je součástí *skeletu srdečního. Do tohoto vazivového kroužku se upevňují jednotlivé *valvulae semilunares* aortální chlopně. (Lenka Vargová)

anulus femoralis, štěrbinová mezi **ligamentum lacunare* a *vena femoralis* v prostoru pod *tříselným vazem – v **lacuna vasorum*. Zeslabené místo břišní dutiny, kudy se na stehno mohou dostat femorální *hernie. (Ladislava Horáčková)

anulus fibrosus, *fibrózní prstenec v meziobratlové ploténce obklopující rosolovité jádro – **nucleus pulposus*. (Ladislava Horáčková)

anulus fibrosus dexter, vazivový prstenec obkružující **ostium atrioventriculare dextrum*. Je součástí *skeletu srdečního. Do tohoto vazivového kroužku se upevňují jednotlivé cípy trojcípé chlopně **valva tricuspidalis*. (Lenka Vargová)

anulus fibrosus sinister, vazivový prstenec obkružující **ostium atrioventriculare sinistrum*. Je součástí *skeletu srdečního. Do tohoto vazivového kroužku se upevňují cípy dvojcípé chlopně **valva bicuspidalis*. (Lenka Vargová)

anulus tendineus communis, šlachový prstenec obemykající **canalis opticus* v hrotu *očnice. Začínají od něj téměř všechny okohybné svaly (**musculi bulbi*). Skrze *anulus tendineus communis* procházejí **nervus opticus*, **arteria ophthalmica*, **nervus oculomotorius*, **nervus abducens* a **nervus nasociliaris* (větev **nervus ophthalmicus* z **nervus trigeminus*). (Ladislava Horáčková)

anulus trunci pulmonalis, vazivový prstenec obkružující **ostium trunci pulmonalis*. Je součástí *skeletu srdečního. Do tohoto vazivového kroužku se upevňují *valvulae semilunares* plicnice. (Lenka Vargová)

Anup (řecky: Anubis), egyptský bůh a průvodce zemřelých, bůh *mumifikace a ochránce pohřebišť. Nejčastěji byl znázorněn v podobě stojícího nebo ležícího šakala, od Nové říše v lidské podobě se šakalí hlavou. Uctívání Anupa je doloženo od 1. dynastie. Hlavním místem jeho kultu byl 17. hornoegyptský kraj, v Dolním Egyptě byl uctíván zvláště v oblasti *Menneferu. Z 1. tisíciletí př. n. l. se dochovala pohřebišť Anupových mumifikovaných šakalů (a psů). *Kněží, kteří se při balzamování ztotožňovali s Anupem, nosili masku s jeho šakalí podobou. (Břetislav Vachala)

anus, -i, m.:

1. [anatomie], řitní otvor; tímto otvorem ústí trávicí trubice navenek;
2. kruh (k upoutání nohou). (Ladislava Horáčková)

Anzu, sumersky; Anzú, akkadsky (dřívější čtení Imdugud [sumersky], Zú [akkadsky]), výklad jména nejasný. V sumerské *mytologii orel se lví(?) hlavou často zobrazovaný, jak drží ve spárech dva jeleny nebo jiná zvířata. *Ikonograficky doložen od počátku 4. tisíciletí př. n. l. až do 14. století př. n. l., v textech z Fáry (*Šuruppak, 26. století př. n. l.) se jméno Anzu vyskytuje jako součást vlastních jmen. Anzu je symbolem boha Ningirsua z *Lagaše. Podle sumerského mýtu *Gilgameš, Enkidu a *podsvětí se Anzu uhnízdil v koruně stromu *chuluppu*; v eposu o *Lugalbandovi se stává hrdinovým pomocníkem odměnou za přátelské Lugalbandovo chování vůči jeho mláďeti. V akkadské mytologii vystupuje Anzú jako narušitel světového řádu. Podle mýtu o Anzúovi doloženém ve starobabylonské (dvě tabulky ze *Sús, 1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) a tzv. standardní babylonské (texty z *Aššuru, *Ninive, Sultantepe nedaleko *Charránu, Tarbisu, Sipparu-Amnánium, *Borsippy, Tell Ta'jinat, 2. polovina 2. až 1. polovina 1. tisíciletí př. n. l.) *verzi ukradl Anzú *Enlilovi „tabulku osudů“, aby se stal nejmočnějším z bohů, a porušil tak ustanovený božský řád. *Anu vyzval k jeho pronásledování nejprve bohy Adada, Girru a Šaru. Nakonec se za Anzúem vydal Ninurta (podle starobabylonské verze Ningirsu) povzbuzovaný Eou (*Enki) a svojí matkou bohyní Bélet-ilí, kterého doprovázelo sedmero větrů. Ninurta vystřelil na Anzúa šíp, Anzú však prostřednictvím „tabulky osudů“ střelu odvrátil, neboť svým příkazem rozložil šíp na jednotlivé prvky, které se navrátily ke svým přírodním zdrojům. Tu vyslal Ninurta k Eovi svou personifikovanou zbraň Šarur se žádostí o radu a Ea mu vzkázal, aby neustal v *boji, přinutil Anzúa složit křídla a odťal mu je. Když pak překvapený a zmatený Anzú v zápalu boje přikázal s pomocí „tabulky osudů“ svým křídům, aby se opět navrátila k jeho tělu, přivolal na sebe i smrtonosný šíp, jehož „křídla“ střelu vzápětí dopravila do Anzúova srdce. Konec mýtu se dochoval jen fragmentárně. Vítězný Ninurta se zřejmě zpočátku nechtěl vzdát cenné vydobyté trofeje, kterou „tabulka osudů“ představovala; nakonec však přece jen svolil předat ji jejímu původnímu držiteli, bohu Enlilovi, ovšem pod podmínkou, že se mu dostane ještě

skvělejšího postavení mezi ostatními bohy, než mu bylo původně přislíbeno, a že bude pod všemožnými jejich jmény uctíván v *chrámech celé *Babylonie i sousedního *Elamu. (Jiří Prosecký)

an- (řecky), ve složených slovech „bez, ne-“.

An-jang, *město v severním Che-nanu v Číně, v jehož okolí jsou bohatá archeologická *naleziště (zejména pohřebiště s *šachtovými hroby) z období dynastie *Jin (*Šang). (Jaroslav Malina)

Aorsové (Aorsi), starověké *sarmatské kočovné *etnikum, příbuzné s *Avary. Aorsové žili na rozlehlém stepním území od Kaspického moře až po řeku Syrdarju a odtud pronikali k Černému moři. Po vpádu Avarů do Evropy chybějí o nich přímé údaje. Pravděpodobně se připojili k avarským výbojům, avšak zanikli ještě v průběhu 1. tisíciletí n. l. podobně jako Avari. (Jaroslav Malina)

aorta, -ae, f., *srdečnice, nejsilnější a nejdelší tepna lidského těla. Vystupuje z *levé komory srdeční otvorem **ostium aortae* a rozvádí *krev do celého těla. Aortu je možno rozdělit na tři hlavní úseky: **aorta ascendens*, **arcus aortae* a **aorta descendens*. (Lenka Vargová)

aorta abdominalis, břišní *aorta, součást **aorta descendens*, pokračování hrudní aorty (**aorta thoracica*). Sestupuje ve střední rovině podél páteře od *bránice k obratli L₄, kde se rozděluje (**bifurcatio aortae*) na své konečné větve – **arteriae iliacae communes*. *Aorta abdominalis* ve svém průběhu vydává větve parietální ke stěně dutiny břišní (**arteriae phrenicae inferiores*, **arteriae lumbales*) a větve viscerální k nepárovým orgánům (**truncus coeliacus*, **arteria mesenterica superior*, **arteria mesenterica inferior*) i párovým orgánům dutiny břišní (**arteriae suprarenales mediae*, *arteriae renales*, **arteriae testiculares* nebo **arteriae ovaricae*). (Lenka Vargová)

aorta ascendens, vzestupná *srdečnice; představuje počáteční úsek aorty (3 až 5 cm). Začátek vzestupné aorty je uložen za **truncus pulmonalis* a promítá se do výše třetího pravého sternokostálního spoje. Odtud vystupuje *aorta ascendens* nahoru k druhému pravému sternokostálnímu spoji, kde přechází plynule do aortálního oblouku. Část vzestupné aorty, která přímo navazuje na levou srdeční komoru, je rozšířená v *bulbus aortae*. Toto rozšíření je podmíněno třemi kapsovitými výchlipkami nad jednotlivými částmi chlopně aorty **valva aortae*. Z *aorta ascendens* odstupují v pravém a levém *sinus aortae* věnčité tepny – **arteria coronaria cordis dextra* a **arteria coronaria cordis sinistra*. (Lenka Vargová)

aorta caudalis, **arteria sacralis mediana*.

aorta descendens, sestupná *srdečnice; navazuje na aortální oblouk ve výši třetího hrudního obratle (**vertebra thoracica*) a sestupuje až ke čtvrtému *bedernímu obratli, kde se nachází **bifurcatio aortae*. *Aorta descendens* se podle průběhu rozděluje na dva úseky – **aorta thoracica* a **aorta abdominalis*. (Lenka Vargová)

aorta thoracica, hrudní aorta; je částí sestupné aorty. Navazuje na aortální oblouk na levé straně těla *obratle Th₃. Sestupuje kaudálně do výše Th₁₁₋₁₂, kde opouští dutinu hrudní. Bránicí prostupuje těsně před *páteří přes **hiatus aorticus* do *dutiny břišní. V počátečním úseku leží vlevo od páteře a *jícnu, v dolním úseku se přesouvá do střední roviny a sestupuje kaudálně mezi páteří a jícnem. *Aorta thoracica* vydává větve parietální pro stěnu hrudní (**arteriae intercostales posteriores*, **arteriae phrenicae superiores*) a viscerální pro orgány dutiny hrudní (*rami bronchiales*, *rami oesophagei* a *rami pericardiaci*). (Lenka Vargová)

aorta, břišní, **aorta abdominalis*.

aorta, hrudní, **aorta thoracica*.

Apači (vlastním jménem Dine, „Lidé“), skupina jazykově a kulturně příbuzných etnik severoamerických *Prérijských indiánů žijících původně v severozápadní části USA a v severních oblastech Mexika. Apači se dělí na tři základní skupiny: Meskalerové, Chiriquahuové a Západní Apači, zvláštní skupinou jsou prérijské Apači. V současné době žijí

malé skupiny Apačů v severozápadních rezervacích USA v počtu přibližně 25 000 příslušníků, a to včetně příbuzných etnik. Jazykově patří do athapaské skupiny a svým původem náležejí k jižní větvi nadenejských etnických skupin indiánů. Tito původně lesní a stepní indiáni si v 17. století osvojili jízdu na *koni a položili tak základy nového způsobu života Prérijských indiánů. Jako obávaní nájezdníci až do koloniálního období kořistili nejen na území sousedících indiánských etnik, ale dokonce i ve vzdálených severozápadních oblastech Mexika. Na počátku 19. století byli vytlačeni *Komanči na sever od mexických hranic. Etnogeneticky tvoří Apačové mezičlánek mezi skutečnými prérijskými indiány, jakými byli *Komančové, a zemědělskými *Pueblany. Základními sociálními jednotkami byly *matrilinéární a *matrilokální *rozšířené rodiny.

Apačové se stali v dějinách indiánů jednou z nejproslulejších skupin svým houževnatým odporem vůči bílým kolonistům. Byli porobeni teprve roku 1886, ale ve válečném stavu zůstali až téměř do vypuknutí *první světové války. Jejich popularita vzrostla i tím, že je německý spisovatel Karl Friedrich May (1842–1912) učinil hrdiny svých světově proslulých románů. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

apanáž (z francouzštiny: *apanage*, „roční důchod; úděl“):

1. zaopatření nevládnoucích členů *dynastie penězi nebo pozemkovým majetkem tak, aby jim bylo umožněno jejich stavu odpovídající živobytí (může být poskytována doživotně nebo do vymření „apanážované“ *linie);

2. trvalý bezpracný příjem člena *rodiny. (František Čapka)

aparát očníce, vazivový, **vagina bulbi*.

aparát, slzný, **apparatus lacrimalis*.

aparát, závěsný zubní, **parodont*.

apartheid (z nizozemštiny: *apartheid*, „oddělení, odloučení“), *ideologie odděleného vývoje rasových skupin, v praxi přecházející do politiky rasové *segregace a diskriminace, sledující cíle vytvořit a upevnit nadvládu jedné rasové skupiny nad jinou. Apartheid obvykle zahrnuje zákonodárná a jiná opatření, jejichž smyslem je zabránit rasové skupině nebo skupinám v účasti na politickém, hospodářském, sociálním a kulturním životě *země. Příslušníkům takových skupin jsou odírána základní *lidská práva a občanské *svobody. Byl a je uplatňován v různých *regionech světa. Krajní podoby nabyl v Jihoafrické republice, kde se stal apartheid oficiální státní politikou v letech 1948 až 1990, definitivně byl ukončen v roce 1993.

Ideovým předchůdcem systému apartheidu v jižní Africe byl Theophilus Shepstone (1817–1893), po roce 1856 sekretář pro domorodé záležitosti a člen legislativní a exekutivní rady v provincii Natalu. Pokusil se vybudovat systém zabezpečující soužití mezi odlišnými civilizačními a rasovými skupinami prostřednictvím geograficko-politické separace. Výrazný nepoměr mezi množstvím populace evropského a domorodého původu, kterým se Natal výrazně odlišoval například od Kapska, byl místní administrativou pokládán za vážnou hrozbu. Obvyklý model soužití, který zavedli *Búrové a jenž spočíval v *symbióze mezi několika domorodými *rodinami a farmou obývanou *bělochy, přičemž nadbyteční domorodci byli jednoduše násilně vytlačeni mimo dané teritorium, nebyl v natalských podmínkách realizovatelný. Henry Cloete jako první doporučil vytvoření systému domorodých rezervací. Theophilus Shepstone *ideu převzal a navrhl vyčlenit jeden milion 168 000 akrů (473 000 hektarů) pro zřízení osmi velkých rezervací, v nichž by byla umístěna převážná většina natalského domorodého obyvatelstva. Průměrná rezervace zabírala plochu asi 400 000 akrů (162 000 hektarů) a Shepstone je strategicky rozmístil tak, aby se nepřekrývaly s bělošskými farmami, izolovaly tradičně nepřátelské *klany a vytvářely nárazníková pásma chránící vnitrozemí Natalu. *Britové celkem přemístili během třiceti let asi 80 000 osob a pouze dvakrát se museli uchýlit k použití síly. Theophilus Shepstone předpokládal, že rezervace budou podléhat britským *úředníkům a misijním stanicím a o

pořádek budou dbát domorodé pořádkové síly. Touto cestou se měla šířit vzdělanost, západní dovednosti a *technologie a docházet k civilizačnímu povznesení domorodců. V žádné jiné britské *kolonii neexistovalo podobné uspořádání. Ideové zdroje moderního apartheidu, který se v praktické rovině projevoval oddělením dopravních prostředků pro bělošské a takzvané „barevné“ obyvatele (*černoši neměli přístup do „bělošských“ restaurací, kin, parků, pláží, škol, nemocnic a jiných zařízení či míst), čerpaly ve 30. letech 20. století spíše z *Fichteho pojetí kulturního a etnického *esencialismu než dobové rasové ideologie.

V roce 1973 sjednaná *Mezinárodní úmluva o potlačení a trestání zločinu apartheidu* prohlásila apartheid za zločin proti lidskosti. (Viz též *člověk – „rasy“ a rasové mýty.) (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Apatúrie (z řečtiny: *Apatúria* – a [slučovací] a *patér*, „otec“), slavnost *frátrií v iónských obcích; v *Athénách se konala tři dny na podzim. V jejím průběhu byli přijímáni noví členové frátrií a přinášeny oběti Diovi (*Zeus) a bohyni *Athéně. (František Čapka)

apelační soud, *soud, apelační.

apellá [řecky], lidový sněm ve starověké *Spartě, účastnili se jej muži starší 30 let. Sněm řídili *eforové (pět nejvyšších, každoročně volených spartských *úředníků), návrhy podávala a rušit usnesení mohla pouze *gerusia* (rada starších, sestávající z 28 každoročně volených mužů starších 60 let). Apellá tedy pouze schvalovala nebo zamítala předložené zákony (František Čapka)

Apellés, podle tradice nejslavnější řecký malíř tvořící ve 2. polovině 4. století př. n. l. Žádné z jeho děl se nezachovalo, víme o nich jen z literárních památek. Stal se portrétistou *Filippa II. a *Alexandra Velikého. Jeho nejslavnějším obrazem byla *Afrodité anadyomené* (Afrodité vynořující se z vln), k níž mu byla modelem *hetéra *Frýné. V *novověku se k tomuto tématu vrátil *Tizian (po roce 1530), z moderních českých sochařů si je vybral například Vincenc *Makovský nebo sklářští výtvarníci Jaroslav *Svoboda a Aleš *Vašíček. Apellés rovněž ztvárňoval alegorická témata, například *Pomluvu*. Toto téma v novověku inspirovalo Albrechta *Dürera, Sandra *Botticelliho a *Raffaela.

Ve výkladu, který Apellovi věnoval *Plinius Starší, je zachycena také jeho zásada „ani den bez čárky“ (latinsky: „*nulla dies sine linea*“) a příslovečným se stal i jeho výrok, jímž odsoudil kteréhosi ševce pokáravšího obutí jím namalované postavy, což mu dodalo sebevědomí ke kritice celého díla: „*ne sutor supra crepidam (iudicet)*“, tedy: „ať švec nesoudí výš než botu“ neboli české „ševče, drž se kopyta“. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

apeninská kultura, *kultura, apeninská.

apertura, -ae, f., otvor, ústí, vchod (v *anatomii například *apertura externa canalis carotici*, otvor, jímž vstupuje do lebky vnitřní krkavice – **arteria carotis interna*). (Ladislava Horáčková)

apertura pelvis inferior, východ pánevní, též *exitus pelvis*. Rovina proložená oběma sedacími hrboly *kosti pánevní, hrotem kostrče a dolním okrajem *symfýzy. (Ladislava Horáčková)

apertura pelvis superior, vchod do *malé pánve, též *aditus pelvis* (vchod pánevní). Hranice mezi malou pávní a *pávní velkou probíhá po **linea terminalis* (podél horního okraje *symfýzy až k *promontoriu). (Ladislava Horáčková)

apertura thoracis inferior, dolní otvor *hrudníku. Ohraničuje jej dvanáctý hrudní obratel, žeberní oblouk (**arcus costalis*) a hrot mečovitého výběžku *sterna. (Ladislava Horáčková)

apertura thoracis superior, horní otvor *hrudníku. Ohraničuje jej horní okraj **manubrium sterni*, první pár *žeber a první hrudní *obratel. (Ladislava Horáčková)

apetence (z latiny: *appetentia*, „žádostivost“), chuť, touha vykonat určitou povinnost. (Jaroslav Malina)

apetence, sexuální (z latiny: *ad-petentia*, „žádost, touha, hlad po“), chuť do *sexu, zájem o sex. (Jaroslav Malina)

apetenční chování, *chování, apetenční.

apex, -icis, m., hrot, vrchol (v *anatomii například hrot kostrče – *apex *ossis coccygis*). (Ladislava Horácková)

apex linguae, hrot *jazyka, zúžený konec volné části jazyka. (Lenka Vargová)

Apiakáové (Tapii-tin, „Bílí cizinci“), zaniklé *indiánské *etnikum v Brazílii, *jazyk patřil do rodiny *tupí. Byli objeveni na konci 18. století. Ve 40. letech 20. století žilo několik posledních příslušníků. Živili se *zemědělstvím, *lovem a rybařením. Každá *vesnice měla jednoho i více *náčelníků, dědičných v otcovské *linii. Výsadou náčelníků byla *polygynie. *Náboženství bylo *animistické. (Zdeněk Tvrď)

apikální (z latiny: *apex*, „hrot; vrchol“) [anatomie], hrotový, směrem k vrcholu orgánu; u zubů směrem ke kořenu *zubu. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

aplazie (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“, *plassó*, „tvořím“), podobně jako *ageneze znamená nejčastěji nevyvinutí nebo chybné vyvinutí části orgánu (například aplazie optického nervu) nebo orgánu celého (například *vaginy). (Drahomír Horký)

aplikovaná antropologie, *antropologie, aplikovaná.

apodiktické právo, *právo, apodiktické.

apofýza, **apophysis*.

apokalypsa (z řečtiny: *apokalypsis*, „zjevení, odhalení“):

1. obecně literární dílo, které líčí hrůzu trestu skrytého v neznámé budoucnosti;
2. biblická literární témata odhalující budoucnost, zvláště poslední dny *světa.

Apokalyptické prvky jsou obsaženy už ve **Starém zákoně*. Do **Nového zákona* bylo zařazeno Zjevení Janovo;

3. přeneseně hrůzná zjevení, neobyčejně hrůzná *událost (zemětřesení, *válka apod.).

(Jaroslav Malina)

apokalyptika, výklad *událostí směřujících k brzkému konci *světa. (Jaroslav Malina)

apokrinní žlázy, *žlázy, apokrinní.

apokryfy (z řečtiny: *apokryfos*, „skrytý, utajený“; v jazyce církve: „podvržený, neautentický“):

1. spisy podobné biblickým, které byly později vyřazeny z *kánonu **bible* jako neautentické. Starozákonní apokryfy vznikaly ve stoletích kolem přelomu *letopočtu; část z nich, nepřijatá do palestinského kánonu, byla pojata do **Septuaginty* a posléze i do **Vulgaty*. Od *tridentského koncilu chápe *římskokatolická církev tyto knihy za rovněž inspirované *Bohem, a proto pro církev závazné; považuje je za knihy deuterokanonické, které nejsou chápány jako apokryfy, nejsou však ani postaveny přímo na roveň spisům kanonickým. *Pravosláví považuje tyto knihy za nekanonické, avšak ponechává je zařazenými mezi kanonickými podobně jako Septuaginta. Protestantské církve (**protestantismus*) považují všechny apokryfy za pseudoepigrafy a nezařazují je do svých biblí. K novozákonním apokryfům patří *Tomášovo evangelium*, *Skutky Petrovy* aj. Apokryfy jako lidová četba byly přeloženy do národních jazyků a staly se pramenem literárních děl i překladů, **legend* a lidové **poezie*.;

2. přeneseně veškeré nepravé, podvržené spisy, *falza písemného charakteru (například *Rukopis královédvorský* a *Rukopis zelenohorský*);

3. literární dílo, v němž je známý příběh (mytický, biblický, historický aj.) pozměněn smyšlenkami nebo novým výkladem obsahu (v české literatuře například Karel *Čapek, *Apokryfy*, 1932, Ilja *Hurník, *Proč pláče Metuzalém a jiné povídky*, 1996). (Jaroslav Malina)

apolithosis, *fossilizace.

Apollón (latinsky Apollo), syn nejvyššího boha Dia (*Zeus) a bohyně *Létó, bratr *Artemidy. V řeckém pantheonu byl Apollón bohem světla a *slunce (měl epiteton *Foibos*, „zářící“), byl garantem *harmonie a božského pořádku, ochráncem před nemocemi a epidemiemi a *patronem tvůrčí, múzické činnosti. Byl také neomylným věštcem, jeho

nejvýznamnější *svatyně byly zároveň proslulými *věštírnami – *Delfy v Řecku a Didymy u Miléta na maloasijském pobřeží.

Apollón byl v antice synonymem krásy, byl zobrazován jako krásný mladý bůh s *lukem a *šípky, byl mu zasvěcen vavřík. V Římě si ho jako své ochranné božstvo vybral *Augustus a na Palatinu mu postavil *chrám, v němž byly uchovávány náboženské spisy, mezi nimi i Sibyllské knihy. Z apollinského typu dokonalé a idealizované mladistvé krásy se vyvinul i první *ikonografický typ pro znázorňování *Ježíše Krista, který vznikl v pozdní antice. (Jaroslav Malina)

apologetika (z řečtiny: *apologia*, „slovní obrana, obhajoba“):

1. teologická disciplína zaměřená na obhajobu a zdůvodnění křesťanského učení;
2. počáteční období křesťanské teologie, po němž následovala *patristika. Křesťanství apologeti jako Athenagoras (asi 133–190) či Tertullianus (asi 160–235) prováděli filozofickou a politickou obhajobu *křesťanství v době, kdy byli příslušníci tohoto *náboženství pohanskými panovníky pronásledováni;

3. obecně systematické zásady obhajoby. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

apomixie (z řečtiny: *apo*, „od, z, bez“, *mixis*, „spojení“), rozmnožování, při němž nový jedinec vzniká bez *oplození a má tedy pouze jednoho rodiče. Časté u rostlin, kdy se zárodek v *semeni vyvíjí z pohlavní nebo jiné *buňky bez splynutí gamet. (Jiřina Relichová)

apomorfie, *znaky, apomorfní.

apomorfní znaky, *znaky, apomorfní.

aponeurosis, -is, f., aponeuróza, svalová šlacha rozprostřená do plochy. (Ladislava Horáčková)

aponeurosis linguae, zahuštěné slizniční vazivo na hřbetu *jazyka. (Lenka Vargová)

aponeurosis lumbalis, hluboký list **fascia thoracolumbalis*, rozepjatý mezi 12. *žebrem a *crista iliaca* *kosti pánevní, tvoří rozhraní mezi **musculus erector spinae* a **musculus quadratus lumborum*. (Ladislava Horáčková)

aponeurosis palatina, podklad měkkého *patra, vazivová ploténka, do níž se připojují svaly měkkého patra. (Lenka Vargová)

aponeurosis palmaris, trojúhelníkovitá destička tuhého vaziva v podkoží dlaně, od níž sbíhají do hloubky septa, oddělující svalové skupiny *thenaru, prostřední skupinu *svalů ruky a svalstvo *hypothenu. Do palmární aponeurózy se upíná **musculus palmaris longus et brevis*. (Ladislava Horáčková)

aponeurosis plantaris, silná vazivová vrstva v podkoží chodidla, která srůstá s povrchem **musculus flexor digitorum brevis*. Pomáhá udržovat podélnou *klenbu nožní. (Ladislava Horáčková)

aponeuróza, **aponeurosis*.

apopanaca, *úředník v *incké říši vybírající dárky – **accla cuna*. (Oldřich Kašpar)

apophysis, -is, f., apofýza. Kostní výrůstek s vlastním osifikačním *jádnem, na který se upíná šlacha svalu. (Ladislava Horáčková)

apoptóza (z řečtiny: *apoptos*, „vzdálený z dohledu, zaniklý“), programovaná smrt *buňky. Poté, co se uskuteční geneticky daný, pro různé typy buněk různý, počet dělení, aktivují se proteolytické enzymy (kaspázy), které buňku rozloží. Při poruše apoptotického procesu dojde k nekontrolovanému *růstu – nádorovému bujení. (Drahomír Horký)

aposteriori (z latiny: *ā posteriorī*, „od pozdějšího“, anglicky: *posteriori probability*):

1. založený na smyslové zkušenosti, mající zkušenostní povahu; opak: *apriori;
2. [statistika], aposteriorní pravděpodobnost, pravděpodobnost dané *hypotézy při existenci pozorovaných dat. V *antropologii jsou hodnoty aposteriorní pravděpodobnosti (spolu s *Mahalanobisovou vzdáleností) měřítkem správnosti, eventuálně nesprávnosti *klasifikace neznámého případu do systému vytvořeného na základě diskriminančního nebo

klasifikačního modelu. (Viz též *analýza, bayesovská, *analýza, diskriminační.) (Miloš Macholán, Jaroslav Malina, Petra Urbanová)

aposteriorní, *aposteriori.

apoštol (z řečtiny: *apostolos*, „vyslanec“):

1. horlivý šířitel, hlasatel nějakých idejí, učení apod.;

2. jeden z učedníků *Ježíše Krista, jichž bylo dvanáct a měli šířit jeho učení. Byli to: Šimon, zvaný Petr, Ondřej, Jakub starší, Jan, Filip, Bartoloměj, Matouš, Tomáš, Jakub mladší, Juda Tadeáš, Šimon a Jidáš, kterého nahradil Matěj. Mezi apoštoly bývá pro své zásluhy o šíření *evangelia mezi *pohany zařazován i sv. Pavel (Šavel), jemuž se říká apoštol národů. Později byl na Východě jako *isapostolos* (rovný apoštolům, třináctý apoštol) uctíván císař *Konstantinus, který *křesťanství pozvedl na úroveň státního *náboženství;

3. hlasatel křesťanství vůbec, věrozvěst. (Jaroslav Malina)

Apoštolská církev východu, *církev východu, Apoštolská.

apoštolský list, *list, apoštolský.

apoteóza (z řečtiny: *apotheosis*, „zbožštění“; latinsky: *consecratio*):

1. zbožštění, zařazení významné osobnosti mezi *bohy. Podle představ antických civilizací, kde tento pojem vznikl, člověk mohl být za své mimořádné zásluhy přijat po smrti mezi bohy a stát se heróem, jako v případě mytologických hrdinů *Hérakla, *Aenea aj. Od konce 5. století př. n. l. byli po smrti *zbožněni někteří konkrétní jedinci, například básník a dramatik *Sófoklés. V helénistické době se tento *obyčej používal u *králů a rozšířil se u některých panovnických rodů. Odtud jej přejal *Řím. Zbožnění jedinci dostali v Římě přídomek *divus*. Jako první byl takto divinizován Gaius Iulius *Caesar a po něm většina *císařů (od *dominátu byli zbožšťováni také žijící panovníci) až do vlády *Konstantina Velikého (272 nebo 273–337), kdy bylo zbožnění zrušeno a zvláštní postavení císaře bylo charakterizováno byzantským ceremoniałem. Apoteóza se formálně odehrávala tak, že pokud senát rozhodl o uznání zásluh zemřelého císaře, byl v závěru slavnostní *kremace vypuštěn orel, symbolizující odlet duše zemřelého na nebesa, k bohům. Určení *svědkové museli stvrdit přísahou, že tento úkaz spatřili. Takto jsou motivy zbožnění zobrazeny i ve výtvarném umění. Z antické *ikonografie pak čerpaly podobné motivy nanebevstoupení *Krista a nanebevzetí Panny Marie;

2. uctívání, nadšená oslava někoho nebo něčeho (například apoteóza života, lásky, přátelství, vlasti apod.);

3. závěrečná *scéna divadelní hry, v níž je oslaven hrdina dramatu nebo alegoricky významná osobnost (většinou přítomná na představení);

4. ve výtvarném umění zobrazení nanebevzetí. (Jaroslav Malina)

apotropaický (z řečtiny: *apo*, „od“ a *trepó*, „obracím; odvracející zlo“), ochranný *symbol působící magickou silou. Jedním z nejstarších motivů tohoto druhu jsou dvě reliéfní lvice na Lví bráně v *Mykénách ze 13. století př. n. l. V dalším řeckém vývoji se nejznámějším ochranným symbolem pro svou ohyzdnost a schopnost usmrcovat nepřítele stala hlava Gorgony (takzvané gorgoneion), více až od *helénismu se uplatňoval také *falus jako symbol *plodnosti a prosperity. (Jaroslav Malina)

apotropsion (z řečtiny: *apotropsion*, nebo *apotropaion*, „ochranný symbol, amulet“), kultovní prostředek odvracející svou magickou mocí *zlo. (Jaroslav Malina)

apozice (z latiny *ad*, „k, na“ a *ponō*, „přikládám, připojuji“):

1. [biologie, tafonomie, stratigrafie aj.], způsob zvětšování útvaru (živé i neživé *přírody) příkládáním nových vrstev k vrstvám původním;

2. [lingvistika], shodný přívlstek volně připojený, vyjadřující dodatečně samostatnou myšlenku, přístavek. (Jaroslav Malina)

apozice sekundárního cementu, ukládání *sekundárního cementu na povrch kořene. Jedno z kritérií pro hodnocení *věku podle zubů (například *Gustafsonovou metodou). (Michaela Račanská)

apozice sekundárního dentinu, ukládání druhotně se tvořícího dentinu nejprve na strop dřeňové dutiny a postupně i na stěny dřeňového kanálku. Jedno z kritérií pro hodnocení věku podle zubů (například *Gustafsonovou metodou). (Michaela Račanská)

Appadurai, Arjun (4. 2. 1949, Bombaj, Indie), americký sociokulturní antropolog indického původu (graduoval na University of Chicago). Appaduraiovo dílo zasahuje do oblasti kritického zkoumání modernity, teorie *globalizace, postkoloniálních studií a kulturní geografie, přičemž je zaměřeno zejména na studia globálních médií, *migrace a spotřeby s důrazem na výzkum v městském prostředí. V současnosti pracuje v oddělení Global Initiatives na New School of New York. Kromě působení na mnoha amerických univerzitách přednášel také na francouzské École Pratique des Hautes Études. Značného úspěchu dosáhl jím editovaný sborník *Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective* (Sociální život věcí: Zboží z kulturní perspektivy, 1986), v němž se britští a američtí autoři zaměřili na toky a cirkulaci zboží a na ně navázané interakce, vztahy, potřeby a tužby v různých kulturních prostředích.

Světový věhlas mezi odbornou veřejností získal Appadurai souborem studií uveřejněných pod názvem *Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalisation* (Modernita jako celek: Kulturní rozměr globalizace, 1996). V jedné ze studií zavádí hojně užívané pojmy pro jednotlivé dimenze globální kulturní ekonomie: pojmy ideoscapu, ethnoscapu, mediascapu, technoscapu a financescapu postihují šíření osvícenských idejí *demokracie, občanství a *svobody, šíření nacionálních identit, mediálních obsahů, technologií a globálních finančních toků. Appadurai je díky své konceptualizaci schopen novým způsobem zachytit formování kulturních identit v průniku jednotlivých sfér. V tomto světle se například indická identita formovala díky zavedení kriketu britskými kolonizátory do Indie. Následná adaptace („indigenizace“) tohoto sportu s návazným šířením mediálních sdělení významně přispěla k utvoření představy indické identity navzdory četným náboženským a lokálním příslušnostem. Zvláštní formativní síla je zde připisována představivosti jakožto sociální praxi, která je základem pro vyjednávání mezi aktéry. Jeho zájem se dále orientuje na kulturní realitu moderní Indie v kontextu globalizace. Appadurai je také zakladatelem a editorem časopisu *Public Culture*, členem mezinárodních institucí zaměřených na výzkum globální kultury a politiky a konzultantem četných nadnárodních organizací (*UNESCO, UNDP [Rozvojový program OSN], *Světová banka ad.). (Michal Tošner)

apparatus, -us, m.:

1. přístroj;
2. ústrojí, soustava (například trávicí ústrojí – **apparatus digestorius*). (Ladislava Horáčková)

apparatus digestorius, trávicí *systém. Slouží k příjmu potravy, jejímu mechanickému rozmělnění, chemickému rozkladu (trávení), vstřebávání v ní obsažených využitelných látek do krevního oběhu a vyloučení nestravitelných zbytků. Trávicí systém se skládá z trávicí trubice (*dutina ústní, *hltan, *jícen, *žaludek, střevo tenké, střevo tlusté) a dvou žláz (*játra [**hepar*], *slinivka břišní). (Lenka Vargová)

apparatus lacrimalis, slzný aparát. Radíme k němu slznou žlázu (**glandula lacrimalis*) a *vývodné slzné cesty. Slzná žláza, produkující slzy, je uložena na laterální straně stropu *očnice ve *fossa glandulae lacrimalis*. Ze žlázy vycházejí krátké vývody, které vyúsťují v horním spojivkovém vaku (*fornix conjunctivae superior*). Slzy (**lacrima*) jsou pohyby víček při mrkání roztírány po přední straně *oční koule a soustředí se do mediálního očního koutku. Zde začínají *vývodné slzné cesty slznými otvůrkami, na které navazují tenké *canaliculi lacrimales*. Kanálky vyúsťují do slzného vaku (*saccus lacrimalis*), který přechází v *ductus*

nasolacrimalis. Slzy jsou touto cestou převáděny z mediálního koutku oka do *nosního dolního průchodu, kde zvlhčují vdechovaný vzduch. (Ladislava Horáčková)

apparatus respiratorius, dýchací systém; slouží k výměně dýchacích plynů (příjmu kyslíku a výdeji oxidu uhličitého) mezi zevním prostředím a organismem. Přenos dýchacích plynů mezi vzduchem a krví v *plicích je nazýván *dýcháním zevním, mezi krví a *tkáněmi *dýcháním vnitřním. Dýchací soustava je tvořena dýchacími cestami a vlastním dýchacím orgánem – plicemi (**pulmo*). Dýchací cesty se rozdělují na horní cesty dýchací, které představuje *zevní nos (**nasus externus*), dutina nosní (**cavum nasi*), vedlejší dutiny nosní (**sinus paranasales*), hltan (**pharynx*) jako společný oddíl trávicí a dýchací soustavy a dolní cesty dýchací, k nimž patří hrtan (**larynx*), průdušnice (**trachea*) a průdušky (**bronchi*). (Lenka Vargová)

appeasement (z angličtiny: *appeasement*, „uklidnění, ukonejšení; zmírnění; ukojení“), označení usmířovací politiky britské konzervativní *vlády vůči Německu a Itálii (zejména za premiéra Neville Chamberlaina) a také k fašistickým pučistům ve Španělsku před *druhou světovou válkou. Cílem této politiky bylo zajistit *mír pro západní Evropu i za cenu ústupků Adolfu *Hitlerovi a obrácení německé *agrese na východ (zejména proti SSSR). Jedním z jeho důsledků byla i mnichovská dohoda. (František Čapka)

appendix, -icis, f., apendix, přívěsek, výběžek.

appendix vermiformis, červovitý výběžek – slepě ukončený přívěsek *slepého střeva individuálně různě dlouhý (od 0,5 až do 50 cm). U *plodu má tvar široké nálevky, která plynule přechází do slepého střeva. Ve stáří *appendix vermiformis* atrofuje a jeho *lumen může zcela obliterovat. Ústí je zpravidla opatřeno nekonstantní *řasou – *valva appendicis vermiformis*. Stěna červovitého výběžku má obdobnou stavbu jako celé *tlusté střevo. Nápadněji je vyvinuta lymfatická složka, proto bývá *appendix vermiformis* také označován jako **tonsilla abdominalis*. Poloha apendixu je velmi variabilní. Apendix nejčastěji směřuje do malé pánve (*positio pelvina*) nebo bývá uložen za slepým střevem (*positio retrocaecalis*), kdy jeho volný konec může dosahovat až k *játrům (**hepar*). Méně často probíhá apendix rovnoběžně s terminální částí kyčelníku (*positio ileocaecalis*) nebo může ležet laterálně od slepého střeva (*positio laterocaecalis*) či směřuje přímo kaudálně (*positio subcaecalis*). Jen zřídka leží apendix před slepým střevem (*positio praecaecalis*). Apendix je zavěšen na peritoneální řase (**mesoappendix*). Odstup červovitého výběžku se promítá na spojnici pupku se *spina iliaca anterior superior dextra* (na takzvanou *Monroovu čáru), asi 6 cm od spiny (*bod, McBurneyův). (Lenka Vargová)

apriori (z latiny: *ā priori*, „od dřívějšího“, anglicky: *priori probability*):

1. předem daný, předem stanovený, nezávislý na zkušenosti; ve scholastice poznání z příčin, od Immanuela *Kanta poznání nezávislé na zkušenosti, které ji předchází a teprve umožňuje; opak: *aposteriori;

2. [statistika], apriorní pravděpodobnost; *analýza, bayesovská. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

apriorní, *apriori.

aproximace (z latiny: *ad*, „směrem k“ a *prōximus*, „nejbližší“), přiblížení, přibližnost; zjednodušení teorie či problému zanedbáním malých faktorů; někdy se lze k řešení původního problému libovolně přiblížit postupnými aproximacemi. (Jaroslav Malina)

aproximální, při popisu zubu označení pro sousední plochy korunek.

apsida (z latiny: *absis*, „oblouk“):

1. [architektura], výklenek připojený k hlavnímu prostoru; část křesťanského *chrámu, ve které je umístěn oltář;

2. [astronomie], bod na eliptické dráze, ve kterém je těleso nejbližší, nebo nejdále od tělesa hlavního, například u planet přísluní (perihelium) a odsluní (afelium). (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

Apuleius (120/125 až 180 n. l.), římský spisovatel. Vzdělání získal v Karthágu a Athénách, cestoval po Malé Asii, nějaký čas pobýval i v Římě, kde – patrně anonymně – vydal jedno z nejoblíbenějších děl pozdní antiky **Metamorphoses* (Proměny, 11 knih) (historikové předpokládají, že toto dílo vzniklo někdy za vlády císaře *Marka Aurelia, mezi lety 161–180). *Proměny* jsou projevem dobového zájmu o Orient – *okultismus, *zázraky, *magii a *erotiku. Tento román, který je moderní literární teorií označován za „román zasvěcení“, stojí na počátku vývoje evropského fantastického románu. Pro atraktivní námět, ale také pro humor a jemnou *ironii, jimiž autor popisuje neuvěřitelné příběhy svých hrdinů, je toto dílo oblíbenou četbou také čtenářů 20. a 21. století.

Základní, rámcovou osu románu *Proměny čili Zlatý osel* (česky 1928, 1948, 1960) tvoří vyprávění požitkářského, zvědavého mladíka Lucia, kterého jeho milénka, služebná Fotis, omylem promění v osla. Do tohoto vyprávění, popisujícího útrapy, nebezpečí, ale také pozoruhodné zkušenosti, jichž nabyl jako užitkové domácí *zvíře s lidmi, jsou vložena vyprávění dalších postav románu, dobrodružné, strašidelné i milostné příběhy, mimo jiné proslulá báje o Amorovi (Cupidovi) a *Psýché. Jedna z kapitol zachycuje například milostnou scénu mezi eroticky zoofilně orientovanou bohatou dámou a hrdinou románu Luciem, proměněným v osla. Tuto scénu nepochybně antičtí čtenáři vnímali s větším pochopením než čtenáři na konci druhého tisíciletí, kteří již ztratili živý kontakt s realitou antických *mýtů i živé *přírody. V starořeckých mýtech totiž nebyl ostře oddělen svět *bohů, lidí a zvířat. Existovalo zde značné množství bytostí s tělem zčásti lidským a zčásti zvířecím, které byly potomky různých sexuálních mesaliancí. Na výtvarných vyobrazeních například bůh arkadských pastýřů Pan má kozí nohy a rohy a tělo *démonů hor a lesů, *Kentaurů, je v horní půli lidské, v dolní koňské. Běžné byly rovněž proměny bohů a lidí ve zvířata. Bohové i lidé praktikovali pohlavní styk také ve změněných podobách. *Zeus přelstil manželku spartského *krále *Tyndarea, *Lédu, tím, že ji oplodnil v podobě labutě; ke své milence Ió, dceři argejského krále Inacha, kterou Diova žárlivá manželka přeměnila v krávu, se mohl dostat v podobě býka. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

aquaeductus, -us, m.:

1. *vodovod;
2. v *anatomii mokovod (například vyústění **ductus endolymphaticus* blanitého *labyrintu vnitřního ucha – *apertura externa *aquaeductus vestibuli*). (Ladislava Horáčková)

aquaeductus cerebri, *aquaeductus Sylvii*, kanálek ve *středním mozku spojující třetí a čtvrtou *mozkovou komoru. Pozůstatek části původního centrálního kanálu *neurální trubice. (Lenka Vargová)

aquaeductus Sylvii, **aquaeductus cerebri*.

aquaeductus vestibuli, kanálek v **os temporale*, spojující nitroušní labyrint se subarachnoideálním prostorem lebky. *Apertura interna aquaeductus vestibuli* se nachází ve vestibulu kostěného labyrintu, *apertura externa* na zadní ploše pyramidy *spánkové kosti. Kanálkem prochází **ductus endolymphaticus*. (Ladislava Horáčková)

Arabidopsis thaliana, huseníček rolní, rostlina z čeledi brukvovité (*Brassicaceae*), která se pro své výhodné vlastnosti (rozšířenost v *přírodě, malá velikost, krátký generační cyklus, velký počet *semen, samooplození, malý *genom 7×10^7 *nukleotidových párů aj.) stala vyhledávaným modelem v obecné i molekulární *genetice. (Jiřina Relichová)

Arábie, první stopy po hominoidech (*Dryopithecus*) na Arabském poloostrově jsou staré 17–14 milionů let (starší *miocén) a pocházejí ze severovýchodní Saúdské Arábie. První *nástroje lidského původu byly nalezeny rovněž v Saúdské Arábii, severně od Hailu (pre-acheuléenská *industrie, která je spojována s oldowanem B ve východní Africe). *Acheuléen je doložen již od staršího *pleistocénu (1 200 000–100 000 př. n. l.) v severní, západní a jihozápadní části poloostrova. *Střední paleolit je zastoupen *moustériem datovaným asi 75 000–30 000 př. n. l. V poušti Rub al-Chálí byla nalezena industrie, která je typologicky blízká *atérienu v

severní Africe a kterou snad můžeme datovat do období 35 000–20 000 př. n. l. Osídlení této oblasti bylo tehdy možné, neboť v pozdním pleistocénu bylo mnohem vlhčí podnebí a Rub al-Chálí nebyla poušť, nýbrž travnatou *savanou. Z dalších oblastí Arabského poloostrova však dosud nemáme téměř žádných stop po paleolitických *kulturách tohoto období.

Ve východní Arábii jsou první pravěké kultury doloženy až kolem roku 5000 př. n. l. (Katar B) a ukazují spojitosti s levantskými nalezišti. Lze to snad vysvětlit tím, že příhodnější podnebí mělo vliv na příliv syrských skupin pastevců, které se přesunuly na východ přes severní Arábii. V 5. tisíciletí př. n. l. nastává exploze v počtu pravěkých sídlišť na území severovýchodní Arábie, Kataru, Ománu, Rub al-Chálí, Jemenu a na pobřeží Sjednocených arabských emirátů. Nositelé této kultury se neživil jen *lovem divoké zvěře, chovali také ovce a kozy (pocházející asi původně z *Levanty a severní Arábie) a v pobřežních šelfech lovili ryby. Byli to zřejmě pastevci, kteří se pohybovali mezi pobřežím Perského zálivu, kde se v letním období věnovali rybolovu, a vnitrozemím, kde v zimě pásli svá stáda. Na některých těchto sídlech v Saúdské Arábii, Kataru, Bahrajnu a v Sjednocených arabských emirátech byla objevena importovaná *keramika z *Mezopotámie (Obejd 3–4). Keramika byla dovážena z *Uru a Obejdu (*obejdská kultura) zřejmě výměnou za perly, sušené ryby a *měď. Domácí výroba keramiky v té době nevznikla. Tato akeramická kultura pastevců a lovců je doložena na Arabském poloostrově až do 3. tisíciletí př. n. l. (Bandar Džissa v Ománu) a zřejmě koexistovala s kulturou usedlého obyvatelstva (Hilli 8 v Abú Zabí), pro niž je příznačná domestikace *obilí, *ovcí, *koz a hovězího dobytka. Stopy po pastevcích a jejich sezonních sídlištích našli archeologové v omezené míře, více památek pochází z úrodnějších oblastí Arábie. Byla to především pohoří a údolí Asiru, Jemenu a Hadramautu (*Arabia felix* klasických autorů) na jihozápadě, Dhofar na jihu a Omán na jihovýchodě poloostrova, dále pak ostrovy podél pobřeží Perského zálivu. K rozkvětu těchto oblastí napomáhaly rovněž zdroje žádaných surovin, jako *mědi (Omán), aromatických látek – *kadidla a *myrhy (Jemen, Dhofar), ryb a perel (Perský záliv). Využívání těchto přírodních zdrojů mocnějšími sousedy – Mezopotámií, Egyptem, později Řeckem, Římem a Persií, stimulovalo jistě v mnohém ohledu obyvatele Arabského poloostrova. Ve 4. tisíciletí př. n. l. kontakty s okolním světem nejsou doloženy, objevují se až kolem roku 3000 př. n. l. v době *džemdet-nasrské kultury, například v Hafitu v ománském vnitrozemí, kde byla ložiska mědi. *Sumerové pak ve 3. tisíciletí př. n. l. dováželi z této oblasti především *měď (a *diorit) výměnou *za obilí, sezamový olej, *textilie, *vlnu, *kůže, *rákos a řemeslné výrobky. Sumerští obchodníci se zřejmě přepravovali Perským zálivem a podél íránského pobřeží se dostali až do Indie. Mezopotamské klínopisné texty zmiňují *Dilmun (dnešní Bahrajn a severní část Perského zálivu), *Magan (respektive Makkan, dnešní Omán) a *Meluchchu (severozápadní Indie). Archeologové objevili v Umm an-Nár (ostrov u pobřeží Abú Zabí) kulturu, která byla rozšířena především v Ománu. Bylo identifikováno mnoho malých sídlišť, nejvíce památek však pochází z *hrobů – kruhových kamenných *staveb, které byly určeny k několika následným pohřbům. Obyvatelé kultury Umm an-Nár pěstovali *pšenici, *ječmen, datle a *čirok, používali možná jednoduché formy zavlažování, chovali *ovce, *kozy, hovězí dobytek a zřejmě znali domestikované *osly a *velbloudy. Lovili gazely, přímorožce a různé druhy ptáků, obyvatelé pobřežních sídlišť lovili ryby, želvy a moroně. Některá centra se specializovala na dolování a tavení měděné rudy (například Majsar). Kontakty s východem dokládá keramika, která je ovlivněna zvláště kulturou povodí Indu, a dovoz arzenu a cínu (asi z Afghánistánu). Daleko větší však bylo obchodní spojení se *Sumerem, ať už prostřednictvím Dilmunu nebo přímo. Kultura Umm an-Nár vznikla kolem 3000 př. n. l. nejdříve na pevnině, později se vyvíjela paralelně s kulturou dilmunskou (nejlépe známá z pozdního 3. tisíciletí a počátku 2. tisíciletí př. n. l. z ostrovů Dilmun a Fajlaka). Dilmunské *naleziště Ka'at al-Bahrajn obsahuje sekvenci 5 *měst, konci 3. a začátku 2. tisíciletí př. n. l. odpovídají vrstvy I (2400–2000 př. n. l.) a II (2000–1600 př. n. l.).

Kultura dilmunská a Umm an-Nár nezasahovaly hlouběji do vnitrozemí a po pol. 2. tisíciletí př. n. l. upadaly.

*Obchod v Perském zálivu byl až do poloviny 1. tisíciletí př. n. l. utlumen. Mezopotamští obchodníci dávali přednost severní cestě podél Eufratu a Tigridu do *Sýrie, *Anatolie a k Středozemnímu moři. Obchodní a kulturní oživení nastalo až koncem 1. tisíciletí př. n. l.

Archeologický výzkum Arabského poloostrova je stále v počátcích, a tudíž o osídlení střední, ale i jižní části známe dosud velmi málo. Výzkumy v Saúdské Arábii odkryly stovky malých sídel a hrobů. Většinou je však zatím nemůžeme datovat. Podle analýz ¹⁴Cv Jemenu se ukázalo, že jeho území bylo osídleno již na počátku 2. nebo dokonce koncem 3. tisíciletí př. n. l. O životním stylu obyvatelstva nelze mnoho říci. Je doloženo pěstování zemědělských plodin, skladování zásob, jednoduchá *metalurgie mědi. Podobnosti lze najít se soudobou palestinskou keramikou. Kulturní vývoj jižní Arábie zaznamenal velký rozkvět v 1. tisíciletí př. n. l. Byla vybudována opevněná města, *chrámy, *přehrad. Důležité *události dokumentovaly nápisy vyryté do skal a zdí staveb. Tyto nápisy umožnily částečně zrekonstruovat politické dějiny této oblasti, které odrážejí rivalitu *kmenových svazů (hovořících starou jižní arabštinou). *Války i spojenectví byly vedeny snahou o *kontrolu obchodních cest, které vedly na pomezí pouště, kudy mohly poměrně snadno procházet *karavany vyvážející myrhu a kadidlo.

Nejstarším *státem byla *Sába, jejímž hlavním městem byl Mária. První písemný doklad o sabejském *králi Itiamrovi (Jith'amara) je obsažen v *Tiglatpilesarových análech (744–727 př. n. l.). Někteří badatelé však předpokládají, že k rozmachu sabejské moci došlo již v 10. století př. n. l. (podle *bible královna ze *Sáby navštívila izraelského krále *Šalomouna).

Geoarcheologický průzkum máribské přehradu ukazuje, že největší stavby tohoto vodního díla byly vybudovány na začátku 1. tisíciletí př. n. l., avšak některé zavlažovací systémy se používaly již o tisíc let dříve. Epigrafici se rovněž přiklánějí k tomu, že vyspělé jihoarabské kultury nelze datovat do ranějšího období než do konce 2. tisíciletí př. n. l., což by potvrzovalo i jihoarabské písmo, jež je odvozeno z kanaánské lineární abecedy z 12.–11. století př. n. l.

Dominantní postavení Sáby bylo vystřídáno Ma'inem, jehož hlavním městem byl Karnav (5.–4. století př. n. l.), Hadramautem (hlavní město Šabva) na východě v oblasti Dhofaru (4.–2. století př. n. l.) a Katabánem (hlavní město Timna') na jihovýchodě (3.–2. století př. n. l.). V 2. století př. n. l. se pak obchodní cesty přesouvají z vnitrozemských údolí a oáz blíže k pobřeží. Nejznámější jihoarabskou stavbou je přehrada v Máribu, jež byla používána až do 6. století n. l.

Od 13.–11. století př. n. l. v severozápadní Arábii (Hidžázu) vznikala v oázách městská centra (Kurajja, Tajmá). Tyto oázy měly kontakty s jihoarabskými státy a podílely se na obchodu s kadidlem. Jejich prostřednictvím zřejmě na jih Arabského poloostrova pronikla řada syropalestinských kulturních vlivů (písmo, stavebnictví, keramika). Z babylonských a asyrských textů je zřejmé, že i obyvatelé severní Arábie se zabývali obchodem s aromatickými látkami a že Tajmá a al-'Ulá/Dedan byly centry menších *království. (V Dedanu se našly minejské nápisy a *fragmenty *soch ze 4. století př. n. l., kdy jihoarabští obchodníci tam založili malou obchodní *kolonii.) Dalším důležitým severoarabským státem bylo království nabatejské (*Nabatejci), které mělo centrum v *Petře. *Anály asyrských panovníků zmiňují však také severoarabské kmeny, účastníci se *koalic syrských států, které měly čelit asyrské armádě. *Arabové posilovali rovněž babylonské *vojsko při vzpourách proti asyrské nadvládě. (Nea Nováková)

Arabové:

1. původní starověké *obyvatelstvo, s jehož etnickým označením jako *a-ri-bi*, *a-rib-bi*, *a-ra-bi*, *a-ru-bu*, *ar-ba-ia* se setkáváme poprvé v asyrských pramenech 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. Jednalo se zřejmě o severoarabské kmeny, pohybující se v oblasti *Sýrie, *Palestiny a severní části Arabského poloostrova. Tyto kmeny, jež žily kočovným či polokočovným životem, sídlily v oázách nebo kočovaly ve stepních a pouštních oblastech, kudy vedly důležité obchodní cesty z *Mezopotámie na západ k pobřeží Středozemního moře. Arabové chovali *velbloudy (rovněž brav a někdy i skot a *koně) a stávali se mnohdy ochránci obchodních *karavan. Na druhé

straně podnikali loupežné nájezdy na území, které *Asyřané a po nich *Babyloňané ovládli. Účastnili se často i *koalic syrských *států, které měly čelit asyrské armádě. Nejranější zpráva z asyrských análů je velmi kusá – zmiňuje pouze arabského vůdce jménem Gindibu a poplatků, který musel jako podmaněný dodat *Salmanassarovi III. (858–824 př. n. l.). V dalších stětech s Asyřany vystupují arabští „králové“ a „královny“. Zdá se, že to byli spíše představitelé různých arabských kmenů nebo *kmenových svazů. Postavení arabských „královen“ (Zabibé, Samsi, Jati'e, Apkallatu, Telchunu, Bailu, Japa') není dosud zcela jasné, některé zmínky naznačují, že byly zároveň představitelkami náboženské i světské moci. Jejich *funkce byla zřejmě dědičná. V době válečných *konfliktů určovaly tyto královny nejvyššího velitele arabských vojenských oddílů, kterého Asyřané označovali za „krále“ (jako i jiné představitele větších či menších územních celků). Barvitě líčení nehostinné *krajiny, kterou arabské kmeny obývaly, nám podal ve svých análech *Asarhaddon (680–669 př. n. l.) při líčení dobytí *pevnosti Adummatu (oáza Dúmat al-Džandal) jeho otcem *Sinacheribem (704–681 př. n. l.) a při své výpravě do Básu a Chasú. Jsou tu uváděna rovněž jména nebo epiteta arabských božstev – Attar-samajn, Nahj, Daján, Attar-kurumá, Abiri'il a Rudá. Samostatné vojenské tažení uspořádal proti Arabům *Aššurbanipal (668–627 př. n. l., 9. výprava), aby potrestal jejich účast ve válce na straně babylonského krále Šamaš-šuma-ukína. Některá jména arabských kmenových vůdců a královen a také jména arabských božstev a lokalit, jež jsou uvedena v asyrských nápisech, nám vnukají představu, že tyto kmeny vedly podobný způsob života a měly podobnou *kulturu jako autoři thamudejských (8. století př. n. l. – 4. století n. l.) a později safatejských (1. století př. n. l. – 4. století n. l.) nápisů (viz *jazyky, semitské). Thamudejci jsou ostatně jmenovitě uvedeni ve výčtu arabských kmenů, „obyvatel pouště“, které si podrobil *Sargon II. v roce 715 př. n. l. Aššurbanipal zmiňuje též arabský kmen Kedar, známý z *bible. *Tiglatpilešar, Sargon II. a Sinacherib uvádějí dary od vládců *Sáby. Šlo spíše o představitele sabejských osad podél obchodní cesty z jihu Arabského poloostrova na sever ke Středomoří. Nejznámější oázou byla al-Ulá, jejíž starověký název Dedan nacházíme rovněž v asyrských pramenech; (Nea Nováková)

2. společenství populací a etnik, kde je mateřským jazykem *arabština a převážným náboženským vyznáním *islám;

3. příslušníci jednotlivých arabských etnik v severní Africe (*země *Maghribu, Egypt), na Arabském poloostrově a na *Blízkém východě. (Jaroslav Oliverius)

arabská filozofie, *filozofie, arabská.

arabská matematika, *matematika, arabská.

arabské písmo, *písmo, arabské.

arabština, jihozápadní *semitský jazyk, jímž se hovoří a píše v arabských státech severní Afriky a *Blízkého východu, prošla dlouhým vývojem, který se obvykle člení do těchto etap:

1) Protoarabština – rozsáhlý epigrafický materiál pocházející převážně ze severních oblastí Arabského poloostrova. Nápisů se datují od 6. století př. n. l. do 4. století n. l. 2) Stará arabština v nápisech z předislámské doby (například arabština *Nabatejců – 1. století př. n. l. až 1. století n. l.; arabština z Palmyry – 2. a 3. století n. l.). 3) Klasická arabština. Rozlišuje se období: a) předklasické (6.–8. století n. l.), b) klasické (8. –11. století n. l.), c) poklasické (11.–18. století). 4) Moderní arabština (od 19. století).

Jazykovou situaci arabského světa charakterizuje tzv. diglosie – *existence jednotného, společného spisovného *jazyka a národních a regionálních hovorových jazyků (například hovorová arabština egyptská, syrská, irácká), jimiž hovoří v každodenním životě všechny vrstvy obyvatelstva. (Jaroslav Oliverius)

Arafa, *Arafát.

Arafát, též Arafa, pahorek a pláň východně od *Mekky, kde se každoročně 9. dhú-l-hidždža konají *obřady pouti do Mekky (*hadždž). Podle islámské *legendy se na tomto

místě znovu setkali Adam a Eva (Hawa) po vyhnání z *ráje a mnohaletém odloučení. (Jaroslav Oliverius)

Arago (Caune de l'Arago, Tautavel, Francie), *jeskyně v západních Pyrenejích se středopleistocenní výplní, s nálezy *fauny, *kamenné industrie *starého paleolitu a kosterních pozůstatků *archaických lidí (viz *Evropané, první); stáří je mezi 200 000–400 000 lety. (Jiří A. Svoboda)

Aragonci, obyvatelé Aragonu, ve 13.–15. století samostatného *království mezi Kastilií, Katalánskem a Pyrenejemi v severovýchodním Španělsku. V současné době tvoří Aragon provincii Španělska (1,2 milionu obyvatel, *cenzus z roku 2003). Kromě *španělštiny se v některých horských údolích hovoří původní aragonštinou, jež má v současném Španělsku i status *jazyka. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

arachne, es, f., pavouk. V *anatomii například mozková pavučnice – **arachnoidea encephali*. (Ladislava Horáčková)

arachnodaktylie (z řečtiny: *arachné*, „pavouk“, *daktylos*, „prst“), protáhlé končetiny se štíhlými „pavoučími“ prsty na ruku i na nohu, jeden z typických *symptomů *Marfanova syndromu. (Viz též *Amenhotep IV.) (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

arachnoidea encephali, pavučnice mozková, tenká téměř bezcévná blána, která je volně položená na vnitřní straně **dura mater encephali*. Proti klenbě lební z ní vystupují výběžky *granulationes arachnoidales* a podmiňují na kostech klenby lební jamky *foveolae granulares*. Štěrbina mezi pavučnicí a *dura mater encephali* se nazývá **cavum subdurale*. Prostor mezi pavučnicí a omozečnicí (**cavum subarachnoideale*) je o něco větší a je vyplněn *mozkomíšním mokem. (Lenka Vargová)

arachnoidea spinalis, pavučnice míšní, tenká blána téměř bez cév, která je volně položena na vnitřní straně **dura mater spinalis* a obaluje *hřbetní míchu. Štěrbina mezi pavučnicí a *dura mater spinalis* se nazývá **cavum subdurale*. Prostor mezi pavučnicí a omozečnicí **cavum subarachnoideale* je o něco větší a je vyplněn *mozkomíšním mokem. Pavučnice obaluje také *míšní nervy a dosahuje až k jejich prostupu skrze *dura mater spinalis* v meziobratlových otvorech. (Lenka Vargová)

Arai, Hakuseki (pravým jménem Arai Kinmi, 24. 3. 1657, Edo, Japonsko – 29. 6. 1725, Edo, Japonsko), japonský konfuciánský učenec, státník, historik a vynikající prozaik. Pocházel ze zchudlé samurajské rodiny z provincie Kazusa (dnešní prefektura Čiba), ale pro své mimořádné schopnosti byl přijat do knížecích služeb. Nejprve působil jako domácí učitel v rodině knížete Hotty Masatošiho a v roce 1694 by jmenován osobním vychovatelem Tokugawy Cunatoja, který v roce 1709 nastoupil pod jménem Ienobu jako šestý *šógun. Během jeho vlády v letech 1709–1712 a po jeho smrti za vlády jeho nezletilého syna Iecugua zastával úřad osobního rádce šóguna, díky čemuž mohl realizovat svůj politický program, usilující o pozvednutí upadající autority *šógunátu. Po nástupu osmého šóguna Jošimuneho v roce 1716 byl zbaven úřadu a po zbytek života se věnoval výhradně vědecké práci.

Formálně bývá řazen mezi stoupence *neokonfucianismu, předmětem jeho zájmu však byly spíše problémy japonských dějin a politické správy země než obecné otázky metafyzické. Ve srovnání s dílem jeho velkého rivala Ogjú *Soraie se zdá jeho přínos k rozvoji neokonfuciánské filozofie zanedbatelný. Hakusekiho předností však byl přímý vliv na reálnou politiku šógunátu, který mu umožnil přenést obecné konfuciánské poučky do praxe. Jeho ideálem státní správy byla osvícená humanitní vláda přísně vycházející z konfuciánských norem. Za hlavní příčiny tehdejší ekonomické stagnace považoval odliv drahých kovů ze země, a zasadil se proto o omezení zahraničního obchodu. V rovině zahraničně politické se také přičinil o změny v přijímání korejských poselstev, zejména pak o změnu titulatury šóguna v diplomatických dokumentech – namísto titulu *taikun* („velký vládce“) navrhl obnovu starého titulu *kokuó* („král Japonska“), který se běžně používal za šógunů z rodu *Ašikaga i v době Tokugawy Iejasua.

Hakusekiho dílo čítá přes 160 titulů, z nichž nejvýznamnější jsou práce historické, filologické a geografické. V *Košicú* (Přehled starých dějin, 1716) a v *Košicú wakumon* (Rozpravy o přehledu starých dějin, 1716) podává zevrubný výklad japonských dějin od nejstarších dob k Tokugawům, přičemž vychází z neokonfuciánského pojetí *historie. Tento koncept pak dále rozvádí v *Tokuši joron* (O studiu dějin, 1712, doplněno 1724), kde důsledně rozlišuje mezi *legendami a historickými fakty a klade mimořádný důraz na srovnávací *historiografii a potřebu studovat japonské dějiny v kontextu čínských a korejských pramenů. Japonské dějiny pojímá jako proces vzestupu a pádu *moci jednotlivých významných rodů – Fudžiwarů, Minamotů, Hódžóů, Ašikagů a Tokugawů – přičemž centrem jeho zájmu jsou především důvody morálního úpadku jejich představitelů. Na rozdíl od Soraie však nerozlišuje mezi morálkou osobní a veřejnou a celý historický proces vysvětluje ve zcela pragmatickém duchu.

Dalším významným dílem je *Hankanfu* (Letopisy knížectví, 1702) – genealogie všech tehdejších knížecích rodů, které spravovaly *léno s výnosem vyšším než 10 000 *koku* (180 l) *rýže. Nejedná se však o pouhý výčet vojenských úspěchů jednotlivých knížecích rodů; Hakuseki používá prvotních historických pramenů, osobních dopisů a dalšího historického materiálu k vykreslení psychologických portrétů nejvýznamnějších vojevůdců své doby. Dílo je zároveň mistrovskou ukázkou japonské prózy a výrazným způsobem ovlivnilo stoupence školy národní vědy (*kokugaku*).

Z filologických prací nelze opomenout monumentální dvacetisvazkový etymologický slovník *Tóga* z roku 1719, v němž je patrný Hakusekiho racionalistický přístup, odmítající jak neokonfuciánskou metafyziku, tak šintoistickou mystiku. V tomto smyslu bývá Hakuseki přirovnáván některými vědci (například Kató Šúiči) k francouzskému mysliteli Jeanu-Jacquesu *Rousseauovi a francouzským *encyklopedistům. Zvláštní místo v Hakusekiho díle zaujímají jeho poznatky o evropských zemích, které získal z výslechů jezuitského misionáře G. B. Sidottiho a shrnul v knize *Seijó kibun* (Poznámky o Západě, 1715).

Ve svém autobiografickém díle *Oritaku šiba no ki* (Kronika chrastí nalámaného a podpáleného, 1716) shrnul období své úřednické kariéry a podrobně pojednal o všech významných událostech počátku 18. století.

Jakkoli se může zdát, že Hakuseki byl stoupencem upevnění ekonomické a vojenské síly šógunátu a propagátorem japonského izolacionismu, přispěl významnou měrou ke studiu národních dějin, japonského jazyka a literatury a v neposlední řadě i k hlubšímu zájmu o tehdejší západní svět. (Jan Sýkora)

Aramejci, skupiny západosemitských kočovných *kmenů, které byly spřízněné etnicky i společným *jazykem *aramejštinou. Jejich původ není dosud zcela jasný. Podle některých badatelů lze jejich původ hledat v pasteveckých kmenech kočujících na okraji syrské pouště, jiní badatelé se domnívají, že Aramejci byli potomky západosemitských obyvatel *Sýrie, které mezopotamské prameny 2. tisíciletí př. n. l. nazývají Achlamú. Název Aramejci se poprvé objevuje v asyrských pramenech 11. století př. n. l. Na počátku 1. tisíciletí př. n. l. se aramejské kmeny daly do pohybu a v průběhu 11. a 10. století př. n. l. vznikla řada samostatných aramejských *států především v *Sýrii. Jejich vládci využili mocenského vakua, které v této oblasti vzniklo po rozpadu státu *Mitanni, pádu *chetitské říše a oslabení *Egypta.

Mezi nejvýznamnější aramejské státy patřily: 1) Státy podél západních hranic *Mezopotámie: Bít-Zamáni, Bít-Bachiáni, Bít-Chalupi, Lakú. V 9. století př. n. l. se tyto státy staly asyrskou provincií s hlavním *městem Guzana (*Tell Halaf). 2) Bít-Adini na středním Eufratu. Tento stát patřil mezi nejvýznamnější protivníky asyrských *králů v této oblasti. Jeho dvě významná města Til Barsip a Chadatu se stala významnými centry *asyrské říše poté, když se tento stát stal asyrskou provincií. 3) Bít-Agusi (Jachan), někdy byl také nazýván Arpád podle svého hlavního města. Tento stát se rozkládal v oblasti *Aleppa. V roce 740 př. n. l. byl dobyt *Tiglatpilesarem III. Na jihu *země, v Sefire, se našla kamenná *stéla, na níž je

vytesána smlouva vládce Mati'ila s králem země KTK. Jedná se o jeden z velmi vzácných aramejských písemných pramenů. 4) Aram (Damašek) v jižní Sýrii byl nejvýznamnějším aramejským státem v 9. a 8. století př. n. l. a významným centrem protiasyrských *koalicí. Vrcholu svého rozkvětu dosáhl na konci 9. století př. n. l. za *vlády králů Hadad-ezera a Chazaela. 5) Sama'al (Zincirli) v severní Sýrii. 6) Malé státy v severní Sýrii (Pattina/Ukni, Chamát), které vznikly po pádu chetitské říše. Aramejci tvořili většinu populace, ale vládnoucí vrstvou byla novochetitská *aristokracie.

Aramejci nikdy nevytvořili jednotnou *kulturu nebo jednotný politický útvar a většina samostatných aramejských států se v průběhu 9. a 8. století př. n. l. stala součástí *asyrské říše. V průběhu 1. tisíciletí př. n. l. se však Aramejci stali hlavním etnickým elementem v Sýrii, Mezopotámii i v dalších oblastech *Předního východu a jejich jazyk vytlačil starobylé jazyky všech těchto oblastí. Zachoval se jen nepatrný počet aramejských písemných pramenů; hlavním pramenem jsou asyrské nápisy, které však zachycují pouze asyrsko-aramejské *konflikty. *Materiální kultura Aramejců čerpala z kultury *Chetitů, *Asyřanů, *Babyloňanů a *Foiničanů. Aramejci uctívali především západosemitská božstva doložená v pramenech 2. tisíciletí př. n. l. Nejvýznamnějšími božstvy byl bůh bouře a *plodnosti Hadad (*Iškur), bůh *měsíce Sín/Šatar (*Nanna), bůh *slunce Šamaš (*Utu), Rešef a Rakib-il. (Jana Pečirková)

aramejština, patří mezi severozápadní *semitské jazyky. V této skupině tvoří vedle *jazyků tzv. kanaánské větve (amónština, edómština, *foiničtina, *hebrejština, moábština, *punština) samostatnou větev. Kromě obecných znaků semitských jazyků (většinou trojkonsonantní významotvorný kořen) je aramejština charakteristická přejímáním řady termínů z okolních jazyků (*perštiny, *řečtiny) a tendencí k systematizaci, což souvisí s její dějinnou funkcí dorozumívací řeči (**lingua franca*) v jazykově různorodém prostředí.

Jméno aramejština získal tento jazyk od svých nositelů, nomádských *kmenů semitských *Aramejců, kteří se od konce 3. tisíciletí př. n. l. objevují v horní *Mezopotámii (tzv. Aramu) a od 11. století př. n. l. tam zakládají řadu malých *států. Sebeoznačení těchto kmenů jménem Aram (**rm*), respektive jejich jazyka jménem Aramít (**rmjt*) je doloženo teprve v nápisech z let 471, respektive 411 př. n. l. V *bibli jsou rozsáhlejší aramejské partie také označeny tímto jménem (Ezd 4,7; Da 2,4). Řecký překlad *bible (*Septuaginta) však označuje tento jazyk za „syřský“, stejně jako jeruzalémský *Talmud (Sota 7,2). Označení „chaldejština“ má svůj původ v latinském překladu bible sv. Jeronýma (*Vulgata; komentář k Da 2,4); vzhledem k tomu, že toto dříve obecně užívané označení spočívá na mylném ztotožnění dvou významů slova *kasdím* (Kaldejci; přeneseně však „astrologové, mudrci“), se ve 20. století od užívání tohoto jména v odborných textech upustilo.

Aramejština má přes tři tisíce let trvající dějiny – nejstarší doklady pocházejí z 10.–9. století př. n. l., v několika místních dialektech se dodnes udržela jako živý jazyk (Irák, *Sýrie). Nejstaršími dochovanými doklady jsou tzv. staroaramejské nápisy z 10.–8. století př. n. l. (například z *města Ja'udí). Rozmach vlivu a užívání aramejštiny v mezopotamské a syropalestinské oblasti vrcholí v polovině 1. tisíciletí př. n. l., kdy se za perských *Achaimenovců (6.–4. století př. n. l.) tzv. říšská aramejština stává oficiálním dorozumívacím jazykem rozsáhlé *perské říše (od Egejského moře po Indus, od Kaspického moře až po jižní hranici Egypta). Poměrně jednotný pravopis svědčí o systematické péči oficiálních *orgánů o jazykovou kulturu. S rozmachem užívání jazyka souvisí také rozšíření aramejského písma. Jedná se o *alfabetické souhláskové písmo vycházející z foinické abecedy, psané zprava doleva. Jako první zavádí toto písmo oddělování slov v textu. Z aramejského kurzívního písma se snad koncem 3. století př. n. l. vyvinulo tzv. židovské a později kvadrátní písmo, jímž jsou psány zejména biblické *svitky (též nazýváno hebrejské písmo).

K dochovaným památkám říšské aramejštiny patří vedle aramejské části biblických textů *Starého zákona především papyry z Hermopole (6.–5. století př. n. l.), *ostraka a *papyry z židovské *kolonie v jihoegyptském Elephantine (5.–4. století př. n. l.) a z dalších míst v Egyptě

(5.–3. století př. n. l.), ostraka a papyry z Palestiny (5.–3. století př. n. l.), nápisy z *Arábie (5.–4. století př. n. l.), dokumenty z Afghánistánu (4.–3. století př. n. l.) a Malé Asie (5.–4. století př. n. l.). Vzhledem k rozsahu příslušných literárních textů a váze jejich působení bývá jazyk aramejských částí bible samostatně označován jako biblická aramejšťina. Aramejskými částmi Starého zákona jsou vedle několika stručných glos (Gn 31,47 a Jr 10,11) zejména textové oddíly v knihách Daniel 2,4b–7,28 a Ezdráš 4,8–6,18 a 7,12–26.

V pozdějším vývoji (zhruba od 2. století př. n. l. dále) se aramejšťina dělí na západoaramejskou a východoaramejskou větev. K západoaramejským dialektům patří jazyky syropalestinské oblasti: samaritánská aramejšťina, křesťansko-palestinská aramejšťina, nabatejšťina, palmyršťina, zejména však židovská aramejšťina. Termín židovská aramejšťina neoznačuje jednotný jazykový typ, nýbrž pestrou skupinu dialektů, v nichž je vytvořeno židovské aramejské písemnictví (kromě tzv. biblické aramejšťiny, jež jazykově patří do aramejšťiny říšské). Do tohoto okruhu patří nejprve aramejské texty kumránské (Targum knihy Job, Genesis-Apokryfon, Modlitba Nabonidova, fragmenty knihy Henochovy aj.), dokumenty z Vádí Murabba^{at} a Vádí Chabra, nápisy z *Jeruzaléma a okolí (vše 2. století př. n. l. až 2. století n. l.), aramejské texty z Káhirske genízy a především rozsáhlé texty Targumů (překlady hebrejských textů bible do aramejšťiny; Targum Onkelos, Targum Jonatan a Targum Neophyti). Další jazykový vývoj dokládají texty jeruzalémského a babylonského *Talmudu, aramejské části *Mišny, midraše a synagogální nápisy. Nepřímým dokladem tohoto jazyka jako mluvené řeči jsou také mnohé arameismy v řeckém textu *Nového zákona (například Ježíšovo zvolání na *kříži „Eloi Eloi lama sabachthani“ [Mk 15,34] a mnoho jednotlivých lexikálních arameismů [například I K 16,22]). K východní větvi aramejšťiny patří syrština, mandejšťina a aramejšťina babylonského Talmudu, na niž navazují gaonské texty rabínské (texty z 3.–10. století n. l.)

Nástupem arabské invaze (7.–8. století n. l.) končí éra širokého užívání aramejšťiny, její funkci v příslušných oblastech přejímá *arabština. (Martin Prudký, Jan Dušek)

aranda, *australský jazyk užívaný částí původního obyvatelstva (*Arandové) ve střední Austrálii. (Jaroslav Malina)

Arandové, původní australské *etnikum, které si zachovalo domorodý *jazyk, patřící k arandské skupině jižní větve *australských jazyků. Dnes se počet členů odhaduje na několik set. Dosud obývají s příbuznými etniky pouštní a polopouštní části střední a severní Austrálie. Jen malá část Arandů žije dodnes přírodním způsobem a zachovává si staré rodové zřízení, jazyk a *kulturní tradice původní lovecko-sběračské společnosti (*Austrálci). Pospolitosť se dělí na *patrilineární *totemické *frátrie, *rody a rodinné skupiny. *Náboženství je *animistické. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

áranjaky (ze sanskrtu: *áranjaka*, „lesní, vzniklý v lese, určený do lesa“; od *aranja* = „les“), tzv. lesní texty, nejstarší indické sbírky filozofických úvah o *védském obětním *rituálu (*kultura, védská). Jsou zaměřeny především na *symboliku a mystiku oběti, sloužily *asketům pobývajícím v lesích, neboť jejich tajemství směli učitelé žákům sdělovat jen v naprosté samotě. Obsahově představují jakýsi předstupeň *upanišad, i když ještě nedosahují jejich myšlenkové závažnosti a tematické jednoty. (Jan Filipický)

aranway, incký dramatický útvar připomínající naši bajku. (Oldřich Kašpar)

Arapahové (vlastním jménem Inúna-ina), původní etnikum severoamerických *indiánů, které patřilo k prérijním lovcům a přešlo posléze k usedlému zemědělskému způsobu života (hlavně pěstování *kukuřice). Dnes žijí jejich zbytky v rezervacích v Severní Dakotě a Minnesotě v USA v počtu kolem 5 000. *Jazyk patří do algonkinské rodiny. *Náboženství bylo *animistické, dnes převažuje *křesťanství. Základní jednotkou byla *tlupa, tvořená několika rozšířenými *matrilineárními rodinami; celý *kmen se scházel jednou ročně u příležitosti Slunečního tance. (Zdeněk Tvrď)

Arapešové, papuánské *etnikum v *Papuui-Nové Guineji obývající provincii Východní Sepik v pohoří Torricelli (asi 30 000, odhad z roku 2003). *Jazyk má řadu dialektů a patří do

rodiny torricelli. Jsou usedlí zemědělci, žijí se pěstováním *tara, *tabáku a chovem *prasat. Arapešové neznají povahové dělení na muže a ženy, děti jsou vychovávány podle spíše ženských *kulturních vzorů. Jsou mírumilovní, vyhýbají se násilí. Náboženství je tradiční. Výzkumem Arapešů se v letech 1931–1932 zabývala Margaret *Meadová, poznatky ze svého pobytu na *Nové Guineji shrnula v monografii *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (Pohlaví a povaha ve třech primitivních společnostech, 1935).

O poznání Arapešů a dalších etnik na Nové Guineji se zasloužili zejména novozélandský antropolog Reo *Fortune a americká antropoložka Margaret *Meadová, kteří uskutečnili v letech 1931–1932 řadu antropologických terénních výzkumů v regionu Sepik: u Arapešů v oblasti Alitoa, Biwatů (Mundugumorů) ve středním Sepiku a u Chambriů (Čambuliů) ve východním Sepiku. Margaret Meadová publikovala výsledky týkající se zejména *antropologie sexuality v monografii *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (Pohlaví a povaha ve třech primitivních společnostech, 1935) a Reo Fortune zaznamenal v knize *The Arapesh* (Arapešové, 1942) arapešské *mýty a základy arapeštiny. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Ararat, jméno pohoří v Turecku u hranic s Arménií a Íránem. Odpovídá akkadskému *Urartu a asyrskému Arardi v *Aššurbanipalových análech. Původně název *krajiny se stal jménem hory až na základě tradice *Starého zákona (Gn 8,4), že na horu Ararat dosedla po potopě Noemova archa. Dnes je Ararat jménem dvou hor, Velký je vysoký 5165 m a Malý 3925 m. (Jan Heller)

Araukáni (Mapučové), původní etnická skupina jihoamerických *indiánů žijící ve střední části Chile a v Argentině. Vlastní jméno Araukánů je Čé (Che, „národ, lidé“) a dělí se na severní Pikunče, střední a nejpočetnější Mapuče a jižní Huiliche. Název Araukáni byl pravděpodobně odvozen od místního druhu jehličnanu – *Araucaria*, jehož *semena a dřevo zužitkovávají dodnes. Araukáni, kteří přesídlili na ostrov Chiloé, se dnes nazývají Čilotové. Původní počet kolem 1 milionu se vlivem *epidemií a obranných *bojů zmenšil na pouhých asi 120 000 ke konci 19. století. Dnes je jejich počet odhadován na 900 000. Část Araukánů migrovala v 17. století též do oblasti argentinských pamp, odtud však byli v 18. století vytlačeni do jižní nehostinné Patagonie a smísili se zde s *Puelči a místním obyvatelstvem španělského původu. Araukáni uhájili svoje území jak proti *Inkům kolem roku 1475, tak proti *Španělům od roku 1536 až do počátku 19. století. Jejich území bylo však postupně zmenšováno, až se roku 1883 podařilo *Chilanům Araukány pacifikovat v rámci sjednocování etnik a území v Chile.

Araukáni byli původně lesními lovci a sběrači. Ještě v předkolumbovském období došlo v jejich společnosti pod vlivem Inků k výraznému kulturnímu, společenskému a hospodářskému rozvoji a přešli k usedlému způsobu života: osvojili si *hrnčírství, *tkalcovství, chov *lam a zejména vyspělé *zemědělství. Rody byly *patrilineární, *manželství obvykle *polygamní. *Náboženství bylo teistické, dnes jsou vesměs *křesťané. (Zdeněk Tvrď)

araukánský jazyk, *jazyk, araukánský.

arawacké jazyky, *jazyky, arawacké.

arawacké populace, *Arawakové.

Arawakové, souhrnné označení jazykově a kulturně příbuzných *kmenů jihoamerických *indiánů (Guajirové, *Ipurinové, *Mochové, Paresíové, *Tainové, *Waikové ad.). Jejich *jazyky tvoří arawackou rodinu dělenou zpravidla na 4 až 8 hlavních skupin (*jazyky, arawacké). V době příchodu *Španělů koncem 15. století obývali rozlehlá území od *Gran Chaka a pramene řeky Xingú po Antily a od ústí Amazonky po Andy. Ze severní části kontinentu a z Malých Antil byli koncem 15. století vytlačeni *Kariby, na Velkých Antilách byli prakticky vyhubeni Španěly v 16. a 17. století. Dnes žijí hlavně v západní Venezuele, ve východní Kolumbii, na pomezí Peru a Brazílie a v Guayaně; malé skupinky také na

Trinidadu, Haiti a v Dominikánské republice. Byli a jsou usedlí zemědělci (banány, *batáty, cukrová třtina, *fazole, *tabák aj.), *lov, *sběr a *rybolov je vesměs doplňkem subsistenčního systému. (Viz též *lidé v karibské oblasti, první.) (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

arawi, *harawi.

Arberové (Arberi):

1. původní starověké *etnikum ilyrského původu (viz *Ilyrové), které obývalo území dnešní Albánie a bylo pravděpodobně i předchůdcem *Albánců;

2. původní pojmenování Albánců, kteří pocházeli z ilyrského etnika Albanetů. Podle nich bylo pojmenováno hlavní *město Staré Albánie – Albán. Původním střediskem Arberů byla předtím Kruja a hlavním přístavem Drač. Ve 14. století po nájezdech *Turků a Benátčanů se malé skupiny Arberů-Albánců u pobřeží stáhly do severoalbánských hor a okolí. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

arbitr (z latiny: *arbiter*, „svědek; soudce, rozhodčí, zprostředkovatel“), rozhodčí *sporu, autoritativní posuzovatel, člověk s neformální autoritou. (Jaroslav Malina)

arbor, -oris, f., strom. V *anatomii například *arbor vitae* (*strom života) – kresba připomínající strom na podélném řezu *mozečkem. (Ladislava Horáčková)

arcibiskup (ze středověké latiny, řečtiny: *archiepiskopos*, „hlavní správce, dohlížitel“), obvykle v *katolické církvi sídelní *biskup *arcidiecéze; biskup hlavního *města církevní provincie, nadřízený biskupů. Takový arcibiskup je zároveň metropolitou. Některým metropolitům (například pražskému) náleží tradiční titul *primas. Může však být i titulární arcibiskup, tedy biskup s postavením arcibiskup, ale bez vlastní arcidiecéze. V pravoslavných církvích je arcibiskup odlišen od metropolitu. (Jaroslav Malina)

arcibiskupství, *arcidiecéze.

arcidiecéze (ze středověké latiny, řečtiny: *arché*, „vláda“, *dioikésis*, „obydlené území; územní správní celek“), arcibiskupství, *diecéze v *římskokatolické církvi, která je centrem provincie církevní a jejímž představitelem je obvykle *arcibiskup. V České republice je pražská arcidiecéze centrem církevní provincie české a olomoucká arcidiecéze centrem církevní provincie moravské. (Jaroslav Malina)

Arcichovskij, Artěmij Vladimirovič (26. 12. 1902 – 17. 2. 1978), ruský archeolog; profesor moskevské *univerzity; jeden ze zakladatelů moderní ruské archeologie. Věnoval se zejména slovanské archeologii, výzkumům staroslovanských pohřebišť a starých ruských *měst. Od roku 1932 prováděl výzkumy *Novgorodu, kde učinil světově významný objev písemných záznamů na březové kůře (*listina, březová). Z díla: *Novgorodskije gramoty na berestě (iz raskopok 1956–1957 gg.)* (Novgorodské listiny na březové kůře [z výzkumů v letech 1956–1957], 1963). (Jaroslav Malina)

arcijáhenství, v *římskokatolické církvi nižší územní obvody *biskupství, pomocí nichž *biskupové spravovali svou *diecézi. Arcijáhny měli dohlížet na kněžstvo svých obvodů, soudit kněžské spory a prosazovat dodržování církevních předpisů. Nejdříve byla vytvořena na Moravě (30. léta 12. století), koncem téhož století také v Čechách. (František Čapka)

arcikancléř, vysoký církevní *kníže působící jako vedoucí středověké královské kanceláře; poprvé uveden v dokumentech v 9. století. Zpravidla byl zastupován *úředníkem kanceláře. V *římskoněmecké říši zaujímal od roku 1044 důležité místo arcikancléře *arcibiskup mohučský; měl velkou úlohu při volbách *krále a při *korunovaci, později předsedal *kolegiu *kurfiřtů a říšskému sněmu. Jako arcikancléř pro Itálii působil od roku 1031 arcibiskup kolínský, pro Burgundsko od 13. století arcibiskup trevírský. (František Čapka)

arcikněz:

1. představený arcikněžského *kostela (na knížecích *hradech), který stál v čele několika dalších *kněží kostela;

2. první kněz v *dómské *kapitule pověřený dohledem nad ostatními kněžími (též zástupce *biskupa). (František Čapka)

Arcimboldo, Giuseppe (kolem 1526, Milán, Itálie – 11. 6. 1593, Milán, Itálie), italský malíř; představitel *manýrismu. Působil jako dvorní malíř Ferdinanda I., Maxmiliána II. a Rudolfa II. v Praze. Vytvářel bizarní zátiší a portréty sestavené z částí květin, zeleniny, zvířat nebo obyčejných předmětů každodenního života. Arcimboldovo dílo je jedním z dokladů manýristického odvratu od principů a idejí vrcholné *renesanční kultury. Umělecká invence, sugestivní *symbolika, bezbřehá fantazie a groteskní smysl pro humor a absurditu jej řadí k předchůdcům moderního fantaskního umění. (Jaroslav Malina)

arciúrad, ve *Svaté říši římské nejvyšší říšské hodnosti a u *korunovace *králů vykonávané čestné *úřady, které vznikly ze čtyř germánsko-franských domácích úřadů: stolovník, *maršálek, číšník a *komoří. Od korunovace Otty I. (936) byly vykonávány nejvyššími říšskými *knížaty, časem se staly výhradním právem určitých územních knížat a ve 13. století dědičným říšským *lénem; arcistolovník – *falckrabě rýnský, arcimaršál – saský *vévoda, arcikomoří – *markrabě braniborský, arcíčíšník – *král český, *arcikancléři – tři rýnští *arcibiskupové (Kolín nad Rýnem, Mohuč, Trevír). Sedm držitelů arciúradů volilo od roku 1257 krále. (František Čapka)

arcivévoda, titul nejvýznamnějších říšských *knížat, od 12. století používaný zejména v habsburském rodě (*Habsburkové). Od roku 1453 šlo o říšsky právně uznávaný titul *vévodů rakouských, který je stavěl v hodnosti na roveň arciknížat zvaných *kurfírťi; rakouští arcivévodové nebyli sice členy *kolegia kurfírťů, získali však předsednictví říšské knížecí rady na říšském sněmu (do roku 1806). (František Čapka)

arci- (z řečtiny přes středověkou latinu), v složeninách první část vyjadřující: 1. zesílení nebo stupňování části druhé (příklad: arcidílo – mistrovské dílo), 2. vyšší stupeň hodnosti označené částí druhou (příklad: *arcivévoda – titul nejvýznamnějších říšských *knížat). (Jaroslav Malina)

arcosolium (z latiny: *arcus*, „oblouk, klenba“, *solium*, „sedadlo, trůn“) (též arkosolium), zaklenutý výklenek v starokřesťanských katakombách, v jehož následně zazděné spodní části připomínající lavici bylo vyhloubeno místo pro uložení těla zemřelého. Arkosoliové hroby pro významné osoby se používaly až do 16. století. (Jaroslav Malina)

arcuatus, -a, -um, obloukový (například **ligamentum arcuatum pubis*, spojující obě *kosti stydké pod *symfýzou). (Ladislava Horáčková)

arcus, -us, m., oblouk, obloukovité ohnutí (například horní zubní oblouk – **arcus dentalis superior*). (Ladislava Horáčková)

arcus aortae, oblouk aorty, je částí *srdečnice, která vytváří oblouk s konvexitou obrácenou nahoru. *Arcus aortae* probíhá od druhého pravého sternokostálního spoje šikmo dozadu a doleva k třetímu hrudnímu obratli (**vertebra thoracica*). Nejvyšší bod oblouku dosahuje úrovně prvního pravého sternokostálního spoje. Konkavita aortálního oblouku je spojena s **truncus pulmonalis* pomocí **ligamentum arteriosum*. Z aortálního oblouku odstupují tři významné tepenné kmeny, které svými větvemi zásobují hlavu, krk a horní končetiny – **truncus brachiocephalicus*, **arteria carotis communis sinistra* a **arteria subclavia sinistra*. (Lenka Vargová)

arcus branchiales, žaberní oblouky (u některých obratlovců žijících ve vodě jsou oporou jejich dýchacích orgánů – žaber); tvoří původní podklad *splanchnokrania. U člověka se vytvářejí na počátku 4. týdne jako šikmo uložené párové hřebeny po stranách budoucí hlavové a krční oblasti *embrya. Na konci 4. embryonálního týdne jsou již zřetelně vytvořeny čtyři páry žaberních oblouků (pátý pár oblouků je rudimentární a brzy zaniká). Oblouky jsou od sebe odděleny žaberními vkleslinami a výchlípkami.

Každý z oblouků je složený z mezodermového blastému, ve kterém se diferencuje chondrogenní a svalový blastém, příslušná *tepna a *žíla. *Nervy vrůstají do žaberních oblouků z *mozku (*nervy mozkové).

Prvním žaberním obloukem nazýváme oblouk čelistní, který byl používán k uchopování potravy. Skládal se původně ze dvou chrupavčitých částí, spojených kloubem: z části horní tzv. *palatoquadratum*, které se přikládalo k *neurokranium, a z dolní části, zvané *mandibulare*. U některých obratlovců přední část palatoquadrata zanikla a její místo zaujaly nové krycí kosti: *kost patrová, *maxilla, *praemaxilla a *kost lícní. Oddělená zadní část palatoquadrata samostatně *osifikovala a vytvořila u plazů a ptáků tzv. *os quadratum*, které je kloubně spojeno s *dolní čelistí. U savců se *quadratum* nachází v *dutině středoušní a mění se zde ve sluchovou kůstku kovádlíku – *incus.

Podél dolní chrupavčité části *mandibulare* vzniklo několik krycích kostí, které dohromady vytvářejí kostěnou *dolní čelist – mandibulu. Z chrupavčitého *mandibulare* se odděluje kost zvaná *articulare*, která tvoří u některých obratlovců část *kloubu čelistního, u savců se *articulare* oddělilo úplně a dalo vznik jedné ze sluchových kůstek – kladívku (**malleus*). Čelistní kloub savců se tedy liší od čelistních kloubů jiných obratlovců tím, že *mandibula* je skloubena s jednou z krycích kostí neurokrania – s *kostí spánkovou. Přeměna, která se odehrála v kmenovém vývoji, se opakuje ve zkratce i v ontogenetickém vývoji. Chrupavčité *mandibulare* představuje tzv. *Meckelova chrupavka, podél níž se tvoří z několika částí kostěná dolní čelist (*mandibula*). Ze svalového blastému vznikají především *svaly žvýkácí, nervem prvního žaberního oblouku je V. hlavový nerv – **nervus trigeminus*.

Druhý žaberní oblouk se nazývá jazylkový (hyoidní) a je rovněž vyztužený chrupavkou (*cartilago Reicherti*). Původně se skládá (podobně jako oblouk čelistní) ze dvou částí: z dorzálního *hyomandibulare* (odvozuje se z něj další sluchová kůstka – třmínek neboli **stapes*) a z ventrálního hyoidu (z něj vzniká kostěný *processus styloideus* spánkové kosti, **ligamentum stylohyoideum* a malé rohy jazylky – *cornua minora*). Svaly hyoidního oblouku jsou **musculus stapedius*, **musculus stylohyoideus*, zadní bříško **musculus digastricus* a *mimické svaly včetně **musculus platysma*. Nervem druhého žaberního oblouku je VII. hlavový nerv – **nervus facialis*.

Ze třetího žaberního oblouku vznikají u savců velké rohy jazylky – *cornua majora*; tělo jazylky je tvořeno splynulou nepárovou sponou 2. a 3. žaberního oblouku. Ze svalového blastému se diferencuje **musculus stylopharyngeus* a **musculus constrictor pharyngis superior*. Deriváty třetího žaberního oblouku jsou inervovány z IX. hlavového nervu – **nervus glossopharyngeus*.

Chrupavky čtvrtého a pátého žaberního oblouku se spojují a vytvářejí chrupavky *hrtanu (*chrupavku štítnou, *prstěncovou a *chrupavky hlasivkové). Svalstvo hrtanu a *hltanu, které je odvozeno z těchto oblouků, inervuje X. hlavový nerv – **nervus vagus*. (Ladislava Horáčková)

arcus costalis, pravý a levý žaberní oblouk tvořený chrupavkami 7.–10. *žebra. (Ladislava Horáčková)

arcus dentalis inferior, dolní zubní oblouk, tvořený souborem všech *zubů v dolní *čelisti. Má přibližně tvar paraboly a je užší než horní zubní oblouk. (Lenka Vargová)

arcus dentalis superior, horní zubní oblouk, je tvořený souborem všech *zubů v obou horních *čelistech. Má přibližně tvar poloviny elipsy, je širší a výrazněji zakřivený než oblouk dolní. (Lenka Vargová)

arcus palatoglossus, obloukovitá slizniční *řasa podmíněná průběhem stejnojmenného svalu. Probíhá od měkkého *patra ke kořeni *jazyka a podílí se na ohraničení **isthmus faucium*. (Lenka Vargová)

arcus palatopharyngeus, obloukovitá slizniční *řasa podmíněná průběhem stejnojmenného svalu. Odstupuje od měkkého *patra k stěně *hltanu a podílí se na ohraničení *isthmus faucium. (Lenka Vargová)

arcus palmaris superficialis et profundus, dva tepenné oblouky, které se nacházejí ve dlani. Na jejich vzniku se podílejí konečné části *arteria ulnaris a *arteria radialis. *Arcus palmaris superficialis* vzniká spojením *rami palmares superficiales* obou tepen, přičemž silnější přítok je z loketní tepny. Povrchový tepenný oblouk se promítá doprostřed délky metakarpálních *kostí. Vystupují z něj zpravidla tři *arteriae digitales palmares communes*, které se v meziprstních štěrbinách (druhé až čtvrté) vidlicovitě větví pro přilehlé strany sousedních prstů na *arteriae digitales palmares propriae*. Samostatně je z povrchového oblouku vyživována ulnární strana malíku. Na vytvoření *arcus palmaris profundus* se podílejí *rami palmares profundi* obou tepen, silnější přítok je z *arteria radialis*. Hluboký tepenný oblouk je uložen proximálněji než povrchový, před bázemi metakarpů. Odstupují z něj *arteriae metacarpeae palmares*, které se distálně spojují s *arteriae digitales communes* povrchového oblouku. (Lenka Vargová)

arcus plantaris, tepenný oblouk na *planta pedis*. Oblouk vznikl spojením konečné části *arteria plantaris lateralis a hlubokých větví z *arteria dorsalis pedis a z *arteria plantaris medialis. *Arcus plantaris* leží při bázi metatarzů, je obrácený konvexitou distálně a odstupují z něj čtyři *arteriae metatarsae plantares*, které směřují k meziprstním štěrbinám. Zde se rozdělují na *arteriae digitales plantares* k sousedním stranám prvního až pátého prstu. K mediální straně palce a k laterální straně malíku jdou z *arcus plantaris* samostatné tepénky. (Lenka Vargová)

arcus tendineus muscoli levatoris ani, vazivový pruh, který zesiluje *fascia obturatoria interna*. Pruh se táhne od *os pubis, probíhá pod *canalis obturatorius a dosahuje ke *spina ischiadica*. Od tohoto pruhu začíná jedna z částí *musculus levator ani. (Ladislava Horáčková)

arcus venosus juguli, příčná žilní spojka mezi pravou a levou *vena jugularis anterior. Spojení se nachází nad *manubrium sterni mezi *lamina superficialis a *lamina praetrachealis *fasciae cervicalis (tzv. *spatium suprasternale*). (Ladislava Horáčková)

arcus zygomaticus, jařmový oblouk tvořený spojenými výběžky – *processus temporalis* *kosti lící a *processus zygomaticus* *kosti spánkové. (Ladislava Horáčková)

Arcybašev, Michail Petrovič (6. 11. 1878, Ochtyrka, Charkovská gubernie, Rusko – 3. 3. 1927, Varšava, Polsko), ruský spisovatel, po matce polského původu (zemřel ve varšavské *emigraci). Jeho díla nesou výrazné prvky *naturalismu. Pro Rusko znovu objevil téma temného *sexu a krajního nietzscheovského *individualismu, zejména v dobově hojně diskutovaném románu *Sanin* (1907), o němž se negativně rozepisuje T. G. *Masaryk ve spisu *Rusko a Evropa* (původně německy *Rußland und Europa*, 1913, česky 1931–1933, kompletně I–III, 1996). (Ivo Pospíšil)

Arčové, populace *kavkazského původu žijící v západní části Dagestánu v Ruské federaci, čítající v roce 1926 pouze necelý 1 000 příslušníků, od roku 1959 jsou počítáni k *Avarům. Hovoří většinou avarsky a rusky, jejich vlastní *jazyk patří do lezginské skupiny *dagestánské větve *kavkazské rodiny; věřící jsou *sunnité. Tradičním způsobem obživy je chov ovcí a zpracování *vlny. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

ardipiték starobylý, *Ardipithecus ramidus.

Ardipithecus ramidus, ardipiték starobylý, nejstarší konsenzuálně uznávaný rod *homininů. Je to jediný *archaický hominin, u něhož se již nediskutuje, zda byl skutečně bipední. Počátkem 90. let 20. století objevil Timothy *White na středním toku řeky Awash v Etiopii velmi staré *fosilie (4,4 milionu let) a navrhl pro ně název *Australopithecus ramidus*. (Ramid znamená v místním jazyce „kořen“, a to u lidí i rostlin – název byl míněn jako pocta domorodým spolupracovníkům, „zakořeněným“ v zemi tak bohaté na fosilie nejstarších

homininů.) V roce 1995 však zveřejnil Timothy White se svými spolupracovníky Genem Suwou z Japonska a Berhanem Asfawem z Etiopie další zprávu, nebo spíše opravu, podle níž bylo přisouzení nových nálezů k rodu **Australopithecus* nesprávné – jedná se spíše o sesterský rod vůči ostatním homininům. Navrhli tedy nový název, *Ardipithecus ramidus*, kde *ardi* znamená „země“, což mělo vyjádřit velkou **starobylost* tohoto rodu. Je nutno poznamenat, že definice rodu *Ardipithecus* nespĺňuje všechny taxonomické náležitosti nezbytné pro ustavení nového rodu (například není uveden holotyp), ale jednotlivé druhy i poddruhy tohoto rodu jsou definovány řádně včetně holotypů.

Následovaly další nálezy arditipitéků. Ještě starší forma, možná dokonce jiný druh, byla nalezena na **lokalitě* Kadabba (její stáří se odhaduje na 5,54 až 5,77 milionu let). Tento poddruh homininů pochází z **regionu* Střední Awash v Etiopii, z lokalit Saitune Dora, Alaya, Asa Koma, Digiba Dora a Amba East z formace Adu – Asa. Nálezy z lokality Gona v Etiopii, zuby, čelisti a **fragmenty* postkraniálního skeletu odpovídají stářím i **morfologií* mladší formě arditipitéků – stáří se odhaduje zhruba na 4,4 milionu let. Několik zubů z lokality Asa Koma, Middle Awash (Etiopie) odpovídá stářím i morfologií starší formě arditipitéků, *Ardipithecus ramidus kaddaba*. Nálezy z Mille v Etiopii jsou naopak o něco mladší než původní nálezy *Ardipithecus ramidus*, tedy jsou staré o něco více než 4 miliony let a představují zřejmě pokročilou přežívající formu arditipitéků nebo se jedná o přechodovou formu k australopitékům.

Nálezy arditipitéků jsou sice poměrně hojné, ale dosti fragmentární. Pro srovnávací **analýzy* mají význam především nálezy čelistí a zubů. Z dochovaných zlomků spánkové a týlní části lebky lze soudit, že lebka byla menší než u **australopitéka* afarského a morfologicky připomíná v některých rysech lebku **šimpanze*.

Všechny morfologické analýzy totiž ukazují, že *Ardipithecus ramidus*, a zřejmě i všichni další nejstarší homininé, byl již přinejmenším v nezákladnějších znacích přizpůsoben k dvojnohé chůzi. Vedle znaků skeletu arditipitéků, které ukazují jejich možnou **bipedii*, neexistují žádné znaky, které by prokazovaly kvadrupední způsob lokomoce nebo **kotníkochůze*. Tento adaptivní komplex prokazuje, že arditipitéci museli mít lokomoci dosti odlišnou od dnešních šimpanzů. Z toho vyplývá, že lokomoce arditipitéků nebyla kvadrupední a nutně zahrnovala výrazný podíl bipedie, možná i šplhání a sezení.

Zuby arditipitéků také prokazují, že homininé měli od samého počátku své **evoluce* již jasně redukované, i když stále viditelně přečnívající špičáky. Vedle toho ale nacházíme u arditipitéka ještě i znaky do značné míry podobné šimpanzům, například diastému, malé nízké **stoličky* s tenkou sklovinou, poměrně robustní a dlouhou horní končetinu. Mezi znaky podobné šimpanzům patřila také morfologie špičáků, dvojhrotý tvar prvního premoláru a stavba dolní čelisti.

O bipedii arditipitéka jasně svědčí také poloha týlního otvoru, který je posunutý vpřed (například ve srovnání se šimpanzem) a nachází se tak ve středu basikrania. Možnou existenci bipedie u arditipitéků podporují také stavba skeletu nohy i ruky a dalších částí postkraniálního skeletu. Bipedie archaických homininů musela být dostatečně výkonná, ale zřejmě se nepodobala dvojnohé chůzi žádného z žijících **primátů*. Objevitel arditipitéka, americký antropolog Timothy White, použil následující bonmot: „Chůze arditipitéka se nejspíš podobala nějakému mimozemšťanovi, kterého můžeme vidět v barech ve filmech Hvězdné **války*.“ Nové nálezy arditipitéků z Etiopie, více než o milion let starší než nález původní, potvrzují jednoznačně jejich adaptaci na bipedii.

Mimořádným nálezem byly zlomky levé horní končetiny a také nověji nalezené části postkraniálního skeletu, které umožňují rámcově srovnávat také velikost postavy a způsob lokomoce arditipitéků. Arditipitéci byli poměrně malí a jejich hmotnost nejspíše nepřesahovala 30 kg. Někteří badatelé se proto domnívají, že arditipitéci nebyli přímou součástí evoluce **člověka* a že prvním skutečně homininím předkem člověka, rodu **Homo*, byli až

australopitéci. Nové nálezy ar dipitéků však spíše potvrzují *hypotézu, že se jedná o skutečně nejstarší známé homininy, kteří mohli být také předky australopitéků, i když ar dipitéci nemuseli být přímými předky všech australopitéků. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Ardivisúra Anáhítá, v íránské *mytologii bohyně plodnosti, vody, úrody, zdaru, ženské božstvo *mazdaismu. V *Avestě byla spojována s vodami, *láskou a válečnictvím. V *řecké mytologii byla ztotožňována s *Artemidou nebo s *Afrodítou. (Jaroslav Malina)

area, -ae, f., volné místo, původně náměstí, dvorec, pole (v *anatomii například *area intercondylaris anterior *tibiae*). (Ladislava Horáčková)

areál, sídelní [archeologie], skupina *sídelních celků tvořících prostorově vymezenou část velkého loveckého sídliště. (Jaroslav Malina)

areito, hudebně taneční produkce karibských *indiánů často doprovázené slovesnými (hlavně poetickými) orálními útvary. Nemáme o nich příliš jasnou představu, neboť kusé zprávy prvních španělských dobyvatelů nedovolují sestavit jejich úplnější obraz. Od Španělů víme, že vynikající interpretkou tohoto uměleckého žánru byla i karibská královna Anacaona z Haiti, jejíž krásu opěvovali jak domorodci, tak i vnímavější španělští vetřelci. Ani její půvab a nesporná inteligence však Anacaonu nezachránily před krutou a potupnou smrtí z rukou španělských *conquistadorů. (Oldřich Kašpar)

aréna (z latiny: *arēna*, „zápasiště; písek; písčina; písčité břeh“):

1. v římském cirku místo vysypané pískem a obklopené stupňovitým hledištěm, určené pro zápasy a závody;

2. v cirkuse kruhové místo pro představení;

3. dřevěné, většinou otevřené letní divadlo (v Praze například Letní divadlo na Pštrosce – 1849–1861, Letní divadlo na Vinohradech – 1882–1892);

4. přeneseně označení veřejného prostoru pro střetávání zájmů, idejí apod. (například aréna tržního hospodářství). (František Čapka)

Arendtová, Hannah (14. 10. 1906, Hannover, Německo – 4. 12. 1975, New York, USA), německá filozofka a politická teoretička. Ve dvaadvaceti letech získala doktorát z filozofie na *univerzitě v Heidelbergu, kde byl jejím učitelem Martin *Heidegger. Po příchodu nacistů k moci emigrovala do Francie, po jejíž okupaci v roce 1941 odešla do Spojených států amerických. Působila jako profesorka na řadě amerických univerzit (University of Princeton, Columbia University, University of Chicago, University of Berkeley, New School for Social Research). Zabývala se především politickou teorií a věnovala se problematice *fenomenologie, *totalitarismu, *holocaustu a *údělu *židovství v moderní době.

Jednou z ústředních linií jejího díla je otázka *svobody, kterou podle ní člověk realizuje pouze účastí ve veřejném životě, tedy politickou aktivitou. Jedině tak se může vyvázat z koloběhu biologické nutnosti a zajišťování obživy. Resuscituje tak Aristotelovu představu *zóon logon echón a *zóon politikon, přičemž klade důraz na pluralitu a individualitu lidských bytostí. Politické jednání má proto podle ní vnitřní, nikoliv pouze instrumentální hodnotu, čímž se Arendtová pevně zařazuje do republikánské tradice politického myšlení. Zmínit lze také její kritiku byrokratizace moderní společnosti a vzestup sociálních a ekonomických otázek, které – řešeny, ve stále vzrůstající míře, centrálně státním aparátem – ústí v konformizaci a homogenizaci společnosti, tedy v potlačení svobody a plurality lidských bytostí. Takto konformizovaná a zároveň atomizovaná společnost je pak ideálním terčem pro hlasatele *totalitních ideologií. Z díla: *The Origins of Totalitarianism* (1951, česky: *Původ totalitarismu*, I–III. Praha: Oikoymenh, 1996); *The Human Condition* (Lidská situace, 1958), *Between Past and Future* (1961, česky: *Mezi minulostí a budoucností*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2002), *Eichmann in Jerusalem* (1963, česky: *Eichmann v Jeruzalémě*. Praha: Mladá fronta, 1995), *On Violence* (1970, česky: *O násilí*. Praha: Oikoymenh, 2005), *The Life of the Mind* (1978, *Život ducha*; česky pouze 1. díl – *Myšlení*. Praha: Aurora, 2001). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Arene Candide (Itálie), jeskynní *naleziště; v roce 1942 byl v této rozlehlé jeskyni odkryt mimořádně bohatý pohřeb muže ve stáří kolem 18 let, označený jako knížecí (Il Principe). Je vysypán *barvivem, hlava je obklopena stovkami provrzaných mušlí (*Cyprea* sp.) a jeleních špičáků. Dále se našly přívěsky z mamutoviny, čtyři *náčelnické hole a 23 cm dlouhá kamenná *čepel. Nově získané datum naznačuje stáří kolem 25 000 let př. n. l. (Jiří A. Svoboda)

areola, -ae, f., dvorec, políčko. V *anatomii například prsní dvorec – *areola *mammae*. (Ladislava Horáčková)

areopag (z řečtiny: *Areios pagos*, „Areův pahorek“), pahorek západně od athénské *Akropole, na kterém původně leželo místo hrdelního *soudu. Jméno tohoto místa přešlo na zde zasedající sbor (nejvyšší soudní dvůr). Tato aristokratická správní a soudní rada, v níž doživotně zasedali bývalí *archóni, projednávala těžké *zločiny a náboženská provinění, kontrolovala však také *úředníky. V průběhu demokratizace v 5. a 4. století př. n. l. byla zbavována politického vlivu a ztratila své kompetence ve prospěch lidových shromáždění a lidových soudů. (František Čapka)

Arés, řecký *bůh kruté *vátky, v *Římě uctíván jako *Mars. Podle řeckých představ byl synem Dia (*Zeus) a *Héry a záletným milencem *Afrodítou. Rovněž byl považován za praotce *Amazonek. V *boji nebyl neporazitelný, často nad ním vítězila *Athéna, která byla patronkou moudře vedené války. V militaristicky založeném Římě byl Mars druhým nejdůležitějším bohem po Jupiterovi a byl uctíván jako praotec *Římanů, protože s *vestálkou Rheou Silvii zplodil dvojčata Romula a Rema. (Jaroslav Malina)

Arés a Afrodíté, *Afrodíté, *Arés.

Aréta („ctnost, dokonalost“), manželka fajáckého *krále Alkinóa, známého z *Homérovy *Odyseie*. (Jaroslav Malina)

areté (z řečtiny: *areté*, „schopnost, způsobilost, statečnost, poctivost, ctnost“):

1. *ctnost ve smyslu schopnosti, zdatnosti duše k moudrosti a *spravedlnosti; pojem *Sókratovy etiky;

2. schopnost dosahovat cíle lidského života; u *Aristotela tím, že se vyhýbá extrémům přemíry a nedostatku. (Jaroslav Malina)

Aretino, Pietro (20. 4. 1492, Arezzo, Itálie – 21. 10. 1556, Benátky, Itálie), italský prozaik, básník a dramatik. Proslul jako břitký satirik a kritik života soudobé společnosti, včetně tehdejších mocných, a dokonce i vlastních *mecenášů (což mu vyneslo přizvisko „Bič boží“); přičemž v dílech *Rozkošnické sonety*, *Život kajčnic*, *Rozpravy o mravech hříšných kurtizán* (*Ragionamenti*, 1534–1539) se s *ironickým nadhledem věnoval zejména oblasti lidské *sexuality, *erotiky a *lásky a jejich „excesům“. V této linii své tvorby úspěšně navázal na dílo svých předchůdců – *Dekameron* svého krajana Giovanniho *Boccaccia nebo *Canterburské povídky* anglického básníka Geoffreyho *Chaucera – a stal se pro Itálii tím, čím byl ve Francii jeho současník François *Rabelais.

Touha po rozkoši je v jeho díle provázena změnou uměleckého jazyka, která bývá tradičně chápána jako předzvěst moderního *realismu, tedy věčnosti: erotická líčení se tak stávají nejen cestou k poznání tajů milostného života, ale také reflexí společnosti jako takové a jejích očekávaných i neočekávaných pohybů. Jako literární výtvořky určovaly *Rozpravy* do značné míry dobový evropský postoj k erotice, čímž nabývaly obecně kulturní dimenze. *Rozpravy* se skládají ze dvou částí: první je *Rozmluva Nanny a Antonie v Římě pod fíkovníkem sepsaná božským Aretinem z rozmaru a k nápravě tří stavů žen*, druhá je *Dialog Petra Aretina ...* Většinou jde o poučení o životě kurtizán a učení se tomuto řemeslu. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

Argentinci (z latiny: *argentum*, „stříbro“), *etnikum žijící v Argentinské republice v Jižní Americe. V současné době je počet Argentinců, většinou španělských usadlíků a míšenců

mezi španělskými přistěhovanci a původními indiány, více než 39 milionů (odhad z roku 2006).

V předkolumbovském období žili na území Argentiny *indiáni, zvláště *Puelčové, *Tehuelčové a další, z nichž většinu vyhubili španělští dobyvatelé. Výjimku tvoří pouze *Araukáni, kteří přišli do Argentiny z Chile až v 17. století. Protišpanělský boj Argentinců vyvrcholil na počátku 19. století vyhlášením nezávislosti spojených provincií La Plata (1816) a vytvořením federativní republiky Argentina v roce 1826. Od roku 1883 bylo zbylé indiánské *obyvatelstvo ze severu přesídlováno na jih za řeku Río Negro a do nejméně úrodné Patagonie. Moderní argentinský národ se zformoval v 19. století. Věřící jsou většinou *katolíci. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Argonauti, podle řecké mytologie účastníci dobrodružné výpravy padesáti řeckých hrdinů, kterou vedl Iásón (syn Aisona, vládce v Iólku), aby se v Kolchidě zmocnili *zlatého rouna. (Jaroslav Malina)

Argos, *město v severovýchodní části Peloponnésu, které bylo ve 2. tisíciletí př. n. l. centrem mykénské civilizace. Vzhledem k tomu jsou u *Homéra *Řekové obecně nazýváni také Argejští. V blízkosti Argu se nacházel významný kultovní okrsek, v němž byla uctívána *Héra, která zde navazuje na starší *kult předřecké bohyně matky a patronky plodnosti. V klasické době byla v Argu činná významná sochařská škola, jejímž nejvýznamnějším tvůrcem byl *Polykleitos. (Marie Pardyová)

argument čínského pokoje, polemický argument proti *Turingovu testu, podle něhož by bylo dokladem pro dosažení inteligence srovnatelné s lidskou, kdyby „počítač“ dokázal s *člověkem vést (písemnou) konverzaci na libovolné téma, aniž by jeho protějšek poznal, že nemluví s člověkem. Vypracoval jej americký filozof John Rogers *Searle v roce 1980. Představme si *počítač, který úspěšně podstoupil Turingův test v rozhovoru s Číňanem. Nahraďme pak počítač člověkem, který neumí čínsky, odpovídá však na Číňanovy otázky podle stejného programu, podle kterého pracoval počítač (s tím, že má k dispozici manuál, který mu vysvětluje, co má dělat, v jeho mateřském jazyce). Člověk pak rovněž splní Turingův test, ačkoliv neumí čínsky, nezná ani význam čínských znaků, v nichž formuluje své odpovědi, a nemůže tedy rozumět tomu, o čem s Číňanem „hovořil“. Není proto důvod se domnívat, že tomu rozuměl počítač, a tedy ani důvod pokládat počítač za inteligentní v pravém slova smyslu. Argument vyvolává až dodnes rozsáhlé diskuse.

Je ovšem otázka, zda je možné dosáhnout inteligentního chování pouhým počítáním. Počítače jistě mohou úspěšně imitovat dílčí lidské činnosti (viz program *Eliza), není však zřejmé, zda mohou i při mnohem větší složitosti stavby a programů obsáhnout celé spektrum inteligentního lidského chování. Například strojové překlady, používané v *encyklopedii Wikipedia, potvrzují zatím hlubokou propast mezi schopnostmi lidské inteligence a „inteligence“ počítače. (Jan Novotný)

archa, hebrejsky *teba, aron*, ve významu „skříň, truhla“. Biblické texty *Starého zákona rozumí pod archou: 1) koráb, ve kterém podle Gn 6–9 přežil praotec *Noe se svou *rodinou a páry živočichů potopu *světa. Starozákonní text je obdobou mezopotamského vyprávění o *potopě z *Eposu o Gilgamešovi. Podle *bible přistála archa na hoře *Ararat, tj. v *zemi *Urtu v Arménii. 2) Svatostánek, přesněji schrána, kterou bible nazývá „archa úmluvy“ a jež byla považována za nejposvátnější předmět v kultu *Izraele. Podle Deuteronomia (Dt 10,1–5) byly v arše uloženy dvě kamenné desky *Desatera. *Starý zákon podává popis archy (Ex 25,10–22), kterou líčí jako přenosnou truhlu, opatřenou víkem s postavami okřídlených cherubínů. Tyto popisy jsou však pozdní. Starší zmínky se snad zachovaly v knize *Jozue a v Samuelových knihách. Podle těchto textů byla archa původně druhem přenosného válečného *palladia izraelských *kmenů. Byla považována za *trůn *Hospodina, který podle těchto starých představ putoval spolu s archou úmluvy s hebrejsko-izraelskými kmeny. Po obsazení *Kanaánu byla archa úmluvy umístěna ve *svatyni v Šílo a odtud ji vzali *Izraelci svévolně

do bitvy (asi 1050 př. n. l.). Tam ji ukořistili *Pelištejci, avšak po vypuknutí epidemie ji opět vrátili. Po ukončení stavby *Šalomounova chrámu v *Jeruzalémě byla archa uložena v jeho nejvnitřnější svatyni. V dalším se její stopy ztrácí a lze soudit, že byla zničena či ztracena při dobytí Jeruzaléma Babyloňany roku 587 př. n. l. a při zániku Šalomounova chrámu. Podle mladší tradice ji ukryl prorok *Jeremiáš na hoře Nebo. (Vladimír Sadek)

archa úmluvy, *archa.

archaická společnost, *společnost, primitivní.

archaické právo, *právo, archaické.

archaický sloh, *sloh, archaický.

archaičtí australopitékové, *australopitékové, archaičtí.

archaičtí hominini, *hominini, archaičtí.

archaičtí lidé, *lidé, archaičtí.

archanděl, tradiční označení pro anděly jmenované v **bibli* (Gabriel, Michael a Rafael). Podle některých křesťanských autorů jsou archandělé druhým andělským kůrem nebo *hierarchií. (Jaroslav Malina)

arché (z řečtiny: *arché*, „počátek; vedení, vláda“), počátek, princip, pralátka, jejímiž obměnami vznikají všechny věci a stavy (v antické *řecké filozofii). Podle Simplikia (6. století n. l.) zavedl jako první termín arché Anaximandros z Milétu (kolem 610 př. n. l.–546 př. n. l.). Empedoklovým záměrem bylo vyložit „ty nejstarší počátky všeho“, *Platón poznamenal, že „velmi důležitě je začít od samého začátku“ a Aristotelés soudil: „každý asi nejlépe bude postupovat tak, bude-li sledovat věci od počátku, jak vznikají a jak se vyvíjejí“.

Počátky jsou předpokládány, nějaké vždy jistě musely být, a pojednat o nich lze jistě tak, že předpokládáme a popíšeme *konkrétní podoby počátků. Vědění o počátcích je kromobyčejné důležitosti, vše totiž má svůj začátek a tento začátek předurčuje. Lze si jen stěží představit, jaká důležitost jim byla přisuzována dříve. V mytologickém světě – všechna pouta s ním jsme ani my nepřetrhali docela – je většina činů člověka pouhou nápodobou činů mytického hrdiny, předepsaného osudu. Minulost a přítomnost splývají, a když jsou později oddělovány, je přičítána důležitost tomu, co je spojuje, totiž *genealogii. Rodokmen znamená samu existenci, bytí, kvalitu, což vše je pouze předáváno. Mezi samotnými počátky, ději bez *svědectví a tím, co je uchováváno paměti a jí dosvědčeno, není v počátcích *historie velká časová vzdálenost, a proto se oprávněně zdají počátky jako bezprostředně rozhodující. Spojení obou sfér obstarává genealogie.

Kosmogonické *mýty vykládají počátky základní, to jak byl svět a člověk stvořen a jak dospěl do stavu daného dneškem. Náboženské představy o *předurčení vše na počátky redukuje; pro přírodovědný *preformismus neexistuje vývoj, jen růst počátku. (Jaroslav Malina)

archoastronautická hypotéza, *hypotéza, archoastronautická.

archoastronautická teorie, *hypotéza, archoastronautická.

archoastronautismus, *hypotéza, archoastronautická.

archoastronomie (z řečtiny: *archaios*, „starý“ a z latiny a řečtiny: *astrum*, „hvězda“ a *nomos*, „zákon, systém“), disciplína zkoumající úroveň astronomických poznatků v rámci pravěkých, starověkých a nativních *kultur; za zakladatele je považován anglický astronom Gerald Stanley Hawkins (1928–2003). Prvopočátky těchto znalostí jsou spjaty s obdobím *mladého paleolitu (viz *čas lovců), rozvoj nastal v rámci zemědělských kultur počínaje *neolitem, kdy si lidé nepochybně uvědomovali souvislosti pohybu nebeských těles a vegetačních období. Nebeská tělesa (zejména *Slunce, *Měsíc; *tělesa jako kulturní fenomén, nebeská aj.) považovali ovšem za nadpřirozené síly a navazovali s nimi vztah prostřednictvím *magie, *rituálů a *obětí, aby je ovlivnili k svému prospěchu. Zřejmě z těchto důvodů zakládali i *kultovní místa (například *rondely, *Stonehenge), jejichž význačné části

orientovali k východu a západu Slunce a sledovali pohyby nebeských těles v souvislosti se zemědělským cyklem. (Jaroslav Malina)

archeobiologie (z řečtiny: *arché*, „počátek, původ, starobylost“, *bios*, „život“ a *logos*, „nauka, věda“), mezioborová disciplína užívající *metody *antropologie, *archeologie, *biologie, *molekulární antropologie a dalších disciplín ke studiu lidských pozůstatků z *archeologických lokalit.

Archeobiologie se řadí do okruhu disciplín (například *archeobotanika, *archeogenetika, *archeometalurgie, *archeozoologie, *paleopatologie, *petroarcheologie ad.) vycházejících z *paradigmatu nastoleného od 60. let 20. století o potřebě interdisciplinární spolupráce mezi společenskými, přírodními a technickými vědami při výzkumu *archeologických pramenů. Tento proces pokračuje i v současné době, kdy vznikají obdobně koncipované obory pro potřeby výzkumu i výuky (například *paleogenetika). (Jaroslav Malina)

archeobotanika (z řečtiny: *archaios*, „starý“ a *botané*, „rostlina, bylina“), vědní obor studující rostlinné *makrozbytky v *kulturních vrstvách pravěkých a středověkých *sídlišť a *pohřebišť a výplních *archeologických objektů (studní, jímek, vodovodů, sklepů apod.). Z rozboru nalezených makrozbytků lze odvodit hlavní *užitkové rostliny (*obilniny, *luštěniny, ovoce, zelenina, *koření, technické plodiny), které byly na *lokalitě pěstovány, sbírány nebo na ni byly importovány. Lze podle nich sledovat procesy domestikace hlavních druhů obilnin a luštěnin v průběhu *pravěku a zprostředkovaně i vývoj archaických zemědělských systémů. Někdy lze také sledovat poměr mezi pěstovanými a sbíranými rostlinami v prostředí konkrétní lokality. Na základě přítomných makrozbytků lze také rekonstruovat nejbližší vegetační okolí lokality (zastoupení polí, luk, rumišť, podmáčených stanovišť, *lesů, křovin apod.). (Petr Bureš)

archeofyty (z řečtiny: *archaios*, „starý“ a *fytos*, „rostlina, bylina“), rostliny v daném území zdomácnělé, avšak nepůvodní, zavlečené do území člověkem ve *starověku či *středověku; za předěl mezi středověkem a *novověkem je ve fytogeografii považován rok 1492 (objev *Nového světa Kryštofem *Kolumbem). (Petr Bureš)

archeogenetika (z řečtiny: *archaios*, „starý“ a *genesis*, „zrození“; termín zavedl britský archeolog Colin Renfrew [narozen 1937], též *molekulární antropologie, *paleogenetika), odvětví *genetiky aplikující molekulárně-genetické metody a techniky při výzkumu populací rostlin a živočichů včetně *člověka (především analýzou DNA zástupců jak současných žijících populací, tak i analýzou *aDNA zástupců populací historických, zaniklých). Výzkumy se zabývají zejména původem, *příbuzenskými vztahy, *historií a typy *migrací lidských populací. U nás se těmito otázkám věnují zejména členové *Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR v Praze (Viktor *Černý, Martin Hájek ad.). (Pavel Lízal)

archeografie (z řečtiny: *archaios*, „starý“ a *grafein*, „psát“):

1. označení základního článku archeologické výzkumné procedury, která zahrnuje systém prostředků k překladu z „jazyka věcí“ do *přirozeného jazyka, nejlépe formalizovaného jazyka, jenž umožňuje využití jednotných deskripčních tezaurů a *počítačů. Základní jednotkou, kterou archeografie zkoumá, je *artefakt. Systém archeografického popisu je založen na určení dostatečného počtu vlastností interní deskripce (*tvar, *velikost, nefunkční úpravy povrchu a jejich umístění, *technologie, *funkce, materiál), externí deskripce (ekologie artefaktu, provenience materiálu, distribuce) a vlastností *sekundární deskripce (explikace – *experimenty, *analogie, *paralely, zařazování do systémů aj.) tak, aby definice jednotlivých vlastností splňovaly požadavky zejména objektivnosti, neapriornosti, logické nezávislosti, standardnosti, opakovatelnosti procedur, přesnosti a adekvátní jemnosti.

Chceme-li nějaký artefakt popsat – a samozřejmě i jejich nálezový soubor, *naleziště – musíme přesně rozlišit mezi těmito jednotlivými aspekty popisu, stanovit pro každý aspekt souboru relevantní vlastnosti a uvážit otázku adekvátnosti jejich počtu. Je zřejmé, že právě

stanovení artefaktů a volba jejich vlastností záleží jednak na archeologické teorii a také na metodách, které jsou s to ji poskytnout další, vzhledem k ní pomocné vědy. Vedle sledování vědomé činnosti původců, kterou rozumíme výběr materiálu, jeho funkční zpracování, dekor, jímž se chtěli odlišit atd., můžeme pozorovat prostřednictvím artefaktů také vyjádření jejich činnosti nevědomé; artefakty mohou zaznamenat takové projevy v jejich životě, které ani sami nevnímali, nebo si jich nebyli vůbec vědomi – například pozvolné změny v tvaru nádob.

Na popis se můžeme podívat ještě z další strany. Jeho funkcí je přispět k rozlišení studovaných jevů a k stanovení jejich společných vlastností a vztahů. Popis může sloužit ke klasifikaci, která má v první řadě systemizační *funkci, to znamená, že umožňuje alespoň jistou orientaci v záplavě jednotlivých, vnějšně nespojitých artefaktů. Aby mohl popis systemizaci sloužit, musí být na ní v druhé řadě závislý – otázka stanovení počtu vlastností záleží také na počtu sledovaných *objektů. K rozlišení a klasifikaci malého počtu totiž poslouží menší počet vlastností a naopak. Navíc se ukáže, že k tomu, abychom mohli s dostatečnou přesností sledovat vzájemné vztahy vlastností a artefaktů, utvořit jejich soubory, které by odpovídaly jejich skutečné podobnosti, je vždy zapotřebí určitý minimální počet vlastností. Samozřejmě nemá smysl uvažovat vlastnosti, které jsou logicky závislé na jiné vlastnosti, a musíme se nějakým způsobem vypořádat s vlastnostmi, které nejsou z nějakých příčin u některých objektů zjištělné – takzvané NC hodnoty (například rukojeť meče, která se nedochovala).

V případě *historie máme jako její předsunuté pracoviště *archiv, který dopředu provádí *selekcí materiálu. V archeologii, na rozdíl od historie, je však každý zjištěný fakt archeologickým faktem. Je to samozřejmě tvrzení *relativní, protože vždy záleží na šíři pojetí tohoto faktu. To se neustále prohlubuje a rozšiřuje a sotva lze v tomto směru očekávat v budoucnosti nějaké omezení. Rozhodující je však to, že žádná fakta, pokud je ovšem můžeme popsat, zpracovat a vyhodnotit, se v archeologii předběžně nevylučují. V praxi je popis vždy neúplný, ale je to kompenzováno pomocí nálezových zpráv, deponováním všech nalezených pramenů a vědomým ponecháváním nalezišť nebo jejich částí nedotknutých. Vůči samotné historii relativně monotónní povaha artefaktů umožňuje pak použití jiných, výkonnějších metod popisu, a především metod tento popis zpracovávajících;

2. disciplína *pomocných věd historických zabývající se studiem otázek vydávání písemných historických pramenů. Souvisí s textologií, textovou *kritikou a obecně s *filozofií. Úkolem archeografie je vypracování metodických postupů a *technik pro zpřístupnění nejrůznějších pramenů vycházejících z jejich povahy a respektujících požadavky, které na edice kladou příslušné vědní obory. (Jaroslav Malina)

archeologická antropologie, *antropologie, archeologická.

archeologická epistemologie, *epistemologie, archeologická.

archeologická exkavace, *výzkum, archeologický terénní.

archeologická hermeneutika, *hermeneutika, archeologická.

archeologická kultura, *kultura, archeologická.

archeologická lokalita, *lokalita.

archeologická prospekce, *průzkum, archeologický.

archeologická systematika, *systematika, archeologická.

archeologická tafonomie, *tafonomie, archeologická.

archeologická teorie, *teorie, archeologická.

Archeologické centrum Olomouc, instituce vzniklá v roce 1995 delimitací části Památkového ústavu v Olomouci jako Ústav archeologické památkové péče v Olomouci s působností pro okresy Olomouc, Šumperk, Přerov a Vsetín (ředitel Jaroslav Peška, 1995–1998); poté se změnila v Archeologické centrum Vlastivědného muzea v Olomouci (1999–2000, vedoucí Jaroslav Peška zároveň jako ředitel muzea, 2001–2002 vedoucí Mojmir Bém),

od roku 2003 působí pod uvedeným názvem (ředitel Jaroslav Peška). Provádí záchranné archeologické výzkumy především na území Olomouckého kraje. (Karel Sklenář)

archeologické dědictví, *dědictví, archeologické.

archeologické exponáty, *předměty, sbírkové.

archeologické metody, *metody, archeologické.

archeologické nálezy a objevy, *nálezy a objevy, archeologické.

archeologické objekty, *objekty, archeologické.

archeologické památky, *památky, archeologické.

archeologické pozůstatky, *pozůstatky, archeologické.

archeologické prameny, *prameny, archeologické.

archeologický horizont, *horizont.

archeologický materiál, *materiál, archeologický.

archeologický nález [právní výklad], *nález, archeologický [právní výklad].

archeologický objekt, *objekt, archeologický.

archeologický pramen, *prameny, archeologické.

archeologický průzkum, *průzkum, archeologický.

archeologický terénní výzkum, *výzkum, archeologický terénní.

Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., se jako veřejná výzkumná instituce v organizačním rámci Akademie věd ČR orientuje na základní výzkum pravěkých a raně středověkých dějin Moravy a českého Slezska i širšího středního Podunají. Zkoumá nejvýznamnější moravské lokality zvláště *starší doby kamenné, *doby římské a raného *středověku (*Dolní Věstonice, *Mušov, *Mikulčice). V rámci systému vědeckých informací shromažďuje data o veškerých archeologických nalezištích a akcích, jako organizace oprávněná ze *zákona provádí expertní činnost v oblasti ochrany archeologického kulturního dědictví a koordinuje archeologické aktivity v moravském a slezském regionu.

Hlavní směry vědecko-výzkumných aktivit jsou voleny s ohledem na jejich možnost výrazně zasáhnout do řešení historických i speciálních archeologických otázek v širším evropském a globálním kontextu.

Tři základní vědecko-výzkumná střediska, orientovaná na výzkum *paleolitu a *paleoetnologie, výzkum *doby římské a *doby stěhování národů a konečně na slovanskou a středověkou archeologii doplňují oddělení zabývající se vybranými kapitoly moravskoslezského pravěku a archeologickou prospekci.

*Středisko pro výzkum paleolitu a paleoetnologie (Základna pro výzkum paleolitu Dolní Věstonice) – Středisko pro archeologii doby římské a stěhování národů (Základna pro výzkum římského vojenského zásahu Dolní Dunajovice – Mušov) – Středisko pro slovanskou a středověkou archeologii (Základna pro výzkum velkomoravského období Mikulčice) – Oddělení moravsko-slezského pravěku – Oddělení archeologické prospekce – Archiv – Knihovna – Technicko-hospodářská správa – Sekretariát – Referát archeologické památkové péče – Referát ediční činnosti – Detašované pracoviště Opava.

Téma výzkumného záměru *Pravěký a časně dějinný vývoj ve střední Evropě z pohledu nejnovějších výsledků archeologického bádání na Moravě a ve Slezsku* vychází ze specifické nálezové situace, dané geografickou polohou Moravy a Slezska. Podstatnou bází výzkumu je studium klíčových nalezišť. První tematický okruh, *výzkum mladého paleolitu*, je založen na odkryvech světoznámé stanice Dolní Věstonice – *Pavlov. Druhý výzkumný směr se opírá o jedinečné objevy římsko-antických památek v okolí Mušova, na našem území zcela ojedinělé, a v širším záběru se věnuje otázkám, spojeným s *kulturní i mocenskou konfrontací barbarského světa a císařského *Říma* ve středním Podunají. Pro *zkoumání časně středověkého vývoje ve středním Podunají a v přilehlém pásmu severně od Dunaje* má pak prvořadý význam známé velkomoravské centrum v Mikulčicích. Kromě těchto priorit se výzkum zaměřuje i na další vybraná témata. Jde například o *vývoj v pozdní doby kamenné*

v širším moravsko-slezském prostoru, problematiku předslovanského osídlení v 5. – 6. století či fenomén středověkých fortifikací a nejstarších městských lokací.

Studium jednotlivých problémových okruhů je realizováno za nejširší interdisciplinární a mezinárodní spolupráce v rámci mnoha grantových projektů, výsledky jsou publikovány v edičních řadách ústavu.

Řešená témata výrazně zasahují do mezinárodní oborové diskuse, intenzivní je vzájemná spolupráce s evropskými i zámořskými institucemi, včetně organizování společných výzkumů a mezinárodních konferencí, vzájemných stáží, výměny vědeckých poznatků a přípravy společných publikací.

Ústav spolu s vysokými školami v rámci akreditovaného doktorského studia vychovává nové vědecké pracovníky, četné jsou rovněž kooperace na mnoha výzkumných projektech. Dále provádí moderní konzervaci a rekonstrukci archeologických nálezů, pro orgány státní správy i další subjekty vypracovává expertizy, odborné posudky a provádí konzultační a poradenskou činnost. Ústavní knihovna je nejobsáhlejším zařízením svého druhu v republice, slouží i externím zájemcům a studentům. Stejně tak archiv ústavu shromažďuje veškeré archeologické informace z Moravy a českého Slezska a je k dispozici nejširší veřejnosti.

Zveřejňování výsledků základního výzkumu je prvořadým úkolem. Ústavní časopis *Přehled výzkumů* přináší jak informace o veškerých archeologických aktivitách na území Moravy a českého Slezska vždy za uplynulý kalendářní rok, tak obsáhlejší recenzované tematické příspěvky. Základní řada ústavních monografií *Spisy Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. i.* je pak dále členěna na některé ediční skupiny: *Dolnověstonické studie, Studien zum Burgwall von Mikulčice, Internationale Tagungen von Mikulčice, Studie Archeologického ústavu AV ČR, Brno, v. v. i., Fontes* a další. Kontakt: Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno, v. v. i., Královopolská 147, 612 00 Brno, URL: <http://www.iabrno.cz>, telefon: 541 51 41 01, fax: 541 51 41 23, e-mail: sekretariat@iabrno.cz, infor@iabrno.cz. (Jiří Doležel)

Archeologický ústav AV ČR, Praha, v.v.i. (dále ARÚP) vznikl v roce 1953 jako jeden ze tří archeologických ústavů v tehdejší Československé akademii věd (ČSAV) (další ústavy vznikly a dodnes existují v Brně a Nitře). Historie ústavu je však starší a začíná už v roce 1919. Původní Státní archeologický ústav byl přímým předchůdcem ARÚP a právě z něj na ARÚP přešly některé kompetence v oblasti archeologické *památkové péče.

Hlavní činností ARÚP je vědecký výzkum v oblasti *archeologie a návazných oborů. Smyslem tohoto výzkumu je historické poznání *pravěku a *středověku, případně *novověku, ale i řešení dalších otázek, jako je například význam *artefaktů pro člověka a společnost, vztah *člověka a *přírody v dlouhodobé časové perspektivě aj. Archeologický výzkum ARÚP zahrnuje terénní, laboratorní a teoretickou složku. Terénní výzkum provádí ARÚP většinou na území Čech, neodmítá však ani možnosti působení v zahraničí, pokud může přispět k hlubšímu poznání řešené problematiky. Vlastní zahraniční expedici vedl ARÚP během své existence jen jednu (Mongolsko, 1958), ale s významnými výsledky (odkryv pohřebního areálu v Chösö-cajdam z období turkického *kaganátu). Jako konzultanti působili pracovníci ARÚP v 80. letech v projektu obnovy historických památek na Srí Lance, dnes spolupracují například na terénních výzkumech v egyptské Západní poušti a na dalších akcích v cizině (Slovensko, Rumunsko, Turecko, Turkmenistán).

V rámci domácí terénní činnosti jsou v centru pozornosti ARÚP rozsáhlé odkryvy vyvolané stavební a těžební činností. Z důležitých terénních akcí ARÚP z let 2000–2008 lze zmínit například neolitický kultovní areál zjištěný při stavbě silničního obchvatu v Kolíně, soustavu pohřebišť a sídlišť starší doby bronzové v pískovně ve Vliněvsi u Mělníka nebo největší dosud známý obytný areál z doby prvních *Slovanů, zachycený při stavbě silnice v Roztokách u Prahy. Samostatnou kapitolou je terénní výzkum *Pražského hradu, který trvá již bezmála 90 let a k jehož provádění v ARÚP existuje samostatný odborný tým. Významné

byly v poslední době i další terénní výzkumy, a to například lokalit z období *starého a *středního paleolitu, raně středověkých *hradišť, *hradů a jader středověkých *měst.

Jednou ze stěžejních oblastí terénního výzkumu je rozvoj metod nedestruktivní archeologie. Pro ně ARÚP vybaven moderní technikou, například vlastním letadlem, geofyzikálními přístroji, stanicemi GPS, softwarem typu GIS aj. Takto získaná data mohou být využita pro efektivní plánování archeologických odkryvů i pro samostatný teoretický výzkum. Jednou z oblastí, kde se oba aspekty prolínají, je archeologická predikce, vytvářející modely pravděpodobného rozmístění archeologických lokalit v krajině.

V laboratorním výzkumu archeologických pramenů se v ARÚP uplatňuje řada specialistů z přírodovědných oborů; jejich integrace do řešení otázek minulých společností je dlouhodobým cílem ARÚP. Základní výzkum se zde provádí na poli archeogenetiky, *antropologie, *paleopatologie, *archozoologie, paleobotaniky (viz *Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR, Praha), ale též v oblasti konzervace, restaurování a datování nálezů (ve spolupráci s Ústavem jaderné fyziky AV ČR je provozována Česká radiouhlíková laboratoř).

Ve sféře teoretického výzkumu pracuje ARÚP především na řešení historických otázek jednotlivých období pravěku a středověku; k obecným tématům patří například vznik archeologických pramenů, otázka sídelních areálů a prostorové struktury minulého osídlení, deskripce a analýza artefaktů, aplikace multivariačních matematických metod aj.

ARÚP zaměstnává přes 70 vědeckých pracovníků a vysokoškolských pracovníků ve výzkumu. Vědecká činnost ARÚP je financována prostřednictvím výzkumného záměru a podpory věnované jednotlivým grantovým projektům (v roce 2008 měl ARÚP 23 domácích grantových projektů a čtyři mezinárodní, podporované z evropských zdrojů). Z témat probíhajících projektů uveďme například počátky šíření člověka z Afriky na základě genetických stop v současných populacích; status a role artefaktů v neolitické společnosti; charakter komunity starší doby bronzové na základě komplexní analýzy nálezů z pohřebišť; *Keltové a *Germáni v Čechách a ve střední Evropě v 1. století př. n. l.; rekonstrukce životního prostředí a ekonomiky v raně středověkých sídelních aglomeracích; počátky monastické kultury v Čechách; české hrady a jejich záchrana jako archeologické památky; vývoj kulturní krajiny jako koevoluce lidských vlivů a přírodních procesů apod.

Vědecké výstupy ústavu představují v průměru kolem 150 původních vědeckých publikací ročně, včetně 10–15 monografií. Nejvýznamnější publikační položkou posledních let je osmidílná řada „Archeologie pravěkých Čech“, kompendium českého pravěku, shrnující výsledky bádání za poslední tři desetiletí (vyšlo v roce 2008).

ARÚP systematicky vytváří a spravuje největší oborovou knihovnu v České republice, která je otevřena odborníkům, studentům i širší veřejnosti; její katalog je přístupný na webových stránkách ústavu. Dále vydává dva hlavní recenzované odborné časopisy v ČR (*Památky archeologické* a *Archeologické rozhledy*).

Podle *zákona má ARÚP významnou roli i v oblasti archeologické památkové péče: podílí se na přípravě nového Památkového zákona a zavádí systém internetové registrace terénních výzkumů. ARÚP rovněž spravuje centrální *archiv archeologické terénní dokumentace pro území Čech a zpřístupňuje jeho obsah veřejnosti. Z údajů shromážděných v archivu je vytvářena Archeologická databáze Čech, základní korpus dat o archeologických výzkumech a nálezích na území Čech. Po povodni v roce 2002 byl zahájen program modernizace archivu, včetně jeho digitalizace; v současné době jsou základní fondy postupně zpřístupňovány na internetu.

Významným aspektem činnosti ARÚP je také pedagogické působení na vysokých školách. Ve spolupráci s *Univerzitou Karlovou v Praze je ARÚP akreditován pro doktorské studijní programy v oborech archeologie a antropologie – genetika člověka. Přednáškami a vedením prací působí specialisté ARÚP na univerzitách v Praze, Plzni, Hradci Králové, Pardubicích,

Českých Budějovicích a Opavě. Kontakt: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: arupraha@arup.cas.cz; www.arup.cas.cz. (Martin Kuna)

archeologický záznam, *záznam, archeologický.

archeologie (z řečtiny: *arché*, „počátek, původ, starobylost“ a *logos*, „věda, nauka“; tento termín známý již z *antiky, kde označoval počátky *historie, začal v moderním smyslu používat v 17. století lyonský lékař a antikvář Jacques Spon [1647–1685]), věda vyhledávající a zkoumající *archeologické, tj. materiální prameny o projevech lidské *existence za účelem získání *informací o vzdálené minulosti z těchto pramenů pro potřeby *antropologie, *historie a jiných vědních oborů. Při získávání těchto informací se *archeologické prameny mění z potenciálně historických pramenů (předpramenů) ve vlastní *historické prameny. Archeologie se však neomezuje úzce na úkoly pramenné povahy (preparováním pramenů) – vždyť sama z nich získává informace o minulosti, poskytuje archeologickým faktům historickou *interpretaci. Ale to ještě není historie nebo antropologie, protože archeologické informace bez použití jiných druhů pramenů zůstávají jednostranné a neumožňují spolehlivě odhalovat příčinně-důsledkové vztahy a rekonstruovat kulturně historický proces. Pro tyto účely je nutno provést *syntézu informací z různých druhů pramenů a tímto se zabývá historie nebo antropologie. Archeologie bere v úvahu *zákonitosti kulturně historického procesu, ale její vlastní specifické zákonitosti (které jsou obsaženy v základu jejích prací a činí ji vědou) – jsou zákonitosti *konfrontace myšlenek s jejich realizací ve světě věcí a *zákony *archeologizace (přeměny živé *kultury na mrtvou a pak už dávno zaniklou). Tyto zákonitosti jsou odhalovány *teoretickou archeologií za pomoci empirických výzkumů v oblasti *etnoarcheologie a *experimentální archeologie.

Termín „archeologie (archeologický)“ se často vyskytuje ve spojení s jinými termíny (prehistorická archeologie, archeologie *Nového světa, deskriptivní archeologie atd.), které pojem archeologie zužují či zpřesňují podle určitých hledisek. V klasifikaci archeologie se uplatňují v zásadě čtyři hlediska: 1. Podle času (prehistorická archeologie, protohistorická archeologie, středověká archeologie, *industriální archeologie). 2. Podle místa (archeologie *Starého světa, archeologie *Nového světa, archeologie *Orientu). 3. Podle entit a jevů, které jsou sledovány (sociální archeologie, archeologie techniky, slovanská archeologie, islámská archeologie, eskymácká archeologie). 4. Podle místa a poslání v řetězci archeologické výzkumné procedury (deskriptivní archeologie, *archeozoologie, *archeobotanika, *petroarcheologie, *etnoarcheologie, *archeologická tafonomie, *experimentální archeologie, *archeologická hermeneutika, *archeologická epistemologie, *archeologická antropologie, *historická archeologie, *teoretická archeologie aj.). První tři hlediska odrážejí různá zúžení předmětu archeologie a stojí jakoby vně archeologie. Tato hlediska se mohou ještě kombinovat a propojovat: *klasická archeologie (čas a prostor), starokřesťanská archeologie (čas, místo, ideje) atd. Čtvrté hledisko je zásadně jiné povahy, označuje totiž různé úseky, metody a prostředky, kterými archeologie popisuje a vyšetřuje (například deskriptivní archeologie), vysvětluje (například archeologická hermeneutika, *archeologická antropologie) svůj *objekt. Dále pak testuje (například experimentální archeologie) a kriticky hodnotí možnosti archeologických pramenů a úskalí archeologického poznání (archeologická epistemologie). Mnohé z těchto výzkumných nástrojů se vyvinuly ve složité obory.

Kořeny novověké archeologie je možné spatřovat ve výzkumech renesančních humanistů (Michaelis *Mercati aj.), kteří začali systematicky studovat literární díla starověkých řeckých a římských učenců (*Plinia, *Lucretia aj.) a objevili tak ztracený svět *antiky a starších *kultur a *civilizací i dávnou spekulaci o existenci tří věků v minulosti lidstva – *kamenné, *bronzové a *železné doby. Renesanční *šlechta a *mecenáši umění učinili součástí svých sbírek i antické umělecké předměty, které se staly inspirací sochařům a malířům. Sběratelské aspirace našly své vyjádření v budování „kabinetů kuriozit“, které vedle uměleckých děl, exotických cizokrajných předmětů a přírodnin zahrnovaly také prehistorické a historické

*artefakty. Součástí zájmu o historii v oblasti Středomoří bylo také intenzivní studium pozůstatků antických staveb, které inspirovaly tvůrce renesanční architektury. V severozápadní Evropě přitahovaly pozornost pravěké *mohyly a pozůstatky *megalitického stavitelství, jako jsou *dolmeny, *kromlechy a *menhiry. V 17. a 18. století se někteří učenci pokusili tato místa systematicky zdokumentovat. Proslul zejména anglický lékař a spoluzakladatel Společnosti starožitníků William Stukeley (1687–1765), jeden z průkopníků novověké archeologie, který prozkoumal a ve svých knihách popsal významné britské pravěké lokality Avebury a *Stonehenge.

Záslouhou Stukeleye a dalších učenců a sběratelů bylo ve sbírkách a muzeích evropských *zemí nashromážděno obrovské množství archeologického materiálu. Prvním badatelem, který jej dokázal smysluplně roztřídit byl dánský archeolog Christian Jürgensen *Thomsen (1788–1865) – své pojetí nejprve demonstroval v muzejní expozici (1819) a v roce 1836 je publikoval v knize *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* (Průvodce skandinávskými starožitnostmi). Překlady tohoto díla do němčiny (1837), angličtiny (1848) a francouzštiny spolu s Thomsenovou korespondencí a osobními kontakty s jinými badateli (v roce 1846 navštívil také Prahu) vedly k rychlému rozšíření tohoto systému po celé Evropě. Jádrem Thomsenova objevu byl *systém tří věků, formální členění *archeologických nálezů podle převládajících materiálů do kategorií doby *kamene, *bronzu a *železa. Jakkoli je model tří period hrubý a obrysový, implicitně v sobě nese technologický, funkcionalistický a ekonomistický přístup k *prehistorii, dále kulturní taxonomii a srovnávací i *typologickou metodu. Pravěké *artefakty tak nabyly informačního významu; Thomsenovým dílem a jeho obecnějším přijetím zahájila *archeologie dráhu vědecké disciplíny. Zakladatelskou osobností české archeologie se v uvedeném kontextu stal Jan Erazim *Vocel (1802–1871).

K postupnému konstituování *klasické archeologie jako vědy, která se primárně zabývá výzkumem a rekonstrukcí antické kultury došlo v 18. století. Významným stimulem, který podnítil zájem o antické památky a jejich teoretickou reflexi, byl objev starověkých římských *měst (*Pompejí a Herculanea), jež byla v roce 79 n. l. zasypana sopečným nánosem při vulkanickém výbuchu Vesuvu. Tamější budovy, ulice, náměstí, obchody, divadla, umělecká díla i věci každodenní potřeby byly pod sopečnými vrstvami dokonale konzervovány. Krátce po objevu obou měst byly zde v první polovině 18. století zahájeny archeologické vykopávky (v Pompejích již v roce 1718), které s přestávkami pokračují dodnes. Objev urbanisticky komplexních celků umožnil odborníkům i široké laické veřejnosti udělat si představu o vzhledu starověkého římského města střední velikosti i o způsobu života jeho obyvatel. Antické artefakty nalezené v Pompejích a Herculaneu zásadním způsobem ovlivnily život a vědecké dílo německého učenice Johanna Joachima *Winckelmanna (1717–1768), který je v Evropě tradičně označován jako „otec archeologie“. Winckelmann sice osobně žádné exkavace neprováděl, ale jako člen řady akademií, knihovník a přítel papežského vrchního inspektora všech římských starožitností měl přístup k archeologickým nálezům i antickým literárním pramenům. Poznatky a teorie a shrnul v knize *Geschichte der Kunst des Alterthums* (Dějiny umění starověku, 1764), jež je považována za zakladatelské dílo jak dějin umění, tak klasické archeologie. Odhalování materiálních pozůstatků antické kultury v průběhu 19. století inspirovalo mnoho dalších učenců, kteří se prostřednictvím cílevědomých vykopávek pokoušeli objevovat svět dávno zmizelých kultur. Z hlubin času se tak postupně začala vynořovat dávno zmizelá starověká města, jejichž existenci do té doby učenci považovali za produkt světa antických *mýtů a bezbřehé lidské *fantazie. Významnou roli z tohoto hlediska sehrál v 70. letech 19. století německý obchodník a amatérský archeolog Heinrich *Schliemann (1822–1890). Byl natolik přesvědčen o pravdivosti událostí, které popsal *Homér ve svých eposech **Ílias* a **Odyseia* natolik, že v roce 1870 zahájil na pahorku Hissarlik v Turecku archeologické vykopávky s cílem najít *Tróju. V průběhu tří let skutečně odkryl zbytky starověkého města, které označil za homérskou Tróju. Ponechme stranou

výtky, které vůči Schliemannovým výkopovým metodám a interpretacím nálezů vznesla odborná veřejnost. Podstatná je skutečnost, že díky Schliemannovi se objevily antické artefakty, které umocnily touhu poznat dějiny prostřednictvím archeologických terénních výzkumů. V první polovině 20. století již byly archeologické exkavace běžnou součástí pátrání po lidské *historii a *prehistorii. K růstu popularity a atraktivnosti archeologie v očích široké laické veřejnosti přispěl v tomto období britský učenec Arthur *Evans (1851–1941), který na *Krétě odkryl a rekonstruoval fascinující pozůstatky *mínojské kultury a britský archeolog Howard *Carter (1873–1939), jenž v roce 1922 objevil v egyptském Údolí králů nedotčenou hrobku *faraona *Tutanchamona. V průběhu první poloviny 20. století probíhaly intenzivní archeologické výzkumy také v oblasti *Mezopotámie. Zde prosluli svými rozsáhlými terénními výzkumy například německý archeolog Robert *Koldewey (1855–1925), který odkryl pozůstatky starověkého *Babylonu, a britský archeolog Leonard *Woolley (1880–1960), jenž v sumerském městě *Uru objevil cenné archeologické a antropologické prameny na zdejším „královském pohřebišti“.

Archeologie jako věda studující lidskou minulost pomocí hmotných (materiálních) pramenů se v průběhu 18. a 19. století postupně etablovala také v Novém světě. Ve Spojených státech amerických je za „otce americké archeologie“ tradičně považován americký učenec a politik Thomas Jefferson (1743–1826). Jeho zásluha spočívá zejména v tom, že v 80. letech 18. století při archeologickém průzkumu ve Virginii protnul indiánskou mohylu kolmým výkopem až k původnímu podloží. Tímto „anatomickým řezem“ odkryl jednotlivé nálezové vrstvy tvořící vnitřní strukturu mohyly, což mu umožnilo popsat, analyzovat a interpretovat pohřbené lidské pozůstatky z hlediska vertikální *stratigrafie. Trvalo sice ještě mnoho desítek let, než se stratigrafická metoda stala běžnou součástí archeologických výzkumů a základem *relativní chronologie, umožňující určovat vztah mladších a starších nálezů, ale z odstupu času lze konstatovat, že Jefferson v Americe zahájil novou éru vědeckých výzkumů lidské historie.

V průběhu 19. století se ve Spojených státech amerických staly archeologické výzkumy integrální součástí široce koncipovaného antropologického studia v té době dosud existujících domorodých indiánských kultur. Při etablování americké *antropologické archeologie sehrály významnou roli zejména archeologické a antropologické výzkumy pueblanských indiánských kultur v oblasti Arizony a Nového Mexika. Zde se dochovala nejen dosud obývaná *puebla, ale také architektonické pozůstatky staveb, které jim v minulosti předcházely, včetně mnoha dalších dokladů *materiální a *duchovní kultury. K průkopníkům antropologické archeologie amerického Jihozápadu patřil zejména americký etnolog a archeolog švýcarského původu Adolph Francis Alphonse *Bandelier (1840–1914), který se intenzivně zabýval pueblanskou kulturou. Bandelierova odkazu se v následujícím období ujal především Alfred Vincent *Kidder (1885–1963), jeden z nejvýznamnějších zakladatelů moderní americké archeologie, který v letech 1915 až 1929 uskutečnil v Novém Mexiku terénní archeologický výzkum ve zříceninách puebla Pecos. Výsledky výzkumu, jimiž položil základy metodologie moderní antropologické archeologie, publikoval v dnes již klasickém díle *Introduction to the Study of Southwestern Archaeology* (Úvod do studia archeologie Jihozápadu, 1924). Kidderovým cílem bylo prostřednictvím analýzy stratigrafie, dochované v pueblu Pecos, rekonstruovat vývoj pueblanského života a stanovit chronologii dalších puebel v oblasti Jihozápadu. Tento ambiciózní projekt znamenal metodologickou výzvu pro Kidderovy pokračovatele, kteří ve Spojených státech učinili z objevování, popisu a výkladu archeologických pramenů součástí širokého proudu antropologického myšlení.

Paralelně s archeologickými výzkumy na území Spojených států amerických probíhalo již v 19. století pátrání po pozůstatcích vyspělých předkolumbovských kultur na území Střední Ameriky (první archeologický výzkum zde však proběhl již v roce 1675: španělský historik Carlos de Sigüenza y Góngora [1645–1700] zkoumal Měsíční pyramidu

v předkolumbovském *městě *Teotihuacánu). V roce 1841 vyšla v New Yorku kniha amerického právníka, diplomata a průkopníka mezoamerické archeologie Johna Lloyda Stephense (1805–1852), popisující jeho vědeckou expedici za ruinami měst starých *Mayů. Součástí této publikace byly brilantní vědecké ilustrace anglického malíře a cestovatele Fredericka Catherwooda (1799–1854), které představily světové veřejnosti kamennou krásu mayských *stél, *soch, *reliéfů a *architektury. Tyto památky vzbudily zájem a přispěly k expanzi archeologie na celém území Střední i Jižní Ameriky. Vyspělý kulturní, technologický a umělecký potenciál předkolumbovských kultur potvrdily archeologické výzkumy na území Peru, kde byla objevena dávná města kultur *Mochiků, *Chimúů a *Inků. V průběhu 20. století americká antropologická archeologie postupně pokryla svým výzkumným záběrem, aspiracemi a realizovanými vykopávkami oba americké kontinenty od Ohňové země až po Beringovu úžinu. Americká archeologie byla vždy úzce spjatá s *kulturní antropologií, *fyzickou antropologií a *lingvistickou antropologií, s nimiž tak tvořila bázi širšího, integrálního studia člověka a kultury. Proto je také americká antropologická archeologie považována za součást široce koncipované *obecné antropologie.

Poněkud jiná situace nastala v Evropě, kde antropologie a archeologie dosáhly v průběhu své existence značné autonomie a vyvíjely se nezávisle na sobě jako relativně svébytné vědní obory. Navzdory této divergenci zůstalo však v Evropě zachováno úzké sepětí archeologie a antropologie na půdě *prehistorie.

Ve druhé polovině 20. století začali archeologové při výzkumu a rekonstrukci archeologických kultur využívat vedle tradičních archeologických metod a technik i přístupy rozvíjené v rámci *kulturní antropologie, *sémiotiky a kybernetiky. To vedlo ke vzniku nových mezioborových oblastí, jako jsou například *etnoarcheologie a *experimentální archeologie. V 60. letech 20. století v souvislosti s revitalizací neoevolucionistického myšlení ve společenských vědách došlo ve Spojených státech amerických a Velké Británii k novému sblížení archeologických a antropologických výzkumů dějin kultury. *Neoevolucionismus jako nové vědecké *paradigma razantně pronikl do archeologických i antropologických teorií a ve svých důsledcích vedl k revitalizaci anglosaské antropologické archeologie. Zásadní roli z tohoto hlediska sehrála *procesuální archeologie – široce koncipovaný směr, rozvíjený v rámci americké *nové archeologie (Lewis Roberts *Binford) a britské *analytické archeologie (David Leonard *Clarke). S odstupem času lze konstatovat, že v 60. letech 20. století byla na půdě archeologie zahájena etapa „nové syntézy“ archeologického a antropologického myšlení. Ústředním motivem a současně cílem procesuální archeologie bylo vytvořit teoretickou a metodologickou bázi, která by umožnila vědeckou *explanaci založenou na postihu zákonitostí vzniku, vývoje a fungování kultur v čase a prostoru.

V 70. a 80. letech 20. století v opozici k procesuální archeologii vznikla postmoderně koncipovaná *postprocesuální archeologie, která se od té doby vyvíjí jako svébytný, alternativní směr výzkumů dějin lidské kultury. Charakteristickým rysem postprocesuální archeologie je zpochybnění výchozích postulátů procesuální archeologie, zejména *pozitivismu, *evolucionismu, víry v adekvátnost *hypoteticko-deduktivní metody a možnosti objektivní archeologické explanace minulosti. Představitelé postprocesuální archeologie nepovažují archeologické prameny za objektivní a pravdivé *entity, jež mohou archeologové rekonstruovat a adekvátně interpretovat. Své pochyby vyjadřují také o existenci univerzálních zákonitostí ve vývoji a fungování lidských společností. V souladu s postmoderní filozofií předpokládají, že vědecké „metavyprávění“ se stalo nevěrohodným a že „velkou jednotu“ (univerzální pravdy) vystřídala pluralita soužití různých, avšak autentických pravidel poznání a jednání, včetně práva na hledání výlučně lokálního a dočasného *konsenzu. Odmítají předpoklad jediného paradigmatu, který uzavírá vědecký výzkum a interpretaci do jednotného explanačního modelu, stejně jako představu jediného systému nebo struktury ovlivňující události.

Postprocesuální archeologie akcentuje postmoderní přístup – pluralitní, víceúrovňové, polysémantické a interpretačně otevřené studium kulturních jevů, které programově „dekonstruuje“ velké *mýty modernismu i existenci jednotného paradigmatu, jež má objektivní platnost. Tento fakt se promítá do krajně nihilistického stanoviska k poznatelnosti zákonitostí v dějinách a zpochybnění současného vysvětlení objektivní existence minulosti. Ta údajně není ničím jiným, nežli námi rekonstruovaným „textem“, který slouží subjektivním a utilitárním potřebám přítomnosti. Postmoderní postoj se tak promítl v přesunu zájmu o obecné a zákonité (procesuální archeologie) k akcentování zvláštního, nahodilého a nepředvídatelného (postprocesuální archeologie). Z metodologického hlediska sehrála rozhodující roli změna postoje k archeologickým pramenům, zejména k materiální kultuře. Ta již není chápána jako pouhý adaptační mechanismus, jehož prostřednictvím se člověk adaptuje k vnějšímu prostředí, ale jako znakový systém, jehož správné pochopení je problémem adekvátního překladu a interpretace. Představitelé procesuální archeologie sice upozornili na význam studia symbolické dimenze artefaktů, například jejich sociotechnické a ideotechnické funkce, avšak ve svých výzkumech redukovali symbolický obsah artefaktů na pouhý vedlejší produkt („epifenomén“) materiálního chování člověka a způsobu jeho adaptace k vnějšímu prostředí. V pracích postprocesuálních archeologů se však již problematika symbolického obsahu, smyslu a významu artefaktů stává dominantní oblastí archeologických výzkumů.

Vznik postmoderně koncipované postprocesuální archeologie neznamenal ovšem zánik pozitivistické procesuální archeologie. Ta i nadále představuje ústřední proud současného archeologického myšlení usilující o exaktní explanaci archeologických pramenů a objektivní vědeckou rekonstrukci lidské prehistorie a historie. Efektivním pomocníkem se procesuálním archeologům stala zejména výpočetní technika vybavená specifickým softwarem, který umožňuje vytvářet specifické databáze, využívat při analýze nálezových souborů moderní statistické metody, trojrozměrnou počítačovou tomografii apod. Navzdory odlišnému přístupu k archeologickým pramenům je řada archeologů přesvědčena, že postprocesuální archeologie do značné míry vyrůstá z archeologie procesuální. Například americký archeolog Charles L. Redman (narozen 1945), který sám reprezentuje stanovisko procesuální archeologie, je přesvědčen, že s ohledem na politickou situaci dnešního světa, kdy se prohlubuje globální spolupráce a padají staré bariéry, by se oba směry měly obrátit ke spolupráci, a nikoli ke konfrontaci, protože oba směry sledují v podstatě jeden cíl: odhalení tajemství historie lidstva. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

archeologie čerstvých nalezišť (archeologie čerstvých památníků), odvětví *archeologie na hranici s *etnografií, příbuzné *etnoarcheologii. Zabývá se *archeologickou exkavací sídlišť a jiných *lokalit a *objektů, které byly nedávno opuštěny tvůrci, majiteli, obyvateli, kteří ještě žijí a od nichž se lze mnoho dozvědět o skutečném významu stop a pozůstatků; patří sem výzkum *hřbitovů se zachovanými *archivy, podrobně popsanými *pomníky atd. Toto vše umožňuje zjišťovat *zákonitosti *archeologizace. (Jaroslav Malina)

archeologie čerstvých památníků, *archeologie čerstvých nalezišť.

archeologie genderu (anglicky: *gender archaeology*, *archaeology of gender*), subdisciplína archeologie, zahrnující více témat, z nichž nejvýznamnější jsou zejména studium ženských a mužských rolí v prehistorických společnostech a korekce androcentrického pohledu na nejstarší dějiny. Vznik a vývoj archeologie *genderu je úzce spjat s první a druhou vlnou *feminismu, s přibýváním žen v archeologické akademické obci a se zaváděním „gender studies“ do *sociologie, *antropologie a ostatních humanitních disciplín. V rámci archeologie je patrný vzrůst zájmu o problematiku genderu především v souvislosti s postprocesualismem, kladoucí důraz na lidskou individualitu, na jedince jako činitele, jejichž zájmy mohou vcházet do *konfliktu. Zájem o genderové otázky se manifestoval nejprve ve snaze zviditelnit ženu v prehistorických *kulturách. Z prvních

badatelek a badatelů, kteří obrátili svoji pozornost tímto směrem lze jmenovat například německou profesorku archeologie z Kielu Johannu Mestorfovou (1829–1909), zkoumající postavení ženy v době bronzové na základě hrobových *nálezu. Vývojem manželských forem od nejstarších dob až po současnost se zabýval Švéd Oscar *Montelius (1891–1921), a jeho krajanka, Hanna Rydhořová (1891–1964), se jako první zaměřila nejen na studium postavení žen, ale i dětí, v rámci severského *pravěku.

Archeologie genderu se jako samostatný obor etablovala ovšem až koncem 70. a počátkem 80. let 20. století a to zejména na anglo-americké a na skandinávské půdě. Rané studie z tohoto období kritizovaly v první řadě marginalizaci historické úlohy žen, opomíjení „ženských“ aktivit a zdůrazňování aktivit „mužských“, jako jsou *lov a válečnictví. Reakcí na tento stav bylo do jisté míry vystoupení Marie Gimbutasové (1921–1994), Američanky litevského původu, s teorií o zemědělských předindoevropských pravěkých kulturách řízených výhradně ženským elementem a uctívajících Bohyni Velkou Matku, které vznikaly po roce 6800 př. n. l. v jihovýchodní Evropě (tzv. Stará Evropa). Podle Mariji Gimbutasové byla tato mírumilovná *civilizace Staré Evropy v průběhu *eneolitu po roce 4500 př. n. l. vyvrácena kočovnými patriarchálními *Indoevropany (například: *The Gods and Goddesses of Old Europe* [Bohové a bohyně staré Evropy], 1974, *The Language of the Goddess* [Jazyk bohyň], 1989). Ačkoliv její přínos pro genderovou archeologii je v poslední době diskutován, nepopíratelně a výrazně ovlivnila svým dílem nejširší veřejnost, od odborných kruhů až po příznivce *hnutí witchcraft. Za autorky stěžejních prací lze dále považovat Margaret Ehrenbergovou (*Women in Prehistory* [Ženy v pravěku], 1989), Robertu Gilchristovou (*Gender and Archaeology* [Gender a archeologie], 1999) a Marii Louisu Stig Sørensenovou (*Gender Archaeology* [Genderová archeologie], 2000). Posledně jmenovaná autorka podává ve své práci základní tematické okruhy, ve kterých jsou genderové vztahy obzvláště dobře archeologicky čitelné: 1. odívání a vytváření *identity podle vzezření osobnosti, 2. kultura jídla a pití, 3. genderizace prostoru, 4. interkulturní kontakty. Do rámce genderové archeologie se někdy volně přiřazuje i studium pozice dětí v pravěkých komunitách. V této oblasti vynikají tradičně skandinávské archeoložky a archeologové (Kjel Knutsson, Grete Lillehammerová, Anne Ingvarsson-Sundströmová).

V České republice se genderová archeologie šíří s určitým zpožděním oproti západní a hlavně severní Evropě. První studie se objevují po přelomu tisíciletí. Výzkum genderových rolí jde často ruku v ruce se studiem pravěkého dětství (Eva Čermáková, Jan Turek); dosud je tato subdisciplína převážně doménou diplomantek archeologie (Šárka Andělová, Kamila Věšínová). (Eva Čermáková)

archeologie probíhajícího, *etnoarcheologie.

archeologie středověku, subdisciplína *archeologie zabývající se *prospekcí, *exkavací, *deskripcí a *explanací *archeologických nálezů ze *středověku. Podle různých kriterií je toto období ohraničeno různými daty. V německé literatuře začíná středověk rokem 476 n. l. (oficiální zánik *západořímské říše) a končí objevením Ameriky Kryštofem *Kolumbem roku 1492 a dělí jej podrobněji na tři časové úseky: časný středověk (*Frühmittelalter*) zhruba mezi lety 500 až 1000/1050, vrcholný středověk (*Hochmittelalter*) mezi lety 1000/1050 až 1250 a pozdní středověk (*Spätmittelalter*), což je období ohraničené daty 1250 a 1500. V Polsku se období středověku člení na dva úseky: na časný středověk a pozdní středověk mezi lety 1250 a 1500. Na Slovensku byl v roce 1998 publikován návrh periodizace středověku přizpůsobený středoevropskému pojetí a dělicí období od roku 476 do 1526 na „včasný středověk“ do poloviny 13. století a „neskorý středověk“. Na Moravě se používá pro období mezi lety 400 a 600 n. l. označení *doba stěhování národů. Období mezi lety 600 až 1250 se někdy označuje jako *doba hradištní (období do 600/650 se někdy nazývá předhradištním). Středověk v archeologické periodizaci zaujímá období mezi lety 1250 a přibližně 1500.

Pozornost archeologů se soustřeďuje na výzkum zaniklých vsí, církevních staveb, sídel *panovníka a *šlechty, *měst, výrobních zařízení a také regionů různého rozsahu. Při interpretaci je nezbytná znalost *písemných pramenů. (Josef Unger)

archeologie, analytická (z řečtiny: *ana-lyó*, „rozvazuji, rozpouštím“), směr v britské archeologii, považující *archeologické kultury za adaptační mechanismy, jejichž stav závisí na *historii daného *systému a vlivech prostředí, a usilující o explanaci strukturálních a funkcionálních vlastností sociokulturních systémů. Od 60. let 20. století rozvíjeli analytickou archeologii David Leonard *Clarke (1937–1976) a jeho škola. Inspirovali se geografii, analytickou biologii a metodologií *numerické taxonomie. K studiu sociokulturních systémů lze podle Clarka přistupovat diferencovaně (zkoumání jednotlivých subsystémů), nebo komplexně (zkoumání jejich vzájemné interakce).

Analytická archeologie provádí modelovou *rekonstrukci sociokulturních systémů na základě předem stanovených *hypotéz, s neúplnými archeologickými daty. Základem tohoto postupu je *deskripce a *analýza *archeologických pramenů v rámci *hierarchicky uspořádaného konceptuálního schématu: *atribut – *artefakt – *typ – *komplex – *kultura s následnou *syntézou, založenou na využití moderní výpočetní techniky. Uplatnění zde nacházejí moderní metody (matematizace, mnohonásobné korelační analýzy, matematické, statistické a kybernetické modely a experimentální testování hypotéz). V průběhu 70. a počátkem 80. let 20. století analytická archeologie výrazně ovlivnila nastupující generaci britských archeologů, antropologů a sociologů, ale i badatele z jiných *zemí. (Jaroslav Malina)

archeologie, deskriptivní (z latiny: *dē-scribere*, „napsat, opisovat, zobrazovat, kreslit“), systém operací, týkajících se překladu z „jazyka věcí“ do přirozeného (slovního) jazyka nebo do jeho obecného vědeckého dialektu. Omezuje se na popis současného stavu archeologického materiálu. (Jaroslav Malina)

archeologie, etnografická, *etnoarcheologie.

archeologie, experimentální (z latiny: *experīmentum*, „pokus, zkouška; pokusný předmět“), metoda archeologické *analogie postavená na co nejpřesnější moderní rekonstrukci minulých výrobních postupů a sociokulturních situací za dobře kontrolovaných podmínek. Jde o dílčí pole archeologického výzkumu, které využívá množství různých *metod, *technik a *analýz v rámci *kontextu kontrolovatelných *experimentů k zajištění nebo rozšíření analogií pro archeologickou *interpretaci a *testování archeologických *hypotéz. Archeologie využívá experiment rovněž k testování aplikace nových metodických přístupů. Experimentální archeologie může zároveň sloužit k nabytí dovedností a zkušeností využitelných v archeologii a v neposlední řadě má silný edukativní a prezentační potenciál. Protože neexistuje ustálená definice experimentální archeologie a jednotlivá vymezení se mohou do značné míry lišit, je třeba blíže specifikovat jednotlivé aspekty zde navržené definice. Definice zdůrazňuje kontext, v němž je výzkum prováděn, to znamená kontrolovatelný experiment. Experimentální výzkum je prováděn v kulturním prostředí, kde je většinou důraz kladen více na *kontrolu proměnných a porozumění jejich vlivu než na autenticitu kontextu analýzy. Nicméně stupeň kontroly proměnných může variovat, stejně jako může variovat stupeň kontextu analýzy, který je zamýšlen jako *autentický.

Z hlediska míry kontroly experimentu můžeme schematicky rozlišit dva typy experimentů: „laboratorní experiment“ a „polní experiment“. Laboratorní experiment je zaměřen na kontrolu definovaného počtu proměnných. Jeho problémem je schematizace experimentální situace vytvořením umělého prostředí, které může opomenout faktory podstatně ovlivňující sledovaný proces. Tento problém se snaží řešit polní experimenty, které jsou zaměřeny na *rekonstrukci celkového kontextu, v němž proces probíhal. Jejich problémem je naopak snížená možnost plné kontroly vlivu jednotlivých faktorů na sledovaný proces. Ideální je proto kombinace obou typů experimentu. Definice zdůrazňuje konečný cíl experimentálního

výzkumu – generování analogií použitelných pro archeologickou interpretaci. Experiment v archeologii uměle vytváří experimentální situaci. Data zjištěná analýzou potom nejsou data týkající se přímo archeologických situací, ale fakta, která lze využít jako analogii pro archeologickou interpretaci. Důležité pro pochopení významu experimentu je využití jeho výsledků v rámci archeologie – při archeologické interpretaci (kterou můžeme vnímat jako vytváření archeologických hypotéz) a testování archeologických hypotéz. V nejužším slova smyslu je experiment vnímán jako prostředek testování hypotéz. To implikuje, že by na počátku každého experimentu vždy měla stát archeologická hypotéza určená k testování. Ovšem neméně přínosné mohou být experimenty replikující procesy, které za stávajícího stavu poznání nepředstavují pro archeologii problém. Řadu aspektů minulých procesů archeologie prostě netematizuje, ať už v důsledku toho, že řeší pouze specifické otázky, nebo tím, že tematizace takových aspektů leží za hranicemi standardní archeologické metodiky. Replikování takových procesů pak může přinést nové hypotézy, které lze testovat buď dalšími experimenty, nebo srovnáním s relevantními archeologickými situacemi. Americký archeolog James Mathiew zdůrazňuje jako základní rys experimentální archeologie *replikaci minulých fenoménů. Jinými slovy, celý experimentální výzkum je spojen na určitém stupni s replikací fenoménů – od artefaktů na nižším stupni, přes chování až k celým *systémům na vyšších stupních. Tím vylučuje metodologické experimenty z okruhu experimentální archeologie. Stejně tak John *Coles nezahrnul metodologické experimenty do vymezení experimentální archeologie. Jiní autoři však testování archeologických metod vnímají jako jednu z dimenzí experimentální archeologie (například Jaroslav *Malina, Peter *Reynolds). Jako pojmově problematické se jeví ty aktivity spojované s experimentální archeologií, které neodpovídají *atributům testování hypotézy. Patří mezi ně hlavně „prezentace výsledků archeologie“ a proces „získávání dovedností a zkušeností“. John Coles vymezil v roce 1973 experimentální archeologii takto: „(...) Pojem experimentální archeologie je vhodným termínem pro popsání souboru faktů, teorií a fikcí, který vznikl v průběhu posledního století v důsledku zájmu o rekonstrukci a funkci pozůstatků minulosti.“ Tato definice je dostatečně obecná na to, aby zahrнула širokou škálu aktivit, které spojujeme s fenoménem experimentální archeologie.

Výsledky experimentální archeologie mají bezesporu silný prezentační potenciál. Vzrůstající důraz na tento aspekt experimentální archeologie vyvolal dojem, že došlo k posunu vnímání experimentální archeologie a zastření její původní role – tedy prostředku testování hypotéz. Snaha „očistit“ původní jádro archeologického experimentu vedla k snaze pojmově vyčlenit aktivity, které nenaplnují kritéria testování hypotézy. Peter Reynolds například ostře stanovil hranici mezi experimentální archeologií a procesem získávání praktických zkušeností. Podobně Zdeněk Smetánka zavedl pojem „experienciální archeologie“, který zahrnuje replikaci minulých procesů nesloužících k testování archeologických hypotéz. Na druhou stranu je třeba zdůraznit, že nezbytnou součástí experimentálního projektu se často mohou stát aktivity, jejichž výhradním cílem je získání dovedností a dostatečné míry zkušenosti nezbytné pro uspokojujivé provedení vlastního experimentu. Získávání dovedností a zkušeností zde souvisí se zhodnocením lidského faktoru, který chtě nechtě z řady experimentálních situací vyloučit nelze. Bez zvládnutí této „preexperimentální“ fáze může experiment vést k rozpačitým výsledkům, i když je sám o sobě dobře navržen. Získávání dovedností a zkušeností má ještě jeden velmi významný rozměr. Poznání materiálů z hlediska jejich chování při záměrných i nezáměrných procesech vedoucích k jejich transformaci může dát archeologovi zcela nový vhled, který otevře nový prostor pro interpretaci vlastního archeologického materiálu nebo tuto interpretaci přinejmenším usnadní. Americký archeolog Bruce Bradley tak například nepotřebuje zdlouhavé znovuskládání jader z areálů, kde se vyráběly kamenné štípané nástroje k tomu, aby rozpoznal u jednotlivých *čepelí, jakým způsobem a v jaké fázi procesu byly vyrobeny (to samozřejmě nesnižuje význam těchto skládanek pro poznání *formativních procesů). Za

touto schopností stojí více než dvacet let zkušeností se štípáním kamene. Obecně řečeno: každý, kdo systematictější zkoušel replikovat některý z minulých procesů, je citlivější pro vnímání dokladů tohoto procesu v archeologickém kontextu než člověk, který nemá bezprostřední zkušenost s tímto procesem, a to i v tom případě, že tento proces replikoval chybně, neboť je citlivější nejen na podobnosti s vlastní zkušeností, ale také na rozdíly.

Experiment byl v archeologii využíván už od dob vzniku samotné archeologie. První experimenty se týkaly *technologie výroby a užití jednotlivých předmětů, jejichž odlišnost od předmětů užívaných v moderní době vyvolávala v myslích archeologů řadu otázek. Přirozenou cestou k nalezení odpovědi, alespoň na některé z nich, byl experiment. Po roce 1860 byly provedeny první experimenty týkající se výroby a užití kamenných štípaných artefaktů švédským zoologem a etnografem Svenem Nilssonem (1787–1883), anglickým archeologem a etnologem Johnem *Lubbockem (1834–1913) a anglickým archeologem Johnem Evansem (1823–1908). Britský archeolog Augustus Henry *Pitt-Rivers (1827–1900) byl první, kdo sledoval zanášení *kulturních jam, které odkryl při výzkumu pravěkých *lokalit. Do konce 19. století bylo také provedeno několik experimentů s výrobou a užitím kovových předmětů.

Metodologické základy moderní experimentální archeologie jako speciální subdisciplíny archeologie byly položeny v 60. letech 20. století v souvislosti s *hnutím snažícím se o změnu archeologického paradigmatu, které se etablovalo jako *analytická archeologie, *nová archeologie nebo *procesuální archeologie. Pro toto hnutí byla charakteristická snaha o aplikaci metod přírodních věd v archeologii. Logickou součástí tohoto procesu byla tudíž také systematická aplikace experimentu v archeologii. Pro klasickou procesuální archeologii je však také typická vazba na určité filozofické východisko, jehož důsledkem je *redukce *společnosti na nadbiologický adaptační mechanismus. Díky znalosti základních mechanismů stojících u základů společnosti a *kultury je pak možné vhodnou aplikací správných metod dospět k rekonstrukci konkrétních podob jednotlivých adaptací a určit role jednotlivých prvků v těchto adaptacích. Toto východisko dává silnou pozici experimentu, který je schopen zkoumat jednotlivé adaptační strategie z hlediska jejich efektivity. U experimentu byl důraz kladen především na komplexní přístup se snahou o replikaci celého adaptačního systému. Redukcionistická perspektiva procesuální archeologie byla od 80. let 20. století zpochybňována z mnoha úhlů pohledu a tím došlo také k problematizaci významu experimentální archeologie. Jako značně problematické se začaly jevit hlavně komplexní *simulace socioekonomických systémů, kde sledovaná „objektivní“ data týkající se v důsledku příjmu a výdeje energie systému nejsou vnímána jako data relevantní pro pochopení minulých společností a mechanismů jejich fungování. K nejméně problematickým nadále patří experimenty týkající se rekonstrukce technologických procesů. V oblasti zpracování *kamene, *hlíny, *kovů a dalších anorganických materiálů experiment významně přispěl k poznání konkrétních výrobních postupů a v důsledku také k interpretaci technologického vývoje ve vztahu k povaze prehistorických a historických společností. Stejně tak replikace funkčního užití artefaktů přinesly mnoho zajímavých výsledků a přispěly k odstranění řady stereotypních *názorů, založených na čistě teoretické *spekulaci nebo lehkomyšlném přebírání etnografických analogií. Obě tyto oblasti experimentu se v archeologii objevují již od jejího etablování v 19. století. Spolu s aplikací interpretativních metod do archeologie v 80. letech 20. století pronikl do experimentální archeologie psychologický a sociologický experiment, který je aplikován ve fenomenologických studiích snažících se replikovat vnímání a cítění. V posledních letech se na poli archeologie můžeme setkat také s *virtuálním experimentem.

Snaha o orientaci v složitém komplexu experimentální archeologie vedla k řadě kategorizací experimentální archeologie. John Coles preferuje dělení experimentální archeologie podle témat nebo podskupin lidského chování (produkce jídla nebo výživa,

bydlení, *technologie, *umění a *řemesla, objevování a prospekce nebo *život a *smrt). Jiné schéma téhož autora přiřazuje jednotlivým skupinám experimentálního výzkumu *primárně zkoumané materiály (experimenty s *hlínou, *dřevem, *kamenem, *kovy atd.). Zajímavější je však Colesovo stanovení jednotlivých úrovní experimentů: na nejnižším stupni je jednoduchá simulace, která představuje čistě vizuální repliky (a); následují více odpovídající repliky, korektně vyrobené odpovídajícími technikami z odpovídajících materiálů, umožňující porozumění produkci (b); dále stojí užití těchto objektů pro testování funkce (c); následované opakováním experimentů pro umocnění výsledků (d); provedením série testů založených na předchozích experimentálních výsledcích (e); a konečnou fází představuje derivace sociálních interpretací odvozených z experimentálního výzkumu (f). V ideálním návrhu experimentu by měly předcházet nižší úrovně experimentů úrovní vyšším. Kategorizace Petera Reynoldse nevyhází z nějakého předem definovaného klíče, takže není příliš systematická. Je ovšem diktována autorovou dlouholetou experimentální praxí a vyhýbá se umělým kategoriím, které vznikají důslednou aplikací *systémového přístupu. Reynolds experiment v archeologii dělí na konstrukci (*konstrukce, experimentální), proces a funkci, simulaci, ověřování eventuality (kombinace tří předchozích) a technickou *inovaci (metodologické experimenty a experimenty testující aplikace nových přístrojů v archeologii). Snaha o systematickosti je naopak typická pro Jamese Mathiewa. Jeho kategorizace vychází z pojmu replikace, který je u něj klíčový pro definici experimentální archeologie jako takové, a je odstupňována podle komplexity experimentu (replikace, simulace). Experimenty se dnes provádí s každým aspektem pravěké kultury, počínaje výrobou kamenných *nástrojů až po stavbu a využití *obydlí. Málokdy však experimentální archeologové dospějí k jednoznačnému závěru, spíše postihnou možnosti a meze kdysi používaných technik a technologií (ale to není málo). Don Eugene *Crabtree, rančer z Idaho, začal kdysi s úspěchem vyrábět dokonale plošně opracované *hroty typu Folsom, známé z paleoindiánských archeologických výzkumů. Pak ověřil další techniky, popsané španělskými kolonizátory: štípání dlouhých a efektních *obsidiánových čepelí pomocí tlaku hrudi, přenášeného na tento krásný šedočerný *kámen zvláštní tyčí-prostředníkem. Ve Francii replikoval výrobní techniky paleolitu François *Bordes a jeho výsledky si získaly tolik příznivců a takovou popularitu, že dnes kámen štípají studenti téměř každé západoevropské či americké *univerzity.

Archeologie nabízí k vyzkoušení celou řadu výrobních postupů a za tímto účelem začala od 60. let 20. století vznikat v Evropě i v Americe síť *středisek experimentální archeologie, modelů pravěkých sídlišť a archeologických *skanzenů. V České republice se tomuto oboru věnují teoretické práce Jaroslava Maliny i praktické pokusy na řadě archeologických a antropologických pracovišť (Radomír *Pleiner, Ivana *Pleinerová aj.). V současné době je pro rozvoj české experimentální archeologie inspirující především systematická činnost Bohumíra Dragouna v rámci sdružení *Villa Nova provozujícího *archeoskanzen na Uhřínově v Orlických Horách a Radomíra *Tichého a Richarda *Théra a jejich spolupracovníků na Univerzitě v Hradci Králové. (Jaroslav Malina, Richard Thér)

archeologie, industriální (anglicky: *industrial archaeology*), subdisciplína *archeologie zabývající se zejména výzkumem raných forem industriální činnosti se zvláštním zřetelem na její hmotné pozůstatky. To zahrnuje výzkum *manufaktur, továren, energetického a strojního zařízení, kanálů, zdymadel, nádrží, železnic, mostů, bydlení v domech uniformního typu, vývoje industriálních měst a řady jiných rysů v průběhu 18. a 19. století. Cílem tohoto výzkumného směru, který se rozvíjí od 60. let 20. století (první impulzy vyšly z Velké Británie a ze Spojených států amerických), je přispět k pochopení procesu vývoje *industriální společnosti a *ekonomiky. V současné době se soustřeďuje vedle technologických problémů například na výzkum bydlení dělnické třídy v 19. století, a to také proto, že při dnešním zájmu o zlepšení životního prostředí měst dochází k destrukci nebo radikální přeměně těchto pramenů. (Viz též antropologie města.) (Jaroslav Malina)

archeologie, klasická, věda studující hmotné památky *antiky, zkoumá i předantické *civilizace *Egypta a *Předního východu jakožto významný zdroj pro poznání vývoje a charakteristiky antických *kultur (Egeidy, Řecka, Etrusků a Říma). Sleduje pronikání antických vlivů mimo vlastní oblast antického světa. Součástí klasické archeologie je sledování tradic antického umění od pozdní antiky (křesťanská archeologie) přes další historické epochy až po současnost. S dějinami umění ji spojuje jednak metodický přístup (stylová analýza, studium vývoje slohu, *ikonografie), jednak potřeba sledování vývoje umění. Antické historické, literární, mytologické, náboženské, filozofické a epigrafické prameny a *mince pomáhají interpretaci uměleckých děl i památek hmotné kultury a jejich začlenění do obecnějších souvislostí, vytvoření celistvého obrazu o antickém světě. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

archeologie, krajinná, směr archeologického bádání, který zkoumá vzájemné vztahy lidských sídel a činností v určitém uzavřeném *prostoru v průběhu *času, i důsledky těchto vztahů; opírá se o ekologické, geografické a další *analýzy. (Jaroslav Malina)

archeologie, letecká (anglicky: *aerial archaeology*, německy: *Luftbildarchäologie*), metoda archeologické prospekce zabývající se vyhledáváním, identifikováním a evidováním *archeologických objektů pomocí leteckého (případně družicového) pozorování a snímkování půdních, vegetačních, stínových a jiných příznaků, které mohou indikovat existenci těchto objektů. Objekty zahloubené v minulosti pod zemský povrch (*zemnice, *kulturní jáma, *příkop aj.) byly totiž po zániku jejich funkce opět zaneseny výplní, která bývá odlišná od podloží, do něhož jsou objekty zahloubeny. Tento rozdíl má vliv na růst *vegetace na povrchu. Výplň je díky kulturní činnosti zpravidla humóznější, obsahuje tedy více živin a déle zadržuje vodu: například v obilném poli jsou pak při leteckém průzkumu patrná místa, na nichž je porost vyšší, zelenější nebo jinak odlišný od okolního prostředí; pokud jsou výplně takových objektů rozorány, je tato rozoraná jinak zbarvená výplň na povrchu viditelná; rovněž existují vlhkostní nebo vyprahlostní příznaky (výplň má jinou schopnost akumulovat vodu) a sněžné příznaky (tenká vrstva sněhu odtaje v závislosti na jiných fyzikálních vlastnostech výplně zahloubeného objektu rychleji nebo naopak pomaleji než nad okolním nedotčeným povrchem). Pozůstatky nadzemních *archeologických objektů (například *hradby, *valy, nadzemní základy *staveb, hranice *fosilních polí vyznačené kamennými zídkami aj.) se zase dobře vyrýsují při šikmém slunečním světle.

Metodika je založena na zmíněných jednotlivých druzích *příznaků*, jimiž se jakékoliv porušení půdy člověkem (včetně *recentního) přímo nebo nepřímo projeví na obrazu *krajiny (povrchu terénu). Rozeznáváme tyto druhy příznaků: a) půdní příznaky (barevné půdní kontrasty; vlhkostní příznaky; sněžové příznaky); b) porostové (vegetační) příznaky; c) stínové příznaky.

U *půdních příznaků* tkví podstata v odlišnosti výplně (zeminy) archeologických objektů (sídelních – jako například *chat; sídlištních – různých těžebních, zásobních jam aj.), hrobových jam, příkopů apod., zahloubených do podloží pod ornici. Po ukončení jejich užívání se zaplnily (úmyslně člověkem) nebo nahodile (naplavením nebo navátím zeminy z okolí) zásypem s organickými a anorganickými zbytky ze sídlišť, tehdejší ornici apod. Tato výplň obsahuje jednak větší množství živin (má vyšší bonitu), udrží větší množství vláhy, a jednak pohltí více slunečních paprsků než okolní prostředí tvořené například *sprašší, pískem, šterkem nebo skálou. Uvedené základní rozdíly podmiňují další fyzikální a chemické vlastnosti. K půdním příznakům patří zejména barevné půdní kontrasty. Změnu barvy půdy nad archeologickými objekty většinou do tmavých odstínů zapříčiňuje zbarvení (od tmavohnědých, přes popelovitě šedé až po černé tóny) jejich humózní výplně, která se orbou dostává na povrch. Výjimku tvoří naorávání kamenných (nebo cihelných) zbytků zdiva, kdy pluhem obrácená zemina je částmi stavebního materiálu zbarvena do světlejších tónů. Vlhkostní příznaky způsobuje větší obsah srážkové vody v zahloubených archeologických

objektech ve srovnání s podloží, kdy sprašové hlíny tolik vlhkosti nenasají a písek vodu propustí. Zvýšená vlhkost zahloubených archeologických objektů je opět zbarvuje do tmavých tónů. Zcela opačně je tomu u reliktů zdiva ukrytého v podorničních vrstvách, které vodní srážky absorbuje jen minimálně. Sněhové příznaky pomáhají identifikovat *archeologické objekty díky teplotním rozdílům. Sněhový poprašek roztává na základě vyšší teploty archeologických objektů. Tmavé zbarvení půdy nad archeologickými objekty mimo jiné přispívá k vyšší míře pohlcování slunečního záření. Zcela rozdílně se chová zdivo, které intenzivněji promrzá, a proto sníh nad ním roztaje později než v okolí.

Porostové (vegetační) příznaky vyvolávají všechny výše uvedené skutečnosti, a to jak zvýšená bonita, vlhkost, tak i teplota v případě zahloubených archeologických objektů. Rostliny, zemědělské plodiny, především obilniny (ale dokonce i keře a stromy) mají na nich lepší podmínky k růstu, jsou vzrostlejší a jsou sytě zeleně zbarvené ještě v předsklizňovém období. Dochází k oddálení jejich zralosti. Letecká archeologie je nejučinnější právě v tomto „předžňovém“ čase, kdy větší část ploch s obilninami již dozrává a „zlátne“, zatímco zelené obilí identifikuje a „vykresluje“ půdorysy archeologických objektů.

Vzrostlé obilí navíc vrhá ráno nebo v pozdním odpolední při šikmém slunečním osvětlení dlouhé stíny, které umožňují detekci archeologických objektů i těsně před žněmi. Další typ *stínových příznaků* vzniká opět při šikmém dopadu slunečních paprsků na archeologické památníky, které jsou doposud v krajině zřetelné. Jde například o mohyly, násypy valů a příkopy (prohlubně apod.). Ozářená strana těchto památníků je výrazně světlá, zatímco protilehlá stinná je tmavě zbarvena. Památníky typu násypů (mohyl a valů) při šikmém osvětlení rovněž vrhají dlouhé stíny.

Zeměpisná poloha archeologických lokalit, památníků nebo archeologických objektů, zjištěných leteckou prospekci, se zaznamenává do přesných map. Určuje se pomocí přístrojů GPS (Global Positioning System, „globální polohový systém“). Stanice GPS přijímají signály z několika satelitů a na základě vyhodnocení jejich vzdáleností určují zeměpisné souřadnice, které je možné přenášet do *počítačových programů například GIS (Geographic Information Systems).

Druhým krokem letecké archeologické prospekce je *letecká archeologická dokumentace*. Objevené *archeologické lokality, památníky a objekty se dokumentují analogovými fotografickými přístroji. Letecké snímky archeologických lokalit a objektů se dnes zaznamenávají na kvalitní fotografické barevné materiály typu color (snímky) a chrome (diapozitivy). K zvýšení rozlišovací schopnosti barevných změn se zvláště u vegetačních příznaků využívá snímání na filmové materiály v infračervené délce světelného spektra. V posledním období probíhá letecké snímání také pomocí digitálních fotografických přístrojů a kamer. K ověřování výsledků leteckého průzkumu slouží archeogeofyzikální výzkum. Využívají se například magnetometrická měření (protonový, cesiový magnetometr aj.), měření půdním radarem atd. Jakékoliv antropogenní zásahy způsobily rozdílnou skladbu půdy, a proto je tyto přístroje zachycují a zobrazují jako tzv. anomálie. Konečné slovo má při ověřování *objevů z „ptačí“ perspektivy vždy archeologický výzkum.

Letecká archeologie má již delší *historii*. Letecký archeologický průzkum a dokumentace lokalit úzce souvisel s rozvojem letectví a fotografických přístrojů. Nejstarší letecké snímky představují záběry z horkovzdušných balonů, pořizované v období těsně po polovině 19. století. Další fotografická dokumentace z balonů byla určena k vojenským účelům; přesto byly dokumentovány některé významné archeologické památníky jako *Pompeje, Forum Romanum, přístav v Ostii, ale zejména megalitický památník *Stonehenge v roce 1906 P. J. Sharpem, který „odkryl“ díky stínovým příznakům poprvé tento kamenný kruh v *kontextu přístupové cesty a pozůstatků ještě jiných „kruhů“ v okolí. Základy vlastní letecké archeologie byly položeny již před *první světovou válkou, a to v souvislosti s využitím nově zaváděné letecké techniky. Dobrá školení získali první letečtí archeologové v průběhu

leteckých operací v oblastech *Předního východu s početnými pozůstatky starověkých nebo antických stavebních památek, ale také ještě starších tellových lokalit. K prvnímu systematickému uplatnění a posléze vytvoření zásad letecké archeologie došlo v období poválečného nadšení zejména ve Velké Británii, kde vynikl zvláště Osbert Guy Stanhope Crawford (1886–1957), ale i další badatelé – například Antoine Poidebard, Theodor Wiegand aj. Letecká archeologická prospekce doznala dalšího rozvoje uplatněním technického *pokroku ve 30. a 40. letech 20. století. Význačnou osobností se stal J. Kenneth St. Joseph, který po ukončení *druhé světové války povýšil letecký archeologický průzkum na Univerzitě v Cambridge na samostatný obor.

Ze současných zahraničních odborníků je třeba jmenovat Otto Braasche z Německa, R. Gogeyho z Francie, před nedávnem zemřelého Ch. Lévyho z Belgie, G. S. Maxwella ze Skotska, Roga Palmera z Velké Británie a například i tým vedený Herwigem Friesingerem z Rakouska. Na přelomu let 1982 a 1983 zahájilo éru *systematické letecké archeologie* (jako první v *zemích střední a východní Evropy) archeologické pracoviště Jihomoravského muzea ve Znojmě (Jaromír *Kovárník). Následně se začala letecká archeologie zavádět také v Archeologickém ústavu ČSAV v Brně (1985, Miroslav Bálek), SAV v Nitře (1987, Ivan Kuzma, Ján Rajtár), v Regionálním muzeu v Mikulově (1990, Jaroslav Peška), v AÚ ČSAV v Praze (1992, Martin Gojda), Ústavu archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostu (1993, Zdeněk Smrž), v Ústavu archeologické památkové péče středních Čech v Praze (1993, Vladimír Čtverák) a v Západočeském muzeu v Plzni (1993, Petr Braun).

K významným objevům letecké archeologie u nás patří zejména rozšíření nálezů monumentálních příkopových ohrazení (mladoneolitických *rondelů a rondeloidů starší doby bronzové, eneolitických čtyřúhelných příkopů). Patří sem rovněž objevy velkoplošných pochodových, polních nebo dočasných táborů římských *legií na jižní Moravě, ležících na území *barbarika nejméně 80 kilometrů severně od římského limitu na středním Dunaji a hodnocených jako mimořádně významný objev, nebo na jižním Slovensku, dále celé řady *sídlišť, početných bohatých *hrobů, *pohřebišť, zaniklých cest apod. (Jaromír Kovárník)

archeologie, montánní, obor vycházející z *industriální archeologie, který se zabývá archeologickým výzkumem památek báňské historie. Archeologický výzkum pozůstatků staré těžby je disciplinou poměrně mladou, jejíž vypovídací hodnota a interpretační možnosti jsou teprve podrobovány testování a jejíž specifické metodické postupy se dosud nacházejí ve stadiu vzniku. Základní metodou výzkumu bezesporu zůstává i v tomto případě povrchový průzkum, zvláště vzhledem k mnohdy neúměrné materiální a technické náročnosti terénního odkryvu zaniklých báňských děl. Výsledky povrchového průzkumu mohou být kombinovány s jinými metodami prospekce (geofyzikální metody) a s geodetickým zaměřením (GIS). (Martin Hložek)

archeologie, nová, směr v americké *archeologii opírající se o *analýzu ekologických, demografických a technologických faktorů a studium *zákonitostí *variability artefaktů. Od 60. let 20. století uplatňoval tento směr Lewis R. *Binford (*An Archaeological Perspective* [Archeologická perspektiva], 1972) a jeho žáci a stoupenci (Kent V. Flannery, John M. Fritz, James N. Hill, Fred T. Plog, Stuart M. Struever aj.) při zkoumání *kulturních změn v *kontextu adaptace lidí k vnějšímu prostředí.

Představitelé nové archeologie usilují o *syntézu kulturně antropologického a archeologického přístupu ke studiu *kultury. Jejich program navazuje na tradice amerického *neoevolucionismu (Leslie Alvin *White), *kulturní ekologie (Julian Haynes *Steward) a taxonomie (Albert C. Spaulding). Binford a jeho stoupenci rozvíjejí též teorii kultury amerického antropologa Leslieho Alvina Whita jako třídy extrasomatických prostředků a mechanismů, jimiž se *člověk přizpůsobuje vnějšímu prostředí. Stoupenci nové archeologie obohacují svou *metodologii o výzkumné *techniky *antropologie, *etnografie a *sociologie. Tato stále dynamičtější *integrace věd o člověku a kultuře v archeologii vedla k vzniku,

případně dalšímu rozvoji takových disciplín, jakými jsou *experimentální archeologie a *etnoarcheologie, které archeologům umožňují experimentálně testovat jejich *hypotézy. (Jaroslav Malina)

archeologie, obecná teorie, *systémy vzájemně spojených a hierarchicky uspořádaných formulací, odrážejících hlavní *zákonitosti *archeologie; jde o zákonitosti, které jsou základem archeologických výzkumů a umožňují archeologům vyhledávat, fixovat, uspořádat a vysvětlovat archeologický materiál (hmotné památky) jako prameny poznání minulosti. (Jaroslav Malina)

archeologie, podmořská, subdisciplína *archeologie zabývající se prospekci, exkavací, deskripcí a explanací archeologických nálezů z mořského dna, převážně ze ztroskotaných lodí ve Středozezemním moři nebo v Karibiku aj. Průkopníky se začátkem 20. století stali lovci mořské houby, k vývoji podmořské archeologie přispěly i technické vynálezy umožňující potápění jako skafandry, akvalung, který vytvořil jeden z nejvýznamnějších představitelů tohoto bádání po 2. světové válce Jacques-Yves Cousteau (1910–1997). (Jaroslav Malina)

archeologie, postprocesuální, *archeologie, procesuální a postprocesuální.

archeologie, procesuální a postprocesuální, *archeologie založená na hypoteticko-deduktivním výzkumu (*metoda tvorby a testování teoretických pojmů a hypotéz), který vychází z artefaktů a jejich formálních znaků, explicitně vytváří *hypotézy a zpětně je testuje. V 60. letech 20. století začala být naléhavá teoretická otázka, jak testovat shromážděné archeologické údaje vůči formálním hypotézám. Takto „zvědečtělá“ archeologie se začala přirozeně otevírat teoriím z oblasti *filozofie vědy, například Thomase *Kuhna, a obecné systémové teorii. Od jednoduchých *vysvětlení přecházejí archeologové, na prvním místě americký archeolog a antropolog Lewis R. *Binford, k systémovému přístupu, aby tak zobrazili *kulturu jako *systém vzájemně působících prvků. Vznikají nové subdisciplíny: náhodný výběr etnografických *analogií se mění v *etnoarcheologii, geologické a biologické expertizy k přírodnímu prostředí utvářejí *geoarcheologii a *petroarcheologii, *kulturní ekologii a topografické údaje jsou přetvářeny v systém *sídelní archeologie. *Svět je v Binfordově pojetí poznatelný. Také jednotlivé metody jsou kumulativní (procesuální) v tom smyslu, že syntetické archeologické údaje se interpretují na základě následných pracovních hypotéz a ty jsou znovu a znovu testovány. Kultura je v tomto pojetí chápána jako způsob mimotělesné adaptace na přírodní prostředí a jako důsledek jedinečné lidské schopnosti symbolizovat předměty i jevy.

Procesuální období vystřídalo v závěru 20. století kritické období označované souhrnně jako postprocesuální. Sevřený funkcionalistický systém totiž narušily úvahy o smyslu kultury, pokud se v nich prosadil spíše onen symbolizující, individualistický a ideologizující směr pohledu. Ten byl zdůrazněn zejména v pracích anglického archeologa Iana *Hoddera. Kultura pak už není jen chováním v daném přírodním rámci, ale rovněž způsobem, jaký připisujeme našemu životu smysl a jak jej vyjadřujeme.

V této atmosféře se rozvíjejí kritické pohledy na minulost i na archeologii samu pod zorným úhlem jejího ideologického prostředí, ale současně se důrazně hlásí o slovo i pestrá směsice směrů a *názorů, které se dosud cítily potlačeny: *feministické hnutí (*archeologie genderu), archeologie států *třetího světa, zejména africká, a konečně i domorodá hnutí stojící mimo archeologii a kategoricky žádající, aby věda zastavila výzkum kosterních pozůstatků jejich přímých předků.

Jestliže po několik desetiletí stály proti sobě dvě základní paradigmaty – tradiční, kulturně historické pojetí proti funkcionalistickému pojetí kultury jako adaptace – pak nyní se uvolnil prostor pro podstatně širší variabilitu přístupů. Často se zdůrazňuje, že *kritika procesualismu a jeho výzkumného programu sama o sobě nestačí, že je nutné modifikovat nové postupy vzhledem k nově vymezeným rámcům, ať již je to kritická teorie, poststrukturalismus, strukturální *marxismus či *feminismus. Avšak hlavní metodické postupy procesualismu –

*geoarcheologie, *petroarcheologie, *etnoarcheologie, *kulturní ekologie, *sídlní archeologie a další – archeologii obohatily trvale a dále se rozvíjejí. (Jaroslav Malina)

archeologie, sídlní (též sídlištní archeologie), subdisciplína *archeologie zkoumající měnící se strukturu osídlení jako součást *analýzy adaptačních vztahů mezi lidmi a jejich vnějším prostředím, a to přírodním i kulturním. Struktura osídlení (anglicky: *settlement pattern*) odráží způsob rozložení lidských sídlišť v *krajíně a vyplývá z určitého lidského rozhodnutí (podle definice amerického archeologa Kwanga C. *Changa). Za ním lze tušit celou škálu důvodů praktických, politických, ekonomických a sociálních, mezi něž patří i důvody náboženské. Kanadský archeolog Bruce G. *Trigger rozkládá strukturu osídlení do tří rovin: jednotlivá *obydlí, skupina obydlí a systém komunit v krajíně. Na každé úrovni se rozehrává systém vzájemných vztahů a ty se stávají předmětem analýzy.

Základem prostorové analýzy je *typologie a hierarchizace sídlišť. Taková *klasifikace by měla poskytnout objektivní kritéria pro členění *lokalit podle velikosti, *funkce a dalších vlastností. Přirozeně, že klasifikační systémy se mění v závislosti na kultuře a jejich časoprostorových souřadnicích. Například archeologie *paleolitu tu má ovšem nesnadné postavení, protože stopy lovců v krajíně bývají nepatrné. Jednou z často kladených otázek v *kontextu sídlní archeologie je počet obyvatelstva, a to ve všech třech rovinách. Zatím žádná *metoda neumožňuje přímo vypočítat hustotu pravěké populace, prostě proto, že proměnných je příliš mnoho a nelze je vždy z archeologického záznamu vyčíst. Můžeme například odhadnout počet obyvatel jedné paleolitické *chaty, ale problém spočívá v tom, kolik *staveb stálo na místě v danou chvíli současně. Plán sídliště, získaný archeologickým výzkumem, je tedy nutno pracně testovat z hlediska datování jednotlivých obydlí, vzájemných prostorových vztahů (respektování se nebo překrývání), vztahů mezi předměty nalezenými uvnitř (například skládání kamenných artefaktů) a ani pak nedospíváme vždy k jednoznačným závěrům. Nebo jinak. Vyjděme z odhadu zkonsumované potravy, ať už na loveckých tábořištích v Evropě nebo na odpadních hromadách ze škeblí v Americe. I v případě, kdy máme k dispozici kompletní vzorek potravinového odpadu, bude nutné konfrontovat jej s délkou nepřetržitého osídlení. A tato *proměnná obvykle chybí. Teprve v *pozdním paleolitu a *mezolitu se objeví další zdroj demografických informací – specializovaná *pohřebiště. Ani demografická výpověď nejstarších pohřebišť, přestože je podstatně objektivnější než u ojedinělých *hrobů *mladého paleolitu, však nebude jednoznačná: stále totiž nevíme, do jaké míry je vzorek pohřbené populace zkeslen sociálně podmíněným výběrem pohřbených. Velikost populace ovlivní vztah k okolní krajíně. Předpokládá se, že v okolí *sídliště leží prostor, který je zásobuje (anglicky: *site-catchment analysis*). Ten má své dané zdroje a tedy i svou úživnou hodnotu (anglicky: *carrying capacity*). Únosnost krajiny však není úplně osudná, dá se zvýšit změnou *ekonomiky a *technologie. Původní studie zkoumající okolí hory *Karmel na *Předním východě byly spíše určitým vymezením ideálního zázemí lokality a následnou inventarizací jeho zdrojů: pro lovecká sídliště se předpokládal kruh, jehož poloměr je určen dvouhodinovou chůzí (10 km), u zemědělců jen hodinovou chůzí (5 km). V *systémový přístup tyto analýzy přerostly zejména v pracích amerického archeologa Kenta V. Flanneryho, když zkoumal přechod od lovecko-sběračského k zemědělskému systému v údolí Oaxaca v Mexiku. V pojetí amerického paleoekologa Karla W. *Butzera otevírají formální metody prostorové analýzy stěží něco více než obecnou perspektivu či výsek z širšího pohledu na archeologické *naleziště, tak jak vyplývá z úvahy o rozložení zdrojů a možnosti jejich čerpání na dané úrovni informací a technologií.

Už z toho je zřejmé, že *prostorová analýza je vývojově podmíněna. Teoreticky by měla pojmut dlouhodobý proces směřující od jednoduchého, volného a nespecializovaného pohybu k stále více specializovanému bytí, vymezenému prostředím a ročním cyklem, který nakonec přeroste v *zemědělství a v usedlý způsob života. Tato myšlenka, rozvíjející darwinovskou představu vývoje od jednoduššího k složitějšímu, narazí na problémy, jakmile

je aplikována na prostředí konkrétních *primátů či *homininů. Dalším závažným problémem je čas – bude rozdíl, byla-li lokalita osídlena po několik hodin či dní, po celé roční období nebo trvale po více let. Karl Butzer zkoumal z tohoto hlediska například acheulské osídlení (*acheuléen) v středním Španělsku. Dvě lokality, Torralba a Ambrona, ovládají jediné údolí oddělující plošiny Kastilie, kudy sezonně procházela stáda *slonů. Butzer dokládá, že acheulští lovci tu na stáda čekali na jaře a na podzim, zatímco v ostatní části roku se rozptýlili na jiné lokality v *regionu. To by byla jistě vhodná *analogie pro *vysvětlení našich sídlišť lovců mamutů v prostoru Moravské brány. Americký archeolog Lewis R. *Binford ovšem Butzerovu loveckou teorii podrobil kritice, *lov slonů v Kastilii zpochybnil a jeho žáci pak tyto argumenty rozšířili i na moravská mamutí naleziště. *Prostorová analýza loveckých areálů vyústila v řadu možných modelů. Několik z nich vypracoval sám Karl Butzer, další přibývají s rozvojem terénního výzkumu. Většina modelů předpokládá víceméně pravidelný rytmus soustředění a rozptylu lovecko-sběračské populace, podle ročních období a podle dostupnosti zdrojů. Nejjednodušší je cyklický roční pohyb mezi nalezišti uspořádanými v jakémsi kruhu; proti němu stojí radiační model jediného centrálního tábořiště, odkud se paprskovitě rozebíhají a vracejí výpravy všemi směry, rovněž v sezonním rytmu. Oba modely se mohou kombinovat, pokud každé tábořiště na obvodu kruhu se přechodně stane radiačním centrem. Ve zvláštních podmínkách přistupují další alternativy, například pulzující pohyby mezi dvěma typy prostředí, mezi nížinou a horami, mezi mořským pobřežím a vnitrozemím nebo pohyb podél osy, určené pobřežím či řekou.

V současné české archeologii představuje prostorová analýza intenzivně diskutované téma, ať již jde o teoretické práce či o praktické aplikace na konkrétní regiony. V centru zájmu jsou ovšem sídelní areály pravěkých zemědělců, nezdědka s poukazem na menší viditelnost a vliv postdepozicionálních procesů, které strukturu paleolitického osídlení postihly. Lovecké osídlení se ovšem liší už svou podstatou, a to menší stabilitou a větší variabilitou, pokud jde o rozložení jednotlivých *kultur v krajině. Databáze pro lovecké osídlení, která se v současné době utváří, nabízí dobrou základnu pro teoretické zhodnocení variability, i jejích příčin, ať už je ovlivněna klimatem (*klíma), dostupností zdrojů či strukturou *společnosti. Jako východisko pro srovnávací analýzu loveckého osídlení byly zatím vypracovány některé dílčí koncepce: například základní rozdělení střední Evropy na pásma, pro Moravu pak definice krajinných typů, které jsou u jednotlivých kultur nápadně odlišné a koncepce exploatačních oblastí kamenných *surovin, neméně závislých na kulturním vývoji a měnícím se chování. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

archeologie, sídlištní, *archeologie, sídelní.

archeologie, teoretická (z řečtiny: *theoría*, „pozorování, názor, úvaha“), subdisciplína *archeologie, zabývající se teoretickými výzkumy. V jejich středu se nachází *obecná teorie archeologie. Na základě obecné teorie se v tomto odvětví formují (nebo začleňují do rámce obecné teorie) dílčí archeologické teorie, které poskytují teoretickou základnu pro vypracování výzkumných metod a pro *vysvětlení fakt při konkrétních výzkumech – pro sestavení konkrétních explanačních koncepcí, pro historické *rekonstrukce. Technická část vypracování metod a konkrétní explanační studie nejsou do teoretické archeologie jako zvláštního odvětví, vyžadujícího specializaci, zahrnovány. V souladu se strukturou obecné teorie archeologie teoretická archeologie zahrnuje paraarcheologické, metaarcheologické a endoarcheologické teorie. Zabývá se rovněž vývojem archeologického myšlení a archeologických paradigmat. (Jaroslav Malina)

archeologizace, proces transformace věcné *frakce kultury, v místech živelného uložení poté, co přestala být běžně používána. K transformaci dochází vlivem destruktivního působení přírodních sil (tlaku, větru, spodních vod, střídání teplot atd.) a aktivity pozdějšího obyvatelstva. (Viz též *tafonomie.) (Jaroslav Malina)

archeologizovaná kultura, *kultura, archeologizovaná.

archeometalurgie (z řečtiny: *arché*, „počátek, původ, starobylost“ a *metallourgein*, „těžit kovy“), mezioborová disciplína na pomezí *archeologie a *metalurgie. Zkoumá někdejší, dnes často již nepoužívané hutnické a kovářské výrobní postupy a technologie. Metalografické hodnocení kovových artefaktů s možností měření tvrdosti (mikrotvrdosti) má v této oblasti materiálových analýz nezastupitelnou úlohu. Na základě kvantitativní materiálové analýzy lze určit například druh a kvalitu použitých materiálů, způsob jejich zpracování při výrobě předmětů, užité vlastnosti atd. (Martin Hložek)

archeometrie (z řečtiny: *arché*, „počátek, původ, starobylost“ a *metron, metrum*, „míra, rozměr“), vědní obor, který využívá aplikace přírodovědných a technických metod v *archeologii. Moderními přírodovědnými a technickými metodami studuje *archeologické nálezy, dávné *populace a *životní prostředí. Archeometrie zahrnuje tyto základní okruhy výzkumu: 1. vyhledávání archeologických nalezišť nedestruktivními metodami a jejich zaměření (geofyzika, GIS, *letecká archeologie); 2. analýzu a charakteristiku materiálů a technologií používaných v minulosti včetně stanovování jejich *provenience; 3. *metody datování; 4. metody konzervace *artefaktů. (Martin Hložek)

archeoskanzen (odvozeno od jména parku *Skansen* ve Stockholmu), specifický typ *skanzenu, představující *muzeum nebo expozici pod širým nebem nikoliv etnografického, ale archeologického charakteru. Z toho plyne, že archeoskanzeny prezentují většinou pravěká nebo středověká období. Neznamena to ovšem, že by vylučovala i období mladší. Mezi archeoskanzeny můžeme zařadit například *rekonstrukci Shakespeare's Globe v Londýně nebo koloniálního Williamsburgu v USA. Ať už archeoskanzeny vznikají **in situ* nebo mimo archeologická naleziště, od klasických skanzenů se liší především tím, že jsou *stavby a další *objekty v jejich případě nově konstruovány na základě poznatků *archeologie. Cílem archeoskanzenů je experimentální výzkum, výuka a prezentace archeologie veřejnosti. Podle důrazu na některý ze zmíněných aspektů můžeme rozlišovat jednotlivé typy archeoskanzenů. Na jedné straně jsou ryze experimentální projekty, bez přístupu nebo jen s omezeným přístupem veřejnosti. Většina projektů, která byla založena jako experimentální laboratoře, však dříve nebo později zahrnula do svých cílů také výuku a prezentaci, buď v důsledku dlouhodobé *strategie, která chtěla využít prezentační a výukový potenciál experimentální archeologie nebo se tak stalo asociativně: v důsledku tlaku na samofinancování, v důsledku tlaku zřizovatelů a investorů, nebo v důsledku změn ve vedení projektů. Mezi tyto projekty patří například *Butser Ancient Farm v Anglii, *Historisk-Arkaeologisk Forsøgscenter v Lejre v Dánsku nebo *experimentální konstrukce několika domů neolitické nákolní osady na březích jezera Challain v podalpské oblasti Francie. U nás pak experimentální projekt Březno u Loun, *Villa Nova Uhřetín nebo *Centrum experimentální archeologie Vřeset. Na druhé straně jsou čistě prezentační archeoskanzeny, často založené jako podnikatelský záměr ve sféře turistického ruchu s ekonomickou kalkulací v podtextu. Takové projekty se *implementací *experimentu nebrání (často v jejich profilu slovo experiment také figuruje), ale archeologický experiment jejich činnost neprofiluje. Experiment zde přistupuje pouze jako „nadstandard“. To neznamená, že by existence takových skanzenů byla nelegitimní. Mají svou důležitou pozici ve vztahu archeologie a veřejnosti. Jejich kvalitu nelze posuzovat přítomností experimentu, ale odpovědností, s jakou prezentují archeologické poznání. K typickým zástupcům v Evropě patří nizozemský Archeon, u nás například Modrá u Velehradu.

Archeoskanzeny v Evropě prodělaly již více než stoletý vývoj, který se zdaleka neřídí pouze vývojem archeologického poznání, ale je do značné míry závislý na společenském *kontextu. Zvláště symptomatickým je vývoj v německy mluvících *zemích, kde byly také první archeoskanzeny postaveny. Německý archeolog Martin Schmidt rozděluje historii archeologických rekonstrukcí v této oblasti na čtyři vzájemně se přesahující fáze. První fáze (1888–1940) představuje zájem o rekonstrukce nákolních osad, které v druhé polovině 19.

století jitrily *imaginaci odborníků a veřejnosti díky zachování velkého množství organických materiálů. K tomu přistoupilo období, ve kterém byly archeologické rekonstrukce zneužity pro prezentaci kulturní a technické nadřazenosti *árijské rasy (1936–1940). Od roku 1936 také vznikají vědecko-výukové rekonstrukce, které se pak v období po *druhé světové válce rozvíjejí bez bezprostředního zatížení *ideologií. Od poloviny 80. let 20. století se začínají objevovat komerční rekonstrukce, které svým počtem vědecko-výukové projekty dalece převýšily. U nás byl vývoj ke komercializaci zpožděn, ale ve druhé polovině 90. let 20. století nastupuje v plné míře. Příkladem projektu, ve kterém se evropské dějiny 20. století zrcadlí, je německý archeoskanzen Oerlinghausen. Vznikl v roce 1936 jako muzeum oslavující německou nadřazenost. Byl založen nedaleko místa, kde se předpokládala bitva v Teutoburském lese. Nedaleko byl postaven *pomník vůdce germánských vojsk v bitvě v Teutoburském lese Arminia jako osvoboditele *Germánie. Stavby byly dokonalé a čisté a mísily se v nich prvky hmotné *kultury od 2. století př. n. l. až do *středověku. Na konci *války bylo muzeum zavřeno a v roce 1946 prodáno tesařům v rámci *denacifikace. V roce 1961 bylo muzeum obnoveno místní „Společností pro germánskou prehistorii“ pod stejným ředitelem a kurátorem jako za dob *Třetí říše. Jednalo se o přesnou kopii původního archeoskanzenu s tím, že byly odejmuty *svastiky. V roce 1974 muzeum shořelo. Další iniciativy se chopil amatérský archeolog a podnikatel Hermann Gräfe. V Oerlinghausenu se začaly objevovat konstrukce *obydlí z jiných období (neolit – středověk) pod vedením architekta/prehistorika Helmuta Luleyho. Všechny jeho rekonstrukce vykazovaly charakteristický styl a liší se od původní germánské farmy. Mluví se o takzvaném „rustikálním stylu“, kde jsou stavby podány stroze a účelově až nedbale. Poslední rekonstrukce neolitického domu však odráží postupnou změnu v pohledu na společnost a kulturu prehistorických Evropanů. Dům je v takzvaném „polynésckém stylu“ s řadou výzdobných motivů a dalších prvků neutilitárního charakteru, které demonstrují, že život v *pravěku nebyl na hranici přežití, ale naopak umožňoval investovat energii mimo bezprostřední adaptaci na prostředí. Od roku 1986 se staly hlavním tématem ekologické otázky a začalo se rekonstruovat přírodní prostředí různých období a experimentovat s pěstováním typických domestikovaných plodin. V současné německé rekonstrukční archeologii je zdůrazňován technologický aspekt a vývoj tak, aby nebyla porušena *objektivita a ideologická nezátíženost poznání, ale „vědeckost“ se sama o sobě může stát ideologií. Pro archeologii jako vědu je proto dobré, co nejvíce se otevřít vnějšímu pohledu. A to je druhá tvář prezentačních archeoskanzenů: nejen zpřístupňovat výsledky, ale tříbit vlastní vědu prostřednictvím zpětné vazby. (Richard Thér)

Archeosteon, souhrnný název pro projekty DNA identifikace historického kosterního materiálu prováděné laboratoří *Forenzního DNA servisu ve spolupráci s dalšími výzkumnými organizacemi, jako je *Archeologický ústav AV ČR, Správa Pražského Hradu, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy a *Národní Muzeum. Jedním z projektů Archeosteonu je DNA identifikace kosterních pozůstatků *Přemyslovců, kteří jsou pohřbeni na *Pražském hradě. V dalších projektech byla například provedena identifikace kosterních pozůstatků ze 7. století z pohřebiště Ergolding (Německo); identifikace kosterních pozůstatků neolitických zemědělců (lokalita Těšetice-Kyjovice u Znojma); určení geografického původu jedince ze slovanského pohřebiště v Tetíně a podobně. (Pavel Lízal, Daniel Vaněk)

archeozoologie (z řečtiny: *arché*, „počátek, původ, starobylost“, *zoon*, „tvor; živočich“ a *logos*, „věda, nauka“), mezní obor zabývající se studiem zvířecích pozůstatků z *archeologických lokalit, zdůrazňuje biologickou přirozenost zvířecích pozůstatků, v úzkém slova smyslu znamená archeozoologie spíše paleontologii. Podle Petera Theodora Bobrowského (1982) zahrnuje archeozoologie jak stránku zoologickou, tak i archeologickou, může být ovšem také interpretována jako obor zabývající se pravěkými zvířecími pozůstatky bez jakéhokoliv vztahu k člověku. (Michaela Zelinková)

archetyp (z řečtiny: *arché*, „hlavní, podstatný; původní“, *typos*, „razičí forma; vzor, model, podoba, předloha“):

1. původní a dokonalý vzor jednání, prototyp, praty, pravzor, který člověk svým jednáním napodobuje. Toto chování je charakteristické zejména pro prehistorické až raně historické *společnosti a pro takzvané *přírodní národy, které se snaží zastavit zánik *světa, stárnutí, chátrání tím, že se stále vrací k „dokonalým počátkům“ – k předobrazům, archetypům, jež jsou vtěleny do *mýtů;

2. V analytické psychologii Carla Gustava *Junga (1875–1961) jsou archetypy klíčovým pojmem. Jung chápal archetypy jako struktury kolektivního nevědomí, které reprezentují nebo personifikují určité instinktivní danosti primitivní temné *psýché. Jedná se o neviditelné kořeny nevědomí. Archetypy nacházejí svůj výraz zejména ve snech a různých formách narace (pohádka, mýtus, *legenda, reklama apod.);

3. S pojmem pracoval rovněž rumunský religionista a historik náboženství Mircea *Eliade (1907–1986), který je uváděn jako představitel fenomenologické školy v *religionistice. Archetypy považoval za vzory chování *bohů či mytických předků. V *náboženství přikládal klíčovou úlohu *rituálům, které slouží k imitaci činnosti bohů při stvoření *kosmu z *chaosu. Rituál je zpřítomněním kosmogonických mýtů. Během rituálů dochází ke vstupu do *sakrálního *času a návratu „do oněch časů“ (*in illo tempore*) a opakování činnosti bohů, stvořitelů a *héroů. Účastníci rituálů vystupují z *profánního času a vstupují do času sakrálního, v němž imitují vzory chování archetypů. Během rituálu je tak znovu stvořen kosmos z chaosu, stejně jako *in illo tempore*, náboženský člověk se přímo účastní stvoření světa. (Jaroslav Malina, Martin Soukup)

archicerebellum (z řečtiny: *arkhaios*, „starý“ a z latiny: *cerebellum*, „mozeček“), vývojově nejstarší, vestibulární část *mozečku, která se podílí na řízení rovnováhy. K archicerebellu náleží *lingula*, *nodulus*, *flocculus* a z mozečkových *jader *nucleus fastigii*. Do vestibulárního mozečku přicházejí *informace o poloze a pohybech těla z vestibulárních jader (*tractus vestibulocerebellaris*) i přímo z rovnovážného ústrojí, jsou v něm zpracovávány a vyhodnocovány. Eferentní dráhy jdou zpět na vestibulární jádra a do **formatio reticularis*. (Lenka Vargová)

archicortex (z řečtiny: *arkhaios*, „starý“ a z latiny: *cortex*, „kůra“), součást vývojově staré části *kůry mozkové *allocortexu. Zahrnuje některé struktury na **facies medialis cerebri* (*striae longitudinales corporis callosi*, *indusium griseum*, *gyrus fasciolaris*) a oblasti **gyrus parahippocampalis* (**gyrus dentatus*, **hippocampus*, **subiculum*). Archicortex slouží limbickému *systému. (Lenka Vargová)

Archimédés (asi 287 př. n. l., Syrakúsy, Itálie – 212 př. n. l., Syrakúsy, Itálie), řecký matematik, fyzik, astronom a mechanik; jeden z nejvýznamnějších učenců starověkého Středomoří. Významně zdokonalil a rozšířil Eudoxovu exhaustní metodu pro výpočet ploch a obsahů, která byla předchůdkyní integrálního počtu; zabýval se teoreticky i experimentálně mechanikou (jednoduché stroje) a též hydrostatikou. Významně přispěl k středověkému chápání *potenciálního nekonečna svým dílem *Psammítés* (O počítání zrněk písku), v němž popsal počet pískových zrn, která by vyplnila celý *vesmír.

Archimédés byl ve své době výjimečný i tím, že spojoval teorii s praxí: mnohé ze svých *objevů užil při *konstrukci strojů a nástrojů, které zlepšily život lidí; schopnosti dal i do služeb své obce, když jeho válečné stroje pomohly spoluobčanům po dva roky úspěšně hájit Syrakúsy proti římským dobyvatelům. (Jaroslav Malina)

archipallium, -ii, n. (z řečtiny: *arkhaios*, „starý“ a z latiny: *pallium*, „plášť“), dorzomediální část mozkového pláště. (Lenka Vargová)

archistriatum, vývojově starší část bazálních *ganglií (starší než **neostriatum*, ale mladší než **paleostriatum*). Zahrnuje **nucleus amygdalae*, který slouží limbickému *systému. (Lenka Vargová)

architektonické dědictví, *dědictví, architektonické.

architektura (z řečtiny: odvozeno od *arché*, „počátek, vedení, velení“ a *tektón*, „tesař, stavitel, strůjce, architekt“; stavitelské, konstrukční znalosti, technologie, teorie):

1. stavitelské umění vytvářející pomocí promyšlených konstruktivních prostředků *stavby, které prostorem, tvarem, funkcí, dekorem i dalšími vlastnostmi odpovídají *profánním nebo *sakrálním představám a *vzorcům dané *kultury. Monumentální a reprezentační architektura často vystupuje v symbióze se *sochařstvím; v udivující *syntéze obou druhů umění se poprvé objevuje na neolitické *lokalitě *Çatal Hüyük (Turecko) před osmi tisíciletími;

2. stavitelské dílo (viz též *stavba, *stavba, obytná, *stavby a obydlí, nejstarší, *stavitelství Inků, megalitické, *stavitelství, megalitické, *stavebnictví, *urbanismus, *urbanizace);

3. umělecké a technické řešení výstavby něčeho nebo vůbec uspořádání, skladba nějakého celku, architektura (příklad: architektura budovy, hudební skladby, literárního díla, architektura *počítače, architektura ekonomických reforem). (Jaroslav Malina)

architektura, čínská, architektura sahající svými kořeny až do *neolitu, kdy také stavitelé poprvé užili tvary, které se staly pro čínskou architekturu typické. Přestože se tedy čínská architektura vyznačuje mnohatisíciletou *prehistorií a *historií, dochovalo se poměrně málo skutečně starých *staveb. Nemalou vinu na tom má základní stavební materiál – dřevo, které záhy podléhá zkáze. Právě ze dřeva se stavěly nosné prvky (sloupy) a krov (trámoví), zatímco zdivo z cihel nebo jiných materiálů tvořilo pouhou výplň (příčky) mezi sloupy. Čínská budova nebyla podsklepená, nýbrž se stavěla na udusané podnoži. Jejím nejnápadnějším prvkem, co se velikosti a ozdobných prvků týče, byl krov s keramickou krytinou. Tento způsob stavby byl běžný až do druhé poloviny 20. století.

Čínská stavební tradice byla v mnoha ohledech silně *konzervativní a některé její rysy se v průběhu času neměnily. Kruh představoval v dávné *kosmologii nebe, hranatý půdorys naopak představoval čtvercovou *zemi. Kruhový půdorys a klenba zůstaly proto vyhrazeny *hrobkám a chrámům Nebes. Koncepce prostoru vymezeného a uzavřeného zdmi je doložena archeologicky již na ohrazených městech šangských *králů z 16. století před n. l. Je rovněž zřejmá na říši ohraničené *Dlouhou zdí, na *městech obklopených *hradbami i na soukromých sídlech uschovaných za zdí. Konfuciánský smysl pro *autoritu a spořádanost se odráží v pravidelném uspořádání budov na ústřední ose, která protíná různorodé areály z jihu na sever a dělí je do symetrických půlek. Naproti tomu taoistická nespoutanost a důraz na přirozené se projevuje v neformálním řešení čínských zahrad, které usilují o souznění s *přírodou.

Z dynastie *Čchin, která v roce 221 př. n. l. zahájila císařskou epochu, se datují dvě velkolepé stavby: *záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů a Dlouhá zeď. Také v následujícím miléniu dokládají stavební činnost především hrobky velmožů. Platí obecně, že je kryly rozměrné, většinou kruhové *mohyly. Mohyla se navršila nad podzemními komorami, vyzdobenými jako palác. Staly se dočasným sídlem zesnulého před definitivním přechodem na onen svět a byly vybaveny *replikami (keramickými figurkami *ming-čchi a nástěnnými malbami) toho, čím se za života obklopoval. Snad si ani neuvědomujeme, jak význačný díl v historii čínské architektury náleží stavbám pod úrovní země: hrobkám.

Zásluha za stavbu Dlouhé zdi nepatří pouze *Prvnímu svrchovanému císaři. Obranné hraniční *valy se budovaly mnohem dříve. Údajně už v 7. století př. n. l. byly pospojovány *tvrze kolem *království Čchu hradbou se strážními věžemi. Tato hradba na jihu dnešní provincie Che-nan měřila asi 100 kilometrů. Ve 4. století př. n. l. se několik *států chránilo obrannými zdmi navzájem vůči sobě i proti severním *nomádům. Po sjednocení Číny dal První svrchovaný císař propojit obranné valy států Jen, Čao a Čchin zhruba na území dnešního Vnitřního Mongolska; valy dalších států dal naopak zničit. Proti nomádům stavěly obrannou hradbu téměř všechny dynastie, nejvíce *Chanové (206 př. n. l.–220 n. l.), jejichž hradba měřila snad 10 000 kilometrů a táhla se z Liao-ningu až do Turkestánu; džürčenští

Ťinové (1115–1234) zase postavili 5 000 kilometrů dlouhý val proti *Mongolům na severovýchodě. Z těchto dávných staveb jsou však pouhé trosky, zarostlé valy ve stepi či sešlapané stezky. Dnešní Dlouhá zeď je z velké části z počátků dynastie *Ming (1368–1644); dokončena byla k roku 1500. Některé starší úseky byly tehdy opraveny, jiné nově zbudovány. Díky přirozenému zasazení do kopcovité *krajiny je Dlouhá zeď jednou z nejpůsobivějších staveb světa.

V pramenech se též píše, že si dal První svrchovaný císař postavit honosný palác A-fang-kung, čili zahradní areál s 270 budovami. Stavbu paláce s obytnými a obřadními síněmi dokládá však mnohem starší nález ve Feng-čchu (provincie Šen-si), z konce 2. tisíciletí př. n. l. Čínské paláce pro vládnoucí rody tvořily budovy rozmístěné po obvodu několika dvoran, řazených za sebou podél severojižní osy, celý areál byl obehán zdí a vstupovalo se do něho branou z jihu.

Mnoho spekulací se rozvinulo kolem podoby Paláce velikého jasu (Ta-ming-kung), který dal v roce 634 postavit tchangský císař Tchaj-cung pro svého sesazeného otce, na obdélníkovém pozemku přiléhajícím ze severovýchodu k městskému *opevnění Čchang-anu (dnešní Si-an). Reprezentační část paláce sestávala z halových staveb uprostřed rozlehlých dvoran. Za nimi byl komplex se zahradami a obytnými budovami, rozmístěnými kolem středového jezera. Z Paláce velikého jasu zůstaly jen podnože budov a početné stavební fragmenty. Podobně je řešený císařský palác (tzv. Zakázané město) v Pekingu, z počátku 15. století. Je to největší (720 000 m²) a nejlépe dochovaný komplex historické architektury v Číně. Také tento areál se dělí na dvě části: na jihu reprezentační část zvanou „vnější“ a na severu obytnou část zvanou „vnitřní“. Na středové ose reprezentační části stojí v obrovské dvoraně tři trůnní sály (tj. tři budovy), také po stranách jsou palácové areály. Celé Zakázané město se totiž skládá z desítek menších paláců a samo je městem uprostřed města. V takzvané vnější části také sídlily různé politické a správní *úřady. Vnitřní, obytná plocha byla hustěji zastavěna: kromě audienčních sálů a obydlí císařské *rodiny a služebnictva zde byly zahrady, *chrámy, divadla aj. Obdélníkový půdorys Zakázaného města chrání široký vodní příkop a vysoká zeď, v každém rohu stojí věž s nádherným krovem. Budovy stojí na podnožích z bílého kamene, mají červené stěny a střechy pokrývají tašky s jasně žlutou polevou – symbolickou barvou vladaře. Střešní hřebeny zdobí a zvýrazňují keramické sošky.

Takovéto rozmístění budov v rámci stavebního komplexu bylo blízké koncepci prvních buddhistických *klášterů (sanskrtky: *vihára) v Indii, což byly mnišské cely soustředěné po obvodu čtvercového dvora; uprostřed stála *stúpa. Z indických zdrojů byly přejaty jeskynní chrámy, zmíněné uspořádání klášterů, dále stúpa – proměněná v čínskou pagodu – a ozdobné brány (sanskrtky: *čaitja*) kolem ní – ty se přizpůsobily podobným čínským stavbám: strážním věžím (*lou*) a vstupním pilířům (*čchüe*). Pronikání buddhistické architektury na území čínské civilizace, která měla vlastní stavební tradici, bylo spletité a není snadné přesně určit, kdy přestala být – po výrazném počínštění ovšem – vnímána jako cizorodá. Je zřejmé, že výpůjčky z čínské světské architektury měly za následek vnější jednotnou podobu světských a *sakrálních staveb v Číně. Pouze *pagody, tj. věže nad svatými ostatky, zůstávají specifickou sakrální stavbou a nadto jsou výrazným příkladem proměnlivosti a různorodosti i v čínském *kontextu. Rané pagody z období rozpadu Číny a z dob tchangské dynastie (618–907) obyčejně měly čtvercový půdorys, stavěly se z kamene a byly zdobeny bohatými *reliéfy. Pozdější dřevěné a kombinované (dřevěné a cihlové) pagody jsou šesti či osmiboké a dosahují značných výšek; sinizačním prvkem je zdůraznění zdobnosti krovu (opakovaných střešních říms). Také příchod tibetské buddhistické architektury od 15. století a dále je v architektuře nejzřetelnější na nových formách pagod.

V souvislosti s kláštery je třeba zmínit nejstarší dochované, dřevěné stavby klasického typu. Jde přibližně o dvacet jednotlivých *svatyní v různých, nepříliš honosných klášterech na severu Číny. Nejstarší z nich je hlavní svatyně kláštera Nan-čchan-s' v posvátném pohoří Wu-

tchaj-šan (provincie Šan-si), postavená roku 782. Ostatní jsou z 10. a hlavně 11. století, kdy na severu Číny vládla dynastie *Liao (907–1125). Dřevo, jak bylo již řečeno, je relativně choulostivý materiál, ale s kvalitní impregnací a v příhodné vlhkosti a teplotě času odolá. Jeho vynikající kvalitou je pružnost, která činí *konstrukci odolnou vůči zemětřesením vysokého stupně. Čínští stavitelé s tímto rizikem počítali a sestavovali stavby z drobných dílů, zaklesnutých tesařskými spoji nad hlavicemi sloupů. Tak jako je svatyně v Nan-čchan-s' ojedinelá svým stářím, je Svatyně *bódhisattvy *Kuan-jin pozoruhodná výškou 22 metry. Tato svatyně z roku 984 stojí v klášteře Tu-le-s' v okrese Ťi-sien (provincie Che-pej). Kryje dvacetimetrovou sochu Kuan-jin s jedenácti hlavami, vnitřek obíhají ochozy v úrovni jejího pasu a hrudi. Socha je příčinou, proč je tento typ svatyně výjimečně vysoký: čínská klasická budova se totiž držela při zemi a měla-li působit monumentálně, rozrůstala se do šíře, nikoliv do výšky. V současné době se tradiční chrámy nadále stavějí i v moderní zástavbě.

Zcela jiným dojmem působí *čínské zahrady*, tj. typ okrasných zahrad nevelké rozlohy, jaké si začali stavět vzdělanci od konce 16. století v oblasti Ťiang-nan. Třebaže vycházely z literátské estetiky a jsou líčeny jako útočiště po odchodu z veřejného života do ústraní, je pravděpodobnější vidět v nich domov bohatých *měšťanů a mnohdy dějiště nákladných společenských akcí. Představují kultivovaný mikrokosmos uměle vytvořených scenerií. Základním prvkem je plocha jezírka, která generuje „klid v pohybu“. S poddajností vody a s rovným horizontem její hladiny kontrastují tvrdá, do výšky se tyčící umělá skaliska dynamických tvarů, osazená besídkami, vyhlídkami, altánky a terasami, které nepředstavují izolované prvky, ale celistvou prokomponovanou soustavu. Rozličné typy těchto drobných stavbiček se ustálily již za Sungů (960–1279). Jsou otevřené do všech stran, jejich prostor je však možné oddělit či rozčlenit prostým spuštěním žaluzií. Pod umně sestavenými pahorky jsou někdy i průchody, protože celá zahrada je protkána klikatými stezkami, mostky, ostrůvky a krytými chodbami, ale i zdmi, které četná zákoutí oddělují a spojují zároveň. Umně tvarovanými průhledy (kruhovými, oválnými, ve tvaru vějíře nebo dýně) spatřuje návštěvník nečekané a jedinečné „vypůjčené scenerie“. Vše doplňují okrasné detaily: kamenné *mozaiky na pěšinkách, spleť mřížoví oken, řezba balustrád, kaligrafické nápisy s poetickými názvy zákoutí, scenerií a staveb atd., nebo se známými verši. Vyvolávají řetěz asociací a představují syntézu kulturních *hodnot. K požitku ze zahrad organicky přispívaly i okrasné ryby a ptactvo, které tam byly pěstovány. Zahrada však v žádném případě nesměla být přeplněná a také barevnost byla střídmatá: zelené rostliny (*květů bývá poměrně málo), bílé stěny a černé střechy, branky a kmeny stromů.

Osmnácté století se díky hospodářskému růstu stalo dobou čilého budování takovýchto soukromých zahrad. Stavěly je nejen rodinné *klany, ale i školy a akademie, cechovní spolky, restaurace, nevěstince, lázně a kláštery. Města jako Jang-čou, Wu-si nebo Su-čou zahradami proslula. Zahrady, které se dochovaly do dnešních dob, jsou však většinou dílem 19. století.

Paláce, chrámy a další honosné stavby vykazují po staletí určitou stálost forem, i když zdaleka nelze mluvit o neměnnosti. Největší rozmanitost v rámci *regionů pak můžeme sledovat na architektuře běžných lidových obydlí, která je výrazně modifikována podle přírodních podmínek a celkem otevřeně přijímá vlivy etnik jiných než chanských. Právě tyto stavby však v dnešní době rapidně mizí pod náparem moderní architektury globálního typu. (Lucie Olivová)

architektura, egyptská, egyptskou architekturu vždy ovlivňovala a určovala myšlenka božského uspořádání světa (bohové a *král – jediný žijící *bůh na zemi, kteří zajišťovali kosmický řád světa a princip práva a spravedlnosti – *maat). Ta se realizovala ve stavebních záměrech *paláců, *měst, *chrámů i *hrobek. Zahájení stavby každého důležitého objektu také provázely náboženské *obřady. Paláce byly sídlem panovníků, města obývali jeho *poddaní, chrámy byly příbytky bohů a hrobky náležely duchům blažených zesnulých (obyvatel *Usirovy posmrtné říše). Uspořádání všech staveb sledovalo přísný řád *symetrie a

proporční vyváženosti. Náboženské myšlenky a *symboliku naplňovaly i konkrétní formy, použité materiály (*kámen, *dřevo, *hlína, nepálené *cihly, rákosové rohože a *papyrus), sochařská, reliéfní a malovaná výzdoba, a to v průběhu celých egyptských dějin.

Monumentální kamenná architektura má svůj impozantní počátek v komplexu *Džoserovy stupňovité *pyramidy v *Sakkáře. Zde byly důsledně převedeny do trvanlivého *vápence stavby z lehkých rostlinných materiálů. Zatímco města a sídliště byla budována z lehkých materiálů a nacházela se v záplavové zóně, a tudíž se dochovala jen v omezeném rozsahu, přetrvaly především kamenné chrámy a královské i nekrálovské hrobky (pyramidy, *mastaby, skalní hrobky), které se nacházely na vyvýšených místech, respektive na okraji Západní a Východní pouště. Týká se to zvláště staroříšských pyramid a nekrálovských hrobek v Gíze, *Abúsíru, Dahšúru, Médúmu a Sakkáře, středoříšských skalních hrobek nomarchů v Horním Egyptě, novoříšských chrámů v *Karnaku a Luxoru a královských skalních hrobek v Údolí králů a Údolí královen. Výborně se dochovaly pozdní chrámy v Dendeře, Edfú, Esně, Kóm Ombu a v Núbii. Nejvýznamnějším dochovaným sídlištěm je *vesnice královských *řemeslníků v Dér el-Medíně, kteří tesali a zdobili hrobky v Údolí králů a Údolí královen. Zbytky paláců *Amenhotepa III. byly odkryty v Malkatě a jeho syna *Amenhotepa IV. v *Tell el-Amarně. S pokračujícími archeologickými výzkumy stále dochází k objevům nových stavebních objektů, a to i ve vzdálených oblastech na Sinaji nebo v oázách Západní pouště. Viz též *civilizace starověkého Egypta, *malířství, egyptské, *sochařství, egyptské.) (Břetislav Vachala)

archiv (z řečtiny: *archeion*, a z pozdní latiny: *archivum*, „to, co je staré“; „soubor dokumentů historické hodnoty“):

1. archivní *fond, například osobní, rodinný, rodový; snahou je co nejsystematičtěji zaznamenání dokumentace daného významu;

2. *instituce, v níž jsou ukládány archiválie za účelem jejich ochrany, bezpečného uložení a zpracování pro vědecké a praktické potřeby; kromě historického může mít i profesní a tematické zaměření. V České republice existují Státní ústřední archiv, státní oblastní archivy včetně archivů zemských, státní okresní archivy, Archiv hlavního města Prahy a archivy *měst Brna, Ostravy a Plzně, archivy zvláštního významu, archivy podnikové, rezortní, archivy ozbrojených sil a ozbrojených bezpečnostních sborů, archivy politických stran a sdružení občanů, církevní archivy aj.;

3. budova nebo prostor sloužící k uložení archiválií;

4. správní archiv, meziarchiv, tj. zařízení pro uložení písemností s dlouhými skartačními lhůtami, v němž se provádí skartační řízení, pořádkání a inventarizace archiválií před jejich předáním do archivu;

5. záložní kopie informačního souboru. (Jaroslav Malina)

Archiv Ústavu antropologie (Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity), obsahuje (1) více než 200 ročníkových, bakalářských, diplomových, rigorózních, disertačních a habilitačních prací z oboru *antropologie z celého období existence *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v letech 1923–1953 i z 50. až 80. let 20. století, ale zejména z období po obnovení *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v roce 1993 a vzniku Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v roce 2006; (2) separáty týkající se antropologie; (3) materiály z pozůstalosti Jana *Beneše (fotografická a písemná dokumentace výzkumu „Dermatoglyfika a fyzický charakter Cikánů v Československu“; záznamy z měření výzkumu dvojčat, podklady a rukopis knihy *Člověk* (Praha: Mladá fronta, 1994); separáty týkající se biologie dětí a dorostu; eseje, přípravy na přednášky, fotografická dokumentace aj.); Jaroslava Dvořáka (práce geologické, časopisy a monografie týkající se široké škály problémů antropologie, geologie, archeologie aj.); Vojtěcha *Suka (obrazová dokumentace [ve formě černobílých a kolorovaných diapositivů, fotografií a negativů na skleněných deskách] týkající

se Sukových vědeckých expedic do Afriky, na Labradorský poloostrov a na Podkarpatskou Rus; obrazová dokumentace k výuce paleoantropologie [lokality, paleolitické umění, nálezy], fyzické antropologie [deformace, malformace, patologie] a primatologie; obrazová dokumentace etnologického charakteru z Afriky, Austrálie a *Oceánie, z území někdejšího Československa [Valašsko, Podkarpatská Rus] aj.); Chrudoše Troníčka (korespondence, podklady studií, separáty článků aj.); Jindřicha Antonína *Valšíka (soudně znalecké posudky zabývající se především *paternitními spory aj.); (4) dary Anny *Lorencové (dokumentace k výzkumům: metrická a prostorová charakteristika industriální populace Moravy; pohřebiště Lužice u Hodonína, Nový Šaldorf, Sedlešovice, Velatice, Znojmo-Hradiště; uměle deformované lebky z moravských lokalit; evoluční a fyziologické adaptace lidských populací; výzkum kosterních pozůstatků pánů z Kralic); (5) materiály související s chodem Ústavu antropologie (kontakty se zahraničními *univerzitami, granty apod.) a s badatelskou prací jeho současných a byvších členů – Martina *Čuty, Marie *Dohnalové, Miroslava *Králika, Jaroslava *Maliny, Tomáše *Mořkovského, Vladimíra *Novotného, Jiřího A. *Svobody, Vladimíra *Šedivého, Josefa *Ungera.

V současné době je archiv přístupný jak studentům a zaměstnancům ústavu, tak odborné i širší veřejnosti. Vybrané archiválie jsou studentům a zaměstnancům ústavu zapůjčovány až na dobu jednoho týdne s možností prodloužení výpůjčky na základě individuální domluvy. Ostatním zájemcům jsou materiály půjčovány prezenčně s možností kopírování, popřípadě skenování za režijní poplatek. (Jaroslav Malina)

archivy a knihovny [starověký Přední východ], v dnešním smyslu slova představovaly na starém *Předním východě záměrně a systematicky budované soubory písemností, převážně klínopisných tabulek, případně destiček potažených *voskem (*nosiče písma), později pergamenových *svitků. Jejich odlišné – archivní a knihovní – funkce se sice v průběhu staletí v závislosti na účelu shromažďovaného souboru zvolna profilovaly, dělicí čára však nikdy nebyla vědomě a striktně vedena a nikdy se nevytvořily svébytné *instituce s výlučným posláním.

Jako doklady činnosti, nezbytná účetní a správní dokumentace, vyrůstaly archivy jak ve velkých institucích (královských kancelářích, *palácových hospodářstvích a *chrámových hospodářstvích), tak i v soukromých domech a kupeckých firmách. Zatímco státní administrativa uchovávala především mezinárodní korespondenci, smlouvy, záznamy o darech a přídělech, přehledy *tributů, daní, cel, kořisti, dále soupisy výdajů pro *kult či stavbu *chrámů a jejich údržbu, vydržování dvora, přípravu a vedení vojenských tažení, velká hospodářství sledovala zejména dodávky a výdaje, průběh výrobních operací, stav personálu, jeho mzdy, živý i mrtvý inventář, obchodní záležitosti, případně závazky z nich plynoucí. Podstatnou část soukromých archivů tvořily vždy dopisy, obchodní ale i osobní, dále pak důležité právní dokumenty (manželské smlouvy, doklady o *adopci, dědictví, kupní smlouvy k nemovitostem apod.). Kupecké domy ukládaly samozřejmě i soupisy dodávek, nákladní listy, doklady o poplatcích, směnky, dlužní úpisy apod. (*osady, obchodní). Vysocí *úředníci chovali někdy ve svých archivech jak oficiální státní dokumenty, tak i doklady soukromé povahy (*Chammurapiho správce královské *domény v *Larse). Soubory se zpravidla archivovaly pouze několik desítek let, rodinné archivy obvykle dvě až tři generace (delší dobu zpravidla jen katastrální texty, závažné majetkoprávní dokumenty, výroční účetní bilance apod.). Doklady, které i v této krátké době ztratily platnost, se likvidovaly rozbitím (například dlužní úpisy k splaceným *půjčkám) nebo přeškrtnutím červenou čarou (taková byla praxe v královském archivu v *Mari; záleželo jen na místních zvyklostech). Většina objevených archivů pochází ze *sekundárního uložení: k původnímu účelu nepotřebné tabulky ze sušené nebo dokonce vypálené *hlíny se v *zemi jako *Mezopotámie, kde chyběl stavební *kámen, s výhodou užívaly do výplní budov (Mari, *Ur, *Uruk, *Nippur), *hradeb (*Chattuša), cest; uzavřené celky se ale odkládaly i do odpadních jam (školní archiv v Abú Salábichu). O

archivech písemností z organických materiálů se dovídáme jen zprostředkovaně, například z konvolutů bul přivěšených kdysi k původním dokumentům, které podlely nepřízni času a podnebí (rozsáhlý soubor ze 13. století př. n. l. v Horním *městě v Chattuši, z 6. století př. n. l. z Davidova města v *Jeruzalémě). Na mnoha místech zachovala náhlá *katastrofa ještě živý archiv **in situ* (palácový archiv o mnoha tisících položkách v *Eble, 24. století př. n. l., privátní archivy z 19.–18. století př. n. l. v *Káneši, palácový archiv v Mari, 18. století př. n. l., palácové a chrámové archivy v Chattuši, 12. století př. n. l. aj.). Takové situace pak skýtají neocenitelné *informace o rozsahu, skladbě, ale i původním uložení souboru. Malé, například soukromé celky písemností se uchovávaly často v nádobách přímo v obydlí. Velké archivy bývaly uloženy ve zvláštních, jen pro ně určených prostorách a bývaly obvykle i tematicky členěny. Dokumenty zde spočívaly – seskupeny podle souvislosti v *akta – v kožených vacích, koších, truhlách, nádobách, ve schránkách ve zdi, ponejvíce však volně na dřevěných policích, uspořádány mnohdy i podle velikosti a typu nosiče. Orientaci usnadňovaly soupisy zavěšené vně schránek (jestliže obsahovaly větší počet položek), případně *etikety s hlavními údaji přiložené k příslušné písemnosti na okraj regálu, od 7. století př. n. l. pak i aramejské popisky přímo na boku dokumentu. Znamé jsou i regálové soupisy a konečně katalogy celých souborů. Archivy byly pečlivě zabezpečeny (3 zámky s pečetěmi ve skladišti v Chattuši) a přístup k nim měly pouze autorizované osoby (archiv zemřelého obchodníka v Káneši směla otevřít jen k tomuto účelu ustanovená komise).

Knihovny se svým uspořádáním nikterak nelišily. Předpokládá se, že se zrodily jako průvodní jev školní výuky (*škola), ze souborů naučných, kultovních a literárních textů, které zaznamenali a užívali *písaři v době svého studia a pozdějšího působení (zejména v nejstarší době se takové kolekce nalézají v blízkosti skriptorií a škol). Paradoxně velký význam mělo zřejmě odumření *sumerštiny: nutnost udržovat její znalost – od počátku 2. tisíciletí př. n. l. jen písemně a pasivně – vedla k stále opakovanému opisování sumerských děl, a jak ukazují literární katalogy i v určitém závazném sledu. Tato praxe dala vzniknout standardnímu textovému korpusu, který bývá považován za druh příruční knihovny. Podobný korpus vznikl v procesu *kanonizace též pro tradici babylonskou (katalogy, nálezové soubory v příbytcích vedoucích písařů v *Ugaritu, Sultantepe, Uruku, knihovna Šamašova chrámu v *Sipparu). S cílevědomým záměrem shromáždit písemný odkaz a vytvořit sbírku děl, kterou bychom dnes nazvali knihovnou, se poprvé setkáváme ve 13. století př. n. l. v pokynu chetitské královny Pudučepy, když vysílá nejvyššího písaře sbírat slovesnost v jejím rodném kraji. Za náhodný nelze zřejmě považovat ani početný soubor naučně literárního obsahu, objevený v blízkosti Aššurova chrámu v *Aššuru. Budován byl zřejmě od 12. století př. n. l. aššurskou písařskou rodinou, obsáhl i tabulky přivážené z *Babylonie při taženích Tukultí-Ninurty I., aby byl posléze převzat Tiglatpilešarem I. Velmi jasný program dal svému skriptoriu v 7. století př. n. l. asyrský *král *Aššurbanipal. Soubor tabulek, snesený z jeho podnětu do *Ninive z celé Mezopotámie, čítal asi 1500 děl (některá ovšem i v 5–6 kopiích) a zachoval velmi podstatný díl sumerské, babylonské a asyrské písemné tradice. Obsahoval magické, rituální, medicínské, astronomické a literární texty, zpřístupněné katalogy a speciálními přírůstkovými soupisy. Také knihovníci Šamašova chrámu v Sipparu vyhledávali a kopírovali staré originály z *Akkadu (Man-ištúšuuv nápis), *Babylonu (prolog *Chammurapiho zákoníku), Nippuru i samého Sipparu. Pracovali s dlouhodobou perspektivou: nejstarší zápis je datován do roku 1061 př. n. l., nejmladší pochází z roku 529 př. n. l. Jádrem souboru jsou literární kompozice, modlitby, kultovní texty. Jiná významná knihovna vyrostla v *Nabúově chrámu v Babylonu. Mimo vlastní Mezopotámii nutno uvést již zmíněnou knihovnu v Chattuši, Chuzirině (Sultantepe), Ugaritu, *Emaru a Haf Tepe (Susiana). (Vladimír Souček, Jana Součková)

archón (z řečtiny: *archón*, doslova „vládnoucí“), nejvyšší státní *úřad v řadě řeckých *městských států; v *Athénách volily *fýly na 1 rok devět archónů, kteří původně vykonávali *vládu a po uplynutí svého úředního období se staly členy *areopagu. V průběhu 6. a 5.

století př. n. l. význam archónů slábl. Po *Periklových reformách (457 př. n. l.) se omezily jejich funkce na náboženské úlohy a na dohled nad soudnictvím. Původně mohli být za archóny voleni jen příslušníci nejvyšší majetkové třídy. *Kleisthénovy reformy (kolem roku 510 př. n. l.) a Efialtovy reformy (487 př. n. l.) umožnily přístup k moci také nižším majetkovým třídám, od roku 457 př. n. l. mohli být do tohoto úřadu voleni všichni plnoprávní athénští občané. (František Čapka)

ariánství, směr v raném *křesťanství spojený s naukou alexandrijského *kněze Aria (260–336). Podle ariánství Boží Syn *Ježíš, chápaný jako *Logos, je stvořená bytost a není s *Bohem Otcem stejné podstaty, nýbrž představuje mezistupeň mezi Bohem a jeho *stvořením. Tím ariánství zpochybňuje učení o trojjedinosti.

Ariánství odsoudil už nikájský *koncil (v roce 325) a proti němu formuloval ortodoxní nauku, v níž tvrdil, že Boží Syn je stejné podstaty s Bohem Otcem; sám Arius byl uvržen do klatby a odsouzen do exilu. Ariánství se však prosadilo jak v římské státní *církvi, tak především u christianizovaných *Germánů a jeho pozice, zejména mezi východními teology, tak zůstávaly ještě dlouho silné. Ariánství doznávalo u Germánů, jeho zánik nastal v závěru *doby stěhování národů, kdy se franská vládnoucí vrstva a také *Vizigóti (v roce 587) a *Langobardi (v 7. století) přiklonili ke *katolicismu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Ariès, Philippe (21. 7. 1914, Blois, Francie – 8. 2. 1984, Paříž, Francie), francouzský historik; přední medievista. Specializoval se na dějiny *rodiny a *smrti. Z díla: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos jours* (Eseje o historii smrti na Západě: od středověku k dnešku, 1975), *L'Homme devant la mort* (Člověk před smrtí, 1977, česky: *Dějiny smrti*, I., II. Praha: Argo, 2000), *Images de l'homme devant la mort* (Představy člověka před smrtí, 1983), redigoval *Histoire de la vie privée*, I–V (Historie soukromého života, I–V, 1985–1987, spolu s Georgem *Dubym). (Jaroslav Malina)

Árijci (ze staroindického *árja*, v původním významu „oddaný, laskavý, zbožný“, později „vznešený, urozený“):

1. dnes již překonaný souhrnný název pro kočovná euroasijská *etnika *indoevropského původu, které přicházely na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. z oblasti mezi Volhou a Kaspickým mořem do Íránu a Indie, kde si podmanily původní (snad drávidské či mundské) *obyvatelstvo (viz *Árjové);

2. starší lingvistické označení etnik hovořících *indoíránskými jazyky. V 1. polovině 19. století evropští jazykovědci takto označovali všechny *indoevropské (v německé literatuře „indogermánské“) *jazyky, později se název árijské (někdy též árské) jazyky zúžil na indoíránskou větev indoevropštiny, jež se později rozdělila na dvě samostatné skupiny: jazyky *íránské a *indické (též *indoárijské či indoárské). Z lingvistického a etnografického hlediska tak původní Árijci (Árjové) tvořili součást indoíránské kmenové pospolitosti, po jejímž rozpadu (někdy na počátku 2. tisíciletí př. n. l.) se íránské kmeny usazovaly na území dnešního Íránu a Afghánistánu, zatímco *Indoárjové (Indoárijci) pronikali přes pohoří Hindúkuš na indický subkontinent.

Pojem Árijci byl znám již *Hérototovi, ale do povědomí západních vzdělanců se dostal v 18. a 19. století především díky francouzskému orientalistovi Abrahamu Hyacinthovi *Anquetilu-Duperronovi a německému indologovi působícímu v Oxfordu Friedrichu Maxi *Müllerovi. Joseph Arthur de *Gobineau označil za Árijce prehistorickou populaci, díky níž vznikl civilizovaný způsob života. Postupně zanikli smíšením s jinými rasovými skupinami (proces tzv. *semitizace*) a nyní lze jejich zbytky nalézt pouze v izolovaných rybářských komunitách na Newfoundlandu. Joseph Arthur de Gobineau tak nikdy neztotožnil Árijce s *Němci nebo jiným moderním evropským národem; představovali pro něho prakticky vyhynulou skupinu bez naděje na vzkříšení.

*Identifikace Árijců s novodobými rasově nadřazenými populacemi (tzv. *nordickou rasou, *dolichokranními jedinci apod.), která je základem *árijské rasové ideologie, je dílem

až rasistických myslitelů, jako byli Madison *Grant (1865–1937), Houston Stuart *Chamberlain, Georges Vacher de *Lapouge nebo Arthur *Rosenberg.

Za *nacismu zejména v době *druhé světové války byla árijská ideologie zneužita k hospodářské a politické diskriminaci (*antisemitismus, *arizace) a k vyhlazování celých národů a etnických skupin (*šoa). (Jan Filipický)

árijská etnika, *Árijci, *Árjové.

árijská fronta, *fronta, árijská.

árijská ideologie, *ideologie, árijská.

árijská rasa, *Árijci, *Árjové.

Arikarové, původní etnická skupina severoamerických *indiánů, kteří náležejí k prérijním skupinám; jsou příbuzní *Caddům (Kadům) a žijí dosud jako zemědělci v počtu asi 1 000 (v roce 1984) v rezervacích v Severní Dakotě. Z hlediska *etnogeneze představují přechodnou vývojovou skupinu mezi zemědělskými Kady na Rudé řece a mezi typickými *Prérijními indiány středozápadu v USA. (Zdeněk Tvrďý)

Aristainétos (2. polovina 5. století), řecký autor; poslední představitel řecké epistolografie. V jeho díle je obsaženo velké množství antických erotických motivů. (Marie Pardyová)

Aristarchos ze Samu (kolem 310–kolem 230 př. n. l.), řecký matematik a astronom. Narodil se na řeckém ostrově *Samos. Působil v egyptské *Alexandrii, kde se, kromě jiného, zabýval měřením rozměrů *Slunce a *Měsíce. Zachoval se jeho spis *Peri megethón kai apostématón héliú kai selénes* (O rozměrech a vzájemných vzdálenostech Slunce a Měsíce). Správně zvolenými metodami, které však byly zatíženy značnými chybami v naměřených hodnotách, dospěl k poznání, že Slunce je mnohonásobně větší než *Země a proto je nepodložený obecně přijímaný předpoklad, že Slunce obíhá kolem Země (*geocentrismus). Jako jeden z prvních vyslovil teorii, že se Země i ostatní planety otáčejí kolem Slunce, jež je středem *vesmíru (*heliocentrismus).

Aristarchos vzbudil svou teorií obecný odpor a dokonce mu hrozila *žaloba pro bezbožnost. Jediným starověkým učencem, který Aristarchovu teorii hájil (a matematicky a fyzikálně odůvodnil), byl babylonský astronom a matematik Seleukos (kolem roku 150 př. n. l.). Teprve *kopernikovský obrat Mikuláše *Koperníka v 16. století, podpořený přesnými astronomickými pozorováními, dal za pravdu Aristarchovi. (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

Aristofanés (asi 446 př. n. l., Athény, Řecko – 386 př. n. l., Athény, Řecko), řecký dramatik; nejslavnější z autorů staré attické *komedie. Zachovalo se od něj jedenáct komedií (například *Lýsistrata*; česky v několika překladech [1911, 1927, 1954, 1960 ad.]), v nichž karikuje společenské a politické poměry v Athénách v době peloponnéské *války a v období následujícím po ní. (Jaroslav Malina)

Aristogeitón, athénský aristokrat z konce 6. století př. n. l. Starší ochránce tyranobijce *Harmodia, roku 514 př. n. l. mu pomáhal při útoku na *tyrana *Hipparcha. (Marie Pardyová)

aristokracie (z řečtiny: *aristoi*, „nejlepší, tj. nejbohatší a nejurozenější“ a *kratia*, „vláda, vedení“), řecky „vláda nejlepších“:

1. forma *vlády v politickém systému, kde státní moc spočívá v rukou privilegované menšiny (narozením, majetkem nebo zvláště válečnickou nebo politickou schopností), zdůvodňující své nadřazené postavení původem nebo výjimečnými zásluhami o režim;

2. u *Platóna a *Aristotela *vláda nejschopnějších *občanů, kteří dbají prospěchu celé obce (opak: *oligarchie);

3. později zejména označení dědičné vlády šlechticů nebo třídy šlechticů (*šlechta);

4. v širším smyslu každá dědičná nebo na tradici založená vládnoucí vrstva;

5. přeneseně jakákoli privilegovaná vrstva *společnosti. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Aristotelés ze Stageiry (384 př. n. l., Stageira [Makedonie] Řecko – 322 př. n. l., Chalkida, Řecko), řecký filozof a polyhistor. Jeho encyklopedické dílo ovlivňovalo po dvě

tisíciletí vývoj řady vědních odvětví. Ve spisech shrnutých později pod názvem *Organon* (česky: *Organon I–VI*. Praha: Československá akademie věd a umění, Academia, 1958-1978) položil základy analytického uvažování a klasické *logiky; bývá označován i za „prvního antropologa“, neboť ve svých spisech shromáždil poznatky tehdejší doby o *člověku. Aristotelovi je rovněž připisováno první užití termínu „anthropologie“ (v etickém spisu *Etika Nikomachovi*, adresovaném jeho synovi [česky: *Etika Nikomachova*. Praha: Laichter, 1937; předtím *Ethika Nikomachova*, 1888), i když v poněkud odlišném smyslu, než se objevoval později a než je používán dnes.

Aristotelovo dílo tzv. *Corpus Aristotelicum*, uspořádané podle oborů jeho následníky, obsahuje spisy: logické, ontologické – tj. metafyzické (pojednávající o základech jsoucna; název *metafyzika je odvozen od toho, že pořadatel Aristotelova díla Aristoníkos z Rhodu je zařadil za spisy fyzikální, přírodně filozofické a přírodovědecké). Další Aristotelovy spisy se týkají etiky, politiky a slovesného umění (*Poetika*, česky 1948 [Praha: Laichter], 1929, 1884 [Aristotelova kniha *O básnictví*], *Rétorika*, česky 1948 [Praha: Laichter]).

Aristotelés ve svém bádání přešel od spekulativní filozofie platónského typu k empirické vědě a vytvořil základy formální logiky. Odmítl Platónovu teorii *anamnéze* (kdy vše je odrazem určité ideální ideje v nadsvětí a uvědomování si podstaty spočívá v rozvzpomínání si na ideální stav) a zdůraznil význam smyslového poznání. K vzniku věcí je podle aristoteléské teorie třeba čtyř faktorů: látky, tvaru, účelu a hybné příčiny. Za příčinu pohybu vyhlásil tzv. *prvního hybatele [*Boha] (*to próton kinún akínetón*). Jeho estetika je založena na principu „tvůrčího napodobování“, **mimésis*. S maximální přesností a pečlivostí se věnoval zkoumání rozmanitých *entit okolního *světa a všeho živého: člověkem počínaje přes další živočichy; podle Aristotela se od nich člověk, jehož označil jako *to zóon politikon*, odlišuje svou *přirozeností a schopností rozvoje společenského života. Kromě člověka klasifikoval na pět set ostatních živočichů. Za centrum duševního života považoval srdce, mozek podle něj slouží k ochlazení krve. Je zřejmé, že ve snaze pochopit to, k čemu ve své době neměl adekvátní prostředky, se dopouštěl řady omylů jak ve svých vlastních *hypotézách, tak i v citaci zpráv, které přebíral od jiných autorů. Z této oblasti lze uvést některé z jeho *názorů na *sexualitu: samčí vajíčko považoval za nositele duše budoucího živočicha, kdežto samičí za látku, z níž se živočich vytvoří. Další, půvabně kuriózní názor citujeme v překladu podle pojednání o Aristotelovi z pera Jonathana Barnese (Hare – Barnes – Chadwick, 1994: 182): „Hadi kopulují tak, že se navzájem ovíjejí; nemají však žádná varlata, ani žádný penis, jak jsem již řekl dříve – žádný penis, protože nemají nohy, žádná varlata [...] kvůli své délce. Neboť protože jsou přirozeně tak dlouzí, kdyby zde byla další zpoždění v oblasti varlat, semeno by se ochladilo, díky svému pomalému postupu. (To se stává u mužů, kteří mají velký penis: jsou méně plodní než ti, kteří mají menší penis, protože studené semeno není plodné a semeno, které se dopravuje na příliš velkou vzdálenost, se ochlazuje.)“

Od pojetí člověka jakožto „tvora společenského“ se odvíjí Aristotelova politická teorie, kterou (společně s etikou) považoval za nejvyšší „vědu“ – právě proto, že přinášela moudrost (*frónésis*) zaměřenou prakticky, tj. k fungování obce. Politická jednotka (*polis*) je pro Aristotela předpokladem jakéhokoliv politického rozvažování (na rozdíl například od *liberalismu, který se existenci této jednotky snaží zpětně ospravedlnit); obec tak předchází existenci jednotlivce stejně tak, jako člověk předchází existenci své ruky. To je základní význam teze o **zóon politikon*. Obec je zároveň *společenstvím duchovním a mravním; jde v ní *primárně o to, *jak žít dobře (ctnostně)* a naplňovat tak etický ideál blaženosti (*eudaimonia*), nikoliv pouze o to, *jak žít spolu v míru* (to je pro změnu klíčová otázka moderního západního politického myšlení počínaje Thomasem *Hobbesem, vyvěrající ze zjištění, že nelze odhalit jakési imanentní, objektivní měřítko správnosti/spravedlnosti/dobrého života, jež antičtí autoři předpokládali).

Ve svém nejvýznamnějším díle *Politika* (česky: Praha: Laichter, 1939; předtím *Aristotelova Politika*, 1895), které podle všeho netvoří *koherentní celek a původně – jako učební text v Aristotelově škole Lykeion – zřejmě nebylo ani určeno k vydání, sleduje dva cíle: Za prvé, vymezuje se vůči svému učiteli *Platónovi, zejména v kritice některých aspektů jeho ideální obce, jak ji Platón podal ve spisu *Ústava* (společné vlastnictví žen, dětí a majetku, maximální jednotnost obce, hierarchická nerovnost mezi *třídami obyvatel apod.; česky 1921). Za druhé – a zde se reprodukuje Aristotelova empirická orientace – nabízí *analýzu existujících ústavních zřízení v tehdy známém světě, na jejímž základě konstruuje známou typologii zřízení (v dnešní terminologii režimů). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

arizace (název podle jména *Árjové), *konfiskace židovského majetku a jeho převedení do vlastnictví tzv. *árijců (ve smyslu nacistického *zákonodárství a zejména *Norimberských zákonů – 1935), prováděná v nacistickém Německu a v *zemích, které Německo ovládalo. Zákon o vyvlastnění židovského majetku vypracoval německý nacistický politik Friedrich Flick (1883–1972); realizován nařízením z listopadu a prosince 1938. V *Protektorátu Čechy a Morava byla arizace zahájena nařízením říšského protektora z 21. 6. 1939. Tvořila součást globální vyhlazovací politiky nacistického *státu vůči *Židům. (František Čapka, Jaroslav Malina)

árja (z ugaritského *arja*, „příbuzný, společník“, později ve *védách a *Avestě ve významu „vznešený, urozený“), termín, jímž se v protikladu k místnímu neindoevropskému obyvatelstvu kulturně vymezovali příslušníci indoíránských *kmenů osídlujících od počátku 2. tisíciletí př. n. l. oblast Íránu a posléze i Indie. Jde o navýsost kulturní kategorii, zahrnující pluralitu etnických skupin hlásících se k jediné („árjovské“) *ideologii a *kultuře. V *hinduismu souhrnné označení příslušníků tří vyšších *kast, v *buddhismu přeneseně „árjovský“, tj. odpovídající *hodnotám a zvyklostem *Árjů, mravný, správný, ušlechtilý.

Příbuzné *jazyky *indoevropských, *iránských, *indických a káfírských etnik byly evropskými jazykovědci klasifikovány v 1. polovině 19. století jako jazyky árijské. Termín posléze získal i rasový obsah (Joseph Arthur de *Gobineau, Houston Stuart *Chamberlain, Arthur *Rosenberg) a byl zneužit *rasistickými teoriemi o „panské rase“ a za *nacismu zejména v době *druhé světové války doveden až k hospodářské a politické diskriminaci (*antisemitismus, *arizace) a k vyhlazování celých národů a etnických skupin (*šoa). V tomto deformovaném významu se v českém jazyce výraz užíval v podobě „árijec“. (Jan Filipický)

Árjové (ve starší literatuře též Áriové, Ariové, Arjové), společný název indoevropských kmenových populací jakožto nositelů *indoíránských jazyků. Podle jedné z nejrozšířenějších *hypotéz se vydělili z indoevropského *společenství zhruba kolem roku 3000 př. n. l. a v postupných vlnách osídlovali jižní část Střední Asie. Zprvu tvořili jedinou jazykovou a kulturní pospolitost Indoíránců, jež se někdy koncem 3. tisíciletí př. n. l. rozpadla na dvě podskupiny, íránskou a indoárijskou. O její někdejší jednotě vypovídají nejenom jazykové podobnosti, ale i shody v *materiální a *duchovní kultuře starých Indů a Íránců, zejména v oblasti náboženských představ, jak o tom svědčí pozůstatky indoíránské tradice v *hymnech indické *Rgvédy a íránské *Avesty. Jednotlivé kmeny Árjů asi od prvních století 2. tisíciletí př. n. l. postupně přesídlovaly do Íránu (*Médové, *Peršané) a Indie (*Indoárjové) a i do jiných oblastí (například skytské a další kmeny). Jsou tak považováni za předky dnešních národů a menších etnik Íránu, Afghánistánu, Pákistánu, Nepálu, Indie, Bangladéše a Šrí Lanky mluvících *jazyky *indické a *iránské větve *indoevropské jazykové rodiny. Vzhledem k neblahým souvislostem s *rasismem a jeho zneužitím zvláště za *druhé světové války bylo starší označení *Árijci nahrazeno termínem Árjové. Podobně někteří autoři dávají před zavedeným jazykovědným označením árijské či indoárijské jazyky přednost hyperkorektnímu novotvaru árské, indoárské. (Jan Filipický)

Árjové, védští, *Indoárjové.

Arkádie:

1. hornatá *krajina v jižním Řecku ve středu Peloponnésu. Po porážce *Sparty u Leukter roku 371 př. n. l. nezávislá. V letech 370–362 př. n. l. zde vznikl arkadský spolek v čele s Megapolí;

2. v přeneseném významu idealizovaná země pastýřů, *symbol harmonického přírodního života; v této podobě často opěvována v bukolské *poezii. (Jaroslav Malina)

arkády, tepenné (z latiny: *arcus*, „oblouk“), obloukovité spojky mezi sousedními větvemi tepen. Arkády mohou být uspořádány (například na tenkém střevě) do dvou až tří řad. (Lenka Vargová)

arkán ad-dín (doslova „sloupy náboženství“), *pět sloupů islámu.

arkosoliový hrob, *hrob, arkosoliový, *hrob, výklenkový, *arcosolium, *arkosolium.

arkosolium, *arcosolium.

arkýř (z latiny: *arcus*, „oblouk; luk“ a francouzštiny: *archiere*, „střílna“, přes němčinu: *Erker*, der, Mittelhochdeutsch: *erker[e]*, „arkýř“), čtyřhranný, polokruhový nebo polygonální (mnohoúhelníkový) krytý výstupek *stavby s okny, spočívající na krákorcích, konzolách nebo na zděné noze, někdy procházející několika patry; arkýřem se rozšiřovala místnost v patrech stavby. (František Čapka, Jaroslav Malina)

armáda Prvního svrchovaného císaře Čchinů, terakotová, terakotová *replika císařské armády v *záhrobním sídle Prvního svrchovaného císaře Čchinů. Tři klenuté podzemní prostory (objekty 1 až 3), v nichž je umístěna císařova hliněná armáda, tvoří velkolepý architektonický komplex. Zaujímá celkově plochu 20 780 čtverečních metrů (a se čtvrtým nedokončeným *objektem dokonce 25 388 čtverečních metrů). Při jeho budování dělníci a řemeslníci vykopali a přemístili asi 100 000 krychlových metrů zeminy. Na výdřevu použili přes 8 000 krychlových metrů dřeva, převážně borového a cypřišového. Stropy pokryli rohožemi spletenými z bambusu, *rákosu a slámy o celkovém objemu asi 18 000 krychlových metrů. Na hliněnou podlahu položili přibližně 250 000 keramických cihel a dlaždic. Kromě těchto tří objektů byl objeven ještě čtvrtý podzemní objekt (objekt 4), který zůstal nedokončený a nebyl vyplněn žádnými plastikami ani jinými artefakty.

Všechny dosavadní nálezy, v jednotlivostech i ve svém celku, nasvědčují tomu, že *První svrchovaný císař Čchinů dal vytvořit repliku, která je věrným obrazem výzbroje, výstroje i sestavy a činnosti jeho armády. Podzemní objekty v záhrobním sídle představují tedy dobře organizovanou čchinskou armádu a současně model starověké bitevní sestavy.

Tři objekty s terakotovou armádou jsou neobyčejně bohatým pramenem informací o různých stránkách života v čchinském období, o nichž jiné prameny buď mlčí, nebo vypovídají pouze nedostatečně či zkráceně. Nálezy terakotových válečníků a jejich výzbroje nejsou totiž jen dokladem o vojenské strategii a taktice ve staré Číně nebo o uspořádání čchinské formace a úrovni vojenského řemesla vůbec. Antropologové a etnologové rozpoznali podle fyziognomických rysů *tváře, úpravy vlasů a jiných významných znaků terakotových figur určité národnostní skupiny zastoupené v čchinském vojsku. Ekonomové zase odvodili z rozboru bohaté výzbroje a výstroje čchinských vojáků poznatek, že moc čchinské dynastie byla zřejmě ještě větší, než jak ji líčí staré písemné prameny. Technologové na základě moderních metalografických analýz nalezených kovových předmětů zjistili, že staří čínští metalurgové a zbrojíři užívali velmi účinné způsoby ochrany proti korozi, jaké byly v Evropě vyvinuty až v moderní době. Petrologové spolu s technologi zase odhalili, že starověcí keramici si při vytváření a zejména při výpalu rozměrných plastik počínali neobyčejně zdatně; ale jejich terakotové postavy lidí a zvířat jsou především mimořádně působivým uměleckým dílem. (Jaroslav Malina)

Armáda spásy, celosvětová *křesťanská organizace založená v roce 1865 Williamem Boothem (1829–1912). Věnuje se vnitřní misii (*evangelizaci) a sociální péči. Má vojensk

uspořádání, jejími členy jsou příslušníci křesťanských církví; někdy sama vystupuje jako *církev. (Marie Dohnalová)

Ármaiti, v íránské *mytologii jedna z dobrých bytostí tzv. Améša Spentů, Ochránkyně země, Matka příroda. (Jaroslav Malina)

Arméni, indoevropský *národ v severovýchodní části Malé Asie, sami sebe označovali jménem *Haikh'*; slovo Arméni zřejmě pochází z *perštiny a *řečtiny: řecké *Armenia* je snad utvořeno podle perského jména *Armina*. V Arménii dnes žije více než 7 milionů Arménů (odhad z roku 2004). Asi 600 000 Arménů žije v USA a v Kanadě, asi 2 miliony ve Francii, v Íránu, *Libanonu, Turecku a v dalších více než 50 *zemích. Na hornaté území při horním toku Eufratu a Tigridu mezi Kaspickým a Černým mořem, později zvaným Arménie, přišli Arméni snad v 6. století př. n. l. Zde narazili na místní urartejské *obyvatelstvo (*Urartu, srov. asyrský název nejvyšší arménské hory *Ararat) ovládané *Peršany a hovořící *jazykem blízkým neindoevropské *churritštině, s nímž postupně splynuli. O Arménech se zmiňuje již *Hérodotos, o Arménii *Xenofón, podrobnější líčení je u Strabóna, *Ptolemaia a Arriána. Jazyk Arménů, *arménština, tvoří samostatnou větev satemových jazyků (*jazyky, indoevropské) s příbuzenskými vztahy k *fryžštině a společnými rysy s *řečtinou (protetický vokál, augment). Značná část slovní zásoby je ovlivněna arsakovským pchlevím (středoíránským jazykem parthské říše). Arménské písmo je hláskové s 36, později s 38 písmeny; jeho autorem je podle arménské tradice *duchovní jménem Maštoc', zvaný též Mešrop (roku 402). Písemně je arménština doložena od 5. století n. l. zejména v křesťanských a historických textech.

Dějiny arménské území jsou velmi pohnuté, neboť se na něm v průběhu let střetávalo množství různých mocenských zájmů. Ještě před vznikem říše Urartu, jejíž rozkvět spadá do 8. století př. n. l., zasahovala do jižní Arménie říše *Mitanni. Po pádu Urartu (koncem 8. století př. n. l.) bylo arménské území – kromě kratších období nezávislosti – postupně ovládáno *Médy, Peršany (příchod indoevropských Arménů), *Makedonci a *Seleukovci, až posléze v roce 188 př. n. l. bylo rozděleno na západní Velkou Arménii a východní Malou Arménii a stalo se nárazníkovou oblastí střídavě pod římským a parthským vlivem.

*Velká Arménie byla rozdělena mezi *Římany a Peršany (*Parthy), pak od 7. století byla pod silným vlivem *islámu, ve 12. století se dostala pod mongolsko-tatarskou nadvládu. Roku 1639 si celé území rozdělili panovníci *osmanské a *perské říše a teprve po dalších dvou stoletích došlo v první polovině 19. století k postupné obnově východní Arménie v rámci carského Ruska. Po jeho rozpadu získala Arménie v roce 1918 samostatnost, záhy však byla obsazena bolševiky a přinucena spolu s Ázerbájdžánem a Gruzii vytvořit Zakavkazskou federaci, která se v roce 1922 stala jedním ze zakládajících členů SSSR. V rámci reorganizace svazových republik došlo v roce 1936 k rozdělení federace a vzniku Arménské sovětské socialistické republiky. Zde se počet obyvatelstva v průběhu 20. století ztrojnásobil. Po rozpadu Sovětského svazu byla v roce 1991 ustavena samostatná Arménská republika. (František Bahenský, Dagmar Muchnová, Zdeněk Tvrďý)

Arménie, Velká, starověký státní útvar (220 př. n. l.–387 n. l.) na území dnešní Arménie a severovýchodního Turecka; hlavní *město Artaxata. Největší rozmach nastal za *krále Tigrana I. Velkého (zemřel 56 př. n. l., král od roku 95 př. n. l.); v roce 65 př. n. l. byl poražen Pompeiem a Velká Arménie se stala závislou na *římské říši. (Jaroslav Malina)

arménská církev, *církev, arménská.

arménština, samostatný *indoevropský jazyk užívaný v Arménii a menšinami v Zakavkazsku, Íráku, *Sýrii, Turecku aj. (*Arméni). (Jaroslav Malina)

Armutidis, Nikos (14. 3. 1953, Brno), český sochař a malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1970–1974 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Brně a

v letech 1974–1980 Akademii výtvarných umění v Praze, obor sochařství v ateliéru Jiřího Bradáčka. V roce 1992 založil sochařské sympozium Dílna Mikulov.

Převládajícím rysem sochařova díla je abstraktní plastika, která se vyznačuje imanentními *zákonitostmi. Ke smyslové stránce reality jsou jeho díla vázána jen volně, a to především díky umělcově citu pro vizuální a haptické vlastnosti reálných předmětů. Tomu odpovídá modelačně výrazné a rukopisně živé pojednání povrchu, stejně jako úsilí o strukturní hodnoty díla. Naznačeným tvárným sklonům mohl dát sochař průchod jak v komorní plastice, tak i v dílech pro architekturu, v nichž místy dospívá až k vyjádření znakové podstaty skutečnosti. (Jiří Hlušíčka, Jaroslav Malina)

Arnold, Friedrich (8. 1. 1803, Edenkoben, Německo – 5. 7. 1890, Heidelberg, Německo), německý anatom. Popsal mimo jiné *canalis Arnoldi* – (**canaliculus mastoideus*), drobný kanálek na předním svahu *fossa jugularis*, kterým prostupuje nervová větev k zevnímu *zvukovodu – senzitivní *ramus auricularis* **nervus vagi*. Jako *sutura Arnoldi* (**sutura entomesognathica*) je označován šev, vyběhající ze *sutura incisiva*, mezi vnitřní a zevní *řezák. Počítá se mezi *variety na skeletu. (Ladislava Horáčková)

aromatiace (z latiny: *aroma*, „sladká vůně“), chemický proces, kterým se z většiny androgenních *hormonů tvoří v organismu hlavní ženský hormon – *estrogen. Enzym, který proces reguluje, se nazývá aromatáza. (Jaroslav Zvěřina)

Aromuni (vlastním jménem Armãnji), populace pravděpodobně dácko-rumunského původu žijící na jihu Balkánského poloostrova, především ve středním Řecku (pohoří Pindos), v Makedonii (Kruševo, Ovče Polje), v Albánii (Korce) a v jihozápadním Bulharsku. Značný počet aromunských přesídlenců žije i v Rumunsku (zejména Dobruža), kde byli usídlováni po první světové válce.

Podle místa usídlení bývají Aromuni nazýváni řadou etnonym – kupříkladu v Srbsku Cinceři a v Řecku Kucovlaši nebo Vlaši z Pindu. Jejich celkový počet je obtížné určit – reálné odhady kolísají mezi 100 000–300 000. Na dnešní území byli vytlačeni už v 7. a 8. století *migracemi *Slovanů. Jde patrně o rozmanité skupiny *Thráků, už ve *středověku původní obyvatelé na Balkánském poloostrově; teprve později byli ovlivněni příchozími etniky. Po tisíciletí zůstali pastevcí a chovateli *ovcí a *koz v podhorských oblastech, teprve ve 20. století přešli i k jiným formám obživy: uměleckým řemeslům a obchodu. V současnosti podléhají asimilaci; jejich etnická *identita je nevýrazná – většinou se etnicky identifikují s majoritními etniky *země, v níž žijí. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

aromunština, *románský jazyk na jihu Balkánu (severní Řecko, jižní Albánie, Makedonie, zčásti i Bulharsko) a v Rumunsku (viz též *Aromuni). (Leoš Šatava)

Arp, Hans (Jean) (16. 9. 1886, Štrasburk, Francie – 7. 6. 1966, Basilej, Švýcarsko), německý malíř, sochař a básník. Je spoluzakladatelem *dadaismu, od roku 1924 se přiklonil k *surrealismu (Jaroslav Malina).

arrector, -oris, m., napřimovač, vzpřimovač, též **erector*. Například napřimovači chlupů **musculi arrectores pilorum*. (Ladislava Horáčková)

arretinská keramika, *terra sigillata.

Arria, *Paetus a Arria.

ars interpretandi (latinsky: „umění interpretace“), umění výkladu, *vysvětlení; termín *ars interpretandi* se používal již v *antice pro označení týchž procesů, které se dnes zahrnují pod pojem *hermeneutika. Od prvotního výkladu uměleckých děl se termín rozšířil rovněž na texty, zejména náboženské, teologické, dogmatické, právní, politické a také na historické dokumenty. Již na rovině *ars interpretandi* se zachovává pravidlo *hermeneutického kruhu, to znamená, že výklad postupuje na základě jistého předporozumění od části k celku a zpět. Důraz na uměleckou složku výkladu upozorňuje, že se nejedná jen o sémantické a gramatické objasnění textů, ale také o estetickou interpretaci.

Ars interpretandi jako předstupeň (filozofické) hermeneutiky má význam pro dějiny idejí, sociologické a psychologické výklady, stejně jako pro pochopení žánru, epochy a intencí rétora nebo autora díla. (Viz též *alegoreze.) (Břetislav Horyna)

ars inveniendi, *metoda ars inveniendi.

ars Lulliana (z latiny: *ars*, „umění, obratnost, umělecká dovednost; řemeslná dovednost, řemeslo; věda“), označení metody, pomocí níž by bylo možné stanovit veškeré myšlenkové kombinace, vypracované ve 13. století Raymundem *Lullem. (Jaroslav Malina)

ars moriendi (latinsky: „umění umírat“), křesťanská poučení o přípravě na smrt, často vydávaná tiskem, jež měla tradici již od konce *středověku, ale užívala se i v 17. a 18. století. Obsahují obvykle znázornění zápasu mezi andělem a ďáblem o duši zemřelého. Typickými motivy jsou lebky, přesýpací hodiny připomínající ubíhající život, kostry a kostlivci (smrtka s kosou) apod. (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

ars nova [latinsky], „nové umění“, pojmenování převzaté z názvu traktátu, který po roce 1320 sepsal Philippe de Vitry (1291–1361), označující pokročilejší stadium rozvoje evropské vícehlasé hudby (po předchozím období *ars antiqua*). Rozvíjela se zejména ve Francii a v sousedních *zemích ve 14. století. Na konci 14. století dosáhla česká hudební produkce světové úrovně. (Viz též *hudba, *hudba, evropská středověká a novověká.) (František Čapka)

art brut (francouzsky: „syrové umění“), jako synonymní nebo rozšiřující označení též outsider art (umění outsiderů), neuve invention (nová invence), inzitivní umění (vrozené umění), raw art (syrové umění), visionary art (vizionářské umění); umění a výtvarné projevy duševně nemocných, mediumiků (spiritistických médií) a sociálně marginalizovaných jedinců, kteří jsou vyvázáni z majoritní kultury, nerespektují etablované umělecké tradice ani výtvarná paradigmatata. Jedná se o umění, jehož témata a výtvarné postupy nemají jasně vytyčené hranice, neboť výsledný *artefakt každého autora se vyznačuje fantazijním a originálním rukopisem, čímž vzniká jev „sui generis“. Autoři art brut čerpají inspiraci z vlastních niterných prožitků a hloubky své *imaginace, nezávisle na racionální autocenzuře. Tvoří buď na základě zkušenosti s duševní nemocí, prožitého psychického otřesu nebo ve stavu *transu. Niterná sugestivnost tvorby je spjata s krystalizací jejich tužeb, utrpení a nadějí. Tvůrci art brut tvoří svá díla na základě naléhavé a někdy psychicky tíživé vnitřní potřeby. Estetické nebo umělecké hodnoty jsou jejich artefaktům připsány teprve sekundárně prostřednictvím divákovy reflexe. Principy umění art brut umožňují odkrývat archetypální obrazy kolektivního nevědomí a uvolňovat transkulturní kreativní potenciál, který není svázán racionální složkou lidského myšlení. Uměleckou činnost tvůrců umění art brut charakterizuje bezprostřednost, spontánnost, autentičnost, bohatá fantazie a kreativní invence. Jejich díla se vyznačují smyslem pro detailnost, jemnost, výraznou členitost a magickou ornamentalitu.

Tvůrci art brut mají tendenci svou uměleckou činnost ritualizovat, například do určitého časového úseku jako ráno nebo večer. Tvůrčí *akt jako rituál může být doprovázen meditací. Tento přístup ve své tvorbě anticipoval anglický malíř a básník William Blake (1757–1827), který své vizionářské a snové vize vyjádřil v sérii kreseb *Visionary Heads* (Vizionářské hlavy, 1819–1820). Tento typ kreseb vytvářel také francouzský romanopisec Victor *Hugo (1802–1885) v průběhu svého *exilového pobytu v letech 1852–1870 na ostrovech Jersey a Guernsey. Uměleckou hodnotu a autenticitu ve výtvarné tvorbě pacientů psychiatrických léčeben spatřoval již německý psychiatr a historik umění Hans Prinzhorn (1886–1933). Podstatnou část jejich tvorby, z převážně německy mluvících *zemí, shromáždil v letech 1918 až 1921 pro Muzeum patologického umění při ústavní klinice v Heidelbergu. Sbírkou nese jeho jméno a zahrnuje díla tvůrců, jako byli například němečtí umělci malíř August Natterer zvaný Neter (1868–1933), tvůrkyně Else Blankenhorn (1873–1921) nebo architekt a malíř Paul Goesch (1885–kolem 1940).

Velkou inspiraci znamenalo umění duševně nemocných a mediálně inspirovaných tvůrců také pro *expresionisty (Ernst Ludwig Kirchner, Oskar *Kokoschka, Edvard *Munch, Emil Nolde) a *surrealisty (André *Breton, Paul *Eluard, Max *Ernst). V roce 1945 označení art brut poprvé použil francouzský malíř a sochař Jean *Dubuffet (1901–1985) v souvislosti se sbírkou psychotických kreseb pacientů švýcarského psychiatra Charlese Ladama (1871–1949). Dubuffet založil v roce 1948 *Compagnie de l'art brut* (Společnost art brut), jejímž posláním bylo zdokumentovat a rozšířit stávající sbírku. Při příležitosti kolektivní výstavy art brut *L'art brut préféré aux arts culturels* (Raději art brut než kulturní umění, 1949) vydal stejnojmenný manifest, v němž art brut definoval. Od roku 1976 se Dubuffetova sbírka art brut (Collection de l'Art Brut) nachází v zámku Beaulieu ve švýcarském Lausanne. Ve sbírce jsou zastoupena díla předních představitelů art brut, jako byli například švýcarský umělec Adolf Wölfli (1864–1930), francouzští tvůrci Fleury-Joseph Crépin (1875–1948) a Augustin Lesage (1876–1954), britská umělkyně Madge Gill (vlastním jménem Maude Ethel Eades, 1884–1961), švýcarská tvůrkyně Aloïse Corbaz zvaná Aloïse (1886–1964) nebo italský tvůrce Carlo Zinelli zvaný Carlo (1916–1974). Ten své hudebně rytmické kompozice vyplňoval plošnými a schematizovanými figurami, které opakovaně zobrazoval z profilu a s motivem otvorů po průstřelech zbraní. Carlovo dílo zrcadlí otřesné válečné zkušenosti a neúnosnost aparátu institucí. Wölfliho dílo charakterizuje fantastická touha dobýt *vesmír prostřednictvím válek a katastrof a stát se svatým Adolfem II. Erotickým nábojem jsou naplněny kompozice, jejichž prostřednictvím Aloïse vyjadřovala svá emocionální zklamání. Kompozice se zpravidla skládají z králů a královen s ňadry a klíny zahalenými květy růží. Okcidentální ornamentalismus je patrný v *olejomalbách Lesageho, jež charakterizují pyramidové chrámy doplněné o figurativní motivy. Crépin vytvářel snové a zdobné palácové chrámy, nanášené na plátno barvou ve formě plastických teček.

Pozornost art brut věnoval v českém prostředí mezi prvními kritik a teoretik umění Karel Teige (1900–1951), který uvedl jeho český ekvivalent – umění v původním (syrovém) stavu. Do české tvorby art brut Teige přiřadil zejména mediální a surrealizující kresby tvůrce Karla Havlíčka (1897–1988). Nejvýznamnější osobnost českého art brut Anna Zemánková (1908–1986) nacházela zdroj svého psychického vyrovnání v kresebné a malebné tvorbě biomorfních a florálních útvarů s aplikací háčkování, výšivek, korálků, flitrů nebo saténu. *Symbolika mateřství a ženství, která postupovala její tvorbou, ilustruje postupné fyzické a sociální odeznívání naplňující angažovanosti v roli matky a ženy. Nezaměnitelný výtvarný rukopis umělce Zbyňka Semeráka (1951–2003) charakterizují obsedantně detailisticky provedené schizotypové kresby tuší (lokomotivy, lodě, letadla) nebo proškrabávanou technikou vytvořené temperové obrazy. Současný představitel art brut Zdeněk Koška (narozen 1949) zaplňuje sešity, atlasy, účtenky a porno časopisy grafickými záznamy, v nichž spojuje rozmanité jevy a znalosti na principu podobnosti v uceleně funkční systém. Nezanedbatelné množství mediálních výtvarů se zachovalo na Moravě, ve Slezsku a v Podkrkonoší, kde byly koncentrovány v depozitáři Městského muzea Nová Paka. Z tohoto depozitáře lze uvést fantazijní dílo transformací ze světa flóry do světa fauny Josefa Kováře (1876) a kresby organických struktur F. Rofelina (Rofelína). Ty evokují genitální útvary a vzájemnou penetraci maskulinních a feminních rostlinných orgánů. Kreslíř Josef Kotzian zvaný Solferino (1889–1960) a kreslířka Cecilie Marková (1911–1998) rozvíjeli mediální tvorbu florálních závitů a srostlic, biomorfních a fantomatických útvarů.

Vzrůstající zájem o art brut a s ním související výtvarné projevy dokládá časopis *Raw Vision* (Srování vize), který založil britský teoretik umění John Maizels v roce 1989. Art brut nelze ztotožňovat s naivním uměním a uměním přírodních národů. Z antropologického hlediska lze na tvorbu představitelů art brut pohlížet jako na díla, která specifickým způsobem postihují alternativní světy imaginace a fantazie. (Barbora Půtová)

artefakt (z latiny: *arte-*, „uměle“ a *factum*, „čin, skutek, výkon“):

1. [archeologie, dějiny umění aj.], hmotný *objekt, vytvořený *člověkem v souladu s *normami *kultury. Doslova: něco „uměle“ (*arte-*) „vytvořené“ (*-factum*). Pojem je formován následujícími vlastnostmi: a) materiálnost, věčnost, b) umělost (zhotovení lidskou prací, výrobou), c) kulturní normativnost (konvenčnost a podřízenost vzhledu předmětu systému norem kultury).

V *archeologii se tento termín objevil ve 20. století v souvislosti s rostoucí specializací archeologie, jejím oddělením od čistě humanitních věd a s nutností vypracovat vlastní základní pojmy. Přísně řečeno, artefakt není čistě archeologický pojem, je vhodný pro jakékoli zkoumání hmotné kultury (*etnologie, *etnografie, *historie *materiální kultury, historie *techniky, dějiny umění atd.), je však používán převážně archeology.

V teorii je rozšířeno široké používání termínu (v podstatě tak může být označen jakýkoli vlastní archeologický, kulturní objekt), zatímco v praxi se vžilo jeho používání v úzkém smyslu (přenositelný uměle vytvořený předmět mající samostatné funkční určení). Jsou tak označovány pouze věčné kulturní objekty – typické *nástroje, *zbraně a *ozdoby, ale nikoli *stavby, polotovary, výrobní odpad atd. Artefakty (věci) a stavby (objekty) tvoří nálezový soubor či *inventář. Spolu s *uloženinami (ty obvykle tvoří jakýsi „obal“) se mohou seskupovat do *polouzavřených komplexů nebo *uzavřených komplexů (anglicky: *assemblage*, německy: *sicherer Fund* nebo *geschlossener Fund*, rusky: *zamknutyj kompleks* nebo jen *kompleks*; v češtině se často užívají termíny: *nálezový celek* nebo *uzavřený nálezový celek*). Kromě toho existují ještě *izolované nálezy a *ojedinělé nálezy. Současná americká *nová archeologie a britská *analytická archeologie se snaží uplatnit pojem artefakt v systémově zaměřených výzkumech kultury;

2. [medicína], uměle vzniklá struktura, nález. V medicíně se tento pojem používá zejména v *rentgenologii a *histologii. (Jaroslav Malina)

Artemis, v *řecké mytologii dcera Dia (*Zeus) a bohyně *Létó, sestra *Apollónova. Byla uctívána jako bohyně lovu, zvěře, plodnosti, ale také měsíčního svitu. V pevninském Řecku si ji představovali jako mladistvou panenskou bohyni spíše chlapeckého vzezření. Od tohoto pojetí se lišil *kult Artemidy efeské, v němž se zachovala původní charakteristika předoasijských ženských božstev plodnosti. V *Římě bývala ztotožňována s *Dianou. (Jaroslav Malina)

arteria, -ae, f., tepna (řecky: *artao*, „zavěšuji“). Staří anatomové se domnívali, že artérie je trubice vedoucí vzduch. Zkratka pro singulár: *a.*, pro plurál: *aa.*

Tepny jsou *krevní cévy, které vedou *krev ze *srdce k jednotlivým orgánům. Jejich stěna je pevná a pružná a je tvořena třemi vrstvami. Z dutinové strany se nachází vrstva plochých epitelových buněk (endotel), na niž naléhá různě silná vrstva hladké svaloviny a vaziva s četnými elastickými vlákny. Krev je do velkých tepen (*aorty a plicnice) vypuzována ze srdce při srdečním stahu (systole). Tepny se postupně větví a jejich průsvit se zmenšuje. Konečným úsekem arteriálního systému jsou drobné tepénky (*arteriolariae*), které se rozpadají do sítí vlásečnic s průsvitem do 10 μm . (Lenka Vargová)

arteria alveolaris inferior, větev z **arteria maxillaris (pars mandibularis)*, prochází skrze *canalis mandibulae*, kde vydává větve pro dolní zuby (*plexus dentalis inferior*). Její konečný úsek vystupuje do bradové krajiny skrze **foramen mentale*. (Lenka Vargová)

arteria auricularis posterior, jedna z dorzálních větví **arteria carotis externa*. Probíhá podél předního okraje *venter posterior musculi digastrici* za *boltec ušní před *processus mastoideus* spánkové *kosti. Vyživuje okolní svaly, **glandula parotis*, ušní boltec a zasahuje do týlní krajiny. Jedna z jejích větví – *arteria stylomastoidea* vstupuje prostřednictvím **foramen stylomastoideum* do **canalis nervi facialis*, kterým se dostává až do středoušní dutiny. (Lenka Vargová)

arteria axillaris, podpažní tepna, je přímým pokračováním **arteria subclavia*. Hranice mezi oběma tepnami leží při dolním okraji prvního *žebra. *Arteria axillaris* prochází

*podpažní jamkou a ve výši *collum chirurgicum humeri* (při dolním okraji šlachy *musculus pectoralis major*) pokračuje jako *arteria brachialis*. Vydává řadu větví: *rami subscapulares*, *arteria thoracica suprema*, *arteria thoracoacromialis*, *arteria thoracica lateralis*, *arteria subscapularis*, *arteria circumflexa humeri anterior*, *arteria circumflexa humeri posterior*. (Lenka Vargová)

arteria basilaris, nepárová tepna, která vzniká na bazální ploše *pons Varoli* soutokem pravé a levé *arteria vertebralis*. V konečném úseku se rozděluje na párovou *arteria cerebri posterior*. (Ladislava Horáčková)

arteria brachialis, pažní tepna, navazuje na *arteria axillaris* ve výši *collum chirurgicum humeri* a sestupuje po mediální straně paže v *sulcus bicipitalis medialis*. Zde je stlačitelná proti tělu *kosti pažní* a lze hmatat její tep. Na paži vydává *arteria brachialis* řadu drobných větví, které jsou určeny především pro výživu svalů pažních. K silnějším větvím patří *arteria profunda brachii*, *arteria collateralis ulnaris superior* a *arteria collateralis ulnaris inferior*. V loketní jamce se *arteria brachialis* dělí na své konečné větve – *arteria radialis* a *arteria ulnaris*. (Lenka Vargová)

arteria carotis communis, společná krkavice, je hlavní tepnou zásobující hlavu a horní část krku. *Arteria carotis communis sinistra* odstupuje přímo z *arcus aortae*, *arteria carotis communis dextra* je větví z *truncus brachiocephalicus*. *Arteria carotis communis* vystupuje po stranách *průdušnice* a *hrtanu* *kraniálně* až k hornímu okraji *štítné chrupavky*, kde se dělí na své dvě konečné větve – *arteria carotis externa* a *arteria carotis interna*. Zpočátku ji kryje *musculus sternocleidomastoideus* a *musculus omohyoideus*, *kraniálněji* leží za lalokem *štítné žlázy*. Za svého průběhu na krku nevydává žádné kolaterální větve. Rozdvojení *arteria carotis communis* leží v trojúhelníku – *trigonum caroticum*. (Lenka Vargová)

arteria carotis externa, zevní krkavice. Vzniká v *trigonum caroticum* rozvětvením *arteria carotis communis*. Svými větvemi zásobuje horní část krku a hlavu (s výjimkou *mozku*, obsahu *očnice* a *vnitřního ucha*). Vystupuje *kraniálně* za *čelistní kloub*; zpočátku podbíhá pod *musculus stylohyoideus* a *venter posterior musculi digastrici*, poté se dostává do *trigonum submandibulare* a při *angulus mandibulae* pokračuje do *fossa retromandibularis*, kde je uložena v *glandula parotis*. *Arteria carotis externa* vydává větve přední (*arteria thyroidea superior*, *arteria lingualis*, *arteria facialis*), zadní (*arteria sternocleidomastoidea*, *arteria occipitalis*, *arteria auricularis posterior*), mediální (*arteria pharyngea ascendens*) a konečné (*arteria maxillaris*, *arteria temporalis superficialis*). (Lenka Vargová)

arteria carotis interna, vnitřní krkavice. Vzniká v *trigonum caroticum* rozvětvením *arteria carotis communis*. Zásobuje převážnou část *mozku* a obsah *očnice*. Začátek *arteria carotis interna* je větvenitě rozšířený (*sinus caroticus*). Tepna vystupuje podél krčních útrob *kraniálně* do parafaryngeálního prostoru ke spodině lební. Na spodní straně pyramidy *spánkové kosti* vstupuje *arteria carotis interna* do *canalis caroticus*, kterým se dostává do *dutiny lební*. Po výstupu z tohoto kanálu při hrotu pyramidy se klade do *sulcus caroticus* na laterální ploše těla *kosti klínové*, prostupuje přes *sinus cavernosus* a po výstupu se dělí na své konečné větve. Podílí se na výživě dutiny středoušní, struktur v *sinus cavernosus*, *plen mozkových* a *hypofýzy*. Konečnou větví je *arteria ophthalmica* (vyživující oko) a tepny zásobující mozek (*arteria cerebri anterior* a *arteria cerebri media*). (Lenka Vargová)

arteria cerebri anterior, přední mozková tepna, větev *arteria carotis interna*. Směřuje do *fissura longitudinalis cerebri* mezi obě mozkové hemisféry (*hemispherium cerebri*), kde se klade na *corpus callosum* a probíhá po jeho horní ploše až k *sulcus parietooccipitalis*. Vyživuje zejména mediální plochy čelního a temenního *laloku*. (Lenka Vargová)

arteria cerebri media, střední mozková tepna, nejsilnější větev z *arteria carotis interna*. Vniká do *fossa cerebri lateralis* a vydává větve do čelního, temenního, spánkového a přední

části týlního *laloku. Hluboké větve se podílejí na výživě bazálních *ganglií. (Lenka Vargová)

arteria cerebri posterior, zadní mozková tepna, větev *arteria basilaris. Arteria cerebri posterior obtáčí crus cerebri *středního mozku a klade se mezi *týlní lalok a horní plochu *mozečku. Vyživuje zejména týlní a spánkový *lalok. (Lenka Vargová)

arteria cervicalis ascendens, jedna z větví *truncus thyrocervicalis. Po odstupu z tepenného kmene vystupuje po přední ploše *musculus scalenus anterior mediokraniálně a vydává větve pro okolní svaly. (Lenka Vargová)

arteria cervicalis superficialis, jedna z větví *truncus thyrocervicalis. Po odstupu z tepenného kmene směřuje přes *musculus scalenus anterior laterálně do trigonum colli laterale a dosahuje až k přednímu okraji *musculus trapezius, který svými větvemi vyživuje. (Lenka Vargová)

arteria circumflexa femoris lateralis, jedna z větví *arteria profunda femoris. Společně se stejnojmennou mediální tepnou tvoří kolem proximálního konce *femuru tepenný prstenec, který se podílí na výživě *kyčelního kloubu a přilehlé části *adduktorů a *flexorů stehna. (Lenka Vargová)

arteria circumflexa femoris medialis, jedna z větví *arteria profunda femoris. Společně se stejnojmennou laterální tepnou tvoří kolem proximálního konce *femuru tepenný prstenec, který se podílí na výživě *kyčelního kloubu a přilehlé části *adduktorů a *flexorů stehna. (Lenka Vargová)

arteria circumflexa humeri anterior, jedna z větví *arteria axillaris. Tato tepna se přikládá ke collum chirurgicum *humeri z přední strany. Anastomózuje s *arteria circumflexa humeri posterior a spolu s ní zásobuje *musculus deltoideus a ramenní *kloub. (Lenka Vargová)

arteria circumflexa humeri posterior, jedna z větví *arteria axillaris. Tato tepna prostupuje přes *foramen humerotricipitale a spolu s žilami a *nervus axillaris se dostává na spodní stranu musculus deltoideus. Anastomózuje (*anastomosis) s *arteria circumflexa humeri anterior, vyživuje musculus deltoideus a *ramenní kloub. (Lenka Vargová)

arteria circumflexa ilium profunda, jedna z větví *arteria iliaca externa. Po odstupu se klade na vnitřní stranu přední stěny břišní a podél *ligamentum inguinale vystupuje ke spina iliaca anterior superior. Svými větvemi zásobuje okolní svaly stěny břišní. (Lenka Vargová)

arteria circumflexa ilium superficialis, jedna z větví *arteria femoralis. Probíhá v podkožním vazivu podél *ligamentum inguinale ke spina iliaca anterior superior. Vyživuje *kůži a podkoží v přilehlé oblasti. (Lenka Vargová)

arteria circumflexa scapulae, jedna z větví arteria subscapularis. Probíhá skrze *foramen omotricipitale na dorzální stranu *lopatky do fossa infraspinata, kde vyživuje stejnojmenný sval. (Lenka Vargová)

arteria colica dextra, jedna z větví *arteria mesenterica superior. Probíhá ke *colon ascendens, které vyživuje. (Lenka Vargová)

arteria colica media, větev *arteria mesenterica superior. Vystupuje k příčnému *tračníku, který vyživuje. Anastomózuje s oběma sousedními tepnami (*arteria colica dextra et sinistra), přičemž spojka s *arteria colica sinistra je klinicky významná a nazývá se *anastomosis magna. (Lenka Vargová)

arteria colica sinistra, jedna z větví *arteria mesenterica inferior. Probíhá k sestupnému tračníku, který vyživuje. U *flexura coli sinistra anastomózuje (*anastomosis) s *arteria colica media.

arteria collateralis ulnaris inferior, jedna z větví *arteria brachialis. Odděluje se na paži těsně nad *loketním kloubem. Vyživuje přilehlé pažní svaly a podílí se na formování tepenné pleteně v oblasti lokte (*rete articulare cubiti). (Lenka Vargová)

arteria collateralis ulnaris superior, jedna z větví **arteria brachialis*. Odděluje se v úrovni středu diafýzy **pažní kosti*. Vyživuje přilehlé **pažní svaly* a podílí se na formování tepenné pleteně v oblasti lokte (**rete articulare cubiti*). (Lenka Vargová)

arteria coronaria cordis dextra, pravá věnčitá srdeční tepna, vystupuje ze vzestupné **aorty* (ze *sinus aortae dexter*), klade se do pravé části *sulcus coronarius*, kde vydává řadu větví pro pravou **předsň* a **pravou komoru*. Pokračuje na zadní stranu **srdce* až k *sulcus interventricularis posterior*, do něhož vydává *ramus interventricularis posterior*. *Arteria coronaria cordis dextra* svými větvemi zásobuje pravou *předsň* a komoru (včetně jejich papilárních svalů), zadní oddíl **levé komory* a mezikomorového septa. Z pravé koronární tepny bývají také obvykle zásobovány i oba uzlíky převodního systému srdečního. (Lenka Vargová)

arteria coronaria cordis sinistra, levá věnčitá srdeční tepna, vystupuje z **aorta ascendens* (ze *sinus aortae sinister*). Jejimi hlavními větvemi jsou *ramus interventricularis anterior* a *ramus circumflexus*. *Ramus interventricularis anterior* sestupuje ve stejnojmenném žlábků po přední ploše **srdce* k srdečnímu hrotu a svými větvemi se podílí na zásobování přední stěny srdce a přední části mezikomorového septa. *Ramus circumflexus* se klade do levé části **sulcus coronarius*, stáčí se na zadní plochu srdce a vydává větve pro **levou předsň* a **levou komoru*. *Arteria coronaria cordis sinistra* svými větvemi zásobuje převážnou část levé *předsně* a levé komory, přední část stěny **pravé komory* a přední část mezikomorového septa. (Lenka Vargová)

arteria dorsalis pedis, představuje pokračování **arteria tibialis anterior*. Probíhá na hřbetu nohy pod povrchovou **fascií* k první interoseální štěrbině, kde se dělí na své dvě konečné větve: *arteria metatarsae dorsalis prima* (její větve vyživují palec a k němu přivrácenou stranu druhého prstu) a *ramus plantaris profundus* (prostupuje přes první interoseální štěrbinu do chodidla, kde se podílí na vytvoření **arcus plantaris*). Ke kolaterálním větvím *arteria dorsalis pedis* patří *arteriae tarseae mediales* (zásobují mediální okraj nohy), *arteria tarseae lateralis* (směřuje k páté interoseální štěrbině). Největší z kolaterálních větví je *arteria arcuata*, která odstupuje na úrovni báze druhé metatarzální **kosti*, směruje laterálně a spojením s *arteria tarseae lateralis* vytváří oblouk obrácený konvexitou distálně. Směrem k prstům z něj odstupují tři *arteriae metatarsae dorsales*, které se dělí na *arteriae digitales dorsales* pro přilehlé strany druhého až pátého prstu. Další větve *arteria arcuata* se podílejí na tvorbě **rete dorsale pedis*. (Lenka Vargová)

arteria ductus deferentis, jedna z viscerálních větví **arteria iliaca interna*. Příkladá se k **ductus deferens*, vyživuje jej, stejně jako **vesicula seminalis*. (Lenka Vargová)

arteria epigastrica inferior, jedna z větví **arteria iliaca externa*. Vystupuje po zadní straně přední stěny břišní po **musculus rectus abdominis* **kranialním směrem* a ve výši pupku anastomózuje (**anastomosis*) s *arteria epigastrica superior*. Podílí se na výživě přední stěny břišní. Z počátečního úseku tepny vychází rovněž *ramus pubicus*, který se spojuje se stejnojmennou větví z **arteria obturatoria* (**corona mortis*). (Lenka Vargová)

arteria epigastrica superficialis, jedna z větví **arteria femoralis*. Ve svém průběhu vystupuje po přední stěně břišní, kde se větví v podkožním vazivu. (Lenka Vargová)

arteria facialis, tepna lící, je jednou z **ventrálních větví* **arteria carotis externa*. Odstupuje přibližně ve výši *angulus *mandibulae*, dostává se do **trigonum submandibulare*, kde prochází submandibulární žlázou. Při předním okraji **musculus masseter* přejde přes *corpus mandibulae* do obličeje, kde směruje ke koutku ústnímu a pokračuje podél nosního křídla k vnitřnímu koutku oka. Svými větvemi zásobuje úžinu hltanovou, patrovou **mandli*, **hltan*, **patro*, sluchovou **trubici*, submentální krajinu, suprahyoidní svaly a podstatnou část obličeje. (Lenka Vargová)

arteria femoralis, stehenní tepna, je distálním pokračováním kmene **arteria iliaca externa*. Na přední stranu stehna se dostává spolu se stejnojmennou žílou skrze **lacuna*

vasorum, kde se klade do **fossa iliopectinea*. V tomto místě je možno hmatat její pulz. Distálním směrem sestupuje do **canalis adductorius* a skrze **hiatus adductorius* pokračuje jako **arteria poplitea* do **fossa poplitea*. *Arteria femoralis* vydává kolaterální větve: **arteria epigastrica superficialis*, **arteria circumflexa ilium superficialis*, **arteriae pudendae externae*, **arteria profunda femoris*, **arteria genus descendens* a dále četné svalové větve – *rami musculares*. (Lenka Vargová)

arteria gastrica dextra, větev **arteria hepatica propria*. Odděluje se v blízkosti **pyloru*, probíhá podél **curvatura minor ventriculi*, kde anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria gastrica sinistra*. Vyživuje přilehlé stěny **žaludku*. (Lenka Vargová)

arteria gastrica sinistra, větev z **truncus coeliacus*. Probíhá po zadní stěně **bursa omentalis* ke kardii **žaludku* a přikládá se ke **curvatura minor ventriculi*. Zásobuje konečnou část **jícnu* a přilehlou stěnu **žaludku*. Anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria gastrica dextra*. (Lenka Vargová)

arteria gastroduodenalis, větev **arteria hepatica communis*. Odděluje se v blízkosti **pyloru*, sestupuje dorzálně a při jeho dolním okraji se dělí na **arteria gastroepiploica dextra*, která běží podél **curvatura major ventriculi* ke stěně **žaludku* a **arteria pancreaticoduodenalis superior*, jež se podílí na zásobení **slinivky břišní* a **dvanáctníku*. (Lenka Vargová)

arteria gastroepiploica dextra, větev **arteria gastroduodenalis*. Odděluje se při dolním okraji **pyloru* a probíhá podél **curvatura major ventriculi*. Podílí se na výživě **žaludku* a **omentum majus*. (Lenka Vargová)

arteria gastroepiploica sinistra, větev **arteria lienalis*. Odděluje se v blízkosti kardie a probíhá podél **curvatura major ventriculi*, kde anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria gastroepiploica dextra*. Podílí se na výživě **žaludku* a **omentum majus*. (Lenka Vargová)

arteria genus descendens, nejdelší větev z **arteria femoralis*. Odstupuje v **canalis adductorius*, směřuje na mediální stranu kolena, kde vstupuje do tepenné sítě kolem **kolenního kloubu* – **rete articulare genus*. Jedna z jejích větví, *ramus saphenus*, provází **vena saphena magna* a **nervus saphenus* na **bérec*. (Lenka Vargová)

arteria glutaea inferior, jedna z parietálních větví **arteria iliaca interna*. Opouští **pánev* spolu s dalšími útvary skrze **foramen infrapiriforme*, dostává se do hýžd'ové krajiny a svými větvemi zásobuje především **musculus glutaeus maximus*. (Lenka Vargová)

arteria glutaea superior, jedna z parietálních větví **arteria iliaca interna*. Opouští dutinu pánevní skrze **foramen suprapiriforme*, v gluteální krajině se větví mezi hýžd'ovými **svaly*. (Lenka Vargová)

arteria hepatica communis, větev z **truncus coeliacus*. Po odstupu z tepenného kmene probíhá doprava k **pyloru*, kde se dělí na **arteria hepatica propria* a **arteria gastroduodenalis*. (Lenka Vargová)

arteria hepatica propria, větev z **arteria hepatica communis*. Odstupuje u **pyloru*, probíhá v **ligamentum hepatoduodenale* k **porta hepatis*, kde se dělí na dvě větve, které vstupují do pravého a levého **jaterního laloku*. Vydává **arteria gastrica dextra*, která probíhá podél **curvatura minor ventriculi*, kde anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria gastrica sinistra* a zásobuje přilehlé stěny **žaludku*. (Lenka Vargová)

arteria ileocolica, větev **arteria mesenterica superior*. Běží do pravé jámy kyčelní k ileocékálnímu přechodu. Podílí na výživě terminálního úseku tenkého střeva a na zásobení slepého střeva, včetně **appendixu (arteria appendicularis)*. (Lenka Vargová)

arteria iliaca externa, jedna z větví *arteria iliaca communis*. Po odstupu směřuje podél mediálního okraje **musculus psoas major*, prochází skrze **lacuna vasorum* na stehno, kde pokračuje jako **arteria femoralis*. Jejními větvemi jsou **arteria epigastrica inferior* a **arteria circumflexa ilium profunda*. (Lenka Vargová)

arteria iliaca interna, jedna z větví **arteria iliaca communis*. Svými větvemi zásobuje stěny a orgány malé **pánve*. Vydává parietální větve: **arteria iliolumbalis*, **arteriae sacrales laterales*, **arteria obturatoria*, **arteria glutea superior*, **arteria glutea inferior* a větve viscerální: **arteria vesicalis inferior*, **arteria umbilicalis (arteria vesicalis superior)*, **arteria uterina* nebo **arteria ductus deferentis*, **arteria rectalis media*, **arteria pudenda interna*.

arteria iliolumbalis, jedna z parietálních větví **arteria iliaca interna*. Po odstupu se rozděluje na tři větve – *ramus iliacus*, *ramus lumbalis* a *ramus sacralis*. *Ramus iliacus* zásobuje **musculus iliacus*, *ramus lumbalis* je určený pro **musculus psoas major* a **musculus quadratus lumborum* a *ramus sacralis* vstupuje do kanálu páteřního. (Lenka Vargová)

arteria lacrimalis, větev **arteria ophthalmica*. Probíhá při laterální stěně očníce a zásobuje slzní **žlázu*, část **spojivky* a části obou očních **víček*. (Ladislava Horáčková)

arteria lienalis, nejsilnější větev z **truncus coeliacus*. Podél horního okraje pankreatu směřuje ke **slezině*. K jejím větvím patří: **arteria gastroepiploica sinistra*, dvě až tři *arteriae gastricae breves*, *rami pancreatici* a několik drobných větviček k **jícnu*. Konečný oddíl *arteria lienalis* se dostává k slezinné brance, kde se rozpadá na větve zásobující slezinu. (Lenka Vargová)

arteria lingualis, jedna z **ventrálních větví *arteria carotis externa*. Odstupuje zpravidla ve výši velkých rohů **jazyky*, probíhá k okraji **musculus hyoglossus*, dále pokračuje mezi tímto svalem a **musculus genioglossus* a směřuje k hrotu **jazyka*. Vydává řadu větví, které vyživují **spodinu dutiny ústní*, *podjazykovou žlázu* a *jazyk*. (Lenka Vargová)

arteria maxillaris, konečná a nejsilnější větev **arteria carotis externa*. Podle průběhu lze rozlišit tři její úseky: *pars mandibularis*, *pars pterygoidea* a *pars pterygopalatina*. V *pars mandibularis* vydává **arteria alveolaris inferior* a **arteria meningea media*. V *pars pterygoidea* probíhá *arteria maxillaris* mezi oběma **musculi pterygoidei* a vyživuje svými větvemi všechny **žvýkákové svaly*. Konečnou částí tepny je *pars pterygopalatina*, kde se *arteria maxillaris* ve **fossa pterygopalatina* dělí do okolních kanálků a štěrbin. Přes *fissura orbitalis inferior* z ní odstupuje *arteria infraorbitalis*, která se klade se do stejnojmenného žlábků na dolní stěně **očníce*, proniká skrze **canalis infraorbitalis* a vystupuje ve **foramen infraorbitale* do obličeje. Podílí se na výživě předních **zubů horní čelisti (*maxilla)*, **tváře*, dolního **víčka* a zevního nosu. Přes *foramina alveolaria* na **tuber maxillae* odstupují stejnojmenné větvičky k horním premolárům a molárům. Přes *canalis palatinus major* vycházejí z *arteria maxillaris* tepny k výživě patra. Skrze *canalis pterygoideus* probíhá stejnojmenná tepna k stěně **nosohltanu* a přes *foramen sphenopalatinum* probíhá tepna do zadní části **dutiny nosní*. (Lenka Vargová)

arteria meningea media, větev prvního úseku **arteria maxillaris*. Skrze *foramen spinosum* na **kosti klínové* se dostává do lebky, kde zásobuje převážně tvrdou **plenu mozkovou* ve střední jámě lební (**fossa cranii media*). (Lenka Vargová)

arteria mesenterica inferior, nepárová, viscerální větev břišní **aorty*. Odstupuje ve výši obratle L₂₋₃. Vydává větve pro trávicí trubici od **flexura coli sinistra* až po horní část konečníku: **arteria colica sinistra*, **arteriae sigmoidae*, **arteria rectalis superior*. (Lenka Vargová)

arteria mesenterica superior, nepárová, viscerální větev břišní **aorty*, odstupuje ve výši obratle L₁. Při dolním okraji pankreatu se dostává do **mesenteria* a probíhá v něm obloukovitě dolů do pravé jámy kyčelní. Vydává větve pro trávicí trubici od **kaudální části *duodena* po **flexura coli sinistra*: **arteria pancreaticoduodenalis inferior*, **arteriae jejunales et ilei*, *arteria ileocaecalis*, **arteria colica dextra* a **arteria colica media*. (Lenka Vargová)

arteria obturatoria, jedna z parietálních větví **arteria iliaca interna*. Probíhá po stěně pánevní a spolu se stejnojmenným nervem se dostává do **canalis obturatorius*. Před vstupem do kanálu vydává *ramus pubicus*, který anastomózuje (**anastomosis*) se stejnojmennou větví z **arteria epigastrica inferior* (**corona mortis*). Po výstupu z *canalis obturatorius* se dělí *arteria obturatoria* mezi **adduktory* stehna, vydává větévky k hlubokým dorzálním kyčelním **svalům* a kyčelnímu **kloubu*. (Lenka Vargová)

arteria occipitalis, jedna z dorzálních větví **arteria carotis externa*. Podél zadního okraje *venter posterior *musculi digastrici* se dostává ke spodině lební, kde se klade do *sulcus arteriae occipitalis* na mediální straně *processus mastoideus *kosti* spánkové. Poté proniká přes **musculus trapezius* do krajiny týlní. Vyživuje okolní svaly, mediální plochu ušního **boltce*, týlní a částečně i temenní krajinu. (Lenka Vargová)

arteria ophthalmica, větev **arteria carotis interna*. Odstupuje při okraji **sinus cavernosus*, přidává se k **nervus opticus* a spolu s nervem prostupuje skrze **canalis opticus* do **očnice*. Významnějšími větvemi jsou: *arteria centralis retinae* (pro **sítnici*), **arteria lacrimalis* (pro slznou žlázu), *arteriae ciliares posteriores breves* (pro **cévnatku*, tyčinky a čípky), *arteriae ciliares posteriores longi* (pro **corpus ciliare*, **musculus ciliaris* a **iris*), *arteria supraorbitalis* (pro frontální krajinu), *arteria ethmoidalis posterior* (pro výživu části labyrintu **kosti* čichové a **sinus sphenoidalis*), *arteria ethmoidalis anterior* (pro přední část tvrdé **pleny* mozkové, **sinus frontalis* a část labyrintu čichové *kosti*), *arteriae palpebrales mediales* (pro oční **víčka*) a *rami musculares* (pro svaly **očnice*). (Ladislava Horáčková)

arteria pancreaticoduodenalis inferior, větev **arteria mesenterica superior*. Vystupuje **kraniálně* k **duodenu* a pankreatu, kde anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria pancreaticoduodenalis superior*. Podílí se na výživě obou orgánů. (Lenka Vargová)

arteria pancreaticoduodenalis superior, větev **arteria gastroduodenalis*. Odděluje se při dolním okraji **pyloru*, probíhá mezi **duodenem* a hlavou pankreatu a podílí se na výživě obou těchto orgánů. (Lenka Vargová)

arteria pharyngea ascendens, mediální větev **arteria carotis externa*. Vystupuje **kraniálně* podél stěny **hltanu* až pod spodinu lební k **foramen jugulare*. Podílí se na výživě hltanu, středoušní dutiny a části **dura mater encephali*. (Lenka Vargová)

arteria plantaris lateralis, jedna z konečných větví **arteria tibialis posterior*. Prochází mezi **musculus flexor digitorum brevis* a **musculus quadratus plantae*. Pod bází pátého **metatarzu* vytváří **arcus plantaris*. Tento tepenný oblouk jde od pátého metatarzu mediálním směrem k první interoseální štěrbině, kde se spojuje s *ramus plantaris profundus* z **arteria dorsalis pedis* a s *ramus profundus* z **arteria plantaris medialis*. Z *arcus plantaris* odstupují čtyři *arteriae metatarsae plantares*, které směřují k meziprstním štěrbinám, kde se rozdělují na *arteriae digitales plantares* k sousedním stranám prvního až pátého prstu. K mediální straně palce a k laterální straně malíku jdou z *arcus plantaris* samostatné tepénky. (Lenka Vargová)

arteria plantaris medialis, jedna z konečných větví **arteria tibialis posterior*. Probíhá spolu se stejnojmenným nervem mezi **musculus abductor hallucis* a **musculus flexor digitorum brevis*. Dělí se na *ramus superficialis* pro **kůži* a podkoží a *ramus profundus* pro drobné svaly na vnitřní straně nohy, navazuje na **arcus plantaris*. (Lenka Vargová)

arteria poplitea, pokračování **arteria femoralis* ve **fossa poplitea*. Vydává: *arteriae surales* (pro obě hlavy **musculus gastrocnemius*) a tepny pro **kolenní kloub* – *arteria genus superior medialis et lateralis*, *arteria genus media*, *arteria genus inferior medialis et lateralis*. Při distálním konci *fossa poplitea* se *arteria poplitea* dělí na své konečné větve **arteria tibialis anterior* a **arteria tibialis posterior*. (Lenka Vargová)

arteria profunda brachii, jedna z větví **arteria brachialis*. Probíhá mezi *caput mediale* a *caput laterale musculi tricipitis brachii* a spolu s **nervus radialis* se klade do *sulcus nervi radialis*. Vyživuje okolní svaly paže, podílí se na výživě pažní *kosti* (**humerus*) a na

formování tepenné pleteně v oblasti lokte (*arteria collateralis media* a *arteria collateralis radialis*). (Lenka Vargová)

arteria profunda femoris, nejsilnější větev **arteria femoralis*. Ve **fossa iliopectinea* vydává **arteria circumflexa femoris medialis* a **arteria circumflexa femoris lateralis*, které se svými větvemi podílejí na výživě kyčelního **kloubu* a přilehlé části **adduktorů* a **flexorů* stehna. Konečný úsek *arteria profunda femoris* představují tři *arteriae perforantes (prima, secunda et tertia)*, které vyživují svaly na zadní straně stehna. (Lenka Vargová)

arteria pudenda interna, jedna z viscerálních větví **arteria iliaca interna*. Pánevní dutinu opouští skrze **foramen infrapiriforme*, obtáčí *spina ischiadica* a skrze **foramen ischiadicum minus* vstupuje na laterální stěnu **fossa ischiorectalis*. Probíhá ventrálním směrem v **canalis pudendalis* spolu se stejnojmennou žílou a **nervus pudendus*. Dostává se k **diaphragma urogenitale* a k zevním pohlavním orgánům. Za svého průběhu vydává *arteria rectalis inferior*, *arteria perinealis* (pro urogenitální krajinu). Konečným úsekem tepny je u muže *arteria penis* a u ženy *arteria clitoridis* (pro zevní pohlavní orgány). (Lenka Vargová)

arteria pulmonalis dextra et sinistra, tepny malého krevního oběhu, vznikají rozdělením **truncus pulmonalis*. Vstupují do **hilus pulmonis* pravé a levé **plíce*, kde se větví podél **bronchů*. Jejich konečné úseky opřádají plicní sklípky. (Lenka Vargová)

arteria radialis, vřetenní tepna, jedna z konečných větví **arteria brachialis*. Odstupuje v jamce loketní a probíhá distálním směrem podél **musculus brachioradialis*. Pod šlachami **musculus abductor pollicis longus* a **musculus extensor pollicis brevis* se dostává do **foveola radialis*, obtáčí bázi prvního **metakarpu* a první interosseální štěrbinou prostupuje do dlaně, kde vydává konečné větve – *arteria princeps pollicis* a *ramus palmaris profundus*. Na předloktí vyživuje okolní svaly a podílí se na vytvoření tepenných pletení v oblasti **kloubů* – **rete articulare cubiti*, **rete carpi palmare et dorsale*. V dlani, společně s **arteria ulnaris*, vytváří povrchový a hluboký tepenný oblouk – **arcus palmaris superficialis et profundus*. (Lenka Vargová)

arteria rectalis inferior, jedna z větví **arteria pudenda interna*. Směřuje k dolní části **konečníku* a v jeho stěně anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria rectalis media*. (Lenka Vargová)

arteria rectalis media, jedna z viscerálních větví **arteria iliaca interna*. Směřuje ke střední části **konečníku* a v jeho stěně anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria rectalis superior et inferior*. (Lenka Vargová)

arteria rectalis superior, konečná větev **arteria mesenterica inferior*. Sestupuje k ampulární části **konečníku* a společně s **arteria rectalis media* a **arteria rectalis inferior* se podílí na výživě **konečníku*. (Lenka Vargová)

arteria renalis, ledvinová tepna, párová viscerální větev břišní **aorty*, která vyživuje **ledvinu* a částečně i **nadledvinu (arteria suprarenalis inferior)*. U **hilus renalis* se ledvinová tepna dělí na *ramus praepelvicus* a *rami retropelvici*, které se mezi ledvinovými pyramidami větví na *arteriae interlobares*. Nad báze pyramid odstupují z interlobárních tepen obloukovité *arteriae arcuatae*. Z nich vybíhají směrem k povrchu ledviny *arteriae interlobulares*, jejichž *vasa afferentia* vytvářejí tepenná klubička **nefronu* – glomeruly. Z glomerulů vystupují k proximálním a distálním tubulům *vasa efferentia*. Z kapilární pleteně kolem tubulů sestupují do oblasti dřeně ledviny *arteriolae rectae*. (Lenka Vargová)

arteria sacralis lateralis, jedna z parietálních větví **arteria iliaca interna*. Bývá většinou zdvojená a sestupuje po přední ploše **os sacrum*, kde anastomózuje (**anastomosis*) s větvemi **arteria sacralis mediana*. Do kanálu sakrálního vydává drobné *rami spinales*. (Lenka Vargová)

arteria sacralis mediana, též *aorta caudalis*; nepárová tepna, představující zakrnělou původní tepnu ocasu, je vlastním pokračováním **aorta abdominalis* pod **bifurcatio aortae*. Sestupuje ve střední rovině po přední ploše **kosti křížové* a u hrotu kostrče končí klubkovitou

arteriovenózní anastomózou (*glomus coccygeum*), ze které vystupuje **vena sacralis mediana*. (Lenka Vargová)

arteria sternocleidomastoidea, dorzální větev **arteria carotis externa*, která je určena pro výživu stejnojmenného svalu. V některých případech tepna chybí, **musculus sternocleidomastoideus* je pak vyživován větvemi z **arteria occipitalis* nebo z **arteria auricularis posterior*. (Lenka Vargová)

arteria subclavia, tepna podklíčková. Pravá *arteria subclavia* je větví **truncus brachiocephalicus*, levá odstupuje přímo z **arcus aortae*. *Arteria subclavia* běží od svého začátku laterálním směrem, prochází skrze **fissura scalenorum*, klade se do *sulcus arteriae subclaviae* na prvním žebře, podbíhá klíček a pokračuje do podpažní jamky jako **arteria axillaris*. *Arteria subclavia* přivádí krev do dolní části krku, zadní části mozku, k přední a laterální straně hrudníku, přední stěně břišní a do horní končetiny. Za svého průběhu vydává: **arteria vertebralis*, **arteria thoracica interna*, **truncus thyrocervicalis*, **truncus costocervicalis* a **arteria transversa colli*. (Lenka Vargová)

arteria suprascapularis, jedna z větví **truncus thyrocervicalis*. Po odstupu z tepenného kmene směřuje dorzálně k hornímu okraji lopatky a nad **ligamentum transversum scapulae* vstupuje do *fossa supraspinata*. Zásobuje svaly na zadní straně lopatky, kde anastomózuje (**anastomosis*) s **arteria circumflexa scapulae*. (Lenka Vargová)

arteria temporalis superficialis, jedna z konečných větví **arteria carotis externa*. Začíná za čelistním kloubem, prostupuje příušní žlázou a před ušním boltcem se stáčí do podkoží spánkové krajiny. Podílí se na výživě příušní žlázy, čelistního kloubu, ušního boltce, přilehlé části tváře a zejména čelní, spánkové a temenní oblasti. (Lenka Vargová)

arteria thoracica interna, jedna z větví **arteria subclavia*; probíhá kaudálním směrem skrze **apertura thoracis superior* do hrudníku, kde sestupuje asi 1 cm od okraje sternu až do výše šesté mezižební štěrbin. Vydává větve k orgánům mediastina, ke stěně hrudníku (*rami intercostales anteriores* do kranálních šesti mezižebních štěrbin) a větve konečné. Ke konečným větvím patří *arteria musculophrenica* (vyživuje bránci a pět kaudálních mezižebří prostřednictvím *arteriae intercostales anteriores*) a *arteria epigastrica superior*, jež prostupuje bráncí k přední stěně břišní. (Lenka Vargová)

arteria thoracica lateralis, jedna z větví **arteria axillaris*. Tepna se klade na laterální stranu hrudníku a sestupuje po **musculus serratus anterior* kaudálně. Vyživuje tento sval a částečně také mléčnou žlázu. (Lenka Vargová)

arteria thoracica suprema, jedna z větví **arteria axillaris*, vyživuje útvary v prvních dvou až třech mezižebřích, drobné větve vysílá i k **musculi pectorales*. (Lenka Vargová)

arteria thoracoacromialis, jedna z větví **arteria axillaris*. Tento krátký tepenný kmen vychází z hloubky do podkoží v **trigonum deltoideopectorale*, kde se dělí na *ramus acromialis*, *ramus deltoideus* a *rami pectorales* pro stejnojmenné struktury. (Lenka Vargová)

arteria thyroidea inferior, jedna z větví **truncus thyrocervicalis*. Po odstupu z tepenného kmene probíhá kranálně a podílí se na výživě štítné žlázy, dolní části hltanu, jícnu, hrtanu a průdušnice. (Lenka Vargová)

arteria thyroidea superior, jedna z ventrálních větví **arteria carotis externa*. Odstupuje ve výši jazylky a probíhá ventrokaudálně ke štítné žláze. Její větve se podílejí na výživě svalů infrahyoidních, hrtanu a štítné žlázy. (Lenka Vargová)

arteria tibialis anterior, konečná větev **arteria poplitea*. Proráží skrze **membrana interossea cruris* na přední stranu bérce, kde sestupuje distálním směrem podél **musculus tibialis anterior*. Pod **retinaculum extensorum* se dostává na hřbet nohy jako **arteria dorsalis pedis*. Na bérce vydává svalové větve pro přední skupinu svalů bérce a tibii, podílí se na vytvoření tepenných pletení kolem kolenního kloubu, kotníků a krajiny paty. (Lenka Vargová)

arteria tibialis posterior, přímé pokračování kmene **arteria poplitea*. Podbíhá spolu s **nervus tibialis* pod *arcus tendineus *musculi solei* a klade se na hluboké **flexory *bérce*. Za mediálním **kotníkem* sestupuje do **planta pedis*. Na bérce vydává svalové větve pro zadní skupinu svalů bérce a fibulu, podílí se na vytvoření tepenných pletení kolem kolenního kloubu, kotníku a krajiny paty. Nejsilnější a nejvýznamnější větví je *arteria peronea*, která tvoří s *arteria tibialis posterior* paralelní tepenný kmen. Na *planta pedis* se *arteria tibialis posterior* dělí na dvě konečné větve – **arteria plantaris medialis* a **arteria plantaris lateralis*. (Lenka Vargová)

arteria transversa colli, tepna odstupující z **arteria subclavia* těsně za **fissura scalenorum*. Směřuje laterálně mezi kořeny **plexus brachialis* k *angulus superior *scapulae*, kde se větví a vyživuje **musculus levator scapulae*, **musculi rhomboidei* a **musculus trapezius*. (Lenka Vargová)

arteria ulnaris, jedna z konečných větví **arteria brachialis*. Začíná v loketní jamce, podbíhá společný začátek **flexorů předloktí* a podél **musculus flexor carpi ulnaris* sestupuje směrem k ruce. V distální části předloktí se *arteria ulnaris* klade nad **retinaculum flexorum* a na ruce se radiálně od **os pisiforme* dělí na *ramus palmaris superficialis et profundus*, které se podílejí na vzniku povrchového a hlubokého tepenného oblouku dlaně. K významnějším větvím loketní tepny (kromě větví svalových) patří *arteria interossea communis*, která bývá označována někdy jako *arteria cubitalis*. Její větve vyživují **loketní kloub*, **membrana interossea antebrachii* a přilehlé svaly. (Lenka Vargová)

arteria umbilicalis, jedna z viscerálních větví **arteria iliaca interna*. U plodu je součástí **pupečního provazce* a odvádí **krev chudou na kyslík* do placenty. Po porodu zůstává otevřený pouze počáteční úsek této tepny, z něhož odstupují větve k horní ploše močového **měchýře* jako *arteriae vesicales superiores*. Zbytek pupečnickové tepny obliteruje a mění se na *ligamentum umbilicale laterale*. (Lenka Vargová)

arteria uterina, jedna z viscerálních větví **arteria iliaca interna*. Probíhá od stěny pánevní v bazální části **ligamentum latum uteri* ke krčku děložnímu. Asi 2 cm laterálně od děložního krčku a 1,5 cm nad *fornix vaginae* kříží tepna **ureter*, dále vystupuje podél děložní hrany až k děložnímu rohu. Její průběh je vinutý, což umožňuje její prodloužení v **těhotenství*. U děložního rohu se stáčí laterálně směrem k **vejcovodu*. Za svého průběhu vydává tepénky k přední a zadní ploše **pochvy (arteria vaginalis anterior et posterior)* a četné větve k děložní stěně. U rohu děložního vysílá k vejcovodu *ramus tubarius* a k **vaječníku ramus ovaricus*, který anastomózuje (**anastomosis*) s větvemi **arteria ovarica*. (Lenka Vargová)

arteria vertebralis, tepna odstupující jako první větev z **arteria subclavia*. Probíhá kraniálně a dostává se do *foramen processus transversi* obratle C₆. Poté vystupuje stejnojmennými otvory krčních **obratlů* až k **atlasu*, kde se klade do *sulcus arteriae vertebralis atlantis*, prostupuje skrze **membrana atlantooccipitalis posterior* a tvrdou **plenu míšni* do subarachnoidálního **prostoru* a skrze **foramen magnum* vniká do dutiny lební. Klade se na *clivus*, kde se při dolním okraji mostu obě *arteriae vertebrales* spojují v **arteria basilaris*. Ta se při předním okraji **pons Varoli* dělí na větve konečné – **arteria cerebri posterior dextra et sinistra*. Za svého průběhu vydává *arteria vertebralis* větve extrakraniální a intrakraniální. Extrakraniální větve odstupují při průchodu tepny skrze *foramina processus transversi* krčních obratlů, vyživují hluboké krční **svaly* a přilehlý úsek hřbetní **míchy*. Větve intrakraniální jsou určeny k zásobení krčních segmentů hřbetní míchy, prodloužené míchy a tvrdé pleny v zadní jámě lební a větve konečné se podílejí na zásobování zadní části **mozku*. (Lenka Vargová)

arteria vesicalis inferior, jedna z viscerálních větví **arteria iliaca interna*. Zásobuje svými větvemi dolní část močového **měchýře*, u ženy oblast *fornix *vaginae*, u muže *vesicula seminalis*. (Lenka Vargová)

arteriae ciliares, větve **arteria ophthalmica*.

arteriae coronariae cordis, věnčité tepny vyživující **srdce*. Vystupují z **aorta ascendens*. Na srdci probíhají pod **epikardem* a jsou většinou obaleny vrstvou tukové **tkáně*. Jedná se o tepny konečné (terminální), mezi nimiž neexistují funkčně významné spojky a **kolaterální oběh*. Srdce vyživují dvě věnčité tepny **arteria coronaria cordis sinistra* a **arteria coronaria cordis dextra*. (Lenka Vargová)

arteriae epiphysariae, tepny epifýzové, představují samostatné zásobení **epifýz* v období růstu a **osifikace*. Jsou větvemi cév nejbližšího okolí, do epifýz vstupují většinou v místě úponu kloubních pouzder. (Ladislava Horáčková)

arteriae iliacae communes, tepny vznikající rozdělením břišní **aorty* ve výši L₄ obratle (**bifurcatio aortae*). *Arteria iliaca communis dextra* je o něco delší než levá, jinak je průběh obou tepen shodný. Obě sestupují na své straně po mediální ploše **musculus psoas major* ke **vchodu pánevnímu*, kde je shora kříží **močovod* a *vasa testicularia* (případně *vasa ovarica*). Pokračují směrem k **articulatio sacroiliaca*, kde se dělí na **arteria iliaca interna* a **arteria iliaca externa*. (Lenka Vargová)

arteriae intercostales posteriores, segmentárně uspořádané párové tepny, které vnikají u **páteře* do jednotlivých mezižebří. V prvních dvou mezižebřích jsou *arteriae intercostales posteriores* větvemi *arteria intercostalis suprema* (z **truncus costocervicalis*), v ostatních mezižebřích odstupují z **aorta thoracica*. Tepny se kladou společně s žilami a nervy do *sulcus costae*, kde jsou uloženy nejprve na *membrana intercostales interna*, později běží mezi **musculi intercostales interni* a **musculi intercostales intimi* a anastomózuji (**anastomosis*) s předními mezižebními tepnami. Podobný průběh jako mezižební tepny má také *arteria subcostalis*, která probíhá pod dvanáctým **žebrem*. Tepny vyživují páteřní kanál, hřbetní svaly, **kůži zad* a u žen se podílejí rovněž na zásobení mléčné **žlázy*. (Lenka Vargová)

arteriae jejunales et ilei, větve **arteria mesenterica superior*. Odstupují v počtu 12 až 18 a probíhají v **mesenteriu* ke kličkám tenkého **střeva*. Sousední tepny se obloukovitě spojují se sousedními a vytvářejí tepenné arkády. Z těchto arkád odstupují radiálně probíhající větve, které vytvářejí arkády dalšího řádu. V oblasti kliček jejunu se nachází jedna až dvě řady arkád, u **ileu* jsou obvykle tři až čtyři řady. Tímto způsobem je zajištěno stálé prokrvení střeva i při jeho pohybech. (Lenka Vargová)

arteriae lumbales, čtyři párové parietální větve břišní **aorty*. Mají segmentární uspořádání a obdobný průběh jako tepny mezižební. Od **páteře* směřují laterálně mezi svaly břišní stěny. Zásobují bederní páteř a **míchu*, svalstvo i **kůži zadní stěny břišní*. (Lenka Vargová)

arteriae metaphysariae, tepny metafýzové, samostatné tepny, které se zanořují do **metafýz* v blízkosti růstové ploténky a účastní se aktivně **osifikace* z její diafyzární strany. (Ladislava Horáčková)

arteriae nutriciae, výživné tepny, které jsou přítomné v každé **kosti* (většinou po jedné). Hlavní výživné artérie vznikly z cév, které zahájily v kosti enchondrální **osifikaci*. Probíhají šikmo **kompaktně* skrze **foramina nutricia*, vstupují do **dřeně kostní* a zde se větví. Na vypreparované kosti mají otvory pro vstup výživné tepny typickou polohu a typický šikmý vstup do *canales nutriciae*. Šikmý směr vstupních otvorů ukazuje, která z **růstových chrupavek kosti* byla při růstu aktivnější. (Ladislava Horáčková)

arteriae ovaricae, párové, viscerální větve břišní **aorty*. Odstupují ve výši L₂ obratle, probíhají laterokaudálně po zadní stěně břišní až do **pánve*. V pánvi vstupují cestou **ligamentum suspensorium ovarii* do horní části **ligamentum latum uteri* a vyživují **vaječníky*, **vejcovod* a částečně i **dělohu*. *Arteriae ovaricae* anastomózuji (**anastomosis*) s děložními tepnami. (Lenka Vargová)

arteriae phrenicae inferiores, párové, parietální větve břišní *aorty. Vyživují *kaudální stranu *bránice a vydávají *arteriae suprarenales superiores* k *nadledvinám. (Lenka Vargová)

arteriae phrenicae superiores, parietální větve **aorta thoracica*. Odstupují těsně nad *bránicí a zásobují její *kraniální plochu. (Lenka Vargová)

arteriae pudendae externae, drobné větve z **arteria femoralis*. Vyživují zevní pohlavní orgány, u muže kůži *skrota, u ženy *labium majus pudendi*. (Lenka Vargová)

arteriae sigmoideae, dvě až tři tepny, které jsou větvemi **arteria mesenterica inferior*. Vstupují do *mesosigmoidea a zásobují **colon sigmoideum*. (Lenka Vargová)

arteriae suprarenales mediae, viscerální, párové větve břišní *aorty. Probíhají retroperitoneálně a podílejí se na výživě *nadledvin. (Lenka Vargová)

arteriae testiculares, párové, viscerální větve břišní *aorty. Odstupují ve výši L₂ *obratle, probíhají laterokaudálně po zadní stěně břišní a směřují k *anulus inguinalis profundus*. Prostupují tříselným *kanálem, kde se stávají součástí semenných provazců. Vyživují *varle a *nadvarle. (Lenka Vargová)

artérie, metafyzové, **arteriae metaphysariae*.

arterioskleróza, tvrdnutí stěn tepen, často synonymum pro *aterosklerózu (z řečtiny: *ateróma*, „výměšek, plát“), která je její nejčastější příčinou. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

artes liberales, *sedm svobodných umění.

artha (ze sanskrtu: *artha*, „bohatství, prospěch, majetek“), v etice *hinduismu jeden z účelů lidského života, jehož naplňování tvoří hlavní smysl politiky, umění vládnout a hospodářské vědy a jehož dosažení je nejenom právem, ale i náboženskou povinností každého jednotlivce.

Snaha o získání hmotných statků, úspěchu a blahobytu, jak ji vyjadřoval pojem *artha*, představuje součást čtveřice hlavních životních cílů člověka, mezi něž patří též plnění náboženských povinností a společenských závazků (**dharma*), uspokojování tělesných žádostí (**káma*) a snaha o dosažení vysvobození z koloběhu převtělování (**mókša*). S naukou o čtyřech účelech života souvisí též představa o čtyřech životních stádiích (**ášrama*). (Jan Filipický)

arthritis, -itidis, f. (z řečtiny: *arthron*, „kloub, článek“), artritida, zánět *kloubu. K zánětlivému postižení kloubu může dojít z nejrůznějších příčin, většinou se jedná o bakteriální nebo virovou infekci, působení *toxinů, alergenů, mechanické dráždění kloubů apod. Podle charakteru *zánětu je pak možno rozlišovat **arthritis* pyogenní, **arthritis* revmatoidní, **arthritis uratica* a podobně. Postižený může být pouze jeden kloub nebo více kloubů současně (*polyarthritis*). Pro akutní formu artritidy je charakteristický rychlý průběh s výraznou zánětlivou *sekrecí a otokem, pro *chronické formy *nemoci jsou typické známky reparačního procesu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

arthritis pyogenní, hnisavý zánět *kloubu. K zánětlivému postižení kloubu dochází nejčastěji při přestupu infekce při akutní **osteomyelitis* z diafýzy kosti (méně často přímým přestupem infekce u otevřených poranění kloubu). Zánětlivým procesem bývají zasaženy všechny struktury kloubu – kloubní pouzdro je zduřelé, synoviální vrstva je pokryta fibrinem, kloubní *chrupavka je destruována, kloubní šterbina se vyplňuje hnisem (**pyarthros*). V důsledku reparačního procesu může být hnis v kloubní dutině nahrazen granulační *tkání, která se postupně vazivově přeměňuje, případně osifikuje. Výsledkem pyogenní *arthritis* tak může být úplné znehybnění kloubu (*ankylóza). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

arthritis uratica, dna, pakostnice, chronické *kloubní onemocnění způsobené poruchou metabolismu kyseliny močové, která vzniká v lidském organismu převážně jako konečný produkt odbourávání nukleových kyselin. Vysoký výskyt dny byl proto v minulosti zaznamenán zejména u dobře živených vrstev obyvatel, u nichž převažovala masitá potrava

bohatá na *bílkoviny. U nemocných dnou nebylo výjimkou, že bolestivým dnovým záchvatům předcházely hodovní slavnosti.

Nadbytečná kyselina močová kyselina se u dny ukládá v podobě drobných krystalků *urátů (dnových tofů) do kloubů (i dalších vnitřních orgánů), což vede k erozím kloubní *chrupavky a opakovaným zánětům kloubů. V počátečním stadiu choroby je postižený pouze jeden kloub, později bývá napadený zánětlivým procesem větší počet kloubů.

U *primární formy dny jsou příčiny nejasné, byl zaznamenán její dědičný výskyt. *Sekundární forma dny provází chronická onemocnění *ledvin spojená s poruchou vylučování kyseliny močové. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

arthritis, revmatoidní, celkové chronické zánětlivé onemocnění s výraznými kloubními projevy, jehož příčiny nejsou dosud zcela objasněny. Převládá *názor, že se jedná o systémové *autoimunní onemocnění všech *pojivových tkání. Imunitní systém zaměřený proti strukturám vlastního organismu opakovaně vyvolává záněty drobných kloubů rukou a nohou (takzvaná „revmatická ruka nebo noha“). Méně často jsou zasaženy velké končetinové klouby nebo páteř. Onemocnění se manifestuje zpravidla mezi třicátým až čtyřicátým rokem a kloubní změny jsou obvykle symetrické. Postižené klouby mohou být akutním zánětlivým procesem zcela destruovány, v pozdějším stadiu nemoci může dojít dokonce k jejich *ankyloze. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

arthrosis, -is, f., artróza, nezářlivé, *degenerativní onemocnění *kloubů. *Příčina artrózy je v mladším věku nejasná, u starších věkových skupin je pokládána za projev přirozeného stárnutí *pojivových tkání, které je provázeno sníženým prokrvením *kostí a jejich menší regenerační schopností. Ke vzniku choroby přispívá vedle vrozené dispozice i nadváha, nadměrná zátěž kloubů, prodělané *záněty, metabolické poruchy a podobně. Artrotickým procesem bývá postiženo více kloubů najednou, především hodně zatěžované klouby (*kyčelní a *kolenní kloub).

Deformační artróza má vleklý průběh, někdy celá desetiletí. V důsledku přetížení dochází k opotřebením kloubní *chrupavky a k jejímu rozvolnění. V subchondrálně uložené kosti nastane vlivem tlaku synoviální tekutiny praskání kostních trámčů a vytváří se dutinky (*geody). Opotřebování odkrytých kloubních ploch je kompenzováno okrajovou enchondrální *osifikací v podobě osteofytických lemů, případně velkých zobákovitých kostních výrůstků (osteofytů). Po kompletním zániku chrupavky mohou mít kloubní plochy místy zrcadlově lesklý povrch, který vznikl sklerotizací a obroušením subchondrálně uložené kosti (eburnace). V některých případech části odloučené kloubní chrupavky osifikují, v kloubu se pak nachází drobné kostěné útvary – takzvané „*kloubní myšky“. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

arthro-, artro-, předpona označující *kloub (řecky: *arthron*, „kloub“). (Marie Parďová)

articularis, -e, *kloubní (například *processus articularis* u *obratlů). (Ladislava Horáčková)

articulatio, -onis, f., kloub, skloubení. Kloub (*diartróza) je pohyblivé spojení dvou nebo více *kostí dotykem pomocí kontaktních kloubních plošek povlečených kloubní *chrupavkou (většinou *chrupavkou hyalinní, pouze v kloubech, které jsou namáhány velkým tlakem, se nachází *chrupavka vazivová). (Ladislava Horáčková)

articulatio acromioclavicularis, kloub akromioklavikulární, obvykle *složený kloub. Kloubní plošky tvoří *facies articularis acromii* *lopatky a *facies articularis acromialis* na *kosti klíční, často je v kloubu přítomen *discus articularis* z *chrupavky vazivové. Kloubní pouzdro zpevňuje *ligamentum acromioclaviculare* a *ligamentum coracoclaviculare*. *Articulatio acromioclavicularis* je *kulový kloub s omezeným rozsahem pohybů všemi směry, součástí pohybů lopatky a *ramenního kloubu. (Ladislava Horáčková)

articulatio atlantoaxialis, kloub atlantoaxiální, kloubní spojení mezi prvním a druhým krčním *obratlem. Dělíme jej na dvě části: *articulatio atlantoaxialis lateralis* – párový kloub

a **articulatio atlantoaxialis mediana* – nepárový kloub. Kloubní pouzdro je společné a upíná se po okrajích styčných ploch. Kloub zpevňují **ligamenta alaria*, **ligamentum apicis dentis*, **ligamentum transversum atlantis* a **ligamentum cruciforme atlantis*. Po funkční stránce představují oba jmenované klouby mechanickou jednotku, **atlas* se otáčí okolo **dens axis* v rozsahu asi 60°. (Ladislava Horáčková)

articulatio atlantoaxialis lateralis, kloub atlantoaxiální laterální, součást **articulatio atlantoaxialis* – má styčné kloubní plošky *foveae articulares inferiores* na **atlasu* a *processus articulares superiores* na **axis*, kloub je párový. (Ladislava Horáčková)

articulatio atlantoaxialis mediana, kloub atlantoaxiální mediální, součást **articulatio atlantoaxialis* – má styčné kloubní plošky *facies articularis anterior* na přední straně **dens axis* s *fovea dentis* na **atlasu* a *facies articularis posterior* na zadní straně *dens axis* s **ligamentum transversum atlantis*. Je to kloub nepárový, **atlas* se otáčí okolo **dens axis* v rozsahu asi 60°. (Ladislava Horáčková)

articulatio atlantooccipitalis, kloub atlantooccipitální, párový kloub mezi **týlní kostí* a prvním krčním obratlem. Styčné kloubní plošky tvoří *condyli occipitales* a *foveae articulares superiores* **atlasu*, kloubní pouzdro se upíná po okrajích styčných ploch. Kloub zpevňují **membrana atlantooccipitalis anterior*, **membrana atlantooccipitalis posterior* a **membrana tectoria*. *Articulatio atlantooccipitalis* je **kloub elipsoidní (vejčitý)* s možností **flexe* a **extenze* hlavy a menších pohybů do stran. (Ladislava Horáčková)

articulatio calcaneocuboidea, kloub kalkaneokuboidní, spojení mezi patní a krychlovou **kostí*. Kloubními ploškami jsou *facies articularis cuboidea* **kosti patní* a proximální kloubní ploška na **os cuboideum*, kloubní pouzdro je tenké a připojuje se podél okrajů styčných plošek. Kloub je zpevněn řadou vazů – **ligamentum calcaneocuboideum dorsale*, **ligamentum plantare longum* a dalšími drobnějšími vazy. Jde o **kloub sedlový*, který spolu s **articulatio subtalaris* a **articulatio talocalcaneonavicularis* tvoří funkční jednotku. Osa pohybu prochází skrze **sinus tarsi*, výsledným pohybem je vnitřní rotace (**pronace*) a vnější rotace (**supinace*) nohy. (Ladislava Horáčková)

articulatio capitis costae, spojení hlavičky **žebra* s tělem hrudního obratle (**vertebra thoracica*), jedna ze dvou částí *articulatio costovertebralis*. Kloubní plošky tvoří *facies articularis capitis costae*, meziobratlová ploténka a *fovea costalis* těl hrudních obratlů, kloubní pouzdro je tuhé a upíná se po okrajích styčných ploch. Mezi pomocná zařízení kloubu patří **ligamentum capitis costae*, u 2.–10. žebra od *crista capitis costae* uvnitř kloubní štěrbiny k **discus intervertebralis* probíhá *ligamentum capitis costae intraarticulare*. Pohyby se uskutečňují kolem osy rovnoběžné s krčkem **žebra*. (Ladislava Horáčková)

articulatio carpometacarpalis pollicis, spojení mezi **os trapezium* a bází I. **metakarpu*. Kloubní pouzdro je poměrně volné, **kloub* je sedlový. Možné pohyby jsou **abdukce* a **addukce* palce, palmární a dorzální flexe; kombinací pohybů vzniká opozice palce oproti tříčlankovým prstům, zpětný pohyb se nazývá repozice. Palec je nejpohyblivějším prstem ruky. (Ladislava Horáčková)

articulatio composita, kloub složený. Kloub, v němž se setkávají svými kloubními ploškami více než dvě kosti (například **kloub loketní*) nebo jsou v kontaktu dvě kosti, ale mezi jejich kloubní plošky je vložen **discus* nebo **meniscus* (například **kloub čelistní*). (Ladislava Horáčková)

articulatio costotransversaria, jedna ze dvou částí *articulatio costovertebralis*. Kloubní plošky tvoří *foveae costales transversales* příčných výběžků hrudních obratlů (**vertebra thoracica*) a kloubní ploška na **tuberculum costae*. Kloubní pouzdro se upíná po okrajích styčných ploch a zesilují je **ligamenta costotransversaria*, rozepjatá mezi krčkem **žebra* a transverzálním výběžkem obratle. Pohyby se uskutečňují kolem osy rovnoběžné s krčkem žebra. (Ladislava Horáčková)

articulatio costovertebralis, **articulationes costovertebrales*.

articulatio coxae, kloub kyčelní. Kloubní plošky tvoří *caput femoris* a *facies lunata* *acetabula. Kloubní pouzdro se na *femuru vpředu upíná na *linea intertrochanterica*, vzadu na krčku mediálně od *fossa trochanterica*. *Labrum acetabulare*, tvořené *vazivovou chrupavkou, je umístěno po okrajích acetabula a prohlubuje kloubní jamku. Kloubní spojení je zesíleno pomocí **ligamentum transversum acetabuli*, **ligamentum iliofemorale*, **ligamentum pubofemorale*, **ligamentum ischiofemorale*, **zona orbicularis* a **ligamentum capitis femoris*. Kyčelní kloub je typický *kloub kulový s omezenou pohyblivostí. Je zde možná *flexe (přednožení), *extenze (zanožení), *abdukce (unožení), *addukce (přinožení) a femorální *pronace (rotace dovnitř) a *supinace (rotace zevně). (Ladislava Horáčková)

articulatio cricoarytaenoidea, párový kloub *hrtanu. Styčnými ploškami jsou *facies articulares arytaenoidea* na horním okraji ploténky *prstencové chrupavky a *facies articulares* na bázi *hlasivkových chrupavek. Volné kloubní pouzdro se upíná na okraje kloubních plošek a na zadní straně je zesíleno pomocí *ligamentum cricoarytaenoideum posterius*. Jedná se o *kloub elipsoidní, který umožňuje rotační a posuvné pohyby hlasivkové chrupavky, které jsou podkladem *abdukce a addukce hlasových *vazů. (Lenka Vargová)

articulatio cricothyroidea, párový kloub *hrtanu. Spojuje *facies articularis cricoidea* na dolním rohu *chrupavky štítné s *facies articularis thyroidea* *chrupavky prstencové. Tenké kloubní pouzdro zesilují drobné vazy. V tomto párovém kulovém kloubu jsou možné kývavé pohyby (dopředu a dozadu) podle příčně orientované osy. (Lenka Vargová)

articulatio cubiti, kloub loketní, je složený ze tří kloubů spojením *humeru, *radia a *ulny. Skládá se z: **articulatio humeroradialis*, **articulatio humeroulnaris* a **articulatio radioulnaris proximalis*. Kloubní pouzdro se upíná po okrajích styčných plošek tak, že nechává volné oba epikondyly humeru (pro začátky *svalů předloketních), všechny jamky na distálním konci humeru jsou uloženy *intrakapsulárně, na radiu se pouzdro vzdaluje od kloubní plošky až na *collum radii*, čímž vzniká slepý chobot – *recessus sacciformis*. K zesílení kloubního pouzdra napomáhá **ligamentum anulare radii*, **ligamentum collaterale radiale* a **ligamentum collaterale ulnare*. V kloubu je možná pouze *flexe a *extenze (u žen i hyperextenze nad 180°), rotace vnitřní (*pronace) a zevní (*supinace). (Ladislava Horáčková)

articulatio cuneocuboidea, kuneokuboidní kloub, jeden z kloubů nohy, obvykle řazený ke *kloubu kuneonavikulárnímu. Jde o variabilní spojení mezi **os cuneiforme laterale* a **os cuboideum*. Z vazů, zesilujících kloubní pouzdro, je nejvýznamnější **ligamentum cuneocuboideum interosseum*, zesílení kloubního spoje je zajištěno i stejnojmennými drobnými vazy na dorzální a plantární straně kloubu. Pohyblivost v kloubu je malá, kloub se účastní pérovacích pohybů nohy. (Ladislava Horáčková)

articulatio cylindrica, kloub válcový. Název je odvozený podle tvaru styčných plošek, kdy jsou hlavice i jamka součástí válce; pohyblivost v kloubu je možná podle jedné osy. Vyskytuje se ve dvou typech – jako **ginglymus* (kloub šarnýrový) a jako kloub kolový (**articulatio trochoidea*). (Ladislava Horáčková)

articulatio ellipsoidea, elipsovitý (vejčitý) typ kloubu. Název je odvozený od tvaru styčných kloubních plošek, které odpovídají povrchu rotačního elipsoidu. Jedná se o kloub se dvěma osami pohybu (například **articulatio radiocarpalis*). (Ladislava Horáčková)

articulatio genus, kloub kolenní. Kloubními ploškami jsou mediální a laterální kondyl *femuru, mediální a laterální kondyl *tibiae, *facies articularis* **patellae* a *facies patellaris femoris*. Kloubní pouzdro je prostorné a silné. Připojuje se proximálně od styčných ploch na femuru a poněkud distálněji od kloubních ploch na tibií. *Synoviální membrána vystýlá nejen celou kloubní dutinu, ale přechází ze strany i na *intraartikulární vazy a pokračuje od nich ventrálně jako *plica synovialis patellaris*. Přechází pak ve dvě postranní synoviální *řasy vyztužené tukovým polštářem – *plicae alares*. Uvnitř kloubu jsou dvě chrupavčité ploténky (*menisky) vyrovnávající nerovnosti styčných plošek. Kloubní pouzdro zesilují **ligamentum patellae*, **retinaculum patellae mediale* a **retinaculum patellae laterale*, **ligamentum*

collaterale tibiale, **ligamentum collaterale fibulare* a **ligamentum popliteum obliquum*. Uvnitř kloubu jsou napjata **ligamenta cruciata genus (anterius et posterius)*. Kolenní kloub je **kloub složený*, hlavními pohyby jsou **flexe* a **extenze*, při mírné flexi je možná i mírná rotace. Mechanismus pohybu v kolenním kloubu je složitý. Zjednodušeně lze říci, že počáteční rotace při flexi uvolňuje postranní vazy a přední zkřížený vaz – „odemknutí kolena“. Poté probíhá v meniskofemorálních kloubech valivý pohyb femuru po meniscích, flexi dokončuje posuvný pohyb menisků s kondyly femuru po tibií. (Ladislava Horáčková)

articulatio humeri, kloub ramenní. Kloubní plošky tvoří *caput humeri* a *cavitas glenoidalis* **lopatky*. Kloubní pouzdro se upíná po okrajích kloubní jamky, na **kosti pažní* zasahuje ke *collum anatomicum*, na vnitřní straně **humeru* ještě distálněji (zásobní řasa pro **addukci*). Na ventrální straně pažní kosti obaluje kloubní pouzdro šlachu dlouhé hlavy **musculus biceps brachii* a vytváří její pochvu – *vagina synovialis intertubercularis*. Mělkou kloubní jamku rozšiřuje po okrajích chrupavčitý lem – **labrum glenoidale*. Na dutinové straně přední plochy kloubního pouzdra jsou zesilující vazy **ligamenta glenohumeralia*, na zevní straně **ligamentum coracohumerale*. Nad kloubem je rozepjato *ligamentum coracoacromiale* (též *forix humeri*). Kloubní pouzdro zpevňují také svalové šlachy (**musculus subscapularis*, **musculus supraspinatus*, **musculus infraspinatus*, **musculus teres minor* – takzvaná **rotátorová manžeta*). V okolí svalu je proto řada významných tíhových váček. Podle tvaru styčných plošek jde o **kloub kulový volný*, pohyby jsou možné všemi směry (abdukce – upažení, addukce – připažení, extenze – zapažení, flexe – předpažení, vnitřní rotace – **pronace*, zevní rotace – **supinace*). (Ladislava Horáčková)

articulatio humeroradialis, součást **kloubu loketního*. Styčné kloubní plošky tvoří *capitulum *humeri* a *fovea capitis *radii*. Podle tvaru styčných plošek jde o **kloub kulový*. (Ladislava Horáčková)

articulatio humeroulnaris, součást **kloubu loketního*. Styčné kloubní plošky tvoří **trochlea *humeri* a *incisura trochlearis *ulny*. Podle tvaru styčných plošek jde o **kloub kladkový*. (Ladislava Horáčková)

articulatio mediocarpalis, spojení mezi proximální a distální řadou karpálních kostí. Na radiální straně tvoří kloubní jamku **os trapezium* a **os trapezoideum* a hlavici *os scaphoideum*. Na ulnární straně je jamka tvořena **os scaphoideum*, **os lunatum* a **os triquetrum* a hlavice **os capitatum* a **os hamatum*. Kloubní štěrbina má podobu příčně položeného písmene S a kloubní pouzdro je společné s **articulatio radiocarpalis*. Oba jmenované klouby zpevňuje **ligamentum radiocarpeum dorsale et palmare*, **ligamentum ulnocarpeum palmare*, **ligamentum carpi radiatum* a **ligamenta intercarpalia dorsalia, palmaria et interossea*, která spojují zápěstní kosti navzájem. Podle tvaru styčných plošek jde o **kloub elipsoidní*, pohyby jsou společné s *articulatio radiocarpalis* – palmární a dorzální flexe, radiální a ulnární dukce a krouživé pohyby (cirkumdukce). (Ladislava Horáčková)

articulatio ossis pisiformis, drobný kloub mezi **os pisiforme* a **os triquetrum*. Zpevnění kloubního pouzdra napomáhá **ligamentum pisohamatum* a **ligamentum pisometacarpale*. Toto kloubní spojení je **amfiartróza*. (Ladislava Horáčková)

articulatio plana, kloub plochý. Název je odvozený podle tvaru styčných plošek, které jsou u obou stýkajících se **kostí rovné*, takže v kloubu jsou možné posuvné pohyby (například u kloubů intervertebrálních – **articulationes intervertebrales*). (Ladislava Horáčková)

articulatio radiocarpalis, kloub zápěstní. Kloubní jamku tvoří *facies articularis carpea radii* a hlavici **os scaphoideum*, **os lunatum* a **os triquetrum* (**kloub složený*). Kloubní pouzdro je společné s *articulatio mediocarpalis*, uvnitř kloubu je **discus articularis*, takže **ulna* je od **kostí karpálních* oddělena. Zpevňující vazy i pohyby v tomto **kloubu elipsoidním* jsou společné s **articulatio mediocarpalis*. (Ladislava Horáčková)

articulatio radioulnaris distalis, kloub radioulnární distální. Kloubní plošky tvoří *caput *ulnae* a *incisura ulnaris *radii*, kloubní pouzdro je tenké a volné. Je to *kloub kolový, kde dochází k vnitřní a vnější rotaci (*pronaci a *supinaci). (Ladislava Horáčková)

articulatio radioulnaris proximalis, součást *kloubu loketního. Styčné kloubní plošky tvoří *circumferentia articularis *radii* a *incisura radialis *ulnae*. Podle tvaru styčných plošek jde o *kloub kolový, umožňující *pronaci a *supinaci. (Ladislava Horáčková)

articulatio sacroiliaca, kloub křížokyčelní. Kloubní plošky jsou *facies auricularis *kosti křížové* a *kosti kyčelní, kloubní pouzdro je tuhé a připojuje se podél styčných plošek. Kloub je zpevněn pomocí **ligamenta sacroiliaca ventralia*, **ligamenta sacroiliaca dorsalia* a **ligamenta sacroiliaca interossea*. Podle tvaru styčných plošek jde o *amfiartrózu (kloub s minimální pohyblivostí kostí). (Ladislava Horáčková)

articulatio sellaris, sedlový kloub. Název je odvozený podle tvaru styčných plošek, kdy jedna kloubní plocha je sedlovitě konkávní a druhá konvexní. Pohyblivost v kloubu je možná podle dvou os, typickým příkladem je palcový *kloub karpometakarpální. (Ladislava Horáčková)

articulatio simplex, kloub jednoduchý, setkávají se v něm svými kloubními ploškami dvě kosti. (Ladislava Horáčková)

articulatio spherioidea, kulový kloub. Název je odvozený podle tvaru styčných plošek, kdy má hlavice tvar koule nebo její části. Pokud je jamka kloubu mělká a neomezuje pohyby, mluvíme o volném kulovém kloubu (například *kloub ramenní). Zapadá-li hlavice hluboko do kloubní jamky a pohyby v kloubu jsou tak limitovány, nazýváme kloub kulový omezený (například *kloub kyčelní). Pohyblivost v kloubu je možná podle tří os (*flexe, *extenze, *abdukce, *addukce, *supinace, *pronace). (Ladislava Horáčková)

articulatio sternoclavicularis, kloub sternoklavikulární, *kloub složený. Kloubní plošky tvoří *incisura clavicularis* na manubrium *sterna a *facies articularis sternalis* na *kosti klíční. Kloubní pouzdro je tuhé a upíná se po okrajích styčných ploch. Uvnitř kloubu je chrupavčitý **discus articularis*, kloubní spojení zesilují vazy **ligamentum sternoclaviculare anterius et posterius*, **ligamentum interclaviculare* a **ligamentum costoclaviculare*. *Articulatio sternoclavicularis* je *kloub kulový s omezeným rozsahem pohybů všemi směry, součást pohybů *lopatky a *kloubu ramenního. (Ladislava Horáčková)

articulatio subtalaris, kloub zánártní dolní. Kloubními ploškami jsou *facies articularis calcanea posterior* a *facies articularis talaris posterior*. Kloubní pouzdro je krátké a připojuje se podél okrajů styčných plošek. Zesilujícími vazy jsou **ligamentum talocalcaneum laterale*, **ligamentum talocalcaneum mediale* a v **sinus tarsi* **ligamentum talocalcaneum interosseum*. Spolu s **articulatio talocalcaneonavicularis* a **articulatio calcaneocuboidea* tvoří funkční jednotku. Osa pohybu prochází skrze *sinus tarsi*, výsledným pohybem je vnitřní rotace (*pronace) a vnější rotace (*supinace) nohy. (Ladislava Horáčková)

articulatio talocalcaneonavicularis, kloub talokalkaneonavikulární. Kloubní plošky tvoří na *talu *facies articularis calcanea anterior et media* a na *kosti patní *facies articularis talaris anterior et media*, dále *caput tali* a styčná kloubní ploška na **os naviculare*. Kloubní pouzdro je velmi tenké a připojuje se podél okrajů styčných plošek. Na dorzální straně je zpevněno pomocí **ligamentum talonaviculare* a na plantární straně prostřednictvím **ligamentum calcaneonaviculare plantare* (stejnomený vaz na dorzální straně je součástí **ligamentum bifurcatum*). Kosti tohoto kloubu jsou spojeny navzájem i řadou drobnějších vazů dorzálních, plantárních a interoseálních. *Articulatio talocalcaneonavicularis* spolu s **articulatio subtalaris* a **articulatio calcaneocuboidea* tvoří funkční jednotku. Osa pohybu prochází skrze **sinus tarsi*, výsledným pohybem je vnitřní rotace (*pronace) a vnější rotace (*supinace) nohy. (Ladislava Horáčková)

articulatio talocruralis, kloub hlezenní. Styčnými kloubními ploškami jsou **trochlea *tali* a *facies articularis inferior *tibiae*, *facies articularis malleoli tibiae* a *facies articularis*

*malleoli *fibulae*. Kloubní pouzdro se připojuje podél okrajů styčných plošek a zesilují jej **ligamentum deltoideum* na mediální straně a **ligamentum talofibulare anterius*, **ligamentum talofibulare posterius* a **ligamentum calcaneofibulare* na straně laterální. Jde o **kloub kladkový*, kde je možná plantární a dorzální **flexe*. Při plantární **flexi* umožňuje proximálně užší *trochlea tali* v hlezenním kloubu také viklavé pohyby. (Ladislava Horáčková)

articulatio tarsi transversa, kloub Chopartův, označení pro kloubní linii jdoucí napříč nohou, ve které na sebe navazují talonavikulární úsek **kloubu talokalkaneonavikulárního* a **kloubu kalkaneokuboidního*. Hlavním vazem Chopartova kloubu je **ligamentum bifurcatum*, v kloubu se provádějí **exartikulace* nohy. (Ladislava Horáčková)

articulatio temporomandibularis, párový kloub čelistní. Kloubní plošky představuje *caput mandibulae*, která se spojuje s *fossa mandibularis* a **tuberculum articulare* **kosti spánkové*. Kloubní pouzdro se upíná po okrajích styčných ploch, vpředu a vzadu je slabé, jeho mediální část je silná. Kloubní štěrbinu přepažuje **discus articularis* (z **chrupavky vazivové*), který má tenčí střed a po okrajích je zesílen, srůstá s kloubním pouzdem. Chrupavčitý disk rozděluje štěrbinu kloubní na *pars discotemporalis* a *pars discomandibularis*. Kloubní pouzdro je ze strany zesíleno pomocí **ligamentum laterale*, v okolí kloubu se nachází **ligamentum sphenomandibulare* a **ligamentum stylomandibulare*. Podle tvaru styčných plošek jde o **kloub šarnýrový*, je zde možné otevírání úst (mandibulární **deprese*), zavírání úst (mandibulární **elevace*), posun dolní čelisti dopředu (mandibulární **protrakce*), posun dolní čelisti dozadu (mandibulární **retrakce*) a pohyby do stran. V oddílu disko-mandibulárním dochází k rotaci, v disko-temporální části k pohybům translačním. Pokud se při velkém a náhlém otevření úst dostane hlavice dolní čelisti před *tuberculum articulare*, dojde k vykloubení (**luxaci*) **mandibuly*. Repozice luxované mandibuly se provádí zatlačením dolní čelisti dolů a dozadu. (Ladislava Horáčková)

articulatio tibiofibularis, tibiofibulární kloub. Kloubní plošky vytvářejí *facies articularis fibularis* **tibiae* a *facies articularis capitis *fibulae*. Kloubní pouzdro je krátké, pevné a připojuje se podél okrajů styčných plošek, zesíleno je pomocí *ligamentum capitis fibulae anterius et posterius*. Jde o **plochý kloub* s posuvnými pohyby malého rozsahu. (Ladislava Horáčková)

articulatio trochoidea, kloub, kolový, jeden ze dvou typů **kloubu válcového* – název je odvozený podle tvaru styčných plošek. Osa rotace probíhá rovnoběžně s podélnou osou **kosti*, pohyblivost v kloubu je možná podle jedné osy (například v **kloubu radioulnárním* proximálním i distálním lze provést **pronaci* a **supinaci*). (Ladislava Horáčková)

articulationes carpometacarpales II.–V., spojení distální řady **kostí karpálních* s bázemi II. až V. **kosti metakarpální*. Kromě toho se kloubně stýkají i přivrácené strany sousedních metakarpů. Kloubní pouzdro se připojuje podél styčných plošek a je zesíleno pomocí *ligamenta carpometacarpalia palmaria, dorsalia et interossea* a mezi bázemi metakarpů *ligamenta metacarpalia palmaria, dorsalia et interossea*. Jde o **amfiartrózu* (s minimální pohyblivostí kostí). (Ladislava Horáčková)

articulationes costochondrales, název pro spoje mezi kostěnou a chrupavčitou částí **žebra* (spojení nemají kloubní dutinu). (Ladislava Horáčková)

articulationes costovertebrales, představují spojení mezi těly a příčnými výběžky hrudních **obratlů* a **žebry*. Rozlišujeme u nich dva typy kloubního spojení: **articulatio capitis costae* a **articulatio costotransversariae*. (Ladislava Horáčková)

articulationes cuneonaviculares, klouby kuneonavikulární. Jsou to kloubní spoje nohy mezi **ossa cuneiformia* a **os naviculare*; jejich spojení jsou zesílena stejnojmennými dorzálními, plantárními a interoseálními vazy. K tomuto spojení jsou obvykle řazeny i drobné klouby mezi klínovými kostmi nohy (*articulationes intercuneiformes*) a kloub kuneokuboidní (**articulatio cuneocuboidea*). (Ladislava Horáčková)

articulationes intercarpales, drobné spoje mezi *karpálními kostmi jedné řady, náleží mezi klouby ruky. (Ladislava Horáčková)

articulationes intercuneiformes, spoje mezi *klínovými kostmi nohy; řadí se obvykle ke skupině kloubů **articulationes cuneonaviculares*. (Ladislava Horáčková)

articulationes interchondrales, spojení mezi chrupavkami 6.–9. (10.) *žebra; jsou nekonstantní. (Kateřina Konášová)

articulationes intermetacarpales, *klouby, které navzájem spojují báze 2.–5. metakarpální kosti (**ossa metacarpi*). (Kateřina Konášová)

articulationes intermetatarsales, součást *Lisfrankova kloubu. Kloubní spojení mezi laterálními plochami bází sousedních metatarzů. Kloubní pouzdro je krátké a tuhé a je zpevněno dorzálními, plantárními a interosseálními metatarzálními vazy – **ligamenta metatarsalia*. Kloub se účastní malých pasívních pohybů při změnách zátěže nohy. (Ladislava Horáčková)

articulationes interphalangeales manus, klouby prstů ruky. Kloubní ploškou je **trochlea phalangis* proximálnějšího článku, jamku tvoří báze distálnějšího *článku prstu. Kloubní pouzdro se připojuje podél styčných plošek, kloubní jamka je doplněna o *lamina fibrocartilaginea palmaris*. Kloubní pouzdro zesilují postranní vazy – *ligamenta collateralia*. Jde o kladkový typ kloubu; možné pohyby – *flexe a *extenze, u distálních článků i hyperextenze. (Ladislava Horáčková)

articulationes interphalangeales pedis, klouby prstů nohy. Kloubními ploškami jsou hlavičky a báze sousedních *článků prstů, kloubní pouzdro je velmi tenké, na dorzální straně srůstá se šlachami *extenzorů prstů, po stranách je zesíleno kolaterálními vazy, na plantární straně jsou rozšíření kloubních jamek – *fibrocartilagineae plantares*. Jde o kladkový až válcový typ *kloubu s možností *flexe a *extenze článků prstů. (Ladislava Horáčková)

articulationes intervertebrales, klouby intervertebrální, meziobratlové. Ploché *klouby mezi *processus articulares* sousedních *obratlů. Každý kloub má samostatné kloubní pouzdro. (Ladislava Horáčková)

articulationes laryngis, klouby *hrtanu, které vzájemně spojují hrtanové *chrupavky. Patří k nim **articulatio cricoarytaenoidea* a **articulatio cricothyroidea*. (Lenka Vargová)

articulationes metacarpophalangeales, klouby ruky mezi hlavičkami metakarpálních *kostí a bázemi proximálních *článků prstů. Kloubní pouzdro se připojuje podél styčných plošek, pomocnými zařízeními kloubu jsou vazivové destičky zvětšující kloubní jamky – *laminae fibrocartilagineae palmares* a vazy po stranách kloubů – *ligamenta collateralia*. Metacarpofalangeální kloub palce má v *lamina fibrocartilaginea* dvě malé sesamoidní kosti (mediální a laterální), na které se upínají svaly *thenaru. Palmární strana hlavic II. až V. metakarpu je spojena příčným vazem – *ligamentum metacarpale transversum profundum*. Jde o přechodný typ mezi válcovým a kulovým kloubem s možností *flexe, *extenze, *abdukce a *addukce. (Ladislava Horáčková)

articulationes metatarsophalangeales, klouby nohy, kde se spojují hlavičky *metatarzů a báze proximálních *článků prstů. Kloubní pouzdro je krátké a tuhé, připojuje se podél okrajů styčných plošek. Na plantární straně jsou kloubní jamky doplněny lemem – *fibrocartilagineae plantares*, u palcového kloubu se pravidelně vyskytují dvě **ossa sesamoidea*. Kloubní pouzdro je po stranách zesíleno kolaterálními vazy, napříč (mezi hlavičkami metatarzů) probíhá *ligamentum metatarsale transversum profundum*. V kloubu je možná *flexe a *extenze, slabá *abdukce a *addukce. (Ladislava Horáčková)

articulationes ossiculorum auditus, klouby sluchových kůstek. Sluchové kůstky se spojují ve dvou kloubech. Prvním je *articulatio incudomallearis* – spojení mezi kloubní ploškou na *caput *mallei* a na *corpus *incudis*. Jedná se o sedlový *kloub s omezenou pohyblivostí. Druhý kloub je *articulatio incudostapedialis* – spojení mezi *processus lenticularis incudis* a *caput *stapedis*. Jedná se o kulový *kloub s omezenými pohyby. (Lenka Vargová)

articulationes sternocostales, klouby na *hrudníku, které spojují chrupavky *žeber (tvoří kloubní hlavice) s kloubními jamkami na *sternu (*incisurae costales sterni*). Kloubní pouzdra jsou zesílena pomocí *ligamenta sternocostalia radiata*, která se vepředu paprscitě rozbíhají od žeber do *periostu sternu, kde jejich spojením a pokračováním vzniká vazivový kryt podobný membráně – *membrana sterni*. Sternokostální spojení je jen málo pohyblivé; u 1. žebra téměř vždy, u 6. a 7. žebra poměrně často bývá nahrazeno *synchondrózou. (Ladislava Horáčková)

articulationes tarsometatarsales, součást *Lisfrankova kloubu. Kloubní spojení mezi distální řadou zánártních kostí (**ossa tarsi*) a bazemi kostí nártních (**ossa metatarsi*). Klouby jsou zpevněny ze strany plantární i dorzální stejnojmennými ligamenty, účastní se pérovacích pohybů nohy. Ve skloubení mezi **os cuneiforme mediale* a I. *metatarzem je u *novorozenců a dětí do 1. roku naznačena *opozice palce. (Ladislava Horáčková)

artificialismus (z francouzštiny: *artificiel*, „umělý, neskutečný, nereálný“), český malířský směr, který za svého pobytu v Paříži kolem roku 1925 vymezili a do počátku třicátých let rozvíjeli *Toyen a Jindřich *Štyrský. Byl blízký poetice Devětsilu, představoval originální alternativu k *surrealismu a *abstrakci jako vůdčím směrům tehdejší *avantgardy a stal se výtvarnou *analogií druhé fáze teigovsko-nezvalovského *poetismu; šlo o malbu prchavých pocitů a vzpomínek, o kompozice s *fragmenty reálných předmětů a objektů, vyznačující se neobyčejnou sugestivností a enigmatičností. (Jaroslav Malina)

artikulace (z latiny: *articulatio*, „kloub, skloubení“):

1. [anatomie], obecné označení pro spojení *kostí (chrupavek) *pojivovými tkáněmi (vazivem, *chrupavkou či prostřednictvím *kloubu);

2. dotyk *zubů horního a dolního *zubního oblouku při žvýkání;

3. vytváření hlásek pohyby mluvidel, respektive článkování hlásek při mluvení. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

artikule, cechovní (z latiny: *articulus*, „článek [v knize nebo ve stanovách]; kloub, kotník; článek [prstu]“), stanovy, jimiž *města nebo *vrchnost upravovaly organizaci *cechů; v *českých zemích od konce 13. století. (František Čapka)

artistická fakulta, *fakulta, artistická.

artritida, **arthritis*.

artróza, **arthrosis*.

artro-, **arthro*.

Arvernové, starověké keltské *etnikum (*Keltové), které sídlilo ve střední *Galii, tj. v dnešní oblasti Auvergne ve Francii (odtud i název) a mělo v 1. tisíciletí př. n. l. vůdčí postavení mezi ostatními *keltskými etniky v Galii. Po dobytí jejich území *Římany došlo k povstání, které v roce 52 př. n. l. vedl arvernský vojevůdce Vercingetorix. Arvernové byli poraženi a poté brzy splynuli s ostatními etniky v Galii. Dodnes se zachoval název francouzského kraje Auvergne, kde měli Arvernové své hlavní *oppidum Gergovia (na jeho místě je dnes hlavní *město kraje Clermont). Arvernové se rychle romanizovali a přispěli k vytvoření francouzského národa. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

aryballos, antická závěsná drobná nádobka kulovitého nebo vejčitého tvaru na olej; nošena atlety na zápěstí. (Jaroslav Malina)

arytmie (dysrytmie) (z řečtiny: *a-*, „ne-, bez-“ a *rhythmos*, „rytmus, takt, soulad“), porucha tvorby a/nebo vedení elektrických signálů (akčních potenciálů) v srdci. (Vojtěch Mornstein)

as, základní váhová jednotka v *Římě a podle ní také nejstarší římská *mince odlévaná z *bronzu. Librální as odpovídal 327 g *kovu. Mincovní podobu měly jeho podíly (semis, triens, quadrans, sextans). Z praktických důvodů se váha asu postupně snižovala, v 1. století př. n. l. měl as jen čtyřiadvacetinu původní váhy ze 3. století př. n. l. (Marie Pardyová)

Asad, Talal, britsko-americký antropolog, pocházející z prominentní rodiny saúdskoarabských židovských konvertitů k *islámu; v současné době působí na City

University of New York (USA). V dětství absolvoval britské školy v Pákistánu, poté studoval architekturu ve skotském Edinburghu, kde se nadchl pro *sociální antropologii. V postgraduálních studiích pokračoval na Oxfordské univerzitě pod vedením britského antropologa Edwarda Evana *Evanse-Pritcharda (1902–1973). Následně působil na univerzitě v Chartúmu, kde se zabýval koloniálními vztahy.

Asad v 70. letech proslul jako editor sborníku *Anthropology and Colonial Encounter* (Antropologie a koloniální setkání, 1973), v němž se jeho autoři zaměřili na kritické zkoumání vztahu mezi západním věděním a nezápadním světem, který byl tradiční oblastí antropologických výzkumů. Toto průlomové dílo obrátilo pozornost k dějinám *antropologie z hlediska jejího formování dobovými podmínkami společenskými, politickými apod., což Asad explicitně zdůraznil v předmluvě. Argumentoval, že *kolonialismus byl historickou podmínkou vzniku moderní antropologické disciplíny, protože učinil její předmět dostupným. Nepovažuje však antropologii jednostranně za „služku kolonialismu“ a poukázal na rozmanitost vztahů mezi antropology a koloniální správou. Nicméně zdůraznil fakt, že koloniální *diskurzy utvářely mimoevropské společnosti jako předmět antropologie. Navíc zpochybnil možnost dosažení objektivitu či neutrálnosti vědeckých standardů v antropologickém věděním, neboť vznikalo v prostředí ekonomické a politické nadvlády. Etnografie a antropologické zprávy byly psány *Evropany o „ne-Evropanech“ pro Evropany. Asadova kritika byla zaměřena na reflexi asymetrických mocenských vztahů mezi kolonizátory a kolonizovanými, které v době *dekolonizace již nebylo možno déle přehlížet. Podle něj není adekvátní dále pohlížet na modernizující se neevropské společnosti jako natradiční a pasivní. V tomto smyslu se Asadovy úvahy staly inspiračním zdrojem *postkoloniálních studií. V 80. letech Asad spolupracoval se skupinou představitelů *postmoderní antropologie sdružených kolem sborníku *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Psaní kultury: Poetika a politika etnografie, 1986, editoři James T. *Clifford a George *Marcus), kde polemizoval s pojetím kulturního překladu česko-britského antropologa a filozofa Ernesta *Gellnera (1925–1995). V tomto směru však dále nepokračoval a obrátil pozornost ke genealogickému studiu vztahu mezi *Západem a *Východem na poli *náboženství v práci *Genealogies of Religion: Disciplines and Reasons of Power in Christianity and Islam* (Genealogie náboženství: Kázeň a rozum moci v křesťanství a islámu, 1993). Později se v tomto směru zaměřil na principy *sekularismu v knize *Formations of Secular* (Utváření sekulárního, 2003). Sekulární, nenáboženský obraz světa se v jeho pohledu vytvářel s nástupem modernity současně na mnoha rovinách – *politiky, *literatury, *estetiky, *práva a subjektivity. Sekularismus není dán evidencí moderních věd, ale je komplexní sociální formací, kterou Asad učinil předmětem antropologického zájmu. (Michal Tošner)

Asai Rjói (?–1691), japonský spisovatel. Proslul především populární prózou pro pobavení, psanou jednoduchým jazykem pro co nejširší čtenářskou obec; patří sem například *Ukijo monogatari* (Příběhy uplývajícího světa). Byl zároveň učenec a psal také vážná díla, zejména komentáře k buddhistickým textům. Je pokládán za prvního japonského profesionálního spisovatele. (Klára Macúchová)

asambláž (z francouzštiny: *assemblage*, „seskupování, seskupení; spojení; sestavování, sestavení, smontování; soubor“), výtvarná technika, která je založena na sestavování trojrozměrného díla z nejrůznějších *artefaktů, materiálů a nalezených objektů. Sestavené artefakty jsou následně fixovány na podložku. Fixáž na podložku může být provedena lepením, sbíjením, svářením, šroubováním, montováním, vázáním a jinými postupy. Zvolené artefakty a objekty lze postupně konfigurovat prakticky na všechny podložky a alternativní materiály. Asambláž může mít podobu skulptury stejně tak jako obrazu.

Označení asambláž zavedl v roce 1953 francouzský malíř a sochař Jean *Dubuffet (1901–1985), který jej použil v souvislosti s trojrozměrným objektem v cyklu *Motýlí křídla*.

Seskupením a plošnou organizací motýlích křídel do figurativních kompozic dosáhl účinku fantazijní barevnosti, křehké nervatury a pelové hebkosti křídel. Umělecká díla vzniklá touto technikou lze však doložit již v letech 1910–1920 v tvorbě představitelů *kubismu Pabla *Picassa (1881–1973) a Georgese *Braqua (1882–1963). Využití materiálů neumělecké povahy je však již spjato se skulpturou z voskové terakoty *Čtrnáctiletá tanečnice*, kterou vytvořil v letech 1880–1881 francouzský malíř, představitel *impresionismu Edgar *Degas (1834–1917). Součástí této skulptury byla kombinace materiálů, jako koňské žíně, žluté voskové plátno, bílý tyl a žluté tkanice. Ranou tvorbu v asambláži reprezentují představitelé *dadaismu americká malířka Elsa von Freytag-Loringhovenová (1874–1927), francouzský malíř a sochař Marcel *Duchamp (1887–1968), švýcarský malíř Kurt Schwitters (1887–1948) a německý malíř Johannes Theodor Baargeld (1892–1927). V rámci *surrealismu asambláž uplatnili německý malíř Max *Ernst (1891–1976) a český sochař Vincenc *Makovský (1900–1966) a v rámci suprematismu ruský malíř Ivan Puni (1894–1956). Asambláž umožňovala klást důraz na tvořivost a svobodu fantazie v *dadaismu, spojovat rozmanité prvky v simultánně mnohohledovou kompozici v kubismu, vytvářet novou realitu slučováním neslučitelných prvků v surrealismu a uplatnit princip montáže stereometrických těles v *konstruktivismu.

Mezi prvními tuto techniku na americkém kontinentě využili fotograf a malíř Man *Ray (1890–1976) a americká umělkyně ruského původu Louise Nevelsonová (1899–1988). Ta proslula originální *verzí techniky asambláže, kterou dokládají emblematicky tmavé schránky, komponované z nalezených objektů každodenní potřeby (bedny od vína, součásti židlí, okenních rámců, poklopy, kola a kusy dřeva). Staré fotografie, reprodukce renesančních maleb, upomínkové a sbírkové předměty představovaly hlavní materiál k výrobě asamblážových skříněk (mikrokosmů) amerického malíře a sochaře Josepha Cornella (1903–1972). Americká sochařka a umělkyně francouzského původu Louise Bourgeoisová (narozena 1911) realizovala své rané asambláže abstraktních a organických tvarů ze dřeva a seskupovala je v těsné blízkosti na podložku. Americký sochař Richard Stankiewicz (1922–1983) využil zrezivělý a nalezený odpadní kov pro tvorbu figurativních asambláží (například *Warrior*, „Válečník“, 1956), v nichž dosáhl imaginativní integrace světa komického a apokalyptického. Americký umělec Edward Kienholz (1927–1994) vytvářel asamblážové reliéfy z objektů nalezených v ulicích *města, jimiž chtěl vyjádřit tvářnost moderního člověka a civilizace. Asamblážové skulptury svářené z automobilových součástí jsou charakteristické pro tvorbu amerického sochaře Johna Chamberlaina (narozen 1927).

Dílo amerického umělce francouzského původu Armana (vlastním jménem Armand Fernandez, narozen 1928) zahrnuje několik asamblážových sérií. Například sérii *Colères* (Vzteky) komponoval fixováním rozbitých nebo opálených objektů (housle, basa, saxofon, rádio, kávový mlýnek aj.) na plátno. Hlavní komponentu série *Poubelles* (Popelnice) tvořily odpadky, které umisťoval do skleněných nebo plexisklových schránek. Americká sochařka venezuelského původu Marisol (vlastním jménem Maria Sol Escobar, narozena 1930) vytvářela asambláže ze dřeva a z nalezených artefaktů v kombinaci se sádrou a malbou. Proslavila se zejména heterogenními asamblážemi, vykazujícími autoportrétní rysy významných osobností, jako jsou královna Alžběta II., Andy *Warhol, nebo jejich rodinných příslušníků. V intencích *pop-artu rozpracovali tuto techniku američtí malíři a umělci Robert Rauschenberg (1925–2008), Jasper Johns (narozen 1930) a Tom *Wesselmann (1931–2004).

Na postupném určení pozice a relevance asambláže jako výtvarné techniky se v roce 1961 podílela výstava *The Art of Assemblage* (Umění asambláže) v Muzeu moderního umění (MoMA) v New Yorku, jejímž kurátorem byl autor stejnojmenné publikace William C. Seitz (1914–1974).

Francouzský umělec představitel nového *realismu Martial Raysse (narozen 1936) uplatnil v asamblážích fotografickou montáž, zvětšeniny a vystřižované siluety ženského těla.

Významnou komponentu asambláží anglického umělce, představitele konceptuálního umění Johna Lathama (1921–2006) tvořily poničené, ohořelé nebo pomalované knihy, připevněné na reliéfní lakované plochy. Švýcarský umělec Daniel Spoerri (narozen 1930) vytvářel asambláže zvané *Tableaux-pièges* („Obrazy-pasti“), v nichž simuloval realitu jídelní desky. Bulharský umělec Christo (celým jménem Christo Vladimirov Javacheff, narozen 1935) realizoval „zavázané asambláže“. Ty vznikaly zabalováním předmětů každodenního užití do plátna nebo plastické fólie a následným převázáním provazy. Surrealistické asamblážové krabice vytvářel spojováním odlišných materiálů řecký umělec Lucas Samaras (narozen 1936).

V rámci české kultury asambláže realizoval český malíř Čestmír Kafka (1922–1988), který seskupoval nalezené předměty v igelitových sáčcích připevněných na dřevěných šatníkových ramínkách – ramínkové asambláže. Přírodniny (tráva, popel, seno, kořeny, semena) uložené do skládané vaty a fixované plexisklem v kovovém rámu zahrnuje Kafkův citově založený cyklus *Hmoty* (1983–1988). Reliéfní asambláže z řemeslných artefaktů a sklářských forem aplikovaných na dřevěné podložce tvoří součást umělecké tvorby českého malíře a scénografa Libora Fáry (1925–1988). Český sochař Aleš Veselý (narozen 1935) vytvářel své asamblážové cykly na principu „konstruované destrukce“ ze záměrně poškozených artefaktů. V cyklu *Stigmatické objekty* (1961–1963) uplatnil například železné tyče, plechy, dráty, pružiny, laky a *textilie.

V současnosti techniku asambláže ve své tvorbě používají američtí umělci sochař George Herms (narozen 1935), malíř Frank Stella (narozen 1936) a tvorbou bronzových kompozic sochař Fred H. Roster (narozen 1944). Pozornost této technice věnují čeští umělci Běla Kolářová (narozena 1923), Anna Kučerová (narozena 1935), Eduard *Ovčáček (narozen 1933) ad.

Technika asambláže představuje typický příklad postmoderního obratu k alternativní reflexi světa a kultury. Z antropologického hlediska je proto na asambláž možno pohlížet jako na výtvarnou ukázkou dekonstrukce a interpretace postmoderní situace. (Barbora Půtová)

Ásámci (též Asámci, ásámsky / hindsky: Ásámí, plurál Ásámijá, anglicky: Assamese, odtud někdy nevhodné označení Assámci):

1. obyvatelské jméno (demonymum) zahrnující veškerou etnickou, jazykově i nábožensky mnohotvárnou populaci indického svazového *státu Ásám, jež v roce 2001 čítala přes 26 milionů; tvoří ji nejen majoritní etnická skupina vlastních Ásámců indoárijského původu (*Indoárjové), ale též menšinová kmenová *etnika (Bodové, Mikirové, *Nágové aj.), stejně jako přistěhovalci z ostatních částí Indie, ze sousedního Bangladéše apod. Již ve 4.–12. století se v údolí Brahmaputry rozkládalo hinduistické království Kámarúpa (zvané též Prágdžjótíša), jehož území zahrnovalo i sever dnešního Bengálska a sousedního Bangladéše. Zhruba od 8. století do oblasti pronikali Ahomové, šanské etnikum původem z čínského Jün-nanu, kteří zde v roce 1228 založili vlastní stát. Ahomské království si dokázalo udržet nezávislost dokonce i na *impériu Velkých *Mughalů, jehož vojska v letech 1527–1682 podnikla 17 neúspěšných pokusů o jeho podmanění, a teprve roku 1817 podlehl barmské invazi. Od Ahomů se odvozuje název Ásám / Asam (podle výslovnosti často přepisovaný jako Asom), jehož území po první anglicko-barmské válce v roce 1826 přešlo pod britskou kontrolu a v roce 1947 se stalo součástí nezávislé Indie;

2. *etnonymum označující obyvatelstvo evropoidního typu, odvozující svůj původ od nejstarších přesídlenců ze severozápadu, hovořících indoárijskými *jazyky, kteří se postupně promísili s místními populacemi a tibetobarmkými Ahomy. Tvoří téměř polovinu (48,8 %) všech obyvatel Ásámu a jejich mateřštinou je *ásámština, řazená do východní ásámsko-bengálské skupiny indoárijských jazyků (počet mluvčích je odhadován na 15–20 milionů). Ásámci jsou převážně zemědělci, obývající aluviální nížiny v údolí řeky Brahmaputry, kde patří k hlavním plodinám *rýže, luštěniny, olejniny a cukrová třtina. Na horských plantážích

pěstují *čaj, obživu nacházejí v lesnictví, v průmyslu i v sektoru služeb. Z valné většiny jsou hinduisté (*hinduismus), zejména vyznavači *Višnu a jeho vtělení *Kršny, silně je zastoupen i kult boha *Šivy a jeho ženského protějšku (*šakti*), bohyně Matky Kámákhjádévi (viz též *jóni). Široce uctívané jsou rovněž hadí bohyně Mánasa a bohyně neštovic Šítala; k usmíření zlých duchů, sídlících ve stromech, vodách a dalších přírodních živlech, používají zvláštní *rituály, zaklínadla a *amulety. Dodržují kastovní *endogamii, v rámci jednotlivých *klanů (*džáti*) pak *exogamii. Manželství bývají domluvená rodiči, mezi vyššími *kastami (*bráhmani, kájasthové), zvláště ve venkovských oblastech, přetrvávají *dětské sňatky. Běžný je model *velkorodiny s patrilokálním pravidlem usídlení novomanželů (*patrilokalita), *rozvod a znovuprodávání vdov nejsou v souladu s ortodoxní hinduistickou tradicí přípustné. (Jan Filipický)

asamština, *ásámština.

ásámština (asamština), východní *indoárijský jazyk, úřední *jazyk v indickém *státě Ásám. (Viz též *Ásámci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Asarhaddon (713–669 př. n. l.), asyrský panovník od roku 680 př. n. l. Po zavraždění otce *Sinacheriba se věnoval vnitřní konsolidaci *státu. Podmanil si *Sýrii, *Palestinu a roku 671 př. n. l. *Egypt. Na východě a severovýchodě *země vybudoval soustavu *měst a *pevností na ochranu proti *Médům a Manejcům. *Asyrská říše dosáhla za jeho *vlády největší rozlohy. Válečné výpravy, k nimž ho přinutili asyrští hodnostáři toužící po kořisti, obohatily především *šlechtu, vyčerpaly však asyrské *hospodářství a uspišily blížící se krizi. (Jaroslav Malina)

asasinové, příslušníci *ší'itské *sekty nizáríja, která působila od konce 11. do 13. století (součástí ší'itské sekty *ismá'ilije), s centrem na *hradě Alamút v severním Íránu. Cílem sekty byla destabilizace mocenských poměrů vraždami politických představitelů a příchod moci ší'itských vůdců; asasinové zasahovali do dění na *Blízkém východě teroristickými akcemi rovněž proti *křesťanům za křížáckých válek.

Termín asasin je odvozen z arabského *haššijún*, „požívači hašše“, kterým se fanatici údajně odhodlávali k zásahům proti nepohodlným osobnostem islámským i proti *křížákům (odtud slovo v podobě *assassin* přešlo do angličtiny a francouzštiny ve významu „vrah“, případně „úkladný vrah“). (Jaroslav Malina)

Ascaris, -idis, f., škrkavka. *Ascaris lumbricoides* – škrkavka dětská, jeden z nejrozšířenějších střevních parazitů na světě, červ dlouhý 10–30 cm, narůžovělé nebo nažloutlé barvy. Dospělé škrkavky sídlí v tenkém střevě dětí i dospělých jedinců, kde samičky kladou vajíčka, která pak odcházejí se stolicí z těla.

Životní cyklus škrkavky je složitý. K nákaze dochází po požití potravy kontaminované vajíčky škrkavky. Ve *střevě se z vajíčka uvolní larva, která proniká střevní stěnou do krevních nebo mízních cév. Krevním oběhem se pak dostává do plic a při kašli do dutiny ústní, kde je znovu polknuta. Opět se dostává do tenkého střeva, kde dorůstá v dospělého jedince. Škrkavky, které cestují krevním oběhem, způsobují zejména plicní postižení. Larvy ale mohou být krví zaneseny do kteréhokoliv jiného orgánu, například do *ledvin, mozku, míchy nebo oka, a toto ústrojí pak svou přítomností poškozují. V *paleopatologii se dá prokázat přítomnost parazitární nákazy škrkavkami u mumifikovaných těl. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ascendens, -entis, stoupající, vzestupný (v *anatomii například vzestupná část srdečnice – *aorta *ascendens*). (Ladislava Horáčková)

aseptický (z řečtiny: *a-*, „ne-“, *bez-*“ a *sépó*, „hnít, kazit se“), bez přítomnosti mikroorganismů.

asertivita, chování, při němž je jedinec sebeprosazující se, sebevědomý, schopný vyvážené a nekonfliktní *komunikace s ostatními členy *společnosti. Úkolem asertivity je rozpoznat a zastavit manipulativní chování. (Jaroslav Malina)

Aschoff, Karl Albert Ludwig (10. 1. 1866, Berlín, Německo – 24. 6. 1942, Freiburg im Breisgau, Německo), německý lékař, patolog. Je po něm nazván **nodus atrioventricularis* – Aschoffův-Tawarův uzlík převodního srdečního **systému*. (Ladislava Horáčková)

Aschoff-Tawarův předsíňokomorový uzlík, **nodus atrioventricularis*.

asianismus (z latiny: podle Cicerona *genus orationis Asiaticum*, „asijský způsob řečnění“), řečnický sloh v řecké a římské literatuře, vznikl za **helénismu* v maloasijských **městech*. Ovládl římské řečnictví až do **Ciceronovy* doby (106–43 př. n. l.); vyznačoval se květnatostí, patosem a až nabubřelostí, užíval krátkých vět a veršového uspořádání větných členů. Protikladem byl **aticismus*. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Asianité (Asiáni, řecky: *Asianos*, „maloasijský“), souborné označení etnických a jazykových skupin v Malé Asii, případně i jihozápadní Asii, které náležely k různým a izolovaným etnickým **společenstvím* v období **starověku*. Většina z nich zanikla ještě na počátku **historie*, o jiných se zachovaly písemné doklady a kulturní památky, které byly objeveny teprve v 19. a 20. století. Asianité jsou rozlišováni na východní skupinu (**Elamité*, **Churrité*, **Kúšité*, **Sumerové*, příbuzní **Chaldejci* a **Urartejci* a předchůdci **Chetitů*, takzvaní Hatijerové) a západní skupinu (**Lýdové*, **Lykové*, Karerové, Kilikierové a další); k této skupině pravděpodobně náleželi též **Etruskové*, pocházející z oblasti Anatólie, **Pelagové* a další etnické skupiny praobyvatel Řecka – odtud též název pelagó-alarodské jazykové skupiny. **Hypotézy* o asianitském původu **Albánců*, **Basků*, **Sardů*, případně i **Kurdů* nebyly zatím potvrzeny ani vyvráceny. (Jaroslav Malina)

Asiaté (Asijci, z babylonštiny: *asú*, „východ“), obyvatelé asijského kontinentu, na němž žije více než polovina obyvatel **světa*. Asiaté patří k mnoha stům různých etnických a jazykových skupin a rodin, které se vyznačují charakteristickou svébytností. Kromě toho Asie představuje jednu z hlavních kolébek lidstva vůbec a mongoloidní populace zvláště. Jde pouze o zeměpisné, nikoliv etnické nebo jazykové označení. (Viz též **Asiaté*, první.) (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Asiaté, první, první lidé na území Asie. Čínští antropologové tradičně hájí představu, že vývoj **člověka* ve východní Asii byl svébytný, plynulý a ovlivnění z jiných oblastí bylo nepatrné. Poukazují přitom na tvarové znaky časté na lebce čínského **Homo erectus* i jeho potomků, počínaje celkovými rysy jako je plochý tvar obličeje, **relativní* výška horní a dolní obličejové partie, zalomení temene i tloušťka lebeční **kosti*, **morfologie* těla horní čelisti (**maxilla*) a jejího jařmového výběžku až po detaily jako je morfologie frontonasálního švu nebo lopatkovitě tvarovaný **řezák*. Evropská antropologová naproti tomu ukazují, že některé tyto znaky čínský *Homo erectus* sdílí se svými současníky v Africe i v Evropě. Podobné tendence pozorujeme i v archeologii. Čínská věda zdůrazňuje originalitu svých **kultur* **paleolitu*, zatímco při pohledu z naší evropské perspektivy, postřehneme spíše podobnosti.

Nejvyšší datum pro osídlení jihovýchodní a východní Asie stále kolísá. Klasická **naleziště* *Homo erectus* na ostrově Jáva jsou problematická nejen z hlediska archeologie, ale i datování. Podle posledních dat získaných měřením radioaktivního argonu a zveřejněných v roce 1994 mohou sice nálezy vrstvy s lidskými **fosiliemi* dosahovat stáří 1,8 až 1,6 milionu let, ale výsledky jiných metod, zejména paleomagnetismu, jsou o celý milion let mladší. Jedinečné kosterní pozůstatky nadto provázejí jen velmi pochybné kamenné artefakty, takže se zdá, jako by javánský člověk svou kulturu ani neměl, anebo se po ní nedochovala žádná archeologická stopa. Po dlouhou dobu držela v literatuře primát **lokalita* Jüan-mou v jihočínské provincii Jün-nan, odkud pocházejí lidské zuby v **kontextu* několika jednoduchých **nástrojů* z **křemene*. Během revize však datování pokleslo z původních 1,6 milionu na 0,7 milionu let. V současné době se zase hovoří o pozoruhodných výsledcích čínsko-kanadského týmu v jeskyních Lung-ku-pcho v provincii S'čchuan, odkud byl ohlášen zlomek čelisti se zuby člověka, zuby gigantopitěka a jednoduché nástroje. Podle autorů jsou lidské zuby archaičtější než všechny dosavadní nálezy *Homo erectus* v Číně a lze je srovnávat s **Homo habilis* nebo s

**Homo ergaster* v Africe. Ohlášení těchto nových nálezů však vzápětí vyvolalo kritickou odezvu ze strany jiných antropologů.

Ideální podmínky pro uchování stop lidského osídlení nabízí sprašová oblast v povodí *Žluté řeky (*Chuang-che). Nejstarší nálezy tu pocházejí z okolí městečka *Lan-tchien v provincii Šen-si, z lokality *Kung-wang-ling. Podle paleomagnetického datování spadá úsek těsně nad nálezovou vrstvou do období 0,900–0,788 milionu let. *Spraš v podloží je načervenalá (formace Wuchang) a probíhá v ní několik červenohnědých púd. V jedné z nich se našla lebka *Homo erectus* a drobné kamenné nástroje vyrobené převážně z *křemene: *retušované *úštěpy, *vruby a *jádra. Na nedaleké lokalitě Pching-liang byl v úrovni téže vrstvy objeven *pěstní klín. Další lantchienská lokalita, Čchen-ťia-wo, je podstatně mladší a proslavila ji čelist *Homo erectus* stará asi 0,65 milionu let.

Nejnámější lokalitou čínského paleolitu ovšem zůstává *Čou-kchou-tien u Pekingu. Hřbet z ordovického *vápence, nazvaný „Kopec dračích kostí“, prostupují pukliny vyplněné *hlínami i zpevněnými brekciemi. Tyto brekcie, uzavírající výplň puklin, zůstaly na četných místech zachovány i po vybrání podložních hlín a tvoří tedy dnes jakousi zdánlivou klenbu, vyvolávající dojem skutečných jeskyní. Populární literatura tu vytvořila živý obraz člověka *Homo erectus*, kterého vyličila jako typického troglodyta neboli člověka jeskynního, uživatele ohně, lovce zvěře a *kanibala. Následná *kritika však ukázala, že některé z těchto představ budeme muset opustit, jiné teprve pracně dokazovat. Člověk totiž nemusel žít na dně puklin a jeskyní, mohl prostě obývat temeno kopce, odkud byly pozůstatky jeho života sneseny splachem. Pokud jde o *oheň, ukazuje se, že černé vrstvičky patrné v hlavním profilu netvoří jen uhlíky, ale především vysrážený mangan. Použití žáru tedy dokládá teprve náročná analýza spálených kostí. A doklady *lovu či *kanibalismu na zvířecích a lidských kostech podrobil kritice především Lewis *Binford. Nejvýznamnější puklina s kompletním profilem členěným řadou vrstev nese označení lokalita 1. Její výplň už byla vesměs prozkoumána a vyklizena, ale zbývající kontrolní profil může být i v současnosti datován novými metodami, pomocí aminokyselin, termoluminiscencí, radioaktivním uranem a elektronovou aktivační analýzou. Výsledky si zásadně neodporují: na bázi výplně dosahují maximálních hodnot 0,73 až 0,55 milionu let a ve svrchní části kolem 0,22 milionu let. V celé mocnosti výplně lokality 1 se od roku 1921 nacházely nejprve zuby a od roku 1929 i celé části lebek a skeletu čínského *Homo erectus* (**Sinanthropus pekinensis*). Kamenné nástroje jsou spíše drobné (kolem 3 cm), nejčastěji štípané z křemene; souvisle retušované i *zoubkované nástroje odpovídají *industriím té doby z Evropy, odlišná jsou ovšem početná *dláta. Drobné nástroje jsou doprovázeny velkými *otloukači z *valounů či kamennými podložkami, na jejichž povrchu jsou jizvy po četných úderech takovým kamenným otloukačem. Protože antropologický materiál z lokality 1 zmizel za *druhé světové války, snažili se čínští vědci těžkou ztrátu alespoň trochu nahradit. Výzkum dalších puklin a převisů na tomto podivuhodném kopci, ať už při skalní hraně nad lokalitou 1 či na lokalitách 4 a 15 skutečně přinesl nové nálezy *Homo erectus*, ojedinělé lidské zuby i kamenné artefakty, avšak už nikdy v takovém množství jako před *válkou. Také časově nové nálezy odpovídají spíše mladším vrstvám klasického profilu na lokalitě 1.

Obrovské prostory východní Asie ovšem nabízejí řadu lokalit dalších. Podobné naleziště, Ťin-niou-šan (Kopec zlatého vola), leží v severovýchodní Číně. Ani tady není jasno, zda vrstvy původně vyplňovaly jeskyni nebo pouze puklinu. Zatím dostupná datování ukazují, že se usazovaly mezi 280 000 až 160 000 lety. V roce 1984 se na bázi *souvrství našla lebka dospělého muže spolu s podstatnou částí kostry, kterou lze předběžně řadit mezi *Homo erectus* či jeho potomky. Poslední nález lebky, která se ještě řadí k *Homo erectus*, ačkoli je velmi mladá (mezi 190 000 až 150 000 lety), pochází z naleziště Che-sien. Ještě mladší zřejmě bude podle posledních datování (až 100 000 let) nález *Homo erectus* z Ngdandongu na Jávě.

Než byla prosazena teorie afrického původu **Homo sapiens*, označovaly se následné fosilie z Číny v širším smyslu jako archaický *Homo sapiens*. Ve sprašové oblasti v povodí Žluté řeky leží dvě reprezentativní naleziště kosterních pozůstatků a kamenných artefaktů, jejichž tvůrci spadají do této skupiny a jsou zřejmě potomky čínského *Homo erectus*: Ta-li v provincii Šen-si a Ting-cchun v provincii Šan-si. V obou případech probíhají nálezové vrstvy v říčních písčích a štěrkopísčích, překrytých spraší svrchního *pleistocénu (formace Malan). Také datování je srovnatelné: 230 000 až 180 000 let pro Ta-li, 210 000 až 160 000 let pro Ting-cchun. Odlišné jsou však kamenné nástroje: zatímco v Ta-li se dále rozvíjela tradice drobnotvarých nástrojů, malých drasadel, zobců a vrubů z pazourku i křemene, nástroje z Ting-cchunu jsou větší, úštěpy pravidelnější a nápadné jsou tu zejména tvarově variabilní pěstní klíny (čínští archeologové je nazývají tingcchunské hroty) či kulovité sféroidy. Oba typy nástrojů na první pohled připomínají africký *acheuléen. Přitom sféroidy se našly ve velkém počtu i na dalším nalezišti, Sü-ťia-jao, ale tentokrát bez pěstních klínů, pouze v kontextu typických drobnotvarých nástrojů. K témuž vývojovému *horizontu se v Číně řadí další nálezy lidských fosilií, a to z Čchao-sien (200 000 až 160 000 let), Čchang-jangu (215 000 až 175 000 let), Sü-ťia-jao (125 000 až 104 000 let), Ma-pa, Jin-šanu, Tchung-c' a další.

Až půlmilionového stáří dosahují i první doklady osídlení Koreje a Japonska. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

Asie, Malá, poloostrov mezi Černým, Egejským a Středozemním mořem, tvořící spojnici mezi evropskou pevninou a *Předním východem (geografické jméno Asie odvozeno od anatolského toponyma Aššuva). Členité a velmi rozmanité území bez přirozeného centra s překvapivými rozdíly v tvárnosti *krajiny, podnebí a flóře. Největší, střední část zaujímá rozlehlá náhorní planina v průměrné výšce 1000 m nad mořem. Na severu ji uzavírá strmé Pontské pohoří, na jihu a jihovýchodě velký oblouk Tauru a Antitauru. Horská pásma spadají příkře k Černému a Středozemnímu moři a oddělují úzké pruhy pobřežní nížiny s vydatnými srážkami a bujnou subtropickou *vegetací od ryze kontinentálního suchého (a v zimě chladného) *klimatu centrální plošiny. Jediné spojení s úrodnou a zemědělsky intenzivně využívanou kilikijskou rovinou (Kizvatna) na jihovýchodě umožňuje Kilikijská brána, strategicky neobyčejně významný průsmyk mezi Taurem a Antitaurem. Na východě je přechod z náhorní plošiny pozvolný, horské masivy směřují od západu k východu a jsou zbrázděny koryty četných vodních toků (nejvýznamnější horní Eufrat a Tigris, Murat, Kelkit), které usnadňují pohyb. Na západě se *Anatólie zvolna svažuje širokými a úrodnými údolními řek k členitému pobřeží Egejského moře s příznivým, na srážky bohatým podnebí. Sklon a tvárnost krajiny ovšem pojí západní Malou Asii spíše s Egeidou a Balkánem než s centrální Anatólií, kde panují naprosto odlišné podmínky. Jih náhorní roviny má výrazně stepní charakter, *půda – pokud má dostatek vláhy – je úrodná. Severní kopcovitá krajina (zhruba od středního toku řeky Sakarya na východ) bývala pokryta hlubokými a nehostinnými *lesy; skrývala však bohatá naleziště rud: *stříbra, *mědi, *olova, *zlata a *železa. Anatólie skýtala též kvalitní *kámen (významné zdroje *obsidiánu) a *dřevo.

Dané předpoklady se zřetelně promítly v historickém vývoji poloostrova a tudíž i v archeologickém materiálu. Geografické podmínky podporovaly vznik omezených, soběstačných *společenství s pestrými etnickou příslušností a vyhraněným kulturním profilem. Jih Malé Asie obývali lidé od *paleolitu; ve svých jeskynních útočištích zanechali ojedinělé nástěnné malby (Beldibi). V *neolitu umožnilo *zemědělství uživit více lidí. V jihozápadní Malé Asii vyrostla tehdy rozlehlá sídliště, z nichž přinejmenším *Çatal Hüyük nabyl charakteru *města. Jeho obyvatelé (odhadem asi 10 000 lidí) se zabývali pěstováním *pšenice, *ječmene a *luštěnin, chovem drobného skotu, výrobou obsidiánových nástrojů a převážně monochromní keramiky. Na Çatal Hüyük časově navázalo *sídliště v *Hacilaru, kde valná část hrnčičů počala kolem roku 5600 př. n. l. zhotovovat nádoby s červenou malbou na krémovém povrchu. V následující dějinné etapě – *chalkolitu (5500–3200 př. n. l.) – si maloasijské obyvatelstvo

osvojilo používání *kovu. Výrobky z něho, přesněji z *mědi a olova, se sice dochovaly jen zřídka (byly zřejmě vzácné, a proto vždy znovu zužitkovány); ale protože kolem roku 5500 př. n. l. značně ustoupila *kamenná štípaná industrie, předpokládá se, že její úkoly převzaly měděné nástroje, tepané za studena. Přes zřejmý rozvoj a specializaci řemesel zůstalo jako v předchozím období základem *hospodářství zemědělství a chov domácích zvířat (nyní již včetně hovězího dobytka). Význam *lovu značně upadl. Narůstající potřeba surovin vedla v rané *době bronzové (3200–2100 př. n. l.) k rozšíření sídel též do severní Anatólie (nejstarší sídlištní vrstvy v Alaca Hüyük, Alişaru, Horoztepe, Mahmatlaru aj.), kde posléze v 3. tisíciletí př. n. l. vznikl druhý svébytný *kulturní okruh. Charakterizovala jej pozoruhodná úroveň ve zpracování kovů a známky toho, že v rámci pokročilé diferenciaci *společnosti se tu vytvořila majetná a mocná vládnoucí vrstva. V jižní části planiny plynule pokračoval vývoj naznačený v minulých stoletích, soustředil se však v nových, do té doby neznámých střediscích. Nejvýznamnější pozici mezi nimi zaujímal město *Káneš, dále *lokality Karahöyük (u Konye) a Acemhöyük. Tato sídliště pěstovala na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. čilé kontakty s jihovýchodem, se severní *Sýrií a *Mezopotámií. Západní Malá Asie měla podobně vlivná centra v *Tróji, Beycesultanu, úrodný jih pak v *pevnosti Tarsu.

Do konce 3. tisíciletí př. n. l. se datují první písemné zprávy o událostech v Malé Asii. Zprvu ve formě *legend o vojenských taženích akkadských *králů *Sargona a *Narám-Sína, později (20.–18. století př. n. l.) účetních dokumentů a obchodních dopisů staroasyrských kupců usazených v obchodní osadě v Káneši a konečně (ojedinělých) zlomků korespondence lokálních panovníků. Přestože jsou psány asyrsky, podávají – na základě vlastních jmen a vtroušených domácích slov – vzácné informace o etnickém složení obyvatel anatólské náhorní roviny na počátku 2. tisíciletí př. n. l. Území od západního oblouku řeky Kizil Irmak až po Antitaurus tehdy obývali *Chattijci. Pod východními svahy Antitauru a dále směrem do arménské hornatiny žili na prahu 2. tisíciletí př. n. l. *Churrité a s postupem doby pronikali i hlouběji do nitra Malé Asie. Ve velké části Anatólie byly – patrně nejpozději od 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. – přítomny *indoevropské kmeny. Na jihozápadě a v Kizvatně to byli *Luvijci, na severním okraji náhorní planiny západně od Kizil Irmaku *Palajci a ve vnitřním oblouku řeky *Chetitě. Ačkoli asyrské obchodní dokumenty nevěnovaly těmto okolnostem žádnou pozornost, staly se svědky toho, že Chetitě, kulturně zřejmě poplatní původní domácí chattijské tradici, začali formovat svoji moc. V 19./18. století př. n. l. dobyli vládcové města Kuššaru, Pitchana a jeho syn Anitta, Káneš a Anitta v ní vybudoval svoji rezidenci. Později se zmocnil *Chattuše a podrobil *knížete Purušchandy. V jeho době, a nikoliv snad jen pod vlivem místních mocenských zápasů, zanikla asyrská emporia. S kupci zmizely i písemné zprávy a naše prameny dočasně znovu oněměly. Toto mezidobí přineslo Malé Asii výrazné proměny. Mocenské centrum se v 17. století př. n. l. přesunulo do Chattuše, *zemi ovládli Chetitě v čele s panovnickým rodem, který svůj původ odvozoval od králů Kuššaru. Chetitské klínopisné dokumenty ze 17.–13. století př. n. l. ukazují, že Chetitě systematicky rozšiřovali své državy a s proměnlivými úspěchy dosáhli břehů Černého a Středozemního moře. Jejich hlavní nápor směřoval dál na jihovýchod, k centrům rozvinuté městské *civilizace v severní Sýrii, ale také na západ, do prostoru převážně luvijské Arzavy. V období chetitské nové říše chetitští králové ovládli a smluvními svazky připoutali rozsáhlá území někdejšího churritského *Mitanni a severoasyrských *království (Alalach / Mukiš, *Aleppo / Jamchad, *Karchemiš, Amurru). Na vrcholu imperiálního vzepětí zastihla chetitskou říši *katastrofa: stěhování *mořských národů. Zánik chetitského *státu v Malé Asii nepadá ovšem jen na jejich vrub. Svůj podíl měli též *Kaškové, a především interní sociálně ekonomické potíže. Po rozpadu chetitské říše se v Malé Asii přestalo užívat klínového písma, čímž odpadla podstatná část pramenů. Hieroglyfické nápisy naznačují, že luvijské obyvatelstvo bylo zatlačeno do jihovýchodní Malé Asie (*Tabal, Melid, Kummuch), Kilikie (Chilakku, Ku'e, Gurgum) a severní Sýrie a stalo se tam v rámci pozdně chetitských států (Sam'al, Chattina, Karchemiš) pokračovatelem chetitských tradic. Anatólskou náhorní planinu ovládli *Frygové z hlavního

města *Gordia. V devadesátých letech 7. století př. n. l. podlehli nájezdu *Kimmeriů. Tím se otevřela cesta *Lýdům ze Sard do nitra Anatólie. Za jejich *vlády anatolská *kultura zvolna ztrácela osobitý ráz, okouzlena uměním a myšlenkovými proudy řeckých měst, kvetoucích na egejském pobřeží (zejména Milétos). Ale ani *lýdské říši nebyl dlouho dopřán mír. Roku 547 př. n. l. dobyl Sardy překvapivým útokem *Kýros II. Starší a Malá Asie včetně pobřeží se stala součástí *perské říše. Byla rozdělena do čtyř satrapií, kterým byl uložen vysoký *tribut ve stříbře. V letech 334–333 př. n. l. dobyl Malou Asii *Alexandr Veliký a otevřel ji *helénismu. (Jana Součková)

assignace (z francouzštiny: *assignation*, „poukázka; obsílka [k soudu]) [ekonomika], příkaz daný nějakým *subjektem jinému subjektu, aby za něho platil subjektu třetímu. (Jaroslav Malina)

assignát (z francouzštiny: *assignant*, „assignát [francouzské papírové peníze v letech 1789–1797]“), raná forma papírových peněz v době *Velké francouzské revoluce (k odvrácení nebezpečí státního bankrotu). Od roku 1790 byly vydávány státní dlužní úpisy, které byly garantovány především hodnotou od roku 1789 vyvlastněných církevních statků a královských *domén, jakož i *emigranty opuštěných statků. Toto krytí pozemkovým vlastnictvím během let stále více sláblo a vedlo k prudkému poklesu hodnoty assignátů, takže se od roku 1796 staly fakticky bezcennými. V květnu 1797 byly prohlášeny za neplatné (značná část obyvatelstva tím zchudla). (František Čapka)

Asijci, *Asiaté.

asimilace (z latiny: *ad-similis*, „podobný“), přizpůsobení (se), přizpůsobování (se):

1. [biologie], jedna ze základních forem *adaptace organismu související s tělesným metabolismem;

2. [antropologie], proces postupného splývání kulturních, sociálních, etnických skupin, v němž jedna ze skupin (zpravidla menšinová) ztrácí specifické rysy a přejímá *hodnoty a *normy skupiny druhé (zpravidla většinové, dominantní). (Jaroslav Malina)

asimilace atlasu, vrozený stav, při němž došlo ke srůstu *atlasu s bází lebni. (Ladislava Horáčková)

Asimov, Isaac (2. 1. 1920, Petroviči, dnes Bělorusko – 6. 4. 1992, New York, USA), americký autor *science fiction a biochemik. Narodil se v sovětském Rusku do židovské rodiny, která v roce 1923 emigrovala do USA. Vyrůstal v Brooklynu v New Yorku, kde měl jeho otec malý obchod se smíšeným zbožím. Asimov se naučil sám číst v pěti letech, literárně se projevil už v jedenácti a od devatenácti let časopisecky publikoval. Po střední škole nastoupil na Kolumbijskou univerzitu, kde promoval v roce 1939. V roce 1948 se stal doktorem *biochemie. Jako biochemik zahájil univerzitní dráhu, avšak od roku 1958 se stal profesionálním spisovatelem. Zemřel na *AIDS, získaný transfuzí infikované krve při operaci.

Asimov měl afinitu k uzavřeným prostorám (klaustrofílie), což se projevilo i v literárním díle – jeho postavy často žijí v podzemních *městech a obávají se otevřeného prostoru. Nejznámějším Asimovovým dílem je série *Foundation* (Nadace, 1966), kterou později spojil s dalšími dvěma sériemi o galaktické říši a o *robotech. Lze říci, že roboti – umělá inteligence v humanoidním těle – byli Asimovovou celoživotní vášní. Je autorem hierarchických „zákonů robotiky“, které pronikly do obecného povědomí: 1) Robot nesmí ublížit člověku nebo svou nečinností dopustit, aby mu bylo ublíženo; 2) Robot musí poslechnout člověka, kromě případů, kdy je to v rozporu s prvním *zákonem; 3) Robot se musí chránit před poškozením, kromě případů, kdy je to v rozporu s prvním nebo druhým zákonem. Doplnil i nultý zákon nadřazený ostatním: Robot nesmí ublížit lidstvu nebo svou nečinností dopustit, aby mu bylo ublíženo. Řada Asimovových příběhů je situována do velmi vzdálené budoucnosti lidstva, kdy dochází k ovládnutí galaxie lidmi. Asimov, podobně jako Arthur *Clarke, avšak na rozdíl od Roberta *Heinleina, nevkládá zpravidla do svých románů a povídek přímé poselství pro

dnešek. Lze říci, že se zaměřuje na nadčasové otázky *etiky a *morálky, což je zvlášť patrné v jeho příbězích o robotech.

Isaac Asimov je považován za mistra vědecké fantastiky a společně s Arthurem C. Clarkem a Robertem A. Heinleinem patřil ve své době mezi tři nejlepší západní autory tohoto žánru. (Vojtěch Mornstein)

Asinibojnové (z francouzštiny: *Assiniboin*, „Ti, kteří vaří na kamenech“), *etnikum *Préríjních indiánů, jehož území se rozkládalo od Severní Dakoty až k řece Assiniboin v Kanadě. V době svého rozkvětu v 17. a na počátku 18. století vzrostl jejich počet až na 10 000 příslušníků. V současné době žijí ve vymezených rezervacích na severu USA a v Kanadě, nemají více než 3 000 příslušníků (v roce 1984). *Jazyk patří do rodiny siu. Etnicky náležejí ke skupině *Dakotů spolu se svými sousedy *Kriji, *Odžibveji a jinými etniky. Byli kočovní lovci bizonů a sběrači; dnes farmáři a chovatelé skotu. (Zdeněk Tvrďý)

Asinius Pollio Gaius A. P. (76 př. n. l.–5 n. l.), římský politik a vojevůdce. Za *Augusta se věnoval svým kulturním zálibám a podporoval *Vergilia a *Horatia. V Římě zavedl veřejné předčítání literárních novinek a založil první veřejnou knihovnu. (Marie Pardyová)

Askanios (latinsky *Ascanius*, nebo také *Iulus*), syn *Aenea a jeho první ženy Kreúsy. (Marie Pardyová)

asketismus, *askeze.

askeze (asketismus) (z řečtiny: *askésis*, „cvičení; životospráva zápasníků“), odříkání, zdrženlivost:

1. přísný způsob *života spojený s odříkáním, zdrženlivostí; uměřenost ve vztahu k hodnotám;

2. cvičení v mravní přísnosti, jejímž výsledkem je sebeovládání a omezení závislosti na vnějších podmínkách;

3. různé postupy záměrného potlačování přirozených lidských potřeb, například dočasné či trvalé zřeknutí se pohlavního života (*celibát kněžstva v katolické církvi); askeze je součástí zejména *řeholního života *křesťanství i většiny orientálních náboženských směrů, též u některých filozofických škol (*kynismus, *stoicismus aj.). (Jaroslav Malina)

askos, nízká plochá keramická konvička užívaná v Řecku. (Marie Pardyová)

askripce (z latiny: *ad scriptio*, „připsání, zapsání, připočtení“), dosažení vyššího společenského postavení na základě příslušnosti k privilegovaným vrstvám, rodového původu apod. (Jaroslav Malina)

Asmatové, *papuánské etnikum žijící na jihozápadním pobřeží *Nové Guineje. Jejich počet se odhaduje na 70 000. Základní sociální jednotkou je *patrilinéární rodina, *manželství je zpravidla *polygammí. Nemají podmínky pro výrobu *keramiky a zpracování *kamene, takže základem jejich *materiální kultury je *dřevo, *kosti, lastury apod. Základem jejich *náboženství je *kult předků, byli lovci a *kanibalové. (Zdeněk Tvrďý)

asociace (z latiny: *associatio*, „sloučení, sdružení, propojení“), sdružení, sdružování, spojování, přidružování:

1. spojení vytvářející se takřka samovolně za určitých podmínek mezi *vjemy, myšlenkami nebo city tak, že vybavením jednoho se vyvolává i druhý (příklad: šach – mat). Výkladový princip psychologie už od *Aristotela; Thomas *Hobbes, John Stuart *Mill a *behaviorismus se snaží redukovat veškerou duševní činnost na asociace. Jako neřízený projev *nevědomí hraje asociace významnou úlohu i v *psychoanalýze;

2. organizované seskupení, seskupování lidí k dosažení určitého cíle; organizace (kulturní, zájmová, nadační apod.) vymezená souborem norem; volné sdružení organizací téhož druhu (příklad: *Asociace nadací);

3. volnější forma spolupráce podniků výrobních a jiných. (Marie Dohnalová)

Asociace nadací, střešní organizace nadací, zřízená *Fórem dárců v roce 1999. V současné době sdružuje více než tři desítky nadací, které mají možnost spolupodílet se na

prosazování nadačních zájmů. Je *fórem pro přípravu společných stanovisek a postupů týkajících se činnosti a aktivit nadačního sektoru. Příkladem může být projednávání právních norem a daňových *zákonů, iniciování zájmu zákonodárců či médií o problémy, které tíží nadační komunitu. Asociace usiluje o dosažení konsenzu v nadační komunitě a propaguje dodržování principů etického chování nadací. Členství v Asociaci nadací je otevřené nadacím, které plní roli dárce. Kontakt: www.donorsforum.cz. (Marie Dohnalová)

Asociace nestátních organizací (zabývající se prevencí a léčbou drogových závislostí, zkratka: A.N.O.), dobrovolná, profesní, odborná, nezávislá a nepolitická asociace, která vznikla v říjnu 2001 v České republice jako reakce na potřebu programů a zařízení poskytujících služby v oblasti *primární protidrogové prevence, na potřebu setkávat se a spolupracovat v rámci širší odborné platformy. Slouží jako střešní organizace *nestátních neziskových organizací (NNO) v oblasti prevence, péče, léčby a resocializace drogových závislostí. Mezi obecné cíle patří: a) přispívat k zlepšení a zkvalitnění plánování a realizace protidrogové politiky a strategie na národní i místní úrovni (zejména v oblasti snižování poptávky); b) přispívat k adekvátní dostupnosti informací souvisejících s užíváním drog; c) posilovat národní síť a aktivně se podílet na budování mezinárodní sítě a spolupráce; d) propagovat, obhajovat a podporovat společné zájmy NNO. Více informací na webových stránkách asociace: <http://www.asociace.org>. (Jana Petrásková)

asociační neurony, *neurony, asociační.

asociační oblast kůry mozkové, *oblast kůry mozkové, asociační.

asociační oblast kůry mozkové senzorická, *oblast kůry mozkové senzorická, asociační.

asociační oblast kůry mozkové sluchová, *oblast kůry mozkové sluchová, asociační.

asociační oblast kůry mozkové zraková, *oblast kůry mozkové zraková, asociační.

asociální (z řečtiny: *a* – zápor, a z latiny: *sociālis*, „společenský“ = „protispolečenský, odvracející se od *společnosti a jejích principů a zájmů“), chování jednotlivce nebo skupiny namířené proti *hodnotám uznávaným jinými lidmi, kteří jsou obvykle ve společnosti ve většině. (Jaroslav Malina)

asortativní oplození, *oplození, asortativní.

Aspasia (2. polovina 5. století př. n. l.), vzdělaná a krásná Milét'anka; původem snad *hetéra, která přišla do Athén. *Periklés ji přijal do svého domu jako svou druhou ženu, Aspasia však v mnoha ohledech převyšovala běžné nároky kladené na tehdejší athénské ženy a byla oceňována i ve společnosti Periklových přátel a spolupracovníků. (Marie Pardyová)

asper, -a, -um, drsný (v *anatomii například *linea aspera* *femoris). (Ladislava Horáčková)

aspermie (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“ a *sperma*, „semeno“), kompletní nepřítomnost spermatu. Příčinou může být například *retrográdní *ejakulace, kdy je *sperma namísto močovou trubicí ven z těla, ejakulováno do močového měchýře. (Drahomír Horký)

aspirace (z latiny: *aspīrātiō*, „ovanutí, nadýchnutí nenásilné ovlivnění, touha“):

1. snaha jednotlivce nebo společenských skupin o dosažení určitých subjektivně nebo společensky významných cílů;

2. náročnost cílů, které si člověk vytyčuje, a které se snaží uskutečnit;

3. v medicíně aspirace – *aspiratio*, -onis, f. (z latiny *aspirare* – přivanout); a) vdechnutí tekutiny nebo cizího tělesa do dýchacích cest; b) nasátí (například při aplikaci nitrosvalové injekce jako kontrola, zda nedošlo k nabodnutí cévy). (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

ASR, *agrese, podřízenost, uklidnění.

Astarte, významná bohyně západosemitského *panteonu, jinak zvaná Athtart, Aštart. Její jméno zřejmě souvisí se jménem nejvýznamnější bohyně *Mezopotámie Ištarou (*Inanna), s níž byla také běžně ztotožňována. V mytických textech vystupuje často po boku bohyně Anaty – srov. roli Nebthety po boku *Ěsety v egyptské báji o *Usirovi. Doprovází *Baala s Anadou do *boje proti Jammovi a podle mimougaritského podání se na něm významně podílí. V

ugaritských textech má tuto roli bohyně Anat. Tím se už v *Ugaritu předjímá pozdější spojení obou bohyní v bohyni Atargatis. Doklady o účtě k Astarte jsou bohaté. V Egyptě se setkáváme s jejím kultem od časů Amenhotepa II. (1438–1412 př. n. l.), a to nejdříve v Dolním Egyptě, kam jej zřejmě přinesli příchozí ze *Syropalestiny. *Kult zde trval až do řecké doby, zmiňuje se o něm *Hérodotos. Po Středomoří širili Astartin kult především *Foiničané; máme o něm doklady z mnoha jejich osad. V samotné Syropalestině nastupuje Astarte asi po roce 1000 př. n. l. na místo ustupující Anat. Dokladem toho je i *Starý zákon, kde se Astarte vedle Ašery stává označením bohyně vůbec, jako Ištar v Mezopotámii. Astartin chrám byl například v Bét-šeánu (I S 31,10). Její *ikonografie je proměnlivá. Protože se časem stala sběrným typem všech vegetativních bohyní, může být jejím emblémovým zvířetem jak kráva, tak i lvice či nějaká kočkovitá šelma. V lidské podobě bývala zobrazována převážně nahá, se zdůrazněnými ženskými rysy. Později v antickém okruhu byla ztotožňována s řeckou bohyní *Dioné a posléze s *Afrodítou. (Jan Heller)

astigmatismus, -i, m. (z řečtiny: *a*, „bez, ne-“ a *stigma*, „bod, značka“), refrakční vada oka, při níž, vlivem nestejného zakřivení lomivých struktur oka (obvykle rohovky, méně často *čočky) dochází k poruše vidění. Světelné paprsky nedopadají na *sítnici rovnoměrně, proto nejsou pozorované předměty vnímány ostře. Vada se upravuje brýlemi s cylindrickými čočkami. (Ladislava Horáčková)

astrální (z latiny: *astrum*, „hvězda, souhvězdí“):

1. hvězdný (například astrální svit);
2. náboženské uctívání hvězd;
3. nadpozemský, netělesný – v různých náboženstvích, filozofická podoba duše odcházející mezi hvězdy. (Jaroslav Malina)

astrální božstvo, *božstvo, astrální.

astrologie (z latiny a řečtiny: *astrum*, „hvězda“ a *logos*, „nauka, učení“), vycházela podobně jako *astronomie z pozorování *nebeských těles, jejich drah a změn v postavení k *Měsíci a ke *Slunci (*astrologie a astronomie). Její pravěké počátky byly sofistikovaně rozvedeny a prohloubeny zejména v období *starověku. Například v oblasti předovýchodních *civilizací byla nebeská tělesa ztotožňována s *astrálními božstvy, která v polyteistickém *náboženství patřila mezi nejmocnější postavy *panteonu. Tak vznikla všeobecně rozšířená víra v dobrou a zlou „nebeskou znamení“ (*věštění, *hemerologie), která byla sestavována do sbírek a zapisována na hliněné tabulky. Z 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. pocházejí jednoduchá astrologická omina, předpovídající z nepříznivých konjunkcí a ze zatmění zkázu země a *království, neplodnost, neúrodu, *války apod. Astrologické věštby byly později rozšiřovány, takže například kanonizovaná sbírka „Když *Anu a *Enlil“ z *Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive (7. století př. n. l.) obsahovala na 70 tabulkách na 7000 různých předpovědí, které si všimaly záhadných proměn Měsíce (včetně podrobného průběhu fází a zatmění), Slunce (erupce?, zatmění, barva, záře), planet a stálic. V 6.–5. století př. n. l. vznikly v *Babylonii „chaldejské astrologické školy“, používající místo seznamů věštek i rozsáhlých „snářů“, v nichž měl výklad nebeských znamení včetně ojedinělých konjunkcí planet zásadní význam pro osud člověka (početí, doba narození), rozhodování *králů a dokonce i pro hospodářské činnosti (setba, sklizeň, stříh ovcí apod.). Astrologové začali zpracovávat skutečné *horoskopy, které tvořily základní náboženské texty o boží predestinaci. (Blahoslav Hruška)

astrologie a astronomie, obory rozvíjené od počátku vývoje lidstva, jejich praktický význam se začal uplatňovat v loveckých *společnostech *paleolitu (například tahy lovné stádní zvěře ve vztahu k ročním obdobím), ale zejména od začátku zemědělství v *neolitu, kdy ze vztahu pozorování pravidelného řádu na obloze a ročních období vznikly první *kalendáře. Posvátnost jednotlivých projevů ovlivnila magický výklad, na jehož základě se rozvíjela i astrologie. Obě disciplíny rozdělila až moderní doba.

Astrologie/astronomie dosáhla mimořádné úrovně a společenského přijetí zejména v prostředí vyspělých civilizací *Předního východu a *Egypta, Střední Ameriky (*civilizace předkolumbovské Ameriky) a na *Dálném východě, především v Číně a v Koreji. Observatoř *Čchömsöngdä v sídelním *městě starověkého korejského *státu *Silla Kjöngdžu byla údajně nejstarší na celém Dálném východě. Ve *středověku byly vytvořeny mapy nebeské oblohy a astronomie se v Číně a v Koreji stala i jedním z předmětů úřednických zkoušek pro dědičné odborníky. Na Dálném východě má astrologie praktické uplatnění i dnes, stejně jako *geomancie, *výklady snů, čtení z *tváře a předpovědi nejrůznějšího druhu. (Blahoslav Hruška, Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

astronomie (z latiny a řečtiny: *astrum*, „hvězda“ a *nomos*, „zákon, systém“), hvězdářství, věda o *vesmíru, jeho složení a struktuře, fyzikálních vlastnostech, pohybech a jeho vývoji. Základy astronomie, prolnuté ovšem s astrologií (*astrologie a astronomie), vznikly v kulturním prostředí starého *Předního východu. Zde se způsobem svých pozorování a poznatky astronomie nejvíce přiblížila „vědě“ v antickém smyslu, kdy ještě nebyla rozvinuta hierarchizace pojmů ani znalost vztahů mezi příčinou a následkem. Astronomická pozorování vyvolala již ve 3. tisíciletí př. n. l. úsilí o stanovení délky dne, týdne a měsíce. Důležitou úlohu zde hrálo *náboženství, neboť hlavní *nebeská tělesa včetně hvězd byla obrazy *astrálních božstev (*astrologie). Ve 2. a 1. tisíciletí př. n. l. se z *Mezopotámie dochovala řada zápisů o pohybech a konjunkcích planet i souhvězdí a dokonce i jejich předpovědi.

„Babylonská astronomie“ se v době helénistické a později stala východiskem dalších pozorování v antickém Řecku. První sumerské seznamy hvězd a souhvězdí pocházejí z konce 3. tisíciletí př. n. l. a obsahují jenom jejich názvy. Astronomické tabulky z 1. tisíciletí př. n. l. se odvolávají na starší předlohy, například na sérii návodů pro práci s tzv. „astrolabem“ z období mezi 1400–700 př. n. l., což byla kotoučovitá hliněná tabulka, rozdělená 3 kruhy s 12 výřezy k určení „nebeské cesty“ boha Ey (*Enki), *Ana a *Enlila podle „nebeského rovníku“ se jmény hvězd a souhvězdí. „Cestu“ hlavního boha nebes Ana lemovaly jižně a severně od „rovníku“ stálice, Enlil putoval severně a Ea jižně. Texty uvádějí východ a viditelnost nebeských těles na hvězdné obloze ve vztahu k dráze *Měsíce a předjímají pozdější znalosti o jejich ekliptických drahách a periodách. Platí to především o pozorování fázi Měsíce od novu do úplňku (od 1. do 15. dne měsíce). Obsáhlá sbírka „Když Anu a Enlil“ obsahuje na 63. tabulce úplný seznam východů a západů Venuše ve vztahu k *Slunci a k souhvězdím i k jiným planetám za 21 let panování starobabylonského *krále Ammísaduky. Tato tzv. „Venušina tabulka“, uvádějící i periodická zatmění, se později stala poměrně přesnou pomůckou pro stanovení *absolutní chronologie (*datování). Od poloviny 1. tisíciletí př. n. l. se patrně pod vlivem rozvoje *řecké matematiky podařilo v *Babylonii vypočítat dráhu Měsíce a hlavních planet. Dochovaly se i zápisy o četných denních pozorováních s předpovědí konjunkcí a zatmění za účelem co nejpřesnějších stanovení délky lunárního a slunečního roku. Z 6. roku *vlády perského krále *Dáreia II. pochází text o *zvěrokruhu, rozděleném na 12 znamení o 30°, ovšem s názvy odlišnými od dnešních. Zatím nemáme žádné důkazy o tom, že by Babyloňané uvažovali o Zemi jako o planetě ve tvaru koule. Poznání, že Jitřenka i Večernice tvoří jedinou planetu, pochází naopak již z 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Na sklonku mezopotamské civilizace existovaly v řadě *měst mezi Eufratem a Tigridem astronomické školy (*Babylon, *Uruk, *Nippur, *Sippar). (Blahoslav Hruška)

astronymum, *abionymum.

Astuřané, obyvatelé historické oblasti Asturie na severozápadě Španělska. Jejich řeč, asturština (též bable, leónština), dosáhla v rámci Španělska statusu *jazyka. Asturština je v užití i v severovýchodním cípu Portugalska, kde je nazývána *mirandeština (mirandese). (Leoš Šatava)

asymetrická soutěž, *soutěž, asymetrická.

asymetrie (z řečtiny: *asymmetría*, „nepoměr, nesouměrnost“), u *bilaterálně symetrických organismů rozdíl ve velikosti nebo jiné vlastnosti párového znaku (například ruka) mezi pravou a levou stranou těla. Vyskytuje se ve třech základních formách: direkcionální asymetrie, antisymetrie a *fluktuační asymetrie. Direkcionální asymetrie a antisymetrie mají *genetický základ a interpretují se jako funkční a adaptivní jevy. Fluktuační asymetrie není pod genetickou *kontrolou a způsobuje ji nerovnováha v průběhu *morfogeneze. Asymetrie se popisují frekvenčním rozložením (histogramem) rozdílů mezi pravou a levou stranou bilaterálního znaku. (Miroslav Králík, Miloš Macholán)

asymetrie, fluktuační (z angličtiny: *fluctuating asymmetry*), malé náhodné odchylky *bilaterálně symetrických znaků od dokonalé symetrie. Fluktuační asymetrie je způsobena nestabilitou v průběhu ontogenetického vývoje a odráží neschopnost jedince projít během *ontogeneze stejným vývojem na obou stranách těla a vytvořit na obou stranách těla zrcadlově přesně opačný *fenotyp. Příčinou může být různá genetická i environmentální zátěž. Za předpokladu, že odchylky nemají dědičný základ, je možné ji považovat za míru vývojové nestability. Fluktuační asymetrie je definována jako náhodná odchylka od dokonalé symetrie znaku, přičemž ideální fluktuační asymetrie je charakterizovaná normálním rozdělením a nulovým průměrem (některé definice ovšem existenci normálního rozdělení explicitně neuvádí). Při uvedení konceptu asymetrie do studia vývojové nestability byla fluktuační asymetrie považována za populační parametr, ale projevuje se i na individuální úrovni. Při studiu fluktuační asymetrie se využívá buď statistické analýzy asymetrie změřené na příslušném fenotypu, nebo modelování dynamiky vývojových procesů s předpokladem vzniku asymetrie. Fluktuační asymetrie byla zkoumána na různých znacích u rostlin i živočichů ve vztahu k různým faktorům ovlivňujícím *ontogenezi, ne vždy jsou však výsledky jednoznačné. Metodika vyžaduje pečlivý přístup, protože fluktuační asymetrie zpravidla dosahuje jen malých hodnot. Stanovení vývojové nestability prostřednictvím fluktuační asymetrie proto vyžaduje dostatečnou velikost studovaného souboru, volbu vhodných znaků (bez direkcionální asymetrie a antisymetrie), přesné měření, *kontrolu chyb měření a velikostních závislostí, stanovení opakovatelnosti měření, správnou volbu statistických testů a vhodnou prezentaci popisných dat, umožňující kvantitativní porovnání jednotlivých studií.

V *antropologii se fluktuační asymetrie studuje jak na kosterních pozůstatcích, tak na živém *člověku. Navzdory tomu, že závěry těchto studií jsou v důsledku sporné metodiky často zpochybňovány, studium fluktuační asymetrie má v antropologii svoje místo. U člověka se fluktuační asymetrie dává do souvislosti se *sexuálním dimorfismem, *biologickou zdatností, volbou sexuálního partnera, *sexuálním chováním, *plodností, atraktivitou, *inteligencí aj. (Miroslav Králík, Miloš Macholán)

Asýrie, území severní *Mezopotámie (dnešní severní Irák). Jádrem Asýrie byla oblast na středním Tigridu, která tvořila trojúhelník mezi *městy *Aššurem, *Ninive a *Kalachem. *Země dostala své jméno podle nejstaršího hlavního města, které bylo ztotožněno s nejvyšším asyrským bohem *Aššurem (*mát Aššur* – Asýrie). V dobách rozkvětu asyrského *státu se jeho území rozšiřovalo na úkor sousedních států, ale v dobách *krize se opět omezovalo na území asyrského trojúhelníku. Severní a východní hranici tvořila pohoří východního Turecka (Taurus a Zagros) a Íránské plošiny, odkud kočovné horské *kmeny napadaly kulturní centra Asýrie, a také západní hranice byla otevřena útokům kočovných kmenů ze syrských *stepí. Obrana hranic před kočovníky byla významným impulzem ke vzniku a rozvoji asyrského *imperialismu. Podnebí severní Mezopotámie je mírnější než na jihu a dostatečné srážky tu umožňovaly *zemědělství bez umělého zavlažování. Pěstovaly se zde i některé plodiny (například *vino), kterým se v jižní Mezopotámii nedařilo. S výjimkou *vápence i na severu však chyběly základní nerostné *suroviny a *kovy. Nejstarší osídlení Mezopotámie je doloženo již v *paleolitu právě na severu (*jeskyně *Šanidar) a na severu se také začaly pěstovat první

zemědělské plodiny, chovat dobytek a rozvinula se i nejstarší *řemesla. Na konci *neolitu se centrum vývoje přesunulo na jih a pod vlivem jihu vznikaly i na severu městské státy (Aššur, Ninive aj.), jejichž vládcové byli často *vazaly svých mocnějších jižních sousedů (*králů akkadské dynastie nebo králů III. dynastie z Uru).

Nejstarší dějiny Asýrie, které jsou doloženy písemnými prameny, jsou vlastně dějinami městského státu Aššuru, města, které se rozkládalo na skalnatém útesu nad Tigridem v oblasti nepříliš příhodné pro zemědělství, ale výhodné svou polohou na křižovatce obchodních cest. Koncem 3. tisíciletí př. n. l. byl Aššur městem bohatých *obchodníků, kteří měli své obchodní *kolonie (*kárum*) v Sýrii a v Malé Asii. Nejznámější je anatolská kolonie *Káneš, jejíž *archivy jsou hlavním pramenem k dějinám tohoto období (staroasyrské období). Do Anatólie vyváželi *Asyřané *cín a látky, které směňovali za *stříbro. Látky se vyráběly v Aššuru, v domech obchodníků a pod dohledem jejich žen, cín byl dovážen pravděpodobně z Íránu. Politická struktura nejstaršího asyrského státu byla oligarchická. V čele stál panovník, jehož prestiž plynula především z *funkce nejvyššího *kněze boha Aššura a těsné spojení královského *úřadu s kultem boha Aššura bylo charakteristickým rysem asyrské politické *ideologie a legitimizace královské moci až do konce asyrských dějin. Moc panovníka však byla omezena městským shromážděním, které bylo nejvyšší politickou *institucí státu. Skládalo se z příslušníků nejbohatších *rodin Aššuru. Exekutivu řídil *úředník zvaný *límu* (*eponym), který také pocházel z aššurské *nobility.

Na počátku 19. století př. n. l. se *vlády v Aššuru zmocnil *Šamši-Adad I., syn *náčelníka jednoho ze syrských amorejských kmenů (*Amurru). Součástí jeho státu byla severní Mezopotámie a část *Sýrie, ale tento stát dlouho nepřežil svého tvůrce. Po pádu Šamši-Adadovy dynastie vládli v Aššuru opět domácí králové, kteří však byli vazaly churritského státu *Mitanni. Koncem 15. století př. n. l. se Mitanni začalo rozpadat, čehož využili vládcové Aššuru k rozšíření své vlády na celé území severní Mezopotámie (středoasyrské období, asi 1432–1077 př. n. l.). Vojenskými výpravami proti horským kmenům zabezpečili svou severní a východní hranici. Když zesílil tlak aramejských kmenů, překročili Eufrat a bojovali v Sýrii, ale tlak *Aramejců byl tak silný, že na konci vlády *Tiglatpilešara I. se Asyřané museli stáhnout až do podhorských oblastí a asyrský stát sužovaný nájezdy Aramejců, *hladem a *epidemiemi prožil více než století úpadku. Králové středoasyrského období již byli neomezenými vládci, kteří ve svých rukou soustředili veškerou moc ve státě. Vládli prostřednictvím dobře organizovaného administrativního aparátu, jehož úředníky sami jmenovali. Zorganizovali také daňový systém i armádu a na jejich politické a administrativní soustavě s úspěchem budovali velcí vládcové imperiálního období (novoasyrské období, asi 900–612 př. n. l.).

V prvních staletích 1. tisíciletí př. n. l. řada schopných králů (*Aššurnasirpal II., *Salmanassar III., *Tiglatpilešar III.) nejen obnovila stabilitu asyrského státu, ale rozšířila asyrskou vládu na řadu území v Malé Asii, Sýrii, Palestině a Íránu. Asyrští králové nejprve usilovali o vytvoření ochranného koridoru vazalských států, jejichž vládcové uzavřeli s Asýrií smlouvu, která je zavazovala platit roční *tribut a zdržet se nepřátelských akcí proti asyrskému králi. Tyto smlouvy nebyly vždy vynuceny silou *zbraní, ale Asyřané byli obratnými diplomaty a uměli využít neustálých *sporů mezi svými sousedy, kteří se často na asyrské krále obraceli s žádostí o pomoc a ochranu. Teprve byly-li podmínky smlouvy porušeny, následovalo válečné tažení a poražený stát se stal asyrskou provincií spravovanou královským *guvernérem. Obyvatelé provincií se stali poddanými asyrského krále se stejnými právy a povinnostmi jako obyvatelé vlastní Asýrie. Nejtěžším postižením provincie byla *deportace obyvatelstva do centra, které mělo velkou potřebu pracovních sil. Největšího územního rozsahu dosáhla asyrská říše za vlády Sargonovské dynastie (721–612 př. n. l., *Sargon II., *Sinacherib, *Asarhaddon, Aššurbanipal). Dobyť Egypta, neúspěšné pokusy ovládnout *Babylonii, útoky *Médů a *Skythů, spolu se stále se zvyšující nákladností administrativního aparátu a armády, vyčerpaly možnosti říše, jejíž stabilitu ohrožovaly i *konflikty uvnitř vládnoucí elity a dynastické spory. Říše se

nakonec neubránila spojenému útoku Médů a *Babyloňanů. V roce 612 př. n. l. padlo Ninive a dějiny Asýrie se navždy uzavřely.

Ačkoliv byli asyrští králové neomezenými vládci, nikdy se nepřestali považovat především za zástupce boha Aššura (*šangú Aššur*), z jehož pověření ovládli téměř celý svět starověkého *Předního východu. Dobře fungující administrativa se skládala z úředníků centrální vlády sídlící v hlavním městě a z provinciálních úředníků, kteří v čele s guvernérem spravovali provincie, na které byla říše rozdělena. Guvernéři nejvýznamnějších provincií byli současně i vysokými úředníky centrální vlády (*turtánu, rab réši, rab šaké, nágir ekalli, abarakku rabú*). Guvernéři odpovídali za dobrou *správu provincie, za odvod daní i mužů pro vojenské i pracovní oddíly, kterým osobně veleli, i za zajištění zásobování armády při jejím průchodu provincií. Centrální *vláda kontrolovala činnost provinciální administrativy prostřednictvím speciálních úředníků, kteří bývali často členy královy osobní *gardy (*ša kurbúti*). K rychlému spojení centra s provinciemi sloužily silnice vybavené poštovními stanicemi. Všechny úředníky jmenoval král a odměňoval je pozemky i podílem na válečné kořisti. Držba půdy byla základem daňového systému. Daň se skládala z naturálních dávek a ze služby ve vojenských a pracovních oddílech (**ilku*). Bohatství a moc asyrských králů našla svůj výraz v monumentálních stavbách *chrámů, *paláců a velkolepých hlavních měst: Aššuru, Kalachu a Ninive. (Jana Pečirková)

asyrská říše, *Asýrie.

asyrština, vymřelý východní *semitský jazyk užívaný od 3. tisíciletí př. n. l. v severní části *Mezopotámie (*Asyřané). (Jana Pečirková)

Asyřané, obyvatelé *Asýrie. Název je pojmem politickým, nikoli etnickým, neboť obyvatelé Asýrie byli od pradávna etnicky heterogenní. V nejstarším období bylo *obyvatelstvo převážně semitského původu, ve 2. tisíciletí př. n. l. se promísilo s *Churrity a od 1. tisíciletí př. n. l. převážil aramejský prvek. K etnické pestrosti přispívala i politika asyrských *králů, kteří deportovali do Asýrie obyvatele z dobytých území v *Malé Asii, *Sýrii a Íránu (*deportace). Za Asyřana byl pak považován každý, kdo byl *poddaným asyrského krále, což potvrzuje i formulace, která se často objevuje v nápisech vládců imperiálního období: „... jejich obyvatele (tj. dobytých území) jsem připojil k Asyřanům“. Kromě politické jednoty, spojovala Asyřany *kulturní tradice, společná s *Babyloňany a vycházející ze sumerského dědictví. (Jana Pečirková)

Ašanti, historicky nejvýznamnější a nejpočetnější etnikum v Ghaně v západní Africe; *jazyk patří do skupiny *kwa *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Spolu s Fanty, Akim, Akwapim a jinými menšími *kmeny tvoří skupinu *Akanů (asi 10 milionů lidí, odhad z roku 2005). Od 17. do počátku 19. století vybudovali raně feudální *stát, který dlouho odolával *britským a jiným kolonizátorům (Ašantsko si podrobili *Angličané až v roce 1896). Území zvané Zlaté pobřeží bylo v roce 1960 prohlášeno republikou Ghana (1957 získali Ašanti nezávislost).

Ašantové jsou organizováni do *klanů, které odvozují svůj původ *matrilinéárně, protože žena podle jejich víry poskytuje dítěti *krev. Otec dává dítěti *duši, a proto dítě patří i do jeho klanu. Ašanty studoval antropolog Meyer *Fortes. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Ašantsko, *stát, ašantský.

ašantský stát, *stát, ašantský.

Ašikaga, vojenský rod, který v Japonsku fakticky vládl po téměř dvě stě padesát let (1338–1573), od roku 1338, kdy se stal Takaudži z rodu Ašikaga *šógunem. Založil tak *šógunát Ašikaga, nazývaný také Muromači podle paláce v Kjótu, kde bylo od roku 1378 sídlo šógunátu. Došlo k vzestupu *hospodářství (rozvoj trhů a *měst) i umění, zejména tušového malířství a básnických forem. Od 15. století se rozkládala centralizovaná moc a docházelo k anarchii (tzv. období válčících knížectví). (Helena Honcoopová)

Ašikaga Takaudži (1305–1358), japonský *šógun; zakladatel *šógunátu rodu *Ašikaga. V roce 1336 se ujal moci, 1338 nastoupil formálně *vládu. Roku 1333 měl rozhodující podíl

na vyvrácení kamakurského šógunátu, ale iniciativu přenechal ambicióznímu císaři Godaigovi, jehož však v roce 1336 sesadil. *Autoritu svého rodu jen obtížně prosazoval vůči ostatním vojenským rodům, byl nucen ke kompromisům, opíral se o moc jiných rodů. (Helena Honcoopová)

aške hakíkí (z arabštiny: *išk hakíkí*, „pravá láska“), *láska k *Bohu. (Jaroslav Oliverius)

aške madžází (z arabštiny: *išk madžází*, „láska pozemská“, doslova „láska obrazná, přenesená, metaforická“), *láska mezi *mužem a *ženou. (Jaroslav Oliverius)

Aškenázi Židé, východoevropští *Židé, kteří dnes tvoří většinu světové židovské populace; druhou skupinou židovské populace jsou Sefardi, orientální Židé. (Jiřina Relichová)

Ašlulajové, *indiánské etnikum sídlící na horním toku řeky Paraguay v sousedství s *Borory a jinými etniky. Ve čtyřicátých letech 20. století jich bylo asi 6 000, dnešní počet není znám. *Jazyk patří do východní skupiny rodiny matakó. Dnes představují jen zbytky původních lovecko-sběračských a nyní zemědělských etnik na území Paraguaye. Základní politickou a sociální jednotkou byla *tlupa, tvořená *příbuznými rodinami. *Náboženství bylo *animistické, dnes jsou postupně christianizováni. (Zdeněk Tvrď)

Ašóka (asi 273–232 př. n. l.), indický vládce z dynastie Maurjů; zakladatel prvního indického *impéria. Svými výboji říši postupně rozšířil takřka na celý subkontinent, s výjimkou dnešního Tamilnádu a Kéraly. Po přijetí *buddhismu zavrhl válčení a ve svých *ediktech (na kamenných sloupech a skalních stěnách; jsou nejstarším indickým historickým pramenem) vyhlásil politiku nenásilí, mírového řešení sporů a péče o *obyvatelstvo. Zasloužil se o dobře fungující *hospodářství, rozkvet *řemesel a *umění i o šíření buddhismu mimo Indii (Barma, Šrí Lanka). (Jan Filipický)

ášrama (ze sanskrtu: *ášrama*, od slovesa *á* + *šram-*, *šramati*, „namáhat se, vyvíjet úsilí, konat pokání“), název čtveřice stadií, jimiž by v ideálním případě měl projít každý „dvojzrozený“ hinduista (*dvidža*, tj. příslušník tří nejvyšších *stavů či *kast). Tradice požadovala, aby každý splatil svůj dluh *bohům (přinášením obětí), svatým mudrcům (studiem posvátných písem) a předkům (zplozením mužského potomstva), a za tímto účelem měl strávit část svého života jako student (*brahmačarin*; **brahmačarja*), hospodář a otec *rodiny (**grhastha*), lesní poustevník (**vánaprastha*) a potulný asketa v bezdomoví (*sannjásin*; **sannjása*).

Často se výrazu *ášrama* či *ášram* používá též jako pojmenování lesního útulku (či poustevny), kam se uchyluje hospodář ve zralém věku, kdy je obdařen vnuky a dosáhl třetího životního stadia, přeneseně pak k označení *společenství hledačů duchovních pravd v čele s proslulým učitelem (**guru*). Vůdce indického národního *hnutí a sociální reformátor Móhándás Karamčand *Gándhí založil v květnu 1915 poblíž gudžarátského Ahmadábádu *Satjágraha ášram* (Poustevnu uchopování pravdy) jako „pospolitost žijící v náboženském duchu“ s cílem vychovat armádu dobrovolných bojovníků za pravdu pěstujících nenásilí, sebekázeň, lásku k pravdě a prostotu. Název *ášram* nesou četná buddhistická i hinduistická (*hinduismus) vzdělávací, meditační a osvětová centra klášterního typu, v současnosti nezřídka sloužící komerčním účelům. (Jan Filipický)

Aššur:

1. Aššur (výklad jména nejasný), nejvyšší *bůh asyrského *panteonu, doložen již ve staroasyrských textech z *Kappadokie (20.–18. století př. n. l.) jako božstvo semitského obyvatelstva *Asýrie. Nejmladší doklady jména Aššur pocházejí z aramejských napsů parthského období z Hatry. *Kult boha Aššura byl omezen na území *Asýrie a oblasti jejího vlivu. Jeho kultovním centrem bylo *město *Aššur s chrámem Ešarra (sumersky: „chrám veškerenstva“) a *svatyní Echursaggal-kurkurra (sumersky: „chrám velké hory všech zemí“). Dále uctíván ve městě Dúr-Šarrukín, Kár-Tukultí-Ninurta, Arba’ilu (dnešní Irbíl), *Charrán atd. Aššur nabyl na významu v souvislosti s růstem politické moci města Aššuru. Od 13. století př. n. l. jsou mu připisovány vlastnosti a epiteta boha *Enlila,

nazýván „Enlilem z Aššuru“. V seznamech bohů v asyrských královských nápisech uváděn na čelném místě, označován za dárce královské moci, vůdce asyrských vojsk a pokořitele nepřátel Asýrie. V 9. století př. n. l. ztotožněn s Anšarem, otcem boha Anua (*An), zaujal nejčelnější místo v asyrském panteonu. Aššurská *verze mýtu Enúma eliš (*kosmogonie) nahradila jméno *Marduka jménem Anšara-Aššura a označila ho za vítěze nad Tiamatou a za stvořitele *světa. Podle tohoto mýtu byli za jeho rodiče pokládáni Lachmu a Lachamu, jindy je stvořitelem sebe sama. Za Aššurovu manželku byla pokládána Ištar (*Inanna) z Aššuru (*Aššurítu*) nebo z *Ninive. Poté co Aššur zaujal v panteonu Enlilovo postavení, byla za jeho manželku pokládána též *Ninlil, ze stejného důvodu byl za jeho syna považován i Ninurta. Aššurova původní mocenská sféra není známa, v důsledku svého vzestupu však počal být uctíván jako určovatel osudů, bůh spravedlnosti, *války, moudrosti. Na památkách asyrského umění z konce 2. a z 1. tisíciletí př. n. l. je Aššur zobrazován jako postava v okřídleném slunečním kotouči třímající *luk; (Jiří Prosecký)

2. Aššur (dnešní Kalat Šarkát), kdysi hlavní město Asýrie a rozsáhlá *archeologická lokalita asi 120 km západně od Kirkúku (Irák). Město bylo osídleno zhruba mezi lety 2500 a 616 př. n. l. Období asi 2500–2000 př. n. l.: chrám bohyně Ištary (4 fáze), starý královský(?) palác, první pohřby; nálezy drobné plastiky. Asi 2000–1500 př. n. l.: chrám městského boha *Aššura, palác *krále *Šamši-Adada I. (1813–1781 př. n. l.). Asi 1500–1000 př. n. l.: zvýšení významu Asýrie se odrazilo v budování nových veřejných staveb; vzniká podvojný Ištarin (*Inanna) chrám, podvojný chrám bohů Sina (*Nanna) a Šamaše (*Utu), podvojný chrám bohů *Ana a Adada (*Iškur), dále nový královský palác a rozsáhlá městská zástavba s *opevněním. Poprvé se objevují *hrobky významných osobností v podzemních kobkách. Asi do 9. století př. n. l. je Aššur hlavním městem. Za *Salmanassara III. (858–824 př. n. l.) vložen vnitřní okruh městského opevnění, v 8.–7. století př. n. l. přestavěny ústřední městské budovy (Aššurův chrám, podvojný Ištarin chrám a chrám Sina a Šamaše). Mimo město staví *Sinacherib (704–681 př. n. l.) slavnostní pavilon se *zahradou. Ve starém královském paláci umístěny *krypty zesnulých králů a zbudován nový, menší palác pro prince (královská rezidence obvykle mimo Aššur). Opět rozsáhlá městská zástavba. Hojný mobiliář, mimo jiné plastiky, práce ze *slonoviny, *bronzu, několik tisíc hospodářských, literárních, a náboženských klínopisných textů. Roku 616 př. n. l. dobyt babylonskými a médskými vojsky a zcela zpusťošen. Německý výzkum 1903–1914 (Walter Andrae). (Petr Charvát)

Aššurbanipal, (akkadsky Aššurbán-apli, „Aššur je stvořitelem dědice“, řecky Sardanapallos, 668–627 př. n. l.), asyrský panovník, čtvrtý vládce sargonovské dynastie, třetí syn *Asarhaddonův, kterého jeho otec ustanovil svým nástupcem v *Asýrii, zatímco druhorozenému synovi Šamaš-šuma-ukínovi odkázal *vládu v *Babylonu. Aššurbanipal se proslavil nejen svými válečnými výpravami, ale především jako zakladatel ninivské knihovny (*Ninive), jež obsahovala přes 25 000 klínopisných tabulek s texty naučného i literárního obsahu. Aššurbanipal vynaložil značné úsilí, aby shromáždil tak velký soubor písemností pocházejících z tradičních center babylonské vzdělanosti. Svým rozsahem předčila knihovny (*archivy a knihovny) Aššurbanipalových předchůdců a stala se jedním z hlavních pramenů dnešního poznání mezopotamského písemnictví. Jako všichni princové byl Aššurbanipal vychováván ve válečnickém a loveckém umění. Dostalo se mu však i literárního vzdělání a ve svých análech se chlubí, že se účastnil debat ve shromáždění učenců.

Aššurbanipal byl úspěšný politik, přesto však musel hned od svého nástupu na trůn vést *válku na několika frontách. V letech 667–664 př. n. l. bojovala asyrská vojska v *Egyptě, dobyla několika vítězství (vydrancovala Memfidu a Théby), avšak trvalého ovládnutí egyptského území nedosáhla. Neustále se potýkala s povstáními místních vládců (Taharka, Tanutamón, Nekó I.). Sjednocení Egypta za Psammtéka I. roku 665 př. n. l. znamenalo definitivní konec asyrské nadvlády. Aššurbanipal byl poté nucen soustředit všechny své síly k

zvládnutí vleklého napětí se sousedním *Elamem. Roku 653 př. n. l. se opakovaně střetl s elamským vládcem Tempt-Humban-Inšušinakem (v asyrských pramenech Te-Umman). Po vítězství Asýrie bylo elamské území rozděleno na tři státní útvary, které se staly asyrskými *vazaly. Nepokoje však propukly i v *Babylonii. Šamaš-šuma-ukín, vládce Babylonu, se roku 652 př. n. l. spojil se syrskými vládci, kočovnými *Araby, *králem „přímořské *země“ a králem Elamu. Asyřané obléhali Babylon tři roky, dobyli ho teprve roku 648 př. n. l. Šamaš-šuma-ukín zahynul v hořícím *městě. V Babylonii bylo obnoveno asyrské panství, *místodržícím byl jmenován Kandalánu. V roce 647 př. n. l. zahájili Asyřané útok na Elam, hlavního spojence Babyloňanů, a následujícího roku ho dobyli. Mnohá města, mezi nimi také *Súsy, byla srovnána se zemí. Odvetnou výpravu podnikl Aššurbanipal i proti arabským *kmenům v *Sýrii a na Arabském poloostrově nejen proto, že podporovaly Šamaš-šuma-ukína, ale také proto, že svými kořistnými nájezdy ohrožovaly obchodní *karavany. Severní hranice státu zabezpečil Aššurbanipal přísahou věrnosti lýdského krále Gýga a asyrskou „ochranou“ některých území v Malé Asii (Ku'e, *Tabal), jež se cítila ohrožena pronikáním *Kimmeriů a *Médů. (*Urartu bylo pronikáním nových etnik natolik ohroženo, že již nemohlo pomýšlet na útok proti Asýrii.)

Aššurbanipal se jen s nejvyšším vypětím sil snažil udržet rozsah říše, kterou mu odkázal jeho otec. Po jeho smrti nastal pokles prestiže asyrského státu, způsobený vnitřní složitou situací, která se ještě vyhroutil v dobách slabé vlády jeho dvou synů. Současně došlo k vzestupu moci babylonských měst a k zvýšenému tlaku médských kmenů a *Peršanů na východě. (Nea Nováková)

Aššurnasirpal, akkadsky Aššur-násir-apli, „Aššur je ochráncem prvorozeného syna“, jméno dvou asyrských panovníků:

Aššurnasirpal I. (1049–1031 př. n. l.), nástupce *Šamši-Adada IV. O Aššurnasirpalovi I. nemáme historických zpráv, je však znám z akkadské *literatury svými *modlitbami. V jedné babylonské kronice je mylně identifikován s Aššur-nádin-aplim (1207–1204 př. n. l.), který se postavil do čela vzpoury proti Tukultí-Ninurtovi I.

Aššurnasirpal II. (883–859 př. n. l.), syn Tukultí-Ninurty II., energicky a důsledně uskutečňoval expanzivní asyrskou politiku. Tak jako jeho předkové vedl dobovačné války na všech stranách *země. Disponoval silným vojskem složeným převážně z těžkooděnců používajících i těžkých válečných vozů a obléhacích strojů. Z poražených *měst většinou vyhnal *obyvatelstvo, osídlil je novými lidmi a zanechal v nich asyrské vojenské posádky. Proti vzbouřencům uplatňoval kruté tresty. Přesto mnohá území musel dobývat opakovaně. Jeho říše sahala od Středozemního moře na západě po Urmijské jezero na východě. Zcela ovládl území středního Eufratu a Chábúru a znemožnil tak průjezd *karavan babylonských *obchodníků. Poškozoval tím zejména *Babylonii. Aššurnasirpal II. získal svými kořistnými výpravami prostředky a pracovní síly na výstavbu asyrských metropolí. V *Aššuru vystavěl palác a obnovil chrám boha Sína (*Nanna) a Šamaše (*Utu), v *Ninive rekonstruoval chrám boha *Aššura a *svatyni bohyně Išтары (*Inanna), v Imgur-Enlil si nechal zbudovat novou rezidenci. Největší stavební činnost však rozvinul v *Kalachu. Vybuďoval zde nové *hradby (v délce asi 30 km) a strážné věže, v západní části města postavil řadu *chrámů a královský *palác. V okolí paláce se rozprostíraly sady, vinice a park s exotickými stromy a zvířaty. Palác byl vyzdoben *reliéfy s náměty válečných a loveckých scén, u bran se tyčily kolosální sochy okřídlených býků nebo lvů. Palác byl dostavěn roku 879 př. n. l. (archeology byl vykopán jako první z asyrských paláců v roce 1845 a 1851). Město bylo osídleno zajatci pocházejícími většinou z povodí Eufratu. (Nea Nováková)

Aštar, *bůh umělého *zavodňování a ve starších dobách zřejmě i bůh *války (původně měl snad *astrální charakter) ve starověkém *Kanaánu; jeho pojmenování představuje mužskou podobu jména bohyně Aštart (*Astarte), sumerské *Inanny a babylonské *Išтары. Podobný bůh (Eštar) existoval v *Mezopotámii již ve 3. tisíciletí př. n. l. a také pozdější jihoarabský *panteon

vyznával boha podobného jména, jenž byl synem měsíčního boha Ila. *Moábci uctívali boha Aštar-Kamoše jako hlavního boha. Aštar vystupuje v mytologických textech z *Ugaritu, kde je uváděn i v seznamech bohů. Ve 13. století př. n. l. však jeho *kult slábl, stal se pouze zástupcem boha *Baala na nebeském královském *trůnu. Nebyl schopen panovat a musel sestoupit na zem; jeho pokles zaznamenal i *Starý zákon, Iz 14,12. (Vladimír Sadek)

Aštar, *Astarte.

Aštaré, *Astarte.

Aštoret, *Astarte.

ašvamédha (ze sanskrtu: *ašva*, „kůň“ + *médha*, „obětování, obětina“), *oběť *koně, původně indoevropský zemědělský *rituál určený k oslavě plodnosti, z něhož se postupně vyvinul obřad stvrzující výsostné postavení vykonavatele oběti nad ostatními panovníky. Nejstarší zmínky o něm obsahuje *Rgvéda (I. 162, 163), kde se obětnímu hřebci připisuje božský původ a je ztotožňován se *sluncem, zrozeném v oceánu nebeských vod. Účelem obřadu bylo zajistit vládci skvělé syny, mnohohlavá stáda, svrchovanou moc, bohatství a blahobyt. V mladších védských textech (*Taittirija sanhita* V. 7. 25; *Brhadáranjaka upanišad* I. 1) rituál nabývá kosmického významu, místo jeho konání se stává středem světa, kde dochází k novému zrodu *vesmíru.

Popis vlastního průběhu ašvamédhy obsahují rituální texty *bráhman (zejména XIII. kniha *Šatapathabráhmany*) a védské učebnice pojednávající o velkých obřadech a obětech (*Šrautasútry*). Obřad započal výběrem ušlechtilého hřebce (nikdy ne klisny), jehož cena se rovnala hodnotě nejméně tisíce kusů skotu; předek měl mít černý a zadek bílý či černobíle strakatý. Kůň byl poté zasvěcen bohu ohně *Agnimu, vodám, zbožštělému nápoji bohů Sómovi, Slunci-podněcovateli Savitarovi, božskému válečníku *Indrovi, učiteli bohů Brhaspatimu a solárním božstvům *Višnuovi, *Varunovi a *Mitrovi.

Zpravidla v jarních měsících *phálguna* (únor–březen) či *čaitra* (březen–duben), vyhrazených *bráhmanům, nejpozději pak v létě (zasvěceném *kšatrijům) byl hřebec vypuštěn severovýchodním směrem, vedoucím k sídlům bohů, a v doprovodu ozbrojené družiny se mohl po dobu jednoho roku volně pohybovat, kdekoli se mu zamlulo. Když zabloudil na cizí území, musel se jeho vládce podrobit nadvládě toho, komu kůň patřil; jestliže se postavil na odpor, musel si vynutit volný pohyb koně vojenský doprovod. Pokud se družině nepodařilo hřebce ochránit, znamenalo to pro pořadatele oběti těžkou potupu. Podle posvátných textů měl právo uspořádat oběť koně jen korunovaný vladař či dobyvatel aspirující na dosažení světovlády, zatímco slabocha neschopného prosadit svou moc čekal zasloužený pád. Po roce se kůň vrátil k svému pánovi a byl obětován.

Když byl hřebec rituálně usmrcen (zadušen pod vrstvou látky), ulehla hlavní královna (*mahišī*, doslova „buvolice“) po jeho boku do obětní jámy, jež byla překryta lněným plátnem. Pak si vložila pyj obětního zvířete do klína a napodobila s ním pohlavní styk. Přitom vedla s *kněžími a dalšími spoluzemědkami rozhovor plný erotických narážek, hádanek a jinotajů. Nakonec byl kůň rozčtvrcen, z části masa byl připraven obětní pokrm pro „pána tvorstva“, stvořitele Pradžápatiho, o zbytek se podělili kněží a ostatní účastníci obřadu.

V mladším védském období (10.–6. století př. n. l.) představovala ašvamédha klíčový rituál stvrzující panovníkovu svrchovanou nadvládu nad určitým územím. Poněkud odlišný smysl dostala oběť koně v eposu **Mahábhárata*, podle jehož XIV. knihy (*Ášvamédhikaparvan*) král Judhištira obřad uspořádal proto, aby se očistil od všech hříchů, jimiž se provinil během bratrovražedné *války, ve které zahynul bezpočet jeho přátel a příbuzných. Naproti tomu v eposu **Rámájana* se oběť koně stala prostředkem k tomu, aby dlouhodobě bezdětný vládce Kóšalska Dašaratha získal mužské potomstvo: jedním z jeho synů se stal udatný rek *Ráma, vtělení (*avatár) boha Višnu.

V důsledku rozšíření *džinismu a *buddhismu s jejich důrazem na neubližování živým tvorům a *nenásilí rituál od 5. století př. n. l. postupně upadal v zapomnění a jeho

znovuoživení přinesl až návrat k bráhmanské ortodoxii za dynastie Šungů, jejichž vládce Pušjamitra (184–148 př. n. l.) ašvamédhu vykonal dokonce dvakrát na oslavu svého vítězství nad řecko-baktrijskými dobyvateli. Poslední případy konání oběti koně podle védského ritu byly zaznamenány za vlády dynastie *Guptovců (5. století) a tzv. mladších Guptovců (7. století). (Jan Filipický)

Atahualpa (ca 1500–1533), poslední vládce *incké říše před příchodem *Španělů. Nemanželský syn *inky *Huayny Capaka, jenž rozdělil *vládu v říši mezi Atahualpu, spravujícího provincii *Quito, a legitimního dědice *Huáscara. Atahualpa pak Huáscara ve válce porazil a stal se vládcem celé říše. Dne 16. 11. 1532 jej v Cajamarce zajali a uvěznil Španěl v čele s Franciscem *Pizarrem. Již jako vězeň nechal Atahualpa zavraždit Huáscara, neboť se patrně obával jeho spojenectví se španělskými *conquistadory. Španělé odsoudili Atahualpu k smrti a dne 29. 8. 1533 jej popravili, přestože předtím od něho přijali velké výkupné. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

Atakamové, souhrnné označení pro původní *indiánské obyvatele pouště Atacamo v severním Chile a jižním Peru. *Jazyk je jediným zástupcem rodiny atakama. Poslední příslušník Atakamů zemřel v roce 1949. (Zdeněk Tvrдый)

Atapuerca (Španělsko), krasový systém (*kras) s několika významnými *lokalitami středního *pleistocénu (například Gran Dolina, Elephante a rozvětvená jeskyně Cueva Mayor zakončená šachtou Sima de los Huesos), *naleziště dvou forem rodu *Homo, *Homo *antecessor* (s doklady *kanibalismu?) a *Homo *heidelbergensis*, naleziště *fauny, *kamenných industrií *starého paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

Atargatis [2. pád Atargatidy], západosemitská bohyně, družka *Adónida, v jehož *chrámech mívala *kaple. Někdy splývá s „Paní“ či „Vládkyní zvířat“ (řecky: *Potnia thérón*), uctívanou v parcích či *zahradách u chrámů, kde bývaly jakési malé *zoologické zahrady z posvátných zvířat. Její jméno vzniklo zřejmě splynutím jmen dvou starých vegetativních bohyní, totiž *Astarte a Anat. Jejím posvátným (emblémovým) zvířetem byla holubice, jako u Išary (*Inanna) či dalších bohyní *lásky či vášně (Derketó, *Afrodité atd.). (Jan Heller)

atavismus (z latiny: *atavus*, „praotcovský, dávno minulý“), objevení se znaku, který se normálně u organismu nevyskytuje, avšak lze se s ním setkat u jeho méně či více vzdálených předků. U *člověka například **os interparietale*, nadpočetná žebra, *processus supracondylaris*, renkulizace *ledvin, zdvojení **vena cava inferior*, nadměrné ochlupení těla (**hypertrichosis*), **tuberculum auriculare* (Darwini) na ušním boltci a řada dalších. (Ladislava Horácková, Jaroslav Malina)

ateismus (z řečtiny: *a-theos*, „bezbožný“):

1. otevřené popírání *boha nebo božstev;
2. teoretické popírání boha nebo bohů, jeho *existence, působnosti ve vztahu k *světu a k člověku (příklad: osvícenský ateismus, scientistický ateismus, marxistický [„vědecký“] ateismus);
3. neznabožství (příklad: praktický, živelný, naivní ateismus);
4. v antice původně zločin proti obci, jímž se provinil, kdo se nechtěl účastnit společné bohoslužby, poté obvyklé obvinění proti *Židům, později i *křesťanům, kteří odmítali státní *kult včetně kultu vládnoucího *císaře. (Jaroslav Malina)

Ateliér tělového designu (Fakulty výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně), vysokoškolské vědecko-pedagogické pracoviště. Vznikl roku 1999 pod vedením docentky Mgr. Jany Prekové. Je to interdisciplinární ateliér vznikající organicky v kontextu současné vizuálně a tělesně orientované společnosti. Reaguje na sociálně-politické klima, na orientaci nových vědních, uměleckých a filozofických oborů. Sleduje systém používání těla jako *objektu image. Pracuje s jevy jako artificializace těla (estetická medicína), diktát tvarového *kánonu, módní průmysl apod., které vstupují do hry o užívání těla jako spotřebního zboží. Studuje intervenci kultu uměle vytvořených osobností do společenského a

osobního života, vznik nových *rituálů a měnící se strukturu osobního prostoru jedince. Učí se dešifrovat řeč svádění politické moci, médií a reklamy. Dotýká se možností virtuální reality, které proměňují nazírání na tělesnost.

Zabývá se i vývojem „gender situace“ v historickém a antropologickém kontextu, reflektuje nově vznikající vztahy a souvislosti. Tělo je zde subjektem i objektem umělecké tvorby. Lidské tělo jako současně předmět (objekt) i prostředek (subjekt) uměleckého výrazu (ať jeho artifiční metamorfóza nebo proměny ve společenských interakcích) bylo již vícekrát představeno jako *pendant* k fyzické a sociokulturní antropologii, někdy i překvapivými prostředky. Tělový design se představuje jako postmoderní rhizomatická struktura či metaforicky jako „plamen“, který někdy hřeje, někdy pálí, jako česká *verze světového body-artu. Jako obsahový konzultant v oboru *antropologie zde působil antropolog Vladimír *Novotný. (Jaroslav Malina)

atentát (z francouzštiny: *attentat*, „úklad, atentát; násilí“), násilný čin proti významné veřejně činné osobě provedený z politických důvodů. V českých dějinách (i když jich najdeme méně než v jiných *zemích) například: zavraždění *sv. Václava bratrem Boleslavem (28. 9. 935), vyvraždění Slavníkovců (28. 9. 995) a Vršovců (*Přemyslovci se Vršovce pokusili vyvraždit třikrát: poprvé v roce 1003, znovu asi roku 1014, naposled a opět ne důsledně v roce 1108), odstranění Albrechta z Valdštejna (25. 2. 1634). Od roku 1918 jich napočítáme rovněž několik: neúspěšný na premiéra Karla Kramáře (8. 1. 1919), na ministra financí Aloise *Rašína (5. 1. 1923), na zastupujícího říšského protektora Reinharda *Heydricha (27. 5. 1942). (Viz též *terorismus.) (František Čapka)

atérien (název podle *lokality Bir il-Ater, Alžírsko), severoafrická přechodná *kultura charakterizovaná *kamennými hroty na širokých *úštěpech s typickým řapem. *Technologie je středopaleolitická, částečně *levalloiská, v *typologii jsou zastoupena *drasadla, *škrabadla i *listovité hroty. V tradičním francouzském pojetí se v *zemích Maghrebu datuje na sklonek *středního paleolitu s přežíváním až do *mladého paleolitu v eurasijském pojetí (35 000 až 25 000 let); americko-polské výzkumy v Egyptě však počátek atérienu kladou již do posledního *interglaciálu (110 000/100 000 let až 43 000/40 000 let). (Jiří A. Svoboda)

aterom (z řečtiny: *athere*, „kaše“), tukovité usazeniny kašovité konzistence například v *kůži a podkoží, ale zejména ve stěně *tepen, kde zužují jejich průsvit. Jsou charakteristické pro *aterosklerózu. V *paleopatologii můžeme ateromy nalézt pouze při studiu mumifikovaných těl postižených jedinců (*mumie). (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

ateroskleróza (z řečtiny: *aer tereo*, „obsahovat vzduch“ nebo *artér*, „věšák“ a *skleros*, „tvrdý“), onemocnění tepen („kornatění“), při němž se v jejich stěnách ukládají tukové látky ve formě plátu, který druhotně kalcifikuje. Tepna je tak poškozována, ztrácí pružnost a dochází k jejímu postupnému zužování až uzávěru s následnou ischemií (nedokrevností) příslušné části organismu. Nejnápadnější jsou tyto změny na věnčitých tepnách srdce (ischemická choroba srdeční), tepnách dolních končetin (ischemická choroba dolních končetin) a mozkových tepnách (termínem „skleróza“ bývá označována porucha paměti ve vyšším věku často způsobená právě aterosklerózou).

Ateroskleróza je počítána k tzv. civilizačním chorobám. V rozvinutých *zemích se toto onemocnění podílí na více než polovině všech úmrtí, je nejčastější příčinou infarktu myokardu a cévních mozkových příhod („mozkových mrtvic“). K rizikovým faktorům patří zejména vysoká hladina krevních tuků (cholesterolu), související mimo jiné se způsobem výživy, hypertenzí, kouřením, *obezitou, cukrovkou, *stresem, nedostatkem pohybu a zvýšenou hladinou homocysteinu v krvi. Nemoc je obtížně léčitelná, a proto je důležitá prevence.

V *paleopatologii se setkáme s diagnózou aterosklerózy pouze při studiu *mumií. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

Atěžané, obyvatelé provincie Aceh na severu Sumatry v Indonésii. V roce 2005 žilo v provincii kolem 4 milionů obyvatel. *Jazyk patří do sumaterské podskupiny *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Mají malajské předky, ale jsou tmavší a poněkud vyšší. Povstalci usilují o získání nezávislosti Acehu. Provincie byla nejvíce postižena ničivými vlnami tsunami 26. 12. 2004, při kterých v provincii zahynulo kolem 230 000 lidí. Od 13. století jsou *muslimové. (Zdeněk Tvrdý)

athapaské jazyky, *jazyky, athapaské.

Athapaskové [at^hapaskové] (Athabaska, kanadská řeka, která pramení ve Skalnatých horách), etnické skupiny severoamerických *indiánů, jejichž sídla se rozkládala od Aljašky až po severozápadní území Kanady. Dnes představují Athapaskové zbytky původních etnických skupin, které zčásti žijí v lesních rezervacích, zčásti došlo k asimilaci s ostatním obyvatelstvem USA a Kanady. Na území obou států žije asi 250 000 příslušníků různých skupin Athapasků, nejvíce v Arizoně, Novém Mexiku, na severozápadě Kanady a na Aljašce. Náleží do jazykové skupiny Nadenů (*Na-Dené). Pocházejí z lesní subarktické zóny, velká část se dosud živí *lovem a *rybolovem a jsou považováni za vynálezce sněžnic různých typů. Na jihu přejali některé kulturní rysy *Pueblanů. Nejvýznamnějšími byli *Apači, *Bobří indiáni, Carierové, *Hupové, *Chipewové, *Ingalikové, Kaskové, Kutchinové, *Navahové a jiní. Athapaskové z Aljašky udržují tradiční náboženské představy, jejichž součástí je úcta k duchům zvířat, která loví.

O výzkum Athapasků, zejména jejich *jazyka, se zasloužil zejména americký lingvista a antropolog Edward *Sapir. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Atharvavéda (ze sanskrutu: *atharvan*, „kněz přinášející úlitby bohům, zápalné oběti“ a *véda*, „znalost, vědění“, doslova „atharvanské vědění“, tj. „znalost magických průpovědí“), čtvrtá z védských sbírek (*védy), jež obsahuje kouzla, zařikání, magické *formule a zaklínadla, schopné ovládnout druhé, odvrátit *zlo, vyvolat léčebné účinky, přinést blaho, přivodit zhubu nepřátel, soků v lásce, démonů a nepříznivých sil. *Atharvavédu* tvoří 731 *hymnů zhruba o 6 000 verších, z nichž asi sedmina je převzata z **Rgvédy*. (Jan Filipký)

Athéna Parthenos, *Pallas Athéna, *Feidiás.

Athéňané (z řečtiny: *Athénaioi*, podle „Athén“, hlavního města *Attiky):

1. obyvatelé současného hlavního *města *Athény v počtu více než 3,3 milionu;
2. starověké obyvatelstvo Athén a celého *městského státu Attika, jednoho z nejvýznamnějších civilizačních center ve starověku. Svým původem patřili k iónskému etniku (*Iónové). Athéňané se považovali za autochtony, tj. původní obyvatele, protože koncem 2. tisíciletí př. n. l. nebyli dotčeni dórským vpádem. Významný je jejich kulturní přínos. Přispěli zvláště výrazně k rozvoji evropského myšlení a *kultury: byli tvůrci vynikajících architektonických děl (*Akropolis, Agora, Museion, Nymfaion aj.). Když Athéňané v roce 490 př. n. l. porazili *Peršany u Marathónu, vytvořili předpoklady k osvobození a sjednocení celého starověkého Řecka a stali se na větší část 5. století př. n. l. jeho *hegemony (*Řekové). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Athény, Atény, řecky Athéna, Athénaí, hlavní *město *Attiky stejně jako novodobé Řecké republiky. Kolébka *demokracie, která zde byla dovršena v 2. polovině 5. století př. n. l. za Perikleá; v té době v Athénách kulminoval rozvoj *kultury, rozvíjely se dramatická tvorba, filozofie a výtvarné umění, jež dalo vzniknout stavebním a sochařským památkám, které pro nás dodnes představují vrchol lidského snažení i schopností. Na prosperitu Athén a rozvoj řemesel mělo rovněž vliv spojení Athén s mořem a mezinárodním *obchodem prostřednictvím přístavu v Peiraieu (dnešní Pireos). Osídlení započalo již v *neolitu, v *době bronzové byla opevněna *Akropolis, od 8. století př. n. l. nastal mocenský vzestup *městského státu, ovládajícího záhy celou Attiku. Po svržení rodové *aristokracie a období tyranidy (v dějinách kultury označováno jako archaické období) byla v roce 510 př. n. l. nastolena demokracie; v bitvách u Marathónu 490 př. n. l., u Salamíny a Platají v letech 480–

479 př. n. l. porazily Athény perské *vojsko a následovalo období hospodářského a kulturního rozkvětu (klasické období).

V Athénách působili tehdy významní politikové Themistoklés, Kimón a *Periklés, umělci *Feidiás, *Myrón z Eleuther, *Polykleitos, dramatici Aischylos, *Sófoklés aj. Kulturní rozkvět pokračoval i za zdlouhavé peloponnéské *války proti *Spartě, která skončila porážkou Athén. Významnými osobnostmi byli filozofové *Sókratés, *Platón, dramatikové *Eurípídés, *Aristofanés, ve 4. století př. n. l. sochař *Práxitelés, filozof *Aristotelés.

Roku 338 př. n. l. Athény spolu s dalšími řeckými městy a oblastmi byly poraženy Filippem II. Makedonským (období *helénismu). V roce 267 n. l. se staly obětí nájezdu *Germánů (*Herulů). Po založení *Konstantinopole (324) byly Athény pod byzantským vlivem, nyní už výlučně křesťanským; roku 529 dal císař Justinianus I. Veliký uzavřít poslední filozofickou školu. Ve *středověku měly Athény malý význam, za 4. *křížové výpravy (1204) se dostaly pod *vládu *křížáků, kteří zde zřídili tzv. athénské vévodství. V roce 1458 byly ovládnuty *Turky, pod jejichž *správou byly až do osvobození v roce 1829; tehdy (od roku 1834) se Athény staly hlavním městem obnoveného samostatného *státu. Následovalo období velkého rozvoje, které Athénám vtisklo ráz moderního města (dnes představuje aglomeraci s více než 3,3 milionu obyvatel). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Atthart, *Astarte.

aticismus (z řečtiny: „být nakloněn Attice“; *Attika*, „poloostrov a správní region v Řecku, leží zde hlavní město Atény; jedno z center antického Řecka“), řečnický sloh v řecké a římské *literatuře, vznikl v 1. století př. n. l. jako protiklad *asianismu, pokus o návrat k zásadám klasického řeckého jazyka (za vzory byli považováni *Thúkydídés, *Xenofón). Hlavními představiteli byli Dionýsios z Halikarnassu (ca 54 př. n. l.–ca 8 n. l.), v římské literatuře Gaius Iulius *Caesar (100–44 př. n. l.). Vyznačoval se střízlivostí lexika a stylu. (František Čapka)

atičtina, jeden z dialektů starověké řečtiny (*starořečtina), kulturní *jazyk celého tehdejšího *Řeky (viz též *Athéňané) ovlivňovaného světa. (Jaroslav Malina)

Atiša (tibetsky: *a-ti-ša*; zvaný též Dípankara Šridžňána, Džowo Atiša či Paldän Atiša, 982–1054), bengálský buddhistický mistr; reformátor tibetského mnišství. Od roku 1042 působil v *Tibetu, kde v Nethangu (*sne-thang*) poblíž *Lhasy také zemřel a je pochován. Činností jeho žáka Domtöna vznikla škola *Kadam, později v 15. století *Congkhapou zreorganizovaná na školu *Gelug (tzv. „Nová Kadam“). (Josef Kolmaš)

Atlantida (řecky: *Atlantis*), bájný ostrov pod *vládou boha *Poseidóna, který se podle Platónových dialogů *Tímaios* a *Kritias* nacházel za mořskou úžinou spojující Středozevní moře a Atlantský oceán. Bohatá a mocná, avšak na *duchovní kulturu chudá Atlantida útočila na *země Středomoří. Nakonec byla podle *Platóna poražena *Athénami a propadla se do moře. Atlantida bývá dávána do souvislosti s *hypotézami, podle nichž jsou původní obyvatelé Ameriky potomky obyvatelstva zaniklých kontinentů: dávní obyvatelé Atlantidy se dokázali včas zachránit a přenést *civilizaci svého ztraceného světa do Ameriky (například Američan Thomas Gladwin a Francouz Augustus Le Plongeon; viz *Američané, první). Dodnes realizované výzkumy mořského dna však existenci Atlantidy nepotvrzují. (Viz též *hypotéza, katastrofická, *záhady a paranormální jevy.) (Jaroslav Malina)

atlantik (6 500 [7 000]–4 800 př. n. l.), klimatické období vytvářející přírodní prostředí závěru *mezolitu a *neolitu, následující ve vývoji *holocénu po *boreálu a vyznačující se nástupem vlhkého oceánského podnebí a postupným oteplováním k průměrným teplotám až o 3 °C vyšším a vlhkosti podstatně větší než dnes, s malými rozdíly mezi létem a zimou. Na povrchu *spraší se tvořily půdy (černozemě). V nížinách se porosty smíšených doubrav (dub, jilm, lípa) měnily do souvislých *lesů, nastalo i šíření buku a jedle, zároveň ale započalo zemědělské odlesňování. Již před rokem 5 000 př. n. l. se projevoval vliv obdělávání půdy a pastvy, začala vznikat ornice a kulturní *step. Objevily se *kulturní rostliny a plevely. V jeskynních sedimentech se atlantik projevil tvorbou *sintru. (Karel Sklenář)

Atlantis, *Atlantida.

atlantoaxiální kloub, **articulatio atlantoaxialis*.

atlantoaxiální laterální kloub, **articulatio atlantoaxialis lateralis*.

atlantoaxiální mediánní kloub, **articulatio atlantoaxialis mediana*.

atlantookcipitální kloub, **articulatio atlantooccipitalis*.

atlantské jazyky, *jazyky, atlantské.

atlas (z řeckého vlastního jména *Atlás* – bůh [obr], nesoucí na svých ramenou nebeskou klenbu):

1. [anatomie] první krční *obratel. Atlas nemá obratlové tělo, skládá se pouze ze dvou oblouků (*arcus anterior et arcus posterior atlantis*). K atlasu je kloubně připojena lebka a druhý krční obratel. *Arcus anterior* má na přední ploše *tuberculum anterius*, na dorzální ploše oválnou kloubní plošku (*fovea dentis*) pro skloubení se zubem *čepovce – **dens axis*. Zadní oblouk má místo trnového výběžku hrbolek – *tuberculum posterius atlantis*. Boční partie obratle (*massae laterales*) nesou na kraniálním povrchu protáhlé oválné jamky – *foveae articulares superiores* – pro skloubení atlasu s kondyly *kosti týlní. Kloubní plošky pro skloubení s druhým krčním obratlem jsou okrouhlé *facies articulares inferiores*.

Transverzální výběžky jsou nápadně velké a jejich *tuberculum anterius* a *tuberculum posterius* splynulé. Atlas je transmisní obratel, je součástí jak *kloubu atlantookcipitálního, tak i *kloubu atlantoaxiálního;

2. [architektura] atlant;

3. jemná (Iněná) látka tkaná lesklou *atlasovou vazbou;

4. soubor map vybraných a seřazených podle určitých zásad, vydaný zpravidla v knižní podobě;

5. soubor vyobrazení reálií z různých oborů (archeologický atlas, etnografický atlas, jazykový atlas). (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina, Irena Štěpánová)

atlasová vazba, *vazba, atlasová.

atlatl (z mezoamerických indiánských jazyků), *vrhač oštěpů.

átman (ze sanskrtu: *átman*, „dech, individuální já“), v indickém myšlení vnitřní duchovní podstata jednotlivce, jež podle učení *upanišad tvoří součást neměnného a všepromikajícího vesmírného jsočina (*vesmír), zvaného **brahma*. Tělo, smysly, mysl a *intelekt jsou jen vnějšími slupkami, proměnlivými projevy *přírody, jež netvoří trvalou podstatu já. (Jan Filipický)

atol, ostrov nebo skupina většinou malých ostrovů v tropických mořích, jež byly vytvořeny vynořenými částmi korálového útesu nebo soustavou útesů kruhového nebo elipsovitého tvaru. Atol vyčnívá až 4 metry nad mořskou hladinu. V průměru může dosahovat od několika desítek metrů až po stovky kilometrů. Jeho vnější svah je příkrý, vnitřní má příbojový val, pláž a písčitou mělčinu na obvodu laguny (hloubka 30–50 metrů). Atoly jsou vždy porostlé vegetací a bývají zpravidla obydleny.

Britský přírodovědec Charles Robert *Darwin (1809–1882) formuloval teorii o vzniku korálových útesů na vulkanických ostrovech během plavby na lodi *Beagle* (1831–1836) a publikoval ji v díle *The Structure and Distribution of Coral Reefs* (Struktura a rozšíření korálových útesů, 1842). Podle Darwina procházejí vulkanické ostrovy řadou vývojových stupňů od lemového útesu přes útes bariérový až po atol, který se formuje kolem vulkanického ostrova. Po jeho poklesnutí pod mořskou hladinu zůstává na povrchu pouze atol, obklopující mělkou lagunu.

Podle teorie rakouského potápěče a mořského badatele Hanse Heinricha Romula Hasse (narozen 1919), kterou předložil v článku *Central Subsidence: A New Theory of Atoll Formation* (Středový pokles: Nová teorie vzniku atolu, *Atoll Research Bulletin*, 1962), dochází ke vzniku atolu postupným zvyšováním podmořské základny korálového útesu na mořský povrch. Nestálá základna korálu uprostřed klesne a zůstávají pouze okraje atolů –

kruh nejtvrďšího a nejvyššího korálu. Atol nepředstavuje poslední vývojovou fázi korálového útesu, neboť i on je odsouzen k celkovému potopení. Z antropologického hlediska atoly představují unikátní typ *ekosystému, který specifickým způsobem determinoval způsob života a kulturu jejich obyvatel. (Barbora Půtová)

Atrachasis, akkadsky „přemoudrý“. Přízvisko Adapy, Etany, *Úta-napištiho a jméno hrdiny akkadského *mýtu o *stvoření člověka a jeho zničení *potopou. Text mýtu dochován fragmentárně, *fragmety z doby starobabylonské (17. století př. n. l., nalezeny v *Sipparu), novoasyrské (7. století př. n. l., *Ninive), středobabylonské (*Ugarit, *Nippur) a pozdně babylonské (*Babylon). Starobabylonská *verze zapsána na třech tabulkách o celkovém rozsahu 1245 veršů písařem jménem Núr-Ajja. Skladba však vznikla pravděpodobně dříve, zřejmě již v 19. století př. n. l.

V důsledku *konfliktu dvou skupin *bohů (Anunna a Igiú), když jedni nutili druhé pracovat, bylo v radě bohů rozhodnuto, že bohyně Bélet-ilí (též zvaná Mami [Mama], Nintu) stvoří za pomoci *Enkiho z hlíny, masa a krve zabitého boha jménem Vé-ilu (jméno též čteno Geštuge) člověka, který jim bude sloužit. Lidstvo se však velmi rozmnožilo a rušilo *Enlila v jeho odpočinku. Rozhodl se je zničit nejprve morem a posléze suchem, neúrodou a *hladem. Prostřednictvím Atrachasise, který obdržel od Enkiho/Ey radu, jak se za dané situace zachovat (oběti *Namtarovi a Adadovi [*Iškur]), však bylo zachráněno. Nakonec bylo lidstvo zničeno potopou, z níž se zachránil jedině Atrachasis, neboť byl opět poučen Enkim (zbudovat loď, uvést do ní svou *rodinu, služebnictvo i zvěř, naložit ji *obilím a majetkem). Poučení se mu však dostalo nepřímou, prostřednictvím snu a stěny rákosové chýše, jíž Enki našeptal úmysly bohů, byv vázán *přísahou, že tentokrát lidem nic nevyzradí. Když vody opadly, přinesl Atrachasis bohům zděšeným svým činem *oběť na usmířenou. Poslední výbuch Enlilova hněvu, poté co zjistil, že lidstvo nebylo úplně vyhubeno, byl uklidněn Enkim, který společně s Nintu učinil opatření, aby se v budoucnu lidé překotně nemnožili (*démon Lamaštu, ustanoveny kněžky vázané slibem čistoty). Příběh o potopě byl zřejmě odtud převzat do 11. tabulky *eposu o Gilgamešovi. (Jiří Prosecký)

Atrebatové (latinsky: *Atrebat*, *Atrebat*), starověké *keltské etnikum (příbuzné s *Belgy) v severní Galii, tj. na dnešním území Belgie a severní Francie (kolem *města Arrasu). Po jejich porážce *Římany kolem roku 50 př. n. l. docházelo k postupné *romanizaci a asimilaci se sousedními etnickými skupinami, takže Atrebatové zanikli jako samostatné etnikum ještě koncem starověku. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

atresia, atrézie (z řečtiny: *a*, „bez-, ne-“ a *trésis*, „otvor“):

1. vrozené zúžení nebo i nevyvinutí tělních otvorů a trubicovitých orgánů (například žlučových cest, *zevního zvukovodu apod.); (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová)

2. přirozený proces zúžení či zániku trubicovitých orgánů závislý na věku. (Drahomír Horký)

atrézie, **atresia*.

atribut (z latiny: *ad-tribuō*, „přiděluji, přisuzuji, připisuji“):

1. nezbytná, neodlučitelná, podstatná vlastnost něčeho (předmětu či substance), podstatný znak;

2. větný člen rozvíjející podstatné jméno v kterékoli větné platnosti a blíže určující jeho význam, přívlastek;

3. v *ikonografii symbolický předmět určující zobrazenou postavu, zejména *světce, mučedníka nebo mytologickou postavu (příklady: Amorovy šípy, drak sv. Jiří, beránek a hůl s *křížem u Jana Křtitele);

4. v *heraldice označení hodnosti erbovního pána nad štítem. (František Čapka, Jaroslav Malina)

atrice, ztráta zubního povrchu (*skloviny nebo *dentinu), která vzniká následkem tření zubu o zub. Tento proces probíhá bez přítomnosti potravy mezi protilehlými ploškami zubů a

je charakterizován hladce vyleštěnými ploškami zubů. Atrice je způsobena skřípáním zuby o sebe. (Michaela Křivanová)

atrium, -i, n., předsíň, síň.

atrium dextrum cordis, pravá předsíň srdeční, jedna ze srdečních dutin. Skládá se ze dvou oddílů. Zadní oddíl má hladkou stěnu, ústí do něho velké žíly (**vena cava superior*, **vena cava inferior*, **sinus coronarius*). Přední oddíl má stěnu zvrásněnou četnými svalovými hranami – *musculi pectinati* neboli *trabeculae carnae*. Směrem dopředu vybíhá z této části pravé ouško (*auricula dextra*). Oba oddíly pravé předsíně od sebe odděluje svislá hrana (*crista terminalis*), která je umístěná na laterální stěně pravé předsíně. Na horní stěně vstupuje do pravé předsíně širokým otvorem (*ostium venae cavae superioris*) horní dutá žíla. Na dolní stěně se nachází vyústění dolní duté žíly (*ostium venae cavae inferioris*), které je ventromediálně lemováno rudimentární chlopní (*valvula venae cavae inferioris*). Před ústím dolní duté žíly se otevírá menším otvorem žilní splav srdeční (*sinus coronarius*). Jeho vyústění je opatřeno malou chlopní (*valvula sinus coronarii*). Ventrálně od něho se do pravé předsíně otevírají tři až čtyři **venae cordis anteriores*. Zadní stěna se mezi vyústěním obou dutých žil vyklenuje dorzálně jako *torus intervenosus*. Mediální stěnu tvoří *septum interatriale*. Nachází se na ní nápadná mělká jamka oválného tvaru (**fossa ovalis*) s lehce vyvýšeným okrajem (*limbus fossae ovalis*). Přední stěna odpovídá atrioventrikulárnímu septu, v němž se nachází velký otvor (*foramen atrioventriculare dextrum*), kterým pravá předsíň komunikuje s pravou komorou. Otvor je opatřen trojcípou chlopní (**valva tricuspidalis*). (Lenka Vargová)

atrium sinistrum cordis, levá předsíň srdeční, jedna ze srdečních dutin. Na septální stěně se nachází jamka (**fossa ovalis*) lemovaná z dorzální strany *řasou (*falx septi*). Dorzokraniálně vstupují do levé předsíně čtyři plicní žíly – *venae pulmonales*, dvě zprava a dvě zleva. Jejich ústí (*ostia venarum pulmonalium*) jsou okrouhlá a nejsou opatřena chlopněmi. Na přední stěně se otevírá **ostium atrioventriculare sinistrum*, kterým levá předsíň komunikuje s levou *komorou. Na přední stěně se vyklenuje slepý chobot – *auricula sinistra*. Levá předsíň má hladkou stěnu, pouze stěna ouška je trabekulizována. (Lenka Vargová)

atrofie (z řečtiny: *atrofia*, „nevyživování, zakrnění“), zmenšení nebo oslabení normálně vyvinutého orgánu nebo jeho části, na němž se podílí úbytek jeho buněk nebo zmenšení jejich velikosti; opak: *hypertrofie. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

attachment, *vývoj dítěte, socioemocionální.

Attalovci, vládnoucí dynastie v maloasijském *Pergamu. Zakladatelem Pergama byl Makedonec Filetairo, který odkázal svou říši synovci Eumenovi I. (263–241 př. n. l.); po něm nastoupil jeho bratranec Attalos I. (241–197 př. n. l.), který porazil Galaty (*Kelty) a v důsledku toho přijal královský titul. Jeho syn a nástupce Eumenés II. (197–160 př. n. l.) podporoval *Římany při jejich výbojích na Východě.

Poslední pergamský *král Attalos III. (139–133 př. n. l.) vládl již jen díky pomoci Římanů a v závěti jim svou říši odkázal. Ti z ní roku 133 př. n. l. vytvořili provincii Asia. Pergamon byl bohatý *stát a Attalovci dokázali spojit své politické ambice s vysokou kulturností. Attalos I. založil proslulou knihovnu a jeho vítězství nad Galaty se stalo inspirací pro tvorbu sochařů a malířů, kteří tuto skutečnost oslavili velkolepými památníky (sousoší poražených Gallů, Pergamský oltář). Vytvořili tak významnou helénistickou sochařskou školu, pro niž je typický patetismus, dynamika, vynikající prostorová kompozice a plastické ztvárnění. (Marie Pardyová)

Attika, poloostrov vybíhající do Egejského moře ve středním Řecku (a stejnojmenná řecká *obec). V Attice, kde se řecké *obyvatelstvo usadilo v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. a vybudovalo zde opevněná výšinná sídliště mykénského typu (například athénská *Akropolis), se koncem tohoto období soustředilo i původní obyvatelstvo z přilehlých oblastí Peloponnésu

a vytvořilo zde novou kmenovou organizaci v podobě čtyř praiónských *fýl. Část obyvatel se pak přestěhovala do Malé Asie. Podle *mýtu se jednotlivé attické obce sjednotily pod vedením *Théseovým, jejich centrem se staly *Athény a vyvíjely se jako jedna z nejprogresivnějších oblastí Řecka, centrum řemesel a umění a v 5. století př. n. l. se staly nositelem řecké *demokracie. (Jaroslav Malina)

Attila (kolem 395–453), *král *Hunů asi od roku 434. Sjednotil Huny a podrobil si řadu dalších *kmenů. Východořímskou říši přinutil k vysokému *tributu. Jeho ničivé tažení na západ bylo zastaveno *Římany a *Vizigóty až bitvou na Katalaunských polích v roce 451. Upustil od tažení do Itálie; po jeho zavraždění se *hunská říše rozpadla. V latinském písemnictví dodatečně nazván Bič boží. (Jaroslav Malina)

Atum, egyptský bůh stvořitel. Byl znázorňován v lidské podobě s dvojitou korunou *krále Horního a Dolního *Egypta na hlavě. V héliopolské *kosmogonii považován za prabozstvo, které zplodilo další generaci bohů a stálo v čele božního Devatera. Později byl Atum ztotožňován se zapadajícím *sluncem. (Břetislav Vachala)

audit, genderový, nástroj pro zajišťování prosazování genderové rovnosti (*gender) v rámci institucí. V podstatě jde o vyhodnocení toho, jak si daná instituce vede při prosazování genderové rovnosti, a navržení kroků ke zvýšení genderové citlivosti instituce. Analýza je zaměřena na: a) cíle instituce, jak explicitní tak i implicitní, související s prosazováním genderové rovnosti, a jejich zohlednění v činnosti instituce; b) strukturu instituce z genderové perspektivy; c) normy a hodnoty *socializace v rámci instituce, které souvisí s prosazováním genderové rovnosti; d) vnímání a prosazování genderové problematiky uvnitř instituce.

Genderový audit je tedy zaměřen na zlepšování výkonnosti instituce při prosazování genderové rovnosti a zahrnuje analýzu personálních a institucionálních bariér, které je mohou brzdit. V centru pozornosti stojí spíše instituce jako taková než dopady její činnosti, ačkoliv ani ty nezůstávají bez povšimnutí. (Petr Pavlík)

auditor (z latiny: *audīre*, „slyšet, poslouchat, naslouchat; dovídat se“), ve *středověku všeobecné označení pro *soudce, od 17. století především pro *úředníky vojenského *soudu. Jako auditori jsou ještě dnes označováni soudci *sacra romana rota*, soudního dvora *kurie a také úředníci finanční kontroly ve Velké Británii a v USA (a nyní i v České republice). (František Čapka)

auditus, -us, m., sluch.

Augiášův chlév, velký nepořádek, zanedbanost (podle řecké báje o stájích *krále Augiáše, jejichž vyčištěním byl pověřen *Héraklés). (Jaroslav Malina)

augsburské vyznání víry, *vyznání víry, augšpurské.

augšpurské vyznání víry, *vyznání víry, augšpurské.

augur (z latiny: *augur* „věštec, prorok, augur“), člen římského kněžského *kolegia, které mělo před velkými událostmi vyzvědět vůli boží (mohla být zjevena bleskem, zahřměním, letem ptáka a chováním posvátných kuřat). Zvláštní význam byl připisován chování ptáků. Římským *úředníkům byli přidělováni auguri, kteří posuzovali, zda jsou úřední jednání v souladu s vůli boží. (František Čapka)

Augusta, Josef (17. 3. 1903, Boskovice – 4. 2. 1968, Praha), český paleontolog a spisovatel; profesor *Univerzity Karlovy v Praze. Studoval na *Masarykově univerzitě v Brně, docentem Geologicko-paleontologického ústavu Přírodovědecké fakulty UK v Praze se stal roku 1937, 1946 zde jmenován profesorem zoopaleontologie. Vedle vědecké práce, zaměřené hlavně na období karbonu a permu, vydal i první moderní českou příručku svého oboru – *Úvod do všeobecné paleontologie* (1. vydání 1936); veřejnost jej znala spíše jako autora populárně vědeckých knih, postupně přerůstající v povídkové, v nichž sledoval příklad Eduarda *Štorcha.

Od roku 1935 spolupracoval s malířem Zdeňkem *Burianem na tvorbě mezinárodně uznávaných rekonstrukcí vymřelých zvířat a života v minulých geologických dobách i vývojových forem člověka v *pleistocénu (jeho konzultantem v archeologii byl Jan Filip). Z jejich spolupráce vznikli *Neandertálci* (1951) a *Lovci mamutů a sobů* (1955). K dalším jeho významným pracím v tomto směru patří *Lovci jeskynních medvědů* (1947), *Z pradějin člověka* (1954), *Z vývojových a kulturních pradějin člověka* (1957), povídkové knihy *Ztracený svět* (1948), *Z hlubin pravěku* (1949), *Zrození Venuše* (1960), *U pravěkých lovců* (1971). (Karel Sklenář)

augustiniáni, členové řádů v *římskokatolické církvi žijících podle *řehole svatého *Augustina a zaměřených na duchovní péči ve *městech a na intelektuální práci. Dělí se na augustiniány kanovníky mající těžiště v duchovní správě a augustiniány bosé i obuté směřující ke *kontemplativnímu způsobu života. (Jaroslav Malina)

Augustinus, Aurelius A. (též sv. Augustin nebo Augustin z Hipponu, 354 Thagaste, dnes Souk-Ahras v Alžírsku – 430 Hippo Regius, v dnešním Tunisku), latinský filozof, teolog a spisovatel, *biskup, svatý katolické církve; jeden z nejvýznamnějších raně křesťanských filozofů a teologů, představitel latinské *patristiky. Původně *pohan a učitel *rétoriky. Pro *křesťanství ho získal milánský biskup *Ambrosius, od něhož se dal pokřtít roku 387. Poté zastával nižší kněžské funkce a od roku 395 se stal biskupem v severoafrickém *městě Hippo Regius (dnešní Bône v Tunisku). Kromě teologických spisů mají význam jeho dvě díla *De civitate Dei* (česky: Augustinus, Aurelius, *O Boží obci*. Praha: Vyšehrad, 1950, později další vydání) a *Confessiones* (*Vyznání*, česky 1858, později další vydání). První spis napsal pod dojmem vyplnění Říma *Vizigóty roku 410. Hájí v něm křesťanství proti obvinění, že způsobilo zkázu *římské říše a rozvíjí zde svou filozofii dějin, v jejichž vývoji spatřuje neustálý zápas dobra se zlem do doby, než bude ustaveno *Boží království. To nelze podle Augustina ztotožnit s pozemskou církví, stejně jako obec *Satanovu s pozemskými státy, protože to, kam člověk přijde po své smrti, je věcí Božího předurčení (*predestinace). Vznik církve nicméně znamenal novou etapu v naplňování Božího království na zemi, s tím, že definitivní rozdělení se uskuteční při Posledním soudu. Sv. Augustin se tak rozchází s klasickou (antickou) tradicí, pro niž bylo naplnění člověka synonymem pro aktivní a ctnostný život v (pozemské) obci, a jeho dílo tak představuje rozhodné „vykročení do středověku“ – křesťanští patristé do té doby mimo rámec římské říše vykročit nedokázali. Přesto pozemskou obec úplně nezavrhuje, a to proto, že za určitých podmínek dokáže zajistit *mír.

Augustinus dokázal zdůvodnit, proč mají být v *systému křesťanských *hodnot uchovány i výsledky, k nimž dospěla *kultura pohanského světa. Ve *Vyznáních*, první autobiografii v dějinách, velmi upřímně líčí svou životní cestu a přerod antického vzdělance ve věřícího křesťana. Jeho myšlenky o boží obci ovlivnily celý středověk, zatímco *Vyznání* měla vliv i na renesanční myslitele *Danta a *Petrarcu, ale též na *Rousseaua a další osobnosti evropské kultury. Ve svém souhrnu přineslo Augustinovo učení dodnes inspirující *syntézu antické vzdělanosti a křesťanství a ovlivnilo vývoj *filozofie, *logiky, *metafyziky, přírodovědy, *etiky a dalších věd. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Augustus, Octavianus A. (23. 9. 63 př. n. l., Řím, Itálie – 19. 8. 14 n. l., Nola u Neapole, Itálie), první římský *císař, vládl od roku 27 př. n. l. Do vysoké politiky se dostal jako dědic a adoptivní syn Gaia Julia *Caesara. Po vítězství nad Antoniem a *Kleopatrou u Aktia roku 31 př. n. l. se stal jediným vládcem Říma a Řím ovládl celé Středomoří. Augustus se vzdal mimořádné pravomoci a vystupoval nadále jako *princeps („první občan“), ve svých rukou však i nadále soustřeďoval všechny nejvyšší státní hodnosti. Augustus preferoval jezdce, snažil se o obnovu tradičních římských *ctností a upevnění manželských svazků, které měly zabránit rozkladu *rodiny. Zavedl státní *kult *Apollóna jako svého ochranného *boha. Upevnil *mír a prosperitu *římské říše, pozornost věnoval literatuře a umění, které se staly

důležitým a velmi účinným nástrojem jeho politické propagandy. Výtvarné umění Augustovy doby navázalo na vzor řecké klasiky 5. století př. n. l. Její dokonalá forma stojí na počátku postupně se utvářející *syntézy s oslavným a vítězným obsahem, který od výtvarných památek očekávali *Římané.

Augustus neměl přímého mužského potomka, proto byl nucen adoptovat syna Tiberia z prvního manželství své třetí ženy *Livie Drusilly s Tiberiem Claudiem Neronem. Z tohoto důvodu se první dynastie římských císařů vládnoucí v letech 27 př. n. l. až 68 n. l. označuje jako julsko-claudiovská. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Aujitové, jedno z etnik jihoamerických *indiánů z oblasti horního toku řeky Xingú v Brazílii. Náleží do velké skupiny *Xingú, podskupiny *Tupíů. Jejich společným znakem je výrazný geometrický ornamentální styl na *keramice i na *dřevě a *tkaninách a používání stylizovaných krychlových masek. Vzhledem k tomu, že zůstali i v 19. a 20. století značně izolováni od ostatních skupin obyvatelstva, nedocházelo u nich k většímu asimilačnímu procesu; podnes si zachovávají svoji autenticitu také díky tomu, že jejich území je chráněno před cizinci, turisty a obchodníky z Brazílie. (Zdeněk Tvrďý)

aula (z latiny: *aula*, dvůr, nádvoří; síň; palác):

1. vnitřní nádvoří antického řeckého domu obklopené sloupovím;
2. v antickém Římě slavnostní sloupová síň v paláci panovníka;
3. střední loď starokřesťanské baziliky určená pro shromáždění věřících;
4. prostora (zvláště vysokých škol) určená zejména pro slavnostní příležitosti. (Josef Unger)

aureola (z latiny: *aureolous*, „zlatý, zlatem zdobený“), svatozář kolem hlavy (též *nimbus) nebo celé postavy (například *Ježíše Krista, Panny Marie), též světelná prstencovitá koróna. (Michaela Králíková)

aureus (z latiny: *aureus*, „zlatý peníz, zlaták; drahocenný“), římská zlatá *mince, ražena poprvé roku 216 př. n. l. Od doby Gaia Iulia *Caesara (100–44 př. n. l.) byl základem měnového systému s hodnotou 25 denárů = 100 sesterciů. Obsah *zlata tohoto oblíbeného platidla byl v císařské době několikrát snížen, aby byl omezen odtok zlata do zahraničí. Roku 307 př. n. l. byl vystřídán solidem, který zavedl císař Konstantin Veliký (272 nebo 273–337). (František Čapka)

auricula, -ae, f., ušní boltec, součást zevního *ucha, orgán nálevkovitého tvaru přilehlý k povrchu hlavy, zúžený směrem do zevního *zvukovodu. Podkladem ušního boltce je elastická chrupavka pokrytá kůží, která je kaudálně doplněna lalůčkem z tukové *tkáně (*lobulus auriculae*). Volný okraj boltce je zahnutý jako *helix* a vybíhá dorzokraniálně v podobě hrbolku *tuberculum auriculae* (*Darwini*). Přední okraj helixu začíná jako *crus helices* nad vstupem do zevního zvukovodu, kde rozděluje hlubokou jamku (*concha auriculae*) na horní oddíl (*cymba conchae*) a dolní část (*cavum conchae*). Rovnoběžně s helixem běží po ušním boltci rýha (*scapha*), která odděluje vyvýšeninu *anthelix*. Horní část *anthelix* začíná nad *concha auriculae* dvěma raménky, jež vymezují *fossa triangularis*. Vstup do zevního zvukovodu ohraničuje vpředu hrbolky (*tragus*), který odděluje rýhu (*incisura intertragica*) od protilehlého hrbolku (**antitragus*). (Lenka Vargová)

aurignacien (název podle malé jeskyně u Aurignacu, Haute-Garonne, Francie, prozkoumané Édouardem *Lartetem již v roce 1860), panevropská *kultura *mladého paleolitu definovaná Henri *Breuilem a Émilem Cartailhacem v roce 1906. Sahá od Pyrenejského poloostrova přes Francii a Německo do Rumunska, s ojedinělým výskytem na Balkáně a v Rusku (*Kostěnky I/II–III), avšak s dalším centrem na *Předním východě (levantinský aurignacien). Ojedinělé *lokality dosahují stáří 40 000 let př. n. l. (Podunají, severní Španělsko), naprostá většina dat se soustřeďuje v období tvorby *pleniglaciální půdy (denekamp) kolem 35 000 let př. n. l. (střední aurignacien), kdy vzniká souvislá sídelní síť; v

některých regionech vývoj pozdního *aurignacienu (epiaurignacienu) pokračuje až k poslednímu glaciálnímu maximu (22 000 let př. n. l.), které však nepřekračuje.

Jde o první typickou mladopaleolitickou kulturu založenou na výrobě *čepelí z charakteristických jader s přední hranou, avšak čepele bývají kratší a podíl *úštěpů i masivních úlomků může na jednotlivých lokalitách a v regionech vzrůstat. Klasické členění provedl Denis *Peyrony v Dordogni (hlavně na základě výzkumu v *La Ferrassie) do fází I–IV, případně ještě V (tato fáze, od typického aurignacienu již podstatně odlišná, leží v Laugerie-Haute nad *gravettienem).

Typologicky vykazuje aurignacien proměnlivou strukturu v měnícím se poměru škrabadel a rydel a v zastoupení charakteristických typů se zvláštním chronologickým nebo regionálním významem (přetrvávání moustéroidních prvků, na Moravě také szeletoidních složek, ve Francii čepelk Dufour). Spojujícím prvkem jsou aurignacké typy masivních (vysokých) škrabadel a rydel vyrobených v obou případech vícenásobnými, velmi jemnými a pravidelnými (kanelovanými) údery; zvláště příznačné je, že tyto dva vyhraněné typy zde dokonce mohou morfologicky přecházet jeden v druhý. *Kostěnou industrii reprezentují hroty s rozštěpenou bází (*hroty z tvrdých živočišných materiálů), ve Francii typické pro fázi I (na Moravě chybí, ale vyskytují se již v jeskyni Dzeravá skala v Malých Karpatech, v maďarských a chorvatských jeskyních v *kontextu staršího aurignacienu), hroty mladečského typu s oválným i plochým průřezem, ve Francii charakteristické pro fáze II–IV (na Moravě Hluchov, Mladeč, Slatinice), a hroty s kruhovým průřezem, spíše ve fázích III–IV; průvodním *nástrojem jsou šídla. Poprvé se objevuje reprezentativní umění, a to prakticky ve všech svých formách (řezby, *rytina, *malby v jeskyních).

Tvůrcem této kultury je moderní člověk, **Homo sapiens*. Různí autoři vyčleňují z aurignacienu samostatné regionální skupiny, facie a typy (olševien s typickými kostěnými hroty, kremsien s hroty typu Krems a čepelkami Dufour, pomoravský či míškovický typ s prvky *szeletienem). (Jiří A. Svoboda)

auris, -is, f., ucho, sluchový orgán.

auris externa, zevní ucho, součást statoakustického ústrojí. Zevní ucho tvoří: ušní boltec (**auricula*), zevní zvukovod (**meatus acusticus externus*) a bubínek (**membrana tympani*). (Lenka Vargová)

auris interna, vnitřní ucho, část statoakustického ústrojí uloženého v pyramidě spánkové *kosti. Vnitřní ucho tvoří: kostěný labyrint (**labyrinthus osseus*) a blanitý labyrint (**labyrinthus membranaceus*). (Lenka Vargová)

auris media, střední ucho, část statoakustického ústrojí uloženého v pyramidě spánkové *kosti. Střední ucho tvoří: středoušní dutina (**cavum tympani*), sluchové kůstky (**ossicula auditus*), sluchová trubice (**tuba auditiva*), dutiny v *processus mastoideus (cellulae mastoideae)*. (Lenka Vargová)

auskultace (z latiny: *auscultare*, „poslouchat“), poslech, vyšetřovací metoda poslechem. (Ladislava Horáčková)

auskultační, body, *body, auskultační.

Ausonius, Decimus Magnus A. (asi 310–394), pozdně antický básník a učitel *rétoriky v Burdigale (dnešní Bordeaux); v letech 364 až 368 působil jako vychovatel pozdějšího císaře Gratiana. Jeho básně jsou důležitým pramenem pro poznání doby, kdy byly napsány, nejdelší báseň *Mosella* popisuje plavbu po této řece; osobní charakter mají verše, v nichž Ausonius skládá hold kráse své germánské otrokyně a milenkyně Bissuly. (Marie Pardyová)

Ausonius a Bissula, *Ausonius.

Ausonové (latinsky: *Ausonī*), již neužívané pojmenování původních obyvatel Itálie podle jména Ausonia pro Apeninský poloostrov. Patřili k oskijské skupině etnik ve střední Itálii, avšak zcela zanikli ve 4. století n. l. Název se zachoval až do 20. století v Itálii, zvláště

v historických pramenech a v literatuře, vlastní kulturní a jazykové památky však nikoliv (*Oskové). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

auspicium (z latiny: *auspicium*, „pozorování věštných ptáků, auspicium; věštné znamení [ptačí], věštba“), římský termín pro zjišťování vůle *bohů (podle letu ptáků, z vnitřností zvířat apod.). Auspicium prováděli před důležitým státním *aktem nejvyšší *úředníci za asistence *augurů. (Jaroslav Malina)

Austenová, Jane (16. 12. 1775, Steventon, Hampshire, Anglie – 18. 7. 1817, Winchester, Anglie), anglická spisovatelka; jedna z nejvýznamnějších představitelky britské prózy. Ve svých poněkud staromódně, klasicisticky pojatých, stylově vybroušených románech svérázná poetiky, kterou oceňovali doboví autoři i pozdější tvůrci světové, zejména však anglosaské moderny, *Sense and Sensibility* (Rozum a cit, 1797–1799, publikováno 1811), *Pride and Prejudice* (Pýcha a předsudek, 1813) nebo *Mansfield Park* (Mansfieldské sídlo, 1814) zkoumala cit, včetně milostných vznětů, v soukolí strohé společenské etikety. (Ivo Pospíšil)

Australané (z latiny: *Terra Australis*, „Jižní země“), na rozdíl od *Austrálců, původních obyvatel, jsou tak nazýváni bílí přistěhovalci, kteří kolonizovali australský kontinent od poloviny 18. století. V současné době žije v Australském svazu asi 19 milionů obyvatel (*census z roku 2001). První skupina *Angličanů pod vedením kapitána Jamese Cooka se vylodila na východním pobřeží v Botany Bay roku 1776; v roce 1788 byla založena první trestanecká *kolonie na místě dnešního *města Sydney. Většina přistěhovalců přišla z Evropy (95 %), později také část z Ameriky. Masová *imigrace nastala teprve po objevení *zlata v Austrálii v roce 1851. Významným mezníkem se stal den 1. 1. 1901, kdy byly britské kolonie spojeny ve federaci australských států se statutem *dominia. Dnešní spolkový stát zahrnuje nejen původní členské státy Jižní Austrálie, Nový Jižní Wales, Queensland, Severní teritorium, Viktoria, Západní Austrálie, ale také ostrov Tasmánie, Kokosové ostrovy, ostrov Norfolk a Vánoční ostrov a další. Úředním *jazykem je *angličtina. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Australané, první, první lidé na území Austrálie; osídlení Austrálie před 55 000 až 60 000 lety (i když některá dříve publikovaná data pro kamenné artefakty dosahovala až 175 000 let). V každém případě je však překvapující, jak brzy lidé dokázali překonat mořské úžiny mezi Austrálií a jihovýchodní Asií, které oba kontinenty oddělovaly trvale, i v těch nejsušších fázích čtvrtohor. Překonání moře je úkol náročný technicky – vždyť první kolonizátoři museli vytvořit poměrně stabilní plavidla – ale i psychologicky, zvážíme-li, že se vydali na hladinu, aniž by na obzoru viděli cíl.

Po léta se vedly diskuse se zastánci *multiregionální teorie antropogeneze, především s Milfordem *Wolpoffem, proč mají nejstarší australské populace již v podstatě moderní rysy. A proč se moderní zdá být i jejich chování, jak snad naznačují některé vysoko datované skalní malby (převisy Malakunanja a Nauwalabila). Wolpoff tím dokládá svou *hypotézu, že moderní obyvatelé Austrálie se museli vyvinout na Africe nezávisle, z čínských a javánských populací druhu **Homo erectus*. Avšak překlenující teorie rychlého přesunu moderní lidské populace tropickou zónou, napříč jižní Asií, je pravděpodobnější, souhlasí s genetickou teorií a je i svým způsobem logická. Kuriózním výsledkem současného výzkumu je i to, že na ostrově Flores (viz **Homo floresiensis*) *moderní lidé minuli své vzdálené příbuzné, kteří tam mezitím dosáhli trpasličího vzrůstu a k jejichž vyhynutí snad přispěli. Na vlastní šíření moderního *člověka však tato epizoda sotva měla nějaký vliv. (Viz též *Austrálci.) (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

Austrálci (též Aboriginálové, Aborigines; z angličtiny: „původní, domorodí lidé“), původní praobyvatelé Austrálie a jejich dnešní potomci (*Australané, první), kteří žijí v celkovém počtu 458 000 lidí (*census z roku 2001) převážně ve vnitrozemí střední a severní Austrálie a na ostrovech v *Torresově úžině. Jen asi třetina Austrálců žije dosud původním

způsobem života lovců a sběračů na úrovni *mladého paleolitu a *mezolitu. Za uplynulé století vzrostl zejména počet míšenců Austrálců s *Australany.

Celkový počet domorodců před zahájením *kolonizace světadílů je odhadován na 250 000 až 1 milion. Etnicky náležejí k nejstarším lidským skupinám na Zemi a tvoří samostatnou etnickou rodinu, izolovanou též jazykově do 600 skupin (450 jich už neexistuje). Pocházejí nejspíše z jihovýchodní Asie, pravděpodobně z Indického poloostrova, a jsou zařazováni k paleoeuropidům nebo do zvláštní takzvané malé *rasy australoidů, která se začala formovat na území Austrálie ještě v *pravěku před zhruba 55 000–60 000 lety. Ze severu postupně osídlovali celý pátý světadíl, avšak zůstali až do historických dob zcela izolováni, technologicky na úrovni wiltonské *industrie (kamenné *úštěpové nástroje, dřevěný *bumerang, wumera aj.). Neznali však ještě *luk a *šípy (s výjimkou obyvatel Yorského poloostrova), ani *kovy, ani *keramiku. Společenská organizace zůstala založena na rodovém základě: *kmeny a *totemové *klany lovců a sběračů v buši. Z původních australských etnik jsou dosud nejznámější Arantové (Aruntové), Aluridové, Jagarové, Karadžerové, *Kamilarojové, Kokokojimidirové, Mangarajové, Nyulnyulové, Pidžandžárové, Pintubiové, *Rembarankové (o antropologický výzkum Rembaranků se zasloužil český antropolog Jan *Jelínek), Wirangové, Wiradžurové a další. Nejmenší sociální jednotkou je *rodina; několik rodin tvoří *tlupu. V období sucha se tlupy scházejí u vodních zdrojů, kde se konají společné slavnosti. Austrálci mají bohaté umění (slovesné, malířství aj.). *Náboženství bylo *animistické, dnes se většinou hlásí ke *křesťanství.

Většina Austrálců dnes žije v rezervacích, *vesnicích, misiích a na okraji *měst a správních středisek, kam raději odchází i část mládeže těch jejich skupin, které se dosud toulají ve své volnosti lidí kamenného věku. Dnešní liberální australská *společnost evropského původu podporuje zřizování a vybavování rezervací a misijních stanic, dopřává v nich Austrálcům spoustu věcí, i ty, které nepotřebují a které, pokud je budou používat, jen zpečetí jejich vykořenění. V některých komunitách se dnes rozrůstá alkoholismus i riziko pohlavních *chorob.

Austrálci dnes mají, zvláště mezi vzdělanými vrstvami obyvatelstva bílé Austrálie, mnoho zastánců, kteří je cílevědomě chrání proti rasové nesnášenlivosti. U soudů stále častěji vyhrávají *spory o území, na kterém bylo objeveno nerostné bohatství. Uvědoměli z řad Austrálců se domáhají uctivého, až pietního postoje ke své vlastní minulosti a například terénní i laboratorní archeologický výzkum se dnes dostává do nebývalých obtíží vzhledem k důrazným požadavkům Austrálců, aby nacházené kosterní pozůstatky jejich předků nebyly podrobovány žádnému zkoumání v laboratořích, ale byly zase pohřbívány. V zjištěné společenské atmosféře kolem původního obyvatelstva musí vědci počítat i s tím, že představitelé Austrálců, jejichž sebevědomí vůči „bílé“ *vládě vzrůstá, také v tomto ohledu opravdu prosadí své; snaží se proto prozkoumat co nejvíce nálezů co nejrychleji, než se jich budou muset zase vzdát. Austrálci, a nikoli přistěhovalci z opačného konce světa, jejichž pobyt ve velké Jižní zemi starých kartografů je vlastně pouhou epizodou, představují nahromaděnou zkušenost s prostředím tohoto možná nikoli posledního ze světadílů v pořadí osídlení a zalidnění. (Viz též *Australané, první.)

V prostředí Austrálců proběhla řada významných antropologických a etnoarcheologických výzkumů; kromě zejména australských, amerických a britských badatelů (Alfred Reginald *Radcliffe-Brown aj.) se o ně zasloužili i čeští antropologové Jan Jelínek a Miroslav *Prokopec. Například američtí badatelé Richard Allan *Gould se svou ženou Betsy Gouldovou během svého etnoarcheologického výzkumu v oblastech Central Desert a Western Desert australské pouště sledovali v rozmezí let 1966 až 1970 pohyb, způsoby obživy, sociální a *příbuzenské vztahy rozptýlených skupin lovců a sběračů. Velkou pozornost zaměřili na *technologie výroby *kamenné štípané industrie. Gould zaznamenával na všech tábořištích, kde se tito lovci nezdržují déle než několik týdnů, jaké *materiální pozůstatky po

takovém pobytu zůstanou. Dále prozkoumali dvě *lokality, vzdálené od sebe téměř pět set mil, které Australci užívali v posledních deseti tisících letech. Získané údaje porovnali nejen mezi těmito dvěma lokalitami, ale konfrontovali je i s poznatky etnoarcheologickými. Douglas Bird a Rebecca Birdová spolu s Christopherem Parkerem se v letech 2000 a 2001 věnovali antropologickému výzkumu v oblasti Martu australské pouště Western Desert. Zaměřili se především na sběr dat týkajících se loveckých schopností a strategií Australců této oblasti v závislosti na přírodních cyklech. Správné fungování značné části australských pouštních *biotopů je závislé na pravidelných požárech, velká část těchto požárů je zakládána samotnými Australci. Výsledky tohoto výzkumu dokládají, že nepopiratelný přínos člověkem založených požárů pro daný biotop je doprovázen vysokou úspěšností Australců při *lovu zvířat, která se zdržují v norách, například varan Gouldův a ostnoocasý, krajty rodu *Aspidites* či ještěř tilikva páskovaná – lov těchto zvířat *primárně obstarávají ženy. Naopak muži se věnují lovu velkých, migrujících zvířat – na úspěšnost lovu těchto zvířat však nemá cílené zakládání požárů vliv. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

australoidní rasa, *rasa, australoidní.

australopitéci, *australopiték.

australopiték (rod *Australopithecus*; z latiny: *austrālis*, jižní“ a z řečtiny: *pithecus*, „opice“), skupina *raných homininů, kteří již měli ty podstatné znaky, které by se podle *názoru většiny paleoantropologů měly vyskytovat u předků *člověka, i když mnohé z těchto znaků byly ještě na samém počátku svého vývoje a podobaly se takovým znakům u pokročilých *homininů jen vzdáleně. Jiné komplexy znaků pak odrážely adaptace typické pouze pro rané homininy, nikoliv však pro rod **Homo*. Je zřejmé, že už první australopitéci byli plně přizpůsobeni k bipední lokomoci, i když se jejich *bipedie ještě v mnohém lišila od chůze dnešního člověka a mohla být i energeticky poněkud náročnější. Jejich lokomoci by bylo možno přirovnat k chůzi dvouletého až tříletého dítěte (avšak motoricky dokonalé), jemuž se australopitéci také podobali proporcemi svého těla a končetin.

V roce 1924 objevil anatom Raymond *Dart v Taungu v jižní Africe lebku dítěte s mozaikou lidoopích a lidských znaků, v níž spatřoval chybějící článek mezi našimi zvířecími předky a člověkem. Nález publikoval v časopise *Nature* v roce 1925 a nazval jej **Australopithecus africanus* („jižní africká opice“). Následovala řada dalších nálezů australopitéků z jižní Afriky, většinou tzv. *robustních australopitéků řazených do rodu *Paranthropus*, případně gracilních australopitéků z rodu *Plesianthropus* (oba dnes *Australopithecus*), které našel a popsal paleontolog Robert Broom. V roce 1959 ohlásil britský antropolog Louis S. B. *Leakey *objev nového *robustního australopitéka v *Olduvai v Tanzanii, čímž se oblast výskytu nejstarších homininů rozšířila také do východní Afriky. Další výzkumy podél východoafrického tektonického zlomu přinesly objev hominina s objemnější mozkovnou, pravděpodobného výrobce nalezených kamenných *nástrojů, který byl pojmenován **Homo habilis* („člověk zručný“). Mnohé z těchto nálezů však byly ve skutečnosti australopitéci. Nálezy australopitéků i člověka (*Homo*) se původně datovaly na 1 až 2 miliony let, v současné době je výskyt australopitéků předpokládán v období od 4,2 do 1,4 milionu let.

Stavba lebky i zubů se mezi jednotlivými skupinami australopitéků dosti lišily. Bez ohledu na stupeň adaptace i druhovou příslušnost však vždy nacházíme všechny znaky typické pro homininy, avšak také řadu archaických či specializovaných znaků pro rod *Homo* netypických.

Australopitéci měli nízkou a širokou pánev, dokonce *relativně širší než má rod *Homo*. Tento znak je variabilní, u starších forem je velmi výrazný, u fylogeneticky mladších druhů je méně nápadný. Nepochybně však je (společně s prodlouženou dolní končetinou) jednoznačnou adaptací na dvojnohý způsob pohybu těchto homininů. Prodlouženou dolní končetinu nalézáme již u všech druhů australopitéků. *Stehenní kost však byla u všech známých druhů australopitéků, s výjimkou druhu **Australopithecus garhi*, jednoznačně

relativně kratší než u rodu *Homo*, ale jasně delší než u jakéhokoliv známého žijícího nebo fosilního *lidoopa. Také kosti nohy byly dobře přizpůsobené k chůzi po dvou, avšak stále na nich nalézáme některé starobylé morfologické struktury připomínající nohu lidoopů, které je možno dát do souvislosti se zachováním určitých biomechanických předpokladů pro šplhání u nejstarších australopitéků.

Horní končetina australopitéků byla ještě poměrně dlouhá a robustní. Ruka byla již poměrně podobná rodu *Homo*, ale u starších, spodně pliocenních australopitéků si zachovává, podobně jako noha, starobylé morfologické struktury, které podporují domněnku, že ruka mohla být dobře využitelná nejen k manipulaci, ale i k šplhání a častému využívání stromového patra *ekosystémů. U mladších skupin australopitéků má *skelet nohy i ruky v podstatě moderní charakter, který prokazuje, že pokročilí australopitéci využívali stromové patro jen výjimečně.

Australopitéci se objevují v období mezi 4 až 4,5 milionem let a vymírají mezi 1,5 a 1 milionem let. Podle stavby lebky a zubů i některých charakteristik kostry trupu a končetin lze australopitéky rozdělit do tří skupin:

1. Archaická skupina. Vyznačuje se mnoha starobylými znaky na lebce i zubech, mnohdy ještě podobnými *paninům. Obličej je výrazně zkosený, čelisti dlouhé a v mnoha znacích ještě podobné lidoopům. Špičáky jsou poměrně velké, i když mnohem menší než u afrických lidoopů, a mají ještě velmi starobylou *morfologii, stejně jako první třenové zuby. Tito australopitéci měli ještě relativně malý mozek. Mозek australopitéků se relativní velikostí nelišil výrazně od *šimpanzů, a podle všeho ani od miocenních dryopitéků. Mnozí specialisté na evoluci mozku však zdůrazňují, že mezi ranými homininy a lidoopy existují zřetelné rozdíly strukturální, které naznačují rozdíly mezi oběma skupinami jak v lokomoci, tak v *komunikaci i ve schopnostech manipulace a dalších psychomotorických vlastnostech. Vše nasvědčuje tomu, že *archaičtí australopitéci vznikli rozsáhlou *adaptivní radiací téměř před 4,5 milionu let.

2. Přečlová skupina. Objevují se již moderní znaky, například zmenšení špičáků, zvětšování stoliček a ztlušťování sklovin, molarizace třenových zubů. Obličejová část i *neurokranium stále ještě nesou mnohé archaické znaky, například zkosený obličej, progresivní znaky jsou často ještě v nerozvinuté podobě. Velikost mozku je jen mírně větší ve srovnání s předchozí skupinou. Tato skupina se objevuje kolem 3 milionů let v souvislosti s klimatickými změnami a během relativně krátké doby mizí.

3. Pokročilá skupina. Lebka australopitéků se již v ničem nepodobá lidoopům. Mозek je zvětšený, čelisti krátké, obličej je z profilu vertikální. Zuby jsou moderní, i když mají mnohem tlustší sklovinu a mnohem větší *moláry a *premoláry než zástupci rodu *Homo*. Objevuje se u ní tzv. megadoncie, tedy disproporční zvětšování zubů a čelistí. Pokročilá skupina australopitéků vznikla (spolu s předchůdci rodu *Homo*) v rámci adaptivní radiace homininů ve středním pliocénu. Pokročilí australopitéci se více než milion let vyvíjeli s rodem *Homo* a žili s ním pravděpodobně *sympatricky.

Australopitéci se vyvíjeli ve dvou základních fázích a vytvářejí tak dvě morfologicky a funkčně jasně odlišné skupiny. Tyto skupiny nazýváme archaičtí a pokročilí australopitéci. To se projevuje i v systematice obou skupin. Archaičtí australopitéci bývají řazeni obvykle do rodu *Australopithecus* (výjimečně též *Preanthropus*), pokročilí (robustní) australopitéci jsou pak mnohými odborníky řazeni do rodu *Paranthropus*. Odlišnosti mezi oběma skupinami byly nejen morfologické a ve funkci skeletu, ale také v klimatických a ekologických podmínkách vývoje.

Rod *Australopithecus* vykazuje značnou druhovou *variabilitu. Z archaických australopitéků sem patří: australopiték turkanský (**Australopithecus anamensis*), australopiték afarský (**Australopithecus afarensis*), australopiték středoafričtý (**Australopithecus bahrelghazali*), australopiték jihoafrický (**Australopithecus sp.*),

australopiték ploskolící (**Australopithecus [Kenyanthropus] platyops*), australopiték africký (*Australopithecus africanus*). Z pokročilých australopitéků sem náleží: australopiték etiopský (**Australopithecus [Paranthropus] aethiopicus*), australopiték robustní (**Australopithecus [Paranthropus] robustus*), australopiték východoafrický (**Australopithecus [Paranthropus] boisei*); a nerobustní forma: australopiték dlouhonohý (*Australopithecus garhi*). (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

australopiték afarský, **Australopithecus afarensis*.

australopiték africký, **Australopithecus africanus*.

australopiték dlouhonohý, **Australopithecus garhi*.

australopiték etiopský, **Australopithecus aethiopicus*.

australopiték ploskolící, **Kenyanthropus platyops*.

australopiték robustní, **Australopithecus robustus*.

australopiték středoafrický, **Australopithecus bahrelghazali*.

australopiték turkanský, **Australopithecus anamensis*.

australopiték východoafrický, **Australopithecus boisei*.

australopitékové, **australopiték*.

australopitékové, archaičtí, australopitéci objevující se před zhruba 4,2 milionu let a žijící zhruba do 3 milionů let na území dnešní východní, střední a jižní Afriky. Obývali různé typy **ekosystémů*, většinou se však jednalo o lesostepní ekosystémy, výjimečně i o otevřenější savanové ekosystémy. Poprvé byli objeveni ve východní Africe, v etiopském regionu Afar. Prvním nálezem byly části **stehenní kosti* a **holenní kosti* (**skelet *kolenního kloubu*) v roce 1985 a o rok později následoval nález slavného skeletu Lucy. Vedle množství různě zachovaných částí skeletu, včetně relativně úplné lebky samce, patří mezi nejdůležitější nález poměrně úplné lebky a postkranialního skeletu dítěte (Selam, Lucy's Child, Little Lucy) z oblasti Dikika, jižně od řeky Awash ve střední Etiopii.

Typickými znaky této skupiny byly prognátní obličej a dlouhé čelisti, dále pak i mírně přečnávající špičáky, často se vyskytující diastéma, a také středně velké **premoláry* i **moláry*, relativně zvětšené ve srovnání s **ardipitéky*. Zuby měly středně tlustou sklovinu a také některé starobylé znaky, například na špičácích a premolárech. Míra výskytu starobylých znaků na zubech a skeletu však byla u různých druhů různá a tyto znaky existovaly v různých proporcích se znaky pokročilými, typicky homininními (**hominini*). Obličejový skelet byl robustní a zkosený vpřed a bez jakýchkoliv zpevňujících kostních struktur v přední části skeletu obličej. Neurokranium bylo dlouhé a nízké s nízkými hřebeny v sagitální i týlní oblasti. Mozek byl relativně malý, jen mírně větší než u **šimpanzů*.

Charakteristická byla poměrně dlouhá jak stehenní kost, tak v menší míře i **kost pažní* (**humerus*), která byla nejen dlouhá, ale i poměrně robustní. Na skeletu ruky i nohy nalézáme mnoho starobylých znaků. Jsou to například mírně zahnuté **články prstů*, relativně pohyblivý palec na noze s jistou schopností odtažení od ostatních prstů, a také tvar některých kloubních ploch jako je kloub talokrurární, klouby ruky a nohy. Je možné, že se jednalo o adaptace vhodné k občasnému šplhání, některé znaky dokonce naznačují, že předkem australopitéků mohl být i nespécializovaný **kotníkocholec*. Morfologie jihoafrických archaických australopitéků ukazuje, že tato **hypotéza* je málo pravděpodobná, avšak také prokazuje, že lokomoce a ekologie jednotlivých forem archaických australopitéků mohla být v některých rysech odlišná.

Pro archaické australopitéky ve srovnání s **ardipitéky* byla charakteristická poměrně značná velikost těla a velký velikostní rozdíl mezi pohlavími. Někteří samci mohli dosahovat výšky okolo 150 cm a hmotnosti až 50 kg, nejmenší samice pak byly menší než 110 cm a s hmotností pod 30 kg.

Fylogenetické **analýzy* ukazují, že skupina archaických australopitéků nebyla skupinou homogenní, ale byla tvořena čtyřmi skupinami: 1. Poměrně velký druh **Australopithecus*

anamensis, který měl řadu archaických znaků, vyvíjel se pouze ve východní Africe a vyhynul ve středním *pliocénu; 2. Druh *Australopithecus afarensis*, jehož zástupci žili po celé subsaharské Africe, a o nichž předpokládáme, že byli skupinou, ze které se vyvinuli pokročilí australopitéci a lidé; 3. Jihoafričtí archaičtí australopitéci, zatím nepříliš dobře prozkoumaná skupina, avšak kvalitou kosterních pozůstatků reprezentativní skupina, která se vyznačovala některými specifickými znaky na postkranialním skeletu, odlišnými od druhu *Australopithecus afarensis*; 4. *Kenyanthropus*, skupina archaických australopitéků s velmi specifickým ploským obličejem, znakem, který je do značné míry odlišuje od všech uvedených skupin. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

australopitékové, robustní, australopitéci označovaní rovněž jako paranthropové (**Paranthropus*). Tato skupina pokročilých australopitéků, některými badateli řazená do rodu *Paranthropus* (Fred Grine, Bernard *Wood), se člení do dvou forem – tzv. robustních australopitéků **Australopithecus robustus* (původně rod *Paranthropus*) a tzv. hyperrobustních australopitéků **Australopithecus boisei* (původně rod *Zinjanthropus*). První z nich pocházejí z jihoafrických *lokalit, druzí pak z nalezišť ve východní Africe. *Australopithecus boisei* je v mnoha znacích výrazně robustnější než jihoafrický *Australopithecus robustus* a předpokládá se, že mohl vzniknout ze starobylější východoafrické formy druhu **Australopithecus aethiopicus* (první nález lebky tohoto druhu byl popsán jako *Black Skull*, „Černá lebka“). Jiní autoři se však domnívají, že předchůdcem robustních australopitéků byli jihoafričtí gracilní australopitéci druhu **Australopithecus africanus* a *Australopithecus aethiopicus* byl „pohrobkem“ archaických australopitéků. Proto bývá druh *Australopithecus africanus* většinou řazen do skupiny robustních australopitéků jako tzv. přechodová či archaická forma. V každém případě byla pro celou tuto skupinu typická tzv. megadoncie, tedy disproporční zvětšování zubů a čelistí spojené s výrazným ztluštěním skloviny zubů a přestavbou obličejové části skeletu, kdy vznikl charakteristický komplex širokého vertikálního obličej se specializovanými zpevňujícími strukturami, které umožňovaly efektivní využití mohutného žvýkacího aparátu.

Pro robustní australopitéky jsou typické velké, robustní až obrovské dolní čelisti, *relativně malé *řezáky, výrazně zvětšené zuby třenové a *stoličky (stolička může být až 2x2 cm velká) s velmi silnou sklovinou. Elektronmikroskopické analýzy otěru zubů prokazují časté pojídání méně kvalitní tuhé potravy ve větší míře rostlinného původu s eventuální příměsí písku a podobných látek, které zvyšovaly otěr skloviny. Obličej robustních australopitéků je z profilu velmi krátký a téměř vertikální. Na obličejí jsou dva výrazné vertikální kostěné pilíře procházející v blízkosti nosního otvoru, které jsou považovány za kostěné zpevnění obličejové části zvyšující biomechanickou odolnost horní čelisti (**maxilla*) vůči vertikálním tlakům. *Jařmové oblouky začínají dosti vpředu, čímž se obličej rozšiřuje a získává charakteristický plochý tvar. U většiny lebek robustních australopitéků je patrný nízký sagitální hřeben a velmi široké a robustní jařmové oblouky. Jak ukazují současné nálezy této skupiny *homininů z jižní Afriky, je pravděpodobné, že samice měly tyto kostěné hřebeny ve srovnání se samci mnohem menší, nebo jim chyběly úplně. Objem mozku se ve srovnání s archaickými australopitéky výrazně zvětšil a u pokročilých forem *Australopithecus robustus* a *Australopithecus boisei* dosahoval průměrných hodnot přes 500 cm³.

Pro robustní australopitéky je typická i poměrně dlouhá robustní horní končetina se stavbou ruky morfologicky daleko bližší *člověku, než měli afarští australopitéci. Na horní končetině pokročilých australopitéků nejsou žádné vysloveně archaické znaky a ani znaky, které by naznačovaly přizpůsobení šplhání. Dolní končetiny nesou některé strukturální znaky, které potvrzují lepší adaptaci skeletu na dvojnohou chůzi, avšak prakticky žádné starobylé znaky. Pánev je podobnější lidské než pánev archaických australopitéků, i když je stále relativně širší a méně hluboká.

*Bipedie robustních australopitéků byla poněkud vyspělejší než bipedie afarských australopitéků. Zřejmě i proto, že tito australopitéci žili již v otevřenějších typech *ekosystémů a pohybovali se většinou po zemi.

Robustní australopitéci byli menší než afarští, zvláště samci, kteří zřídka dosahovali výšky 140 cm a hmotnosti přes 45 kg. Tato skupina žila ve východní a zřejmě i jižní Africe *sympatricky s rodem *Homo. U robustních australopitéků nebyla prokázána výroba kamenných nástrojů. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus, *australopiték.

Australopithecus aethiopicus (australopiték etiopský), nejstarší druh *robustních australopitéků. Má již některé znaky typické pro robustní australopitéky jako jsou velké *premoláry a *moláry se silnou sklovinou a mohutné lícní oblouky a hřebeny na lebce. Tento druh *homininů žil před 2,7–2,4 milionu let a vedle znaků typických pro robustní australopitéky má také celou řadu znaků velmi podobných afarským australopitékům – jako například prognátní obličej s dlouhými čelistmi, charakteristický nízký a dlouhý tvar *neurokrania a velmi nízkou mozkovou kapacitu okolo 400–420 cm³. Nálezy postkraniálního skeletu naznačují (stejně jako *skelet lebky), že také stavba těla a *kosti končetin měly některé archaické znaky podobné afarským australopitékům. Je možno se také domnívat, že pohlavní rozdíly byly poměrně velké, protože robustní kosti, zřejmě samčí, ukazují na jedince s hmotností výrazně přesahující 50 kg. Většina nálezů tohoto druhu pochází z *lokalit na západním břehu jezera Turkana, například z lokality Lomekwi a z lokality *Omo v jižní Etiopii. Nejdůležitějším z nálezů tohoto druhu homininů je patrně takzvaná „Černá lebka“ (Black Skull – KNM WT – 17000), která patří mezi nejúplnější nálezy lebek australopitéků. Neméně důležité jsou ovšem přirozené výlitky mozku nalezené spolu se zbytky lebek poněkud později.

Milford *Wolpoff a Henry McHenry se domnívají, že *Australopithecus aethiopicus* nepatří do linie robustních australopitéků, ale že tento druh vznikl v rámci *adaptivní radiace homininů ve východní Africe přímo z druhu **Australopithecus afarensis* nezávisle a „robustní“ znaky vznikly paralelně. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus afarensis (australopiték afarský), archaický druh australopitéků. Žil v období od 4,2 milionu let do 3 milionů let na území východní Afriky a byl nejrozšířenějším druhem *archaických australopitéků. Nejvíce nálezů pochází z Etiopie, Keni a Tanzanie. S jistou nadsázkou můžeme říci, že se jedná o jediný skutečně dobře známý druh archaických australopitéků, protože máme poměrně detailní informace z řady nalezišť východní Afriky z období téměř jednoho milionu let. Odhaduje se, že byly nalezeny různě zachovalé zbytky několika set jedinců. Jsou doloženy údaje o všech částech skeletu tohoto druhu, lebky i zubů, o velikosti mozku, manipulačních schopnostech ruky a biomechanických vlastnostech končetin a *trupu, *variabilitě a rozdílech mezi pohlavími a také o ekologických parametrech *lokalit, na nichž byl tento druh nalezen. První nálezy pocházejí již z roku 1976, ale jako druh byl *Australopithecus afarensis* popsán až v roce 1978, kdy pro něj navrhli Donald C. *Johanson, Timothy *White a Yves *Coppens současný druhový název.

Afarští australopitéci již nemají některé archaické znaky na zubech a lebce typické pro anamské australopitéky. Samci afarských australopitéků byli poněkud menší ve srovnání se samci druhu **Australopithecus anamensis*. Zuby afarských australopitéků nemají již prakticky žádné znaky podobné *ardipitékovi, což je zvlášť patrné na *morfologii špičáků, zubů třenových a stoliček. Stále jsou však patrné archaické znaky, například zvětšení špičáků, dlouhé čelisti a poměrně častý výskyt diastémy. Liší se také stavba mandibuly. Kapacita mozku se pohybovala od 375 do 500 cm³ a relativní velikost mozku byla srovnatelná (nebo jen o málo větší) se současnými *šimpanzi. O rozdílech na postkraniálním skeletu lze jen těžko mluvit, protože jsou si oba druhy velmi podobné zvláště pak v morfologii dolní končetiny. I u afarských australopitéků se objevuje mozaika znaků souvisejících s pokročilou

adaptací na *bipedii a některých znaků archaických, naznačujících stále poměrně dobré přizpůsobení k šplhání na stromy. *Analýzy skeletu končetin tohoto druhu prokázaly, že všichni archaičtí australopitéci byli sice výkonně bipední, ale zároveň mohli příležitostně také šplhat na stromy. Dnes lze považovat za prokázané, že chůze afarských australopitéků byla výkonná, ale v mnohém odlišná od způsobu chůze rodu *Homo*. Například australopitéci měli ve srovnání s druhem **Homo sapiens* kratší délku kroku a také jiný způsob stabilizace těla, který byl nutný vzhledem k jiné poloze těžiště, než má *člověk.

Nejdůležitější a nejpodrobnější informace o afarských australopitécích pocházejí z Etiopie, především z oblasti Hadaru, která se nachází v *regionu řeky Awash. Výzkum fosilních nálezů z této oblasti poskytl doklady o několika stech jedincích, kteří žili v období téměř půl milionu let (3,5 až 3 miliony let); údaje se týkají biomechanických vlastností skeletu, variability a pohlavního dimorfismu archaických australopitéků. Mezi kosterními pozůstatky vyniká nález poměrně úplného a dobře zachovalého skeletu *Al 288* známého pod názvem *Lucy*. Jde o skelet, který pravděpodobně náležel australopitéci ženě téměř trpasličího věku. Mnohé z vlastností tohoto skeletu byly způsobeny spíše velmi malou velikostí těla tohoto jedince, nikoli jeho specifickými vlastnostmi jako příslušníka druhu *Australopithecus afarensis*. Významný je zejména nález skupiny nejméně 13 jedinců („The First Family“), kteří zahynuli současně, podle všeho při nějaké *katastrofě; poprvé poskytl velmi cenné informace o variabilitě tohoto druhu. Důležité jsou i nálezy z let devadesátých (**in situ* nález kostí jedinců mužských a ženských – z toho jedné poměrně kompletní lebky AL 444–2) prokazující míru pohlavních rozdílů. V roce 2006 byl popsán dosti úplný *skelet dítěte z naleziště Dikika (jižně od řeky Awash) včetně relativně úplné lebky. Někteří badatelé se domnívají, že jde o asi tříletou dívku, jiní autoři tento *názor zpochybňují. Není vyloučeno, že jedinec byl o něco mladší. Znaky na postkraniálním skeletu v mnohém připomínají africké velké *lidoopy a je zřejmé, že starobylé znaky související s možnou adaptací k občasnému šplhání se objevují už u velmi mladých jedinců tohoto druhu. Nejstarší zástupce skupiny reprezentují nálezy z lokalit Belohdelie a Fejej (4–4,2 milionu let), nejmladší pak jsou z lokality *Omo. Velký význam získávají stále čtenější fosilní zbytky tohoto typu australopitéků z etiopské lokality Maka.

Neobyčejný význam mají některé fosilní doklady z naleziště *Laetoli v Tanzanii. Kromě většího množství čelistí a zubů odtud pocházejí přímé doklady o *bipedii australopitéků, totiž řada stop, které se zachovaly v sopečném popel.

Nálezy tohoto druhu australopitéků jsou známy také z jihoetiopského naleziště Omo a z některých keňských lokalit, například ze západního i východního břehu jezera Turkana (lokality Sibilot Hills a Turkwel).

Afarští australopitéci byli úspěšným druhem, který se vyvíjel více než jeden milion let, a pravděpodobně byl přímým předkem linie vedoucí k rodu **Homo*. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus africanus (australopiték africký), druh *homininů představující první objevený druh australopitéků; byl nalezen v roce 1924 na jihoafrické *lokalitě Taung a popsán Raymondem *Dartem v roce 1925. Od té doby se fylogenetické postavení tohoto druhu několikrát změnilo. Dlouhou dobu byl tento australopiték pokládán za nejvhodnějšího kandidáta na předka rodu **Homo*. Z tohoto důvodu byli australopitéci děleni na dvě skupiny, *člověku příbuzné gracilní australopitéky a specializované *robustní australopitéky. Na základě podrobných *analýz početných nálezů australopitéků, archaických i moderních, byli tito hominini, tzv. gracilní australopitéci, které v současnosti reprezentuje jediný jihoafrický druh – *Australopithecus africanus*, nově zařazení do linie robustních australopitéků. Tento druh je dnes považován za nejstaršího zástupce skupiny robustních australopitéků a předpokládá se, že žil pouze v jižní Africe v období před 3–2,8 milionu let. Vyznačoval se sice všemi základními znaky, které nalzáme u robustních australopitéků, ale ještě v

nerozvinuté podobě. Například čelisti i zuby jsou již zvětšené, ale zdaleka nedosahují olbřímích rozměrů pozdějších robustních australopitéků. V některých znacích (jako je stavba obličeje a lebeční žilní splavy) se *Australopithecus africanus* podobá rodu *Homo*, podle všeho se však jedná o paralelně vzniklé znaky. Nálezy druhu *Australopithecus africanus* jsou poměrně hojné, i když většina z nich pochází především z jednoho jihoafrického naleziště, lokality *Sterkfontein. V současné době máme k dispozici kromě několika pozoruhodně úplných lebek také řadu částí skeletu postkraniálního, například dvě částečně zachovalé kostry. Gracilní australopitéci byli dobře přizpůsobeni dvojnohé chůzi. Byli nevelkého vzrůstu a váhy (samec měřil 137 cm, vážil 48 kg; samice pak 114 cm a 30 kg), objem mozkovny byl malý (od 370 do 510 cm³). Byli to všežravci, ale často hynuli jako kořist predátorů – šelem i velkých dravců. Gracilní australopitéci byli méně specializovaní, než fylogeneticky mladší robustní australopitéci a stavba jejich těla byla podobnější rodu *Homo*, než je tomu u robustních australopitéků. Mnoho takových závěrů vycházelo mimo jiné z charakteristik prvního nálezu australopitéků, dětské lebky z Taungu, avšak podobnost této lebky s člověkem je dána juvenilním charakterem lebky a nikoliv fylogenetickou podobností obou skupin. Nejnovější nálezy druhu *Australopithecus africanus* ukazují, že se gracilní australopitéci od robustních v mnoha znacích příliš nelišili. Zatím toho víme poměrně málo o pohlavních rozdílech u gracilních australopitéků, i když nález lebky samce *Stw 505 (Mr. Ples)* naznačuje, že pohlavní rozdíly byly u tohoto druhu homininů asi poněkud větší, než se dříve předpokládalo. Je téměř jisté, že gracilní australopitéci neměli nějakou složitější *materiální kulturu, jak tvrdil jejich objevitel Raymond Dart, a už vůbec ne *osteodontokeratickou, tedy kulturu tvořenou částmi skeletu nebo *rohy a parohy zvířat. Tito hominini byli, stejně jako většina *raných homininů, zřejmě všežraví (podobně jako *šimpanzi), ale rozhodně nelovili za pomoci nástrojů.

Nálezy druhu *Australopithecus africanus* známe z některých jihoafrických, ale možná i východoafriických lokalit. Moderní datovací metody spolu s metodami biostratigrafickými však ukazují většinou na stáří mezi 3–2,8 milionu let. Ve všech případech jde u jihoafrických gracilních australopitéků o středně pliocenní stáří, což by také odpovídalo některým nálezům „gracilních“ australopitéků z východní Afriky. Byli tedy mladší než afarští australopitéci a starší než australopitéci pokročilí. Gracilní australopitéci byli méně pokročilí, než jsme se domnívali. Například jejich mozek nebyl výrazně větší než u afarských australopitéků, i když nález lebky *Stw 505* prokazuje, že k jistému zvětšení objemu mozku nepochybně došlo už u gracilních australopitéků. Podle nálezu druhu **Australopithecus robustus* z lokality Drymolen se gracilní australopitéci podobali nejspíše samicím fylogeneticky mladších robustních australopitéků.

Prvním nálezem australopitéka vůbec byla zmíněná dětská lebka z jihoafrické lokality Taung v roce 1924. Velmi důležité nálezy takzvaných gracilních australopitéků pak poskytly další jihoafrické lokality *Sterkfontein a Makapansgat. Z lokality v jeskynním komplexu Sterkfontein pochází několik set nálezů, které reprezentují mnoho desítek jedinců. Zvláště důležité jsou částečně zachovalé skelety *Sts 14* a *Stw 431*. Důležité jsou objevy ženských lebek *Sts 5 (Mrs. Ples)* – první nález dospělého gracilního australopitéka a *Sts 71* a mužské lebky *Stw 505 (Mr. Ples)*, které umožňují popsat stupeň pohlavních rozdílů u gracilních australopitéků. Velký význam má částečně zachovalá lebka *Stw 252*, která má řadu pokročilých rysů na *neurokranium, ale mnohem méně takových znaků na skeletu obličeje a velmi archaické zuby s relativně velkým přečnivajícím špičákem. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus anamensis (australopiték anamský), časově zatím nejstarší druh *australopitéků (*Australopithecus*). Tento článek v řetězu nejstarších *raných homininů doplnila skupina vedená Meave *Leakeyovou, která pracuje v Keni. Nálezy představují celkem devět zlomků lebky, postkraniálního skeletu a zubů z *lokality Kanapi a dvanáct

zlomků z lokality Allia Bay. Jsou datovány mezi 4,2–3,9 milionu let, takže časově navazují na nálezy ar dipitéka (**Ardipithecus ramidus*). Autoři pro tuto skupinu v roce 1995 navrhli název *Australopithecus anamensis* (*anam*, „jezero“, vyjadřuje skutečnost, že všechny *fosilie pocházejí z okolí jezera Turkana). Nejvíce informací o tomto *homininovi poskytují nálezy horní a dolní čelisti a zlomky dolní končetiny (*kost holenní). Tvar a proporce čelisti i zubů, tloušťka *zubní skloviny a další skutečnosti zdůvodňují morfologické rozdíly vůči starším i mladším homininům, ale současně naznačují i rozdíly v tvrdosti potravy, na niž se jednotlivé formy zaměřovaly. Zuby tak lze použít nejen pro taxonomii, ale i k studiu chování. Stephen Jay *Gould nazval naším nejvýznamnějším evolučním krokem *bipedii a uvolnění rukou; přitom zvětšování mozku jako by za vzpřímením ještě stále časově pokulhávalo. Nový nález zlomků kosti holenní je tedy velmi důležitý, neboť prokazuje vzpřímení homininů o 0,5 milionu let dříve, než se dosud soudilo. Nadto kost holenní umožnila rovněž odhad váhy australopitéka anamského: oba odhady, 47 kg a 55 kg, přesahují váhu pozdějšího *australopitéka afarského. Bohužel dochované zlomky mozkovny nedovolují přesný výpočet jejího objemu.

Podle Meave Leakeyové a jejích spolupracovníků tedy nově definovaný druh překlenuje mezeru mezi ar dipitékem a australopitékem afarským nejen časově, ale také svou *morfologií. Nemusel ovšem být v africké krajině osamocen, neboť před 4 miliony let mohlo existovat paralelně několik nových druhů homininů a ti všichni se už mohli pohybovat vzpřímeně. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus bahrelghazali (australopiték středoafriický), nález velmi poškozené přední části mandibuly a dobře zachovalé přední části maxily archaického australopitéka ze střední Afriky (Čad) starý 3,2–3,0 milionu let. Objev prokazuje, že *archaičtí australopitékové žili nikoli jen ve východní Africe, respektive (vzhledem k více než 3 miliony let starým nálezům ze *Sterkfonteinu v Jihoafrické republice) pouze v oblasti Velkého riftového údolí. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus boisei (australopiték východoafriický), australopiték obývající východní Afriku v období od 2,4 do nejméně 1,4 milionu let. Vzhledem k mohutným dolním čelistem, obrovským *stoličkám, velkým třenovým zubům a také mohutným *jařmovým obloukům i výrazným kostěným hřebenům bývají někdy označováni jako hyperrobustní australopitéci. Obličej je z profilu výrazně vertikální, velmi široký a plochý. Stavbou těla i velikostí byli tito australopitéci podobní druhu **Australopithecus robustus*. Podobně jako u jihoafrických *robustních australopitéků i tento druh má poměrně velký mozek a postavu srovnatelnou s gracilními australopitéky. To potvrzuje tendenci zvětšování mozku u robustních australopitéků obecně. Podobně zase extrémní velikost čelistí, zubů třenových a zejména stoliček potvrzuje tendenci k výrazné megadoncii a neproporčnímu zvětšování čelistí, zejména mandibuly, u celé skupiny robustních australopitéků. I když existují mezi pokročilými robustními australopitéky zjevné podobnosti, a zřejmě i znaky svědčící o jejich příbuznosti, nacházíme mezi oběma skupinami také řadu rozdílů ve stavbě lebky, zejména její obličejové části, mandibuly i zubů. Někteří badatelé soudí, že to jsou znaky vzniklé v důsledku extrémní robusticity čelistí i premolárů a molárů, jiní se domnívají, že se jedná o znaky dokumentující možná i fylogenetické rozdíly mezi oběma druhy, tedy jejich paralelní vznik v jižní, respektive ve východní Africe. Druhá *hypotéza je však málo pravděpodobná, i když je dnes zřejmé, že se oba druhy musely odštěpit v období mezi 2,5 až 2 miliony let a dále se vyvíjely v obou regionech nezávisle.

Mezi nejznámější *naleziště hyperrobustních australopitéků patří Olduvai Gorge v Tanzanii (první naleziště robustních australopitéků ve východní Africe), kde byl nalezen počátkem šedesátých let 20. století první robustní australopiték z východní Afriky, lebka *OH 5* (*Nutcracker*, „Louskáček“). Nejdůležitějšími nalezišti robustních australopitéků jsou však patrně Koobi Fora a další *lokality z východního a západního břehu i vzdálenějšího okolí

jezera Turkana v Keni, které poskytly stovky nálezů australopitéků druhu *Australopithecus boisei*, dobře zachované lebky a částečně zachovaný skelet. Zvláštní význam má lebka ze spodně pleistocenní etiopské lokality Konzo-Gardula, která reprezentuje podle všeho nejmladší nález robustních australopitéků vůbec. Toto etiopské naleziště však také poskytlo velké množství *nástrojů acheulského typu (*acheuléen), zřejmě nejstarších známých nástrojů tohoto typu, což prokazuje, že robustní australopitéci žili nejméně půl miliónu let společně a snad i *sympatricky s lidským druhem **Homo erectus*. Naopak nález části horní čelisti (**maxilla*) z malawské lokality Malema představuje zřejmě nejstarší nález druhu *Australopithecus boisei*, a možná i jakýsi záznam migračního mostu *homininů mezi jižní a východní Afrikou. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus garhi (australopiték dlouhonohý), australopiték, který je svými vlastnostmi nejpříbuznější rodu **Homo* (je představovaný nálezem lebky, postkranálního skeletu a paleontologického materiálu z *lokality Bouri v Etiopii). Žil před 2,6 milionu let ve východní Africe a byl pravděpodobně nejbližším předkem rodu *Homo*. Od ostatních australopitéků se výrazně odlišuje stavbou těla podobnou rodu *Homo* a také dalšími znaky skeletu a chování. U druhu *Australopithecus garhi* existují ještě některé starobylé znaky na lebce, například poměrně dlouhé čelisti, velké zuby třenové a *stoličky i velké špičáky a relativně malý mozek (450–500 cm³). Zatímco není pochyb o tom, že tento druh měl dlouhé *stehenní kosti, velikost mozku a jeho *variabilita je zatím prakticky neznámá, protože jediná zachovaná mozkovna je fragmentární a neúplná. Horní končetina má některé starobylé znaky a je stále ještě poměrně dlouhá (*kosti předloktí i *humerus).

Australopithecus garhi byl prvním nepochybným výrobcem kamenných *nástrojů, jimiž například prokazatelně odřezával maso od *kostí. Je otázkou, zda by tento druh neměl být spíše klasifikován jako druh rodu *Homo*. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Australopithecus robustus (australopiték robustní), australopiték žijící výhradně v jižní Africe zhruba v období od 2,2 do 1,5 milionu let. Pro tento druh australopitéků byly typické mohutné čelisti, malé *řezáky a špičáky a značně velké *stoličky se silnou sklovinou. Měl velké, vpředu posazené *jařmové oblouky a plochý, poměrně vertikální obličej s dvěma zřetelnými zpevňujícími kostěnými pilíři. Třenové zuby a zejména stoličky jsou neproporcionálně velké (megadontní) a mají neobyčejně silnou sklovinu. Ve srovnání se stoličkami jsou řezáky velmi malé. Čelisti jsou při porovnání s ostatními zástupci *homininů robustní a velké. Mozek je vzhledem k druhu **Australopithecus africanus* relativně i absolutně větší, velikost postavy i proporce byly podobné gracilním australopitékům. To prokazuje zvětšování mozku v evoluci robustních australopitéků. *Skelet končetin i *trupu se podobá gracilním australopitékům.

Nálezy z *lokality Drymolen (*Orfeus – DNH 8* a *Euridika – DNH 7*) prokazují, že velikostní i tvarové rozdíly mezi samci a samicemi byly větší, než se předpokládalo, stejně jako u gracilních australopitéků. Samice byly menší než samci, měly méně robustní čelisti a na lebce neměly výrazné kostěné hřebeny jako samci. Tento druh je dobře znám z několika jihoafrických lokalit (Drymolen, Gladysvale, Kromdraai, Swartkrans), které poskytly fosilizované zbytky skeletu několika set jedinců. Podle některých autorů existují určité rozdíly mezi robustními australopitéky ze Swartkransu a Kroomdraie, dříve klasifikovanými do dvou druhů *Australopithecus robustus* (Swartkrans) a *Australopithecus crassidens* (Kroomdrai). Bohužel se jedná, kromě několika poměrně dobře zachovaných lebek, o poměrně fragmentární a nekompletní materiál. (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

australské jazyky, *jazyky, australské.

austroasijská etnika, *etnika, austroasijská.

austroasijské jazyky, *jazyky, austroasijské.

austromarxismus (z latiny: *Austria*, „Rakousko“), zvláštní druh tzv. *revizionismu (od počátku 20. století) v sociálnědemokratickém *hnutí Rakouska, kde se projevila naléhavá

potřeba řešit vyhocené rozpory ve vztazích mezi národnostními menšinami. Jednalo se o alternativu k ortodoxnímu *marxismu (představitelé: Victor [Viktor] Adler, Otto Bauer, Karl Renner). Odmítal *revoluci, *diktaturu *proletariátu, kriticky hodnotil *říjnovou revoluci v Rusku; místo zestátnění hlásal vysoké zdanění vlastníků výrobních prostředků. Vystupoval proti rozbití Rakouska-Uherska, národnostní problémy v *monarchii chtěl řešit formou *autonomie (austromarxisté silně ovlivňovali *Československou sociálnědemokratickou stranu dělnickou). Některé jejich myšlenky se dosud prosazují v současné Socialistické straně Rakouska. (František Čapka)

austronéska etnika, *etnika, austronéska.

austronéské jazyky, *jazyky, austronéské.

austroslavismus (z latiny: *Austria*, „Rakousko“), ideový a politický program části vůdců národního *hnutí *Slovánů v rakouské *monarchii (zejména českých liberálních politiků); vyrůstal pod vlivem romantických všeslovanských koncepcí (Jana Kollára) a nereálných slavjanofilských myšlenek (četné antagonismy mezi slovanskými *národy, zvláště mezi *Rusy a *Poláky). Ideu poprvé zformuloval Karel *Havlíček Borovský v článku Slovan a Čech (*Pražské noviny*, 1846), kde vytyčil koncepci zájmového spojení slovanských národů v Rakousku, které mělo být přetvořeno v národnostně spravedlivý stát se slovanskou většinou (záruka bezpečí před velkoruskou a velkoněmeckou *expanzí). V době *revoluce 1848/1849 byl jeho hlavním představitelem František *Palacký; ten jej formuloval v *Psaní do Frankfurtu*, stejně jako na Slovanském sjezdu (červen 1848). Později však Palacký své zaměření na austroslavismus odmítl (definitivně roku 1872) a zpětně jej hodnotil jako upadnutí „v omyl těžký a osudný“. (František Čapka)

austro-:

1. (z latiny: *austrālis*, „jižní“), v složeninách první část s významem: „jih, jižní“ (příklad: austroasijský, australopiték);

2. (z latiny: *austrālis*, „jižní“), v složeninách první část s významem: „Austrálie, australský“ (příklad: austroasijský, austronéský);

3. (z latiny: *Austria*, „Rakousko“), v složeninách první část s významem „Rakousko, rakouský“.

autapomorfie, *znaky, autapomorfní.

autarkie (z řečtiny: *autarkeiá* z: *autos* „sám“, *arché*, „vláda, síla“), soběstačnost, nezávislost, sebeovládání:

1. *ideál filozofie *epikureismu, *kynismu a *stoicismu;

2. systém hospodářské politiky, jehož cílem je vytvoření relativně uzavřeného a ekonomicky nezávislého celku. (Jaroslav Malina)

autarkní hospodářství, *hospodářství, autarkní.

autentický (z řečtiny: *autos*, „sám“, *einai*, „být“, *ens*, „jsoucí“), původní, pravý, hodnověrný, nefalšovaný; jsoucí sám sebou. (Jaroslav Malina)

autentika, potvrzení o pravosti ostatků stvrzené církevním hodnostářem. Vkládá se do oltářní mensy při *svěcení. (Jaroslav Malina)

autetnonymum, *endonymum.

autismus (z řečtiny: *autos*, „sám“), uzavření se do vnitřního psychického světa. (Jaroslav Malina)

autodafé (z latiny: *actus fidei*, „akt víry“ přes portugalštinu: *auto da fê*):

1. *akt, jímž v době *inkvizice byli odsouzení *heretikové na hranici donucení k prohlášení své *víry, aby po *smrti došli *vykoupení, v širším smyslu vyhlášení a vykonání rozsudku vyhlášeného inkvizičním *soudem. Autodafé se poprvé konalo v 15. století, naposledy v 19. století;

2. přeneseně se používá pro samoupálení a také okázalou likvidaci nepohodlných jedinců, zakázaných spisů (například pálení knih za *Prvního svrchovaného císaře Čchinů ve 3. století př. n. l. nebo za *nacismu ve 30. letech 20. století) atd. (František Čapka, Jaroslav Malina)

autoelexe [evoluční biologie], koevoluční výtah (*koevoluce), evolučně biologický proces v rámci *pohlavního výběru. Jestliže se objeví nějaký nový znak samců a současně existuje u některých samic preference pro tento znak (například díky *mutaci v genu pro preferenci), tyto samičky upřednostní samce s daným znakem, a ve svých potomcích budou šířit současně otcovy geny pro daný znak i svoje geny pro jeho preferenci. Mezi preferencí samic a preferovaným znakem se uzavře pozitivní *zpětná vazba. Postupně bude každý jedinec nesoucí geny pro daný znak s velkou pravděpodobností také nositelem genů pro odpovídající preferenci. Když si samice vybere samce, na kterého „letí“ i ostatní samice, budou mít pravděpodobně „sexy syny“, s nimiž budou mít ostatní samice zájem se pářit. Úspěšnost takové *strategie ovšem závisí na tom, jaká je její frekvence v populaci – čím bude její zastoupení proporcionálně vyšší, tím bude výhodnější se k ní přidat (viz *výběr, frekvenčně závislý).

Samici proto musí zajímat, jaká je estetická norma ostatních samic. Například žádná pávice si nedovolí této „mašinérii“ vzdorovat, protože by tak odsoudila všechny svoje syny k nucenému *celibátu. U řady živočichů skutečně napodobují někteří jedinci výběr partnera ostatních, jako když následují rozmarnou módu a nikoliv hodnověrné biologické indikátory. Čím větší zastoupení bude znaku i preference v populaci, tím rychleji bude proces probíhat, až nakonec budou všichni samci nositeli daného znaku a všechny samice nositelkami této preference. Poté se může preference z populace vytratit, samice už nemusí samce podle znaku rozlišovat, mají ho už totiž všichni samci. Zato samci si znak spíše uchovávají, protože bude výhodný, dokud se v populaci najdou alespoň nějaké samice s příslušnou preferencí. U druhů, kde probíhá *pohlavní výběr mechanismem soutěže samců a *samičí volby, lze u samců předpokládat hromadění a fixaci genů pro výrazné sexuálně dimorfní znaky, zatímco u samic se budou geny pro preference spíše periodicky střídát a v populaci se hromadit nanejvýš ve formě selektivně neutrálního *polymorfismu. Právě prostřednictvím autoelexe se mohou zafixovat v populaci sebezprezentační jevy, jakými jsou nejrůznější nápadné barvy, ornamenty a struktury. Je možné, že tyto struktury ve skutečnosti nijak nezvýhodňují svoje nositele, ale pouze geny, které je kódují, a geny, které příslušníkům opačného pohlaví dovolují tyto znaky rozpoznávat. (Miroslav Králík)

autoerotismus (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *erós*, „touha, láska, vášeň, náklonnost“), sexuální koncentrace na vlastní tělo, sebeláska. Mívá různé formy, zahrnuje autoerotické *fantazie a sny, jakož i *onanii (*masturbaci) i deviantní nebo sebezničující negativní projevy. (Jaroslav Malina)

autogamie (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *gamos*, „sňatek“), samooplození. Způsob rozmnožování, při kterém vzniká *zygota spojením dvou haploidních *gamet od téhož jedince. Autogamie je extrémní formou *inbridingu, který vede v populacích ke konečnému výskytu pouze homozygotních *genotypů. (Jiřina Relichová)

autograf (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *grafein*, „psát“):

1. původní, vlastní rukou zhotovená písemnost, někdy jen vlastnoruční podpis autora. Od středověku vznikaly sbírky autografů; v 16. století velké sbírky ve Francii, později v Anglii a v Německu. Od 19. století se autografy stávaly předmětem dražby i obchodování, vznikaly i návody na jejich uspořádání. První veřejná aukce se konala v roce 1801 v Paříži (ze sbírek kardinála Richelieua);

2. [geodézie], velký vyhodnocovací fotogrammetrický stroj;

3. [medicína], přístroj pro grafickou registraci bezděčných pohybů;

4. [polygrafie], kontrolní přístroj pro tiskové stroje zaznamenávající na pás registračního *papíru dobu tisku, prostoje a podobně. (Jaroslav Malina)

autografie, *technika kresby provedená litografickou křídou, inkoustem nebo tuší na *papír a odtud přenesená na litografický *kámen nebo kovovou desku k dalšímu rozmnožení. (Jaroslav Malina)

autochtonismus (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *chtón*, „země“), teorie předpokládající prehistorický nebo historický vývoj dané etnické skupiny od počátku až do současnosti na stále stejném území, odmítající *migrace. (Jaroslav Malina)

autochtonní (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *chtón*, „země“), vyskytující se v místech svého původu nebo vzniku, původní; opak: *alochtonní. (Jaroslav Malina)

autochtonní obyvatelstvo, *obyvatelstvo, autochtonní.

autochtonní svaly, *svaly, autochtonní.

autoimunní onemocnění, *onemocnění, autoimunní.

autokefalie (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *kefalé*, „hlava“):

1. v raném *křesťanství nezávislost některých *biskupů na metropolitě;
2. samostatnost jednotlivých *pravoslavných církví. Světové *pravoslaví se skládá ze zcela samostatných národních či územních církví, nezávislých na nějakém centru. V čele autokefální církve bývá patriarcha (například Alexandrie, Bělehrad, Cařihrad, Moskva), katolikos (pouze Gruzie), metropolita (například Praha, Varšava), *arcibiskup (Athény). (Jaroslav Malina)

autokefalita, *autokefalie.

autokracie (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *kratiá*, „vláda“):

1. samovláda, forma *vlády, v níž veškerá státní moc, neomezená a nekontrolovaná, je soustředěna v jediných rukou, přičemž může jít o jednoho vládce nebo o skupinu lidí;
2. uplatňování neomezené moci jedince v různých sociálních vztazích – v *rodině, firmě apod.;
3. jeden z tradičních pojmů označujících nedemokratickou formu vlády *totalitního i autoritářského typu (další podobné pojmy: *despocie, *diktatura, *tyranie). (Viz též *totalitarismus, *autoritarismus.) (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

autokrinní regulace, *regulace, autokrinní.

autolýza (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *lyó*, „rozpouštím, rozkládám“) [tafonomie], *tafonomický proces, enzymatický rozklad *tkání způsobený enzymy podporujícími metabolické *funkce v (kdysi živém) organismu. (Michaela Zelinková)

automobil (z řečtiny: *autos*, „sám“ a latiny: *mōbilis*, „pohyblivý; nestálý, měnivý“), dopravní, osobní nebo nákladní kolové motorové vozidlo, které se po zemi pohybuje prostřednictvím vlastního energetického pohonu. Automobil představuje multidimenzionální *kulturní prvek, spjatý prostřednictvím strukturálních vztahů s různými oblastmi *sociokulturního systému moderní *průmyslové a *postindustriální společnosti. Pohlížíme-li na automobil jako na kulturní element, jenž je součástí širších kulturních konfigurací a technologických komplexů, zjistíme, že vývoj automobilu a expanze automobilového průmyslu výrazně utvářely moderní civilizaci i současný způsob života.

Zrození automobilu anticipoval na sklonku 18. století již skotský mechanik, fyzik a vynálezce James Watt (1736–1819), který experimentoval se stroji poháněnými párou. Automobil s parním pohonem sestrojil francouzský vynálezce Nicolas-Joseph Cugnot (1725–1804). Zkonstruoval nejdříve model a poté v roce 1771 funkční automobil, který pojmenoval *fardier à vapeur* („parní vůz“). V průběhu 19. století vývoj parních automobilů pokračoval, avšak ke kvalitativnímu zvratu v jejich technologickém potenciálu došlo až v 70. letech 19. století, kdy německý strojař a konstruktér Nicolaus August Otto (1832–1891) vyvinul čtyřtákní spalovací motor. Za další mezníky ve vývoji automobilů lze označit rok 1886, kdy německý vynálezce a konstruktér Gottlieb Daimler (1834–1900) zkonstruoval první čtyřkolý automobil poháněný spalovacím motorem a rok 1897, v němž německý vynálezce Rudolf Christian Karl Diesel (1858–1913) sestrojil vysokotlaký spalovací pístový motor se

samočinným vznětem. Mezi významné automobilové konstruktéry a průkopníky automobilového průmyslu ve druhé polovině 19. století patřili zejména německý mechanik a automobilový konstruktér Carl Friedrich Benz (Karl Friedrich Michael Benz, 1844–1929) a zakladatelé francouzského automobilismu Émile Levassor (1843–1897) a Louis François René Panhard (1841–1908). V českých zemích byl zkonstruován první automobil (*Prezident*) v roce 1897 a v roce 1898 následoval první nákladní automobil. Na sklonku 19. století byly postaveny také první elektromobily. O jejich energetickém potenciálu svědčí skutečnost, že belgický konstruktér a automobilový závodník Camille Jenatzy (1868–1913) jako první překonal v roce 1899 s elektromobilem doutníkového tvaru *La Jamais Contente* („Věčně nespokojená“) rychlost 100 km za hodinu. V prvním desetiletí 20. století však zvítězily automobily se spalovacím motorem nad automobily s parním nebo elektrickým pohonem. Ve 20. století se automobily s benzinovými nebo naftovými motory staly nejrozšířenějším a nejvýznamnějším dopravním prostředkem. Zásadní podíl na tomto technologickém vítězství mělo zavedení pásové tovární výroby automobilů, kterou ve Spojených státech amerických zahájil americký vynálezce, podnikatel a výrobce automobilů Henry Ford (1863–1947) tím, že na trh uvedl širokým vrstvám obyvatel dostupný, sériově vyráběný automobil *Ford T*. Montáž kompletního automobilu na běžícím pásu byla ve Fordových závodech v Detroitu (USA) poprvé spuštěna v roce 1914: takřka vzápětí se výroba jednoho kusu desateronásobně zkrátila – trvala tehdy pouhých třiadvadesát minut; o šest let později opouštěl *Ford T* výrobní pás nové koncepce každou minutu. V letech 1909–1926 se prodalo patnáct milionů modelů *Fordu T*; v roce 1895 jezdily v celých Spojených státech amerických pouze čtyři automobily, o třicet let později jich bylo v provozu přes dvaadvacet milionů. Z větší části je „vychrlily“ právě Fordovy běžící pásy. Laciné a spolehlivé auto *Ford T* v nejjednodušším provedení („můžete mít jakoukoli barvu, vyberete-li si černou“) za 260 dolarů (dělník u Forda tehdy pobíral 5 dolarů denní mzdy), láskyplně přezdívané *Plechová Lízinka*, triumfovalo. Užití montážní linky zahájilo hromadnou výrobu, která se stala základním hospodářským fenoménem světa 20. i 21. století.

Paralelně s vývojem technologické stránky automobilů se proměňoval také jejich design. Karoserie prvních automobilů svým vzhledem zpočátku připomínaly kočáry, jejichž konstrukcí byly inspirovány. Již na počátku 20. století se karoserie automobilů začala postupně proměňovat. Například slavný *Ford T* svou karoserií ještě připomínal typ vídeňského kočáru *landaur*, ale kapota, kryjící motor, již svým tvarem anticipovala design typický pro generace následujících automobilů. O vývojových proměnách automobilu, směřujících ke zcela specifickým, ale pro automobil charakteristickým formám, svědčí šestiválcový, šestisedadlový *Rolls Royce 47 HP* se sklopnou střechou, z roku 1918. Aerodynamický tvar byl zde sice obsažen pouze v náznaku, ale celkový design kapoty již v plném rozsahu odráží specifiku automobilu jako unikátního kulturního fenoménu, jehož vývoj probíhá podle svébytných zákonitostí. K rozvoji funkčního a současně estetického designu automobilů přispěl v první polovině 20. století také československý automobilový průmysl, reprezentovaný kopřivnickou automobilkou Tatra. Tato automobilka v roce 1934 uvedla na trh luxusní limuzínu *T 77*, která je považována za první aerodynamický sériově vyráběný automobil na světě.

Ve druhé polovině 20. století determinovala vývoj automobilového průmyslu snaha co nejvíce integrovat požadavky na masovou sériovou výrobu s maximální funkčností a estetickým dojmem. Dnes již klasickou ukázkou tohoto trendu je automobil *Alfa-Romeo*, model *Montreal* z roku 1970 s aerodynamickým tvarem. Tvůrce jeho designu, italský automobilový návrhář Giuseppe Bertone (1914–1997), vytvořil estetickou karoserii, která klade vzduchu co nejmenší odpor. Tím předznamenal a inspiroval další směr vývoje automobilů, který v sobě programově spojuje principy krásy a technické dokonalosti. V Bertonově designérském studiu vznikaly jak působivé sériově vyráběné automobily

(roadster *Fiat X 1/0*), tak pozoruhodné prototypy vozidel nekonvenční koncepce. K nejznámějším z nich patří například velkoprostorový osobní automobil *Genesis* s dvanáctiválcem Lamborghini z roku 1988. Mezi přední světové návrháře vzhledu automobilů se zařadil také původem slovenský designer Jozef Kaban (narozen 1973), jenž z pověření koncernu Volkswagen vytvořil design supersportovního vozu *Bugatti Veyron 16,4*. Jedná se o nejvýkonnější a nejdražší sériově vyráběný automobil na světě, který v roce 2005 vytvořil rychlostní rekord o hodnotě 407,16 km/h.

Vzhledem ke kombinaci technické a estetické dimenze nelze na automobil pohlížet pouze jako na utilitární prostředek plnící adaptační funkce spjaté s transportem lidí a zboží. V moderní společnosti se automobil stal významným statusovým znakem, odrážejícím společenské postavení, míru estetického vkusu a ekonomického kapitálu, jímž jeho majitelé disponují. *Symbolem ekonomického a společenského úspěchu se stala automobilová značka, která je současně zprávou o finančních možnostech, *životním stylu a aspiracích majitele daného automobilu. V současné době jsou evropskými spotřebiteli za nejprestižnější označovány vozy značky *Audi, BMW, Mercedes-Benz, Porsche* a *Toyota Lexus*.

Spektrum automobilových značek a typů automobilů je však nesmírně široké a snaží se pokrýt potřeby všech vrstev obyvatelstva v souladu s jejich finančními možnostmi. Po *druhé světové válce začaly automobilky vyrábět vedle luxusních vozů stále více levných modelů, aby získaly nové zákazníky. Reprezentantem „lidových vozů“ se stal legendární *Volkswagen „brouk“* (původně *VW Kdf-Wagen*, 1938) a jeho nástupce *Golf* (v roce 2009 již VI. generace), který vedle vozu *Ford Focus* dlouhodobě patří mezi nejprodávanější a nejuznávanější značky. Skutečnost, že automobil ve druhé polovině 20. století přestal být luxusním předmětem, určeným pouze pro bohaté zákazníky, zásadním způsobem ovlivnila způsob života a trávení volného času obyvatel západních zemí. Již v 50. letech vzniklo společně se vzrůstajícím cestovním ruchem „automobilové nomádství“ jako specifický typ *kultury volného času a trávení dovolené. Na cesty za odpočinkem nebo poznáním se začaly vydávat desítky milionů lidí, což vyvolalo nutnost podstatně rozšířit turistickou infrastrukturu.

Automobil jako symbol nové *svobody, dynamiky pohybu a teritoriální nezávislosti pronikl na plátna kin a do krásné literatury. Typickou ukázkou glorifikace automobilu jako nástroje osvobození od hodnot konzumní společnosti je například román amerického spisovatele Jacka *Kerouaca (1922–1969) *On the Road* (Na cestě, 1957), jehož hrdinové se v automobilu doslova „řítí“ napříč Spojenými státy a vyjadřují tak nespoutanost a nonkonformismus životní filozofie příslušníků hnutí **beat generation* („beatové generace“). Příkladem fascinace moderního člověka jedoucím automobilem jsou také četné filmy žánru *road movie* („film-cesta“ či „film-*odysea“), jehož hrdinové se nacházejí „na cestě“. Současně s expanzí automobilového průmyslu, který se společně s elektronickým a chemickým průmyslem stal hybnou silou hospodářského růstu v 60. a 70. letech 20. století, si však lidé ve stále větší míře začali uvědomovat stinné stránky automobilismu. Negativní důsledky užívání automobilů jako nejrozšířenějšího způsobu dopravy souvisejí nejen s prohlubující se závislostí lidstva na zdrojích ropy, ale také s houstnoucí silniční dopravou, růstem počtu mrtvých a zraněných při dopravních nehodách a znečišťováním životního prostředí.

Z antropologického hlediska lze na automobil pohlížet jako na specifický kulturní prvek, který jako součást širšího technologického komplexu výrazně ovlivňuje fungování moderní společnosti. Vývoj civilních a vojenských automobilů vedl ke vzniku rozsáhlé průmyslové infrastruktury, spjaté s jejich výrobou, distribucí a praktickým užíváním. Automobilový průmysl v průběhu 20. století stimuloval rozvoj celé řady průmyslových odvětví. Propagace výrobků různých světových automobilek dala vzniknout unikátnímu fenoménu automobilových závodů. Závody monopostů Formule 1, osobních automobilů na okruhu Le Mans nebo nákladních automobilů na trati „Rallye Paříž – Dakar“ sledují prostřednictvím

televizního vysílání miliony lidí po celém světě. Presentace automobilových značek našla své vyjádření v jazyce reklamy, která v reklamních spotech, novinách, časopisech a na billboardech tematicky spojila technickou dokonalost designu automobilů s motivem krásy ženského těla. Význam a působivost špičkových automobilů jako reklamního média využil také tabákový průmysl, když jako sponzor významných automobilových závodů neváhal propagovat značky svých cigaret prostřednictvím značek předních světových automobilek. Masové rozšíření automobilů ve druhé polovině 20. století zásadním způsobem změnilo tvář naší planety. Významnou součástí *materiální kultury se staly asfaltové a betonové silnice, jež vedly k proměně tradiční urbánní zástavby i původní podoby přírodní *krajiny. Ve vyspělých zemích světa začaly masově vznikat dálnice, jejichž funkce a technické zázemí daly vzniknout novému typu funkcionalistické estetiky. Mnohohroudové a víceúrovňové dálnice s technologicky dokonalými nadjezdy, podjezdy, mosty a tunely vytvářejí unikátní komunikační struktury, doplněné promyšleným systémem benzinových čerpadel, restaurací, obchodů a motorestů, zajišťujících potřeby automobilů i jejich majitelů. Nezbytnost zajistit kontinuální přísun nafty a benzinu pro fungování automobilů však stále více ovlivňuje vztah *Západu k zemím, které jsou největšími producenty ropy. Existence automobilů jezdících na pevná fosilní paliva vytváří tlak na zahraniční *politiku vyspělých zemí, pro něž by zastavení přísunu ropy znamenalo ekonomický kolaps. Proto se hledání alternativních zdrojů surovin a energie pro automobily stává jednou z velkých ekonomických, ekologických a technologických výzev současnosti.

Gustav Meyrink (1868–1932), rakouský spisovatel, mystik a jógin, tíhnoucí k enigmatičnosti Prahy přelomu 19. a 20. století, který byl svědkem vzniku a rozvoje automobilismu, v povídce *Automobil* (ze sbírky *Des deutschen Spießers Wunderhorn* [Kouzelný roh německého šosáka], 1913) zobrazil nový fenomén se svou proslulou ironií, fantastičností, tajuplností a anti-šosáctvím:

„Vy si na mne zřejmě už nepamatujete, pane profesore?! Zimt jméno mé, Tarquinius Zimt. Není to ještě tak dávno, co jsem byl vaším žákem ve fyzice a matematice – –“

Učenec nerozhodně obracel v rukou vizitku a rozpačitě předstíral, že se rozpomíná.

„– – a protože právě projíždím Greifswaldem, nechtěl jsem si nechat ujít tu příležitost a dovolil jsem si vás vyhledat – –“

(Následovalo několik minut trapného mlčení.)

„– – ehm – – vás vyhledat – –“

Profesor si s nevolí obhlížel kožený oblek mladého muže. „Vy lovíte velryby?“ zeptal se s tichým výsměchem a poklepal návštěvníkovi na rukáv.

„Nikoliv, jsem automobilista. Jsem vlastníkem známé automobilové značky ‚Zimt‘ – –“

„Takže herec!“ přerušil ho netrpělivě učenec, „ale proč jste tedy předtím studoval fyziku a matematiku? Zřejmě jste přisedlal, mladý muži, přisedlal?! To se podívejme!“

„Ale kdepak, pane profesore, kdepak. Naopak. Dalo by se říci, že právě naopak! Jsem konstruktér automobilů – – motorů – – benzinových motorů – – jsem inženýr!“

„Ach, vy sestavujete ty fantastické obrázky pro kinematograf, rozumím. Ale to si snad nemůžete říkat ‚inženýr‘!“

„Ne, ne, já stavím automobily. Nebo motorová vozidla, jestli je vám toto slovo milejší. Ročně už prodáváme – –“

„Neuznávám, milý pane Zimte, žádný z těch názvů; ani automobil, ani motorové vozidlo, neboť takový stroj se jak známo nemůže hnout z místa – a takový význam je přece obsažen ve slově automobil – a z téhož důvodu je nepřipustný i výraz motorové vozidlo,“ prohlásil vědec.

„Jak to myslíte: ‚nemůže se hnout z místa‘? Nebude to trvat ani deset let a my už nebudeme používat žádný jiný dopravní prostředek. Továrna za továrnou rostou jak houby po dešti, a i když v Greifswaldu možná zatím není žádný automobil, tak přesto – – –“

„Mladý muži, vy jste snilek a ztrácíte půdu pod nohama! Neoddáváte se náhodou spiritismu? Vskutku, je to jeden z nejpolutovanějších jevů naší doby, že musíme být svědky, jak strašidlo *perpetua mobile* znovu a znovu zdvihá svou ohavnou hlavu. Jako by neexistovaly zákony fyziky. Smutné, opravdu smutné! A i vy, ještě před několika málo lety můj žák, jste zapřel jasnou, rozváznou cestu naší vědy a honíte se za horečnými vidinami hrubé, bezmyšlenkovité empirie! Nu ano, dnešní shon a chvat velkoměsta zřejmě oslabuje myšlenkovou sílu naší mládeže, ale dojit až k pustým pověrám, k utkvělým představám, že pomocí benzinového motoru je možno uvést do chodu nějaké vozidlo, to je přece jen velký skok! Aspoň to člověku tak připadá!“ A učenec si začal rozčileně čistit skla brýlí.

Tarquinius Zimt byl bez sebe.

„Ale proboha, pana profesore! Přece snad nebudete popírat existenci motorových vozidel. Dnes, kdy už jich jezdí několik tisíc! Kdy každý měsíc přináší nějakou novinku. Já sám jsem přece přijel z Florencie až sem ve svém automobilu ‚Zimt‘ o síle padesáti koní! Sám jsem ho zkonstruoval a postavil! – Kdybyste ráčil pohledět z okna, můžete ho vidět, jak stojí před domovními vraty. Proboha! Mohu jen opakovat: Proboha!“

„Mladý muži, *omnia mea mecum porto* („všechno, co mám, nosím s sebou“), jak výstižně praví latiníci. Nevidím žádný pádný důvod, abych se díval z okna; – proč bych to také dělal – nosím přece svůj všeobsahující matematický rozum všude s sebou. – Proč bych se měl svěřit nejisté půdě smyslového vnímání? Což mi neřekne víc – víc, než kdy dokáží vyjádřit smysly – prostá formulka, kterou pochopí i nezletilý školák – a zajisté si ji ze svých školních let pamatujete i vy:

$$M = \mu \int p dF y = 2\mu r^2 l \int_0^{\varphi^2} p d\varphi^1 = 2\pi Pr \frac{\sin\varphi^0}{\varphi^0 + \sin\varphi^0 \cos\varphi^0}$$

a tak dále. Tak vidíte!“

„To všechno ale není nic platné,“ odpověděl podrážděně inženýr, „protože já jsem ve svém automobilu dojel z Florencie až do Greifswaldu – až před vaše dveře!“

„– a kdyby neexistoval výše zmíněný vzorec,“ nedal se učenec vyvést z rovnováhy, „jehož výsledek je ještě velice příznivý vzhledem k takzvanému válcovitému čepu, neboť zesílení měrného tlaku, spojené se zmenšením úhlu opásání ložiskové pánve řemenicí, nezpůsobí zvýšení M , a snižuje – pokud to je vůbec přípustné – vynaložení energie nutné k překonání tření u

$\varphi^0 > \frac{\pi}{2}$, pak by stejně zůstala řada závažných námitek, z nichž každá by musela vyloučit – –“

„Ale proboha svatého, pane profesore ...“

„Pardon! ... i jen teoretickou možnost případného zdaru onoho záměru. Jak by se mohlo, abychom mluvili jen laicky, například převést do oblasti mechanických možností to, že bychom mohli zabránit stále rostoucímu značnému zahřátí, způsobenému explozemi ve válciích a, b, c, d , které v těchto válciích následují velice rychle za sebou, z čehož rezultuje roztažení, a tudíž následně přitlačení na stěny válců, což by posléze vedlo až k nehybnosti kovového pístového materiálu, pokud by tento nebyl neustále dostatečně chlazen prostřednictvím stále znovu dodávaného množství vody, z čehož znovu jasně vyplývá výsledek pokusu v negativním smyslu s ohledem na obrácený poměr váhy k výkonnostnímu efektu motoru? A když dále uvážíme – – – –“

„Jel jsem z Florencie až sem,“ přerušil profesora zarputile mladý muž.

„– – – – když dále uvážíme při použití vzorce:

$$P = \left(\frac{n}{30}\right)^3 r \left(\cos\varphi \pm \frac{r}{e} \cos 2\varphi\right) (G_1 + G_1) + \left(\frac{n}{30}\right)^2 r G_3 \cos\varphi$$

tu skutečnost, že otřásáním a dalšími kmity, jež negativně ovlivňují klid celku, jakožto nemilý důsledek svérázných pohybů v jednotlivých částech stroje, v nichž – ať by byly sebepružnější – nutně tudíž dochází k trvalým deformacím, jednoznačně z toho vyplývá, že –

„Ale já jsem přesto dojel z Florencie až do Greifswaldu!“

„– – – k trvalým deformacím, jednoznačně z toho vyplývá ...“

„Ale–já–jsem–přesto–z Florencie až do Greifswaldu *do-jel!*“

Učenec vrhl přes brýle káravý pohled na mladého muže. „Nic by mi nebránilo, abych – opíraje se o přesvědčivé matematické vzorce – bez obalu vyjádřil své pochybnosti o vašich tvrzeních, nicméně dávám přednost tomu, abych se po způsobu starých Řeků raději vyhnul všemu zraňujícímu, a pouze chci – jako už Parmenidés – zdůraznit, že moudrému člověku nepřísluší, aby přikládal váhy svým smyslovým vjemům a už vůbec ne vjemům někoho cizího.“

Tarquinius Zimt chvíli přemýšlel, pak sáhl do kapsy a mlčky podal profesorovi několik fotografií.

Ten se na ně podíval jen zběžně a prohlásil: „Nuže, mladý muži, vy si myslíte, že těmito obrázky zdánlivě se pohybujícími automobilů můžete zpochybnit zákony mechaniky?! – Jen pro podobnost takových případů připomínám zobrazení animistických fenoménů, jak je vytvořili Crookes, Lombroso, Ochorowicz, Mendělejev! Dneska už je možné upravovat takové fotografie pomocí různých triků, že je málokdo rozezná od skutečnosti. Ostatně, nebylo známo již Hérakleitovi, že podle zákonů logiky se vystřelený šíp nalézá na každém matematickém bodě své dráhy v absolutním klidu? Nuže, vidíte! A více než to – v přeneseném smyslu – nemohou ani v nejlepším případě vaše obrázky dokázat.“

V inženýrových očích zaplála potměšilá radost. „Ale doufám, vážený pane profesore, že mi – jakožto svému žáku, který vás tolik obdivuje – neodmítnete prosbu,“ pronesl s pokryteckou pokorou, „abyste se alespoň podíval na můj automobil, stojící před domem?“

Učenec dobrotivě přikývl a oba se odebrali na ulici.

Kolem vozu už postával dav lidí.

Tarquinius Zimt zamrkal na šoféra. „Ignáci! Pan profesor by si chtěl prohlédnout náš automobil, ukažte mu prosím ten stroj.“

Mechanik se domníval, že se jedná o prodej vozu, a zanotoval chvalozpěv:

„S naším ‚Zimtem‘ uděláme klidně sto padesát kilometrů a z Florencie až sem jsme neměli jediný defekt. Jedeme – –“

„Ustaňte, dobrý muži,“ mávl profesor rukou a shovívavě se usmál.

Řidič otevřel kapotu, aby byl vidět motor, a vysvětloval jednotlivé části.

„Jak se vyrovnáváte, pane profesore,“ zeptal se Tarquinius Zimt se skrytým posměškem, „se skutečností, že navzdory vašemu tvrzení, že je vyloučeno, aby tyto stroje fungovaly, vyrábějí dnes takové továrny jako Daimler, Benz, Dürkopp, Opel, Brasier, Panhard, Fiat a další tisíce takovýchto vozidel?“

„Vyrovnáváte? Mladý muži, já jsem prostý učenec v oboru technických věd, a jakkoliv by mohla vaše otázka připadat zajímavá například psychologovi, tak mně – to přiznávám – pramálo záleží na tom, abych se dozvěděl, z jakých asi důvodů se tyto továrny oddávají takovýmto zjevně zbytečným činnostem.“

Profesorova slova přerušilo bzučení naprázdno běžícího motoru. Dav ustoupil o krok.

Tarquinius Zimt se zašklebil. „Takže vy ještě pořád nevěříte, že tenhle vůz pojede, pane profesore? Stačí, abych přitáhl tuto páku, tím zařadím pomocí spojky rychlost a automobil se bude řídit rychlostí sto padesát kilometrů za hodinu.“

Na učencových rtech se objevil mírný úsměv. „Ach, vy mladický blouznivče! Nic takového se nemůže přihodit. Pod tlakem exploze – předpokládáme-li u spojky dostatečnou pevnost – se pravděpodobně vzápětí rozletí válce *a*, *b* a *d*. Válec *c* naproti tomu asi zůstane nepoškozený podle vzorce – podle vzorce – jak jenom honem zní! – podle vzorce – – –“

„Vpřed,“ zajásal Zimt, „vpřed! Ignáci, jed'te!“

Sofér přitáhl páku.

Teď! – Hlasitá trojnásobná rána – a stroj stojí!

Zmatek!

Ignác vyskočí z vozu. Dlouhé pátrání. Tady! První, druhý a čtvrtý válec jsou prasklé! Prasklé způsobem, jakým válce nikdy prasknout nemůžou, i kdyby v nich byl třeba nitroglycerin.

Strnulým pohledem upírá profesor oči do dálky, jeho rty se pohybují a mumlají: „Počkejte: podle vzorce – – podle vzorce – –“

Zimt ho popadne za rukáv a třese jím – skoro pláče zlostí. „To je neslýchané, neuvěřitelné; od doby, co existuje automobil, se něco takového nestalo. Je to šílenost. Je to naprosté bláznovství. Okamžitě zatelegrafuji, aby poslali náhradní válce. – To takhle nejde, musíte se na vlastní oči přesvědčit, musíte!“

Učenec se mu rozzlobeně vytrhne: „Mladý muži, zacházíte příliš daleko, zapomínáte se. – Opravdu si myslíte, že mám času nazbyt, abych ještě jednou přihlížel vašim dětinským pokusům? Ještě stále jste se nepoučil? Raději děkujte svému stvořiteli, že to nedopadlo hůř, se stroji nejsou žádné žerty. Teď to vidíte! –“

A učenec spěchá do svého domu.

Ve vratech se ještě jednou otočí, káravě zdvihne prst a rozhněvaně zvolá:

„*Sunt pueri pueri, pueri puerelia tractant.*“ („Děti jsou děti a dělají dětské věci.“) (Ze souboru *Mistr Leonhard*. Z německého originálu přeložila Eva Pátková. Praha: Aurora, 1996, s. 81–86.) (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

autonomie (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *nomos*, „zákon“):

1. vlastnost *osoby, *instituce nebo *společnosti, jež dává *zákony, jimiž se řídí; právo uspořádat si vlastní záležitosti, svrchovanost, nezávislost. U Immanuela *Kanta základ svobody, a tudíž zdroj *mravnosti;

2. *samospráva, forma určité nezávislosti, samostatnosti jistého území v rámci většího celku;

3. samostatné rozhodování určité části státu o regionálních a národních záležitostech při zachování jednoty státu. Vývojem ve 20. století se prosadilo výjimečné postavení v kulturní oblasti, které mnohé státy poskytují svým *menšinám žijícím na jejich výsostném území (například Itálie obyvatelům jižního Tyrolska, jimž je ústavně zaručeno užívání *němčiny ve školách, správě, rovněž v rozhlase a *televizi). Uskutečňuje se vlastní normotvornou, správní nebo soudní pravomocí orgánů. V *historii Československé republiky (ČSR) jsme se s autonomií setkali v případě Slovenska a Podkarpatské Rusi (1938). (František Čapka, Jaroslav Malina)

autonomní ganglia, *ganglia, autonomní.

autonomní nervy, *nervy, autonomní (též nervy vegetativní, *sympaticus a *parasymphaticus).

autonomní norma, *norma, autonomní.

Autonomní oblast Tibet, v jihozápadní Číně (1,22 milionu km²), hlavní *město La-sa (*Lhasa). (Josef Kolmaš)

Autonomní oblast Vnitřní Mongolsko, v severní Číně (1,183 milionu km²), hlavní *město Chu-che-chao-tche. (Josef Kolmaš)

autonymum, *endononymum.

autopodium, -i, n., u *člověka distální část základu končetiny v období 5.–6. týdne vývoje lidského embrya. Postnatálně se tak označují výsledky vývoje této oblasti, tj. ruka a noha. U všech čtvernožců (Tetrapoda), mezi něž patří i savci, distální úsek hrudní i pánevní končetiny s větším počtem kostí včetně prstů. (Jiří Gaisler, Drahomír Horký)

autopolyploid, *polyploid, u kterého došlo k více než dvojnásobnému zmnožení téže *chromozomové sady. (Jiřina Relichová)

autopolyploidie, *polyploidie.

autopsia, -ae, f. (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *opsis*, „vidění“):

1. vlastní poznání, vlastní zkušenost (příklad: znát něco z autopsie);
2. [anatomie] ohledání mrtvolu pitvou za účelem studijním, diagnostickým nebo soudním. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

autopsie, *autopsia.

autoregulace (z řečtiny: *autos*, „sám“ a z latiny: *rēgulāre*, „řídít, upravovat“), samořízení; autonomní řízení na tkáňové úrovni, nezávislé na nadřazeném řízení látkovém a nervovém.

autorita (z latiny: *auctoritās*, „zmocnění; vzor; důstojnost; vliv“):

1. obecně přijatý a uznávaný neformální vliv *osoby nebo *instituce, založený na určitých kvalitách a vztazích;
2. obecně uznávaná osoba s tímto vlivem, expert, odborník;
3. vztah, v němž osoby nebo instituce přejímají vůdčí roli a prosazují cíle určitých skupin;
4. zplnomocnění církve, respektive jejich zmocněnců k spasitelskému poslání, jež na ni přenesl *Ježíš Kristus. (Jaroslav Malina)

autorita, neformální, sociologicky obecně přijatelný vliv osobnosti (skupiny) založený na charakterových vlastnostech, dovednostech, oblibě atd. nositele *autority. (Jaroslav Malina)

autorita, politická, jeden ze základních konceptů *politické filozofie, úzce spojený s pojmem politické *moci: Moc, tedy schopnost donutit ostatní k určitému jednání, je předpokladem existence *autority. Je s ním spojena řada fundamentálních otázek: Jaký je žádoucí vztah jedince a politické autority (čili *státu)? Za jakých podmínek má jedinec povinnost podřídit se jejím rozhodnutím? Kdo je oprávněn zastávat rozhodovací pozice? Není podřízení cizímu rozhodnutí za jakýchkoliv podmínek porušením individuální *autonomie (což vede k pozici *anarchismu)? K těmto problémům se obvykle přistupuje s poukazem na pojem *legitimity, respektive legitimní politické autority, která splňuje určitý soubor normativních požadavků – dnes vyjádřených především *ideálem *demokracie a *lidských práv.

Toto normativní pojetí je třeba odlišit od *názoru zastávaného Thomasem *Hobbesem a tzv. politickými realisty, že legitimita politické autority vychází čistě z faktu občanské poslušnosti, neboli, je-li stát schopen zajistit poslušnost *občanů, je státem legitimním. Mezi klasické a nejpracovnější teorie politické autority patří *teorie společenské smlouvy, kterou například John *Locke původně stavěl proti Božskému původu královského práva vládnout. (Pavel Dufek)

autoritarismus (též autoritářský režim), označení pro významnou kategorii nedemokratických režimů, které sice nenaplnují kritéria pro zařazení mezi režimy totalitní (*totalitarismus) – jsou co do své intenzity i šíře dosahu „slabší“ – ale podržují si řadu vyhraněných nedemokratických rysů. Autoritarismus subsumuje dříve užívané termíny jako *despocie, *diktatura či *tyranie, přičemž jeho podoby jsou dále rozpracovány. Mezi typické příklady autoritářských režimů patří *vláda vojenské *junty po násilném převzetí moci. (Pavel Dufek)

autoritářský režim, *autoritarismus.

autoritativní, označení jednání, případně tvrzení, jež se neopírá o zdůvodnění, nýbrž o *autoritu, a tedy nepřipouští diskusi. (Jaroslav Malina)

autorský tisk, *tisk, autorský.

autotrofie (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *τροφó*, „živím“), způsob výživy organismu z minerálních látek. (Jaroslav Malina)

autotypie (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *τυπος*, „tisk“), fotoreprodukční *grafická technika spočívající na principu tisku z výšky, založená na fotomechanickém postupu. Nástup autotypie technologicky znamenal ústup od tradičních grafických technik. Z hlediska vizuálního efektu se ale autotypie jeví jako pokračování výtvarné linie *grafik, vytvořených *technikou *dřevorytu a *dřevořezu.

Podkladem pro autotypii je zpravidla fotografie, z níž se zhotoví negativní rastr. Obraz se při fotografování rozloží autotypickou sítí na body různých tvarů, velikostí i hustoty použitím clonek vkládaných do tělesa objektivu. Z rastru se obraz přenáší na zinkový *štoček, opatřený vrstvou citlivou na osvětlení, který je následně zaleptán. V současnosti je postup zaleptání automatizován.

Touto technikou jsou reprodukovány fotografie, zejména pro účely odborné literatury. Pro běžnou produkci je užívána černobílá autotypie, která má *analogii v autotypii barevné.

Vynález techniky autotypie je kladen do roku 1882 a spojován s německým mědirytcem Georgem Meisenbachem (1841–1912), který v roce 1878 založil zinkografický závod v Mnichově. V současné době je autotypie považována za nejběžněji užívanou techniku, jíž jsou reprodukovány stínované či polotónové předlohy (malba, fotografie, tušové kresby).

Z antropologického hlediska lze považovat vynález autotypie za kvalitativní technologický skok, který umožnil kvalitní, rychlou a přesnou *replikaci obrazových *sémantických informací a jejich masovou tiskovou reprodukci. (Barbora Půtová)

autozom (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *soma*, „tělo“), jakýkoli *chromozom s výjimkou pohlavních chromozomů. *Člověk má 22 párů autozomů a jeden pár pohlavních chromozomů (*heterochromozomy, *gonozom). (Jiřina Relichová)

autozygot (z řečtiny: *autos*, „sám“ a *zygota*, tj. „zárodečná buňka“ [z řečtiny: *zygon*, „jho, pouto, sprázení, vzájemné spojení semenných buněk obou pohlaví“]), jedinec homozygotní (*homozygot) v daném *genu, jehož dvě shodné alely jsou identické původem, tj. odvozené z téže *alely společného předka. (Jiřina Relichová)

autozygotnost, *homozygotnost, při níž jsou párové alely daného genu identické původem, tj. odvozené z téže *alely společného předka. (Jiřina Relichová)

auxologická antropologie, *antropologie, auxologická.

auxologie (z řečtiny: *auxó*, infinitiv *auxein*, „růst“ a *logos*, „věda, nauka“), věda o *růstu *organismů. U *člověka studuje *zákonitosti růstu v prenatálním i postnatálním období, růstovou dynamiku, proporcionalitu a její změny, pohlavní, regionální a populační rozdíly aj. Zabývá se rovněž tvorbou norem pro posouzení tělesného stavu a vývoje i návrhy na případné korekce a pozitivní změny daného stavu. (Jaroslav Malina)

Avalókita, *Avalókitéšvara.

Avalókitéšvara (ze sanskrtu: *avalókita*, „[soucitně] shlížející“ a *išvara*, „pán“), v mahájánovém *buddhismu jeden z hlavních nadsmyslových *bódhisattvů, ztělesnění nekonečného soucitu a milosrdenství. Naplněn všeobjímajícím soucitem (*karuná*), zjevuje se všem bytostem upoutaným v strastném koloběhu zániků a znovuzrození, z něhož se kvůli své nevědomosti (*avidja) nedovedou vymanit, aby jim poskytl ponaučení, přivedl je na cestu poznání a ulehčil jim jejich *karmu. Jeho podstatu podle některých výkladů vyjadřuje průpověď (*mantra) **Om, mani padmé, húm* („Óm, ó klenote v lotosu, húm“), kde klenot symbolizuje svrchované jsoučno, jež v sobě ukrývá lotosový (neposkvrněný) Avalókitéšvara a které tvoří počátek (**óm*) i konec (*húm*) veškerenstva.

Podle tibetské *mytologie byl Avalókitéšvarovým *avatárem převtělený opičák, z jehož spojení s démonkou rákšasí vzniklo pokolení *Tibet'anů. (Viz též *Kuan-jin, *Kwanŭm.) (Jan Filipický)

avantgarda (z francouzštiny: *avant-garde*, „předvoj; přední stráž“), etapa ve vývoji moderního evropského umění, následující po období moderny. Je spjatá s aktivitou nových uměleckých skupin a *hnutí prvních tří, čtyř desetiletí 20. století, uplatňující se obvykle v oblasti *výtvarného umění a *literatury, dále zejména *dramatu, *hudby, *architektury a filmu.

K nejvýznamnějším avantgardním proudům, směrům a tendencím patří *abstraktivismus, *dadaismus, *expresionismus, *futurismus, *konstruktivismus, *kubismus, *funkcionalismus a *surrealismus. Součástí avantgardy se stal český *funkcionalismus, *poetismus a surrealismus, česká proletářská *poezie a slovenský nadrealismus. Charakteristickými rysy umělecké avantgardy v oblasti postojové se staly společenská revolta, levicová politická orientace, *kolektivismus, dále pak antitradicionalismus a *modernismus, projevující se jako vůle experimentovat v oblasti formy i obsahu. (Jaroslav Malina)

avantgardní umění, *avantgarda.

Avarové, populace žijící v Dagestánské republice Ruské federace a v severní části Ázerbájdžánu; čítá kolem 750 000 příslušníků (v roce 2002); hovoří *avarštinou, která patří do avaro-ando-cézske skupiny *dagestánské větve *kavkazské jazykové rodiny. Jejich předchůdci byli starověcí *Avaři, mongoloidního původu, a teprve po příchodu do Zakavkazska se smísili s *kavkazskými etniky. Za turecké nadvlády v 16. století byli islamizováni a poté až do roku 1859 vzdorovali ruské nadvládě. Avarové dnes tvoří nejpočetnější populaci mnohonárodnostního Dagestánu (více než 30 etnik).

V rámci censů bývají k Avarům statisticky přiřazovány i relativně blízké populace (kupříkladu Achvachové, Andijci, Botlichové, Cezové, Ghodoberijci a další), které však nicméně jazykově a kulturně představují osobitá etnika. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

avarský kaganát, *kaganát, avarský.

avarština, severozápadní *kavkazský jazyk užívaný v Dagestánu a v Ázerbájdžánu (*Avarové). (Jaroslav Malina)

Avaři (Avari, „neklidní, toulající se“), starověká kočovná populace mongoloidního původu, která zanikla ve *středověku. Byli pravděpodobně potomky středoasijských *Žuan-žuanů, kteří na počátku našeho *letopočtu vytvořili velkou říši ve Střední Asii. Tato říše byla v 6. století rozvrácena a poražení Žuan-žuanů prchali nejprve k Volze a odtud pak do středoevropských nížin, ale již pod jménem Avaři. Na území dnešního Maďarska vytvořili státní útvar, který v 8. století dobyl Karel Veliký. Avaři se plně asimilovali s různými evropskými etniky (rovněž se *Slovany). Část Avarů pravděpodobně zůstala v Zakavkazsku (*Avarové). (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

avatár (ze sanskrtu: *avatára*, „sestoupení [božstva z nebe na zem], sestup, advent“ od slovesa *ava+tr-*, *-tarati* „sestoupit, odebrat se, zjevit se“), v *hinduismu vtělení božstva do lidské nebo zvířecí podoby, jež přichází na tento *svět, aby jej osvobodilo od *zla nebo úpadku a znovu nastolilo řád (*dharma). Tato představa je nejvíce rozšířená ve *višnuismu, kde je *Višnuovi připisováno deset avatárů, i když některé texty jich uvádějí mnohem víc, neboť projevů boha může být bezpočet. Mezi nejvýznamnější patří v pořadí sedmý *Ráma a osmý *Kršna; zvířecí vtělení tvoří *matsja* („ryba“), jejíž podobu bůh přijal, aby zachránil praotce lidstva Manua před světovou potopou, *kúrma* („želva“), jejíž krunýř posloužil jako opora hory Mandara, kterou použili *bohové a *démoni při stloukání mléčného oceánu s cílem získat nápoj nesmrtelnosti (*amrta*), a dále *varáha* („kanec“), do něhož se Višnu převtělil, aby zachránil bohyni Zemi (Bhúmi), kterou zlovolný démon uvěznil ve vodách kosmického oceánu. Jako napůl člověk a napůl lev (Narasiha) přišel počtvrté na svět, aby zahubil démonského nepřítele bohů Hiranjakašipua, jehož nemohli přemoci ani lidé ani

zvířata; jindy si v podobě trpaslíka (Vámana) vyprosil od krále démonů Baliho část jeho držav, které dokáže odměřit třemi kroky, ale pak nabyl kosmických rozměrů, překročil nebe, zemi a démonského vládce srazil do podsvětí. V šesté inkarnaci jako Parašuráma („Ráma se sekýrou“) zkrotil zpupnost válečnického stavu *kšatrijů a v devátém vtělení nabyl podoby *Buddhy, jenž svádí nehodné lidi na scestí, k popření autority *véd a odmítnutí systému *kast, aby přivodil jejich záhuby. Podesáté se má Višnu vtělit na konci tohoto věku (*juga; viz též *kosmologie, hinduistická) jako mytický rek Kalkin (či Kalki) na bílém koni, jenž s plamenným mečem obnoví svět v jeho prapůvodní čistotě.

Princip avatáru se prosadil, byť méně výrazně, i v *šivaismu, kde jsou *Šivovi a jeho manželce Durze připisována různá vtělení, jejichž smyslem je chránit svět před zlem a zpřítomňovat božstvo věřícím. (Jan Filipický)

Averroes (arabsky: Ibn Rušd Abú-l-Valíd Muhammad Ibn Ahmad Ibn Muhammad, 1126, Córdoba, Španělsko – 11. 12. 1198, Marrakesch, Maroko), arabský filozof, lékař a právník; jeden z nejvýznamnějších vzdělanců muslimského Španělska. Komentoval a rozvíjel učení *Aristotela. V polemice proti al-Ghazzalímu obhajoval rozumové poznání ve věcech víry. Inspiroval teorii dvojí pravdy: rozumová činnost není spojena s jednotlivcem, nýbrž s nadindividuálním *rozumem. Svět nebyl *Bohem stvořen z ničeho, ale z věčné hmoty. (Jaroslav Malina)

averroismus, středověké filozofické učení navazující na *Averroa (odtud název) a arabskou a židovskou filozofii. Šířilo se zejména ve 13. století, kdy v Paříži působil jeho stoupenec Siger z Brabantu. Averroismus obhajoval nadřazenost filozofie nad vírou, uznával *věčnost *světa namísto jeho *stvoření a nutnost veškerého dění. Jednotlivý lidský *rozum je podle averroismu součástí nadindividuálního rozumu, lidská *duše není nesmrtelná. Vztah mezi rozumem a vírou řešil učením o dvojí pravdě. *Církví byl odsouzen. (Jaroslav Malina)

avers (z latiny: *aversus*, „obrácená strana, líc“), přední strana (líc) určitého dvojstranného artefaktu (*pečetě, *mince, psací látky, písemnosti apod.). (Jaroslav Malina)

averz, *avers.

avesta, *avestština.

Avesta, svatá kniha *pársismu, vysokého *náboženství bývalé Persie (respektive *mazdaismu). Ve své nynější podobě obsahuje už jen asi čtvrtinu sbírky svatých textů, kodifikovaných za panovníka z dynastie Sásánovců Šáhpura II. (309–379). Je sepsána ve starém íránském jazyce (*avestština). Největší část spisů se ztratila během arabských a tatarských bouří spolu s náboženstvím pársismu. Prvopis Avesty, který byl hypoteticky sestaven z pozdní kompilace, obsahoval jako nejstarší součást řadu originálních citátů *Zarathuštry, tzv. *gáthy. Od gáth se odlišují četné novější texty (mladší Avesta). Svým obsahem představují ve srovnání s abstraktními poučkami v gáthách další rozvoj náboženství *zarathuštrismu. Obsah je pestrý a mnohovrstevnatý.

Obsahově má Avesta v současnosti toto uspořádání: 1. Vidéodát či Videvdat (předpisy proti démonům a kněžský *kodex chování, slouží k zachování či obnovení rituální čistoty); 2. Jasna (kniha textů pro obětní *akty a texty užívané při bohoslužbách); 3. Jašty či Jat (hymnická sbírka obětních písní a texty ke cti nejrůznějších božstev, uspořádané podle dnů a měsíců); 4. Vispret (liturgický spis s chvalo zpěvy). V řeči Avesty je sepsán ještě Hodokht Nas. Tento text se vztahuje na osud duše po smrti. Malá Avesta čili Korda (modlitební kniha k soukromé zbožnosti) a ostatní menší části obsahují modlitby pro ráno a večer a jiné příležitosti. V širším smyslu patří k Avestě i její středoperské překlady a komentáře zvané Zand (Zend).

Dochované části Avesty pocházejí z různého období a velmi dlouho byly tradovány jen ústně. Nejstarší vznikaly snad kolem roku 1000 př. n. l. Postupné vytváření dalších částí Avesty bylo ukončeno převážně kolem poloviny 1. tisíciletí před naším *letopočtem. (Jaroslav Malina)

avestština (avesta), mrtvý *íránský jazyk, jímž jsou psány staroíránské náboženské texty z I. tisíciletí př. n. l. (viz *Avesta, *gáthy). (Jaroslav Malina)

Avicenna (persky: Abú Alí al-Husain ibn Abdalláh Ibn Síná, 980, Afšaná u Bucháry, Uzbekistán – 1037, Hamadán, Írán), perský lékař a filozof; autor básní a spisů z *logiky, *etiky, *metafyziky a dalších oborů, především však z *medicíny.

V čtrnáctidílném *kánonu *medicíny *Al-Kánún fi t-tibb* (Úplný soubor poznatků z lékařství) shrnul znalosti řeckých a islámských přírodovědců, anatomů a lékařů. Dílo bylo vrcholem lékařského vědění na počátku 2. tisíciletí a stalo se vedle spisů *Galénových nejdůležitějším lékařským pramenem středověku. Spis vyniká systematickostí a skvělým uspořádáním faktů. Jednou z velkých předností je, že při popisu nemocí vědomostem z patologie a terapie předchází vždy úvod anatomicko-fyziologický a že je tento popis vybaven jasně osvětlujícími příklady.

Lidskou duši chápe Avicenna jako substanciální formu těla, která je nehmotná a nesmrtelná. Uznává posmrtný život pouze v čistě duševním, nikoli ve fyzickém smyslu; odmítá vzkříšení těla. (Jaroslav Malina)

avidja (ze sanskrtu: *a+vidjá*, „ne-vědění“), nevědomost, klíčový sanskrtský pojem indického myšlení. Podle filozofického systému *jógy představuje avidja mylné chápání *nejá* jako *já*, nečistého jako čisté, nepříjemného jako příjemné, a tvoří tak jednu z pěti zábran pravého poznání a zdrojů trápení (*kléša*).

*Buddhismus chápe nevědění či nevědomost jako neznalost čtyř ušlechtilých pravd, počátek dvanáctičlenného řetězce podmíněných příčin vznikání (*pratítjasamutpáda*), a tudíž jako hlavního činitele, který poutá bytosti v koloběhu znovuzrozdování (**sansára*). Jako základní kategorie advaita-védánty je avidja nekonečná (*anádi*), nepopsatelná (*anirvačanija*), skutečně existující (*bhávarúpa*), má schopnost skrývat pravou skutečnost (*ávarana*) a zobrazovat klamné zdání (*vikšépa*), přebývá v individuálním já (*džíva*) anebo v kosmickém já (**brahma*) a lze ji odstranit pravým poznáním (*džňána*). (Jan Filipický)

avunkulát (z latiny: *avunculus*, „strýc, ujec, matčín bratr“), blízký a zvláště pevný vztah mezi chlapcem (mužem) a bratrem jeho matky. (Jaroslav Malina)

avunkulokalita (z latiny: *avunculus*, „strýc, ujec, matčín bratr“ a *lōcatiō*, „umístění; pronájem, nájemní smlouva“), *zvyk, kdy se manželský pár po *svatbě nastěhuje k bratrovi ženichovy matky. (Jaroslav Malina)

Avvakum, Petrov (20. 11. 1621, Grigorovo, Rusko – 14. 4. 1682, Pustozersk, Rusko), ruský *duchovní a spisovatel; vůdce církevního statověrectví (rozkolnictví) v ruské pravoslavné církvi, obrácený proti reformám bývalého přítele patriarchy Nikona (šlo mimo jiné o *redukci takzvaných zemních úklon a používání tří prstů místo dvou při křížování). V roce 1666 byl zbaven hodnosti a poté poslán do vyhnanství na Sibiř a po dalším marném přesvědčování nakonec v Pustozersku u Bílého moře upálen jako *kacíř.

V Pustozersku v letech 1672 až 1675 vytvořil své kardinální dílo *Žitije protopopa Avvakuma im samim napisannoje* (česky: **Život Protopopa Avvakuma jím samým sepsaný a jiná jeho díla*. Praha: Odeon, 1975), napůl autobiografii a napůl *hagiografii, v níž sám sebe pokládá za svatého, podivuhodné dílo, v němž se vulgarismy prolínají se slovníkem *kázání a které bývá pokládáno za první ruský román. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

AW, *AntropoWeb.

Axayacatl (vládl 1469–1479/1481), aztécký vládce *města *Tenochtitlánu. Dobył a zničil sousední město *Tlatelolco a o jeho plochu zvětšil Tenochtitlán. Vliv svého *státu rozšířil především směrem na západ a jih. (Oldřich Kašpar)

axiální (z latiny: *axis*, „osa“), osový (například axiální *skelet). (Ladislava Horáčková)

axilla, -ae, f., axila, podpažní jamka. Prostor mezi proximální částí paže a laterální stěnou *hrudníku. Ventrálně je ohraničena úponovou částí **musculus pectoralis major*, dorzálně **musculus latissimus dorsi* a **musculus teres major*. Mediální stěnu axily tvoří část hrudního

koše s **musculus serratus anterior*, laterální stěnu **kost pažní s caput breve *musculi bicipitis brachii* a **musculus coracobrachialis*. Základnou podpažní jámy je tenká *fascia axillaris*, vrchol podpažní jámy ohraničuje 1. **žebro*, laterální část **kosti klíční* a **lopatka*. Takto vymezeným prostorem se k horní končetině dostává nervově-cévní svazek. (Ladislava Horáčková)

axiologická kultura, **kultura*, *axiologická*.

axiologie (z řečtiny: *axios*, „rovnocenný, něčeho hodný“, *logos*, „věda, nauka“), filozofická nauka o původu a proměnách **hodnot* (například mravních, estetických, náboženských atd.), jejich vzájemných vztazích i o jejich poměru k společenským a kulturním faktorům. (Jaroslav Malina)

axiom (z řečtiny: *axióma*, „to, co se ctí, cení, uznává“), základní věta, tvrzení, poučka, zásada, která se přijímá a bez důkazu považuje za pravdivou. (Jaroslav Malina)

axiom výběru, jeden z **axiomů* **teorie množin*. Je-li *S* množina neprázdných množin, jejíž žádné dva členy nemají společný prvek, pak existuje množina, která sestává z prvků vybraných po jednom z každé množiny z *S* (názorně řečeno výbor zástupců). Pro nekonečné množiny je tento axiom intuitivně méně zřejmý než axiomy zbývající a byla proto zkoumána otázka jeho nezávislosti.

Kurt **Gödel* zjistil, že zahrnutí axiomu nevede ke **sporu*, jsou-li zbývající axiomy bezesporně; že je axiom výběru na těchto axiomech nezávislý, ukázal Paul Cohen (narozen 1934). (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

axiomatizace teorie, vyjádření principů teorie pomocí **axiomů*.

axis, -is, m.:

1. osa;

2. **čepovec* (druhý krční **obratel*). *Axis* má vysoké tělo zakončené **kraniálně* zaobleným hrotem, podle tvaru nazývaným zub čepovce (**dens axis*), což je původně tělo **atlasu*, které přirostlo na horní plochu obratlového těla *axis*. Čepovec je součástí **kloubu atlantoaxiálního*; ve srovnání s ostatními krčními obratli je masivní, nese rozhodující díl hmotnosti hlavy. Při některých úrazech může dojít vtlačení zlomeného *dens axis* do páteřního kanálu k závažnému poškození míchy. (Ladislava Horáčková)

axon, -onis, m., **neurit*, výběžek nervové buňky.

Axumové, starověké etnikum semitského původu, které přijalo ve 4. století za **vlády* panovníka Ezany **křesťanství* a stalo se kulturně a společensky předchůdcem staré Etiopie v její severovýchodní části. Pod silným tlakem **islámu* a arabských přistěhovalců rychle zanikl vliv a historický význam **království Aksúm*. Obyvatelé splynuli s etiopskými sousedy, zvláště s **Agauy*, **Amhary* a **Tigrejci*. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

ayahuasca (z **kečuánštiny*: *aya*, „duše“, *huasca*, „liána“), nápoj užívaný **indiány* při náboženských obřadech, vyrábí se ze směsi dvou odlišných druhů rostlin. Psychoaktivní látkou je halucinogenní alkaloid **DMT*, jenž se do nápoje uvolní vyvařením první ingredience, listů vhodných bylin, kterých se používá několik druhů, podle oblasti, podle místní tradice nebo i podle sezonní dostupnosti. Nejčastěji užívanou rostlinou s obsahem DMT je *Psychotria viridis* nebo *Diplopterys cabrerana*. V lidském **žaludku* se ovšem vyskytuje monoaminoxidáza (MAO-A), což je enzym metabolizující DMT tak efektivně, že je při orálním užití téměř neúčinný. Do připravovaného nápoje je tak nutné přidat druhou ingredienci, považovanou za hlavní složku a za vlastní „liánu duši“, rostlinu *Banisteriopsis caapi* z čeledi *Malpighiaceae*. Tato lesní liána obsahuje alkaloidy **harmin* a *harmalin*, které inhibují účinek žaludeční monoaminoxidázy. Psychotropní látky z první ingredience se tak v přítomnosti těchto inhibitorů z druhé ingredience mohou v aktivním stavu vstřebat přes stěnu žaludku či tenkého **střeva* do krevního oběhu a odtud přes hematoencefalickou bariéru k příslušným mozkovým receptorům.

Užívá se v oblastech amazonské nížiny a na západních svazích kolumbijských a ekvádorských And, v Kolumbii je nápoj nazýván *yage* a v Brazílii *caapi*. V roce 1851 jeho užívání poprvé popsal anglický botanik Richard Spruce. (Josef Duda, Martina Wagenknechtová)

ayllu, základní prvek v organizaci *společnosti *Inků, vycházející z klanového zřízení; příbuzenská jednotka, jejíž členové se považovali za potomky společného předka, s přesně vymezeným teritoriem, zpravidla patrilinéární (*patrilinearita) a endogamní (*endogamie). *Vlastnictví půdy a zvířat bylo v rámci ayllu společné. Během existence *incké říše dohlíželi nad každým ayllu *úředníci určení panovníkem, kteří kontrolovali produkci ayllu. (Oldřich Kašpar)

aymará, *aymarština.

Aymarové, jedno z nejvýznamnějších *indiánských etnik v Jižní Americe. Žijí v horských oblastech kolem jezera *Titicaca a v pohraničí Bolívie, Ekvádoru a Peru v celkovém počtu asi 1,6 milionu. Jazykově patří do velké rodiny kečujských *jazyků (*aymarština) a etnicky představují potomky zakladatelů předkolumbovské *tíwanacké říše. Po jejím pádu se podíleli na formování *incké říše, která byla v roce 1542 dobytá *Španěly a území bylo rozděleno do jednotlivých provincií Peru. Část horských Aymarů převzala jazyk *Kečuů (Collagua, Colla, Ubina aj.) a jejich území bylo nazváno Collasuyu, část přešla na území Bolívie (*Chiquitové).

Aymarové jsou dosud, podobně jako v předhispánském období, vyspělí zemědělci, používají systém zavlažování a terasovitá pole a věnují se rovněž chovu lam. Základní jednotkou je *rozšířená rodina; několik rodin tvoří *ayllu, tj. *občinu s radou starších v čele. Formálně jsou *katolíci, ale uchovalo se i původní *náboženství. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

aymarská deformace, *deformace, aymarská.

aymarština (aymará), *indiánský jazyk užívaný v Bolívii, Peru a Chile (*Aymarové). (Jaroslav Malina)

Ayopectli (nebo též Ayopectli), *Ta, která sídlí na želvě*, mezoamerická bohyně – ochránkyně právě narozených. Těhotné ženy a rodičky jí obětovaly věnce z květů. (Oldřich Kašpar)

Ayutthaya, *Ajuttchaja.

Azandové (Zandové), *súdánské etnikum původního černošského obyvatelstva v severovýchodní části konžské pánve; dnes žijí hlavně na území Středoafrické republiky v Ubangi-Šari, v severovýchodní části Konžské demokratické republiky a v jihozápadní části Súdánské republiky. Jejich celkový počet se pohybuje okolo 1 milionu (odhad z roku 1998). Zandština patří mezi *jazyky adamawa-ubangi *nigero-konžské rodiny. Ještě v literatuře z počátku 20. století byli označováni za rituální *kanibaly (pravděpodobně k tomu sváděl název etnika Niam-Niamů), avšak ve skutečnosti jde o potomky velmi vyspělé černošské *kultury a *společnosti, která vytvořila v minulosti významný státní celek, jenž nejdéle odolával koloniálním dobyvatelům ve vnitrozemí Afriky.

Azandové většinu původních obyvatel na nových územích asimilovali, a to zcela svérázným způsobem, zvaným v *antropologii azandizace (akulturace pod vlivem Azandů): nejprve zformovali z místních *kmenů sbory nižších a vyšších *úředníků, kteří se podíleli na správě jednotlivých území, a pak je zapojili do jednotného státního útvaru, v němž vynikli zejména Abandžové, Ambomové, Avongarové a Mangbetové. *Náboženství bylo původně *animistické, dnes převládá *křesťanství. Jedním z antropologů, kteří se intenzivně zabývali Azandy byl Edward Evan *Evans-Pritchard. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Azanijsi, obyvatelé starověké a středověké říše Azania, která se rozkládala při pobřeží východní Afriky od ostrovů Zanzibar a Pemba až k Rohu Afriky v dnešním Somálsku; pravděpodobně nešlo o jednotně řízený státní útvar, ale o spojení *kmenových svazů, případně knížectví podél východoafrického pobřeží. Archeologické nálezy v Keni a Etiopii

potvrdily jejich kúšitský původ i *kulturu. Azanijci prosluli na počátku 1. tisíciletí jako zdatní obchodníci s Indií. Později se smísili s arabskými populacemi, které přišly z Jemenu a Ománu, a nakonec splynuli i s černošskými etniky ve východní Africe. Z historie vymizeli po příchodu *Arabů a *Portugalců. K jejich smíšeným potomkům dnes patří část obyvatel Keni, Somálska a Tanzanie (*Keňané, *Somálci, *Tanzanci). (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Azcapotzalco, *město založené Ixputzalem na počátku 12. století, sídlo *Tepaneků. Rozkládalo se na jihozápadních svazích Mexického údolí u jezera Texcoco. V letech 1423–1433 bylo dobyto městskými státy trojdohody (*Tenochtitlán – *Texcoco – *Tlacopan) a stalo se jejich *vazalem, tržištěm s *otroky; později zcela zaniklo. (Oldřich Kašpar)

Ázerbájdžánci (Azelriler, „Lidé země ohňů“), *národ žijící v Ázerbájdžánské republice v Zakavkazsku v počtu kolem 7 milionů. Dalších asi 16 milionů žije v Íránu, menší skupiny jsou v počtu kolem 2 milionů v sousední Arménii, Gruzii a v Dagestánské autonomní republice Ruské federace. Jsou příbuzní s *turkickými etniky, hlavně s *Turky, a také jejich *jazyk (*ázerbájdžánština) je blízký *turečtině, patří do oghuzské skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Pocházejí pravděpodobně ze starotureckých *kmenů *Ogusů, později i *Seldžuků severněji odtud při jižním okraji Kaspického moře a vytlačili odtud obyvatelstvo íránského a zakavkazského původu. V průběhu 11.–13. století vzrůstal jejich kulturní vliv a význam (věda, literatura, architektura, umělecká řemesla). V 16. století ovládli Persii a zajistili si zde významné postavení až do počátku 19. století. Za sovětské éry existovala Ázerbájdžánská sovětská socialistická republika, po rozpadu SSSR v roce 1991 vznikla suverénní a nezávislá Ázerbájdžánská republika. Věřící jsou většinou *ší'ité. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

ázerbájdžánština, *turkický jazyk užívaný v Ázerbájdžánu, Íránu a též v Arménii a Gruzii (*Ázerbájdžánci). (Jaroslav Malina)

azilien (název podle jeskyně *Le Mas d'Azil, Ariège, Francie), *archeologická kultura *pozdního paleolitu svou podstatou západoevropská, avšak název byl někdy (a to nikoli zcela neoprávněně) aplikován i na industrie střední Evropy. Definoval ji francouzský archeolog Edouard Piette již v roce 1889. Objevuje se počínaje oscilací *alleröd.

Typické jsou drobné *kamenné hroty s obloukovitým otupeným bokem, *čepelky s otupeným bokem, krátká *škrabadla a charakteristické *mikrolity, jako jsou *segmenty a *trapězy; *rydla jsou spíše vzácná. Pro *kostěnou industrii jsou typické krátké, jednořadé i dvouřadé *harpuny. Pro azilské umění jsou typické oblézky pokryté geometrickými vzory, a to rytými nebo malovanými červeným *barvivem (Mas d'Azil, Rochedane). (Jiří A. Svoboda)

azoospermie, stav, při němž v *ejakulátu nejsou přítomny živé *spermie. Může nastat jako *primární selhání varlat (neobstruktivní azoospermie), zablokování vývodných kanálků (obstruktivní azoospermie) nebo uměle po předchozím podvazu *chámovodů (chirurgická *antikoncepce). Jedna z příčin mužské neplodnosti. (Viz též *aspermie.) (Drahomír Horký)

aztécká říše, *Aztékové.

aztécké náboženství, *náboženství, aztécké.

aztécký kalendář, *kalendář, aztécký.

aztéčtina, zřejmě nejznámější yutoaztécký jazyk; původně jeden z nahuaských dialektů mexického náhoří, pokládán díky písemné tradici od dob *conquisty za jeden z klasických *jazyků (klasický náhuatl) nativní Ameriky. Členění několika desítek yutoaztéckých jazyků kolísá podle jednotlivých autorů, a to od sedmi až osmi skupin po dvě základní větve: severní a jižní, do níž jak klasická aztéčtina, tak i soudobý *náhuatl náleží, jsou součástí tzv. nawaské skupiny a členem tzv. nawaského komplexu, jehož jednotlivými jazyky nebo spíše dialekty mluví více než jeden milion lidí. (František Vrhel)

Aztékové (nebo také Mexikové či Tenochkové), etnikum v Mexiku (asi 1 milion osob) patřící k juto-aztécké jazykové rodině, dnes většinou mluví i španělsky. Jejich předkové

představovali významné předkolumbovské etnikum patřící do skupiny *Nahua, to znamená hovořících *jazykem *náhuatl. Do středního Mexika přišli ze severních oblastí a kolem roku 1160 se usadili na mexické náhorní plošině *Ánahuaku. Samo jméno Aztecatl v sobě nese význam obyvatel ostrova Aztlanu – legendární kolébky tohoto národa. Další pojmenování – Mexikové je odvozeno od jména mytického *náčelníka Me-sitliho (Agávodový králík) z období velkého putování *kmene. Roku 1325 založili Aztékové na sláném jezeře Texcoco své *město *Tenochtitlán. Z *legendy spjaté s touto událostí pramení výklad třetího jména – Tenochkové. Město prý bylo vybudováno na malém bahnitém ostrůvku, kde Aztékové spatřili orla sedícího na kaktusu (*tenochtli*), jak požívá hada. Tento *symbol se stal i součástí dnešního mexického státního *znaku. Jiný výklad však spojuje jméno Tenochtitlán s dalším legendárním náčelníkem jménem Tenoch. Město Tenochtitlán se na začátku 15. století spojilo s městským státem *Chichimekům, Texcokem a s Tacubou a zvítězilo v *boji s městským státem *Tepanekům Atzcapotzalkem o nadvládu v jezerní oblasti. Ve spolku měst získal Tenochtitlán dominantní roli a tu si udržel až do španělského záboru (1519–1521). Během jednoho století si Aztékové válečnými výboji podřídili většinu *indiánských etnik Mexika na území od východního k západnímu pobřeží a od Údolí Mexika směrem na jih až ke Guatemale.

Základem aztéckého *hospodářství bylo *zemědělství, založené na pěstování *kukuřice. Jádro *společnosti tvořily *rozšířené rodiny, které se v 15. století sdružovaly v rodové *občiny *calpulli. Občiny obdělávaly přidělené pozemky, měly však i politický význam. Shromáždění městského státu tvořili *tlatoani, mluvčí dvaceti calpulli. Ti volili čtyři hlavní hodnostáře, kteří vybírali dva nejvyšší vůdce: náčelníka mužů, nejvyššího mluvčího, uplatňujícího se ve válce a diplomatických jednáních, a Hadí ženu *Cihuacóatl, muže, který řídil vnitřní záležitosti a náboženské *obřady. V době příchodu Hernána *Cortése byl aztécký vládce *Moctezuma II. (1503–1520) v postavení náčelníka mužů s božskými počtami.

V 15. století byla společnost rozvrstvena, jednotlivci však mohl společensky postoupit či klesnout. V čele stála *aristokracie složená z významných válečníků, *kněží, *obchodníků či *úředníků. Dva nejvyšší kněží sloužili *Huitzilopochtlimu, bohu *války, a *Tlálocovi, bohu deště. Nejpočetnější skupinou byli svobodní lidé. Níže stáli nevolníci vázaní na půdu, z které odváděli část úrody. Do *otroctví upadali za trest samotní Aztékové, válečné zajatce čekal osud rituálních obětí (*náboženství, aztécké). V době *vlády *Moctezumy II. narůstaly vnitřní rozbroje, čehož využil Hernán Cortés při dobytí říše.

Aztécké umění ovlivnila *kultura mixtèqueo-puebelská. Pozoruhodné jsou aztécké stavby (dochované v Tenayuce, Malinalku), sochařství, dřevorezba, tkané látky a kamenné a pěrové mozaiky. Velmi rozvinutá byla *astrologie s astronomií, vypracován byl složitý rituální kalendář (*kalendář, aztécký). Rozsáhlé písemnictví v *piktografických a ideografických záznamech zahrnuje *anály, *genealogie, mapy, náboženské knihy. Neobyčejně bohatá básnická tvorba byla zachycena latinkou po dobytí aztécké říše *Španěly. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

azygos (z řečtiny: záporové *a* a *zygon*, „spřežení, pár“), nepárový, lichý (v *anatomii například *vena azygos). (Ladislava Horáčková)

azyl (z latiny: *asylum*, „útočiště, azyl“):

1. útočiště, přístřeší, místo chráněné před *násilím, skýtající pocit bezpečí, klidu, porozumění apod. Ochrana, kterou poskytovala provinilci už v antice některá posvátná místa (*chrám, *hřbitov aj.). Ve *středověku sloužily jako azyl zejména *kláštery. Platilo pro ně *právo azylu, byla to výsada křesťanských chrámů a bohoslužebných míst. Kdo se do nich uchýlil, byl chráněn před pronásledováním a potrestáním. V dřívějších dobách byly azylem nazývány například útulky pro sirotky a zanedbanou mládež, lidi bez přístřeší nebo duševně nemocné, ale také pro vysloužilé členy různých profesí. Dnes fungují tzv. azylové domy, které poskytují bezprostřední pomoc lidem v nouzi;

2. ochranný pobyt, který *stát poskytuje příslušníku jiného státu nebo osobě bez státní příslušnosti v souvislosti s jejím pronásledováním zpravidla z důvodů politických (v České republice jsou důvody udělení azylu specifikovány v *zákoně o azylu). Azyl představuje silnější právní titul, než je postavení *uprchlíka. (Marie Dohnalová, Tatiana Machalová)

azylant, kdo se uchází o *azyl.

azylové zařízení, *zařízení, azylové.

ažura, *prolamování.

a., v *anatomii zkratka pro arterii, tepnu. V plurálu *aa.* – *arteriae*, tepny. (Ladislava Horácková)

A. D. (z latiny), *Anno Domini, léta Páně (při udávání *letopočtu).

A.N.O., *Asociace nestátních organizací zabývajících se prevencí a léčbou drogových závislostí.

a-, latinská i řecká předpona označující: „opak, zápor, chybění, ne-, bez“.

B

ba, v představách starých *Egyptanů jeden z duchovních projevů lidské *existence (dalšími byly *ach, *ka), zejména posmrtné. Ne zcela přesně bývá označován jako duše. Jeho vymezení není jednoznačné; někdy bývá chápán jako personifikovaný souhrn *fyzických a *psychických životních sil. Od 2. tisíciletí př. n. l. často znázorňován jako pták s lidskou hlavou, někdy i s lidskýma rukama. *Ba* bylo přisuzováno i *bohům a ojedinele i náboženským *symbolům jako forma jejich projevu a působení. (Břetislav Vachala)

Baal, semitský termín, původně užívaný v obecném významu „vlastník“, potom i „pán“ a „manžel“. Ve starší době to bylo především označení místního bůzka, vlastníka posvátného místa (hory, pramene, brodu, božiště atd.). Mohlo jít i o funkci, známe baala – vlastníka či ručitele smlouvy (*baal berít*, Sd 8,33; 9,4), či baala tance (*baal marqód* z Der el-Kal'á u Bejrútu). Později se stal stálým titulem a nakonec i běžným označením západosemitského boha deště a bouře Hadada (*Iškur). Kolem roku 1500 př. n. l. získal Baal jako typické božstvo vegetace, dárce deště, plodnosti a života vůbec ústřední místo v kanaánském i foinickém *panteonu; dokládají to nejzřetelněji bájeslovné texty z *Ugaritu. Baal dostává čestné tituly, například *alijn baal*, „silný, mocný, vítězný Baal“, nebo *zebul baal ars*, „(jeho) Výsost vlastník (celé) země“ atd. Rozlišují se různí Baalové jako Baal Samém, „vlastník nebes“, nebo Baal Safón, „vlastník (hory) Safón“ ležící na sever od Ugaritu (*safón*, „sever“), na níž ležela proslavená Baalova *svatyně. Safónský Baal, ztotožňovaný s řeckým Týfótem, byl hlavním bohem ugaritského panteonu, ale jeho uctívání bylo rozšířeno po celém *Předním východě. Velkou úctu měl zřejmě v předizraelské Palestině mezi tamními zemědělci. Dlouho tu přetrvávala, jak dokazuje například zápas proroka Elijáše (1 Kr 17–2 Kr 2) a jeho žáka Eliši s baalismem (2 Kr 2–8), který podporoval *král Achab a jmenovitě jeho žena, foinická princezna *Jezábel. Některá osobní jména ve *Starém zákoně, tvořená se složkou *baal* ukazují, že byly v *Izraeli i synkretické proudy, které se snažily propojit baalismus s jahvismem. Baalovou družkou byla bohyně Anat, o jeho příbězích nás informují mytické texty, nalezené v Ugaritu. (Jan Heller)

Baalat, ženský tvar jména *baal*, tedy „Paní“, hlavní bohyně *města *Byblu. Je zmíněna vícekrát ve foinických nápisech, nejpodrobněji v nápise *krále Jehaumilka (asi z roku 450 př. n. l.). Šlo o bohyni-matku, která ztělesňuje plodivou sílu *země a pokládá se za pramatku *bohů, lidí i rostlin. Jméno, které nebylo původně jméno vlastní, nýbrž obecné, dokládá semitský sklon nahrazovat u bohů jména vlastní obecnými tituly (například Běl, původně *Marduk; *Baal, původně Hadad [*Iškur]; Adonaj, původně *Jahve). (Jan Heller)

Baalbek (údolí Biká'a, *Libanon), *archeologická lokalita a starověké město. Údolí Biká'a bylo odedávna úrodnou a vodou dobře zásobenou *krajinou s příznivým podnebím. Proto byl Baalbek trvale osídlen již v pravěkých dobách a později se stal významným

střediskem *Féničanů a *Kannanejců. *Řekové přejmenovali Baalbek na Héliopolis (Sluneční město) a *Římané na místě starého kultovního místa zasvěceného bohu *Baalovi postavili v prvních třech stoletích našeho *letopočtu monumentální chrámový okrsek Jova Héliopolského. *Arabové pak přeměnili *akropoli ve svou *pevnost a místu vrátili jeho původní fénicko-kannanejský název Baalbek.

Dnešní dominantou jsou pozůstatky *chrámu Jova Héliopolského, v jehož terase poutá pozornost triliton – tři monolity z *vápence, z nichž každý má délku přes 19 metrů a hmotnost kolem 800 tun. Další vápencový monolit zvaný arabsky *Hadžar al-hubla* („Kámen těhotných“) zůstal dosud na svém místě v *lomu vzdáleném více než 2 km od římského chrámového okrsku Jova Héliopolského. Rozměry monolitu jsou 21,5x4,5x4,3 m, hmotnost činí asi 900 tun. Je pravděpodobné, že byl tento monolit opracován v době, kdy bylo stavěno megalitické zdivo baalbecké terasy, jejíž součástí jsou tři kolosální kvádry trilita. Z neznámých důvodů nebyl však Kámen těhotných na staveniště přesunut a použit.

Baalbecké *megality se staly jedním z úhelných kamenů *archoastronautické hypotézy Ericha von *Dänikena a dalších autorů. (Jaroslav Malina)

Baba, jméno též čteno Bau, Bává, výklad jména nejasný. Sumerská bohyně, původně snad jedna z četných bohyň-matek uctívaných mateřským kultem, ochránkyně při porodu, bohyně plodnosti lidí i zvířecí, nazývána „matka Baba“, „paní hojnosti“. Baba byla pokládána za dceru boha *Ana a bohyně Gatumdu, manželku Ningirsua či Zababy. Jejím kultovním střediskem bylo *město *Lagaš, odkud se rozšířil její *kult. Uctívána v *chrámu E'urukuga (sumersky „chrám čistého města“), rovněž uctívána v chrámu boha Ningirsua (Eninnu). Zřejmě až od starobabylonského období (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) vzývána jako bohyně-léčitelka, zvana „léčitelkou černohlavců“ (tj. lidí), ztotožněna s bohyní Gulou, Nin'insinou a řadou dalších bohyň. Její kult se udržel až do pozdního období babylonských dějin. (Jiří Prosecký)

Babák, Edward (8. 6. 1873, Smidary u Nového Bydžova – 30. 5. 1926, Brno), český fyziolog; profesor fyziologie na Lékařské fakultě *Univerzity Karlovy v Praze, zakladatel a první *rektor Vysoké školy veterinární v Brně, spoluzakladatel *Masarykovy univerzity v Brně (1919). Na obou ústavech vedl fyziologické a zpočátku i biologické ústavy. Světově proslul jako evoluční fyziolog (srovnávací fyziologie dýchání).

Svou jedinečnou koncepcí fyziologie dítěte předešel dobu o dvě desetiletí. Z díla: *Tělověda* (1908; 2. přepracované vydání 1922–1924), *Úvod do biologie dítěte* (1926), dále byl spoluautorem a editorem *Handbuch der vergleichenden Physiologie* (Příručka srovnávací fyziologie). (Pavel Bravený)

Bábel, *Babylon.

babičkovství (anglicky: *grandmothering*), příklad uplatnění příbuzenského *altruismu, kdy matka pomáhá své dceři v péči o její děti (vnoučata), čímž zabezpečuje šíření vlastních *genů efektivněji, než kdyby měla přímo další děti (a to i vzhledem k riziku nedokončení péče a vyšších nároků na péči pro ni). U celé řady *kultur byl prokázán vliv babiček na prosperitu a *zdraví dětí. S fenoménem babičkovství se spojuje *menopauza jako rychlé a regulované ukončení *reprodukce; není však jisté, zda babičkovství vedlo k menopauze (výhodnější je pomoc dceři než vlastní reprodukce), nebo zda menopauza umožnila babičkovství (vlastní reprodukce je již vzhledem k věku nevýhodná). (Vladimír Blažek)

Babor, Josef Florian (4. 5. 1872, Praha – 11. 1. 1951, Bratislava), český lékař-neurolog a psychiatr, malakozoolog a archeolog. Už v letech 1899–1915 jako lékař v Praze, zaujatý malakozoologií (publikoval i v zahraničí), filozofií, otázkami vzniku člověka a jeho nejstarší kultury, respektive paleoantropologií a archeologií, nejstarším výtvarným uměním, snažil se jako první organizovat komplexní výzkum českého pleistocénu, snažil se objevit kosterní pozůstatky pleistocenního člověka (První jistý nález diluvialních kostí lidských v Čechách, *Vesmír*, 1907).

V roce 1919 odešel na Slovensko jako vojenský lékař, v letech 1924–1943 pak byl na Lékařské fakultě nové *univerzity v Bratislavě přednostou Ústavu všeobecné biologie (docent od 1924, řádný profesor 1928, v letech 1933–1934 byl děkanem Lékařské fakulty, 1939–1941 přednostou Ústavu fyziologie, 1941–1943 vedl Ústav pro zoologii a srovnávací anatomii Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského. Spojoval náboženské a darwinistické přesvědčení, přednášel filozofii přírodních věd. Kromě toho se jako první soustavně věnoval poznání paleolitického osídlení Slovenska. Z díla: *Diluvialní člověk* (1904), *Atypické kamenné klíny* (1933). (Karel Sklenář)

Babylon (akkadsky: *Báb-ilim*, „brána boží“, lidová etymologie toponyma neznámého původu: *Babilla*, sumersky: *Kadingirra*), *archeologická lokalita asi 90 km jižně od Bagdádu (Irák), původně *město a metropole *Babylonie, osídleno od počátku 2. tisíciletí př. n. l. do 3–2. století př. n. l. Nejstarší *nálezy (obytné domy, *hroby) ze 14.–12. století př. n. l. Hlubší vrstvy jsou dnes pod hladinou spodní vody. Některé *stavby na základech z novoasyrské doby (Jižní hrad). Jednotný urbanistický celek vytvořen za *Nabukadnezara II. (604–562 př. n. l.). Střediskem společenského života byla královská rezidence, Jižní hrad, se sály obloženými glazovanými *cihlami a proslulými „visutými zahradami Semírámidinými“, které se nacházely v patře budovy. V přízemí bylo umístěno zavlažovací zařízení. (S historickou Semírámidou [*Semírámis] nemají však nic společného, název odkazuje na legendární Semírámis z řeckých textů.) Dále Severní hrad, Hlavní hrad a letní palác Nabukadnezarův v severní části města. Vně městských *hradeb na severní straně města se nacházel kultovní pavilon, od něhož směřovala obřadní cesta k bráně bohyně Ištar (*Inanna) s dvojicí věží obložených barevnými glazovanými cihlami s podobami posvátných zvířat. Obřadní cesta dále pokračovala Třídou procesí uzavřenou *hradbami s vnitřními plochami opět obloženými při zemi barevně polévanými cihlami s obrazy krácejících lvů. Odtud cesta směřovala podél východní strany Jižního hradu do *svatyně boha *Marduka nazývané Esagila (sumersky: „dům s vysokým vrcholkem“) se *zikkurratem Etemenanki (sumersky: „dům, základna nebes a země“), jehož původní výška byla 92 m. Rozsáhlá občanská i kultovní městská zástavba byla zabezpečena dvojitým obvodem hradeb, branami, *příkopy i přidavnými opevňovacími zařízeními. Dochoval se hojný mobiliář včetně několika tisíc hospodářských, literárních a náboženských klínopisných textů. V achaimenovské době vznikla nová rezidence s palácem. Německý výzkum 1899–1917 (Robert *Koldewey). (Petr Charvát)

Babyloňané, obyvatelé *Babylonie. Název je pojmem politickým, nikoli etnickým, protože babylonské *obyvatelstvo bylo od nejstarších dob heterogenní. Nejpočetnější skupiny tvořili *Semité a semitský prvek byl neustále posilován novými vlnami semitských přistěhovalců (*Akkadové, *Amorejci, *Aramejci). Silná a přežívající tradice politicky autonomních *městských států spolu s kmenovou strukturou přistěhovalců narušovala politickou soudržnost obyvatel Babylonie, které spojovala především *kulturní tradice, jejímž základem bylo sumerské dědictví. (Jana Pečirková)

Babylonie, jižní část *Mezopotámie (dnešní Irák jižně od Bagdádu), která se po vzniku teritoriálního *státu v 2. tisíciletí př. n. l. nazývala podle svého hlavního *města *Babylonu (*mát Bábili*). Na jihu byla ohraničena Perským zálivem a bažinatou oblastí v deltě Tigridu a Eufratu, která se v pramenech nazývá „Přímoří“. Byla osídlena kočovnými *kmeny, které často vzdorovaly snahám centrální *vlády po jejich ovládnutí. Na východě hraničila s iránskou plošinou, odkud byla ohrožována nájezdy kočovníků i agresivitou nejstaršího iránského státu *Elamu. Západní hranice byla otevřená do syrských *stepí, odkud přicházely vlny semitských kočovníků. Systém zavlažovacích a odvodňovacích kanálů umožňoval rozvoj *zemědělství, které bylo základem bohatství země. Úrodnost babylonských polí a hojnost jejich sklizně učinila hluboký dojem ještě na řeckého historika *Hérodotu. Babylonie byla také proslulá kvalitou svých řemeslných výrobků, zejména vlněných látek, které byly velice ceněné ještě v období *helénismu.

Nejstarší dějiny Babylonie jsou dějinami *Sumeru a po pádu poslední sumerské dynastie, III. dynastie z *Uru, byla *země rozdrobena na řadu státeků, ve kterých vládli panovníci amorejského původu (*Amorejci), z nichž nejvýznamnější byli vládcové Isinu a *Larsy. Novými sjednotiteli Babylonie se stali *králové Babylonu a *vláda I. babylonské dynastie (asi 1894–1595 př. n. l., tzv. starobabylonské období) patří k nejslavnějším obdobím dějin jižní Mezopotámie. Nejvýznamnějším panovníkem I. babylonské dynastie byl *Chammurapi, který rozšířil svůj stát o některá území v Sýrii (*Mari) a severní Mezopotámii. Chammurapiho *zákony a jeho korespondence jsou cenným pramenem k *rekonstrukci administrativní a sociální struktury jeho státu. Země byla rozdělena na správní oblasti v čele s královskými správci. Královský palác vlastnil po celé zemi půdu, kterou pronajímal nebo rozděloval jako služební pozemky (**ilku*) *úředníkům, vojákům, *obchodníkům, *řemeslníkům i *rolníkům. Půdu vlastnili i soukromníci, kteří byli povinni platit naturální *daně, udržovat zavodňovací kanály a účastnit se veřejných prací. Chammurapiho *zákony dělí *obyvatelstvo do tří skupin, které se odlišují svými právy i povinnostmi (plnoprávní občané – *awílu*, závislé skupiny – *muškénu*, otroci – *wardu*).

Vláda starobabylonské dynastie zanikla po dobytí Babylonu *Chetity, po jejichž odchodu ovládli zemi *Kassité, horské etnikum z pohoří Zagros, které velmi rychle přijalo babylonskou *kulturu (asi 1590–1157 př. n. l., tzv. středobabylonské období). Kassitští panovníci nevedli *vátky (s výjimkou pohraničních válek s *Asýrií) a jejich vláda přinesla Babylonii dlouhé období *míru, hospodářského a kulturního rozkvětu. V tomto období byla písemně zachycena a kanonizována některá významná literární díla minulosti. Vnější výrazem ekonomické stability byla rozsáhlá stavební činnost kassitských králů. Vládnoucí vrstvou středobabylonské *společnosti byli členové královské *rodiny a dvora, vysocí úředníci armády a *chrámů, které panovník odměňoval půdou, někdy osvobozenou od daňového zatížení. Darovací *edikty byly zapsány na kamenných *stélách (**kudurru*), na kterých byla zaznamenána velikost a hranice pozemku a práva i povinnosti plynoucí z držby.

Konec kassitské dynastie byl počátkem dlouhého období politické nestability, která byla především důsledkem tlaku aramejských a chaldejských kmenů, které se v Babylonii usazovaly od počátku 1. tisíciletí př. n. l. Politickou situaci země zhoršovalo také úsilí asyrských králů připojit Babylonii ke své říši. Politickou stabilitu obnovil Nabopolassar, zakladatel chaldejské dynastie a novobabylonské říše (625–539 př. n. l., tzv. novobabylonské období). Ten se spojil s médským králem Kyaxarem a společně zlomili moc *asyrské říše. Babylonii připadly z asyrského dědictví provincie v Sýrii a Palestině a toto dědictví rozšířil *Nabukadnezar II. dobytím *Jeruzaléma a celého Judska. Brzy se však přiosřily *spory mezi oběma bývalými spojenci a byl to patrně strach z *Médů, který přinutil posledního babylonského krále Nabonida hledat spojence na Arabském poloostrově. Spor mezi Médy a Babyloňany nakonec rozhodl *Kýros II. Starší, když Médii i Babylonii připojil k *perské říši.

Novobabylonští panovníci byli velkými staviteli a vášnivými milovníky minulosti a jejich památek. Objevovali a obnovovali stavby svých předchůdců a ve svých nápisech napodobovali archaické písmo i *jazyk. Největšími pozemkovými vlastníky byli panovník a chrámy, které v dlouhém období nestability země získaly značnou hospodářskou i politickou *autonomii. Chrámové pozemky byly z větší části pronajímány a desetinu nájmu odváděly chrámy do královské pokladny. Činnost chrámů a jejich hospodářství (**hospodářství*, chrámové) s obrovským množstvím zaměstnanců kontrolovali královští úředníci, protože panovníci se zcela oprávněně domnívali, že politická a hospodářská síla chrámů představuje potenciální ohrožení jejich moci. Jejich obavy se vyplnily, když se mocné kněžstvo *Mardukova chrámu v Babylonu postavilo proti Nabonidovi a vydalo město perskému králi. Vedle dávek z chrámové půdy, pronájmu královských pozemků a naturálních daní, plynuly do státní pokladny příjmy z různých cel i z výnosu kvetoucího mezinárodního *obchodu, který byl především v rukou soukromníků a soukromých obchodních společností. Dlouhé období poklesu *autority centrální

vlády umožnilo totiž vznik vrstvy zámožných soukromníků (například rodina Egibi), kteří zbohatli obchodováním, podnikáním v zemědělství a *lichvou. Guvernéři provincií, správcové měst a nejvyšší *knězi tvořili shromáždění nazývané „velcí *Akkadu“, které mělo funkci poradního sboru. *Výkonná moc byla v rukou panovníka a asi 20 úředníků, které jmenoval král. Vysoké *funkce zastávali i členové královské rodiny, z nichž někteří byli i úspěšnými podnikateli (například Neriglissar). (Jana Pečírková)

babylonská říše, *Babylonie.

babylonská věž, *věž, babylonská.

babylonsko-asyrské náboženství, *náboženství, babylonsko-asyrské.

babylonština, vymřelý *semitský jazyk užívaný od 2. tisíciletí př. n. l. v jižní části *Mezopotámie (*Babyloňané). (Jana Pečírková)

Bacon, Francis (baron z Verulamu, vikomt ze St. Albanu, 22. 1. 1561, Londýn, Anglie – 9. 4. 1626, Londýn, Anglie), anglický filozof a politik, zakladatel *empirismu. Vystupoval přísně proti scholastickým postupům (*scholastika), kritizoval aristotelskou *logiku. Zdůrazňoval význam studia *přírody a za základ poznání považoval pozorování, zkušenosti a induktivní metodu (*indukce).

Tyto své představy vtělil do spisu *Novum organum scientiarum* (Nové vědecké organon [Nový nástroj vědy], 1620, česky: *Nové organon*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1922, Praha: Svoboda, 1974, 2. vydání 1990) a do díla *New Atlantis* (1627, česky: *Nová Atlantida*. Praha: F. J. Müller, 1938, Praha: Mladá fronta, 1980; *Nová Atlantis*. Praha: Rovnost, 1952), které patří do stejné žánrové kategorie jako *Utopie* Thomase *Mora či *Sluneční stát* Tommase *Campanelly a které popisuje ideální *stát na ukrytém ostrově, řízený podle racionálních vědeckých doporučení Šalamounova domu (jakéhosi předobrazu londýnské Královské akademie věd). Bacon je autorem výroku *Scientia potestas est* („Vědění je moc“), který ztělesňuje lidskou touhu po poznání a jím umožněném „ovládnutí“ světa. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Bacon, Roger (kolem 1214, Ilchester, Somersetshire, Anglie – asi 11. 6. 1294, Oxford, Anglie), anglický filozof a přírodovědec; člen františkánského řádu. Patří mezi první teoretiky experimentálního pojetí ve vědě, předjal rovněž *Koperníkovu heliocentrickou soustavu (*heliocentrismus). (Jaroslav Malina)

bádenská kultura, *kultura s kanelovanou keramikou.

Baer, Karl Ernst von (28. 2. 1792, Piibe, Estonsko – 28. 11. 1876, Dorpat/Tartu, Estonsko), ruský embryolog německého původu. Jako první v díle *De ovi mammalium et hominis genesi epistolam* (List o genezi vajíčka u savců a člověka, 1827) popsal vajíčka savců; je proto považován za zakladatele moderní reprodukční medicíny. (Petr Bureš)

Bagehot, Walter (3. 2. 1826, Langport, Somerset, Velká Británie – 24. 3. 1877, Londýn, Velká Británie), britský literát, žurnalista, historik a podnikatel; představitel sociálního darwinismu. Jeho příspěvek k *antropologii práva je srovnáván s díly Henryho *Maina. Ve studiích *Physics and Politics* (Fyzika a politika, 1872) a *The English Constitution* (Anglická ústava, 1867) reagoval na nástup masové industriální společnosti, přičemž spojil *rasovou hierarchii s třídním rozdělením: evoluce totiž neovlivňuje všechny sociální skupiny rovným dílem.

Za evolučně nejpokročilejší považoval Walter Bagehot elity, zatímco nižší a chudé vrstvy moderní anglické společnosti nepřesahují svými dědičnými dispozicemi úroveň necivilizovaných *divochů: „V Anglii máme zástupy lidí, kteří jsou stěží civilizovanější, než byla většina lidstva před dvěma tisíci lety; máme i jiné, ještě početnější, kteří jsou stejní jako nejlepší část lidstva před mnoha tisíci lety.(...) Ti, kdo by o tom pochybovali, měli by se jít podívat do svých kuchyní.“ Jako zastánce *konstituční monarchie Bagehot zdůraznil význam politického *rituálu určeného pro nevzdělané masy, které nejsou schopny pochopit pravou povahu politické moci. (Ivo T. Budil)

Baggarové (z arabštiny: *bakkár*, „pastevec dobytka“), společný název pro arabsky mluvící etnika pastevců a chovatelů dobytka ve východních a středních oblastech Súdánu. V současné době tvoří součást súdánského arabského národa, jejich celkový počet je odhadován na 1 milion. Jejich předchůdci byli nejspíše příslušníci súdánských etnik (*Súdanci) žijící v oblasti jezera Čad. Jsou dosud polonomády, v 17. a 18. století přešli z chovu *velbloudů převážně k chovu hovězího dobytka a k sezonnímu *zemědělství. Mezi jejich významnější skupiny patřili Kabábišové a Hamárové v Kordofánu, dále Habbaniové v jižním Dárfúru a Tungurové v provincii Vadaj a Kánem. Baggarové se významně podíleli na velkém povstání proarabských mahdistů proti anglickým kolonizátorům koncem 19. století. Vyznáním jsou *sunnité. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Bagirmové, původní etnikum v severozápadní části republiky Čad o celkovém počtu kolem 46 000 (v roce 1993). *Jazyk patří do šarinilské větve *nilosaharské rodiny. Jsou příslušníky súdánských černošských skupin Mangbetů a Sárů, kteří vytvořili ve středověku vlastní státní celek, jenž však byl roku 1625 *Araby rozvrácen a Bagirmové sami islamizováni. Věnují se dodnes *zemědělství a rybolovu, doplňkovým způsobem obživu je chov dobytka, významná je též domácí řemeslná a umělecká výroba. Usídlení je *patrilokální, *manželství bývá *polygamní. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Bagové, etnikum žijící na území Guineje. Patří do *nigerokonžské větve *kongokordofánské jazykové rodiny. Jsou známí jako dobří řezbáři. Nejznámějším typem bagských řezb jsou masky a sochy předků, pro které je charakteristický tenký krk a zobákovitý nos. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

bahá'ismus, náboženské učení, které má svůj původ v *ší'itském islámu a rozvinulo se v *univerzální humanistické poselství *bratrství a *míru. Nazván je podle svého zakladatele, *Íránce Husajna Alího Bahá'ulláha (1817–1892). Zdůrazňuje nutnost mravní obrody *člověka, *společnosti a *světa. Dnes má kolem 5 milionů vyznavačů po celém světě, mimo jiné i v České republice. V jeho čele stojí od 60. let 20. století volený kolektivní „Dům spravedlnosti“ se sídlem v Haifě. Tam, na hoře *Karmel, bylo v roce 1957 vybudováno baháistické *mauzoleum. (Jaroslav Malina, Jaroslav Oliverius)

Bahamci, obyvatelé spolkového státu Bahamské společenství v západní části Atlantského oceánu při pobřeží Floridy (USA). Celkový počet 323 000 obyvatel (odhad z roku 2005), 85 % je afrického původu. Netvoří jednotnou etnickou skupinu, představují heterogenní seskupení potomků různých etnik, která se dostala na souostroví v uplynulých stoletích. Z celkového počtu 3 000 ostrovů a ostrůvků je obydleno jen něco přes 20: New Providence s hlavním *městem Nassau, dále Abaco, Acklins, Andros, Cat, Grand Bahama, Harbour, Long, San Salvador (zde přistál Kryštof *Kolumbus v roce 1492) aj. Nezávislým státem se staly Bahamy v roce 1973. Převládajícím *náboženstvím je *křesťanství. (Zdeněk Tvrdý)

Bahenský, František (28. 11. 1976, Slaný), český etnolog, historik; absolvent Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze; Mgr. (2001); PhDr. (2002). Pracovník Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i. (Oddělení historické etnologie), kde zastává řadu funkcí: 2002–2006 vědecký tajemník, 2004–2006 člen vědecké rady, od 2004 člen redakční rady časopisu *Český lid, od 2007 člen Rady pracoviště. Externě přednáší na Katedře antropologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni a na Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Specializuje se především na etnohistorii východní Evropy a *zemí bývalého SSSR, dějiny oboru, etnokartografii, lidovou architekturu. Od roku 1996 provádí dlouhodobé terénní výzkumy u nativních etnik (Chantů, Mansů, Něnců) na teritoriu Ruské federace (Jamalo-něněcký a Chanty-mansijský autonomní okruh) a od roku 2001 terénní výzkumy v rumunském Sedmihradsku. Rovněž uskutečnil řadu studijních pobytů v zahraničí (Universität Bayreuth, Freie Universität Berlin, Ludwig-Maximilian Universität München, Universität Wien, Moskva, Sankt-Petěrburg). Je řešitelem a spoluřešitelem grantových

projektů, editorem a autorem řady odborných studií, zpráv, recenzí: Severní Chantové. Příspěvek k pastevectví sobů na Polárním Uralu, in: *Český lid*, 87, 2000, s. 211–222; Zpráva o struktuře základních etnografických a folkloristických periodik v rozmezí let 1953–1963, in: A. Kostlán (ed.), *Věda v Československu v letech 1953–1963*, Praha 2000, s. 553–564; Skalní architektura v České republice, in: *Český lid*, 89, 2002, s. 239–256; Institucionální základna českého národopisu v letech tzv. budování socialismu a profilace hlavních periodik, in: M. Holubová – L. Petráňová – J. Woitsch, *Česká etnologie 2000*, Praha 2002, s. 185–209; *Ab Amicis Oblatum: Josefu Vařekovi k 75. narozeninám*, Praha 2002, 148 stran. Tradiční ekonomika západosibiřských Chantů v historické perspektivě, in: J. Woitsch – F. Bahenský, *Ab Amicis Oblatum: Josefu Vařekovi k 75. narozeninám*, Praha 2002, s. 133–146; *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska IV. Etnografický a etnický obraz Čech, Moravy a Slezska (1500–1900): Národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny*, Praha 2004, 89 stran + 3 mapy (spolueditor); The Northern Khants – The Culture of Reindeer Herdsmen in Post-Soviet Russia, in: Uherek, Zdeněk – Grill, Jan, *Fieldwork and Local Communities. Prague Occasional Papers in Ethnology*, no. 7, 2005, s. 193–210; S. P. Krašeninnikov – druhý muž ruské vědy 18. století?, in: *Staletí objevů, diplomacie a válek: Sborník k 60. narozeninám prof. Aleše Skřivana*, F. Stellner, M. Kovář (ed.), *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, Studia Historica*, LV, Praha 2005, s. 105–114; Pastevecký cyklus severních Chantů, in: *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3, Studia Ethnologica*, XIII, Praha 2006, s. 103–116; Výzkum mimoevropských etnik v Etnologickém ústavu AV ČR, in: *Sociální vědy a humanistika očami mladých*, T. Sedová (ed.), Bratislava 2006, s. 155–161; Kontakt: PhDr. František Bahenský, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, e-mail: bahensky@hotmail.com. (Jaroslav Malina)

Bahia, *město v severovýchodní Brazílii, jedno z center kreolské (*kreol) a takzvané mulatské kultury (*mulat). (Josef Kandert)

Bahrajnci, obyvatelé arabského Státu Bahrajn v Perském zálivu v jihozápadní Asii, počet kolem 700 000 lidí (odhad z roku 2005) arabského původu. Území tvoří na 30 ostrovů, z nichž hlavní je Bahrajn s hlavním *městem Manáma, dále Muharrak, Sitra aj. Bahrajnci založili v roce 1955 Frontu národního osvobození a vymanili se z britského *protektorátu, který trval od roku 1891 až do roku 1971, kdy došlo k vyhlášení nezávislosti. Tvoří užší arabské *společenství, které se vyznačuje tím, že Stát Bahrajn patří spolu se sousedními *zeměmi Katar, Kuvajtem, Saúdskou Arábií a Spojenými arabskými emiráty k nejvýznamnějším ropným *státům v oblasti *Arábie. Věřící jsou *muslimové. (Zdeněk Tvrď)

Bahrám Gúr, perský princ a posléze panovník sásánovské dynastie (*Sásánovci), vládl v letech 421–439); hlavní postava eposu *Haft pajkar* (Sedm obrazů), který kolem roku 1197 vytvořil perský básník Iljás bin Júsuif *Nizámí a jehož obsahem je přerod lehkovážného, válečnými a milostnými dobrodružstvími oplývajícího Bahráma Gúra v moudrého vladaře. Již jako vládce si podle obrazů, které kdysi zahlédl v rodném paláci, přivede za manželky sedm princezen ze sedmi krajů světa, pro každou vystaví pavilon v barvě příznačné pro její vlast, každý den v týdnu navštíví jednu z princezen, a než s ní ulehne na královské lože, dá si vyprávět povídku o lásce. Bahrám Gúr je v íránské tradici, literatuře i výtvarném umění jedním z nejoslavovanějších milenců. (Jaroslav Malina)

Bachmannová, Ingeborg (25. 6. 1926, Klagenfurt, Rakousko – 17. 10. 1973, Řím, Itálie), rakouská básnířka a spisovatelka. Do literatury vstoupila v 50. letech 20. století jako autorka lyrických básní (*Die gestundete Zeit* [Čas na úvěr], 1953; *Anrufung des großen Bären* [Vzývání velkého Medvěda], 1956) a ihned vynikla. Tehdy se stala členkou a také nositelkou vyznamenání západoněmecké Skupiny 47. Kritika ji velebila jako hvězdu na poetickém nebi a spisovatelčin pozdější obrat k próze snad ani nechtěla vzít na vědomí.

Ve Vídni, na křižovatce národních *kultur, ve *městě setkávání dlouholeté habsburské historie se současností, absolvovala filozofická studia a filozofii pak ve své literární tvorbě vždy dokázala převést do uměleckého jazyka. Naléhavé otázky po smyslu lidské existence, jak si je kladla generace zasažená ideologií *nacismu, jsou společné její tvorbě z přelomu padesátých a šedesátých let, obsahující přednášky, eseje, rozhlasové hry a prózu (*Das dreißigste Jahr* [Třicátý rok], 1961). Následovalo desetileté odmlčení, které v roce 1971 prolomil pozoruhodný, kritikou velmi kontroverzně přijatý román *Malina* (1971). Jediný román Ingeborg Bachmannové vznikl jako první část zamýšleného, nedopsaného cyklu *Způsoby smrti*, další svazky se dochovaly jen ve fragmentech. Je nepochybné, že *Malina* nese prvky autobiografické, zavalil také podnět k nejedné spekulaci (zejména v souvislosti se vztahem Bachmannové ke švýcarskému spisovateli Maxu Frischovi), avšak míra literární stylizace a *ironický odstup díla nedovolují odhalovat naprosto žádné souvislosti či konkrétní intimnosti; Bachmannová sama mluvila o autobiografii „duchovní a imaginární“.

Toto dílo se třemi hlavními postavami – dvěma muži a jednou ženou – bývá někdy prezentováno jako příběh milostného trojúhelníku, ale ve skutečnosti je jeho tématem *konfrontace a *konflikt *mužského (rozum, tvořivost) a *ženského (cit, sebeustrukce) principu: nezaujatý analytik a systematik Malina, s nímž ženská postava JÁ (román je vyprávěn z ženské perspektivy) bydlí, je vlastně dvojníkem rozpolcené a rozjitřené ženské bytosti a vede s ní vnitřní dialog z racionální mužské pozice. (Jaroslav Malina)

Bachofen, Johann Jacob (22. 12. 1815, Basilej, Švýcarsko – 25. 12. 1887, Basilej, Švýcarsko), švýcarský právník, historik a religionista; zakladatel právní *komparatistiky, stoupenec *evolucionismu v *etnologii a *antropologii. V duchu evolucionismu, na základě etnografických, religionistických, archeologických, mytologických, historických, *ikonografických a jiných pramenů, jejich kombinováním a spekulativním výkladem vytvořil ucelenou koncepci vývoje *rodiny a *rodinného práva. Bachofenovy teze představovaly svébytnou směs pozdního *romantismu a *evolucionismu. Bachofen pocházel z patricijské basilejské rodiny. Studoval právo na *univerzitách v Berlíně, Paříži a Cambridge a po návratu do Basileje působil několik let jako soudce a přednášel na místní univerzitě římské právo. Od roku 1844 se jako soukromý učenec věnoval pouze bádání v oblasti dějin práva, archeologie a antické mytologie.

Ve svém hlavním díle *Das Mutterrecht* (Mateřské právo) z roku 1861 předložil pojetí *matriarchátu jako *univerzálního historického stadia a celistvé vize *světa, ideologického pojetí reality, které se projevovalo ve všech aspektech sociálního a kulturního života. O matriarchátu jako vládě žen se zmínil již Joseph-François *Lafitau ve spise *Mœurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* (Mravy amerických divochů ve srovnání s mravy prehistorických dob, 1724) a *abbé Desfontaines v knize *Le nouveau Gulliver, ou voyage de Jean Gulliver, fils du capitaine Gulliver* (Nový Gulliver aneb cesty Jeana Gullivera, syna kapitána Gullivera, 1730). Lafitau srovnával tento systém se společenskou organizací Lýků, Skythů a dalších starověkých národů, které znal z četby antických autorů, a dospěl k *názoru, že matriarchální zřízení (**gynekokracie*, *gynécocratie*) bylo v minulosti rozšířeno i na *Předním východě a ve Středomoří. Představa matriarchátu, která těžila z rituálů antiky (*Thesmoforia*, *Bona Dea*), byla oživena v 18. století.

Podle Bachofena lidstvo prošlo třemi univerzálními historickými stadii, vyznačujícími se specifickou formou příbuzenských vztahů, náboženské *imaginace a pojetí politické moci: *heterismem, matriarchátem a *patriarchátem. První údobí, *heterismus*, bylo dobou archaické *promiskuity, sexuální nevázanosti, bez pevných partnerských vztahů. Bachofen nazýval tento věk „telurickým“; jeho ústřední „Velkou bohyní“ byla obdoba řecké *Afrodité nebo římské *Venuše, jejíž *kult měl sexuálně orgiastický ráz. *Matriarchát* se prosadil až po dlouhém přechodném období *konfliktů a anarchie. Vznikla rodina jako nástroj sociálního zabezpečení a ochrany žen. Hlavní příčinou nástupu matriarchátu byla změna v subsistenci,

protože ženy hrály klíčovou úlohu při zavádění *zemědělství. Matriarchální společnost byla rovnostářská a pacifistická; náboženská imaginace zdůrazňovala nokturní, lunární a chthonickou *symboliku. Hlavní bohyní matriarchátu byla archaická *analogie řecké Déméter nebo římské Ceres. Mnohá témata *řecké mytologie svědčí o dramatickosti přechodu od matriarchátu k *patriarchátu*, který se odlišoval důrazem na *hodnoty *individualismu, héroismu a *astrální a solární *symbolismus. *Bohem patriarchátu ve starém Řecku byl *Apollón, bůh slunečního kotouče, světla a krásného umění. Většina stoupenců teorie matriarchátu lokalizovala historický střet mezi matriarchátem a patriarchátem do druhého tisíciletí př. n. l., kdy achájské a dórské patriarchální pastevecké *kmeny rozvrátily v egejské oblasti *autochtonní matriarchální zemědělskou *civilizaci.

Bachofenova vize lidských dějin oslovila různorodé autory, kteří zahrnovali Michaila Alexandroviče Bakunina (1814–1876), Josepha Campbella (1904–1987), Friedricha *Engelse (1820–1895), Julia Evolu (1898–1974), Ericha Fromma (1900–1980), Roberta Gravesa (1895–1985), Otto Grosse (1877–1920), Jane Ellen Harrisonovou (1850–1928), Thomase *Manna (1875–1955), Friedricha *Nietzscheho (1844–1900), Elisu Reclusovou (1830–1905), Rainera Maria *Rilkeho (1875–1926) a novoromantické mnichovské intelektuály sdružené na začátku 19. století ve skupině *Kosmiker*. Adrien Turel (1890–1957) srovnal mechanismus potlačení vzpomínek na matriarchát v rámci patriarchální *kultury s obdobným procesem v lidské psychice, který studoval Sigmund *Freud (1856–1939). Představitelé anglosaské antropologie Johanna Jacoba Bachofena vesměs ignorovali. John Ferguson *McLennan označil v pojednání *Studies in Ancient History* (Studie rané historie, 1876) Bachofenovu knihu za „mystickou“ a doporučil místo ní studii *La mère chez certains peuples de l'antiquité* (Matka u určitých starověkých národů, stálá hodnota lidí starých dob) z roku 1867 od Francouze Girarda-Teulona. Lewis Henry *Morgan se o Bachofenově díle dozvěděl až po publikování svých vlastních prací o matrilineárním systému u *indiánských kmenů. Bachofenovým dílem byli ovlivněni němečtí etnologové, kteří se hlásili k *difuzionismu, například Fritz *Graebner nebo Wilhelm *Schmidt. Ve druhé polovině 20. století použila teorii matriarchátu v bachofenovském duchu autorka koncepce *Staré Evropy (Old Europe)* americká archeoložka litevského původu Marija Gimbutasová (1921–1994), která předložila na základě svébytného výkladu *neolitu a *chalkolitu (eneolitu) jihovýchodní Evropy a východního Středomoří mytopoetickou vizi evropské *prehistorie, v níž se mísí myšlenky pozdního romantismu a difuzionismu se současným *feminismem a *postprocesuální archeologií. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Bachtijárové, etnické skupiny iránsko-kurdského původu, žijící v Luristánu a horské oblasti západního Íránu; *jazyk patří k severozápadní skupině *iránské větve *indoevropské rodiny. Zahrnují převážně polokočovně islámské populace v počtu kolem 1 milionu příslušníků, kteří jsou příbuzní s *Lury. Pastevecké skupiny dosud udržují tradiční sociální a politickou organizaci; největšími jednotkami jsou *kmeny, řízené skupinou vůdců. Věřící jsou *muslimové (*ší'ité). (Zdeněk Tvrďý)

Bachtin, Michail Michailovič (17. 11. 1895 Orjol, Rusko – 7. 3. 1975 Moskva, Rusko), ruský filozof, teoretik kultury a literatury. Bachtin absolvoval studia filozofie a klasické filologie v ukrajinské Oděse a na univerzitě v Petrohradu. V letech 1918–1929 pobýval v ruském Nevelu a Petrohradu a v běloruském Vitebsku, kde se zformovala skupina známá jako Bachtinův kroužek. Jeho členové Matvej Isajevič Kagan (1889–1937), Pavel Nikolajevič Medveděv (1892–1938), Valentin Nikolajevič Vološinov (1895–1936) aj. se věnovali problematice literatury, jazykovědy, filozofie a kultury. V tomto období Bachtin vytvořil studie *Problema soderžanija, materiala i formy v slovesnom chudožestvennom tvorčestve* (Problém obsahu, materiálu a formy ve slovesné umělecké tvorbě, 1924) a *Avtor i geroj v estetičeskoj dejatel'nosti* (Autor a hrdina v estetické činnosti, 1922–1924). Společně s Medveděvem napsal Bachtin článek *Formal'nyj metod v literaturovedenii* (Formální metoda v

literární vědě, 1928). V roce 1929 publikoval dílo *Problemy tvorčestva Dostojevskogo* (Problémy Dostojevského tvorby), v němž se věnoval polyfonii (různohlasí), monologu (jednohlasí) a dialogu (dvouhlasí). Tato kniha doznala druhého rozšířeného vydání v roce 1963 pod názvem *Problemy poetiki Dostojevskogo* (Problémy Dostojevského poetiky). V období stalinských represí byl Bachtin v roce 1929 zatčen a poslán do Kustanaje v Kazachstánu a v roce 1936 do Saranska v Mordvinsku. V letech 1937–1945 působil v ruském Savelově a na Pedagogickém institutu v Saransku (1945–1969). V roce 1957, v době transformace Pedagogického institutu na univerzitu, byl Bachtin jmenován vedoucím katedry ruské a světové literatury, kde působil až do svého odchodu do penze v roce 1961. Politické rehabilitace se dočkal teprve v polovině 60. let 20. století. V roce 1965 publikoval světově proslulou práci *Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaja kultura srednevekovja i renesanca* (François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance), již předložil v roce 1941 jako doktorskou práci v Literárním institutu Maxima Gorkého v Moskvě. V této knize provedl kulturněhistorickou analýzu fenoménu smíchové kultury, *karnevalu a groteskního realismu.

V esejích *Formy vremeni i chronotopa v romane: Očerki po istoričeskoj poetike* (Čas a chronotop v románu: Studie z historické poetiky, 1937–1938), *Iz predistorii romannogo slovo* (Z prehistorie románové promluvy, 1940) a *Slovo v romane* (Promluva v románu, 1934–1935) rozpracoval koncepci dialogičnosti (mnohoznačnost znaků a významu), heteroglosie (různost a vrstevnatost jazyků nebo hlasů, které se v rámci díla vyskytují), chronotopu (základní časoprostorová konfigurace narativního uměleckého díla) a intertextuality (schopnost určitých literárních textů vztahovat se k jiným textům). Podle Bachtina každý hlas (slovo, vyjádření nebo text) není pouze dynamickým pólem napětí, k němuž dochází v centru mnohvrstevnatých intertextových vztahů, nýbrž průsečíkem, v němž se střetávají různé sociokulturní proudy a *diskurzy. Každý hlas je zčásti otevřený, překrytý a ovlivněný jinými hlasy. Bachtin popřel představu autonomního „já“, neboť „já“ se formuje sebereflexí a reflexí druhého.

V koncepci dialogičnosti kladl důraz na rozlišení významu a smyslu. Význam je staticky zakotven v systému jazyka, proto je opakovatelný, zatímco smysl vzniká ze vzájemného vztahu alespoň dvou personálně svázaných výpovědí. Každá výpověď je zároveň personální – vázaná časoprostorovým a sociohistorickým výpovědním postavením a z toho vyplývajícím specifickým hodnocením jejího původce. Taková výpověď ve svém zaměření na předmět je nucena vypořádat se s množstvím jiných a cizích výpovědí o stejném předmětu a s jejich hodnotovými akcenty tím, že se k nim dialogicky vztahuje. Tváří v tvář jiné výpovědi, pozici, ideologii, akcentu, slovu, přijatému do naší vnitřní řeči, poznáváme sami sebe a přehodnocujeme se.

V eseji *Epos i roman: O metodologii romana* (Epos a román: O metodologii románu, 1941) označil román za jediný živý žánr (dosud se utvářející a nehotový) a polyfonní útvar schopný kombinovat jednotlivé druhy promluv. V románu směřuje každá promluva k odpovědi. Ta se utváří v atmosféře již vyřčeného. Zároveň ji však determinuje to, co dosud vyřčeno nebylo. Podle Bachtina jedině román prostřednictvím uměleckého zobrazení množství hlasů ve vzájemném dialogickém vztahu uvádí společenskou realitu v pochybnost tím, že ji konfrontuje s ideálním dialogickým stavem lidského soužití. Román působí na všechny ostatní žánry tím, že svou hybridizací (proces vzájemného prolínání a smíšení dvou sociálních jazyků uvnitř těžké výpovědi) rozrušuje jejich normativní systémy. Román se tak stává základním žánrem moderní doby, neboť vyjadřuje pluralitu, polyfoničnost života a nemožnost uzavřeného žánrového systému. Z dalšího díla: *K filosofii postupka* (K filosofii činu, fragment rukopisu z let 1919–1921, 1986), *Estetika slovesnogo tvorčestva* (Estetika slovesné tvorby, 1979), *Slovo v žizni i slovo v poezii* (Slovo v životě a slovo v poezii, 1926).

Bachtin náleží k nejcitovanějším reprezentantům ruské literární vědy a kulturologie a tvoří součást většiny kompendií kulturních studií. Do světa západní vědy jej uvedla francouzská

lingvistka, psychoanalytička a literární teoretička bulharského původu Julia Kristeva (narozena 1941) na sklonku 60. let 20. století. (Barbora Půtová)

bailli (z francouzštiny: *bailli*, „soudce, rychtář“), v severní Francii od konce 12. století nižší *úředníci Koruny pro soudní, finanční a vojenskou správu určitého okrsku (*bailliage*); obecně označení pro podřízené úředníky středověké západní Evropy. Postupně ztrácí všechny pravomoci, v 17. století pouhý titul, v Anglii se dosud někde užívá. (František Čapka)

Bajád a Rijád, dvojice milenců. Milostné *Vyprávění o Bajádovi a Rijád* bylo široce rozšířeno po islámském světě. Děj je situován do severní *Mezopotámie. Bajád, damašský kupec, cestuje se svým otcem do cizích *zemí. Jednoho dne je představen jakési vznešené dámě, mezi jejími společnicemi spatří mladou dívku Rijád a zamiluje se do ní. Jejich milostnému vztahu se však staví do cesty mnoho překážek a nepřízeň osudu. Bajád a Rijád prožívají trýzeň nešťastné *lásky a marné touhy, trápí se a chřadnou. Téma bylo vícekrát literárně zpracováno a zachyceno na *miniaturách. (Jaroslav Oliverius)

Bajon, *buddhistický chrámový komplex v *Angkor Thomu, starém hlavním *městě khmerské *angorské říše. Byl postaven na konci 12. století nebo začátkem 13. století králem Džajavarmanem VII. (vládl 1181–asi 1218), stavitelem *Angkor Thomu. Stupňovitá stavba na členitém půdorysu, původně asi se 49 věžemi, z nichž každá je zdobena čtyřmi tvářemi *Avalókitěšvary (asi 200 tváří). Chrám vyniká zejména architektonickou plastikou – *basreliéfy s náměty z hinduistických eposů **Mahábhárata* a **Rámájana* a s realistickými scénami z každodenního života a historie. (Eva Steinbachová)

bakalář (z latiny: *bacalārius* nebo *bacalaureus*, „bakalář, student s prvním stupněm akademické hodnosti“):

1. na středověkých *univerzitách první stupeň (nejnižší) akademické hodnosti, absolvent *trivia. Svým uspořádáním se univerzita podobala cechovní organizaci: studenti byli jako učni, *tovaryšům odpovídali bakaláři a mistrům magistři (*doctores*);

2. nižší akademická hodnost udílená v současné době na některých vysokých školách. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Bakeš, Jaroslav (16. 9. 1871, Blansko – 6. 10. 1930, Nadwórna, Polsko), český chirurg a mineralog; zakladatel Masarykova onkologického ústavu v Brně; syn etnografky Lucie *Bakešové (Wankelové) a Františka Xavera Bakeše, nadučitele, národopisce, poslance a statkáře v Ořechovičkách. Po maturitě na 1. českém státním gymnáziu v Brně (1887) studoval lékařskou fakultu ve Vídni (začal jako šestnáctiletý, proto musel získat císařské povolení). Promoval v roce 1895 a po ornitologicko-zoologické expedici do Řecka nastoupil do Všeobecné nemocnice ve Vídni nejprve na interní kliniku, poté na dětskou chirurgii. V letech 1897–1900 byl asistentem slavného vídeňského chirurga českého původu Eduarda Alberta (1841–1900) na *univerzitě ve Vídni. Chirurgické zkušenosti získával četnými návštěvami cizích klinik. Od roku 1901 začal publikovat práce o chirurgické léčbě žlučníku a zánětu ledvin. V roce 1902 nastoupil jako chirurg do nemocnice Františka Josefa v Třebíči. V té době představil na *mezinárodní konferenci v Berlíně svou novou metodu operace žlučníku a dilatátory, které jsou také jeho objevem. Po vojenské službě (1905) se habilitoval na České technice v Brně (1906), kde přednášel první pomoc při nenadálých příhodách v provozu technických podniků a připravoval se na vedení kliniky v připravované české univerzitě v Brně. V roce 1909 se zasloužil o stavbu tehdy nejmoderněji vybaveného (včetně nedávno objeveného rentgenu) II. chirurgického oddělení (českého) v nové budově Zemské nemocnice v Brně. Proslavil se novými operačními technikami žlučníku, karcinomu kolorekta (*Jak čeliti vzrůstajícímu nebezpečí rakoviny*, 1929), operací slepého střeva při akutním zánětu a zvláštním stehem u kýly, novou technikou řezu na ledvinu, chirurgií bráničních hernií, mozku a míchy. Záznamy operací shrnul do dvou knih *Chirurgické metody a jejich výsledky* (1924, 1927, spolu s A. Novotným a kolektivem). V březnu 1923 zavedl u nás mezi prvními léčbu ozařováním. Vytvořil vlastní chirurgickou školu, 13 jeho žáků se stalo primáři chirurgie.

Kromě vybudování nemocnice v Třebíči a chirurgického oddělení v Zemské nemocnici v Brně a přestavby chirurgické nemocnice na Žlutém kopci v Brně mu patří významné místo v založení protirakovinového ústavu na Žlutém kopci. Za tím účelem inicioval vznik Spolku Dům útěchy (1928). Masarykova léčebna – Dům útěchy (1935) se stala nejen útočištěm pro nemocné s neoperabilními zhoubnými nádory a pro paliativní léčbu, ale hlavně pro léčbu chirurgickou, radiologickou a pro vědecký výzkum s moderně vybudovanými laboratořemi. Pro léčebné výsledky a moderní přístupy k léčbě maligních nádorů (operabilní operovat radikálně co nejdříve, po operaci profylakticky ozařovat i tam, kde není přílišná naděje na úspěch) se stal zakladatelem brněnské onkologie. Bakeš se otevření nemocnice, o jejíž realizaci se značně zasloužila jeho matka Lucie Bakešová, nedožil. Značně však pomohl fungování ústavu tím, že polovinu svého majetku věnoval Domu útěchy a založil tak Bakešův Fond pro jeho vědecký rozvoj.

Během svého života systematicky sbíral, popisoval a třídil minerály z celého světa a na 9000 jich předal *Moravskému zemskému muzeu, spolu se vzácnými loveckými trofejemi z ostrovů v Barentsově moři, z Kavkazu, ze střední Afriky, z Kanady, Řecka, z Balkánu, USA a odjinud. Unikátní trofeje vystavoval ve spolupráci se svým bratrancem, antropologem a archeologem Karlem *Absolonem. (Věra Linhartová)

Bakešová, Lucie (rozená Wankelová, 26. 12. 1853, Blansko – 2. 4. 1935, Brno), česká etnografka a sociální pracovnice. Vyrůstala ve vzdělané rodině Jindřicha *Wankela (1821–1897), lékaře, antropologa, archeologa, speleologa a paleontologa. Ovlivněna národopisnými zájmy své matky a odborně vedená svým manželem, zapisovala a sbírala v Brně a okolí lidové písně a *zvyky, k nimž manžel, nadučitel a později statkář a poslanec František Xaver Bakeš (1833–1917) a Leoš Janáček (1854–1928) v letech 1891 až 1893 zapisovali hudbu. Publikovala národopisné a cestopisné črty a studie – *Obrázky cestopisné* (1879–1880); *O kulturním významu tanců národních* (1891); *Královničky* (1891); *Babička Párová* (1891). Spolupracovala s Leošem Janáčkem, Františkou Xaverou Běhálkovou a Martinem Zemanem na vydání tří sešitů *Národní tance na Moravě* (1891–1893). Z folklorních sbírek pořádala veřejné výstavy (Brno, Olomouc, Ořechov, Troubsko ad.). Ideově spolupodnítila konání Národopisné výstavy československé v Praze v roce 1895, kterou zahájila zrekonstruovaným lidovým obřadem vítání jara Královničky (*Královničky: Staré národní tance obřadné se zpěvy*, 1889, spolu s Františkem Xaverem Bakešem). Tanec objevila v Troubsku u Brna, proto oblékla dívky do troubského *kroje. Poprvé Královničky předvedla na výstavě v Ořechově. Dochoval se zbytek fotografií z dokumentace lidových zvyků v Ořechovičkách, na němž se roku 1906 podílela. V roce 1914 organizačně připravovala konání Moravského roku v Brně. Poučena svým otcem Jindřichem Wankelem, zajímala se rovněž o archeologii, zkoumala pozůstatky pravěkých obydlí v Ořechově u Brna. S otcem navštěvovala i sjezdy antropologů (Kyjev 1874, Kazaň 1877, Petrohrad, Moskva 1879, Oděsa 1884). Pracovala při archeologických výzkumech v *Býčí skále, v Jáchymce u Adamova, v Kuřimské jeskyni i jinde.

Angažovala se v charitativních a ženských spolcích: v Ženské útulně v Brně (starostka), ve spolku Živa (na ochranu zvířat, místostarostka), v brněnském sdružení pokrokových žen, v dámském odboru Červeného kříže, v Jednotě slovanských žen, v Jednotě žen a dívek, v Ženské lize pro *mír a *svobodu. Byla členkou humanitárních organizací Mírová jednota a Abstinentský svaz. Spolu se sociální pracovnicí Marií Steyskalovou přišla s myšlenkou vybudovat v Brně nemocnici pro umírající, které už dosavadní nemocnice odmítají přijmout. Pro myšlenku získala svého syna Jaroslava *Bakeše, známého brněnského chirurga, a společně iniciovali Spolek Dům útěchy, jemuž byla čestnou předsedkyní (1928). Podle rozvahy Jaroslava Bakeše vznikl pak projekt léčebně-výzkumného protirakovinového ústavu v Brně na Žlutém kopci, jehož stavba byla předána do užívání v lednu 1935, ještě za života Lucie Bakešové, která měla o jeho budování mimořádnou zásluhu, včetně shromáždění

finančních prostředků na stavbu a propůjčení jména prezidenta *Masaryka, jehož o to osobně požádala; Jaroslav Bakeš se otevření nedožil, zemřel v roce 1930. (Věra Linhartová)

Bakhtin, Mikhail Mikhailovich (anglosaská transkripce jména ruského filozofa, teoretika kultury a literatury Michaila Michailoviče *Bachtina)

bakchanálie, *mystéria konaná k uctění boha *Dionýsa (Bakcha), jež se na rozdíl od starých slavností Dionýsova kultu rozšířila až v helénistické a římské době, zejména po Malé Asii, ale i na Balkáně a v Itálii. Byla provázena bujným veselím a extatickými *obřady, jejichž vyvrcholením bylo odhalení *falů zakrytých plody v košíku. Přeneseně se termínu užívá k označení výstředního hýření, nezřídka s erotickým obsahem. (Jaroslav Malina)

bakchantky, rovněž *mainády, ženy sdružené ke konání mystérií k uctění boha *Dionýsa (Bakcha). (Jaroslav Malina)

Bakchos, *Dionýsos.

bakterie (z řečtiny: *bakterion*, „tyčka“), jednobuněčný prokaryotický mikroorganismus bez jádra (jeho funkci plní kruhová *DNA, nukleoid), saprofytický, symbiotický nebo patogenní, účastníci se přeměny látek v *přírodě, působící onemocnění rostlin, zvířat a lidí, využívaný v průmyslu apod. (Petr Bureš)

Baktrie, hornatá oblast ve střední Asii (dnešní severní Afghánistán, jižní Uzbekistán a Tádžikistán). Jméno *země bylo odvozeno od názvu řeky Baktros, která se vlévá do Oxu (Amudarji). Hlavní *město Baktru nazývali *Řekové „perlou Íránu“. Zemi obývalo kočovné etnikum Baktrů, jejichž *jazyk náleží k jazykům *indoíránské skupiny. Zvláště v údolí řeky Oxu byla země velice úrodná a celá oblast je bohatá na nerostné *suroviny (*zlato, smaragdy).

Nejstarší *kultury jsou doložené již ve *starší době kamenné. Podle tradice se v Baktrii narodil prorok *Zarathuštra. K perské říši Baktrii připojil *Kýros II. a po administrativní reorganizaci říše za *Dáreia I. se stala 12. satapií. Po *Alexandrovi Velikém (oženil se s baktrijskou princeznou Roxanou) byla osídlena Řeky a celá dvě století byla pod silným řeckým vlivem, politickým i kulturním.

V roce 239 př. n. l. vznikl samostatný řecko-baktrijský *stát. Kolem roku 140 př. n. l. pronikla do Baktrie nomádská etnika (nejprve *Sakové, poté *Tocharové a další); *Kušanové vytvořili v prvních stoletích našeho *letopočtu rozsáhlou říši, zasahující i část severní Indie. V roce 450 vtrhli do Baktrie *Hefthalité, roku 642 byla dobyta *Araby. V Baktrii jako spojnici obchodních cest se mísily četné kulturní vlivy. (Jana Pečirková)

Baktrové, starověké etnikum *iránského původu, obývající tzv. *Baktrii na území dnešního Afghánistánu a Tádžikistánu a Uzbeké republiky. Jako *kočovníci nevytvořili vlastní státní útvary, ale byli podrobni *Peršany; *Kýros II. připojil jejich území k *perské říši. Ve 4. století př. n. l. dobylo Baktrii *vojsko *Alexandra Velikého a území kolonizovali *Řekové. Vznikl dokonce řecko-baktrijský *stát, který si udržel nezávislost na perských *Seleukovcích. Baktrové podnikali válečná tažení i do severozápadní Indie. Stát se rozpadl po nájezdech *Saků a *Tocharů ve 2. století př. n. l. a Baktrové jako etnikum definitivně zanikli v 7. století n. l. pod tlakem *Arabů. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

Bakvové, etnikum na jihozápadě Pobřeží slonoviny; asi 150 000 příslušníků (odhad z roku 1961). *Jazyk patří do skupiny *kwa *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství, *rybolov a *sběračství. Následnictví je *patrilinéární, usídlení *patrilokální; *manželství bývá *polygamní. *Politickou autoritu představuje *náčelník a rada starších. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Balák, Libor (10. 2. 1961, Brno), český malíř, kreslíř a autor didakticko-popularizačních ilustrací z oboru *antropologie, *archeologie a *paleoantropologie. Ve své tvorbě užívá techniky malířské (*akvarel, *kvaš, *olejomalba) a kresebné (tužka, *pastel). V průběhu studia na Střední uměleckoprůmyslové škole v Brně navštěvoval soukromé přednášky z oboru *etnografie a antropologie antropologa Jana *Jelínka (1926–2004) a konzultoval realizace prehistorických rekonstrukcí s paleobotanikem Antonínem Hluštíkem (narozen 1946). Na

základě těchto setkání vznikla Balákova publikace *Moje první kniha o pravěku* (2008). Inspirativní vliv na Balákovu tvorbu měla také jeho spolupráce s antropologem Josefem *Wolfem (narozen 1927) a českým malířem a ilustrátorem Zdeňkem *Burianem (1905–1981). Po absolvování studií v roce 1980 nastoupil do *Moravského zemského muzea v Brně (Geologicko-paleontologické oddělení). V letech 1985–1987 působil jako pedagog na Lidové škole umění v Brně. Do roku 2000 se věnoval zejména ilustrační tvorbě. Poté navázal spolupráci se studií Pterodon a Ilusion, která produkovala verze 2D a 3D počítačových her, k nimž vytvořil kreslenou animaci (například *Vietkong*). Od roku 2004 vyučoval na střední škole. V současnosti realizuje převážně obrazové rekonstrukce a knižní ilustrace. Knižními ilustracemi přispívá do publikací nakladatelství Albatros (například John Lunn, *Námořníková kletba*, 2005), Návrat (Karel May, *Duch Llana Estacada*, 1995, Karel May, *Cesta za štěstím*, 1997), Olympia (Alexandr Žurman, *Dobrodružství s bobří řekou*, 2003), Duha Press (Josef a Eva Prchalovi, *Pod Železnými horami*, 2008), Sursum (Jaroslav Hubálek, *Rok v přírodě*, 2002) nebo United Fans (Raymond Elias Feist, *Zlo v Sethanonu*, 2007). Tvůrčí činnosti doplňuje volná tvorba, například portrétní malba (*Továrník Mouka, Jack London*), kterou realizuje zejména v olejomalbě.

Balákovy obrazy jsou zastoupeny ve stálých expozicích doma (Městské muzeum Kralupy nad Vltavou, pavilon Anthropos v Brně-Pisárkách [*Ústav Anthropos Moravského zemského muzea], zámek Břeclav-Pohansko – archeologické muzeum) i v zahraničí (Archeopark v Petersfelsu [Německo], Jack London Museum v Los Angeles [USA]). Jeho archeologické a antropologické rekonstrukce se staly také součástí výstav v Muzeu hlavního města Prahy – *Lovci mamutů* (2006–2007) a *Údolím stínů* (2006–2007). Internetovou expozici minulosti člověka *Antropark* Balák vytváří pro webové stránky *Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i. (<http://www.iabrno.cz/agalerie/agalerie.htm>) od roku 2004. Od roku 1987 je členem Českého fondu výtvarných umělců. Z antropologického hlediska lze Balákovu tvorbu označit za unikátní ukázkou kombinace *experimentální archeologie s uměleckou rekonstrukcí světa dávno zmizelých prehistorických kultur. (Barbora Půtová)

Baláková, Zuzana (4. 8. 1982, Brno), česká ilustrátorka dětských knih a autorka didakticko-popularizačních obrazových rekonstrukcí z oboru *antropologie a *archeologie. Absolvovala Střední uměleckoprůmyslovou školu textilní v Brně. Knižní ilustraci se však věnuje od svých dvanácti let. V odborné činnosti ji vede její otec malíř Libor *Balák, jenž ji motivoval k realizaci rozsáhlého projektu internetového muzea *Antroparkbaby* (www.volny.cz/antroparkbaby). Zuzana Baláková doprovází barevnou grafikou a karikaturami také propagační výstavy projektu *Antropopark* (<http://www.iabrno.cz/agalerie/agalerie.htm>) *Archeologického ústavu Akademie věd ČR, Brno, v. v. i.). Ilustrace dětských knih, převážně leporel, realizuje zejména pro nakladatelství Duha Press (Libor Balák, *Moje první kniha o pravěku*, 2008, Zuzana Baláková, *O Palečkovi*, 2009) a Sursum (Zuzana Baláková, *Na našem statku*, 2004). Tvorbu neomezuje formálně, obsahově ani tematicky. O šíři její invence svědčí zejména její důraz na „hravou dimenzi“ lidského rodu, který exponuje obraz člověka jako bytosti, jež je svou podstatou *Homo ludens. (Barbora Půtová)

balance of power [anglicky], „rovnováha moci“, princip anglické zahraniční politiky od 17. do 20. století, cílem byla mocenskopolitická rovnováha mezi evropskými státy. (František Čapka)

balancovaná translokace, *translokace, balancovaná.

balancovaný polymorfismus, *polymorfismus, balancovaný.

Balandier, Georges (21. 12. 1920, Aillevillers, Francie), francouzský antropolog a etnolog; jeden ze zakladatelů politické antropologie. Terénní výzkumy prováděl zejména v Africe, kde se zabýval otázkami vzniku, vývoje, fungování a směřování politických systémů a institucí v rámci různých etnických a kulturních skupin. Z díla: *Anthropologie politique*

(1967, česky: *Politická antropologie*. Praha: Dauphin, 2000), *Dictionnaire des civilisations africaines* (Slovník afrických civilizací, 1968, editor), *Civilisations et puissance* (Civilizace a moc, 2005). (Jaroslav Malina)

Balantové, etnikum žijící na jižním pobřeží Guineje-Bissau v počtu necelých 400 000 (odhad z roku 2000). *Jazyk patří do západoatlantské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka. Základem *společnosti je *rozšířená rodina, osídlení je rozptýlené. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Baldung, Hans, zvaný Grien (1484 nebo 1485, Gmünd, Německo – září 1545, Štrasburk, Alsasko), německý malíř a grafik; jeden z předních představitelů rané německé *renesance. Baldung vytvořil v malbě i grafice (portréty, církevní, mytologické i profánní náměty, alegorie) dílo plné vnitřního napětí a protikladů. V množství jeho vynikajících dřevorezů i řady olejomalb se často objevuje zobrazení nahého těla: příkladem z raného období je alegorie *Tři věky ženy a smrt*, 1510; *Zkrocený filosof*, 1513; *Tři čarodějnice*, 1514. Později, za silící *reformace, kdy klesal počet církevních zakázek, našel umělec dostatek příležitostí, aby se věnoval své zálibě v zobrazování nahého, smyslného ženského těla: *Dvě čarodějnice*, 1523; dva deskové obrazy *Adam a Eva*, kolem roku 1523 (*Adam a *Eva jsou charakterizováni nejen anatomicky, ale také jako dvojice protikladných temperamentů; k tématu Adama a Evy se ve vynikající kompozici znovu vrátil v roce 1538); *Judita s hlavou Holofernovou*, 1525; *Venuše a Amor*, 1525; *Hudba a Ješitnost*, 1529; *Lidstvo ve stavu nevinnosti a Lidstvo ve stavu hříchu*, kolem roku 1540; *Sedm životních údobí ženy*, 1544.

Vedle Albrechta *Dürera, jehož byl žákem a s nímž ho pojilo celoživotní přátelství a vzájemná úcta, Matthiase Grünewalda, Albrechta Altdorfera a Hanse Holbeina mladšího patří Baldung k nejdůležitějším malířům Dürerovy éry a připravil německé malířství na *manýrismus 16. století. (Jaroslav Malina)

Baldwin, James Mark (12. 1. 1861, Columbia, South Carolina, USA – 8. 11. 1934, Paříž, Francie), americký psycholog; aplikoval *Darwinovu teorii *biologické evoluce v sociálních vědách a současně ovlivnil jak současné *evoluční sociální vědy, tak i samotnou teorii biologické evoluce. Baldwin svým dílem přispěl k formování moderní vývojové psychologie a současnou evoluční teorii ovlivnil konceptem organického výběru. Dále pak popsal jev, který je dnes označován jeho jménem – tzv. *Baldwinův efekt.

Vysokoškolská studia na Princetonu zahájil s úmyslem stát se duchovním. Úspěšná diplomová práce mu přinesla místo odborného asistenta, které mu následně umožnilo odjet na jeden rok do Německa, kde se dostal do Wundtovy psychologické laboratoře v Lipsku. Část studijního pobytu prožil v Berlíně, kde se pod vedením německého filozofa Friedricha Paulsena (1846–1908) detailně seznámil s dílem nizozemského filozofa Barucha *Spinozy (1632–1677). Evropská zkušenost jej definitivně přivedla k *psychologii, kterou chtěl založit jednak na filozofii a jednak na empirických datech. Po návratu z Evropy několik let působil v Torontu. V roce 1893 se vrátil na Princeton a nakonec v roce 1903 přešel na Johns Hopkins University. Premisou všech Baldwinových teorií je jednota těla a mysli, přičemž jsou jeho *názory na tuto otázku založeny na Darwinově teorii biologické evoluce.

Baldwin po svém návratu z Evropy způsobil svými názory *revoluci ve vývojové psychologii, neboť zvolil nový přístup ke studiu *kognitivního vývoje dětí. Základy své vývojové psychologie popsal v díle *Mental Development in the Child and Race: Methods and Processes* (Mentální vývoj dítěte a druhů: Metody a procesy, 1895) a detailně rozpracoval v díle *Social and Ethical Interpretations in Mental Development: A Study in Social Psychology* (Sociální a etické výklady: Náčrt sociální psychologie, 1897). V jeho době byly děti považovány za miniatury dospělých a jediný rozdíl mezi dospělými a dětmi podle tehdejších teorií spatřován pouze v počtu a hustotě *asociací. Podle Baldwina hraje klíčovou roli v kognitivním vývoji imitace (napodobování), jejímž konstruktivním základem je opakování minulého chování. Pozorováním vlastních dcer zjistil, že jsou odlišné kognitivní funkce nejen

mezi dětmi a dospělými, ale také například mezi dětmi v kojeneckém a batolecím věku. Předmětem zájmu dětí není podle Baldwina fyzikální svět, ale ostatní lidé, jejichž chování je předmětem napodobování. Později jsou předmětem sociálního učení také *ideje a znalosti druhých. Při sociálních interakcích nedochází jen k předávání znalostí nebo imitaci druhých, ale zejména k formování *ega a pojetí *alter. Podle Baldwina se vývoj vědomí odehrává ve třech následujících stádiích: 1) projektivní vědomí: jedinec rozlišuje mezi objekty a lidmi; 2) subjektivní vědomí: jedinec si uvědomuje vlastní subjektivní stav; 3) vědomí druhého (v anglickém originálu: *ejective mind*): jedinec dochází k poznání, že druzí mají také vlastní subjektivní stav.

S Baldwinovým modelem kognitivního vývoje úzce souvisí jeho teorie organického výběru, kterou rozpracoval během svého působení na Princetonu. Mentální vývoj je podle Baldwina funkcí adaptací, kterých je dosaženo imitací. Organický výběr je nástrojem, jímž se jedinec přizpůsobuje prostředí učení. Baldwin si uvědomoval, že pouhým opakováním minulého chování by nemohly vznikat nové *vzorce chování, přestože se tak běžně stává. Baldwin byl přesvědčen, že tělesné a mentální stránky organismu představují jednotku, nad kterou operuje *přirozený výběr. Při osvojování nového vzorce chování dochází k postupnému přibližování pozorovaného chování a výsledků snahy o jeho imitaci. Neustálým opakováním dosahují jedinci přesnějších výsledků, které lépe fungují za stávajících podmínek a nevhodné postupy jsou tímto procesem vyřazeny. Proces učení je propojen s procesem přirozeného výběru tím, že organický výběr působí proti uchycení nevhodných vzorců chování, kterých jedinci dosahují při úsilí o napodobení žádoucího chování. Při pokusu imitovat nějaký žádoucí vzorec chování mohou vznikat i nové účinné vzorce chování. Nová negenetická adaptace se může v následujících generacích geneticky fixovat, neboť organický výběr může zdůraznit geneticky dané dispozice k osvojování určitého chování. Baldwin v roce 1896 v článku *A New Factor in Evolution* (Nový faktor v evoluci) popsal jev, který je dnes podle něj označován jako Baldwinův efekt. Spočívá ve schopnosti organismů podpořit učení evoluci adaptivních znaků. Jedinci, kteří dovedou překonat nový negativní faktor učení nebo využíváním nového zdroje, získávají čas nezbytný ke vzniku evoluční odpovědi, neboť naučené vzorce chování mohou podpořit přežití a reprodukci organismů.

Baldwin chápal učení vždy jako sociální učení. Na tomto předpokladu položil základy svého pojetí *sociální evoluce prostřednictvím sociální dědičnosti. Každá generace má k dispozici rezervoár sociální *tradice, která obsahuje ideje prověřené organickým výběrem. Tyto ideje mají, stejně jako organismy, určitou zdatnost. V tomto případě je to zdatnost, jejímž ukazatelem je četnost reprodukce imitací a aplikací. Baldwin byl přesvědčen, že jedině proces myšlení může ovlivnit myšlenky a naopak být jimi ovlivněn. Baldwin svým pojetím sociální evoluce sociální dědičností anticipoval některé teze *memetiky a *evoluční psychologie.

V roce 1908 se Baldwinova kariéra zhroutila, když byl zadržen policií při razii v baltimorském nevěstinci. Uvedl sice falešné jméno, ale jeho *identitu prozradily účty. Baldwin opustil své místo na *univerzitě a s celou rodinou se natrvalo přestěhoval do Francie, kde byl v úzkém kontaktu s francouzskou intelektuální elitou.

Baldwinovy myšlenky našly širokou odezvu v přírodních i společenských vědách. Francouzský *exil se však projevil v jeho výraznějším vlivu na evropskou spíše než na americkou vědu. Na Baldwina odkazoval švýcarský psycholog Jean *Piaget (1896–1980). Určité *varianty Baldwinova efektu využil i americký kulturní antropolog Clifford James *Geertz (1926–2006) jako obrany proti genetickému *determinismu. Také například britský sociální antropolog Gregory *Bateson (1904–1980) ve svém díle *Mind & Nature* (Mysl a příroda, 1979) vycházel z Baldwinových názorů. (Martin Soukup)

Baldwinův efekt, *efekt, Baldwinův.

Balijci, indonéské etnikum žijící na ostrovech Bali a Lombok v počtu asi 3 miliony (*cenzus z roku 2000). Patří k *indonéské větvi *malajsko-polynéské jazykové rodiny a k mladoindonéským etnikům, která přišla z Malajského poloostrova ještě před počátkem našeho *letopočtu. Již v polovině 1. tisíciletí byli kolonizováni *Indy, od nichž přijali *hinduismus aj. První písemné památky pocházejí z roku 822 a rozvíjely se dále na kulturní a náboženské bázi hinduismu. V 17. a 18. století existovala na ostrově Bali a v západní části Lomboku různá nezávislá knížectví, a to až do roku 1849, kdy zahájili *Holandřané *kolonizaci ostrovů. Skutečnou nezávislost získali Balijci teprve po *druhé světové válce po rozpadu holandské koloniální moci a po vytvoření Indonéské republiky v roce 1949. Balijci si dodnes zachovali staré tradiční umění, *jazyk i *společnost (systém *kast, náboženské tance, domácí řemeslnou výrobu aj.), které jsou nyní označovány jako balijská *kultura. Společnost je členěna do čtyř *kast, základními sociálními jednotkami jsou skupiny *příbuzných rodin. Z rodinných skupin, které jsou potomky téhož předka, se skládá *vesnice. (Zdeněk Tvrdý)

Balkaři, *kavkazské etnikum, které žije na severním úpatí Kavkazu v Kabardino-balkarské autonomní republice Ruské federace; přibližně 70 000 lidí. Jejich *jazyk patří do kypčacké skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Jsou převážně zemědělci a chovatelé dobytka. Jako původní obyvatelé podkavkazských rovin byli ve 13. století vytlačeni *Mongoly do hor a do svých původních sídel se vrátili až v průběhu 19. století po připojení k Rusku. Část jich pronikla na Balkánský poloostrov (*Bulhaři). Jsou *muslimové (*sunnité), zčásti *křesťané. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

balotáž (z francouzštiny: *ballottage*, „hlasování kuličkami, užší volba, balotáž“), termín užívaný pro tajné hlasování; ve *starověku se zpravidla provádělo pomocí černých a bílých kuliček, přičemž černé znamenaly hlasy „proti“ a bílé „pro“. (František Čapka)

Baltové, baltská etnika, *indoevropské etnické skupiny obývající od *starověku a *středověku jihovýchodní oblasti podél Baltského moře. Byli blízce příbuzní anebo přímo smíšení se *Slavany; nejvýraznější je příbuzenství jazykové, založené nejspíše v dlouhém časovém období společných vztahů a sousedství – tzv. baltoslovanská jednota.

Rozlišit je možno tři velké etnické skupiny: 1. *Prusové a další etnika, která žila v dolním Povislí a ve východním Prusku, avšak většinou zanikla nebo byla asimilována *Němci a *Poláky. Staří Prusové byli ve starověku označováni jako Aestové (*Tacitus aj.) a patřili k *Pobaltským Slovanům. 2. *Litevci, kteří přišli do svých dnešních sídel teprve ve 13. století a podrobili si zde staré Prusy a Kury. 3. *Lotyšši, kteří rovněž přišli do svých dnešních sídel v Lotyšsku teprve ve 13. století. Jejich nejbližší příbuzné pospolitosti zanikly jako etnika ještě koncem středověku. Původní sídla Baltů ve starověku a na počátku středověku byla v oblastech dnešního Běloruska (od Minska až po Smolensk) a na území mezi původní pravlastí Slovanů a různými migrujícími ugrofinskými skupinami. Nejstarší písemné památky pocházejí z 16. století; pak docházelo již k samostatnému vývoji Lotyšů, Litevců a ostatních etnik v rámci východoevropských *států a *národů. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrdý)

baltské jazyky, *jazyky, baltské.

Balubové, *Lubové.

balúčí, *balúčština.

Balúčové, indoevropské etnikum v provincii Balúčistán v Pákistánu; Balúčové žijí částečně i v jihovýchodním Íránu, Afghánistánu, Maskatu, Ománu a v Turkménii; celkový počet kolem 5 milionů. Etnicky náležejí k *íránským skupinám. Původně žili v íránských provinciích Kermán a Sejstán, odkud byli *Mongoly a *Turky vytlačeni až do dnešních sídel (12.–15. století). *Balúčština patří k severozápadní skupině *íránské větve *indoevropské rodiny. Balúčové jsou dodnes kočovní chovatelé dobytka. Vyznávají *islám (*sunnité). (Zdeněk Tvrdý)

balúčština (balúčí), západoíránský *jazyk užívaný menšinami v Íránu, Pákistánu, Afghánistánu a Paňdžábu. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Balzac, Honoré de (20. 5. 1799, Tours, Francie – 18. 8. 1850, Paříž, Francie), francouzský spisovatel; romanopisec světového jména. Je tvůrcem dramatického typu společenského románu s rozsáhlou *analýzou společenských vztahů a lidských osudů v období přechodu k měšťanské společnosti, například *Eugenie Grandet* (Evženie Grandetová, 1833) nebo *Illusions perdues* (Ztracené iluze, 1837–1843).

Balzac na tisících stránkách vykreslil tragédii moderního individualismu a mašinerii trhu a peněz, která drtí touhu po lásce. Sám byl spíše příznivcem *monarchie a aristokratické společnosti: jeho láska k polské šlechtice usazené na Ukrajině ho přivedla až do blízkosti ruského carského trůnu. Je jedním z prvních autorů analyzujících milostnou vášeň jako součást společenských sil, jako předmět ekonomických vztahů. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

balzamování (z latiny: *balsamum*, z řečtiny: *balsamon*, „vonná, konzervační látka rostlinného původu“), konzervování mrtvého lidského nebo zvířecího těla napuštěním měkkých tkání různými antiseptickými a fixačními látkami, jež zamezují působení hnilobných *bakterií. Balzamování mrtvých těl používali zejména staří *Egyptané. (Viz též *mumifikace.) (Ladislava Horáčková)

Balzi Rossi di Grimaldi (Itálie), soubor jeskyní na středomořském pobřeží (Balzo della Torre, Barma Grande, Caviglione, Grotta dei Fanciulli [Grotte des Enfants]), intenzivně osídlených v *gravettieniu a *epigravettieniu. Naleziště je rovněž proslulé trojhrobem (Barma Grande) a dalšími bohatě vybavenými rituálními *hroby, *ozdobami a uměleckými předměty (drobné sošky žen a fantaskních bytostí, převážně řezané v kameni aj.). (Helena Klempererová, Jiří A. Svoboda)

bambara, *bambarština.

Bambarové, druhá největší populace v etnické rodině Mande (*etnika, mandská), žijící v Malijské republice a v sousedních státech (celkem asi 2,7 milionu příslušníků; odhad z roku 1998). *Jazyk (*bambarština) patří do skupiny *mande *nigerokonzské větve *kongokordofánské rodiny. Bambarština je nejrozšířenějším jazykem Mali (ca 40 %). V průběhu etnogeneze byli silně ovlivněni *Fulby, koncem 17. století se osvobodili z područí *Malinků a vytvořili dva vlastní státní celky s obchodními centry v Ségou a Kaartě. Dlouho odolávali sousedním nepřítelům, nakonec podlehlí v roce 1890 *Francouzům, kteří celé území přičlenili k Francouzské západní Africe. Malijská republika byla vyhlášena v roce 1960 (*Malijci). Základem společnosti je *patrilokální *rozšířená rodina v čele s patriarchou, který spravuje kolektivní majetek rodiny; následnictví je *patrilinéární. Bambarové jsou známi jako řemeslníci a obchodníci. Jsou autory antilopích nástavcových *masek *čivara* a dřevěných figur předků i dvojčat. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

bambarština (bambara), *mandingský jazyk z *kongokordofánské rodiny rozšířený v Guineji, Mali, Pobřeží slonoviny a Senegalu (*Bambarové). (Jan Záhořík)

bambus (*Bambusa*), rod trav s až 40 m vysokým zdřevnatělým stéblem a dlouhými podzemními oddenky vyskytující se hlavně ve východní Asii, popřípadě v Jižní Americe. Jeho pevná zdřevnatělá stébla poskytují mnohostranně využitelnou surovinu, jak pro výrobu nejrůznějších *nástrojů, *nádob, *papíru, tak pro stavebnictví, umění; mladé výhonky slouží i ke konzumaci. (Petr Bureš)

Bambutové, trpasličí černošské etnikum pygmejského původu (*Pygmejové), žijící v poříčí řeky Ituri ve východní části republiky Kongo a jinde ve střední pralesní části Afriky v počtu asi 30 000 až 40 000 příslušníků, a to včetně příbuzných etnik Aka, Efé, Sua aj. Žijí na úrovni tropických lesních lovců a sběračů, jsou polonómády a sídlí po staletí v blízkosti zemědělských černošských populací, s nimiž vedou výměnný obchod (jsou mimo jiné zdatnými lovci *slonů a jiné zvěře, nebo vyhledávanými průvodci). Následnictví je *patrilinéární, s *patrilokální *postmaritální rezidencí. Vyznávají své původní *náboženství, založené na uctívání přírodních duchů a *kultu předků. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Bamilékové, etnikum na území států Kamerun a Nigérie. Celkový počet je přes 2 miliony příslušníků. Nejbližšími příbuznými jsou *Bamumové, skupiny *Mongů aj. Hovoří *jazykem bamiléké, který patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Představují *autochtonní černošské obyvatelstvo, jež náleží etnograficky k původním *semibantuským skupinám kopaničářských zemědělců a příležitostných lovců a rybářů. Následnictví je *patrilinéární, je praktikována *polygamie; usídlení je roztroušené. Během *kolonizace byli z větší části christianizováni, stále však přežívá původní *kult předků. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Bamumové, etnikum ze skupiny *Bamiléků v severozápadním Kamerunu (asi 215 000). Etnogeneticky náleží k *semibantuským skupinám původního obyvatelstva. V posledním historickém období, přibližně od konce *druhé světové války, jsou silně ovlivňováni početnějšími *bantuskými etniky, s nimiž na jihu sousedí. Původní *víra kladla velký důraz na duchy předků, nejstarší muži uchovávali hlavy předků, dnes je zde patrný silný vliv *islámu. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Banárové, původní melanéské etnikum (*Melanésané) žijící na severozápadním pobřeží *Nové Guineje v tzv. Irianu, který je součástí Indonésie; celkový počet se odhaduje na 200 000 (v roce 1985). Banárové jsou ruční zemědělci a rybáři, v současné době také obchodníci. (Zdeněk Tvrď)

Bandelier, Adolph Francis Alphonse (6. 8. 1840, Bern, Švýcarsko – 18. 3. 1914, Sevilla, Španělsko), americký archeolog, antropolog a spisovatel; stoupenec *evolucionismu. Patří k průkopníkům *antropologické archeologie, kterou uplatnil zejména při výzkumu pueblanské *kultury amerického Jihozápadu. Spolu s Frankem *Cushingem a Lewisem Henrym *Morganem přispěl k ustavení evolucionistické antropologie, archeologie, etnologie a etnografie ve Spojených státech amerických. Rozhodující zvrát v jeho životě znamenalo přesídlení do Spojených států, kde se jeho rodiče usadili v Highlandu v Illinois. Bandelierovým vlastním výzkumům předcházelo rozsáhlé soukromé studium, jehož součástí byla korespondence s nejdůležitějšími antropology, etnology, archeology a sociology té doby. Velký vliv měl na něj zejména americký evolucionistický antropolog druhé poloviny 20. století Lewis Henry Morgan. Od roku 1880 Bandelier uskutečnil řadu archeologických a etnologických výzkumů indiánských kultur na území Spojených států amerických, Bolívie, Peru a Mexika. Pro vývoj americké antropologické archeologie jsou významné zejména expedice, které provedl z pověření Archeological Institute of America a American Association for the Advancement of Science v archeologických lokalitách amerického Jihozápadu na území Nového Mexika. Jeho pečlivé vědecké zprávy, zápisky a deníky jsou dnes považovány za unikátní zdroj informací o kultuře pueblanských indiánů. Bandelierova odkazu se ujali jak archeologové studující architekturu a materiální kulturu indiánských puebel (Alfred Vincent *Kidder), tak kulturní antropologové (Ruth Fulton *Benedictová, Ruth Leah Bunzelová, Leslie Alvin *White), kteří učinili předmětem svého výzkumu způsob života pueblanských indiánských kmenů (*Hopiů, *Zuniů aj.). O nadčasové hodnotě Bandelierova díla svědčí i jeho román *The Delight Makers* (Stvořitel štěstí, 1918), jehož historický děj je zasazen do světa pueblanské kultury. Bandelier zde při zpracování milostného příběhu využil své rozsáhlé archeologické, geografické a etnologické znalosti pueblanské kultury. Popisy krajiny, architektury a kulturních reálií odpovídají skutečnosti. Prezentované *zvyky, *obyčeje a *rituály jsou popsány na základě výzkumů Bandeliera nebo jiných etnologů a antropologů. Zdrojem informací o pueblanské kultuře mu bylo také vyprávění věrohodných indiánů nebo staré španělské literární prameny, které líčí život pueblanských indiánů tak, jak vypadal, než se změnil stykem s evropskou civilizací. Bandelierova snaha prezentovat antropologická a archeologická data prostředky umělecké prózy anticipovala jeden z postmoderních trendů současné *kulturní antropologie, považující antropologii za svébytný umělecký žánr. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

bandur, *pandur.

Bandžárové, původní etnikum v dnešní Malajsii a Indonésii; celkový počet asi 2,1 milionu lidí (v roce 1985). Bandžárština patří do *austronéské jazykové skupiny. Většina Bandžárů přešla teprve v uplynulých desetiletích z kmenové struktury (*kmen) k vytvoření národního *společenství a k rozvoji vlastní tradiční *kultury a způsobu života (většinou rybáři a drobní řemeslníci). Věřící jsou *muslimové. (Zdeněk Tvrdý)

Bangiové, *bantuské etnikum v Konžské demokratické republice; spolu s příbuzným etnikem Ngala asi 1,7 milionu (odhad z roku 1975). *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Je rozšířena *polygamie. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Bangladéšané (Bangladéši; transliterováno též Bángládeši), souhrnné označení obyvatel Bangladéšské lidové republiky na poloostrově Přední Indie v jižní Asii; jejich celkový počet dosahuje (podle odhadu z roku 2006) asi 147 milionů obyvatel, většinou *Bengálců (98 %). Na západě, severu a východě sousedí Bangladéš s Indií, na jihovýchodě s Myanmarským svazem (bývalá Barma), jižní hranici tvoří Bengálský záliv. První *státy na tomto území lze doložit už od 7. století př. n. l.; jedním z nich bylo *království Vanga, podle něhož dostala oblast při ústí Gangy (Padmy, Džamuny, Meghny) dnešní název Bangla. Ve 3.–6. století n. l. tvořila součást guptovské říše, později zde vládly bengálské dynastie Pálů (8.–11. století) a Senu (12.–13. století). Od 13. století bylo Bengálsko přičleněno k dillískému *sultanátu, v 16. století se stalo jednou z provincií říše Velkých Mughalů. Na počátku 18. století se osamostatnilo, po roce 1757 se dostalo pod nadvládu britské Východoindické *společnosti, později pod přímou *správu koruny.

V důsledku rozdělení Indie 15. 8. 1947 bylo bengálské území na náboženském základě rozčleněno na dvě části – Západní Bengálsko s hlavním *městem Kalkatou připadlo Indii, Východní Bengálsko s metropolí Dhákou se stalo součástí Pákistánu – od roku 1955 pod názvem Východní Pákistán. Tato provincie (oddělená od zbytku Pákistánu více než 1600 km indického území) se cítila být zanedbávaná, a to jak ekonomicky, tak národnostně: významnější místa ve státní správě i v ozbrojených složkách zaujímali nebengálští muslimští přesídlenci z pákistánského Paňdžábu či z Indie (pocházejí hlavně z oblasti Biháru, a proto se pro ně užívá společné označení *Bihárci), kteří podporovali zavedení *urdštiny jako úředního *jazyka (od roku 1952). Boj Východobengálců za regionální *autonomii vyústil v březnu 1971 v *hnutí občanské neposlušnosti a v prosinci k vyhlášení nezávislého Bangladéše. Nedořešený zůstal osud Bihárců, z nichž asi 780 000 získalo bangladéšské občanství, malá část byla repatriována do Pákistánu, avšak zhruba 300 000 těchto „zbloudilých“ či „vyvržených Pákistánců“ (*Stranded Pakistanis*) přežívá v uprchlických táborech v postavení osob bez státní příslušnosti. Oblast Čitágáonských hor ve východním pohraničí obývají *kmeny ásámsko-barmského původu, z nichž nejpočetnější jsou Čakmové; na severozápadě *země žijí *Santálci, na severovýchodě zejména Gárové, Khásiové, *Oráonci či *Mundové. Příslušníci původních kmenů, označovaných termínem *ádivásí* („praobyvatelé“) či *upadžáti* („plemeno“), jejichž počet se odhaduje na 1–1,5 milionu, jsou převážně bilingvní – vedle mateřštiny ovládají též *bengálštinu. Většinovým *náboženstvím Bangladéšanů je *islám sunnitského směru (88 %), který se zde začal šířit ve 12. století, 12 % obyvatel se hlásí k *hinduismu, 1 % připadá na *křesťany, *buddhisty a vyznavače *animistických kultů. (Jan Filipický)

Banívové, *arawacké etnikum na hranicích Venezuely a Kolumbie. Jejich počet není znám, *jazyk patří do skupiny baníva *arawacké rodiny. Jsou usedlí zemědělci, lovci, rybáři a sběrači. *Vesnice je zpravidla tvořena jedním společným domem. *Náboženství je *animistické. (Zdeněk Tvrdý)

banka, Světová (anglicky: *World Bank*, zkratka: WB), mezinárodní finanční instituce se sídlem ve Washingtonu, D. C., založená v roce 1944, sdružující v současné době více než 180

*zemí. Původně sloužila k financování poválečné *rekonstrukce Západní Evropy, v poslední době se zaměřuje na financování projektů v rozvojových zemích a transformujících se ekonomikách. Skupinu Světové banky (pojem Světová banka zahrnuje pouze IBRD a IDA) v současné době tvoří tyto subjekty: 1) *Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj (*International Bank for Reconstruction and Development – IBRD*), která poskytuje *půjčky na běžné tržní úroky na projekty v zemích Střední a Východní Evropy a *třetího světa. Půjčky poskytuje *vládám a na projekty vládami garantovanými. 2) *Mezinárodní asociace pro rozvoj (*International Development Association – IDA*) půjčující nejchudším zemím na úroky nižší než na kapitálových trzích. Půjčky jsou určeny taktéž vládám a jimi garantovaným projektům. 3) Mezinárodní finanční korporace (*International Finance Corporation – IFC*) podporuje soukromé podnikání v rozvojových zemích. 4) Mezinárodní centrum pro řešení investičních *sporů (*International Centre for Settlement of Investment Disputes – ICSID*) se snaží vyřešit nesrovnalosti mezi zahraničními investory a hostitelskou zemí. 5) Multilaterální agentura pro investiční záruky (*Multilateral Investment Guarantee Agency – MIGA*) zabezpečuje pojištění proti politickým rizikům pro podnikatele investující v rozvojových zemích. Česká republika je členem IBRD, IDA, MIGA a ICSID.

Světová banka získává peníze pro rozvojové programy ze světových kapitálových trhů a v případě IDA prostřednictvím příspěvků od bohatších členských zemí. Cílem je snížení *chudoby prostřednictvím podpory udržitelného ekonomického růstu v zemích, které jsou jejími klienty. Těmto zemím každoročně poskytuje úvěry a půjčky v hodnotě téměř 30 miliard amerických dolarů. Banka se zaměřuje zejména na pomoc nejchudšímu obyvatelstvu a nejchudším zemím, ale následující potřeby zdůrazňuje pro všechny své klienty: investovat do lidského rozvoje, zejména do *zdraví a vzdělání, chránit životní prostředí, podporovat a podněcovat rozvoj soukromého podnikání, posilovat schopnost vlády poskytovat kvalitní služby, a to účelně a transparentně, podporovat reformy, jež povedou k vytvoření stabilního makroekonomického prostředí, které bude příznivé pro investice a dlouhodobé plánování, zaměřit se na sociální rozvoj, plnohodnotnou integraci, způsob vlády a vytváření institucí jako na hlavní nástroje vedoucí k snížení chudoby. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

bankocedule, *bankocetle.

bankocetle (do češtiny z němčiny: *Bank*, die, „banka“ [původně „stůl směnárníka“] a *Zettel*, der, „lístek“ [ovšem do němčiny z italstiny: *banco* a *cedola*]) (též bankocedule), označení pro papírové peníze, jež se začaly vydávat v habsburské *monarchii od roku 1762 (Vídeňskou městskou bankou) za *vlády *Marie Terezie; ta také zavedla roku 1753 po úmluvě s jihoněmeckými státy tzv. *měnu konvenční, jejímž základem byl stříbrný rýnský o 60 krejcarech. Do oběhu byly dány bankocetle v hodnotách 5, 10, 25, 50 a 100 zlatých. Za napoleonských válek vedly k druhému měnovému bankrotu (k prvnímu bankrotu došlo roku 1623); finančním *patentem z 20. 2. 1811 (zvaným též „Wallisův“) byl kurz bankocetle snížen na pětinu jejich nominální hodnoty. Zároveň byly vydány nové papírové peníze, tzv. šajny (německy: *Einlösungscheine*), ale i ty nedosáhly kupní síly stříbrných peněz. Poměry se pak ustálily od roku 1819, kdy se 250 šajnů rovnalo 100 zlatých stříbra (konvenční *měny). (František Čapka, Jaroslav Malina)

Bantuidové, dřívější označení skupiny jazykově příbuzných etnik v oblasti Guinejského zálivu (*Bamilékové, *Fulbové, *Mosijové, *Wolofové). *Názor, že *jazyky Bantuidů a *Bantuů se vyvinuly ze společného základu, byl nahrazen klasifikací řadící jazyky Bantuidů do *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Bantuové (*etnika, bantuská), kolem 400 etnických skupin černošského obyvatelstva ve střední, východní a jižní Africe, jejichž společným znakem jsou původní *bantuské jazyky a společný etnický původ. Jejich celkový počet se blížil 200 milionům (v roce 1984). Bantuské *jazyky tvoří podskupiny *nigerokonžské jazykové rodiny a ve dvou skupinách (severní a centrální) se dělí do šestnácti zón (A až S).

Počátky Bantuů spadají do období před 8 000–10 000 lety, kdy započala jejich *migrace na africkém kontinentě. Vytvořili velká migrační centra, nejprve v Nigerijské pánvi (Adamaua), později v Katangské pánvi a jinde. Odtud se zvolna šířili do ostatních částí jižní poloviny kontinentu. V průběhu etnogeneze se Bantuové diferencovali na pět odlišných skupin: severní, střední, východní, jihozápadní a jihovýchodní Bantuy. Severní Bantuové osídlili oblasti tropických rovníkových pralesů a podrobili si zde původní trpasličí populace *Pygmejů, poté se rozčlenili na mnoho malých etnik tropických zemědělců a lovců; patří k nim dosud *Dualové, *Kotové, *Mongové, *Pangwové, *Tekové žijící v Gabunu, Kamerunu a Kongu. K středním Bantuům náleží obyvatelstvo severní Angoly, Konga, Zambie, Zimbabwe, Malawi a severní části Mosambiku. Jsou typičtí obyvatelé vlhkých *stepí a *savan, živí se kopaničářským *zemědělstvím a chovem skotu. Řada jejich etnik vytvořila na počátku 15. století významné státní celky: říši Kongo, *Monomotapa, Loango, které se vyznačovaly zejména úřednickou a vládní *hierarchií, centralizovanou královskou mocí, výjimečným postavením a rolí žen (zvláště úloha královny-matky, rodová posloupnost podle sester aj.). Pod vlivem Portugalců některé celky přijaly *křesťanství (Kongo). K středním Bantuům patří hlavně *Lubové, *Lundové, *Kongové, *Kubové ad. Východní Bantuové si jako zemědělci osvojili nejprve chov skotu od svých nilotských (*Nilotí) a kúšitských (*Kúšité) sousedů a postupně osídlili náhorní plošiny suchých stepí ve východní Africe. Výjimečného postavení mezi nimi dosáhli zejména *Svahilci, kteří byli také nejvíce ovlivňováni arabskými přistěhovalci na pobřeží. Svahilci nakonec převládli nad ostatními etniky jak početně, tak i jazykově; dorozumívacím jazykem ve většině *zemí východní Afriky se stala *svahilština, která nahradila dřívější uměle zavedenou *angličtinu. Kromě Svahilců patří k východním Bantuům četné populace v Tanzanii, Ugandě, Keni, Rwandě a Burundi. Jihozápadní Bantuové žijí v oblastech jižní Angoly, Namibie, Zambie a Botswany. Jsou to hlavně skupiny *Ambů, *Hererů, Ilů-Tongů ad., které se specializovaly většinou na chov dlouhorohého skotu a zemědělství v podmínkách *stepí a savan. Tyto skupiny se vyznačují celou řadou vzájemně odlišných a specifických zvláštností kulturních, společenských a historických. Jihovýchodní Bantuové, žijící v počtu kolem 35 milionů na území Jihoafrické republiky, Zimbabwe, Malawi a Mosambiku, patří v současné době k politicky a společensky nejvýznamnějším etnikům. K jihovýchodním Bantuům patří *Basutové, *Kafrové, *Ngoniové *Tongové, *Tswanové, *Zulové ad. Ještě před evropskou *kolonizací jižní Afriky si podrobili *Khoiny a *Sany a sami vytvořili významné státní celky, z nichž některé odolávaly *Angličanům a *Búrům ještě v 2. polovině 19. století (povstání Zulů).

Přes mnohačetnou etnickou diferenciaci si jednotlivé bantuské skupiny zachovaly relativní jazykovou jednotu a také jejich somatický typ zůstal zachován a je definován jako bantuský, případně bantoidní typ; vyznačuje se zejména širokým nosem a ústy, oblým čelem a velmi tmavou pletí, tmavě hnědou barvou očí a vlasů, střední postavou aj. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

bantuská etnika, *etnika, bantuská.

bantuské jazyky, *jazyky, bantuské.

baptisté, členové křesťanského církevního *společenství, jež volně navázalo na anabaptisty jako radikální větev *reformace, formovalo se v Anglii od 17. století, roku 1639 bylo přeneseno do Ameriky, kde patří k nejvýznamnějším náboženským organizacím. Zdůrazňují svobodný přístup k víře a nutnost osobního obrácení, které je předpokladem křtu, *křest udělený v raném dětství neuznávají. Za základ víry považují pouze *bibli v rozsahu společném s ostatními *protestanty. V českých zemích působí od 19. století, v současnosti pod názvem Bratrská jednota baptistů. (František Čapka, Jaroslav Malina)

baptisterium (z řečtiny: *baptisma*, „křest“):

1. nádržka, bazének s vodou, v níž se křtí ponořením dospělého uchazeče. Tato podoba *křtu byla obecně rozšířena v rané *křesťanské církvi, v současnosti se obnovuje zejména v

církvích východních *obřadů. Někdy užívají baptisteria k svému křtu *baptisté, stoupenci letničního *hnutí aj.;

2. samostatná *sakrální *stavba centrálního půdorysu s nádrží (vlastním baptisteriem) uprostřed, zasvěcená sv. *Janu Křtiteli. V křesťanském kultu doložená od 3. do 7. století (původně u *Římanů plavecký bazén, například u *vil *patricijů). Baptisteria byla součástí katedrálního komplexu, protože křest uděloval *biskup. Měla centrální půdorys (kruhový, křížový, polygonální), členěný nikami, uprostřed s nádrží (*piscina*) k ponořování (například v *Mikulčicích), do níž se sestupovalo po stupních; nádrž byla později nahrazena křtitelnicí. (František Čapka, Jaroslav Malina)

baráčníci, český spolek, založený roku 1874, snažící se pěstovat některé (sváteční a efektní) aspekty *lidové kultury, „hra“ na idealizovaný český venkov (titulatura, etiketa, *kroje, slavnosti apod.). (Irena Štěpánová)

barba, -ae, f., vous. Vousy představují zrohovatělé deriváty *epidermis, které náležejí do skupiny terciárního *ochlupení. Jsou to nejsilnější chlupy na těle, typické pro muže. Objevují se až po 16.–20. roce. U brunetek (zvláště v *menopauze) se někdy objevuje náznak vousu na horním *rtu. (Ladislava Horáčková)

Barbadosané, středoamerická populace smíšeného etnického původu (280 000, odhad z roku 2005) obývající nezávislý ostrovní stát Barbados v Malých Antilách. Patří k různým etnickým skupinám, většina z nich (90 %) jsou *černoši a *míšenci (*kreolové a *mesticové). V předkolumbovském období žili na ostrově Aruakové a *Karibové a další původní *indiánské skupiny. Po dobytí ostrova *Španěly v roce 1518 byli indiánští obyvatelé uvrženi do *otroctví na ostrově Haiti a na Barbados byli dopraveni černí *otroci z Afriky. V letech 1622–1966 byl ostrov britskou *kolonií. V roce 1966 Barbados získal nezávislost. Věřící jsou převážně *křesťané (*protestanti). (Zdeněk Tvrдый)

barbar (z řečtiny: *barbaros*, „cizinec, Neřek, barbar“):

1. původně řecké označení pro všechny *kmeny, které se nepočítaly k *Helénům a jejichž příslušníci hovořili pro *Řeky nesrozumitelným a sluchu nelibým, hrubým *jazykem, což sami parodovali zdvojením slabiky *ba-ba*. Později byl pojem užíván s pohrdavým smyslem i pro lidi drsné, nevzdělané a nekultivované. *Vědomí kulturní nadřazenosti řecko-římského světa bylo podporováno i stálými válečnými střety s barbary. *Římané pokládali za barbary všechny, kteří zůstali mimo rámec jejich *impéria (v Evropě šlo o *Dáky, *Kelty nebo *Skythy, později se prosazovala zejména germánská etnika – *Anglové, *Frankové, *Frísové, *Gótové, *Jutové, *Kimbrové, *Kvádové, *Langobardi, *Markomani, *Sasové, *Teutoni, *Vandalové). I tak však Římané respektovali například starobylou vzdělanost *Egypťanů, jindy idealizovali přirozenou morálku barbarů v kontrastu vůči slabinám vlastní *civilizace (například *Tacitus ve spise *Germania*, česky: Praha: Edvard Grégr, 1870 ad.). Jako o barbarech hovoříme také o asijských kmenech žijících mimo orientální civilizace, Asie a Evropa byly vystaveny jejich tlaku až do 17. století (*Mongolové, *Tibeťané, *Tunguzové, *Turci). Podle slavného výroku francouzského antropologa Clauda *Lévi-Strausse z knihy *Race et histoire* (1952, česky: *Rasa a dějiny*. Brno: Atlantis 1999) je „barbarem ten, kdo věří v *barbarství“;

2. člověk žijící na primitivní *kulturní úrovni; přeneseně nevzdělanec, surovec. (Ivo T. Budil, František Čapka, Jaroslav Malina)

barbaricum, území, která se ve *starověku nalézala směrem na sever a východ od římské podunajské a porýnské hranice. V *římské době se jako barbaricum označuje i naše území. (Jaroslav Malina)

barbarikum, *barbaricum.

barbarské říše, *říše, barbarské.

barbarství (z řečtiny: *barbaros*, „cizinec, Neřek, barbar“, latinsky: *barbaria*, sanskrtsky: *barbara-*, anglicky: *barbarism*):

1. v doslovném smyslu označení nehumánní činnosti, která odporuje svojí povahou *civilizovanému způsobu jednání, například během válečného konfliktu nebo *genocidy. Pro starověké *Řeky byla *barbarem osoba, jejímž mateřským jazykem nebyla *řečtina, případně, která nežila v *polis (též *ethnos*). *Římané takto označovali etnika sídlící mimo hranice *římského impéria. Pojem měl tradičně výrazné etnocentrické konotace;

2. součást antropologické a etnologické terminologie v rámci *triády *divoštství, barbarství, civilizace. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Barbové, černošské etnikum v severním Beninu a Togu; celkem asi 200 000 (odhad z roku 1967). *Jazyk patří do *voltské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka. Usídlení je roztroušené. (Zdeněk Tvrdlík, Jan Záhořík)

bardo (tibetsky: *bar-do*, doslova „uprostřed mezi dvěma“), posmrtný mezistav, vymezuje mezidobí mezi předchozí a následnou existencí jednoho a téhož jedince. Tato nauka vychází ze staroindického nábožensko-mystického učení filozofa Vasubandhua (4.–5. století) o antaráhava („mezistavu“), obsaženého v jeho díle *Abhidharmakóša* (Klenotnice nauky). Toto mezidobí trvá zpravidla ne více než 49 dnů.

Reprezentativní dílo tibetské dordžethegповé literatury **Bardo thödol* (Tibetská kniha mrtvých) rozlišuje sedm kategorií bardových stavů: 1. stav místa či procesu rození kjenä (tibetsky: *skje-gnas*), čímž se rozumí interval mezi spojením mužského *spermatu s ženským *vajíčkem v matčině lůně a okamžikem příchodu jedince na svět (doba těhotenství); 2. stav mezi *narozením a *smrtí *kješi* (tibetsky: *skje-ši*), čímž se rozumí celé období právě prožívané existence člověka; 3. stav snění *milam* (tibetsky: *rmi-lam*), čímž se rozumí doba spánku od večerního ulehnutí do ranního probuzení s jemu vlastním stavem podvědomí; 4. stav pohroužení mysli při meditaci *samtän* (tibetsky: *bsam-gtan*), kdy rovněž dochází k určitým kvalitativním posunům v člověkově vědomí; 5. stav v okamžiku umírání *čhikha* (tibetsky: *'chi-kha*), čímž se rozumí interval od chvíle, kdy jedinec začne umírat, až k okamžiku, kdy u něho „dojde k oddělení ducha od těla“. Tento stav podle *Tibetské knihy mrtvých* představuje první fázi vlastního posmrtného mezistavu a trvá zpravidla tři a půl dne; 6. stav zakoušení pravé či konečné podstaty všech jevů *čhöñi* (tibetsky: *čhos-ñid*), tzv. bardo prapodstaty, kdy se člověk z bezvědomí postupně probírá k novému, zbystrěnému vědomí a získává nehmotné (*astrální) tělo. V tomto mezistavu, představujícím druhou fázi posmrtného barda, se mrtvému zjevují četná pokojná a hněvivá božstva s naléhavými výzvami; 7. stav vznikání *sipa* (tibetsky: *srid-pa*), poslední, třetí fáze posmrtného mezistavu zabírá delší čas (minimálně do 49. dne po smrti) a je charakterizována přípravami na nové zrození (převtělení) do bytosti v některém ze šesti stavů existence. (Josef Kolmaš)

bardo prapodstatay (tibetsky: *čhöñibardo [čhos-ñid-bar-do]*), podle **Bardo thödol* (Tibetské knihy mrtvých), stav mezi *smrtí a znovuzrozením, ve kterém jedinec prožívá „skutečnou realitu“ či „prapodstatu věcí“, již není nic jiného než hlavní *axiom buddhistické víry prázdnota a v němž se mu zjevují pokojná a hněvivá božstva tantrické buddhovské pentády v jejich rozmanitých podobách, barvách, s příslušnými emblémy a v doprovodu družek a mužských a ženských čhangčhubsempů. (Josef Kolmaš)

Bardo thödol (tibetsky: *bar-do-thos-grol*, doslova „Vysvobození v bardu skrze naslouchání“; též „Tibetská kniha mrtvých“), reprezentativní dílo tibetské dordžethegповé literatury, pojednávající o Vasubandhuově (4.–5. století) staroindické nábožensko-mystické nauce o posmrtném mezistavu antaráhava (*bardo), kterou v 8. století uvedl do Tibetu věrozvěst dordžethegповého buddhismu *Pämadžungnä a jehož skrytý text (*terma) „objevil“ ve 14. století siddha Karmalingpa. Dílo je ve světě i u nás známé jako *Tibetská kniha mrtvých* (česky: 1991, 2008).

Text knihy představuje poučení pro právě zemřelého, jehož *duše se podle *víry *Tibeťanů po tělesné *smrti nachází čtyřicet devět dnů v *bardu, stavu mezi úmrtím a znovuzrozením. Text tvoří tři části: 1. Bardo hodiny smrti – Čhikhäbardo (*'chi-kha'i-bar-do*),

trvající tři a půl dne a líčící duševní události v okamžiku umírání. 2. Bardo prapodstata – *Čhōñibardo* (*čhos-ñid-bar-do*), vyplněné *vizemi pokojných a hněvivých božstev. 3. Bardo vznikání – *Sipābardo* (*srid-pa'i-bar-do*), představující fázi hledání převtělení a končící znovuzrozením. (Josef Kolmaš)

Bareové, polonomádské etnikum kúšitského původu (*Kúšité) v severozápadní Etiopii a pohraničí Súdánu v počtu asi 20 000 osob (odhad z roku 1961). Patří k středonilotským etnikům spolu s *Kunamy aj. *Jazyk náleží do šarinilské větve *nilosaharské rodiny. *Vesnice jsou řízeny shromážděním všech dospělých mužů, největší vliv mají stařešinové. Sami sebe označují Nara, název Baria považován za hanlivý. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

barevné vidění, *vidění, barevné.

barevný dřevořez, *dřevořez, barevný.

bariérový efekt, *efekt, bariérový.

bariéry, **neviditelné** (skleněný strop), tradiční postoje, předpoklady a *hodnoty, které brání posílení pozic žen v plné účasti na životě *společnosti. Termín „skleněný/neviditelný strop“ se používá specificky pro označení překážek v rámci organizací dominovaných muži, které znemožňují ženám postup na vyšší pozice. (Marie Dohnalová)

Bariové, nilotské etnikum v Súdánu a Ugandě v počtu asi 480 000 (odhad z roku 2000). Hlavním způsobem obživy je *chov skotu a *zemědělství. *Manželství bývá *polygamní, ale po přijetí *křesťanství také *monogamní, usídlení je *patrilokální, v poslední době se zde prosazuje *islám. *Společnost je dělena do čtyřletých věkových stupňů, do prvního vstupují po *iniciaci. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

Barmánci, etnikum *tibetočínské jazyka (*barmština) a původu, žijící v Myanmarském svazu (dříve Barma) v severní části Malajského poloostrova v celkovém počtu 40–55 milionů obyvatel (v *zemi nebyl konán celostátní *cenzus od roku 1930). Vlastní Barmánci představují 68 % obyvatelstva a náležejí k *tibetobarmské větvi tibetočínské jazykové rodiny. Jsou původním tibetským etnikem, které přejalo již ve *starověku z Indie filozofické, kulturní a společenské rysy (*buddhismus aj.). Po dlouhotrvajících bojích s *Angličany byla Barma v roce 1885 vyhlášena britskou *kolonií. Nezávislost získali Barmánci teprve v roce 1947, ale od té doby došlo k celé řadě změn, zejména k vytvoření autonomní oblasti pro Kareny, starou barskou populaci. V současné době patří k Barmáncům též etnické skupiny *Kačjinů, *Karenů, *Monů, *Šanů a zejména Myahmů, které zahrnují asi 20 milionů příslušníků. Převažujícím *náboženstvím je buddhismus. (Zdeněk Tvrдый)

barmština, *tibetobarmský jazyk, úřední *jazyk v Myanmarském svazu (dříve Barma), užívaný též menšinami v Kambodži a v Thajsku (*Barmánci). (Jaroslav Malina)

Barnard, Christiaan Neetling (8. 11. 1922, Baufort West, Jihoafrická republika – 2. 9. 2001, Paphos, Kypr), jihoafrický lékař, kardiochirurg. Po studiu medicíny v Kapském městě absolvoval postgraduální studium v Minnesotě, kde poprvé samostatně operoval srdce; 3. prosince 1967 se mu během jeho působení v nemocnici Groote-Schuur v Kapském městě podařila první úspěšná transplantace srdce. Dárce byla Denise Darvallová, oběť dopravní nehody, příjemcem byl čtyřiapadesátiletý obchodník s potravinami Louis Washkansky. Operace se podařila, pacient však po 18 dnech podlehl infekci.

Etické problémy transplantací, především otázka mozkové smrti dárců, se následně staly předmětem ostrých diskusí. (Petr Bureš)

barokní gotika, *gotika, barokní.

barokní kostnice, *kostnice, barokní.

barokní kultura, *kultura, barokní.

baroko, *kultura, barokní.

baron (ze španělštiny, respektive z franštiny: *baro*, „svobodný muž; válečník“), od 11. století příslušník skupiny nižší *šlechty vlastníci buď menší svobodné statky, nebo *léna; později se pro ně vžil název „svobodní páni“; v žebříčku šlechtických titulů následovali po

*hrabatech. Až do roku 1879 se počítali v *hierarchii šlechtických titulů v *českých zemích k vyšší šlechtě. Pro jmenování bylo zapotřebí, aby zásluhy o veřejné blaho prokázal rod ve více *generacích; poplatek činil 3150 zlatých. (František Čapka)

Barotsové, černošská populace středobantuského původu žijící na horním toku Zambezi v dnešní Zambijské republice v počtu kolem 500 000. Zachovali si v *zemi *autonomii a jejich území se nejen nazývá Barotsko, ale označuje se dosud jako Barotské *království, v němž dodnes vládne barotský *král podle tradičních zvyklostí. Jako etnikum si zachovávají staré *obyčeje a *zvyky. V 17. století vytvořili významný státní celek, který sjednocoval většinu etnik v povodí horní Zambezi a byl označován jako říše Barotsů. V roce 1890 se dostalo Barotsko pod britskou *správu; jeho vlastní rozvoj byl umožněn od roku 1964 v rámci nového nezávislého státu Zambijské republiky. V současné době se užívá častěji označení *Rotsové. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Barr, Murray Llewellyn (20. 6. 1908, Belmont, Ontario, Kanada – 4. 5. 1995, London, Ontario, Kanada), kanadský lékař a genetik. V roce 1949 spolu s Ewartem George Bertramem (narozen 1923) prokázali, že pohlavní *chromatin u *kočky domácí je v *neuronech jedinců různého pohlaví morfologicky odlišný a u samic se jeví jako tzv. *Barrovo tělísko. (Jiřina Relichová)

Barrovo tělísko, *tělísko, Barrovo.

barsino (ze španělštiny: *barcino*, „pruhovaný“), *míšenec *kajota a *mulata. (Jaroslav Malina)

Barth, Fredrik (22. 12. 1928, Leipzig, Německo), norský sociální antropolog; profesor antropologie na Boston University v USA, působící na dalších *univerzitách v USA a Norsku. Publikoval řadu etnografických studií vyznačujících se zřetelně formalistickým přístupem. Ve sborníku *Ethnic Groups and Boundaries* (Etnické skupiny a hranice, 1969), jehož byl editorem, razil novátorský koncept distributivnosti kultury. Barth zdůraznil, že vzájemnou performancí a interakcí rolí mezi příslušníky téže skupiny nedochází ke sblížení zmíněných rolí, ale naopak k jejich utvrzení. Položil si rovněž otázku, proč si některá etnika, která žijí v úzkém kontaktu, často uchovávají nadále svoji odlišnost a svébytnost.

V roce 1969 Barth zavedl pojem „mechanismus udržování hranic“, kterým zpochybnil tradiční pohled na *etnicitu jako na něco „daného“, odrážejícího „prapůvodní vazby“ a charakterické rysy zděděné po předcích. Barth zmíněnému přístupu vytýkal historickou vazbu na proces formování (národních) *států v bývalých *koloniích, v nichž bylo třeba najít nástroje pro *integraci různých populací, podceňování vzájemného působení odlišných etnik a přílišnou statickosti, která se nedokázala adekvátně vypořádat s dynamickými aspekty etnických procesů. Barth přesunul pozornost ze statického obsahu každého etnika na dynamické mezietnické vztahy. Upozornil na skutečnost, že není ničím neobvyklým nalézt etnika žijící v těsné blízkosti a často sdílející stejný prostor, jejichž členové překračují etnické hranice *sňatky a neustálými vzájemnými styky, aniž by přitom přicházeli o svou vnitřní etnickou soudržnost a *identitu. Je jasné, že vzájemnou interakci zmíněných skupin determinovala *neviditelná bariéra, kterou Barth nazval „mechanismem udržování hranic“. Z díla: *Cosmologies in the Making: A Generative Approach to Cultural Variation in Inner New Guinea* (Kosmologie ve stavu zrodu: Generativní přístup ke kulturním varietám ve vnitrozemí Nové Guineje, 1987), *Balinese Worlds* (Balinéské světy, 1993). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

Bartholin, Caspar Thomeson (také Caspar Bartholin [Bartholinus] Secundus [mladší], 10. 9. 1655, Kodaň, Dánsko – 11. 6. 1738), dánský lékař, anatom, nejznámější z lékařské rodiny Bartholinů, jejíž členové se zasloužili o rozvoj *anatomie v 17. a 18. století. Caspar Bartholin starší (1585–1629), lékař a teolog, jako první popsal funkci *čichového nervu a jeho práce *Anatomicae institutiones corporis humani* (Anatomické uspořádání lidského těla, 1611) se stala na dlouhou dobu standardní učebnicí anatomie; jeho syn – lékař, matematik a teolog

Thomas Bartholin (1616–1680) se jako jeden z prvních zabýval studiem lymfatického systému. Jméno Caspara Bartholiniho mladšího nese **glandula vestibularis major – glandula Bartholini* a *ductus Bartholini* – hlavní vývod **podjazykové žlázy – ductus sublingualis major*. (Ladislava Horáčková)

bartolomějská noc, **noc*, bartolomějská.

barvivo [antropologie, archeologie], látky původu minerálního (například červená, žlutá a černá barva zejména z oxidů železa a oxidů manganu, bílá barva z **vápence* nebo **kaolinu*) nebo rostlinného (například vyluhované trávy, listí) užívané od **paleolitu* až do současnosti k **rituálním*, *dekorativním* a *výtvarným účelům*. V paleolitu i později se barvivo užívalo k zdobení těla, k červenému zbarvení zemřelého (transkulturně vnímáno jako **symbol barvy *života* a očekávaného znovuzrození) a k malbě na oblázcích (**azilien*) a skalních stěnách (**umění*, *paleolitické*). Paleolitičtí malíři tato barviva drtili mezi dvěma kameny a prášek mísili s pojivem. Pojivo vytvářeli z různých složek, z tuku, vaječného bílku, krve, rostlinných šťáv nebo rybího rosolu. (Například jihoafričtí **Sanové* užívali donedávna jako pojivo barev pro malbu na skalních **převisech* obsah ptačích nebo pštrosích vajec.) Skladbu pojiva volili patrně někdy podle charakteru povrchu **hornin* i vzhledem k vlhkosti skalních stěn; proto se některé malby zachovaly v mnohem lepším stavu než obrazy mnohých středověkých a renesančních mistrů. Vyráběli i malířské náčiní odpovídající našim voskovkám: prášek smísili s nějakou tvrdnoucí pastou a ze vzniklé hmoty vymodelovali podlouhlý tvar.

Od **neolitu* byla funkce barviv rozhojněna o malování a **inkrustaci *keramiky* a dalších předmětů, natírání omítky domů nebo barvení **textilií* (**tkalcovství*) zejména barvivy rostlinného původu. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

barvocit, schopnost člověka vnímat celý rozsah barevného světelného spektra.

V medicínské praxi se testuje například pomocí Ishiharova barevného testu. Jedná se o obrázky rovnoměrně pokryté různě velkými kroužky různé (náhodné) intenzity, přičemž je na obrázku vytvořen obrazec (číslice, písmeno) z kroužků lišících se pouze barvou. Obrázky jsou vytvořeny pro různé poruchy barvocitu. Testovaná osoba má říci, co je na obrázku za obrazec; pokud toho není schopna, má poruchu barvocitu té části spektra, ve které je obrazec vytvořen. V klinické praxi se rozlišují poruchy barvocitu získané a vrozené. Vrozené poruchy souvisí především s **genetickými *mutacemi *X chromozomu* a *7. chromozomu*, kde jsou kódovány příslušné fotopsiny. Monochromatismus (neschopnost vnímat žádnou barvu) je vzácný, častější je dichromatismus (mírná až těžká porucha vnímání jedné ze tří základních barev spektra), jehož formami jsou protanopie (absence **receptorů* pro červenou oblast spektra), deuteranopie (deficience receptorů v zelené části spektra) a tritanopie (absence receptorů pro modré světlo). Jak protanopie tak deuteranopie se vyskytuje u 1 % všech mužů. Anomálie (mírně poškozené trichromatické vidění) je ještě častější než úplný dichromatismus, například deuteranomálie se vyskytuje až u 6 % mužů.

Celkově se odhaduje, že 7–10 % mužů má nějakou poruchu barvocitu, hodnoty pro ženy se pohybují pod 1 %. První odborný článek, týkající se barevného vidění a jeho poruch, publikoval v roce 1798 John Dalton (1766–1844), odtud termín daltonismus jako označení pro poruchy barvocitu, které se dnes používá hlavně pro deuteranopii. (Viz též **barvoslepost*, **vidění*, barevné). (Miroslav Králík)

barvoslepost, defekt barevného vidění; úplná barvoslepost (*achromatopsia congenita totalis*), kdy postižený vnímá pouze rozdíly v intenzitě světla, je velmi vzácná a je způsobena absencí nebo nefunkčností všech buněk retiny senzitivních pro barvy; dědí se jako autozomálně recesivní **choroba*.

Parciální barvoslepost je způsobena chyběním nebo **redukcí* některých ze tří pigmentů, každý pro vnímání jedné z barev: zelené, červené a modré. Každý ze tří pigmentů se skládá z opsinu pro určitou vlnovou délku a aldehydu vitamínu A. Neschopnost vnímat červenou barvu se nazývá protanopie, snížená schopnost vnímání protanomálie. Podobně pro zelenou

barvu – deuteranopie, respektive deuteranomálie, a pro modrou barvu tritanopie, respektive tritanomálie. Příslušné geny pro barvoslepost červené (*protan) a zelené (deutan) jsou lokalizovány v těsné blízkosti na *X chromozomu a sekvenční odlišnost mezi nimi je pouze 2 %. Jeden z těchto *lokusů vznikl pravděpodobně duplikací a následnou odchylkou od původního. Gen pro neschopnost odlišit modré odstíny od zelených a některé růžové odstíny od oranžových (tritanopie) je umístěn na chromozomu 7.

Poruchami vnímání červené a zelené barvy trpí v evropských, severoamerických a některých jiných populacích asi 8 % mužů a 0,4 % žen. Podstatně méně jich je v Indii a jihovýchodní Asii; jen ojediněle se tyto odchylky vyskytují mezi *Eskymáky a lovecko-sběračskými populacemi. Možná je tomu tak proto, že barvoslepost byla u nich jako vlastnost nevýhodná odstraněna selekčním tlakem. Poruchy ve vnímání modré jsou mnohem vzácnější.

Deuteranopii trpěl anglický chemik a fyzik John Dalton (1766–1844), který v roce 1794 popsal na přednášce svůj vizuální svět a od té doby se poruchám barevného vidění také říká daltonismus. (Jiřina Relichová)

Bar-Yosef, Ofer (29. 8. 1937, Jeruzalém, Izrael), izraelský archeolog a antropolog; přední odborník na *paleolit a *neolit *Předního východu, působící nejprve v Izraeli a nyní na Harvardské univerzitě v USA. Vedoucí či spoluautor výzkumů v Ubejdiji a v jeskyních *Kafsa, *Kebara a Hayonim, autor řady syntetických studií. (Jiří A. Svoboda)

basileus (z řečtiny: *basileus*, „král“), „král“ z doby homérské v antickém Řecku, vojevůdce, *soudce a vrchní *kněz *obce; postupně byla jeho moc omezována *aristokracií (zůstal nejvyšším knězem). Titul používali *Řekové pro cizí vládce, pak i za *helénismu a v *byzantské říši. (František Čapka)

basilidiáni, raná křesťanská *sekta (a škola), kterou založili ve 4. století v *Alexandrii stoupenci Basilia (Basilidés Alexandrijský); na jejích základech pak vznikla sekta ofitů. V učení basilidiánů (zavrhuje **Starý zákon*) byly patrné silné vlivy antické filozofie, především novoplatoniků. Mnohé aspekty Basilidova učení byly identické s kabalistickou mystikou. (Jaroslav Malina)

basilika, *bazilika.

Basilika (z řečtiny: *basiliké aulé*, „královská síň, audienční sál“), byzantská právní kodifikace (9. století), vydaná *císařem Lvem VI. Moudrým (vládl 886–912); sbírka do té doby platných *zákonů *východořímské říše v 60 svazcích (*Hexakontabiblos*). (František Čapka)

basis, -is, f., báze, spodina, základna (například báze *kosti křížové – *basis *ossis sacri*). (Ladislava Horáčková)

basis cranii externa, báze lební zevní, kterou lze prostudovat teprve po odstranění kostí *splachnokrania. Sahá od *lamina cribrosa* *kosti čichové po *kost týlní. (Ladislava Horáčková)

basis cranii interna, báze lební vnitřní – studiu je přístupná po snesení *kalvy. Na *basis cranii interna* nalézáme tři mozkové jámy: **fossa cranii anterior*, **fossa cranii media* a **fossa cranii posterior*. (Ladislava Horáčková)

basisphenoid, samostatně osifikující zadní část těla *kosti klínové. K této části jsou připojena velká křídla – *alisfenoidy se svými *osifikačními jádry. (Ladislava Horáčková)

baskičtina (euskera), jediný neindoevropský *jazyk v západní Evropě užívaný *Basky ve Španělsku a ve Francii. (Jaroslav Malina)

Baskové, pozůstatek původního obyvatelstva v oblasti západních Pyrenejí na rozhraní Francie a Španělska. Jejich celkový počet je v současnosti ca 600 000 (jazykově), z nichž většina žije na území Španělska (v provinciích Alava, Guipúzcoa, Navarra, Viscaya), na území Francie (jazykově jen desítky tisíc, výrazné asimilační trendy) a další skupiny mimo Evropu, zvláště v Jižní Americe. O jejich původu existují četné *hypotézy, nejpravděpodobnější *názor vyslovil v roce 1821 německý filolog Wilhelm *Humboldt

(1767–1835), který je považoval za potomky praobyvatel Iberského poloostrova, *Iberů. Zřejmě byli do horských oblastí vytlačeni jinými etniky z jihu z povodí řeky Ebro, a to přibližně v 6.–1. století př. n. l.

Přestože se Baskové dostali do područí *Římanů (v 1. století př. n. l.), později *Vizigótů (v 6. a 7. století) a nato *Franků (v 8. století), uchovali si svoji kulturní a společenskou jednotu, která zůstává dodnes jejich nejvýraznějším rysem. Dosud hovoří vlastním *jazykem zvaným *baskičtina (euskera), který je jediným neindoevropským jazykem v západní Evropě a jehož původ bývá hledán i ve spojitosti s *kavkazskými jazyky. Na území Španělska získali *samosprávu krátkodobě v letech 1936–1937, znovu ji nabyli až po skončení frankistického režimu a vzniku autonomní provincie Baskicko (Euskadi) v roce 1979. Určitou míru samosprávy mají Baskové i v provincii Navarra. V současnosti lze zaznamenat bouřlivý politický, kulturní a jazykový rozvoj; baskičtí separatisté přesto dál usilují o plnou nezávislost. Věřící jsou *katolíci. (Jaroslav Malina, Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

básně, Priápské, *Priápos.

básníci, prokletí, označení několika francouzských básníků působících zejména v poslední třetině 19. století, které spojovala nikoli generační příslušnost nebo skupinová aktivita, ale obdobný *životní styl, umělecký osud a do jisté míry i básnický program. Prokletí básníci nebyli akceptováni dobovou kritikou a dobovými čtenáři především proto, že odmítali nebo přímo zesměšňovali dobově platné estetické, mravní, náboženské a politické *hodnoty a normy. Vedli provokativní bohémský život a snili o ideálu čisté *poezie. Termín poprvé použil Paul Verlaine (1844–1896) v roce 1884 jako název antologie *Les Poètes maudits* (Prokletí básníci), ve které byli kromě Verlaine samého zastoupeni Tristan Corbiere (1845–1875), Marceline Desbordes-Valmore(ová) (1786–1859), Stéphane Mallarmé (1842–1898), Arthur Rimbaud (1854–1891) a Auguste Villiers de l'Isle-Adam (1838–1889). K nim bývají přiřazováni další literáti, zejména Charles *Baudelaire, Lautréamont, Gérard de Nerval. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

basreliéf (z francouzštiny: *bas-relief*, „basreliéf, nízký reliéf“), polovypouklá plastická výzdoba plochy, ornamentální nebo figurální, nízký *reliéf; opak: *hautreliéf. (Jaroslav Malina)

Bass, George Fletcher (9. 12. 1932, Columbia, Jižní Karolína, USA), americký podmořský archeolog; profesor archeologie mořeplavby na Texas A&M University v College Station v Texasu a zakladatel Institute of Nautical Archaeology. Patří k nejvýznamnějším tvůrcům moderní podmořské archeologie. Publikoval řadu knih a více než sto padesát odborných studií věnovaných převážně teorii a dosavadním výsledkům podmořského archeologického výzkumu.

Od roku 1984 vedl výzkum nejstaršího lodního vraku z pozdní doby bronzové, ze 14. století př. n. l., u *Ulu Burunu na tureckém pobřeží, který přinesl bohaté poznatky o lodním stavitelství (*lodě) a námořním *obchodu ve Středomoří. Z díla: *Archaeology under Water* (Archeologie pod vodou, 1966), *Ships and Shipwrecks of the Americas* (Lodě a lodní vraky Ameriky, 1988). (Jaroslav Malina)

bastard (ze staré francouzštiny: *bât*, „mlat, stodola“; přeneseně: „bastard; kříženec; nemanželský; vzniklý nesprávným křížením; nepravý“):

1. [biologie, genetika], jedinec vzniklý křížením geneticky rozdílných rodičů, mezidruhový kříženec, *hybrid;

2. [antropologie], *míšenec;

3. neregulérně, mimo manželské lože počatý jedinec, nemanželské dítě, levoboček.

(Jaroslav Malina)

bastardi, rýňští, hanlivé označení pro afroněmecké děti, potomky vojáků z afrických oddílů francouzské armády, která po *první světové válce obsadila Porýní. Tito „bastardi“ (*bastard) byli považováni za oslabení a ohrožení *germánské rasy. Plány na jejich sterilizaci

vznikaly již za Výmarské republiky a v roce 1937 rozhodla zvláštní komise gestapa o ilegálním provedení tohoto zákroku. Sterilizováno bylo asi 400 mladistvých, někteří byli dopraveni do *koncentračních táborů. (Jaroslav Malina)

Bastarnové (latinsky: *Barstarni*), starověké *keltské etnikum, které se smísilo s *germánskými etniky v oblasti Černomoří již na počátku našeho *letopočtu; ve 3. století n. l. po střetnutí s *Římany byli Bastarnové přesídleni do oblasti karpatské *Thrákie, kde se usadili na přiděleném území a postupně se asimilovali a romanizovali v rámci nově se formujícího etnického *společenství a později národa *Rumunů. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrđý)

Bastian, Philipp Wilhelm Adolf (26. 6. 1826, Brémy, Německo – 2. 2. 1905, Port of Spain, Trinidad a Tobago), německý antropolog a etnolog; stoupenec *difuzionismu. Bastian ukončil v roce 1850 studia medicíny ve Würzburgu. Zde se seznámil se svým celoživotním přítelem a spolupracovníkem Rudolfem *Virchowem, s nímž v roce 1869 založil Německou antropologickou společnost (*Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*). Roku 1851 se Adolf Bastian vydal po vzoru Alexandera von *Humboldta jako loďní lékař na zámořské cesty, během nichž navštívil Austrálii, Čínu, jihovýchodní Asii, Severní a Jižní Ameriku a Afriku. V padesátých letech pracoval především na díle *Der Mensch in der Geschichte* (Člověk v dějinách, 3 svazky, 1860). V roce 1868 byl zvolen prezidentem Zeměpisné společnosti (*Gesellschaft für Erdkunde*), založené Karlem *Ritterem, která se zabývala jak geografickou, tak i etnologickou problematikou. Roku 1869 se Bastian stal na *univerzitě v Berlíně docentem (a později řádným profesorem) etnologie (*Völkerkunde*), při jejímž konstituování a institucionalizaci sehrál v Německu klíčovou úlohu. Rozsáhlá etnografická sbírka, kterou shromáždil během svých cest, byla základem Královského etnografického muzea v Berlíně (*Königliches Museum für Völkerkunde*), na němž Adolf Bastian kolem sebe soustředil řadu mladých badatelů, včetně Franze *Boase.

Svůj etnologický program shrnul především v práci *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie* (Obecné základy etnologie, 1884) a *Ethnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen* (Etnické elementární ideje v učení lidstva) z roku 1895. Podle Bastiana sdílí veškeré lidstvo omezený počet *elementárních idejí* (*Elementargedanken*), které jsou neměnné pro všechny doby a *kultury a jejichž specifickým uspořádáním vznikají *kolektivní ideje* (*Völkergedanken*) charakterizující příslušné lokální *společenství. Konfigurace kolektivních idejí je podmíněna především environmentálními vlivy, jejichž souhrn nazval „geografickou provincií“. Kromě přírodních faktorů podléhá výstavba kolektivních idejí rovněž historickému procesu. Důkladné srovnání všech světových kultur by mělo umožnit uchopit – navzdory jejich zdánlivě nekonečné vnější proměnlivosti – „monotónní substrát identických elementárních idejí“. Bastianovo pojetí kolektivních idejí (*Völkergedanken*) jej sblížilo s učením o národní povaze (*Nationalcharakter*) Wilhelma von *Humboldta a pojmem *Volksgeist*, který razili německý filozof a psycholog Moritz Lazarus (1824–1903) a německý filozof a filolog Heymann Steinthal (1823–1899). Životním projektem Adolfa Bastiana byl ambiciózní dokumentární výzkum (*Gedankenstatistik*), směřující k statistickému souhrnu světových *kulturních idejí ve všech jejich historických a zeměpisných realizacích.

Adolf Bastian náležel jako důsledný stoupenec induktivně empirických metod k odpůrcům evolucionistické antropologie a společně s Rudolfem Virchowem se v Německu rozhodujícím způsobem podílel na vytlačení *darwinismu a *rasové teorie na okraj akademického diskurzu. V sedmdesátých letech 19. století vedl Adolf Bastian polemiku s Ernstem *Haeckelem, který se domníval, že se soudobé lidské *rasy vyvinuly z různých druhů primátů. Bastian rovněž odmítal *etnocentrismus unilineárního evolucionismu a členění lidských populací na „civilizované“ a „divošské“. Z díla: *Der Völkergedanke im Aufbau einer Wissenschaft vom Menschen* (Myšlenky národů v ustavení vědy o člověku, 1881). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

bastila (z francouzštiny: *bastille*, „tvrz; bastila“), původní označení pro *pevnost podobnou *zámku, později jen pro pevnost s osmi věžemi východně od Paříže, zabudovanou do městských *hradeb (1369–1389), obrannou *tvrz proti útokům *Angličanů. Již od roku 1397 sloužila jako státní věznice, v níž byli většinou drženi bez soudního líčení královi političtí odpůrci.

Za *krále Ludvíka XVI. (1754–1793) bylo rozhodnuto, že již téměř nepoužívaná pevnost bude zbourána. Přesto byla Bastila 14. 7. 1789 jako symbol absolutistické *tyranie francouzskými občany dobyta a následně zničena. Dobyť bastily je považováno za počátek *Velké francouzské revoluce a 14. červenec byl vyhlášen státním svátkem Francie. (František Čapka)

Basutové, *Sothové.

baškirština, severozápadní *turkický jazyk užívaný v Baškirii (*Baškiři). (Jaroslav Malina)

Baškiři (Baškart, „žijící u zdroje vody“), etnikum *turkického původu, sídlící při Urale v Baškirské autonomní republice (Baškortostán) Ruské federace. Celkový počet Baškirů a příbuzných etnik je v současné době asi 1,8 milionu příslušníků. Původní osídlení Baškirů sahalo až ke Kaspickému moři a historické starověké záznamy je řadí k původním *ugrofinským skupinám v této oblasti. Dnes víme, že na jejich etnogenezi se podílela hlavně staroturkická etnika. Jazykově patří do *turkické větve *altajské jazykové rodiny (*baškirština). Od 10. století byli z větší části islamizováni (*sunnité) a od počátku 13. století byli pod přímým vlivem *Zlaté hordy a *Tatarů. Teprve v 16. století dobyli jejich území *Rusové, ale Baškiři si zachovali omezenou *autonomii, která byla v roce 1919 dovršena vytvořením Baškirské ASSR v rámci sovětského Ruska. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

Baššár ibn Burd (714–783), arabský básník rané abbásovské doby. *Názory na jeho dílo bývají rozporuplné, jako byla rozporuplná osobnost básníka, který tvořil na přelomu dvou epoch, zakoušel střety arabských a íránských tradic a prožil nelehký život. Jeho rodiče byli nějaký čas otroky, Baššár byl od narození slepý, neustále usiloval o přízeň vládců, aby upevnil své vratké postavení v nejisté době ideologických *sporů a převratů. Nakonec byl obviněn ze sympatií k *manicheismu, odsouzen k veřejnému trestu a pod ranami karabáčem zemřel.

Ze zřejmě rozsáhlého Baššárova díla se zachovala malá část. Nesporné je, že tento mimořádně nadaný básník obohatil arabskou *poezii o nové, svěží, nepatetické náměty a postupy, bližší životu, takže se jeho verše setkaly s odezvou a oceněním. Milostná poezie básníka „vidícího slepýma očima“ jemně sugeruje, jak roztoužené očekávání, tak žaluplné stavy nitra rozbolavělého *láskou, ale dokáže i provokovat naturalistickými popisy erotických zážitků. (Jaroslav Oliverius)

Batakové, indonéska populace žijící v jezerních oblastech Toba a jinde v severní části Sumatry v počtu kolem 6 milionů (*cenzus z roku 2000). Patří k nejstarší vrstvě *Indonésanů, tzv. staroindonéskému substrátu Malajského poloostrova. *Jazyk patří do sumatránské podskupiny *indonéské větve *austronéské rodiny. Nevytvořili jednotný státní celek a také jazykově nejsou jednotní, lze rozlišit alespoň dva odlišné dialekty, jižní a severní. Za nejstarší a zároveň vývojově nejpokročilejší jsou považováni Toba-Batakové, od nichž se pravděpodobně ostatní skupiny oddělily. V průběhu uplynulého tisíciletí byli pod kulturním vlivem Indie a přejali od *Indů mnohé základní znalosti v *zemědělství (pěstování *rýže a *bavlny) a v kultuře, především písmo a náboženské představy, *rituály a *mýty. Převzali též systém odvozování *příbuzenství, založený na *patrilineárních rodových vztazích, zvaný marga. Význačným znakem jsou jejich megalitické sarkofágy a dříve hojně provozovaný rituální *kanibalismus. Dnes jsou převážně *křesťané, menšinově *muslimové a *hinduisté. (Zdeněk Tvrdý)

batáty, sladké brambory, škrobnaté hlízy *užitkové rostliny povíjnice jedlé (*Ipomoea batatas*) z čeledi svlačcovitých (*Convolvulaceae*). Stará kulturní rostlina pocházející ze Střední Ameriky. Je to liána s jednoduchými střídavými listy a nálevkovitými bílými, růžovými až červenými *květy, její plody jsou drobné, 2–4 semenné kulovité tobolky. Jedna rostlina mívá 6–12 válcovitých nebo vřetenovitých kořenových hlíz. Hmotnost jedné hlízy je kolem půl kilogramu. Pokožka hlíz je béžové, oranžové, hnědé až purpurové barvy, dřevina má barvu zpravidla krémovou, někdy také žlutou až oranžovou. Hlízy obsahují významný podíl sacharidů (škroby i jednoduché cukry) a *bílkovin; z vitamínů C, B6 a betakaroten (provitamín vitamínu A); z prvků jsou významně zastoupeny vápník a železo. Nutriční hodnota čerstvých batátů je ještě vyšší než u brambor. Jak hlízy, tak listy batátů jsou využívány také jako léčivé rostliny. Konzumují se jak vařené, tak pečené nebo nakládáné v cukerném roztoku. Využívají se také jako krmivo nebo průmyslové odrůdy pro výrobu škrobu a lihu. V současnosti jsou největšími producenty batátů Čína, Nigérie, Uganda a Tanzanie.

Stejně jako nejstarší archeologické doklady klasických *brambor, byly i nejstarší zbytky batátů nalezeny v 60. letech 20. století v jeskyních Tres Ventanas v údolí Chilca 65 km jižně od Limy v Peru v nadmořské výšce 2800 m; *radiokarbonovou metodou u nich bylo prokázáno stáří 6000 let př. n. l. Mladšího data jsou nálezy zbytků batátů na dalších *archeologických lokalitách různých předkolumbovských *kultur v pobřežní oblasti Peru, například v údolí Casma, v nekropoli Ancón při panamerické dálnici severně od Limy, Pachacamac 30 km jižně od Limy, La Centinela v údolí Chinca, Ocucaje v údolí Ica a Cahuachi v údolí Nazca. Tvary hlíz batátů se nechali inspirovat někteří tvůrci *keramiky *mochické kultury. (Petr Bureš)

Batavové, starověké západogermánské etnikum, které se usadilo na dolním Rýnu na území dnešního Nizozemska. Jméno je odvozeno od původního označení území – Betuwe mezi řekami Másou (Maas), Rýnem a Waalem. Batavové povstali proti římské nadvládě, byli však poraženi v letech 69–70 n. l. a postupně asimilováni spolu s ostatními germánskými etniky. Na počátku 2. tisíciletí n. l. se podíleli na vytváření holandského (nizozemského) národa (*Nizozemci). (Zdeněk Tvrďý)

Batekové, černošské populace *semibantuského původu žijící při dolním toku řek Kongo a Zair v celkovém počtu kolem 1 milionu (v roce 1984). Jsou soustředěni zejména v oblasti obou hlavních *měst Kinshasy a Brazzaville. *Varianty *jazyka teke spadají do severozápadní skupiny *bantuských jazyků. Vynikají hlavně rezbářským uměním (zpracování dřeva a *slonoviny) a tradičním *zemědělstvím a rybářskou *kulturou (*kult masek aj.). (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Bateson, Gregory (9. 5. 1904, Grantchester, Anglie – 4. 7. 1980, San Francisco, USA), britský antropolog, zoolog, psychiatr, jazykovědec a spisovatel; syn významného genetika Williama *Batesona (1861–1926). Bateson studoval *zoologii na *univerzitě v Cambridgi, kde získal titul *bakaláře (1925). Poté uskutečnil expedici na Galapágy a pod vedením Alfreda Corta *Haddona začal studovat v Cambridgi *antropologii; doktorátu v tomto oboru však nikdy nedosáhl. Realizoval terénní výzkum mezi Bainingy a Sulky v Nové Británii (1927–1928) a mezi Iatmuly na *Nové Guineji (1929–1930). Krátce působil na univerzitě v Sydney (kde byl jeho nadřízeným Alfred Reginald *Radcliffe-Brown), na Chicagské univerzitě a v letech 1931 až 1937 na univerzitě v Cambridgi. V roce 1936 Bateson uveřejnil knihu *Naven* těžící z etnografické práce na Nové Guineji, v níž formuloval teorii *schizmogenezé* (*schismogenesis*), kterou později rozvinul především v psychiatrii a kybernetice. V letech 1937 až 1938 prováděl se svojí manželkou Margaret *Meadovou terénní výzkum na Bali; výsledná monografie *Balinese Character: A Photographic Analysis* (Baliský charakter: Fotografická analýza, 1942) je pokládána za průkopnické dílo *vizuální antropologie. V polovině čtyřicátých let 20. století Gregory Bateson přednášel na

Kolumbijské univerzitě, New School of Social Research a Harvardově univerzitě a v rámci svého zaměstnání pro United States Office of Strategic Services in Southeast Asia pobýval v Číně, Barmě (dnes Myanmarský svaz), Indii a na Šrí Lance. Po roce 1948 se věnoval psychiatrii a s psychologem Jürgenem Rüschem vydal knihu *Communication: The Social Matrix of Psychiatry* (Komunikace: Sociální matrix psychiatrie, 1951). S Warrenem McCullochem, Gordonem Paskem, Rossem Ashbym a Norbertem Wienerem se podílel na teorii kybernetiky. V druhé polovině padesátých let se Bateson začal zabývat *komunikací a procesem učení u zvířat, především kytovců a hlavonožců. V letech 1963 až 1964 pracoval v Communications Research Institute na Panenských ostrovech a v letech 1964 až 1972 byl vedoucím biologického oddělení Oceánského institutu ve Waimanalo na Havaji.

V poslední dekádě svého života se pokoušel na podkladě kybernetiky a systémové teorie nastínit obrysy *univerzální biologické vědy, která by postihovala rozmanité podoby života na naší planetě včetně *člověka a jeho *kultury, a analyzovat zásadní epistemologické omyly západní *civilizace, jež vedou k destrukci přírodního prostředí. Z tohoto období pocházejí jeho dvě nejvýznamnější práce: *Steps to an Ecology of Mind* (Kroky k ekologii mysli, 1972), sborník článků a přednášek, který mapuje prakticky všechny oblasti, jimiž se Bateson zabýval, a *Mind and Nature: A Necessary Unity* (1979, česky: *Mysl & příroda: Nezbytná jednota*. Praha: Malvern, 2006), dílo, v němž Bateson vyjádřil své přesvědčení, že myšlení a biologická evoluce jsou jakožto systémové procesy téže povahy. (Ivo T. Budil, Marek Kučera, Jaroslav Malina)

Bateson, William (8. 8. 1861, Whitby, Anglie – 8. 2. 1926, Merton, Anglie), britský genetik. Zavedl mendelovskou genetiku do anglicky mluvících *zemí. Začátkem 20. století obhájil mendelovskou genetiku proti tehdejším *názorům biometriků a Charlese (Karla) *Pearsona a Waltera Franka Raphaela Weldon (1860–1906), kteří pochybovali o obecné platnosti Mendelových principů dědičnosti.

V roce 1905 navrhl Bateson název pro nově vzniklou vědu, genetika, a poprvé byl tento termín použit na 3. mezinárodní genetické konferenci v Londýně v roce 1906. Bateson spolu s Reginaldem Punnettem založil v roce 1910 *Journal of Genetics*. Jeho syn Gregory *Bateson byl antropolog. (Jiřina Relichová)

batey, arawacká míčová hra, o níž nemáme přesnějších údajů. Provozovala se, stejně jako mexická *tlachtli, především z *rituálních důvodů. (Oldřich Kašpar)

Bat-šeba, *Betsabé.

Baudelaire, Charles Pierre (9. 4. 1821, Paříž, Francie – 31. 8. 1867, Paříž, Francie), francouzský básník, kritik, esejista, překladatel; patří k takzvaným *prokletým básníkům. Měl všechny předpoklady získat pověst prokletého básníka: byl vyloučen z gymnázia; poté, co rozházel většinu zděděného majetku, na podnět svých příbuzných byl prohlášen za nesvéprávného a dán pod kuratelu (1844); dostal se do závislosti na alkoholu a drogách (srov. autorovu studii *Umělé ráje*, 1860, v níž vypráví o svých drogových zkušenostech); byl pronásledován svými věřiteli a sužován venerickými chorobami. Nejpádňším důvodem pro získání pověsti prokletého básníka bylo jeho básnické dílo.

Baudelaireova básnická tvorba se ocitá někde mezi romantickým a symbolistním konceptem tvorby. Ve sbírce *Les Fleurs du mal* (Květy zla, 1857, přepracováno 1861, poslední doplněné vydání knihy v roce 1868) dosáhl formální dokonalosti parnasistické *poezie, svou poezii však obohatil o nové obsahy a postoje. Stavěl se proti pozitivistickému, objektivnímu popisu reality a za jádro básnické výpovědi pokládal zaujetí, subjektivitu. Navýsost moderní se stala jeho obrazotvornost, metaforika a *symbolika.

Skutečnost, že ve své tvorbě zaměňoval tradiční *hodnoty *dobra a *zla, měla své historické důvody: byla výrazem *krize měšťácké společnosti a jejích hodnotových orientací. Baudelaire byl značně provokativní, nevázaný a nevybíravý také v oblasti *sexu. V jeho milostném životě však sehrály hlavní roli pouze dvě ženy – Apolonie Savatierová, plavovlasá

kurtizána zaměřená na klientelu z vyšší společnosti, a holka z ulice, mulatka Jeanne Duvalová. Téhož černé Venuši a osudové ženě Baudelaire věnoval báseň *Klenoty* (ze sbírky *Květy zla*). (Jiří Pavelka)

Baudot, Georges (29. 5. 1930, Madrid, Španělsko), francouzský mexikanista; profesor na Université de Toulouse – Le Mirail. Zabývá se předkolumbovskými literaturami – *Les lettres précolombiennes* (Předkolumbovské literatury, 1976) a střetem dvou *civilizací v Mexiku – *Utopie et histoire au Mexique: Les premiers chroniqueurs de la civilisation mexicaine (1520–1569)* (Utopie a historie v Mexiku: První kronikáři mexické civilizace [1520–1569], 1977). (Oldřich Kašpar)

Baudrillard, Jean (29. 7. 1929, Remeš, Francie – 6. 3. 2007, Paříž, Francie), francouzský filozof, sociolog, teoretik kultury a postmoderního fatalismu. Studium germanistiky absolvoval na pařížské Sorbonně. Na přelomu 50. a 60. let vyučoval na lyceu jako profesor německého jazyka. Do francouzštiny přeložil několik publikací německých spisovatelů – Bertolta Brechta (1898–1956), Petera Weisse (1916–1982) nebo německého etnologa Wilhelma Emila Mühlmanna (1904–1988). Podílel se také na překladu *Die Deutsche Ideologie* (Německá ideologie) německých filozofů Karla *Marxe (1818–1883) a Friedricha *Engelse (1820–1895). V letech 1962–1963 přispíval esejemi o literatuře do časopisu *Les Temps modernes*. Další své články Baudrillard publikoval v průběhu 60. let také v deníku *Le Monde*. Na pařížské univerzitě Nanterre (L'Université Paris X Nanterre) začal působit v roce 1966 jako asistent francouzského sociologa a filozofa Henriho Lefebvra (1901–1991). Zároveň se věnoval studiu filozofie, sociologie a jiných vědních oborů. Disertační práci obhájil v roce 1968 a v témže roce převzal vedení katedry sociologie na univerzitě Nanterre, kde setrval do roku 1987. Ve své profesní dráze pokračoval do roku 1990 na pařížské univerzitě Dauphine (L'Université Paris IX Dauphine). Až do své smrti vedl jako profesor médií a kultury letní kurz na European Graduate School (EGS) ve švýcarském Saas-Fee. Habilitoval se spisem *L'autre par lui-même* (Jiné jako stejné, 1987).

Počátek Baudrillardovy tvorby, který byl ovlivněn *strukturalismem a inspirován teorií znaků, lze charakterizovat snahou o kritickou interpretaci klasického *marxismu. Ovlivnila jej zejména filozofická díla Karla Marxe a Friedricha Engelse, *sémiologie francouzského literárního teoretika a sémiotika Rolanda Barthesa (1915–1980) a lingvistické teorie švýcarského jazykovědce Ferdinanda de *Saussurea (1857–1913). V publikované disertační práci *Le système des objets: La consommation des signes* (Systém předmětů: Konzumace znaků, 1968) se snažil postihnout strukturu organizace spotřebních předmětů v každodenním životě moderní společnosti a proměny vztahu *subjektu k těmto předmětům. Podle Baudrillarda spotřební předměty získaly rovnocenný status jako lidé, neboť se staly podobně funkcionálními a racionálními. Svěbytnou kombinací strukturální metody, marxistické kritiky a sémiologické teorie znaků uplatnil také v publikaci *La société de consommation: Ses mythes et ses structures* (Konzumní společnost: Mýty a struktury, 1970). Jeden z nejvýznamnějších oddílů této knihy je věnován analýze řádu konzumace a absence diference a jedinečnosti na základě reprodukce abstraktních modelů, jejichž původ tkví v reklamě a masových médiích. Reklamu nahlížel jako součást jednotlivých sfér sociálního řádu, ospravedlnění existence jednotlivých komponent společnosti a zároveň jako nástroj svádění a předání sdělení na úrovni znaku. Zboží, objekty a věci si prostřednictvím reklamy hledají svého kupce. Konzum je výsledkem manipulace se znaky a jeho příčina spočívá v nezrušitelné nedostatečnosti reality. Marxistickou kritiku *politické ekonomie předložil v díle *Pour une critique de l'économie politique du signe* (Ke kritice politické ekonomie znaku, 1972). Zde, inspirován dílem britského antropologa Bronisława Kaspara *Malinowského (1884–1942), vymezil dva řády předmětů v tradičních symbolických kulturách – předměty symbolické *směny (symbolická směnná hodnota) a předměty sloužící k obživě (užitná hodnota). Podle Baudrillarda přetrvávala v současných společnostech symbolická směnná hodnota ve formě

manipulace, kumulace a konzumace předmětů. V této souvislosti uskutečnil inverzi znakových komponent *signifiant* (označující) a *signifié* (označované) na základě formy (symbolická směnná hodnota: označující), jež využívá obsah (užitná hodnota: označované). Signifiant zde vystupuje pouze jako prostředek a odraz znaku, který je na signifié závislý. Kritika marxismu, které se věnoval v publikaci *Le miroir de la production ou l'illusion critique du matérialisme historique* (Zrcadlo produkce aneb iluzivní kritika historického materialismu, 1973), vyústila v jeho zamítnutí.

V Baudrillardově tvorbě se od druhé poloviny 70. let 20. století staly významným předmětem analýzy provokativní a ambivalentní pojmy simulace, hyperrealita, simulakrum, imploze, mizení reality, virtuální realita a reverzibilita. Tyto pojmy byly ústředními tématy prací *De la séduction* (O svádění, 1979), *Simulacres et simulation* (Simulakra a simulace, 1981) a *Les Stratégies fatales* (Fatální strategie, 1983). Dějinný model simulace předložil v díle *L'échange symbolique et la mort* (Symbolická směna a smrt, 1976) a dále rozpracoval v publikaci *La transparence du mal: Essai sur les phénomènes extrêmes* (Transparence zla: Esej o extrémních fenoménech, 1990). Ve filozofickém cestopise *Amériques* (Amerika, 1986) rozvinul téma simulace, hyperreality, konzumu a svádění v kontextu projektivní *etnologie – popisem a výzkumem „těch druhých“. V roli etnografa Baudrillard vnímá americký život a *kulturu, jež označil za dědice pouště (metafora kamenné monotonie měst, prázdnoty a radikální nahoty). Amerika představuje mystickou banalitu, sen, velikost a uskutečněnou *utopii, která se vyznačuje nepřítomností kultury a původu. Baudrillard postavil do vzájemné opozice evropské a americké vnímání skutečnosti. Podle jeho názoru je americké vnímání skutečnosti založeno na budování skutečnosti z *idejí, zatímco evropské vnímání skutečnosti spočívá v transformaci skutečnosti na ideje nebo na *ideologie. Ve studii *La Guerre du Golfe n'a pas eu lieu* (Válka v zálivu se nekonala, 1991) doložil primární podíl *masových médií, zejména *televize, na tvorbě a šíření simulací interpretujících průběh první *války v Perském zálivu. Kritiku tradičních pojmových konstrukcí v kontextu chápání dějin a jejich vztahu ke konečnosti uskutečnil v knize *L'illusion de la fin ou la grève des événements* (Iluze konce aneb stávka událostí, 1992). V publikaci *Le Crime parfait* (Dokonalý zločin, 1995) se věnoval otázce dokonalého zločinu, který spočívá v absenci stop. Baudrillard je přesvědčen, že s uměle vytvořeným prostředím jsme natolik spjati, že nevnímáme jeho imaginárnost, iluzivnost a dokonale reálnou lživost. Mezi další významná Baudrillardova díla patří *Le Complot de l'art* (Komplot umění, 1997), *L'Échange impossible* (Nemožná směna, 1999), *Sur la photographie* (O fotografii, 1999), *Pataphysique* (Patafyzika, 2002), *L'Esprit du terrorisme* (Duch terorismu, 2002), *Au royaume des aveugles* (V království slepců, 2002). (Barbora Půtová)

Bauhin, Caspar (17. 1. 1560, Basilej, Švýcarsko – 5. 12. 1624, Basilej, Švýcarsko), švýcarský botanik. Působil v Basileji jako profesor řečtiny a později také anatomie a botaniky. V roce 1614 se stal profesorem medicíny a prvním městským lékařem. Bauhin je jedním z největších botaniků své doby, jako první začal používat rodová i druhová jména rostlin (v díle *Pinax theatri botanici*, 1623) a to dříve než Carl *Linné. V medicíně zpřesnil anatomické popisy a názvosloví (chlopeň mezi tenkým a tlustým střevem nese jeho jméno – Bauhinská chlopeň). (Petr Bureš)

Baulové, súdánské černošské etnikum (téměř 3 miliony příslušníků); patří do jazykové skupiny *kwa nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny spolu s *Akany a *Anii. Žijí na Pobřeží slonoviny a v Ghaně, většinou v tradičním kmenovém společenství (*kmen) jako zemědělci a řemeslníci. Zachovali si tradiční *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Bauman, Zygmunt (19. 11. 1925, Poznaň, Polsko), britský sociolog a filozof polského (židovského) původu; od roku 1968 v *emigraci, emeritní profesor *univerzity v Leedsu. Proslul *analýzami vztahů modernity, *holocaustu a postmoderního *konzumerismu. Jeho

raná tvorba byla ovlivněna *marxismem a zaměřovala se na sociální stratifikaci a pracovní hnutí, později se Baumanovy práce staly více teoretickými, historicky zaměřenými a na konci intelektuálního vývoje se pokoušely o zachycení globální dimenze.

V knize *Thinking Sociologically: An Introduction for Everyone* (Myslet sociologicky: Úvod pro každého, 1990, česky: *Myslet sociologicky: Netradiční uvedení do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1996) Bauman uvádí, že *předsudky, které jsou vyústěním nepřátelství, nedůvěry a agresivity, nepřipouštějí, že „nepřítel“ má nějakou *ctnost a jsou spojeny s tendencí zveličovat skutečné i imaginární neřesti. Sklon k předpojatosti, která se projevuje v *rasistických či *xenofobních postojích, vykazují lidé s autoritářskou osobností, to znamená lidé, kteří těžce nesou odchylky od přísných pravidel chování. Zároveň sklon k přistoupení na ideu ostrých hranic mezi vlastní a cizí skupinou má úzký vztah k pocitu nejistoty. Do *kontextu s *cizinci dává Bauman sociologické pojmy „my“ a „oni“, rozdíl mezi „vlastní skupinou“ (*in-group*) a „cizí skupinou“ (*out-group*). Tyto kategorie mají smysl jen společně, ve vzájemné *opozici. Cizinci nepatří ani k „nám“ ani k „nim“, nejsou ani přátelé ani nepřátelé, proto v nás vyvolávají zmatek a obavy, nevíme, kam je zařadit a co od nich očekávat. „Cizinci“ popírají jakékoli společenské rozdělení, hranice, které je sřeží, a tudíž i přehlednost sociálního světa. Odporují „přirozenému“ charakteru protikladů a poukazují na jejich svévolnost a křehkost, na imaginární dělicí čáry. Cizinec nemůže být prostě neznámým člověkem – tedy člověkem, kterého dobře neznáme nebo o něm nevíme. Významný rys cizinců spočívá v paradoxní skutečnosti, že jsou známí. Aby člověk mohl být označen za cizince, musí být o něm známa řada věcí.

Podle Baumana jsou všichni lidé osloveni či zasaženi *globalizací. Současný globalizovaný svět stratifikuje na základě kritéria mobility. Jedinec patří buď k tzv. „globálům“, pro které globalizace znamená realizaci ideálů *svobody a kteří stojí na vrcholu *hierarchie globálního světa, nebo k tzv. „lokálům“, které proces globalizace nutí opustit lokální komunity, aniž by byli údajně někde vítáni. Globálové představují turisty, pro které hranice přestávají platit, lokálové tuláky, pro které jsou vymyšleny nové a důmyslnější zátarasý k omezení pohybu. Globálové cestují legálně, pohodlně a rádi, cestování souvisí s potvrzením jejich *statusu globálů, jsou vítáni, ale zároveň unikají od důsledků, které jejich celoplanetární pohyb v každé oblasti zanechá, spouští řetězec příčin, které stojí za nesnesitelností života v lokalitě. Lokálové jsou nuceni cestovat, protože jejich svět přestal existovat, cestují nepohodlně, ilegálně, nikdo je nevítá a nemají-li štěstí, jsou deportováni zpět do oblasti, z níž vyšli. Bauman se proto domnívá, že globalizace představuje ambivalentní proces. Pro některé znamená nezávislost na teritoriálních omezeních, pro jiné erozi základů jejich lokality a problémy se ztotožněním se s vlastní komunitou.

Tato nová diferenciaci se čím dál tím více promítá do strukturace sociálního prostoru. Globálové rozhodují, lokálové pociťují důsledky jejich rozhodnutí. Zakouší důsledky příčin, které nejsou schopni kontrolovat. Jejich politické instituce ztratily schopnost řešit problémy sužující jejich teritorium, protože moc leží mimo jejich rámec – v globalizovaném světě je vzdálena od politiky a politika od ní. Vznikla situace, v níž jsou lokálové odsouzeni k tomu, aby volili individuální *strategie řešení svých potíží i za cenu toho, že nejsou schopni přesně určit původce potíží a kontrolovat širší souvislosti řešení, jež mohou přinést nové problémy hroživějšího charakteru.

V roce 1992 obdržel Zygmunt Bauman European Amalfi Prize for Sociology and Social Science a v roce 1998 Theodor W. Adorno Award of the City of Frankfurt. Z díla: *Modernity and the Holocaust* (1989, česky: *Modernita a holocaust*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003), *Intimations of Postmodernity* (1992, česky: *Úvahy o postmoderní době*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995), *Globalization: The Human Consequences* (1998, česky: *Globalizace: Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta, 1999), *Liquid Modernity* (2000,

česky: *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

Baur, Erwin (16. 4. 1875, Inchenheim [dnes část Neuriedu], Německo – 2. 12. 1933, Berlín, Německo), německý botanik, lékař a genetik; jeden z tvůrců *nacistické antropologie. Spolu s Eugenem *Fischerem a Fritzem *Lenzem publikoval *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene* (Základy nauky o dědičnosti člověka a rasová hygiena, 1921). V roce 1921 Baur spolu s Carlem Corrensem a Richardem Goldschmidtem založil Deutsche Gesellschaft für Vererbungswissenschaft (Německá společnost pro vědu o dědičnosti). V roce 1927 se spolu s Carlem Corrensem, Eugenem Fischerem, Richardem Goldschmidtem a Ernstem Rüdinem podílel na založení Kaiser-Wilhelm-Institutes für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik (Ústav císaře Viléma pro antropologii, lidskou dědičnost a eugeniku) na berlínské *univerzitě, který se stal (po Baurově smrti) v období *nacismu centrem *rasistické antropologie. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

Bauréové, jihoamerické *indiánské etnikum v Bolívii v počtu asi 200 osob. *Jazyk patří do skupiny mocho *arawacké rodiny. Základní jednotkou byla *patrilokální a *patrilinéární rodina, zpravidla *monogamní. Žili ve velkých opevněných *vesnicích s dědičným *náčelníkem v čele. Původně byli *animisty, dnes jsou silně ovlivněni *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrď)

bavlna [starověký Přední východ], textilní surovina získávaná z chmýru na *semenech bavlníku (*Gossypium*) z čeledi slézovitých (*Malvaceae*). Na *Přední východ byla importována ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. z oblastí přístupných z Perského zálivu. Fragmenty bavlněných *tkanin s otisky harappských pečetidel, které byly v *Mezopotámii objeveny, naznačují, že cesta vycházela z údolí Indu. Bavlna v této době patřila k luxusnímu zboží a pro textilní produkci Předního východu neměla větší praktický význam. Vládce *Sinacherib se s úspěchem pokusil bavlník aklimatizovat v *Asýrii a docílil, že se z bavlny ještě za jeho *vlády tkaly lehké *textilie a potahy. V následujících stoletích zřejmě *Foiničané rozšířili bavlnu v celém Středomoří. (Petr Bureš, Jana Součková)

bavorská misie, *misie, bavorská.

Bavoři:

1. jedno z hlavních starověkých západogermánských etnik, které se podílelo na formování německého národa (*Němci);

2. původní obyvatelé Bavorska zvaní Bajuvarové, kteří přibližně od 6. století tvořili součást *kmenového svazu Bavorů vedeného *Agilofingy a převzali také jméno Bavorů. Jejich území spojil Karel Veliký s *franskou říší (hlavní *město Řezno). Od roku 1255 území rozděleno na Dolní a Horní Bavorsko. Dnes je Bavorsko jednou ze spolkových *zemí Německa s 12,4 milionu obyvatel. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

Bayerova uzlina, *uzlina, Bayerova.

Bayesova analýza, *analýza, bayesovská.

bayesovská analýza, *analýza, bayesovská.

Bayle, Pierre (18. 11. 1647, Carla-le-Comte [dnes Carla-Bayle], Francie – 28. 12. 1706, Rotterdam, Nizozemsko), francouzský filozof a teolog; předchůdce *osvícenství. Pod vlivem *jezuitů konvertoval roku 1669 ke *katolicismu, roku 1670 ale opět z *církve vystoupil a po krátkém působení na *univerzitě v Paříži přešel na protestantskou akademii v Sedanu. Svou profesní dráhu zakončil roku 1693 v Rotterdamu.

Bayle patří ke stoupencům *karteziánství a *skepticismu; člověk je rozumová, samostatná a nezávislá bytost, jež se dokáže morálně orientovat i bez teologických dogmat (*dogma). Vystupoval na obranu náboženské *tolerance a respektu vůči *ateismu. Je autorem *Dictionnaire historique et critique* (Historický a kritický slovník, I–II, 1697), jehož celková kompozice a metodologie se stala východiskem a zdrojem novověkého osvícenského myšlení. (Břetislav Horyna)

Bayt al-Hikma, Dům moudrosti, vědecká a překladatelská *instituce, založená před rokem 830 abbásovským *chalífou al-Ma'múnem (813–833) v Bagdádu. V tomto Domě moudrosti, vybaveném bohatou knihovnou, pracovala řada významných muslimských vědců, filozofů, lékařů a zejména překladatelů. Al-Ma'mún navázal založením této vědecké instituce na snahy svých předchůdců – například al-Mansúra (754–775) a *Hárúna ar-Rašída (asi 763–809). Islámská filozofie (srov. *filozofie, arabská) zde pěstovaná se zaměřovala na *logiku, *metafyziku a *etiku, vycházejíc z aristotelismu a novoplatonismu. Z věd a umění zde byla pěstována zejména *matematika, *hudba, *astronomie, *geografie, *medicína, *botanika a *alchymie. Bayt al-Hikma byl zničen při invazi *Mongolů do Bagdádu v roce 1258. (Petr Bureš)

bazální ganglia, *ganglia, bazální.

bazální ploténka, *ploténka bazální.

báze, *puriny, *pyrimidiny.

bazilika (z řečtiny: *basiliké aulé*, „královská síň, audienční sál“):

1. reprezentativní sál v helénistických královských palácích. Jako samostatná halová, vnitřními řadami sloupů na více lodí členěná *stavba se v římském světě objevuje začátkem 2. století př. n. l. V římských bazilikách zasedaly úřady a soudní tribunály, ve vedlejších lodích či v ochozu se provozovaly i obchodní a merkantilní aktivity, například půjčování peněz na úrok;

2. typ stavby, který jako vzor pro chrámovou architekturu převzalo z antiky *křesťanství (od 4. století) – orientovaná budova podélné dispozice o třech až pěti lodích oddělených sloupy nebo pilíři s převýšením přímo osvětlené hlavní lodi, s interiérem uzavřeným plochým stropem, s oltářním prostorem na východní straně (*apsida) a vstupním průčelím na západní straně (*nartex, *atrium). V dalším vývoji byla obohacena zařazením například transeptu, *chóru, *krypty, od románské doby klenutím. Její vývoj vyvrcholil v komplexu gotické *katedrály;

3. od *středověku čestný titul propůjčovaný *papežem významným kostelům (zvláště sídelním kostelům významných církevních hodnostářů), spojený se zvláštními právy. (František Čapka, Jaroslav Malina)

BDSM, anglická zkratka jsoucí souhrnem tří dalších zkratk (*B&D – Bondage & Discipline*, „svazování a disciplína“, *D&S – Domination & Submission*, „dominance a *submisivita“, *S&M – Sadism & Masochism*, „sadismus a masochismus“) označující širokou škálu sexuálních praktik a orientací (*sadismus, *masochismus, *fetišismus aj.) založených na představě, že jeden z partnerů je nadřazen druhému. (Jaroslav Malina)

Beardsley, Aubrey Vincent (21. 8. 1872, Brighton, Velká Británie – 16. 3. 1898, Menton, Francie), anglický ilustrátor a spisovatel. Beardsley rozvíjel svůj výtvarný talent již na internátní škole kresbou karikatur svých učitelů. Jedním z prvních dokladů Beardsleyho kreativity byla báseň *The Variant* (1895, in: *Past and Present*). Po přestěhování do Londýna v roce 1888 působil jako úředník. K přehodnocení dosavadní profese jej v roce 1891 dovedl anglický malíř Edward Coley *Burne-Jones (1833–1898). Na jeho doporučení začal navštěvovat večerní školu kreslení na Westminster School of Art v roce 1892.

Beardsleyho první významnou zakázku představoval ilustrační doprovod k románu *Le Morte d'Arthur* (1485, česky: *Artušova smrt*, I., II. 1997, III. 1998) anglického spisovatele Thomase Maloryho (kolem 1405–1471), který vycházel v letech 1893–1894 (celkem 20 svazků). V roce 1893 se Beardsley seznámil s anglickým prozaikem a dramatikem Oscarem Wildem (1854–1900), s nímž jej spojoval profesní a intimní vztah. Původní francouzské vydání skandální Wildeovy hry *Salomé* (Salome) bylo publikováno v roce 1893 a v následujícím roce byla vydána i jeho anglická verze *Salome* (Salome). Beardsley vyzdobil tyto knihy ilustracemi rafinovaného erotického ztvárnění – například *Příchod Herodiady*, *Břišní tanec*. V tomto období jej ovlivnil zejména anglický malíř Edward Coley Burne-Jones,

anglický architekt a textilní designér William Morris (1834–1896), francouzský malíř Pierre Cécile Puvis de Chavannes (1824–1898) a anglický malíř a grafik James Abbott McNeill Whistler (1834–1903). Ve vrcholném období své tvorby publikoval od roku 1894 ve čtvrtletníku *The Yellow Book* (Žlutá kniha), zaměřeném na problematiku umění a literatury. Ve čtvrtletníku působil jako výtvarný editor, který doprovázel literární články anglických dekadentů charakteristickými černobílými kresbami. Na základě zatčení Oscara Wilda v roce 1895 byl Beardsley z redakce čtvrtletníku propuštěn. Krátce poté však navázal spolupráci s anglickým vydavatelem Leonardem Smithersem (1861–1909) na časopise *The Savoy*, do něhož přispíval výtvarným doprovodem i literárními články do roku 1896. V témže roce provedl ilustrace k dílům *Lysistrata* (411 př. n. l.) řeckého dramatika Aristofana (asi 446–386 př. n. l.) a *The Rape of the Lock* (1712, česky: *Uloupená kadeř*, 1998) anglického básníka Alexandra Popea (1688–1744). V díle *Lysistrata* se Beardsley inspiroval rozkoší, potěšením a *erotismem francouzského *rokoka, které převedl do satirického a pornografického ztvárnění. Báseň *The Rape of the Lock* doprovází vyobrazení vějířů, pudrů, dámských toalet a bibelotů. Jeho autorská novela *Under the Hill* (Pod pahorkem 1896, in: *The Savoy*) byla kompletně publikována až posmrtně pod názvem *The Story of Venus and Tannhäuser* (1907, česky: *Příběh Venuše a Tannhäusera*, 2007). Autorská kniha *A Book of Fifty Drawings* (Kniha padesáti kreseb, 1897) představuje první dokumentující soubor jeho kresebného díla. V roce 1897 odcestoval kvůli zhoršujícímu se zdravotnímu stavu do Francie. Jedny z posledních ilustrací vznikly pro publikace *Volpone, or the Vox* (Volpone aneb Lišák, 1607) anglického dramatika Ben(jamina) Jonsona (kolem 1572–1637) a *Mademoiselle de Maupin* (Slečna de Mauphin, 1836) francouzského spisovatele, básníka a dramatika Théophilea Gautiera (1811–1872), vydané v roce 1898.

Beardsleyho umělecká tvorba vycházela z estetiky *preraffaelismu, *secese, japonských dřevořezů (*ukijoe) a antického vázového malířství. Obrazové plošnosti, působivosti kontur a precizní křivky dosáhl kontrastem černé a bílé, jež dokázala vyjádřit symbolicko-dekadentní atmosféru. Jeho ilustrace, iniciály, viněty a rámování stránek doprovázejí stylizované motivy rostlinné, animální a ornamentální. Beardsleyho ilustrační tvorba je prostoupena duchem erotiky, prostopášnosti, frivolnosti rokokové morálky a persifláží viktoriánských hodnot a norem. Z antropologického hlediska lze na jeho dílo pohlížet jako na nonkonformní doklad symbolické a dekadentní revolty s dobovými měšťáckými mravy a morálkou. Z tohoto hlediska je jeho výtvarný a lidský postoj srovnatelný s díly belgického grafika a ilustrátora Féliciena *Ropse (1833–1898) a rakouského malíře Egona *Schieleho (1890–1918). (Barbora Půtová)

beat generation (anglicky: „beatová generace“; termín *beat* bývá užíván v různých konotacích: „unavený, vyčerpaný, zbitý, zničený“, ale také „blažený“ [od *beatify*]), *hnutí vzniklé a existující v 50. a 60. letech 20. století zejména ve Spojených státech amerických, kritizující tradiční *hodnoty a *normy (symbolizující revoltu americké mládeže proti generaci konformních otců) a hledající vlastní cestu v každodenním životě i v umělecké tvorbě.

Hledání a naplňování spočívalo v programovém putování (*on the road*) křížem krážem po Spojených státech, pořádání happeningů a publikování literárních děl v barech, kavárnách i na velkých mítincích (často provázených jazzovou hudbou), experimentování s *drogami a inspiraci v orientálních náboženských a filozofických systémech (zejména v *zen-buddhismu) i ve zkušenostech *lost generation* („ztracené generace“) z 20. let nebo v díle amerického prozaika Henryho *Millera (1891–1980). K nejvýznamnějším představitelům patří američtí spisovatelé Charles *Bukowski (1920–1994), Lawrence Ferlinghetti (narozen 1919), Allen Ginsberg (1926–1997) nebo Jack *Kerouac (1922–1969), autor románu *On the Road* (Na cestě, 1957), který se stal emblémem této generace, u nás zejména básník, prozaik a hudebník Václav *Hrabě (1940–1965). (Jaroslav Malina)

beatifikace (z latiny: *beātus*, „oblažený, blažený, šťastný“ a *facere*, „učinit“ – „blahořečení, beatifikace“), *blahořečení.

beatová generace, *beat generation.

Beaverové, *indiáni, Bobří.

Beazley, sir John Davidson (13. 9. 1885, Glasgow, Skotsko – 6. 5. 1970, Oxford, Anglie), britský archeolog; významný specialista na *řecké malované vázy athénské provenience. Jeho vynikající cit pro kresbu a malířské detaily mu umožnil identifikovat a popsat díla většiny známých malířů athénských černofigurových i červenofigurových váz. Před Beazleym byl znám jen nepatrný počet malířů řeckých váz známých z jejich přímých signatur. Beazley popsal i velké množství anonymních malířů, kteří vytvářeli styl výzdoby *řecké keramiky a pro jeho poznání jsou stejně důležití jako malíři *konkrétních jmen. Určení rukopisů těchto malířů je konvenční a je odvozováno od jmen hrncířů, v jejichž dílnách pracovali a svá díla proto signovali jejich jménem. Dále podle sbírek, kde se dnes vázy nalézají (srov. Berlínský malíř, Brněnský malíř atd.), podle námětů váz, na nichž byl rukopis umělce popsán (Malíř Triptolema, Malíř Pénélopy, Malíř Polibku atd.). U jihoitalských váz, jež systematicky zpracoval Beazleyho žák, australský profesor A. D. Trendall, jsou názvy často určovány podle zkratků nalezišť (identifikace Malíř CA označuje malíře z Cum, jehož styl byl určen jako první – A). Beazleyho a Trendallový práce jsou základem celého dalšího bádání o řecké malované keramice. (Marie Pardyová)

Bebrykové (řecky: *Bebrykoi*, latinsky: *Bebryci*), starověké etnikum thráckého původu (*Thrákové), které přišlo spolu s tzv. *mořskými národy kolem 1. tisíciletí př. n. l. do Bithýnie a Mýsie v Malé Asii pravděpodobně z makedonské části Balkánského poloostrova. V oblasti Malé Asie se Bebrykové poměrně rychle smísili s tamními etniky a zanikli ještě před začátkem našeho *letopočtu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

beccamortinus, *beccamorto.

beccamorto (z italtštiny: *beccare*, „ozobávat, oklovat, pást po ...“ a *morto*, „mrtvý“; funebrák, lovec mrtvol – doloženo už od 14. století), profesionální pohřební podnikatel ve středověké Florencii. (Jaroslav Malina)

Becker, Gary Stanley (2. 12. 1930, Pottsville, Pennsylvania, USA), americký ekonom; profesor na University of Chicago. Zabývá se zejména aplikacemi ekonomické analýzy na „neekonomické“ oblasti (rodina, zločinnost, diskriminace aj.). Zasloužil se o rozvinutí teorie lidského kapitálu. Z díla: *The Economics of Discrimination* (Ekonomie diskriminace, 1957), *Human Capital* (Lidský kapitál, 1964). Laureát Nobelovy ceny za ekonomii v roce 1992 za rozšíření mikroekonomických analýz na široké spektrum lidského chování. (Jaroslav Malina)

Beckmann, Max (12. 2. 1884, Leipzig, Německo – 27. 12. 1950, New York, USA), německý malíř a grafik; jeden z nejvýznamnějších představitelů *expresionismu. Začínal jako *impresionista, pak se přiklonil k *secesi a posléze k expresionismu. Vedl malířskou školu ve Frankfurtu nad Mohanem; poté co nacisté (*nacismus) označili jeho dílo za zvrhlé umění, musel školu v roce 1933 opustit, o rok později emigroval do Amsterdamu a v roce 1947 přesídlil do New Yorku. Před *první světovou válkou se zaměřil na téma katastrofy (*Zánik Titaniku; Zemětřesení v Messině* aj.).

Ve 20. letech vykrytalizoval Beckmanův charakteristický malířský styl, konturování světlých barev černou linií. Stal se jedním z představitelů německého sociálně-kritického proudu v malířství a vytvořil cykly *litografií *Noc ve městě; Peklo* a *leptů Trh; Tváře* aj. V tomto údobí tvorby i později dal mimo jiné průchod pobouření nad brutalitou, znehodnocením všedního života, znemravením ženy: *Karneval v Paříži*, 1930; *Dvě ženy*, 1940; *Afternoon (Odpoledne)*, 1946; *Kolombína*, 1950; stále více obracel k mytologii (*Odysseus a Kalypsó* aj.). (Jaroslav Malina)

Bečov (okres Most, severní Čechy), archeologické *naleziště, zdroj charakteristických bělavých *křemenců na Písečném vrchu, využívaný počínaje *starým paleolitem přes několik

fázi *středního paleolitu (*acheuléen, *moustérien) až po *mladý paleolit (*aurignacien, *magdalénien) i mladší pravěká období. (Jiří A. Svoboda)

Bečuánci (Tswanové):

1. původní obyvatelé Bečuánska, dnešní republiky Botswana, kteří spolu s příslušníky příbuzných etnik čítají přes 1,3 milionu osob (odhad z roku 2005). Mluví jazykem setswana, který patří do centrálních *bantuských jazyků nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Vznikli smíšením původního *khoisanského obyvatelstva s pozdějšími jihozápadními *Bantuy. Malé skupiny žijí také v Jihoafrické republice, Namibii aj. První historicky známý státní útvar (Bečuánsko) se stal roku 1885 britským *protektorátem. Boj za nezávislost vyvrcholil v roce 1966 vyhlášením republiky Botswana (*Botswaňané). Tradiční společnost byla rozdělena do rodů a kromě toho se rozlišovaly čtyři základní sociální skupiny: dědičná *šlechta, svobodní občané, cizinci a dědiční sluhové. Žili ve *vesnicích, v nichž počet obyvatel často přesahoval 5 000. Většinovým náboženstvím je *křesťanství, avšak prostoupené tradičními prvky.

2. jedna z etnických skupin v Jihoafrické republice, v Botswaně a zčásti v Zimbabwe (celkem asi 3 miliony); nazývání též Motswana. Jazyk patří do jihovýchodních *bantuských jazyků skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Věřící jsou *křesťané, víra je prostoupena tradičním *animistickým náboženstvím. Jsou převážně chovateli skotu. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Beda Venerabilis (Ctihodný, 672/673, u Wearmouthu, Anglie – 27. 5. 735, klášter Jarrow, Anglie), anglosaský mnich, překladatel, učenec a básník; jeden z tvůrců středověké vzdělanosti, který je kvůli svým etnografickým a historickým spisům řazen mezi zakladatele tzv. *biblické antropologie. Většinu produktivního života pravděpodobně strávil v Northumbrii v *kláštřech sv. Petra a sv. Pavla ve Wearmouth-Jarrow v dnešní severní Anglii. Místní knihovna tehdy obsahovala několik set knih a byla zdaleka největší na Britských ostrovech. Již za svého života byl znám jako polyhistor a díky dvaceti čtyřem svazkům spisu *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (česky: *Církevní dějiny národa Anglů*. Praha: Argo, 2008) získal i titul „otec anglické historiografie“.

Beda Venerabilis je jediným Angličanem, jehož umístil *Dante do *Ráje* (X, 130), a který byl oficiálně vyhlášen za Učitele Církve (1899). Historik vědy George Sarton nazval osmé století „věkem Bedy“ s ohledem na obrovský vliv, který si ve své době Beda svou učeností a autoritou získal. (Jaroslav Malina)

Bédeilhac (Ariège, Francie), jeskynní *naleziště s monumentální centrální chodbou, značně poškozenou za *druhé světové války. V roce 1907 zde byly objeveny malby z období *mladého paleolitu, o dvacet let později i mladopaleolitické modelace v *hlíně. Dnes je umění dochováno v bočních galeriích a plazivkách: *malby, *rytiny, četná *erotická témata. (Jiří A. Svoboda)

bederní obratel, *vertebra lumbalis.

bederní pleteň, *plexus lumbalis.

Beduíní (z arabštiny: *badw*, „obyvatel pouště“), společné označení pro stepní a pouštní nomády a kočovné *Araby, chovající dobytek, zejména *velbloudy, v severní Africe a v Arábii; jejich počet se odhaduje na 5–6 milionů (v roce 1984). Etnicky náležejí většinou k Arabům, avšak výrazně se liší od ostatního zemědělského obyvatelstva – felláhů. Za Beduíny bývají omylem považováni i příslušníci jiných etnik, zejména *Berbeři (*Tuaregové aj.), kteří žijí téměř stejným způsobem života jako tito chovatelé dobytka. Naproti tomu náležejí k Beduínům i polokočovní stepní Arabové, žijící se chovem *koz a *ovcí, kteří se označují kmenovými jmény jako Fadl, Hamana, Chaamba, Uled Nail aj. K formování Beduínů jako etnika docházelo nejdříve od 11. století n. l. ve spojitosti s domestikací velbloudů. Jejich společným znakem je semitský původ (*Semité) a *jazyk – *arabština a její pouštní dialekty. V současné době je značná část Beduínů již promíšena s hamitskými (*Hamité) Berbery,

zvláště v severní Africe, částečně též s negroidním obyvatelstvem v Súdánu aj. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Bédžové, nomádké etnikum *kúšitského původu žijící v oblasti mezi Núbíí a Rudým mořem v jihovýchodním Egyptě a severovýchodním Súdánu v počtu 2–2,5 milionu (odhad z roku 1998). Mluví *jazykem bedawije, který patří do severní *kúšitské větve *afroasijské rodiny, většina mluví též arabsky. Jsou v této oblasti známi již z období starého Egypta, okolo roku 2700 př. n. l. Od počátku byli pastevcí dobytka: *velbloudů, skotu a *ovcí; jsou považováni za nejstarší známou etnickou skupinu, která se pastevectvím dobytka v Africe zabývala. Pastevectví je v poslední době nahrazováno či doplňováno alternativními zdroji obživy i v důsledku *hladomorů a sucha. Pod etnonymem Bedža se obvykle zahrnují etnika *Abadů, Bišarin, Hadendowa, Amar'ar a Beni Amer, částečně hovořící jazykem *tigre. Podle arabských pramenů se *islám mezi Bedži prosazoval od 10. století. *Manželství bývá *polygamní, následnictví je *patrilinéární; 1–2 *rodiny tvoří skupinu, která kočuje na vymezeném území. Největší sociální jednotkou je *kmen. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

beghardi, křesťanské heretické *hnutí, které založil ve 12. století Lambert le Bègue na základech mystického *panteismu *amalrikánů. Členky hnutí (tvořící někdy i autonomní ženská *společenství, laické *komunity podobné *klášterům) byly nazývány *bekyně. Podstatou učení beghardů (či *pikartů) bylo odmítání *duchovenstva, popírání dědičného *hříchu a očekávání příchodu Ducha svatého, jenž nastolí *Boží království na zemi. Hlásali úplnou rovnost těla a ducha a neexistenci *pekla (je prožíváno již během pozemského života). Počátkem 13. století se hnutí rozšířilo v Itálii, Německu, Nizozemsku, Švýcarsku a do značné míry i v Čechách, kde působilo až do 15. století. (Jaroslav Malina)

beginky, ženské náboženské společenství s klášterním způsobem života, vzniklé na přelomu 12. a 13. století. Jejich *hnutí se šířilo z Nizozemska a Belgie do německých *měst; věnovaly se charitativní a rukodělné činnosti. *Církví byly brzy nařčeny z *kacířství (a stejně jako *beghardi) byly potlačovány. Za *reformace byla většina jejich společenství rozpuštěna. (František Čapka)

beguini, *beghardi.

Beham, Hans Sebald (1500, Norimberk, Německo – 22. 11. 1550, Frankfurt nad Mohanem, Německo), německý malíř a grafik; představitel německé renesanční grafiky. Grafické dílo Hanse Behama ve srovnání s bratrem Barthelem Behamem (1502–1540), jehož *rytina patří k nejdokonalejším grafickým listům německé *renesance, je tradičnější a formálně hrubší.

Hans Beham byl neobyčejně plodným grafikem, vytvořil na 270 *mědirytin a kolem 500 *dřevořezů tematicky inspirovaných biblickými a mytologickými motivy a *scénami ze soudobého profánního života, nezřídka s erotickým až obscénním *kontextem: *Dudák a žena*, 1520; *Josef a Putifarka*, 1526; *Pomocná ruka*, ca 1530; *Šašek se dvěma ženami v lázni*, 1541; *Noc*, 1548 aj. (Jaroslav Malina)

behavioralismus, *behaviorismus.

behaviorální (z americké angličtiny: *behavior*, „chování“), týkající se chování. (Jaroslav Malina)

behaviorální ekologie člověka, *ekologie člověka, behaviorální.

behaviorismus (behavioralismus) (z americké angličtiny: *behavior*, „chování“):

1. směr psychologie vzniklý ve Spojených státech amerických počátkem 20. století (zakladatelskou osobností je John Broadus Watson, 1878–1958), považující za základ výzkumu *psychických procesů chování a zaměřující se na objektivní záznam závislosti mezi podněty a reakcemi; myšlenkovou činnost se snaží vysvětlit z jednoduchých principů podnětu a reakce, asociace a učení, tj. posilování či upevňování podmíněných reakcí na základě úspěšných pokusů;

2. původně výzkumný směr v rámci *politologie, jehož zastánci prosazovali program objektivního a kvantifikovatelného studia politických fenoménů – neboli usilovali o pozitivizaci politické vědy (*pozitivismus, *neopozitivismus) po vzoru věd přírodních (exaktních), přičemž tento program se rozšířil i do ostatních oblastí společenských věd. Podstatou behaviorismu je tedy (a) aplikace metod přírodních věd a (b) přesvědčení, že předmětem výzkumu mohou být pouze měřitelné položky. Behavioralistický a obecněji pozitivistický směr bádání ve společenských vědách byl podroben ostré kritice ze strany *pragmatismu, *konstruktivismu a *postmodernismu. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

behique, současně *kněz, *šaman i léčitel u karibského etnika *Taínů. Za určitých podmínek mohl behique vykonávat i funkci *náčelníka – *kazika. Funkci kazika i behiqua mohla zastávat i žena. (Oldřich Kašpar)

Bechtěrevova nemoc, *nemoc, Bechtěrevova.

Bejdha, jiný název Sejl Aklat, *archeologická lokalita asi 120 km severovýchodně od Akaby (Jordánsko). Naleziště se sídlištní vrstvou *kultury *natúfienu (9. tisíciletí př. n. l.) a šesti vrstvami osídlení *předkeramického neolitu (asi 7000–6500 př. n. l.). Zdejší obyvatelé sbírali planě rostoucí rostliny a lovíli zvěř, počali již však *obilí i pěstovat (*pšenice) a chovat dobytek (*kozy). Zhotovovali předměty z přírodního asfaltu, *kamene, *kostí a *rákosu či proutí (košíkářské výrobky). Žili v domech se zahloubenými podlahami pod dřevěnými nosnými konstrukcemi a střechami z rohoží omítnutými *hlínou. Původně oválné domy tvořily ohrazené shluky, v pozdější době se přešlo k volně stojícím domům pravoúhlým. Sídlíště bylo čas od času opuštěno a do zřícených *staveb byly ukládány pohřby. Ve vrstvě II se nacházel ústřední velký dům s pečlivě omítnutými a malovanými stěnami, který byl obklopen menšími budovami. Byly to mimo jiné i chodbovitě stavby s masivními zdmi, v nichž se nacházely dílny na zpracování kamene, kostí a rohu a snad i řeznické pracoviště. Bejdha osvětluje jak počátky produktivního *hospodářství na starověkém *Předním východě, tak i diferenciaci tamních předhistorických společenských struktur. (Petr Charvát)

bejel, treponarid, nevenerická forma *syfilis. Původcem choroby je *treponema pallidum. V endemické formě se toto onemocnění vyskytuje v subtropickém pásmu, v suchých pouštích a převažují u něho kožní projevy. *Skelet bývá postižen vzácně (asi u 1–5 % nemocných). (Lenka Vargová)

bekyně, náboženská sekta, která se objevila v *českých zemích ve druhé polovině 13. století; tvořily dobrovolná sdružení panen a vdov, které se rozhodly žít po mnišském způsobu v ústraní, ve „společném životě k drobné společné práci“. Neskládaly řeholní sliby, nechtěly ani poslouchat *kněží a opouštěly *manželství. (František Čapka)

Belausané, současné etnikum mikronéského původu (*Mikronésané), které se vytváří na Palauských ostrovech v západní části *Mikronésie. Jsou obyvateli Belauské republiky v souostroví Karolíny; získali samostatnost 1. 1. 1981, předtím byli pod správou USA. Mají nejblíže k *Melanésanům a *Indonésanům, prvky těchto dvou etnik tak ve fyzické podobě Belausanů převažují. Jsou velmi promíšeni s mikronéskou populací, celkový počet je asi 20 000 (odhad z roku 2005) – jde o jeden z nejmenších a nejmladších národů světa. (Zdeněk Tvrď)

Bělehrádek, Jan (18. 12. 1896, Praha – 8. 5. 1980, Londýn, Anglie), český lékař, biolog, eugenik; profesor *Masarykovy univerzity (1923 nastoupil na Lékařské fakultě MU, mimořádný profesor od 1927–1934) a *Univerzity Karlovy (1935–1949), děkan Lékařské fakulty Univerzity Karlovy (1937–1938), *rektor Univerzity Karlovy (1945–1946), do roku 1952 zástupce ČSR v UNESCO, významná osobnost českého pounorového *exilu v Paříži a v Londýně, nositel řádu Rytíře čestné legie a čestný doktor Pařížské univerzity.

Na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně vedl Ústav biologie (1926 jako zastupující přednosta, 1927–1934 jako řádný přednosta). K jeho povinnostem jako vysokoškolského profesora patřily také četné přednášky v univerzitním osvětovém programu

pro mimouniverzitní účastníky z lékařství, biologie, ze sociální péče, z veřejné hygieny, rovněž přednášel o filozofických problémech v lékařství, o holismu a o *eugenice. Publikoval několik set odborných i vědecko-naučných studií a statí, je autorem první učebnice obecné biologie pro studenty medicíny (*Obecná biologie*, 1934 [1. díl], 1936 [2. díl], celkem 4 vydání); v jejím doplňovaném vydávání pokračoval Oldřich Nečas. V rámci *eugeniky (*Dědičnost a eugenika*, 1934, *Populace jako biologický problém národa* [in: Pazourková, M. – Urbanová, V., ed., *Žena a populace*, 1947] aj.) studoval i otázky sexuality, proto byl Lékařskou fakultou Masarykovy univerzity vyslán k účasti na významném V. mezinárodním kongresu *Světové ligy pro sexuální reformu, který se konal v roce 1932 v Brně. Jan Bělehrádek se však především soustředil na zkoumání biologické podstaty života (*Moderní názory o povaze živé hmoty*, 1928, *Člověk v číslech*, 1942 aj.) (Věra Linhartová)

Belgičané (latinsky: *Belgi*), národ v Belgickém království; celkový počet přes 10 milionů obyvatel (odhad z roku 2006), hlavně germánských *Vlámů (ca 50 %) a románských *Valonů (ca 40 %). Původními obyvateli území v severní Galii byli jejich předchůdci, keltští *Belgové (300 př. n. l.); v průběhu 4. století osídlili území germánští *Frankové, *Frisové a *Sasové, pak se území stalo součástí *franské říše. V 11. a 12. století vznikla první samostatná *hrabství, poté se postupně střídalo panství Francie a Nizozemska.

Teprve v roce 1830 došlo k vyhlášení nezávislosti Belgie a *země se rozvíjela v rámci království, v němž se od počátku 20. století projevují stále silněji republikánské, demokratické tendence. Od vzniku Belgie až podnes jsou přítomny kontroverze mezi oběma hlavními etnickými složkami – Vlámky hovořícími germánskou *vlámštinou a Valony, používajícími dialekt francouzštiny. V roce 1963 byla země rozdělena oficiální jazykovou hranicí na vlámský sever a valonský jih; hlavní *město Brusel (převážně frankofonní) má osobitý dvojjazyčný status. Věřící jsou převážně *katolíci. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

Belgové, společný název přibližně dvaceti *keltských etnik, která ve starověku osídlila území na sever od řeky Seiny (tzv. severní *Galie). Původní sídla Belgů byla zřejmě severněji odtud až k pobřeží Atlantského oceánu v Dolnorýnsku, odkud však byli vytlačeni *Germány. V 1. polovině 1. století př. n. l. se část Belgů přeplavila do Anglie. Na pevnině byli porobeni *Římany a za císaře *Augusta byla na jejich území zřízena provincie Belgica, rozlohou větší než původní sídla Belgů; avšak jejich další samostatná *existence byla přerušena *romanizací obyvatelstva. V 5. století pronikli na jejich území znovu Germáni a větší část obyvatel asimilovali. Menší část romanizovaných Belgů je dosud považována za předchůdce dnešních *Valonů, kteří žijí v Belgii a představují zde odlišnou *etnografickou skupinu obyvatelstva, která hovoří valonštinou (dialekt *francouzštiny). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

bělma, **sclera*.

Belizané, populace smíšeného etnického původu ve státě Belize na poloostrově *Yucatánu ve Střední Americe. Celkový počet obyvatelstva je asi 291 000 (odhad z roku 2006). Většinu tvoří *černoši, *mulati a *mesticové, ostatní jsou indiánského a bělošského původu. Původními obyvateli byli *indiáni mayské skupiny: zbytky jejich potomků a zvláště míšenců žijí na celém Yucatánském poloostrově. V roce 1840 bylo území okupováno a byla zde zřízena *kolonie Britský Honduras. V roce 1973 získali obyvatelé nezávislost a stát byl přejmenován na Belize. Převažujícím *náboženstvím je *křesťanství (*katolíci a *protestanti). (Zdeněk Tvrдый)

Bělka, Luboš (31. 3. 1958, Vimperk), český religionista; docent Ústavu religionistiky Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Vystudoval Filozofickou a Přírodovědeckou fakultu brněnské *univerzity, obory filozofie a obecná biologie. Zabývá se otázkami obnovy náboženského života v jihovýchodní Sibiři, konkrétně burjatským *buddhismem, jeho dějinami a současným stavem. Další oblast jeho odborného zájmu představuje vztah křesťanských náboženských směrů, zvláště fundamentalistických, k teorii evoluce („vědecký“ kreacionismus). Odborné i vědecko-naučné práce publikoval doma i v

zahraničí (Estonsko, Francie, Itálie, Polsko, Rusko, Slovensko, USA, Velká Británie aj.). Působil na University of Vermont, Burlington, Vermont, USA (2004–2005) a na Vídeňské univerzitě (2006).

Je autorem monografií *Tibetský buddhismus v Burjatsku* (2001), *Buddhistická eschatologie: Šambhalský mýtus* (2004) a spolueditorem sborníků *Normativní a žité náboženství* (1999, s Milanem Kováčem) a *Náboženství a tělo* (2006, s Ivou Doležalovou a Eleonórou Hamar). Kontakt: Doc. PhDr. Luboš Bělka, CSc., Ústav religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: belka@phil.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Bell, Daniel (10. 5. 1919, New York City, New York, USA), americký sociolog a publicista. Ve 30. a 40. letech se aktivně podílel na levicovém *hnutí, v poslední době patří k představitelům neokonzervatismu. Jako jeden z prvních zdůvodnil a rozvinul koncepci *postindustriální společnosti v souvislosti s novou úlohou *vědy, *informací a vědění. Z díla: *The End of Ideology* (Konec ideologie, 1960), *The Coming of Post-Industrial Society* (Příchod postindustriální společnosti, 1973). (Jaroslav Malina)

Bellarmino, Roberto (4. 10. 1542, Montepulciano, Itálie – 17. 9. 1621, Řím, Itálie), italský teolog a filozof; ideový představitel *protireformace. Působil jako *rektor na Collegium Romanum, od roku 1599 kardinál, 1602–1605 arcibiskup v Capui. Hlavní dílo *Disputationes de controversiis christianae fidei* (Disputace o sporných bodech křesťanské víry, I–III, Ingolstadt 1586–1593) vyvolalo ostré rozpory s protestantskými církvemi, stejně rozporuplné byly i reakce na jeho myšlenku o pouze podmíněné moci *papeže ve světských, necírkevních záležitostech. Do dějin vědy se zapsal svými aktivitami při procesu s Galileem *Galileiem; při pokusu o zprostředkování mezi *kurií a Galileiem hájil možnost svobodného vědeckého zkoumání, pokud Galilei prohlásí své i *Koperníkovy teorie za pouhé hypotézy. (Břetislav Horyna)

bellum iustum [latinsky], „spravedlivá válka“; představy o *spravedlivé válce existovaly již v rané *římské době, ale systematizovány byly až *Ciceronem v 1. století př. n. l. Formální spravedlivá válka byla započata ve chvíli, kdy protivník odmítl satisfakci za bezprávi spáchané na *Římu. Kritéria pro spravedlivou válku podle křesťanských představ znovu vyhlásili Aurelius *Augustinus (354–430) a *Tomáš Akvinský (1225–1274). *Válka je vedena spravedlivě, když je vedena spravedlivou *vládou za spravedlivý cíl – obrana proti těžkému bezprávi ze strany okolních *zemí poté, co mírové pokusy zůstávají bez úspěchu. V moderním mezinárodním právu je tento pojem sotva významný. (František Čapka)

bellum omnium contra omnes (latinsky: „válka všech proti všem“), jedna ze základních antropologických tezí materialistických přirozeněprávních teorií (*právo, přirozené). Vyjadřuje domněnku, že přirozený stav mezilidských vztahů se vyznačuje nesmiřitelnými *antagonismy, které vznikají při konkurenčním boji o vlastnictví statků. Proti přirozenému stavu stojí stav společenský: *společnost potlačuje individuální soukromé *války buď mocensky, anebo novým rozumovým uspořádáním vztahů (*smlouva, společenská). Úloha ubránit *mír přísluší panovníkovi, který má k dispozici autoritativně prosazovaný systém *pozitivního práva. Ačkoli není jejím autorem, proslavil tezi *bellum omnium contra omnes* anglický filozof a teoretik státu a práva *Thomas Hobbes (*Leviathan, or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil*, 1651; česky: *Leviathan neboli O podstatě, zřízení a moci státu církevního a občanského*, 1941). Viz též *materialismus, mechanický, *osvícenství, *stát. (Břetislav Horyna)

Belmontská zpráva, *zpráva, Belmontská.

bělnina, druh *keramiky (*póroviny) s jemným čistým bílým nebo nažloutlým *střepem glazurovaným zpravidla bezbarvou nebo mírně zakalenou *glazurou. Do této skupiny zařazujeme některé druhy novověké keramiky. Bělnina se dělí podle příměsí ve střepu na

vápenatou, kaolínovou, živcovou a křemičitou, podle pórovitosti na měkkou a tvrdou. (Martin Hložek)

belobrdská kultura, *kultura, belobrdská.

Bělohradský, Václav (17. 1. 1944, Praha), český politolog, filozof a sociolog. V roce 1970 emigroval do Itálie, kde je od roku 1973 profesorem sociologie vědění na *univerzitách v Janově a v Terstu, od roku 1990 je hostujícím profesorem *Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se zejména problematikou krize *legitimnosti a napětím mezi legitimností (osobní zkušenost) a *legalitou (aparát, instituce). Filozoficky interpretoval politický *disent. Snaží se definovat paralelní *polis a *disidentskou kulturu jako rozhodující fenomény 20. století. Autor mnoha studií, esejů a článků v odborných časopisech, týdenících a denících i knih (*Přirozený svět jako politický problém*, 1984, 1991, *Kapitalismus a občanské ctnosti*, 1992). (Jaroslav Malina)

běloch, *běloši.

Belon, Pierre (1517, Souletière, Francie – 1564, Paříž, Francie), francouzský zoolog, etnograf a cestovatel. V diplomatických službách kardinála de Tournon procestoval v letech 1546–1549 *Evropu, ostrovy Středozemního moře, *Blízký východ a *Egypt; byl jedním z prvních Evropanů, jenž vstoupil do nitra Velké pyramidy; své poznatky z této dlouhé cesty shrnul v díle *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges* (Pozorování různých zvláštností a pamětihodností nalezených v Řecku, Asii, Judei, Egyptě, Arábii a dalších cizích zemích, 1553).

Vedle tohoto cestopisného díla napsal také přírodovědné spisy o rybách a o ptácích. V díle *Histoire de la nature des oyseaux, avec leurs descriptions et naïfs portraits, retirez du naturel, écrite en sept livres* (Přírodopis ptáků s vyobrazením podle skutečnosti v sedmi knihách) z roku 1555 si jako jeden z prvních všímá *analogií mezi kostrou ptáků a kostrou lidskou; je proto pokládán za zakladatele *srovnávací anatomie. (Petr Bureš)

Bělorusové, etnikum tvořící základní složku obyvatelstva Běloruské republiky, část Bělorusů žije v Ruské federaci, na Ukrajině, v Litvě, Lotyšsku, dále v Polsku a rovněž v zámoří; celkový počet přesahuje 15 milionů.

Původ Bělorusů je odvozován od společného *ruského etnika, které pochází z východní větve *Slovanů. Na etnogenezi Bělorusů se podíleli zejména *Dregovičové, Drevljané, *Kriviči a *Radomiči, pokládání za jejich hlavní předchůdce, ale také částečně *Severjané a baltsko-litevské *kmeny, kteří byli Slovany asimilováni. V bojích proti Litvě v průběhu 14. století se formovala běloruská pospolitost (Polocké knížectví aj.) a také vlastní *jazyk, tzv. staroběloruština (*běloruština). K jejímu potlačování docházelo jak za polské nadvlády, tak za carského panství, které oblast Běloruska považovalo pouze za západní gubernii a součást Ruska. Po *říjnové revoluci se Bělorusko stalo součástí Sovětského svazu. Po rozpadu Sovětského svazu vyhlásilo 27. června 1990 Bělorusko nezávislost. Etnická *identita Bělorusů a vazba na běloruský jazyk jsou však málo vyvinuté; mnozí preferují *ruštinu. Nejrozšířenějším *náboženstvím je *křesťanství (*pravoslavní, zčásti *katolíci). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

běloruština, východoslovanský *jazyk užívaný v Bělorusku, zčásti i na (v) Litvě, Polsku, na (v) Ukrajině a v Ruské federaci, také s rozsáhlejší *diasporou v Kanadě, USA, ve Velké Británii a jinde, celkem asi 15 milionů lidí. Pro běloruštinu je typické „dzekání“ a „cekání“ (dzeci – děti), akání (Polack = Polock), respektive jakání (njasu = nesu) a protetičnost, například „v“ (vulica = ulice). Běloruské dialekty tvoří tranzitivní pás od západoslovanských k východoslovanským jazykům, fakticky stojí mezi *polštinou, *ruštinou a *ukrajinštinou. Přes pokusy psát běloruštinu polským pravopisem (existují však i běloruské muslimské texty, tzv. kitaby – Al-Kitab = kniha – psané arabským písmem, 16. století), užívá se dosud

specifické *verze cyrilice, v podstatě azbuky, jak ji známe z ruštiny nebo ukrajinštiny; jde o fonetický pravopis.

Běloruština jako literární (spisovný) jazyk začíná výrazněji vznikat od 16. století, její stopy však najdeme již i v řadě staroruských literárních textů, například v *hagiografii Avraamije Smolenského a Jefrosinije Polacké (Polocké) z 12.–13. století a v textu *Choždenije Ihnatija Smoljanina* (14. století), v Letopisci velkoknížat litevských a Bělorusko-litevském letopisu (1446). Klíčový je v tomto smyslu překlad *bible z pera běloruského humanisty Franciska (katolický *křest) Hěorhije (pravoslavný křest) Skaryny (rusky a ukrajinsky Skoryny, snad 1480–1540) pod názvem *Bivlija ruska* (Praha 1517). Jazyková norma se postupně ustalovala v *poezii a drobné próze 19. století, definitivně pak na počátku 20. století v literární produkci tzv. našanivců, literátů soustředěných kolem týdeníku *Naša niva* založeném v roce 1906 v souvislosti s liberální situací za první ruské *revoluce (1905–1907), například Janky Kupaly (1882–1942) a Jakuba Kolase (1882–1956). (Viz též *Bělorusové.) (Ivo Pospíšil)

běloši, laické označení příslušníků plemene vyznačujícího se světlou pleť a obývajícího původně severozápadní oblast Eurasie. Bělochy jako samostatnou *rasu vymezil již v roce 1684 francouzský lékař a cestovatel François *Bernier; Gottfried Wilhelm *Leibniz hovořil o okcidentálním plemeni; Carl *Linné zavedl termín *Homo Europaeus albus* (Člověk evropský bílý). Světlou pleť jako určující rasový znak obyvatel Evropy zdůraznil rovněž Georges *Cuvier. Podle Jamese Cowlese *Pricharda, britského etnologa a lékaře první poloviny 19. století, je světlá pleť indikátorem nejvyššího dosaženého stupně civilizačního rozvoje. Darwinův přítel Thomas Henry *Huxley rozlišil ve své rasové klasifikaci *Xanthochroi* (světlé populace středoevropského původu) a *Melanochroi* (tmavší míšence předchozího typu a jiných plemen). V době *kolonialismu a expanze západní *civilizace od 16. do 20. století se běloši rozšířili prakticky na všechny obyvatelné kontinenty a v některých *regionech vytvořili kompaktní osídlení (Severní Amerika, Austrálie, Nový Zéland). (Jaroslav Malina)

belvedér (z italtštiny: *belvedere*, „vyhlídka“), pavilon s vyhlídkou do okolní krajiny (letohrádek), s oblibou budovaný v *renesanci a *neorenesanci (neobytná stavba). (František Čapka)

Bělyj, Andrej (vlastním jménem Boris Nikolajevič Bugajev, 26. 10. 1880, Moskva, Rusko – 8. 1. 1934, Moskva, Rusko), ruský básník, prozaik a literární teoretik; představitel ruského *symbolismu. Snažil se o syntézu slovesného a hudebního umění. Byl ovlivněn filozofií Vladimira *Solovjova, ale také Immanuela *Kanta a Arthura *Schopenhauera, silně na něho působil pobyt v antropozofické *komuně Rudolfa Steinera ve švýcarském Dornachu. Básnické sbírky *Zoloto v lazuri* (Zlato v azuru, 1904) a *Pepel a Urna* (Popel, Urna, obě 1909) již tíhnou k obecným otázkám krásy stejně jako jeho originální symbolistické slovesné symfonie (rytmizovaná próza) z počátku století. Jeho význam však tkví především v experimentálních románech, mimo jiné *Peterburg* (Petrohrad, 1916, 1922) a *Serebrjanyj golub* (Stříbrný holub, 1909), jimiž časově předstihl experimentální tvorbu Jamese Joyce a Marcela *Prousta.

Moderní sémiotika se vrací i k jeho teoretické studii o hláskách *Glossolalia* (1922), k jeho práci *Ritm kak dialektika* (Rytmus jako dialektika, 1928) nebo *Masterstvo Gogolja* (Gogolovo mistrovství, 1934). Dokumentární význam mají jeho paměti vydané ve 30. letech 20. století. (Ivo Pospíšil)

Bembové, jedna z vůdčích *bantuských populací v Zambii v počtu kolem 360 000 příslušníků (v roce 1984). Spolu s příbuznými populacemi Bisů, Lalů, Lambů a dalších (asi 2 miliony) tvoří zároveň nejpočetnější skupiny, podílející se na formování zambijského národa (*Zambijci). Bembština je také nejužívanějším *jazykem vedle úřední *angličtiny a jazyků skupiny Ilů-Tongů aj., patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. V čele *vesnice býval náčelník. *Rodina bývá *párová i *polygammí, následnictví *matrilinéární. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Bena Kiu, jedna z podskupin („kmenů“) žijících v minulosti na území říše Lubů-Lundů (*Lubové, *Lundové). Obývají jižní část Konžské demokratické republiky a hovoří jedním z *bantuských jazyků. (Josef Kandert)

benben (z egyptštiny: *bev veben*, „místo východu [slunce]“), posvátný *kámen, *fetiš uctíváný v *Héliopoli. Pravděpodobně symbolizoval počáteční pahorek, který se podle představ starých *Egyptanů vynořil jako první z pravodstva a na němž vznikl *život. Za stylizované napodobení benbenu je považován *obelisk. (Břetislav Vachala)

Benda, Václav (8. 8. 1946, Praha – 2. 6. 1999, Praha), český politik a pedagog. Po ukončení studia na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze působil v letech 1969–1970 jako pedagog na Katedře filozofie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Po normalizačních zásazích studoval teoretickou kybernetiku na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy a v letech 1975–1977 působil jako počítačový odborník. Po podepsání *Charty 77 pracoval jako topič a za činnost ve Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných byl v letech 1979–1983 odsouzen a vězněn. Ve společenství Charty 77, jejímž mluvčím byl v roce 1979 a 1984, patřil ke křesťansky orientovanému křídlu a účastnil se mnoha neoficiálních katolických aktivit. Po listopadu 1989 se účastnil činnosti *Občanského fóra (OF), za které byl v prosinci 1989 kooptován do Federálního shromáždění (FS), avšak politický směr, jež představoval, měl v OF jen velmi malý vliv.

V prosinci 1989 se Václav Benda stal předsedou *Křesťanskodemokratické strany (KDS), kterou spoluzaložil, a za ni se ve volbách v červnu 1990 stal znovu poslancem FS a členem jeho předsednictva. KDS nedosáhla ve společnosti takového vlivu, v jaký Václav Benda doufal. Jeho strana šla proto v červnu 1992 do voleb v koalici s vítěznou *Občanskou demokratickou stranou (ODS) Václava *Klause a Václav Benda byl zvolen do FS. Po zániku Československa ztratil poslanecký mandát a v České republice nezískal žádnou významnější státní funkci. Veřejnosti nelichotící politik byl nakonec odsunut i ve své vlastní straně, která na konci roku 1993 zvolila svým předsedou Ivana Pilipa a Václav Benda se stal místopředsedou. Když se KDS v roce 1995 sloučila s ODS, přišel i o tuto funkci. V prosinci 1994 byl Benda jmenován ředitelem Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů *komunismu, kde však ani zdaleka nedosáhl úspěchu, který by odpovídal jeho veřejně hlášané nutnosti vyrovnat se s komunismem. V komunálních volbách v listopadu 1994 byl zvolen do pražského *obecního zastupitelstva a v senátních volbách na podzim 1996 do Senátu Parlamentu České republiky v obvodu Praha 1, kde kandidoval za ODS a porazil mimo jiné i Pavla Tigrida a Jiřího Dienstbiera. V lednu 1998 vstoupil v platnost zákon o střetu zájmů a protože Václav Benda nerezignoval na funkci ředitele ÚDV, *ministr vnitra jej odvolal. Ve vnitrostranické krizi v ODS se postavil za Václava Klause. (Jaroslav Malina)

Benedictová, Ruth Fulton (5. 6. 1887, Norwich, New York, USA – 17. 9. 1948, New York City, USA), americká kulturní antropoložka; představitelka *konfiguracionismu. Studovala literaturu a poezii na Vassar College; po roce 1909 pracovala jako učitelka a věnovala se sociální práci. Její první významnější prací byla kniha o anglické spisovatelce a bojovnici za ženská práva Mary *Wollstonecraftové (1759–1797). V roce 1919 zahájila Benedictová studia *antropologie na New School for Social Research v New Yorku, kde k jejím učitelům náleželi Alexander *Goldenweiser a Elsie Clews Parsonsová. Od roku 1921 psala pod vedením Franze *Boase na Kolumbijské univerzitě disertační práci na téma *The Concept of the Guardian Spirit in North America* (Pojetí ochranného ducha v Severní Americe). Působila jako asistentka Franze Boase a v letech 1922 až 1926 prováděla terénní výzkum *indiánských *kmenů Zuñi (*Zuniové), Serrano, Cochiti a Pima, žijících na jihozápadě Spojených států amerických. V roce 1931 byla jmenována na Katedře antropologie Kolumbijské univerzity odbornou asistentkou a roku 1948, krátce před svou smrtí, řádnou profesorkou. V roce 1939 byla zvolena viceprezidentkou a o sedm let později prezidentkou Americké antropologické asociace.

Kniha Ruth Benedictové *Patterns of Culture* (1934, česky: *Kulturní vzorce*. Praha: Argo, 1999) je pokládána za pravděpodobně nejtěsnější antropologickou studii anglosaského světa. Benedictová prohloubila a radikalizovala ideu *sociálního relativismu, kterou v americké antropologii razil Franz Boas. Zdůraznila, že *normy v různých *kulturách představují široké rozpětí, které se vymyká morálně etickému hodnocení. Propracovala koncept integrovanosti kultury a zabývala se vlivem *kulturních vzorců na chování jedinců: Každý jedinec nese charakteristiku obecných *kulturních rysů a jedná podle kulturních vzorců své společnosti. Kultury jsou svojí povahou analogické lidským osobnostem, to znamená, že každá kultura je koherentní, komplexní a jedinečná entita, jejíž vysoce strukturované vnitřní vztahy vytvářejí množství významových rovin. Velkým zdrojem inspirace byla pro ni kniha Oswalda *Spenglera *Der Untergang des Abendlandes* (Zánik Západu, 1918–1922). Spengler rozlišil dvě kontrastní osudové ideje – psychické konfigurace západních dějin: apollinskou klasického světa a faustovskou světa moderního. Apollinský člověk žil v uspořádaném kosmu, který harmonicky korespondoval se stavem jeho duše. Naproti tomu pro faustovského člověka moderní éry toužícího po nekonečnu je *konflikt podstatou a smyslem existence. Relevantnost Spenglerovy teze se Ruth Benedictová pokusila prokázat na příkladu několika domorodých kultur. Vycházela přitom především z vlastního terénního výzkumu *Pueblanů (Zuniů a *Hopiů) obývajících pouštní oblasti jihozápadu Spojených států amerických, Boasových poznatků o indiánských kmenech severozápadního pobřeží Pacifiku (především *Kwakiutlů) a z výzkumu Dobuanů žijících na ostrově východně od *Nové Guineji, který prováděl novozélandský antropolog Reo Franklin *Fortune (1903–1979). Základní rozdíl mezi kulturou a psychologickými dispozicemi severoamerických Pueblanů a Kwakiutlů se Ruth Benedictová pokusila uchopit prostřednictvím pojmů apollinský a dionýský, které použil Friedrich *Nietzsche ve spise *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (Zrození tragédie z ducha hudby, 1872, česky: *Zrození tragédie*. Praha: A. Srdce, 1923 [1. vydání], *Zrození tragédie z ducha hudby*. Praha: Gryf, 1993). V průběhu *druhé světové války Ruth Benedictová pracovala v Office of War Information ve Washingtonu, kde se věnovala „studiu kultur na dálku“ (*studying culture at a distance*). Postupně se zabývala Rumunskem, Holandskem, Německem a Thajskem.

Největší proslulosti dosáhl její rozbor japonské civilizace shrnutý v knize *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Chryzantéma a meč: Vzorce japonské kultury, 1946) představující originální pokus uplatnit konfiguracionistický model při výkladu kolektivní povahy moderního národa; použila zde koncept „kultura hanby“ (viz *hadži). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

benediktini (též benediktýni) (*Ordo Sancti Benedicti, Ordo Sancti Patris Benedicti*), členové *mnišského řádu založeného Benediktem z Nursie (480–543), jehož *řeholí (*Regula Sancti Benedicti, Sancti Benedicti Regula Monasteriorum*) se řídili. Řeholníci původně žili v samostatných *opatstvích, ráz jednotného řádu získali až od 19. století. V současnosti se *kláštery spojují v *kongregace, jež jsou volně spojeny v benediktinskou *konfederaci v čele s *opatem primasem.

Benediktini za důležitý úkol svého řádu pokládali pěstování věd; prosluli jako budovatelé rozsáhlých klášterních knihoven a jako zakladatelé zahrad léčivých rostlin. K významným středověkým učencům z tohoto řádu patřil Hrabanus Maurus (784–856), *opat ve Fuldě, později *arcibiskup v Mohuči, který sepsal roku 842 rozsáhlé přírodovědné dílo *De universo*. Je pokládán také za otce německé lékařské terminologie, neboť k latinským lékařským termínům vytvořil hornoněmecké ekvivalenty. O léčivých účincích rostlin pojednávají „bylinářské verše“ benediktýnských mnichů, například *Hortulus* (*Liber de cultura hortorum*), sepsaný v roce 828 Walahfridem Strabo (809–849) v Reichenau u Bodamského jezera, nebo *Macer floridus* (*De herbarum virtutibus*) sepsaný koncem 11. století Odem z Meungu (*Odo Magdunensis*). Benediktýnský mnich Constantinus Africanus z Kartága (ca 1020–1087)

přeložil v klášteře Monte Cassino rozsáhlé množství arabských lékařských spisů do latiny. Díky němu antická medicína, jež se uchovala v dílech arabských autorů, opět ožila.

K ženské odnoži benediktýnského řádu patřila i *Hildegarda z Bingenu.

V *českých zemích tento řád působí již od sklonku 10. století, kdy byl roku 971 založen jeho ženský klášter v Praze na Hradčanech při *kosteletě sv. Jiří; nejstarším mužským benediktýnským klášteřem byl klášter na Břevnově, založený roku 993. Další benediktýnské kláštery u nás byly v Broumově, Kladrubech, Polici nad Metují, Rajhradě, Sázavě, ve Vilémově nebo na Hradisku u Olomouce. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

benediktýni, *benediktini.

benefice (z latiny: *beneficentia*, „dobročinnost, laskavost“), kulturní, sportovní nebo společenská akce, jejíž výtěžek je určen na dobročinný účel. (Jaroslav Malina)

beneficient, *fyzická nebo *právní osoba, na jejíž jméno nebo v jejíž prospěch je vystaven či převeden příjem. V širším smyslu příjemce platby nebo jakéhokoliv peněžního plnění. (Jaroslav Malina)

beneficium (z latiny: *beneficium*, „dobrodiní, přízeň, přátelská služba, úsluha; výsada; církevní obročí, prebenda; statky, z nichž plyne roční důchod; *úřad spojený s důchodem“), v *kanonickém *právu označuje příjem spojený s určitou službou, postavením nebo církevním úřadem, případně i samotný tento úřad. Zprvu se jednalo o výnos ze svěřeného majetku nebo o podíl z výnosů z majetku biskupství, později převážně o přímé platby. V *lenním právu vyjadřuje zdroj důchodů leníka (*vazala). (František Čapka)

Beneš, činný v letech 1294 až 1337, *kanovník a knihovník *kláštera *benediktinek u sv. Jiří na *Pražském hradě; 1312 až 1321 písař a iluminátor **Pasionálu abatyše Kunhuty*. (Jaroslav Malina)

Beneš, Edvard (28. 5. 1884, Kožlany – 3. 9. 1948, Sezimovo Ústí), český sociolog, politolog, politik a státník; profesor *Univerzity Karlovy v Praze. Jedna z vůdčích postav protirakouského odboje za *první světové války. Ministr zahraničních věcí (1918–1935), předseda československé *vlády (1921–1922); v letech 1935–1938 prezident Československé republiky (ČSR), po Mnichovu se vzdal funkce a emigroval; v letech 1945–1948 se stal prezidentem obnovené ČSR, v květnu 1948 odmítl podepsat komunisty zpracovanou *ústavu a 7. června 1948 na svůj *úřad rezignoval. (Jaroslav Malina)

Beneš, Jan (6. 5. 1935, Hradečná – 2. 11. 1998, Brno), český antropolog; profesor a vedoucí Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (1993–1998). Po absolvování gymnázia ve Znojmě vystudoval v letech 1956 až 1961 biologii na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, doktorát a kandidaturu věd získal na *Univerzitě Karlově v Praze v roce 1968. V letech 1961–1990 působil jako asistent a odborný asistent na Oddělení antropologie Katedry zoologie a antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Teprve v roce 1991 mu byla umožněna habilitace (habilitační práce: *Homo sapiens sapiens: Hominizace ve světle biologických, behaviorálních a sociokulturních adaptací*), v roce 1992 byl jmenován profesorem *antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity a v roce 1993 získal vědeckou hodnost DrSc. Stal se postupně proděkanem Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, členem vědeckých rad fakulty i *univerzity, místopředsedou Správní rady *Nadace Universitas Masarykiana, zástupcem šéfredaktora *Univerzitních novin*, členem redakční rady mezinárodního časopisu **Anthropologie*, místopředsedou brněnské pobočky *České společnosti antropologické, dlouholetým koordinátorem programů Tempus a Socrates na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity.

V rámci své rozsáhlé pedagogické, vědecko-výzkumné i společenské činnosti snad největší úsilí věnoval znovuoživení samostatné Katedry antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, což se mu podařilo v roce 1993. Po ustavení katedry v uvedeném roce byl jmenován jejím vedoucím. Se svými spolupracovníky Jaroslavem

*Malinou a Vladimírem *Novotným akreditoval magisterské a doktorské studium a založil samostatný obor antropologie, orientovaný podle „sukovské tradice“ i podle nových idejí, zejména anglo-americké antropologie, na antropologii celostní – bio-socio-kulturní, k čemuž jej, kromě zmíněného, inspirovaly jeho pobyty na Harvardově univerzitě v USA (1990) a Cambridgeské univerzitě ve Velké Británii (1992). Přednášel studentům specializace antropologie i biologům o evoluci a ekologii člověka, o evolučních teoriích a učil je metodice studia variability současné populace. Byl sice školením i svým vědecko-pedagogickým zaměřením biologickým antropologem, ale zároveň přesvědčeným stoupencem celostního zkoumání člověka v sepětí biologické a sociokulturní antropologie, jak to vyplývalo ze „sukovské tradice“, z jeho znalosti moderní světové antropologie (již v 70. letech budily výsledky jeho práce uznání zahraničních antropologů) i z diskusí, které v hloubi předlistopadových časů vedl se svým kolegou archeologem a sociokulturním antropologem Jaroslavem Malinou.

Ve vědecké práci se zaměřil zejména na studium živé populace. Velkým přínosem byly jeho studie variability a adaptability národnostních menšin v Evropě, zejména Cikánů (Romů) a dále vietnamských studentů. V rámci Mezinárodního biologického programu se podílel na rozsáhlém výzkumu tělesné charakteristiky průmyslové populace v Československu. Věnoval se též výzkumu dvojčat a dermatoglyfice. V posledním období se zabýval ekologií člověka a řešil bioekologické a kulturní otázky spojené s evolucí **Homo sapiens sapiens*. O těchto tématech publikoval kolem dvou set studií v našich a zahraničních časopisech a několik knih – *Homo sapiens sapiens: Hominizace ve světle biologických, behaviorálních a sociokulturních adaptací* (1990), *Člověk* (1994). Věnoval se též vědecko-naučné literatuře a beletrii – *Tajemství pana Dawsona* (1975), *Opředení mocným kouzlem* (1984). Nejlepším dokladem Benešova interdisciplinárního rozvažování je jeho opus magnum *Člověk, za nějž obdržel prestižní Cenu Josefa Hlávky za rok 1995 udělenou společně *Nadací Český literární fond a *Nadací „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“*; v témže roce získal i Cenu Nadace Universitas Masarykiana jako „ocenění invenčního díla v oblasti vědy, umění a kultury, které otevřelo nové prostory, přispělo k vytváření inspirujících vazeb mezi různými vědeckými disciplínami i mezi vědou a uměním a přitažlivě zprostředkovalo poznání široké veřejnosti“ (Jaroslav Malina)

Beneš, Milan (25. 4. 1950, Praha), český andragog a vysokoškolský učitel. Vystudoval obor vzdělávání dospělých na Svobodné univerzitě v Berlíně. Pracoval jako vědecký pracovník Institutu obecné pedagogiky Fakulty věd o výchově a společenských věd Vysoké umělecké školy v Berlíně a následně jako vědecký pracovník v oddělení pro školství ve východní Evropě na Institutu pro východní Evropu při Svobodné univerzitě v Berlíně. V roce 1987 obhájil na této univerzitě disertační práci a získal titul doktor filozofie. V roce 1994 přešel jako odborný asistent na Katedru andragogiky a personálního řízení Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, kterou od roku 1998 vede. V roce 2001 se habilitoval na Univerzitě Komenského v Bratislavě v oboru *andragogika a byl jmenován docentem.

V odborné práci se zaměřuje především na teoretické základy andragogiky, na komparativní andragogiku, vzdělávací politiku (například *Transformation of the Czech Society and the Citizenship Education of Adults* – Transformace české společnosti a občanské vzdělávání dospělých in *Journal of Adult and Continuing Education*, 2004, spoluautor Martin Kopecký) a vysokoškolskou problematiku (například v publikaci *Marketing a práce s absolventy vysokých škol*, 2001). Je autorem řady časopiseckých článků, monografií a příspěvků do sborníků. Význačná je i jeho zahraniční publikační činnost. Je členem několika redakčních rad a editoval desítky andragogických odborných textů. Z jeho novějších prací lze uvést monografie *Andragogika-filozofie-věda* (2001), *Andragogika: Teoretické základy* (2003) a *Andragogika* (2008). Byl řešitelem a spoluřešitelem grantů Národního programu výzkumu II Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT), Grantové agentury ČR,

Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG – Německé společnosti pro výzkum) a Vzdělávací nadace Jana Husa. Od roku 1999 působí ve funkci předsedy oborové rady oboru andragogika na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, na této fakultě byl také jmenován garantem oboru andragogika a navazujícího magisterského studijního programu pedagogika. Jako konzultant pracoval pro Národní vzdělávací fond, MŠMT, MMR a jiné instituce. Kontakt: Doc. dr. Milan Beneš, Katedra andragogiky a personálního řízení Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: milan.benes@ff.cuni.cz. (Václav Soukup)

Benetova zlomenina, *zlomenina, Benetova.

Bengálci (Bángalí, anglicky: Bengali), etnikum obývajících historické území podél dolního toku řeky Gangy a v deltě Gangy a Brahmaputry, na severu ohraničené podhůřím východního Himálaje, na jihu Bengálským zálivem. V současnosti tvoří většinu obyvatel Lidové republiky Bangladéš (asi 144 milionů, odhad z roku 2006) a indického svazového *státu Západní Bengálsko (80 milionů, odhad z roku 2001). Bengálci jsou indoevropského původu (*Indoevropané) a obvykle bývají zařazováni do jižní větve *europoidní rasy. *Bengálština patří k východní skupině *indické (*indoárijské) větve *indoevropské jazykové rodiny; vyvinula se spolu s *urijštinou, *ásámštinou a *bihárskými jazyky ze středoindického prákrtu mágadhi na přelomu 1.–2. tisíciletí (k nejstarším památkám patří mystické buddhisticky zaměřené písně *čarjápada* z 9.–12. století) a její rozkvět lze datovat do 15. století. Počtem mluvčích patří mezi nejrozšířenější *jazyky světa (podle různých pramenů zaujímá 4.–6. místo). Mezi *náboženství vyznávaná Bengálci patří *hinduismus, *islám, *křesťanství a *buddhismus. (Jan Filipický)

bengálí, *bengálština.

bengálština (bengálí), *indoárijský *jazyk, úřední jazyk v Bangladéši a v indických státech Západní Bengálsko a Tripura. (Viz též *Bengálci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

benigní nádor, *nádor, benigní.

Beninci, současní obyvatelé Beninské republiky (dřívější název Dahome) při pobřeží Guinejského zálivu v západní Africe. Celkový počet 8,4 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) je tvořen mnoha etnickými skupinami, z nichž nejvýznamnější jsou Ajové, *Fonové a *Jorubové. Hovoří beninštinou, náležející do skupiny twi *súdánských jazyků. Území při pobřeží obsadili v 16. století *Portugalci a nazvali je Otročí pobřeží. V 17. století zde vznikla Dahomská říše, kterou v roce 1894 dobyli *Francouzi a území kolonizovali. Roku 1958 byla vyhlášena autonomní republika Dahome, v roce 1975 vznikla samostatná Beninská republika. Beninci vyznávají původní *animistická náboženství, *islám a *křesťanství. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Benjamin, Walter (15. 7. 1892, Berlín, Německo – 27. 9. 1940, Port Bou, Španělsko), německý filozof, literární teoretik, kritik, esejista, spisovatel. Ovlivněn novokantovstvím a židovskou *mystikou spolupracoval nejprve s představiteli *frankfurtské školy, po roce 1928 se ale stále silněji přikláněl k *marxismu. Roku 1933 utekl před *Hitlerem do Francie, ocitl se však v internaci, odkud byl propuštěn teprve 1940. Při pokusu o *emigraci do USA spáchal na španělských hranicích sebevraždu.

Benjaminovo dílo stojí na pomezí filozofie a umělecké (literární) kritiky. Rozpracoval zvláště pojem zkušenosti, založený na filozofii jazyka a antropologii. Hlavní teze – zkušenost se světem v empatickém smyslu je možná díky mimetické schopnosti – se opírá o pojem podobnosti a *akt napodobování při osvojování světa. Prostředkem *mimésis je *řeč, v které se ukládají mimosmyslové korespondence subjektu se světem, jež mohou být paměťově zpřítomněny a archivují tak sémantické potenciály historické zkušenosti lidstva. Benjaminova teorie zkušenosti je kritická, reflektivní a selektivní, protože ožívání smyslu minulých zkušeností a událostí může přinášet nejen cenné významy, ale mnohdy také zrůdnosti. Před nimi má člověka chránit filozofie. Jejím cílem je znázorňovat plný smysl věcí a stávat se

pravdou jako svým vlastním určením. Česky vyšlo *Dílo a jeho zdroj*, 1979. (Břetislav Horyna)

Bentham, Jeremy (15. 2. 1748, Houndsditch, Londýn, Anglie – 6. 6. 1832, Londýn, Anglie), anglický právník a filozof, zakladatel *utilitarismu. Zastával *názor, že cílem lidského snažení je *štěstí a za základní měřítko mravního postoje považoval užitečnost skutků. *Utrpení a *radost, jež jsou součástí *lidské přirozenosti, chtěl vyvážit tak, aby bylo dosaženo co nejvyššího štěstí pro co nejvíce lidí. Tato teoretická koncepce měla pro Benthama velký prakticko-politický potenciál z hlediska radikálních reforem existujících společenských institucí, což demonstroval zejména svým návrhem kruhové věznice nového typu, tzv. *Panopticonu*, popsáném ve stejnojmenném eseji. Ve věznici bude mít dozorce sídlící v důmyslně postaveném příbytku ve středu budovy maximální přehled o věznicích, aniž by tito věděli, že jsou sledováni, případně odposloucháváni. Zároveň se zlepší hygienická situace a celkově bude toto řešení výhodné (mimo jiné finančně) pro celou *společnost. V eseji Bentham také naznačil, že podobným způsobem by bylo žádoucí přestavět i školy, nemocnice a další veřejná zařízení. Model *Panopticonu* interpretoval ve 20. století Michel *Foucault jako předobraz moderní společnosti, v níž je disciplinující moc v hierarchických institucích rozptýlená a „neviditelná“. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

bentó (z japonštiny: *bentó*, „oběd v krabičce“; termín častěji používán s honorifickým prefixem, *obentó*), předem připravené jídlo vkusně narovnané do dřevných či plastových krabiček rozdělených malými přihrádkami. Zvyk brát si studené občerstvení na cesty nebo do práce má v Japonsku dlouhou tradici. Původně to byly jen rýžové bochánky (*nigirimeši*) či sladké brambory zabalené v bambusových listech, které sloužily jako pokrm poutníků či rolníků a řemeslníků pracujících venku. V období *Tokugawa (1600–1868) se rozmohl zvyk připravovat při různých příležitostech jídlo do lakovaných dělených krabiček skládaných na sebe (*džubako*), které se daly snadno přenášet. Značné oblibě se těšilo také občerstvení v krabičkách prodávané v divadle *kabuki* o přestávkách mezi jednotlivými vystoupeními (*maknouči bentó*). Koncem 19. století se na nádražích začaly prodávat krabičky s jídlem na cestu vlakem (*ekiben*), jejichž popularita trvá dodnes. Bentó nejčastěji obsahuje *rýži či rýžové bochánky, kousek pečené ryby a nakládanou zeleninu, výjimkou však není ani tempura, pohankové nudle *soba* a v poslední době i jídla západní kuchyně, jako párky, hamburgery či smažená kuřecí stehýnka. (Jan Sýkora)

benuekonžské jazyky, *jazyky, benuekonžské.

benue-kongo, *jazyky, benuekonžské.

Benveniste, Émile (27. 3. 1902, Aleppo, Sýrie – 3. 3. 1976, Paříž, Francie), francouzský jazykovědec. Vedle George *Dumézila náleží k nejvýraznějším postavám poválečné světové srovnávací indoevropistiky. Jako žák Antoine Meilleta propagoval *Saussurův *strukturalismus a byl spoluobjevitelem tzv. indoevropské trojčlennosti. Přednášel na École Pratique des Hautes Études; roku 1937 byl jmenován profesorem jazykovědy na Collège de France. Dílo: *Problèmes de linguistique générale* (Otázky obecné jazykovědy, 2 sv., 1966–1974); *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes* (Slovník indoevropských institucí, 1969, 2 svazky). (Ivo T. Budil)

Beotukové, vyhynulé původní etnikum severoamerických *indiánů blízké skupině *Algonkinů. Pod tlakem algonkinských *kmenů ustoupili Beotukové ze severovýchodní části kontinentu na ostrov Nový Foundland, kde žili jako izolovaná skupina, poslední příslušník zemřel roku 1829. Představovali pravděpodobně zbytky původního obyvatelstva, které se později smísilo s algonkinskými etniky. Výrazným rysem bylo užívání červené barvy, což je známo i z pravěkých *hrobů a svědčí o příbuzenských stycích s *Eskymáky v této oblasti již od konce 1. tisíciletí n. l. (Zdeněk Tvrď)

bér vlašský (*Setaria italica*), druh rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*), obilovina pěstovaná v teplejších oblastech Asie, severní Afriky a jižní Evropy. Různé odrůdy se pěstují

pod jmény čumíza nebo mohár. Drobné obilky se upravují podobně jako prosné *jáhly. (Petr Bureš)

Beran-Cimbůrková, Petra (13. 7. 1980, Pelhřimov), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno), od roku 2004 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Universidade de Coimbra (Portugalsko) v roce 2003, 6 měsíců. Diplomová práce: *Antropologický rozbor kosterního materiálu z krypty kostela svatého Mikuláše ve Znojmě* (2004), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Zabývá se antropologií umění a pohřebního ritu. Kontakt: Mgr. Petra Cimbůrková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: cimburokova.petra@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

beránek, obětní, metonymické označení *stereotypů vedoucích k negativním *předsudkům: nepřátelské postoje a *agrese se často obrací proti něčemu, co není jejich skutečným původcem – lidé přenášejí své negativní pocity na „obětní beránky“, jimž kladou za vinu všechny své problémy a obtíže. Obvyklými obětními beránky jsou zpravidla skupiny, které se výrazně odlišují a tak vlastně poskytují snadný cíl (*katolíci, *protestanti, *židé, lidé s odlišnou barvou pleti apod.). (Jaroslav Malina)

berberské jazyky, *jazyky, berberské.

Berbeři (z berberštiny: „ti, kteří žijí ve vnitrozemí“), původní *obyvatelstvo v celé severní Africe a na Kanárských ostrovech. Vlastním jménem *Guančové, *Kabylové, *Tuaregové aj. podle původu a oblastí, kde žijí; celkový počet asi 23 miliony. Jsou *hamitského původu (*Hamité) a jsou o nich zachovány doklady již z 5. a 4. tisíciletí př. n. l. V 10.–15. století byli *Araby vytlačeni do horských a pouštních oblastí. Četné skupiny Berberů se zachovaly dodnes, jen s výjimkou Guančů na Kanárských ostrovech: ti z větší části vyhynuli, zčásti se smísili se španělskými usedlíky. Patří sem především Tuaregové na Sahaře, Kabylové v Alžírsku a tzv. vlastní Berbeři a obyvatelé oáz v Alžírsku, Libyi, Maroku, Mauretánii a Tunisu. V Egyptě k nim náleží původní obyvatelé oázy Siwa aj. Mají vlastní *jazyky a *kulturu, které se zachovaly dosud, takže v *zemích severní Afriky je obyvatelstvo většinou bilingvní a hovoří arabsky i *berberskými jazyky (zvláště v Maroku). Část Berberů byla v průběhu *středověku a *novověku islamizována (*sunnité) a smísila se s arabským obyvatelstvem (například Beraberové, Zenegové aj.). Nejmenší jednotkou jsou *rodiny, ty se sdružují do *klanů a *kmenů. *Společnost je poměrně málo stratifikována, výlučnou skupinou jsou marabuti, dědiční svatí muži. U Tuaregů se ženy těší významnému společenskému postavení, neboť jsou nositelkami lidové slovesnosti. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

bércové svaly, **musculi cruris*.

berdache (odvozeno z italštiny: *bardassa*, „uličnick, ničemník“):

1. termín byl zaveden *Francouzi v době *kolonizace Ameriky ve smyslu „pasivní homosexuál“;

2. v *etnologii a *antropologii se tímto termínem označuje zpravidla jedinec, jenž se rozhodl pro ženskou roli a postavení (*oděv, chování). Jinými slovy lze mluvit o institucionalizovaném *transvestitismu, známém zejména z nativní Severní Ameriky, nalezneme jej také u Paleosibiřanů, *Dajaků a u jihoamerických *Puelců. (František Vrhel)

Berd'ajev, Nikolaj Alexandrovič (16. 3. 1874, Kyjev, Ukrajina – 23. 3. 1948, Klamar u Paříže, Francie), ruský filozof od roku 1922 žijící v *emigraci (zejména ve Francii). Původně takzvaný legální marxista, carským režimem odsouzený k vyhnanství, později křesťanský filozof, stěžejní autor sborníku *Věchi* (Milníky, 1909, česky: *Věchi [Milníky]: Sborník článků o ruské inteligenci*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2003), jímž se ruská inteligence přihlásila k *náboženství, mimo jiné autor eseje *Duša Rossii* (1915, česky: *Duše Ruska*. Brno:

Petrov, 1992) a spisu *Smysl istorii* (1923, česky: *Smysl dějin*. Praha: ISE, 1995); v roce 1922 na takzvané lodi filozofů vyhnáný *Leninem z Ruska jako nepřátelská osoba. Žil pak v Berlíně a v Paříži, kde také publikoval své spisy rusky i v překladech, především do němčiny a francouzštiny.

Na základě tradic ruské i evropské mystiky a zdůrazněním tvořivé osobnosti v originálním pojetí křesťanské filozofie rozvíjel myšlenku nového *křesťanství, které mělo být protiváhou duchovních krizí člověka 20. století. Byl blízký *existencialismu a *personalismu. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

bérec, **crus*, holeň.

Bergdamové (Damarové), černošští obyvatelé střední a severní části jihozápadní Afriky, kteří náležejí etnicky k *Bantuům. Později, pravděpodobně na počátku *novověku, došlo k jejich míšení s *Khoiny, od nichž převzali *jazyk a také intenzivní chov dobytka (dlouhorohého skotu). Z celkového počtu kolem 40 000 (odhad z roku 1967) žije přibližně 25 000 dosud původním lovecko-sběračským a kmenovým způsobem života na území dnešní Namibie, Jihoafrické republiky a jižní části Angoly. Vyznávají *křesťanství a původní *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Berger, Hans (21. 5. 1873, Neues u Coburgu, Německo – 1. 6. 1941, Jena, Německo), německý psychiatr a neurolog. V roce 1924 se mu podařilo v Jeně natočit první elektroencefalogram (EEG), grafický záznam průběhu potenciálových změn, k nimž dochází při činnosti nervových buněk, *mozkové kůry i podkoří. (Petr Bureš)

Berger, Thomas Louis (20. 7. 1924, Cincinnati, Ohio, USA), americký spisovatel. Během služby v americké armádě se seznámil s hrůznou tváří *druhé světové války. Zážitky a zkušenosti vyličil v románu *Crazy in Berlin* (Cvok v Berlíně, 1958); osudy hlavního hrdiny sledoval nejen na evropské půdě, ale také po jeho návratu do Spojených států amerických.

Thomas Berger se nicméně proslavil v jiné námětové oblasti – je znám především jako autor výjimečného románu *Little Big Man* (Malý velký muž, 1964), který s předstihem před jinými slavnými románovými díly dané orientace buduje model postmoderních literárních aktivit: pokouší se vytvořit zdání, že jde o dílo oscilující na hranici *fikce a literatury faktu. Román je koncipován jako vyprávění stojedenáctiletého Jacka Crabba, které v době od února do června 1953 v starobinci v Marvillu nahrál na padesát sedm magnetofonových cívek spisovatel Ralph Fielding Snell. Crabb v něm vzpomíná na svůj pobyt mezi *indiány a na svůj návrat mezi *bělochy. Autor si pomocí těchto postupů vytvořil prostor pro srovnání indiánské a bělošské *kultury, také v oblasti sexuálních a erotických vztahů. To, co činí román *Malý velký muž* moderním, je vypravěčův *ironický, demytizující vztah k (americké) historii a současně schopnost tvořit nové *mýty. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Bergman, Ernst Ingmar (14. 7. 1918, Uppsala, Švédsko – 30. 7. 2007, Fårö, Švédsko), švédský divadelní a filmový režisér a scenárista. Patří k nejvýznamnějším světovým filmovým režisérům, ale také k významným literátům, neboť jeho filmové povídky a *scénáře jsou s oblibou publikovány a čteny; celé jeho dílo ukazuje, jak těsné a plodné mohou být vztahy mezi divadelní, literární a filmovou tvorbou.

Bergmanovu tvorbu nepochybně ovlivnilo vzdělané rodinné prostředí – jeho otec, který byl luteránským pastorem, mu poskytl zázemí pro četbu mystiků, filozofů i literárních autorů, jakými byli Sören Kierkegaard, Henrik *Ibsen nebo August *Strindberg. Ingmar Bergman dokázal, že film, určený původně pouze pro pobavení, může zpracovat i ta nejobtížnější filozofická témata. Vytvořil autonomní filmovou řeč, výmluvnou, přesnou a působivou jako mluvený jazyk. Ve svých dílech se zaujetím ukazuje nadčasový střet *racionalismu s *mysticismem a *rozumu s *vírou. Filmové dílo chápe jako laboratoř, ve které zkoumá, jak se z „džinové láhve duše“ vyvolávají destruktivní síly. To je také důvod, proč se jeho příběhy obvykle odehrávají v „kulisách“, nikoli v reálném historickém časoprostoru. Tento filozof nicoty podává jednu z nejbolestivějších sond do nitra moderního člověka, kde se filozofické a

psychologické otázky a problémy sblíží a prostupují. Bergman je přesvědčen, že v mentální oblasti platí snad ještě přísnější *zákony kauzality než v přírodním světě. Jeho citlivostí je ukázat, jak jednotlivé události neúprosně vyplývají jedna z druhé a jak se člověk dostává do zajetí osudovosti. Bergmanova raná filmová díla, například *Gycklarnas afton* (Večer kejklířů, 1953) nebo *Det sjunde inseglet* (Sedmá pečeť, 1957), jsou zprávou o „mlčení“ *Boha a o skutecích ďábla. Film *Tystnaden* (Mlčení, 1963) se ocitá už zcela mimo svět Boha, pokouší se zachytit prázdno, které začíná ohrožovat člověka ztrácejícího Boha. Také toto dílo představuje pronikavý pohled na mechanismus mezilidských vztahů. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Bergson, Henri (18. 10. 1859, Paříž, Francie – 4. 1. 1941, Paříž, Francie), francouzský filozof; představitel *intuitivismu a tvůrce *vitalismu; laureát Nobelovy ceny za literaturu (1927). Byl odpůrcem mechanistického výkladu života a kritikem *exaktních věd včetně evolučních teorií Charlese *Darwina a Herberta *Spencera.

Tvořivý proces světa je podle Bergsona veden „životním rozmachem“ (*élan vital*), jehož strukturu tvoří „trvání“ (*durée*), subjektivně prožívaný *čas. Svým dílem ovlivnil estetiku, literární kritiku a další vědy, ale i některé umělecké disciplíny, zejména literaturu (Marcel *Proust, James Joyce aj.). Z díla: *L'évolution créatrice* (1907, česky: *Vývoj tvořivý*. Praha: Laichter, 1919). (Jaroslav Malina)

Berkeley, George (12. 3. 1685, Thomastown, Irsko – 14. 1. 1753, Oxford, Anglie), irský osvícenský filozof a teolog; představitel *empirismu. Vycházel ze své ideje **Esse est percipi* („Být je být vnímán“), popírající absolutně platnou existenci (nemyslicích) věcí. Aby vůbec něco mohlo existovat, musí to být vnímáno námi, popřípadě *Bohem jako poslední instancí (*Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* [Pojednání o základech lidského poznání], 1710, česky: *Pojednání o základech lidského poznání, kde se zkoumají hlavní příčiny omylu a nesnázi ve vědách, spolu s důvody skepticismu, ateismu a bezbožnosti*. Praha: Laichter, 1938).

Berkeley opouští Johnem *Lockem užívané rozlišení *primárních a *sekundárních kvalit a dospívá k náhledu, že to, co nazýváme *světem, je jen myslící duch se svými idejemi. Vzájemné shody idejí různých lidí prožívané jako objektivní *nutnost mají původ v Božím řádu, ve faktu, že Bůh spojuje ideje ve všech myslích. Berkeley svým učením významně ovlivnil vznik moderního filozofického *idealismu, zejména subjektivního idealismu. Pojednáním *The Analyst: Or a Discourse Addressed to an Infidel Mathematician* (Analytik aneb diskurz určený nevěřícímu matematikovi) z roku 1734 významně zasáhl i do vývoje *matematiky. (Jaroslav Malina)

berla (z řečtiny: *aétos*, „orel“ přes ruštinu: *orlec*; z latiny: *ferula*, „hůl“, též *pastorale*, *pedum*, *baculus pastoralis*):

1. obecně pastýřská a poutnická hůl;
2. biskupská hůl zakončená motivem orla. *Insignie tohoto tvaru napodobuje žezlo nejvyššího boha řecko-římského pohanského pantheonu Dia – Iuppitera, který byl bohem nebes. V křesťanském *kontextu má vyjadřovat moc, která je *biskupovi svěřená z nebes *Bohem. Zároveň je vnímána jako pastýřská hůl (latinsky: *pedum*), protože naplňuje chápání biskupa jako pastýře svých věřících. Zakončení této insignie se časem měnilo, ve východní liturgii se místo orla ujal *kříž, na katolickém *Západě se uplatnila zatočená, často bohatě zdobená spirála (*curvatura*). Užívají jí sídelní biskupové ve své *diecézi a *opati v *kláštřích pod jejich *autoritou, při *obřadech ji drží v levé ruce; berlu zakončenou křížem používá v *katolické církvi jen *papež;

3. zdravotnická pomůcka. (Jaroslav Malina)

Berlin, Brent (20. 12. 1936, Pampa, Texas, USA), americký antropolog; představitel *kognitivní antropologie. Zabýval se srovnávacími výzkumy *folktaxonomií v různých *kulturách světa, jimiž přispěl k rozvoji *etnovědy. Z díla: *Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies* (Etnobiologická

klasifikace: Základy kategorizace rostlin a živočichů v tradičních kulturách, 1992). (Jaroslav Malina)

Berlin, Isaiah (6. 6. 1909, Riga, Lotyšsko – 5. 11. 1997, Oxford, Velká Británie), britský politický filozof a historik idejí lotyšského původu, významný představitel *liberalismu ve 20. století. Ve svém nejproslulejším eseji *Two Concepts of Liberty* (1958, česky: *Dva pojmy svobody* [in: Kis, J., ed., *Současná politická filosofie*. Praha: Oikoymenh, 1997) rozpracoval nyní již klasickou distinkci mezi negativní a pozitivní svobodou (*svoboda, pozitivní a negativní), z nichž pouze ta první je podle něj zárukou, že politický režim nesklouzne k *totalitním či *autoritářským formám. (Pavel Dufek)

berlochodectví (anglicky: *crutch-walking*) [primatologie], druh pohybu u *lidoopů, kdy se jedinec pohybuje většinou po zemi, přičemž paže používá „jako berle“. Obě paže jsou přitom na zemi a jedinec houpavým pohybem protáhne nohy mezi rukama; nohy se pohybují společně nebo jedna po druhé. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

Bernard, Claude (12. 7. 1813, Saint-Julien, Francie – 10. 2. 1878, Paříž, Francie), francouzský fyziolog; profesor fyziologie na pařížské Sorbonně. Jako první formuloval pojem *homeostáza a učinil řadu průkopnických objevů v oblasti vnitřní *sekrece, zažívání i krevního oběhu. Je považován za zakladatele moderní *fyziologie. (Pavel Bravený)

Bernard z Clairvaux (1090, Fontains u Dijonu, Francie – 21. 8. 1153, Clairvaux, Francie), cisterciácký *mnich a *opat *kláštera v Clairvaux, roku 1174 prohlášen za svatého. Pocházel z nižší šlechtické *rodiny, ale již v mladém věku se rozhodl připojit se k obrodným proudům usilujícím o očistu klášterního života. Spolu s družinou svých příbuzných a přátel se proto přidal k nevelké komunitě mnichů kláštera v Cîteaux, založeného roku 1098 Robertem z Molesme. Původně malá skupina se postupně rozrůstala, takže se Bernard rozhodl roku 1115 založit nové *opatství na pozemku darovaném Hugem de Champagne v zalesněném a málo přístupném údolí na přítoku řeky Aube, kterému mniši dali název Clairvaux (latinsky: *Clara vallis*, česky: Údolí světla). Nově vzniklý klášter získával pod Bernardovým vedením i díky jeho rostoucímu věhlasu na významu, kterým záhy předčil i Cîteaux, jemuž oficiálně podléhal. Bernard byl charismatickou osobností a především vynikajícím řečníkem a kazatelem. Kromě boje za čistotu církve svůj život zasvětil šíření kultu Panny Marie. Přestože toužil po životě v chudobě a ústraní, stal se i velmi vlivnou postavou na mezinárodním poli. Jeho vliv byl patrný například na *koncilu v Troyes v roce 1129, kde sebral ústřední roli při všeobecném uznání *templářského řádu a sestavení řádových pravidel (původně 73 *klauzulí; během existence řádu se pak tento počet zvýšil přibližně desetkrát)

Bernard kritizoval benediktinské kláštery pro jejich přepych a rozmařilý způsob života mnichů, byl také odpůrcem vznikající *scholastiky. Svými argumenty poskytl teoretickou základnu opravňující použití *násilí při šíření víry a sám se zasloužil o vyhlášení druhé *křížové výpravy roku 1145, na druhé straně však aktivně vystupoval proti masovým *pogromům na židovské obyvatelstvo. Působil také jako prostředník v četných diplomatických sporech a během papežského *schizmatu v letech 1130–1138 svým vlivem dosáhl uznání Innocence II. za *papeže a exkomunikování jeho konkurenta Anakléta II. Díky jeho věhlasu se cisterciácký řád rozrůstal (jen v letech 1130–1145 vzniklo 93 nových klášterů); jedním z vrcholů bylo zvolení opata z Aquae Silviae nedaleko Říma, původně člena clairvauxského opatství, papežem (Eugen III.). Tato volba (1145) byla všeobecně chápána jako Bernardův triumf. (Miloš Macholán)

berně, souhrnné označení pro *daně a poplatky ve prospěch *státu (*panovníka) jako součásti *feudální renty. V Čechách byla vymáhána od 12. století jako daň z pozemků (za základ berně byla stanovena určitá částka z příjmů z půdy) nejprve sporadicky, ve 13. a 14. století pak pravidelně. Vybírání berní povolovali *feudálové na *zemském sněmu. Od roku 1310 byla zdaněna jen půda poddanská (*rustikál), nikoliv *půda ve vlastnictví feudála (*dominikál); ta byla až do poloviny 18. století od berní osvobozena. Na komorních statcích,

statcích *klášterů a v *královských městech byla vybírána i speciální berně, jejíž výše a termíny závisely na vůli panovníka. Historický termín se uchoval v rámci finanční správy až do roku 1948, kdy na českém území působily berní správy a berní *úřady. (František Čapka)

berně, královská horní, *urbura.

berně, městská, *daně vybírané od městských obyvatel; rozeznáváme a) městský *cenzus (nejstarší středověká dávka), *renta odváděná v *peněžní nebo *naturální formě, stanovena při založení *královského města jako emfyteutický *plat *panovníkovi; b) speciální berně (od poloviny 13. století), pravidelně ročně vybírané, platily se z *řemesel i z movitého majetku; c) vlastní městské berně (*lozung) – základem byl odhad movitého i nemovitého jmění všech obyvatel města; z vybrané sumy šla část na potřeby města, zbytek ve prospěch panovníka. (František Čapka)

Bernhard z Chartres (Bernardus Carnotensis, zemřel asi 1130), francouzský teolog, filozof a lékař; jeden z hlavních představitelů středověké teologické, filozofické a lékařské školy v Chartres, stoupenec *platonismu (v Chartres se intenzivně studoval *Platónův dialog *Timaios*; česky v *Timaios a Kritias*. Praha: Laichter, 1919, 2. a 3. opravené vydání Praha: Oikoymenth, 1996, 2003) a patrně i vyhraněného platónského *realismu. Získal si pověst moderního, humanistického učenice, otevřeného podnětům klasické řecké filozofie, které ale vždy syntetizoval do křesťanského rámce.

Připisuje se mu nadčasový výrok o *pokroku v poznání, který se dochoval prostřednictvím Jana ze Salisburie (*Metalogicon*): „Jsme jako trpaslíci sedící na ramenou obrů. Náš pohled může obsáhnout více a vidí dále než jejich. Ovšem ne proto, že by náš zrak byl pronikavější nebo naše výška větší, nýbrž proto, že nás nese a vyzvedá mohutná postava obrů.“ (Břetislav Horyna)

berní a urbariální patent, *patent, berní a urbariální.

berní reces, *reces, berní.

berní rula, *rula, berní.

Bernier, François (1620, Joué-Étiau, Anjou, Francie – 1688, Paříž, Francie), francouzský lékař, filozof a cestovatel; autor první známé klasifikace lidských *ras založené na biologické odlišnosti. Vystudoval Collège de Clermont, kde se setkal se Cyranem de Bergerac, *Molièrem a Pierrem Gassendim (1592–1655), v jehož službách působil jako sekretář. V roce 1647 navštívil jako doprovod vyslance d'Arpajona Polsko a Německo. Roku 1652 dokončil studia medicíny v Montpellier. V roce 1654 odjel do Sýrie, navštívil Egypt a ve stopách Pierra Malherba (který se vrátil z Indie v roce 1609) a Jeana Baptisty Taverniera dorazil do Indie, na dvůr Velkých Mughalů, kde žil až do roku 1671. Bernier působil osm let jako Aurangzébův osobní lékař. Dopisy, které Bernier zasílal z Indie, veřejně předčítal Jean Chapelaine v domě kancléře Pierra Séguiera (1588–1672), kde Akademie věd pořádala učená shromáždění. Z Bernierovy korespondence čerpali později Charles Augustin Sainte-Beuve (1804–1869) a Victor Pavie (1808–1886).

Pravděpodobně nejvýznamnějším Bernierovým činem bylo získání sbírky *upanišad, které nechal přeložit ze sanskrtského originálu do perštiny Dar Šikoh, syn šáha Džahána, Aurangzébův bratr a pozdější oběť jeho *represí. Vizionář Dar Šikoh byl fascinován srovnáváním světových náboženství. Převedení upanišad do perštiny bylo dílem panditů, které Dar Šikoh svolal v roce 1656 do Dillí. François Bernier, jenž znal překladatele osobně, získal jednu kopii. Později byla uložena v Paříži v Bibliothèque du Roi, kde ji ve druhé polovině 18. století přeložil do francouzštiny a latiny Abraham Hyacinth Anquetil-Duperron. Bernierovy spisy těžící z indického pobytu zahrnují *Voyage dans les États du Grand Mogol* (Cesta do Států Velkého Mogula, 1668), *Histoire de la dernière révolution des États du Grand Mogol* (Historie poslední revoluce v říši Velkého Mogula, 4 svazky, 1670–1671), *Mémoire sur le quietisme des Indes* (Pojednání o kvietismu Indů, 1688) a studie *Introduction à la lecture de Confucius* (Úvod do četby Konfucia, 1688). Kompletní vydání Bernierových

Voyages včetně dvou nejvýznamnějších filozofických dopisů o Indii (Chardinovi z roku 1661 a Chapelainovi z roku 1668) pochází z roku 1699. V dubnu 1684 vydal Bernier anonymně pod názvem *Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races d'hommes qui l'habitent* (Nové rozdělení Země podle druhů neboli ras lidí, které ji obývají) v *Journal des savants* klasifikaci lidstva do čtyř ras, z nichž první obývá Evropu (bez Laponska), západní Asii včetně Indie, severní Afriku a Ameriku (v tomto případě měl určité pochybnosti), druhá subsaharskou Afriku, třetí východní Asii a čtvrtá rasa Laponsko. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Bernini, Giovanni Lorenzo (7. 12. 1598, Neapol, Itálie – 28. 11. 1680, Řím, Itálie), italský sochař a architekt; jeden z tvůrců *baroka. V sochařských dílech dosáhl dramatického až mystického výrazu (například sousoší *Vidění sv. Terezie*, 1645–1652, *mramor, výška 350 cm, *kostel Santa Maria della Vittoria, Řím; srov. *Terezie z Ávily) a dospěl k dokonalému sepětí architektury se sochařstvím. (Jaroslav Malina)

Beroun, naleziště *kamenné industrie *nejstaršího paleolitu. V zářezu dálnice D5 se roku 1984 objevilo souvrství staropleistocenních sedimentů, z něhož Jan *Fridrich získal a v rozsáhlé spolupráci s přírodovědci vyhodnotil industrii z valounů *křemence, *křemene a buližníku jako nejstarší známé svědectví o pobytu člověka na území České republiky v době zhruba před 1,7–1,8 milionu let (paleomagnetické datování vrstev), zařaditelné k počátkům *acheulénu; šlo snad o nevelké *sídlisko při říčním břehu. (Karel Sklenář)

Bertalanffy, Ludwig von (19. 9. 1901, Vídeň, Rakousko – 12. 6. 1972, Buffalo, USA), rakouský teoretik vědy a biolog; žák Moritze *Schlicka, u kterého promoval roku 1926, zakladatel obecné teorie systémů v teoretické biologii.

Vyšel ze snahy o překonání protikladu mezi *mechanicismem a *vitalismem a navrhl tzv. organismické pojetí živých organismů, jež chápal jako otevřené systémy v plynulé rovnováze (pro označení tohoto stavu zavedl termín *Fließgleichgewicht*). Jeho experimentální práce se soustředila především na kvantitativní výzkumy morfologie organismů. Česky vyšlo: *Člověk-robot a myšlení*, 1972. (Břetislav Horyna)

Bertové, černošské etnikum obývající oblast Dárfúru v Súdánu v počtu asi 30 000. *Jazyk patří do saharské větve *nilosaharské rodiny. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství a *chov dobytka. Dnes jsou výrazně arabizováni a převažujícím vyznáním je *islám. Výzkumy u Bertů se dlouhodobě zabýval antropolog českého původu Ladislav *Holý. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

beta-diverzita, *biodiverzita.

betel (z drávidských jazyků [a portugalštiny]: malajálamsky *vettila*, tamilsky *vettilai*, složenina z *vetti* „vítězství“ a *ila, ilai* „list“), povzbuzující a lehce euforizující prostředek, připravovaný v jižní a jihovýchodní Asii. Jeho základ tvoří list pepřovníku betelového (*Piper betle*), potřeny jemnou pastou z hašeného vápna z mořských lastur, do něhož je zabalený drcený oříšek arekové palmy (areka betelová, *Areca catechu*), často s dalšími přísadami (kardamom, hřebíček, kafr, muškátový oříšek a květ); řidčeji se používá nehašené vápno a někdy se přidává květenství pepřovníku betelového, *tabák, vzácněji i durman.

V oblasti *Melanésie je žvýkání betelu široce rozšířené. V melanéském *pidginu má betel označení *buai* (z tolaštiny: „srdce“). Nežvýká se samotný ořech betelu, ale směs ořechu betelu, květenství nebo list pepřovníku (v pidginu: *daka*; z tolaštiny: *da ka*) a vápno (v pidginu: *kambang*; z tolaštiny: *kabang*). V horských oblastech *Nové Guineje není vzhledem ke klimatickým podmínkám k dispozici květenství pepřovníku, a tak příslušníci horských *kultur používají pouze listy pepřovníku. Při žvýkání se nejdříve v ústech rozmělní ořech a následně se přikusuje list nebo květenství pepřovníku obalené vápnem. Směs se nechává dlouhou dobu působit v ústech. K uchování vápna se tradičně používaly bohatě zdobené nádoby z různých materiálů (zejména dřevo a listy) a k nabírání vápna dřevěné a kostěné nástroje. V současnosti *Melanésané uchovávají vápno v plastických krabičkách nebo

igelitových sáčcích. Žvýkání je v Melanésii významným kulturním prvkem. Melanésané žvýkají neustále; žvýkání je základní složkou sociálních interakcí; žvýkání je ovšem na některých oficiálních a úředních místech zakázáno (*tambu kaikai buai*).

V indické kultuře je betelový svitek *symbolem pohostinnosti a v minulosti jeho žvýkáním smluvní strany stvrzovaly morální, či dokonce právní závaznost dosažené dohody.

Samotný ořech betelu má velmi hořkou chuť, tu zjemňuje květenství nebo list pepřovníku, který také vytváří v ústech charakteristické krvavě červené sliny, rty a jazyk mají následně temně rudou barvu. Žvýkání betelů podporuje trávení, při dlouhodobém užívání dochází k zčernání zubů. Slupka betelového ořechu se často používá k čištění zubů. Před použitím slupky k čištění zubů je nezbytné stáhnout vnější zelenou část slupky a následně slupku změkčit částečným rozmělněním v zubech. Účinnými látkami jsou *alkaloidy arecolin, arecaidin, guvacin a isoguvacin. (Petr Bureš, Jan Filipický, Martin Soukup)

Betel (stát Chiapas, jižní Mexiko), lakandonská *komunita (*Lakandonové) nacházející se v blízkosti jiholakandonských komunit *Lacanjá a *San Javier, v těsné blízkosti mayské archeologické lokality *Bonampak. Komunita se vytvářela v 70. letech 20. století a založili ji původem severní Lakandonové z *Metzaboku, kteří konvertovali k *adventistům a byli ze svého původního domova vyhoštěni. (Lucie Nečasová)

betlém, výtvarné zobrazení příběhu o *narození *Ježíše Krista, rozšířené po celém katolickém světě. Nejstarší doklady betlémů pocházejí ze 4. století v Itálii, více se rozšířily až zásluhou Františka z Assisi v 13. století, v 17.–18. století *zvyk zlidověl (v *českých zemích koncem 18. století). (Jaroslav Malina)

Betlém (hebrejsky: *Bét-lechem*), *město v Judském pohoří, 7 km jižně od *Jeruzaléma. V biblických textech je uváděno pod jmény Efrat, Bét-lechem Efrata a Bét-lechem Jehuda. Podle *Starého zákona (Gn 35,19) zde byla pohřbena *Jáková žena *Ráchel. V Betlémě se též odehrává příběh biblické knihy *Rút. Betlém je také považován za místo, kde se narodil a později byl pomazán na *krále *David. V době druhého *chrámu byl Betlém obsazen Edómci, kteří odtud byli vyhnáni Jochananem Hyrkánem. Podle *Nového zákona je Betlém místem *narození *Ježíše. V Betlémě se nachází řada památek posvátných pro *křesťany. Nejvýznamnější je *kostel „Narození“, který je údajně postaven nad jeskyní, kde se Ježíš narodil. (Bedřich Nosek)

Betové, *etnikum v Pobřeží slonoviny; asi 410 000 (odhad z roku 1998). *Jazyk patří do skupiny *kwa *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci, rybáři a chovatelé *koz a *ovcí. *Manželství bývá *polygammí, následnictví je *patrilinéární. Po *iniciaci se mladí příslušníci etnika mohou stát členy tajné společnosti, která ovlivňuje život *vesnice. V čele vesnice je *náčelník a rada starších. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Betsabé (hebrejsky: „dcera přísahy“), manželka chetejského vojáka Urijáše a milenka izraelského *krále *Davida. David poslal Urijáše do nejtěžšího boje, aby zahynul; po jeho smrti pojal Betsabé za ženu a zplodil s ní *Šalomouna. (Jaroslav Malina)

bez dominance, vztah *alel téhož *genu, při němž je fenotypový projev *hybrida průměrem fenotypového projevu rodičů. (Jiřina Relichová)

bezdomovci, osoby bez trvalého bydliště; právnicky osoby, které nejsou *občanem žádného *státu. Bezdomovec je podřízen vnitrostátní moci státu, v němž pobývá, přitom nepožívá ochrany žádného jiného státu. Postavení bezdomovců upravuje Úmluva o postavení osob bez státního občanství (1954) a Úmluva o omezení bezdomovství (1961). V České republice bezdomovci *de iure* neexistují. V mezinárodním právu se pojmem bezdomovec (anglicky: *homeless*) označuje *cizinec, žijící na daném území bez povolení *úřadů a bez státní příslušnosti. Pro naše bezdomovce má odborný *jazyk termín „občan bez přístřeší“, který patří do skupiny „občanů společensky nepřizpůsobených“, což ovšem není právní vymezení. (Marie Dohnalová)

bezdomovství, ekvivalent cizích výrazů *homelessness* (anglicky), *sans-abrisme* (francouzsky), *Obdachlosigkeit* (německy). Český právní řád zná slovo bezdomovec ve významu osoby bez státní příslušnosti, nikoliv člověka vyloučeného ze *společnosti. Vlastimila a Ilja Hradečtí z *občanského sdružení Naděje užívají slovo bezdomovec ve významu člověk, který nemá domov (který nebydlí). (Marie Dohnalová)

bezspornost, základní požadavek kladený na formalizované *teorie. Syntaktická bezspornost znamená, že v teorii není odvoditelná nějaká věta a zároveň její negace. *Sémantická bezspornost znamená, že teorie má alespoň jeden model, tj. existuje taková *interpretace teorie, že všechny odvoditelné věty jsou pravdivé. Porušení požadavku syntaktické bezspornosti znamená, že v teorii lze odvodit jakoukoli větu, čímž teorie ztrácí smysl. (Jaroslav Malina)

bezpečná třetí země, *země, bezpečná třetí.

bezpečná země původu, *země původu, bezpečná.

bezpečnost, potravinová, fyzický a ekonomicko-sociální přístup k potřebným potravinám všech členů *rodiny (z hlediska množství, výživné hodnoty, bezpečnosti a kulturní preference), které jsou důležité pro jejich aktivní a zdravý život kdykoliv a bez ohrožení ztráty jejich dostupnosti. (Marie Dohnalová)

bezprávi, charakteristický rys nedemokratického politického režimu. Projevuje se jako zákonné bezprávi (podstatné omezení, pozastavení nebo absence *základních práv a *svobod *občanů v rozporu s mezinárodním standardem *lidských práv) nebo jako nezákonné bezprávi (*stát přijímá *zákony, které jsou v souladu s mezinárodním standardem lidských práv, ale tato práva systematicky nerespektuje, porušuje a obchází). (Marie Dohnalová)

Bhabha, Homi K. (1949, Bombaj, Indie), indický literární teoretik a kritik; jeden z nejvýznamnějších představitelů (spolu s Edwardem W. *Saidem) tzv. *postkoloniálních studií, jeho dílo ovlivnilo též oblast *kulturních studií. Jeho odborný život probíhá podobně jako u mnoha intelektuálů z koloniálního prostředí: navštěvoval britské školy v Indii a doktorát získal na Oxfordské univerzitě. Poté působil na řadě předních britských a amerických univerzit. V současnosti přednáší na Harvardské univerzitě anglickou a americkou literaturu a je ředitelem Centra humanitních věd. Přispívá také do časopisu *Public Culture*, kolem něhož jsou sdružení „postkoloniální“ antropologové (například Arjun *Appadurai) a představitelé *subalterních studií.

V textech z 90. let 20. století Bhabha metodicky navázal na poststrukturalismus. V eseji *Location of Culture* (Dějiště kultury, 1994) použil metody dekonstrukce literárních textů, v nichž se zaměřil na způsoby šíření nacionálních, kulturních a rasových identit. Mezi analyzovaná literární díla patřily texty koloniální literatury od autorů, jakými byli například anglický spisovatel polského původu Joseph Conrad (1857–1924) a anglický spisovatel a esejista Edward Morgan Forster (1879–1970) nebo autoři spjatí svým původem s *třetím světem – například Frantz Fanon (1925–1961), Vidiadhar Surajprasad Naipaul (narozen 1932), Salman Rushdie (narozen 1947) a další. Homi Bhabha sám je kosmopolitním intelektuálem, podobně jako autoři, o nichž pojednává. V interpretaci literárních textů rozvíjí koncepci *kulturní hybridity, kterou chápe jako sílu osvobozující od utlačených a utlačujících identit. Zabývá se otázkou *exilu, ale také uprchlictví, vysídlení, života na rozhraní *kultur a *ras a pocity vykořeněnosti a ztráty lidství. Ve svých dílech je často autobiografický a vychází ze své zkušenosti a z reflexe sebe sama jakožto koloniálního subjektu. V této souvislosti hovoří nejen o kulturní hybriditě, ale také o tzv. třetím prostoru mezi kulturami. Po vzoru analýz Michela *Foucaulta (1926–1984) zkoumá *diskurzy koloniální moci a její legitimizace prostřednictvím vědění. Tematicky i metodicky se tak přibližuje Edwardu Saidovi (1935–2003). Formálně se ovšem přidržuje více poststrukturalistických metod dekonstrukce a otevřeně navazuje na Jacquese *Derridu (1930–2004) a příležitostně též na Jacquese *Lacana (1901–1981). Bhabha rozkrývá, jak je na rovině znaků fixován „synchronní

esencialismus“, který v encyklopedickém duchu klasifikuje druhé a navzdory diachronnímu vývoji a hře „difference“ tuto klasifikaci opakuje. Detailněji se zaměřuje na genealogii moderní organizace *času, *prostoru a lidí prostřednictvím vzdělávání a objevitelství, ale také snů, *fantazií, *mýtů, posedlostí a požadavků a zvýrazňuje politické důsledky těchto stereotypizací. Na druhou stranu očekává od plurality hlasů (multivocality) transformaci politického diskurzu. Jeho eseje se mimo jiné vyznačují vysoce kultivovanou jazykovou stylistikou a jsou po této stránce ukázkou akademického psaní. Sám autor se však vzpírá estetickým hodnocením svého díla. Vzestup kariéry Homi Bhabhy se ovšem datuje již od 80. let díky editorství sborníku teoretických koncepcí *nacionalismu pod názvem *Nation and Narration* (Národy a vyprávění, 1983), známém sloganem „nations are narrations“ – „národy jsou vyprávěními“, v němž se zaměřil na formování nacionálních identit v postkoloniálních státech. (Michal Tošner)

Bhagavadgíta („Zpěv Vznešeného“), zkráceně též *Gíta*, nábožensko-filozofická báseň, tvořící jednu z epizod staroindického eposu **Mahábhárata*. Sestává z 18 zpěvů (kapitoly 25–42 VI. knihy – Bhíšmaparvanu), které zachycují rozmluvu mezi jedním z hlavních hrdinů eposu, pánduovským princem Ardžunou, a jeho vozatajem *Kršnou, jenž se mu dává poznat jako vtělení nejvyššího pána všehomíra. *Gíta* nabádá k nezištnému konání činů, jež člověku ukládá odvěký řád a jeho společenská povinnost (*dharma), nabádá k pěstování vnitřní sebekázně a jako nejvyšší *ideál vyzdvihuje cestu láskyplné oddanosti *bohu, označované pojmem **bhaktimárga*. (Jan Filipický)

bhakti (ze sanskrtu: *bhakti*, „láska, oddanost, přichylnost“ od slovesa *bhadž-*, *bhadžati*, „volit, dávat přednost, sloužit, milovat, ctít“), v *hinduismu bezvýhradné sebeodevzdání vyznavače osobnímu *bohu, výraz naprosté víry a oddanosti, projevované v mysli, ve slovech i v činech, jehož výsledkem je boží milost, která vede ke konečnému vysvobození (*mókša). (Jan Filipický)

bhaktimárga (ze sanskrtu: *bhakti*, „láska, oddanost, přichylnost“ a *márga*, „cesta“), cesta *lásky a oddanosti, podle **Bhagavadgíty* vůbec nejjistější prostředek, jak se vymanit z pout opětovných zrození a zániků, jak dosáhnout nejvyšší blaženého stavu, prostého všech neduhů, přiblížit se *bohu, dospět k jeho podstatě a posléze v něm spočinout. (Jan Filipický)

Bhárátové, *Indové.

Bhílové (Bhílí), skupina jazykově a kulturně příbuzných kmenových etnik žijících převážně v západní Indii, v oblasti pohoří Arávalí (jih svazového státu Rádžasthán), horského pásma Satpura (na západě státu Madhjadpradéš), zčásti též v Gudžarátu, Maháráštre a Paňdžábu. Jsou považováni za potomky původního obyvatelstva Indie, jejich celkový počet se odhaduje na 6 milionů (v roce 1994). Bhílština (asi 1,3 milionu mluvčích) spolu s četnými bhílskými dialektami patří do centrální skupiny *jazyků *indické (indoárijské) větve *indoevropské rodiny, je příbuzná s *rádžasthánštinou, *gudžaráštínou a *maráthštinou. Antropologicky jsou příbuzní *Veddům, žijí se *lovem, pastevectvím a primitivním *zemědělstvím. Vyznávají svébytnou formu *hinduismu s pozůstatky *animistického náboženství. (Jan Filipický)

Bhútiové, starobylá populace v Bhútánském *království na jižních svazích Himálaje. Původními obyvateli území byli Tephúové, po nich převládli Bhútiové, kteří dnes tvoří 80 % z celkového počtu 672 000 obyvatel Bhútánu (*cenzus z roku 2005). Jsou příbuzní s *Tibeťany, hovoří bhútijštinou, která patří do *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny. Jejich hlavním zaměstnáním je intenzivní horské *zemědělství, chov drobných domácích zvířat a tradiční řemeslná výroba. Prosluli svými náboženskými „dračími tanci“ v maskách draků, a jejich *země se proto bhútijsky nazývá Dračí země (Dugjul, Druk-jul). *Manželství je *monogamní, vyskytuje se i *polyandrie. V zemi dosud převládají feudální vztahy jako pozůstatek dřívějších poměrů – oblast byla v područí tibetských kolonistů, od roku 1774 se stala *protektorátem Východoindické společnosti a od roku 1865 *kolonií Velké Británie.

Teprve v roce 1949 na základě dohody s Indickou republikou bylo ustaveno knížectví a v roce 1974 Bhútánské království. (Zdeněk Tvrď)

biatek (název podle nejčastějšího nápisu, pravděpodobně jména bójského vládce, BIATEC), keltská *mince (ze *zlata nebo *stříbra) s tímto nápisem v latince, ražená v 1. století př. n. l. asi v okolí dnešní Bratislavy. (Jaroslav Malina)

bible (z řečtiny: *ta biblia*, „knihy“), základní spis *judaismu a *křesťanství; soubor kanonizovaných knih, považovaných za inspirované *Bohem, v němž je uloženo lidské svědectví o Božím slově. Biblický *kánon tvoří dvě části: **Starý zákon*, který je bibli judaistů i křesťanů, a **Nový zákon*, který je specificky křesťanskou částí bible; jde o tradiční název souboru 66 knih, z nichž 39 připadá na Starý zákon a 29 na Nový zákon, ovšem jen podle protestantského pojetí, které se ve Starém zákoně drží židovského vymezení kánonu. *Katolíci i *pravoslavní ke zmíněným 39 knihám přiřazují ještě řadu dalších, zvaných deuterokanonické či volně přeloženo druhotně směrodatné, protože kánon, původně míra, označuje takový soubor spisů, které mají být pro věřící měřítkem života a víry.

Prvá část bible, Starý zákon, zabírá téměř jeho tři čtvrtiny na rozsah (tvoří jej pět knih Mojžíšových [tzv. *Pentateuch, v židovském označení nazýván *Tóra], knihy dějepisné, knihy poučné, knihy proroků a básnické knihy se žalmy). Je psána *hebrejsky, jen některé menší části (v knihách Ezdráš a Daniel) *aramejsky. Nový zákon (knihy naučné, dějepisné a prorocká kniha Zjevení) je psán řecky, a to v pozdní helénistické *řečtině, zvané „obecná“ (*hé koiné dialektos*). Křesťanství považuje za závazné texty jak Starého zákona, tak Nového zákona, kdežto *židé jen Starý zákon, který ovšem nazývají buď (svaté) „Čtení“ (hebrejsky: *mikrajit*) nebo *Tenach*, což je zkratka z prvních písmen tří slov **Tóra* (Zákon), *Neb'im* (Proroci) a *Ketubim* (Spisy). Samotné pojmy Starý a Nový zákon jsou křesťanského původu, v Novém zákonu se mluví o staré a nové smlouvě, protože křesťané považovali Starý zákon za dokument smlouvy Hospodina (*Jahve) s *Izraelem, Nový zákon pak za dokument nové smlouvy v *Kristu. Dnes se užívá obou názvů, Starý zákon i Nový zákon a také výrazu bible i v technickém smyslu, bez ohledu na původní vyznačkový obsah.

Obsahem bible je zvěst o jediném Bohu, který stvořil *svět, přislíbil lidem *odpuštění *hříchu a osvobození, povolal svůj vyvolený *lid, vyváděl ho z otroctví a ze zajetí, dával mu své *Slovo a prostřednictvím učení *proroků slíbil Mesiáše, tj. *Spasitele. K naplnění této tradice dospěl Nový zákon. Jeho hlavní část tvoří čtyři kanonická evangelia – Marka, Matouše, Lukáše a Jana –, vypovídající o osobě a učení Ježíše Krista, v němž se spojila božská i lidská podstata a který je křesťany vnímán zároveň jako Pán i Spasitel. Tuto roli naplnil svým učením a mučednickou smrtí, již se vzdal lidské části své podstaty, aby se přiblížil Bohu.

Celá bible v křesťanském rozsahu má četné překlady od starověku dodnes, například latinská **Vulgata* a *Neovulgata*, německý překlad Martina *Luthera, česká *Bible svatováclavská* a **Bible kralická*. (Viz též *apokryfy.) Celá bible je nejen náboženskou, nýbrž i literární a kulturně-historickou, patrně nejvýznamnější památkou *starověku, na níž stavěl celý *středověk a do značné míry i *novověk. Mnohé dnešní tradice, úsloví či představy jsou bez znalosti bible nesrozumitelné. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

Bible kralická, komentovaný překlad **bible* z původních *jazyků (*hebrejštiny, *řečtiny a *latiny), do češtiny pořízený překladateli *Jednoty bratrské; v roce 1564 první překlad **Nového zákona* od Jana Blahoslava, 1588 dokončen překlad **Starého zákona*, který byl doplněn upraveným Blahoslavovým Novým zákonem, s nímž tvoří tzv. šestidílkou (čtyři díly Starého zákona podle palestinského *kánonu, pátý díl vyčleněné deuterokanonické knihy a šestý díl Nový zákon).

Bible kralická je považována za vrchol českého biblického překladatelského úsilí, vyniká filologickou fundovaností i důsledným využitím tehdejšího humanistického biblického studia; její text byl brán jako základ pro další biblické překlady. Jazyk Bible kralické se stal

spisovnou normou nejen v *českých zemích, ale jako tzv. bibličina byl užíván i slovenskými evangelíky. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Bible Václava IV., rozsáhlé německy psané, bohatě iluminované dílo, rozdělené dnes do šesti svazků (ÖNB cod. 2759–2764) a chované v Österreichische Nationalbibliothek ve Vídni. Původně byla jádrem sbírky *rukopisů Václava IV. (1361–1419). Láska krále Václava IV. ke knihám, vypěstovaná už od raného dětství humanistickou výchovou a příkladem jeho otce Karla IV., Karlova kancléře Dětřicha z Portic a dalších osobností, podnítila vznik řady podobných děl, takže pod patronací Václava IV. závěr 14. a počátek 15. století znamenal bouřlivý rozvoj české knižní malby; Vedle Paříže se v Evropě té doby stala Praha snad nejvýznamnějším centrem produkce iluminovaných rukopisů. Mnohé ilustrace v *Bibli Václava IV.* jsou vícevrstevnou výpovědí o václavovské kultuře i erotickém životě tehdejší dvorské společnosti. (Jaroslav Malina)

bible, Velislavova, iluminovaný rukopis; je jedním z nejrozsáhlejších středověkých obrazových přetlumočení různých partií několika biblických knih, *legend o *sv. Václavovi a jiných světcích i dalších námětů, doprovázeným stručnými komentáři. Obsahuje dnes 747 (původně více než 800) ilustrací provedených lineární perokresbou, většinou jen spoře kolorovanou pestrými barvami; mužské a ženské postavy v tomto středověkém obrazovém *kodexu lze již rozlišit jak podle pohlavních znaků, tak podle oblečení a jiných *atributů. Byla vytvořena v Čechách pro známého univerzitního Mistra Velislava (zemřel 1367), jenž byl mnohonásobným *kanovníkem, působil ve službách Jana Lucemburského a Karla IV. jako diplomat, protonotář, zástupce říšského kancléře, sekretář, *kaplan a rada. Jeho bible představuje prvořadou uměleckou památku dvorského umění. Je uložena v Národní knihovně České republiky v Praze (v roce 2008 byla vydána replika). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Biblia pauperum (bible chudých), *biblia picta* (bible malovaná), morálně naučná kniha, jejíž rukopisná tradice vznikala již ve 13. století v okruhu klášterních vzdělavců. Sloužila nižšímu, sotva gramotnému *kléru zvanému *pauperi praedicatores* (odtud latinský název: *Biblia pauperum*). *Biblia pauperum* představovala typologicko-srovnávací cyklus scén *Starého zákona a *Nového zákona.

Biblia pauperum udržovala jednotné kompoziční schéma stránky. Scéna z Kristova života byla zasazena doprostřed architektonického rámu stránky, obklopeného vlevo i vpravo starozákonními paralelami. V hlavě a patě architektonického rámu byly umístěny dvě dvojice výklenků (edikul) pro figury *proroků. Z výklenků vycházely nápisové pásy, ohlašující Kristův příchod. Zkrácený biblický text se nacházel v levém a pravém horním rohu.

Fenomén *Biblia pauperum* náležel do nejpočetněji zachované skupiny blokových knih. Blokované knihy latinské *Biblia pauperum* vznikaly kolem poloviny 15. století v Nizozemsku, kde se zachovalo přibližně 14 vydání dle nizozemského rukopisného prototypu o 40 listech. V Německu byly vytištěny pouze dvě *verze, a to v roce 1470 a 1471. Šíření *Biblia pauperum* bylo spjato i s *knihtiskem. (Viz též *bible.) (Barbora Půtová)

biblická antropologie, *antropologie, biblická.

biblická potopa, *potopa, biblická.

biblické drama, *drama, biblické.

bibliofilie (z řečtiny: *biblion*, „kniha“ a *filia*, „láska, obliba“), krásná kniha (či tisk), dokonale upravená knižním grafikem, dokonale vytištěná vhodným písmem na kvalitním papíře, popřípadě svázaná v umělecké vazbě. Často bývá ilustrována původní grafikou. Její náklad je nízký, zpravidla do dvou či tří set exemplářů, které bývají číslovány. (Jaroslav Malina)

bibliстика, teologický obor zkoumající **bibli* jak z hledisek ryze teologických, tak i z hlediska obecné *hermeneutiky (lingvistická a historická *analýza textu aj.). Zahrnuje pomocné obory, jako *biblickou antropologii, biblickou archeologii, geografii a historii,

studium biblických *jazyků a jejich ostatní *literatury a reálií, a dále biblickou hermeneutiku, kritiku a *teologii. (Jaroslav Malina)

biceps, bicipitis, m., dvojhlavý (v *anatomii například dvojhlavý *sval pažní – **musculus biceps brachii*). (Ladislava Horáčková)

biedermeier (z němčiny: *bieder*, „bodrý, počestný“, *Meier, Meyer*, „běžné příjmení“), středoevropský umělecký směr první poloviny 19. století; je měšťanskou reakcí na *empír, projevující se zejména v užitém umění a v bytové kultuře (především kvůli rozvoji *manufaktur poklesly ceny dříve velmi drahých výrobků, jako *porcelánu nebo umně zpracovaného nábytku, a ty tak byly poprvé dostupné širším vrstvám). Typické je i klidné, intimní a patos nesnášející cítění té doby, milující i v malbě idylické žánry, půvabné krajinky, a zejména městské veduty. V interiéru se věnuje také malbě (tapetě) stěn, bytového *textilu, porcelánu a *sklu. (František Čapka)

biennio rosso (italsky: „dva rudé roky“), označení pro období let 1918–1920 v severní Itálii a v zemědělském Toskánsku a Emilii, kde došlo z důvodu *inflace, nezaměstnanosti a nedostatku potravin k sociálním bouřím (srpen 1920, obsazení továren v Janově, Miláně a Turínu); důsledkem byl příklon obyvatelstva k *Mussoliniho *fašismu. (František Čapka)

bifurcatio, -onis, f. (z latiny: *bis*, „dvakrát“ a *furca*, „vidlice“) bifurkace, rozdělení, vidlicovité rozvětvení. V *anatomii například **bifurcatio tracheae* – rozdělení *průdušnice na dva **bronchi principales*. (Ladislava Horáčková)

bifurcatio aortae, rozvětvení *aorty; nachází se před *páteří ve výši čtvrtého bederního *obratle. **Aorta descendens* se v tomto místě větví na dvě **arteriae iliacae communes*. (Lenka Vargová)

bifurcatio tracheae, rozdělení *průdušnice. **Trachea* se ve výši obratle Th₄ v úhlu 70–80° rozděluje na pravou a levou průdušku (*bronchus principalis dexter et sinister*). Pravá průduška je méně odkloněna od směru průdušnice, zatímco levá je postavena více horizontálně. (Lenka Vargová)

big man (v Tok Pisin [pidgin]: *bikpela man*), označení dávané některým mužům ve společnostech *Melanésie. Big man není totéž co *náčelník, nestojí totiž výše ve společenské *hierarchii a nemá žádnou politickou *autoritu nebo *moc. Big man je výjimečná, respektovaná nebo v nějakém ohledu talentovaná *osobnost. *Status big man je získaný, nikoli připsaný. Big manem se může stát muž, který je (1) mimořádně schopný při *sociální *směně, (2) statečný válečník a vůdce, (3) vynikající rétor, (4) vynalézavý při *komunikaci se světem *duchů (může mít respekt jako *čaroděj). Big man svými aktivitami buduje síť spřízněných osob, které si zavazuje především směnou. Taková síť nemusí být omezena na jednu *vesnici, ale může prorůstat rozsáhlým územím. Síť může big man manipulovat při různých příležitostech a na podporu svých vlastních plánů (válečné konflikty, budování domů mužů, organizování slavností apod.).

Status big mana není získán jednou provždy; se ztrátou uvedených schopností a dovedností slábně i respekt k jeho osobnosti. K ztrátě statusu může dojít také v důsledku nevhodné manipulace majetkem nebo lidmi. V melanéských společnostech je obvyklá velká míra individuální *svobody, která končí tam, kde začínají *práva a svoboda druhého. Big man může díky svým schopnostem a dovednostem usilovat o manipulaci druhými; když však žádá po svých spřízněných více, než očekávají, že se jim v nějaké podobě vrátí, mohou jej opustit a tím oslabit jeho status a prestiž. Existence big manů sice nebrání společenskému uznání výjimečných žen, ale ty jsou oceněny pouze v oblastech činností připsaných ženám. Z tohoto důvodu nemohou ženy dosáhnout stejného postavení jako big man. (Martin Soukup)

Bihárci (Biháři):

1. obecné označení obyvatel indického svazového státu Bihár, ležícího v severní části poloostrova Přední Indie při hranicích s Nepálem, mezi Uttarpradéšem, Džhárkhandem a Západním Bengálskem. Představují dnes více než osmdesátimilionovou populaci (*census

z roku 2001) sídlící v hustě osídlené nížině řeky Gangy. Většinu tvoří *Hindustánci, jejichž mateřtinou je *urdština (od roku 1989 druhý úřední *jazyk Biháru), *hindština a východní dialekty hindštiny (bhódžpurština, maithilština, magahština). Asi desetinu osídlení tvoří potomci původních kmenových etnik žijící v blízkosti bengálských hranic, zejména *Mundové, *Santálci, Khariové či Birhórové;

2. v užším slova smyslu smíšené *indoárijské etnikum *indoevropského původu, obývajících indický stát Bihár, jehož historické počátky a etnogeneze sahají až do starověké Indie (*Indové). Z Biháru se jeho příslušníci rozšířili po celé severní Indii, mnozí přesídlili do Západního Bengálska a Maháráštry; v době rozdělení Indie (1947) urdsky hovořící bihářští *muslimové migrovali do Pákistánu a pákistánského Východního Bengálska. Po vyhlášení nezávislosti Bangladéše (1971) podstatná část asi milionové menšiny Bihárců přijala bangladéšské občanství a jazyk i *kulturu většinových *Bengálců, menší počet byl repatriován do Pákistánu a více než čtvrt milionu osob zůstalo v uprchlických táborech bez státní příslušnosti. (Jan Filipický)

biháarské dialekty, *biháarština.

biháarština (biháarské dialekty), východní *indoárijský jazyk užívaný v indickém státě Bihár a menšinami v Nepálu a Bangladéši. (Viz též *Bihárci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Bichat, Marie François Xavier (14. 11. 1771, Thoirette, Francie – 22. 7. 1802, Paříž, Francie), francouzský lékař a anatom; zakladatel moderní *histologie. Objevil, že orgány jsou tvořeny opakujícími se typy *tkání, kterých rozlišil celkem 20 druhů. Nepracoval však s *mikroskopem, jeho histologická klasifikace vycházela z maceračních technik. V duchu vitalistického nazírání spatřoval právě ve struktuře a uspořádání zdroj rozdílnosti funkcí. Vedle strukturních a fyziologických vlastností tkání podrobně charakterizoval také jejich *funkce. Z díla: *Anatomie générale, appliquée à la physiologie et à la médecine* (Všeobecná anatomie aplikovaná na fyziologii a medicínu, 1801). (Petr Bureš)

Bikolové, filipínská populace žijící na jihu Luzonu a na přilehlých ostrovech v počtu 5,9 milionu. *Jazyk patří k severní skupině *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Věřící jsou převážně *katolíci. (Zdeněk Tvrďý)

bilateralita (z latiny: *bilaterālis*, „oboustranný, z obou boků“) [antropologie], oboustrannost, rovnoprávnost dědických nároků a statusových postavení odvozených od matčiny a otcovy příbuzenské *linie. (Jaroslav Malina)

bilaterální, oboustranný, tj. týkající se pravé i levé strany.

Bílé zdi, pozdější *Mennefer. První sídelní *město sjednoceného Egypta po roce 3100 př. n. l. Leželo na západním břehu Nilu přibližně 30 km jižně od Káhiry. (Břetislav Vachala)

Bílek, František (6. 11. 1872, Chýnov u Tábora – 13. 10. 1941, Chýnov u Tábora), český sochař, grafik a architekt; nejvýraznější osobnost secesního *symbolismu. Jeho tvorba, významná nejen pro české, ale i evropské prostředí, je originálním, hluboce osobním, bolestně mystickým náboženským prožitkem. Bílkovy výtvarné představy a vize jsou věnovány smyslu životní cesty za *Ježíšem Kristem – *Golgota* (1892), *Orba je naší viny trest* (1892), *Ukřižovaný* (1896), *Podobenství velkého Západu Čechů* (1898), *Mojžíš* (1905), *Adam a Eva* (1921). Námětem Adama a Evy se Bílek zabýval asi od poloviny devadesátých let, ale teprve v sousoší, které z kmene vichřící vyvrácené dubu vyřezal v roce 1921, se mu podařilo skloubit secesní linii s myšlenkovou náplní díla. V grafice se Bílkovou nejvlastnější technikou stal *dřevoryt. Vytvořil též řadu *náhrobků na českém i moravském venkově – například *Tvůrce a jeho sestra bolest* (1932) – náhrobek symbolistního básníka Otokara Březiny v Jaroměřicích nad Rokytnou, *Žal* (1909) – *pomník Václava Beneše Třebízského na Vyšehradě, náhrobek z dubového dřeva pro vlastní hrob, který se nachází v Chýnově, rodišti a dlouholetém bydlišti tohoto významného umělce. (Jaroslav Malina)

bilharzióza, schistosomiáza, parazitární onemocnění způsobené *motolicemi. Larvy, které žijí ve vodě (mezihostitelem jsou plži), mají schopnost pronikat kůží a dozrávat v dospělé

červy v krevním oběhu některých orgánů. Nejčastěji je postiženo močové a trávicí ústrojí. Paraziti způsobují opakovaná krvácení, vedoucí k anémii a vyčerpání organismu. (Petr Bureš)

Bílí Hunové, *Hunové, Bílí.

bilingva, text zaznamenaný ve dvou obsahově identických, ale jazykově odlišných mutacích. Známe též dokumenty se třemi (trilingva) až čtyřmi (quatrilingva) jazykovými *verzemi. Dvoujazyčné texty počaly vznikat ve starobabylonské době v první třetině 2. tisíciletí př. n. l., když se *sumerština vytrácela z každodenní živé mluvy a babylonští písaři potřebovali pomůcky pro školní výuku. Vytvářeli sumersko-akkadské vokabuláře (lexikografie, *akkadština) utříděné podle rozličných kritérií a překládali i celé sumerské kompozice, převážně ze sféry *náboženství, případně *magie. Kromě výchovných důvodů je vedly i důvody badatelské a snaha zachovat starou sumerskou literární tradici. Akkadské překlady zaznamenávali nejprve jako *glosy – menšími znaky pod sumerským textem nebo na volných místech v řádce, poté v samostatných, zatažených řádcích pod sumerskou verzí. Jen výjimečně umístili překlad vcelku na zadní stranu tabulky. Mimo vlastní *Mezopotámii tomu bylo opačně: překlady se většinou zapisovaly souvisle do paralelně položených sloupců, eventuálně se jazykové mutace střídaly po ucelených pasážích; jen výjimečně se uplatnily interlineární bilingvy. Okrajová území, jež přejala sumersko-akkadský klínopis (*písmo, klínové) a s ním jako samozřejmý prostředek písemného výrazu i příslušné *jazyky, doplnila ovšem do dalšího sloupce ještě vlastní, domácím písařům srozumitelnou řeč: *chetitštinu, *churritštinu, *ugaritštinu. Šlo opětovně především o lexikální, náboženské a magické texty, ale překládány byly i jiné žánry. Jazykové mutace diktovala místní potřeba. Tak vedle sumersko-akkadsko-chetitských záznamů se setkáme i s bilingvami akkadsko-chetitskými, chattijsko-chetitskými či chetitsko-churritskými. V *Ugaritu se dochovaly dokumenty sumersko-akkadsko-ugaritsko-churritské, v Karatepe foinicko-luvijské, v *Urartu urartejsko-asyrské. Mezinárodní smlouvy se v *chetitské říši psaly akkadsky a chetitsky z pochopitelného důvodu – aby byly všeobecně srozumitelné (akkadština byla jakási *lingua franca starověkého *Předního východu). Psaly se tak ovšem i texty zcela interní povahy (například *anály nebo velmi osobní testament *Chattušila I.), ale také některé *hymny na mezopotamská božstva a modlitby k nim. Za těmito případy tušíme školské pohnutky – jde o překlady do chetitštiny, svého druhu „povinnou četbu ze světového písemnictví“. Dvoujazyčné a vícejazyčné texty se staly neocenitelnou pomocí a východiskem moderní vědy při luštění i studiu do té doby neznámých písemných systémů a jazyků. Staropersko-elamsko-babylonská trilingva okopírovaná v roce 1837 anglickým diplomatem a zakladatelem klínopisných studií Henrym C. Rawlinsonem (1810–1895) se stala základem k rozluštění klínového písma, foinicko-luvijská bilingva z Karatepe pomohla německému badateli Franzi Steinherrovi (1902–1974) proniknout do tajemství luvijských *hieroglyfů; lykijsko-řecko-aramejská trilingva ze západoanatolského *města Xanthos umožnila porozumět lépe *lykijštině. (Jana Součková)

bilirubin (z latiny: *bilis*, „žluč“, *ruber*, „červený“), žlučové barvivo oranžově červené barvy. (Lenka Vargová)

bilis, -is, f., fel, žluč, zlatožlutá tekutina, která vzniká v jaterních buňkách. Obsahuje asi 95 % vody, soli žlučových kyselin, žlučové hematogenní pigmenty, *cholesterol a řadu dalších látek. Z jater (**hepar*) je žluč odváděna intrahepatálními a *extrahepatálními žlučovými cestami do **pars descendens duodeni*. Žluč v tenkém střevě emulguje tuky, a tím umožňuje jejich rozklad a vstřebávání, odvádí některé odpadní produkty metabolismu a dává charakteristické žlutohnědé zabarvení stolici. (Lenka Vargová)

bílkovina, složitá makromolekulární sloučenina, základní složka *buňky a výživy. (Viz též *protein.)

Bill of Rights (anglicky: „zákon o právech“, „listina práv“):

1. anglický státní ústavní zákon, který v roce 1689 zabezpečoval ústavně právní výsledky slavné *revoluce; ve 13 člancích Vilém III. Oranžský uznal omezení *moci *krále a upevnění

moci *parlamentu. Bylo také zaručeno petiční právo, stejně tak jako řádné soudní řízení porotního soudu. Dokument stanovil i pravidla následnictví *trůnu (katoličtí Stuartovci napříště vyloučení), současně představoval vítězství anglického parlamentu nad Korunou, nastolující *konstituční monarchii a znamenající počátek vývoje k *parlamentarismu;

2. listina práv přijatá v roce 1791 v USA obsahující výčet základních lidských a občanských práv (projevu, sdružování a shromažďování), *odluku církve od státu a principy rozdělení státní moci; zahrnuje deset doplňovacích článků *ústavy USA a spolu s jedenáctým a dvanáctým doplňkem tvoří její první cyklus oprav. (František Čapka)

bilobodontní vzor, *vzor, bilobodontní.

bilokalita [antropologie], usídlení manželského páru po *svatbě buď v *rodině nevěsty, nebo ženicha. (Jaroslav Malina)

bilophodontní stoličky, *stoličky, bilophodontní.

Bilsborough, Alan (6. 12. 1943, Salford, Lancashire, Anglie), anglický paleoantropolog a evoluční antropolog; profesor na University of Durham ve Velké Británii. Více než pětadvacet let působil na University of Cambridge a přes deset let byl vedoucím Katedry antropologie na *univerzitě v Durhamu, jež je největší *katedrou antropologie v Evropě. Je autorem učebnice *Human Evolution* (Evoluce člověka, 1992). Kromě organizační činnosti se dlouhá léta věnuje paleoantropologii – zejména evoluci raných forem rodu **Homo* a otázkám fylogeneze *homininů. Spolupracuje s profesorem Bernardem *Woodem (George Washington University, USA) na problematice *kraniální diverzity *raných homininů. (Václav Vančata)

Bílý, Boris (4. 5. 1923, Brno – 14. 2. 2004, Tišnov), český stomatolog a dentální antropolog; docent Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Pracoval ve funkci přednosta protetického oddělení 1. Stomatologické kliniky Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Vedle odborné a pedagogické činnosti v oboru *stomatologie (protetika, implantologie) se aktivně věnoval dentální antropologii u *recentních i historických populací.

Zabýval se studiem patologických změn chrupu a žvýkacího aparátu u dětí i dospělých na kostrových pozůstatcích z moravských pohřebišť (13.–17. století), diagnózou a interpretací dentálních onemocnění v paleodemografickém rámci, podílel se na zpracování tabulek pro klasifikaci abraze zubů a spolupracoval s antropologem Emanuele *Vlčkem na výzkumech českých králů. Jeho studie významným způsobem přispěly k rozvoji oboru. (Jaroslav Malina)

Bilzingsleben (severní Durynsko, Německo), středopleistocenní naleziště *travertinů, sídliště evropských *archaických lidí (lebeční *fragmenty, *Evropané, první) s nálezy *fauny, otisků *flóry a *drobnotvaré industrie *starého paleolitu; stáří asi 350 000 let. (Jiří A. Svoboda)

Bím, Tomáš (12. 11. 1946, Praha), český malíř, grafik, ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V roce 1965 absolvoval Odborné polygrafické učiliště v Praze. Je členem Grafické asociace a Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

Bímův výtvarný projev bývá řazen k *precizionismu, americkému výtvarnému směru, který se inspiruje *poezií civilizací změněného světa. (Jaroslav Malina)

binární kontrasty, *kontrasty, binární.

binární proměnná, *proměnná, dichotomická.

binární znak, *proměnná, dichotomická.

Binford, Lewis Roberts (21. 11. 1929, Norfolk, Virginia, USA), americký archeolog a antropolog; profesor na *univerzitě v Albuquerque a poté v Dallasu. Teoretik a kritik základních archeologických metod a konceptů; zakladatel tzv. *nové archeologie. Vedl etnoarcheologické výzkumy v Arktidě a Austrálii a provedl kritickou revizi řady klasických nalezišť, zejména *starého paleolitu a *středního paleolitu (Ambrona, *Čou-khou-tien,

*Olduvai, Torralba). Z díla: *An Archaeological Perspective* (Archeologická perspektiva, 1972). (Jaroslav Malina)

Bingham III, Hiram (19. 11. 1875, Honolulu, Hawaii, USA – 6. 6. 1956, Washington, USA), americký historik, geograf a politik. Podnikl řadu výzkumných expedic zejména do Peru, Venezuely a Kolumbie. V roce 1911 objevil a poté prozkoumal a popsal incké vysokohorské opevněné *město *Machu Picchu. Z díla: *Machu Picchu: A Citadel of the Incas* (Machu Picchu: Pevnost Inků, 1930), *Lost City of the Incas: The Story of Machu Picchu and Its Builders* (Ztracené město Inků: Příběh Machu Picchu a jeho stavitelů, 1948, česky: *Ztracené město Inků: Příběh Machu Picchu a jeho zakladatelů*. Praha: BB/art, 2006). (Jaroslav Malina)

Binijci, obyvatelé kdysi slavné říše Benin na území dnešní Nigérie, která byla založena ve 12. století (Eweka I.). Jejich počet je odhadován na 2,2 milionu osob (odhad z roku 1975). *Jazyk patří do skupiny *kwa *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Vytvořili společenství, jehož rozkvět nastal v 15.–17. století. Území dobyli *Angličané v roce 1897 a vytvořili z něj *kolonii. Teprve v druhé polovině 20. století Binijci získali nezávislost v rámci Nigerijské federativní republiky (*Nigerijci). Věřící jsou *křesťané, zčásti *muslimové. (Zdeněk Tvrďák, Jan Záhořík)

biodiverzita (z řečtiny: *bios*, „život“ a latiny: *dī-versus*, „odlišný, rozdílný“), rozmanitost života, bohatství přírodních druhů a společenství, jež jsou základem ekologické stability i adaptability života vcelku. Termín biodiverzita (stažený tvar termínu „biologická diverzita“) byl vytvořen v polovině 80. let 20. století a do obecného povědomí vešel asi od roku 1992, kdy se konala v Riu de Janeiru pod záštitou *Organizace spojených národů Konference o prostředí a jeho vývoji, na které byla přijata „Konvence o biologické diverzitě“.

*Konvence definuje biodiverzitu jako rozmanitost živých organismů ve všech prostředích (v terestrickém i mořském a v dalších akvatických a ekologických komplexech, které jsou jejich součástí). Zahrnuje tak diverzitu v rámci druhu (genetická), mezi druhy (druhová) a diverzitu společenstev (ekosystémová). Při kvantifikaci druhové diverzity lze rozlišit tři úrovně: alfa-diverzita (lokální diverzita; počet druhů na určité malé ploše, v určitém společenstvu, na určitém *biotopu), beta-diverzita (diverzita *krajiny; změna v počtu druhů a druhovém složení podél *gradientu prostředí) a gama-diverzita (regionální diverzita; podobně jako v případě alfa-diverzity jde o počet druhů, avšak na větším území, například *flóra či *fauna nějakého ostrova, pohoří ap.).

Biodiverzita je zásadní podmínkou přežití člověka i planety Země, protože zajišťuje potravní zdroje, materiál a suroviny pro stavebnictví, průmysl i *zdravotnictví atd. Biodiverzita „umožňuje“ *ekosystémům, aby fungovaly, a aby docházelo k evolučním procesům, zajišťuje koloběh živin nezbytných pro *život a ukládá je. Biodiverzita ovšem také snižuje, popřípadě absorbuje negativní dopady související s lidskou činností. (Petr Bureš)

biofyzika (z řečtiny: *bios*, „život“ a *fýsis*, „příroda, tělo“), interdisciplinární vědní obor, který se zabývá studiem fyzikálních a fyzikálně-chemických procesů v živých organismech a vlivy fyzikálních faktorů na živé organismy. Biofyzika je především experimentální obor, ale v některých oblastech může mít i teoretický charakter (matematické modely fyzikálních procesů v živých organismech). Biofyzika se zásadním způsobem rozvinula až ve druhé polovině 20. století, a to zejména na starších základech lékařské fyziky a radiobiologie.

Z hlediska předmětu zkoumání i metodologie je možno vnímat jako relativně samostatné obory molekulární biofyziku a lékařskou biofyziku. Molekulární biofyzika je oborem spojujícím molekulární biologii s některými oblastmi fyziky, fyzikální chemie a *biochemie. Předmětem studia molekulární biofyziky jsou biomakromolekuly a jejich *komplexy se zvláštním důrazem na vztah mezi strukturou a funkcí. Lékařská biofyzika zahrnuje takzvanou fyziologickou biofyziku (fyziologická optika, akustika, *biomechanika aj.) a lékařskou přístrojovou techniku (principy, interakce, rizika, bezpečnost).

Aplikační oblastí biofyziky je též radiologická (lékařská) fyzika, která je vysoce specializovaným oborem zaměřeným na lékařské aplikace ionizujícího i neionizujícího záření. Jinou aplikační oblastí je biomedicínské inženýrství, které se zabývá především *konstrukcí lékařských přístrojů.

V *kontextu antropologických věd má zásadní význam biomechanika (při studiu *struktury, *funkce a vývoje muskuloskeletálního systému, vysvětlování designu pracovních nástrojů apod.) (Vojtěch Mornstein)

biografická metoda, *metoda, biografická.

biochemie (z řečtiny: *bios*, „život“; původ slova chemie je hledán v egyptském slově *Kemet*, které znamená doslova „Černá [země]“ a označuje samotný Egypt, přes koptskou podobu *Kéme* se pak slovo dostalo i do arabštiny a evropských jazyků), interdisciplinární vědní obor studující chemické reakce v živých *organismech se zaměřením na výzkum struktury a funkce jednotlivých komponent, zejména *bílkovin (proteinů), nukleových kyselin, uhlovodíků, lipidů a dalších složek. Předmětem jejího studia je složení živých systémů, chemické přeměny jednotlivých komponent a vztah mezi chemickými procesy a jejich fyziologickými projevy.

Biochemie se začala rozvíjet počátkem 19. století. V roce 1828 se německému chemikovi Friedrichu Wöhlerovi (1800–1882) poprvé podařilo připravit močovinu a dokázat tak, že organické sloučeniny mohou být syntetizovány z anorganických látek a nejsou tedy výhradním produktem živých organismů. Dnes patří biochemie k nejdynamičtěji se rozvíjejícím vědním oborům, s širokým přesahem zasahujícím *biologii, *medicínu, zemědělství a další obory věd o živé přírodě. (Vladimír Sklenář)

biokulturologie (z řečtiny: *bios*, „život“ a latiny: *colere*, „pěstovat“):

1. výzkumná perspektiva usilující o interdisciplinární propojení empirických přírodovědných dat při *rekonstrukci *biologické a *kulturní evoluce lidského rodu;
2. typ teoretické explanace založený na společenskovědní, zejména kulturologické *interpretaci poznatků přírodních věd o *člověku. Data *fyzické antropologie, *paleoantropologie, *etologie, *evoluční biologie, *primatologie a *genetiky jsou programově zpracovávána a vyhodnocována z kulturologické perspektivy. V centru zájmu biokulturologie je výzkum *kultury v atributivním smyslu, jako univerzální *technologie lidstva a adaptační strategie, kterou se lidský rod odlišuje od ostatních *primátů. Proto se biokulturologie také systematicky zabývá *evolučními modely kultury, které vznikají v rámci *evolučních sociálních věd, jež se programově zabývají studiem vztahů a vlivů mezi biologickou evolucí a kulturou.

Biokulturologie aspiruje na stanovení hranice specificky lidské formy života a postižení toho, co nás s ostatními živočichy spojuje a co nás ze světa *přírody vyčleňuje. Proto zkoumá vztahy mezi biologickou a *kulturní adaptací, biologickou a kulturní evolucí, sociálním chováním primátů a sociokulturní činností lidských skupin atd. Charakteristickým rysem současné biokulturologie je studium rodu **Homo* v interdisciplinární perspektivě s důrazem na kulturologickou interpretaci poznatků shromážděných přírodními vědami. V americké *kulturní antropologii etabloval pojem biokulturologie americký antropolog Ino Rossi v knize *People in Culture* (Lidé v kultuře, 1980). Biokulturologie je podle Rossiho podoborem *fyzické antropologie. Orientuje se na teoretické explanace vztahů mezi biologickou a kulturní evolucí, přičemž tyto vztahy interpretuje z hlediska kultury. V průběhu devadesátých let 20. století byla koncepce biokulturologie rozpracována v rámci české *kulturologie jako součást studijního programu kulturologie. Biokulturologie zde vystupuje jako kulturologická subdisciplína, zabývající se výzkumem *generické kultury jako univerzálního *atributu lidského rodu. (Martin Soukup, Václav Soukup)

biologická adaptace, *adaptace, biologická.

biologická anagenetická evoluce, *evoluce, biologická anagenetická.

biologická antropologie, *antropologie, biologická.

biologická diverzita, *biodiverzita.

biologická evoluce, *evoluce, biologická.

biologická kladogenetická evoluce, *evoluce, biologická kladogenetická.

biologická variabilita, *variabilita, biologická.

biologická zdatnost, *fitness.

biologické hodiny, *hodiny, biologické.

biologicko-sociokulturní antropologie, * antropologie, bio-socio-kulturní.

biologický determinismus, *determinismus, biologický.

biologický esencialismus, *esencialismus, biologický.

biologický věk, *věk, biologický.

biologie (z řečtiny: *bios*, „život“ a *logos*, „nauka, věda“), souhrn věd zkoumajících *struktury a *funkce živých soustav a jejich vztahy k živé i neživé *přírodě. (Jaroslav Malina)

biologie sexuality, soubor vědeckých přístupů zabývajících se biologickou podstatou lidské *sexuality. Sexualita je základní vlastnost každé lidské bytosti, bez ní by *existence lidského druhu na Zemi byla nemyslitelná. Sexuální podstata lidí a jejich *sexuální chování mají tedy prastaré biologické kořeny. Někteří odborníci zabývající se lidským chováním přijímají s velkými výhradami skutečnost, že lidská psychika a společenská *kultura jsou významným způsobem spoluurčeny biologicky: ať již přímo geneticky nebo prostřednictvím *hormonů a vlastností formovaných epigeneticky, zevními vlivy.

Existují přesvědčivé důkazy, že značná část lidského sociálního chování má *genetický základ. Například zakladatel *sociobiologie Edward Osborne *Wilson uvádí: „Intelekt nebyl zkonstruován proto, aby porozuměl atomům, nebo dokonce sobě samému, ale na podporu přežití lidských genů.“ Moderní biologické vědy popírají často tradovanou představu o *člověku jako sociálně a kulturně determinované bytosti, zcela emancipované od svého živočišného základu. Biologie se pustila do celostní *syntézy biologických a psychosociálních vlivů. Výsledkem byla exploze etologických poznatků a konečně dnes již dosti ucelená disciplína, kterou můžeme nazvat sociobiologie. Klasiky této disciplíny jsou „otcové-zakladatelé moderní etologie“ – například rakouský zoolog a etolog Konrad *Lorenz (1903–1989) nebo anglický zoolog a etolog nizozemského původu Nikolaas Tinbergen (1907–1988). Soudobými reprezentanty sociobiologického paradigmatu jsou například Edward Osborne Wilson (*Sociobiology* [Sociobiologie], 1975), Richard Dawkins (*The Selfish Gene* [1976, česky: *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta, 1998]), Donald Symons (*The Evolution of Human Sexuality* [Evoluce lidské sexuality], 1979) nebo Desmond Morris (*The Naked Ape* [1967, česky: *Nahá opice*. Praha: Mladá fronta, 1971]).

Biologické motivační zdroje jsou v oblasti lidské sexuality jistě *primární, podléhají však výrazné kulturní a psychosociální modifikaci. Víme, že některé biologické vlastnosti lidské sexuality se uplatňují transkulturně po celou známou *historii lidstva. Patří k nim vyšší sexuální aktivita mužů, jejich vyšší agresivita a sociální dominance. Zaslouhuje si též pozornosti, že mužská sexualita je mnohem zranitelnější než sexualita ženská.

K základním a stálým charakteristikám lidského *sexu patří párový charakter sexuálního chování, ale také obvykle nízká erotická atraktivita objektů stejného pohlaví a objektů sexuálně nezralých.

Větší část fylogeneze sexuálního chování lidí proběhla někdy před dvěma až třemi miliony let, tedy v době, kdy naši předkové žili v rozptýlených populacích lovců-sběračů. Na daném stupni poznání nedovedeme jednoznačně říci, zda lidský druh dnes již vyčerpal všechny možnosti geneticky podmíněného vývoje.

Každý druh obratlovce má schopnost učit se, která je dána prenatálně naprogramovanou strukturou mozku. Tyto vrozené dispozice způsobují, že každý jedinec je připraven naučit se některým specifickým činnostem na základě specifických podnětů. Jiné podněty jsou

vyloučeny, další jsou třeba zcela neutrální. Zdá se, že podobné dispozice zakládají též některé sexuální pochody. Připomeňme kupříkladu specifický signální vliv druhotných sexuálních znaků nebo zvláštního sociálního učení, které produkuje sexuální orientaci, zamilovanost a erotickou fascinaci. Aby byla situace ještě komplikovanější, uplatňují se *epigenetické mechanismy se zvláštní naléhavostí v určitých obdobích *ontogeneze, které bývají nazývány „kritickými“. Kritické období pro utváření základních sexuálních vlastností, sexuální orientace a *sexuální identifikace bylo s jistotou lokalizováno do druhého trimestru prenatálního vývoje. Kritickým obdobím pro naučení se schopnosti intimní dotykové a hmatové *komunikace jsou nepochybně první měsíce a roky života.

Člověk je ve srovnání se subhumánními savci stvořením poměrně málo reprodukčně výkonným. Lidská *reprodukce je charakterizována základními danostmi: pozdní sexuální zráním, nízká plodnost, dlouhá *gestace, vysoká nitroděložní *úmrtnost, poměrně malý plod, dlouhá rodičovská péče, dlouhá *laktace, dlouhé intervaly mezi porody, nízký celkový reprodukční výkon, dlouhý postreprodukční život žen. Mnoho z těchto faktů je prostým důsledkem toho, že člověk je veliký, poměrně dlouho žijící a pomalu rostoucí savec.

Základní sociální jednotkou lidské sexuality je pár, dvojice muže a ženy. Z evolučního hlediska se zdá dobře pochopitelné, že u vyšších savců, a tedy také u člověka, se v sexuálním chování zřetelně uplatňuje nevybíravý zájem u samců a vybíravá pasivita u samic. Samci jsou tak málo selektivní, že často dokáží kopulovat i s objekty, které samici sotva připomínají. U lidského druhu, podobně jako u jiných vyšších savců, platí, že rodičovská investice samců je nekonečně menší než tatáž investice samic. Obrovský biologický rozdíl mezi pohlavími existuje v produkci gamet. Zatímco muž produkuje miliony *spermií denně, žena má za celý svůj život k dispozici jen několik stovek zralých, a tedy *oplodnění schopných vajíček. Teoretická reprodukční kapacita muže jde do tisíců, kapacita ženy pouze do desítek potomků. Že se z této kapacity realizuje v praxi jen nepatrný zlomek, je věc jiná.

Lidský druh má biologickou tendenci k navazování poměrně dlouhých sexuálních párových vztahů, které mají poskytnout podmínky k zdárnému vývoji dětí, jež jsou dosti dlouho po porodu nesamostatné. Biologicky však náš druh není disponován k vytváření párů doživotních. Zdá se, že pravdu mají ti, kteří u člověka nacházejí zřetelné biologické vlohy k sexuálnímu chování typu „*sukcesivní monogamie“.

Tělesně pohlavní vývoj: Vytváří základní anatomické a funkční předpoklady k sexuální diferenciaci myšlení, citění a chování. Hlavními determinujícími faktory biologických základů lidské sexuality jsou geny, *gonády a hormony. Sexuální dimorfismus je natolik základní a zjevnou vlastností člověka, že o jeho podstatě v praxi málo uvažujeme.

Základem pro sexuální dimorfismus lidí je vliv pohlavních *chromozomů na utváření původně nediferencované primární gonády. Diferenciace vnitřních a zevních pohlavních orgánů podléhá dobře definované regulaci hormonální, jak bude popsáno níže. Je známo, že v každém buněčném jádře obsahuje genetický materiál člověka kromě 44 *autozomů, ještě dva chromozomy pohlavní. Pro mužské pohlaví je typický *karyotyp 46,XY, pro ženské pohlaví 46,XX.

Moderní genetika pokročila v poznání, jak pohlavní chromozomy a geny souvisejí s vývojem gonád. Vývoj *varlat ovlivňuje především gen *SRY* (*Sex-determining Region of the Y Chromosome), lokalizovaný na *Y chromozomu, jehož sekvence DNA je dnes definována na molekulární úrovni (14 000 párů bází). Tento gen produkuje „Testis Determining Factor“ (*TDF), který iniciuje diferenciaci testes, avšak při jejich dalším vývoji je zapotřebí spolupůsobení ještě dalších genů, například *SDX9*, který se nachází na chromozomu 17. Na Y chromozomu byly též zjištěny geny, jež chrání před některými nádory varlat, a geny regulující *spermiogenezi. Další geny důležité pro maskulinní diferenciaci individua jsou též na *X chromozomu a na autozomech. Na autozomech se předpokládá i existence genů zodpovědných za diferenciaci primárních zárodečných buněk.

Jak bylo řečeno, genetické vlivy určují mužský nebo ženský vývoj původně pohlavně neurčité zárodečné *žlázy. Tato nediferencovaná zárodečná gonáda je ještě ve druhém měsíci vývoje pouhým shlukem buněk. Jsou zde však již přítomny primární gonocyty, tedy prvotní, sexuálně dosud nediferencované *pohlavní buňky.

Při vývoji varlete se uvnitř gonády utvoří pruhy, které jsou základem semenotvorných kanálků. Ve varleti vznikají *Leydigovy buňky, produkující *testosteron.

Vývoj *vaječnicků probíhá tak, že buňky gonád se organizují do nepravidelných pruhů obsahujících zárodečné i podpůrné buňky. V ovariu dívky před *pubertou je obsaženo asi 400 000 oocytů, tedy primárních zárodečných buněk, jichž v průběhu života ubývá, až vývoj dospěje ke stavu, kdy v *klimakteriu nejsou *folikuly žádné. Jen asi 400 oocytů je v průběhu života uvolněno při ovulacích jako vajíčka schopná oplodnění.

Hlavním určujícím faktorem sexuální diferenciaci v nitroděložním vývoji jsou mužské *pohlavní hormony – androgeny, z nichž nejvýznamnějším je testosteron. Androgeny, produkované varlaty zárodku mužského pohlaví, mají určující vliv na mužský vývoj jedince. Nejsou-li tyto hormony přítomny, pak se zárodek vyvíjí žensky. Tento efekt mužského pohlavního hormonu se do značné míry týká též vývoje centrálního nervového systému a těch jeho struktur, které ovlivňují sexuální chování.

Pro dobrý funkční stav genitálu je nezbytné správné nervově-cévní zásobení. Podstatnou roli v tomto směru však hrají periferní účinky pohlavních hormonů. Jejich produkce v gonádách podléhá známým zpětnovazebním *regulacím v ose *hypothalamus – *hypofýza – gonády. Zatímco *funkce této osy u mužů nepodléhá periodickým změnám, u žen funguje v reprodukčně aktivním období od puberty až do přechodu periodický měsíční (menstruační) cyklus. Hlavními sexuálními hormony u žen jsou estrogeny a *gestageny. Gestageny jsou významné zejména pro přípravu děložní sliznice na uhníždění oplodněného vajíčka. Estrogeny mají výrazný vliv na stav celého zevního genitálu, včetně poševní sliznice. Ovlivňují též pružnost pokožky, povahu ochlupení a velikost prsů. Tyto účinky jsou narušeny, pokud je v organismu ženy estrogenu nedostatek; tak tomu je po chirurgickém odnětí vaječnicků nebo po zániku jejich hormonální funkce v klimakteriu. K hlavním projevům nedostatku estrogenů u ženy patří snížený tonus pokožky, *tkáně prsů a genitálu, jakož i snížená výživa poševní sliznice s úbytkem vlhkosti při pohlavním vzrušení.

U mužů sice s věkem dochází k postupnému úbytku produkovaných pohlavních buněk a příslušných hormonů, ale na rozdíl od žen nejde o jev tak náhlý a definitivní. Efekt absence těchto hormonů tak lze sledovat především v případech různých patologií či chirurgických zákroků. Odnětí varlat způsobí u muže vždy výrazný pokles hladiny testosteronu. Mužský organismus má v případě *kastrace jen nedostatečné možnosti kompenzovat snížené hladiny androgenů z jiných zdrojů. Kastrace muže vede proto vždy k snížení objemu prostaty a měchýřkových žláz s útlumem produkce jejich odměsků. Někdy se výrazně snižuje růst vousů. Také sexuální aktivita muže zřetelně klesá. Přísně hormonálně dependentní však nejsou jednoduché sexuální reakce. Překrvení genitálu, projevující se u mužů erekcí a u žen lubrikací, je zprostředkováno především nervovými regulacemi. Tyto reakce, včetně pocitového vyvrcholení, mohou probíhat i bez přítomnosti pohlavních hormonů, tedy u dětí před pubertou a u dospělých jedinců obou pohlaví po kastraci. Pravdou však je, že pohlavní hormony svým účinkem snižují reakční práh sexuálních reakcí, zlepšují trofiku pohlavních orgánů a zvyšují sexuální spontaneitu lidí.

Sexuální reakce genitálu. Tělesným korelátem pocitu sexuálního vzrušení je u obou pohlaví zejména tumescence genitálu. Mimogenitální sexuální reakce sice také známe, ty však nejsou (s výjimkou zduření prsních bradavek) nijak sexuálně specifické a jednotné. Tumescence genitálu ženy se projeví zduřením *topořivých těles poštváčku a velkých stydkých *pysků. Při zvýšeném prokrvení sliznice pochvy dochází k produkci lubrikační tekutiny – převážně transudací tekutiny z cévního systému.

U muže při tumescenci dochází k zvýšenému plnění topořivých těles penisu. Stupňující se tuhost párových kavernózních těles vede k plné erekci. Zatímco kavernózní tělesa penisu jsou při erekci pevná a tuhá, houbovitá tělesa a žalud zůstávají houbovitě měkké.

Periferním doprovodem emoce orgasmu jsou u obou pohlaví především různě intenzivní kontrakce svalů pánevního dna. U ženy vedou tyto kontrakce k vytvoření „orgastického prstence“, který svírá spodní třetinu pochvy. U muže vedou svalové kontrakce k vypuzení semenné tekutiny z močové trubice v závěrečné části ejakulačního děje.

Významné jsou sekreční reakce. Hlavním zdrojem sexuálních *sekretů u ženy je již popsaná lubrikace. Důležité jsou také odměšky žlázek močové trubice a odměšky bartholinských žláz. Zatímco ejakulace u mužů je děj všeobecně známý, menší pozornost se věnuje orgastickým expulzím u žen. Jde o sekret uretrálních žláz smíšený s močí (takzvaná „ženská ejakulace“), nebo expulzi lubrikační tekutiny z pochvy. Tyto ženské orgastické *expulze se vyskytují někdy v životě nejméně u třetiny žen. Jen u několika procent žen je tomu častěji. Pokud je známo, nemají žádný podstatný fyziologický význam ani pro reprodukci ani pro sexuální chování. Mohou být významné tam, kde jsou projevem zvláště vydatného pocitového vyvrcholení. Výskyt orgastických expulzí je totiž častější při opravdu vydatně prožitém pocitovém vyvrcholení.

Sexuální reakce lidí a čichové podněty: V lidské sexualitě je ze všech smyslů snad nejméně prozkoumaným čich, což je zvláštní, neboť k erotice různé vůně a pachy patří odnepaměti. Sexualita má s čichovými *vjemy mnoho společného. Není sporu o tom, že podle pachu je do jisté míry možné rozpoznat fázi menstruačního cyklu ženy. Objímání a tanec v intimním kontaktu jsou důležitými namlouvacími *rituály. Zpocení, a tedy příslušně páchnoucí muži jsou ženami shledáváni v nejrůznějších situacích velmi „sexy“ („mužné“ sporty a podobně). Záliba mužů v ženách s velkými prsy je sotva myslitelná bez představy příslušných pachových vjemů ze žlázek dobře vyvinutých prsů.

Snížení zájmu o sex u starších lidí je provázáno oslabením jejich čichových schopností; stoupající záliba nových generací v *orálním sexu bývá někdy interpretována jako potřeba nalézt na vymydleném a *hygienou odparfémovaném těle poslední zbytky individuálního pachu. Dobře doložený je vliv produkce pachových látek na chování hmyzu. Pro tyto látky se koncem padesátých let minulého století vžilo označení *ektohormony* nebo „externí hormony“. Tento název byl později nahrazen dnes běžným termínem „*feromony“. Etologové rozlišují feromony signální (způsobují bezprostřední změny v chování) a feromony základní (vyvolávají hormonální změny v organismu).

Snad nejvýznamnější dosud známou sexuálně signální látkou u lidí je androstenon. Je zajímavé, že se uplatňuje u obou pohlaví. Může působit již v podprahových koncentracích. Z exogenních parfémů se podobné účinky přisuzují pižmovým odměškům některých zvířat (cibetky, norci) a také některým rostlinným parfémům. Zejména pižmo je od pradávna považováno za pravý erotický pach a za svého druhu afrodisiakum.

Hlavními zdroji toho, čemu u lidí říkáme feromony, jsou potní a jiné žlázy pokožky. Je důležité vědět, že sekrety našich kožních žlázek nepáchnou, dokud nedojde k jejich rozkladu *bakteriemi. Zdá se, že individuální pachy vznikají složitým ovlivněním metabolismu exkrementů kožních žlázek bakteriemi. Ty se pak svým složením a účinkem liší jak podle hormonálních poměrů, tak podle tělesné hygieny, diety a životního prostředí. Muži přitom produkují pach zpravidla silnější než ženy. Pachové látky lze nalézt i v jiných sekretech, jistěže také v moči. Zdrojem dalších pachových podnětů je zevní genitál (penis, stydké pysky). Ani polibek není „jen tak nějaký polibek“. Kromě dotekových podnětů se při něm vždy vyměňují také podněty pachové, a dokonce i chuťové. (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

biologie, evoluční, vědní disciplína zabývající se otázkami *biologické evoluce. Zkoumá jak *historii evolučních změn, tak mechanismy těchto změn. Do první kategorie zasahují

obory jako *paleontologie a *systematika, do druhé populační a evoluční *genetika, molekulární *biologie, behaviorální ekologie (viz také *ekologie člověka, behaviorální; *sociobiologie; *psychologie, evoluční), vývojová biologie, *ekologie, *fyziologie nebo *morfologie.

Historie evoluční biologie se začala psát roku 1859, kdy byla vydána kniha Charlese *Darwina O původu druhů (plným názvem *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* [O původu druhů přirozeným výběrem aneb zachování zvýhodněných odrůd v boji o život; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007]), avšak přes velmi rychlé přijetí Darwinových myšlenek odbornou i laickou veřejností jeho koncepce *přirozeného výběru jakožto nejdůležitějšího evolučního mechanismu dlouho zůstávala pouhým objektem veřejných přednášek a bohužel i chybných *interpretací. Například i známý Darwinův obhájce („Darwinův buldok“), Thomas H. *Huxley, během svých univerzitních přednášek z *anatomie termín „evoluce“ nepoužil ani jednou (jak s překvapením zaznamenáno jedním z jeho studentů). Teprve se vznikem *neodarwinismu (srov. *evoluce, syntetická teorie) začala být evoluční biologie považována za seriózní vědu. (Miloš Macholán)

biomedicínský model zdraví, *model zdraví, biomedicínský.

biomechanika, subdisciplína *kinantropologie, která studuje mechanické *zákonitosti pohybu člověka. Zkoumá mechanické vlastnosti lidského těla a jeho pohybu, kinematiku a dynamiku pohybových projevů, především ve vztahu k racionální sportovní technice. (Josef Pavlík)

biometrie (z řečtiny: *bios*, „život“ a *metron*, „měřítko, míra, rozměr“):

1. biometrika (anglicky: *biometry*), biostatistika, aplikace *statistiky v široké škále oborů *biologie a jejích aplikací, od *medicíny po *zemědělství. Vědní obor, jehož název byl etymologicky utvořen v *analogii s pojmy psychometrie, ekonometrie, edukometrie a nově také třeba politometrie. Původní obsah těchto pojmů měl zachycovat oblast činností souvisejících s měřením a kvantifikací v psychologii, ekonomii, pedagogice a politologii – poměrně rychle se však transferem přenesl tak, že těžiště těchto metrických oborů dnes zahrnuje především metody matematické a zejména statistické analýzy problémů vznikajících v psychologii atd. Vedle metod statistického popisu a *redukce naměřených dat (při zachování pokud možno veškeré relevantní *informace obsažené v datech) jsou uplatňovány zejména metody statistické *indukce, umožňující kontrolovat rizika omylu, jež nutně doprovázejí zobecňování nálezů učiněných ve výběrech na celou referenční populaci, z níž byly výběry (náhodně) vzaty. Biometrií se zabýval i Johann Gregor *Mendel, ale za zakladatele této vědní disciplíny je považován sir Francis *Galton. Mezi významné biometriky v historii dále patřili Karl *Pearson, Ronald A. *Fisher, John B. S. Haldane (1892–1964) a další;

2. automatická *identifikace člověka na základě údajů z jeho těla (anglicky: *biometrics*). Aplikaci umožňuje moderní *technika, díky které lze snadno a rychle zaznamenat příslušnou oblast lidského těla a pomocí výpočetní techniky porovnat se záznamem v databázi. Cílem je buď ověřit totožnost osoby (konfrontovat osobu s jejím dřívějším záznamem), nejčastěji při vstupu do omezeného prostoru, nebo identifikovat neznámou osobu mezi mnoha jinými v databázi, například v souvislosti s policejním vyšetřováním. Nejčastěji se pro identifikaci používá otisk prstu, geometrie ruky a geometrie obličeje, rozvíjí se však také zařízení založené na uspořádání *duhovky, cévním řečišti sítnice, žilách na hřbetu ruky, struktury nehtu, hlasu, dynamice chůze, rytmice úderů do klávesnice *počítače aj. Biometrické systémy se liší také v rychlosti a spolehlivosti.

Vzhledem k politické, ekonomické a kulturní provázanosti současného světa a potřebě kontrolovat pohyb osob v nejrůznějších *kontextech se tyto aplikace v současné době

bouřlivě rozvíjí. V důsledku teroristických útoků (11. září 2001) se biometrické ověřování totožnosti stalo pro *občany ze *zemí s vízovou povinností součástí procesu vstupu do Spojených států amerických. Využití biometrie naráží v mnoha ohledech na koncept *lidských práv a ochranu osobních údajů. (Miroslav Králík, Miloš Macholán, Jaroslav Malina, Petra Urbanová)

bionymum (z řečtiny: *bios*, „život“ a *onoma*, „jméno“), termín bionyma zahrnuje všechna vlastní *jména živých nebo jakoby živých bytostí a jiných organismů, jež fungují ve společenských vztazích. Uvnitř této třídy se rozlišují:

1. *antroponyma, vlastní jména jednotlivců nebo skupiny lidí (*Jan*, *Češi*) a nepravá antroponyma, tj. vlastní jména smyšlených osob včetně mytologických nadpřirozených bytostí (starobylý řecký bůh *Hermés*, pohádková *Karkulka*, personifikované *Hoře* atd.).

2. Zoonyma, vlastní jména skutečných živočichů (pes *Punta*) a nepravá zoonyma, tj. vlastní jména živočichů smyšlených (kůň *Pegas*).

3. Fytonyma, vlastní jména rostlin: *Semtínská lípa*.

Termíny zoonymum a fytonymum jsou někdy nepatřičně užívány pro apelativní pojmenování živočichů (*býk*) a rostlin (*lípa*). (Jana Pleskalová)

biosféra, část povrchu *Země osídlená organismy. Její horní hranicí je troposféra (asi 11 km nad zemským povrchem), dolní hranici tvoří dna nejhlubších částí oceánů (přes 10 km pod hladinou). (Petr Bureš)

biostratinomické procesy, *procesy, biostratinomické.

biotechnologie, využití *organismů (hlavně mikroorganismů) nebo *systémů od nich odvozených ve výrobě (například v pivovarnictví, při výrobě sýrů, či jogurtů v kvasném průmyslu, při výrobě antibiotik a jiných léků, při koncentrování *minerálů činností mikroorganismů nebo při odstraňování odpadů biodegradací). Pokračující vývoj biotechnologie přinesl i do této oblasti techniku vnášení cizích genů do využívaných organismů. (Petr Bureš)

biothanatus (z řečtiny: *bios*, „život“ a *thanatos*, „smrt“), sebevrah. (Jaroslav Malina)

biotop (z řečtiny: *bios*, „život“ a *topos*, „místo“), stanoviště osídlené *člověkem, obecně populací nebo společenstvem organismů, je charakterizován *podnebím (klimaticky), podmínkami půdního podkladu (edaficky – z řečtiny: *edafos*, „půda, země“) a vlivy ostatních organismů (bioticky). Rozlišujeme například biotopy stepní, lesní, pouštní, luční apod. (Petr Bureš)

biotyp, *člověk – biotyp.

bio- (z řečtiny), v složených slovech první část s významem:

1. týkající se života, životních pochodů;
2. týkající se živých organismů nebo *tkání;
3. biologie, biologický. (Jaroslav Malina)

bio-socio-kulturní antropologie, *antropologie, bio-socio-kulturní.

bipedie (z latiny: *bipes*, „dvojnožec“):

1. obecně se za bipedii považuje pohyb po pevném podkladu při dominantním (nebo výlučném) použití pánevních končetin. Mezi blanatými obratlovci (Amniota) byly bipední skupiny zejména u druhohorních dinosaurů a dnes je bipedie rozšířena u jejich potomků, ptáků; u savců jiných než *vyšších primátů někdy pozorujeme bipední skákání (tarbíci, klokani);

2. dvojnohá chůze, která je spojená s řadou zásadních změn ve stavbě těla a chování. Předpokládá se, že jako taková je u *primátů unikátní pouze pro skupinu *homininů a vznikla tedy nejméně před 6 miliony let. Je to jediný typ lokomoce, který se mláďata (děti) homininů učí několik let. To je spolu s nezralou nervovou soustavou činí po dlouhou dobu prakticky bezmocná a odkázaná na rodičovskou péči a ochranu skupiny. (Miloš Macholán, Václav Vančata)

bipední demonstrativní chůze, *chůze, bipední demonstrativní.

biphalangia, -ae, f., splynutí dvou *článků jednoho prstu. Na prstech nohy srůstá nejčastěji střední a distální článek. (Ladislava Horáčková)

bipolární neuron, *neuron, bipolární.

bipolita (z latiny: *bi-*, „dvakrát, po dvou, dvou-, dvoj, dvojí“ a z řečtiny: *polis*, „obec, městský stát“), osoba s dvojím státním občanstvím; stává se jím například žena, která *sňatkem nabude občanství svého manžela a své dosavadní občanství si ponechá. Otázku dvojího občanství upravují *státy mezi sebou dohodami. (František Čapka)

bipotenciální [embryologie], mající potenciál se vyvíjet dvěma různými směry, ve dvě různé formy. Multipotencialita je obecnou vlastností progenitorových (obecněji kmenových) buněk. Termín se užívá pro indiferentní fázi vývoje pohlavních orgánů, která je společná pro obě *pohlaví (například gonády a vnitřní i zevní *pohlavní ústrojí diferencují z morfologických základů společných pro obě pohlaví). (Drahomír Horký)

biret, kvadrátek, liturgická pokrývka hlavy katolických *kněží jako odznak určitého *úřadu nebo hodnosti; je vyztužená diagonálními žebry a bývá různých barev. (Michaela Králíková)

birituální hrob, *hrob, birituální.

birituální pohřeb, *pohřeb, birituální.

birituální pohřebiště, *pohřebiště, birituální.

Biomové, *etnikum v Nigérii; *jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské skupiny. Jejich počet je odhadován spolu s příbuznými etniky na 500 000 (v roce 1967). V čele *vesnice je dědičný *náčelník a rada starších. Vyznávají *islám s pozůstatky původního *animistického náboženství. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Birx, H. James (1. 6. 1941, Canandaigua, New York, USA), americký antropolog; profesor antropologie na Canisius College (Buffalo, New York, USA). Zabývá se zejména historií antropologické teorie a metodologie a otázkami evoluce. Těmto tématům věnoval několik knižních monografií: *Theories of Evolution* (Teorie evoluce, 1984), *Human Evolution* (Lidská evoluce, 1988) aj.; je editorem moderní pětisvazkové *encyklopedie obecné antropologie *Encyclopedia of Anthropology*, I–V (Encyklopedie antropologie, I–V, 2006). (Jaroslav Malina)

Bisajové, etnikum žijící na Filipínách (asi 40 milionů), tvoří jeden ze základních etnických prvků filipínského národa (*Filipínci). *Jazyk má několik dialektů a patří k filipínské skupině *indonéské větve *austronéské (malajsko-polynéské) rodiny. V jejich tradiční kultuře je patrný vliv pobřežních etnik jižní Indonésie. Etnogeneze je spjata s přesídlením mnoha etnik z východního Kalimantanu na Filipíny, kde byla asimilována část zdejšího obyvatelstva. Jedná se o období existence indonéské říše Šrívidžaja (polovina 7.–konec 13. století). Věřící se hlásí ke *křesťanství (*katolíci), část jsou *muslimové. (Zdeněk Tvrď)

bisexualita (z latiny: *bi-*, „dvakrát, po dvou-, dvoj-“ a *sexus*, „pohlaví“), označení pro sexuální a emocionální náklonnost k osobám obou pohlaví. V sexuologické a psychologické literatuře se bisexualita často považuje za neschopnost volby či *psychickou nezralost. V extrémním pojetí je bisexualita považována za neexistující či neudržitelnou pozici, která nutně ústí v *promiskuitu.

Naopak jiné autorky a autoři na bisexualitu pohlížejí jako na koncepční i teoretickou alternativu, která problematizuje bipolární chápání sexuality jako „bud“ homosexuální, „nebo“ heterosexuální a poskytuje prostor pro složitější vnímání – i praktické žití – *genderu a *sexuality. (Věra Sokolová)

biskup (z řečtiny: *episkopos*, „dohližitel, správce, biskup“), vysoký správní úředník, v pozdní antice stál v čele nejvyšších správních celků, tzv. diecézí *římské říše. Toto pojmenování bylo z římské administrativy převzato *křesťanstvím pro označení hlavy náboženské obce a později se ustálilo tak, že v *křesťanských církvích označuje

představeného na určitém území, označovaném jako *diecéze, eparchie apod. V *katolické církvi, v církvích *pravoslavných, ve starých východních církvích a ve starokatolické církvi se biskupové chápou jako nástupci apoštolů, jsou voleni kapitulou a v *úřadu potvrzení *papežem; předpokládá se, že *svěcení na biskupa je v nepřetržité návaznosti na *Ježíše Krista a apoštoly (tzv. apoštolská posloupnost). Funkce biskupa byla v době *protireformace převzata většinou *reformovaných (například *anglikánskou církvi, luteránskými církvemi) a *evangelických církví (v *českých zemích utrakvisty, *Jednotou bratrskou). V reformačních církvích je *funkce biskupa spíše přechodná a obvykle volená.

Biskup má běžná práva jako jiný *kněz, navíc disponuje dalšími pravomocemi: svěcení kněží, biřmování, svěcení *kostelů, moc soudní a disciplinární, vnější správa *diecéze. V liturgii latinského ritu nosí biskup při bohoslužbách *mitru a někdy i *berlu. K jeho *insigniím patří též *náprsní kříž (pektorál) a pastýřský prsten. Někteří biskupové jsou *arcibiskupy, metropolitou a patriarchy. (František Čapka, Jaroslav Malina)

biskupský oficiál, *oficiál, biskupský.

biskupství, *diecéze.

bitewing, preventivní skusový snímek, který slouží k včasnému zachycení *zubních kazů, především v mezizubních prostorech. (Michaela Křivanová)

bitol (z mayštiny: *bit*, „postavit, stvořit“), stvořitel. (František Vrhel)

bitva u Hastingsu roku 1066, klíčová událost anglických dějin: pofrancouzštělí *Normané (Vikingové) v čele s Vilémem zvaným později Dobyvatel (William the Conqueror) se zmocnili Anglie a zásadně ovlivnili administrativní, politickou, jazykovou a kulturní podobu této *země. Někteří poražení Anglosasové žili pak na kyjevském dvoře. (Ivo Pospíšil)

bitva u Poltavy roku 1709, klíčová událost ruských dějin: *car Petr I. (Veliký) porazil švédského *krále Karla XII., což umožnilo oficiální vstup Ruska do světové politiky – současně vzhledem k takzvané zradě ukrajinského hetmana Mazepy to také znamenalo potlačení ukrajinských práv v rámci ruské říše. (Ivo Pospíšil)

bivalent, pár homologických *chromozomů, které se v *meióze přikládají k sobě. (Jiřina Relichová)

bizon stepní (*Bison priscus* Bojanus, 1827); řád: sudokopytníci (Artiodactyla), čeleď: turovití (Bovidae), vedle *pratura (*Bos primigenius*) další robustní tur obývající v období *pleistocénu Evropu. Počátkem *holocénu se vytrácí a je nahrazen menším druhově blízkým – zubrem, úzce příbuzným s americkým žijícím bizonem. Od pratura se bizon stepní v osteologických souborech výrazně neodlišuje – s výjimkou lebky, která má jiné utváření především temenní části. Oproti oběma *recentním druhům rodu *Bison* (zubr evropský, *Bison bonasus* a bizon americký, *Bison bison*) měl pleistocenní druh robustnější a více do stran směřující rohy.

O vzhledu bizonů žijících v pravěku a o jejich vztazích s *člověkem vypovídají četná malířská zobrazení v jeskyních *mladého paleolitu (*Altamira, *Niaux ad.). (Gabriela Dreslerová)

bi-, bin-, bis- (z latiny), v složeninách první část s významem: „dvakrát, po dvou-, dvoj-“.

Black Power [anglicky], „černá moc“, souhrnný název pro *hnutí *černochoů za *občanská práva působící v 60. a 70. letech 20. století v řadě *zemí, hlavně však v USA (současně aktivizace hnutí Černých muslimů – černý separatismus pod vlajkou *islámu). Kladla důraz na svébytnost černošské *kultury a způsobu života a obranu proti rasovému útisku. Separatistická hnutí požadovala zřízení oddělených sociálních institucí a soběstačné *ekonomiky. Nejmilitantnější organizací byli černí panteři (organizace založena roku 1966), kteří prosazovali násilné prostředky. Hnutí Black Power stála za řadou nepokojů ve velkých *městech: Detroit, Chicago, Los Angeles, Newark (1965–1968). V 70. letech jeho intenzita slábla. (František Čapka)

Bláha, Pavel (20. 11. 1943, Červený Újezd u Písku), český biologický antropolog; docent *Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, zástupce vedoucího *katedry. V letech 1961–1966 studoval na Přírodovědecké fakultě UK v Praze obor biologie a chemie se specializací v antropologii. V roce 1970 získal titul RNDr., v roce 1989 titul CSc. V letech 1995–1996 vedl blokovou výuku fyzické antropologie na *Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, kde se v roce 1997 také habilitoval. V období 1968–1974 pracoval jako odborník-antropolog na Kriminologickém ústavu Federálního ministerstva vnitra. V roce 1974 musel odejít pro údajnou politickou nezpůsobilost (v roce 1991 byl plně mimosoudně rehabilitován). V oboru počal znovu pracovat od roku 1976 do roku 1998 v Ústavu sportovní medicíny Ministerstva zdravotnictví v Praze (původně Oddělení zdravotního zajištění vrcholového sportu a poté Ústavu národního zdraví pro vrcholový sport). Od roku 1994 působí na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

V odborné práci se zabývá především růstovou a vývojovou antropologií, variabilitou české populace a vypracováním podkladů pro vytvoření programů automatického hodnocení antropologických dat. Dvaadvacet let pracoval v oblasti funkční a sportovní antropologie. V letech 1980 až 1988 byl členem Zdravotnické rady Ústředního výboru ČSTV a předsedou komise sportovní antropologie. V této souvislosti organizoval a vedl řadu odborných seminářů a četné antropologické výzkumy zaměřené na vývoj současného člověka (1980, 1985, 1990, 1991, 1995–1996, 1997–1999, 1999–2000, 2001). Hlavním přínosem výše uvedených výzkumů, díky dlouhodobému sledování tělesného rozvoje naší populace širokého věkového rozpětí (od narození do 70 let), bylo vypracování reprezentativních referenčních standard širokého spektra tělesných parametrů, které byly kompletně publikovány. Tyto studie umožňují kvalitně monitorovat tělesný rozvoj a jeho změny – jak jednotlivců, tak celých skupin probandů. Na základě uvedených výzkumů byl vypracován program automatického hodnocení antropologických dat ANTROPO (první *verze vytvořená již v roce 1978 byla postupně inovovaná, v současné době je poslední verze 7). Kromě antropologie mají získaná data široké uplatnění například v pediatrii, endokrinologii, plastické chirurgii, stomatologické, obezitologii, výživě, ergonomii atd. Rovněž slouží jako materiál pro srovnání s jinými populacemi. V oblasti sportovní a *funkční antropologie se věnoval vypracování optimálních typů tělesné stavby pro jednotlivé druhy sportů nebo herní disciplíny. Od roku 1989 řeší fenomén dětské obezity v integrálním pojetí (z hlediska antropometrického, biochemického, endokrinologického, genetického a klinického). Byl hlavním řešitelem již třetího grantu týkajícího se dětské obezity. Jako člen European Childhood Obesity Group je zapojen do řešení problematiky dětské obezity rovněž na mezinárodním poli. Jeho odbornou činnost prokazuje i aktivní účast na více než deseti výzkumných grantech (ve třech hlavním řešitelem). Kromě problematiky dětské obezity se významně podílel na organizaci a provedení VI. Celostátního výzkumu dětí a mládeže 2001. Je členem deseti našich a zahraničních vědeckých společností. Mimo jiné je koordinátorem EUROBIO (The European Association of University Departments and Faculties of Biology) pro Českou republiku. V letech 1998 až 2005 byl předsedou *České společnosti antropologické, tuto funkci vykonává od roku 2008 znovu. V roce 2002 byl zvolen členy European Anthropological Association (EAA) do koncilu EAA za Českou republiku. Od roku 1975 byl předsedou šesti organizačních výborů kongresů a symposií, a to našich i s mezinárodní účastí (mimo jiné IV. mezinárodní kongresu dr. Aleše Hrdličky v roce 1999 a 12. Workshopu ECOG v roce 2002); v roce 2003 byl prezidentem organizačního výboru „International Anthropological Congress – Anthropology and Society“, věnovaného 60. výročí úmrtí dr. Aleše *Hrdličky, který se konal ve dnech 22.–24. května 2003 v Praze; v řadě dalších byl členem organizačních výborů. Pravidelně se aktivně účastní našich a zahraničních vědeckých konferencí, a to nejen antropologických.

Bláhova publikační činnost je rozsáhlá v našem i mezinárodním měřítku. Důraz klade na časné monografické publikování komplexních výsledků provedených výzkumů (13 monografií, vybrané kapitoly v šesti učebních textech, 11 příruček, grafů a tabulek, více než 150 dalších publikací v časopisech a sbornících našich a zahraničních), v polovině z nich je prvním autorem. Za zásluhy o českou antropologii mu byla udělena v roce 1995 *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Pavel Bláha, CSc., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: blaha@natur.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

blahořečení (beatifikace), v *římskokatolické církvi prohlášení nebo uznání za blahoslaveného (od roku 1634 vyhrazeno *papeži); většinou tehdy, když daná osoba zahynula mučednickou smrtí nebo její ctnosti dosáhly hrdinského stupně. Jde o druhý stupeň kanonizačního procesu, po kterém může následovat svatořečení (*kanonizace). (František Čapka)

Bláhová-Sklenářová, Zuzana (11. 11. 1972, Praha), česká archeoložka. V letech 1990–1996 studovala na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze archeologii a etnologii (Mgr. 1996), v l. 1997–2005 pokračovala v doktorském studiu v Ústavu pro pravěk a ranou dobu dějinnou FF UK (obor pravěká archeologie; PhDr. 2005, Ph.D. 2005). Pracovala ve Státním ústavu památkové péče v Praze (od roku 2003 Národní památkový ústav – ústřední pracoviště) v oddělení archeologických památek (1995–1996), v odboru péče o archeologický fond, oddělení vědeckovýzkumné archeologie (1996), 1997–2004 v oddělení péče o archeologický fond v Čechách (z toho v letech 1997–2001 vedoucí oddělení). Souběžně od roku 1997 působí na FF UK v Ústavu pro pravěk a ranou dobu dějinnou jako asistentka a od roku 1998 odborná asistentka pro pravěk se zaměřením na dobu bronzovou. Od roku 2005 působí zároveň na Katedře praktické a experimentální archeologie Fakulty humanitních studií (od roku 2007 Filozofické fakulty) na Univerzitě Hradec Králové.

Zabývá se jednak péčí o archeologické dědictví (autorský podíl na kolektivních pracích *Státní archeologický seznam ČR verze 1.1: Uživatelská příručka*, 1996; *Archeologie 1.0 – Uživatelská příručka*, 1997), jednak pravěkými stavbami (Pravěké stavby a počátky urbanizace ve střední Evropě – s Miroslavem Buchvaldkem, in: *Dřevěné domy v bytové výstavbě*, 2002; Možnosti a problémy rekonstrukce pravěkých obytných staveb, in: *(Re)konstrukce a experiment v archeologii*, 4, 2003, s. 11–39; Turnov-„Maškovy zahrady“ – stavby na sídlišti lužické kultury mladší doby bronzové, in: *Popelnicová pole a doba halštatská*, 2004; Chronologie sídliště lužické kultury v Turnově-„Maškových zahradách“, in: *Doba popelnicových polí a doba halštatská*, 2007; postupně zpracovává a publikuje nálezy z výzkumu Muzea Českého ráje na téže lokalitě) a dobou bronzovou. V letech 1995–2003 se podílela na výzkumném úkolu Státní archeologický seznam ČR (1996–1997 spoluřešitel), je spoluautorkou publikací *Státní archeologický seznam ČR – informační systém archeologických nalezišť* (1997) a *Státní archeologický seznam ČR verze 2.0: Uživatelská příručka* (2003). S Karlem Sklenářem a Miloslavem Slabinou zpracovala *Encyklopedii pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (2002). Kontakt: PhDr. Zuzana Bláhová-Sklenářová, Ph.D., Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 36 Praha 1; Katedra praktické a experimentální archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, Víta Nejedlého 573 (pošta: Rokitanského 62), 500 03 Hradec Králové; e-mail: zuzana.blahova@ff.cuni.cz, zuzana.blahova@uhk.cz. (Jaroslav Malina)

blána, **panenská**, **hymen*.

blanitý labyrint, **labyrinthus membranaceus*.

blastém, shluk málo diferencovaných buněk podoby provazce, *řasy nebo hrbolku, z něhož *proliferaací a diferenciací vzniká základ orgánu, například chrupavčitý blastém jako základ kosti. (Drahomír Horký)

blastocysta, struktura formující se v časně embryogenezi savců po vzniku blastocélu (*primární embryonální dutiny) před *implantací. Jde o dutý kulovitý útvar, který sestává z embryoblastu a *trofoblastu. Člověk se nachází ve fázi blastocysty koncem 5. dne embryonálního vývoje. (Drahomír Horký)

blastomera, *buňka vznikající opakovaným dělením (rýhováním) oplozeného savčího vajíčka. (Drahomír Horký)

blastomycosis, -is, f., blastomykóza, torulóza, kryptokokóza, onemocnění způsobené parazitujícími houbami (*Blastomyces*), žijícími v půdě a pronikajícími do organismu vdechnutím. Původce vyvolává chronický granulomatózní zánětlivý proces. Postižena bývá dýchací a nervová soustava, méně často *kůže a v 5–10 % také kosterní systém. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

blastomykóza, *blastomycosis.

Blažek, Vladimír (21. 1. 1952, Praha), český antropolog; odborný asistent, zástupce vedoucího *Katedry antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Vystudoval Přírodovědeckou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze, titul RNDr. získal v roce 1981, kandidátskou disertační práci obhájil v roce 1983. Po vědecké aspirantuře pracoval v Psychologickém ústavu AV ČR (1978–1991), následně působil v Centru pro studium vysokého školství a na středních a vyšších odborných školách. Od roku 2000 učí na Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické (dříve Fakulty humanitních studií) Západočeské univerzity v Plzni a externě i na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Počáteční období odborné a vědecké činnosti je spojeno jednak se studiem těhotných žen v rámci spolupráce s II. gynekologicko-porodnickou klinikou, jednak s auxologickou problematikou, v jejímž rámci se podílel na rozsáhlém antropometrickém výzkumu českých a slovenských dětí a mládeže. Z tohoto období vznikla monografie *Růst českých a slovenských dětí* (Praha: Academia, 1989), jejímž je spoluautorem. Působení v Psychologickém ústavu AV ČR jej přivedlo k zájmu o problematiku biologických základů chování člověka, respektive *etologie člověka a *primátů a následně i o evoluci mozku. V této oblasti spočívá těžiště jeho pedagogické a vědecké činnosti. Je spolueditorem například sborníků *Evoluce člověka a antropologie recentních populací* (Dobrá Voda: Aleš Čeněk, 2003), *Dějiny, rasa a kultura* (Plzeň: Vlasta Králová, 2005) a *Biologická a sociální dimenze člověka* (Plzeň: Vlasta Králová, 2006) a autorem skript *Základy neurofyzologie a neuroanatomie člověka: Antropologie chování*, 1 (Plzeň: Aleš Čeněk, 2006). Kontakt: RNDr. Vladimír Blažek, CSc., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 301 25 Plzeň, e-mail: blazek.vladimir@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Blízký východ, *východ, Blízký.

blog (zkráceně z weblog), druh webové stránky (*internet), kterou vytváří uživatelé internetu, kteří se označují jako bloggeři (*blogger). Všechny blogy a jejich vzájemné propojení vytvářejí *blogosféru. Blogy mají nejrůznější povahu, od velmi intimních zpovědí autorů až po oficiální stanoviska firem a veřejně známých osob (politici, celebrity apod.). Často se jedná o deníkové záznamy, komentáře a názory na aktuální události, témata, a otázky. Při tvorbě blogu autoři využívají všech možností sítě internet; k blogování používají texty, fotografie, filmové nebo zvukové soubory. Popularita blogování neustále roste; v současnosti se na internetu nachází více než sto milionů blogů. Blogy, bloggeři a blogosféra jsou předmětem zájmu *kyberantropologie.

Základy blogování položili uživatelé internetu již na začátku 90. let 20. století. Za datum vzniku blogu a blogování je považován rok 1994, kdy americký novinář Justin Hall (narozen 1974) začal na internetu psát svůj deník *Justin's Links from Underground* (Justinovy linky z podzemí). Pojem weblog zavedl americký blogger Jorn Barger (narozen 1953), zkrácenou podobu slova „blog“ pak vymyslel Peter Merholz. Původní blogy měly podobu jednoduchých

webových stránek. V současnosti existuje množství specializovaných serverů (*počítač), které nabízejí uživatelům prostor i nástroje na vytváření blogů. (Martin Soukup)

blogger, *blogger.

blogger (někdy též blogger), zvláštní typ uživatele *internetu, který vytváří *blog. (Martin Soukup)

blogosféra, souhrn všech *blogů a jejich propojení. Pojem v roce 1999 spolu se slovy blogoversum a blogmos použil Brad Graham; do obecného používání se dostal prostřednictvím Williama Quicka. Prostřednictvím propojení mezi jednotlivými blogy lze sledovat popularitu jednotlivých blogů a šíření idejí v některých částech sítě *internet. Blogosféra je předmětem zájmu *kyberantropologie. (Martin Soukup)

Bloch, Iwan (8. 4. 1872, Delmenhorst, Německo – 21. 11. 1922, Berlín, Německo), německý dermatovenerolog a sexuolog; průkopník moderní *sexuologie. Věnoval se zejména transkulturnímu studiu *prostituce, sexuální morálky a pohlavně přenosných onemocnění.

V monumentálním díle *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur* (Sexuální život v naší době ve vztahu k moderní kultuře, 1907) položil základy moderní sexuologie jako vědy a *antropologie sexuality. Spolu s Magnusem *Hirschfeldem, Albertem *Mollem a dalšími lékaři založil v roce 1913 Lékařskou společnost pro sexuologii a eugeniku, první sexuologickou společnost světa, a v roce 1914 začal vydávat tiskový orgán této společnosti – *Zeitschrift für Sexualwissenschaft* (později vycházel pod názvem *Zeitschrift für Sexualwissenschaft und Sexualpolitik*). Z jeho rozsáhlého projektu *Handbuch der gesamten Sexualwissenschaft in Einzeldarstellungen* (Příručka obecné sexuologie v jednotlivých tematických okruzích) byl publikován první a třetí svazek nazvaný *Die Prostitution* (Prostituce, 1912 a 1925). (Jaroslav Malina)

Bloch, Marc (6. 7. 1886, Lyon, Francie – 16. 6. 1944, Paříž, Francie), francouzský historik a spoluzakladatel historiografické školy *Annales*. Pocházel z pařížské židovské rodiny; jeho otec Gustave Bloch (1848–1923) byl proslulým historikem starověku. Marc Bloch vystudoval École normale supérieure a od roku 1919 působil na *univerzitě ve Štrasburku. Ve dvacátých letech 20. století se zabýval středověkými *rituály spojenými s královským *úřadem, především thaumaturgií, vírou ve schopnost léčit dotykem, která byla přisuzována francouzským a anglickým panovníkům. V roce 1929 založili Marc Bloch a Lucien *Febvre ve Štrasburku odborné periodikum *Annales d'Histoire Économique et Sociale*; ve třicátých letech se těžiště školy *Annales* přesunulo do Paříže, kde od roku 1946 vycházel časopis *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* (roku 1994 byl zaveden nový podtitul *Histoire, Sciences Sociales*).

Výrazem nové Blochovy intelektuální orientace byla kniha *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (Původní rysy francouzských zemědělských dějin, 1931), která doložila jeho proměnu z tradičního historika ve stoupence novátorských postojů. V letech 1941 až 1942 napsal knihu *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien* (1949, česky: *Obrana historie aneb historik a jeho řemeslo*. Praha: Svoboda, 1967), která měla značný vliv na následující generace francouzských historiků. Základní stavební kameny Blochovy teorie představovaly *antropogeografie, *marxismus a Durkheimova sociologická škola. Marc Bloch zdůraznil, že uchopení základní struktury společnosti přetrvávající dlouhá historická údobí je důležitější než popis pomíjivých historických událostí. Nejvýznamnějším dílem Marca Blocha, v němž se pokusil v nejucelenější podobě předložit své pojetí „totální historie“, je *La société féodale* (Feudální společnost, 1939). Stal se členem odbojové skupiny Franc-Tireur a vydával podzemní noviny. V roce 1944 byl v Paříži zatčen gestapem, mučen a 16. června téhož roku zastřelen. (Ivo T. Budil)

Blok, Alexandr Alexandrovič (28. 11. 1880, Petrohrad, Rusko – 7. 8. 1921, Petrohrad, Rusko), ruský básník, dramatik a literární kritik; představitel *symbolismu. Jeho děd byl botanik Andrej Nikolajevič Beketov (1825–1902), *rektor Petrohradské univerzity, jeho

manželka dcera slavného chemika Dmitrije Ivanoviče Mendělejeva. Prozatímní *vláda ho na jaře 1917 jmenovala do čela komise pro vyšetřování činnosti carské tajné policie (takzvané ochranky).

Do literatury vstoupil jako lyrik sbírkou *Stichi o Prekrasnoj Dame* (Verše o Krásné Dámě, 1904). Slavná je jeho báseň o *revoluci *Dvenadcat'* (Dvanáct, 1918) s obrazem dvanácti revolučních gardistů (apoštolů) v čele s Ježíšem Kristem. Dobově aktuální bezohlednost revoluce a její obrazoborecký charakter vystihuje báseň *Skify* (Skytové, 1918). Blokova *poezie a drama (například *Neznakomka* [Neznámá], 1908) kultivuje pojetí erotiky jako mystického tajemství. (Ivo Pospíšil)

bloudivý nerv, **nervus vagus*, X. hlavový nerv.

Blučina (obec na jižní Moravě u Židlochovic), archeologická a antropologická *naleziště na několika místech *katastru obce. V poloze Cezavy je na návrší opevněné sídliště ze starší a mladší *doby bronzové. V blízkosti byl objeven *hrob velmože z *doby stěhování národů (5. století) vybavený *meči, *lukem, zlatými a stříbrnými *ozdobami a skleněnými nádobkami. V poloze Malý kopec se nachází slovanské pohřebiště z 9. století, mezi *milodary vypsělá *keramika tzv. blučinského typu. (Jaromír Kovárník)

blud, erotomanický, *syndrom, Clérambaultův.

bludný kruh, **circulus vitiosus*.

bluetooth (anglicky; česky: „modrý zub“; český překlad se obvykle neuzívá), komunikační *technologie umožňující bezdrátové spojení elektronických zařízení, která se nacházejí ve vzdálenosti až 100 m. V roce 1998 technologii poprvé představila švédská společnost Ericsson (nyní Sony Ericsson), která na jejím vývoji pracovala od roku 1994. Název technologie je odvozen od jména dánského *krále Haralda Blåtanda (Harald Modrozub, narozen okolo roku 910; ve staroseverštině slovo *blå* znamená také černý – tedy Černozub), který svou politikou přiměl sváříci se skandinávské *kmeny k ukončení vzájemných bojů, a dosáhl tak jejich sjednocení. Obdobně technologie bluetooth umožňuje snadnou komunikaci mezi elektronickými zařízeními. Logo technologie bluetooth se skládá z iniciál Haralda Blåtanda v runové abecedě. Bluetooth se instaluje zejména do *mobilních telefonů, *počítačů a kapesních počítačů (též PDA – zkratka z anglického *Personal Digital Assistant*).

Bluetooth se využívá zejména ke *sdílení souborů a ovládání některých elektronických zařízení. Typicky se používá ke spojení mobilního telefonu a handsfree sady. (Martin Soukup)

Blumenbach, Johann Friedrich (11. 5. 1752, Gotha, Německo – 22. 1. 1840, Göttingen, Německo), německý lékař, antropolog a fyziolog; jeden ze zakladatelů rasové klasifikace (**rasa*, **rasismus*, **teorie*, rasová) lidstva a moderní vědecké *antropologie, kterou vymezil jako přírodní nauku o lidských rasách; teprve Edward Burnett *Tylor a zejména Franz *Boas učinili po více než sto letech z antropologie vědu o kultuře. Blumenbachovým programem bylo začlenit lidskou *historii do přírodních dějin. Studia lékařství, která zahájil v Jeně, ukončil na *univerzitě v Göttingenu v roce 1775 obhajobou disertační práce *De generis humani varietate nativa liber* (Kniha o přirozené rozmanitosti lidského rodu), jež je pokládána za základní dílo rasového členění lidstva.

Blumenbach rozdělil lidstvo do pěti hlavních „odrůd“: evropské, mongolské, etiopské, americké a malajské. Pojem „kavkazská odrůda“ (*varietas*) vytvořil až v roce 1781. V třetím vydání své studie z roku 1795 nahradil linnéovský termín „odrůda“ pojmem **gens*, který byl do němčiny a do dalších jazyků překládán jako „rasa“. Blumenbach, jenž byl *Buffonovým žákem, zastával *názor, že jednotlivé rasy se zrodily v důsledku procesu degenerace. Výchozím typem byla *kavkazská rasa reprezentovaná soudobými *Evropany, jejichž degenerací vznikly rasy *etiopská a *mongolská. Prostřednictvím jejich opětovného smíšení s rasou kavkazskou se vytvořily dvě „přechodné rasy“, *americká a *malajská.

Blumenbach dosáhl celoevropské proslulosti a byl zvolen členem řady předních západních vědeckých společností. Jeho nejrozsáhlejším dílem jsou *Decas collectionis suae craniorum diversarum gentium illustrata* a *Nova pentas collectionis suae craniorum diversarum gentium tanquam complementum priorum decadum* (Ilustrované dekády [tj. soubory po deseti buď podle řazení na obrazových tabulích, případně podle jiné klasifikace dotyčné sbírky] lebek různých národů z vlastní sbírky, 1790–1828). Blumenbachovým přítelem byl mimo jiné Johann Wolfgang von *Goethe a mezi jeho žáky náležel Alexander von *Humboldt. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Blumenberg, Hans (13. 6. 1920, Lübeck, Německo – 28. 3. 1996, Altenberge, Německo), německý filozof, esejista, antropolog. Během *váčky vězněn (matka byla Židovka), uprchl a skrýval se v rodině své budoucí ženy. Studium filozofie, klasické filologie a germanistiky, se zaměřením na *Husserlovu fenomenologii, kterou byl významně ovlivněn.

Věnoval se několika tematickým okruhům, především genezi vědeckého a přírodovědeckého obrazu světa v novověku a v moderně, problematice vztahu mýtu a filozofie (problém mýtotvornosti moderní kultury) a teorii metafory jako základního prostředku vyjádření skutečnosti (autor koncepce filozofické metaforologie jako nepojmového rozumění). Z pozůstalosti byly vydány rozsáhlé spisy k *filozofické antropologii, které již nestihl dokončit. Blumenberg patří mezi nejkomentovanější představitele současné německé filozofie. Česky vyšly pouze úryvky in Břetislav Horyna, *Teorie metafory*, 2007. (Břetislav Horyna)

BMI, *Body Mass Index.

Boas, Franz (9. 6. 1858, Minden, Německo – 22. 12. 1942, New York, USA), americký antropolog a etnolog německého původu; zakladatel moderních amerických antropologických věd zahrnujících čtyři hlavní dílčí disciplíny (*kulturní antropologii, *fyzickou antropologii, *lingvistickou antropologii a *archeologii), představitel *difuzionismu a historického partikularismu a jeden z nejvýznamnějších a nejvlivnějších antropologů všech dob.

Franz Boas pocházel ze vzdělané středostavovské židovské rodiny oddané liberálně revolučním myšlenkám roku 1848. Studoval geografii, matematiku a fyziku na *univerzitách v Heidelbergu, Bonnu a Kielu. V roce 1881 obhájil disertační práci *Beiträge zur Erkenntnis der Farbe des Wassers* (Příspěvky k poznání barvy vody), která byla silně ovlivněna psychofyzikou Gustava Theodora Fechnera (1801–1887). Na přelomu roku 1882 až 1883 se Boas seznámil v Berlíně s etnologem Adolfem *Bastianem a anatomem, antropologem a patologem Rudolfem *Virchowem, dvěma tehdejšími nejvýznamnějšími představiteli německého antropologického myšlení. V roce 1883 a 1884 se účastnil expedice do Baffinovy země, kde se mezi *Inuity zabýval psychofyzickými výzkumy. Výsledkem ročního pobytu na dalekém severu byla monografie *Baffin Land: Geographische Ergebnisse einer in den Jahren 1883 und 1884 ausgeführten Forschungsreise* (Baffinova země: Geografické poznatky z výzkumné expedice v letech 1883 a 1884, 1885), silně ovlivněná *Ratzelovou antropogeografickou školou. Po návratu z Baffinovy země působil Franz Boas od roku 1885 pod vedením Adolfa Bastiana v berlínském Královském etnografickém muzeu (Königliches Museum für Völkerkunde) a následujícího roku se stal soukromým docentem (Privatdozent) geografie. Svůj příští výzkum hodlal uskutečnit mezi nativními *kmeny amerického severozápadního pobřeží Pacifiku, především na území Britské Kolumbie. Vzestup *antisemitismu a nevalné akademické vyhlídky jej přiměly přesídlit do Spojených států amerických, kde od ledna 1887 vystřídal různá zaměstnání (editor vědeckého časopisu *Science*, docent psychologie na Clarkově univerzitě, vedoucí antropologické sekce světové výstavy v Chicagu, kurátor v American Museum of Natural History). Roku 1896 se stal asistentem fyzické antropologie na Kolumbijské univerzitě, na níž v roce 1899 obdržel řádnou profesuru. Mezitím vedl polemiku s americkými badateli, kteří navazovali na *evolucionistickou antropologii Lewise Henryho *Morgana, například s Johnem Wesleyem

Powellem (1834–1902) a Otisem Tuftonem Masonem (1838–1908), a realizoval systematický terénní výzkum na americkém Severozápadě především u *Cimšjanů, Heilcuků, *Kwakiutlů a *Tlingitů.

Boas využil první americkou Katedru antropologie na Kolumbijské univerzitě k budování institucionální základny svého pojetí *antropologie. Mezi Boasovy žáky náležely osobnosti jako Ruth *Benedictová (1887–1948), Ruth Leah Bunzelová (1899–1990), Alexander *Goldenweiser (1880–1940), Esther Schiff Goldfranková (1896–1997), Alfred Irving Hallowell (1892–1974), Melville *Herskovits (1895–1963), Alfred *Kroeber (1876–1960), Ruth Landesová (1908–1991), Alexander Lesser (1902–1985), Robert H. *Lowie (1883–1957), Margaret *Meadová (1901–1978), Ashley *Montagu (1905–1999), Paul Radin (1883–1959), Edward *Sapir (1884–1939), Leslie Spier (1893–1961), Gene Weltfishová (1902–1980) a mnozí další, kteří zaujímali v americké antropologii dominantní postavení více než polovinu století.

Boas zdůrazňoval, že hlavní konceptuální nástroje porozumění kultuře spočívají v *rekonstrukci historického působení vnějších kulturních vlivů a stanovení psychologických dispozic dané populace, které tyto externí podněty modifikují a přetvářejí v specifickou konfiguraci, jež je v souladu s psychologickou povahou komunity. Tímto způsobem sloučil historický partikularismus s německou etnopsychologickou tradicí, reprezentovanou Wilhelmem von *Humboldtem a zakladateli *Völkerpsychologie* Moritzem Lazarusem a Heymannem Steinthalem. Stále diskutována je metodologie Boasovy kritiky *rasové teorie a klasifikace vedené z pozic *lamarckismu (*Changes in Bodily Form of Descendants of Immigrants* [Změny tělesného vzhledu u potomků imigrantů], 1912) a Franzi Boasovi je často vytýkáno, že v jeho obhajobě sociálního determinismu proti determinismu biologickému, *eugenicě a *rasové ideologii převážila ideologická předpojatost nad odbornými argumenty a vědeckou věrohodností. Boasovy práce zahrnovaly například *The Mind of Primitive Man* (Mysl primitivního člověka, 1911), *Primitive Art* (Primitivní umění, 1927), *Anthropology and Modern Life* (Antropologie a moderní život, 1928), *General Anthropology* (Obecná antropologie, 1938, se spoluautory), *Race, Language and Culture* (Rasa, jazyk a kultura, 1940). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

bob (vikev bob, bob obecný) (*Faba vulgaris*, = *Faba bona*, = *Vicia faba*), užitková rostlina z čeledi bobovitých (*Fabaceae*). Jednoletá bylina patřící mezi *luštěniny. Má sudozpeřené listy a středně velké medově vonící *květy až 3,5 cm v průměru. Barva květů je bílá s fialovými nebo hnědými žilkami; některé korunní lístky mohou být i modré až modrofialové, pak jsou květy dvoubarevné. Masité 5–12 cm dlouhé lusky bobu obsahují 2–5 elipsoidních až 3 cm dlouhých hnědých, zelenohnědých nebo nafialovělých *semen. Vedle vysokého podílu *bílkovin obsahují semena bobu sacharidy (především škrob), vlákninu (rezervní celulózy), v menším množství tuky, z vitamínů hlavně E a B, z aminokyselin pak především lysin. Rostlina bobu obsahuje také nebílkovinné aminokyseliny kanavanin a nikocianamin a chinolizidinový *alkaloid spartein.

Člověkem byl bob využíván v Evropě a ve Středomoří již od *mladší doby kamenné, jak dokazují například nálezy v jeskyni Aggtelek v Maďarsku. Původ bobu není s jistotou znám. Podle některých autorů vznikl vyšlechtěním z vikve galilejské (*Vicia galilea*) na *Blízkém východě. Nejstarší archeologické nálezy semen domestikovaného bobu pocházejí z Tell el-Kerkhu v severozápadní *Sýrii (datované 10 000 př. n. l.), kde bylo nalezeno 29 celých semen a velké množství zlomků semen. Domestikace bobu však bývá spojována také se Střední Asií nebo se severní Afrikou. V potravinářství se využívají jak semena, tak nezralé lusky. Největšími světovými producenty bobu jsou v současnosti Čína (na kterou připadá téměř polovina celosvětové produkce), Egypt, Etiopie, Francie, Itálie, Maroko, Súdán a Velká Británie. (Petr Bureš)

bob obecný, *bob.

Boberová, Kateřina (rozená Mertlová, 12. 1. 1982, Most), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2005 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Antropometrie autistických dětí* (2005), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Školitel v doktorském studijním programu: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D. Kontakt: Mgr. Kateřina Mertlová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vlnařská 5, 603 00 Brno, e-mail: k_mertlova@email.cz. (Jaroslav Malina)

Bobové, černošské *etnikum v Burkina Faso, menší skupiny v Mali a na Pobřeží slonoviny, celkem asi 380 000 (odhad z roku 2007). *Jazyk patří do *voltské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé skotu, prosluli jako tvůrci *masek. Věřící jsou *muslimové a vyznavači původního *náboženství (Bůh Wuro). (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Bobří indiáni, *indiáni, Bobří.

bobule (*bacca*), dužnatý plod s nezdřevnatělým povrchem (oplodím), vznikající z jednoho nebo více plodolistů, obvykle s více *semeny (například angrešt, banán, borůvka, kaki, kiwi, meloun, okurka, papája, rajče, rozinka, rybíz). Bobulemi v botanickém slova smyslu však nejsou hložíny, hrušky, jablka, jeřabiny, kdoule nebo mišpule (vše malvice), šípky (češule uzavírající nažky), jahody (zdužnatělé květní lůžko pokryté nažkami), maliny a ostružiny (souplodí peckoviček), citrusy (bobuli podobné hesperidium), ananasy (plodenství vzniklé přeměnou celého květenství, včetně vegetativních částí), *fiky (sykonium, ve kterém zdužnatělá báze květenství obchvátí a uzavře drobné kvítky uvnitř plodenství), moruše (plodenství, ve kterém jsou nažky obrostlé zdužnatělým okvětím), jalovčinky (zdužnatělé šištice). (Petr Bureš)

Boccaccio, Giovanni (16. 6. 1313, Florencie nebo Certaldo, Itálie – 21. 12. 1375, Certaldo u Florencie, Itálie), italský renesanční básník a prozaik. Autor erotických povídek, ale také vidění, pastorál ve verších a próze, biografie *Danta Alighieriho a traktátů. Nejznámější je však povídkový cyklus *Il Decamerone* (Dekameron, 1348–1353; první tištěná bezpečně datovaná vydání 1471 a 1472, předtím ještě ca 1470; česky: Praha: Nákladelství Aloisa Hynka, 1897, poté v různých překladech, 1959 [Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění] v překladu R. Krátkého, vychází dodnes), v němž pojímá *lásku jako tělesnou vášně, která však předpokládá také důvtip, inteligenci a šarm. (Jaroslav Malina)

bod G, *G-bod.

bod, antropometrický, bod na lidském těle stanovený mezinárodní dohodou a anatomicky přesně definovaný, který slouží pro antropometrická měření. *Body, antropometrické (na dolní končetině), *body, antropometrické (na horní končetině), *body, antropometrické (na lebce a na hlavě), *body, antropometrické (na těle živého člověka), *body, antropometrické (na trupu), *body, antropometrické (na uchu). (Martin Čuta)

bod, Gräfenbergův, *G-bod.

bod, McBurneyův, místo, kam se promítá na přední stěnu břišní odstup appendixu. Tento bod leží na spojnici *spina iliaca anterior superior dextra* s pupkem asi 6 cm od spiny. (Lenka Vargová)

bod, ureterální, bod, do něhož se promítá na přední stěnu břišní jedno ze zúžených míst *močovodu. Toto zúžení se nachází při přechodu močovodu do malé *pánve na hranici mezi *pars abdominalis* a *pelvina*, v místě překřížení *ureteru s *vasa iliaca communia. Ureterální bod leží na bispinální čáře (spojnici obou *spinae iliacae anteriores superiores* pánevních *kostí) na rozhraní mezi její prostřední a laterální třetinou. (Lenka Vargová)

bódhi (ze sanskrtu: *bódhi*, „probuzení, procitnutí“, od slovesa *budh-*, *budhjati*, „vzbudit se, procitnout, nabýt *vědomí, poznat, uvědomit si, porozumět“), pojem používaný především

v *buddhismu pro označení stavu vnitřního procitnutí (méně vhodně též osvícení), konečného a neomylného poznání absolutní pravdy. (Jan Filipický)

bódhisattva (ze sanskrtu: *bódhi*, „probuzení“ a *sattva*, „bytosť“), bytosť spějící k duchovnímu prozření, procitnutí, budoucí *buddha, ideál mahájánského *světce. V raném buddhismu se takto označuje i historický *Buddha předtím, než dosáhl probuzení. Podle *mahájány je základním posláním buddhů zvěstovat živým tvorům osvobozující poznání (*dharma), avšak bez možnosti hmatatelně jim pomáhat; naproti tomu bódhisattvové vedení bezmezným slitovným soucitem (*karuná*) se těsně před dosažením *buddhovství dočasně vzdávají možnosti vlastního vysvobození (*nirvána), aby mohli dále působit mezi bytostmi podléhajícími *převtělování a přispívat k jejich vyproštění z koloběhu znovuzrovnání.

Dokonalí jedinci, kteří v sobě zničili chtivost (*lóbha*), zášť (*dvéša*) a blud (*móha*) a dosáhli svrchované moudrosti (*pradžňá*), tvoří skupinu mimosvětských či transcendentních bódhisattvů. Ti se vymykají působení přírodních *zákonů, dovedou po libosti měnit podobu, pohybovat se rychlostí myšlenky a vyskytovat se na více místech zároveň. Vládou takovou zásobou karmických zásluh (*punja*), že dokáží každého zbavit nakupené zátěže nepříznivé *karmy, a uspíšit tak jeho vysvobození. *Panteon čítá tři, pět anebo osm nadpozemských bódhisattvů, z nichž k nejznámějším patří *Avalókitéšvara, *Maitréja, Maňđušrí či Vadžrapáni. (Jan Filipický)

Bodin, Jean (1529 nebo 1530, Angers, Francie – červen 1596, Laon, Francie), francouzský právník, historik, filozof a politický myslitel. Jeho teorie o vlivu geografických a klimatických podmínek (*klíma) na lidské *zvyky, morální pravidla a instituce představuje spojovací článek mezi středověkým učením o klimatech a novověkými *Montesquieuovými tezemi. V roce 1571 vstoupil do služeb *vévody z Anjou a v letech 1576 až 1577 se jako delegát Třetího stavu účastnil zasedání *generálních stavů v Blois. Bodin byl židovského původu a celý svůj život prožil v období náboženských a občanských nepokojů, a proto nepřekvapí, že jeho politické myšlení odráží jak hlubokou touhu po obnovení integrity politické společnosti, tak i náboženské hledání osobní jistoty. Roku 1580 však uveřejnil příručku určenou vyšetřovatelům čarodějnictví (*De la démonomanie des sorciers* [O démonománii čarodějů]). Bodin, který byl umírněným stoupencem *galikanismu a královské autority, přivítal v roce 1594 příchod Jindřicha IV. k moci.

Základním dílem Bodinovy politické teorie je *Les six livres de la République* (Šest knih o republice, 1576), jež bývá vyzdvihována pro svou definici svrchovanosti (*suverenity) jako neohraňované a nedělitelné moci tvořit obecné *zákony, která nepřipouští možnost *poddaných se proti těmto zákonům bránit. Bodinovo myšlení tvoří jeden ze základních ideologických pilířů monarchického *absolutismu a představuje významné impulzy k formulaci *sekulárního a utilitárního pojmu svrchovanosti v jeho dnešním chápání. (Jaroslav Malina)

bodná zbraň, *zbraň, bodná.

bodrogkeresztúrská kultura, *kultura, bodrogkeresztúrská.

Body Mass Index (zkratka: BMI), *obezita.

body, antropometrické, mezinárodně dohodnuté body na lebce nebo hlavě a těle živého *člověka, používané k antropologickým výzkumům. (Martin Čuta)

body, antropometrické (na dolní končetině):

akropodion (ap) – bod ležící na špičce zatížené nohy nejvíce vpředu (na hrotu I. nebo II. prstu);

metatarsale fibulare (mtf) – nejlaterálněji ležící bod na hlavičce *os metatarsale V.* zatížené nohy;

metatarsale tibiale (mtt) – nejmediálněji ležící bod na hlavičce *os metatarsale I.* zatížené nohy;

phalangion (ph) – bod v místě metatarzofalangeálního skloubení, používá se hlavně bod phalangion I. a III;

pternion (pte) – bod ležící nejvíce vzadu na patě zatížené nohy;
sphyriion (sph) – nejdistančnější bod na hrotu *vnitřního kotníku (**malleolus medialis*);
tibiale (ti) – bod umístěný nejlaterálněji na proximálním konci tibie (obvykle se nachází nad štěrbinou *kolenního kloubu);
trochanterion (tro) – nejproximálněji uložený bod na *trochanter major *femoris* (velký chocholík *kosti stehenní). (Martin Čuta)

body, antropometrické (na hlavě):

Některé antropometrické body na hlavě živého člověka se shodují s body, které měříme na lebce. Nejpřesnější definice jsou uvedeny například v publikacích Pavla Bláhy (Bláha 1999) a Vojtěcha Fettera (Fetter 1967);

alare (al) – bod ležící nejvíce laterálně na nosním křídle. Zjistíme jej při měření největší šířky *nosu;

*bregma (b) – na živém člověku je to bod v průsečíku oblouku spojujícího oba body tragion (t) přes temeno hlavy a mediánního oblouku;

ektokanthion (ek) – bod ležící ve vnějším koutku *oka, v místě, kde se stýká horní a dolní *víčko;

entokanthion (en) – bod ležící ve vnitřním koutku *oka, v místě, kde se stýká horní a dolní víčko;

euryon (eu) – bod ležící na hlavě nejvíce laterálně. Nachází se v oblasti *temenní kosti nebo *spánkové kosti, stanoví se při měření největší šířky hlavy;

frontotemporale (ft) – bod ležící na *linea temporalis* *čelní kosti nejvíce vpředu a nejbliže k *mediánní rovině a to v místě, kde jsou obě *lineae temporales* nejbliže k sobě;

*glabella (g) – bod ležící nejvíce vpředu v mediánní *rovině nad nosním kořenem mezi obočím;

*gnathion (gn) – bod ležící v mediánní rovině na *kaudálním okraji *dolní čelisti nejvíce vpředu;

gonion (go) – bod na úhlu *dolní čelisti, který leží nejvíce dorzokaudálně a laterálně;

cheilion (ch) – bod v koutku úst v místě styku červeně dolního a horního *rtu;

inion (i) – bod v mediánní rovině na vrcholu týlního výběžku (*protuberantia occipitalis externa*). U žen a dětí není tento výběžek zřetelně vytvořen;

metopion (m) – bod ležící v mediánní rovině na spojnici obou čelních hrbolů;

labrale inferius (li) – bod v mediánní rovině na kaudální hranici červeně dolního rtu;

labrale superius (ls) – průsečík tangenty proložené horním okrajem hranice červeně rtu a mediánní roviny;

nasion (n) – bod v mediánní rovině na kořeni nosu v místě *sutura nasofrontalis*;

ophryon (on) – bod v průsečíku tangenty proložených horním okrajem obočí s mediánní rovinou. Poloha tohoto bodu je ovlivněna zakřivením *obočí, zpravidla leží nad glabellou, ačkoliv s ní může koincidovat;

opisthokranion (op) – bod ležící na týlní části hlavy v mediánní rovině, nejvíce vzdálený od bodu glabella. Zjišťuje se při měření délky hlavy;

orbitale (or) – nejnižší bod dolního okraje *očnice;

pronasale (prn) – bod ležící na hrotu nosu nejvíce vpředu, je-li hlava situována ve *frankfurtské horizontále;

prosthion (pr) – bod v mediánní rovině na dolním okraji *dásně mezi horními vnitřními *řezáky;

stomion (sto) – bod na průsečíku mediánní roviny s ústní štěrbinou při přirozeně zavřených ústech;

subnasale (sn) – bod ležící v mediánní rovině na bázi membranózní části nosní přepážky v místě dotyku s horním rtem;

tragion (t) – bod na horním okraji *tragu ušního *boltece, v místě připojení *chrupavky k hlavě;

trichion (tr) – bod ležící v mediální rovině na vlasové hranici. Ve vyšším věku se posunuje vlasová hranice výše. Původní hranici zjistíme při kontrakci **musculus occipitofrontalis*, kvalita kůže čela a vlasaté partie hlavy je odlišná;

vertex (v) – nejvyšší bod lidského těla (v základní *antropometrické poloze), hlava *probanda je orientována dle frankfurtské horizontály;

zygion (zy) – bod na **arcus zygomaticus*, který leží nejvíce laterálně. Zjistí se při měření největší bizygomatické šířky obličeje. (Martin Čuta)

body, antropometrické (na horní končetině): akromiale (a) – bod umístěný nejlaterálněji na nadpažku *lopatky (**acromion scapulae*);

daktylion (da) – bod umístěný nejdistančněji na třetím prstu ruky (horní končetina je v základní anatomické poloze, prst je natažen);

metacarpale radiale (mr) – bod ležící nejvíce radiálně na hlavičce **os metacarpale II.*;

metacarpale ulnare (mu) – bod ležící nejvíce ulnárně na hlavičce **os metacarpale V.*;

radiale (r) – bod umístěný na proximálním konci hlavičky **radia* (ve šterbině loketního *kloubu);

styliion (sty) – nejdistančněji umístěný bod na *processus styloideus radii*. (Martin Čuta)

body, antropometrické (na lebce a na hlavě), soustava antropometrických bodů na lebce a na hlavě, které mají dānu přesnou anatomickou polohu. Jsou používány pro definování rozměru; například rozměr – M1 (největší délka mozkovny) je definován jako: přímočará vzdálenost bodu *glabella od bodu opisthokranion. Definice těchto antropometrických bodů byly stanoveny v minulosti například Pierrem Paulem *Brocou (1861), Léoncem *Manouvrierem (1898) nebo Rudolfem *Martinem (1914). V českém překladu je možné jejich definice nalézt v učebnicích antropometrie a osteometrie (například Drozdová 2004, Fetter et al. 1967, Stloukal et al. 1999). Pro měření postkraniálního skeletu se antropometrické body neuvžívají.

V následujícím abecedním seznamu je uvedeno 57 antropometrických bodů na lebce, které jsou v současnosti nejvíce používány.

Při stanovení bodů na lebce (není-li uvedeno jinak) musí být lebka orientována ve *frankfurtské horizontále;

akanthion (ak) (viz nasospinale) – bod ležící v místě, kde mediální *rovina lebky protíná hrot předního nosního trnu (*spina nasalis anterior*);

alveolon (alv) – bod, kde střední rovina patra protíná tečnu zadních výběžků alveolárního okraje posledního *moláru;

asterion (ast) – párový bod; leží v místě dotyku tří švů: lambdového (**sutura lambdoidea*), *sutura occipitomastoidea* a *sutura parietomastoidea*. V případě, že je v průsečíku švů vytvořena vsutá kost (*os asterii*), je nutno tužkou vyznačit linie průběhu všech tří švů a bod určit v místě, kde se linie protnou. Jestliže se všechny tři čáry neprotnou v jediném bodu, určíme jako asterion bod na lambdovém švu, který leží ve stejné vzdálenosti od zbývajících dvou švů;

auriculare (au) – párový bod; leží na bázi jařmového oblouku (**arcus zygomaticus*) v místě, kde ji protíná kolmice procházející středem *zevního zvukovodu;

alveolare (av) – nejnižší bod na alveolárním výběžku horní čelisti (*processus alveolaris maxillae*) mezi středními *řezáky v mediální rovině. Je nutno jej odlišit od bodu prosthion, který leží na alveolárním výběžku nejvíce vpředu;

*bregma (b) – bod v místě styku věncového švu (**sutura coronalis*) a šípového švu (**sutura sagittalis*). Při výskytu vsuté kosti (**os bregmaticum*) je nutné tužkou vyznačit linie prodloužení švů až k jejich průsečíku. V případě *obliterace švů je nutno tužkou vyznačit

prodloužení jejich viditelných zbytků. Pokud šípový šev probíhá asymetricky, považuje se za měrný bod průsečík mediánní roviny se švem věncovým;

basion (ba) – bod na průsečíku mediánní roviny s předním okrajem velkého týlního otvoru (**foramen magnum*), leží přesně naproti bodu opisthion. V případě, že je okraj ztlustělý nebo v případě výskytu třetího kloubního týlního hrbolu (**condylus tertius*), může být určení bodu obtížné. Pro výškové rozměry lebky se posouvá bod basion o něco níže až na dolní hranu okraje *foramen magnum*, takže při měření rozlišujeme dolní měrný bod hypobasion a zadní měrný bod endobasion;

coronale (co) – párový bod. Bod ležící nejvíce laterálně na věncovém švu (*sutura coronalis*). Určuje se empiricky při měření největší šířky čela;

dakryon (d) – párový bod. Leží na vnitřních stranách *očnic, v místech, kde se stýkají tři švy: *sutura lacrimomaxillaris*, *sutura frontomaxillaris* a *sutura frontolacrimalis*. Obvykle tyto body leží hlouběji v očnicích než body maxillofrontale. V případě obliterace *sutura lacrimomaxillaris* nebo poškození slzných kostí (**ossa lacrimalia*) je možno body umístit do vrcholů úhlů, které svírají oba zbývající švy;

ektokonchion (ek) – párový bod. Leží na vnější straně očnice v místě, kde ji protíná přímka rovnoběžná s horním okrajem očnice, vycházející z bodu maxillofrontale;

ektomolare (ekm) – párový bod. Leží nejvíce laterálně na alveolárním okraji horní čelisti, obvykle na alveolárním okraji 2. moláru;

entomion (en) – párový bod; leží na přechodu **sutura squamosa* v *sutura parietomastoidea*;

endomolare (enm) – párový bod. Leží nejmediálněji na středu vnitřního okraje alveolárního výběžku druhé *stoličky horní čelisti;

euryon (eu) – párový bod. Nejvíce laterálně položený bod na mozkovně; body se určují empiricky pomocí *kraniometru (*kefalometru). Spojnice obou bodů musí ležet v rovině kolmé na mediánní rovinu. Bod euryon leží nejčastěji na dolní části *kosti temenní nebo na horním okraji šupiny *kosti spánkové. Při určování polohy bodu je nutno z měření vyloučit oblast *crista supramastoidea* a okolí zevního zvukovodu (*porus acusticus externus*), kde může být vytvořeno mimořádné vyklenutí;

frontomalare orbitale (fmo) – párový bod, kde *sutura zygomaticofrontalis* protíná laterální okraj očnice;

frontomalare temporale (fmt) – párový bod, který je uložený nejlaterálněji na *sutura frontozygomatica*;

frontotemporale (ft) – párový bod; nejbližší bod k mediánní rovině na spánkové čáře *čelní kosti (*linea temporalis ossis frontalis*). Na lebkách s vysokou šupinou čelní (*squama frontalis*), u kterých probíhají spánkové čáry rovnoběžně a na lebkách, které mají silně vyvinuté a vysoko položené jařmové výběžky kosti čelní (*processus zygomatici *ossis frontalis*), jsou body položené vysoko. V tomto případě je nutno bod definovat nejen jako bod, který leží nejbliže k mediánní rovině, ale také nejnižše na spánkové čáře. Vzdálenost obou bodů určuje nejmenší šířku čela;

*glabella (g) – bod ve střední rovině na dolním okraji *čelní kosti mezi nadobočními oblouky. Zejména u mužů bývá charakteristicky vyvýšen, pokud tomu tak není, umísťuje se bod na průsečík mediánní roviny s linií spojující nadoboční oblouky (*arcus superciliares*), pokud nejsou ani tyto dostatečně zřetelné, vedeme linii mezi nejvýše položenými body horních okrajů očnic (zejména u žen a dětí);

*genion (ge) – bod na vrcholu *spina mentalis* mandibuly;

*gnathion (gn) – nejnižše položený bod na dolním okraji dolní *čelisti v mediánní rovině;

gonion (go) – párový bod. Leží na úhlu dolní čelisti nejvíce laterálně vzadu a kaudálně;

hormion (ho) – bod v mediánní rovině, v místě kde kost radličná (**vomer*) nasedá na tělo *kosti klínové;

inion (i) – bod, nacházející se na průsečíku mediánní roviny s *lineae nuchae superiores* na týlní *kosti. Jestliže se tyto čáry nedotýkají střední roviny, naznačíme průběh jejich prodloužení tužkou. V případě, že je vyvinut zevní týlní hrbol (*protuberantia occipitalis externa*), leží bod na jeho bázi;

infradentale (id) – bod nejvíce vpředu na alveolárním výběžku dolní čelisti mezi středními řezáky v mediánní rovině. Je *analogií bodu prosthion na horní čelisti;

infranasion (in) – průsečík mediánní roviny se spojnicí bodů, v nichž se stýká *sutura nasofrontalis*, *nasomaxillaris* a *frontomaxillaris*;

infratemporale (it) – slouží jako výchozí bod pro měření nejmenší šířky lebky. Leží na největší konvexitě *crista infratemporalis* velkých křídel *klínové kosti (*alae majores ossis sphenoidalis*);

jugale (ju) – bod ležící na vrcholu úhlu spánkového okraje lící kosti (**os zygomaticum*);

krotaphion (viz **pteron*) (k);

kondylion laterale (kdl) a kondylion mediale (kdm) – laterální a mediální bod na *condylus occipitalis* kosti týlní;

klitium (kl) – průsečík mediánní roviny s nejvyšším okrajem *dorsum sellae* kosti klínové;

lambda (l) – bod v místě styku *sutura lambdoidea* a *sutura sagittalis*. Lambdový šev bývá členitý a mívá mnoho vsunutých kůstek. V tom případě rekonstruujeme jeho průběh jako jedinou přímku na každé straně a jejich průsečík s mediánní rovinou určuje bod lambda;

lacrimale (la) – párový bod, ležící v místě kde *crista lacrimalis posterior* kosti slzné protíná *sutura frontolacrimalis*. Bod lacrimale se může krýt s bodem dakryon (d);

linguale (li) – bod na *linguální straně *kraniálního okraje těla dolní čelisti ve střední rovině;

metopion (m) – bod ležící na průsečíku spojnice vrcholů hrbolů čelní kosti (*tubera frontalia*) s mediánní rovinou. Jeho stanovení je nepřesné, zejména u lebek s málo vyznačenými čelními hrboly;

maxillofrontale (mf) – bod, ve kterém *sutura frontomaxillaris* protíná vnitřní okraj *orbity;

mentale (ml) – nejnižší položený bod na *foramen mentale* dolní čelisti;

mastoideale (ms) – nejnižší bod na hrotu *processus mastoideus* kosti spánkové;

nasion (n) – bod na průsečíku *sutura frontonasalis* se střední rovinou;

nasospinale (ns) – bod ležící na průsečíku tečny dolních okrajů *apertura piriformis* s mediánní rovinou;

opisthion (o) – bod, kde mediánní rovina protíná zadní okraj *foramen magnum*;

obelion (ob) – průsečík spojnice *foramina parietalia* temenní kosti s mediánní rovinou.

Není-li vytvořen nebo zachován ani jeden z otvorů, leží obelion přibližně v jedné pětině délky *sutura sagittalis* od bodu lambda;

orale (ol) – bod, který pozorujeme z *norma basilaris*. Leží v místě, kde spojnice zadních okrajů alveolů prostředních řezáků protíná mediánní rovinu;

ophryon (on) – průsečík obou bodů frontotemporale (ft) na čelní kosti s mediánní rovinou. Na živém člověku leží v průsečíku tangent proložených horním okrajem obočí. Nachází se většinou nad glabellou;

opisthokranion (op) – nejvíce vzdálený bod od glabely na šupině týlní kosti, umístěný ve střední rovině. Určuje se při měření délky lebky;

orbitale (or) – nejhlubší bod dolního okraje očníce, který se obvykle nachází v její laterální části;

pogonion (pg) – bod ve střední rovině na *ventrální straně těla dolní čelisti, tj. vrchol *protuberantia mentalis*;

porion (po) – bod ve středu horního okraje *porus acusticus externus* spánkové kosti;

prosthion (pr) – bod na švu mezi alveolárními výběžky obou horních čelistí mezi vnitřními řezáky, v místě, které vystupuje nejvíce ventrálně;

pterion (pt) – krajina na laterální straně lebky, kde se stýká kost čelní, kost temenní a kost klínová. Celá oblast je typická značnou *variabilitou průběhu jednotlivých švů, k měření se proto bod pterion příliš neuzívá;

rhinion (rh) – bod ležící v mediánní rovině na dolním okraji *nosních kostí (na **sutura internasalis*);

sphenobasion (sphba) – průsečík mediánní roviny se **synostosis sphenoccipitalis* (u lebek dospělých jedinců) nebo střed **synchondrosis sphenoccipitalis* (u lebek dětí);

sphenoidale (sphen) – průsečík mediánní roviny se *sulcus chiasmatis* **ossis sphenoidalis* (těsně před **tuberculum sellae* na kosti klínové). Lze zjistit pouze na řezu lebkou;

staphylion (sta) – bod, který pozorujeme z *norma basilaris*. Leží na tvrdém *patře v místě, kde tečna nejhlubších zářezů zadního okraje patra protíná mediánní rovinu. Odděluje tedy *spina nasalis posterior* od *tvrdého patra;

stenion (ste) – párový bod, pozorovaný z *norma basilaris*. Leží v místě, kde se *sutura sphenosquamosa* mezi klínovou kostí a spánkovou kostí nejvíce blíží středu;

stephanion (st) – průsečík *linea temporalis* se *sutura coronalis*. Je-li *linea temporalis* v tomto místě již rozdělena na *linea temporalis superior* a *linea temporalis inferior*, leží bod stephanion na průsečíku *linea temporalis inferior* s koronárním švem;

subspinale (ss) – bod ležící v mediánní rovině, kde přední dolní hrana *spina nasalis anterior* přechází do švu mezi *processus alveolares* horních čelistí. Zjišťujeme na lebce orientované v *norma lateralis*;

supraglabellare (sg) – nejhlubší místo *fossa supraglabellaris* (jamka nad bodem glabella na kosti čelní) v mediánní rovině. Tato jáma se vyskytuje například u **Homo neanderthalensis* a u některých druhů opic. Bod supraglabellare určíme nejsnadněji při nákresu mediánního obrysu lebky;

supraorbitale (so) – průsečík spojnice nejvyšších bodů horních okrajů očních s mediánní rovinou;

vertex (v) – nejvyšší bod mediánní roviny na lebce orientované ve *frankfurtské horizontále;

zygomaxillare (zm) – párový bod. Nejnižší položený bod na *sutura zygomaticus*;

zygion (zy) – párový bod. Nejlaterálněji položený bod na *arcus zygomaticus*. Zjistíme jej při měření největší šířky obličejové části lebky. (Martin Čuta)

body, antropometrické (na těle živého člověka): *body, antropometrické (na dolní končetině), *body, antropometrické (na horní končetině), *body, antropometrické (na lebce a na hlavě), *body, antropometrické (na trupu), *body, antropometrické (na uchu). (Martin Čuta)

body, antropometrické (na trupu):

cervicale (c) – bod na konci trnového výběžku 7. krčního *obratle (**vertebra prominens*);

iliocristale (ic) – nejlaterálněji a nejkraniálněji umístěný bod na *crista iliaca* *kosti kyčelní;

iliospinale (is) – bod ležící na *spina iliaca anterior superior* pánevní *kosti, je hmatný těsně pod kůží;

lumbale (lu) – bod na vrcholu trnového výběžku 5. bederního obratle. (Obvykle leží mezi spojnicemi horních okrajů kostí kyčelních a horních zadních trnů kostí kyčelních ve střední rovině);

mesosternale (mst) – bod ležící v *mediánní rovině uprostřed *hrudní kosti;

omphalion (om) – bod ležící uprostřed pupeční jizvy (latinsky: *omphalus*, -i, m., řecky: *omfalos*, „pupek, pupeční“);

suprasternale (sst) – bod v mediánní rovině umístěný na *kraniálním okraji *manubrium* *sterni;

symphision (sy) – bod v mediánní rovině umístěný na proximálním okraji **symphysis pubica*;

thelion (th) – bod ve středu prsní bradavky;
xiphosternale (xst) – bod na přední straně *hrudníku v mediánní rovině, ležící v místě připojení *processus xiphoideus sterni*. (Martin Čuta)

body, antropometrické (na uchu):

tragion (t) – bod na horním okraji *tragu ušního *boltce, v místě připojení *chrupavky k hlavě;

otobasion inferius (obi) – bod ležící v místě dolního úponu ušního boltce;

otobasion superius (obs) – bod ležící v místě horního úponu ušního *boltce;

preaurale (pra) – bod na spojnici bodů *otobasion inferius* (obi) a *otobasion superius* (obs), které určují bázi zevního ucha, ve výši bodu postaurale (pa);

postaurale (pa) – bod ležící na zadním okraji *helixu nejdorzálněji;

subaurale (sba) – bod na ušním lalůčku ležící nejkaudálněji;

superaurale (sa) – nejvyšší bod na *helixu ušního boltce při poloze hlavy ve *frankfurtské horizontále;

tuberculare (tu) – bod na hrotu ztlustění helixu ušního *boltce (**tuberculum Darwini*).

Tento hrbolek má variabilní velikost, někdy však nemusí být vytvořen vůbec. (Martin Čuta)

body, auskultační, body stanovené na přední stěně *hrudníku, v nichž se poslouchají ozvy jednotlivých srdečních *chlopní. Spojením těchto bodů je současně vymezen obrys *srdce – srdeční pole. Bod A se promítá do druhého mezižebří vpravo, asi 1 cm od okraje *sterna, v tomto bodě se poslouchají ozvy aortální chlopně. Bod B se promítá do pátého mezižebří vpravo, těsně u okraje sterna, kde se poslouchá trojcípá chlopně. Bod C leží v pátém mezižebří vlevo, mediálně od čáry medioklavikulární. V tomto bodě se poslouchají ozvy dvojcípé chlopně a pohmatem je možno vyšetřit úder srdečního hrotu. Bod D se promítá do druhého mezižebří vlevo, asi 2 cm od okraje sterna. V tomto bodě se poslouchají ozvy chlopně pulmonální. (Lenka Vargová)

body, klouzavé pomocné (anglicky: *sliding semilandmarks*), technika standardizace *pomocných bodů, která je založena na kmitavém pohybu (obousměrném klouzání) bodu na tečně obrysu studovaného tvaru tak, aby se minimalizovaly rozdíly mezi zkoumanými objekty (v závislosti na hodnotě *deformační energie nebo *prokrústovské vzdálenosti). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

body, neostré (anglicky: *fuzzy landmarks*), body na biologickém *objektu, nejčastěji na jeho povrchu, které odpovídají skupině bodů vymezující právě tu oblast, ve které předpokládáme výskyt *význačných bodů. Hodnota neostrého bodu je určena nejčastěji hodnotou *centroidu dané skupiny bodů. Lze jej však určit také jinými matematickými postupy (například průsečík skupiny bodů s řeznou rovinou). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

body, pomocné (anglicky: *semilandmarks*), pravidelně nebo nepravidelně rozmístěné body na biologickém *objektu, které si u různých jedinců odpovídají jen částečně (na rozdíl od *bodů, význačných). Od význačných bodů se liší tím, že soubor pomocných bodů popisuje celý tvar samostatné struktury nebo celého objektu. Pomocné body nejsou vůči sobě navzájem nezávislé, čímž se snižuje počet stupňů volnosti. V geometrické morfometrii zastupují pomocné body nejčastěji tvar křivky, obrys objektu, v pokročilejších metodách také tvar povrchu objektu. (Miroslav Králík, Tomáš Mořkovský, Petra Urbanová)

body, význačné (anglicky: *landmarks*), body na biologickém *objektu, které si u různých jedinců vzájemně odpovídají (jsou alespoň v geometrickém smyslu homologické). Body mohou být definovány z hlediska evolučního, ontogenetického nebo funkčního (například kranio-metrický bod *lambda* – bod setkání *růstu lebečních kostí ze tří směrů). Mohou to také být body definované jako nejvzdálenější od jiných bodů, případně jako místa největší tvarové změny, jako například hrana objektu, vrcholy křivosti (inflexní bod) – tyto body se však v současnosti za pravé význačné body nepovažují (jsou označovány jako *Type III landmarks*

nebo jako *pseudolandmarks*). Zvláštní skupinu tvoří takzvané *semilandmarks*, které se zpravidla používají při analýze tvaru obrysu objektu, na kterém nelze nalézt dostatečný počet pravých význačných bodů. V tomto případě je jedinou podmínkou definující pozici každého bodu jeho umístění na obrysové linii. Jedním z typů analýzy založené na takovýchto bodech je eliptická *Fourierova analýza. Význačnými body jsou například klasické *antropometrické nebo osteometrické body. V *geometrické morfometrii je vzájemnou konfigurací význačných bodů v 2D a 3D prostoru popisován *tvar a *velikost objektu. Minimální počet pro tvarovou analýzu jsou 3 body, které tvoří vrcholy trojúhelníka (trojúhelník reprezentuje nejjednodušší tvar popsitelný význačnými body). (Miroslav Králík, Miloš Macholán, Petra Urbanová)

Boesch, Christopher (11. 8. 1951, St. Gallen, Švýcarsko), primatolog švýcarského původu; působí na Primatologickém ústavu Maxe Plancka v Lipsku, který spoluzakládal. Proslul zejména výzkumem „nástrojového“ a loveckého chování *šimpanzů hornoguinejských (*Pan troglodytes verus*) v pralese Taï (Pobřeží Slonoviny). Jeho výzkum probíhal dlouhodobě a plánovitě, bez zjednodušujících popularizací, a proto jsou jeho výsledky – na rozdíl od mnoha jiných projektů, které v počátcích silně ovlivnila snaha po co nejrychlejších výsledcích – korektní a reprezentativní. Je spoluautorem monografie *The Chimpanzees of the Taï Forest* (Šimpanzi z pralesa Taï, 2000), která kromě výsledků mnohaletého výzkumu v pralese Taï obsahuje i zajímavé pohledy na evoluci *hominidů. Patří mezi nejvýraznější osobnosti ve výzkumu *šimpanzů, v poslední době se objevují i jeho pozoruhodné práce týkající se vzniku a evoluce hominidů. (Václav Vančata)

Boëthius, Anicius Manlius Torquatus Severinus (asi 480, Řím [nebo poblíž Říma], Itálie – 25. 10. 524/525, Pavia, Itálie), latinský filozof a spisovatel (zvaný „poslední Říman“). Pocházel z patricijské římské rodiny, jako důvěrník ostrogótského *krále Theodoricha (ovládajícího od roku 493 Itálii) zastával vysoké *úřady. Na základě krivých svědectví byl zapleten do procesu velezrady (údajně vyjednával s *Byzancí), uvězněn a popraven.

Překládal do latiny a vykládal řecká díla filozofická a vědecká a tím zajistil jejich znalost ve středověku. Za nutný předpoklad pro studium filozofie považoval znalost aritmetiky, astronomie, geometrie a hudby – takzvané *quadrivium (tento termín pochází od něho) (viz *trivium-quadrivium). Jeho překlady *Aristotela (Kategorie, De interpretatione) a Porfyria se staly základem středověké teologické a filozofické vzdělanosti; jeho komentář k Porfyriovi vyvolal známý středověce scholastický spor o universalia. Ve vězení napsal dílo *De consolatione philosophiae* (Útěcha z filozofie, 5 knih; česky: *Filosofie utěšitelka*, 1942), v němž zosobněná Filozofie rozmlouvá s Boëthiem o *štěstí a *prozřetelnosti. Dílo se opírá zejména o *názory kynické, stoické, novoplatonské a aristotelovské; bylo oblíbenou četbou až do *novověku a založilo tradici takzvaných konzolačních (útěšných) spisů. (Jaroslav Malina)

Bogatyřov, Pjotr Grigorjevič (16. 1. 1893, Saratov, Rusko – 18. 3. 1971, Moskva, Rusko), ruský jazykovědec, literární vědec, folklorista, etnolog a teatrolog. Ve 20. a 30. letech 20. století působil v Československu. Vedle zásadních prací o lidovém divadle aplikoval funkčně strukturální pojetí, vycházející z *Pražského lingvistického kroužku, na (český) lidový *oděv. (Irena Štěpánová)

bogomilové (bogumilové), dualistické kacířské *hnutí vzniklé pod vlivem paulikiánů v 10. století na Balkáně, pojmenované podle bulharského popa Bogomila; extrémně proticírkevně orientované, jeho podstatou byl manichejský dualismus – boj *dobra (světla) a *zla (tmy). Bogomilové zastávali *názor, že *svět je ve svém materiálním vybavení ovládnut principem zla. Vše pozemské (*stát, *panovník, *bojaři, církevní instituce) je dílem *d'ábla. Na základě toho požadovali odloučení od světa prostřednictvím přísné *askeze a samostatně stanovené duchovní *religiozity, aby mohli již na tomto světě dosáhnout úplné dokonalosti. Prosazovali sociální *rovnost, zakazovali *svátosti a uctívání *svatých. *Hnutí nabylo největších rozměrů na Balkáně ve 12.–13. století a ovlivnilo vznik kacířského hnutí (*kacířství) v Itálii a v jižní Francii. (František Čapka; Jaroslav Malina)

bogumilové, *bogomilové.

Bohannan, Paul James (5. 3. 1920, Lincoln, Nebraska, USA – 13. 7. 2007, Visalia, Kalifornie, USA), americký antropolog. Terénní výzkumy prováděl zejména u nativních etnik v Africe (zejména *Tivové) a na tomto základě přispěl k ustavení a rozvoji *ekonomické antropologie a *antropologie práva. Z díla: *Law, Biology and Culture: The Evolution of Law* (Právo, biologie a kultura: Vývoj práva, 1983, s Margaret Gruterovou), *Africa and Africans* (Afrika a Afričané, 1964, s Philipem Curtinem). (Jaroslav Malina)

bohatství, národní, souhrn materiálních statků, které má k danému okamžiku ve *vlastnictví daný *stát. (Marie Dohnalová)

bohatý sloh, *sloh, bohatý.

bohémien, česká *varianta *valounové industrie, kterou pod vlivem (tehdy aktuálních) objevů v Africe i jinde v *Evropě vymezil v 60. letech 20. století český geolog Karel *Žebera. Opíral se o stratifikovanou lokalitu Sedlec u Prahy a povrchové sběry z Mlázic u Mělníka a kladl tyto industrie do *starého paleolitu. Tato *klasifikace je platná i nadále, ale pojem bohémien se již nepoužívá. (Jiří A. Svoboda)

bohío, kruhovitá chýše z přírodního materiálu (především třtiny či *rákosu); byla základní architektonickou jednotkou *vesnice *Tainů. *Rekonstrukce původní podoby bohío je například ve *skanzenu Guamá na Kubě. (Oldřich Kašpar)

Böhm, Jaroslav (8. 3. 1901, Holešov – 6. 12. 1962, Praha), český archeolog; akademik ČSAV. Jeden z hlavních představitelů generace žáků Lubora *Niederleho se s archeologií seznámil v Olomouci díky Jaroslavu Palliardimu, studoval ji na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 1923 pracoval ve Státním archeologickém ústavu v Praze, jehož pak byl od roku 1939 do smrti ředitelem. Převedl jej protektorátním obdobím a poté zde budoval moderní výzkumnou instituci, roku 1952 začleněnou do rámce ČSAV, na jejímž vzniku a organizaci se díky stykům se Zdeňkem Nejedlým výrazně podílel (v roce 1952 byl místopředsedou vládní komise pro vybudování ČSAV a jedním z prvních akademiků, 1952–1956 druhým zástupcem prezidenta ČSAV). Jako docent od roku 1946 přednášel archeologii na *univerzitách v Praze a v Olomouci.

Odborně se zaměřil na archeologickou systematiku *doby bronzové a *halštatské v našich *zemích (*Základy hallstattské periody v Čechách*, 1937), prováděl však i větší výzkumy v terénu (například jeskyně Domica na Slovensku), zejména však první velký výzkum keltského *oppida a největší meziválečný systematický sídlištní výzkum – Staré Hradisko u Prostějova 1934–1937. Už tehdy chápal nutnost moderního výzkumu pravěkých sídlišť a věnoval se jeho metodice. Svoji koncepci pravěku *českých zemí shrnul v *Kronice objeveného věku* (1941), kde například formuloval pojem *horákovské kultury na Moravě. Poznatky o našich keltských oppidech shrnul v knížce *Naše nejstarší města* (1946). Po roce 1948 se politicky zapojil do výstavby akademické vědy a marxistické interpretace pravěku i rané historie; touto cestou se mu ale podařilo vytvořit z Archeologického ústavu ČSAV jednu z největších institucí oboru v mezinárodním měřítku. Krátce před smrtí byl zvolen prezidentem Mezinárodní unie věd prehistorických a protohistorických (1962). (Karel Sklenář)

Böhme, Jakob (1575, Alt Seidenberg u Zhořelce, Německo – 17. 11. 1624, Alt Seidenberg u Zhořelce, Německo), německý mystik, filozof, alchymista, specialista na přírodní filozofii. Věnoval se rovněž *astrologii a výkladům *Kabaly. Na rozdíl od *legend se narodil do poměrně slušných ekonomických poměrů v rodině *rychtáře a církevního správce, která mu umožnila dosáhnout obstojného vzdělání; historie o chudém autodidaktovi vznikla zásluhou jeho prvního životopisce a obdivovatele Abrahama von Franckenberga. Rodinné zázemí mu také umožnilo zakoupit si obuvnický krám a vstoupit do *cechu; i zde jsou legendy vyprávějící o chudém ševci s nadpřirozenými vizemi pochybené, protože Böhme až do roku 1612 intenzivně na svém podniku pracoval a svým synům zanechal spíše uspokojivě fungující

*manufakturu než pokoutní krámek. Právě toho roku Böhme řemeslo opustil, začal se věnovat obchodování, a kromě toho vydal také svůj první mystický traktát *Aurora das ist Morgenröthe im Aufgang* (později pod názvem: *Aurora, oder die Morgenröte*) (Aurora, aneb Vycházející jitřenka). Tento, stejně jako své další spisy, psal německy, a stal se tak autorem prvních německy psaných filozofických textů v historii; někdy se mu proto přezdívá *philosophus teutonicus*. Po vydání *Aurory* byl Böhme obviněn církevními kruhy z *kacířství (náboženského *entuziasmu, případně z *ariánství), dokonce krátký čas vězněn, a následujících šest let nic nepsal, jak slíbil svému *faráři. Jeho spis si ale získal – také kvůli pronásledování – značnou popularitu, byl opisován a šířil se zvláště v německých protestantských kruzích.

Kromě temného jazyka, jenž byl později často napodobován jinými filozofy, vyniká Böhme spojením *magie a Kabaly, přírodní filozofie a *alchymie. Propojuje tak v sobě relativně dlouhodobou tradici těchto nauk, která existuje po mnoho staletí paralelně s tradicí oficiální *filozofie a moderní *vědy. Böhme navazoval na renesanční myslitele a humanisty (Agrippa z Nettesheimu, Girolamo Cardano, Marcilio Ficino, Andreas Osiander ad.), jeho zásadním vzorem byl *Paracelsus a další německý mystik Valentin Weigel (1533–1588). *Magia naturalis*, přirozená magie, byla vnímána jako přírodní filozofie, jejímž úkolem bylo odhalit přírodní *zákonitosti, souvislosti a vazby, přijít na kloub vzniku a zanikání věcí, počátku a konci jsoucího. Otcem německého myšlení v tomto směru byl *Mistr Eckhart, s kterým Böhme sdílí tutéž formu spirituality, typ racionality (mystické spekulace) a názor na *přírodu, která byla pro tyto a další učence z oblasti porýnské mystiky „živou biblií“. Alchymie, které se Böhme mnoho let věnoval, tak mohla být prací na „božím stvoření“, a celková tendence k *panteismu, kterou za těmito naukami rozpoznala a pronásledovala *římskokatolická církev, mohla být chápána jako „pravé *křesťanství“, jak nazval svůj hlavní spis Böhmeův přítel a spolupracovník Johannes Arndt (*Vom wahren Christentum*, 1605–1609).

Do své smrti napsal Böhme téměř dvacet větších spisů, z nichž největší význam bývá přisuzován dílu *Theosopia, oder die hochtheure Pforte von Göttlicher Beschaulichkeit* (Theosopia čili O božském nazírání, 1622). Obrovský je Böhmeův vliv: nejen na své současníky, mimo jiné také Jana Amose *Komenského, nýbrž i na generace pozdějších filozofů a náboženských myslitelů, ale také přírodovědců. Uvádí ho kromě jiných Isaac *Newton, v jeho stínu stojí celá německá romantika, Franz Xaver von Baader, nesčetněkrát je citován u Carla Gustava *Junga, největšího ocenění se mu však dostalo od Geорга Wilhelma Friedricha *Hegela, který ho nazval „nejpřednějším německým filozofem“. (Břetislav Horyna)

bohové, olympští, již od *mykénské kultury skupina hlavních *bohů, sídlících podle tradice na hoře *Olympu. Zpravidla se uvádí šest dvojic: *Zeus a *Héra, *Poseidón a *Démétér, *Apollón a *Artemis, *Arés a *Afrodíté, *Hermés a *Athéna, *Héfaistos a *Hestia (*Vesta).

Způsob jejich života odráží život *patriarchální společnosti *mykénské kultury; v čele stojí Zeus, který olympské bohy svolává na porady i k hostinám.

Přeneseně byl *Olympanem zván i člověk vynikajících vlastností, schopností a zásluh, za něž byl vyzdvižen k velkým počtám. (Jaroslav Malina)

bohovláda, *teokracie.

bohuncien (název podle *lokality *Červený kopec v Brně-Bohunicích), *archeologická kultura (z přechodného období mezi *středním paleolitem a *mladým paleolitem) představující střeoevropskou až východoevropskou *variantu tzv. levallois-leptolitických *industrií, rozšířených v severní Eurasii (emirien na *Předním východě a kultura Kara Bom v severní Asii).

Bohuncien je nejlépe doložen v širším okolí zdrojů *rohovce na *Stránské skále v Brně a zdrojů *křemence u Ondratíc s určitými paralelami v Čechách (Hradsko), na Balkáně

(Temnata) a na Ukrajině (Kulyčivka). Industrie bohunicieny lze členit do dvou fází: prvá spadá do soliflukčních poloh ukládaných za chladného *podnebí v závěru spodního würmského pleniglaciálu (kolem 45 000 let př. n. l.), druhá je zhruba současná s následným oteplením a tvorbou interpleniglaciální půdy (asi 40 000 let př. n. l., hengelo). Industrie jsou vyráběny *levallois-leptolitickou (bohunickou) technikou z rohovců typu Stránská skála a z křemenců. Zahrnují *nástroje středopaleolitické (*drasadla, *hroty) i mladopaleolitické (*škrabadla, především plochá na *ústěpech a širokých *čepelích; obvykle převažují nad *rydly); některé lokality poskytly rovněž typické *listovité hroty a ojediněle i charakteristické jerzmanowické a chatelperronské hroty.

Fyzický vzhled tvůrce této přechodné kultury není znám, teoreticky to mohli být jak *moderní lidé (přímý vztah k emirieny Předního východu), tak poslední *neandertálcí (**Homo neanderthalensis*). (Jiří A. Svoboda)

Bohuslän (kraj na západním pobřeží Švédska) [archeologie], území s velkou koncentrací pravěkých *petroglyfů (převážně z *doby bronzové), od roku 1994 v *Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví *UNESCO (hraničí s norským krajem Østfold, kde jsou skalní *rytiny obdobného druhu). Největší množství petroglyfů se nachází v úzkém západním pásmu mezi Gullmarnem a Svinesundem tvořeném *granity. Bohuslänské petroglyfy jsou významné jak velkým množstvím, tak i provedením a výběrem motivů: lidské postavy (například bojovníků vyzbrojených *oštěpy, bojovými *sekerami, *štíty a *luky), *oradly s oráči a se záprahem, čtyřkolé *vozy a lodě různých typů i s posádkou, hráči na *lury, tanečníci, artisté a svatební dvojice nezřídka vytvářejí celé scény; řadí se k nejkrásnějším a nejlépe zachovaným skalním *obrazům na světě. (Roman Čihák)

Boiohaemum, latinský název středoevropského území obývaného keltskými *Bóji (včetně Čech), odvozený z keltského *Boiáimon* a užívaný antickými autory od 1. století př. n. l.; z toho vzniklo pozdější označení Čech – latinsky *Bohemia* a odtud například německy *Böhmen*. (Jaroslav Malina)

boj, fyzický zápas minimálně mezi dvěma protivníky, zpravidla s použitím *zbraní, s cílem vyřadit nepřítele z dalších bojů a zničit nebo ukořistit jeho zbraň a výzbroj, zmocnit se jeho majetku apod. Ojedinělé šarvátky v *paleolitu a *mezolitu o lovecké revíry, kdy skupiny lidí žily mnohdy daleko od sebe, se změnily od vzniku *zemědělství v častější střety. Vzrůstal počet obyvatel a to vedlo k postupu do nových oblastí a k střetům s místními lovci a sběrači. Pastevci si přivykli uplatňovat svou pohyblivost a vojenskou zdatnost k loupení nadbytku v zemědělských oblastech. Jako „nuž máslem“ projížděli na svých *koních krajem usedlých zemědělců. Zdánlivě proti nim nebylo obrany. Ale záhy začala vznikat *hradiska s pevnými zdmi a *příkopy, které alespoň částečně obyvatele před různými vetřelci ochraňovaly. S rozvojem armád a vojenské techniky se měnil obsah, rozsah i způsoby boje; nejdůležitějším cílem se stalo zničení bojové techniky nepřítele a zmocnění se důležitých objektů, čar a úseků terénu. V 19. a 20. století se provádí na taktické úrovni organizovaným střetnutím ozbrojených jednotek (bojových vozidel, letadel nebo lodí) bojujících stran. Teorie a praxe boje se nazývá taktika. (Viz též *vojenství, *vojsko.) (Jaroslav Malina)

boj o investituru, konflikt mezi církevní a světskou mocí, konkrétně mezi *papeži a římskoněmeckými *císaři, probíhající v letech 1075–1122. Spor se rozhořel poté, co roku 1075 vydal papež Řehoř VII. *Dictatus papae*, v němž vyslovil požadavek na omezení světské moci a její podřízení moci duchovní (primátu papežství nad *císařstvím). Proti tomuto kroku se postavili němečtí císaři Jindřich IV. (vládl 1056–1106) a po něm také Jindřich V. (vládl 1106–1125), kteří si chtěli udržet právo *investitury (jmenování *biskupů) a dohled nad volbou papeže. Krátké uklidnění situace přinesl smír v Cannose (1077), definitivní ukončení sporů však znamenal až roku 1122 kompromisní *konkordát wormský (právo volit biskupy bylo přisouzeno papeži, císař však měl právo být volbě přítomen a potvrzovat ji). (František Čapka)

boj, třídní, základní kategorie marxistické společenské teorie (*marxismus); podle sociální teorie Karla *Marxe (1818–1883) jsou *dějiny všech dosavadních společností dějinami bojů mezi jednotlivými společenskými třídami. Třídní boj podle ní nevyhnutelně vyplývá z protikladného (antagonistického) postavení společenských tříd v materiální výrobě, což je dáno vlastnictvím výrobních prostředků. Přejít od jedné společenské formace ke druhé se uskutečňuje prostřednictvím sociálních *revolucí, které jsou nejvyšší formou třídního boje. Teprve zánik buržoazní společnosti (*buržoazie) cestou *diktatury *proletariátu povede k vytvoření beztřídní komunistické společnosti (*komunismus). (František Čapka)

bojar (z ruštiny: *bojarin* [bojar], „bojar“), nejdříve označení pro svobodného družiníka ruských knížat v *Kyjevské Rusi, od 12. století „titul“ pro vyšší vrstvy v družině knížat a úředních knížat (tedy neknížecí *šlechta Ruska). Šlo o dočasně politickou vlivnou skupinu, v 15. století moskevskými velkoknížaty násilně zbavenou moci, v 16.–17. století součást nové služebné šlechty; po zavedení opričniny (Ivan IV. Hrozný [1530–1584]) jejich význam v 18. století za Petra I. Velikého (1672–1725) poklesl. (František Čapka, Jaroslav Malina)

bojarská republika, *Novgorod.

Bojkové, starobylá *etnografická skupina původního *slovanského obyvatelstva, jejíž zbytky se zachovaly ve východní části Karpat při horním toku řeky Sanu, tj. na polsko-ukrajinském pomezí. Po *druhé světové válce se stali součástí ukrajinského etnika, avšak zachovali si svérázný *folklor a tradice karpatských horalů. (Zdeněk Tvrď)

Bójové (latinsky: *Bōi*), *keltské etnikum, které se ve 4.–2. století př. n. l. usadilo na území Rakouska, Německa a také Čech. Bójové jsou prvními historicky známými obyvateli v Čechách (viz *Boiohaemum). *Archeologické nálezy (*oppida, vesnická *sídliště, *nástroje, *zbraně aj.) potvrdily jejich existenci na území Čech i v Podunají. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

bojové předvádění, *předvádění, bojové.

Boker Tachtít (Izrael), sídliště a dílny z přechodného období mezi *středním paleolitem a *mladým paleolitem, s charakteristickou *levallois-leptolitickou technikou; stáří dosahuje téměř 40 000–50 000 let. (Jiří A. Svoboda)

bokmål, spisovná forma norského *jazyka vzniklá na základě hovorové *dánštiny, užívaná hlavně v Oslu a ve východním Norsku. (Jaroslav Malina)

Bolivijci, současný *národ zahrnující obyvatele Bolivijské republiky, vnitrozemského státu v andské oblasti Jižní Ameriky. Z celkového počtu 8,9 milionu obyvatel (*cenzus z roku 2005) je přes 55 % *indiánů (*Aymarové, *Kečuové ad.), asi 30 % *míšenců (*cholos a *kreolové) a zbytek představují potomci španělských a jiných usedlíků. Úředním *jazykem v *zemi se stala *kečuština, jediný *indiánský jazyk, který se rozvinul početně i ve smyslu lingvistickém; je zároveň nejrozšířenějším jazykem v Bolívii a Peru, jeho dialekty i v Chile.

Území Bolívie bylo nejdříve částí *tiwanacké říše a poté *incké říše. V roce 1538 je dobyli *Španělé. Dlouhý a nerovný boj proti Španělům vedl až na počátku 19. století k vítězství zejména zásluhou bolivijského vlastence a revolucionáře Simóna Bolívara (1783–1830) a *generála Antonia José de Sucrea (1795–1830). V roce 1825 byla vyhlášena Bolivijská republika, nazvaná podle svého národního hrdiny. Většina obyvatel je římskokatolického vyznání. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Bolk, Lodewijk (**Louis**) (10. 12. 1866, Overschie, Nizozemsko – 17. 6. 1930, Amsterdam, Nizozemsko), nizozemský anatom. Ve dvacátých letech 20. století formuloval teorii fetalizace, která vyvolala v *antropologii a *biologii živou diskusi. Byl první, kdo se pokusil na úrovni vědomostí své doby soustavně zpracovat otázku neotenie v lidské evoluci. Bolk na základě dlouholetého srovnávacího studia *anatomie vyšších *primátů (zejména *lidoopů) a člověka dospěl k přesvědčení, že člověk se vyvinul zadržetím (retencí) juvenilních rysů našich biologických předků. Toto zadržetím se mělo týkat celého organismu, všech jeho znaků, a bylo vyvoláno jednoduchou změnou endokrinního systému.

Bolk, aby tyto předpoklady potvrdil, pokusil se shromáždit všechny znaky, které podle něj dokládají podobnost mezi dospělými lidmi a juvenilními lidoopy: „Naše hlavní somatické vlastnosti, tj. ty, které odlišují tvar lidského těla od tvaru těla ostatních primátů, mají jeden společný rys – fetální podmínky se pro ně staly trvalými.“ Za fetální (dnes bychom spíše řekli pedomorfni) považoval například orthognathii, *redukcii či nedostatek tělního pokryvu, tvar ušního boltce, centrální polohu *foramen magnum*, které u nonhumánních primátů migruje v *ontogenezi směrem na zadní část báze lebni, vysokou relativní váhu mozku, perzistenci *kraniálních švů do pokročilého věku, absenci nadočnicových valů a kraniálních hřebenů, ztenčení lebečních kostí, prodloužené období infantilní závislosti aj.

Současná věda připouští pedomorfni morfogenetické tendence v lidské evoluci a existence pedomorfni (případně neotenních) znaků má své odpůrce i zastánce. (Václava Vančata)

bölling, teplejší výkyv pozdního *glaciálu (kolem 11 000–10 500 let př. n. l.). (Jaroslav Malina)

bolševická revoluce, *revoluce, říjnová.

bolševismus (z ruštiny: *bolše*, „více“), politický směr v ruské sociální demokracii před rokem 1917; jeho název se odvozuje od jednání II. sjezdu ruské sociální demokracie v roce 1903, kdy se tato strana rozdělila na proud bolševiků a menševiků. Bolševici vycházeli z učení Vladimira Iljiče *Lenina (1870–1924) o *imperialismu, nutnosti socialistické *revoluce, *diktatury *proletariátu a vedoucí úlohy revoluční strany (*leninismus). Po Leninově smrti (1924) se autoritativním představitelem bolševismu stal Josif Vissarionovič *Stalin (1879–1953) (*stalinismus). (František Čapka)

bolševizace, proces probíhající v evropských komunistických stranách ve druhé polovině 20. a na začátku 30. let 20. století z iniciativy a pod vlivem sovětské (bolševické) strany (*bolševismus); její koncepce byla vyhlášena na V. kongresu Komunistické internacionály (1924) a směřovala k překonání „pravicově oportunistických“ pozůstatků v *ideologii a praxi komunistických stran, k revolucionizaci jejich charakteru a k jejich organizační přestavbě na základě *demokratického centralismu. V Komunistické straně Československa (KSČ) byla tato linie prosazována Klementem Gottwaldem (1896–1953), přijata na V. sjezdu (1929). Důsledkem toho bylo bezvýhradné podřízení KSČ bolševické straně vedené Josifem Vissarionovičem *Stalinem. (František Čapka)

boltec, ušní, **auricula*.

Bombaj fenotyp, vzácně se vyskytující *varianta krevních skupin *člověka systému AB0 (poprvé objevena v Bombaji), kdy se neobjeví antigeny A, B či 0. Jedinci homozygotně recesivní (*homozygot) pro autozomálně *recesivní alelu *hh* nemohou tvořit prekurzor látky H, ze které se tvoří antigeny A a B. Krevní skupiny A, B nebo AB se pak jeví jako 0. Je to příklad interakce dvou genů na vytváření určitého znaku, tzv. *epistaze, recesivní. (Jiřina Relichová)

bön (bönismus), původní předbuddhistické, nebuddhistické náboženství *Tibetu s prvky vnitroasijského *animismu a *šamanismu, jehož původ je třeba hledat mimo území této *země, pravděpodobně v Íránu či severozápadní Indii, neboť se v něm shledávají vlivy *zarathuštrismu či kašmírských tradic. Za místo jeho původu se vydává bájná země Olmolungring (tibetsky: *'ol-mo-lung-ring*) kdesi na západ od Tibetu (snad v *Persii). Za jeho tvůrce je považován Šenrabmiwo, mezi bönisty uctíváný jako „Učitel Šenrab“. Jeho učení se dostalo do Tibetu ze země Žangžung. V pozdějším vývoji byl bönismus doktrinálně i organizačně značně ovlivněn *tibetským buddhismem, podle jehož vzoru si bönisté vytvořili svůj vlastní *panteon, *kánon, *svátky a náboženské *tradice. Převzali také klášterní organizaci a *hierarchii. O institucionalizaci bönismu se v 15. století nejvíce zasloužil učitel Šerabgjalchän, který v roce 1405 založil ústřední bönistický *klášter Mänri (tibetsky: *smän-ri*). Na počátku 20. století existovalo v celém Tibetu na 300 bönistických klášterů. (Viz též *bönpo, *bönpoismus.) (Josef Kolmaš)

Bonampak, středisko *mayské kultury ležící v dnešním mexickém státu Chiapas v údolí řeky Usumacinty. Bonampak byl založen jako vazalské město Yaxchilánu v roce 541 n. l. Objeví jej američtí cestovatelé Herman Karl Frey a John Bourne v roce 1946. Bonampak je proslulý zejména unikátními nástěnnými *malbami, jejichž existenci v témže roce doložil americký fotograf Giles G. Healey (1901–1980). K prvním objevitelům Bonampaku lze přiřadit také českého spisovatele a cestovatele Norberta Frýda (vlastním jménem Norbert Fried, 1913–1976), který jej navštívil v době svého působení ve funkci československého kulturního ataše v Mexiku v letech 1947–1951. Kromě unikátních mayských *fresek se Bonampak proslavil také reliéfními kamennými *stélami (Stéla I, Stéla II, Stéla III).

Na první terase *akropole se nacházejí ve třech místnostech Chrám maleb (Templo de las Pinturas) polychromní nástěnné malby z pozdně klasického období, jejichž vznik je kladen do období po roce 790 n. l. K vrcholným scénám, které jsou zde zobrazeny, patří *obřad jmenování syna bonampackého vládce Chaa Muana II. (vládl 776–792) následníkem trůnu. Převažující figurální zobrazení, doplněné plošně dekorativním pozadím, vyniká v prostorech zakončených přečnělkovou klenbou. V první místnosti je zachycena prezentace prince jako legitimního dědičného vládce za účasti šlechticů, bonampackého vládce (*halach uinic* nebo *ahau*) a jeho rodiny. Slavnostní událost doprovází příprava na taneční slavnost a její následná realizace lokálními vládci (*batabob*), oděnými v ceremoniálních kostýmech. Ty se skládají z oslnivých čelenek z peří ptáka *quetzala, jaguářích pláštíků, *nánožníků, *pektorálů z *jadeitu a *náramků. Členové shromážděného orchestru doprovázejí slavnost hrou na dřevěné trumpety, píšťaly a bubny, tyklová chrastítka a želví krunýře. K členům orchestru patří postavy v exotických kostýmech, například korýš s pozvednutými klepety nebo sedící krokodýl, jejichž hlavy zdobí lekníny. V rituálním průvodu nesou čtyři ze zúčastněných osob rozměrné vějíře, jimiž bylo dosaženo iluzivnosti a věrohodnosti způsobu malby zvané *trompe l'oeil* („optický klam“). Nástěnné malby v první místnosti jsou rozděleny horní a dolní linií, v jejímž meziprostoru jsou umístěny hieroglyfické nápisy nebo figurální zobrazení. Ve druhé místnosti je zobrazen průběh dynamické válečné bitvy, v níž jsou válečníci zachyceni s *kopím v ruce, jak chytají a drží zajatce za vlasy. Chaotické a vypjaté momenty bitvy jsou provedeny brilantně a přesvědčivě. Rozmanité objekty, jako jsou lidská lebka, hlava jaguára, aligátora nebo ryby, zdobí hlavy zejména agresivních válečníků. V jaguáří kůži oděný vládce je vyobrazen na severní straně místnosti na vrcholu schodiště v doprovodu lokálních vládců a válečníků. Před vládcem sedí a leží na schodišti pyramidové plošiny rituálně trýznění a mučení váleční zajatci se strženými nehty, kteří budou patrně obětováni. Ve třetí místnosti je zachycen obřad jako vyvrcholení událostí prezentovaných v předešlých místnostech. Obřad je možné rozdělit do dvou celků – soukromý obřad královské rodiny a oficiální obřad v podobě tance „okřídlených tanečníků“. Ti, maskováni do stran vyčnívající krinolínou a zdobení pokrývkami z peří ptáka quetzala jako mytologické bytosti, svým třepotavým tancem rozechvívají schodiště *pyramidy, jemuž dominuje vyobrazení do oblouku vypjatého a za ruce a nohy provazy svázaného těla válečného zajatce. Z vrcholu pyramidy na něj shlíží lokální vládci, z nichž prostřední třímá v ruce sekyru s kostěnou rukojetí, připravenou k dekapitaci zajatce. Obřad tanečníků doprovází orchestr a šlechtici na severní stěně, jejichž portréty se nacházejí již v první místnosti. Mezi figurami průvodu nosičů je pravděpodobně zobrazen individuální akt sebeoběti perforací *penisu kopím. Vládce a jeho rodina, oděni v bílé róbě, jsou zachyceni na trůnu během rituálu sebeoběti. K technikám obřadního sebetrýznění patřilo pouštění žilou z *jazyka. Jako perforátor zde slouží osten nebo bodec, jenž je na koncích opatřen provazy, určenými k provlékání otvorem v jazyku. Zobrazená mísa s *amatlem, jenž byl po aktu sebeoběti obvykle spálen, byla využívána ke kanutí krve po provazech. Barevná paleta nástěnných maleb v Bonampaku variuje od červené přes oranžovou k modré, jež dominovala zejména na pozadí. Jako komplementární barvy vystupují žlutá, hnědá a zelená. Tato paleta barev je plasticky umocněna nepřetržitě taženou černou

konturou, jejíž využití je patrné také na hieroglyfických nápisech.

Nástěnné malby v Bonampaku dokládají společenskou strukturu *Mayů a umožňují analýzu sociální organizace, jejích sociálních hodnot a kulturních témat. (Barbora Půtová)

bonapartismus, způsob *vlády (uskutečňování státní *moci) ve stylu *Napoleona I. Bonaparta (1769–1821) a především Napoleona III. (1808–1873). Neomezená vláda jedince spojená s plebiscitním souhlasem (politické strany nerozdělují sjednocený *národ do skupin) stála v protikladu jak k monarchisticko-absolutistické, tak k občansko-parlamentární formě vlády. Pro bonapartismus je charakteristické: 1. ztělesnění státní moci osobností vůdce; 2. centralismus moci; 3. výbojná zahraniční politika; 4. cílené uplatňování *plebiscitu jako podpory *legitimity vlády; 5. vytvoření systému poct a hodností udělovaných státní mocí za zásluhy o její upevnování a rozvoj. Bonapartismus byl typický pro 19. století, jeho elementy lze nalézt v činnosti německého politika a státníka Otto von Bismarcka (1815–1898) a také v autoritativních režimech 20. století. (František Čapka)

Bonaventura (Johannes Fidenza, vlastním jménem Giovanni di Fidenza, asi 1217, Bagnoreggio, Itálie – 15. 7. 1274, Lyon, Francie), italský teolog a filozof, zvaný *doktor seraphinus*; hlavní představitel pozdní augustiniánské františkánské školy. Roku 1482 prohlášen za svatého, roku 1588 za církevního otce. Bonaventurova nauka tvoří relativně samostatnou *variantu vůči *tomismu, latinskému *averroismu i oxfordské *scholastice. S jistou omezenou recepcí *Aristotela vychází z teologie *Aurelia Augustina: filozofie je předstupněm celkového mystického nazření, má připravovat člověka na mystickou vizi, jež přesahuje přirozený rozum. Dokud se filozofie zabývá teologicky irelevantními otázkami, přísluší jí jistá *autonomie, v opačném případě je však zcela podřízena teologické argumentaci (například v otázkách věčnosti světa, determinismu života, nauky o duši apod.).

V *ontologii předpokládal Bonaventura stupňovité uspořádání jsoucna. Všechna stvořená jsoucna jsou různým stupněm participace na bytí *Boha; nejjednodušší věci představují stín božského bytí, další jsou jeho stopou, člověk pak obrazem božím. Stejný model uplatňoval i na koncepci dějin, které dělil do tří epoch: éru před *zákonem, epochu pod zákonem a období milosti (totožné s dobou *křesťanství). Bonaventurovy hlavní vědecké spisy vznikly mezi lety 1248–1259; řadí se k nim *Commentarii in quatuor libros sententiarum* (Komentáře ve čtyřech knihách sentencí), *Quaestiones disputatae de scientia Christi* (O Kristově vědění), *Breviloquium* (česky: *Breviloquium: Kompendium scholastické teologie*. Praha: Vyšehrad, 2004), drobný spis *De reductione artium ad theologiam* (česky in: *Jak přivést umění zpět k teologii; Váš učitel je jeden, Kristus*. Praha: Oikoymenh, 2003) a mystický spis *Itinerarium mentis in Deum* (česky: *Cesta duše k Bohu*. Praha, 1929, *Putování mysli do Boha*. Praha: Krystal OP, 1997, 2. vydání 2003). Bonaventura patří k nejkoumanějším autorům v současné medievalistice, která vymezuje jeho nauku jako samostatný směr, tzv. bonaventurismus. (Břetislav Horyna)

bonded servants [anglicky], „služba v otroctví“, forma dlužního *otroctví uplatňovaná při osídlování severoamerického kontinentu (zejména v karibské oblasti); náklady na přesídlení hradili přistěhovalci formou několika let nucených prací na plantážích. (František Čapka)

Bondy, Egon (vlastním jménem Zbyněk Fišer, 20. 1. 1930, Praha – 9. 4. 2007, Bratislava, Slovenská republika), český prozaik, básník, esejista, filozof a historik. Spolu s Ivanem Martinem Jirousem (Magorem) se stal vůdčí osobností českého undergroundu. Do čtenářského povědomí vstoupil jako kontroverzní tvůrce disponující překotnou tvůrčí energií a nebývale širokým tematickým zaměřením a žánrovým rozpětím své tvorby. Se stejným zaujetím psal povídky, novely, romány, experimentální prózu, básně, písňové texty, eseje, vědecké studie a monografie z oblasti filozofické systematiky i dějin filozofie. Bondy je například autorem mnohosvazkových, dosud nedokončených dějin světové filozofie (pracoval na nich od roku 1977). Spolupracoval s undergroundovou skupinou Plastic People of the Universe. Přátelil se s Bohumilem *Hrabalem, v jehož prózách vystupuje jako kultovní

postava. Bondy se jako spisovatel i filozof inspiroval zejména orientální filozofií, módními opozičními proudy takzvané alternativní *kultury a konceptem inzitního umění. Je zřejmě nejpłodnějším českým ineditním autorem. Jeho bibliografie čítá více než čtyřicet básnických sbírek a velké množství uměleckých próz značně rozdílné úrovně. Do roku 1989 nemohlo být, s výjimkou tří knižních publikací z oblasti filozofie (nejzajímavější z nich je *Útěcha z ontologie*, 1967), žádné z jeho děl zveřejněno v oficiálních českých nakladatelstvích. Autor přispíval do samizdatových edicí a publikoval v zahraničních exilových nakladatelstvích. Značná část jeho tvorby zůstává dosud v rukopise i přes jeho publikační rozlet v devadesátých letech.

Bondy je tvůrcem nejednou pronikavých, ale často uměleky ne zcela přesvědčivě rozpracovaných, tragických vizí lidské společnosti. Jeho prozaická tvorba má výrazné rysy provokativního myšlenkového i formálního experimentu, v němž se konfrontuje a vzájemně prostupuje svět reality a umělecké fikce. Podpůrnými pilíři jeho konceptu světa jsou absurdita a morbidnost, stavebními principy mystifikace a koláž. Bondyho nejvýznamnějším prozaickým dílem je román *Invalidní sourozenci* (Edice Expedice 1980; Toronto 1981). Autor v něm vytváří obraz *totalitní společnosti roku 2600, která se ocitá ve stavu hlubokého ohrožení, v ekologické krizi a morálním kolapsu.

Obdobné zaměření má Bondyho historická próza *Šaman* (vznik 1976, knižní publikace 1990), žánrově *science fiction, lokalizovaná do *prvobytné společnosti. Zobrazuje její úpadek pod *vládou byrokratického „aparátu“ v čele s orwellovským Velkým náčelníkem. Tento aparát se snaží prostý lid ovládnout tím, že jej udržuje ve strachu a nevědomosti. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

bönismus, *bön.

Bonnet, Charles (13. 3. 1720, Ženeva, Švýcarsko – 20. 5. 1793, Ženeva, Švýcarsko), švýcarský botanik, zoolog a filozof; objevitel *partenogeneze u mšic. Teorii *preformismu dovedl ke krajnosti založené na absurdní krabičkové teorii (německy: *Einschachtelungstheorie*, francouzsky: *emboîtement*), jejíž podstatou bylo tvrzení, že každý ženský organismus má ve svém vajíčku zárodky všech svých budoucích potomků. Všichni lidé byli podle této představy stvořeni jako do sebe zasunuté krabičky již v těle Evině. Počet těchto zárodků v Evině ovariu činil asi 200 milionů. Konec lidstva prý nastane, až se tato zásoba vyčerpá. Základem těchto Bonnetových teorií byla právě pozorování partenogeneze u mšic. V určitých směrech si však asi uvědomoval absurdnost této představy. Vyjádřil to především tvrzením, že spíše než hmotnou mají tyto zárodky podstatu duchovní. Musel rovněž připustit, že i v jiných částech těla než v ovariu se tyto zárodky nacházejí, jinak by nedokázal vysvětlit výsledky svých regeneračních pokusů.

Bonnetova teorie do sebe vložených zárodků má i zajímavý aspekt fylogenetický, neboť podle Bonneta nejsou tyto zárodky stejné, ale jejich vzhled a podstata se postupně zdokonalují. Zastával dříve než Georges *Cuvier představu o *katastrofách, při nichž byla většina forem života zničena, a z přeživších zárodků povstal nový život. Podobně jako Georges *Buffon se domníval, že v *přírodě neexistují ostré hranice mezi druhy. Představoval si řadu přírodních bytostí uspořádanou v „une échelle des etres naturels“ („žebřík přírody“), který pokračuje od nejjednodušších anorganických elementů přes říši minerálů, rostlin a zvířat až k člověku. (Petr Bureš)

bonobo (*Pan paniscus* Schwarz, 1929), též šimpanz bonobo, africký *lidoop, který spolu s druhem *Pan troglodytes* (*šimpanz učenlivý) tvoří rod šimpanz (*Pan*). Tento druh šimpanze obývá jižní oblast řeky Kongo a severní oblast řeky Kasai v Konžské demokratické republice. Od svého nejbližšího příbuzného, šimpanze, se liší v mnoha znacích. Bonobo je gracilnější než šimpanz, má menší hlavu s méně vystouplými nadobočními oblouky, tvář je černá nebo tmavošedá s růžovými rty, uši jsou malé, nozdry široké a vlasy na hlavě jsou dlouhé. Samice bonobů mají více prominující prsní žlázy než samice ostatních lidoopů, ale ne tak výrazně

jako *člověk. Ve srovnání se šimpanzem je horní část těla bonobů užší, ramena jsou blíž k sobě, krk je úzký a končetiny jsou delší. Bonobové mají vysoce vyvinuté individuální znaky ve tvářích, což pomáhá odlišit dva jedince od sebe. Bonobo je frugivorní, potravu však doplňuje o listy a někdy o malé obratlovce a bezobratlé.

Sociální struktura bonobů je typu *fission-fusion, která je však v některých rysech odlišná od struktury šimpanze. Velikost sociální skupiny a komunit je od 50 do 200 jedinců, při hledání potravy má skupina 5–15 členů. Samci jsou filopatričtí a samice migrují. Jak u samců, tak u samic jsou vztahy utvářeny hierarchicky, ve skupině jsou dominantní samice i samci. Samice mají v některých případech výrazně dominantní postavení, což je způsobeno intenzivními sociálními a socio-sexuálními vztahy uvnitř skupiny a pevným vztahem mezi matkou a synem. Agonistické vztahy bonobů jsou nahrazeny *sexem, respektive socio-sexuálním chováním. Sexuální chování bonobů je velmi pestré (*G-G rubbing, šermování penisem, tření šourků, heterosexuální i homosexuální kontakty). V mnoha případech se však jedná nikoli o sexuální chování v úzkém slova smyslu, nýbrž spíše o socio-sexuální vztahy, které u bonobů nahrazují některé prvky sociálního chování. *Kopulace bonobů je ventro-ventrální. *Agonistické chování bonobů je málo pestré a omezuje se na hrozby, předvádění se a demonstraci síly. Nástrojové a lovecké chování bonobů je méně rozvinuté než u šimpanze a lov jiných *primátů byl u bonobů pozorován až v poslední době.

Rod *Pan* náleží spolu s *gorilami do podčeledi **Paninae*. Spolu se šimpanzem učenlivým je bonobo nejbližší příbuzný člověka (**Homo sapiens*). S člověkem má společných více než 98 % genů a také některé sérologické znaky jsou s člověkem totožné. Klasifikace zohledňující zjištění molekulárně-genetických studií řadí oba rody, **Homo* i *Pan*, přímo do podčeledi **Homininae*. (Robin Pěnička)

bönpo (bönpoismus), od slova bönpo (*bon-po*), „stoupenec *bönu, bönista“, forma pozdějšího *bönismu, formálně značně již ovlivněného převládajícím *buddhismem. Současná podoba bönu, rozšířená zejména v tibetském Amdu a Khamu. (Josef Kolmaš)

bönpoismus, *bönpo.

bonum (latinsky: „dobro“), ústřední kategorie scholastické *metafyziky, první z tzv. transcendentálií (*bonum, verum, pulchrum* – „dobro, pravda, krása“), základní termín v *etice. Již pro *Platóna bylo dobro nejvyšší ideou, která stojí výš než jsoucnost. Vycházejí z *Aristotela označil bonum *Tomáš Akvinský za „to, oč všichni usilují“ a co prostřednictvím bytí sděluje samo sebe. Rovněž podle Immanuela *Kanta je lidské jednání ovládáno touhou po dobru (*Kritik der reinen Vernunft* [první vydání 1781, česky: *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenh, 2001]).

V termínu bonum se tradičně rozlišuje několik různých rovin; eticky relevantní je scholastická diferenciaci na *bonum honestum* (to, oč usilujeme na základě rozumové úvahy), *bonum utile* (to, oč usilujeme kvůli prospěchu jiných lidí), *bonum delectabile* (to, oč usilujeme kvůli němu samému na základě faktické smyslové žádostivosti). Samostatnou kategorií je *bonum commune*, obecné blaho. (Břetislav Horyna)

bonum et aequum [latinsky], „dobro a spravedlnost“, v antickém *Římě se toto spojení chápalo v činnosti římských juristů jako umění nalézat na základě platného *práva spravedlivé řešení; z oblasti práva byl tento požadavek přenesen do oblasti *politiky jako něco „co by mělo být“. (František Čapka)

Bookstein, Fred Leon (27. 7. 1947, Detroit, Michigan, USA), americký biometrik, matematik a statistik; profesor behaviorálních věd, statistiky a psychiatrie. Je vědeckým ředitelem Fetal Alcohol and Drug Unit, University of Washington (Seattle, USA), působí též na Department für Anthropologie, Universität Wien (Rakousko).

Bookstein je autorem řady základních i pokročilých metod geometrické *morfometrie. Nadále se zabývá vývojem nových metod v této oblasti a jejich aplikací v oblasti kraniofaciálního *růstu člověka a jiných savců, neuroanatomie různých mozkových poruch,

*paleontologie člověka a dalších oblastí *biologie, *antropologie a psychiatrie. (Miroslav Králík)

booksteinovské tvarové souřadnice, *souřadnice, booksteinovské tvarové.

Boové, etnikum *austroasijského původu žijící v severním Laosu v počtu přes 500 000 (v roce 1984). Hovoří boštinou, která je původním *jazykem obyvatelstva horských údolí; jsou příbuzní se skupinami *Jao, *Miao ad. (Zdeněk Tvrď)

borborité (borboriáni, kodiáni, stratiotikové, zacheové), raná křesťanská *sekta rozšířená ve 4. a 5. století v *Mezopotámii a Arménii. Její učení bylo ovlivněno *manicheismem. Borborité odmítali hromadění majetku, které považovali za smrtelný hřích, neuznávali *církve, zavrhovali *svátosti, podřizovali se asketickému způsobu života. (Jaroslav Malina)

Bordes, François (30. 12. 1919, Rives, Francie – 30. 4. 1981, Tucson, Arizona, USA), francouzský archeolog a geolog; specialista na *paleolit a *geologii *kvartéru, profesor *univerzity v Bordeaux a zakladatel tamního Ústavu pro kvartér. Vedl řadu výzkumů v jihozápadní Francii (Combe Grenal, Corbiac, Pech de l'Azé), je autorem klasické *typologie *starého paleolitu a *středního paleolitu, byl znamenitým experimentálním archeologem (*replikace *technologie *kamenné industrie paleolitu) a zejména proslulým pedagogem. Z díla: *Typologie du Paléolithique ancien et moyen* (Typologie starého a středního paleolitu, 1961, 5. vydání 1988). (Jiří A. Svoboda)

bordura (z francouzštiny: *bordure*, „okraj, lem, obruba; rámeček“), dekorativně zdobené okraje stránek středověkých iluminovaných rukopisů. Tvůrci bordur byli iluminátoři. Bordura vzniká s rozrůstáním korpusu *iniciál a jeho vybíháním do okrajové ozdoby. Původně byla rozvedena pouze ve vertikální zdobenou lištu po levém okraji rukopisu, vyrůstající buď směrem vzhůru nebo dolů, nebo dvěma směry zároveň. Na koncích vertikálních okrajů strany se od bordury vydělují *drolerie, výjevy a zobrazení, které se rozvíjejí horizontálním směrem. Bordura se místy lomí v okrajích rukopisu ve vertikálním směru a vytváří tak sloupcům na stránce rámeček ze všech čtyř stran téměř uzavřený nebo zcela uzavřený. V tomto vymezení a rozsahu plnila funkci orámování stránky rukopisu. Pro své náměty čerpá bordura z oblasti vegetabilní, animální, figurální, ornamentální, *hagiografické, biblické, fantastní, emblematické, heraldické, alegorické, satirické a symbolické. Rozmanitá škála námětů souvisí s návazností bordury na drolerie.

Prostřednictvím studia bordur je možné získat *informace o *hodnotách, *normách a *idejích sdílených příslušníky středověké *kultury. Výzkum bordur a drolerií může být využit v rámci *historické antropologie, například k *rekonstrukci kulturních *kategorií středověké kultury. (Barbora Půtová)

boreál (8 500 [8 900?]-6 500 př. n. l.), klimatické období (*klima) plného *holocénu, vyvíjející se z raně holocenního *preboreálu a vytvářející přírodní prostředí *mezolitu. Preboreální směr vývoje *podnebí pokračoval: průměrná teplota i vlhkost o něco převýšila dnešní stav. Porosty s borovicí a břízou ustoupily smíšeným doubravám, kde se vedle dubu uplatnily další listnaté stromy – jasan, jilm, lípa; na přechodech *lesa a *stepi se rozšířila líska, v horských polohách smrk. Ve výrazně teplých a suchých *sprašových stepích pokračoval vývoj černozemí. (Karel Sklenář)

Borecký, Vladimír (6. 12. 1941, Praha – 6. 2. 2009, Praha), český filozof, klinický psycholog a kulturolog. V centru jeho výzkumného zájmu a pedagogické práce byla problematika filozofie kultury, teorie hry, komiky a lidské *kreativity a témata *imaginace a *symbolu. Z těchto tematických okruhů učinil základ svých přednášek na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Borecký byl členem řady českých a zahraničních vědeckých společností a organizací, jako byly například Společnost pro fenomenologickou psychologii, Circle de recherche sur l'imaginaire de Prague (CRIP), International Society for Humor Studies, Tempe (ISHS), International Council of Psychology (ICP).

V letech 1965–1970 absolvoval studia filozofie a psychologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Dizertační práci *Bachelardova psychoanalýza epistemologického pole* obhájil v roce 1971 u českého filozofa a představitele *existencialismu Jana *Patočky (1907–1977). Externí jednooborové studium psychologie ukončil v roce 1975. V roce 1983 dosáhl speciální atestace v oboru klinické psychologie na Institutu dalšího vzdělávání lékařů a farmaceutů (ILF). V letech 1985–1989 působil jako externí aspirant Psychologického ústavu ČSAV v Praze. V letech 1970–1990 byl zaměstnán jako psycholog na ILF, dětský klinický psycholog v Thomayerově nemocnici a na Okresním ústavu národního zdraví (OÚNZ) v Praze.

Velký vliv měla na Boreckého *fenomenologie Jana Patočky a archetypální psychologie švýcarského psychiatra a psychologa Carla Gustava *Junga (1875–1961). Borecký vycházel z francouzské školy figurálního *strukturalismu, která navazuje na fenomenologii imaginace francouzského filozofa a psychoanalytika Gastona Bachelarda (1884–1962). Filozofickým kořenům české psychoterapie věnoval pozornost v publikaci *K počátkům psychoterapie v Čechách: J. Šimsa, C. H. Bezděk, V. Forster* (1987). Tématu symbolu, imaginace a rozdílným přístupům k imaginaci z hlediska humanistických a přírodovědných disciplín se věnoval v publikacích *Imaginace a kultura* (1996), *K otázkám symbolické imaginace* (1998) a *Porozumění symbolu* (2003). V publikaci *Zrcadlo obzvláštního: Z našich mašibů* (1999) se zaměřil na fenomény ludismu (hravost bez prakticky prospěšného účelu), obzvláštníků (jedinci, kteří obsahují kreativní moment ozvláštnění, jímž posunují naše ustálené a konvenční pohledy na realitu tvůrčím způsobem a s citem pro absurditu) a mašibů (magoři, šílenci a blbové).

Teorii komiky rozpracoval v dílech *Odvrácená tvář humoru: Ke komice absurdity* (1996), *Teorie komiky* (2000) a *Imaginace, hra a komika* (2005). V publikaci *Teorie komiky* syntetizoval dosavadní vědecké přístupy k této problematice a předložil vlastní teorii komiky, již ontogeneticky rozčlenil do čtyř forem: naivita, ironie, humor a absurdita. V díle *Imaginace, hra a komika* upozornil na imaginaci jako na základní, aktivní a kreativní zdroj kultury. V kontextu terapeutického využití her je autorem *Boreckého Techniky mikrosvěta*. Věnoval se také problematice tarotových karet jako specifické projekční diagnostické metodě, jak je patrné například v článcích *Pět století tarotu* (1983) a *Klíče k tarotu* (1995).

Borecký dokázal zdánlivě marginální témata povýšit na předměty a obory vědeckého bádání. Jeho nesmírné znalosti a přesahy do mnoha vědních oborů souvisely s jeho rodinným zázemím, neboť byl synem významného orientalisty Miloše Boreckého (1903–1954) a houslové virtuosky Milky Borecké-Pacovské. Vyznačoval se také humorným přístupem k samotné filozofii. Dokladem může být jeho esej *Snění hospod* (1997) věnovaná poetice české hospody: „Nemůžeme se vyhnout vzájemnému působení mezi subjektem, který vstupuje do hospody, a prostorem hospody, který se mu otevírá. Jsem to já, kdo vstupuje do hospody, nebo je to hospoda, co vstupuje do mě?“ Většina z Boreckého empirických i teoretických studií, věnovaných výzkumu sociální reality, je výsledkem jeho entuziasmu a lásky k životu. (Barbora Půtová, Martin Soukup)

Borelli, Giovanni Alfonso (Giovanni Francesco Antonio Alonso, 28. 1. 1608, Neapol, Itálie – 31. 12. 1679, Řím, Itálie), italský přírodovědec a lékař. Redukcionisticky vysvětlil pohyby v lidském těle výhradně na mechanických principech. Na principech galileovské fyziky objasnil takto ve své monografii z roku 1680–1681 *De motu animalium* (O pohybu živočichů) například pohyby končetin, srdce, záchvaty, spasmy, pohyby ženských a mužských pohlavních orgánů. Na nákresech zde uvádí schémata jednoduchých strojů – modelů končetin či jiných částí kosterní a pohybové soustavy.

Borelli se tak stal zakladatelem směru nazývaného iatromatematika, která navazovala na tzv. *Descartovu iatrofyziku. Dále tyto představy rozvíjeli například německý přírodovědec Friedrich Hoffmann (1660–1742) ve spisu *Medicina rationalis systematica* (Racionální

systematická medicína, 1718–1739) 1738 či francouzský filozof a lékař Julien Offroy de La *Mettrie (1709–1751) v díle *L'Homme-machine* (1747, česky: *Člověk stroj*. Praha: ČSAV, 1958). (Petr Bureš)

Borges, Jorge Luis (24. 8. 1899, Buenos Aires, Argentina – 14. 6. 1986, Ženeva, Švýcarsko), argentinský spisovatel, básník a esejista; jeden z eminentních představitelů moderní světové reflexivní literatury. Českému čtenáři byl poprvé představen v časopise *Světová literatura* (1964). Klíčové soubory *Fikce* a *Alef* vyšly česky v roce 1969; následovaly *Brodiova zpráva* (1978), *Fantastická zoologie* (1988), *Zrcadlo a maska* (1989) a *Obecné dějiny hanebnosti* (1990). V devadesátých letech minulého století byl publikován celek českých překladů pod názvem *Nesmrtelnost*.

Borgesovo dílo je bohatě inspirováno *kulturou a *mytologií předkolumbovské a pokolumbovské Ameriky. (František Vrhel)

Born, Adolf (12. 6. 1930, České Velenice), český malíř, grafik, ilustrátor, výtvarník a režisér animovaného filmu; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Maturoval na reálném gymnáziu v Praze, potom studoval rok na Pedagogické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze a v letech 1950–1955 na Vysoké škole uměleckoprůmyslové a na Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru ilustrace a karikatury Antonína Pelce. Je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

Tvorba Adolfa Borna se vzpírá tradičnímu třídění. Stírá kdysi pevně stanovené hranice mezi „velkým“ a „malým“ uměním, svobodně přesahuje z kresleného humoru do volné grafiky, z volné grafiky do ilustrace, z kresby zase do animovaného filmu. Právě jejich vzájemným působením a prolínáním se vyhranil umělcův originální styl. Schopnost vystižení, rozvíjení a umocňování výtvarné charakteristiky se pak uplatňuje v působivé zkratce – v neobyčejně živém a dynamickém zachycení děje, prolutého inteligentním a lidským humorem. Ilustroval téměř 300 knih, podílel se jako výtvarník a spolurežisér na realizaci několika desítek animovaných filmů. Uspořádal několik set výstav na domácí půdě i v zahraničí. Bornaova tvorba je zastoupena ve veřejných a soukromých sbírkách po celém světě. Born tak výrazně přispěl k vytváření moderního projevu všech těchto disciplín v českém prostředí i ve světovém měřítku. V celosvětové anketě prestižního amerického nakladatelství Wittyworld Books v oboru výtvarných kreací realizovaných volnou technikou (1994) se Adolf Born dělí o první místo s Ronaldem Searlem. (Jaroslav Malina)

Borobudur, buddhistická *svatyně na střední Jávě; jedna z nejvýznamnějších stavebních památek Indonésie, symbolizující božskou horu Méru. Za dobu vzniku *chrámu je obecně považováno 8. století, které je převážně spojováno s vládou buddhistické *dynastie Sailendra. V buddhistickém názvosloví se hovoří o obrovské *stúpe, avšak z architektonického hlediska jde o *pyramidu postavenou na přírodním kopci. Borobudur tvoří hlavní čtvercová základna, dále pět stupňovitých čtvercových teras (symbolizujících *zemi), na nichž jsou umístěny další tři terasy kruhového půdorysu (symbolizují *nebe). Na nejvyšší terase je velká stúpa o průměru 15 m, na nižších kruhových terasách je 72 malých stúp. Uprostřed každé strany chrámu se nacházejí schodiště. *Reliéfy na stěnách teras představují stupně vedoucí k *nirvāně a výjevy ze života *Buddhy. Nejhlubší význam stavby spočívá v jejím rozdělení na základ (mandala), tělo (hora Méru) a vrchol stavby (stúpa). Tři navrstvené části Borobuduru tak reprezentují sféru smrtelníků, sféru očistění a sféru *bohů. Architektura chrámu z tohoto hlediska reprezentuje čistě symbolické rozdělení tří aspektů životní cesty. Při cestě vzhůru, po směru hodinových ručiček, poutník znovu prožívá Buddhův život od jeho narození přes pátrání po moudrosti, následné osvícení, úmrtí ke konečnému dosažení nirvāny. Od 9. do 13. století význam Borobuduru a centrální Jávy jako kulturního centra postupně klesal. V době britské kolonizace došlo k znovuobjevení chrámu, o které se zasloužil generální guvernér

Jávy – sir Thomas Stamford Raffles (1781–1826). Roku 1991 byl Borobudur zapsán do *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. (Eva Steinbachová)

Bororové, etnická skupina jihoamerických *indiánů žijící v jižní části Mato Grosso v Kolumbii a v pohraničí Brazílie a Paraguaye. Spolu s etnikem Otuké ve východní Bolívii tvoří společnou jazykovou skupinu původního obyvatelstva. Jejich počet není v současné době uváděn. Představují zbytky původních lovecko-sběračských společností indiánů na náhorních plošinách Jižní Ameriky, kteří se vyznačovali výraznými *obyčeji a *zvyky (například *kuvadou, kdy manžel prožívá porodní bolesti své ženy; tento *zvyk popsal český etnograf Alberto Vojtěch *Frič). Borory se zabýval rovněž francouzský antropolog Claude *Lévi-Strauss. Dnes jsou převážně usedlí zemědělci.

Společenství Bororů se dělí na *exogamní matrilineární poloviny, tzv. *moiety*, a ty na rody a rodiny. Ženy a jejich děti z jedné *moiety* sídlí v severní části *vesnice, zatímco ženy a děti z druhé *moiety* obývají část jižní. Muži obou *moiet* tráví většinu svého života v mužském domě uprostřed kruhové vsi. Tato sídelní struktura je zachována, i když Bororové často své vesnice sezonně stěhují. V čele vesnice je volený *náčelník. *Náboženství je *animistické, zčásti jsou christianizováni. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Borovanský, Ladislav (1. 4. 1897, Praha – 4. 1. 1971, Praha), český lékař; profesor *anatomie a dlouholetý přednosta Anatomického ústavu Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve své odborné práci se věnoval zejména studiu problematiky růstu a vývoje orgánů, srovnávací anatomii, zabýval se pohlavními rozdíly na skeletu (*Pohlavní rozdíly na lebce člověka*, 1936) a hodnocením *biologického věku podle stupně *osifikace (například spolu s Otakarem Hněvkovským: *Vzrůst těla a postup osifikace u hochů od narození do 19 let*, 1930). Jedním z jeho stěžejních děl je dvoudílná *Soustavná anatomie člověka* (1955), kterou napsal s kolektivem autorů (Karlem *Žlábkem, Janem Hromadou [1909–1970], Josefem Zrzavým [1909–1990] a Jaroslavem Kosem [narozen 1919]). Tato učebnice, která vyšla v několika vydáních, se používá pro studium anatomie i v dnešní době. (Ladislava Horáčková)

Borsippa, akkadsky Barsip, dnešní Birs Nimrúd, *archeologická lokalita asi 120 km jižně od Bagdádu (Irák). *Město z 6. století př. n. l. s *chrámem boha *Nabúa a bohyně Tašmetum nazývaným Ezida (sumerský „pravý dům“) a s kultovní věží (*zikkuratem). Zdejší *svatyně proslula zejména v 8.–6. století př. n. l., kdy se mezi zbožnými poutníky, kteří se sem vydali, objevili i asyrští *králové. Britský výzkum 1879 (Hormuzd Rassam) a německý výzkum 1901–1902 (Robert Koldewey). (Petr Charvát)

Bosenci, původní obyvatelé území Bosny a Hercegoviny; dnes je tímto termínem označována muslimská populace, tvořící více než polovinu z ca 4 milionů obyvatel Republiky Bosna a Hercegovina.

Původně římskou provincií Ilyricum obsadili v 6.–7. století *Slované. V roce 1463 byla Bosna dobyta *Turky; za *vlády *osmanské říše bylo mnoho bosenských *křesťanů obráceno na *islám, vzniklo tak specifické etnikum – bosenští Muslimové (popřípadě Muslimové). Roku 1875 se Bosenci úspěšně vzbouřili proti osmanské nadvládě a v roce 1878 se Bosna stala *protektorátem Rakouska-Uherska, které ji roku 1908 anektovalo. V Království *Srbů, *Chorvatů a *Slovinců vzniklém v roce 1918 (1929 přejmenovaném na Jugoslávii) byly bosenské populace zahrnuty do sjednoceného *státu. V jugoslávské federaci (od roku 1945) se stala Bosna a Hercegovina jednou z šesti svazových *republik, vymezenou na národnostním základě (s rovnoprávným postavením všech tří etnik). V době *krize federace na začátku devadesátých let 20. století se mezi vedoucími představiteli bosenských Chorvatů, Muslimů a Srbů projeví rozpory ve věci formování nezávislého státu. Muslimové a Chorvati vyhlásili 3. března 1992 nezávislost Bosny a Hercegoviny na základě vůle bosenského a chorvatského obyvatelstva vyjádřené v *referendu dne 1. března 1992. *Srbové referendum bojkotovali a 7. dubna 1992 vyhlásili vlastní republiku. Politický *konflikt přerostl v ozbrojené srážky, kterým padlo za oběť mnoho obyvatel Bosny a Hercegoviny. Pod tlakem

USA byla v Daytonu uzavřena mírová dohoda (*mír), která byla ratifikována všemi znesvářenými stranami v Paříži 14. 12. 1995; došlo ke vzniku bosensko-srbské federace. Politická stabilita tohoto *státu je však dosud slabá. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

Bosch, Hieronymus (vlastním jménem Jeroen van Aken, asi 1450, 's-Hertogenbosch, Nizozemsko – srpen 1516, 's-Hertogenbosch, Nizozemsko), nizozemský malíř, tvořící v období rané renesance. Bosch proslul hloubkou imaginace a bezbřehou, téměř surrealistickou, fantazií svých děl.

Za nejpozoruhodnější dílo Hieronyma Bosche a nejdokonalejší ilustraci hříšných sklonů, ďábelských svodů a pekelných trestů je považován triptych *Zahrada pozemských rozkoší* (*Tisíciletá říše*, 1503–1504), který se nachází v Museo Nacional del Prado v Madridu. Na jeho levém vnitřním bočním křídle *Pozemský ráj* je zobrazeno Stvoření *Evy a na pravém vnitřním bočním křídle **Peklo*, krutě trestající smyslové rozkoše. Noční krajině vévodí stromové monstrum, jehož kmeny plují na loďkách po inkoustové hladině. Jeho tělo tvoří rozpuklá vejcovitá skořápka, jež slouží jako přístřeší krčmy, do níž návštěvníci stoupají po žebříku vztyčeném z vody. Střední část triptychu zobrazuje líbeznou zahradu jako nekontrolovatelnou touhu kardinálního hříchu chlíplosti, zaplněnou květinami, zvířaty a nahými ženami a muži. Ti se projíždějí a vznášejí k nebi na zvířatech, ochutnávají vábné plody, dovádějí ve vodním prameni a oddávají se erotickým a prostopášným radovánkám. Někteří z milenců jsou zobrazeni ve škebli (cizoložství a bezvěrectví) a imaginární, skleněné a průhledné bublině. Zobrazené ovoce, jako jahody, třešně, trsy hroznů, červené a černé maliny (ostružiny), vyjadřuje tělesný chtíč a požitek. *Španěl nazvali Boschův obraz *Zahradou s jahodami*, neboť jahody představují *afrodiziakum a symbolizují prchavost smyslové rozkoše a citového vzplanutí. Nizozemský kunsthistorik Dirk Bax v díle *Beschrijving en poging tot verklaring van het tuin der onkuisheid drieluik van Jeroen Bosch: gevolgd door kritiek op Fraenger* (1956) jednotlivé ikonografické motivy interpretuje jako *metafory pohlavních údů (ovocné plody, ryba) a *pohlavního aktu (trhání ovoce nebo květin, jízda na zvířatech). Podle Baxe lze v těchto motivech nalézt souvislosti s příslovími a slovními hříčkami ve staré holandštině. Difuzi kulturních prvků a komplexů dokládá na obraze zobrazený loštický pohár české provenience, jenž představuje významný středoevropský obchodní artikl v období 15. století. Zahrada byla vždy považována za symbol svobody a vytvářela tak prostředí vhodné pro milování. Vysvobozující se duši z těla dosvědčuje zobrazený stehlík. Naopak sova zasazená v obraze může vypovídat o postupně se prohlubujícím propadnutí temnotě, předzvěsti pekla a šílenství, odehrávajícího se počínání aktérů střední části triptychu.

Na shodné obrazové koncepci vnitřních bočních křídel se zakládá triptych *Vůz sena* (*Haywainový triptych*, 1485–1490 nebo 1500–1502). Na jeho střední části je vyobrazen vůz se senem jako svět pozemských statků, z nichž si každý bere podle možnosti a libosti. Zavřený triptych zdobí *Kulhavý poutník (Tulák)*, který kráčí po cestě lemované šibeničním vrchem a lidskými kostmi.

V dalším triptychu *Poslední soud* (1504–1508), který je možné zhlédnout v Die Gemäldegalerie der Akademie der bildenden Künste ve Vídni, Bosch zachytil na vnitřní straně levého křídla téma *Prvotního hříchu*. Střední deska *Poslední soud* znázorňuje kaleidoskop mučení, umocněný množstvím nástrojů a přístrojů, které obsluhují ďáblové v pekelném údolí. Jedná se o zobrazení *Země v posledních křečích, zanikající pod destruktivní a šířící silou ohně. Triptych uzavírá pravé vnitřní křídlo námětem *Pekla*, jemuž kraluje Satan, spočívající na trůnu.

Zvláštní místo v Boschově díle zaujímají obrazy věnované dichotomiím a binárním kontrastům, provázejícím lidský život. Například obraz *Kejklíř* (1475–1480) sestává ze dvou rovin, které tvoří kejklíř a diváci. Kejklíř nechává diváka plivat žaby, zatímco jeho druh jej připravuje o měšec. Obraz vyjadřuje lidskou pošetilost a potvrzuje rčení: „Kdo dá na kejklíře, přijde o peníze a budou se mu smát i děti.“ Na obraze *Lakomcova smrt* (1490–1500) se

odehrává niterný zápas mezi dobrem a zlem – plným měšcem a křížem, jímž lakomec prochází na smrtelném loži. Jeho nerozhodnost je personifikována dalším vyobrazením lakomce před lůžkem, který přebírá mince v truhlici růžencových zrněk a vhadzuje je do pytle nastaveného ďáblem. Na obraze *Sedm smrtelných hříchů* (1480–1485) jsou lidské slabosti soustředěny do kruhové kompozice na znamení schopnosti hříchu obepínat celý svět. Samotnému středu dominuje boží oko jako zrcadlo, jež pozorovatele upozorňuje na jeho vlastní, hříchy a nepravosti, zanesenou duši. Dichotomií rozumu a bláznovství Bosch zpracoval na plátně *Lod' bláznů* (1490–1500 nebo 1510–1516), jehož lehkovážná posádka, jež řídí loď pouze velkou vařechou, pluje na vodě kolektivního nevědomí svého počínání. Okázalá hostina, již symbolizují pouze třešně na tácku a pečené kuře, uvázané na stožáru, existuje spíše v představách bláznivých stolovníků. Bosch se inspiroval loděmi bláznů, které tvořily reálný historický fenomén, sloužící k exkomunikaci bláznů a šílenců. Blázni tak odplouvali do cizího a neznámého světa na nejotevřenější ze všech cest. Satirickou básnickou skladbu *Das Narren Schyff* (1494, česky: *Lod' bláznů*. Praha: Československý spisovatel, 1972), v níž je svět pojednán jako jeviště bláznovství, vytvořil německý spisovatel Sebastian *Brant (1457/1458–1521). Idea bláznivosti komplementárně vystupuje v satire *Encomium moriae* (1509 [nebo 1510], česky: *Chvála bláznivosti*. Praha: Odeon, 1966) nizozemského humanisty *Erasma Rotterdamského (1467–1536). Analýzu tohoto fenoménu uskutečnil francouzský filozof Michel *Foucault (1926–1984) v publikaci *Folie et déraison: Histoire de la folie à l'âge classique* (1961, česky: *Dějiny šílenství v době osvícenství: Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994). Další podobu bláznovství Bosch rozvedl na obraze *Léčba bláznovství (Vyjmutí kamene šílenství)*, 1475–1480), kde vyjímání kamene představuje šarlatánské řemeslo. Vyjímáný kámen je v obraze zaměněn za květinu (bahenní tulipán), která odkazuje na peníze a bláznův měšec probodnutý dýkou na skutečný význam chirurgova počínání – vymámení peněz z hlupáka.

Boschova tvorba zahrnuje bohatou kolekci obrazů s náměty světců. *Oltární obraz s poustevníky* (1505) představuje triptych se svatým Antonínem, Jeronýmem a Jiljím, kteří ztělesňují tři stupně mystického povznesení duše. Triptych *Pokušení svatého Antonína* (kolem 1505), který se nachází v Museu Nacional de Arte Antiga v Lisabonu, je vyzdoben bestiálním repertoárem lvů, draků, vlků, medvědů a ďáblů. Na levém vnitřním křídle je v souladu se zněním biografie *Vita Antonii* (356) svatého Atanáše (Athanasius) Alexandrijského (kolem 295–373) v dolní linii obrazu zachycen Antonín, který je podepírán a odváděn mnichy poté, co jej ďábel a zlí démoni zbilili. V horní linii obrazu Antonína odnáší vzduchem bytosti s netopýřími křídly. Na střední části triptychu *Pokušení svatého Antonína* se světec nachází na místě čarodějnického sabatu, kde kněžky nabízejí dračí jed namísto vína (Deuteronomium 32, 32–33). Pravé vnitřní křídlo *Kontemplace svatého Antonína* zobrazuje Antonína, který hledí odvrácen od ďáblova pokušení v podobě ženy, která vyhlíží z dutiny stromu. V opozici ďábelským elementům, znázorněným v triptychu, je obraz stejného tématu a označení *Pokušení svatého Antonína* (1510) zredukován na samotnou podstatu kontemplace a světcova ztišení. Na obraze *Svatý Jeroným na modlitbách* (kolem 1505) Bosch zpodobnil asketického mnicha se sepjatýma rukama, na něhož doléhají smyslná pokušení v podobě tlejících plodů, hemžení kreatur a potvor v blízkosti světcovi jeskyně. *Svatý Jan Křtitel na poušti* (1504–1505) sedí v krajině a prstem ruky ukazuje na Božího Beránka jako Kristova předchůdce (*precursor Christi*). Puklé plody, z nichž ptáci zobají semena, vyjadřují pokušení smyslů. Ty *Jana Křtitele ruší v rozjímání od christologického symbolu Beránka. *Svatý Jan Evangelista* (1504–1505) upíná svůj pohled k Panně Marii v slunci oděné. Na její přítomnost upozorňuje anděl v oblaku jako prostředník mezi nebem a zemí. Na obraze *Svatý Kryštof* (1480–1490) světec odchází ze služeb ďábla a vstupuje do služeb pocestného – malého Krista, jehož přenáší na zádech přes řeku.

Bosch zpracoval mnohé variace některých motivů, jako například *Nesení kříže* (kolem 1480) a *Nesení kříže* (1515–1516). V těchto obrazech zobrazil *Krista obklopeného luzou, jejíž tváře vyjadřují zlo, nízkost a psychopatické rysy. Stejně ztvárnil obraz *Klanění tří králů* (1480–1485) a triptych *Klanění tří králů* (kolem 1510). Obraz *Klanění tří králů* Bosch pojednal v intencích náboženského obřadu, v jehož průběhu králové předávají narozenému Kristu liturgické předměty. Boschovi je připisováno přibližně 40 obrazů, z nichž je signováno pouhých sedm. K obdivovatelům a sběratelům jeho obrazů patřili španělští králové Filip I. Sličný (1478–1506) nebo Filip II. (1527–1598).

Bosch svými obrazy nastavil středověké společnosti alegorické zrcadlo, v němž se odráží *alchymie, *čarodějnictví, *kacířství, agónie hříšnosti, mystická symbolika, alegorie lidského bláznovství, soudobý *folklor a *tradice. Výrazný znak jeho tvorby tvoří unikátní kvalita malby, obrazotvornost a užití aglutinace – analytické rozdělování již existujících reálných objektů a jejich syntetické spojování v nových tvarech, která ve výsledku zahrnovala nejrůznější kobolty (skřety), pakobolty (patvory, paznehty a potvory z podsvětí) a hybridní tvory (štíři s lidskými hýžděmi, netopýři s lidskou hlavou aj.). Bosch vytvořil tvory a prostředí s tak vysokou mírou naturalismu a sugestivity, že jeho obrazy působily jako neskrývané vyzývání d'ábla. Boschovy obrazy mohou obsahovat také složitý systém znaků (komplexní symbolický systém), který by odkazoval na symbolický jazyk duchovní sekty adamitů. Její členové odmítali manželství, oddávali se promiskuitě a praktikovali náboženský nudismus (kultovní nahota) v návaznosti na nevinnost Adama a Evy v ráji. Německý kunsthistorik Wilhelm Fraenger (1890–1964) předložil v díle *Hieronymus Bosch: Das tausendjährige Reich. Grundzüge einer Auslegung* (Hieronymus Bosch: Tisíciletá říše. Základy interpretace, 1947) hypotézu o Boschově působení jako média a geniálního vizionáře, který zaznamenával ideje, kódy a dokonce barevnou i formální kompozici na základě instrukcí patrně velmistra této sekty. Poselství adamitů je podle Fraengera obsaženo primárně v triptyších *Zahrada pozemských rozkoší*, *Pokušení svatého Antonína* a *Vůz sena*. Jiná interpretace Boschovy tvorby akceptuje pohled hlubinné psychologie švýcarského psychologa Carla Gustava *Junga (1875–1961), kladoucí důraz na nevědomí, snovou imaginaci a archetypy. Boschovu tvorbu lze nahlížet také z pohledu pozdního středověku, jehož mozaikovitou tvárnost předložil nizozemský kulturní historik Johan Huizinga (1872–1945) v díle *Homo ludens, proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (1938, česky: *Homo ludens: O původu kultury ve hře*. Praha: Mladá fronta, 1971). Podle Huizingy přítomné kontrasty a pestrost vtíravých forem pozdního středověku dodávaly každodennímu životu půvab a sugestivní sílu. Ta se projevuje v kolísající náladě a hrubě rozpustilé, drsně kruté a niterně dojímavé atmosféře, která prostupuje a naplňuje také Boschovy obrazy.

Svébytný pokus o rekonstrukci Boschova života, zahaleného nejasnostmi a tajemstvím, uskutečnili mnozí romanopisci, jako například nizozemský spisovatel Theun de Vries (vlastním jménem Theunis Uilke, 1907–2005) v knize *Moergrobbe: Een drieluik* (1964, česky: *Skřeti z podsvětí*. Praha: Odeon, 1984) nebo německý spisovatel Peter Dempf (narozen 1959) v díle *Das Geheimnis des Hieronymus Bosch* (1999, *Tajemství Hieronyma Bosche*. Brno: MOBA, 2002).

Bosch inspiroval výtvarné umělce, jimiž byli například nizozemský malíř Pieter *Brueghel starší (kolem 1525–1569), španělský malíř a grafik Francisco de *Goya y Lucientes (1746–1828) nebo belgický grafik a ilustrátor Félicien *Rops (1833–1898). Bosch je označován za předchůdce *surrealismu, který ovlivnil zejména španělského malíře a představitele surrealismu Salvadora *Dalího (1904–1989). Až do současnosti jeho tvorba vybízí k tvůrčímu navázání a inspiraci v kontextu postmoderní situace a absurdity dnešního světa. Z antropologického hlediska lze tvorbu Hieronyma Bosche interpretovat jako unikátní kulturní konstrukci, která symbolicky zobrazuje střet hodnot, norem a idejí doznívající středověké kultury. (Barbora Půtova)

Bosinski, Gerhard (1. 6. 1937, Schwerin, Německo), německý archeolog; profesor *univerzity v Kolíně nad Rýnem. Přední specialista na *paleolit, zakladatel paleolitického pracoviště Římsko-germánského muzea v Monrepos u Neuwiedu. Vedl výzkumy zejména v Porýní (Gönnersdorf), ale také v Gruzii (*Dmanisi). Z díla: *Die Kunst der Eiszeit in Deutschland und in der Schweiz* (Umění doby ledové v Německu a ve Švýcarsku, 1982). (Jiří A. Svoboda)

botanická zahrada, *zahrada, botanická.

Botokudové, etnická skupina jihoamerických *indiánů; patří k nejstarším původním obyvatelům ve východní Brazílii. Také z etnografického hlediska jsou příslušníky paleoindiánských etnik, odlišných i jazykově od ostatních. Jejich počet se z několika desítek tisíc snížil na necelých 600 osob. Dnes představují vymírající vzácnou skupinu původního obyvatelstva Jižní Ameriky. Jejich *jazyk je jediným zástupcem rodiny botokudo. Název Aimoré je odvozen od jména pohoří Serra dos Aimóres, kde měli původní sídla, zatímco literární označení Botokudové pochází z portugalského slova *botoque* („roubík“, který nosili muži i ženy tohoto společenství v dolním rtu). Byli lovci a sběrači, v 19. století částečně přešli k *zemědělství. Původně žili v rodinných skupinách o 50–200 členech, vůdcem každé skupiny byl muž, který vynikal nějakou mimořádnou tělesnou nebo duševní schopností. Chodili téměř výhradně nazí a jako *šperky nosili různé předměty v *ušních boltcích a ve rtech – z těchto důvodů byli považováni za nejprimitivnější skupiny indiánů a byli dokonce loveni. (Zdeněk Tvrдый)

Botswana, obyvatelé Botswanské republiky v jižní Africe. Jsou černošského původu a hovoří *jazykem setswana z jihobantuské jazykové skupiny. Z celkového počtu 1,8 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) jsou nejpočetnější *Mašonové, *Sanové a *Tswanové. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

Botta, Paul-Émile (6. 12. 1802, Turín, Itálie – 29. 3. 1870, Achères, Francie), francouzský archeolog, lékař a diplomat; jeden z prvních průkopníků mezopotamské archeologie. Pokoušel se objevit *Ninive, slavné *město asyrského *krále *Aššurbanipala, a proto zahájil v roce 1842 výzkum v Kujundžiku, ale záhy toto místo opustil a až později se ukázalo, že šlo skutečně o Ninive. V letech 1843 až 1844 odkryl v Chorsábádu palác asyrského krále *Sargona II.; vynikající sochařské památky, které odtud nechal dopravit do Louvru, vzbudily velký zájem Evropanů o starověké mezopotamské civilizace. (Jaroslav Malina)

Botticelli, Sandro (vlastním jménem Allesandro di Mariano Filipepi, 1. 3. 1445, Florencie, Itálie – 17. 5. 1510, Florencie, Itálie), italský malíř; jeden z nejvýznamnějších představitelů florentské *renesance *quattrocenta. Zdůrazňoval kresbu, lyrickou idealizaci postav a obsah sdělení – například obrazy *Primavera* (kolem roku 1482), *Zrození Venuše* (1484–1486). Přestože Botticelliho Venuše je znázorněna nahá a za svou nahotu se očividně nestydí (tento dojem nestírá ani zahalující gesto), je Botticelliho obraz mnohem méně smyslný než *Boschův v *Zahradě rozkoší*. Tam kde se u Botticelliho vyskytují konkrétní erotické prvky, jsou úmyslně zjemněny a zidealizovány. Nepřekvapí proto, že personifikace pravdy v Botticelliho alegorickém znázornění *Apelléova nařčení* (1495) se ve své nahotě rovná Venuši. Botticelli tedy volil nahotu především jako předmět uměleckého vyjádření, který však zároveň povýšil k posvátnosti. Ačkoliv tedy Botticelli ve *Zrození Venuše* sahá ke klasickému tématu, rozhodně neužívá klasických forem. Jeho Venuše, která na mušli pluje vstříc pobřeží, má sice četné klasické předchůdce, avšak její tělo je v podstatě svévolným *konstruktem, velmi osobní reinterpetací typu obvyklého v pozdním středověku. Vážné snahy o dosažení skutečně klasického malířského stylu vycházely v italském malířství až z díla *Raffaella, *Leonarda a *Michelangela. V sochařství však na ně narazíme už dříve: v *Donatellově díle.

V pozdním období Botticelli pod vlivem učení Girolama *Savonaroly nahradil lyrický tón expresivitou. Botticelliho dílo mělo vliv na vytváření uměleckých koncepcí 19. století – *preraphaelismu a *secese. (Jaroslav Malina)

bottleneck effect, *efekt hrdla láhve.

Bouchalová, Marie (9. 12. 1927, Uherský Brod), česká lékařka; docentka Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Studium na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně absolvovala v roce 1953. Pracovala na Ústavu sociálního lékařství Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, kde se v roce 1975 habilitovala. Po dobu dvaceti let vedla Oddělení sociální pediatrie Výzkumného ústavu pediatrického v Brně; zabývala se zejména problematikou sociální pediatrie. V šedesátých letech zorganizovala rozsáhlý longitudinální výzkum tělesného a psychického vývoje dětí Jihomoravského kraje. Výzkum byl ukončen v roce 1987 významnou monografií *Vývoj během dětství a jeho ovlivnění*. (Ladislava Horáčková)

Bouchardovy uzly, *uzly, Bouchardovy.

Boucher, François (29. 9. 1703, Paříž, Francie – 30. 5. 1770, Paříž, Francie), francouzský malíř a grafik; přední představitel *rokoka. Byl jedním z nejvýznamnějších a nejvyhledávanějších umělců francouzského rokoka, protežovaným i metresou *krále Ludvíka XVI. *markýzou de Pompadour. Zachytil typická rokoková témata včetně galantních scén s erotickým obsahem: *Diana v lázni*, *Venušina toaleta*, *Podobizna Madame Pompadour*. Provedl nástrojnou malbu ve Fontainebleau a ilustrace k *Molièrovým hrám. (Jaroslav Malina)

Boucher de Crévecoeur de Perthes, Jacques (10. 9. 1788, Rethel, Francie – 5. 8. 1868, Abbeville, Francie), francouzský archeolog a vzdělanec s širokými kulturními zájmy. Od roku 1844 nalézal v údolí řeky Sommy kamenné štípané nástroje, jež jako první přisoudil člověku, který žil na Zemi v „době před potopou“; později, v roce 1865, bylo toto období nazváno *paleolitem. (Jaroslav Malina)

bourání (anglicky: *butchering*), *redukce a modifikace mrtvoly zvířete člověkem v konzumovatelné části. Tento pojem je třeba odlišit od nadřazeného termínu „zpracování zvěře“, které je definováno jako redukce a modifikace mrtvoly v konzumovatelné části (tedy i zvířetem). Bourání začíná zabitím zvířete a končí jeho konzumací nebo odvrhnutím (do tohoto procesu není řazen *transport, vaření a samotná konzumace); zahrnuje řadu úkonů, jakými jsou stažení z *kůže, rozkouskování a *disartikulace a rozporcování masa. Vedlejšími aktivitami rozkouskování a porcování je pak *extrakce vnitřností, *krve, *mozku, morku, tuku, *kostí, šlach a periostu. Bourání tedy můžeme rozdělit do několika fází: 1. fázi zabití a *primárního čtvrcení, po které následuje transport jednotlivých částí, 2. *sekundární fázi bourání, 3. finální fázi bourání.

Člověk zanechává při manipulacích s mrtvým zvířetem na kostech stopy. Řezné rýhy mohou vznikat během stahování z kůže (řezy na metapodiích, prstních člancích, spodní čelisti), oddělování končetin (řezy na *kloubech, *epifýzách dlouhých kostí, v oblasti *pánve) a při porcování (řezy jsou paralelní s dlouhou osou kosti). V úvahu je třeba ovšem vzít také kamenné *pěstní klíny a *sekáče, které sloužily stejným účelům, ale zanechávají odlišné stopy. (Michaela Zelinková)

Bourbaki (též Nicolai Bourbaki), pseudonym skupiny předních většinou francouzských matematiků. Skupina vystoupila pod tímto označením poprvé roku 1935, od roku 1939 začala vydávat rozsáhlé encyklopedicky uspořádané dílo *Éléments des mathématique* (Základy matematiky), jehož cílem je shrnout a prostřednictvím axiomatické metody užité v teorii množin dále rozvíjet komplexní matematické vědění současnosti, analogicky *Eukleidovým *Elementům*. Velký vliv si Bourbaki získala v druhé polovině 20. století, kdy také částečně vystoupila z anonymity. Její členové působili na *univerzitách v Nancy a v Chicagu (proto občas používali jako označení místa působení neologismus „Nancago“) a patřil mezi ně například Henri Cartan, Jean Coulomb, Jean Delsarte, Jean Dieudonné, Charles Ehresmann, Claude Chevalley, Szolem Mandelbroit, René de Possel a André Weil. V současnosti sídlí skupina bourbakistů na École normale supérieure v Paříži pod oficiálním označením

Association des collaborateurs de Nicolas Bourbaki. Členy asociace jsou například Samuel Eilenberg, Serge Lang či Laurent Schwartz. (Břetislav Horyna)

Bourbonové, francouzská královská *dynastie nazvaná podle vládního sídla Bourbon l'Archambault; představuje jednu z vedlejších větví Kapetovců, založena jedním z vnuků Ludvíka IX. *hrabětem Ludvíkem I. Clermontským (1270–1342). Hlavní větev, patřící k jeho synům (starší větev vymřela v letech 1521–1527 a mladší větev Bourbonů-Vendôme vymřela roku 1833) se dělila mezi početné vedlejší větve. Mladší větev se dostala počínaje Jindřichem IV. na francouzský trůn (1589–1792 a 1814–1830), a v letech 1830–1848 to byl Louis Filip z vedlejší větve orleánské, která se odštěpila roku 1660. Ve Španělsku založil v roce 1700 Filip V., vnuk Ludvíka XIV., bourbonskou větev Anjouovců (1808–1814, 1868–1875 a 1931–1975 zbavení trůnu, od roku 1975 Juan Carlos I.), která v letech 1735–1865 zaujímal důležitá místa v neapolsko-sicilských a parmsko-piačenských sporech. (František Čapka)

Bourdieu, Pierre Félix (1. 8. 1930, Denguin, Francie – 23. 1. 2002, Paříž, Francie), francouzský sociolog. V letech 1951–1954 absolvoval studia na École normale supérieure v Paříži, která vyústila v diplomovou práci *Leibnitii animadversiones in partem generalem principiorum Cartesianorum* (Leibniz jako kritik Descarta, 1953). K jeho učitelům zde patřili francouzští filozofové Louis Pierre *Althusser (1918–1990) a Michel *Foucault (1926–1984). V letech 1955–1958 se Bourdieu účastnil *válek v Alžírsku. Během let 1958–1960, kdy působil jako asistent pro filozofii na Faculté des lettres v Alžíru, uskutečnil terénní výzkum kabylských *Berberů v severním Alžírsku. Výsledky rozpracoval v publikaci *Sociologie de l'Algerie* (Sociologie Alžírsko, 1958), jejímž záměrem bylo také upozornit na zkreslené představy francouzských intelektuálů o Alžírsku. Odlišným zákonitostem logiky teorie a logiky praxe se věnoval ve stěžejních dílech *Esquisse d'une théorie de la pratique* (Pojednání o teorii praxe, 1972), *Le sens pratique* (Praktický smysl, 1980) a *Méditations pascaliennes* (Pascalovské meditace, 1997).

Podle Bourdieua akademický postoj, který při zkoumání společnosti sociolog zaujme, vede k chybné konstrukci světa. Tato konstrukce je nejen zdrojem epistemologických, ale také estetických a etických problémů. Sociolog tak představuje nezúčastněného diváka, který systematicky deformuje pojetí vědění, krásy a mravnosti. Tyto deformace se navzájem posilují, neboť ti, kdo tyto koncepce vědění, krásy a mravnosti produkují a užívají, sdílejí stejnou akademickou pózu. Bourdieu se do Alžírsko vrátil ještě v roce 1964 a věnoval mu několik studií – *Travail et travailleurs en Algérie* (Práce a pracující v Alžírsku, 1963) a *Le déracinement: La crise de l'agriculture traditionnelle en Algérie* (Vykořenění: Krize tradičního zemědělství v Alžírsku, 1964). V rozmezí let 1958–1964 vytvořil na tři tisíce fotografií, jež zachycují válečné události a každodenní život v Alžírsku. V letech 1960–1961 působil na Faculté des lettres na pařížské Sorbonně jako asistent francouzského filozofa Raymonda Arona (1905–1983) a navštěvoval přednášky francouzského antropologa Clauda *Léviho-Strausse (narozen 1908). V roce 1964 byl zvolen ředitelem sociologických studií na École Pratique des Hautes Études a v roce 1968 ředitelem Centre de sociologie européenne (Centrum pro evropskou sociologii). Bourdieu založil v roce 1975 časopis *Actes de la recherche en sciences sociales* s cílem rozšiřovat aktuální výsledky společenskovedního výzkumu. V roce 1981 byl jmenován profesorem na Collège de France a členem Francouzské akademie věd.

Od poloviny 60. let 20. století se Bourdieu koncentroval na mechanismy vzdělávacího systému a reprodukci sociální nerovnosti. V této souvislosti vznikly publikace *Les héritiers: Les étudiants et la culture* (Dědicové, studenti a kultura, 1964) a *La reproduction: Éléments pour une théorie du système d'enseignement* (Reprodukce: Prvky teorie vzdělávacího systému, 1970), v nichž zdůraznil, že ve vzdělání, *společnosti a *kultuře dochází k reprodukci stávajícího stavu. K objasnění tohoto tvrzení zavedl pojem *symbolické moci, která se opírá o *symbolické násilí. Problematiku kulturního konzumu jako sociálně

podmíněného jevu rozpracoval na pozadí návštěvnosti muzeí v díle *L'amour de l'art: Les musées d'art européens et leur public* (Láska k umění: Evropská umělecká muzea a jejich návštěvníci, 1966). V publikaci *La distinction: Critique sociale du jugement* (Distinkce: Společenská kritika úsudku, 1979) předložil sociologickou analýzu empirického materiálu v oblasti *životního stylu, estetického vnímání a preference kulturních statků třídní kultury. Estetický cit a s ním spojené životní styly různých skupin se definují ve vzájemné opozici. Ve studii *Homo academicus* (Homo academicus [Člověk akademický], 1984) předložil rozbor struktury a fungování akademického pole (viz *pole, sociální). Bourdieu upozornil na skutečnost, že *univerzita je místem zápasů, jejichž specifická dynamika odráží soupeření mezi *ekonomickým kapitálem a *kulturním kapitálem překračující vládnoucí třídu. Na straně dočasně dominantních disciplín (*medicína, obchod, *právo) vyplývá moc z akademického kapitálu (viz *teorie kapitálů, tj. z ovládnutí pozic a materiálních zdrojů). Naproti tomu na straně dočasně podřízených disciplín (přírodní a společenské vědy) spočívá moc na intelektuálním kapitálu (teorie kapitálů, tj. na vědeckých schopnostech a výsledcích oceňovaných kolegy. V této dualistické struktuře určují pozice a trajektorie profesorů nejen jejich intelektuální výsledky a profesní strategie, ale také jejich politické sympatie. Ve studii *La noblesse d'État: Grandes écoles et esprit de corps* (Státní šlechta: Vysoké školy a duch těla, 1989) věnoval pozornost elitním školám. Výzkum sociologie školství, umění, příslušníků inteligence a politiky rozšířil také o další oblasti, jimiž jsou teorie *genderu – *La domination masculine* (1998, česky: *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum, 2000) a problematika masových *médií a *politiky – *Sur la télévision* (1996, česky: *O televizi*. Brno: Doplněk, 2002). V publikaci *La domination masculine* odhalil prostřednictvím etnologické studie kabylských Berberů skryté mechanismy a struktury, které určují rozdílnost příslušníků opačného pohlaví. Podle Bourdieua se pohlavní vztah jeví jako sociální vztah nadvlády, protože vzniká na principu dělení na aktivní *maskulinitu a pasivní *femininitu. Genderové struktury jsou vytvářeny a neustále udržovány prostřednictvím *institucí, jimiž jsou škola, *stát a *církev. Publikace *Sur la télévision* pojednává o zneužití tohoto média ve prospěch politické a hospodářské moci. V této souvislosti Bourdieu rozšiřuje koncepci *sociálního pole o žurnalistické pole. Žurnalistům doporučil sociologické vzdělání, které by jim umožnilo porozumět a pochopit sociální svět a disponovat databází inteligentních otázek. Bourdieu se snažil své teorie zpřístupnit široké vzdělané veřejnosti v několika sbornících svých přednášek a proslovů, zejména *Questions de sociologie* (Sociologické otázky, 1980) a *Raisons pratiques: Sur la théorie de l'action* (1994, česky: *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998).

Pierre Bourdieu ve své tvorbě postupoval od přísně metodologických analýz vzdělávání a chování ke komparaci sociálních nerovností, *kulturního dědictví a jejich reprodukce. Zabýval se zkoumáním sociálních institucí, ideologických nástrojů nebo vnímáním uměleckého díla, životním stylem, jazykovými formami a různými druhy *hierarchií. Bourdieu rozpracoval zejména teoretické pojmy a koncepce jako habitus, sociální pole, *sociální prostor a teorii kapitálů. (Ivo T. Budil, Barbora Půtová)

bourec morušový (*Bombyx mori*), *hedvábí.

Boveri, Theodor Heinrich (12. 10. 1862, Bamberg, Německo – 15. 10. 1915, Würzburg, Německo), německý biolog a cytolog. Zabýval se dělením buňky, problémy *oplození vajíčka a určení *pohlaví. Objevil centrozom, popsal rýhování vajíčka škrkavky. Jako jeden z prvních vyslovil *názor, že rakovina vzniká jako důsledek somatických mutací buněk. (Petr Bureš)

bovinní, původem z hovězího dobytka. (Michaela Zelinková)

Bowlby, John (26. 2. 1907, Londýn, Velká Británie – 2. 9. 1990, Skye, Velká Británie), britský lékař, psychiatr a psychoanalytik. Zabýval se terapií rodičů a dětí a výzkumem vztahu matky a dítěte v jeho raném vývoji, který vyústil do teorie primární vazby (*attachmentu [připoutání]) a do oblasti *socioemocionálního vývoje dítěte. Po studiu medicíny a

psychologie v Cambridgi a Londýně pracoval jako dobrovolník ve škole pro děti s poruchami chování. Právě tato zkušenost ho přivedla na myšlenku zásadního významu rodinných vztahů v raném dětství.

Na základě získaných výsledků podrobil kritice názory britské psychoanalytičky rakouského původu Melanie Kleinové (1882–1960) na dětské citové problémy, podle ní způsobené fantaziemi, jež pramení z vnitřních konfliktů mezi agresivními a libidózními pudy. Soudil totiž, že základní příčinou těchto konfliktů jsou skutečné zážitky z rodinného života dítěte, a popsal tři projevy, které jsou klíčovým předpokladem pro normální vztahy mezi rodičem a dítětem: 1) *Schopnost pečovat o druhého* (tj. přijetí rodičovské role), která je však často nastávajícím rodičům znesnadňována vlastními zážitky z dětství a převzatými modely chování od jejich rodičů. Současně s tím se každé dítě rodí s vrozenými programy 2) *vyhledávání stimulace* a naopak 3) *připoutávání se* k důležitým objektům, které zajišťují jeho ochranu; tyto dva další projevy působí zdánlivě ambivalentně – na straně jedné explorační nového a na straně druhé připoutání se ke známému.

Připoutání (attachment) je podle Bowlbyho základní přirozeností vztahu matka-dítě, je instinktivní reakcí vedoucí k větší blízkosti, což představuje pudový systém, zvyšující naději dítěte na přežití. Toto pouto je klíčem k mentálnímu zdraví a celkovému fungování osobnosti v celém průběhu následujícího života. Vztah matka-dítě je tak základem pro všechny další sociální vztahy a jeho narušení vede k závažným nerovnováhám ve vývoji jedince.

Bowlby se zpočátku věnoval výzkumům reálné separace, k čemuž vytvářela poválečná situace v ústavech a nemocnicích ideální podmínky. V roce 1952 popsal společně s psychiatrem Jamesem Robertsonem (1911–1988) tři fáze reakce na separaci: 1. protest – dítě přivolává matku a má snahu zbavit se cizího člověka; 2. zoufalství a smutek – dítě přestává matku hledat a volat, nastupuje apatie; 3. odpoutání či potření – dítě navazuje vztah k jiné dostupné osobě (toto chování souvisí s jeho obrannými mechanismy).

Výzkumem diády matka-dítě (za přítomnosti matky) a jejího pozorování s následnou analýzou dospěl Bowlby k dvěma závěrům: a) Pokud primárně vazebná osoba (většinou matka) dokáže respektovat potřebu pohodlí i bezpečí dítěte a zároveň jeho touhu autonomně zkoumat okolí, vytvoří si její dítě velmi pravděpodobně mentální reprezentaci sebe sama jako hodnotného, sebejistého a samostatného jedince. b) Pokud však matka tuto jeho snahu o pohodlí a průzkum nepřijímá a odsuzuje ji, vytvoří si její dítě model sebe sama jako jedince bezcenného a neschopného. Přesto nelze všechny kvality socioemocionálního vývoje vztahovat výhradně k primární vazbě matka-dítě. Člověk má totiž v celém průběhu svého života sklon vyhledávat a udržovat blízkost s druhým (preferovaným) jedincem, který je chápán jako „silnější“ či „moudřejší“ nebo snad také „schopnější se vypořádat se světem“. Bowlby dále dodává, že je-li dítě k matce připoutáno „zdravou“ primární vazbou, pak je samo schopno se postupně vzdalovat, zkoumat a vystavovat se drobným separacím. Je-li naproti tomu dítě připoutáno patologickým způsobem chování, může si takové projevy přenést přes dospívání až do dospělosti, jako například úzkostné připoutání (strach ze ztráty milovaného objektu), kompulzivní sebejistota (vyhýbání se blízkým vztahům), kompulzivní péče o druhé (péče o druhé, ať o to stojí či nikoliv) nebo odtrženost od vlastních emocí (neschopnost vytvořit pouto s jiným člověkem).

Ve svých pracích John Bowlby zdůraznil sílu vazby malého dítěte na matku, čímž se do značné míry zasloužil o změnu poměrů v nemocnicích a ústavech. Na popud *Světové zdravotnické organizace (WHO) vypracoval společně s dalšími významnými badateli studii o duševním zdraví dětí bez domova (*Maternal Care and Mental Health* [Mateřská péče a duševní zdraví], 1951). Tato práce byla přeložena do mnoha jazyků a zaznamenala velký úspěch. Svou myšlenku určitého typu vazby mezi dítětem a jeho matkou, která se vytvoří během prvních let života dítěte, podrobněji rozpracovával a rozvíjel především s Mary D. *Ainsworthovou-Salterovou. (Lenka Šulová)

Bowler, James M. (9. 1. 1930, Leongatha, Victoria, Austrálie), australský geomorfolog. Na počátku sedmdesátých let 20. století zjistil paleolitické osídlení na březích jezera *Mungo v západním Novém Jižním Walesu v Austrálii; od té doby zde započal příkladný, široce založený interdisciplinární výzkum, v jehož rámci Bowler vypracoval geomorfologický vývoj této oblasti. Mungo je považováno za nejvýznamnější australskou *archeologickou lokalitu, poněvadž tam byly zjištěny dosud nejstarší pozůstatky osídlení Austrálie z doby před více než 50 000 lety (Bowler, J. M. – Thorne, A. G. – Polach, H. A.: Pleistocene Man in Australia: Age and Significance of the Mungo Skeleton. *Nature*, 240, 1972, 5375, November, 48–50). (Jaroslav Malina)

boxeři, členové tajného čínského nacionalistického spolku, založeného na sklonku 19. století. Boxeři (ve *znaku měli boxující pěst – znak poctivosti a svornosti) bojovali proti expanzi imperiálních mocností a růstu jejich vlivu na Čínu, byli nepřátelsky zaměřeni vůči cizincům a také vůči čínským křesťanům. V roce 1899 vyvolali ozbrojené povstání, o rok později obléhali Peking a poté, co byli vpuštěni dovnitř, obklíčili velvyslaneckou čtvrt' a zavraždili německého vyslance Clemense von Kettelera (1853–1900). Povstání bylo potlačeno intervencí mezinárodního expedičního sboru; Čína se musela v tzv. *Závěrečném* (boxerském) *protokolu* z roku 1901 (diktovaném Francií, Japonskem, Německem, USA a Velkou Británií) zavázat k potrestání viníků, ke zboření povstaleckých *pevností, k zaplacení vysokého odškodného a k rozšíření *privilegií cizinců v Číně. (František Čapka)

Boxgrove (Anglie), sídliště *acheulénu, datované před více než 500 000 let. Byla zde objevena lidská tibie a také lidský dolní řezák (viz též *Homo heidelbergensis). (Jiří A. Svoboda)

Boyd, William Clouser (4. 3. 1903, Dearborn, Montana, USA – 19. 2. 1983, Falmouth, Massachusetts, USA), americký imunolog, biochemik a fyzický antropolog; průkopník studia krevních skupin, objevitel lektinů u rostlin a autor klasifikace lidských *ras. Nejznámější díla zahrnují *Genetics and the Races of Man: An Introduction to Modern Physical Anthropology* (Genetika a lidské rasy: Úvod do moderní fyzické antropologie, 1950); *Fundamentals of Immunology* (Základy imunologie, 1943) a *Races and People* (Rasy a lidé, 1958), jež napsal společně s autorem *science fiction a popularizátorem vědy Isaakem *Asimovem. (Ivo T. Budil)

Boží království, *království, Boží.

Boží milost, *milost, Boží.

Boží mír, *mír, Boží.

Boží muka, *muka, Boží.

Boží příměří, *příměří, Boží.

boží soud, *ordál.

Boží soud, *soud, Boží.

Božské právo králů, *právo králů, Božské.

božstvo, *bůh.

božstvo, astrální, jedna ze dvou základních skupin božstev (vedle *božstev chthonických), které vždy zosobňovaly nebe, *Slunce, *Měsíc, planety (Venuši, Merkur, Mars, Jupiter, Saturn), souhvězdí (Orion, Lva, Draka) a určité hvězdy (Siria), ať už je ta která civilizace nazývala jakkoli a přisuzovala jim svůj zvláštní význam.

Transkulturní rozšíření přirozeně odráželo odlišné konkrétní (mytologické) chápání *vesmíru. Například astrální staroegyptská božstva ztělesňovala slunce, nebe, zemi, Nil (tedy jeho záplavu) a různé další přírodní entity. Zásadní byla prastará představa o božím Devateru, které tvořili sluneční bůh (praotec) *Atum a jeho potomci Šu (bůh vzduchu a světla), Tefnut (bohyně vlhkosti), Geb (bůh země), Nut (bohyně nebe), *Usir (vládce podsvětí), *Eset (bohyně trůnu, mateřská ochranná bohyně), *Sutech (bůh zla) a Nebthet (bohyně trůnu, rovněž mocná ochranná bohyně). Prvořadý význam vždy měla sluneční božstva, ať už se

jednalo o zmíněného Atuma (zapadající slunce), Cheprera (vycházející slunce), *Rea (slunce v zenitu) či Atona (jak ho chápal jako jediné božstvo *Amenhotep IV. – Achnaton). Zvláštní význam měli i měsíční bohové Chonsu a *Thovt. Planety byly považovány za projevy nebeského boha Hora (ostatně jeho pravé oko bylo Slunce, levé oko Měsíc), zatímco hvězdy se pokládaly za ztělesnění duší zemřelých. Své vlastní kultury měla božstva Sirius (bohyně Sopdet, pokládaná za dárkyni nilské záplavy, když vycházela společně se Sluncem na jitrní obloze v polovině července a dostavovala se životodárná nilská záplava) a Orion (nebeské prabožstvo). (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

božstvo, chtonické, jedna ze dvou základních skupin božstev (vedle *božstev astrálních), které vždy zosobňovaly zemi, vodstvo, veškerou živou a neživou *přírodu, a také ovšem „podzemní“ věčný svět s jeho vládcem a pány podsvětí, s představami o posmrtném soudu a posmrtném životě vůbec. Chtonická božstva nabyla i konkrétní pozemské podoby, když byli zbožštěni (ještě za svého života nebo po smrti) významní panovníci nebo výjimeční jedinci.

Chtonická božstva byla velmi důležitá například ve starém *Egyptě. Nejstarší a nejrozšířenější byl kult boha půdy, vody a rostlinstva *Usira, který naučil *Egyptany zemědělství a řemeslům a dal jim *zákony. Jeho manželkou byla bohyně *Eset, s níž měl syna Hora. Na Usirovu oblibu však žárlil jeho bratr *Sutech, jenž ho lstivě zavraždil. Usirovým mstitelem se stal právě Hor, jemuž se podařilo Sutecha porazit a znovu získat pozemské království, jehož se po Usirově vraždě zmocnil závistivý Sutech. Když Usirovo tělo nabalzamoval šakalí bůh mumifikace *Anup, umožnil pod *Reovým dohledem Usirovi věčný život na onom světě. Bůh Hor se stal božským vládcem Egypta, zatímco jeho otcí připadla úloha mocného a věčného vládce říše mrtvých. Bratrovrah Sutech se naopak stal obávaným bohem zla, bouře a moře a pánem pouště. Nicméně, božstev byly v Egyptě uctívány tisíce, zvláště lokálních. Chrámy, kaple a svatyně byly vsuktu po celé *zemi. Není divu, že *Hérodotos označil Egyptany za nejzbožnější lidi starověku. (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

bp, pár bází v *DNA, jedné purinové a druhé *pyrimidinové. Jsou propojeny vodíkovými můstky a spojují tak *komplementární řetězce DNA. V DNA jsou páry bází adenin-tymin a cytosin-guanin.

BP, *B. P.

B. P. (anglicky: *Before Present*), zkratka za *radiokarbonovým datem uvádějící stáří *lokality před současností, konvenčně počítanou od roku 1950. Úplná citace data vyžaduje uvést rovněž zkratku laboratoře, číslo vzorku a odchylku. (Jaroslav Malina)

Bradbury, Ray Douglas (22. 8. 1920, Waukegan, Illinois, USA), americký spisovatel zaměřený na *science fiction, horor a fantasy. Od svých třinácti let žil v Los Angeles, kde absolvoval střední školu. Od roku 1938 publikoval ve specializovaných časopisech první fantastické povídky, psaní se plně věnuje od roku 1942. Jeho nejznámější díly jsou pochmurný dystopický román *Fahrenheit 451* (451 stupňů Fahrenheita, 1953) a již o tři roky dříve publikovaný soubor *The Martian Chronicles* (Martánská kronika, 1950), který sám autor považuje nikoli za science fiction, nýbrž za fantasy. Určitým protipólem této čtenářsky a myšlenkově náročné literatury může být Bradburyho účast na vytvoření seriálu *The Addams Family* (Addamsova rodina, od 2. poloviny 40. let). Je autorem velkého množství vynikajících povídek a *scénářů rozhlasových a divadelních her či filmů.

Dominantou Bradburyho díla je člověk a vztahy mezi lidmi. Je sice často okouzlen vědou a technikou, ale snaží se jí dát lidskou dimenzi; je odpůrcem techniky všude tam, kde zbavuje člověka lidských hodnot nebo jej zotročuje, činí závislým. V románu *451 stupňů Fahrenheita* se projevil také jako *humanista a odpůrce *totalitarismu. Příběh pojednává o intelektuální vzpouře proti nelidskému systému, který se bojí moudrosti obsažené v knihách, a proto je ničí. Lidé se učí zpaměti celé knihy slavných autorů, aby je uchránili před zničením a zapomenutím, a riskují přitom svůj život. *Martánská kronika* vypráví o vztazích mezi

Mart'any a lidmi, které jsou však ze strany lidí degradovány nezájmem a nepochopením. Román má typickou snovou atmosféru. Řada Bradburyho povídek rozvíjí nejen témata fantastická, ale i sociální – povídky o Irech, Mexičanech i obyvatelích amerických farmářských městeček. (Vojtěch Mornstein)

Brahe, Tycho (14. 12. 1546, Knudstrup, Dánsko – 24. 10. 1601, Praha), dánský astronom. Ve své observatoři na ostrově Hven (dnes Ven, patřící Švédsku) získal velké množství na svou dobu velmi přesných astronomických dat, která později *Keplerovi posloužila pro překonání *Ptolemaiových astronomických tabulek. Od roku 1599 působil v Praze, kde také zhruba dva roky spolupracoval s Johannesem Keplerm. Sympatizoval sice s *heliocentrismem, ale vytvořil obměnou *geocentrismu rovněž vlastní jakýsi kompromisní, hybridní systém, v němž planety obíhají kolem *Slunce a Slunce i se stálicemi obíhá kolem středu *vesmíru, jímž je *Země. Tento jeho hybridní systém nemohlo pak vyvrátit ani *Galileiho pozorování fází Venuše, a vlastně též žádné jiné astronomické pozorování, protože vzdálenosti a také úhly mezi nebeskými tělesy jsou v něm stejné jako v systému *Koperníkově.

Vada Braheova systému spočívá také v tom, že neumožňuje přirozené fyzikální *vysvětlení příčiny pohybu těles. Z toho je dobře patrné, že pomocí uměle zaváděných předpokladů a oprav lze i přežilou teorii zachraňovat i po dlouhou dobu. Nejen zachraňovat, ale dokonce také tvořit. Celá Ptolemaiova koncepce sluneční soustavy je dokladem nesmyslnosti okřídleného úsloví, že kritériem pravdivosti dané teorie je vždy praxe. Ptolemaios v souladu s kulturním a především dobovým relativismem vymyslel nesprávnou teorii, a jak skvěle se mu alespoň na tehdejší dobu shodovala s praxí. (Jaroslav Malina)

brahma (střední nesklonné; ze sanskrtu: *brahman*, „růst, rozmach [ducha], absolutno“), původně název magické síly zvuku či mluveného slova, v **upanišadách* a v pozdější ortodoxní tradici označení svrchovaného jsoucna, nejvyššího duchovního principu, jenž je věčný a bez konce, vším proniká, nepodléhá změně a představuje čisté *vědomí, které prostupuje každého jednotlivce jako jeho vnitřní já (**átman*). (Jan Filipický)

Brahma (ze sanskrtu: *brahmá* [mužský nominativní tvar od kmene *brahman*]), v mladších védských textech personifikace neosobní vesmírné podstaty (**brahma*), později postava stvořitele, jenž spolu s *Višnuem v roli udržovatele *světa a *Šivou jako jeho ničitelem tvoří hinduistickou (**hinduismus*) božskou trojici (*trimúrti*). (Jan Filipický)

brahmačarja (ze sanskrtu: *brahman*, „božství, vesmírný duch, absolutno“ a *čarja*, „putování, chování“), v tradičním indickém učení o čtyřech životních stádiích (**ášrama*) označení přípravného období, trvajících zhruba dvanáct let, jež měl kastovní hinduista (**hinduismus*) strávit v domě a pod dohledem učitele studovat posvátná písma a podrobovat se přítomné přísné kázni, jež zahrnovala dodržování naprosté cudnosti. (Jan Filipický)

brahman, **brahma*.

bráhman (ze sanskrtu: *bráhmana* [maskulinum], „mající povahu **brahma*“, přeneseně „vztahující se k božství, obdařený božským věděním“), označení nejvyššího ze čtyř *stavů hinduistické (**hinduismus*) společnosti (**varna*), skupiny *kněží, obětníků a tradičních nositelů vzdělání. Systém *varn*, v němž si bráhmanští autoři *véd sami vyhradili roli duchovních vůdců společnosti, znalců *rituálu a jediných vykladačů posvátných písem, měl sloužit k zdůvodnění nadřazenosti této vrstvy v neměnném sociálním a kosmickém uspořádání. Jako *společenská vrstva podle autoritativní védské tradice ztělesňují metafyzickou kvalitu „čistoty“ (*sattva*), jež je podstatou *brahma*, ztotožňovaného rovněž s vesmírným mravním řádem (*rta*) a pravdou či pravou realitou (*satja*). Jejich výsostné postavení strážců mravních *hodnot, požívajících nejvyšší míru rituální čistoty, podle véd sdílí ve světě *bohů božský oheň Agni, jehož prostřednictvím smrtelníci zasílají nebešťanům oběti, mezi zvířaty hraje srovnatelnou roli kráva, jejíž produkty (mléko, přepuštěné máslo)

patří k základním obětinám, mezi světovými stranami pak východ, který je příbytkem bohů, z denních dob jitro, z ročních období jaro.

Tradiční dělení, podle něhož jsou bráhmani vzešli z úst stvořitele duchovně, morálně i rituálně povzneseni nad všechny ostatní, přirozeně představuje pouze ideální schéma, které neodráží reálné poměry ve společnosti. Zdaleka ne všichni příslušníci bráhmanského stavu vykonávají duchovní či kněžské povolání, jež navíc nepožívá valnou společenskou prestiž. Největší úctě se tradičně těší svatí muži, kajícíci (*sannjásin*), kteří se odřekli světa, neslouží jiným, ani nepobírají žádnou odměnu. Vysokou vážnost požívají i duchovní učitelé (*guru) a jen o málo níže stojí početná skupina bráhmanských vzdělavců pracujících ve školství a vědě, lékařů, právníků, inženýrů, pozemkových vlastníků či státních *úředníků. Na posledních stupních žebříčku se nacházejí kněží a obětníci, kteří plní rituálně poskvrňující roli prostředníků mezi bohy a lidmi, případně (během pohřbů) mezi tímto světem a silami zániku a rozkladu. Při chrámovém obětním rituálu, který zbavuje příslušníky všech *kast (pokud je jim dovolen přístup do *chrámu) duchovní poskvrny a napomáhá jejich spirituálnímu přerodu, bere na sebe obětník výměnou za dary bohům (*dána*) a předepsané poplatky (*dakšíná*) *hříchy ostatních, vstřebává jejich nečistotu. Nejvíce však rituálně poskvrňuje kontakt se smrtí, a kněží celebrující *pohřební či *zádušní obřady (tzv. *mahábráhmani*) za zemřelé z jiných kast často nejsou považováni za bráhmány. Naproti tomu legitimním způsobem obživy pro příslušníka bráhmanské varny může být povolání kuchaře, neboť jím připravená jídla jsou rituálně čistá pro všechny kasty. (Jan Filipický)

bráhmanismus, *stadium ve vývoji indického védského nábožensko-filozofického myšlení (asi 10.–7. století př. n. l.) vyznačující se rozvinutým obětnickým ritualismem, s ním spojenými metafyzickými *spekulacemi o významu oběti a vysokou prestiží i nároky vrstvy bráhmanů-obětníků. Myšlenkový svět bráhmanismu se odráží v *bráhmanách, rozsáhlých a vnitřně různorodých ritualisticko-spekulativních traktátech, tvořících součást korpusu védské literatury (*védy). (Jan Filipický)

bráhmány (ze sanskrtu: *bráhmana* [neutrum], „výklady bráhmanů“), nejstarší prozaické indické texty navazující na védské hymnické sbírky (*védy). Doba jejich vzniku se klade zpravidla do období 800–600 př. n. l. Obsahují výroky bráhmanů, znalců obětního *rituálu, o otázkách obětí. Vedle rituálních a jazykových výkladů obsahují i tradiční příběhy o bozích, filozofické spekulace o významech oběti apod. Z literárního hlediska jsou nejzajímavější příběhy zdůvodňující určitý obětní úkon, v nichž jsou dochovány tradiční zkazky, báje a *legends, které byly později zpracovány v eposech a dílech klasiků. (Jan Filipický)

bráhmí (ze sanskrtu: „pocházející od *brahma či *Brahmy“), slabičné staroindické písmo psané zleva doprava, dochované zejména v *ediktech *krále *Ašóky (asi 273–232 př. n. l.), z něhož se vyvinula většina písem jižní a jihovýchodní Asie. Výzkumy prováděné v 90. letech 20. století v jižní Indii a na Šrí Lance odhalily keramické střepy s nápisy v indoárijském prákrtu psané písmem velice blízkém bráhmí Ašókových nápisů, pocházející z mnohem starší doby, nejméně z počátku 4. století př. n. l. Podle *legendy písmo vytvořil stvořitel Brahma; část badatelů soudí, že je severosemitského původu, odvozené patrně z foinického písma, podle jiných vzniklo až v jižní Asii, možná pod vlivem západoasijských vzorů. Bráhmí poprvé rozluštil v letech 1837–1838 anglický mincmistr a numizmatik James Prinsep (1799–1840). (Jan Filipický)

Bráhújci (Bráhujové, Brahuové, Bráhúí, Baróhí), populace drávidského původu žijící v jižním Íránu a Pákistánu (jižní Balúčistán) v počtu asi 2,2 milionu. Hovoří *bráhújštinou z *drávidské jazykové skupiny a podle jedné z *hypotéz patří mezi potomky *Drávidů, kteří před příchodem *indoárijských etnik pronikli z oblasti *Elamu do poříčí Indu. Odtud byli později vytlačeni na východ a na jih indického subkontinentu vlivem klimatických změn, případně v důsledku tzv. *árijské *migrace. Objevila se i hypotéza, že Bráhújci do oblastí jižního Íránu a Pákistánu přišli ze střední Indie někdy ve 13.–14. století. Zatímco gramatická

struktura a asi 15 % slovní zásoby bráhújštiny zůstávají drávidské, v lexiku převažují hlavně výpůjčky z *perštiny a *balúčštiny. Věřící jsou *muslimové. (Jan Filipický)

bráhújština, *drávidský jazyk užívaný menšinami v Pákistánu, Íránu a jižních částech Afghánistánu (*Bráhújci). (Jan Filipický)

brachium, -i, n., paže, nejdelší a nejrobustnější úsek horní končetiny. Proximálně navazuje na krajinu ramenní a distálně sousedí s loketním kloubem. Kosterním podkladem paže je *kost pažní – **humerus*. (Ladislava Horáčková)

brachycefalický, *brachycefalní.

brachycefalie (též brachykefalie) (z řečtiny: *brachys*, „krátký“ a *kefalé*, „hlava“), krátkohlavost.

brachycefalní (též brachycefalický, brachykefalický, brachykefalní), krátkohlavý.

brachykefalický, *brachycefalní.

brachykefalie, *brachycefalie.

brachykefalní, *brachycefalní.

brachykranie (z řečtiny: *brachys*, „krátký“ a *kranion*, „lebka“), krátkolebost.

brachykraní, krátkolebý.

Braidwood, Robert J. (29. 7. 1907, Detroit, Michigan, USA – 15. 1. 2003, Chicago, Illinois, USA), americký archeolog; profesor na The University of Chicago. Ve spolupráci s přírodovědci učinil řadu základních terénních objevů v jihozápadní Asii a Iráku, zejména v souvislosti se vznikem *zemědělství. Autor monografií o těchto objevech a učebnic *archeologie a *prehistorie. Z díla: *The Near East and the Foundations for Civilization* (Blízký východ a základy civilizace, 1952), *Prehistoric Men* (Pravěcí lidé, 1948, 8. vydání 1975). (Jaroslav Malina)

Brain, Charles Kimberlin (7. 5. 1931, Harare, Zimbabwe), jihoafrický biolog a geolog; ředitel v Museum of Transvaal v Pretorii. Zabývá se široce založenými ekologickými výzkumy života nejstarších lidských předků; díky tomuto přístupu zpochybnil existenci Raymondem *Dartem definované *osteodontokeratické industrie v prostředí australopitéků. Z díla: *The Hunters or the Hunted? An Introduction to African Cave Taphonomy* (Lovci nebo lovení? Úvod do tafonomie afrických jeskyní, 1981). (Jaroslav Malina)

brainstorming (z angličtiny: *brain*, „mozek“, *storm*, „útok“ = „mozkový útok, mozková smršť, myšlenková smršť“), psychologická metoda kolektivního přístupu k tvůrčímu řešení problémů. Její podstatou je oproštění se od šablonovitého myšlení, čehož se dosahuje při řízeném rozhovoru připouštěním i absurdních nebo zdánlivě absurdních nápadů a asociací. (Jaroslav Malina)

brakteát (z latiny: *bracteātus*, „jednostranně ražená mince ze stříbrného plechu“), jednostranná *mince knoflíkového tvaru o průměru až 44 mm, ražená podle míšeňského vzoru z velmi tenkého stříbrného plechu se širokým prohnutým okrajem, s vyobrazením českého dvouocasého lva (poprvé podoba českého *znaku – lva, bez popisu); někdy též nazýván „plecháč“, nosil se v kožených váčcích. Byl zaveden reformou mince (1210) českým *králem Přemyslem Otakarem I. (asi 1155–1230), nahradil nekvalitní denár (později se razil i jako střední a malý). Po roce 1300 vystřídán pražským *grošem Václava II. (1271–1305). (František Čapka)

brambory, oddenkové hlízy lilku hlíznatého (*Solanum tuberosum* ssp. *tuberosum*) z čeledi lilkovitých (*Solanaceae*). *Kulturní rostlina mírného pásma, řazená zemědělci mezi okopaniny. Lilek hlíznatý (brambor) je bylina s přímou nebo poléhavou větvenou lodyhou, vysokou 60 až 100 cm, s lichozpeřenými listy, 30 až 50 cm dlouhými. *Květy má obvykle bílé, růžové nebo fialové, se sytě žlutými prašníky, tvořícími nápadný kužel. Plody jsou zelené *bobule o průměru 2 až 4 cm obsahující bílá *semena. Na podzemních stoncích (oddencích, stolonech) se jako zásobní orgány vytvářejí škrobnaté zpravidla elipsoidní hlízy, na povrchu kryté tenkou slupkou, zpravidla okrové barvy, tvořenou několika vrstvami

korkového parenchymu. V parenchymatických buňkách dřeni hlíz je zhruba 75 % škrobu v sušině, *bílkoviny, řada stopových prvků (Mg, Fe, Zn, Cu, Mn, P, I, Br, Ni, Mo aj.) a také vitamíny C, B1, B2 a PP; v nati jsou toxické *alkaloidy, především solanin a chakonin, které se při vyšších teplotách rozkládají. V hlízách není podíl těchto *toxinů významný, k jeho zvýšení může dojít při nevhodném uskladnění na světle.

Nejstarší archeologické doklady využívání bramborových hlíz jsou drobné vysušené hlízy, nalezené v 60. letech 20. století v jeskyních Tres Ventanas v údolí Chilca 65 km jižně od Limy v Peru v nadmořské výšce 2800 m; *radiokarbonovou metodou u nich bylo prokázáno stáří 6000 let př. n. l. K domestikaci brambor došlo pravděpodobně v okolí jezera *Titicaca při dnešní bolívijsko-peruánské hranici v nadmořské výšce 1500–4300 m. Tvary bramborových hlíz mají některé keramické nádoby *Mochiků, *Chimúů nebo *Inků. Na povrchu těchto nádob bývají také skulpturní tvary připomínající očka (spící pupeny) bramborových hlíz. Vedle přímého konzumního použití hlíz „konzervovali“ předkolumbovští obyvatelé Jižní Ameriky brambory působením mrazu, vysoušením a následným mletím suchých hlíz na škrobovou moučku zvanou *chuño. Podobně jako *Aztékové uctívali *kukuřici, uctívali Inkové brambory jako dar bohů. Z brambor stejně jako z *kukuřice vyráběli Inkové také kvašený nápoj zvaný *chicha nebo destilát *chakta.

Do Evropy byly brambory dovezeny Španěly kolem roku 1565. Evropané pohlíželi zpočátku na tuto „pohanskou a nekřesťanskou“ plodinu s nedůvěrou. Pěstovali brambory nejprve jako okrasnou exotickou rostlinu v panovnických, šlechtických nebo klášterních zahradách. Svě místo našly brambory i v zahradách lékárníků, neboť byly předepisovány jako lék proti průjmům, *tuberkulóze nebo také jako *afrodiziaka. Nejprve byly pěstovány v jižním Španělsku a v Anglii, odkud se během následujících zhruba dvou set let rozšířily i do ostatních částí Evropy, při pěstování byly selektovány dlouhodobní typy (*fotoperiodicita) *Solanum tuberosum* ssp. *tuberosum*, adaptované na evropský charakter *klimatu, zatímco andský poddruh *Solanum tuberosum* ssp. *andigena* je spíše typem krátkodenním (fotoperiodicita). Podobně jako kukuřice byly i brambory produktivnějším zdrojem kalorií z hektaru než jakákoli plodina *Starého světa s výjimkou *rýže. Jejich intenzivní pěstování od 18. století proto významně ovlivnilo růst evropské populace.

V současnosti je známo více než pět tisíc odrůd brambor, které jsou z praktických důvodů rozdělovány do skupin nejčastěji podle doby zralosti hlíz (rané, polorané, pozdní) či podle typu využití (průmyslové, konzumní). Většina odrůd brambor je tetraploidních ($2n=48$) a patří ke kulturnímu poddruhu *Solanum tuberosum* ssp. *tuberosum*, který vznikl v jihoamerických Andách patrně *hybridizací mezi diploidním ($2n=24$) *Solanum tarijense*, vyskytujícím se od centrální Bolívie po severozápadní Argentinu, a tetraploidním středoamerickým *Solanum tuberosum* ssp. *andigena*, pěstovaným v různých částech And. Kromě tetraploidního *Solanum tuberosum* jsou například v Andách pěstovány také další druhy brambor: diploidní *Solanum stenotomum*, *Solanum phureja*, *Solanum goniocalyx* a *Solanum ajanhuiri*, triploidní ($2n=36$) *Solanum chaucha* a *Solanum juzepczukii*, pentaploidní ($2n=60$) *Solanum curtilobum*. Mezi největší producenty brambor patří Čína, Rusko, Indie, USA, Ukrajina a Polsko. Kromě přímého konzumního využití slouží brambory jako krmivo hospodářských zvířat, zejména prasat, a také jako surovina pro výrobu škrobu, dextrinu a lihu. (Petr Bureš)

brambory, sladké, *batáty.

brána [archeologie], u hrazených terénních poloh (*hradisko) místo vstupu na ohrazenou plochu, nejslabší místo *opevnění, zajišťované dalšími úpravami. Bránou proto není prosté přerušení linie zdi, *palisády, *valu, či *příkopu, které nacházíme i u hrazení jiné než obranné povahy (*rondel), nýbrž místo, kde je průběh hrazení upraven s ohledem na obranu – nejčastěji tak, že oba jeho konce v přerušení vytvářejí jakousi chodbu či uličku: buď jsou zahnuty dovnitř (brána klešťovitá) nebo ven z obvodové linie (jak to známe už z neolitických Hlubokých Mašůvek na Moravě), nebo se souběžně přesahují (vstupní ulička je lomená a lépe

hájitelná); jindy je brána vybudována jako chodba procházející *hradbou v kolmém směru (Pozořice). Podobné úpravy mají například brány na Okrouhlém Hradišti či Plešivci u Rejkovic aj. Prosté přerušení linie je bránou tehdy, je-li provázeno další úpravou, například předsunutou příčnou stěnou (Stehelčevy); stopy takové úpravy, stejně jako například stopy dřevěných nástaveb se nemusely zachovat. Složitější formy bran se však zřejmě rozvinuly teprve na *oppidech *doby laténské a středověkých *hradech. (Karel Sklenář)

brána jaterní, **porta hepatis*.

brána, zemská, průchody pohraničními lesy (střežené cesty) opatřené lesními zásekami či *opevněními, v českém *knížectví od 10. století; v jejich blízkosti se zřizovaly celnice a na okolních kopcích strážní stanoviště pro vysílání ohňových či kouřových signálů (například při vpádu vojsk). Střežení těchto míst bylo svěřováno zde usídlenému obyvatelstvu, které za to požívalo jistých výhod (například *Chodové v Českém lese); umístění těchto „stráží“ můžeme poznat z dochovaných typických místních jmen (Stráže, Lanžhot – Landshut). (František Čapka)

Brăncuși, Constantin (19. 2. 1876, Hobița, Rumunsko – 16. 3. 1957, Paříž, Francie), francouzský sochař rumunského původu; průkopník moderního vývoje sochařství, plně objemového, odpoutaného od malby. V rané tvorbě byl ovlivněn Augustem *Rodinem, postupně dospěl zjednodušováním formy až k vytváření *archetypů. (Jaroslav Malina)

brandeum (z latiny: *brandeum*, „původně textilní nebo kožená schránka na relikvie“), kontaktní *relikvie. Jednalo se často o kousky *textilu, které se dostaly do kontaktu s relikvií (šátky, do nichž byly zabaleny ostatky při pohřbu, rovněž šátky či šerpy umístěvané v blízkosti hrobu mučedníků). Nejznámějším dokladem jsou biskupské *pally*, které byly před asignací novým *biskupům na určitou dobu spuštěny do blízkosti hrobu sv. Petra ve Vatikáně, aby se tak zajistil jejich fyzický i spirituální kontakt se zakladatelem římské církve. (Jaroslav Malina)

branding (z angličtiny: *brand*, „cejch, značka“), forma *skarifikace, při které jsou jizvy vytvářeny pomocí extrémně vysokých nebo (velmi zřídka) nízkých teplot. Dochází k popálení *kůže, jejímu poškození a vzniku jizev. Vypalování značek bylo rozšířeno již ve starověkém Egyptě a Řecku. Sloužilo k označování *otroků a indikovalo jejich příslušnost k majitelům. Otroci byli označováni stejnými značkami jako dobytek. U některých etnik v Africe a původních obyvatel Ameriky bylo vypalování různých vzorů a značek často součástí *přechodových rituálů, při nichž byli mladí muži přijímáni mezi válečníky či stařešiny.

V západní *civilizaci sahá tradice vypalování do starověkého Řecka a Říma. *Řekové vypalovali otrokům písmeno delta (*doulos*, „otrok“). Uprchlí otroci byli *Římany označováni písmenem F (*fugitivus*, „uprchlík“), které jim bylo vypalováno na čelo. Také zloději a trestanci určené pro práci v dolech či zápasy v *arénách byli označováni vypálenými značkami nebo *tetováním. Za *vlády *Konstantina Velikého bylo zakázáno provádět vypalování na tvář, a tak byly značky vypalovány na paže nebo lýtka. Později byly používány po celé Evropě k označování zločinců. V rámci trestu podstoupil provinilec nejprve fyzický trest (vypalování značek bylo velmi bolestivé), zároveň byl veřejně ponižen a jeho kriminální status byl trvale patrný. V Anglii byli *cikáni, tuláci a rváči označováni vypálením značky V (*vagabond*). V Kanadě byla vypalována značka BC (*bad character*). Také v Indii bylo běžné označování zločinců vypálením značky. V Evropě a později v nových *koloniích v Americe a karibské oblasti bylo do 19. století běžné vypalování značek otrokům. V současnosti je branding používán při *iniciačních obřadech různých zločineckých skupin, bratrstev, pouličních gangů a uzavřených společností. Tyto praktiky jsou rozšířeny také mezi *BDSM komunitami či příznivci moderního primitivismu. (Tomáš Mořkovský)

Brandl, Petr Jan (24. 10. 1668, Praha – 24. 9. 1735, Kutná Hora), český malíř; jeden z hlavních představitelů českého vrcholného *baroka. Maloval oltářní obrazy i portréty

vyznačující se uvolněným malířským rukopisem a mimořádným citem pro psychologickou charakteristiku postav. (Jaroslav Malina)

branchiomotorická zóna, *zóna, branchiomotorická.

Braniboři, původně etnická skupina *Polabských Slovanů, usídlená v nížinné oblasti dnešního severního Polska mezi dolní Vislou a Němenem. Jméno pochází od názvu *hradu Branibor, který byl střediskem *Havolanů, *Stodoranů a dalších slovanských etnik, která se na tomto území usadila v 6. a 7. století. V roce 938 bylo celé území připojeno k Východní saské *marce a začala silná německá *kolonizace a vyhlazování slovanských etnik (*markrabě Gero, Albrecht Medvěd). *Němci vytvořili v roce 1150 Braniborskou marku a v roce 1356 kurfiřtství. Poté připojil Karel IV. území Braniborska k *zemím Koruny české (1373–1415). Germanizace byla dokončena vyhlazením Polabských Slovanů, brzy po vytvoření braniborského státu (po připojení Východního Pomořanska k Prusku v roce 1648) a vyhlášením Pruského království (roku 1701). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

bránice, *diaphragma.

branka, děložní zevní, *ostium externum canalis cervicis*, *ostium uteri.

branka, ledvinová, *hilus renalis.

Brant, Sebastian (1457 nebo 1458, Štrasburk, Francie – 10. 5. 1521, Štrasburk, Francie), německý spisovatel; racionalista, moralista, katolík, právník přednášející na *univerzitě v Basileji, poradce a štrasburský syndik, písař a zástupce *města. Je autorem didaktických, moralistických, náboženských a právnických spisů, z nichž proslula zejména dobová satira *Das Narren Schyff* (1494, česky: *Lod' bláznů*. Praha: Československý spisovatel, 1972). Vyrůstala ze středověké hrůzy z *Posledního soudu, který nemine lidstvo zkažené *Prvotním hříchem *Adama a Evy. Brant stíhá posměchem hříšníky a roztodivné blázny všeho druhu, které umístil na loď plavící se do Narragonie (Země bláznů); kritikou stíhá také sexuální a erotické chování, kterou byl v evropské literatuře zahájen žánr takzvané bláznovské literatury 16. a 17. století. Například o záletnictví Brant soudí: „Je ještě ostudnější, když se mu oddává žena či muž pokročilého věku.“ Dílo reflektuje moudrost na pozadí bláznovství a poučení tváří v tvář nepostižitelnosti *světa, paradoxnost a absurditu bytí v souborech příslovečných didaktických básní satirického a často i *ironického rázu.

Brantovou *Lodí bláznů* jako by končil *středověk a v podivuhodném propletení se tu snoubí *renesanční plnost s předzvěstí mnohem pozdější *barokní *melancholie a skepse. (Jaroslav Malina)

brašit, *brusčit.

bratraci (a sestřenice), křížoví, potomci sourozenců opačného *pohlaví. (Viz též *bratraci, paralelní.) (Jaroslav Skupnik)

bratraci (a sestřenice), paralelní, potomci sourozenců stejného *pohlaví. (Viz též *bratraci, křížoví.) (Jaroslav Skupnik)

Bratrská jednota, *Jednota bratrská.

bratrství (anglicky: *fraternity*, francouzsky: *fraternité*), morální maxima, která žádá od jednotlivce, aby podřizoval své jednání vůči ostatním individuům i vůči lidstvu jako celku principu nedílné a esenciální *rovnosti. V řecké i římské *antice se sociální vztah bratrství uplatňoval poměrně široce, například mezi členy ezoterních a náboženských společenství, ale také třeba mezi kolegy na *úřadech. Pojem bratrství široce prosazovala stoa jako opozici proti *Aristotelově nauce o přirozené nerovnosti mezi vládci a otroky. Ze stoické filozofie (*stoicismus) přešel tento termín do raného *křesťanství, důraz na něj kladou zejména novozákonní *Pavlovy listy (List Římanům a První list Korintským).

Jako ústavní pojem rozvinula bratrství radikálně demokratická fáze *Velké francouzské revoluce ve sporu o *lidská práva po roce 1791. Snaha překonat pouze politické zaměření *revoluce a učinit z ní revoluci sociální vedla k pokusům o odstranění sociální nerovnosti za využití státní moci; svoboda a rovnost lidí měly být podle návrhu radikálních demokratů

(například Cordelierův klub) interpretovány vždy z hlediska bratrství. V současné sociální a politické filozofii bývá termín bratrství nahrazován výrazem společenská solidarita. (Břetislav Horyna)

bratrstvo, náboženské (*pia confraternitas, congregatio, confoederatio, sodalitas*), sdružení věřících, především laiků, ale i duchovních *římskokatolické církve, vedené zpravidla *knězem a pečující o konkrétní *kult svatého. Bratrstva schvaloval diecézní *biskup. Členové bratrstva organizovali církevní obřady (bohoslužby a procesí), asistovali knězi při procesích nebo *pohřbech, případně se podíleli na charitativní činnosti. V *českých zemích vznikala bratrstva po *tridentském koncilu (1545–1563) a zejména po bitvě na Bílé hoře (1620); v období josefínských reforem byla rušena. (František Čapka, Michaela Králíková)

bratrstvo, růžencové, druh bratrstva, jehož členové se neustále dnem i nocí modlili tzv. věčný *růženec. Aby se jeden člen modlil jednu hodinu v roce, stačilo k tomu 8 760 členů po celém světě. Bratrstva měla dokonce členů mnohem více, čímž byla dostatečně zajištěna neustálá *pobožnost. (Michaela Králíková)

Bratři a sestry svobodného ducha, křesťanské *hnutí, které vzniklo počátkem 13. století na základech mystického panteismu *amalrikánů. Podstatou jeho učení bylo odmítání *duchovenstva, popírání dědičného *hříchu a očekávání příchodu Ducha svatého, jenž nastolí *Boží království na zemi. Stoupenci hnutí zpřetrhali všechna pouta s církví. Hlásali úplnou rovnost těla a ducha a neexistenci *pekla (které existuje již na zemi během pozemského života). Praktikovali *radikální *mysticismus usilující o sjednocení s božstvím. Hnutí se rozšířilo ve Švýcarsku, v Itálii, Německu a v Čechách (do 15. století); později na jeho základech vznikla celá řada dalších hnutí a *sekt. (Jaroslav Malina)

bratři, hutteriánští, hutterité, anabaptistická *sekta vzniklá roku 1528, jejím zakladatelem byl Jacob Hutter (upálen 25. 2. 1536) v jižním Tyrolsku. Její stoupenci žili v uzavřených komunitách založených na kolektivním *vlastnictví a *bratrství, usilující o nastolení morální a náboženské čistoty raných křesťanských obcí. Z důvodu pronásledování část z nich přesídlila na *Moravu (*novokřtěnci na Moravě), do Maďarska a do Tyrolska, později na Ukrajinu. V 19. století emigrovali hromadně do USA, kde založili vlastní *kolonie (bruderhof), které jsou víceméně soběstačné, a to včetně vlastních škol, neboť odmítají posílat děti do státních škol. Učení sekty je formou radikálního *křesťanství. Členové odmítají *televizi, *tanec a další společenské zábavy, jsou nekuřáci a abstinenti. Charakterizuje je *víra a skromnost. Dnes žijí ve zhruba 460 koloniích v západní části USA a v Kanadě. Čítají 46 000 věřících ve třech sektách. (Josef Unger)

bratři, menší, *minorité.

bratři, milosrdní, mendikantský řád založený v roce 1537 ve Španělsku Janem z Boha (1495–1550) a řídící se *řeholí sv. *Augustina; nejvýznamnější *církevní řád věnující se ošetřování nemocných. (Josef Unger)

bratři, moravští, jedna z náboženských skupin 15. století, které se spojily v *Jednotu bratrskou. (Michaela Králíková)

bratřiči, vojenské skupiny bývalých husitských bojovníků, kteří po porážce v bitvě u Lipan (1434) odešli na Slovensko do služeb Jana Jiskry z Brandýsa (zejména po roce 1440); tvořili „bratrstva“, stavěli si polní *tvrze, tzv. tábory, a z nich podnikali útoky proti *klášterům a *feudálům. Značný rozmach tohoto *hnutí nastal po roce 1453, kdy Jan Jiskra upadl v nemilost *krále Ladislava Pohrobka a bratřiči se osamostatnili. Do čela hnutí se dostal Petr Aksamit z Kosova a tehdy (do roku 1458) ovládli bratřiči východní a částečně i střední Slovensko. Ladislav Pohrobek je nedokázal porazit (stejně jako jejich bývalý velitel Jan Jiskra). Úspěšnější byl uherský král Matyáš Korvín v bitvě u Blatného potoka (21. 5. 1458), kde zahynul i Aksamit. Hnutí trvalo ještě 10 let, než padl poslední tábor (u Velkých Kostolán

– 30. 1. 1467). Počet bratříků se odhaduje na 20 000 ve 36 polních táborech a *hradech. (František Čapka)

Braudel, Fernand (24. 8. 1902, Luméville-en-Ornois, Francie – 27. 11. 1985, Paříž, Francie), francouzský historik; vůdčí představitel francouzské historiografické školy *Annales*. Vystudoval historii a zeměpis na Sorbonně; v letech 1923 až 1932 učil na lyceu v Alžíru, kde začal psát dizertační práci o středomořské politice Filipa II.; z tohoto tématu vyrostlo Braudelovo životní dílo. Od roku 1934 působil několik let v Brazílii v São Paulu. V roce 1940 se ocitl v německém zajetí, v němž strávil pět let. Tuto dobu využil pro práci na rozsáhlé studii, která vyšla v roce 1949 pod názvem *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Středomoří a středomořský svět za vlády Filipa II.).

Fernand Braudel zavedl pojmy *geohistorie* nebo *imobilní historie*, zaměřené na všestranné studium vztahu člověka a prostředí. Rozlišil tři roviny historické *analýzy, odpovídající třem časovým úrovním: *longue durée*, dlouhodobé (či strukturální) trvání, v němž hlavní roli sehrávají geografické faktory; střední trvání neboli *konjunkturální*, v němž probíhá sociální vývoj, a *událost*, krátkodobé fluktuace politiky a individuálního života. Pro Braudela byla *hierarchie historického výkladu jednoznačná: prioritu má strukturální rovina *longue durée*, zatímco událost je pouhou pomíjivou epizodou. V roce 1949 byl Fernand Braudel jmenován profesorem Collège de France a roku 1956 se po smrti Luciena *Febvra stal hlavním editorem periodika *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* a vedoucím Šesté sekce společenských a ekonomických věd École Pratique des Hautes Études. Pod *Lévi-Straussovým vlivem přejmenoval geohistorii na „strukturální historii“ a pokusil se včlenit tradici *Annales* do strukturalistického hnutí. Braudelovo sblížení se *strukturalismem bylo doprovázeno v šedesátých letech 20. století jeho *konvergencí k *marxismu. Teoretickým výrazem tohoto Braudelova intelektuálního údobí byla především proslulá třísazková studie *Civilisation matérielle et capitalisme XVe–XVIIIe siècle* (Materiální kultura a kapitalismus v 15.–18. století) z roku 1967. Odklon od ekonomického determinismu představovala poslední velká Braudelova práce *Les structures du quotidien: Le possible et l'impossible* (Struktury každodennosti: Možné a nemožné, 1979). Fernand Braudel zemřel během práce na dějinách Francie *L'identité de la France* (Francouzská identita), z nichž vyšel v roce 1986 pouze první svazek. (Ivo T. Budil)

braun, nelegální *droga, *narkotikum, směs derivátů kodeinu. (Petr Bureš)

Braun, Matyáš Bernard (24. 2. 1684, Sautens u Innsbrucku – 15. 2. 1738, Praha), rakouský sochař a řezbář působící převážně v Čechách. Je vrcholným představitelem *barokního iluzionismu vyznačujícího se dynamikou a expresivitou zvláště v podání ženských postav, jež mnohdy upoutávají stejně vypjatým mystickým náboženským prožíváním a oddaností jako extatickým vytržením až erotismem: kromě sochy *Venuše s Amorem* například *Sousoší sv. Luitgardy s Kristem* (před rokem 1710, Karlův most v Praze) a zejména sochařské cykly *Blahoslavenství, Ctnosti a neřesti* aj., vytvořené po roce 1712 na objednávku *hraběte Šporka v Kuksu nebo dřevěné plastiky *Sv. Maří Magdaléna* (kolem roku 1720) v *kostele sv. Klimenta v Praze-Starém Městě a *Zvěstování P. Marie* (po roce 1726). (Jaroslav Malina)

Braunschweigský monogramista, *monogramista, Braunschweigský.

Bravený, Pavel (25. 1. 1931, Brno), český fyziolog; profesor Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně; žák a spolupracovník Vladislava *Krutý. Habilitoval se pro obor lékařské fyziologie v roce 1969, v letech 1972 až 1989 vědecký pracovník, 1982 až 1986 působil jako profesor na Lékařské fakultě v Kuvajtu. Od roku 1990 profesor a vedoucí Fyziologického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně (do roku 1995), proděkan, děkan, předseda Akademického senátu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity (1989–1992), prorektor Masarykovy univerzity pro vědeckovýzkumnou činnost (v letech 1992–1998).

Ve svém oboru, fyziologii srdce, publikoval více než 170 odborných prací a dvě monografie. Zabývá se též historiografií oboru a ve spoluautorství se Zdeňkem Francem publikoval knižní portréty dvou významných osobností české fyziologie: *Edward Babák* (1997), *Vladislav Kruta* (2000). Je autorem více než sta popularizačních a příležitostných článků. Pro edici **Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsal (s Marií **Novákovou*) 29. svazek *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné)* (2005). Rovněž je činný výtvarně, představil se na šesti samostatných výstavách. Čestný člen České lékařské společnosti J. E. Purkyně, Československé kardiologické společnosti, České fyziologické společnosti (jejímž byl v letech 1969–1972 vědeckým sekretářem), laureát Ceny Nadace Universitas Masarykiana pro rok 1996. Kontakt: Prof. MUDr. Pavel Bravený, CSc., Fyziologický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, e-mail: braveny@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Brazilci, moderní **národ* v největším jihoamerickém státě, Brazilské federativní republice, jehož počet obyvatel dosáhl v roce 2006 odhadem více než 188 milionů. Hovoří **portugalsky*. Etnické složení je velmi různorodé: 54 % bělošských populací, 38 % **míšenců* a přibližně 6 % černošského obyvatelstva a **indiánů*. Původní **obyvatelstvo*, zvláště **amazonští indiáni* Aruakové a další etnika, bylo z větší části vyhubeno nebo vytlačeno do vnitrozemských pralesů a náhorních plošin.

Území začali kolonizovat **Portugalci* v 16. století. V 18. století zahájili Brazilci osvobozenecský boj, který byl v roce 1882 dovršen vznikem nezávislého **císařství*; v roce 1889 byla vyhlášena **republika*, v níž byly po **druhé světové válce* provedeny moderní státní a hospodářské reformy. Většina věřících jsou **křesťané*. (Zdeněk Tvrdý)

bregma, -atis, n., místo, kde se kříží šev věncový a šípový. **Antropometrický bod* (například pro měření výšky lebky *basion – bregma*). (Ladislava Horáčková)

Breton, André (19. 12. 1896, Tinchebray, Francie – 28. 9. 1966, Paříž, Francie), francouzský básník, prozaik, esejista; zakladatel **surrealismu*. Kromě esteticko-teoretických esejů, v nichž formuloval surrealismus (*Manifesty surrealismu – první manifest* v roce 1924; *Surrealismus a malířství*; *Ztracené kroky* aj.) a básnických sbírek (*Spojité nádoby*; *Šílená láska*; *Vzduch vody*; *Magnetická pole* [spolu s Philippem Soupaultem]; *Neposkrvněné počítí* [spolu s Paulem **Eluardem*] aj.), napsal poetickou prózu *Nadja* (1928), v níž lásku-ženu ztotožnil s **poezií* – **láska* i *poezie* jsou zrozeny z touhy a směřují k tomu, aby neustále živily touhu; *poezie* představuje entitu, která je schopná měnit realitu. (Jiří Pavelka)

Bretonci, etnikum keltského původu (**Keltové*) v severozápadní části Francie na Bretaňském poloostrově. Část (ca 150 000) hovoří dosud **bretonštinou*, patřící do **keltské jazykové skupiny*. Předkové Bretonců byli součástí keltských etnik v Británii (Cornwall); v 6. století n. l. se část Keltů přestěhovala na protilehlé území Francie a jejich potomci, z nichž většina dnes mluví již jen francouzsky, zde představují poslední zbytky keltského obyvatelstva, které je navíc promíšeno s **románskými* a **germánskými* etniky. Počet uživatelů **jazyka* v současnosti nadále klesá. Věřící jsou většinou **katolíci*. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrdý)

bretonština, **indoevropský *keltský jazyk* užívaný v severozápadní Francii (**Bretonci*). (Jaroslav Malina)

Breuil, Henri Edouard Prosper, **abbé* (28. 2. 1877, Mortain/Manche, Francie – 14. 8. 1961, L'Isle-Adam/Val-d'Oise, Francie), francouzský archeolog a etnolog; profesor na Collège de France a v Ústavu paleontologie člověka (Institut de Paléontologie Humaine). Byl jedním z nejvýznamnějších archeologů v první polovině 20. století; zasloužil se o rozvoj výzkumu **paleolitu*, zejména **paleolitického umění*, je autorem poznámek k paleolitu střední Evropy (1925). Z díla: *Quatre cents siècles d'art pariétal* (Čtyři sta století parietálního umění, 1952). (Jaroslav Malina)

breviář (breviř) (z latiny: *breuiarium*, „stručný seznam, výtah; zkrácený výtah modliteb“), soubor liturgických knih v latinském ritu, podle nichž se členové *katolické církve, zejména *kněží, *řeholníci a řeholnice, modlí liturgii hodin. Gotické breviáře bývaly bohatě iluminovány. Latinský breviář jako vzor a breviáře v národních jazycích bývají různě uspořádány; základními součástmi jsou *žaltář, texty pro liturgické doby a lekcionáře. (František Čapka, Jaroslav Malina)

breviř, *breviář.

brevis, -e, krátký (například krátký ohybač palce ruky – **musculus flexor pollicis brevis*). (Ladislava Horácková)

bricolage (z francouzštiny: *bricolage*, „kutilství, příležitostná amatérská práce“), termín pro lidské duševní činnosti, vlastní proces neustálého spojování a přeskupování různých symbolických prvků do kulturně specifických konfigurací či struktur, tvořících základ *mýtů, které podávají ucelený výklad *světa. Termín do *antropologie zavedl Claude *Lévi-Strauss. (Jaroslav Malina, Mariana Pflegerová)

brigantinci (z italského: *brigante*, „lupič, zbojník“), označení pro buřiče, výtržníky a pouliční zloděje; ve 14. století tak byli nazýváni *žoldnéři podle své ochranné košile (brigantiny). V 18. a 19. století sehráli (jako pověstný sbor dobrovolníků) významnou roli v bojích za sjednocení Itálie. (František Čapka)

Britové (z latiny: *Britanni*):

1. společný název pro keltská etnika (*Keltové), která osídlila ve *starověku Anglii a Wales. Ze svých původních sídel při ústí Seiny a v Bretani přesídlili Britové ve 4. a v polovině 3. století př. n. l. do Anglie, kde byli nuceni pod tlakem bojovných *Belgů přesunout svá sídla dále do vnitrozemí. Od 5. století, po odchodu *Římanů ze *země, zesílil tlak *germánských etnik, zejména *Anglů a *Sasů, natolik, že se museli stáhnout. Částečně se ještě udrželi ve Walesu (*Walesané), ve Skotsku (*Skotové), na ostrově Man (Manové) a na francouzském území v Bretani (*Bretaňci). Zbylí Britové byli nuceni s Angly a Sasy vytvořit *společenství, které předznamenalo vzájemnou etnickou asimilaci a vedlo k vytvoření základu pro Britské společenství;

2. moderní *národ na území Spojeného království Velké Británie a Severního Irsku (*Angličané, *Irové, Skotové, Walesané); odhadem asi 60 milionů obyvatel (v roce 2005). Většinou *křesťané (*protestanti a *katolíci). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Brižané, etnikum západoslovanského původu, které se usadilo v 7.–9. století n. l. na pravém břehu Labe a při soutoku Labe s Havolou (v severním Německu). Brižané zůstali v 10. století zcela izolováni od ostatních *slovanských etnik, podlehlí rychlé germanizaci a jako etnikum zanikli v následujících stoletích. (Zdeněk Tvrď)

Brno 2, *Brno-Francouzská ulice.

Brno-Francouzská ulice (v archeologické terminologii Brno 2; Česká republika), *naleziště *rituálního *hrobu muže z období *mladého paleolitu s unikátními *milodary: mužská *plastika z mamutoviny, kotoučky, dekorativní předměty z téže suroviny, z měkkých kamenů a terciérních měkkých schránek a zejména dva kamenné disky.

Plastika mužské postavy se zobrazením *falu představuje námět v *paleolitickém umění nezvyklý a jistě nějak související s osobou zemřelého. Kotoučky jsou zase ozdoby, snad nášivky na *oděvu, které mohly mít symbolický význam. Gravettská klasifikace a datování hrobu se opírá jednak o antropologickou podobnost vůči jihomoravské populaci (ve své době vedla k vymezení takzvaného brněnského typu), jednak o celkové bohatství výbavy; tuto klasifikaci podporují především oba kamenné disky, zatímco plastika muže námětem a částečně i provedením má *analogie spíše v *aurignacienu jižního Německa a ostatní předměty přímé analogie nemají. V *kontextu sídelní archeologie brněnské kotliny *gravettien postrádá své zázemí, neboť jde o typicky aurignackou oblast; obě *kultury byly na Moravě částečně souběžné. (Jiří A. Svoboda)

Broca, Pierre Paul (28. 6. 1824, Sainte-Foy-la-Grande u Bergeracu, Francie – 9. 7. 1880, Paříž, Francie), francouzský neurochirurg, anatom a antropolog; zakladatel *antropometrie. V roce 1861 objevil mozkové centrum řeči.

Zkonstruoval základní antropometrický instrumentář, definoval kranio-metrické body na lebce a rozměry *lebky a vypracoval *metody a *techniky měření, které jsou platné dosud. Na jeho popud byla založena v roce 1859 Société d'Anthropologie de Paris a od roku 1860 vydával *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*. Založil Laboratoire d'Anthropologie de Paris (1867). V roce 1876 byly *ministerstvem povoleny přednášky na nově založené École Pratique des Hautes Études, kde byli jeho spolupracovníky Louis *Manouvrier (1850–1927) a Paul *Topinard (1830–1911). Broca náleží k těm několika antropologům, kterým byl postaven *pomník; stojí na malém náměstí západně od École de Médecine v blízkosti bulváru St. Germain v Paříži. (Jaroslav Malina)

Brocovo centrum řeči, *centrum řeči, Brocovo.

brod, mělčina na vodním toku, jež umožňovala přechod i přes větší řeku bez použití mostu nebo převozu; o důležitých brodech dodnes svědčí mnohé názvy obcí (Český Brod, Německý [Havlíčkův] Brod, Uherský Brod). (František Čapka)

Brodieho absces, *absces, Brodieho.

Brodmann, Korbinian (17. 11. 1868, Liggersdorf [dnes Hohenfels], Německo – 22. 8. 1918, Mnichov, Německo), německý neuroanatom a psychiatr. Autor cytoarchitektonické *mapy mozkové kůry. (Ladislava Horáčková)

Brodmannova cytoarchitektonická mapa, *mapa, Brodmannova cytoarchitektonická.

bronchi, průdušky, trubicovité orgány, patří k dolním dýchacím cestám. Pravá a levá průduška (*bronchus principalis dexter et sinister*) vznikají ve výši obrátle Th₄ rozdělením průdušnice (**bifurcatio tracheae*). Oba bronchy směřují k brance příslušné *plíce, kde se dále dělí. *Bronchus principalis dexter* je kratší, širší a má strmější průběh než *bronchus principalis sinister*. Stavba bronchů se podobá stavbě průdušnice. Základem jsou podkovovité chrupavky (*cartilagine bronchiales*), které jsou spojeny měkkými *tkáněmi. Sliznice bronchů má načervenalou barvu a je kryta víceřadým cylindrickým epitelem s řasinkami. V podslizničním vazivu jsou četné *glandulae bronchiales*. *Bronchi principales* se uvnitř plic rozdělují na *bronchi lobares* vstupující do jednotlivých laloků (většinou 3 vpravo a 2 vlevo), ze kterých vznikají *bronchi segmentales* ventilující příslušné plicní segmenty. Segmentální bronchy se pak dále mnohonásobně větví. Bohatě rozvětvená periferní část připomíná větvení stromu, je proto nazývána *arbor bronchialis*. (Lenka Vargová)

bronchogenní karcinom, *karcinom, bronchogenní.

bronchopneumonie, zánět *průdušek a současně i *plic. Toto onemocnění může být vyvoláno nejrůznějšími etiologickými faktory. Původcem jsou nejčastěji *bakterie (například pneumokoky, stafylokoky) a viry (například influenzy, parainfluenzy, adenoviry), avšak mohou to být rovněž plísňe, parazité, alergeny, vdechnutá cizí tělesa a podobně. K příznakům bronchopneumonie patří teplota, kašel, dušnost, poslechový nález na plicích. Určité procento nemocných (zejména kojenci, batolata, staří a oslabení jedinci) i v současnosti, po zavedení antibiotické léčby (*antibiotika), na bronchopneumonii umírá.

V paleopatologických studiích lze bronchopneumonii diagnostikovat pouze na mumifikovaných tělech. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

bronchopulmonální segmenty, *segmenta bronchopulmonalia.

bronz, první umělá, tj. v *přírodě se nevyskytující surovina; objeven byl zřejmě náhodně při tavení rud obsahujících oba kovy, tedy *měď a *cín, společně. *Technologie výroby bronzu byla známa už koncem *eneolitu, kdy se vedle víceméně čisté mědi objevoval ve výrobcích zprvu také tzv. arzenový bronz (přirozená příměs As v některých měděných rudách), obdobně tzv. antimonový bronz; správnější je označení arzenová, respektive antimonová měď). Rozvoj *metalurgie a *kovolitectví umožnil v pokročilé starší době

bronzové sériovou výrobu předmětů z pravého (cínového) bronzu. Řídce se objevují i předměty z tzv. oloveného bronzu. (*Mosaz se objevila později.)

Bronzovou *industrii tvořily zpočátku hlavně drobné *šperky – drátěné spirálky, *záušnice a kroužky, *korálky do *náhrdelníků, *jehlice, *prsteny a *nárámky, a jednoduché nástroje jako šídla, *dláta, ploché *sekerky, ze *zbraní trojúhelníková *dýčka – tedy tvary převzaté z industrie *měděné, případně dokonce *kamenné broušené industrie. Pak se objevují náročnější výrobky, například *břitva, *dýka, *kopí, *meč, *nůž, *sekeromlat, *spona, *srp – nejspíše původně jako *importy, brzy nato i jako domácí výrobky.

Měděné rudy se v Evropě vyskytují častěji než poměrně vzácné rudy cínové, proto byla výroba bronzu náročná na organizaci; v souvislosti s *dopravou kovové suroviny i finálních výrobků vznikla komunikační síť, která se stala jednou ze základních struktur civilizace doby bronzové. Předpokládá se, že v době bronzové tvořili metalurgové a kovolitci uzavřené sociální skupiny a jejich práce měla rituální povahu. Měď se šířila v podobě hriven nákrčníkovitých, sekerovitých (starší doba bronzová) a žebrovitých (počátek střední doby bronzové), od mladší doby bronzové v podobě koláčů mědi či bronzoviny. Otázkou zůstává, zda máme za sklady suroviny určené k přetavení považovat soubory zlomků bronzových předmětů a slitků (*depoty). Výroba, využívající lití i kování, vytepávání (*kovolitectví, *kovotepectví), schopná vyrobít plech (*nádoby) i drát a obeznámená také s letováním, vrcholí kvantitou i kvalitou v mladší a pozdní době bronzové. Přesto byly výrobky stále poměrně cenné, o čemž svědčí i jejich četné opravy. Nedostatek bronzových předmětů v nálezech z pozdní doby bronzové může spíše než s vyčerpáním některých ložisek souviset s kolapsem distribuční sítě. Řešením bylo nahrazení bronzu *železem, jehož výroba byla známa v jižní Evropě již na konci 2. tisíciletí př. n. l. První železné předměty ve střední Evropě se objevují už v pozdní době bronzové, praktický význam železo získalo v *době halštatské; k výrobě ozdob apod. se však bronzu užívá i nadále až do *novověku. (Viz též *doba, bronzová.) (Karel Sklenář, Zuzana Bláhová-Sklenářová)

Na *Předním východě se doba bronzová klade k počátku 3. tisíciletí př. n. l., pravý bronz, jak je definován výše, se běžně počal užívat teprve v prvních stoletích 2. tisíciletí př. n. l. (dostupné prameny naznačují široké rozpětí mezi lety 2000–1600 př. n. l.). Slitinou, která dominovala zpracování kovů ve 3. tisíciletí př. n. l., byla arzénová měď, tedy nikoliv bronz. (V depotu ze *Sús, datovaném do 1. poloviny 3. tisíciletí př. n. l., prokázala *analýza pouze u sedminy kusů, tj. u 6 ze 42, přítomnost cínu). Bronzové dýky z palestinských hrodek (Báb ed-Drá, Ejnan, *Jericho) rané doby bronzové jsou výjimkou danou zřejmě typem předmětu. Jejich maloasijská *konotace se dnes spojuje s důkazy o přítomnosti kasiteritových ložisek v Tauru (cín) a s úvahami o místním zpracování bronzu v závěru 3. a na počátku 2. tisíciletí př. n. l. Bronzová industrie kvetla v této době prokazatelně v Afghánistánu (vynikající exempláře bronzových pečeti a seker, zdobených někdy zlatou fólií, ze severoafghánských pohřebišť se v nedávné době objevily na trhu, bohužel bez nálezových souvislostí, srovnávací studie však datování potvrzují). Předpokládá se, že tvůrci této industrie využívali ložiska kasiteritu v severních oblastech *země. Z nich podle všech známek čerpaly dílny produkující bronz v celé *Mezopotámii, *Sýrii, východním Středomoří až po *Krétu. Bronz bylo možno zpracovávat při relativně slabém žáru (přičemž se zároveň zvyšovala jeho tvrdost), byl vhodný k nýtování, letování i svařování; dal se dobře cizelovat, rýt, razit dekor a dokonale vyhladit. V závěru 2. tisíciletí př. n. l. se jako užitný kov obecně počalo prosazovat železo. Kvalitní bronz s vysokým obsahem cínu (až 10 %) však zůstal ceněným materiálem pro plastiky, nádoby, ozdoby, brnění i zbraně. Za zvláštní zmínku stojí bronzové pásy s výpravnými *reliéfy, jimiž byla spojena a vyzdobena dřevěná vrata monumentálních budov v *Aššuru, *Kalachu, *Dúr-Šarru-kénu a, zvláště dobře zachovalá, v Imgur-Enlilu (Balavát, 9. století př. n. l.). Vynikající bronzové artefakty se dochovaly z 1. poloviny 1. tisíciletí také z *Urartu (plastika, nádoby, cizelované opasky) a z Luristánu. Takzvané „luristánské bronzky“, zvláštní fenomén předoasijského užitého umění,

pocházejí z pohřebišť v horských údolích Zagru z období zhruba 1350–750 př. n. l. a zahrnují sekery, dýky, nádoby, koňská *udidla a různé ozdoby. Přechod ke zprvu méně kvalitnímu (měkčímu a bez dokonalého ostří) železnému náčiní měl zřejmě své příčiny v nákladnosti bronzu, v nutnosti dopravovat cín na značné vzdálenosti po neklidných *stezkách, zatímco železná ruda byla všude na Předním východě téměř na dosah ruky. (Jana Součková)

Bronzino, Agnolo (vlastním jménem Agnolo di Cosimo Allori, 17. 11. 1503, Monticelli u Florencie – 23. 11. 1572, Florencie, Itálie), italský malíř; významný představitel florentského *manýrismu. Jako příklad zralé manýristické obrazové kompozice může sloužit Bronzinova *Alegorie Lásky (Venuše, Amor, čas a šílenost)* (1540–1545). Vztah k *Michelangelovu, respektive v jeho okruhu vzniklému dílu *Venuše a Amor* je zřejmý, existují však také významné rozdíly. Bronzinův Amor už není znázorněn jako dítě, nýbrž jako mladík; a polibek, který tiskne Venuši na rty, je zjevně lascivní. Těla incestních milenců jsou naaranžována tak, aby vyniklo jejich erotické založení: Amor, poněkud stísněný, klečí tak, že má provokativně vystrčený zadeček; pravou rukou „rámuje“ jeden Venušin prs, aby mezi ukazováček a prostředníček zároveň uchopil bradavku druhého. (Jaroslav Malina)

bronzová doba, *doba, bronzová.

Brouk, Bohuslav (19. 11. 1912, Praha – 20. 1. 1978, Londýn, Anglie), český psycholog, sociolog, psychoanalytický estetik a esejista; spoluzakladatel *Surrealistické skupiny v roce 1934 v Československé republice. Intenzivně spolupracoval s Jindřichem *Štyrským (napsal doslov k jeho publikaci *Emilie přichází ke mně ve snu*, 1933), *Toyen a dalšími umělci české *avantgardy a podílel se na sexuální osvětě v tehdejší pruderní Československu. Po roce 1948 emigroval a žil v Austrálii a ve Velké Británii. Vydal řadu objevených prací věnovaných problematice lidské *sexuality a *erotiky. Z díla: *Psychoanalytická sexuologie* (1933), *Autosexualismus a psychoerotismus* (1935, v roce 1992 druhé vydání pod názvem *Autoerotismus a psychoerotismus*), *O smrti, lásce a žárlivosti* (1936), *Patologie životní zdatnosti* (1937) aj. (Jaroslav Malina)

brousek [archeologie, etnoarcheologie], *nástroj zhotovený z *horniny zrnité nebo z horniny tvrdé (nutno podsypávat brusivo [křemítý písek apod.]) a sloužící k *broušení a ostření dřevěných, kostěných, parohových, kamenných nebo kovových artefaktů. První brousky a *brusy vznikly v *paleolitu (broušení). Od *neolitu se vyskytují kamenné tyčinkové brousky, známé dodnes, dále pískovcové destičkovité brousky se žlábkovými stopami po broušení a brousky dvojdielné s podélným žlábkem sloužící patrně k vybrušování ratišť *šípů. Další *variantou brousku je *hladítka a *výstružník, stacionární variantu představuje brus. (Karel Sklenář)

broušení [archeologie, etnoarcheologie], *technika povrchového opracování artefaktů z *dřeva, *kamene, *kosti, *parohu a dalších materiálů v prostředí pravěkých a nativních *kultur. Tato technika byla ojediněle užita již ve *starém paleolitu (například broušená kost v *Přezleticích) a ve *středním paleolitu (například broušený kámen v *Bečově) a vysoce byla rozvinuta zejména na některých *lokality moravského *mladého paleolitu při zhotovování *rituálních a dekorativních předmětů z kamene i dalších surovin (*broušení kamene). Od *neolitu do *doby bronzové se užívala k výrobě *kamenné broušené industrie (nástroje, *zbraně aj.) a v této funkci přetrvala v prostředí některých nativních kultur dodnes. Broušení se užívalo i při povrchových úpravách kovových výrobků. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

broušení kamene [archeologie, etnoarcheologie], *technika, která se poprvé objevuje v *mladém paleolitu (ojediněle i dříve – například ve *středním paleolitu v *Bečově). Často pozorujeme, jak se během používání plocha *valounu obrousila a tím se změnil jeho tvar, některé kameny však byly do určitého tvaru obroušeny záměrně a znalost této techniky představuje jedno z technologických prvenství *gravettienu Moravy. V *Pavlově jsou to oblázky z bílého *vápence prorostlé červenou křemičitou hmotou a zbarvené do pestrých vzorů, které jistě měly svůj estetický význam. Posloužily obvykle jako *retušery a otloukače.

V *Předmostí, v *hrobě na *lokalitě *Brno 2 nebo v Pavlově se zase našly zvláštní disky, vybrušované z desek slínovce s vyvrtaným otvorem uprostřed, jejichž *funkce zůstává stále neznámá. Protože chybí stopy práce a s ohledem na *analogie u sibiřských *šamanů i v asijském umění předpokládáme symbolický význam těchto velkých kruhů, a to spíše než nějaké praktické využití, například jako drticí či přímo „mlýnské“ kameny.

Pravidelnost vybroušených ploch a vyvrtaných otvorů v každém případě svědčí o zvládnutí techniky a vysoké technologické úrovni. Avšak možnost, že nejen štípáním kamene, ale také jeho broušením lze získat a používat ostrou hranu, využily teprve v *neolitu zemědělské populace, a to k výrobě *seker, *kopytovitých klínů, *sekeromlatů, *dlát a dalších nástrojů, které byly většinou užívány při kácení stromů a obrábění dřeva. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

Brueghel starší, Pieter (též Bruegel, Breughel, asi 1525, Breda[?], Nizozemsko – 9. 9. 1569, Brusel, Belgie), nizozemský malíř a kreslíř. Je považován za nejvýznamnějšího nizozemského malíře 16. století: originálně propojil prvky severského romantismu s italskými podněty a domácí tradicí; tematicky (moralistní malby *Příslaví*, *Zápas masopustu s postem* nebo *Poslední soud*) i způsobem malby navázal na Hieronyma *Bosche. (Jaroslav Malina)

Brunejci, obyvatelé Sultanátu Brunej v severovýchodní části ostrova Borneo v jihovýchodní Asii. Z celkového počtu asi 374 000 obyvatel (odhad z roku 2005) připadá na původní etnické skupiny *Dajaků aj. pouze 6 %; většinu tvoří *Malajci (67 %) a *Číňané (15 %). Historický vývoj začal již v 1. tisíciletí (kmenová *společenství). V 16. století vznikl významný stát Begawan (název dnešního hlavního *města). Od roku 1888 bylo území britským *protektorátem, v letech 1941–1945 bylo okupováno *Japonci; od roku 1949 vzrůstal osvobozenecský boj, podporovaný *Indonésany a Malajci. V roce 1971 bylo dosaženo plné vnitřní *autonomie. (Zdeněk Tvrď)

Bruno, Giordano (Filippo Bruno, zvaný též Nolanus, leden 1548, Nola, Itálie – 17. 2. 1600, Řím, Itálie), italský filozof, spekulativní filozof přírody, kosmolog, od roku 1563 člen *dominikánského řádu. Vypracoval koncepci panteistické organismické metafyziky přírody, která předpokládala, že *vesmír je živý organický celek, oživený a sjednocený tzv. duší světa. *Univerzum je nekonečné, což odpovídá nekonečnosti *Boha, který sám jako absolutně dokonalý a nekonečný nemůže stvořit pouze konečné věci. *Země a planety obíhají kolem *Slunce, stálice jsou jiná vzdálená slunce v nekonečném systému světů. Ačkoli je světů nekonečný počet, jsou všechny složeny z nejmenších stavebních elementů, tzv. monád (ideu monád převzal později Gottfried Wilhelm *Leibniz).

Bruno je stoupenec *monismu, který pracuje s představou apersonálního Boha vtěleného do univerza (*panteismus). Česky vyšlo: *Dialogy*, 1956; *Magie, pouta a dialog renesančního filozofa*, Praha 2007. (Břetislav Horyna)

brus [archeologie, etnoarcheologie], stacionární *nástroj (větší kámen i pevný balvan či skála, obrusná deska) sloužící k *broušení a ostření dřevěných, kostěných, parohových, kamenných nebo kovových artefaktů. (Karel Sklenář)

brushit, *bruschit.

bruschit (brushit, brašit), *atropogenní minerál vznikající druhotnou rekrytalizací na lidských a zvířecích *kostech. Vlivem nízké hodnoty pH a vysoké vlhkosti prostředí dochází v kostech k rekrytalizaci hydroxyapatitu na minerál bruschit v sekvenci hydroxyapatit – oktakalciumfosfát – bruschit. Tvorba bruschitu je doprovázena mikroskopickou dezintegrací kosti, protože laminární krystaly bruschitu jsou podstatně větší než krystaly hydroxyapatitu. To následně vede k rozpraskávání *kostní tkáně a rozpadu *osteonů, což je patrné na mikroskopickém preparátu kosti. Protože kyselé prostředí často vzniká během hnití měkkých tkání, lze bruschit často nalézt už v raném stadiu rozkladu kostí. Rozpustnost bruschitu ve vodě vede k progresivnímu rozkladu *kostry a někdy téměř k jejímu úplnému rozpadu za

vzniku půdní siluety. S bruschitem se nejčastěji setkáváme při průzkumu *krypt a *kostnic. (Martin Hložek)

brusiáni, *petrobrusiáni.

brusle, tradiční označení pro artefakt z dlouhé *kosti (obvykle hovězí či koňské) se sbroušenou a vyhlazenou spodní plochou, případně s otvory k přivázání na svrchní straně. Ve skutečnosti sloužil zřejmě jako skluznice malých saní nebo jako *hladítka. Vyskytuje se snad už od středního *eneolitu až do *novověku. (Karel Sklenář)

bruxismus, skřípání zubů a svírání čelistí, nefyziologické přetěžování žvýkacího aparátu. Vede k patologické *abrazi. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

brzlík, *thymus.

Břeclav-Pohansko, slovanské *sídliště, *hradiště a *pohřebiště; rozkládá se poblíž soutoku Moravy s Dyjí, kde je od 6. století doložen pobyt *Slovanů nejen sídlištními nálezy, ale i žárovým pohřebištěm; *hradisko o rozloze 28 ha, chráněné dřevohlinitou *hradbou s čelní kamennou plentou, bylo zbudováno v 9. století. V opevněném areálu byl prozkoumán velmožský *dvorec na čtvercovém půdorysu o rozloze asi 1 ha, chráněný *palisádou. Ve stavebním vývoji se podařilo rozlišit dvě fáze. V mladší fázi byl v koutu dvorce postaven kamenný *kostel, kolem něhož se intenzivně pohřbívalo (prozkoumáno 408 *hrobů). Součástí dvorce byly obytné i hospodářské *stavby. Uvnitř hradiště byly objeveny i další areály sloužící jako sídla *řemeslníků. Jihovýchodně od hradiska se nacházelo několik sídlišť s přilehlými pohřebišti, která sloužila zřejmě k pobytu ozbrojené *družiny. Areál se sídlišti a nově objevenými pozůstatky patrně dalšího kostela s pohřebištěm byl zjištěn severovýchodně od hradiště. Zánik osídlení spadá do 10. století.

Téměř 800 prozkoumaných hrobů z hradiště a blízkého okolí poskytlo zajímavé informace o demografickém složení obyvatelstva (převaha dětských hrobů, větší počet pohřbených mužů než žen kolem kostela, převaha ženských hrobů na pohřebištích v areálu hradiště jihovýchodně od něj, nejčastější úmrtí dospělých mezi 30. až 40. rokem života). Ve vybavení hrobů mužů, žen i dětí se projevují veliké sociální rozdíly. (Josef Unger)

březová listina, *listina, březová.

břidlice, krystalické, *horniny přeměněné (metamorfované) s břidličnatou texturou, vzniklé z vyvěřelých i usazených hornin regionální přeměnou pod vlivem teploty a tlaku. Jako důležitá surovina pro výrobu *kamenné broušené industrie v *neolitu a *eneolitu se užívaly zejména krystalické břidlice z facie tzv. zelených břidlic (aktinolitické až amfibolické). Jsou šedo zelenavé až černozelenavé jemnozrnné, pevné, houževnaté a dobře broušitelné a hladitelné (po vyhlazení a naleštění získávají esteticky působivou černou barvu). Dalšími, pro tento účel užívanými krystalickými břidlicemi, velmi blízkými zeleným břidlicím, jsou zejména amfibolity a dále například jadeitit (*jadeit a nefrit). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

břícho, *abdomen.

břišní aorta, *aorta abdominalis.

břišní lis, *lis, břišní.

břišní slinivka, *pancreas.

břišní svaly, *musculi abdominis.

břišní tyfus, *tyfus, břišní.

břit [archeologie, etnoarcheologie], pracovní (řezná) část *nástroje, zpravidla klínového průřezu, končící řeznou hranou (ostřím). (Karel Sklenář)

břitva [archeologie, etnoarcheologie], kovový *nástroj k ořezávání vlasů a vousů, vzniklý v období *eneolitu ve východním Středomoří a odtud se šířící do dalších oblastí. Původně byl vyráběn z *mědi, později z *bronzu (lítím i tepáním) a nakonec ze *železa. Před objevem kovů sloužily jako břitva zřejmě kamenné *čepele, které jsou v této funkci známy i z mnoha nativních *kultur. (Karel Sklenář)

břitva, Occamova (*novacula Occami et nominalium*, břitva Occamova a nominalistů), označení metodického principu úspornosti (ekonomie) myšlení, který zavedl William *Occam původně v podobě teze „*frustra fit per plura, quod potest fieri per pauciora*“ (je zbytečné činit s větším, co lze učinit s menším). Známější formulace „*Entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*“ (Jsoucná nemají být zmnožována nad nezbytnou míru) pochází od pozdních Occamových následovníků. V praxi znamená tento princip obvykle imperativ upřednostnit spíše tu *teorii, která je při *vysvětlení určitého fenoménu či procesu „úspornější“ (ekonomičtější, jednodušší, elegantnější ...) než ostatní, za předpokladu, že jejich vysvětlovací síla je stejná. Při zúženém chápání může Occamova břitva znamenat imperativ zbavit se v rámci jedné teorie těch jejích částí, které nejsou k dosažení výsledků nezbytné.

V *biologii je Occamova břitva zpravidla interpretována tak, že bychom měli dávat přednost *hypotéze úspornější (tj. té, která vyžaduje menší počet nezbytných parametrů) před hypotézou složitější. V *kontextu fylogenetické metody (srov. *fylogenetika; *strom, fylogenetický) maximální úspornosti (parsimonie) to znamená, že z množiny možných evolučních stromů vybíráme ty, které jsou založeny na minimálním počtu evolučních kroků. (Břetislav Horyna, Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

buai, označení *betelu v melanéském *pidginu. Slovo pochází z tolaštiny (Nová Británie, *Papua-Nová Guinea). (Martin Soukup)

buben [archeologie], v terminologii pravěké *keramiky *nádoba bez dna, nálevkovitého nebo kalichovitého tvaru s nožkovitým spodkem, s obvodovým věncem oušek nebo výčnělků pro upevnění blány napjaté přes ústí; typická zejména v *eneolitu (například *kultura nálevkovitých pohárů, *kultura kulovitých amfor). Bubny sloužily patrně jako obřadní *nástroj *kouzelníka, *šamana apod. *Repliky dvou z nich, jež experimentátoři zhotovili podle nálezů z Kralup nad Vltavou-Lobče a z Brozan nad Ohří v Čechách a jejichž hlavice potáhli hovězí *kůží, vytvářely při bubnování tak výrazné *zvuky, že se tyto nástroje patrně uplatňovaly jen na otevřeném prostranství (přitom jsou uvedené bubny vysoké pouze 20 a 27 cm). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Bubeník, Vít (31. 3. 1942, Nové Město na Moravě), kanadský jazykovědec českého původu. Po maturitě na gymnáziu v Jevíčku (1959) pokračoval v univerzitním studiu, avšak teprve po třech letech v dělnických profesích: nejprve na Univerzitě Palackého v Olomouci, odkud v roce 1963 přešel na brněnskou *Masarykovu univerzitu, kde na Filozofické fakultě studoval obecnou jazykovědu, češtinu a staroslověnštinu, latinu, řečtinu a sanskrt (1963–1967); zároveň se věnoval na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze chetitštině, akkadštině a klínopisu, hebrejštině, arabštině (1965–1966). V roce 1969 obhájil v Brně disertaci *Syntax pádu v mykénské řečtině* a získal titul PhDr. V letech 1968–1969 tam působil jako odborný asistent, poté odešel na postdoktorát stipendium na athénskou *univerzitu, kde se v Německém archeologickém institutu věnoval řečtině (1969–1970). Od roku 1971 působí na Memoriál University v Saint John's v kanadském New Foundlandu, kde získal profesuru (1984). Jako hostující profesor či badatel působil i na dalších univerzitách: Púna (1979, 1991), Athény (1980), Heidelberg (1982, 1984), Mnichov (1986–1987, 1994, 1996, 2001).

Věnuje se morfologii, zvláště pak vidu a ablautu, vedle syntaxe, se zvláštním zájmem k ergativitě. Zajímají jej též metodologické otázky etymologie. V lingvistice konkrétních jazyků největší pozornost věnuje jazykům indoevropským, zvláště pak indoíránské větvi, zejména středoindickým prákrtům a romštině, též perštině. Následuje řečtina od fáze mykénské, přes klasickou k helénistické a pozdějším etapám. Zaměřuje se i na jazyky slovanské, zejména jihoslovanské a na jejich konvergenci s řečtinou v balkánském jazykovém svazu. Do sféry jeho zájmu patří i jazyky semitské a turkické. O těchto tématech publikoval několik desítek studií a řadu knižních monografií.

Čestný člen Mezinárodní sanskrtské společnosti (od 1988) a doživotní člen Orientálního ústavu v indické Púně (1991), nositel vyznamenání Memoriál University v Saint John's za vynikající přínos vědě (2007), člen Kanadské královské společnosti Akademie věd a umění (2007). Kontakt: Prof. PhDr. Vít Bubeník, Memorial University of Newfoundland, St. John's, Canada A1B 3X9, e-mail: vbubenik@mun.ca. (Jaroslav Malina)

Buber, Martin (8. 2. 1878, Vídeň, Rakousko – 13. 6. 1965, Jeruzalém, Izrael), německý židovský filozof, filozof náboženství, spisovatel, pedagog. Značnou část svého mládí strávil u svého děda v Lembergu (dnešní Lvov, Ukrajina), v roce 1896 se vrátil do Vídně, kde studoval filozofii u Wilhelma Diltheye a Georga Simmela, věnoval se též studiu dějin umění nebo filologie. Jako profesor filozofie působil nejdříve na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem (1924–1933), kde existovala jediná katedra židovské filozofie a etiky v Německu. V roce 1898 se stal členem sionistického hnutí, aktivní propagátor tzv. kulturního sionismu. Po nástupu nacismu k moci musel odejít z univerzity, pracoval spolu s Franzem Rosenzweigem na překladu hebrejské bible do němčiny (dokončeno 1961). Roku 1935 opustil Německo a odešel do Jeruzaléma, kde získal místo profesora sociální filozofie.

Buber náleží k tzv. dialogickému existencialismu: dialog je základní princip mezilidských vztahů, vzájemné naslouchání zakládá respekt k druhému člověku. Dialogičnost platí i v náboženské rovině; vztah mezi Já (lidským subjektem) a Bohem (věčným Ty) byl pro Bubera východiskem pro interpretaci bible a pro komparaci židovství s křesťanstvím. Významné jsou Buberovy spisy o chasidismu. Česky vyšlo například: *Tři řeči o židovství*, 1912; *Já a ty*, 1969; *Chasidská vyprávění*, 1990. (Břetislav Horyna)

Bubijové, *bantuské etnikum na ostrově Bioko v Guinejském zálivu (v roce 1967 kolem 30 000 příslušníků). Jazyk patří do bantuských jazyků skupiny benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Živí se zemědělstvím a chovem drobných domácích zvířat. Půda je sice vlastnictvím celé vesnice, ale je přidělována jednotlivcům k dědičnému užívání. U Bubijů existují dva typy sňatků – sňatek zakoupením panenství a sňatek z lásky. Je také praktikována polygamie. Náboženství je křesťanské nebo tradiční animistické. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

bubínek, *membrana tympani*.

bubnování (anglicky: *drumming*) [primatologie], aktivita divokých šimpanzů bubnujících na kmene: často kmen obejmou a dupou na něm, mohou také do kmene kopat nebo bušit dlaněmi. V lese bývají zvláštní „bubnovací stromy“, a když je tlupa míjí, bubnuje do nich jeden šimpanz za druhým. Obvykle při bubnování vydávají supavé houkání, je-li však poblíž teritorium sousedů, k vokalizaci nedochází. V zoologické zahradě bubnují šimpanzi (i jiní lidoopi) na cokoliv, nejvhodnější jsou kovové dveře, které vydávají velký hřmot. Samice bubnují také, ale ne tak často jako samci; mládí jedinci rovněž bubnují. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

bubony, výrazně zduřelé mízní uzliny (nejčastěji *nodi lymphatici inguinales* nebo *nodi lymphatici axillares*) v důsledku chronického zánětlivého procesu. Jsou typickým projevem například u dýmějového moru. Postižené mízní uzliny jsou bolestivé, mají nejprve tuhou konzistenci, později kolikvují, praskají a provalují se navenek píštělemi. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

bucca, -ae, f., též *mala*, tvář, líce. Tváře zaujímají podstatnou část obličeje. Tvář sahá od koutku úst a obou rtů až k zadnímu okraji dolní čelisti, shora jde její hranice podél jařmového oblouku a kaudálně dosahuje k dolnímu okraji mandibuly. Podkladem tváří jsou mimické svaly, zejména *musculus buccinator*, zevně se nachází kůže s podkožím a na vnitřní straně sliznice s podslizničním vazivem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

bucchero (ze španělštiny, podle barevně podobné předkolumbovské keramiky), luxusní etruská keramika černé barvy a kovového lesku. Bucchero se vyrábělo od konce 8. do 6. století př. n. l. Starší doklady ze 7. století jsou velmi kvalitní tenkostěnné picí nádoby zdobené

rytými motivy (křehké – *bucchero sottile*), v 6. století př. n. l. přišly do módy větší, avšak méně elegantní nádoby s výraznou *reliéfní výzdobou (*bucchero pesante*). Dílny jsou kromě *Etrurie doloženy i v Kampánii, kde se do 6. století př. n. l. uplatňoval etruský vliv. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

buddha (ze sanskrtu: *buddha*, „procitnuvší, probuzený,“ od slovesa *budh-*, *budhjati*, „vzbudit se, procitnout, nabýt vědomí, poznat, uvědomit si, porozumět“), v *buddhismu „osvícená či probuzená bytost“, spočívající již v *nirváně, vysvobozená z koloběhu znovuzrození (**sansára*). Toto označení si vyslouží každý jedinec (mužského pohlaví), jenž v sobě vlastním úsilím potlačí chtivost (*lóbha*), zášť (*dvéša*) a blud (*móha*) a najde osvobozující poznání (**bódhi*), přestane lpět na světě jevů a vymaní se z koloběhu znovuzrození. Ženám je buddhovství odepřeno, mohou k němu dospět teprve po přerození v mužské podobě. Na nejnižším stupni mezi „probuzenými“ se nachází *pratjékabuddha* (pálijsky *paččékabuddha*, buddha „samotář“), který překonal svět, avšak tajemství osvícení si ponechává pro sebe, nehlásá je dál a přestože zakouší stav předsmrtné nirvány, nezbavil se ještě zátěže staré **karmy*, a tedy ani světských strážní a neduhů postihujících tělesnou schránku smrtelníka. Výše je postaven „dokonalý buddha“ (*samjaksambuddha*), jenž předává osvobozující učení světu a ukazuje mu cestu k překonání *sansáry*.

Takový byl historický **Buddha Šákjamuni*, v pořadí pětadvacátý z dokonalých buddhů, po němž posloupnost „lidských buddhů“ (*mánušibuddha*) tohoto věku, šířitelů nauky (**dharmy*) podléhajících působení času, završí buddha budoucnosti **Maitréja*.

Okamžikem smrti buddha přechází do stavu úplného vyvanutí (*parinirvána*), nirvány *post mortem*, naprosté dokonalosti bytí ve splnutí s absolutnem. S odstraněním **fyzických* pout a časoprostorové podmíněnosti mizí i možnost buddhu setrvávajícího v posmrtné nirváně oslovit, vzývat či žádat o přispění. To se týká i uctívání osoby zakladatele buddhismu, který je pro lidského vyznavače nedosažitelný, a proto – zejména v **théravádě* – přinášení květů a dalších obětí Buddhovým obrazům (na **kognitivní* úrovni) představuje čistě symbolický výraz vděku za to, že Mistr předal lidstvu své učení, i když afektivně se prostý věřící k Buddhovi chová jako k božské bytosti. Uctívání ale má význam jedině v tom smyslu, že obrací mysl uctíváče k vyšším **hodnotám*, k ctnostnému životu, v němž mu sám Buddha nemůže být nijak přímo nápomocen (a ani případným prosbám o pomoc není přístupný). Tento zdánlivý rozpor, který někdy vedl k zjednodušujícímu hodnocení buddhismu jako „ateistického náboženství“, překonávají školy **mahájány* a **tantrajány* vírou v existenci tzv. transcendentních buddhů, kteří jsou nadčasoví, všudypřítomní a nepodléhají přírodním **zákonitostem*. Vládou pěti světovým stranám a k nim přiřazeným buddhovským sférám (*buddhakšétra*), z nichž každá představuje jakýsi „mezitímni“ **ráj*, kam se rodí světci a další smrtelníci pokročilí na cestě ctnosti, kteří ještě nepřekonali karmickou závislost a nepřetrhli řetězec převtělování. Nadsmysloví *Budhové*, známí též jako *džinové* („vítězů“) či *tathágotové* („tak dospěvší“, tj. dokonalí), umožňují, aby se hledači pravdy na vyměřený čas přerodili v jejich ráji a tam si pěstovali moudrost a nežádostivost nutně k vysvobození, nežli se naplní míra jejich zásluh; znovu budou uvrženi do proudu *sansáry* a v některé z příštích existencí se z něj vymaní v konečném procitnutí. Vládci rajských mezisfér se stejně jako dočasní buddhové zdržují přímých zásahů do života jedince, ale jako učitelé *dharmy* mu nahrazují vyvanuvšího učitele a ukazují pravou cestu. Pětici buddhů světových stran tvoří *Ratnasambhava* (jih), *Akšóbhja* (východ), **Vairóčana* (střed), **Amitábha* (západ) a *Amóghasiddhi* (sever). Z nich historicky nejstarší je *Amitábha*, ve východní Asii známý jako *A-mi-tchuo-fo* či *Amida*. (Jan Filipický)

Buddha (ze sanskrtu: *Buddha*, „Probuzený“ – ustálený překlad „Osvícený“ poněkud zavádí, protože k „procitnutí“ nedošlo díky osvícení shůry, nýbrž vlastním úsilím), čestný titul, pod nímž je znám indický mudrc z rodu Šákjů (*Šákjamuni*), vlastním jménem *Siddhártha Gautama* (564/563 př. n. l., *Kapilavastu*, Indie – 484/483 př. n. l., *Kušinagara*, Indie), od

okamžiku, kdy v místě zvaném Bódhgaja, pod rozložitou *smokvoní, duchovně procitl, prožl podstatu strastného bytí a našel cestu k vysvobození, označovanou jako *buddhismus. Vedle široce přijímané „opravené cejlonské chronologie“, kterou zde používáme, považují někteří badatelé za nezbytné posunout Buddhovu dobu na základě indických pramenů o 115 let dopředu, a tedy datovat jeho dobu do 5./4. století př. n. l. Buddhistický postoj k *světu má ohlas i v moderní přírodovědě. (Jan Filipický)

Buddha Amitábha, *Amitchabul.

Buddha Maitréja, *Mirūk.

buddhismus (ze sanskrty: *buddha*, „osvícená či probuzená bytost“), náboženské a filozofické učení, jehož zakladatelem byl indický princ Siddhártha Gautama, později zvaný *Buddha Šákjamuni. Do devětadvaceti let žil bezstarostným životem syna místního vládce, oženil se a měl syna. Poté opustil domov a věnoval se nejrůznějším praktikám, pomocí nichž chtěl dosáhnout osvobození z *utrpení, které je spojeno s každou existencí a s neustálým koloběhem znovuzrození (*sansára). Nakonec (podle *legendy ve věku 35 let) objevil střední cestu, která se vyhýbá všem krajnostem, a dosáhl probuzení, konečného osvobození z utrpení a koloběhu životů. Následujících 45 let předával své učení.

Buddhismus klade důraz na osobní meditační praxi jako prostředek k dosažení vnitřní *svobody a k odstranění prožívání skutečnosti zkrácené *subjektivním viděním. Východisko ze strastiplné pomíjivosti jevového *světa Buddha formuloval v tzv. čtyřech vznešených pravdách, návodem k zániku strasti je vznešená *osmidílná cesta. Buddhovo mlčení k metafyzickým otázkám vedlo po jeho smrti k formování řady škol a značná nezávislost původního buddhismu na vnějškových *dogmatech usnadnila jeho šíření v mimoindickém kulturním prostředí. Od *konzervativní théravády, opírající se pouze o kanonické texty shromážděné v Tipitace a rozšířené na Cejlonu (od 3. století př. n. l.) a v jihovýchodní Asii (od 5.–6. století n. l.), se okolo přelomu *letopočtu oddělil směr zvaný *mahájána, který svou filozofickou hloubkou a *ideálem soucitného a pomáhajícího světce (*bódhisattva) přispěl k šíření buddhismu v intelektuálním prostředí a posléze i mezi lidovými vrstvami.

V 1. století se buddhismus rozšířil po *Hedvábné stezce do Střední Asie, kde byl zejména v době Kušánské říše (*Kušánové) za *vlády *krále Kanišky (2. století) kulturně ovlivněn *helénismem a *zarathuštrismem. Odtud se šířil do Číny (*buddhismus, čínský) a dále do Koreje (*buddhismus, korejský) a Japonska (*buddhismus, japonský). V Indii se mahájánový buddhismus v 5. století vyvíjel pod vlivem hinduistického *tantrismu v esoterický směr, tzv. *vadžrajánu, která od 7. století pronikala do Tibetu a dala vznik specifické formě *tibetského buddhismu, přeneseného v 16. století i do Mongolska.

V samotné Indii buddhismus začátkem 2. tisíciletí zanikl, částečně v důsledku asimilačních tlaků ze strany *hinduismu a fyzické likvidace buddhistických center muslimskými dobyvateli. V Evropě se aktivní zájem o buddhismus projevoval zejména od začátku 20. století.

Buddhismus bývá někdy mylně označován jako učení, jež absolutizuje utrpení, zdůrazňuje pouze trýznivé, nepříjemné a neradostné stránky života, z něhož hledá únik v ukončení neúprosného cyklu zrození, bolestných prožitků, *chorob, neduhů stáří a smrti, v „absolutním nebytí a prázdnotě“ (sanskrtky: *śúnjatá*). Tento *názor však pramení z nepochopení skutečnosti, že v buddhistickém pojetí strast, utrpení, nespokojenost, strádání a ostatní nepříjemnosti neodlučně patří jen k takovému životu, který je ovládán „žizní“ (pálijsky: *tanhá*, sanskrtsky: *trśná*), ctižádostí, žádostivostí, tužbami a sobeckým ulpíváním na předmětech tohoto světa. Buddha svou nauku zformuloval do čtyř vznešených pravd, z nichž první vyjmenovává životní situace nezbytně spojené s bolestí, strastí, strádáním: zrození, stáří, *nemoc, *smrt, spojení s věcmi nepříjemnými, odloučení od věcí příjemných, každé nenaplněné přání. Pět činitelů způsobujících lpění na fyzickém bytí (tělesnost, pociťování, vnímání, duševní vlohy, *vědomí) vyvolává utrpení. Nauka o utrpení vyjádřená v první

vznešené pravdě tedy zdaleka neznamena absolutizaci utrpení; naopak nabízí naději, že přes strastnou povahu zrození lze konečně přetnout řetězec přerozování, nashromáždit příznivou **karmu*, vedoucí k vysvobození, pokud dokážeme překonat onu žízeň, jež vede k znovuzrození, totiž žízeň chtíce, žízeň bytí, žízeň zániku. To ovšem předpokládá vést mravný život založený na dodržování pěti (v případě **mnichů* deseti) slibů (či záповědí, tzv. **pañčasíla*), jež buddhistovi ukládají neubližovat živým tvorům, nebrat, co není darováno, zdržovat se nedovoleného pohlavního styku, vystříhat se lživých a pomlouvačných řečí a vyvarovat se opojných nápojů. K hromadění zásluh navíc přispívá pěstování buddhistických ctností, především láskyplné blahovůle či přívětivosti (pálijsky: *mettá*, sanskrtsky: *maitrī*), slitovné něhy či soucitu (*karuná*), schopnosti sdílet **radost* se všemi bytostmi (*muditá*) a vyrovnané rovnodušnosti (*upekkha*), jakož i dobročinnosti (*dána*).

Nejstarší podoba Buddhova učení (tzv. buddhismus pálijského **kánonu*, označovaný jako „učení starších“, **théraváda*, či v poněkud pejorativním smyslu jako **hínajána*, „malá cesta, malé vozidlo“, protějšek pozdější školy tzv. severního buddhismu, známé jako „velká cesta, velké vozidlo“, tj. **mahájána*) tedy nehlásá ani vypjatý asketismus ani zřeknutí se přirozených radostí života, včetně naplňování sexuálních potřeb. Pro členy mnišské obce, a to jak mnichy, tak mnišky, jejichž přijímání do řádu Buddha připustil jen neochotně a s přísnými omezeními, byla pohlavní zdrženlivost (**celibát*) nezbytnou podmínkou duchovního rozvoje, protože lidská mysl je svou vnitřní podstatou těkavá, přelétavá, neustále hledá nové podněty a rozptýlení, snadno podlehne rušivým vnějším vlivům, a pokud ji ovládne touha, naruší mentální rovnováhu, jež je předpokladem pravého soustředění. Naproti tomu v případě laiků, kteří si teprve ctnostným životem hospodáře vytvářejí předpoklady pro vyšší duchovní poslání v příštích znovuzrozeních, znamenalo dodržování pravidel *pañčasíly* zejména vyloučení jakýchkoli mimomanželských vztahů a nepřirozených způsobů uspokojování pohlavního pudu. (Jan Filipický)

buddhismus, čínský, specifická forma mahájánového **buddhismu*, vyvíjející se od prvních staletí našeho **letopočtu* v Číně a ovlivněná tradiční **čínskou* filozofií a etikou; spolu s **konfucianismem* a lidovým **taoismem* součást **čínského* lidového náboženství. Ve 4. století vzniklo sedm buddhistických škol, jejichž nejvýznamnějšími představiteli byli Tao-an a Č'-tun. V 5. a 6. století, podporován panovnickým dvorem, se buddhismus rozšířil na celé území Číny, poté se odtud dostal do Koreje (**buddhismus*, korejský) a Japonska (**buddhismus*, japonský). Vrcholný rozkvět čínské buddhismu nastal za dynastií **Suej* a **Tchang*, kdy vznikly velké školy jako Chua-jen, Tchien-tchaj, Čchan aj. a kdy moc buddhistických **mnichů* ohrožovala samotné základy čínské **státu*. V 9. století byl čínský buddhismus pronásledován a už nikdy nenabyl někdejší mocenské a hospodářské pozice. Na konci 10. století byl poprvé sestaven buddhistický **kánon* (**Tipitaka*) v **čínštině*. Za dynastie **Sung* měly širší význam jenom školy Čisté země (škola uctívání Buddha **Amitábhy*) a Čchan.

Mongolští **císaři* uctívali **tibetský* buddhismus, o jehož další rozmach se zasadila mandžuská dynastie **Čching*. V prvních obdobích existence **Čínské* lidové republiky byl čínský buddhismus vystaven perzekuci, od počátku 80. let 20. století dochází k jeho renesanci. (Josef Kolmaš)

buddhismus, japonský, specifická forma **buddhismu*, rozšířená do Japonska přes Koreu z Číny v 6. století. Za prince-regenta Šótokua (asi 572–622) se stal státním **náboženstvím*, během období **Nara* pevně zakotvil i na císařském dvoře. V období **Heian* získaly na několik staletí významný vliv školy Tendai a Šingon, kolem poloviny 10. století se začalo rozšiřovat učení o Čisté zemi, západním **ráji* Buddha **Amitábhy*.

Ve 12. století byla z Číny přenesena první zenová škola Rinzai; **zen* dodnes zůstává nejvitálnější formou japonského buddhismu. Ve 13. století založil Ničiren originální domácí Školu lotosu. Za **šógunátu* **Tokugawa* se státním náboženstvím stala šintoisticko-

buddhistická syntéza, v období *Meidži čistý *šintoismus. K renesanci japonského buddhismu došlo teprve po *druhé světové válce. (Helena Honcoopová)

buddhismus, korejský, nejlivnější z importovaných učení ve staré a středověké Koreji. Korea přijala sice *buddhismus čínský, ale postupně se z něj stala *ideologie jednotlivých starověkých *států. Učení bylo v počátcích vysvětlováno zjednodušeně a účelově, mimo mnišskou komunitu bylo pojímané jako prostředek k osobnímu, popřípadě státnímu štěstí (*kibok pulgjo*, *hoguk pulgjo*). Kolem 7. století začaly ve všech korejských státech převládat tendence k vnějším a formálním stránkám nauky, což mělo za následek mnohdy ambiciózní *stavby, zasvěcené jednotlivým *buddhům a *bódhisattvům, obrovské byly náklady na provoz *klášterů a *rituály. Tento fenomén se ještě rozšířil za Sjednocené *Silly a velké části *Korjō. Příkladem propojenosti buddhismu se státními zájmy je například přesvědčení, že devítiposchodová pagoda *chrámu Hwangjonga v Kjōngdžu ze 7. století symbolizovala předurčenost Silly podrobit si devět dalších východoasijských národů, či víra v to, že *Mirūk, buddha budoucnosti, prošel na půdě Silly řadou převtělení ve formě slavných válečníků *hwarangů. Za Sjednocené Silly se v Koreji šířily nejrůznější *sekty, včetně zenových, nejlivnější byly *Hwaom a Čōngtchä. V této době je buddhismus nejproduktivnější, co se týče překladů, komentářů a výkladů písem.

Buddhismus jako státní *náboženství se udržel po celou dobu starověku a části *středověku, od 15. století byl nahrazen *konfucianismem a v určitých fázích pronásledován jako učení *asociální a heretické, vzhledem k odmítání těla jako rodičovského daru a údajné neložnosti vůči panovníkovi, tedy porušení dvou základních konfuciánských vztahů. Během japonské okupace byl domácí buddhismus potlačován a nahrazován japonským, rozkvětu se dočkal až po roce 1945. I dnes jde o jedno z nejlivnějších učení, zachovány zůstaly doktrinární i zenové sekty. (Miriam Löwensteinová)

buddhismus, škola zen (sōn), *zen.

buddhismus, tibetský, specifická forma mahájánového *buddhismu v jeho tantrické podobě (*vadžrajána). Buddhismus, jehož kolébkou byla severní Indie, si našel cestu do sousedního *Tibetu poměrně pozdě, mnohem později než například do vzdálenější Číny, Koreje či Japonska, a v podobě značně již vzdálené jeho původnímu tvaru. Pomineme-li první, spíše legendární než historické povědomí o buddhismu v Tibetu, zasazované tradicí do časů krále Lhathothiñcäna (3.–4. století), pak to byla až doba tvůrce tibetského státu, třiatřicátého krále tibetské říše Songcāngampa (569–650, nebo 617–698), kdy můžeme mluvit o prvních kontaktech s oběma ohnisky tehdejšího buddhismu – s Indií, respektive Nepálem, a s Čínou. Právě z Nepálu a Číny získal král své další dvě ženy – princeznu Bhrkutí (Lhačigthicün), údajnou dceru nepálského krále Amšvarmana, a princeznu Wen-čcheng, vnučku druhého tchangského *císaře Tchaj-cunga (vládl 627–649). Obě nevěsty byly horlivé buddhistky a svému královskému choti přinesly věnem dvě pozlacené sošky *Buddhy Šákjamuniho, dodnes uchovávané v předních lhaských chrámech Džókhang a Ramoče a věřícími nábožně uctívané. Obě královny byly později také deifikovány v podobě Zelené a Bílé Tary-Vysvoboditelky. Týž král vypravil také do Indie svého *ministra Thōnmi Sambhōtu, aby podle vzoru indické abecedy vytvořil Tibet’anům jejich *písmo a tím položil základ jejich vzdělanosti.

K nejoriginálnějšímu výtvarnému tibetské duchovní civilizace, vstřebávající do sebe a spojující v sobě vyspělejší a propracovanější duchovní systémy jeho velkých sousedů – Indie a Číny, patří úspěšné převzetí indického buddhismu v jeho pozdější, tzv. dordžethegpové (vadžrajánové) podobě, do tibetských poměrů, obohacení nové *víry o prvky domácího, předbuddhistického náboženství *bōn a následný tisíciletý autochtonní vývoj *Buddhova učení v nových podmínkách.

Po počátečních krocích cizího učení v novém prostředí se na jeho rozvoji v 8. století významně podíleli indiští věrozvěsti Padmasambhava (v Tibetu zvaný *Pāmadžungnä),

Kamalašila, Šántarakšita (Žiwaccho), Vimalamitra (Dimešešen) s mnoha svými tibetskými žáky a pokračovateli. Ti všichni s konečnou platností uskutečnili sloučení všech tří hlavních proudů v indickém buddhismu – raného thegmānu (*hínajány), pozdějšího thegchenu (*mahájány) a nejpozdější dordžethegpy – v jednu tradici, čímž položili vlastní základy specifické formy tibetského buddhismu. Toto první či rané období hlásání buddhismu, nazývané ngadar, v Tibetu skončilo uprostřed 9. století a jeho tradici jako jediná uchovává dnes již pouze nejstarší škola tibetského buddhismu *Ňingma (doslova „Stará“).

Začátky nové víry v Tibetu nebyly však nijak lehké. U místní *šlechty i prostého lidu si stále udržovala nemalý vliv stará víra bön, představující specifickou tibetskou formu vnitroasijského *animismu a *šamanismu s jeho *kultem přírodních sil, duchů nebe a země, hor a lesů, jezer a řek. Král Langdarma (836–841), exponent bönistů, nechal bořit buddhistické *chrámy a *kláštery, ničit jejich *sochy a pálit knihy a *mnichy nutil vykonávat práci řezníků. „Bezbožný“ král sice skončil záhy rukou najatého vraha, nicméně buddhistická církev se z jeho pronásledování dlouhou dobu nevzpamatovala. Jeho pádem se rozpadla zároveň i jednotná tibetská říše a těžiště světské a duchovní moci se z centrálního Tibetu přesunulo napříště na západ, do odlehleho Ladaku, kde se tak vytvořila silná, dosud se udržující buddhistická tradice.

Politické vakuum v centrálním Tibetu, trvající bezmála 400 let (zhruba do poloviny 13. století), umožnilo mezitím vznik mnoha náboženských *sekt v *zemi. Významnou úlohu v tomto procesu sehrálo také tehdejší potlačení buddhismu v Indii v důsledku vpádu *muslimů a následné přerušování, či přinejmenším oslabení pravidelných kontaktů tibetských buddhistů s jejich indickými *guruy. Toto období, nazývané obdobím druhého či pozdějšího hlásání buddhistické víry (*čhidar*), započalo současně v západním i centrálním Tibetu a je spojeno s misijní a překladatelskou činností bengálského reformátora *Atíši (Dipankara Šrídžňána, 982–1054) a jeho tibetského současníka Rinčenzangpa (958–1055). V rozmezí 11. a 12. století se také zformovaly všechny hlavní školy tibetského buddhismu (až na školu *Gelug, která vznikla ve 14. století) a jejich kláštery se staly středisky veškerého náboženského, ale také kulturního, hospodářského a politického života dané oblasti. V tomto období žila a působila celá plejáda velkých duchovních mistrů, pilných překladatelů (*locáwů*) buddhistických děl a skvělých mystických básníků, kteří proslavili Tibet daleko za jeho hranicemi a dosud představují jeden z nejmocnějších inspiračních zdrojů duchovního života v zemi. Zakladatelé jednotlivých škol vtiskovali také tibetskému buddhismu svou vlastní podobu, čímž přispívali k jeho vnitřní diferenciaci a zároveň dialektické „jednotě v různosti“.

Konstituováním jednotlivých škol tibetského buddhismu, pro něž byl na rozlišení od Ňingmy ražen souhrnný název Sarma („Nové školy či tradice“), byl proces naukového a organizačního utváření tibetského buddhismu v podstatě dovršen. Další vývoj po 14. století přinášel už jen některé dílčí modifikace a dodatky, převážně formálního či vnějškového charakteru, jako je *liturgie, řádová struktura, způsob klášterního života, tvorba *kánonu, volnější či těsnější propojení moci duchovní s mocí světskou apod.

Princip škol, nebo také sekt, se stal pro tibetský buddhismus natolik charakteristickým, že i přes značnou podobu jednotlivých škol nelze o něm již mluvit jako o jednotném, uceleném systému, a při posuzování konkrétních projevů tibetského buddhismu – v oblasti nauky, kultu, liturgie, písemnictví, mnišské organizace, klášterní architektury, ikonografického umění atd. – je třeba vždy rozlišovat, o jakou konkrétní tradici se jedná. Zároveň však platí, že všechny školy a jejich čelní představitelé jsou si v dogmatickém ohledu rovni, jinými slovy že tibetský buddhismus nemá svého „papeže“, nejvyšší integrující hlavu *církve, a že je mezi nimi nanejvýš rozdíl historické precedence.

V tibetském buddhismu se rozlišují čtyři hlavní školy: nejstarší Ňingma z raného období šíření buddhismu a tři další z pozdějšího období šíření buddhismu. Kromě nich existovalo a

dosud existuje velké množství nejrůznějších menších podsekt, často jen lokálního významu a omezeného časového trvání.

Škola *Ñingma*, jak už řečeno, sahá svými kořeny k Pamadžungnäovi a Dimešeňenovi v 8. století a prošla ohněm bönistického pronásledování. Někdy bývá nazývána také školou „Červených čepic“ (Žamar) – pro červenou barvu obřadní pokrývky hlavy. Pokud jde o její učení, jež představuje směsici nauk všech tří hlavních proudů indického buddhismu, rozlišují se v něm tři linie podání: historická, stavějící na průběžném předávání duchovních nauk z *generace na generaci; přímá nebo také „termová“, využívající tzv. ukrytých textů (terma), které byly teprve po staletích „objevovány“, aby mohly být nově interpretovány (k takovým textům patří například **Bardo thödol* [Tibetská kniha mrtvých]); a vizionářská, zdůrazňující duchovní *komunikaci s učiteli předchozích generací prostřednictvím zjevení. Hlavním učním školy Ñingma je nauka *dzogčhenu* (doslova „velká dokonalost“), považovaná za nejranější poučky Buddhy Šákjamuniho. Do Tibetu toto učení uvedli oba zmínění indičí věrozvěsti a v pozdějších dobách je dále rozpracovali mistři Longčhenpa, vlastním jménem Dimeözer (1308–1363) a Džigmelingpa (1729–1798). Škola Ñingma měla rovněž významný podíl na vzniku eklektického hnutí *rime* („nestrannost“) v tibetském buddhismu, které se rozvinulo ve východním Tibetu (Kham) v 19. století. K hlavním střediskům Ñingmy se počítají kláštery Samjä (polovina 8. století), Dordžedag (konec 16. století) a Mindolling (z let 1628–1643) ve středním Tibetu a Kathog (z 12. století), Dzogčhen (z roku 1685) a Paljul (ze 17. století), všechny v Derge ve východním Tibetu, jakož i Tharpaling (ze 14. století) v Bhútánu.

Školu **Kadam* (doslova „Ústní pokyny“) vytvořil na základě Atišovy reformy jeho žák Domtön Gjalwädžungnä (1005–1064), zakladatel kláštera Radeng severně od *Lhasy (1056). Po předchozím úpadku buddhismu v Tibetu v 9. a 10. století spatřovala škola své hlavní poslání ve správném výkladu posvátných textů. Učení a tradice Kadamu se sice jako samostatná škola neuchovaly, avšak byly vstřebány do jiných škol, především do *Congkhapovy školy Gelug, považující se za jeho dědičku – „Nový Kadam“ (Kadamsarpa). K čelným mistrům Kadamu se počítají Langrithangpa (1054–1123) a Ješedordže (zemřel 1115), autoři autoritativních děl o meditační praxi *lodžong* („čištění či tříbení mysli“), představující speciální metodu dosahování osvícení ducha (*bódhičitta*).

Škola **Kagjü* (doslova „Ústně předávané učení“) navazuje na učení indického askety Nárópy (1016–1100), jež přinesl do Tibetu jeho žák Marpa Čhökjilodö (1012–1097), zvaný Locáwa („Překladatel“), a dále rozvinul jeho přední žák, slavný mystický básník *Milaräpa Žäpadordže (1040–1123) a žák tohoto, lékař Gampopa Šönamrinčhen (1079–1153). Posledně jmenovaný sloučil učení škol Kadam a Kagjü „tak jako se slévají dva proudy vod“, čímž inicioval vznik řady dalších odnoží školy Kagjü, jako byly Baramkagjü, Dagpokagjü, Digungkagjü, Dugpakagjü, Karma, Karmakagjü, Phagdukagjü (s dalšími osmi podsektami), Šangpakagjü, Taglungkagjü a další. Některé z nich existují ještě i dnes. Pro všechny odnože Kagjü je příznačný důraz kladený na přímé předávání učení z učitele na žáka.

Nejvýznamnější a nejvlivnější z uvedených podsekt je *Karmakagjü* (doslova „Ústní tradice karmapů“), založená Gampopovým žákem Düsümkhjenpou (1110–1193). V této škole se poprvé v tibetském buddhismu vytvořila tradice vybírání nejvyšších představených řádu formou převtělování. Tulkuové (doslova „proměněné tělo“), jak se převtělencům říká, se později i v ostatních školách stali garanty duchovní a politické kontinuity řádových institucí. Hlavním sídlem karmapů, tj. nejvyšších duchovních představitelů školy Karmakagjü, byl až donedávna jejich mateřský klášter Cchurphu (založen 1187/1189) v Tölungském údolí severovýchodně od Lhasy. K předním klášterům této školy dále patří Palpung (založen 1727) v Derge a Miňagangkar poblíž Kchang-tingu, oba ve východním Tibetu. V plejádě dosavadních sedmnácti karmapů byli významní učenci, asketi, politici a básníci. Předposlední, 16. karmapa Rangdžung Rigpádordže (1924–1981) přenesl po čínském záboru

Tibetu hlavní sídlo školy do nově postaveného kláštera Rumtek v Sikkimu. Jeho převtělenec, 17. karmapa Orgjān Thinklādordže (narozen 1985) byl vyhledán v Číně v roce 1992 a jeho identifikaci jako pravého převtělence potvrdil podle tradice tibetský *dalajlama. Stoupenci Karmakagjü přispěli podstatnou měrou k teoretickému rozpracování hnutí *rime*. K nejpřednějším jejich učencům patří Kongtul Lodöthajä (1813–1899), autor šedesátisvazkového encyklopedického díla *Rinčhenterdzö* (Pokladnice drahocenných ukrytých textů) a četných dalších prací, mimo jiné i o medicíně a malířství. Škola Karmakagjü představuje dnes jednu z nejrozšířenějších škol tibetského buddhismu na *Západě.

Žádné z výše vyjmenovaných sekt se nepodařilo stát se v Tibetu vševládnoucí, jako se to na krátký čas stalo sektě *Sakja, odvozující svůj název od kláštera Sakja (doslova „Šedá země“; založen 1073). Tato škola se věnuje především tradování dordžethegpového učení, známého pod názvem *lamdä* (doslova „cesta a výsledek“), a vůbec systematizaci tantrických nauk (*tantra). Z historie víme, že učení této školy si získalo přízeň *Čingischánova vnuka Godana, který pozval tehdejšího nejvyššího představitele sekty Kūngagjalchhāna, zvaného Sakja-pandita („Učenec ze Sakje“, 1182–1251) ke svému dvoru v severozápadní Číně. Tím došlo k prvnímu kontaktu tibetského *duchovenstva s mongolskými vládci. Sakja-pandita proslul také jako čelný náboženský spisovatel své doby a jeho sbírka aforismů (legšä, česky: *Pokladnice moudrých rčení*, 1984, 2006) se těší dodnes veliké oblibě nejen u *Tibeťanů, ale také u *Mongolů. Panditova synovce Phagpalamu, vlastním jménem Lodögjalchhān (1235–1280), si zase oblíbil mongolský *chán *Chubilaj (1260–1294), na jehož dvoře v Pekingu tento vysoký tibetský *lama působil v úloze duchovního rádce celkem dvanáct roků a jemuž chán při návratu do Tibetu svěřil vedle duchovní také světskou správu v zemi. Moc a sláva sakjapovců však skončila s pádem mongolské dynastie *Jüan v Číně (1368). Nicméně i v následujících stoletích hráli sakjapovci významnou roli v duchovním životě Tibetu. Jejich tradicemi například byl hluboce ovlivněn Congkhapa a jím založená škola Gelug a řada dalších, dnes již neexistujících škol tibetského buddhismu (například Džonangpa a Žalupa). Sakjaský učenec Džamjang Khjenceiwangpo (1820–1892) patřil v 19. století k hlavním iniciátorům již zmiňovaného hnutí *rime* ve východním Tibetu, usilujícího o odstranění sektářské nevraživosti a rovnoprávné přijetí všech duchovních tradic s jejich osobitostmi. Sakja vyvíjí dosud svou činnost v mateřském klášteře Sakja (jihozápadně od Žikace) a ve východotibetském Derge, kde v klášteře Gönchen (doslova „Velký klášter“) vlastní již od poloviny 18. století tiskárnu, proslavenou tiskem tibetského buddhistického kánonu *Kandžuru a *Tandžuru (8.–14. století) a jiných děl, jako například sebraných spisů předních tibetských autorů bez rozdílu jejich sektářské příslušnosti, náboženských historií, životopisů atd.

Uchopení politické moci v zemi a nezdravé preferování jedné sekty před ostatními (za mongolské dynastie Jüan to byla Sakja, za následující čínské dynastie *Ming, 1368–1644, Karmakagjü) vedlo záhy k úpadku dobrých *mravů jejich příslušníků: zanedbávalo se hluboké duchovní vzdělání, uvolňovala se strohá klášterní disciplína, nedodržel mnišský *celibát. Situace si volala po zásadní nápravě tibetského mnišství. Tohoto historického úkolu se podjal reformátor Congkhapa (doslova „Člověk z kraje divoké cibule“), vlastním jménem Lozangdagpa (1357–1419), pocházející z okolí Kumbumu v severovýchodním Tibetu (Amdo). Congkhapa podrobně prostudoval učení škol Kagjü a Sakja a nakonec se vrátil až ke Kadamu, který dodržoval původní učení poměrně nejpřísněji, a chyběla mu pouze pevná organizace. Congkhapovi se záhy podařilo tuto Atišovu zreformovanou sektu řádně zreorganizovat: rozptýleně žijící mnichy shromáždil do klášterů, nařídil jim striktní celibát a pro všechny své stoupence zavedl důkladné studium všech „pěti vědních oborů“, totiž gramatiky, umění a matematiky, medicíny, logiky a filozofie školy „střední cesty“ (madhjamaka). Své vlastní filozofické *názory systematicky vyložil v díle *Lamrimčhenmo*

(„Velký výklad stupňů cesty“ nebo také „Cesta po stupních k osvícení“), které se stalo biblí jeho přívrženců.

Tak se zrodila historicky nejmladší škola tibetského buddhismu, škola *Gelug* (doslova „Ctnostné způsoby“). Aby i navenek odlišil své stoupence od mnichů ostatních sekt, zavedl pro ně nošení žlutých obřadních pokrývek hlavy (odtud variantní název sekty jako škola „Žlutých čepic“ – Žaser). Hlavními středisky gelugpovské učenosti a současně chloubou tibetské klášterní architektury jsou tři velkokláštery v nejbližším okolí Lhasy, založené Congkhapou a jeho žáky: Gandän (1409; zde byl Congkhapa pochován), Däpung (1416) a Sera (1419), dále Tašilhünpo (1447) v Zadním Tibetu a Kumbum (1588) a Labrang (1709) v Amdu, kromě mnoha dalších, rozměry i významem menších gelugpovských klášterních sídel, roztroušených po celém Tibetu a také v sousedních zemích. Od školy Karmakagjü převzala škola Gelug důležitou instituci regulování následnictví v čele řádu na principu *reinkarnace. Tak se pokračovateli Congkhapova díla stali dva jeho „duchovní synové“ – dalajlama a *pančhenlama. Původně měli v sektě postavení pouze nejvyšších představených klášterů Tašilhünpo, respektive Däpung. Teprve s nástupem „Velkého Pátého“, dalajlamy Ngawanglozanggamccha (1617–1682), jenž se s pomocí mongolského vůdce Gušrichana a následně i mandžuského dvora v Pekingu chopil rovněž světské moci v Tibetu, získali dalajlamové, považovaní za přetělece čangčhubsempy Čänräziga, větší moc světskou, zatímco pančhenlamům, pokládaným za přetělece buddhy Öpagmea, zůstala symbolicky větší moc duchovní. Tentýž dalajlama zahájil také výstavbu monumentálního dalajlamovského paláce *Potaly ve Lhasě. Dnešní, v pořadí 14. dalajlama Tändzingjamcho (narozen 6. 7. 1935) se od protičínského povstání ve Lhasě v roce 1959 zdržuje natrvalo v Indii. Pančhenlamové, jichž je dosud jedenáct, si za svou rezidenci zvolili klášter Tašilhünpo poblíž *města Žikace v Zadním Tibetu. Škola Gelug přikládá prvořadý význam důkladnému studiu madhjamakové filozofie, striktnímu dodržování mnišských pravidel a meditační praxi zaměřené k dosahování osvícení ducha a k nahlížení všech jevů jako prázdnoty (tongpaňi).

Nejoriginálnější názorový posun ve vnitřním vývoji tibetského buddhismu představuje hnutí rime, započaté v 19. století ve východním Tibetu z iniciativy především dvou duchovních mistrů – Kongtul Lodöthajäa (1813–1899) ze školy Karmakagjü a Džamjang Khjenceiwangpa (1820–1892) ze školy Sakja. V tomto „eklektickém“ a programově tolerantním hnutí našly svůj konkrétní výraz úsilí o odstranění sektářské předpojatosti při oceňování naukového bohatství jednotlivých škol a akceptování všech duchovních tradic a linií s jejich odlišnostmi. Hlasatelé tohoto „nadsektového“ hnutí si získali mnoho stoupenců především ve východní části země a jejich myšlenky výrazně ovlivnily také ostatní školy tibetského buddhismu. Hnutí rime vydalo rovněž bohatou náboženskou, filozofickou, encyklopedickou, exegetickou a komentátorskou literaturu a jeho dopad se projevil také v umění. Obecně lze říci, že toto hnutí připravilo půdu a naznačilo cesty k postupné „modernizaci“ tibetského buddhismu v druhé polovině 20. století, jako důsledku jeho konfrontování s náboženskými soustavami a trendy v ostatním světě.

Přes výše naznačenou organizační roztržitost jednotlivých škol tibetského buddhismu a jejich věroučná a jiná specifika mají i celou řadu společných rysů. Tak ke stěžejním *dogmatům a typickým znakům tibetského buddhismu jako celku patří především učení o reinkarnaci neboli přetělování, řídicí se *zákonem *lä, tj. zákonem odplaty za vykonané skutky, určujícím každé bytosti její místo v nekončícím koloběhu strastiplných khorwových existencí (*khorwa). Ruku v ruce s vírou v lä jde úsilí o „vysvobození se“ z *khorwy* cestou morálního očistění a nahromadění zásluh s cílem dosažení osvícení a nakonec buddhovství, rovnajícího se spočinutí v blaženém stavu *ňangdä*.

Tibetskému buddhismu jako snad žádnému jinému náboženství je vlastní přejímání cizích božstev, jejich *asimilace a zařazení do vlastního *panteonu. Proto v něm nacházíme celou plejádu nejrůznějších buddhů, začleněných do určitého hierarchického systému; mužských a

ženských bódhisattvů – ideálu mahájánového buddhismu, usilujících v první řadě nikoliv o vlastní vysvobození z khorwy, nýbrž o nezištné napomáhání ostatním živým tvorům v dosahování buddhovství; ochránců Buddhova učení čhökjongů, původu zčásti indického, zčásti pocházejících z tibetského světa bohů, sloužících mnohostranným potřebám meditujících; osobních ochranných božstev jidamů, vystupujících v podobě mírumilovné, respektive hněvivé a napomáhajících svým chráněncům k vysvobození z koloběhu existencí; nebeských víl *khandom* („paní kráčející oblohou“), nebo *khačöma* („paní pohybující se v prostoru“, totiž pozemském, podzemním a nebeském), prostřednicích tajného vědění a nadpřirozených schopností; ochránců čtyř světových stran (tibetsky: *dzigtenkjongwa*), vzývaných jako pomocníci a ochránci před vnějším nebezpečím, případně jako rozmnožitelé světských statků *norlha* („bůh bohatství“); bezpočet démonických bytostí, jakož i legendárních světců *siddhů* (tibetsky: *naldžorpa*, „jógin“) a kanonizovaných historických osobností, například Zelená a Bílá Dolma, král Songcängampo, Pamadžungnä, Atiša, zakladatelé jednotlivých škol tibetského buddhismu a jejich významní představitelé atd.

Pro tibetský buddhismus je dále příznačný systém převtělců-tulkuů, praktikovaný u čelných představitelů tibetské buddhistické církve; nákladný a složitý, barvami hýřící náboženský *rituál, zpravidla doprovázený hudbou a pantomimickými tanci; množství náboženských *svátků a slavností v průběhu roku atd.

A konečně buddhismem jsou poznamenány téměř všechny oblasti činnosti Tibetanů: výrazné jsou jeho stopy v malířství (typické *thangky – obrazy na plátně s výjevy božstev a světců, mandaly – symbolická zobrazení *vesmíru a sil, které ho ovládají, případně názorné meditační pomůcky usnadňující vizualizační proces); v sochařství (*čhörteny čili *relikviáře s mnohovrstevnou *symbolikou), rozměrné skulptury i miniaturní sošky a plastiky, mezi něž lze zařadit také nejrůznější drobné rituální předměty používané při tantrických obřadech, jako jsou *dordže*, „hromoklín“, *dilbu*, „ruční zvoneček“, *phurpa*, „rituální dýka“, relikviář *gau*, plnící úlohu jakéhosi *talismanu, a mnohé další; v architektuře tibetských klášterů a chrámů, ve *folkloru, písemnictví, hudbě, medicíně atd.

Ke stěžejním morálním a etickým zásadám společným všem školám tibetského buddhismu patří toto „desatero dobrých skutků“: nezabíjet, nekrást, nesmilnit (hříchy proti tělu); nelhat, nepomlouvat, neužívat hrubých slov, nechlubit se (hříchy proti slovům); nebýt chamtivý, nebýt zlomyslný, nemít heretické názory (hříchy proti myšlenkám).

Myšlenkové a naukové bohatství tibetského buddhismu, jeho tradice a organizační formy, jakož i praktické projevy ve všech sférách lidské činnosti se postupem doby začaly ze své kolébky – Tibetu – v podstatě samovolně šířit do všech světových stran a výrazným způsobem zasáhly do utváření duchovního a materiálního života řady zemí himálajského pásu a Vnitřní Asie (Bhútán, Burjatsko, Čína, Ladak, Mongolsko, Nepál, Sikkim).

Situace vzniklá v Tibetu po událostech roku 1959 a následném *exilu tradiční tibetské duchovní elity spolu s dalajlamou do Indie a jinam do světa vedla ve svých důsledcích k tomu, že se ve světě vzbudil zájem obecně o věci tibetské a konkrétně o tibetskou *duchovní kulturu a jmenovitě o náboženství. Tomuto zájmu veřejnosti se snažila vycházet vstříc řada exilových tibetských duchovních mistrů a rodilých znalců domácího prostředí. Mnohým z nich se podařilo uchytit na akademických a univerzitních institucích v Indii, Japonsku, v zemích západní Evropy, Afriky, Severní a Jižní Ameriky a Austrálie. Představitelé tibetské duchovní *emigrace různých škol a denominací zakládali zase svá duchovní centra, kolem kterých shromažďovali místní zájemce a sympatizanty a vyvíjeli mezi nimi rozsáhlou osvětovou „misionářskou“ činnost. (Josef Kolmaš)

buddhistická ikonografie, *ikonografie, buddhistická.

buddhistická kosmologie, *kosmologie, buddhistická.

buddhistický chrám, *chrám, buddhistický.

buddhovství, cíl každého buddhisty, který spočívá ve „vysvobození se“ z koloběhu znovuzrozdování (*sansáry) cestou morálního očistění a v konečném spočinutí v *nirváně. (Jan Filipický)

Budil, Ivo T. (8. 8. 1965, Praha), český antropolog; profesor a vedoucí *Katedry antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni a děkan této fakulty (v letech 1999–2005). Vystudoval Přírodovědeckou fakultu Univerzity Karlovy v Praze, disertační práci obhájil v roce 1994 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, roku 2001 se habilitoval v oboru Sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a v roce 2006 jmenován profesorem v oboru Antropologie na Masarykově univerzitě v Brně. Působil na univerzitách v Aix-en-Provence, Lyonu a na Johns Hopkins University v Baltimoru. V letech 1996 až 1998 byl viceprezidentem mezinárodní organizace Language Origins Society a v roce 2002 byl na dva roky zvolen viceprezidentem Společnosti pro vědu a umění. Od roku 1998 stojí v čele Katedry sociální a kulturní antropologie Fakulty humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni a nyní Katedry antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni.

Kromě řady odborných studií a statí je autorem knih *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* (Praha: Triton, 1992, 1995, 1998, 2003), *Za obzor Západu* (Praha: Triton, 2001, 2007), *Od prvotního jazyka k rase* (Praha: Academia, 2002), *Válka Zuluů: Britsko-zulská válka v roce 1879* (Praha: Triton, 2006) a *Zakladatelé Západu a poslední člověk* (Ústí nad Labem: Dryada, 2007). Původně se věnoval v rámci biologické antropologie problematice vzniku artikulované řeči a vývoje jazykové kompetence u fosilních předků moderního člověka (Evolution of Vocal Communication. Evidence from Palaeolaryngology [Vznik vokální komunikace. Doklady v paleolaryngologii]. In: Bichakjian, B. H. – Chernigovskaya, T. – Kendom, A. – Möller, A. [ed.]: *Becoming Loquens: More Studies in Language Origins* [Proces vzniku mluvy. Další studie o původu jazyka]. Frankfurt am Main: Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, str. 15–47, 2000; A Functional Reconstruction of the Supralaryngeal Vocal Tract of Fossil Hominid from Petralona [Rekonstrukce funkce supralaryngálního hlasového traktu fosilního hominida z Petralony]. In: Wind, J. – Jonker, A. – Allott, R. – Rolfe, L. [ed.]: *Studies in Language Origins*, 3. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, str. 1–19, 1994; Functional Reconstruction of the Supralaryngeal Vocal Tract of Fossil Human [Rekonstrukce funkce supralaryngálního hlasového traktu fosilního člověka]. *Human Evolution*, Vol. 9 [1]: 35–52, 1994), od počátku devadesátých let pak rovněž vybraným otázkám indoeuropeistiky, především v oblasti srovnávacího náboženství (Proměny primordiálního jazyka a vznik moderní indoeuropeistiky. In: Holubová, Markéta – Petrářová Lydia – Woitsch, Jiří [ed.]: *Česká etnologie 2000*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, str. 61–75, 2002; *Kulturní a sociální antropologie Indoevropanů*. Plzeň: Fakulta humanitních studií Západočeské univerzity, 171 str., 2000; *Mýty a bohové Indoevropanů* (překlad francouzského originálu Georges Dumézil, *Mythes et Dieux des Indo-européens*, Flammarion, 1992. Praha: Oikoymenh, 263 str., 1997), od druhé poloviny devadesátých let se zabývá především konstituováním a proměnami moderního antropologického myšlení (William Robertson-Smith: Od kritické teologie k sociální antropologii. *Cargo: Časopis pro kulturní/sociální antropologii*, Vol. 4 [3, 4], str. 198–219, 2000; Karl Haushofer, geopolitika a nacismus. *Střední Evropa*, Vol. 16 [98], str. 73–84, Vol. 16 [99], str. 101–112, 2000; Giambattista Vico and Poetic Logic as Deep Structure of History. *Proceedings University of West Bohemia*, Vol. 2, str. 183–195, 1998; Mircea Eliade a „věčný návrat fašismu“. *Kritika a kontext*, 3 [1], str. 68–71, 1998), otázkami kontaktů mezi různými kulturními a civilizačními okruhy, globalizace a modernizace (Západní vojenská tradice v komparativní perspektivě. In: Waisová Šárka, a kolektiv, ed., *Bezpečnost a Strategie: Východiska – Stav – Perspektivy*. Dobrá Voda: Aleš Čeněk, 2003, str. 61–74; Sřet kultur a vzpoura proti modernitě. In: Budil, Ivo T., a kolektiv: *Sřet civilizací?: Dominance Západu*,

nebo dialog světových kultur. Praha: Evropský literární klub, str. 115–131, 2002; „Orientální renaissance“ a vznik moderní antropologie. In: Budil, Ivo [ed.], *Antropologické symposium I*. Plzeň: Fakulta humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni, 2001) a srovnávací teorií totalitarismu (Политическая антропология и религия. In: Печерская, Наталия А., ed., *Наука и вера: Материалы научных семинаров*, str. 24–32. Санкт-Петербург: Высшая религиозно-философская школа, 2003; Úvahy o povaze a původu totalitarismu. In: Budil, Ivo – Škanderová, Ivona – Jantschová, Jana, ed., *Transformace české a slovenské společnosti na prahu nového milénia a její úloha v současném globálním světě: Sborník vybraných příspěvků 21. světového kongresu Společnosti pro vědy a umění v Plzni*, Plzeň: Aleš Čeněk, 2002, str. 85–91; Ideologické zdroje moderního totalitarismu. *Střední Evropa*, Vol. 17 [104–105], str. 157–170, 2001; The Ideological Sources of Modern Totalitarianism: An Anthropological Perspective [Ideologické zdroje moderního totalitarismu. Antropologická perspektiva]. *Proceedings University of West Bohemia*, Vol. 4 [section 2 – social sciences], str. 33–43, 2001). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 26. svazek *Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta* (2005). Je nositelem Ceny Josefa Hlávky za rok 2001 a laureátem *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. (2009). Kontakt: Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: budil@ksa.zcu.cz. (Jaroslav Malina)

Budilová, Lenka (4. 4. 1980, Rokycany, Česká republika), česká antropoložka. V roce 2005 absolvovala obor Obecná antropologie na Fakultě humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze. V současné době je studentkou doktorského studijního programu Etnologie na Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni.

Zabývá se problematikou *příbuzenství v cikánských skupinách v České republice a ve Slovenské republice a u českých reemigrantů z bulharského Vojvodova. Je autorkou řady studií věnovaných příbuzenství, manželství a rodině (například Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek [2005], *Ritual Impurity and Kinship in a Gypsy Osada in Eastern Slovakia*, *Romani Studies* 5, Vol. 15, No. 1, June 2005, 1–29; Jakoubek, Marek – Budilová, Lenka [2006], *Kinship, Social Organization and Genealogical Manipulation in Gypsy Osadas in Eastern Slovakia*, *Romani Studies*, Vol. 16, No. 1, June 2006, 63–82; Budilová, Lenka [2008], *Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“*, *Český lid: Etnologický časopis*, 95, 2/2008, 127–142) a obecně problematice cikánských skupin v České republice a ve Slovenské republice (Budilová, Lenka [2008], *The Dynamics of Identities – Kinship, Locality, State and Europe: The Case of Gypsies from Chminianske Jakubovany*, In: Marushiakova, E. [ed.], *Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration*. Cambridge Scholars Publishing, 407–415). Společně s Markem Jakoubkem editovala sborník o cikánské rodině (Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek [2007], *Cikánská rodina a příbuzenství*. Ústí nad Labem: Dryada), a sborník o cikánských skupinách (Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek [2009], *Cikánské skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury). Je členkou Gypsy Lore Society a European Association of Social Anthropologists. Kontakt: Mgr. Lenka Budilová, *Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: budlenka@hotmail.com. (Jaroslav Malina)

Buffon, Georges Louis Leclerc, Comte de (7. 9. 1707, Montbard, Francie – 16. 4. 1788, Paříž, Francie), francouzský přírodovědec a matematik. V Paříži náležel mezi přední představitele *osvícenství a přátelil se s *Voltairem. Již v sedmadvaceti letech se stal členem Académie française.

Ve svém nejrozsáhlejší díle *Histoire naturelle, générale et particulière* (Přírodní historie, obecná a dílčí, 1749–1788) shrnul ve třiceti šesti svazcích veškeré přírodovědecké poznatky své doby; připouští možnost druhů měnit se v čase, v tomto směru považuje podobnost *člověka a *lidoopů za důsledek takových změn; provedl mimo jiné také klasifikaci lidských *ras. Ve spise *Les époques de la nature* (Epochy přírody, 1778) se zabýval vznikem sluneční soustavy; vznik planet považoval za důsledek srážek komet se *Sluncem, stáří *Země odhadl na 75 000 let.

Buffonovy úvahy o proměnlivosti a změnách druhů ovlivnily pozdější evoluční teorii, zejména její tvůrce – Jeana Baptistu *Lamarcka a Charlese *Darwina. (Jaroslav Malina)

Bugiové, mladoindonéska populace, příbuzná s *Makasary, která žije v severozápadní části ostrova Celebes v Indonésii v počtu 5 milionů (*cenzus z roku 2000). *Jazyk patří do *indonéska větve *malajsko-polynéska rodiny; nejstarší písemné památky pocházejí až z 8. století a odvozují se z filipínska písma tagala. Vytvořili několik knížectví a posléze se podrobili *kolonizaci *Javanců. Jsou zemědělci, chovatelé buvolů a *koní, rybáři, námořníci. V 17. století byli islamizováni. (Zdeněk Tvrď)

bůh (Bůh), nadpřirozená síla či bytost uctívána pro svou moc nad *přírodou a lidskými *osudy, takto vnímaná už v raných prehistorických dobách (nejpozději v *mladém paleolitu), nejprve v podobě „mnohobožství“, posléze, v některých starověkých náboženských systémech, v podobě „jednobožství“ (Bůh).

Filozofie se od svých starověkých počátků pokoušela představu boha uchopit. Například *Aristotelés nazývá bohem nutnou příčinu konečného a nahodilého *světa. Středověká *scholastika tuto myšlenku převzala a pokusila se ji spojit s tím, co o bohu říká křesťanské *zjevení. Při těchto úvahách se také objevila myšlenka, že by *nutnost existence Boha bylo možné i racionálně dokázat. Dokazovací postupy vycházely buď z toho, že nahodilé věci musí mít nutnou příčinu, z toho, že řád ve světě musí mít rozumného původce, nebo z úvahy, že kdyby nejvyšší myslitelné bytosti chybělo *bytí, nebyla by dokonalá, což je myšlenkový *spor.

Tyto úvahy odmítl Immanuel *Kant a navrhl, že za racionálně postižitelnou stopu existence Boha lze pokládat mravní řád a *svědomí. Søren Kierkegaard zdůraznil základní náboženskou jistotu, že Bůh není myšlenka, nýbrž zásadně Jiný, jehož nelze poznávat jako předmět a který se může jen sám zjevovat. Friedrich *Nietzsche odhalil, že velká část *společnosti jeho doby víru v Boha pouze předstírá: ve skutečnosti je Bůh mrtev.

Současná filozofie se pojmu Boha vyhýbá, protože je příliš zatížen různými výklady, a mluví o transcenci, o radikálně Jiném a o Tváři Druhého (Emmanuel *Levinas). (Jaroslav Malina)

Bůh, *bůh.

Bůh bouře, významná postava chattijského (pod jménem Taru) a chetitského (patrně Tarchunt) *panteonu v Malé Asii, západosemitského v severní *Sýrii a churritského (Tešup) panteonu v horní *Mezopotámii. Uctíván jako dárce deště a původce bouří a povětří též v mnoha lokálních aspektech, odvozovaných často od hlavního Boha bouře formou vztahu otce a syna. Jeho zobrazením – *symbolem a původně zřejmě i vtělením – byl býk; v 2. tisíciletí př. n. l., především v oficiálním kultu, se toto *zvíře stalo *atributem a Bůh bouře byl zobrazován v lidské podobě. Jeho znakem byl pak svazek blesků a kyj. Hlavní Bůh bouře měl vedle přírodního aspektu úlohu nejvyššího zemského boha, partnera hlavní Bohyně *slunce z Arinny (Ištanu, v churritských souvislostech Chepat), ochránce světového řádu, pána a vlastníka země, pověřujícího její *správou a výkonem světské moci chetitské *krále. Pojetí jeho rolí v chetitském a churritském panteonu osvětlují četné *mýty: o Illujankovi, o zmizelém bohu *Telipinu, v pozici „vládce nebes“ pak cyklus o Kumarbim (Teogonie, Chedammu, Ullikummi). Hlavním kultovním střediskem Boha bouře byl tzv. Velký chrám v *Chattuši. Významné *svatyně (spjaté ovšem zčásti s lokálními aspekty) ležely v Neriku,

Zippalandě a Chakmiši v severní části *chetitské říše, dále pak v Tegaramě, Kumanni, Kumme v churritské oblasti. V severní Sýrii byl nejvýznačnejším centrem jeho kultu Chalap (*Aleppo). (Jana Součková)

Buchanan, James McGill (2. 10. 1919, Murfreesboro, Tennessee, USA), americký ekonom. Jeden ze zakladatelů tzv. *školy veřejné volby (anglicky: *Public Choice*), která rozšířila ekonomickou *analýzu nákladů a výnosů na oblast politických rozhodování. Laureát Nobelovy ceny za ekonomii v roce 1986 za rozvoj teoretických základů ekonomického a politického rozhodování. Z díla: *The Calculus of Consent: Logical Foundation of Constitutional Democracy* (Kalkul souhlasu: Logické základy konstituční *demokracie, 1962, spolu s Gordonem Tullockem). (Jaroslav Malina)

Buchtela, Karel (6. 3. 1864, Nový Pavlov u Liberce – 19. 3. 1946, Praha), český archeolog a sběratel; nejbližší spolupracovník Lubora *Niederleho při vytvoření moderního pohledu na český pravěk na přelomu 19. a 20. století. Ač povoláním finanční *úředník, stal se na základě studia klasické archeologie a dějin umění představitelem pozitivistické archeologie v užším smyslu v rámci Niederleho „univerzitní školy“. S Niederlem sepsal základní příručku *Rukověť české archaeologie* (1910), jejíž chronologický systém sledu pravěkých kultur platí v podstatě dodnes. (Karel Sklenář)

Bukidnonové, jedno z nejstarších známých etnik v Malajsii žijící na Filipínách; patří k staroindonéskému typu obyvatelstva a čítá asi 150 000 příslušníků (v roce 1984). Spolu s nejbližšími příbuznými etniky (Manobo Bilaan, Tagakaolo, Tiruray aj.) si zachovali původní přírodní náboženství i způsob obživy (tradiční kopaničářské *zemědělství), čímž se výrazně liší od ostatního obyvatelstva na Filipínách (*Filipínci). (Zdeněk Tvrď)

bukovohorská kultura, *kultura, bukovohorská.

Bukowski, Charles (16. 8. 1920, Andernach, Německo – 10. 3. 1994, San Pedro, California, USA), americký básník a prozaik. Datem svého narození patřil k buřičské, úspěšně se etablující *beat generation, nesdílel však s touto generací ani její společenský ani literární osud. Na počátku své literární dráhy se nezapojoval do kolektivních uměleckých, kulturních ani politických aktivit, žil na periferii společnosti, mimo kulturní život, což potvrzuje také jeho raná tvorba. Bukowski od počátku šedesátých let horečně publikoval. Do roku 1979 vydal čtyřicet samostatných knižních titulů, zejména básně a krátké prózy, připomínající deníkové záznamy, aniž by jeho tvorba výrazněji pronikla mezi čtenáře nebo si jí povšimla seriózní kritika. Zlom nastává až v osmdesátých letech, kdy začíná být vnímán jako módní představitel literárního undergroundu. Základní orientace jeho tvorby se však nemění.

Bukowski zachycuje život na městských periferiích a v chudinských čtvrtích, který charakterizuje apatie, pasivita, bezvýchodnost, bezskrupulóznost a fyzická a morální bída. Popisuje svět očima zatracence, který se ocitl „na cestě“ a „na dně“, kde již neexistuje ani cit a touha, ani ctižádost a důstojnost. Jeho zpráva o životě spodiny americké společnosti působila šokujícím způsobem, neboť do literatury se dostaly jevy, které slušná americká literární veřejnost nemohla a ani nechtěla vidět. Čtenáře a kritiky zaujala propojenost Bukovského životního osudu a literární tvorby. Hrdinou jeho próz byl často vagabund, somrák a alkoholik Henry (Hank) Chinaski, čtenáři však tuto postavu – mimo jiné také proto, že se pokoušela psát – ztotožnili s reálným autorem. Podobně je tomu v próze *Factotum* (Faktótum, 1975) psané jako deník-vyprávění. Jeho „autor“, apolitický a egoistický Chinaski, vypráví o svých bezcílných putováních a o sexuálních a pijáckých zážitcích. (Jiří Pavelka)

búkranion (z řečtiny: *bós*, „býk, vůl“, *kranion*, „lebka“), dekorativní stylizovaný prvek v podobě býčí hlavy či lebky s *rohy; častý dekorativní motiv, objevující se poprvé v rámci zemědělských a pasteveckých *kultur (například ve svatyních neolitického sídliště *Çatal Hüyük), v antickém Římě se búkrania střídala s rostlinnými girlandami a vyjadřovala oslavu pastevecké a zemědělské tradice původních *Římanů. (Jaroslav Malina)

bula (z latiny: *bullā*, „bublina“), ochranný kruhový medailon připomínající bublinu; pečeť a jí opatřená listina:

1. kruhový ochranný medailon, jaký nosily etruské a pak i římské děti. Podle úrovně společenského postavení a majetku byly buly *zlaté, *bronzové či *olověné. Odkládaly se až s dovršením dospělosti;

2. [sfragistika], pouzdro na pečeť nebo oboustranná (většinou) kovová pečeť, obvykle olověná, zřídka stříbrná nebo zlatá (císařská bula, *Zlatá bula sicilská*), označující papežskou nebo panovnickou listinu závažného obsahu;

3. [diplomatika], listina opatřená kovovou pečeti, nejčastěji papežská (papežské listy) nebo panovnická. (František Čapka, Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Bulatović, Miodrag (20. 2. 1930, Okladi, Černá Hora – 15. 3. 1991, Igalo, Černá Hora), srbský prozaik a dramatik černohorského původu. Po Ivu *Andrićovi se stal ne-li nejznámějším, tedy nejdiskutovanějším autorem srbského jazykového okruhu. Pověst autora kladoucího znepokojivé otázky a nacházejícího nečekané, šokující odpovědi ho provází již od jeho knižní prvotiny, sbírky povídek *Djavoli dolaze* (Děblové přicházejí, 1956), představující sondu do života bělehradské bohémy. Bulatović provokuje, boří společenské *konvence i politické mýty, ale také odstraňuje hranice a spojuje svět do pozoruhodného, vzrušujícího celku, který sice může vyvolat nesouhlas a odpor, ale jen stěží lhostejnost a nezájem.

Nejdiskutovanějším Bulatovićovým dílem se stal *Heroj na magarcu* (Hrdina na oslu, 1964, přepracované vydání 1981). Vydání tohoto románu bylo jistou dobu znemožňováno tehdejší Titovou Jugoslávií. Poprvé román v jeho rodné vlasti vyšel v roce 1967, poté co byl nejdříve vydán v Německu a sklídl nadšené ovace literární kritiky; přepracované vydání přišlo na knižní trh v roce 1981. Pokračováním tohoto románu, který se mezitím stal jedním z nejslavnějších prozaických děl s námětem *druhé světové války, je román *Rat je bio bolji* (Válka byla lepší, 1968). V této práci však autor již nedosáhl mistrovství *Hrdiny na oslu*.

Bulatović se v románu *Hrdina na oslu* osobitým způsobem vyrovnal s traumatem druhé světové války, jež bylo v době vydání románu v bývalé Jugoslávii ještě bolestivé a živé. Druhá světová válka měla totiž v jugoslávském kulturním *kontextu poněkud jinou podobu než v jiných evropských státech. I když na území Jugoslávie operovala také cizí (italská, německá, bulharská a sovětská) vojska, obrovské ztráty na lidských životech připadly na vrub zejména vyhlazovacím strategiím domácích profašistických kolaborantů a národně osvobozeneckým bojům, které v nejednom směru připomínaly spíše *občanskou válku. Podstatnou skutečností je dále fakt, že Titova národně osvobozenecká armáda osvobodila téměř celé jugoslávské území vlastními silami. V této specifické, zjitřené atmosféře bylo proto možné k válečným událostem přistupovat pouze z pozice vlastenecké interpretace a heroizace individuálních činů. Miodrag Bulatović napadá dobovou představu o adorovaném hrdinství a mytizovaných hrdínech války. Hrdinou „na oslu“ přijímajícím roli černohorského Dona Quijota či Švejka druhé světové války je naopak (což dokládá samotná volba jeho vlastního jména) „hrubián“ a „malý člověk“ Gruban Malić. Tento mluvka a pábítel je hluboce přesvědčen o pravdivosti svých účelových lží. Malić se nikdy žádné válečné akce nezúčastnil, přesto tvrdí, že je vyznamenaný důstojník a velitel (imaginární) 501. černohorské osvobozenecké armády. Malićův mozek je ovládán komickou marxistickou rétorikou, avšak v jeho jednání není nic revolučně asketického. Malić a v nemenší míře také ostatní postavy románu, obyvatelé Černé Hory i jejich italští okupanti, se jeví jako bytosti bez ideálů a zásad, neboť jsou ovládáni pouze potřebami těla – pohlavním chtíčem, potravním pudem a touhou po majetku.

Na románu *Hrdina na oslu* je fascinující vypravěčská suverenita, s níž autor stírá hranice mezi vizí a skutečností. Bulatovićův román připomíná dílem burleskní fantazie z dílny Hieronyma *Bosche a Françoise *Rabelaise, dílem horečné *surrealistické exkurze do světa brutálních, živočišných instinktů. (Jiří Pavelka)

bulava, *mlat.

bulbus, -i, m. (z latiny: *bulbus*, „bulva, cibule, koule; kulovitě rozšířená část některých orgánů“):

1. [anatomie], například *oční koule (**bulbus oculi*), dorzálně rozšířený a zaoblený konec houbovitého tělesa *penisu (*bulbus penis*) a další;

2. [archeologie], konvexní vypnulina na *ventrální straně *ústěpu, která vzniká při cíleném úderu jako relikv úderového kužele;

3. [botanika], bulva, cibule, hlíza. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina, Petr Bureš)

bulbus oculi, *oční koule. Je složena ze dvou, jakoby do sebe vsunutých koulí. Zadní část oční koule v rozsahu *bělimy má průměr 22–24 mm, přední část (představovaná *rohovkou) má průměr 14–16 mm. Vrchol konvexity oční koule směřující dopředu označujeme jako přední pól (*polus anterior*), protilehlý dorzální vrchol má název *polus posterior*. Spojnice obou pólů tvoří oční osu (*axis bulbi externus*). Mezi oběma póly probíhají na povrchu oční koule poledníky (*meridiani*), největší na ně kolmý obvod je rovník (*aequator*). Stěna oční koule se skládá ze tří vrstev: zevní vrstva – **tunica fibrosa bulbi* – zahrnuje dva oddíly – dorzální bělimu (**sclera*) a *ventrální rohovku (**cornea*). Prostřední vrstva (**tunica vasculosa bulbi*) se skládá z cévnatky (**choroidea*), která ventrálně přechází v řasnaté těleso (**corpus ciliare*) a z *duhovky (**iris*). Vnitřní vrstva (**tunica interna bulbi*) je tvořena sítnicí (**retina*). Obsahem oční koule je čočka (**lens crystallina*), sklivec (**corpus vitreum*) a oční komory (**camerae bulbi*). (Ladislava Horáčková)

bulbus vestibuli, *topořivé těleso (odpovídá mužskému **corpus spongiosum penis*), jeden ze zevních ženských pohlavních orgánů. Topořivé těleso má kapkovitý tvar (délky asi 3 cm), je uloženo pod spodinou **labium majus pudendi* po stranách **ostium vaginae*. Přední zúžené části obou topořivých těles se spojují mezi *glans clitoridis* a vyústěním močové *trubice. (Lenka Vargová)

búlé (z řečtiny: *boulé [bulé]*, „vůle, rozhodnutí“), v antickém Řecku poradní shromáždění (*úřad vládnoucí vedle lidového shromáždění) v *městských státech. V době homérské byla předchůdcem tohoto úřadu rada *šlechty, v *oligarchiích byly většinou doživotními členy búlé bývalí *úředníci (členy athénské búlé, *aeropagu, byli bývalí *archóni). V průběhu demokratizace se vedle staré búlé vytvořila nová, jejíž úřední období (většinou na jeden rok) bylo omezeno lhůtou a jejíž členové byli určováni volbou nebo losem; jejich úkolem bylo dozírat na státní správu a vykonávat rozhodnutí lidu. V Athénách vytvořil *Solón vedle nadále existujícího aeropagu búlé se 400 členy, která byla *Kleisthénovými reformami rozšířena na radu pěti set. (František Čapka)

Bulgakov, Michail Afanasjevič (15. 5. 1891, Kyjev, Ukrajina – 10. 3. 1940, Moskva, Rusko), ruský prozaik a dramatik. Jeho otec byl profesorem teologie v Kyjevě, sám Bulgakov byl původním povoláním lékař. Muž tragického osudu, za Staliny *diktatury takřka a ke konci života zcela vyobcovaný z ruské *kultury.

Bulgakovova próza jde ve stopách tradičního ruského *psychologismu, ale noří se často hlouběji do jemných, niterných motivací. Takto je koncipován román *Belaja gvardija* (Bílá garda, 1925), podle něhož Bulgakov vytvořil drama *Dni Turbinych* (Dni Turbinových, 1926) a biografický román *Žizn' gospodina de Moljera* (Život pana de Molièra, 1936), jeho dramatisace *Molière* (1936) a drama *Poslednije dni* (Poslední dny, 1940), v němž se zabývá okolnostmi tragické smrti Alexandra Sergejeviče *Puškina. Všechna díla se tak či onak točí kolem problému moci a morálky. Takto je pojato i jeho drama o *emigraci *Beg* (Útěk, 1928), stejně jako sarkastické satirické *komedie *Zojkina kvartira* (Zojčin byt, 1926) a *Bagrovyyj ostrov* (Purpurový ostrov, 1928), tragicko-satirické prozaické grotesky *Rokovyje jajca* (Osudná vejce, 1925) a *Đjavoliada* (Đábéliáda, 1925).

Klíčovým dílem je posmrtně vydaný román *Master i Margarita* (Mistr a Markétka, psáno 1928–1940, vydáno časopisecky 1966–1967), líčící osud umělce a tvůrčí svobody, kterou

nachází až v jiném světě, artefakt, který pod maskou satirického románu představuje hlubinná slovesná struktura, jejíž kořeny sahají až k starověké gnózi. Láska je pro Bulgakova především souznění duší a životní oběť. (Ivo Pospíšil)

Bulharsko, Staré, *Bulharsko, Velké.

Bulharsko, Velké (Staré Bulharsko), v 6. století název pro území ohraničené na západě řekou Dněprem, na východě řekou Volhou a na jihu řekou Kuban'. Na území Velkého Bulharska žily *kmeny Protobulharů, včetně Kotrugů a Onogurů. V čele svazu stál náčelník Kuvrat, po jeho smrti se *kmenový svaz rozpadl pod tlakem *Chazarů.

bulharština, jihoslovanský *jazyk, úřední jazyk v Bulharsku, užívaný též menšinami v bývalé Jugoslávii, Rumunsku a v bývalém Sovětském svazu (*Bulhaři). (Jaroslav Malina)

Bulhaři (Balgari), *národ žijící v Bulharské republice; celkový počet více než 7,5 milionu (v roce 2003), z toho 90 % žije v Bulharsku, zbytek tvoří národnostní menšiny v sousedních státech (Rumunsko, Řecko, Srbsko, Turecko aj.). *Jazyk (*bulharština) je *slovanského původu (jižní skupina slovanské větve *indoevropské rodiny), avšak jméno a etnický původ se odvozuje od kočovných *turkických *kmenů *Balkarů, usazených nejdříve v Povolží, kteří se roku 680 dostali na Balkánský poloostrov a zde se smísili s východoslovanskými etniky, převzali od nich jazyk a *kulturu a vytvořili první bulharskou říši (681–1018).

V následujících stoletích byli podrobena *byzantskou říší a poté *Turky. Bulharsko bylo osvobozeno až po porážce Turecka v roce 1778 ruskou armádou. Politikou, orientovanou střídavě na odpor k *Němcům a Turkům a na spolupráci s nimi, ztratili Bulhaři nadlouho samostatnost i část svého území. Teprve po skončení *druhé světové války, v roce 1946, bylo vytvořeno Bulharsko v současných hranicích. V roce 2007 se Bulharsko stalo členským státem *Evropské unie. Věřící jsou *pravoslavní, zčásti *muslimové. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

bulimia nervosa, *bulimie, mentální.

bulimie, mentální (latinsky: *bulimia nervosa*, termín pochází z řečtiny: *bulimis*, doslova „býčí hlad“; *bous*, „býk“, *limos*, „hlad“), *nemoc náležející mezi tzv. *poruchy příjmu potravy (viz též *anorexie, mentální) a spočívající v záchvatovitém přejídání s následným úmyslným vyvrhnutím potravy, ale také vyvoláváním průjmů, užíváním anorektik či jiných látek k hubnutí. Bulimii popsal již řecký lékař *Galénos z Pergamu (asi 129–asi 199); metaforicky ji nazval „vlčím hladem“. Lékařský termín *bulimia nervosa* poprvé užil anglický psychiatr Gerald Russell v roce 1979, kdy ji rozpoznal u několika svých anorektických pacientek, které trpěly občasnými záchvaty přejídání a ztrátou kontroly nad zkonzumovaným množstvím potravy. Pozdější studie ukázaly, že těmito stavy trpí až 40 % anorektiků (tzv. bulimický typ). Podobně jako u mentální anorexie se v průběhu této nemoci objevují kardiální obtíže, jakými jsou bradykardie (zpomalení srdeční činnosti), hypotenze (snížení krevního tlaku), srdeční *arytmie, změny EKG, poruchy funkce mitrální *chlopně, *levé srdeční *komory a zhoršení funkce *srdečního svalu, kardiomyopatie a myokarditida. Dále to jsou postižení *plic a ventilace, porucha *metabolismu iontů, komplikace renální, *endokrinní, hematologické, neurologické, metabolické a dermatologické. Při opakovaném zvracení se projevují účinky HCl na *zubní sklovinu (bývá měkká, zažloutlé barvy), která je pak náchylná k mechanickému poškození. Pacienti mívají zvýšenou kazivost *zubů a poškozené zubní *krčky. Až 50 % bulimiků trpí *paradentózou. V důsledku opakovaně vyvolávaného zvracení je často pozorován vznik žaludečních a duodenálních vředů. Závažnou komplikací způsobenou zvracením bývá také ruptura *jícnu. Při epizodách přejídání dochází k nadměrné dilataci *žaludku, která může vést až k jeho perforaci. Snižuje se také žaludeční tonus, což přispívá k poruše jeho vyprazdňování a vzniku nekrózy žaludeční sliznice. S častým přejídáním a zvracením souvisí i růst hladiny enzymu amylázy, jež v žaludku štěpí škrob. Tento hyperamylazemický stav vede k akutním pankreatitidám, zánětům slinivky břišní. Nemocní často mívají psychické a společenské problémy.

Nejnáchylnější skupinou pro rozvoj bulimie jsou dívky ve věku 13–18 let. Mentální bulimií však mohou onemocnět i ženy ve vyšším věku nebo muži všech věkových kategorií. (Petra Duchečková, Sandra Sázelová)

buližník [petroarcheologie], označení šedavých až černých starohorních *silicitu nejednotného původu, vyskytujících se v pásu mezi Brandýsem nad Labem, Kladnem a Klatovy v Čechách. Přes svou poměrně špatnou štípatelnost byly někdy užívány (především ve *starém paleolitu a *středním paleolitu [například *Přezletice], ale i v mladších pravěkých obdobích) jako *surovina *kamenné štípané industrie. (Karel Sklenář)

bulla, -ae, f. [*anatomie], 1. měchýř; 2. vypuklina; 3. dutina naplněná tekutinou. Například tenkostěnná dutinka v labyrintu *kosti čichové – *bull*a *ethmoidalis*. (Ladislava Horáčková)

Bulomové, *etnikum v Republice Sierra Leone; asi 260 000 (odhad z roku 1961). *Jazyk patří do západoatlantské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé skotu. Rodina bývá *patrilokální, *manželství *polygamní. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších. Bulomové bývají označováni jako původní obyvatelé Sierry Leone. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

bumerang, *vrhací zbraň, plochý úzký dřevěný předmět různého zakřivení, vynalezený v *mezolitu; některé typy bumerangů se vlivem svých aerodynamických vlastností vracejí k místu, odkud byly vrženy. Pravěcí lovci užívali bumerangy patrně tak, že je házeli nad ptačí hejno, aby jejich třepotavý obrys a stín budil dojem letícího dravce, před nímž ptáci hledali úkryt na zemi. Tam už však byli připraveni lovci se svými zbraněmi (*luky aj.) nebo sítěmi.

Například *Austrálci si dodnes k bumerangům udržují dokonce uctivý vztah a používají je i při kultovních *obřadech a slavnostech. Mnohdy se má za to, že bumerang je australským vynálezem, *archeologické nálezy však ukazují, že bumerangy či vrhací hole bumerangům podobné používali mezolitičtí lovci v 7. až 6. tisíciletí př. n. l. také u Oněžského jezera a v pravěkém Dánsku, neolitičtí obyvatelé Maďarska a Švýcarska i lidé v celém Středomoří v *pravěku a *starověku; avšak také v samotné Austrálii pocházejí nálezy bumerangů z velmi dávných dob, nejstarší z nich z období před devíti tisíci lety. (Jaroslav Malina)

buněčná organela, *organela, buněčná.

buněčné organely, *organely, buněčné.

buněčný cyklus, *cyklus, buněčný.

Bunin, Ivan Alexejevič (22. 10. 1870, Voroněž, Rusko – 8. 11. 1953, Paříž, Francie), ruský básník a prozaik; roku 1920 emigroval do Francie, kde také zemřel. Od počátku ve svém díle spojoval tradiční *realismus a *symbolismus, a to již v básnických sbírkách 90. let 19. století, například *Pod odkrytým nebem* (Pod otevřeným nebem, 1893).

Buninovy prózy se většinou odehrávají na ruském venkově, v srdci takzvaných šlechtických hnízd, jimiž tak navázal na poetiku Ivana Sergejeviče *Turgeněva. Slávu mu vynesla povídka *Antonovskije jablki* (Antonovská jablka, 1900) a romány *Děrevnja* (Vesnice, 1910) a *Suchodol* (1911), zaujal svými exotickými básněmi a prózami, v nichž čerpal ze svých cest po jihovýchodní Asii (Indie). Uměleckého vrcholu dosahuje milostnými povídkami *Ljogkoje dychanije* (Lehký dech, 1915), *Mit'jina ljubov'* (Mít'ova láska, 1915), prozaickým cyklem *Tomnyje allei* (Temné aleje, 1939–1943) a autobiografickým románem *Žizň Arseňjeva* (Život Arseňjevův, 1930). Roku 1933 mu byla jako prvnímu Rusovi udělena Nobelova cena za literaturu. (Ivo Pospíšil)

buňka, standardní strukturní a funkční jednotka živých organismů. Buňka je nejmenší, standardní, jádro obsahující jednotkou organismů, vykazující základní vitální funkce: *růst, *metabolismus, rozmnožování, dráždivost a pohyb. V roce 1839 vytvořili Matthias Jakob Schleiden a Theodor Schwann buněčnou teorii, podle které všechny organismy sestávají z mnoha typů buněk, všechny buňky vznikají z jiných buněk, životní funkce organismů se uskutečňují prostřednictvím buněk a buňky obsahují nezbytnou dědičnou *informaci k *regulaci životních funkcí a vzniku další *generace buněk. Tvar, velikost a životnost buněk

jsou velmi rozmanité a liší se mezi říšemi organismů (bakteriální, rostlinná, živočišná). Buňky mnohobuněčných živočichů jsou zpravidla součástí *tkání, za určitých podmínek jsou však schopny samotné *existence (například kultivace in vitro). Tvar živočišné buňky závisí na prostředí, funkci a jejím začlenění do tkáně. Kulovitý tvar zaujímají volné buňky v tekutém prostředí, dlaždicový, kubický a cylindrický tvar je charakteristický pro buňky epitelové, zatímco protáhlý nebo větvenovitý tvar pro myocyty nebo *fibroblasty. Buňky s výběžky se vyskytují například v nervové tkáni. Kromě toho se lze setkat s buňkami jiných tvarů, například soudečku, pohárku, hrušky, jehlanu (pyramidy), hvězdy aj. Průměrná velikost buněk lidského organismu se pohybuje v rozmezí od 10 do 30 μm .

Životnost buněk kolísá řádově od hodin až po roky. Léta (nebo stejně dlouho jako samotný organismus) žijí *neurony, 1–2 roky jaterní buňky (hepatocyty), 110–130 dní červené krvinky (*erytrocyty), 7–14 dní eozinofilní granulocyty a 6–7 hodin neutrofilní granulocyty. Každá plnohodnotná (eukaryotická) buňka vykazuje tzv. dualistickou stavbu: skládá se z jádra a *cytoplazmy. Jádro obsahuje *chromozomy, nesoucí genetickou informaci a od cytoplazmy je odděleno jadernou membránou. Cytoplazma, v níž jsou vloženy jednotlivé buněčné organely, je potom od okolí oddělena membránou cytoplazmatickou (buněčnou). (Drahomír Horký)

buňka, kmenová, nespécializovaná *buňka každé diferencované *tkáně nebo orgánu, která se po určitém impulzu může přeměnit na jakoukoliv diferencovanou buňku. (Drahomír Horký)

buňky, germinální, zárodečné *buňky. Jako germinální *tkáň pohlavních *žláz se označují nejen tyto zárodečné buňky, ale také jejich podpůrný aparát. Ve *varlatech jsou stočené kanálky, ve vaječnících pak zárodečné *folikuly. (Drahomír Horký)

buňky, krevní, *buňky kolující v krvi: erytrocyty a leukocyty. Leukocyty se dělí podle přítomnosti specifických granulí v cytoplazmě na granulocyty neutrofilní, eozinofilní a bazofilní. Leukocyty bez granulí jsou agranulocyty – *lymfocyty a monocyty. V krvi jsou ještě obsaženy trombocyty – krevní destičky, které nemají jádro. (Drahomír Horký)

buňky, Langerhansovy, specializované *buňky imunitního systému, uložené nad bazální membránou *epidermis. Funkčně jsou podobné *makrofágům, rozpoznávají antigen (cizorodou látku) a zpracovávají ho a předávají dalším složkám imunitního systému. Nejspíše zprostředkovávají reakce spojené s alergickými reakcemi epidermis. (Drahomír Horký)

buňky, Leydigovy, vmezeřené (intersticiální) *buňky *varlete, které produkují mužské *pohlavní hormony, zejména *testosteron. Jsou řízeny hormony předního laloku *hypofýzy. (Drahomír Horký)

buňky, Merkelovy, smyslové *buňky, uložené na bazální lamině epidermis *kůže. Společně s nervovými zakončeními a Schwannovou buňkou tvoří Merkelovu ploténku, která má hlavně mechanorecepční funkci. (Drahomír Horký)

buňky, pohlavní (gamety), haploidní *buňky tvořící se v pohlavních žlázách (*gonádách), jejichž funkcí je splynutí s pohlavní buňkou opačného pohlaví za účelem *reprodukce. Ženská pohlavní buňka vzniká ve vaječniku (**ovarium*) a označuje se jako vajíčko (**ovum*), mužská pohlavní buňka vzniká ve varleti (**testis*) a označuje se jako *spermie. Jakmile se tyto dvě buňky spojí, dochází k *oplození, čímž vzniká *zygota. (Drahomír Horký)

buňky, pseudounipolární, sensorické *buňky podoby písmene T, uložené v **ganglion spinale*. Výběžek těchto buněk se dělí na centrální a periferní raménko. Periferní raménka vyrůstají do celého těla až na jeho obvod, odkud přivádějí *informace prostřednictvím nervových zakončení. Centrální raménka vstupují, spolu se sensorickými větvemi z vnitřních orgánů, v *sulcus lateralis posterior* do šedé míšní hmoty v zadních rozích *míchy. (Drahomír Horký)

buňky, retikulární, též retikulocyty, předposlední vývojové stadium červené krvinky, po němž následuje zralý erytrocyt. (Drahomír Horký)

buňky, Sertoliho, podpůrné *buňky zárodečného epitelu stočených kanálek *varlete důležité pro výživu dozrávajících *spermií. (Drahomír Horký)

buňky, svalové, *buňky svalstva srdečního, příčně pruhovaného a hladkého (leiomyocyty). Jsou to buňky s jedním jádrem, vřetenovitého tvaru o průměru 3 až 10 μm a délce 20 μm (v tepénkách) až 500 μm v gravidní děloze. Kromě toho tyto buňky uspořádané do vrstev tvoří součást stěny řady trubicovitých orgánů (například *střeva, močovodu aj.). (Drahomír Horký)

bunodontní zuby, *zuby, bunodontní.

Buové (z tibetštiny: *bu*, „syn“), čínská populace mongoloidního, *tibetočínského původu v jihozápadní Číně v počtu asi 2 miliony. Hovoří buštinou, která je z tibetočínské jazykové skupiny, a patří k původním obyvatelům této zemědělské podhorské oblasti Číny (*Čínané). (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrдый)

burakumin (z japonštiny: *burakumin*, „lidé z osad“), potomci *kasty vyvržených (*hinin*) a kultovně nečistých osob (*eta*), které žily v oddělených čtvrtích či osadách (*buraku*). V dnešním Japonsku jsou *burakumin* nadále předmětem více či méně skryté diskriminace. Jejich počet je oficiálně odhadován na 1,2 milionu, nezávislé zdroje však hovoří o téměř 3 milionech osob, tj. zhruba 2 % populace.

Termín *hinin* pochází z období *Nara (710–784) a původně označoval osoby, které zosnovaly spiknutí proti císaři či osoby vyhýbající se povinné službě pro císaře. Později zahrnoval i barvíře, potulné kejklíře a herce, žebráky, strážce vězňů, ale také zločince a neúspěšné sebevrahy.

Vzájemná koexistence *šintoismu a *buddhismu od počátku období *Heian (794–1185) způsobila postupné prorůstání šintoistické koncepce smrti a s ní spojeného znečištění (*kegare*) s buddhistickým odmítáním zabíjení živých tvorů. Styk s osobami, které se zabývaly porázkou zvířat a pracovaly s masem a krví, byl proto považován za znečišťující a takovéto osoby byly nuceny žít na oddělených místech. Z období *Kamakura (1185–1333) jsou doloženy první písemné záznamy o existenci skupin nečistých (*eta*), mezi něž patřili řezníci, koželuzi či rasové. Postavení nečistých a vyvržených osob bylo formalizováno v období *Tokugawa (1600–1868), kdy vzniká striktní sociální stratifikace (*ši, nó, kó, šó, kuge, eta, hinin*). Příslušníci obou kast žili v oddělených čtvrtích a podléhali přísným pravidlům, která upravovala způsob odívání, zaměstnání, manželských vztahů apod. Nejčastěji se zabývali *koželužstvím, odstraňováním mrtvol či úklidovými pracemi, ale také výrobou košíků a sandálů.

V roce 1871 sice nová *vláda zakázala používání termínů *eta* a *hinin* a nahradila je označením „nový prostý lid“ (*šin heimin*), *předsudky vůči těmto lidem se jí však odstranit nepodařilo. Formální zrovnoprávnění je navíc uvrhlo do těžké ekonomické situace, neboť přišli o monopol na určité práce (například koželužství), ale kvůli svému původu hledali obtížně jiné zaměstnání.

V roce 1922 vznikla Celonárodní společnost za zrovnoprávnění (*Zenkoku suiheiša*), která se roku 1955 přeměnila v Ligu za rozpuštění *buraku* (*Buraku kaijó dómei*). Potomci kdysi deklasovaných vrstev obyvatelstva jsou dnes diskriminováni především v zaměstnání či při hledání partnera (v Japonsku existují stovky soukromých detektivních kanceláří specializujících se na pátrání po *burakumin*); pozemky, na nichž kdysi stávala *ghetta nečistých a vyvržených, mají podstatně nižší tržní hodnotu. Nejznámější případ diskriminačně motivovaného justičního omylu se udál v roce 1974 v Sajamě (*Sajama džiken*), kdy mladík podezřelý z vraždy nezletilé dívky byl bez přímých důkazů obžalován a následně odsouzen k *trestu smrti bezprostředně poté, co se ukázalo, že pochází ze skupiny *burakumin*. (Jan Sýkora)

Burant, František (13. 2. 1924, Železná u Berouna – 17. 7. 2001, Praha), český malíř, grafik, sochař, sklářský výtvarník, ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny

sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1945–1947 absolvoval Státní grafickou školu v Praze a v letech 1947–1952 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze, v ateliéru Josefa Kaplického. Od roku 1958 je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar. Od roku 1962 vystavoval s tvůrčí skupinou UB 12. V letech 1960–1990 vyučoval figurální kreslení pro plastické obory na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze.

Burantova tvorba v oblasti grafiky i návrhů pro sklářské realizace vychází z dokonalé kresby. Jeho *grafika prováděná zejména *suchou jehlou, někdy ve spojení s *mezzotintou, má převážně komorní charakter. První listy vznikly na počátku 50. let 20. století, ale soustavně se grafice začal věnovat až v následujícím desetiletí. Námětem jsou ženské postavy zasazené do sofistikované kompozice, krajiny, přírodní fenomény nebo sny, často v podobě noční můry. V návrzích pro sklářské realizace – vitráže, *mozaiky, pískované nebo leptané sklo – se pojí smysl pro linii i působení světla. V drobné plastice vychází z figur Alberta Giacomettiho. (Jaroslav Malina)

Bureš, Petr (31. 7. 1963, Hlinsko), český botanik; docent a vedoucí Oddělení rostlinné biosystematiky na *Ústavu botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. Vysokoškolská studia absolvoval na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde se též v roce 2005 habilitoval (název habilitační práce: *Taxonomie a chorologie vybraných taxonů evropské květeny*). Přednáší systém a evoluci vyšších rostlin, taxonomii rostlin, dějiny biologických věd, informační zdroje v botanice, dále se podílí na různých seminářích a cvičeních, včetně terénních exkurzí. Je garantem knihovny Ústavu botaniky a zoologie, v letech 2000–2005 byl členem Akademického senátu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, od roku 2006 působí jako zpravodaj Grantové agentury České republiky. Je členem České botanické společnosti, České společnosti pro analytickou cytologii a International Association for Plant Taxonomy.

Zabývá se rostlinnou taxonomií, výzkumem přirozené mezidruhové hybridizace, jejich ekologických, genetických a fenologických aspektů, studiem velikosti genomu rostlin, především s ohledem na její adaptivní vlastnosti a roli při *mikroevoluci. Se svými spolupracovníky vybudoval laboratoř molekulární systematiky rostlin a laboratoř průtokové cytometrie rostlin. Je nebo byl řešitelem či spoluřešitelem 9 grantů základního výzkumu a 4 projektů zaměřených na podporu výuky. Je spoluautorem a autorem 5 monografií, celkem publikoval přes 60 publikací. Kontakt: Doc. RNDr. Petr Bureš, Ph.D., Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno; telefon: 532 146 271, e-mail: bares@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Burgundové (latinsky: *Burgundi*), východogermánské etnikum, které mělo původní sídla v 1. a 2. století mezi Odrou a Vislou, ale ve 3. století pod tlakem jiných *germánských etnik přesídlilo k řece Mohanu v západní Germanii. V roce 436 byli Burgundové poraženi *Huny a jejich zbylá část byla zatlačena až do povodí řeky Rhône (zde vznikl základ pověsti o Niebelunzích). V 5. a 6. století vytvořili Burgundské *království (od 9. století vévodství); to se v 10. a 11. století dílem stalo součástí *franské říše. Na území Francie byli poměrně rychle asimilováni a romanizováni početnějšími *keltskými etniky, zachovalo se zde jen jméno kraje – Burgundsko. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

burgundština, vymřelý severovýchodogermánský *jazyk (*Burgundové). (Jaroslav Malina)

Burian, Zdeněk Michal (11. 2. 1905, Kopřivnice na Moravě – 1. 7. 1981, Praha), český malíř, kreslíř, ilustrátor a autor vědeckých a didakticko-popularizačních ilustrací z oboru *paleoantropologie, *paleobotaniky a *paleontologie. Ve své tvorbě užíval široké spektrum malířských a kresebných technik. V raném věku tvořil přírodovědné a etnologické studie zejména tužkou (*Papuánek, Melanésan s oštěpy, Eskymák se štěnaty v náruči*), *akvarelem a

*kvaši (*Cikánský chlapec, Perský žebrák, Zasněžená sopka v Peru*). Ve svém vrcholném období dosáhl velké virtuozity především v kvašové technice, *olejomalbě a perokresbě. Užíval také kresbu tuší, akvarel, *pastel, *temperu a negativní kresbu. Například v kvaši vytvořil sugestivní ilustrace k románům francouzského spisovatele Julese *Verna (1828–1905). Obdivoval *národy a *kultury na území Indie, Kambodže (khmerskou kulturu) a Tichomoří. Jako inspirační zdroj mu sloužily obrazové a fotografické přílohy cestopisů českých cestovatelů Enrigua Stanka *Vráze (1860–1932) – *Z dalekých světů I.* (1910) a Josefa *Kořenského (1847–1938), jako například *K protinožcům I.–II.* (1902–1903), *Cesty po Australii jižní* (1907) a *Na jihu Nového Zélandu* (1908). Velký vliv na Buriana měla tvorba britského malíře Waltera Stanleyho Pageta (1863–1935), který ilustroval dobrodružnou knihu anglického spisovatele Daniela *Defoa (1660/61–1731) *Život a podivuhodná dobrodružství Robinsona Krusoa, jak je sám vypravuje* (1894, Alois Hynek v Praze). Po absolvování chlapecké měšťanské školy v Kopřivnici v roce 1919 byl Burian ve svých čtrnácti letech přijat na Akademii výtvarného umění v Praze. Na základě výjimečného talentu přestoupil během prvního roku studia do druhého ročníku. Studia však zanechal již v roce 1921. První knižní obálku a ilustrace (návrh šestnácti kvašů) provedl Burian ke knize skotského spisovatele Roberta Louise Stevensona (1850–1894) *Dobrodružství Davida Balfoura* (1921), která byla vydána Ústředním dělnickým knihkupectvím a nakladatelstvím Antonína Svěceného (1871–1941). Významnou roli sehrál v Burianově časopisecké a knižní ilustraci český geograf a cestovatel Stanislav Nikolau (1878–1950), který byl ředitelem nakladatelství Česká grafická Unie. V tomto nakladatelství Burian působil od roku 1924 a ilustroval zde knižní obálky, například ke knihám amerického spisovatele Williama Henryho Gildera (1838–1900) *Tragedie v polárním moři* (1925) a českého antropologa Pavla *Šebesty (1887–1967) *V tropických pralesích: Cestopisné causerie* (1935). Zároveň doprovázel kvaši a perokresbami povídky periodika *Širým světem* (1924–1944). V tomto periodiku byly v letech 1925–1942 publikovány knižní reprodukce Burianových olejomalb pro geografický cyklus *Země a lidé*. V roce 1927 zahájil spolupráci s nakladatelem Josefem Richardem Vilímkem (1860–1938) a přispíval svými ilustracemi do periodika *Humoristické listy* (1927–1933). V letech 1928–1934 ilustroval časopis *Dobrodružný svět*. Dětského čtenáře oslovoval prostřednictvím periodika *Malý čtenář* v letech 1929–1940. Pro nakladatele Vilímka vytvořil na 170 doprovodných ilustrací knižních titulů. Burian ilustroval knižní obálky a publikace Jamese Fenimora Coopera (*Lodivod*, 1929, *Stopař*, 1929), Rudyarda Kiplinga (*Stateční kapitáni: Příběh z mělčin novofundlandských*, 1937, *Maugli*, 1940), Luigi Motta (*Maják na ostrově racků*, 1928, *Plenitelé Polynesie*, 1929), Julese Verna (*Dva roky prázdnin*, 1936, *Dvacet tisíc mil pod mořem*, 1937), Roberta Louise Stevensona (*Muž s dynamitem: Nejnovější arabské noci*, 1927, *Lod' mrtvých*, 1928) a Adolfa Zemana (*Doss Alto: Román italské legie*, 1938, *Hrdinové od Arrasu: Román francouzské setniny „Nazdar“*, 1938). Svými ilustracemi také doprovázel od roku 1933 dobrodružnou literaturu pro nakladatele Jana Toužimského (1898–1980) a Jaroslava Moravce (1900–1974). Sběratelsky oceňované jsou zejména Burianem ilustrované knihy Maxe Branda (*Kamenná tvář*, 1940, *Černý Jack*, 1941), Williama Earla Johnse (*Biggles v Africe*, 1939, *Biggles vzdušný komodor*, 1939), Karla Friedricha Maye (*Vinnetou. Díl první, Indiánské léto*, 1930, *Poklad ve Stříbrném jezeře*, 1932), Eduarda *Štorcha (*Lovci mamutů: Román z pravěku*, 1937, *Zlomený meč: Povídka o markomanském králi Marobudovi*, 1948) a J. M. Trosky (*Kapitán Nemo I.–III.*, 1939, *Peklo v ráji: Román mladistvého dobrodruha*, 1941). Z antropologického hlediska je důležité, že Burian pro toto nakladatelství vytvořil ilustrační doprovod k cestopisům českých cestovatelů Enrigu Stanka Vráze (1860–1932), Alberta Vojtěcha *Friče (1882–1944) a Emila *Holuba (1847–1902). Nakladatelství Toužimský a Moravec vydávalo v letech 1933–1941 sešitovou edici *S puškou a lasem* s ilustracemi Buriana, jejímž prvním svazkem se stala v roce 1933 kniha *Bílý buvol* amerického spisovatele Warrena H. Millera (1921–1966). Od roku 1949 Burian pracoval jako

ilustrátor pro Státní nakladatelství dětské knihy (od roku 1969 Albatros) a periodikum *Vpřed* (od roku 1951 *Vpřed pionýři*). Ve Státním nakladatelství dětské knihy vytvořil například temperové ilustrace k románu skotského spisovatele Roberta Louise Stevensona (1850–1894) *Poklad na ostrově* (1961), olejové ilustrace k publikaci slovenského historika a spisovatele Vojtěcha Zamarovského (1919–2006) *Za sedmi divy světa* (1963) a perokresby ke knize českého spisovatele Františka Flose (1864–1961) *Lovci kožišin: Dobrodružný román ze života kanadských trapperů a farmářů* (1964). Pro časopis *Pionýr* (2 ročníky pod názvem *Větrník*) ilustroval povídky nepřetržitě po dobu 28 let (1954–1982). V *Ohníčku* (1953–1981) vytvořil přes 70 ilustrací a v *Pionýrské stezce* (1971–1976) přes 100 ilustrací.

Z hlediska paleoantropologie je celosvětově významná Burianova tvorba věnovaná rekonstrukci prehistorického světa. První ilustrace, zobrazující období pravěku, provedl k povídce českého archeologa a spisovatele Eduarda Štorcha (1878–1956) *Lovci sobů a mamutů* (1932, periodikum *Malý čtenář*). Systematicky se obrazové rekonstrukci prehistorie věnoval v knize paleontologa Josefa *Augusty (1903–1968) *Divy pravěta: Kronika pravěké přírody a tvorstva* (1942), pro kterou vytvořil 63 perokreseb a 26 obrazových rekonstrukcí v oleji a kvaši. Pro tohoto paleontologa realizoval během 40. let 20. století obrazové přílohy k beletristickým knihám *Lovci jeskynních medvědů* (1947), *Ztracený svět* (1948) a *Z hlubin pravěku* (1949). Počátkem 50. let 20. století pracoval na Augustově publikaci *Tiere der Urzeit* (O pravěkých zvířatech 1956, česky *Hlubinami pravěku*, 1956), pro niž připravil 32 nových obrazových tabulí (celkem 60) zobrazujících vývoj naší planety od paleozoika (prvohor) do kenozoika (třetihor). Ilustrace v této publikaci představují úspěšnou konkurenci prehistorických rekonstrukcí amerického malíře Charlese Roberta Knighta (1874–1953) a jako taková zdobí řadu světových muzeí a cizojazyčných vědeckých publikací. V tomto období věnoval Burian zvýšenou pozornost evoluci člověka – obrazové rekonstrukci průběhu *antropogeneze. Svědčí o tom zejména ilustrace pro učební publikace, které jsou společným dílem Josefa Augusty a archeologa Jana Filipa (1900–1981) – *Neandertálci: Kapitola z vývojových dějin člověka* (1951) a *Lovci mamutů a sobů (Cromagnonci): Kapitola z vývojových dějin člověka* (1955). V roce 1955 vznikl film *Cesta do pravěku* českého režiséra Karla Zemana (1910–1989), který vycházel z Burianovy imaginativní rekonstrukce světa pravěku. Augustova kniha *Menschen der Urzeit* (Lidé pravěku 1960) zahrnuje 52 obrazů zobrazujících lidskou prehistorii. Mezi nejznámější z nich patří *Die Australopithecinen* (Australopithecini), *Die Jagd auf Höhlenbären* (Lov na jeskynního medvěda), *Bärenkult* (Kult medvěda), *Der Jäger von Crô-Magnon* (Cro-Magnonský lovec) a *In der unterirdischen Bildergalerie* (V podzemní obrazové galerii). V roce 1961 vychází další Augustova reprezentativní publikace *Menschen der Vorzeit* (Lidé pravěku) se 42 obrazovými tabulemi. V roce 1964 byla v Brně-Pisárkách v Pavilonu Anthropos otevřená stálá výstava *O původu a vývoji člověka a počátcích jeho kultury*, věnovaná evoluci člověka. Součástí této expozice se stalo kolem 200 Burianových olejů a kreseb věnovaných rekonstrukci antropogeneze. K osobnostem, s nimiž Burian pracoval na projektu, věnovanému rekonstrukci lidské prehistorie, patřil spisovatel a publicista Josef Kleibl (1931). Ilustracemi doprovodil například jeho knihy *Cesta za Adamem* (1969) a *Dějiny psané kamenem: Po stopách člověka minulosti* (originál *Menschen der Urzeit*, 1975, česky 1976). Od roku 1969 Burian odborně spolupracoval s paleontologem Zdeňkem Vlastimilem Špinarem (1916–1995). Tato vzájemná spolupráce vyústila v publikaci *Life before Man* (Život před člověkem, 1972, česky *Velká kniha o pravěku*, 1983), která byla vydána v šestnácti světových jazycích. V letech 1968–1972 se podílel na obrazovém doprovodu *encyklopedie *Grzimeks Tierleben* (Grzimekův svět zvířat) německého zoologa Bernharda Grzimeka (1909–1987). V roce 1984 byla na základě Špinarových univerzitních přednášek vydána odborná publikace *Paleontologie obratlovců*. V této publikaci jsou reprodukovány Burianovy barevné a černobílé malby pravěkých živočichů (zejména dinosaurů), vzniklé na základě nalezených fosílií v 70. letech 20. století v

Asii (poušť Gobi), Severní a Jižní Americe. Do vrcholného období Burianovy tvorby věnované výtvarným rekonstrukcím lidské prehistorie patří jeho spolupráce s antropologem Janem *Jelínkem (1926–2004), reprezentovaná knihou *Das große Bilderlexikon des Menschen in der Vorzeit* (1972, česky *Velký obrazový atlas pravěkého člověka*, 1977). Od roku 1971 se obrazovými rekonstrukcemi podílel na dvanáctidílném seriálu zoologa Vratislava Mazáka (1937–1987) *Z pradějin člověka*, který vycházel v časopise *Živa* (1971–1976). Tento seriál se stal základem pro Mazákovu publikaci *Jak vznikl člověk: Sága rodu Homo* (1977). Rekapitulaci Burianovy paleoantropologické tvorby 70. let 20. století představuje Mazáková publikace *Prehistoric Man: The Dawn of the Species* (Pravěký člověk: Úsvit druhu 1980). V letech 1977–1981 vznikaly obrazové paleoantropologické rekonstrukce pro Galerii Zoologické zahrady ve Dvoře Králové nad Labem (ze zamýšlených 34 pláten vytvořil 22). V 70. letech Burian navázal také spolupráci s antropologem Josefem Wolfem (1927), kterému ilustroval obrazovou publikaci *Menschen der Urzeit* (Lidé pravěku, 1977). Tato kniha byla přeložena do mnoha světových jazyků a výrazně přispěla k Burianově celosvětové proslulosti jako autora obrazových prehistorických rekonstrukcí. V roce 1979 vznikla plátina od období prekambria k pleistocenním savcům pro knihu *Prehistoric Animals and Plants* (Pravěká zvířata a rostliny 1979, česky *Pravěká příroda* 1991) paleontologa Josefa Beneše (1927–2001). Jedním z posledních vědců, který ve svých knihách používá Burianovy paleontologické rekonstrukce, je český paleontolog Bořivoj Záruba (1939). To dokládají například knihy *Die Welt der ausgestorbenen Tiere* (1982, česky: *Svět vymřelých zvířat*, 1983), *Cesta do pravěku: Dávný svět v obrazech Zdeňka Buriana* (1995) a *Otisky času* (1997). Burian v průběhu života spolupracoval v oblasti knižních ilustrací s předními českými paleontology a paleoantropology. Tuto spolupráci je možné popsat chronologicky, prostřednictvím následující chronologické osy: 1942 a 1956 Josef Augusta, 1972 Zdeněk Vlastimil Špinar, 1972 Jan Jelínek, 1977 Vratislav Mazák, 1977 Josef Wolf, 1979 Josef Beneš a 1982 Bořivoj Záruba.

Burian vytvořil přes 420 olejomalb, 350 kreseb, 120 temper, kvašů a pastelů, jejichž námětem byly prehistorické rekonstrukce. Vedle paleontologických rekonstrukcí věnoval Burian pozornost geografické tematice v cyklu *Ilustrovaný zeměpis všech dílů světa* (1934–1937) českého geografa Františka Macháta (1876–1935) a v autorském cyklu třinácti olejomalb *Krajiny a půdní typy* (1951–1958), k němuž byl později volně přiřazen obraz *Tajga* (1967). Další oblastí Burianovy tvorby byla díla s kulturně-antropologickou problematikou – cyklus třinácti obrazů *Porobení* (1944–1978), přibližující původní obyvatele jednotlivých kontinentů (*Polynésanka*, 1944, *Bojovník národa Zulu*, 1963, *Maori*, 1963 aj.). Zvláště místo v Burianově tvorbě zaujímá cyklus deseti olejových pláten *Obžalování* (1940–1964, původní název *Protiválečný cyklus*). Nevyhýbal se ani portrétní tvorbě (*Alberto Vojtěch Frič*, 1943, *Jean-Baptiste Lamarck*, 1977, Charles Darwin, 1979 aj.), krajinomalbě (*Pohled na Kilimandžáro ze stepi Lenkjorské*, 1936), zátiším (*Zátiší s jablky a pivoňkami*, 1936) a *aktům (*Ženský akt u jezera*, 1927, *Ženský akt s kočkou*, kolem 1930 aj.).

Zdeňka Buriana lze označit za představitele iluzivního a imaginativního *realismu, který je svázán s dokonalou faktografickou znalostí prostředí, se smyslem pro relevantní výběr námětu a schopností jeho adekvátního zobrazení. Pro jeho obrazy je charakteristická hladká modelace těl, polostínové efekty a ostré detaily. Stálá expozice Burianových rekonstrukcí *Pravěk očima Zdeňka Buriana* (původně pod názvem *Vývoj života na Zemi*) byla otevřena v roce 1983 v Galerii Zoologické zahrady ve Dvoře Králové nad Labem. Obrazy tvořící tuto expozici byly prohlášeny za národní kulturní památku. Muzeum Zdeňka Buriana se nachází od roku 1992 ve Štramberku. Burianova tvorba na zásadní zhodnocení v kontextu českých dějin umění doposud stále čeká. Jedinečnost a uznání jeho tvorby v celosvětovém měřítku dokládá zařazení Buriana do publikace *Who's Who in the World, 1978–1979*. (Barbora Půtová)

Buridanův osel, *osel, Buridanův.

Burjati, etnikum mongoloidního původu žijící v Burjatské autonomní republice Ruské federace, východně a jižně od Bajkalu, a zčásti též v Mongolsku; celkem přibližně 500 000 lidí, z toho na území Burjatské autonomní republiky 273 000, což představuje 28 % jejího obyvatelstva (*cenzus z roku 2002). *Jazyk patří do *altajské jazykové rodiny. Jejich území bylo osídleno již od *paleolitu. Mezi 3. stoletím př. n. l. a 11. stoletím n. l. se zde střídaly různé populace – *Hunové, *Kyrgyzové, *Ujgurové a *Žuan-žuani. Pastervečtí Burjati osidlovali tento kraj až od 13. století. Na začátku 17. století začali postupně od západu přicházet první *Rusové. V letech 1658 a 1696 došlo k protiruským povstáním. Po vzniku SSSR v roce 1922 měli Burjati *autonomii. Současná *autonomie získala podobu v době rozpadu SSSR v roce 1991. Burjati vyznávají *tibetský buddhismus (lamaisté), od 17. století i *pravoslaví. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

burjatština, *mongolský jazyk užívaný hlavně v Burjatsku, Mongolsku a v Číně (*Burjati). (Jaroslav Malina)

burleska (z francouzštiny: *burlesque*, „burleskní, komický, fraškovitý; burleska; fraškovitost“), *typ *komedie či *frašky, která staví na satirické nadsázce vážných témat; v divadle 18. století často *parodie souběžně probíhajícího vážného děje, kterou ve svých *improvizacích uplatňovala typická postava Harlekýna (*harlekynáda) či Hanswursta (*hanswurštíada). (Ludmila Sochorová)

Burnett, James, lord Monbodd (25. 10. 1714, Monbodd, Kincardineshire, Skotsko – 26. 5. 1799, Edinburgh, Skotsko), skotský právník, spisovatel a filozof; průkopník *antropologie. Burnettovy spisy *Of the Origin and Progress of Language* (O původu a vývoji jazyka, 6 svazků, 1773–1792) a *Antient Metaphysics* (Raná metafyzika, 6 svazků, 1779–1799) předznamenaly mnohé přírodovědecké koncepce 19. století, včetně *Darwinovy evoluční teorie. (Jaroslav Malina)

Burne-Jones, sir Edward Coley (28. 8. 1833, Birmingham, Anglie – 17. 6. 1898, Londýn, Anglie), anglický malíř, kreslíř a návrhář uměleckých řemesel; významný představitel hnutí *preraphaelistů. Ovlivnil pozdější *symbolismus, stal se průkopníkem *secese (art nouveau), v českém umění inspiroval zejména malíře Maxe *Švabinského.

Burne-Jones ztvárnil zejména mytologické a literární náměty, věnoval se i portrétu a karikatuře. Charakteristickým rysem jeho maleb, u nichž převládá tlumené olivově zelené a šedofialové ladění, jsou křehké dívčí postavy se zasněným výrazem (například *Svatba Psýché*, cyklus obrazů o Perseovi). Uplatnil se též jako návrhář vitráží, gobelínů, nábytku aj. a ilustrátor knih, mezi nimiž vyniká proslulé vydání *Chaucera z roku 1897. (Jaroslav Malina)

Búrové, *Afrikánci.

bursa, -ae, f., váček. V *anatomii například **bursa synovialis*. (Ladislava Horáčková)

bursa omentalis, prostor v peritoneální dutině vytvořený největším peritoneálním záhybem. Přední stěnou *bursa omentalis* je *žaludek a jeho závěsy (**omentum minus*, **ligamentum gastrocolicum*), zadní stěnu tvoří parietální *peritoneum, které pokrývá *pankreas a nad ním ležící část *bránice. Horní stěnu tvoří viscerální plocha *jater (**hepar*) za **porta hepatis*, dolní stěnou je **mesocolon transversum*. Se zbylou částí peritoneální dutiny spojuje *bursa omentalis* otvor – **foramen epiploicum*. Úzká vstupní část *bursa omentalis*, přilehlá k **foramen epiploicum*, se označuje jako **vestibulum*, z níž vybíhá *kraniálně mezi *jícen a dolní dutou žílu *recessus superior*. K *slezině směřuje *recessus splenicus* (*sinister*) a pokud nejsou oba listy *omentum majus* srostlé, může být mezi nimi vytvořen *recessus inferior*. (Lenka Vargová)

bursa synovialis, tíhový váček, pomocné kloubní zařízení. Dutinka uložená ve vazivu v okolí *kloubu, která obsahuje synoviální membránu a *synovii; vyskytuje se většinou pod šlachami svalů v místech zvýšeného tahu nebo tlaku na *kost. (Ladislava Horáčková)

Burundové, národ žijící v Burundské republice ve střední Africe. Patří k středním *Bantuům, hovoří *jazykem kirundi a jsou původními obyvateli náhorní plošiny při jezeře Tanganika; celkový počet je asi 8 milionů (odhad z roku 2006). Většinovým etnikem jsou *Hutuové (85 %), dále *Tutsiové (14 %). V 16.–19. století vytvořili raně feudální *stát v čele s dědičným *králem. V roce 1899 se území stalo součástí Německé východní Afriky. V roce 1922 byla území zvaná Ruanda-Urundi spojena v *mandátní území Společnosti národů pod *správou Belgie. V roce 1962 byla obě území opět rozdělena a nejprve *království Burundi získalo nezávislost, poté v roce 1966 vznikla *republika. V roce 1959 a zejména v roce 1994 došlo k *etnickým čistkám, při nichž zahynul až 1 milion obyvatel. Věřící jsou hlavně *křesťané, udržují se i původní *náboženství. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

burušaskí / burúšaskí (též burišskí, chadžuna), izolovaný *jazyk etnika *Burúšů. Dělí se na tři dialekty, pojmenované podle hlavních oblastí, kde jsou rozšířeny (hunza, nagar, jasin); jasinský dialekt je z nich nejméně ovlivněn kontakty s okolními jazyky (hlavně dardskými, turkickými, sino-tibetskou bhótijštinou a urdštinou). Veškeré pokusy objevit genealogické vazby s nejrůznějšími jazykovými rodinami (severokavkazskou, jenisejskou, dené-jenisejskou, případně s paleobalkánskými reliktovými jazyky) zatím zůstávají v rovině *hypotéz a nepotvrzených spekulací. (Jan Filipický)

Burušaskové, *Burúšové.

Burúšové (Burúšo; též Burišové, Hunzakutové, podle jazyka *burušaskí nepřesně nazývaní Burušaskové), původní populace zcela izolované *etnické skupiny žijící v severních horských oblastech Pákistánu (někdejší knížecí státy Hunza, Nagar a Jasin v Gilgitu) a na území tzv. Svobodného (Pákistánem kontrolovaného) Kašmíru. Jejich celkový počet se odhaduje asi na 87 000 (údaj z roku 2000). Novější genetické výzkumy nepotvrdily pravdivost staré *legandy, nedávno převzaté makedonskými nacionalisty, jež obyvatele Hunzy a Nagaru označuje za přímé potomky účastníků indické výpravy *Alexandra Velikého z let 327–325 př. n. l.; naopak jsou patrné jejich vazby na východoasijská *etnika. Nelze vyloučit, že představují pozůstatek původního předárijského osídlení severní Indie. *Vesnice leží na horských úbočích ve výšce 2500–3000 m n. m. Na terasovitých políčkách se pěstují *obilniny (*ječmen, *pohanka, *proso, *pšenice, *žito), *brambory, zelenina, *tabák a *len, pro maso a mléko obyvatelé chovají skot, *kozy, *ovce a jaky. Mezi typické řemeslné výrobky patří železné rošty na pečení, koberečky, sedlové vaky a provazy z kozích žíní, oděvy a příkrývky z vlny, zemědělské nářadí a užitkové předměty z *kosti, rohoviny a *kamene.

Hlavou společenství je dědičný držitel knížecího titulu (*mír*), jenž dbá na výkon spravedlnosti, dodržování místních zvyklostí a řádný průběh tradičních slavností. Smíšené *sňatky s příslušníky jiných etnik jsou vzácností, následnictví je *patrilinéární. Svatby se konají jednou do roka (zpravidla 21. prosince), obřad probíhá v obydlí otce nevěsty. O výběru životního partnera rozhodují rodiče, ale zpravidla ne proti vůli svých dětí. Přípustná je omezená *polygynie. Muž může dosáhnout rozvodu jen v případě manželčiny nevěry; žádost ženy o zrušení *manželství musí nejprve posoudit *mír*, jenž pak rozhodne, zda vyzve manžela, aby se s ní rozvedl. Burúšové byli v minulosti *animisté, před více než třemi staletími přijali *islám. Hlásí se k ismáílitské sektě, v jejímž čele od roku 1957 stojí 49. imám Ághá Chán IV. (Jan Filipický)

buržoazie (z francouzštiny: *bourgeoisie*, „buržoazie, měšťanstvo, městský stav; měšťáctvo“):

1. původně (zejména ve francouzském prostředí) *sociální vrstva mezi *šlechtou a *rolnictvem, složená ze zámožnějších příslušníků *měšťanstva;
2. [marxistická filozofie aj.], vládnoucí vrstva kapitalistické *společnosti (*kapitalismus) vlastní výrobní prostředky, která žije z vykořisťování práce námezdních dělníků a

představuje ekonomicky, politicky i ideologicky vládnoucí skupinu v kapitalistické společnosti;

3. jiné pojetí vychází ze snahy o vystižení tradičního rozdílu mezi třídou „gentlemanů“ a *aristokratů na jedné straně a těch, kteří dosáhli skvělého postavení z obchodních zisků, většinou bez jakýchkoli rodových tradic. Buržoazii byla v tomto smyslu nazývána střední třída spojená se životem *města, aniž by se přihlíželo k jejímu postavení ve výrobních vztazích. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Buschan, Georg Hermann Theodor (14. 4. 1863, Frankfurt [Oder], Německo – 6. 11. 1942, Štětín, Polsko), německý antropolog, etnograf, lékař a spisovatel. Terénní výzkumy prováděl zejména v západní Africe a ve východní Asii. Jako první použil pojem *dentální antropologie v roce 1900 v časopise *Zentralblatt für Anthropologie*, který vydával v letech 1896–1913. Z díla: *Illustrierte Völkerkunde* (Ilustrovaný národopis, 1909), *Die Sitten der Völker* (Obyčeje národů, 4 svazky, 1914–1922). (Michaela Křivanová)

busta (bysta) (z italského přes francouzštinu: *buste*, „poprsí, bysta“), sochařský *portrét hlavy a části prsou, poprsí. (Jaroslav Malina)

bustuarius latro (z latiny: *bustum*, „hrob“, *latrō*, „zločinec, lotr“), vylupovač hrobů. (Josef Unger)

bustum (z latiny: *bustum*, „žároviště; hrob, rov“) [archeologie], typ *žárového hrobu, v němž byl nebožtík spálen přímo na místě. (Josef Unger)

bušidó (doslova „Cesta válečníka“), soubor etických *norem a zásad pro jednání a chování příslušníků *samurajského stavu (*buši*) v Japonsku. Termín *bušidó* zahrnuje nejen dokonalé zvládnutí *techniky *boje *zbraněmi všeho druhu a další válečnické dovednosti, ale i absolutní oddanost svému pánu, silné vědomí osobní *cti, bezmeznou odvahu a v případě potřeby i ochotu obětovat svůj vlastní život v *boji či formou *rituální *sebevraždy (**seppuku*).

Ačkoli byl *kodex *bušidó* zformulován do konečné podoby až v průběhu 17. století, jeho kořeny sahají do období *Kamakura (1185–1333), kdy se základní osou společenských vztahů stává spojení pán-*vazal, realizované na nejrůznějších úrovních feudální vojenské *hierarchie. Ochrana poskytovaná pánem, označovaná pojmem „milostivé dobrodiní“ (*goon*) byla na druhé straně vyvažována celou řadou povinností, tzv. „plněním závazku“ (*hókó*), od absolutní lojality až po povinnost obětovat za svého pána vlastní život. Síla vztahů však byla podmíněna především ekonomicky a do značné míry závisela na místních podmínkách.

K podstatným změnám v postavení samurajstva (*samuraj) dochází s nástupem *tokugawského *šógunátu (1600–1868). Všeobecný mír, politika národní izolace a násilná *urbanizace samurajstva vyvolaná zavedením systému střídavé služby (**sankin kótai*) přinesly postupnou přeměnu samurajů z válečníků na správní *úředníky. Ve stabilní tokugawské *společnosti došlo ke spojení původních norem samurajského chování se zásadami *konfuciánské etiky, neboť konfuciánský princip nadřazenosti a podřazenosti s kategorickým požadavkem vazalské věrnosti nejlépe odpovídal tradičnímu postavení samurajů. K explicitní formulaci souboru etických zásad samurajů označovaných termínem *bušidó* přispěl konfuciánský filozof a vojenský teoretik Jamaga Sokó (1622–1685), který spatřoval hlavní úkol samuraje ve vzorném příkladu dokonalého osobního i veřejného života v duchu konfuciánských norem. Počátkem 18. století se objevují snahy o oživení původního pojetí samurajských ctností v duchu předtokugawského období. Nejznámějším příkladem je klasické filozofické dílo Jamamota Cunejoma (1659–1719) *Hagakure kiki-gaki* (Co bylo slyšet ve stínu listoví, 1716).

V počátečních letech období *Meidži (1868–1912) se s rozpadem feudálního systému a urychlenou modernizací *země ocitly i samurajské *ideály na okraji zájmu japonské společnosti, avšak od druhé poloviny 80. let 19. století, zejména pak po *čínsko-japonské válce (1894–1895) nachází *bušidó* nové vyjádření v národním patriotismu a oddanosti *císaři.

O nový pohled na tradice *bušida* a jejich představení světu se na přelomu století zasloužil Nitobe Inazó svojí knihou *Bushido: The Soul of Japan* (1899; česky: *Duše Japonska: Bušido*. Praha: Josef Pelcl, 1904). Přestože se kodex samurajských ctností, který byl od 30. let 20. století systematicky zneužíván japonskou militaristickou *ideologií, ukázal v poválečném období neslučitelný s demokratickými principy, opakovaně se objevují snahy o jeho oživení, případně přehodnocení. Posledním, snad nejznámějším příkladem hlubokého ztotožnění se se samurajskými ideály byl známý spisovatel Jukio *Mišima, který v listopadu 1970 veřejně spáchal obřadnou sebevraždu *seppuku*. (Jan Sýkora)

Butön Rinčendub (*bu-ston-rin-čhen-grub*, 1290–1364), přední tibetský polyhistor a historiograf. Autor čtyřdílných dějin *buddhismu v Indii a *Tibetu, zkráceně zvaných „Původ Nauky“ – *Čhödžung* (*čhos-'bjung*), z roku 1322. Dílo, jež na půdě Tibetu představuje první pokus o syntetické zpracování náboženských a světských dějin *země, se stalo vzorem pozdějším tibetským historikům. Přičinil se také o první redakci a kodifikování knih tvořících tibetský buddhistický *kánon – **Kandžur* a **Tandžur*. (Josef Kolmaš)

Butser Ancient Farm, britské středisko *experimentální archeologie, vzniklé zásluhou Petera *Reynoldse v roce 1972 jako centrum pro výzkum a výuku. Původním cílem střediska bylo studium prehistorické zemědělské a domácí ekonomiky v období od 400 př. n. l. do 400 n. l. Hlavní proud experimentální aktivity zde představují dlouhodobé experimenty, prováděné v cyklech. V průběhu posledních třiceti let projekt probíhal na třech *lokalitách. V roce 1972 vznikla první část projektu na severní straně údolí Butser Hill, kde se nacházela Little Butser (hrabství Hampshire). Na této lokalitě středisko existovalo až do roku 1989. V roce 1976 vznikla druhá část na dně údolí Butser Hill. Fungovala jako výzkumné středisko ve spojitosti s první lokalitou, ale jejím *primárním cílem bylo otevření projektu pro veřejnost, což bylo existenční nutností, neboť jeho pokračování záviselo na příjmech ze vstupného.

Obě lokality byly složeny z výzkumných polí, skladovacích prostor a ohrazení s *konstrukcemi *staveb. Středisko bylo vždy prezentováno nikoli jako rekonstruovaná *vesnice z *doby železné, ale jako experimentální laboratoř, včetně teploměrů, meteorologických stanic, videokamer a dalších zařízení. Tento přístup vedl ke konfliktu s radou hrabství Hampshire, usilující o zvyšování návštěvnické atraktivity. Konečným důsledkem bylo opuštění obou lokalit po roce 1990. V roce 1991 byla založena nová stanice v Bascomb Copse (Chalton, Hampshire), což zároveň naplnilo Reynoldsův záměr ustavit další část projektu v jiné bio-klimatické zóně pro porovnání výsledků experimentů. Kromě tradičního rozsahu aktivit přibyla konstrukce římské *vily. Výzkumný a výukový program je nyní integrován na jednom místě. Mezi hlavní experimentální témata střediska patří zemědělské plodiny. Výzkum archaického *zemědělství zůstal primárním cílem projektu. Různé typy plodin byly pěstovány na různých půdách, za různých podmínek a po dlouhou dobu. Přitom byly testovány různé typy oradel a sledovány *pracovní stopy, které se na nich užitím vytvářejí, a také stopy, které *oradla zanechávají v *půdě. Rovněž byly sledovány procesy vedoucí k vzniku mezí. Experimentální pole byla analyzována za využití řady metod (sledování magnetické susceptibility, obsahu tuku v půdě, vlivu obdělávání polí na změnu pylové skladby atd.). Dalšími dlouhodobými experimentálními tématy jsou skladování *obilí, stavební struktury (řada konstrukcí kruhových domů z doby železné) a zemní práce (od roku 1976 byly postaveny postupně čtyři *valy s *příkopem, na kterých se sledují hlavně efekty eroze a *archeologizace). (Richard Thér)

Butzer, Karl W. (19. 8. 1934, Německo), americký přírodovědec německého původu. Přispěl k uplatnění environmentalistických a ekologických koncepcí v archeologii. Z díla: *Environment and Archaeology: An Ecological Approach to Prehistory* (Životní prostředí a archeologie: Ekologický přístup k prehistorii, 1972). (Jaroslav Malina)

Byblos, původním jménem Gebal, foinické *město na pobřeží Středozemního moře mezi Tripolisem a Bejrútem, arabsky Džebajl (*Libanon). *Vesnice a město osídlené od 6. tisíciletí př. n. l. do současnosti. Nejvýznamnější etapy osídlení: a) Neolitická ves z 6. tisíciletí př. n. l. Obživa *zemědělstvím, *chovem dobytka a *lovem. Výrobky z *hlíny (tmavá *keramika, nejstarší v oblasti), *kamene a *kovu, snad i *textil. Stálé sídliště z volně stojících, bíle omítnutých *staveb, zesnulí pohřbívání v domech (i) pod podlahami z vápenné malty. b) Eneolitické sídliště s pohřebištěm z konce 4. tisíciletí př. n. l. Výrobky z hlíny, kamene a kovů (*měď, *stříbro – *zbraně, *ozdoby). Ve středu sídliště závlahová nádrž, či napajedlo pro dobytek. Obyvatelé žili v lehkých okrouhlých i pravoúhlých příbytcích, zesnulí pochováni ve velkých nádobách, někdy značených otisky pečeti (vztahy k syrsko-mezopotamské oblasti). c) Sídlíště z počátku 3. tisíciletí př. n. l. Rozsáhlejší pravoúhlé domy a dlážděné ulice s odtokovými kanálky vedenými jejich středem. Práce z hlíny (užívání otočné hrnčířské desky), kamene a kovů, objevují se pečatní válečky. Během 3. tisíciletí př. n. l. sílí egyptský vliv, zjevně již od 2. dynastie (váza s nápisem *faraona Chasechemveje [2686 př. n. l.]). *Egyptané dováželi z Byblu zdejší mimořádně kvalitní cedrové dřevo užívané k stavebním účelům, pryskyřici a jiné zboží. Využívali přitom služeb místních odborníků, zkušených mořeplavců. V 3. tisíciletí př. n. l. středisko *obchodu s *papyrem, vyváženým z Egypta přes Byblos do celého Středomoří, takže od jména Byblos je odvozen řecký výraz *biblos*, „knihy, spis, svitek“, a to je v češtině základem výrazu *bible. d) Na konci 3. tisíciletí př. n. l. má již město první *opevnění a jednoznačně určitelné *chrámy (tzv. Rešefův chrám – poprvé vykazuje trojdílný závěr známý z pozdější syrské architektury). e) Na počátku 2. tisíciletí př. n. l., nejspíše v 19.–18. století př. n. l., zřízeno nové opevněné město. V jeho areálu zahloubeny do podložní skály hluboké *šachty s kobkami, v nichž v mohutných kamenných *sarkofázích byli pohřbeni místní vládci s bohatou výbavou šperků, toaletních potřeb a obřadních předmětů v místním, ale i egyptském a mínójském stylu. f) Ve druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l. Byblos mocensky zastíněn *Ugaritem a *Sidónem. Tehdy zřízen pozoruhodný Chrám *obelisků, z něhož pocházejí hromadné nálezy (*depoty), obsahující mimo jiné sošky, zbraně a nádoby z drahých kovů. Od 16. století př. n. l. se zde rozvíjí úsilí o vytvoření hláskového písma, které se v již ustálené podobě objevuje na sarkofágu zdejšího vládce *Achírama (biblického Chírama) v 10. století př. n. l. Město mělo zřetelně značný význam pro vznik nejstarších hláskových písem evropských. g) V 1. tisíciletí př. n. l. významné středisko foinické, avšak vrstvy pozdní *doby bronzové a *doby železné chybí. Ve *Starém zákoně je město zmíněno jen dvakrát (Joz 13,5; Ez 27,9). V 8. století př. n. l. ho dobyli *Asyřané, za *Peršanů mělo jakousi *autonomii, tvořilo samostatný městský celek v rámci páté *satrapie. V achaimenovské době byla zbudována palácová rezidence, na lokalitě jsou rozsáhlé pozůstatky římské (chrámy, divadlo, ulice s kolonádami).

Byblos má významnou roli nejen ve foinické, nýbrž i v egyptské *mytologii, protože sem doplula podle báje *rakev se zabitým *Usirem (Osíridem) a odtud jej pak jeho sestra a choť *Eseta dopravila zpět do Egypta. V Byblu byl dále proslulý chrám *Adónidův, který fungoval ještě i v římské době. (Petr Charvát, Jan Heller)

Býčí skála (Habrůvka, okres Blansko, Jihomoravský kraj, Česká republika), největší jeskynní sídliště z *paleolitu a z mladších období pravěku ve střední části Moravského krasu. Jde o fosilní výtok Jedovnického potoka (výška 306 m n. m.), který dříve než se objeví v Býčí skále, protéká rozsáhlým systémem, počínaje Rudickým propadáním.

Paleolitické osídlení Býčí skály je soustředěno v takzvané Jižní odbočce hlavní jeskynní chodby. Zatímco Jindřich *Wankel jako první badatel popisuje jedinou *kulturní vrstvu, „od uhlí velmi černou“, Karel *Absolon a další badatelé později popsali profil členěný do dvou paleolitických vrstev, který vyvolal několik *interpretací. Zatímco svrchní poloha jednoznačně náleží *magdalénienu, spodní kladl Josef Bayer do *moustérienu, Karel Absolon a Karel *Valoch do takzvaného preaurignacienu a naposledy Krzysztof Sobczyk a Jiří A. *Svoboda ji považují za magdalénskou dílnu. Poslední interpretace se zdá být

nejpravděpodobnější již proto, že zdánlivá archaičnost *industrie je ovlivněna místní *surovinou (*rohovce typu Býčí skála) a většími rozměry artefaktů, a to spíše než rozdíly v technologickém procesu (též obdobná situace v *Pekárně, vrstva i). V rámci svrchní, nesporně magdalénské vrstvy, tvoří nejnápadnější nálezy početné břidlicové oblázky, některé použité jako *retušéry, s ornamentálními a někdy i figurálními *rytinami. V Jižní odbočce je rovněž letmo černě načrtnutá, částečně zasintrovaná kresba cervida, kterou Martin *Oliva považuje za paleolitickou.

*Jeskyně byla využívána i v mladších pravěkých obdobích – *neolitu, *eneolitu, *době bronzové, starší (*halštatské) a mladší (*laténské) *době železné, *době římské, *středověku, *novověku. Nejproslulejší je vstupní část jeskyně (Předsíň) z *doby halštatské v 1. polovině 6. století př. n. l., kdy zde patrně existovala *svatyně, kterou indikují *zlaté, *železné, *bronzové, *skleněné, *jantarové, *kostěné, *parohové a *kamenné artefakty, dále naturfakty (*obiloviny) a předměty z organických hmot, též zvířata a desítky lidí (více než čtyřicet jedinců). Tyto nálezy byly možná součástí náboženských *obřadů (například zapojení „objektů“ do procesu zrodu, zániku a opětovného zrodu). Součástí architektury prostoru Předsíň byla kovárna (kovář – demiurg, „porodník“ železa), která poukazuje kromě jiného na změnu využívání krasové oblasti (bohatá ložiska rudy) v novém stupni metalické *kultury. (Martin Golec, Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

bydlení, chráněné, komplexní rezidenční služba, která poskytuje *klientům podle jejich individuálních potřeb takovou podporu, aby mohli v maximální míře vést běžný způsob života. Klienty chráněného bydlení mohou být lidé, kteří jsou v důsledku *nemoci nebo postižení dlouhodobě či trvale znevýhodněni. Kromě ubytování a pomoci při zajištění chodu *domácnosti zajišťuje kontakt se *společností, obecné poradenství a pomoc při prosazování práv a zájmů. (Marie Dohnalová)

bydlení, komunitní, bydlení v bytě, v němž je dlouhodobě více osob (*klientů). S nimi je trvale přítomen personál agentury poskytující službu. Komunitní bydlení je vhodné pro rizikovou mládež, pro dlouhodobě nemocné a trvale vážně handicapované osoby. (Marie Dohnalová)

bydlení, sociální, bydlení v bytě, kterým se snaží *stát nebo *obec umožnit sociálně potřebným lidem důstojný život. V západoevropských *zemích je sociální bydlení zřizováno veřejnými *institucemi nebo i *nestátními neziskovými organizacemi. O přidělení sociálního bytu rozhoduje buď *zákon, nebo kritéria přidělení stanovuje obec. (Marie Dohnalová)

bylanská kultura, *kultura, bylanská.

býložravost, herbivorie, nutriční strategie založená na přijímání potravy pouze v rostlinné formě. (Petr Bureš)

byrokracie (z francouzštiny: *bureaucratie*, „úřednictvo, byrokracie“):

1. organizace hierarchického typu, provázející složitější společenské celky (*státy) od jejich vzniku ve *starověku. Vyznačuje se úřednicko-písemným vyřizováním správních úkolů podle stanovených pravidel, schematickým způsobem za pomoci určitých úřednických technik (kartotéky, registrace). Autorita je uspořádána do podoby stupňovité pyramidy s jasně oddělenými funkcemi příkazů a dohledu od předsedajícího až po podřízené. Ve významu „vedení písařny“ užíváno od 18. století.

Na rozdíl od *lenního systému spočívá moderní byrokracie na přísném oddělení úřední a soukromé sféry; *úředníci byli ustanovováni na dobu určitou a byli pověřováni specifickými úkoly (bez nároku dědičnosti). Byli odměňováni zpravidla mzdou. Byrokracie se prosazovala zejména v absolutistických *státech (*absolutismus). Narůstající odborná specializace a nepostradatelnost vedla k osamostatnění úředníků od nadřízených *úřadů. V 19. století se úředníkům podařilo prosadit určitá privilegia – doživotní, prakticky nevypověditelné postavení, nárok na penzi a vlastní disciplinární komory. Také v nestátní oblasti se prosadil úřední organizační princip (průmyslová, stranická a odborová byrokracie). Pokusy liberální a

anarchisticko-komunistické strany omezit nové způsoby *vlády, nebo je dokonce odstranit, zůstaly neúspěšné. Přechod k socialistické hospodářské správě v komunistických státech ji v netušené míře ještě více posílil.

Max *Weber, který termín v moderní době zpopularizoval, považoval byrokracii za nejefektivnější způsob lidské organizace. Podle něj vede růst organizací nevyhnutelně k tomu, že se stávají stále byrokratičtější a stále autonomnější.

Tohoto jevu a problémů s ním spjatých si byli vědomi mnozí dávno před Weberem. Například čínský filozof Mistr Chan Fej (**Chan Fej-c'*, 288–233 př. n. l.), přesvědčený legista (*legismus), ve svých stylisticky elegantních a logicky vybroušených spisech – jež se staly inspirací *Prvnímu svrchovanému císaři a jeho rádci *Li S'ovi – uceleně vyložil legistickou státovědu. Postihl i její hlavní slabinu – úřednictvo. Tendence úřednictva k upevnění vlastní moci na úkor jednoty státu byly již v té době zjevné a Chan Fej jako chanský princ navíc i z vlastní zkušenosti dobře znal mravy a zlovyky byrokracie. Tento legista a stoupenec mocného všečínského státu také ovšem dobře věděl, že silný stát není bez úřednictva možný. Proto se ve svých úvahách soustředil na problém zvládnutí a kontroly úřednictva, který považoval za jeden z nejdůležitějších. Podobně jako později florentský filozof a politik Niccolò *Machiavelli vypracoval zásady umění vládnout. Chan Fej radil panovníkovi, aby mezi úřednictvem neustále a nejrůznějšími prostředky pěstoval ovzduší podezíravosti, vzájemné nedůvěry a nevraživosti, aby štěpil toto spříseženské *společenství, spojené neviditelným předivem služeb a protislužeb na protichůdné skupiny, a takto udržoval rovnováhu sil a stabilitu státu. Rovněž nabádal, že „osvícený panovník štědře odměňuje a nemilosrdně trestá“ (viz též *systém, úřednický [Čína]);

2. privilegovaná skupina úředníků, mocenský aparát státní *správy;

3. nepružný, formalistický způsob úřadování, lpění na předpisech, byrokratismus.

(František Čapka, Jaroslav Malina)

bysta, *busta.

bytí, *život, *existence; nejširší společné označení pro všechno, co jest. Filozofie podle *Platóna začíná údivem nad tím, že něco jest, nad zázrakem bytí. Nejstarší filozofové se pokoušeli vyzkoumat původ bytí a pokládali za něj některý z živlů, případně boj anebo zásah demiurga. Křesťanská filozofie ztotožnila bytí se *stvořením a pokládala je za dílo Boží. V novověku otázku bytí zastínila otázka jistého poznání (René *Descartes), později historického dění a vznikání (Georg W. F. *Hegel).

Ve 20. století otázku bytí – včetně rozdílu mezi „být“ a „být nějaký“ nebo „být něčím“ – obnovil Martin *Heidegger, který rozlišil zejména různé způsoby bytí. Na rozdíl od předmětů, které jsou nám po ruce a slouží k něčemu, a od těch, které se v našem *světě pouze vyskytují a které nezaujatě pozorujeme, je člověk bytím na světě, jemuž o toto jeho bytí neustále jde, jemuž na něm záleží. Problematikou bytí se zabývá filozofický obor *ontologie. (Jaroslav Malina)

bytost, **Nejvyšší**, v *osvícenství a zejména za *Velké francouzské revoluce pojem užívaný jako náhražka křesťanského *Boha. Uctíváním Nejvyšší bytosti (od 8. 6. 1794) a vytvořením nového kultu se jeden z vůdců francouzské revoluce Maximilien Robespierre (1758–1794) snažil zastavit šířící se dechristianizační kampaň a za pomoci metafyzického pojmu stabilizovat mocenský systém. (Jaroslav Malina)

Byzanc, vžitě označení pro *východořímskou říši (395–1453). Je odvozeno od původního řeckého názvu hlavního *města *Byzantion, které vzniklo kolem roku 600 př. n. l. jako řecká *kolonie při vstupu do Černomoří. Termín Byzanc, byzantská říše je neologismus zavedený v 18. století francouzskými osvícenci. Sami *Byzantinci se považovali za dědice *Římanů a řecky si říkali *Romaioi. (Jaroslav Malina)

Byzantinci (*Romaioi), obyvatelé středověkého státu *Byzance, pokračovatele *východořímské říše, založené ve 4. století po rozpadu *římské říše v její východní části, tj. v

Malé Asii, Přední Asii aj. Hlavním *městem se stala *Konstantinopol, původně starořecká *kolonie *Byzantion, znovubudovaná císařem *Konstantinem Velikým od roku 326 (dnešní Istanbul, dříve též slovansky Cařihrad). Byzantinci představovali multietnickou společnost, jde o umělý název obyvatel státu, který procházel velmi nesourodým vývojem a posléze se jako nehomogenní stát rozpadl pod náporom *Turků (1453). Označení této *civilizace jako Byzance vzniklo až v 18. století, kdy ji tak pojmenovali francouzští *encyklopedisté. Byzantinci se sami považovali za pokračovatele římské říše a označovali se za *Římány – v grecizované formě *Romaioi*. V 6. století nahradil na svém území císař Justinianus (527–565) dosud úřední *latinu *řečtinou.

V dějinách *byzantské říše doznaly některé lidské činnosti vynikající úrovně: dodnes zůstávají pojmem byzantská literatura, malířství, architektura, hudba; ale také v negativním smyslu – pojem byzantismus, jakožto bezobsažný a konvenční způsob okázalého projevu (v odívání, etiketě, jednání), charakteristický pro středověkou Byzanc a v přeneseném smyslu užívaný pro obdobné vztahy a projevy ještě dnes. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Byzantion, řecké *město založené kolem roku 600 př. n. l. Na jeho místě vystavěl *Konstantin Veliký město *Konstantinopol. (Jaroslav Malina)

byzantská misie, *misie, cyrilometodějská.

byzantská říše, *říše, byzantská.

byzantské dědictví na Rusi, *dědictví na Rusi, byzantské.

-blastom, koncovka názvů *nádorů složených z nezralých buněk. Například osteoblastom, chondroblastom apod. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

C

c, označení pro špičák mléčného *chrupu.

C, označení pro špičák stálého (permanentního) *chrupu.

C₁₋₇, označení pro krční obratle – *vertebrae cervicales* a pro příslušné segmenty míšní. (Ladislava Horáčková)

CAAT, Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu.

Cabanis, Pierre-Jean-Georges (5. 6. 1757, Cosnac, Francie – 5. 5. 1808, Rueil-Malmaison, Francie), francouzský lékař, fyziolog; veřejný činitel v údobí *Velké francouzské revoluce, dědic osvícenských naturalistů a *encyklopedistů a vitalistických tezí montpelliérské lékařské školy, jehož teze předznamenaly *esencialismus *rasové ideologie 19. století. Již během studií medicíny se díky svým zájmům o literaturu a politiku seznámil v salonu, který vedla v Auteuil vdova po *Helvétiovi, s předními představiteli francouzského *osvícenství Condillacem, *Condorcetem, d'Alibertem, D'Holbachem, Diderotem, Turgotem, Marmontelem, Mirabeauem, de Nemoursem nebo Sieyèsem. Salon v Auteuil navštěvovali rovněž filozof Pierre Claude François Daunou, student exotických populací Constantin François Volney a armádní důstojník a budoucí ideolog Destutt de Tracy. Benjamin *Franklin umožnil Cabanisovi stát se 21. července 1786 zahraničním členem Americké filozofické společnosti. Po pádu Bastily Cabanis úzce spolupracoval s Honorém Gabrielem Riquetim de Mirabeauem a podílel se na činnosti politického klubu Společnost 1789, který usiloval o sblížení Lafayettova a Mirabeauova křídla; později se však připojil k jakobínům. Cabanis byl ošetřujícím lékařem Mirabeaua v poslední fázi jeho choroby a musel se v dubnu 1791 ve spise *Journal de la maladie et de la mort d'Honore-Gabriel-Victor Riquetti Mirabeau* (Deník o Mirabeauově nemoci a smrti) hájit z obvinění ze zanedbání lékařské péče. Byl jmenován do pětičlenné komise pověřené dohlížením na správu pařížských nemocnic a své *názory na reformu francouzského nemocničního systému shrnul ve spisech *Observations sur les hôpitaux* (Poznámky o špitálech, 1790) a *Quelques principes et quelques vues sur les secours publics* (Několik pravidel a náhledů týkajících se fungování veřejné zdravotní pomoci, 1803). Dne 6. dubna 1795 byl Cabanis jmenován profesorem hygieny a 22. srpna téhož roku se stal

členem výboru veřejného vzdělávání. Po založení Francouzského institutu (Institut de France) v říjnu 1795 vystoupil Cabanis v rámci Třídy morálních a politických věd v letech 1796 až 1797 s šesti přednáškami zaměřenými na souvislost mezi lidským fyzickým a morálním bytím a společně s Destuttem de Tracyem patřil mezi přední reprezentanty ideologického hnutí.

Ve studii *Rapports du physique et du moral de l'homme* (Vztahy mezi fyzickou a morální stránkou člověka, knižně poprvé 1802) Cabanis předložil materialistickou teorii lidského myšlení, v níž rozvinul Condillakovu tezi, že myšlení je transformovaný *vjem, a *La Mettrieho karteziánské argumenty z kontroverzní knihy *L'Homme-machine* (1748, česky: *Člověk stroj*. Praha: ČSAV, 1958). Cabanisovo pojetí myšlení jako organických „výronů [sekrecí] mozku“ (*la sécrétion de la pensée*) vyvolalo rozpaky a pohoršení a bezpochyby přispělo ke Cabanisově marginalizaci v dějinách západní vědy. S lékařskými obory Cabanis spojoval utopické aspirace; vzdělávací politika založená na jejich poznatcích může podle jeho názoru vytvořit nové lidské schopnosti a smysly a zásadně tak přeměnit lidský druh. Cabanis věřil, obdobně jako *Buffon, *Condorcet, *Lamarck nebo Erasmus Darwin, v dědičnost získaných vlastností a zušlechťování lidstva chápal nejen morálně, ale i biologicky. Cabanis byl jedním z prvních francouzských autorů, kteří použili ve svých textech pojem *antropologie. Není však zřejmé, zda se Cabanis inspiroval přednáškami Immanuela *Kanta z roku 1798 nebo knihou *Neue Anthropologie für Ärzte und Weltweise* (Nová antropologie pro lékaře a učence, 1790) od lipského lékaře Ernsta Platnera. V dubnu 1798 byl zvolen do shromáždění pěti set a společně se Sieyèsem a dalšími ideology podporoval nástup *Napoleona k moci. V posledních letech života se však novému režimu odcizil a stáhl se do ústraní.

Cabanisův intelektuální vývoj dokládá proměnu původního osvícenského *univerzalizmu ve vědách o člověku v partikularismus *romantismu, přičemž *rasová teorie 19. století představovala jeden z produktů zmíněné transformace. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

cadaver, -eris, n., mrtvé tělo, mrtvola.

Caddové [kadové], etnická skupina původních severoamerických *indiánů žijících v severovýchodní části Texasu a v severozápadním Arkansasu. Jejich celkový počet včetně příbuzných *kmenů je kolem 3 000 příslušníků (1990). Caddové patří spolu s *Arikary do jazykové rodiny *hoka. Jejich etnický původ je odvozován z pravěké indiánské kultury mohyl. Caddové byli zřejmě později ovlivněni zemědělskými *vysokými kulturami Mezoameriky. Například Paunijové jako nejbližší příbuzní Caddů přišli nejdříve do styku s *Evropany (již v polovině 16. století) a osvojili si jízdu na *koni a chov koní, avšak zůstali především zemědělci. V polovině 19. století byli zdecimováni epidemií neštovic. (Zdeněk Tvrđý)

caduceus (z latiny: *cādūceus*, „berla, hůl“), odznak úředních hlasatelů v Řecku a *Římě (vavřínová nebo olivová hůl se zavíjejícími se hadími ocasy). (František Čapka)

caecus, -a, -um, slepý (například počáteční oddíl *tlustého střeva – slepé střevo **intestinum caecum*).

Caesar, Gaius Iulius C. (12./13. 7. 100 př. n. l., Řím, Itálie – 15. 3. 44 př. n. l., Řím, Itálie), římský vojevůdce a *diktátor období pozdní *republiky. Roku 60 př. n. l. člen prvního triumvirátu (spolu s Crassem a Pompeiem). Pokořitel *Gallie. Autor spisů *Commentarii de bello Gallico* (Zápisky o válce galské, napsáno asi roku 52 př. n. l.) a *Commentarii de bello civili* (Zápisky o válce občanské), které později doplnili někteří jeho přední spolubojovníci (souhrnné české vydání: *Válečné paměti: O válce galské, o válce občanské, alexandrijské, africké a hispánské*. Praha: Svoboda, 1972). V *občanské válce zvítězil nad Pompeiem a stal se *diktátorem. Byl zavražděn republikánskými spiklenci 15. března (o březnových Idách) roku 44 př. n. l. Caesar byl geniální vojevůdce a Suetoniem byl považován za nejinteligentnějšího ze všech *Římanů. Jeho jméno se stalo částí oficiální titulatury římských

*císařů, počínaje jeho dědicem a adoptivním synem Octavianem *Augustem. (Jaroslav Malina)

caesaropapismus, *césaropapismus.

Cachurové, populace *kavkazského původu žijící na jihu Dagestánu a v Ázerbájdžánu v počtu kolem 30 000. Hovoří cachurštinou, která patří do lezginské skupiny *dagestánských *jazyků z *kavkazské rodiny, avšak píší rusky nebo ázerbájdžánsky. Patří k *autochtonnímu obyvatelstvu již od starověku a v historii prosluli svou bojovností, zejména proti carskému vojsku (Šamilovo povstání v polovině 19. století). Část byla násilně přesídlena do Ázerbájdžánu. Základním způsobem obživy je pastevectví. Věřící jsou *muslimové (*sunnité). (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

CAI, *index, komparativní alveolární.

Cakasové, *Chakasové.

Cakchiquelové [kakčikelové], jihoameričtí *indiáni v jihozápadní Guatemale; přes 300 000 (odhad z roku 1970). *Jazyk patří do skupiny kičé rodiny maya. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství a *řemeslo. Před příchodem *Španělů vytvořili raně feudální stát s centrem v *městě Iximché (neboli Tecpán-Guatemala). Jsou *katolíci se silnými pozůstatky předkřesťanských kultů. (Oldřich Kašpar, Zdeněk Tvrdý)

Cakchiquelské letopisy, *letopisy, Cakchiquelské.

Cakoniané, *Tsakoniané.

calamus, -i, m., brk, pero; rourka, stéblo. V *anatomii například **calamus scriptorius*. (Ladislava Horáčková)

calamus scriptorius, dolní část IV. *komory mozkové mající podobu husího brku. (Ladislava Horáčková)

Calancha, Antonio de (1584–1654), španělský augustinián a kronikář. Od svých čtrnácti let se vzdělával v klášteře v Limě (Peru). Stal se *převorem v Trujillu a kronikářem augustiniánské provincie v Peru. Projevoval velký zájem o dějiny a kulturu *Inků a v touze po poznání indiánských památek procestoval celé Peru. Jeho hlavní dílo *Crónica moralizada del orden de San Agustín en el Perú* (Mravokárná kronika řádu svatého Augustína v Peru), 1. sv., 1638) a *Crónica moralizada de la provincia del Perú del orden de San Agustín Nuestro Padre* (Mravokárná kronika řádu našeho otce sv. Augustína v provincii Peru, 2. sv., 1653, zčásti jej napsal Bernardo de Torres) obsahuje zajímavá data k studiu dějin a *etnologie Peru. (Oldřich Kašpar)

calcaneus, -i, m., kost patní; nejmohutnější ze sedmi *kostí zánártních, kloubně se spojuje s *kostí hlezenní a *krychlovou. Dorzální plocha nese tři *facies articulares talaris* – *anterior*, *media* et *posterior* pro skloubení s kostí hlezenní. Mezi přední a střední kloubní ploškou je žlábek – *sulcus calcanei*, který spolu se *sulcus tali* hlezenní kosti vytváří prostor – **sinus tarsi* (pro **ligamentum talocalcaneum interosseum*). Na mediální straně vystupuje nápadný výběžek – *sustentaculum tali*, který podpírá *talus. Pod sustentakulem je žlábek pro šlachu – *sulcus tendinis musculi flexoris hallucis longi*. Na laterální straně patní kosti je malý výběžek – *trochlea peronealis* a pod ním *sulcus tendinis musculi peronei longi*. Dorzální okraj patní *kosti tvoří *tuber calcanei*, na který se prostřednictvím *Achillovy šlachy upíná trojhlavý lýtkový sval – **musculus triceps surae*. Hrbol je rozdělen na dva výběžky – větší *processus medialis* a menší *processus lateralis* (od obou výběžků začínají krátké svaly nohy). Distální konec kosti má sedlovitě prohnutou kloubní plošku – *facies articularis cuboidea* pro skloubení s krychlovou kostí. *Osifikační jádro kalkaneu se vyvíjí již mezi 3.–4. *fetálním měsícem. Přídavné jádro na *tuber calcanei* se objevuje v 6.–9. roce a srůstá s patní kostí v 15.–17. roce.

Při stranovém určení orientujeme *tuber calcanei* dorzálně, kloubní plošky pro *talus* proximálně a zvlněná kloubní ploška pro krychlovou kost míří distálním směrem. Pak

sustentaculum tali, uložené na mediální straně určuje, ze které strany kost pochází. (Ladislava Horáčková)

calcar, -aris, n., ostruha.

calcar femorale, též *crista femoris interna*, stehenní ostruha – zesílená, vertikálně probíhající ploténka *kostní tkáně odstupující z *kompakty mediální stěny krčku *kosti stehenní těsně pod úrovní *trochanter minor femoris. (Ladislava Horáčková)

calculosis, -is, f., kalkulóza, tvorba kamenů v těle, přítomnost kamének v orgánech. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

calculus (z latiny: *calculus*, „kamének; počet“), kámen, kamének; počet. (Jaroslav Malina)

calices renales, kalichy ledvinové, útvary nálevkovitého tvaru, které představují začátek odvodných močových cest. Podle velikosti i uspořádání se dělí na *calices renales minores a *calices renales majores. (Lenka Vargová)

calices renales majores, velké ledvinové kalichy, útvary nálevkovitého tvaru. Vznikají splynutím dvou až tří malých ledvinových kalichů. Jsou uloženy v počtu tří až čtyř v *sinus renalis. Calices renales majores se navzájem spojují a vytvářejí *pelvis renalis. (Lenka Vargová)

calices renales minores, malé ledvinové kalichy, útvary nálevkovitého tvaru, jejich počet (7 až 14) odpovídá počtu pyramid *dřeně ledviny. Svoji rozšířenou částí obemykají ledvinové papily na hrotu pyramid a zachycují moč, která přitéká z ductus papillares. Dva až tři malé kalichy se spojují do *calices renales majores. (Lenka Vargová)

caliculus gustatorius, chuťový pohárek, malé tělíčko tvaru soudečku, uložené ve slizničním *epitelu na *jazyku po bocích hrazených papil, na povrchu papil houbovitých, lístkových, v *patře tvrdém i měkkém, na zadní straně *hltanu a *epiglottis. Na stěnách smyslových buněk začínají dendrity vláken chuťové dráhy. (Lenka Vargová)

Callahan, Errett (17. 12. 1937, Lynchburg, Virginie, USA), americký archeolog; představitel moderní *experimentální archeologie. Specializuje se na *technologie výroby kamenných nástrojů a dalších archaických technologií. V 60. letech 20. století začínal se štípáním kamene jako samouk. Po dokončení studií nastoupil na počátku 70. let jako profesor antropologie na Commonwealth University v Richmondu (Virginie, USA). Zde záhy založil kurzy Living Archaeology, v nichž kombinoval akademické studium s praktickou výukou technologií a experimentálními terénními kurzy. V 70. letech uskutečnil řadu experimentálních projektů: 1972 – The Old Rag Project (přechodné sídliště ze staršího woodlandského období v Blue Ridge Mountains ve Virginii), 1973 – The Wagner Basalt Quarry Project (přechodné sídliště z období *pouštní kultury Severní Ameriky v severní Arizoně) a mezi lety 1974 a 1979 – několikofázový Pamunkey Project (zaměřený na subsistenční systém mladšího woodlandského období v Tidewater ve Virginii – živě fungující indiánská *vesnice na řece Pamunkey ve Virginii, napodobující život, jaký v té oblasti vedli *indiáni před příchodem evropských kolonistů) aj.

Díky těmto komplexně pojatým projektům, zahrnujícím vše od *replikace technologií po stavbu domů, se podařilo shromáždit velké množství dat, která významně obohatila experimentální archeologii a přispěla k porozumění hlavně technologiím sledovaných období. V této etapě výzkumu navázal Callahan spolupráci s dánskými, nizozemskými a švédskými archeology zkoumajícími archaické technologie, jež kromě jiného vedla k založení zpravodaje *The Flintknappers' Exchange*, určeného pro výzkumníky v oboru technologie štípání kamene.

V 80. letech Callahan překročil hranice experimentální archeologie a svých zkušeností s technologií štípání využil v oblasti umění (ve známost vešly především jeho fantazijní kamenné nože inspirované dlouholetým studiem dánských pazourkových dýk z přelomu pozdní doby kamenné a doby bronzové). Tímto počinem otevřel nové pole pro štípání kamene. V 80. letech také započal (nyní již „osvobozen“ od akademického prostředí) nabízet praktické *semináře doma v „Cliffside“ v Lynchburgu ve Virginii, kde se dodnes sjíždějí

zájemci o technologii štípání. V prosinci 1989 se díky Callahanově iniciativě sešla skupina pedagogů a praktiků v oblasti archaických technologií v Gastonii v Severní Karolině a založila The Society of Primitive Technology. Z díla: The Pamunkey Project Phases I and II (Projekt Pamunkey, fáze I a II). *Experimental Archeology Papers*, 4 (1976). (Richard Thér)

Callixtus I., *Kalixtus I.

Callot, Jacques (asi 1592, Nancy, Francie – 14. 3. 1635, Nancy, Francie), francouzský kreslíř, grafik a ilustrátor; významně ovlivnil vývoj francouzské grafiky. Tvořil v dokonalém podání grafické listy a cykly, tematicky ovlivněné prožitkem ničivých válečných konfliktů v 17. století (*Útrapy války; Hruzy války; Obležení Bredy* aj.) a dokumentoval i jiné události a reálie tehdejší doby. Řadu kreseb, zejména krajín, provedl tuší. Kongeniálně ilustroval románovou epopej Françoise *Rabelaise *Gargantua a Pantagruel*. (Jaroslav Malina)

callum, -i, n., mozol. V anatomii například **corpus callosum*, největší komisura *mozku. (Ladislava Horáčková)

callus, -i, m., kalus, *svalek. Novotvořená *tkáň, která při hojení spojuje úlomky zlomených *kostí a na jejímž základě se postupně vytváří nová kost. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

calmecac, v *náhuatlu jedna ze dvou aztéckých škol. Byla určena příslušníkům *nobility, tedy těm, kteří byli předurčeni k vojenské, úřednické či kněžské dráze. (Oldřich Kašpar)

calpolli, *calpulli.

calpulli (calpolli), korporovaná skupina, k níž náleží určité obřadní místo (*calpulco*) a která užívala stejný pozemek (*calpullalli*); typ sociální organizace charakteristický pro aztéckou *společnost (podobné *klanu, nebo sibu), někdy považovaný za příbuzenskou skupinu. Calpulli mělo různé důležité funkce: každé užívalo své území oddělené a odlišné od území dalších calpulli; toto území nebylo možné koupit; osídlit je mohli pouze členové daného calpulli; mělo právo přidělit malé rodinné parcely, jež byly členy rodiny kultivovány; právo na osídlení a kultivaci se dědilo; jestliže rodina vymřela nebo vyznačené území nekultivovala, mohlo calpulli nově vyznačit toto území pro jinou rodinu. Každé calpulli bylo známo v rámci svých hranic a mělo jistou správní moc (tecpan), své představitele, vlastní *bohy a místo určené k jejich uctívání, svůj emblém. Muži náležející k stejnému calpulli tvořili jakési vojenské *společenství, které vedl vojenský *náčelník. (Zuzana Korecká)

calva, -ae, f., leb, lebeční klenba. Starý název pro mozkovnu. (Ladislava Horáčková)

calvaria, -ae, f., kryt lebky, lebeční klenba (z latiny: *calvus*, -a, -um, „holý, lysý, plešatý“). (Ladislava Horáčková)

Calvin, Jean, *Kalvín, Jan.

calx, -cis, f., pata.

cambridgeská škola, *škola, cambridgeská.

cambridgeská referenční sekvence, *sekvence, cambridgeská referenční.

camera, -ae, f., komora (například **camera bulbi anterior* – přední oční komora). (Ladislava Horáčková)

camera bulbi anterior, přední oční komora, úzký prostor mezi zadní stranou *rohovky a přední plochou *duhovky. Se zadní *komorou oční je přední oční komora spojena přes zornici (**pupilla*). (Ladislava Horáčková)

camera bulbi posterior, zadní oční komora, úzká štěrbina mezi zadní stranou *duhovky a přední stranou *čočky. S přední oční *komorou je spojena skrze zornici (**pupilla*). (Ladislava Horáčková)

camerae bulbi, oční komory. Dělí se na komoru přední (**camera bulbi anterior*), což je úzký prostor mezi zadní stranou *rohovky a přední plochou *duhovky a na zadní komoru (**camera bulbi posterior*), úzkou štěrbinu mezi zadní stranou duhovky a přední stranou *čočky. Obě komory jsou spolu spojeny skrze zornici (**pupilla*). (Ladislava Horáčková)

Camorra, teroristický tajný spolek v Neapoli, který v 19. století původně sledoval politické cíle, potom však stále více inklinoval ke zločinecké organizaci zaměřené na vydírání; podporoval *hnutí za sjednocení Itálie (**risorgimento*) a především akce Giuseppe Garibaldiho (1807–1882). V období *fašismu byl zatlačen do pozadí; obnoven po roce 1945. (František Čapka)

campa (tibetsky: *rcam pa*):

1. mouka umletá z praženého *ječmene;
2. pokrm z ní zhotovený přidáním másla, mléka, cukru apod. Oblíbená almužna žebrajícím *mnichům. Slouží též jako oběť božstvům. (Josef Kolmaš)

Campanella, Tommaso (vlastním jménem Giovanni Domenico Campanella, 5. 9. 1568, Steniano nedaleko města Stilo, Itálie – 21. 5. 1639, Paříž, Francie), italský filozof, člen dominikánského řádu, představitel *utopismu. Dvacet sedm let byl za své radikální postoje a za účast na spiknutí proti španělské *vládě vězněn a mučen, před dalším vězněním (kvůli kontaktům s Galileim; spis *Apologia pro Galileo* [Obrana Galilea, 1616, publikováno 1622] napsal v době, kdy byl Galileo *Galilei postaven před soud) ho zachránil útěk do Francie, kde byl pod ochranou kardinála Richelieua. Ve vězení pracoval na svých dílech, z nichž nejznámější je *Civitas solis* (1602, publikováno 1623, česky: *Sluneční stát*. Praha: Laichter, 1934). Campanella zde navázal na *Platóna a Thomase *Mora a vytvořil vizi společenského systému, který měl být pozemskou realizací božského pořádku. Na rozdíl od obou zmíněných filozofů si jako ideál představuje úplné zrušení společného majetku a rodinného života. (Jaroslav Malina)

Camper, Petrus (11. 5. 1722, Leyden, Nizozemsko – 7. 4. 1789, Den Haag, Nizozemsko), nizozemský lékař, anatom a antropolog; jeden z průkopníků *kranioetrie. Studoval v Anglii a ve Francii, od roku 1749 působil v Amsterdamu a po roce 1763 na univerzitě v Groningenu.

Camper navázal na dlouhou antropologickou tradici, která v pozadí přírodní rozmanitosti hledala ideální esteticky dokonalé typy a jejímiž představiteli byli kromě *Platóna a *Aristotela renesanční a raně novověcí autoři Pierre *Belon de Mans, Marco Aurelio Severino, Claude Perrault, Jan *Swammerdam a Gottfried Wilhelm *Leibniz. Camperova morfologická teorie, založená na metamorfóze anatomické stavby obratlovců, kterou poprvé prezentoval v přednášce proslovené roku 1778, zaujala Denise *Diderota a především Johanna Wolfganga *Goetha, jehož podle Petera Hannse Reilla inspirovala k vlastní teorii ideálních typů.

Petrus Camper se ve svém studiu *kranialní morfologie pokusil na základě měření tzv. faciálního úhlu prokázat, že estetická kvalita a krása je odrazem biologické a mentální nadřazenosti. Camper nicméně zůstal monogenistou (vedl například polemiky s polygenistou Johannem Meckelem) a potíral *předsudky vůči mimoevropským populacím. Z díla: *Demonstrationes anatomico-pathologicae* (Anatomicko-patologické demonstrace, 1760–1762, 2 díly). (Jaroslav Malina)

Campo Grande di Ceprano (Itálie), archeologická a antropologická lokalita; v roce 1994 zde byla objevena část lebky, jejíž stáří bylo určeno přibližně na 800 000–900 000 let. Lebka vykazuje specifické znaky, které ji zařazují mezi vyvinuté formy druhu *Homo ergaster* a nejstarší formy druhu archaického *Homo sapiens*. Tento nález se stal holotypem nově navrženého druhu **Homo cepranensis*. (Helena Klempererová)

campus sceleratus (latinsky: „zločinné pole“), vyhrazené místo s neblahou pověstí na okraji antického *Říma, kam byli za *trest pohřbíváni zločinci nebo ti, kdož se dopustili neodpuštělných prohřešků; rovněž *vestálky, zaživa, pokud porušily slib čistoty. Dnes nad tímto místem stojí budova italského Ministerstva financí na via XX Settembre. (Marie Pardyová)

Camus, Albert (7. 11. 1913, Mondovi, Alžírsko – 4. 1. 1960, poblíž Villeblevin, Yonne, Francie), francouzský spisovatel, esejista, novinář; stoupenec a popularizátor poválečné

levicově orientované větve *existencialismu. Studium filozofie (diplomová práce na téma Křesťanská metafyzika a novoplatonismus), od roku 1938 novinář s výrazným angažmá za samostatnost Alžírsko, za *druhé světové války člen hnutí odporu.

V poválečném období se dostal do sporů s Jeanem-Paulem *Sartrem a dalšími levicovými intelektuály o pojetí moderní *revoluce; odmítal jejich koncepci totální revoluce a stavěl se za revoluční uměřenost. To vyplývalo z jeho chápání existenciální filozofie, kterou ztvárňoval ve svých románech a dramatech ve třech krocích: popis absurdní situace člověka – revolta proti poměrům absurdity – uměřenost. Člověk touží po smyslu v moderním světě, ale žádný nenachází; ocitá se osamocen, jako cizinec mezi ostatními cizinci, a revoltuje proti absurditě svého života. Během revoluce zjišťuje, že sdílí své osamění s jinými lidmi, že revolta je zdrojem mezilidské *solidarity. Revoluci jsou ale dány meze; musí být uměřená životu v typicky existencialistické figuře „života navzdory“ všemu. Roku 1957 získal Camus Nobelovu cenu za literaturu. Česky vyšlo například: *Člověk revoltující*, 1990; *Cizinec*, 1947; 1966; *Mor*, 1963 ad. (Břetislav Horyna)

canales semicirculares ossei, součást **labyrinthus osseus* vnitřního ucha. Jedná se o tři polokruhové kanálky (*canalis semicircularis anterior, lateralis et posterior*), které jsou orientované ve třech na sebe kolmých rovinách. Kanálky se oběma svými konci otevírají do **vestibulum labyrinthi ossei*, přičemž jedno ústí je vždy rozšířené – *crus ampullare* a druhé nikoliv – *crus simplex*. Laterální kanálek je samostatný, *crura simplices* předního a zadního kanálku se spojují v *crus commune*. (Lenka Vargová)

canaliculus, -i, m., kanálek.

canaliculus cochleae, kanálek v *kosti spánkové spojující nitroušní labyrint (**labyrinthus osseus*) se subarachnoideálním prostorem lebky. Začíná ve vnitřním *uchu a otevírá se trojúhelníkovitým ústím (*apertura externa canaliculi cochleae*) pod *porus acusticus internus* na *crista inferior* pyramidy. Obsahuje *ductus perilymphaticus*. (Ladislava Horáčková)

canaliculus chordae tympani, kanálek v *kosti spánkové odstupující ze III. úseku **canalis nervi facialis*. Obsahuje jednu z nervových větví VII. hlavového nervu **chorda tympani*, která z lebky vystupuje skrze *fissura petrotympanica*. (Ladislava Horáčková)

canaliculus mastoideus, drobný kanálek v *kosti spánkové pro jednu z větví X. hlavového nervu (*ramus auricularis *nervi vagi*), který začíná na přední stěně **foramen jugulare*, z lebky vystupuje přes *fissura tympanomastoidea*. (Ladislava Horáčková)

canaliculus tympanicus, kanálek v *kosti spánkové. Začíná jako *apertura externa canaliculi tympanici* na dolní ploše pyramidy a otevírá se do *středoušní dutiny. Kanálkem prostupuje **nervus tympanicus*. Po spojení s dalšími nervovými vlákny (**plexus tympanicus*) vystupuje *nervus tympanicus* ze středoušní dutiny v otvůrku (*hiatus nervi petrosi minoris*) na přední ploše pyramidy jako **nervus petrosus minor*. (Ladislava Horáčková)

canalis, -is, m., kanál, trubice, průchod.

canalis adductorius, kanálek mezi **musculus adductor magnus* a **musculus adductor longus* na mediální straně a *musculus vastus medialis* na laterální straně stehna, vepředu s **lamina vastoadductoria*. Kanálkem procházejí cévy ze stehna skrz **hiatus tendineus* do zákolenní jámy (**fossa poplitea*). (Ladislava Horáčková)

canalis analis, zúžená, konečná část *rekta a současně terminální úsek celé trávicí trubice. *Canalis analis* je dlouhý 2,5 až 3,5 cm, navazuje na ampulární část rekta a na povrch těla se otevírá řitním otvorem (**anus*). Sliznice v kranální části análního kanálu je uspořádána do 6 až 10 podélných řas (*columnae anales*), které jsou podloženy žilními pleteněmi – **plexus venosus rectalis* a pruhy hladké svaloviny. Tato část sliznice rekta se rovněž nazývá *zona haemorrhoidalis*. Mezi jednotlivými longitudinálními řasami jsou rýhy, které směrem k řitnímu otvoru vybíhají ve slepé choboty (*sinus anales*). Jednotlivé sinusy uzavírají drobné, příčně orientované *valvulae anales*. Na *valvulae anales* navazuje asi 1,5 cm široký pás sliznice (*pecten analis*), krytý mnohvrstevným dlaždicovým epitelem. Kaudální ohraničení

pecten analis představuje *linea anocutanea*, kterou přechází sliznice do *kůže. (Lenka Vargová)

canalis caroticus, kanálek v *kosti spánkové tvaru obráceného písmene J, který slouží pro vstup vnitřní krkavice (**arteria carotis interna*) do lebky. Po cestě z něj odstupují do *středoušní dutiny *canaliculi caroticotympanici*. Začíná na *facies inferior* pyramidy *kosti spánkové jako *apertura externa canalis carotici* a otvírá se u laterální stěny těla *kosti klínové v *apertura interna canalis carotici*. (Ladislava Horáčková)

canalis carpi, prostor v oblasti zápěstí mezi **retinaculum flexorum* a *karpálními kostmi. Kanálek slouží pro prostup šlach ohybačů ruky a prstů a **nervus medianus*. Závažné onemocnění, které postihuje vmezežené vazivo vyplňující *canalis carpi* a utlačuje struktury procházející karpálním kanálem se shrnuje pod pojem syndrom karpálního tunelu. *Léčba je chirurgická. (Ladislava Horáčková)

canalis centralis, úzký kanálek probíhající osou hřbetní míchy (**medulla spinalis*) a prodloužené míchy (**medulla oblongata*). Je zbytkem dutiny v původní neurální *trubicí. Kraniálně se otevírá do čtvrté *komory mozkové, kaudálně je zakončen slepě. (Lenka Vargová)

canalis craniopharyngeus, persistující kanálek procházející tělem *kosti klínové do *sella turcica*; jeho obsahem jsou nejčastěji cévy. Za vývoje tímto kanálkem procházela výchlipka ze stropu *hltnu jako základ předního laloku *hypofýzy. Počítá se k *varietám na skeletu. (Ladislava Horáčková)

canalis infraorbitalis, kanálek na dně *očnice na očníkové ploše těla *maxily, vyústí jako *foramen infraorbitale* na přední straně těla horní čelisti (**maxilla*). Probíhá jím **nervus infraorbitalis*, *arteria infraorbitalis* (větve z **arteria maxillaris*) a *vena infraorbitalis*. (Ladislava Horáčková)

canalis inguinalis, tříselný kanál – zeslabené místo břišní dutiny nad *vazem tříselným. Inguinální vaz je dolní zesílený okraj *aponeurózy **musculus obliquus externus abdominis* mezi *spina iliaca anterior superior* a *tuberculum pubicum*. Tříselný kanál začíná otvorem v břišní dutině (*anulus inguinalis profundus*) a dalším otvorem, zhruba nad středem tříselného vazy, se otevírá do podkoží (*anulus inguinalis superficialis*). Tříselným kanálem prochází u muže semenný provazec (**funiculus spermaticus*), za nitroděložního vývoje tudíž sestupují *varlata do *šourku. Tříselným kanálem ženy prochází oblý děložní vaz (**ligamentum teres uteri*). Za určitých podmínek (zejména při zvýšení nitrobřišního tlaku) zde mohou vznikat tříselné *kýly. Pod **ligamentum inguinale* je prostor (**lacuna vasorum* a **lacuna musculorum*), jímž se dostávají z pánevní dutiny na stehno cévy, nervy a svaly. (Ladislava Horáčková)

canalis musculotubarius, kanálek v *kosti spánkové odstupující ze středoušní *dutiny ke hrotu pyramidy. Nalézá se na **basis cranii externa* u mediální strany **foramen ovale* a *foramen spinosum*. Obsahuje sluchovou (Eustachovu) *trubicí a sval napínající bubínek (**musculus tensor tympani*). (Ladislava Horáčková)

canalis nasolacrimalis, kanálek, který začíná na mediální stěně *očnice a ústí do *dutiny nosní pod dolní skořepou nosní. Prochází jím slzný vývod *ductus nasolacrimalis*, který se otevírá v dolním nosním průchodu (**meatus nasi inferior*). (Ladislava Horáčková)

canalis nervi facialis, kanálek v pyramidě *kosti spánkové, jímž prochází VII. hlavový nerv (**nervus facialis*) ve třech úsecích. *Lící nerv vstupuje do *porus acusticus internus*, pokračuje skrze *meatus acustici interni* k přednímu hornímu kvadrantu *fundus meatus acustici interni*, kde vstupuje do prvního úseku lícího kanálku. I. úsek kanálku probíhá kolmo na podélnou osu pyramidy *kosti spánkové a pokračuje až k *hiatus canalis nervi petrosi majoris*, II. úsek kanálku probíhá v podélné ose pyramidy dorzolaterálně, III. úsek sestupuje přes *středoušní dutinu kaudálně – nerv vystupuje z lebky skrze **foramen stylomastoideum*. (Ladislava Horáčková)

canalis nutricius (nutriens), výživný kanálek, který je pokračováním **foramen nutricium*. Tudy vstupuje do kosti hlavní výživná tepna (*arteria nutricia*). (Ladislava Horáčková)

canalis obturatorius, kanálek ohraničený *sulcus obturatorius* na dolním okraji *ramus superior *ossis pubis* a **membrana obturatoria*. Prochází jím **arteria obturatoria* s žílou a **nervus obturatorius* z **pánve* na stehno. (Ladislava Horáčková)

canalis opticus, kanálek ve vrcholu **očnice*, jímž prostupuje **nervus opticus* a spolu s ním **arteria ophthalmica*. (Ladislava Horáčková)

canalis pterygoideus (též *canalis Viddii*), kanálek probíhající v místě odstupe křídlatých výběžků od těla **kosti klínové* směrem do **fossa pterygopalatina*. Probíhá jím **nervus canalis pterygoidei* a *arteria canalis pterygoidei* (větev z **arteria maxillaris*). (Ladislava Horáčková)

canalis pudendalis, Alcockův kanál, vazivem ohraničený průchod ve **fossa ischiorectalis* v blízkosti dolního okraje **musculus obturatorius internus*, táhnoucí se od *tuber ischiadicum* **sedací kosti* směrem k zadnímu okraji **diaphragma urogenitale*. Tímto kanálkem probíhá nervově cévní svazek – **nervus pudendus* a *vasa pudenda interna* z ischiorektální jámy k zevním pohlavním orgánům. (Ladislava Horáčková)

canalis sacralis apertus, stav, kdy všechny křížové obratle nemají uzavřené oblouky. Viz též **spina bifida aperta*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

canalis spiralis cochleae, součást **hlemýžďe vnitřního *ucha*. Kostěný kanálek spirálně ovinutý ve dvou a půl závitech kolem **modiolu*, neúplně přepažený prostřednictvím *lamina spiralis ossea* na horní oddíl *scala vestibuli* a dolní část *scala tympani*. Horní konec *canalis spiralis cochleae* končí slepě a je podkladem *cupula cochleae*. Na bázi hlemýžďe se *scala vestibuli* otevírá na přední ploše **vestibula vnitřního ucha*, *lamina spiralis ossea* navazuje na jeho spodinu a *scala tympani* končí slepě pod ním. (Lenka Vargová)

canalis Viddii, **canalis pterygoideus*.

candomblé (kandomble), výraz označující synkretický afro-brazilský náboženský **kult*, praktikovaný především na území Brazílie a v dalších státech Jižní a Střední Ameriky. Tradiční africké **náboženství* se zde objevilo spolu s násilně zavlečenými a zotročenými obyvateli západní Afriky v 16.–19. století. Způsob provedení candomblé **rituálu* se různí podle místa původu jednotlivých afrických etnik. Známe například tradici nagojskou, ketujskou či iješskou. Candomblé je charakteristické **animismem* a vyznává **panteon bohů – orixů* spolu s africkými mudrci – *pretos velhos*. Jednou z četných obměn je candomblé caboclo, kde působí navíc také indiánští duchové přírody. Candomblé je brazilskou variantou haitského **kultu *vúdú*.

Na novém kontinentě se candomblé smísilo s římským **katolicismem* a africká božstva částečně přejala **atributy křesťanské *víry* či některých jejích **světců*. Dvojitou identitu či pojmenování tak nacházíme mimo jiné u boha Oguma neboli sv. Jiří či bohyně Iemanjá jako Panny Marie. Candomblé bylo v minulosti pronásledováno a **římskokatolická církev* tento kult přímo zakázala. Navzdory tomu je jeho praxe stále živá a pronikla do širších vrstev brazilské společnosti. V současné době jsou naopak *terreira*, místa, kde je candomblé provozováno, podporována brazilským Ministerstvem kultury a tento náboženský kult se stal neodmyslitelným symbolem multikulturní brazilské společnosti. V Brazílii je candomblé ve své ryzi podobě rozšířené především ve státě Bahia s převahou afrického obyvatelstva, zatímco v městských aglomeracích jako Rio de Janeiro či Sao Páulo se ujala spíše alternativní macumba zahrnující do svého kultu i prvky domorodé indiánské tradice a brazilského **spiritualismu*. Vůči macumbě se počátkem 20. století vymezila umbanda, která macumbu (řídčeji quimbandu) vnímá jako svůj temný protipól operující s **černou magií*. Fenomémem candomblé se zabývá dnes již klasické dílo francouzského antropologa a sociologa Rogera Bastidea *Le Candomblé de Bahia* (1958, česky: Bahijské kandomble, 2003). Bastide se ve své monografii zamýšlí kromě jiného nad tím, do jaké míry je obraz **Afričana* prostřednictvím

učení umbandy záměrně upraven v reakci na očekávání evropských přistěhovalců. Stereotypní vykreslení povahových rysů původních *afrických etnik mělo možná za cíl zpřístupnit umbandu napříč brazilským rasovým spektrem a použít ji jako alternativní jednotící prvek k myšlenkově cizorodému *křesťanství. Bastide o umbandě píše, že se „tragicky snažila rasy sjednotit (...) přejímáním stereotypních obrazů, jež neukazují černošského vzbouřence, nýbrž jen pokorného otroka“. Rozmělněná realita prezentující afro-brazilce výběrově jako moudré, laskavé a odpouštějící je však pro potomky bílých kolonizátorů a otrokářů mnohem „stravitelnější“ než ta, kterou nabízí původnější „temná“ a divoká macumba. Candomblé studoval také americký antropolog Melville Jean *Herskovits, který podnikl ve 40. letech 20. století terénní výzkum v brazilském regionu Nordeste. (Marcela Zoufalá)

caney, synonymum pro *bohío.

cannabidoidy, *konopí, indické.

Canova, Antonio (1. 11. 1757, Possagno, Itálie – 13. 10. 1822, Benátky, Itálie), italský sochař; významný představitel *klasicismu. Inspiroval se antickým sochařstvím ve formě i materiálu (*mramor); jeho dílo představuje příklon ke klasickým formám a výrazně ovlivnilo evropské sochařství počátku 19. století. V duchu svých východisek často zpracovával antické náměty: například *Amor a Psýché* (1786–1793, mramor), *Paridův soud*, *Perseus s hlavou Medúsy*. (Jaroslav Malina)

canthus, -i, m., oční koutek.

Caoqué, *obyvatelstvo žijící v cakchiquelských horách západně od dnešního *města Guatemaly. *Caoque* značí cakchiquelsky déšť. (Oldřich Kašpar)

Capac Yupanqui, legendární incký panovník. (Oldřich Kašpar)

capillare, -is, n., vlasečnice, *krevní cévy nejmenšího průsvitu (do 10 μm). Jejich stěnu tvoří pouze jediná vrstva plochých buněk – endotel. V *tkáních jednotlivých orgánů vytvářejí kapiláry bohaté síť a přes jejich stěnu probíhá látková výměna mezi krví a tkáněmi. Jsou konečným úsekem arteriálního systému a začátkem systému žilního. (Lenka Vargová)

capillus, -i, m., vlas, zrohovatělý derivát **epidermis*, náleží do skupiny sekundárního *ochlupení. Vlasy (stejně jako chlupy) se skládají z vlasového kořene (*radix pili*), který je vsazen do vlasové pochvy (*folliculus pili*). Kořen, z něhož vlas stále dorůstá, je cibulkovitě rozšířen (*bulbus pili*). Do „cibulky“ se vsouvá výběžek *škáry – vlasová bradavka (*papilla pili*), která přivádí k vlasu cévy a nervy. Z kůže vyčnívá vlasový kmen (*scapus pili*). Tloušťka vlasu je 60–110 μm , celkový počet 80 000–140 000. Na řezu se vlas skládá z dřene (*substantia medullaris*), korové vrstvy (*substantia corticalis*) a na povrchu jej povléká kutikula (*cuticula pili*). Barva vlasů závisí na množství pigmentu. Příčinou šedivění vlasů je útlum tvorby pigmentu, stříbrný lesk vlasů je podmíněn drobnými bublinkami vzduchu ve vlasu.

Vlasy kryjí hlavu od ostré hranice na čele dozadu až do krajiny týlní, kde se pomalu vytrácejí. Podle tvaru se rozeznává rovný vlas (*lissotrichi*), zvlněný vlas (*kymotrichi*) a kudrnatý vlas (*ullotrichi*). Rovné nebo zvlněné vlasy jsou zasazeny do rovných vlasových pochev, kdežto vlasy kudrnaté do pochev šavlovitě ohnutých. Tvar vlasu souvisí s tvarem vlasového průřezu, který je oválný až kruhový. Průřez vystihujeme vlasovým indexem (nejmenší šířka průřezu vlasu násobena 100 a dělena největší délkou průřezu vlasu). U vlasů rovných a vlnitých je vlasový index 80–100, u vlasů kudrnatých 50–75. (Ladislava Horáčková)

capitulum, -i, n., hlavička (v *anatomii například hlavička *kosti pažní – *capitulum humeri*). (Ladislava Horáčková)

Capra, Fritjof (1. 2. 1939, Vídeň, Rakousko), americký fyzik, filozof a ekolog. Proslavil se dílem *The Tao of Physics* (1975, česky *Tao fyziky*, 2003), kde nalézá hluboké paralely mezi moderní fyzikou a celostním pohledem na svět obsaženým ve „východní moudrosti“ – *buddhismu, *hinduismu a *taoismu. V pozdějších knihách – *The Turning Point* (1982, česky

Bod obratu, 2002), *The Web of Life* (1996, česky *Tkáň života*, 2004) propaguje systémový přístup ke světu, zahrnující i člověka a směřující ve svých důsledcích k vizi civilizace obnovující soulad mezi člověkem a *přírodou. (Jan Novotný)

capsien (název podle *lokality Capsa, dnes Gafsa, Tunisko), *kultura *pozdního paleolitu lemující severní pobřeží Afriky. Typologicky je charakterizována *kamennými hroty s obloukovitým otupeným bokem, *čepelkami s otupeným bokem, geometrickými *mikrolity (*segmenty, *trojúhelníky, *trapézy), četnými *rydly a bohatě (až archaicky) retušovanými *škrabadly, *drasadly a *čepelemi. Provází je artefakty ze skořápek pštrosích vajec, zejména vrtané přívěsky a perly, stylisticky jednoduché *rytiny na kamenných deskách a skalních blocích, ojediněle i kamenné *skulptury a *maska z lidské *lebky. (Jiří A. Svoboda)

capsula, -ae, f., pouzdro, schránka, tobolka (v *anatomii například kloubní pouzdro – *capsula articularis*). (Ladislava Horáčková)

capsula adiposa renalis, tukový polštář, který obklopuje *ledvinu a *nadledvinu. Tento polštář má za ledvinou o něco silnější vrstvu tuku než vpředu. Kolem tukového polštáře se nachází vazivové pouzdro (**fascia renalis*). (Lenka Vargová)

capsula externa telencephali, bílá hmota *telencephala, která se nachází mezi mediálně uloženým **nucleus lentiformis* a laterálně lokalizovaným **claustrum*. (Lenka Vargová)

capsula fibrosa hepatis, vazivové pouzdro na povrchu *jater (**hepar*). (Lenka Vargová)

capsula interna telencephali, bílá hmota *telencephala, která je tvořena vějířovitě uspořádanými projekčními *dráhami *kůry mozkové. Tato struktura se vkládá mezi mediálně uložený **thalamus* a **nucleus caudatus* a laterálně lokalizovaný **nucleus lentiformis*. Na transversálním řezu mozkovou hemisférou (**hemispherium cerebri*) má *capsula interna* tvar laterálně otevřeného písmene „V“, na němž lze stanovit *crus anterior*, *genu* a *crus posterior*. V předním rohu probíhá *tractus frontopontocerebellaris*, v oblasti ohbí **tractus corticonuclearis* a v zadním rohu jdou ventrodorzálním směrem **tractus corticospinalis*, část *tractus thalamocorticalis* a **tractus parieto-, temporo- a occipito-pontocerebellares*. V zadní části *capsula interna* jsou uloženy konečné úseky sensorických drah: *tractus thalamocorticalis*, sluchové dráhy (*radiatio acustica* směřující k *temporálnímu laloku) a zrakové dráhy (*radiatio optica* směřující k *týlnímu laloku). (Lenka Vargová)

capsula tonsillar, vazivové pouzdro na povrchu *mandle. (Lenka Vargová)

caput, -itis, n., hlava, hlavice (v *anatomii například hlava *kosti stehenní – *caput femoris*). (Ladislava Horáčková)

caput natiforme, deformovaná lebka, na níž v důsledku porušené osifikace dochází k výraznému bujení osteoidní *tkáně v temenních a zejména čelních hrbolích. Hrboly bývají často ve střední rovině odděleny hlubokou rýhou, takže čelo připomíná hýždě (**nates*). Stav se vyskytuje například u *křivice. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

caput quadratum, čtyřhranný tvar lebky vznikající v důsledku porušené osifikace plochých kostí lebky (například u *křivice). Tvar hlavy je dán plošným ztluštěním zejména čelních a temenních hrbolů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

car (z ruštiny: *car*’, „car, král, vládce“), car, vládce. (Viz též **carství*, **česár*.) (Jaroslav Malina)

Carabelli, Georg (1787–1842), maďarský zubní lékař; profesor dentální chirurgie Vídeňské univerzity. Na palatinální straně první horní *stoličky vedle mesiopalatinálního hrbolku popsal přídatný hrbolík **tuberculum anomale Carabelli*. (Lenka Vargová)

caraté, **pinta*.

Caravaggio (vlastním jménem Michelangelo Merisi, 29. 9. 1571, Milán, Itálie – 18. 7. 1610, Porto Ercole, Itálie), italský malíř; představitel barokního *realismu. Rozvinul aspekty realismu vyznačující se smělym, nepřikrášleným, drsným naturalismem. Také mytologické a biblické postavy zpodoboval bez příkras jako prosté lidi (*Mladý Bakchus*; *Jan Křtitel*; *Amor jako vítěz*; *Svatý Matouš s andělem*; *David s hlavou Goliáše* aj.). (Jaroslav Malina)

cardia, česlo. Vyústění *jícnu do *žaludku, které leží po levé straně páteře, zhruba ve výši obratlů Th₁₁–Th₁₂. (Lenka Vargová)

Cargo, časopis zaměřený na *sociokulturní antropologii; původně vznikl v okruhu studentů *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, později se profiloval jako jediný český/slovenský odborný časopis zacílený na kulturní a sociální antropologii a ze studentského časopisu se transformoval ve standardní odborné periodikum. Nulté číslo vyšlo roku 1998, více méně pravidelně vychází od roku 1999 (z finančních a organizačních důvodů se uvažuje o přechodu na on-line *verzi). Texty jsou publikovány v češtině, slovenštině a angličtině. Přináší původní články, glosy, recenze, debaty a též překladové články z angličtiny, francouzštiny a ruštiny. Kontakt: Jakub Plášek (šéfredaktor), Cargo, Občanské sdružení, V Domcích 3/27, 162 00 Praha 6. Příspěvky a objednávky na adrese: Cargo Publishers, o. s., P. O. Box 222, 110 01 Praha 1, telefon: 0606-253 463, e-mail: cargo.publishers@email.cz; www.antropologie.cz/cargo. (Jaroslav Malina)

cargo kulty (z angličtiny: *cargo*, „zboží, lodní náklad“), *kulty, jejichž základem je *víra, že evropské statky (lodě, letadla, zboží apod.) jsou nikoli výsledkem lidské práce, ale pocházejí od vyšších sil. *Evropané si všechny statky nechávají pro sebe a tají před obyvateli *Melanésie způsoby, jak je lze získat. Nativní prorokové a zvěstovatelé kultů cargo bez ustání hledali a nabízeli nové způsoby, jak cargo získat. Po jejich selhání byly hledány další cesty ke cargo v nových kultech. Kulty cargo se objevily v melanéských kulturách, které měly jen minimální nebo vůbec žádný vzájemný kontakt. Těchto kultů existovaly stovky, velmi rychle vznikaly, proměňovaly se a zanikaly; první se objevily již na konci 19. století a byly hojně rozšířeny až do sedmdesátých let 20. století. Například v západní Melanésii po *druhé světové válce byly cargo kulty založeny na víře, že předměty používané *bělochy (nejčastěji příslušníky amerických vojenských posádek pobývajících během *druhé světové války na ostrovech v Tichomoří, do té doby prakticky nenavštěvovaných) pocházejí od předků *Melanésanů ze země mrtvých, ležící za mořem. Ti jednoho dne přijdou, bohatství (zboží, cargo) dají svým potomkům a bělochy vyženou.

Podle antropologa Petera Lawrence (narozen 1921) kulty cargo tvoří víra v cargo a cargo rituály. Víra popisuje božský původ carga a dává návod, jak cargo získat od mrtvých předků prostřednictvím proroků nebo zvěstovatelů. Rituály cargo jsou pak náboženské aktivity, s jejichž pomocí lze cargo získat. Kulty cargo se tak od sebe liší *mytologií a *rituály. John Keith McCarthy (1905–1976) označil kulty cargo za víru lidí bez naděje; podle Lawrence kulty cargo vyjadřují nespokojenost jejich stoupenců s vlastní situací v koloniální společnosti.

Cargo kultům věnovali antropologové pozornost zejména od poloviny 20. století. K nejvýznamnějším badatelům patřili Margaret *Meadová (1901–1978), Peter Lawrence a Peter Worsley (narozen 1924). Margaret Meadová zprostředkovala informace o hnutí Johna Frumma a Paliau (Tanna a Vanuatu). Peter Lawrence zkoumal kulty cargo na *Nové Guineji (zejména oblast Madangu) a je autorem klíčové monografie *Road Belong Cargo* (Cesta ke cargo, 1964). Peter Worsley publikoval k tématu práci *The Trumpet Shall Sound : A Study of "Cargo" Cults in Melanesia* (Polnice bude znít: Studium kultů cargo v Melanésii, 1957), která představuje komentovaný přehled literatury o kultech cargo.

Existenci cargo kultů užívají tvůrci a stoupenci *archoastronautické hypotézy (Erich von *Däniken aj.) jako *analogii pro výklad vzniku prehistorických kultů (představa vyspělých *mimozemšťanů, „božských bytostí“ předávajících primitivním pozemšťanům *kulturu a *civilizaci). (Jaroslav Malina Martin Soukup)

caries, -ei, f. (z latiny *caries*, „kaz, chyba, vada“):

1. zubní kaz;
2. „kostižer“ – vleklý zánět *kosti spojený s jejím rozrušením (například u *tuberkulózy kostí nebo **caries sicca* u *syfilis). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

caries dentis (zubní kaz), patologický proces, při kterém dochází k *demineralizaci, změknutí a rozpadu tvrdých zubních *tkání (narušení *skloviny, *dentinu, *cementu). Vzniká působením *bakterií, které pokrývají povrch zubní skloviny. Vede k tvorbě dutin v korunce zubu nebo na povrchu kořene. Pokud zubní kaz postupuje pomalu, jedná se o tzv. chronický zubní kaz, pokud dutina zůstává v jedné úrovni po mnoho měsíců až roků, mluvíme o tzv. zubním kazu zastaveném. Pojmem *progresivní kaz se rozumí rychlá progresivní destrukce. Tento typ kazu je velice vzácný, u dočasných zubů obvykle vede k ztrátě většiny korunek prořezaných zubů. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

caries sicca, „suchý kostižer“, syfilitická gummata na plochých kostech klenby lebni. Celý proces začíná obvykle šířením ložiska syfilitického rozpadu (*gumma) z měkkých *tkání na *kost, méně často je infikován periost krevní cestou. Zpočátku je zasažena *lamina externa cranii* v podobě několika drobných otvůrků, které postupně splývají ve větší osteolytická ložiska. *Zánět postupuje přes zevní *laminu na diploe a vzniká kráterovitý defekt. Při hojení dochází k odloučení odumřelé masy ve středu defektu a okraje se překrývají *granulační tkání. Výsledkem reparačního procesu je hvězdicovitá jizva nebo kráterovitá deprese. (Lenka Vargová)

caritas (z latiny: *cāritās*, „drahota“, metaforicky „obliba, vážnost, úcta, láska“), termín, který se začal používat v latinských překladech *bible jako ekvivalent řeckého termínu *agapé*, *láska v neerotickém smyslu, láska Boha a Krista k lidem, vzájemná obecná láska mezi lidmi. V tomto smyslu představuje *Pavel z Tarsu křesťanskou lásku jako nejvyšší ctnost (první list Korintským 13). Od termínu *caritas* se odvozuje označení charitativní činnosti jako vzájemné pomoci (*charita). (Břetislav Horyna)

Carnuntum, rozsáhlý římský vojenský tábor a později i civilní *město na pravém břehu Dunaje naproti Děvínu. Stal se opěrným bodem římského limitu na okraji provincie *Noricum. Dnes se nalézá na *katastru tří obcí v Rakousku: Bad Deutsch Altenburg, Hainburg a Petronell. V Carnuntu byl roku 193 povolán za *císaře tamní vojenský velitel *Septimius Severus, roku 308 sem Diocletianus svolal schůzku vládnoucích císařů. V Carnuntu se postupně vytvořil i obrovský potenciál řemeslné a umělecké činnosti. Většina římských provinciálních produktů pocházejících z nálezů na jižní Moravě a především z *Mušova vznikla právě zde. (Marie Pardyová)

Carolina, *Constitutio Criminalis Carolina* (C.C.C.), hrdelní zákoník *císaře Karla V. z roku 1532 (císařem 1519–1556), ustanovil říšské *zákony, *právo trestního řízení a materiální trestní právo (obsahové vymezení trestně skutkové podstaty činu); stavěl do popředí trestního procesu přiznání obžalovaného, bez něhož by odsouzení nebylo možné.

Přiznání mohlo být vynuceno i mučením. Tím byly nahrazeny staré formální důkazní způsoby (přísaha, svědectví, zevnějšek, *Boží soud), stále však obsahoval zárodek pro nešvary budoucích inkvizičních procesů (*inkvizice). (František Čapka)

caroticus, -a, -um (řecky: *karótis*, „krkavice“), týkající se tepny krkavice (**arteria carotis*). (Ladislava Horáčková)

carpus, -i, m., zápěstí; oblast horní končetiny mezi předloktím a rukou. Zápěstí je tvořeno souborem osmi drobných kůstek (**ossa carpi*) spojených klouby. Na palmární ploše se nachází tuhý vaz (**retinaculum flexorum*), který spolu s *kostmi karpálními vytváří kanálek pro prostup šlach ohybačů prstů a **nervus medianus* (**canalis carpi*). Stupeň *osifikace karpálních kostí (který ve statistickém průměru odpovídá určitému věku) se označuje jako *kostní věk. Kostní věk je možno srovnat u vyšetřovaného dítěte s *věkem kalendářním a zjistit, zda se kostra přiměřeně rychle a dobře vyvíjí. (Ladislava Horáčková)

Carracci, Agostino (16. 8. 1557, Bologna, Itálie – 22. 3. 1602, Parma, Itálie), italský malíř a grafik. Spolu se svým bratrem Annibalem *Carraccim dal *baroku akademickou podobu. Více než jako malíř se Agostino Carracci uplatnil jako grafik a přispěl k vývoji ryteckého umění na přelomu *manýrismu a baroka. Dospěl k energickému a živému ryteckému

rukopisu, kterým zprostředkoval plasticitu i smyslové působení povrchových struktur, ale jasným, organickým podáním se vyhýbal extrémním efektům rytců své doby.

Tímto podáním se vyznačuje také cyklus listů *Aretino aneb Lásky bohů*, který sice představuje velmi otevřený záznam sexuálního a erotického chování, avšak nepřekračuje do *pornografie a obscénnosti. Kolem roku 1590 ilustroval hrdinský epos Torquata *Tassa *Osvobozený Jeruzalém*. (Jaroslav Malina)

Carracci, Annibale (3. 11. 1560, Bologna, Itálie – 15. 7. 1609, Řím, Itálie), italský malíř a grafik. Spolu se svým bratrem Agostinem *Carraccim dal *baroku akademickou podobu, jejíž tendence vyústily do španělského barokního malířství (Diego Rodríguez de Silva *Velázquez, José de Ribera, 1591–1652, Bartolomé Estéban Murillo, 1618–1682) a do *Rubensova díla. Bratři Carracciové proměnili komplikovanou *manýristickou *symboliku v jednoduché alegorie, přispěli k přehlednosti a též k ustálení katolické ikonografie. (Jaroslav Malina)

carství (z ruštiny: *carstvovanie*, „panování, vláda“), název vládní formy monarchistického státu v čele s *carem. Carství existovalo v Rusku v letech 1547–1917 a v Bulharsku od roku 918 do 14. století a opět v letech 1908–1946. (Viz též *césar.) (Jaroslav Malina)

Carter, Howard (9. 5. 1874, Kensington, Anglie – 2. 3. 1939, Londýn, Anglie), anglický archeolog a egyptolog. Od roku 1891 prováděl archeologické výzkumy a rekonstrukční práce na různých egyptských lokalitách. V roce 1922 objevil v Údolí králů ve staroegyptském Vesetu téměř neporušenou *hrobku *faraona *Tutanchamona; tento objev, který publikoval v letech 1923 až 1933 v třísvazkové knize, je všeobecně považován za jeden z nejvýznamnějších archeologických objevů 20. století. Tutanchamonův *hrob je dosud jediným příkladem toho, jak bohatá byla výbava královských pohřbů, a široce dokumentuje skvělou úroveň výtvarného umění a uměleckého řemesla v dobách Nové říše po Achnatonově filozofickém převratu. Z díla: *The Tomb of Tut-ankh-Amen* (Hrobka Tutanchamona, 3 svazky, 1923, 1927, 1933; česky publikován 1. svazek: Carter, H. – Mace, A. C., *Hrobka Tut-anchamonova*, 1926). (Jaroslav Malina)

cartilagine alares minores, skupinka drobných nosních *chrupavek, které jsou uloženy v nosním křídle v prodloužení *crus laterale cartilaginis alaris majoris*. (Lenka Vargová)

cartilagine laryngis, chrupavky *hrtanu, které tvoří jeho podklad. Patří k nim **cartilago thyroidea*, **cartilago cricoidea*, **cartilago arytaenoidea*, **cartilago epiglottica*, **cartilago corniculata*, **cartilago cuneiformis* a **cartilago triticea*. (Lenka Vargová)

cartilagine nasales accessoriae, nekonstantní nosní chrupavky v oblasti mezi **cartilago alaris major* a **cartilago nasi lateralis*. (Lenka Vargová)

cartilagine nasi, nosní chrupavky, které jsou podkladem zevního nosu. Patří k nim **cartilago septi nasi*, **cartilago nasi lateralis*, **cartilago alaris major*, **cartilagine alares minores*, **cartilagine nasales accessoriae*, **cartilago vomeronasalis*. (Lenka Vargová)

cartilago, -inis, f., chrupavka, pevná a tuhá *pojivová tkáň. Skládá se z buněk (chondrocytů) a z průsvitné tuhé mezibuněčné hmoty. Dá se krájet nožem. (Lenka Vargová)

cartilago alaris major, jedna z nosních *chrupavek. Jedná se o párovou chrupavku podkovovitého tvaru. Jedno raménko podkovy – *crus mediale* se podílí na stavbě nosní přepážky, druhé raménko – *crus laterale* je podkladem nosního křídla. Obě chrupavky vytváří hrot nosu a svým vzájemným vztahem ovlivňují jeho tvar. (Lenka Vargová)

cartilago arytaenoidea, chrupavka *hlasivková, je párová chrupavka *hrtanu, která má tvar trojbokého jehlanu s hrotem (*apex*) obráceným nahoru a základnou (*basis*) směřující kaudálně. Na bázi chrupavky se nachází kloubní ploška (*facies articularis cricoidea*) pro skloubení s *prstencovou chrupavkou a vystupují z ní dva výběžky. Jeden směřuje dopředu – *processus vocalis* a upíná se na něj **ligamentum vocale*, druhý odstupuje dorzolaterálně – *processus muscularis* a slouží k úponu svalů. Na hlasivkové chrupavce rozeznáváme tři plochy. Na anterolaterální ploše se *kraniálně nachází hrbolek, od něhož odstupuje obloukovitá hrana (*crista arcuata*). Před touto hranou leží drobná jamka (*fossa triangularis*) a

pod ní při bázi se nachází další jamka (*fovea oblonga*). Mediální plocha hlasivkové chrupavky je hladká, rovná a orientovaná sagitálně. (Lenka Vargová)

cartilago corniculata, drobná párová chrupavka *hrtanu. Nasedá na hrot *chrupavky hlasivkové. Podmiňuje v **plica aryepiglottica* stejnojmenný hrbolek. (Lenka Vargová)

cartilago cricoidea, chrupavka prstencová, jedna z chrupavek *hrtanu. Má tvar pečatního prstenu s úzkým obloukem (*arcus cartilaginis cricoideae*) vpředu a rozšířenou ploténkou (*lamina cartilaginis cricoideae*) obrácenou dozadu. Na horním okraji ploténky se nachází párová kloubní ploška (*facies articularis arytaenoidea*) pro spojení s *hlasivkovými chrupavkami. Na přechodu mezi *lamina* a *arcus* leží párová kloubní ploška (*facies articularis thyroidea*) pro spojení s dolními rohy *chrupavky štítné. (Lenka Vargová)

cartilago cuneiformis, drobná párová chrupavka *hrtanu. Leží v **plica aryepiglottica* a podmiňuje stejnojmenný hrbolek. (Lenka Vargová)

cartilago epiglottica, chrupavka příklopková; nepárová hrtanová chrupavka kopisťovitého tvaru. Dolní úzký konec (*petiolus epiglottidis*) se spojuje s vnitřní stranou hrany *štítné chrupavky. Horní, rozšířená část (*lamina epiglottidis*) je mírně esovitě prohnutá s konkavitou obrácenou dozadu, jsou na ní četné drobné jamky podmíněné drobnými žlázkami. (Lenka Vargová)

cartilago nasi lateralis, jedna z nosních *chrupavek. Jedná se o párovou chrupavku trojúhelníkového tvaru. Její horní okraj se vsouvá pod volný okraj *kosti nosní, laterokaudální okraj chrupavky navazuje na **cartilago alaris major*. Mediální okraje obou laterálních chrupavek se přikládají k chrupavce nosního *septa a jsou podkladem nosního hřbetu. (Lenka Vargová)

cartilago septi nasi, jedna z nosních *chrupavek. Jedná se o nepárovou chrupavku tvaru nepravidelného čtyřúhelníku. Tvoří podklad chrupavčité části nosní přepážky. Svými zadními okraji se vkládá mezi *lamina perpendicularis* **ossis ethmoidalis* a **vomer*. Ventrokranální okraj se nahoře spojuje se švem mezi nosními kostmi a dole se přikládá k laterálním chrupavkám, s nimiž vytváří hřbet nosu. Ventrokaudální okraj chrupavky je volný. (Lenka Vargová)

cartilago sesamoidea, **cartilago triticea*.

cartilago thyroidea, chrupavka štítná; největší z chrupavek *hrtanu. Skládá se ze dvou plotének (*lamina dextra et lamina sinistra*), které se spolu vpředu spojují v hraně, jež je podkladem *prominentia laryngea*. Ve střední rovině se na horním i dolním okraji štítné chrupavky nacházejí zářezy. Horní zářez (*incisura thyroidea superior*) je hluboký, zatímco dolní zářez (*incisura thyroidea inferior*) je mělký a často nezřetelný. Zadní okraje obou plotének vystupují nahoru i dolů v podobě rohů. Horní rohy (*cornua superiora*) jsou delší, směřují k jazylce a spojují se s ní pomocí *ligamenta thyrohyoidea lateralia*. Dolní rohy (*cornua inferiora*) směřují kaudálně a na jejich dolních plochách jsou styčné kloubní plošky (*facies articulares cricoideae*) pro spojení s *chrupavkou prstencovou. Po laterální ploše ploténky sestupuje shora a zezadu ventrokaudálním směrem hrana (*linea obliqua*), na kterou se upínají **musculus thyrohyoideus* a **musculus sternothyroideus*. (Lenka Vargová)

cartilago triticea, *cartilago sesamoidea*, drobná párová chrupavka *hrtanu. Leží v *ligamentum thyrohyoideum laterale*. (Lenka Vargová)

cartilago vomeronasalis, drobná chrupavka, která se přikládá k nosnímu septu za *spina nasalis anterior*. (Lenka Vargová)

caruncula sublingualis, párový slizniční hrbolek na *spodině *dutiny ústní po obou stranách uzdičky *jazyka, na němž se nachází společné vyústění slinných *žláz – **ductus submandibularis* a **ductus sublingualis major*. (Lenka Vargová)

Casanova, Giacomo Girolamo (2. 4. 1725, Benátky, Itálie – 4. 6. 1798, Duchcov), italský spisovatel, esejista, historik a diplomat. Casanova byl – uvěříme-li jeho *Pamětem* – jedním z největších dobrodruhů nové doby. Dosáhl značného vzdělání v řadě oborů – uplatnil se jako

diplomat, přírodovědec, filozof, historik, esejista, básník, pamfletista a v neposlední řadě také jako zábavný společník a výkonný milenec. Procestoval téměř celou Evropu. Pohyboval se v nejvyšších společenských kruzích a stýkal se s významnými osobnostmi své doby. Mnohokrát byl obviněn z krádeží a podvodů, pronásledován a vězněn. Roku 1783 se seznámil s Karlem Valdsteinem Wartenbergem, u něhož přijal místo sekretáře a knihovníka. Vzpomínky zaznamenává na valdštejnském zámku v Duchcově a v Duchcově je i pochován.

Nejvýznamnějším dílem Giacoma Casanovy jsou jeho rozsáhlé *Mémoires: Histoire de ma vie* (Paměti: Historie mého života, psány v letech 1785–1798; ca 4 000 stran). V upravené a zkrácené podobě vyšly nejdříve v německém překladu (1822–1828), poté – rovněž upraveny a zkráceny – ve francouzském originále (1826–1838). Poprvé byly v autentické podobě vydány *Paměti* francouzsky ve dvanácti svazcích v letech 1960 až 1962. Casanova v *Pamětech* s velkou otevřeností a snahou o přesnost zachytil nejen své životní osudy a zkušenosti, ale také mnohé historické události, jichž byl svědkem, a duchovní atmosféru doby. V centru jeho vyprávění se nicméně ocitají milostná dobrodružství, která dokázal stejně galantně jako naturalisticky detailně popsat. Zejména zpracování této tematické oblasti založilo (jistě zaslouženou) pověst Casanovy jako svůdce a bezbožníka. Stal se příkladem a později symbolem bezskrupulózního požívačného „kavalíra“ doby *rokoka. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Casas, Bartolomé de las, *Las Casas, Bartolomé de.

Cassirer, Ernst (28. 7. 1874, Wrocław, Polsko – 13. 4. 1945, New York, USA), německý filozof a historik filozofie; představitel novokantovství, žák Hermanna Dojena. Cassirer svým dílem ovlivnil řadu významných evropských i amerických badatelů včetně antropologů: například Clifforda *Geertze (1926–2006), Arnolda *Gehlenu (1904–1976), Talcotta *Parsonse (1902–1979) nebo Leo Strausse (1899–1973). V letech 1919–1933 působil jako profesor filozofie v Hamburku, pak emigroval do Anglie, kde pracoval na *univerzitě v Oxfordu, v letech 1935–1941 v Göteborgu, od roku 1941 *emigrace v USA, nejprve na univerzitě v Yale, od roku 1944 v New Yorku. Jeho základním tématem byly dějiny filozofie počínaje novověkem, které znázorňoval na příkladech vývoje teorií poznání a rozvoje kulturních forem. Zdrojem jeho úvah byla zejména transcendentální filozofie Immanuela *Kanta, modifikován teorií argumentace Gottfrieda Wilhelma *Leibnize.

Systematicky nahlíženo překonává Cassirer Kanta ve dvou ohledech: 1. Zařazuje transcendentální formy poznání do historického kontextu; 2. Dokládá, že každý druh poznání, to znamená nejen pojmové, jako je tomu u Kanta, lze konstituovat pomocí transcendentálních forem. Kantovo pojetí absolutního *a priori převádí do podoby relativního a priori, což mu umožňuje vyhnout se požadavku na formulaci absolutního systému vědění: teoretické systémy vědění a poznání jsou vždy historické, mohou však obsahovat některé apriorní pojmy. Formy teoretického poznání a vědění jsou tzv. symbolickými reprezentacemi skutečnosti, které mají rozhodující roli při utváření lidského *vědomí. To Cassirerovi umožňuje antropologickou definici člověka jako „živočicha užívajícího symboly“. Rozlišuje mezi třemi funkcemi symbolických reprezentací: 1. Výrazová funkce (například hrom je výrazem božího hněvu); 2. nazírací funkce (ukazuje svět v jeho každodennosti); 3. Významová funkce (pojmové symbolické systémy zprostředkovávají člověku smysl věcí). Prostřednictvím těchto funkcí se konstituují struktury duchovního světa člověka, a ty pak vytvářejí lidské kultury. Tato problematika tvoří obsah hlavního Cassirerova díla, *Philosophie der symbolischen Formen*, I–III, 1923, 1925, 1929 (česky: *Filosofie symbolických forem*, I–II, 1996). Cassirer se zabýval rovněž filozofickým výkladem pojmu funkce (*Substanzbegriff und Funktionsbegriff* [Pojem substance a pojem funkce], 1910) a problémem poznání (*Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, I–IV [Problém poznání ve filozofii a ve vědě nové doby, I–IV], 1906, 1907, 1920, 1957). Antropologicky je

významný též slovensky vydaný *Esej o člověku* (Bratislava 1977). (Břetislav Horyna, Jaroslav Malina)

Castillo (El), *El Castillo.

castrum (z latiny: *castrum*, „pevnost, tvrz, hrad“, plurál *castra*, „tábor, vojenské ležení“) [archeologie], opevněné tábořiště římského vojska vybudované v pravidelných tvarech. Řada z nich se stala předchůdci dnešních evropských *měst: Aquincum – Budapešť, Regina – Řezno, Vindobona – Vídeň. (Jaroslav Malina)

castrum doloris (z latiny: *castrum doloris*, „hrad smutku“), katafalk s vystavenou rakví při smuteční mši. (Josef Unger)

casus belli (z latiny: *cāsus belli*, „důvod k válce“):

1. případ, událost nebo skutečnost, jež jsou považovány za důvod k vyhlášení války podle prohlášení *státu nebo podle pravidel mezinárodního práva. Podle současného mezinárodního práva může být tímto důvodem ozbrojené napadení nebo napadení spojeneckého státu, případně rozhodnutí Rady bezpečnosti *Organizace spojených národů (OSN) o vojenských akcích proti útočníkovi;

2. důvod k rozbroji, k *sporu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Çatal Hüyük, *archeologická lokalita asi 50 km severovýchodně od *města Konya (Turecko). Sídliště s dvěma *telly, západním a východním, osídlenými během předkeramického a raného keramického *neolitu (asi 6500–5500 př. n. l., východní) a eneolitu (asi 5500–5000 př. n. l., západní). Na východním tellu bylo zjištěno 13 sídlištních vrstev. Zdejší osady, původně na rozhraní bažin a lesostepi, sestávaly z pravoúhlých budov stavěných z *hlíny těsně vedle sebe. Vstupovalo se do nich nejspíše poklopy ve střeších, úzké meziprostory byly užívány k odkládání odpadu, který byl též sypán na svahy po obvodu sídliště. Domy byly vybaveny ohništi a hliněnými lavicemi, jejich podlahy udržovány v úzkostlivé čistotě. Některé příbytky („*svatyně“) byly opatřeny zcela mimořádnou uměleckou výzdobou; doloženy v hlíně provedené plastické a malované *reliéfy žen a různých zvířat, jindy opět do hliněných soklů zapracované kostní pozůstatky zvířat (*rohy skotu, zobáky supů, spodní čelisti divokých kanců), někdy doprovázené otisky lidských rukou. V jiných případech se objevuje nástěnná malba ornamentální i scénická (motiv bezhlavých těl a velkých ptáků, muž se psem, město a výbuch sopky? nad ním). Nebožtíci byli vystavováni mimo sídliště působení podnebných činitelů a po odstranění měkkých *tkání byli pochováváni pod podlahami příbytků, muži s *nástroji a *zbraněmi, ženy s toaletními potřebami (například košík na *barvivo a obsidiánové zrcadlo). V jednom z nově objevených *hrobů drží nebožtík v náručí domodelovanou lidskou lebku několikrát omazanou hlínou, přičemž každá vrstva byla natřena červeně. Obyvatelé se živili *zemědělstvím, *chovem dobytka a *lovem. Pracovali s *hlínou (plastiky žen a zvířat), *kamenem (*kamenná štípaná industrie a *kamenná broušená industrie), *kostí (například skvostná rukojeť pazourkové *dýky v podobě dvou spletených hadů), surovými *kovy (*ozdoby z *mědi a *olova) a rovněž s organickými hmotami (dřevěné nádoby a schrány, košíkářské výrobky, vlněné *textilie). Na západním tellu byly zjištěny dvě vrstvy eneolitického osídlení.

Hustá zástavba obytných domů a kultovních *staveb s nástěnnými malbami, reliéfy a s nálezy volných plastik vyjadřuje v udivující *syntéze harmonickou jednotu projevu architektonického, malířského a sochařského. Rytiny, reliéfy a plastiky (dominuje zpodobení Matky-Země) souvisely se složitým *rituálem, spojeným se základními body lidské existence: *sexualitou, zrozením, *smrtí, znovuožitím.

Výzkumy provedli britští archeologové James *Mellaart v letech 1957–1965 a Ian *Hodder a Roger Matthews v letech 1993–1999. (Petr Charvát, Jaroslav Malina)

Cato, Marcus Porcius Cato starší (zvaný Censorius, 234 př. n. l., Tusculum, Itálie – 149 př. n. l., Řím, Itálie), římský politik, státník, historik a spisovatel; zastánce přísných *mravů a starořímských *ctností. Vedl tvrdou politiku vůči *Kartágu, jeho projevy v senátu končily

výrokem: „Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam“ („Ostatně soudím, že *Kartágo má být zničeno“). Jako zastánce starořímských mravů brojil proti pronikání řeckých vlivů do římského života.

Sám byl hluboce vzdělaný, jako spisovatel prosadil latinsky psanou prózu. Je autorem *encyklopedie praktických oborů (lékařství, *právo, *rétorika, vojenství), dochován je spis *De agricultura* (O zemědělství); z historické práce o italských *městech *Origines* (Počátky) a z publikovaných řečí se dochovaly jen *fragmenty. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Cato Mladší, Marcus Porcius Cato mladší (95 př. n. l., Řím, Itálie – 46 př. n. l., Utica u Kartága, [dnes] Tunisko), římský politik období pozdní *republiky; potomek *Catona Staršího. V občanské válce mezi *Caesarem a *Pompeiem bojoval na straně Pompeiových přívrženců a po jejich porážce spáchal v Utice *sebevraždu. Proslul obranou římských *mravů, svým republikánským smýšlením, přímostí a čestným chováním. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Catullus, Gaius Valerius Catullus (asi 84 př. n. l., Verona, Itálie – asi 54 př. n. l., Řím, Itálie), nejvýznamnější římský lyrický básník. Jeho sbírka *Carmina* (Pisně) obsahuje milostné básně věnované milence Lesbii, ale také četné satirické útoky na politiky své doby i jejich morální prohřešky. (Marie Pardyová)

cauda, -ae, f., ocas, ohon, chvost.

cauda equina, svazek dlouhých kořenů bederních a křížových *míšních nervů podobný koňskému ohonu, který se nachází (spolu s *filum terminale* *míchy) v páteřním kanále pod *obratlem L₂. V časně embryonální době dosahuje mícha až do *canalis sacralis*, později v důsledku rychlejšího růstu *páteře se mícha v páteřním kanále posunuje kraniálně. U *novorozence je ve výši obratle L₃, svou definitivní polohu zaujímá brzy po *narození (u muže sahá do výše *meziobratlové ploténky mezi *bederními obratli L₁ a L₂, u ženy do výše obratle L₂). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

caudalis, -e, dolní, směr k dolnímu konci těla (latinsky: *cauda*, „ocas“).

caudatus, -a, -um, ocasatý (v *anatomii například jedno z bazálních *ganglií – **nucleus caudatus*) (Ladislava Horáčková)

causa, causa sui (z latiny: *causa*, „příčina“), termín scholastické teologie a filozofie, který vychází z *Aristotelovy nauky o čtyřech příčinách (*aitiai*). Scholastikové rozlišovali dvě vnitřní příčiny (*causae internae*), a to *causa materialis*, která představuje to, z čeho věc vzniká, a *causa formalis*, to, čím věc získává své vlastnosti; a dále dvě vnější příčiny (*causae externae*), a to *causa efficiens*, zapříčínující příčina, a *causa finalis*, účelová, tj. důvod existence věcí. Podle scholastické terminologie je příčina a to, co je zapříčíněno, vždy odlišné, proto scholastikové neuznávali z *novoplatonismu vycházející termín *causa sui* (příčina sebe sama) jako platný. Znovu ho zavedl až René *Descartes ve svém *důkazu boží existence, po něm ho využil ještě Baruch *Spinoza a Georg Wilhelm Friedrich *Hegel. (Břetislav Horyna)

Cauvin, Jean, *Kalvín, Jan.

Cavallo (Itálie), paleolitická lokalita osídlená především v *mousterienu, *uluzzienu a *epigravettieniu nacházející se v zátocce u Uluzza; v roce 1964 zde byly ve vrstvách uluzzienu objeveny dva zuby, jeden pravděpodobně náležející anatomicky modernímu člověku a druhý *neandertálci. (Helena Klempererová)

cavitas, -atis, f., dutina, vyhloubení (v *anatomii například jamka na *lopatce pro skloubení s hlavicí *kosti pažní – *cavitas glenoidalis scapulae*). (Ladislava Horáčková)

cavitas cranii, dutina lební – prostor pro *mozek a jeho obaly, ohraničený plochými kostmi lebky. Horní část dutiny je tvořena lební klenbou (**calvaria*), spodina (**basis cranii interna*) je rozdělena do tří jam – přední (**fossa cranii anterior*), střední (**fossa cranii media*) a zadní (**fossa cranii posterior*). (Ladislava Horáčková)

cavitas oris, dutina ústní, je počátečním oddílem trávicí trubice. Zabezpečuje ukousnutí potravy, rozmělnění jednotlivých soust žvýkáním a jejich promíchání se slinami. *Chuťovým

ústrojí dutiny ústní je kontrolováno složení přijímané potravy a reflektoricky ovlivňováno vylučování slin i žaludeční šťávy. Orgány dutiny ústní se rovněž podílejí na správné artikulaci. Dutina ústní začíná ústním otvorem a dorzálně přechází zúžením (**isthmus faucium*) do **hltanu*. Ohraničuje ji **kraniálně* **patro*, *kaudálně* **spodina* dutiny ústní, po stranách pak tvoří její stěny **rty* a **tváře*. Hlavním obsahem dutiny ústní jsou **zuby* a **jazyk*. Celá dutina ústní je **zubními oblouky* rozdělena na **předsíň* dutiny ústní (**vestibulum oris*) a vlastní dutinu ústní (**cavitas oris proprium*). (Lenka Vargová)

cavitas oris proprium, vlastní dutina ústní, je zadním oddílem dutiny ústní, odděleným od přední části **zubními oblouky*. (Lenka Vargová)

cavitas pericardialis, též *cavum serosum pericardii*, štěrbinovitý prostor mezi parietálním a viscerálním listem serózního **perikardu*. Tuto dutinu vyplňuje malé množství čiré tekutiny (*liquor pericardii*). (Lenka Vargová)

cavitas peritonealis, štěrbinovitý prostor mezi parietálním a viscerálním **peritoneem*. *Cavitas peritonealis* je vyplněna malým množstvím serózní tekutiny, která vzniká jako transsudát krevní plazmy. (Lenka Vargová)

cavitas pleuralis, pohrudnicová dutina, je párová dutina uvnitř **hrudníku* vystlaná parietální **pleurou*. *Cavitas pleuralis dextra et sinistra* obsahují pravou a levou **plíci*. Za normálních podmínek jsou pleurální dutiny uzavřeny, jsou vyplněny malým množstvím serózní tekutiny, což způsobuje vzájemnou přilnavost pohrudnice a **poplicnice*. V pleurálních dutinách je nižší tlak, než je tlak atmosferický. Tento podtlak se významnou měrou podílí na mechanismu dýchání. Při průniku vzduchu do pleurální dutiny se tlak v pleurálních dutinách vyrovná s tlakem vzduchu v **plicích* a plíce se vlivem své elasticity smrští (*pneumothorax*). Prostor mezi oběma pleurálními dutinami v hrudníku se nazývá *mezihrudí* (*mediastinum*). (Lenka Vargová)

cavum, -i, n., dutina (v **anatomii* například *dřeňová dutina* v **diafýze* dlouhé kosti – *cavum medullare*). (Ladislava Horáčková)

cavum dentis, *dřeňová dutina* **zubu*.

cavum epidurale, štěrbina mezi **dura mater spinalis* a **okosticí* v páteřním kanále. V tomto prostoru se nacházejí žilní pleteně **plexus venosi vertebrales*. V **dutině* lební splývá **tvrdá plena mozková* s **periostem* a epidurální prostor není vytvořen. (Lenka Vargová)

cavum infraglotticum, dolní oddíl **cavum laryngis*. **Kraniálně* navazuje na **glottis*, s níž komunikuje hlasivkovou štěrbinou – **rima glottidis* mezi pravými **vazy hlasovými*. Kaudálním směrem se *cavum infraglotticum* nálevkovitě rozšiřuje a na úrovni dolního okraje **prstencové chrupavky* přechází plynule do **průdušnice*. (Lenka Vargová)

cavum laryngis, dutina **hrtanu*; prostor uvnitř **laryngu*. Tato dutina je vystlána sliznicí a na frontálním řezu má tvar přesýpacích hodin. Hrtanovou dutinu je možno rozdělit na tři oddíly. Horní oddíl **vestibulum laryngis*, prostřední oddíl **glottis* a dolní oddíl **cavum infraglotticum*. (Lenka Vargová)

cavum nasi, dutina nosní, je počátečním oddílem horních cest dýchacích. Podílí se na čištění, ohřívání a zvlhčování vdechovaného vzduchu. Současně je sídlem **receptorů čichu*. Dutina nosní je uložena v rozsahu zevního **nosu* a *kostěné dutiny nosní*. Vpředu komunikuje se zevním prostředím nosními dírkami – *nares*, vzadu přechází nozdrami – *choanae* do **hltanu*. Dutina nosní je rozdělena na *předsíň* dutiny nosní – **vestibulum nasi* a vlastní dutinu nosní – **cavum nasi proprium*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cavum nasi proprium, vlastní dutina nosní, dorzální část dutiny nosní. Vpředu navazuje na **vestibulum nasi*, vzadu komunikuje prostřednictvím choan s **pars nasalis pharyngis*. Sagitálně orientovanou nosní *přepážkou* – **septum nasi* je rozdělena na dvě, obvykle asymetrické dutiny, které ohraničuje pět stěn. Horní stěna je stropem dutiny nosní, má charakter sagitálně orientované rýhy. Podkladem stropu jsou **cartilago nasi lateralis*, **os nasale*, *pars nasalis* **ossis frontalis*, *lamina cribrosa* **ossis ethmoidalis* a *corpus* **ossis*

sphenoidalis. Dolní stěna odděluje dutinu nosní od *dutiny ústní. Představuje ji *patro. Jeho podkladem jsou *processus palatini *maxillarum* a *laminae horizontales *patrových* kostí. V přední stěně je otvor, kterým komunikuje *cavum nasi proprium* s přední dutinou nosní. Zadní stěna dutiny nosní je neúplná. V horním úseku ji vytváří tělo *kosti klínové, v dolní části je otvor (*choana*), kterým se nosní dutina otevírá do *pars nasalis pharyngis*. Mediální stěnu tvoří *nosní přepážka. Laterální stěna je bohatě tvarovaná, vpředu ji tvoří boční stěna zevního nosu, vzadu jsou podkladem kosti *splanchnokrania. Na této stěně vystupují nad sebou tři nosní skořepy, které rozdělují nosní dutinu do jednotlivých *průchodů nosních.

Vlastní dutina nosní i všechny vedlejší nosní dutiny vystýlá jednotná sliznice. V *cavum nasi proprium* rozlišujeme podle stavební úpravy a *funkce dva slizniční oddíly – **regio olfactoria* a *regio respiratoria*. *Regio olfactoria* leží na stropu dutiny nosní, v horní části laterální stěny v rozsahu *concha nasalis superior* a na protilehlé části nosního *septu. Má nažloutlou barvu a její nedílnou součástí jsou smyslové čichové buňky. *Regio respiratoria* zahrnuje ostatní, převážnou část dutiny nosní. Sliznice má šedorůžovou barvu, je kryta víceřadým cylindrickým řasinkovým epitelem, typickým pro dýchací cesty. Ve sliznici jsou uloženy četné žlázy. V podslizničním vazivu jsou rozsáhlé cévní pleteně, které jsou zvláště nápadné na okrajích nosních skořep (*plexus cavernosi concharum*). Bohatá je zejména pleteň pod sliznicí přední části chrupavčitého oddílu nosní přepážky v úrovni předního okraje dolní nosní *skořepy (*locus haemorrhagicus Kiesselbachi*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cavum pharyngis, hltanová dutina. Skládá se ze tří částí – nosní (**pars nasalis pharyngis*), ústní (**pars oralis pharyngis*) a hrtanové (**pars laryngea pharyngis*). (Lenka Vargová)

cavum subarachnoideale, štěrbina mezi **arachnoidea* a **pia mater* vyplněná mozkomíšním *mokem. V některých místech se *subarachnoidální prostor rozšiřuje a vytváří širší prostory **cisternae subarachnoideales*. K nejvýznamnějším patří *cisterna cerebellomedullaris*, *cisterna interpeduncularis*, *cisterna chiasmatis*, *cisterna fossae cerebri lateralis*. (Lenka Vargová)

cavum subdurale, štěrbina mezi **dura mater* a *pavučnicí. (Lenka Vargová)

cavum tympani, středoušní dutina, součást *středního ucha uložená v pyramidě *spánkové kosti. Středoušní dutina je štěrbina tvaru přesýpacích hodin se šesti stěnami. Na přední stěně (*paries caroticus*) se otevírají *canaliculi caroticotympanici* a nad nimi se nachází vyústění **canalis musculotubarius*, který je rozdělený na horní oddíl (*semicanalis muscoli tensoris tympani*) a dolní část (*semicanalis tubae auditivae*). Na zadní stěně (*paries mastoideus*) je otvor (*antrum mastoideum*), který vede do dutinek v *processus mastoideus*. O něco kaudálněji je hrbolek (*eminentia pyramidalis*) pro úpon **musculus stapedius* a v blízkosti bubínku se na této ploše otevírá **canaliculus chordae tympani*. Strop středoušní dutiny (*tegmen tympani*) sousedí se střední *jámou lební a nachází se na něm ústí *canaliculus nervi petrosi minoris*. Dolní stěna (*paries jugularis*) odděluje středoušní dutinu od *fossa jugularis* a je na ní vyústění *canaliculus chordae tympani*. Laterální stěnu (*paries membranaceus*) z největší části tvoří *bubínek. Mediální stěna (*paries labyrinthicus*) sousedí s vnitřním uchem. Uprostřed této stěny se nachází vyvýšenina (**promontorium*), která je podmíněná prvním závitem hlemýždě. Probíhá po ní *sulcus promontorii* (pro **nervus tympanicus*). Za promontoriem se nacházejí dva otvory, horní – **fenestra vestibuli* (vkládá se do ní báze třmínku) a dolní – *fenestra *cochleae* (uzavírá ji *membrana tympani secundaria*). K *fenestra vestibuli* běží z přední plochy od *canalis musculotubarius* výběžek *processus cochleariformis*. Nad *fenestra vestibuli* se na mediální ploše táhnou dvě hrany podmíněné průběhem dvou kanálků, horní *prominentia canalis nervi facialis* a dolní *prominentia canalis semicircularis lateralis*. Celá středoušní dutina je vystýlána sliznicí a obsahuje středoušní kůstky (**ossicula auditus*), které jsou spojeny pomocí kloubů a vazů (**articulationes et *ligamenta ossiculorum auditus*). Ve středoušní dutině jsou rovněž dva drobné svaly

**musculus tensor tympani* a **musculus stapedius*, které tahem za středoušní kůstky ovlivňují napětí bubínku. (Lenka Vargová)

cavus, -a, -um, dutý, vyhloubený (v *anatomii například dolní dutá žíla – **vena cava inferior*). (Ladislava Horáčková)

Cawillaka, bohyně, hrdinka jednoho z kečujských *mýtů. (Jaroslav Malina)

CDI, *index, komparativní dentální.

cedník [archeologie, etnoarcheologie], keramická *nádoba miskovitého nebo koflíkovitého tvaru, opatřená dírkováním ve spodní části, vyskytující se od *neolitu. Výklad *funkce je nejednoznačný: zpracování mléka na tvaroh, uchovávání žhavého dřevěného uhlí, obřadní vykuřovadlo aj. Později byly cedníky zhotovovány z *kovů (*bronz, *stříbro aj.). (Karel Sklenář)

cech (z němčiny: *Zeche*, die [zastaralý výraz; nově *Zunft*, die], „cech“; v Mittelhochdeutsch označovalo *Zeche* 1) sdružení horníků, 2) příspěvek cechu, též příspěvek na společný hodokvas. V současné němčině je *Zeche* výraz 1) pro důl [užívaný v Porúří], 2) pro útratu v hospodě [*zehen*, „nemírně popíjet“, *Zeher*, „píjan, kamarád z mokré čtvrti“]):

1. volné monopolní středověké organizace malých řemeslníků a *obchodníků ve vrcholném a pozdním *středověku i v raném *novověku. Stanovy cechů, v jejichž čele stáli cechmířtři, určovaly pracovní dobu, kvalitu, množství (někdy i cenu) výrobků a postihy za šizení. Původně chránily před konkurencí, kontrolovaly *trh a hájily stavovské zájmy svých příslušníků. Cílem bylo vyloučit konkurenci uvnitř města a udržet si monopolní pozici, proto vzbuzovaly nevoli panovníků (například Karla IV.), kteří je pokládali za překážku volného trhu. Cechy se nejprve objevily v Itálii v 10. století (v italských středověkých městských státech přebíraly dočasně i politickou moc), později i ve Francii.

V *českých zemích jsou cechy doloženy od 13. století, vrchol v 15. století. Strnulá cechovní pravidla a monopol výroby se s rozvojem trhu stávaly překážkou, která byla od 2. poloviny 18. století postupně odstraňována. Zanikly vydáním *patentu č. 227 o živnostenském řádu z 20. 12. 1859, který nastolil svobodu podnikání – *liberalizaci (legalizováno obchodním zákoníkem ze 17. 12. 1862). Obě tyto normy otevřely cestu k rozvoji *kapitalismu.

2. výrobní a organizační jednotka uvnitř podniku tvořící technologicky nebo místně uzavřený celek, provoz. (František Čapka, Jaroslav Malina)

cechovní artikule, *artikule, cechovní.

ceiba, *cejba.

CEJ, cemento-enamel junction, *hranice zubu, cementosklovinná.

cejba, vlnovec, rod tropických dřevin z čeledi slézovitých (*Malvaceae*). Zahrnuje mohutné vysoké stromy (až 30 m), často s deskovitými kořenovými náběhy. Plody vlnovce pětimužného (*Ceiba pentandra*) mají ve vnitřních stranách oplodí dlouhá bílá vlákna (*kapok*) podobná *bavlně, jež se užívají jako vycpávací materiál, například k plnění polštářů, záchranných vest a pásů. Pro *Kariby byla cejba uctívaným *stromem života. (Petr Bureš)

cela, *cella.

celek, **nálezový**, *komplex, uzavřený.

celek, **sídelní** [archeologie], na loveckých sídlištích ohniště obklopené strukturovanými dalšími jevy (velké předměty, zahloubení, kumulace malých předmětů). *Analýza sídelních celků obvykle testuje *hypotézu, zda se jedná o zbytek konkrétní *stavby. (Jiří A. Svoboda)

celek, **uzavřený nálezový**, *komplex, uzavřený.

celek, **vyšší územně správní**, samosprávný územní celek, článek mezi ústředními *orgány a obcemi. (Marie Dohnalová)

celibát (z latiny: *coelibatus*, z *coelebs*: „dospělý člověk žijící dobrovolně či zaslíbením bez partnera opačného *pohlaví; pohlavní zdrženlivost“):

1. bezmanželský stav, *římskokatolickou církví nařízený svobodný stav *duchovních a *řeholních osob. *Církevní Otcové (latinsky: *Patres ecclesiastici*) pokládali ženu „od temene až po patu“ za nástrahu ďábla (církevní *synoda v Macônu v roce 585 dokonce se vši vážností diskutovala, zda lze ženu považovat vůbec za člověka). Přirozeným důsledkem nenávisti k ženě byl celibát (požadavek celibátu pochází až z konce 10. století a od *koncilu 1139 platí církevní *zákon ukládající *kněžím závazek celibátu) a hony na čarodějnice ve 14. století. Moralisté a teologové pozdního středověku ženu příkře odsuzují. Tak také *Erasmus Rotterdamský (1465 nebo 1469–1536) ve svém díle *Encomium moriae* (1509 [nebo 1510], česky: *Chvála bláznivosti*. Praha: Odeon, 1966, předtím několikrát pod názvem *Chvála bláznovství*) charakterizuje ženu slovy „(..) a jako opice, podle řeckého přísloví, zůstane opicí, i kdyby ji oblékli do purpuru, tak žena zůstane ženou, ať drží před obličejem tu či onu masku“.

Celibát se prosazoval již v raném *křesťanství, ale obecně nebyl dodržován ještě dlouho do *středověku. Ve východní církvi byla tato povinnost zmírněna od roku 692; v katolické církvi východních ritů a v pravoslavných církvích je celibát podmínkou jen u biskupského *svěcení. Po *schizmatu mezi východní a západní církví se na Východě celibát dodržoval jen v *kláštorech. Závaznost celibátu pro duchovní římskokatolické církve byla potvrzena roku 1139 II. lateránským koncilem a v letech 1545 až 1563 II. tridentským koncilem. Pojetí křesťanské *lásky se pokoušely praktikovat od počátku své existence asketické ženské a mužské řády, jejichž příslušníci se zřekli pohlavního života. Již raní křesťanští myslitelé přicházeli s požadavkem celibátu křesťanských kněží. Kněžský celibát se však prosazoval jen velmi obtížně. Vedly se o něj *spory téměř celé první tisíciletí našeho *letopočtu. Teprve příkazem *papeže Řehoře VII. v roce 1074 byl celibát prohlášen za kněžskou povinnost, ale trvalo ještě desítky let, než se stal závaznou normou – s konečnou platností se prosadil až na konci 12. století. Z vizitací v západoevropských *diecézích ve 14. a 15. století však vyplývá, že až třetina kněží žila v *konkubinátu, tedy s ženou, s níž měli děti a s níž neuzavřeli právoplatný *sňatek. U českých kněží bylo až do 12. století pravidlem, že žili v *manželství (i *Kosmas byl ženatý). Teprve v roce 1143 papežský *legát, vyslaný do Čech, prosadil zásadu kněžského celibátu.

Církev vedla permanentní boj proti pohlavní lásce, ale když se po prosazení měšťanského živlu hranice společenských tříd rozvolnily, rozvolnily se i mravní hodnoty. Potlačovaná smyslovost propukla se znásobenou silou a zasáhla zčásti i *duchovenstvo. I do umění té doby proniká více nahoty, tělesné krásy, milostných scén, jež občas hraničí s obscénností. Rozštěpení křesťanské doktríny na katolictví a *protestantství se promítlo i do rozdílných *názorů na sexuální oblast – protestanti (s výjimkou přísného *kalvinismu) byli v tomto ohledu tolerantnější (Martin *Luther: „je lepší se oženit než být zmítán vášní“). Tyto skutečnosti (ale zřejmě i fakt, že *sexualita představuje přirozenou součást a potřebu lidského života) vedly vznikající protestantské církve k odmítnutí celibátu. Katolické církvi se v praxi nikdy zcela nepodařilo prosadit požadavek sexuální zdrženlivosti ani ve vlastních řadách, jak dokládají její barvitě dějiny. Existují nejen četné doklady o pohlavní aktivitě řadových služebníků Božích, ale také o extravagantním *sexuálním chování nejvyšších církevních hodnostářů. Zejména dějiny papežství z doby vzestupu a stabilizace církevní moci ukazují, že sexuální život některých papežů si nezdal se sexuálním životem ani těch nejrozmařilejších světských *feudálů. Římskokatolická církev dodnes neustoupila ze svých *dogmat v otázkách celibátu;

2. celibát vyžadují i jiná *náboženství a etická učení, například pohlavní zdrženlivost jako nezbytná podmínka duchovního rozvoje je příznačná pro buddhistické *mnichy a mnišky; v historii musely dodržovat celibát kněžky (*vestálky) v Římě, „Panny slunce“ (**accla cuna*) v *incké říši, *kněží manichejské církve. Naopak *judaismus a *islám instituci celibátu neuznávají;

3. svobodný stav vůbec, kdysi povinný pro některá povolání (například pro četníky nebo učitelky). (Jaroslav Malina)

cella (cela) (z latiny: *cella*, „chrámová síň se sochou božstva; komora, spižirna; sklep; buňka v úle“):

1. ústřední prostor antického *chrámu, bez oken, se sochou božstva, přístupný jen *kněžím;

2. malá místnost k obývání vybavená jen nejnужnějším zařízením, například v klášteře nebo ve vězení. (Jaroslav Malina)

Cellini, Benvenuto (3. 11. 1500, Florencie, Itálie – 13. 2. 1571, Florencie, Itálie), italský sochař, klenotník a prozaik; přední představitel *manýrismu. Byl činný v Itálii (Řím, Florencie aj.) a ve Francii na královském dvoře Františka I. (například pro Fontainebleau vytvořil soubory stříbrných stolních plastik a svícňů). V duchu manýrismu vytvářel plastiky se smyslem pro rafinované ztvárnění mužského a ženského těla (*Ganymédés na orlu*, *Neptun a Amfibrité*, *Perseus s hlavou Medúzy* aj.).

Napsal odborné dílo *Trattati della oreficeria e della scultura* (Rozpravy o zlatotepectví a sochařství, 1565–1567) a literárně ceněnou autobiografii *Vita di Benvenuto di Maestro Giovanni Cellini fiorentino, scritta, per lui medesimo, in Firenze* (zkráceně: Vlastní životopis, 1558–1566), líčící autorův bouřlivý život renesančního umělce, jenž se nedá spoutat společenskými pravidly ani v sexuální a erotické oblasti (v jeho milostném životě vedle lásky k mnoha ženám údajně měla místo i láska k mužům). (Jaroslav Malina)

cellulae ethmoidales, **sinus ethmoidalis*.

cellulae mastoideae, dutinky v *pars mastoidea* *spánkové kosti, které jsou vystlány sliznicí středoušní *dutiny a otevírají se do této dutiny otvorem *antrum mastoideum*. (Ladislava Horáčková)

celní regál, *regál, celní.

celní unie, *unie, celní.

celoláník, za *středověku průměrný sedlák, vlastnil 1 *lán půdy (s menší rozlohou – půllánici, čtvrtlánici); výměra lánu byla značně rozmanitá, kolísající (důvody: nestejná bonita půdy, počet osedlých apod.). Běžný průměr lánu byl nad 18 ha (tzv. selský lán měl 18,178 ha). (František Čapka)

célom (coelom), společná tělní dutina ohraničená splachnopleurou a somatopleurou. U *člověka vzniká v 3. týdnu vývoje z nesegmentovaného *mezodermu. Zpočátku komunikuje s extraembryonálním mezodermem, v 3. měsíci vývoje spolu se vznikem definitivního *pupečníku se komunikace přerušuje. Z célomu se pomocí přepážek diferencují tři samostatné dutiny (perikardová, pleurální a peritoneální). (Drahomír Horký)

Celsus, Aulus Cornelius (kolem 25 př. n. l.–kolem 50 n. l.), římský lékař a encyklopedista. Autor *encyklopedie pojednávající o filozofii, právu, medicíně, rétorice, zemědělství, válečném umění a dalších oborech lidské činnosti, z níž se však dochovaly pouze zlomky o medicíně (*De medicina libri VIII* [VIII knih o medicíně]). Nevynikal vlastními objevy, ale v tehdejší době známé poznatky o medicíně přehledně shrnul a tak je uchoval pro budoucí generace. Většina názvů, i dnes v medicíně používaná, pochází od Celsa, jeho jméno se však již v této souvislosti neužívá. (Jaroslav Malina)

celulární síť, *síť, celulární.

cement, **cementum*.

cement, **sekundární**, *cement tvořící se zevně na zubním kořeni, zpravidla na jeho *apikální, tj. vrcholové části; jeho množství s přibývajícím věkem narůstá. Celková síla vrstvy cementu v oblasti vrcholu kořene může dosáhnout až 0,7 mm. Na rozdíl od *primárního cementu obsahuje v základní hmotě (která nemá ve složení podstatné rozdíly) také buňky cementu – *cementocyty. Cementocyty mají většinou oválné až oploštělé tělo, z něhož vystupují radiálně uspořádané cytoplazmatické výběžky. Mezibuněčná hmota naléhá těsně na

buňky i jejich výběžky, takže po jejich zániku zůstávají v sekundárním cementu podobně jako v *kostní tkáni drobné dutinky nebo tenké chodbičky.

U antropologického materiálu z archeologických výzkumů bývá cement zpravidla špatně zachován. Praská a od *dentinu se snadno odlupuje. (Michaela Račanská)

obsahuje v základní hmotě (která nemá ...) také buňky cementu...

cement, zubní, **cementum*.

cementoblasty, *buňky, které se formují z folikulárních buněk, jejich základní funkcí je tvorba *cementu (cementogeneze). (Michaela Křivanová)

cementocyty, *cementoblasty po ztrátě sekreční činnosti.

cementosklovinná hranice zubu, *hranice zubu, cementosklovinná.

cementum, -i, n., zubní cement, je specializovanou mineralizovanou *pojivovou tkání. Chemickým složením a svými morfologickými znaky se nejvíce podobá vláknité *kostní tkáni (**substantia ossea dentis*), nemá však *Haversovy kanálky ani lamely. Je nažloutlé barvy, poněkud tmavší než *sklovina, ale světlejšího odstínu než *dentin. Kryje povrch zubního kořene a krčku, kde většinou přesahuje přes okraj skloviny (*cementosklovinná hranice). Někdy je však se sklovinou v pouhém dotyku nebo je povrch dentinu částečně odkrytý. Krček je pak *predilekčním místem *zubního kazu. Na základě histologického vzhledu (*histologie) se rozlišuje cement *primární (nebuněčný, nasedá přímo na dentin a tvoří na zubním kořeni souvislou vrstvu) a *cement sekundární (buněčný). (Michaela Račanská, Lenka Vargová)

cena [starověký Přední východ], cena zboží a služeb se na *Předním východě tvořila na trhu v obchodní čtvrti, v *přístavu nebo u městské *brány z porovnání nabídek zde přítomných *obchodníků (*obchod) a vyjadřovala se obvykle váhou *obilí nebo *stříbra (*platidlo). Byla ovlivněna spíše nabídkou, protože poptávka byla relativně konstantní a vcelku nepružná (velký počet samozásobitelů, malá ochota k investicím, ukládání volných prostředků do pozemků, případně jejich teaurace). Vládci sice vydávali v různých nápisech, *ediktech a *zákonech cenové tarify (alespoň pro domácí produkci), jiné písemné dokumenty však ukazují, že tarify ve srovnání se skutečně platnými cenami byly zhusta nerealistické a mohou maximálně svědčit o relativním poměru mezi druhy zboží. Jde zpravidla o propagandu, která měla chválit *vládu dotyčného *krále jako dobu blahobytu. Ceny, především potravin a obilí, podléhaly výkyvům v závislosti na úrodě a ročním období (po žních klesaly, v době setí a před žněmi stoupaly), kurzy *kovů zase kolísaly podle dostupnosti a plynulosti dodávek dálkového obchodu. Tak počátkem 2. tisíciletí př. n. l. v *Anatólíi stála 1 mina (*míry a váhy) *cínu kolem 4 šekelů stříbra (doložené relace: 5,5–10:1 při prodeji, 12–17:1 při nákupu; poměr *zlata a *stříbra se pohyboval v rozmezí 4–9:1 podle nabídky a kvality *kovu; poměr *mědi a stříbra byl 80–180:1 při nákupu a 97–240:1 při prodeji). Jedna *textilie o váze 5 min se v *Malé Asii pořídila za 5–6 šekelů stříbra. Dům o rozloze 35 m² se ve starobabylonské době prodával za 16 šekelů stříbra, zatímco jeho *nájem činil kolem 2 šekelů ročně. Míra pole přišla na 115 šekelů, stejná rozloha *zahrady na 300 šekelů, srovnatelný ladem ležící pozemek naopak na 85 šekelů stříbra, roční *pacht pak opět zhruba na osminu až desetinu jejich ceny. Dobytče nebo osel byli ceněni téměř stejně vysoko jako dům (10–15 šekelů), protože se počítalo i s jejich pomocí při obdělávání půdy, *transportu apod. Ovce skýtající *vlnu stávala do 2 šekelů, kdežto vepř, který dával jen maso, sotva desetinu. Cena obilí ve starobabylonské době prudce stoupla. Z původní částky 1 šekelu za míru *ječmene, se za *Chammurapiho vlády zvedla na 1,5 šekelu, aby na konci panování jeho dynastie dosáhla zhruba čtyřnásobku! Byl to patrně výsledek válek, celkového úpadku a možná též postupujícího zasolování půdy, protože obecně cena obilí si udržovala poměrně konstantní hladinu. Dlouhodobě klesající cenu vykazuje na Předním východě *železo. Zatímco ve staroasyrských *obchodních osadách se počátkem 2. tisíciletí př. n. l. prodával 1 šekel železa za 40 šekelů stříbra, v novoasyrské době se poměr snižuje až šestsetkrát. *Příčina tkví v rozšíření nalezišť, zdokonalené *technologie, ve změně užití a

hodnocení kovu, který se z nejvzácnější prestižní suroviny k výrobě šperků a ceremoniálních předmětů stává běžně dostupným materiálem. V *perské říši dochází k *inflaci kvůli přílivu stříbra z válečných výprav, z kořisti a vysokých *tributů (*daně). (Jana Součková)

Cena dr. Aleše Hrdličky, ocenění udělované *Českou společností antropologickou v Praze, *Katedrou antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a Městem Humpolcem posluchačům vysokých škol a absolventům magisterského a doktorského studijního programu v oboru *antropologie za původní práce se zásadním teoretickým nebo praktickým přínosem. Návrh na vypsání soutěže o Cenu dr. Aleše Hrdličky vzešel od profesora Jindřicha Antonína *Valšíka během Hrdličkova kongresu v roce 1969; autor měl na mysli způsob, jakým by se vědecký odkaz Aleše *Hrdličky nadále připomínal a obnovoval zejména těmi, kteří si zvolili za obor svého studia či zájmu antropologii; soutěž by kromě podpory mladé vědecké generace též přispívala k dobrému jménu a propagaci Humpolce – Hrdličkova rodiště. Na základě tohoto návrhu vypsala tehdejší Městský národní výbor v Humpolci spolu s Ministerstvem školství a Čs. společností antropologickou první ročník soutěže o „Cenu dr. Aleše Hrdličky“ v roce 1974. Vypracováním statutu byl pověřen Jindřich Antonín Valšík, který se stal prvním předsedou Vědecké rady soutěže. Cena obsahovala umělecky provedený diplom a finanční ohodnocení odstupňované od 1. do 3. ceny. Ve vědecké radě zasedali kromě antropologů zástupci Městské rady a Muzejní rady Muzea dr. Aleše Hrdličky v Humpolci. První ceny byly uděleny v roce 1975. Ceny dr. Aleše Hrdličky byly původně udělovány též v kategorii prací vzešlých ze Studentské vědecké a odborné činnosti.

V současné době je pro Cenu dr. Aleše Hrdličky směrodatný její statut z roku 2002 a interní pravidla s bodovými hodnotícími kritérii vypracovaná na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. *Statut Ceny Dr. Aleše Hrdličky* (Vyhláška Města Humpolec č. 4/02/ZM): Zastupitelstvo Města Humpolec pod usnesením č. 509 (31. zasedání ZM ze dne 24. 4. 2002) v souladu se zákonem 128/2000 Sb. o obcích (*obecní zřízení) v platném znění vydává tuto místní obecně závaznou vyhlášku města Humpolec: Článek 1 – Základní ustanovení. Město Humpolec v zájmu propagace díla a myšlenek dr. Aleše Hrdličky vyhláší ve spolupráci s Českou společností antropologickou v Praze a Katedrou antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze soutěž o Cenu dr. Aleše Hrdličky. Cena dr. Aleše Hrdličky se uděluje studentům vysokých škol, absolventům magisterského a doktorandského studia v oboru antropologie, do soutěže mohou být přihlášeny i práce autorských kolektivů. Účastnit soutěže se mohou studenti a absolventi vysokých škol z České republiky i ostatních států světa. Článek 2 – Pravidla soutěže. 1. Vyhodnocení soutěže se koná ve dvouletých cyklech. 2. Soutěž je vyhlášena ve dvou kategoriích: jedna kategorie se týká prací studentů a absolventů magisterského studia a kategorie druhá je vyhlášena pro práce studentů a absolventů doktorandského studia. 3. Přihlášeny do soutěže mohou být práce nejpozději do tří let po jejich obhajobě. 4. Práce do soutěže přihlašují školy a pracoviště, kde práce vznikly, nebo autoři sami. Termín pro podání prací je 31. 10. daného roku. 5. Soutěž se uskuteční pouze v případě, že jsou přihlášeny minimálně 4 práce v každé kategorii. Jestliže nebude splněn požadovaný počet prací, soutěž se nekoná a všechny přihlášené práce postupují automaticky do dalšího ročníku soutěže. 6. Práce musí být zaslány doporučeně nebo doručeny osobně na Katedru antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2. Ke každé práci musí být přiloženy přihlášky do soutěže, která obsahuje jméno a příjmení autora práce (nebo členů autorského kolektivu), datum narození, přesnou adresu trvalého pobytu, název a adresu vysoké školy, kde práce vznikly, jméno vedoucího práce a případného konzultanta. Dále musí být přiloženo potvrzení o obhajobě včetně jejího termínu. 7. Práce do soutěže je zasílána v jazyce českém nebo anglickém ve dvou výtiscích, práce se po ukončení soutěže nevrací a po jednom výtisku jsou uloženy na

Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a v Muzeu dr. Aleše Hrdličky v Humpolci. Článek 3 – Vyhodnocení soutěže. 1. Soutěž řídí Česká společnost antropologická, která jmenuje sedmičlennou hodnotící komisi. Členem komise je vždy zástupce Města Humpolec. Členy komise nesmí být vedoucí přihlášených prací ani konzultanti. 2. Oponentní řízení a vyhlášení výsledků soutěže musí proběhnout do konce dubna následujícího roku a předseda komise je povinen o výsledku výběrového řízení písemně informovat výbor České společnosti antropologické v Praze a Městský úřad v Humpolci. 3. Udělení ceny se potvrzuje diplomem, který společně vydává Česká společnost antropologická v Praze, Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Město Humpolec. Z přihlášených prací se v každé kategorii vyhodnotí pouze jedna práce, s kterou je spojeno finanční ohodnocení ve výši 15 000 Kč. 4. Schválení výsledků soutěže podléhá schválení Zastupitelstvem města Humpolec. Město Humpolec na své náklady zajistí slavností předání Cen dr. Aleše Hrdličky za účasti zástupců České společnosti antropologické v Praze a zástupců Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Článek 4 – Závěrečná ustanovení. Město Humpolec schválí ve výdajové části rozpočtu částku 30 000 Kč a Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze částku 10 000 Kč. Prostředky *katedry budou s časovým předstihem zaslány na příjmový účet Města Humpolec a Město Humpolec vyplatí v hotovosti jednorázově cenu kandidátům ve výši 15 000 Kč pro každou kategorii. Tato vyhláška nabývá účinnosti dnem 24. 4. 2002, nabytím účinnosti této vyhlášky pozbývá platnost místní obecně závazná vyhláška č. 7/95/MZ a 6/99/MZ. *Interní pravidla České společnosti antropologické pro udělení Ceny dr. Aleše Hrdličky*: 1. Cena se uděluje absolventům vysokých škol – magisterského nebo doktorandského studia za původní diplomovou nebo disertační práci s antropologickou tematikou, konstrukci pomůcek a přístrojů nebo přínosnou aplikaci nových technologií pro antropologii. 2. Práce jsou do soutěže přijímány do tří let po obhájení na školitelské instituci, přihlášku do soutěže podává pracoviště, kde byla práce vedena, nebo autor sám. 3. Soutěž je organizována podle Statutu Ceny dr. Aleše Hrdličky za antropologii každé dva roky za podmínek, že jsou v každé kategorii přihlášeny a do soutěže přijaty nejméně čtyři práce. 4. Hodnotící kritéria: prokázání příslušných teoretických znalostí v oboru; prokázání znalostí metod vědecké práce v oboru; způsobilost využívat poznatky tvůrčím způsobem; cíle práce, jejich vymezení; vhodnost zvoleného řešení pro deklarované cíle; původnost výsledků a jejich využitelnost; objektivita interpretace zjištěných skutečností; úroveň formálního zpracování soutěžní práce; návaznost ve výzkumu (granty) a v ostatní publikační činnosti autora. 5. Každé z kritérií má specifický koeficient závažnosti a je hodnoceno 1–3 body. Hodnocení provádí tříčlenná komise, jmenovaná Hlavním výborem České společnosti antropologické (jeden člen je vždy zástupcem Města Humpolce). Členem komise nesmí být žádný z vedoucích a konzultantů přihlášených prací. 6. Všeobecná pravidla – *Statut Ceny dr. Aleše Hrdličky. (*Pamětní medaile a Cena dr. Aleše Hrdličky* [bez data]. Humpolec: Vydal Městský úřad v Humpolci. Publikace obsahuje „Statut Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“, „Statut Ceny dr. Aleše Hrdličky za antropologii“ a „Seznam osob a institucí, kterým byla udělena Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“ [s dodatkem do roku 2003].) (Jaroslav Malina)

cena za nevěstu, *kompenzace za nevěstu.

Cena zakladatele Antropologického ústavu (prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc.), ocenění udělované *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity za přínos k rozvoji moderní *bio-socio-kulturní antropologie a Ústavu antropologie. Cena byla ustavena v roce 2007 u příležitosti založení ústavu Vojtěchem *Sukem před osmdesáti lety; součástí ocenění jsou originální výtvarná díla významných českých malířů a sochařů. Dosavadní laureáti: Ivo T. *Budil, Tomáš *Čermák, Milan *Gelnar, Jan *Jordán, Zdeněk *Macháček, Jiřina *Relichová, Jan *Slovák, Václav *Soukup,

Vladimír *Svoboda, Josef *Unger, Jiří *Vorlíček, Josef *Zeman, Jaroslav *Zvěřina. (Jaroslav Malina)

cena, tržní (tržní hodnota), skutečná cena placená na *trhu za danou komoditu. (Marie Dohnalová)

cenová revoluce, *revoluce, cenová.

census, *cenzus.

Center on Philanthropy and Civil Society (zkratka: CPCS; Centrum pro filantropii a občanskou společnost), americké vědecko-pedagogické pracoviště, součást Graduate Center of The City University of New York v USA, *univerzity založené roku 1847. Posláním CPCS je prostřednictvím vzdělání, výzkumu a výchovy k vůdcovství (*leadership training*) posilovat *filantropii a *občanskou společnost; spojuje akademické přístupy s potřebami praxe. Od počátku své existence CPCS vyzdvihuje dobročinné aktivity, zvláštní pozornost věnuje multikulturní filantropii – *dárcovství a dobrovolnictví (*dobrovolník, *práce, dobrovolná) různých náboženských, etnických, rasových, genderových a ekonomických *institucí, *nadací a korporací působících na národní i mezinárodní úrovni. (Marie Dohnalová)

centimorgan (cM), jednotka *relativní vzdálenosti *genů na *chromozomu odpovídající jednomu procentu *rekombinace mezi geny; pojmenování podle amerického genetika Thomase Hunta *Morgana. (Jiřina Relichová)

centralismus, demokratický (z latiny: *centrālis*, „střední, středový, ústřední, centrální“ a řečtiny: *dēmos*, „lid“ a *kratía*, „vláda“), pojem používaný komunistickými (a dělnickými stranami) k označení určitého způsobu rozhodování, doporučený Vladimírem Iljičem *Leninem (1870–1924); měl znamenat svobodnou politickou diskusi uvnitř strany a svobodné volby funkcionářů (zdola nahoru) v kombinaci se systémem jedné strany ve *státě a s přísnou kázní po hierarchické linii (s přísným centralismem, který se stal prostředkem soustředění veškeré moci do ústředí strany). Tento centralismus je „demokratický“ zčásti proto, že působí (jak se soudí) v zájmu lidu (prosazuje společné vlastnictví výrobních prostředků), a zčásti proto, že každý její stupeň tvoří zástupci volení o stupeň níže (musí být potvrzení vládnoucí *elitou). Předpokládá také přísnou stranickou kázeň a podřízování menšiny většině, bezpodmínečnou závaznost usnesení vyšších orgánů pro nižší a vnitrostranickou kritiku a sebekritiku. (František Čapka)

centralizace (z latiny: *centrālis*, „střední, středový, ústřední, centrální“):

1. soustředování, soustředění úkolů, funkcí a kompetencí různých *orgánů v jediném, zpravidla nadřazeném orgánu; opak: *decentralizace;

2. soustředování, soustředění státní politické a hospodářské moci a správy, centralismus. (Marie Dohnalová)

centrálně plánovaná ekonomika, *ekonomika, centrálně plánovaná.

centrální nervová soustava, *soustava, centrální nervová.

centrální nervový systém, *soustava, centrální nervová.

Centre for Civil Society (Centrum pro občanskou společnost), britské vysokoškolské pracoviště při London School of Economics v Londýně, které se věnuje výzkumu a výuce oboru *občanská společnost. Zakladatelem a dlouholetým ředitelem byl Helmut K. *Anheier (ředitel v letech 1998–2002; od roku 2002 je profesorem a ředitelem Center for Civil Society, School of Public Policy and Social Research, University of California, Los Angeles, USA), jehož vědecko-pedagogické a organizační aktivity výrazně obohatily problematiku zmíněného oboru a podnítily vznik obdobně zaměřených pracovišť jinde na světě – rovněž v České republice (například *Centrum pro výzkum neziskového sektoru, *Katedra oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze). Kontakt:

www.lse.ac.uk/collections/CCS/. (Marie Dohnalová)

centrická fúze, *fúze, robertsonská.

centrifugální efekt, *efekt, centrifugální.

centrismus (z latiny: *centrum*, „střed, středový bod; jádro; ústředí“), politický nebo ideologický směr představující v případě politického *hnutí (respektive *politické strany) kompromis mezi krajními křídly; například v sociálnědemokratickém hnutí na přelomu 19. a 20. století představoval linii mezi proudem levicovým (bolševickým) a pravicovým (oportunistickým). (František Čapka)

centroid, střed gravitace; geometrická morfometrie: takový geometrický bod objektu, jehož poloha zůstává při otáčení konstantní. Pozice centroidu v kartézském systému souřadnic je matematicky určena průměrnými hodnotami kartézských souřadnic souboru všech bodů (například *bodů, pomocných nebo *bodů, význačných), kterými je objekt popsán. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

centromera, oblast na *chromozomu, k níž se při mitotickém a meiotickém dělení buňky vážou vlákna dělicího vřeténka. V metafázi se jeví jako zúžení chromozomu, proto nese název *primární *konstrikce. (Jiřina Relichová)

centrum, -i, n., střed, ústředí.

Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu (CAAT), výzkumné a badatelské pracoviště zřízené při *Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Vědecká činnost CAAT se zaměřuje především na problematiku sociální a kulturní diferenciaci soudobých komplexních společností a na možnosti využití výstupů z antropologických výzkumů v *kontextu sociální a integrační politiky, sociálních služeb a vzdělávací praxe. Základním rámcem vědecké a výzkumné činnosti CAAT je aplikovaná antropologie a koncept stacionárního terénního výzkumu.

Tematicky jsou výzkumné a badatelské aktivity CAAT orientovány především na následující oblasti: – sociální exkluze, marginalizace a *chudoba; – *nacionalismus a etnicita, respektive etnorevitalizační a identitární hnutí v kontextu moderní společenské situace; – *multikulturalismus a jeho soudobá *kritika, problematika sociální a politické *integrace znevýhodněných populací; – kultura sdílená v tzv. romských osadách na Slovensku a její transformace v kontextu *migrace do urbánního prostředí; – české *krajanské *diaspory ve východní Evropě; – *analýza potřeb sociálně znevýhodněných populací pro účely koncipování integračních projektů a sociálních služeb, respektive pro účely komunitního plánování sociálních služeb.

Řešení výzkumných témat a dílčích projektů probíhá na základě grantů, dotací a zakázek poskytovaných různými zadavateli – především akademickými institucemi, rezortními *ministerstvy a nevládními neziskovými organizacemi. Kontakt: Centrum aplikované antropologie a terénního výzkumu, Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, web: www.caat.zcu.cz; e-mail: info@caat.zcu.cz. (Ivo T. Budil)

Centrum experimentální archeologie Věstary, projekt, jehož cílem je vytváření prostředí vhodného pro archeologický experiment a samotná realizace experimentů. Projekt byl založen Radomírem *Tichým v roce 1996 na *katastru obce Věstary nedaleko Hradce Králové. Od počátku se na budování areálu významně podíleli studenti Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové. Na ploše areálu postupně vzniká modelová sídelní jednotka sestávající ze základních typů *objektů doložených archeologickými výzkumy.

V současné době zde existuje několik experimentálních stavebních struktur: kúlový dům podle předlohy ze starší *doby bronzové, *polozemnice z počátku mladší *doby železné, rondeloid ze starší doby železné, *studna z mladší doby bronzové, chlebové pece a řada *rekonstrukcí pyrotechnologických zařízení, rekonstrukce mohyly z mladší doby bronzové a dalších dokladů pohřebního chování. Jednotlivé objekty nacházejí své předlohy v konkrétních nálezech a při jejich výběru je přihlíženo k specifikům východočeského *regionu. Náplň projektu je vymezena nejen regionálně, ale i časově: většina předloh pro rekonstrukce pochází z období staršího zemědělského *pravěku (*neolit – *doba halštatská).

Centrum se zároveň snaží zhodnotit popularizační potenciál výsledků *experimentální archeologie. V rámci výukového programu „Doteky pravěku“ areál navštěvují žáci základních a středních škol. Od roku 2006 se areál postupně otevírá i širší veřejnosti. (Richard Thér)

Centrum globálních studií, společné vědecko-výzkumné a pedagogické pracoviště Filozofického ústavu Akademie věd České republiky a Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze; vzniklo roku 2006. Zaměřuje se na interdisciplinární výzkum v oblasti filozofie, sociální a politické filozofie a sociálních věd, zkoumá současné politické, společenské a kulturní proměny, které v důsledku postupujících procesů *globalizace ovlivňují životy jedinců i celých společností. Centrum usiluje o artikulaci nových problémů a témat a rozpracování teorií, které jsou s nimi spojeny. V rámci politické a sociální filozofie, *politologie, *sociologie a mezinárodních vztahů sleduje zejména téma *spravedlnosti a *demokracie v současné globální době.

Výzkumy Centra globálních studií probíhají ve třech hlavních oblastech: 1) Zkoumání spravedlnosti, legitimacy, participace a demokracie především v souvislosti s hlavními paradigmatickými přístupy ke globálním otázkám, zejména s přístupem nacionálním, kosmopolitním a libertariánským; 2) Zkoumání demokracie a spravedlnosti v souvislosti se vztahem mezi *autonomií a různorodostí a se vztahem mezi *svobodou a *rovností; 3) Zkoumání principu *suverenity jakožto dosavadního principu právního a politického systému mezinárodního společenství vzájemně nezávislých států, v souvislosti s jeho porušováním a *lidskými právy. Centrum pořádá pravidelně mezinárodní a domácí konference, workshopy, organizuje přednášky zahraničních vědců a vydává v edici Filozofie a sociální vědy několik knižních publikací ročně. Ředitelem Centra globálních studií je Marek Hrubec. (Břetislav Horyna)

centrum neziskového sektoru, Informační, označení regionálních středisek vydávajících vlastní či přeložené publikace a soustřeďujících se na vzdělávací činnost – *semináře, odborné konzultace s právníky atd. – a pomáhajících dalšími službami *nestátním neziskovým organizacím v *regionu. (Marie Dohnalová)

centrum neziskových organizací, o.p.s., Informační (zkratka: ICN), sdružení podporující rozvoj *neziskových organizací a informující *veřejnost o jejich přínosu pro *společnost. Cílem je profesionalizace činnosti neziskových organizací a podpora jejich vzájemné spolupráce. ICN dosahuje svých cílů poskytováním informačních, vzdělávacích a publikačních služeb. Jedná se především o provoz specializované veřejné knihovny, správu Databáze neziskových organizací v České republice a Databáze finančních zdrojů, vydávání měsíčního informačního servisu, organizaci *seminářů pro pracovníky neziskových organizací, zprostředkování odborných konzultací a vydávání publikací pro neziskové organizace. ICN je vydavatelem časopisu *Grantis. Kontakt: www.neziskovky.cz. (Marie Dohnalová)

centrum perineale, zahuštěné vazivo mezi *hiatus urogenitalis a análním otvorem (u ženy mezi *vaginou a *rektem, u muže mezi *urethrou a rektem). (Lenka Vargová)

Centrum pro komunitní práci (zkratka: CpKP), nezisková organizace poskytující služby všem zájemcům z *veřejné správy, občanských organizací a soukromého sektoru. Činnost Centra pro komunitní práci spočívá zejména v realizaci modelových projektů na zapojování *veřejnosti do rozvoje *měst a obcí, do plánování a rozhodování na místní a regionální úrovni. Cílem Centra je podpora účasti veřejnosti na rozvoji komunit. Kontakt: www.cpkp.cz. (Marie Dohnalová)

Centrum pro občanskou společnost, *Centre for Civil Society.

Centrum pro výzkum neziskového sektoru (zkratka: CVNS), společné pracoviště Katedry veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a brněnského institutu rozvoje *občanské společnosti Trialog. Vzniklo v roce 2003 a proluly se v něm odborné znalosti a praktické zkušenosti jak z akademického, tak neziskového

prostředí. Posláním CVNS je systematické zkoumání ekonomiky *neziskových organizací v České republice a iniciování odborné i veřejné diskuse o společenském a hospodářském významu občanské společnosti.

K uskutečnění svého poslání CVNS systematicky zkoumá stav a rozvoj *neziskového nestátního sektoru; na základě zjištěných dat vytváří analytické a syntetické materiály a publikuje je pro potřeby neziskového, veřejného a podnikatelského sektoru, pro akademické bádání a výuku a pro mezinárodní srovnání; vytváří a publikuje vlastní diskusní dokumenty, veřejně politické studie a strategické návrhy, a iniciuje tak fundovanou veřejnou a politickou debatu o neziskovém sektoru a občanské společnosti; organizuje konference a sympozia s cílem rozvíjet relevantní otázky a podporuje dialog mezi teorií a praxí; provádí nejen vlastní výzkumnou a analytickou činnost, ale také přijímá zakázky od veřejných, podnikatelských a neziskových institucí; spolupracuje se stejnými a obdobnými pracovišti u nás i v zahraničí. V roce 2006 se CVNS osamostatnilo, je organizační složkou Společnosti pro studium neziskového sektoru, občanského sdružení (SSNS). Kontakt: www.e-cvns.cz. (Marie Dohnalová)

centrum řeči, Brocovo, motorické řečové centrum, oblast *kůry mozkové v dominantní hemisféře (**hemispherium cerebri*) v *gyrus frontalis inferior* *čelního laloku (dle *Brodmanova area 44, 45). Z tohoto centra jsou ovládány svaly nezbytné pro pohyb mluvidel. (Lenka Vargová)

centrum řeči, Wernickeovo, sensorické řečové centrum, nachází se v dominantní hemisféře (**hemispherium cerebri*) v *asociační sluchové oblasti kůry mozkové. Toto centrum umožňuje pochopení mluveného slova. (Lenka Vargová)

centumviri [latinsky], „sto mužů“, soudní dvůr v antickém *Římě čítající 105 členů (po třech z 35 tribuů), soudil soukromoprávní spory (dědické, majetkové); působil po dobu jednoho roku. (František Čapka)

cenzor (z latiny: *cēnsor*, „cenzor“), v antické římské *republice vysoký státní *úředník; dva cenzoři, volení z bývalých *konzulů každých 5 let, byli ve funkci 18 měsíců (nešlo tedy o stálý *úřad), vykonávali sčítání lidu a soupis majetku (*census), aby mohly být vyměřeny daně a stanovena vojenská služba, rovněž sestavovali seznam senátorů a jezdců, zadávali veřejné stavby a dohlíželi nad mravy občanů. (František Čapka)

cenzura (z latiny: *cenſere*, „počítat; odhadovat [jmění]“), původně (ve starověkém *Římě od 5. století př. n. l., za *republiky, jako *úřady římských *cenzorů se zachovaly až do *vlády *císaře Domitiana – 81–96 n. l.); označovala majetkový odhad občanů (*census populi*) a jejich rozdělení do pěti tříd. Později cenzurou rozumíme úřední zkoumání všech informací, které jsou určené k zveřejnění (zejména tiskem). Jako úřad vznikla po vynalezení *knihtisku (zavedena bulou *papeže Sixta IV. v roce 1471). V církevních okresech byli cenzory *biskupové, jinak administrátoři. Koncem 15. století byla již všeobecným jevem a nabyla na významu rozšířením periodického tisku. Čas od času byla v *českých zemích zrušena (1815–1819, 1848, 1968), ale opět zavedena. Teprve *ústava z roku 1920 (§ 113) garantovala svobodu tisku, avšak tiskový dohled existoval nadále. Cenzura byla obnovena po únoru 1948, teprve po listopadu 1989 byla opět zrušena. (František Čapka)

cenzus (z latiny: *census*, „odhad jmění římského občanstva“), posouzení, ocenění:

1. ve starověkém *Římě způsob vedení a ověřování soupisu občanů a jejich majetku; na podkladě cenů byli občané zařazováni do majetkových tříd, do sociálních *stavů (senátoři, jezci), podrobeni daňové a branné povinnosti atd. Cenzus prováděli *cenzoři, později *císaři. Za *císařství se census rozšířil i na provincie;

2. proces sběru, vyhodnocování a publikování komplexních demografických, ekonomických a sociálních údajů platných v jeden určitý moment v určitém *regionu (většinou na státním území). Výsledky cenů jsou základním informačním materiálem o

obyvatelstvu daného státu. Cenzy se opakují v periodických, nejčastěji desetiletých intervalech. (Jaroslav Malina)

cenzus, majetkový volební, omezení aktivního či pasivního *volebního práva (tj. práva být volen a volit do politických *úřadů) v závislosti na majetku; v Západní Evropě vydržel přibližně do začátku 20. století. (Pavel Dufek)

cerebellum, -i, n., mozeček, část mozku uložená na dorzální straně *kmene mozkového. S kmenem mozkovým je mozeček spojen pomocí tří párů stopek: **pedunculi cerebellares superiores, medii et inferiores*. Mozeček se skládá z nepárové střední části – červa (**vermis cerebelli*) a dvou mozečkových polokoulí (*hemisphera cerebelli*). Povrch mozečku je rozbrázděn zářezy (*sulci cerebelli*), mezi nimiž jsou závitky (*folia cerebelli*). Mozečkový červ je dále členěn na několik částí, z nichž k vývojově nejstarším patří rostrálně lokalizovaná *lingula* a *kaudální *nodulus*. Mozečkové polokoule jsou rozděleny pomocí *fissura prima* na *lobus superior et inferior*. V sousedství dolních stopek mozečku vybíhá z dolního laloku stopkatá skupinka folií s kadeřavým okrajem (*flocculus*). Na řezu mozečkem je šedá hmota lokalizována na povrchu polokoulí v podobě kůry a uvnitř vytváří **nuclei cerebellares*. Bílá hmota připomíná větvení stromu, proto byla kresba na mediálním řezu mozečkem označována jako *arbor vitae*. Z funkčního i vývojového hlediska je možno mozeček rozčlenit na **archicerebellum* (vestibulární mozeček), **paleocerebellum* (spinální mozeček) a **neocerebellum*. Mozeček se podílí na řízení rovnováhy, *regulaci svalového napětí a koordinaci pohybů. Současně významnou měrou ovlivňuje i *motorické oblasti kůry mozkové, které jsou nadřazeny volní hybnosti. (Lenka Vargová)

cerebro- (z latiny: *cerebrum*, „mozek“), ve složených slovech „mozko-“ (například mok mozkomíšní – **liquor cerebrospinalis*). (Ladislava Horáčková)

cerebrum, -i, n., *mozek. Starý termín pro mozek jako celek nebo pro jednu z jeho částí – koncový mozek. Přesná anatomická nomenklatura nyní preferuje pro mozek název **encephalon* a pro koncový mozek termín **telencephalon*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ceremoniál (z latiny), veřejná složka *rituálu, charakterizovaná nevšedním výběrem gest a úkonů, které svou slavností dávají jednotlivým rituálům praktickou náplň. (Josef Unger)

certismus (z latiny: *certus*, „jistý“), původně součást epistemologických koncepcí, požadujících zajištěnou, jistou a zdůvodněnou cestu vědeckého poznání. Požadavek na jistou cestu vědy formuloval v tomto smyslu například Immanuel *Kant. V užším smyslu termín z oblasti *teorie vědy a kritického racionalismu, který postavil jako koncept Helmut F. Skinner proti falzifikačním teoriím shrnovaným pod označení *falibilismus.

Požadavek na zdůvodnění vědeckých vět je jistě správný, sporné však zůstává, zda může být certismus celkovou antifalibilistickou pozicí, aniž by upadl do vědecko-teoretického *dogmatismu. V tomto ohledu je Skinnerova koncepce poznání kritizována například Hansem Albertem. (Břetislav Horyna)

cerumen, -inis, n., ušní maz (z řečtiny: *keroma*, „vosková mast“, z latiny: *cera*, „vosk“), který ochraňuje citlivou *kůži zevního *zvukovodu. Nadměrné hromadění ušního mazu může za určitých okolností vytvořit ušní (ceruminózní) zátku. (Ladislava Horáčková)

cervix, -icis, f., též *collum*, „krk, hrdlo“:

1. krček orgánu – například krček děložní (**cervix uteri*);
2. krk je část těla mezi hlavou a *trupem. Hranice krku oproti hlavě probíhá dolním okrajem *mandibuly k *porus acusticus externus* *spánkové kosti, odtud pokračuje na *týlní kost podél *linea nuchae superior* až k *protuberantia occipitalis externa*. Hranice krku proti *hrudníku je dána rovinou procházející horním okrajem manubria *hrudní kosti, *kostmi klíčními a *akromiem *lopatky k trnu 7. krčního obratle. Skeletním podkladem krku je krční páteř. Střední částí krku probíhají trubicovité orgány *trávicího a *dýchacího systému, které

jsou uloženy mezi středním a prevertebrálním listem *krční fascie, po jejich stranách jsou uloženy nervově cévní svazky.

Krajiny na krku dělíme na tři velké oblasti: *regio cervicis anterior, lateralis et posterior*; většina krčních krajin je vymezena průběhem krčních svalů. Hranici mezi přední a laterální krajinou tvoří **musculus sternocleidomastoideus*; přední okraj **musculus trapezius* odděluje zadní krajinu krku (patří již k útvarům zad) od krajiny laterální. Přední krajinu krku členíme na několik menších krajin: nad *jazylkou se nachází **trigonum submandibulare*, mezi jazylkou a oběma předními bříšky **musculus digastricus* je *trigonum submentale*, laterálně **trigonum caroticum*. Přední část krku mezi jazylkou a sternem, po stranách k přednímu okraji **musculus sternocleidomastoideus* a k hornímu bříšku **musculus omohyoideus*, se označuje jako **trigonum omotracheale*. Malá krajina – *regio hyoidea* je vymezena tělem jazyčky. V *regio cervicis lateralis* se nad klíční kostí nachází **trigonum omoclaviculare*. (Ladislava Horáčková)

césar (odvozeno ze jména Gaia Iulia *Caesara):

1. za *principátu jeden z titulů římského *císaře (odvozeno ze jména Gaia Iulia *Caesara), za *dominátu byl césar mladší spoluvladař a nástupce augusta;

2. později panovnický titul nejvyššího stupně; přešel do různých jazyků (česky: *císař*, německy: *Kaiser*, rusky: *car*). (Jaroslav Malina)

césaropapismus (caesaropapismus) (z latiny: *caesar*, „císař“ [odvozeno od vlastního jména Gaia Iulia *Caesara] a *pāpa*, „otec; biskup; papež“), všeobecná forma *vlády, v níž nejvyšší církevní *moc spočívá v rukou světského *panovníka. Původně v *byzantské říši, kde byl sice *císař zároveň „zástupcem Boha“, patriarchové ale většinou tvořili samostatnou politickou sílu, ačkoliv v jiném smyslu; rovněž v *pravoslaví (Rusko), v Anglii a v dalších protestantských skandinávských *zemích. (František Čapka, Jaroslav Malina)

cesta do Canossy, příslovečný výraz pro pokořující kapitulaci, podvolení se; odvozeno od *hradu Canossa (asi 18 km od Reggio nell'Emilia) na severním svahu Apenin, který se proslavil zejména kajícnou cestou císaře Jindřicha IV., při níž si vymohl 2. 1. 1077 od *papeže Řehoře VII. zrušení *klatby, kterou na něj uvalil: tři dny a noci stál před hradem, než jej papež vyslyšel. (František Čapka)

cesta do Říma, tažení německých, respektive římských *králů od Oty I. (912–973) po Friedricha III. Habsburského (1440–1493) do *Říma k císařským *korunovacím (v letech 962–1452); říšská *knížata byla k účasti na „cestě do Říma“ zavázána, mohla se z ní však od roku 1158 vykoupit. (František Čapka)

cesta přenosu žvýkací síly, dentoalveolární, významnější způsob přenosu žvýkací síly během žvýkání než *kloubní cestou. Žvýkací síla vzniklá smrštěním žvýkacích svalů se přenáší na dolní čelisti a odtud přes zuby a alveolární výběžky obou čelistí na kosti obličejové části lebky (zejména horní čelist [**maxilla*], *kost čelní a *kost lící) a zpět na dolní čelisti. Tento typ přenosu žvýkací síly lze subjektivně ovlivňovat. (Michaela Křivanová)

cesta přenosu žvýkací síly, kloubní, žvýkací síla vzniklá smrštěním žvýkacích svalů se přenáší na dolní čelisti a odtud přes *čelistní kloub na kost spánkovou a zpět na kost dolní čelisti. Tento typ přenosu žvýkací síly nelze subjektivně ovlivňovat. (Michaela Křivanová)

cesta, Hedvábná, systém karavanních obchodních cest ve *starověku a *středověku přes Turkestán, spojující Čínu se Západem. Název pochází z 19. století, výměna se však netýkala jen *hedvábí, ale i jiného rozmanitého zboží (*kovů, *koní, *koření, *textilu) a v neposlední řadě kulturních statků (hudba, *buddhismus), do Číny byly uvedeny dosud neznámé plody (vinná réva, *granátové jablko, *myrha). Obchodní cesty existovaly zřejmě již v 2. tisíciletí př. n. l. Na počátku naší éry Chanové *kontrolu nad Turkestánem ztratili a v oázách vznikaly samostatné státy. *Čiňané je opět obsadili až za *Tchangů, kdy dochází k vzepětí vzájemné kulturní výměny mezi Čínou a střední Asií. Kulturní návaznost Turkestánu na Čínu byla v průběhu 8. až 15. století vytlačena *islámem. Pozemní cestu bylo možné v dobách válek a

nepokojů nahradit plavbou po Jihočínském moři do Indie. Neřešitelnou překážkou však bylo postupné ubývání *ledovců v horách a vysychání nížin: severní trasu, na níž ležel Turfan, musela už koncem 5. století pokrýt Tarimská poušť, vznikla tedy další severní trasa přes Issyk-Kul. Od *Mingů přestali Číňané Hedvábnou cestu využívat.

Z čínské strany byl průkopníkem styků této *země se západním světem, tj. konkrétně s Centrální Asií, vyslanec chanského císaře Wu-tiho Čang Čchien, který v letech 138–126 př. n. l., po nesmírně dobrodružných i nebezpečných životních peripetiích dorazil do Ferghány a přes *Chórézm se dostal až k *Tocharům (Ta-jüe-č') v *Baktrii (zhruba dnešní Afghánistán). Za této i následující výpravy na západ (v roce 115) získal podrobné informace o Parthii (Persii) a zemích kolem Aralského jezera a Kaspického moře, čímž neobyčejně rozšířil geografický a politický obzor tehdejších Číňanů, zprostředkoval navázání přímých styků mezi Čínou a západním světem a zasloužil se o zahájení hospodářské a kulturní výměny mezi Dálným východem a Střední a Přední Asií, Indií a řecko-římským Středomořím. Jemu a jeho pokračovatelům se připisuje uvedení hroznového vína, vojtěšky, *konopí, pažitky, koriandru, okurek, fíků, sezamu, safloru a ořechů do Číny a na druhé straně seznámení Západu s čínskou hrušní, broskvoní, pomerančovníkem a především květinami – růží, pivoňkou, azalkou, kamélií a chryzantémou.

Po dvou úspěšných Čang Čchienových výpravách bylo v Číně započato s budováním sítě cest směřujících na Západ. K nejvýznamnějším z nich patřila tzv. „císařská cesta“, vycházející z Čchang-anu, hlavního *města říše (dnešní Si-an v provincii Šen-si), a mířící přes Lung-si, Ťin-čcheng („Zlaté město“, dnešní Lan-čou), Wu-wej, Čang-jie a Ťiou-čchüan („Pramen hroznového vína“; dnes je v těchto místech čínský kosmodrom) do Tun-chuangu v nejzápadnějším cípu provincie Kan-su, známého svými Jeskyněmi tisíce buddhů (Čchien-fo-tchung). Odtud vedla cesta dál až k hranicím říše. Z mnoha druhů zboží, které Čína vyvážela, bylo nejdůležitější a na Západě také nejžádanější a nejvíce oceňované hedvábí. A to dalo také staré „císařské cestě“ její poetický název „hedvábná cesta“ – *s'-čhou-č' lu*, respektive *s'-lu*. Dlužno však dodat, že tento název, v Číně po staletí neznámý, je poměrně pozdního data, v podstatě až z 19. století, kdy ho poprvé začali používat západní sinologové-geografové (anglicky: *silk road*, francouzsky: *route de soie*, německy: *Seidenstrasse* atd.).

„Císařskou“ či jinak též „hedvábnou cestu“ bychom ovšem na mapě marně hledali už proto, že nepředstavovala jednu provždy danou, neměnnou trasu, kudy se ubíral veškeren obchod Číny se Západem a naopak. Na teritoriu Číny to byla ve skutečnosti celá série oázových měst, různě daleko od sebe vzdálených, propojených navzájem tradičními karavanními cestami. A jak si to obchod a okolnosti v různých dobách vyžadovaly, cesta se dále větvila: některé starší, již nevyhovující odnože upadly postupně v zapomenutí, jiné, perspektivnější, nově vznikaly.

Kudy tedy konkrétně „hedvábná cesta“ vedla? Až do Tun-chuangu se její trasa kryla s výše popsanou cestou. Za Tun-chuangem vstoupila na území Čínského Turkestánu a tam se dělila na větve *jižní*, mířící do Kašgaru (Šu-le), posledního bodu na její trase na území Číny, podél jižního okraje pouště Taklamakan, přes Mírán (Mi-lan), Čarklik (Er-čchiang), Čarčan (Čchie-mo), Niju (Ni-ja), Keriu (Jü-tien), Chotan (Che-tien) a Jarkend (Jie-čcheng), a na větev *severní*, směřující po severním okraji téže pouště dvěma proudy – severnějším přes průsmyk Jü-men-kuan („Nefritová brána“), Cha-mi a Turfan (Kao-čchang) a jižnějším přes Lob-núr (Luo-pu-pcho) a dnes již zmizelý Lou-lan – do Korly (Kchu-er-le) a odtamtud přes Kuču (Kchu-čche) a Aksu (A-kche-su) do Kašgaru.

Další trasa „hedvábné cesty“ vedla pak zčásti po souši, zčásti po moři. Pozemní trasa směřovala z Kašgaru pohořím Pamír přes Samarkand a Bucháru (respektive o něco jižněji přes Baktru čili Balch) do Mervu a dál přes Persii a Mezopotámii do syrské Antiochie a odtud po vodě do římských přístavů v Puteoli a Ostii.

Námořní trasa „hedvábné cesty“ měla svůj výchozí bod v Taxile (Takšašila, v okolí dnešního Rávalpindí v Pákistánu) na horním Indu, po vodách této řeky směřovala do Erythrejského (Arabského) moře, odkud se z přístavu Barygaza (Bharuč) větvila buďto

k břehům Perského zálivu a po řece Eufratu se pod Palmyrou napojovala na suchozemskou trasu, nebo k břehům Rudého moře, odkud dospívala do Alexandrie.

Výše popsaná cesta nebyla však jedinou obchodní tepnou mezi Čínou a Západem. Už od nejstarších dob se obchod s hedvábím a jiným towarem provozoval také po moři, a sice z jihočínského přístavu Nan-chaj (Kanton), podél břehů Indočínského poloostrova, přes Cejlon a přístav Muziris (Kranganúr) na malabárském pobřeží do Arábie, respektive Afriky, nebo čínským vnitrozemím přes Jün-nan a Barmu k Bengálskému zálivu, odtud pak na Cejlon a dál do Perského zálivu či Rudého moře. A tak mluvíme-li o „hedvábné cestě“, měli bychom vlastně mluvit o „hedvábných cestách“, neboť obchodních tras, po nichž se ve starších dobách toto a jiné vzácné zboží do Evropy dopravovalo, bylo více.

Jestliže jsme řekli, že „hedvábnou cestu“ jako takovou bychom na mapě Asie marně hledali, neznamená to ještě, že se jedná o terénní útvar v *krajíně sotva postřehnutelný. Alespoň pokud jde o její průběh na teritoriu Číny, šlo o síť odvěkých karavanních obchodních cest poměrně dobře organizovaných a podle možnosti i pečlivě udržovaných. Po celé délce lemovaly cestu dobře fungující „zájezdní hostince“ a karavanseráje, proti případným útokům banditů byla střežena porůznu rozestavenými *pevnostmi s vojenskými hlídkami, jízdní policie a celní *úřady prováděly příslušné kontroly a vybíraly *clo, poměrně rychle a spolehlivě na ní pracovala poštovní a kurýrní služba, v pouštních oblastech bylo pamatováno na pravidelné doplňování zásob pitné vody pro cestující i jejich zvířata, na hraničních přechodech byli k dispozici tlumočníci znalí příslušných jazyků. (Josef Kolmaš)

cesta, Jantarová, dávná obchodní cesta ze Středomoří k Baltu. Vedla od Jaderského moře přes *Carnuntum, Moravskou bránu a Kujavsko k Visle a od jejího ústí k hlavním nalezištím *jantaru v jihovýchodním Pobaltí. Užívána od rané *doby bronzové a *doby halštatské do raného *středověku, její význam vzrostl zvláště v *době římské. (Jaroslav Malina)

cesta, křížová:

1. [religionistika], *pobožnost *římskokatolické církve, při níž věřící v duchu provázejí *Ježíše Krista po čtrnácti „zastaveních“ připomínajících jeho *utrpení od odsouzení přes smrt na *kříži po pohřbení. Pobožnost byla vyvinuta z poutí v *Jeruzalémě, kde věřící navštěvovali místa Kristova utrpení; tato pobožnost byla z podnětu *františkánů později napodobována v příhodné *krajíně i v Evropě;

2. [výtvarné umění], *ikonografický celek představující v 15. století sedm, od *baroka čtrnáct výjevů (*zastavení) zobrazujících Kristovu cestu z Jeruzaléma na Kalvárii, kde byl ukřížován. Zastavení křížové cesty jsou označována křížem; umístěna na vnitřních obvodových zdech *kostela jako *obrazy nebo *reliéfy, popřípadě v kapličkách volně v krajíně. (Jaroslav Malina)

cesta, osmidílná, poslední ze *čtyř vznešených pravd *buddhismu, podávající návod k překonání žizně po životě a tím i k zániku strasti. Jedná se o pravý *názor, rozhodnutí, řeč, jednání, žití, snažení, bdělost a soustředění. Pravá řeč, jednání a žití jsou základem buddhistické morálky; rozvedeny v tzv. patero *ctností (zdržení se zabíjení, krádeže, sexuální nevázanosti, lhaní a požívání opojných nápojů), jsou závaznými *normami chování příslušníků buddhistické obce. Pravý názor a rozhodnutí tvoří moudrost, jejímž jádrem je poznání, že každá jevová *existence je netrvalá, strastná a prostá svébytné podstaty; žádnou z *fyzických či *psychických složek jedince nelze označit za trvalou podstatu člověka. Poslední tři stupně osmidílné cesty se souhrnně nazývají *samádhi („soustředěnost“) a vrcholí *nirvánou, vymezenou jako odstranění nevědomosti a tím i celého komplexu myšlení a motivací, jež z ní vyrůstají. (Jan Filipický)

cesta, třetí, představa, že je možné nalézt a vytvořit společensko-ekonomický systém kombinující pozitivní stránky *kapitalismu (tržní procesy) a *socialismu (kolektivní vlastnictví, státní rozhodování o velkých investicích apod.). Ideologická koncepce reformních politiků a ekonomů takzvaného *pražského jara 1968. (Jaroslav Malina)

cesty, extrahepatální žlučové, cesty umožňující cestu *žluči od *jater (*hepar) k *dvanáctníku. Začínají v *porta hepatis jako dva vývody z pravého a levého *jaterního laloku – *ductus hepaticus dexter* a *ductus hepaticus sinister*. Oba lalokové vývody se zpravidla ještě v *porta hepatis* sdružují v *ductus hepaticus communis*, který je dlouhý asi 3 až 4 cm a končí při spojení s vývodem *žlučnicku – *ductus cysticus*. Pokračováním *ductus hepaticus communis* je **ductus choledochus*, jenž probíhá nejprve v **ligamentum hepatoduodenale* směrem k dvanáctníku, potom běží za **pars superior duodeni* a dostává se mezi **duodenum* a hlavu *pankreatu. Jeho konečný úsek se spojuje s vývodem slinivky břišní – **ductus pancreaticus major*, prostupuje stěnou dvanáctníku a společně se pak oba vývody otevírají v **pars descendens duodeni* na **papilla duodeni major*. Jejich vyústění je v klidové fázi uzavřeno pomocí svěrače. (Lenka Vargová)

cesty, intrahepatální žlučové, žlučové cesty uvnitř *jater (*hepar). Začínají žlučovými kapilárami (*canaliculi biliferi*) mezi buňkami jaterních trámčů. Tyto drobné kanálky se uvnitř *jaterního lalůčku sdružují v *ductuli biliferi intralobulares*, které směřují do periferie lalůčku a dále do portobiliárních prostor mezi lalůčky, kde vytvářejí *ductuli biliferi interlobulares*. Spojením vývodů mezi jednotlivými lalůčky vzniká pro každý z osmi jaterních segmentů jeden segmentální žlučovod. Spojením čtyř pravých a čtyř levých segmentálních žlučovodů vznikají dva vývody pro pravý a levý lalok jaterní – *ductus hepaticus dexter et sinister*, které v **porta hepatis* opouštějí jaterní parenchym. (Lenka Vargová)

cesty, vývodné slzné, cesty začínající slznými otvůrky (*puncta lacrimalia*) v mediální části okrajů očních *víček. Na otvůrky navazují tenké lomené kanálky – horní a dolní (*canaliculi lacrimales*). V místě lomení jsou rozšířeny (*ampulla canaliculi lacrimalis*). Kanálky vyústí do slzného vaku (*saccus lacrimalis*), který je uložený ve *fossa sacci lacrimalis* na mediální stěně *očnice. Slepý konec slzného vaku je obrácený nahoru (*fornix sacci lacrimalis*), *kaudální konec *saccus lacrimalis* přechází v *ductus nasolacrimalis*, který je obsažený v **canalis nasolacrimalis*. Slzy jsou touto cestou převáděny z mediálního koutku oka do dolního *průchodu nosního, kde zvlhčují vdechovaný vzduch. (Ladislava Horáčková)

cévnatka, **choroidea*.

cévní systém, *systém, cévní.

cévy dolní končetiny, mizní, tyto mizní cévy vytvářejí povrchový a hluboký systém. Povrchové mizní cévy vystupují z mizních pletení na chodidle a hřbetu nohy, probíhají v podkožním vazivu. Patří k nim mediální, laterální a zadní kolektory. Mediální kolektory jdou z *planta pedis* a mediální části hřbetu nohy podél **vena saphena magna* na stehno. V oblasti **hiatus saphenus* vstupují do **nodi lymphatici inguinales superficiales* a odtud teče míza do hlubokých tříselných mizních uzlin. Laterální kolektory probíhají z laterodistální části *dorsum pedis* ke kolenu, kde navazují na mediální kolektory. Zadní kolektory přicházejí z paty a laterální části hřbetu nohy. Provázejí **vena saphena parva* a v oblasti **fossa poplitea* vstupují do *nodi lymphatici poplitei*. Jejich eferentní cévy jdou spolu s hlubokými mizními cévami do **nodi inguinales profundi*. Hluboké mizní cévy provázejí tepny a žíly a před **lacuna vasorum* ústí do **nodi lymphatici inguinales profundi*. (Lenka Vargová)

cévy horní končetiny, mizní, cévy vytvářející povrchový a hluboký mizní systém. Povrchové mizní cévy vystupují z mizních pletení na dlani a hřbetu ruky, probíhají v podkožním vazivu. Patří k nim mediální, laterální a přední kolektory. Mediální kolektory probíhají na mediální straně ruky a předloktí, provázejí *vena basilica* a končí v podpažních uzlinách. V loketní jamce bývají do systému mediálních kolektorů vloženy *nodi lymphatici cubitales superficiales*. Laterální kolektory odstupují na laterální straně ruky a předloktí a jdou podél *vena cephalica* k axilárním uzlinám, přední kolektory se nacházejí na přední straně předloktí a vedou mízu k loketní jamce, kde se přidávají k předchozím dvěma skupinám kolektorů. Hluboké mizní cévy provázejí jednotlivé arteriální kmeny. V oblasti loketní jamky jsou do jejich průběhu vloženy *nodi lymphatici cubitales profundi*. Všechny uvedené mizní

cévy končí ve velké skupině 40 až 50 podpažních mízních uzlin (*nodi lymphatici axillares*). (Lenka Vargová)

cévy srdce, mízní, srdeční mízní cévy začínají slepě v srdečních tkáních. Ve stěně *srdce vytvářejí tři navzájem propojené lymfatické sítě – subendokardiální, myokardiální a subepikardiální. Mízu z těchto sítí odvádějí dva hlavní mízní kmeny: *truncus lymphaticus cordis dexter* (sbírá mízu přibližně z oblastí vyživovaných pravou koronární tepnou) a *truncus lymphaticus cordis sinister* (provází levou koronární tepnu). Mízními kmeny se míza dostane ke dvěma srdečním mízním uzlinám lokalizovaným před a za odstupem *aorta ascendens* – *nodus lymphaticus praeaorticus* a *retroaorticus*. Z obou uvedených mízních uzlin je míza odváděna do tracheobronchiálních a předních mediastinálních uzlin. (Lenka Vargová)

cévy, krevní, uzavřená soustava pružných trubic různého průsvitu, kterými je rozváděna *krev po celém těle (k bezcévným strukturám patří *čočka, *rohovka, *sklivec a části chrupavek). Krevní cévy se dělí na *tepny (*arteriae*), *žíly (*venae*) a *vlásečnice (*capillariae*). (Lenka Vargová)

cévy, mízní, jedna ze součástí mízního systému. Začínají slepě v *tkáních jako mízní kapiláry – *vasa lymphocapillaria*. Mízní kapiláry mohou tvořit síť (*rete lymphocapillare*). Postupně se kapiláry spojují do silnějších mízních cév – *vasa lymphatica*, z nichž se formují mízní kmeny (*trunci lymphatici*). Konečnými úseky mízního cévního systému jsou dva silné mízovody (s průměrem do 5 mm) – *ductus lymphaticus dexter* a *ductus thoracicus*. (Lenka Vargová)

cézura (z latiny: *caesura*, „přerývka, mezerá“):

1. chybějící, či nedochovaná část textu;
2. [literatura], mezislovní předěl spadající dovnitř stopy;
3. [lingvistika], pauza uvnitř syntagmatu vyvolaná náhlými, neočekávanými změnami v myšlenkovém procesu, zaváháním při výběru vhodného slova nebo projevem některých citů mluvčího;
4. [hudba], krátká pauza mezi dvěma frázemi;
5. [architektura], přerušení sledu architektonického pohybu (motivu), záměrně uvolněná plocha v souvislém zastavení, související s přirozenými poměry území. (Jaroslav Malina)

Ce-Acatl-Topiltzin, *Quetzalcóatl.

CF, *fibróza, cystická.

cch', čínská básnická forma těsně spjatá zejména s milostnými tématy lyrické *poezie; svými počátky sahá k písním profesionálních zpěvaček dynastie *Tchang, intenzivně byla rozvíjena v období dynastie *Sung, kdy vynikli například básníci *Liou Jung a *Su Tung-pcho a básničky *Ču Šu-čen *Li Čching-čao. (Olga Lomová)

Cchangjanggjamccho (tibetsky: *cchangs-dbjangs-rgja-mccho*), zvaný též Rindzin (*Rig-'dzin*) Gjamccho (1683–1706), 6. tibetský *dalajlama. Proslul jako autor vytříbené milostné *poezie, jež asi odráží i jeho osobní zkušenosti, neboť prý pod příkrovem noci opouštěl tajným východem dalajlamovský palác *Potalu na kopci Marpori a odebíral se v přestrojení a pod cizím jménem do lhaských čajoven ke svým milenkám, s nimiž trávil celou noc v bujarém veselí. Domů do *kláštera se z takových záletů vracíval až za ranního rozbřesku. (Josef Kolmaš)

Cchao Cchao (155–220), čínský politik, vojevůdce, literát; otec básníka *Cchao Č'. Od roku 196 vládl severní části říše *Východní Chan. Autor básní a spisů o válečnictví, literárně vybroušených *ediktů a dopisů. (Olga Lomová)

Cchao Č' (192–232), čínský básník. Jeho *poezie je považována za jeden z vrcholů pětislabičné formy v čínské literatuře, zejména jsou oceňovány básně z doby vyhnanství. Je autorem popisné básně *Bohyně řeky Luo* o setkání smrtelníka a bohyně. (Olga Lomová)

Cchao Süe-čchin (1715–1763), čínský romanopisec a básník. Mimo jiné je autorem *Chung-lou meng* (Sen v červeném domě), románu o *lásce, vrcholného díla klasického čínského romanopisectví. (Olga Lomová)

cch'šansko-pchejlikangská kultura, *kultura, cch'šansko-pchejlikangská.

Cch'-si (1835 – 15. 11. 1908, Peking, Čína), čínská císařovna-vdova (matka); někdejší *konkubína a vedlejší manželka císaře Sien-fenga (1851–1861). Za panování tří dětských císařů, z nichž dospěl jen Kuang-sü, vystupovala jako císařovna matka regentka. Vládla *zemi v posledních desetiletích 19. století; byla příliš *konzervativní, než aby přistoupila na jakékoli reformy, jež by mohly nepříznivou politickou a ekonomickou situaci v Číně změnit (viz *Sto dní reform). (Josef Kolmaš, Lucie Olivová)

ciborium (z latiny: *cibōrium*, původně však z řečtiny: *kybōrion*, „pohár se širokým hrdlem“), přístřešek na čtyřech sloupech nad *oltářem, *relikviářem nebo *náhrobkem. (Josef Unger)

Cicero, Marcus Tullius C. (3. 1. 106, Arpinum, Itálie – 7. 12. 43 př. n. l., Formiae/Formia, Itálie), římský politik, právník, řečník a spisovatel. Jako *konzul v roce 63 př. n. l. potlačil Catilinovo spiknutí. Proslul jako odpovědný a svědomitý *úředník hájící neochvějně veřejné zájmy, stejně jako zájmy jednotlivců na soudě. V době prvního triumvirátu se musel stáhnout z veřejného života a věnoval se filozofii a obhajobám svých *klientů.

Morální problémy rozebral ve spisech *De finibus bonorum et malorum* (česky: *O nejvyšším dobru a zlu*. Praha: J. Otto [1896]), *Tusculanae disputationes ad Marcum Brutum* (česky: *Hovory tuskulské věnované M. Brutovi*. Praha: J. Otto, 1921; *Tuskulské hovory*. Praha: Samcovo knihkupectví, 1948; *Tuskulské hovory; Cato starší o stáří; Laelius o přátelství*. Praha: Svoboda, 1972) a *De officiis* (česky: *O povinnostech*. Praha: Svoboda, 1970). Politickým otázkám věnoval spisy *De re publica* (O státě) a *De legibus* (O zákonech). Jeho jazykově vytríbené dílo je nejen svědectvím své doby, mělo velký vliv nejen na římskou literaturu, ale na vývoj evropských literatur vůbec, zejména ve *středověku a v období *humanismu. Ve spise *De natura deorum* (česky: *O přirozenosti bohů*. Praha: Laichter, 1948) jako první v dějinách Evropy zdůvodnil etymologii a užívání slova *náboženství (*religio*).

V tradici stoického myšlení hovořil o *univerzálním *zákonu *přírody, na němž se účastní všichni lidé, a tudíž jsou si morálně rovni. Předznamenal tak pozdější vývoj přirozeně-právní teorie. Byl jedním ze zakladatelů republikánské tradice v politickém myšlení: *republika (*res publica*, tedy „věc veřejná“) je podle něj definována (a) společnou dohodou *občanů o *zákoně a právu, v čemž se projevuje nutný etický účel státu, a (b) směřováním ke vzájemné výhodnosti, přičemž tento aspekt doplňuje etickou náplň obce instrumentálním hlediskem „užitečnosti“. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Cieza de León, Pedro (1518[20], Llerena, Španělsko – 1584, Sevilla, Španělsko), španělský kronikář. Původně sloužil v Novém světě jako voják (od roku 1545 v Peru), později byl jmenován oficiálním kronikářem Indií. V roce 1550 se vrátil do Španělska a 1553 vydal v Seville dílo *Parte primera de la crónica del Perú: que trata la demarcación de sus provincias: la descripción de ellas que trata las fundaciones de las nuevas ciudades, los ritos y costumbres de los indios y otras cosas extrañas dignas de ser sabidas* (První část kroniky Peru, která pojednává o hranicích jeho provincií; jejich popis, který líčí založení nových *měst, *obyčeje a *zvyky indiánů a další věci hodné toho, aby byly známy). Dílo bylo ve své době často vydáváno a přeloženo do dalších jazyků. *Segunda parte de la crónica del Perú que trata del señorío de los Incas yupanquis y de sus grandes hechos y gobernación* (Druhá část kroniky Peru, která pojednává o panství Inků Yupanquiů a o jejich velkých činech a *vládě) byla vydána až v roce 1871 v Edinburghu a 1880 v Madridu. Další spisy se zabývají dějinami Nového Španělska, občanských válek v Peru apod.

Ciezovo dílo jako celek je možno považovat za jeden z nejobsáhlejších a nejobektivnějších souhrnů informací o peruánské andské oblasti v předkolumbovském období a na počátku *conquisty, i když jeho autor na indiány pohlíží „svrchu“, jen jako na *divochy schopné krutosti a různých hanebností. (Oldřich Kašpar)

cihla [starověký Přední východ], stavební prvek z *hlíny, připravovaný předem do zásoby,

dovolující snazší manipulaci i větší tvarovou variabilitu architektonického díla než budovy přímo z hlíny. První ručně modelované cihly se objevují v *Palestině koncem 9. a počátkem 8. tisíciletí př. n. l. V regionálním *kontextu i v průběhu tisíciletí mění tvar (známe cihly plankonvexní, doutníkovité, bočníkovité, páskové aj.) a tím i vazbu, a stávají se tak druhotně důležitou datovací pomůckou. V průběhu 5. tisíciletí př. n. l. se tvar ustaluje, aby konečně na přelomu ke 4. tisíciletí př. n. l. převládla cihla formovaná v *kadlubu. Proměnlivost čtvercových i obdélných tvarů v čase a prostoru zde nelze rozebírat, podstatné je, že stavitelé tak dostávají standardní prefabrikát s pravidelnými rozměry, který nejen zjednodušuje a urychluje výstavbu, umožňuje technické inovace (klenba), ale dává i větší prostor výtvarnému projevu (výstupky, výklenky). Převážná většina *staveb je budována z cihel sušených na *slunci. Zejména v *Mezopotámii, chudé na palivo, se vypálené cihly užívaly pouze pro význačné *objekty a i tam většinou jen pro povětrnostním vlivům vystavený plášť. Některé cihly takových budov nesly od 3. tisíciletí př. n. l. buď ručně psané, nebo kolkované nápisy zachycující účel a funkci stavby, jméno stavebníka, případně další okolnosti. V Malé Asii 2. tisíciletí př. n. l. se sušené cihly zabudovávaly jako výplň hrázděných *konstrukcí nadzemních částí staveb. Vrcholu vývoje došla cihla v polovině 1. tisíciletí př. n. l., když byla pro honosné paláce pozdně babylonských a perských vládců povrchově upravována: reliéfně tvarována, malována a glazována a skládána do velkoplošných figurálních kompozic. (Jana Součková)

cihlářská hlína, *spraš.

Cihuacóatl, „žena had“, zástupce aztéckého vladaře, který původně býval velebnězem božstva stejného jména, bohyně Země, patronky zrození a smrti. (Oldřich Kašpar)

Cikáni, *Romové.

cikánská rodina (v českých zemích a na Slovensku), *rodina, romská (v českých zemích a na Slovensku).

cikánština, *romština.

cikatrizace, *skarifikace.

cilium, -i, n., řasa, brva (původně víčko), zrohovatělý derivát *epidermis, náleží do skupiny sekundárního *ochlupení, patří k ochranným zařízením oka. Řasy vyrůstají na okrajích očních *víček ve třech nebo čtyřech řadách, ale jejich konce jsou seřazeny v jediné řadě. Řasy jsou zpravidla nejtmavší chloupky na těle, šedivější vzácně a velmi pozdě. Na horním víčku jsou delší, počet 150–200, na dolním jsou kratší v počtu 70–100. (Ladislava Horáčková)

Cimbůrková, Petra, *Beran-Cimbůrková, Petra.

cimbuří (z němčiny: *Zinne*, die, Althochdeutsch: *zinna*, Mittelhochdeutsch: *zinne*, „cimbuří“), horní zubovité ukončení zdi (hlavně hradebních), které sloužilo od *starověku ke krytu střelců stojících na vnitřním ochozu; má podobu hranolovitou nebo zaoblenou, hrotitou nebo rozštěpenou. (František Čapka, Jaroslav Malina)

cimiterium (též *coemeterium), *hřbitov.

Cimšjanové, *indiánské etnikum ze skupiny *Indiánů Severozápadního pobřeží Severní Ameriky; žijí dnes v počtu asi 10 000 při pobřeží Tichého oceánu v pohraničí mezi USA a Kanadou a v Britské Kolumbii. *Jazyk je izolovaný v rámci jazykového kmene *penutia. Základním způsobem obživy je *rybolov na otevřeném moři a *sběr mořských živočichů při pobřeží. Jejich nejbližšími příbuznými jsou *Haidové, *Kvakiutlové, *Nutkové, *Tlingitové aj. V počátcích evropské *kolonizace byla *společnost na začátku rozpadu matrilineárního rodového zřízení, začínalo vznikat sociální rozvrstvení, spojené kromě jiného s *institucí *potlače. *Náboženství bylo *animistické, dnes jsou *křesťané. Cimšjany zkoumali antropologové Franz *Boas, Wilson Duff, Viola Garfieldová aj. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

cín (latinsky: *stannum*, chemická značka: Sn), kovový prvek s nízkým bodem tání (232 °C), obsažený takřka výlučně v jediné rudě – cínovci (kasiteritu, SnO₂), který se vyskytuje v

magmatických *horninách, často ve stejných oblastech jako měděné rudy. Snadněji se cín získával *rýžováním z druhotných zdrojů v náplavech potoků v rudních oblastech (u nás například v Krušných horách). Čistý cín není stálý, je-li podchlazen, rozpadá se v prach (tento jev se označuje jako „cínový mor“); proto se výrobky pouze z tohoto kovu v *pravěku nevyskytují (až ze *starověku pochází nemnoho předmětů odlitých z tohoto kovu). Zato cín představuje nejlepší přísadu k zpevnění *mědi a k vytvoření významné slitiny – *bronzu (první bronzové artefakty jsou známy z přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. ve starém Egyptě). Později, v polovině 2. tisíciletí př. n. l., získávali Egyptané cínovec či cín až ze severního Íránu. A v této době se s cínovými a měděnými ingoty čile obchodovalo v celém východním Středomoří, jak dokazují objevy lodních vraků s tímto cenným nákladem například u *Ulu Burunu na tureckém pobřeží; (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Na *Předním východě byl cín velmi vzácný. Omezené nálezy *strusky a vcelku jednoznačné doklady chetitských textů vedou k závěru, že cín byl v rané době bronzové získáván z kasiteritu v Tauru v jihovýchodní Anatólii; hlavní zdroj rudy je nicméně obvykle hledán v cínových ložiscích v Afghánistánu a ve střední Asii. Tuto domněnku podporuje i skutečnost, že z Afghánistánu plynuly významné dodávky *lapisu lazuli a *zlata, přičemž všechny tři suroviny se v archeologických nálezech z poloviny 3. tisíciletí př. n. l. objevují pospolu (královské pohřebiště v *Uru, raně dynastické období, 2600–2500 př. n. l.). Uvedenou *hypotézu konečně potvrzuje i nedávná nabídka na starožitnickém trhu: po sovětské invazi do Afghánistánu zaplavily kábulský bazar tzv. baktrijské bronzky (razítkové *pečetě, *zbraně, především *sekery, zdobené vysokým *reliéfem či zlatou fólií), vykopané na pohřebištích v severním Afghánistánu a pocházející z konce 3. a počátku 2. tisíciletí př. n. l. Znamená to, že v *Baktrii byly v této době v provozu vyspělé bronzolijecké dílny. Také sumerské texty vztahují původ surovin k horám, za nimiž vychází *slunce. Není vyloučeno, že častý společný výskyt zlata a cínu má hlubší příčinu v aluviální povaze obou kovů. Obchodní *stezka, po níž cín z východu přicházel, pokračovala Íránem do *Elamu (významné překladiště v *Súsách), kde jej nakupovali mezopotamští obchodníci. Po Eufratu dopravovali ingoty do skladišť v *Mari a odtud pak dále na západ do *Karchemiše, *Ugaritu, Chasóru a jiných středisek při středomořském pobřeží. Ugaritské loďstvo (*lodě) jej konečně vozilo na *Krétu. Druhá větev stezky vedla do *Aššuru, odkud cín odebírali asyrští obchodníci usazení v *Káneši, aby jej prostřednictvím svých filiálek a agentů v Malé Asii směnili za místní *stříbro. Podle relací doložených v Mari počátkem 2. tisíciletí činila cena cínu desetinu hodnoty stříbra. *Foiničané v polovině 1. tisíciletí hledali zdroje cínu na Britských ostrovech.

Nelegovaný kov, eventuálně ve slitině s olovem, se ojediněle používal k *plátování nebo pocínování měděných, výjimečně bronzových předmětů (pocínování plastik v chetitské Malé Asii) a případně jako pájka při letování. (Viz též *doba, bronzová.) (Jana Součková)

cingulum, -i, n., pletenec:

1. [anatomie], například pletenec horní končetiny – *cingulum membri superioris*; (Ladislava Horáčková)

2. [chirurgie], obvaz znehybnující část *břicha nebo hrudníku (**thorax*) užívaný při zlomeninách žeber;

3. opasek, šňůra (zpravidla lněná) nebo širší šerpa se stuhou nebo šňůrou, jíž je převázána kněžská *alba, *klerika nebo *řeholní hábit. (Petr Bureš)

cingulum Panny Marie, šňůra se třemi uzly trojího panenství, zároveň chudoby, čistoty a poslušnosti; v podobě pásu textilního či zlatého reprezentuje významy uzavřeného neporušeného panenského těla, milostného očekávání, povolnosti, oddanosti a věrnosti svému nebeskému ženichovi; také význam ženy v pozeňnaném stavu i význam zdárného porodu. (Michaela Králíková)

ciompi [italsky], název pro námezdně pracující textilní dělníky (česače vlny) ve středověké Florencii (Itálie); spolu s *řemeslníky povstali v červenci 1378 proti *patriciátu a dočasně

demokratizovali systém *signorie (představitel jejich *cechu, jednoho ze tří nových, se dostal do jejího čela). V srpnu 1378 došlo k potlačení povstání. (František Čapka)

circulus arteriosus cerebri, *circulus arteriosus Willisi*, tepenný okruh na bázi mozku kolem *chiasma opticum*, *hypofýzy a **corpora mamillaria*. Na jeho vzniku se podílejí obě **arteriae cerebri anteriores*, **arteriae cerebri mediae et *arteriae cerebri posteriores*, které jsou navzájem propojeny prostřednictvím *arteria communicans anterior* (mezi oběma předními tepnami), *arteriae communicantes posteriores* (mezi mediálními a zadními tepnami). *Anastomózy mezi mozkovými tepnami zlepšují prokrvení mozku. (Lenka Vargová)

circulus vitiosus (latinsky: „bludný kruh“, anglicky: *vicious circle*), chyba při vedení důkazu, případně rovněž při definování. Důkazu kruhem se dopustíme tehdy, když mezi předpoklady, z nichž vychází důkaz, zahrneme tezi, kterou máme dokázat. U definice nastává analogická situace tehdy, když *definiendum* (co je třeba definovat) použijeme jako *definiens* (definující). (Břetislav Horyna)

circumcisio, -onis, f., též *circumcize, *obřízka. Chirurgické odstranění předkožky (**praeputium*) ze zdravotních nebo náboženských důvodů. (Viz též *modifikace/adjustace, genitální.) (Ladislava Horáčková)

circumcize, **circumcisio*.

circumdukce, krouživý pohyb, kroužení (z latiny: *circumducere*, „vést kolem“), Například u **articulatio radiocarpalis*. (Ladislava Horáčková)

circumferentia, -ae, f., obvod (v*anatomii například obvodová kloubní ploška na hlavici *kosti vřetenní pro skloubení s *kostí loketní – *circumferentia capitis radii*). (Ladislava Horáčková)

circumflexus, -a, -um, ohnutý, ovinutý (například **arteria circumflexa humeri posterior* vyživuje deltový sval **musculus deltoideus*). (Ladislava Horáčková)

circum- (z latiny), v složených slovech „okolo, kolem“.

cirkadiánní rytmicita, *rytmicita, cirkadiánní.

církev (z řečtiny: *kýriaké*, „sbor Páně“):

1. jakékoliv spojitě uspořádání náboženských institucí (zpravidla s profesionálním kněžstvím);

2. původně křesťanská korporace nadaná Duchem svatým a ustavující tělesnou přítomnost *Boha na *světě. Je charakterizována jednotou, svátostí, katolicitou a apoštolstvím; podle „apoštolské posloupnosti“ si *papež nárokuje *autoritu pojící jej (prostřednictvím sv. Petra) s *Kristem. V katolickém pojetí náleží k putující pozemské církvi ještě církve trpící (duše v očistci) a církve vítězná (duše v nebi a po *Posledním soudu vzkříšení lidé ve věčné blaženosti). *Reformace přišla s moderním pojetím církve jako neviditelného těla, sestávajícího ze spasených, o jejichž příslušnosti k ní ví jen Bůh.

*Ježíš Kristus zamýšlel církev jako jedinou, ale od počátku se ustavila v pluralitě vnějších projevů (*obřad, výklad víry, vnitřní uspořádání). Církevní jednota v mnohosti se narušila a dnes si mnoho dílčích náboženských *společenství nárokuje, že jsou církve (také dobrovolná sdružení věřících, která se nemusí ani vyznačovat *hierarchií autority ani se řídit jistými pravidly); výlučný nárok reprezentovat církev je však dnes už vzácný. Rozdíly a zvláštnosti v jejich nauce a organizační struktuře jsou dány různými historickými, sociálními a kulturními podmínkami, v nichž vznikaly.

Termín se používá většinou v souvislosti s židovskou a křesťanskou církví. Přeneseně a nepřesně se však užívá také pro náboženské organizace „nekřesťanských“ *náboženství. Mezi nejvýznamnější v soudobém světě náleží buddhistická (*buddhismus), hinduistická (*hinduismus), islámská (*islám), *šintoistická (*šintoismus) a židovská (*judaismus). Další řecké označení pro církev – *ekklésia*, původně „shromáždění lidu“ – v raném *křesťanství označovalo jednotlivé náboženské obce.

V České republice se podle *Zákona č. 308/1991 Sb. o svobodě náboženské víry a postavení církví a náboženských společností* církví nebo náboženskou společností rozumí dobrovolné sdružení osob stejné náboženské víry v organizaci s vlastní strukturou, orgány, vnitřními předpisy a obřady. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Církev bratrská, křesťanská *církev reformovaného typu působící v České republice. Vznikla roku 1880 pod názvem Svobodná církev reformovaná, na Církev bratrskou se přejmenovala teprve roku 1958. Teologicky ovlivněna misijními společnostmi a americkým kongregacionalismem. Uznává dvě svátosti, *křest a večeři Páně. Ačkoli převládá křest dospělých, je možný i křest dětí. Večeře Páně je pod obojí způsobou, slaví se jednou v měsíci. Působení bratrské církve směřuje především na duchovní péči o mládež a mladé rodiny. (Břetislav Horyna)

Církev československá husitská, samostatná československá církev, která vznikla roku 1920 jako Církev československá (přejmenována roku 1971). V poválečné situaci se vydělilo reformní radikální křídlo římskokatolického *duchovenstva, které vedl Karel Farský, pozdější první patriarcha církve československé. Reformisté odmítali katolický centralismus a universalismus, místo nějž navazovali na národní tradice *husitství a náboženského *reformismu. Církev přijala vlastní vyznání víry, které se odlišuje od apoštolského kréda a má blízko k liberální protestantské teologii. Od *protestantismu se však odlišila zavedením vlastní *liturgie; bohoslužby se řídí tzv. liturgií Karla Farského. V čele církve stojí patriarcha a ústřední rada. V současnosti má církev československá husitská necelých 100 000 členů a je třetí nejpočetnější *konfesí v České republice. (Břetislav Horyna)

Církev domorodých Američanů (Americká domorodá církev, anglicky: *Native American Church*), americká indiánská církev vycházející ze *syntézy křesťanských principů a tradičních *šamanských *rituálů, při nichž je používán mezkalin (*meskal) k dosažení extatických stavů. Církev vznikla de facto v roce 1909 a zastřešovala řadu víceméně autonomních skupin a místních církví po celých Spojených státech amerických. Od poloviny 60. let 20. století, kdy vešla v platnost řada *zákonů proti používání *psychedelických látek, působí církev v podzemí. Na počátku 21. století má údajně přes 200 000 členů v USA a v Kanadě. (Jaroslav Malina)

církev východu, apoštolská (asyrská církev, nestoriánská církev), *křesťanská církev, kterou založili v roce 410 nestoriáni (stoupenci konstantinopolského patriarchy Nestoria). V 9.–14. století pronikla postupně z *Persie do celé Střední Asie, Číny, Indie a západní Afriky, kde získala významné pozice. V 15. století došlo k jejímu rozpadu na nestoriánskou, tzv. asyrskou církev, odmítající unii s *Římem, a chaldejskou církev, která obnovila unii s *římskokatolickou církví. Uznává jen první dva *koncily, uctívá 7 *svátostí a jejím liturgickým jazykem je východní syrština. Počet jejích stoupenců se odhaduje na 120 000. Většina jejích obcí se nachází v Iráku, Íránu, Libanonu, Sýrii a USA, kde od roku 1933 sídlí i její patriarcha. (Jaroslav Malina)

církev, Alexandrijská, *církev, koptská ortodoxní.

církev, anglikánská, státní *církev ve Velké Británii s mnoha odnožemi po celém světě, především v anglofonních oblastech; v čele „konference“ stojí *arcibiskup canterburský, *biskupové jsou členy Sněmovny lordů. Církevní zákony musí mít svolení *parlamentu. Dnes je součástí Anglikánského církevního společenství. Má blízko k *reformované církvi; ve svých ustanoveních a bohoslužbě zaujímá přechodné postavení mezi *protestantismem a *katolicismem. Vznikla roku 1534, když Jindřich VIII. trval na rozvodu s první manželkou, k němuž mu nechtěl *papež dát souhlas. Jindřich VIII. se rozešel s *kurií a prohlásil se za hlavu církve. Alžběta I. upevnila státní církev novým uspořádáním bohoslužby (*Common Prayer Book*) a vyznáním víry; 39 článků víry je ovlivněno *kalvinismem. Společenství podobných církví vznikala i v jiných anglicky mluvících *zemích (Austrálie, Kanada, Nový Zéland), v USA jako protestantská episkopální církev (1784). (František Čapka)

církev, arménská, křesťanská církev v Arménii a mezi *Armény žijícími v *diaspoře. Její počátky nejsou známy, avšak již kolem roku 300 byla Arménie křesťanským státem. Hlavou je katolikos, patriarcha sídlí v Edžmiadzinu. (Jaroslav Malina)

církev, Culdejská, Culdee Church, Keltská církev:

1. křesťanská církev ortodoxního ritu působící od *středověku v Británii. Vznikla pod vlivem misijního působení teologů a *mnichů Syrské ortodoxní církve, kteří přišli do Irsku, Skotska a Walesu v 8.–11. století;

2. první britská novodruidská společnost vyznačující se církevní organizační strukturou a přímou návazností na druidskou tradici (*druidové), předávanou z *generace na generaci. (Jaroslav Malina)

církev, helvetská, *reformovaná církev evangelická neboli kalvínská. (Michaela Králíková)

církev, koptská ortodoxní (*Alexandrijská církev), egyptská *křesťanská církev navazující na tradice raného *křesťanství, jež bylo dominantním *náboženstvím v *Egyptě před příchodem *islámu (působily zde jedny z nejstarších křesťanských obcí, které údajně založil evangelista Marek). Jejím prvním patriarchou byl v letech 232–247 sv. Herakles. Církev používá jako liturgického jazyka starověké *koptštiny, známé již z dob starověkého Egypta. Charakteristickým rysem Koptské ortodoxní církve jsou její klášterní komunity (*kláštery); mnoho *mnichů však žije zcela osamoceně mimo kláštery, v horských jeskyních. Formálně je jí podřízena i Etiopská ortodoxní církev (její představitel, katolikos, bývá uváděn do *úřadu alexandrijským patriarchou v káhirske *katedrále). Přestože v současnosti sídlí patriarcha v Káhiře, používá se i nadále titulu Patriarcha alexandrijský.

Koncem 20. století měla kolem čtyř milionů členů, její obce se nacházejí hlavně v Alžírsku, Egyptě, Jordánsku, Kuvajtu, Libanonu a Libyi, ale též v Austrálii, Izraeli, Jižní Africe, Súdánu, Ugandě a USA. (Jaroslav Malina)

církev, křesťanská, viz *civilizace, křesťanská, *křesťanství.

církev, luterská, *křesťanská církev založená v 16. století z iniciativy Martina *Luthera, který ve svých tezích z roku 1517 zdůraznil spásu pouhou milostí na základě víry. Věřoucně je základem nové církve augšpurského vyznání. Církev má významné zastoupení zejména v Německu, ve Skandinávii, v Estonsku a Lotyšsku a v řadě dalších *zemí včetně České republiky. (Viz též *luteráni.) (Jaroslav Malina)

církev, mormonská, Církev Ježíše Krista posledních dnů – náboženská společnost založená v USA v roce 1830 Josephem Smithem (1809–1844). Pod vedením jeho nástupce Brigham Younga (1809–1877) se mormoni před pronásledováním uchýlili do pouštní oblasti Velkého Solného jezera, kde vybudovali teokratickou, přísně hierarchizovanou společnost – základ pozdějšího *města Salt Lake City a státu Utah.

Vedle *bible uznávají mormoni jako základní knihu spis *Kniha prvního Mormona*, který popisuje osudy *Izraelitů údajně přestěhovaných v předkřesťanské éře do Ameriky. Učení mormonů se opírá o vypjatou eschatologii a zvláštní (téměř henoteistické) pojetí *Boží Trojice. V letech 1843–1890 provozovali *polygamií. Nejvíce jsou zastoupeni v USA ve státě Utah, v *diaspoře pak v různých *zemích. V Čechách jsou od roku 1929, oficiálně registrováni od roku 1990. (Jaroslav Malina)

církev, reformovaná (*kalvinismus), protestantské vyznání založené Janem *Kalvínem (1509–1564), spjaté také s působením Ulrycha Zwingliho (1484–1531) (*zwingliánství) a ve Francii *hugenotů; teoretický základ švýcarské a francouzské *reformace. Z hlediska dogmatického má blízko k *luteránství, liší se od něho hlavně svým pojetím *církve; po vzoru Martina *Luthera (1483–1546) Kalvín zprvu pojímal církev jako shromáždění vyvolených (model „ženevský“ proti modelu „francouzskému“).

Charakteristické znaky: 1. *víra v naprosté předurčení *člověka; 2. nezasahování *Boha do běhu světa; 3. minimalizace církevních obřadů, jejich zjednodušení (večeře Páně je chápána

jako symbolická připomínka *Kristovy duchovní přítomnosti v církvi); 4. morálka, pracovitost, přísnost a čestnost.

Kalvinismus je rozšířen ve Velké Británii, Švýcarsku, Francii i v Německu, Nizozemsku, ve Skandinávii a v USA. V České republice není přímo zastoupen, ale stal se většinou součástí Českobratrské církve evangelické. (František Čapka)

církev, řecká, Ekklesia tes Ellados, řecká autonomní *křesťanská církev vzniklá v roce 1850, kdy ji endemouký *synod vyhlásil v *Konstantinopoli za autokefální, do té doby byla podřízena konstantinopolskému ekumenickému patriarchátu. Nedílná součást ortodoxní církve. Na počátku 21. století má kolem 9 milionů členů. (Jaroslav Malina)

církev, řeckokatolická, *církev založená v roce 1596 v Haliči na základě Brestské unie mezi *římskokatolickou církví a rusínskou pravoslavnou církví, jež se začlenila do *katolické církve, avšak ponechala si dosavadní byzantský ritus. (Jaroslav Malina)

církev, římskokatolická, největší *křesťanská církev (má asi 750 milionů věřících), zastoupená téměř ve všech zemích *světa. V jejím čele stojí *biskup Říma (*papež), chápaný jako vikář *Kristův, který je zároveň hlavou státu Vatikán. Věřoučně vychází z *bible a rané tradice, články víry formuje ekumenický koncil a papež. Církev je charakteristická: 1. jednotným doktrinním a ideologickým systémem a *kanonickým právem; 2. centralizovaným správním systémem (*farnosti, *diecéze), který ovlivňuje další organizace – *řády, *řehole a různá sdružení; 3. ústředními vatikánskými *úřady; 4. ekumenickými *koncily a *synodami.

Základním prvkem struktury je diecéze spravovaná biskupem. Důležitou součástí katolické církve jsou řeholní *společenství (*řády, řeholní) *mnichů, řeholních kanovníků, řeholních *kleriků, sester apod. Největší částí katolické církve je církev latinského *obřadu neboli církev západní (označovaná též jako *církev, římskokatolická); papež je zároveň patriarchou *Západu. Východní katolické církve (*církev, řeckokatolická, arménskokatolická církev, maronité aj.) mají obvykle v čele své patriarchy, uplatňují různé (zejména liturgické) odlišnosti, ale jsou v jednotě s papežem.

Církev se zformovala v západní části *římské říše, její pozice zesílila po pokřtění franského krále Chlodvíka I. (465–511) v roce 498 a následně byl *katolicismus přijímán také v dalších částech *Evropy. Odlišný vývoj západního a východního *křesťanství vyvrcholil v roce 1054 církevním rozkolem (*schizma). Ve *středověku měla římskokatolická církev mimořádný vliv na život celé společnosti; boj o prosazení primátu církve nad *státem, *boj o investituru skončil ve 12. století wormským *konkordátem (1122). Pro své liturgické, právní a jiné potřeby organizovala školství (katedrální školy, *univerzity), podporovala umění. Vrchol římskokatolické církve přineslo 12.–13. století, od 14. století se objevily krizové jevy (tzv. velké schizma – *rozkol, Velký západní, *odpušky). Reformní *hnutí přerostlo v 15. a v 16. století v *husitství a v německou selskou *válku. Novým podmínkám se římskokatolická církev přizpůsobila reformně zaměřeným *tridentským koncilem (1545–1563), který vytvořil předpoklady pro nový rozmach katolicismu (*protireformace); církev se rozšířila i do jiných kontinentů. Pozice církve byly oslabeny spory mezi ní a státem (*sekularizace církevního majetku, *laicizace školství), a to zejména od 19. století; od poloviny 20. století sílily tendence k novým reformám (II. vatikánský ekumenický koncil, 1962–1965). (František Čapka, Jaroslav Malina)

církev, státní, *církev, která vznikla v protestantských *zemích za *reformace. Základy k vývoji státních či zemských církví byly v Německu položeny už za Martina *Luthera. Církevní zřízení státních církví se stávalo součástí státního zřízení. Správu církevních záležitostí vedl panovník za pomoci konzistorií. Zřízení státní církve upravuje stát. (Jaroslav Malina)

církevní hodinky, *hodinky, církevní.

církevní Otcové, *Otcové, církevní.

církevní rok, *rok, liturgický.

církevní řád, *řád, církevní.

církevní slovanština, *slovanština, církevní.

církevní stát, *stát, církevní.

cirkumbuse, *obřízka, ženská.

cirkumcize, *circumcisio, *modifikace/adjustace, genitální, *obřízka.

cirkumdukce, krouživý pohyb (například zápěstím). (Ladislava Horáčková)

církvě a náboženské společnosti v České republice, církví nebo náboženskou společností se rozumí v České republice dobrovolné sdružení osob vyznávajících stejnou náboženskou víru v organizaci, která má vlastní strukturu, orgány, vnitřní předpisy a obřady. Na základě registrace u Ministerstva kultury ČR, která jim dává práva jako právnickým osobám, působí v současnosti v ČR tyto církve a náboženské společnosti: 1) Apoštolská církev v ČR; 2) Bratrská jednota baptistů (*baptisté); 3) Církev *adventistů sedmého dne; 4) *Církev bratrská; 5) *Církev československá husitská; 6) Církev Ježíše Krista svatých posledních dnů; 7) *Církev řeckokatolická; 8) *Církev římskokatolická; 9) Českobratrská církev evangelická; 10) Evangelická církev augšpurského vyznání; 11) Evangelická církev metodistická; 12) Federace židovských obcí v ČR; 13) *Jednota bratrská; 14) Křesťanské sbory; 15) Luterská evangelická církev augšpurského vyznání; 16) Náboženská společnost českých unitářů; 17) Náboženská společnost Svědkové Jehovovi; 18) Novoapoštolská církev; 19) Pravoslavná církev v *českých zemích (*církvě, pravoslavné); 20) Slezská církev evangelická augšpurského vyznání; 21) Starokatolická církev.

Kromě toho působí několik desítek církví a náboženských společností bez státní registrace. K 1. březnu 2001 (poslední sčítání lidu) se celkově hlásilo k některé církvi asi 3,3 milionu obyvatel ČR, asi 6 milionů bylo bez vyznání a u necelého milionu nebyl zjištěn žádný údaj. (Břetislav Horyna)

církvě, evangelické, *křesťanské církve vzešlé z *reformace odštěpením od *katolicismu (název „evangelické“ vychází z toho, že uznávají jen *evangelium, tj. zprávu o příchodu panovníka, *legendy o životě a skutcích *Ježíše Krista); v *českých zemích jde například o Bratrskou jednotu baptistů, Církev bratrskou, Českobratrskou církev evangelickou, Evangelickou církev metodistickou, *Jednotu bratrskou. (František Čapka)

církvě, ortodoxní (z řečtiny: *orthos*, „pravý“ a *doxa*, „sláva“), viz *církvě, pravoslavné.

církvě, pravoslavné (církvě ortodoxní), *církvě odvozující svou *identitu ze správnosti a úplnosti učení a z autentičnosti bohoslužebného života. Ze všech církví, které vzešly z raně křesťanské církve *východořímské říše, lze rozlišit dvě hlavní skupiny: pravoslavné církve, které vzešly z byzantské říšské církve, a starobylé církve Východu, které se od nich pro některé rozdíly v nauce oddělily (*církev, arménská, církev, etiopská, *církev, koptská ortodoxní aj.). Po starých patriarchátech *Alexandrie, *Konstantinopole a *Jeruzaléma, které se odloučily po východním církevním *rozkolu (1054) od *římskokatolické církve, protože odmítaly svrchovanost římského *biskupa nad celou církví, vznikly roku 1589 ruská pravoslavná církev jako samostatný patriarchát a v 19. století větší počet pravoslavných národních církví: v Srbsku 1830, Řecku 1833, Rumunsku 1856, Bulharsku 1879 atd. Různé pravoslavné církve souhlasí ve věrouce a v učení o *svátostech, odlišují se však v církevním jazyce, používané liturgii a mají každá vlastní právní *autonomii. *Pravoslaví však nemá tak propracovanou věroučnou nauku, jak je tomu v latinské církvi. Římskokatolická církev uznává platnost svátostí, udělovaných v pravoslavných církvích, protože u pravoslavných je zachována apoštolská posloupnost. Dekret 2. vatikánského *koncilu o *ekumenismu (*Unitatis redintegratio*) a vzájemné zrušení klateb z roku 1054 *papežem Pavlem VI. a cařihradským patriarchou Athenagorem I. v roce 1965 jsou kroky k možnému znovusjednocení, jemuž zatím brání zejména rozdíly církevně právního rázu. (Jaroslav Malina)

církev, reformované, souhrnné označení *křesťanských církví a náboženských společností vzešlých ze švýcarské a německé *reformace 16. století; na rozdíl od *katolické církve nejsou postaveny na univerzalistickém principu (ztělesněném „nadnárodní“ *autoritou *papeže), nýbrž jsou organizovány v podobě národních *synodů. Zdůrazňovaly kázeň, prostotu bohoslužeb, které redukovaly na čtení *bible a zpěv *žalmů bez vnější nádhery a okázalosti. Jednotlivé církevní sbory volily na jisté období pastory a presbytery (starší); ti podléhali sboru. *Duchovní několika sousedních sborů tvořily presbyterium, které se zúčastňovalo provinciálních a národních synod; v čele církve určité *země stál *biskup.

Rozšířily se zejména ve Francii (*hugenoti), v Anglii, ve Skotsku (presbyteriáni) a také v Německu, Nizozemsku i v Uhrách (na Slovensku), ale i v Severní Americe. V roce 1970 byl založen v Nairobi (Keňa) Světový reformovaný svaz církví (sloučením Aliance reformovaných církví světa s presbyteriánským uspořádáním, založené v Londýně v roce 1875, a Mezinárodní kongregační rady, z roku 1891 v Londýně), který sdružuje v současnosti asi 218 reformovaných, kongregačních, presbyteriálních, valdenských a sjednocených církví ve 107 zemích celého světa (sdružuje asi 75 milionů členů). Členskými církvemi z České republiky byly donedávna dvě církve: Českobratrská církev evangelická a *Církev bratrská (ukončila členství v roce 2003). (František Čapka)

císař, titul nejvyššího stupně pro panovníka *monarchie. (Viz též *césar, *císařství.)

císař Čchinů, První svrchovaný, *Čchin Š' chuang-ti.

císař, adoptivní, označení pro římské *císaře, kteří se dostali na trůn *adopcí; zejména v letech 96–180 n. l. (Nerva [96–98], *Traianus [98–117], *Hadrianus [117–138], Antonius Pius [138–161], Lucius Verus [161–180] a *Marcus Aurelius [161–180]). Nástupnický pořádek se řídil zásadou, že císař přijal za syna nejvhodnějšího muže a určil jej za nástupce. Tímto způsobem se měly obejít nevýhody příbuzenského dědičného následnictví, obvyklého za julsko-claudiovské dynastie a Flaviovců. Tento princip zavedený Nervou byl prosazen teprve za jeho nástupců, kteří jako on neměli mužské potomky. (František Čapka)

císař, První svrchovaný, *Š' chuang-ti.

císař, svrchovaný, *chuang-ti.

císař, Žlutý, *Chuang-ti.

Císařovský, Tomáš (2. 1. 1962, Praha), český malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1978–1982 absolvoval Střední uměleckopřemyslovou školu v Praze, v letech 1983–1987 Akademii výtvarných umění v Praze.

Koncem osmdesátých let namaloval obrazové cykly *Z deníku dědy legionáře* a *Legenda o životě prvního presidenta*. V devadesátých letech přesunul těžiště zájmu od otázek „dohledávání“ historie a identity k práci na problémech portrétní a soudobého figurálního malířství. (Jaroslav Malina)

císařství, název vládní formy silně centralizovaného a *autoritativního monarchistického *státu, v čele s *císařem jako suverénním vládcem, který se zpravidla vyznačuje imperiálními a univerzalistickými aspiracemi. Pojem má původ v *římské říši za vlády císaře Augusta (odvozeno od jména Gaia Iulia *Caesara, z latiny: *caesar*, „císař“); po jejím zániku přechází na její imitátory – *byzantskou říši, *franskou říši, do roku 1806 *římskoněmeckou říši, v letech 1804–1812 a 1852–1870 Francii, do roku 1918 Rakousko-Uhersko a v letech 1871–1918 Německo. Termín je vztahován i na některé mimoevropské mocnosti s podobnými rysy, ale odlišnou politickou tradicí – Čínu (od *starověku do roku 1911), do roku 1974 Etiopii a dodnes Japonsko. (Viz též *césar, *císař.) (František Čapka, Jaroslav Malina)

cista (z řečtiny: *kisté*, „schránka, truhla, truhlice“) [archeologie], válcovité *vědro z bronzového plechu, případně dřevěné, plechem zevně pobité, často s uchy přinýtovanými na těle nebo s obloukovitými držadly uchycenými v poutech při okraji ústí. Vyskytuje se od

*doby bronzové; ve starších dobách jako prestižní artefakt, spojený zřejmě s obřadním pitím. (Karel Sklenář)

cisterciáci (*Ordo cisterciensis*), reformovaná větev *benediktinského řádu nazvaná podle *kláštera v Cîteaux (latinsky: Cistercium) u Dijonu ve Francii. Roku 1098 ho založil *opat Robert z Molesme, za spoluzakladatele jsou považováni jeho nástupci Alberich ze Cîteaux a Štěpán Harding. O rozšíření nové *řehole se zasloužil především *Bernard z Clairvaux (sv. Bernard), jehož spis *Charta caritatis* (Charta lásky) tvoří pramen cisterciácké spirituality. Řád vznikl jako reakce na úpadek benediktinských komunit, které se pod vlivem rostoucího bohatství stále více odkláněly od ideálů tzv. clunyské řehole podle Benedikta z Nursie (sv. Benedikta). Z řad cisterciáků, především z klášterů v Molesme, Cîteaux a Clairvaux, vzešla řada významných církevních hodnostářů včetně *papeže a několika *kardinálů a arcibiskupů (navíc všichni tři zakladatelé řádu byli po své smrti svatořečeni). Cisterciáci v místech svého působení zaváděli nové zemědělské metody a byli šířiteli *gotiky.

V *českých zemích působili cisterciáci od první poloviny 12. století. Jejich kláštery byly v Čechách například v Hradišti nad Jizerou, Mariánském Týnci, Nepomuku, Plasích, Sedlci u Kutné Hory, Oseku, ve Vyšším Brodě, Zbraslavi a ve Zlaté Koruně; na Moravě na Starém Brně (*Maria Saal*), v Předklášteří u Tišnova (*Porta Coeli*), na Velehradě a ve Žďáře nad Sázavou. (Petr Bureš, Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

cisterna (z latiny: *cisterna*, „nádrž, vodní nádržka, cisterna“) [archeologie], nádrž vytesaná do skalního podloží k jímání a zadržení srážkové vody; vyskytuje se zejména na opevněných sídlištích (*hradiště, *hrad) nebo ve skalních sídlištích (například *Petra). (Jaroslav Malina)

cisterna chyli, větvenovité rozšíření mízního kmene (**ductus thoracicus*) v místě jeho vzniku – na soutoku **truncus intestinalis* a **truncus lumbalis dexter et sinister*. *Cisterna chyli* se nachází v *retroperitoneálním prostoru ve výši obratlů L₁–L₂. (Lenka Vargová)

cisternae subarachnoidales, rozšířené prostory v **cavum subarachnoidale*. Cisterny jsou naplněny *mozkomíšním mokem. Klinicky nejvýznamnější je *cisterna cerebellomedullaris*, která je uložena mezi spodní plochou *mozečku a horní stranou prodloužené *míchy (z této cisterny se při subokcipitální punkci odebírá mozkomíšní mok). *Cisterna interpeduncularis* se nachází mezi oběma *pedunculi cerebri* *mesencephala, *cisterna chiasmatis* okolo **chiasma opticum*, *cisterna fossae lateralis cerebri* v postranní jámě mozkové. (Lenka Vargová)

cis- (z latiny):

1. předpona jmenná s významem: přes, z této strany; opak: *trans-.
2. v názvu chemické sloučeniny vyjadřuje, že dva substituenty jsou vázány například na dvojnou vazbu nebo kruh z téže strany;
3. v genetice vyjadřuje působení *genu na ostatní elementy umístěné na téže *chromatidě. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

citadela (z románských jazyků – z italštiny: *cittadella*, „pevnost“, případně z francouzštiny: *citadelle*, „tvrz“), samostatná *pevnost (umístěná často uprostřed *města), umožňující další obranu i po ztrátě vnějšího *opevnění. (František Čapka)

Civicus (World Alliance for Citizen Participation), mezinárodní *nevládní organizace podporující občanské aktivity a *občanskou společnost na celém světě. Vizí organizace je vytvoření globální občanské společnosti v souladu s probíhajícími humanitárními změnami. Civicus koordinuje a zastřešuje Index občanské společnosti (Civil Society Index), mezinárodní výzkumný projekt, probíhající v šedesáti *zemích celého světa.

V České republice byl výzkum realizován v roce 2004 *Nadací rozvoje občanské společnosti a *Katedrou oboru Občanský sektor Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze. Kontakt: www.civicus.org. (Marie Dohnalová)

civilizace (z latiny: *civilis*, „občanský, vztahující se k obyvatelům obce – státu“):

1. souhrnný pojem pro hmotné a duchovní projevy *společnosti; označuje původně proces vzniku městských a občanských společností, které se neopírají o rodová *privilegia, místní

tradice a sdílené *náboženství; později i souhrn návyků, schopností, *institucí a pravidel, jež takovou společnost charakterizují, někdy také výsledek tohoto procesu – určitou civilizaci. Každá civilizace je v zásadě otevřená, tj. přístupná každému, kdo se přizpůsobí jejím pravidlům, bez ohledu na to, odkud pochází a jaké má přesvědčení.

Předchozí, pravěký a raně starověký svět, měl podobu *mýtu. Jednání lidí se zrcadlilo v příbězích mýtů a naopak příběhy a mýty určovaly jejich jednání. Mýty obsahovaly bezmála celé lidské vědění. Postupně však příběh jako nejdůležitější prostředek uchování a předávání vědění vyčerpal své možnosti. Připomeňme si například *Homérovy eposy **Ílias* a **Odyseia* – bylo by možné pamatovat si ještě něco navíc? Svět se rozšiřoval a komplikoval natolik, že začal příběhy přerušovat. Příběhy mýtů mnohdy omezovaly jednání a tvořivé konání lidí. Myšlení a poznání se totiž rozvíjelo. Srovnáváním a tříděním poznatků nacházeli lidé obecnější pojmy a vztahy mezi nimi, vznikalo abstraktní myšlení a počátky filozofického uvažování.

Ona doba velkého přelomu nastala před více než pětadvaceti stoletími; tu dobu nazval německý filozof Karl *Jaspers *Achsenzeit*, „osová doba“ (vedle označení osová doba se užívá též název „doba etického zlomu“). Tehdy se objevili na sprašových rovinách Číny *Lao-c' a *Konfucius, pod horkým indickým *sluncem *Buddha, v nedohledných pásmech íránských horstev *Zarathuštra, okolo Mrtvého moře starozákonní proroci a ve východním Středomoří řečtí filozofové. Tito mudrcové přinášeli změnu. Něco podstatně nového. I když na mýty navazovali a opírali se o ně, počali vidět *člověka, společnost a *přírodu jinak, mnohem obecněji a abstraktněji, teoreticky. Místo *bohů nastoupily *principy, *sakrální vzory jednoznačně určující jednání vystřídal všeobecné rady.

Učení každého z myslitelů se stalo jakousi osou, k níž se přičleňovali nejprve jednotliví stoupenci a pak celé pospolitosti, společnosti a národy. Ustavily se základy hlavních světových kulturně historických společenství, doplněných později *křesťanstvím a *islámem, která se vždy znovu vracejí k svým základům a čerpají z nich jako z pramene, jenž vytryskl v té podivuhodné době;

2. jeden ze tří základních termínů (viz *divošství, *barbarství, civilizace) klasifikace vývoje lidské společnosti v rámci *paradigmatu *evolucionistické antropologie, charakterizující nejvyšší stupeň vývoje společnosti, následující po divošství a barbarství. (Jaroslav Malina)

civilizace předkolumbovské Ameriky, označení nejvyspělejších amerických *civilizací rozvíjejících se v klimaticky příznivých oblastech mexické náhorní plošiny, na poloostrově *Yucatánu, v přilehlých oblastech a ve středních Andách. Měly celou řadu společných znaků: intenzivní *zemědělství, husté zalidnění, zakládání *měst, stavby monumentálních *chrámů, organizované *vojsko a silně diferencovanou *společnost. Andské a středoamerické *kultury byly nepochybně vzájemně spjaty (mimo jiné to dokládá všem společné pěstování *kukuřice, *bobů a dýní), kulturní výměna tu však probíhala v raných, formativních fázích vývoje. Přisoudíme-li (podle úvah některých archeologů a historiků) *Aztékům – „Germánům Ameriky“ – třetí místo, budou se o nejvyšší příčky na pomyslném žebříčku vyspělých indiánských civilizací této „Ameriky civilizačního jádra“ ucházet *Mayové – „Řekové *Nového světa“ – a *Kečuové – „Římané Ameriky“. Je obtížné a nejspíš i nesmyslné rozhodovat, kterým z nich přiznat vítězství; amerikanisté kladou na čelné místo to či ono etnikum, obvykle podle specializace badatele. Jihoameričtí Kečuové v Peru a přilehlých oblastech patrně dosáhli ve své původně mnohonárodnostní říši vrcholu jednotné státní *správy a organizace veřejného života. Kečuové byli v tomto ohledu možná o poznání úspěšnější než Mayové. Mayové i Aztékové v Mezoamerice však zase dokonaleji usoustavnili náboženský *rituál, jeden z nejzákladnějších projevů staré americké společnosti. A Mayové propracovali pečlivěji než kterýkoliv jiný národ, a to v celosvětovém měřítku, matematiku a vědu o *kalendáři na základě astronomických znalostí, které stavějí jejich výkony, a tím i

celou civilizaci velmi vysoko. Teprve novověká Evropa dokázala překonat své předchůdce z dob, kdy o celém západním světadíle neměli lidé *Starého světa ani tušení.

Mezoamerické civilizace:

K nejvyspělejším mezoamerickým civilizacím patřili *Mayové*, kteří obývali poloostrov Yucatán, jihovýchodní Mexiko, Guatemalu, zčásti Salvador a Honduras. V tomto prostoru zakládali své *městské státy a pěstovali kukuřici, která byla jejich základní obživou. Měli vlastní *hieroglyfické písmo, jehož luštění doznalo od přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století závatných výsledků, umožňujících konstruovat dynastické dějiny mayských měst „zvnitřku“. Z poměrně bohaté mayské literatury zůstalo po ničivém působení španělských *kněží v údobí bezprostředně po *conquistě jen několik takzvaných *kodexů.

Hlavní důkazy o mayské minulosti přinášejí zachované *stavby, *sochy, nástěnné malby a *keramika. I tyto pozůstatky však byly objeveny až v moderní době. Po dobytí Mexika zaměstnávala *Španěly téměř výlučně fascinující aztécká kultura, možná také proto, že v aztéckých chrámech (na rozdíl od mayských *svatyní) bylo možno získat *zlato. Zatímco v aztécké oblasti existuje vlastně jen jedna monumentální stavba – zřícenina *Xochicalca, na území Mayů jich bylo objeveno několik set.

Každé z mayských měst se vyznačovalo vlastní, specifickou architekturou. Dodnes nebylo jednoznačně objasněno, proč mayská města (například *Copán, *Chichén Itzá, *Mayapán, *Palenque, *Tikal, Tulum nebo *Uxmal) existovala vždy jen po několik století – a pak byla náhle opuštěna. V roce 1956 bylo objeveno doposud neznámé středisko Dzibilchaltun ve vzdálenosti šestnáct kilometrů od Méridy na poloostrově Yucatánu, jehož archeologický průzkum přinesl překvapení: Dzibilchaltun byl založen kolem roku 2000 př. n. l. a nepřetržitě obýván třicet sedm století, tedy ještě po španělské conquistě.

Otázkou přechodného obývání mayských měst se zabývali mnozí vědci, kteří se na ni pokoušeli odpovědět různými *hypotézami: města byla opuštěna pro morové epidemie, pro nedostatek vody, válečné zrušení nebo proto, že některá z nich byla založena a po určité dobu udržována jen z náboženských důvodů ... Je nesporné, že dnešní impozantní zbytky mayské architektury nesloužily nikdy jako *obydlí prostých lidí. Byly zasvěceny *panteonu rozmanitých božstev pod péčí vládnoucí kněžské *aristokracie.

V 11. století pronikli na mayské území *Toltékové ze středního Mexika a dobyli je. Mayský kulturní vliv tím však nebyl nijak výrazně narušen. Vzájemné doplňování obou kultur vedlo k jakési *mayské renesanci*. Umění a architektura znovu kvetly, obohaceny o toltécké motivy. Hlavním dekorativním prvkem bylo zobrazení *Cuculcána či *Quetzalcóatla v podobě *Opeřeného hada.

Ve 12. století došlo z neznámých důvodů k občanské válce mezi mayskými městy Mayapán a Chichén Itzá. Z bojů vyšel vítězně Mayapán, a ovládl tak většinu poloostrova Yucatánu, avšak v roce 1441 byl sám napaden potomky toltéckých vetřelců. Obyvatelé města přitom buď zahynuli, nebo uprchli, město bylo vypleněno a zničeno. *Země se rozdrobila na množství znepřátelených útvarů. Přírodní *katastrofy v roce 1467 pak způsobily obrovské ztráty a smrt desetitisíců lidí. První kontakt se Španěly počátkem 16. století přinesl další smrtonosnou pohromu – epidemii neštovic. Yucatánský poloostrov si však Španělé podrobili až po těžkých bojích poměrně pozdě – v roce 1546.

Jednu z prvních civilizací, jež vyrostla z rurálního světa předkolumbovské Ameriky a začala budovat prvotní městská centra, představují vedle Mayů *Olmékové. Kultura, která se zrodila na převážně rovinatém území dnešních mexických států Veracruz a Tabasco (na ploše zhruba 18 000 čtverečních kilometrů), zahrnovala kolem 350 000 obyvatel; její název *olmécká* je odvozen od označení *Olmeca*, „Obyvatelé země kaučuku“. Hlavní epocha rozkvětu říše Olméků spadá do období 1200 až 500 let př. n. l., a to především ve střediscích *La Venta, *San Lorenzo a *Tres Zapotes. Zánik této kultury („tvůrců obřích hlav“ z kamene) je nejasný. Jisté je pouze to, že na jejích troskách vznikla celá řada dalších

civilizací, jejichž jádro se kolem roku 400 př. n. l. soustředilo (hlavně po zničení Cuicuilka vyvrhelou lávou ze sopky *Xitle) do oblasti, které zhruba od roku 350 n. l. do roku 650 n. l. dominovalo nejvýznamnější kultovní středisko předkolumbovského Altiplana – *Teotihuacán, „Místo zrození bohů“, jak je později nazývali Aztékové. Městské centrum dosáhlo svého kulminačního bodu kolem roku 650, kdy mělo asi 200 000 obyvatel. Pak nastalo období úpadku, trvajícím zhruba sto let. Teotihuacán byl dobyt a vypleněn; dodnes není přesně známo kým, a na mexické scéně se objevili již zmínění *Toltékové*. Toltécká kultura, jež tak výrazně zasáhla do mayských dějin, měla své krystalizační centrum v *Tule-Tollanu a přinesla mezoamerickým civilizacím (kromě jiného) především postavu boha-kulturního hrdiny Quetzalcóatla (patrně to byl jeden ze zbožněných (*zbožnění) toltéckých vládců).

Toltékové pěstovali kukuřici, boby, pepř a *bavlnu. Vytvořili piktografické písmo, jímž zachycovali významné události. Toltéčtí kněží se zabývali *astrologií a *kosmogonií. Užívali kalendář, známý rovněž Mayům: ceremoniální o 13 měsících po dvaceti dnech, s cyklem 52 let a běžný o 18 měsících po 20 dnech s pěti volnými dny koncem roku. Je pozoruhodné, že architektura toltéckého hlavního města *Tuly vykazuje stejné prvky jako mayská města *Chichén Itzá a Mayapán. Současně s Tulou bylo patrně vybudováno Xochicalco se slavným chrámem Quetzalcóatla. Sloužilo jako náboženské a administrativní centrum všech *kmenů usídlených v této oblasti. Na hlavní náměstí vedly silnice ze čtyř světových stran.

V době úpadku Toltécké říše ve druhé polovině 12. století se do hustě zalidněného toltéckého *Ánahuaku přistěhoval ze severu malý, do té doby bezvýznamný kmen kočovníků. Nově příchozí si říkali Tenochkové nebo Mexikové, později však prosluli pod jménem *Aztékové*. Jejich původní počet v průběhu *migrace nepřesahoval 5 000 osob. Přicházeli v údobí, kdy mnohé středoamerické kultury již skončily nebo zanikaly a stávaly se pouhou *legendou, zatímco kultury jiných etnik – *Huastéků, *Mixtéků, *Tarasků, *Totonaků či *Zapotéků – prožívaly překotný rozvoj. Prvním sídlem Aztéků se stal *Chapultepec čili „Hora lučních kobylek“, kde zůstali asi do poloviny 13. století. Pak se pod tlakem vnějších okolností (ohrožení sousedy) usadili na bahnitém ostrůvku jezera Texcoco a založili ostrovní osadu, které dali jméno *Tenochtitlán. V průběhu následujících staletí se Tenochtitlán stal nejen hlavním městem říše Aztéků, ale v širším slova smyslu spojení Tenochtitlán-Mexico označovalo celý aztécký státní útvar. Ten ovšem nikdy nebyl pevným státem, nýbrž konglomerátem různých oblastí se silně odstředivými tendencemi, jichž nakonec dokázal mistrně využít španělský *conquistador Hernán *Cortés (1485–1547).

Po svém příchodu do Mexického údolí se Aztékové stali *vazaly vládce z Azcapotzalka (*Azcapotzalco). Jako jejich první vladař je v análech připomínán *Acamapichtli (1376–1396), po něm nastoupili Hutzilihuitl, *Chimalpopoca a *Itzcóatl (až do roku 1440). Zejména posledně jmenovaný byl výborným politikem a organizátorem. Aby vymanil Tenochtitlán z nadvlády Azcapotzalka, spojil se s *Nezahualcóyotlem, vládcem Texcoka (*Texcoco), zvítězil v boji s Azcapotzalkem a posléze založil trojalianci: Tenochtitlán, Texcoco a *Tlacopan. Tento svaz tří měst pak byl po devadesát let základem politického dění v Mexickém údolí. Založením *konfederace začíná tvrdá nadvláda Aztéků a jejich méně významných spojenců – Texcoka a Tlacopan. Vojska trojspolku vedená Itzcóatlem postupně ovládla celé pobřeží jezera Texcoco. Města, která se vzpírala (například *Xochimilco), byla zničena. Itzcóatlův nástupce *Moctezuma I. Ilhuicamin („Nebeský lučičník“) převzal *vládu nejen nad konfederací, ale i nad celým Mexickým údolím. Jediným soupeřem trojspolku, který v této době ještě vzdoroval, byl svaz jedenadvaceti měst v jižní části údolí v čele s Chalkem (*Chalco). I toto seskupení bylo rozbito a Moctezuma se soustředil na dobývání celého Mexika. Snažil se vnitrozemskému Tenochtitlánu otevřít cestu k moři. A tak vedl *vátky proti *Cholule a *Tehuacánu, až se svými vojsky nakonec dosáhl pobřeží Mexického zálivu.

Aztékové vybudovali mohutnou říši na obrovské rozloze mezi dvěma oceány, od pustin severního Mexika až po dnešní Guatemalu. Jejím centrem se stal aztécký Tenochtitlán. Panovník *Moctezuma II. se už věnoval pouze potlačování povstání podmaněných kmenů. Byl prvním knězem a vládcem říše v rozkvětu – a právě tehdy se v Novém světě objevili Španělé: španělská conquista smetla Aztéckou říši a vedla k zhroutilí kultury i společenské organizace.

Základem prosperity aztécké civilizace bylo zemědělství: převažovalo pěstování kukuřice, z ostatních plodin hrály důležitou roli rajská jablíčka, kakaové boby i *tabák. Zemědělství bylo doplňováno *lovem a *rybolovem. Z domácích zvířat se choval pouze krocan a pes.

Z toho vyplývá, že hlavní masou aztéckého obyvatelstva byli rolníci – *macehualtin*. *Rolník a jeho rodina žili na přidělené občinové půdě a jako její nájemce musel nejen platit *daně, ale také vykonávat vojenskou službu a podílet se na kolektivních stavbách chrámů, silnic a na dalších rozsáhlých dílech. Na opačném, nejvyšším stupni aztéckého společenského žebříčku stáli páni – *tecuhtli*. V podstatě to byla aztécká *šlechta, na kterou se nevztahovala povinnost platit daně. Na rozdíl od řadových Aztéků zastávali její příslušníci vysoké státní funkce. V čele aztécké říše stálo šest vládců, z nichž nejvyšší úlohu hrál ten, který řídil zahraniční politiku – *tlacatecuhtli*. Druhým nejdůležitějším *úředníkem se stal jakýsi místokrál – *cihuacoatl*. Proto byl Moctezuma, ve skutečnosti *tlacatecuhtli*, prvními Španěly běžně nazýván *císařem a jeho říše byla pokládána za *impérium.

Další privilegovanou vrstvou aztécké společnosti byli obchodníci – *pochteca*. Měli v Tenochtitlánu vlastní čtvrť a uzavírali *manželství pouze v rámci své *společenské vrstvy. Panovník si jich vážil z důvodů ekonomických i proto, že obchodníci, cestující různými kraji, vykonávali zároveň jistý druh vyzvědačství, když podávali cenné zprávy vojenského charakteru. Poslední vrstvou aztéckého obyvatelstva byli otroci – *tlatlacotin*. Jejich postavení se však výrazně lišilo od *údělu, který si běžně představujeme pod pojmem otrok. Aztécký otrok bydlel, oblékal se a živil se jako každý jiný příslušník obce. Mohl se oženit se svobodnou ženou, jeho děti byly svobodné, a dokonce sám směl vlastnit další otroky. V diametrálně odlišném postavení se zpočátku nacházeli otroci, kteří se rekrutovali z řad válečných zajatců. Ti byli většinou obětováni na oltářích aztéckých božstev.

S ekonomicko-sociální strukturou aztécké společnosti úzce souvisí kultura. Celý komplex aztéckého umění je možno rozdělit do několika kategorií: architektura, sochařství, malířství a drobnomalba, umělecká řemesla (zlatnictví a cizelérství), literatura, hudba a tanec.

Představu o aztécké architektuře si můžeme udělat pouze podle popisů a nákrešů soudobých zpravodajů, protože všechny stavby v Tenochtitlánu byly zničeny v roce 1521. Španělé současně s dobýváním systematicky bořili město a jeho troskami zasypávali kanály a laguny. Kromě zničeného Tenochtitlánu se dochovalo jen několik málo staveb vybudovaných Aztéky. *Sakrální architektura měla nejčastěji formu *pyramidy se svatyní na vrcholu, v profánní architektuře dominovaly honosné paláce, mnohdy obklopené překrásnými zahradami. Důležitou úlohu hrála také architektura vojenská – *pevnosti, opevněné věže, chránící důležité komunikace.

S aztéckou architekturou úzce souvisí *skulptura. Celá řada aztéckých sochařských děl však byla zničena v období conquisty i v pozdějších staletích. Díla, která se dochovala, udivují různorodostí a kvalitou uměleckého provedení. Bohatě bylo také rozvinuto umění *inkrustace, úzce související se specifickým odvětvím sochařství – zhotovováním obličejových masek. Sochařských prací ve dřevě se zachovalo poměrně málo, jsou to hlavně *reliéfní ozdoby na bubincích – *teponaztle*.

Malířství se u velkých klasických civilizací Mexika vyvíjelo dvojím směrem: jednak to bylo malířství nástěnné – vynikají mayské *fresky z *Bonampak nebo nástěnné malby ze zapotéckých hrobek v *Monte Albánu, jednak psaní a *iluminace knih – *kodexů Mayů,

Mixtéků a Aztéků. Iluminaci a drobnomalbu aztéckých mistrů můžeme obdivovat v kodexech, které se dochovaly do současnosti – **Codex Borbonicus*, **Codex Mendoza* a další.

Rovněž aztécká umělecká řemesla jsou bohatě rozvrstvena. Rozvíjelo se zlatnictví a cizelérství, zpracovávalo se peří ptáka **quetzala*, tkala se bavlna. Umělecké zpracování nádherných aztéckých skvostů okouzlo nejen španělské conquistatory, ale i věhlasné umělce té doby. O aztéckých uměleckých předmětech se s obdivem vyjadřoval například německý malíř Albrecht **Dürer* (1471–1528), vzletné popisy aztéckých klenotů nalezneme i v dopisech Hernána Cortése a v dílech mnoha španělských kronikářů.

Důležitou součástí aztéckého umění byla literatura, přestože aztécká společnost na přelomu 15. a 16. století nedospěla ještě k vytvoření hláskového písma. Aztékové používali ve svých slovesných projevech spojení obrázkového písma s ústní tradicí. Kodexy jim sloužily pouze jako pomůcka, podpora paměti při memorování textů: aztécké písmo nezachycuje řeč a zvuk, ale pouze významy slov. Tento druh písma byl znám ve Střední Americe již kolem počátku našeho **letopočtu*. Sami Aztékové pokládali za jeho vynálezce boha *Quetzalcóatl* (Opeřený had). Ovšem písmo a kodexy převzali až ve 14. století od Mixtéků, kteří byli opravdovými mistry v jejich vytváření. Aztékové psali své záznamy buď na vydělanou jelení **kůži*, nebo na listy **papíru* vyrobeného z vláken agáve. Popsané listy se lepily k sobě – vznikla tím jakási lepopřelá, dosahující délky až kolem deseti metrů (kodexy).

Výklad kodexů byl udržován ústním podáním ve školách (**calmecac*). Některé z textů byly po conquistě opatřeny vysvětlivkami psanými latinkou, ať již ve španělštině či **náhuatlu* (jazyce, kterým hovořili Aztékové a jim příbuzná etnika patřící do yutoaztécké jazykové skupiny). Jak bylo zmíněno, důležitou úlohu pro uchování aztéckých textů sehrál *calmecac*. V aztéckém státě existovaly dva druhy škol: **calmecac* a **telpochcalli*. Obě se od sebe lišily obsahovou náplní. Zatímco *telpochcalli*, škola pro nižší vrstvy, zařazovala do svých učebních osnov hlavně nauku o zacházení se zbraní, o řemeslech a zemědělství, byly osnovy *calmecacu* mnohem bohatší: čtení, psaní, **astronomie*, **rétorika* a další předměty. Jedním z vyučovacích předmětů v *calmecacu* byla i výuka v psaní veršů, dalo by se říci výuka praktickému básnictví.

Aztécká literatura zahrnuje tři hlavní útvary: První obsahuje *zprávy předků*, to znamená ústní tradici opřenou o rukopisy a přenášející z pokolení na pokolení náboženské záznamy, **mýty*, popis rituálních ceremoniálů, znalosti z medicíny a vzpomínky na historické události. Druhou skupinu tvořily *morálně-filozofické texty*, které Aztékové chovali ve velké oblibě. Třetí součástí aztécké literatury byla **poezie*, úzce spjatá s hudbou a tancem. Básně se často přednášely za zvuku rytmických hudebních nástrojů. Básníka a zpěváka označuje slovník náhuatlu stejným slovem **cuicani*, což je dokladem, že tato umění spolu souvisela. Právě v poezii se výrazně uplatnilo poetické **nadání* Aztéků. Aztécká literatura nezanikla s pádem Tenochtitlánu v roce 1521, stejně tak jako nezahynuli Aztékové. Zůstala zachována péčí španělských **misionářů*, kteří za pomoci dnes již mnohdy anonymních indiánských **informátorů* sbírali a shromažďovali aztécké texty a zároveň vzdělávali první představitele indiánské inteligence.

Kvetoucí hlavní město, nádherné paláce a chrámy, rozsáhlé náboženské slavnosti spojené s krvavým obětním ritem, imaginativní náboženství (**náboženství*, aztécké) stojící na hrozných katastrofických základech, zjemnělá křehká poezie ... až do těchto krajních úvratí dospěli Aztékové ve svém prudkém expanzivním růstu. A pak se objevila první znamení příchodu něčeho nového, neznámého – vpadli sem Španělé ...

Andské civilizace:

Andské civilizace se úspěšně rozvíjely tam, kde výškový rozdíl mezi nebetyčnými vrcholy hor a bezednými hloubkami v jejich těsné blízkosti je na celé zeměkouli největší. V nepříliš příznivých, či dokonce krutých přírodních podmínkách rostla způsobem v mnoha ohledech svébytným, a přesto dosáhla jednoho z vrcholů lidského úsilí v celé dosavadní historii.

Na svazích středních And, především v jejich údolích, v úzkých povodích krátkých sezonních horských říček navzájem oddělených pustinou, ale i na suchém a chladném pobřeží v sousedství jedněch z nejrybnatějších vod světa, v dnešní vnitrozemské Bolívii a v přímořském Peru, též v Ekvádoru a v severním pouštním Chile vznikaly a zanikaly kultury a civilizace jako výsledek důmyslného využívání místních zemědělských zdrojů. Byla to společnost zeměpisnou rozlohou většinou tak malá, že existovala natěsnána vedle sebe, aniž se ovšem příliš ovlivňovala či vůbec dotýkala. Těch drobných bylo daleko více, než kolika zde můžeme být i jen ve stručném přehledu věnovat pozornost.

Snad čtyři a půl tisíce let je v naší době ranému zemědělskému osídlení v *Huaca Prieta*. V 9. až 1. století př. n. l. se *Chavín de Huantár* v horách vyznačoval vedle impozantních staveb z kamene zlatými *ozdobami, jakož i reliéfně provedenými levharty, pumami, kondory nebo hady. Pouze o několik století mladší jsou nálezy z poloostrova *Paracasu* – dobře zachované *mumie v jeskyních oděné do kvalitně tkaných a bohatě zdobených látek.

V průběhu 1. tisíciletí našeho letopočtu andský člověk zcela ovládl pobřeží i vysoké hory. Na pobřeží v severním Peru vynikla v prvních devíti stoletích **mochická kultura*: vysokou úroveň vykazovala v mnoha řemeslných oborech i v uměleckém projevu. Jejím nositelům Mochikům dali jméno Španělé – odvozením od názvu řeky Moche. Tato civilizace představovala klasickou kulturu městského typu s rozvinutým zemědělstvím, silně militarizovanou a otrokářskou. Výnosy z dosti úrodné půdy dokázali ještě zvýšit důmyslným systémem zavlažování a hnojením *guanem; zatímco města šetrně budovali v neúrodných částech země. Maso získávali nejen z domestikovaných zvířat a ptáků (hlavně *lam a krocánů), ale také lovem a rybolovem.

V údolí řeky Moche nedaleko dnešního peruánského města Trujillo se nalézají významné archeologické památky – Chrám slunce (*Huaca del Sol*) a Chrám *Měsíce (*Huaca de la Luna*). Základna první stavby má rozměry 228x136 metrů a do výšky 18 metrů se pne v pěti terasových stupních. Byla vybudována ze 130 milionů nepálených cihel sušených na *slunci (**adobe*) a spojovaných cihlářskou hlinou. Druhý z těchto významných architektonických skvostů stojí na mnohem menší bázi (80x60 metrů). Uvnitř byly objeveny fresky zobrazující zajímavou legendu o vzpouře zbraní proti lidem. Stejně jako u mnoha obdobných staveb či *hrobů v Egyptě byly pyramidy citelně poškozeny lupiči, ale tak jako v Egyptě existuje jediný doklad nevylopuené *hrobky *faraona *Tutanchamona, známe podobný příklad bohaté hrobky významné osobnosti mochické kultury, která byla objevena v roce 1987 u Sipánu poblíž Lambayeque; tento snad nejbohatší hrob Nového světa bude možná po zhodnocení všech aspektů mít pro předkolumbovskou archeologii podobný význam jako Tutanchamonova hrobka pro egyptologii.

*Mochikové obývali řadu údolí na severním pobřeží dnešního Peru. Dodnes lze také obdivovat mnoho pozůstatků, dalo by se říci mochických technických staveb, především zavodňovacích systémů nebo akvaduktů i architektonických děl, například pyramid s barevnými freskami, které zachycují válečné scény. Mochikové dávno před Inky stavěli důkladné silnice, sloužící k přesunům rychlých posílů (*chasqui*) se zprávami, malovanými znaky – *pallares*.

Obdivuhodné úrovně dosáhli Mochikové v keramice, která v duchu „naivního *realismu“ podává působivé *svědectví o jejich každodenním životě. Z mochické keramiky poznáváme, jak se lidé milovali, jak vypadali kněží, lékaři nebo válečníci, vidíme, že příslušníci vysokých vrstev společnosti si malovali tváře, tělo i chodidla, zdobili uši a nosy ...

Současníci tvůrců mochické kultury, lidé **nazcaské kultury*, žijící ovšem na opačném konci peruánského pobřeží, vynikali zvláště v *tkalcovství a v keramice, tvarově velice rozmanité a pestře polychromně zdobené, avšak především prosluli vytvářením obrovitých obrazců na planině El Ingenio.

Teprve ve 20. století začali archeologové zkoumat a na pravé místo zařazovat tyto starobylé kultury, které o tolik staletí, či dokonce tisíciletí předcházely známou klasickou dobu incké říše.

Vývoj se nezastavil ani v severním Peru, kde se zaskvěla, již v našem tisíciletí, **chimúská říše* (stát dovedných zemědělců, chovatelů, stavitelů chrámů i měst a tvůrců velice krásné keramiky) s výstavným hlavním městem **Chan-chanem*. **Chimúové* byli obyvateli chimúské říše (nazývané také „Království Chimor“) (1250–1465), která vyrostla na území Mochiků pod silným vlivem kultury Huari a Tíwanaku. Podle legendy připlul první chimúský vládce Naymlapa se svým dvorem po moři ze severu, snad z Mezoameriky. Pod vedením panovníka Nansena-pinka **Chimúové* ovládli mochické území a malé panství Lambayeque. Za vlády Minchana-samana opanovali všechna pobřežní údolí od Túmbezu až po dnešní Limu v celkové délce asi tisíc kilometrů. Nejjižnější pevnost říše představovala stupňovitá pyramida Paramonga. **Chimúská* města, postavená na neúrodné půdě a chráněná silnými zdmi, spojovaly až šest metrů široké silnice, sloužící (stejně jako u Mochiků a později u Inků) poslům. **Chimúové* prosluli obchodováním s pobřežními osadami jižního Peru a severních And. Obchodníci se plavili na balzových vorech s plachtami, zatímco k mořskému rybolovu stačily rybářům totorové čluny. **Chimúská* říše byla dobyta **Inky* v roce 1465.

Půda* u **Chimúů*, stejně jako u Mochiků či Inků, patřila vládci a byla přidělena jednotlivým rodinám. Zemědělci zúrodnili pobřežní pouště pomocí zavlažovacích kanálů a pěstovali tam **kukuřici*, tykev, **fazole*, **maniok*, ananas a další rostliny. Moře bylo zdrojem ryb, chaluh, měkkýšů a také soli. Řemeslníci vyráběli vedle drahocenných **tkanin* i ozdoby z perí, odlévali a tepali ze **zlata*, **stříbra* a **mědi* **šperky*, obličejové **masky*, obřadní nože (tumi*) a v Lambayeque je nádherně vykládali smaragdy a **tyrkysy*. Nejmocnějším chimúským božstvem byla bledá **luna Si*. Inkové nazývali obyvatele Chimoru Yunky (kečujsky *Yunca*).

Ve vnitrozemí vznikaly rovněž první státy. K nejvýznamnějším (a z hlediska přírodního prostředí) nejpozoruhodnějším patřila **tíwanacká říše* s hlavním městem **Tíwanaku*, ležícím 16 kilometrů na jih od jezera **Titicaca* ve výši téměř 4 000 metrů nad mořem. Civilizace tíwanacké říše se rozvíjela zhruba 1 500 let, od 5. století př. n. l., největšího rozmachu dosáhla ve 4. až 8. století. Prosperita byla zajištěna neobyčejně racionálně rozvinutým zemědělstvím, které (na základě poznatků z nedávno provedených experimentů) převyšovalo dnešní úroveň agrikultury v této jinak málo výnosné a pro život drsné vysokohorské oblasti. A tak měli tíwanačtí **Aymarové* dobré hospodářské podmínky a zázemí i pro organizování velkolepých megalitických stavitelských projektů, které se uskutečnily zejména v Tíwanaku.

Zrod a následný prudký a expanzivní růst **incké říše* představuje ve vývoji civilizačních center v jihoamerické andské oblasti závěrečnou epochu, v níž Inkové (Kečuové) navazují na dlouhý sled předcházejících kultur. Počátky jejich pozdějšího mocného impéria jsou velmi skromné. Zdá se, že na přelomu 12. a 13. století tvořili skupinu jedenácti **občin* (**ayllu*) kolem svého kulturního centra Cuzka (**Cuzco*). Stejně jako u mezoamerických Mayů a Aztéků, také u Inků bylo základem ekonomiky zemědělství, v tomto případě založené především na pěstování **brambor*, chovu lam a alpák. V incké říši rovněž existovala povinnost účastnit se veřejných prací, především při budování silnic, chrámů nebo pevností.

První inčtí panovníci – **Manco Capac*, *Sinchi Roca*, **Lloque Yupanqui*, **Mayta Capac*, *Inca Roca*, **Yahuar Huacac* – mají zčásti mytický charakter. Jejich **vláda* pokrývá poměrně dlouhé období od počátku 13. století do třicátých let století patnáctého. Ani jeden z nich nepodnikal válečná tažení, aby rozšířil vlastní državy. Jednotlivá města sice čas od času organizovala nájezdy a vítězové pak vybírali **tribut* od poražených, ale není možné hovořit o žádném politickém sjednocování, jež by směřovalo k založení centralizovaného státu. Základy k němu položil teprve na počátku 15. století **Wiracocha Inca*, který upevnil svou moc na území sahajícím do vzdálenosti asi půl stovky kilometrů od Cuzka. Se systematickou

expanzi začal až jeho syn *Pachacuti (1438–1471). Dobře organizovaná armáda inků Pachacutiho, jejíž vojáci se rekrutovali především z příslušníků porobených etnik, okupovala nejdříve aymarskou oblast v okolí jezera Titicaca, na severu dospěla až k rovníku a obsadila území dnešního Ekvádoru a část jižní Kolumbie. Pod vládu Inků se dostalo rovněž celé peruánské pobřeží a po tvrdých bojích byla dobyta i významná chimúská říše. Pachacuti dal kolem poloviny 15. století vystavět obrovské pevnosti *Sacsahuamán a *Machu Picchu v oblasti Cuzka, které dodnes udivují svou obdivuhodnou architekturou. Sacsahuamán sloužil zřejmě i jako úkryt pro obyvatelstvo v době válečného ohrožení.

*Inka *Tupac Inca Yupanqui (1471–1493) se pokusil proniknout do tropických pralesů Bolívie, brzy však byl nucen se stáhnout a potlačit aymarské povstání. Pak se zaměřil na expanzi jižním směrem. Jeho vojsko překročilo poušť Atacama a vpadlo do Argentiny, kde porazilo bojovné *Araukány. *Huayna Capac (1493–1527) pak dovršil expanzi v jižních Andách a upevnil celou říši. Po jeho smrti vzplanul prudký boj o trůn mezi jeho legitimním synem *Huáscarem a levobočkem *Atahualpou. V občanské válce posléze zvítězil Atahualpa, který měl k dispozici zkušenější vojenské oddíly a zároveň oba nejlepší *generály tehdejší říše Inků – *Quisquise a *Chalcuchimu. Vítězství dosáhl v roce 1532, v době kdy se španělští dobrodruzi v čele s Franciskem *Pizarrem vyloďili na peruánském pobřeží. Uprostřed mírového vyjednávání upadl Atahualpa do španělského zajetí a 29. srpna 1533 byl zardoušen. Jeho smrt znamenala konec andské veleříše.

Zdá se, že říše Inků byla jedním z nejlépe organizovaných státních útvarů v tehdejším světě. Bezchybně fungující administrativní *hierarchie (a *byrokracie) se vyznačovala jednoduchostí. Říše byla rozdělena do čtyř provincií: severozápadní (Ekvádor, severní a střední Peru), jihozápadní (jižní Peru), východní (východní Peru) a jihovýchodní (náhorní plošina, jezero Titicaca, převážná část Bolívie, severozápadní Argentina a severní Chile). Toto rozdělení vyjadřoval i oficiální kečuánský název inckého státu – *Tahuantinsuyu, „Země čtyř částí“. V hlavním městě každé provincie sídlil *guvernér, spřízněný s panovníkem. Čtyři guvernéri tvořili nejvyšší státní radu, která se scházela v hlavním městě Cuzku a předkládala panovníkovi své návrhy. Guvernérům byli podřízeni náčelníci – *kurakové. Svou funkci dědili a jejich význam závisel na počtu obyvatel (10 000, 5 000, 1 000 a 100), jež měli pod svou vládou. Na dolním stupni správního žebříčku stáli předáci pro 50 a 10 lidí; jejich funkce nebyla dědičná. Na vrcholu celé sociální a byrokratické pyramidy měl své místo panovník – *inka*. Od mládí mu kněží vštěpovali, že je přímým potomkem Slunce a že vládne na zemi jako živý bůh. Inka měl absolutní moc a jeho postavení bylo natolik výlučné, že se směl oženit pouze s vlastní sestrou.

Organizovanost byla výrazným rysem historického údobí říše Inků. Územní expanzi doprovázela důsledná *akulturace podmaněného obyvatelstva, jemuž byl vnucen nejen *jazyk dobyvatelů, ale i náboženství a *zvyky. Tento systém byl v některých ohledech téměř dokonalý a incký stát v té době měl jako jediný na světě jasný sociální program: obecný *lid v říši – *hatunruna – byl rozdělen do dvanácti věkových tříd. Poslední z nich, lidé starší šedesáti let, byli zproštěni jakékoli práce, lidé nad padesát let pracovali podstatně méně. Kdo nemohl pracovat vůbec – nemocní, vdovy, stejně jako již zmínění „důchodci“ –, dostával od státu veškeré zaopatření, zejména *stravu a *oděv. Paralela s *utopickým socialismem (*utopie, *utopismus) je nasnadě.

Přísná společenská stratifikace se odrážela v rudimentárním školství, podobně jako u Aztéků. Pouze děti *nobility směly navštěvovat jedinou školu v Cuzku. Během čtyřletého studia se žáci v prvním roce učili jednotnému státnímu jazyku *kečuua, v druhém roce studovali náboženství a rituály, v třetím se seznamovali s mnemotechnickou pomůckou *quipu, poslední rok byl věnován studiu historie, *mravů, především však vedení záznamů s pomocí quipu.

Justiční systém přihlížel k původu viníka: čím bylo jeho postavení nižší, tím byl vyšší trest. Spravedlnost byla vždy velmi přísná, často krutá. Velkým proviněním byla vražda, ovšem takřka na stejné úrovni byla i lenost. Rozsudky odsuzovaly, zvláště v případech recidivy, téměř vždy k smrti.

Jedním ze základů hladkého fungování administrativního systému Inků byly dokonale udržované silnice. Hlavní z nich spojovaly Cuzco s pobřežím a s náhorní plošinou. Říční údolí a horské strže byly překlenuty visutými mosty o šířce dvou až tří metrů, upletenými ze silných vláken aloe. Po silnicích dopravovali zvláštní kurýři dnem i nocí zprávy, zaznamenané v quipu. V pravidelných intervalech byly u silnic vybudovány jakési poštovní stanice, kde čekali čerství běžci k plynulé výměně. Silnice také sloužily k rychlé přepravě vojenských oddílů i státních úředníků v nosítkách.

Stejně jako Aztékové, rovněž Inkové byli vynikajícími architekty, zmínili jsme již impozantní stavby pevností, dokonalé dálnice, opomenout však nelze ani paláce nobility. Megalitické stavby, dokonalé spojování kamenných bloků na sucho a tvarování kamenných monolitů jednoduchými nástroji představují vrchol kamenického umění. Nejlepší ukázky incké architektury se nacházejí na území Peru v Cuzcu (Coriancha, Sacsahuamán, Tambomachay), v údolí řeky Urubamby (Machu Picchu, *Ollantaytambo, Pisac), ale také v Ekvádoru (Inga-Pirka) nebo Bolívii (Incallacta). Více než v sochařství vynikali obyvatelé And v keramice, která udivuje různorodostí tvarů i zdobného dekoru, stejně jako pečlivostí propracování. Podobnými charakteristikami vyniká i incké tkalcovství. Řemeslná výroba se soustřeďovala do měst, kam byli sváženi význační řemeslníci a umělci z celého rozlehlého území *Tahuantinsuyu.

V chrámech Cuzca a celé říše uctívali Inkové řadu bohů přísně hierarchicky seřazených. Nejvyšším z nich byl Con Ticsi Viracocha, stvořitel světa a ostatních bohů. Mezi těmi, které Viracocha stvořil, byl i bůh Tahuantinsuyu, k němuž se věřící bezprostředně obraceli – Inta („Zlaté Slunce“), legendární božský předek panující dynastie. Můžeme předpokládat, že jména tohoto zlatého boha je odvozen i název dynastie Inka. V pořadí důležitosti se za Intu řadil Illapa – bůh počasí, hromu a blesku. Lidé jej žádali zejména o déšť. Ženou Inty byla *Mama Quilla – bohyně *Měsíce. A stejně byla uctívána Venuše a mnoho dalších hvězd a souhvězdí.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace předkolumbovské Ameriky, *smrt a pohřeb – civilizace předkolumbovské Ameriky.) (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

civilizace starověkého Egypta, označení *civilizace rozvíjející se po tři tisíciletí na území tvořeném pouze úzkým nilským údolím, sevřeném na východě horami Východní (Arabské) pouště a na západě rozlehlými písečnými pláněmi Západní (Libyjské) pouště, a širokou bažinatou nilskou deltou, ležící mezi dnešní Káhirou a Středozemním mořem. Tuto oblast s úrodnou černozeří staří Egyptané vždy považovali za svoji skutečnou a jedinou domovinu a výstižně ji také nazvali „Černou zemí“ (**Kemet*), na rozdíl od přilehlých nehostinných pouští „Červené země“ (**Dešret*).

Svůj zvláštní přírodní ráz získal Egypt v době přibližně před 25 000 lety, kdy došlo k dlouhodobým podnebním změnám v celé severovýchodní Africe a kdy se země napojila na srážkoodtokový systém mohutné sopečné Etiopské vysočiny. A právě díky zdejšímu jarnímu tání sněhu a prudkým deštům se veletok Nil začal pravidelně vylévat ze svých břehů a po dobu čtyř měsíců v roce (od června do září) zaplavoval celé své údolí v Egyptě až po oblast delty. Obrovské přívaly vod s sebou rok co rok přinášely tmavé úrodné bláto a *hlínu se zbytky organických látek, představujících kvalitní přírodní hnojivo, což vedlo k zavlažování a zúrodnování nilských břehů.

A právě zde, v záplavové nížině nilského údolí, se začalo již v 7. tisíciletí př. n. l. rozvíjet *zemědělství, vyznačující se především usedlým způsobem života, obděláváním půdy, pěstováním *obilí, *chovem dobytka a výrobou *keramiky. To byl základ neobyčejně

rychlého hospodářského a kulturního vzestupu staroegyptského *státu. Bezprostřední vztah mezi řekou Nilem a egyptskou *zemí dobře vystihl řecký historik *Hérodotos, jenž před téměř 2 500 lety přiléhavě nazval Egypt „darem Nilu“. Každoroční nilské záplavy zasáhly zcela přirozeně do života a myšlení obyvatel Egypta a dá se říci, že také určily jejich pravidelný životní rytmus. Obyvatelé země byli především zemědělci, a byli tedy plně závislí na úrodě, dané výškou záplavy. Po opadnutí vody byla země obdělána a oseta, přičemž sklizeň musela být ukončena ještě před příchodem následující záplavy. Teprve z konce 3. tisíciletí př. n. l. pocházejí písemné zprávy o budování zavlažovacích zařízení, kanálů a stavidel, takže počátky umělého *zavodňování v Egyptě klademe až do tohoto období.

Jelikož starověcí obyvatelé Egypta byli tolik závislí na Nilu a jeho životodárné záplavě, není divu, že si tuto řeku zbožštili a hojně ji uctívali, právě tak jako *slunce, nebe, zemi a přírodní síly.

Nejstarší státní útvar na půdě Afriky nebyl založen jediným správním rozhodnutím, jedinou rozhodnou bitvou ani zásahem zvenčí. Vznik staroegyptského státu byl naopak výsledkem dlouhého, složitého společensko-hospodářského vývoje, jehož počátky sahají hluboko do *pravěku a jenž vyvrcholil ve 4. tisíciletí př. n. l.

Jih a sever země (Horní Egypt a Dolní Egypt) se tehdy od sebe lišily v mnoha směrech. Hlavní rozdíl spočíval v tom, že v hornatém Horním Egyptě převládala *společnost lovců a kočovníků, zatímco v nížině a bažinách Dolního Egypta (deltu) žili usedlí zemědělci. Podnět k vytvoření jednotného egyptského státu na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. vzešel z Horního Egypta, odkud se postupně také šířila moc místních vládců směrem na sever i na jih. Poslední hornoegyptský vládce Štír rozšířil svou moc až k dnešní Káhiře a jeho nástupci *Narmer a Aha ovládli kolem roku 3100 př. n. l. již celou deltu.

V době sjednocení Obou zemí bylo na rozhraní Horního Egypta a Dolního Egypta založeno nové sídelní *město *Bílé zdi (později Mennefer, řecky Memfis). Náboženské pojmenování Menneferu, jehož se začalo používat pro označení celé země na Nilu, potom znělo *Hikuptah*, „Palác ducha (boha stvořitele) *Ptaha“, v pozdějším řeckém přepisu *Aigyptos*. Hned po sjednocení, kdy se už běžně používalo písmo a *kalendář, byla země rozdělena do krajů (nomů). Jejich počet se postupně ustálil na 42, přičemž 22 krajů bylo v Horním Egyptě a 20 v Dolním Egyptě. V čele státu byl neomezený panovník – jediný žijící *bůh na zemi, jenž byl pánem všech a všeho a i po smrti nadále vládl.

Počátky *hieroglyfického písma a dochovaných egyptských písemných pramenů sahají mnohem dále do minulosti, než se původně soudilo. Prokázaly to nedávné nálezy expedice káhirské pobočky Německého archeologického ústavu v královském pohřebišti v Abydu, kde se při výzkumu *hrobky vládce Štíra podařilo objevit soubor téměř dvou set drobných slonovinových, kostěných a kamenných štítků, do nichž byly z jedné strany vyryty rozličné značky, představující například počítací čárky, lidské postavy, části lidského těla, zvířata, ptáky, rostliny, různé stavby a lodě. Štítky byly vždy opatřeny malým kulatým otvorem, aby mohly být připevněny provázkem k vybraným součástem vládcovy pohřební výbavy – k pruhům látky, nádobám s olejem či dřevěným skříňkám s různým obsahem.

Použité značky prokazatelně mají fonetickou hodnotu a také je lze číst jako skutečné *hieroglyfy. Zatímco číslovky na štítcích vyznačují počty příslušných položek, nápisy (v takzvané nejstarší egyptštině) uvádějí místa jejich původu. Pozoruhodné je to, že se zde objevují i názvy měst ležících ve vzdálené nilské deltě (například Búbastis nebo Bútó), což znamená, že *daně a *tributy byly z Dolního Egypta dodávány hornoegyptskému vládci do Abydu již v době okolo roku 3300 př. n. l. Do této doby se zároveň posunuje znalost písma dávných Egyptanů – s tím, že jeho počátky mohou přirozeně sahat ještě dále do minulosti. Tyto nálezy také prokazují hlavní důvod a předpoklad vzniku hieroglyfického písma – potřebu vládcovy administrativy zaznamenat důležité údaje hospodářského rázu. K tomu záhy

přistoupila i potřeba navždy zachytit významné historické události a nutnost zapsat závažné texty týkající se *kultu bohů a zádušního kultu zemřelých.

Neochvějná *víra v trvalý posmrtný život, podobající se životu na zemi, která vždy byla základem egyptských náboženských představ, vznikla v Egyptě dávno v předdynastických dobách (*smrt a pohřeb – civilizace starověkého Egypta). Předpokladem věčného a dokonalého života na onom světě byl především řádný a bezúhonný život dotyčného muže nebo ženy na zemi a zdárné absolvování obávaného *Usirova posledního soudu, při němž byly pečlivě posuzovány všechny pozemské skutky zemřelého.

Když před 2500 lety označil „otec dějepisu“ Hérodotos Egyptany za nejzbožnější lidi starověku, měl tím na mysli, jak *náboženství v Egyptě hluboko proniklo do lidského myšlení a jak se promítlo do veškeré lidské činnosti. Po celé zemi se stavěly *chrámy, *svatyně a *kaple, kde se denně uctívala božstva a kam se jim přinášely bohaté obětiny jídel, nápojů, látek, olejů, *kadidla a mastí.

Po skončení Archaické doby (1.–2. dynastie: 3000–2700 př. n. l.) začalo v Egyptě období Staré říše (3.–6. dynastie: 2700–2180 př. n. l.), označované jako epocha stavitelů *pyramid. Bylo to první období skutečné politické stability, hospodářské prosperity a rozkvětu řemesel a umění. Již ve Staré říši byl ve společnosti pevně zakotven princip *maat – ideál mravního řádu. Tento dokonalý princip, jenž vznikl v okamžiku *stvoření světa, zaručoval například pohyb souhvězdí, střídání tří ročních období (záplavy, pučení a žní), pravidelně se opakující životodárnou nilskou záplavu, život rostlin a zvířat, zrození a smrt. Na základě tohoto božského řádu se odvíjel celý lidský život, vytvářely se vztahy mezi mužem a ženou, existovaly společenské rozdíly mezi lidmi nebo se navzájem lišili příslušníci jednotlivých národů barvou pleti a *jazykem, ale též vládl panovník, byla uctívána božstva v chrámech, vytvořila se *hierarchie *úředníků a *kněží, byla dána platnost a nutnost dodržování *zákonů, stanovila se výše daní a ustálila se pravidla chování. Lze tedy říci, že pojem maat zahrnuje naše pojmy „řád, pořádek, *pravda, *spravedlnost, *dobro, zákonnost, *morálka“.

V žádném egyptském textu se nedochovala definice pojmu maat. Nicméně Egyptané zřejmě přesně věděli, co to slovo znamená, a byli přesvědčeni, že se člověk může naučit zásady tohoto morálního *kodexu, že je schopen osvojit si je a poté je uplatňovat ve své každodenní činnosti a v chování. Měla mu přitom pomáhat *naučení – knihy obsahující rady do života. Tento literární útvar byl v Egyptě velice oblíbený a Egyptané se mu horlivě a nepřetržitě věnovali po celá tři tisíciletí existence svého státu. Pochopením a dodržováním takové sbírky moudrých rad se člověk stal „rozázným, vyrovnaným a klidným“.

Každý Egyptan se měl snažit po celý život „kráčet po boží cestě“, což znamenalo řádně se chovat a dodržovat maat, aby se mohl po smrti bez obav podrobit poslednímu soudu v síni Obou pravd před samotným vládcem onoho světa Usirem. Princip maat naplňoval například tím, že vzorně vykonával své povolání, nezneužíval svého postavení, byl neustále a za všech okolností věrný panovníkovi – bohu žijícímu na zemi, přinášel bohům stanovené obětiny, vydatně pomáhal slabým a chudým, miloval svoji manželku a svědomitě se staral o rodinu. Toto všechno je také obsaženo v životopisných nápisech, které si dávali tesat do stěn svých hrodek hodnostáři, úředníci a kněží.

Nicméně i pětisetleté období Staré říše dospělo k svému konci, když se během *vlády panovníka 6. dynastie Pepiho II. prohlubovala neutěšená hospodářská situace, rozpadla se jednotná státní správa a upadala zemědělská výroba. Na úkor panovníka získali moc správci jednotlivých krajů, kteří si počínali zcela samostatně. Následující První přechodnou dobu (7.–11. dynastie: 2180–1994 př. n. l.) potom charakterizuje bezvládní v zemi, kdy docházelo k útokům na Egypt zvenčí, obsazování východní delty asijskými kočovnými a k hladovým bouřím. Politickou a hospodářskou krizi ještě umocnily zhoršující se klimatické poměry (ubývání srážek, celkové oteplování, nízká nilská záplava a sucho).

Závěr První přechodné doby byl ve znamení boje za znovusjednocení Egypta, který vedli vládci jihoegyptského Vesetu. Jim se nakonec podařilo opět sjednotit Horní a Dolní Egypt a vytvořit předpoklady k vybudování jednotné státní moci a správy. Znovusjednotitelem země byl Mentuhotep (II.) Nebhepetre, jehož lze považovat za skutečného zakladatele následujícího období prosperity Střední říše.

Sídelním městem silného centralizovaného státu Střední říše (12. dynastie: 1994–1797 př. n. l.) se stal Ictavej poblíž dnešního Lištu. V této oblasti se také nacházejí královské cihlové pyramidy (obložené *vápencem) s přilehlými pohřebišti členů královské rodiny a úřednictva. Hlavním zemědělským územím byl *Fajjúm, kam přiváděl vodu z Nilu Velký kanál (dnešní Bahr Júsuf) a kde vládci Střední říše vybuvovali četné hráze a důmyslný systém zavodňovacích kanálů. Podařilo se získat velkou plochu nové úrodné půdy a oblast se zalidnila. Tomu odpovídala i enormní výše zemědělské produkce s obrovskými přebytky nejen zde, ale doslova po celé zemi, kde se uplatňoval podobný efektivní systém. Tehdy byl celý Egypt pod přísnou a účinnou centrální kontrolou. Trvale byla zvýhodněna střední vrstva obyvatelstva (úředníci, řemeslníci, obchodníci a větší zemědělci), což vedlo k nebývalému rozvoji řemesel a umění. Hranice země byly zabezpečeny díky systémům pohraničních *pevností a Egypt měl pevně pod kontrolou i sousední území s důležitými nerostnými zdroji na východě a jihu (*měď, *zlato). Rozsáhlá byla stavební činnost (královské pyramidové komplexy, chrámy a kaple bohů), kvetl mezinárodní obchod a nastal i „zlatý věk“ egyptské literatury (Povídka o Sinuhetovi, *naučení a *hymny). Střední říše skončila vládou Amenemheta IV. a panováním jeho manželky Sebekneferu, která jako první žena v egyptských dějinách používala plnou královskou titulaturu.

Po smrti královny Sebekneferu nastala podle současného chronologického řazení Druhá přechodná doba (13.–17. dynastie: 1797–1543 př. n. l.), kdy se v rychlém sledu střídali málo známí panovníci. Byla oslabena moc státu a z východu pronikaly do nilské delty kočovné kmeny. V 1. polovině 17. století př. n. l. se proud Asijců ještě zvýšil. Šlo o tzv. *Hyksóse – příslušníky západosemitských kmenů, kteří s pomocí účinných bronzových zbraní a vyspělejšího válečnictví ovládli syrské a palestinské kmeny a posléze obsadili nilskou deltu, v níž se okolo roku 1643 př. n. l. zmocnili vlády. Jejich sídelním městem byl Avaris (dnešní Tell ed-Dabaa v severovýchodní deltě). Protihyksóský odpor organizovali hornoegyptští vládci Vesetu, jimž se nakonec podařilo po dlouhých bojích zvítězit a předznamenat počátek třetího vrcholného rozmachu egyptského státu.

Tímto následujícím obdobím byla Nová říše (18.–20. dynastie: 1543–1080 př. n. l.), kdy se na faraonském *trůnu vystřídali všichni slavní Amenhotepové, Thutmosové a Ramessovci. Nejvyšším oficiálním božstvem v zemi byl *Amon, jemuž se připisoval hlavní podíl na vítězství nad Hyksósy. Jeho pozemským sídlem byl chrám v dnešním Karnaku – největší dochovaný stavební chrámový komplex starověku. Zjednodušeně se dá říci, že všem velkým panovníkům, slavným stavitelům a válečnickům Nové říše se vymykají postavy cílevědomé a mírumilovné vládkyně *Hatšepsuty a náboženského reformátora *Amenhotepa IV. (Achnatona), jenž se prohlásil za syna slunečního boha Atona a zvěstovatele jeho vůle. Svě upřímné vyznání „jedinému bohu“, jehož paprsky byly určeny všem živým bytostem bez rozdílu ve všech zemích, sám literárně zpracoval v podobě jedinečného *Chvalozpěvu na Slunce*. To ale nijak nesnižuje například zásluhy *Ramesse II., který dokázal uzavřít (nejstarší dochovanou) mírovou smlouvu (*mír) s chetitským *králem Chattušilišem III. o „krásném míru a *bratrství až navěky“ mezi dvěma tehdejšími „supervelmocemi“. A nutno říci, že tato smlouva, která ostatně nebyla nikdy porušena, přinesla oběma mocnostem starověkého světa neobyčejný rozkvět a blahobyť.

Avšak i tato epocha slavných budovatelů chrámů, skalních hrobek a pevností a velkých dobyvatelů, kdy Egypt dosáhl svého největšího územního rozsahu od Eufratu až po Dolní Núbii, skončila vládou posledních Ramessovců. Tehdy se zhoršila hospodářská situace,

vzrostla korupce, poklesla moc panovníků na úkor Amonova kněžstva, docházelo k *sporům o trůn a Egypt pozbyl opěrné body v jižní Palestině a Núbii. Za Ramesse XI. vypukl v zemi *hladomor a *občanská válka a došlo k rozdělení Egypta na Deltu a Horní Egypt. Hlavním rysem následující Třetí přechodné doby (21.–24. dynastie: 1078–715 př. n. l.) byla roztržičnost Egypta na samostatné územní celky, ovládané místními vládci ve východní a západní části nilské delty a v Horním Egyptě. Na severu země se jednalo o městské státy spravované vojenskými veliteli, zatímco na jihu ve Vesetu existoval teokratický stát, jehož formální hlavou byla žena z „královské“ rodiny mající označení božské manželky boha Amona.

V Pozdní době (25.–31. dynastie: 715–332 př. n. l.) vyniká vláda panovníků 26. dynastie (663–525 př. n. l.), která se označuje jako „sajská renesance“. Název pochází ze sídelního města těchto králů: Sajs (dnešní Sá el-Hagar) v západní nilské deltě. Typickým se tehdy stalo hledání vzorů v dávné egyptské minulosti a vědomá archaizace, která se uplatňovala zvláště v organizaci státní správy a vojska, v náboženství, umění, jazyce a literatuře. Posledním velkým panovníkem 26. dynastie byl Ahmose II. (řecky Amasis), který se snažil uzavřít spojenectví s řeckými státy a zajistit obranu Egypta před vážným nebezpečím, které na východě představovala narůstající moc *perské říše. Perské hrozbě se však Egypt neubráníl. Vojsko Ahmosova syna a nástupce Psammteka III. bylo v roce 525 př. n. l. poraženo *Peršany vedenými králem Kambýsem v bitvě u Pelusia (dnešní Tell el-Faramá na severozápadním pobřeží Sinaje). Po krátkém obléhání padl Mennefer a celý Egypt se rychle ocitl pod perskou nadvládou, která trvala až do roku 404 př. n. l., kdy byla na pouhých šedesát let obnovena egyptská samostatnost (28.–30. dynastie).

Když v roce 343 př. n. l. obsadili Peršané Egypt podruhé, začalo několikaleté období neustálých bojů, ničení a plnění. Není proto divu, že v roce 332 př. n. l. Egyptané vítali *Alexandra Makedonského jako osvoboditele země od perské poroby. Tímto rokem ovšem začínají docela jiné kapitoly dějin země na Nilu, totiž dějiny psané starověkým Řeckem (332–30 př. n. l.) a Římem (30 př. n. l.–395 n. l.).

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace starověkého Egypta, *smrt a pohřeb – civilizace starověkého Egypta.) (Břetislav Vachala)

civilizace starověkého Předního východu, označení *civilizací rozvíjejících se na *Předním východě, jež patří z historického hlediska mezi nejstarší a nejvýznamnější civilizace naší planety, s velkým kulturním vlivem na okolní oblasti včetně výrazného ovlivnění kořenů *antických civilizací. Krajinný reliéf Předního východu byl dotvořen poměrně pozdě, až v průběhu mladších čtvrtohor (*holocénu), a je značně různorodý. Ze severozápadu a severu jej ohraničují pásy hor, na západě tvoří přirozený okraj východní pobřeží Středozemního moře, zatímco na jihu jsou hranice nejasné, neboť kulturní *krajina zde přechází v suchou *step a místy i v *poušť. Celé území leží v subtropickém klimatickém pásmu se značnými výkyvy počasí. Složitě jím též prochází izohyeta (roční srážková křivka) 200–250 mm, podmiňující nejen výskyt planě rostoucích a později domestikovaných kulturních plodin (*obilniny, *luštěniny), ale i jejich pěstování a případnou závislost na umělém zavlažování. Rok se dělí v podstatě na období sucha a tepla a chladna a vlhka, četné jsou uzavřené *biotopy, které podmiňovaly dobu i intenzitu osídlení člověkem.

Od *střední doby kamenné (mezolitu) tvořil Přední východ jádro takzvaného Úrodného půlměsíce, kde lidé začali na severních a severozápadních náhorních plošinách (Zagros, *Kurdistán a jinde) sbírat a následně v *mladší době kamenné (neolitu) pěstovat obilniny. K domestikaci užitkových zvířat došlo později v *Levantě, ve stepích pod *Malou Asií.

Ovlivňování přírodního procesu člověkem vedlo k vzniku zemědělství a dobytkařství, jež tehdejší „lidstvo“ odpoutalo od bezprostřední závislosti na *přírodě. Obě základní činnosti zajišťující obživu měly dalekosáhlé demografické důsledky. Již v *pravěku zde vznikala první stálá sídliště, která postupně získávala podobu *vesnic. Na příhodných místech

(například v palestinském *Jerichu již od konce 9. tisíciletí př. n. l.) vesnice bohatly a měnily se na sídliště městského typu.

Člověk se prací také „emancipoval“, prudce se urychlilo tempo rozvoje tvořivosti, došlo k zmnožení a uplatňování nových *objevů a *vynálezů a časem se pozvolna měnil i charakter *společnosti. Starý Přední východ na sklonku pravěku a na úsvitu dějin tvořilo několik samostatných oblastí, kde vznikly svérázné *kultury a civilizace. Jedna z nejstarších se počala rozvíjet v *Mezopotámii, v rozsáhlé kotlině a v povodí mezi řekami Eufkrat a Tigris. Zde vznikala od 4. tisíciletí př. n. l. první *města s *hradbami a později i se správními středisky – *paláci a *chrámy. Obyvatelé měst se setkali s novými problémy. Dostávali se často do *konfliktů se svými sousedy: o právo na vodu, o vstup na cizí pozemek, o novou půdu ... Přitom v nejúrodnějších oblastech, v záplavových údolích Eufratu a Tigridu, mohli v zemědělství dosáhnout trvalých úspěchů jen stavbou a udržováním hrází a kanálů, což vyžadovalo práci a úsilí mnoha lidí. Také museli vést a rozvíjet čilý obchod. Takové problémy už nemohli vyřešit bez specializace a bez vyspělé *správy. Dříve, v období vesnické pospolitosti, dělali bezmála všichni všechno: společně pracovali na polích a společně se účastnili většiny rozhodnutí. Teď se museli zabývat spoustou různých činností, bylo zapotřebí mnoha výrobků určitého druhu, které se pak směňovaly. Vznikla řemesla („a ševci se začali držet svých kopyt“). Poznatky v jednotlivých oborech činnosti se množily a prohlubovaly, stejně jako v životních situacích. Mezopotamská města ovládali a spravovali především chrámoví *kněží. Vlastnili spoustu pozemků a zaměstnávali zemědělce, hrncáře, šperkaře ... Brali od nich jejich výrobky a rozdělovali je ostatním. Hlavní kněží řídili veškerou činnost a ponechávali si velký podíl z výroby. Vynalezli *písmo, aby mohli lépe vést správu *chrámového hospodářství. Nejprve psali účty, pak teprve *modlitby, básně, *legendy ...

Tato proměna bývá připisována příchodu lidu, který jsme podle titulatury v historických nápisech mnohem mladších akkadských a babylonských *králů nazvali *Sumery. Původ Sumerů je nejasný a stejně nejasné zůstává i zařazení jejich *jazyka. Největším civilizačním darem, který nám Sumerové odkázali, bylo písmo. Nejstarší texty na hliněných tabulkách byly objeveny na jihu Mezopotámie v městě *Uruku a pocházejí z konce 4. tisíciletí př. n. l. Sumerové dospěli od *piktografického písma až k písmu částečně fonetickému, přičemž původní obrázky změnili v řetězce klínů. Sumerský Uruk se jako Erech objevuje i v textu *Starého zákona a jistě to není náhoda. Jiným slavným sumerským městem je *Ur (sumersky; akkadsky Uri[m]), který patří k nejvýznamnějším *lokality pro poznání *prehistorie a *historie Mezopotámie i základů civilizace. Ur byl osídlen od doby *obejdské kultury v 5. tisíciletí př. n. l. až po 4. století př. n. l.; jak dokládá zejména takzvané královské pohřebiště (bohatě vybavené *milodary), význam města zřejmě kulminoval na počátku III. raně dynastického období ve 26.–25. století př. n. l. Urské pohřebiště vydalo mnohá *svědectví o pozemském životě Sumerů, o vysoké kulturní vyspělosti dvorského prostředí i o významném postavení některých žen.

U zrodu písma v Mezopotámii však stáli nepochybně i *Semité. Jména jejich *písařů, objevující se na jinak „sumerských“ archaických hliněných tabulkách, a také jména vládců, kteří podle porízených seznamů panovali „před potopou světa“, rozhodně nebyla sumerská. Dějiny sumerských městských států skončily ve 24. století př. n. l. vytvořením Akkadské říše (*Akkad), založené králem *Sargonem. Legendu o tom, že Sargon byl sice milovaným, ale nepřipustným nemluvnětem, dostal o tisíc let později do vínku i biblický *Mojžíš. Jedno nemluvně položili do košíku na Eufratu a druhé na egyptském Nilu. Na konci 3. tisíciletí př. n. l. dochází za 3. dynastie urské ještě jednou k obnovení sumerské samostatnosti. Tehdy byly také pravděpodobně vytvořeny první písemné záznamy starých sumerských *mýtů, které se tradovaly po celá staletí.

Dějiny Předního východu řídily po celé 2. tisíciletí př. n. l. původně nomádské amorejské *kmeny. Jejich státotvornost prokázala v Mezopotámii existence starobabylonské říše. Do hry však vstupují i další etnické skupiny – *Chetitě z Malé Asie, tajemní *Kassité a později též *Izraelité a *Aramejci. O slovo se hlásí také *Asyřané a město *Babylon mnohokrát ztrácí svou suverenitu. Ve východním Středomoří se usadili *Foiničané, zdatní řemeslníci, stavitelé, mořeplavci a obchodníci, kteří se postarali o rozšíření čistě fonetického (slabičného) písma (první abeceda), jež se vyvinulo v druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l. u západních Semitů; posléze *Řekové přetvořili písmo převzaté už v 9. až 8. století př. n. l. od Foiničanů v písmo důsledně hláskové (vytvořením samostatných znaků pro samohlásky); o století či dvě století později převzali písmo od Řeků *Etruskové a od nich zřejmě *Římané, čímž vzniklo nejrozšířenější evropské písmo – latinka.

Úrodné pásy v syrsko-palestinské oblasti si rozdělily mezi sebou semitské kmeny, utvářejíce někde lokální knížectví. Přibližně od 13. století př. n. l. zkomplikovaly situaci ve východním Středomoří takzvané *mořské národy, které sem pronikly z egejské oblasti, pravděpodobně po dlouhém putování suchými kraji Příkaspí a Černomoří. Některé z nich byly snad i *Indoevropany, stejně jako Chetitě.

Starý Přední východ se tak stal „kotlem národů, kultur a civilizací“, v němž se v *míru i za *válek svářely nejrůznější vzájemné vlivy. Tento fakt potvrzuje v příhodné zkratce i vyprávění o praotcích v starozákonní knize *Genesis. Jak známo, Terachův syn Abram vyšel z Kaldejského Uru. Toto místo nemuselo být zrovna slavným sumerským městem Ur, ale leželo jistě v Mezopotámii. Abram, který žil pravděpodobně v 18. století př. n. l., mohl tedy poznat doznívající ozvěny sumerské kultury a znal Babylonii. Jeho putování podél Eufratu a přes *Charrán vedlo do *Kanaánu (východního Středomoří) a skončilo v Egyptě. Potom se Abram vrací přes Palestinu a nepřímo se účastní válek mezi *Babylonií a *Elamem (Persií). Teprve když uviděl skoro celý tehdejší kulturní svět Úrodného půlměsíce a utvrdil se ve víře v jediného *Boha, došlo k uzavření smlouvy s Hospodinem (*Jahve). Patriarcha na konci svého života (teď již jako *Abraham) kupuje od Chetitů Makpelskou jeskyni, aby měl hrob pro zemřelou Sáru i pro sebe. Tak je dokončena jeho dlouhá a podivuhodná cesta k nové víře, která by nikdy nevznikla bez překonání mnohobožství a bez poznání tradic hlavních starověkých kultur Předního východu.

(Viz též *Mezopotámie, *sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace starověkého Předního východu, *smrt a pohřeb – civilizace starověkého Předního východu.) (Blahoslav Hruška)

civilizace údolí Indu, *kultura, harappská.

civilizace „přírodních národů“, *společnosti, které svůj vztah k *přírodě promítají do veškeré své společenské aktivity – v oblasti ekonomické, sociální, kulturní i politické. S přírodním prostředím jsou důvěrně obeznámeny, mají o něm rozsáhlé poznatky. Z antropologického hlediska se takto označují společnosti, které jinak nazýváme *primitivními společnostmi, *preliteratečními společnostmi. Termín *přírodní národy (německy: *Naturvölker*) představuje historický termín, užívaný především před *druhé světovou válkou (vytvořen byl ještě před *první světovou válkou), kdy vyjadřoval evropskou představu o jednoduchosti některých zámořských kultur (*kultura, primitivní) a o jejich těsné spjatosti s přírodním prostředím; v češtině se tento nepřilíhš adekvátní termín udržuje zejména díky knize *Umění přírodních národů* (1938) Josefa *Čapka a práci *La pensée sauvage* (Myšlení divochů, 1962, česky: *Myšlení přírodních národů*, 1971, 1996) Clauda *Lévi-Strausse. Vznikl pod vlivem dobové neinformovanosti Evropanů o „nepísemných“ kulturách a společnostech.

Výzkumy *mýtů a *symbolů řady etnik a kultur původně nepoužívajících písmo, jež byly uskutečněny v posledních padesáti letech, však potvrdily to, co naznačily již výzkumy Franze *Boase u *Indiánů Severozápadního pobřeží Severní Ameriky na přelomu 19. a 20. století, že totiž předpokládaná jednoduchost je právě jen evropskou *hypotézou a že *kulturní systémy

těchto společností nejsou o nic jednodušší či méně složité než kulturní systémy Evropanů a Severoameričanů. Práce Germaine *Dieterlenové, Annemarie *Schweegee-Hefelové, Marcela *Griaula a jiných antropologů a etnologů udělaly tečku za *euroamerickou představou 19. století o tom, že „jednoduchá *technologie“ je přímo úměrná jednoduchému, tedy obsahově chudému, *myšlení a myšlenkovému systému.

Duchovní svět přírodních národů je naopak natolik pozoruhodný, že se stal velkým zdrojem inspirace pro moderní evropské umění. Svět nepísemných kultur byl ještě v 16. a 17. století daleko větší než svět kultur s písennou tradicí – obývaly jej ne stovky, ale tisíce kulturních skupin.

Teprve v 19. a ve 20. století získaly převahu „písennické/literární kultury“ a v dnešní době přírodní národy mizí postupně ze světa a reziduálně se uchovávají pouze na několika místech naší planety (Amazonie, Filipíny, *Nová Guinea, některé oblasti Afriky a Austrálie). Písenné záznamy nebyly nutně pořizovány u každého literárního výtvaru, obvykle se zaznamenávaly především politické a ekonomické události, dále pak vznikaly texty pro *sakrální účely. To v praxi znamenalo, že i „písmaznalé kultury“, respektive jejich nositelé, řadu textů (slovesných děl) tradovaly ústně. Stačí připomenout český *folklor minulého století.

Nepísennické skupiny – někdy každá jednotlivě, někdy dvě až deset společně – představují často jedinečné kulturní systémy, byť jejich tvůrci a nositelé obývali jen „malé“ území.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace „přírodních národů“, *smrt a pohřeb – civilizace „přírodních národů“.) (Josef Kandert)

civilizace, antické, označení nejen dvou velkých *civilizacích – *řecké a *římské –, jež vytvořily základy evropské *kultury a *životního stylu. Do širšího rámce antiky se volně začleňuje i kulturní období rané Egeidy, jež předcházelo vlastní starořecké civilizaci. Ve 3. až 2. tisíciletí př. n. l. se rozvinuly kultura *kykladská na ostrovech, *mínojská na *Krétě a *mykénská v pevninském Řecku. Největší originalitou a tvůrčím potenciálem se vyznačovala mínojská Kréta. Stala se *inspirací pro Mykéňany, kteří byli, jak se zjistilo rozluštěním jejich písma, prvními příslušníky řeckého etnika ve východním Středomoří. Na jih Balkánu přišli ze severu v rámci migračních posunů na začátku 2. tisíciletí př. n. l. K periferním kulturám antického světa se řadí i *Etruskové, jejichž zvyklosti a mentalita ukazují na četné souvislosti s předasijským prostředím. Splynutí Etrusků s římským světem v mnoha ohledech pozitivně ovlivnilo jeho civilizaci. *Řekové uvědoměným *antropocentrismem, kritickým abstraktním myšlením i výtvarným uměním a slovesnou tvorbou vymezili systém základních duchovních *hodnot, z nějž *euroamerická civilizace čerpá.

Tyto hodnoty se uchovaly a byly předány následnému evropskému vývoji prostřednictvím a zásluhou *Římanů. Římské myšlení nebylo tak originální jako řecké, proto je role Říma zčásti zprostředkovatelská. Kromě vlastního římského a italského vkladu se posléze stala významným přínosem *romanizace rozsáhlých území tehdejšího světa. Při ní se jako civilizační prvek uplatnila jednotící role vyspělé kultury a funkční organizace *správy rozsáhlého *impéria.

Na římský *univerzalizmus efektivně navázalo i rané *křesťanství. Vzniklo sice jako efemérní *sekta, jež se odštěpila od palestinského *židovství, ale významným náboženským *hnutím se stalo v antickém světě a svou podobu si vytvářelo v přímém kontaktu s antickým způsobem života. Proto si postupně osvojilo mnohé z římských organizačních principů, podle nichž byla vybudována církevní *hierarchie. Po zániku *římské říše se pak křesťanství stalo nositelem a udržovatelem těch antických tradic, které byly integrovány do jeho systému. Tyto nejvýznamnější vlivy se v rozhodující míře podílely na utváření charakteru antické civilizace. Patří k nejlépe prostudovaným obdobím dějin a kultury: to, co o ní víme, je nejen výsledkem literárně tradovaných informací, obecný význam pojmu antika začaly od *renesance dotvářet i výsledky vykopávek a novodobých archeologických výzkumů. Vnímání znovu nalezených památek a soustavné studium fakt, která z nich vyplývají, ovlivnilo v jednotlivých

vývojových etapách rovněž utváření moderní kultury, a to více než kterékoli jiné období lidských dějin. (Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – antické civilizace.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

civilizace, čínská, označení *kultury a *civilizace na rozlehlém území východní Asie, relativně izolovaném mořem, horami a pouštěmi, kde se již „od nepaměti“ vytvářelo úzké historické, sociální a kulturní *společenství nejrůznějších *etnik.

Patří mezi oblasti prvotního formování současného člověka a nejstarší centra světové civilizace s nepřerušným vývojem až do současné doby a s velkým civilizačním vlivem nejen na Dálném východě. První lidé se na území Číny, v okolí dnešního *města *Lan-tchien u Si-anu, objevili již před 900 000 lety ve starší době kamenné (*paleolitu). Nevznikli však na půdě Číny, přišli postupně ze západu a jihozápadu ve stadiu **Homo erectus*, jeho starší vývojová stadia **Australopithecus* a **Homo habilis* proběhla totiž v jediné světové kolébce vzniku člověka – v jižní a východní Africe. Nicméně v Číně se pak vytvořilo významné hominizační středisko (*hominizace) a během paleolitu (900 000 až 10 000 let př. n. l.) nastal relativně samostatný vývoj od stadia *Homo erectus* až k **Homo sapiens*. Došlo k *objevu a rozvíjení základních kulturních vymožeností: *obydlí, *oděvu z kůže, *ohně, *nástrojů ze *dřeva, *kostí a štípaného *kamene, malířského a sochařského *umění; obživa byla založena na *lovu zvěře a *sběru rostlin.

Obdobný *životní styl pokračoval i v následující *střední době kamenné (mezolitu), 10 000 až 6 000 let př. n. l., přičemž lidé prohloubili své poznatky o dění v *přírodě, zvláště v rostlinné říši.

V *mladší době kamenné – neolitu (8./6. až 3. tisíciletí př. n. l.) – obyvatelé sprašových vysočin kolem středního a horního toku Žluté řeky dospěli k objevu *zemědělství a *chovu dobytka a rozvíjeli nové *vynálezy, které souvisely s usedlým způsobem života: stavbu pevných domů a stálých *vesnic, výrobu efektivnějších nástrojů *broušením a *vrtáním kamene, *hrnčičství, *tkalcovství aj. Čína tak patří k několika světovým oblastem původního vzniku zemědělství. Podél středního a horního toku Žluté řeky na čínském severozápadě žili v 5. až 4. tisíciletí př. n. l. lidé **jangšaoské kultury*. Na polích získávaných *žďářením a obdělávaných ručním způsobem pěstovali *proso, čínské zelí a moruše, chovali *prasata, možná i krávy, *ovce, *kozy a *koně a vytvářeli krásnou malovanou *keramiku. Podobně žili v severní Číně příslušníci poněkud mladší **ma'iajaoské kultury*. Nové archeologické nálezy z posledních let ukazují, že neolitický způsob života se rozvíjel i v jiných oblastech Číny, snad dokonce i v údobích předcházejících dosud nejlépe prozkoumané jangšaoské kultuře. V jihočínských provinciích Fu-ťien, Kuang-si, Kuang-tung, Kuej-čou a Ťiang-si žili lidé neolitickým způsobem života v době 8000–7000 let př. n. l. (později zde na středním toku Dlouhé řeky – *Čchang-ťiang – rozkvétala *čchü'ialingská kultura, z jejíhož prostředí pocházejí doklady pěstování *falických kultů), v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao zemědělci **singlungwaské kultury* (6500–5000 př. n. l.) a **sinleaské kultury* (5000–3000 př. n. l.) pěstovali *rýži; další neolitické *lokality z období 6500–4900 př. n. l. byly objeveny ve střední a severní Číně (v provinciích Che-nan, Che-pej a Šan-si – **pchejlikangská kultura* a *cch'šanská kultura*) i podél pobřeží. (V souvislosti s časným datováním některých nově objevených neolitických kultur je třeba poznamenat, že jeho relevantnost je stále ještě předmětem odborné diskuse a expertiz, zatímco časové ukotvení dlouhodobě zkoumané jangšaoské kultury je nezpochybnitelné.) Zdá se, že nejdynamičtější vývoj pokračoval v povodí Žluté řeky. Na jejím dolním toku vznikla koncem 4. tisíciletí př. n. l., patrně pod částečným vlivem jangšaoské kultury, **kultura lungšanská*. Lidé lungšanské kultury se úspěšně rozvíjeli a postupně se rozšířili do severovýchodní, střední a jižní Číny.

Na starém sídelním území docházelo k přelidnění, a proto byli nuceni sestoupit do obávaného, často zaplavovaného údolí Žluté řeky, bažinatou zemi odvodnit a založit nová pole. To byly rozsáhlé a složité práce, které mohly zvládnout pouze velké a dobře spravované

pospolitosti – tak se vytvářely podmínky pro vznik prvních *států. Tvůrci obou neolitických kultur, moderními historiky někdy nazývaní *Protočíňané (Prvotní Číňané, Předčíňané), byli zřejmě předky dnešních *Číňanů. Někteří vědci předpokládají, že tvůrci lungšanské kultury pocházeli z *kmenů, které jsou ve starých čínských pramenech známy pod názvem *Sia. Celé 3. tisíciletí př. n. l. lze označit jako dobu protohistorickou, neboť je zčásti osvětlena písemnými prameny, i když až z mladších dob. V rámci lungšanské kultury vzrůstal počet obyvatel (rozsáhlá sídliště) a vznikala sociální nerovnost (značné rozdíly v úpravě *hrobů a bohatství *milodarů). Pro pozdější staročínskou *historiografii je to doba legendárně dokonalých vládců a tvůrců zásadních civilizačních hodnot a vymožeností. Období *vlády těchto panovníků, a dokonce i sama jejich existence jsou možná jen spekulacemi starověkých historiků, avšak společenské dění a kulturní činy s nimi spojované jsou realitou ověřenou archeologickými prameny.

Za kolébkou svěbytné čínské městské civilizace je označován střední a dolní tok Žluté řeky s prvními státními útvary na čínském území. Toto společenství, vznikající převážně násilným podmaňováním i přirozeným asimilováním rodů, kmenů a etnických skupin, bylo již od 3. století př. n. l. postupně organizováno v jednotný centralizovaný státní útvar, který se v chodu dějin tu rozpadal, tu opět znovu sjednocoval, který však dokázal vtisknout celé oblasti určitou jednotu hmotné a duchovní civilizace a kultury. Úloha jednotícího a určujícího elementu v tomto dlouhodobém procesu připadla lidu *Chan (vlastním Číňanům), a to i přesto, že nejednou v dějinách měly vládu nad tímto prostorem ve svých rukou národy a dynastické rody nechanské (nečínské), jako kupříkladu rozmanité prototurkické a prototibetské národy za dob rozdělení Číny za tzv. Jižních a Severních dynastií (420–589), tunguzští *Kitani (Liao, 907–1125) a Džürdženi (Ťin, 1114–1234) za doby *Sung (10.–13. století), Mongolové za dynastie Jüan (1271–1368) a *Mandžuoové za dynastie Čching (1644–1911). Asimilační schopnost Chanů, zpravidla převyšujících civilizační úroveň svých podmanitelů, byla však taková, že cizí vládnoucí rody i s celou aparaturou jejich vojenské a administrativní moci Chanům vždy dříve či později podléhaly a přejímaly společenské a ideové soustavy vytvořené Chany. Chanské *obyvatelstvo v důsledku militaristických výbojů a kolonizování dobytých území ovšem také pronikalo do míst původně osídlených jinými plemy, mísilo se s nimi a souvislými pruhy svého osídlení narušovalo kompaktní sídliště nechanských etnických celků. Přitom nepochybně docházelo k vzájemnému přejímání řady *zvyků, praktik a idejí vytvořených na obou stranách. Soužití různých etnik chanské *kulturní oblasti se tedy vyvíjelo po staletí a se střídavými šancemi a situace vytvořená tímto složitým historickým procesem – *Pax Sinica* – vedla ve svých konečných důsledcích k tomu, že z Číny se během staletí stal typický mnohonárodní, respektive mnohonárodnostní stát, že její obyvatelstvo představuje dnes velmi pestrou mozaiku, pokud jde o jeho antropologickou charakteristiku, etnické složení, sociální strukturu a jazykové, kulturní, náboženské a jiné zvláštnosti.

Jako mnohonárodní stát v jeho nynějších hranicích se Čína zkonstitovala teprve ke konci 18. století, a to jednak v důsledku postupné absorpce někdejších státních útvarů Čuangů, Mongolů, Tibetanů, Ujgurů a dalších, jednak jako výsledek dobytelských válek čchingských císařů. Nechanské obyvatelstvo bylo v průběhu těchto akcí vystaveno buďto úplné likvidaci, nebo násilné *kolonizaci a postupné dobrovolné či nedobrovolné asimilaci, tj. sinizaci čínskými dobyteli. Takto získaná nová území bývala osídlována přistěhovalci z čínského vnitrozemí, kteří se na nově získaných teritoriích poměrně rychle zabydleli a záhy také zmocnili klíčových pozic v místní administrativě, obchodu atd., a kteří pokračování své přítomnosti na těchto územích zabezpečovali praktikováním smíšených *sňatků. Kdykoli se dnes v Číně hovoří o jejích *národech a *národnostech, vždy se o každém či každé z nich – ať jakkoli početně velkém či malém – mluví jako o **min-cu*, respektive *-cu*, „lid, národ, národnost“ (druhého tvaru se užívá ve složeninách doplněných o čínské označení dotyčného etnika, kupříkladu Chan-cu, „chanský národ, Chanové“, Cang-cu, „tibetský národ, Tibetané“,

Meng-ku-cu, „mongolský národ, Mongolové“ apod. Jediný rozdíl v označení obyvatelstva Čínské lidové republiky (ČLR) je v tom, že první jsou nazýváni „národ Chan, Chanové“ (Chan-cu), kdežto ostatní jsou jako celek označováni hromadným nevědeckým termínem, či spíše opisem, „málo četné národy“ – **šao-šu min-cu* (viz **Číňané* a další národy a národnosti čínské společnosti).

Utváření čínské státnosti je spjata s legendární dynastií **Sia* a polohistorickou dynastií **Šang/Jin*, poté nastoupila již plně historická dynastie **Čou* (Západní, 11. století–771 př. n. l.; Východní, 770–249 př. n. l.), pro niž byl příznačný nebývalý myšlenkový kvas (**taoismus*, **konfucianismus*, **legismus*).

Při utváření čínské státnosti měly rozhodující vliv starověký sjednotitelský stát **Čchin* (221–207 př. n. l.) a zejména po něm následující dynastie **Chan* (206 př. n. l.–220 n. l.). Chanové (Západní či Dřívější, 206 př. n. l.–8. n. l. i Východní či Pozdější, 25–220) téměř na půl tisíciletí vytvořili z Číny pevný politický, ekonomický a kulturní celek, který se vyvinul v regionální východoasijskou velmoc. Za Chanů byl navázán styk se „Západními zeměmi“ (Čang Čchien), provozován s nimi obchod po tzv. **Hedvábné cestě*, v roce 134 př. n. l. byl zaveden **systém státních zkoušek* (zrušený až v roce 1904), do **země* pronikl **buddhismus*, byl vynalezen **papír* (Cchaj Lun) atd. Tradice vytvořené v těch dobách se staly základem čínských národních tradic, jež zemi ovlivňovaly prakticky až do 20. století. Rozpad **impéria Chan* byl vystřídán obdobím čtyřsetletého rozdrobení země – období **Tří říší* (220–280), dynastie **Ťin* (265–420), období **Jižních a Severních dynastií* (420–589) –, než byla země znovu sjednocena v období **Suej* (581–618). Po něm pak následovaly éry velkého všestranného rozmachu za domácích dynastických rodů **Tchang* (618–907), *Sung* (960–1279) a **Ming* (1368–1644). V téže době ovšem byla země či aspoň některé její části nejednou i dlouhodobě ovládnuty nomádkými kmeny Kitanů (dynastie Liao, 907–1125), Džürčenů (dynastie Ťin, 1115–1234), Mongolů (dynastie Jüan, 1271–1368) a v poslední fázi existence **císařství Mandžůů* (dynastie Čching, 1644–1911). Za Mongolů pobýval v Číně Marco **Polo*, za Mingů byly uskutečněny výpravy do zámoří (pod vedením **admirála Čeng Che*), rozvíjena námořní **doprava*, u čínských břehů přistáli první Portugalci (1557 založili Macao) a byla zahájena činnost evropských **misionářů* v zemi. Za Čchingů doznala říše největšího územního rozmachu, byly vedeny tři „opiové **války*“, podepsány první nerovnoprávné smlouvy s cizími mocnostmi, vedeny války s Francií a Japonskem a pád dynastie Čching předznamenalo proticizinecké povstání **boxerů I-che-tchuan* (1898–1901). Probuzený **nacionalismus* v 19. století vedl k **Sinchajské revoluci* (1911), z níž vzešla v Číně první republika na asijském kontinentu (**Čínská republika*, 1912–1949 a její pokračování na Tchaj-wanu). Poslední mandžuský císař Pchu-i abdikoval a následovala **diktatura Jüan Š'-kchaje* (1912–1916) a po jeho smrti vznik regionálních militaristických klik, které ovládaly zemi do roku 1928. V roce 1921 byla založena Komunistická strana Číny, v letech 1926–1927 veden sjednocovací Severní pochod Čankajškovy Národní revoluční armády a na jeho závěr vytvořena ústřední čínská vláda se sídlem v Nankingu (leden 1931). Po japonském záboru čínského Severovýchodu a vytvoření loutkového projaponského státu Man-čou-kuo (1932–1945) byla zahájena japonská válka proti Číně (1937–1945). Poválečné jednání mezi Kuomintangem a Komunistickou stranou Číny o vytvoření koaliční vlády skončilo neúspěchem, a tak byl po vítězných ofenzívách Čínské lidové osvobozené armády v Pekingu 1. října 1949 vyhlášen vznik ČLR. Další vývoj ČLR výrazně poznamenaly vnitropolitické i zahraničně politické změny, zejména „*hnutí sta květů*“ (1956), „*velký skok*“ a **lidové komuny* (1958–1960), povstání v **Tibetu* (1959), „**kulturní revoluce*“ (1966–1976), „*kritika Lin Piaa a *Konfucia*“ (1974–1975) a další. V roce 1979 postupně zemřeli tři přední činitelé nového čínského státu: vrchní velitel armády Ču Te, premiér Čou En-laj a předseda **Mao Ce-tung*. Osmdesátá léta 20. století jsou v Číně považována za počátek

nového obratu v historii země, spojovaného s ekonomickými reformami Teng Siao-pchinga a jeho politikou „otevírání se světu“.

Národním *jazykem Chanů a zároveň státním jazykem ČLR je *čínština (*čung-kuo-čua, chan-čü*). Ta genealogicky přísluší do rodiny čínsko-tibetských jazyků, charakterizované jednoslabičností morfémů a tónovým rozlišováním homonym. Čínština se vyznačuje množstvím dialektů, mnohdy navzájem nesrozumitelných. Pekingským nářečím hovoří dvě třetiny populace. *Čínské písmo (znaky) je logografické – znaky představují pojmy a jejich výslovnost si třeba osvojit. Vzniklo z obrázkového písma piktografického (nejstarší nápisy na věšebných želvích krunýřích a zvířecích kostech pocházejí z 2. tisíciletí př. n. l. Znaky se tradičně psávaly shora dolů a zprava doleva. Abeceda *pinyin* (pchin-jin), sloužící k zápisu znaků modifikovanou latinskou abecedou, byla úředně zavedena v roce 1957.

Filozofie. – Na úsvitu čínských dějin se setkáváme ještě s původními šamanskými kultury a s tradicí kultu předků. V dalším vývoji pak již náboženské *názory v Číně splývají s *autochtonními filozofickými koncepcemi, které si všímaly převážně jen otázek praktické etiky a morálky a téměř úplně opomíjely jakoukoli *metafyziku. Nejvýznamnějšími ze staročínských filozofických učení jsou domácí taoismus a konfucianismus a z Indie převzatý buddhismus, souhrnně nazývaná „tři nauky“ (*san-ťiao*). Název taoismus (*tao-ťiao*) je odvozen od slova *tao*, „cesta“. Za legendárního zakladatele tohoto původního čínského nábožensko-filozofického učení je považován *Lao-c’ („Starý Mistr“, kolem 570–490 př. n. l.), údajný autor „Knihy o tau a ctnosti“ (*Tao te ťing*). Cestou (*tao*) se rozumí prapodstata i konečný smysl všech věcí, *ctnosti (*te*) pak individuální přirozenost věcí. Filozofickým jádrem taoismu je zásada **wu-wej* („ne-činění“), tj. nezasahování do daného stavu věcí. Taoistickou ideologii rozvinuli myslitelé Čuang-c’ (380–320 př. n. l.), Chuej Š’ (350–269 př. n. l.) a Kung-sun Lung (kolem 284–259 př. n. l.). Konfucianismus (*ču-ťiao*) se stal v Číně všeobecně přijímanou soustavou morálních a etických *norem a *hodnot, jakož i praktickou státovědou. Jeho základem je učení myslitele Konfucia (asi 551–497 př. n. l.), jehož myšlenky se staly páteří čínského byrokratického státu. Podstatou Konfuciovy etiky je *žen* („humanita“), mravní princip určující vztahy v rodině i ve společnosti. Konfuciovy výroky byly po jeho smrti sebrány jeho žáky do knihy „Vybraná rčení“ (**Lun-čü*). Pro formování raného konfucianství a jeho rozšíření měl velký význam filozof *Mencius (Meng-c’, asi 372–289 př. n. l.), principy všeobecné *lásky do něho vnesl filozof Mo Ti (**Mo-c’*, asi 479–400 př. n. l.). Evidentně v reakci na konfuciánské zdůrazňování *ctnosti, *humanity, *dobra, všeobecné *lásky atd. vznikla škola legismu (*fa-ťia*), soustředující se výhradně na státoprávní otázky a hlásající princip vládnutí, který se opírá o propracovaný systém drakonických *zákonů. Představitelem těchto teorií byl filozof *Chan Fej (280–233 př. n. l.). Zformování konfucianství do jeho systemizované podoby je dílem filozofa *Tung Čung-šua (asi 179–104 př. n. l.) a kritikem jeho metafyziky z materialistických pozic byl Wang Čchung (asi 29–100), autor „Kritických pojednání“ (*Lun-čeng*). K obrodě konfucianství, obohaceného již některými idejemi z buddhismu a taoismu, se zasloužil Sungský filozof *Ču Si (1130–1200), hlavní představitel tzv. *neokonfucianismu. Za dynastie Ming se jako čelný konfucianec projevil *Wang Jang-ming (1472–1528) a v moderní době vystupovali jako konfucianští reformátoři Kchang Jou-wej (1858–1927) a Liang Čchi-čchao (1873–1939).

Náboženství. – Indický buddhismus (*fo-ťiao*) v pozdějších stoletích výrazně poznamenal veškerý náboženský a kulturní život Číny. Podle tradice byl uveden do země v 1. století n. l. a měl v zemi řadu významných center. Za dynastií Suej a Tchang (6.–10. století) dosáhl v zemi svého největšího rozkvětu. Za dynastie Sung (10.–13. století) docházelo ke splývání buddhistického myšlení s konfucianstvím a taoismem a za poslední, mandžuské dynastie Čching (17.–začátek 20. století) zažil velký rozvoj tibetský buddhismus, rozšířený také v Mongolsku, tehdy součásti čínské říše. Z dalších náboženských *vyznání rozšířených v Číně jsou to především *islám (*i-s’-lan-ťiao*, též *chuej-ťiao*) a *křesťanství (*tchien-ču-ťiao*)

nejrůznějších denominací. Islám se dostal do Číny v polovině 7. století a je rozšířen hlavně mezi Chueji, Ujgury, Kazachy a dalšími nechanskými menšinovými národy čínského Severozápadu. První kontakty s nestoriánským křesťanstvím prožila Čína v 7. století. Ve 13. století dorazili do jüanské Číny první představitelé římsko-katolické víry, ale hlavní zásluhu na trvalejším uvedení *katolictví do Číny mají až v 17. století jezuitští misionáři v čele s Italem Matteo Riccim (1552–1610). *Pravoslaví se etablovalo v Pekingu po uzavření rusko-čínské Něrčinské dohody v roce 1689. Protestantství se dostalo poprvé do Číny až počátkem 19. století.

Čínská *literatura je jednou z nejstarších a největších světových literatur. V ohledu obsahovém je pro ni charakteristická výrazně společenská funkce a v ohledu jazykovém nápadný protiklad mezi literaturou klasickou, psanou klasickým jazykem **wen-jen*, a literaturou v hovorovém jazyce *paj-chua*. Historická délka vývoje čínského písemnictví, jakož i jeho žánrové a obsahové bohatství, jsou ovšem tak obsáhlé, že zde nedovolují poskytnout více než pouhý stručný jeho přehled s poukázáním na jména nejvýznamnějších tvůrců a jejich díla. Nejstarší dochované literární texty pocházejí z 10.–6. století př. n. l. a jsou to lidové zpěvy klasické Knihy písní (*Š'-ting*), dále základní taoistický traktát *Kniha o tao a ctnosti (*Tao-te-t'ing*) a konfuciánští „klasici“ – *Pět kanonických knih (*Wu-t'ing*) a *Čtyři posvátné knihy (*S'-šu*). Z druhé poloviny 1. tisíciletí pocházejí Dějiny států (*Kuo-jü*) a spisy filozofů Mo Tiho, Čuang-c'ho, Mencia, Chan Feje ad. V polovině 4. století př. n. l. vzniká na jihu Číny písemnictví zvané **čchu-cch'*, básnický žánr poměrně volné formy, jehož nejvýznamnějším představitelem je *Čchü Jüan (asi 340–278 př. n. l.). Za Chanů vytvářeli svá díla Tia I, S'-ma Siang-žu, S'-ma Čchien, autor Zápisků historika (*Š'-ti*), Pan Ku, autor Dějin Chanů (*Chan-šu*). V *období Jižních a Severních dynastií se proslavil zejména „básník polí“ Tchao Čchien *alias* Tchao Jüan-ming (365–427). Doba Tchao je považována za „zlatou dobu“ čínské *poezie. Tehdy vytvářeli svá nesmrtelná díla básníci Wang Wej, *Li Po, Tu Fu, *Po Tü-i a novelisté *Jüan Čen, Po Sing-t'ien ad. V tomto období vzniká také tvorba v běžné hovorové řeči, tlumočená lidovým masám vyprávěči (ukázkou jsou buddhistické *legendy promíšené zpěvy, *pien-wen*). Za Sungů nastal rozkvět básní **cch'*, vzniklých původně z lidových písní. Poezii, životopisné a historické próze se věnovali Ou-jang Siou, S'-ma Kuang, *Su Tung-pcho, básnířka *Li Čching-čao aj. Za mongolské dynastie Jüan se nejvíce rozvíjelo dramatické umění (Kuan Chan-čching, Wang Š'-fu). V epoše Ming vznikla mistrovská díla Luo Kuan-čungova, Š' Naj-anova, Wu Čcheng-enova a za Čchingů díla *Pchu Sung-lingova, Wu Ťing-c'ho, *Cchao Süe-čchinova, Chuang Cun-sienova, Wu Wu-jaova, Kchang Jou-wejova, Wang Kuo-wejova a mnoha dalších. Mocným impulzem pro rozvoj čínské literatury ve 20. století se stalo Hnutí 4. května (*Wu-s' jün-tung*) roku 1919. Jeho stoupenci odmítli používat nadále psaný jazyk *wen-jen* a do vši literární tvorby zaváděli hovorový jazyk *paj-chua*. Předními tvůrci této a pozdější doby byli Lu Sün, Čou Cuo-žen, Sü Ti-šan, Jie Šeng-tchao, Mao Tun, Lao Še, básnířka Ping Sin, *Kuo Mo-žo, *Jü Ta-fu, Tchien Chan, Wen I-tuo, Chung Šen, Sü Č'-mo, Pa Ťin, Cchao Jü, Čao Šu-li, Čou Li-po, Aj Čching a mnozí další až do současnosti.

První povědomí o Číně (*Sina, Terra Sinarum* apod.) sahá v Evropě hluboko do antiky a je spojováno s provozováním obchodu po tzv. Hedvábné cestě. V 8. století n. l. prohloubili poznání Číny nestoriánští mniši, kteří nějaký čas působili v tchangské Číně. Později přinesli do Evropy další zprávy o této zemi arabští kupci a cestovatelé Sulajmán at-Tádžir a Ibn Waht (9. století) a ve 13. století zejména Benátčan Marco Polo (1254–1324), autor slavného cestopisu *Milión*. Ve 14. století obohatili západní znalosti o Číně další italské misionáři Giovanni Marignolli a Odorico de Pordenone a další arabský cestovatel Ibn Battúta. Ve stoletích 16.–18. se o poznání Číny a o šíření poznatků o ní v Evropě nejvíce zasloužili jezuitští misionáři v čele s Matteo Riccim (1552–1610), zakladatelem jezuitského misijního díla v Číně. V rámci této všestranně rozvíjené činnosti se mezi příslušníky několika

evropských národů vyznamenalo i osm *Čechů, *Moravanů a *Slezanů (v 18. století například Karel Slaviček, Florián Bahr, Jan Walter, Ignác Sichelbart). Titíž misionáři se stali i zakladateli evropské sinologie, která později doznala velkého rozmachu zejména ve Francii, Rusku, Německu, Anglii (u nás až od první poloviny 20. století). (Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – čínská civilizace, *smrt a pohřeb – čínská civilizace.) (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

civilizace, egejská, *civilizace Egeidy v *době bronzové. Patří k ní *kykladská kultura na řeckých ostrovech ve 3. tisíciletí př. n. l., *mínojská kultura na *Krétě v 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. a *mykénská kultura na řecké pevnině ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. Egejská civilizace zanikla v průběhu 13. a 12. století př. n. l. příchodem nových obyvatel do Řecka a podlehl zejména ničivému vpádu *Dóřů.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – antické civilizace.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

civilizace, etruská, první významná starověká *civilizace, která vznikla ještě před Římem na území Itálie. *Etruskové zkulturnili a asanovali území, na nichž se usadili, a rozvinuli zde *zemědělství. Jejich výtvarný *názor byl od počátku ovlivněn řeckou formou, kterou se snažili napodobovat. Sami směřovali k *dynamismu a konkrétnosti a byl jim cizí řecký cit pro míru a *harmonii. V tom se projevuje jistá provinciální „neohrabanost“, ale zároveň také specifikum a svébytnost etruského výrazu.

Etruská civilizace, architektura a náboženské představy v mnohém ovlivnily ranou římskou *kulturu, zejména v době, kdy v 6. století př. n. l. Řím do městské podoby přetvářeli *králové z etruské dynastie Tarquiniovců.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – antické civilizace.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

civilizace, euroamerická, základní pojem, jímž historici *kultury vymezují jedno ze světových vývojově iniciačních, dodnes existujících a rozvíjejících se civilizačních a kulturních center. V tomto případě jde ovšem o označení nepříliš šťastné, nepřesné a zavádějící, zejména v geografickém slova smyslu. Daný pojem je výsledkem úsilí integrovat do jednoho celku značně odštědivé a disparátní jevy a tendence; současně však vyjadřuje rozpory i dynamiku vývojových procesů, které se v „euroamerické civilizaci/kulturní oblasti“ prosazovaly. Lze je vnímat také jako (slovní a pojmový) monument *civilizace budované na evropském kontinentě, svědectví úspěchů, omylů a *předsudků, které tuto oblast potkaly a provázejí rovněž na sklonku 20. a počátkem 21. století.

Euroamerická *kulturní oblast nepatří ani k nejstarším ani k zakladatelským kulturním oblastem lidského *světa, jakými jsou například *civilizace starověkého Předního východu, *civilizace starověkého Egypta, *čínská civilizace, *indická civilizace nebo *civilizace předkolumbovské Ameriky. Po celá staletí byl počátek „euroamerické kulturní oblasti“ spatřován v kultuře starověkého Řecka (*civilizace, řecká). Poprvé tuto tezi soustavně prosazovala – ponecháme-li stranou (ve vztahu k staré řecké kultuře) epigonskou kulturu starého *Říma – „kulturní politika“ *renesance. *Středověk totiž na starou řečtinu a řeckou kulturu poněkud „zapomněl“. Znal, a pokud tomu nebránily ideové (náboženské) překážky, i uctíval latinskou kulturu Říma, kde se také usadil *papež a nejvyšší *instituce *křesťanské církve.

Středověk vnímal *římskou civilizaci a kulturu zásluhou církve – kulturního *hegemonu rané fáze tohoto období – jako kulturu originální a zakládající. Církev totiž ve své organizaci uchovala četné prvky převzaté ze společenského systému *římské říše a na Západě se považovala za legitimního pokračovatele jejích tradic. Nejen uměnovědné a estetické myšlení renesance, ale také jiné humanitní disciplíny začaly ve 14. a 15. století hledat původní zdroje evropské (a podle tehdejšího evropocentrického myšlení i světové) kultury v *řecké civilizaci. Latinská kultura a literatura přestala být jediným zdrojem poznání. Začaly se studovat staré

řecké rukopisy, z nichž se pak přímo pořizovaly překlady (tak tomu bylo také u **bible* a jejího řecky psaného **Nového zákona*) do novodobých národních jazyků. V následujících staletích další zásadní posun pro poznání zdrojů evropské kultury přinášela **archeologie* a **jazykověda*. Podle toho, jak byla postupně odkrývána významná střediska nejstarších starověkých kultur a odhalována tajemství do té doby němých starověkých písem a jazyků (například z oblasti sumerské, babylonské, chetitské, staroegyptské, krétské – civilizace starověkého Předního východu, **civilizace, antické*), měnil se obraz dějin a současně byly odstraňovány předsudky, které se o evropských dějinách díky nepříliš rozvinuté **historiografii* do té doby tradovaly. Postupně se měnila také znalost starověkého Řecka a Říma jako ohnisek evropské civilizace.

(Viz též **sexualita, erotika, láska a manželství* – euroamerická civilizace, **smrt a pohřeb* – euroamerická civilizace.) (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka, Ivo Pospíšil)

civilizace, indická, **civilizace* rozvíjející se na geograficky, etnicky, jazykově a kulturně rozmanitém indickém subkontinentu, které je přes všechnu mnohotvárnost, různorodost, až rozporuplnost společný jediný **étos*, jednotný **světový názor* a **životní styl*, jehož jednotlivé složky se vytvářely již ve **starověku* (**vědy, *upanišady, *buddhismus, *džinismus, *hinduismus* aj.) a který nám dovoluje hovořit o indické kultuře jako o „jednotě protikladů“. K indickému poloostrovu na jihovýchodě přiléhá ostrov **Lanka*, bájný Serendib arabských mořeplavců a pro Evropany Cejlon, jehož přírodní ráz i civilizační vývoj rovněž prozrazují úzkou příslušnost k indickému **kulturnímu okruhu*.

Přestože první doklady o přítomnosti člověka na indickém subkontinentu pocházejí již z doby před půl milionem let a archeologické nálezy dokládají rozvoj vyspělých zemědělských populací v Balúčistánu a Sindhu v 7.–6. tisíciletí př. n. l., vlastní počátky indické civilizace jsou spojeny až s objevem protohistorické **kultury* poříčí Indu, nazvané podle prvního známého **naleziště* **Harappy* v dnešní pákistánské provincii Paňdžábu **harappskou kulturou*.

„Harappané“ žili v architektonicky pečlivě rozvržených sídlištních městského typu, protkaných pravidelnou sítí pravoúhle se křižujících ulic, v domech z pálených **cihel*, vybavených koupelnami a občas i splachovacími záchody, napojenými na důmyslnou veřejnou kanalizační síť. Na území, jež od íránských hranic na západě až po oblast Dillí a od horských podhůří Himálaje téměř až k pramenům Gódávarí na poloostrově Přední Indie zaujímá rozlohu bezmála 1,5 milionu kilometrů čtverečních, archeologické průzkumy postupně odhalily téměř 3000 sídlišť, která jen s drobnými obměnami vykazují příslušnost k jediné civilizaci, jejíž jednotlivé fáze lze datovat do doby mezi 32. a 16. století př. n. l.

Naleziště harappské či protoindické civilizace, k nimž patří vedle již zmíněné Harappy zejména **Móhandžódaró* (jméno je tradičně a asi nesprávně překládáno jako „Pahorek mrtvých“) na pravém břehu řeky Indu, vykazují nápadnou kulturní uniformitu, jež je patrná v celé oblasti geografického rozšíření této kultury prakticky po celou dobu jejího trvání. Objevy nových archeologických nalezišť a systematicky prováděné výkopy, jež po vyhlášení nezávislosti Indie a Pákistánu nabyly na intenzitě, však postupně mění mnohé z doposud obecně přijímaných představ. Jak ukázalo satelitní snímkování oblasti, největší soustředění harappských sídlišť nevykazuje údolí Indu, nýbrž vyschlé koryto jiného vodního toku, jenž v indické Harijáně a na území Rádžasthánu nese jméno Ghaggar, v pákistánském Bahávalpuru se jmenuje Hákra a bývá ztotožňován s mytickou Sarasvatí. Nové nálezy zpochybnilly tvrzení o naprosté kulturní uniformitě harappské kultury, o autokratickém způsobu **vlády*, o postavení Harappy a Móhandžódará jako dvou hlavních **měst* jediné říše a mnohé z dalších přežívajících **hypotéz*. Proto se mnozí hlasy, jež volají po zásadní revizi nejstarších indických dějin a požadují, aby tato nejrozsáhlejší protohistorická městská civilizace nesla jméno *civilizace povodí Indu-Sarasvatí*.

Nálezy charakteristických pečetí a dalších předmětů harappského původu na různých místech *Mezopotámie (*civilizace starověkého Předního východu) a v oblasti Perského zálivu spolu s údaji klínopisných pramenů svědčí o úzkém obchodním spojení mezi kulturou poříčí Indu a *městskými státy v povodí Eufratu a Tigridu ve 3.–2. tisíciletí př. n. l. S obchodní aktivitou Harappanů zřejmě úzce souviselo používání pečetidel. Jejich otiskem do hliněných pečetí kupecké domy stvrzovaly pravost zásilek zboží a významní občané tak označovali svůj majetek. Tato pečetidla, jichž se dosud podařilo objevit asi tři tisíce, mají nejčastěji čtvercový či obdélníkový tvar, jsou většinou zhotovena ze steatitu vytvrzeného vypálením a zdobeného *reliéfním vyobrazením zvířat, antropomorfních postav a *ikonografických motivů.

Velká většina pečetidel nese stručné nápisy v neznámém jazyce a písmu, jejichž délka nepřesahuje dvacet znaků. Často je tvoří jen jeden či dva znaky; vůbec nejdelší nalezený nápis čítá 17 znaků a záznamy o 10 a více znacích tvoří v celém shromážděném korpusu méně než setinu. Přes veškeré pokusy o jejich rozluštění se doposud podařilo prokázat jen to, že se psaly zprava doleva (na pečetidlech jsou znaky zrcadlově obrácené); někdy se na další řádce směr mění (boustrofédon). Podle dosud převažujícího *názoru nasvědčují počty znaků a jejich řazení tomu, že by se mohlo jednat o logosylabický *systém kombinující piktogramy a *ideogramy s funkčními (snad gramatickými) *symboly. Nejnověji však byla vyslovena kontroverzní hypotéza, že *harappské písmo vůbec nepředstavuje grafický systém, nýbrž soubor magických symbolů, a že záhadné znaky nalezené na pečetidlech, keramice a dalších předmětech již více než 130 let vzdorují pokusům o rozluštění prostě proto, že civilizace, jež je vytvořila, nepatřila mezi písmoznalé civilizace.

Postupný úpadek harappských měst, který je patrný od 19.–18. století př. n. l., a konečný zánik civilizace poříčí Indu badatelé donedávna spojovali s působením vnějších vlivů, s vpády barbarských kmenů, popřípadě přímo s invazí indoevropských *kmenů do Poindí v polovině 2. tisíciletí př. n. l. Přímo příčinnou souvislost mezi zničením této kultury a *kolonizací subkontinentu védskými *Árji se však nepodařilo prokázat: příznaky počínající *krize protoindické civilizace jsou patrné již dlouho před příchodem *Indoevropanů a mohly souviset s náhlým zhoršením životního prostředí či nějakou živelní pohromou anebo zhoubnou epidemií. Podle některých autorů došlo k vyčerpání přírodních zdrojů Poindí, spojenému s hromadným vystěhovalectvím na jih k moři, do oblasti Paňdžábu a do údolí Gangy. Tyto vnitřní příčiny ovšem nevyklučují současný tlak zvenčí, ze strany kočovných nájezdníků a přistěhovalců ze severozápadu, kteří v několika migračních vlnách počali postupně pronikat na indický subkontinent.

Nově příchozí, kteří sami sebe nazývali Árijové („vznešení“, „urození“), původně tvořili součást rozsáhlé indoíránské pospolitosti, po jejímž rozpadu se jednotlivé pastevecké kmeny někdy na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. daly do pohybu a z dosavadních sídel v jihoruských *stepích zamířily přes Střední Asii, Írán a Afghánistán do Indie. V indoganzské nížině archeologické výzkumy prokázaly přítomnost nového lidu zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.: je spojován s rozšířením kultury šedé malované keramiky, jejíž nositelé se zabývali *lovem, chovatelstvím *koní, rohatého skotu, *ovcí a *koz, pěstovali *rýži, *ječmen a *pšenici, užívali měděné, v mladším stadiu též železné nástroje a bydleli v sídlišťích obklopených kamennými nebo hliněnými *valy. Na mnoha místech jsou tato sídla promíšena s pozůstatky pozdně harappského osídlení, jinde se objevují v sousedství nalezišť eneolitické kultury měděných *depotů a okrové keramiky (1600–1100 př. n. l.), za jejíž tvůrce jsou považováni *Mundové, žijící na východní periférii harappské říše, případně lidé kultury černočervené keramiky, tradičně spojované s *Drávidy.

Poznatky získané archeologickými výzkumy doplňují údaje prvních literárních památek, jež po sobě předkové indoevropských *Indů zanechali, sbírek hymnických zpěvů a obětních průpovědí, označovaných souborným názvem *vědy* (doslova „vědění“). Védské texty, které

vznikaly někdy od poslední čtvrtiny 2. tisíciletí př. n. l., sestávají hlavně z oslavných a prosebných *hymnů, jimiž se Árijové obraceli k všemocným *bohům svého *panteonu, *rituálních formulí, používaných při oběti, stejně jako kleteb a magických zaklínadel, jež měly zaplašit zlé síly a zajistit uctívači zdar. Obsahují však zároveň bohatství údajů o způsobu života, *materiální kultuře a světonázorových představách indoárijských kmenů i o průběhu jejich pronikání na subkontinent.

Védské sbírky, sestavené v takzvaném mantrovém dialektu, jazyce příbuzném staroíránské *avestě, byly po dlouhou dobu uchovávány pouze ústním podáním a v písemné podobě byly zaznamenány teprve v průběhu našeho *letopočtu. Nejstarší zmínky o užívání písma pocházejí z první poloviny 1. tisíciletí př. n. l., ale žádné písemné doklady z té doby se nedochovaly. Nejstaršími psanými památkami objevenými na indické půdě byly teprve skalní a sloupové nápisy panovníka z dynastie Maurjů *Ašóky (273–232 př. n. l.), jehož říše zahrnovala s výjimkou nejjihnějšího cípu Indie prakticky celý subkontinent. K zaznamenání Ašókových *ediktů bylo použito upravené podoby aramejského písma, zvané *kharósthí*, rozšířené hlavně na severozápadě Indie, ale především písma *bráhmí, jež se později stalo základem většiny indických grafických systémů.

V průběhu historického období byl jihoasijský subkontinent vystaven nesčetným dobovačným vpádům a migračním vlnám, v jejichž průběhu se rodila ona příslovečná protikladná jednota indické civilizace. Její výslednou podobu výrazně poznamenali baktrijští *Řekové, *Skythové, *Parthové a *Kušáni, *Bílí Hunové či Hefthalité, arabští nájezdníci i mořeplavci, turečtí, perští a mongolští dobyvatelé, stejně jako evropští kolonizátoři. Také jejich zásluhou vykazuje indické obyvatelstvo takovou pestrost etnických typů, vyznává takovou šíři náboženských kultů, hovoří tak mnoha rozmanitými *jazyky, zachovává tolik rozličných *zvyků, dodržuje takové množství posvátnou tradicí posvěcených společenských příkazů, zákazů, omezení a zvyklostí.

Maurjovská říše za Ašóky představovala nadlouho jediný pokus sjednotit území subkontinentu v jednotný politický celek. Po jejím rozpadu ve 2. století př. n. l. ovládla Poganží a přilehlé části severní Indie dynastie Šungů, jejichž *království však postupně podlehló útokům řecko-baktrijských vládců ze severozápadu, rozpínavosti Kalingy na jihovýchodě a nepřátelství států severního Dakšinu a po krátkém mezivládí dynastie Kánvů roku 28 př. n. l. zaniklo. *Migrace nomádských *hord z mongolských stepí a z oblasti čínského Turkestánu ve 2. století př. n. l. uvedla do pohybu rozsáhlé stěhování národů, v němž sehrál klíčovou roli kmen Jüe-č’; ten pod tlakem hunských kmenů opustil své kášgarské pastviny, při postupu na západ vytlačil z oblasti Aralského jezera Skythy (v indických pramenech jsou označováni jako *Šakové), kteří zase hledali útočiště v Parthii, Baktrii a počátkem 1. století př. n. l. pronikli až do severozápadní Indie. Konec panství šackých vládařů (kšatrapů) učinila další invaze nájezdníků ze střední Asie, zřejmě jedné z odnoží Jüe-č’, kteří na přelomu letopočtu vtrhli do *Baktrie, smetli moc *Řeků, Šaků i Parthů a položili zde základy mocné říše Kušanů (asi 78–230 n. l.).

Na jihu subkontinentu se od počátku letopočtu samostatně rozvíjela svébytná kultura, zcela nezávislá na severoindických vzorech, jejímiž nositeli byli drávidští *Tamilové. Původ Tamilů, stejně jako podíl drávidského etnického a jazykového elementu na utváření indické civilizace, zůstávají dosud obestřeny tajemstvím. Archeologické a lingvistické doklady však naznačují možnost rozšíření „lidu černočervené keramiky“, spojovaného s Drávidy, z jeho původní pravlasti kdesi mezi východní Afrikou, jižní Arábií, Perským zálivem a severovýchodním Íránem do oblasti Poindí a jeho prvních kontaktů s harappskou kulturou někdy na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. S rozpadem tohoto kulturního centra a migrací pozdních Harappanů, vytlačovaných pronikáním árijských kmenů na východ a jihovýchod, pak mohl souviset i pohyb Drávidů na jih. Ten zde potom vedl ke vzniku vyspělé neárijské civilizace, již byl vlastní specifický světový názor i životní styl.

Období roztržitého Indie na řadu drobných státních útvarů přerušila ve 4. století n. l. dynastie *Guptovců (320 až asi 550), za jejíž vlády staroindická civilizace dosáhla klasického vrcholu svých tvůrčích sil. Svědčí o tom široký rozvoj řemesel a obchodu, vědy, vzdělanosti, literární tvorby i výtvarných umění. Od poloviny 5. století je však guptovská říše nucena čelit vpádům kočovných kmenů z mongolských stepí, *Bílých Hunů (Hephthalitů), kteří se nakrátko stali pány celé indoganžské nížiny. Po Guptovcích se již žádnému jednotlivci ani panovnickému rodu nepodařilo sjednotit celý subkontinent „pod jediným královským slunečníkem“; jediným severoindickým vladařem, jehož říše dosáhla většího rozsahu, se stal Harša z rodu Pušjabhútiů (606–647), jenž pod svou mocí sjednotil obrovské území od Himálaje po řeku Narmadu a od Káthijávárského poloostrova až po pobřeží Bengálského zálivu. Záhy po Haršově smrti se však jeho říše opět rozpadla na množství často nepřátelených států, jejichž opětovné sjednocení v jeden politický celek se podařilo teprve na počátku 13. století muslimským dobyvatelům.

Dillíský *sultanát, který roku 1206 založil *místodržící a vojevůdce ghazenského *sultána Kutbuddín Aibak, ovládal v polovině 14. století značnou část indického poloostrova. V důsledku vpádu Tímúra (Tamerlána), vládce Samarkandu, jenž roku 1398 dobyl a zpusťil Dillí, se panství turecko-afghánských sultánů prakticky rozpadlo a jednotlivé provincie se osamostatnily pod vládou místních dynastií. O odstranění politické rozdrobenosti Indie a postupné sjednocení takřka celého subkontinentu se zasloužila teprve mongolská dynastie Velkých Mughalů, jež se v Dillí ujala vlády roku 1526. Moc a celistvost mughalské říše v 17. a 18. století vážně narušila četná povstání a v okrajových částech *impéria znovu zvítězily odstředivé tendence. Nejmocnějším soupeřem Mughalů se stali *Maráthové, kteří v 17. století na území Maharáštry a velké části severní Indie vytvořili vlastní samostatný stát. Zároveň do vývoje v *zemi počala výrazně zasahovat koloniální expanze evropských obchodních *společností, zejména Nizozemců, Britů a Francouzů, jejichž hospodářské zájmy stále více přerůstaly v mocenské a teritoriální ambice. Jejich mocenské soupeření, jež vyplnilo značnou část 18. století, skončilo triumfem britské Východoindické společnosti, jež zkonsolidovala svou moc ovládnutím Bengálska (v bitvách u Palásí 1757 a u Baksaru 1764), v sérii válek si podmanila Maisúr (1799), anektovala jihoindický Karnáta (1802), rozdrtila maráthský svaz (1818), zbavila samostatnosti říši sikhů (1849) a otevřela si cestu ke kolonizaci celé Indie. *Opozice místních velmožů, odpor obyvatelstva proti cizím vládcům a nespokojenost v koloniální armádě vyústily v roce 1857 ve velké indické povstání, jež si kladlo za cíl ukončit britské panství a obnovit moc mughalských císařů. Potlačení vzpoury provázely administrativní a konstituční reformy: roku 1858 přešla *správa Britské Indie z rukou Východoindické společnosti přímo pod britskou korunu, došlo k reorganizaci indické armády i ke změně politiky vůči knížecím státům.

Koncem 19. století získalo rozvíjející se národní *hnutí významnou politickou základnu v Indickém národním kongresu, který se již v letech 1905–1908 postavil do čela hnutí na podporu domácího průmyslu (*svadéši*) a vyhlásil požadavek politické *autonomie jako předstupně úplné nezávislosti (*svarádž*). Po první světové válce přešlo vedení osvobozenického zápasu do rukou Móhándáse Karamčanda *Gándhího (1869–1948), jenž veřejná vystoupení proti koloniálnímu režimu organizoval jako nenásilné kampaně občanské neposlušnosti. Britské panství v Indii definitivně skončilo 15. srpna 1947, kdy byla země rozdělena na dva samostatné státy – Indický svaz a Pákistán.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – indická civilizace, *smrt a pohřeb – indická civilizace.) (Jan Filipický)

civilizace, íránská, *civilizace vyvíjející se v oblasti Íránu (Persie) a přilehlých oblastí. Přírodní prostředí se vyznačuje velkými kontrasty. Zatímco některé části západu a jihozápadu Íránu v blízkosti řek a vodních zdrojů jsou úrodné a v různých údobích historie i přelidněné (Esfahánská oáza, Fárs a jiné), jeho východní oblasti, tvořící více než polovinu *země, se

skládají z několika obávaných pouští, což je prostor prakticky neobyvatelný. Příhodnější horské svahy s vegetací poskytovaly možnosti chovu drobného skotu, což dalo určité pravidelné impulzy rytmu života chovatelů. Dvakrát ročně se pastevecké *kmeny stěhují na léto za zelenou pastvou výše do hor, na zimu do údolí. Ve východních pouštích jsou některá solná jezera (Dašte Kavír, Dašte Namak), což je důsledek skutečnosti, že bazén íránské náhorní plošiny, obklopené z větší části vysokými horskými pásmy (na severu Elborz, na jihozápadě Zagros, nižší horstva také na jihu), byl kdysi mořským dnem. Cesty, které tyto obávané východní pustiny obcházely, byly napojeny na životodárné obchodní *stezky, zejména na *Hedvábnou cestu, která propojovala *Dálný východ se *Západem, zároveň však z Íránu vytvářely průchozí koridor, kterým se ubíraly život sužující armády nejčastěji směrem východním (*Asyřané, *Řekové, *Římané, ...) a loupeživé kmeny naopak od severovýchodu ze středoasijských *stepí. Nájezdy z východu představovaly pro Írán zdroj trvalého ohrožení.

Oproti usedlým, řádně hospodařícím a zbožným *Íráncům byly kmeny z východu nazývány Túranci, což znamenalo necivilizované kočovné ničitele všeho dobrého, co vzešlo z Íránu. Takový obraz zastrašujících hrůz je zachycen v íránské *mytologii, zanechal však také hluboké stopy ve způsobu nazírání na tento *svět, na jeho smysl, na *hodnoty pozemského života. Zde má pravděpodobně své kořeny dualistický pohled na usilování člověka, který se stal osou zarathuštrovské víry (*zarathuštrismus) v boj *dobra se *zlem, ovšem se světlou perspektivou konečného vítězství sil dobra.

Přes všechny tyto nesnáze, etnické, jazykové a kulturní střetávání (nebo možná právě díky jim) se Írán stal významnou oblastí a řadí se k nejstarším střediskům lidské civilizace. Těžil jednak z *objevů a *inovací tehdy jedné z nejpokročilejších částí světa – sumerské, akkadské, babylonské a asyrské *Mezopotámie a jednak sám okolní oblasti ovlivňoval. V dosahu íránského vlivu mocenského, duchovního, kulturního i v celé řadě dalších projevů jeho působení lze najít mnoho specifických jednotlivých rysů, které do značné míry postihují „*identitu“ íránských národů, charakterizující vývoj rozsáhlé oblasti *Předního a *Středního východu, zčásti také Indie. Je však třeba předeslat, že teritoriální rozsah starověkého i středověkého Íránu byl značně proměnlivý a neodpovídal hranicím dnešní Islámské íránské republiky. Procházel etapami, kdy jeho vliv přesahoval dnešní Írán daleko na západ a ještě dále na východ, nevyhnul se však ani obdobím, kdy se jeho celistvost rozpadávala na drobné, neustále se svářící feudální celky. Na západě se hranice íránského vlivu ustálila v sousedství semitských národů, především *Arabů, a obyvatel turecké Malé Asie. Obě skupiny uvedených etnik však zasahují v různém rozsahu vlastní území Íránu. Na východě se kulturní, zejména jazykový vliv udržel v sousedním Afghánistánu (jazyky darí, pašto), v Tádžikistánu a zčásti v Uzbekistánu (*tádžičtina). Silné ovlivnění perštinou lze konstatovat také v jazyce Pákistánu (urdu). V této souvislosti je vhodné připomenout, že jazykem dvora Mughalské říše (1526–1858), založené císařem Báburem v 16. století na území Indie, byla perština. Působilo zde mnoho perských básníků a *kultura dvorského života byla kombinací perských a místních tradic. Írán proto představuje poměrně rozsáhlý „ostrov“ bohatě rozvětveného indoevropského komunikačního nástroje, íránské skupiny větších i drobnějších jazyků a dialektů, vycházejících z jednoho indoárijského základu, a napojených tak na řadu dalších sourozeneckých jazykových skupin, mezi nimiž často leží značné vzdálenosti v prostoru i ve víře jejich uživatelů.

Vývoj Íránu byl sledem dramatických dějů a střídání stability s úpadkem a roztržetostí. V 3. tisíciletí př. n. l., kdy zde vznikly první *státy, se v jihozápadní části Íránu rozkládal starověký stát *Elam s hlavním *městem *Súsy, na severozápadě kolem dnešního města Hamadánu byla *Médie* (*Médové) s hlavním městem Egbatanou a severovýchodně od ní *Parthie* (*Parthové). Přibližně od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. došlo na území Íránu k významným demografickým změnám. Pravděpodobně odněkud z jihoruských stepí či z dnešní Ukrajiny přišla v několika vlnách indoevropská etnika *Arjů. Část Arjů putovala

přes Kavkaz, také přes Střední Asii a usadila se v oblasti Íránu, jiná jejich odnož pokračovala v tažení na jihovýchod do Indie. Svou původní vlast nazvali *Áirjanam Váedžó*, novou vlast pak *Airjósajanem*, tedy „Země obývaná Árji“ (od výrazu Árjici se upouští vzhledem k neblahým souvislostem s nacistickou ideologií [*nacismus] a expanzí). Z tohoto původního tvaru se postupně vyvinulo jméno *Érán*, později *Írán*. Tyto kmeny lze považovat za společné předky Íránců a Indů. Doba, která představovala postupné usazování kmenů a jejich zaměření na zemědělskou činnost tam, kde to přírodní podmínky umožňovaly, byla zároveň dobou vytváření semknutějších společenských struktur, kterou nepochybně provázely i různé *rituály, *modlitby, lidová vyprávění a podobné slovesné projevy. Nic z toho se však nezachovalo v písemné formě, vše se tradovalo pouze ústně. Koncem 3. tisíciletí př. n. l. se Elam dostal pod nadvládu *Sumeru, ale neindoevropští Elamité posléze napomohli k pádu III. urské dynastie a sami ovládli část Sumeru. *Konflikty s *Babylonií a Asýrií skončily roku 646 př. n. l. dobytím hlavního elamského města Sús asyrským panovníkem *Aššurbanipalem. Po rozpadu Asýrie se stal Elam součástí novobabylonské říše a v polovině 1. tisíciletí př. n. l. byl začleněn do nově vzniklé velmoci *perské říše (hlavními středisky byla města Pasargady a Persepolis), jejíž tvůrci, indoevropská iránská etnika, se ve východním sousedství Elamu, jak uvedeno, vyvíjela zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.

Zakladatelskou dynastií starého Íránu se stali *Achaimenovci (559–323 př. n. l.). Dynastie odvozovala svůj původ od Achaimena, jenž měl být otec Teispův a děd Kýra I. První vládci dynastie Teispes (asi 675–640 př. n. l.), Kýros I. a Kambýses I., ovládali jen nevelké území, a to ještě v závislosti na Médech. *Kýros II. se roku 550 př. n. l. z médského područí vymanil, poté dobyl *Babylon, větší část Malé Asie a další území a vytvořil mocnou říši. Jeho nástupce Kambýsés II. připojil Egypt. Po jeho smrti se ujal *vlády *Dáreios I., pocházející z vedlejší achaimenovské větve. Po potlačení několika povstání svou moc upevnil a snažil se rozšířit říši; neúspěšně skončily jeho snahy ovládnout Řecko a skythská území. Jeho nástupci, zejména Xerxes I., Artaxerxes I. a Dáreios II., udrželi celistvost říše, avšak jejich pokusy o ovládnutí Řecka byly rovněž neúspěšné. Posledního vládce dynastie Dáreia III. porazil *Alexandr Makedonský a Achaimenovská říše zanikla; v letech 327–250 př. n. l. zde vládla helénistická dynastie *Seleukovců.

Achaimenovská říše byla pestrým etnickým, hospodářským a politickým konglomerátem přísně centrálně řízeným, ale s dostatečným prostorem pro rozvíjení místních tradic a multikulturní obohacování. Velká období stabilizace perské státnosti a široce uplatňované politické, hospodářské a vojenské moci byla provázena rozvojem slovesné a výtvarné kultury. Nejstarší podoba jazyka je uchována v **Avestě*, dále v monumentálních nápisech achaimenovských panovníků (559–323 př. n. l.) (například „súská charta“, Behistúnský nápis na skále nedaleko Kermánšáhu, líčící stavbu královského paláce v Súsách). Peršané inspirovaní vzorem akkadského *klínového písma vytvořili klínové písmo perské, které se od předlohy liší tím, že perské písmo je slabičné a hláskové. V průběhu dalších etap se jazyk vyvíjel a měnil, přecházel od syntetického vyjadřování k analytickému. Postupně vznikl jazyk středoperský, který je značně bohatší na zachované literární památky. Pro tento stupeň jazyka nebylo už používáno klínového písma, ale písma vycházejícího z grafického systému aramejského.

Poslední velkou perskou dynastií před vpádem Arabů a šířením *islámu byla dynastie *Sásánovců (226–651). Sásánovci navazovali na mazdaistické tradice. Říši založil Ardašír I., který vládl v letech 226–241, porazil posledního Arsakovce a rozšířil svůj vliv na celý Írán. Za vlády Šáhpura I. dosáhla říše největšího rozkvětu a úspěšně vzdorovala i moci Říma. *Král Chusrau I. reformoval systém daní, jímž se později inspirovaly islámské daňové systémy, *vojsko a administrativu. Chusrau II. válčil s *byzantskou říší, ale po počátečních úspěších, kdy dobyl *Sýrii, *Palestinu, *Egypt i část *Malé Asie, oslabil svou říši natolik, že záhy poté snadno podlehla islámské expanzi. Poslední panovník Jazdkart III. nedoprovodil nepřijetí

posla arabských vojsk obvyklou posměšnou poznámkou perských vládců, že nehodlá jednat s lidmi, kteří se v poušti živí myším masem. Po prohraných bitvách u Kádísije v červnu roku 637 a u Nahávandu v roce 642 byl tento poslední Sásánovec v nejvyšším spěchu nucen opustit královský palác v *Ktésifonu (nedaleko Bagdádu), dlouho prchat na východ, kde pak u bran Mervu padl rukou zjištěného vraha. Velká hala ívánu perského královského paláce se stala místem první společné modlitby arabských dobyvatelů na půdě Iráku. Poslední příslušníci sásánovského rodu pak hledali *azyl v Číně, odkud se marně pokoušeli o *restauraci své moci.

Narušení kontinuity vývoje bylo tentokrát hluboké a mělo trvalé důsledky. Írán se stal součástí teokratického státu – *chalífátu –, jehož metropolí byl Damašek (tehdy dosáhl chalífát největšího územního rozsahu – od západních břehů dnešního Španělska po hranice Číny a části Indie), později Bagdád. Zarathuštrovská *víra byla tvrdě pronásledována a mnoho jejích stoupců opustilo půdu Íránu (dodnes žije tato *komunita v Indii pod jménem Pársové). Tolerována byla jen dvě *náboženství, kterým bylo zjeveno Písmo, „lidé knihy“ (arabsky *ahl al-kitáb*) – *židé a *křesťané. S postupnou *islamizací Íránu bylo přijato také *arabské písmo a do perštiny se dostalo v souvislosti s **koránem* mnoho arabských slov. Potřeba *úředníků schopných spravovat tak velké teritorium vynesla do popředí některé perské rody. Uplatnily se také další etnické skupiny. Od 11. století se přesouvaly na *Blízký východ turecké kmeny, které se staly výrazným faktorem v dalším vývoji oblasti. Postupně došlo k narovnání mezi arabskými a „jinonárodními“ *muslimy, což se ovšem neobešlo bez konfliktů, protože Arabové ve snaze udržet si postavení elity se zpočátku bránili šíření islámu pro „Nearaby“. Navzdory tomu se *islám stal dominující ideologií Blízkého východu a zasáhl postupně do všech okruhů života *společnosti (v umění například zmizely monumentální sochy, které byly typické pro staré íránské umění, zobrazování lidských postav bylo chápáno jako *rouhání, jako napodobení božího tvůrčího *aktu bez schopnosti vdechnout výtvaru život).

V důsledku arabského vpádu muslimů byly některé země (s převahou semitského obyvatelstva) poarabštěny a poislámštěny (východní Středomoří), některé byly poislámštěny, ale nikoliv poarabštěny. To byl případ Íránu. V průběhu 9.–10. století se daleko od centra chalífátu začali prosazovat *Sámánovci – dynastie starobylého perského původu vládnoucí ze sídla v Buchaře v letech 892–1005. Sámánovci ovládli severní a střední Írán a přihlásili se k perskému jazykovému odkazu; nastala renesance perského jazyka, již novoperského (to je jazyk, kterým se dnes mluví na půdě Íránu) a psaného arabským písmem. Ze sámánovského území se začal islám šířit mezi turecké kmeny v centrální Asii, které pak slábnoucí Sámánovskou říši vyvrátily.

V rámci islámského *rozkolu se od začátku 16. století stal Írán zemí vyznávající islám *ší'itského zaměření a zůstal jí dodnes. V té době dochází opět k perské renesanci za dynastie Safijovců (1502–1736), kteří kromě vlastního Íránu ovládali Ázerbájdžán, většinu Afghánistánu, část Arménie a dočasně též Irák. Poté pod tlakem *osmanské říše došlo znovu k úpadku. Po rusko-perských *válkách v letech 1804–1813 a 1826–1828 Persie ztratila Zakavkazsko a stala se předmětem britsko-ruského mocenského zápasu, jenž vyvrcholil smlouvou o rozdělení vlivu roku 1907. V letech 1925–1941 Rezá Šáh Pahlaví z nové dynastie Páhlaví zemi modernizoval a v roce 1935 ji přejmenoval na Írán. Na jeho politiku se snažil navázat Mohammad Rezá Šáh Pahlaví. Podlehл však islámské *opozici vedené z *exilu ájatolláhem Chomejním: v roce 1979 byla *monarchie svržena a vytvořena Íránská islámská republika (persky: *Džomhúrije islámije Írán*), teokratický stát, v němž jsou duchovní i světské záležitosti výrazně ovlivňovány ší'itskou formou islámu.

(Viz též sexualita, erotika, láska a manželství – *perská a kurdská civilizace.) (Jaroslav Malina)

civilizace, islámská, *civilizace, jejímiž původními tvůrci byli obyvatelé Arabského poloostrova – *Arabové. Dějiny Arabů jsou do vzniku *islámu, to znamená do první čtvrtiny 7. století n. l., spjaty převážně s Arabským poloostrovem. Toto rozsáhlé území pokrývají z větší části pouště, ale navzdory tomu zde jeho obyvatelé nacházeli vhodné podmínky nejen k nomádskému, ale i k usedlému způsobu života. V západní a severní části Arabského poloostrova zaslouží zmínku hornatý Hidžáz, protkaný různými směry mnoha údolími, a dále na východ náhorní planina Nadždu. Hidžázem a Nadždem procházely karavanní cesty z jižní *Arábie do *Palestiny nebo k Perskému zálivu a do jižní *Mezopotámie. Podél karavanních cest, v údolích a na místech s dostatkem vláhy vznikaly oázy a *města. V zemědělských oblastech se pěstovaly hlavně *datlové palmy, *pšenice a *ječmen. V jihozápadní části Arabského poloostrova, v dnešním Jemenu, se díky přírodním a klimatickým podmínkám vytvořily předpoklady k intenzivnímu *zemědělství a vzniku velkých centralizovaných *států, z nichž nejmocnější byla sabejská říše (zhruba od 8. do 1. století př. n. l.).

Již v předislámské době Arabové pronikali do pouští a *stepí mezi *Sýrií na západě a Mezopotámií na východě a zakládali tam útvary, které plnily úlohu nárazníkových států mezi *Římany a *Parthy a později mezi *Byzancí a sásánovskou Persií. V římské epoše vynikla především Palmyra ve východní Sýrii, vazalský stát Říma, která dosáhla největšího rozkvětu ve 3. století n. l. za *vlády královny Zenobie. V 5. století vzniklo v Híře na dolním Eufratu knížectví Lachmovců, spojenců sásánovské Persie, a od téže doby hájili východní hranici Byzance syrští Ghassánovci.

Třebaže většinu obyvatel Arabského poloostrova tvořili *nomádi, měly pro jeho hospodářský život velký význam hidžázské oázy a města. K největším oázám patřily Jathrib (pozdější *Medína; asi 370 kilometrů severně od *Mekky) a Tá'if (asi 80 kilometrů jihovýchodně od Mekky) s bohatou produkcí datlí, obilovin, zeleniny a ovoce. Mekka ležela na karavanní cestě z jižní Arábie do Palestiny a za svou prosperitu vděčila především *obchodu. Na její půdě stála také starobylá pohanská *svatyně *Ka'ba, cíl každoročních náboženských poutí. Zde začal *Muhammad kolem roku 610 hlásat novou víru, která dala dějinám Arabů mocný impulz a nový směr – islám.

Rozhodujícím mezníkem při vzniku islámu byl rok 622, kdy Muhammad přesídlil z Mekky do Jathribu (Medíny) a vytvořil tam základy politické, společenské a vojenské organizace islámské obce. Po jeho smrti roku 632 se již jeho prvním nástupcům (*chalífům; 632–661) podařilo nejen sjednotit ve jméno nového náboženství celý Arabský poloostrov, ale i obrátit islámské výboje daleko za jeho hranice. Ty směřovaly nejprve proti byzantským držávám. Do roku 647 obsadili *muslimové Palestinu a Sýrii až k maloasijské hranici, dobyli Egypt a ovládli severní Libyi. Zároveň se obrátili i proti Íránu. Sásánovská říše se pod jejich náporem zhroutila a roku 651 byl v jejich moci celý Írán.

V roce 661 se vlády ujali *Umajjovci (661–750) a těžiště říše se přesunulo z Medíny do Damašku. Umajjovcům se podařilo navzdory mnoha vnitřním *konfliktům a otřesům vybudovat centralizovaný stát a jednotný ekonomický systém. Islámské výboje pokračovaly i v umajjovské epoše. Na východě pronikli muslimové do Střední Asie a k poříčí Indu, do roku 710 dobyli celou severní Afriku a v první polovině 8. století ovládli kromě severních oblastí Pyrenejský poloostrov.

Po svržení umajjovské dynastie roku 750 se chalífského titulu zmocnili *Abbásovci z Muhammadova rodu Hášimovců. Sídlním městem se stal Bagdád, ležící v těsné blízkosti iránského regionu. Dlouhá epocha abbásovského *chalífátu (750–1258) je dobou největšího rozkvětu arabsko-islámské civilizace, ale i postupného rozpadu politické jednoty říše. Již v roce 756 se osamostatnilo muslimské Španělsko pod vládou umajjovského *emíra, v severní Africe se dostaly k moci lokální dynastie a také ve východních oblastech vznikly samostatné politické útvary. Od 9. století se z chalífovy suverenity vymanil Egypt pod vládou několika dynastií, z nichž nejvýznamnější byli Fátimovci (909–1171) a *Ajjúbovci (1169–1250).

Úpadek chalífské moci se projevil i v centru říše; chalífové se stávali loutkami v ruce velitelů tureckých gard. V roce 945 obsadili Bagdád iránská Bújovci (932–1055), roku 1055 je vystřídali turečtí Seldžukovci, kteří vládli v Sýrii do roku 1117 a v Iráku do roku 1194.

Na konci 11. století zasáhly do oblasti Sýrie a Palestiny křižácké výpravy. Výrazného úspěchu v boji proti křižákům dosáhl Saláhaddín z dynastie Ajjúbovců, který roku 1187 dobyl Jeruzalém. Po pádu Ajjúbovců roku 1250 se v Káhiře zmocnili vlády velitelé tureckých oddílů (takzvaní mamlúci) a tak zahájili dlouhou epochu mamlúckých dynastií v Egyptě a Sýrii (1250–1517).

Od 11. století prožívalo postupný politický úpadek muslimské panství ve Španělsku. Tlak křesťanské reconquisty neustále sílil, ve 13. století padla Córdoba a Sevilla, a nakonec se do roku 1492 udržela jen dynastie Nasrovců v Granadě.

Do politického, sociálně-ekonomického a kulturního vývoje takřka celé východní poloviny islámského světa zasáhl ve 13. století ničivý mongolský vpád. Mongolové pronikli do Střední Asie a Íránu a roku 1258 dobyli a vyplenili Bagdád. Toto datum znamená konec abbásovské epochy a faktický pád chalífátu. Mongolové se pak zmocnili Sýrie, ale v Palestině utrpěli těžkou porážku od egyptských mamlúků, ustoupili a vyklidili celou Sýrii.

Od 14. století začala prosazovat expanzivní politiku nová vznikající velmoc – stát osmanských Turků. Roku 1453 dobyl sultán Mehmet Fatih Cařihrad a v letech 1516 až 1517 se sultán Selim I. zmocnil Sýrie a Egypta a učinil tak konec vládě mamlúků. Všechna území arabského Východu i severní Afriky kromě Maroka se dostala pod nadvládu osmanské říše.

Od počátku 19. století se arabský svět stal sférou zájmů a vlivu evropských velmocí. V roce 1798 přišel do Egypta Napoleonův expediční sbor, od roku 1882 byl Egypt pod faktickou nadvládou Británie, v období let 1831–1912 obsadila Francie Alžírsko, Tunisko a Maroko a v letech 1911–1912 Itálie dobyla Libyi. V jižní a východní části Arabského poloostrova uplatnila svůj mocenský vliv Británie. Arabské země, které zůstaly v rámci osmanské říše (Sýrie, Libanon, Palestina, Zajordánsko, Irák), byly po první světové válce svěřeny do mandátní správy Velké Británie a Francie. V meziválečném období sílily snahy o vymanění z koloniální nadvlády; formální samostatnost získaly Egypt, Irák, na Arabském poloostrově vzniklo Saúdskoarabské království, ale většina arabských zemí získala politickou nezávislost až po druhé světové válce.

Současný arabský svět tvoří – s výjimkou Palestiny – samostatné národní státy, které charakterizuje rozdílná úroveň ekonomického a sociálního vývoje, politických institucí a státního zřízení. Stále však působí jednotící faktory, které udržují vědomí sounáležitosti a solidarity: společná minulost, odkaz arabsko-islámské kultury a civilizace a společný spisovný arabský jazyk.

(Viz též sexualita, erotika, láska a manželství – islámská civilizace, smrt a pohřeb – islámská civilizace.) (Jaroslav Oliverius)

civilizace, japonská, civilizace vyvíjející se na japonském souostroví a vykazující velký vliv na světové dění, zvláště od konce 19. století. Vývoj na japonském souostroví, jehož specifická geografická poloha omezovala kontakty s pevninskou částí Dálného východu, v historické době dlouho zaostával za úrovní států na pevnině, i když v prehistorii unikátním způsobem zazářila džómonska kultura. Ta jako první na světě vyráběla keramické nádoby již koncem starší doby kamenné, ve 12. tisíciletí př. n. l., tedy v údobí, kdy se lidé stále ještě živili lovem zvěře, rybolovem a sběrem rostlin, zatímco jinde se první nádoby objevují až zhruba o tři až pět tisíciletí později, v souvislosti se vznikem zemědělství. Kultura Džómon se dále vyvíjela, její příslušníci začali ve 4.–2. tisíciletí př. n. l. obdělávat půdu a hrncířství přivedli k vrcholnému rozkvětu. Zároveň položili základy k usedlému životu – nejprve v trvalých vesnicích a později i ve městech a městských státech, které zřejmě v 7. století př. n. l. splynuly do formativního státního útvaru pod vládou legendárního císaře Džimmua.

První písemné záznamy o obyvatelstvu na Japonských ostrovech pocházejí z pera čínských historiografů, kteří *Japonce ve *Vyprávění o východních barbarech* označují jako trpaslíky, japonsky *wa*, což je také nejstarší název Japonska. Jiné čínské záznamy, vztahující se k 3. století n. l., vyprávějí o bojích o moc v *zemi Wa, z nichž vítězně vyšel stát **Jamato*. Koncem 4. století navázal panovník Jamata vztahy s Korejským poloostrovem, což mělo podstatný vliv na formování japonského státu.

Poznávání kontinentální kultury v pátém a šestém století přineslo Japonsku podstatné změny. Prostřednictvím korejských přistěhovalců se do Japonska dostalo nejen mnoho řemeslných dovedností, ale také nové myšlenkové a náboženské směry – *konfucianismus a *buddhismus – i *čínské písmo. Po údajně prvním korejském učenci Wan'i, který připlul do Japonska v roce 405, přicházely další rody vzdělavců a písařů. Vzdělání *Korejci působili mimo jiné i jako učitelé japonské *aristokracie, a tak se díky jim v Jamatu ujalo čínské písmo.

Než se mohlo Japonsko pustit do vlastní tvorby, muselo se vyrovnat se systémem cizího písma. *Japonština je aglutinační *jazyk uralsko-altajské rodiny a čínské ideografické písmo jejímu systému nevyhovuje. Proto Japonci v písemnostech zpočátku používali čistou *čínštinu a teprve později ji začali přizpůsobovat potřebám vlastní gramatiky. Byl to dlouhodobý proces, v němž nejprve používali čínské znaky jak v původní čínské, tak později pojaponštělé podobě (čínské znaky četli s japonskou výslovností, čímž vzniklo takzvané sinojaponské čtení). V 7. století pak pro vyjádření japonské gramatiky začali užívat čínské znaky také foneticky. Nejstarší literární památky jsou zaznamenány velmi komplikovaným písemným systémem, který využíval čínských znaků v jejich původním užití jako *ideogramů a zároveň jako fonetik, vyjadřujících zvukovou stránku japonštiny. *Kronika o dávných věcech* (**Kodžiki*), pocházející z 8. století, je psána pojaponštělou podobou čínských znaků, následující *Kroniky Japonska* (*Nihongi*) jsou zaznamenány převážně čínsky. Další z významných děl japonské klasické *literatury, básnická *Sbírka deseti tisíc listů* (**Manjósú*), je zapsaná tak složitým systémem, že je předmětem bádání celých generací vědců. Tato skutečnost svědčí o komplikovaném vývoji a dlouhodobém procesu na cestě k ustálené podobě systému japonského písma.

Z foneticky používaných čínských znaků Japonci v 10. století vytvořili dvě řady slabičných abeced. Systém kombinace japonských abeced s čínskými znaky se v jistých obměnách používá pro zápis japonštiny dodnes.

Pod vlivem čínských vzorů budovali japonští panovníci také základy nového státu. V zájmu stabilizace státní moci bylo v roce 710 založeno první stálé hlavní město **Heidžókjó* (dnešní Nara). Nastěhováním císařského dvora do Nary začalo sedmdesátileté období stejného názvu. Nadšení pro vyšší pevninskou kulturu dosahovalo v období *Nara* jednoho ze svých vrcholů. Výborně organizovaná čínská říše *Tchang s bohatou kulturou měla nesmírný vliv na všechny oblasti japonského života. Čínskými vzory byla inspirována idea zkompileovat *Kroniku o dávných věcech*, která představuje počátek japonské literatury. Jiným z výrazných projevů kontinentálního vlivu bylo přijetí buddhismu za státní *náboženství. Moc buddhistických *mnichů ovšem záhy nabyla takových rozměrů, že ohrozila postavení samotného *císaře. Aby se dvůr odpoutal od přebujelé moci *klášterů, rozhodl se zbudovat nové hlavní město – **Heiankjó*.

Heiankjó („Město míru a pokoje“, dnešní Kjóto) bylo založeno v roce 792. Téhož roku se do něj dvůr nastěhoval a Kjóto pak zůstalo sídlem císaře více než deset století (do roku 1869) a hlavním městem Japonska více než osm století (do roku 1603). Přesídlení dvora určuje začátek nového období japonských dějin, nazvaného podle sídelního města Heian. Doba **Heian*, trvající až do roku 1192, je charakteristická podivuhodným uměleckým rozvojem a byla skutečným zlatým věkem japonské dvorské kultury. Koncem 9. století byly přerušeny kontakty s Čínou a japonská civilizace přetvářela do vlastní podoby to, co nasbírala z kontaktů s pevninou. Pro japonskou *historii je příznačné střídání období izolace s

obdobími nadšeného přijímání cizích vzorů. Několikrát v průběhu dějin se tak Japonsko uzavřelo zbytku světa, aby asimilovalo a adaptovalo to, co předtím nasálo zvenčí. Jedním z charakteristických příkladů je právě vznik slabičného písma odvozeného z čínských znaků.

Dvorská *šlechta vedla vytríbený *životní styl a pěstovala umění. Dvůr se věnoval téměř výhradně společenským radovánkám, jeho *autority proto ubývalo, a to zejména ve vzdálenějších provinciích, kde zatím sílily vojenské *klany. Kontrola nad státem se císaři vymkla z rukou a stala se předmětem *sporů silných vojenských rodů, které mnohdy přerostly až do válečných střetů. Jedny z nejproslulejších válek japonského středověku – mezi rody Taira a *Minamoto – byly zpracovány do literární podoby a my je známe jako *Příběh rodu Taira (Heike monogatari)*. Z nemilosrdných *konfliktů vyšel vítězně rod Minamoto, když ve slavné bitvě u Dannoury v roce 1182 Tairy definitivně porazil.

Hlava rodu Minamoto no Joritomo založil roku 1192 vlastní vojenskou vládu – *šógunát, usídlil se ve městě Kamakura, a tak začalo další období japonských dějin, nazývané buď podle vládnoucího rodu dobou *Minamoto*, nebo podle jeho sídla *Kamakura*. *Šógun, vojenský vládce Joritomo, převzal od císaře správní moc a zavedl striktní opatření k obnově kontroly po celé zemi. Vznik kamakurského šógunátu je skutečnost, která přinesla výrazné proměny do všech oblastí japonské společnosti. Od té doby vládla v Japonsku řada vojenských rodů téměř sedm století.

Když kamakurský šógunát začal ztrácet moc a ještě zeslábl pod náporom mongolských nájzdů, které postihly Japonsko ve dvou vlnách (1274 a 1281), začal *úřad šóguna vykonávat další z vojenských rodů – rod *Ašikaga. Během více než dvou století šógunátu Ašikaga zaujala vojenská šlechta zcela dominantní postavení ve společnosti. Strohá *samurajská disciplína našla svůj výraz i v náboženství a zálibou v jednoduchosti, prostotě a střídmosti zanechala trvalou stopu v japonském umění. Dodnes je jednou z jeho výrazných charakteristik cit pro uměřenost a výrazová střízlivost.

Období Ašikaga bylo nicméně naplněno vleklými spory mezi silnými vojenskými rody. Domácí *vátky ukončilo až vítězství rodu *Tokugawa v roce 1603. *Mír, který následoval, udržovali tokugawští šógunové pevnou rukou. Japonsko opět uzavřeli, vyhnali všechny *cizince, Japonci, kteří byli mimo svou vlast, se nesměli vrátit a pod pohrůzkou *trestu smrti nemohl nikdo zemi opustit. Více než dvě století žilo pak Japonsko opět v izolaci. Šógun ovládl všechny oblasti života ve společnosti, a aby si pojistil pevnou kontrolu v celé zemi, uzákonil rozdělení všech poddaných do *stavů. A aby ani žádný ze silnějších provinčních rodů neměl možnost mimo šógunův dohled příliš zesílit, zavedl povinnost **sankin kótai*: všechna knížata musela trávit každý druhý rok službou šógunovi přímo v sídelním městě *Edu*. Systém *sankin kótai* se jevil jako velmi efektivní kontrola vojenských šlechticů, potenciálních odpůrců šógunátu.

Tokugawský šógunát si dokázal udržet moc téměř tři sta let, až v polovině 19. století se začala rigidní sociální struktura pomalu hroutit. K japonskému souostroví navíc připlouvalo stále víc cizích lodí s požadavkem otevření země. Šógunát si byl dobře vědom, že by vojenské schopnosti jeho dlouho izolované země neuspěly v konfliktu s cizími mocnostmi, a tak se americkému *admirálovi Matthewu Calbraithu Perryemu podařilo v roce 1853 šógunát přimět, aby Japonsko otevřel světu.

Tato převratná událost povzbudila nespokojené obyvatelstvo ke vzpouře a po konfliktech, které trvaly více než deset let, šógunát padl, byla znovu nastolena moc císaře a Japonsko se reformami **Meidži*, započatými v roce 1867, začalo proměňovat v moderní stát.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – japonská civilizace, *smrt a pohřeb – japonská civilizace.) (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina, Klára Macúchová)

civilizace, korejská, označení *kultury a *civilizace rozvíjející se od pravěkých dob v oblasti Korejského poloostrova a velké části přilehlého Mandžuska.

První lidé Koreu osídlili již ve starší a střední době kamenné (*paleolitu a *mezolitu) a živili se *lovem a *sběračstvím. V mladších prehistorických obdobích byli asimilováni novými neolitickými přistěhovalci z pevniny, znalými *zemědělství, *hrnčířství, *textilnictví a *stavitelství. Tyto *inovace se staly základem dalšího vývoje ve 4. a 3. tisíciletí př. n. l. v rámci *kultury tongsamdongské* a poněkud mladší *hřebenové kultury*, nazvané archeology podle typické výzdoby nádob. Následovaly další *migrace a kulturní vlivy, které formovaly korejské etnikum, jež se v některých rysech od svých sousedů liší jak antropologicky, tak i *jazykem.

Nejstarší korejské dějiny jsou opředeny *legendami, z nichž pak starověcí historikové a po nich i oficiální historiografové odvozují vznik prvních států. Počátek dějin bývá nejčastěji spojován s rokem 2333 př. n. l., kdy se podle pověsti narodil *Tangun, zakladatel bájněho *království *Čosön* – „Země jitřní svěžesti“. První státy (v širším smyslu slova) na Korejském poloostrově však vznikaly až v průběhu 1. století př. n. l. V následujících staletích „Tři království“ (*Samguk*) – *Silla, *Päkče a *Kogurjō – dále expandovala: na severu obsadila i území, která musela později postoupit Číně. Zatímco nejseverněji položený stát Kogurjō byl vystaven neustálému čínskému tlaku, oba další státy, zvláště Silla, se rozvíjely poklidněji. Také památky ze Silly i Päkče dokazují velký rozvoj umění a řemesel, stát Päkče navíc sloužil jako spojovací článek mezi kontinentem a Japonskem a jeho prostřednictvím se na ostrovní půdu dostala čínská i korejská kultura. K sjednocení Korejského poloostrova došlo roku 668, kdy si království Silla podrobilo ostatní dva státy; až do roku 918 pak vládlo jako *Tchongil Silla* („Sjednocená Silla“).

V období Sjednocené Silly došlo k rozmachu *literatury, *řemesel, *stavitelství a *umění, jak je patrné na památkách v tehdejším sídelním *městě Kjōngdžu. Od té doby si Korea i přes časté nájezdy (*Kitani, *Mongolové, *Japonci, *Mandžuové) uchovala jak politickou, tak i etnickou jednotu až do roku 1910.

Království Sjednocené Silly vystřídala v roce 918 *dynastie Wang (*Korjō*), která přenesla hlavní město Käsōng do středu poloostrova. *Korjō je známé svým jedinečným vynálezem tisku pohyblivými kovovými typy (1234), seladonovým *porcelánem, rozmachem buddhismu a také obdivem k čínské kultuře a literatuře. Z doby mongolských vpádů pochází i jedinečná *Tripitaka Koreana, vyřezaná oboustranně na 81 000 dřevěných maticích.

Od roku 1392 vládla v Koreji dynastie *I* (Čosön), jež přemístila své sídlo do dnešního Sōulu a přijala za státní *ideologii *neokonfucianismus. První staletí zhruba do korejsko-japonské *vátky (1592–1598) se vyznačují všestranným rozkvětem kultury, poté následuje pozvolný úpadek a dobrovolná izolace, která zapříčinila také jistou zaostalost. Ta se projevila až po násilném otevření *země v roce 1876. Přes snahy vzdělanecké vrstvy zachovat si nezávislost prostřednictvím reformy společnosti se Korea nedokázala ubránit tlaku Japonců. Ti si postupně vybudovali v zemi neotřesitelnou pozici a v klíčových momentech dokázali, že mezi koloniálními mocnostmi jsou jejich zájmy o Koreu nejsilnější. Přes odpor celé země a částečně i zahraničních velmocí potvrdilo Japonsko své dominantní postavení, když ve dvou velkých válkách o Koreu s Čínou (1894–1895) a s Ruskem (1904–1905) zápas o Koreu vyhrálo.

Japonský *protektorát v roce 1905 a následná *anexe v roce 1910 už byly pouze logickým důsledkem předchozích událostí. Do roku 1945 byla Korea součástí japonského *císařství a svobodu získala až s koncem *druhé světové války a porážkou Japonska. Třicátá osmá rovnoběžka, původně vojenská *demarkační linie stanovená velmocemi v průběhu druhé světové války, se po osvobození země postupně stávala dělicí čarou mezi severem a jihem Korejského poloostrova a od korejské války (1950–1953) až do dnešní doby je hranicí dvou korejských států: Korejské republiky na jihu a Korejské lidově demokratické republiky na severu.

Přibližně na počátku naší éry se do Koreje dostalo *čínské písmo společně s klasickými konfucianskými spisy. Zatímco *konfucianismus začal plnit svou státopornou i společenskou úlohu o mnoho staletí později, čínské znaky byly přijaty pro zápis korejského jazyka. Přes určité úpravy, které měly sloužit k zachycení gramatického systému korejštiny (například úřednické písmo *idu), platily jak znaky, tak i klasická *činština oficiálně pro zápis takzvané „vysoké literatury“ až do konce 19. století. Psaly se jím všechny vážné žánry, tzn. naučná literatura všeho druhu, *poezie a próza v čínském stylu. V polovině 15. století sice *král Sedžong inicioval vytvoření korejského hláskového písma *hunmindžöngüm* („systém správných hlásek pro vzdělání lidu“), které mělo pomoci odstranit negramotnost, ale tento pozitivní a z lingvistického hlediska ojedinělý počín zůstal dlouho mezi vzdělaneckou vrstvou bez odezvy. Hláskové písmo bylo považováno za „nízké, ženské“ a v žádném případě nedokázalo odstranit znaky; ty z psaného textu a literatury nevymizely dodnes. Oficiálního uznání se korejská abeceda dočkala až koncem 19. století v rámci rozsáhlého reformního *hnutí, které souviselo i se vzednutím *nacionalismu.

Nejstarší životní filozofie a náboženské představy obyvatel Koreje – *animismus a *totemismus – měly svůj původ v uctívání živých bytostí i neživých věcí, ve víře v duchy, ve vztahu k *přírodě a *vesmíru. Tato prehistorická *náboženství (společně se *šamanismem) nevymizela ze života lidí ani po příchodu konfucianismu, *taoismu a *buddhismu, jež měly, alespoň ve vyšších vrstvách korejské společnosti, podstatnější vliv. Šamanismus, i když je dnes chápán spíše jako součást *kulturního dědictví, zanechal přesto v korejském vnímání *světa podstatné stopy, projevující se především úctou k světu živých i mrtvých. Z nábožensko-filozofických systémů, které se do Koreje dostaly přes Čínu v době Tří království, měl po mnoho staletí největší vliv buddhismus, uplatňovaný pod královskou patronací až do 14. století jako státní náboženství. Buddhismus se pro svou *tolerantnost nestavěl proti původním náboženstvím, jeho laická podoba dokonce absorbovala různé prvky lidových představ. Pronikl do všech oblastí kultury a jeho vliv na literaturu se projevuje v různé míře v celých dějinách korejského písemnictví.

Do všech sfér života korejské společnosti se však zřejmě nejvýrazněji otiskl konfucianismus a jeho *pět základních vztahů, které vymezovaly mezilidské vazby od panovníka až po kastovně nejnižší. Jejich danost a neměnnost dávaly vládcům možnost přehledně kontrolovat společnost a určovaly mimo jiné i vztah muže a ženy. Zároveň se však konfucianismus zasloužil o rozvoj vzdělanosti, kultivovanosti a stanovil měřítko pro ideální lidské chování, na nichž staví korejská společnost i v dnešní době.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – korejská civilizace, *smrt a pohřeb – korejská civilizace.) (Miriam Löwensteinová)

civilizace, křesťanská (z latiny: *christianus*, „křesťanský“ a *civilis*, „občanský, společenský“), označení politického, právního a mocenského uspořádání založeného na premisách křesťanského náboženství, prosazujícího své principy kultury, vzdělanosti, životní filozofie a etiky. *Křesťanství vzniklo během 1.–2. století n. l. v oblasti *Syropalestiny, v *Malé Asii a šířilo se do centra *římského říše zejména zásluhou *Pavla z Tarsu (kolem 3 n. l. – kolem 67 n. l.) a jeho misijní činnosti. Vznik křesťanské civilizace je však mnohem pozdější, souvisí s *christianizací nejprve římské říše a poté dalších území Evropy, která byla dokončena teprve v pozdním *středověku.

Historie: Díky učení Pavla z Tarsu se křesťanství rozvinulo v prvotní teologickou koncepci a světonázor a rychle se rozšířilo v antickém světě. V tomto prostředí nacházelo stále větší ohlas, protože uspokojovalo ty potřeby člověka, pro které antická společnost, potýkající se s četnými vnitřními *krizemi, nebyla již schopna nabídnout uspokojivé řešení. Humanistický základ, na němž se *antická civilizace konstituovala, se rovněž ukázal živnou půdou pro uplatnění *humanismu křesťanského. Nedostatky soudobého světa se snažil řešit prostřednictvím nové víry, odlišné od přežívajících se antických kultů a hledající radikální,

třebaže *iracionální východisko v eschatologické koncepci (*eschatologie) posmrtné spásy, jejíž zárukou se stala *oběť Ježíše Krista. *Mysterium *utrpení a *oběti korunované konečným vítězstvím božstva bylo podstatou mnoha antických mysterií, do jejichž rámce můžeme křesťanství zařadit. Jeho odlišnost byla v tom, že zárukou spásy a podstatou mysteria byla krvavá oběť a smrt nikoli obětního zvířete, jak bylo obvyklé v pohanských kultech, ale skutečného člověka Ježíše Krista, syna Božího, který sám byl vtěleným Bohem. Poté co zemřel jako člověk, byl vzkříšen k novému životu a jako *Bůh vstoupil na nebesa. Spásu přislíbil i těm, kdo uvěří jeho učení bez ohledu na pohlaví či společenské postavení a další *atributy pozemského života. Právě to bylo v antickém světě na křesťanství přitažlivé a získalo mu mnoho horlivých příznivců, zejména mezi ženami a otroky. Racionálně uvažujícím příslušníkům antické společnosti toto mysterium připadalo nesmyslné a rozporuplné. Antičtí bohové byli nazíráni jako nesmrtelní, netýkalo se jich utrpení, byli věčně krásní a mladí. *Ukřižování bylo nejpotupnějším trestem, používaným jen pro nejhorší zločince a desperáty. Nesmělo být uplatněno vůči římskému občanovi. Fakt, že Bůh byl ukřižován a zemřel, byl nepochopitelný. „Nezbylo než uvěřit“ – „credo, quia absurdum“, jak tyto rozpory podle *legendy vyjádřil racionalistický i vášnivý římský filozof Tertullianus (asi 160–asi 230; ve skutečnosti tento výrok nikdy nenapsal).

Zachytilo je i výtvarné umění, v němž byla tradiční estetická kritéria nejen tvarů, ale i vztahů a *hodnot zakotvena mnohem důkladněji. Protože v židovském náboženství platil zákaz zobrazování toho, co je předmětem kultu, nevyvinulo se zde obrazové umění. Křesťanství ve svých základních předpisech převzalo i tuto zásadu a v prvních dvou stoletích své existence ji striktně dodržovalo. V antickém světě však byla časem porušena obecně platnou praxí a také zde se začalo formovat obrazové ztvárnění posvátných biblických motivů. Ukřižování přesto pro antické křesťany zůstávalo *tabu po morální i estetické stránce, dlouho se mu vyhýbali, uplatnilo se pozdě a s velkými rozpaky a přijatelným se stalo posléze až na přelomu 6. a 7. století. Tři až čtyři doklady tohoto motivu, které známe z 5. a 6. století, zachycují Ukřižovaného s otevřenými očima, tedy živého, což se podle antické morálky jevilo přijatelnější.

Jak se křesťanství dívalo na člověka v jeho přirozených lidských vztazích? V mnoha ohledech bylo konzervativní a vrhlo člověka zpět do zásadami a předpisy spoutaného postavení, z něhož se mezitím v antickém světě vymanil. Nerovnoprávnost pohlaví byla v Pavlově teologii zdůvodněna: žena je tvorem méně dokonalým než muž, protože muž byl stvořen podle obrazu Božího, kdežto žena byla vytvořena podle obrazu muže, a je mu tudíž podřízena. Dalším důvodem je to, že zavinila dědičný *hřích (1 Kor. 7). Vztah mezi mužem a ženou může být založen na právoplatném manželském svazku, jehož cílem je zplodit a vychovat potomstvo. Jeho základem má být spíše „soulad“ (*consensus*) než „soužití“ (*concubitus*). Fyzická *láska je zbytečná, odvádí od Boha. Pavel dospěl tak daleko, že muži zamilovanému do své ženy vyčetl, že se tím dopouští *cizoložství. Nebylo lehké hledat rozumné zásady pastorační politiky – najít vhodné *vysvětlení pro biblické zásady dogmatické povahy, protože si často protirečily. Křesťanství se muselo vyrovnávat s římským způsobem života a usilovat o snesitelný *modus vivendi s římskou zákonnou normou v oblasti civilního práva. V době, kdy křesťanství bylo tajným náboženským směrem, muselo se v mnoha ohledech chovat přizpůsobivě, aby se nedostalo do rozporu s platnými *zákony. Například *papež *Kalixt, sám bývalý otrok, doporučoval na začátku 3. století ženám z vyšší společnosti, aby raději uzavíraly tajné *sňatky a žily s některým ze svých otroků, pokud byl rovněž věřící, než aby se provdaly za „pohana“ ze svého prostředí. Problém nastal, když tato tajná *manželství nezůstala sterilní: ze společenských důvodů se žena musela podrobit *potratu, k čemuž se křesťanství stavělo negativně, počínaje již apologety 2. století.

Když bylo roku 313 křesťanství s „pohanským“ náboženstvím zrovnoprávněno takzvaným *Ediktem milánským císaře *Konstantina a jeho vliv vzrostl, prosazovalo svoje stanoviska v

mnoha ohledech nesmiřitelně. Tam, kde bylo možné získat snadněji vrch nad odpůrci, se však povolovaly výjimky. Jednalo se třeba o souhlas, aby se křesťanské ženy vdávaly do tradičně „pohanských“ rodin římské *aristokracie, protože ženská schopnost přesvědčit byla považována za vhodný prostředek k tomu, jak nalomit protivníka a získat ho pro víru.

Podstatou křesťanské lásky je „obecná láska k bližnímu“ (**filanthropia*). Na ní byla založena i „láska manželská“ (*charitas coniugalis*), která ovšem vycházela z římské teorie konsensu obou jedinců. Nejvýznamnější z *církevních Otců pozdně antického křesťanství Aurelius *Augustinus (354–430) říká, že se křesťanské manželství neřídí zákony Fora (občanským právem), ale zákony Kristovými, jež pro pastorační účely rozpracoval sv. Pavel. Přesto se Augustinovi dařilo jen s obtížemi vyložit některá protirečící si ustanovení tak, aby byla jednoznačně srozumitelná a použitelná pro normální život.

Křesťanská *svatba do detailu přejímá *obřad, který se vyvinul v Římě a jehož jádrem je slib a spojené pravice (*dextrarum iunctio*). Bez problému se křesťanská praxe přizpůsobila i některým pozdějším ustanovením civilního práva, jako bylo nařízení o věnu uzákoněné západořímským císařem Maiorianem v polovině 5. století. *Církev prosazuje požadavek, aby se slib vykonal v přítomnosti *kněze (nikoli jen civilních *svědků a starosvatky) a byl posvěcen ve jménu Krista – *in Deo*. Křesťanství pozvedlo a zvýraznilo roli zasnub. Vycházelo přitom z ohledu, jakou roli zaslíbení hrálo ve stálosti vztahu Josefa k Marii. *Symbolem přijetí závazku obou snoubenců byl polibek, jež si vyměnili, a železný *prsten.

Církevní *zákonodárství neuznávalo rozvody a bránilo se i opětovnému uzavírání manželství, zejména pokud by se k tomu odhodlala žena. Vdovám propůjčovalo značnou *úctu. Podobný čestný *statut měly i neprovdané dívky a ženy. Pro ně se užívalo označení **virgo* („panna“) – a panenství se stalo specifickou kategorií. Svou roli v tom hrálo prosazování čistoty a *askeze. V mužském světě bylo preferováno mnišství. Vlastně všechny tyto sterilní stavy, jak byly chápány z profánního antického hlediska, byly povýšeny na *ctnost. U mužů byly další sňatky doporučovány jen za předpokladu, že soužití přispěje k lepšímu pochopení a poznání Boha. Nevěra a cizoložství byly posuzovány stejně negativně, dopustil-li se jich muž či žena. Smysl manželskému soužití poskytovalo plození dětí.

Přesto někteří církevní Otcové prosazující odříkání radili, aby lidé byli uměřeni i v této bohu libé činnosti. Pozitivní role manželství byla spatřována v tom, že poskytuje přirozenou ochranu proti tělesné vášni. Jeden z nejkultivovanějších učenců 4. století *Hieronymus (Jeroným), autor latinského překladu **bible*, pro nějž se od 12. století používá názvu **Vulgata*, se v perspektivě deziluzí pozdně antického člověka a eschatologických vizí, do nichž se promítalo tušení zániku tehdejšího světa, domníval, že svět je přelidněný. Chudině doporučoval úplnou abstinenci, aby se nerodily děti, které stejně čeká jen neštěstí. Jeroným, jenž i ve svém životě preferoval askezi, také prohlásil, že vznikem křesťanství bylo vlastně překonáno Hospodinovo nařízení „milujte se a množte se“, obsažené v *Genezi*. Proti tomuto extrémnímu *názoru se kategoricky postavili vzdělaní křesťané z laického prostředí a neschválili je ani ostatní církevní Otcové. U svých kněží se církev postupně snažila prosazovat požadavek čistoty v podobě *celibátu. Zpočátku to nebyla jednoznačná podmínka, spíše se setkáváme s řadou doporučení v tomto smyslu. Například kněžím, kteří byli vysvěceni už jako ženatí, se doporučovalo, aby nezavrhovali své ženy, ale žili vedle nich, jako by je neměli. Když si severoafričtí křesťané v Kyréně začátkem 5. století za svého *biskupa zvolili novoplatonského filozofa Synesia, přijal tuto funkci s podmínkou, že si i nadále ponechá svou ženu. Základní podmínkou k přijetí do kněžského stavu bylo mužství. Knězem se proto nemohl stát ani jeden z nejvýznamnějších církevních Otců Órigenés z toho důvodu, že se chtěl Bohu přiblížit prostřednictvím nejkrajnější askeze a připravil se sám o své mužství. (Dodnes má při volbě papeže důležité místo ve *středověku ustanovená ceremonie *Habet*, včetně použití originálních ustensilií velmi profánního antického původu.)

Brzy po skončení pronásledování a zrovnoprávnění křesťanské víry se čas od času začaly objevovat veřejné penitenční monstakce, prováděné z popudu některých církevních hodnostářů, při nichž postižení jedinci museli potupným způsobem činit veřejné pokání. Často se tato opatření drasticky uplatňovala proti ženám. Patrně musela těžce devastovat osobnost. Kdyby ovšem byla brána v úvahu!

Podobné akce povzbuzovaly vznik kolektivního fanatismu. Ten se pak projevoval nejrůznějšími formami, mimo jiné také v podobě náboženské *intolerance. Roku 415 v Alexandrii fanatictí křesťané při útoku na „pohany“ zlynčovali a usmrtili významnou novoplatonskou filozofku a matematicku *Hypatii, jejímž žákem byl výše zmíněný *Synésios z Kyrény. Křesťanský *rituál a určité striktní předpisy v některých ohledech znamenaly krok zpět proti *relativní *svobodě jedince v antické společnosti.

Nicméně „dobrá zvěst“ (*euangelion*), kterou nová *víra přinášela, byla natolik přitažlivá, že se v antickém světě křesťanství rozvinulo do podoby *univerzálního náboženství. Ve vývoji lidské společnosti křesťanství znamenalo *pokrok a hledání nové cesty k řešení požadavků tehdejší doby. Pomineme-li otázku víry, která je za všech dob subjektivní záležitostí, koncepce lásky k bližnímu přinesla pozitivní opatření v sociální oblasti (péče o chudé a nemocné v rámci jednotlivých náboženských obcí). Křesťanské předpisy také příznivě a vlastně jedinou dostupnou formou přispěly k řešení katastrofálně vysoké *úmrtnosti mladých žen při prvním porodu. Tento fakt, který je dosvědčen pozdě antickými náhrobními nápisy, byl do té míry metlou své doby, že představoval vážné demografické nebezpečí. Římské civilní právo dovolovalo, aby ženy vstupovaly do manželství již od patnácti let, tedy ve věku, kdy byly ještě nedospělé a nepřipravené na bezprostředně následující *těhotenství a *porod. Dochovalo se velké množství náhrobních nápisů z 3. a 4. století, z jejichž údajů vyplývá, že neúměrně vysoká úmrtnost postihovala právě ženy kolem šestnácti let, necelý rok po svatbě. Teprve až životní *zvyky a zásady lidí začaly být ve větší míře ovlivňovány křesťanskou morálkou a zásadami, které doporučovaly, aby muži a ženy uzavírali manželské svazky až mezi dvaceti a třiceti lety, úmrtnost prvorodiček se výrazně zmírnila.

Přestože představitelé rané církve programově odmítali a zavrhovali vše „pohanské“, církevní *organizace a *hierarchie se utvářela podle vzoru římské *správy, odkud převzala názvy pro své hodnostáře a četná další opatření. Tento trend se dále posílil, když bylo křesťanství zrovnoprávněno a zvýhodňováno přízní ze strany Konstantinova císařského dvora. Inspirovalo se jeho okázalostí, a jakmile se stalo významnou společenskou silou, začalo budovat svou mocenskou strukturu. Boj o moc se promítal i do ideologických *sporů rané církve. Koncem 4. století byly zakázány „pohanské kultury“ a křesťanství se stalo jediným oficiálním náboženstvím římského impéria (*Imperium Romanum). Tím byl vlastně završen proces *romanizace křesťanství a zanikly rozpory, které křesťanství původně v kontaktu s antickou civilizací zažívalo. Pak už nic nebránilo v další asimilaci antiky a římský papež si přivlastnil titul původního pohanského „velekněze“ – *pontifex maximus a učinil z něho svou oficiální hodnost.

Od 5. století křesťanství představuje nejvýznamnější duchovní i politickou sílu tehdejšího evropského světa. Jeho další expanze je spjata s šířením latinského jazyka (*latina) a kultury i poté, co politická moc impéria zanikla. Do dalšího vývoje evropské kultury se z antiky uchovalo jen to, co bylo do křesťanství přejato a mělo šanci na přežití jak prostřednictvím germanizovaného Západu, tak i císařského dvora a církevních struktur v *Byzanci.

Jestliže moderní evropská nebo vlastně *euroamerická civilizace je ve svých základech křesťanská, je třeba si připomenout, že toto křesťanství bylo vybudováno na některých rituálních předpisech přejatých z *judaismu, na vlastní teologii spásy a na řeckořímské kulturní mentalitě, která je ovlivnila z velké části spontánně, životní praxí.

Křesťanství představuje světové monoteistické náboženství blízké judaismu, ale i *islámu; je dnes druhým nejrozšířenějším náboženstvím na světě (kolem 1 200 000 stoupenců; *islám má 1 300 000–1 400 000 stoupenců). Je rozštěpeno v různé větve (staré východní církve, *katolíci, *pravoslavní, *protestanti, starokatolíci, národní církve). Převládá v Evropě, Severní a Jižní Americe, v Austrálii, výrazněji je zastoupeno i v některých afrických a asijských *zemích (Etiopie, Libérie, Libanon, Čína, Filipíny, jižní Korea aj.). V současné době usiluje o duchovní obnovu zejména prostřednictvím ekumenického hnutí (*ekumenismus) a *mezináboženského dialogu.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – euroamerická civilizace, *smrt a pohřeb – euroamerická civilizace.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová, Jiří Pavelka)

civilizace, mimozemské, hypotetické civilizace existující mimo Zemi. Jejich objev by poskytl mimořádné impulzy *vědě i *filozofii, včetně sebepochopení *člověka samého. Ještě začátkem 20. století se spekulovalo o existenci civilizací v naší Sluneční soustavě, zejména na Marsu. Dnes se jeví jako málo pravděpodobná i existence nejprimitivnějších počátků života. Naproti tomu s objevováním exoplanet, které započalo koncem 20. století (koncem roku 2007 jich bylo známo již 268), se zvyšuje naděje, že budou časem nalezeny „planety jiných sluncí“ podobající se svými fyzikálními parametry Zemi. Pokusem o odhad počtu civilizací v naší galaxii je *Drakeova rovnice, snahou o potvrzení jejich existence zachycením a analýzou radiových signálů z *vesmíru je projekt *SETI. Na kosmických sondách vyslaných za hranice Sluneční soustavy byla umístěna informativní poselství.

Argumentem proti existenci mimozemských civilizací, přinejmenším vyspělých, je to, že dosud nebyly zaznamenány žádné stopy jejich minulých návštěv na Zemi ani signálů vysílaných jimi do vesmíru. Nevylučuje se ovšem, že civilizace nemají zájem prozrazovat svou existenci (vzpomeňme osud amerických civilizací po jejich objevení Evropany) anebo nás svou vyspělostí natolik předčí, že jim nečiní potíže nás pozorovat, aniž by byly samy odhaleny. O této problematice například Steven J. Dick: *Life on Other Worlds* (1998, česky: *Život v jiných světech*, 2004), Stephen Webb: *If the Universe Is Teeming with Aliens ... Where is Everybody?* (2002, česky *Kde tedy všichni jsou?*, 2007). (Viz též *hypotéza, archeoastronautická, *mimozemšťané.) (Jan Novotný)

civilizace, řecká, *civilizace utvářející se na území obývaném řeckými *kmeny (pevnina, ostrovy a maloasijské pobřeží) na počátku 1. tisíciletí př. n. l. po téměř totálním zániku *mykénské kultury v důsledku velkých etnických posunů, při nichž do Řecka pronikly další vlny indoevropského obyvatelstva.

Řecká civilizace vyrůstá z prostých základů, až do počátku 8. století př. n. l. je analfabetická, vyvíjí se však pozoruhodné epické básnictví tradované ústní formou. V 8. století př. n. l. *Řekové přijímají písemný systém od *Foiničanů a rychle ho při svých *migracích a zakládání *kolonií rozšiřují i na území Itálie.

Na Východě se setkávají s vyspělejšími *kulturami, jimiž se v mnohém inspirují, ale jejich abstraktní způsob myšlení je vede k svébytnému zpracování tvůrčích podnětů, rozvoji poznání a formování vlastního pohledu na *svět. Ten není na rozdíl od Orientu zatížen strnulým kultovním a vladařským tyranismem, ponechává volný prostor jejich snažení a umožňuje jim podnětnou sebereflexi. V průběhu 7. a 6. století př. n. l. se formují základy řecké vědy, slovesné i výtvarné kultury. Ideály, k nimž Řekové směřovali, se rozvinuly díky příznivým podmínkám v 5. století př. n. l., které je samo o sobě pokládáno za vrchol řecké civilizace a jejího *humanismu. V politice se prosazují veřejné zájmy, v Athénách vrcholí antická *demokracie, umělci pracují na velkých státních zakázkách.

Tato energie se vyčerpala ve vleklé peloponéské válce mezi Athénami a Spartou (431–404 př. n. l.). Vedla k oslabení obou soupeřů a k prvním příznakům společenské i duchovní *krize. Ta však zároveň znamenala, že se Řekové zaměřili na rozvoj dalších aspektů svého humanismu, které dosud zůstávaly stranou, začal je zajímat *člověk jako individuum, jeho

city, slabosti a jejich projevy. Pod *vládou Makedonie došlo k nedobrovolnému sjednocení Řecka a Alexandrovo tažení rozšířilo řecké panství do celého Středomoří (*helénismus).

Se vznikem jednotlivých helénistických říší se v nových územích zároveň šířila řecká kultura a získala velmi široké rozpětí. V této podobě se s ní seznámili i *Římané, navázali na ni a zajistili další trvání duchovních hodnot vytvořených v průběhu tisíciletého řeckého vývoje.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – antické civilizace, *smrt a pohřeb – řecká civilizace.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

civilizace, římská, *civilizace utvářející se od 8. století př. n. l. na italském území, původně v Římě a okolí. *Římané, kteří sami byli především zemědělci a vojáky, přijali mnohé civilizační podněty od svých vyspělejších sousedů *Etrusků (*písmo, *kult, konstrukční a urbanistické zásady) a později i od *Řeků. Římská civilizace se utvářela postupně, s jistým zpožděním za ostatními významnými středomořskými etniky, která vytvořila svébytné *kulturní systémy.

Pragmatičtí a „jednodušší“ Římané neměli vlastní hluboké kořeny, jež by je vedly k spekulativnímu poznání jsoouca, jak je rozvinuli Řekové. Soustředili se na rozvoj státní *správy, *vojenství a *strategie, soudnictví a věcného zaznamenávání důležitých historických událostí podle analistického schématu. Při utváření římské civilizace se spojily domácí etrusko-italické zásady a zvyklosti s postupnou *receptí řecké literární, výtvarné a vědomostní *kultury, která od 3. století př. n. l. pro Římany představovala dokonalou normu, jakou si při svém mocenském vzestupu chtěli osvojit. Rozdíly v mentalitě způsobily i to, že Římané preferovali účelnost, sepětí s praxí. Proto nejvíce originality osvědčili v oblasti architektury, jež patří k jejich nejvýznamnějším přínosům, počínaje inženýrskými *stavbami, jako jsou *vodovody a silnice. Rozvinuli nový nosný systém založený na použití oblouku a klenby, který jim dovoľoval konstruovat složitější a členité stavby s výraznou tektonikou. Dokázali využít nových a progresivních materiálů – cihly a lité zdivo (římský cement). V oblasti obrazových umění byli Římané ovlivněni Řeky, přejali jejich obrazovou řeč, ale vnesli do ní svůj smysl pro konkrétnost, zachycení jednotlivců (realistický portrét) i konkrétních událostí, které si zasloužily oslavu (vojenská vítězství, *triumfy, kultovní a náboženské průvody). I když Římané použili na začátku *císařství k oslavě a reprezentaci své civilizace *řecké umění, nelze v tom spatřovat jen pouhé epigonství někdejších *barbarů a profanaci toho, co vytvořili Řekové. Římská kultura se vyvíjí v jiném *kontextu a přiblížení se řeckému výtvarnému *názoru dalo vzniknout reprezentativní tvorbě, která důstojně prezentovala to nejlepší, co obě *antické civilizace byly schopny vytvořit.

Římský *utilitarismus spočíval ve schopnosti uvést do praxe to, co je jejich vlastním přínosem – legislativa, řečnictví, vojenství, strategie, teorie a správa státu, právní systém a *zákonodárství –, ale i to, co sami přejali, dotvořili, postupně transformovali a předali dalšímu vývoji. V tomto ohledu Římané prodloužili životnost řecké kultury, s níž se ztotožnili, a novou výtvarnou syntézu jako důležitý civilizační faktor rozšířili do všech končin, kde se uplatnila jejich moc, ale zároveň s tím i funkční *byrokracie a účelná a jednotná správa v rámci mnohonárodního státního útvaru. Jako úřední *jazyk byla užívána *latina a respektovala se *řečtina jako jazyk kultury, vědy a některých kultů. Prvními šířiteli římské civilizace byli de facto všestranně zdatní vojáci, kteří budovali první komunikační spoje. Na dobytých územích byla vybudována *města, v nich *chrámy, školy, lázně, amfiteátry a místní *aristokracie byla zapojována do veřejných *úřadů jak doma, tak postupně i v Římě.

Přijatelnost a fungující byrokracie mocného státu, který chránil své hranice, nabízel vyspělou kulturu a přitom si byl vědom multikulturní skladby svého obyvatelstva, představovaly dostatečné účinné faktory, které by byly zárukou celistvosti *římské říše, kdyby se od 2. poloviny 2. století nemnožily útoky ze strany barbarů migrujících do Evropy a ve spojitosti s těmito jevy se neprohlubovala duchovní a ekonomická *krize. Přesto byla

římská civilizace ve svém dalším vývoji přitažlivá i pro germánské barbary, kteří se ochotně seznamovali s její kulturou, i pro nově se formující náboženské směry, jako bylo *křesťanství, které převzalo a zachovalo mnohé z římské správy, organizace a kultury, byť v rozporu s antickým *polyteismem.

Tak se mohlo poměrně mnoho faktorů z římské civilizace transformovat do pozdější doby a to, čím antika byla zajímavá, vytvořilo základy k její následné středověké a novodobé recepci ve smyslu zásad „traditio et renovatio“.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – antické civilizace, *smrt a pohřeb – římská civilizace.) (Jaroslav Malina, Marie Parďová)

civilizace, tibetská, označení *civilizace na území Tibetu (tibetsky zvaný *Böjül* nebo *Bödžong* a čínsky *Si-cang* [Xizang]), ležícím v jihozápadní části Čínské lidové republiky (ČLR), kde se rozkládá zhruba mezi 28° a 39° severní zeměpisné šířky a 78° a 99° východní zeměpisné délky na ploše ca 1,22 milionu km² a zabírá tak asi jednu osminu rozlohy ČLR. Tibetské vysokohorské plató, v jehož západní části Tibet leží, představuje nejrozsáhlejší, nejvyšší a zároveň i nejnehostinnější náhorní plošinu *světa (zhruba 2,5 milionu km², průměrná výška 4 500 m), kterou na západě obklopují výběžky Pamíru a Tchien-šanu; na severu masivy Karakoram, Altyn-taghu a *Kchun-lunu; na východě několik horských pásem severojižního směru v západním S'-čchuanu; a na jihu ledovcová hradba Transhimálaje (dříve nazývaného Sven Hedinovým pohořím) a Himálaje, která představuje přirozenou bariéru znemožňující pronikání vlhkého vzduchu z oblasti Indického oceánu, takže Tibet s výjimkou jihovýchodu má suché, vysokohorské, výrazně vnitrozemské podnebí. Na této náhorní plošině pramení největší asijské řeky *Chuang-che (Žlutá řeka), *Čchang-t'iang (Dlouhá řeka, známá též jako *Jang-c'-t'iang), obě ústící do *Žlutého moře v Tichém oceánu; do Andamanského moře v Indickém oceánu se vlévají řeky Džaču (čínsky Lan-cchang-t'iang; Mekong) a Ngulču (čínsky Nu-t'iang; Salvin); do Bengálského zálivu odvádí své vody řeka Cangpo (Brahmaputra) a Ganga; a do Arabského moře ústí Indus (Sindhu) s četnými jeho přítoky.

Vlastní Tibet, od roku 1965 úředně nazývaný Tibetská autonomní oblast Čínské lidové republiky, tvoří tři tradiční celky: takzvaný Přední Tibet (Ů) s centrem *Lhasou, Zadní Tibet (Cang) s centrem Žikace a Ngari na nejzazším západě s centrem v Gartogu. Celková rozloha tohoto území činí 1,2 milionu čtverečních kilometrů (zhruba patnáctinásobek plochy České republiky). Žije zde na dva a půl milionu obyvatel, z čehož etnických *Tibeťanů (Böpa) je 2,2 milionu a zbytek tvoří *Chanové (66 000 v roce 1994) a ostatní nechanské národnosti. Dalších zhruba 2,4 milionu Tibeťanů obývá čtyři sousední čínské provincie: Čching-chaj (historický severovýchodní Tibet Amdo), Kan-su, S'-čchuan (historický východní Tibet *Kham) a Jün-nan. Tisíce tibetských starousedlíků žijí rovněž již po staletí v Indii, především v Ladaku a Sikkimu, v Nepálu a Bhútánu a od protičínských událostí ve Lhasě v roce 1959 také v různých *zemích Evropy, Asie, v USA a jinde.

Tibetská náhorní plošina začala být trvale osídlována poměrně pozdě, pravděpodobně až začátkem našeho *letopočtu, i když řídké stopy prvotního osídlení nalézáme již v *paleolitu a *neolitu. Předkové dnešních Tibeťanů, *Čchiangové, Nakhiové a další, patřící k sinomongolské populaci žijící původně při horních tocích řek Chuang-che (Žlutá řeka) a Čchang-t'iang (Dlouhá řeka *alias* Jang-c'-t'iang) a v lesích jihozápadní Číny, se rozšířili do údolí řeky Cangpo někdy v 1. polovině 1. tisíciletí naší éry. Zatímco u sousedního chanského obyvatelstva byl v té době proces formování národa v plném proudu a v jistém smyslu byl již dovršen, nacházelo se území, kam dnes umístíme Tibet, ve stadiu kmenové a rodové roztržitosti. Jednotlivé kmeny měly vzhledem k obrovské ploše, kterou obývaly, a obtížnému vzájemnému styku jen málo společného a jejich náčelníci mezi sebou sváděli ustavičné boje. Teprve v průběhu 6. století vůdcové kmene, který sídlil v údolí řeky Jarlung (jihovýchodně od Lhasy), získali *hegemonii nad svým nejbližším okolím, dále ji postupně rozšiřovali, až se nejschopnější z nich, Namri Songcän (konec 6. a začátek 7. století n. l.), stal

jediným vládcem nad většinou kmenů centrálního Tibetu, čímž byl položen základ k budoucímu sjednocení celé země, jež uskutečnil *král *Songcän Gampo (605–650). S tímto panovníkem se na scéně dějin vynořuje raně feudální tibetský *stát s většinou *atributů, které se státu přisuzují, jako jsou ústřední *vláda, vlastní *zákonodárství, *vojsko, styky s ostatními zeměmi, tj. konkrétně s Indií a Čínou. Do jeho doby spadá i uvedení *buddhismu z Indie a vytvoření vlastního tibetského písma. Obojí mělo pro další rozvoj, náplň i zaměření tibetské vzdělanosti dalekosáhlý význam: díky bezprostřednímu blahodárnému styku s tehdejšími vyspělými civilizacemi sousední Číny a Indie se mohla i v Tibetu zrodit svérázná *duchovní kultura, jež pak v průběhu dalších století sama výrazným způsobem ovlivňovala kulturní rozvoj v řadě zemí Vnitřní Asie, především v Mongolsku, Burjatsku, ale také v Bhútánu, Sikkimu, Nepálu a Ladaku.

Ve 2. polovině 7. a zejména v celém 8. století prožíval Tibet vrcholnou dobu svých dějin. Zenitu vojenské a politické moci Tibetská říše dosáhla za panování znamenitého krále Thisongdecäna (755–797). Tibetané měli tehdy v držení téměř celou západní Čínu a v roce 763 jejich vojska dokonce pronikla do Čchang-anu, hlavního *města Tchangské říše (*Tchang). Císaře Taj-cunga (762–780) tibetští uchvatitelé vyhnali a na *trůn dosadili, byť jen na krátkou dobu patnácti dnů, svého oblíbence prince Ta-še. V téže době udržoval Tibet spojení s bagdádským *chalífou a indiští králové z Bengálska a Biháru odváděli poplatky tibetské státní pokladně. Moc Tibetu se rozšířila i na části území Sin-ťiang a provincie Kan-su; docházelo k dynastickým *sňatkům mezi tibetskými monarchy a dcerami čínských *císařů (k prvnímu došlo už za krále Songcän Gampa v roce 641, k druhému v roce 710 za krále Meagcchoma, 704–755); do země byli zváni širitelé indického buddhismu, především *Padmasambhava, zakladatel „Staré školy“ tibetského buddhismu (tzv. *Ningma), dále Šántarakšita, Kamalašila a mnozí další; za krále Ralpačäna (817–836) vrcholilo překládání buddhistických sůter do tibetštiny. V téže době bylo vyměněno ne méně než sto oficiálních a polooficiálních poselstev mezi Lhasou a Čchang-anem, hlavním městem tchangské Číny, a uzavřeno osm významných dohod. Pro posouzení charakteru čínsko-tibetských vztahů v této době má obzvláštní význam čínsko-tibetská smlouva z let 821–822, jejíž dvojjazyčný čínský a tibetský text je dodnes zachován na kamenné *stéle ve Lhase. Ve smlouvě se mimo jiné praví: „Velký král Tibetu a velký král Číny, jsouce spřízněni jako synovec a strýc, se dohodli na spojení svých říší. (...) Obě země se budou přidržovat hranice, která nyní mezi nimi existuje. Všechno na východ od ní je země Velké Číny; všechno na západ od ní je země Velkého Tibetu. (...) Tato slavnostní úmluva zakládá velikou epochu, kdy Tibetané budou šťastni v zemi tibetské a Číňané v zemi čínské.“

Tehdejší Tibet byl ve všech ohledech samostatný a nezávislý stát s poměrně velkým vojenským potenciálem a čilými styky s okolním světem. Jeho králové byli svrchovanými vládci své země a jejich moc nepodléhala žádnému omezení ani zásahům zvnějška. Naopak byly doby, kupříkladu ve zmíněném roce 763, kdy tibetská vojska obsadila načas hlavní město Čchang-an a vážně ohrozila samu existenci tchangské dynastie. Vztah mezi oběma zeměmi, přestože obrazně označen jako vztah mezi „strýcem“ (vlastně tchánem, tj. čínským císařem) a „synovcem“ (vlastně zetěm, tj. tibetským králem), byl ještě v plném slova smyslu vztahem dvou nezávislých a svrchovaných států, arci s rozdílným stupněm organizace státní moci a s nestejnou úrovní hospodářského a kulturního rozvoje.

V roce 842 se jednotné tibetské *království rozpadlo a na troskách kdysi mocné Tibetské říše vznikla řada drobných feudálních knížectví. Tibet, jmenovitě jeho centrální část, procházel tehdy obdobím vnitřních otřesů, provázených hlubokým úpadkem politického a kulturního života. Pouze v západních oblastech země – v kraji Ngari a na území dnešního Ladaku v indickém státě Džammú a Kašmír – lze v té době pozorovat relativní stabilitu a kontinuitu politické moci. Zachované zprávy svědčí o tom, že západotibetští králové

všemožně napomáhali rozvoji styků s Indií. Z Indie byly v té době, kromě náboženských podnětů, převzaty též míry, váhy a kalendář (*kalendář, tibetský).

Politické vakuum v centrálním Tibetu, vzniklé v 9. století v důsledku rozpadu ústřední královské moci a trvajících bezmála dalších 400 let až do poloviny 13. století, umožnilo vznik četných náboženských *sekt v zemi. Růst sektářství v té době byl však podstatně ovlivněn též úpadkem buddhismu v Indii v důsledku muslimského vpádu, který měl za následek přerušení pravidelných styků tibetských buddhistů s jejich indickými *guruy. V rozmezí 11. a 12. století se v centrálním Tibetu zformovaly čtyři hlavní sekty (školy) *tibetského buddhismu – *Kadam, Žičhepa, *Sakja a *Kagjü – s četnými jejich odnožemi. Jednotlivé *kláštery, shromažďující okolo sebe početné stoupence, se záhy staly středisky nejen náboženského, nýbrž i všeho kulturního, hospodářského a politického života dané oblasti. V tomto období žili a působili velcí reformátoři, básníci, mystici Atiša, Rinčhen Zangpo, Marpa, *Milaräpa, Gampopa a mnozí další. Aby však kterákoli náboženská sekta mohla dosáhnout hegemonie nad ostatními, bylo zapotřebí opřít se o silnou světskou moc, ať domácí nebo cizí. K tomu skutečně došlo v následujícím 13. století, kdy se na scéně objevili *Mongolové.

Pozornosti Tibeťanů nešel sjednocovací proces mezi mongolskými kmeny, probíhající koncem 12. století a dovršený na počátku 13. století vůdcem kmene Mongolů Temudžinem, zvaným *Čingischán (1206–1227). Pro jistou část soupeřícího tibetského *kléru to byl dokonce signál k tomu, aby se začala preventivně orientovat na přátelství a spolupráci s novou vzrůstající se říší na severu. Stejně tak Mongolům, kteří v roce 1239 pronikli až ke klášteru Radeng, vzdálenému necelých 100 km severně od Lhasy, neuniklo, že v Tibetu není jednotná světská vláda, že země je už několik století rozdělena a všechna politická moc, hospodářská síla a kulturní vliv se soustřeďují při kláštorech v rukou jednotlivých náboženských sekt, z nichž nejmocnější v té době byla sekta Sakja. V jejím čele tehdy stál známý učenec a literát Kunga Gjalchän, zvaný Sakja-pandita (1182–1251), autor proslulé *Pokladnice moudrých rčení* (česky: Praha: Odeon, 1984). Aby si zajistil hegemonii nad ostatními sektami, přijal v roce 1245 pozvání k návštěvě Mongolska, během níž mezi oběma stranami došlo k vytvoření zvláštního vztahu, tibetsky nazývaného *čhönä dang jöndag* neboli vztah „lamy-obětníka a laika-almužníka“. Tento vztah, opětovně připomínaný ve vztazích Tibetu k Číně i v pozdějších dobách, je třeba interpretovat jako „přijetí hlavy suverénního státu za učedníka a dobrodince církevního knížete, s důrazem na primát náboženského hierarchie nad jeho světským vládcem“.

V téže politice sbližování mongolského dvora s představiteli tibetské buddhistické církve pokračoval i *chán *Chubilaj (1260–1294), dovršitel porobení sungské Číny (v roce 1279) a zakladatel a první panovník mongolské (jüanské) dynastie na čínském císařském trůně. Ten v roce 1260, když byl na kurultaji v Karakorumu zvolán všemongolským chánem, udělil Sakja-panditovu synovci, učenému *lamovi Phagpovi (1235–1280), zdržujícímu se u jeho dvora, titul „zemského preceptora“ (*kuo-š'*) a tibetský buddhismus povýšil na oficiální *náboženství východní části *mongolské říše.

Mongolský chán pozval tibetského lamu znovu v roce 1263, po přenesení sídelního města z Karakorumu do Pekingu, tehdy zvaného Chánbalig, „Chánovo město“. Tentokrát strávil Phagpu u Chubilajova dvora plných osm let, a když se v roce 1276 vrátil do Tibetu, byl mu udělen titul zahrnující výkon nejvyšší duchovní moci v zemi. Tato výsada zůstala pak po celou dobu mongolské vlády v rukou sakjaských hierarchů. Dohled nad věcmi civilní *správy a vojenství v Tibetu byl svěřen *úředníku pravidelně jmenovanému a odvolávanému z ústředí.

Uvedenými opatřeními, uskutečněnými ještě před založením dynastie *Jüan v Číně, bylo v podstatě dovršeno zřízení mongolského „*protektorátu“ nad Tibetem, který pak se vznikem říše Jüan (1280) přešel automaticky pod její *jurisdikci. V této souvislosti třeba ovšem zdůraznit, že k zapojení Tibetu do mongolského *impéria Jüan v Číně došlo až po jeho předchozím začlenění do mongolské říše rodu Čingischánova. Proto tvrzení některých

čínských autorů, že „čínská svrchovanost“ nad Tibetem se datuje od těchto dob, jsou mylná. Mongolové dobývali Tibet především pro sebe a pro své potřeby, a nikoli pro rozmnožení někdejší či budoucí moci a slávy chanského impéria! Ostatně v době, kdy Mongolové již fakticky a účinně Tibet administrovali prostřednictvím sakjaské sekty a dosazovaných úředníků (nejpozději od roku 1276, ne-li dříve), byla Čína spravována ještě dynastií Jižních Sungů, z čínského hlediska jedinou legitimní představitelkou státní moci v zemi.

Se založením dynastie Jüan se i Tibet, který téměř až do poloviny 13. století zůstal na svém východním sousedovi ve všech ohledech nezávislý, dostával do stále těsnějšího *vazalství vůči ústřední mongolské vládě v Pekingu. Leč tato situace netrvala nijak dlouho. S pádem jüanského *císařství v Číně (1368) došlo i k faktické likvidaci mongolského „protektorátu“ nad Tibetem. Čínská dynastie *Ming, která vystřídala mongolskou dynastii Jüan, nedokázala nikdy někdejší vazalský poměr Tibetu k říši obnovit.

Pokud jde o samotnou sektu Sakja, ukázalo se, že příliš mnoho politické přízně jüanského dvora mělo pro ni zhoubné následky. Koncentrace bohatství a světské moci v rukou privilegované sekty, pro jejíž příslušníky neplatil příkaz mnišského *celibátu, poškodilo morálku i dobré jméno této kdysi *ctností a učeností proslulé sekty. Nespokojenci s nadvládou kláštera a *mnichů Sakja se v polovině 14. století začali soustřeďovat kolem sekty Digungpy (vznikla v polovině 12. století jako odnož starší sekty Kagjüpy), vystavené za sakjapovců největšímu útisku. K *hnutí se brzy připojili i svěští *feudálové, jmenovitě šlechtický rod Phagmodu, který se také kolem roku 1350 ve středním Tibetu chopil moci a až do roku 1436 si ji udržel. Po mnoha staletích politické roztržitosti a po téměř stoletém období sakjaské hierokracie se tak alespoň střední část země opět sjednotila pod pevnou vládou světských panovníků.

Královský rod Phagmodu, který od konce mongolské éry neomezeně vládl nad troskami někdejší sakjasko-mongolské administrativy ve středním Tibetu, ztratil svou moc v polovině 15. století a byl vystřídán dynastií Rinpung (1436–1565), jež měla svou základnu v Zadním Tibetu a duchovní oporu v sektě Karmapě. Dynastie Rinpung byla pak svržena jedním z jejích *ministrů, který založil vlastní dynastii, zvanou Cangpa (1565–1642). Moc těchto královských rodů většinou nesahala za hranice Středního, eventuálně Zadního Tibetu.

Souběžně s poměrně častým střídáním světských vládců v Tibetu neustávaly ani boje mezi jednotlivými sektami tibetského buddhismu. Na pozadí hlubokého morálního úpadku a náboženské nesnášenlivosti vystoupil se svou reformou tibetského *mnišství slavný *Congkhapa (1357–1419). Jím založená sekta *Gelug (podle barvy obřadní pokrývky hlavy jejích příslušníků nazývaná též sektou „Žlutých miter“), zdůrazňující striktní řád, mravně bezúhonný život a hluboké filozofické vzdělání, se měla v příštích stoletích stát rozhodující duchovní a později i světskou silou v zemi. V této sektě byl po Congkhapově smrti zaveden systém dvou nejvyšších převtělenců, *dalajlamy a *pančhenlamy, který jen s nepatrnými změnami přetrval do našich dnů.

Dalajlama je tedy titul nejvyšších duchovních představených sekty Gelug a zároveň, shodou historických okolností, nejvyšších světských vládců Tibetu v posledních 300 letech. Slovo *dalaj* je mongolské a znamená „oceán, moře“; tibetské slovo *lama* znamená „nejvyšší“ (a přeneseně „mnich“). Znamená tedy dalajlama „oceánový lama“, tj. *duchovní, jehož ctnost a učenost jsou bezbřehé jako oceán. Tohoto titulu se však začalo užívat teprve od 3. dalajlamy Sönam Gjamccha (1543–1588), jímž byl tehdejší představený dápungského kláštera a jemuž ho udělil mongolský vládce Altan-chan v roce 1578. Dodatečně bylo pak toto označení vztaženo i na oba jeho předchůdce. K zakotvení ideje o božském původu dalajlamů došlo až za 5. dalajlamy Ngawang Lozang Gjamccha (1617–1682), který prohlásil sebe, své čtyři předchůdce i všechny budoucí dalajlamy za převtělence Velkého slitovníka – *bódhisattvy *Avalókitěšvary. Když dalajlama zemřel, začalo složité vyhledávání jeho převtělence: byla dotazována státní *věštírna, shledávána zvláštní znamení a úkazy na nebi i zemském povrchu,

vykládány sny svatých lamů, z nichž se usuzovalo na místo *narození, rodinu atd. dalajlamova nástupce. U dvouletých až tříletých chlapečků-kandidátů se zkoumaly zvláštnosti jejich tělesných tvarů (například dlouhé *ušní boltce apod.) a v případě souběhu více uchazečů byli podrobeni testu, který spočíval ve správném určení předmětů patřících zesnulému dalajlamovi (například *růženec, rituální vadžra, modlitební knížky, psací potřeby atd.) v hromadě jejich napodobenin. A když i tak byl výsledek nerozhodný, losovalo se: do zlaté urny (serbum), kterou k tomu účelu věnoval čínský císař Čchien-lung (1736–1795), se vkládaly lístečky se jmény zbylých uchazečů a císařský zástupce ve Lhase (amban) jejich vytažením rozhodl s definitivní platností o novém dalajlamovi. V době své nezletilosti, tj. do osmnácti let, se dalajlamové drželi stranou všeho vnějšího dění, pilně studovali a připravovali se na svou duchovní dráhu, zatímco za ně a jejich jménem vládli regenti (gjalchab). Ti v nejednom případě zneužili svého postavení a obratně se postarali o předčasný odchod nejednoho nezletilého dalajlamy na onen svět ...

Mystická posloupnost *pančhenlamů* sahá až k *buddhovi *Amitábhovi. V historické době se však pančhenlamovští převtělenci odvozují od Congkhapova žáka a nástupce ve funkci *opata gandánského kláštera Khädub Geleg Palzangpa (1385–1438). Podle jiné, starší tradice pochází však tato *instituce až ze 17. století. Proto jsme někdy svědky dvojího udávání počtu pančhenlamů – sedm, respektive deset. Jejich volba se řídí obdobnými pravidly jako volba dalajlamů. Tradičním sídlem pančhenlamů je gelugpovský klášter Tašilhünpo poblíž Žikace, založený v roce 1447 prvním dalajlamou Gendündubem. Zde se také nacházejí *suburgany (*hrobky) pěti pančhenlamů, čtvrtého až osmého. Pro převtělence – představené kláštera Tašilhünpo – se vžilo několik názvů, respektive titulů: pančhenlama, pančhen rinpoče, pančhen erdeni a tašilama. Výraz *pančhen* představuje hybridní sanskrtsko-tibetskou složeninu *pandita* („učenec“) + *čhenpo* („veliký“); tibetské *rinpoče* je totéž co mongolské *erdeni* (ze sanskrtského *ratna*) a znamená „drahocenný“; *tašilama* je tvar, který vytvořili Evropané, a znamená „lamu z Taši(lhünpa)“.

Zatímco dalajlamové, kteří sídlí v hlavním tibetském městě Lhase, mají už tradičně větší moc duchovní a světskou, uplatňovanou prakticky téměř po celém Tibetu, duchovní a světská moc pančhenlamů sídlících v klášteře Tašilhünpo se omezuje pouze na tento klášter a část Zadního Tibetu, představující necelou desetinu celkové plochy Tibetu. Podle některých tibetských dogmatiků však pančhenlamové zaujímají v ohledu duchovním vyšší postavení nežli dalajlamové, neboť jsou převtělenci buddhy, kdežto dalajlamové toliko převtělenci bódhisattvy. Ve skutečnosti oba hodnostáři zasahovali do vnitřní politiky země a nezřídka prováděli i vlastní zahraniční politiku, z čehož cizí mocnosti nejednou těžily.

V počátečním období svého trvání (do poloviny 17. století) neměla škola Gelug reálných vyhlídek na výraznější posílení své politické a hospodářské moci v zemi a její vliv se omezoval téměř výlučně na sféru náboženskou. A protože této sektě nepatřila přízeň pekingského dvora ani domácích královských rodů, navázal Sönam Gjamccho (1543–1588), podle posloupnosti třetí nejvyšší představitel školy Gelug, přátelské styky s mongolským vládcem Altanem (1543–1583). Ten ho v roce 1578 pozval k sobě, učení školy Gelug prohlásil za oficiální náboženství svého lidu a jemu osobně poprvé udělil mongolsko-tibetský titul dalajlama. Tak byla v nové podobě obnovena stará tibetsko-mongolská, duchovně-světská *aliance, jak jsme ji mezi těmito dvěma zeměmi poznali již v polovině 13. století. Spolupráce „Žluté sekty“ s Mongoly se ještě více prohloubila, když se Sönam Gjamcchovým nástupcem v *úřadu jejího nejvyššího představitele v Tibetu a veškerém lamaistickém světě (Sönam Gjamccho zemřel v Mongolsku roku 1588) stal Mongol, Altanův vnuk Jöntän Gjamccho, přijatý za čtvrtého dalajlamu (1589–1616).

S nástupem 5. dalajlamy Ngawang Lozang Gjamccha (1617–1682), jenž bývá ve své vlasti s oblibou nazýván „Velkým pátým“ (Ngapa čhenpo), zahájila sekta „Žlutých miter“ rozhodný boj o získání veškeré duchovní i světské moci v celém Tibetu. Vojenskou pomoc jí k tomu

poskytl Gušri-chan (1636–1656), vůdce západomongolského kmene Chošúďů, obývajících *krajinu Amdo. Gušri-chanova vojska obsadila v roce 1642 Střední i Zadní Tibet a svrhla školu Gelug nepřátelskou dynastii Cangpa, čímž byl zároveň likvidován duchovní primát sekty Karmapy. Dalajlama se po tomto krvavém převratu stal duchovní i světskou hlavou Tibetu. Gušri-chanovi byl za jeho pomoc udělen dědičný titul „tibetského krále“ (*bökjigjalpo*) a jeho potomci se v této funkci udrželi až do roku 1717. Tak se v polovině 17. století znovu zformoval jednotný a nezávislý teokraticko-světský tibetský stát, který se udržel rovně tři čtvrti století (1642–1717), než podlehl soustředěnému náporu Džúngarů a posléze mandžuské říši *Čching.

Vzhledem k poměrně délce a složitosti historického vývoje Tibetu v období Čching, jakož i vzhledem k důležitosti jednotlivých historických faktů a událostí pro definitivní formování charakteru vzájemného poměru Tibetu a Číny je nezbytné rozdělit si je do kratších etap, z nichž každá je svým způsobem samostatnou kapitolou v politických dějinách novodobého Tibetu: 1. etapa (do roku 1717) – charakterizovaná pokusy nových vládců Číny o navázání kontaktů s novými vládci Tibetu. 2. etapa (1718–1750) – charakterizovaná dobovačnými taženými čínských vojsk a zřízením stálé reprezentace dvora ve Lhase. 3. etapa (1751–1793) – charakterizovaná vytvořením systému mandžusko-čínské *suverenity nad Tibetem a jeho postupnou přeměnou ve faktický protektorát Čínské říše. 4. etapa (1793–1890) – charakterizovaná relativní stabilitou mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem. 5. etapa (1890–1912) – charakterizovaná vystupňováním úsilí o udržení a upevnění mandžusko-čínské suverenity nad Tibetem.

Novým prvkem v dosavadním politickém vývoji Tibetu a v jeho vztazích s Čínou byl zásah Anglie, první cizí mocnosti, která se začala hospodářsky a politicky o Tibet zajímat. Přesahovalo by však rámec tohoto výkladu, kdybychom se měli podrobněji věnovat otázkám postavení Tibetu v mezinárodní politice na konci 19. a začátku 20. století, *sporům, které o tento strategicky významný region Asie vedly Čína, Velká Británie a carské Rusko, vojenským zásahům ze strany Velké Británie, četným jednáním a dohodám o Tibetu z tohoto období atd. Konstatujme jen, že události okolo britského ozbrojeného vpádu do Tibetu v letech 1903–1904, před kterým hledal 13. dalajlama útočiště v Mongolsku a v Číně, a anglo-tibetská, tzv. Lhaská dohoda ze 7. září 1904, hrozící nebezpečím vytržení Tibetu z organismu mandžuské říše, vyvolaly na straně Číny zvýšený zájem o vnitropolitický vývoj v Tibetu a zefektivnění její kontroly nad tamní situací. Třináctý dalajlama Thubtän Gjamccho (1876–1933) byl v roce 1908 uvítán v Pekingu a byla přislíbena podpora některým jeho modernizačním snahám. Do Lhasy byl vyslán osvědčený administrátor Lien-jü (1906–1912), který se tam pokusil o celou řadu reforem, jež měly v očích Tibetanů znovu pozvednout pokleslou prestiž mandžuského dvora.

S oživením čínského zájmu o vlastní Tibet souvisela také zvýšená pozornost dvora, věnovaná v té době otázkám konsolidace poměrů ve východním Tibetu, s nímž Čína sousedila třemi svými provinciemi. Nejdříve byla v letech 1905–1906 zreformována a posílena čínská moc v s'čchuansko-tibetském pomezí a byl tu zřízen úřad „vysokého komisaře pro pohraniční záležitosti“ se sídlem v Bathangu. Druhou etapu – léta 1908–1911 – představovaly vojensko-administrativní akce na vlastním tibetském území západně od řeky Ťin-ša-t'iang až k městu Gjamda, ležícímu 200 km východně od Lhasy. Místní tibetské úřady zde byly rušeny a zaváděna čínská správa, obdobná jako v ostatním vnitrozemí. V této době byl také předložen návrh na přeměnu takto získaného území na čínskou provincii s názvem Si-kchang.

To vše vytvářelo příznivé podmínky pro vstup čínských vojsk do Tibetu v únoru 1910 a k zavedení čínské vojenské kontroly v zemi. Dalajlama, prchající před blížícím se čínským vojskem, vyhledal politický *azyl v Britské Indii, což poskytlo Pekingu záminku k jeho sesazení (25. února 1910). Lhaská vláda, oslabená odchodem dalajlamovým a doplněná

pročínskými elementy z okolí pančhenlamova, se stala pouze poslušným nástrojem v rukou ambana Lien-jüho a velitele čínského expedičního sboru Čung Jinga.

Další vývoj událostí přervala *Sinchajská revoluce v Číně v roce 1911, která učinila na jedné straně rázný škrť přes všechny plány, jež mandžuská císařská vláda s Tibetem měla a jež nepochybně ve svých důsledcích měly vést k vytvoření regulérní čínské provincie z Tibetu, na druhé straně však také nastolila otázku, co bude dál s dosavadním systémem ústřední správy Tibetu v nových podmínkách republikánské Číny. Bezprostřední vývoj v čínsko-tibetských vztazích po roce 1911 svědčí o tom, že nový režim v Číně byl připraven převzít v Tibetu všechna práva a výsady, které tam starý režim zanechal.

Aby republikánská vláda Číny předešla rozpadu mnohonárodnostního státního území Číny zděděného po *Mandžuiích a zabránila ztrátě svých „okrajových území“, mezi nimi i Tibetu, vydala v té době celou řadu prohlášení o sounáležitosti „pěti ras“, tj. národů, totiž Chanů, Mandžů, Mongolů, *Chuejů („Mohamedánů“) a Tibeťanů, tvořících dohromady jednotný „stát všeho lidu Číny“ – Čínskou republiku. Zároveň byli jejich představitelé přizváni k práci v čínském parlamentu.

V tomto směru narazily snahy čínské vlády po začlenění Tibetu záhy na některé překážky jak vnitropolitického, tak mezinárodněpolitického charakteru.

Především to byly ozbrojené srážky mezi dezorganizovanou čínskou posádkou ve Lhase a Tibeťany, datující se od poloviny března 1912. Když čínským vojákům hrozilo již nebezpečí totální likvidace v tibetském obklíčení, bylo – díky zprostředkovatelskému úsilí nepálského obchodního agenta ve Lhase – dosaženo dohody o příměří (12. 8. 1912). Podle ní měli *Číňané složit zbraně a stáhnout se z Tibetu. Poslední kontingenty čínských vojsk a zbytky ambanské administrativy skutečně opustily Tibet v lednu roku 1913. Tím také formálně skončila činnost staleté instituce ambanů (vysokých císařských úředníků v Tibetu v letech 1728–1912; zpravidla bývali dva – hlavní a pomocný – a střídali se v tříletých intervalech; tuto funkci císařského dohledu a kontroly nad Tibetem zastávali téměř výlučně pouze *Mandžuoové nebo Mongolové) a republikánská Čína od této doby neměla v Tibetu žádného svého oficiálního představitele, který by svým postavením a funkcí navazoval na předchozí ambany. Ve vypjaté atmosféře těch dnů vydal dalajlama „deklaraci nezávislosti“ (1. 3. 1913), v jejímž duchu později také směřoval veškerou vnitřní a zahraniční činnost své vlády.

Prvním konkrétním projevem de facto nezávislosti Tibetu v té době bylo sjednání tibetsko-mongolské dohody z 11. ledna 1913, v níž obě strany prohlašovaly, že se „vymanily z područí mandžuské dynastie, oddělily od Číny a staly nezávislými státy“. Tato dohoda, i když o její existenci panují některé pochybnosti, představuje první smluvní dokument, který mezi sebou uzavřely dvě části jedné Číny, bez konzultace s ústřední vládou a bez její účasti.

Své nejvýraznější podoby faktická nezávislost Tibetu nabyla účastí tibetské delegace na jednáních trojstranné britsko-čínsko-tibetské, tzv. Simelské konference v letech 1913–1914. Konference měla zjednat jasno v otázce politicko-právního *statusu Tibetu a v otázkách jeho územně-administrativního vymezení. Tibetské delegaci, v průběhu konferenčního jednání neustále se dožadující mezinárodního potvrzení faktické nezávislosti Tibetu, byl nakonec předložen britský kompromisní návrh přiznávající Číně suverenitu nad celým Tibetem a tzv. Vnějšímu (tj. vlastnímu) Tibetu poskytující pouze status *autonomie. V této podobě ovšem výsledky konference neuspokojily ani tibetskou ani čínskou stranu, která se dokonce od dohody zcela distancovala.

Vývoj v čínsko-tibetských vztazích po neúspěšné Simelské konferenci se ubíral cestou faktické nezávislosti Tibetu na straně jedné a neschopnosti Číny prosadit v této zemi jakékoli vlastní zájmy na straně druhé. Pokračující boje v s'-čhuansko-tibetském pohraničí skončily v roce 1918 příměřím, které vyneslo Tibetu další územní zisky.

V důsledku vnitropolitické situace v Číně ve 20. letech 20. století se vývoj v čínsko-tibetských vztazích vyznačoval dalším odpoutáváním se Tibetu od Číny a upevňováním jeho nezávislosti. V téže době došlo také k značnému posílení britského vlivu v této zemi.

Oživení čínského zájmu o Tibet nastalo až s příchodem Kuomintangu k moci v roce 1927. Při ústřední vládě v Nankingu byla ustavena „Komise pro mongolské a tibetské záležitosti“; v květnu 1930 byl Tibet, stejně jako Mongolsko, vyhlášen organickou součástí Čínské republiky; v roce 1934 byla do Lhasy vypravena mise *generála Chuang Mu-sunga – formálně k vyjádření soustrasti Čankajškovy vlády nad úmrtím 13. dalajlamy (17. 12. 1933), ve skutečnosti však proto, aby se pokusila přimět Tibet přistoupit na čínskou svrchovanost; v roce 1934 došlo ve Lhasě k zřízení stálé čínské agentury s posláním dohlížet nad dodržováním příměří v čínsko-tibetském pohraničí. Tato zvýšená aktivita čínského ústředí nepochybně souvisela se změnami ve vnitropolitickém životě Tibetu, z něhož odešel probritsky orientovaný 13. dalajlama a k moci se dostal regent Radeng-rinpoče (1934–1941), nakloněný spolupráci s nankingskou vládou. Tato jeho orientace neměla však dlouhého trvání a ani na straně Tibetu se nesetkávala všude s očekávanou odezvou. Tibetská strana také nepovažovala zřízení čínského úřadu ve Lhasě za uznání suverenity Číny nad Tibetem a chápala je jako běžnou formu diplomatického styku mezi státy. Ostatně obdobný styčný úřad si ve Lhasě otevřela v roce 1936 také Velká Británie.

Za další projevy *sui generis* nezávislé působnosti lhaské vlády možno považovat: neutrální postoj Tibetu v čínsko-japonské válce, projevující se zákazem *transportu spojeneckých vojenských dodávek z Barmy (dnes Myanmarský svaz) do Číny přes jeho území; zřízení samostatného úřadu pro zahraniční záležitosti při tibetské vládě (1943); likvidaci protivládního spiknutí osnovaného pročínskými elementy z okolí bývalého regenta Radeng-rinpočeho (1947); účast tibetských zástupců pod samostatnou vlajkou Tibetu na *mezinárodní konferenci o vztazích mezi asijskými národy, konané v Dillí (1947); vyslání tibetské obchodní delegace v čele s ministrem financí W. D. Žagabpou (Shakabpa) k návštěvě Indie, Číny, Francie, Itálie, Velké Británie a USA (1947–1949) s cílem prozkoumání možností přímých obchodních styků mezi těmito zeměmi a Tibetem (za povšimnutí stojí, že členové delegace cestovali s pasy vystavenými tibetskými úřady, jež vlády navštívených zemí uznaly za platné). Jiné skutečnosti charakterizující nezávislý status Tibetu jsou například udržování a výcvik vlastního vojska, ražení a vydávání vlastních mincí a papírových peněz, poštovní a telegrafní systém, vydávání poštovních známek atd.

Uvedená fakta ukazují dostatečně jasně, že postavení Tibetu v podmínkách Čínské republiky lze plným právem charakterizovat jako stav faktické nezávislosti na Číně, kterému se ale bohužel nedostalo žádného mezinárodního uznání. Tibet v uvedeném období zřejmě přecenil význam relativní izolovanosti a nepřístupnosti svého území a nevyvinul dostatečné úsilí, politické ani diplomatické, aby takového uznání dosáhl.

S blížícím se vítězstvím komunistické *revoluce v Číně, představujícím reálné ohrožení politických a společenských výsad vládnoucích kruhů Tibetu, se tibetská vláda regenta Tagdag-rinpočeho (1941–1950) rozhodla přerušit veškeré styky s ústředím a vypovědět čínskou misi ze Lhasy (8. 7. 1949). Poté co byla v Pekingu založena *Čínská lidová republika (ČLR), vyhlásil Tagdag-rinpoče formálně nezávislost Tibetu (4. 11. 1949) a domáhal se jejího mezinárodního uznání vysláním zvláštních „misí dobré vůle“ do USA, Velké Británie, Indie a Nepálu. S tímto postupem vyslovila vláda ČLR, činící si od samého začátku nárok na Tibet, krajní nelibost a místní tibetské vládě navrhla vyslat svého zástupce do Pekingu k rozhovorům o mírovém urovnání otázky Tibetu. Vzhledem k tomu, že oddíly Čínské lidové osvobozené armády tou dobou začaly již vstupovat do míst nacházejících se pod jurisdikcí lhaské vlády a tibetské vojsko jim nebylo s to klást odpor, nezbylo vládě než na rozhovory s Čínou přistoupit. Nicméně i tak dělala vše pro to, aby tyto rozhovory co nejvíc oddálila. Za této situace se vláda ČLR rozhodla řešit celou otázku silou: v říjnu 1950 přešla čínská armáda

na jihozápadní frontě do útoku, 19. října padlo do jejich rukou administrativní středisko východního Tibetu Čamdo a jeho tibetský *guvernér, ministr tibetské vlády Ngaphö Ngawang Džigme, byl vzat do zajetí. Současně s čínskými vojsky postupujícími proti Tibetu od východu se zapojily do akcí také armádní jednotky dislokované v Sin-ťiang.

Tibetská vláda se i v této situaci ještě jednou pokusila o konsolidaci protičínských sil v zemi. Dne 17. listopadu 1950, dva roky před termínem, byl do svého úřadu uveden 14. dalajlama Tändzin Gjamccho (narozen 6. července 1935), jehož duchovní *autorita měla v této kritické chvíli sjednotit všechny Tibetany. Tibetské úřady se také obrátily na Indii s žádostí o pomoc (28. 10. 1950) a o předložení otázky „čínské agrese“ v OSN a zároveň poslaly do sídla této mezinárodní organizace telegram se stížností na postup čínské vlády (11. 11. 1950). Získání pomoci zvenčí, především z Indie, měl nakonec sloužit i dalajlamův útek ze Lhasy do Jatungu na indicko-tibetské hranici v prosinci 1950.

Když však nic z toho nebylo korunováno úspěchem, byla vláda 14. dalajlamy, ocitnuvši se v té chvíli v úplné diplomatické izolaci a tváří v tvář pevnému rozhodnutí vlády ČLR řešit *konflikt v případě nezbytnosti silou, nucena přistoupit na rozhovory s Čínou a vyslat k tomu účelu svou delegaci do Peking. Výsledkem těchto rozhovorů, jež za tibetskou stranu vedl Čiňany zadržený ministr tibetské vlády Ngaphö Ngawang Džigme a za čínskou stranu její zplnomocněnec Li Wej-chan, vedoucí činitel vládního výboru pro menšinové národnosti, byla tzv. Sedmnáctibodová dohoda mezi ústřední lidovou vládou Číny a místní vládou Tibetu o podmínkách mírového osvobození Tibetu z 23. května 1951. Touto dohodou byl Tibet prohlášen organickou, „neoddělitelnou částí“ ČLR a přiznáno mu toliko právo na autonomii v rámci státního území Čínské lidové republiky a pod jednotným vedením ústřední čínské vlády.

V dějinách Tibetu a jeho vztahů k Číně byla zahájena nová etapa, charakterizovaná všestranným uplatňováním čínské svrchovanosti, de facto i de iure, nad celým Tibetem.

Ani následující etapa ve vývoji čínsko-tibetského soužití, od vnuceného „mírového osvobození“ do současnosti, Sedmnáctibodovou dohodou zdánlivě jednou provždy „uspokojivě“ vyřešeného, nebyla zcela bez problémů. Zmíňme jen její nejzákladnější historické mezníky.

V roce 1954 se dalajlama a pančhenlama zúčastnili v Pekingu zasedání Všečínského shromáždění lidových zástupců (tj. parlamentu) ČLR a oba byli zvoleni do jeho nejvyšších *orgánů.

V dubnu 1956 byl ve Lhasě ustaven Přípravný výbor Tibetské autonomní oblasti s dalajlamou jako předsedou a pančhenlamou jako místopředsedou. Současně byla vyhlášena řada reforem. V tomto roce byly rovněž dány do provozu dvě silnice spojující čínské vnitrozemí se Lhasou. Oba nejvyšší tibetští představitelé navštívili na přelomu let 1956–1957 Indii u příležitosti 2500. výročí Buddhova narození. Byli přijati též indickým ministerským předsedou Džaváharlálém Néhrúem. Dalajlama, již v té době nespokojený s vývojem v Tibetu pod čínskou správou, projevil úmysl nevrátit se více do Číny. Néhrú a Čou En-laj mu to tehdy stačili ještě rozmluvit.

V následujícím roce 1957 proskočily první alarmující zprávy o protičínských nepokojích v různých částech Tibetu, vyvolaných necitlivým, zpravidla direktivním uplatňováním čínských reformních opatření (*pozemková reforma, tzv. demokratické reformy atd.). Proto bylo v ústředí přijato rozhodnutí o šestiletém moratoriu na provádění sociálních reforem, pro které v Tibetu evidentně ještě nedozrály podmínky.

Napětí v čínsko-tibetských vztazích, na němž měly svůj podíl i samy čínské úřady v Tibetu, však neustávalo a v březnu 1959 vyústilo v ozbrojené protičínské povstání ve Lhasě, v jehož pozadí stáli především světští feudálové a představitelé nejvyšší církevní *hierarchie. Mladý, teprve tříadvacetiletý dalajlama na nátlak svých rádců uprchl do Indie, kde požádal o politický azyl. Spolu s ním se tam tehdy uchýlilo na 80 000 tibetských uprchlíků.

Čína povstání ve Lhase záhy potlačila, místní tibetskou vládu rozpustila a její pravomoce předala Přípravnému výboru Tibetské autonomní oblasti v čele s pančhenlamou.

Březenové události roku 1959 změnily nadlouho a zásadním způsobem situaci v zemi: urychleně se přikročilo k provádění reformem na čínský způsob; dalajlama v *exilu byl prohlášen za „zrádce“ a zbaven svých funkcí; v září 1965 byla poté oficiálně vyhlášena Tibetská autonomní oblast ČLR a jejím prvním předsedou byl jmenován Ngaphö Ngawang Džigme – ten, který v roce 1951 podepisoval v Pekingu dohodu o připojení Tibetu k Číně.

Zhoubné důsledky čínské *kulturní revoluce v letech 1966–1976 našly svůj odraz i v Tibetu, kde byly způsobeny značné škody zejména na kulturním majetku – byly bořeny kláštery, páleny knihy, plundrovány památky.

Teprve rok 1978 přinesl zásadní zlom. V souvislosti s vnitropolitickými změnami ve vlastní Číně, iniciovanými Teng Siao-pchingem, začala být i vůči Tibetu prováděna liberálnější, osvícenější politika: zvýšenou měrou bylo pečováno o jeho hospodářský a kulturní rozvoj; byl uvolněn pohyb obyvatelstva; zemi bylo umožněno postupně dohánět zpoždění. Od té doby je rovněž patrný růst obecné vzdělanosti, zlepšuje se sociální a zdravotní péče, jsou zakládány nové školy, otevírány knihovny a vědecké instituce, vydávány knihy a časopisy. Od 80. let jsou postupně také navazovány kontakty s tibetskou *emigrací a oboustranně sondovány možnosti eventuálního dalajlamova návratu do Tibetu. Země se rovněž začíná otvírat zahraničnímu turistickému ruchu (mezi roky 1981 a 1987 vzrostl počet návštěvníků Tibetu z 1 500 na 43 000 osob ročně).

Pokusme se nyní odpovědět na aktuální otázku: komu patří Tibet? – Nepochybně tibetskému lidu. A kam patří? – Nejspíš a jediné tam, kde se už po víc než tisíc let nachází, tj. do nitra Asie, do míst, kde se rozkládá jeho obrovská, nádherná, milovaná a v básních opěvovaná Tibetská náhorní plošina. A jak je tomu s ČLR ve vztahu k Tibetu? – Pro ni Tibet vždy byl, je a bude její „neoddělitelnou součástí“, jak to jednou provždy vyřešila klauzule čínské *ústavy – čtvrté z roku 1982, ale i všech předchozích –, jež stanoví, že „všechna místa s národnostní autonomií jsou neoddělitelnými částmi ČLR“. Že je v těchto stanoviscích rozpor? Je, ale ten si musí vyřešit sami Číňané a Tibetané, spolu a mezi sebou. My, pozorovatelé zvnějška, se budeme ještě dlouho přít o to, od kdy, a tedy jak dlouho již Tibet touto „součástí Číny“ je a jak dlouho jí zůstane. Náš hlas v tomto sporu však může být toliko hlasem poradním, konečné řešení této spleťové otázky si budou muset nalézt sami odvěcí sousedé, Číňané a Tibetané, v mnohém sice tolik odlišní, ale stejně tak v mnohém velice si blízcí a podobní, a to pouze politickým jednáním, a nikoli ozbrojenou silou. Naším jediným přáním je, aby obě strany brzy našly pro ně přijatelný modus vivendi, přidržující se zásady „hledat pravdu ve faktech“. A pravda, jak hlásá stará moudrost, je obvykle někde uprostřed, protože nic v životě není jenom bílé a jenom černé, nýbrž i bílé i černé, s jakousi, jak praví dalajlama, přechodnou „šedou zónou“ ležící mezi nimi.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – tibetská civilizace, *smrt a pohřeb – tibetská civilizace.) (Josef Kolmaš)

civilizace, zimbabwská, *civilizace využívající naleziště *železné rudy a *zlata a rozvíjející se z domácích zdrojů zhruba mezi 6.–18. stoletím, s vyvrcholením v letech 1750; ve 14. století se stala základem *státu *Monomotapa.

Významným střediskem zimbabwské *kultury byla *lokalita *Zimbabwe, představující monumentální stavební komplex z žulových bloků, jehož dominantou je *Akropole – přirozený žulový pahorek zčásti pokrytý obrovitými balvany, které byly spojeny do jednoho celku kamennými zdmi s věžemi a průchody. Pahorek, na němž byla vybudována Akropole, vévodil celému kraji, a proto si jej obyvatelé vybrali jako přirozenou základnu a zřejmě i důležité *kultovní místo, jak kromě jiného dokládají *hroby vybavené artefakty ze zlata. Pod Akropolí se rozkládá takzvaná Velká ohrada tvořená vysokou zdí na okrouhlém půdorysu.

Kolem Velké ohrady jsou po planině rozesety pozůstatky *staveb, které se sice tomuto monumentu podobají, ale nedosahují ani jeho velikosti ani výstavnosti. (Jaroslav Malina)

civilizace, židovská (*judaismus), označení *monoteistického náboženství, *kultury, vzdělanosti, životní filozofie a etiky židovského etnika, jejichž základy se vytvářely v pravlasti na *Předním východě. Zásady a dějiny judaismu vytvářejí historické základy mnoha jiných náboženství včetně *křesťanství a *islámu.

*Židé tradičně neoznačují judaismus jako náboženství, ale jako *kulturu s vlastní *historií, *jazykem (*hebrejštinou), zemí předků, liturgií, filozofií, souborem etických zásad, náboženských praktik a podobně. Námětem hebrejské *bible (Tanach anebo nepřesně *Starý zákon) je popis vztahu *Izraelitů (také nazývaných *Hebrejci) s *Bohem, jak je zobrazen v jejich historii od počátku času až do stavby druhého *chrámu (515 př. n. l.). Židovství vždy uznávalo řadu principů židovské víry, nikdy ale nevytvořilo závazný *katechismus. Objevila se řada formulací židovské víry, z nichž většina má hodně společného, přesto se ale v některých bodech liší.

Během posledních dvou století se židovská *komunita rozdělila do několika větví, které tyto principy chápou velmi odlišně. Většina ortodoxního *židovství obvykle tvrdí, že pravidla jsou neměnná a povinná, neortodoxní formy židovství naopak obvykle tvrdí, že tato pravidla se vyvíjejí v čase, a tak povolují více odchylek ve víře každého jednotlivce. Základní etické principy obsahuje *Desatero (*Dekalog*), dochované v knihách *Mojžíšových na dvou místech (Ex 20, 1–17; Dt 5, 6–22).

Morální principy vztahu k Bohu a lidského soužití zde na rozdíl od jiných sbírek *zákonů starověkého Předního východu z konce 3. a z 2. tisíciletí př. n. l. (sumerský Ur-Nammu, babylonský *Chammurapi) nejsou formulovány kazuisticky jako prohlášení, ale apologicky jako příkazy bez rozumového opodstatňování. Tyto příkazy vycházejí z nového vztahu člověka k Bohu, který v nejstarším monoteistickém náboženství není jenom jedním z božstev, ale jediným Bohem – stvořitelem *světa i *člověka (Gn 1, 1–2, 7). Šest z deseti přikázání Dekalogu reflektuje odvěké *zvykové právo lidského *společenství, bez něhož by člověk sotva mohl přežít. Chrání například *manželství (Gn 2, 24) a rodinu. První čtyři předkládají základní pravidla pro novou víru a bohoslužbu.

Biblické etické učení hledá morální vodítka u Hospodina (*Jahve), a nikoliv u lidských *obyčejů. Bůh je dokonalým a důsledným učitelem morálky, neboť je totožný se svou vůlí, kterou člověku zjevuje (Ex 33, 19; Ex 34, 6–7). Také v textech *Nového zákona poznává člověk ze *zjevení Boží vůle, co je správné (Ř 2, 18; Ř 12, 2). Boží *svatost je na mnoha místech *Starého zákona* identická s morálními *hodnotami dobroty, milosrdenství (Dt 7, 7–9), *lásky a věrnosti, přecházejícími z Boha na člověka na základě Božího zákona a smlouvy (Ex 24).

Etika starého *Izraele byla teocentrická a úzce spjatá, či dokonce přímo splývající s vírou v jediného Boha, jenž položil jasné a pevné základy morálky, které lidé jenom dobře či špatně rozvíjejí. Smlouva s Bohem vyvolala silné cítění *solidarity mezi jednotlivcem a širší rodinou („domem“ či rodem; Sd 9, 1–5) a sociální etiku (ochranu vdov, sirotků, cizinců a chudých; Ex 22–23; Dt 24), do té doby na Předním východě (*civilizace starověkého Předního východu) spíše jenom deklarovanou než životnou. Zvláštností je například i možnost *sňatku s krásnou zajatkyňou, s případným pozdějším zapuzením (Dt 21, 10–14).

Porušení Božího zákona znamenalo pád do *hříchu a následující *trest. Od 8. století př. n. l. patřili mezi vášnivé zastánce smlouvy proroci (zvláště Ámos, Ozeáš, Micheáš a *Izajáš), kteří reagovali na konkrétní morální problémy své doby a snažili se je vysvětlovat v *konfrontaci přechodné lidské zkaženosti s trvajícím principy *Boží milosti. U proroka *Ezechiela (Ez 18) se poprvé objevuje *názor, že před Bohem každý jednotlivec odpovídá za všechno, co dělá, a nemůže špatné jednání ospravedlnit žádnými osobními ani společenskými nepříznivými okolnostmi.

Mezi biblisty převládá názor, že Boží zákon spatřuje v lidské *sexualitě špatnost a zkaženost. Přesto se setkáváme se zajímavými případy, kdy se krásné ženy stávají předmětem mužské žádostivosti: *Faraon a Sára (Gn 12), *David a *Bat-šeba (2 S 11). Muži byli naopak ženami sváděni: Josef a Potífarova žena (Gn 39), Tamar a Amnón (2 S 13). S typem *femme fatale* se však nesetkáváme; Bůh stvořil ženu jako družku muže a předurčil oběma manželský vztah (Gn 2, 24), v němž muž bude mít nadvládu (Gn 3, 16). Muži před *svatbou a ženiši byli osvobozeni od povinnosti bojovat (Dt 20, 7; 24, 5). Intaktní manželství vyžadovalo věrnost a muži měli být velmi obezřetní před svody cizích žen, měli se radovat v náručí svých manželek (Př 5).

Stejně jako v *Mezopotámii, i v Izraeli byl mimomanželský pohlavní styk trestán smrtí, ovšem v rozdílném přístupu k mužům a ženám. Muži mohli souložit s prostitutkami: o existenci *prostituce a jejím *tolerování v židovské společnosti svědčí několik pasáží v *bibli*. Jako protihodnota za tyto služby se mohly vybírat i naturálie: například Juda nabídl Tamar, kterou považoval za nevěstku, kůzle ze svého stáda, ta přijala a jako *zástavu si od něho vyžádala jeho pečeti a hůl (Gn 38, 15–19); chrámovou prostituci však Židé odmítali, protože by jí narušili svůj vztah k Bohu. Za nevěru byl pokládán jenom styk s vdanou ženou. Manželství bylo tak chráněno z obavy o jeho rozbití a následné *spory o paternitu, rozdělení majetku a nejasná dědictví (Př 6–7). Zákon pamatoval i na nároky potomků druhé, „nemilované“ ženy (Dt 21, 15–17). Manželství bylo však ve starém Izraeli monogamní a mnohoženství ve větším měřítku nezaznamenáváme.

Až do konce 11. století př. n. l. měl otec jako suverénní vládce rodiny právo rozhodovat o osudech dcer. Tak se mohlo stát, že dcery byly nabízeny cizincům (Gn 18–19, Sd 19). Jestliže někdo svedl nezasnoubenou pannu, musel se s ní oženit nebo zaplatit výkupné ve výši věna (Ex 22, 14–16; Dt 22, 28–29). Zákon chránil dobré jméno, cudnost a čest neprovdaných dívek i žen (Dt 22, 13–30). U znásilnění záleželo na okolnostech činu a postavení oběti, rozlišovalo se mezi pannou, zasnoubenou dívkou a vdanou ženou.

*Incest, kterému věnují starozákonní texty velkou pozornost (Lv 18 a Lv 20, Dt 27), patřil k nejtěžším proviněním proti „řádu pohlavního života“, spojeným s prokletím. S tím ovšem kontrastuje známý příběh o Lotových dcerách (*Lot), které beztrestně spaly a otěhotněly se svým otcem, aby zachovaly a rozmnožily rod (Gn 19, 30–38).

Starý zákon zakazoval a přísně trestal i sexuální deviace, označované za „ničemnost, zkaženost“ a „smilstvo“. Zmiňuje se o *sodomii (Ex 22, 28; Dt 17, 21; Lv 18, 23, 20, 15–16) a *homosexualitě, stíhané smrtí (Lv 18, 22; 19, 13). Vztah zamilovanosti a lásky muže a ženy nejlépe vyjadřuje biblická **Píseň písní*, jedna z nejkrásnějších skladeb ve světové literatuře.

(Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace starověkého Předního východu, *smrt a pohřeb – židovská civilizace.) (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

civilizační choroby, *nemoci, civilizační.

civis (z latiny: *civis*, „občan, občanka“), v antickém *Římě označení pro příslušníka římské občanské obce (*civitas Romana*), který jako plnoprávný občan měl plnit *státem uložené povinnosti a využívat svých občanských práv; občanské právo mohlo být získáno narozením (oba rodiče byli římský občané, v platném *manželství), *propuštěním na svobodu nebo propůjčením jednotlivým osobám či skupinám, jako například po spojeneckých *válkách všem *Italikům. V roce 212 bylo občanské právo propůjčeno všem svobodným obyvatelům *římské říše prostřednictvím *Constitutio Antoniniana*. (František Čapka)

civitas (z latiny: *civitas*, „občanství, občanské právo“):

1. římské občanské *právo (státní občanství); původně jen pro *patricije, později i pro *plebeje, od roku 90 př. n. l. uděleno i spojeneckým obcím *Říma, od roku 212 n. l. poskytnuto všem svobodným občanům *římské říše;

2. *obec, *městský stát (ve *starověku v latinské oblasti obdoba řeckého *polis)

3. ve středověku město;

4. [antropologie], typ *společnosti založený na principu teritoriality a *vlastnictví. Základní jednotkou sociální organizace je *obec. Vyšší integrační stadia představují městský obvod, provincie a národní prostor. Termín zavedl Lewis Henry *Morgan. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Civitas Dei [latinsky], „stát boží, obec boží“, ústřední pojem *filozofie dějin Aurelia *Augustina a jednoho z jeho hlavních děl *De civitate Dei* (O Boží obci, 410); podle jeho pojetí jsou dějiny tvořeny bojem mezi *Civitas Dei*, konstituovaným božskou láskou, a *Civitas terrena* (pozemský stát), organizovaným na základě *lidské přirozenosti a sebelásky, který se nakonec stane *Civitas diaboli* (stát ďábla). Civitas Dei se skládá především z blahoslavených *andělů a lidí v *nebi, uskutečňuje se ale také už božím *národem putujícím po zemi. Jak daleko staví Aurelius Augustinus viditelnou *církve naroveň Civitas Dei je sporné. Jeho pojetí bylo ale trvale ovlivněno pozdějšími myšlenkami o dějinách a především o poměru *církve a *světa (*státu). (František Čapka, Jaroslav Malina)

cizelování (z francouzštiny: *ciselage*, „cizelování; přesné vypracování“), konečná úprava povrchu a tvaru uměleckých výrobků z *kovů (zejména z *bronzu) k zajištění tvarové přesnosti. Cizelování se provádí *broušením zvláště uzpůsobenými *nástroji (punci, pilníky, rydly apod.), které nejen odstraňují stopy lití, ale hlavně zjemňují povrch odlitku. (Jaroslav Malina)

cizinec, osoba bez státního občanství daného státu. Podle *cizineckého zákona se cizincem rozumí *fyzická osoba, která není státním *občanem České republiky včetně občana *Evropské unie. (Marie Dohnalová)

Cizinecká legie, *legie, Cizinecká.

cizinecký zákon, *zákon, cizinecký.

cizoložství (anglicky: *adultery*), mimomanželský (extramatrimoniální) pohlavní styk, dobrovolný pohlavní styk vdané ženy či ženatého muže s někým jiným než se svým stálým partnerem (manželem, manželkou) (viz *manželství, *monogamie, *nevěra). Na rozdíl od nevěry je cizoložství třeba chápat jako termín právní a etický, zvláště v právních systémech, kde je pohlavní styk mimo manželství přímo zločinem proti manželství. V některých sociokulturních systémech má cizoložství religiózní rozměr, a pokud je manželství především ekonomickým vztahem, je cizoložství chápáno jako majetkový zločin. V ostatních právních systémech je cizoložství jiným výrazem pro sexuální nevěru, má však omezenější rozsah.

Cizoložství bývá společensky postihováno, a to postihy neformálními (morální odsouzení a jeho důsledky), někdy i postihy formálními (tresty), v některých systémech i trestem nejvyšším (například ukamenování cizoložné ženy v islámských *zemích). Často však existuje asymetrie trestu pro cizoložnou ženu a cizoložného muže. (Miroslav Králík)

cizrna beraní (*Cicer arietinum*), užitková rostlina z čeledi bobovitých (*Fabaceae*). Jednoletá bylina patřící mezi *luštěniny. Má lichozpeřené listy, drobnější jednotlivé *květy zpravidla bílé, vzácněji fialové nebo růžové barvy. Její lusky jsou 2 až 3 cm dlouhé a obsahují jedno až dvě běžová, hnědá až načernalá *semena s charakteristickým krátkým tupým výrůstkem. Semena cizrny se často praží, nebo se jejich mletím získává mouka na přípravu kaší. Mladé výhonky nebo nezralé lusky jsou někdy využívány také jako *zelenina. Cizrna pochází pravděpodobně z jihovýchodní *Evropy a *Blízkého východu. Vedle vysokého podílu *bílkovin je v semenech pěstovaných odrůd cizrny významný podíl tryptofanu, který je prekurzorem neurotransmiteru serotoninu. Cizrna by tak mohla působit jako přírodní antidepressivum či nootropikum. S tímto faktem spojuje biochemik Zohar Kerem z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě vliv cizrny na vznik starověkých *civilizací v mezopotamské oblasti, kde došlo ve stejné době k její domestikaci. Dostatek serotoninu stimuloval podle Kerema aktivnější život a dokonalejší využití duševních schopností obyvatelům, konzumujícím domestikované formy cizrny. To podle Kerema umožnilo vznik civilizací ve starověké

*Mezopotámii dříve než v jiných oblastech. Serotonin také podporuje ovulaci a cizrna tak mohla sehrát i roli stimulantu populačního růstu.

Nejstarší *archeologické nálezy semen domestikované cizrny pocházejí z Tell el-Kerkhu v severozápadní *Sýrii (datované 10 000 př. n. l.), dále z tureckých *lokalit Cayönü (7250–6750 př. n. l.), *Hacilar (ca 6700 př. n. l.), Akarçay Tepe (5280–6700 př. n. l.) a z palestinského Jericha (8350–7370 př. n. l.). Dnes se cizrna pěstuje především v Indii, v Pákistánu, v Turecku a v Mexiku; v Evropě hlavně ve Středomoří, v České republice vzácně jen v nejteplejších oblastech. (Petr Bureš)

clactonien (název podle *lokality Clacton-on-Sea, Essex, Anglie), *archeologická kultura *starého paleolitu, vyznačující se *technikou zhotovování *ústěpů z kamenného *jádra *otloukačem. (Jiří A. Svoboda)

Clark, sir John Grahame Douglas (28. 7. 1907, Bromley, Kent, Anglie – 12. 9. 1995, Cambridge, Anglie), anglický archeolog a historik; stoupenec *neoevolucionismu. Inspiroval se antropologickými výzkumy kultury a východiska neoevolucionismu aplikoval na funkcionalistický model kultury; na tomto základě vytvořil *syntézu prehistorie světa. Z díla: *Archaeology and Society* (Archeologie a společnost, 1939), *World Prehistory: A New Outline* (Prehistorie světa: Nový obrys, 1969, 2.vydání, česky: *Prehistorie světa*, 1973), *World Prehistory: In New Perspective* (Prehistorie světa z nové perspektivy, 1977). (Jaroslav Malina)

Clark Howell, Francis (27. 11. 1925, Kansas, USA – 10. 3. 2007, Berkeley, USA), americký paleoantropolog; profesor antropologie Kalifornské univerzity v Berkeley; jeden ze zakladatelů výzkumu lidských počátků v Africe. Vedl dlouhodobé interdisciplinární výzkumy plioleostocenních *lokalit v údolí *Omo ve východní Africe a středopleistocenních lokalit Torralba a Ambrona ve středním Španělsku. Z díla: *Early Man* (Raný člověk, 1965). (Jaroslav Malina)

Clarke, David Leonard (3. 11. 1937, Kent, Anglie – 28. 6. 1976, Cambridge, Anglie), anglický archeolog. Teoretik a kritik základních archeologických metod a konceptů; zakladatel tzv. *analytické archeologie. Z díla: *Analytical Archaeology* (Analytická archeologie, 1968). (Jaroslav Malina)

Clarke, sir Arthur Charles (16. 12. 1917, Minehead, Velká Británie – 19. 3. 2008, Colombo, Šrí Lanka), britský autor *science fiction, vynálezce a popularizátor vědy. Clarke se narodil v rodině farmáře a již v dětství se zajímal o přírodní vědy a astronomii. Po absolvování střední školy odešel do Londýna, kde pracoval jako účetní na ministerstvu školství. Během *druhé světové války sloužil v britském královském letectvu jako instruktor pro práci s radarem. V této době dospěl k představě geostacionární telekomunikační družice – dnes je považován za jejího duchovního otce – a publikoval i článek o raketě s jadernou hlavicí, který mu přinesl stipendium pro vysokoškolské studium. Roku 1946 se stal předsedou Britské meziplanetární společnosti a pracoval na vývoji automatických přistávacích systémů. V roce 1948 získal bakalářský titul z fyziky a teoretické i aplikované matematiky na King's College a v témže roce časopisecky publikoval své první větší vědecko-fantastické dílo. V roce 1956 se přestěhoval do Colomba na Šrí Lance, kde byl inspirován například k románu *The Fountains of Paradise* (1979, česky: *2001: Vesmírná odysea; Rajské fontány*. Praha: Odeon, 1982), v němž popisuje stále živou ideu vesmírného výtahu, který by se měl stát odrazovým můstkem pro expanzi lidstva do *vesmíru.

Clarke je autorem výroku, že „Dostatečně pokročilou technologii nelze odlišit od *magie“, který je dnes využíván i zneužíván mnoha jinými autory vědecké fantastiky. Jako spisovatel byl fascinován technologickým *pokrokem, na který pohlížel s optimismem opřeným o vlastní vědecké a technické znalosti. Jiným významným motivem jeho tvorby bylo setkání lidstva nebo jeho zástupců s podstatně vyspělejší *mimozemskou civilizací, jež vylíčil v proslulém románu *2001: A Space Odyssey* (1968, česky: *2001: Vesmírná odysea*. Praha:

Svoboda, 1971), který byl úspěšně zfilmován americkým režisérem Stanleyem Kubrickem. Vesmírná odysea se podobně jako román *Rendezvous with Rama* (1973, česky: *Setkání s Rámou*. Praha: Svoboda, 1983) dočkala několika pokračování. I na tuto problematiku pohlížel Clarke s optimismem a s přesvědčením, že taková setkání budou ku prospěchu lidstva.

Arthur C. Clarke patří s Isaakem *Asimovem a Robertem A. *Heinleinem mezi tři nejvýznamnější představitele klasického období západní science fiction. (Vojtěch Mornstein)

Claudiova jamka, *jamka, Claudiova.

claustrum, -i, n., závora, uzávěra, mez. V *anatomii jedno jedno z bazálních *ganglií uložené mezi dvěma strukturami bílé hmoty *mozkové. Z mediální strany se nachází *capsula externa (odděluje *claustrum* od *putamen) a z laterální strany je *capsula extrema* (odděluje *claustrum* od *lobus insulae). Jádru je napojeno na různé *korové oblasti a jeho funkce je dosud nejasná. (Lenka Vargová)

clavicula, -ae, f., kost klíční (zdrobnělina z latinského: *clavis*, -is, f., „klíč“) – kost dlouhého typu uložená transverzálně mezi *akromiem *lopatky a *kostí hrudní, s nimiž se *kloubně spojuje. Přenáší nárazy z horní končetiny na hrudní kost, proto se často při pádu na končetinu vlivem nepřímého násilí na hranici střední a zevní třetiny láme. Klavikula je na živém po celé délce hmatná. Mediální konec klíční kosti – *extremitas sternalis* – se prostřednictvím *facies articularis sternalis claviculae* spojuje s *manubriem hrudní kosti, laterální konec – *extremitas acromialis* se spojuje pomocí *facies articularis acromialis claviculae* s akromiem hřebene lopatky. Klavikula je esovitě prohnutá, mediálně s *ventrálním a laterálně s dorzálním vyklenutím. Její *kraniální plocha je hladká, na *kaudální ploše je laterálně drsnatina (*tuberositas coracoidea*) rozdělená na dorzální **tuberculum conoideum* a ventrálnější *linea trapezoidea* (odstup **ligamentum coracoclaviculare*). U sternálního konce kaudální plochy se nachází **impressio ligamenti costoclavicularis* a asi uprostřed délky kosti je mělký *sulcus subclavius* pro začátek stejnojmenného svalu. **Foramen nutricium* se nachází na dorzální ploše kosti a směřuje laterálně.

Klíční kost je jednou z prvních kostí v těle, jež osifikuje. *Osifikace probíhá na počátku endesmálně, již v šestém týdnu *těhotenství. Po krátkou dobu má kost chrupavčitý model (sekundární *chrupavka), který osifikuje nejprve ve středních partiích, později na obou koncích kosti. U *novorozence je klíční kost již osifikována, má pouze chrupavčité oba konce. Na sternálním konci se vždy vytváří *epifyza se samostatným *osifikačním jádrem, které pak rychle splývá s okolní kostí (u dívek se objevuje kolem 14. roku, u chlapců okolo 17. roku, splynutí obou částí nastává mezi 20–22 lety). Poruchy endesmální osifikace klavikuly jsou spojeny s defekty kostí lebky, stav se nazývá **dysostosis cleidocranialis*. Stranové určení: – v anatomickém postavení je akromiální (laterální) konec klíční kosti plošší, sternální konec (mediální) je hranatější. Kraniální povrch kosti je hladký, na kaudální ploše se nacházejí drsnatiny pro úpony vazů a svalů. Ventrálně vyklenutý oblouk je situován na mediální straně kosti. (Ladislava Horáčková)

cleido- (z řečtiny: *kleis-kleidos*, „kost klíční“), ve složených slovech ve významu „klíční“.

Cleland, John (24. 9. 1709, Kingston upon Thames, Surrey, Anglie – 23. 1. 1789, Londýn, Anglie), britský prozaik, dramatik, žurnalista a diplomat. Po ukončení Westminsterké školy, kde získal dobré vzdělání, vstoupil do diplomatických služeb (stal se britským *konzulem ve Smyrně, nyní turecky Ismir) a poté krátce pracoval ve Východoindické společnosti v Bombaji. Jeho dobrodružná povaha mu však znemožnila vykonávat pravidelné a spořádané zaměstnání a žít na jednom místě. Pokoušel se uživit jako žurnalista, prozaik a dramatik – s nevelkým úspěchem: několikrát se dokonce dostal do vězení pro dlužníky. Hmotný nedostatek také způsobil, že sepsal rozvernou erotickou novelu *Memoirs of a Woman of Pleasure* (Memoáry kurtizány, 1749), kterou prodal za pouhých dvacet guinejí prozíravému nakladateli; ten pak v krátké době na knize vydělal deset tisíc liber.

Toto dílo, vydávané většinou pod názvem *Fanny Hillová*, se stalo jedním z nejslavnějších děl světové erotické literatury. Zprvu bylo šířeno tajně, teprve ve svobodomyšlnějším 20. století, kdy získalo také šanci vstoupit do dějin krásné literatury, se stalo obecně čtenářsky přístupné. V novém *kontextu začalo být rovněž doceňováno to, co bylo v jiných obdobích přehlíženo – historicko-informativní hodnota díla a schopnost podat obraz *mravů své doby. Osudy šíření Clelandova rukopisu jsou do jisté míry i dějinami legalizace erotiky v západoevropské společnosti. Již její první vydavatel Ralph Griffiths uvedl, že kniha byla vytištěna „pro G. Fentona ze Strandu“, jak se později ukázalo, pro fiktivní osobu, aby se chránil před případnými útoky mravokárců. Nakladatelé a knihkupci nicméně *Fanny Hillovou* úspěšně šířili, mimo jiné jako „soukromé“ tisky, a na knize vydělávali. Dostávali se však do soudních sporů a byli nejednou stíháni a postihováni. Ještě v roce 1963 vedla „Newyorská obchodní komora společně s pěti státními zástupci z okresů státu New York rozsáhlou kampaň za soudní zákaz této publikace“. (Ivo Pospíšil)

Clérambaultův syndrom, syndrom, Clérambaultův.

Clifford, James T. (26. 6. 1945, Bethlehem, USA), americký kulturní antropolog a historik. Zásadním způsobem ovlivnil současnou *antropologii, ačkoli nezískal žádné formální vzdělání v oboru. Studoval postupně na *univerzitě ve Stanfordu (MA, 1968) a na Harvardově univerzitě (Ph.D., 1977). V současnosti působí na kalifornské univerzitě v Santa Cruz.

K antropologii se Clifford propracoval prostřednictvím studia *archivů ve Francii a v Nové Kaledonii, kde se zabýval studiem dokumentů o misionáři Mauriceovi Leenhardtovi (1878–1954), který v letech 1905–1926 podnikl výzkum v melanéské (viz *Melanésie) Nové Kaledonii u Kanaků. Výsledkem jeho výzkumů v archivech byla jeho úspěšně obhájená dizertační práce, kterou později publikoval pod titulem *Person and Myth: Maurice Leenhardt in the Melanesian World* (Osoba a mýtus: Maurice Leenhardt v melanéském světě, 1982). Dizertace a její publikovaná *verze se staly základem Cliffordovy problematizace role etnografa a antropologa při reprezentaci „toho druhého“. Analyzuje okolnosti a podmínky, za nichž etnografové a antropologové konstruují předmět svého zájmu a usiluje o identifikaci strategií a nástrojů, které k této konstrukci používají. Na straně jedné jsou pozorovaná fakta a na straně druhé způsoby jejich záznamu a následné využití při psaní etnografií. Clifford svým přístupem změnil způsob, jakým čteme texty a jejich prostřednictvím jejich autory; především však změnil náš pohled na antropologii a její budoucí směřování.

Clifford pracuje s pojmem *kultury v pojmech artikulace, *hegemonie a protisměrné hegemonie, přičemž podobně jako Stuart Hall (narozen 1932) nakládá s pojmem hegemonie ve smyslu, jaký mu dal italský marxisticky orientovaný badatel Antonio *Gramsci (1891–1937); tedy takový systém vládnutí, ve kterém vládnoucí síly udržují svou *moc pomocí konsenzu s těmi, které ovládají. Clifford se domnívá, že se antropologie stala obětí svého vlastního úspěchu, neboť antropologický koncept kultury přesáhl relativně úzký rámec antropologie, a to navzdory úsilí zúžit význam pojmu kultura, které je výrazem snahy zachránit pojem kultury pro antropologii. Kultura se dnes klene nade vším, neboť s pojmem kultury pracují různé vědní disciplíny a zájmové skupiny: „kultura politiky“, „kultura teenagerů“, „firemní kultura“, zkratka „kultura zejména čehokoli“. A tak nadále pokračuje eroze a inflace pojmu kultura. Kultura proto nemůže nadále plnit centrální kategorii antropologie. Definice kultury jako kategorie zahrnující různé směsice tříd věcí, jevů a idejí jsou napadány, opouštěny, obhajovány, zužovány; koncept kultury jako takový však již podle Clifforda nejen nemůže stát v centru oboru, ale již takovou pozici ani nedorozí.

Výrazem Cliffordova antropologického přístupu i *názorů je sborník *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Psaní kultury: Poetika a politika etnografie, 1986), který redigoval společně s Georgem *Marcusem (narozen 1946). Kniha je sborníkem příspěvků z konference v Santa Fe, která se uskutečnila v roce 1984. Tento spis, považovaný za přední

dílo *postmoderní antropologie, vyvolal rozsáhlou diskusi v antropologii a dalších oborech. Z dalších děl zasluhuje pozornost *The Predicament of Culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art* (Kultura v překerní situaci: Etnografie, literatura a umění ve 20. století, 1988). Clifford se zde zabývá kritikou modernistických distinkcí mezi *vědou a *literaturou, pravidly antropologického *diskurzu a problémem etnografie jako literárního žánru, věnuje se též srovnávacímu čtení děl klasiků antropologie a koloniální literatury, reflektuje kritiku *orientalismu Edwarda W. *Saida a vyvozuje z ní implikace pro antropologický diskurz. V publikaci *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth-Century* (Cesty: Cestování a překlad v pozdním dvacátém století, 1997) se zabývá lokálními reakcemi na *globalizaci a rozpracováním konceptů pro zachycení kultur v pohybu a jejich míšení, turistikou, *migracemi, *diasporami, folklorismy a muzejními reprezentacemi.

Informace o Cliffordových názorech na antropologii a koncept kultury lze načerpat také z knihy rozhovorů *On the Edges of Anthropology* (Na okrajích antropologie, 2003). (Martin Soukup)

clitoris, -idis, f. (řecky: *kleitoris*) pošťváček, je jedním z ženských zevních pohlavních orgánů. Pošťváček je obdobou *penisu muže, jeho celková délka je asi 8 cm, přičemž zevně je patrná pouze malá část (6–7 mm). *Clitoris* začíná dvěma přihrocenými částmi – *crura clitoridis*, která jsou připevněna k dolním ramenům *kosti stydkých na *crista phallica* a překryta párovým **musculus ischiocavernosus*. Obě *crura clitoridis* se pod *symfýzou spojují v tělo (*corpus clitoridis*), které je zevně zakončeno žaludem (*glans clitoridis*). *Glans clitoridis*, který překrývá *řasa malých stydkých pysků (*praeputium clitoridis*), je jedinou zevně patrnou částí pošťváčku. Podkladem *clitoris* je párová topořivá *tkáň (*corpus cavernosum clitoridis*), která má obdobnou stavbu jako *topořivá tělesa penisu, avšak erekce při pohlavním vzrušení je podstatně menší. Na povrchu topořivých těles se nachází *fascia clitoridis*. Od dolní části symfýzy jdou do *fascia clitoridis* dva závěsné vazy pošťváčku – *ligamentum suspensorium clitoridis* a *ligamentum fundiforme clitoridis*. (Ladislava Horáčková)

clivus, -i, m., sklon, svah, stráň. V *anatomii mělké vyhloubení na vnitřní straně *pars basilaris* *kosti týlní (mezi **foramen magnum* a *dorsum sellae* *kosti klínové), na němž leží *kmen mozkový. (Ladislava Horáčková)

clo [starověký Přední východ], poplatek vybíraný ze zboží převáženého přes hranice *města nebo státního útvaru, bylo na *Předním východě chápáno jako dávka za poskytnutí ochrany, případných služeb a souhlasu obchodovat v daném teritoriu. Zároveň do jisté míry chránilo místní suroviny nebo výrobu a dovolovalo podílet se na *zisku *obchodníků. Clo se vybíralo na různých místech na obchodních *stezkách a vodních cestách a až do vzniku velkých územních *států se v prostoru a času značně měnilo. Od počátku 2. tisíciletí př. n. l. však lze v účetních dokumentech jednoznačně vystopovat clo vývozní, inkasované za zboží opouštějící místo svého vzniku, tranzitní, placené při průchodu obchodními středisky ležícími na cestě mezi výchozím místem a cílem a konečně clo dovozní, vybírané správními *autoritami v konečném odbytí. Clo se stanovilo podle druhu zboží, nákladu, tak jak byl deklarován v průvodních písemnostech – nákladních listech, velikosti *lodi. Platilo se buď ve *stříbře, nebo naturálně, tj. částí přepravovaného zboží. Obchodníci s poplatky předem počítali a zboží na jejich uhrazení balili zvlášť, neboť rozpečetit náklad a sáhnout do něho pro zaplacení poplatků se pokládalo téměř za zpronevěru. Zisk z dálkového *obchodu musel všechny náklady pokrýt. Ve snaze zvýšit jej obchodníci někdy celnice i velkými oklikami obcházeli, nebo zboží (zvláště drahé druhy přenášené v malém množství třeba na těle) pašovali (*železo v *Malé Asii). Odhalené pašeráky čekaly tvrdé tresty vězení nebo vysoké pokuty. Se *sankcemi musel počítat i ten, kdo by clo odmítl zaplatit: nebyl propuštěn dál, případně jeho náklad byl zabaven. (Známo bylo ovšem i neoprávněné zadržování s cílem získat výkupné.) Proti určitému paušálu bylo někdy možné vyjednat s místní *správou osvobození od cla, které mělo

podobu průvodního dokladu s údaji o nákladu, jeho majiteli, respektive majiteli lodi, cíli cesty, s výslovným souhlasem a datem platnosti. Zcela bezcelně cestovali královští poslové a pověřenci opatření propustkou v tomto smyslu. Kromě vlastního cla platili obchodníci často ještě další dávky, jako například desátky *chrámu v mateřském městě ve jménu zdaru svého podnikání (ve spojitosti s obchodem s povodím Indu jsme informováni o dávkách chrámu bohyně Ningal v *Uru; staroasyrští kupci odváděli bohu *Aššurovi v *Aššuru desetinu z nákladů určených do *Káneše apod.), v *přístavech museli uhradit přístavní poplatky. Místní vládcí si kromě cla mohli též vyhradit předkupní právo na určitou část zboží za snížené ceny. V asyrské *obchodní osadě v Káneši, o níž jsme zpraveni nejúplněji, sahalo předkupní právo opět do výše 10 % dovezeného zboží. Dovození clo zde činilo u *cínu 3 %, u *textilií však 5 %. Je zřejmé, že vyšší clo na látky bylo uvaleno v zájmu ochrany domácích *tkanin a že je tedy možné považovat je za clo protekcionistické. Exportní clo v Aššuru bylo mírné: tvořilo 1/120 hodnoty nákladu. (Jana Součková)

Cloquet, Jules Germain (18. 12. 1790, Paříž, Francie – 23. 2. 1883, Paříž, Francie), francouzský anatom a chirurg. Popsal například *nodi lymphatici inguinales profundi* (Cloqueti) v **anulus femoralis*. (Ladislava Horáčková)

Cloquetova-Rosenmüllerova uzlina, *uzlina, Cloquetova-Rosenmüllerova.

cloviská kultura, *kultura, cloviská.

clunis, -is, m., hýždě, kýta. Podkladem hýždí jsou hýžděvé svaly – **musculus glutaeus maximus*, **musculus glutaeus medius*, **musculus glutaeus minimus* a kostěná *pánev. (Ladislava Horáčková)

clunyjské hnutí, *hnutí, clunyjské.

Clüver, Philipp (1580, Gdaňsk, Polsko – 31. 12. 1622, Leyden, Nizozemsko), německý historik a cestovatel; zakladatel historické geografie. Studoval právo v Leydenu, ale více se pod vlivem Josepha *Scaligera věnoval historii a geografii. Procestoval Anglii, *české země, Itálii, Maďarsko, Německo, Nizozemsko a Polsko. Od roku 1616 žil v Leydenu, kde jeho spisy o prehistorickém germánském osídlení povzbuzovaly místní protišpanělské vlastenecké citění.

Clüverovo neznámější dílo *Germaniae antiquae libri tres* (Tři knihy o staré Germánii, 1616) vychází zejména z *Tacita, ale těží rovněž z Clüverových zkušeností z cest. Studie *Introductio in universam geographiam* (Úvod do obecné geografie, 1624) se stala rozšířenou učebnicí zeměpisu. Clüver se zabýval rovněž matematikou a protestantskou teologií. (Jaroslav Malina)

CNS, zkratka pro *centrální nervovou soustavu.

Co₁₋₍₄₋₅₎, označení pro kostrční *obratle, **vertebrae coccygeae*.

Coatlícue („Ta se sukni z hadů“), bohyně Země, první vtělení *Omečíuatl. Velmi plodná bohyně, matka všech *bohů, stvořitelka a ničitelka, syntéza života a smrti. Matka *Huitzilopochtliho (hlavní sluneční božstvo *Aztéků). Otěhotněla skrze peříčko, které proniklo do jejího lůna. (Jaroslav Malina)

Code civil, francouzský občanský zákoník přijatý v roce 1804 z podnětu *Napoleona I. (vstoupil v platnost 23. 3. 1804, v roce 1807 přejmenován na *Code Napoleon*, v roce 1816 opět na *Code civil*), obsahuje 2281 článků ve 4 dílech (Úvod, 1. kniha: osobní právo, 2. kniha: věcné právo a 3. kniha: dědičné, trestní, manželské, majetkové, zástavní a hypoteční právo); upravoval majetkové a rodinné poměry.

Zákoník sice prošel změnami, jako takový však platí dodnes, přes četné novelizace zůstává díky dobré prvotní redakci přehledný a srozumitelný. Na základě myšlenek pocházejících z dob *Velké francouzské revoluce, tehdy považovaných za pokrokové (*rovnost před zákonem, uznání svobody jednotlivce a nedotknutelnosti vlastnictví, *odluka církve od státu a zavedení povinného občanského sňatku), měl zákoník značný vliv na *zákonodárství a právní praxi v *Evropě – ovlivnil právo v řadě zemí západní Evropy (přímo zaveden v Belgii, Itálii,

Španělsku), Latinské Ameriky a bývalých francouzských a belgických kolonií; stal se vzorem pro další občanské zákoníky, například i pro rakouský z roku 1811. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Code Napoléon, *Code civil.

Codex Borbonicus (Kodex bourbonský), aztécký rukopis pocházející z roku 1507, nazvaný podle paláce, v němž býval uložen. (František Vrhel)

Codex Dresdensis (Kodex drážďanský), jeden ze tří (čtyř?) dochovaných *mayských rukopisů, nazvaný podle místa uložení. Bývá pokládán za nejreprezentativnější z mayských *kodexů. Sestává z 39 listů (z toho 35 je malováno z obou stran, zbývající čtyři jen po jedné straně). Zdá se, že kodex se zachoval jako celek, dochovaly se i barvy: černá, modrá, červená. Kodex je uložen od roku 1739 v Drážďanech (Saská zemská knihovna), kam se ve zmíněném roce dostal z Vídně, kde jej získal tehdejší ředitel knihovny Johann Christian Goetze, jenž o něm roku 1744 uveřejnil zprávu. Předpokládá se, že se Kodex drážďanský dostal do Vídně jako dar pro císaře Karla V. od *conquistadora Francisca de Monteja, jehož Karel V. jmenoval v roce 1526 „adelantadem“ tehdy ještě nedobytého *Yucatánu. Poprvé jej (překreslený) publikoval Edward King, lord *Kingsborough, v třetím svazku svých *Antiquities of Mexico* (Mexické starožitnosti, 9 svazků v letech 1831–1848). Faksimilované vydání pořídil roku 1880 jeden z Goetzových nástupců, Ernst Förstemann, který se věnoval především kalendářním složkám.

O původu Kodexu drážďanského existují různé dohady. Někteří badatelé jej pokládají za postklasický a umisťují jej na Yucatán. Jiní, například William Bollaert (1870), měli za to, že „kodex pochází patrně z *Mayapánu“, naproti tomu William E. Gann (1905) klade původ kodexu do oblasti severovýchodního Yucatánu, do Itzamal. Herbert J. Spinden (1911) jej lokalizuje do blízkosti *Uxmalu. Je pravda, že ve prospěch yucatánského původu, speciálně jeho východní části *Chichén Itzá, mluví nejnovější výsledky, založené na hledání a prokazování různých podob vlivu mexického: akcentování důležitosti boha deště Chaca, některé formy *keramiky v typickém stylu mexického, případně toltéckého období Chichén Itzá, zobrazení boha Izquemilliho (se zavázanýma očima). Jiní, vcelku však autoritativní mayologové jako bratři Carlos A. a Juan Antonio Villacortové (1930), hledají původ v guatemalském Peténu. Podobně Paul Schellhas (1926) dospěl k *názoru, že původ všech dochovaných mayských kodexů ukazuje na guatemalskou vysočinu, odmítnuv takto názory Hermanna Beyera, jenž v této souvislosti prohlásil, že *Kodex madridský náleží do oblasti Yucatánu, kdežto *Kodex pařížský s ohledem na komentáře v tzeltalštině mohl vzniknout pouze v Chiapasu. Důležitým krokem vpřed bylo zjištění Thomase S. Barthela, že Kodex drážďanský je kopií mnohem starší předlohy. Proslulý dešifrátor vyslovil na počátku padesátých let 20. století názor, že relevance kodexu spočívá v jeho *starobylosti, a rozlišil dvě vrstvy: starší, vztahující se snad k jihozápadní oblasti vývoje klasické *mayské kultury, a mladší, v níž lze pozorovat mexické vlivy. Je vhodné připomenout, že Barthel podrobně zkoumá přechod z jedné tradice do druhé, k němuž mělo dojít v 9. století, zkoumá rovněž, jak byly v 12. století sestaveny tabulky Venuše a zatmění, pozorované a registrované od 8. století. Starší tradice má svůj původ na guatemalském jihu, mladší na středním Yucatánu v oblasti Río Bec. Také John Eric Sidney *Thompson se pokusil o určení místa původu. Na základě některých lingvistických údajů soudí na yucatánský původ, v kodexu se nachází několik glyfů, jež se objevují pouze v Chichén Itzá. Jak Barthel, tak Thompson se pokusili i o chronologii kodexu s tím, že jeho vznik situují do 13. století. (František Vrhel)

Codex Grolier (Kodex Grolier), tři zachované *mayské *kodexy byly roku 1973 „doplněny“ tzv. „Kodexem Grolier“. Tento rukopis, známý též jako *Códice Sáenz*, byl objeven nedávno: v roce 1965 jej získal jeden mexický sběratel na tržišti La Lagunilla v hlavním *městě Mexika. Jde o leporelo v rozsahu jedenácti stránek, jež bylo poprvé publikováno Michaelem D. Coem (1973). Coe usoudil, že dokument měl původně dvacet

stran – „v důsledku logické sekvence úplného cyklu Venuše“. Kodex je ve stavu značně poškozeném, což snad vysvětluje zmatek ve vztahu stran 10 a 11, jež se ukázaly být identickými. Kodex byl poprvé předložen veřejnosti na výstavě věnované mayskému umění a pořádané roku 1971 newyorským Grolier klubem. Po skončení výstavy odvezl vlastník rukopis do Mexika, kde jej věnoval mexickému národu.

„V současné době prověřují jeho autenticitu specialisté Národního ústavu antropologie a historie,“ jak píše Thomas A. Lee (1985). Od okamžiku svého vystavení podněcoval kodex polemiku kroužící především kolem jeho autentičnosti. Tak podle *názoru Johna *Thompsona (1972) je nutno brát jeho autentičnost s rezervou, jiní autoři naproti tomu, například John D. Carlson či Jesús Mora, soudí, že zobrazení *chrámů v kodexu má standardní proporce, což by posilovalo tezi o jeho pravosti. V souladu s daty, jež bylo možno vypátrat, se zdá jisté, že různé *objekty jako *maska v mexicko-mayském stylu či kodex sám se uchovaly v dřevěné bedně nebo rakvi v pohřební jeskyni na chiapaském severu, snad v oblasti *Palenque. Podle stylu masky a na základě radiometrického měření poločasu rozpadu izotopu uhlíku C 14 se předpokládá, že Grolier pochází z let 1230 až 1360. Lee (1985) upozornil na souvislost kodexu s chiapaskými *textiliemi. Je pravda, že čas od času se objevuje zpráva o senzačním nálezů dalšího mayského kodexu, aby se brzy ukázalo, že šlo o planý poplach. Tak tomu bylo v případě takzvaného Kodexu Porrúa, tak tomu bylo i u takzvaného Libereckého kodexu, jemuž známý český amerikanista Čestmír *Loukotka (1956) ve svém rozboru vehementně upřel – po konzultaci s Johnem Thompsonem – jakoukoliv autentičnost. (František Vrhel)

Codex iuris canonici (latinsky: „Kodex kanonického práva“), soubor *zákonů, které platí pro *římskokatolickou církev. *Kodex *kanonického práva nahradil církevní předpisy a normy obsažené v souboru historických právních norem *Corpus iuris canonici*. První kodex byl vydán roku 1917 za *papeže Benedikta XV., druhý, který platí v současnosti, vydal roku 1983 papež Jan Pavel II. Tento současný kodex nahrazuje dřívější předpisy a normy, kromě několika výjimek starších *konstitucí a *privilegií, například ponechává v platnosti předpisy o volbě papeže. (Břetislav Horyna)

Codex Mendoza, *kodex byl pořízen na popud místokrále Nového Španělska (Mexika) Antonia de Mendozy a poslán španělskému *králi Karlu V. Po mnoha peripetích byl uložen v oxfordské Bodleian Library. (František Vrhel)

Codex Peresianus (Kodex pařížský), jeden ze tří (čtyř?) dochovaných *mayských rukopisů. Je známý též jako *Kodex Pérez* a především jako *Kodex pařížský*; nachází se v pařížské Národní knihovně. Dvanáct listů, z nichž sestává, je pomalováno po obou stranách ve stejném směru. Pokud jde o oblast vzniku, panuje zde rozmanitost *názorů. V době nálezů Kodexu pařížského ve zmíněné knihovně v něm byl objeven *papír s nápísem „Pérez“ a slova v tzeltalštině, a tak různí autoři jej umístili do Chiapasu. To byl i úsudek Gatelye a bratří Carlose A. a Juana Antonia Villacortů (1930). Toto umístění je v současnosti pokládáno za nepřijatelné a spíše se dává za pravdu názoru Johna *Thompsona (1972), podle něž – na podkladě stylu a malby – náleží do oblasti Tulumu nebo Mayapánu. *Kodex byl zhotoven někdy ve 13. nebo 14. století. I když se neví, jakým způsobem se hieroglyfický rukopis dostal do Evropy, existuje podezření, že kodex byl koupen pařížskou Národní knihovnou od neznámého prodejce. Nejstarší zmínka o kodexu snad náleží Jasonu M. A. Aubinovi (1848), ale byl to Léon de Rosny (1875, 1876), který kodex objevil a náležitě vyhodnotil. K nálezů došlo v roce 1859, jméno „Pérez“ možná odkazuje na Juana Pía Péreze, jednoho z klasiků filologického studia „věcí yucatánských“.

Podle Johna Thompsona je tento rukopis modifikovanou kopií předlohy původního klasického kodexu z let 300 až 900. Přes řadu vynikajících postřehů Thompsonových k obsahu kodexu se dnes spíše zdůrazňuje důkladnost studia G. M. Severina (1981), který se – rozděliv kodex do tří částí (katunové sekvence, nositelé roků, *zvěrokruh) – pokusil jeho

obsahu využít k *vysvětlení kolapsu klasické mayské civilizace. Za první edici je pokládána série černobílých fotografií z druhé poloviny 19. století, v roce 1887 vydal Rosny kodex v barvách, po něm pak celá řada autorů, ale zdá se, že nejjemnější vydání bylo pořízeno ve Štýrském Hradci (barevně a ve formě leporela) roku 1968. (František Vrhel)

Codex Theodosianus, římská sbírka *práva z roku 438 n. l., která byla vypracována na příkaz byzantského *císaře Theodosia II. (vládl 408–450); obsahuje kolem 3400 císařských výnosů vydaných od dob *Konstantina Velikého (vládl 306–337). Dochoval se jen částečně. (František Čapka)

Codex Tro-cortesianus (Kodex madridský), jeden ze tří (čtyř?) dochovaných *mayských rukopisů. Jako celek sestává z 56 listů a je zřejmě nejobsáhlejší mayskou paleografickou památkou. (Připomeňme, že nejobsáhlejší epigrafickou památkou je hieroglyfické schodiště v *Copánu.) Soudí se, že je spíše pozdního data, snad z 15. století, snad z oblasti Tulum, Tancah.

Je tvořen dvěma částmi, dvěma *fragmenty: „códice troano“ a „códice cortesiano“. První fragment byl publikován Charlesem-Étienne Brasseur de Bourbourg (1869–1870). V roce 1882 se objevuje první studie z pera Cyruse Thomase. Roku 1888 získala *kodex španělská *vláda a byl uložen v madridském archeologickém muzeu. Pokud jde o druhou část, „códice cortesiano“, předpokládá se, že ji do Evropy přivezl sám Hernán *Cortés. V roce 1875 byla Léonem de Rosnym pořízena francouzská edice, o něco později se objevuje edice španělská (1892). Není bez zajímavosti, že tento kodex byl hned po svém objevení prohlášen za mayský, k čemuž bezpochyby přispěl Brasseurův nález *Landovy *Relación*. Kodex bychom mohli stručně charakterizovat jako věšteckou příručku. (František Vrhel)

CODIS (zkratka z anglického: *Combined DNA Analyzing System*), databázový *software *DNA profilů vyvinutý FBI (*Federal Bureau of Investigation*, „Federální úřad pro vyšetřování“) pro kriminalistické účely; využívá nekódující sekvence DNA. (Michaela Vaňharová)

Codmanův trojúhelník, *trojúhelník, Codmanův.

coemeterium (z řečtiny: *koiméterion*, „místo spánku“, posledního odpočinku mučedníků; *pohřebiště, *nekropole v pozdní antice a raném středověku), *cimiterium. (Marie Pardyová)

coemptio (latinsky: „nákup“), typ římského občanského *sňatku, při němž věno nevěsty přecházelo do mužova majetku a žena si tak symbolicky kupovala *právo k jeho užívání. (Marie Pardyová)

Cohn, Werner (1926, Berlín, Německo), americký sociolog a ciganolog německého původu. V roce 1951 získal titul BSS (*Bachelor of Specialized Studies*) ze *sociologie na City College v New Yorku, v roce 1954 MA a v roce 1956 Ph.D. na New School for Social Research. V roce 1960 nastoupil na Katedru antropologie a sociologie na University of British Columbia, kde setrval až do předčasného penzionování v roce 1986.

V oblasti výzkumu se Werner Cohn zaměřil na sociologii *Židů a malých politických hnutí. Zvláštní pozornost věnoval výzkumu *kultury a jazyka Cikánů, jehož výsledky publikoval v řadě studií (Some Comparisons between Gypsy [North American Rrom] and American English Kinship Terms [Vybraná srovnání anglické příbuzenské terminologie a příbuzenské terminologie Cikánů [severoamerických Rromů], *American Anthropologist*, New Series, Vol. 71, No. 3 /Jun., 1969, s. 476–482 aj.) a shrnul v knižní monografii *The Gypsies* (Cikáni) (Reading [Massachusetts]: Addison-Wesley, 1973). České překlady: Cohn, Werner (2007): *Cikáni: Příbuzenská terminologie a cena za nevěstu*, in: Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek, ed., *Cikánská rodina a příbuzenství*. Ústí nad Labem: Dryada, s. 193–198; Cohn, Werner (2008): *Mýtus cikánského národnostního hnutí*, in: Jakoubek, Marek, ed., *Cikáni a etnicita*. Praha: Triton. (Marek Jakoubek)

cohoba, *rituální *obřad, v jehož průběhu taínští *behiquové (*Taínové) navazovali spojení se světem duchů. Rituál začínal předložením obětí (*kasava a ovoce), rituální

očistou, jejíž princip spočíval ve vyvolání zvracení speciální lžičkou určenou k tomuto účelu, vdechování halucinogenní drogy (*halucinogeny) a následném tlumočení pokynů duchů určených celému *společenství. (Oldřich Kašpar)

cochlea, hlemýžď, součást **labyrinthus osseus* vnitřního ucha. Hlemýžď se skládá z kostěného kuželíku (**modiolus*), jehož základna je orientována k **meatus acusticus internus* spánkové kosti, kde vytváří *area cochleae*. Kolem kuželíku je spirálně ovinutý ve dvou a půl závitech kostěný kanálek (**canalis spiralis cochleae*), který je neúplně přepažený kostěnou ploténkou (*lamina spiralis ossea*) na horní oddíl *scala vestibuli* a dolní část *scala tympani*. V místě upevnění *lamina spiralis ossea* na plášť modiolu probíhá spirálovitě kanálek (*canalis spiralis modioli*). Na tento kanálek navazují *canales longitudinales modioli*, které probíhají podélně modiolem a ústí na jeho bázi v podobě spirálovitě seskupených otvůrků (*tractus spiralis foraminosus*). Horní konec *canalis spiralis cochleae* končí slepě a je podkladem *cupula cochleae*. *Lamina spiralis ossea* vybíhá ve hrotu hlemýžďe v háček *hamulus laminae spiralis*, při bázi navazuje na dolní stěnu vestibula. Horní část *canalis spiralis modioli* – *scala vestibuli* se proto otevírá na přední ploše předsíně a dolní (*scala tympani*) zasahuje až pod *vestibul*, kde končí slepě. V této části *scala tympani* se nachází **fenestra cochleae*. (Lenka Vargová)

coincidentia oppositorum [latinsky], splynutí protikladů; pojem teorie poznání *Mikuláše Kusánského, pomocí něhož vyjadřuje nepřiměřenost filozofických způsobů poznání. Dokonalou jednotou je pouze *Bůh, v němž jsou překonány všechny rozpory; je splynutím protiv, jejich překonáním.

Tantrický *buddhismus, který neoperuje s pojmem Boha, usiluje o překonání polaritý *světa jevů poznáním jeho základní jednoty, prožitkem rozplynutí protikladů v absolutnu, neboť tato zkušenost vnitřní totožnosti všech bytostí s absolutnem (prázdností, *šúnjatá) zároveň vede k poznání bytostného stavu *svobody. K vyjádření jednoty protikladů užívá *tantrismus mimo jiné sexuální *symboliku, neboť nic nedokáže tak názorně vyjádřit sloučení protipólů a uvolnění veškerého napětí jako dvojice v pohlavním spojení. Proto všechny školy tantrického buddhismu přiřazují každému z transcendentních *buddhů partnerku a zobrazují pár při *rituální *souloži. Podoby „otce a matky“ v pozici splynutí (*juganaddha*, tibetsky **jab-jum*) vyjadřují touhu po svobodě a cíl vysvobození. Hinduistický tantrismus používá pro ženskou polovinu dvojice výraz *šakti*, „síla“, buddhismus ji nazývá *pradžňá*, „moudrost“. (Jaroslav Malina)

coitus saxonicus (též *coitus obstructus*), metoda *antikoncepce spočívající v silném stisknutí *penisu u kořene těsně před *ejakulací, které způsobí stlačení mužské močové trubice a údajnou zpětnou ejakulaci do močového měchýře. V současné době se pro nespolehlivost a možné nežádoucí zdravotní důsledky její použití rozhodně nedoporučuje. Označení pravděpodobně odkazuje ke germánským *Sasům, jimž je přisuzováno používání této metody v době osídlování Anglie (5. století n. l.). (Miroslav Králík)

colanin, *psychostimulační glykosid obsažený v *semenech kolovníku (*Cola acuminata* a *Cola nitida*). V nížinných *tropických deštných lesích Gabonu, Nigérie a Sierry Leone, kde se tyto druhy divoce vyskytují, žvákají domorodci pro povzbuzení semena kolovníku, zejména při různých *rituálních nebo náboženských *obřadech. Používají se však i v *lékařství nebo v potravinářství k výrobě *Coca-Coly*. (Petr Bureš)

colbertismus, francouzská varianta ekonomického systému *merkantilismu uplatňovaná za *vlády krále Ludvíka XIV. (vládl v letech 1643–1715) ministrem financí Jeanem Baptistem Colbertem (1619–1683); jejím cílem bylo zvyšovat státní příjmy zejména zajištěním aktivní obchodní bilance (za pomoci protekcionistické celní politiky se omezoval dovoz zahraničního zboží a podporoval se vývoz francouzských výrobků s výjimkou zemědělských produktů). Mimořádná pozornost byla věnována rozvoji *manufaktur; sledoval

zlepšení státních financí (vyčerpány stálými *válkami a rozmařilým životem královského dvora). (František Čapka)

Coles, John (25. 3. 1930, Brampton, Ontario, Kanada), britský archeolog; profesor na University of Cambridge. Zabýval se zejména problematikou archeologie doby bronzové v Evropě, *experimentální archeologií (první syntetizující studie na tomto poli) a spolu s manželkou Bryony výzkumem mokřiných lokalit na Britských ostrovech; jejich práce v této oblasti byla soustředěna hlavně na lokalitu Somerset Levels, kde se v příznivých podmínkách dochovaly dřevěné cesty, základy domů a řada předmětů z organických materiálů, které významně pozměnily pohled na britskou prehistorii. V 90. letech 20. století obrátil pozornost k problematice prehistorických skalních rytin ve Švédsku. Z díla: *Field Archaeology in Britain* (Terénní archeologie v Británii, 1972), *Archaeology by Experiment* (Archeologie experimentem, 1973), *Experimental Archaeology* (Experimentální archeologie, 1979). (Jaroslav Malina, Richard Thér)

Colhuacán, *městský stát mezi jezery Texcoco a Xochimilco v Mexickém údolí. Po tři staletí byl centrem dění v této oblasti. Koncem 14. století v něm však vypukla *občanská válka a k jeho pádu přispěli nejdříve *Tepanekové a po nich *Aztékové. (Oldřich Kašpar)

Colima-Jalisco-Nayarit, městská centra v západním Mexiku na okraji *Mezoameriky (200 př. n. l.–300 n. l.); proslula stylizovanými figurami lidí i zvířat z červené leštěné *keramiky (výška 30–45 cm), nalézány v *šachtových hrobech. (Jaroslav Malina)

COLIPR (z angličtiny: *Coordinate-based Legal Investigation Program*, „Program pro forenzní analýzu na základě kartézských souřadnic“), počítačový program určený k morfometrické diagnóze pohlaví na základě lidské lebky. Program vytvořili Petra *Urbanová a Miroslav *Králík v roce 2007. Je založen na třech recentních referenčních souborech lidských lebek z Prahy, Lisabonu a Coimby (Portugalsko). Vstupní data představují kartézské souřadnice 24 antropometrických bodů na lebce, získaných například pomocí ramenového digitizéru, nebo 17 rozměrů lebky neznámého případu. Umožňuje uživateli vytvořit a modifikovat sedm diskriminačních rovnic pro tři referenční soubory nebo jednu univerzální rovnici na základě sloučeného souboru. Výstupem je diskriminační skóre a pohlavní diagnóza neznámého případu. Colipr funguje v operačním systému MS Windows (MS Windows 98, NT, 2000 or XP), je doplněn manuálem a je volně dostupný na adrese:

<http://anthrop.sci.muni.cz/page.yhtml?id=443>. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

collegium funeraticum [latinsky], pohřební bratrstvo zajišťující pohřby svých členů.

Collesova zlomenina, *zlomenina, Collesova.

colliculus seminalis, malý hrbolek na zadní straně prostatické části mužské močové *trubice. Na vrcholu *colliculus seminalis* je asi 8 mm dlouhý, slepě uzavřený kanálek (**utriculus prostaticus*), který je zbytkem konečného úseku spojených *Müllerových vývodů (orgán analogní s *pochvou). Na bočních stranách *colliculus seminalis* se do močové trubice otevírají oba **ductus ejaculatorii*. Po obou stranách *colliculus seminalis* je zadní stěna urethry prohloubena do žlábkovitého *sinus prostaticus*, do něhož se otevírají četné vývody prostatických žláz (*ductuli prostatici*). (Lenka Vargová)

collum, -i, n., též **cervix*, krk, krček (v *anatomii například krček *kosti stehenní – *collum femoris*). (Ladislava Horáčková)

collum dentis, krček zubu, krátký úsek zubu na přechodu mezi korunkou a kořenem. Na zdravém zubu je překrytý dásní, která se k němu připojuje (*gingivodentální uzávěr). (Lenka Vargová)

Colombe, Jean (činný od roku 1467 v Bourges, Francie, zemřel 1529 v Bourges), francouzský malíř; věnoval se zejména knižní malbě. Pracoval pro savojský dvůr, po smrti bratří z Limburka dokončil *Très Riches Heures* (Přebohaté hodinky vévody z Berry), jeden z nejkrásnějších středověkých rukopisů, který obsahuje i erotickou tematiku (například miniatura *Očistec*, kolem roku 1485). (Jaroslav Malina)

Colombo, Matteo Realdo (ca 1516, Cremona, Itálie – 1559, Řím, Itálie), italský anatom a lékař. Byl žákem *Vesalia, posléze jeho kritikem a nástupcem na stoličce *anatomie padovské *univerzity. Při určení polohy oční čočky, v popisu mediastinu (mezihrudí), pleury (blány vystylající hrudní dutinu) a peritonea (pobřišnice) byl přesnější než jeho učitel.

Nejvýznamnější však byly Colombovy výzkumy srdce a cév. Poté, co se seznámil s poznatky španělského lékaře a přírodovědce Michaela *Serveta (1511–1553), sám dokázal a jako první pozoroval (během *vivisekcí na zvířatech) malý oběh krevní a srdeční systolu a diastolu. V rámci medicínské literatury se poprvé zabývá popisem *klitoris, který nazývá „sladkost, slast či rozkoš Venušina“. Z díla: *De re anatomica* (O anatomii, 1559). (Petr Bureš)

colon ascendens, vzestupný tračník, jedna z částí *tlustého střeva. Navazuje na horní okraj slepého střeva, vystupuje podél pravé stěny břišní k dolní ploše *jater (*hepar), kde ohbím (*flexura coli dextra) přechází téměř v pravém úhlu v *tračník příčný. Vzestupný tračník je dlouhý asi 15 cm. Jeho *funkce i stavba se shoduje s funkcí a stavbou ostatních oddílů tlustého střeva. *Colon ascendens* je přirostlý k zadní stěně břišní, *peritoneum kryje jeho přední plochu a částečně i plochy boční. (Lenka Vargová)

colon descendens, tračník sestupný, jedna z částí *tlustého střeva. *Colon descendens* sestupuje od *flexura coli sinistra podél levé stěny břišní do levé jámy kyčelní, kde přechází do esovité *kličky. Sestupný tračník je dlouhý 22 až 30 cm, je užší než předchozí část tlustého střeva a *kaudálním směrem se dále postupně zužuje. Podobně jako vzestupný tračník přirůstá k zadní stěně břišní. Jeho *funkce i stavba se shoduje s funkcí a stavbou ostatních oddílů tlustého střeva. (Lenka Vargová)

colon sigmoideum, tračník esovitý, *esovitá klička, jedna z částí *tlustého střeva. Esovitá klička navazuje na sestupný tračník v levé jámě kyčelní. Představuje nejužší část tlustého střeva a je dlouhá 30 až 40 cm. *Colon sigmoideum* se svým tvarem podobá položenému velkému S. Vytváří kličku, která začíná v levé jámě kyčelní ve výši *crista iliaca* a sestupuje přes *linea terminalis* do malé pánve před *os sacrum. Odtud vystupuje kraniálně až do úrovně *promontoria a poté sestupuje k obratlům S₂₋₃, kde přechází plynule do *konečníku. Esovitá klička je zavěšena na peritoneální řase – *mesocolon sigmoideum seu mesosigmoideum. Funkce i stavba esovité kličky se shoduje s funkcí a stavbou ostatních oddílů tlustého střeva. (Lenka Vargová)

colon transversum, příčný tračník, jedna z částí *tlustého střeva. Navazuje na vzestupný tračník u *flexura coli dextra, probíhá napříč peritoneální dutinou od viscerální plochy *jater (*hepar) doleva ke *slezině, kde ohbím – *flexura coli sinistra přechází do *sestupného tračníku. Příčný tračník je dlouhý asi 50 cm, má tvar oblouku s konvexitou směřující kaudálně. Jeho *funkce i stavba se shoduje s funkcí a stavbou ostatních oddílů tlustého střeva. *Colon transversum* je zavěšeno na peritoneální řase *mesocolon transversum. Mezi *flexura coli sinistra* a levou částí *bránice je peritoneální řasa (*ligamentum phrenicocolicum), na které shora nasedá dolní pól sleziny. Mezi *curvatura major ventriculi a *taenia omentalis* příčného tračníku probíhá *ligamentum gastrocolicum, které je součástí *omentum majus. (Lenka Vargová)

columbarium, *kolumbárium.

columella, -ae, f., sloupek.

columna, ae

columna vertebralis, páteř. Orgán, tvořený obratli, meziobratlovými destičkami, klouby a vazy, které jí (spolu se zádovními svaly) dodávají značnou pevnost a ohebnost. Za vývoje se skládá zpravidla z 33–34 obratlových základů. Páteř je tvořena sedmi krčními, dvanácti hrudními, pěti bederními, pěti křížovými a čtyřmi až pěti kostrčními obratli. U dospělých jedinců je však na páteři pouze 24 volných obratlů (krční, hrudní a bederní), křížové a kostrční obratle navzájem srůstají a tvoří kost křížovou (*os sacrum) a kost kostrční (*os coccygis). Páteř je dvojesovitě zakřivena; toto zakřivení nejen zvyšuje pružnost celého

kostěného sloupce, ale i celkovou pevnost páteře. Prohnutí krční páteře dopředu od *apex dentis* k Th₂ (krční *lordóza) je způsobeno tahem šíjových *svalů. Vrchol krční lordózy spadá mezi obratle C₄ a C₅. Hrudní část je konvexní dorzálně (hrudní *kyfóza, která je nejvýraznější od Th₆ k Th₇). Bederní část je konvexní ventrálně (bederní lordóza) od Th₁₂ k L₅; konvexitu je nejlépe patrná u L₃ a L₄. Křížová kost je konkávní ventrokaudálně (kyfóza křížové kosti). Páteř je důležitá pro stavbu i pohyblivost těla, jsou na ni napojena *žebra a celý hrudní koš a má proto význam i pro dýchací pohyby. Nese hmotnost hlavy i dalších částí trupu a přenáší ji na *páneve a na dolní končetiny. Páteřním kanálem prochází *mícha a mezi obratli (skrze *foramina intervertebralia*) vystupuje 31 párů *míšních nervů. U člověka, díky vzpřímenému postoji, je páteř vystavena velkým tlakům, zejména v bederním úseku. Její přetěžování způsobuje častá onemocnění. (Ladislava Horáčková)

Combarellés (Les), *Les Combarellés.

comes (z latiny: *comēs*, „průvodce; druh; společník“), v antickém *Římě nejdříve označení pro císařského průvodce nebo poradce, později vyššího *úředníka, který byl pověřen správou jistého území (užíváno i pro *franskou říši, od 9. století i ve slovanských státních celcích). Od 13. století ve střední Evropě nabylo významu šlechtického titulu. (František Čapka)

comes palatinus (z latiny: *comēs*, „průvodce; druh; společník“ a *palatīnus*, „správce rezidence“), původně v *merovejské době (od poloviny 5. století do poloviny 8. století) *úředník pověřený správou panovníkovy dvora (se soudní pravomocí), od 10. století správce královských *domén ve *Svaté říši římské. V Polsku a v Uhrách od 11. století nejvyšší *zemský úřad. (František Čapka)

commedia dell'arte (italsky), divadelní představení lidového charakteru, italského původu, oblíbené ve 13. až 16. století a rozšířené zvláště ve Francii v době *rokoka. Typický je ustálený okruh převážně maskovaných postav – Arlecchino, Pantalone, Dottore, Pierot, Colombina a další. *Scénář, podle nějž improvizovali herci dialogy za doprovodu hudby, zpěvu i pantomimických výstupů, vycházel z typů postav, charakteristických pro různé *společenské vrstvy, které byly předváděny v karikované podobě; herci specializováni na jedinou masku. Stala se oblíbeným motivem i ve výtvarném umění 20. století. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

commissura, -ae, f., spojení, spoj, příčná spojka (v *anatomii například **commissura fornicis*). (Ladislava Horáčková)

commissura anterior, bílá hmota *telencephala, propojuje obě mozkové polokoule (**hemispherium cerebri*). Nachází se před **lamina terminalis* a *columnae fornicis*. Obsahuje komisurální *neurony, které propojují v přední části útvary *paleocortexu (*bulbi olfactorii*) a vzadu útvary *neocortexu (spánkové *laloky). (Lenka Vargová)

commissura fornicis, bílá hmota *telencephala, obsahuje komisurální *neurony. Nachází se mezi oběma *crura fornicis* a propojuje obě *hippokampální formace (komisura *archicortexu). (Lenka Vargová)

common law (anglicky: „obecné právo“), původně *právo všeobecně platné pro Anglii (na rozdíl od místního zvykového práva). Dnes označujeme tento pojem jako *zvykové právo. Zdrojem *common law* jsou právní *zvyky, jednotlivé *zákony a *soudy založené především na předchozích soudních rozhodnutích (precedentní právo – *case law*). Zvykové právo tvoří ještě stále velký podíl anglického práva, poněvadž rozsáhlá kodifikace občanského, obchodního, správního a trestního práva nebyla úspěšná; přejaly ho USA a většina bývalých britských *kolonií.

V protikladu ke zvykovému právu stojí psané právo stanovené legislativou nebo jinou vládnoucí autoritou (*statute law*), odvozené od *římského práva, které je typické pro kontinentální Evropu (František Čapka)

common sense (latinsky: *sensus communis*), anglicky doslova „obecný smysl“, metonymicky se chápe obvykle jako „zdravý lidský rozum“. Obsahově má protějšek již

v *Aristotelově termínu *aisthesis koine* a ve stoickém výrazu *consensus gentium* či *communes conceptiones*. V novověké filozofii se stal ústředním termínem skotské realistické školy, která stavěla zkušenost zakládající myšlení prostého „člověka z ulice“ proti filozofické skepsi Davida *Huma. Principy, o které se má opírat common sense, rozpracoval Thomas Reid na základě pravidel filozofování (*regulae philosophandi*) od Isaaka *Newtona. Ve 20. století se problematice common sense věnovali například George Edward Moore a Charles Sanders *Peirce. (Břetislav Horyna)

Commonwealth [anglicky], „soustátí; svobodný stát, republika; obecné blaho“, původně název politického společenství – anglické *republiky z let 1649–1660, později název pro čtyři *státy USA, Austrálii a Velkou Británií s nezávislými státy. Ve 20. století označení pro volný svazek Velké Británie a některých jejích bývalých *kolonií (od roku 1931 odhlasován *Westminsterským statutem*). V souvislosti s postupnou *dekolonizací po *druhé světové válce opustila společenství řada *zemí: Irsko (1949), Jihoafrická republika (1961), Rhodesie (1964), Pákistán (1973; znovu vstoupil roku 1989), Fidži (1987). Většina států však zůstala součástí Commonwealthu i po svém osamostatnění. V roce 1958 bylo zavedeno ve společenství společné občanství. Počátkem 90. let 20. století čítalo 49 nezávislých států, z nichž 17 uznává královnu Alžbětu II. za svou panovnici, 4 jsou národní *monarchie, 26 republiky. Commonwealth se udržuje i za cenu uvolňování ekonomických a měnových svazků. (František Čapka)

communio mortuorum (latinsky), přijímání mrtvých. *Zvyk doložený ve 4.–13. století v některých oblastech západní církve. Podle něho byl do *hrobu vkládán konsekrovaný chléb a víno. (Josef Unger)

communis, -e, společný, obecný (v *anatomii například *caput commune* u přední skupiny *svalů předloketnic)h. (Ladislava Horáčková)

compactus, -a, -um, kompaktní, hutný, tuhý, celistvý (v *anatomii například jedna z forem *kostní tkáně uložená na povrchu kostí – **substantia compacta*). (Ladislava Horáčková)

compositus, -a, -um, složený (v *anatomii například složený kloub – **articulatio composita*). (Ladislava Horáčková)

Comte, Auguste (19. 1. 1798, Montpellier, Francie – 5. 9. 1857, Paříž, Francie), francouzský filozof, matematik a sociolog; zakladatel *pozitivismu, průkopník *sociologie. Podle Comta vývoj lidstva prošel třemi stadii: teologické, metafyzické, pozitivní.

Jeho program „zvědečtění“ studia *společnosti, tedy připodobnění metod společenských a humanitních věd vědám přírodním, měl velký vliv na směr jejich rozvoje od filozofické spekulace ke sbírání fakt, tvorbě hypotéz, jejich empirickému ověřování apod.; prosadil se v rámci *behaviorismu a do radikálních důsledků byl doveden *logickým pozitivismem. Z díla: *Cours de philosophie positive* (Kurs pozitivní filozofie, 6 svazků, 1830–1842). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

comuneros (ze španělštiny: *comunero*, „rebel“) (komuneři), účastníci španělského povstání proti *králi Karlu I. (německému *císaři Karlu V.) v letech 1520–1521. Povstání bylo vyvoláno přechodem *vlády do rukou *Habsburků, kteří ve Španělsku prosazovali neomezenou *moc a *zemi spravovali s velkou tvrdostí. Nejdříve byli nositeli povstání *města a části *šlechty, postupně se ale povstání přeměnilo v revoluční národní *hnutí. V roce 1521 však byli comuneros u Villalaru poraženi a potlačeni. Když Francie využila vnitřních zmatků ve Španělsku k invazi do Navarry, došlo mezi králem a povstalou šlechtou brzy ke smíru. (František Čapka)

concursum Dei (též *concursum divinum*, latinsky: „spolupráce, spolupůsobení Boha“), teologický předpoklad, že *Bůh svět nejen stvořil, ale nadále trvale zasahuje do všeho dění a spolupůsobí v něm. Tato myšlenka působí obtíže v praktické filozofii a etice, protože se dostává do rozporu s postulátem svobodné lidské *vůle. Rovněž neumožňuje vysvětlit

problém *teodiceje, stejně jako otázku, proč není Bůh přes svoje zásahy do světa a života lidí příčinou *hříchu.

Řešením se zabýval zejména Luis de Molina (1535–1600), španělský teolog, od jehož jména se odvozuje název molinismus. Jeho podstatou je představa o rovnocennosti svobodné lidské vůle a boží providence, která ale vedla k ostrému střetu mezi *jezuitu a *dominikány o otázku *Boží milosti. Podle Moliny je Bohu vlastní nezávisle na úradku jeho vůle pouze střední vědění (*scientia media*) o budoucích svobodných činech člověka. Ten se rozhoduje v každé situaci svobodně a na účinnou Boží milost lze usuzovat právě až ze středního vědění, které stojí uprostřed mezi vědění o možném a vědění o v daném čase skutečném. Tuto koncepci dál rozvíjel Francisco *Suárez (1548–1617) do podoby tzv. kongruismu. Účinná Boží milost je podle něj přiměřená (*congrua*) svobodné vůli a potřebám člověka. (Břetislav Horyna)

conditio sine qua non (latinsky: doslova „podmínka, bez níž ne ...“), synonymní označení pro nezbytně nutnou podmínku. (Břetislav Horyna)

Condorcet, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, markýz de (17. 9. 1743, Ribermont, Francie – 28. 3. 1794, Bourg-la-Reine, Francie), francouzský filozof, matematik a politik; jeho rozsáhlé dílo ztělesňuje ideály *osvícenství. Od mládí se věnoval zejména matematickým problémům a jeho práce v oblasti diferenciálního a integrálního počtu byly ve své době považovány za přelomové. Zajímal se však také o filozofii a literaturu a v roce 1769 (ve svých 26 letech) se stal členem francouzské Akademie věd. Ve svém projevu předneseném při příležitosti přijetí do akademie vyjádřil naději, že evropští panovníci podpoří výzkum rozmanitých lidských populací za účelem poznání vztahu mezi fyzickou *konstitucí lidí, jejich mentálními vlastnostmi, společenským uspořádáním a typem *klimatu. Od roku 1782 působil jako tajemník Francouzské akademie. Mezi jeho přátele či rádce patřily nejvýznamnější postavy francouzského osvícenství, mimo jiné *encyklopedisté Jean le Rond d’Alembert a Denis *Diderot, ekonom Anne Robert Jacques Turgot či *Voltaire. O posledních dvou jmenovaných napsal hojně čtené životopisy (*Vie de monsieur Turgot* [Život pana Turgota], 1786, *Vie de Voltaire* [Život Voltairův], 1787), ve kterých se projevil i jeho literární talent. Vystupoval na obranu všeobecných *lidských práv, se sympatiemi sledoval vznik Spojených států amerických a silně jej inspiroval *Voltaire.

Po vypuknutí *Velké francouzské revoluce byl Condorcet zvolen jako zástupce Paříže do Zákonodárského shromáždění (1791). Jakožto představitel girondistů hlasoval proti popravě *krále Ludvíka XVI. Roku 1793 navrhl v *Journal d’instruction sociale*, aby vědci podrobili podrobnému a systematickému zkoumání vlivy podnebí, půdy, výživy, *zvyků, zaměstnání a sociálních institucí na plodnost, počet uzavíraných *sňatků, průměrnou délku života, výšku, fyzickou sílu, duševní vlastnosti, charakter a módy chování. Matematikové by poté měli z příslušných údajů odvodit příslušné korelace.

Na podporu republikánských myšlenek sepisoval a vydával celou řadu esejů, pamfletů a návrhů reform, v nichž kromě jiného požadoval zrušení *otroctví a obchodu s otroky. Z jeho reformních návrhů se postupně ujal například jeho plán změn v systému centralizovaného státního vzdělání, jehož základní kontury jsou ve Francii platné dodnes. Ve změně politického režimu obecně viděl příležitost k racionalistickému projektu přestavby *společnosti, což odpovídalo osvícenským ideálům jeho doby. Jako člen Národního konventu po uvěznění krále Ludvíka XVI. se soustředil zejména na zpracování návrhu nové *Ústavy; po ostrých debatách však byl nakonec přijat konkurenční návrh Héraulta de Séchelles, na kterém Condorcet kritizoval mimo jiné přiknutí soudních pravomocí Konventu a také zachování *trestu smrti. Se svými liberálními a nezávislými postoji – odporoval například hrdelnímu trestu pro Ludvíka XVI., přestože souhlasil se všemi vznesenými obviněními – se však postupně dostal do nemilosti radikálně uvažujících členů Konventu vedených Maximilienem Robespierrem, a v říjnu roku 1793 byl prohlášen za zrádce a byl na něj vydán zatykač. Po několikaměsíčním

skrývání ve sklepech domu jednoho ze svých pařížských přátel (Madame Vernet) se pokusil o útěk z Paříže, po několika dnech však byl v dubnu 1794 zatčen a druhý den ráno byl ve své cele nalezen mrtev. Dodnes není jasné, zda příčinou jeho smrti bylo vyčerpání, jed nebo zda byl „pro jistotu“ zavražděn svými oponenty. Dne 12. prosince 1989 byl Condorcet symbolicky pochován v pařížském Panteonu.

V době svého skrývání Condorcet sepsal své nejznámější filozofické dílo *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (česky: *Náčrt historického obrazu pokroků lidského ducha*. Praha: Academia, 1968), nastiňující velkorysý sociálně evolucionistický obraz vývoje lidské společnosti a mysli. Spis byl publikován až následujícího roku po Condorcetově smrti a pádu jakobínské *diktatury. V tomto díle vyvrcholila ústřední myšlenka francouzského osvícenství o neustálém progresu lidstva od barbarských dob k civilizované budoucnosti, v níž bude lidská společnost zbavena všech přítomných zel. Vycházel přitom z fascinace matematikou a přírodními vědami, jejichž úspěchy v hledání nutných *zákonů fyzikálního *světa se snažil replikovat i ve filozofii, konkrétně tedy ve filozofii dějin. Podle Condorceta prošlo lidstvo devíti epochami neustálého zdokonalování, počínaje loveckým a rybářským obdobím přes antickou kulturu a *středověk po epochy filozofické (René *Descartes) a vědecké, či obecně intelektuální revoluce (Isaac *Newton, John *Locke, Jean-Jacques *Rousseau, Anne Robert Jacques Turgot). Desátá epocha, v níž Condorcet vyjádřil své naděje do budoucnosti, pak měla přinést lidstvu zásadní *pokrok ve trojím ohledu: Za prvé, mělo dojít ke snižování nerovnosti mezi jednotlivými národy (či společnostmi), což znamenalo především větší *rovnost individuálních i kolektivních *svobod a práv (v prvním plánu například zrušení otroctví). „Snižování nerovnosti“ si nicméně Condorcet představoval spíše jako civilizační misi evropských národů, od nichž se „divoké národy“ nechají pozvednout na jejich úroveň, nebo budou odsouzeny k zániku, případně „splynou v jejich lůně“. Za druhé, vrcholná epocha lidstva měla přinést i snižování nerovností v rámci každé jednotlivé společnosti, konkrétně a) nerovnosti v bohatství, b) nerovného vztahu mezi kapitalistou a dělníkem (sám Condorcet ovšem těchto výrazů nepoužíval) a c) nerovnosti ve vzdělání. Jeho návrhy přitom měly distinktivně liberální charakter (*liberalismus) a silně rezonovaly s dílem Adama *Smitha, jehož dílo přeložil do francouzštiny. Za třetí, lidstvo jako celek mělo spěť ke stále větší dokonalosti, což se týkalo kromě jiného vzdělávacího systému, přírodních i společenských věd, zrušení nerovnosti mezi pohlavími, omezení či zrušení výbojných válek a podobně. Condorcetův spis *Esquisse d'un Tableau Historique des Progrès de l'Esprit Humain* lze považovat za předchůdce podobně laděného díla Augusta *Comta.

V dalším posmrtně vydaném pojednání *Fragment sur l'Atlantide* (Zlomek o Atlantidě) Condorcet doporučil *vládám, aby zřídily *úřady pověřené sběrem statistických dat za účelem „zdokonalení lidského druhu“.

Ve společenských vědách, zejména v *politologii, si našlo pevné místo také několik jeho matematických objevů, z nichž nejvýznamnější je tzv. Condorcetův paradox. Ten prokazuje, že kolektivní preference uvnitř určité početnější skupiny osob mohou být za určitých okolností cyklické (kruhové), ačkoliv individuální preference těchto osob cyklické nejsou. Je tak porušena podmínka tranzitivity preferencí, která v dané skupině zaručuje jejich jednoznačné (hierarchické) řazení. Condorcetův paradox a příbuzná témata ve 20. století rozpracovala a generalizovala *škola veřejné volby.

Z dalšího díla: *Essai sur l'application de l'analyse à la probabilité des décisions rendues à la pluralité des voix* (Pojednání o použití analýzy k pravděpodobnosti většinového rozhodování, 1785), *De l'influence de la révolution d'Amérique sur l'Europe* (O vlivu americké revoluce na Evropu, 1789), *Sur l'admission des femmes au droit de cité* (O přiznání občanského práva ženám, 1790). (Viz též *antropologie a makrohistorie.) (Ivo T. Budil, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

condylomata lata, jeden z druhů kožních projevů chorob (takzvaných kožních morfů). Ploché *papule s macerovaným povrchem – vyskytují se například v sekundárním stadiu u získané *syfilis. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

condylus, -i, m, kondyl, kloubní plocha vypouklého tvaru (například kondyly *kosti týlní pro kloubní spojení s *atlasem). (Ladislava Horáčková)

condylus tertius, kloubní ploška na předním okraji **foramen magnum* *kosti týlní, kde se opírá *apex dentis* *čepovce. Řadí se k *varietám na lebce. (Ladislava Horáčková)

confarreatio (z latiny: *cōnfarreātīō*, „uzavření manželství, sňatek“), obřadný *sňatek ve starověkém Římě provázený starobylým *obřadem se slavnostní obětí pšeničného koláče – *far* věnovanou státním *bohům. Předpokladem tohoto obřadu bylo, aby rodiče obou snoubenců byli naživu. Tento sňatek byl předpokladem pro zastávání některých kněžských a kultovních funkcí, v nichž šlo o čistotu, například *flaminů. Rozvod se nazýval **diffarreatio*. (Marie Pardyová)

confessio (z latiny: *cōnfessiō*, „doznání, přiznání; uznání; vyznání hříchů, zpověď; vyznání víry; náboženské vyznání, přesvědčení, konfese“):

1. doznání, přiznání;

2. konfese;

3. místo před *kryptou s ostatky *světce. (Jaroslav Malina)

confiteor (latinsky: „vyznávám se“), první slovo formule společného vyznání *hříchů v římskokatolické bohoslužbě. Součástí mše je *confiteor* od 11. století, předtím existovalo jako soukromá modlitba, která byla v 9. století vložena do *hodinek (liturgických modliteb v určeném čase). Skládá se ze dvou částí, první je vyznání osobních hříchů, následuje prosba o přímluvu Panny Marie, andělů a svatých. Historicky se dochovalo několik formulací *confiteor*, včetně staroslověnské. (Břetislav Horyna)

confluens, -entis, m., soutok, splav (v *anatomii například *confluens sinuum* – soutok žilních lebních splavů). (Ladislava Horáčková)

confluens sinuum, místo soutoku **sinus durae matris* v oblasti *protuberantia occipitalis interna* *týlní kosti. Do *confluens sinuum* přivádí *krev **sinus sagittalis superior*, **sinus rectus* a **sinus occipitalis*. Krev je odváděna do párového **sinus transversus*. (Lenka Vargová)

Congkhapa (*cong-kha-pa*, vlastním jménem Lozangdagpa [*blo-bzang-grags-pa*], 1357–1419), tibetský teolog a reformátor. Proslavil se teologickými spisy, organizátorskými schopnostmi, jako neúnavný reformátor tibetského mnišství a zakladatel školy *Gelug. V roce 1409 založil *klášter Gandän a jeho žáci založili další gelugpovské kláštery Sera, Däpung a později i Tašilhünpo. Kvůli přísné mnišské disciplíně se jeho škole říká „[škola] ctnostných způsobů“ Gelug. Časem se z ní vyvinula teokratická *církev, jejíž velekněží – *dalajlamové vládli v *Tibetu až do roku 1959. (Josef Kolmaš)

concha, -ae, f.:

1. skořepa; v *anatomii například dolní skořepa nosní (**concha nasalis inferior*).

2. škeble (řecky: *konche*, „mušle“);

3. jamka (v anatomii například *concha auriculae* – prohlubeň na ušním boltci ohraničená **anthelixem*, **antitragem* a **tragem*);

4. půlkupolová klenba *niky nebo *apsidy. (Ladislava Horáčková)

concha nasalis inferior, skořepa nosní dolní – párová kost, která tvoří součást laterální stěny nosní dutiny. Má tři výběžky, z nichž největším (*processus maxillaris*) je zavěšena za dolní okraj *hiatus sinus* **maxillae*. Ventrálně odstupuje na horním okraji skořepy směrem ke *kosti slzní *processus lacrimalis*, dorzálně menší *processus ethmoidalis* pro spojení s *processus uncinatus* *střední konchy nosní. K *osifikaci dolní nosní skořepy dochází od 5. měsíce nitroděložního života, její maxilární výběžek srůstá v dospělosti s nosní plochou horní čelisti. Při stranovém určování orientujeme dolní skořepu tak, aby největší výběžek –

processus maxillaris směřoval laterálně. Dorzální konec konchy je štíhlejší než konec ventrální, ventrální *processus lacrimalis* je větší než dorzální *processus ethmoidalis*. (Ladislava Horáčková)

Conklin, Harold C. (27. 4. 1926, Easton, USA), americký antropolog; představitel *kognitivní antropologie. Zabýval se zejména výzkumem *folktaxonomií v různých *kulturách světa, jimiž přispěl k rozvoji *etnovědy. Z díla: *The Study of Shifting Cultivation* (Výzkum střídavého hospodaření, 1963). (Jaroslav Malina)

conquista (ze španělštiny: *conquista*, „vy/dobytí; kořist“), dobývání, dobytí a ovládnutí *Nového světa *Španěly v průběhu 16. století. Počátkem 16. století byla podmaněna Hispaniola; odtud byly v roce 1508 vyslány expedice k ovládnutí Portorika, 1509 Jamajky a 1511 Kuby. Roku 1510 byla na území dnešní Panamy založena první osada na americké pevnině, pojmenovaná Darien.

Conquista byla rozšířena v letech 1522–1524 do Nikaraguy, 1524–1563 do Kostariky, 1524–1529 do Hondurasu; roku 1533 byla dobytá *incká říše Franciskem *Pizarrem. Po dobytí říše *Aztéků Hernánem *Cortésem (v letech 1519–1526) se conquista rozšířila na *Yucatán (1527–1546). Z území dnešního Peru byly podnikány výpravy do Chile a Bolívie. V Chile upevnil španělské panství v letech 1557–1561 García Hurtado de Mendoza. Roku 1535 se Španělé vylodili na argentinském pobřeží.

Conquista se vyznačovala bezohledností a krutostí vůči *indiánům. Přes mnohostranný útisk domorodců byla výsledkem conquisty a španělské *kolonizace osobitá syntéza dvou *civilizací – domorodé a španělské. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

conquistador:

1. španělský dobyvatel Střední a Jižní Ameriky v 16. století, účastník *conquisty (Hernán *Cortés, Francisco *Pizzaro aj.);

2. dobyvatel vůbec. (Oldřich Kašpar)

Conroy, Glenn C. (29. 8. 1947, Boston, Massachusetts, USA), americký anatom a paleoantropolog; profesor na Washington University v Saint Louis (USA). Zabývá se jak fosilními nehumánními *primáty, tak evolucí *raných homininů a rodu *Homo. Zvláštní pozornost věnuje období od 15 do 5 milionů let, tedy období formování a diferenciací *hominidů a vzniku *homininů. Mezi další významné studie patří *analýzy oligocenních antropoidních primátů z egyptského *Fajjúmu, středně miocenního hominoida rodu *Otavipithecus*, archaického *Homo sapiens z Bodo a také analýzy lebek *australopitéků.

Conroy patří mezi průkopníky moderních metod v paleoantropologii, jako jeden z prvních začal efektivně využívat *CT tomografie a dalších analogických metod. Jeho tým, který zahrnuje především odborníky z Rakouska a Švýcarska, provádí kvalifikovanou revizi velikosti mozku fosilních primátů, zejména homininů. Publikoval desítky prací s tematikou evoluce primátů a paleoantropologie, napsal dvě zásadní učebnice *Primate Evolution* (Evoluce primátů, 1990) a *Reconstructing Human Origins* (Rekonstrukce původu člověka, 1997). (Václav Vančata)

Conservative Party, *Konzervativní strana.

constrictor, -oris, m., stahovač, svěrač (například horní svěrač *hltanu – *musculus *constrictor pharyngis superior*). (Ladislava Horáčková)

contactus, -us, m., dotyk, styk (například styčné plošky u *zubů, *kostí – *facies contactus*). (Ladislava Horáčková)

conus elasticus, jeden z vazů *hrtanu. Tato elastická membrána je součástí *membrana *fibroelastica laryngis*. *Kraniální okraj *conus elasticus* představují párové *ligamentum *vocale* a kaudálně se *conus* připojuje na *arcus cartilaginis cricoideae*. Část *conus elasticus* je mezi dolním okrajem *chrupavky štítné a obloukem *chrupavky prstencové ve střední rovině zesílena v *ligamentum cricothyroideum*. Protěti tohoto vazů (*koniotomie) patří k život

zachraňujícím urgentním zákrokům při neprůchodnosti horních dýchacích cest. (Lenka Vargová)

coolidge efekt, *efekt, Coolidgeův.

Coolidgeův efekt, *efekt, Coolidgeův.

Coon, Carleton Stevens (23. 6. 1904, Wakefield, Massachusetts, USA – 3. 6. 1981, Gloucester, Massachusetts, USA), americký fyzický antropolog. Původně studoval *egyptologii, později se zaměřil na *antropologii, působil jako kurátor etnologických sbírek univerzitního muzea ve Filadelfii. Prováděl terénní výzkum v severní Africe (zejména v Maroku), Etiopii a na Balkáně. Procestoval rozsáhlé oblasti Asie. Od *druhé světové války spolupracoval s americkou zpravodajskou službou a ozbrojenými silami.

Ve svých knihách *The Races of Europe* (Evropské rasy, 1939) a *The Origin of Races* (Původ ras, 1962) rozvíjel *multiregionální teorii antropogeneze, podle níž se příslušníci pěti základních lidských *ras (rasa *australoidní, *europoidní, *kapoidní, *kongoidní, *mongoloidní) vyvinuli přímo z populací **Homo erectus* a úrovně **Homo sapiens* dosáhli vzájemně nezávisle v různou dobu (představitelé europoidní rasy asi 200 000 let před reprezentanty rasy *kapoidní a *kongoidní). Tento tradicionalistický typologický pohled obsahoval implicitně ideu *rasové hierarchie (i když Carleton S. Coon kritizoval Madisona *Granta) a byl v rozporu jak se sociálně relativistickým pojetím rasy v rámci *Boasovy školy, tak genetickým přístupem ke studiu ras, který se šířil po *druhé světové válce. Carleton S. Coon se proto ocitl v relativní odborné izolaci. (Ivo T. Budil)

Coordinate-based Legal Investigation Program, *COLIPR.

Copán, *lokalita v dnešním Hondurasu, nejjihnější *městský stát *mayské kultury v nížině, ovládající jihovýchod pohraničního území *Mayů. K vzestupu došlo v 6. století po oslabení *Tikalů. Proslul skulpturou a chrámovou *pyramidou 26 s nejdelším souvislým mayským textem (více než 1 250 glyfů), zaznamenávajícím dějiny vládnoucí dynastie Copánu. (Jaroslav Malina)

Coppens, Yves (9. 8. 1934, Vannes, Francie), francouzský paleontolog a paleoantropolog; profesor Collège de France. Je jedním z průkopníků výzkumu *raných homininů; pracoval zejména v Čadu a Etiopii, v posledních letech se věnoval hlavně organizační práci. Inicioval výzkumy etiopské *lokality *Omo, která byla počátečním katalyzátorem současných rozsáhlých a velmi plodných paleoantropologických výzkumů, spoluorganizoval také první expedici na světoznámou lokalitu Afar, kde pak výzkum převzali američtí a etiopští paleoantropologové. Vychoval řadu francouzských paleontologů a paleoantropologů, mezi nejznámější patří jeho spolupracovník Martin Pickford a Brigitte Senutová.

Mezi Copensovy nejznámější teorie patří tzv. *East Side Story*, tedy paleontologická *hypotéza, podle níž se *lidoopové vyvíjeli na západ od Velkého riftového údolí a homininé v oblasti tohoto údolí a na východ od něj. (Václav Vančata)

cor, *cordis*, n., *srdce, je dutý, svalnatý orgán, červenohnědé barvy. Svoji činností udržuje jako pumpa *krev v neustálém oběhu. U dospělého *člověka váží srdce 270 až 320 g a je veliké asi jako jeho pěst. Srdce je uloženo v dutině hrudní za *sternem, jeho větší část leží vlevo od střední roviny a zbylá asi jedna třetina přesahuje na pravou stranu. Srdce má tvar kužele, jehož základna (*basis cordis*) směřuje dorzokraniálně vpravo a hrot (*apex cordis*) je orientován ventrokaudálně doleva. Na srdci rozlišujeme přední plochu (*facies sternocostalis*) obrácenou proti sternu a přilehlým částem *žeber a oploštělou plochu zadní (*facies diaphragmatica*), která naléhá na *bránici.

Srdce má uvnitř dutinu, která je rozdělena srdeční přepážkou (*septum cordis*) na pravou a levou část. Každá z těchto částí je dále členěna síňokomorovým septem na předsíň (*atrium*) a komoru (**ventriculus*). Vznikají tak čtyři samostatné srdeční oddíly – *pravá předsíň (**atrium dextrum*), *levá předsíň (**atrium sinistrum*), *pravá komora (**ventriculus dexter*) a *levá komora (**ventriculus sinister*). Povrchovou hranici mezi předsíněmi a komorami tvoří

neúplná příčně orientovaná rýha (*sulcus coronarius*). Z obou předsíní vybíhají na přední straně nad *sulcus coronarius* slepé choboty – ouška (*auricula dextra et auricula sinistra*). Do pravé předsíně ústí horní a dolní dutá žíla (**vena cava superior et *vena cava inferior*) a srdeční žilní splav (**sinus coronarius*). Do levé předsíně přivádějí krev čtyři žíly plicní (*venae pulmonales*). Z pravé komory vystupuje plicní kmen (**truncus pulmonalis*), z levé komory **srdečnice (*aorta)*. Hranici mezi oběma komorami vymezuje na přední ploše *sulcus interventricularis anterior* a vzadu *sulcus interventricularis posterior*, jejichž poloha odpovídá mezikomorové přepážce (*septum interventriculare*). Obě uvedené rýhy se navzájem spojují v blízkosti srdečního hrotu jako *incisura apicis cordis*. V *sulcus coronarius* a *sulci interventriculares* jsou uloženy věnčité tepny (**arteriae coronariae cordis*), **srdeční žíly (*venae cordis)* a je provázející nervová pleteň (*plexus coronarius*), které jsou obklopeny individuálně různě silnou vrstvou tuku. Stěna srdeční se skládá ze tří vrstev – **endokardu, *myokardu a *perikardu*. (Lenka Vargová)

cor pulmonale, izolované zvětšení – **hypertrofie pravé komory srdeční při dlouhodobých poruchách průtoku krve *plicemi*. (Lenka Vargová)

coracoideus, -a, -um, zobcovitý (v **anatomii například processus coracoideus *lopatky*). (Ladislava Horáčková)

coraco-, ve složených slovech – jdoucí od zobcovitého výběžku (*processus coracoideus*) **lopatky*. (Ladislava Horáčková)

córdobský chalífát, **chalífát, córdobský*.

cordon sanitaire, **kordon, sanitární*.

corium, -ii, n., **škára, hluboká vrstva *kůže*. (Ladislava Horáčková)

cornea, -ae, f., rohovka. Tvoří přední úsek zevní vrstvy stěny **oční koule (*bulbus oculi)* s menším poloměrem zakřivení než má **bělma*. Její okraj (*limbus corneae*) přechází ve vazivo bělimy. Rohovka není stejnoměrně zakřivená, její vertikální zakřivení je větší (vertikální průměr je 11 mm) než horizontální (průměr 12 mm). Tím dochází k nutné fyziologické nepravidelnosti v lámání světelných paprsků rohovkou – takzvaný fyziologický **astigmatismus*. Stěna rohovky je zcela bezbarvá, neobsahuje **krevní cévy*. (Ladislava Horáčková)

cornu, -us, n., roh (v **anatomii například přední roh postranní *komory mozkové – cornu anterius*). (Ladislava Horáčková)

corona, -ae, f., korunka, věnec (v **anatomii například koronární šev – *sutura coronalis*). (Ladislava Horáčková)

corona dentis, zubní korunka, je nejobjemnější částí **zubu*. Vystupuje z dásně, má bílou nebo lehce nažloutlou barvu. Povrch je pokryt zubní **sklovinou*. Na korunce rozlišujeme několik ploch: kousací plochu (*facies occlusalis*), dvě plochy přivrácené k sousedním zubům (*facies proximales*), z nichž **mesiální* leží blíže ke střední čáře a distální je na straně vzdálenější.

Do předsíně **dutiny ústní* směřuje vestibulární plocha (u **řezáků a *špičáků facies labialis*, u zubů třenových a u stoliček *facies buccalis*) a do vlastní dutiny ústní orální plocha (u zubů horního oblouku *facies palatina*, u zubů dolního oblouku *facies lingualis*). (Lenka Vargová)

corona mortis, označení pro **anastomózu mezi *arteria obturatoria a *arteria epigastrica inferior*. Tato spojka se nachází na *ramus superior ossis pubis* a může být poraněna při operaci tříselné i femorální **kýly (*hernia)*. (Lenka Vargová)

corona radiata, radiálně uspořádané folikulární buňky na povrchu oocyty. Jsou zanořeny do zona pellucida oocyty. (Drahomír Horký)

coronarius, -a, -um, koronární, věnčitý, věncový (v **anatomii například věnčité tepny vyživující *srdce – *arteriae coronariae cordis dextra et sinistra*). (Ladislava Horáčková)

corpus, -oris, n., tělo, těleso (v **anatomii například tělo *kosti klínové – corpus ossis*

sphenoidalis). (Ladislava Horáčková)

corpus adiposum buccae, tukový polštář, který je uložený v hloubce, v podkožním vazivu *tváře na **fascia buccopharyngea*. (Ladislava Horáčková)

corpus adiposum pararenale, tuková *tkáň vsunutá mezi zadní list **fascia renalis* a zadní stěnu břišní. (Lenka Vargová)

corpus albicans, vazivová jizva ve *vaječniku, která se utvoří po zaniklém *žlutém tělísku. (Lenka Vargová)

corpus amygdaloideum, **nucleus amygdalae*.

corpus callosum, bílé těleso na **facies medialis cerebri*, největší mozková komisura mezi oběma mozkovými polokoulemi. Obsahuje velké množství vláken komisurálních *neuronů (asi 200 milionů), které propojují stejné *oblasti kůry mozkové pravé a levé hemisféry (**hemispherium cerebri*). Na mediálním řezu mozkem vytvářejí vlákna kompaktní útvar bílé barvy, na němž je možno rozeznat zobákovité *rostrum corporis callosi*, které přechází ohbím *genu corporis callosi* v **truncus corporis callosi*. Ztlustělý zadní konec bílého tělesa se nazývá *splenium corporis callosi*. (Lenka Vargová)

Corpus catholicorum [latinsky], „sdružení, spolek katolíků“, politické zastoupení katolických říšských *stavů na říšském sněmu po roce 1648; *mír vestfálský stanovil, že při projednávání náboženských otázek mají stavy na říšském sněmu zasedat odděleně, zvlášť *Corpus catholicorum*, zvlášť **Corpus evangelicorum*, ale platné usnesení mohlo být dosaženo jen tehdy, když obě strany dosáhly souhlasu. *Corpus catholicorum* zůstalo právně historicky bez významu, poněvadž zájmy katolických stavů byly nedostatečně hájeny *císařem a mohučským *kurfiřtem. (František Čapka)

corpus cavernosum penis, párové *topořivé těleso válcovitého tvaru, které je podkladem *penisu. Proximální přihrocené konce – *crura penis* se připevňují na *crista phallica* dolních ramen stydkých *kostí. Pod *symfýzou spolu *crura penis* obou *corpora cavernosa penis* neúplně srůstají. Ve střední rovině zůstává mezi oběma tělesy vazivová přepážka (*septum penis*), která distálním směrem mizí. Distální konce obou *corpora cavernosa penis* jsou přihroceny a vkládají se do dutinové strany podkladu **glans penis*. Struktura *corpus cavernosum penis* a **corpus spongiosum penis* je obdobná. Na povrchu topořivých těles je tuhá vazivová blána (*tunica albuginea*), z níž do hloubky odstupují vazivová septa (*trabeculae corporum cavernosum*), která ohraničují dutinky vystlané endothelem (*cavernae*). Do kaveren se otevírají tepny, které mají ve stěně polštářkovitá ztlustění (*arteriae helicinae*), jejichž prostřednictvím je regulován přítok krve do kaveren. Z kavernosních dutin se sbírají *venae cavernosae*. (Lenka Vargová)

corpus ciliare, řasnaté těleso, tvoří část střední vrstvy stěny *oční koule (**bulbus oculi*). Rozkládá se od **ora serrata* sítnice (**retina*) k přechodu v duhovku (**iris*). Na dutinové straně řasnatého tělesa rozlišujeme *corona ciliaris* (leží blíže *čočky a vyznačuje se přítomností asi 2–3 mm dlouhých a až 1 mm vysokých *řas zvaných *processus ciliares*) a *orbiculus ciliaris*, který sousedí s *cévnatkou. Z rýh mezi *processus ciliares* a od *orbiculus ciliaris* vycházejí k čočce vlákna jejího závěsného aparátu (*fibrae zonulares*). Řasnaté těleso obsahuje hladkou svalovinu, která je souborně označována jako **musculus ciliaris*. Sval slouží k *akomodaci oka, to znamená k přizpůsobení lomivosti čočky k vidění do blízka i do dálky. (Ladislava Horáčková)

Corpus evangelicorum [latinsky], „sdružení evangelíků“, politické zastoupení evangelických říšských *stavů na říšském sněmu po roce 1648. Obrana společných protestantských zájmů vedla již dříve, vedle zvláštních náboženských spolků, ke spolupráci evangelických říšských stavů na říšském sněmu. Tato spolupráce se pozvolna institucionalizovala po augšpurském náboženském *míru (1555), především v zápase proti hroící převaze katolických stavů. Vestfálským mírem bylo *Corpus evangelicorum* uznáno jako společný orgán všech evangelických stavů. (František Čapka)

Corpus iuris civilis [latinsky], „sbírka občanského práva“, soubor kodifikací *římského práva vypracovaný na popud východořímského císaře Justiniána I. (527–565); od 16. století běžné označení pro sbírku tehdy platného *práva; skládá se ze čtyř částí: 1. *Justiniánův kodex*: Soubor císařských nařízení a zákonů od doby císaře *Hadriana po Justiniána (přibližně v letech 117–534 n. l.); již nedochované původní znění vstoupilo v platnost roku 529, konečné znění roku 534; 2. *Digesta* neboli *Pandektae*: sborník výtahů z děl římských právníků obsažený v 50 knihách (převážně z 1.–3. století), roku 533 byla vyhlášena zákonem; 3. *Instituce*: Obsáhlá příručka o právu, skládající se ze čtyř knih, v roce 533 také vyhlášena zákonem; 4. *Novely*: Soupis 168 „nových“ *zákonů z let po vydání předchozích částí (534–569). Se zánikem *římské říše upadl v zapomnění i *Corpus iuris civilis* sepsaný v latinském jazyce, teprve na konci 11. století znovuobjeven, ovlivnil právní rozvoj v *Evropě. (František Čapka)

corpus linguae, tělo *jazyka, představuje zhruba přední dvě třetiny jazyka. Směrem dopředu se zužuje v hrot. Vzadu je od kořene jazyka odděleno pomocí rýhy tvaru písmene V – **sulcus terminalis*. (Lenka Vargová)

corpus luteum, žluté tělísko, je útvar ve *vaječniku, který vzniká transformací prasklého *Graafova folikulu po *ovulaci. Luteinové buňky žlutého tělíška jsou hormonálně aktivní, produkují ženský *pohlavní hormon – **progesteron*. Pokud není vajíčko oplozeno, přetrvává žluté tělísko (*corpus luteum menstruationis*) 10 až 12 dnů a potom zaniká. Pokud bylo vajíčko oplozeno, žluté tělísko (*corpus luteum graviditatis*) se zvětšuje a zůstává zachováno až do konce 4. měsíce *těhotenství, kdy jeho funkci producenta progesteronu převezme placenta. Zaniklé žluté tělísko se mění na vazivovou jizvu (**corpus albicans*). (Drahomír Horký, Lenka Vargová)

corpus mamillare, součást *hypothalamu, párový výběžek na bazální straně mozku. Obsahuje *nuclei corporis mamillaris*, která slouží *limbickému systému. Jsou zapojena do Papezova limbického *okruhu a jejich prostřednictvím se výstupní *informace z *limbické korové oblasti dostávají k nižším etážím *CNS – do hypothalamu, *thalamu a *mesencephala. (Lenka Vargová)

corpus pineale, šišinka, epifýza, zadní část mezimozku (*epithalamu). Její funkce je nejasná. U nižších živočichů má charakter fotosenzorické ploténky (parietální oko). U člověka se pravděpodobně jedná o rudimentální žlázu s vnitřní sekrecí, která svými hormony tlumí činnost pohlavních žláz. (Lenka Vargová)

corpus spongiosum penis, nepárové *topořivé těleso *penisu. Začíná při *radix penis* rozšířenou částí (*bulbus penis*), distálním směrem se z uretrální strany vkládá do rýhy mezi obě **corpora cavernosa penis*. Volný konec *corpus spongiosum penis* je kornoutovitě rozšířen a je podkladem **glans penis*. Ventrálně od *bulbus penis* vstupuje do *corpus spongiosum penis* *močová trubice. Struktura *corpus cavernosum penis* a *corpus spongiosum penis* je obdobná. Na povrchu topořivých těles je tuhá vazivová blána (*tunica albuginea*), z níž do hloubky odstupují vazivová septa (*trabeculae*), která ohraničují dutinky vystlané endothelem (*cavernae*). Do kaveren se otevírají tepny, které mají ve stěně polštářkovitá ztlustění (*arteriae helicinae*), jejichž prostřednictvím je regulován přítok krve do kaveren. Z kavernosních dutin se sbírají *venae cavernosae*. U spongiózního tělesa je trabekulární systém méně rozvinutý než u kavernózních těles, erekce této části penisu je proto méně výrazná (umožňuje průchod *spermatu). (Lenka Vargová)

corpus striatum, šedá hmota *telencephala přiřazená k bazálním *gangliím. Skládá se ze dvou jader: **nucleus caudatus* a **putamen*, která jsou neúplně oddělena pomocí **capsula interna*. Slouží zpracovacím motorickým okruhům. (Lenka Vargová)

corpus trapezoideum, těleso z bílé hmoty uložené v **pons Varoli*. Je tvořeno svazkem příčně probíhajících nervových vláken vystupujících z **nucleus cochlearis ventralis*.

V *corpus trapezoideum* se nacházejí drobná vsunutá jádra **nuclei corporis trapezoidei*, v nichž se přepojuje část vláken **sluchové dráhy*. (Lenka Vargová)

corpus ventriculi, tělo **žaludku*, jeho střední nejobjemnější část. (Lenka Vargová)

corpus vitreum, sklivec, jedna z částí obsahu oční koule (**bulbus oculi*). Sklivec je měkká, vodnatá a průhledná hmota, která má vláknitou strukturu, prostoupenou viskózní tekutinou (*humor vitreum*). Sklivec vyplňuje v oční kouli prostor za **čočkou*, vpředu je v něm jamka (*fossa hyaloidea*), do níž je uložena čočka. (Ladislava Horáčková)

Correggio (vlastním jménem Antonio Allegri, srpen 1489, Correggio, Itálie – 5. 3. 1534, Correggio, Itálie), italský malíř; významný představitel vrcholné italské **renesance*. Pracoval v Parmě a jeho dílo stojí v příkrém protikladu k velkolepému klasicismu, který převládal v Římě a ve Florencii. V Corregiově tvorbě se projevují **manýristické tendence* i prvky iluzionismu, jimiž připravoval prostor baroknímu malířství; obrazy a **fresky* námětově těžící zejména z **bible*, křesťanských dějin a mytologie se vyznačují pohybem, který vytvářel důmyslnou kompozicí pomocí diagonál a spirál.

Correggiovy práce v sobě mají jemnou smyslovost, na svou dobu a své stylové prostředí nevídanou. Srovnáme-li například obraz *Tři Grácie* (dnes v Chantilly) od **Raffaela* (1483–1520) s Correggiovým zpracováním stejného námětu, jak ho ztvárnil (dlužno připustit, že poněkud později) na lunetě v Camera di San Paolo v Parmě, překvapí nás ohromný rozdíl. Obě kompozice sice úzce souvisejí se svým helénistickým vzorem, avšak všechny změny, které Correggio provedl, sledují záměr soustředit pozornost na atraktivní bohyně, které je třeba vnímat prostě jako ženy.

Delikátní rafinovanost, kultivovanou smyslnost a erotismus zvláště mistrovsky uplatnil v mytologických výjevech: *Jupiter a Antiopé*, 1524–1525, *Antiopin sen*, 1528, *Alegorie neřesti a Alegorie ctnosti*, 1532–1533 aj. V letech 1530 až 1532 namaloval čtyřdílný erotický cyklus (hraničící až s lascivností) *Jupiterova milostná dobrodružství: Danae, Léda s labutí, Ío, Ganymédés*; například obraz *Léda s labutí* Correggio pojal jako dostaveníčko **Lédy* obklopené koupajícími se družkami, které jejímu spojení s Diem „voyeursky“ přihlížejí. Je fascinující, jak všechny tyto obrazy předjímají představy **barokního*, a dokonce **rokokového* stylu. Žádná z proslulých erotických kompozic předního představitele francouzského rokoka Françoise **Bouchera* (1703–1770) není ve vyjádření sexuálního odevzdání tak citově a smyslově bohatá jako Correggiova *Io v Jupiterově objetí*, která vznikla kolem roku 1530. Zejména na této postavě je patrné, jak se za dobu kratší než sto let změnil vztah k lidskému tělu. Nymfa je zde zcela jinou bytostí než *Betsabé v lázni*, kterou lze vidět na barevné **iluminaci* ve středověkém rukopisu *Knihy církevních hodinek Marguerite de Coëtyvy*. Její tělo nepodněcuje stud, ale je jemným a něžným nástrojem radosti. (Jaroslav Malina)

corrugator, -oris, m., svrašťovač, vráskovač (z latiny: *ruga*, „vráska“); například **musculus corrugator supercilii*, jeden ze **svalů mimických*. (Ladislava Horáčková)

Cortés, Hernán (též Hernando, 1485, Medellín, Španělsko – 2. 12. 1547, Castilleja de la Cuesta u Sevilly, Španělsko), španělský **conquistador*; dobyvatel říše **Aztéků* a autor relací o tomto tažení. V letech 1494–1496 studoval na **univerzitě* v Salamance; 1504 odplul do **Nového světa*; 1511 se zúčastnil dobývání Kuby. V letech 1519–1521 velel v pořadí třetí výpravě do Mexika, kterou zorganizoval a z větší části financoval. Po dobytí **Tenochtitlánu* rozšířili Cortésovi kapitáni španělské državy až k Mexickému zálivu a Tichému oceánu na jedné straně a po dnešní Guatemalu a Nayarit na straně druhé.

Svá dobytelská tažení vyličil Cortés v pěti dopisech – *Cartas de relación* (Dopisy a zprávy, 1519–1526), zasláných císaři Karlu V. Projevilo se v nich jeho vzdělání a snad i vliv **Caesarových Commentarii de bello Gallico* (Zápisky o válce galské, napsáno asi roku 52 př. n. l.). Česky vyšla druhá a třetí Cortésova relace (*Dopisy: druhý a třetí dopis o dobytí Tenochtitlánu*. Praha: Argo, 2000). (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

cortex, -icis, m., kůra (v *anatomii například mozková kůra – **cortex cerebri*). (Ladislava Horáčková)

cortex cerebri, kůra mozková, vrstva šedé hmoty (**substantia grisea*) pokrývající převážnou část mozkových hemisfér (**hemispherium cerebri*). Z vývojového hlediska se dělí na fylogeneticky starší a jednodušší **allocortex* (tři vrstvy *neuronů), a fylogeneticky mladší a složitější **neocortex* (6 vrstev neuronů, zaujímá více než 90 % kůry mozkové). Kůru mozkovou lze z morfologického hlediska členit na základě cytoarchitektonické *mapy Brodmanna na 11 oblastí (*regiones*) a 52 polí (*areae*), které zpravidla odpovídají funkčnímu rozdělení na jednotlivé funkční *oblasti kůry mozkové (korové analyzátoři). (Lenka Vargová)

cortex ovarii, korová vrstva *vaječnicků. (Lenka Vargová)

cortex renalis, kůra *ledviny, tvoří světlejší, jemně zrnitou, souvislou povrchovou vrstvu ledviny. Směrem k **hilus renalis* odstupují z kůry ledviny sloupce (*columnae renales*), které od sebe oddělují jednotlivé ledvinové pyramidy (*pyramides renales*), jež ve svém souboru představují ledvinovou dřev. (Lenka Vargová)

corticalis, -e, korový (v *anatomii například u kostí tenká *kompakta *epifýz). (Ladislava Horáčková)

Cosquer (Provence, Francie), jeskynní systém využívaný v období *mladého paleolitu, v současnosti ústící pod hladinou Středozemního moře; objeveny *malby a *rytiny v *gravettském stylu (**gravettien*), otisky rukou (30 000–28 000 let). (Jiří A. Svoboda)

costa, -ae, f., *žebro. Dlouhá, štíhlá, zakřivená *kost ventrálně doplněná žeberní *chrupavkou. Dvanáct párů žebor tvoří podklad hrudního koše. Kostěná část každého žebra má dorzální (vertebrální) a *ventrální (sternální) konec, uprostřed tělo – *corpus costae*. Na dorzálním konci žebra je hlavička – *caput costae*, která má kloubní povrch rozdělený hranou (*crista capitis costae*) na dvě části (spojuje se se dvěma sousedními hrudními obratli a mezi nimi vloženou meziobratlovou *ploténkou). Krček – *collum costae* se nachází laterálně od *caput costae*, na rozhraní krčku a těla žebra je hrbolek – *tuberculum costae*, který má kloubní plošku (*facies articularis tuberculi costae*) pro spojení s *fovea costalis* na transverzálním výběžku hrudního obratle (**vertebra thoracica*). Tělo – *corpus costae* je tenké, ploché, s ohybem (*angulus costae*) a dvěma povrchy (zevním a vnitřním). Na vnitřním povrchu má dolní okraj žebra žlábek – *sulcus costae*, kde probíhá interkostální nerv a cévy. *Kaudální hrana těla žebra je ostrá – *crista costae*. První žebro (*costa prima*) je uloženo transverzálně (pod *kostí klíční) a na těle není hmatné. Na jeho kranialním povrchu se nachází *sulcus *arteriae subclaviae*, ventrálně od něj mělčí a méně zřetelný *sulcus *venae subclaviae* a ventrálně a dorzálně od žlábků pro tepny jsou hrboleky pro úpon **musculus scalenus anterior et medius*. Kaudální plocha žebra je hladká. Druhé žebro (*costa secunda*) má na kranialním povrchu drsnatiny pro úpon svalů – *tuberculum *musculi scaleni posterioris* a *tuberositas *musculi serrati anterioris*.

Při určování strany, ze které žebro pochází, orientujeme *caput costae* dorzálně a přirostěnou *crista costae* kaudálně. U prvního žebra jsou na kranialní ploše žlábků pro cévy a drsnatiny pro úpony svalů a vazů, kaudální plocha žebra je hladká. Druhé žebro má na kranialním povrchu drsnatiny pro úpony výše jmenovaných svalů. Počet párů žebor je variabilní. Obvykle je přítomno 12 párů, ale někdy i 13 párů (může být přítomno *žebro krční nebo *žebro lumbální) nebo jen 11 párů žebor. Větší počet žebor se objevuje častěji u mužů. V kosterních souborech se řidčeji můžeme setkat i s rozvidleným nebo fenestrovaným žebrem. Punkce dutiny hrudní se provádí při horním okraji žebra, aby nedošlo k poškození mezižeborního nervově-cévního svazku, který probíhá v *sulcus costae*. (Ladislava Horáčková)

costae fluctuantes, volná *žebra (11.–12. pár žebor) – *ventrální konce mají volné, uložené mezi *svaly břišními, dorzální konec nemá **tuberculum costae* a spojuje se jen s tělem příslušného hrudního *obratle. (Ladislava Horáčková)

costae spuriae, nepravá *žebra (8.–10. pár žeber) – ventrálně se připojují k *chrupavkám předchozích žeber, vzadu jsou spojena s příslušnými hrudními obratli (**vertebra thoracica*) a meziobratlovými *ploténkami. (Ladislava Horáčková)

costae verae, pravá *žebra (1.–7. pár žeber) – vzadu jsou spojena s hrudními obratli (**vertebra thoracica*) a meziobratlovými *ploténkami, ventrálně prostřednictvím *chrupavky s *kostí hrudní. (Ladislava Horáčková)

Cotter, John Lambert (6. 12. 1911, Denver, Colorado, USA – 5. 2. 1999, Philadelphia, USA), americký kulturní antropolog a archeolog; kurátor v The University Museum of Archaeology and Anthropology, University of Pennsylvania, Philadelphia. Zabýval se paleoindiánskou a historickou archeologií. Na počátku třicátých let 20. století se zasloužil o výzkum paleolitického osídlení v Clovisu v Novém Mexiku, po Folsomu druhého paleolitického naleziště objeveného v Novém světě. (Jaroslav Malina)

Cognac (Lot, Francie), podzemní sály charakterizované jemnou krápníkovou výzdobou, do níž jsou vsazeny malby v gravettském stylu (*gravettien): kozorožci, megaceros, mamut, *symboly, černá *magie (27 000–22 000 let). *Lokalita byla objevena v roce 1949. (Jiří A. Svoboda)

coup d'état [francouzsky], „státní převrat, puč“, neočekávané a rychlé uchopení vládní *moci politickou nebo vojenskou skupinou či jednotlivci, většinou pocházejícími z řad existujícího systému (armádou); může, ale nemusí být provázena násilím. Liší se od *revoluce tím, že nemá charakter masového *hnutí a obvykle nevede k *transformaci politického nebo společenského systému. V posledních letech často užívaný způsob nástupnictví v Africe. (František Čapka)

Courbet, Gustave (10. 6. 1819, Ornans, Doubs, Francie – 31. 12. 1877, La Tour-de-Peilz, Švýcarsko), francouzský malíř, grafik a kreslíř; jeden z nejvýznamnějších představitelů *realismu. Své pařížským Salonem odmítnuté obrazy (kritika mu vytýkala, že zpodobuje věci nevznešené, obyčejné, vulgární ...) vystavil v Pavilonu realismu, jemuž dal sám jméno, které se stalo názvem celého *hnutí. Inspiroval *impresionismus a *symbolismus.

Courbet se věnoval krajinomalbě, obrazům se zvířecími a loveckými motivy a sociální tematice. Vynikl neotřelým podáním erotických scén a motivů: například *Venuše a Psýché*, 1864; *Spánek*, 1866 – dvě v něžném odevzdání spolu spící nahé krásné ženy; *Vznik světa*, 1866 – ženský *akt soustředěný na *vulvu; *Mnichovská žena*, 1869 – jeden z jeho nejkrásnějších aktů. (Jaroslav Malina)

Courtet, Victor Alexandre (21. 7. 1813, L'Isle-sur-la-Sorgue, Francie – 4. 9. 1867, Lamotte-Faucon, Francie), francouzský etnolog, rasový teoretik a veřejný činitel. V roce 1830 až 1831 se v Paříži sblížil s žáky a stoupenci Clauda *Saint-Simona. Spolupracoval s redakcí časopisu *Le Globe*, který se stal pod vedením Pierra Leroux a později Michela Chevaliera hlavním ideovým periodikem saint-simonismu. Koncem čtyřicátých let 19. století se Victor Courtet aktivně zapojil do činnosti Pařížské etnologické společnosti (Société ethnologique de Paris).

Saint-Simonova scientistická vize organické společnosti ovlivnila Courtetovy *názory na vztahy mezi lidskými *rasami a populacemi a jeho úsilí o vytvoření pozitivní politické vědy vycházející z *antropologie a *etnologie a zohledňující odlišnou biologickou kvalitu jednotlivých ras (*De l'influence des races humaines sur la forme et le développement des sociétés* [O vlivu lidských ras na formu a vývoj různých společenství], 1835; *La science politique, fondée sur la science de l'homme ou étude des races humaines sous le rapport philosophique, historique et social* [Politická věda založená na vědě o člověku či studie lidských ras na filozofickém, historickém a sociálním základě], 1838). Courtet se rozešel s environmentalismem západního politického myšlení, který byl charakteristický pro dílo *Aristotela, *Bodina nebo *Montesquieua, a formuloval autentický rasový *esencialismus, podle něhož kvalita politických *institucí vychází z biologické povahy rasy.

Courtetovy teze o „přirozené hierarchii ras“, nadřazenosti germánské rasy a nutnosti „rasové revoluce“, jež by znemožnila neblahé rasové míšení, předznamenaly dílo Arthura de Gobineaua a dalších rasových teoretiků druhé poloviny 19. století. (Ivo T. Budil)

coxa, -ae, f., kyčel (řecky: *ischion*). (Ladislava Horáčková)

coxa valga, vbočení kyčlí. Stav, kdy je abnormálně malý *úhel kolodiafyzární mezi krčkem *femuru a jeho tělem (normální hodnota kolodiafyzárního úhlu u *novorozence je okolo 150°, u dospělého kolísá mezi 126°–128°, ve stáří se pohybuje okolo 120°). Změněný tvar *kosti stehenní postihuje i *kloub kolenní, kde vede ke *genu valgum* – *distální část dolní končetiny směřuje, oproti normálnímu postavení, laterálně. (Ladislava Horáčková)

coxa vara, vybočení kyčlí. Stav, kdy je abnormálně velký *úhel kolodiafyzární mezi krčkem *femuru a jeho tělem (normální hodnota kolodiafyzárního úhlu u *novorozence je okolo 150°, u dospělého kolísá mezi 126°–128°, ve stáří se pohybuje okolo 120°). Změněný tvar *kosti stehenní postihuje i *kloub kolenní, kde vede ke *genu varum* – *distální část dolní končetiny směřuje, oproti normálnímu postavení, mediálně. (Ladislava Horáčková)

CpKP, *Centrum pro komunitní práci.

Crabtree, Don Eugene (8. 6. 1912 – 16. 11. 1980), americký experimentální archeolog; specialista na redukční sekvence v rámci *technologií opracování kamene, zejména *obsidiánu, praktik a experimentátor, první, který aplikoval tyto metody v Americe. (Jaroslav Malina)

crack (z angličtiny: *crack*, „třesk, prásknutí; puklina, trhlina; potrhlost, potrhlec“), kokain upravený pro kouření; vyrábí se zahřátím chloridu kokainu s vodou a bikarbonátem sodným, šedobílé kousky vzniklé po ochlazení se kouří. Účinky se dostávají rychleji než při šňupání kokainu. (Petr Bureš)

Cranach starší, Lucas (vlastním jménem Sunder nebo Müller, 4. 10. 1472, Kronach u Bambergu, Německo – 16. 10. 1553, Weimar, Německo), německý malíř a grafik. Byl ovlivněn Albrechtem *Dürerem a podunajskou školou, postupně vytvářel vlastní sloh vyznačující se plošnou dekorativností, hladkou modelací a smyslem pro elegantní kompozici. Kromě obvyklých náboženských témat a portrétů, zobrazil i smyslné ženské a mužské *akty: *Lukrecie*, *Paridův soud*, *První hřích*, *Venuše a Amor* aj. (Jaroslav Malina)

cranialis, -e, kraniální, směr k hlavě, horní (z latiny: **cranium*, „lebka“). (Ladislava Horáčková)

craniorhachischisis, -is, f., *anencephalie kombinovaná s rozštěpem páteřního kanálu. Vrozená vývojová vada nervového systému. Může být podmíněna geneticky nebo zaviněna škodlivými zevními faktory (biologickými, fyzikálními i chemickými), které působily v prvním trimestru nitroděložního vývoje. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

craniostenosis, -is, f. (z řečtiny: *kranion*, „lebka“, *stenos*, „úzký“, *ostos*, „kost“), kraniostenóza, stav předčasné *obliterace švů provázený obvykle deformací lebky a zvýšením nitrolebního tlaku – nitrolební hypertenzí. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

craniosynostosis, -is, f. (z řečtiny: *kranion*, „lebka“, *syn*, „s“ a *ostos*, „kost“), kraniostenóza, stav předčasné *obliterace švů bez známek útlaku centrálního nervového systému (*CNS). Při předčasném srůstu v některém lebečním švu se zpomalí růst lebky ve směru kolmém na postižený šev. Kompenzačním růstem v místě volných sutur se pak vytvářejí různé deformity neurokrania. Tvar deformované lebky závisí na lokalizaci postiženého švu. Pokud předčasně obliteruje šípový šev (**sutura sagittalis*) je omezen růst neurokrania laterálním směrem a zvětšuje se pouze předozadní rozměr. Lebka má nápadně prominující čelní hrboly, je úzká, dlouhá, hyperdolichokranní, takže hlava má loďkovitý tvar (*scaphocephalia*). Z celkového počtu kraniostenóz jde o nejčastější typ (50–80 %). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cranium, -ii, n., lebka. (Ladislava Horáčková)

Credo (z latiny: *credere*, „věřit, svěřovat“), Krédo, též Symbol víry:

1. závazně formulované *vyznání víry ve většině křesťanských *církví. Vyvíjelo se už v novozákonných dobách od jednoduchých vyznání typu „Ježíš je Kristus“ přes vyznání uspořádaná tematicky podle osob *Boží Trojice až po dnes běžně užívané Apoštolské vyznání víry a Níkajsko-cařihradský symbol víry;

2. přeneseně krédo, životní vyznání, vyjádření trvalého osobního přesvědčení. (Jaroslav Malina)

Creekové, *Krikové.

Creeové, *Kriové.

cremo (z latiny: *cremō*, „spalovat, upalovat“), spalovat, upalovat. (Jaroslav Malina)

creswellien (název podle jeskyní Creswell Crag, Derbyshire, Anglie), *archeologická kultura *pozdního paleolitu rozšířená na Britských ostrovech, celkovým typologickým spektrem i datováním paralelní s *azilienem. Odlišuje se zejména drobnými *kamennými hroty s bočním vrubem, připomínajícími spíše tradici *hamburgenů. (Jiří A. Svoboda)

Creutzfeldtova-Jakobova nemoc, *nemoc, Creutzfeldtova-Jakobova.

cribra orbitalia, *usura orbitae*, *hyperostosis spongiosa orbitae*, kostní destrukce a novotvorba v přední části stropu *očnice ve formě malých okrsků s pórovitou, houbovitou nebo trámčitou strukturou. Podle morfologického vzhladu se *cribra orbitalia* rozdělují na porotický, kribriiformní a trabekulární typ. *Příčina vzniku *cribra orbitalia* je nejasná. Z mnoha vyslovených hypotéz se zdá být nejpravděpodobnější *názor, že jsou způsobena deficiencí Fe nebo poruchou jeho metabolismu s následnou *anémií. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Crick, Francis Harry Compton (8. 6. 1916, Weston Favell, Northamptonshire, Anglie – 28. 7. 2004, San Diego, Kalifornie, USA), britský molekulární biolog, fyzik a neurobiolog. Spolu s Američanem Jamesem D. *Watsonem a Angličanem Mauricem H. F. *Wilkinsem odhalil strukturu *DNA a mechanismus dědičnosti (1953); byl také klíčovou postavou ve výzkumu *genetického kódu. Z díla: *Of Molecules and Men* (O molekulách a lidech, 1966). (Miloš Macholán)

crista, -ae, f., lišta, hřeben (v *anatomii například hřeben kyčelní kosti – *crista iliaca*). (Ladislava Horáčková)

crista urethralis vaginae, podélný val na přední stěně *pochvy podmíněný průběhem *močové trubice. (Lenka Vargová)

cristae cutis (*cristae superficiales cutis*), hmatové lišty, epidermální lišty (ve starších pracích též lištny), hřbety či hřebeny, někdy též papilární lišty či linie (anglicky: *epidermal ridges*, německy: *Papillarleisten*). Epidermální lišty jsou vytvořeny na palmární straně ruky a plantární straně nohy *člověka i ostatních *primátů a na vnitřní straně chápavého ocasu u chápavců (podčeleď *Atelinae*). U člověka mohou také vznikat *de novo* na vrcholu amputačního pahýlu po dlouhodobějším zatěžování příslušného místa, například tlakem rukojeti nástroje (tzv. Bartošův fenomén). *Cristae cutis* jsou epidermální hrany, které u člověka vznikají ve třetím a čtvrtém měsíci nitroděložního vývoje a v konečném stavu představují vyvýšeniny na povrchu *epidermis, kopírující vždy průběh dvou řad výběžků *škáry (*papillae corii*). Pod hmatovými lištami se nacházejí senzorká nervová zakončení, na povrchu hmatových lišt ústí *potní žlázy. Fylogeneticky i ontogeneticky souvisí vývoj epidermálních lišt s rozvojem hmatových polštářků dlaně a plosky (**toruli tactiles*) a zvrásnění *kůže paralelně, těsně vedle sebe probíhajícími epidermálními lištami se řídí topologickými *zákonitostmi.

Funkcí epidermálních lišt je mechanická ochrana při fyzickém kontaktu s prostředím (omezují kontakt na menší plochu), zesílení tření při uchopování předmětů a zvýšení dotykové citlivosti. Charakteristických kreseb hmatových lišt, které jsou individuálně specifické (*dermatoglyfy), se využívá v daktyloskopii při *identifikaci osob a v *dermatoglyfice. Oblasti kůže pokryté epidermálními lištami se souhrnně označují jako *papilární terén*, v daktyloskopii někdy jako *friction skin*. (Miroslav Králík)

Crollová, Elizabeth Joan (21. 9. 1944, Reefton, Nový Zéland – 3. 10. 2007, Londýn, Velká Británie), britská antropoložka a sinoložka; profesorka čínské antropologie na School of Oriental and African Studies (SOAS) v Londýně. Soustředila se na problematiku žen a společenský vývoj v současné Číně. Crollová patřila mezi první, kdo po *kulturní revoluci sbírali materiál přímo na čínském venkově.

Její početné dílo vychází z práce v terénu: *Feminism and Socialism in China* (Feminismus a socialismus v Číně, 1978), *The Politics of Marriage in the Contemporary China* (Sňatková politika v současné Číně, 1981); *The Family Rice Bowl: Food in the Domestic Economy in China* (Miska rýže na rodinu: Strava v čínském domácím rozpočtu, 1982); *China's One-Child Family Policy* (Politika jednoho dítěte v čínské rodině, 1985); *From Heaven to Earth: Images and Experiences of Development in China* (Od nebes k zemi: Průvodní jevy a zkušenosti z rozvoje v Číně, 1993); *Endangered Daughters: Discrimination and Development in Asia* (Ohrožené dcery: Diskriminace a rozvoj Asie, 2000); *China's New Consumers: Social Development and Domestic Demand* (Noví spotřebitelé v Číně: Sociální rozvoj a domácí poptávka, 2006). Vzhledem k časovosti svého výzkumu byla kromě akademické práce vytižena i jako poradce ve světových organizacích, například OSN (2002–2004 předsedala Radě OSN v Tokiu), UNESCO, UNICEF, Světová banka, FAO, ILO aj. (Lucie Olivová)

cromer, *komplex interglaciálních období před 0,8 až 0,5 milionem let. (Jiří A. Svoboda)

crossing-over [genetika], mechanismus výměny genetické *informace mezi dvěma *homologickými *chromozomy, kdy se v diplotene prvního meiotického dělení vytvoří překřížení (chiazma) a dojde k výměně úseků *nesesterských chromatid; mechanismus vedoucí k *rekombinaci genů. (Jiřina Relichová)

crossing-over, somatický [genetika], *crossing-over, k němuž může náhodně dojít i v somatických buňkách; vede k segregaci *alel v heterozygotní sestavě. (Jiřina Relichová)

Crowové, *indiáni, Vraní.

Crô-Magnon (Les Eyzies, Francie), archeologická a paleoantropologická *lokalita představovaná nevelkým *převísem. Pod tímto převísem došlo v roce 1868 k nálezům pěti lidských koster **Homo sapiens* z období *mladého paleolitu, které se staly základem pro vymezení „kromaňonce“. Uprostřed skupiny ležel tzv. stařec, muž kolem 45–50 let, provázený dvěma dospělými muži, ženou a jedním dosud nenarozeným dítětem. Mezi jednotlivými kostrami byly nalezeny četné zbytky *barviva, na 300 provrtaných mušlí, provrtané zvířecí zuby a závěsek z mamutoviny. (Jiří A. Svoboda)

crura cerebri, dva mohutné podélné valy bílé hmoty na *ventrální straně *mesencephala. Jsou složeny z motorických drah, které vycházejí z *kůry mozkové k nižším etážím *CNS. Dráhy jsou uspořádány do pěti polí. Centrálně probíhá *tractus corticospinalis, mediálně a laterálně od něho *tractus corticonucleares a zbývající dvě pole tvoří *tractus cortico-ponto-cerebellares (z nichž tractus fronto-ponto-cerebellaris je uložen mediálně, zbývající tractus parieto-temporo-occipito-ponto-cerebellaris probíhá v nejlaterálnějších pruhu). (Lenka Vargová)

crus, cruris, n. [anatomie]:

1. bérec, holeň. Část dolní končetiny mezi kolenem a nohou. Kostru bérce tvoří *kost holenní a *kost lýtková;

2. raménko (například *crus cerebri*). (Ladislava Horáčková)

crus dextrum et crus sinistrum, součást převodního *systému srdečního – tato raménka vznikají rozdělením *fasciculus atrioventricularis* při dolním okraji *pars membranacea* mezikomorového septa a směřují k pracovnímu *myokardu *pravé a *levé komory. *Crus dextrum* sestupuje pod *endokardem septa pravé komory, vstupuje do *trabecula septomarginalis, dostává se k *musculus papillaris anterior*, odkud pokračuje pod endokard pravé komory. *Crus sinistrum* probíhá ze septa přímo pod endokard levé komory. Konečné

úseky obou ramének se pod endokardem komor rozpadají do sítě *Purkyňových vláken. (Lenka Vargová)

crux, -cis, f., kříž (v *anatomii například **ligamentum cruciforme genus posterius* *kolenním kloubu). (Ladislava Horáčková)

cryptae tonsillares, epitelové záhyby na povrchu *mandle. (Lenka Vargová)

CT, zkratka výpočetní *tomografie (*computerised tomography* nebo *computed tomography*). Radiodiagnostické vyšetření založené na zobrazování určité oblasti těla v příčných řezech za pomoci *rentgenového záření. (Vojtěch Mornstein)

Ctirad a Šárka, mytická dvojice českého dávnověku, námětově těžící z antického *mýtu o *Amazonkách a z obecně rozšířené látky o dívčích *válkách, v nichž se ženy pomocí zbraní a lsti snažily uchovat své nezávislé, popřípadě vůdčí (matriarchální) postavení. Nejznámějším vyprávěním tohoto typu v českém prostředí se stalo zpracování Václava *Hájka z Libočan – o krásné Šárce a vladykovi Ctiradovi (autor jej datuje do roku 742). V tomto příběhu, který je zaznamenán v *Dalimilově kronice* a který je též vzdáleným ohlasem starozákonního mýtu o *Samsonovi a Dalile, se Šárka po domluvě se svými družkami nechala připoutat ke stromu v místech, kudy měl projíždět Ctirad a jeho družina. Šárka oklamala lživým vyprávěním a svým luzným zjevem Ctirada i jeho průvodce. Muži sestoupili z koní, odložili zbraně a jali se ve stínu stromu popíjet nabídnutou medovinu. Pro přivolané dívky nebylo obtížné zajmout Ctirada a pobít jeho průvodce. Ctirad byl popraven na Děvíně, před zraky Přemyslových bojovníků, kteří se shromáždili v podhradí.

Hájkovy literární mystifikace daly významný podnět ke vzniku nové mytické tradice a nových symbolických okruhů. Díky jeho vyprávění jméno Šárka v české kulturní oblasti začalo působit jako *symbol ženské krásy, lstivosti a proradnosti. Námět ztvárnila řada českých sochařů a malířů: Mikoláš Aleš, Quido Kocián, Josef Václav *Myslbek, Olbram *Zoubek aj. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

ctnost, trvalá pozitivní mravní kvalita člověka, která ho činí schopným správného jednání, aniž by o to musel v každém jednotlivém případě zvlášť usilovat či o tom přemýšlet. Z tohoto důvodu měli lidé odedávna dojem, že takový člověk vlastně nejedná sám, nýbrž že jedná „ctností“ v něm, a proto se také ctnosti (rozvaha, *spravedlnost, statečnost ad.) často zosobňovaly a znázorňovaly. (Jaroslav Malina)

Cuauhuatl, žena-orel, jedno z dalších aztéckých jmen bohyně *Cihuacóatl, sloužících k zvýraznění jejich bojových kvalit v okamžiku, kdy se mění v orla. (Oldřich Kašpar)

Cuauhtémoc (1520–1521), poslední aztécký panovník. (Oldřich Kašpar)

Cuauhtitlán (z náhuatl: *quáhuatl*, „strom“, a přípony *tlán*, „ve stromech, mezi stromy“), název předkolumbovské *lokality založené v roce 691 *Chichimeky z Chicomostoku. *Aztéky obsazena poprvé v roce 1396 a znovu roku 1417. V roce 1439 ji okupovali *Tepanekové z *Azcapotzalka. V době před příchodem *Španělů proslul Cuauhtitlán bohatým kulturním životem, jak dokládá rukopis *Anales de Cuauhtitlán* (*Anály z Cuauhtitlánu). (Oldřich Kašpar)

cubicula (z latiny: *cubiculum*, „ložnice; pokoj, komnata; lože“), komora v katakombách, v níž byli pohřbíváni příslušníci jedné rodiny. (Josef Unger)

cubitus, -i, m., loket. (Ladislava Horáčková)

cubus, -i, m., krychle (v *anatomii například *kost krychlová – **os cuboideum*). (Ladislava Horáčková)

Cuculcán, *Kukulcán.

cúd, vesnické soudy („súdy – cúdy“, termín pravděpodobně zkomolen, neboť *Němci vyslovovali české „s“ jako „c“); byly původně dvojí: ve slovanských vsích soudil kmet, v kolonizačních *rychtář s *konšely. Ve 14.–15. století přešlo vyšší soudnictví na *vrchnost, která si vytvořila soudy buď pro celá svá panství, nebo pro jejich části. Za předsednictví vrchnosti (nebo jejího *úředníka) tu soudili přísedící, vybíraní ze sedláků, nejčastěji z

rychtářů vsí nebo z konšelů. Tyto šlechtické hradské nebo krajské sudy nepřetrvaly husitskou dobu (*husitství). (František Čapka)

cuicani, aztécký výraz označující jak básníka, tak i zpěváka. (Oldřich Kašpar)

Cuicuilco, předkolumbovské středisko s nejstarší *pyramidou v Mexiku a vůbec v celé Americe, nacházející se na území dnešního hlavního *města Mexika. (Oldřich Kašpar)

cuius regio, eius religio [latinsky], „čí země, toho náboženství“, kdo ti vládne, toho *náboženství vyznává; zásada, podle níž bylo Německo po roce 1555 rozděleno podle náboženské příslušnosti *knížat (bez ohledu na náboženské přesvědčení *poddaných); výsledek augšpurského náboženského *míru. (František Čapka)

Culdejská církev, *církev, Culdejská.

cuneiformis, -e, klínový (v *anatomii například vnitřní klínová kost nohy – *os cuneiforme mediale). (Ladislava Horáčková)

cuneus, -i, m., klín. (Ladislava Horáčková)

Cuniraya, bůh z kečujské *mytologie. (Oldřich Kašpar)

cunnilingus (z latiny: *cunis*, „ženské genitálie“, *lingua*, „jazyk“), sexuální stimulace ženského pohlavního orgánu ústy a jazykem, respektive sání za účelem sexuálního vzrušení, až k případnému *orgasmu. (Jaroslav Zvěřina)

Cunningham, sir Alexander (23. 1. 1814, Londýn, Anglie – 28. 11. 1893, Londýn, Anglie), anglický historik, archeolog a politik. Prováděl archeologickou prospekci a exkavaci i záchranu památek zejména v severní Indii a v Pákistánu. V letech 1853 až 1856 vedl první archeologické výzkumy v *Harappě v Paňdžábu, na eponymním nalezišti protoindické (harappské) civilizace, jedné z nejrozsáhlejších a nejranějších civilizací starověkého světa, která se rozvíjela zhruba tisíc let, od poloviny 3. tisíciletí př. n. l.; získal také první nálezy z *Móhandžódara, druhého nejvýznamnějšího sídliště *harappské kultury. (Jaroslav Malina)

cunus, **organa genitalia feminina externa, pudendum femininum, vulva*, zevní ženské pohlavní orgány. (Lenka Vargová)

cupula pleurae, kupolovitá horní část *pleury. Pleurální dutina vystupuje z **apertura thoracis superior* a *cupula pleurae* dosahuje obvykle asi 2 cm nad *kost klíční. (Lenka Vargová)

Cursus Sanctae Mariae (Hodinky Panny Marie), iluminovaný rukopis; vznikl pravděpodobně v premonstrátském klášteře Louce v první čtvrtině 13. století a byl s největší pravděpodobností objednan moravským *markrabím Vladislavem Jindřichem, bratrem Přemysla Otakara I., nebo jeho ženou Kunhutou, která jej darovala své neteři, blahoslavené Anežce. Rukopis obsahuje celostranné i menší *miniatury s výjevy ze **Starého zákona* a **Nového zákona* (jež jsou podřízeny soudobému *kánonu zobrazování a odrážejí soudobé reálie), doprovázené nápisy v německém dialektu, a řadu zdobených iniciál; dvakrát je v něm zachycen *sv. Václav. Převážná většina miniatur má kresebný charakter, s výjimkou prvního obrazu z knihy **Genesis* s historií *Adama a Evy v *ráji a *iniciály „D“ se *Zvěstováním, jež jsou malovány kvašovými barvami. Rukopis je uložen v Morgan Library, New York, USA. (Jaroslav Malina)

curvatura, -ae, f., zakřivení, ohnutí. (Lenka Vargová)

curvatura major ventriculi, velké zakřivení žaludku, levý, konvexní a kaudálně orientovaný okraj žaludku. Od velkého zakřivení odstupuje *kaudálním směrem před kličky střevní peritoneální *řasa **omentum majus*. (Lenka Vargová)

curvatura minor ventriculi, malé zakřivení *žaludku, pravý, konkávní a *kraniálně orientovaný okraj žaludku. Od malého zakřivení odstupuje směrem k *játrům (**hepar*) peritoneální *řasa **omentum minus*. (Lenka Vargová)

curvatura praepubica urethrae, jeden z ohybů mužské *močové trubice. *Curvatura praepubica* je lokalizována ve střední části *pars spongiosa urethrae*, v místě, kde se

vodorovně probíhající močová trubice stáčí dolů do volně visící části *penisu. (Lenka Vargová)

curvatura subpubica urethrae, jeden z ohybů mužské *močové trubice. *Curvatura subpubica* se nachází na rozhraní mezi *pars membranacea* a *pars spongiosa urethrae*, v místě, kde svisle dolů probíhající trubice zahýbá téměř vodorovně dopředu a mírně nahoru k *symfýze. (Lenka Vargová)

Cushing, Frank Hamilton (22. 7. 1857, severovýchodní Pennsylvania, USA – 10. 4. 1900, Maine, USA), americký antropolog a etnolog; stoupenec *evolucionismu. Spolu s Adolphem *Bandelierem a Lewisem *Morganem přispěl k ustavení evolucionistické antropologie, archeologie, etnologie a etnografie ve Spojených státech amerických.

Zkoumal pueblanský *indiánský *kmen Zuňiů (*Zunijové), do jejichž *kultury asimiloval a stal se tak jedním z prvních antropologů využívajících při terénním výzkumu metodu *zúčastněného pozorování. Z díla: *My Adventures in Zuñi* (Moje dobrodružství u Zunijů, publikováno 1882–1883 v *The Century Magazine*, knižně 1941). (Jaroslav Malina)

Cussac (Francie), paleoantropologická a *archeologická lokalita; v roce 2000 došlo k objevu nové jeskyně, kde pozůstatky lidských skeletů z období *mladého paleolitu leží uvnitř *dómu ozdobeného *parietálním uměním. Kostry ležely volně na povrchu, soustředěny byly v přirozených prohlubních a medvědíh hnízdech. Předběžný odhad je 5 jedinců: 4 dospělí a 1 adolescent. Parietální umění stylisticky odpovídá *horizontu *gravettských jeskyní ve Francii a prvé datování, přímo z lidské kosti, by tomu odpovídalo (ca 28 000 let). (Jiří A. Svoboda)

cutis, -is, f., kůže, též *integumentum commune*, *derma*, součást kožního systému, který zahrnuje větší počet orgánů (například *nehty, *vlasy, *kožní žlázy). Kůže pokrývá celý povrch těla, představuje plošně největší orgán pro *receptci vzruchů přicházejících z vnějšího prostředí (je sídlem čidel), tvoří mechanickou ochranu těla, představuje tepelnou izolaci, hraje důležitou roli v *imunitě a má význam pro *metabolismus celého organismu. Povrch kůže měří 1,6–2 m², z toho připadá na hlavu a krk asi 11 %, na horní končetiny 23 %, na dolní končetiny 36 % a na *trup 30 %. Nejsilnější je kůže na zádech a na stehnech, nejtenčí na očním *víčku. Hmotnost samotné kůže je asi 3 kg, dohromady s podkožním tukem může dosáhnout až 20 kg.

Barva kůže závisí na jejím prokrvení, její tloušťce a množství pigmentu (**melaninu*), který je obsažen v hlubších vrstvách **epidermis*. Množství pigmentu s věkem přibývá. Zvláště jsou pigmentovány oblasti *zevních pohlavních orgánů, kůže v podpaží a na *prsním dvorci. Kožního pigmentu přibývá v *těhotenství, k místnímu zvýšení pigmentace může dojít také při dlouhodobé mechanické zátěži kůže.

Kůže se skládá ze dvou vrstev: pokožky (*epidermis*) a *škáry (**corium*). Podkožní vazivo obsahuje variabilní množství tukové *tkáně.

Na kůži nacházíme trojí druh rýh:

Ohybové rýhy (*lineae flexionis*) vznikají na kůži při kožních posunech, nalézáme je v blízkosti *kloubů (například loketní rýha), vznikají také tahem svalů (například **sulcus nasolabialis* na *tváři) a ve stáří jsou zvláště výrazné. Na dlani nacházíme několik charakteristických rýh: při palcovém valu *linea oppositionis pollicis* (*linea vitalis* chiromantů), *linea manus clausae* (probíhá napříč středem dlaně a ztrácí se ulnárním směrem), *linea occlusionis digitorum trium ulnarium* (též *linea mensalis*) začíná při ulnárním okraji dlaně, obkružuje meziprstové valy a vytrácí se mezi 3. prstem a ukazovákem a *linea axialis manus*, která probíhá od *linea manus clausae* směrem k 3. prstu. Zaoblený val *thenaru a *hypothenaru odděluje od předloktí *linea rasceta* (její střední část odpovídá štěrbině *articulatio intercarpalis*).

Drobné, nepravidelně uspořádané rýhy na celém povrchu těla, které ohraničují malá políčka kůže, se nazývají *areae cutis*. Jsou rezervními záhyby pokožky, při natažení kůže se vyrovnávají.

Na dlaních a ploskách nohou jsou hustě seskupené drobné rýhy (*sulci cutis*), oddělené jemnými hranami (takzvané hmatové lišty – **cristae cutis*). Tyto epidermální hrany vznikají jako vyvýšeniny vždy nad dvěma sousedními řadami výběžků škáry (*papillae corii*). Na povrchu hmatových lišt ústí **potní žlázy*. Na určitých místech dlaně a plosky (například na prstech, thenaru, hypothenaru, na patě) vytvářejí hmatové lišty hmatové polštářky (**toruli tactiles*), které obsahují sensorická nervová zakončení. Hmatové lišty vytvářejí charakteristické útvary, které slouží k **identifikaci osob* (**daktyloskopie*), pomáhají při rozhodování v **paternitních sporech* a určité druhy kreseb jsou charakteristické pro některé **choroby*. Hmatové lišty se mohou vytvořit i na atypických místech, například na amputačním pahýlu.

Při nadměrném napínání kůže (například při velkém ukládání tuku v podkoží, při těhotenství) dochází k porušení vazivových snopců ve škáře a nad těmito místy vznikají v pokožce bělavé čáry (*striae distensae, striae gravidarum*).

Citlivost kůže podmiňuje přítomnost velkého množství nervových zakončení (**receptorů*), které převádějí různé formy energie (například mechanickou, tepelnou) na akční potenciály, vedené sensorickými vlákny do **CNS*.

Sensorická nervová zakončení kůže se obvykle dělí do několika typů:

a) Jednoduchá nervová zakončení (z nemyelinizovaných vláken) – považují se za receptory bolesti, tepla a chladu (volná nervová zakončení, arborizace, Merkelova zakončení, nervové aparáty **chlupů* a **vlasů*).

b) Zakončení s nakupením Schwannových buněk (bezmyelinová vlákna zanořená do skupinek modifikovaných Schwannových buněk), receptor je na povrchu obklopený perineuriem. Například keřikovitá zakončení (nizkoprahové receptory registrující natažení kůže, v kloubních pouzdech savců mají název Ruffiniho tělíska), klubkovitá zakončení (Krauseho tělíska, v kůži pohlavních orgánů s názvem Dogielova genitální tělíska), Meissnerova tělíska registrující dotyk nebo tlak na povrchu kůže. Do této skupiny se zahrnují i svalová a šlachová vřeténka, zaznamenávající změnu délky svalu.

c) Tělíska s vnitřním sloupcem (bezmyelinové nervové zakončení obklopené „vnitřním sloupcem“ lamel tvořených výběžky Schwannových buněk, zevně jsou vrstvy vazivových buněk kryté perineuriem). Typickým představitelem této skupiny nervových zakončení je Vater-Paciniho tělíska – nizkoprahový mechanoreceptor specializovaný na vnímání vibrací. Z nervových zakončení je největší (až 2,5 mm) a nejsložitější; u **člověka* se vyskytuje hojně na bříšcích prstů.

Směrem od povrchu do hloubky kůže ubývá receptorů, ale hlouběji uložená nervová zakončení jsou větší a mají složitější stavbu. V *epidermis* se nacházejí pouze volná nervová zakončení, v bazální vrstvě epitelu jsou uložena Merkelova zakončení, ve škáře se nalézají povrchověji Meissnerova tělíska, hlouběji Krauseho a Ruffiniho tělíska, v podkožním vazivu pak nejsložitější – Vater-Paciniho tělíska. (Ladislava Horáčková)

cutis anserina, „husí kůže“, vzniká kontrakcí hladkých kožních svalů (**musculi arrectores pilorum*) působením chladu se vztyčením chlupů. (Ladislava Horáčková)

cutting (z angličtiny: *cut*, „řezat“):

1. [antropologie], forma **skarifikace*, při níž se používají pro vytváření jizev v **kůži* ostré čepelové nástroje. Jizvy mají ozdobný charakter a často vytvářejí různé motivy a obrazce;

2. [psychologie], forma sebepoškození spojená s některými mentálními poruchami. Řezy jsou vytvářeny většinou nahodile a vzniklé jizvy nemají ozdobnou funkci. Řezání slouží u takto mentálně postižených jedinců k vyrovnávání se s emočním stresem. Často se vytváří závislost a k sebepoškození dochází opakovaně. (Tomáš Mořkovský)

Cuvier, Georges Léopold Chrétien Frédéric Dagobert (23. 8. 1769, Mömpelgard, dnes Montbéliard, Francie – 13. 5. 1832, Paříž, Francie), francouzský anatom, paleontolog, geolog a veřejný činitel. Vystudoval ve Stuttgartu, od roku 1795 působil v Musée National d'Histoire Naturelle, byl tajemníkem Akademie věd a kancléřem Pařížské univerzity. Cuvier byl průkopníkem *srovnávací anatomie a významně rozšířil linnéovskou zoologickou klasifikaci sloučením tříd do čtyř *kmenů (fyla). Společně s Alexandrem Brongniartem (1770–1847) provedl geologický průzkum Pařížské pánve a položil základy biostratigrafie. Studoval *fosilie a uveřejnil první vědecký popis pterodaktyla. Převzal *Buffonovu myšlenku o jednotném stavebním plánu zvířat a spojil ji se svým objevem korelace orgánů. Každé *zvíře tvoří určitý celek, jednotlivé části těla si navzájem odpovídají a jsou ve vzájemných vztazích. To se týká nejen vztahů mezi jednotlivými tvrdými částmi těla (*kostí), ale i částí měkkých. Znamená to, že podle jedné kosti můžeme usuzovat i na tvar všech ostatních, tedy na celou kostru – korelační *zákon. Korelační zákon umožnil *rekonstrukci fosilních organismů na vědeckém základě. („Dejte mi několik kostí a já zrekonstruuji celé zvíře,“ říkával prý Georges Cuvier.)

Cuvier byl odpůrcem *Lamarckovy evoluční teorie, kterou se snažil nahradit teorií kataklyzmat, gigantických přírodních *katastrof periodicky postihujících zemský povrch. Navzdory svému protestantskému původu hrál význačnou úlohu v politickém životě Francie za *direktoria, *císařství i během *restaurace. Zemřel v důsledku epidemie cholery těsně před svým jmenováním do funkce *ministra vnitra. Cuvier ovlivnil amerického přírodovědce švýcarského původu Louise *Agassize a britského paleontologa Richarda *Owena (1804–1892). (Jaroslav Malina)

Cuzco (z kečujštiny: *cuzco*, „pupek či střed“), hlavní *město incké říše zvané *Tahuantinsuyu („Země čtyř částí“), jež se nacházelo v nadmořské výšce 3 468 metrů, poblíž řeky Urubamby; dnes hlavní město departamentu Cuzco v Peru. Předpokládá se, že město založil v polovině 11. století *Manco Capac, a protože se stalo hlavním střediskem *Inků, bylo zváno *Cosco*, což znamená „střed“; již kolem poloviny 15. století bylo největším městem Jižní Ameriky (asi 200 000 obyvatel). Hlavním městem a rezidencí Inků bylo až do roku 1533, kdy je dobyl Francisco *Pizarro.

Dodnes se v městě a jeho okolí nachází celá řada významných předkolumbovských památek. Ve vzdálenosti asi půl kilometru od hlavního náměstí se tyčí *pevnost *Sacsahuamán. V samotném městě je možno vidět pod *kostelem Sv. Dominika (Santo Domingo) zbytky Chrámu *Slunce a pod ženským *klášteřem Svaté Kateřiny pozůstatky starého *chrámu a dům *Panen Slunce (*accla cuna). Dějiny Cuzca bývají často srovnávány s dějinami starověkého *Říma, Sacsahuamán s *Kapitolem, Manco Capac s Romulem, *Wiracocha Inka s *Augustem, *Huáscar s Pompeiem, *Atahualpa s *Caesarem. Pizarrové, Almagrové a další jsou v tomto pojetí *barbaři, kteří město vyvrátili. Druhým nejvýznamnějším střediskem incké říše bylo *Quito. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

Cvetajevová, Marina Ivanovna (8. 10. 1892, Moskva, Rusko – 31. 8. 1941, Jelabuga, Tatarstán), ruská básnířka a překladatelka; dcera profesora Moskevské univerzity a zakladatele Puškinova muzea výtvarných umění Ivana Vladimiroviče Cvetajeva. Roku 1922 odjela do československé a francouzské *emigrace. V roce 1939 se vrátila do tehdejšího Sovětského svazu, kde později spáchala *sebevraždu.

V básnické tvorbě se snažila prolnout poetiku *akméismu, *futurismu a folklorních textů, jak se to projevuje v raných básnických sbírkách *Večernij al'bom* (Večerní album, 1910) a *Volšebnyj fonar'* (Kouzelná lucerna, 1912), ale zejména později v nostalgických verších s výrazným společenským pozadím *Vjorsty* (Versty, 1922) a *Razluka* (Rozloučení, 1922). Vrcholem její tvorby jsou lyricko-epické básně (poemy) *Poema gory* (Poema hory, 1926) a *Poema konca* (Poema konce, 1926), *Poema lestnicy* (Poema zadního schodiště, 1928), *Poema vozducha* (Poema vzduchu, 1930), v nichž se prolínají tragika lásky a úzkost z bytí

v chaotickém světě bez noblesy a vznešenosti. Tragickému osudu Československa na sklonku 30. let věnovala *Stichi k Čechii* (Verše k Čechám, 1939). (Ivo Pospíšil)

cviky, Kegellovy, procvičování svalů pánevního dna (stahování, držení a uvolňování, obvykle několik set krát denně), zejména **musculus pubococcygeus*. Posílení a lepší volní kontrola těchto svalů má pro ženy pozitivní zdravotní efekt (například při obnově funkcí po porodu, inkontinenci moči aj.) a zesílení vaginálního tonu může vést k vyššímu sexuálnímu prožitku partnera při souloži. Cvičení u mužů se kromě obdobných zdravotních důvodů provádí nejčastěji s cílem lepší kontroly **ejakulace*. Techniku vytvořil americký lékař Arnold H. Kegel (1894–1981). (Miroslav Králík)

CVNS, **Centrum pro výzkum neziskového sektoru*.

cyklická evoluce kultury, **evoluce kultury, cyklická*.

cyklus, buněčný, sled událostí, kterými prochází **buňka* od jednoho dělení k druhému. Na základě světelné mikroskopie je tradičně členěný do čtyř fází: G_1 – růstová fáze, S – syntetická fáze, kdy dochází k zdvojení genetické **informace* (**replikace *DNA*), G_2 – růstová fáze a M – fáze, ve které dochází k mitotickému dělení buňky. Doba mezi mitotickými děleními ($G_1 + S + G_2$) se nazývá interfáze a značí se I. Celková doba jednoho buněčného dělení je různě dlouhá v závislosti na fázi vývoje nebo typu **tkáně*. Variabilita délky jednoho buněčného dělení je obvykle funkcí délky buněčné fáze G_1 . Buňka ve stadiu diferenciace se nachází mimo buněčný cyklus a vstupuje do fáze označované jako G_0 . V takovéto klidové buňce neprobíhá **mitóza*, buňka je však metabolicky aktivní. Buněčný cyklus je přísně regulovaný podle podmínek vnějšího prostředí, mezibuněčné signalizace, potřeb buňky i celého organismu. Poruchy buněčného cyklu mohou vést k nádorovým onemocněním. (Jiřina Relichová, Michaela Vaňharová)

cyklus, estrální (z latiny: *oestrus*, „říje“), cyklický výskyt období sexuální aktivity samic savců, který signalizuje příchod ovulace. Estrální cyklus samic obvykle aktivuje **sexuální chování* samic tak, aby ovulace a páření proběhly téměř zároveň, přičemž někdy dojde dříve k ovulaci, jindy je ovulace provokována **kopulací* (například u psovitých šelem). Podobnou periodicitu (závislou na ovulaci) lidská **sexualita* nevykazuje. (Jiří Gaisler, Drahomír Horký)

cyklus, menstruační, cyklické změny, probíhající na endometriu (sliznice dutiny děložní). Je řízen ovariálními **hormony*, estrogeny a **progesteronem*. Začíná v období **puberty* a definitivně končí v postmenopauze. U většiny žen trvá zhruba 28 dnů. Zahrnuje čtyři po sobě jdoucí fáze: menstruační, proliferační, sekreční a ischemickou. V menstruační fázi se povrchová vrstva sliznice v útržcích odděluje od vrstvy bazální a z dutiny děložní je odplavena menstruační krví. Probíhá v 1.–4. dnu cyklu. Po odloučení funkční (povrchové) vrstvy děložní sliznice dochází v průběhu 4.–5. dne cyklu k překrytí sliznice novým povrchovým epitelem, který sem migruje z bází děložních žlázek, jejichž epitel se intenzivně množí (proliferační fáze). Původně 0,5–1 mm tlusté, ale již epitelizované endometrium se rychle zvyšuje **proliferací* vazivových buněk, děložních žlázek i vinutých artérií. Na konci proliferační fáze, která trvá do 15. dne cyklu, je sliznice tlustá asi 3–4 mm. V sekreční fázi (16.–27. den cyklu) sliznice dále mohutní a na jejím konci je silná asi 5–7 mm. Sliznice je edematózně prosáklá **tkáňovým mokem*, **fibroblasty* zvětšují svůj objem a zaoblují se, v krevních cévách dochází k městnání krve, diapedezi leukocytů a před kulminací sekreční fáze se tvoří drobné hemorragie. Epitel děložních žlázek prolifereje, jeho buňky zduřují a hromadí glykogen. Nejméně jsou tyto změny vyjádřeny v *zona basalis*, zatímco v *zona spongiosa* a *compacta* jsou velmi zřetelné. V případě, že nedošlo k **oplození vajíčka* a **implantaci blastocytu*, nastupuje ischemická fáze. Dochází ke spasmu vinutých arterií sliznice a dojde k přechodné místní nedokrevnosti *zona functionalis*. Když po několika hodinách křečovitý stah vinutých tepen povolí, jejich stěny poškozené autolytickými pochody praskají a vznikají mnohočetné krevní výrony do funkční vrstvy endometria, které nakonec vyústí v další menstruační krvácení. (Drahomír Horký)

cyklus, pleistocenní klimatický, sled klimatických fází (*klíma) počínaje *interglaciálem po *glaciál, podmiňující specifické geologické a geochemické procesy a ukládání charakteristických *sedimentů. Rytmičká posloupnost jednotlivých klimatických cyklů se projevuje především jako střídání ledových a meziledových dob. (Jaroslav Malina)

cyklus, šedesátkový (též šedesátiletý cyklus), tradiční způsob čínské *měření času, spočívající v kombinování deseti znaků pro „nebeské kmeny“ (*tchien-kan*) s dvanácti znaky pro „pozemské větve“ (*ti-č'*). (Josef Kolmaš)

cymba, -ae, f., člun, kocábka. V *anatomii vyhloubenina ušního *boltce – *cymba conchae*. (Lenka Vargová)

Cyryl, *Konstantin.

cyrilometodějská misie, *misie, cyrilometodějská.

cysta, -ae, f., dutina uvnitř *tkání s vlastní výstelkou vyplněná tekutou nebo tužší hmotou, která je produktem této výstelky či orgánu, v němž se cysta nachází. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cysta, dentigerální, *odontogenní cysta, která je produktem nenormálního vývoje zubů. U téměř vytvořené korunky zubu se epitelální *tkáň *skloviny dále nevyvíjí, pouze perzistuje a na bázi nehotové korunky se tvoří cysta. Často se objevuje v oblasti třetích stoliček. Tento typ cysty se tvoří ze zubních pupenů při zakládání *druhé dentice nebo z nadpočetného zubního folikulu. Na antropologickém materiálu se projevuje jamkou (stejně jako *primordiální cysta), kde perzistuje založená část zubu. Nachází se vždy pod kořenem zubu. (Michaela Křivanová)

cysta, globomaxilární, *neodontogenní cysta, vznikající z výběžků epitelální *tkáně v *maxille, nejčastěji se nachází na laterální straně *řezáků nebo *špičáků v alveolech. (Michaela Křivanová)

cysta, mediální, *neodontogenní cysta, která se objevuje mezi středními *řezáky v *maxille nebo *mandibule v důsledku absence epitelální *tkáně mezi oběma polovinami maxilly nebo mandibuly. (Michaela Křivanová)

cysta, multikamerální, *cysta rozdělená vazivovými přepážkami na několik menších dutin. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cysta, nasoalveolární, *neodontogenní cysta, vznikající ze zbytků epitelální tkáně v nasální oblasti *maxilly. Nachází se mezi zuby, a pokud se zvětší, má tendenci penetrovat do dutiny nosní. (Michaela Křivanová)

cysta, nasopalatinální, *neodontogenní cysta, která vzniká, pokud přetrvává produkce epitelální *tkáně v nasopalatinální oblasti *maxilly. Může se tvořit jednostranně nebo oboustranně v oblasti řezáků a její přítomnost způsobuje v různém rozsahu destrukci tvrdého patra. (Michaela Křivanová)

cysta, neodontogenní, *cysta, jejíž vznik je spojen s uzavíráním otvorů obličejové části lebky, především v nasopalatinální oblasti, většinou se nachází v *maxille. (Michaela Křivanová)

cysta, odontogenní, *cysta, jejíž vznik je spojen se založením a *růstem zubů. Bývá solitární. (Michaela Křivanová)

cysta, ovariální, *cysta vytvořená ve *vaječniku. (Lenka Vargová)

cysta, primordiální, *odontogenní cysta, která je výsledkem urychleného vývoje *zubního lůžka, kdy se zub netvoří. Má *fibrózní stěny a je vyplněna odontogenním epitelem. Často se objevuje u třetích stoliček (více na *mandibule než na *maxille). V *kosti se projevuje jako velká dutina bez zubů, nemusí se nacházet v oblasti kořene zubu. (Michaela Křivanová)

cysta, radikulární (též kořenová), *odontogenní cysta, která se nachází v alveolárních výběžcích *čelistí v okolí kořene *zubu. Infekce se dostává do *kosti zpravidla kariesním zubem s otevřenou dřeňovou dutinou a šíří se kořenovým kanálkem přes otvor na hrotu

kořenu (**foramen apicis dentis*) do okolí, kde se vytváří periapikální ložisko. Za určitých podmínek, při **chronickém průběhu *zánětu* (v závislosti na virulenci patogenních mikroorganismů a odolnosti napadeného jedince) se pak vytváří ohraničená dutina s vlastní výstelkou, vyplněná specifickým obsahem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cysta, unikamerální, **neodontogenní cysta*, jeden z druhů kostních cyst. Cystický útvar různé etiologie tvořený pouze jedinou dutinou. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cystadenom, jeden z typů **adenomu*, nezhoubný **nádor* vyrůstající ze žlázoového epitelu. Tento druh nádorů napodobuje stavbu **žlázy*, z níž vyrůstá, obsahuje dutinu vyplněnou **sekretem* (například hlenem). Cystické adenomy mohou nabývat i značných rozměrů (na rozdíl od ostatních druhů adenomů), na své okolí proto působí tlakem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cystická fibróza, **fibróza*, cystická.

cysty, zubní, dutiny v čelistech s vlastní epitelální výstelkou, které jsou vyplněny serózní tekutinou nebo hnisem. Podle původu se rozdělují na cysty **odontogenní* (**kořenové cysty*, které vznikly z **periapikálních granulomů*) a **neodontogenní* cysty. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cytokininy, skupiny proteinů a peptidů, jimiž se v organismu navozuje signalizace k zastavení nebo zahájení **proliferace* a *diferenciace buněk*, jejich přežívání a uskutečňování funkcí. Patří sem interleukiny, interferony, nádorové nekrotické faktory a růstové faktory. Účinek cytokininů může být autokrinní, parakrinní i endokrinní. Jsou zvláště důležité pro vrozenou i adaptivní imunitní odpověď. (Drahomír Horký)

cytologie, nauka zabývající se studiem **buňky*, její strukturou a pochody v buňce probíhajícími. (Petr Bureš)

cytometrie, průtoková (anglicky: *flow cytometry*), **metoda*, jež se začala používat v 70. letech 20. století pro počítání krevních **buněk* při hematologických vyšetřeních. Díky hydrodynamické fokusaci se částice (buňky, jádra) při rychlém pohybu řadí jedna za druhou. Při průletu přes soustředěný laserový paprsek (viditelné nebo ultrafialové světlo) lze tak ve zlomku sekundy měřit optické parametry (absorbance, reflektance, fluorescence) právě jediné částice, vypovídající o její velikosti, tvaru nebo povrchové skulptuře. Během sekundy lze přitom takto analyzovat a počítat až tisíce částic. Elektromagnetickým způsobem lze na základě detekovaných vlastností dokonce částici vychýlit příčným směrem, takže z původně různorodé směsi (například různě velkých **chromozomů*) můžeme získat frakce podle velikosti. V kombinaci s nukleofilními fluorescenčními barvivy (například propidiumiodid, ethidiumbromid, DAPI) umožňuje tato metoda velmi přesné stanovení velikosti jaderné **DNA* v rostlinné a živočišné systematice, **analýzu buněčného cyklu* při fyziologických studiích a diagnostice nádorových onemocnění, krevních chorob a **AIDS*.

Hydrodynamickou fokusaci, princip průtokové cytometrie, navrhl pro účel krevní diagnostiky britský lékař Paul Crossland-Taylor v roce 1953 v časopise *Nature*. (Petr Bureš)

cytoplazma, **cytosol*.

cytoplazmatická dědičnost, **dědičnost*, cytoplazmatická.

cytoskelet, prostorová bílkovinná síť v buněčné **cytoplazmě* eukaryotické **buňky*, pravděpodobně též v jisté formě i v buňce prokaryotické. Podílí se na uspořádání buněčných organel, **transportu látek* v buňce, udržení tvaru buňky, dělení buňky a pohybu buněk. Eukaryotická buňka obsahuje tři základní typy prostorově různě orientovaných vláken: aktinová mikrofilamenta, intermediární filamenta a mikrotubuly. (Drahomír Horký)

cytosol (cytoplazma), vodný roztok organických a anorganických látek uvnitř buňky; prostředí pro buněčné jádro a organely (jádro, **mitochondrie*, **retikulum*, fibrily atd.). (Drahomír Horký)

cytotrofoblast, též Langhansova vrstva, vzniká v průběhu **implantace blastocytu* z **trofoblastu*, který se diferencuje v zevně uložený syncytiotrofoblast, střední cytotrofoblast

a uvnitř dutiny blastocyty uložený extraembryonální *mezoderm. Cytotrofoblast v průběhu druhé poloviny vývoje převážně mizí, zůstávají zachovány pouze tzv. Langhansovy buňky na vnitřní ploše syncytiotrofoblastu. (Drahomír Horký)

Czechkid (multikulturalita očima dětí), název projektu multikulturní *výchovy dětí a mládeže (ve věku 12–15 let), který v letech 2006–2007 řešila *Katedra studií občanské společnosti Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze ve spolupráci s *institucemi, které se danou problematikou dlouhodobě zabývají. Projekt vycházel z úspěšného projektu Eurokid, vytvořeného na *univerzitě v Chichesteru.

Projekt *Eurokid (www.eurokid.org) funguje jako evropská virtuální rodina fiktivních dětských postav – v současné době z Velké Británie (www.britkid.org), Holandska (www.dutschkids.nl), Švédska a Španělska. Jednotlivé postavy představují na webových stránkách své rodiny, *zvyky, náboženství aj. Kromě těchto víceméně informativních aspektů lze na stránkách provázet hrdiny i některými denními situacemi, které nemají vždy jednoduché řešení. Pro děti a studenty jsou na webových stránkách připraveny i otázky k zamyšlení v takovýchto situacích a možnosti výběru pokračování příběhů. Tento nástroj obsahuje nejen interaktivní část pro děti a studenty, ale také metodickou část pro učitele. Představuje metodu využitelnou v několika předmětech (výuka jazyků, *občanská výchova, základy společenských věd, zeměpis, dějepis).

Výsledky českého projektu jsou k dispozici na webových stránkách Katedry studií občanské společnosti (www.fhs.cuni.cz/kos; www.czechkid.cz). (Marie Dohnalová)

Č

Čaďané, *národ obývající republiku Čad na severu střední Afriky, o celkovém počtu téměř 10 milionů (odhad z roku 2006). Čaďané patří k různým etnickým skupinám *čadohamitské skupiny, jsou černošského původu; početně nejsilnější jsou *Bagirmové, *Tedové, ale na severu převládá obyvatelstvo *arabského původu. Čaďané vyznávají *islám, *křesťanství a přetrvává též *animismus. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

čadohamitská etnika, *etnika, čadohamitská.

čadské jazyky, *jazyky, čadské.

Čagové, černošská populace v oblasti nejvyšší africké hory Kilimandžáro v Tanzanii. Jako původní *bantuské etnikum dosáhli poměrně vysoké *úrovně kulturní a společenské. Jejich počet dnes dosahuje více než 2 milionů (odhad z roku 2003). Následnictví je *patrilinéární. Vyznáním jsou *křesťané, *muslimové a udržuje se i *animismus. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

čaj (z čínského: *čcha-jie*, „čajový list“), povzbudivý nápoj zhotovený svařením sušených a oxidovaných listů *čajovníku; čaj je konzumován napříč kulturami.

Podle způsobu sběru a výrobního postupu lze rozlišit různé druhy čajů. Při sběru jsou dodržovány tzv. sběrové formule, které určují, kolik listů vedle vrcholového pupenu má sbíraný výhon obsahovat, přičemž čím méně listů výhon obsahuje, tím vyšší je kvalita čaje a jeho následné zařazení do jakostní třídy. Při výrobě černého čaje se jednotlivé sběry (*flush*) nechají nejprve zavadnout na drátěných sítích s případnou ventilací teplého vzduchu. Během tohoto procesu probíhá za kontrolovaných podmínek rozklad chlorofylu, bílkovin a tříslovin účinkem endogenních enzymů. Po zavadnutí se listy strojově svinují, přitom dochází k narušení buněčných stěn, uvolněný buněčný obsah tak zvlhčí zavadlé listy, ve speciálních fermentačních komorách pak probíhají oxidační procesy, při nichž se barva listů mění od zelené přes medově červenou a čaj získává svou charakteristickou vůni. Fermentace trvá 2–3 hodiny a její délka ovlivňuje výsledné aroma: čím je delší, tím je aroma silnější. Při výrobě čajů pchu er se oxidace účastní i *bakterie. Po skončení fermentace se čaj suší proudem horkého vzduchu; při sušení listy tmavnou, až získají hnědočernou barvu. Po usušení se čaj pomocí sítí třídí podle velikosti do různých jakostních skupin, označovaných tradičními

čínskými názvy. Listové čaje standardní kvality nesou označení OP (*Orange Pekoe*, odvozeno z čínského *paj-chua*, „bílý květ“, nebo *paj-chao*, „bílý chmýří“, podle mladých výhonků, porostlých stříbřitými chloupky; *orange* může znamenat barvu správně zoxidovaného listu, anebo „oranžský“, podle oranžsko-nasavské královské dynastie, s jejímž svolením nizozemská Východoindická společnost dovážela čaj na evropský trh); kvalitnější FOP (*Flowery Orange Pekoe*), GFOP (*Golden Flowery Orange Pekoe*), TGFOP (*Tippy Golden Flowery Orange Pekoe*), FTGFOP (*Fine Tippy Golden Flowery Orange Pekoe*) a SFTGFOP (*SuperFine Tippy Golden Flowery Orange Pekoe*) se vesměs vyrábějí z nejhodnotnějších prvních lístků výhonu, ale liší se rostoucím podílem přimíšených vrcholových pupenů (*tips*), jež čaji dodávají jemnou aromatickou chuť. K méně ceněným druhům patří PEK (*Pekoe*), PS (*Pekoe Souchong*, z čínského *siao-čung*, „drobný druh“) a S (*Souchong*). Do různých jakostních kategorií se dělí též zlomkové čaje z rozlámaných listů, od průměrných až podprůměrných BOP (*Broken Orange Pekoe*), BP (*Broken Pekoe*), BPSM (*Broken Pekoe Souchong*) či BS (*Broken Souchong*) až po FTGFBOP (*Fine Tippy Golden Flowery Broken Orange Pekoe*), dále čajové drti (*fannings*), zvláště s vyšším podílem rozdrolených pupenů, např. TGFOPF (*Tippy Golden Flowery Orange Pekoe Fannings*), FBOPF (*Flowery Broken Orange Fannings*), BOPF (*Broken Orange Pekoe Fannings*), FOF (*Flowery Orange Fannings*) a OF (*Orange Fannings*), stejně jako zbytkový produkt, čajový prach (*dust*), například BOPD (*Broken Orange Pekoe Dust*), PD (*Pekoe Dust*), FD (*Fine Dust*), CD (*Churamoni Dust*, ze sanskrtského / hindského *čúdámání*, „koruna, diadém“), RD (*Red Dust*), SRD (*Special Red Dust*), GD (*Golden Dust*), používané téměř výlučně do sáčkových čajů.

K výrobě čaje se dnes používá i moderních technologií, při nichž odpadá proces zavadnutí a podstatně se zkracuje doba fermentace: při metodě CTC (*Cutting / Crushing – Tearing – Curling*), objevené ve 30. letech 20. stol., jsou čajové lístky mechanicky posekány (rozdroceny), roztrhány a svinovány mezi dvěma proti sobě se otáčejícími plechovými bubny. Novější technologie LTP (*Lawrie Tea Processing*), zvaná též *Legg-cut*, spočívá v rozřezávání lístků na proužky, což umožňuje uvolňování taninu a urychlení fermentačního procesu. Podobně pracuje i zařízení Rotorvane, v němž jsou lístky rozsekány rotující vrtulí. Při těchto výrobních postupech obvykle vzniká drť v podobě drobných granulí, používaných hlavně do nálevových sáčků a do směsí. Výsledný produkt poskytuje silný, chuťově vyvážený nálev výrazné barvy, avšak jemností se nevyrovná listovým čajům vyráběným ortodoxními metodami.

Při výrobě zeleného čaje neprobíhá ani vadnutí ani fermentace, bezprostředně po sklizni jsou endogenní enzymy inaktivovány horkou párou a listy jsou následně sušeny a tříděny. Bílý čaj je pojmenován podle stříbřité bílé barvy pupenů; ty se sklízají ještě před rozvinutím. Tento čaj je světlý až slámově žlutý. Zelený čaj je nefermentovaný. Oolong (z čínského *wu-lung*, „černý drak“) je částečně fermentovaný. Černý čaj prochází ortodoxním pětifázovým procesem. Pro výrobu ovoněných čajů (jasmínem, květy orchideje) se užívá oolong, zelený či černý čaj. Aromatizované čaje vznikají přidáním příslušných silic ke zpracovanému čaji. K výrobě lisovaného čaje se obvykle užívá *pchu-er*.

V Číně se čaj údajně pěstoval pro císařský dvůr již za *Západních Chanů (206 př. n. l.–8 n. l.), avšak v dodatku slovníku *Er-ja*, vydaného roku 350 n. l., je uveden jako léčivá bylina, nápojem se stává snad až v 6. století. V nejstarších záznamech je označen obecným názvem pro hořké byliny – *tchu*. Znak byl v 8. století upraven odebráním jednoho vodorovného tahu, s normativní výslovností *čcha*. Existují i další názvy, například *ming*, který je v některých oblastech Číny interpretován jako jakostní čaj; jinde označuje *čcha* sběr prvních listů a *ming* sběr pozdní aj. Znak *čcha* se ovšem v dialektech vyslovuje různě, konkrétně v dialektu Min zní *the*, pod kterýmžto názvem jej na počátku 17. století poznali *Holanďané v provincii Fu-tien a uvedli do některých částí *Evropy. V jiných jazycích (*češtině, *japonštině,

*mongolštině, *portugalštině, *ruštině atd.) zdomácněl pod názvem odvozeným od *čcha*. Vlastní pojmenování, například polské *herbata*, je poměrně vzácné.

V Číně se v nejstarších dobách pil zelený čaj, šlo o nápoj *aristokratů. Jeho značnou oblibu dokládá spis *Čcha t'ing* (Kniha o čaji), kterou kolem roku 800 napsal vzdělanec Lu Jü. Za nejvhodnější způsob přípravy považoval svaření lístků v pramenité vodě s přísadou soli. Z období dynastie *Sung (960–1279), kdy se čaj rozšířil do všech vrstev společnosti, jsou známy komplikovanější postupy a škála přísad: zázvor, *sůl, *rýže, ocet i citronová kůra. V Číně, na rozdíl od Japonska, kde se vytvořila propracovaná čajová kultura (*čadó*, „cesta čaje“), se čaj popíjí pro relaxaci, a je zajímavé, že ani rostlina nebyla obdařena žádnou symbolikou. Ve východní Asii se běžně pije zelený čaj nebo tmavé čaje (oolong, pchu-er aj.), avšak na západ od Číny převládl čaj černý (čínsky *chung čcha*, doslova „červený“). Nápoj se v různých zemích připravuje, respektive ochucuje, různě. Slaný čaj se pije v Mongolsku a Tibetu, a to s mlékem nebo s jačím máslem.

V Japonsku je zelený čaj jedním z nejoblíbenějších nápojů. Průměrná japonská rodina spotřebuje 1,3 kg zeleného čaje, zatímco tmavého čaje (včetně polofermentovaného oolongu) jen 0,2 kg. O příchodu čaje do Japonska se traduje mnoho legend a historicky nepodložených zpráv. Podle jedné z nich přinesli čaj do Japonska čínští buddhističtí mniši již počátkem 6. století, podle jiné se tak stalo až roku 552 za vlády císaře Kimmeie (539–571). Další legenda přičítá zasazení prvního čajovníku mnichu Saičóovi (Dengjó daiši), který přivezl čajová semena a několik rostlin čajovníku ze svých studií v Číně v roce 805. Ze semen pak vypěstoval čajovník, který zasadil na úpatí hory Hiei ve vesnici Sakamoto v provincii Ómi. Z řady údajů o počátcích pěstování čaje v Japonsku se však jako nejspolehlivější jeví nařízení císaře Sagy (809–823) z roku 815 o pěstování čajovníku v pěti provinciích v okolí císařského města. Pití čaje bylo od samého počátku obřadem, kterému se oddávali jen buddhističtí mniši, zejména stoupcí zenového *buddhismu, a dvorská šlechta. Přelomem ve vývoji čajové kultury je rok 1191, kdy se vrátil ze svého druhého pobytu v Číně mnich Eisai a přivezl s sebou nejen semena čajovníku, ale i soubor formálních pravidel přípravy a pití čaje, z nichž se později vyvinul vysoce formalizovaný čajový obřad (*čanoju*).

Keře čajovníku lze spatřit téměř v každé japonské prefektuře na jih od 40. rovnoběžky. Nejznámější čajové plantáže najdeme v prefekturách Šizuoka (téměř polovina veškeré japonské produkce), Kagošima, Ibaraki a Mie, za nejkvalitnější je však považován čaj z oblasti Udži, ležící v jižní části Kjóta. V Japonsku pěstovaný čajovník (*Camellia sinensis*) je nízký, drobnolistý keř odolávající mrazu; sklízí se dvakrát i třikrát, na Kjúšú až čtyřikrát ročně. První, nejkvalitnější sběr probíhá na přelomu dubna a května po dobu zhruba tří týdnů. Čajové listy se ihned po otrhání krátce spaří vodní parou při teplotě 85–90 °C, aby se zabránilo jejich vadnutí a následné fermentaci. Spařené lístky, které si uchovávají zelenou barvu a přirozené chuťové vlastnosti, se pak suší, svinují, třídí a dosušují. Pro dosažení tmavozelené barvy a matného lesku se sušené listy ještě leští ve zvláštním bubnu.

V Japonsku se prodává několik druhů zeleného čaje, lišících se podle způsobu pěstování, sběru a zpracování listů. Nejrozšířenějším druhem (ca 80 % veškeré produkce) je *senča*, který se dále dělí na dva typy – kvalitnější *šinča* (čaj z prvního sběru) a podřadnější *banča*, získávaný z hrubších lístků, které zůstávají na keři po prvním sběru. Nejméně kvalitním druhem je *hódžiča*, čaj vyráběný z čajů *senča* či *banča* jejich dalším zahříváním, díky němuž se dosahuje červenohnědého až hnědého zbarvení listů a charakteristického kouřového aróma. Značné oblibě se těší *genmaiča*, směs kvalitního zeleného čaje s praženou rýží, nebo *hódžiča*, čaj horší kvality, připravený z listů a stvolů, které se nejprve upraží na prudkém ohni a pak se normálně suší. Co do kvality je nejvíce ceněným čajem *gjokuro*, který se vyrábí z ručně trhaných vrcholových lístků. Během vegetačního období jsou čajovníky chráněny proti přímému slunci zvláštními bambusovými roletami a čajové listy se ihned po otrhání spaří a ručně svinují do tvaru jehliček. Všechny výše uvedené typy zpracování zeleného čaje jsou

v Japonsku známy až od 16. století. Do té doby se k přípravě čaje používal výhradně čajový prášek (*mačča*), který se získává drcením nejkvalitnějších propařených, ale nesvinutých listů (*tenča*). Čajový prášek, který se po zalití vodou vyšlehá bambusovou metličkou do více či méně husté pěny, slouží jako základní surovina pro tradiční čajový obřad.

Čaj získal své stoupence i mimo Asii. *Angličané pijí čaj s mlékem, avšak slazený. Slazený čaj s citronovou šťávou je zase běžný v Rusku. V obou zemích je považován za národní nápoj, přestože jde o import. Významným propagátorem čaje ve Velké Británii byl anglický a skotský král Karel II. (1630–1685), který se seznámil s tímto nápojem během svého *exilu v Holandsku, a jeho manželka Kateřina z Braganzy (1638–1705). Byli to právě oni, kteří zavedli jeho pití u anglického královského dvora. Průkopníkem čajování byl také Thomas Garraway (zemřel kolem roku 1692), který jej nabízel ve své londýnské kavárně a čajovně od roku 1657. Koncem 17. století nabízelo čaj v Londýně na 500 čajoven a kaváren. Na ruském dvoře se objevil čaj v 17. století jako dar čínských vyslanců *carovi.

V Americe vstoupil čaj i do politické historie: Bostonské pití čaje (Boston Tea Party, 1773; kolonisté převlečení za indiány znehodnotili čaj uložený na britských lodích) bylo prvním projevem *války za nezávislost severoamerických kolonií na Velké Británii. Teprve v nedávné současnosti se na západní hemisféře rozšířilo také pití zeleného čaje.

Mezi významné producenty čaje patří oblasti Asie: Čína, Indie, Šrí Lanka, Írán, Pákistán, Nepál, Tchaj-wan, Japonsko, Indonésie; po *druhé světové válce se pěstování rozšířilo též v Africe (Keňa, Tanzanie), do Argentiny, do Austrálie a na Nový Zéland.

Čaj je předmětem antropologických a medicínských studií, které se týkají jeho vlivu například při léčbě rakoviny, cukrovky, dny a trombózy a jeho role v životě různých komunit. (Petr Bureš, Jan Filipický, Lucie Olivová, Alena Řiháková, Jan Sýkora)

čajovník (*Camellia sinensis*), stále zelený stromek z čeledi čajovníkovitých (*Theaceae*). Má kožovité, kopinaté až obvejčité, na okraji zubaté listy s krátkým řapíkem, zpravidla 4–15 cm dlouhé, 2–5 cm široké, střídavě postavené. Mladé listy čajovníku tvoří po usušení výchozí surovinu pro výrobu *čaje. V přírodě čajovník dorůstá až do výšky 16 m, na plantážích je udržován pravidelným řezem v keřových formách, vysokých zpravidla kolem jednoho metru. Květy má bílé až růžové, 2–5 cm v průměru, vonné. Plodem čajovníku je trojpouzdrá, kožovitá, hnědá tobolka pukající třemi švy a obsahující v době zralosti zpravidla tři kulovitá, hnědá, lesklá semena. Semena obsahují kolem 40 % oleje, používaného k potravinářským a technickým účelům.

Kromě čajovníku zahrnuje rod *Camellia* také okrasné keře, kamélie, u nás pěstované v domácnostech nebo ve sklenicích (například *Camellia japonica*). Rodové jméno *Camellia* vytvořil Carl *Linné na počest jezuitského misionáře a lékárníka Jiřího Josefa Kamela (1661–1706), narozeného v Brně. Kamelova botanická a farmakologická pozorování z Filipín publikoval anglický botanik John Ray v roce 1704 pod názvem *Historia stirpium insulae Luzonis et Philippinarum a Georgio Josepho Camello* (Přehled rostlin ostrova Luzon a Filipín od Jiřího Josefa Kamela) jako supplement svého díla *Historia plantarum* (Přehled rostlin).

Původně se čajovník vyskytoval v jihovýchodní Asii, odkud byl od 19. století přenesen do kultury většiny klimaticky příhodných oblastí světa. Tradičně se z pěstitelského hlediska čajovníky rozdělávaly do tří skupin (džátů): čínské, ásámské (dříve oddělované do samostatného druhu, čajovníku ásámského, *Camellia assamica*) a indočínské (kambodžské), lišících se geografickým původem, vzrůstem, velikostí listů, klimatickou odolností, zčásti i způsobem zpracování. Současné odrůdy jsou však hybridního původu.

Čerstvé listy čajovníku obsahují kolem 4 % kofeinu (v případě čaje je používán termín tein) ve vázané formě, ve které má mírnější, ale déle působící povzbudivý účinek než například kofein v *kávě, fyziologický účinek mají stopově zastoupené látky teolin a teobromin. Významný podíl (kolem 22 %) na obsahu listů mají také třísloviny (taniny), polyfenolické látky trpké, svíravé chuti, bílkoviny (17 %) a vláknina (27 %); z dalších látek

jsou zastoupeny vitamíny (B₁, B₂, B₆, C, P, A, E), minerální látky (Fe, Na, K, Ca, Mg, P, Fl), stopové prvky (I, Cu, Mn). (Petr Bureš)

Čak, *Chac.

čakra (ze sanskrtu: *čakra*, „kolo, kruh“), v hinduistickém a buddhistickém *tantrismu a *józe centra tzv. jemnohmotného těla, jež v sobě spojuje psychické a somatické aspekty lidského organismu. Toto tělo je složeno z velkého množství kanálků (*nádi*), na jejichž uzlových bodech podél páteře se nacházejí čakry: nejnižší v bodu mezi *genitáliemi a *konečníkem (*múládhára*), druhá v oblasti podbřišku (*svádhišthána*), třetí v místě solárního plexu (*manipúra*), čtvrtá v oblasti srdce (*anáhata*), pátá v hrdle (*višuddha*), šestá mezi obočím (*ádžňa*) a sedmá nad temenem hlavy (*sahasrára*).

Během *duševních a *fyzických cvičení je probuzena tzv. *hadí síla (*kundalini*), ženský kosmický princip a božská energie spící v nejnižší čakře. Tato síla vystupuje ústředním kanálem probíhajícím podél páteře a postupně probouzí další čakry. V nejvyšší čakře dojde k spojení aktivního ženského kosmického principu s pasivním kosmickým principem mužským, což vede k překonání lidské konečnosti a podmíněnosti. Vedle nabytí nadpřirozených schopností je tak dosaženo konečného cíle tantrické jógy – úniku z věčného koloběhu nových zrození (*samsára). (Jan Filipický)

Čambové, skupina černošských etnik v Nigérii, Kamerunu a Čadu; spolu s příbuznými etniky Mbum a Mumuje celkem 1,25 milionu osob (odhad z roku 1975). *Jazyk patří do šarinilské skupiny *nilosaharské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé skotu. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Čamorové, původní obyvatelé Marian. Jejich dnešní počet se odhaduje na 177 000 (včetně významných populací na Guamu a v USA). Jazyk (*čamorština) patří do *mikronéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Na ostrovy přišli z jihovýchodní Asie asi kolem roku 2000 př. n. l. *Vesnice měly až 600 obyvatel, mužské domy, příbytky významných osob a tzv. kluby byly postaveny na kamenných sloupech. Živí se *zemědělstvím a *rybolovem. Základem *náboženství byl *kult předků, dnes jsou christianizováni. (Zdeněk Tvrdý)

čamorština, *indonéský jazyk užívaný na Marianách v Tichém oceáně (*Čamorové). (Jaroslav Malina)

Čamové, etnikum žijící v Kambodži a v jižní části středního Vietnamu v počtu asi 500 000. Čamové byli původně významnou silou – v 2. století založili mocnou říši Čampa, jež přetrvala až do roku 1471, kdy byla vyvrácena *Vietnamci. Čamové si zachovali svůj jazyk, náležející do *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny, a zůstali jako zemědělské etnikum na úrovni pěstitelů rýže. *Vesnice jsou řízeny volenými představiteli a starostou. Jsou příbuzní s horskými etniky Jarajů, Raglajů a Rhodů, z nichž většina patří k původnímu obyvatelstvu *země. Následnictví je *matrilinéární. Vyznávají *islám, *hinduismus a *animismus. (Zdeněk Tvrdý)

Čang Cu (druhým jménem Wen-čcheng, zemřel kolem roku 730), čínský básník, císařský dvořan a *úředník. Byl zřejmě módním autorem básnických i prozaických děl, obdivovaným především cizinci (zejména *Japonci a *Korejci), kteří tehdy byli častými hosty u čínského dvora. V Číně samotné však jeho dílo záhy upadlo v zapomnění a do dnešních dnů se uchovala jen půvabná milostná novela prokládaná básněmi *Jou sien kchu* (Procházka jeskyní nesmrtelných víl). (Olga Lomová)

Čángové, maďarská populace sídlící v Rumunsku východně od Karpatského oblouku v oblasti Moldavska. Jejich počet je odhadován zhruba na 100 000 osob. (Leoš Šatava)

Čanové, *Lazové.

Čan-kuo (z čínštiny: *Čan-kuo*, „Válčící státy“), označení pro období čínských dějin 475–221 (480–222) př. n. l. Z předchozích bojů mezi *státy v období *Čchun-čchiou („Jar a podzim“) vyšlo vítězně sedm vojensky i hospodářsky nejsilnějších států: Čao, Čchi, *Čchin, Čchu, Chan, Jen a Wej. Nominálně na území Číny vládli panovníci dynastie *Čou, jejich

faktická moc však byla omezena na území kolem hlavního *města *Luo-jangu. Od 4. století př. n. l. byly provedeny reformy ve státech Čchin, Čchu, Chan a Wej, které podnítily rozvoj soukromého *vlastnictví půdy, rušily *privilegia dědičné *aristokracie a směřovaly k centralizaci moci panovníka.

Hlavním výsledkem bylo ekonomické a kulturní sblížení jednotlivých států. V letech 359–338 př. n. l. *Šang Jangovy reformy ve státě Čchin posílily v následujících sto letech politický, hospodářský a vojenský význam Čchin. V roce 256 př. n. l. byl sesazen poslední čouský panovník a jeho území bylo připojeno k státu Čchin. V letech 230–221 př. n. l. stát Čchin dobyl území ostatních států a jeho vládce Jing Čeng se roku 221 př. n. l. prohlásil císařem *Čchin Š' chuang-tim. (Jaroslav Malina)

Čapek, Josef (23. 3. 1887, Hronov – duben 1945, koncentrační tábor Bergen-Belsen, Německo), český malíř, grafik, ilustrátor, karikaturista, spisovatel, výtvarný kritik, vedoucí osobnost a teoretik skupiny Tvrdošjých; bratr a v raném období spoluautor Karla *Čapka. Ve výtvarné tvorbě reagoval na podněty moderního světového umění – nejvýraznější byla kubistická lekce, proti zastáncům ortodoxnosti kubistů však hájil právo na domácí a osobní modifikaci, aby tvorba vyrůstala „z našeho bytí, z našich citových a rozumových vztahů“. Od roku 1928 se výrazně inspiroval světem dětí. S blížícím se nebezpečím *fašismu a *nacismu nabýval v jeho díle na dramatickosti silný protifašistický a protinacistický akcent. Již 1. 9. 1939 byl zatčen a bez soudu nastoupil „cestu“ po *koncentračních táborech, která skončila v Bergen-Belsenu.

Od mládí se též zajímal o umění zámořských etnik. V letech 1910 až 1911 studoval africké a oceánské sbírky v pařížském muzeu Trocadéro (dnešní Musée de l'Homme) a po letech svoje záznamy použil při psaní knihy *Umění přírodních národů* (1938); škoda, že tato kniha nevyšla ještě před *první světovou válkou, znamenala by asi světový primát: v roce 1938 již byla dávno překonána lepšími pracemi německého historika umění Eckarta von Sydowa (*Kunst und Religion der Naturvölker* [Umění a náboženství přírodních národů], 1926) a dánského historika umění Carla Kjersmeiera (*Centres de style de la sculpture nègre africaine, I–IV* [Centra stylu afrického černošského sochařství, I–IV], 1935–1938). (Jaroslav Malina)

Čapek, Karel (9. 1. 1890, Malé Svatoňovice – 25. 12. 1938, Praha), český spisovatel, dramatik, novinář, filozof a překladatel; je prvním moderním českým prozaikem a dramatikem světového významu a ohlasu. Tento originální myslitel silného humanistického patosu, který se ve třicátých letech stal jedním z nejvážnějších kandidátů na udělení Nobelovy ceny za literaturu, se prosadil také jako všestranný žurnalista a citlivý překladatel. Jeho překlad Apollinairova *Pásma* (1919) a *Francouzské poezie nové doby* (antologie 1920) ovlivnily nástup mladé básnické generace dvacátých let. V meziválečném období byl Karel Čapek stoupencem Masarykovy vládní politiky, důsledným obhájcem demokratických principů, mluvčím a organizátorem protifašistického hnutí. Poselství jeho života a díla je dodnes aktuální.

Charakteristickým rysem tvorby Karla Čapka (řadu raných prací napsal spolu s bratrem Josefem *Čapkem) je kritická racionalita, která se dokázala postupně vyrovnat s úskalím filozofického pragmatismu i gnozeologického *relativismu. Čapek byl obdarován vnímavým smyslem pro humor – uplatnil jej stejně v dílech spadajících do oblasti krásné literatury jako v tvorbě pro děti anebo v pracích žurnalistických. Obdivuhodným způsobem dokázal zachytit, drammatizovat a poetizovat každodennost „obyčejného“ člověka (*Povídky z jedné kapsy. Povídky z druhé kapsy*, 1927). S nemenší bravurou formuloval ve svých dílech nadčasové otázky lidské existence a zaujímal postoje k aktuálním, historickým problémům své doby.

Například ve svém raném dramatu *Věc Makropulos* (1922) klade a řeší jednu ze základních otázek lidského života – otázku jeho smyslu prověřovaného darem nesmrtnosti. Slavná zpěvačka Emilia Marty je obletována muži, sama však není schopna citu. Emiliina bezohlednost a cynismus zraňují. Ke konci dramatu, jehož dynamickou zápletkou je spor o

dědictví mezi dvěma rody, Gregorovými a Prusovými, vyjde najevo, že Emilia je dcerou osobního lékaře Rudolfa II., která se narodila na Krétě pod jménem Elina Makropulos již v roce 1585, a že její otec, vynálezce elixíru života (*elixír nesmrtnosti), na ní lék vyzkoušel. Emilia vedla pod různými jmény velmi bouřlivý život více než tři sta let a nyní, stárnoucí a unavená, potřebuje získat recept na elixír, aby si mohla život znovu prodloužit. Pátrá po obálce, do které recept na výrobu elixíru ukryla ... V závěrečné části dramatu se opilá Emilia, ztrácející zábrany a ohledy k svému okolí, svěří společnosti, která se sejde v jejím hotelovém pokoji, s tajemstvím své dlouhověkosti; nemá už ale zájem recept použít, neboť ji neúnosně dlouhý život unavil. Recept je k dispozici, nikdo z aktérů dramatu však není ochoten jej přijmout a „zžitkovat“, jakmile mají možnost přesvědčit se, že *nesmrtnost ničí základní *hodnoty lidského života.

Ve svých vědecko-fantastických románech i divadelních hrách, jež patří ke klasickým dílům světové *science fiction, Karel Čapek vizionářsky varoval před úskalími vývoje lidské *civilizace. Upozornil na nebezpečí, které moderní společnosti přináší *technika a nové *vynálezy (*RUR*, 1920, premiéra 1921, *Továrna na absolutno*, 1922, *Krakatit*, 1924), vyslovil obavy před německou fašistickou rozpínavostí (*Válka s mloky*, 1936), vystoupil proti fanatismu a *totalitarismu (*Bílá nemoc*, 1937, i premiéra). Vědomí osobní *odpovědnosti jednotlivce vůči světu se stalo imperativem Čapkovy umělecké tvorby i jeho občanského života. Za základní, sebeobrodnou hodnotu života pokládal pozemskou, konkrétní, lidskou lásku; ta dokázala přimět jeho hrdiny k aktivní a účinné obhajobě demokratických ideálů i polidštit technikou zdevastovaný svět. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Čapka, František (26. 5. 1942, Nížkovice u Vyškova), český historik; zástupce vedoucího Katedry historie Pedagogické fakulty *Masarykovy univerzity. Po středoškolských studiích (1956–1959) absolvoval Filozofickou fakultu Univerzity J. E. Purkyně v Brně (obor čeština-dějepis), následně působil na brněnských školách, od září 1975 nastoupil na Katedru historie Pedagogické fakulty brněnské *univerzity jako odborný asistent, od roku 1985 jako docent. V letech 1984–1990 vykonával funkci vedoucího *katedry (oddělení) historie a také (1989–1990) proděkana fakulty.

Ve vědecké práci se zaměřil na nejnovější československé (české) dějiny a na problematiku regionálních dějin, dějin spolků a korporací, odborových organizací; je autorem 9 monografií a *encyklopedií, spoluautor 19 monografií (především dějin *měst a obcí jižní a střední Moravy), autor 39 učebnic a učebních textů, 28 naučných publikací, přes 100 studií a článků ve vědeckých časopisech a sbornících; k nejvýznamnějším pracím patří *Dějiny zemí Koruny české v datech* (1998, 1999, 2006, oceněno Zlatou stuhou Klubu literatury), *Slovník českých a světových dějin* (1998), *Dějiny Moravy v datech* (2001), *Morava* (2003), *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce* (2005, vedoucí autorského kolektivu, oceněno Cenou GAČR a Cenou děkana Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity), *Odbory v českých zemích v letech 1918–1948* (2008). Kontakt: Doc. PhDr. František Čapka, CSc., Katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Poříčí 9, 603 00 Brno, e-mail: Capka@ped.muni.cz. (Jaroslav Malina)

čára, interaurikulární, hranice mezi inervačními oblastmi **nervus trigeminus* a **nervus occipitalis major* (laterálně **nervus occipitalis minor*). Probíhá po povrchu hlavy mezi oběma ušními *boltci. (Ladislava Horáčková)

čára, medioklavikulární, svislá linie spuštěná ze středu klíční *kosti. Čára protíná *chrupavku 9. žebra (napravo je označen tento průsečík jako žlučnickový bod), ve 4. mezižebří na ní leží bradavka mužského *prsu. (Lenka Vargová)

čára, Monroova, spojnice pupku se *spina iliaca anterior superior dextra*. Na této čáře se asi 6 cm od spiny nachází *McBurneyův bod, do něhož se projikuje odstup *appendixu na přední stěnu břišní. (Lenka Vargová)

čaroděj, *kouzelník.

čarodějnické procesy, *procesy, čarodějnické.

čarodějnictví, *kouzelník.

Čarúové, souhrnné označení vyhubených příbuzných indiánských etnik na území Uruguaye. Jejich *jazyky patrně tvořily samostatnou skupinu. Byli kočovní lovci, rybáři a sběrači. (Zdeněk Tvrdý)

čas, posloupnost splývajících okamžiků (měřená roky, dny atd.), vedle *prostoru základní forma (*kategorie a podmínka) každé smyslové zkušenosti (Immanuel *Kant), což výstižně popsal již římský básník a filozof Titus *Lucretius Carus (kolem 97–55 př. n. l.): „Čas sám o sobě není: to předměty samy / nám vnukají ponětí o tom, co se už stalo, / co se teď děje a k čemu budoucně dojde; / přiznej, že času o sobě nevnímá nikdo, / bez souvislosti s klidem a pohybem věcí.“ Podle *Aristotela vzniká čas „počítáním pravidelných pohybů“ (například dne a noci), *Augustinus upozornil na to, že v naší zkušenosti je čas jako minulost, přítomnost a budoucnost, jejichž propojení je dílem duše. Odtud rozlišujeme vnější (objektivní, měřitelnou) a vnitřní (subjektivní, proměnlivou) stránku času, který pro nás jednou utíká, jindy se vleče: „Čas je tygr, na kterém jedeme, ale ten tygr, to jsme my“ (Henri *Bergson). Zkušenost času vzniká v přítomnosti, která však není bodová (bezrozměrná), nýbrž zahrnuje i bezprostředně minulé a nastávající (Edmund *Husserl). Čas není něčím mimo nás, nýbrž sama naše existence je časová („máme čas“), žijeme a jsme nejen v čase, nýbrž jako čas (Martin *Heidegger). Proto hraje čas takovou roli v každém příběhu, ve vyprávění a v jazyce vůbec (gramatický čas). Časová je i lidská *odpovědnost (držet slovo dané v minulosti), dějinnost a naděje.

Čas různých jevů a procesů a stejně tak čas různých *společenství, *kultur a *etnik je ovšem navzájem odlišný – má jiná měřítka. Starý indiánský náčelník řekl, že ničeho není na světě víc než času. Pro amerického byznymena jsou čas peníze. Protože svět pravěkého, starověkého či středověkého člověka byl jiný, a také jemu byl jiný, a jelikož tento člověk k němu přistupoval v mnohém zcela jinak než my, bylo i jeho chápání času a prostoru odlišné.

V minulosti existovalo víc pojetí času. Ve starých sběračských, loveckých a zemědělských společnostech se čas omezoval na střídání výrazných ročních dob a s nimi spojených dat pohybů zvěře a lhůt polních prací. Roky a úrody se neustále opakovaly, znovu a znovu a stále téměř stejně. Změny se staly jen částmi roku a čas byl tedy jen pouhým opakováním. Čas a člověk splývali, za čas odpovídal náčelník a časy byly dvojí – dobré a špatné. Nastal-li čas špatný, dalo se dosíci dobrého i obětováním náčelníka či *šamana. Tento čas bychom mohli nazvat *časem přírodním* (člověk se podřizoval koloběhu *přírody).

Na čas přírodní navazoval *čas mytologický*. Minulost zachycovaly *mýty, avšak ty nebyly jako pro nás jen něčím, co kdysi bylo. Naopak, všechny činy, které konali příslušníci starých společenství, byly pro ně pouhým opakováním, nápodobou toho, co bylo už jednou v *mýtech vykonáno, a též v budoucnosti nehodlali a nemohli než jednat stejně. Proto minulost, přítomnost a budoucnost splývaly takřka v jeden celek, ve kterém je rozlišovat mělo jen malý smysl.

Představa *cyklického času* znamenala, že celý *vesmír se vždy a vždy znovu rodí a umírá, že dějiny končí naprostou zkázou. Byla společná mnoha starověkým civilizacím (světový požár, zvaný Řeky *ekpyrósisis*, hinduisty (*hinduismus) *puvuša* a Germány **ragnarök*). Starověký Řím žil neustále pod touto hrozbou stejně jako nacisté, kteří převzali od svých předků vidinu ragnaröku a doufali, že jejich konec bude koncem všech. Stejně pojetí času, jen ještě podrobněji propracované, měly americké předkolumbovské civilizace *Aztéků, *Mayů a dalších etnik. Astronomicky a matematicky naprosto přesné určení *kalendáře bylo pro ně jen pozadím pro magické chápání prostoru a času. Byl to čas, který znal jen opakování, složité a v obrovských cyklech, avšak přesto jen opakování. Posvátný kalendář se stal základem vesmíru a musel být udržován v chodu krví tisíců lidských obětí.

Postupně se vytvořil také *čas rodový*, který byl založen na výčtech předků a na sledování jejich osudů do minulosti. Protože předky bylo nutno napodobovat, vyrovnávat se jim a navíc se předkové mohli mnohdy do svých potomků převtělovat, neznamenal toto pojetí ještě jednoznačné rozpojení minulosti a přítomnosti. I ve *středověku byla sama *historie chápána jako historie šlechtických rodů a královských dynastií.

*Křesťanství dospělo *lineárním pojetím času* k obrovskému schématu dějin: *Adam – *Kristus – *Antikristus – Kristus. Schéma je závazné a neměnné a lidem nezbyvá, než je jen naplňovat.

Teprve v průběhu evropského *středověku hodiny na městské věži začaly odbíjet *čas tvořený člověkem samým*. Čas přestal být posvátný, dobrý či zlý, stal se neosobním a stejným pro všechny. Nastal moderní čas a moderní historie, náš čas, kterému se učíme. Čas, který odbourává staré časy. (Viz též *měření času.) (Jaroslav Malina)

čas lovců, při zkoumání *času zůstávala dosud stranou otázka, kde leží počátek uvědomění si *času, jaké důsledky mělo vytvoření časového rámce na *myšlení, činnosti, *technologie a *ideologii a zda a jak je můžeme zaregistrovat archeologickými metodami.

„Objev“ a definování času a následná variabilita časových struktur pomáhá vysvětlit *kulturní změny u jedince i ve *společnosti. Předpokládá rovněž, že koncepce času, jakkoli odlišně jej různé lovecké společnosti chápou, se v určitém historickém okamžiku stala součástí paleolitického adaptačního systému. Přináší s sebou řadu dalších jevů: paměť a epiku, plné sebeuvědomění a v důsledku toho i poznání cyklu života a smrti. Také předměty, jejichž *funkce a statut jsou svázány s minulými *událostmi, mechanicky pomáhají rozšířit časový rámec, v němž se mysl pohybuje. Existence předmětů svým způsobem zhmotňuje vztah mezi minulostí a budoucností, jsou tu, aby se o nich mluvilo. Předměty s takovým významem jsou již archeologicky podchytitelné, a to počínaje *mladým paleolitem, respektive tzv. „*lidskou revolucí“, kdy anatomicky moderní populace osídlovaly severní Eurasii. (Viz též *měření času, *umění, paleolitické.) (Jiří A. Svoboda)

časoslov (řecky: *horologion*), v *pravoslavné církvi liturgická kniha shrnující stálé části bohoslužby, například jitřní, denní a večerní modlitby, modlitby k *přijímání a zádušním bohoslužbám, hymny na počest Bohorodice atd. (Břetislav Horyna)

čavínská kultura, *kultura, chavínská.

Čečenci (sami se nazývají Nočči, v *ruštině byli údajně pojmenováni podle vesnice Čečen aul), kavkazský *národ žijící v Čečenské a Ingušské autonomní republice Ruské federace. Dnes v Čečensku žije přibližně 600 000 až 1 000 000 obyvatel (asi 30 % ve městech). Úředními jazyky jsou *ruština a *čečenština, která patří do čečensko-ingušské větve *kavkazské jazykové rodiny. Jsou původními obyvateli Kavkazu; podle historických zpráv ze 14. století přesídlili z hor do podhůří a zůstali většinou pastevci a zemědělci.

V období kavkazských *válek v 19. století vzdorovali Čečenci dlouho (i ve spojení s *Avary a dalšími okolními etniky) snahám *Rusů o ovládnutí oblasti; podmaněni byli v roce 1859. V rámci Sovětského svazu (SSSR) vznikla v roce 1922 Čečenská autonomní oblast, v roce 1934 Čečensko-ingušská autonomní oblast (v roce 1936 přeměněná na ASSR). V letech 1944–1957 bylo čečenské etnikum vysídleno v rámci kolektivního trestu za údajnou kolaboraci s nacisty (*nacismus) do Střední Asie. Čečenci si však i zde z velké části dokázali uchovat svou společenskou strukturu a *kulturní tradice. Od roku 1957 dochází k obnovení (územně poněkud zmenšené) politické *autonomie a návratu Čečenců do vlasti.

V době rozpadu Sovětského svazu (na počátku 90. let 20. století) vyhlásila skupina čečenských představitelů *suverenitu a nezávislost, i když ji žádný *stát oficiálně neuznal (vyjma afghánského vládnoucího hnutí Tálibán). V roce 1992 odmítlo Čečensko spolu s Tatarstánem podepsat přidružovací smlouvu s Ruskou federací, což Rusko ignorovalo a v roce 1994 zahájilo válku, která měla za cíl ovládnout Čečensko. Válka skončila v roce 1996 de facto vítězstvím povstalců. Další pokus Rusko zahájilo v roce 1999 a válka trvá v podstatě

do dnes. Většina čečenského území je pod kontrolou ruských vojsk. Válečné ztráty a masový *exodus způsobily, že se značně snížil počet obyvatel. Většina Čečenců vyznává *islám (*sunnité). (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

čečenština, severovýchodní *kavkazský jazyk užívaný v Čečensku, Ingušsku a Dagestánu. (Jaroslav Malina)

čediče, výlevné horniny skupiny gabra (čediče, diabasy, melafyry). Vyznačují se vysokou pevností v tlaku, houževnatostí a nesnadnou opracovatelností. Jsou vesměs tmavé, občas až černé. Někdy jsou středně zrnité (diabasy), jindy bývají jemnozrné až celistvé. Často mají porfyrickou strukturu. Ze světlých součástí obsahují bazické plagioklasy, z tmavých převážně augit, často též olivín, vulkanické sklo a magnetit. Patří k nejrozšířenějším výlevným horninám. Hrubozrné čedičové horniny bývají někdy označovány jako dolerity; tohoto označení se v Anglii užívá dodnes.

Čediče (respektive dolerity), přestože jsou obtížně opracovatelné, byly (patrně pro svou pevnost a odolnost navozující dojem „věčnosti“) užívány jako sochařský a kamenický materiál (skulptury, reliéfy, sarkofágy aj.) ve starověkých civilizacích *Egypta a *Mezopotámie. (Jaroslav Malina)

Čech, Svatopluk (21. 2. 1846, Ostředek – 23. 2. 1908, Praha), český básník, prozaik a novinář; hlavní představitel básnické generace ruchovců. Čechova tvorba, od počátku provázená novinářskou a redaktorskou prací a obsahující jak verše, tak prózu, nalezla ohlas, získala popularitu a budila respekt i u jeho protivníků; podařilo se jí totiž tlumočit myšlení a cítění českého národa, který se vzchopil k nové politické aktivitě. Smysl pro národní cítění se u něj projevoval především neutuchající snahou o překlenutí ostrých a bolavých rozporů národnostních i sociálních směřování k národní jednotě. Celé jeho dílo prostupuje touha po scelení národa, víra v dobrou budoucnost, k níž lze dospět cestou svornosti. Toto poslání naplňoval láskou k národní svébytnosti, k historii českého národa zejména v dílech *Husita na Baltu* (1868), *Adamité* (1873), *Žižka* (1879), *Václav z Michalovic* (1880), *Dagmar* (1885). Na významné dobové události – Pařížskou komunu, rusko-tureckou *válku a *revoluci 1905 – reagoval v básnických skladbách: *Evropa* (1878), *Slávie* (1884) a *Step* (posmrtně vydaný básnický zlomek). V těchto dílech se uplatnil slovanský, zejména ruský mýtus, který Čech přejal od Jána Kollára a dále rozvíjel. Zatímco *Západ se obával oslnivé, ale brutální carské moci, pěstovali *Slované dále svůj mýtus, představu ruského bohatýra, který Čechy osvobodí z germánského sevření. Dalším sjednocujícím prvkem národním je u Čecha příklon k tradici, úcta k venkovskému lidu a sympatie se sociálně slabou, utlačovanou vrstvou; promítá se hlavně do slavných děl *Lešetínský kovář* (1883, zkonfiskováno, 2. vydání 1899) a *Písně otroka* (1895), jejichž hrdinové se stavějí na odpor násilí rušicím harmonii světa, a do sbírky *Ve stínu lípy* (1879), evokující idylu českého venkova. Do Čechova díla zcela ústrojně zapadají jeho satiry, které neútočí, ale kárají národní nesvornost, zbabělé maloměšťácké pohodlí (*Nový epochální výlet pana Broučka tentokráte do XV. století*, 1888), nedůstojné opičení po cizích vzorech (*Hanuman*, 1884), a nabádají k nápravě. Celým dílem Svatopluka Čecha proniká pro něj typická rétorika. Jeho malebný jazyk s bohatstvím metafor i jiné básnické prostředky podporují vzletnost, slavnostnost stylu. Často volí rozsáhlé epické skladby, zařazuje náboženské *chorály, bojové písně, modlitby, slavnostní projevy, disputace, s oblibou sahá po *alegoriích a *symbolech.

Dnes je Čechovo dílo považováno za archaické, není však pochyb o jeho trvalých myšlenkových i uměleckých hodnotách. Ve vlastenecky orientovaném díle důstojného, vážného, rezervovaného básníka, který se držel v ústraní, nechybí milostná tematika, například nejrozsáhlejší částí alegorické skladby *Slávie* je milostný román mladého Rusa a krásné Polky, který končí sňatkem usmiřujícím národnostní spory; jádrem *Písní otroka* je nešťastná láska dvou mladých otroků; zhudebněnou píseň o loučení milenců z *Lešetínského kováře* znal celý národ. V epopeji *Adamité* (1874), jež volí námět z českých dějin, v efektních

scénách básník líčí atmosféru v sídle *sekty *adamitů, kteří v představě návratu do *ráje pěstují uvolněné sexuální chování. Odvrhují *evangelium se slovy: „Život náš – noc svatební / božská, nekonečná, / v jejíž stínech rozkoše / lampa hoří věčná.“ Na božstvo povýšili lásku, bez níž jim život připadá jako nudná, mrtvá poušť, a smyslnou láskou se hříšně, lačně opájejí. (Jiří Pavelka)

Čechoslováci, historický termín označující svazek dvou národů, *Čechů a *Slováků, a národnostních menšin *Maďarů, *Němců, *Poláků, *Ukrajinců; název vznikl v roce 1918 při vytvoření samostatné Československé republiky. Snahy o vytvoření jednotného československého národa v období první *republiky a ještě po roce 1945 se nezdařily a 1. 1. 1993 došlo k rozdělení Československa na Českou republiku a Slovenskou republiku. (Zdeněk Tvrď)

Čechová, Olga (6. 4. 1925, Brno), česká malířka, grafička, ilustrátorka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1941–1944 absolvovala Školu uměleckých řemesel v Brně a v letech 1946–1951 Vysokou školu uměleckořemeslnou v Praze u Karla Svobody a Antonína Strnadela. Je členkou skupiny Trasa (1960–1991) a Sdružení českých umělců grafických Hollar.

Zprvu pracovala v technikách *linorytu, *dřevořezu, *suché jehly a *litografie. Časem zůstala u suché jehly, drobného *dřevorytu a *koláží, jež uplatnila i v četných *ex libris (150 lístků). Od vlivu exprese (skupina Der Blaue Reiter) dospěla, okouzlena *surrealismem, k pokusům o zobrazování vnitřního modelu, podníceným představivostí a snem. Ve druhé polovině 60. let se osobitým přínosem včlenila do proudu „nové figurace“. V souběžné ilustrační tvorbě našla výtvarnou řeč v uvolněné fantazii a symbolice barev, kterou využila i v předlohách ke kresleným filmům pro děti. Své poetické *nadání uplatňuje také v básnických textech a verších doprovázených vlastními kresbami, které byly vydány jako *bibliofilie (Jaroslav Malina)

Čechové, *Češi.

Čejeni, *Cheyenni.

čejenština, *makroalgonkinský jazyk užívaný původními *indiánskými obyvateli ve Wyomingu v USA (*Cheyenni). (Jaroslav Malina)

čelenka (*diadém) [antropologie, archeologie], *ozdoba hlavy, nejčastěji v podobě pásky zhotovené ze surovin organického původu, později z měděného, bronzového nebo zlatého plechu i z kombinace různých materiálů, užívaná v pravěkých a nativních *kulturách i ve starověkých civilizacích zpravidla jako prestižní *ozdoba i *symbol moci vládců a osob (*šaman) spojených s výkonem náboženských *obřadů. (Karel Sklenář)

čelist, dolní, *mandibula.

čelist, horní, *maxilla.

čelistní dutina, *sinus maxillaris.

čelistní kloub, *articulatio temporomandibularis.

čelistní růst, *vývoj mandibuly, *vývoj maxilly.

čelistní úhel, *angulus mandibulae.

čelní kost, *os frontale.

Čen žen („Pravý člověk“), pojem z taoistické mystické filozofie (*taoismus) označující lidskou bytost s nadpřirozenými vlastnostmi a schopnostmi včetně dlouhověkosti, nebo dokonce nesmrtelnosti. (Jaroslav Malina)

čepel, *čepel, hrnčířská, *čepel, kamenná, *čepel, kovová, *čepel s otupeným bokem.

čepel s otupeným bokem (anglicky: *backed blade*, francouzsky: *lame à dos*, německy: *Rückenmesser*), charakteristický *nástroj v rámci *kamenné štípané industrie, jehož hrana je otupena strnou *retuší. Může být tvarován i do *hrotu. Typický pro mladopaleolitický

*gravettien, *chatelperronien a *magdalénien, častý i v *mezolitu. (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

čepel, hrnčířská [archeologie, etnoarcheologie], *nástroj z *kosti, *dřeva, *kamene i z *keramiky užívaný k tvarování nádob při výrobě obtáčením na pomalu rotujícím *hrnčířském kruhu (otočné desce). Je užíván od *neolitu a rozšířen transkulturně. (Jaroslav Malina)

čepel, kamenná (anglicky: *blade*, francouzsky: *lame*, německy: *Klinge*) [archeologie, etnoarcheologie], v souboru *kamenné štípané industrie zvláštní druh *úštěpu s délkou nejméně dvakrát převyšující šířku a se zhruba souběžnými bočními hranami, typický zejména pro *mladý paleolit, ale i mladší pravěké a nativní *kultury. Výroba vyžaduje charakteristický tvar připraveného *jádra (*technika, čepelová, *technika, mladopaleolitická). Čepel mohla být cílovým výrobkem určeným hlavně k *řezání (například *břitva, *žací nůž), ale obvykle byla polotovarem k výrobě různých typů *nástrojů (například *rydel, *škrabadel). Drobná čepel se označuje jako: čepelka, mikročepelka nebo mikrolitická čepel. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

čepel, kovová [archeologie, etnoarcheologie], artefakt z *mědi, *bronzu, ze *železa, případně z jiného *kovu, jehož délka výrazně dominuje nad šířkou. První kovové čepele se objevují v *eneolitu (jsou z mědi a mají nejednoznačnou funkci), od *doby bronzové jsou z litého i tepaného bronzu a mají formu *břitev, *dýk, *mečů, *nožů, *srpů a dalších artefaktů. (Jaroslav Malina)

čepelka s otupeným bokem, *čepel s otupeným bokem.

čepelka, srpová [archeologie], artefakty v rámci neolitické *kamenné štípané industrie (prosté čepelky, čepelky protáhlé s *lichoběžníky a *segmenty nebo škrabadlovitě *retušované čepele [vyskytnou se však i *úštěpy] zhotovené z *obsidiánu, *pazourku, *rohovce aj.) sloužící jako součást *srpu nebo *žacího nože. Zasazovaly se do dřevěné, kostěné nebo parohové rukojeti srpu či žacího nože v linii za sebou buď rovně, aby tvořily souvislou hranu, nebo šikmo, zubovitě těsně vedle sebe. Pro druhý, patrně běžnější způsob svědčí šikmo přes roh srpové čepelky se táhnoucí ploška zrcadlového *lesku (charakteristický znak srpové čepelky), vzniklého možná zčásti třením, ale hlavně dlouhodobým naleptáváním kyselinou křemičitou, obsaženou ve stéblech sklízených rostlin. Týž lesk po celém boku čepelky dokládá naopak zasazení podélné, souběžné s osou rukojeti. U nálezů jednotlivých čepek ovšem nelze rozhodnout, zda patřily k žacímu noži či k srpu. (Viz též *nástroje, sklizňové.) (Karel Sklenář)

čepelová technika, *technika, čepelová.

čepení nevěsty, součást svatebního *rituálu; starý český lidový *zvyk, spočívající ve změně úpravy hlavy nevěsty. (Irena Štěpánová)

čepovec, *axis, druhý krční *obratel.

Čeremisové, *Marijci.

Čerkesové:

1. souhrnné označení příbuzných *autochtonních etnik na severním Kavkaze: vlastní Čerkesové, východní Čerkesové čili *Kabard'ané a západní Čerkesové čili *Adygové. *Jazyk (*čerkeština) tvoří čerkeskou skupinu abcházsko-čerkeské větve *kavkazské jazykové rodiny. Základním zdrojem obživy je tradičně *zemědělství, *chov dobytka a *koní. Pod vlivem *byzantské říše přijali *křesťanství, ale později převládl *islám (*sunnité);

2. Čerkesové (vlastním jménem Ádyge), etnikum žijící v počtu asi 50 000 v Karačajevo-Čerkeské a Adygejské autonomní republice Ruské federace na jihu evropské části *země poblíž Černého moře. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

čerkeština (kabardština), severozápadní *kavkazský jazyk užívaný v Kabardsko-Balkarsku a v Karačejevsko-Čerkesku. (Viz též *Čerkesové, *Kabard'ané.) (Jaroslav Malina)

Čermák, Kliment (1. 4. 1852, Čáslav – 19. 1. 1917, Čáslav), český archeolog, historik, numizmatik a muzejník. Začínal jako pomocník Antonína *Friče v Národním muzeu v Praze,

celoživotně pak v Čáslavi jako středoškolský učitel a ředitel školy, léta stál v čele „Včely čáslavské“, našeho prvního významného regionálního archeologicko-muzejního spolku.

Nejvýraznějším průkopníkem se stal na poli muzejnictví a muzeologie: tento pojem jako první použil, od praxe jako první u nás přešel k otázkám teorie a metody, zabýval se i kulturně-historickými aspekty oboru (*Vývoj nejobyčejnějších nástrojů*, 1891). V Čáslavi vydával a řídil *Věstník československých museí a spolků archaeologických* (1895–1901), nejen u nás první muzeologický časopis vůbec, a vydal první práci v tomto oboru (*O musejích městských a okresních*, 1886). Věnoval se i numizmatice (*Mince království českého za panování rodu habsburského od roku 1526, I–III*, 1891–1913). Jeho základní dílo o českých mincích vycházelo v sešitech od roku 1891 (knižně 1913, s četnými příspěvky archeologickými). Značné úsilí věnoval archeologické a historické osvětě: ve své době byly velmi oblíbené jeho popularizační spisy (*Pravěk lidstva evropského: Doba kamene*, 1887; *Starožitnosti dob kovů v Evropě*, 1898) a v naší i světové literatuře se stal klasikem tzv. „archeologické povídky“ – zčásti je tento žánr sebrán do 12 jeho knížek povídek pro mládež. (Karel Sklenář)

Čermák, Tomáš (19. 9. 1945, Křenovice u Brna), český historik umění, výtvarník a nakladatel. Absolvoval Školu uměleckých řemesel v Brně (v roce 1967) a poté obor dějiny umění na Filozofické fakultě *Masarykovy univerzity v Brně (1981). V roce 1993 založil Akademické nakladatelství CERM, které vydává odbornou a studijní literaturu s občasnými vydavatelskými průniky do oblasti poezie a krásné literatury. V ediční oblasti intenzivně spolupracuje s *Nadací Universitas a s *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Laureát *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: PhDr. Tomáš Čermák, Akademické nakladatelství CERM, s. r. o., Purkyňova 95a, 612 00 Brno, telefon: 541 244 189, 602 592 932, e-mail: cermak@cerm.cz. (Jaroslav Malina)

Čermáková, Eva (29. 7. 1980, Brno), česká archeoložka; absolventka magisterského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, od roku 2008 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty téže univerzity. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Uppsala universitet (Švédsko) v roce 2004, 6 měsíců. Diplomová práce: *Postavení ženy, muže a dítěte ve společnosti tvůrců lengyelské kultury* (2005), vedoucí práce: Prof. PhDr. Vladimír Podborský, DrSc.

Zabývá se problematikou *genderu v prehistorických a tradičních společnostech a studiem nomádů a jejich vztahu ke krajině. Kontakt: Mgr. Eva Čermáková, *Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: cermakova.eva@post.cz.

černá smrt, *smrt, černá, *mor.

čerňachovská kultura, *kultura, čerňachovská.

černofigurová keramika, *vázy, řecké malované.

Černohorci, jihoslovenské etnikum obývající Republiku Černá Hora v počtu asi 267 000, další populace žijí v ostatních *zemích bývalé Jugoslávie; celkem asi 600 000 (*cenzus z roku 2002); hovoří srbsky. Patří k jižní *slovanské větvi, osídlili horské území starověké Ilýrie v 6.–7. století po příchodu ze své pravlasti mezi Dněstrem a Vislou; jazykově a kulturně jsou blízce příbuzní *Srbům. Po obsazení velké části Balkánu *osmanskou říší si Černá Hora jako jediná dokázala udržet určitou míru nezávislosti, od 19. století i ve formě mezinárodně uznaného knížectví (od roku 1910 *království). Od roku 1918 byla Černá Hora součástí Království Srbů, *Charvátů a *Slovinců. Jako chudá, málo úrodná horská oblast Jugoslávie zaostávala za vyspělejšími oblastmi země. V rámci socialistické Jugoslávie se Černá Hora stala jednou z šesti svazových *republik. V procesu rozpadu federace v 90. letech 20. století

zůstala Černá Hora jako poslední z někdejších republik ve svazku se Srbskem, ale 3. 6. 2006 ratifikoval černohorský parlament výsledky *referenda a přijal usnesení o vyhlášení nezávislosti Republiky Černá Hora.

Do počátku 20. století se udržovala určitá forma *lovu lebek, která byla spjata s vírou Černohorců, že materie duše i se svými kvalitami přechází na vykonavatele odnětí hlavy. Ten jako důkaz nosil pramen vlasů ze setnuté hlavy. Během balkánských válek v letech 1912 až 1913 byla praktika kompletního odejmutí hlavy nahrazena uříznutím nosu i s horním rtem. Pramen vlasů nahradila jako důkaz část kníru. Do dnešní doby se udržely silné rodové vztahy spojené i s praktikováním *krevní msty. Věřící jsou většinou *pravoslavní, zčásti *muslimové. (Leoš Šatava, Lukáš Šín, Zdeněk Tvrdý)

Černonožci (z angličtiny: *Blackfeet*), společný název pro tři severoamerické *indiánské populace ze skupiny *Algonkinů (Kainaky, Piegany a Siksiky), které žily na území náhorních plošin a prérií mezi severním Saskatchewanem a horním tokem Missouri u dnešních kanadských hranic s USA. V 18. století dosahoval jejich počet asi 15 000, v současné době představují etnikum v počtu asi 30 000 příslušníků, kteří žijí v rezervacích v pohraničí mezi USA a Kanadou. Jejich název je odvozen od černých mokašínů z bizonů *kůže, které nosili. Věnovali se lovu bizonů a lesní zvěře, této činnosti odpovídala i jejich *kultura a umění, stali se typickými *Prerijními indiány Severní Ameriky. Dělili se na lovecké skupiny po 20–30 rodinách. Podobný název měl i malý *kmen ze skupiny *Dakotů – Blackfootové, nelze je však zaměňovat. (Zdeněk Tvrdý)

černoši, příslušníci plemene s tmavou pletí (toto *kritérium použil již Carl *Linné ve svém rozdělení lidstva v roce 1740 – *Homo Africanus niger* [Člověk africký černý]); tmavá pigmentace se nachází téměř na celém povrchu těla s výjimkou například dlaní a je způsobena zvýšeným obsahem *melaninu v kůži (viz *člověk – adaptivní vlastnosti kůže). Černoši žijí především v subsaharské Africe, dále jde o nativní obyvatele Austrálie, *Nové Guineje a *Oceánie. Vzhledem k tomu, že v minulosti byli zvláště afričtí černoši často zneužíváni jako *otroci, tvoří dnes významnou menšinu i v jiných částech světa, například ve Spojených státech amerických (kde jsou nazýváni Afroameričané) nebo ve státech karibské oblasti.

Výraz černoš je někdy považován za spíše lidovější, ale je někdy užíván i v odborné *komunikaci. Anglické slovo *negro* („negr“) jakožto ekvivalent českého černoš je výrazně hanlivě zabarveno. (Jaroslav Malina)

Černý, Karel (19. 2. 1910, Brno – 18. 10. 1960, Praha), český malíř. V rané tvorbě byl ovlivněn zejména dílem Bohumila Kubišty, *expresionismem Edvarda *Muncha, *symbolismem a melancholismem Jana *Preislera. Vynikl expresivním podáním milenců (*Milenci*, 1942, 1943, 1944, 1945; *Tuileries*, 1948; *Milenci u rybníka*, 1951), ženských i mužských *aktů (*Ležící žena*, 1943; *Dva muži*, 1943), zahradních restaurací, barů i válečných hrůz. (Jaroslav Malina)

Černý, Milan (17. 8. 1933, Jihlava – 22. 2. 1999, Olomouc), český lékař anatom; docent Lékařské fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Byl dlouholetým členem *České společnosti antropologické a předsedou její olomoucké pobočky. Zabýval se zejména *osteologií, ale studoval rovněž křesťanské filozofy a přednášel i na Křesťanské akademii. Mezi jeho stěžejní práce patří studie o pohlavních rozdílech na *dlouhých kostech končetin člověka: *Určování pohlaví podle postkraniálního skeletu* (1971). (Ladislava Horáčková)

Černý, Miroslav Karel (11. 12. 1924, Praha), český muzikolog a pedagog. Po absolvování klasického gymnázia a pražské konzervatoře vystudoval hudební vědu na Filozofické fakultě a hudební výchovu na Pedagogické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Habilitoval se v roce 1968 na Katedře hudební vědy a výchovy Univerzity Palackého v Olomouci spisem *K problematice metodologie hudebně historické práce*. Pedagogicky a badatelsky působil na muzikologických *katedrách v Olomouci a v Praze a od roku 1962 až do odchodu do důchodu

(1985) pracoval také v Ústavu pro hudební vědu ČSAV (později Ústav teorie a dějin umění, pak Ústav pro hudební vědu AV ČR).

Zabývá se zejména středoevropskou muzikologií nahlíženou z hlediska metodologického, historiografického a estetického, osobnostmi české i evropské hudby 19. a 20. století a vznikem a rozvojem hudební kultury starověkých civilizací. Z díla: *Hudba antických kultur* (Olomouc: Univerzita Palackého, 1995, 2., doplněné vydání – Praha: Academia, 2007), *Kapitoly z metodologie hudební vědy* (Olomouc: Univerzita Palackého, 1998), *Nástin vývoje symfonie od počátku do poloviny 20. století* (Olomouc: Univerzita Palackého, 2002). Kontakt: Doc. PhDr. Miroslav K. Černý, CSc., Kubelíkova 41, 130 00 Praha 3, telefon: 222 722 616, mobil: 732 106 811, e-mail: cernymk@volny.cz. (Jaroslav Malina)

Černý, Viktor (17. 10. 1964, Hořovice), český antropolog; vedoucí Přírodovědeckého oddělení Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Praze, kde působí od roku 1993. Vystudoval biologickou antropologii na Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy v Praze a na Univerzitě v Bordeaux I, kde získal doktorát obhajobou disertační práce na téma pohlavního dimorfismu a kraniofaciální variability eneolitických populací střední Evropy. Kromě výše uvedené tematiky se věnuje rekonstrukci demograficky významných událostí v pravěku na základě výzkumu genetické diverzity současných populací; zejména pak problematice fylogenetických vazeb mitochondriálních DNA sekvencí.

Ve zmíněných oblastech základního výzkumu vede diplomanty a doktorandy. Spolupracuje rovněž na projektech *Českého egyptologického ústavu Univerzity Karlovy v Abúsíru a Západní egyptské poušti a od roku 1999 se věnuje výzkumu genetické struktury populací sahelo-súdánského pásma Afriky. Kromě vědeckých publikací v českých i zahraničních recenzovaných časopisech je autorem knihy *Lidé od Čadského jezera* (Praha: Academia, 2006). Kontakt: Mgr. Viktor Černý, Dr., Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: cerny@arup.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Černyševskij, Nikolaj Gavrilovič (24. 7. 1828, Saratov, Rusko – 29. 10. 1889, Saratov, Rusko), ruský prozaik, literární kritik, filozof, politický ekonom a publicista; největší představitel ruských revolučních demokratů 50.–60. let 19. století. Po své výzvě k rolnickému povstání byl zatčen, vězněn, zbaven všech občanských práv a poslán na Sibiř, odkud mu bylo dovoleno se vrátit až na sklonku života, kdy již do dalšího společenského vývoje nezasáhl. Jeho inspirací byl *materialismus a *utopický socialismus, ale také francouzský *pozitivismus, jehož texty překládal.

Známým je jeho utopický román *Čto dělat* (Co dělat, 1862), v němž například i sexuální vztahy mezi pohlavními podřídil ekonomickým a společenským pravidlům života v komunitě připomínající kolektivní společenství anglických a francouzských utopistů. Fjodor Michajlovič *Dostojevskij polemizoval s jeho pojetím *kolektivismu v představě křišťálového paláce *parodii jednoho ze snů hlavní hrdinky románu. Z morfologického hlediska je významný i román *Prolog* (1867–1869) napsaný ve vyhnanství. Z literárně-kritické činnosti má programový charakter *Očerki gogolevského perioda ruskoy literatury* (Nástin gogolevského období ruské literatury, 1855–1856) a recenze na významná díla tehdejší ruské realistické literatury (Lev Nikolajevič *Tolstoj, Ivan Sergejevič *Turgeněv, Alexandr Sergejevič *Puškin). (Ivo Pospíšil)

Čerokiové (Cherokee), etnická skupina severoamerických *indiánů, která náležela k *irokézské (irokézsko-hurónské) skupině *jazyků a *etnik. Jejich počet (včetně míšenců) je asi 730 000 (v roce 2000), představují nejpočetnější z 563 federálně uznaných severoamerických etnik. Žili nejdříve na jihu Appalačských hor, kde vytvořili kmenovou federaci asi 50 sídlišť, ale v 19. století byli kolonisty násilně přemístěni do vymezené rezervace v dnešním státě Oklahoma; část jich zde žije dosud (asi 25 000), část odešla do *měst a zemědělských středisek ve státech Oklahoma, Severní Karolína a Virginie, kde jsou

poměrně rychle asimilováni. Jazykové rozlišení na dva dialekty dalo vznik odlišnému názvu západních Čerokézů (Chalague): ti také vytvořili, hovorovou a literární čerokíjštinu. Kulturní počátky Čerokézů se odvozují z prehistorické moundské *kultury (kultura umělých pahorků). Základem obživy se stalo *zemědělství, založené na přísné dělbě práce mezi muži a ženami a na významném společenském postavení žen. V 18. století byli zasaženi epidemiemi neštovic a na počátku 19. století začal silný tlak kolonistů v důsledku objevení *zlata; Čerokézové byli vytlačeni do hor. Jejich náčelník Sequoya ještě předtím vytvořil jednoduché písmo, které si většina Čerokézů osvojila. Čerokézové vydávali i vlastní časopis *Cherokee Phoenix*. Později získali část území zpět, ale většina etnika se již asimilovala s ostatním obyvatelstvem USA. (Zdeněk Tvrдый)

čerpák [archeologie], *nádoba s malým tělem, obvykle zaobleným až hrotitým dnem a s velkým uchem nebo držadlem. Čerpák se objevuje od *neolitu do *doby halštatské, typický je pro *eneolit (například *kultura s kanelovanou keramikou). V době halštatské byly užívány také čerpáky z bronzového plechu (jako součásti picích souprav). (Karel Sklenář)

Červená královna, *královna, Červená.

Červené svátky, *Velikonoce.

červenofigurová keramika, *vázy, řecké malované.

Červený kopec (Bohunice, Brno-město, Česká republika), geologická a *archeologická lokalita představující nejúplnější sled pleistocenních fluviálních sedimentů, *spraší a půdních komplexů (PK I–XII) ve střední Evropě. Ojedinelé stopy lidské přítomnosti (pravděpodobné artefakty) spadají až do starých půd o několik cyklů předcházejících hranici Matuyama/Brunhes, do půdy v úrovni této paleomagnetické hranice (PK X) a do středopleistocenní půdy označené jako PK Va. Hlavní osídlení ovšem náleží počátku würmského *interpleniglaciálu (*bohunicien). Podle Karla *Valocha ležela industrie spolu s uhlíky na bázi interpleniglaciální půdy. Protože datování C 14 (před více než 40 000 lety) je poněkud starší, než se předpokládá pro počátek tvorby interpleniglaciálních půd, je pravděpodobné, že zde půdotvorný proces postihl starší, zřejmě sprašový *horizont. Pozdější stratigrafická pozorování skutečně dokumentovala horizont přemístěných sprašových hlín s uhlíky, datovanými před 36 000 let, a to ještě stále v podloží téže půdy. Pylová *analýza rekonstruuje v této fázi *tundru s naprostou převahou (trpasličí?) vrby.

*Kamenná industrie je založena na principu levallois-leptolitických technologií (*technika, levallois-leptolitická) a využívá *rohovec ze *Stránské skály (vzdálené asi 7 km). Některé *listovité hroty a typická *drasadla jsou však vyrobeny z rohovců typu Krumlovský les a z křídových rohovců, které byly dostupné v říčních štěrcích přímo v okolí lokality nebo donášené z *primárních zdrojů v bořitovské a krumlovské *exploatační oblasti. Malé, surovinově specializované dílny dokládají, že i tyto suroviny se opracovávaly na místě. Pro industrii z rohovců typu Stránská skála je charakteristické, že levalloiské hroty, jednoduchá drasadla, *vruby a *zoubkované nástroje převažují. V rámci bohunicien je neobvyklé, že *rydla převládají nad *škrabadly. Tato škrabadla jsou plochá, někdy vyrobená na širších *úštěpech, a jen výjimečně již dosahují vysokých aurignacoidních tvarů. Starý antropologický nálezní Brno 1 pochází rovněž z prostoru Červeného kopce, avšak jeho přesná poloha není známa. Víme jen, že v okolí se nacházela také glaciální *fauna. Při úpatí Červeného kopce v Brně (Václavská a Kamenná ulice) leží rovněž menší lokality *epigravettienu (první z nich je datována před 14 500 let). (Jiří A. Svoboda)

Červený kříž, mezinárodní dobrovolná zdravotnická organizace, založená v Ženevě roku 1863 z podnětu Henriho Jeana *Dunanta s cílem pomoci raněným a nemocným vojákům, zajatcům a *válkou postiženému obyvatelstvu. V čele je Mezinárodní výbor Červeného kříže, nejvyšším *orgánem je Mezinárodní konference Červeného kříže, konaná jednou za čtyři roky. Stanovuje zásady pro činnost národních společností Červeného kříže a vytváří předpoklady pro rozvoj humanitárního práva. Červený kříž inicioval Ženevskou konvenci

evropských států o ochraně raněných a nemocných vojáků v době války a o nedotknutelnosti a neutralitě zdravotnického personálu a zařízení.

*Znakem Červeného kříže je červený kříž v bílém poli. V mírovém období organizuje mezinárodní zdravotní a humanitární pomoc při živelných *katastrofách a podporuje *mírové soužití. Československý Červený kříž byl založen v roce 1919, poté zakázán nacisty 1940 a znovu obnoven 1945. V současnosti nese název Český červený kříž (ČČK). Kontakt: www.cervenykriz.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Červinka, Inocenc Ladislav (1. 2. 1869, Břest, okres Kroměříž – 3. 10. 1952, Brno), český archeolog; původním povoláním geometr, vrchní rada Státního archeologického ústavu, organizátor a popularizátor moravské *prehistorie. V roce 1903 začal vydávat první moravský archeologický časopis *Pravěk*. Stál v čele zakladatelů Moravského archeologického klubu v Brně (1906). Od r. 1920 pracoval ve Státním archeologickém ústavu jako státní konzervátor pro Moravu a Slezsko. Z díla: *Morava za pravěku* (1902); *Pravěk zemí českých* (1927), *Slované na Moravě a říše Velkomoravská* (1928). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

červovitý výběžek, **appendix vermiformis*.

Česká antropologie (ISSN-0862-5085), časopis *České společnosti antropologické, vycházející od roku 1994 a navazující na **Zprávy Antropologické společnosti* (1947–1994). Šéfredaktorkou je Jarmila *Riegerová. Kontakt: Prof. RNDr. Jarmila Riegerová, CSc., *Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého, třída Míru 115, 771 11 Olomouc, e-mail: riegerov@ftknw.upol.cz. (Jaroslav Malina)

česká chalupa, *Kroužek české chalupy.

Česká katolická charita, institucionální součást *římskokatolické církve; pomáhá bližním v nouzi bez ohledu na jejich příslušnost k *rase, *národnosti či *náboženství. (Marie Dohnalová)

česká konfese, *konfese, česká.

Česká Lípa (okresní město, Liberecký kraj, Česká republika), antropologická a *archeologická lokalita, kterou představuje velký pískovcový skalní *převís s několikanásobným osídlením z období *mezolitu, nálezy ohnišť, *kamenné a *kostěné industrie, fauny, organických zbytků a lidského zubu. V okolí jsou necelé dvě desítky menších převísů s mezolitickým osídlením (Heřmánky, Máselník, Strážník a další). (Jiří A. Svoboda)

česká moderna, *moderna, česká.

Česká rada humanitárních organizací, organizace založená v roce 1990 pod původním názvem Československá rada pro humanitární spolupráci – jako společenství, jehož cílem bylo zmírnit lidské *utrpení realizací nejrůznějších humanitárních projektů. V průběhu dalších patnácti let se postupně přetvořila v *koalici nestátních poskytovatelů sociálních a zdravotně sociálních služeb sociálně znevýhodněným skupinám osob.

K této myšlence se dosud přihlásilo více než 200 členských organizací – *občanských sdružení, církevních zařízení a *obecně prospěšných společností. Ve všech čtrnácti krajích České republiky působí Krajské rady humanitárních organizací jako regionální *orgány Rady. Jejich hlavním posláním je spolupráce s orgány a *úřady krajů při poskytování sociálních služeb. Pro své členské organizace Rada zajišťuje informační servis. Z výnosů svého jmění rovněž finančně podporuje jejich humanitární projekty. Kontakt: www.crho.org. (Marie Dohnalová)

Česká společnost antropologická (zkratka: ČSA), *Antropologická společnost.

Česká strana sociálně demokratická (zkratka: ČSSD), česká *politická strana levicové orientace; vznikla 9. 4. 1993 přejmenováním Československé sociální demokracie obnovené 9. 2. 1990. Prvním předsedou byl Miloš *Zeman (1993–2001), jehož vystřídal Vladimír Špidla (2001–2004), jenž po neúspěchu v „eurovolbách“ odstoupil z čela strany i *vlády.

V obou funkcích jej nahradil Stanislav Gross (2004–2005), který však kvůli „bytové aféře“ rezignoval. Od roku 2006 je předsedou strany Jiří Paroubek (narozen 21. 8. 1952).

Sociální demokracie je nejstarší politickou stranou v *českých zemích. První pokusy o založení dělnické strany v Čechách spadají do počátku sedmdesátých let 19. století. V roce 1874 se zástupci českých dělnických spolků zúčastnili zakládání celorakouské sociálně-demokratické strany, ale již o čtyři roky později si organizační důvody vynutily založení samostatné Sociálně-demokratické strany československé v Rakousku. Podařilo se jí přežít první desetiletí, poznamenané policejními perzekucemi a úřední šikanou a v letech devadesátých získala dominantní postavení mezi dělnictvem a částí inteligence. Proces osamostatňování pokračoval a vyústil v roce 1893 založením takticky a organizačně samostatné Československé sociálně-demokratické strany dělnické. V březnu 1897 se do parlamentu dostali její první čtyři zástupci. Při dalších volbách dostala strana již 24 mandátů (38 % hlasů). Existovala silná organizační struktura, při sociální demokracii působilo samostatné Odborové sdružení československé, osvětová a vzdělávací Dělnická akademie a Dělnické tělocvičné jednoty. Během *první světové války probíhal uvnitř sociální demokracie ostrý ideový spor mezi zastánci zachování Rakouska-Uherska (Bohumír Šmeral) a zastánci samostatného státu (František Modráček, František Soukup). Druhá skupina postupem času získala převahu a aktivně se zapojila do protirakouského odboje. V nové Československé republice (ČSR) zaujala sociální demokracie významné místo, když v dubnu 1920 zvítězila ve volbách (25,7 % hlasů). Ovšem záhy došlo uvnitř strany k rozkolu, když se v roce 1921 osamostatnila marxistická *levice a vytvořila *Komunistickou stranu Československa (KSČ).

Celá dvacátá léta se nové vedení snažilo získat ztracené pozice, což se zdařilo na XVI. sjezdu roku 1930, kde byl přijat program mimo jiné odmítající *marxismus jako ideové východisko. Během událostí po Mnichovu byla strana přeorganizována do Národní strany práce, která pracovala až do okupace *republiky v březnu 1939. V období *druhé světové války se sociální demokraté účastnili protinacistického odboje domácího i zahraničního. Na jaře roku 1945 Československá sociální demokracie obnovila svou činnost jako jedna ze složek Národní fronty. Již od počátku roku 1946 probíhal konflikt mezi zastánci úzké spolupráce s komunisty (Zdeněk Fierlinger) a zastánci ideové, politické a organizační samostatnosti (Ivan Děrer, Václav Majer).

Po komunistickém puči v únoru 1948 definitivně zvítězila první skupina, která stranu zlikvidovala a sloučila s Komunistickou stranou Československa. Díky funkcionářům a členům strany, kteří odešli do *exilu, ČSSD trvala i nadále, vydávala stranický tisk, zasedal její ústřední výkonný výbor a konaly se stranické sjezdy. Nehledě na těžké pronásledování žila strana i doma, byť v ilegalitě. Pokus o obnovení její veřejné činnosti i doma v roce 1968 ukončila sovětská okupace, takže ke skutečnému znovuzahájení činnosti došlo až po listopadu 1989.

Sociální demokracie byla obnovena na XXIV. obnovovacím sjezdu ČSSD v březnu 1990 v Praze-Břevnově. Od té doby se konaly sjezdy v Ostravě (duben 1991), v Hradci Králové, kde byla schválena změna názvu strany na Česká strana sociálně demokratická (únor 1993), v Bohumíně (duben 1995 a 1997) a v Praze (duben 1999, duben 2001 a březen 2003) a další; zatím poslední sjezd (XXXV.) se konal v březnu 2009 v Praze. Historickým sídlem sociální demokracie je od roku 1907 Lidový dům v Hybernské ulici v Praze. (Jaroslav Malina)

České království, *Království české.

české mincovnictví, *mincovnictví, české.

české země, *země, české.

Československá sociálně-demokratická strana dělnická, *Česká strana sociálně demokratická.

Československá sociální demokracie, *Česká strana sociálně demokratická.

Český egyptologický ústav (Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře), Český (někdejší Československý) egyptologický ústav *Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře byl založen v roce 1958 jako samostatné vědecké pracoviště zkoumající vývoj staroegyptské společnosti a její kulturní odkaz. Jeho prvním ředitelem byl až do své smrti v roce 1960 zakladatel české egyptologie František Lexa. Založení tohoto ústavu mělo pro obor velký význam, neboť umožnilo našim egyptologům na jedné straně provádět v Egyptě vlastní archeologické výzkumy a získávat z nich původní pramenný materiál a na druhé straně se přímo zapojit do proudu světové egyptologie. Prvním úkolem ústavu byla účast na mezinárodní akci *UNESCO, organizované na záchranu a dokumentaci nubijských památek ohrožených stoupajícími vodami Nilu v souvislosti se stavbou Vysoké asuánské přehrady. V letech 1961–1965 se uskutečnilo pět československých výprav, které provedly archeologický, epigrafický, etnografický a antropologický průzkum dvou svěžených rozlehlých koncesních oblastí v Dolní Núbii. Tuto práci Egypt ocenil podílem na hodnotných archeologických nálezech, který obohatil sbírky Národního muzea v Praze. Hlavním terénním pracovištěm ústavu se hned od počátku stal Abúsír – významné královské pohřebiště z doby 5. dynastie (2465–2325 př. n. l.), které je součástí proslulého pyramidového pole (vyhlášeného UNESCO jako součást *Světového kulturního a přírodního dědictví lidstva). Během dlouhodobého komplexního multidisciplinárního výzkumu lokality se podařilo odkrýt největší dochovanou nekrálovskou *hrobku (typu *mastaby) *vezíra Ptaššepse, pyramidové komplexy královny *Chentkaus II. a panovníka Raneferefa a rozlehlé hřbitovy členů královské rodiny, vysokých *úředníků, hodnostářů a *kněží. Překvapivé jsou i *objevy důmyslných šachtových hrobů hodnostáře *Uđzahorresneta a *Iufaa z počátku první perské nadvlády (od 525 př. n. l.). Cílem terénní práce českých egyptologů je nejen prozkoumání a publikování objevených *objektů, ale také jejich účinná *konzervace a záchrana pro budoucnost.

Práce na pražském pracovišti ústavu se soustřeďuje na zpracování všech objevených stavebních památek a nálezů z nich a na přípravu publikací. Průběžně jsou také zpracovávány egyptské nálezy uložené ve veřejných sbírkách a muzeích po celé České republice. Významná je rovněž pedagogická činnost na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy i mimo ni. Velký význam má projekt Českého národního egyptologického centra (2000–2004), které se spolupodílí na organizování základního archeologického výzkumu v Egyptské arabské republice a pořádání výstav a mezinárodních egyptologických konferencí v Praze. Kontakt: Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, Celetná 20, 110 00 Praha 1, <http://egyptologie.ff.cuni.cz>. (Břetislav Vachala)

český exil, *exil, český.

Český klub skeptiků, *Sisyfos – Český klub skeptiků.

český kníže, *kníže, český.

Český lid, nejstarší český odborný etnografický časopis, vycházející (s přestávkami) od roku 1891, původně pod redakcí Čeňka *Zírta a Lubora *Niederla, později pouze pod vedením Zírtoým. V dalších letech byli šéfredaktory časopisu Olga Skalníková (od 1951), Jaroslav Kramářik (od 1963), Vladimír Scheufler (od 1969), Antonín Robek (od 1973), Zdenek Hanzl (od 1990) a Jiří *Woitsch (od 2006). Od roku 2001 vychází časopis pod upraveným názvem *Český lid: Etnologický časopis*, který má zdůrazněním podtitulu poukázat na orientaci časopisu na aktuální etnologické, respektive antropologické badatelské trendy. Časopis vždy zprostředkoval vedle odborných studií s etnografickou, folkloristickou, případně i archeologickou, antropologickou, literárněvědnou a uměnovědnou tematikou, i kontakty se zahraničím a přinášel obsáhlé a fundované bibliografické přehledy domácí i cizí.

V současnosti je časopis platformou pro metodicky i tematicky různě orientované proudy etnologického studia, od kulturní a sociální antropologie až po klasický národopis a další mezní disciplíny. Vychází čtvrtletně, uveřejňuje teoretické a materiálové studie, zprávy a recenze českých i zahraničních autorů. Všechny příspěvky procházejí anonymním peer review

hodnocením. Časopis je indexován a abstraktován v předních mezinárodních databázích zaměřených na humanitní a sociální vědy. Kontakt: Jiří Woitsch (vedoucí redaktor), *Etnologický ústav AV ČR, v.v.i., Český lid (redakce), Na Florenci 3, 110 00 Praha, telefon: 222 828 602, fax: 222 828 511, URL: <http://www.eu.cas.cz/>. (Jaroslav Malina, Jiří Woitsch)

čest, uznání a ocenění, jehož se *subjektu dostává od druhých, ale i to, které si dává sám. Pouze *občan, jehož jednání se stále řídí s ohledem na jeho čest, může počítat s *úctou druhých a mít skutečnou *autoritu mezi nimi. Čest a dobrá pověst jsou důležité statky pro život ve *společnosti, která uznává *morálku. Poškození cti a dobrého jména lži nebo pomluvou lze zpravidla jen stěží napravit. (Jaroslav Malina)

Češi (Čechové), *národ obývající *české země, tj. Čechy, Moravu a Slezsko, celkový počet činí přibližně 10,3 milionu (odhad z roku 2006) v České republice, další Češi nebo jejich potomci žijí v zahraničí, zejména v USA, Kanadě, Latinské Americe, Austrálii, dále na Slovensku nebo jinde v Evropě. *Jazyk (*čeština) patří do západoslovanské skupiny *indoevropské rodiny.

Čechové (ve franských latinsky psaných pramenech označovaní podle starého keltského a germánského názvu (*jazyky, keltské, *jazyky, germánské) pro české země jako *Bohemani* či *Boemani*, jejich *země pak *Beheim* nebo *Beu*) migrující v průběhu 5. a 6. století do České kotliny zejména z Panonie, byli již zřejmě etnicky jednotní. Na počátku 7. století dovršili osídlení České kotliny.

Podle starších *názorů sídlilo v Čechách několik menších *kmenů (například Domažlící, Doudlebové, Hbané, Lemuzové, Lučané, Pšované nebo Zličané). Tyto domněnky vznikly nesprávnou *interpretací dobových písemných pramenů a to *Orosia* Alfréda Velikého (anglosaský panovník v letech 871–899) či jiného zeměpisného spisu *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*, zvaného též *Geograf bavorský*, který vznikl kolem roku 850 ve *franské říši. Další pramen, který se vztahuje k tomuto ranému období českých dějin, tvoří zakládací listina pražského *biskupství, která popisuje hranice pražské *diecéze v letech 973–975. V jiné listině vydané 29. dubna 1086 v Řezně císařem Jindřichem IV. (římský *král a *císař v letech 1056–1106) se uvádějí území Děčanů, Litoměřiců a Sedličanů. V tomto případě se s velkou pravděpodobností jedná o obyvatelstvo správních celků českého raně středověkého *státu (tzv. hradeckých obvodů).

První státní útvar na českém území, *Sáмова říše (623–659), byl svazem *slovanských kmenů vedeným franským kupcem Sámem. Na počátku 9. století platili Čechové *tribut franské říši, v písemných pramenech vystupují jako část této říše náležející Bavorsku. V 80. letech 9. století za *vlády moravského knížete Svatopluka (870–894) bylo území Čech připojeno k *Velké Moravě (*Moravané). Po pádu Velké Moravy na počátku 10. století došlo k sjednocení Čech pod dynastickou vládou rodu *Přemyslovců, kteří definitivně připojili Moravu k českému území.

Po vzniku českého *království v roce 1212 se v průběhu 13.–15. století rozvíjela česká *kultura i *společnost, a to především za vlády Karla IV. (rozvoj *měst a *řemesel, těžba drahých *kovů, založení *univerzity aj.).

Po bitvě na Bílé hoře (8. listopadu 1620) se české země staly součástí habsburské *monarchie. Koncem 18. století docházelo k prvním významným projevům národního obrození, které vyvrcholilo *revolucí v letech 1848–1849. V letech 1867–1918 se Čechy a Morava staly součástí rakousko-uherského mocnářství. Po úspěšném boji českého národa za nezávislost za *první světové války byla vytvořena samostatná Československá republika (28. 10. 1918) jako společný stát především Čechů a *Slováků a dalších národností (maďarské, polské, německé a ukrajinské). Existence Československa skončila 1. ledna 1993, kdy rozdělením České a Slovenské federativní republiky vznikla Česká republika a Slovenská republika. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín, Zdeněk Tvrď)

Češi, volyňští, *Volyňané.

česka, **patella*.

Čeští bratři, *Jednota bratrská.

čeština, západoslovanský *jazyk patřící k *slovanské větvi *indoevropské rodiny, jímž v současnosti mluví asi 10 milionů lidí v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na různé úrovni a v různé podobě a funkci v zahraničí (české menšiny v Banátu, Chorvatsku, dožívající komunity v Rusku, na [v] Ukrajině nebo v Kazachstánu, západní Evropě, USA). Základními jazykovými znaky jsou přízvuk na první slabice, korelace délka/krátkost, hláska „ř“, náhrada jerů hláskou „e“, změna praslovanského „g“ na „h“ a další hláskové změny, například „tj“ na „c“ nebo „dj“ na „z“ (svíce, mez); české sloveso zná jeden minulý čas (zanikly aoristy), u jmen zanikl duál a posílila se korelace životnost/neživotnost. Čeština se píše latinkou, fonetickým diakritickým pravopisem.

První stopy češtiny nacházíme již v některých staroslověnských textech (bohemismy), například v Kyjevských listech, části moravského misálu z 9. století, nebo ve Vídeňských glosách (11.–12. století); tradičně se uvádějí dvě české věty v latinsky psané zakládací listině litoměřické *kapituly z roku 1057 (pocházejí však patrně z doby pozdější, nejspíš až z 12. století). Český literární jazyk se rozvíjel zejména za *vlády Karla IV. (1316–1378), v době husitské (*husitství) a pohusitské, kulminace dosahuje v období *humanismu a opožděné *renesance 16. a počátku 17. století (*Bible kralická). V podstatě od počátku německé *kolonizace (13. století) se do češtiny více dostávají četné německé lexikální a gramatické prostředky a modely. Přes četné snahy (zejména od 18. století) o zavedení *němčiny jako jednotného jazyka na teritoriu *Zemí Koruny české se čeština zachovala a od dob *osvícenství se zásluhou Josefa *Dobrovského (1753–1829), Josefa Jungmanna (1773–1847) a pozdější kodifikací Jana Gebauera (1838–1907) buduje systém novčeštiny. Snahy o nefunkční odstraňování německého vlivu z jazyka (*purismus) fakticky končí strukturálně funkční metodou *Pražského lingvistického kroužku (teze z roku 1929) v průběhu 20. let 20. století, kdy je funkční a flexibilní jazykový systém češtiny stabilizován. (Viz též *Češi.) (Ivo Pospíšil)

četnost, alelová (genová četnost), *relativní zastoupení *alely určitého genu v populaci. (Jiřina Relichová)

četnost, genotypová, *relativní zastoupení jedinců určitého *genotypu v populaci. (Jiřina Relichová)

Čewang ungi (Písně císařů a králů), dvoudílná historie Číny a Koreje, sepsaná I Süng-hjuem (1224–1300) v pozdních 80. letech 13. století. První díl – historie Číny – je psána sedmislabičným veršem, druhá část – jakési dějiny Koreje od počátků po soudobé *Korjō – veršem pětislabičným. Toto dílo lze řadit k hymnické *poezii, zřejmě bylo zpíváno, stejně jako jeho pravzory z doby *Tchang. Najdeme v něm některé nestandardní pohledy na počátky korejských dějin a literární *názor na význam jednotlivých historických postav, někdy poněkud vzdálený oficiálním *kronikám, zejména **Samguk sagi*. (Miriam Löwensteinová)

čhörten (tibetsky: *mčhod-rten*, „schrána obětí“, přeneseně též „relikviář ostatků“), kultovní lamaistická *stavba, několikastupňová zužující se věž, jejíž části symbolizují pět základních prvků. (Josef Kolmaš)

Čch' Sung-c' („Mistr rudé borovice“), čínský mudrc, taoistický Nesmrtelný; proslul svou gymnastikou. (Jaroslav Malina)

Čchang-čcheng („Dlouhá zeď“) (též *Wan-li čchang-čcheng a *Velká čínská zeď), staročínský název (z období dynastie *Chan) soustavy hraničních *opevnění proti kočovníkům na severu a severozápadě Číny, jejíž první *varianta byla postavena v době *vlády *Prvního svrchovaného císaře Čchinů. V souvislosti s územními a politickými změnami byla Dlouhá zeď v různých dobách přestavována, a dokonce se měnila i její trasa. Nejdůležitější se tak stalo v době dynastie Chan počátkem 1. tisíciletí n. l. a *Ming v 15. a 16. století. Jen místy je tedy uchována původní zeď z doby vlády Prvního svrchovaného císaře

Čchinů, kterou on sám údajně nazval „Nejmocnější z hradeb světa“. Tato slova do jisté míry platí dodnes, kdy je Dlouhá zeď stále jedním z největších monumentů, jaké člověk vytvořil.

*Čiňané Dlouhou zeď označují od chanských dob *Wan-li čchang-čcheng (Zeď dlouhá deset tisíc li* – asi pět tisíc kilometrů) nebo *Čchang-čcheng (Dlouhá zeď)*, zatímco jinde na světě je od 16. století známa spíše pod názvem *Velká čínská zeď*. Vzdušnou čarou měří více než 2 700 kilometrů, ale díky členité trase je skutečně dlouhá asi 5 000 kilometrů; se všemi odbočkami, zdvojeními či ztrojeními, protaženými do jedné linie, měří ještě mnohem více.

Po ukončení stavebních prací v době Prvního svrchovaného císaře Čchinů byla Dlouhá zeď vysoká asi 7 metrů a široká dole 7 metrů a nahoře 5 metrů. Odhaduje se, že na její stavbě se podílelo několik set tisíc lidí, možná dokonce milion, a že spotřebovali asi 180 milionů krychlových metrů *hlíny, kolem 60 milionů krychlových metrů *kamene a *cihel a množství kvalitní vápenné malty. (Jaroslav Malina)

Čchang-ťiang („Dlouhá řeka“), na dolním toku zvaná Jang-c’-ťiang, řeka ve střední Číně (dlouhá 6 300 kilometrů), pramenící na severovýchodě Tibetské náhorní plošiny a ústící do Východočínského moře u Šanghaje; vedle *Žluté řeky od pravěkých dob druhá životodárná osa čínské *kultury a *civilizace; formální předěl mezi čínským severem a jihem. (Jaroslav Malina)

čchi (z čínštiny: *čchi*, „duch, energie“), pojem čínské filozofie ve významu duch či energie, jejímž prostřednictvím se projevuje kosmická energie *li, uvádějící látku v pohyb a kombinací principů *jin a jang (*jin-jang) dává vzniknout a fungovat celému *světu. (Jaroslav Malina)

Čchi, Severní (Pej Čchi, 550–577), nechanská dynastie v severní Číně. (Josef Kolmaš)

Čchiangové (Qiang), etnikum v čínské provincii S’-čchuan; celkem asi 200 000. *Jazyk patří do tibetské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny. Jsou pokládáni za autochtonní obyvatelstvo. Ještě na začátku 20. století žili na neolitické úrovni. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka. Následnictví je *matrilinéární, *manželství bývá *monogamní, ale vyskytuje se i *polyandrie. Věřící jsou stoupenci bönismu (*bön), *tibetského buddhismu, přežívají i staré *animistické představy. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrдый)

Čchilsöng, korejské božstvo Sedmi hvězd (Velký vůz, Velká medvědice). Do Koreje se dostalo s příchodem vulgárního *taoismu a bylo uctíváno ve zvláštních *svatyních společně s ostatními hvězdami, zvláště Polárkou a tzv. pěti hvězdami. K božstvu Sedmi hvězd se modlili bezdětní manželé a prosba o potomka byla podle mnoha *legend vyslyšena. Čchilsöng rodině posílá neobyčejného hrdinu, obvykle převtělení některé z hvězd, která se po splnění svého pozemského úkolu vrací zpět na Nebesa. Znamení Čchilsöng – Sedmi hvězd mívají na těle při *narození neobvyklí hrdinové, kromě jiných starověký vojevůdce a státník *Kim Ju-sin. (Miriam Löwensteinová)

Čchin, starověký čínský *stát existující v období asi 9. století až 221 př. n. l. (v dnešních provinciích Šen-sj, Kan-su a S’-čchuan v severozápadní Číně), který vyšel vítězně z bojů o *hegemonii nad Čínou. Celé Číně Čchinové vládli v letech 221 až 207/206 př. n. l.; v Západním světě byl z termínu Čchin odvozen název pro Čínu a její obyvatele. (Jaroslav Malina)

Čchin (221–207 př. n. l.), dynastie, jejímž zakladatelem byl *První svrchovaný císař Čchinů. (Jaroslav Malina)

Čchin Š’ chuang-ti („První svrchovaný císař Čchinů“) (24. 11. 260 – 18. 7. 210 př. n. l.), rodovým jménem Jing, osobním jménem Čeng, tedy Jing Čeng, byl zván též Čao Čeng podle *státu Čao, kde byli jeho rodiče rukojmími, nebo Lü Čeng podle svého údajného otce Lü Pu-weje. Ve státě *Čchin vládl od roku 246 př. n. l. V letech 230–221 př. n. l. dobyl státy Chan, Čao, Wej, Čchu, Jen a Čchi a dokončil sjednocovací proces v Číně.

V roce 221 př. n. l. se prohlásil *císařem a přijal titul Čchin Š'-chuang-ti. Uskutečnil reformy směřující k vytvoření centralizovaného státu, vedl expanzivní *vátky na severu a na jihu. Zahájil obrovské stavební projekty (*Dlouhá zeď, císařské paláce, *záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů). Státní *ideologií byl *legismus; *konfucianismus zůstal ideologií staré *šlechty poražených států. V letech 213–212 př. n. l. uskutečnil radikální opatření proti konfuciánské *opozici (spálena konfuciánská literatura v soukromých sbírkách, popraveni někteří stoupenci konfucianismu). Despotická *vláda vyvolala řadu povstání, jež vedla v roce 206 př. n. l. k pádu dynastie. (Jaroslav Malina)

Čching (1616–1911), poslední dynastie v Číně mandžuského původu, která od roku 1644 vládla celé Číně. (Jaroslav Malina)

Čchin-tien („Palác císařova ducha“), zvláštní *stavba v staročínských záhrobních sídlech, kde prodléval jakýsi duchovní dvojník zemřelého panovníka a kde se mu pravidelně dostávalo jídla, pití a jiných potřeb. (Jaroslav Malina)

Čchōjong, syn Dračího krále, ochranné božstvo korejských *království *Silla i *Korjō, zaháněč *nemocí. Podle *legendy zanedbával svou ženu a do jeho lože se vloudil démon, který na sebe vzal Čchōjongovu podobu. Čchōjong ho s manželkou přistihl a zahnal písni. Duch pak slíbil, že nevstoupí nikdy do dveří, na nichž bude Čchōjongův portrét. (Miriam Löwensteinová)

Čchōmsōngdä, nejstarší observatoř na *Dálném východě ze 7. století, dochovaná dodnes v sídelním *městě korejského státu *Silla Kjōngdžu. Observatoř byla vytvořena podle tehdejších kalendářních představ: dvanáct základních kamenů představuje počet měsíců v roce, třicet kamenů dny v měsíci a celkový počet 366 kamenných kvádrů stavby znamená dny v roce. (Miriam Löwensteinová)

Čchōndogjo („Sekta nebeské cesty“), korejská *sekta založená Čchō Če-uem v 60. letech 19. století. Učení se původně označovalo jako *tonghak* – Východní učení – v *opozici k tzv. *sōhak* – *křesťanství a vymezovalo se proti všem *heterodoxiím. V podstatě se v něm však mísí prvky *buddhismu, *křesťanství i původního *konfucianismu. Jde také, zvláště na počátku, o učení chiliastické. Příslušníci Čchōndogjo uctívají jediného *Boha, Pána na nebesích.

Později zbožstili svého zakladatele Čchō Če-ua i jeho následovníky, vytvořili svaté knihy a církevní síť. V době po japonské okupaci Koreje v roce 1910 podporovali nejrůznější vzdělávací projekty a protijaponské aktivity, zasahovali i do politiky. (Miriam Löwensteinová)

Čchü Jüan (konec 4. století př. n. l.), čínský básník a hodnostář; jeden z prvních významnějších představitelů starověké čínské *poezie. V mládí zastával nejvyšší hodnosti na panovnickém dvoře, pro intriky odešel do ústraní. Ústředním motivem jeho básní, vyznačujících se propojením jazykové a formální vytríbenosti s filozofickým a magickým myšlením, je hledání družky odpovídající vysněnému ideálu. (Olga Lomová)

Čchu, Západní, označení části starověké Číny z roku 206 př. n. l., kde se stal *hegemonem nejvýznamnější vůdce protičhinského povstání Siang Jü. (Jaroslav Malina)

čchüťialingská kultura, *kultura, čchüťialingská.

Čchüan-žung, *Žungové.

Čchu-cch' („Písň z Čchu“), sbírka starověké čínské *poezie.

Čchun-čchiou („Jara a podzimy“), *kronika zachycující dějiny starověkého čínskému státu Lu v letech 722–481 př. n. l. a historiografický název období v těchto letech v celé Číně. (Jaroslav Malina)

čibča, *indiánský jazyk užívaný v Kolumbii, Panamě a Kostarice (*Čibčové). (Jaroslav Malina)

Čibčové (Muisca, „Lidé“), jedna z největších etnických skupin jihoamerických *indiánů, kteří se rozšířili nejen v oblasti dnešní Kolumbie a Ekvádoru, ale dříve též na území Střední

Ameriky. Jejich jméno je odvozeno z názvu hlavního božstva Chibchachum. Nevytvořili ani kulturní, ani společenskou jednotu, rozlišují se pouze v rámci velké rodiny čibských *jazyků (*čibča). V době počátků španělské *conquisty přesahoval jejich počet 300 000. Na svém území budovali opevněná sídliště. Byli pokročilí zemědělci a vynikli v uměleckém řemesle: zhotovovali *votivní hliněné, zlaté a jiné předměty. Po roce 1538 byli porobeni *Španěly a značně zdecimováni. Jejich jazyk zanikl již v 18. století. (Zdeněk Tvrdý)

Čičimékové, aztécké jméno pro původní *indiánské populace na severu Mexika. Náleží do skupiny mezoamerických *kultur a *jazyků a původně žili společně s předchůdci *Aztéků a *Toltéků. Jazyk patří do rodiny otomí. V 13. století přemohli Toltéky a založili malé městské státy *Azcapotzalco, Chololan či *Cholula, Tetzoco a Tlaxcala. Spolu s *Mixtéky a *Otomiji vytvořili tzv. mixtéckou pueblanskou kulturu, jejíž pozůstatky jsou dosud zachovány; spočívají na intenzivním ručním *zemědělství, *chovu drobných domácích zvířat a vyspělé umělecké řemeslné výrobě. V 16. a 17. století se jejich *kmeny spojily na společnou obranu proti Španělům. (Oldřich Kašpar, Zdeněk Tvrdý)

Čičové, malé etnikum jihoamerických *indiánů z horské oblasti And, pravděpodobně *kečujského původu, které mělo v *incké říši zvláštní výsady: pouze jeho příslušníci směli připravovat vonná dřeva k slavnostem a obětem *bohů v inckých *chrámech ve 12.–15. století. (Oldřich Kašpar, Zdeněk Tvrdý)

Čihák, Roman (2. 10. 1976, Brno), český archeolog; absolvent magisterského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, od roku 2006 student doktorského studijního programu Historických věd tamtéž. Diplomová práce: *Nastínění problematiky skalních rytin ve Skandinávii* (2006), vedoucí práce: Prof. PhDr. Vladimír Podborský, DrSc.

Zabývá se skalním uměním a jeho významem v sociokulturním systému. Kontakt: Mgr. Roman Čihák, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: 40674@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

čichová kost, **os ethmoidale*.

čichová oblast kůry mozkové, *oblast kůry mozkové, čichová.

čichové ústrojí, *ústrojí, čichové.

čichový nerv, **nervus, olfactorius*, I. hlavový nerv.

Čikamacu, Monzaemon (1653–1724), japonský dramatik. Je pokládán za jednoho z největších japonských dramatiků, bývá označován za japonského *Shakespeara. Ačkoliv byl *samuraj, měl odvahu situovat své hry i do prostředí obyčejných obchodníků, *měšťanů a kurtizán, čímž se výrazně odlišil od ostatních dramatiků své doby, kteří psali hry z prostředí šlechticů či udatných vojenských hrdinů. Mnohá jeho díla jsou založena na skutečných událostech, jak je tomu i ve hře o *sebevraždě obchodního příručího Tokubeie a jeho milenky, gejši Ohacu. Slavná hra *Sonezaki šindžú* (Společná smrt milenců v Sonezaki), napsaná v roce 1703 pro loutkové divadlo **džóruři*, je v Japonsku první mistrovské „měšťanské drama“ (*sewamono*) a zároveň Čikamacuova první hra na toto téma. (Klára Macúchová)

Čikasavové (Chicasawové, Chicasaw), původní etnikum severoamerických *indiánů v jihovýchodní části dnešních USA. Dnes jich žije asi 38 000 v rezervacích v Oklahomě a v přilehlých oblastech, kam byli přemístěni ve 30. letech 19. století. Jsou příbuzní s *Čoktavy; oba *jazyky tvoří západní skupinu maskodžijských jazyků. Čikasavové měli pověst válečníků, často bojovali se svými sousedy Čoktavy. (Zdeněk Tvrdý)

Čikítové, *Chiquitové.

Čimúové, *Chimúové.

čimúská kultura, *kultura, chimúská.

Čiňané:

1. obyvatelé Číny bez ohledu na etnickou příslušnost (celkem 1,314 milardy, odhad z roku 2006). V Číně je oficiálně uznáno 56 etnických skupin, mezi nejpočetnější patří *Čuangové, *Chuejové, *Mandžuoové, *Miaové, *Puiové ad. Do příznivého společného vývoje neblaze zasáhla opatření čínské *vlády od konce 50. let 20. století, kdy byla prosazována politika tzv. velkochanského *šovinismu. Situace byla komplikována i faktem, že většina menšin žije mimo centrální Čínu;

2. Chanové, vlastní Číňané, nejpočetnější etnikum v Číně tvořící 92 % obyvatel Číny (více než 1,2 miliardy) a na *Tchaj-wanu, menšiny v jihovýchodní Asii, v USA a v Evropě. *Jazyk patří do sinothajské větve *tibetočínské rodiny, některé dialekty jsou vzájemně nesrozumitelné; užívají vlastní písmo. Etnogeneze začala v povodí *Žluté řeky (*Chuang-che), vývoj zde probíhal od *paleolitu, etnogenezi je možno na základě archeologických a písemných pramenů sledovat více než 7000 let. Etnogeneze v centrální Číně probíhala přes nájezdy či nadvládu jiných etnik. První *stát je doložen po polovině 3. tisíciletí př. n. l., ale dlouho se jeho vliv omezoval na centrální oblasti kolem řek Chuang-che a *Jang-c'-ťiang, zatímco severní, západní a jižní oblasti dnešní Číny byly osídleny „*barbary“. Po období velkého množství států, které vznikly na území Číny zejména od 7. století př. n. l., byla *země znovu sjednocena roku 221 př. n. l. dynastií *Čchin (odtud jméno Čína) a za další dynastie *Chan dosáhla na západě v podstatě dnešních hranic. Mongolská dynastie *Jüan dovršila zapojení severních i jižních oblastí. Další výboje podnikala až mandžuská dynastie *Čching (od roku 1644). Ta ovšem musela sama od 19. století čelit expanzi evropských mocností (kromě jiného opiové *války 1839–1842, 1856–1858 a 1858–1860), které zemi změnilly v polokolonii a postupně Čínu zbavily jejích tradičních *vazalů: Barmy, Koreje, Vietnamu. Zemi oslabil též *čínsko-japonská válka (1894–1895), která připravila Čínu o Tchaj-wan (do roku 1945), a neúspěšné tzv. Boxerské povstání (I-che-tchuanů, 1900). Krizi nevyřešilo ani zrušení *monarchie a vyhlášení *republiky v roce 1911. Čína se účastnila *první světové války na straně Dohody (vyslány jen pracovní prapory), ale v důsledku revolučních událostí v Rusku a importu *revoluce přišla o značnou část území Mongolska (tzv. *Vnější Mongolsko; *Vnitřní Mongolsko je i nadále součástí Číny). V důsledku japonské agrese ve 30. letech 20. století ztratila i Mandžusko a oblasti severovýchodní Číny, kde byl vyhlášen stát *Mandžukuo. V dalších letech *Japonci okupovali i značnou část střední Číny a pobřeží, na zbytku území probíhala *občanská válka mezi nacionalisty (Kuomintang) a komunisty. Teprve po skončení *druhé světové války a odchodu Japonců se územní situace konsolidovala, když komunistický režim ovládl kontinentální Čínu, zatímco nacionalisté se udrželi pouze na Tchaj-wanu. Od roku 1950 na základě tzv. mírové smlouvy Čína připojila a spravuje *Tibet. Zároveň jí byla vrácena většina zahraničních enkláv na pobřeží. Zejména v 60. letech se vyostřily čínsko-indické a čínsko-sovětské pohraniční spory provázené i lokálními ozbrojenými *konflikty a Čína se zároveň zařadila mezi jaderné mocnosti. V 70. a 80. letech 20. století došlo k ozbrojeným sporům s Vietnamem. Dne 1. 7. 1997 proběhlo předání britské *kolonie Hongkong pod plnou čínskou svrchovanost s tím, že budou zachována po dobu 50 let některá specifika (zejména *tržní ekonomika). Obdobně se částí Číny stala 20. 12. 1999 i bývalá portugalská kolonie Macao.

Ekonomicky patří Čína k potenciálně nejvýznamnějším zemím *světa, hodnotou HDP a zejména jeho růstem (kolem 7 % ročně) ukazuje, že bude patřit k politickým i ekonomickým velmocem 21. století. Demonstrace z roku 1989 *vláda brutálně potlačila a liberalizace veřejného života (na rozdíl od ekonomického uvolnění) probíhá pomalu. V náboženském životě převládá *kult předků kombinovaný s *konfucianismem, *taoismem a *buddhismem. (Viz též *civilizace, čínská, *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Číňané, Prvotní, *Protočíňané.

Čindök (vládla 647–654), druhá královna korejského státu *Silla, s její smrtí skončila i *vláda tzv. „svaté kosti“. Proslavila se pětislabičnou básní, která je zaznamenána ve čtvrtém roce jejího panování (650), již adresovala tchangskému císaři Kao-cungovi a byla v podstatě průvodním listem poselstva k tchangskému dvoru. Oslava dynastie *Tchang je popisem ideálního státu a vzoru („pochodně“) pro Sillu. (Miriam Löwensteinová)

Čingischán (vlastním jménem Temüdzin, asi 1162 – asi 18. 8. 1227), mongolský panovník a vojevůdce; sjednotitel *mongolských etnik a zakladatel velké *mongolské říše. Ovládl území obývaná mongolskými, *turkickými a *tunguzskými etniky. V roce 1206 byl zvolen velkým *chánem. V letech 1211–1215 podnikl tažení do severní Číny proti džürčenské říši Ťin, v letech 1218–1221 pronikl do Turkestánu, Afghánistánu a až k Indu. Jeho vojska bojovala i s *Rusy a *Kumány. V letech 1225–1227 vedl boje proti Tangutské říši, na jejímž území zemřel. Podle tradice je Čingischánovi připisován zákoník *Jasa* a sbírka výroků *Bilig*. Říše se po jeho smrti dostala do *krize a rozpadla se. (Jaroslav Malina)

čingol, tzv. „pravá kost“, *kolpchum čedo. (Miriam Löwensteinová)

činitel, tafonomický, zdroj síly (vyvinutý například hyenou, člověkem, gravitací atd.) aplikovaný na tělesné pozůstatky; *příčina modifikace skeletu nebo *kostní tkáně. (Michaela Zelinková)

Činové, *Čjinové.

čínská architektura, *architektura, čínská.

čínská civilizace, *civilizace, čínská.

čínská filozofie, *filozofie, čínská.

čínská hudba, *hudba, čínská.

čínská kaligrafie, *kaligrafie, čínská.

Čínská lidová republika (Čung-chua žen-min kung-che-kuo, ČLR), vyhlášená 1. října 1949. (Josef Kolmaš)

čínská matematika, *matematika, čínská.

Čínská republika, stát založený po pádu mandžuské dynastie *Čching roku 1911. V roce 1949 převzali moc v Číně komunisté. Představitelé poražené *vlády se uchýlili na *Tchaj-wan a dodnes se považují za jedině legitimní pokračovatele někdejší *republiky. (Josef Kolmaš)

Čínská zed', *Čchang-čcheng.

čínské divadlo, *divadlo, čínské.

čínské lidové synkretické náboženství, *náboženství, čínské lidové synkretické.

čínské malířství, *malířství, čínské.

čínské písmo, *písmo, čínské.

čínské sochařství, *sochařství, čínské.

čínské vypravěčství, *vypravěčství, čínské.

čínsko-japonská válka, *válka, čínsko-japonská.

čínský buddhismus, *buddhismus, čínský.

čínský jazyk, *čínština.

čínský kalendář, *kalendář, čínský.

Činsöng (vládla 887–897), třetí královna korejského *státu *Silla, proslula svou prostopášností. Přesto se z doby jejího panování dochovalo i mnoho historek, svědčících o její „vzorovosti“. S její *vládou je spjat i počátek rozkladu státu a povstání prvních silnějších rebelů, například *Kjõn Hwõna. (Miriam Löwensteinová)

čínština, národní *jazyk *Chanů (*Čínanů) a státní jazyk *Čínské lidové republiky, respektive *Republiky Čína na Tchaj-wanu. Kromě Čínanů žijících v Číně a částečně i nechanských národů na teritoriu Číny mluví čínsky i početné čínské obyvatelstvo, jež žije odedávna v Indočíně, v Malajsii, Indonésii, na ostrovech v Tichém oceánu a v severoamerických *městech na Tichomořském pobřeží. Čínský jazyk je jedním z nejstarších a

nejbohatších kulturních jazyků *světa. První čínské písemné památky – věšebné nápisy na kostech a želvích krunýřích a některé nápisy na bronzích – pocházejí již z doby před třemi a půl tisíci lety. Jako zrcadlo *duchovní a *hmotné kultury čínského lidu je čínský jazyk charakteristický obrovským množstvím výrazových prostředků, vyniká rozsáhlou slovní zásobou a schopností vyjadřovat i ty nejjemnější významové odstíny.

Čínský jazyk v průběhu dějin hluboce ovlivňoval jazyky sousedních *zemí Japonska, Koreje a Vietnamu, které převzaly čínské znakové písmo a v případě Koreje a Japonska i psanou čínštinu, přizpůsobenou ovšem oběma těmito jazykům. Čínský vliv se projevoval i ve vytváření vlastních písem některých asijských národů sousedících s Číňany (*Džürdženi, *Kitani, *Tanguti), která vznikala pod bezprostředním vlivem čínského znakového písma (*písmo, čínské).

Z hlediska genealogického je čínština tradičně řazena mezi jazyky sino-tibetské (čínsko-tibetská jazyková rodina), které se dále dělí na větve čínsko-thajskou a tibeto-barmskou. U těchto jazyků byly zjištěny jisté shodné rysy, jako například jednoslabičný charakter slov, existence tzv. melodického přízvuku, tj. rozlišování homonym různou polohou či různým průběhem hlasu, některé shodné rysy v gramatice ad.

Z hlediska typologické charakteristiky se čínština zahrnuje mezi jazyky izolační (izolující), u kterých jsou slova neměnná a gramatické vztahy se vyjadřují slovosledem nebo spojováním slov, čímž se z jazyka původně jednoslabičného (monosylabického) stává jazyk mnohoslabičný (polysylabický) či mnohoskladný (polysyntetický).

Čínský národní jazyk dosud nepřekonal četné místní dialekty a nářečí, z nichž se některé vzájemně značně liší foneticky, částečně také slovní zásobou a někdy i gramaticky. Vzhledem k obrovské rozloze Číny jsou tyto dialekty tak rozdílné, že Číňané ze severu a z jihu si normálně nerozumějí, avšak přísná hlásková shoda čínských dialektů, jejich převážně společná slovní zásoba a jednotná gramatická stavba vylučují možnost klasifikovat dialekty jako samostatné různé jazyky.

Dialekty čínského jazyka můžeme rozdělit do dvou skupin – severní a jižní, mezi nimiž je přibližnou hranicí čára vedená po jižním toku řeky *Čchang-ťiang (Jang-c' -ťiang) a dále střední Čínou až do Jün-nanu. K severní skupině patří především dialekt pekingský (tzv. mandarinština, *kuan-chua, „úředničtina“), kterým hovoří zhruba dvě třetiny veškeré populace, a k němu se přimykající dialekty chunanský, rozšířený v Chu-nanu a ve východní části provincie Ťiang-si, a chuejčouský, jímž se mluví v jižní části provincie An-chuej.

Jižní skupina dialektů je značně nesourodá a patří k ní dialekty Wu v provinciích Ťiang-su, Če-ťiang a v okolí přímořských měst Su-čou, Šanghaj a Ning-po; dialekty Min v provinciích Fu-ťien, Kuang-tung, Chaj-nan, přímořských městech Fu-čou, Sia-men a Šan-tchou a téměř na celém Tchaj-wanu; dialekt Hakka, rozšířený v provinciích Kuang-tung, Ťiang-si, Chu-nan a v části Fu-ťien; a dialekt Jüe (kantonština) v provincii Kuang-tung. Sjednocujícím prvkem mezi mluvčími jednotlivých čínských nářečí se postupně stává oficiálně zaváděná „spisovná čínština“ (*pchu-tchung-chua*), založená na pekingském dialektu. Současný čínský národní jazyk se vyznačuje některými zvláštnostmi, které ho výrazně odlišují od ostatních jazyků světa.

Fonetika: Základní fonetická jednotka slabika se zpravidla skládá z počáteční souhlásky (iniciála), slabikotvorné samohlásky (dvojhásky, trojhásky) a uzavírající souhlásky -j, -n, -ng, -r (finála). Například l+i (li, „švestka“), m+ao (mao, „vlas, chlup“), s+iao (siao, „malý“); ma+j (maj, „kupovat“), li+n (lin, „les“), lia+ng (liang, „dva“) apod. Úhrnný počet takto tvořených slabik činí 422 (včetně zhruba jedné desítky fonémů vyskytujících se pouze v citoslovcích).

Fonetická struktura slabiky je v čínštině určována nejen tím či oním fonémovým složením, nýbrž i jinými činiteli – v jednoslabičném slově například *tónem, ve víceslabičném důrazovým přízvukem. Tóny v nejrozšířenějším pekingském dialektu jsou čtyři (z

technických důvodů zde označované indexy¹⁻⁴): rovný (ma¹, „matka“), stoupající (ma², „konopí“), klesavo-vzestupný (ma³, „kůň“) a klesající (ma⁴, „hubovat, spílat“).

Tvorba slov a slovní zásoba: Čínština vyniká neobyčejným slovním bohatstvím, a to jak ve smyslu celkového množství existujících slov, tak i ve smyslu prakticky neomezených možností tvoření slov nových cestou skládání stávajících morfémů, afixací, přízvukem apod. Mimo to, poněvadž starý literární jazyk byl běžně používán dlouhou dobu, zůstává stále jako slovní poklad dřívějších epoch nevyčerpatelem zdrojem obohacování současného slovníku. Mnohatisíciletý vývoj čínské kultury s jejím duchovním a hmotným bohatstvím nabízí velké možnosti vlastního tvoření slov bez přebírání slov cizích (výjimkou jsou některé buddhistické termíny sanskrtské [sanskrt], jako *nie-pchan*, „nirvána“, či ojedinělé termíny evropské vědy, například *luo-ti*, „logika“, *lej-ta*, „radar“ apod.). Z morfologického hlediska může být slovo tvořeno: 1. jednoduchým morfémem bez speciálních koncovek (*ta*, „velký“, *žen*, „člověk“); 2. dvouslabičným kořenem, nepodléhajícím etymologizaci (*kung-fu*, „volný čas“, *tung-si*, „věc, předmět“); 3. více morfémů spojenými podle pravidel slovtvorby. Podle vzájemného vztahu mezi skládanými morfémů se slova dělí na čtyři skupiny: *a.* Typ spojení prvku určujícího (charakterizujícího) s prvkem určovaným (charakterizovaným). Například *čeng*, „vládnout“ + *fu*, „palác“ = *čeng-fu* (vláda); *kao*, „vysoký“ + *liang*, „obilí“ = *kao-liang* (čirok, kaoliang). *b.* Typ smyslových dvojic, tj. synonym, analogií, antonym apod. Například *tao*, „cesta“ + *lu*, „cesta“ = *tao-lu* (cesta); *tuo*, „mnoho“ + *šao*, „málo“ = *tuo-šao* (kolik?). *c.* Typ spojení děje s předmětem. Například *čchu*, „vycházet z“ + *pan*, „tiskařský štoček“ = *čchu-pan* (vydávat, vycházet tiskem); *tung*, „pohybovat, uvádět v chod“ + *jüan*, „osoba či člen“ = *tung-jüan* (mobilizovat, mobilizace). *d.* Typ spojení činnosti s jejím výsledkem nebo cílem. Například *tchuej*, „strčit“ + *fan*, „překotit se“ = *tchuej-fan* (svrhnout); *jen*, „roztáhnout“ + *čchang*, „dlouhý“ = *jen-čchang* (roztáhnout, prodloužit). Podle typu *a.* se tvoří i víceslabičná slova. Například *tung-wu*, „živočich“ (pohybovat se + bytost) + *jüan*, „sad, dvůr“ = *tung-wu-jüan* (zoologická zahrada); *chuo-čche*, „ohnivý vůz“ (oheň + vůz = vlak) + *tchou*, „hlava“ = *chuo-čche-tchou* (lokomotiva). 4. Slovo může být tvořeno kořenovými morfémů ve spojení s rozličnými slovtvornými sufixy. Například *čuo-c'*, „stůl“, *fang-c'*, „dům“, *mu-tchou*, „dřevo“, *č'-tchou*, „prst“ atd., kde *-c'*, *-tchou* jsou slovtvorné sufixy podstatného jména. Nebo *tang-žan*, „ovšem“, *pi-žan*, „určitě“ atd., kde *-žan* je slovtvorným sufixem příslovce. 5. Slovo může být lexikalizovanou formou jiného slova. Například *ma-šang*, „na koni“ = ihned, okamžitě; *tia-li*, „v rodině“ = doma; nebo lexikalizovaným spojením slov, například *i-sia-c'*, „jeden úder“ = rázem, naráz. 6. Slovo může být zkratkou celého spojení slov, například *Pej-tchu* – *pej*, „sever“ + [t'ing, „hlavní město“] = Peking + *tchu*, „plánek, mapa“ + *šu*, „kniha“ + *kuan*, „kancelář, úřad“ = *tchu-šu-kuan* („knihovna“) = Pekingská knihovna.

Morfologie: Podle smyslových a syntaktických, ale i podle morfologických znaků existuje v současné čínštině sedm kategorií slovních druhů: podstatná jména, číslovky, ukazovací a tázací zájmena, přídavná jména, příslovce, slovesa a ostatní zájmena. K částicím patří především předložky, spojky a modální částice. U podstatných jmen ve spojení s číslovkami, ukazovacími a tázacími zájmeny se používá tzv. sčtených sufixů (numerativů), například *san-ke-žen*, [„tři + numerativ *ke* (kus) + člověk“] = tři lidé, *če-tchou-niou* [„tento + numerativ *tchou* (hlava) + býk“] = tento býk. Takových numerativů je přes sto.

Skloňování podstatných jmen neexistuje. Vztah podstatného jména k ostatním slovům ve větě se naznačuje například slovosledem, pomocnými slovy či částicemi apod. Například sufixem *-men* (doslova „dveře“) se označuje množné číslo. Sloveso se nečasuje podle osoby, času a způsobu, ale může se upravovat pomocí vidových sufixů dokonavého, nedokonavého, trvajícího apod.

**Syntax:* Základním prostředkem vyjadřování syntaktických vztahů v čínštině je slovosled, doplňovaný poměrně skrovným množstvím slov pomocných, slovních spojení, rytmem a intonací řeči apod. Existuje několik typů souvětí – lineární, podřadné, semknuté. Zvláštností

je i párovost či nepárovost větné konstrukce, kdy syntaktické jednotky stejného gramatického významu v jedné větě jsou kladeny obdobně vedle sebe i v druhé větě (tento postup se uplatňuje s oblibou zejména v básnictví). (Josef Kolmaš)

Činukové, původní etnická skupina severoamerických *indiánů, kteří náležejí ke skupinám na severozápadním pobřeží Severní Ameriky. Byli rybáři, lovci mořské zvěře a sběrači. Dnes žijí jejich potomci v počtu několika set jedinců v rezervacích Britské Kolumbie a severní Kalifornie a usilují o uznání *kmene *vládou. (Zdeněk Tvrdý)

čipek, patrový, **uvula palatina*.

Čipevajové, *Chipewové.

čipkovité konické zuby, *zuby, čipkovité konické.

Čiriguané, jihoamerické *indiánské etnikum, které žije v jihovýchodní Bolívii mezi řekami Rio Grande a Pilcomayo. V dnešní době jejich počet klesl asi na zhruba 48 000. *Jazyk patří do rodiny *tupí. Čiriguané původně sídlili v oblasti západní Paraguaye, avšak z kultovních důvodů toto území opustili a stěhovali se napříč Gran Chakem (*Gran Chaco) až na území *incké říše (v letech 1471–1526). Jako zdatní válečníci pomáhali bránit území *Inků proti *Španělům, ale také proti *Arawakům, z nichž si některé podrobili. Do 18. století žili ve velkých společných domech pro více rodin, dnes bydlí v jednom domě 1–2 *příbuzné rodiny. Starostové *vesnic mají poměrně velkou prestiž a *autoritu. Původně *animistické náboženství je dnes prostoupeno křesťanskými prvky. (Zdeněk Tvrdý)

čirok (*Sorghum*), rod rostlin čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*), zahrnující také kulturní jednoleté i víceleté statné obiloviny s bohatým latnatým květenstvím *Sorghum bicolor*, *Sorghum halepense*, *Sorghum vulgare* a další. Po *pšenici, *rýži a *kukuřici je to čtvrtá nejčastěji pěstovaná obilovina. V Asii a Africe se čirok využívá ke konzumním účelům, vyrábí se z něj mouka, krupice, sirupy, alkoholické nápoje. V Evropě a USA slouží častěji jako krmná a silážní rostlina. Nejvíce se pěstuje ve Spojených státech amerických, v Číně a v Bangladéši. (Petr Bureš)

číselná symbolika Mayů, *symbolika Mayů, číselná.

čistka, etnická (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“), cílevědomé a vynucené vyhnání nebo *deportace určité *etnické skupiny nebo *národa z konkrétního teritoria. Etnické čistky jsou často doprovázeny snahou zahladit veškeré připomínky existence odsunuté etnické skupiny. Příčiny etnických čistek mohou souviset s odlišným *etnickým původem, *náboženstvím, *rasou, *kulturou nebo *politikou. Cílem etnických čistek je dosažení etnické *homogenity ze strany majoritní skupiny, která o odsun minoritní etnické skupiny usiluje. Spektrum donucovacích prostředků variuje od vynuceného odchodu z konkrétního geografického teritoria a nahrazení jednoho obyvatelstva jiným až k projevům násilí na nežádoucím *etniku. Agresor sahá k násilí zejména v situacích, kdy příslušníci minoritní skupiny lpí na svém teritoriu a odmítají jej dobrovolně opustit. Mnoho příslušníků vyháněného etnika tak přijde o život, čímž dochází k proměně etnické čistky v *genocidu. Pojem etnické čistky (srbochorvatské slovní spojení: *etničko čišćenje*, „etnická čistka“) pronikl do povědomí veřejnosti v roce 1992 během první fáze bosenské *války, kdy *Srbové vyháněli *muslimy z domovských území.

Etnické čistky byly uskutečněny na obyvatelstvu v bývalém Svazu sovětských socialistických republik (SSSR) za režimu Josifa Vissarionoviče *Stalina (1879–1953) v letech 1924–1953. Příkladem může být deportace *Čečenců a *Ingušů ze severního Kavkazu do Kazachstánu a Kyrgyzstánu a Tatarů z Krymu do Uzbekistánu a Tádžikistánu v roce 1944. Na území Balkánu proběhly etnické čistky mezi Srby, *Chorvaty a muslimy během válek v bývalé Jugoslávii v letech 1991–1995. Etnické čistky proběhly také na území Srbska v Kosovu v letech 1998–1999.

Význam pojmu etnická čistka kolísá a žurnalisté jej někdy užívají jako eufemismu pro genocidu. Představitelé akademických kruhů tento pojem odmítají, neboť jej nevytvořila

právní teorie, nýbrž novinářská praxe. (Viz též *antropologie, nacistická, *stalinismus, *tábor, koncentrační, *terorismus, *vivisekce.) (Barbora Půtová)

čistota a nečistota, romská rituální, dnes již je obecně známa skutečnost, že celek romských populací není nikterak jednotný a že uvnitř této množiny, která je spíše (zvenčí) traktovanou *kategorií* než reálnou *skupinou*, se nalézají významné bariéry a hranice. Jedním z principů, podle kterého se tyto hranice vinou, je subskupinová příslušnost. V případě Slovenské republiky se vzhledem k tomuto kritériu jedná zejména o skupiny *Romů slovenských, maďarských a olašských. Zcela odlišným principem, který dále rozděluje tyto skupiny, je institut *rituální nečistoty. Tento koncept jde napříč zmíněnými subskupinovými celky a má totožný dopad na jejich vnitřní strukturu. Existuje přitom jak u Romů maďarských, tak i slovenských a olašských.

Koncepce rituální nečistoty vychází z předpokladu existence určité nehmotné, magicky pojímané *iracionální kvality, která svou přítomností rituálně (tedy nikoli v obvyklém smyslu *hygieny) znečišťuje svého nositele. Tímto nositelem může být *věc, *zvíře nebo *člověk. Nositele rituální nečistoty můžeme rozdělit do dvou skupin: 1) ti, kteří jsou nečistí ze své vlastní povahy, samotnou svojí podstatou (zejména určitá zvířata jako psi, hadi, žáby či slimáci, dále pak zdechliny či výkaly); 2) ti, kteří o svou původní rituální čistotu přišli stykem s nositeli *primárními (čímž také, mimo jiné, došlo ke změně jejich ontologické kvality, respektive k transsubstanciaci).

Člověk, který je rituálně nečistý, se v (slovenské) *romštině označuje slovem *degeš* (respektive *degeša*, případně též *rikoňara*, *pšara*, *koňara*, *močkošara* či *dubki*). Degešem se člověk buď narodí, jsou-li jeho rodiče rituálně nečistí, nebo se jím může během svého života stát. Degešem se člověk stane tím, že se na něj přenese kvalita rituální nečistoty, přijde-li do styku s věcmi, zvířaty nebo osobami, které již rituálně znečištěny jsou. Své rituální nečistoty se pak již zbavit nemůže a stává se nenávratně a nadosmrti degešem (příčemž tato kvalita je dědičná). V případě, že se daná osoba jako degeš narodí, je situace identická. Jak říká romské přísloví: „*Degešiske ul'ila, degešiske merla*“ („Narodil se jako degeš a jako degeš umře“).

Romské subskupiny jsou tedy ještě uvnitř rozděleny neviditelnou bariérou rituálního znečištění na dvě části – na degeše a na *žuže Roma* (jednotné číslo *žužo Rom*; v romštině „rituálně čistý Rom“). Tyto skupiny jsou, stejně jako subskupinová *společenství samotná, *endogamní, tedy nedochází mezi nimi k vzájemným *sňatkům, neboť tímto sňatkem (respektive následným soužitím) by se rituálně čistý partner znečistil.

Přestože způsobů, jak se rituálně znečistit, je mnoho, tím nejčastějším a nejtradičnějším je požívání rituálně nečistého jídla, tedy zejména nečistých zvířat, jako jsou již zmínění psi, žáby, hlemýždi, ale i *koně. Z těchto zvířat je pak dnes nejčastěji konzumován pes, a proto jsou v současnosti degeši označováni též jako pojídači psů, psožrouti.

Protože rituální nečistota se přenáší zejména jídlem, platí pro Romy rituálně čisté zejména zákaz společného stolování s Romy rituálně znečištěnými. Tento zákaz jde dokonce tak daleko, že není přípustné ani jíst z nádobí, z něhož jedl degeš nebo které přišlo do styku se znečištěnými věcmi či zvířaty. Nastane-li takový případ, nádobí je třeba vyhodit.

Rituální čistota je něčím, co si každý *žužo Rom* úzkostlivě hlídá a střeží. Ztráta čistoty by totiž znamenala společenský pád a opovržení. Navíc by byl tento propad následován vyloučením z rodiny, neboť ostatním rodinným příslušníkům by soužitím s rituálně nečistou osobou hrozilo znečištění, a tak svého člena zapudí a zřeknou se jej. Přijít o rituální čistotu tedy znamená „sociální smrt“, a Romové jsou proto v této otázce velice úzkostliví a důslední.

Tento princip, podle kterého se rituální znečištění získává *narozením a není nijak možné se jej jakoukoli aktivitou zbavit, tedy že *status rituálně znečištěné osoby je člověku při narození připsán, je faktorem významně ovlivňujícím sociální strukturu romských osad, která tak svým způsobem připomíná situaci indických *kast (podle některých badatelů je pak

dokonce jejich přímým dědicem), neboť i zde se distance mezi dotyčnými skupinami projevuje zejména vyhraněnou endogamií.

Vzhledem k faktu, že vztah jednotlivých subskupin je často chápán jako analogický (nebo přímo identický) se vztahem rituální čistoty a nečistoty, můžeme uzavřít zjištěním, že ať již se skupinové členění romských společenství řídí podle principu rituální ne/čistoty, či podle subskupinové příslušnosti, je zřejmé, že často zmiňovaná „všeromská jednota“ je pravdě značně vzdálená, neboť sociální realita je v zásadě právě opačná: cikánské skupiny se vzájemným kontaktům obvykle vyhýbají. Jinak řečeno – zatímco většina příslušníků majoritní společnosti řadí každou osobu označenou jako *Cikán do jedné kategorie, Cikáni samotní využívají skutečných i symbolických prostředků k vyjádření rozdílů, které je vzájemně odlišují ve prospěch jejich příslušnosti k jednotlivým skupinám.

Co se přitom týče relací mezi jednotlivými romskými skupinami (ať již vymezených jedním, či druhým z uvedených principů), je realita opět zcela protikladná tendencím představám a tezí o jednotě všech Romů, neboť vztahy mezi jednotlivými cikánskými skupinami jsou obvykle mnohem horší než mezi Cikány a ne-Cikány. Jedním ze zcela zásadních faktorů při snaze o porozumění tzv. romské problematice je tak pochopení a akceptace proti stereotypnímu očekávání velice paradoxní skutečnosti, a to toho, že v pomyslném společenství, jehož účastníky se jednotlivé romské skupiny (vymezené subskupinovou příslušností a/nebo rituální ne/čistotou) cítí být, jsou jejich nejbližšími společníky – příslušníci majority. Ano, každý Cikán je především členem svojí skupiny, až na druhém místě se cítí být příslušníkem širšího společenství, které podle něj tvoří nejdříve ne-Cikáni a až pak cizí cikánské skupiny. (Marek Jakoubek)

čítí, epikritické, představuje jemně diferencované hmatové *informace (hmatové rozlišení kvality předmětů – *tvar, *velikost, konzistenci apod.), které jsou přiváděny z *kůže do *kůry mozkové. (Lenka Vargová)

čítí, protopatické, představuje nediferencované hmatové *informace (hrubou kožní citlivost, vnímání tepla, chladu, tlaku, bolesti), které jsou přiváděny z *kůže do *kůry mozkové. (Lenka Vargová)

Čižmář, Miloš (17. 12. 1945, Brno), český archeolog; ředitel *Ústavu archeologické památkové péče Brno, docent Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. V roce 1969 absolvoval studium prehistorie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně obhájením diplomové práce *Laténská pohřebiště na Moravě*. V letech 1969–1972 pracoval jako archeolog v Okresním muzeu v Prostějově, roku 1973 nastoupil do Archeologického ústavu ČSAV v Praze, kde se podílel na systematickém výzkumu keltského *oppida Závist. V roce 1977 přešel do Archeologického ústavu v Brně, kde se do roku 1983 účastnil rozsáhlých záchranných výzkumů na stavbě vodního díla Nové Mlýny a trasy dálnice Brno – Holubice. V roce 1983 obhájil kandidátskou práci *Pozdně laténské osídlení Závisti*. Od téhož roku až do roku 1993 prováděl každoročně terénní systematický výzkum keltského oppida Staré Hradisko, v letech 1983–1988 uskutečnil výzkum púchovského *hradiska Požaha u Jičiny a ve stejném období i odkryv celého keltského sídliště v Bořitově. V letech 1991–1993 byl řešitelem grantového projektu GA AV ČR „Závěr keltského osídlení na Moravě“, v letech 1992–1993 byl spoluřešitelem mezinárodního německo-českého projektu „Keltisches Gold“, v současné době je řešitelem projektu zaměřeného na problematiku počátku středoevropských oppid.

Publikoval na 200 prací v našich i zahraničních odborných časopisech a je spoluautorem publikace *Pravěké dějiny Moravy* (Brno 1993). Aktivně se účastnil řady mezinárodních vědeckých konferencí (Francie, Německo, Polsko, Rakousko). Byl zvolen dopisujícím členem Německého archeologického ústavu. Ve své odborné činnosti se především zaměřil na poznání časně laténské období, zejména na problematiku keltských pohřebišť a na studium pozdně laténské období, pro které získal výše uvedenými terénními výzkumy nové

hodnotné prameny. Intenzivně se též věnuje evidenci a dokumentaci hradišť a mohylníků na Moravě a ve Slezsku; v tomto směru řešil tři projekty Ministerstva kultury ČR a vydal *Encyklopedii hradišť na Moravě a ve Slezsku* (Praha: Libri, 2004). Od roku 1993 pracuje v Ústavu archeologické památkové péče Brno, kde vykonává funkci ředitele. Současně rediguje časopis *Pravěk* a jeho materiálovou řadu Supplementa. Přednáší na Slezské univerzitě v Opavě a na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde se roku 2000 habilitoval. Kontakt: Doc. PhDr. Miloš Čižmář, CSc., Ústav archeologické památkové péče Brno, Kaloudova 30, 614 00 Brno, e-mail: cizmar@uapp.cz. (Jaroslav Malina)

Čjinové (barmsky: Čjin, v transliteraci: Khyang, též Činové podle anglického přepisu Chin; častá jsou též *endonyma Ašo/Šo, Lai/Laizo, Lakher, Mizo/Zo/Zou, Zomi, Zotung aj.), skupina jazykově a kulturně příbuzných kmenových *etnik v severovýchodní Indii (indické svazové státy Ásám, Nágáland, Manipur, Mizoram, Tripura), v severozápadní Barmě a na severovýchodě Bangladéše; v Indii bývají (zejména Lusejové, Rángxhólové, Thádové a další) označováni jako Kúkiové. Vzhledem k etnické a jazykové spřízněnosti mezi barmskými Čjiny, manipurskými Kúkii a mizoramskými *Mizy se často hovoří o čjinsko-kúkísko-mizské populaci, kterou tvoří celkem více než 3 miliony osob (z toho asi 800 000 v Mizoramu, zhruba 50 000 v Bangladéši, zbytek na indicko-barmském pomezí). Jazyky patří do kúkíčjinské (ásámské) skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny a dělí se do čtyř podskupin. Severočjinskou podskupinu tvoří zejména dialekty paité, rálté a thádo, centrální podskupinu reprezentují hlavně lai, lusei (duhlian) a šunkla (či tašón), tzv. starokúkískou podskupinu tvoří zejména hallám, mhár a rángxhól, jižní podskupinu pak činbók, činmé, khami a šó (khyang). V řadě případů názvy dialektů zároveň slouží jako etnonyma jednotlivých kmenových společenství. Někteří autoři považují za samostatnou součást kúkíčjinské skupiny meitejštinu (manipurštinu) a razí souhrnné označení meitejsko-čjinská jazyková skupina.

Živí se hlavně úhorovým hospodařením na horských políčkách vytvořených *žďárením, kde pěstují *kukuřici, *proso, některé odrůdy *rýže a *čirok, z něhož podomácku varí pivo *zu*, *brambory, a různé druhy luštěnin, z technických plodin *bavlnu a *len. Rozšířeno je i pěstování čajovníku, kávovníku, jablek, pomerančů a *tabáku, jehož listy vesničané nechávají fermentovat pod horkým pískem, chov *prasat a drůbeže, vzácněji *koz a vodních buvolů; na maso a pro obřadní účely se chová tur gajal (*Bos gaurus frontalis*). Protože se věří, že zesnulý si na onen svět může odnést hmotné statky, *oběť gajala a dalších *zvířat při *pohřebním obřadu má symbolizovat jeho zámožnost. *Zemědělství doplňuje *lov, často s pomocí psí smečky, a to hlavně srnčí zvěře (jelínek muntzak či munťak), tura indického (*Bos gaurus gaurus*) či horských koz.

*Kmeny se dělí na *patrilineární *rody či *klany, jež jsou zpravidla *exogamní. Běžná je *monogamní forma *manželství, není ale vyloučena ani *polygynie. Pravidlem je asymetrická manželská výměna, rody poskytující nevěsty jsou rituálně nadřazené rodům, které je přijímají, a vzít si ženu z rodu „příjemců“ nevěst je zapovězeno pod trestem dočasného vyloučení z kmenového společenství.

Vyznáním jsou z převážné většiny (90 %) *křesťané (*anglikáni, *baptisté, *katolíci, metodisté, presbyteriáni aj.), zčásti *hinduisté, udrželo se i původní *animistické náboženství spojené s *vírou ve zlé duchy sídlící ve stromech, *jeskyních, vysokých horách, pramenech i lidských tělech. Těm, kdo zemřou násilnou *smrtí, a jejich duchové by proto mohli škodit lidem, bývají vyhazena *pohřebiště vzdálená od *vesnic a frekventovaných cest. Barmští Čjinové nežádka pod tlakem *úřadů přijali *buddhismus. (Jan Filipický)

článek prstu, *phalanx.

členské státy Evropské unie, *státy Evropské unie, členské.

členství, dobrovolná a zpravidla písemně či jinak potvrzená příslušnost k nějaké organizaci, skupině apod. (Marie Dohnalová)

člověk, *Homo sapiens sapiens* (současný [recentní], respektive anatomicky moderní člověk), z hlediska *biologické antropologie (přírodopisu člověka) je přirozeně zařazen v zoologickém *systému jako živočich. „Recentní“ možno chápat jako současný – buď v užším slova smyslu jako populace lidí žijících v současnosti, tj. v současné době existující, dosud žijící živočišný druh, nynější, moderní, nový, – ale i v širším slova smyslu jako nedávný, patřící do geologické přítomnosti, tj. do *holocénu, který začal před zhruba 10 000 lety.

Systematické zařazení (taxonomie) člověka z hlediska dnešního třídění živočichů může být následující: říše živočichové (*Animalia*), podříše mnohobuněční (*Metazoa*), linie dvoustranně souměrní (*Bilateria*), linie druhoústí (*Deuterostomia*), kmen strunatci (*Chordata*), podkmen obratlovci (*Vertebrata*), nadtřída čelistnatci (*Gnathostomata*), skupina čelistnatci s kostní tkání (*Osteognathostomata*), skupina čtvernožci (*Tetrapoda*), skupina blanatí (*Amniota*), třída savci (*Mammalia*), podtřída živorodí (*Theria*), nadřád placentálové (*Placentalia*), skupina *Boreoeutheria*, skupina *Euarchontoglires*, řád primáti (*Primates*), podřád vyšší primáti (*Anthropoidea*), nadčeleď *lidoopi a lidé (*Hominoidea*), čeleď velcí lidoopi a lidé (**Hominidae*), podčeleď hominini (**Homininae*), rod člověk (**Homo*), druh člověk rozumný (**Homo sapiens* Linnaeus, 1758).

Morfologie (tvarosloví): popisuje především základní stavební plán těl živočichů, z něhož lze odvodit stavbu lidského těla, a vývojové změny v tomto plánu, které předcházely vzniku člověka. Stavební plán živočichů je úzce spjat s jejich způsobem života a prostředím, v němž žijí. Z praktických důvodů se k charakteristice jednotlivých skupin používají především morfologické znaky.

Strunatci sdílejí s některými jinými živočišnými kmeny tyto *znaky pleziomorfní (obecné): Jsou to živočichové mnohobuněční, s tělem vzniklým ze tří zárodečných listů (vnější – *ektoderm, vnitřní – *entoderm, střední – *mezoderm) a druhotnou dutinou tělní (coelom). 2. Vyznačují se dvoustrannou souměrností (symetrie) a článkovaním (*segmentace) části těla (obojí může být v dospělosti potlačeno). 3. Přední oddíl trávicí trubice je po stranách proděravěn větším počtem párů žaberních štěrbin; ty u *primárně vodních obratlovců přetrvávají a ústí ven z těla, u suchozemských se zakládají během zárodečného vývoje a posléze zanikají. Strunatci mají dále *znaky apomorfní (zvláštní), jimiž se odlišují od jiných živočichů: 1. Je vytvořena vnitřní kostra (endoskelet), jejímž základem je struna hřbetní (**chorda dorsalis*): elastická tyčinka probíhající podélně tělem pod nervovou a nad trávicí trubici. 2. Trávicí trubice leží pod chordou a ústí na břišní straně těla před jeho koncem, *srdce leží na břišní straně pod trávicí trubicí a pumpuje *krev směrem k hlavovému konci. 3. Základem nervové soustavy je trubice s centrálním kanálem probíhající tělem na hřbetní straně nad chordou.

Obratlovci jsou aktivně pohybliví, *bilaterálně symetrickí strunatci s dobře vytvořenou opornou soustavou, výkonnými smyslovými orgány a vysokým stupněm koncentrace ústrojí řídicích tělesné pochody a chování. Jsou rozšířeni po celém světě a přizpůsobeni k životu ve všech prostředích dostupných jejich velikosti.

Hlavní pleziomorfní znaky obratlovců: 1. Tělo metamerně uspořádáno (v dospělosti se projevuje v uspořádání páteře, svalstva trupu, nervové soustavy). 2. Tělo podélně polarizováno od hlavového (*kraniálního) k ocasnímu (*kaudálnímu) konci a členěno nejméně na hlavu, trup a ocas. 3. Základem nervové soustavy je míšň trubice, z níž vystupují párové *míšní nervy; cévní soustava je uzavřený systém *tepen a *žil. Hlavní apomorfní znaky obratlovců: 1. *Pokožka vícevrstevná, kryta různými útvary (panciře, šupiny, peří, srst). 2. Chorda v dospělosti redukována; vnitřní kostra v dospělosti zpravidla kostěná s podílem chrupavek, vždy členěná na lebku a páteř. Končetiny jednotně stavěny jako ploutve nebo nohy. 3. Specializovaným nervovým ústředím je mozek (v mozkovně lebky), pro přijímání *informací a orientaci jsou nejdůležitější smyslové orgány uloženy na hlavě, respektive v lebce (čich, zrak, rovnovážné ústrojí), soustava *žláz s vnitřní *sekrecí, která s

nervovou soustavou integruje všechny životní pochody v celek (neurohumorální regulace). 4. Uzavřená cévní soustava napojená na autonomně tepající srdce. Krev s červeným barvivem (*hemoglobin) vázaným na specializované buňky (*erytrocyty). Vylučovací orgány párové *ledviny jako deriváty mezodermy. 5. Intenzivní látková výměna, velká časoprostorová aktivita, schopnost ukládat množství zásobních látek s velkou spalnou energií (glykogen a tuky). 6. V rané ontogenezi se objevuje nervová lišta, kterou někteří autoři označují jako čtvrtý zárodečný list. Jejím působením se vytváří řada orgánů, zejména v hlavové části těla.

Čelistnatci se vyznačují především těmito znaky: 1. Čelisti, které během fylogeneze vznikly z párového prvního (čelistního) žaberního oblouku. Zpravidla je přeměněn také druhý (jazylkový) žaberní oblouk. Původní elementy endoskeletu čelistí byly během dalšího vývoje zatlačovány a nahrazovány krycími kostmi. Embryonálně jsou čelisti odvozeny z hlavové části nervové lišty. 2. Vznik párových končetin (přední a zadní) s vnitřní kostrou, jež prodělávají během vývoje velké morfologické a funkční změny. 3. Nosní otvor párový, stejně jako čichový orgán, v *labyrintu vnitřního ucha tři polokruhovitě kanálky. 4. Pohlavní orgány mají vývody, vznikající většinou z vývodů vylučovacích orgánů.

Savci jsou evolučně nejvyspělejší obratlovci, z nichž bezprostředně vzešel člověk. Jsou suchozemského původu, a třebaže zahrnují i tělesně malé druhy a skupiny, jsou mezi nimi největší dnes žijící živočichové, a to jak na souši (sudokopytníci, lichokopytníci, chobotnatci), tak ve vodě (kytovci). Vyznačují se pravou teplokrevností (endotermií), některé druhy však mohou periodicky snižovat tělesnou teplotu (řízená hypotermie, zimní spánek). Kromě druhotně vodních vytvořili i skupinu ovládající aktivní let, a to zcela nezávisle na ptácích a vymřelých plazech. Hlavní apomorfní znaky savců: 1. Tělo je kryto srstí z *chlupů, mají více typů *kožních žláz; nejcharakterističtější jsou *žlázy mléčné. 2. *Dolní čelist je tvořena jedinou *kostí (*mandibula), ve *středním uchu jsou tři kůstky: kladívko, *kovadlinka a třmínek; úplný *chrup je rozlišen na *řezáky, *špičáky, zuby třenové a *stoličky, obvykle se objevují dvě *generace zubů (mléčné a trvalé). 3. Mozek vyvinutější a větší, zejména mohutná druhotná kůra koncového mozku (*neopallium*), *střední mozek má specifická *corpora quadrigemina* (čtverohrbolí); chování složitější a plastičtější než u většiny ostatních živočichů. 4. Je vytvořena levá *aorta, červené krvinky bezjaderné. Tělní dutina je rozdělena *bránicí, která se účastní dýchání. 5. Kromě pěti reliktních druhů ptakořitných, jejichž samice kladou vejce, se zárodky dnešních savců vyvíjejí v těle matky, mláďata jsou zpočátku kojena mateřským mlékem a matka nebo oba rodiče, případně i další členové skupiny, o ně pečují.

Primáti se vyznačují těmito hlavními *evolučními trendy: adaptace k stromovému životu, přechod k denní aktivitě, zdokonalování očí a prostorového vidění, *redukce čichových struktur, přizpůsobení končetin ke šplhání při ponechání dalších funkcí, rozvoj koncového mozku, zdokonalení adaptivního chování, malá specializace. Primáti jsou „generalizovaní“ savci – mají *klíční kost, 5 prstů na obou nohách apod. Pohyblivost končetin se během vývoje zvyšuje, uvolňuje se *ramenní kloub a zápěstí, předloktí je v lokti pohyblivější (*pronace a *supinace), palec (zejména na zadní noze) je schopen *opozice, tj. má protistojnou polohu oproti ostatním prstům pro chápání a uchopování, prsty jsou ohebné a drápy, již nepotřebné k zachycování na stromech, jsou nahrazeny plochými *nehty. Jako celek lze primáty charakterizovat původním stromovým způsobem života, úplným chrupem, rozmanitou výživou, zpravidla dvěma prsními bradavkami u samic, *varlaty v šourku u samců a víceméně vyspělým chováním.

Hominidae: Čeleď zahrnuje předky člověka, včetně postranních vývojových větví, a lidi. V současných systémech se sem obvykle řadí také *šimpanzi, *gorily a *orangutani. Základní morfologické trendy vlastních lidí (*Homininae*): 1. proměna stavby pánve a končetin, 2. redukce obličejové části lebky a zvětšování mozku a mozkové části lebky, redukce velikosti zubů a jejich homogenizace, adaptace ruky pro složité a jemné úkony (hominini přecházejí k životu na zemi a ruka již není tak nutná ke šplhání), 3. zdokonalení bipední chůze a

vzpřímeného postoje, sociálního života a dělby práce, zvýšení živočišné složky potravy skupinovým lovem, výroba *nástrojů a jiných artefaktů, vznik řeči a abstraktního (tvořivého) myšlení. Tyto procesy se souborně nazývají *hominizací. Vznikem člověka a lidské *společnosti se zabývá speciálně (paleo)antropologie.

K problematice dalších oblastí spjatých s člověkem viz: *anthrópos, *člověk heidelberský, *člověk hrající si, *člověk chameleon, *člověk od Rudolfova jezera, *člověk rozumný, *člověk turkanský, *člověk vzpřímený, *člověk z červánků lidstva Dawsonův, *člověk z Flores, *člověk z Lan-tchien, *člověk zručný, *člověk, dělný, *člověk, dokonalý, *člověk, malý, *člověk, neandertálský, *člověk, nový, *člověk, Pravý, *člověk, prostý, *člověk, první čínský, *člověk, předcházející, *člověk, šlechtný, *člověk – adaptace na chlad, *člověk – adaptace na velkou nadmořskou výšku, *člověk – adaptace na vlhké a suché teplo, *člověk – adaptace na výživu rozdílného druhu a složení, *člověk – adaptivní vlastnosti kůže, *člověk – biotyp, *člověk – čelisti, zuby a sklovina, *člověk – dědičná rozmanitost (variabilita), *člověk – duševní schopnosti a jejich rozdíly, *člověk – fyziologická a evoluční adaptace, *člověk – genetická příbuznost lidských populací, *člověk – hierarchická organizace nervové soustavy, *člověk – krevní skupiny, *člověk – morfogeneze (morfogenetické pole), *člověk – morfologie rodu Homo, *člověk – mozek, vnímání, spánek a sny, jazyk a řeč, paměť a učení, tvořivé myšlení, *člověk – osa lidského těla a stavební plán obratlovců – čtvernožců, *člověk – pletenec pánevní, jeho přestavba ve vztahu k bipednímu pohybu a reprodukci: evoluční jízvy, *člověk – pohybový aparát a neurohumorální regulace, *člověk – principy řízení živých organismů, *člověk – proměnlivost fyzických, fyziologických a behaviorálních struktur, *člověk – proměny ve stavbě lebky, *člověk – přestavba končetin, *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – ruce, *člověk – růst a vývoj těla, *člověk – sex (pohlaví), *člověk – somatotyp, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *člověk – vertikalizace (páteř člověka, vertikalizace a bipedie jako klíč k hominizaci), *člověk – vnímání okolního světa, *člověk – výběr v lidských populacích, *člověk – vývoj lidských populací, *člověk – „rasy“ a rasové mýty, *forma, životní, *homo, *zoon logon echón, *zoon politikon. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina, Václav Vančata)

člověk heidelberský, *Homo heidelbergensis.

člověk hrající si, *Homo ludens.

člověk chameleon, představa *člověka jako flexibilní a svobodně se utvářející bytosti, již předložil italský renesanční filozof Pico della Mirandola (1463–1494) v díle *De hominis dignitate* (1496; česky: *O důstojnosti člověka*, 2006). Jedná se o pojetí člověka jako mikrokosmu, jehož nejdůležitějšími vlastnostmi jsou učenlivost, pružnost a neurčitost. Člověk nevyniká žádnou specifickou vlastností nebo darem, není specializovaný, nýbrž disponuje dílčími částmi jednotlivých vlastností. Člověk na rozdíl od ostatních živočichů nemá své vlastní *prostředí, a proto je schopen adaptovat se na nejrůznější prostředí. Zatímco všichni tvorové jsou ontologicky determinováni svou specifickou *esencí, pouze člověk může nabývat všech esencí. Osud, cíle, místo a podobu člověka tak neurčují přirozenost a podstata, nýbrž svobodná lidská vůle a rozhodnutí. Člověk je vysvobozen z univerzální kosmické závaznosti, ze závislosti na dědičném *hříchu i *Boží milosti. Výjimečné postavení člověka v *kosmu není určeno jeho postavením ve středu, neboť to představuje pouze výchozí stanoviště. Člověk se však může stát čímkoli kdekoli, jako chameleon se svou schopností nekonečných přeměn. Člověk v roli svéprávného sochaře a výtvarníka tak utváří sebe sama do takové podoby, jakou si zvolí. Výhradně jemu se nabízejí dvě alternativní cesty – cesta degradace na úroveň *zvířete (nižší), nebo cesta duchovního vzestupu (vyšší). Člověka je tak zároveň možné označit za tvůrce svého štěstí (*homo faber ipsius fortunae*). (Barbora Půtová)

člověk moudrý, *Homo sapiens.

člověk od Rudolfova jezera, *Homo rudolfensis.

člověk rozumný, *Homo sapiens.

člověk turkanský, *Homo rudolfensis.

Člověk v tísní, *obecně prospěšná společnost vzniknuvší jako humanitární organizace s cílem pomáhat v krizových oblastech a podporovat dodržování *lidských práv ve světě. Její počátky se datují do května 1992, kdy její zakladatelé, ještě pod názvem Nadace Lidových novin, uskutečnili první projekty na pomoc lidem v nouzi. V únoru 1994 se změnil název na Nadaci Člověk v tísní při České televizi, v dubnu 1999 byla *nadace zaregistrována jako obecně prospěšná společnost.

Společnost Člověk v tísní má čtyři hlavní cíle: efektivně pomáhat lidem v krizových a post-krizových oblastech světa; podporovat diskusi o roli, kterou hraje Česká republika a její občané ve světě; spolupodílet se na vytvoření tolerantní a otevřené společnosti, ve které jsou kulturní, etnické, rasové a jiné odlišnosti zdrojem obohacení a nikoli *konfliktů; mobilizovat veřejnou podporu pro aktivní, prodemokraticky zaměřenou zahraniční politiku České republiky, pro niž není dodržování lidských práv jen frází. Kontakt:

www.clovekvtisni.cz. (Marie Dohnalová)

člověk vzpřímený, *Homo erectus.

člověk z červánků lidstva, Dawsonův, *Eoanthropus dawsoni.

člověk z Flores, *Homo floresiensis.

člověk z Lan-tchienu, *Homo lantianensis.

člověk zručný, *Homo habilis.

člověk, dělný, *Homo ergaster.

člověk, dokonalý, *t'ün-c'.

člověk, malý, *siao-žen.

člověk, neandertálský, *Homo neanderthalensis.

člověk, nový, *homo novus.

člověk, Pravý, *Čen žen.

člověk, prostý, *šu-žen.

člověk, první čínský, *Homo erectus.

člověk, předcházející, *Homo antecessor.

člověk, šlechtný, *t'ün-c'.

člověk – adaptace na chlad, všichni lidé odpovídají na chlad svalovým chvěním nebo aktivním pohybem, čímž vytvářejí teplo. Zdá se však, že některé populace snášejí chlad lépe než populace ostatní. Koncem padesátých let minulého století začali fyziologové systematicky zkoumat reakce lidí rozmanitých populací na chlad, zejména na mírný chlad: studovali vzájemný vztah mezi látkovou výměnou a teplotou *kůže, přičemž zjistili, že každá ze zkoumaných skupin se s mírným nočním chladem vypořádává po svém, a to na první pohled dosti odlišně, ačkoli při pozorném srovnávání výsledků se ukázalo, že v podstatě existují jen dva základní typy přizpůsobení. U prvního typu se s přibýváním chladu přímo úměrně zvyšovala látková výměna a s ní i tvorba tělního tepla. Rozmanité *varianty tohoto přizpůsobení byly popsány u arktických *indiánů, některých *bělochů, vysokohorských *Kečuů z Peru a u *Eskymáků. U druhého typu se s klesající teplotou ovzduší snižovala látková výměna a spolu s ní se snižovala teplota těla. Takto nezvykle, ale s ohledem k ztrátě tělního tepla neobyčejně ekonomicky, odpovídali na mrazivé noci *Austrálci z Centrální pouště v Austrálii, *Alakalufové z Ohňové země a Kungové z polopouště Kalahari, ačkoli u posledních z nich se uvažovalo o podkožním tuku (zejména u žen) jako o významné izolační vrstvě.

Vedle mírného chladu existuje ještě extrémní chlad, chlad, který lze označit jako chlad arktický. K němu jsou nejlépe přizpůsobeni Eskymáci, arktičtí indiáni a některé skupiny asijských lovců. Všichni jsou si svým vzhledem velmi podobní. Aby ztráty tělního tepla byly co nejmenší, nabyli malou postavu. Pro ni je pak charakteristický dlouhý *trup a krátké končetiny. Také *tvář původních obyvatel severských krajů nese zjevné rysy uzpůsobenosti

k chladnému počasí. Tukem vybavené tváře, zvláště okolí *očnic, úzké oční štěrby s mongolskou *řasou, složitější stavba dutiny nosní a celkově snížený nosní profil – to vše jsou znaky dobrého přizpůsobení k silnému chladu. Další zkoumání však ukázalo, že arktické podnebí bylo zřejmě pro člověka příliš drsné. *Člověk nikdy nebyl schopen na ně odpovědět zvláštními adaptacemi, spíše zde využil již dávno předtím vytvořené *preadaptace. Přitom zvláštní úlohu při tvorbě odpovědí na mráz hrály spíše funkční adaptace, podepřené technologickými úpravami a kulturními prostředky. A právě Eskymáci nám skýtají dobrý příklad. *Oděv je dokonale chránil před prochlazením či zmraznutím. Jejich původní domovy (*iglú) měly téměř tropické *mikroklima. A jejich původní *strava bohatá na tuk a živočišné *bílkoviny, leč chudá na cukry, jim zvyšovala hladinu metabolismu a dovozovala vytvářet více tělesného tepla a vyšší průtok krve cévami v předloktí, když byly ruce během lovu vystaveny mrazu či ponořeny do chladné až mrznoucí vody. Zdá se, že schopnost odolávat chladu vůbec je odvozena jednak z postupného přizpůsobování (aklimatizace až ustavení vývojové adaptace) během života jedince, jak lze doložit na například novofoundlanských rybářů, kteří jsou stejně životaschopní a čínorodí v mrazivém podnebí jako sousední Eskymáci, dále je schopnost odolávat chladu odvozena z dědičné výbavy, jak nás o tom přesvědčili Eskymáci, kteří tuto schopnost neztratili ani po několika generačním pobytu v mírném podnebí. (Jaroslav Malina)

člověk – adaptace na velkou nadmořskou výšku, vystoupí-li obyvatel nížin příliš rychle do velkých výšek, asi nad tři tisíce metrů nad mořem, pocítí povětšinou typické příznaky nedostatku kyslíku, obecně známé jako „horská nemoc“ – výšková hypoxie. Projevují se celkovou únavou, bolestmi hlavy, rychlým tepem, vyčerpaností a dechovými obtížemi. Všechny tyto příznaky jsou navíc doprovázeny zvracením, zmodráním (cyanózou) a svalovými křečemi. Není-li postižený urychleně snesen do nižších poloh, může upadnout do hlubokého bezvědomí a zemřít.

V patogenezi této choroby se uplatňují dva činitelé: hypoxie a alkalóza. Přitom oba příznaky jsou vyvolávány snížením parciálního tlaku kyslíku. V nížinách totiž činí tlak kyslíku 19,9 kPa. Při tomto tlaku odpovídá sycení krve kyslíkem běžným podmínkám. Průměrný parciální tlak kyslíku v alveolárním vzduchu je 12,7 kPa, v krvi 5,3 kPa a ve *tkáních kolem 4 kPa. Ve výšce tři tisíce metrů nad mořem však hodnota parciálního tlaku kyslíku klesá, čímž se snižuje jeho obsah v krvi na 85 % původní hodnoty, ve výšce pět a půl tisíce metrů na přibližně 75 %. Z těchto ukazatelů je zřejmé, že obsah kyslíku v krvi neadaptovaného jedince v nadmořských výškách mezi dvěma až čtyřmi tisíci metry vyvolává celou škálu *fyzických obtíží. Postižený nedostatkem kyslíku bezděčně vzdoruje postupným zrychlením svého dechu, aby zvětšil minutový objem plic. Současně takto dochází ke zvýšení parciálního tlaku kyslíku v alveolech. Avšak ani tato polypnoe nezajistí dostatečné zásobení tkání kyslíkem. Navíc v souvislosti s rychlejším odstraňováním oxidu uhličitého nabývá *krev postiženého horskou nemocí alkalické povahy, objevuje se alkalóza.

Někteří lidé se nikdy nevyrovnejí s vysokohorskou hypoxií a musí se vrátit do nižších nadmořských výšek. Většina z nich se však může během přibližně tří týdnů vysokohorským podmínkám přijatelně přizpůsobit (aklimatizovat). Během přizpůsobování se dějí pronikavé změny v dýchání, krevním oběhu a zejména v látkové výměně. Nejnápadnější proměny se uskutečňují ve složení krve, zejména ve zvyšování počtu červených krvinek a v množství *hemoglobinu. Například ve výškách nad tři až čtyři tisíce metrů stoupá počet červených krvinek na sedm milionů, za současného zvýšení obsahu hemoglobinu na 144 % normy. Ve výšce pět a půl tisíce metrů nad mořem stoupá počet červených krvinek, přitom obsah hemoglobinu se přibližuje k hranici 160 % normy. Zvětšení obsahu hemoglobinu zlepšuje vázání a *transport kyslíku v těle. Během přizpůsobování k velké nadmořské výšce se zvětšuje objem plazmy, čímž se očividně zvyšuje zátěž srdečního svalu. Kompenzace, která záhy následuje, spočívá v rozšíření kapilár. K aklimatizaci ve výšce čtyři a půl tisíce metrů

nad mořem je třeba asi deseti dnů. Těchto fyziologických kompenzačních procesů využívají sportovci při tzv. vysokohorském tréninku.

S ohledem na aklimatizaci by se mohlo zdát, že život ve vysokých horách je výlučně záležitostí prostředí, ale není tomu tak. Bez ohledu na to, jak se příchozí z nížin přizpůsobí nedostatku kyslíku a nízkému atmosférickému tlaku, nikdy nedosáhne takového přizpůsobení a možnosti podání výkonů jako domorodec, který se v horách narodil a tam vyrostl. *Šerповé v Himálaji nebo indiáni v Peruánských Alpách se biologicky odlišují od svých etnických příbuzných v nížinách. Předně jsou malí (muži i ženy), čímž nárokují celkově spotřebu menšího množství kyslíku. Jejich disproporčně široký (soudkovitý) hrudník (**thorax*) skrývá objemné plicí se zmnoženým krevním řečištěm a relativně velké srdce. Pravá komora má za těchto podmínek mohutnější svalovinu. Větší množství krve bohaté na červené krvinky, jež obsahují více hemoglobinu, dovoluje kyslíku jeho rychlejší pohyb a průnik do všech tkání. Žít vysoko v horách není snadné ani pro ty, kteří tam trvale žijí, protože zde našli svůj domov. V jejich rodinách se rodí málo dětí a mnohé z nich záhy umírají. Děti, které přežijí, rostou a vyvíjejí se ve srovnání s dětmi z nížin nesrovnatelně pomaleji; pohlavní dospělosti dosahují mezi čtrnáctým až šestnáctým rokem (průměrný věk *menarché u žen Šerpů činí 18,1 let), muži i ženy rostou ještě po dvacátém roce života. Ve výšce nad tři tisíce metrů nad mořem ženy z nížin povětšinou vůbec neotěhotní a v případě, že ano, plod obvykle záhy potratí. Dokladem může být vysokohorské středisko Potosí v Bolívii, v němž muselo uplynout 53 let, než se první španělské ženě narozené v podhůří And podařilo donosit zdravé dítě. Přitom okolním indiánským ženám s „rodokmenem“ sahajícím do dob před naším *letopočtem nebránilo v početí a donošení zdravých dětí vůbec nic – ani nedostatek kyslíku a nízký atmosférický tlak, ani nedostatek jídla.

Vysokohorská adaptace je zjevně příliš složitá na to, aby byla zúžena na otázku dědičných předpokladů nebo vlivu zevního prostředí. Fyziologové po mnohaletém průzkumu rozpoznali její tři poněkud odlišné úrovně. První úroveň představuje krátkodobé přizpůsobení (aklimatizace, případně aklimace), během něhož lidé dosáhli *homeostázy vůči změněnému prostředí a zbavili se tak „horské nemoci“. Druhá úroveň patří mezi dlouhodobější přizpůsobení, jež si vytvořili lidé narození v nížinách přestavbou funkcí a struktur během růstu a vývoje ve vysokohorských podmínkách. Jde o takzvané vývojové adaptace. A konečně třetí úroveň byla dosažena domorodci, kteří se v horách narodili a v horách vyrostli. U nich uvažujeme o dědičných přizpůsobeních, jinými slovy mluvíme o evoluční adaptaci. Všichni tito lidé jsou poměrně malí. Během *růstu a vývoje vykazují vždy zvětšenou plicní kapacitu, větší počet červených krvinek s větším obsahem hemoglobinu. Jde očividně o vlastnosti, které jim zaručuje jejich dědičná výbava. (Jaroslav Malina)

člověk – adaptace na vlhké a suché teplo, je-li lidské tělo vystaveno prostředí nasycenému vodními parami a zahřátému na teplotu vyšší než 30 °C, počne se intenzivně potit. Pocení je obranný proces organismu proti přehřátí. Má však jednu stinnou stránku: Rychle se snižuje hladina soli v těle a hrozí nebezpečí její nadměrné ztráty. Nepodaří-li se tělu odpařováním snížit tělní přehřátí, je tu reálná hrozba oběhového kolapsu. Fyziologové předpokládají, že *přirozený výběr zvýhodňoval ty jedince, kteří byli schopni pracovat v atmosféře s vyšší teplotou a větším obsahem vodních par. Přitom rozhodující úlohu asi sehrály *potní žlázy, jejich počet a rozmístění, zejména však jejich „trénovanost“.

V *kůži člověka je v průměru asi dva miliony potních žláz. Protože jejich počet je pro každého jedince daný a neměnný, posuzujeme poměr potních žláz k nějaké plošné jednotce (například cm^2) kůže vzhledem k *růstu těla. Již v minulosti poukazovali antropologové na to, že velmi mnoho potních žláz měli *Ainové ze Sachalinu, ale ještě více jich měli *Filipínci, *Japonci a *Rusové. Aniž bychom chtěli jakkoli snižovat význam samotného počtu potních žláz u jednotlivých lidských skupin, respektive jejich příslušníků při přežití v tropickém pralese, zdá se, že mnohem významnější než jejich počet bude jejich *funkce, tedy jejich

schopnost vylučovat jisté množství potu. Je ovšem naprosto nutné si uvědomit, že pocení má termoregulační význam pouze v tom případě, že se pot odpařuje, tj. mění se skupenství, a tím se odnímá teplo organismu.

Potní žláza má jedinečnou vlastnost. U někoho vylučuje více potu, u jiného méně – a navíc může být „trénována“ v rychlosti odpovědi i v samotném výdeji. Jedinec vystavený opakovaně vlhkému a horkému podnebí se potom přizpůsobuje teplotní zátěži rychlejším a spontánnějším pocením s výsledným snížením teploty těla. Snad nejnázorněji to vidíme u obyvatel tropických pralesů. Bez této jedinečné vlastnosti by tvrdá práce vesničanů v džungli a v bažinách, v monzunech a v horkém podnebí byla téměř vyloučena.

Funkci potních žláz ovšem nelze studovat odděleně od jiných struktur a jejich funkcí jako je třeba barva kůže a stavba těla. Jsou četné důkazy, že lehké a celkově křehčí tělo obyvatel tropických oblastí dovoluje ekonomičtější pocení. Také skutečnost, že bílá kůže odráží více a absorbuje méně slunečního záření všech vlnových délek než kůže tmavá, je významným faktorem při pocení. Přirozeně ve stinných podmínkách vlhkých pralesů se tento rozdíl mezi světlou a tmavou kůží neprojeví, avšak vystoupí do popředí další činitel: vlhkost a teplota ovzduší. Celkově se přizpůsobení k vlhkému teplu projevuje u obyvatel tropů nižší teplotou tělního jádra, avšak vyšší teplotou kůže. A třebaže se při zvýšené teplotě tmavá kůže potí dříve, ztráty vody a soli jsou úměrné teplotě a pohybu. Naproti tomu Evropané snášejí vlhké tropy jen s velkými obtížemi. Příliš se potí, jejich srdce pracuje rychleji i v úplném klidu.

Existuje dosti rozšířená představa, že poušť se svými denními teplotami kolem 60 °C a nočními teplotami kolem bodu mrazu je pro nepřizpůsobeného člověka oblastí neobyvatelnou, ba přímo oblastí smrtelnou. Pokusy s přizpůsobováním se *bělochů životu v poušti však vyzněly jinak. Ukázalo se, že se Evropan dovede díky svému termoregulačnímu systému a mnoha dalším fyziologickým schopnostem přizpůsobit pouštním podmínkám bez větších obtíží, třebaže s jistým rizikem. Jak probíhá toto přizpůsobení?

V odborné literatuře se traduje, že fyziologické přizpůsobení na suché teplo se ustavuje zhruba ve dvou fázích. První fáze trvá asi čtyři dny a má dramatický průběh. Organismus se přehřívá, povrchové cévy se rozšiřují, aby se usnadnil přenos tepla z nitra těla k povrchu, velké ztráty soli (NaCl) vyvolávají svalové křeče. Pocení je velmi vydatné a organismus není vždy s to pokrýt pitím celkové ztráty vody. Proto nastává jeho odvodňování, které může činit denně asi 3 až 5 % tělesné hmotnosti. Přitom se zahušťuje moč a je nebezpečí vysrážení solí v moči. Odvodnění organismu postihuje též *krev. Zhuštěná plazma snižuje svůj objem, viskozita krve stoupá. Vážně zásobování jednotlivých orgánů kyslíkem a výživnými látkami, na což zvláště citlivě reaguje *nervový systém, především mozek.

Odvodněný organismus ve snaze odstranit tíživý nedostatek v zásobování *tkání krví, zrychluje srdeční tep a tím i průtok krevním řečištěm. Překoná-li organismus čtyři dny, nastupuje druhá fáze. Objevují se první příznaky funkčního přizpůsobení k suchému teplu. Po 10 až 14 dnech se teplota těla a srdeční frekvence vracejí k původním hodnotám. Konečná funkční adaptace k suchému teplu se ustaví asi za tři týdny.

U domorodého obyvatelstva žijícího trvale v poušti byly shledány též dědičné (evoluční) adaptace. Prozrazují je zejména některé krevní znaky. U obyvatel pouští se téměř nesetkáme s abnormálním *hemoglobinem typu HbS. A také se nesetkáme s nositeli krevní skupiny MN. To proto, že lidé, kteří tyto znaky mají, nejsou schopni při větší ztrátě vody v těle zahušťovat moč, což je pro dlouhodobé přežití v poušti zvláště důležité. Postava je většinou vysoká s dlouhými končetinami a krátkým *trupem. Všechny tyto a mnohé další znaky nesou zjevnou pečeť evoluční adaptace. (Jaroslav Malina)

člověk – adaptace na výživu rozdílného druhu a složení, člověk je nadán neobyčejnou vlastností – nejenže se přejídá nebo hladoví, ale je navíc schopen přijímat neobvyklou *stravu, která se vyznačuje novými kombinacemi složek. Tuto vlastnost zdědil nepochybně po svých vzdálených předcích, kteří byli všežraví. Protože všechny lidské populace neměly

v minulosti stejné možnosti v zaopatřování potravy, musely se přizpůsobit k daným podmínkám. Zevně se přizpůsobení projevilo ve změně struktury těla, vnitřně pak v pozměněných procesech látkové výměny. Pro názornost uvedeme dva extrémní příklady. Eskymáci spotřebovali v minulosti denně více živočišných *bílkovin (280 g) a tuků (135 g) než kterýkoli Evropan. U Eskymáků bylo takové složení potravy proto, že po většinu roku jiné zdroje potravin neměli a také proto, že drsné podnebí, v němž žili, vyžadovalo zvýšený energetický příjem, který mohli pokrýt právě živočišnými tuky a bílkovinami. Co však stojí za povšimnutí, jsou jejich poněkud pozměněné metabolické procesy, během nichž jsou i dnes tuky a bílkoviny jinak zpracovávány a přebytky ukládány do zásobních tkání.

Obdobnou adaptaci, ovšem v opačném směru, bychom shledali u druhého extrému – u vegetariánů, z nichž mnozí z etických důvodů nebo z jiných pohnutek nekonzumují po celý život žádné maso ani žádný jiný živočišný produkt (například mléko, máslo, vejce). Přitom bílkovinný deficit s největší pravděpodobností kompenzují vhodnou kombinací rostlinných bílkovin. Přizpůsobení se k těmto extrémům, kde je na jedné straně přebytek jedné látky a nedostatek druhé a naopak, se projevuje jistými modifikacemi v *růstu a vývoji těla, v dosažené výšce a celkové proporcionalitě, dále v složení těla, ve struktuře *kostí (zejména v hustotě *kostní tkáně); v žádném případě však tyto adaptace nezpůsobují nějaké pravidelné *anomálie těla. Z toho ovšem plyne, že lidský organismus je neobyčejně plastický, jinými slovy má velkou adaptivní kapacitu. Je-li potravy nadbytek, počne se tvořit tělní tuk, který se ukládá nejen v útrobach, ale zejména pod *kůží. Nadměrné zásoby podkožního i útrobního tuku podmiňují vznik obézní postavy. Naopak je-li nedostatek potravy dlouhodobý, organismus počne odbourávat tělní tkáň. A odbourávání se děje tak dlouho, dokud není nastolena dynamická rovnováha mezi příjmem a výdejem energie. Tímto způsobem je v těle udržována hladina dusíku, sodíku, železa, chloru, vápníku a většiny vitaminů. Dokladem může být známý pokus s polohladověním dobrovolníků během posledního roku *druhé světové války, uskutečněný v laboratoři pro fyziologickou hygienu při Státní univerzitě v Minnesotě.

Tento pokus nebyl samozřejmě ani první, ani poslední. Následovaly další experimenty, během nichž si dobrovolníci sáhli na dno svých možností a sil, ať už to bylo pod vodou, hluboko pod zemí či vysoko v horách, v těsných kajutách plachetnic osamělých mořeplavců či v kosmických lodích. A přitom všechny tyto pokusy potvrdily jediné. Nesmírnou přizpůsobivost lidského organismu k měnícímu se prostředí. Avšak i tato obdivuhodná přizpůsobivost k měnícímu se prostředí má své hranice, jak o tom svědčí například studie o etiologii rakoviny *tlustého střeva ve vztahu k příjmu bílkovin, tuků a vláknité složce potravy.

Podle současných představ nadměrné množství přijímaného tuku mění *metabolismus *cholesterolu, žlučových kyselin a neutrálních steroidů ve *střevě, stejně jako metabolismus steroidních *hormonů v krevním oběhu. Je prokázáno, že žlučové kyseliny jsou ve střevě degradovány *bakteriemi tlustého střeva v *kancerogenní substance. Degradace žlučových kyselin je však tlumena přítomností tříslovin v potravě a to tak, že zrychlují průchod potravy trávicím traktem a snižují tvorbu bakteriální flóry, zodpovědné za vznik kancerogenních substancí ze žlučových kyselin. Kromě toho změněný metabolismus steroidních hormonů by mohl způsobit nepřírozenou zátěž specifických buněčných *receptorů v cílových orgánech, jako je například epitel *mléčné žlázy nebo děloha, a vyvolat v nich rakovinotvorné procesy. (Jaroslav Malina)

člověk – adaptivní vlastnosti kůže, „(...) Soudě z množství pigmentu, který se nachází v *kůži jednotlivých lidských populací, je prakticky jisté, že právě tento znak je adaptivního charakteru a má jistou selekční hodnotu“ (americký genetik a evoluční biolog Theodosius *Dobzhansky). Z rozmístění obyvatelstva naší *Země podle barvy kůže nemůžeme opravdu přehlédnout zabydlení tropických zeměpásů tmavým (melanodermním) obyvatelstvem, zatímco zeměpásy s nižší teplotou a méně pronikavým slunečním zářením naopak

obyvatelstvem světlým (leukodermním). Tato skutečnost se nevztahuje pouze na barvu kůže, nýbrž i na barvu vlasů a oční *duhovky. V minulosti byly z adaptivní reakce kůže vyvozovány závěry v tom smyslu, že určité množství tmavého pigmentu (*melaninu) je do určité míry *univerzální a zcela nezbytnou ochranou před škodlivým ultrafialovým zářením. Takže čím je sluneční svit intenzivnější, tím je kůže tmavší, zněl by logický závěr. Ale z geografického hlediska to není tak úplně pravda. Obyvatelé rovníkové Afriky jsou světlejší než jejich příbuzní na severu, nejtmavěji zbarvenou kůži mají domorodci žijící v *savanách Afriky na jih od Sahary až po severní hranici deštných pralesů, zatímco domorodci žijící pod příkrovem rovníkových pralesů mají kůži světlejší. A „původní“ populace jižní Afriky – *Hotentoti a *Křováci – mají pleť zbarvenou dokonce žlutohnědě. Také v severozápadním asijském prostoru jsou obyvatelé pigmentováni více, než bychom podle místního podnebí očekávali. Jak je to tedy s adaptivní vlastností barvy kůže? Je třeba dodat, že povaha těchto adaptivních výhod není v podstatě objasněna a zůstává více méně na úrovni hypotéz, přitom těžiště vysvětlení je kladeno na objev syntézy protikřivického (antirachitického) vitamínu D v závislosti na množství melaninu v kůži. Lze podat následující vysvětlení.

Základní funkcí vitamínu D v lidském těle je regulace vstřebávání vápníku a fosforu ve *střevě a jeho ukládání spolu s dalšími minerály do kostní tkáně. Syntetizuje se z provitaminu 7-dehydrocholesterolu právě prostřednictvím ultrafialového záření o vlnové délce 280 až 320 nm. Bílkovinným nosičem vitamínu D je skupinový systém Gc. Nejnovější výzkumy naznačily, že mezi systémem Gc a slunečním svitem jsou těsné vazby. Původní obyvatelstvo Země, které žilo velmi dlouhou dobu v oblastech s malou intenzitou slunečního svitu, má v krvi převahu alely Gc. Vypadá to, jako kdyby právě tato alela skýtala výhodu při *transportu vitamínu D zejména tam, kde je ho nedostatek.

Vitamin D se v odpovídajícím množství v běžné *stravě nevyskytuje. Ve vysokých zeměpisných šířkách není prakticky přítomen v žádné potravě, zvláště v zimních měsících; hromadí se pouze v *játrech kostnatých ryb a my jej známe pod názvem rybí tuk. Dlouhodobý nedostatek vitamínu D podmiňuje v lidském těle křivici (*rachitis), postihující opěrný systém – kostru, kterou deformuje. Ale ani nadbytek vitamínu D se neobejde bez fyziologických obtíží postiženého. Vzniká hypervitaminóza, a to v okamžiku, přesáhne-li denní dávka vitamínu D 2,5 miligramu. V krvi se počne zvedat hladina vápníku a fosforu a v silně zatížených *ledvinách se počnou tvořit ledvinové kameny. Nebezpečným důsledkem zvýšených hladin vápníku v krvi je také sklerotizace cév. Není-li nadměrný přísun vitamínu D snížen na optimální úroveň, může dojít k hyperkalcemii a vzniku dalších kalcifikací.

Metabolické procesy člověka asi nemají zakódovaný žádný regulační mechanismus, jenž by určoval optimální hladinu vitamínu D v těle. Podle genetika Williama F. Loomise zatím jediným regulačním činitelem při tvorbě vitamínu D je barva kůže a její zrohovatění (*keratinizace). Takže zvratná letní pigmentace a keratinizace, známé jako opálení, by mohly představovat prostředek k uchování fyziologicky neměnné rychlosti syntézy vitamínu D, navzdory sezónním výkyvům v intenzitě ultrafialového záření, zcela běžným ve vysokohorských oblastech.

V roce 1958 odhadl H. Bekemeier, že za pouhé tři hodiny může 1 cm² bílé kůže syntetizovat 18 I. U. (mezinárodních jednotek) vitamínu D. Je-li tomu tak, pak rychlost syntézy by mohla poskytnout dostatečnou denní dávku vitamínu D dítěti ze severní Evropy, které může denně vystavit slunečnímu záření pouze svou *tvář. Půjdeme-li v našich úvahách ještě dál a vypočítáme, kolik by takový nepigmentovaný jedinec syntetizoval vitamínu D v tropech například za šest hodin, dojdeme k číslu 800 tisíc I. U. – to znamená 8krát více, než je potřeba k vyvolání hypervitaminózy D. Se zavedením reflektometrie, mimořádně přesné metody měření množství pigmentu v kůži, bylo jednoznačně potvrzeno, že stupeň ztmavění je v obráceném poměru k množství přijatého ultrafialového záření. Dále se ukázalo, že běžná *mutace pro úplné odbarvení (albinismus) v černých populacích podmiňuje výskyt jedinců,

kteří přijímají tolik ultrafialového záření jako *běloši původem z Evropy. Údaje, které jsou dnes k dispozici, vysvětlují, proč *černoši obývající oblast kolem rovníku, syntetizují pouhých 5 až 10 % vitamínu D v porovnání s bělochy (či černošskými albíny), kteří zde žijí s nimi a proč černoši v tropech netrpí na rozdíl od bělochů například tvorbou ledvinových kamenů.

Třeba říci, že ne všichni přijímají vysvětlení barevné škály kůže s ohledem k syntéze vitamínu D. Tak například H. P. Blum si všiml, že u barevných populací se téměř nevyskytuje rakovina kůže. Jiní zase zdůrazňují – a nikoli bezdůvodně – ochrannou úlohu tmavého pigmentu před přehřátím organismu. Z dnešního pohledu se zdá, že to byli dva činitelé, kteří ubírali nebo přidávali lidské kůži pigmentu. Byla to tvorba vitamínu D a výskyt rakoviny kůže. Oba tyto činitelé byli v podstatě selekčními silami o velké účinnosti a je vskutku na pováženou, které z nich přiznat větší váhu, třebaže domněnka o syntéze vitamínu D v závislosti na ultrafialovém záření se jeví jako nejpřesvědčivější. (Jaroslav Malina)

člověk – biotyp, konstituční typ, typ tělesné stavby (*somatotypu) daný souborem morfologických, popřípadě morfologicko-fyziologických, u člověka i morfologicko-psychických charakteristik. Krajiní typy variační řady člověka tvoří typ *štíhlý* (synonyma: astenický, dolichomorfní, leptomorfní, leptosomní, lineární) a typ *široký* (synonyma: brachymorfní, euryomorfní, euryosomní, pyknický).

Různé *typologie rozlišují mezi krajiními typy různý počet biotypů: a) typ štíhlý má převahu délkových rozměrů těla nad šířkovými, má *relativně dlouhé a štíhlé končetiny a krk, dlouhý a plochý hrudník a gracilnější kostru, úzký obličej a úzký, vystupující nos. Má malé tělní obvody, tenkou *kůži, hypotonní hladké svalstvo, může být zvýšená činnost *štítné žlázy; mírné reakce, schizothymní psychické projevy; b) typ široký má převahu šířkových a obvodových rozměrů těla nad délkovými, krátké končetiny a krk, krátký soudkovitý hrudník a robustnější kostru; obličej je široký (kulatý nebo hranatý), plochý nos. Tlustá, hrubá kůže a pevně fixované útrobní orgány, hypertonické hladké svalstvo, činnost štítné žlázy je snižena. V dětství bývá zvýšena svalová dráždivost, později sklony k malé pohybové aktivitě; cyklothymní psychické projevy; c) mezomorfní typ se může jevit různě, německá škola psychosomatické typologie Ernsta *Kretschmera předpokládá vztah mezi maniodepresivní psychózou a pyknickým typem a mezi schizofrenií a štíhlým, atletickým a dysplastickým (málo vyvinutým) typem. Slabá závislost byla zjištěna mezi schizofrenií a pyknickým typem a mezi maniodepresivní psychózou a astenickým a atletickým typem. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *frenologie, *fyziognomie.) (Jaroslav Malina)

člověk – čelisti, zuby a sklovina, z čelistí a *chrupu lze odhadnout potravní *zvyky, z nich *strategii přizpůsobení danému prostředí. Zjistíme-li adaptivní strategii živočicha, získáme možná víc informací než z *rekonstrukce jeho podoby. To, jakou potravu živočich přijímá, a jakým způsobem, do značné míry vymezuje jeho funkční postavení v *ekosystému. Některé struktury jsou vůči selekčnímu tlaku plastické, jiné nikoliv. Mezi ty druhé patří chrup a čelisti. K dramatickým změnám u nich dochází jen zřídka a tvar chrupu vypovídá více o evolučních vztazích než o vlivu současné *stravy. O funkčních rozdílech lze hovořit tehdy, vyskytují-li se u příbuzných druhů (silná sklovina *homininů, tenká sklovina afrických *lidoopů).

Jedním z nejnapadnějších trendů v evoluci *primátů je zkracování jejich čelistí. Zkrácení obličejové části lebky a její relativní posun pod mozkovnu měl za následek zvýšení drtící síly zubů. Za nejprimitivnější je považován chrup hmyzožravých primátů, například outloně. Sestává z 36 zubů, přičemž zubní formule zní: I2, C1, P3, M3 (2 *řezáky, 1 *špičák, 3 *zuby třenové a 3 *stoličky v jedné polovině čelisti). Protože potrava, kterou tento živočich konzumuje, nevyžaduje přípravu, na níž by se musely podílet přední zuby, má malé řezáky,

zatímco ostatní zuby jsou zesílené se žvýkací plochou vytaženou do hrotů s ostrými hřebeny (krájení tuhé hmyzí kutikuly).

Mangabejové (*Cercocebus*) se živí převážně ovocem a *semeny a na rozdíl od chrupu hmyzožravců se jejich celkový počet zubů snížil na 32 (I2, C1, P2, M3). Jejich zubní formule je stejná jako zubní formule ostatních opic *Starého světa a *hominooidů, včetně *člověka. Protože mangabej musí ovoce před požitím rozdrtit, jsou korunky jeho stoliček čtyřhranné (nikoliv trojhranné jako u hmyzožravců) se dvěma páry hrbolků spojených hřebeny (bilofodontní). K ukousnutí sousta musí mít plodožravý primát řezáky lopatovitě rozšířené a široké *žvýkací svaly s dozadu směřujícími úpony. Silně vystupující špičáky (zvláště u samců) mají také funkci sociální. Lisožravý a do jisté míry i plodožravý vřešťan (*Alouatta*) má zubní formuli I2, C1, P3, M3. Stoličky má široké a opatřené ostrými hřebeny, jimiž drtí listy. Řezáky jsou ve srovnání s ostatními zuby malé, špičáky jsou velké a odráží spíše sociální funkci.

Zuby lidoopů jsou v podstatě stejné jako zuby plodožravých primátů, od lidských se liší jenom uspořádáním v čelistech. Lidoopi mají ostré špičáky přečnávající okluzní rovinu zubů, u samců více. Tento aspekt sexuálního dimorfismu má významné důsledky v chování. U lidského druhu nic takového nenajdeme, ačkoliv se v chování sexuální dimorfismus projevuje. Špičáky lidoopů při skusu zapadnou do diastém (mezery mezi zuby) a zamknou čelisti tak, že je znemožněn pohyb do stran.

Teprve zmenšení špičáků některých miocenních hominooidů „odemklo“ čelisti a dovolilo pohyb v čelistním kloubu do stran. Spolu se silnými žvýkacími svaly vznikl nový adaptivní projev ve zpracování potravy, který vyústil v jedné evoluční linii hominooidů k homininům. U *archaických australopitéků – **Australopithecus afarensis* přečnávaly špičáky ostatní zuby téměř u každého druhého jedince (jde-li o sexuální dimorfismus nebo dva druhy je stále předmětem diskuse). *Robustním australopitékům (**Australopithecus africanus*, **Australopithecus robustus*, **Australopithecus boisei*) se špičáky zmenšily, rozšířily a zploštily. Horní řezáky *australopitéků byly lopatovitě tvarovány, což je u primátů obecně považováno za přizpůsobení k plodožravosti. Najdeme je vedle lidoopů i v linii směřující k anatomicky modernímu člověku.

Lidské řezáky jsou ve srovnání s řezáky moderních lidoopů i *raných homininů menší, jsou vsazeny do zubních lůžek kolměji a spolu s malými a plochými špičáky tvoří krájecí řadu, která má stejně účinný protějšek v řadě dolních zubů. První třenové zuby *šimpanzů mají „kousací“ funkci (jeden hrbolík), třenové zuby australopitéků jsou větší a mají žvýkací plochu. Lidské třenové zuby jsou menší, na žvýkací ploše mají dva hrbolky a zčásti přebírají funkci stoliček (molarizace). Velikost stoliček u všech homininů forem vzrůstala směrem M1 až M3, až na jednu výjimku a tou jsme my lidé. Diskutuje se též o tom, zda u raných homininů docházelo k prořezávání zubů podle lidského vzorce nebo podle vzorce lidoopů. *Trvalé zuby člověka se prořezávají většinou v pořadí M1, I1, I2, P1, C, P2, M2, M3 a u lidoopů M1, I1, I2, M2, P1, P2, C, M3. Špičák u moderního člověka tedy prořezává dříve než druhá stolička, u lidoopů je tomu naopak, a přitom ještě předcházejí dva zuby třenové. S prodloužením dětství se u člověka také prodloužila doba, kdy k prořezání zubů dochází. První stolička se u člověka objevuje v 6, druhá ve 12 a třetí obvykle až v 18 letech, zatímco u lidoopů je časování 3,3 – 6,6 – 10,5 roku. Prořezávání zubů je dobrým indikátorem věku dětí a mládeže (zubní věk) a používá se při hodnocení kostrových pozůstatků. Kompletní mléčný chrup s prořezanou první trvalou stoličkou značí u člověka věk kolem šesti let, zatímco u šimpanze asi tři roky. Taungské dítě (*Australopithecus africanus*) mělo plně prořezané první trvalý molár. Bylo mu tedy tři nebo šest let? Pomocí rentgenových snímků bylo zjištěno, že u většiny raných homininů se patrně prořezávaly zuby podobně jako dnešním lidoopům.

Teprve u **Homo erectus* se proměnil vzorec lidoopů ve vzorec lidský a ten pak převládl až u archaického **Homo sapiens* a zejména u **Homo neanderthalensis*.

Další významnou oblastí zkoumání zubů je skladba *zubní skloviny. *Moderní lidé a fosilní hominini mají na zubech sklovinu silnou, afričtí lidoopi tenkou (proto byl *Ramapithecus* prohlášen za prvního *hominida). O silné sklovině se dříve předpokládalo, že je adaptací na zpracování tuhé rostlinné potravy, zatímco tenká sklovina svědčí spíše o plodožravosti. Tloušťka skloviny záleží na dvou činitelích: jak rychle a jak dlouho se vytváří. Tvoří-li se sklovina rychle a krátce, výsledkem je tenká vrstva (*gibon). Postupuje-li tvorba delší dobu, vznikne silná vrstva skloviny (člověk). Zuby s tenkou vrstvou skloviny mají i afričtí lidoopi, sklovina se však vyvíjí ve dvou etapách: rychlé a pomalé. Během rychlého vývoje se vytvoří asi 60 % skloviny, zbytek se utváří pomaleji. *Orangutani mají zuby se středně silnou vrstvou skloviny, jejíž tvorba není shodná s tvorbou skloviny u afrických lidoopů. Během rychlé fáze se sklovina vytvoří z 80 %, pak následuje střední a na závěr pomalá fáze jejího vývoje, odpovídající pomalé fázi u afrických lidoopů. Podobný projev je patrný u forem rodu *Sivapithecus* (rod *Ramapithecus*). Rychlá a krátká fáze je u hominoidů považována za primitivní znak. Tvoří-li se sklovina rychle a dlouhou dobu, jde o evolučně pokročilý znak. Ten nacházíme pouze u lidí a raných homininů. Zpomalení tvorby zubní skloviny v závěrečné etapě jejího vývoje je u šimpanze a *gorily indikátorem toho, že šimpanzi a gorily povstali ze společného předka, který ovšem musel být též předkem homininů.

Povrch zubů vypovídá též o jejich přímém kontaktu s potravou. Ze srovnání povrchu zubů v rastrovacím mikroskopu vyplývá, že raní hominini patřili k plodožravcům (šimpanz, orangutan). Zásadní posun v potravní strategii pak nastal u *Homo erectus*. Na povrchu jeho zubů se nachází množství rýh a jamek, podobně jako u masožravých hyen (drtících kosti), ale také u *prasete domácího, typického všežravce. Je tedy zřejmé, že *Homo erectus* přešel od *býložravosti, typické pro vyšší primáty, na všežravost až masožravost. (Jaroslav Malina)

člověk – dědičná rozmanitost (variabilita), fenotypová rozmanitost, která je mezi lidmi zřejmá na první pohled, může být podmíněna jak vlivy prostředí, tak vlivy genetickými, tj. *geny. Zatímco rozmanitost podmíněná prostředím není dědičná, geneticky podmíněná *variabilita se dědí podle platných *zákonů dědičnosti.

Ve většině přírodních populací včetně člověka existuje genetická variabilita ve formě mnohonásobných *alel u mnoha genů. Co se týče vzniku *variant různých genů, jejich evoluční původ je zcela zřejmý. Byly to *mutace, dědičné změny v sekvencích *DNA, které spolu s dalšími mechanismy (především výběrem) byly zdrojem současné existence mnoha variant genů, tzv. *polymorfismu genů. Vyjdeme z již existujícího polymorfismu genů, abychom si vysvětlili genetické principy, které zajišťují nesmírnou genotypovou (a tím i fenotypovou) rozmanitost u člověka. Mechanismus vzniku a uchování genetické variability je v samé podstatě genetických principů formulovaných již Gregorem Johannem *Mendelem, tj. *principem segregace a *principem kombinace a principem *rekombinace.

Polymorfní geny, tedy geny, od kterých je známo mnoho různých variant – alel, dávají u diploidních organismů možnost vzniku velkého množství *genotypů; čím více má gen alel, tím je počet možných genotypů v populaci větší. Obecně při n - alelách je počet možných *homozygotů n a počet *heterozygotů $[n(n-1)]/2$, celkový počet možných genotypů je pak $[n(n+1)]/2$. Vezmeme-li jako příklad jeden gen systému MHC (*Main Histocompatibility Complex*) u člověka, HLA-B, který má více než 30 alel, pak můžeme dospět k více než 465 genotypům a to pouze u jednoho genu. Jestliže je velké množství genů polymorfních, pak u diploidních organismů bude existovat velké množství vícenásobných heterozygotů (tj. heterozygotů v různých genech). Podle Mendelova principu segregace a kombinace víme, že n -násobný heterozygot bude tvořit 2^n různých typů gamet. U genů, které jsou ve vazbě, se pak uplatňuje princip rekombinace. U člověka bylo odhadnuto, že má v průměru 6,7 % genů v heterozygotní *konstituci. Z odhadovaných asi 20 500 genů člověka by to bylo 1 373 heterozygotních genů, které by mohly dát vzniku 2^{1373} gamet, tj. asi 10^{480} různých typů gamet.

Nehledě na to, jaký nepatrný zlomek gamet může člověk uplatnit v následujících generacích, nemůže takový počet gamet vytvořit nejen jednotlivý člověk, ale ani všichni lidé za celou dobu existence lidstva. Pro srovnání možno uvést, že celkový počet protonů a neutronů na Zemi je podle současných odhadů 10^{76} , což je nesrovnatelně méně než vypočtený počet typů gamet. Přestože různá spojení alel v gametách nejsou stejně pravděpodobná, výpočty ukazují, že žádné dvě nezávisle vzniklé *gamety nemohou být úplně shodné a že tedy žádní dva lidé (s výjimkou jednovaječných dvojčat) z celého počtu lidí žijících na Zemi nyní nebo v minulosti, i těch, kteří se narodí ve vzdálené budoucnosti, nemohou být geneticky shodní. Totéž platí obecně pro jakékoli organismy rozmnožující se pohlavní cestou: žádné dva organismy vzniklé z různých zygot nemohou být geneticky shodné. Vzniklé genotypy jedinců jsou pokaždé jedinečným originálem, který zaniká smrtí jedince.

Pokud bychom k vyjádření genetické variability u člověka zvolili přístup molekulární, pak na úrovni variability nukleotidových sekvencí, bychom se dostali k ještě závažnějším číslům, neboť potenciálně v každém z $3,5 \times 10^9$ *nukleotidů může dojít ke změně.

Celkově můžeme s jistotou říct, že v populacích neexistují dva jedinci geneticky shodní (s výjimkou jednovaječných dvojčat a vícerčat). (Jiřina Relichová)

Člověk – duševní schopnosti a jejich rozdíly, projevy založené jak na dědičnosti, tak na sociokulturním prostředí. Poslech černošské hudební produkce může vést k úvaze, podle níž mají *černoši větší pochopení a cit k *tónům *hudby než Evropané a Asiaté. U Afričanů bylo zjištěno vnímání více hudebních škál než u Evropanů a Asiatů. Evropané většinou využívají obvykle pouze jednoduchou osmitónovou hudební škálu (oktávu). Zdá se, že *nadání pro hudbu se odráží v nadání pro cizí *jazyky. Tak vysokoškolák černé pleti může povětšinou simultánně a plynule mluvit až v pěti jazycích: první domorodý (mateřský) jazyk *kmene; druhý jazyk získal v základní škole – a ten mohl být velmi rozdílný; třetí jazyk byl z historických příčin buď jazyk anglický, nebo francouzský, který nabyl při vyšším vzdělání; přitom si většinou ještě osvojil čtvrtý jazyk v místě bydliště školy; konečně pátý jazyk se mohl naučit proto, že jeho rodina se přestěhovala do jiného kraje. A tak před tím, než budoucí vysokoškolák odjel na studium, obvykle mluvil pěti jazyky, které mohly zahrnovat jazyk bantu, některý ze *semitských jazyků a dále jazyk *románský nebo *germánský. Zdá se, že Asiaté nepocítují v současné době potřebu mít tyto znalosti a většinou o ně nejeví zájem ani Evropané zvláště pak původem z bývalých koloniálních velmocí. V jiné situaci jsou však lidé z malých *států, ale ani ti nemluví obvykle více než čtyřmi jazyky, a to zpravidla jazyky románskými nebo germánskými.

Vedle schopností provádět speciální duševní a fyzické úkony (kam spadá výše zmíněné hudební a jazykové nadání) potýkají se současní psychologové, ale i genetici s pojmem *inteligence. Základní problém při hledání odpovědi na otázku, co je inteligence, spočívá v tom, že vlastně nikdo s jistotou neví, co to je. Mnozí psychologové se shodují v tom, že *inteligence je schopnost spojovat (asociovat) oddělené abstraktní ideje, zatímco schopnost znamená provádění speciálních duševních a fyzických úkonů*. Pokusy oddělit zvláštní charakteristiky lidské inteligence byly prozatím neúspěšné, soudě z toho, že někteří psychologové rozpoznali osm duševních schopností, jejichž vzájemné propojení vytváří inteligenci, jiní sto dvacet. Jak je vidět, je to zatím příliš málo k tomu, abychom mohli tento pojem vůbec „inteligentně“ zkoumat.

Ačkoli bylo učiněno mnoho nestranných pokusů cílených ke korektnímu měření inteligence, dosažené výsledky nespĺnily očekávání. Inteligenční kvocienty, krátce *IQ (z anglického *Intelligence Quotient*), jež byly k tomu účelu sestaveny, ukázaly, že hodnotí spíše schopnost učit se a provádět speciální duševní úkony, jimž se děti učí v evropských a amerických školách. Psychologové, kteří sestavili IQ test, zpočátku nepostřehli, že interpretují výsledky dosažené různými lidskými skupinami žijícími po desítky generací v odlišném kulturním prostředí, skrze prizma kulturních *stereotypů, které sociálně zdědily. Příklad:

Ostražitý *Křovák, jenž má v našich očích nesporně osobité chování a schopnosti spojeny se svou vlastní *společností, to znamená, že si pamatuje obsáhlou, byť nepsanou literaturu přísloví a *mýtů, rychle se učí a může bez obtíží použít vše, co se naučil k tvorbě nových prožitků, a také se dovede obratně vyrovnat se záłudnostmi svého okolí, dopadne v IQ testu prabídně. A to dokonce i v případě, že mu budou otázky tlumočeny v jeho rodném jazyce. Nabyté dovednosti, jež umožňují Křovákovi přežít v poušti Kalahari, nejsou jednoduše takové, jež potřebuje evropský nebo severoamerický školák k „přežití“ v prostředí své školy.

Pomocí IQ testu však zachytili vědci pozoruhodné rozdíly nejen mezi etnickými skupinami (například mezi bílými Američany anglosaského původu a černochoy původem ze západního pobřeží Afriky), ale zachytili rozdíly i uvnitř etnických skupin s ohledem k sociokulturnímu postavení zkoumaných osob. Přitom zjistili, že dítě vychované například v soukromých školách v Anglii (třeba v Etonu) bude mluvit jiným dialektem, bude mít jiný hodnotový systém, bude dávat přednost jiným naučeným návykům než dítě vychované v dělnických školách průmyslového Manchesteru. Uvedené testy poskytují také zajímavé údaje k řešení otázky, do jaké míry je tato „akademická schopnost“ mnohými vědci nadále nazývána „inteligence“ děděná a do jaké míry je spoluutvářena prostředím. Následující příklad celou situaci částečně objasní.

Stát *Izrael je dnes obýván židovskou populací, jež povstala z *migrace dvou odlišných etnických skupin: vzdělaných *Židů evropského původu a pologramotných Židů z *Blízkého východu. První zaujímají ve státě většinou výsadní postavení a mají vysokou životní úroveň. Druzí jsou společensky i sociálně spíše „potlačeni“. U obou těchto skupin obyvatelstva provedli vědci průzkum „inteligence“ a dospěli k očekávanému závěru. Evropští Židé jsou v porovnání s Židy z Blízkého východu „inteligentnější“. Nato pak počali ověřovat domněnku, podle níž zevní prostředí dotváří dosažené hodnoty IQ. Do jaké míry? Na to měl odpovědět průzkum v zemědělských družstvech – takzvaných *kibucech (*společenství obyvatel kolektivně hospodařících na půdě pronajaté státem; kibuc zabezpečuje svým členům životní podmínky a potřeby na základě bezpečného hospodaření), jež byly založeny na utopických ideálech úplné *rovnosti lidí. V kibucech bylo prostředí stejné pro všechny, ať už pocházeli z Evropy nebo z Blízkého východu. Těhotným ženám byla poskytována stejná zdravotní péče, stejné bydlení, stejné jídlo ve společných jídelnách. Stejnému prostředí byly vystaveny též děti těchto matek, které kolektivně prošly jeslemi, mateřskými školami a posléze základní školou. Rodiče navštěvovali své děti každý den, ale jen na krátkou dobu. Během výzkumu byly shromážděny údaje o 600 dětech. Z nich pak vědci zjistili, že „inteligence“ dětí, jejichž rodiče pocházeli z Evropy i z Blízkého východu byla proměnlivá. V průměru však byla u obou skupin stejná a podle evropských standardů pozoruhodně vysoká.

Testování inteligence podle IQ v rodinách ukázalo jeden pozoruhodný fakt, který byl označen jako „fenomén prvorozeného“. Prvorození totiž ve většině případů dosahovali lepších výsledků v testech než druhorození a další v pořadí. Na první pohled to vypadalo, jako by s každým dalším porodem v rodině přicházelo na svět méně inteligentní dítě. V této souvislosti byla podána různá *vysvětlení: například to, že matkám ubývá s každým porodem dědičné hmoty potřebné k inteligenci jejich dětí; naproti tomu psychologové a vychovatelé zdůrazňovali, že čím je rodina větší, tím rodiče věnují menší pozornost svým dětem. Rozebereme-li nejprve první úvahu, založenou na předpokladu, že dědičné znaky jsou spojeny s pořadím narozeného, hned na začátku narazíme na fakt, že není znám žádný mechanismus, který by něco takového vůbec podmiňoval. Celková dědičnost kteréhokoli potomka sestává totiž z náhodného přispění dědičného materiálu od obou rodičů; a tato událost není ani v nejmenším ovlivněna pořadím narozeného. To znamená, že dítě narozené v třetím pořadí má stejnou naději, že zdědí vlohy pro vysoké IQ jako dítě prvorozeného nebo narozené v pořadí – řekněme – desátém. Je tedy zřejmé, že vztah mezi pořadím *narození a

vysokým IQ je téměř výlučně záležitostí náhody a prostředí, čímž se kloníme k úvaze druhé. Psychologové se domnívají, že prvorozené dítě se musí v případě narození bratra nebo sestry vyrovnat s postavením „sesazeného krále“. Protože už není ve středu rodinné pozornosti, pociťuje potřebu na sebe upozorňovat v podobě souhlasu s jeho konáním, doprovázeném uznáním, což každého v tomto postavení nutí k činnosti cílené na *úspěch, a to i v dospělosti. Proto prvorození vstupují do takových zaměstnání, která by jim zajistila uznání, pozornost a souhlas; dostatečná motivace k tomu, aby se v životě náležitě činili. (Poznámka: Tyto závěry neplatí beze zbytku. Například bylo zjištěno, že vyskytují-li se v rodině tři a více sourozenců, nejméně se prosazují ti „prostřední“ – nejmladší totiž zpravidla profituje ze skutečnosti, že se dostává k *informacím a znalostem mnohem dříve než jeho starší sourozenci a navíc jako nejmladší „outsider“ je motivován k tomu, aby se v prostředí starších prosadil – to platí často i tehdy, jsou-li pouze dva bratři. Nesmíme zapomínat, že to byl právě nejstarší syn, který automaticky dědil *království, panství nebo grunt.)

Výzkum cílený výlučně na dědičnou složku IQ byl zaměřen na studium jednovaječných dvojčat, přičemž hlavní pozornost byla soustředěna na ta, jež byla vychována ve stejné rodině. Výsledky byly překvapující. Všechna jednovaječná dvojčata vykazovala stejný a přitom vysoký podíl dědičnosti na dosaženém výsledku IQ testu – přibližně 85 %. Tento vysoký podíl dědičnosti klesl jenom o 10 % v případech, kdy jedno z páru z nějakých rodinných důvodů bylo odděleno od druhého a vychováváno v jiné rodině nebo v ústavních podmínkách. Tyto výzkumy vedly některé psychology k tvrzení, že IQ je děděno, až ze 70 % ne-li z 80 %; zbytek připadá na vliv prostředí. S tímto tvrzením ovšem nelze souhlasit, neboť bráno do důsledku, mohlo by vést k představě, podle níž dítě vychované mimo lidskou společnost (třeba vlčí smečkou), by dosáhlo oněch 70 % až 80 % lidské inteligence. Právě studium takzvaných „vlčích dětí“ ukázalo, že jde o představu absurdní.

Lidská inteligence je zřejmě projev založený jak na dědičnosti (předpokládá se asi 50 % podíl), tak na lidském sociokulturním prostředí. Přitom se uvažuje, že populační proměnlivost inteligence v podobě individuálních výsledků IQ testů je odrazem její dědičné složky (genotypové variability); prostředí pak určuje výsledek uvnitř tohoto rozsahu daného genotypovou variabilitou. To by vysvětlovalo zdánlivý paradox, podle něhož člověk s počáteční hodnotou IQ 65 jednotek při vynikající intelektuální výchově dosáhne mezinárodní úrovně v hodnotách IQ a naopak při zanedbané výchově zůstane na retardované intelektuální úrovni. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

člověk – fyziologická a evoluční adaptace, lidská *společnost tvoří *systém s vysokým stupněm organizovanosti. Vzhledem k oboustrannému toku látek, energií a *informací je systémem otevřeným. To ovšem znamená, že okolí ovlivňuje lidskou společnost a naopak lidská společnost ovlivňuje své okolí (též systém). Vzájemné interakce mezi oběma systémy jsou uspořádány tak, že nedovolí lidské společnosti, aby se vůči prostředí ustálila v rovnovážném stavu. S ohledem k postulátu termodynamiky dějů vzdálených od rovnováhy, lidská společnost představuje strukturu disipativní, která se v důsledku vnitřní informace udržuje ve stacionárním stavu, tj. ve stavu, který je daleko od rovnovážného stavu, čímž – v určitém rozmezí podmínek – nepodléhá entropizaci. Zachování stacionárního stavu lidské společnosti naznačuje, že jde o systém se sebeudržováním (anglicky: *self maintaining system*).

V systému se sebeudržováním je skryt postulát dynamismu: Mění-li se interakce systému (v čase) s okolím, přičemž základní trajektorie chování systému – sebeudržování – se nemění, jde o přizpůsobování (adaptabilitu) s výsledným jevem – přizpůsobením (adaptací).

Stejně jako u všech živých systémů, uvažujeme i u lidské společnosti o dvou *adaptivních *strategiích: *primární a *sekundární. Primární adaptace zahrnuje změny struktur (včetně struktur chování) systému v závislosti na změnách v jeho okolí. Sekundární adaptace, nazývaná též adaptace útočná (ofenzivní), zahrnuje naopak adaptivní změny okolí, podmíněné „útočícím“ systémem (lidskou společností). Obojí strategie směřuje k zachování systému,

případně k zvýšení jeho stability. Z hlediska živých systémů se jako nejvýznamnější jeví adaptace primární. Z tohoto pohledu lze rozlišovat adaptaci *individuální* a *evoluční*.

Sekundární (ofenzivní) adaptace není mezi živými systémy běžná. Výjimkou je právě lidská společnost.

Zdá se, že neexistuje žádný jiný biologický druh, jenž by měl lidskou schopnost přizpůsobit se fyzicky a fyziologicky tlakům rozdílného prostředí jako například velké nadmořské výšce nebo přímořským nížinám, extrémnímu chladu nebo horku a ostrým slunečním paprskům či šerosvitu v pralese nasyceném párou.

Během dlouhého vývoje lovecko-sběračské etapy si lidské tělo vytvořilo jisté biologické odpovědi k okamžité i dlouhodobé potřebě a ovšem i ke *stresu. Velká kapacita plic a srdce například dovoluje rychlý přenos kyslíku do svalů. Hormony nadledvin mají za úkol mobilizovat lidské tělo k bezprostřední akci, ať už jde o běh nebo boj – skutečný nebo předstíraný například ve sportovním zápolezení apod.

V posledních letech bylo navrženo několik modelů vycházejících z pojmu **homeostáza* (stálost vnitřního prostředí). Tento pojem je funkcí dynamické interakce zpětnovazebních mechanismů mezi organismem a prostředím mající jeden cíl: *Udržení stálého vnitřního prostředí organismu*. Přitom se vychází z postulátu, podle něhož adaptační mechanismy jsou naprogramovány v podobě algoritmů v jeho vnitřní paměti, především v jeho genové paměti (*genomu). Je-li zevním tlakem rozrušena homeostáza organismu, postižený a ohrožený organismus hledá východisko v biologických odpovědích. U člověka se ovšem připojují odpovědi kulturní včetně odpovědi technologických (ofenzivní adaptace).

Aby udržel svoji homeostázu, se snaží organismus překonávat tlak zevního prostředí, aby udržel svoji homeostázu. Přitom buď zrychluje, nebo zpomaluje fyziologické děje podle povahy zevního tlaku. Dosažení plné funkční adaptace vyžaduje různé fyziologické odpovědi, přičemž odpovědi krátkodobé (fyziologické reakce, aklimace, aklimatizace) jsou stejně důležité jako odpovědi dlouhodobé (vývojové adaptace), které se dějí během *růstu a vývoje organismu, tedy v době, kdy je organismus vůči zevnímu tlaku mnohem vnímavější a tvárnější. Lidé překonávali tlak zevního prostředí spíše kulturně a technologicky než svou přizpůsobivostí a „pomalými“ a navíc krajně „konzervativními“ geny (primární adaptací). Vytvořili si přitom takové *mikroklima, jež od nich nevyžadovalo výraznější fyziologické úpravy. Avšak nejednou bylo třeba vedle fyziologické adaptace i zásahu evolučního – ve velké nadmořské výšce (*adaptace člověka na velkou nadmořskou výšku), v chladném prostředí (*adaptace člověka na mírný chlad a arktické prostředí), v prostředí vlhkého nebo naopak suchého tepla (*adaptace člověka na vlhké a suché teplo) a také přizpůsobení se množství a kvalitě potravy (*adaptace člověka na výživu rozdílného druhu a složení). (Jaroslav Malina)

člověk – genetická příbuznost lidských populací, příbuznost daná genetickým základem.

Biologická struktura v číslech: V roce 1976 se pokusil italský genetik Alberto Piazza se svými spolupracovníky odhadnout *genetickou příbuznost mezi lidskými populacemi obývajících jednotlivé kontinenty. Nebyl to první pokus. Již v roce 1963 se totiž úspěšně zhostili tohoto úkolu L. L. Cavalli-Sforza a A. W. F. Edwards a po nich další vědci. Tentokrát však šlo o mimořádně rozsáhlý rozbor, který zahrnoval 28 rozmanitých lidských skupin. První skupinu reprezentovali obyvatelé Islandu, *Laponci, *Skoti, *Angličané, *Němci, *Baskové, *Italové, obyvatelé Sardinie a *Turci; Přední východ pak představovali *Arabové a *Libanonci, Asii obyvatelé západního Pákistánu, *Tibeťané, *Číňané, *Korejci, *Japonci a starobyli *Ainové. Africký kontinent zastupovali *Pygmejové *kmene Babinga, středoafričtí *Bantuové a jihoafričtí *Křováci. Americký kontinent měl své zástupce v arktických *Eskymácích a některých kmenech *indiánů Severní, Střední a Jižní Ameriky. Konečně ze zbývajících odlehlých oblastí naší Země, z *Oceánie, byli vybráni australští domorodci a *Papuánci z *Nové Guineje. Mezi všemi těmito skupinami badatelé vypočítali podle zásady

„každý s každým“ genetickou vzdálenost na podkladě šestnácti krevních systémů (ABO, MNSs, Rh, K, Fy, Diego, Jk, Gm, Inv, Hp, Gc, PGM, AK, SEP, Tf a G-6PD) a sestavili dendrogram, který naznačil možné odštěpení lidských skupin od společného kmene. Uvedený dendrogram, který v podstatě představuje vývojové schéma, je neobyčejně zajímavý, zejména proto, že ukazuje, že první *moderní lidé dlouho zůstali pospolu, rozešli se až asi před 30 000 až 50 000 lety. se však rozešli. Jedna větev je mateřská pro Evropany a Afričany, druhá pro Papuánce a indiány. Záhy však následovalo další štěpení: V první větvi se rozešli Afričané s Evropany, ve druhé větvi se osamostatnili indiáni a Eskymáci od velké masy obyvatel Orientu, australských domorodců a obyvatel Oceánie. Porovnáme-li sérologické údaje s údaji morfologickými, neměli bychom přehlédnout některé zjevné rozdíly. Předně dosavadní studie založené na fyzickém vzhledu lidských skupin, spojují v jeden celek *černochoy, australské domorodce a Melanésany, popřípadě Evropany s asijskými mongoloidy a indiány. Naproti tomu sérologické nálezy shlukují Evropany a Afričany v prokazatelně jednotný celek, a tím je oddělují od ostatních skupin současného lidstva. A nelze ani přehlédnout populaci Ainů. Ve starších antropologických učebnicích byli Ainové považováni za zbytek někdejších praobyvatel Asie, kteří se významně odlišují svými zevními znaky od *Mongolů. A zde najednou sérologické nálezy jednoznačně promlouvají v tom smyslu, že Ainové mají spolu s Japonci téměř shodný *genofond.

Druhé vývojové schéma bylo sestaveno pouze na podkladě systému HLA. Je to neobyčejně rozvětvený antigenní systém, který sám o sobě je s to poskytnout biologům zajímavé svědectví o dávné minulosti člověka. Vědci v něm vybrali dvacet skupin obyvatel z různých částí světa, bohužel zcela v něm chybějí indiáni a jen sporadicky jsou zastoupeni Evropané a černí Afričané. Výsledky studie naznačily, že z původního kmene se jako první odštěpili lidé, kteří osídlili Tichomoří, krátce po nich následovali Eskymáci (důkaz jihoasijského centra?), od zbytku se potom postupně odpojovali v časové posloupnosti praobyvatelé dnešní Sardynie, některé africké populace, *Indové, Baskové a obyvatelé Islandu. Nakonec se oddělily zbývající populace asijského obyvatelstva, Středomoří a Středního východu.

Všechny dosavadní postupy, jichž je ovšem nepoměrně více naznačují, že v dávné minulosti existovala *primární střediska, jež se stala zdrojem paleolitických populací, odlišujících se navzájem fyzicky i *behaviorálně. Pozůstatky těchto populací lze ještě dnes vystopovat v současné populaci moderních lidí, čítajících více než šest miliard. Není však daleko doba, kdy i jejich poněkud odlišný genofond bude pohlcen stávajícím genofondem moderních lidí v důsledku stále bouřlivějšího procesu, který můžeme nazvat nepřetržitým *tokem genů.

*Nepřetržitý *tok genů:* Vzájemná výměna genů je od samého počátku spojena s existencí člověka a jeho *kulturou. Například průměrný rádius námluv nepředstavoval více než půl kilometru. S objevem kola se tento rádius zvětšil na 1,5 kilometru; novodobé dopravní prostředky pak rádius námluv několikanásobně zvětšily, navzdory tomu, že mnozí lidé z kulturní setrvačnosti, zvláště lidé ve velkých *městech, stále hledají partnery k založení rodiny spíše v těsné blízkosti. Byl to však zákaz krvesmilstva a příbuzenských *sňatků, jež zahájil už dávno v minulosti tok genů mezi lidskými skupinami do té míry, že se dnes zcela běžně kříží bílí s černými a žlutými skupinami a totéž platí o každém z nich jednotlivě včetně nově vzniklých míšenců. Smíšené populace najdeme v Africe (například v Etiopii) i v Asii (například v Indii). Je třeba zdůraznit, že jsou „starého“ data. Ale my známe smíšené populace, které vznikly teprve nedávno. Tak například Havaj byla v donedávna zasažena několika vystěhovaleckými vlnami. Původní polynéské obyvatelstvo bylo nejprve promíšeno s Evropany, potom s Číňany a Japonci a nakonec s americkými míšenci (bílo-černo-žlutými). Vznikla tak syntetická populace, která poskytuje obrovské genetické příležitosti pro nové

genotypové kombinace, následované *selekcí „zdatnějších“ genotypů, lépe adaptovaných k danému prostředí.

Syntetická populace na Havaji není v žádném ohledu populací ojedinělou. Podobné populace najdeme v megapolích USA, v Brazílii, ve středoamerických *republikách, v jižní Austrálii a v některých oblastech bývalého Sovětského svazu. Syntetická populace, tak jak ji můžeme vidět v některých oblastech, poskytuje potřebný genový fond, který v původních a oddělených součástech byl po statisíce let přizpůsoben na úzké niky vymezených *biotopů (například *stepi, deštnému pralesu, velehorám, přímořských oblastem aj.). Všechno *současné sblížení a sjednocení biologického skrze sociální je odrazem rychlého adaptivního procesu současného lidstva, sledujícího pronikavé změny v biosféře. Jako celek směřuje k integraci lidstva jako biologického druhu.* (Jaroslav Malina)

člověk – hierarchická organizace nervové soustavy, nervová soustava, společně s endokrinním a imunitním systémem zabezpečuje výměnu *informací uvnitř mnohobuněčných živočichů a mezi jejich vnitřním a vnějším prostředím. Uvedené systémy regulují *relativní stálost vnitřního prostředí organismu v daných limitních hodnotách, tzv. *homeostázu. Základní obecnou funkcí nervové soustavy je příjem a zpracování informací získaných z vnitřního a vnějšího prostředí organismu a vytvoření odpovědi (reakce) na ně. Informace z vnitřního i zevního prostředí ve formě fyzikálních nebo chemických podnětů (stimulů) jsou zachyceny *receptory (senzory), ve kterých dochází k transformaci (kódování) na signály vlastní nervové soustavě, tj. nervové vzruchy, které jsou přenášeny, zpracovány a ukládány v nervové soustavě. Podněty (stimuly) mají kvalitativní a kvantitativní složku a časové a prostorové uspořádání. Zpracované informace mohou být uloženy do paměti, nebo jsou převedeny jako pokyny k efektorům, tj. strukturám, které vykonávají reakci organismu. Známe čtyři typy efektorů a to příčně pruhovanou svalovinu, hladkou svalovinu, svalovinu *myokardu a *žlázy.

Soubor všech neuronů, které převádějí informace mezi nervovými strukturami pro komplexní zpracování informací, představuje centrální nervová soustava (*CNS) a přenos informací mezi vnitřním a vnějším prostředím organismu v obou směrech, je představován periferní nervovou soustavou (PNS).

Pro zabezpečení funkcí má nervová soustava k dispozici 1) neurony (buňky schopné vytvářet a přenášet nervové vzruchy) a 2) neuroglie (buňky, které mají podpůrný a nutriční význam, a ovlivňují přenos informace: izolují neurony, zamezují informačnímu šumu, ovlivňují rychlost přenosu).

Neuron je specializovaná buňka, která má tělo (*perikaryon*) a výběžky (*dendrity* a *neurity/axony*). Dendrity jsou bohatě větvené výběžky, ve kterých probíhá přenos informací směrem k perikaryu. Neurit (axon) je většinou jeden a je specializovaný pro vedení informací z neuronu k cílové struktuře na delší vzdálenost. Výběžky neuronu jsou obaleny gliovými buňkami a jejich specializovanými kompartmenty. Axony v PNS jsou doprovázeny Schwannovými buňkami (glie PNS), zatímco axony CNS doprovází oligodendrocyty a astrocyty. Axony menšího kalibru jsou zanořeny do Schwannových buněk nebo oligodendrocytů (šedá nervová vlákna), zatímco axony kalibru většího jsou izolovány vrstvou myelinu, který je tvořen několikanásobným otáčením plochých cytoplazmatických výběžků Schwannovy buňky nebo oligodendrocytu. Myelinový obal je v určitých intervalech přerušován zářezy (*Ranvierův zářez*), úseky mezi zářezy jsou internodální segmenty (*internodia*). Myelinový obal izoluje nejen axon a zamezuje chybám při přenosu informace (šum), ale také zrychluje a ekonomizuje přenos. Nervové impulzy se šíří po myelinizovaném axonu skoky od jednoho zářezu k druhému. Čím je vrstva myelinu silnější, tím je přenos rychlejší. Působením podnětu vzniká v neuronu vzruchová aktivita. Neuron převádí nervové vzruchy na různě dlouhou vzdálenost a vytváří specifické kontakty s ostatními neurony (*synapse), respektive se senzory a efektory.

Celá nervová soustava je pokryta jedním souvislým obalem (*perineurotheliální epitel*), který jako pavučnice (*arachnoidea*) obaluje povrch míchy, mozku a přechází na všechny nervy. S nimi se pak větví a přechází až na jednotlivá nervová vlákna na periférii a tvoří obal některých sensorů (*mechanosenzorů*). Souvislý obal tvoří biologickou bariéru nervové soustavy.

Neurony jsou navzájem propojeny kontakty (*synapse*), které umožňují nebo tlumí přenos impulzu z jednoho neuronu na druhý (*facilitační/inhibiční synapse*). Přenos informace v synapsi se děje převážně uvolněním chemických mediátorů. Neurony a jejich axony přivádějící vstupní informace od sensorů do struktur zpracovávajících informace (CNS) jsou aferentní: 1) somatosenzorické (z povrchu těla, tj. exteroceptivní nebo z pohybového aparátu, tj. propioceptivní), 2) *viscerosenzorické (z útrobu, tj. interoceptivní). Neurony a jejich axony přivádějící výstupní informace ze struktur CNS k efektorům jsou eferentní, motorické: 1) somatomotorické (*motoneurony*) inervující vlákna příčně pruhovaného svalstva. Ty představují poslední společný (ultimátní) neuron motorických drah, 2) *visceromotorické neurony inervující buňky hladkého svalstva, myokardu a buňky žlázové, které jsou součástí sympatického, parasympatického a enterického systému. Všechny neurony vložené mezi aferentní a eferentní neurony jsou *interneurony, tvořící hierarchicky uspořádané a zpětnovazebně podmíněné subsystémy CNS.

Perikaryony motorických neuronů leží v míše a v mozku. Perikaryony somatosenzorických neuronů tvoří ganglia. Axony společně s gliovými buňkami, vazivem a cévami tvoří makroskopické nervy. Ostatní neurony slouží ke zpracování informací a jejich převádění mezi vyššími a nižšími oblastmi.

Nervová soustava (NS) tvoří ve svém souboru (doplněna o složku nenervovou) hmotu mozku a míchy: centrální nervovou soustavu (CNS). Neurony projekční vysílají neurity vzestupně k vyšším etážím CNS (ascendentně) nebo k etážím nižším (descendentně). *Komisurální neurony spojují stejná místa pravé a levé poloviny míchy a mozku. Asociační neurony spojují v každé polovině CNS místa vývojově blízká, ale funkčně odlišná. Nervstvo somatické tvoří neurony somatosenzorické a somatomotorické. Nervstvo viscerální (autonomní, vegetativní) tvoří neurony viscerosenzorické a visceromotorické.

Z fylogenetického hlediska je zřejmé, že nervová soustava vznikla tehdy, když jednodušší humorální regulace nemohly zabezpečit život ve složitějších podmínkách. Nervová soustava, díky schopnosti rychlé *analýzy informace a cílené odpovědi, umožnila existenci života a jeho vývoj na stále vyšším stupni organizace. Fylogenetický vývoj NS je charakterizován rozvojem *kůry: kortikalizace. Kůra mozková postupně přebírá nejvyšší integrační funkci; nejvíce je rozvinuta u člověka. Rozvoj mozkové kůry v *antropogenezi vedl v období *sapieance ke vzniku lidských vrstev vědomí, abstraktního a *tvořivého myšlení (anticipace budoucnosti) a vzniku artikulované řeči, čímž se člověk vyčlenil od svých živočišných předků. Během fylogeneze NS se sice zvětšuje počet neuronů, ale větší význam má vývoj vzájemných vztahů. Vývojově nově vzniklá struktura NS (etáž) přejímá nadřazenou integrační funkci, kontroluje nižší struktury a ponechává jim jejich *funkce specializované, je však současně jejich výkonem ovlivňována. (Princip hierarchicky uspořádaného autoregulačního řídicího systému s vertikální organizací subsystémů [u člověka je *hierarchie odvozena z fylogenetického vývoje]: *primární právo intervence vyšší strukturální úrovně do činnosti nižších úrovní a závislost vyšších úrovní na skutečném výkonu nižších úrovní.)

Obecně platí, že maturace jednotlivých struktur CNS probíhá v pořadí, v jakém se struktury objevovaly během fylogenetického vývoje – od útvarů fylogeneticky nejstarších až po nejmladší. U člověka trvá tento vývoj postnatálně a končí až v *pubertě.

Ontogeneticky vzniká trubicová nervová soustava z *ektodermu, který má současně vztah k zevnímu i vnitřnímu prostředí. Struna hřbetní (**chorda dorsalis*) indukuje na dorzální straně zárodku vytvoření neurální destičky (medulární ploténky). Proliferací buněk po stranách se

ploténka prohloubí v neurální rýhu (brázdu), která se postupně uzavírá v nervovou trubici. Po obou stranách se navíc od ektodermu oddělí buněčné pruhy: gangliové lišty. Trubicová úprava NS zůstává v *trupu, kde se vyvíjí hřbetní mícha (**medulla spinalis*). Na hlavovém konci trubice vznikají 3 primární mozkové váčky: zadní mozek (*rhombencephalon*), *střední mozek (**mesencephalon*) a přední mozek (*prosencephalon*). Dalším vývojem vzniká 5 mozkových váček a jejich diferenciací definitivní etáže CNS: Hřbetní mícha (*medulla spinalis*), rhombencephalon: **myelencephalon* (prodloužená mícha – *medulla oblongata*) a *metencephalon* (mozeček – *cerebellum* a Varolův most [*pons Varoli*]); mesencephalon (střední mozek – *mesencephalon*); prosencephalon: diencephalon (mezimozek – *diencephalon*) a **telencephalon* (koncový mozek – *telencephalon* dělicí se na mozkové polokoule – **hemisphaeria cerebri*).

Základní rozdělení struktur v neurální trubici: Diferenciace probíhá společně s proliferací (dělením) buněk. Buňky zůstávající na místě svého vzniku tvoří výstelku (*ependym*) centrálního kanálku (*canalis centralis*). Ostatní buňky migrují od centrálního kanálku jako neuroblasty (z nich vzniknou neurony) a glioblasty (z nich vznikne glie). Neurální trubice se na příčném řezu dělí na ventrálně uloženou ploténku bazální a dorzálně uloženou ploténku alární. V místě hranice mezi oběma ploténkami je na stěně centrálního kanálku vytvořena rýha (*sulcus limitans*). U neuroblastu vzniká na jednom konci výběžek, který vede impulzy celulifugálně: neurit (axon). Na opačném konci vzniká kratší, větvící se výběžek, který vede impulzy celulipetálně: dendrit. Neuron vysílá dendrity k místu, odkud přicházejí podněty, opačným směrem roste neurit (neurobiotaxe). V ploténkách lze rozlišit funkční zóny podle zapojení neuronů: 1) **somatomotorická zóna* v bazální ploténce u střední roviny (axony těchto neuronů inervují příčně pruhované svaly); 2) **visceromotorická zóna* laterálně od předchozí až po *sulcus limitans* (axony těchto neuronů navazují na poslední visceromotorické neurony ležící ve vegetativních gangliích, jejichž axony inervují hladké svaly, srdeční myokard a žlázy); 3) **viscerosenzorická zóna* v alární ploténce při *sulcus limitans* obsahuje neurony, na kterých končí axony prvních neuronů převádějící informace z viscerálních struktur; 4) **somatosenzorická zóna* dorzálně v alární ploténce až k střední rovině. Na jejich neuronech končí axony prvních somatosenzorických neuronů, které vedou převážně informace z povrchu organismu.

Základní stavební plán CNS: Neuron má jednotlivé části přiřazené k základním funkcím NS: 1) složka receptivní (dendritická zóna); receptivní složky neuronů jsou součástí na periférii uložených sensorů koncentrovaných ve smyslových orgánech a rozptýlených ve formě somato- nebo viscerosenzorů. 2) složka integrační (perikaryon); tu tvoří soubory neuronů organizovaných do různých systémů CNS. 3) složka vodící (neurit, axon); převodní složku představují soubory axonů (nervové dráhy).

Perikaryony neuronů jsou rozmístěny jednak difúzně a jednak se shlukují v tzv. jádra (*nuclei*). V prostorách mezi perikaryony se nacházejí jejich dendrity, axony vzdálenějších neuronů a buňky neuroglie, což se označuje jako neuropil. Jádra + neuropil vytvářejí útvary šedavé barvy, tj. šedou hmotu (**substantia grisea*). Kromě šedé hmoty jsou v CNS struktury tvořené myelinizovanými axony, které jí propůjčují bílou barvu (**substantia alba*). Obecně platí, že čím jsou neurony fylogeneticky mladší, tím mají jejich axony silnější myelinový obal a leží více při povrchu. Ventrálně od *sulcus limitans* obecně patří bílá hmota motorickým drahám, dorzálně drahám somatosenzorickým a viscerosenzorickým, i když se toto rozdělení přeskupováním během vývoje stírá. Uprostřed šedé hmoty jsou struktury vyvíjející se z původní dutiny neurální trubice, tzv. *canalis centralis*. Centrální kanál je v mozkovém kmeni (s výjimkou mesencephala) rozšířen v mozkové komory (*ventriculi cerebrales*, IV., III. a párový *ventriculus lateralis*).

V mozkovém kmeni je stavební plán pozměněn: 1) mezi systémem somatosenzorickým a motorickým jsou difúzně uložené neurony propojující oba systémy mezi sebou a současně

vertikálně vyšší i nižší etáže. Difuzní systém zaujímá 3/5 kmene jako retikulární formace (F. R.); 2) v prodloužené míše a Varolově mostu nedochází dorzálně ke spojení pravé a levé alární ploténky, které od sebe zůstávají široce odkloněny. Centrální kanál se zde rozšiřuje ve IV. komoru mozkovou. Mezi oběma částmi alární ploténky zůstává jen tenká ependymální vrstva, která spolu tvoří strop komory. Šedá hmota bazální a alární ploténky je rozvinuta a tvoří spodinu IV. komory. Bilaterálně od střední roviny až po *sulcus limitans* jsou deriváty bazální (motorické) ploténky, laterálněji pak deriváty alární ploténky. V bazální ploténce tvoří neurony inervující příčně pruhované svalstvo zónu branchiomotorickou a v alární ploténce se v zóně senzorycké nacházejí neurony přijímající informace ze specializovaných smyslových orgánů.

Mícha hřbetní (*medulla spinalis*) je nejkaudálnější etáží CNS. Vystupuje z ní 31 párů míšních nervů (*nervi spinales*). Oblast míchy příslušející všem kořenovým vláknům (*fila radicularia*) jednoho páru míšních nervů je označována jako *míšní segment. Mícha přijímá vstupní informace prvních somatosenzoryckých neuronů a vlastními neurony je převádí do vyšších etáží; obsahuje poslední společné motorické neurony, na nichž končí nadřazené neurony vyšších etáží. Svými interneurony, vloženými mezi první somatosenzorycké neurony a poslední motorické neurony, umožňuje reflexní činnost elementárního aparátu míšního, tj. přímé a nepřímé *reflexní oblouky.

Přímý reflexní oblouk: má aferentní (centripetální, somatosenzorycký) neuron, který převádí informaci z nervosvalových větének kosterních svalů a vede informaci přímo na eferentní (centrifugální, motorický) neuron, který výstupní informaci vede k témuž svalu. Tento proprioceptivní reflex udržuje svalové napětí.

Nepřímý reflexní oblouk: Mezi aferentní a eferentní neuron je vložen interneuron. Aferentní neuron přepojuje informaci na jeden či více interneuronů. Jejich neurity rozvádějí informaci ascendentními *kolaterálami o 2–3 segmenty výše a descendentními kolaterálami o 1–2 segmenty níže, a tyto kolaterály končí buď na stejné nebo kontralaterální straně.

Prodloužená mícha a most Varolův jsou zdrojem pro V. až XII. hlavový nerv. Procházejí zde fylogeneticky starší nervové dráhy; fylogeneticky mladé motorické dráhy (pyramidové) buď probíhají do míchy, nebo končí na motorických jádrech hlavových nervů. Procházejí zde i nadřazené dráhy vegetativní a spoje F. R. Přívodné a odvodné dráhy mozečku se zde napojují na mozkový kmen stopkami (*pedunculi cerebellares*). Neurony F. R. představují nejstarší základní řídicí ústředí životně důležitých funkcí (dýchací, cévní a srdeční; reflexy výživné, obranné).

Střední mozek (*mesencephalon*) byl během fylogenetického vývoje konečnou přijímací stanicí optických (zrakových), akustických (sluchových) a protopatických somatosenzoryckých informací (nediferencovaných, signalizujících nebezpečí). Nejvyšší somatomotorickou etáží je *tectum, které má charakter mozkové kůry. Nejvyšší motorická ústředí se později vytvořila v telencephalu, ale v mesencephalu zůstala ústředí pro složitější obranné reflexy; spoluúčastní se na řízení motorických funkcí mozkovým kmenem, řízení pohybů očí a orientačních reakcí na zrakové a sluchové podněty. Proto je napojen na extrapyramidový systém a končí zde části dráhy protopatického čítí a části dráhy zrakové, sluchové, vestibulární a čichové. Retikulární formace je zde nejrozsáhlejší.

Mezimozek (*diencephalon*) představuje společně s bazálními ganglii telencephala rozsáhlou podkorovou oblast, která má důležité postavení mezi mozkovým kmenem a kůrou telencephala jako 1) shromaždiště somatosenzoryckých informací (*thalamencephalon*); 2) obsahuje řídicí struktury vegetativních funkcí a koordinuje nervové reflexní řízení s řízením humorálním (*hypothalamo-hypofyzární systém); 3) úzce souvisí s F. R. Útvary nad *sulcus limitans* III. komory jsou deriváty alární ploténky: *thalamencephalon*; útvary pod *sulcus limitans* jako deriváty bazální ploténky představují část diencephala: *hypothalamus.

Thalamencephalon: 1) *thalamus*: soubor jader, které mají funkci „relé“ pro projekci všech aferentních informací do kortexu; 2) **metathalamus* (podkorová jádra zrakové a sluchové dráhy; 3) *epithalamus* (**corpus pineale*, podvěsek mozkový, *epiphysis*, *šišinka) je součástí sekretorického aparátu diencephala, některé struktury jsou součástí **limbického systému*; 4) **subthalamus* hraje roli v řízení pohybů extrapyramidovým systémem.

Specifická a nespecifická jádra thalamu: 1) specifická jádra jako „relé“ slouží k projekci informací do specifických oblastí mozkové kůry, kde dochází k jejich analýze; 2) nespecifická jádra převádějí informace nespecifického obsahu do různých asociačních oblastí mozkové kůry. Všechny specifické somatosenzorické a sensorické informace přicházející do kůry mozkové musí projít thalamem, který je součástí systému pro výběr a ovlivnění informací. Nespecifický *thalamus* je součástí systému, který hraje roli při formování vědomí, paměti, emoční podmalby prožitků a chování (nálady, afekty), příjemných/nepříjemných pocitů, instinktivního chování ap., společně s F. R., limbickým systémem a kůrou mozkovou. Thalamu se připisuje význam **integrace* prvků tohoto systému. Difúzní propojení thalamu a mozkové kůry (staré i nové) je oběma směry (*thalamus – kůra – thalamus*).

Hypothalamus patří k řídicím strukturám vegetativních systémů (především udržování stálosti vnitřního prostředí). Jako složka limbického systému se také účastní na řízení instinktivního a emočního chování. S **hypofýzou* tvoří hypothalamo-hypofyzární systém. Regulace je prováděna: 1) nervově (neurony hypothalamu jsou propojeny s ostatními složkami limbického systému, s F. R. a jsou východiskem nadřazených drah vegetativního nervstva; 2) neurohumorálně: řídí neuronálně přímo činnost endokrinních žláz (dřeň nadledviny); 3) humorálně: některá jádra hypothalamu přímo produkují **hormony* (neurosekrece), které se shromažďují v neurohypofýze, nebo jsou prostřednictvím hypofyzárního portálního oběhu transportovány přímo do adenohipofýzy, kde řídí její činnost. (Neurosekrece: biologicky aktivní molekuly jsou syntetizovány v perikaryonech neuronů a jsou transportovány axoplazmou k zakončení axonů, kde jsou uvolňovány do krve s účinkem na vzdálené cílové struktury.)

Telencephalon: Koncový mozek je nejvyšší (nejrostrálnější), fylogeneticky nejmladší a největší částí CNS. Jako nejvyšší etáž CNS má funkci integrační, asociační (vyšší nervová činnost) a u člověka jako nejmladší složka je podkladem vyšších vrstev vědomí a myšlení. *Telencephalon* má složitou vnitřní strukturu a jeho části jsou zapojeny do struktury většiny funkčních systémů CNS. Ontogeneticky vzniká z přední části prosencephala, které se člení na střední část (*telencephalon medium*) a párové váčky (*telencephalon laterale*) jako základy mozkových hemisfér (*hemispheria cerebri*). *Telencephalon medium* vpředu uzavírá třetí mozkovou komoru a dutina v základu hemisféry se mění v laterální komoru (*ventriculus lateralis*) související s třetí komorou mozkovou. Polokoule se během ontogenetického vývoje rozpinají vějířovitě dopředu, do strany a dozadu tak, že překrývají ostatní části mozku. Ontogenetický vývoj v hrubých rysech rekapituluje vývoj fylogenetický. Fylogeneticky lze zjednodušeně rozdělit struktury telencephala do několika základních kategorií. Koncový mozek vzniká u nižších obratlovců (ryby) na podkladě čichových nervových drah (**rhinencephalon*, „čichový mozek“, který zde představuje celé *telencephalon*). Tyto struktury se zachovávají u všech obratlovců v různém rozsahu (u člověka jen asi na 1/10 povrchu mozku.). *Rhinencephalon* existuje a je dobře vyvinutý také u mikrosmatických savců a dokonce u anosmatických, tj. bez čichu (velryba). Neslouží tedy pouze čichovému smyslu. Fylogeneticky samostatný původ podmiňuje u těchto struktur i později jistou **autonomii* v řízení funkcí spojených se zachováním druhu a jedince. Původní stěna hemisfér (*pallium* = plášť telencephala) se diferencuje na dorsolaterální *paleopallium* (ponechávající si skutečnou funkci čichovou) a dorzomediální *archipallium* (podílející se na obecnějších funkcích). Bazální ztluštělá část představuje primitivní bazální ganglia (**striatum*). Starší *paleostriatum* vzniká z bazální ploténky středního mozku a podílí se na řízení motoriky; archipalliu

odpovídá *archistratum*. U plazů dorůstají do telencephala somatosenzorické systémy, zdokonalující se a vyvíjející se v důsledku přechodu těchto živočichů z vodního prostředí na souš. Jsou to dostředivé (aférentní) dráhy somatosenzorické z thalamu a senzorické (především zrakové) ze středního mozku (mesencephala). Pod jejich vlivem se mezi archipalliem a paleopalliem diferencuje nová kůra mozková (*neopallium*) a v bazálních gangliích odpovídající část jader (*neostriatum*). K velkému rozvoji neopallia dochází u savců a ptáků; funkčního maxima dosahuje u člověka. U savců s velkým rozsahem pallia se povrch hemisfér skládá v závitě (*gyri* = gyrifikace). Gyrencephalie závisí nejen na fylogenetickém vývoji, ale i na velikosti těla (u živočichů s malým rozsahem pallia zůstává povrch hemisfér téměř hladký = *lissencephalie*). Vývojově starší *paleopallium* a *archipallium* jsou rostoucím neopalliem zatlačovány. U primátů na dolní a mediální plochu hemisfér do blízkosti mezimozku (diencephala), takže vytvářejí okolo stopky mozkového kmene jakýsi límec – **limbus* (odtud termíny limbický systém). S rozvojem pallia se mění i poloha bazálních ganglií. *Archistriatum* se dostává do blízkosti dolního rohu postranní komory mozkové a spolu s deriváty pallia vytváří komplex šedých hmot **corpora amygdaloidea* (amygdalární jádra). Méně mění polohu *paleostriatum*, ocitá se pod rozvíjejícím se neostriatem; vzniká zde *globus pallidus* (bledé těleso). V dalším rozvoji aférentní (dostředivé) a nově vznikající eferentní (odstředivé) dráhy neopallia rozdělí *neostriatum* na dvě části: mediální samostatný *nucleus caudatus* (kyjovitě ztlustělý podkovovitý útvar, který sleduje tvar postranní komory) a *putamen*, které se přikládá těsně k paleostriatu. Oba útvary (*putamen* + *globus pallidus*) se označují konvenčně podle čočkovitého tvaru jako *nucleus lentiformis* (čočkovité jádro). Povrch pallia se diferencuje v kůru mozkovou (**cortex cerebri*).

Základní stavební plán telencephala: mozkové hemisféry obsahují hmotu šedou i bílou. Šedá hmota představuje kůru mozkovou a bazální ganglia (velká jádra uvnitř hemisfér). Kůra mozková je různě silná vrstva šedé hmoty ležící bezprostředně na povrchu závitů a je oddělena od hlubokých šedých hmot vrstvou nervových vláken tvořících bílou hmotu. *Histologicky je kůra charakterizována velkým množstvím perikaryonů a je organizována vrstevnatě (stratifikace). Povrch hemisféry se dělí na párové laloky (**lobus frontalis* = čelní, **lobus parietalis* = temenní, **lobus temporalis* = spánkový, **lobus occipitalis* = týlní a **lobus insulae/insularis* = ostrovní). V každém laloku jsou závitě (*gyri*) oddělené rýhami (*sulci*), obojí mají typické pojmenování. Podle vrstvení buněk, tvaru, hustoty ap. se kůra dělí na 11 oblastí (*regiones*) a 52 polí (*areae*) podle Brodmanna.

Bazální ganglia: *corpora amygdaloidea* jsou součástí limbického systému. *Globus pallidus* (*pallidum*), *putamen* + *nucleus caudatus* (*striatum*) jsou struktury extrapyramidového motorického systému. (V řízení motoriky přicházejí informace z kůry do striata, kde se přepojují na *pallidum* a odtud do thalamu, který zpětně ovlivňuje kůru. Tento zpracovací okruh průběžně zpracovává aférentní informace a poté uvádí v činnost motoriku pyramidovou dráhou.)

Bílá hmota koncového mozku vyplňuje prostor mezi kůrou mozkovou a jádry telencephala, respektive komorovými dutinami, odděluje jádra navzájem a od šedých hmot diencephala a přechází do bílých hmot mozkové stopky (*pedunculus cerebri*). Je tvořena projekčními, asociačními a komisurálními vlákny.

Vertikální organizaci CNS představují tzv. „nervové dráhy“.

A) Somatosenzorické dráhy; slouží k převádění vstupních informací o změnách prostředí na místa zpracování, nejvýše až do kůry mozkové. Sestávají z neuronů somatosenzorických (exterocepce a propiocepce) a viscerosenzorických (interocepce) a jsou víceneuronové. Některé neurony somatosenzorických drah jsou fylogeneticky starší, které vedou informace nediferencované, vyvolané hrubými stimuly signalizujícími nebezpečí (dráhy protopatického nebo nociceptivního cití: bolest, teplo, chlad, hrubá kožní citlivost od jednoduchých sensorů). Fylogeneticky mladší neurony vedou informace jemně kvalitativně diferencované, tvoří dráhy

epikritického (diskriminačního) cití. Dráha epikritického a propioceptivního cití slouží pro diferenciaci kvality, kvantity a lokalizace informace a tím i pro tvarové (stereognostické) vjemy; je hlavně dráhou hmatovou a citlivosti. Všechny somatosenzorické dráhy jsou zkřížené. Somatosenzorické informace probíhají kortikopetálně jednak cestou somatosenzorických specifických drah, ale současně paralelní mnohaneuronovou dráhou v retikulární formaci. Specifické dráhy se přepojují ve specifických jádrech thalamu. Ve svém průběhu axony vydávají kolaterální větve do F. R. Nespecifické dráhy v mozkovém kmeni společně s nespecifickými jádry thalamu tvoří difusní projekční systém promítající nespecifické informace do kůry mozkové. Nespecifické informace se uplatňují v systémech formujících nižší složky vědomí (bdělost ap.).

B) Motorické dráhy; slouží k převádění výstupních informací CNS k efektorům (somatomotorické a visceromotorické). Pro chování člověka mají velký význam dráhy řídicí pohyb (kosterního) příčně pruhovaného svalstva. Řídicí systém pohybových funkcí respektuje fylogenetický řád. Nejjednodušší reflexy řídí elementární aparát míšň. Nad ním vznikají nadřazené řídicí subsystémy v mozkovém kmeni (*formatio reticularis*), v podkorové oblasti a v kůře mozkové. Vyšší oddíly jsou nadřazené nižším a všechny jejich descendentní dráhy končí na posledním motorickém neuronu míšňích a hlavových nervů, který představuje konečnou společnou dráhu motorických systémů. Na realizaci pohybu spolupracuje: 1) pyramidový systém, 2) extrapyramidový systém a mozečkový systém.

Pyramidové dráhy spojují motorické neokortikální oblasti s motorickými jádry míšňích a hlavových nervů (pokud motorické dráhy mají jedním neuronem (přímé motorické dráhy). Jsou fylogeneticky nejmladší (až od savců) a u primátů, zejména u člověka, jsou mohutně vyvinuty. Vlákná myelinizují postnatálně a myelinizace končí ve 2.–4. roce života, na čemž závisí pohybové možnosti tohoto věku.

Extrapyramidové dráhy spojují mimopyramidové oblasti kůry s posledními motorickými neurony prostřednictvím více neuronů, přes podkorová a kmenová jádra (nepřímé motorické dráhy). Anatomicky zahrnují: 1) spojení kůry s bazálními ganglii a jádry kmene, 2) spojení bazálních ganglií navzájem, 3) spojení kmenových jader s posledními motorickými neurony.

C) Mozeček (*cerebellum*) je více méně samostatnější částí CNS, která leží za prodlouženou míchou a Varolovým mostem. Mozeček představuje pomocný aparát motorických systémů: zpracovává velké množství informací k regulaci svalového napětí a koordinaci pohybů tj. zabezpečuje finální jemnost a účinnost pohybů. Proto je napojen na somatosenzorické systémy ascendentní, oblasti korové a zpětně na motorickou kůru a extrapyramidový systém mozkového kmene. Fylogeneticky vzniká postupně v souladu s rozvojem ascendentních a descendentních systémů přivádějících vstupní informace (mozeček vestibulární, spinální, cerebrální). Základní stavební plán odpovídá stavbě telencephala: šedá kůra je uložena vrstevnatě na povrchu červu (*vermis*) i hemisfér (*hemispheria cerebelli*), uvnitř jsou jádra (*nuclei cerebelli*). Informace potřebné pro funkci mozečku: informace o poloze v prostoru (vestibulární, geotropické, statické) a informace o pohybovém aparátu (proprioceptivní) – tyto informace získává z jader extrapyramidového systému mozkového kmene a z kůry mozkové. U vyšších živočichů složité a jemné pohyby vyžadují také komplikovaný regulační systém. Řízení všech pohybů je u člověka komplexní a podílejí se na něm všechny systémy: pyramidový, extrapyramidový, mozečkový, retikulární formace i reflexní aparát míšň. U volního pohybu vede pyramidová dráha základní rozhodující impuls, který je do konečné podoby upravován nižšími oddíly, kdy nabývá na přesnosti a jemnosti. Vývojově mladší *striatum* se účastní na řízení celkových a rozsáhlých pohybů (pohybových vzorců, respektive zautomatizovaných pohybových celků). Vývojově starší *pallidum* je podřízeno a funguje při regulaci svalového tonusu (kontrakce/relaxace). Extrapyramidový systém upravuje výstupní informace mozkové kůry ještě dříve než dospějí na poslední společný motorický neuron.

Mozeček je pomocným aparátem: sám pohyby nevyvolává (vypadnutí z funkce neznamená obrnu); ovlivňuje svalový tonus a koordinuje různé svaly a svalové skupiny, zabezpečuje činnostní souhru tak, aby výsledný plynulý pohyb byl jemný a účinný. Volní pohyb zahajuje motorická kůra, která posílá informace kortikocerebellární dráhou do mozečku (nervová vlákna jsou nejmladší, silně myelinizovaná, tj. velmi rychlá, aby mozeček mohl informace včas zpracovat), kde protékají aktuální informace o rovnováze, poloze organismu a jeho částí, napětí svalů, výchozích polohách k pohybům, ap.: mozeček po zpracování těchto informací reguluje kontrakce a relaxace různých svalových skupin, svalů a jejich částí (až na úroveň motorické jednotky) ovlivněním vestibulárních jader (tlumí), ovlivněním extrapyramidového systému a zpětně ovlivněním motorické kůry mozkové; reguluje zpětnou vazbou agonisty, synergisty, antagonisty, fixační a antigravitační svaly.

D) Dráhy hlavových a míšních nervů: obsah neuronů jednotlivých hlavových a míšních nervů lze nejjednodušeji přehledně odvodit podle příslušnosti k jednotlivým počátečním a koncovým jádrům mozkového kmene a míchy hřbetní, která jsou rozložena v zóně somatomotorické, branchiomotorické, visceromotorické, viscerosenzorické, somatosenzorické a senzorické. Kromě axonů těchto neuronů se k větvím III., V., IX. a X. hlavového nervu přidávají sympatická vlákna sousedních periarteriálních sympatických pletení.

E) *Formatio reticularis* (F. R.): retikulární formace tvoří asi 3/5 mozkového kmene jako substance vložená mezi senzorický systém (derivát alární ploténky) a motorický systém (derivát bazální ploténky). F. R. je soubor difúzně roztroušených neuronů s množstvím krátkých i dlouhých výběžků, což jí propůjčuje síťovitý vzhled a jméno. Její neurony vydávají nejen četné spoje kontralaterální, ale i dlouhá vlákna ascendentní a descendentní. Základní funkcí F. R. je hodnocení obecné složky informace, vertikální ovlivnění horní etáže CNS (kůra) i dolní etáže (mícha). Integruje somatické a autonomní funkce na úrovni míchy a kmene a řídí složité vztahy mezi podrážděním a útlumem jako integrační, nespecifický a difusní systém. Během vývoje se v F. R. vydiferencovala ohraničená jádra, která se funkčně počítají k extrapyramidovým drahám (*nucleus ruber*, **substantia nigra* a *nucleus olivaris*). Aferentní dráhy přicházejí do retikulární formace ze všech míst, kde probíhají specifické informace, tj. ze všech drah somatosenzorických a senzorických a dále z kůry mozkové, z bazálních ganglií, z jader hypothalamu, z mozečku, z míchy hřbetní a z jiných oblastí (jádra hlavových nervů, přímo z limbického systému). Eferentní dráhy F. R.: vzestupný retikulární systém (probíhají do jader telencephala a prostřednictvím thalamu do kůry mozkové), sestupný retikulární systém se dostává na poslední společné neurony hlavových a míšních nervů a na mozečkový systém. Funkčně se vzestupný retikulární systém dělí na část aktivační a část inhibiční. Aktivační složka podmiňuje bdělý stav kůry (vigilita). Připravuje kůru k určitému specifickému výkonu a podmiňuje činnost diferencovaných struktur předního mozku tak, aby kůra mohla včas a účelně reagovat. Sama činnost F. R. však závisí na aferentaci z kůry mozkové. Sestupný retikulární systém (dráhy retikulospinální) má část facilitační a inhibiční. Facilitační část urychluje činnost motorických neuronů, připravuje nervovou soustavu k určitému výkonu a je součástí poplachové reakce. Ve fylogeneticky starých oblastech F. R. se vydiferencovaly fixní spoje mezi somatosenzorickými a motorickými jádry hlavových nervů: představují v prodloužené míše reflexní ústředí životně důležitých funkcí (centrum dýchací, srdeční, vasomotorické, polykací aj.)

F) Limbický systém a jeho spoje: limbický systém v nejširším slova smyslu je funkční a klinický pojem pro soubor struktur sloužících principiálně dvěma tendencím: *zákonu zachování rodu a zákonu zachování druhu. Anatomické prvky tvoří *komplex struktur archicortexu, mesocortexu, archistriata, některých thalamických jader, hypothalamu a některých částí mozkového kmene, které jsou navzájem složitě propojeny. Někdy se k limbickému systému řadí funkčně těsně spojené oblasti neocortexu (*gyri orbitales* frontálního laloku, *gyri temporales* spánkového laloku). Limbický systém je fylogeneticky velmi starý a

společný všem obratlovcům. Z podkorových struktur doplňují prvky limbického systému i *epithalamus* a F. R. mesencephala. Zvláštní postavení má amygdalární systém (komplex). Přisuzuje se mu zprostředkující role mezi systémem olfaktorickým a vlastním limbickým systémem; čichový smysl pak bývá označován jako „periferní tykadlo“ limbického systému. Anatomicky má limbický systém dva oddíly A) prosencephalický, B) mesencephalický. Prosencephalický oddíl má část korovou a podkorovou. Korová část prosencephalického oddílu má a) vnitřní okruh (**hippocampus*), b) zevní okruh neboli *gyrus limbicus*, který patří k mesokortexu. Součásti obou okruhů jsou vpředu i vzadu propojeny: obě strany v *commissura anterior et fornicis*, asociačními drahami především ve **fornixu*. Tyto útvary se účastní funkčně důležitého Papezova okruhu.

Amygdalární systém se účastní na řízení vegetativních funkcí. Je řídicím prvkem systému regulujícího aktivity spojené se sexuálním chováním, projevy emocí a obživou, respektive potravním chováním. U makrosmatických savců řídí chování jako je vyhledávání a zužitkování potravy, všeobecnou orientaci v prostoru, rozpoznávání individuí, respektive nepřítelů. U člověka jsou poslední dva prvky asi redukovány, ale předpokládá se jejich význam při různých olfaktogustatorických, metabolických a sociálně-emocionálních funkcích. Porušením tohoto systému vzniká známý Klüver-Buckyho **syndrom destruovaného chování*: vizuální agnosie, nutkavé orální zkoumání jedlých i nejedlých předmětů, ztráta potravinových návyků, zánik agresivního chování, hypersexualita – či **homosexualita*.

Limbický systém má v užším slova smyslu řídicí význam pro komplexní funkce: instinktivní chování, emoční chování (emoční reakce, agresivita), integrace emočních procesů se somatickými a vegetativními funkcemi, předpoklady pro afektivní i intelektuální výkony, pozornost, krátkodobá i dlouhodobá paměť, časové zařazování a označování prožitků a obsahů vědomí; velký význam má v procesech učení a spontánního chování (**temperament*). Limbický systém řídí více biologickou složku lidské osobnosti, která je do jisté míry autonomní, na rozdíl od neokortexu, sídla nejvyšších vrstev vlastního vědomí, řeči a abstraktního (tvořivého a tvůrčího) myšlení, předpokladu člověka jako bytosti společenské.

Senzory a senzory dráhy: Senzory (dříve receptory) nervové soustavy jsou přijímače informací o změnách zevního i vnitřního prostředí, které obsahují nejperifernější segmenty (dendritickou zónu) prvních somatosenzorických neuronů na rozhraní organismu a prostředí. Dendritická zóna 1. somatosenzorického neuronu a pomocné buňky jsou uzpůsobeny k přijímání určité informace a jejímu zakódování do vzruchové aktivity (transformace stimulů v impulsy). Obsah přijaté informace je převáděn somatosenzorickými drahami do CNS. Rozdělení receptorů: A) obecné senzory, dříve označované jako senzitivní nervová zakončení, B) senzory speciálních smyslových orgánů (čidel). Obecné senzory jsou rozloženy v různé hustotě pod povrchem tělním i ve **tkáních* (orgánech) uvnitř těla a jsou stavebně dosti různorodé. Jsou ve službách cití bolesti, tlaku, doteků, vibrací, tepelných podnětů; podávají informace o stavu pohybového aparátu (propriosenzory) i o fyzikálních a chemických poměrech ve tkáních, tj. slouží obecné citlivosti. Pro některé druhy stimulů se vytvořily specializované struktury s vysokou koncentrací sensorů doplněné složitými pomocnými aparáty: čidla (čichové, chuťové, rovnovážné, sluchové a zrakové). Senzory přijímají stimuly 1) ze zevního prostředí (exterocepce) a jsou uložena v kůži (v **epidermis* a v **coriu*), 2) informují o stavu pohybového aparátu, tj. o svalovém napětí, délce svalu, poloze a pohybu kloubů (propriocepce) a jsou ve svalech, šlachách, fasciích, kloubních pouzdrech, periostu, 3) přijímají stimuly z vnitřních orgánů (interocepce) a jsou v intersticiálních (vmezeřených) prostorech, v subserózním vazivu, submukóze, ve stěnách orgánů, v **adventicii cév*, v nervových obalech ap.

Senzory mají stejné stavební složky jako periferní nerv (vlastní nervové elementy a podpůrná tkáň): 1) dendritická zóna aferentního nervového vlákna 1. senzitivního neuronu (dendrit) „sbírající informace“, 2) Schwannovy buňky (periferní glie v rozmanitě složitě

úpravě až po lamelární vnitřní sloupec korpuskulárních sensorů); 3) perineurothel (vytvářející eventuální pouzdro senzoru, *endoneurium* a *epineurium* poskytující materiál pro zevní a vnitřní strukturální výztuž). Rozdělení podle strukturální komplikovanosti: 1) jednoduché senzory, 2) s nakupením Schwannových buněk, 3) s vnitřním sloupcem (tělíska).

Topografické rozložení a funkční uspořádání sensorů závisí na rozmanitých vlivech. Tkáňové struktury mezi povrchem a senzorem mohou stimuly modifikovat a filtrovat. U člověka se v *epidermis* nacházejí jednoduché senzory, v bazálních vrstvách *epidermis* Merkelovy komplexy, v papilách koria Meissnerova tělíska, hlouběji v korigu Krauseho a Ruffiniho tělíska, respektive savčí jednoduchá tělíska a v podkoží složitá tělíska Paciniho. Směrem od povrchu do hloubky ubývá počet sensorů, které se však zvětšují a jsou strukturně složitější. Na základě elektrofyziologických studií bylo zjištěno, že čím jsou senzory složitější, tím více klesá jejich podnětový práh a roste stupeň adaptability. Jednoduché senzory reagují po celou dobu podnětu, mají pomalou adaptaci (tonické senzory). Opouzdrěná tělíska reagují jen na počátku a na konci stimulace, mají rychlou adaptaci (senzory fáziké). Mezi oběma hraničními typy existují senzory s méně vyhraněnou fyziologickou charakteristikou. Při *interpretaci funkce obecných sensorů nelze vycházet jen z jejich struktury, ale také z jejich spojování v sensorické jednotky, z kombinace vlastností těchto jednotek, různých typů sensorů a z jejich topografického uspořádání.

K určité specializaci sensorů dochází tím, že lamely pouzdra „odloňují“ senzor například před chemickými podněty. Jednoduché senzory bez pouzdra naopak reagují na chemické podněty: mohou fungovat v mezibuněčném *tkáňovém moku jako chemosenzory; jsou to senzory bolesti, patrně i chladové a tepelné senzory, reagují však i na určitá mechanická podráždění. Naproti tomu opouzdrěné senzory, zejména tělíska, mají velmi dlouhou reakční dobu na chemické stimuly. Reagují převážně na mechanické podráždění, jsou to mechanosenzory: Meissnerova a Krauseho tělíska jsou citlivá na tlak a tah, Paciniho tělíska na tlak, vibrace a snad i na osmotické poměry v tkáních, Ruffiniho tělíska v kloubních pouzdrech na směr pohybu a postavení kloubu, jednoduchá sensorická tělíska v kloubních pouzdrech na rychlost pohybu, svalová vřetenka registrují změny délky svalu a Golgiho šlachová vřetenka svalové napětí (sílu svalu).

Základní sensorické dráhy: čichová, chuťová, vestibulární, sluchová a zraková.

V posledních desetiletích přinesly neurovědy několik nových koncepcí vysvětlujících lépe a detailněji činnost mozku. Jde především o teorii tělesných markerů Antónia Damásia, která vysvětluje emocionalitu na základě prožívání a uvědomování si vnitřních stavů. Dále se jedná o koncept zrcadlových neuronů Giacomu Rizzolattiho, založený na objevu, že v mozku existují okrsky, které se aktivují paralelně s korovými analyzátory řídicími motorickou činností, aniž by samy přímo motoriku řídily, přičemž se také aktivují i při pouhém pozorování (vykonávání) téže činnosti jiným jedincem (tento mechanismus se zřejmě zásadně uplatňuje u vyšších kognitivních funkcí). Konečně lze jako další zásadní koncepci uvést představu neurokognitivních sítí M.-Marsela Mesulmana, vycházející z propojení dílčích funkčních okrsků mozkové kůry, z nichž některé mají klíčové postavení v řízení, přičemž takováto síť jako celek řídí složitější, komplexnější funkce (analýzu a tvorbu řeči, rozpoznávání rysů obličeje aj.). (Petr Dubový, Jaroslav Malina)

člověk – krevní skupiny, označení typů krve na základě dědičné sestavy *alel příslušných *genů, která určuje charakter antigenu uloženého na povrchu buněčné membrány červených krvinek. Druh krevní skupiny je celoživotně neměnný a individuální. Nejznámější jsou skupiny systému AB0 (skupina A, B, AB, 0). Kromě skupiny AB má nositel určité krevní skupiny současně v krvi protilátky proti ostatním; proto je znalost krevní skupiny nutná v případě transfúze nebo transplantace. Uvedené krevní skupiny systému AB0 jsou určeny sestavou tří alel genu, umístěného na 9. *chromozomu člověka.

Na možné selekční důsledky v rozdělení krevních skupin upozornili již na přelomu dvacátých let 20. století H. Hirschfeld a H. Zborowski poté, co si všimli, že některá *manželství jsou z hlediska základních krevních skupin méně plodná, kdežto jiná více. Pozdější výzkumy naznačily, že rodiny lze rozdělit podle sérologické slučitelnosti na neslučitelné (inkompatibilní) a slučitelné (kompatibilní). V prvním případě jsou následující spojení: Matka je nositelem krevní skupiny 0, kdežto otec je nositelem krevní skupiny A nebo B; do jisté míry totéž platí pro spojení AxB, BxA, AxAB, BxAB. Všechna zbývající spojení označujeme jako slučitelná. Přitom bychom měli zdůraznit, že celkový počet neslučitelných manželství (jen z hlediska systému AB0) není nikterak zanedbatelný. Tak třeba u Evropanů činí jejich odhad plných 22 %. Nejnovější studie skutečně potvrzují, že matky s krevní skupinou 0 mají v neslučitelných manželstvích potíže s udržení plodu, pokud ovšem nejsou Rh negativní. V každém ohledu je jejich plodnost ve spojení s krevními skupinami A a B výrazně nižší. Je-li sérologická neslučitelnost tak očividně jednou z příčin snížení plodnosti, nabízí se *vysvětlení pro mimořádnou převahu skupiny 0 v celém světě. V souvislosti příčinného vysvětlení zvláštního rozdělení krevních skupin v celém světě byly znovu připomenuty dávno zapomenuté *názory H. a L. Hirschfeldových, kteří už v roce 1918 tvrdili, že krevní skupiny jsou v těsném vztahu k jistým typům tělesné stavby (*somatotypům) a že tyto typy jsou potom náchylné k některým onemocněním., jež mohou přivodit svým nositelům smrt. Názory Hirschfeldových nebyly sice nikdy potvrzeny, přesto daly podnět k rozsáhlému výzkumu, jehož předběžným výsledkem bylo zjištění, že mezi těžkými *chorobami a krevními skupinami existuje statistický vztah. V roce 1953 referovali I. Aird, H. H. Bentail a J. A. Fraser Roberts o výzkumu pacientů s *karcinomem žaludku. Nejzajímavějším poznatkem bylo, že většina pacientů měla krevní skupinu A. Rok nato ohlásili tito vědci další neméně zajímavý vztah mezi krevní skupinou 0 a vředovou chorobou dvanáctníku. Obě sdělení vyvolala mimořádný zájem lékařské veřejnosti, takže v první polovině šedesátých let bylo známo dvanáct vážných *nemocí, které vykazovaly spojení s krevními skupinami. Udává se, že osoby s krevní skupinou 0 nebo B jsou odolnější proti neštovicím, osoby s krevní skupinou A1 nebo A1B jsou zase odolnější proti moru. Nepřekvapuje tedy, že v *krajínách sužovaných morem jako jsou Dolní Egypt, Indie, Mongolsko a Turecko se u tamějších obyvatel vyskytuje ve velkém množství krevní skupina B, následuje A a AB; krevní skupina 0 je zde méně častá. Naopak v oblastech, kde se mor nevyskytoval, převládá odedávna krevní skupina 0; jde o americký kontinent, Austrálii a *Polynésii. Také v Evropě pozorujeme jako důsledek morových nákaz vysoký výskyt krevní skupiny A narušovaný malými populačními ostrůvky s vysokým počtem krevní skupiny 0, tvořené například *Basky, *Iry, *Korsičany, obyvateli Sardinie a *Islandřany. Krevní skupina A vesměs chybí v místech, kde se svého času vyskytovaly rozsáhlé epidemie černých neštovic (Afrika, arabské *země, Indie). (Jaroslav Malina)

člověk – morfogeneze (morfogenetické pole), diferenciace buněk, vývojové cykly a ontogenetický vývoj ústí směrem k definované *morfologii, *fyziologii a chování. Soubor těchto vlastností představuje *fenotyp jedince, soubor fenotypů představuje druh, posloupnost fenotypů v čase charakterizuje evoluční dynamiku druhu. Všechny mnohobuněčné organismy prošly stadiem jediné vysoce specializované buňky (oplozeného vajíčka), stojící v počátcích nového jedince. Všechny ostatní časoprostorové jevy, mechanické struktury, složité morfologie, metabolické dráhy, znalosti okolí blízkého i vzdáleného, vzorce chování, krátkodobé adaptace jedince a podobně, nejsou v tomto jednobuněčném stadiu přítomny a je nutno je vždy znovu vybudovat.

Morfogeneze obecně: Tělo vzniká dělením jediné buňky a posléze je složitou sítí buněk, mezibuněčné hmoty a komplikovaných časoprostorových obrazců chemických a elektrických. Dělení jediné specializované buňky (oplozeného vajíčka) je procesem *rýhování*, kdy současně dochází k diferenciaci (rozdílnosti) a *proliferaci (zmnožování) vznikajících buněk.

Rýhováním vzniká kulovitý shluk buněk (*morula*), dalším dělením se morula mění v dutý jednovrstevný váček zvaný *blastula*; v procesu gastrulace pak vzniká u nižších živočišných forem dvojevrstevný zárodek – *gastrula* obsahující *zárodečné listy*: zevní – ektoderm a vnitřní list – entoderm. Dutina gastruly se nazývá prvostřevo – *archenteron*, otvor do dutiny gastruly, který po invaginaci entodermu zbývá, se nazývá *blastoporus*. U obratlovců je blastoporus místem příští řitní části, zatímco otvor ústní se do entodermové dutiny nově vytvoří na opačném (předním) konci zárodku. Po gastrulaci se vytváří třetí zárodečný list – mesoderm. Jeho vznik a vstup mezi ektoderm a entoderm se poněkud liší u jednotlivých tříd živočichů. Mesoderm tvoří mezi ektodermem a entodermem dvě hlavní struktury: podél **chorda dorsalis* vytváří jednotlivé segmentované úseky zvané somity, dále od chordy již není segmentován a štěpí se ve dva souvislé listy. Jeden z nich (přiložený k ektodermu) se nazývá somatopleura, druhý (přiložený k entodermu) se jmenuje splachnopleura. Dutina mezi somatopleurou a splachnopleurou se nazývá coelom (coelomová dutina). Gastrula je základem celého složitěho plánu vývoje vznikajícího embrya nižších živočišných forem. U savců se při rýhování oplozeného vajíčka vytváří na konci čtvrtého dne od oplození typická morula. Poté přechází morula z **vejcovodu* do **dělohy*, v morule se vytvoří dutina; vnější buňky vytvářejí obal dutiny – *trofoblast* (řecky *trofē* – výživa), nakupené vnitřní buňky na jednom místě trofoblastu se nazývají se *embryoblast*. Celý takto vytvořený útvar se nazývá *blastocysta*. V dalších dnech po oplození se blastocysta postupně zanoří do sliznice dělohy (nidace – uhnízdění) a buňky embryoblastu se diferencují v příští buňky ektodermu a entodermu. Vzhledem k tomu, že se vyvíjející savčí zárodek s obaly liší od gastruly nižších živočišných forem, nazývá se *plodové vejce*. Postupně vzniknou v embryoblastu dva duté váčky (amniový a žloutkový), každý vystlaný jednou vrstvou buněk. Okrsek, v němž se buňky amniového váčku stýkají s buňkami žloutkového váčku je dvojevrstevný zárodek, který se nazývá *zárodečný terčík*. Buňky amniového váčku tvoří ektoderm, buňky žloutkového váčku jsou ektodermem zárodečného terčíku. Některé buňky plodového vejce obalí postupně ve formě řídkého mesenchymu amniový a žloutkový váček a dosáhnou až na trofoblast, kde poměrně složitým procesem vzniká jeden z obalů plodu – *chorion*. Od ektodermu se odděluje mesoderm zárodečného terčíku. Na ektodermovém povrchu kaudální části terčíku se objeví střední čáře podélný primitivní proužek, kraniálně zakončený vyvýšeným primitivním (Hensenovým) uzlem s jamkou. Od primitivního uzlu dopředu se vsouvá mezi ektoderm a entoderm chordový výběžek, obsahující typický chordomesodermový materiál. Za dalšího vývoje se chordový materiál osamostatní a vytvoří typický pruh – hřbetní strunu neboli *chorda dorsalis*. V další etapě se ze zárodečných listů vytvářejí základy orgánů. U člověka je tento děj spojený s přestavbou zevního tvaru zárodku (embrya); definitivních lidských rysů tvaru těla dosahuje lidské embryo po osmi týdnech vývoje, pak se až do narození nazývá plod (*foetus*). Ze zárodečných listů pak vznikají složitou cestou jednotlivé skupiny orgánů (orgánové systémy).

Ektoderm: Pokožka (*epidermis*), epitel dutiny nosní a ústní (včetně smyslových orgánů v tomto epitelu), **zubní sklovina*, čočka oční a zčásti sklivec, svaly **duhovky*, přední lalok **hypofýzy*, nervová soustava a z ní odvozené orgány (sítnice oka, základ statoakustického ústrojí, zadní lalok hypofýzy a dřeň nadledvin).

Entoderm: epitel téměř celé trávicí trubice a připojené žlázy, epitel téměř celého dýchacího ústrojí, připojené žlázy, epitel Eustachovy trubice a dutiny středoušní, **žláza štítná*, žláza příštítná, **brzlík*, epitel močového měchýře a trubice močové (v celém rozsahu u ženy, zčásti u mužů).

Mezoderm: příčně pruhované svalstvo, **ledviny* (včetně orgánů, které je ve vývoji předchází), **pánvičky ledvinové* a močovody, kůra nadledvin, ze somatopleury a splachnopleury vzniklá výstelka dutiny pobřišnicové, pohrudnicové a osrdečnickové, **vejcovody* a děloha, základy pohlavních žláz (nikoliv ale **pohlavní buňky*). Z mezodermu

vzniká *mezenchym: a z něj všechny *pojivové tkáně (*vazivo, *chrupavka, *kost), zubovina (**dentin*), cévy krevní a mízní, hladká svalovina.

Mezenchymové buňky se účastní na stavbě téměř všech orgánů. Pohlavní buňky se objevují v entodermu, odkud aktivně vycestují do základů pohlavních žláz.

Rýhováním se vajíčko rozdělí na množství buněk „normální“ velikosti, z nichž každá zdědí zlomek původní *cytoplazmy. Tato cytoplazma není homogenní: vykazuje složitou třírozměrnou distribuci struktur a koncentračních *gradientů signálních látek – **morfogenů*. Vajíčko je vysoce strukturované a tyto struktury určují, které *geny budou exprimovány v nově vznikajících jádrech.

Geny a tělní plán: Vztah mezi funkcí genů a morfologií mnohobuněčného těla je patrný u organismů členěných do opakujících se stavebních jednotek (segmentů, *somitů), různě modulovaných podle postavení v tělní organizaci. V *evoluci se tyto jednotky diferencovaly z původně monotónně se opakujících jednotek na útvary často složitě strukturované. V rané *ontogenezi jsou segmenty patrně rovnocenné, ale *konfrontací své polohy vůči celku organismu nastupují určitou diferenciací dráhu. Časoprostorová hra morfogenů probíhá ve všech procesech embryogeneze: jemná časoprostorová síť struktur, čas a místo exprese jednotlivých genů. Takové *morfogenetické pole* není omezeno jen na časné fáze, je jím určena morfogeneze na všech úrovních až po složitě orgány, jakými jsou například oko a mozek. (Jaroslav Malina)

člověk – morfologie rodu Homo:

Morfologie druhu **Homo rudolfensis*

Příslušníci *druhu *Homo rudolfensis* obývali území východní Afriky před 2,5 až 1,8 milionu let. Jejich *morfologii bylo možné do jisté míry rekonstruovat na základě fosilních pozůstatků, jež byly nalezeny na paleoantropologických *lokalitách Turkana (Keňa) a Uraha (Malawi). Pro vyčlenění druhu *Homo rudolfensis* jako relativně samostatného homininního druhu byla důležitá specifická morfologie lebky KNM-ER 1470, která byla v roce 1972 objevena na východním pobřeží jezera Turkana v Keni. Druh *Homo rudolfensis* reprezentuje rané zástupce rodu **Homo*, kteří se od *australopitéků lišili takovými morfologickými charakteristikami, jako jsou větší *mozek, menší tloušťka lebeční klenby, parabolický *zubní oblouk, zmenšená velikost *čelistí a redukovaná velikost *zadních zubů. *Homo rudolfensis* a **Homo habilis*, jejichž *anatomie si je velice blízká, se neliší pouze vyšším stářím, ale také některými morfologickými znaky lebky, zubů a postkranálního skeletu. *Homo rudolfensis* měl delší a užší obličejovou část lebky, méně vyvinutý nadočnicový val, kratší *kost týlní, robustnější čelisti a zakulacenější a větší mozkovnu, jejíž kapacita činila 600–800 cm³. Mezi typické morfologické znaky druhu *Homo rudolfensis* patří především plochý obličej, méně výrazný nadočnicový val, zpravidla větší a více zaoblená mozkovna, vyšší tenkostěnná lebeční klenba, *třenové zuby zpravidla s více kořeny (tři kořeny u horních premolárů, dva kořeny u dolních premolárů), relativně krátké, mělké patro a některé rysy biomechanické stavby obličejové části lebky, které připomínají australopitéky. Pozůstatky postkranálního *skeletu (femur ER 1481) některými badateli připisované druhu *Homo rudolfensis* naznačují, že tito *hominini mohli mít ve srovnání s příslušníky druhu *Homo habilis* vyšší postavu, delší *kosti stehenní a moderněji stavěnou *kost holenní. Anatomické znaky na dolních končetinách naznačují evoluční posun k *bipedii lidského typu. Obecně lze konstatovat, že morfologie *Homo rudolfensis* představuje specifickou konfiguraci znaků charakteristických jak pro australopitéky, tak pro rané zástupce rodu *Homo*. V současné době existují ale vážné pochybnosti o validitě tohoto druhu, takže *Homo rudolfensis* představuje buď jakousi lokální a časovou variantu *Homo habilis*, nebo se dokonce může jednat o samce tohoto druhu s relativně velkým *sexuálním dimorfismem. Navíc se zdá velmi pravděpodobné, že mezi nálezy *Homo habilis* mohli být řazeni i nedospělí jedinci nebo samice australopitéků.

Morfologie druhu *Homo habilis*

Príslušníci druhu *Homo habilis* obývali území východní Afriky před 2 až 1,6 milionu let, možná tedy představovali chronospecies vzhledem k většinou dříve datovaným nálezům *Homo rudolfensis*. Jejich morfologii bylo možné do jisté míry rekonstruovat na základě fosilních pozůstatků, jež byly nalezeny v *Olduvaické rokli v Tanzanii. Jako holotyp nového druhu byly v roce 1964 popsány fosilní pozůstatky částí lebky, čelistí a skeletu ruky juvenilního jedince (OH 7), skeletu ruky, nohy a dalších částí postkraniálního skeletu (OH 8), fragmenty lebky (OH 13) a kosterní pozůstatky dalších jedinců, které byly objeveny v Olduvaické rokli v roce 1960. Morfologie druhu *Homo habilis* reprezentuje typickou ukázkou kombinace archaických a odvozených, moderních znaků. Jeho anatomické struktury v sobě spojují evolučně pokročilé morfologické znaky, charakteristické pro rod *Homo*, s archaickými morfologickými znaky rodu *Australopithecus*. Problémem ale je, že nálezy z Olduvaické rokle reprezentují převážně nedospělé nebo dokonce juvenilní jedince, možná se v některých případech jedná i o zástupce rodu *Australopithecus*. Někteří antropologové dokonce řadí *Homo habilis*, jak v době popsání tohoto druhu, tak i v posledních letech, do rodu *Australopithecus* nebo nějakého jiného přechodného druhu. I když příčiny tohoto konzervativního řazení jsou různé, hlavním důvodem je výskyt mnoha archaických znaků, které u některých jedinců řazených do druhu *Homo habilis* dokonce převažují. Otázkou zůstává, zda jsou skutečně všechny nálezy řazené do druhu *Homo habilis* oprávněně. V mnoha případech by mohli juvenilní jedinci představovat zástupce rodu *Australopithecus*, v jiných by se mohlo jednat o samice tohoto rodu, které mají znaky australopitéků méně výrazné. Z hlediska evolučních proměn organismu jsou ve srovnání s australopitéky pro *Homo habilis* typické dva hlavní vývojové trendy: 1. Růst a přestavba mozku – zvětšování kapacity mozkovny. 2. Přestavba čelistí a chrupu – změny morfologie *mandibuly, *řezáků, *špičáků, *stoliček i třenových zubů, které se stávají podobné chrupu rodu *Homo*. V každém případě je však zjevné, že na čelistech a chrupu *Homo habilis* ještě existovala celá řada starobylých znaků.

Tělesná hmotnost příslušníků druhu *Homo habilis* se pohybovala mezi 32 kg (ženy) až 52 kg (muži), v průměru měřili 125 cm (ženy) až 157 cm (muži). Ve srovnání s australopitéky byl obličej *Homo habilis* gracilnější, u některých jedinců se vyskytovaly na lebce znaky podobné pozdějším formám rodu *Homo*, u jiných pak byly znaky starobylé. Ve srovnání s australopitéky byla mozkovna vyšší, zaoblenější a tenkostěnná. Dolní čelist sice zůstala relativně robustní, ale starobylé znaky již téměř vymizely. Parabolický zubní oblouk byl kratší a zaoblenější než u australopitéků. O evolučním posunu k lidské morfologii svědčí také tvar a velikost zubů. Řezáky, špičáky, třenové zuby a stoličky byly tvarově i velikostí srovnatelné s modernějšími zástupci rodu *Homo*. Změny tvaru a stavby stoliček, doprovázené zvětšováním a rozšířením řezáků, naznačují, že významnou součástí omnivorní (všežravé) potravní strategie *Homo habilis* bylo požívání měkké potravy jako masa a měkkých částí rostlin, příležitostně i plodů. Zásadní rozdíl mezi australopitéky a *Homo habilis* je možné spatřovat v nárůstu kapacity mozkovny, která se v průměru pohybovala zhruba od 500 do 750 cm³. I když hmotnost *Homo habilis* (zahrnující i *Homo rudolfensis*) zatím jen odhadujeme, poměr velikosti mozku k hmotnosti (*encefalizační koeficient) byl větší než u australopitéků. Klenutější mozkovna, zaoblování týlní oblasti a gracilizace zygomatických partií signalizují první kroky k formování rodu *Homo*. *Homo habilis* (nakolik lze usuzovat z výlitků a 3D modelů) odlišují od australopitéka také některé změny ve velikosti a struktuře mozku. Mozek *Homo habilis* vykazuje více lidskou gyrifikaci v dolní levé části čelního laloku (*gyrus frontalis inferior*), která je u moderních lidí spojena s vývojem *Brocova motorického centra řeči. Funkcí Brocovy oblasti je řízení pohybů lidských mluvidel – *rtů, *jazyka i *hlasivek, svalů – tedy zprostředkovávat přenos „pojmu“ z příslušných řečových center mozku. Ve srovnání s mozkem australopitéků měl již *Homo habilis* také větší *mozkový spánkový lalok, související s rozvojem komunikace. Tato oblast mozku umožňuje současnému člověku

přijímat informace ze sluchových a zrakových kanálů, organizuje slova podle gramatických pravidel a dává řeči obsah a srozumitelnost (Wernickeovo sensorické centrum řeči). Výlitky mozkovny vykazují fronto-okcipitální asymetrii. Větší frontální lalok je umístěn vpravo a malé Brocovo motorické centrum leží vlevo. Tato anatomická konfigurace naznačuje, že příslušníci druhu *Homo habilis* byli spíše praváci. Vytvoření biologických předpokladů pro konstituování lidské *kultury však nespočívalo pouze v růstu velikosti a diferenciaci funkcí mozku *Homo habilis*, ale rovněž v postupném zvětšování a zejména reorganizaci *neocortexu a oblastí mozku, které umožňují vnitřní hierarchické propojení zrakových, sluchových a hmatových řídicích center.

Podle charakteru postkranálního skeletu můžeme usuzovat, že v průběhu *evoluce rodu *Homo* došlo k dalšímu zdokonalení *bipedie. Dolní končetina příslušníků druhu *Homo habilis* se stále více adaptovala na bipední pohyb. Účinný způsob pohybu v průběhu další evoluce umožnil příslušníkům rodu *Homo* rozšířit spektrum aktivit o energeticky náročné činnosti, jako je aktivní *lov či výroba nástrojů.

Vedle evolučně pokročilých morfologických znaků v anatomii příslušníků *Homo habilis* dosud přetrvávaly tělesné struktury charakteristické i pro australopitéky. Na jedné straně došlo k výrazným proměnám lebečních, dentálních a čelistních znaků a stavby stehenních a bérceových kostí, na straně druhé se *Homo habilis* svou tělesnou proporcionalitou (s mírně kratšími dolními končetinami, relativně delším předloktím), sexuálním dimorfismem v tělesné výšce, poměrem výšky a tělesné hmotnosti a způsobem dospívání stále podobal australopitékům. Přestože i postkranální skelet se vyznačuje některými starobylými znaky a strukturami, morfologické a anatomické struktury prokazují již téměř lidskou formu bipedie.

Od chvíle, kdy hominini začali používat a vyrábět první *artefakty, se pravděpodobně začala ustavovat zpětná vazba mezi vývojem ruky, evolucí mozku a stupněm dokonalosti zhotovovaných *nástrojů. Vývojové proměny *kamenných industrií tak představují evoluční zrcadlo, ve kterém se odráží jak zdokonalování anatomické stavby ruky, tak zkvalitňování mentálních schopností našich předků.

Morfologie druhu **Homo ergaster*

Příslušníci druhu *Homo ergaster* obývali území východní Afriky a Eurasie před 1,9 až 1,3 miliony let. Jejich morfologii bylo možné rekonstruovat na základě fosilních pozůstatků, jež byly nalezeny na paleoantropologických lokalitách Nariokotome, Koobi Fora, Ileret (Keňa) a Dmanisi (Gruzie). Pro vyčlenění druhu *Homo ergaster* jako relativně samostatného homininního druhu byla důležitá specifická morfologie relativně kompletní mandibuly (KNM-ER 992) nalezené na lokalitě Ileret na východním břehu jezera Turkana v Keni. Tuto fosilii v roce 1975 společně popsali britský primatolog Colin Graves a český zoolog Vratislav Mazák jako holotyp nového homininního druhu, který nazvali *Homo ergaster*. Mezi další významné africké nálezy, které přispěly k uznání druhu *Homo ergaster*, patří relativně kompletní kostra KNM-WT 15000 z Nariokotome (západní Turkana), lebky KNM-ER 3733 a KNM-ER 3883 z Koobi Fora (východní Turkana), lebka SK 847 ze Swartkransu v jižní Africe. O migraci druhu *Homo ergaster* z Afriky do Eurasie svědčí také jeho fosilní pozůstatky (zejména lebky D 2280, D 2282, D 2700) nalezené v Dmanisi na území dnešní Gruzie.

Homo ergaster byl 160–180 cm vysoký, štíhlý a fyzicky velmi zdatný hominin. Jeho tělesná hmotnost kolísala mezi 52 kg (ženy) a 70 kg (muži). Stavba jeho lebky, postranílní skelet i typ bipedie připomínají jak rané zástupce rodu *Homo*, tak příslušníky druhu **Homo erectus*. Objem mozku raných afrických zástupců druhu *Homo ergaster* se pohyboval kolem 600–950 cm³, což je výrazně více než u *Homo habilis* a *Homo rudolfensis*. Zřetelný rozdíl ve srovnání s těmito homininními druhy vykazuje také stavba lebky. Dlouhá a nízká mozkovna s ustupujícím čelem byla klenutější, *jařmové oblouky nevystupovaly do stran a týl (okcipitální val) byl u některých lebek lehce zalomen. Nadočnicová část lebky byla masivnější než týlní

oblast, nadočnicový val však byl u mnoha lebek málo výrazný, u některých mladších nálezů z Afriky byl rozdělen na dvě nadočnicové části. Tvar nosních kostí svědčil o vystupujícím širokém nosu a dolů směřujícím nozdrám.

Fosilní nálezy naznačují, že se jednalo o evolučně pokročilé homininy, kteří se od zástupců druhu *Homo habilis* odlišovali větší výškou, robustnější stavbou těla, vyšší kapacitou mozkovny, výraznějším plochým nosem, kratšími a širšími čelistmi a pokročilejší stavbou chrupu. Na rozdíl od asijských reprezentantů druhu *Homo erectus* má měl africký *Homo ergaster* méně výrazný nadočnicový val a menší objem mozkovny a tloušťku kostí. Postrádal také pro druh *Homo erectus* typický střečovitý tvar temenní části mozkovny a zalomení týlu. Charakteristickým rysem postkraninálního skeletu druhu *Homo ergaster* byly poměrně štíhlé a dlouhé horní i dolní končetiny a úzká a vysoká pánev. Od příslušníků druhu *Homo habilis* se tak *Homo ergaster* odlišoval dlouhými dolními končetinami, jejichž proporcionalita byla vzhledem k trupu a horním končetinám typicky lidská. Ve srovnání s anatomicky moderním člověkem ale vykazoval řadu archaických znaků, jako jsou kónický tvar hrudníku, delší trnové výběžky na obratlích, šest bederních obratlů (což je však podle některých rozborů sporné) a prodloužený krček stehenní kosti.

Stavba a velikost pánevního vchodu vypovídá o velikosti lebky a tedy i mozku novorozenců. Na základě rekonstrukce pánevního vchodu chlapce z Nariokotome byla odhadnuta velikost porodního kanálu jeho matky a z ní byl odvozen přibližný objem lebky a mozku novorozenců druhu *Homo ergaster* (asi 275 cm³). Příslušníci druhu *Homo ergaster* se tedy rodili s poměrně velkými mozky a na svět přicházeli v relativně nezralém stavu. To ovšem ještě neznamená, že *Homo ergaster* vykazoval prodloužený vzorec růstu a dospívání. Na základě výzkumu vývoje chrupu a růstu zubní skloviny dospěli paleoantropologové k závěru, že prodloužené období dětství a dospívání, typické pro současného člověka, se objevilo až u anatomicky moderních lidí.

Pro kulturní evoluci měla zásadní význam zejména skutečnost, že *Homo ergaster* dokázal systematicky vyrábět kamenné nástroje podle standardních mentálních vzorců a rozšiřovat potenciál kulturní adaptace na vnější prostředí.

Morfologie druhu *Homo erectus*

Příslušníci druhu *Homo erectus* obývali území Afriky a Eurasie před 1,8 až 0,1 milionu let. Typickou ukázkou jejich morfologie, která se stabilizovala v průběhu migrace těchto homininů do východní a jihovýchodní Asie, jsou především fosilní pozůstatky, které byly nalezeny na lokalitách Čou-kchou-tien, Kung-wang-ling, Čen-tia-wo (Čína) a Sangiran, Sambungmahan, Modjokerto a Ngandong (Jáva). *Homo erectus* byl 160 až 175 cm vysoký, robustní a fyzicky velmi zdatný hominin. Jeho tělesná hmotnost byla okolo 70 kg. Lebka sice ještě vykazovala celou řadu archaických znaků, stavba postkraninálního skeletu se však velmi přiblížila anatomicky modernímu člověku. Ve srovnání s *Homo habilis* měl *Homo erectus* prodlouženou mozkovnu, masivnější nadočnicové valy, menší obličej a výraznější nos. Z evoluční perspektivy byl důležitý postupný nárůst objemu mozku, který na sklonku evoluce druhu *Homo erectus* dosáhl 1 100 cm³, což činí téměř 80 % mozkové kapacity dnešního člověka. Neméně významné bylo také zvětšení mozečku a další expanze neokortexu. Charakteristickým rysem lebky příslušníků druhu *Homo erectus* byla prodloužená úzká mozkovna, v týlu protažená a zalomená v týlní val. Mozkovna byla dlouhá a nízká a u některých lebek *Homo erectus* se vytvořil patrný sagitální kýl. Při pohledu zezadu je lebka nejširší ve své dolní části. Lebeční kosti byly výrazně masivnější než kosti anatomicky moderního *Homo sapiens*. Velké a robustní lícní kosti byly spojeny s relativně malou mozkovnou. Dopředu vystupující obličej s širokým vchodem do nosní dutiny zvýrazňovalo dozadu ubíhající zploštělé čelo s vystouplými nadočnicovými valy a masivní ustupující dolní čelist. Dolní čelist postrádala bradu, existoval zde ale mandibulární torus (zesílení těla kosti na vnitřní straně).

V souladu s evolučním trendem směrem k současnému člověku lze u druhu *Homo erectus* sledovat celkové zmenšování zubů včetně počínající redukce velikosti třetí stoličky a zmenšení *žvýkacích svalů. Současně došlo k zesílení a relativnímu zvětšení řezáků. Premoláry a moláry se postupně gracilizovaly, sklovina molárů se ztenčovala. U některých jedinců byl druhý molár mírně větší než třetí. Tvar zubního oblouku byl parabolický podobně jako u modernějších lidských forem.

Z postkraniálního skeletu příslušníků druhu *Homo erectus* byla studována především jeho stehenní kost (*femur*). Femur *Homo erectus* má podobnou morfologii jako u anatomicky moderního člověka, kompaktní kost je však podstatně tlustší. *Homo erectus* měl podle všeho podobný typ bipedie jako *Homo sapiens*, nebyl však zřejmě ještě schopný vytrvalostních běhů na větší vzdálenost. *Homo erectus* měl ve většině parametrů lidskou stavbu těla i proporci končetin, zatímco tělesná výška příslušníků druhu *Homo habilis* nedosahovala ještě průměrných hodnot moderního člověka a dolní končetiny byly relativně kratší. Můžeme tedy předpokládat, že k přestavbě těla a končetin raných zástupců rodu *Homo* v podobě, která je charakteristická pro anatomicky modernější formy člověka, došlo již se vznikem rodu *Homo ergaster*.

Homo erectus se od svých homininních předchůdců lišil menší mírou sexuálního dimorfismu. Zatímco samci druhu *Australopithecus robustus* byli téměř dvakrát větší než samice, mužští reprezentanti druhu *Homo erectus* převyšovali své ženské protějšky pouze o 20 až 30 %. Je možné, že tyto změny souvisely s proměnami sociální struktury a nárůstem kooperace a reciprocity mezi příslušníky obou pohlaví.

Významnou fyziologickou změnu v evoluci rodu *Homo*, kterou bychom mohli předpokládat již u příslušníků druhu *Homo erectus*, představovala změna termoregulace na lidský typ, tedy komplex vasodilatace a vasokonstrikce periferních cév spojený se schopností efektivního pocení. Nové formy rodu *Homo* postupně osídlovaly otevřenější typy ekosystémů, lesostepi a *savany, které byly typické vyššími teplotami přes den a nižšími teplotami v noci a také menším množstvím potenciálních úkrytů před přímým slunečním zářením. Výsledkem adaptace na takové typy prostředí mohla být další redukce *ochlupení a zmnožení *potních žláz, případně i ztmavnutí *kůže a vznik nového termoregulačního mechanismu, který se zakládal na vysoce efektivním odpařování potu. Zvýšení počtu potních žláz a tím i množství potu umožňovalo při velkém energetickém výdeji nebo v horkém počasí zásobovat tělo potřebnou vlhkostí a ochlazovat povrch těla i vnitřních orgánů. Zvýšená produkce potu však nepřinesla raným lidem pouze výhody. Ztrátou tělesných tekutin pocením totiž došlo nejen k odpaření vody, ale také ke ztrátě některých, pro organismus důležitých, minerálních látek, například chloridu sodného. Nový termoregulační systém také způsobil, že se člověk stal podstatně závislejším na pravidelném přísunu vody. Přesto byli lidé k životu v otevřených tropických ekosystémech lépe fyziologicky vybaveni než *lidoopi. Nespornou výhodou nového termoregulačního systému bylo, že umožnil příslušníkům *Homo erectus* vykonávat v průběhu horkého dne energeticky náročné aktivity.

Nálezy *Homo erectus* v různých klimatických pásmech *Země nasvědčují tomu, že příslušníci tohoto druhu dokázali účinně využívat adaptivní strategie, zejména sociální adaptace, specifické formy chování, *materiální kultury a technologie zpracování nástrojů. Expanze druhu *Homo erectus* do rozsáhlých oblastí *Starého světa vystavila migrující tlupy homininů novým selekčním tlakům. Fosilní nálezy v různých regionech Afriky a Eurasie naznačují, že v průběhu adaptace lokálních populací na nová prostředí došlo k diferenciaci tohoto druhu na regionální varianty. Na růstu *polymorfismu měly svůj podíl nové ekologické tlaky, jimž byli migrující hominini vystaveni, a geografická vzdálenost limitující genetický tok mezi regionálními populacemi druhu *Homo erectus*.

Morfologie druhu *Homo heidelbergensis*

Příslušníci druhu *Homo heidelbergensis* (některými badateli označovaný také jako archaický *Homo sapiens*) obývali geograficky i klimaticky odlišné regiony – Afriku, *Evropu a západní Asii – před 700 až 200 tisíci lety. Jednalo se o morfologicky pestré spektrum homininních populací, které jako evoluční svorník pokrývalo časové kontinuum ležící mezi druhem *Homo ergaster/erectus* a anatomicky moderním člověkem. Rekonstrukci vzhledu příslušníků druhu *Homo heidelbergensis* lze provést především na základě fosilních pozůstatků této formy člověka objevených na území dnešního Německa (*Bilzingsleben, Mauer, *Steinheim), Francie (*Arago), Řecka (*Petralona), Španělska (Sima de los Huesos – *Atapuerca), Velké Británie (*Boxgrove, *Swanscombe), Etiopie (Bodo), Tanzanie (Nduutu) a Zambie (Kabwe).

Homo heidelbergensis měl poměrně robustní, vysokou až velmi vysokou postavu, silné kosti a mohutné svaly. Na základě postkraniálního skeletu SH 5 (Elvis) nalezeného ve španělské lokalitě Sima de los Huesos předpokládáme, že *Homo heidelbergensis* měl tělesnou hmotnost 80 až 90 kg a dosahoval výšky 175 až 195 cm (podle některých rekonstrukcí mohl mít i přes 200 cm). Proporce a délka horních a dolních končetin, stejně jako tvar pánve, se velmi podobaly stavu u anatomicky moderního člověka. Kosti však byly robustnější, kompaktní kost byla tlustší a vchod pánevní byl menší, než je tomu u současných lidí. Pokračující růst mozkovny a poměrně úzká pánev již pravděpodobně neumožňovaly snadný průchod hlavičky novorozence porodními cestami. Lebeční klenba příslušníků druhu *Homo heidelbergensis* byla nadále tlustostěnná, ale ve srovnání s druhy *Homo ergaster* a *Homo erectus* došlo ke gracilizaci obličejové kostry, zaoblování týlní oblasti lebky a zvětšování objemu mozkovny (1000–1300 cm³). Mozek tohoto druhu vykazuje výraznou pravolevou asymetrii, kdy čelní lalok je častěji větší vpravo a týlní vlevo, což naznačuje převažující pravorukost. Větší je také Brocovo motorické centrum řeči svědčící o evolučním posunu k možnosti verbální komunikace. Asi před 400 až 300 tisíci lety se u příslušníků druhu *Homo heidelbergensis* objevila shodná morfologie lebeční báze jako u moderního člověka, což vypovídá o nízké poloze *hrtanu a přítomnosti rezonančního prostoru nezbytného pro tvorbu samohlásek, a tím i artikulované řeči. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že pokles hrtanu nevyvolala potřeba artikulované řeči, nýbrž že tato morfologická a anatomická změna ve svých důsledcích umožnila vznik tohoto typu komunikace. Ve stavbě lebky *Homo heidelbergensis* však i nadále přetrvávaly archaické rysy připomínající jeho evoluční předchůdce. Jedná se zejména o mohutný nadočnicový val – *torus supraorbitalis* – rozdělený na dva silné nadočnicové oblouky. Mezi další charakteristické rysy patří stále ještě velký obličej s poměrně strmou profilovou linií a masivní čelisti. Obecně lze konstatovat, že morfologie druhu *Homo heidelbergensis* představuje osobitou mozaiku archaických (erektoidních) a evolučně pokročilých (sapientních) rysů.

Morfologie druhu **Homo neanderthalensis*

Homo neanderthalensis se pravděpodobně vyvinul v Evropě z *Homo heidelbergensis*. K největší expanzi neandertálců však došlo před 130 až 28 tisíci lety, kdy se úspěšně rozšířili na území Evropy, *Blízkého východu a přilehlých částí západní Asie. Na zformování morfologického vzorce klasických neandertálců, který byl typický pro evropskou populaci před 80 až 35 tisíci lety, mělo svůj podíl chladné *klima poslední *doby ledové.

Klasičtí neandertálci měli masivní lebku s dlouhou a nízkou mozkovnou a ustupujícím, nízkým čelem. Charakteristicky vyklenutá týlní část lebky má pro neandertálce nezaměnitelné typické vyboulení. Průměrná mozková kapacita se u klasických neandertálců pohybovala mezi 1245 až 1740 cm³, ale v důsledku větší tělesné hmotnosti byl encefalizační kvocient (4,7) menší než u anatomicky moderního člověka (5,3). Příčiny výrazného nárůstu obsahu mozkovny u neandertálců je možné vidět jak v ekologickém tlaku, tak i v reakci organismu na zvyšování objemu aktivní tělesné hmoty. Svůj podíl na robusticitě lebky má i fakt, že *krční svaly klasických neandertálců byly mohutnější a těžší než u moderní lidské populace, a proto

potřebovaly ke svému připojení na lebce větší prostor. Mezi další typické lebeční znaky klasických neandertálců patří velké *očnice a výrazné nesegmentované nadočnicové oblouky, které se spojují nad nosem, a tvoří tak kontinuální kostní val. Oblouky mají stabilní tloušťku a díky ustupující a zploštělé lebce jsou velmi dobře patrné.

O struktuře mozku neandertálců máme informace z výlitků jejich mozkoven (*Gánovce). Z provedených analýz je zřejmé, že v obecných rysech mozek neandertálců již odpovídal mozku moderních lidí. Svědčí o tom například asymetrie mozkových hemisfér, která je obdobná jako u současného člověka. Na základě toho je možné formulovat některé předpoklady o mentálním, lingvistickém a psychomotorickém potenciálu neandertálců. Dosah těchto spekulací je samozřejmě velice omezený (například na tvrzení, že neandertálci byli převážně praváci). Rozdíly mezi mozky neandertálců a moderních lidí však existují ve struktuře jako laloku týlního, tak i spánkového a čelního. Někteří badatelé v této souvislosti formulovali hypotézu, že neandertálci disponovali odlišným percepčním a kognitivním potenciálem než současní lidé.

Dalším charakteristickým morfologickým rysem neandertálce je dopředu vystupující obličej. Jeho tvar byl dán nejen velkými dutinami v některých kostech lebky (například **sinus maxillaris*), ale také velkou nosní dutinou a velikostí a polohou zubů. Neandertálci měli velkou nosní dutinu, která skrývala pro ně charakteristické velké *skořepy nosní. Poměrně dlouhé tělo mandibuly bylo v přední části čelisti velmi široké. Na dolní straně neandertálských čelistí často chybí bradový výběžek. Řezáky neandertálců byly v průměru větší než řezáky moderního člověka. Charakteristickým rysem chrupu neandertálců jsou také velké zubní dutiny (*cavum dentis*) premolárů a stoliček (*taurodoncie) a výskyt mezery za třetí stoličkou (retromolární prostor). Mnohé z neandertálských čelistních vzorků vykazují známky artritidy *čelistního kloubu. Častý výskyt artritidy vedl k dohadům, zda k výskytu zánětů nepřispělo nadměrné namáhání tohoto kloubu. Tento názor do značné míry potvrzuje opotřebení zubů, které byly vystaveny zvýšené námaze při žvýkání tvrdého masa a možná také při změkčování kůže ulovených zvířat.

Příčinou charakteristické stavby neandertálského obličeje může být fakt, že žil ve velmi chladném období. Jednou z funkcí paranasálních dutin je totiž ohřívání vzduchu, který proudí do *plic. Přestože neandertálský obličej mohl dobře plnit adaptační funkce ve vztahu k chladnému prostředí, nemůže být klimatický tlak jedinou příčinou jeho jedinečného uspořádání. Unikátní konfigurace neandertálského obličeje je pravděpodobně výsledkem kombinace různých vlivů – potravní strategie, ekologických a klimatických podmínek a řady dalších faktorů.

Postkraniální skelet klasického neandertálce představuje osobitou konfiguraci, která je do značné míry odlišná od všech předcházejících i následných lidských populací. Neandertálci byli menší a robustnější. Jejich průměrná výška činila asi 155 cm (ženy) až 170 cm (muži), tělesná hmotnost asi 70 až 90 kg. Ve srovnání s anatomicky moderním člověkem měli masivnější kosti horních i dolních končetin, jejich dlouhé kosti byly více zakřivené a poskytovaly větší plochu pro připojení svalů. Měli mohutný dlouhý trup, soudkovitý hrudník a poměrně krátké dolní končetiny. Oproti současným lidem měli také větší *ramenní a *loketní kloub. Anatomická stavba ruky a morfologie prstů neandertálcům umožňovaly velmi silný a pevný stisk. Jejich ruce vykazují schopnost výrazného silového úchopu, který byl podporován širokými posledními *články prstů. Z celé kostry je zřejmé, že neandertálci disponovali velkým energetickým potenciálem a značnou fyzickou silou, ale nebyli schopni efektivní hyperventilace potřebné pro běh na delší vzdálenosti. Mohutné kosti jejich paží obalovala mimořádně vyvinutá svalová hmota. Ve srovnání s anatomicky moderními lidmi měli neandertálci silnější i dlouhé kosti dolních končetin. Širší a mohutnější byly i kosti palce nohy. Určité odlišnosti se vyskytují také ve stavbě pánve. Neandertálci měli poněkud jinak tvarovaný pánevní vchod, prodloužené *stydké kosti a více dozadu posunuté kloubní jamky

*kyčelního kloubu (**acetabulum*). Řada morfologických struktur naznačuje, že neandertálci byli velmi dobře adaptováni na chůzi a krátký běh v náročném kopcovitém terénu. Evropsí neandertálci z doby před 80 až 35 tisíci lety reprezentují klasickou podobu morfologie neandertálců. Výskyt neandertálského morfologického vzorce se však neomezuje pouze na Evropu, ale s řadou jeho typických projevů se můžeme setkat i u populací na Blízkém východě a v západních oblastech Asie. Neandertálci na Blízkém východě sice vykazovali řadu evolučně pokročilejších anatomických znaků, ale jejich morfologická podobnost s evropskými neandertálci je zřejmá a na jejich robustních kostrách nenacházíme žádné stopy míšení s anatomicky moderními lidmi. Svůj podíl na morfologické odlišnosti evropských a asijských populací mohly mít vliv odlišné klimatické podmínky a specifika ekosystémů, v nichž se vyvíjely. Před 35 tisíci až 28 tisíci lety, které představují závěrečnou fázi vývoje druhu *Homo neanderthalensis*, došlo i v Evropě ke změnám anatomie neandertálců. Fosilní pozůstatky pozdních neandertálců nalezené na lokalitách Vindija (Chorvatsko), l'Hortus, *Saint Césaire, La Quina (Francie), Gibraltar (Španělsko) a Zafarraya (Portugalsko) svědčí o evolučních proměnách klasického neandertálského morfologického vzorce. Došlo zejména ke gracilizaci lebečních kostí, změně velikosti a stavby čelistí a zmenšování předních zubů. Od anatomicky moderních lidí se však i nadále tito neandertálci lišili nízkou dlouhou mozkovnou, velkým vystupujícím obličejem, nižší, robustní postavou, dlouhým trupem a poměrně krátkými dolními končetinami. Specifickými znaky, které odlišují neandertálce a *Homo sapiens sapiens*, zůstávají také unikátní skořepy nosní uvnitř nosní dutiny a stavba dolní čelisti včetně absence bradového výběžku. Američtí paleoantropologové Ian *Tattersall a Jeffrey Schwarz ale upozornili na skutečnost, že u neandertálců, stejně jako u anatomicky moderních lidí, existují v délce lebky, sklonu čela a dalších lebečních charakteristikách lokální varianty. Podle jejich názoru lze například mluvit o „francouzském“ typu neandertálského nosu, pro nějž jsou typické nosní kosti ohnuté vzhůru. U chorvatských, italských nebo španělských neandertálců však směřuje sklon nosních kostí více dolů. Také sklon přední části dolní čelisti (při pohledu ze strany) a pro neandertálce charakteristické vyklenutí v týlní oblasti (*occipital bun*) se liší od populace k populaci v čase i prostoru.

Poslední fosilní nálezy neandertálců pocházejí z jihu Pyrenejského poloostrova. V 80. letech 20. století byla v jeskyni Zafarraya v Andalusii nalezena 28 až 27 tisíc let stará čelist pozdního neandertálce, která vykazuje redukci chrupu srovnatelnou s nálezy z francouzské lokality l'Hortus. Tělo mandibuly je však i nadále poměrně velké a mohutně stavěné. Součástí nálezového souboru je ještě jedna čelist, horní řezák, fragment stehenní kosti a část kyčelní kosti. Zafarraya je společně s lokalitou Devil's Tower na Gibraltaru místem, kde byly nalezeny dosud nejmladší pozůstatky neandertálců. Jsou svědectvím konce druhu *Homo neanderthalensis*, který byl nahrazen expanzivnějšími a evolučně úspěšnějšími populacemi anatomicky moderního člověka. (Jaroslav Malina, Tereza Mikešová, Václav Soukup, Václav Vančata)

člověk – mozek (vnímání, spánek a sny, jazyk a řeč, paměť a učení, tvořivé myšlení), lidský mozek svou výkonností nejvíce vyděluje *člověka od ostatních zvířat. Přitom mozek člověka nepatří v živočišné říši ani mezi absolutně největší (v porovnání s 5000 až 7000 gramů mozku *slonů), ani mezi relativně největší v poměru k hmotnosti těla (2 % jsou u velkých savců běžná). Žádný tvor našich rozměrů se však velikostí ani výkonností mozku nemůže s námi srovnávat. Velikost mozku jednoho z nejstarších známých *homininů se pohybovala kolem 400 cm³ (odvozeno podle mozkovny **Australopithecus afarensis* z Hadaru v Etiopii, 3,4 milionu let staré), hodnota je srovnatelná s dnešními *lidoopy. Během dalších tří milionů let se mozek homininů zvětšil více než třikrát a před 40 000 lety se ustálil na celosvětovém průměru 1350 cm³.

Lidé a ostatní *primáti jako celek jsou mezi obratlovci výjimeční: bystří a inteligentní. Při jakémkoliv hodnocení jsou savci asi desetkrát „inteligentnější“ než plazi a plazi asi desetkrát

„inteligentnější“ než obojživelníci. Velké mozky mají jen dva řády savců: kytovci a primáti, přičemž mezi mozky primátů jsou obrovské rozdíly. Lidský mozek leží mimo osu opice – lidoopi, neboť výrazně vyniká nad mozkem *šimpanzů (400 cm³) i *goril (550 cm³).

Původ, velikost a komplikovanost lidského mozku souvisí s aspekty duševní evoluce člověka: rozpínání mozku, vzrůst *inteligence, zdokonalující se *vědomí, vznik *jazyka (řeči), a dále s některými vztahy k celkové biologii primátů. Lidský mozek je energeticky velmi náročný. Představuje pouhých 2 % tělesné hmotnosti, ale spotřebuje 20 % veškeré energie v nejjednodušší formě (glukóza). Zvětšování mozku zřejmě muselo souviset s pokrytím jeho energetických nároků. Další vazbou je vztah velikosti mozku a typu nitroděložního vývoje.

Podle *ontogenetického vývoje* lze savce dělit do dvou skupin: 1) druhy altriciální (*novorozenci nezralí, malý a nezralý mozek, potřebují péči) a 2) druhy prekociální (novorozenci vyžrálejší a dokážou se o sebe brzy sami postarat). Primáti patří k druhům prekociálním. **Homo sapiens* je výjimka, zahrnuje oba vývojové vzorce – prekociální i altriciální: dlouhé *těhotenství, ale novorozenci se rodí s velkým a nezralým mozkem. Rovněž typ metabolismu matky ovlivňuje do značné míry velikost mozku plodu. Podle „energetické strategie“, má-li druh rychlý *metabolismus, novorozenci budou mít větší mozek a naopak. Předpokladem je, že druh má stálý přísun velkého množství energie a je vystaven minimálnímu predačnímu tlaku. Zvětšování lidského mozku ovlivnilo okolní struktury a základní růstové a vývojové procesy naprogramované v *genomu každého jedince. U prekociálních savců roste mozek rychlejším tempem do narození, pak následuje pozvolnější fáze. Lidé jsou v podstatě prekociálním druhem, ovšem s jedinou výjimkou: rychlá fáze *růstu nekončí narozením dítěte, ale pokračuje dále asi 1 rok. Devítiměsíční těhotenství v děloze (prekociální vzorec) pokračuje dvanáctiměsíčním „těhotenstvím“ mimo dělohu (altriciální vzorec). Výsledek této druhotné altriciality: mozek v dospělosti je téměř 3,5krát větší než při narození (u lidoopů jen 2,5krát). Třebaže velikostí i hmotností člověk spadá do příslušných relací lidoopů a těhotenství je na horní hranici délky těhotenství primátů (245–270 dní), jsou lidské novorozence přibližně dvakrát větší a mají také mozky dvakrát větší než novorozence lidoopů. Daní za velký mozek je nezralost mláďat, která vyžadují mnohem delší dobu péče. Prodloužená péče o děti si však vyžádala nové, intenzivnější postupy ve *výchově, což mělo výrazný dopad na sociální život a sociální organizaci.

Z fosilních nálezů lze získat informace: 1) o velikosti mozku, 2) o povrchu mozku, a to z přirozených nebo umělých výlitků mozkovny. Určitou informaci lze získat i z neúplné mozkovny, což je cenné zejména u nálezů z raných fází vývoje homininů, které jsou téměř bez výjimky poškozené a neúplné. *Australopithecus afarensis* (stáří 3,7–2,8 milionu let), neměl mozek větší než 450 cm³, tj. malý, ale vzhledem k tělu již začal nabývat na objemu. O mozcích raných lidoopů toho zatím mnoho nevíme. V hrubých obrysech však nepřekročil mozek gracilních a robustních *australopitéků příliš hranici 500 cm³. Nápadnější zvětšování objemu mozku pozorujeme až se vznikem rodu **Homo*. Mozková kapacita druhu **Homo habilis* (stáří 2,1–1,6 milionu let) se pohybovala kolem 600–800 cm³ a poté už v lidské linii neklesla pod 800 cm³. K dalšímu pronikavému zvětšení objemu mozku došlo u archaického *Homo sapiens* včetně **Homo neanderthalensis*. Horní hranice rozpětí objemu mozku u neandertálců (1245–1740 cm³) je dokonce vyšší než průměr *moderních lidí. Nejnápadnějším rozdílem (podle výlitků mozkovny) mezi mozkem člověka a mozkem lidoopů a opic je u člověka zvětšení *spánkového a *temenního laloku: již mozky *raných homininů byly strukturovány do výrazně lidské podoby. Určit přesnou polohu i základních rýh a závitů z výlitků či z otisků vnitřního povrchu mozkovny je však velmi obtížné a nejednoznačné. Proto jsou vlastnosti mozku raných homininů a jejich vývoj stále předmětem diskusí.

Jestliže lze z fosilního záznamu do určité míry rekonstruovat rozvoj objemu mozkovny a některých struktur na povrchu mozku, nelze už totéž říci o „produktu“ tohoto orgánu – myšlení či „inteligenci“. *Archeologické nálezy jsou řídké a nesou téměř výlučně stopy

„pracovního myšlení“ (*nástroje ze *dřeva a z *kosti, *ozdoby, *malby, *reliéfy, *plastiky aj.). Příběhy vyprávěné u táborových ohňů, tance či kresby v písku však stopy nezanechají. A přesto právě tyto činnosti byly s největší pravděpodobností prapodstatou lidství a vypovídají o nevidané duševní činnosti. Co se týče *přirozeného výběru (*selekce) jako faktoru zvětšování objemu homininního mozku, převládala představa „člověka výrobce nástrojů“, která zdánlivě zřetelně stanovila hranici mezi lidoopy a homininy. Bylo však zjištěno, že mimo jiné i šimpanzi zhotovují nástroje, a posléze vznikla řada jiných představ: 1) hypotéza „člověk lovec“ klade důraz na mistrovské ovládnutí loveckých *technik místo pracovní zručnosti jako lidsky jedinečné a specifické; 2) hypotéza „člověk sociální živočich“ považuje zvětšování objemu mozku za důsledek vzrůstající sociální složitosti. Příčinou tohoto názorového posunu byly nové poznatky o životě primátů a hlubší vhled do duševna člověka. Každodenní život opic a lidoopů je poměrně nenáročný, a přesto se u nich vyvinula relativně vysoká inteligence. Důvod rozporu je ve sféře sociálního prostředí primátů, spleť sítě vztahů, jež nemá u jiných sociálních druhů obdobu. Primáti tráví většinu času tím, že utvářejí komplex vzájemných přátelských vztahů, které přerůstají v pevné *aliance, jakési „sociální kliky“. Neméně času ovšem tráví pozorováním jiných *aliancí. Primáti dovedou zpracovávat informace o svém okolí tak, aby byli v jednání úspěšní – jsou dokonalými sociálními taktiky. Nejnovější výzkumy dokazují, že jsou primáti nadáni sociálním vědomím lidského typu, tj. mohou předpovědět důsledky svého chování vůči ostatním, dokonce chápou do jisté míry motivy jiných primátů, kteří chtějí například další členy skupiny podvádět či s nimi jinak manipulovat. Je možné, že jedinci zdatní ve vytváření a udržování sociálních svazků jsou při křížení úspěšnější. A tak se zdá, že to byly stále složitější sociální vztahy, které vyžadovaly stále výkonnější a složitější mozek. (Viz též *chování hominidů, *chování, sociální.)

Vnímání: Všichni zdraví lidé se rodí s mozkem stejně složitým, napojeným na stejně vyvinuté smysly (čich, chuť, hmat, sluch, zrak). V každém člověku se však vnější informace odráží specificky, tj. s rozdílnou silou a v pozměněné podobě. Výsledkem je, že všichni máme v podstatě podobný, ale individuálně odlišný *názor na *předměty a *události, které musíme vnímat, rozpoznat, klasifikovat či posuzovat. Psychologové hovoří o poznávacích neboli *kognitivních procesech: počítky a *vjemy, přecházející přes představy k pojmům, vrcholícím v myšlení, zvláště tvořivém myšlení. Poznávací procesy jsou velmi složité, hierarchicky uspořádané a propojené četnými vazbami, prostřednictvím nichž se navzájem ovlivňují. Příkladem může být vnímání zrakové informace při čtení tohoto textu. Světelné paprsky dopadají na sítnici oka a vyvolávají podráždění čípků a tyčinek. Ty vysílají vzruchy dostředivými nervovými drahami do mozku. Při čtení přeskakujeme z jednoho místa na druhé a pohyb očí je přitom různými úrovněmi mozkových ústředí koordinován tak, aby příslušné světelné paprsky dopadaly na nejcitlivější část sítnice a aby se tak dělo po skocích, představujících celá slova. Ještě v sítnici jsou vzniklé vzruchy integrovány, aby do vyšších etáží byly předány pokud možno úplné informace o pohybu a obrysech daného *objektu. Tímto postupem odlehčujeme vlastní zrakové kůře v *týlním laloku velkého mozku, který zjišťuje už jen *tvary. Tvary (v našem případě písmena a slova) jsou v přilehlých částech šedé *kůry srovnávány se schématy, které jsme si dříve zapamatovali. Tím jsou tvary identifikovány jako písmena a slova. Z jednotlivých analyzovaných částí se v dalších mozkových oblastech (asociačních) vytváří smysluplný celek – počneme chápat smysl vět, tj. myšlenek, které jsou v nich skryty. K tomu je nutno ovládat gramatická pravidla pro vytváření vztahů mezi prvky řeči. Nové poznatky si okamžitě krátkodobě zapamatujeme a poté výběrově převedeme do dlouhodobé paměti.

Poznávací procesy jsou energeticky náročné a vyvolávají v mozku útlum. Proto jim občas odlehčíme a promyšlením získaných informací zaměstnáme oblasti jiné. Zároveň tím prohlubujeme poznávací proces a vytváříme nezbytné předpoklady k trvalejšímu zapamatování vzniklých myšlenek. Čtení vyžaduje pozornost, která závisí na „nižších

úrovních“ CNS, především na retikulární formaci, která pod vlivem všech podnětů, tedy i těch které se nedostanou do vědomí, tlumí, nebo naopak aktivuje vyšší oblasti mozku; tím ovlivňuje pozornost. V dalších oblastech mozku sdružených v *hypotalamu a *limbickém systému jsou okrsky, které v souvislosti s emocemi bezprostředně působí na zapamatování. Vlastní poznávací procesy závisí na spojení s pozitivními i negativními emocemi a výraznou roli hraje *motivace. Počítky považujeme za základ vnímání. Dále vjemy, které představují složitá spojení a propojení (asociace) mnoha počítků.

Smyslové vnímání je proces biologický, ale i *psychický. Lidé přijímají informace smyslovými orgány, zpracovávají je v mozkových ústředích a odpovídají změněným chováním. Až na výjimky nejde o vrozené instinktivní chování, vyvolané specifickými podněty. Jde o chování složitě, usměrňované psychickými funkcemi. Protože jsme se vyvinuli do světa, který vnímáme především zrakem, platí pro nás, že „co je viděno, je i věřeno“. Přestože je oko obdivuhodné zařízení, které rozlišuje půl milionu barevných tónů a postřehne záblesk světla trvající 0,0003 sekundy, může nás zrak mnoha způsoby klamat. Předmět procházející rozhraním dvou opticky odlišných prostředí (hůl vnořená do vody) se nepřírodně láme, mechanickým tlakem na oční bulvu vznikají zrakové vjemy, které nezpůsobil žádný světelný paprsek. První uvedený případ klamání (hůl) není klamem smyslovým, ale důsledkem platnosti *zákonů geometrické optiky, ani druhý příklad není ideální, protože jde o tzv. neadekvátní podnět. Některé typické zrakové klamy jsou na vložení obrázku, příkladem může být i vnímání světlých nebo barevných obrysů kolem tmavých nebo výrazně barevných objektů (někteří lidé to považují za auru). Pozorujeme-li chvíli okraje této červené plochy, pak spatříme modravý lem. Halucinace a sny jsou též zrakové povahy, které rovněž nevznikají působením světla na sítnici oka.

Největší problémy se zrakovým a smyslovým vnímáním máme tehdy, když do něj vnášíme své osobní zkušenosti nabyté procesy učení, promítáme do něj rysy naší osobnosti, potřeby a motivace a také naše očekávání, hlavně očekávání v duchu kulturních *stereotypů. Lidé mají tedy nejen sklon věřit tomu, co vidí, ale obvykle vidí, nebo si myslí, že vidí, čemu věří. A podobně lze uvažovat i o dalších smyslech: sluchu, hmatu, chuti, čichu, *receptorech, které vnímají bolest, teplo a chlad, včetně kinestetického smyslu. Pověstný je i tzv. šestý smysl, o němž rád hovoří básníci – smysl pro krásno a *intuici. Šestý smysl však není smysl (smyslová modalita) v předchozím slova smyslu.

Smyslové orgány člověka, stejně jako kteréhokoliv jiného živočicha, se vyvíjely tak, aby byly schopny účinně přijímat a zpracovávat informace, jež jsou pro daný druh nejdůležitější – mají hodnotu přežití. Proto se vnímání stejného podnětu a události u člověka a u jiných živočichů liší. Některé informace nejsou schopny smyslové orgány (receptory) zachytit proto, že jsou příliš slabé, nebo naopak příliš silné. Jiné vnější informace mohou sice ovlivnit smyslové orgány, mozkové analyzátoři je však nezaznamenají. A ještě jiné informace jsou sice zachyceny, ale záhy přetransformovány do mnohobarevných *iluzí. K tomu, aby se vytvořil určitý vjem, je třeba jistý čas. Někdy stačí zlomek sekundy (červená na semaforu), jindy je třeba několik sekund (rozpoznání některých geometrických tvarů), ale jsou případy, kdy nejsme s to zorganizovat naše počítky do žádného smysluplného vjemu celé dlouhé minuty.

Lidé rychle uspořádávají nasbírané informace a potom pokračují v jejich přehodnocování ve světle nových informací. Většina z nás vnímá svět jako uspořádaný a stálý, ačkoliv informace zachycené smysly jsou proměnlivé a mohou vést ke zkreslení skutečnosti. Je to vědomí, které napravuje omyly smyslových orgánů. (Zkušenost nám říká, že náš vlak stojí a sousední se rozjíždí, i když se nám zdá, že je tomu právě naopak.)

Lidé vnímají svět rozdílně v různém věku. Jakmile dospělý zahlédne na obloze dopravní letadlo, okamžitě „ví“, že uvnitř trupu se nacházejí sedadla v několika řadách a na nich sedí cestující. Malé děti mají stejné, stejně účinné počítky jako dospělí, avšak neodhadnou z tvaru

letadla jeho funkci a už vůbec ne, co je uvnitř. Když však děti dospívají, přisuzují stále větší význam přehodnocování vjemů podle svých zkušeností a v dospělosti tento přístup převládá.

*Kultura, do níž se člověk rodí a v níž vyrůstá, hraje jednu z vůdčích úloh při vnímání. Jihoafričtí *Zulové žijí v kruhových domech uvnitř kruhového tábora, chovají dobytek v kruhových ohradách a při náboženských obřadech často zobrazují kruh. My *Evropané oproti tomu přicházíme od narození do styku s hranatými objekty: dětskými postýlkami, pravoúhlými stoly, skříněmi, okny, místnostmi, chodbami, domy, ulicemi, televizními obrazovkami, monitory počítačů, plátny kin, knihovnami a podobně. Zakulacené předměty jsou v našem životě spíše výjimkou. Vnímáním rozlišujeme v okolí objekty a jevy; přičemž jejich charakteristiky zobecňujeme a kategorizujeme.

Do tohoto procesu vstupují naše cíle, potřeby, motivace a také předchozí zkušenosti spolu s vyššími psychickými funkcemi. Nenahraditelným prostředníkem při zpracování našich vjemů je řeč. Jazyk nás omezuje a diktuje nám, co a jak můžeme vyjádřit (Edward *Sapir). Jazyk nejenže reprodukuje myšlenky vyslovením nahlas, ale spíše sám tyto myšlenky tvaruje (Benjamin Lee *Whorf). Existuje-li v našem jazyce slovo, jež popisuje jistý objekt či jev, obojí lépe vnímáme, mluví se nám o nich lépe a také si je lépe pamatujeme. Vystane-li ovšem potřeba něco vyjádřit a slovo chybí, mluvčí nemá velké obtíže vyjádřit nový předmět či vzniklou situaci novými výrazy (Eskymáci a horolezci mají několik pojmů pro kvalitu sněhu, v arabštině najdeme slova pro velblouda různého stáří, pohlaví a původu). Jazykovědci a psychologové na základě četných pokusů tvrdí, že jazyk jako dynamický a otevřený komunikační systém své uživatele nijak neomezuje, nedeterminuje myšlenkové procesy, spíše je umožňuje, avšak ve svém vlastním rámci.

Spánek a sny: Vědomí má svůj protiklad i v *nevědomí a jedním z projevů nevědomí je spánek. Dnes již neplatí představa, že během spánku lidský mozek odpočívá, naopak je přinejmenším tak činný jako mozek bdící. Velký *pokrok při studiu spánku přinesl objev spánku REM. Bylo zjištěno, že během této fáze spánku dochází k rychlému pohybu očních koulí (anglicky: *Rapid Eye Movement*) a v mozku se odehrávají aktivní biochemické a fyziologické procesy, projevující se odlišným záznamem mozkových vln na elektroencefalogramu (EEG). Kromě toho se zvyšuje krevní tlak, rychlost srdečního tepu, dýchání je nepravidelné, objevuje se tu a tam křečovitý třes ve *tváři, chvějí se konečky prstů, zduřuje *penis či *klitoris. Ostatní druhy spánku řadíme do kategorie NREM (anglicky: *Non Rapid Eye Movement*) neboli klasického spánku, kdy jsou oči v relativním klidu. Během něho je dýchání pravidelné, pohyby většinou chybějí, mozková činnost je nízká; někdy bývá tento typ spánku doprovázen chrápáním. Oba typy spánku se střídají. Usínání je podmíněný *reflex, jenž tvoří tzv. spánkový ceremoniál. K němu patří typ lůžka, tiché či rytmické zvuky, poloha těla, šero nebo tma atd. Přestože mají různí lidé s usínáním spojeny nejrůznější kuriózní prožitky, všechno nasvědčuje tomu, že počátek spánku není postupný, ale děje se náhle.

Po usnutí (REM) se počne rozvíjet klasický spánek NREM, jenž se prohlubuje. V tomto nejhlubším spánku jsou zejména děti takřka neprobuditelné, během tohoto spánku lidé občas mluví ze spaní, prožívají děsy a některé děti se pomočují. Poté se spící vrací náhlým skokem zpět do lehkého spánku. První projevy REM se objevují asi po 70–80 minutách klasického spánku a trvají asi 10 minut, takže úplný cyklus NREM–REM trvá v průměru 90 minut. Oba typy spánku se střídají celou noc, přičemž s každým cyklem přibývá REM spánku na úkor spánku NREM. Dospělý člověk, který spí například sedm a půl hodiny denně, stráví půldruhé hodiny v REM spánku. Čím je člověk starší, tím jsou fáze spánku REM kratší, přitom délka NREM spánku se nemění. Během NREM spánku se u dětí koriguje růst, u dospělých dochází k náhradě *tkání a syntetizují se *bílkoviny. Během REM spánku se obnovují mozkové procesy, které představují základy vědomí. Lidé, jimž se nedostává REM, bývají sice fyzicky zdatní, ale psychicky podráždění. REM spánek pomáhá lidem nejen si dlouhodobě zapamatovat předměty a jevy, ale překonat i *stresy..

Potřeba spánku je u různých lidí různá. Některým stačí 4 hodiny denně, jiný člověk může zdravým spánkem prospat třeba plných 17 hodin. Rekord vědecky ověřeného bdění je 264 hodin. Lidé spí v průměru 7–8 hodin. Po čtyřicítce se spánek obvykle zkracuje každých deset let o jednu hodinu. Ve vyšším věku dochází k inverzi spánku: lidé pospávají během dne a v noci bdí.

Každý živočich se musí přizpůsobit výkyvům prostředí, které ho obklopuje. Biologické rytmy pomáhají živočichům s ohledem na tyto cyklické změny udržovat stálost vnitřního prostředí – *homeostázu. Díky naší biologické historii, která z 99 % spadala do období, kdy bylo třeba se přizpůsobit změnám vnějšího prostředí pomocí biorytmů, v lidském těle osciluje během dne více než sto biologických funkcí. Jde například o denní rytmy (cirkadiánní) v tělesné teplotě, hladině cukru v krvi, v úrovni glykogenu v *játrech, ale i v množství bílých krvinek, v činnosti *žláz s vnitřní *sekrecí či v syntéze *DNA, v dělení buněk a nakonec i v psychickém výkonu.

Zdá se, že biorytmy skýtají evoluční *vysvětlení i pro spánek. Spánek totiž znemožňoval našim předkům *lov, vystavoval je zranění a byl překážkou spontánního pohybu v repertoáru krycích mechanismů. Denní rytmus se u různých jedinců liší. Někteří lidé se ráno probouzejí ve vysoce aktivním stavu a hned se pouštějí do práce, jiní vstávají skleslí a bez zjevného zájmu o jakoukoliv činnost, odpoledne se probouzejí a vrcholu své činnosti dosahují ve večerních hodinách.

Spánek je často doprovázen sny. V minulosti byly zdrojem nejrůznějších předpovědí, konstruovaných podle snářů. Prorockou podobou snu odmítl již *Aristotelés a ve snech spatřoval odrazy prožitků v bdělém stavu podbarvené emočními stavy mysli. Předjal tím *psychoanalýzu Sigmunda *Freuda, podle níž se ve snech uvolňuje potlačený strach, *úzkost a *naděje. Lidem se často něco zdá v době, kdy v jejich mozku probíhají procesy, které lze měřit v odlišných projevech mozkových vln na EEG. Spáčkům se přitom zrychluje srdeční tep, stoupá krevní tlak, oční koule se v očníchích rychle pohybují. Pro symbolické uvažování našich předků mělo vysvětlování snů značný význam.

Jazyk a řeč: Nikdo s jistotou neví, co podmínilo v homininním mozku vznik nové kvality – lidského jazyka (řeči), a kdy se tak stalo. V posledních dekádách znovu ožil zájem o původ jazyka. Mapují se struktury předního mozku z naznačených rýh (sulci) závitů (gyri). Na mozku australopitéků se sice dosud nepodařilo najít Brocovu motorickou, ani Wernickeovu senzorickou oblast, které se podílejí na *analýze slyšené a tvorbě mluvené řeči, o jejich existenci se však již uvažuje.

Dále se studují mluvidla. Savci mají hrtan vysoko v hrdle, ale člověk je výjimkou. *Zvíře může polykat a přitom bez obtíží dýchat, člověk buď polyká, nebo dýchá (výjimkou jsou malé děti zhruba do čtyř let věku, které mohou dýchat a polykat zároveň): je přizpůsoben nejen k dýchání, ale také k mluvení. Nízká poloha hrtanu zvětšuje prostor supralaryngeální rezonanční dutiny, která se nad ním klene a díky pohybům jazyka, rtů a měkkého patra umožňuje produkci plnohodnotné artikulované řeči. Člověk se však rodí s hrtanem vysoko položeným, který teprve od poloviny druhého roku začne klesat a dospělou polohu (v úrovni zaujme kolem čtrnáctého roku. Umístění hrtanu lze odhadnout z tvaru spodiny lebeční; u dospělých lidí je úhlovitě zalomená (tzv. bazilární úhel), kdežto u ostatních primátů (a u lidských novorozenců) je plochá. Jeffrey Laitman vypracoval metodu měření zakřivení báze lebeční pomocí tzv. bazikraniální linie mezi pěti kranio-metrickými body (*prosthion, *staphylion, *hormion, *sphenobasion, *basion). Ivo *Budil vytvořil na základě Laitmanova postupu *index odrážející míru zakřivení spodiny lebeční, který využil při *rekonstrukci supralaryngeálního vokálního traktu fosilního člověka z *Petralony. Ze studií báze lební australopitéků vyplývá, že jejich „mluvidla“ nebyla ještě pravými mluvidly, protože se nelišila od zvukového traktu současných lidoopů a opic. Zatímco o spodině lebeční druhu *Homo habilis* nelze z dochovaných artefaktů vyvodit konečné závěry, lze předpokládat, že

hrtan archaických jedinců z Petralony a *Steinheimu odpovídá svou pozicí strukturu moderního vokálního traktu. Z této skutečnosti lze usuzovat, že artikulovaná řeč se objevila přibližně před 300 000 lety.

Lidé mohou zaznamenávat zvuky vydávané elektrickými vibrátory až do výše 10 pulzů za sekundu. Překročí-li rychlost pulzů tuto hranici, splynou v jeden souvislý *tón. Lidé však vydávají zvuky rychlostí až 20–25 pulzů za sekundu, aniž by zvuky splývaly. Umožňují to samohlásky spojené do souzvuků, jež dovolují dekódovat zvuky jako signály řeči. A tyto samohláskové zvuky nejsou schopna „mluvidla“ lidoopa vytvořit. Lidoopi a opice jsou s to vydat širokou škálu zvuků, ovšem využívají jen zlomek, prakticky jen několik pokřiků. Volání A znamená třeba potravu, volání B zase nebezpečí, volání C cesta je volná atd. Není ale jasné, zda šimpanz může ve svém přírodním prostředí volání spojovat, například „potrava – bezpečí“ (AB), jak to dovede šimpanz vycvičený v jazyce hluchoněmých.

Člověk vedle emoční složky svého jazyka, jenž mu dovoluje výkřiky údivu, bolesti, *radosti aj., sděluje strukturovanou formou (*syntaxí) informace o daném prostředí, viděném i neviděném, skutečném i neskutečném. Tvorba symbolů v lidském jazyce je založena na naší schopnosti pojmenovat věci v okolí. Symboly vyznačujeme zvláštní sekvenci zvuků a teprve potom, zvukově ohraničené, je uvádíme do vzájemných souvislostí. Mozek se spojováním zvuků s *objekty, *procesy a *idejemi nemá žádné potíže. Přitom se tato spojení liší skupinu od skupiny.

Předpokládá se, že lidský jazyk je svou strukturovaností do slov tak odlišný od vokalizace primátů, jako by povstal zcela nezávisle na ní. Antropologové se domnívají, že zhotovování nástrojů a lidská mluva se vyvíjely společně. Je otázkou, zda větší různorodost kamenných nástrojů neandertálců v porovnání s nástroji **Homo erectus* je důkazem i větší jazykové zdatnosti. Existuje názor, že výroba nástroje měla jen reflexivní povahu a nebyla uvědomělá, a proto ze vzrůstajícího nástrojového vybavení nelze odvodit jazykové schopnosti výrobců a naopak. Třebaže výrobní *technologie a jazyk mají asi jiný poznávací základ, můžeme porovnávat, jak se proměnily za posledních 2,5 milionu let. V *archeologickém záznamu lze pozorovat fázi pomalých proměn, končící asi před 300 000 lety, a po ní následující fázi rychlých změn. Jak se vyvíjela lidská mluva, je však nezřetelné. Můžeme se jen dohadovat, že jazyk, obsahující v sobě *abstraktní jednotky sociálních pravidel, *mýtů a *rituálů, se objevil s počátkem archaického *Homo sapiens* a plně se projevil až u moderního člověka *mladého paleolitu.

Složitost sociální a ekonomické organizace by byla stěží možná bez mluveného slova, zvláště ve vrcholné fázi paleolitu, kdy se množí pokusy o zobrazení *abstrakce. I když jsou náznaky abstraktních vyobrazení známy již dříve, před zhruba 40 000–32 000 nastal zvrát. Všude, kde bylo *paleolitické umění pěstováno, se objevují vlnovky, klikaté čáry, souběžné i nesouběžné, včetně rozmanitých znaků. Tyto abstrakce se objevují v době, kdy evropští neandertálci pozvolna mizí a byli postupně nahrazováni anatomicky moderním člověkem, lovci a sběrači mladého paleolitu. Někteří znalci paleolitického umění shledávají v značkách a rytinách součást zvukového systému *komunikace, zřejmě už jazyka našeho typu se svou aktivní složkou, tj. řečí. Domněnky o vzniku jazyka se různí: v hypotéze „člověk-lovec“ to byla komunikace při organizaci lovu, podobně podle představy komunikace „ženy-sběračky“ při sběru plodů. Dnes je význam komunikace chápán jako vnitřní svět myšlení a vytváření představ. Na počátku sedmdesátých let 20. století se Philip *Lieberman pokusil odvodit strukturu mluvidel neandertálce podle lebky muže z *La Chapelle-aux-Saints ve Francii. Model při rekonstrukci jednotlivých elastických částí vokálního traktu dovoloval předpokládanou artikulaci. Lieberman se pokusil i o modelování frekvenčních charakteristik všech znaků pomocí počítače. Zaměřil se především na zkoumání samohlásek a zjistil, že neandertálec by nebyl schopen vyslovovat samohlásky „a“, „i“ a „u“ v americké *verzi angličtiny. Maketa však v omezené podobě tyto hlásky byla schopna vyslovit. Poloha hrtanu

se shodovala se stavem u dnešního novorozence. Zvukové projevy novorozence připomínají sice zpočátku spíše vokalizaci šimpanzů, v 9–16 měsících se již u dítěte ve žvatlání objevují všechny hlásky potřebné pro řeč, přitom jeho mluvidla jsou stále spíše „neandertálská“. Revize původní rekonstrukce lebky z La Chapelle-aux-Saints vedla v devadesátých letech 20. století k přehodnocení výše zmíněných tezí. Nyní se zdá, že pozice vokálního traktu neandertálců se nelišila od postavení, které je známé u moderní formy *Homo sapiens*.

*Lingvistická antropologie je ve své moderní formě pěstována především severoamerickými antropology. Lingvističtí antropologové zkoumají jazyk v *kulturním rámci, zabývají se pravidly jeho společenského užívání. Analýza struktury je proto jen prostředkem. Na rozdíl od toho lingvisté při studiu jazyka zdůrazňují jeho strukturu a historický význam.

Významnými oblastmi zájmu lingvistické antropologie jsou tyto problémy: studium procesů komunikace, původ jazyka (biologické souvislosti) a jeho změny v čase (protojazyky) a prostoru (idiolekty, dialekty a styly), propojení jazyka s kulturou a sociálním *kontextem (v konkrétní formě *etnografie řeči), dále ústní lidová slovesnost, písmo a v dnešní době také sebereflexe – působení věd o jazyku na jeho vývoj. Podobně jako v ostatních odvětvích *antropologie, údaje pro lingvistickou antropologii se většinou získávají v terénu.

Komunikace a řeč: Řeč je jedním z mnoha prostředků, jimiž lidé komunikují, ale je to prostředek nejobvyklejší a nejúčinnější. Vedle akustického kanálu, který se uplatňuje při mluvení, člověk užívá kanály jiné, zvláště optický; ten upotřebí při užívání gest a výrazů tváře (*mimika, gestika, pantomimika) a samozřejmě při psaném projevu. Zvířata jsou do značné míry schopnosti komunikativního chování geneticky vybavena, to znamená, že se mu nemusí učit. Ačkoliv schopnost řeči je součástí genetické výbavy i u lidí, jednotlivý jazyk nebo jazyky, kterými jednotlivci mluví, se učit musí.

Systémové vlastnosti odlišující řeč od komunikativního chování živočichů tvoří produktivnost (lze vytvářet tvrzení, která předtím nebyla vyslovena, a posluchači jim rozumějí), posunovatelnost (lze mluvit o něčem, co je časově i prostorově vzdáleno) a reflexivita (lze mluvit o jazyce samém jako prostředku komunikace).

Děti se naučí rodnému jazyku bez zjevného úsilí a bez vyučování, ještě než dosáhnou školního věku. Jedna teorie o osvojování jazyka tvrdí, že se děti již rodí s abstraktním modelem jazyka, naprogramovaným do mozku. Jsou vybaveny prostředkem pro osvojování jazyka a aplikují jej, když se učí mateřský jazyk, který slyší kolem sebe. Osvojování jazyka nelze studovat bez sociokulturního kontextu. Znalost, jak efektivně rodný jazyk užívat, pomáhá lidem zvládnout vlastní kulturu a naučit se přiměřeně mateřštině, je důležitou součástí *enkulturace (procesu naučení se kultuře). Ovládnout cizí jazyk je však obtížný úkol a většina dospělých se nenaučí v cizím jazyce plynně vyjadřovat dokonce ani po mnoha letech pokusů učení.

Počátky jazyka: Původem jazyka se badatelé zabývají několik staletí. Bibliografie do roku 2005 obsahuje kolem 15 000 položek a do dnešního dne jistě přibyly stovky dalších. V 18. století se vznikem jazyka zabývali filozofové (Jean-Jacques *Rousseau, Johann Gottfried *Herder aj.). Na základě četných nedokonalostí jazyka vyvraceli jeho božský původ a dokazovali existenci vývoje jazyka a souvislost s myšlením a sociální realitou jednotlivce. Od konce 18. století vznikla řada vesměs nedokazatelných *hypotéz o původu jazyků: hypotéza „haf – haf“ (první slova jako výsledek snahy napodobit přírodní zvuky), „uf – uf“ (původ jazyka ve spontánních zvucích vyjadřujících bolest, silné vjemy a city) a „cink – cink“ (první slova jsou realizací charakteristického zvuku, jenž je vlastní každé přírodní látce).

Většina hypotéz předpokládá, že posunková komunikace předcházela komunikaci hlasové. Přejít od vizuálně-posunkové komunikace k hlasově-sluchové, vyžaduje změnu chování (od ukazování a předvádění k mluvení) a také anatomické změny mozku a hlasového aparátu. Dnes existují tři hlavní zdroje bádání po původu jazyka: komparativní a historická *lingvistika, *archeologie a *paleoantropologie. Komparativní a historická lingvistika na

základě podobností jazyků rekonstruuje protojazyky a pokouší se odhadnout časové intervaly potřebné k jejich zásadním změnám. Příkladem protojazyka může být praindoevropština, kterou hovořili lidé snad kdesi ve stepích jižního Ruska ve 4. tisíciletí před naším *letopočtem. Protojazyky však nelze ztotožňovat s nějakým původním primitivním stavem jazyka, neboť praindoevropština byla gramaticky mnohem složitější než její moderní formy.

V současnosti se lingvisté snaží porovnávat rekonstruované protojazyky a dospět k společnému počátku. Archeologie studuje památky hmotné kultury, podle jejichž dokonalosti a zapojení do celkového kontextu lze usuzovat na míru symbolického myšlení jejich tvůrců. Konečně paleoantropologie studuje vývoj obsahu mozkovny v souvislosti s rozvojem korových center důležitých pro řeč, symbolické myšlení a celkové mentální schopnosti a zkoumá změny báze lební ve spojitosti s *anatomii hrtanu a ozvučnými dutinami, které se účastní při vzniku hlasu.

Problém původu řeči je však dosud nejasný a mnohé úvahy spekulativní. Přesto lze na základě dosavadních poznatků vytvořit hypotetické schéma vývoje jazyka. Komunikace mezi homininy, jako byli australopitékové, nepochybně probíhala několika způsoby: byl kombinován vizuální kanál (gesta nebo výrazy obličeje) s hlasově sluchovým kanálem (velmi jednoduché hlasové projevy) a ty začaly převládat nad hmatem a čichem. *Adaptace vedoucí ke vzniku řeči pravděpodobně probíhaly v prvních etapách *hominizace, asi před dvěma až třemi miliony let. Proces byl jistě nesmírně pomalý, ale časem se raní hominini začali spoléhat především na hlasově sluchový kanál, což asi souviselo i s tím, že ruce se stále více zapojovaly do jiných činností. Obohacování repertoáru signálů vedlo nakonec ke kontaminaci (blending – vytvoření nového signálu ze dvou starších), která mohla začít u *Homo habilis* a dosáhla mezi svých možností (předjazyka) v pozdním období existence *Homo erectus*. V tu dobu byly vytvořeny podmínky pro dvojrovinnou strukturaci (kombinací hlásek lze postavit úplně nová slova), která mohla být v zásadě dokončena u *Homo neanderthalensis*, ale nedosáhla efektivnosti plně rozvinutého jazyka až do doby definitivního přechodu k člověku dnešního typu asi před 50 000 až 100 000 lety. Schopnost všech dětí bez ohledu na etnický původ osvojit si kterýkoliv z několika tisíc přirozených jazyků na stejné úrovni, svědčí pro to, že předpoklady pro řeč jsou nám vrozeny, a že všechny jazyky jsou *variantami jednoho společného strukturního základu (monogeneze).

Paměť a učení: Paměť závisí na třech procesech: 1) vštípení vjemů (představ, myšlenek), 2) uchování, 3) vybavení (reprodukcí). Produktem je vybavení si původních vjemů buď znovupoznáním, nebo aktivním rozpomínáním. Individuální rozdíly mají genetické pozadí. (Například z řady náhodně vybraných slov si někdo zapamatuje více, někdo méně, podle toho, jaký kdo použil způsob organizace slov. Někteří shlukují slova do kategorií podle významu, jiní podle počátečních nebo koncových souhlásek.) Informace ukládáme do paměti někdy na několik sekund (telefonní číslo), jindy na celý život. Informace musí být však zakódována a uložena tak, aby se dala v případě potřeby vyvolat. Kapacita paměti je omezená; pamatovat si všechny informace je nemožné, nevhodné a přetěžující. Některé informace je však nutno uložit na dlouhou dobu a bez sebemenší deformace.

Paměť sestává ze dvou způsobů udržování informace: 1) paměť krátkodobá (vázaná na několik sekund), 2) paměť dlouhodobá, budovaná tvořením asociací časových a vztahů podle podobnosti/odlišnosti apod. Oběma typy paměti jsou vybaveni všichni zdraví lidé. Liší se objemem, rychlostí, přesností a délkou paměti. Produktivita paměti kolísá podle toho, zda daný poznatek byl osvojen mechanicky nebo logicky, zda jsme byli unavení/svěží, pozorní/nesoustředění, zda jsme měli/neměli zájem, zda poznatek navazoval/nenavazoval na předchozí prožitky, zda jsme měli k osvojení sklony a dědičné dispozice. Funkce paměti lze studovat u jedinců s extrémní pamětí. Lidé trpící synestézií mívají fenomenální paměť. (Synestézie: vyvolání vjemu jednoho smyslu z jiné smyslové oblasti, například barevné slyšení – sluchový vjem doprovázen barevným dojmem.) Pamatují si prostě všechno, ovšem

platí krutou daň: neumějí zapomínat, což je spojeno s chudým abstraktním myšlením. Jiným typem je fotografická paměť převážně u dětí: je krátkodobá a omezená na zrakové představy.

Podle efektů poškození mozku lze usuzovat na oblasti, které jsou s pamětí spojeny. Nacházejí se v kůře mozkové a v některých částech mezimozku. (Například amygdalární jádro a hipokampus [**hippocampus*], velmi staré struktury uvnitř spánkových laloků nebo některá jádra thalamu v mezimozku.) Nejsou však „centry“ dlouhodobé paměti, spíše středisky formujícími, usměrňujícími. Paměťové stopy se nesoustřeďují do určitých míst mozku, ale jsou nejspíše rozptýleny. Zraková informace, ukládaná do dlouhodobé paměti, prochází okruhem korových oblastí, hipokampem a amygdalou, vystupujícími zde na způsob magnetofonové smyčky: ukládají informace zpět do korových míst, odkud byly vyslány. Obvod má i kritická místa („zúžené profily“), pokud jsou poškozena, bývá to pro trvalou paměť kritické. Jedním z takových míst je hipokampus i jiné části mozku. Kromě paměťového obvodu zrakového existují i obvody další: sluchový, hmatový, čichový, s odpovídajícími oblastmi korového systému, včetně příslušných databank. Všechny paměťové obvody nefungují samostatně, ale spolupracují. Dlouhodobá paměť není jednoduchý proces *reprodukce souvislých paměťových záznamů, ale spíše aktivní proces rekonstrukce minulých událostí. Neskladujeme fakta pro fakta, ukládáme je asi jako obecná pravidla, vztahující se k ostatním uloženým faktům, nebo k těm, jež budou teprve přijata. Spíše si pamatujeme, kde takové informace najdeme. Všechno, co změnil náš stav vědomí, ať už je to *alkohol, *jóga, *zen, *meditace nebo silná *emoce, může ovlivnit paměť. K vybavení uložených informací je potom nutno navodit původní stav vědomí.

Zda krátkodobá a dlouhodobá paměť jsou systémy oddělené, nebo propojené, není dosud známo. Podle jedné představy každý sensorický impulz, který dospěje do mozku, vyvolá změny v určitém uzavřeném okruhu neuronů, okruh je zapnut a mozek může tuto elektrickou aktivitu vnímat. Po určité době tato aktivita slábne, až vymizí. Předtím však může vzniknout něco jako strukturální otisk, stopa či záznam, tvořící základ dlouhodobé paměti. Konkrétně jde o plasticitu synapsí. Při učení se *synapse zvětšují a jejich počet vzrůstá. Nejsou-li synapse buzeny salvami vzruchů, vytrácí se. Spolu s úbytkem dendritů tvoří anatomický substrát pro zapomínání. (Srovnej: zvířata vyrůstající v prostředí bohatém na podněty mají více synapsí.) Neuromorfologicky je paměť neurokognitivní síť velkého rozsahu modulárně uspořádaná. Neuropsychologicky se ke krátkodobé paměti řadí paměť pracovní a dlouhodobá se třídí na deklarativní (epizodická a *sémantická) a nedeklarativní.

Učení: Od narození se učíme různým úkonům (chůzi, plavání, řemeslné zručnosti), učíme se mluvit, ve škole si osvojujeme rozsáhlou poznatkovou soustavu – jazyk, matematiku, deskriptivní geometrii, dějiny svého národa a světa, biologii atd. Ve škole i mimo školu se učíme složité sociální chování, nezbytné k životu v té či oné společnosti. Existují případy „vlčích dětí“, které vyrostly v *přírodě neovlivněny lidskou společností. Vydávají pouze neartikulované zvuky, špatně chodí, ale dobře šplhají po stromech a jsou silné a obratné. Tyto případy vždy vyvolávaly diskusi o tom, do jaké míry je osobnost člověka daná výchovou. U těchto dětí má nejvýznamnější důsledky zanedbání sociální výchovy.

Abychom se stali funkčními osobnostmi, nutně potřebujeme sociální prostředí, zejména rodinu. První fáze poznávacího procesu je sensoricko-motorická. Dítě si osvojuje různé druhy dovedností a prostřednictvím vnímání a pohybových odpovědí se dozvídá o svém okolí. Poté navazuje fáze předoperační, jež trvá od 18 měsíců do 7 let. Děti postupně používají symboly jazyka tak, aby předaly své myšlenky druhým. Také přemýšlí o předmětech, jež je obklopují a o jevech a svých prožitcích. Nejsou už omežovány přítomností. Nejsou však ještě schopny duševních operací, které by je vyváděly za hranice jejich bezprostředního vnímání. Poznávání má ráz intuitivních dohadů. Ke konci této fáze se však již objevuje smyslová abstrakce. Třetí fází je stadium konkrétních operací. Dítě manipuluje nejen s předměty, ale i píše, čte, počítá a řeší řadu složitějších problémů. Chybí mu však ještě v mnoha případech odhad. Na konci této

fáze (11 let) děti mistrně řeší problémy, které přesahují bezprostřední vnímání. Jejich poznávací operace spíše řeší konkrétní realitu, než prozkoumávají možnosti. Ve věku mezi 11 a 15 lety už děti vstupují do fáze logických operací, jež představuje vyvrcholení všech předchozích fází. V té době mohou stejně dobře uvažovat o možnostech jako o skutečnosti.

Mezi 15–20 lety si každý dospívající už nashromáždil tolik rozmanitých dovedností, znalostí, návyků a projevů chování, že může žít mimo rodinu. Osvojené znalosti a návyky jsou různého druhu, ovšem vůbec nejsložitější je přivýkání si mezilidským vztahům, které nám dovolují žít navzájem v poměrně harmonii, založené spíše na spolupráci než na hrozbě silou. Ačkoliv se řada živočichů učí pokusem a omylem nebo napodobováním a hrou, žádný z nich nerozšířil dobu výuky na celou dobu svého života.

Na otázku, jak se lidé učí, se snaží odpovídat tři výzkumné směry: **behaviorismus*, *reflexologie* a *tvarová psychologie*.

Behavioristé vyšli z empirické zkušenosti, že zvířata a lidé ovlivňují svým chováním prostředí tak, aby dosáhli odměny, a současně zvažují své chování, které by mohlo vést k opačným důsledkům. Z pokusů na zvířatech, při kterých laboratorně upravovali podmínky k učení (problémový box, Skinnerův box, bludiště), odvodili některé „zákony učení“; například zákon efektu: „Reakce vedoucí k uspokojování se při opakování situace navodí lehčeji, než reakce vedoucí k nelibosti.“ Jejich představou je, že lidské chování není ničím jiným než podmiňováním. V našem chování se opakuje to, za co jsme byli odměňováni rodiči, učiteli, přáteli, a vyhýbáme se akcím, za něž jsme byli trestáni. Lidská osobnost je výsledkem pouze dřívějšího podmiňování. Tím jsou lidé zbaveni individuálních emocí, motivů a myšlení a je *de facto* popírána **svoboda člověka žít svým vlastním, a to zcela jedinečným způsobem.*

Podle reflexní teorie jsou všechny **akty vědomého života* v podstatě reflexy. Známé jsou pokusy ruského fyziologa a psychologa Ivana Petroviče **Pavlova* s podmíněnými a nepodmíněnými reflexy. V laboratorních experimentech se psy vedlo zazvonění před podáním potravy nakonec k slinění i bez podání potravy. Vzniklé podmíněné reflexy však nebyly v porovnání s nepodmíněnými stále. Nebyl-li zvuk (kondicionální podnět) čas od času spojen s nepodmíněným podnětem, podmíněný reflex vyhasínal. Stačilo však občas spojit oba podněty a podmíněný reflex byl obnoven. Kondicionálním podnětem se ovšem může u člověka stát také vyslovený, nebo napsaný pojem – slovo. Ivan Petrovič Pavlov proto rozšířil teorii o „druhou signální soustavu“, v níž se slovo stává signálem signálu. V Pavlovově signální teorii byl tak nejen překonán jednoduchý behavioristický spoj podnět – reakce, ale byl zde poprvé zaveden jako rozhodující faktor pojem „vědomé prožívání“, které se v živé bytosti odehrává mezi podnětem a reakcí.

Tvarová psychologie (Gestaltpsychologie) omezuje psychické meziprocesy při podmiňování na pouhé asociace a pudová hnutí. Biologický podnět vyvolává vjem, který aktivuje pudový stav, jež vyústí v pudové chování včetně akcí jednotlivých orgánů.

Kognitivní psychologové se dnes shodují na tom, že kromě podmiňování a reflexní aktivity vůbec existují ještě i další formy učení. Zvláště u lidí sestává učení z průběžné integrace malých částí informací do větších jednotek a ty opět do ještě větších. Jde o bezděčný proces, jenž se spojí v okamžiku, uslyšíme-li posloupnou řadu slov – větu. Žádná teorie podmiňování není schopna uspokojivě vysvětlit, jakým způsobem jsme dávno před školní docházkou ovládli – byť i jednoduchá – mluvnická pravidla. Lidé se zřejmě rodí se schopností naučit se jazyk, stejně jako se rodí s programem pro osvojení chůze. Vrozená schopnost naučit se mluvit, a na tomto základě vybudovaná schopnost mluvit, je zvláštní tím, že člověka, který chce komunikovat, zbavuje nutnosti učit se konkrétním větám pro konkrétní situace, ale činí ho způsobilým tvořit věty podle určitých pravidel, jejichž pomocí je schopen jazykově ovládnout veškeré situace.

Teorie „podnět-reakce“ nám nedá odpověď na to, proč si pamatujeme obsah jistých zpráv, které jsme si přečetli nebo viděli již dříve v některém ze sdělovacích prostředků. Nevysvětlí to

ani reflexní teorie. Učení totiž nelze oddělit od tak složitých a vzájemně propojených duševních pochodů, jako je vnímání, myšlení, jazyk a řešení problémů.

Tvořivé myšlení: Tvořivé myšlení je vedle takových vlastností, jako je úderový krok, spojení palce s ukazováčkem, jedním ze znaků lidské jedinečnosti. Většina našich ostatních kulturních projevů je v nás pěstována od narození pomocí symbolů, a tak jsme se soustavným opakováním naučili bezchybně chodit, artikulovaně mluvit či při jídle dodržovat pravidla správného stolování.

Tvořivé myšlení je něco z naprosto nového a jiného. Nestraní opakovatelnosti a už vůbec ne poslušnosti. Jde o něco rafinovaného, subtilního a mnohdy vůbec nepostihnutelného, dokonce samotným tvůrcem, který na všechno nové a neobvyklé „číhá s nastavenou pastí“ schémat, šablon a kadlubů. Lidé nadaní tvořivým myšlením ze všech informací dostupných všem začnou vybírat jenom některé a kombinují je neobvyklým způsobem. Tvořivé myšlení je označováno jako „dar přírody“ a zřejmě některé jeho složky děděny jsou. A také je známo, že není ovlivňováno inteligencí (měřenou *intelligenčním kvocientem). Lidé posedlí *tvořivostí bývají zahloubaní, jati svou představivostí a myšlenkovou složitostí a srší překvapujícími nápady. Dávají přednost složitým hrám, složitým malbám a komplikovaným hudebním dílům a promluvy s nimi nebývají vůbec lehké. Záliba v nekonvenčnosti a heuristických postupech (*heuristika) je možná přivádí do nových situací, jež je vybízejí k tvoření nových myšlenek a nových věcí. Mladí lidé jsou tvořivější, staří jsou zase plni zkušeností. Hranice čtyřiceti let bývá u mnohých (až na výjimky) tvořivému myšlení uzavřena. Za tuto výstřednost, v přírodě jedinečnou a vůbec lidskou, jsme náležitě odměňováni: estetickými prožitky, radostí a občas i pořádným zklamáním. Jeden ze základních hybných principů biosféry – *pokus a omyl – se pokoušíme nahradit tvůrčím myšlením. Vědomě a dopředu se pokoušíme měnit vše kolem sebe i v nás samých. Protože tak činíme odněpaměti, vytváříme nepřetržitý sled problémů, velkolepých a zároveň i děsivých, živých a řízených vnitřním pohybem informací – tvořivým myšlením. Brzdit tento pohyb by znamenalo zpozdit se ve vývoji. Zmařit tento pohyb by možná znamenalo začít od začátku. (Viz též *metoda ars inveniendi, *myšlení, jazyk, symboly a rituály archaických lidí, *myšlení, jazyk, symboly a rituály moderních lidí, *myšlení [jeho jistoty a nejistoty].) (Jaroslav Malina)

člověk – osa lidského těla (a stavební plán obratlovců – čtvernožců), základem osy těla obratlovců je *struna hřbetní* (**chorda dorsalis*), obecný a typický taxonomický znak celého *kmene chordát, včetně všech obratlovců. Je tvořena velkými vodnatými buňkami, kryta vazivovým obalem, čímž vzniká pevná a pružná tyčinka. Kolem chordy se vytvářejí těla obratlů. Páteř složená z obratlů přebírá její opornou funkci. Mezi obratlovými těly se diferencují meziobratlové ploténky (**discus intervertebralis*). Chorda segmentuje (*segmentace) a zůstává jako rosolovité kulovité jádro (**nucleus pulposus*) uvnitř vazivové chrupavky meziobratlové ploténky (*anulus fibrosus*); funguje jako kuličkové ložisko v pohybech mezi sousedními obratli. Z dorzálních okrajů těl obratlových vyrůstají výběžky (neuroapofýzy), ohraničují páteřní kanál (*canalis vertebralis*) jako kostěné pouzdro chránící míchu hřbetní. Spojující se neuroapofýzy obou stran rostou dozadu a vytvářejí trnové výběžky (*processus spinosus*). Mezi těly sousedních obratlů vznikají kloubní výběžky (*processus articularis*), umožňující vzájemný pohyb obratlů a pohyby celé páteře. Odchylnou stavbu mají u savců (plazů, ptáků) první dva obratle. Atlas savců je tvořen dvěma kostěnými oblouky se dvěma kloubními ploškami (kondyly) pro spojení s lebkou. Z *ventrálních výběžků obratlových těl (pleurapofýzy) vznikají žebra (**costa*) po celé délce páteře. (Bezocasí obojživelníci je nemají, ocasatí mají velký počet krátkých žebor ventrálně nespojených, u plazů prorůstajících až k střední rovině, kde se spojují podélnou kostěnou lištou, což je základ *hrudní kosti [**sternum*]). U čtvernohých obratlovců je počet žebor variabilní, ale ve

fylogenezi se jejich počet stále redukuje. Od plazů (po celé délce trupu) po savce, kde jsou omezena jen na hrudník a připojena k sternu *chrupavkami.

Lebka je především ochrannou schránkou pro mozek a složité smyslové orgány (druhotně se ke skeletu lebky připojily deriváty žaberních oblouků, původně podpírajících žábry. Lebka vyšších obratlovců, včetně savců, se vyvíjí ze tří základních složek: *neurokrania*, *desmokrania* a *chondrokrania*. Neurokranium či chondrokranium je první pevná schránka okolo vyvíjejících se mozkových váčků. Původně chrupavčité kranium je nahrazováno kostí. Desmokranium tvoří kosti vznikající osifikací ve vazivu *kůže kryjící neurokranium. Většina původního desmokrania se stává součástí neurokrania, zejména té, která formuje klenbu lební (část kosti *čelní, *spánkové, *týlní a kosti *temenní). *Splanchnokranium vzniká ze žaberních oblouků; ty ztrácejí původní funkci a stávají se součástí obličejové části lebky. U nejnižších obratlovců jsou tři základní části lebky zcela oddělené. U chrupavčitých ryb (například žraloků) tvoří neurokranium jednotlivé schránky pro orgány zraku, sluchu, čichu a rovnováhy. Klenba lební není úplná a značnou část tvoří pouze kožní a vazivový kryt. K mozkové části neurokrania se připojují první dva *žaberní oblouky (stav u žralokovitých ryb). První oblouk se rozdělil na horní a dolní část. Z horní části vzniká horní čelist (palatoquadratum), z dolní části pak základ dolní čelisti. Druhý žaberní oblouk (hyoidní) se dělí na dorzální chrupavky (hyomandibulární) a párové chrupavky ventrální (hyoidní). Z oblouků žaberních tedy vzniká původní typ splanchnokrania, z něhož u obratlovců postupnou a komplikovanou přestavbou vzniká obličejový skelet. U kostnatých ryb osifikují chrupavčité partie, vznikají nové kosti desmokrania ve vazivu váčků neurokrania a oblouků splanchnokrania: týlní, spánkové, *klínové a *čichové kosti mají velký počet elementů. Žaberní oblouky prodělávají největší změny: dotváří se horní a dolní čelist spojováním jednotlivých, původně izolovaných elementů, doplňovaných krycími kostmi desmokrania. Nově se formuje *čelistní kloub. Dolní čelist přestává být spojena s horní čelistí (**maxilla*), ale mezi obě se vkládá artikulační kost (*articulare*). U obojživelníků změny ve stavbě lebky souvisí s přechodem na převážně suchozemský způsob života. Neurokranium zůstává větší, rozrůzňují se další části *týlní kosti, u sluchového pouzdra vznikají preotické kůstky. Klenbu lební doplňují krycí kosti temenní, čelní a spánkové. Spodinu doplňují *kosti patrové a křídlaté. U viscerálního skeletu se kolem základů horní a dolní čelisti vytváří větší počet krycích kostí. V horní části hyoidního oblouku se vyvíjí samostatná tyčinkovitá středoušní kůstka (kolumela: zastupuje funkci tří sluchových kůstek savců). Dolní část hyoidního oblouku se přeměňuje v jazylku. Celkem se obojživelníci vyznačují poměrně malým rozvojem zcela nových kostí chondrokrania i desmokrania a přeměnou části druhého žaberního oblouku na sluchovou kůstku a jazylku. Plazi navazují na obojživelníky, ale částečně i na principy stavby lebky ryb: osifikace všech původně chrupavčitých kostí a dobudování klenby, bočních partií a báze lební krycími kostmi. Počet kostí je velký (větší než u savců), zvláště krycí kosti klenby sestávají z řady elementů osifikujících ve škáře. Savčí lebka vývojově navazuje na lebku plazů. Typická je velká mozkovna, sledující enormní rozvoj neurokrania (mozku). Lebka je složena z menšího počtu kostí, protože původně izolované části srůstají ve větší celky: jednotná týlní kost, *kost skalní a kosti klínové. Nejtypičtější znaky: v obličejové části vzniká z výběžků spánkové kosti, *lící kosti a horní čelisti *jařmový oblouk. Jednotná týlní kost má dva kondyly pro spojení s *atlasem. Na lebeční spodině v místě původního sluchového pouzdra vzniká samostatná bubínková kost, která po narození srůstá s kostí spánkovou. Vznik druhotného kostěného patra (výběžky horních čelistí, patrové kosti, mezičelisti), což umožňuje nepřerušované dýchání při současném polykání potravy. Definitivní přeměna viscerálního skeletu ve tři středoušní kůstky: *kladívko, *kovadlinku a třmínek. Kostra končetin souvisí se vznikem končetin vůbec: párové končetiny mají téměř všichni obratlovci a typické končetiny suchozemských obratlovců jsou homologní (*homologie) s ploutvemi ryb, které se při přechodu obratlovců z

vodního prostředí na souš přeměnily v pětiprsté končetiny. Kostra párových ploutví ryb je předobrazem stavby končetin suchozemských obratlovců: od jednoduchého kožního cípu s minimální vnitřní výstuhou až po kostru končetin. (Například již u žraloků jde o kostru končetin složenou z lopatkového a pánevního pásma, které jsou připojeny ke skeletu trupu a vlastní kostry končetin/ploutví: pásmo prsních párových ploutví má chrupavčitý oblouk spojený s vlastním trupem; k vrcholu oblouku je pohyblivě připojena kostra končetiny, která sestává ze tří částí. Na bázi ploutve 3/2 chrupavky (*basalia*) spojující se s obloukem lopatkového/pánevního pásma; na chrupavky navazuje řada tyčinkovitých chrupavek (*radialia*). Přestavba ploutve v končetiny čtvernožců byla asi nejdůležitější změnou ve fylogenezi obratlovců. Příklad lalokoploutvých krossopterygií: tyto dvojdyšné ryby se mohly určitou dobu primitivním způsobem pohybovat na souši. K lezení používaly násadkovité prsní ploutve, vybavené svalovinou izolovanou od svalstva trupu: kostra připomíná stavbu pětiprsté končetiny. Obojživelníci mají zdokonalenou stavbu končetin umožňující poměrně obratný a rychlý pohyb: lopatkové pásmo tvořeno 3 kostmi: *lopatkou, krkavčí kostí (*coracoideum*) a kostí předkrkavčí (*procoracoideum*); všechny se spojují, aby vytvořily jamku pro *kost pažní. Pánevní pásmo má též 3 kosti vytvářející kyčelní kloubní jamku. Části pánevního pásma tvoří kosti typické pro všechny suchozemské živočichy: *kost kyčelní (*os ilium*), *kost sedací (*os ischii*), *kost stydká (*os pubis*). Tato kostra vlastní končetiny se již zásadně liší od ploutví. Ploutve představují jednoduché páky umožňující jen veslovací pohyb. Kostra končetiny obojživelníků je již systémem pák, umožňující nejen pohyb končetiny vzhledem k trupu, ale i pohyb jednotlivých částí končetiny navzájem. Skelet pětiprsté končetiny obojživelníků se shoduje s obecným principem stavby pětiprsté končetiny všech obratlovců (včetně člověka). Má 3 oddíly: 1) *Stylopodium: kosti pažní / stehenní; úsek tvořen jen jednou kostí (kost pažní – **humerus* / *kost stehenní – **femur*); ta se *kloubně připojuje k lopatkovému/pánevnímu pásmu. 2) *Zeugopodium: kostra předloktí *bérce má 2 paralelně probíhající kosti (*kost vřetenní – **radius* + *kost loketní – **ulna* / *kost holenní – **tibia* + *kost lýtková – **fibula*). 3) *Autopodium: skelet ruky a nohy složen ze 3 pododdílů: *kosti zápěstní (karpální) / *zánártní (tarzální); na ně navazují kosti záprstní (metakarpy a metatarzy). Tato část skeletu ruky a nohy je tvořena 5 kůstkami, které se rozbíhají vějířovitě (paprsčité) k prstům ruky a nohy, které jsou tvořeny *články prstů (*phalanges*). Různé morfologické odchylky v počtu kostních elementů, tvaru kostí a jejich vzájemné spojení, které zjišťujeme u jednotlivých druhů, vyplývají z adaptace obratlovců (včetně primátů, člověka) na různá životní prostředí, a souvisí s charakteristickým způsobem pohybu (lezení, skákání, dvounohá chůze apod.). (Jaroslav Malina)

člověk – pletenec pánevní (jeho přestavba ve vztahu k bipednímu pohybu a reprodukci: evoluční jizvy), vztahy mezi elementy pánve jsou od primitivních savců až po nižší *primáty podobné, ale v dalším vývoji směrem k *člověku dochází k zásadní přestavbě pánve. Díky procesu *hominizace je pánev člověka v mnohém směru uzpůsobena zcela jinak než u subhumánních primátů. Souvisí to především se změnami pohybového systému při nabytí vzpřímené postavy (vertikalizace) a chůze po dvou (*bipedie), které jsou jedním z klíčových momentů v procesu hominizace. Přejít od *kvadrupedie k bipedii, což vedlo i k odštěpení *homininů od ostatních antropoidů, znamená i zásadní přestavbu pánve (tzv. druhý hominizáční komplex). Tato přestavba proběhla u obou pohlaví diferencovaně. Generalizovaná pánev primátů se vyvíjí vzhledem (1) k specializaci pánve v pohlavně diferencované adaptaci na vertikalizaci a bipední lokomoci a (2) k adaptaci femininní pánve na změněné podmínky porodu.

Vzhledem k systému sexuálního dimorfismu (pohlavní dvoutvárnosti) jsou vztahy mezi chováním, funkcí a strukturou pánve důležité (1) z hlediska evolučně vzniklé mnohotvárnosti způsobů lokomoce a (2) z hlediska rozrůzněnosti podmínek a mechanismu porodu.

Pohlavní rozdíly související s hominizací: V evoluci primátů směrem k bipedii se uplatňuje formotvorné působení statických a dynamických změn pohybového systému, což vyvolává výrazné proměny tvaru a polohy pánve: pánev člověka je oproti jiným primátům výrazně nižší a širší. Největšími změnami prošla kost kyčelní (**os ilium*). Původní os ilium je jen úzká, obdélníková „tyčka“ s lištovitými ploškami pro připojení svalů. U subhumánních primátů se os ilium prodlužuje s velikostí živočicha; u člověka je druhotně zkráceno. Zkracování a rozšiřování kosti kyčelní je nejpozoruhodnější trend v evoluci pánve. Výlučné zatěžování dolních končetin při vzpřímení postavy zvyšuje i přímé působení tlaku na pánev, což vyvolává výraznější bederní *lordózu. Míra změn souvisí s velikostí zatížení a největšího stupně dosahuje u člověka. Následkem změny polohy kosti kyčelní při její změně tvaru je zmenšení výšky a zvětšení předozadních rozměrů celých pánevních kostí, dorzokaudální posun křížo-kyčelního skloubení, změna sklonu kosti křížové (**os sacrum*) a především vytvoření výrazného zářezu – *incisura ischiadica major*. Zářez je u poloopic ještě sotva naznačen; ve vývojové řadě primátů je však stále výraznější a jeho oblouk se stále prohlubuje.

U mužů je „vykrojení“ velkého sedacího zářezu výraznější než u žen. Hmotnost vzpřímeného těla působí na kost křížovou, která změnila polohu tak, že směr síly je orientován přímo proti její bázi. Část báze ležící před rotační osou křížo-kyčelního skloubení (**articulatio sacroiliaca*) je tlačena dolů a část báze za touto osou je tažena svaly vzpřimujícími *trup (erektory) naopak nahoru: výsledkem je zakřivení kosti křížové, které u antropoidů téměř chybí, vyčnívání sedacího trnu (*spina ischiadica*) a přesun sedacího hrbolu (**tuber ischiadicum*) dozadu, nahoru a vně. Se změnou polohy pánve se dozadu přemísťuje i těžiště, což je nevýhodné pro udržování rovnováhy. Současně však strmý sklon pánve umožňuje přenos váhy trupu přímo na rotační osu *kyčelních kloubů a zkrácením dolní části kosti kyčelní se zmenší vzdálenost mezi křížo-kyčelním skloubením (**articulatio sacroiliaca*) a kyčelním kloubem (**articulatio coxae*). Při vzpřímeném postoji leží oba *klouby nad sebou a vzdálenost připojí zmohtnělých svalů od kyčelního kloubu se zvětšuje (následek zvětšení horizontálních rozměrů pánve a prodloužení kosti kyčelní dozadu). Čím je totiž vzdálenost mezi jmenovanými klouby menší, tím je rameno síly kratší a otáčivý moment váhy těla vychylující pánev z rovnováhy je menší. Čím více jsou úpony svalů působících na pánev vzdáleny od kloubů, v nichž vykonávají pohyb (tj. od bodu otáčení), tím delší je i jejich rameno síly a tím větší je i otáčivý moment, respektive tím menší sílu vyžaduje udržování rovnováhy. To je zřejmě jeden z nejdůležitějších „klíčů“ k úspěchu hominizace: evoluční mechanismus minimalizuje labilní polohu a maximalizuje účinek svalů při optimálním energetickém režimu udržování rovnováhy. Skeletní změny jsou následky změn silového působení svalů, což je vyvoláváno a posilováno změněnými vzorci chování.

Tyto změny ovšem ovlivňují prostorové poměry pánve: nutnost malé vzdálenosti mezi sakroiliakálním a kyčelním kloubem je v protikladu s nutností zachovat u femininního pohlaví přiměřeně prostornou pánevní dutinu (kostěný porodní kanál) pro průchod zralého plodu při porodu. U žen je evolučně velikost pánevní dutiny dána velikostí hlavičky *novorozence, kdežto u mužů výhradně podmínkami lokomoce. To odlišuje u obou pohlaví i způsob držení těla, pohybová schémata, tvar, velikost i proporce pánve. Pohlavní rozdíly související s podmínkami porodu nejsou pro člověka specifické. Pánev mláďat obou pohlaví se podobá páni dospělých samců, ale pánev samic se v *pubertě přetváří na dospělou formu: specializuje se pro *porod; a to především prudkým *růstem *stydě kosti v předpubertálním období. Je to adaptace ženské pánve na mechanické podmínky porodu při *relativně velkém plodu, především hlavičky. Vztah velikosti porodního kanálu k rozměrům hlavy zralého plodu má při porodu velký význam (kranio-pelvicový poměr/nepoměr). U velkých primátů přesahují rozměry dutiny pánevní rozměry hlavy novorozence: porod je lehký. Malí primáti mají vzhledem k velikosti těla matky velká mláďata (u velkých primátů je tomu naopak). Člověk v tomto ohledu zaujímá střední postavení. Ale u malých primátů a člověka je předozadní a

příčný průměr pánevního vchodu prakticky stejný, nebo dokonce menší než rozměry hlavy novorozence: porod je obtížný. Největší novorozeneckou hlavu vzhledem k porodnímu kanálu mají makakové a člověk.

Při porodu dochází k adaptaci jak na straně pánve, tak na straně hlavičky plodu. Na pánvi dochází vlivem hormonů k částečnému rozvolnění pánevních spojů – *spony stydké a křížo-kyčelního skloubení, čímž je umožněno zaklonění kosti křížové a kostrční a tak zvětšení průchodnosti porodního kanálu. (Spona stydká a periferní lem styčných plošek křížo-kyčelního spojení jsou tvořeny *vazivovou chrupavkou, která je schopna „bobtnání“. Styčné plošky na kyčelní a křížové kosti mají nepravidelný tvar, jejich drobné výběžky zapadají do sebe jako „zuby ozubených koleček“, čímž u mužů a nerodivších žen v kloubu minimalizují pohyb (**amfiarthosis*); při porodu kloubní chrupavka pod hormonálním vlivem „bobtná“ a funguje jako „hydraulické zařízení“: oddálí styčné plošky od sebe tak, že kloub se uvolní a kost křížová se může zaklonit až o 4 cm, kostrč až o 10 cm.) Na straně hlavičky pak dochází k protažení hlavičky (*konformace), při kefalo-pelvickém nepoměru k přibližování zkostnatělých šupin kostí klenby lební ve vazivovém desmokraniu s následnou deformací (konfigurace) a vnitřní rotaci hlavičky při cestě porodním kanálem. Protože hlavička novorozence člověka je zpravidla větší než kostěný porodní kanál, má člověk ze všech savců porod nejkomplikovanější se složitým mechanismem, doprovázený většinou pronikavými bolestmi. Působením velkého tlaku na hlavičku novorozence během porodu může někdy dojít k jejímu poranění (porodní trauma), která se mohou projevit bezprostředně (kefaloheatom) nebo při protražovaných porodech může dojít k asfyxii (dušení způsobené nedostatečným přívodem kyslíku) a následnému poškození mozku dítěte. I mikrotraumata mohou souviset s ovlivněním chování (například lehká mozková dysfunkce, tj. hyperkinetický *syndrom u neschopnosti vychovatelných dětí). (Hypotetická otázka: nesouvisí porodní mikrotraumata i s tzv. „deprivanty“ [nositelé agrese a intolerance], kteří i z biologických důvodů nedosáhli normality citové a hodnotové?)

„Evoluční jizvy“ jsou daní za nedokončené přizpůsobení výhodné bipedální lokomoci. Kromě kranio-pelvického nepoměru a jeho důsledkům se nedokončenému přizpůsobení vzpřímené postavě přiřítají četná onemocnění páteře, zejména v přetížené bederní oblasti (degenerativní změny meziobratlových plotének (**spondylosis*), „ústřely“ při neobvyklých pohybech (*lumbago*), výhřez plotének, zejména u posledního obratle bederního). Vzpřímená chůze si vyžádala „vytažený pas“, kdy vzdálenost mezi posledním žebrem a pánví je značná, tělo (zejména po stranách) není tělo vyztuženo žádnou strukturou skeletu: zejména v oblasti přední stěny břišní jsou oslabená místa, kde (za určitých podmínek) mohou vznikat kýly (**hernia*), například pupeční, tříselné, brániční. Úzký porodní kanál představuje i selekční tlak na obličejovou část lebky: novorozené děti mají vzhledem k budoucím zubům malé čelisti. Jaroslav Malina)

člověk – pohybový aparát a neurohumorální regulace, veškerá činnost a chování člověka jsou prováděny pouze výkonnými orgány řízenými centrální nervovou soustavou: 1) příčně pružnou svalovinou, 2) hladkou a srdeční svalovinou, 3) žlázami. (Jaroslav Malina)

člověk – principy řízení živých organismů, organismus lze chápat z hlediska systémově-evolučního přístupu jako hierarchicky uspořádaný otevřený celostní *systém s *principy sebeřízení (*autoregulace). Organismy (včetně člověka) jsou tzv. otevřené systémy, v nichž probíhá výměna látek, energie a *informace s okolím, na rozdíl od uzavřených systémů, kde je výměna omezena jen na energii. Každý uzavřený systém, ponechán bez vnějšího vlivu, nabývá rovnováhy dosažením maximální entropie (ve smyslu neuspořádanosti) s minimální volnou energií. Otevřené systémy dosahují za určitých podmínek též rovnovážného stavu, stacionárního stavu tzv. průtokové rovnováhy, kdy makroskopické veličiny zůstávají nezměněny přesto (nebo právě proto), že mikroskopické procesy metabolismu neustávají. Uzavřené systémy směřují k narůstání entropie, tj. k snižování míry uspořádanosti, což je

obecně charakteristické pro neživou *přírodu (katamorfóza). Otevřené systémy mají prostřednictvím autoregulace tendenci snižovat entropii, tj. udržovat míru uspořádanosti (alespoň v období *růstu), což je charakteristické pro živou přírodu (anamorfóza). Přechod k vyšší složitosti (jak ve *fylogenezi, tak *ontogenezi) souvisí se štěpením původně jednotného ekvifinálního systému na parciální subsystémy. Dochází k přechodu od méně diferencovaného stavu k diferenciaci částí v celku. (Celek existuje pouze prostřednictvím svých částí. Jejich společné působení a vzájemné vztahy z nich činí to, co jsou. Je-li část izolována, ztrácí svou funkci. Celek je více než součet svých funkcí, i při ztrátě určitých částí nepřestává být celkem. To, co je v jednom vztahu částí, je v jiném vztahu celkem, ale naopak část sama je vždy celkem.) Diferenciací se systém štěpí na méně závislé kauzální řetězce (progresivní segregace) a jednotlivé části se fixují na určitou činnost (progresivní mechanizace), což je spojeno i s diferenciací řídicích prvků / subsystémů (centralizace). Nepatrné energetické změny řídicích prvků umožňují značné změny celého systému. Jen rozvinutý, centralizovaný systém lze chápat jako celostní individuum (individualizace).

Ve vývoji organismů lze vidět přechod od relativně labilních struktur (méně mechanizovaných a více regulovatelných) k strukturám relativně stabilnějším (více mechanizovaným a méně regulovatelným). Čím více částí se funkčně, v určitém vymezeném směru, specializuje, tím více se stávají nenahraditelnými. Řízení organismů je 1) *primární: vzájemné působení struktur jako otevřených systémů. Organismus je plastický, schopný regenerace, ekvifinality (tj. dosahování určitých stavů, respektive týchž cílů z různých počátečních podmínek (východisek) různými cestami; 2) vývojově *sekundární systém *regulace má řídicí funkce lokalizované do morfologických struktur (regulace genetická, nervová ...). Ta omezuje primární dynamickou regulaci, ale zdokonaluje organismus směrem k účelnějším formám. Jednoduchou finalitu má každý systém (statická „vhodnost“). U živých organismů jde o dynamickou „zaměřenost“, která je jistým výrazem kauzality, vyplývající z obecných vlastností systému, zejména ze směřování k určitým druhům rovnovážných stavů, kterých je možno dosáhnout v budoucnosti. Pravá *finalita, tj. „cílovost“ jako determinace aktuálního chování předvídaním cíle, je výsadou lidského *vědomí a tvůrčího myšlení. Zaměřenost spočívající na uspořádání struktury je u vývojově rozvinutých forem organismů založena především na zpětné vazbě. Regulace prostřednictvím fixovaných zařízení uskutečňuje vzájemné propojení prvků systému, ale snižuje ekvifinalitu, snižuje možnost dosažení rovnováhy při poruše, omezuje samoregulaci a ztráta kardinálního prvku systému vede k jeho zániku jako celku.

Řídicí systém lze studovat i z hlediska funkční *morfologie v širokém slova smyslu. Morfologii v tomto pojetí lze chápat jako studium struktury organismů, která je sledována jako funkční systémy a to zkoumáním tvaru jejich prvků a prostorových souvislostí mezi nimi na různých rozlišovacích úrovních a v různých fázích evoluce. Funkcí pak rozumíme vztah mezi strukturou a chováním. Chování chápeme jako způsob interakce s okolím, kdežto všechny skutečnosti, které lze v daném okamžiku v systému rozpoznat určují jeho stav; řízení systému je v tomto pojmovém aparátu působení na strukturu a chování s cílem dosáhnout žádoucí funkce. Řídicí (regulační) činnost v kybernetickém modelu organismů jako hierarchicky uspořádaných otevřených systémů je založena na zpracování informací. Řídicí systém zahrnuje: 1) zařízení na příjem dostatečného množství pokud možno objektivních informací o změnách vnějšího a vnitřního prostředí, o činnosti jednotlivých prvků všech subsystémů řídicích a řízených a o výsledcích této činnosti; 2) zařízení pro převod vstupních informací k místům jejich zpracování; 3) zařízení pro převod výstupních informací, 4) zařízení fungující jako výkonné prvky řízených systémů, které realizují obsah řízení, a to vše na vzájemně podřízených úrovních s cílem zachování celovztáhné uspořádanosti – integrity organismu jako celku (zachování průtokové rovnováhy „sebeutváření“ a „sebeudržování“, *homeostázy vnitřního prostředí, přizpůsobování prostředí a přizpůsobování se prostředí

chováním). Integrační funkcí řízení (neurohumorální regulace) zabezpečuje převahu vnitřních systémových podmínek a relativní stálost struktury, tj. hierarchicky uspořádaný systém subordinovaných subsystémů, které zaručují *rekonstrukci, reprodukci a evoluci živých individuí. Organismy jsou tzv. otevřené systémy: za určitých podmínek dosahují průtokové rovnováhy, kdy neustálým tokem látek, energie a informace mezi organismem a prostředím se organismus sebeutváří a sebereguluje. Otevřené systémy jsou schopny se bránit narůstání entropie, tj. udržovat nebo i po určitou dobu zvyšovat (růst) míru své uspořádanosti, a to autoregulací, sebeřízením. Hierarchicky uspořádaný autoregulující se systém má vertikálně uspořádané subsystémy (u neurohumorální regulace odpovídají *hierarchii odvozené z fylogenetického vývoje) – s prvotním právem zásahu (intervence) subsystémů vyšší úrovně do činnosti subsystémů nižší úrovně a závislosti subsystémů vyšších úrovní na skutečném výkonu každé nižší úrovně. U systémů centralizovaných a individualizovaných (například u člověka) pak porušenou autoregulaci lze ovlivňovat i nepatrnou energetickou změnou na vstupech řídicího systému, která může způsobit i značné změny celého řízeného systému.

U složitějších živočichů (samozřejmě včetně člověka) jsou nejdůležitější regulační mechanismy vázány na soustavu neurohumorální (z didaktických důvodů je dělena na soustavu humorální, zejména *žláz s vnitřní *sekrecí a na soustavu nervovou, zejména *CNS). Humorální regulace je fylogeneticky stará, převod informace je pomalý a působí převážně generalizovaně na mnoha místech organismu. Signálem je chemická látka (například *působek, *hormon, který se šíří krevním oběhem). Nervová regulace je fylogeneticky mladá, respektive mladší, převod informace je rychlý, pohotový a lokalizovaný. Je vhodná pro situace vyžadující konkrétní a cílené řešení. Signálem je nervový vzruch. Informace se šíří vodivými výběžky nervových buněk (neuronů), respektive neurony řazenými do nervových drah nebo složitých obvodů či neuronálních „sítí“. Mezi oběma systémy je úzká souvislost: nervový vzruch se mezi oběma neurony přenáší pomocí *synapse (přes synaptickou štěrbinu se přenáší pomocí chemického mediátoru) a některé nervové buňky přímo vytvářejí chemické látky (například v jádrech *hypothalamu se vytváří hormon oxytocin, který má význam pro vylučování mléka při kojení a pro stahy *dělohy za porodu). Nervový systém jako celek je u člověka soustavou centralizovanou a silně individualizovanou. Například mozek je morfologickým podkladem mnoha funkcí: *paměť, vnímání, poznávání, řeč a *jazyk, řídí hybnost nebo emotivitu a vegetativní autonomní činnost, je zdrojem abstraktního a tvůrčího myšlení, psychického a intelektuálního žití. (Jaroslav Malina)

člověk – proměnlivost (fyzických, fyziologických a behaviorálních struktur), rozličný vzhled a chování *člověka byly v minulosti vysvětlovány dvěma způsoby. Podle prvního všechny fyzické znaky a jejich projevy vytváří prostředí, podle druhého jsou tyto znaky a projevy děděny. Díky genetikům, kteří na počátku 20. století navázali na objevné práce Gregora Johanna *Mendela, víme, že dědičnost a prostředí nejsou protikladné koncepce. Přitom za zvláštních okolností může nabýt dědičnost určujícího významu, za jiných okolností zase vystoupí do popředí prostředí. Tudíž pro vznik jistého znaku či projevu jsou faktory genetické a faktory prostředí nezbytné. Otázka, který z nich má rozhodující úlohu, nemá smysl.

Postava: Lidé rostou rychleji v prvním roce života a potom v době pohlavního dozrávání. To je fakt všeobecně známý, méně je již známo, že dívky končí svůj *růst ještě před dvacátým rokem, kdežto muži až po dvaceti letech; u obyvatelstva průmyslově vyspělých *zemí jsou však tyto hodnoty posunuty do nižších věkových skupin. Ještě méně je známo, že růstové parametry (tj. počátek, proměnlivé tempo, ukončení růstu) neplatí beze zbytku pro všechny. Jsou nízkorostlé populace, které zabydly převážně Asii, rovníkovou Afriku, a na druhé straně jsou populace vysokorostlé, jejichž domovem se stala Evropa a oblasti Severní a Jižní Ameriky. Mezi nízkorostlé jsou pak vklíněny některé populace svým růstem takřka „obří“.

Donedávna se soudilo, že lidská postava je v těsném vztahu s tím, co bývá ještě někdy nazýváno *rasou (viz též *vývoj lidských populací – „rasy“ a rasové mýty). Dnes však víme, že lidská postava je spíše přizpůsobena vlivům *podnebí a *stravě (*adaptace člověka na mírný chlad a arktické prostředí, *adaptace člověka na velkou nadmořskou výšku, *adaptace člověka na vlhké a suché teplo, *adaptace člověka na výživu rozdílného druhu a složení). Nejvyšší populace najdeme na všech kontinentech kromě Asie. V Evropě jsou to skotští horalé a na kontinentě pastevcí z Černé Hory. V Severní Americe mezi zvláště urostlé patří *indiáni příslušející k bývalým lovcům bizonů, kteří operovali do poloviny 19. století na Velkých planinách a podél řeky Colorado; v Jižní Americe pak *Alakalufové z Ohňové země. V Africe žijí nejvyšší lidé ponejvíce v povodí Nilu, v Austrálii zabydlili Centrální poušť. Konečně v Tichomoří vynikají svou postavou nad jiné *Polynésané. A obdobně lze jmenovat velmi malé až trpasličí populace: *Laponce ve Skandinávii, některé *Indy a obyvatele Srí Lanky, africké *Pygmeje nebo *Aety v jihovýchodní Asii, horské *Papuánce na *Nové Guineji a indiány na Labradoru. U vysokých populací je štíhlá postava typická pro tropy (například pro nilotská etnika) a naopak robustní a celkově masivní postava je příznačná pro obyvatele chladných zeměpásů (třeba pro už zmíněné skotské horaly). A obdobně je tomu s malou postavou. Štíhlými a malými postavami se vyznačují obyvatelé horkých a vlhkých oblastí (například Indonésie a *Melanésie), naopak malými a podsaditými postavami vynikají obyvatelé chladných oblastí v čele s *Eskymáky. Jinými slovy, bez ohledu na to, zda jsou lidé vysocí nebo malí, v chladnějších oblastech žijí lidé silní a podsadití, kdežto v oblastech horských žijí lidé štíhlí a celkově gracilnější. Částečné *vysvětlení pro tyto variace v průměrné výšce postavy spočívá v rozdílném působení klimatických podmínek na termoregulaci lidského těla. Fyziologové upozornili, že lidé obývající mírné zeměpásky využívají více než 80 % energie obsažené v jejich stravě k tomu, aby udrželi svou normální tělesnou teplotu (36 až 36,9 °C); v arktickém podnebí by museli svůj denní přísun energie podstatně zvýšit.

Ztráta tělního tepla v chladném podnebí si vynutila jedno zjevné evoluční přizpůsobení: robustní stavbu těla. Všichni savci včetně člověka mají v chladném klimatu tělo zavalité, neboť jenom takové tělo zaujímá vůči svému objemu nejmenší povrch. V tropech je tomu však právě naopak. Tamní lidé jsou štíhlí, takže s ohledem k tělnímu objemu vystavují co největší povrch, jímž na němž se mohou nadměrného tělesného tepla zbavovat pocením. Vezmeme-li v úvahu všechna zmíněná fakta, vysvětlení rozdílů ve výšce postavy je však stále neúplné, jednostranné. Proč? Průměrná velikost *člověka zůstala přibližně stejná po statisíce let. Za posledních tisíc let se však počala zvětšovat, soudě z brnění *rytířů a zbrojnošů nebo podle malých postelí vystavených v muzeích, ale především z kostrových pozůstatků. Dramatický vzrůst pak započal v posledních sto letech, přičemž vrcholil v USA a ve Švédsku možná proto, že dědičný potenciál pro růst byl v tamějších populacích již plně dosažen. U obyvatelstva českých zemí se výška těla v posledních sto letech zvětšila v průměru o 10 až 12 cm a její zvětšování pokračuje, třebaže rozdílným tempem. Příčiny rychlého růstu a vývoje lidských populací spatřují mnozí vědci v celém komplexu činitelů, jež plynou z nakupení obyvatelstva, hustoty a zrychlení *dopravy, ze změn denního rytmu, větších znalostí a dodržování *hygieny, z odstranění nebo potlačení infekčních *chorob, ze zvýšení úrovně radiace a chemizace prostředí a vůbec ze znečištění a rozrušení lidského prostředí, zvláště ve *městech.

Zlepšená výživa hraje zřejmě důležitou úlohu při zvyšování postavy, ale sama nevysvětlí, co se vlastně s postavou za několik posledních století stalo. Soudí se, že zvýšení postavy je adaptivní ani ne tak vůči lepší kvalitě jídla, jako spíše k její kvantitě, totiž k průběžnému sklonu k přejídání. Statistiky vypracované v současné době pojišťovny ve Spojených státech amerických ukazují, že lidé s normální vahou a podváhou ve srovnání s lidmi s nadváhou mají naději, že se dožijí vyššího věku. Velká postava je pro lidi, kteří se přejídají,

zjevnou výhodou: ke krytí energie a obnově *tkání potřebují větší množství potravy; přebytky v podobě zásobního tuku jsou zpravidla menší než u postavy malé. Jinými slovy, lidé, kteří jsou dědičně předurčení k vyššímu vzrůstu, mají naději přežít a dožít se vyššího věku v prostředí, kde je nadbytek potravy. Takové přízpůsobení je opakem jevu, který byl popsán u jednostranně živěných a podvyživených *rolníků v rozvojových zemích.

Zmínka o adaptivitě lidské postavy nás vede k úvaze o podílu dědičných vloh, jež se uplatňují na realizaci jejich projevu – vzniku postavy o určité výši. Zpočátku se uvažovalo o shodných mutantních vlohách cílených na vysokou postavu ve všech lidských populacích, které *přirozený výběr „přehlíží“, případně z nějakých nám dosud neznámých důvodů jim „nadržuje“. V této souvislosti se též uvažovalo o vlivu změněné intenzity kosmického záření a o usměrněné *selekcii, tak dobře známé ve šlechtitelské praxi. Jenže proti této teoreticky opodstatněné úvaze mluvilo jedno: změna tělesného vývoje uvnitř zcela odlišných populací nebyla rovnoměrná. To znamená, že na zvyšování výšky těla se uplatňovaly ještě jiné vlivy. Proto někteří badatelé začali uvažovat o dalším genetickém jevu: o stimulačním vlivu bastardizace (hybridní síly neboli heteroze), známé ze šlechtitelské praxe křížení geograficky vzdálených odrůd rostlin nebo plemen zvířat. Ani tato úvaha nevybočovala z rámce teoretických úvah už proto, že člověk podléhá v zásadě stejným *zákonům dědičnosti jako kterýkoli živý organismus *biosféry, jehož tělo je vystavěno z jedné či více buněk s jádrem. Zesílené celosvětové míšení obyvatelstva, jež se dělo po mnoho generací, by mohlo být příčinou zdatných kříženců. A pak tu bylo velké vystěhovalectví z venkova do měst, jež započalo zvláště s rozvojem průmyslu. Tuto domněnku se pokusili ověřit němečtí antropologové a genetici počátkem šedesátých let 20. století, když vyšetřili v jižním Bádensku více než 4 000 odvedenců, u nichž vedle mnoha tělesných znaků zjišťovali též vzdálenost místa *narození jejich rodičů. Počáteční výsledky vyzněly jednoznačně ve prospěch bastardizace: spolu se vzdáleností místa narození rodičů se zvyšovala výška odvedenců. Záhy však vznikly pochybnosti. Nemohlo se při zvyšování postav odvedenců uplatnit sociální postavení jejich rodičů? Třeba tak, že muži s lepším sociálním postavením dosáhli dále ve směru radia námluv? Další průzkum odlišných sociálních skupin v Německu tuto domněnku potvrdil. Uvnitř jednotlivých sociálních skupin neměla vzdálenost míst narození rodičů prokazatelný vliv na tělesnou výšku jejich dětí. A tak se zdá, že jevy urychleného růstu a dospívání mládeže jsou spíše výsledkem všeobecně zlepšených podmínek. A pokud jde o geneticky dané možnosti každého člověka, ty se uskutečňují tou měrou, jak to dovolí prostředí. Je-li prostředí příznivé, realizuje se „maximální program“ vyúsťující v akceleraci růstu a vývoje. Je-li naopak prostředí nevýhodné, uskutečňuje se „minimální program“ a my mluvíme o *retardaci růstu a vývoje (známé zejména po *první světové válce v některých západních zemích) – a to vše v rámci evolučně vyladěného druhu **Homo sapiens*.

Výška postavy patří mezi nejproměnlivější lidské znaky. Svědčí o tom její průměrné hodnoty vypočítané pro rozmanité lidské skupiny; kolísají v rozsahu větším než 40 cm. Tak například *Pygmejové Mawambi vyrostli na počátku našeho století v průměru 140,8 cm (ženy jen 135,6 cm), zatímco *černoši Saraové 181,7 cm (ženy jen 167,6 cm). Ještě větší rozdíly bychom ovšem zachytili, kdybychom sledovali individuální hodnoty uvnitř těchto skupin, jež dosahují rozpětí až 85 cm u žen a 90 cm u mužů, přičemž neuvažujeme případy trpasličího vzrůstu na jedné straně a obřího vzrůstu na straně druhé. Přes všechny individuální a skupinové rozdíly postava a její velikost většiny lidí se pohybuje v blízkosti výškového optima našeho druhu. Budeme-li totiž studovat výšku těla velkého souboru populace a vyneseme-li ji do grafu, většina získaných hodnot vyšetřovaných jedinců se bude kupit kolem středního rozsahu výšky. Kolem tohoto bodu se shlukne přibližně 65 až 75% všech naměřených hodnot; zbytek bude rozložen ve směru velkých a malých výšek. U českého obyvatelstva činí onen rozsah kolem středního bodu 169,5 až 183,9 cm u mužů a 164,5 až 170,9 cm u žen.

Tělesná výška lidí všude na světě odpovídá přibližně relacím, v nichž se *hominini vyvinuli. Hominini nemohli totiž být ani příliš velcí ani příliš malí. Celý tento problém spočívá ve fyzikálních zákonech. Kdyby byli lidé vysocí řekněme tři metry, byla by v porovnání s lidmi vysokými 160 až 175 cm až 30krát větší pravděpodobnost, že budou mít velké potíže s udržení stability. Evoluční procesy očividně držely lidi v jistém výškovém rozsahu. V jednom průzkumu založeném na studiu tisíci porodů, přibližně 4,5 % dětí, které se narodily mrtvé nebo zemřely krátce v prvních dnech novorozeneckého období, byly buď výjimečně malé, anebo naopak přespříliš velké. Jak jsme již poznamenali, rozdíly ve výšce těla různých lidských skupin existují. A to platí i pro novorozeneckou délku. Nízkorostlé populace rodí menší děti (s průměrnou délkou těla 47 až 48 cm) v porovnání s populacemi vysokorostlými (51 až 52 cm). A třebaže dosažená výška těchto lidí může být ovlivněná mnohými tlaky prostředí, například stravou, podnebím nebo přestálou *nemocí, jimž byli během růstu a vývoje vystaveni, dědičná složka je určující. Kdyby se trpasličím Pygmejům poskytla sebelepší *strava a všechny vymoženosti moderní civilizace, nikdy by v průměru nedorostli naší velikosti. A naopak kdybychom byli my vystaveni největšímu nedostatku potravy či nevhodnému sociálnímu prostředí, nikdy bychom ve svém vzrůstu „nezakrněli“ na oněch 145 až 149 cm.

Výška těla a výzkum dvojčat: Úvaha o dědičném podílu v dosažené výšce těla nutila hledat takovou metodu, jež by jej dovolila stanovit s co největší přesností; byla nalezena v první polovině 20. století ve výzkumu dvojčat. Dvojčata jsou dvojího druhu – jednovaječná a dvojevaječná: Každý měsíc uzrává ve *vaječniku dospělé zdravé ženy jedno vajíčko. Děje se tak ve zvláštním měchýřku – v takzvaném *Graafově folikulu. Po uzrání vajíčka měchýřek praskne a vajíčko je spolu s folikulární tekutinou vyplaveno a posléze nasáto *vejcovodem. V případě *početí je vajíčko procházející vejcovodem oplozeno *spermii. Jsou však případy, kdy se oplozené vajíčko ještě ve vejcovodu rozdělí ve dvě, jež se potom zahnízdí ve sliznici dělohy a tam se samostatně vyvíjí. V takovém případě mluvíme o jednovaječných (monozygotních, identických) dvojčatech. Jednovaječná dvojčata jsou vždy stejného *pohlaví a předpokládá se u nich stejná genová výbava (*genom). Jsou však případy, kdy ve vaječnicích ženy uzrají dvě vajíčka, která se dostanou do vejcovodů a jsou oplozena spermii. Oplozená vajíčka se uhnízdí v děloze, kde se pak vyvíjejí dva *plody, které mohou být i rozdílného pohlaví. V porovnání s jednovaječnými dvojčaty je tu však jeden zásadní rozdíl: každé dvojevaječné dvojče má rozdílný genom, jenž povstal splynutím odlišné sady *chromozomů vajíčka matky a odlišné sady chromozomů spermie muže. Jejich genomy jsou proto rozdílné jako genomy bratrů a sester, vzešlé z jednočetných porodů.

Porody jednovaječných dvojčat jsou prokazatelně dědičně podmíněny. Na každých 1 000 porodů lze v průměru očekávat 3 až 4 porody jednovaječných dvojčat. Také porody dvojevaječných dvojčat jsou vzácné, třebaže proti jednovaječným jsou častější: u Asiátů 12 až 80 porodů/ na 1000 porodů! Příčiny vzniku monozygotních dvojčat nejsou známy; výskyt dvojevaječných dvojčat lze zvýšit podáváním gonadotropních *hormonů, podmiňujících funkci pohlavních *žláz. Protože páry jednovaječných dvojčat pocházejí z jednoho oplozeného vajíčka, teoreticky by měly být jejich vlohy přesně stejné a měly by tudíž vykazovat stejné strukturální projevy včetně projevů chování. Jakákoli neshoda v projevu jistého znaku dědičnosti podmíněného mezi jednovaječnými dvojčaty by proto mohla být vysvětlena na základě tlaku zevního prostředí. Jestliže jedno dvojče podlehe narkomanii, druhé dvojče se stane narkomanem v 60 až 65 %. Totéž lze říci i v případě alkoholismu. Oněch 35 až 40 % lze připsat vlivu prostředí, jako jsou například rozdílné individuální prožitky s drogami či alkoholem, etické zábrany, příslušenství k *sociální vrstvě apod. Přibližně totéž platí i pro jiné projevy chování ovšem s rozdílnými podíly dědičnosti. Odhaduje se například, že se dědičné vlohy podílejí jen 8 % na sebevraždnosti, asi 50 % při vzniku schizofrenie a obdobně asi 50 % (odhady *heritability kolísají od 31 do 74 %) při objevení se *homosexuality u mužů. A

pokud jde o výšku těla, poměr mezi dědičnými vlohami a prostředím činí odhadem 90 až 95 %. Poslední údaj však platí pro populace současných vyspělých *společností, kde složky prostředí ovlivňující výšku těla jsou značně homogenní. Oddělování faktorů dědičnosti od faktorů prostředí prostřednictvím studia dvojčat, má však svá úskalí. Jednovaječná dvojčata nejen sdílejí identické geny, ale také sdílejí společné a do jisté míry identické prostředí během nitroděložního života a posléze uvnitř rodiny, v níž jsou vychovávána: potravní zvyklosti, řeč, zdravotní péče, oděv a vzdělávací cíle. Některé vlivy prostředí jsou jako by děděny. Ode dne narození se dvojčata stejně oblékají, vozí ve stejném kočárku, jsou opatrována stejným způsobem, mluví se o nich jako o „dvojčatech“, takže to vypadá, jako kdyby ztratila svou individualitu dříve, než ji vůbec nabyla. Proto se ani nedivíme, že většina jednovaječných dvojčat má téměř stejný vzhled, chování, přičemž nelze s jistotou říci, do jaké míry se na vzniku a utváření jejich obrazu podílely složky prostředí a dědičnosti. Podíl nedědičné složky lze odhadnout porovnáním projevu určitých znaků u jednovaječných dvojčat vychovávaných od narození společně s jednovaječnými dvojčaty vychovávanými odděleně. Takových případů je však málo.

K odhadu podílu dědičné složky a složky podmíněné faktory prostředí na celkové *variabilitě se většinou používá porovnání *konkordance (tj. shody ve sledovaném znaku) u jednovaječných dvojčat (K_{MZ}) a dvojevaječných dvojčat (K_{DZ}). Odhad heritability (v %) se pak vypočítá podle vzorce $(K_{MZ} - K_{DZ}) / (100 - K_{DZ})$.

Postava a projevy chování: Německý psychiatr Ernst *Kretschmer (1888–1964) byl jedním z prvních, kdo se pokusil dokázat souvislost tělesné stavby (tzv. *somatotypu) s *temperamentem a duševními chorobami. Štíhlým leptosomům připsal duševní uzavřenost a naznačil sklon ke schizofrenii. Svalnatým atletikům harmonicky vyvinutým přisoudil častější výskyt padoucnice (epilepsie) a konečně lidem mírně podsaditým a obézním (tzv. pyknikům) prokázal duševní otevřenost, na druhé straně však častější výskyt maniodepresivní psychózy (viz též *člověk – psychologická typologie). Kretschmerův typologický systém byl kritizován, zatracován, rozpracováván, dokazován i vyvrácen – a přitom se stal podnětem k obdobným výzkumům, založeným na poněkud jiném základě. Dokladem může být ambiciózní pokus, který provedli američtí vědci ve čtyřicátých a padesátých letech 20. století pod vedením lékaře a psychologa Williama Herberta *Sheldona (1898–1977). Jeho cílem bylo určit, zda existují skutečné vztahy mezi *fyzickými znaky a znaky *osobnosti. V této souvislosti byly prošetřeny tisíce mužů a stanoveny u nich základní tělesné typy na podkladě třech fyzických komponent: ektomorfní – vyznačující se převahou linearity (ektomorfové jsou vysocí a štíhlí s malým množstvím podkožního tuku), v poměru k hmotnosti svého těla mají největší tělesný povrch a jejich smysly jsou nejvíce vystaveny styku se zevním prostředím. V poměru k hmotnosti těla mají také největší mozek a CNS; mezomorfní – mezomorfové mají těla svalnatá s převahou pojivové tkáně, robusticita kostry a svalstva je nápadná; endomorfní – endomorfové jsou charakterizováni dobře vyvinutým trávicím systémem a s tím spojeným větším množstvím tělesného tuku. William Sheldon potom tuto hrubou klasifikaci, připomínající do jisté míry klasifikaci Kretschmerovu, dále zjemnil tím, že každou komponentu rozčlenil podle stupně vytvoření do 7 bodů, s minimem 1 a maximem 7. Na takové škále třech tělních komponent by kupříkladu náš populární herec Jindřich Plachta měl přibližně následující vzorec: 7 – 1 – 1, zatímco neméně populární Jan Werich 1 – 1 – 7. Dalším krokem v tomto projektu mělo být vyhodnocení takových charakteristik osobnosti jako vnitřní napětí, náladovost, loudavost, nervozita a veselost. Všechny tyto znaky osobnosti – také odpovídajícím způsobem „rozškátulkované“ – byly potom vztaženy k jistému tělesnému typu. Po vyhodnocení mnohaletého výzkumu bylo oznámeno, že byl nalezen jistý počet prokazatelných vztahů mezi projevy chování a fyzickými znaky. Zvláště bylo upozorněno na vztah mezi endomorfním typem a takovými znaky osobnosti jako je žoviálnost aj., včetně nadměrného příjmu potravy. Svalový mezomorf se zase jevil jako soutěživý a

agresivní typ, vhodný pro vykonávání řídicích funkcí. A konečně štíhlý ektomorf byl popsán jako hloubavý, citlivý a zdrženlivý.

Proti těmto závěrům byly vzneseny četné námitky: 1. Tělesné typy a znaky osobnosti byly určovány stejnými vědeckými pracovníky, takže mohla vzniknout předpojatost, cílená na očekávané výsledky. 2. Tělesný typ je do jisté míry ovlivňován takovými zevními činiteli, jako jsou tělesná činnost (práce a sport), strava a *stres. Proto přibývání a ubývání na váze se může během života jedince střídat, aniž by se změnilo jeho chování způsobem, který lze předpovědět. 3. Osoba, jejíž *velikost těla nebo *tvar vybočuje z průměru (tj. člověk nabyl obřího vzezření nebo ztloustl), si vždy vytvoří vyrovnávací znaky osobnosti vůči svému okolí. 4. Psychické vlastnosti a biologické znaky jsou natolik proměnlivé, že žádný z lidí není čistým endomorfem nebo pyknikem na jedné straně ani leptomorfem nebo leptosomem na straně druhé, a to platí též pro psychologické typy a duševní choroby. Použití typologických přístupů může být v některých případech skutečně užitečné, na druhé straně však zavádějící a škodlivé, neboť odráží jen část a mnohdy i zkreslené skutečnosti. Všichni lidé jsou jedineční s jedinečnými osobními projevy, které nelze dobře řadit do kategorií, byť by tyto kategorie byly vymezeny s tím nejlepším úmyslem slovy nebo čísly. (Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

člověk – proměny ve stavbě lebky, *lebka tvoří kraniální pokračování osového *skeletu, kde v mechanismu *ontogeneze i v postnatální úpravě je uplatněn princip segmentální výstavby, který zvyšuje pohyblivost tělní osy. U lebky je segmentální úprava naznačena jen v úseku týlní partie ve velmi časně fázi ontogeneze. Jako u ostatního skeletu, i u lebky lze rozlišit z hlediska diferenciací *tkání tři stadia: 1) tvorba buněčných základů skeletu lebky, 2) stadium chrupavčitého modelu a 3) stadium kostěné.

Všechny části lebky vznikají z hlavového *mezenchymu (jen v okcipitální oblasti je naznačena segmentální úprava: u velmi malých embryí lze zjistit 3–4 segmenty, z nichž postupně vzniká část *týlní kosti). Hlavový mezenchym zprvu neuspořádaně obklopuje primitivní mozkové váčky. Již od 2. měsíce nitroděložního vývoje se zahušťuje a diferencuje v bazální ploténku před kraniálním koncem chordy: ta je základem pro tělo *kosti klínové (**os sphenoidale*) a tělo kosti týlní (*corpus ossis occipitalis*). Před bazální ploténkou vzniká samostatný čichový výběžek. V *kaudální části bazální ploténky vyrůstají dva laterální výběžky, které obrůstají výstup XII. hlavového nervu podjazykového (**nervus hypoglossus*) vytvářejíce tak otvor, jímž nerv na dospělé kosti vystupuje. Kolem základu sluchového orgánu vznikají párové chrupavčité váčky spojující se s bazální ploténkou. V nosní krajině se tvoří nepárové pouzdro pro čichový orgán, spojující se s čichovým výběžkem bazální ploténky. Na začátku 34. měsíce gravidity je vytvořeno chrupavčité primordiální kranium, což z větší části odpovídá budoucí lební bázi. Bazální ploténka je spojena s pouzdry pro sluchový orgán a čichovým výběžkem s pouzdrům čichového ústrojí. Dále vyrůstají z okrajů bazální ploténky chrupavky vyplňující zbývající prostory mezi bazální ploténkou a sluchovými pouzdry. Ty formují základ dolní části šupiny týlní s velkým týlním otvorem (**foramen magnum*) pro průchod míchy hřbetní. Pokračuje vnitřní diferenciací sluchových pouzder (kanálků a otvorů) a pouzdra čichového (část přepážky nosní). Vzniká jakási otevřená chrupavčitá „miska“ s dvěma sluchovými a jedním čichovým pouzdrům, na které jsou uloženy základy mozkových váček. Vlastní klenba lební není ještě plně diferencována; je tvořena jen zhuštěným mezenchymem, který obklopuje konvexitu mozkových váček. Na *ventrální straně se k chrupavčitému základu báze připojují chrupavčité části obličejového skeletu tvořené žaberními oblouky.

U lidských zárodků se vytvářejí *žaberní oblouky velmi časně jako buněčné mezenchymové pruhy, navazující na základy skeletu báze lební. Dorzálně v mandibulárním a hyoidním oblouku vznikají mohutnější buněčné základy, pokračující jako úzké ventrální pruhy. Z dorzálních úseků mandibulárního oblouku se ve 2. měsíci diferencují základy dvou středoušních kůstek: *kovadlinky a třmínku. Z ventrálního pruhu vzniká obloukovitá

*Meckelova chrupavka, kolem níž se v dalším diferencuje dolní čelist. Z dorzální části hyoidního oblouku se diferencuje kovadlinka a část se spojuje se sluchovými pouzdry. Ze zbytků hyoidního oblouku vzniká základ bodcovitého výběžku spánkové kosti (*processus styloideus*) a malé rohy jazylky (*cornua minora ossis hyoidei*). Základy dalších žaberních oblouků jsou u *člověka rudimentární. Jsou posléze zavzaty v těle jazylky a v destičkách *štítné chrupavky.

Vývojem chrupavčité části neurokrania (báze lebni) a diferenciací chrupavčité obličejové části (*splanchnokrania) je ukončen vývoj části lebky odpovídající svým původem celé lebce nejnižších obratlovců. Lebka vyšších obratlovců je typická rozvojem té části neurokrania, která tvoří kostěnou schránku pro stále se zvětšující mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*). V průběhu vývoje obratlovců se k chrupavčitému skeletu lebky připojovaly nové krycí kosti, tvořící se jako kostěné štíty ve vazivu *kůže překrývající hlavový konec živočicha. Ty se po komplikované přestavbě nejvíce podílejí na vzniku skeletu klenby lebni (*kosti temenní, šupiny kostí spánkových, šupina *kosti čelní a týlní).

Krycí kosti osifikují desmogenně, tj. vlastní kost vzniká přímo z vaziva. Ostatní kosti lebky převážně kostnatí chondrogenní osifikací: z vazivového základu vzniká nejprve chrupavčitý model kosti a teprve osifikací chrupavky se tvoří mineralizovaná kost (kosti primordiálního krania – části kosti týlní [**os occipitale*], *čichové [**os ethmoidale*] a spánkové [*os temporale*]). (Prakticky pouze čichová kost osifikuje čistě chondrogenně, na ostatních dospělých kostech se vždy určitou měrou podílejí kosti vznikající desmogenní osifikací.) Všechny kosti obličejové části lebky (*splanchnocranium*) pak osifikují chondrogenně. Znalost rozdílů ve vývoji chondrokrania a desmokrania je důležitá pro pochopení vývojových vad, které selektivně postihují pouze určité úseky skeletu lebky, část těchto vad je vázána na typ osifikace příslušné kosti.

Lebka má dva hlavní oddíly: A) *neurokranium* (pouzdro kolem mozku a velkých smyslových orgánů) a B) *splanchnocranium* (obklopuje začátek trávicí trubice). Během fylogenetického vývoje se na utváření kostry hlavy podílejí 1) kosti krycí (osifikují ve vazivu) a 2) kosti náhradní (osifikují v chrupavce a kostnatěním chrupavky nahrazují chrupavčitý model kosti).

Neurokranium se zakládá původně jako chrupavčité pouzdro mozku, na němž se podílejí i pouzdra sluchových orgánů: vpředu čichová *capsula ethmoidea*, za ní *capsula optica* pro zrakový orgán, vzadu *capsula otica* pro sluchový orgán. Tento celek se nazývá *palleocranium*. Vzadu se druhotně připojuje nad *atlasem několik okcipitálních obratlů, které jsou zavzaty do týlní části lebky, tj. *neocranium*. Neurokranium bylo původně pokryto ze všech stran endesmálnými krycími kostmi. Chrupavčité neurokranium za vývoje nestačilo prudce vzrůstající bázi lebni (*basis cranii*). V definitivním neurokraniu člověka tvoří chrupavčité složky bázi lebni, která je shora a ze stran doplněna krycími kostmi endesmálnými, které tvoří klenbu lebni.

Enchondrálně osifikující neurokranium (báze lebni): 1) *os occipitale* (kost týlní: její báze [*pars basialis*]), laterální části (*partes laterales*) a přilehlá část šupiny (*squama occipitalis* po **sutura mendosa*), 2) enchondrální části kosti spánkové (*os temporale*): *kost skalní (*pars petrosa = os petrosus*), bradavkový výběžek (*pars mastoidea = processus mastoideus*), 3) většina kostí klínové (*os sphenoidale*), kost čichová (*os ethmoidale*) a 4) dolní skořepa nosní (**concha nasalis inferior*).

Endesmálně osifikující neurokranium (klenba lebni): 1) horní část šupiny kosti týlní nad *sutura mendosa* (*squama occipitalis*), 2) obě kosti temenní (*os parietale*, respektive *ossa parietalia*), 3) kost čelní (*os frontale*), 4) šupiny kostí spánkových (*squama temporalis*, *os temporale*, *ossa temporalia*, *pars squamosa ossis temporalis*), 5) kosti bubínkové (*pars tympanica ossis temporalis*, *os tympanicum*, *ossa tympanica*), 6) *kosti nosní (*os nasale*, *ossa nasalia*), 7) *kosti slzní (*os lacrimale*, *ossa lacrimalia*), 8) *kost radličná (**vomer*). Vnitřní

lamela křídlovitého výběžku kosti klínové (*lamina medialis processus pterygoidei ossis sphenoidalis*) je endesmální krycí kostí vzniklou v podslizničním vazivu hltanu jako krycí kost báze lebni.

Splanchnocranium bylo původně tvořeno žaberními oblouky (opora dýchacích orgánů ryb). Žaberní oblouky byly původně chrupavčité; později s nimi splynuly krycí kosti a převládla osifikace desmogenní. 1) párové horní čelisti (**maxilla*), 2) kosti lícní (**os zygomaticum*), 4) kosti patrové (**os palatinum*), 5) druhotně po srůstu nepárová dolní čelist (**mandibula*). 5) Enchondrální kůstky jako zbytky žaberních oblouků: *kladívko (**malleus*), kovadlinka (**incus*), třmínek (**stapes*) v dutině středoušní. 6) bodcovitý výběžek kosti spánkové (*processus styloideus ossis temporalis*). 7) jazylka (**os hyoideum*).

Nejdůležitější trend, který usměrnil celý vývoj člověka a určil jeho kvalitativní úroveň, je zvětšování mozku postupným *růstem jeho hemisfér, což úzce koreluje se změnami proporcí lebky. (Na fosilním materiálu lze studovat změny na mozku, který se samozřejmě nezachovává, jednak podle kapacity mozkovny, jednak podle výlitků této dutiny, ať již přírodních, vytvořených sedimentem, který do mozkovny vnikl a zde ztvrdl, nebo umělých.) Předkové primátů, podobní dnešním tanám (*Tupaidae*), měli mozek ještě velmi malý. Preorbitální část lebky (splanchnocranium) byla *relativně mohutná. Již od pozdně eocenních poloopic se mozek začal zvětšovat. Primitivní primáti měli mozek v poměru k velikosti těla větší než ostatní tehdejší savci: mozkovna se zvětšila a preorbitální část lebky naopak zmenšila.

V hominoidní linii vyšších primátů se mozek dále zvětšoval. Mozkovna se nezvětšovala proporcionálně ve všech směrech, nýbrž podle rozpínání obou hemisfér se vyklenovala klenba lebni. (Srovnej zvětšování objemu mozkovny: **Australopithecus*: 400–550 cm³ na rozdíl například od **gorily* 350–750 cm³ nebo **šimpanze* 280–450 cm³; **Homo habilis* 600–800 cm³; **Homo erectus* 775–1300 cm³ a **Homo sapiens* 1200–1600 cm³.) Za poslední 3 miliony let se mozkovna v hominoidní linii více než ztrojnásobila!

Relativní velikost celého mozku jen odráží důležitější jev: rozvoj nové *kůry mozkové (*neopallium*) v kůře mozkových polokoulí. Zpočátku rozvoj neopallia vyvolal růst hemisfér mozkových a zvětšování mozkovny proporcionálně (*týlní laloky dozadu a dolů, *temenní a spánkové laloky do stran a dolů, *čelní laloky dopředu). U evolučně progresivních typů však hemisféry a mozkovna „nestačily“ rostoucímu neopalliu: došlo k rozčlenění povrchu hemisfér do podoby laloků (*lobi*), zvrásněním povrchu vytvoření závitů a brázd (*gyri et sulci*). Zvětšování velikosti a komplikování stavby si vyžádalo zdokonalení cévního zásobení (lebky hominoidní linie mají na vnitřní straně mozkovny výrazné otisky žilních splavů [*sinus durae matris*] na rozdíl od poloopic a kanálky, jimiž do mozku přicházejí hlavní vyživovací tepny [*arteria carotis interna* a **arteria vertebralis*] se výrazně zvětšují).

Ve vývoji lebky začala převažovat mozkovna nad obličejovou částí nejen jejím zvětšováním, ale i zkracováním preorbitální části: v evoluci primátů se snižoval význam čichu; nosní část, dosud nejvíce dopředu vyčnívající, ustoupila dozadu. Tím se modifikoval i tvar *zubního oblouku. U poloopic byl ještě silně protažen dopředu, ale u vyšších primátů se dolní čelist se zubním obloukem začaly zkracovat, i když ještě dlouho zůstává zubní oblouk parabolický. U člověka je již kratší než jeho největší šířka. Se zkracováním zubního oblouku souvisí i *redukce počtu zubů a změna jejich tvaru.

Významnou je změna připojení páteře k lebce (kraniovertebrální spojení) v souvislosti se vzpřimováním postavy. U všech evolučně níže postavených obratlovců tvoří lebka prodloužení páteře směrem dopředu, což je nutné z funkčního hlediska. U primátů se spojení lebky s páteří přesunulo ze zadního konce lebky na lebeční bázi. Souvisí to především s disproportionálním vývojem stěn mozkovny, zatímco báze se měnila málo. Z hlediska pozičních vztahů vůči okolním elementům lebky vlastně zůstal velký týlní otvor na svém místě a došlo k úhlovitému zalomení mezi horizontálně stojící přední jámou lebni a k ní

šikmo vzhůru vystupujícím klivem (*clivus*). Pro člověka je toto zalomení typické a nazývá se *kyfóza báze lebeční*.

Ostatní změny ve vývoji lebky již nejsou tak výrazné. Například očníce (*orbita) byla u předků primátů oddělena od spánkové jámy neúplně. Asi důsledkem proporční změny neurokranium/splanchnokranium se očníce (orbity) hledící do stran přesunuly do pozice směřující dopředu. Po přesunu orbity lehce zranitelný obsah (oko) nebyl ze strany chráněn. Asi proto došlo k spojení výběžku kosti čelní s obdobným výběžkem na kosti lící, čímž se obvod očníce zcela uzavřel. Již u antropoidních opic je vnímání zrakových vjemů dominantní. Oddělení očních mělo vliv na kvalitu zraku, spánkový sval již nemohl ovlivňovat pohyby oční koule, tuto funkci převzaly okohybné svaly. Orientace očních směrem ventrálním vytvořila podmínky pro stereoskopické vidění, což ovlivnilo vznik žluté skvrny na sítnici (centrum nejostřejšího vidění), sloužící k vnímání světla a barev. Čichový aparát se dále nevyvíjel: nosní partie byly redukovány. (Jaroslav Malina)

člověk – přestavba končetin, první základy končetin člověka se u lidských zárodků objevují na laterální straně *trupu koncem prvního měsíce nitroděložního života. Párové končetinové pupeny tvoří ektodermový pokryv, který je na konci pupenu zesílen v ektodermový hřeben. Buňky hřebenu indukují vývoj *mezenchymu, jenž pupen záhy vyplňuje. Základ celé končetiny má tvar oploštělé ploutvičky, bez zřetelného rozlišení jednotlivých úseků. Ektoderm pupenu je pokračováním ektodermu stěny tělní. Mezenchym vyplňující končetinový pupen je východiskem pro diferenciaci skeletu, svalů a kosterních spojů (*kloubů) končetin. Dříve se diferencují základy horních končetin, které během celého vývoje předcházejí vývoj dolní končetiny. V průběhu druhého měsíce vývoje končetinové pupeny rychle rostou. Nápadná je proliferační aktivita (zmnožování buněk) apikálního mezenchymu ve vrcholu pupene, z něhož vznikají distální části končetin, zásadní význam má pro diferenciaci a *růst distálních částí končetin ektodermový hřeben, který mezenchymové proměny indukuje. Rostoucí končetina se na distálním konci mění v terčíkovité *autopodium (ruka/noha) a ohnutím v budoucí loketní/kolenní krajině se později ohraničuje *zeugopodium (předloktí/*bérec) a *stylopodium (paže/stehno).

*Skelet obou končetin se vyvíjí podle stejného plánu: koncem 1. měsíce se v ose pahýlovitých končetin v příslušných morfogenetických polích zahušťuje mezenchym a vytváří obrysy budoucích kostních základů (osteogenní *blastém). Začátkem 2. měsíce začínají v horní končetině první chondrifikační změny: chrupavčité ostrůvky. Chondrifikační proces má proximo-distální postup. Všechny kosti končetin (s jedinou výjimkou) vznikají na základě chrupavčitých modelů: osifikace chondrogenní. Jedinou výjimkou je *klíční kost (**clavicula*), která osifikuje desmogenně. Před *narozením jsou již téměř ve všech kostech přítomna osifikační centra, kde začíná kostnatění uvnitř chrupavčitého modelu (enchondrální osifikace).

Postup osifikace je významným ukazatelem zdravého vývoje dítěte po narození; proto se na základě postupu osifikace karpálních kostí (**ossa carpi*) určuje tzv. *kostní věk. Protože osifikace probíhá podle určitého pevného programu, také ve *forenzní a historické antropologii stav osifikace (přítomnost osifikačních středů a postupná osifikace chrupavčitých růstových plotének) umožňuje odhad dožitého věku rostoucích jedinců.

Ve *fylogenezi* se horní i dolní končetiny vyvinuly z tzv. ploutvového lemu, který se táhl podél těla primitivních ryb a z něhož pak *redukcí střední části zůstala horní a dolní končetina, odpovídající prsní a břišní ploutvi ryb. Postupná přestavba primitivní ploutve v končetinu čtvernožců je známa z paleontologie. Za **ontogeneze* vzniká základ končetiny jako ploutvovitý, frontálně postavený končetinový pupen, z něhož se postupným růstem a diferenciací vytváří končetina. Skeletní základ končetiny vzniká nejdříve jako zahuštění mezenchymu, na němž jsou patrné stopy primitivního uspořádání skeletu ploutve fosilních lalokoploutvých ryb. Tento mezenchymový základ se spolu s vývojem kloubů a svalových

základů mění v základ chrupavčitý, jenž se dále člení a diferencuje. Růst končetiny do délky je výsledkem složité interakce ektodermu na vrcholku končetinového pupenu a pod ním uloženého *mezodermu. Rozdělení jednotlivých prstů vzniká nejen růstem v pěti oddělených paprscích, ale také druhotným zánikem materiálu, který prstové základy původně spojoval. Vrozené vady končetin vyplývají z poruch základních mechanismů: vady vývoje okrajového paprsku (na palcové straně) a vady z poruch rozdělení původně embryonálně spojených prstů.

Rozdíly ve stavbě horní a dolní končetiny člověka odpovídají rozdílnosti jejich *funkce a zátěže: rozdílná pohyblivost pletence, rozdílný tvar a proporce stylopodia a zeugopodia a v různé úpravě autopodia. Autopodium (ruka/noha) je na končetině horní uzpůsobeno funkcím uchopovacím a na končetině dolní funkci opěrné a lokomoční. Fylogeneticky přestavba končetin v linii vedoucí k člověku z morfologického hlediska vyplyne z „hominizačních“ komplexů, tj. skupin znaků, které charakterizují *hominizaci:

I. Komplex hrudník – horní končetina. Společný člověku a *lidoopům: volně pohyblivé končetiny a soudkovitý hrudník oploštělý předozadně. Obojí umožňuje velký rozsah pohybu horních končetin a možnost dosáhnout kterékoli místo na těle. U člověka pletenec horní končetiny (klíční kost – **clavicula* a lopatka – **scapula*) se spojuje s kostrou osovou jen v jednom malém kulovitém kloubu (vnitřní konec klíčku s rukojetí hrudní kosti, **articulatio sternoclavicularis*), klíční kost zde funguje jako otočné rameno jeřábu (její druhý konec se kloubně spojuje s nadpažkem (**acromion*) lopatky rovněž v malém kulovém kloubu, **articulatio acromioclavicularis*; pletenec s kostrou končetiny volně je sklouben ve velkém volném *kloubu ramenním – **articulatio humeri*: hlavice kosti pažní (*caput humeri*) se velkým povrchem dotýká malého povrchu jamky kloubní (*cavitas glenoidalis*) na lopatce. Tento kulový kloub volný (**articulatio spheroides* – *arthrodia*) umožňuje pohyby ve všech směrech (předpažení, zapažení, upažení, vzpažení apod.). Končetina horní je u člověka proti končetině dolní zkrácena jako celek i ve všech svých oddílech, je ve stavbě jemnější (gracilizace), v *loketním kloubu má dva stupně volnosti pohybu (**flexe* – **extenze*, **pronace* – **supinace*), obě řady karpálních kůstek spolu s radiokarpálním kloubem dovolují úklony ruky do stran (radiální a ulnární dukce a kroužení ruky – cirkumdukce), v karpometakarpálních kloubech tříčlánekových prstů je pohyblivost minimální (*amfiarthrosis*) – na rozdíl od karpometakarpálního skloubení palce, kde je naopak pohyblivost velká (*flexe*, *extenze*, *abdukce*, *addukce* a zejména *opozice* a *repozice*). Metakarpofalangové klouby umožňují u všech prstů ruky *flexi*, *extenzi*, *abdukci* a *addukci*. Klouby mezi články prstů se mohou pohybovat pouze ve směru *flexe* a *extenze*.

II. Komplex dolní končetiny je typický pouze pro člověka a vymřelé lidské předky člověka, protože morfologické znaky charakterizují stavbu dolní končetiny z hlediska vzpřimování postavy a chůze po dvou. Dolní končetina je zvětšena v celku i v jednotlivých oddílech a je robustní. Zvětšení délky kosti stehenní a její narovnávaní, hlavice kosti stehenní (*caput femoris*) zvětšená a zakloubená hluboko v jamce *kyčelního kloubu (*acetabulum*), kulovitý kloub s omezenými pohyby (*enarthrosis*). Kolodíafysární úhel (též úhel inklinací mezi krčkem a tělem kosti stehenní má u dospělých jedinců hodnotu okolo 120°), u člověka vzniká typická *klenba nožní. Kostra nohy je sklenuta podélně i příčně, jejím nejvyšším místem je kost hlezenní (**talus*). Podélná klenba je vyšší na straně vnitřní a nižší na straně zevní. Na podélné klenbě nožní se účastní jak vnitřní paprsek kostry nohy (*talus*, **os naviculare*, *ossa cuneiformia*, první tři metatarzy a příslušné články prstů), tak vnější paprsek (**calcaneus*, **os cuboideum*, čtvrtý a pátý metatarz a k nim připojené články prstů). Podkladem oblouku podélné klenby nožní je poloha kosti hlezenní (*talus*), která nasedá na patní kost. Příčná klenba je dána tvarem klínových kostí, kdy **os cuneiforme mediale* míří svým ostrým (zúženým) okrajem dorzálně a **os cuneiforme intermedium* a *laterale* mají svá ostří obrácená na chodidlovou plochu nohy (dohromady tyto tři kosti vytvářejí příčný oblouk). Podélná i příčná klenba nožní je zabezpečena vazy na plosce nohy (zejména **ligamentum*

plantare longum) a také tahem svalů, především **musculus tibialis anterior*, **musculus tibialis posterior*, **musculus peroneus longus* a dlouhými flexory palce a prstů. V důsledku příčné a podélné klenby nožní se noha opírá o podložku ve třech bodech – proximálně o patní hrbol (*tuber calcanei*), distálně o hlavičky prvního a pátého metatarzu. Klenba nožní chrání měkké části chodidla (především cévy a nervy) před jejich poškozením tlakem při stání a funguje jako „pružník“, odtlumuje nárazy a pružností napomáhá při **bipedii*, specificky lidském, „dlouhém úderovém kroku pata špička“.

III. Komplex lebka a ruka je vytvořen pouze u člověka. (Jaroslav Malina)

člověk – psychologická typologie, zařazení člověka na základě určitých dominujících **psychických vlastností* k psychologickému typu. V průběhu vývoje **psychologie*, **antropologie* a dalších disciplín a volbou různých hledisek vznikly různé **typologie*. Jsou to zejména:

a) Psychologická typologie **Hippokrata*; dělení podle převahy tělesných šťáv (krve, hlenu, žluté žluči a černé žluči), živlu, převládající barvy a vlastnosti. Později upravena a upřesněna **Galénem* (**cholerik*, **melancholik*, **flegmatik*, **sangvinik*).

b) Psychologická typologie Ernsta **Kretschmera*; rozlišuje typ *cyklotymní* (stavba těla: pyknická; postoj k světu: realista; postoj k jiným lidem: družnost, sdílnost, potřeba kontaktů; emoční ladění: mezi veselostí a smutkem, malá vzrušivost, vzrušení rychle odezní; psychické tempo: výkyvy mezi pohodlností a pohyblivostí; **reflexe*: velká citová rezonance při malé trvalosti a síle; mysl: srdečnost, spoluúčast, dobromyslnost, humornost; myšlení: konkrétní, předmětné; **adaptabilita*: velká), *schizotymní* (stavba těla: astenická; postoj k světu: idealista; postoj k jiným lidem: uzavřenost, zdrženlivost v kontaktech; emoční ladění: mezi přecitlivělostí a chladností, vnitřní vzrušivost značná, pomalu odeznívá, nervozita; psychické tempo: výkyvy mezi čilostí a ochablostí; *reflexe*: rezonance nelehká, ale hluboká a trvalá; mysl: chladnost až studenost; myšlení: abstraktně formální, systematizující; *adaptabilita*: malá) a *ixotymní* (stavba těla: atletická; postoj k světu: pro sebe žijící; postoj k jiným lidem: pasivní družnost, nemluvnost; emoční ladění: mezi flegmaticností a explozivitou, vnitřní vzrušivost malá, odezní velmi rychle; psychické tempo: bez výkyvů, klidný, pomalý, stálý; *reflexe*: malá rezonance, až citová mělkost; mysl: závislost, věrnost; myšlení: abstraktní, střízlivé, pedantské; *adaptabilita*: dostatečná).

c) Psychologická **typologie* Carla Gustava **Junga*; vytvořena na základě polarit **introverze* – **extraverze* (zaměření dovnitř a navenek) a členění podle čtyř *psychických funkcí*: myšlení, cítění, vnímání a **intuice*. Ve vzájemném spojení s polaritou tak rozlišuje osm základních typů (například *introvertně citový*, *extrovertně citový*, *introvertně myslivý* atd.).

d) Psychologická typologie (tzv. *Rangdynamisches Positionsmodell*) rakouského psychoterapeuta Raoula **Schindlera*; založena na sociálně psychologickém postavení jedinců v malé skupině; v postavení alfa se nacházejí tzv. „hvězdy“, které oslňují a jsou obdivovány a napodobovány; v postavení beta se nacházejí jedinci rozvážnější, jakoby v pozici „staršího bratra“, v určité míře mohou být kritizováni; v postavení gama se nachází převážná většina členů skupiny; v postavení omega se nachází „černá ovce“, „**obětní beránek*“.

Existují další typologie, například dělení na typ **autoritativní* a typ *tvořivé osobnosti* nebo typ *dominantní* a typ *submisivní* aj. (Viz též **člověk – biotyp*, **člověk – temperament*, **člověk – psychosomatická typologie*, **frenologie*, **fyziognomie*.) (Jaroslav Malina)

člověk – psychosomatická typologie, typologie člověka na základě morfologických a **psychických charakteristik*. (Viz též **člověk – biotyp*, **člověk – psychologická typologie*, **frenologie*, **fyziognomie*.) (Jaroslav Malina)

člověk – ruce, v nálezích kosterních pozůstatků nejrůznějších forem předchůdců člověka převažují zbytky lebek. Velkou pozornost proto vzbudil nález kostry ruky, 1,75 milionu let starý z pleistocénu, v **Olduvaiské rokli* ve východní Africe (objevitelé Mary **Leakeyová* a

Louis *Leakey). V blízkosti nálezů se nacházely opracované kamenné *valouny. Nabízela se úvaha, zda *kosti ruky a tyto kamenné *nástroje spolu souvisejí. (Kolekce daných kostí nepatří jedné ruce, ani jednomu jedinci: z 15 lidských kostí pleistocenní ruky 2 patří dospělému jedinci, 7 je nedospělých jedinců a 6 nejistého věku; dvě metakarpální kosti nejistého věku jsou bezpečně z pravé strany, jedna z levé; dva základní *články prstů dospělého jedince byly kratší a zakřivené; rozšířené konce prstů nesly pravděpodobně široké a ploché *nehty (John Russell *Napier).

Mohla ruka s naznačenými lidoopími specializacemi vyrábět a používat nástroje? Nález v Olduvai napověděl, že „první člověk“ měl ruku v mnoha směrech lidštější, než se předpokládalo. Ve stejné vrstvě se našly též pozůstatky robustního australopitéka (**Australopithecus boisei*). Otázkou bylo, zda se uživatelé nástrojů stali jejich výrobci tím, že se jim zvětšil mozek a nato se přetvarovaly jejich lidoopí ruce v lidské, nebo tomu bylo naopak. Ukázalo se, že „jedinečně vzpřímený“ **Australopithecus afarensis* neměl ruku ještě lidskou, nýbrž lidoopí, ovšem se dvěma výraznými lidskými znaky: delším a silnějším palcem a pohyblivým ukazovákem. Jde zjevně ještě o lidoopí „tlapu“, ovšem s vynořujícími se rysy lidské ruky. Někdy před 3,5 milionu let mohly právě tyto struktury nasměrovat své nositele k pracovnímu chování. **Australopithecus robustus* měl také dlouhý a silný palec s typicky lidsky rozšířeným koncem posledního článku, který nesl stopy po úponu dlouhého palcového ohybače (**musculus flexor pollicis longus*) a náznak sedlovité kloubní plošky na bázi metakarpu palce, což dokládá jeho značnou pohyblivost. Šlo zřejmě o ruku, která vyráběla nástroje. Protože mozgovna (velikost mozku) u **Australopithecus afarensis*, **Australopithecus robustus* a **Homo habilis* je známa, je zřejmé, že po vzpřímení postavy se začala vyvíjet nejprve lidská ruka a teprve poté mozek.

Problémy s interpretací vývoje ruky zůstávají u *neandertálců s mozkovnou objemnější než u *moderních lidí a rukou zřejmě dosti „neohrabanou“. Z kosterních pozůstatků vyplývá poněkud odchýlné skloubení metakarpu palce se zápěstím (*os trapezium*) a prodloužený koncový článek palce. Obojí mohlo znamenat jisté odlišnosti v manipulaci s předměty. Podle některých antropologů neandertálec nebyl schopen vytvořit přesný úchop spojením palce a ukazováčku, podle jiných měl *karpometakarpální kloub palce neandertálců dokonce větší manévrovací schopnosti pohybu než palec naší ruky.

Názorové rozdíly naznačují, že při výkladu evoluce ruky nám informace základního významu stále unikají. Co dovede lidská ruka? Zvedat předměty, přenášet je, rozkládat a skládat, vrhat určitým směrem nebo odložit; sdělovat myšlenky a vyjadřovat emoční stavy gesty a cíleně pracovat. Z odpočinkové polohy (prsty lehce zakřivené a palec v rovině s ukazováčkem) může ruka přejít ve dva pracovní postoje: přesný a silový. Přesné držení (anglicky: *precision grip*): přiblížíme koncové články palce, ukazováku a prostředníku k sobě (úchop třemi prsty), nebo spojíme jen články palce a ukazováku. Zvláštní *variantou je „špetka“, kdy palcovou „podušku“ přitiskneme na přilehlou stranu ukazováku. Toto držení vyžadují všechny přesné manipulace s předměty. Silové držení: úchop stisknutím, diskovitý úchop a úchop do dlaně vyžadují účast prstů a dlaně (držení násady kladiva nebo hole, házení kamene). Přesné a silové držení vyžaduje oponovatelnost palce vůči tříčládkovým prstům a schopnost prohloubit dlaň (tj. přiblížit k sobě palcový a malíkový val). K tomu slouží *anatomie přestavěné lidské ruky: dlouhý a silný palec má první metakarpální kost uloženou proximálněji než ostatní prsty a sedlovým kloubem spojenou s *os trapezium*. Svaly palcového valu (*thenaru*) umožňují volný pohyb palce a jeho postavení do opozice proti ostatním prstům (opozice palce).

Výlučně lidskou vlastností je úpon dlouhého palcového ohybače (**musculus flexor pollicis longus*) a hlubokého ohybače prstů (**musculus flexor digitorum profundus*); dlouhé štíhlé šlachy se upínají až na posledních člancích příslušných prstů. Morfologické změny lidské ruky se týkají přesunů začátků a úponů drobných *svalů ruky, provázené přestavbou tvaru

kostí ruky tak, že vnitřní strukturální diferenciací bylo dosaženo dalšího zlepšení úchopových funkcí ruky (zvláště palce, jehož opoziční postavení má pro pracovní činnost rozhodující význam). Charakter lidské ruky vynikne při srovnání s manipulačními schopnostmi ruky subhumánních *primátů. *Poloopice jsou schopny divergence, kdy prsty míří dopředu a jsou vějířovitě roztažené, stejně tak *konvergence. Oba pracovní pohyby umožňují omezenou manipulaci s potravou a jistou obratnost v korunách stromů. Ruka nártouna již dovede uchopit předměty; palec je do jisté míry oponovatelný vůči ostatním prstům.

Chápavá ruka vybavená zřejmě dobře oponovatelným palcem se objevila až u opic Starého a *Nového světa, tj. asi před 25 miliony let v souvislosti se stromovým způsobem života. Ruka opic se souběžně vyvíjela s rukou *lidoopů, která se u některých brachiátorů (*gibbon) výrazným způsobem změnila. Podobné specializace však zřejmě k lidským formám nevedly. Ruce *šimpanze a *gorily jsou dlouhé a štíhlé, s krátkou dlaní, tenkými prsty a krátkým palcem. Žádný lidoop však nemůže pohybovat palcem tak, aby jej položil napříč dlaně, nebo postavil proti kterémukoliv ze zbývajících prstů. Lidoopi navíc nemohou prohloubit dlaň, takže ze všech manipulačních pohybů typických pro lidskou ruku dovedou jenom dva: hákovité držení a „špetku“. Lidoop se chopí větve či jiného válcového předmětu tak, že jej položí napříč dlaně a pevně ho sevře. Malých předmětů se zmocňuje pomocí špetky, která však spočívá pouze v tom, že se krátkým palcem dotkne ze strany ukazováku.

Lidská ruka ovšem slouží k manipulacím s čímkoliv, zatímco ruka lidoopa musí navíc vydatně vypomáhat při pohybu těla (při „kotníkochoďectví“ se *gorila opírá o střední články třetího a čtvrtého prstu, *orangutan o proximální řady článků prstů). Jakmile se předek člověka vzpřímil a začal chodit po dvou, uvolnil si ruce, a od této chvíle je mohl používat třeba k nošení mláďat, k *sběru a přípravě potravy nebo k používání a posléze i výrobě nástrojů. Byly to nástroje, které odrážely stále se zdokonalující stavbu ruky, ale i pokračující přestavbu mozku, jehož funkční výkonnost prudce vzrůstala. (Jaroslav Malina)

člověk – růst a vývoj těla, lidské tělo se v každém období své existence neustále mění. Dobu po porodu (*postnatální) věk: novorozenec, kojeneček, věk batolecí, mladší a starší školní věk, *puberta, *adolescence, dospělost, stáří. Podle standardů WHO (*Světové zdravotnické organizace) se hmotnost zdravého *novorozence pohybuje kolem 3500 gramů a jeho porodní délka činí asi 50 cm. Novorození chlapci mívají větší hmotnost i délku než dívky. Děti pod 2500 gramů mají nízkou porodní váhu. K nízké porodní váze dochází v důsledku předčasného porodu (před fyziologickým termínem), nebo sice ve správném termínu, ale při zpomaleném *intrauterinním vývoji (hypotrofie). Větší naději přiblížit se v dalším vývoji věkovým normám zdravých dětí mají předčasně narozené děti. Nízká porodní váha souvisí i s vyšší novorozeneckou a kojeneckou úmrtností (14 % do konce prvního týdne a dalších 14 % do konce prvního roku umírá). Snižování novorozenecké úmrtnosti v *zemích s vyspělým *zdravotnictvím vede postupně k zvyšujícímu se výskytu jedinců s vrozenými vývojovými vadami a celkovým tělesným oslabením.

Délka normálního *těhotenství ode dne oplozující *soulože je asi 269 dní. Na rozdíl od evropských standardů, například africké ženy své děti přenášejí o plně dva týdny a jejich novorozenci jsou vyzrálejší. Větší a hmotnější novorozenci se rodí v prvním a druhém pořadí, další mají již hmotnost obvykle menší. Počet předešlých porodů (parita) je ve svých důsledcích silnější faktor než třeba stáří matky. S přibývajícím věkem matky se rodí velmi často hmotnější novorozenci, od 25 let má pak křivka opačnou tendenci. Onemocnění matky může mít značný vliv na vývoj plodu (nemoci oběhového systému, endokrinní poruchy). U neléčené cukrovky (*diabetes mellitus*) na počátku gravidity je díky vyššímu obsahu cukru v krvi matky vyšší pravděpodobnost příliš velkého plodu (makrosomie), cukrovka na konci gravidity v důsledku snížení přívodu kyslíku vyvolá hypotrofii plodu. Na *růst a vývoj plodu mají vliv i sociokulturní faktory. Svobodné matky mají větší problémy v zaměstnání a častěji trpí nouzí různého charakteru. Jejich děti mají proto téměř vždy nižší porodní hmotnost. Také

k přerušení těhotenství dochází u svobodných matek častěji. Pro Evropu platí, že se v letních měsících rodí novorozenci s vyšší porodní hmotností než v zimních. Tuto tendenci lze v tropech pozorovat jen v náznacích (na konci vlhkého a teplého období jsou novorozenci nejmenší). V rovníkové oblasti, kde je podnebí stálé, porodní hmotnost dětí nijak nekolísá. Krátce po porodu hmotnost dítěte klesá (novorozenec se vyrovnává s podmínkami extrauterinního života), kolem desátého dne dosáhne opět původní hodnoty a u zdravého dítěte pak už jen roste.

Délka hlavy novorozence představuje asi čtvrtinu délky těla a *trup asi polovinu délky těla. Výška novorozence vsedě dosahuje asi 40 % téže výšky v dospělosti, zatímco délka končetin jen 20 %. Mimořádně krátké končetiny novorozenců jsou charakteristické pro ty druhy savců, jejichž mláďata se určitou dobu nepohybují. Obvod hlavy novorozence kolísá kolem 65 % stavu v dospělosti a roste v prvních letech velice rychle (ve dvou letech už 90–95 % dospělého stavu). Dítě za první rok života vyroste v průměru o 25 cm (50 % porodní délky), v dalším roce vyroste o 12 cm a přibude o 2,5 kilogramu.

Kontakt matky s dítětem má význam nejen pro duševní, ale i pro *fyzický vývoj. Děti vychovávané v denních a týdenních jeslích jsou fyzicky opožděnější oproti dětem matek v domácnosti. Předpokládá se vliv kontaktu s matkou, popřípadě méně infekčního domácího prostředí (v denních jeslích jsou děti dvakrát tak často nemocné než děti v rodinách). V kojeneckém období se mění výrazně tvar páteře. Novorozenec má páteř prohnutou v jednom hřbetním (dorzálním, kyfotickém) oblouku, budoucí *lordózy jsou zatím jen lehce naznačeny. Kolem druhého až třetího měsíce se zvedáním hlavičky se vlivem činnosti šíjového svalstva začne formovat předozadní prohnutí krční páteře – krční lordóza. Činností hlubokého zádového svalstva, v době kdy se dítě učí sedět a hlavně stát a chodit, vzniká bederní lordóza. Hrudní *kyfóza je zbytkem původního plynulého zakřivení páteře a kompenzuje lordózy. Pro kojence je charakteristické posunování a lezení (8.–10. měsíc), následuje vzpřímení a chůze po dvou (10.–15. měsíc). Lezení a vzpřímení však nemusí být přítomno v uvedené době u každého dítěte, dítě může vyčkat, než je funkčně zralé a *bipedii si osvojit s pomocí rodičů.

Spolu s prvními kroky se dítě učí i první slova. S ovládnutím pohybu po dvou se mění i tělesné proporce dítěte, i když v tělesném schématu stále převažuje velikost hlavy a trupu nad velikostí končetin, končetiny i trup jsou válcovité, formované silnou vrstvou tělesného tuku. Prořezávání (erupce) mléčného *chrupu patří mezi nejvýznamnější projevy kojeneckého období. S prvními zuby se začíná měnit i *tvář kojence. Počátkem předškolního věku (koncem 3. roku) se výška dítěte rovná dvojnásobku porodní délky. Kolem pátého roku nastává růstové zrychlení, které postihuje převážně končetiny. Dítěti se ztenčí vrstva podkožního tuku, protáhne se krk a na trupu začne být patrnější rozlišení na hrudní a břišní úsek. Období mezi pátým až sedmým rokem je obdobím prudkého růstu a dítě fyzicky i psychicky vyžívá pro školní docházku. Necháme dítě vzpažit pravou ruku a požádáme je, aby se prostředníkem dotklo lalůčku levého ucha: dokáže-li to, je zralé pro školní docházku (tzv. filipínská míra). S prořezáváním trvalého chrupu se v růstu prosazují hloubkové rozměry obličeje silněji než rozměry šířkové a výškové. Trvalý chrup počíná prořezávat obvykle v šesti letech. V případě incizivního (řezákového) typu prořezávání jako první prořezává nejprve vnitřní řezák (I1) a potom první *stolička (M1), v případě molárového typu je tomu naopak.

Před začátkem puberty dochází k nápadnému růstovému zrychlení (období vytáhlosti, prepubertální růstová akcelerace). Doposud není jasné, zda zrychlený růst a vývoj začíná před pubertou, nebo ohlašuje její počátek. Změnami endokrinní aktivity je podmíněna nejen růstová akcelerace, ale i rozvoj *sekundárních pohlavních znaků. Růstové zrychlení se projevuje nejdříve u dívek (10–12 let), které výškou těla přerůstají stejně staré chlapce. Všechny tělesné struktury nejsou růstovým zrychlením zasaženy rovnoměrně, ale prosazují se v tomto pořadí: dolní končetiny, horní končetiny, šířka hrudníku, šířka pánve, šířka ramen,

délka trupu a jako poslední předozadní rozměry trupu. Endokrinní aktivita (*hormony) podmiňuje tempo růstu a vývoje, ale v pravý čas ho také přibrzdí a nakonec ukončuje uzavíráním růstových štěrbin dlouhých *kostí (zkostratěním *růstových chrupavek). Různá endokrinní aktivita u chlapců a dívek se nakonec projevuje různou měrou. U dívek se objevuje *pubické ochlupení kolem 8. a u chlapců kolem 10. roku. Nejprve vyrůstají tmavé hrubší *chlupy v okolí pohlavních orgánů, později ochlupení houstne a rozšiřuje se po břišní krajině. U žen má tvar trojúhelníku se základnou směřující k pupku, u muže má tvar kosočtverce. Ve zralém stadiu se pubické ochlupení rozšiřuje i na vnitřní stranu stehen. Ľadra dívek se počínají tvarovat kolem 8.–10. roku věku. Pod areolou (dvorec kolem prsní bradavky) zduří *prsní žláza, jež spolu s tukem vytvoří ňadro – prs. V přechodném období areola vystupuje nad prs, ve zralé formě přechází areola plynule do plochy prsu. Stadia vývoje prsu: *mamma infantilis* (indiferentní stadium), *areolomamma*, *mamma areolata* a typické tvary dospělých: prs miskovitý (*mamma disciformis*), prs polokulovitý (*mamma hemispheroides*), klasický a zpravidla efemérní), prs hruškovitý (*mamma piriformis*) a prs ochablý (*mamma pendula*). Zduření prsní žlázy se v tomto období objevuje také u každého pátého chlapce, později se však žláza vrátí do klidového stadia. Ochlupení v podpaždí (**axilla*) se dívkám objevuje kolem 12. roku, chlapcům o dva roky později. Chlupy jsou silné a více pigmentované než jiné tělní ochlupení a s věkem jedince houstne. U dívek má axilární ochlupení tvar pásky, u chlapců pokrývá celou axilu. Vous se objevuje jen u chlapců (kolem 15.–17. roku) a to nejprve na horním rtu (**labium superius*), později na bradě, celé dolní tváři a u některých mužů přechází i na krk. Terminální ochlupení ostatních částí těla začíná růst nejprve na lýtkách, stehnech a předloktí. U mužů se později objevuje výraznější terminální ochlupení na přední straně hrudníku (**thorax*) a na stehnech. Je to nejvariabilnější ze všech sekundárních pohlavních znaků. Dlouhé silné chlupy se u mužů objevují ještě kolem prsních dvorců.

Vlivem růstu *štitné chrupavky dochází v pubertě k změnám v šířko-délkových poměrech hlasivkové štěrbiny a tím i k proměně hlasu (mutace). U chlapců se hlas snižuje o celou oktávu, u dívek o kvartu. Během puberty rostou také pohlavní orgány. Chlapcům se rozšiřují ramena (až do 24 let), dívkám pánev. Dívkám se zaoblují obrysy těla vlivem ukládání tuku, nárůst svalové hmoty u chlapců má za následek hranatější charakter jejich těl. Puberta u dívek končí první menstruací (v naší populaci kolem 13 let). Pohlavní zralost bychom však měli spojovat spíše s první ovulací. Prvním menstruačním totiž nepředchází ovulace, dokonce panuje *názor, že ovulace se zřídka objeví před 15. rokem života ženy. Jakmile začne dívka menstruuat, její růst do výšky se prudce zpomalí a záhy zastaví. Proto bývají dívky, u nichž se objeví *menarché příliš brzy malé a mají plnější postavu. Ukončení puberty u chlapců se předpokládá kolem 15. roku věku a je spojeno s mnohdy nezřetelným výronem semene (*poluce). Završením období pohlavního dospívání je období dorostové (adolescentní, 15–20 let). Končí nejbouřlivější rozvoj tělesných a duševních sil *člověka, kdy se zdokonaluje stavba a činnost organismu. Ve věku 16–18 let končí zpravidla růst do výšky (u mužů až po dvacátém roce) a prohlubují se intersexuální rozdíly ve stavbě těla i chování.

Individuální vývoj člověka a primátů: Postupné prodlužování růstu a vývoje patří mezi ústřední *evoluční trendy v řádu **Primates*. Tento trend vrcholí u moderního člověka a postihuje období prenatalní i postnatalní. Proti ostatním primátům v závěru prenatalního období růstová křivka prudce stoupá, takže průměrná hmotnost lidského novorozence (3500 g) je podstatně větší než například u *gorily (2000 g). Důležitý je vztah mezi hmotností matky a hmotností novorozence. Poměrně největší novorozence mají *opice, nejmenší *lidoopi. Člověk v tomto ohledu zaujímá střední postavení. U opic a člověka velikost donošeného plodu závisí na rozměrech porodního kanálu a velikosti dělohy. „Předčasný“ porod člověka se dává do vztahu s jeho velkým mozkem, jehož diferenční přestavba se děje v prvních letech života jedince. Primáti rostou různě dlouhou dobu, lemur například 2–3 roky, člověk 16–20

let. U všech primátů se projevuje předpubertální zrychlení růstu. Protože se rychlost růstu samiček oproti samcům zvolňuje dřív, vytvářejí se pohlavní rozdíly ve velikosti těla. U člověka pak vedle předpubertálního zrychlení pozorujeme ještě prudký růstový spurt krátce po narození, který je výlučně lidský a je součástí druhotné altriciality (nezralí novorozenci vyžadující péči a ochranu). Ocas roste u všech ocasatých primátů rychle, přičemž v dospělosti dosáhne až dvojnásobku velikosti těla. U některých poloopic, makaků, všech lidoopů a člověka však ocasní segmenty páteře rostou zvolna, takže je brzy přerůstají a převrstvují sousední tkáně. Na povrchu se pak ocasní segmenty objeví jen zřídka. Z pohledu změn růstového tempa můžeme posuzovat také jiné znaky, například extrémní prodloužení horních končetin u gibona, nebo redukovaný malíček na naší noze.

Mezi nejsledovanější znaky primátů patří chrup, zvláště prořezávání zubů. U mléčného chrupu se jako první vždy objevuje vnitřní řezák (u člověka kolem 6. měsíce, u lidoopů kolem 3. měsíce a u opic krátce po porodu) a následuje druhý řezák a první stolička. Prořezávání dočasného chrupu končí u opic a člověka prořezáním špičáku a druhé stoličky, u lidoopů je pořadí opačné. Prořezávání trvalého chrupu naznačuje dva evoluční trendy: 1) charakterizuje postupné doplňování stávajícího dočasného chrupu, 2) výměnu dočasného chrupu chrupem trvalým. První přístup je běžný u poloopic, vyvíjejících se velmi rychle, přičemž rychle se mění i jejich žvýkací aparát právě v podobě prořezávání trvalých stoliček, které zvětšují a prodlužují čelistní oblouk. Dočasné zuby potom nahrazují zuby trvalé. U hominoidů je tomu však naopak. Oba dočasné řezáky vypadnou a nahradí je řezáky trvalého chrupu záhy poté, co se prořeže první stolička. Tento evoluční trend je pak přímo extrémní u moderního člověka v podobě „I“ typu. Oba druhy prořezávání chrupu jsou charakteristické pro dnešní formy primátů, nikoliv však pro formy fosilní, zvláště miocenní lidoopy a pleistocenní homininy. U těch se zuby neprořezávají v uvedeném pořadí možná proto, že dědičně naprogramované kroky, podle nichž se vyvíjelo jejich tělo, nemusely být zcela ve shodě s potřebným prodloužením jejich růstu po narození. Všimněme si, že délka dožití všech vyšších primátů se prodloužila, trvanlivost jejich chrupu však nikoliv. Jakmile se u primátů prořežou zuby trvalého chrupu, považujeme je za dospělé. V té době se obvykle také uzavírají epifyzární štěrby, tj. osifikují růstové chrupavky. Věk potřebný k dosažení dospělosti se v evoluční řadě: poloopice – opice – lidoopi – člověk prodlužuje progresivněji než věk dožití.

Vrcholu tělesného vývoje dosáhne člověk po 30. roce života, poté se začínají projevovat první příznaky stáří, ovšem individuálně. Ze smyslových orgánů stárne nejdříve oko. Již od mládí ztrácí pružnost, takže dítě vidí v průměru zřetelně od 10–12 cm, ve 40 letech vidíme asi od 22 cm a v 60 letech od 100 cm. Citlivost sítnice stoupá do 30 let, poté se začnou projevovat již dříve započaté histologické změny. Mění se i schopnost slyšet spodní tóny. Postupně ztrácíme chuť a čich, ubývá hmat. Výkonnost srdce klesá u zdravých lidí mezi 50. a 60. rokem, s prodělaným onemocněním se hranice snižuje. Zpomalení nervové činnosti je pozorovatelné až po 50. roce života, úbytek po 70. roce. Dochází k snižování výšky těla, způsobenému lehkou stařeckou kyfózou páteře a snižováním meziobratlových plotének. Zmenšuje se pružnost hrudníku a narůstá obvod břicha. Trvale narůstá obvod hlavy, délka nosního hřbetu, šířka úst a délka ucha. Jistý pokles generativní funkce ženy se projevuje už po 35. roce věku. Klimakterium (přechod), stejně jako puberta, je fyziologický proces, který není přesně časově určen, ale v průměru vymizí menstruace mezi 47. a 50. rokem. Nato následuje menopauza, tj. období, kdy vyhasínají funkce vaječnicků.

Člověk patří k dlouhožijícím savcům. V dřívějších dobách se však lidé dožívali podstatně nižšího věku. Teprve po částečném zvládnutí infekčních chorob může novorozenec ve střední Evropě očekávat, že se dožije 69 let (ženy více, muži méně). Pokud jde o další prodloužení délky lidského života, jsou dosavadní výsledky vědy o stáří (gerontologie) povzbudivé, nelze je však přeceňovat. Smrt sešlostí (buněčná smrt) je dnes spíše vzácná a lze ji považovat za nejextrémnější stupeň stárnutí.

Postava: Dívky končí růst ještě před, kdežto muži až po dvacátém roku. U obyvatelstva průmyslově vyspělých *zemí ještě dříve. Růstové parametry (počátek, tempo a ukončení růstu) neplatí ovšem pro všechny stejně. Existují nízkorostlé populace, které zabydly převážně Asii a rovníkovou Afriku, a na druhé straně populace vysokorostlé, jejichž domovem se stala *Evropa, ale také Severní a Jižní Amerika.

Donedávna se soudilo, že lidská postava souvisí s tím, co bývá ještě i dnes nazýváno *rasou. Dnes však víme, že lidská postava má co činit spíše s vlastním přizpůsobením *podnebí a *stravě. Tedy v chladnějších oblastech žili lidé spíše silnější a podsadití, kdežto v horkých oblastech zase lidé celkově štíhlí a gracilní. Částečné *vysvětlení spočívá v rozdílném působení podnebí na termoregulaci těla. Ztráta tělního tepla v chladném podnebí si vynutila robustní stavbu těla, které zaujímá vůči svému okolí nejmenší povrch. V tropech je tomu naopak. Lidé jsou tam gracilní a mají velký povrch těla, jímž se může tělo ochlazovat prostřednictvím pocení. Na lidské populace lze tedy aplikovat známé Bergmanovo pravidlo, podle něhož u savců platí, že v areálu obývaném jistým druhem se velcí jedinci soustředují spíše v chladnějších oblastech, a s jistými výhradami i pravidlo Allenovo, podle něhož mají vystupující části těla (nos, uši atd.) menší a kratší ti, kdo žijí v chladnějších oblastech, zatímco u obyvatel trvale žijících v tropech je tomu naopak. Průměrné hodnoty výšky těla vypočtené pro rozmanité lidské skupiny kolísají v rozmezí větším než 40 cm, uvnitř těchto skupin však dosahují rozpětí až 90 cm u mužů a 85 cm u žen. Přesto se však postava a její velikost u většiny lidí neliší od výškového optima našeho druhu. U našeho obyvatelstva činí střední rozsah výšky postavy 168,5–183,9 cm u mužů a 164,5–170,9 cm u žen.

Během evolučních procesů se tělesná výška pohybovala v jistém výškovém rozmezí. Třebaže výšku lidí mohou ovlivňovat různé vlivy prostředí (*strava, podnebí, přestálá nemoc během vývoje), určujícím faktorem je dědičná složka. Kdyby se trpasličím *Pygmejům od řeky Ituri poskytla sebelepší strava a vše ostatní, nikdy by v průměru nedorostli naší středoevropské výšky. Naopak Středoevropané vystavení té největší bídě by nikdy nezakrněli na trpasličích 145–149 cm. Za poslední tisíciletí se lidská postava postupně zvětšovala, přímo dramaticky však začala růst v posledních 100 letech. Děti všech věkových kategorií jsou v průměru dnes větší a těžší než stejně staré děti v minulosti, včetně novorozenců. Hovoří se proto o akceleraci a *sekulárním trendu. Akcelerace znamená, že děti rostou a vyvíjejí se rychleji, sekulární trend představuje zvyšování průměrné výšky těla, včetně změn průměrných hodnot dalších tělesných rozměrů a *indexů u dospělých v porovnání s odpovídajícími hodnotami předcházejících generací. Pozorování sekulárního trendu vychází hlavně z tělesných rozměrů branců. Jejich průměrná výška se za každých deset let zvyšovala asi o jeden centimetr. Podobně pětileté až sedmileté děti se za každých deset let zvětšily o centimetr a přibraly na váze o 0,5 kg. Mládež v pubertě se za každých 10 let zvětšila o 2,5 cm a přibrala na váze 0,76 kg. Příčiny rychlého růstu jsou spatřovány v komplexu činitelů plynoucích z nakušení obyvatelstva, hustoty a zrychlení *dopravy, ze změn denního rytmu, větších sexuálních znalostí a časného sexuálního života, ze znalostí základních pravidel *hygieny, potlačení infekčních chorob či zvýšené úrovně radiace a chemizace prostředí, zvláště ve *městech. Spolu s „teorií zvyšování životní úrovně“ se zdůrazňuje i ovlivnění vydatnější stravou a přítomností jistých složek v ní (teorie alimentární). Soudí se, že zvýšení postavy je adaptivní zejména vzhledem k přejídání. Lidé s normální tělesnou váhou a podváhou mají naději, že se dožijí vysokého věku, narozdíl od lidí s nadváhou. Velká postava je pro lidi, kteří se přejídají, zjevnou výhodou: potřebují totiž ke krytí energie a obnově tkání větší množství potravy. Přebytky v podobě zásobního tuku jsou pak zpravidla menší. Dědičný sklon k vyšší postavě umožňuje přežít a dožít se vyššího věku. Dále se uvažuje o stimulujícím vlivu bastardizace (hybridní síly neboli heteroze). Zesílené celosvětové míšení (metizace) obyvatelstva, jež se dělo řadu generací, mohlo být zdrojem geneticky zdatných kříženců (mezi národy, z venkova do měst atd.). Průzkum v Německu však prokázal, že (uvnitř sociálních

skupin) vzdálenost místa narození rodičů neměla prokazatelný vliv na dosaženou tělesnou výšku dětí.

Celkově lze říci, že geneticky dané možnosti každého člověka se realizují, tak jak to dovolí prostředí. Je-li prostředí nepříznivé, uskutečňuje se „minimální program“ a mluvíme o *retardaci růstu a vývoje. V příznivém prostředí se realizuje „maximální program“, vyúsťující v akceleraci tělesného růstu a vývoje. Za předpokladu stálého prostředí by akcelerace a sekulární trend dosáhly svého vrcholu a přestaly by existovat. Naše populace jako celek ještě nedosáhla takových životních podmínek, v nichž by individuální genetická informace pro růst a vývoj našla plně uplatnění. Z výzkumu jednovaječných dvojčat vyplývá, že pokud jde o výšku postavy je poměr mezi dědičnými vlohami a prostředím odhadem 90–95 %. Poslední údaj však platí pro populace současných vyspělých společností, kde bývají složky prostředí ovlivňující výšku postavy značně homogenní.

Zajímavou kapitolou jsou typologické koncepty lidské postavy, které se snažily nalézt souvislosti mezi tělesnou stavbou a *temperamentem, popřípadě duševními chorobami. Nejznámější je koncept Williama Herberta *Sheldona. Upozorňoval na vztah mezi endomorfním typem (převaha trávicího ústrojí a tělesného tuku) a takovými znaky osobnosti, jako je žoviálnost aj., včetně nezvladatelné chuti k jídlu. Mezomorf (převaha svalů a pojivových tkání) se zase jevil jako soutěživý a agresivní typ, vhodný pro řízení. Konečně ektomorf (převaha tělesného povrchu ve vztahu k hmotnosti těla, štíhlá postava) byl popsán jako hloubavý, citlivý a zdrženlivý. Tělesný typ však do jisté míry ovlivňují i takoví činitelé, jako je práce, sport, strava a *stres. Proto se přibývání a ubývání na váze může během života střídát, aniž by se změnilo chování. Také osoba, která velikostí či tvarem těla vybočuje z průměru, vytváří vždy jisté vyrovnávací znaky osobnosti vůči svému okolí. A navíc psychické i biologické znaky jsou natolik proměnlivé, že všichni lidé jsou jedinečnými osobami s jedinečnými tělesnými schránkami i projevy chování a žádný z nás není čistým typem jakékoliv typologie. (Jaroslav Malina)

člověk – sex (pohlaví) (z latiny: *sexus*, „pohlaví“), *pohlaví a soubor jevů souvisejících se vztahy mezi pohlavími; v odborné terminologii: souhrn anatomických, morfologických a fyziologických znaků, které mají přímý nebo nepřímý vztah k rozmnožování.

*Sexualita sama pak vzniká ze *syntézy tělesných (fyziologických) a *psychických (pudových i duchovních) složek; uvědomování si vlastní sexuální *identity se objevuje kolem třetího roku věku, fyziologicky se utváří zejména v *pubertě; formy sexuálního života jsou považovány za biologický *stereotyp aktivovaný nejstaršími částmi mozku, proto také jen částečně korigovaný vyšší nervovou činností; svou motivační silou, intenzitou i sociálními důsledky je *sex jednou z nejdůležitějších stránek člověka i historie.

„Pohlaví“ jako hierarchicky uspořádaný systém: Osobní a společenské postavení každého člověka je z biologického hlediska *primárně určeno pohlavím, věkem a zdravím. *Sexualita* patří k základním prvkům života člověka, je mnohostranným fenoménem, který ovlivňuje každý aspekt lidské existence a nabývá nové formy v každé etapě životního cyklu člověka. Je existenciální lidského bytí i žití a kulturním fenoménem. Sexualita je souborem jevů vyplývajících z rozdílů pohlaví u člověka se všemi biologickými, psychickými a sociálními komponentami. Zahrnuje také všechny vztahy mezi mužem a ženou; pohlavní pud, pohlavní život, sexualita, respektive *pohlavnost. Sexualita má zjevně větší rozsah, než má v češtině pojem „pohlavnost“, který se zpravidla týká jen biologické, respektive tělesné stránky věci. Pohlavní vývoj (fylogenetický i ontogenetický) vyúsťuje v *systém* hierarchické pohlavní příslušnosti, tj. „*maskulinní*“ a „*femininní*“ pohlaví. Pohlavní znaky se překrývají jak co do velikosti, tak forem, i když normální člověk je buď mužem, nebo ženou! *Variabilita je podmíněna multifaktoriálně a míru vytvoření pohlavně diferencovaného znaku ovlivňuje přírodní a společenské prostředí (učení, *výchova, *kultura, přejaté *vzorce chování), věk, patologie apod. Existují i rozdíly interpopulační v prostoru a čase. V systému hierarchické

pohlavní příslušnosti pojem *pohlaví* nabývá několikerého smyslu: pohlaví *genetické* – *gonadální* – *genitální* – *somatické* – *psychosociální*, respektive *matriční*. Za „normálních“ okolností jsou všechna „pohlaví“ ve shodě, ale existují i poruchy mezi úrovněmi pohlaví, které jsou velmi závažné pro život postiženého jedince.

Genetické pohlaví je u člověka určeno při splynutí *spermie a vajíčka. Rozhodující úlohu hrají pohlavní *chromozomy. Žena má ve svých tělních buňkách dva chromozomy X, muž jeden chromozom X a jeden Y, který určuje mužské pohlaví. Při meióze (redukčním dělení) přechází do každé *pohlavní buňky z každého páru jen jeden chromozom. Oddělí se od sebe i dvojice pohlavních chromozomů. Všechna vajíčka obsahují jeden chromozom X. Muž má polovinu spermií s chromozomem X a polovinu s chromozomem Y. Záleží na tom, která spermie splyne s vajíčkem. Spermie, která přináší chromozom X, určuje vznik ženského pohlaví. Spermie s chromozomem Y určuje mužské pohlaví. To zajišťuje přibližně polovinu chlapců a polovinu dívek mezi *novorozenci. Primárně pohlaví determinuje gen *SRY. Je vázaný na horním raménku *Y chromozomu pod oblastí PAR1. Produktem tohoto genu je pravděpodobně TDF-faktor (DNA-binding SRY protein, transkripční faktor), pod jehož vlivem startuje kaskáda diferenciacních procesů, při nichž se z rané embryonální gonády vyvíjí varle (**testis*). Genetické *mutace, které se nějakým způsobem dotýkají pohlavních chromozomů, vedou k poruchám na vyšších úrovních pohlaví. *Translokace horních ramének *Y chromozomu na (nejčastěji) *X chromozom vede ke *karyotypu 46, XX s mužským *fenotypem. Příznaky odpovídají *Klinefelterovu syndromu. Podobně při delecí téhož úseku horního raménka Y chromozomu vznikne žena se zjevným karyotypem 46, XY. Poruchy v meióze jsou příčinou změny počtu pohlavních chromozomů (aneuploidie). Existují nejrůznější kombinace poměrů X a Y chromozomů, které se mohou vyskytnout v důsledku *nondisjunkce chromozomů při dělení pohlavní buňky nebo v počátečních fázích vývoje embrya (různé mozaiky). Jedná se o záležitost poměrně častou, což jde na vrub zejména rozdílu ve velikosti *heterochromozomů a jejich krátké párovací oblasti. Mezi *symptomy těchto známých syndromů patří mimo jiné i poruchy pohlavní diferenciacce. Do této skupiny onemocnění patří *Turnerův syndrom (45,X), jenž se vyznačuje gonadální dysgenezí, infantilním ženským genitálem a *sterilitou, dále Klinefelterův syndrom (47, XXY; 48, XXXY apod.), jehož nositelé jsou infantilní, sterilní muži trpící *hypogonadismem s poruchami *spermiogeneze a intersexuálním fenotypem. Mozaiky typu 46, XX/XY vedou k pravému *hermafroditismu, kdy má jedinec *vaječníky i *varlata. Mužský pseudohermafroditismus se vyznačuje přítomností *testis* a vnějšími pohlavními orgány ženského nebo smíšeného typu. Porucha vzniká sníženou produkcí *androgenů, nebo nedostatečnou citlivostí vyvíjejících se pohlavních orgánů na *testosteron. Ženský pseudohermafroditismus označuje stav s přítomností ovárií a intersexuálních malformací vnějších pohlavních orgánů připomínajících mužský *genitál. Nesteroidní původ poruchy je v chybné diferenciaci základů vnějších pohlavních orgánů, porucha steroidního původu je dána nadměrným množstvím androgenů, které se do plodu dostaly z těla matky. V obou případech pseudohermafroditismu jsou pohlavní chromozomy v pořádku, porucha vzniká na vyšších úrovních. K dalším podobným poruchám (například ve vzhledu a funkci pohlavního ústrojí) může dojít v souvislosti s četnými onemocněními nejrůznějšího původu, jako je *Downův syndrom (sterilita), adrenogenitální syndrom (virilizace ženského genitálu androgeny při poruše kortizolu) atd.

Úroveň *gonadálního pohlaví* značí, že jsou muži mají mužskou pohlavní žlázu (*testis*) a ženy ženskou pohlavní žlázu (*ovarium*). Za vývoje vznikají primitivní gonády z genitální rýhy a vytvářejí kůru a dřev. Vývoj gonád je až do konce 6. týdne *těhotenství *indiferentní*, u obou pohlaví je stejný. Sexuální diferenciacce gonád probíhá od 7. týdne v závislosti na přítomnosti SRY genu (viz výše) a ukončuje se ve 14. týdnu. Pod vlivem produktů genu SRY (genetický muž) se dřev primitivní gonády mění ve varlata, bez těchto produktů (genetická žena) se kůra

vyvíjí v ovaria. Varlata ihned začínají *secernovat *fetální androgeny, embryonální ovaria neseccernují nic. Fetální androgeny jsou nejvýraznějším faktorem, který je zodpovědný za odlišný vývoj všech vyšších úrovní pohlaví u mužů a u žen.

Genitální úroveň pohlaví zahrnuje orgány ústrojí pohlavního – *organa genitalia*. Zakládají se u obou pohlaví stejně; z embryonálního indiferentního stadia pak podle přítomnosti či nepřítomnosti fetálních androgenů se diferencují na mužské pohlavní orgány (*organa genitalia masculina*), nebo ženské pohlavní orgány (**organa genitalia feminina*). Základem pohlavních orgánů je párová pohlavní žláza – varle (*testis*) u muže, vaječník (*ovarium*) u ženy, která produkuje pohlavní buňky (varle spermie a ovarium vajíčka); pohlavní cesty pak z pohlavních žláz odvádějí zralé pohlavní buňky. Genitální úroveň pohlaví je míněna zejména vnější manifestace pohlavního ústrojí ve formě primárních pohlavních znaků. Gonadální a genitální pohlaví si v případě některých poruch nemusí odpovídat.

Úroveň *somatického pohlaví* představuje všechny další tělesné znaky, respektive vlastnosti, které vykazují průkazný sexuální dimorfismus, to znamená, že jsou u obou pohlaví průkazně odlišné.

Psychosociální pohlaví je takové pohlaví, za které se daný jedinec považuje a je svým okolím považován. K této sexuální roli je veden a vychováván a takové pohlaví je též úředně zapsáno v matrice a v jeho dokladech totožnosti (pohlaví matriční). Vnitřním základem psychosociálního pohlaví je pohlaví hypothalamické, které se vytváří během 2–3 měsíce nitroděložního života působením fetálních androgenů na strukturu *hypothalamu (část *limbického systému řídicího mimo jiné *sexuální chování). Struktury hypothalamu, diferencované podle pohlaví, vedou k tomu, že se v dospělosti jedinec vnímá jako muž, nebo jako žena. Matriční pohlaví pak nejčastěji stanovuje okolí jedince podle toho, jak se jeví jeho pohlaví genitální. I v tomto případě si u některých poruch nemusí pohlaví navenek zjevné a vnitřně prožívané odpovídat.

Sexuální dimorfismus ve vzhledu a chování: Biologická pohlavnost je systém jevů souvisejících s rozmnožováním druhů s odděleným pohlavím (gonorchismus). Taková individua vykazují kromě pohlavních ústrojí odlišnosti i v jiných znacích, jsou celkově „pohlavně dvoutvaré“ – *sexuálně dimorfní*. Soubor všech pohlavních znaků je náplní pojmu *sexuální dimorfismus*. Pohlavní znaky jsou pak takové vlastnosti organismu, které se za stejných podmínek u obou pohlaví průkazně liší a jsou kvalitativně, komparativně či kvantitativně popsitelné, respektive klasifikovatelné. Lidé patří k biologickým druhům s dobře vyznačenými znaky svého pohlaví. Přitom sexuální dimorfismus nabyl takového stupně, že se muži a ženy po tisíciletí mimo jiné i odlišně odívají a kráší. Pohlavní rozdíly jsou markantní ve všech fázích životního cyklu (věk novorozenecký, kojenecký, batolecí, předškolní věk, mladší a starší školní věk, puberta, adolescence, dospělý věk a stáří) v perspektivě motoriky (chování), kognice (poznávacích procesů), emocionality (citovosti), celkové aktivity (zaměřenosti) a životní filozofie.

Odlišnosti mužů a žen se vytvářejí již během nitroděložního (fetálního) vývoje v souvislosti s diferenciací gonád podle přítomnosti genetických faktorů (SRY gen). Hormonální činnost gonád (varlat intrauterinně i postnatálně, vaječníků postnatálně) výrazně ovlivňuje jak rozrůznění a rozvoj vlastních genitálií, tak ostatních *fyzických i *psychických znaků či vlastností, vykazujících sexuální dimorfismus. V dětství je gametogenní (tvorba pohlavních buněk) a endokrinní funkce (tvorba *hormonů) gonád v klidu. Ale již v předpubertálním období (8–10 let) nastává *adrenarché*: aktivace *sekrece adrenálních androgenů. Za dva až tři roky poté (u dívek dříve) se gonády aktivují (*gonadarché*) a zvyšuje se tvorba *pohlavních hormonů. Puberta je období dozrávání pohlavních funkcí organismu. Testosteron (mužský pohlavní hormon) u chlapců cíleně působí na pohlavní orgány, *penis a *sekundární pohlavní znaky, má celkový proteoanabolický efekt a po aromatizaci na *estrogeny ovlivňuje *centrální nervovou soustavu (*CNS) (indukuje mužské sexuální

chování). U dívek v pubertě nastává vývoj *mléčných žláz – *thelarché* a vylučováním hypothalamických hormonů a hypofyzárních gonadotropinů (11–13let, tj. ca o 2 roky dříve než u chlapců) nastávají cyklické změny ve vaječnicích, děloze, pochvě a celém organismu a začíná první z cyklických krvácení – *menarché* a nastupuje pravidelný ovulační a menstruační cyklus. Hlavní ovariální hormony jsou estrogény a *progesteron (relaxin i androgeny). Estrogény působí na cílové *tkáně orgánů (*vagina, děloha, mléčná žláza). Vyvolávají růst a diferenciaci jejich tkání; kolísání jejich hladiny je příčinou poševního a děložního cyklu. Celkový anabolický účinek je menší než u androgenů, ale uplatňuje se v menopauze (osteoporóza *kostní tkáně žen). Estrogény působí femininní diferenciaci centrální nervové soustavy a ovlivňují pohlavní citění; pro vznik ženského *libida má význam i testosteron. Řada fyzických i psychických rozdílů mezi muži a ženami je dána uzpůsobením ženského těla k těhotenství a porodu. V pubertě vznikají somatické a psychické pohlavní rozdíly, jako je distribuce tuku, ochlupení, hlas, mentalita atd. V době pohlavní zralosti sekrece gonadotropinů a pohlavních hormonů – androgenů (testosteron) je u muže tonická, sekrece estrogénů a progesteronu u žen je cyklická. U mužů dosahuje sexuální aktivita vrcholu v ca 18 letech a poté velmi pozvolna, ale plynule klesá (mužská menopauza prakticky neexistuje). U žen naproti tomu stoupá až do 30 let a na této výši setrvává téměř beze změny až do *klimakteria*, kdy klesá.

Člověk se od zvířat, s nimiž má společný pudový základ, liší antropologickými základy sexuality. Lidská bytost je na rozdíl od zvířat trvale sexualizovaná, lidská sexualita je trvale aktuální a neomezeně tvárná. Například novorozená děvčata jsou o 1–2,5 cm kratší a v dospělosti se rozdíl ve výšce těla zvýší na 10 %. Novorození chlapci jsou o 5 % těžší než děvčata. Ve 20 letech se rozdíl zvětší až na 20 %. Svalovou sílu mají nejdříve obě pohlaví stejnou, ale v 18 letech jsou pak chlapci jednou tak silnější než děvčata. Evropští muži mají větší obvod hlavy, dobře vyvinuté nadočnicové oblouky, šikmé čelo, silnější čelisti s kolmo vsazenými zuby, široká ramena a úzké boky. Evropské ženy mají hlavu kulatější, klenuté čelo bez výraznějších nadočnicových oblouků, ale s patrnějšími čelními hrboly, užší ramena, širší boky a *břišní partii delší než hrudník (**thorax*). Všechny tyto pohlavní znaky jsou proměnlivé nejen od člověka k člověku, ale i od skupiny ke skupině. Morfologie sexuálního dimorfismu nese i kulturní vlivy dělby práce. Muži mají až o 20–30 % větší hmotnost, jsou silnější a rychlejší (například ve většině sportů). Jejich proporce končetin, stavba kostry, mohutnější svaly jsou vhodnější pro běh a vrh. Podle Edwarda *Wilsona jde o archaické specializace mužských předků z doby společností lovců a sběračů. (Viz například světové rekordy v atletice: muži jsou o 5–20 % rychlejší a rozdíly nejsou dány motivací či tréninkem.) Výkony mužů a žen se ovšem překrývají. Tělesné rozměry (například v maratonu) nejsou rozhodující. Ženy se vyrovnají mužům (nebo je předčí) ve sportech, které jsou vzdáleny primitivním *technikám *lovu zvěře a agrese: plavání na dlouhé tratě, akrobatičtější prvky v gymnastice, lukostřelba na přesnost zásahu a podobně. Kde rozhoduje zručnost, lze očekávat sbližování mužů a žen. Děvčata jsou obecně společenější a družnější (predispozice k sociabilitě, tj. schopnost, sklon a potřeba žít ve společnosti). Již v 6. měsíci si děvčata více všímají komunikativních zvuků, které chlapci ještě nerozlišují. I starší dívky zůstávají společenějšími a přátelštějšími než chlapci. Od narození se dívky více usmívají. *Úsměv kojence je ze všech forem chování nejvzrozeňší a jeho funkce a forma je téměř neměnná. Novorozená děvčátka častěji než chlapci reagují reflexivním úsměvem se zavřenými očima. Časté usmívání je jedním z nejtrvalejších ženských rysů, který přetrvává celé mládí i dospělost. Jednorocní děvčata reagují s větším strachem na rozšklebené *tváře a více se zdráhají v nových situacích opustit matku. Starší dívky zůstávají méně fyzicky odvážnými než stejně staří chlapci. (Děvčata lépe snášejí bolest a prý jsou v limitních situacích racionálnější.) Pohlavní rozdíly v *temperamentu jsou v souladu s biologii savců. (Temperament je souhrn citových a volných znaků lidské povahy určující chování, respektive reakci člověka na vnější

podněty, tj. vyhledávání nového, vyhýbání se poškození, míra závislosti na odměně, vytrvalost.) Ženy vcelku jsou méně fyzicky agresivní. Od počátku sociálních her (2–2,5 let) jsou chlapci agresivnější jak slovy, tak skutky. Mají více představ s tematikou nepřátelství, výhrůžek a tělesných napadení, namířených proti jiným chlapcům ve snaze získat dominantní postavení. Jde o transkulturní jev. Stupeň rozdílnosti v agresivitě mužů a žen však závisí na kultuře: od nepatrného statistického rozdílu v egalitářských společnostech (společensky a hospodářsky rovnostářských) až po praktické zotročení v (některých) krajně polygynních společnostech.

Tělesné rozdíly v temperamentu byly kulturou umocněny: vyústily ve všeobecnou dominanci mužů. Historie nezná společnost, kde by měly ženy suverénní kontrolu nad politickým a hospodářským životem mužů. I když vládly královny a císařovny, rozhodujícími pomocníky byli muži. (V 75 % antropologicky studovaných společností se očekává, že nevěsta se přistěhuje k muži; jen v 10 % naopak.) Rodokmen se uznává po mužské *linii 5krát častěji než přes rodovou linii žen. Muži odedávna zastávali pozice *náčelníků, *šamanů, soudců, bojovníků, čemuž v technokratické společnosti odpovídá to, že jsou častěji v čele států, obchodních společností a církví. Mužské chování je sice dominantní, podvolení žen je však vyvažované agresí v zájmu vlastní *reprodukce (hypergamie). Pohlavní role (chovat se jako „muž“/„žena“) a sexuální chování jsou vytvářeny spíše kulturou než *přírodou samotnou a sama sexualita se transformuje v *erotiku* (kultivované projevy, související se sexualitou, směs *lásky a víceméně potlačovaného sexu, respektive doprovod na cestě od společenského sblížení po sblížení intimní) a *lásku*. Mravní normy sexuality jsou relativní a sexualita má dobový charakter, mění se v čase. V *hominizaci (polidšťování) sexuality a přestavbě pohlavních vztahů spočívají primární formy veškerého sociálního chování. Ke kulturnímu formování sexuálního chování člověka patří vydělení pocitů slasti z pudového chování a jeho přeměna v samostatný motiv vědomého jednání, který se realizuje v širokých sociálních a kulturních souvislostech.

Sexualita se formuje nejen jako erotika, respektive láska, ale také institucionalizací pohlavních rolí a vytvářením principů pro jejich spojování v *manželství, *prostituci, i dělbě práce podle pohlaví, a stává se předmětem systematické *socializace i jistou náplní *kulturní změny (sexuální *revoluce). Standardizace a institucionalizace mužských a ženských rolí je v různých kulturách různá (v oblasti Amazonky existují ženské válečné organizace, v jisté části Sumatry čekají mladí muži na to, až si je budou dívky namlouvat ...). V rámci téže kultury se liší sexuální, respektive erotické standardy ve *městech a na *vesnicích a jsou určovány příslušností k různým demografickým skupinám. Sexualita se spojuje s hodnotami estetickými (funkce *sex-appealu), s hodnotami náboženskými (například *celibát, *askeze) i etickými (sexuální morálka). Nejvýraznějším dokladem sociálního zakotvení sexuality je doložená existence řady sexuálních revolucí v mnoha kulturách. Pomineme-li „neolitickou revoluci“, která znamenala i zásadní zlom v reprodukčním chování druhu **Homo sapiens*, v historii našeho *kulturního okruhu proběhly tři zásadní sexuální revoluce, přičemž legitimní vzorce našeho současného sexuálního chování jsou výsledkem té třetí.

První a nejvýznamnější sexuální revoluce je spojena s šířením *křesťanství. Výrazně modifikovala jak staré antické *mravy, tak judaistické tradice rozšířené patriarchální rodiny i praktiky kočovníků osidlujících Evropu v průběhu *doby stěhování národů (včetně *Slovanů). Sjednotila velmi různorodé *kulturní dědictví na společném půdorysu přísně monogamní *párové rodiny s tabuizovaným *incestem, *homosexualitou a ostře rozlišenou legitimní a nelegitimní reprodukci. Ustavila úplný monopol manželství na sex a nerozlučitelnost svazku manželského, i když realisticky tolerovala nelegitimní instituci nevěry.

Druhou sexuální revoluci z přelomu 2. poloviny 16. století určuje nová otevřenost, *hédonismus (rozkošnictví, požitkářství, cíl v tělesných a duševních slastech) a vysoké

hodnocení sexuality (*kultura, renesanční), ale i výrazné zvýšení počtu nemanželských dětí s vrcholem kolem roku 1560. Sociální reakce na toto uvolnění znamenala několik století trvající ústup, formulovaný v protestantských *zemích v *puritanismu a na našem území v *rekatolizaci. Obnovený přísný monopol manželství na sex začal pomalu prolamovat od přelomu 18. a 19. století nový koncept romantické lásky, akklamující (veřejně projevující souhlas) zejména právo na vlastní volbu při uzavírání manželství, a nové myšlenky ženské emancipace (osvobození, zrovnoprávnění), jež usilovaly o zrušení dvojí sexuální morálky pro muže a pro ženy.

Třetí, a zatím poslední, sexuální revolucí tento vývoj vyvrcholil v 60. a 70. letech 20. století. Vedle řady sociálních určení, jako je *sekularizace (zesvětšťování, tj. vytlačování vlivu *náboženství při uzavírání *sňatků, vzrůst sociálního zabezpečení, životní úrovně i zvýšení vzdělání žen a jejich ekonomické nezávislosti) ji odstartovaly nové, účinné a dostupné antikoncepční prostředky (hormonální tablety, „antibaby pills“). Třetí sexuální revoluce odmítla radikálně a otevřeně monopol manželství na sex, osvobodila sex nejen od reprodukce, ale i od romantické lásky a učinila jej plně legitimním, samostatným zdrojem slasti a oporou lidské *identity. Přinesla rovněž nový *feminismus (s právem ženy na výběr partnera pro orgasmus a na autonomní rozhodování o mateřství), experimentování s novými formami sexuálních vztahů (nelegalizované soužití), legitimaci homosexuality, vzestup podílu dětí narozených mimo manželství a historicky jedinečný pokles *porodnosti pod míru prosté reprodukce ve většině průmyslově vyspělých zemí. Tato sexuální revoluce se již obrátila na ústup, problematizována zejména výskytem *AIDS. Ovšem jako všechny revoluce po ústupu z radikálních pozic zanechala v po sobě v kultuře nevratné změny v postojích i sexuálním chování.

(Viz též *antropologie sexuality, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...) (Jaroslav Malina)

člověk – somatotyp, tělesná stavba. (Viz též *člověk – biotyp, *somatotyp.)

člověk – temperament, soubor duševních vlastností člověka, k nimž patří zejména citové a emoční ladění, postoj k *světu a k jiným lidem, míra citové vzrušivosti a prožívání, psychomotorické tempo, *adaptabilita aj. Temperament je součástí *konstituce jedince; určitému temperamentu často odpovídá určitý *habitus, tj. celkový zjev, stavba těla (například astenická, atletická, pyknická). Antické typy temperamentu (Hippokratova typologie, Galénova typologie) sice vycházely z mylné představy míšení „tělesných šťáv“, ale vyznačují se přesným pozorováním i charakteristikou (jako určité *syndromy jsou platné dodnes): *sangvinik, *flegmatik, *melancholik, *cholerik. Ruský psycholog a fyziolog Ivan Petrovič *Pavlov (1849–1936) použil jako východisko pro typologii temperamentu měření nervových vzruchů, jejich síly, rychlosti a proměnlivosti. Německý psychiatr Ernst *Kretschmer (1888–1964) předpokládal, že temperament je záležitostí celkové konstituce člověka, nikoliv výlučně nervové soustavy; tento směr rozvíjel dále například americký lékař a psycholog William Herbert *Sheldon (1898–1977). (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Jaroslav Malina)

člověk – typologie osobnosti, zařazení osobnosti podle psychologického typu. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *frenologie, *fyziognomie.) (Jaroslav Malina)

člověk – vertikalizace (páteř člověka, vertikalizace a bipedie jako klíč k hominizaci), veškerý *skelet se vyvíjí ze středního zárodečného listu – *mezodermu. Mezoderm u všech obratlovců na vrcholu svého vývoje sestává: 1) z prvosegmentů (*somitů), párových úseků metamerně uložených (opakující se stavební jednotky po stranách osových struktur zárodka, tj. *chordy a nervové trubice), 2) ze spojovacích částí (stopky prvosegmentů) též metamericky uspořádaných (nefrotomy, dají vzniknout orgánům močovým; vedle nich

směrem ke střední rovině vznikají základy pohlavních orgánů v tzv. genitální liště) a 3) laterální ploténka je tvořena z nesegmentovaného mezodermu, ve formě dvou listů, z nichž jeden (somatopleura) se přikládá k ektodermu a druhý (splanchnopleura) se přikládá k entodermu; mezi sebou uzavírají dutinu tělní (coelom). Z tohoto mezodermu pak vzniká nová embryonální *tkáň – *mezenchym, který je mateřskou tkání pro všechny *pojivové tkáně: vazivo, *chrupavku, *kost (a pro veškeré cévy, křevetvornou tkáň a hladké svalstvo). Při vzniku mezenchymu se každý prvosegment rozdělí na část: 1) dorzolaterální, 2) střední a 3) ventromediální. Dorzolaterální část se přikládá k ektodermu a vytvoří ploténku pro *cutis (z ektodermu vzniká jen epidermis) – dermatom. Střední část podřazuje nejdéle stavbu epiteliální a dává vznik příčně pruhozanému svalstvu kosternímu – myotom. Ventromediální část se rozpadá v mezenchym podržující segmentální úpravu a vytváří – sklerotom pro vznik *axiálního skeletu (kostry osové). Výjimku tvoří 3–5 nejkranialnějších prvosegmentů, které vytváří souvislý mezenchymální obal chordy, ale nevytváří myotomy a záhy ztrácí metamerickou stavbu. Tím je počet definitivních obratlů (32–34) menší než počet původních prvosegmentů (38–40), v největším rozvoji segmentovaného mezodermu 40–44. Mezenchym sklerotomů (axiální) prorůstá kolem chordy, vytváří jednotný obal a prorůstá dorzálně, kde obaluje nervovou trubici. Šíří se i ventrálně do stěny tělní, kde vytváří základy žeber.

V prvním období vzniku axiálních struktur zárodku materiál sklerotomů splývá. V dalším vývoji se každý oddíl axiálního mezenchymu odpovídající původnímu sklerotomu rozdělí na 2 oddíly (liši se *histologicky). *Kraniální a *kaudální úsek sklerotomu odděluje (intervertebrální) štěrbina: v každé sousední dvojici se *pak kaudálnější oddíl kranialnějšího sklerotomu spojí s kranialnějším úsekem kaudálnějšího sklerotomu*, čímž vznikne základ obratlového těla (*corpus vertebrae*). Přestavbou je dosaženo toho, že myotomy jako základy skeletního svalstva, alternují se základy definitivních obratlů, takže jeden myotom přeskakuje z jednoho obratle na druhý. Jedině tímto uspořádáním je možný pohyb jednoho obratle proti druhému při kontrakci svaloviny na straně jedné a současné relaxaci na straně opačné. To je princip svalového pohybu a také lokomoce. (Lokomoce: výsledek a prostředky k přemísťování, kdy jednotlivé části těla mění polohu oproti sobě a celé tělo oproti okolí, ať jde o pohyb bezděčný nebo záměrný. Pohybové prvky tvoří jednotky pohybových vzorců k výstavbě různých vzorců chování a realizaci i nejsložitějšího chování *člověka.). Z příčného trámčičku s chordou, který je základem těla obratle, vybíhají dorzálně neuroapofýzy – základy obratlových oblouků a ventrálně pleuroapofýzy, základy budoucích žeber.

Základy osového skeletu tvoří buněčné kondenzáty v morfogenetických polích (*primární, respektive primordiální *blastém), předchrupavčité stadium. První chrupavčité středy chondrifikace v základu obratlového těla a pleuroapofýz a neuroapofýz začínají okolo 4. týdne vývoje. Zvětšující se chrupavčité ložisko zatlačuje chordu, která postupně mizí, zůstává zachována pouze v meziobratlové štěrbině, kde se diferencuje meziobratlová ploténka a kde chorda zakládá huspeninovitě jádro (**nucleus pulposus*) – při pohybech obratlových těl proti sobě, hraje roli jakéhosi kuličkového ložiska. Dorzálně prorůstající neuroapofýzy se ve střední rovině spojují, formují kolem nervové trubice úplný obratlový oblouk; oblouky s těly obratlů vytvářejí ohraničení páteřního kanálu pro míchu hřbetní. Ze základů neuroapofýz vyrůstají příčné výběžky, výběžky kloubní a spojením konců neuroapofýz nakonec výběžky spinální (trnové). *Ventrální výběžky pleuroapofýz prorůstají do stěny tělní jako chrupavčité základy žeber. Až dorostou do přední čáry axilární, přední konce výběžků se spojují s podélnou lištou, párovým základem hrudní kosti. Dalším *růstem základy žeber nabývají obloukovitý tvar, sternální lišty se ve střední čáře přikládají k sobě a postupným srůstem tvoří jednotné *sternum. Spojením základů sterna je vytvořen základ hrudníku (**thorax*) a chondrifikací vzniká úplný, uzavřený chrupavčitý thorax. Vývoj prvních dvou krčních obratlů je odchylný. Předchrupavčité stadium je obdobné jako u ostatních obratlů. Hypochondriální vzpruha (buněčný kondenzát před každým základem těla obratle) se nespojuje s tělem *atlasu, ale

vyvíjí se samostatně a osifikuje v přední oblouk (vzpruhu) atlasu. Vlastní základ těla atlasu zůstává dlouho samostatný, posléze se přikládá k tělu čepovce (**axis*), s nímž posléze srůstá a vytváří zub (*dens axis*). Těž na kaudálním konci kostry osově je vývoj odlišný. Základy pěti sakrálních obratlů se zpočátku vytvářejí obdobně jako u ostatních. Pleurapofýzy a příčné výběžky ale záhy splývají se základy těl a rychle mohutní, splývají obratlová těla a kloubní výběžky, až vzniká jednotný základ celé křížové kosti. Podobně na kostrčním úseku splývají především těla kraniálních obratlů. Kaudální kostrční obratle jsou zcela rudimentální.

Kostnatěním (osifikací) a další diferenciací vzniká definitivní páteř (*columna vertebralis*) sestávající ze 7 obratlů krčních (*vertebrae cervicales* [**vertebra cervicalis*]), 12 hrudních (*vertebrae thoracicae* [**vertebra thoracica*]), 5 bederních (*vertebrae lumbales* [**vertebra lumbalis*]), 5 křížových (*vertebrae sacrales* [**vertebra sacralis*]) spojených v kost křížovou (*os sacrum*) a 3–4 kostrčních (*vertebrae coccygeae* [**vertebra coccygea*]) splývajících v kostrč (*os coccygis*). Popis definitivní morfologie obratlů, žeber a kosti hrudní, páteře a hrudníku jako celku přinášejí učebnice **systematické anatomie*. Tabele bývá zachycen postup osifikace (postupného kostnatění růstových zón jednotlivých kostí, doba vzniku osifikačních center a doba srůstu **růstových chrupavek*, fýz jako **růstových zón*). Páteř je dvakrát esovitě prohnutá: nejprve obloukem dopředu v krční části (krční **lordóza*), v hrudní části obloukem dozadu (hrudní **kyfóza*), v bederní páteři opět obloukem dopředu (bederní *lordóza*) až po vystupující předhoří (*promontorium*) a křížová kost je prohnutá obloukem dozadu (sakrální *kyfóza*). Spoje páteřní umožňují předklony, záklony, úklony a rotační pohyby; v celku funguje páteř jako velký pružník: protože páteř při vzpřímeném postoji přenáší celou hmotnost **trupu*, hlavy a horních končetin na končetiny dolní, zachycuje všechny nárazy při dopadech na tvrdou podložku, zejména při typicky lidském způsobu lokomoce: habituální **bipedii* (naučená chůze po dvou dlouhým úderovým krokem pata – špička), jak zní její antropologický popis.

Evoluční úspěch člověka se připisuje nabytí vzpřímené polohy (vertikalizace) a osvojení dvounohé chůze (**bipedie*). V těchto faktorech lze spatřovat „klíč“ k **hominizaci*. Lidský krok je sled pohybů: začne úderem paty na zem, zatímco druhá končetina se odrazí palcem a mírně pokrčená udělá pohyb vpřed. Mezitím se první končetina napne (extenduje) v kolenní (osa stehna a **bércce* přibližně splývají) a zhoupnutím od paty k špičce (pružně, díky podélné a příčné klenbě nožní) se sune vpřed, aby dopadla natažena na patu, a celý cyklus se zrcadlově opakuje. Na rozdíl od běhu se tělo v každém okamžiku opírá alespoň jednou končetinou o podložku (těžnice musí protnout třemi body vymezenou základnu dotýkající se podložky, při stoji obvykle trojúhelník mezi hlavičkami první a páté kosti metatarzální a hrbolem patní kosti). (Srovnej s „dvounohou“ chůzí například **šimpanze*: nemůže napnout (extendovat) dolní končetinu v **kolenním kloubu*, čímž je anatomicky odsouzen stát v lehkém podřepu. Aby se udržel ve vzpřímeném postoji, musí vynakládat značnou dávku energie navíc, mimoto nemůže při vykročení použít palce odrazové nohy, ani paty při dopadu na zem.) Aby se tělo nezhroutilo v místě, kde není podepřeno dolní končetinou, začnou se na protilehlé straně kontrahovat hýžďové svaly k vyrovnání rovnováhy; výkyvy těžiště jsou malé (ca 7 cm od střední roviny na každou stranu); **kosti stehenní* se totiž přibližují svými dolními konci. Anatomické úpravy potřebné k úderové chůzi jsou rozsáhlé: *lordóza bederní části páteře*, *kyfóza křížové kosti*, úhlovité zalomení páteře mezi nimi („předhoří“ – *promontorium*), kratší a širší pánev, hlavičky kosti stehenní zakloubenou pod úhlem zhruba 120°, prodloužené kosti stehenní se zvětšenými kloubními plochami na obou koncích; dolní končetina může být v kolenní zcela natažena (extendována). Noha je připojena k bérci pod pravým úhlem, má silný palec a velkou patu a její dopadová plocha (ploska nohy) je podpírána podélnou a příčnou klenbou nožní. Horní končetiny jsou zkrácené, hrudník předozadně oploštělý. Hlava je díky poloze velkého týlního otvoru uprostřed spodiny lebeční, skloubena s páteří vyvážená, takže se bez větší svalové námahy udržuje v rovnováze.

Pravděpodobně nejvýhodnější cestou k vzpřímení *homininů je polarizovaná *kvadrupedie (čtyřnohost s rozlišením předních a zadních končetin). Dlouhé paže, krátký a pevný trup a nohy schopné unést váhu těla a tím docílit vzpřímení těla jsou základní předpoklady bipedie. Zkrácení paží, úplná extenze dolních končetin v kolenním kloubu během stoje a chůze, zkrácení a rozšíření pánve jsou předpoklady lidské bipedie. Chůze po dvou není u *primátů výjimečná. Většina z nich je schopna stát na zadních končetinách a po dvou se po určité době pohybovat. Jenom člověk však může ve vertikální poloze setrvat libovolně dlouhou dobu a během chůze může vykonávat i jinou činnost (například číst, mluvit, gestikulovat..).

Při vzniku bipedie lze souhrnně předpokládat tři postupné kroky: 1) Nejprve si primáti museli osvojit vzpřímenou polohu při lezení po kmenech stromů, tj. zafixovat si vertikální způsob pohybu. Když se potom někteří z nich ocitli na zemi, vzpřímili se do polohy, kterou měli zařazenou ve svém repertoáru pohybových projevů. 2) Vertikální polohu udržovat stálým vyrovnáváním těžiště těla tak, aby těžnice vždy prořála trojúhelníkovou základnu těla jako fyzikálního tělesa, například při stožení na jedné noze: hlavička prvního a pátého metatarzu a hrbol kosti patní. Toto automatické a podvědomé udržování rovnováhy provádějí proti sobě působící *svaly trupu. Při vychýlení těžnice ze základny (registruje rovnovážné ústrojí vnitřního ucha) se reflexními okruhy automaticky zapnou svaly na opačné straně trupu, které vychýlené těžiště vrací zpět, při vychýlení na opačnou stranu se děj opakuje obráceně; těžiště kolísá kolem jednoho bodu. Vzpřímená poloha sama o sobě je udržována rovněž automaticky napětím tzv. antigravitačních svalů (zejména fylogeneticky nejstarší *autochtonní svaly trupu, vzpřimovači trupu – *musculus erector trunci*). 3) Vzpřímením postavy rotační osy kloubů trupu a končetin zaujaly polohu v těžnici nad sebou a zároveň se přesunuly úponová místa svalů dále od rotačních os kloubů tak, aby se zvětšil rotační moment svalové síly nutné k vyrovnávání vzpřímeného postoje. Tím klesla spotřeba energie potřebné k udržování rovnováhy vzpřímeného postoje a chůze po dvou na minimum. Bipédie se tak stala účinným a úspěšným pohybovým prostředkem homininů.

Vertikalizace a habituální bipedie jsou zjevně důsledkem velkých ekologických tlaků: především dostupnost existujících zdrojů potravy v *krajině a energetická náročnost nutná k jejich získání. Vznik bipedie se předpokládá v *miocénu (*fosilní záznam této transformace však chybí). V Africe ve svrchním miocénu došlo k ochlazení a ubylo dešťů, podnebí bylo sušší. Tam, kde byly dříve souvislé porosty deštných pralesů, vznikly lesoparky, kde byly dříve lesoparky, vznikla keřovitá *savana, konečně tam, kde byla savana, zůstala poušť. Zdroje potravin, místy ještě nakupené v malém prostoru, se rozdrobily a rozptýlily. Aby je mohli tehdejší *lidoopi získat, byli nuceni denně překonávat velké vzdálenosti. Protože lidská bipedie je při běžné chůzi energeticky nenáročná (jako je kvadrupedie savců), byl to právě lidský krok, jenž se vzhledem k spotřebované energii ukázal nejvýkonnější a nejvýhodnější. Další výhody efektivní bipedie: přizpůsobení jak se vyhnout dravcům, vidět do „otevřené“ krajiny, *předvádění se ve vzpřímeném postoji při soubojích spojených s vytvářením a udržováním sociální *hierarchie, předvádění se při výběru sexuální partnerky, ochrana rodiny před šelmami, překonávání vzdáleností v otevřené krajině, například při sledování stád lovné zvěře.

Důsledkem vertikalizace a bipedie bylo uvolnění horních končetin (speciálně partie ruky) (*člověk – ruce) k pracovní a jiné činnosti (výroba nástrojů, používání *zbraní a *lov, přenášení dětí, přenášení potravy a vody, *sběr *semen a česání ovoce apod.). To jsou ve zkratce hypotézy vedoucí k *názoru, že to byla chůze po dvou, která započala polidšťování našich předků před více než 3,5 miliony let. (Jaroslav Malina)

člověk – vnímání okolního světa, lidé nevnímají okolní svět stejně, ne všichni stejně vidí a barevně rozlišují, cítí, slyší a chutnají. Abychom nahlédli do této velmi složité a dosud málo prozkoumané oblasti, vybrali jsme dva znaky, jež jsou již delší dobu předmětem pozornosti evolučně orientovaných biologů: vnímání fenylthiokarbamidu a barvoslepost.

Fenylthiokarbamid: Na rozdíly v jídle jednotlivých národů, etnik a etnických skupin se vždy pohlíželo s velkým zájmem. V této souvislosti byla dokonce vyslovena *hypotéza, podle níž lidé, kteří dávají přednost ostrým kořeněným jídlům, budou se svou chuťovou vnímavostí odlišovat od těch, kteří naopak zastávají kult kuchyňské „něhy“. Při ověřování klasických parametrů jako je sladký, hořký, kyselý, slaný, však tato domněnka nebyla potvrzena, přestože byly zachyceny zjevné odlišnosti v dědičné podmíněnosti. Jedna z nich je odborně veřejnosti známá jako citlivost na fenylthiokarbamid (krátce PTC) a jemu podobné látky, obsahující chemickou skupinu C–N=S. Někteří lidé vnímají PTC hořce (tzv. „chutnači“), jiní jej nevnímají („nechutnači“), a to dokonce ani ve vysoké koncentraci. Soudí se, že citlivost na PTC je ovládána jedním genem se dvěma alelami, T (pro chutnání) a t (pro nechutnání). *Genotypy TT a Tt potom označují ty, kteří jsou schopni chutnat PTC, a genotypy tt vyznačují ty, kteří tuto schopnost postrádají a jsou chuťově vůči PTC nevnímaví. Při testování vnímavosti na PTC však narážíme na jistou potíž. Mladí lidé vnímají hořkou chuť intenzivněji než lidé starší, a mezi ženami je mnohem víc „nechutnačů“ než mezi muži, takže se předpokládá jistý hormonální vliv. Konečně modifikující geny, jež se nacházejí v blízkosti *lokusu pro vnímání PTC, celou situaci ještě více zatemňují. Přes všechny tyto obtíže je však zřejmé, že chuťová vnímavost kolísá od populace k populaci. Její geografické rozdělení ukazuje, že „vnímavé“ geny se koncentrují převážně u eskymáckých a indiánských populací. Podstatně méně (i když stále ještě většina) jich je v populacích asijských a afrických. Nejméně jsou zastoupeny v Indii a v Evropě. Ačkoli územní rozdělení vnímavých genů není v žádném vztahu k podnebním oblastem, zdá se, že existuje jistý vztah mezi výskytem poruch štítné žlázy. Bylo prokázáno, že „nechutnači“ mají jistou dispozici k uzlovité strumě a „chutnači“ zase k strumě toxické. A také bylo prokázáno, že určitá skupina kreténů u nichž je podstatně snížena funkce štítné žlázy, patří bez výjimky mezi „nechutnače“. V souvislosti s tímto objevem bylo vysloveno několik domněnek, jež měly vysvětlit ustavení tohoto *polymorfismu. Například William Clouser *Boyd předpokládá adaptivnost ve vnímání PTC jen v některých oblastech, neadaptivnost ve vnímání PTC zase v oblastech jiných. Nechybí ani domněnka, podle níž „chutnači“ nemají velkou chuť k jídlu, což by pro ně představovalo výhodu v oblastech, kde je málo potravy.

Polymorfismus PTC je pro život člověka důležitý. Svým širokým rozpětím biochemických variací totiž dovoluje vnímat zvláštní podněty příjemné i nepříjemné, čímž se spoluúčastní selekčního působení jak v příjmu potravy, tak i ve vztahu opačném – vlivu potravy na člověka se závažnými důsledky v *růstu a vývoji.

U člověka se také vyskytují rozdíly ve vnímání barev – *barvoslepost. (Jaroslav Malina)

člověk – výběr v lidských populacích, jediným zdrojem nových dědičných *variant v *genomu *člověka jsou *mutace. Ačkoli se nám mutace z dnešního pohledu zdají povětšinou jako vysloveně škodlivé, neměli bychom zapomenout, že jsou to mutace, které zvyšují přizpůsobivost k změněnému prostředí. Někteří z nejranějších *homininů doznali mnohé změny ve své genové výbavě. Jednou z nich byla přeměna chápavé dolní končetiny v končetinu kráčivou., která se promítla mimo jiné v pohyblivosti a postavení palce. Palec se podstatně zkracoval, zesiloval a znehybňoval. V jistém okamžiku se už nemohl postavit proti ostatním prstům, aby vytvořil silové držení, mohl se pohybovat jen jako ostatní prsty, tj. ve směru podélné osy nahoru a dolů a jen omezeně do stran. Pro *primáty, kteří používali nohy k uchopení větví, by ovšem taková mutace byla takřka fatální. Ale pro primáty, kteří se pohybovali na zemi a občas se vzpřímili, aby se rozhlédli, by taková mutace byla velkou nadějí. Za předpokladu, že by mutační tlak, cílený na tuto změnu přetrvával, mohla by se stále vznikající a k tomu děděná mutace postupně šířit po celé populaci. Jiná mutace, která se vyskytla u společného předka všech opic a *lidoopů vedla k ztrátě enzymu, který působí jako katalyzátor v přeměně glukózy na vitamin C. Ztráta enzymu pro syntézu vitaminu C nebyla ovšem pro lidoopy a homininy smrtelná, protože potřebu vitaminu C kryli rostlinnou

*stravou, kterou konzumovali. Byla tu však jedna nepřehlédnutelná výhoda plynoucí z této ztráty: uvolnění glukózy pro její využití v metabolických procesech. *Velkým paradoxem mutací je, že poskytují proměnlivost, jež je nezbytným předpokladem přírodního výběru a tím i evoluce našeho druhu – současně však mohou být příčinou těžkých nemocí.*

Fisherův teorém přírodní selekce: Rozsah dědičné proměnlivosti všech biologických druhů (včetně člověka) je silně omezován procesem, který nazýváme „přirozený výběr“ (*selekce). Je to přirozený výběr, který ovlivňuje předání genů do dalších generací. Potomci, kteří přežijí a zplodí co nejvíce potomků, jsou nejzdatnější. Jinými slovy: jsou svým dědičným vybavením nejprizpůsobenější danému prostředí a za určitou dobu mohou nahradit ty, kteří nemají k stávajícímu prostředí vhodné genové vybavení.

Snad žádná jiná koncepce v dějinách *biologie nebyla tak špatně pochopena, jako právě „vznik biologických druhů přirozeným výběrem“, koncepce, kterou formuloval Charles *Darwin a Alfred Russel *Wallace před 150 lety. Sám Charles Darwin přispěl k tomuto nedorozumění zejména v koncepci přirozeného výběru, když použil oné známé a v minulosti tolik diskutované vazby slov „přežití nejzdatnějších“, vycházející z nadprodukce potomstva a konkurenčního boje o život v *přírodě. V této souvislosti se o přirozeném výběru počalo psát jako o „krvavých drápech a zubech přírody“. Dnes víme, že to všechno bylo jedno velké nedorozumění, neboť Darwinova teorie v sobě nezahrnuje agresí a už vůbec ne „lidskou“ krutost. *Darwinova teorie vycházela od samého počátku z teorému, podle něhož přizpůsobení jedinci jsou ti, jež svým chováním a biologickým vybavením jsou s to získat víc potravy, lepší úkryt, odolávat výkyvům podnebí, choroboplodným zárodkům a zplodit co nejvíce potomků, schopných dalšího rozmnožování.* Později se díky genetikům široce pojímaná koncepce přirozeného výběru zúžila na takzvanou „reprodukční způsobilost“. Již dnes rozumíme situaci, v níž jedinci s jistými genetickými charakteristikami plodí v daném prostředí v průměru více potomstva než jedinci, kteří tyto charakteristiky postrádají nebo je mají jiné. *Reprodukční způsobilost genotypů (fitness) zdá se být jedinou určující mírou evoluční adaptace* (Fisherův teorém přírodní selekce). Moderní pochopení přirozeného výběru klade důraz tam, kam nepochybně patří – na rozmnožování, a nikoli na samotné přežití jedince. A je to zcela logické, protože samotné přežití organismu ještě nezaručuje jeho rozplodovací úspěch. Ne každý, kdo přežije, má potomstvo (genetická smrt) a ne všichni mají stejný počet potomků (diferenční plodnost). Takže v pojmech „reprodukční způsobilost“ (fitness) negramotný *rolník v Etiopii, který zplodil dvanáct přežívajících a *reprodukce schopných potomků je mnohem „zdatnější“ než byl *Leonardo da Vinci nebo Albert *Schweitzer; o žádném není známo, že by měli přežívající potomky. „Reprodukční způsobilost“ některých jedinců byla a je i dnes neobyčejná. Marocký vládce Moulay Ismail (1672–1727) dal prý život 548 synům a 340 dcerám. V tomto případě šlo o *polygammí společnost s harémovou strukturou. Ale dokonce i v monogammí společnosti se vyskytují lidé, jež legálně předali nebývalé množství genů do další *generace. Dokladem může být jistý manželský pár v Brazílii, který zplodil 26 živých dětí, přitom v roce 1976 bylo možné k němu přičíst 72 vnuků a vnuček a protože oněch 26 dětí bylo stále ještě v reprodukčním věku, vnuků a vnuček mohlo přibývat.

Jakkoli je teorie přirozeného výběru v pojetí diferenční plodnosti slibná, nezůstala ani ona ušetřena kritických výtek, počínaje nahodilým řízením události na způsob chyb, které se objevují v genetickém kódu, až po „oportunismus evoluce“, řízený zvnějšku prostředím apod. Výzkumy prováděné u jednotlivců, zvláště pak u populací, však podaly přesvědčivé důkazy, že je v podstatě správná, neboť je v současné době skutečně obtížné uvažovat o evoluci biologického druhu a tedy i člověka jakkoli jinak, než v důsledku přirozeného výběru ve prospěch žádoucích vlastností a příznivých genů.

Srpkovitá anémie, malárie a genetická rovnováha: Genetikům a matematikům, kteří poprvé v biologii formalizovali pojmy jako je přirozený výběr, mutace aj., chyběl u člověka důkaz. Přímý a ověřený důkaz. Vše se však změnilo, když byla objevena dědičná podstata

*srpkovité anémie vztažená k výskytu malárie. Těsného vztahu mezi srpkovitou anémií a malárií si poprvé všiml anglický genetik J. B. S. Haldane, jenž vyslovil zajímavou myšlenku o rozšíření (genu) alely podmiňující tento typ chudokrevnosti. Zněla v tom smyslu, že všude tam, kde se rozšířila malárie, zejména její nejzhoubnější forma způsobená prvokem *Plasmodium falciparum*, vyskytuje se též alela pro srpkovitost krvinek. Zaslouhou A. C. Allisona a jeho spolupracovníků se pak odborná veřejnost dověděla, že v malarických oblastech zabíjí malárie v mnoha případech ty, kteří mají krvinky s normálním *hemoglobinem (homozygotní *konstituce AA), neboť právě ony poskytují nejvhodnější substrát pro parasitismus malarického plazmodia. Na druhé straně srpkovitá *choroba hubí děti s homozygotní konstitucí (SS) na zhoubnou chudokrevnost (drepanocytózu). A jak je to s *heterozygoty, kteří dostali do svého genetického vybavení jednu alelu standardní a druhou abnormální? Také oni onemocní v případě napadení malarického plazmodia malárií, ovšem průběh onemocnění je mírný, bez vážnějších následků. A pokud jde o chudokrevnost vyvolanou srpkovitým genem, nikterak ji nepociťují, třebaže jejich *krev obsahuje krvinky s abnormálním hemoglobinem, které při nedostatku kyslíku v laboratoři pozměňují svůj tvar. V malarických oblastech jsou svými extrémními vlastnostmi „nevýhodné“ jak krvinky normální, tak i srpkovité. Normální krvinky jsou sice vhodné pro optimální vázání kyslíku, ale jsou ničeny malarickým plazmodiem. Naproti tomu srpkovité krvinky jsou vůči malarickému plazmodiu rezistentní, ale nejsou s to vázat kyslík a tak se pohybují v krevním řečišti bez kyslíkové zátěže. To jsou v podstatě důvody, proč jsou obojí krvinky přírodním výběrem v malarických oblastech nepřetržitě odstraňovány. Takže *při nedostatku zdravotnické péče, a té je v těchto oblastech stále poskrovnu, vybírá přirozený výběr vesměs nemilosrdně pouze ty rodiče, kteří mají heterozygotní konstituci. Není to však výběr beze zbytku. Je to výběr, který se svou protikladností vybíjí v dané populaci do takzvané genetické rovnováhy. Vzniká stav, jenž je označován jako „*balancovaný polymorfismus“.*

Mutantní alela vyvolávající v homozygotní konstituci zhoubnou chorobu – srpkovitou malárii – se v kombinaci s jinou alelou ukázala být výhodnou, protože udělila svému nositeli za jistých okolností (přítomnost malárie) nečekané a přitom velmi užitečné vlastnosti (přirozenou odolnost proti malarickému plazmodiu). Záhy se však ukázalo, že vztah mezi malárií a mutantní alelou pro srpkovité krvinky není ojedinělý. Malárie si zjevně „vynutila“ další adaptivní odpovědi v podobě pozoruhodného komplexu dědičných krevních chorob, známých jako *talasemie. Šlo-li u srpkovité chudokrevnosti vesměs o mutace strukturálních genů, jež ovlivňovaly pořadí aminokyselin v polypeptidickém řetězci, u talasemií šlo o mnohem závažnější poruchy, jež zasahovaly mechanismus řídicí celou syntézu peptidových řetězců alfa a beta. Stručně řečeno, rodinné studie ukazují, že talasemie jsou jednoduše (mendelisticky) děděné choroby. Stejně jako u srpkovité chudokrevnosti jsou rodiče s heterozygotní konstitucí „nosiči“ mutantní *recesivní alely daného genu a plodí děti s konstitucí heterozygotní a homozygotní. Podle toho, který z řetězců je zasažen, mluvíme o talasemii alfa nebo beta. První je typická pro *černochoy a je méně častá, druhá v hojně míře sužuje obyvatele Itálie, Sicílie, Řecka a některých *zemí *Středního východu. Stručně lze říci, že v malarických oblastech umírají *homozygoti na chudokrevnost talasemie už v dětském věku; u alfa talasemie dokonce již během *těhotenství. „Normální“ homozygoti pro nepoškozený hemoglobin (HbA) jsou zčásti postižení malárií a při nedostatku zdravotní péče část z nich umírá, aniž by zanechali potomstvo. Heterozygoti pro talasemii jsou před malárií chráněni (mají v důsledku pozměněného hemoglobinu přirozenou „imunitu“), neboť plazmodium se v postižených krvinkách nerozmnožuje tak rychle jako v krvinkách normálních. A jsou to reprodukčně nejzdatnější heterozygoti, kteří vzájemným křížením zaručují pokračování těchto nebezpečných genů v čase a v prostoru.

Objev *balancovaného polymorfismu genů pro srpkovitou anémii a talasemie (ale ještě dalších, například pro deficienci enzymu glukózo-6-fosfát dehydrogenázy) byl událostí

v biologii člověka nepochybně významnou. V jeho souvislosti byla znovu přehodnocena koncepce přirozeného výběru, zvláště ve vztahu ke kulturním tlakům.

Zeslabování a zesilování selekčního tlaku: Již v dobách před vznikem moderní medicíny lidé zasahovali do přirozeného výběru kulturním chováním, jež cílilo k léčebným pokusům a kromě toho vymezovalo pravidla výběru partnerů k uzavírání sňatků. První možné doklady o znalostech přírodní medicíny pocházejí z pohřbu neandertálce v Šánídáru na Předním východě. Zákaz krvesmilstva a uzavírání sňatků uvnitř rodové skupiny už dávno v minulosti předpokládáme z exogamie (žena uzavírá sňatek s mužem sousední skupiny) u posledních zbytků lovců a sběračů. Pokud naši dávní předkové využívali znalosti o přírodní medicíně, nepochybně zmírňovali průběh mnohých nemocí. Pokud praktikovali zákazy (tabu) incestu a uzavírání příbuzenských sňatků, jistě přispěli k potlačení některých dědičných chorob. Avšak vedle těchto zákazů existovaly naopak příkazy k incestu a k uzavírání příbuzenských sňatků. Incest mezi sourozenci byl údajně běžně praktikován v panovnických rodinách starověkého Egypta (sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace starověkého Egypta) nebo incké říše (sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace předkolumbovské Ameriky). Uzavírání příbuzenských sňatků je odedávna běžné například v Indii (asi ve 30 %) nebo v některých starobylých společnostech Blízkého východu (například u Samaritánů v Izraeli), ale i v Evropě (například u Basků a v některých skupinách Romů). Příbuzenské sňatky jsou uzavírány také v menšinách v USA: například amišové, kteří se přistěhovali z Evropy do Pensylvánie v letech 1720 až 1770, dali povstat příbuzenskými sňatky silně spřízněné (endogamní) populaci v počtu kolem 45 000. Jedním z výsledků udržování původní genové výbavy „zakladatelů“ je zvýšený výskyt některých dědičných chorob, zvláště pak trpasličí vzrůst, nanismus. Od roku 1860, kdy byla tato nemoc poprvé popsána, trpělo jí v populaci pouze asi 100 osob; přibližně polovina z nich pocházela z jedné rodiny amišů v Pensylvánii.

Zeslabování přirozeného výběru lze vidět i v jistém kulturním chování, jež zřejmě už v dávné minulosti chránilo nemocné s recesivními geny. Můžeme tak soudit z výskytu albinismu u některých indiánských etnik. Albinismus je podmíněn recesivním genem, který ve zdvojené dávce (homozygotním stavu) silně snižuje množství pigmentu v kůži, oční duhovce a ve vlasech. Albíni jsou zvláště citliví na sluneční záření, špatně vidí a často umírají na rakovinu kůže. Ve světové populaci jsou velmi vzácní. Odhaduje se, že jeden albín připadne na 20 000 obyvatel. Vysoký výskyt recesivní alely pro albinismus u některých indiánských etnik naznačuje, že přirozený selekční tlak cílený na jejich odstranění byl dlouhou dobu vyvažován kulturním výběrem. Je známo, že mezi Aztéky se těšili albíni zvláštní pozorností. Většinou působili jako strážníci v paláci vládce a nikdo od nich nezádal, aby pracovali na polích vystaveni prudkému slunečnímu záru. V některých společnostech se albíni těšili přímo úctě nebo se stávali zdrojem předsudků, pověr a strachu. Například albíni u indiánských Hopiů prováděli ceremoniální tance, někteří se stali vlivnými šamany a ojedinelé i náčelníky osad. Většina albínů však neuzavírala sňatky z ryze ekonomických důvodů: albíni nemohou pracovat ani na polích ani nemohou lovit zvěř; žena albín na tom není o nic lépe, pokud jde o práci mimo dům. Vzniká otázka: Jak se mohly geny albínů v populaci Hopiů rozšířit v takovém množství? Vysvětlení je, jak se zdá, prosté. Ačkoli žádný albín nebyl vhodnou partií pro uzavření sňatku z ryze ekonomických důvodů, neplatilo to v žádném případě pro albína jako sexuálního partnera. Zatímco muži pracovali na polích nebo lovili ve stepi či v lese, při jezerech a řekách, albínští muži zůstávali ve vesnicích, kde bylo plno příležitostí k sexuálnímu styku. Populace Hopiů byla malá, takže několik sexuálně zdatných albínů mohlo podstatně změnit četnost recesivního genu pro albinismus v následujících generacích.

Moderní medicína v první polovině 20. století dokázala odstranit nebo potlačit většinu škodlivých vlivů, které ohrožovaly zdraví člověka, zvláště dětí. Zavedla systém optimální

výživy, preventivní očkování, infekce potlačila antibiotiky. Výsledkem bylo snížení kojenecké *úmrtnosti (z tisíce narozených dětí umírá do konce prvního roku 22 dětí). Nemocní zhoubnou formou srpkovité chudokrevnosti už neumírají v takovém počtu jako dříve, neboť moderní medicína je udržuje naživu. Nemocní *hemofilii se už nemusí strachovat, že při poranění vykrvácí, neboť dostávají antihemofilní krevní globulin (AHG). A totéž platí o cukrovce a *inzulinu a o dalších chorobách. *V darwinistickém slova smyslu tito jedinci nejsou méně „zdatní“ než zbývající populace, v níž žijí a budou stejně zdatní i v budoucnu, pokud jim ovšem společnost poskytne tuto zdravotní péči. V okamžiku, kdy by se jim této péče nedostalo, jejich „zdatnost“ pronikavě klesne.*

Vleklé spory o tom, zda *přirozený výběr pokračuje u člověka ve své operativní činnosti, jsou už překonány. Pozornost odborné veřejnosti se soustřeďuje spíše na jeho působnost ve smyslu zlepšení nebo zhoršení. Přirozený výběr neoperuje vždy a všude stejným způsobem, neboť je závislý na zevním prostředí, na jeho relativní stálosti nebo na dynamické proměnlivosti, a tak s jistým zpožděním – zrychlováním či zmírňováním kulturními adaptacemi – kopíruje svými odpověďmi všechny tyto změny ve prospěch lidské populace. Jinak působil v *paleolitu, jinak v *neolitu, kdy člověk poprvé vsadil *semena do země, a jinak působí v současné době, v době *vědecko-technické revoluce. (Jaroslav Malina)

člověk – vývoj lidských populací, vznik našeho druhu je neoddelitelně vázán na skupiny. Zpočátku na potulné *tlupy lovců a sběračů, později, po ovládnutí zemědělských *technologií, na pospolitosti zemědělské a pastevecké. Vznikla stálá sídliště – *vesnice a *města – a v nich vesnické a městské populace. Nejprve byly počtem malé, avšak postupně se zvětšovaly, až dosáhly úrovně dnešního typu. Tam, kde máme dlouhodobější pohled na vývoj nějaké populace, a může to být v kterékoli části světa, jsme zpravidla svědky většinou rytmicky se opakujícího dění. Nějaká nově vzniklá nebo migrantní populace, která se odštěpila od mateřské populace a vydala se na cesty, dostala se do prostředí pro ni zcela nezvyklého. Například pralesní populace vstoupila do otevřené *savany, polopouště či naopak. Nebo populace obývající trvale nížiny vystoupila postupně do hor, anebo vysokohorská populace sestoupila do nížiny. Aby mohly takovéto populace obhájit své bytí v novém domově, začaly se postupně přizpůsobovat – biologicky i kulturně. Přitom biologické přizpůsobování se povětšinou dělo přes filtr sociálních faktorů, jež celý adaptivní proces buď zrychlovaly, nebo přibrzdily. Zpočátku hrálo rozhodující úlohu přizpůsobení každého jedince, jež vedlo (nebo nevedlo) k ustavení jeho původně rozrušené funkční *adaptace, nezbytné pro reprodukci. S novou generací potomků v novém prostředí započalo přizpůsobování evoluční. Během něho byli zvýhodňováni jedinci s vysokou plodností (fitness) a naopak vyřazováni jedinci s nízkou plodností, jedinci jen stěží schopní v darwinistickém slova smyslu evolučního přizpůsobení. Přizpůsobovací proces, který probíhal v dané populaci na několika úrovních (buněčné, orgánové, na úrovni organismu, populace, ...) pozvolna šel k vyvrcholení, k takzvanému „vrcholu adaptivní zdatnosti“. Když jí bylo dosaženo, měla většina populace již vytvořeny všechny odpovídající mechanismy, které jí dovolily v dané ekologické oblasti žít a přežít; a nejen to: i plodit zdravé potomstvo.

Zdálo by se, že v tomto okamžiku „naplnění“ populace již nic nebrání v další nerušené existenci, pokud se ovšem nezmění zevní podmínky. Opak je však pravdou. Během adaptivního procesu se z populace stává izolát a s izolátem je spojen pokles adaptivní zdatnosti, neboť v důsledku příbuzenských *sňatků se zužuje proměnlivost, vyskytují se častěji nemoci podmíněné recesivními geny apod. Není-li izolaci ze strany populace čeleno, je jen otázkou času, kdy tlak zevnitř izolát natolik naruší, že se začne sám od sebe rozpadávat. Rozpad izolátu však může být urychlen úderem zvenčí – a to tak, že jej překryje expanzní populace šířící se v jistém směru. A výsledek? Úplné rozrušení původního *genofondu izolátu, jeho pozdější promíšení s geny expanzní populace a vytvoření nového genofondu, dosud neadaptovaného k danému prostředí, zato však obohaceného o nové geny, jež spolu

s geny původními umožňují vznik nových genotypických kombinací, potřebných pro nabytí nové úrovně genové rovnováhy a tím i nové úrovně adaptivní zdatnosti. Celý tento proces, jenž se za předpokladu malé populace mohl vždy a znovu opakovat, lze zapsat v následujícím sledu:

Nová (migrantní) populace → její postupné přizpůsobování za vzniku izolátu → vrchol adaptivní zdatnosti → rozrušení adaptivní zdatnosti → nová populace → nová (migrantní) populace → atd.

Při pozorném pohledu na přizpůsobovací proces, během něhož se střídá vysoká úroveň adaptivní zdatnosti s jejím rozrušením, nesmíme přehlédnout *fyzické i *behaviorální odlišení (diferenciaci) od mateřské populace, sledované splynutím s jinou populací. Diferenciace a následné splynutí lidských populací, to jsou biologické dějiny našeho druhu. Lze je stávajícími prostředky zkoumat? Částečnou odpověď dá studium některých krevních znaků, zejména systému AB0.

Proč někde převládá krevní skupina A nebo B a jinde zase krevní skupina 0?: Původ *Polynésanů byl a je i dnes tak trochu hádankou, o jejíž rozluštění se pokusilo mnoho badatelů z nejméně zajímavých hledisek. Někteří zkoumali jejich *jazyk a způsob života, jiní jejich *fyzický typ, avšak nikdo dosud nezodpověděl otázku: Odkud Polynésané přišli? Z Asie nebo z Ameriky? Nebo dokonce z oblasti Středozemního moře? A přece se již zdálo, že odpověď známe. Všechno začalo riskantní plavbou na balzovém voru z Jižní Ameriky do *Polynésie dnes již legendárního Thora *Heyerdhala a jeho odvážných druhů krátce po *druhé světové válce. Tehdy chtěl Thor Heyerdhal svou cestou dokázat, že jihoameričtí indiáni jsou prapředky Polynésanů, poněvadž byli v minulosti s to vykonat velké námořní cesty na primitivním plavidle, jakým vor bezesporu je, a mohli tudíž osídlit vzdálené ostrovy v Tichomoří. A přece v tehdejší době stačilo k potvrzení této teorie bez riskování životů prostě porovnat *krev Polynésanů s krví indiánů a Asiátů, jak to nakonec učinil krátce po výpravě Thora Heyerdhala australský lékař J. J. Graydon. Z jeho zprávy vyplynulo, že v krvi Polynésanů se prokazatelně nacházejí „americké geny“, které se zevně projevují převahou krevní skupiny 0, malým zastoupením krevní skupiny B a úplnou ztrátou krevní skupiny A2 (což vylučuje původ ze Středozeří!). J. J. Graydon napsal: „Nemůžeme Polynésany odvozovat od nějakého nedávného či současného míšení protomongoloidního obyvatelstva s obyvatelstvem asijsko-malajské oblasti, jak se donedávna předpokládalo, ale spíše bude třeba hledat původ Polynésanů u indiánských populací, přesněji řečeno u populací jihoamerických a nevykládáme ani populace středoamerické, jak soudil ve své teorii Thor Heyerdhal.“ Zdálo se, že je v této otázce jasno, kdyby však i ona neměla své „ale“. Pozdější podrobný rozbor krve Polynésanů, do něhož byly pojaty kromě krevního systému AB0 a Rh ještě četné jiné krevní systémy, naznačil, že krev obsahuje vedle „amerických genů“ také „geny asijské“, takže problém příchodu Polynésanů na Tichomořské ostrovy se znovu otevřel. Zároveň však ukázal, že stávající doktrína o neměnnosti základní genové formule pro krevní skupiny AB0 a zřejmě i pro jiné krevní systémy nebude platit. Podle této *konzervativní doktríny předpokládali mnozí vědci, že základní genová formule pro krevní skupiny je vázána na vznik člověka a jeho dvou migračních rozptylů (vycestování z Afriky do *Starého světa a odtud do Ameriky a do Austrálie). Pokud připouštěli její vývoj, potom jen výjimečně v souvislosti s míšením takzvaných „ras“, kolísáním genových četností v malých populacích a jevem zakladatele. Ukázalo se však, že krevní systémy nebudou tak zcela netečné k selekčním tlakům, spíše naopak. Poprvé na tuto možnost ukázal P. Levine při objevu neslučitelnosti (inkompatibility) krve matky. Neslučitelnost, tento pozoruhodný protikladný vztah matky Rh negativní k vlastnímu dítěti Rh pozitivnímu, se ukázal být selekčním činitelem. Na možné selekční důsledky v rozdělení krevních skupin však už dávno před tím upozornili H. Hirschfeld a H. Zborowski poté, co si všimli, že některá *manželství jsou z hlediska základních krevních skupin méně plodná, kdežto jiná více. Pozdější výzkumy naznačily, že

rodiny lze rozdělit podle sérologické slučitelnosti na neslučitelné (inkompatibilní) a slučitelné (kompatibilní). V prvním případě jsou následující spojení: Matka je nositelem krevní skupiny 0, kdežto otec je nositelem krevní skupiny A nebo B; do jisté míry totéž platí pro spojení AxB, BxA, AxAB, BxAB. Všechna zbývající spojení označujeme jako slučitelná. Přitom bychom měli zdůraznit, že celkový počet neslučitelných manželství (jen z hlediska systému AB0) není nikterak zanedbatelný. Tak třeba u Evropanů činí jejich odhad plných 22 %. Nejnovější studie skutečně potvrzují, že matky s krevní skupinou 0 mají v neslučitelných manželstvích potíže s udržení plodu, pokud ovšem nejsou Rh negativní. V každém ohledu je jejich plodnost ve spojení s krevními skupinami A a B výrazně nižší. Je-li sérologická neslučitelnost tak očividně jednou z příčin snížení plodnosti, nabízí se *vysvětlení pro mimořádnou převahu skupiny 0 v celém světě.

V souvislosti příčinného vysvětlení zvláštního rozdělení krevních skupin v celém světě byly znovu připomenuty dávno zapomenuté *názory H. a L. Hirschfeldových, kteří už v roce 1918 tvrdili, že krevní skupiny jsou v těsném vztahu k jistým typům tělesné stavby (*somatotypům) a že tyto typy jsou potom náchylné k některým onemocněním, jež mohou přivodit svým nositelům smrt. Názory Hirschfeldových nebyly sice nikdy potvrzeny, přesto daly podnět k rozsáhlému výzkumu, jehož předběžným výsledkem bylo zjištění, že mezi těžkými *chorobami a krevními skupinami existuje statistický vztah. V roce 1953 referovali I. Aird, H. H. Bentail a J. A. Fraser Roberts o výzkumu pacientů s *karcinomem žaludku. Nejzajímavějším poznatkem bylo, že většina pacientů měla krevní skupinu A. Rok nato ohlásili tito vědci další neméně zajímavý vztah mezi krevní skupinou 0 a vředovou chorobou dvanáctníku. Obě sdělení vyvolala mimořádný zájem lékařské veřejnosti, takže v první polovině šedesátých let bylo známo dvanáct těžkých nemocí, které vykazovaly spojení s krevními skupinami. Udává se, že osoby s krevní skupinou 0 nebo B jsou odolnější proti neštovicím, osoby s krevní skupinou A1 nebo A1B jsou zase odolnější proti moru. Nepřekvapuje tedy, že v krajinách sužovaných morem jako jsou Dolní Egypt, Indie, Mongolsko a Turecko se u tamějších obyvatel vyskytuje ve velkém množství krevní skupina B, následuje A a AB; krevní skupina 0 je zde méně častá. Naopak v oblastech, kde se mor nevyskytoval, převládá odnepaměti krevní skupina 0; jde americký kontinent, Austrálii a Polynésii. Také v Evropě pozorujeme jako morový dotek vysoký výskyt krevní skupiny A narušovaný tu a tam malými populačními ostrůvky s vysokým počtem krevní skupiny 0, tvořené například *Basky, *Iry, *Korsičany, obyvateli Sardinie (*Sardové) a *Island'any. Krevní skupina A vesměs chybí tam, kde se svého času vyskytovaly epidemie černých neštovic (Afrika, arabské *země, Indie).

Vidíme tak, že budoucí význam krevních znaků pro objasnění našich evolučních dějin bude spočívat spíše v pochopení výběrového (selektivního) procesu uvnitř našeho druhu *Homo sapiens*. Jaké jsou výsledky těchto pokusů – viz *člověk – genetická příbuznost lidských populací. (Jaroslav Malina)

člověk – „rasy“ a rasové mýty, studium biochemických, fyziologických a morfologických znaků u různých lidských skupin přispělo k vymezení proměnlivosti moderního člověka. Přitom však znovu vzbudilo v odborné i laické veřejnosti zájem a zároveň nedorozumění, pokud jde o původ moderního člověka, původ jeho současných populací. Na jedné straně jsou vědci, kteří zastávají *názor, podle něhož rozdíly mezi lidskými skupinami jsou tak slabé a bezvýznamné a přitom tak proměnlivé, že je v podstatě vyloučené rozpoznat a stanovit u lidského druhu nějakou diskrétní skupinu znaků a projevů. Proti nim vystupují vědci, kteří trvají na tom, že během evoluce lidského druhu se vytvořilo natolik výrazné odlišení jednotlivých skupin a jedinců, z nichž se tato seskupení skládají, že jeho projevy dovolují klasifikovat lidi do oddělených biologických jednotek (typů, ras nebo poddruhů). Není to myšlenka nová. Již v roce 1684 roztřídil francouzský lékař a filozof François *Bernier ve spisu *Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races*

d'hommes qui l'habitent (Nové rozdělení Země podle druhů neboli ras lidí, které ji obývají) v *Journal des sçavans* lidstvo podle zevních *fyzických znaků do čtyř skupin, z nichž první obývá Evropu (bez Laponska), západní Asii včetně Indie, severní Afriku a Ameriku (v tomto případě měl určité pochybnosti), druhá subsaharskou Afriku, třetí východní Asii a čtvrtá rasa Laponsko. Stalo se tak více než sto let poté, co *papež Pavel III. v roce 1573 prohlásil: „(...) Indiáni (a také jiní divoši) jsou skutečnými lidmi, kteří mají duši a jsou tak způsobilí k přijetí křesťanské víry.“ Po Bernierovi zařadil švédský biolog Carl von *Linné všechno známé obyvatelstvo *Země do samostatného rodu **Homo* a dvou druhů: *Homo ferus* – divoký člověk, který nemluví, šplhá po stromech a je celý chlupatý a **Homo sapiens* s různou *kulturou. *Homo sapiens* pak rozdělil do čtyř poddruhů, jakýchsi „primárních ras“, založených v rozdílech barvy *kůže a zeměpisném původu. Přitom jednotlivé „rasy“ nepopsal jen jako fyzické typy, ale připojil k nim též jisté duševní znaky a projevy chování, čímž jako první dal vědeckou legitimitu „lidové víře“ o rase a rasových *předsudcích. Tak Afričané mohli být podle Linného rozpoznáni podle celkové lenivosti, nedbalosti a náchylnosti k vrtochům. Pokud jde o světlomasé Evropany, Linné je shledal jako „jemné, bystré, vynalézavé ..., řídicí se *zákony“. Po Linném vstoupil do řady systematiků německý antropolog Johann Friedrich *Blumenbach. Ve svém spisu *De generis humani varietate nativa liber* (Kniha o přirozené rozmanitosti lidského rodu, 1775) rozdělil žijící lidstvo podle zevních znaků do pěti ras: *kavkazské (bílé), *mongolské (žluté), *americké, *etiopské (černé) a *malajské. Ačkoli François Bernier použil jako první v klasifikaci současných lidských populací slovo *rasa, teprve v Blumenbachově systematice tato jednotka jaksi zdomácněla. Etymologicky se odvozuje od arabského *ras*, jež v původním významu znamenalo „počátek“, „původ“, ale také „hlavu“. Z arabštiny pravděpodobně pronikla rasa nejprve do španělštiny a portugalštiny (*raza*) a odtud zakrátko do francouzštiny (*la race*) a angličtiny (*race*). V českém jazyce se objevila až ve 20. století, kdy byla převzata z němčiny (*die Rasse*), ale hned nato byla počeštěna na „plemeno“.

Snad o žádné jiné systematické jednotce živočišného či rostlinného systému nebylo vedeno tolik diskusí a polemik jako právě o rase.

Rasy jako typy (typologická klasifikace): Tradiční názor na lidské rasy je typologický. Antropologové povýšili některé fyzické znaky jako je barva kůže, tvar vlasů a některé rozměry mozkovny a obličejů na takzvané systematické znaky a podle těchto znaků, které rozdělili do vícestupňových kategorií (tříd), lidi individuálně typovali. Výsledkem bylo přiřazení zkoumané osoby k rase či rasovému typu. V raných počátcích *typologické systematiky antropologové předpokládali, že rasové typy představují v souboru takzvané „čisté rasy“, ve smyslu genetickém pak jakési homogenní skupiny, které vzájemným míšením daly vzniknout velmi složité typologické situaci na všech kontinentech. Přitom vždy zdůrazňovali výskyt takzvaných individuálních „ověřených“ charakteristik, z nichž uměle konstruovali rasy. Celé devatenácté a téměř celá první polovina dvacátého století je poznamenána těmito snahami. Vědci tu vytvořili velké množství klasifikací, do nichž zahrnuli rozličné množství ras a rasových typů. Téměř všichni vycházeli z takzvaných velkých (primárních) ras, jejichž počet kolísal od tří (bílé, žluté a černé) do šesti. Většina z nich považovala rasu bílou, žlutou a černou za rasy výchozí; zbývající rasy byly odvozené. Tak pro Evropu obývanou rasou bílou (kavkazskou) platily jednu dobu tyto rasové typy: nordický, východoevropský, alpský, mediteránní a dinárský. A obdobně tomu bylo i na jiných kontinentech, obydlených příslušníky jiných ras. Radikální změnu v nazírání na rasu jako taxonomickou jednotku pozorujeme až po *druhé světové válce. Antropologové už nenahlíželi na rasu jako na morfologický *taxon, taxon stálý a neměnný, nýbrž jako na skutečnou jednotku biologickou, která má svou vnitřní dynamiku. Přitom stále více přihlíželi i k charakteristikám sérologickým a fyziologickým znakům a zkoumali i celkové prostředí, v němž se tato jednotka nacházela a nachází v současnosti. Když bylo koncem padesátých let

minulého století prokázáno, že všechny tělesné znaky (biochemické, fyziologické a fyzické) jsou na sobě vesměs nezávisle proměnlivé, přitom jejich proměnlivost není nikterak náhodná, nýbrž geneticky podmíněná, navíc zjevně nezávislá na kulturních tradicích, nebylo už pochyb, že takzvaný individuální antropologický typ je jen pouhou kombinací dědičně nezávislých znaků. A to byl v podstatě konec typologické systematiky člověka. Diskuse předních světových antropologů, které nakonec vyústily v „Prohlášení o rase“ pod patronací *UNESCO v roce 1964, daly výzkumu lidské *variability včetně jejího třídění jiný směr.

Souhrnně lze říci, že *typologické klasifikace nevyjádřily nic víc než to, jakým způsobem je proměnlivost člověka rozdělena územně a časově. Jednotky, na nichž byly založeny* (tj. velké a malé rasy, rasové typy či rasy prvního a druhého řádu), *byly konvenční, umělé, neodpovídaly integrovaným evolučním jednotkám, a tudíž nemohly vypovědět nic podstatného o evolučních dějinách člověka.* V této souvislosti splňovala typologická systematika jen jeden z požadavků kladených na přirozený taxonomický systém: Seskupovala shluky vlastností – a to bylo málo.

Rasa jako mendelovská populace (populační klasifikace): Poté co typologická klasifikace propadla svou bezúčelností, antropologové hledali východisko. Našli je v metodologii populační genetiky. V rase počali shledávat *společenství mezi sebou se křížících jedinců, uviděli v ní tedy mendelovskou populaci – integrovanou evoluční jednotku, která může zobrazit společné vývojové dějiny člověka. Vycházeli z předpokladu, že každá skupina (rasa) je izolována od skupin (ras) sousedních i vzdálených, přičemž kritéria rasy představovaly genové četnosti jednoduše děděných znaků. To ovšem znamenalo, že každá mendelovská populace (rasa) má stejné charakteristiky, tj. stejný obraz krevních skupin, sérových *bílkovin apod. Jedna rasa se pak lišila od rasy druhé četnostmi *alel, které řídí tyto znaky. Přitom rozdíly uvnitř těchto ras (tzv. vnitrodruhové rozdíly) byly zpravidla větší než rozdíly mezi rasami (to znamená rozdíly meziskupinové). Leč použití této populačně genetické koncepce nebylo tak snadnou záležitostí, jak se zpočátku zdálo. V souvislosti s ní vyvstalo několik otázek: Kolik je vlastně ras? Odpovídá rasa mendelovské populaci? Na první otázku nedovedla populační systematika přesně odpovědět, protože nikdo – ani její tvůrci – nevěděli (a neví to nikdo ani dnes), kolik je vlastně mendelovských populací v oněch více než šesti miliardách současných lidí. A na druhou otázku dala odpověď jen částečnou, neboť zůstalo sporné, zda lze mendelovskou populaci, skutečnou evoluční jednotku, vůbec ztotožnit s konvenčním taxonem rasa, jehož systematický obsah je již dávno překonaný.

Rasa v číslech (klinální analýza a numerická systematika): Populační klasifikace člověka a živočichů vůbec, jež je někdy označována jako „nová systematika“, pohřbila dávno překonané a do jisté míry i metafyzické názory v třídění proměnlivosti organického světa. Musela se však vypořádat se svými „slabinami“, zejména s územním rozdělením znaků a studiem jejich shluků. A zde přichází nová vlna názorů. Jednu z odnoží nazýváme dnes klinální analýzou, druhou numerickou taxonomií.

V předchozích odstavcích jsme zmínili územní rozdělení některých genů a znaků. Viděli jsme, že mnohé z nich se promítají na mapě buď postupným snižováním, nebo naopak postupným zvyšováním genových četností nebo průměrných hodnot nějakého znaku. Příkladem jednoduše děděných znaků může být postupné přibývání krevní skupiny B ve směru Evropa → Asie s maximem v severozápadní Indii (v Paňdžábu). Na druhé straně příkladem složitě děděného znaku je barva kůže. Její postupné tmavění u obyvatel Evropy směrem sever → jih a totéž, leč v mnohem intenzivnější míře u obyvatel Afriky, žijících kolem Nilu ve směru Egypt → Súdán → Uganda, zjistili antropologové již v 19. století. Klinální proměnlivostí tedy rozumíme systém, ve kterém gen nebo četnost nějakého znaku se postupně mění z jedné oblasti do druhé. Klinální (pásmovou) proměnlivost znaků vyznačujeme na mapách prostřednictvím čar zvaných izorytmy, které zaznamenávají u jistých populací stejné hodnoty daného genu (tzv. izogenu). Získaný obraz nám ne náhodou tak trochu připomíná povětrnostní mapu se složitou soustavou izobarů, studených a teplých front,

tlakových výší a níží. V ideálním klinovém systému by izogeny (respektive izofeny) měly být buď pravidelně zakřiveny, nebo navzájem souběžně (paralelně) uspořádány po celém území. Ve skutečnosti tomu tak není. To proto, že klinální jev je vlastně výsledkem mnoha činitelů, které dobře známe: *mutace, *selekce, kolísání genů, genový tok a izolace. Vznikají spády genů či znaků (*gradients), které se stávají základní charakteristikou klinální mapy. Spád může být někde strmější (malá vzdálenost mezi izorytmy) nebo naopak pozvolný (velká vzdálenost mezi izorytmy). Strmost byla shledána v oblasti intenzivní selekce, s nahuštěným izogenním systémem, kdežto ve vzdálenějších oblastech dochází k rozředování a strmost se pozvolna zvolňuje. Podobný vliv na izogenní systém mají i překážky, které mohou někdy způsobit (ale ne vždy), že jiné izogeny nebo znaky, které protínají náš izogenní systém, nasměrují své izogenní linie rovnoběžně; vzniká shluk – klastr. Přitom ohniska aktivní selekce pro jednotlivé geny se nemusí vůbec shodovat.

Souběžně s klinální analýzou proměnlivosti člověka se vyvíjela takzvaná *numerická taxonomie, která měla podpořit další slabinu populační teorie rasy – studium shluků (klastrů) znaků. Jejich vznik a rozmach úzce souvisí s rozvojem a zaváděním *počítačů do vědecké práce. Biologům se v šedesátých letech 20. století splnilo dávné přání: definovat vztahy vyjádřené stupněm celkové podobnosti (tzv. fenetické vztahy) mezi organismy i mezi skupinami organismů. Stručně řečeno: podstata numerické taxonomie spočívala v kvantitativním hodnocení velkého počtu znaků (obvykle 70 i více), které jsou proměnlivé ve skupině (vzorku, populaci) studovaných jedinců. Výsledkem tohoto hodnocení byl takzvaný koeficient podobnosti. A byly to právě koeficienty podobnosti, které nabyly hodnot stavebních kamenů, z nichž byla budována systematika, založená na principu shlukování (klastrování) nejpodobnějších entit.

Metody numerické taxonomie poměrně záhy pronikly do *antropologie, kde rychle zdomácněly. Numerické myšlení se však přece jen do značné míry vymykalo myšlení biologů tehdejší doby. *Intuice a takzvaný tvořivý princip stále ještě hrály svou nemalou úlohu. Bylo proto třeba jisté doby, než byla tato kolektivně sdílená *analogie alespoň v základních rysech překonána. Metody numerické taxonomie byly složité a vedly k tomu, že je vědci buď zcela odmítli (a nebylo jich málo), anebo se stali naopak jejich horlivými propagátory. Počáteční polemika mezi stoupenci a odpůrci vyústila do výsledků, jež jsou v šedesátých letech doloženy velkým množstvím sdělení, v nichž je z pohledu numerické taxonomie přehodnocena celá takzvaná rasová struktura Afriky a Evropy. Poté však přišla skepse. Pramení z poznání, že za účinné pomoci počítačů lze sice srovnávat velké množství údajů, ale vlastní systematické břemeno spočívalo na bedrech vědců, na jejich interpretačním přístupu. Navíc se ukázalo, že stanovit diskrétní entitu (rasu) uvnitř druhu *Homo sapiens* je prostě nad síly počítačů i všech těch, kteří s nimi pracovali. V tomto okamžiku zasáhli genetici, kteří „vhodným výběrem“ znaků s přetržitou (diskontinuální) proměnlivostí (například krevními systémy) se snažili dát zkoumání jiný směr. Zpočátku zcela jednoznačně odsunuli taxonomické cíle stranou a na první místo položili myšlenku rekonstrukce biologických dějin organického světa.

Shrneme-li ve stručnosti přednosti a nedostatky numerické taxonomie, můžeme říci: Vlastní rozbor znaků (proměnných) je přísně korektní a předem vylučuje jakoukoli předpojatost vůči některým znakům při srovnávání; kromě toho je kdykoli opakovatelný. Plným právem se tvrdí, že numerická taxonomie vyřešila problém biologických vztahů a vytáhla je ze „zasněžené“ domény umění a intuice bývalých systematiků. Ale každý, kdo s numerickou taxonomií pracuje, by si měl být vědom jedné závažné skutečnosti. Shluky (klastry), odvozené tímto postupem, jsou povětšinou založeny na podobnosti zkoumaných znaků a jen výjimečně na *příbuznosti. Dvě nebo více entit, které tvoří klastr, jsou si navzájem podobné a přitom mohou, ale nemusí být nikterak příbuzné. Zakladatelé moderní numerické taxonomie nejednou zdůrazňovali velmi často opomíjený fakt ... že vlastní rozbor

není založený na genetických domněnkách, tím méně na domněnkách evolučních. Ovšem tyto domněnky mohou být právě na podkladě metod numerické taxonomie úspěšně sestavovány.

Třídít proměnlivost člověka, nebo netřídít?: Systematická struktura druhu *Homo sapiens* představuje zvlášť komplikovaný problém. Dokladem mohou být ty nejrozmanitější a nejroztodivnější systematické předlohy, založené na velkých a malých rasách a rasových typech, ale i na jiných jednotkách, které tvořily umělou strukturu uvnitř našeho druhu. Zbývá tedy odpovědět na otázku: Třídít proměnlivost člověka v duchu systematických cílů, nebo netřídít? Odpověď odvodíme z jednoduchého a srozumitelného modelu.

Představme si veškeré lidstvo nebo obyvatelstvo některého z kontinentů, třeba z Afriky, Evropy, Asie nebo Ameriky v podobě krychle, jež je složena ze čtyř vrstev. Přitom každá vrstva v krychli znázorňuje územní proměnlivost jednoho a téhož znaku tamních lidí. Například vrchní vrstva vyznačuje barvu kůže, ale může vyznačovat stejně dobře třeba krevní systém AB0 nebo tvar vlasů; totéž platí ovšem i pro ostatní vrstvy v krychli. Dále, barva kůže, či kterýkoli jiný znak, jsou proměnlivé a my si tuto proměnlivost znázorníme tak, že jedinci, kteří se nacházejí v předním levém rohu, budou mít kůži téměř černou, zatímco v pravém rohu vzadu téměř bílou. Takto bychom uvažovali i o dalších vrstvách, ovšem s ohledem k jiným znakům. A nyní se pokusíme o utřídění znaků v podobě rasových typů či ras. Jak? Třeba tím způsobem, že vyřízneme z této krychle čtyři jádra, která mají na první pohled odlišnou kvalitativní skladbu. Převédeme-li celou situaci do našeho *jazyka, každé jádro bude reprezentovat vzorek jedinců vybraných z jiné územní oblasti. Každý vzorek je rozdílný, a skutečně, člověk by mohl říci, že každý z nich reprezentuje rozdílnou „rasu“. Ale my můžeme vybrat čtyři vzorky i v jiných oblastech krychle a zase dostaneme takzvané čtyři rozdílné „rasy“. A takto bychom mohli pokračovat ...

Z modelu, který jsme právě popsali, pro nás plyne zajímavé a přitom závažné zjištění. *Územní proměnlivost znaků je na sobě nezávislá, jinými slovy je diskordantní povahy. Tudíž není žádného přírodního dělení populací podle vybraného komplexu znaků.* Cílem kteréhokoliv třídícího systému by měla být jistá abstrakce projevů proměnlivosti, a to taková, aby byla vzájemně srovnatelná. Jak říká francouzský antropolog Jean Hierneaux: „Klasifikace není sama o sobě cílem, ale nástrojem velmi užitečným při práci. Není-li tomu tak, je to něco jako hromada odpadků, která nám nedovolí získat ždíbec znalostí ...“ Platí pro rasu a jí podobné „taxonomické jednotky“ Hierneauxovo hodnocení? Pro rasu nepochybně ano. V dnešním pohledu se dělení lidí a lidstva do ras a rasových typů jeví skutečně jako dávno překonaný anachronismus, jako marný, zbytečný a přímo scestný pokus vyjádřit nevyjádřitelné.

*Chiméra rasy – *rasismus:* V dnešním světě plném vyhocených protikladů, ve světě přeplněném stroji, přístroji a vědou, se znovu ozývá hlas, zda všichni lidé jsou schopni přijmout moderní technickou kulturu, všechny vymoženosti, které mohou poskytnout vysoce vyvinuté *země. Je to varující hlas, který čas od času zaznívá v různé síle z rozmanitých částí světa, kultur a civilizací. A také zní v podvědomí mnohého z nás, a když ne zcela vyhraněně, tak alespoň v náznacích, přinejmenším jako pochybnost či něco blíže neurčitelného, připomínajícího třeba mýtus o nadřazenosti bílé rasy. Není to mýtus starý. Povstal s *průmyslovou revolucí v Evropě a rostl s koloniální expanzí průmyslových velmocí. Byli to bílí Evropané, kteří v několika posledních staletích uměli přesvědčit většinu světa, že bílá kůže znamená jedinečné duševní schopnosti, podnikání a úspěch – finanční i kulturní.

V 19. století téměř většina Evropanů a obyvatel Severní Ameriky přijala to, co bývá označováno jako „vědecký rasismus“ – víru, podle níž lidé v nevyvinutých zemích jsou dědičně méněcenní. Za jednoho z otců tohoto myšlenkového proudu je dnes považován francouzský diplomat, žurnalista a spisovatel Joseph Arthur de *Gobineau, jenž vydal čtyřsvazkové dílo *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Pojednání o nerovnosti lidských ras, 1853 [sv. I, II], 1855 [sv. III, IV]); i když měl řadu předchůdců, například francouzského etnologa a rasového teoretika Victora *Courteta (1813–1867). Gobineau rozdělil lidstvo do tří

ras (bílá, žlutá, černá), přičemž jako kritéria použil znaky biologické i psychologické. Podle jeho mínění si rasy nejsou rovnocenné, ani ve znacích fyzických, ani duševních. Rasa bílá se podle Gobineaua vyznačuje velkou *inteligencí a energií, smyslem pro *čest, odvahou a válečným uměním, smyslem pro krásu a ladnost, tedy vlastnostmi, jež ji staví vysoko nad rasu žlutou, která je sice inteligentní a vytrvává ve svém úsilí, ale má sklon k *idealismu a oplývá nezdravou fantazií. A pokud jde o rasu černou, ta je podle Gobineaua přímo zavržená. Její představitelé jsou smyslní, líní, postrádají smysl pro krásu a umění a jsou zcela bez organizačních schopností. „Je-li kulturní úroveň zrcadlem rasové čistoty, potom je kulturní vzestup mírou izolace rasy a naopak kulturní úpadek mírou jejího míšení s jinou rasou (či rasami),“ tvrdil Gobineau. K dědičné nadřazenosti bílé rasy se též hlásili vědci z koloniální Anglie. Například jeden z nejznámějších biologů 19. století Thomas Henry *Huxley (1825–1895) napsal: „Připouštím, že někteří *černoši jsou lepší než někteří *běloši; ale žádný racionální člověk, vědomý si této skutečnosti, nebude věřit, že průměrný černoch je rovnocenný, ne-li dokonce trochu nadřazený průměrnému bělochovi. A i kdyby to byla pravda, bylo by prostě neuvěřitelné, že černoch má stejné možnosti jako jeho utiskovatel, by byl schopen úspěšně soutěžit s rivalem o větší mozkovně a menších čelistech v zápase, jenž by se odehrával jako souboj myšlenek a nikoli kousání.“ Kdyby žil T. H. Huxley později, mohl by vidět tyto černé domorodce o velké mozkovně a menších čelistech z „černé země“. Ale i v jeho době bylo už dost důkazů o tom, aby z hlediska „vědeckého rasismu“ mohl uzavřít, že před 10 000 lety dala ne tak úplně bílá rasa obývající *Přední východ vzniknout nebývale vysoké kultuře, založené na domestikaci zvířat, pěstování obilí a *směně zboží. V této souvislosti by ovšem jen stěží mohl přehlédnout kulturní zaostávání obyvatel severozápadní Evropy, kteří v té době ještě nepřekročili hranici lovecko-sběračské ekonomie. Kterýkoli objektivní průzkum uplynulých 10 000 let lidských dějin ukáže, že během celé této doby – nebo téměř celé této doby – tvořili obyvatelé severozápadní Evropy v duchu „vědeckého rasismu“ zcela podřadnou barbarskou rasu, žijící v kulturní *chudobě a nevědomosti.

Čím bylo zřejmější, že populace severozápadní Evropy nepatřila v minulosti k etnikům kulturotvorným, tím vyostřenější myšlenky o jejich rasové nadřazenosti se ozývaly z jejich středu. Anglický sociolog a filozof Houston Stewart *Chamberlain (1855–1927) se koncem 19. století zamýšlel nad „rasovým žebříčkem“ bílé rasy. V rozborech rysů dřívějších civilizací, řeckou počínaje a německou konče, dospěl k poznání, že *Řekové měli kdysi dávno smysl pro *poezii, umění a filozofii, *Římané zase pochopení pro *právo, organizaci *státu a *rodiny. *Židům připsal smysl pro *náboženství, avšak v Teutonech, tj. *Germánech, *Keltech a západních *Slovanech shledával tvůrce nejvyšší civilizace vůbec. Ve svém hlavním díle *Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899, česky: *Základy 19. století*, 1910) zdůvodnil dějinné poslání árijské rasy reprezentované německým národem. Obdobně jako Chamberlain uvažoval v té době francouzský antropolog a sociolog Georges Vacher de *Lapouge (1854–1936), zejména ve spisu *L'Aryen: Son rôle social* (Árijec: Jeho sociální role, 1899). I on se věnoval převážně rasovým otázkám Evropanů, vyzvedáváje pro změnu zase rasu „árijskou“, již rozuměl rasový typ, který antropologové nazvali typem (rasou) nordickým, vyznačujícím se vysokou postavou s harmonickými proporcemi, s komplexem světlých tělesných znaků (světlé oči, plavé vlasy a čistě bílá kůže), dlouholebostí, štíhlým a vysokým obličejem, v němž byl zasazen úzký, ponejvíce rovný až orlí nos. Podle Lapouge to byli Árijci, kteří vládli národům a organizovali státy, vytvářeli vědu a umění, vedli vítězná tažení v Evropě i mimo ni. Z této rasy měli dokonce vzejít všichni géniové. Avšak Árijců postupně ubývá, strachoval se Lapouge: „Vždyť jsou to právě Árijci, kteří jako elita národa umírají ve *válkách, čímž je bezprostředně ohrožen jejich osud, a tím i civilizace, již jsou oni sami tvůrci,“ napsal na sklonku svého života. V této době byla celá západní Evropa a Severní Amerika zaplavena názory o „rasové čistotě“ a „rasové méněcennosti“. Přispívali k nim též

sociální darwinisté, kteří posazovali tezi, podle níž hybnou silou společenského vývoje je boj o existenci a *přirozený výběr. Nepřímo podporovali „vědecký rasismus“ též představitelé anglické biometrické školy v čele s Francisem *Galtonem (1822–1911), Charlesem *Pearsonem (1857–1936) a dalšími, kteří při *interpretaci svých objevných výsledků o proměnlivosti a dědičnosti člověka v některých směrech sklouzli na úroveň rasisticky smýšlejících lidí, dávající rasistům do ruky takzvané „vědecké zdůvodnění“ pro jejich postoje. Nepřímo přispívali i antropologové svými nekonečnými diskusemi o počtu ras a rasových typů. V duchu „vědeckého rasismu“ byla zpracovávána též veřejnost prostřednictvím beletrie, jež je prosycena názory o čistotě rasy a škodlivosti míšení; barevní byli vesměs líčení jako lidé úskoční a tajemní, před nimiž se třeba mít na pozoru.

Árijskonordická doktrína, proklamovaná svými tvůrci (Josephem Arthurem de Gobineauem, Houstonem Stewartem Chamberlainem a Georgesem Vacherem de Lapougem) se stala nosným pilířem spisu Adolfa *Hitlera *Mein Kampf* (Můj boj, napsán 1924, vydán 1925 [1. svazek], 1926 [2. svazek], nezkrácené české vydání v roce 2000) a díla Alfreda *Rosenberga *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (Mýtus 20. století, 1930). Oba spisy položily teoretický i praktický základ jedné z nejagresivnějších forem rasismu. „Nejvyšší rasou“ je zde „rasa německá“, která je jednou nazývána „rasou nordickou“, jindy zase „rasou árijskou“; všechny ostatní rasy jsou nižší a musí se jí podřídít. Posoudíme-li výše uvedené kategorie, shledáme, že jsou navzájem nesouměřitelné. „Rasa německá“ představuje spíše míru etnicity, „rasa árijská“ je kategorií jazykovědnou a konečně rasa nordická se kryje s bývalým antropologickým pojetím, tedy s pojetím biologickým. A právě z tohoto biologického hlediska jsou první dvě kategorie (jako rasy) chybné. Co však bylo horší; jednou byla ta, jindy ona kategorie preferována více nebo méně, zcela v závislosti na politických cílech. A tak se stávalo, že „Neárijci“ se stali „Árijci“ a „Árijci“ zase „Neárijci“. A kdo nebyl „Árijec“, nebyl „celým člověkem“, jen „půl člověkem“. Rasová doktrína hitlerovského Německa byla formulována výjimečně nejasně. Z dnešního pohledu se jeví spíše jako sbírka demagogických hesel, prosycená a překrytá úvahami, jež se blížily až k hranici mystiky; připomeňme v této souvislosti koncepci „nordické duše německého národa“ nebo úvahy Heinricha *Himmlera (1900–1945), jednoho z nejmocnějších mužů nacistického Německa, na téma „arizace“ *Japonců apod.

Když byl *nacismus a *fašismus poražen, zdálo se, že je konec i s rasismem. Nebylo tomu tak. Neuplynulo ani deset let a *spor o tzv. „rasovou otázku“ vzplál znovu, tentokrát mimo Evropu. V některých státech USA a v Jihoafrické republice započaly diskuse o árijskonordické doktríně včetně otázek „rasové čistoty“, kterou bylo třeba co nejbedlivěji střežit. Záhy však spor přešel z původní „antropologické koncepce“ na koncepci vyslovené „psychologickou“, ovšem s „biologickou“ dědičností v pozadí. Jestliže protirasisticky laděné prohlášení o rase, vydané pod patronací UNESCO v roce 1950, podepsali všichni zúčastnění, včetně těch, kteří v minulosti zastávali některé rasistické názory, další prohlášení, které následovalo v roce 1951, už vyvolalo zjevný nesouhlas mnohých vědců, kteří se nemohli ztotožnit s tvrzením, že „([...]) neexistují žádné vědecké důkazy o intelektuálních rozdílech mezi jednotlivými rasami“. Na počátku šedesátých let začala zachvacovat některé země, zvláště však USA nová, v pořadí již několikátá vlna rasismu. Byla vyvolána stále se vyhrocujícím zápasem, zejména pak *hnutím barevného obyvatelstva za rovnoprávnost. Vedle „bílého rasismu“ vzniká „rasismus černý“ (v USA) a z *Dálného východu se ozývá „rasismus žlutý“ (Japonsko). Mezi vědci došlo opět k dialogu, který byl zakončen „Prohlášením o rase“. Ale ani tentokrát nebylo dosaženo souhlasu. Někteří vědci nesouhlasili s bodem o psychické rovnocennosti lidských populací. V čem je jádro sporu?

Předsudek a diskriminace: Rasismus se zevně projevuje dvěma aspekty: předsudky a diskriminací. Aby bylo možné pochopit, v čem se tyto dva aspekty odlišují a jak se navzájem ovlivňují a proplétají, nevystačíme zde se zkoumáním postojů lidí a lidských skupin vůči těm,

kteří žijí na okraji společnosti nebo vůči těm, kteří nebyli do společnosti přijati. *Předsudek je emoční aspekt rasismu, kdežto diskriminace je aspekt politický a sociální.* Předsudek je to, co nutí člověka k jednání, které poškozuje druhé, přitom důkaz, který by možná změnil toto jednání, je přehlížen, mnohdy zcela vědomě. Skupina lidí, proti níž je namířen předsudek, je obvykle vnímána jako „rasa“ (například během hitlerovského rasismu se běžně uvažovalo o „židovské rase“ nebo o „rase cikánské“ apod.), třebaže biologicky nic takového neexistuje. Zaujatý postoj obvykle vede k tomu, že jsou spojovány do jedné kategorie rozdílné skupiny podle nějakého znaku nebo souboru znaků, které mohou být skutečné nebo předstírané; přitom tyto lidské skupiny si mohou být zcela cizí a navzájem od sebe kulturně i biologicky oddělené. Například nacisté spojovali *Židy, *Romy (Cikány), *Poláky a *Ukrajince do jedné podřadné rasy určené k vyhubení, třebaže šlo o lidské skupiny, které se navzájem odlišovaly svou dědičností (genofondem), jazykem, náboženstvím, kulturou a způsobem života vůbec.

Předsudky patří zřejmě k trvalé psychosociální výbavě nás a našich předků. Doklady najdeme nejen ve starobylém písemnictví, ale také u lidských seskupení, jež donedávna setrvala nebo ještě setrávají na úrovni lovecko-sběračské ekonomie. Tak například *indiáni mnohých *kmenů se považují a také nazývají „lidskými bytostmi“ nebo krátce „lidmi“, čímž nepřímou naznačují, že indiáni jiných kmenů přísluší k nějaké subhumánní rase. Lidé, kteří žijí kolem polárního kruhu, si vysloužili pojmenování *Eskymáci. Je to pojmenování opovrhlivé, protože znamená v jazyce sousedních indiánů něco jako „pojídači syrového masa“. Eskymáci však sami sebe nazývají „Inuit“ nebo „Inupik“, což ve volném překladu znamená „skuteční lidé“. Eskymáci se tak sami oddělují od zbytku lidstva, který sice sestává z lidí, nikoli však „skutečných lidí“; těmi jsou v představách Eskymáků jenom oni sami. Obyvatelé Spojených států amerických si počínají stejně, když sami sebe považují za *Američany, ignorující *Kanaďany, *Mexičany, *Brazilce a ostatní obyvatelstvo amerického kontinentu, kteří jsou hodni tohoto označení. Eskymáci a obyvatelé USA jednájí povýšeně v duchu předsudku, podle něhož jejich národní kultury jsou v porovnání s kulturami jiných lidských skupin, vyšší a tudíž nadřazenější.

Diskriminace je oproti předsudku legální, ekonomické a sociální chování, založené na rozdílech v postojích vůči různým skupinám. V třídní společnosti má zjevný třídní charakter. Diskriminace často nabývá charakteru *segregace, založené na fyzických znacích, zákazu *sňatku mezi příslušníky oddělovaných skupin, poskytnutí vzdělání, zdravotnické péče. Někdy ovšem diskriminace bere na sebe jemnější podobu v podobě sociálního chování, jež nutí lidi v podřízené skupině chovat se zvláště zdvořile (formou oslovení, přednosti na veřejnosti apod.) k členům vládnoucí (dominantní) skupiny.

*Apartheid uplatňovaný bělošskou menšinou v Jihoafrické republice představoval od porážky fašismu v Německu vůbec nejextrémnější podobu rasové diskriminace. Oficiální politiku *apartheidu donedávna tvořil rigidní kastovní systém, založený na barvě kůže: bílí (evropského původu), žlutí (asijského původu), hnědí (rasově smíšené populace) a černí (domorodí Afričané). Tyto *kasty byly od sebe odděleny fyzicky i zákonně v podobě *hierarchie *privilegií s bílými Evropany na vrcholu a černými Afričany naspodu. „Evropané“ byli jedinými občany, kteří se mohli volně pohybovat po celé zemi a zúčastňovat se hospodářského, politického a kulturního dění ve společnosti. Všichni ostatní byli v občanské činnosti různým způsobem omezováni. Segregační zákony se však svým dopadem nevyhnuly ani samotným protagonistům apartheidu. Při nežádoucím styku s barevnými se sami stávali obětmi segregačních opatření, třebaže segregace, jíž byli postihováni, se dala prostřednictvím *institucí pro bílé, tj. před „soudy pro bílé“ a ve „vězeních pro bílé“. Poté co v roce 1990 prezident Frederik Willem de Klerk zahájil demontáž apartheidu a zejména po roce 1994, kdy proběhly první multirasové volby, a prezidentského *úřadu se ujal někdejší pronásledovaný vůdce černošské většiny Nelson Mandela, začaly se množit případy diskriminace „bílých“ „černými“.

Při pokusu vysvětlit prapříčinu chování, jež vede k předsudkům a diskriminaci, byly vzaty v úvahu několikrát faktory: náboženství, znaky osobnosti a také různé sociální vlivy; žádný z těchto faktorů však neposkytne uspokojivé *vysvětlení. Tak například z dvojsmyslných odkazů v **bibli* a **koránu* bylo příležitostně usuzováno na možné rasové předsudky. Tato úvaha však nebrala vůbec zřetel na to, proč protestantské kultury byly obvykle „rasističtější“ v porovnání s kulturami katolickými, ačkoli obě byly založeny na stejné křesťanské tradici – nebo proč je rasismus přímo virulentní v takových společnostech, jako je Indie a Japonsko, v zemích neovlivněných – alespoň výrazně – ani *bibli* ani *koránem*. K řešení problému přispěli též psychologové dvěma úvahami. Podle první se prý v anglosaských kulturách vyskytují ve větším počtu *autoritativní osobnosti, pro něž je charakteristická agresivita, měkkost a nedostatek sebevědomí. Zajímavé je, že tyto osoby v anglosaských zemích mají sklon k předsudkům, kdežto v jiných kulturách nikoli. Druhá úvaha zaujala více. Podle ní lze sklon k předsudkům vysvětlit u dominantní skupiny sociální nebo ekonomickou frustrací; menšiny potom slouží jako *obětní beránci. Ale ani tuto úvahu nelze brát doslova, neboť bohatí a privilegovaní lidé jsou v rasových předsudcích bigotnější než ti, o nichž lze uvažovat jako o společensky zklamaných a nespokojených lidech. Konečně jako poslední přichází v úvahu hledisko ekonomické a politické. Vykořisťování a honba za ziskem je zřejmě určující, ale nelze právě jimi dobře objasnit, proč nevykořisťovali Portugalci své otroky v Brazílii tak vulgárně rasisticky, jak to činili otrokáři se svými černými otroky na jihu USA.

Ať už je vysvětlení pro předsudek a diskriminaci jakékoli, důsledky obou těchto aspektů rasismu jsou pro postiženou společnost dalekosáhlé. Nejenže vedou k psychické destrukci obětí rasismu, ale psychicky ničí i ty, kteří se na této destrukci spolupodílejí. Společnost napadená rasismem nejenže ztrácí vše, čím by diskriminovaní mohli přispět k obohacení společnosti, ona sama přitom riskuje nebezpečí sociálních střetů, *násilí a snížení produktivity.

Argumenty pro a proti: Rasisté obhajují „vědecký rasismus“ v podstatě dvěma druhy argumentů: genetickými a psychologickými. Přitom se tato obhajoba „točí“ kolem inteligence. My už víme, že lidská inteligence je znakem do velké míry podmíněným mnoha vlohami; uvažuje se o *polygenním typu dědičnosti. Soudí se, že dědičná složka činí až plných 80 %, někteří oponují tomuto údaji a uvažují o pouhých 50 %. Je-li tomu tak, potom zbývajících 20 % (respektive 50 %) připadne na *výchovu. A právě tohoto faktu, zvláště prvního údaje o vysokém podílu dědičnosti, využívají rasisté, když říkají: „Je-li inteligence děděna do takové míry, potom je jisté, že geny pro inteligenci budou vystupovat v různých populacích v rozdílné míře, obdobně jako u jiných znaků děděných více geny (například výška těla, barva kůže, tvar vlasů apod.) a budou podléhat stejným výběrovým tlakům, tedy, jinak řečeno, jedny populace budou inteligentnější, druhé naopak méně.“ Z čistě formálního hlediska se tato domněnka nepříčí zásadám zdravého rozumu, nepříčí se zásadám populační genetiky. Je tu však jeden vážný protiargument, který nelze přehlédnout. U člověka se vyskytuje několik dědičně podmíněných znaků, které jako by během evoluce moderního člověka nepodléhaly žádným diferenciačním pochodům; zůstaly prostě evolučně neutrální. Jsou to znaky, které činí člověka člověkem (dvounohá chůze, malý chrup uspořádaný v parabolickém oblouku, spojení palce s ukazováčkem aj.); k nim patří též inteligence. Vždyť *komunikace pomocí *symbolů (řeč, písmo), záměrná výroba *nástrojů podle určitého technologického stereotypu apod., to jsou rysy, jež vytvářejí lidský způsob života, a ten se prosadil u všech lidských skupin. Jen tak si můžeme vysvětlit, že lidé osídlili téměř všechny ekologické pásy, tropickým počínaje a severskou tundrou konče. Byla to právě jejich psychická obratnost, tj. představitost, paměť a uvědomění si své existence, která dovolila člověku přežít všude tam, kde se rozhodl žít. Nebylo zatím nikterak doloženo, že lidská psychika je závislá na vývojových tlacích, a tudíž tvrzení o „vyšších“ rasách (inteligentnějších) a rasách „nižších“, méně inteligentních, je čistou spekulací.

Velmi rozsáhlé bádání v USA v oblasti IQ naznačilo, že tento ukazatel vykazuje u černochů v průměru o 15 bodů nižší hodnoty než u bílých. Tento fakt bývá velmi často zdůrazňován rasisty jako důvod k tvrzení, že v psychice člověka existují rasové rozdíly. Zajímavé je, že „vědecký rasismus“ se nověji zabývá téměř výlučně inteligencí amerických černochů, spíše než inteligencí ostatních barevných menšin v USA. Nikdo například nezmiňuje Američany čínského původu možná proto, že právě oni převyšují bílé Američany v průměrných hodnotách IQ a též v průměrných hodnotách mozkové kapacity.

Rozdíl 15 bodů zachycený při měření IQ mezi bílými a černými Američany lze vysvětlit geneticky, ale lze jej interpretovat i jinak. Víme už, že testy, na podkladě kterých se inteligence zjišťuje, měří nejen vlastnosti vrozené, ale i nabyté, následkem toho ukazatelé IQ jsou závislé na podmínkách společensko-kulturních, v nichž byl testovaný jedinec vychován. Je známo, že školy pro černé děti neměly tak dobré učitele a vybavení a tudíž nedosahovaly takových pedagogických výsledků jako školy pro bílé. Černé děti žily v prostředí, které se odlišovalo od prostředí bílých. Méně jídla, nižší úroveň bydlení, vzdělání, jiné životní hodnoty – to vše charakterizuje život v ghetech pro černé. A pak je tu ještě jazyk černých obyvatel Severní Ameriky, který se radikálně odlišuje od standardní angličtiny. Dodejme, že „angličtina černých“ je jako dialekt odlišná od standardní angličtiny, není však v žádném ohledu podřadná. Angličtina černých jen tvoří zvláštní zvukový systém, poněkud odlišná gramatika, slovník, všechno je z hlediska jazykového tak hodnotné jako u standardní angličtiny. Krátce, černí Američané si vytvořili svou vlastní *kulturní adaptaci vůči předsudkům, varující mladou generaci proti pokusu vyniknout zejména v intelektuální oblasti, která byla donedávna považována za hájemství bílých. Dáme-li to všechno dohromady, černé děti jsou při pokusech s IQ testy, které sestavili lidé původem z dominantní kultury, znevýhodňovány. A tak v této souvislosti se nabízí vůči tezi o duševní méněcennosti černých Američanů jeden protiargument: Nejsou nakonec černí Američané od *přírody inteligentnější, když musí překonat tolik nevýhod, aby dosáhli v IQ testech pouhopouhých 15 bodů rozdílu od favorizovaných bílých?

V době, kdy je svět neustále ohrožován šílenstvím ničivé války, nebezpečí vzplanutí rasismu nepominulo, spíše vzrostlo. A s ním vzrostl i zápas o „rasovou rovnoprávnost“. Barevný svět netouží naplnit slova britského spisovatele Josepha Rudyarda Kiplinga (1865–1936) „přijmout břímě bílého muže“, barevný svět touží po svém naplnění v duchu sociální *rovnosti a *spravedlnosti, v duchu vzájemné spolupráce, která spolupodmínila náš evoluční úspěch. (Jaroslav Malina)

čočka, oční, *lens crystallina.

čočka (*Lens culinaris*), užitková rostlina z čeledi bobovitých (*Fabaceae*). Jednoletá bylina patřící mezi *luštěniny. Má sudozpeřené listy a drobné bílé až namodralé *květy v chudokvětých (2–3květých) hroznech. Má drobné ploché lusky o délce do 1,5 cm. Lusky obsahují jen jedno nebo dvě zploštělá „čočkovitá“ *semena pískově hnědé, zelenohnědé až hnědé barvy. V semenech jsou jednoduché *bílkoviny (zejména albuminy a globuliny), rezervní celulózy a škrob, z vitamínů především vitamíny B, aminokyseliny lysin, arginin a leucin.

Archeologické doklady čočky jsou velmi četné a svědčí o tom, že je to jedna z nejstarších luštěnin, provázející člověka od počátku *zemědělství. Její hektarová výtěžnost je sice v rámci luštěnin jedna z nejnižších, ale její odolnost vůči suchu je naopak nejvyšší. U nejstarších nálezů nelze s jistotou odlišit domestikované formy od divokých; semena čočky jsou takto doložena z východního Středomoří a *Blízkého východu například ze sýpek *lokality Ohalo II v severním Izraeli (stáří 19 000 let), z *jeskyně Franchthi na východě Peloponnésu v Řecku (stáří 12 400–9 000 let), v jeskyni Hayonim na středomořském pobřeží v *Izraeli (stáří 12 300–11 900 let), na lokalitě Wadi Hammeh 27 v údolí Jordánu (stáří 12 200–11 900 let), na lokalitě Abu Hureyra 1 v údolí Eufratu v *Sýrii (stáří 11 000–10 000 let)

nebo na lokalitě Hallan Çemi ve východním Turecku (stáří 10 600–9 900 let). K domestikaci této staré *kulturní rostliny došlo na Blízkém východě před zhruba 10 000 lety.

Archeologické doklady domestikovaných forem čočky z tohoto období byly nalezeny například na lokalitě Jerf el-Ahmar v Sýrii nebo na lokalitě Netiv Hagdud v údolí Jordánu. Pozdně neolitické nálezy (staré zhruba 8 500 let) velkého množství (1,4 milionu) semen čočky byly učiněny na lokalitě Yiftah'el poblíž Nazaretu (zhruba 600 km jihozápadně od Jerf el-Ahmaru). V Evropě jsou nejstarší nálezy také z neolitu, například v jeskyni Aggtelek v Maďarsku. Brzy po objevení přenesli *Španělé a *Portugalci čočku do Jižní Ameriky. V Severní Americe se čočka začala intenzivněji pěstovat až po *první světové válce.

V současnosti se pěstuje v subtropických oblastech celého světa. Velkosemenné odrůdy (se semeny 6–9 mm v průměru) patří k poddruhu *macrosperma* se pěstují hlavně ve Středomoří a v Severní Americe, zatímco drobnosemenné odrůdy (se semeny 2–6 mm v průměru), patří k ssp. *microsperma* nacházejí své uplatnění hlavně v Africe a v Asii (zejména v Bangladéši, Číně a Indii). Konzumují se buď celá vařená semena, samotná nebo promíchaná s vařenou *rýží; rozemletím získaná mouka se používá ve směsi s obilnou moukou na přípravu placek; v Indii se konzumují nezralé lusky jako zelenina. Největšími světovými producenty čočky jsou v současnosti Austrálie, Bangladěš, Čína, Indie, Írán, Kanada, Nepál, Sýrie, Turecko a USA. V České republice se pěstuje pouze vzácně v nejteplejších oblastech. (Petr Bureš)

Čokové, *indiánské etnikum na pomezí Kolumbie a Panamy; *jazyk patří do rodiny čoko (asi 66 000 osob). Jsou zemědělci, rybáři, lovci. Některé skupiny jsou silně smíšené s potomky černošských otroků. Skupiny se dělí na *patrilineární rody. Jednotlivé usedlosti jsou rozptýleny podél řek, nejstarší muž domácnosti je považován za její hlavu a mluvčího. (Zdeněk Tvrдый)

Čoktavové, původní etnikum severoamerických *indiánů ze skupiny *Maskodžijů, kteří patřili do 18. století k nejvyspělejším indiánským skupinám. Jejich potomci žijí hlavně v lesních rezervacích v Oklahomě v počtu asi 160 000 (*cenzus z roku 2000). Původně žili na jihovýchodě USA (Alabama, Mississippi). Byli dobří válečníci, rychle přebírali některé moderní vynálezy od evropských kolonistů. Jejich *náboženství bylo *animistické. (Zdeněk Tvrдый)

Čokvové, jedno z významných černošských středobantuských etnik v severovýchodní Angole a v jižním Zairu. V současné době se jejich počet pohybuje kolem 1,16 milionu příslušníků. *Jazyk patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Od 18. století se účastnili obchodu s *otroky a *slonovinou, díky němuž získali od *Portugalců střelné *zbraně a tím i vojenskou převahu nad svými sousedy. Vyznačovali se zejména vytvářením mužských *rituálních tajných *spolků a užíváním posvátných krycích *masek. Žijí ve *vesnicích, v jejichž čele je *náčelník a rada starších a nad nimi ještě kmenová *aristokracie. *Manželství je *monogamní i *polygamní, následnictví je *matrilinéární. Jsou tradičními tropickými zemědělci (*batáty, *maniok). Věřící jsou *křesťané, přežívá i *animismus. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

čoluská kultura, *kultura, choluská.

čónindó (z japonštiny: *čónindó*, „cesta obchodníků“), obdoba samurajského kodexu **bušidó*; soubor morálně etických zásad společenské vrstvy měšťanů-obchodníků (*čónin*) v období *Tokugawa (1600–1868). Obchodnický kodex měl morálně ospravedlnit jejich ziskově orientovanou činnost a dokládat, že oddanost, loajalita, vzájemná důvěra, usilovná píle, skromnost, šetrnost a další vlastnosti tradičně spojované s třídou *samurajů jsou vlastní i obchodníkům stojícím na nejnižším stupni společenské *hierarchie, neboť bez těchto vlastností nelze dostát obchodním ani společenským závazkům a zajistit tak trvalou prosperitu rodinné živnosti. V průběhu 18. století našel kodex *čónindó* své vyjádření v řadě filozofických škol, z nichž nejznámější jsou *Sekimon šingaku* *Išidy Baigana a obchodnická akademie

Kaitokudó. Do češtiny byl přeložen jeden z obchodnických kodexů *Zápisky o obchodnících*, jehož autorem je Micui Takafusa (Praha: DharmaGaia, 2005). (Jan Sýkora)

Čonové:

1. Čon, skupina jazykově příbuzných a vesměs už neexistujících *indiánských etnik v jižní Argentíně a Chile. *Jazyky patří do rodiny čon; v roce 2005 žilo posledních 20 osob, mluvících těmito jazyky;

2. Čono (Caucu), vymizelé indiánské etnikum z jihu Chile; jazyková klasifikace nejistá, snad příbuzní *Araukánů. Byli rybáři, lovci ptactva, mořské zvěře a sběrači, většinu roku trávili na vodě. (Zdeněk Tvrdý)

Čorotegové, skupina jazykově a kulturně příbuzných *indiánských etnik v Hondurasu, Kostarice a Nikaragui. V roce 2000 žilo 795 příslušníků; *jazyky tvoří rodinu čorotega jazykového *kmene oto-mangue. Většinou mluví i španělsky. Předkové Čorotegů přišli ve 13.–14. století z Mexika; rychle splývají s ostatním obyvatelstvem. Živí se *zemědělstvím, doplňkem je *lov a *rybolov. *Společnost byla členěna do tří *tříd: náčelníci, *kněží a *šlechta; svobodní občané; váleční zajatci, kteří bývali obětováni *bohům a snědeni. V čele společnosti stála rada starších, volená příslušníky dvou vyšších tříd. Členové rady si ze svého středu vybírali nejvyššího představitele, kterého mohli usmrtit, pokud s ním nebyli spokojeni. Čorotegové vedli se svými sousedy stále *války, kterými řešili pohraniční *spory a získávali zajatce. *Náboženství bylo *polyteistické, dnes jsou *křesťané. (Zdeněk Tvrdý)

čorrerská kultura, *kultura, čorrerská.

Čosön, bájný korejský stát, založený „praotcem“ *Tangunem v roce 2333 př. n. l.; také jméno *dynastie I (1392–1910); *Ko Čosön. (Miriam Löwensteinová)

Čosön wangdžo sillok (Pravdivé zápisky panování králů Čosön), dynastické *anály o 1893 svazcích, zahrnující panování korejských *králů a *císařů od roku 1392 do roku 1910. Jedná se o nejrozsáhlejší korejské historické dílo, tvořené podle čínských normativů. (Miriam Löwensteinová)

Čou (1027–256 př. n. l.; *Západní Čou [1027–771 př. n. l.], *Východní Čou [770–256 př. n. l.]), dynastie ve starověké Číně, od roku 770 př. n. l. vládnoucí již jen formálně; z tohoto období se zachovaly nejstarší literární památky. (Jaroslav Malina)

Čou, Severní (Pej Čou, 557–581), nechanská dynastie v severní Číně. (Jaroslav Malina)

Čou, Východní (770–454 nebo 256 př. n. l.), název dynastie *Čou po přenesení hlavního *města z Chao do *Luo-jangu. (Jaroslav Malina)

Čou, Západní (1027–771 př. n. l.), název dynastie *Čou v době, kdy bylo hlavním *městem Chao. (Jaroslav Malina)

Čou-kchou-tien, *město asi čtyřicet kilometrů jihozápadně od Pekingu v Číně, u něhož bylo nejprve (v letech 1920–1939) objeveno sídliště **Homo erectus* (45 jedinců; nálezy se ztratily v roce 1941 při převozu do USA) z doby před 550 000 až 300 000 lety a poté, v Horní jeskyni, byly odkryty i podstatně mladší nálezy anatomicky moderního *člověka (**Homo sapiens*). (Jaroslav Malina)

Črezpěňané (Zápěnci), středověké západoslovanské etnikum z větve *Luticů, které se usadilo koncem 1. tisíciletí n. l. mezi dolním tokem Odry a Havolou. Jako malý *kmen byli Črezpěňané záhy izolováni od ostatních slovanských etnik a v průběhu 13. a 14. století poněmčeni, takže jako etnikum zanikli. (Zdeněk Tvrdý)

ČSA, Česká společnost antropologická, *Antropologická společnost.

ČSSD, *Česká strana sociálně demokratická.

čtení z ruky, *věštění.

čtení z tváře, *věštění.

čtverec, magický, čtvercové schéma vytvořené z navzájem různých čísel tak, že součet čísel ve všech řádcích, sloupcích a v úhlopříčkách je stejný. V širším smyslu se někdy

magickým čtvercem rozumí jakékoliv čtvercové schéma nejrůznějších *objektů, například písmen, rozmístěných podle nějakých pravidel.

První magický čtverec nazývaný *Lo-šu* (Velký plán) se vyskytl v Číně v komentářích ke knize *I-ťing* přibližně ve 2. století př. n. l. (*matematika, čínská). V evropské tradici se tento čtverec nazývá *Saturn*, což je pojmenování, jehož původ lze vystopovat až k *Chaldejcům. Chaldejci samozřejmě znali všechny pouhým okem viditelné planety, tj. Merkur, Venuši, Mars, Jupiter a Saturn a dobře se vyznali v jejich pohybu na obloze. V *městě *Charránu byly tyto planety včetně *Slunce a *Měsíce považovány za božstva a na jejich počest byly vybudovány *chrámy. Každý ze sedmi chrámů byl zasvěcen jednomu božstvu a v každém chrámu byl *trůn, k němuž vedl jistý počet stupňů. Každému božstvu přitom byl přiřazen jeden *kov (je vcelku samozřejmé, že Slunci bylo přiřazeno *zlato a Měsíci *stříbro) a z tohoto kovu byla zhotovena socha daného *boha.

Tak se tedy poprvé v historii stalo, že planetám byla přiřazena čísla a *kovy. Toto přiřazení se vžilo, i když se vytratilo původní zbožštění jednotlivých planet, Slunce a Měsíce. Příslušným číslům a kovům začaly být přisuzovány různé mystické vlastnosti. Vzhledem k tomu, že magické čtverce patřily ve středověku a dokonce ještě na počátku novověku k velmi častým objektům využívaným a – z dnešního pohledu zneužívaným – v léčebných, magických, astrologických a jiných souvislostech, je vcelku samozřejmé, že počet řádků, respektive sloupců magických čtverců se přímo nabízel jako hodnota odpovídající planetě a kovu. Čínský čtverec *Lo-šu* tak naprosto zákonitě v evropské tradici získal název *Saturn*, neboť Saturnu bylo přiřazeno číslo 3, což je počet řádků a sloupců v tomto čtverci.

Dokladem víry v léčebné vlastnosti magických čtverců je například *Paracelsova kniha *Archidoxa magica aneb základy magie* (Praha: Trigon, 1991, 2. opravené a rozšířené vydání), v níž jsou uvedeny návody na zhotovení léčebných pečeti, jejichž nedílnou a podstatnou součástí jsou právě magické čtverce. Magické čtverce však byly a dodnes jsou i oblíbeným objektem v uměleckých dílech. Jmenujme za mnohé alespoň proslulou mědirytinu Albrechta *Dürera (1471–1528) *Melencolia I* z roku 1514. (Eduard Fuchs)

čtvrtohory (též *antropozoikum, *kvartér), nejmladší období geologické minulosti (nynější geologická éra) začínající zhruba před 1,7–1,8 milionem let a vyznačující se střídáním chladných a teplejších dob a vznikem a vývojem *člověka. (Čtvrtohory jsou někdy spojovány s předchozími třetihorami pod název *kenozoikum*.) Nástup čtvrtohor provázelo ochlazování *klimatu, což se projevilo střídáním dob ledových (*glaciálů) a dob meziledových (*interglaciálů), v tropickém pásmu střídáním vlhkých dob dešťových (pluviálů) a sušších interpluviálů. Toto kolísání charakterizovalo starší, mnohem delší část čtvrtohor (*pleistocén). Mladší čtvrtohory (*holocén) jsou jen krátkým úsekem od konce poslední doby ledové podnes, tj. asi 10 000 let.

V pleistocénu se zvětráváním zemského povrchu a přemísťováním zvětralin působením gravitace, vody a větru vytvářely pokryvné útvary (*písky, *spraše, *terasy) jako podklad pro vznik *půd, což bylo důležité pro existenci člověka jako lovce a sběrače a zejména zemědělce. V holocénu je vznik nových sedimentů velmi omezený, jedná se především o přemísťování sedimentů starších. (Karel Sklenář)

Čtyři kosmogonická Slunce, *mýtus o čtyřech sluncích, jenž je úhelným kamenem aztécké *mytologie i světonázoru. *Aztékové, ale i další předkolumbovské mezoamerické národy věřili, že *svět byl již čtyřikrát zničen a opět znovu stvořen. Jejich současný svět byl podle této víry pátým v pořadí. Aztékové se sami pokládali za vyvolený národ, který je předurčen k spolupráci s pátým Sluncem, jíž by snad bylo možno zabránit páté katastrofě. Zjednodušeně lze usuzovat, že v tomto mýtu se zřejmě vzdáleně odrazily i některé přírodní jevy – sopečná a tektonická činnost, uragány, záplavy. (Viz též *slunce [Slunce].) (Oldřich Kašpar)

Čtyři posvátné knihy (čínsky: *S'-šu*, korejsky: *Sasō*), souborný název staročínských filozofických a etických spisů: *Ta-süe* (Velké učení), *Čung-jung* (Doktrína středu), **Lun-jü* (česky: *Hovory Konfuciovy*. Praha: Laichter, 1940), **Meng-c'* (Mencius). Od 13. století byly *S'-šu* (s komentářem od filozofa **Ču Siho*) povinným požadavkem u všech kol zkoušek pro budoucí civilní **úředníky* v Číně. V Koreji sloužily od 8. století jako základ vzdělanosti, později byla jejich znalost minimálním požadavkem pro tzv. úřednické zkoušky *kwagō*. (Miriam Löwensteinová)

čtyři prvky (tibetsky: *džungwaži* [*'bjung-ba-bži*], sanskrtsky: *čaturbhúta*), elementární složky veškerých jevů vnějšího i vnitřního světa **člověka*, z nichž se na hmotné úrovni skládá a na jejichž rovnováze v těle udržuje vše živé. Jsou to: země – *sa*, voda – *ču*, oheň – *me*, „vítr“ či vzduch (tj. přeneseně dech) – *lung* (*rlung*). V přeneseném smyslu jim odpovídají vlastnosti těla: pevnost, tekutost, teplo, energie. Jejich vzájemným pohlcováním v uvedeném pořadí se naznačuje postupná dezintegrace **konstituce člověka*. (Josef Kolmaš)

čtyři vznešené pravdy, základní pravidla **buddhismu*, pojednávající o strastiplné pomíjivosti jevového světa a o možnostech jejího překonání.

**Buddha* jimi sděluje: 1. zrození, nemoc, stáří, smrt, odlučování od věcí milých a spojování s věcmi nemilými je strastné; 2. příčinou strasti je žízeň po požitcích, moci a trvalé individuální existenci; 3. strast zaniká spolu se zánikem této žízně prostřednictvím bezvášnivosti a nelpění na tomto světě; 4. cestou vedoucí k zániku strasti je vznešená **osmidílná cesta* vrcholící ukončením koloběhu existence vstupem do **nirvány*. (Jan Filipický)

Čtyřkoalice, koalice českých politických stran – **Unie svobody* (US), **Křesťanské a demokratické unie-Čs. strany lidové* (KDU-ČSL), **Demokratické unie* (DEU) a **Občanské demokratické aliance* (ODA). Vznikla podpisem tzv. Svatováclavské dohody dne 28. 9. 1999; byla reakcí na tzv. **Opoziční smlouvu* uzavřenou v roce 1998 mezi **Českou stranou sociálně demokratickou* a **Občanskou demokratickou stranou*. Čtyřkoalice se v následujících letech účastnila voleb na všech úrovních. V lednu 2001 se Čtyřkoalice rozpadla a do parlamentních voleb šla pouze Koalice US-DEU a KDU-ČSL. (Jaroslav Malina)

Ču Si (1130–1200), čínský filozof z období dynastie **Sung*; tvůrce **neokonfucianismu*. (Jaroslav Malina)

Ču Šu-čen (přelom 12.–13. století), čínská básnířka z období dynastie **Sung*. Vynikla v tvorbě básní formou **cch'*, zvláště v klasickém tématu touhy po nepřítomném milém. (Olga Lomová)

Čuangové, nejpočetnější nechanské etnikum v Číně (asi 18 milionů osob), většinou žijící v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si. **Jazyk* patří do čuangsko-thajské větve **austrosijské* rodiny. Jejich předkové žili na dnešním území již v 1. tisíciletí př. n. l. Poprvé se etnonym vlastních Čuangů objevuje až po 10. století, od středověku byli pod výrazným čínským vlivem. **Náboženství* bylo původně **animistické*, dnes převažuje **taoismus*, **buddhismus*, významný je **kult předků*. (Viz též **Chanové* a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrdý)

Čuang-c' („Mistr Čuang“), též Čuang Čou (asi 380–asi 320 př. n. l.), čínský taoistický filozof; pokračovatel v díle zakladatele **taoismu* Mistra **Lao-c'*. (Jaroslav Malina)

Čukčové (Luoravetlan, „Opravdoví lidé“), malé etnikum (asi 15 000) v Čukotském autonomním okruhu, v Magadanské oblasti a na území Jakutské autonomní republiky (Republika Sacha) na severovýchodě Ruské federace. Jsou jazykově příbuzní zejména s **Itelmeny* a **Korjaky*, **jazyk* (**čukotština*) patří mezi **paleosasijské jazyky* čukotsko-kamčatské jazykové rodiny. První zprávy o Čukčích pocházejí ze 17. století: rozlišovali se podle způsobu obživy na sobí, přímořské a další skupiny (**lov sobů*, mrožů, tuleňů a ryb). Nejvýraznějším rysem jejich života byla takzvaná dobrovolná smrt, kdy staří a nemocní jedinci žádali o zabití, aby nebyli na obtíž svým soukmenovcům. Pravděpodobně jsou

*autochtonní etnickou skupinou paleoasijského původu, která si v současné době zachovává své starobylé *kulturní tradice a *obyčeje. Praktikovány *šamanismus a *pravoslaví. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

čukotština (čukština, luoravetlánština), *paleoasijský jazyk užívaný na severu Sibíře (*Čukčové). (Jaroslav Malina)

čukština, *čukotština.

čumíza, *bér vlašský.

Čumong, *Tongmjöng.

Čunčové (Montaňové), společné označení pro četné malé etnické skupiny *indiánů v horských oblastech And v Jižní Americe, zvláště v oblasti zvané Montanas, které původně tvořily silný vojenský svaz. Úspěšně bojovali s *Kečuy, dlouho také vzdorovali *Španělům. Kulturně a nábožensky ovlivnili blízké sousední *kmeny *Arawaků, *Chiquitů aj. V současné době si zachovávají jen zbytky původních tradic horských kopaničářů a jejich přírodní *náboženství již zaniklo. (Zdeněk Tvrdý)

Čung-chua žen-min kung-che-kuo, oficiální název *Čínské lidové republiky. (Josef Kolmaš)

Čung-jung, *Čtyři posvátné knihy.

Čung-kuo („Říše středu“, „Země středu“), čínský název pro vlastní zemi, domněle ležící uprostřed *světa, odvozený ze starých kosmogonických představ o uspořádání světa a *vesmíru. Ve starověkých dobách se *Číňané domnívali, že svět má tvar čtverce, kdežto nebe že je kruhové. Podnebesí (**Tchien-sia*), tedy vlastní Čína, bylo uprostřed světa a klenula se nad ním mocná Nebesa (*Tchien*) – zdroj řádu a pořádku. Země, které Podnebesí obklopovaly, se nacházely v rozích čtvercového světa, mimo blahodárné působení Nebes. V těchto zemích nefungovalo nic jako v Zemi středu. Nestřídala se tam roční období, nepohybovala se *nebeská tělesa. V ničem nevládla spořádanost, všechno tam bylo horší než v Podnebesí. Podobně pohlíželi Číňané i na *lid, který v těch strašných končinách žil. Byli to „*barbaři čtyř světových stran“, kteří se od nich lišili způsobem obživy, chováním i *jazykem. Vymezovali se tak zejména proti kočovníkům, kteří se jim jevíli jako násilníci potulující se se stády dobytka po své nehostinné zemi a čas od času pustošící a loupící v kvetoucích čínských *vesnicích a *městech.

Podobné „sebestředné“ ideje byly ovšem vlastní snad všem významnějším *civilizacím *starověku včetně civilizace řecké a římské. Navíc ze srovnávacích výzkumů termínu „čung-kuo“ ve starověkých čínských textech vyplývá, že jeho výklad zdaleka není tak jednoznačný, jak bývá i v odborné literatuře tradováno. Spojení „Čung-kuo“ znamená totiž nikoli jen „Země středu“, ale také „Střední území“ ve smyslu centra uvnitř toho, co se považovalo za Čínu (tj. *kulturního okruhu vymezujícího se proti okolním kočovníkům); často se objevuje i ve významu „Hlavní město“, dokonce je z textů zřejmé, že toto „Čung-kuo“ se mohlo přesunout z místa na místo, tak jak se lokalizace hlavního města měnila v průběhu historie. K ztotožnění „Čung-kuo“ s celou Čínou došlo až v období dynastie *Chan (206 př. n. l. až 220 n. l.). (Jaroslav Malina)

Čuta, Martin (18. 1. 1979, Brno), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2004 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie a odborný pracovník tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Universidad Complutense de Madrid (Španělsko) v roce 2002/2003, 6 měsíců. Diplomová práce: *Antropologie českých baseballistů* (2004), vedoucí práce: RNDr. Vladimír *Šedivý, CSc.

Zabývá se antropologií živého člověka a sportovní antropologií. Současně pracuje na Oddělení preventivní a sociální pediatrie Lékařské fakulty Masarykovy univerzity a na Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Kontakt: Mgr. Martin Čuta,

Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vlnářská 5, 603 00 Brno, e-mail: mcuta@yahoo.com. (Jaroslav Malina)

Čuvaši (Čavaš, „nejlepší obránce“), *národ ugritsko-turkického původu, žijící v Čuvašské autonomní republice Ruské federace a v přilehlých oblastech v Povolží v počtu 1,8 milionu (*cenzus z roku 1989). *Jazyk patří do turkické větve *altajské jazykové rodiny. Vykazují řadu shodných prvků s *Marijci aj. Jejich antropologický typ je výsledkem míšení europoidních a mongoloidních prvků. K přímým předchůdcům patřili Savazové či Suvazové. V 10.–13. století n. l. za mongolských vpádů byli ovlivňováni různými asijskými etniky. V 16. století se jejich teritorium stalo součástí Ruska. Po vzniku SSSR v roce 1922 získali vlastní autonomní *republiku, jejíž pravomoci byly po jeho rozpadu výrazně posíleny. Vyznáním jsou pravoslavní *křesťané. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

ču-Sia („všichni Sia“), staročínské označení obyvatel *Podnebesí (*Tchien-sia). (Jaroslav Malina)

D

d'ábel, podle mnoha *náboženství Boží odpůrce, svůdce, našeptávač. Stvořená bytost, která se postavila proti *Bohu a působí proti spáse lidí, nemůže ale u člověka překonat odpor lidské svobodné vůle. (Viz též *démon.) (Jaroslav Malina)

dadaismus (z francouzské dětské řeči: *dada*, „koníček“), originální mezinárodní *avantgardní umělecké *hnutí, charakterizované spíše společnými *názory na umění a život než jednotným programem. Vznikl v roce 1916 v Curychu, zakladateli byli francouzsky píšící Rumun Tristan Tzara (1896–1963), německý výtvarník a spisovatel Hugo Ball (1896–1927) a Hans (nebo Jean) *Arp (1887–1966), básník a výtvarník zaměřitelné národnosti (pocházel z Alsaska-Lotrinska). Náhodně zvolené označení hnutí (*dada*, „koníček“) symbolicky vyjadřuje protest proti válečnému násilí, vzpouru proti společenské morálce a kulturním *hodnotám, nejen akademickým. Dadaismus staví proti *rozumu nerozum, proti řádu anarchii, proti umění anti-umění, čímž cílevědomě provokuje měšťáka. Dadaisté překračovali a rušili ustálené hranice mezi uměleckými žánry i mezi uměním a životem a vytvářeli originální, zcela nové postupy. Tak zavedli například *koláž, *frotáž, *asambláž, simultánní básně, automatické texty aj. Paralelně se dadaismus rozvíjel v New Yorku a v německých *městech Berlíně, Hannoveru a Kolíně nad Rýnem a od roku 1920 se soustředil do Paříže. Ve Spojených státech trvale působil nápaditý francouzský umělec Marcel *Duchamp (1887–1968). Vytvořil nový typ uměleckých objektů *ready-mades* (anglicky „hotové, vyrobené předměty“), jeho mistrovské dílo *Nevěsta, svlékaná dokonce svými mláďenci*, známé též pod názvem *Velké okno* (1915–1923) nepostrádá erotickou *symboliku. Kolem Duchampa se utvořila skupina newyorských dadaistů, jejímiž iniciátory byli francouzský malíř Francis *Picabia (1879–1953), a americký malíř Man *Ray (1890–1976). Výraznou osobností berlínské skupiny byl německý spisovatel Richard Huelsenbeck (1892–1980), mimo jiné tvůrce netradiční fonetické sonáty, a německý malíř, karikaturista a scénický výtvarník George *Grosz (1893–1959). Grosz nemilosrdně odhaloval ohavnost válečného a poválečného světa, rozvinul společenskou satiru, často v souvislosti s *erotikou a *sexualitou. Jeho ostře kritické práce vyvolávaly odpor a pobouření, byl několikrát souzen, kromě jiného i za scénický návrh pro *inscenaci Haškova Švejka. V Kolíně nad Rýnem působili umělci Max *Ernst a Hans Arp, kteří vynikli v technice koláže. Max Ernst (1891–1976), německý malíř a sochař, se zúčastnil první (1919) i druhé (1920) výstavy Dada v Kolíně nad Rýnem, na níž byla u jeho vystaveného objektu návštěvníkům k dispozici sekyra. Objevil metodu frotáže (1925), přičemž inspirací mu byla struktura dřevěné podlahy, která evokovala halucinogenní zážitek z dětství. Od té doby jeho dílo rostlo v cyklech frotáží, koláží, ilustrací, obrazů a soch. Ernst je autorem zajímavého „románu v kolážích“ *Stohlavá žena (La Femme 100 Têtes*, 1929). Hannover je spojen s činností všestranného německého umělce Kurta Schwitterse

(1877–1948). Vystavoval ve významných evropských galeriích, své umělecké názory propagoval na přednáškách, v časopisech, byl členem skupiny Abstraction-Création. V letech 1923–1932 vydával dadaisticko-konstruktivistický časopis *Merz*. Od roku 1924 pracoval na proslulé stavbě *Merz-Bau*, díky níž si vysloužil přezdívku „archeolog současnosti“, – obrovském sloupu z odpadků, k němuž během deseti let lepil („Čím byl pro řecké bohy nektar a ambrózie, tím bylo pro Schwitterse lepidlo,“ prohlásil Hans Arp) nové části, až sloup do sebe pojmul tři poschodí jeho domu v Hannoveru. Dům byl roku 1943 vybombardován, Schwitters se pak ještě dvakrát pokoušel o *Merz-Bau*, v obou případech však dílo zůstalo nedokončeno. V pařížském období dadaismu dominovala literární tvorba, její hlavní představitelé Louis Aragon (1897–1982), André *Breton (1896–1966) a Philippe Soupault (1897–1990) však záhy přešli k *surrealismu.

V českém prostředí dadaismus ovlivnil počátky *poetismu. Tradice dadaismu zprostředkované poetismem inspirovaly českou písňovou tvorbu, v níž se uplatnily slovní hříčky, nonsens a černý humor – Jiří Voskovec (1905–1981), Jan Werich (1905–1980), Jiří Šlitr (1924–1969), Jiří *Suchý (naroz. 1931), Jan Vodňanský (naroz. 1941), Ivan Mládek (naroz. 1942). (Jaroslav Malina)

Dafnis a Chloé, milenecký pár, protagonisté *Longova stejnojmenného pastýřského románu. (Jaroslav Malina)

Dagestánci, souhrnný název pro více než 30 etnických skupin, které obývají Dagestánskou autonomní republiku v nejjižnější části Ruské federace a částečně i přilehlé oblasti Zakavkazska. Celkový počet Dagestánců je přes 2,5 milionu (*cenzus z roku 2002). Z 80 % mluví *jazyky z *dagestánské větve *kavkazské jazykové rodiny; a) avaro-ando-cézska skupina (*Arčové, *Avarové); b) daržská skupina (*Dargové); c) laská skupina (*Lakové); d) lezginská skupina (*Aghulové, *Cachurové, *Lezgové, *Rutulové, *Tabasaránci) a řada menších etnik severního Ázerbájdžánu (*Kryzové, *Udové). Další etnika mluví jazyky turkickými (*Ázerbájdžánci, *Kumykové, *Nogajci), iránskými (*Tályši, *Tátové) a slovanskými (*Rusové). Věřící jsou většinou *muslimové. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

dagestánské jazyky, *jazyky, dagestánské.

Dagombové, černošské etnikum v Ghaně mezi řekami Oti a Bílá Volta. Jejich počet je odhadován na 200 000 (v roce 1978). Hovoří *jazykem dagbani, který náleží do skupiny gur *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Vytvořili *stát, který dosáhl největšího rozkvetu v 15.–16. století. Jsou zemědělci a chovatelé skotu, doplňkem je *lov, *sběr a *rybolov. Blahobyť *vesnice zajišťoval *rituální představený, který udržoval dobré vztahy s božstvy. Nejvyšší *autoritou býval panovník, jehož *úřad byl dědičný v mužské *linii. Věřící jsou *křesťané, *muslimové a udrželo se i *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrď)

Dahl, Roald (13. 9. 1916, Llandaff, Wales – 23. 11. 1990, Great Missenden, Buckinghamshire, Anglie), norskovo-velšský spisovatel; jeden z neoriginálnějších světových povídkářů druhé poloviny 20. století. Dokázal se však prosadit nejen jako tvůrce literatury pro dospělé, ale také jako autor literatury pro děti a mládež.

Dahl není moralista, i když jeho základní námětovou oblastí se staly lidské nedostatky a chyby. Tyto poklesky neodsuzuje, naopak je zaznamenává s jistou laskavou shovívavostí, ne-li přímo s pobavením. Má vytříbený smysl pro nápaditou, nečekanou pointu, grotesknost a anglický černý humor, což plně uplatnil i při zpracování témat z oblasti lidské *sexuality a erotiky: povídkový soubor *Milostné rošády* (1965), novela *My Uncle Oswald* (Můj strýček Oswald, 1979) aj. (Jiří Pavelka)

dahllit, přírodní derivát apatitu, zřetelně příbuzný anorganickým složkám *kostí, zubní *skloviny a *dentinu. (Michaela Křivanová)

Dahomejci, *Beninci.

Dahuři (Ta-chu-er), *etnikum v Číně ve Vnitromongolské autonomní oblasti; celkem 132 000 (*cenzus z roku 2000). *Jazyk patří do *mongolské větve *altajské rodiny. Pravděpodobně jsou potomky *Kitanů. Základním způsobem obživy je *zemědělství, dále *chov skotu a *koní, *rybolov. V *náboženství převažuje *šamanismus, částečně *tibetský buddhismus. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrдый)

Daidalos, bájný řecký umělec, stavitel *labyrintu v *Knóssu. Podle bájí se svým synem *Íkarem uprchl z *Kréty tak, že sestrojil křídla. Daidalos je považován za *patrona všech řeckých umělců. Jeho jméno je odvozeno od slovesa *daidalomai* („tvořím, sochám, tesám“). Podle pozdější tradice přišel po útěku z Kréty na *Peloponnés a založil zde první sochařskou školu, která se po něm nazývá daidalská. (Jaroslav Malina)

daidalský sloh, *sloh, daidalský.

D'Ailly, Pierre (1350, Compiègne, Francie – 1420, Avignon, Francie), francouzský filozof, teolog, *biskup a *kardinál (od 1411); výrazně ovlivnil kulturní život renesanční Evropy. Obhajoval *nominalismus a nadřazenost církevního *koncilu nad autoritou *papeže. V roce 1395 byl jmenován biskupem v Le Puy a roku 1397 v Cambrai. Zasadil se za svolání koncilu v Kostnici, který měl odstranit papežské *schizma.

Pro svoji rozhodnost a neústupnost (jejíž obětí byl mimo jiné Mistr Jan *Hus) si vysloužil titul *Aquila Franciae, et aberrantium a veritate malleus indefessus* („Francouzský orel a neúnavné kladivo heretiků“). Ve svých četných spisech propagoval *Aristotela, *Plinia, *Ptolemaia a *Seneku. Jeho kniha *Imago mundi* (Obraz světa) silně ovlivnila Kryštofa *Kolumba, který si k ní činil řadu poznámek a komentářů. Podle Bartoloméa de *las Casase byl dokonce d'Aillyho vliv na realizaci Kolumbovy cesty přes Atlantik rozhodující. (Ivo T. Budil)

daimón (z řečtiny: *daimón*, „božská síla, nižší bůh“), božstvo, prostředník mezi *bohy a lidmi, božská moc; u *Sókrata je zdobněle **daimónion* vnitřní hlas, *svědomí. Pod vlivem křesťanského *monoteismu se z daimónia stal démon, označení pro zlé duchy, *d'ábla. (Jaroslav Malina)

daimónion, božská síla, jiskra, vnitřní hlas, specifická schopnost, která je vlastní určitým výjimečným jedincům. Je známo ze spojení se Sókratem. Podle *Platóna *Sókratés věřil, že ho životem vede jakýsi božský hlas v něm skrytý. Za daimónion se pokládala i *příčina Sókratova *charismatického vyzařování na jeho současníky a žáky. Nicméně i to asi bylo příčinou, proč byl nakonec Sókratés obžalován ze zavádění nových božstev. (Jaroslav Malina)

daimonomorfismus (z řečtiny: *daimón*, „božská síla, nižší bůh“, *morfé*, „tvar“), jev založený na přenášení „božských“ vlastností, charakteristik a podob na předměty neživé *přírody, přírodní síly, představy člověka apod. (Jaroslav Malina)

dajácké jazyky, *jazyky, dajácké.

Dajakové, původní obyvatelé ostrova Borneo (Kalimantan), Malajsie a Brunejského sultanátu, kteří představují potomky staroindonéských skupin a v současné době čítají přes 8 milionů příslušníků. *Jazyk patří k *dajácké skupině *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Dělí se na jižní větev – etnika Ola Ngadžů, jejíž členové jsou zemědělci, a severní větev s etniky *Ibanů, *Punanů aj., kteří zůstali většinou lovci a sběrači (tzv. *lovci lebek). Zejména Ngadžové jsou známi jako rituální *kanibalové a *sakrální vyznavači *hermafroditismu. Když byla ve 20. století sjednocena větší část Bornea pod *indonéskou *samosprávou (Kalimantan) a vyčleněno knížectví Brunei na severním pobřeží, stali se Dajakové součástí těchto státních celků. Většinou jsou usedlí zemědělci. Žili v tradičních dlouhých domech pro více rodin, v jejichž čele byl *náčelník. Vyznáním jsou *muslimové nebo *křesťané, část vyznává původní kmenová *náboženství. (Zdeněk Tvrдый)

Dakotové (Lakota, dříve Siouxové), jedno z nejpočetnějších *indiánských etnik v Severní Americe, patřící do dakotské jazykové skupiny. Žili původně na území Jižní a Severní Dakoty

(odtud jméno), v jihozápadní části Minnesoty a v pohraničí Montany, Nebrasky a Wyomingu. Dnes je jejich počet odhadován na 150 000. Dělí se na tři skupiny – Santee, Teton a Yankton. Od 18. století, kdy byli vytlačeni od Velkých jezer, se stali typickými představiteli *kultury *Préríjních indiánů. Každý *kmen se dělil na *tlupy, které byly nezávislé a žily v *míru. Rodiny byly obvykle *polygamní a *matrilinéární. Byli lovci bizonů, sběrači a chovatelé *koní. Každoročně se scházeli k náboženským *obřadům a Slunečnímu tanci. Po vítězné bitvě u Little Big Hornu (25. 6. 1876), kterou vedl náčelník Sedící Býk se svými 4 000 válečníků, docházelo postupně k usídlování jednotlivých skupin na osvobozeném území a v blízkých rezervacích. Většina z nich přešla od lovecko-sběračského způsobu života k usedlému *zemědělství aj.

Život a *jazyk Dakotů důkladně popsal zejména německý misionář Eugene Buechel (1874–1954), který mezi nimi působil jako misionář v první polovině 20. století. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Dákové (latinsky: *Daci*), ve *starověku mocná severní větev *Thráků; žili na území dnešního Rumunska, Moldávie a jihovýchodního Maďarska (malá část jich pronikla až na území Slovenska). Jejich opožděný vývoj byl způsoben *keltskými a *skythskými výboji a také geografickou izolací v Karpatském oblouku. V průběhu 1. století př. n. l. a pak v 1. století n. l. se sjednotili v silné a početné *kmenové svazy pod jednotnou *vládou (Burebista, Decebal aj.), které však nakonec podlehly vojenské přesile *Římanů vedených císařem Traianem; ten zde po dvou úspěšných *válkách vytvořil provincii Dacia (106–271 n. l.). Dákové byli postupně romanizováni. Literárním a církevním *jazykem Dáků byla však až do 17. století *staroslověnština, kterou převzali od svých početnějších slovanských sousedů již ve středověku. Jako etnikum zůstali zachováni, postupně asimilovali všechna ostatní etnika na svém území (*Góty, *Slovany a další) a posléze vytvořili národnostní základ moderního *rumunského národa. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

daktyloskopie (anglicky: *dactyloscopy, dactylography, finger-printing*), *metoda *identifikace člověka podle otisků jeho prstů a dlaní, zejména v souvislosti s policejním vyšetřováním. Využívá přitom individuální jedinečnosti *dermatoglyfů. V roce 1880 publikoval sir Henry Faulds, anglický lékař působící v Japonsku, v časopisu *Nature* článek, ve kterém navrhl využít otisků prstů k prokázání totožnosti *konkrétního jedince. Rozvoj daktyloskopie je spojen se jménem Francise *Galtona, který se zabýval otisky prstů po všech stránkách, vytvořil vlastní systém klasifikace, rozpracoval teorii identifikace pomocí otisků prstů a podporoval jejich využití ve *forenzní oblasti. Rozvoj praktické daktyloskopie probíhal v Indii a jiných britských *koloniích v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. Jako první (v roce 1892) použil otisky prstů při identifikaci v kriminálním případě argentinský antropolog a kriminalista chorvatského původu Juan Vucetich (1858–1925) v Argentině. Sir Edward R. Henry (1850–1931) vypracoval daktyloskopický systém, který se od roku 1901 používá ve Velké Británii. Policejní identifikace pomocí otisků prstů postupně nahradila složitou antropometrii francouzského kriminalisty Alphonse Bertillona (1853–1914). Dnešní daktyloskopické klasifikační systémy jsou v různých *zemích odvozeny z Henryho nebo Vucetichova systému, nebo nějaké jejich kombinace se systémem Galtonovým. Původně sloužily otisky prstu pouze k ověření totožnosti jedince, později se přidala identifikace neznámé osoby na základě jednotlivých otisků, zajištěných na místě činu. Takovou identifikaci umožňují drobné nepravdivosti v průběhu epidermálních lišt (minucie), jejichž kombinace je u každého člověka jedinečná. Přestože se různé odhady pravděpodobnosti vzniku totožné kombinace znaků otisků prstů u dvou různých osob liší, podle všech odhadů je velmi malá a také více než jedno století daktyloskopické praxe dokládá, že otisky prstů umožňují člověka identifikovat s praktickou jistotou.

Činnost pracovníka v daktyloskopii spočívá v (1) otiskování osob na identifikační karty a přípravě databáze, (2) zajišťování a vizualizaci stop v terénu, (3) srovnávání otisků

zajištěných s otisky v databázi a ve (4) vypracování daktyloskopického posudku. Dnešní *pokroky daktyloskopie se odehrávají jednak na poli nových metod zviditelňování a zajišťování latentních otisků prstů, v oblasti automatické identifikace za pomoci výpočetní techniky (anglicky: *Automated Fingerprint Identification Systems*, zkratka: AFIS) a v oblasti organizační – propojování často nekompatibilních daktyloskopických systémů a databází jednotlivých států, které si žádá *globalizace pohybu osob; významnou roli má přitom *Interpol*. (Miroslav Králík)

dalajlama (z mongolštiny: *dalaj*, „oceán“ a tibetštiny: *lama*, „nejvyšší“; tibetsky: *tá-la'i-bla-ma*, vyslov: tálálama), mongolsko-tibetský titul s významem „oceánový lama“, udělený v roce 1578 mongolským vládcem Altanchanem tehdejšímu třetímu nejvyššímu představenému školy *Gelug Sönamgjamcchovi. Titul byl pak přiznán se zpětnou platností také oběma Sönamgjamcchovým předchůdcům. Od časů pátého dalajlamy Ngawanglozanggjamccha v polovině 17. století byli dalajlamové duchovní a světskou hlavou *Tibetu s tradičním sídlem ve *Lhase. Dalajlamové jsou považováni za pozemské převtělece čhangčhubsempy Čänräziga, *patrona Tibetu, a jsou vybíráni na principu *reinkarnace. Do dnešní doby se v Tibetu vystříдалo těchto čtrnáct dalajlamů:

1. Gendündub (tibetsky: *dge-'dun-grub*, 1391–1475), *Congkhapův přímý žák a první představený *kláštera Tašilhünpo, kde je také pochován.
2. Gendüngjamccho (tibetsky: *dge-'dun-rgja-mccho*, 1475–1542), představený kláštera Gandän, který se stal také sídlem obou jeho nástupců.
3. Sönamgjamccho (tibetsky: *bsod-nams-rgja-mccho*, 1543–1588), první s titulem dalajlama. Zasloužil se o rozšíření *tibetského buddhismu k *Mongolům.
4. Jöntängjamccho (tibetsky: *jon-tan-rgja-mccho*, 1589–1617), první dalajlama netibetského původu, údajně vnuk mongolského vládce Altanchana.
5. Ngawanglozanggjamccho (tibetsky: *ngag-dbang-blo-bzang-rgja-mccho*, 1617–1682), nazývaný Ngapačhenpo (*lnga-pa-čhen-po*), „Velký pátý“. Přenesl sídlo dalajlamů do Lhasy. S pomocí mongolského vůdce Gušrichana (vládl 1642–1655) politicky sjednotil Tibet pod svou *vládou. V letech 1652–1653 navštívil čínského *císaře Šun-č'a (vládl 1644–1661) v Pekingu a navázal první oficiální styky s mandžuskými vládci dynastie *Čching v Číně. Dobu jeho vlády připomíná monumentální dalajlamovský palác *Potala ve Lhase. Za jeho éry také v roce 1661 pobývali krátce ve Lhase první Evropané, jezuité Rakušan Johannes Grueber a Belgičan Albert d'Orville.
6. *Cchangjanggjamccho (tibetsky: *cchangs-dbjangs-rgja-mccho*, 1683–1706), proslulý svou milostnou *poezií (česky *Černý mrak v bílém*, 1976, 2005).
 - (7a. Ngawangješegjamccho [tibetsky: *ngag-dbang-je-šes-rgja-mccho*, 1707–1717], dosazený do *úřadu mongolským správcem Tibetu Lhabzangchanem (1703–1717), ale Tibetany pokládán za lžidalajlamu.)
 - 7b. Kalzanggjamccho (tibetsky: *bskal-bzang-rgja-mccho*, 1708–1757), za jehož úřadování došlo k první mandžusko-čínské vojenské intervenci v Tibetu (1718–1720), vypukla *občanská válka (1727–1728) a byl v *zemi zaveden tzv. ambanát neboli úřad císařského *místodržícího ve Lhase (1728). Po protimandžuské vzpouře v roce 1750 byl Tibet natrvalo připoután k čínské říši.
8. Džampalgjamccho (tibetsky: *'džam-dpal-rgja-mccho*, 1758–1804).
9. Lungtoggjamccho (tibetsky: *lung-rtogs-rgja-mccho*, 1806–1815).
10. Cchulthimgjamccho (tibetsky: *cchul-khrims-rgja-mccho*, 1816–1837).
11. Khädubgjamccho (tibetsky: *mkhas-grub-rgja-mccho*, 1838–1856).
12. Thinlągjamccho (tibetsky: *'phrin-las-rgja-mccho*, 1856–1875). – Osmý až dvanáctý dalajlamové byli vesměs nevýznamné osobnosti. Při jejich výběru byla volba poprvé provedena tažením losu ze zlaté urny serbum (tibetsky: *gser-bum*), darované k tomu účelu čínským císařem Čchien-lungem (1736–1795).

13. Thubtängjamccho (tibetsky: *thub-bstan-rgja-mccho*, 1876–1933), rozhodný odpůrce tibetské podřízenosti Číně. V letech 1903–1904 čelil britské ozbrojené intervenci, uprchl do Mongolska, odtud v roce 1908 do Pekingu a před příchodem čínských vojsk do Lhasy vyhledal *azyl v Britské Indii. Za jeho vlády se Tibet stal cílem četných návštěv a pobytů zahraničních cestovatelů a badatelů (například Gonbožab Cebekovič Cybikov, Alexandra David-Néelová).

14. Tändzingjamccho (tibetsky: *bstan-'dzin-rgja-mccho*, narozený 6. 7. 1935) byl svědkem bouřlivého vývoje v zemi: v roce 1950 zažil příchod čínských vojsk do Tibetu; v roce 1959, kdy propuklo ve Lhasě protičínské povstání, musel svou zemi opustit a spolu se svou vládou se uchýlil do *emigrace v Indii; v roce 1989 obdržel Nobelovu cenu za mír. V únoru 1990 na pozvání prezidenta Václava *Havla navštívil poprvé Prahu. (Josef Kolmaš)

Dalí i Domènech, Salvador Felipe Jacinto (11. 5. 1904, Figueres, Katalánsko, Španělsko – 23. 1. 1989, Figueres, Katalánsko, Španělsko), španělský malíř, grafik a sochař veristického *surrealismu, výtvarný kritik a spisovatel. Vytvořil vlastní plastický styl pomocí trompe-l'oeil a stínování, který uplatnil ve svých fantaskních kompozicích tvořených takzvanou paranoicko-kritickou metodou, zvláště v obrazech prodchnutých vypjatou *sexualitou a *erotismem (*Leda atómica*, *Velký masturbátor* aj.). Je autorem i náboženských obrazů a portrétů, knižních ilustrací (například *Don Quijote*), návrhů výprav pro balet, spolupracoval na filmech. (Jaroslav Malina)

Dalila, *Delíla.

dalmatika, svrchní liturgické roucho *jáhna, bývá v liturgických barvách. Vznikla ze starověkého oblečení, které asi ve 2. století převzali *Římané. Má tvar písmene „T“, sahá asi ke kolenům a rukávy do poloviny předloktí. Při jistých pontifikálních úkonech nosí dalmatiku i *biskup pod ornátem. (Michaela Králíková)

Dalmatové, původní obyvatelé severu Balkánského území zvaného Ilyricum (dnešní Charvátsko); *Charváti. (Zdeněk Tvrď)

dalmátština, vymřelý *románský jazyk užívaný ve *středověku v Dalmácii, na ostrově Krk do 19. století. (Jaroslav Malina)

Dálný východ, *východ, Dálný.

Đalonkové, černošské *etnikum na hranicích Guineje, Senegalu a Sierry Leone; spolu s příbuzným etnikem Susu čítají asi 200 000 (odhad z roku 1967). *Jazyk patří do skupiny mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Hlavním zaměstnáním je *zemědělství a *pastevectví. V čele *vesnice je *náčelník, jehož autorita je založena na *rituálním vztahu k půdě. Většina se hlásí k *islámu. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Damarové, *Bergdamové.

damašek, lněná nebo bavlněná oboustranná látka se vzorem tkaným *atlasovou vazbou. (Irena Štěpánová)

Damašek, arabsky Dimašk, staré a významné *město, ležící v *Sýrii u východní části pohorí Hermon. Poprvé uveden v egyptských textech po bitvě u *Megidda (15. století př. n. l.) jako država jednoho z panovníků, kteří v ní padli do zajetí *faraona Thutmose III. Prakticky až do 13. století př. n. l. (přesněji do bitvy u *Kádeše) uznával zjevně egyptskou svrchovanost. Ve *starověku byl hlavním městem aramejského *království, zvaného ve *Starém zákoně Aram. Toto království bylo největším starověkým státním útvarem *Aramejců. Na čas bylo podrobena *Davidem, ale za *Šalomouna získalo opět samostatnost pod vedením Razona, syna Eliada. Damašské království zahrnovalo značné části jižní a střední *Sýrie a vedlo řadu válek se sousedním rivalem, kterým bylo *izraelské království. Boje byly vedeny se střídavým výsledkem a žádný ze soupeřů nedosáhl trvalého vítězství, i když vojenská převaha byla spíše na straně Aramejců. Z aramejských vládců 9. století př. n. l. jsou známí zejména Ben-Hadad I., Ben-Hadad II., který byl zavražděn Chazaelem, jenž se po něm stal *králem, a Ben-Hadad III., syn Chazaela. Později zasáhla do dějin aramejského

damašského království *Asýrie, jež postupně pronikala k Středozemnímu moři a likvidovala menší státní útvary. Za asyrského vládce *Salmanassara III. se vytvořila proti Asýrii *koalice syrsko-palestinských *států, mezi něž patřil rovněž Damašek. Koalice vedená zdejším panovníkem jménem Hadad-ezer (Adad-idri) svedla v roce 853 př. n. l. s *Asyřany bitvu u města Karkaru v severní Sýrii, která postup Asýrie zpomalila, ale nezastavila. (Celkem došlo v letech 853–845 př. n. l. k čtyřem střetnutím s asyrskými vojsky Salmanassara III.) Roku 853 př. n. l. vytáhly na pomoc protiasyrské koalici i jednotky velbloudí jízdy *Arabů, kteří zde vůbec poprvé vstupují do historických pramenů. V roce 800 př. n. l. asyrský vládce Adad-nárári III. donutil Damašek k placení *tributu a v roce 738 př. n. l. Asýrie zničila severosyrské království Chamát. Damašek a *Izrael se proti asyrské hrozbě nakonec spojily a pokoušely se přinutit judského krále Achaze k tomu, aby se připojil k protiasyrské koalici. Výsledkem jejich tažení proti Achazovi a *Jeruzalému byla však pouze vojenská, intervence Asyřanů, které Achaz požádal o pomoc. V roce 732 př. n. l. asyrská vojska *Tiglatpilesara III. aramejské damašské království vyvrátila.

Po zaboru *Alexandra Velikého se město stalo makedonskou *kolonií a bylo kompletně přeplánováno, zcela přestavěno a znovu opevněno. Pavel z Tarsu zažil právě na cestě do Damašku své zázračné obrácení, kdy „ze Šavla stal se Pavlem“. Ústřední část města stojí dodnes na římském půdorysu; na místě Hadadova *chrámu zbudovali *Římané *svatyni Jupiterovu (Iuppiter Optimus Maximus), *Byzantinci křesťanskou *katedrálu a *Umajjovci dodnes proslulou Velkou *mešitu. Rozsáhlá moderní zástavba prakticky vylučuje archeologické výzkumy ve větším měřítku. Starší osídlení města ilustruje pouze nemnoho artefaktů, nalezených v *sekundárních polohách (reliéf korunované sfingy, patrně z 9. století př. n. l., zazděný do ohrazení umajjovské Velké mešity) či z nálezů odjinud. K nim náleží dvě řezby ve *slonovině z asyrských *lokalit s nápisy uvádějícími krále Chazaela, snad z válečné kořisti, a též dvě bronzové součásti koňských postrojů, nalezené v egejské oblasti a označené nápisy uvádějícími rovněž Chazaelovo jméno. (Vladimír Sadek, Petr Charvát)

Dámódaragupta (přelom 8. a 9. století), indický politik a státník na dvoře kašmířského *krále Džajápídy, jenž vládl v letech 779 až 813. Věnoval se též literatuře, je například autorem poemy *Kuttanímata* (Ponaučení kuplířky), v níž zkušená kurtizána poučuje mladou adeptku nejstaršího řemesla, jak si získat náklonnost bohatých zákazníků. (Jan Filipický)

dámská ochrana, *kondom.

Dámský odbor Vlasteneckého muzea v Olomouci, sdružení olomouckých intelektuálek, propagující od počátku 80. let 19. století výstavami i publikačně moravskou lidovou kulturu. Nejvýznamnějšími členkami byly Vlasta Havelková (1857–1939), pozdější vedoucí pražského Národopisného muzea, její sestra Madlena Wanklová (1865–1922), pozdější kurátorka etnografických sbírek Moravského zemského muzea v Brně, Miloslava Procházková a spisovatelka Františka Stránecká (1839–1888). (Irena Štěpánová)

daň, obecní zemská (též berně) (z latiny: *collecta generalis*, „příspěvek, daň rodová, obecná“), *daň vybíraná pro *panovníka od *poddaných s povolením *zemských sněmů; zavedena na konci 12. století (zpočátku nepravidelná, od roku 1311 pravidelná, stále však se souhlasem sněmů). Základem daně byla půda *rustikální (ne *dominikální), vybírala ji *šlechta (a ručila za ni), v celozemském měřítku vybírali královi berníci. Po husitských *válkách (*husitství) i *města platila tuto daň (zavedeny nové způsoby zdanění – z hlavy, ze živností, všeobecná daň). *Císař Ferdinand I. (1503–1564) zavedl nový *úřad – Českou královskou komoru – ta sledovala královské příjmy; *berně vybírána 1x ročně, každý příslušník panského, rytířského i městského stavu musel podat oznámení o výši příjmu – tzv. šacuňk (kdo nezaplátil – následovala berní exekuce). Další úpravy byly provedeny za *Marie Terezie (1717–1780), vynucený desetiletý *berní reces, za *Josefa II. (1741–1790), zavedl nový systém výběru – neúspěšné. Od roku 1850 byly berní povinnosti přeneseny na *katastrální obce. (František Čapka)

Danaé, podle *řecké mytologie dcera argejského *krále Akrísia. I přes opatření svého otce, který se obával narození vnuka, jehož rukou měl podle věštby zahynout, byla svedena Diem (*Zeus). Ten se k ní spouštěl do věže, kde byla zavřena, v podobě zlatého deště a z tohoto svazku se narodil pozdější hrdina *Perseus. (Jaroslav Malina)

danajský dar, *dar, danajský.

Danakilové, *Afarové.

Danaové, starověké řecké etnikum v Argu na Peloponnésu, pojmenované shodně jako dcera argejského *krále Akrísia – *Danae. Je to současně jeden z názvů pro všechny *Řeky, kterého používal *Homér vedle označení *Achájové, Argejští aj. Podle jiných autorů je původ Danaů mytologický; byli to ti, kteří se ukryli v útrobach dřevěného koně (odtud *danajský dar), kterého zanechali Řekové před branami *Tróje, což jim nakonec umožnilo zvítězit nad *Trójany. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrđý)

Dance macabre, *Tance smrti.

Dandin (7. století), staroindický prozaik. Autor sanskrtské romance *Dašakumáračaritam* (Příběhy deseti jinochů) v elegantním, vytiřbeném, až vyumělkovaném kávjovém stylu. Do základního rámcového příběhu je vloženo deset vyprávění urozených mladých mužů o dobrodružstvích, která prožili. *Láska je v Dandinově pojetí převážně záležitostí rozbouraných smyslů, divokých a nespoutaných záchvatů vlnosti, jež musí za každou cenu dojít uspokojení. (Jan Filipický)

daně, povinné platby do státního nebo místního rozpočtu od *subjektů (*fyzických či *právnických osob) v dosahu působnosti státních či místních orgánů k úhradě nákladů spojených s plněním jejich funkcí; ve *středověku představovaly poplatky v penězích nebo ve výrobcích vybírané pro *panovníka. V *Evropě se užívalo rovněž označení *berně (od slova „bráti“). Byla-li berně povolena sněmem, byla až do husitských válek (*husitství) vybírána jako kombinovaná daň pozemková, poté převládla majetková, doplňována některými drobnými daněmi (z prodeje, z domů, ze živností, z piva). V dalších stoletích k pozemkové dani přibyla daň domovní, z hlavy, z majetku, výdělková, příjmová a dědická.

Daňová soustava v České republice zahrnuje daň z přidané hodnoty, spotřební, z příjmu, z nemovitosti, silniční, dědickou, darovací, z převodu nemovitosti a k ochraně životního prostředí; jednotlivé daně jsou upraveny zákony; (František Čapka)

Daně se prvně objevují v souvislosti se vznikem *států na *Předním východě. Jsou doprovázeny i vznikem fiskálních systémů, a i když o jejich funkci a formách v jednotlivých státech a obdobích existují jen útržkovité zprávy, obecně lze říci, že základem všech daňových systémů bylo *vlastnictví nebo držba půdy. Daň z pozemků byla v zásadě dvojího druhu: 1) daň naturální, zpravidla 1/10 až 1/3 sklizně; 2) daň ve formě nucené práce (akkadsky: *ilku), tj. povinnost sloužit v armádě (v přímořských státech zahrnovala tato povinnost službu na obchodních i válečných *lodích) a pracovat na stavbách organizovaných *státem (*paláce, *chrámy, městské *hradby, kanály, silnice atd.).

Významným příspěvkem do pokladny mocných států a říší byly daně-tributy odváděné vazalskými státy. Odevzdávání těchto daní bylo slavnostním ceremoniálem, který se odehrával každoročně před zraky dvořanů a cizích vyslanců v hlavním *městě. Zobrazení tohoto ceremoniálu je oblíbeným námětem *reliéfů, které zdobily paláce asyrských a perských *králů. Vedle přímých daní existovala ještě celá řada poplatků (za užívání vody v kanálech nebo za užívání cest atd.) a *cel (dovozních i vývozních).

V kassitské *Babylonii je doložena specifická daň, kterou byla povinnost jednotlivých *vesnic dodávat armádě válečné vozy nebo jejich součásti. V *Mezopotámii existovala již od 3. tisíciletí př. n. l. (III. dynastie z *Uru) možnost platit místo naturáliemi ekvivalentní částkou *stříbra a vysocí *úředníci měli možnost vykoupit se stříbrem i ze svých ilku povinností. Tendence platit daně ve stříbře byla zvláště silná například v achaimenovské říši a souvisela patrně s tím, že perští panovníci zaměstnávali cizí (hlavně řecké) *žoldnéře a *řemeslníky, které nemohli

odměňovat půdou. Daňové zatížení bylo zvláště tíživé pro střední a drobné zemědělce a hlavně pro nájemce půdy, kteří vedle nájmu museli platit i daně z pronajaté půdy. Růst počtu bezzemků v důsledku vysokých daní a tlaku „peněžního“ *hospodářství destabilizoval sociální strukturu, a proto se panovníci čas od času snažili chránit drobné pozemkové vlastnictví. Ze starobabylonského a novoasyrského období se zachovaly královské dekrety (*anduráru*, *edikty), které rušily daně a dluhy. Podobná praxe je známa i z *Izraele, kde se dluhy a daně odpouštěly každý sedmý rok (sabatický rok).

Královské dary půdy mohlo provázet osvobození od daní. Takové dary se zachovaly ze středobabylonského období, kdy byly zaznamenávány na kamenných *stélách (**kudurru*), které stály v chrámech. Také z novoasyrského období se zachovala řada královských dekretů osvobozujících vysoké úředníky od povinnosti platit daně, ale často se jednalo o případy, kdy se stát vzdával daní ve prospěch chrámů. Také velká a starobylá mezopotamská města, například *Babylon nebo *Aššur, bývala osvobozena od daní i pracovních povinností. V Izraeli bylo daněmi a pracovními povinnostmi zpočátku zatíženo pouze obyvatelstvo dobytých kanaánských území, ale s upevněním královské moci přijali izraelští panovníci administrativní a fiskální metody svých sousedů a daňovými a pracovními povinnostmi zatížili i své poddané. Privilegované postavení mělo pravděpodobně *Judsko a zatížení severu bylo mnohem těžší, což také mohlo přispět k rozpadu sjednoceného *izraelského království.

Formy vybírání daní a organizace *ilku* mohly být různé, ale obecně platilo, že daně vybírali královští úředníci a jejich vybírání nebylo pronajímáno soukromníkům. V *Ugaritu a Babylonii byl pověřen vybíráním daní významný obchodník (*wakil tamkari*) a v Ugaritu byla za správný odvod daní kolektivně odpovědná celá vesnice a daně některých vesnic mohly být určeny přímo pro členy královské rodiny. V *asyrské říši odpovídali za vybírání daní guvernéri provincií a speciálně jmenovaní úředníci (*ša kurbúti a mušarkisu*). Část naturálních daní zůstávala v provincii a sloužila k udržování provinciální *správy a k zásobování královského vojska při jeho průchodu provincií. Guvernéri také shromažďovali a vedli oddíly mužů plnících svou *ilku* povinnost, vojenskou i pracovní. V královském *archivu v *Ninive se například zachoval dopis, který řeší *spor několika *guvernérů, kteří se svými oddíly stavěli hradby *Dúr-Šarru-kénu. V achaimenovské říši je doložena praxe (související patrně se vzrůstající poptávkou po stříbře), kdy velké „obchodní“ domy (například Egibi nebo *Murašú) zajišťovaly za drobné držitele pozemků placení jejich daní ve stříbře. Ti jim ručili svou půdou, o kterou často přicházeli a růst bezzemků byl vážným ekonomickým a sociálním problémem achaimenovské říše. (Jana Pečirková)

Daniel, hlavní postava starozákonní knihy Danielovy. Od roku 606 př. n. l. byl v babylonském zajetí. Stal se dvořanem a představeným *královské rady. Daniel proslul svou věrnou vírou v *Boha i v dobách, kdy byl vystaven těžkým zkouškám (uvržen mezi lvy). Za to byl nadán prorockým duchem. Proslul rovněž svou spravedlností a ve *Starém zákoně je kladen na úroveň Noeho a Joba.

V raně *křesťanském umění byl znázorňován nahý s gestem oranta (*orans) mezi dvěma lvy. *Nahota, která je v křesťanském *kontextu spíše výjimečná, souvisí s okolností, že v římském světě byli *křesťané předhazováni šelmám (*ad bestias*) v amfiteátrech také zbaveni *oděvu. (Marie Pardyová)

Däniken, Erich Anton Paul von (14. 4. 1935, Zofingen, Švýcarsko), švýcarský cestovatel a spisovatel; nejznámější tvůrce a zastánce *archoastronautické hypotézy.

Základní východiska a teze svého pojetí o *mimozemšťanech jako tvůrcích *člověka a *civilizace na planetě Zemi zformuloval ve své první knize *Erinnerungen an die Zukunft* (1968, česky: *Vzpomínky na budoucnost*. Praha: Orbis, 1969); ty pak rozpracoval v řadě dalších knih: *Zurück zu den Sternen* (1969, česky: *Zpět ke hvězdám*. Litvínov: Dialog, 1992), *Aussaat und Kosmos* (1972, česky: *Setba z vesmíru*. Praha: Svoboda-Libertas, 1993), *Strategie der Götter* (1982, česky: *Strategie bohů*. Praha: Naše vojsko, 1993), *Der Tag an*

dem die Götter kamen: 11. August 3114 v. Chr. (1984, česky: *Den, kdy přišli bohové: 11. srpen 3114 před Kristem.* Praha: Baronet, 1994) aj., které byly přeloženy do více než třiceti jazyků a publikovány v nákladu přes šedesát milionů výtisků. (Jaroslav Malina)

Danilevskij, Nikolaj Javkovlevič (28. 11. 1822, Oberets, Rusko – 7. 12. 1885, Tbilisi, Gruzie), ruský přírodovědec a historik. V letech 1837–1842 navštěvoval elitní lyceum v Carském Selu (nyní Puškin, Rusko). Studia na přírodovědecké fakultě v Petrohradě absolvoval v letech 1843–1849. V letech 1853–1857 se zúčastnil expedice, kterou vedl estonský přírodovědec a embryolog německého původu Karl Ernst von *Baer (1792–1876), na řece Volze a v Kaspickém moři. V následujícím dvacetiletí Danilevskij vedl výzkumy rybářství v Černém a Kaspickém moři.

V knize *Rossija i Jevropa: Vzgljad na kulturnyje i političeskije otnošenija Slavjanskogo mira k Germano-Romanskomu* (Rusko a Evropa: Pohled na kulturní a politické vztahy slovanského a německo-románského světa, časopisecky 1869, knižně 1871) předložil koncepci kulturně-historických typů (*civilizací) a kategorie kulturně-historických aktivit (*víra, *politika, ekonomická produkce a *kultura). Danilevskij stanovil deset kulturně-historických typů: 1. egyptský, 2. čínský, 3. asyrsko-babylonsko-fénický, chaldejský (starosemitský), 4. indický, 5. íránský, 6. hebrejský, 7. řecký, 8. římský, 9. arabský (novosemitský), 10. německo-románský (evropský). Lze k nim přiřadit také dva kulturně-historické typy, které se vztahují k americkému kulturnímu okruhu – mexický a peruánský. Kulturně-historické typy procházejí analogickým cyklem jako živé systémy – fázemi mládí, zralosti a stáří. Danilevskij aplikoval metody přírodovědného výzkumu na společenské vědy. Využitím přírodovědného pohybu navíc dospěl k určení stálého vzniku, vývoje a zániku kulturně-historických typů. Podle Danilevského dosavadní německo-románský (evropský) kulturně-historický typ své historické poslání již splnil a jeho roli převezme slovanský kulturně-historický typ.

Danilevského koncepcie směřovala k prosazení *panslavismu, který považoval za boj s expanzí *Západu. Posláním Ruska je dosáhnout svobody a sjednocení slovanských národů v jeden kulturně-civilizační celek. Přednosti Ruska spatřoval v důsledném využití pravého *křesťanství, zavržení *kolonizace a mocenské uzurpace nových území a v boji za emancipaci a *svobodu.

Danilevskij zaujímal kritický postoj k *evoluční teorii Charlese *Darwina. Ve dvousvazkové a nedokončené práci *Darvinizm: Kritičeskoe issledovanie* (Darwinismus: Kritický výzkum, I. 1885, II. 1889) se pokusil shrnout dobové argumenty polemizující s relevancí Darwinovy teorie. Danilevskij představuje originálního myslitele, který geniálním způsobem anticipoval pluralistickou koncepci kultury a cyklickou teorii vývoje *sociokulturních systémů. (Barbora Půtová)

Daniové, papuánské etnikum ve vnitrozemí indonéské části *Nové Guineje; odhadem asi 270 000. *Jazyk patří do rodiny ndani. Jsou usedlí zemědělci (*zemědělství), chovatelé *prasat, doplňkem je *lov a *sběr. Žijí v opevněných *vesnicích, obývaných 2–5 polygammními rodinami. Jejich *společenský systém je poměrně složitý. Daniové žijí rozdělení do většího počtu samostatných jednotek po jednotlivých opevněných vesnicích. Jednotlivé komunity pořádaly mezi sebou *rituální *války, kterých se účastnily i stovky mužů. Tato obřadní střetnutí však měla spíše formální charakter. Jejich život zdokumentoval americký vizuální antropolog a filmař Robert Gardner (narozen 1925). (Zdeněk Tvrдый)

Danové, významná černošská populace ze skupiny Mande-Fu, tj. *súdánských černošských etnik na Pobřeží slonoviny a v Libérii, v počtu kolem 350 000 (odhad z roku 1998). Dělí se na skupiny Gio (Nyo) a Jafuba (Diafoba). *Jazyk patří do rodiny mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé skotu. Rodina bývá *monogamní nebo *polygamní, následnictví je *patrilinéární. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších. Vyznačují se tradičními tajnými mužskými i ženskými *spolky,

kteří jsou založeny na rozvinutých *příbuzenských a *společenských systémech a zároveň umožňují rozšířit tradiční sociální vztahy a pomoc jednotlivcům i celému *společenství. Danové jsou proslulí svojí muzikálností a *materiální kulturou. Většinou si zachovali původní *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Dánové, evropský *národ, obývající Dánské království a hovořící *dánštinou, která patří ke skandinávské skupině *germánské větve *indoevropské rodiny; celkový počet více než 5,4 milionu (*cenzus z roku 2006). Etnický původ je odvozován od etnik Dánů, *Anglů, *Jutů, Kimbrů a *Teutonů, která přišla z jižní části Skandinávského poloostrova v průběhu 1. tisíciletí. Vlastní Dánové se přistěhovali na Jutský poloostrov v 5. a 6. století, v polovině 10. století již vytvořili jednotné království (1018, Knut Veliký), sahající až do jižního Švédska (*Skåňané). Po třicetileté válce v roce 1660 se stalo Dánsko dědičnou *monarchií. V letech 1940–1945 bylo okupováno fašistickým Německem, poté získalo opět statut království a rozvíjelo se jako demokratický *stát, dnes členský stát *Evropské unie. Věřící jsou vesměs *protestanti. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

dánština, severogermánský *jazyk, úřední jazyk v Dánsku (*Dánové) a druhý úřední jazyk v Grónsku (*Gróňané) a na Faerských ostrovech (*Faeřané). (Jaroslav Malina)

Dante Alighieri (2. polovina května 1265, Florencie, Itálie – 13./14. 9. 1321, Ravenna, Itálie), italský básník a filozof; jeden z nejvýznamnějších představitelů světové literatury. Občanské osudy Dante Alighieriho žijícího na chaotické hranici dvou epoch, *středověku a *renesance, byly značně bouřlivé a spletité, stejně jako jeho citový a duchovní život. Aktivně se účastnil společenského, politického i vojenského života v rodné Florencii. Ta v 13. století patřila k nejvýznamnějším evropským *městům, byla však zmítána nekonečnými boji o moc, půtkami a pletichami. Dantova angažovanost na protipapežské straně („bílých“), hájících nezávislost Florencie, po vítězství papežské strany („černých“) v roce 1301 měla neblahé důsledky – vynesla mu doživotní vyhnanství, a dokonce v nepřítomnosti i odsouzení k *trestu smrti upálením.

Dantova literární, filozofická i odborná díla byla zpočátku přijímána rozporně – byla uctívána čtenáři a zároveň hanobena církevní mocí pro údajné kacířské myšlenky. Brzy po smrti byl však Dante shodně považován za nejvýznamnějšího italského básníka. Časem dokonce získal renomé nejvlivnějšího evropského literárního tvůrce, který dokázal propojit slovesnou kulturu antického Říma (obdivoval především díla *Ciceronova, Lukianova, *Ovidiova, *Vergiliova) a novodobou literaturu. Proslul nejen jako básník, ale i myslitel, schopný vyjádřit palčivé otázky a problémy doby. Jeho vrcholné dílo (Božská komedie, 1307–1321; původně pouze *Commedia [Comedia]*, první tištěné vydání 1472; s přívlastkem *Divina [La Divina Comedia]* poprvé 1555; v českém překladu Jaroslava Vrchlického 1879 (Peklo), 1880 (Očistec), 1882 (Ráj), v novějším překladu O. F. Bablera 1952 [Praž: Vyšehrad], nejnovější vydání v tomto překladu 1989) inspirovalo řadu autorů k vytvoření syntetických děl, mimo jiné také Jana Amose *Komenského (*Labyrint světa a ráj srdce*), Johna Milтона (*Ztracený ráj*) či Johanna Wolfganga *Goetha (*Faust*).

Dante ve své literární tvorbě úspěšně pěstoval mýtus o nenaplněné, platonické lásce k Beatrici. Literární postava Beatrice byla údajně inspirována historickou osobou. Za tímto jménem se skrývala Bice, dcera florentského bankéře Folca Poltinariho, která předčasně zemřela – jako vdaná žena – roku 1290. Uvěříme-li Dantovu lyrickému deníku, sbírce *Vita nuova* (Nový život), doplněné v letech 1292 až 1293 prozaickými pasážemi, básník ji poprvé potkal jako osmiletou v roce 1274 a hluboce se do ní zamiloval. Podruhé ji spatřil až po devíti letech a své city jí osobně nikdy nevyznal. O to více však tento vztah opěvoval ve své lyrice. Italská (toskánská) *poezie 13. století vyjadřuje milostné city jen velmi zprostředkovaně. Poezie této provenience, obdobně jako provensálská *trubadúrská poezie, obsahuje z dnešního hlediska málo spontánnosti a citovosti. Naopak charakterizuje ji *rétorika, scholastická učenost a alegorická spekulace. To platí také pro směr či školu, pro kterou Dante

Alighieri našel pojmenování *dolce stil nuovo* („sladký nový styl“) a kterou také svou tvorbou obohatil a završil. Tento velký italský básník v rámci žánru milostné lyriky respektoval dobové literární *konvence, které vymezovaly, jakým způsobem má být téma lásky zpracováno. Součástí této „hry“, v níž se láska pojila s urozeností srdce, bylo vytváření distance mezi pěvcem a dámou jeho srdce. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

dar, bezúplatný převod majetku (peněžní prostředky, movitá věc, nemovitost nebo jiný majetkový prospěch, který se realizuje na základě darovací smlouvy podle občanského zákoníku – § 628 a následující). Dar nemusí být určen na přesně vymezený účel, ale v určitých situacích je vhodné účel definovat (provozování dobročinných aktivit) i pro potřeby zdanění.

Například v Japonsku je dávání darů/dárků (*zótó*) považováno za součást širšího komplexu sociálních vztahů, a proto je mu přikládán daleko větší význam než jinde ve světě. Všeobecné rozšíření tohoto *zvyku lze přičíst potřebě přesně definovat postavení jedince v rámci hierarchické struktury *společnosti. V období Edo (1600–1868) bylo místo každého člena společnosti jednoznačně určeno a navenek formálně stvrzováno způsobem oblékání, mluvy, velikostí domu apod. Po zrovnoprávnění všech společenských *tříd a následném westernizaci společnosti se však na první pohled zjevné znaky příslušnosti k dané třídě vytratily a na jejich místo nastoupil zvyk vyjadřovat svoji společenskou orientaci formou dárků.

Příležitosti, při kterých se lidé navzájem obdarovávají, úzce souvisejí s ročním obdobím – především *svátek *Nového roku, kdy děti dostávají od svých rodičů novoroční *obolus (*otošidama*), střed kalendářního roku (*čúgen*) či jeho konec (*seibo*), a s rodinnými událostmi či s významnými mezníky osobního života každého jednotlivce – *narození dítěte, dosažení plnoletosti, *svatba či *pohřební obřad. Zvláštní místo zaujímají dárky na rozloučenou při odjezdu na cesty (*sembecu*) či drobná pozornost při návštěvě nemocného (*mimai*).

Přijetí dárku většinou vyvolává pocit morálního závazku, který musí být splacen v podobě obdobného dárku (*okaeši*). Bývá běžným zvykem, že si každá rodina vede přesný přehled o tom, jaké dárky, od koho a při jaké příležitosti dostala, aby v případě potřeby mohla příslušného dárce obdarovat dárkem v přibližně stejné hodnotě. (Marie Dohnalová, Jan Sýkora)

dar, danajský, dar věnovaný od *Danaů (řecké etnikum sídlící v Argu na Peloponnésu, u *Homéra označení pro všechny *Řeky):

1. původně jím byl dřevěný kůň, pomocí něhož Řekové dobyli *Tróju v dlouho se vlekoucí *trójské válce. Marně věstec Láokoón varoval *Trójany: „*Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes*“ („Ať je to cokoli, bojím se Danaů, i když přinášejí dary“) (*Vergilius, *Aeneis*, II, 49) a nabádal je, aby nevěřili zrádci Sinónovi, který je přesvědčoval, že se Řekové vzdali *obléhání *města, odpluli a za uloupené Palladium (*palladion) k usmíření bohyně *Pallas Athény darují městu *trójského koně. V kritické chvíli trójského rozhodování bůh *Poseidón, ochránce Řeků, vyslal dva hady a ti zardousili Láokoónta i s jeho dvěma syny; Trójané z tohoto znamení usoudili, že mají Sinónovu radu poslechnout – proto rozbourali *hradby, aby mohli obrovitého koně (skrývajícího uvnitř řecké vojáky) vtáhnout dovnitř a tak přivodili konečný pád svého města;

2. dnes každý podezřelý dar, od něhož lze očekávat víc škody než užitku. (Jaroslav Malina)

dar, nadační, vše, co je poskytnuto *nadaci nebo *nadačnímu fondu k dosahování účelu, pro který byly nadace nebo nadační fondy zřízeny. (Marie Dohnalová)

dárce, jednotlivci či organizace, jež nezištně poskytují *dar bez nároku na smluvní protiplnění. (Marie Dohnalová)

dárci, zahraniční, dárci, kteří nepocházejí z České republiky; mohou dát finanční prostředky komukoli (včetně *nadací); mohou si v České republice založit svou pobočku (například *Charles Stuart Mott Foundation); zejména americké a evropské nadace,

společnosti (ekonomicky či podnikatelsky zaměřené – *Světová banka ...). (Marie Dohnalová)

dárcovství, aktivita představující jednu z možných podob *dobročinnosti. Může mít formu materiální (věcné dary), finanční (peněžní dary) nebo časovou („darování času“ prostřednictvím dobrovolnické práce, rady nebo pomoci); též *trh dárců. (Marie Dohnalová)

dárcovství, podnikové (anglicky: *corporate citizenship*), dárcovství, které zahrnuje nejen peněžní nebo věcný dar, ale i celkový postoj organizace, například může podporovat dobrovolnictví zaměstnanců nebo pomáhat řešit problémy profesionálními službami. (Marie Dohnalová)

Dardanové (řecky: *Dardanoi*, latinsky: *Dardani*), starověké etnikum *indoevropského původu, které se spolu s *Trójany usadilo v 3.–1. tisíciletí př. n. l. v severozápadní části Malé Asie. V 13. století př. n. l. vpadly do Malé Asie tzv. *mořské národy, oblast postihlo silné zemětřesení; poté Dardanové i Trójané zmizeli z dějin starověku a zachoval se pouze název mořské úžiny – Dardanely. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

dardské jazyky, *jazyky, dardské.

Dáreios, řecky [2. pád *Dáreia*]; Dárejavoš, persky; Darijamoš, babylonsky; jméno tří *králů z perské dynastie *Achaimenovců:

1. Dáreios I. (521–486 př. n. l.), pocházel z mladší větve rodiny Achaimenovců. Na *trůn nastoupil po porážce Gaumaty, který se vydával za zavražděného bratra krále Kambýsa. První léta své *vlády věnoval potlačení povstání v *Persii a provinciích. Svě vítězství a následující konsolidaci říše popsal v nápise na bisutúnské skále. Dáreios byl nejvýznamnějším achaimenovským panovníkem zejména kvůli svým administrativním a fiskálním reformám, které daly říši pevnou strukturu, již si udržela po celou dobu svého trvání. Rozdělil říši na provincie (*satrapie) v čele s *guvernéry (satrapy), které jmenovala a kontrolovala ústřední *vláda. Každá satrapie si však mohla v omezené míře zachovat vlastní formy vlády a institucí. Dáreios sám uctíval perského boha *Ahura Mazdu, ale k *náboženství svých *poddaných v satrapiích byl *tolerantní. Podporoval rozvoj *obchodu a dal vybudovat silnice s poštovními stanicemi, které usnadnily pohyb *úředníků, obchodníků a armády. Razil první perské *mince (zlaté dáreiky). Říši rozšířil o kraje jižního Kavkazu a severozápadní Indie. Nezdarem skončily výpravy proti *Skythům i obě výpravy proti Řecku (490 př. n. l. byl poražen u Marathónu);

2. Dáreios II. Nothos (423–405 př. n. l.), po smrti svého otce Artaxerxa I. vyšel vítězně z dynastických válek, ale byl špatným a slabým vládcem především vlivem své nevlastní sestry a manželky Parysatis. Důsledkem byla povstání v *Sýrii, *Lýdii, *Médii a *Egyptě, který roku 410 př. n. l. ztratil. Ale díky důmyslné politice satrapů Tissofarna, Farnabaze a Kýra, zasahovala perská *diplomacie s velkým úspěchem do *peloponnéské války;

3. Dáreios III. Kodomanos, (335–331 př. n. l.), poslední perský král z vedlejší větve dynastie Achaimenovců. Na trůn ho dosadil Bagoas, vrchní *eunuch krále Artaxerxa III. Byl poražen makedonským králem *Alexandrem Velikým v bitvách na řece Graníku, u Issu a u Gaugamél. Uprchl do *Baktrie, kde ho zavraždil jeho vlastní satrapa Bessos. Jeho smrtí vymřela Achaimenovská dynastie a vládcem říše se stal Alexandr Veliký. (Jana Pečirková)

Dargové, populace *kavkazského původu žijící v Dagestánské autonomní republice Ruské federace. Z celkového počtu 425 000 (*cenzus z roku 2002) připadá většina na vlastní Dargy, čtvrtinu pak tvoří příbuzné etnické skupiny, Kajtagové a Kubačinci. Spisovná darginština vznikla na počátku 20. století a patří do daržské skupiny *dagestánské větve kavkazské jazykové rodiny. Jsou původním obyvatelstvem východních svahů Kavkazu. V 9. století se dostali do područí *Arabů a začala jejich *islamizace (*sunnité). Ve 14. století byli podrobni *Mongoly. Od 16. století vznikala samostatná knížectví a rozvíjela se řemesla, kterými vynikají Dargové dosud (zvláště zlatotepectví a hrnčířství). (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

darí, spisovná podoba *perštiny vzniklá z kábulského dialektu, vedle *jazyka *paštó druhý úřední jazyk v Afghánistánu (*Afghánci). (Jaroslav Malina)

Darkševič, Liverij (1858–1925), ruský lékař – neuropatolog; profesor na kazaňské *univerzitě. Jádro, ležící před motorickým *jádnem **nervus oculomotorius* ve středním *mozku označujeme jako **nucleus Darkševiči*. (Ladislava Horáčková)

Darlingova nemoc, *histoplazmóza.

darování, právní vztah založený dohodou, kterou se dárce, aniž měl právní povinnost, zavazuje, že bezúplatně poskytne majetkové plnění (prospěch) obdarovanému, který dar přijímá. Dobrovolný převod majetku na jiného nebo do společného *vlastnictví, aniž za to dárce obdrží jakýkoli jiný majetek. (Marie Dohnalová)

Dart, Raymond Arthur (4. 2. 1893, Toowong, Brisbane, Queensland, Austrálie – 22. 11. 1988, Johannesburg, Jihoafrická republika), britský antropolog a lékař; profesor anatomie na Witwatersrandské univerzitě v Johannesburgu. V letech 1924 až 1925 popsal nález lebky z Taungu jakožto spojovací či „chybějící článek“ (*missing link*) ve vývoji *člověka a označil jej názvem **Australopithecus africanus*.

Australopitéky považoval za uživatele i výrobce prvních *nástrojů a kromě kamenných artefaktů jim přisoudil také takzvanou *osteodontokeratickou industrii (domnělé nástroje z *kostí, *zubů a *parohů). Při formulování dnes již překonané teorie osteodontokeratické kultury byl významně ovlivněn teoriemi etologa Konrada *Lorenze o agresivní podstatě člověka. (Jaroslav Malina)

daruma, japonská loutka různých velikostí znázorňující indického mnicha Bódhidharmu (japonsky *bódai daruma*), zakladatele *zenového buddhismu v Číně, kterému údajně během devět let trvající meditace odumřely ruce i nohy. Vyrobena z papírové drti nanášené na bambusovou kostru je typická přímým spojením hlavy bez očí s červeným buclatým tělem, díky kterému se vždy postaví do vzpřímené polohy. Slouží jako symbol štěstí a splněných přání – bohatou úrodou počínaje a vítězstvím ve volebním klání konče. Obvykle se loutce namaluje pouze jedno oko a při splnění vytouženého přání je mu domalováno i druhé. Současná podoba *darumy* pochází z období *Edo (1600–1868), kdy sloužil jako *talisman chránící před *neštovicemi. (Jan Sýkora)

Darwin, Erasmus (12. 12. 1731, Elston Hall, Nottinghamshire, Anglie – 18. 4. 1802, Breadsall, Derby, Anglie), anglický lékař, fyziolog, přírodovědec a básník; dědeček Charlese *Darwina. Provinční lékař, kterého na myšlenku *evoluce přivedlo studium *fosilií, vykopaných při pracích na novém kanálu v oblasti Midlands. Spolu s Georgesem *Buffonem jako jeden z prvních vyjádřil myšlenku organické evoluce, a to ve svém veršovaném spisu *Zoönomia* (2 sv., 1794–1796). Od většiny tehdejších přírodovědců se lišil *názorem, že všichni živočichové vznikli z jednoho, nebo několika málo společných předků („*E conchis omnia*“, všechno z měkkýšů). Snaha vysvětlit mechanismus dědičnosti ho později vedla k myšlence téměř shodné s teorií *pangeneze jeho vnuka Charlese Darwina. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

Darwin, Charles Robert (12. 2. 1809, Shrewsbury, Shropshire, Anglie – 19. 4. 1882, Downe, Kent, Anglie), anglický přírodovědec, biolog a geolog. Autor teorie *evoluce organismů *přirozeným výběrem (*darwinismus), která představuje jednu z nejvýznamnějších teorií (darwinismus) moderní *biologie, neboť její vyostřené přijímání či odmítání výrazně stimulovalo nové směry biologických bádání; na jeho dílo navázala řada vědních směrů 20. století, například klasická evropská *etologie, *syntetická teorie evoluce (*neodarwinismus), *sociobiologie a behaviorální ekologie (*ekologie člověka, behaviorální).

Pocházel z poměrně zámožné středostavovské rodiny a jako pokračovatel rodinné tradice (jeho otec i dědeček byli lékaři; srov. *Darwin, Erasmus) původně studoval *medicínu na *univerzitě v Edinburghu, studia však nedokončil, a proto ho otec přiměl ke studiu *teologie na Christ's College při univerzitě v Cambridge. Jeho životní dráha se dramaticky změnila

během pětileté plavby kolem světa na lodi Beagle (1831–1836), které se zúčastnil jako přírodovědec na přímluvu svých učitelů, botanika Johna Henslowa a geologa Adama Sedwicka. Svá pozorování podrobně popsal v cestopisu *Journal of Researches into the Natural History and Geology of the Countries Visited During the Voyage of H.M.S. Beagle Round the World* (definitivní vydání v roce 1860; česky vyšlo pod názvem *Cesta přírodovědcova kolem světa*, I–II. Praha: Jan Laichter, 1912, a *Cesta kolem světa*. Praha: Mladá fronta, 1955). Velký vliv na Darwinovy vědecké názory měla díla *Principles of Geology* (Principy geologie, 1830–1833) a *Elements of Geology* (Základy geologie, 1838) skotského přírodovědce Charlese Lyella (1797–1875), který v historické koncepci vývoje neživé přírody usiloval o to, aby se geologické procesy proběhnuší v minulosti vysvětlovaly na základě pozorování současných změn zemského povrchu (v tomto pojetí vycházel z tzv. uniformitarianismu skotského geologa 18. století Jamese Huttona). Pozorování, která Darwin za své cesty kolem světa učinil, mu poskytla dostatek důkazů o správnosti Lyellovy koncepce a přiměla ho zaujmout kritické stanovisko k tehdy obecně přijímaným názorům na existenci života na Zemi, které v západním světě vycházely z křesťanské teorie Stvoření člověka.

Po svém návratu z cesty kolem světa se Darwin věnoval shromažďování důkazů evoluce, současně však hledal i její příčiny. Řešení mu podle vlastních pamětí vnukla kniha kněze a politického ekonomy Thomase Malthuse *An Essay on the Principle of Population* (Pojednání o zákonitostech populace, 1798), podle které lidská populace roste geometricky, kdežto potravní zdroje pouze lineárně, což nevyhnutelně vede ke strádání. Darwin si uvědomil, že i v přírodě dochází k nadprodukcí potomstva, a tudíž k „boji o existenci“ (anglicky: *struggle for life*). Protože se jednotliví členové populace liší svými vlastnostmi, přežívají jedinci lépe adaptovaní ke svému prostředí a zdatnější při reprodukci. Tento proces připodobnil k vědomému výběru při šlechtění zvířat i rostlin a nazval „přirozeným výběrem“ (anglicky: *natural selection*). Jeho výsledkem je podle něho biologická evoluce, kterou označoval jako „původ postupnou úpravou“ (anglicky: *descent with modification*). Darwin však plných dvanáct let váhal s publikováním svých závěrů (jedním z důvodů byla pravděpodobně i obava ze skandalizující reakce na vydání knihy jednoho z jeho předchůdců, Roberta Chamberse *Vestiges of the Natural History of Creation* [Pozůstatky přírodní historie stvoření], 1844). V tomto roce proto napsal pouze krátké pojednání shrnující jeho myšlenky, které mělo být vydáno až po jeho smrti. Mezitím však dostal od svého mladšího kolegy, Alfreda Russela Wallacea, rukopis spisu *On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Type* (O sklonu variet nekonečně se odchylovat od původního typu), v němž Wallace nezávisle dospěl ke stejným závěrům. Přátelé Darwina přiměli, aby rychle sepsal stručný výtah svých závěrů, a oba příspěvky přečetli během přednášky v londýnské Linnéovské společnosti v červenci 1858. Mezitím Darwin začal pracovat na téměř pětisetstránkovém souhrnu své původně zamýšlené knihy. Spis vyšel 24. ledna 1859 pod názvem *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O původu druhů přirozeným výběrem aneb zachování zvýhodněných odrůd v boji o život, 1859; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007) a byl ještě tentýž den vyprodán. Po zbytek života Darwin „Původ druhů“ revidoval a doplňoval (do jeho smrti vyšel celkem v šesti vydáních). V češtině bylo základní Darwinovo dílo publikováno několikrát, poprvé v roce 1914 – *O vzniku druhů přirozeným výběrem čili Zachováním vhodných odrůd v boji o život* (Praha: Fr. Klapálek, 1914), poté následovalo dvojí vydání v pražském nakladatelství Academia: *O vzniku druhů přírodním výběrem neboli uchováním prospěšných plemen v boji o život* (1953 – 1. vydání) a *O vzniku druhů přírodním výběrem* (2007 – 2. revidované vydání).

Neobyčejný význam mělo i Darwinovo studium původu člověka přirozeným výběrem, které vzbudilo odpor konzervativních představitelů církve i tehdejší viktoriánské společnosti.

Přesto však *analýza možného původu lidské linie v Africe a také fakt, že člověk má s *lidoopy společného předka, patří spolu s popisem mechanismů přirozeného výběru k Darwinovým nejvýznamnějším *objevům. Jeho úvahy a postřehy týkající se *lidské přirozenosti obsahuje v převážné většině kniha *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Původ člověka a pohlavní výběr, 1871; česky vyšlo jako dvě samostatné knihy: *O původu člověka*. Praha: Academia, 1970 [1. vydání], 2006 [2. revidované vydání], *O pohlavním výběru*. Praha: Academia, 2005). Jedná se o jeden z příkladů sociomorfního modelování v biologii, totiž o projekce viktoriánské Anglie do živé přírody: víra v lineární *pokrok bez větších otřesů, uznávání naprosté převahy evropské, především anglické *kultury nad ostatní a blahodárnosti jejího šíření britskou koloniální expanzí, neochvějně přesvědčení o správnosti dobové morálky, zvyklostí a norem. V této souvislosti nepřekvapuje jednoznačné připisování světodějně konstitutivního vlivu konkurenci a kompetici o zdroje a z něj plynoucí selekce, ať už přírodní nebo společenské, vyjádřené už v předchozím díle *O původu druhů*. Po detailním výčtu anatomických a morfologických shod a podobností člověka a zvířat (včetně rudimentů a atavismů) se Darwin obírá aspekty psychickými. Stejně jako ve vztahu k tělesné stavbě, i zde důsledně aplikuje svou myšlenku o postupnosti všech změn v přírodě bez radikálních náhlých změn (tato koncepce se táhne ovšem daleko do minulosti a jeden ze svých výrazů nachází ve středověké sentenci „*Natura non facit saltum*“ [Příroda nedělá skoky], kořenící v aristotelovské tradici). Darwin důsledně předpokládá pozvolné kvantitativní narůstání určitého znaku či vlastnosti výběrem (přirozeným, pohlavním, umělým) a nakonec popírá kvalitativní rozdíly mezi lidmi a zvířaty tím, že se v případě lidí jedná o neobyčejné kvantitativní zmnožení některých vlastností, jež se vyskytují u zvířat alespoň ve stopách. *Integrální součástí Darwinova přístupu k živočichům i člověku je rovněž představa o dědičnosti získaných vlastností, v běžném povědomí spojovaná se jménem *Lamarckovým a nověji většinou chápána jakožto koncepce protikladná darwinismu. Podle Darwinových představ se po několika generacích opakovaná *adaptace, ať už fyzická či etologická („zvyk“), dědičně fixuje a stává se součástí sumy vlastností vrozených. Pouze takto je pro Darwina pochopitelný mechanismus vzniku *instinktů či jiných vrozených forem chování. Zdůrazňuje i relativně velkou podobnost psychiky „*divochů“ a „kulturních“ lidí a správně (jako první autor vůbec) si všímá *analogie mezi psychickými změnami během domestikace zvířat (*vlk – *pes) a „domestikace“ lidí, obě změny vnímá jako zušlechtění a *civilizaci. Nikdy však nezapochyboval o téměř naprosté linearitě lidského pokroku a jeho prospěšnosti ani o naprosté superioritě nejen evropské, ale i britské kultury. *Humanismus britského gentlemana se u něj táhne plynulou řadou od lásky ke zvířatům k paternalistickému ochranně-převychovatelskému vztahu k „divochům“ a mimoevropským národům vůbec. Britskou koloniální expanzi chápe víceméně jako službu mimoevropským národům, přinášející jim pouze duchovní i hmotný prospěch (na rozdíl třeba od expanze španělské, kterou chápe jako neblahou).

Darwin nikde explicitně neformuluje stanovisko o nerovnosti lidských ras, či dokonce požadavek hubení těch méněcenných, nikterak však nepochybuje ani o tom, že národy vývojově zaostalé (zejména lovecko-sběračské society) budou časem zatlačeny pokročilejšími a vyhynou, stejně tak ani o tom, že nejpokročilejší a vývojově nejschopnější je *rasa i kultura evropská. Nesdílí ani zdaleka například *Herderovo nadšení pro Indii, na druhé straně ani Herderovy a *Gobineauovy prudké odsudky kultur „žluté“ Asie (tyto se naopak těšily, zejména kultura čínská, velkému zájmu a obdivu osvícenské doby – mimo jiné i jako ideál byrokratického řízení společnosti). Preromantické nadšení z přírodních národů (například u Jeana-Jacquesa *Rousseaua, Johanna Gottfrieda Herdera a mnoha dalších) u Darwina již definitivně mizí a s nelíbeným zděšením a nechutí líčí jejich bledý život, lemovaný *hladem, brutalitou, nemravností, výstřednostmi a *pověrami. V žádném případě nepovažuje život přírodních národů za idylický a v jistém smyslu ne vždy ani za archaický, původní – mnohdy

v něm vidí prvky úpadku a degenerace. V pasážích o nich neopomíná zdůraznit bídné materiální i morální podmínky, v nichž žijí, a neváhá dokonce vyjádřit myšlenku superiority některých obzvláště „morálních“ zvířecích jedinců nad nejhroššími z nich. Podrobně porovnává zejména nejrůznější nálady a hnutí mysli u zvířat a člověka a dochází k závěru, že velká většina z nich je zvířatům i člověku společná. Obdobným způsobem zohledňuje i kazuistiku napodobování, pozornosti a paměti, představitosti, rozumu a uvažování. Žádnou z těchto duševních vlastností Darwin zvířatům neupírá a v jejich existenci u člověka vidí pouze logické vyústění starších vývojových tendencí. Zvláštní pozornost věnuje schopnosti zvířat k zušlechtění a sebezdokonalení (v obou případech míní dnešní pojem *adaptace) a uvádí celou řadu případů zvířat reagujících úspěšně na nová, dříve neznámá nebezpečí či užívajících jednoduchých *nástrojů; ve stavění stromových „hnízd“ *lidoopy vidí počátky architektury, rovněž domestikaci chápe jednoznačně jako „zušlechtění“. Zvláštní pozornost věnuje evoluci řeči, jejíž jedinečnost u člověka sice zdůrazňuje, ale zároveň ukazuje na její předstupně ve zvířecím světě. Uvádí rozmanité případy zvířecího dorozumívání na bázi zvuků a gestiky. Za typické pro člověka považuje propojení myšlenek a artikulace, ne artikulaci samu (i papoušci artikulují). Řeč není v Darwinově pojetí instinktem, neboť vyžaduje učení a není vrozená, instinktivní však je tendence k řeči, projevující se už vokalizací kojenců a batolat, zatímco instinktivní vlohy k jiným specializovaným činnostem (například psaní) chybějí. Za výchozí „materiál“ k evoluci lidské řeči pokládá Darwin vokalizaci gibbonů (rod *Hylobates*), lépe řečeno nějakou její hypotetickou analogii u předků člověka. Darwin rovněž diskutuje otázku existence individuálního *vědomí sebe sama a abstraktních myšlenek. Dochází k závěru, že i zvířata si uchovávají po celý život duševní individualitu a povědomí o ní, s dnes naivně působícím příkladem starého loveckého psa, který se rozpomíná na lovecká dobrodružství z doby svého mládí, v porovnání s upracovanou a zpustlou ženou australského domorodce, po jeho soudu sotva schopnou vědomí sebe sama či abstraktního pojmu. S rozhodností popírá tezi, že smysl pro krásu by měl být cosi vlastního pouze lidem.

Celá Darwinova teorie pohlavního výběru stojí na výkladu pestrých zbarvení či přirozeným výběrem obtížně vysvětlitelných struktur, zvláště pokud jsou vázány na jedno *pohlaví (většinou samčí), výběrem ze strany pohlaví druhého (většinou samic) na základě estetických kritérií. Dovojuje, že estetické nároky různých lidských kultur (s odporem se vyjadřuje o ornamentech a hudbě „divochů“) se mohou podstatně lišit. Smysl pro krásu a estetickou prezentaci sebe sama je však vlastní všem vyšším živočichům, člověka nevyjímaje. U zvířat pozoruje i náznaky náboženského cítění, zvláště pak k víře v působení intenciálních, spirituálních sil ve světě mimo člověka. Větretem rozhybaný slunečník, který budil pozornost jeho psa, je jedním ze jmenovaných příkladů. Stejně tak vidí v neobyčejně silné emoční vazbě psů či ochočených opic na své pány zárodečné formy náboženské *úcty. Zatímco víru v jednoho všemohoucího *Boha vnímá jako zušlechtující, pokládá *náboženství přírodních národů v zásadě za inkonzistentní, ujařmující pověru. V každém případě se domnívá, že *monoteismus není člověku vrozen, nýbrž že je produktem dlouhého rozumového vývoje. Sklon k „pověrečným“ interpretacím nejrůznějších dějů ve světě má za typicky vrozený nejen člověku, ale i zvířatům. Skupinové vytí vlků interpretuje v zásadě jako primitivní náboženský *obřad inspirovaný fascinací nejrůznější hrou barev a tvarů na západním obzoru. Cit pro morálku pokládá rovněž za jeden z nejdůležitějších aspektů odlišnosti člověka a zvířat. Morálka by se objevila i u zvířat prakticky automaticky, pokud by dostatečně stoupla jejich inteligence. Byla by to ovšem morálka jiná, od lidské značně odlišná (podobně jako například estetický vkus zvířat je zpravidla jiný než lidský) – ve světě včel by zabítí nadpočetné královny její sokyní jistě nebylo zločinem, ale zásluhou. Předpokladem pro vznik morálky je sociabilita, sociální život zmíněného živočicha. Uvádí obsáhlý přehled nejrůznějších typů zvířecích societ i různé příklady altruistického chování ve zvířecím světě. Zabývá se také otázkou existence soucitu u zvířat (s příslušníky vlastní society) a uvádí

příklady i četné opačné příklady. Sociální instinkt je instinkt jako každý jiný, jeho realizace je nakonec příjemná a osvobozující, nemá v zásadě charakter nepříjemné povinnosti. Jako příklady *konfliktu dvou instinktů u zvířat prezentuje opouštění mláďat a zanechání péče o ně v čas tahu u vlaštovek či „vědomí povinnosti“ třeba u loveckých psů v protikladu k jejich „soukromým“ zájmům – zde už je podle Darwina cosi podobného *svědomí. Vznik lidské society si představuje volným sdružením několika *rodin v *kmen, i předkové člověka již byli sociální. U „primitivů“ se cení především či výhradně „sociální“ *ctnosti, tj. loajalita vůči „vlastním“ (nikoli „cizím“) lidem, odvaha, bojovnost, teprve mnohem později se objevují „civilizační“ ctnosti – píle, umírněnost, *askeze, zdrženlivá *mrvnost atd. Pouze skupiny se „sociálními“ ctnostmi dobře přežívaly a postupně zatlačovaly druhé. Ctnosti, vyvolávající uznání ostatních a *reciprocitu, se udržovaly a byly časem i geneticky fixovány. Častým opakováním se nepochybně ustálily i „škodlivé pověry“ *muslimů, hinduistů a jiných. Jak to však, že se udržely a prosadily, nemají-li pro lidské blaho pozitivní selekční hodnotu? (Darwin vždy svědomitě udává nejen argumenty pro, ale i proti svým tezím.) Vzpřímenost lidské postavy chápe jako selekčně výhodný znak osvobozující ruku pro manipulativní činnosti, tím spíše, že lidská přirozená „bezbrannost“ je kompenzována inteligencí, která má svou manipulativní složku. Velmi zajímavá je Darwinova myšlenka o původu *redukce lidského osrstění – domnívá se, že k redukci vlasového pokryvu došlo pohlavním výběrem, a to podobným mechanismem jako u ostatních primátů na obličejích či zadních partiích, za účelem signálního zviditelnění barvy *kůže.

Velkou pozornost věnuje „přirozenému“ výběru v lidských societách, archaických i civilizovaných. Důležitým předmětem jeho zájmu je částečné odpražení přirozeného výběru v civilizovaných společnostech a v jejich rámci možnost zvýšeného přežívání a rozmnožování slabých na těle či duchu. Podrobně analyzuje nejrůznější údaje o sňatečnosti a *mortalitě a dochází k závěru, že proti zdánlivému očekávání zanechávají zdraví, ctnostní, uměření a inteligentní jedinci zřejmě více potomstva než jejich protipóly. Dovojuje dědičnost různých typů inteligence i dalších duševních potencií a obsáhle se zamýšlí nad otázkou (pro víceméně mechanisticky uvažující psychologii 19. století stěží řešitelnou) duchovního rozvoje a úpadku různých národů během historie, bez výrazných příslušných změn v namnožení či vyhynutí kvalitních jedinců. Kromě výběru „přirozeného“ věnuje zevrubnou pozornost i výběru pohlavnímu. Proto i u člověka interpretuje všechny morfologické struktury či chování, pro které není jednoznačné *vysvětlení výběrem „přirozeným“ (například tvar vlasů, vousů, obličej, barva kůže aj.), jako výsledky výběru pohlavního. Mnoho místa též věnuje diskusi o *vkusu a estetickém cítění různých kultur, epoch a národů. Například rasová specifika ve vzhledu jsou od svých nositelů posuzována jako krásná, což při výběru partnerů vede postupně k jejich akcentování a zesilování z generace na generaci.

Z díla: *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O původu druhů přirozeným výběrem neboli zachování zvýhodněných ras v souboji o přežití, 1859; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007), *The Variation of Animals and Plants under Domestication* (Rozmanitost živočichů a rostlin vlivem domestikace, 1868), *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (Původ člověka a pohlavní výběr, 1871; česky vyšlo jako dvě samostatné knihy: *O původu člověka*. Praha: Academia, 1970 [1. vydání], 2006 [2. revidované vydání], *O pohlavním výběru*. Praha: Academia, 2005). Tato díla se stala základem moderní biologie. Darwin je rovněž autorem řady studií z oblasti *botaniky, *zoologie a také *geologie – například *The Structure and Distribution of Coral Reefs* (Stavba a rozšíření korálových útesů, 1842), *A Monograph of Subclass Cirripedia* (Monografie podtřídy svijonožců, 1851), *On the Various Contrivances by Which British and Foreign Orchids Are Fertilised by Insects, and on the Good Effects of Intercrossing* (O různých mechanismech, kterými britské a zahraniční orchideje zajišťují svoje opylení

hmyzem a o příznivých účincích vzájemného křížení, 1862), *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872, česky: *Výraz emocí u člověka a u zvířat*. Praha: Československá akademie věd, 1964), *Insectivorous Plants* (Masožravé rostliny, 1875). (Stanislav Komárek, Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

darwinismus, teorie biologické evoluce formulovaná Charlesem *Darwinem, považující za příčinu vývoje druhů nahodilou *variabilitu (rozmanitost) organismů a *přirozený výběr (*selekcí), který uchovává všechny užitečné variace a ničí neadaptivní a škodlivé znaky. V rámci tohoto procesu, kdy přežívají „zvýhodnění“ jedinci předávající užitečné vlastnosti organismu svým potomkům, vznikají v průběhu mnoha generací nové druhy. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

darwinismus, sociální, snaha aplikovat představy a závěry teorie *přirozeného výběru na fungování *společnosti. Podle této doktríny je ho třeba chápat jako konkurenční boj, ze kterého úspěšně (tj. s bohatstvím, významným postavením apod.) vzejdou pouze ti nejzdatnější, zatímco líní a neschopní jedinci právem skončí mezi chudými. Dílčí aspekty sociálního darwinismu, zahrnující tezi o jednotě lidstva a *přírody, úlohu populačního růstu jako předpokladu společenské změny, význam *adaptace a specializace a představu všeobecného boje o přežití, byly přítomny již v rozličných sociálních teoriích 18. a 19. století. Sociální darwinismus tyto dílčí elementy uspořádal a logicky propojil do konfigurace, která ve druhé polovině 19. století zaznamenala značný ohlas v nejširších intelektuálních vrstvách Západu a poznamenala rovněž charakter antropologického myšlení. Výrazným zastáncem sociálního darwinismu byl anglický filozof Herbert *Spencer, současník Charlese *Darwina, přestože se ve své sociální teorii postupně přikláněl spíše k *lamarckismu. Sám Spencer byl vyhraněným individualistou a vnesl sociálně-darwinistický prvek do liberálního myšlení.

Winwood Reade (1838–1875) v knize *The Martyrdom of Man* (Mučednictví člověka) z roku 1872, soudil, že *anatomie lidského těla poskytuje klíč k evoluci *člověka. Italský lékař, psychiatr a tvůrce *kriminalistické antropologie Cesare *Lombroso (1835–1909), působící na *univerzitách v Pávii a Turíně, představil ve studii *L'Uomo delinquente* (Zločinný člověk), která se rozrostla z 252 stran prvního vydání z roku 1876 na 1203 stran pátého vydání z roku 1896–1897, koncepci zločineckého typu (*homo criminalis*), jenž se vyznačuje specifickými definovatelnými antropometrickými parametry. Zločinci jsou podle Lombrosa evolučními přežitky – sociálními atavismy. Na Lombrosovo dílo navázal německý eugenik a profesor rasové hygieny Fritz *Lenz (1887–1976). Ve Francii propagovala Clémence-Auguste Royerová (1830–1902), autorka knihy *Origine de l'homme et des sociétés* (Původ člověka a společnosti) z roku 1870, nutnost ustavit sociálně darwinistickou *přírodní sémiotiku*. Ve studii *Le Bien et la loi morale* (Dobro a morální zákon) z roku 1881 Clémence-Auguste Royerová odmítla ve jménu darwinismu tradiční křesťanskou a humanistickou *morálku. Belgický ekonom Gustave de Molinari (1819–1912) ve studii *L'Évolution économique du dix-neuvième siècle: théorie du progrès* (Ekonomická evoluce devatenáctého století: Teorie pokroku, 1880) aplikoval darwinismus na teorii politické ekonomie. Roku 1881 uveřejnil francouzský sociální psycholog Gustave Le Bon (1841–1931), proslulý autor pojednání o „psychologii davu“ (*Psychologie des foules*, 1895), sociálně darwinistickou knihu *L'Homme et les sociétés*. Sociálním darwinismem byli ovlivněni britští vzdělanci blízcí reformistické *Fabiánské společnosti, především její samotný zakladatel Sidney James Webb (1859–1947), David G. Ritchie (1853–1903), autor knihy *Darwinism and Politics* (Darwinismus a politika) z roku 1889, Graham Wallas (1858–1932), dramatik George Bernard Shaw (1856–1950) a spisovatel fantastických a liberálně reformních románů Herbert George *Wells (1866–1946). Nejznámějším propagátorem Spencerovy evolucionistické filozofie v Severní Americe byl Edward Livingstone Youmans (1821–1887) a profesor politické ekonomie na Yaleově univerzitě William Graham Sumner (1840–1910), jenž například napsal, že „opilec ležící v příkopě je přesně tam, kde má být“ (*The Forgotten Man and Other Essays* [Zapomenutý

člověk a jiné eseje], 1918). Hlavním exponentem „darwinistické *revoluce“ a sociálního darwinismu v německy mluvících *zemích, jehož dílo odráželo veškerou rozporuplnost zmíněného hnutí, byl Ernst Heinrich *Haeckel (1834–1919). Sociální darwinismus, přenášejíci princip „boje o život“ do vývoje lidské společnosti, inspiroval fašistický a nacistický extremismus, který našel v darwinismu vítané vědecké zdůvodnění programu „eliminace slabých“. (Ivo T. Budil, Pavel Dufek)

darwinismus, univerzální, soubor teorií, které usilují o *vysvětlení různých systémů nám známého univerza jako výsledku *evoluce *přirozeným výběrem. Darwinismus je tak rozšířen za hranice studia živého *světa. Ideu univerzálního darwinismu rozpracoval americký sociální psycholog Donald Thomas Campbell a pojem zavedl Richard *Dawkins v roce 1983.

Podstatou univerzálního darwinismu je tvrzení, že jakýkoli systém se může za určitých podmínek vyvíjet přirozeným výběrem. S evolucí přirozeným výběrem pracuje například Lee Smolin, který předpokládá, že při evoluci vesmírů existuje mechanismus, který podporuje vznik černých děr; ty jsou podle něj nástrojem vzniku dalších vesmírů. Přirozený výběr tedy posiluje evoluci vesmírů podporujících vznik černých děr. Počítačový vědec a tvůrce konektivistického *počítače William Daniel Hillis založil na principu evoluce přirozeným výběrem svou metodu tvorby počítačových programů. Proces začne tím, že do počítače vloží sumu náhodných instrukcí, které mají řešit nějaký problém. Nechá je spolu soutěžit, rekombinovat se a následně produkovat nové generace instrukcí. Postupně tak vznikají složitě a fungující počítačové programy.

Na univerzálním darwinismu je založena také *memetika, která usiluje o vysvětlení evoluce *kultury v pojmech evoluce *memů přirozeným výběrem.

Mezi představitele univerzálního darwinismu se vedle Williama Daniela Hillise a Lee Smolina řadí například Susan Blackmoreová, Richard Dawkins nebo Daniel Dennett. (Martin Soukup)

darwinovská fitness, *fitness, individuální, *hodnota, adaptivní.

dáseň, *gingiva.

databáze lidských genů a dědičných chorob, *OMIM.

databáze, Národní DNA, *DNA databáze, která umožňuje registrovat, uchovávat a porovnávat genetické profily osob získané ze stop na místech trestných činů a srovnávacích vzorků a provádět individuální identifikaci osob v České republice je databáze vedena na Kriminologickém ústavu Praha, Policie České republiky. Pro její fungování je využíván databázový systém *CODIS.

V kontextu policejního vyšetřování byla analýza DNA na území bývalého Československa poprvé využita v roce 1990 molekulárním biologem Vladimírem Ferákem (narozen 1938) působícím na Katedře molekulární biologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. (Markéta Zachová)

datlová palma, *palma, datlová.

datování, označování doby, zpravidla na základě časových jednotek roku, měsíce a dne. V minulosti byly způsoby datování značně rozdílné. Rok se určuje počtem let uplynulých od počátku příslušné éry (*letopočet). Současná křesťanská éra se označuje (ne zcela vhodně) jako náš letopočet.

Rok se při datování uvádí slovně nebo číslicí. Na nápisech a později i v písemnostech se vyskytují letopočty v podobě chronogramů. Součástí datování listin bývají údaje o letech panování vydavatele navazující na starší římský způsob datování podle konzulských let. Roky byly také často fixovány doprovodnými ročními údaji. Rozdělení roku na měsíce, označované názvy nebo číslicí, bylo prostředním článkem v určování dnů.

Do *středověku se udrželo datování podle římského *kalendáře, kde byly dny v roce označeny třemi dny v měsíci, zvanými *kalendy*, *nony* a *idy*, a počtem dní, které je v určovaný

den předcházely. Kalendry připadají vždy na první den v měsíci, nony na pátý nebo (v březnu, květnu, červenci a říjnu) na sedmý den v měsíci, idy na třináctý a v uvedených čtyřech měsících na 15. den v měsíci. Při určování dne se počítaly i oba krajní dny, takže například 28. květen se označoval jako 5. den před červnovými kalendami. Průběžné počítání dnů v měsíci od 1. do 30., popřípadě do 31. dne je orientálního původu a vyskytuje se častěji od 14. století a převládá až od 16. století. Zvláštní je tzv. bononské datování, počítající dny v první polovině měsíce vzestupně, v druhé sestupně. Ve *středověku převládlo datování podle církevních *svátků, pevných a pohyblivých. Den je určen buď přímo svátkem, nebo dnem před ním (*vigilie*), či po něm, a také týdenním dnem po svátku nebo před ním, počítaným od neděle. Ta se označovala jako *dominica* (zřídka jako *feria prima*), pondělí *feria secunda* atd. až pátek *feria sexta*, sobota *sabbatum*. Stejný den v následujícím týdnu po svátku byl označován jako *ochtáb*.

Zjednodušený způsob datování, omezující se na číselné určení dne v měsíci, slovní nebo číselné označení měsíce a číselný letopočet, převládá v euroamerické kulturní oblasti od 16. století.

První doklady *měření času a určování pevnějších časových údajů máme z nejstarších klínopisných textů pozdní *kultury urucké (asi 3500–3200 př. n. l.), kde se mimo jiné objevují znaky pro den, měsíc a rok. Zdá se však, že již tehdy pracovali obyvatelé starověké Mezopotámie navíc s určitou obecnější představou cyklicky pojímaného času, který je do jisté míry totožný s prostorem. Na to poukazuje totožnost znaků pro denní období a směry větrů, zde zpravidla totožné se „světovými stranami“, podobně jako staročeské a dnešní polské „půlnoc“ (= sever) a „poledne“ (= jih). Zdá se tak, že již od samého počátku mezopotamských dějin byla ve vnímání času přítomna určitá podvojnost, podrobněji známá z textů mladších. Podle nich rozlišovali starověcí *Sumerové, *Akkad’ané, *Babyloňané a *Asyřané běžné, každodenní plynutí času, který dovedli velmi přesně měřit, a obecné, mytické a věčné bezčasí, neoddelitelné od rovněž mytického nadsvětního prostoru. Tyto druhé, velmi platónsky působící obecné *kategorie tvořily souřadnicový systém pro pohyb a působení nadpřirozených bytostí všeho druhu včetně božstev, ale také určitého druhu „idejí“ (*me*) a předků, těch lidských bytostí, které již s námi fyzicky nejsou. Systém si lze snad představit jako dvousložkový, s každodenním, běžným časovým plynutím prolínajícím běžným viditelným světem. To je pak samo uzavřeno v mytickém, nehybném a zkáze nepodléhajícím časoprostoru, působišti nadsmyslových entit, se kterým lze ovšem za určitých podmínek komunikovat. Běžné každodenní plynutí času zaznamenávali starověcí Mezopotamci s pomocí přesně stanovených časových jednotek, které od nich *Evropané převzali a k nimž náležela hodina (přesněji dvouhodina), den, měsíc a rok. S delšími časovými úseky si obyvatelé starověkého Meziříčí hlavu příliš nelámali a již ve 3. tisíciletí př. n. l. se u Sumerů objevily tři základní způsoby datace, které se později uplatnily i u Akkad’anů, Babyloňanů a Asyřanů. Patří sem v prvé řadě datace podle dohodnutého, obecně známého počátečního mezníku, po němž se udává jen rok a měsíc (tzv. systém *mu-iti*). Tímto počátkem býval zpravidla nástup vládce příslušného státu na *trůn. Další pomůckou tohoto druhu, zavedenou v oné době, byla tzv. roční data. V tomto případě obdržel každý rok *vlády určitého panovníka zcela konkrétní pojmenování podle nějaké významné *události, která se v jeho průběhu odehrála. Mohlo jí být vojenské tažení, jmenování do vysokého kněžského *úřadu, zhotovení kultovního mobiliáře pro některý z chrámů apod. Jednotlivé takto pojmenované roky mohly pak být identifikovány v seznamech, které vedl obvykle městský chrám. Konečně třetím způsobem fixace časových údajů byla datace podle jmen dohodnutých *úředníků či významných hodnostářů, volených či jmenovaných na určité období, jejichž seznamy byly rovněž k dispozici. Tento způsob, známý i z pozdější *historie například u *Římanů (datace podle *konzulů volených na rok), převládá posléze v *asyrské říši. Tam se každý rok nazýval podle některého z vysokých státních úředníků, který byl určen jako *limu*, *eponym – celostátní datační označení jednotlivého roku. Relativně úplný seznam těchto jmen umožňuje

poměrně přesnou dataci asyrských historických údajů od 10. století př. n. l. Pro starší období jsme odkázáni na mechanické kalkulace a na údaje o současnosti některých panovníků s historickými postavami, které dovedeme datovat jinak. Již v 19.–17. století př. n. l. arci dospěla tamější *astronomie na takovou úroveň, že hvězdáři babylonského *krále Ammí-saduky (1646–1626 př. n. l.) zaznamenali písemně celou řadu pozorování planety Venuše, které je možno využít k stanovení data oněch záznamů. Naneštěstí jsou zápisy na klínopisných tabulkách zachovány tak zlomkovitě, že zcela přesné časové údaje nelze na jejich základě zjistit. Soustavně se zápisy o babylonských astronomických pozorováních zachovaly až z 1. tisíciletí př. n. l., kdy začaly být pravidelně pořizovány od roku 747 př. n. l. O něco později se patrně pod řeckým vlivem babylonští učenci pokusili formulovat celistvé učení o podstatě *světa, popisující mechanismus dění v něm. Na základě dávných tradic předpovídání budoucnosti (*věštění) tak vznikla mimo jiné proslulá babylonská *astrologie; nejstarší dnes známý *horoskop pochází z roku 449 př. n. l.

Mimořádné důležitosti nabývají přirozeně datační postupy v moderní době pro archeologické zkoumání minulosti, při němž v řadě případů získáváme prameny, na něž nelze vztáhnout datování historické (protože jsou třeba starší, pravěké). V jeho rámci rozeznáváme dva druhy archeologického datování – relativní a absolutní. *Relativní chronologie bývá zpravidla definována pro každé naleziště zvlášť a představuje časovou posloupnost dějů na *lokality, jak byla zachycena provedeným *archeologickým výzkumem. Archeolog rozpoznává, které složky zkoumané situace jsou starší a které mladší, na základě tří principů. V první řadě užívá principu nálezového celku: všechny doklady dávné činnosti člověka, které byly spolu zjištěny v jednom nálezoovém *kontextu – tedy jedné *vrstvě, jedné *jámě, jednom *hrobě, v jedné místnosti *stavby apod. – jsou zhruba současné. Dále se přidržuje principu *vertikální stratigrafie: všechny pozůstatky z vrstvy (nebo souboru vrstev) A, překryté vrstvou B, jsou starší než nálezy z vrstvy B, což přirozeně platí i pro složitější sekvence vrstev. Konečně třetí pomocný princip představuje tzv. horizontální stratigrafie: dva lidskou činností vzniklé soubory, jejichž současné fungování se vylučuje, nemohou pocházet z téže doby (například kříží-li se dva půdorysy domů, nejsou současné). Stanovením časové posloupnosti všech zjištěných pozůstatků na základě uvedených principů definuje archeolog relativní chronologii naleziště, tj. svou představu o tom, v jakých časových vztazích jsou k sobě vzájemně všechny soubory stop po chování člověka v minulosti, zjištěné na lokalitě. V novější době se projevuje tendence vyjádřit tuto posloupnost co nejexaktněji pomocí tzv. Harrisovy matice stratigrafických vztahů.

Potíž nastává v okamžiku, kdy je třeba výsledný soubor památek datovat také přesně na roky, jinými slovy, stanovit jeho *absolutní chronologii. Zde si archeolog může vypomoci jednak nálezy předmětů, jejichž datování je již známo. To se může týkat třeba předmětů s nápisy panovníků, o nichž víme, kdy panovali. Jindy můžeme narazit na stopy události, která se odehrála v historicky známé situaci. Odkryjeme třeba doklady požáru *města, který byl s velkou pravděpodobností způsoben jeho historicky datovaným obléháním a následným dobytím.

*Revoluci v archeologickém datování způsobil roku 1948 objev, že z některých druhů nálezů můžeme získat historická data na základě přírodovědných postupů. Prvním takovým způsobem datování, který se v praxi velmi osvědčil, jakkoli stále není zcela bez problémů, je tzv. radiouhlíková metoda (C-14). Při ní se využívá poznatku, že kromě běžného uhlíku s nukleonovým číslem 12 je asimilován i radioizotop uhlíku C-14, zářič beta, který vzniká v atmosféře působením kosmického záření a udržuje si v ní (jako CO₂) konstantní koncentraci v poměrně dlouhém časovém období. V živých organismech má C-14 určité typické zastoupení, po smrti pak jeho množství definovanou rychlostí klesá, protože již není dále asimilován. Uvádí se tzv. poločas rozpadu 5730 let, což znamená, že za tuto dobu zbude v určitém organickém celku polovina z původního množství tohoto radioaktivního izotopu uhlíku. Z rozdílu předpokládaného množství C-14, které lze při známém tempu usazování stanovit, a množství skutečně naměřeného lze potom vypočítat stáří archeologického pozůstatku. Radiokarbonová

metoda nalezla v archeologii velmi významné uplatnění, zvláště poté, co bylo její používání zpřesněno sestavením opravné, tzv. kalibrační křivky, získané měřením vzorků získaných z prastarých kalifornských sekvojí, u nichž bylo možno ověřit dataci prostým přepočítáním letokruhů. Ve světě pracuje dnes již řada laboratoří, které jsou stále zjemňovanými metodami schopny datovat i relativně malá množství organických materiálů. Metoda se nejlépe hodí pro datační rozmezí asi mezi lety 4000 př. n. l.–1600 n. l.

Po zavedení radiokarbonové metody se objevila řada dalších postupů, využívajících k časovému určení archeologických materiálů přírodovědných metod. K měření neobyčejně dlouhých časových pásem je možno při přítomnosti sopečných materiálů užít tzv. kalium-argonové metody. V sopečné lávě dochází ke koncentraci argonu 40, uvolňovaného pomalým rozpadem kalia (draslíku) 40. Při sopečném výbuchu se vzácný plyn argon uvolní a unikne do atmosféry, takže se jeho stav v sopečné lávě „vynuluje“. Množství, nashromážděné známým tempem, lze opět měřit a tím získat představu o době, za níž se uvolnilo. Metodou lze měřit desetitisíce až miliony let. Dále uveďme například metodu termoluminiscenční, spočívající na zjištění, že se na krystalickou mřížku některých nerostů, stopově přítomných v běžně dostupných *hlínách (například *křemene), zachycují určité částice, vyzařované některými radioaktivními složkami běžných přírodnin. Vypálením předmětu, zhotoveného z takové hlíny (ale i z jiných materiálů, třeba *pazourku), se tyto částice uvolní a krystalická mřížka se „vyčistí“. Z počtu dokumentovaných částic lze opět vypočítat dobu, před níž došlo k vypálení (například hliněného předmětu, kdy byly jeho termoluminiscenční „hodiny“ nastaveny na nulu. Hodí se k datování v rozmezí stovek tisíc let asi do doby kolem roku 1000 n. l. Metoda datování pomocí remanentního magnetismu využívá poznatku, že drobné zmagnetizované částičky hmoty míří vždy k severnímu magnetickému pólu, který je nestabilní a jehož pohyb je historicky zmapován. Směrování těchto částiček se fixuje vypálením, takže vyzvedneme-li pak při výzkumu například *ohniště či blok propálené hlíny, u něhož jsme přesně změřili směr k současnému severu, lze v laboratoři z odchylky mezi současným a v materiálu fixovaným magnetickým polem přibližně zjistit, kdy k vypálení hliněného bloku došlo. Pravidelných průletů stopových částiček radioaktivních izotopů některými látkami, jejichž počet lze rozložit na určitý časový interval a které zanechávají v matečném materiálu stopy, využívá k datování metoda počítání štěpných stop (tzv. *fission-track method*). Velké naděje vzbuzuje datace pomocí příznačné a rok od roku se lišící tvářnosti letokruhů dřeva, kterou studuje metoda zvaná dendrochronologie. Různorodosti při tvorbě letokruhů, v nichž se odrážejí konkrétní klimatické poměry (*klima) každého jednotlivého roku, lze použít k sestavení křivky, která na základě dřev se známou datací charakterizuje tvorbu letokruhů až do velmi dávných historických období. Prozatím se podařilo sestavit ji pro posledních deset tisíc let lidských dějin. Porovnáním nalezeného dřevěného fragmentu s touto křivkou lze často dospět k dataci nálezů až na jeden rok. (Petr Charvát, Jaroslav Malina)

datování v antropologii a archeologii, *metody datování v antropologii a archeologii.

datování, absolutní, *metody datování v antropologii a archeologii.

datování, dendrochronologické, metoda datování, založená na studiu letokruhů dřevin. Při příčném průřezu dřeviny můžeme pozorovat letokruhy, z jejich počtu je možno zjistit, jak byl strom starý. Každý letokruh je složen z hustě nahloučených malých buněk, které vznikly během podzimu a zimy a větších světlejších méně nahloučených buněk z období rychlého růstu na jaře a v létě. Počet letokruhů udává pak počet roků růstu dřeviny. Nerovnoměrnost v přírůstcích, velikost šířky letokruhů je ovlivněna úspěšností v období růstu, závisí tedy na výkyvech *klimatu, na množství slunečního záření a je tedy pro každý rok charakteristická, jiná. Metoda je použitelná jak pro jehličnaté, tak i pro listnaté stromy. (Viz též *metody datování v antropologii a archeologii.) (Jaroslav Malina)

datování, geofyzikální, datovací metody založené na zkoumání změn paleomagnetické polarity. (Viz též *metody datování v antropologii a archeologii.) (Jaroslav Malina)

datování, chemické, datovací metody (metoda racemizace aminokyselin, fluorová metoda aj.) založené na chemických reakcích různých látek. (Viz též *metody datování v antropologii a archeologii.) (Jaroslav Malina)

datování, radiokarbonové, *datování, radiometrické.

datování, radiometrické, datovací metody (*radiokarbonová metoda, draslíko-argonová metoda, metoda štěpení radioaktivních izotopů aj.) založené na rozpadu radioaktivních izotopů prvků. Počínaje *mladým paleolitem je nejvýhodnější a nejpropracovanější metoda radiokarbonová, která měří aktivitu izotopu uhlíku C 14; naměřené hodnoty je však nutno kalibrovat, což pro počátek mladého paleolitu je dosud problematické. (Viz též *metody datování v antropologii a archeologii, *radioaktivita a účinky ionizujícího záření.) (Jaroslav Malina)

datování, relativní, *metody datování v antropologii a archeologii.

datum, juliánské, J. D., počet dní od 1. ledna 4713 př. n. l. Začíná vždy v poledne světového času, tj. o 12 hodin později než datum občanské. (Jaroslav Malina)

dauphin (z francouzštiny: *dauphin*, „následník francouzského trůnu“), od roku 1130 titul *hraběte z Vienne, pána z Dauphiné (historické území ve francouzských Alpách); po jejím získání francouzskou Korunou (1349) titul francouzského následníka trůnu do roku 1791 a v letech 1814–1830. V *ústavě z roku 1791 nahrazen označením *Prince Royal*, který území obdržel jako *apanáž. (František Čapka)

David (asi 1010–973 př. n. l.), druhý *král a zakladatel sjednoceného *Izraelského království. Vládl asi v letech 1000–960 př. n. l. nejprve v judském Hebronu a později i v *Jeruzalémě. Jeho nástupcem se stal *Šalomoun. (Jaroslav Malina)

Davidová, Eva (28. 12. 1932, Praha), česká etnoložka, socioložka a historička umění. Vystudovala národopis a dějiny umění na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Je první etnoložkou v Čechách, která se soustavně již od svých studií věnovala problematice Romů, kterou zkoumala jak na Slovensku, tak i v českém prostředí. Tomuto tématu věnovala i svou diplomovou práci, monografii jedné z východoslovenských romských osad. Po ukončení vysoké školy na přelomu 50. a 60. let neměla však možnost na tématu odborně pracovat. Byla zaměstnána na středočeském Krajském národním výboru, později na svou žádost odešla na východní Slovensko a v obou případech se snažila poznávat život a *kulturu Romů vlastními výzkumy. Přitom též působila ve vědecké sféře, v oblasti popularizace vědy a v muzeologii, ve sbírkotvorné činnosti. Své poznatky z východoslovenského pobytu (v letech 1960–1962), trojrozměrné doklady a fotografie prezentovala na výstavě „Cigáni východního Slovenska“ (Košice, 1962); jednalo se o jednu z prvních výstav o tomto tématu. V letech 1965–1968 pracovala ve výzkumném oddělení Osvětového ústavu v Praze. Od 1. srpna 1968 byla přijata (spolu s Milenou Hübschmannovou) do Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, kde působila do roku 1976. Tehdejší vedení národnostního oddělení však poskytovalo jen úzký prostor pro objektivní publikování výsledků terénního studia. Činnost oddělení byla bohužel brzy zcela ukončena. V roce 1976 se Eva Davidová přestěhovala z Prahy do Českého Krumlova, kde působila jako samostatný etnograf v Okresním vlastivědném muzeu. Začala zpracovávat výzkum poválečných změn českokrumlovského pohraničí, zejména přeměn jeho národnostního složení. Kontakt s Prahou však neztratila, zejména v 80. letech, kdy se začaly realizovat výzkumy romské populace v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, byla stálým spolupracovníkem tohoto ústavu. V roce 1991 spoluzaložila Muzeum romské kultury v Brně a pracovala v něm odborně dvanáct let. Prostřednictvím terénních sběrů spolupovytvořila základ dnes rozsáhlého muzejního sbírkového fondu, první dvě velké výstavy a část *scénáře stálé muzejní expozice. Dodnes je externí spolupracovnicí muzea. Současně přednášela romistiku na Univerzitě Palackého v Olomouci. Od roku 2003 přednáší na Zdravotně-sociální fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, kde je nyní i řešitelkou projektu

Grantové agentury České republiky s názvem *Kvalita života, střední a zdravá délka života z aspektu determinant zdraví u romského obyvatelstva v České republice*.

K jejím prvním významným publikacím patří monografie *Bez kolíb a šiatrov* (Košice 1965), která je průkopnickým etnografickým popisem specifiku způsobu života a kultury Romů na Slovensku. Nalezneme zde cenné deskripce rodinného a společenského života a objevují se zde též úvahy o problematice integrace, adaptace či asimilace. Toto téma je rozvíjeno též v publikaci *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR* (Praha 1975), která je kolektivním dílem Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Určitým pokračováním tematiky je její publikace *Romové a česká společnost: Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití* (Praha 2001), která vyšla za přispění Hlávkovy nadace. Pravděpodobně nejvýznamnějším dílem Evy Davidové je publikace *Romano drom – Cesty Romů 1945–1990: Změny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku* (Olomouc 1995, reedice 2004), která se pak stala i její zredigovanou disertační prací. Tématem knihy je tradiční způsob života a romská kultura na Slovensku a její proměny na Slovensku a v Čechách. Práce ukazuje, že autorka vnímá romskou kulturu jako dynamický celek, jako prožívaný život, který má celou řadu podob. Má svoji generační i sociální dimenzi, která se zapisuje do tváří lidí, jejich gest a chování. Stopy prožitého života jsou někdy těžko popsatelné slovy a Eva Davidová je v knize čtenáři přibližuje též fotografií. Fotografické dokumenty mnohdy řeknou čtenáři víc než slova a fotografická dokumentace, která je organickou součástí knihy, má zde velkou výpovědní hodnotu. Uměnovědná profilace Evy Davidové a snaha vyjádřit obrazem to, co se špatně vyjadřuje verbálně, je patrná i z publikace *Černobílý život*. Na publikaci se podílela textově a sestavila ji ve spolupráci s fotografem Jindřichem Štreitem a Milenou Černou (Praha 2000). Vedle etnografických prací Eva Davidová zaznamenávala paralelně i dynamiku života Romů spojenou s jejich folklorními projevy, zejména s hudební a písňovou tvorbou. Gesta, ustálená rčení, výrazy obličejů, které jsou pro Romy typické v každodenním životě, jsou s touto tvorbou spjaty a je proto důležité romské písně a jejich texty studovat. Mnoho myšlenek, které Romové přímo neřeknou, vyjádří písní a hudbou. Eva Davidová, která soukromě zaznamenala staré olašské a romské písně a hudbu, tak soustředila rozsáhlou sbírku (z větší části ještě nezpracovanou). Tuto unikátní písňovou tvorbu jako významný pramen poznání Romů zprostředkovala i širší veřejnosti. Z její bibliografie, zabývající se touto tematikou, lze například uvést práce *A letelepedett cigányság népzenéje Csehszlovákiában – Folk Music of the Sedentary Gypsies of Czechoslovakia – Lidové písně usedlých Cikánů-Romů v Československu* (Budapest 1991), sestavené spolu s Janem Žižkou, dále *Čhajori romaňi – Romská dívkeno* (Praha 1999), vydané Karlem Holubem, nebo *Vlachicka djila: Nejstarší terénní nahrávky hudebního folkloru olašských Romů z České a Slovenské republiky* (Praha 2001). Z prací Evy Davidové je patrné, že romský folklor dokázala nejen zaznamenat a texty písní přeložit, ale i pochopit.

Eva Davidová studuje Romy též s přihlédnutím na širší evropský kontext. Spolu s Petrem Lhotkou a Petrou Vojtovou publikovala práci *Právní postavení Romů v zemích Evropské unie* (Praha 2005). Je dlouholetou aktivní členkou nejstarší vědecké romistické společnosti *Gypsy Lore Society*, spolupracuje s řadou odborníků i Romů v zahraničí a s dalšími nadnárodními institucemi, které se životem a postavením Romů zabývají. (Zdeněk Uherek)

dávky, poddanské, *feudální renta, dávky odváděné *poddanými vlastníku panství za užívání půdy. V raném středověku byly hrazeny v naturáliích (podíl na úrodě) a v pracovních úkonech (*roboty), od vrcholného středověku většinou v penězích; možná byla kombinace dvou či všech tří způsobů (naturálie, roboty, peníze). (Jaroslav Malina)

Dawkins, Clinton Richard (26. 3. 1941, Nairobi, Keňa), britský zoolog, etolog a evoluční biolog; jeden z představitelů *ultradarwinismu a zakladatel *memetiky. Proslul zejména jako spoluautor a popularizátor hypotézy sobeckého genu: základní evoluční jednotkou jsou geny, které, ač samy pasivní, vyvolávají složité reakce vedoucí až k vzniku složitých biologických

systémů pro zachování a šíření genu, mezi které patří i člověk. Narodil se v Nairobi, kde zůstal až do roku 1949, kdy se jeho rodina vrátila do Velké Británie, kde měla své kořeny. Studia *zoologie na Oxford University zakončil v roce 1962. V Oxfordu zůstal a pod vedením Niko Tinbergena pokračoval postgraduálním studiem. Po krátkém působení ve Spojených státech amerických v letech 1967–1969 se vrátil do Oxfordu, kde působí dodnes.

Dawkins zastává *názor, že biologickou evoluci je třeba studovat jako evoluci *genů, protože těla představují nestálou genetickou jednotku. Geny považuje za jeden z typů *replikátoru. Geny vytvářejí těla, která Dawkins obecně nazývá vehikly (z angličtiny: *vehicle*, „prostředek, vozidlo“) a ty slouží genům k přenosu jejich kopií do dalších generací. Geny, které tělům umožňují přežít a úspěšně se reprodukovat, tak zvyšují své šance přenést své kopie do další *generace. Geny podle Dawkinse usilují právě a jen o maximalizaci svých kopií v další generaci, a proto označuje geny jako sobecké. V kontextu jeho úvah nelze slovo sobecký chápat ve významu, který je mu přikládán v běžné *komunikaci, ale je nezbytné mu rozumět jako příměru, kterým se Dawkins pokusil přiblížit podstatu evoluce genů. Genům nelze připsat vědomé chování, stejně jako jim nelze přikládat vůli, protože „usilují“ o maximalizaci svých kopií. Mylná interpretace ideje sobeckého genu vedla k jeho kritice, zejména pak ze strany Stephena Jay *Goulda, Richarda Lewontina, Mary Midgleyové a Karla *Poppera.

Richard Dawkins je ateista, který se domnívá, že *ateismus je logickým důsledkem porozumění biologické evoluci, a že *náboženství je neslučitelné s vědou. Dawkins je autorem řady čtenářsky úspěšných knih. Mezi nejvýznamnější patří *The Selfish Gene* (1976, česky: *Sobecký gen*, 1998), *The Extended Phenotype* (Rozšířený fenotyp, 1982), *The Blind Watchmaker* (1986, česky: *Slepý hodinář*. Praha: Paseka, 2002), *River out of Eden* (1995, česky: *Řeka z ráje*. Bratislava: Archa, 1996), *Climbing Mount Improbable* (Zdolání hory Nepravděpodobnosti, 1996) a *The God Delusion* (2006, česky: *Boží blud*. Praha: Academia, 2009). Detaily o Dawkinsově díle a jeho současných aktivitách jsou k dispozici na *internetu na jeho webové prezentaci na adrese <http://www.richarddawkins.net>. (Jaroslav Malina, Martin Soukup)

Dawsonův člověk z červánků lidstva, **Eoanthropus dawsoni*.

Dazai, Šundai (5. 11. 1680, provincie Šinano, Japonsko – 30. 5. 1747, Edo, Japonsko), japonský konfuciánský učenec období *Tokugawa. Pocházel z provincie Šinano (dnešní prefektura Nagano), jako dítě následoval otce do *Eda, kde v patnácti letech vstoupil do služeb knížete Macudairy Tadanoriho. Ve svých jedenadvaceti letech však knížecí službu opustil, odešel do oblasti Kjóta a Ósaky a věnoval se výhradně studiu konfuciánských klasiků. Po jedenácti letech se vrátil zpět do Eda, kde ho přijal za svého žáka Ogjú *Sorai (1666–1728). Šundai proslul především v oblasti *politické ekonomie a hospodářské politiky. Ve svém stěžejním díle *Keizairoku* (Ekonomické zápisky, 1729) podal přesnou definici normativní ekonomie a zdůraznil význam hospodářských záležitostí v soukromém i veřejném životě. (Jan Sýkora)

Dazové, jižní větev etnických skupin Tibbů (*Tedů, Tubů); celkový počet přes 200 000 (v roce 1991). Obecně charakterizováni jako pastevcí, v poslední době přecházejí k *zemědělství a obchodním aktivitám. Obě skupiny jsou pravděpodobně pozůstatky původních saharských populací a nejstarších obyvatel této oblasti, zachovaly si četné archaické znaky v kultuře i společenském uspořádání. Dazové se hlásí k *islámu. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

de lege ferenda (z latiny: *de lege ferenda*, „o způsobu navržení zákona, obecně práva“), úvaha o tom, jaké by *právo mělo být, respektive co a jak by z hlediska uvažujícího *subjektu mělo či nemělo být právem upraveno. (Jaroslav Malina)

de lege lata (z latiny: *de lege lata*, „o podaném, existujícím zákoně, obecně právu“), úvaha o tom, jaké *právo je, co jako právo platí. (Jaroslav Malina)

De Vos, Jan (17. 3. 1936, Antverpy, Belgie), belgický historik, žijící od roku 1973 v Mexiku; působil jako profesor na univerzitě CIESAS – Centro de investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social v San Cristobalu de las Casas v Chiapasu. V centru jeho vědecko-výzkumného zájmu je historie státu Chiapas, zejména oblast Lakandonské džungle. Mezi jeho nejvýznamnější publikace patří: *La paz de dios y del rey* (Ochrana před bohy a králem, 1980), *Oro verde* (Zelené zlato, 1988), *Una tierra para sembrar sueños* (Půda pro zasetí snů, 2002) a *Viajes al desierto de la soledad* (Cesty do pouště samoty, 2003). (Lucie Nečasová)

de Waal, Frans B. M. (1948, s'Hertogenbosch, Nizozemsko), americký primatolog holandského původu; představitel utrechtské primatologické školy. Svými pracemi výrazně ovlivnil *evoluční antropologii. Věnuje se především výzkumu *sociálního, *sexuálního a *agonistického chování *primátů. Je jedním z prvních badatelů, který se začal zabývat usmiřováním a zpětnovazebným významem různých forem agonistického chování, včetně příčin vzniku agrese ve skupině. V poslední době se zabývá i evolučně antropologickou problematikou, zejména sociálními aspekty evoluce *člověka.

Publikoval několik desítek teoreticky zásadních vědeckých prací a mnoho dalších studií, které se zabývají konkrétními problémy *etologie *lidoopů. Vedle vědeckých článků byla výsledkem také monografie *Chimpanzee Politics* (Politika šimpanzů, 1982), která předběhla svou dobu a dočkala se uznání až v průběhu 90. let, kdy byla s jistými úpravami vydána znovu. V 80. letech se zabýval problematikou usmiřování a agonistického chování u různých druhů *opic a *šimpanzů. V roce 1989 publikoval teoreticky významnou knihu *Peacemaking among Primates* (Udržování míru mezi primáty), která přinesla nový pohled na sociální a agonistické chování primátů a jejich význam pro formování sociálního chování. Analýzou původu morality a spravedlnosti v evoluci člověka se zabýval v monografii *Good Natured: The Origins of Right and Wrong in Humans and Other Animals* (Dobrá povaha: Původ konceptu dobra a zla u lidí a dalších živočichů, 1996, česky: *Dobráci od přírody*. Praha: Academia, 2006). Od 80. let začal zkoumat život *bonobů, zejména jejich sexuální chování. K problematice bonobů a jejich srovnání se šimpanzi publikoval monografie *Bonobo: The Forgotten Ape* (Bonobo: Opomenutý lidoop, 1997) a *The Ape and the Sushi Master* (Lidoop a mistr suši, 2001). Stále více se zajímal o problematiku evoluce *hominidů a z tohoto důvodu se stal také editorem sborníku *Tree of Origin: What Primate Behaviour Can Tell Us about Human Social Evolution* (O původu: Co vypovídá chování primátů o sociální evoluci člověka, 2001). (Václav Vančata)

deantroponymické příjmení, *antroponymum.

deapelativní příjmení, *antroponymum.

debilita (z latiny: *debilitas*, „zaostalost“), lehká mentální retardace vyjádřená *IQ 50–69, jedinec je vzdělavatelný a vychovatelný, není schopen řešit komplikované situace, mentální věk 8–11 let, výskyt v populaci zhruba 2,5 %; jedno z pásem úrovně mentální retardace (debilita – *imbecilita – *idiotie). (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

decemvirát (z latiny: *decemvirātus*, „decemvirát [úřad]“), desetičlenný sbor *úředníků v antickém *Římě určený vykonávat úřední činnost; známe 1. *legibus scribundis* (pro napsání zákonů) – v 5. století př. n. l. kodifikoval *obyčejové právo, sepsal *zákony (*Zákony dvanácti desek*); 2. *stlitibus indicandis* – sbor pro posouzení sporů; 3. *sacris faciundis* – kněžský sbor, původně dvoučlenný, později patnáctičlenný (*quindecimviri*), opatroval tzv. *Sibyllské věštby*. (František Čapka)

decentralizace (z latiny: *dē*, „od, z, pryč“ a *centrum*, „střed, jádro, ústřední bod“), přenášení působnosti a pravomoci z *orgánů vyšších na nižší; opak: *centralizace. (Jaroslav Malina)

Declaratio Ferdinanda (Deklarace Ferdinandova), písemné prohlášení krále Ferdinanda I. (1503–1564) z 24. 9. 1555, kterým (oproti „augšpurskému náboženskému míru“ – *poddaní nuceni přijmout *náboženství svých pánů) zaručoval protestantským *zemím, že jejich duchovní teritorium a *evangelické církve zůstanou nedotčeny. Duchovní říšské *stavy však nemohly být donuceny přijmout toto prohlášení, protože nebylo začleněno do „augšpurského náboženského míru“. (František Čapka)

Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen, *Deklarace práv člověka a občana.

Decretum Gratiani (Dekret Graciánův), učebnice církevního *práva sepsaná kolem roku 1142 v Bologni italským mnichem Grazianem Gratianem; měla podat důkaz shody zdánlivě si odporujících církevních právních ustanovení; tvoří první část *Corpus Juris Canonici* a bylo základem rozvoje církevního práva jako samostatné vědní disciplíny vedle *teologie (až do *tridentského koncilu, 1543–1563). (František Čapka)

decubitus, -us, m. (z latiny: *dēcumbere*, „uléhat, pokládat se; podléhat, klesat“):

1. dekubit, proleženina – ohraničené odumření *tkáně jako následek dlouhotrvajícího tlaku způsobujícího poruchu prokrvení. Vzniká často u ležících a nehybných pacientů v oblasti *kosti křížové, na patách, na lokti. Vyvinutý dekubit má charakter vředu s druhotnou infekcí a malým sklonem k hojení. Rozsáhlé infikované dekubity ohrožují pacienta celkovou infekcí. V *paleopatologii lze dekubity diagnostikovat výjimečně, pouze u dobře zachovaných mumifikovaných těl;

2. poloha – termínem se někdy označuje uložení (orientace) těla zemřelého v hrobové jámě. Těla zesnulých mohou spočívat v dorzálním dekubitu – v poloze na zádech, v laterálním pravém nebo levém dekubitu – na pravém nebo levém boku, vzácněji také ve ventrálním dekubitu – na břiše. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

decussatio, -onis, f., zkřížení (z latiny: *decussare*, „upravit do tvaru X, zkřížit“), v *anatomii například *decussatio pyramidis* – zkřížení pyramidových drah na hranici *prodloužené a *páteří míchy. (Ladislava Horáčková)

decussatio lemniscorum, překřížení jedné ze sensorických nervových drah – *tractus bulbothalamicus* na úrovni prodloužené míchy. Těla neuronů vytvářející *tractus bulbothalamicus* jsou uložena v *nucleus gracilis* a *nucleus cuneatus medialis*, jejich axony probíhají nejprve ke střední rovině jako *fibrae arcuatae internae*, kříží se v *decussatio lemniscorum* a utvářejí základ *lemniscus medialis*, který končí ve specifických jádrech *thalamu. (Lenka Vargová)

decussatio pyramidum, překřížení části jedné z významných motorických drah – *tractus corticospinalis* na rozhraní mezi *prodlouženou a hřbetní míchou. Kříží se asi 80 % nervových vláken této dráhy, které pokračují na kontralaterální straně v postranním míšním provazci jako *tractus corticospinalis lateralis*, zbylých 20 % nervových vláken probíhá nezkříženě v předním míšním provazci jako *tractus corticospinalis anterior*. (Lenka Vargová)

Dederija (Sýrie), antropologické a archeologické jeskynní *naleziště; v roce 1993 objevila japonsko-syrská expedice v této jeskyni *skelet (asi dvouletého) neandertálského dítěte (*Homo neanderthalensis*) v anatomické poloze; *kamenná industrie náleží *moustérienu typu *Tabun B. (Jiří A. Svoboda)

dědické právo, *právo, dědické.

dědictví na Rusi, byzantské, základ spočívá v přijetí *křesťanství z *byzantské říše, ve spisovném slovanském jazyce – církevní slovanštině – která vznikala na modelu byzantské řečtiny a v rozsáhlé překladové literatuře, jež má původ právě v Byzanci. Přes Byzanc pronikaly na Rus také erotické tradice východní Asie. (Ivo Pospíšil)

Dědictví sv. Václava, *nadace a vydavatelství založené v roce 1669 v Praze *jezuitou Matějem Václavem Šteyerem (1630–1692) a jeho matkou za účelem vydávání náboženské katolické literatury v českém jazyce; fungovalo při jezuitské koleji na Novém Městě pražském. Mělo nahradit „kacířskou“ předbělohorskou literaturu novými českými knihami,

katolicky pravověrnými a protireformačně agitačními. Tato pobělohorská tvorba však nemohla vyvážit ničení knih katolickými *misionáři. Autory byli zejména duchovní, převažovala tvorba legendistická, kázání a duchovní lyrika domácí provenience, ale i překladatelská. Úbytek vzdělaného českého čtenářstva vedl k hlubokému poklesu umělecké úrovně této literatury; kontinuitu tvorby v českém jazyce udržovalo lidové písemnictví (písmáci, ústní tradice). Za dobu své existence (do roku 1751) rozdalo na 80 000 knih. (František Čapka)

dědictví UNESCO, Světové kulturní a přírodní, ochrana, zachování a *předávání *kulturního a přírodního *dědictví budoucím generacím vyjadřující skutečnost, že *člověk a *příroda se vzájemně ovlivňují a je tedy nezbytná jak ochrana přírody, tak ochrana nejdůležitějších výtvarů lidské činnosti ve vzájemné jednotě. Podnět spojit péči o ochranu přírodních a kulturních památek lidstva a vytvořit v tomto smyslu světové dědictví vznikl ve Spojených státech amerických. V roce 1965 se ve Washingtonu konala *mezinárodní konference, která vyzvala k založení „Nadace světového dědictví“, jež by podporovala celosvětovou spolupráci směřující k zachování mimořádně významných přírodních oblastí a historických památek pro současné i budoucí *pokolení. Podobný návrh vypracoval v roce 1968 také Mezinárodní svaz pro ochranu přírody a přírodních zdrojů (IUCN) jako doporučení pro své členy. Oba návrhy byly předloženy k diskusi na konferenci *OSN o životním prostředí konané ve Stockholmu v roce 1972. V témže roce byla pak na generální konferenci *UNESCO schválena *Úmluva o ochraně světového kulturního a přírodního dědictví (The Convention concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage)*, která vstoupila v platnost v roce 1975. Česká a Slovenská federativní republika (ČSFR) přistoupila k Úmluvě v roce 1990 a závaznou se pro ni stala dnem 15. 2. 1991. Na základě sukcese je platná pro Českou republiku (text Úmluvy byl publikován ve Sbírce zákonů č. 159/1991 Sb. a je dostupný například na webových stránkách Ministerstva životního prostředí ČR). Hlavním posláním Úmluvy je povinnost smluvního *státu zabezpečit označení, ochranu, zachování a předávání kulturního a přírodního dědictví budoucím generacím. Stát to zajistí při maximálním využití svých vlastních zdrojů, případně s mezinárodní pomocí a spoluprací.

Podle Úmluvy jsou za kulturní dědictví považovány: a) památníky (architektonická díla, díla monumentálního sochařství a malířství, prvky či struktury archeologické povahy, nápisy, jeskynní obydlí a kombinace prvků, jež mají výjimečnou světovou hodnotu z hlediska dějin, umění či vědy); b) skupiny budov (skupiny oddělených či spojených budov, které mají z důvodu své architektury, stejnorodosti či umístění v *krajině výjimečnou světovou hodnotu z hlediska dějin, umění či vědy); c) *lokality (výtvary člověka či kombinovaná díla přírody a člověka a oblasti zahrnující místa archeologických nálezů mající výjimečnou světovou hodnotu z dějinného, estetického, etnologického či antropologického hlediska). Za přírodní dědictví jsou považovány: a) přírodní jevy tvořené fyzickými a biologickými útvary nebo skupinami takovýchto útvarů, jež mají výjimečnou světovou hodnotu z estetického či vědeckého hlediska; b) geologické a fyziografické útvary a přesně vymezené oblasti, které tvoří místo přirozeného výskytu ohrožených druhů zvířat a rostlin výjimečné světové hodnoty z hlediska vědy či péče o zachování přírody; c) přírodní lokality, či přesně vymezené přírodní oblasti světové hodnoty z hlediska vědy, péče o zachování přírody nebo přírodní krásy.

Smluvní státy se zavázaly, že budou usilovat: 1. o přijetí všeobecné politiky zaměřené na posílení úlohy kulturního a přírodního dědictví v životě *společnosti a začlenění ochrany tohoto dědictví do komplexních plánovacích programů; 2. o vytvoření služeb na ochranu, zachování a prezentování kulturního a přírodního dědictví a příslušnými zaměstnanci, majících prostředky na výkon těchto funkcí, na svých územích tam, kde takové služby neexistují; 3. o rozvinutí vědeckých a technických studií a výzkumu a o vypracování metod práce, s nimiž bude stát schopen působit proti nebezpečím, která ohrožují jeho kulturní nebo národní dědictví; 4. o přijetí odpovídajících právních, vědeckých, technických,

administrativních a finančních opatření potřebných pro označení, ochranu, zachování, prezentování a obnovu tohoto dědictví; 5. o podporu při vytváření nebo rozvíjení národních či regionálních středisek pro školení v oblasti ochrany, zachování a prezentování kulturního a přírodního dědictví a o podporování vědeckého výzkumu v této oblasti.

V rámci UNESCO byl ustaven Mezivládní výbor pro ochranu kulturního a přírodního dědictví výjimečné světové hodnoty, nazývaný „Výbor pro světové dědictví“. Tento výbor založil, aktualizuje a publikuje „Seznam světového dědictví“.

Každý smluvní stát má právo předložit Výboru pro světové dědictví soupis vlastnictví tvořícího součást kulturního a přírodního dědictví, který se nachází na jeho území. Výbor stanovil přesná kritéria, která musí být splněna, aby návrh byl zařazen na Seznam. Kritéria lze nalézt na internetových stránkách UNESCO.

Vedle tohoto Seznamu je veden „Seznam světového dědictví v ohrožení“, seznam vlastnictví uvedeného v „Seznamu světového dědictví“, na jehož zachování jsou potřebné větší operace. Do tohoto seznamu může být zahrnuto pouze takové vlastnictví, které tvoří součást kulturního a přírodního dědictví a hrozí mu závažné a zvláštní nebezpečí, jako je hrozba zmizení vyvolaná zrychleným chátráním, rozsáhlými veřejnými či soukromými projekty rychlého urbanistického či turistického rozvoje; ničení vyvolané změnami v používání či vlastnictví půdy, velké změny, jejichž *příčina je neznáma; opuštění z jakéhokoliv důvodu; vypuknutí či hrozba ozbrojeného konfliktu; kalamity a pohromy, hrozivé požáry, zemětřesení a sesuvy půdy; sopečné erupce; změny hladiny vody, záplavy a přílivové vlny.

Dále byl vytvořen Fond na ochranu světového kulturního a přírodního dědictví výjimečné světové hodnoty, nazývaný „Fond světového dědictví“. Zdroje Fondu tvoří: a) povinné a dobrovolné příspěvky smluvních států; b) příspěvky, dary nebo odkazy, jež mohou poskytnout: jiné státy; UNESCO, jiné organizace v rámci systému OSN, zejména Rozvojový program OSN (United Nations Development Programme, zkratka: UNDP) či jiné mezivládní organizace; veřejné či soukromé *orgány nebo jednotlivci; c) jakékoliv úroky připadající na zdroje Fondu; d) fondy vzniklé sbírkami a příjmy z akcí organizovaných ve prospěch Fondu; e) veškeré další zdroje, jež jsou v souladu s předpisy Fondu, jak jsou navrženy Výborem pro světové dědictví.

Pomoc poskytovaná Výborem pro světové dědictví může zahrnovat následující formy: 1. výzkumy týkající se uměleckých, vědeckých a technických problémů vyplývajících z ochrany, zachování, prezentování a obnovy kulturního a přírodního dědictví; 2. ustanovení expertů, techniků a zkušených pracovníků, aby bylo zajištěno správné provedení prací; 3. školení pracovníků a specialistů na všech úrovních v oblasti označení, ochrany, zachování, prezentování a obnovy kulturního a přírodního dědictví; 4. dodání zařízení, které dotyčný stát nevlastní nebo nemůže získat; půjčky s nízkým úrokem nebo bezúročné půjčky splatné na dlouhodobém základě; ve výjimečných případech a ze zvláštních důvodů poskytnutí nenávratných příspěvků.

V roce 2005 bylo na Seznamu světového dědictví 812 položek. Z toho 628 položek dědictví kulturního, 160 přírodního a 24 smíšeného ve 137 státech světa. (Viz *Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO v České republice, *Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO v Číně.) (Jaroslav Malina)

dědictví, archeologické [právní výklad], za součásti archeologického dědictví jsou považovány veškeré pozůstatky a objekty a jakékoli jiné stopy po lidstvu z minulých období. Do archeologického dědictví se zahrnují stavby, konstrukce, skupiny budov, zastavěná území, movité objekty, památky dalšího druhu, a také jejich související prostředí nacházející se jak na souši, tak pod vodou. (Andrea Grigelová)

dědictví, architektonické [právní výklad], definice vychází z dikce *Granadské konvence; rozumějí se jím a) památky: všechny budovy a konstrukce výjimečné svým historickým,

archeologickým, uměleckým, vědeckým, společenským nebo technickým významem a kvalitou, včetně vestavěného zařízení a vybavy, b) architektonické soubory: homogenní skupiny městských nebo venkovských budov, které jsou výjimečné svým archeologickým, historickým, uměleckým, vědeckým, společenským nebo technickým významem a kvalitou, a které jsou současně navzájem dostatečně spojené v takové míře, že jsou topograficky vymežitelnými jednotkami, c) místa: kombinovaná díla člověka a *přírody, která jsou homogenní a topograficky vymežitelná, a která jsou zároveň zajímavá a výjimečná svým archeologickým, historickým, uměleckým, vědeckým, společenským nebo technickým významem a kvalitou. (Andrea Grígelová)

dědictví, kulturní, souhrn *kulturních prvků (výtvorů, *idejí, vztahů, *sociokulturních regulativů apod.) pevně zakotvených v *sociokulturním systému konkrétní společnosti, přenášených z *generace na generaci a takto v kontinuitě uchovávaných jako trvalé kolektivní *vlastnictví. Postupem času se kulturní dědictví v novém kulturním *kontextu poněkud proměňuje. Specificky lidská schopnost *předávání kulturního dědictví je totiž dílem vzájemného působení *kulturní tradice a *kulturní *inovace. Některé kulturní inovace vznikají nezávisle, paralelně v různých *kulturách, k jiným dochází pouze v nemnoha *kulturních ohniscích či v jednom ohnisku, odkud se pak šíří kulturní *difuzí a *migrací obyvatelstva.

Osvojování kulturního dědictví se děje v procesu *enkulturace a za vhodných okolností může nabýt podoby *kulturního kapitálu. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

dědičná držba půdy, *držba půdy, dědičná.

dědičné nepřátelství, *nepřátelství, dědičné.

dědičné země, *země, dědičné.

dědičnost [biologie], schopnost organismů uchovávat genetickou *informaci o fyziologických a morfologických vlastnostech a schopnostech a předávat je svým potomkům z *generace na generaci. (Jiřina Relichová)

dědičnost chování, chceme-li zkoumat, zda nějaké znaky (nebo vlastnosti) jsou podmíněny geny, které předávají rodiče svým potomkům, pak je třeba takové znaky jasně vymežit a najít metodu jejich zkoumání. Ke zkoumání vlivu dědičné složky na chování je však třeba vybrat si konkrétní způsoby chování. Tak tomu bylo v padesátých letech minulého století, kdy vědci začali zkoumat dědičnost chování u živočichů. Dnes již klasické pokusy se prováděly u myší, krys a u *Drosophila melanogaster* (moucha octomilka). Metodika výzkumu dědičnosti chování byla založena na zkoumání a) odlišného chování různých *inbredních linií živočichů (tedy genotypově odlišných homozygotních *kmenů) ve stejném prostředí, b) úspěšnosti vyselektovat linie (*genotypy) s odlišným chováním z heterogenní populace a c) vlivu *mutací jednotlivých genů na chování.

Například dědičnost záliby *myší v alkoholu se zkoumala tak, že čtyři geneticky rozdílné kmény myší měly k dispozici 7 nádob se zvyšujícím se obsahem alkoholu, od čisté vody až po 15 % alkohol a u jednotlivých kmenů se po dobu tří týdnů měřil podíl přijatého absolutního alkoholu k celkovému množství přijaté tekutiny. Výsledek ukázal, že dva kmény myší preferovaly alkohol a druhé dva naopak k němu měly averzi. Tyto rozdíly byly jasně připisovány rozdílům v genech mezi kmény a ukázaly na dědičné založení záliby v alkoholu.

V pokusu, při kterém se sledovala učenlivost orientace *krys v bludišti se vycházelo z heterogenní populace krys, které se postupně pouštěly do bludiště, na jehož konci byla potrava, a měřil se počet omylů, kdy se jedinec dostal do slepé uličky. Poté se vybraly krysy „chytré“, které se rychle naučily dostat se k potravě co nejkratší cestou a krysy „hloupé“, které stále stejně bloudily. Do další generace se křížily mezi sebou zvlášť krysy „chytré“ a zvlášť krysy „hloupé“ a v jejich potomstvu se zase z chytrých vybraly ty nejchytřejší a křížily se mezi sebou a z hloupých se mezi sebou křížily ty nejhloupější a ty se mezi sebou křížily. Tento postup se opakoval po dobu šesti generací a výsledkem byly dvě jasně odlišné linie

myši: „chytré“ a „hloupé“ s ohledem na učenlivost orientace v bludišti. Zajímavé bylo pokračování pokusu s těmito dvěma liniemi, kdy krysy obou linií byly od narození umístěny do třech různých prostředí: normálního, deprivujícího (obyčejné klece, špatná *strava, malá péče) a stimulujícího (barevné klece, pravidelná strava, pomůcky pro rozvíjení pohybu jako rampy, tunely, zrcadla apod.). V dospělosti byly pak testovány na schopnost naučit se orientovat v bludišti. U jedinců vyrůstajících v normálním prostředí byl zachován velký rozdíl v učenlivosti mezi chytrými a hloupými liniemi. Jedinci obou linií vyrůstající v deprivujícím prostředí se však v dospělosti od sebe nelišili a všechny krysy se jevily jako hloupé. Naopak prostředí stimulující mělo mírně pozitivní vliv na chytré krysy, které se jevily jako ještě o trochu chytřejší; velký pozitivní vliv však mělo toto prostředí na krysy hloupé, které se v dospělosti velmi přiblížily krysám chytrým. Tyto výsledky jsou důležité i pro závěry o schopnostech *člověka učit se. Člověk má určité vlohy či limity udávající jeho možnosti, avšak v rámci těchto limitů může být výsledný znak ovlivněn prostředím.

V těchto prvních pokusech, které jasně ukázaly, že dědičnost hraje důležitou úlohu v chování, však nebyly identifikovány konkrétní dědičné jednotky – geny, zodpovědné za daný znak. Další výzkumy u pokusných organismů už byly zaměřeny na hledání takovýchto genů. Bylo to například zkoumání hygienického chování včel. Včelí chovy jsou často napadány mikroorganismem *Bacillus larvae*. Proti této chorobě působí hygienické chování dělnic, které rozeznají komůrky s napadenými larvami, odvíčkují je a napadené larvy odstraní z úlu. Bylo zjištěno, že toto hygienické chování je podmíněno dvěma geny; jeden z nich je zodpovědný za odvíčkování a druhý za odstranění larev. Křížením hygienických a nehygienických včel byly získány dělnice s různými kombinacemi těchto dvou genů; buď byly hygienické a dovedly odvíčkovat buňky i odstranit larvy, nebo neuměly ani jedno, nebo dovedli buď jen odvíčkování, či jen odstranění larev.

U myši byla nalezena mutace (dědičná změna) jednoho genu, která způsobila, že myš tančila – běhala v úzkém kruhu a třepala hlavou. Takovýchto mutací bylo pak nalezeno velké množství a byly mezi nimi i myši třesoucí se, skákající apod. Zodpovědné geny byly poté podrobně popsány.

Velmi podrobně byly zkoumány biologické rytmy u mouchy *Drosophila*. Je známo, že člověk a mnoho jiných organismů vykazují pravidelný denní rytmus spánku a bdění, který je obtížné změnit. Je to výsledek *adaptace na rotaci zeměkoule a její oběh kolem *Slunce. Vědci odhalili, že tyto biologické rytmy jsou pod *kontrolou genů a jsou tedy dědičné. Nejpodrobnější výzkumy se prováděly u drozofily, která vykazuje jak 24 hodinové (cirkadiánní), tak krátkodobé (ultradiánní) rytmické chování.

Cirkadiánní rytmy u drozofily se zkoumaly zaznamenáváním pohybové aktivity a doby, kdy se z kukly vylíhne dospělá moucha. Normální mouchy vykazují v těchto znacích 24 hodinový pravidelně se opakující cyklus, kdy největší aktivitu projevují v dopoledních hodinách a minimální pak v noci. Tyto *biologické hodiny nejsou porušeny ani při umístění drozofil trvale do tmy. Podařilo se však získat mutanty, jejichž chování bylo zcela arytmičné a také mutanty, kteří měli cyklus kratší (19 hodin) nebo delší (28 hodin). Poté byl nalezen i gen a jeho produkt (*bílkovina), který je zodpovědný za toto chování; gen byl nazván *per* (*period*) a mutace (trvalé dědičné poškození genu) způsobila neobvyklé arytmičné chování. Podobné geny a jejich vliv na cirkadiánní rytmy byly nalezeny u myši i u člověka.

Narušení „biologických hodin“ u člověka bylo zjištěno například v jedné početné rodině v USA. Její členové rychle usínali již v půl osmé večer a zase se náhle probouzeli v půl páté ráno. Výzkum ukázal, že u těchto členů rodiny je na *chromozomu 2 změna v DNA v oblasti, kde se nachází stejný gen jako gen *period* u drozofily. V jiných rodinách s podobnými změnami spánkového rytmu byly nalezeny změny i na jiných chromozomech – jde tedy o geneticky heterogenní poruchu.

U drozofily byly také studovány ultradiánní rytmy, které se týkaly jejich *sexuálního chování. Normální mouchy vykazují při námluvách předcházejících *kopulaci složitý rituál s pravidelnými fázemi: sameček nejprve následuje samičku zezadu, v pravém úhlu k jejímu tělu; ve druhé fázi se přiblíží k samičce a začne vibrovat křídlem, které je blíže samičky; ve třetí fázi se dotkne sosákem zadní části samičky a poté dochází ke kopulaci. I v tomto případě byli nalezeni mutantní samečci, kteří měli například velmi prodlouženou první fázi na úkor fází následujících, což vedlo k jejich neúspěšnému páření.

Jiné příklady změny chování a *identifikace zodpovědných genů se studovaly za pomoci nejnovějších technik genového inženýrství. Například byly získány myši, u kterých byl vyřazen z funkce určitý gen (*fosB*), který je normálně aktivní v mozku. Myši samičky, které měly dvě nefunkční *varianty uvedeného genu, ztratily schopnost pečovat o potomstvo. Zatímco normální samičky tvořily hnízdo, čistily mladé, zahřívaly je, kojily a vracely zpět do hnízda, samičky s upraveným genem žádnou takovouto péči o potomstvo nevykazovaly.

Výše uvedené příklady tedy u různých živočichů prokázaly, že určité složky chování jsou dědičné a v mnoha případech byly objeveny i zodpovědné geny. To naznačuje, že i při zkoumání lidského chování nutně musíme objevit geny, které chování předurčují. Z různých důvodů je však studium chování u člověka mnohem složitější než u jiných organismů: člověka nemůžeme použít jako pokusný objekt; znaky jako například *inteligence, osobnostní charakteristiky, emoce apod. jsou sociálně velmi citlivé a jejich studium je na hranicích porušení osobní svobody a práva na soukromí; typy chování je těžké studovat, poněvadž je obtížná jejich objektivní definice a kvantitativní měření; znaky chování jsou velmi ovlivněny prostředím; nemoci spojené se změnami v chování jsou často podmíněny více geny malého účinku.

V 60. letech minulého století byly učiněny určité *pokroky ve studiu lidského chování, avšak dosud jsou výsledky studia stále v začátcích. Metody studia, které se v těchto případech používají, jsou založeny jednak na studiu dvojčat, kdy můžeme odhadnout dědičnou složku daného chování, dále na *analýze specifických mutací genů u jedinců s neobvyklým chováním, na asociačních studiích aj. Je zřejmé, že hledání genů zodpovědných za způsob chování se soustředilo na geny, které hrají roli v nervovém systému, zejména v mozku. Jak známo, v mozku je aktivních většina našich genů, asi 18 000 z odhadovaných asi 20 500 genů.

U člověka je znám a dobře prostudován příklad výrazně agresivního chování jako výsledek mutace určitého genu. V jedné holandské rodině se často vyskytovali muži, kteří projevovali nevyprovokovanou a nekontrolovanou agresivitu projevující se od výbuchů hněvu a exhibicionismu až po zhářství, znásilnění a přepadení. Zároveň tito muži měli hraniční mentální *retardaci. V rodokmenu zmíněné rodiny bylo celkem v šesti generacích z 27 mužů 14, kteří vykazovali agresivní chování. Ženy v této rodině postiženy nebyly, avšak sestry postižených mužů měly často postižené syny. Tento typ dědičnosti ukazuje na gen vázaný na pohlaví, konkrétně na gen, který se nachází na pohlavním *chromozomu X. Vědci se zaměřili na podrobnější zkoumání tohoto chromozomu a nakonec se jim podařilo objevit gen, který byl u postižených mužů narušen. Zodpovědný gen normálně produkuje protein monoaminoxidázu A (MAOA), který při přenosu nervových signálů mezi neurony pomocí látek zvaných neurotransmitery tyto látky odbourává. U agresivních jedinců se v důsledku poruchy genu netvořil protein MAOA, a každý malý podnět zvýšil hladinu těchto neurotransmiterů. Protože následně nebyly odbourány, nahromadily se, což se projevilo agresivním chováním.

Uvedený případ vyvolává mnoho otázek souvisejících s tím, nakolik je toto zjištění obecné a zda mohou být někteří lidé předurčeni k agresivnímu chování.

Velmi vzácně se vyskytují u člověka stavy spojené se spánkem, tzv. narkolepsie, kdy postižení upadnou několikrát za den náhle do spánku. Nejzávažnějším projevem narkolepsie je kataplexie, kdy u postiženého dojde během těchto krátkých spánkových epizod k náhlé

svalové ochablosti, člověku poklesne hlava, poklesnou kolena a upadne. Tyto stavy jsou často vyvolány nějakým silným dojmem, šokem, vzrušením nebo záchvaty smíchu. Podobná porucha se vyskytuje i u psů a konkrétně byla studována u dobrmanů a labradorských retrieverů. Psi si hrají, avšak náhle na minutu zkolabují a poté se zase vzbudí a pokračují v hraní. Stavy kataplexie se u psů navozovaly například tak, že se starším štěňatům dávalo maso a to je vzrušilo natolik, že uprostřed konzumace potravy upadla zvířata do spánku. Velmi těžké je u nich páření, protože to je vzrušuje víc než hraní nebo žrádlo. Výzkum u psů vedl k objevení zodpovědného genu, který kóduje *receptor pro určitý neuropeptid (hypokretin/orexin) a který se nachází u psů na chromozomu 12. Stejný gen se u člověka nachází na chromozomu 6.

U člověka je známo a dobře prozkoumáno mnoho dědičných onemocnění, která se projevují určitým abnormálním chováním a která jsou často spojená i s mentálními poruchami. Je to například fenylketonurie (PKU), *Lesch-Nyhanův syndrom, *Huntingtonova choroba a mnoho dalších.

Dále existuje u člověka mnoho chorob, jejichž příčiny ještě nejsou zcela známé, které se však vyskytují častěji v některých rodinách než v jiných. Tento tzv. *famiální výskyt naznačuje, že v rodinách s častějším výskytem se dědí rizikové faktory pro vznik choroby a tudíž, že alespoň zčásti je zde genetická podmíněnost. Kromě genů hrají však také určitou úlohu i faktory prostředí, ať již známé nebo neznámé. Jde tedy o komplexní znaky podmíněné jak faktory dědičnými, tak faktory nedědičnými. Odhad dědičné složky je založen zejména na studiu dvojčat. Z této skupiny chorob, u nichž postižení vykazují *abnormální chování, můžeme jmenovat například autismus, anorexii, schizofrenii, manickou depresi aj. U všech těchto poruch byla zjištěna větší nebo menší dědičná podmíněnost.

Uvedeme příklad studia dědičnosti inteligence. Přestože inteligence má několik různých složek, je jejím obecně uznávaným měřítkem tzv. *intelligenční kvocient, IQ. Obecně platí, že průměrné IQ je 100 jednotek, 2/3 lidí má IQ v rozmezí 85–115, 1/2 lidí 90 až 110 a asi 2 % lidí dosahuje extrémních hodnot 130 a víc nebo méně než 70. Různé studie u dvojčat zjistily dědičnou složku inteligence nejméně 40 % a nejvíce 70 %.

Máme-li celkově shrnout naše znalosti v oblasti dědičného založení chování, můžeme říci, že jakkoli je chování velmi komplexní znak, je prokázáno, že alespoň část rozdílů v chování mezi lidmi je podmíněna dědičnými faktory, geny. (Jiřina Relichová)

dědičnost křížem, typická pro *geny úplně vázané na pohlaví, tj. lokalizované na nehomologickém úseku *chromozomu X. Při křížení žen homozygotních (*homozygot) pro recesivní *alelu daného genu s muži nesoucími dominantní alelu se u synů projeví znak matky a u dcer znak otce. U člověka se na nehomologickém úseku chromozomu X nacházejí například geny, jejichž mutace podmiňuje parciální *barvoslepost typu deutan a *protan, poruchy srážlivosti krve (*hemofilie A a B), svalovou *dystrofii Duchennova typu a mnoho dalších. (Jiřina Relichová)

dědičnost vázaná na pohlaví (někdy též dědičnost úplně vázaná na pohlaví, na rozdíl od dědičnosti neúplně vázané na pohlaví neboli *dědičnosti pseudoautozomové), dědičnost *genů lokalizovaných na nehomologickém úseku *chromozomu X. Při určitém typu křížení se projeví jako *dědičnost křížem. (Jiřina Relichová)

dědičnost, cytoplazmatická, nemendelovská dědičnost genetické *informace uložené v cytoplazmatických organelách (*mitochondrie, chloroplasty) nebo vnitrobuněčných parazitech, jako jsou viry. (Jiřina Relichová)

dědičnost, holandrická (též dědičnost přímá), dědičnost *genů lokalizovaných na nehomologickém úseku *chromozomu Y, u savců se dědí pouze po mužské linii. U člověka se na chromozomu Y nachází například gen *SRY důležitý pro iniciaci vývoje testes, gen AZF pro zrání *spermii, gen pro H-Y antigen aj. (Jiřina Relichová)

dědičnost, maternální, fenotypové rozdíly kontrolované cytoplazmatickými genetickými faktory, které se přenášejí po mateřské linii; známá též jako *dědičnost cytoplazmatická nebo mimojaderná. (Jiřina Relichová)

dědičnost, mimojaderná, *dědičnost, cytoplazmatická.

dědičnost, mitochondriální, typ *cytoplazmatické dědičnosti, vyznačuje se přenosem genetické *informace obsažené v mitochondriích do další *generace po mateřské linii. (Michaela Vaňharová)

dědičnost, přímá, *dědičnost, holandrická.

dědičnost, pseudoautozomální, dědičnost genů lokalizovaných na homologických úsecích *heterochromozomů. (Jiřina Relichová)

dědičnost, uniparentální, jev, kdy potomek je fenotypově podobný pouze jednomu z rodičů (obvykle matce), bez ohledu na *genotyp a *fenotyp druhého z rodičů. Takováto dědičnost je obvykle podmíněna organelami v *cytoplazmě. (Jiřina Relichová)

dědivost (heritabilita), u kvantitativních znaků udává podíl dědičné složky *variance z celkové variance fenotypové. Fenotypová variance je výsledkem spolupůsobení genetických a negenetických faktorů. Dědivost v širším slova smyslu vyjadřuje podíl celkové genetické variance na varianci fenotypové (V_G/V_P), zatímco dědivost v užším slova smyslu je daná podílem aditivní složky genetické variance na celkové varianci fenotypové (V_A/V_P). (Jiřina Relichová)

Dědošané, středověké západoslovanské etnikum, které se v 7.–9. století usadilo mezi Odrou a dolní Bobravou v dnešním Polsku a podílelo se později na formování polské společnosti a národa (*Poláci, *Poljané). (Zdeněk Tvrďý)

dedukce (z latiny: *dē-ductiō*, analogie podle řeckého termínu: *apagogé*, „vedení, směřování dolů“), typ *úsudku a metoda zkoumání, při níž se z *premis (předpokladů) použitím určitých pravidel dospívá k novému tvrzení – závěru, důsledku, který z těchto premis vyplývá (na rozdíl od *indukce); dedukce zpravidla představuje přechod od obecného k zvláštnímu. (Jaroslav Malina)

dedukce, transcendentální (z latiny: *dē-ductiō*, analogie podle řeckého termínu: *apagogé*, „vedení, směřování dolů“ a z latiny: *trāscendere*, „přestoupit, překročit, přejít“), termín filozofie Immanuela *Kanta, centrální výraz koncepce transcendentálního *idealismu (kritické filozofie), který tvoří jádro jeho spisu *Kritik der reinen Vernunft* (první vydání 1781, česky: *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenh, 2001). V transcendentální filozofii se uplatňuje transcendentální dedukce v pojmech, jimiž můžeme během poznání uchopovat objektivní předměty, avšak samy tyto pojmy nezískáváme abstrakcí ze zkušenosti s těmito předměty. Kant je proto označuje jako čisté pojmy rozvažování (kategorie).

Princip transcendentální dedukce spočívá v podání důkazu, že čistými rozvažovacími pojmy je dána podmínka možnosti objektivní zkušenosti. Základ rozvažovacích pojmů tvoří původní syntetická jednota apercepce, to znamená schopnost mít vědomí sebe sama (sebevědomí). Tím je omezena platnost čistých pojmů rozvažování pouze na oblast předmětů možné zkušenosti vůbec; za hranici této oblasti už nemůže transcendentální dedukce sahat. (Břetislav Horýna)

deduktivní teorie, *teorie, deduktivní.

defekace, vyprázdnění obsahu tlustého *střeva – stolice. (Lenka Vargová)

defekt (poškození, porucha, vada) [archeologie], poškození *artefaktů nebo materiálů, která mohou být způsobena přírodními silami nebo lidskou činností. Skryté defekty artefaktů lze nedestruktivně stanovit defektoskopickými metodami (*defektoskopie).

defektoskopie, metoda kontroly a odhalování povrchových a vnitřních *defektů v odlitcích, svarech a jiných kovových a nekovových *artefaktech bez porušení jejich celistvosti. Povrchové vady lze zjišťovat vizuálně (okem nebo lupou), vnitřní vady pak řadou

metod. Nejdůležitější z nich jsou barevná indikace, magnetické zkoušky, zkoušky ultrazvukem, *radiografie, *gamagrafie aj. (Martin Hložek)

defenestrace (z latiny: *de-*, „od, z, pryč; dolů“ a *fenestra*, „okno; otvor“ – „svržení z okna“), shoení (svržení) z okna; historicky významné defenestrace v Čechách: 1. na Novoměstské radnici v Praze 30. 7. 1419 v čele s Janem Želivským (zemřel 1422), znamenala bezprostřední vypuknutí *husitského hnutí; 2. opět v Praze (24. 9. 1483), kdy vypuklo povstání pražského lidu proti Vladislavu Jagellonskému (1456–1516) a přitom došlo k přepadení radnice na Starém Městě pražském, k pobití *konšelů a k jejich vyhození z oken; 3. proběhla 23. 5. 1618 na *Pražském hradě, kdy byli svrženi z oken do hradního příkopu prohabsurští *místodržící Vilém Slavata z Chlumu (1572–1652) a Jaroslav Bořita z Martinic (1582–1649) spolu s písařem Filipem Fabriciem (zemřel 1631); znamenala počátek českého stavovského povstání. (František Čapka)

defensor fidei [latinsky], „obránce, ochránce víry“, nejprve titul propůjčený *papežem Lvem X. (1475–1521) v roce 1521 Jindřichu VIII. Tudorovi (1491–1547) za jeho polemický spis proti Martinu *Lutherovi (1483–1546), který byl po Jindřichově odchodu z *římskokatolické církve (1544) *parlamentem obnoven a prohlášen dědičným. (František Čapka)

defenzorský úřad, *úřad, defenzorský.

deficience (z angličtiny: *deficiency*, „nedostatek; schodek“) [genetika], ztráta části genetické *informace na konci *chromozomu (též terminální *delece). Příkladem u *člověka je ztráta koncové části krátkého ramene chromozomu 5, tzv. *syndrom kočičího křiku (*cri du chat syndrome*). (Jiřina Relichová)

definice (z latiny: *dē-finiō*, „ohraničuji, vymezuji“), vymezení rozsahu pojmu (*dēfīniendum*, „co se má definovat“) pomocí jiných pojmů, uvedením jeho základních, typických znaků (*dēfīniēns*, „tím, kdo či co definuje“). (Jaroslav Malina)

definiční obřad, *obřad, definiční.

deflorace, *defloratio.

defloratio, -onis, f., deflorace, protržení *panenské blány, obvykle při první *souloži, případně traumaticky nebo *masturbací. (Jaroslav Zvěřina)

Defoe, Daniel (1660, Londýn, Anglie – 26. 4. 1731, Londýn, Anglie), anglický prozaik, novinář a esejist. Je tvůrcem moderní podoby románu, autorem manifestů a politických satir namířených proti katolické straně v Anglii po Slavné revoluci (Glorious Revolution) roku 1688, ale také Eseje o projektech (*Essay upon Projects*, 1697), v němž navrhuje státní péči o staré lidi, děti a duševně nemocné.

Jádrem jeho umělecké tvorby je slavný román *The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner* (Život a zvláštní podivuhodná dobrodružství Robinsona Crusoea, námořníka z Yorku, 1719), dobrodružné romány *The Life, Adventures and Pyracies of the Famous Captain Singleton* (Dobrodružný život kapitána Singletona, 1720) a román o prostitutce *The Fortunes and Misfortunes of the Famous Moll Flanders* (Moll Flandersová, 1722) – dílo nejvíce se věnující strategii prodejné lásky. Líčení dobrodružných a erotických příhod se věnoval i v dalších románech (*Plukovník Jack*, 1722, *Roxana*, 1724). (Ivo Pospíšil)

deformace (z latiny: *dēformātiō*, *deformitās*, „znetvoření, zohavení; ohavnost“):

1. změna *tvaru, podoby, často vnějším působením, porušení původní nebo náležité formy;
2. znetvoření, přetvoření, zkeslení vůbec. (Jaroslav Malina)

deformace končetin, kulturní, záměrné úpravy tvaru a velikosti končetin nejčastěji za účelem estetickým (přiblížení se ideálu krásy vnímaném danou kulturou) či v rámci snahy vymezit sociální status jedince. Častou technikou bylo používání ozdobných kovových kruhů za účelem zeštíhlení či prodloužení končetiny (*Dajakové na Borneu, některé kmeny na území dnešního Myanmaru). Váha těchto ozdob mohla dosahovat až 30 kg. U kmene Ačoli bylo popsáno navlékání úzkých ozdobných kruhu na horní část paže již v dětství. V průběhu

růstu potom často docházelo k zaškrcení končetiny a omezení jejího normálního vývoje. U některých indiánských kmenů na území Guayany bylo popsáno sešněrování nohou, jehož účelem bylo docílit silnějších lýtek. Nejznámější jsou deformace nohou v tradiční Číně, způsobené jejich ovazováním v útlém dětství (viz *zlaté lotosy). Také v *euroamerické civilizaci docházelo a dochází k častým deformacím končetin zejména vlivem nevhodné obuvi, jejíž tvar neustále podléhá aktuálním módním trendům (zejména společenská obuv žen) a nerespektuje přirozený tvar lidského chodidla. (Kateřina Boberová, Tomáš Mořkovský)

deformace krku, nejčastěji nošením ozdobných kovových kruhů. *Zvyk deformování krku byl rozšířen u žen z kmenů obývajících Pobřeží Slonoviny, které si neustále zvyšovaly počet železných kruhů na krku, aby docílily jeho zdánlivého prodloužení. Také ženy z etnika *Padaungů v jižní části Myanmaru nosí mosazné kruhy kolem krku. Když dívka dospěje do věku kolem desíti let, dostane pět mosazných prstenců, které si musí navléci na krk. Každý rok přibývají nové kruhy. S přibývajícím počtem kruhů jsou ramena tlačena dolů, takže se krk opticky natáhne až na třicet centimetrů. Výzkumy prokázaly, že ke skutečnému prodloužení krční páteře nedochází. Optické prodloužení krku je dáno zejména stlačením klíčních kostí směrem dolů. Dívky trpělivě snášejí celou proceduru, aby dosáhly větší sexuální přitažlivosti. Kruhy se stanou permanentní oporou pro hlavu. Když se vdaná žena v minulosti dopustila cizoložství, bývalo zvykem potrestat ji odnětím všech kruhů ze šíje. Panovala představa, že takto deformovaný krk nebude moci udržet váhu hlavy, a ta proto bude stále padat dolů. Mnoho žen, které přistoupily ke *křesťanství, si kruhy z krku sejmulo, avšak žádnými průvodními potížemi netrpí. (Kateřina Boberová, Tomáš Mořkovský)

deformace lebky, kulturní, záměrné úpravy tvaru lebky nejčastěji za účelem estetickým (přiblížení se ideálu krásy vnímaném danou kulturou) či v rámci snahy vymezit sociální status jedince. Praktiky umělého deformování lebek byly zaznamenány téměř ve všech geografických oblastech světa v různých časových obdobích. Archeologické nálezy potvrzují, že umělé deformace lebek prováděli *Egyptané již více než 3000 let př. n. l. Velmi rozšířený byl tento *zvyk u mezoamerických a jihoamerických kultur (*Mayové, *Inkové, *Olmékové a další). Příklady umělého deformování lebek nacházíme také v Evropě. První písemné záznamy o provádění těchto praktik pocházejí ze 7. stol. př. n. l. od *Hésioda a především z 5. stol. př. n. l. od *Hérodoty a *Hippokrata. Kriticky se proti umělé lebeční deformaci postavil slavný římský lékař *Galénos (2. stol. n. l.). Jak oblíbený byl tento zvyk, dokazuje také skutečnost, že se projevil i v umělecké tvorbě. V Bosně a v Řecku byly objeveny sošky, jejichž hlavičky byly záměrně deformovány. K největšímu rozšíření tvarových úprav lebek v Evropě došlo v *době stěhování národů (4.–6. století n. l.). Z tohoto období existují četné *archeologické nálezy deformovaných lebek zejména ze střední Evropy a Krymu.

V Asii bylo zaznamenáno deformování lebek u některých kmenů na Celebesu a Borneu. Také v Africe bylo upravování tvaru lebek rozšířeným zvykem především u kmenů v oblasti horního toku Nilu. Častou technikou je obtáčení hlavy *novorozenců liánovým provázkem od obočí až k temeni. Obvazy se dětem sundají v době, kdy se učí chodit. Lebka získá homolovitý tvar. Tento zvyk byl popsán u kmene *Mangbetů v severním Kongu.

V Severní Americe byla deformace lebek rozšířena u většiny *indiánských etnik v jihozápadní části USA. Matky nosily nemluvnata na zádech, pevně přivázané na prkénkách. Docházelo tak k oploštění týlu. V západním pohraničí Kanady a USA byla deformovaná hlava u *Kwakiutlů a *Činuků znamením vznešenosti. Otroci si hlavy deformovat nesměli. Vědomé úpravy tvaru lebky u *Čoktavů (na jihu USA) byly dokonce příčinou jejich pojmenování (ze španělštiny: *chato*, „plochá hlava“).

Také ve Střední a Jižní Americe bylo před příchodem Španělů deformování lebek velmi rozšířeným zvykem. Zajímavé úpravy lebek prováděli *Olmékové (deformované lebky dvojlaločného tvaru). U *Mayů bylo ideálem dosáhnout takového tvaru lebky, aby se hlava člověka podobala hlavě jaguára, posvátného *zvířete *mayské kultury. Aby dosáhli

žádoucího tvaru, upevňovali dětem hlavy mezi prkénka. Důraz na požadovaný tvar lebky se projevil i v umělecké tvorbě. *Ajmarové na peruánsko-bolivijské pahorkatině si upravovali hlavy do homolovitého tvaru. Tento zvyk byl zaznamenán i u některých etnických skupin v *Oceánii, *Nové Guineji, i mezi domorodými obyvateli Austrálie, kde byly popsány též umělé deformace v obličejové části lebky.

Popsané techniky umělého deformování lebek lze rozdělit do dvou základních typů. Prvním typem je deformace fronto-okcipitální, tedy úmyslné oplošťování hlav v předozadním směru. Dochází k ní většinou uvazováním hlavy mezi plochá dřevěná prkna či kameny. Hlava je přidržována k rovné podložce střešovitou deskou, která jde od temene přes čelo. Tímto způsobem se šikmo oploští čelo a vyrovná se týlní oblast lebky. Druhý typ představuje tzv. deformace cirkulární, při níž se požadovaného tvaru dosahuje těsným obvazováním mozkové části lebky pomocí obvazů z různých materiálů. Tímto způsobem se dosáhne značného protažení mozkovny do délky a výšky. Mezi oběma typy existují četné přechody a další drobné odchylky způsobené používáním rozdílných technik deformace.

U většiny kultur byly kulturní deformace lebky zpravidla symbolem krásy nebo známkou vysokého či výjimečného sociálního statusu. V některých společnostech byly také spojovány se zvýšenou spiritualitou a mentálními schopnostmi. (Kateřina Boberová, Tomáš Mořkovský)

deformace, aymarská, deformace hlavy bandážováním. (Jaroslav Malina)

deformační energie, *energie, deformační.

deformační mřížka, *mřížka, deformační.

Degas, Edgar (19. 7. 1834, Paříž, Francie – 27. 9. 1917, Paříž, Francie), francouzský malíř, kreslíř a sochař; přední tvůrce na pomezí *realismu a *impresionismu. Studoval na École des Beaux-Arts a zpočátku byl ve svých historických malbách (*Spartské dívky* aj.) ovlivněn *klasicismem Jeana-Augusta-Dominiqua *Ingrese. Po roce 1865 se do jeho díla dostávají scény z všedního života. Hlásí se jako nezávislý do *impresionistického okruhu Clauda *Moneta. Byl zejména malířem velkoměstského života, scén z dostihů (*Před startem* aj.) a ze světa tanečnic (*Tanečnice* aj.) a baletek (*Baletní škola* aj.). Ke konci života téměř oslepl a věnoval se sochařské tvorbě drobných figurálních prací. (Jaroslav Malina)

degenerace (z latiny: *de*, „z, od“ a *generatio*, „opakované rození“), zvrhnutí, úbytek až ztráta specializované *funkce buněk, tkáně či orgánu a organismu. Výsledek působení řady faktorů (onemocnění, stárnutí, obrušování, porucha prokrvení apod.). Často je provázena úbytkem funkční *tkáně v daném orgánu a jeho nahrazováním nadměrným množstvím vaziva nebo ukládáním tuku či vápníku. Změněný orgán není schopen plné funkce, zejména při zvýšeném zatížení. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

degeneracionismus (degenerační teorie), teorie vycházející z předpokladu, že *civilizace byla původním stavem lidstva, který z Boží vůle společně sdílely všechny lidské společnosti. *Divoši a *barbaři však klesli v očích *Boha a postupně degenerovali do svého dnešního postavení, zatímco civilizované *národy si svou vysokou *kulturu udržely a dále se zdokonalovaly.

Degeneracionistickou teorii hájil v opozici k *evoluční teorii například anglikánský arcibiskup Richard Whately (1787–1863) z Dublinu. V 60. letech 19. století kulminovaly diskuse mezi zastánci degenerační teorie („degeneracionisty“) a přívrženci evoluční teorie („progresionisty“). Zásadní roli při prosazování progresionismu sehrál britský evolucionistický antropolog Edward Burnett *Tylor (1832–1917), který byl přesvědčen, že všechny společnosti procházejí přirozeným kontinuálním procesem vývoje, přičemž různé národy a *etnika světa představují různou úroveň dosaženého kulturního pokroku. (Václav Soukup)

degenerační teorie, *degeneracionismus.

degenerativní onemocnění, *onemocnění, degenerativní.

degradace [archeologie], postupný rozklad materiálů. Zejména organické materiály se postupně rozloží do jednodušších substancí. S tímto faktem je nutné počítat při analýze organických látek z *archeologických nálezů a jejich následné interpretaci. (Martin Hložek)

degradace měkkých tkání, *tafonomický proces, v jehož rámci rozeznáváme dva typy rozkladu: 1. (anglicky: *decay*) tafonomický proces dekompozice proteinu za přístupu vzduchu; 2. (anglicky: *putrefaction*) bakteriální rozklad proteinu bez přístupu vzduchu, k němuž dochází pouze ve vlhkém a mírném *klimatu. Sucho a teploty pod 4 °C *hnutí zabraňují (respektive zabraňují růstu *bakterií). Teploty 15–37 °C znamenají nejlepší podmínky pro bakteriální dekompozici *tkání. Pohřbením mrtvoly se degradace tkání zpomalí, částečně díky nižším teplotám sedimentu, který znemožňuje růst bakterií, ale také díky omezenému přístupu mrchožroutského hmyzu k zdechlině. Také plísně jsou spíše aerobní a jsou tedy omezeny pouze na povrch tělesných pozůstatků. K degradaci tkání dochází zevnitř činností střevních mikroorganismů a z vnějšku, napadením mršiny půdními mikroorganismy. (Michaela Zelinková)

DEH (z angličtiny: *Dental Enamel Hypoplasia*), *hypoplazie, dentální sklovinná.

deismus (z latiny: *deus*, „bůh“), filozoficko-náboženský směr uznávající existenci *Boha a jeho *akt *stvoření, avšak popírající jeho další vliv na běh *světa, který se tak vyvíjí dál jen na základě vlastních zákonů; tím se stal deismus předchůdcem novověkého *osvícenství a *ateismu. (Jaroslav Malina)

dějinnost, termín vyjadřující, že *člověk vždy je a žije jako bytost s pamětí a s dějinami, v nichž jedná a skrze něž se překračuje. (Jaroslav Malina)

dějiny, *historie.

Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě, stěžejní práce české *historiografie z pera historika Františka *Palackého (1798–1876); v polovině listopadu 1836 vyšel v Praze I. svazek německého znění *Geschichte von Böhmen*. Před 17. 3. 1848 vydal Palacký v Praze první část I. dílu českého znění; jednalo se o překlad německého originálu, pořízeného Karlem Jaromírem *Erbenem (1811–1870). Počínaje III. dílem (vydán ve dvou částech v letech 1850 a 1851) začaly Palackého *Dějiny* vycházet v *češtině jako originál a v *němčině jako překlad; do roku 1876 vyšly celkem v pěti dílech, líčily *historii *českých zemí do roku 1526 (do nástupu *Habsburků na český trůn). (František Čapka)

dějiny pravěku, *pravěk.

dějiny spásy, křesťanský výklad dějin jako smysluplného celku, *stvoření, pádu člověka, *vykoupení v *Ježíši Kristu a konečného soudu. Z něho vychází i výklad dějin u Georga W. F. *Hegela a v sekularizované podobě (*sekularizace) u Karla *Marxe. (Jaroslav Malina)

dějiny, environmentální, samostatná historická disciplína rozvíjející se v současném pojetí od 70. let 20. století (počátky tohoto pojetí již u starověkých čínských a řeckých filozofů a historiků). Dějiny lidské *společnosti pojímá v jednotě s dějinami *přírody, zkoumá vývoj přírody v historickém období, vzájemné vztahy přírody a společnosti v dějinách a jejich důsledky pro vývoj obou sfér a odraz vývoje těchto vztahů v *myšlení lidí, *kultuře, *ideologii a *politice. (Jaroslav Malina)

dějiny, tafonomické, chronologie *tafonomických činitelů a procesů ovlivňujících tělesné pozůstatky. Tafonomické dějiny začínají v okamžiku, kdy jeden nebo více členů společenstva zemře. (Michaela Zelinková)

dekáda dobrovolníků a občanské společnosti, údobí zdůrazňující potřebnost šíření *občanské společnosti a s tím spjatých aktivit; bylo navrženo pro období 2001–2010 a schváleno správní radou *Mezinárodní asociace pro dobrovolnické úsilí (International Association for Volunteer Effort, zkratka: IAVE) na 16. světové konferenci dobrovolníků v Amsterdamu v roce 2001, v mezinárodním roce dobrovolníků. (Marie Dohnalová)

dekadence (z francouzštiny: *décadence*, „úpadek“), evropský myšlenkový a umělecký směr konce 19. století, vycházející zejména z filozofie Friedricha *Nietzscheho a Arthura

*Schopenhauera. Střediskem dekadence se stala Paříž, kde byla v roce 1884 publikována „bible dekadence“ (román *À rebours* [Na ruby] francouzského prozaika a uměleckého kritika Jorise-Karla Huysmanse [1848–1907]) a kde v letech 1886 až 1889 vycházela revue *La Décadence*. Její zastánci považovali soudobou společnost za úpadkovou a obraceli se do minulosti a lidské psychiky.

Ve výtvarném umění je charakteristické spojení a inspirace literaturou; vynikli zejména anglický malíř, grafik a ilustrátor Aubrey Vincent *Beardsley nebo německý malíř, sochař, grafik a architekt Franz von *Stuck.

V Čechách bylo centrum dekadence kolem časopisu *Moderní revue* a z literátů byli jejími stoupenci Karel Hlaváček, Jiří *Karásek ze Lvovic, Stanislav Kostka *Neumann aj.; v oblasti výtvarného umění byli idejemi dekadence alespoň zčásti ovlivněni František *Kupka, Max *Švabinský, Josef *Váchal aj. Z dekadence vyrůstaly další evropské umělecké a literární směry konce 19. a počátku 20. století: *expresionismus, *impresionismus, *lartpouurlartismus, *novoromantismus, *preraffaelismus, *symbolismus. (Jaroslav Malina)

dekalcifikace, úbytek vápníku (kalcia) z *tkání či orgánů, zejména *kostí. (Ladislava Horáčková)

Dekalog, *Desatero.

děkan:

1. původně církevní hodnost v *kapitule jako poradce *biskupa, udělovaná biskupem některým zasloužilým *kněžím (vyšší kněžská hodnost); také titul správce některých významných *kostelů;

2. funkcionář stojící v čele fakulty vysoké školy. (Michaela Králíková)

děkanství, nižší instituce *arcijáhenství, „spojka“ mezi arcijáhny a venkovskými *faráři; jejich počet v jednotlivých arcijáhenstvích byl nestejný. Konstitovala se jen poznenáhlu, první zprávy o jejich existenci na Moravě jsou z poloviny 13. století; v Čechách jim odpovídalo vikářství. *Děkani prováděli všechna vyšší nařízení: odstraňovali zlořády v životě *kléru, vyhlašovali církevní tresty, sbírali od farářů a *klášterů *desátky, podávali zprávy o životě *duchovenstva a oznamovali místní přestupky. Byli tedy důležitým výkonným orgánem *biskupovým a pevnou církevní oporou na venkově. (František Čapka)

dekapitace (z latiny: *decapitatio*, „setnutí hlavy, poprava mečem“):

1. v antickém Římě nejvyšší trest, který mohl být vykonán na římském *občanovi;

2. jakékoli oddělení hlavy například setnutím;

3. v přeneseném významu zbavení funkce, odstranění z vedoucího postavení. (Jaroslav Malina)

deklarace lidských práv, Všeobecná, deklarace schválená Valným shromážděním *Organizace spojených národů (OSN) 10. prosince 1948; představuje první všeobecný mezinárodní právní nástroj *lidských práv. Deklarace má 30 článků, v nichž se vypočítávají základní lidská práva a *svobody. Výkon těchto práv lze omezit pouze *zákonem, který má zajistit výkon práv ostatních. Deklarace měla i přes svoji pouze doporučující povahu značný vliv na velké množství *států, bylo však zřejmé, že je potřeba vypracovat pro státy závaznou mezinárodní úmluvu.

Po složitých jednáních se 16. prosince 1966 podařilo Valnému shromáždění OSN schválit dva pakty o lidských právech, které začaly platit počátkem roku 1977: a) Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech; b) Mezinárodní pakt o občanských a politických právech. Oba tyto pakty zavádějí vedle obecné povinnosti poctivého plnění mezinárodních smluv i zvláštní mezinárodní kontrolní opatření za účelem dodržení závazků plynoucích z paktu.

Problém dodržování a vynucování těchto závazků nicméně zůstává asi nejzávažnější prakticko-politickou komplikací, neboť současné uspořádání *světa do teritoriálně uzavřených a principiálně svrchovaných jednotek, společně se státocentricky orientovaným

mezinárodním právem, jde svou logikou proti logice *Všeobecné deklarace a navazujících Paktů. Zároveň není zcela jasné, za jakých podmínek je mezinárodní *intervence na lidskoprávním základě ospravedlnitelná (jedná se o aktualizaci tradičního problému *spravedlivé války), nehledě na skutečnost, že *Organizace spojených národů jako jediná nad-státní instituce s legitimní pravomocí má v tomto ohledu omezený manévrovací prostor. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

Deklarace nezávislosti Spojených států amerických, provolání, v němž byla vyhlášena na 2. kontinentálním kongresu 4. 7. 1776 nezávislost USA. Autorem textu je Thomas *Jefferson. (Jaroslav Malina)

deklarace o lidském genomu a lidských právech, Všeobecná, všeobecně závazný dokument přijatý Generální konferencí UNESCO dne 11. listopadu 1997 aklamací; nastolila rovnováhu mezi svobodami lidského jedince a svobodou vědeckého bádání. Podobně jako Úmluva o bioetice vymezuje význam lidské důstojnosti a nedotknutelnosti lidského genomu. Lidský genom považuje za pojičí prvek všech lidských společenství a také za symbolické dědictví lidstva, které nesmí být zneužito pro finanční obohacování. (Andrea Grigelová)

Deklarace práv člověka a občana (francouzsky: *Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen*), deklarace přijatá francouzským Ústavodárným národním shromážděním 26. 8. 1789, předcházející *ústavě z roku 1791. Ovlivněna *americkým prohlášením nezávislosti* a ústavami jednotlivých britských *kolonií, požadovala individuální občanskou *rovnost; podle ní se lidé rodí svobodní a rovni si ve svých právech (čl. 1), která jsou přirozená, nezczizitelná a svatá, a jsou jimi *svoboda, právo na vlastnictví, na bezpečnost a právo odporu vůči útisku (čl. 2). Deklarace proklamovala dále svobodu slova, shromáždování, tisku a vyznání; téměř všechny evropské ústavy se poté ve svých *základních právních prohlášeních opřely o tento dokument. Král Ludvík XVI. (1754–1793) byl donucen deklaraci podepsat společně se „*Srpnovými dekrety*“. (František Čapka)

Deklarace Spojených národů, politické prohlášení 26 států *protifašistické koalice za *druhé světové války (mezi nimi i Československa), které byly ve válečném stavu s Německem, Itálií a Japonskem; podepsána 1. 1. 1942 ve Washingtonu. Do konce *války stoupl počet Spojených národů na 51. (František Čapka)

Deklarace závazků, dokument přijatý během *Zvláštního zasedání Valného shromáždění OSN věnovaného problematice HIV/AIDS*, které se konalo v červnu 2001 v New Yorku. Dokument obsahuje klíčové cíle, o jejichž dosažení se má usilovat na poli mezinárodního boje proti *AIDS, a je vodítkem pro rozhodování o problémech souvisejících s *HIV/AIDS na úrovni vlád i nevládních organizací. Současně se jedná o efektivní propagační nástroj pro všechny aktéry *občanské společnosti. (Jana Petrásková)

deklarace, Helsinská (anglicky: *Declaration of Helsinki*), etický dokument upravující zásady lékařského výzkumu vydaný v červnu roku 1964 Světovou lékařskou asociací při 18. zasedání v Helsinkách (WMO – World Medical Association). Navazuje na ustanovení *Norimberského kodexu a obsahuje: a) základní principy: respektování jedince, právo na sebeurčení, právo na informované rozhodnutí, blaho zkoumané osoby nad přínosem výzkumu pro vědu a společnost, etická relevantnost výzkumu, ochrana zranitelných skupin osob jako jsou děti, mentálně či fyzicky postižení; b) zvláštní principy: výzkum musí vycházet z relevantních vědeckých dat, pečlivá příprava výzkumu s detailním posouzením a analýzou přínosů a rizik, nutnost zajištění vedení výzkumu kvalifikovanými pracovníky, zavedení aprobovaných protokolů, v odůvodněných případech povinnost schválení etickou komisí, informace o výzkumu a jeho výstupy musí být veřejně přístupné, nezczeslené a nepozměněné. V současné době platí 6. revize Helsinské deklarace z roku 2008. (Andrea Grigelová)

deklarace, Laekenská, deklarace, jež dala diskusi o budoucnosti *Evropské unie konkrétní obrysy; byla přijata na zasedání Evropské rady v prosinci 2001. Deklarace má tři kapitoly: Evropa na křižovatce: *analýza současného stavu Evropské unie (EU), posouzení

úspěchů i problémů *demokracie a úlohy EU v globalizovaném světě, očekávání evropských *občanů; úkoly a reformy v obnovené EU: další demokratizace a zprůhlednění EU, lepší rozdělení a stanovení kompetencí v EU, zjednodušení nástrojů EU, cesta k *ústavě pro evropské občany; Konvent o budoucnosti EU. (Marie Dohnalová)

dekolonizace (z latiny: z latiny: *de-*, „od, z, pryč; dolů“ a *colōnia*, „osada, kolonie“), proces vymaňování *kolonií z přímé politické závislosti na svých metropolích; nepočítáme-li emancipaci „bílých“ kolonií v 19. století (španělské a portugalské kolonie v Latinské Americe, britské kolonie přetvořené v samosprávná *dominia), sahají počátky dekolonizace do meziválečného období, přičemž hlavním impulzem pak byla *druhá světová válka. Dekolonizace se uskutečnila v období necelých padesáti let. Již v Atlantické chartě (1941) bylo zakotveno právo pro všechny *národy zvolit si formu *vlády; rovněž *Organizace spojených národů (OSN) postavila *právo na sebeurčení národů jako jeden ze svých základů. Proces probíhal cestou dohody nebo ozbrojeným bojem; došlo ke značnému oslabení pozic koloniálních mocností v zámořských oblastech, takže domácí *hnutí za nezávislost (požadovalo oddělení od koloniálního panství a také vytvoření vlastní státnosti), nabylo na účinnosti. Pád koloniálního panství přivedla i podpora ze strany veřejného mínění ve většině evropských států. Uskutečnila se v období pouhých třiceti let. Odstranění *kolonialismu a osvobození koloniálních *zemí byly v průběhu *studené války (i po ní) předmětem soupeření mezi *Západem (první svět) a *Východem (druhý svět). USA naléhaly po druhé světové válce na Velkou Británii a Francii, aby opustily své kolonie. Británie se snažila zachovat si v bývalých koloniích politický, hospodářský a kulturní vliv prostřednictvím Britského společenství; Francie naopak usilovala o úzké připoutání kolonií, proto byla neúspěšná.

Cesta k samostatnosti po *první a druhé světové válce: 1922 Egypt (Velká Británie), 1923 Nepál (Velká Británie), 1930 Irák (Velká Británie), 1941 Sýrie (Velká Británie), 1943 Libanon (Francie), 1945 Vietnam (Francie), 1946 Filipíny (Španělsko, USA), Jordánsko (Velká Británie), Togo (Francie, Německo, Velká Británie), 1947 Indie, Pákistán (Velká Británie), 1948 Barma, Šrí Lanka (Velká Británie), 1949 Bhútán (Velká Británie), Indonésie (Nizozemsko), Kambodža (Francie), 1951 Libye (Itálie), 1953 Laos (Francie), 1956 Súdán (Egypt, Velká Británie), Maroko (Francie, Španělsko), Tunisko (Francie), 1957 Ghana, Malajsie (Velká Británie), 1958 Guinea (Francie), 1960 Čad, Dahome (Benin), Gabun, Horní Volta (Burkina Faso), Kongo (Francie), Kamerun (Francie, Velká Británie), Belgické Kongo-Zair (Belgie), Kypr (Velká Británie), Madagaskar, Mali, Mauretánie (Francie), Nigérie (Velká Británie), Niger, Pobřeží slonoviny, Senegal (Francie), Somálsko (Itálie), Středoafriická republika (Francie), 1961 Sierra Leone, Tanganika-Tanzanie (Velká Británie), 1962 Burundi (Belgie, Německo), Jamajka (Velká Británie), Alžírsko (Francie), Rwanda (Belgie, Německo), Trinidad a Tobago, Západní Samoa (Velká Británie), 1963 Singapur, Uganda (Velká Británie), 1964 Keňa, Malawi, Malta, Severní Rhodesie, Zambie (Velká Británie), 1965 Gambie, Maledivy, Jižní Rhodesie (Velká Británie), 1966 Barbados, Bečuánsko (Botswana), Guyana, Lesotho-Basutsko (Velká Británie), 1967 Jemen (Velká Británie), 1968 Mauricius (Velká Británie), Nauru (Austrálie), Rovníková Guinea (Španělsko), Svazijsko (Velká Británie), 1970 Tonga (Velká Británie), 1971 Katar (Velká Británie), Smluvní Omán-Spojené arabské emiráty (Velká Británie), 1972 Bahrajn (Velká Británie), 1973 Guinea-Bissau (Portugalsko), Bahamy (Velká Británie), 1974 Grenada (Velká Británie), 1975 Angola (Portugalsko), Komory (Francie), Kapverdy, Mosambik (Portugalsko), *Papua-Nová Guinea (Austrálie, Německo – část, Velká Británie – část), Surinam (Nizozemsko), Svatý Tomáš a Princův ostrov (Portugalsko), 1976 Seychely, Tuvalu (Velká Británie), 1977 Džibuti (Francie), 1978 Dominika, Šalamounovy ostrovy (Velká Británie), 1979 Kiribati, Svatá Lucie, Svatý Vincenc a Grenadiny (Velká Británie), 1980 Vanuatu (Francie, Velká Británie), 1981 Antigua a Barbuda, Belize-Pontský Honduras (Velká Británie), 1983 Svatý Kitts a Nevis (Velká Británie), 1984 Brunei (Velká Británie), 1987 Fidži (Velká Británie), 1990 Namibie

(Jihoafrická unie – republika, Německo), Marshallovy ostrovy (Japonsko, Německo, USA), *Mikronésie (Japonsko, Německo, USA), 1994 Palauské ostrovy (Japonsko, Německo, USA).

V mnohých bývalých koloniích došlo po získání samostatnosti ke krveprolití, k občanským, náboženským a kmenovým *válkám, k rozdělení *země na více *států apod. (František Čapka)

dekomprese (z latiny: *dē-compresio*, „odstranění, uvolnění tlaku“):

1. [medicína], odstranění tlaku na určitý orgán;
2. [technika], snížení atmosférického tlaku. (Jaroslav Malina)

dekonstrukce (z latiny: *dē-constructio*, „organizované rozebrání, rozložení“), způsob rozumění a *interpretace textů, který rezignuje na jednotný a celkový smysl, zdůrazňuje mnohvrstevnost a pluralitu; jde o jeden z nejdůležitějších prvků a požadavků *postmoderny (Jacques *Derrida, Michel *Foucault aj.). (Jaroslav Malina)

dekor [archeologie], vzor nebo způsob zdobení *artefaktů. (Martin Hložek)

dekretalie (z latiny: *dēcrētum*, „rozhodnutí, nařízení, výnos, rozsudek“), papežské výnosy, z nichž se odvozují všeobecná ustanovení (na rozdíl od reskript, která rozhodují o jednotlivých případech); v širším smyslu středověké oficiální sbírky vesměs církevního práva. (František Čapka)

dekubit, **decubitus*, proleženina, poloha.

dekurio (z latiny: *decurio*, „velitel dekurie; člen městské rady“):

1. velitel desetičlenné římské vojenské jednotky (dekurie);
2. člen rady ve *městech římského a latinského práva v *římské říši; dekurionát byl vyhrazen především zámožným vrstvám provinčních měst a předpokládal beztrestnost, svobodné narození a určitý majetek. Poté, co stav dekurieů dovedl města k hospodářskému a kulturnímu rozkvětu – do 3. století n. l., stali se dekuriové od 4. století zdrojem *daní a tím byli hospodářsky často ruinováni. (František Čapka)

Delacroix, Eugène (26. 4. 1798, Charenton, Francie – 13. 8. 1863, Paříž, Francie), francouzský malíř, grafik, kreslíř a výtvarný teoretik; významný představitel *romantismu. Pomocí lokální barevnosti dokázal vytvořit iluzi atmosféry a hloubky zobrazovaných scén: žánrové obrazy z cest, bitvy, politické události. Zpodobení žen vyniká erotismem – například *Svoboda vede lid na barikády*. (Jaroslav Malina)

Delavarové (Lenape, „Opravdoví lidé“), *algonkinské etnikum lesních severoamerických *indiánů žijící původně jako lovci na území New Jersey a Long Islandu podél řeky Delaware (pojmenované podle lorda De La Warr). Delavarové brzy splynuli s ostatními etniky na území států New York a Oklahoma, takže z původního počtu asi 8 000 jich v současné době (1984) zbývá kolem 3 500. Známý je zejména *náčelník Tammany, který sjednával mírové podmínky s anglickým politikem a teologem a zakladatelem Pennsylvánie Williamem Pennem (1644–1718) v roce 1682. Užívali systém *piktografických záznamů, pomocí nichž uchovávali legendární dějiny *kmene. Živil se *lovem a *rybolovem, žili ve stálých *vesnicích. (Zdeněk Tvrďák)

dělba moci, důležitý znak právního *státu, jehož významným aspektem je nezávislost jednotlivých mocí: zákonodárné, výkonné a soudní. Jejich kompetence jsou přesně vymezeny, což zaručují kontrolní mechanismy. Předpokladem pro naplnění dělby moci je neomezená soutěž politických stran. Počátky uplatňování tohoto principu vyslovil již *Kleisthenés v antickém *starověku. V *novověku jej explicitně formulovali a požadovali John *Locke a Charles *Montesquieu. Dělba moci tak představuje jednu z klíčových *hodnot politické teorie a *ideologie *liberalismu. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

dělba práce podle pohlaví (anglicky: *division of labour by sex*), specializace mužů a žen na odlišné pracovní činnosti, respektive denní aktivity v souvislosti s odlišnou rolí mužů a žen ve *společnosti. *Primárně vyplývá z nezbytnosti žen postarat se o nesamostatné dítě (*novorozence, kojence, batole). Transkulturní šetření ukazují, že ženy volí často takové

činnosti, které jsou slučitelné s péčí o malé děti, případně této péči v nějakém aspektu odpovídají. Tato zjištění byla mnohokrát potvrzena v mnoha *kulturách včetně industriálních kultur postmoderní doby.

Opodstatněnost a morálnost dělby práce podle pohlaví, popřípadě její míra, je diskutována v kulturách, v nichž došlo díky *technologii a rozvinutému sociálnímu systému k celkovému snížení míry tělesné práce, za současného rozvoje péče o malé děti mimo rodinu, snížení dětské *úmrtnosti a poklesu *natality. Muži nemusí tolik využívat svých predispozic síly a rychlosti. Z toho vyplývá, že tento jev je plastický a může podléhat značným *kulturním změnám. Na druhou stranu podklady pro dělbu práce podle pohlaví jsou (přinejmenším v oblasti *morfologie a *fyziologie těla) vrozené a stále přítomné, což vede k odlišnému chování. I v podmínkách svobodné volby k nerovnoměrnému rozdělení mužů a žen do jednotlivých povolání (extrémní příklady – horník versus zdravotní sestra – jsou jen špičkou ledovce). (Viz též *antropologie sexuality [*Kulturní definice mužství a ženství*].) (Miroslav Králík)

delece (z latiny: *dēleō*, *-ēre*, „zničit, odstranit“) [genetika], ztráta části genetického materiálu na *chromozomu. Ztráta vnitřní části chromozomu se označuje také jako interkalární delece, ztráta koncové části chromozomu jako terminální delece (či deficience). Delece na jednom z párových chromozomů v části, ve které se nachází dominantní *alela určitého *genu vede k fenotypové expresi *recesivní alely tohoto genu – jev, který se nazývá pseudodominance. (Jiřina Relichová)

delegace (*dē-legāre*, „odesílat; přiřknout, svěřovat [někomu něco]“):

1. skupina zmocněnců společenské entity zastupující ji při jednáních, slavnostních aktech apod.;

2. přikázání věci k vyřízení jinému než původně stanovenému orgánu (přenesení pravomoci);

3. zvláštní orgány říšské rady a uherského sněmu vytvořené po rakousko-uherském vyrovnání (1867) k řešení legislativních otázek společných *ministerstev (zahraničních věcí, války a financí); měly 60 členů, z nichž 20 bylo voleno z panské sněmovny a 40 z poslanecké sněmovny říšské rady. V předlitavské (rakouské) delegaci byly přiměřeně zastoupeny všechny *země – Čechy měly 10, Morava 4 a Slezsko 1 místo; zasedaly každoročně, a to střídavě ve Vídni a v Pešti (Budapešti), jednaly odděleně, rozhodnutí si sdělovaly písemně, jen ve výjimečných případech se konala plenární zasedání obou delegací. (František Čapka)

dělení, mitotické, nepřímé dělení buněčného jádra, karyokineze, buněčné dělení, při němž z jedné *buňky vznikají dvě buňky dceřině se zcela identickou dědičnou výbavou. (Drahomír Horký)

delftská keramika, *keramika, delftská.

Delfy, *lokalita ve středním Řecku na úpatí Parnassu. Nacházel se zde okrsek zasvěcený *Apollónovi s nejvýznamnější řeckou *věštírnou. Její sláva kulminovala v 8. až 6. století př. n. l., kdy tamní *kněží ovlivňovali svými radami historii jednotlivců i celých států. (Jaroslav Malina)

deliberativní demokracie, *demokracie, deliberativní.

delikt (z latiny: *dēlictum*, „poklesek, provinění, zločin; přestupek“), trestný čin, provinění. S popisem hlavních druhů deliktů se setkáváme od počátku 19. století př. n. l. v kazuisticky (*právo, kazuistické) sestavovaných *zákonech především v *Mezopotámii. Z hlediska závažnosti byly trestány nižšími sazbami (peněžitými tresty a dvojnásobnými náhradami) delikty proti soukromému majetku, posuzované i při zatajování způsobu nabytí jako krádeže. *Kodex babylonského *krále *Chammurapiho poskytoval v 18. století př. n. l. především ochranu majetku *chrámů a *paláce, kde byla krádež „posvátných věcí“ trestána smrtí a dalších „věcí“ potom náhradou ve výši až třicetinasobku ceny. Peněžitě *sankce za krádež soukromého majetku jsou zde odstupňovány podle sociálního postavení postižených (plnoprávní *občané, muškénové,

*otroci [*společenské vrstvy]). Krádež spojená s *násilím (loupež) byla ovšem také trestána smrtí. K majetkovým deliktům patřila dále zpronevěra, *lichva, podvod a protiprávní užívání cizího *vlastnictví (především polí a pastvin). Zákony nikde obecněji necharakterizují pojem *cti a počestnosti lidské osobnosti. V jednotlivých případech však trestají tělesnými tresty a zmrzačením křivé nařčení a křivé *svědectví před soudem. Typickým činem proti mravopočestnosti bylo *cizoložství, znásilnění a krvesmilstvo (*incest). Tresty za delikty proti životu, *svobodě a *zdraví člověka byly vynášeny pouze v případě poškození plnoprávných občanů a svobodných mužskénů. Vražda byla trestána trýzněním (nabodnutím na kůl) a smrtí, stejně jako únos nedospělé osoby. V některých kazuistických zákonech nalezneme i delikty a zločiny ohrožující bezpečnost vladaře, *státu a nerušený průběh kultovního života. Tak byla trestána smrtí například šenkýřka, která neohlásila přítomnost „podvratných živlů“. Zneužití jinak velmi *autoritativní úřední moci (především kontrolní a soudcovské), spočívající v nadřzování nebo v dodatečné změně rozhodnutí, vedlo k ztrátě *úřadu a k pokutě ve výši dvanáctinásobku hodnoty *sporu. Smrtí byl potrestán vojenský velitel, který se dopustil krádeže nebo zpronevěry „královských darů“. Stejný trest následoval, když velitel kryl zběhy a neohlásil, když se někdo úmyslně vyhýbal vojenské službě, a to i v případě, že poslal za sebe *žoldněře. Vladaři na druhé straně poskytovali vojákům řadu výhod, například chránili po čas služby jejich majetek a osvobozovali je od *daní.

V textech mezopotamských zákonů jsou doloženy následující příklady deliktů: nařčení, udavačství a vydědění (vždy bez udání spolehlivých důvodů a po „osvobozujícím“ *ordálu); bigamie, cizoložství, čarodějnictví, deflorace, dezerce, diandrie, hrubé chování a nakládání mezi rodinnými příslušníky, incest, klamání soudu, krádež, křivé svědectví, lichva, loupež, napomáhání k útěku (otroků, zběhů, stíhaných osob), nedbalost (při výkonu povolání a při zanedbávání povinností spojených s vlastnictvím), nesplnění slibu, odmítnutí přísězné výpovědi, odstranění otrocké značky, opovrhování (manželem, představeným), plenění při živelných pohromách, podvod, *polyandrie, poškození cizího majetku a zdraví, přechovávání ukradeného majetku a uprchlých otroků, polní a zahradní pých, svévolné obdělání cizího pozemku nebo opuštění svěřeného majetku, únos, úplatkářství, vloupání, vražda, zabití, zapření prokazatelných rodinných vztahů, zběhnutí z půdy, zmrzačení, znásilnění, zneužití úřední moci, zpronevěra, zranění osob a hospodářských zvířat (úmyslné, z nepozornosti a z nedbalosti). (Blahoslav Hruška)

Delíla (Dalila), židovská žena, kterou miloval *Samson. Podplacena Pelištejci (Filištínskými), vylákala ze Samsona, že tajemství jeho síly a nezdolnosti je v dlouhých vlasech; dala mu je ostříhat a vydala ho nepřátelům. (Jaroslav Malina)

délkový polymorfismus, *polymorfismus, délkový.

dělnické hnutí, *hnutí, dělnické.

děloha, *uterus, též *metra*, *hystera*.

Délos, malý ostrůvek ve středu *Kyklad, středisko Apollónova kultu. Podle pověstí zde pronásledovaná bohyně *Létó porodila *Artemidu a *Apollóna. V klasické době se kvůli zachování čistoty na Délu nesměl nikdo narodit a zemřít. Roku 425 př. n. l. byl ostrov rituálně *očištěn a jak uvádí historik *Thúkydídés, byly z něho odstraněny i staré *hroby. (Marie Pardyová)

děložní zevní branka, *ostium externum canalis cervicis uteri*, **ostium uteri*.

Delporte, Henri (5. 3. 1920, Tourcoing, Francie – 13. 5. 2002, Lezigneux, Francie), francouzský archeolog; kurátor paleolitických sbírek Muzea národních starožitností v Saint-Germain-en-Laye u Paříže. Jako přítel Bohuslava *Klímy navrhl pro moravský *gravettien nový termín *pavlovien. Je známý pracemi o *paleolitickém umění, zejména o ztvárnění motivu ženy. (Jiří A. Svoboda)

Delvaux, Paul (23. 9. 1897, Antheit, Liège, Belgie – 20. 7. 1994, Veurne, Belgie), belgický malíř a grafik; významný představitel veristického *surrealismu. Zpočátku tvořil

v neoimpresionistickém stylu, poté pod vlivem *expresionismu; pro jeho další vývoj byl rozhodující rok 1934, kdy se v Bruselu seznámil s díly Salvadora *Dalího, Maxe *Ernsta, René *Magritta a zejména Giorgia de *Chirica – do jeho tvorby vstupuje podvědomí a Delvaux rozvíjí tematiku, která podle zakladatele surrealismu André *Bretona „(...) učinila ze světa říši ženy – stále téže – která vládne nad velkými předměstími srdce“: ženy na Delvauxových obrazech, většinou nahé nebo částečně oblečené, netečně stojí jakoby vrostlé do země nebo kráčejí jako náměsíčné klasickými sloupořadími, ztrácejí se v okolní monumentální architektuře a podivně vyhlížejících krajinách, čekají na bezútěšných provinčních nádražích na cosi neurčitého, někdy přitom procházejí proměnami, zapouštějí kořeny, mění se ve stromy: *Růžové stuhy*, 1937; *Mladé ženy v klasické krajině*, 1940 aj.

Tímto zašifrovaným jazykem Delvaux někdy převypráví i známé náboženské a mytologické syžety: například na obraze *Pygmalion* (1939) místo antického sochaře, jenž propadne *lásce k *mramorové soše dívky, již sám vytesal, namaloval „živou“ ženu v podobě antické *venuše, toužící po oživení mramorového torza chlapce. (Jaroslav Malina)

dema, geograficky lokalizovaná subpopulace určitého druhu, nejmenší jednotka celkové populace. (Jiřina Relichová)

demagog (z řečtiny: *démos*, „lid“ a *agógos*, „vůdce“ – „lidový vůdce“), v 5.–4. století př. n. l. byl takto v *Athénách označován politik, který se opíral o lidové masy a zastupoval jejich zájmy. Avšak již antičtí kritikové používali tento výraz v dnešním smyslu, tedy jako označení nevěcného, klamného řečníka, využívajícího libivé fráze, nesplnitelné sliby, překrucování faktů a neznalosti, předsudky a emoce posluchačů. (František Čapka)

demarkační linie (čára), *linie (čára), demarkační.

Demel, Karel (28. 2. 1942, Praha), český grafik, malíř a ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvoval Státní konzervatoř v Praze (1957–1963) a poté působil jako učitel hudební teorie. V letech 1968–1974 studoval na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze v ateliéru Zdeňka Sklenáře a Jiřího *Anderle. Je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

Od počátku prolíná volnou a ilustrační tvorbu v kresbě a původní grafice. Brilantně zvládá *mědiryt, od počátku 80. let 20. století provázený tónovaným hlubotiskem. Vyniká meditativním ponorem pod povrch jevů, vyznačujícím se tíživou lyrikou a smutkem. Podává témata inspirovaná hudbou, mytologií, *buddhismem, literaturou a divadlem, často řazená do cyklů: *Zápisník zmizelého* (1980), *Bedřich Smetana – Má vlast* (1984), *Salome* (1992), *Buddha I–VI* (1998–2001). Ilustroval básně Arthura Rimbauda (*Doušek jedu*, 1977, *Sezona v pekle*, 1991) a Charlese *Baudelaira (*Květy zla*, 1998), jež se řadí k nejznamenitějším výtvarným doprovodům *prokletých básníků v historii české ilustrace. Ztvárnil též *Máj* Karla Hynka *Máchy (1984), *Sólo pro jeden dech* Oldřicha *Mikuláška (1988) a jiná díla české a světové literatury. Je uznáván jako jeden z nejvýznamnějších představitelů imaginativního *realismu 70. a 80. let 20. století a takzvané Sklenářovy školy. (Jaroslav Malina)

Démétér („bohyně matka“), řecká bohyně plodnosti *země a rolnictví. Se svým rodným bratrem a nejvyšším bohem Diem (*Zeus) měla dceru *Koré-Persefonu, kterou unesl *Hádés. Démétér dosáhla toho, že ji Hádés musí na dvě třetiny roku, odpovídající vegetačnímu období, pustit zpět na zem a pouze jednu třetinu roku, kdy *příroda odpočívá, dlí v *podsvětí. (Jaroslav Malina)

demineralizace, ztráta minerálních látek z tvrdých tkání těla (*kostí a *zubů). (Michaela Račanská)

Deml, Jakub (20. 8. 1878, Tasov – 10. 2. 1961, Třebíč), český básník, prozaik, publicista a překladatel. Demlovu tvorbu – obdobně jako například dílo Ladislava *Klímy nebo Josefa *Váchala – lze jen s obtížemi zařadit do vývojového *kontextu české literatury. Avšak u jeho

raných děl, řazených mezi nejzdařilejší české básnické prózy, byl tento problém brzy odstraněn: sami literáti se přičinili, aby literární historiografie vzala Demla na vědomí. K těmto dílům patří zejména sbírka krátkých próz *Moji přátelé* (1913) – věnovaná květinám. K jejímu hravému asociativnímu lyrismu se přihlásili *poetisté. Vývojově iniciativními se staly také Demlovy meditativní prózy *Hrad smrti* (1912) a *Tanec smrti* (1914), předjímající postupy a metody *surrealistické poetiky. Již zde se projevovaly tendence, které provázely celou následující Demlovu tvorbu: smyslová vnímavost, zjitřenost a sklon k mysticismu hledajícímu ospravedlnění lidské existence ve vztahu k *Bohu. Mimo dobové trendy a proudy stála také jeho rozsáhlá následující literární tvorba; literární kritika – až na výjimky – ji odmítala a historiografie ji přijímala se značnými rozpaky: neupírala Demlovi talent, ale vytýkala tvarovou neukázněnost, neúctu k *tradici a *autoritám, žánrovou přelétavost a promíšenost. Jeho tvorba totiž představovala koláž útvarů spadajících do funkčně odlišných jazykových oblastí – nejednou se ocitla na hranici mezi prostě sdělovací, publicistickou, deníkovou a krásnou literaturou.

Demlovy *názory a komunikační strategie vyvolávaly ostré odsudky, nesouhlasné reakce a polemiky, značně přesahující oblast literatury, nebo přehlížení a mlčení, což bylo dáno především skutečností, že byl *kněz, takže čtenářská obec očekávala, že bude obhajovat a prezentovat postoje a hodnoty stanovené přísnými regulami *katolické církve. Dokázal být křesťanský pokorný, schopný prožívat a sdílet bídu, bolest a utrpení svých bližních. Ve svých literárních vystoupeních se ovšem projevoval také jako kverulantský, žlučovitý, ješitný, sobecky sebestředný moralista, který nebyl ochoten sklonit se před žádnou světskou ani církevní autoritou. Jevil se nejednou jako neukázněný tvůrce bez autocenzury a autokritičnosti, který si v rámci krátkého slovesného útvaru často protirečí. Vnímavější části čtenářů bylo i za této situace nicméně zřejmé, že literární tvorba se stala integrální složkou Demlova života a že do ní vstupuje autorova každodennost. Autobiografické zaměření bylo zvláště zřetelné na jeho „denících“ psaných po vzoru Leona Bloye a průběžně vydávaných pod souhrnným názvem *Šlépěje* (1917–1941, 26 svazků).

Základními silami Demlova světa je *Boží milost a pokušení satanovo. Autor směřuje k Bohu, ale je vzrušován a svazován, – a to bez ohledu na skutečnost, že *římskokatolická církev mu přikazovala žít v *celibátu, – *láskou k ženě (*Miriam*, 1916). Klade si rouhačské otázky, prozrazuje temná hnutí své mysli, dává průchod erotickým vzpomínkám a představám. Obdobná témata se vyskytují také v próze *Zapomenuté světlo* (1934), komponované jako otevřený dopis. Zamýšlí se nad láskou pozemskou i teologií lásky. (Jiří Pavelka)

demografická reprodukce, *reprodukce, demografická.

demografie (z řečtiny: *démos*, „lid, obyvatelstvo“ a *grafein*, „psát“), věda o obyvatelstvu zkoumající v závislosti na ekonomických a společenskohistorických podmínkách *zákonitosti jeho rozvoje, sociálního složení, zaměstnání, mobility aj. (Jaroslav Malina)

demografie, historická, subdisciplína *demografie, zkoumající *historické prameny pro demografickou *statistiku historických populací, sledující *konfrontaci s celým dosavadním vývojem demografické vědy, prověřující populační teorie a modelové vzájemné závislosti populačních procesů na konkrétním vývoji všech populací minulosti. (Jaroslav Malina)

demokracie (z řečtiny: *démos*, „lid“ a *kratía*, „vláda“), *vláda *lidu:

1. *společenský systém založený na principu podřízení menšiny většině a zároveň na uznání *rovnosti, *svoboda a politických práv *občanů; součástí moderní demokracie jsou svoboda projevu, *vyznání, spolčování, princip *suverenity lidu (moc vychází z vůle lidu), přičemž tvorba vůle lidu se uskutečňuje všeobecnými *volbami. Termín tedy zpravidla označuje politický princip založený na účasti lidu na řízení *společnosti, podřízení se menšiny většině a uznání svobody a rovnosti občanů. Demokracie není jen označením politického systému, nýbrž je spjata s *hodnotami (svoboda, rovnost) a se způsoby jednání (*tolerance,

ochota ke kompromisům). Na základě způsobu vlády lidu se rozlišuje *přímá a *zastupitelská demokracie.

V dějinách politického myšlení i politické praxe však nalezneme celou řadu dalších specifických „modelů“ demokracie, od antické *polis* a její obhajoby přes *Rousseauovu představu „demokracie bez *liberalismu“ (jako protipólu k *Lockovu „liberalismu bez demokracie“), vlivnou *Millovu obhajobu zastupitelské demokracie, *Schumpeterův model *elitistické (konkurenční) demokracie po současné diskuse o *deliberativní demokracii jako jakési „střední cestě“ mezi liberálním a participačním modelem (*demokracie, participační). V souvislosti s renesancí kosmopolitního myšlení nabývá na aktuálnosti také idea tzv. *globální demokracie jakožto nástroje dosažení *globální spravedlnosti.

Demokracie má kořeny v antice (viz bod 2) a spolu s antickou filozofií se její myšlenka dochovala do *středověku a *novověku. Dlouho byla užívána jako vládní forma v malých *obcích (například ve venkovských obcích ve Švýcarsku); ve spojení s reprezentativními principy (rozhodovali jen volení zástupci, tj. nepřímá) se uplatňovala i ve větších společenstvích. Od *Velké francouzské revoluce se tento zastupitelský systém začal prosazovat v *Evropě (myšlenka všeobecné občanské *rovnosti a národní suverenity) a obrací se proti přetrvávajícím privilegiím *aristokracie. Případný rozpor ustoupil s prosazením všeobecného hlasovacího práva v 19. století tomu, který vznikl mezi liberálním a demokratickým *hnutím a hnutím sociálnědemokratickým. Zatímco liberálové a demokraté dále zdůrazňovali klasická práva svobody (zastávali se *volného obchodu a svobodného konkurenčního hospodářství), sociální demokraté požadovali socializaci výrobních prostředků a prosazení základních sociálních práv pro zaměstnance.

Rozdílný vývoj v západní a východní Evropě podmínil význam prohlubujícího se rozdílu západních a východních demokracií. V západních demokraciích se prosadil princip *konkurence stran (pluralistická vládní forma s ochranou individuální svobody a ochrany menšin díky základním právům), zatímco východní, takzvané *lidové demokracie neznaly konkurenci stran (i když na rozdíl od Sovětského svazu [SSSR] byly jiné strany vedle komunistické povoleny) a jejich vládní systémy spočívaly vesměs na nezaměnitelné nadvládě jedné, tj. komunistické straně, jejíž vůle byla *zákonem. Volby sloužily pouze k potvrzení existujících vládních vztahů a opoziční skupiny neměly šanci uplatnit své politické názory. Rezignací SSSR na hegemonskou úlohu ve střední a východní Evropě koncem 80. let 20. století se i zde začaly prosazovat parlamentní demokracie; rok 1989 pak znamenal přelom;

2. původně starořecké označení politických zřízení městských států, zejména Athén, v 6. až 4. století př. n. l. Vznik demokracie je spjat s rozvíjením *řecké civilizace a s osobností politika a státníka *Kleisthena. *Řekové dokázali ocenit materiální vyspělost svých předoasijských sousedů a zároveň si v *konfrontaci s nimi uvědomovali svou odlišnost, svobodu a nezávislost. V Řecku se nikdy neuplatnily despotické vlády orientálního typu. Přejít od rodového zřízení k rozvinutému městskému státu se uskutečnil poměrně rychle a ve vyspělejších obcích se kromě rodové *aristokracie, která vlastnila značnou část půdy, prosadila i vrstva *obchodníků a *řemeslníků, jež byla zárukou *pokroku a prosperity. V Athénách se na začátku 6. století př. n. l. *Solónovy reformy v Athénách na začátku 6. století př. n. l. ochránily občany před tím, aby přicházeli o svou osobní svobodu kvůli *chudobě a zadlužování. Dalším athénským státníkem, který se zasloužil o rozšíření demokratických *ideálů v praxi, byl v 5. století př. n. l. *Periklés.

Otevřenost vůči všemu novému charakterizovala i projevy řeckého ducha. Oblast *náboženství a myšlení nespoutával východní *fatalismus. Řecká zvědavost, vynalézavost a schopnost překonávat překážky, jak ji charakterizuje odysseovský *archetyp, se odrazila v racionálním vztahu k realitě okolního *světa a ve snaze vytvořit ucelený systém poznání, jaký od 6. století př. n. l. začala vytvářet řecká filozofie. Všechny tyto aspekty lze považovat

za příznivé faktory pro rozvoj individuálního, občanského myšlení, jež motivovalo počátky a rozvoj demokracie v klasickém Řecku. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

demokracie, deliberativní (z latiny: *deliberare*, „zvážit, rozvážit; přemítat, promyslet si; rozhodnout se, usnést se“), jeden z aktuálních modelů demokratického režimu, rozvíjený od tzv. deliberativního obratu v *teorii demokracie na počátku 90. let 20. století. Autoři jako Jürgen *Habermas usilovali o jakousi „střední cestu“ mezi liberálním (reprezentativním, agregativním) modelem demokracie (*demokracie, liberální), který se příliš soustředí na formální proces legitimace *politické autority v podobě voleb a na individuální práva, a modelem republikánským (*demokracie, participační; *republikanismus), který je podle něj příliš eticky „zatížen“, případně není v současných podmínkách uskutečnitelný. V deliberativní demokracii jsou za klíčový zdroj politické *legitimity a zároveň společenské soudržnosti považovány výsledky veřejné diskuse probíhající v rámci férově nastavených procedur (*institucí), přičemž tyto výsledky jsou pro politické představitele závazné. V tomto modelu má tudíž silné postavení *občanská společnost složená z nezávislých a veřejně aktivních organizací.

Výhodou deliberace je podle jejích zastánců *imperativ podřídit politická rozhodnutí racionálnímu dialogu zainteresovaných *občanů, čímž zároveň dojde k posílení prvku *demokracie. V ideálním případě směřuje tento proces k racionálně ospravedlněnému konsenzu, tedy takovému, který je podložen všeobecně přijatelnými argumenty. Požadavek férovosti podmínek a vyslechnutí všech relevantních argumentů zároveň slouží jako pojistka proti etnické, náboženské, sexuální a podobně motivovanému *sociálnímu vyloučení. Z širšího hlediska vybízí teorie deliberativní demokracie k opuštění tzv. distributivního paradigmatu v politickém myšlení vyzdvihujícího význam principů *distributivní *spravedlnosti, a k zaměření se na způsob formování politické vůle. (Pavel Dufek)

demokracie, elitistická (z francouzštiny: *élite*, „výkvět, elita“ (též konkurenční, procedurální), model demokratického režimu, v němž drží politickou moc úzká skupina profesionálních politiků, kteří pravidelně předstupují před voliče se svým programem a snaží se získat jejich podporu na další funkční období. V návaznosti na Maxe *Webera rozpracoval koncept elitistické demokracie Joseph A. *Schumpeter, který kritizoval klasickou teorii demokracie, operující s pojmy obecné vůle a společného blaha, jako utopickou, a obhajoval svoji minimalistickou *verzi spočívající v tržní povaze politického procesu, tedy v konkurenčním boji o hlasy voličů. Pojistkou proti zneužití moci je institut voleb, ve kterém mohou voliči vyjádřit svoji nespokojenost nezvolením kandidáta; namísto substantivních (normativních) kritérií je tak demokracie definována svou metodou. V tomto modelu proto není místo pro výraznější vliv *občanské společnosti; problematická je také otázka ochrany menšin, nebezpečí občanské apatie a *frustrace, a v neposlední řadě rigidita modelu, který nepřipouští žádné alternativy ani možnost kombinace různých druhů demokracie. (Pavel Dufek)

demokracie, globální (z latiny: *globus*, „koule; kotouč; dav, zástup, shluk“ a z francouzštiny: *global*, „souhrnný, celkový, úhrnný, globální“), koncept popisující možné posuny ve světovém politickém uspořádání, které by reagovaly na proces ekonomických, *kulturních a politických změn známý jako *globalizace. Uzavření legitimizačních, rozhodovacích a kontrolních demokratických nástrojů do hranic moderního (národního) státu vede v současné době k tomu, že státy nestačí odpovídat na výzvy globalizace, mezi něž patří moc globálního *kapitálu, environmentální problémy, hrozba globálního *terorismu či ochrana a vynucování *lidských práv; podporu má tento koncept také mezi zastánci *globální spravedlnosti. Jakousi proto-podobu globálně-demokratických struktur lze identifikovat v podobě existujících mezinárodních organizací (*Organizace spojených národů, *Mezinárodní měnový fond, NATO) a transnacionálních aktivistických sítí (Greenpeace, *Amnesty International), jež by při dalším posílení mohly tvořit základ *globálního vládnutí a

v posledku i globální demokracie. V praxi by došlo k rozpuštění dosavadní státní *suverenity a k rozptýlení legitimizačních, rozhodovacích a kontrolních procesů na nadnárodní i subnárodní úroveň, čímž by se globální demokracie vyhnula hrozbě globální tyranie, které se obával už Immanuel *Kant.

Problémem tohoto *ideálu je nejasné řešení napětí mezi jemu inherentním morálním *univerzalismem a kulturním, tj. i hodnotovým *relativismem či partikularismem (*partikulární), který upozorňuje na nepřeložitelnost a neslučitelnost jednotlivých morálních systémů; globální demokracie, podobně jako koncept lidských práv, může být považována až za imperialistický „export“ liberálního Západu. Kromě této principiální kritiky globální demokracie existují i skeptické *názory stran praktického uskutečnění, poukazující na reálnou nemožnost demokratické participace v globálním měřítku – komu budou vlastně globální *autority odpovědné? – a na neexistenci alespoň nějakými *hodnotami spojeného občanstva (*demos), které by se mezi sebou kvůli jazykové odlišnosti koneckonců ani nedomluvalo. Reálně nejprůchodnější se tak jeví umírněné *ideje tzv. liberálního internacionalismu, který prosazuje rozvíjení liberálně-demokratických mechanismů na nadnárodní úrovni – jedná se tedy o reformní návrhy ve směru větší transparentnosti politického rozhodování. (Pavel Dufek)

demokracie, klasická otrokářská, dosáhla vrcholu v *Athénách, zejména za *Periklovy (asi 500–429 př. n. l.) *vlády, v letech 443–429 př. n. l. Athénská společnost se skládala z bohaté vrstvy *otrokářů, středních vrstev *rolníků, *řemeslníků a obchodníků a chudých svobodných *občanů; práv byli zbaveni pouze cizinci a *otroci (ti měli nejhorší postavení, museli pracovat jako veslaři na lodích, v dolech, v řemeslnických dílnách a v *zemědělství). Periklovy reformy zpřístupnili všechny demokratické instituce všem občanům (svobodným mužům starším dvaceti let), všichni občané si byli rovni a tvořili lidový sněm, *úředníci byli vybíráni losem (na jejich činnost dohlížel sněm a soud), stát vyplácel podpory chudším občanům a bohaté nutil, aby pro ně organizovali podpůrné akce (divadla, slavnosti). (František Čapka)

demokracie, konkurenční, *demokracie, elitistická.

demokracie, liberální (z latiny: *liberālis*, „týkající se svobodného člověka, důstojný“), v současné době nejrozšířenější model demokratické formy *vlády, který spočívá na pravidelných a všeobecných *volbách, ústavně zakotvených *občanských právech a *svobodách, vládě práva, nezávislosti soudní moci, tržním *hospodářstvím či většinovém rozhodování při respektu k menšinám. Jedná se o subtyp *zastupitelské demokracie. (Pavel Dufek)

demokracie, lidová, označení státního zřízení, v němž má vedoucí úlohu komunistická strana (případně strany jí podřízené); poprvé uvedena sovětským ideologem Andrejem Alexandrovičem Ždanovem (1896–1948) při zakládání Informbyra (1947) jako nové formy *diktatury *proletariátu; k ustavení „lidových demokracií“ došlo ve státech střední a jihovýchodní Evropy, které se dostaly po *druhé světové válce do vlivu Sovětského svazu – rozhodující obrat nastal v letech 1947–1948 (lidové demokracie se začaly přizpůsobovat sovětskému vzoru – moc převzali komunisté). V Československé republice tento proces vyvrcholil únorovými událostmi 1948, *stalinismem a politickými procesy. Evropské lidové demokracie byly pevně začleněny do sovětského bloku a řídily se stejnými pravidly: monopol komunistických stran, likvidace *demokracie a *svobody, *militarizace života, zestátnění, *centralizace ekonomiky, *kolektivizace zemědělství apod. (František Čapka)

demokracie, neliberální (anglicky: *illiberal democracy*), vedle *liberální demokracie subtyp *demokracie zastupitelské, který sice disponuje pravidelnými a všeobecnými *volbami, ovšem nezaručuje svým *občanům řadu politických a občanských *svobod (svoboda slova, shromažďování apod.). Díky svým demokratickým prvkům se nicméně odlišuje od režimů autoritářských (*autoritarismus). Termín poprvé použil v roce 1997

v článku *The Rise of Illiberal Democracy* (česky: *Vzestup neliberální demokracie*, 1998) americký komentátor a politický analytik Fareed Zakaria (narozen 1964). (Pavel Dufek)

demokracie, paritní, koncept *společnosti, na které se rovným způsobem podílejí ženy a muži, a který stanoví, že jejich úplné a rovné užívání občanství je závislé na jejich rovném zastoupení v politických rozhodovacích pozicích. Podobné nebo stejné úrovně účasti žen a mužů v rozmezí 40 až 60 % v celém demokratickém procesu jsou principem *demokracie. (Jaroslav Malina)

demokracie, participační, systém, v němž se všichni členové skupiny nebo komunity kolektivně účastní rozhodování o významných záležitostech. Obvykle je tento model chápán jako prakticky realizovatelnější *interpretace modelu *přímé demokracie, který není v podmínkách moderních *států uskutečnitelný. Pojem široké a aktivní politické participace (účasti) je také středobodem republikánské tradice v politickém myšlení (*republikanismus), která se vymezuje vůči údajně mechanistickému a hodnoty společenství podřívajícímu liberálnímu chápání demokracie (*demokracie, liberální). Současní autoři kladou v tomto ohledu důraz na hodnotu *občanské společnosti a *veřejné sféry. (Viz též *demokracie, radikální.) (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

demokracie, procedurální, *demokracie, elitistická.

demokracie, přímá, jeden ze dvou obecných modelů demokratického uspořádání (formy *vlády). Na rozdíl od *zastupitelské demokracie s jejími instituty (politické strany, parlament, svazy apod.) a postupy je pro přímou demokracii v podmínkách moderního státu vzorem systém rad. Všechny politické kompetence má příslušná organizace (například občanská iniciativa) a politické problémy prodiskutovávají všichni její členové. Volení zástupci jsou vázáni rozhodnutími organizací. Nositelé mandátu se mění podle rotačního systému, aby se zabránilo vytvoření funkcionářské *kasty.

V dějinách politického myšlení nabýval *ideál přímé demokracie různých podob; nejznámější jsou patrně její antická *varianta (Athénský *městský stát) a na druhé straně její rozpracování v díle Jeana-Jacquesa *Rousseaua, které ovlivnilo jak *Velkou francouzskou revoluci, tak další revoluční pokusy během 19. století. Systém rad navrhovala jako nejlepší politické řešení Hannah *Arendtová. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

demokracie, radikální (z latiny: *radicalis*, „zásadní, rozhodný, rázný“):

1. [politická a sociální teorie], označení pro myšlenkový proud, který se prostřednictvím rozpracování marxistických myšlenek v návaznosti na změny v současné společnosti (tzv. post-marxismus) dostal mimo samotný rámec *marxismu. Zahrnuje přitom různorodé složky politické a sociální teorie, například kritickou teorii, *politiku diference či některé *verze *feminismu. Cílem radikálních demokratů je – jak už z názvu vyplývá – maximální demokratizace společnosti, která zde znamená zahrnutí (inkluzi) a účast nejrozdílnějších menšinových skupin do procesu politického rozhodování, či jeho ovlivňování. To se děje prostřednictvím politizace témat, která jsou v tradičním liberálním pohledu vytlačována mimo oblast politiky, a tudíž mimo oblast demokratické kontroly a demokratického rozhodování: jedná se například o ekonomiku (zejména v čase *globalizace), soukromou sféru (například vztahy nadřazenosti a podřízenosti v rodinách) či environmentální otázky. Významnou roli zde hrají také požadavky po uznání odlišnosti (diference) etnických, třídních, sexuálních a dalších menšin, čímž se radikální demokraté vymezují vůči převládajícímu materialistickému pohledu na demokratickou *rovnost;

2. (též radikálně-demokratické hnutí) soubor sociálních *hnutí, která se ve svých cílech inspirojí ideami radikální demokracie. (Pavel Dufek)

demokracie, reprezentativní, *demokracie, zastupitelská.

demokracie, zastupitelská (též reprezentativní), vedle *přímé demokracie jeden ze dvou základních modelů demokratické formy *vlády. Podstatou zastupitelské demokracie je institut voleb, jehož prostřednictvím přenáší suverénní lid (*demos) svoje oprávnění rozhodovat na

volené zástupce (*politické strany a *hnutí, respektive konkrétní politiky). Zastupitelský charakter má například *liberální demokracie, do radikální podoby dovedly tento model teorie *demokracie elitistické. (Pavel Dufek)

Demokratická unie (zkratka: DEU), česká politická strana pravicového zaměření s výrazně populistickými rysy; zaregistrována 7. 3. 1994. První předsedkyní byla Alena Hromádková. 27. 10. 2001, v době, kdy byl předsedou strany Ratibor Majzlík, došlo k *integraci s *Uníí svobody – vznikla Unie Svobody-Demokratická unie (US-DEU). (Jaroslav Malina)

demokratický centralismus, *centralismus, demokratický.

demokratický socialismus, *socialismus, demokratický.

Démokritos (asi 460–370 př. n. l.), řecký materialistický filozof a encyklopedický vědec. Narodil se v *Abdēře v severním Řecku stejně jako *Prótagorás, jehož byl možná učitelem. Přispěl k rozvoji mnoha oborů (*filozofie, gramatiky, *kosmogonie, medicíny, *sofistiky, *teorie poznání, vojenství aj.). Za základ *světa považoval dva úhelné principy: atomy a prázdno. Spoluobčany nabádal, aby se věnovali *politice, která je prostředkem k odstraňování *konfliktů a zajištění správného fungování *společnosti. (Jaroslav Malina)

démon (z řečtiny: *daimón*, „duch, duševní síla“), v mytologických a náboženských představách nadpřirozená bytost nebo síla, lidem prospěšná nebo škodlivá, nižší *bůh, *héros; v *křesťanství zlý duch, padlý anděl, *d'ábel. (Jaroslav Malina)

V představách obyvatel starověké *Mezopotámie nadpřirozené, fantastické bytosti člověku škodící nebo ho chránící, stojící mezi bohy a lidmi. Zlí démoni jsou ztělesněním a příčinou různých forem nepoznaných a proto obávaných přírodních jevů, nočních přeludů a *nemocí tělesných i duševních, mohli se stát i protivníky samých bohů. Dobří démoni jsou strážnými duchy a *apotropaickými postavami, které stojí člověku po boku, pomáhají mu v nesnázích a odvracejí od něho *zlo. Hlavním pramenem znalostí mezopotamské démonologie jsou zaklínání. Zlí démoni byli považováni za děti boha *Ana a *Země (sumersky: *Ki*), popřípadě bohyně Antu, posly *Namtara, Nergalova služebníka. Jejich sídlem byly *hroby a pustiny. Jejich vyobrazení v podobě lidského těla s orlí, psí, lví, ovčí, hadí, kozí atd. hlavou se dochovala na různých *amuletech a *reliéfech převážně z novoasyrského období. Ze sumerských a akkadských textů je známa celá řada jmen zlých démonů, mnohdy však nelze odhalit jejich individuální rysy a specifiku jejich působení.

Nejčastěji se vyskytuje: 1) Udug, sumersky; Utukku, akkadsky; démonická bytost blíže nespecifikovaná, ve výčtech démonů uváděná převážně na prvním místě, zřejmě démon „vůbec“, též duch zemřelého člověka. Zaklínání proti zlým démonům Utukku byla po období starobabylonském (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) shromážděna do dvojjazyčné sumersko-akkadské sbírky, v níž představy o démonech Utukku splývají s představami o Sedmibožstvu *Sebettu. Někdy je jménem Utukku označován i dobrý strážný duch. 2) Gidim, sumersky; Etemmu, akkadsky; duch zemřelého člověka, který nebyl pohřben nebo opatřen náležitými obětními dary, bloudící světem a škodící živým. Rovněž duch člověka, který zemřel násilnou smrtí, v dětském věku, bez potomků, bez toho, aby se oženil či provdal. 3) Galla, sumersky; Gallú, akkadsky; jméno podsvětních démonů, kteří doprovázeli *Inannu na její cestě z *podsvětí, aby se místo ní zmocnili *Dumuziho. 4) Dimme, sumersky; Lamaštu, akkadsky; démon ženského pohlaví ohrožující především těhotné ženy, rodičky a kojence, působící potrat a různá těžká, většinou smrtelná horečná a zimničná onemocnění, často zobrazován jako žena s odhalenými ňadry, lví hlavou, oslíma ušima a orlíma nohama, kojící psa a vepře a držící v ruce hady. Jejimi nejčastějšími *atributy jsou hřeben a vřeten. Proti jejímu působení byla zaměřena řada zaklínání, která po období starobabylonském byla shromážděna do sbírky (zaklínání převážně v *akkadštině, částečně ale i v *sumerštině) o třech tabulkách v celkovém rozsahu okolo 550 řádek. Vedle magických prostředků jsou v tomto textu zmiňována i některá racionální opatření starověkého lékařství (*lékařství a léčitelství starověkého Předního

východu). 5) Lulilla, sumersky „větrný muž“; Lilú, akkadsky; Kisikil-lilla, sumersky „větrná dívka“; Lilítu nebo Ardat-lilí, akkadsky; noční démoni typu středověkého inkuba a sukuba. 6) Asag, sumersky „ten, kdo zbavuje síly“; Asaku, akkadsky; démon způsobující různé nemoci, později též hypostaze nepřátel ohrožujících *Sumer z okolních horských oblastí, proti nimž bojuje Inanna nebo Ninurta. Apelativum *asakku* označuje rovněž to, co je vyhrazeno bohům nebo panovníkovi (*tabu), a co ostatním působí bolest a nemoc. 7) Pazúzu, akkadsky; démon mužského pohlaví se čtyřmi křídly, pitvorným obličejem, dlouhými rohy, lvími tlapami, orlími drápy místo zadních končetin a ocasem štíra. (Viz též *Namtar, *podsvětí.)

Dobří démoni: 1) Alad, sumersky; Šédu, akkadsky; strážný duch mužského pohlaví, též „životní síla“. 2) Lama, sumersky; Lamassu, akkadsky; strážný duch převážně ženského pohlaví, též „životní síla, tvůrčí schopnost“. Poslové mezi bohy a lidmi, průvodci člověka kráčející po jeho boku, uvádějící ho do *chrámu do přítomnosti božstva, přimlouvající se za něho u bohů mezopotamského *panteonu. Nepřítomnost strážného démona vystavovala člověka neštěstí. Svého strážného démona mohla mít jakákoli osoba, božstvo, lokalita (chrám, *město, země). V novoasyrském období byli démoni Šédu a Lamassu zobrazováni jako okřídlení býci s vousatou lidskou hlavou opatřenou korunou s rohy a jejich sochy byly umístěny u vchodů do paláců. 3) Kuríbu, akkadsky; hebrejsky kerúb; *cherub; (Jiří Prosecký)

Například v Koreji bývá tato bytost nejčastěji spojována s nemocemi, v lidových představách se však od nejstarších dob vyskytují četní raraši, *tokkebi*, kteří obývají opuštěné domy, obří, lišky, tygřice a další. Zvláštními démony jsou neprovdané dívky a svobodní mládenci, nebo lidé, kteří zemřeli daleko od domova a jimž nikdo nepřináší obětiny (tzv. hladoví démoni). Démoni nesměli být zobrazováni, naopak na obydlí se lepily obrázky jejich pokořitelů. Důležité byly prostředky pro jejich zahánění nebo opatření proti jejich vniknutí do domu, jež byly podrobně rozpracovány a tradovaly se po dlouhá staletí. (Miriam Löwensteinová)

démonolatrie (z řečtiny: *daimón*, „duch, duševní síla“ a *latría*, „úcta, uctívání, kult“), uctívání *démonů. (Jaroslav Malina)

démondologie (z řečtiny: *daimón*, „duch, duševní síla“ a *logos*, „nauka, věda“):

1. část systematické teologie zabývající se *démony. Tradiční *teologie soudí, že démoni jsou padlí andělé, kteří se rozhodli pro *zlo a usilují zbavit lidi *naděje na věčnou blaženost tím, že je pokoušejí k *hříchu, ale nemohou člověka zcela ovládnout bez jeho svobodného souhlasu. V současné démonologii se rozlišují příznaky démonického vlivu na člověka od pouze psychopatologických *symptomů;

2. *víra v démony a v jejich působení (například na vznik nemocí). (Jaroslav Malina)

demonstrace (z latiny: *dēmōnstratiō*, „ukazování, vyličení, popis, výklad; dokazování; důkaz“):

1. veřejný hromadný projev požadavků, protestu apod.; často mívá davový charakter;
2. protestní projev smýšlení jedince nebo skupiny;
3. názorné předvedení zpravidla na podporu výkladu;
4. soustava důkazových prostředků a postup, jímž se pomocí této soustavy dokazuje *teze z předpokladů. (Jaroslav Malina)

démos (z řečtiny: *démos*, „lid“), ve starověkém Řecku pojem s více významy:

1. *národ, obyvatelé určitého území. Z hlediska současného politického uspořádání je podstatné *kritérium, respektive definice „lidu“, jež může vycházet z etnických a kulturních, nebo naopak politických *hodnot; viz také *nacionalismus, *Evropská unie, *patriotismus, ústavní;

2. lid v sociálním smyslu, *občané stojící proti rodové *aristokracii, proti nejbohatším v obci, proti *cizincům, proti *otrokům; odtud *demokracie – *vláda lidu;

3. územní jednotka *městského státu s místní *samosprávou (*vesnice, menší *město, městská čtvrť apod.). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Démostenés (384 př. n. l., Paiania, Řecko – 322 př. n. l., Kalavria, Řecko), řecký politik; nejslavnější antický řečník a athénský politik 4. století př. n. l. Bojoval proti rozpínavosti Makedonie; ve svých řečech (*Filippikách*) vystupoval proti makedonskému *králi Filippovi II. (Jaroslav Malina)

démotické písmo, *písmo, démotické.

démy, organizace svobodného městského obyvatelstva v *byzantské říši; plnily funkci lidových shromáždění, místem veřejného projevu býval hipodrom (závodistiště pro soutěže na koních a vozech); podle barev závodníků v hipodromu se soupeřící démy označovaly jako modří, zelení atd. Oba tyto démy se roku 532 společně vzbouřily proti *císaři Justinianovi I. – povstání *Niká (František Čapka)

demytologizace (z latiny: *dē*, „z od, bez“ a z řečtiny: *mýthos*, „mýtus“, *logos*, „nauka, věda; myšlenka, intelektuální činnost; rozum; slovo, řeč; důvod; počet“), odstranění *mýtu, *legendy. Jde v podstatě o popření *mytologie jako relevantní formy výkladu lidských činů a formy poznání. Tento přístup je původně znám z teologických koncepcí interpretujících **bibli* v souladu se světskou zkušeností současného člověka, respektive s aktuální úrovní vědeckého poznání. Demytologizace bývá zpravidla založena na dvou postupech: jednak zbavuje mýty jejich symbolické hodnoty, odděluje je od reálného vyprávění, jednak popírá reálné základy mýtů a odsouvá je do oblasti čiré *fantazie.

Tvorba mýtů i demytologizace se podílejí na formování společenského vědomí a mají veliký význam pro vývoj poznání. V oblasti pojetí společenského vývoje mají významnou demytologizující roli zejména *sociokulturní antropologie, *archeologie a *sociologie. Současná doba je obecně považována za období demytologizace, nebere se už však mnohdy zřetel na to, že vznikají „moderní mýty“, například v oblasti politiky, konzumního chování, ekologie apod. (Jaroslav Malina)

den smíření (hebrejsky: *jom hakkippurim*), židovský *svátek, slavený 10. dne po *Novém roce, pět dní před svátkem stánků (hebrejsky: *sukkot*, Nu 29,1–11). Složitý *rituál popisuje Lv 16,2–34; jádrem bylo vyhánění kozla, nesoucího *hříchů *Izraele, do pouště k démonu Azazelovi a očištění celé *svatyně. V pozdějším *židovství (*mišna, traktát Joma L1–VII,5) se *obřad nahrazuje předčítáním oddílu, který jej popisoval. Na den smíření navazuje i *Nový zákon (Žd 9,7.12; 10,3.20), kde se vykládá, že pravé smíření vykonal *Kristus na *kříži. (Jan Heller)

denacifikace (z latiny: *de-*, „od, z, pryč; dolů“), proces očisty politického a společenského života v Německu a Rakousku po roce 1945 od *fašismu a *nacismu; realizovala se opatřeními proti organizacím a jednotlivým osobám, které byly odstraněny z vedoucích pozic ve *státě a z hospodářského a kulturního života; byla dohodnuta na jaltské (krymské) konferenci (únor 1945) a zakotvena v postupimské dohodě (srpen 1945) jako jeden z hlavních cílů spojenecké okupační politiky. Podle zákona Kontrolní rady č. 2 a 10 z 10. 10. respektive 20. 12. 1945 byla Národně socialistická německá dělnická strana (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP) a jí podřízené organizace i s ní spjaté spolky rozpuštěny; zakázána byla jakákoli nacistická propaganda a přední nacisté byli postaveni před soud.

Německé obyvatelstvo se podrobilo prověrkám a rozdělení do pěti kategorií podle stupně angažovanosti v období nacismu (udílené *tresty představovaly například odnětí svobody, zabavení majetku, zákaz výkonu povolání, ztrátu *úřadu, peněžní pokuty, odnětí pasivního a aktivního *volebního práva). Tento postup se uplatňoval nejprve v americké okupační zóně, od října 1946 i v ostatních zónách, po vzniku obou německých států (1949) ztratil brzy na významu a byl postupně zastaven. (František Čapka)

denár (z latiny: *dēnārius*, „denár [římská stříbrná *mince rovnající se 10–16 assům]“):

1. římská stříbrná mince ražená od roku 187 př. n. l.; hlavní mince středověkých mincovních soustav. V Čechách se denár razil v letech 955–1210;

2. stará česká jednotka hmotnosti v mincovnictví (asi 1 g). (Jaroslav Malina)

denaturace DNA, proces separace řetězců dvoušroubovice *DNA uvolněním vodíkových vazeb mezi *komplementárními bázemi, nastává například při zvýšení teploty, extrémních hodnotách pH. (Michaela Vaňharová)

dendrity, krátké výběžky odstupující z těla *neuronu. Přivádějí nervový vzruch z okolí (například od jiného neuronu nebo z *receptoru) směrem do *perikaryonu nervové buňky. (Lenka Vargová)

dendrogram (z řečtiny: *dendron*, „strom“ a *gramma*, „písmeno, znak, záznam“), obecně diagram tvaru stromu, postihující míru blízkosti mezi *objekty a jejich skupinami; čím jsou si objekty bližší, tím kratší jsou „větve“, které je spojují. „Blízkost“ může být vyjádřena nejen celkovou podobností (například morfologickou nebo genetickou), ale také pořadím štěpení jednotlivých linií během *fylogeneze. Ve fylogenetické analýze (*fylogenetika) se dendrogramy označují jako fylogenetické stromy neboli *fylogenie, v *kontextu jednotlivých taxonomických škol jsou nazývány fenogramy (viz *fenetika), *kladogramy (viz *kladistika) nebo fylogramy (evoluční systematika). (Petr Bureš, Miloš Macholán)

dendrochronologické datování, *datování, dendrochronologické.

dendrochronologie, *datování, dendrochronologické.

Dennett, Daniel Clement (28. 3. 1942, Boston, USA), americký filozof; ředitel Center for Cognitive Studies (Centrum kognitivních studií) a profesor filozofie na Tufts University. Patří k předním představitelům *kognitivní vědy a *filozofie mysli; svým dílem mimo jiné přispěl k formování *memetiky a *evoluční psychologie.

Ve svých dílech věnovaných mysli čerpá z poznatků neurovědy, *psychologie, počítačové vědy, umělé inteligence, *lingvistiky a *evoluční biologie. Při svých výzkumech mysli tak originální způsobem propojil filozofii a přírodní vědy. Od počátku devadesátých let 20. století soustředil svou pozornost na *darwinismus. Darwinovu ideu evoluce *přirozeným výběrem označil za nebezpečnou, neboť k *vysvětlení uspořádání živého světa nepotřebuje žádnou vyšší inteligenci. Dennett se podobně jako Richard *Dawkins svými *názory na povahu biologické evoluce přiklání ke stoupencům adaptacionismu, a je proto někdy označována za představitele *ultradarwinismu.

Při výzkumu mysli se Dennett mimo jiné opřel o model univerzálního *počítače, který v roce 1937 představil britský filozof a matematik Alan Mathison Turing (1912–1954). Turingův stroj dokáže vyřešit každý sebesložitější problém tím, že jej rozloží na jednotlivé instrukce. V tomto smyslu lze i mysl rozložit na „Turingovy stroje“, které vznikly během biologické evoluce a představují klíč k pochopení mysli. Pomyslné Turingovy stroje myslí paralelně řeší úlohy „určování obsahů“, které vznikají v různých částech mozku. Proud obsahů, který je dočasným výsledkem činnosti Turingových strojů, se neustále proměňuje a zpřesňuje. Proto nelze *konkrétní časový okamžik zcela ztotožnit s *vědomím. Mysl vznikla evolucí jako výsledek snahy kontrolovat a predikovat chování druhých. Organismus, který to dokázal s nižší spolehlivostí, s větší pravděpodobností zahynul i se svými geny. Lidé oproti jiným druhům organismů disponují jazykem, který rozšiřuje možnosti kontrolování a predikce chování druhých. Základem mysli je intencionální postoj k druhým, kdy přikládáme druhým myšlenky, přání, motivy či přesvědčení. Intencionální postoj je součástí strategie predikovat chování druhých.

Mezi nejvýznamnější Dennettova díla se řadí *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting* (Volnost pohybu: Žádoucí rozmanitosti svobodné vůle, 1984), *Consciousness Explained* (Vysvětlené vědomí, 1991), *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life* (Darwinova nebezpečná myšlenka: Evoluce a smysly života, 1995), *Kinds of Minds: Towards an Understanding of Consciousness* (1996, česky: *Druhy mysli: K pochopení vědomí*. Bratislava: Archa 1997 [Praha: Academia, 2004, 2. upravené vydání]), *Freedom Evolves* (Svoboda se vyvíjí, 2003). (Martin Soukup)

denominace (z latiny: *denominatio*, „pojmenování, vyjmenování“), označení jednotlivých křesťanských církví různých *vyznání; chápou se jako části jedné církve *Kristovy, odlišené zvláštní naukou a praxí. Název se používá především pro různé protestantské *konfese (*kongregacionalisté, metodisté, *baptisté atd.). (Jaroslav Malina)

denotace (z latiny: *dēnotāre*, „zřetelně označovat, ukazovat“):

1. hlavní význam v ustáleném společenství;
2. vztah jazykové jednotky (jména) k předmětu, který je touto jazykovou jednotkou (jménem) označen. (Jaroslav Malina)

dens, *dentis*, m., plurál *dentēs*, zub, zuby. Zuby jsou tuhé útvary v *dutině ústní specializované k ukousnutí potravy, k jejímu mechanickému rozmělnění a k fonaci. Zuby jsou zasazeny do zubních alveolů a vyčnívají nad alveolární výběžky obou čelistí, čímž vytváří horní a dolní zubní oblouk (**arcus dentalis superior* a **arcus dentalis inferior*). Zub se skládá z korunky (**corona dentis*), krčku (**collum dentis*) a kořene (*radix dentis*). Uvnitř zuby se nachází dřevná dutina (*cavum dentis*). Základní stavební součásti zuby jsou zubovina (**dentinum*), zubní sklovina (**enamelum*), *zubní cement (**cementum*) a *zubní *dřeň (*pulpa dentis*). U dospělých jedinců rozeznáváme čtyři typy zubů: stoličky (**dentēs molares*), třenové zuby (**dentēs praemolares*), špičáky (**dentēs canini*) a řezáky (**dentēs incisivi*). (Lenka Vargová)

dens axis, *kraniálně zaoblený hrot těla druhého krčního obratle (**axis*), podle tvaru nazývaný zub *čepovce – *dens axis*. *Dens axis* s oválnou kloubní ploškou na ventrální straně (*facies articularis anterior axis* pro skloubení s *fovea dentis* na předním oblouku *atlasu) představuje původní tělo atlasu, které přirostlo na horní plochu obratlového těla čepovce. (Ladislava Horácková)

Dental Enamel Hypoplasia, *hypoplazie, dentální sklovinná.

dentalis, -e, zubní.

dentální antropologie, *antropologie, dentální.

dentální mutilace, *mutilace, dentální.

dentální sklovinná hypoplazie, *hypoplazie, dentální sklovinná.

dentēs anteriores, přední zuby, mezi které patří *řezáky a *špičáky. (Michaela Křivanová)

dentēs canini, špičáky, jsou u placentálních savců první zuby za řezáky, původně čtyři, tj. v každé polovině čelisti jeden horní a jeden dolní špičák; v první generaci jsou mléčné, ve druhé generaci stálé špičáky. Mohou být nápadně zvětšené (šelmy, samci některých primátů) nebo naopak chybět (hlodavci). Lidské špičáky jsou protáhlé jednokořenné zuby, korunka vybíhá v ostrý hrot, který má po stranách boční řezací hrany. *Distální řezací hrana je oproti *mesiální delší. Kořen je dlouhý a je ze stran oploštělý. Osa kořene se odklání od korunky distálním směrem. Jsou to nejsilnější a nejhlouběji zakotvené zuby celého chrupu (horní špičák je mohutnější). Dřevná dutina má tvar korunky, kořenový kanálek je většinou jeden. (Jiří Gaisler, Michaela Račanská, Lenka Vargová)

dentēs concreti, nepravá srostlice, ke spojení zárodků zubů dochází za vývoje kořene, tvarová anomálie zubů. (Michaela Račanská)

dentēs confusi, pravá srostlice, kdy za vývoje korunek dochází ke spojení zárodků zubů, tvarová anomálie zubů. (Michaela Račanská)

dentēs connatales, **dentēs praelacteales*.

dentēs decidui (též *dentēs lactei*), dočasné zuby, mléčné *zuby, charakteristický znak živorodých savců (Theria), kteří mají dvě generace zubů (difyodontní chrup). Mléčné zuby představují první generaci a jejich počet je vždy menší než počet stálých zubů téhož druhu savce. Mléčný chrup placentálních savců neobsahuje stoličky, mléčné stoličky člověka (viz dále) jsou z vývojového hlediska zuby třenové (**dentēs praemolares*). Výjimečně se u některých skupin savců mléčné zuby resorbují ještě před narozením. U člověka jsou velikostí, tvarem i počtem přizpůsobeny čelistem dětí a tvoří je soubor 20 zubů. V každém kvadrantu se

nacházejí dva řezáky (**dentes incisivi*), jeden špičák (**dens caninus*) a dvě stoličky (**dentes molares*). Korunky mléčných zubů jsou nízké a široké, mají bílou barvu se slabým nádechem do modra. Kořeny dočasných zubů jsou užší a špičatější, v poměru ke korunce jsou delší než u stálých zubů. Kořeny stoliček se více rozestupují (obemykají základy korunek stálých zubů). Dřeňová dutina dočasných zubů je prostornější než u zubů stálých. Prořezávání (**erupce*) dočasného chrupu je zahájeno asi v šestém měsíci po **narození* a ukončeno ve dvou a půl letech. (Jiří Gaisler, Lenka Vargová)

dentes geminati, tzv. dvojčata, kdy dochází ke spojení pravidelného **zubu* s přespočetným, tvarová anomálie zubů. (Michaela Račanská)

dentes incisivi, řezáky, jsou u placentálních savců, kteří mají původně samostatnou mezičelist (*os incisivum*), horní zuby vsazené do mezičelisti a proti nim stojící dolní zuby; v první generaci jsou mléčné, ve druhé generaci stálé řezáky. Lidské řezáky jsou jednoduché jednokořenné **zuby* s lopatovitou korunkou (horní řezáky) nebo dlátovitou korunkou (dolní řezáky), která je zakončena kousací hranou. Největším řezákem je horní střední řezák, zatímco horní boční řezák je menší. U dolních řezáků je poměr mezi velikostí korunek obrácený. Kořen řezáků je většinou rovný, konický a lehce ze stran oploštělý. Hrot kořene bývá zahnut distálně. Dřeňová dutina kopíruje tvar korunky, kanálek je jeden. (Jiří Gaisler, Lenka Vargová)

dentes lactei, **dentes decidui*.

dentes molares, stoličky, jsou u placentálních savců nejvíce vzadu (kaudálně) ležící zuby, které nemají předchůdce v mléčném chrupu; existují tedy jen stálé stoličky. Termín mléčné stoličky, užívaný v anatomii člověka, odpovídá termínu mléčné třenáky v pojetí **zoologie*, **mammaliologie* i veterinární anatomie. V lidském chrupu jsou to nejmohutnější zuby s hranolovitou korunkou. Na kousací ploše jsou čtyři zaoblené hrbolky, které jsou odděleny hlubokou mezihrbolkovou brázdou. Velikost stoliček klesá distálním směrem (největší jsou první stoličky, nejmenší stoličky třetí). Kousací plocha horních stoliček má tvar zaobleného kosočtverce. Ostré úhly leží mesiovestibulárně a distopalatinálně. Ve vrcholech kosočtverce jsou umístěny dva bukální a dva palatinální hrbolky. Rýha, která odděluje jednotlivé hrbolky, má tvar šikmo položeného písmene „H“. První horní stolička je největším a funkčně nejvýznamnějším zubem horního oblouku. Na palatinální straně korunky bývá někdy přítomen vedle mesioalatinálního hrbolku přídatný hrbolek **tuberculum anomale Carabelli*. Druhá a třetí horní stolička má často jen tři hrbolky. Třetí horní stolička není často prořezána nebo není vůbec založena (**zuby*, redukce). Okluzní plocha dolních stoliček má tvar obdélníka. Hrbolky jsou umístěny ve vrcholech jednotlivých úhlů, mezihrbolková rýha má tvar kříže. U první dolní stoličky, která je největším a funkčně nejdůležitějším zubem dolního oblouku, je pravidelně přítomen pátý hrbolek (leží distálně), mezihrbolková rýha se kolem něj rozštěpuje. Třetí dolní stolička má velmi variabilní tvar korunky a podobně jako třetí horní stolička bývá často neprořezaná. Moláry jsou vícekořenné zuby. Horní jsou tříkořenné (dva kořeny vestibulární, jeden palatinální), dolní dvoukořenné (jeden **mesiální*, druhý **distální*). Třetí stoličky mohou mít pouze jeden kořen, někdy může být počet kořenů zvětšen. Dřeňová dutina kopíruje tvar korunky, kořenné kanálky prostupují jednotlivými kořeny. (Jiří Gaisler, Michaela Račanská, Lenka Vargová)

dentes neonatales, **dentes praelacteales*.

dentes permanentes, stálé, trvalé zuby, druhá generace chrupu živorodých savců (Theria). U placentálních savců je vývojově původní počet 44 zubů. Pokud jsou přítomny všechny typy zubů, jedná se o chrup úplný, pokud některý typ chybí (například špičáky u hlodavců), je to chrup neúplný. Druhotně mohou trvalé zuby zcela chybět (mravenečníci, luskouni) nebo být sestejněny a jejich počet zvýšen až na 250 (delfini). U člověka představují soubor 32 zubů. Při jejich rozdělení podle uložení v **čelistech* do kvadrantů jsou v každém z nich dva řezáky (**dentes incisivi*), jeden špičák (**dens caninus*), dva zuby třenové (**dentes praemolares*) a tři

stoličky (**dentes molares*). Prořezávání trvalých zubů začíná v 6–7 letech a je ukončeno obvykle mezi 14.–15. rokem života. Výjimkou je třetí stolička, která se prořezává později nebo nemusí být vůbec založena. (Jiří Gaisler, Lenka Vargová)

dentes posteriores, zadní zuby, mezi které patří **premoláry* a **moláry*. (Michaela Křivanová)

dentes praelacteales (též *dentes neonatales*, *dentes connatales*), předmléčné, vrozené zuby. Nadpočetné **řezáky* (1–2) v dolní čelisti **novorozence*, jsou tvořeny pouze korunkou, která volně nasedá na sliznici alveolárního výběžku. Korunky nemají většinou typický tvar a jsou křídově matné. Dají se snadno odstranit. Nutno odlišit od předčasně prořezaných mléčných zubů (**dentitio praecox*). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

dentes praemolares, zuby třenové, třenáky, jsou u placentálních savců ty zuby za špičáky, které existují v mléčném i stálém chrupu. Z vývojového hlediska jsou tedy předchůdci stálých třenáků mléčné třenáky, nikoli mléčné stoličky, jak se tyto zuby označují v anatomii člověka (srov. **dentes decidui*). Lidské třenáky mají hranolovitou korunku, která má na kousací ploše dva kuželovité hrbolky (jeden vestibulární, druhý orální). U horních premolárů jsou hrbolky stejně velké, u dolních je vestibulární hrbolka nápadně větší. Oba hrbolky jsou spojeny silnou **mesiální* a **distální* sklovinnou hranou. Na horních premolárech odděluje oba hrbolky mesiodistálně probíhající rýha – **fissura*. Na dolních premolárech jsou hrbolky navíc spojeny silnou hranou, která rozděluje okluzní plochu na dvě jamky. Druhý horní premolár je větší než první, u dolních třenových zubů je poměr jejich velikosti obrácený. Třenové zuby mají jeden kořen, pouze první horní premolár má kořeny dva (palatinální a bukální). Dřeňová dutina kopíruje tvar korunky, kořenové kanálky jsou u prvního horního premoláru dva, u zbývajících premolárů je kanálek jeden. (Jiří Gaisler, Lenka Vargová)

dentice, chrup, označení pro soubor všech **zubů* horní a dolní čelisti. U **člověka* je chrup **heterodontní*, **thekodontní* a **difyodontní*. (Michaela Račanská, Lenka Vargová)

dentice, druhá, soubor stálých zubů (**dentes permanentes*).

dentice, první, soubor dočasných zubů (**dentes decidui*).

dentigerální cysta, **cysta*, dentigerální.

dentin, **dentinum*.

dentin, sekundární, **dentin* nacházející se v dřeňové dutině. Jeho utváření souvisí s biologickými vlastnostmi odontoblastů, které si i po ukončení vývoje **zubu* podržují potenciální schopnost produkovat základní hmotu dentinu. Jestliže jsou **odontoblasty* vystaveny intenzivnímu dráždění, pokračují v sekreční činnosti a vzniká dentin sekundární. V kompletním **chrupu*, který není napaden zubním kazem, toto dráždění představuje **abraze*. Utváření sekundárního dentinu začíná na té straně dřeňové dutiny, kterou se zub setkává při žvýkání (mastikaci) s protilehlým zubem (antagonistou). Jednou z modifikací sekundárního dentinu je dentin nepravidelný (irregulární, reparativní, **terciární*) objevující se u zubů postižených například **zubním kazem*. Po odumření zubní dřeně se tvorba sekundárního dentinu zastavuje. (Michaela Račanská)

dentin, terciární, **dentin* obranný, reparativní, nepravidelný, tvoří se v místě **chronického dráždění* **odontoblastů* patologickým procesem. Od normálního dentinu se odlišuje tím, že téměř neobsahuje dentinové tubuly (jsou-li přítomny, pak je jejich průběh značně nepravidelný). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

dentinogenesis imperfecta, vrozená vývojová vada postihující tvorbu **dentinu*. Je charakterizována neúplnou kalcifikací dentinu, která vede k rychlému opotřebení tvrdých zubních **tkání*. (Michaela Křivanová)

dentinogeneze, tvorba **dentinu*.

dentinum, -i, n., dentin, zubovina, tvoří nejobjemnější část **zubu*, proto určuje jeho tvar. Jedná se o pružnou **pojivovou tkáň* nažloutlé barvy. Je zvláštní modifikací **kostní tkáně*. Obsahuje přibližně 10 % vody, 20 % organických látek (zejména kolagen) a 70 %

anorganických látek (hydroxyapatit); je tvrdší než kostní tkáň. Chybění *vaskularizace a uložení buněk (*odontoblastů) mimo základní hmotu jsou hlavní rozdíly, kterými se dentin od typické kostní tkáňe liší. Buňky dentinu, odontoblasty, v souvislé vrstvě ohraničují dřevnou dutinu. Do základní hmoty dentinu vysílají dlouhé a tenké cytoplazmatické výběžky – tzv. Tomesova vlákna. Dentin sestává ze dvou základních stavebních složek: z výběžků odontoblastů a z tzv. dentinové *matrix, což je zvápenatělá základní hmota. Do kanálků dentinu vybíhají z dřevně senzitivní nervová vlákna, která dosahují až k hranici se sklovinou, proto je dentin citlivý. Dentin je v korunkové části zubu krytý *sklovinou, v kořenové *cementem. (Michaela Račanská, Lenka Vargová)

dentitio difficilis, obtížné prořezávání zubů, nejčastěji bývá spojeno s dolními zuby moudrosti. (Michaela Křivanová)

dentitio praecox, plně vyvinuté mléčné *řezáky, které mohou být vzácně prořezány už při *narození a ohlašují předčasné prořezávání mléčného *chrupu. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

dentoalveolární, týkající se *zubů a zubních lůžek. (Michaela Křivanová)

dentoalveolární cesta přenosu žvýkací síly, *cesta přenosu žvýkací síly, dentoalveolární.

dentogingivální lišta, *vznik a vývoj zubů.

denzitometrie [medicína], metoda měření hustoty (minerálního obsahu) *kostí, používaná zejména při diagnostice *osteoporózy. Provádí se buď na základě měření útlumu *rentgenového záření v kosti (osteodenzitometrie) nebo na základě měření rychlosti ultrazvuku v kosti (ultrasonodenzitometrie). Druhý způsob je zatížen větší chybou, avšak nezatěžuje organismus ionizujícím zářením. (Vojtěch Mornstein)

deonymické příjmení, *antroponymum.

deoxyribonukleová kyselina, *kyselina, deoxyribonukleová.

depigmentace kůže (z latiny: *de*, „z, od, bez“ a *pigmentum*, „barvivo“), vrozený nebo získaný nedostatek či ztráta kožního barviva (pigmentu melaninu) s následným bělavým zabarvením *kůže. Vrozená depigmentace se nazývá *albinismus, získaná (důsledek některých kožních chorob) se jmenuje leukoderma. Vitiligem nazýváme bílé skvrny na kůži (snad autoimunního původu), které provázejí některé choroby. (Ladislava Horáčková)

depopulatio, vyplenění, zrušení, vyhubení, vylidnění.

deportace (z latiny: *dēportātiō*, „vypovídání, odvážení, odnášení; vyobcování“), nucené vystěhování, zpravidla z trestu; bylo běžnou metodou už starověkého *imperialismu představovanou masovým přesídlováním velkých skupin obyvatelstva z dobytých území. Tuto metodu znaly a užívaly všechny mezopotamské civilizace, *Egyptané, *Chetitové a také *Římané nebo *Číňané. Deportace jsou hojně doloženy v nápisech asyrských *králů od Adad-nárářiho I. až do konce trvání *asyrské říše, a proto bývají často považovány za metodu typicky asyrskou i za další doklad brutality asyrského imperialismu. Asyrští králové užívali deportaci jako trestu pro *obyvatelstvo těch států, které porušily vazalskou smlouvu a dopustily se nepřátelského *aktu vůči *Asýrii. Provinilý stát se stal asyrskou provincií a obvykle větší počet jeho obyvatel byl přesídlen, zpravidla do centra Asýrie.

Deportace byly velmi těžkým trestem, neboť zbavily rozsáhlé skupiny lidí domova jejich předků a zprerhaly tak rodové svazky, které byly základem sociální soudržnosti všech starověkých společností. Deportace nebyly pouze trestem, ale plnily i důležité politické a ekonomické funkce: oslabovaly centra protiasyrského odporu a současně pomáhaly „asyrianizaci“ různorodých etnických skupin v říši. Z hospodářského hlediska byly pro centrum nepostradatelným zdrojem pracovní síly, především pro *zemědělství, *řemeslo a armádu. Lidé deportovaní do Asýrie nebyli otroky nebo druhořadými skupinami obyvatelstva, nýbrž stali se normálními *poddanými asyrského krále se všemi povinnostmi, které z toho vyplývaly. Některým se dokonce podařilo dosáhnout vysokého postavení na královském dvoře. Snad nejznámější deportací starověkých dějin bylo přesídlení *Židů z *Judska do

*Babylonie, po dobytí *Jeruzaléma *Nabukadnezarem II., tzv. „babylonské zajetí Židů“; (Jana Pečířková)

Později byly deportace prováděny zejména evropskými mocnostmi; od 17. století do trestaneckých pracovních *koloniích, například do Austrálie, Francouzské Guyany, na Sibiř. K odstranění národních, rasových nebo politických menšin byla použita deportace v Sovětském svazu (SSSR), ale i v nacistickém Německu a v *zemích, které ovládlo (bylo deportováno přes 4,5 milionu *Židů a přes milion *Poláků nejdříve do *ghett, později do *koncentračních táborů). Deportace k nuceným pracím se používá ve *válce proti obyvatelstvu obsazeného území; nacistické Německo deportovalo ve *druhé světové válce asi 5 milionů lidí k „pracovnímu nasazení“; deportace *menšin je v době *míru *Všeobecnou konvencí o lidských právech* zakázána. (František Čapka)

depot (z latiny: *depositum*, prostřednictvím francouzštiny: *dépôt*, „uložený objekt, skladiště“):

1. [archeologie], soubor obvykle většího počtu (nově byla vymezena kategorie jednokusového depotu – tzv. monodepositum) jednoho či různých druhů artefaktů nebo jejich zlomků (případně polotovarů či suroviny), tvořený nejčastěji předměty z jednoho materiálu, záměrně shromážděný (někdy i za dlouhou dobu) a uložený jako *nálezový celek buď na místě aktivně využívaném lidmi (například *sídliště), nebo mimo ně.

Depoty se mohou vyskytnout již ve vrstvách datovaných do období *paleolitu jako hromadné nálezy *barviva nebo *kamenné štípané industrie. Kamenná štípaná industrie tvoří depoty i v mladších pravěkých obdobích (*neolit až *doba bronzová). Od neolitu k ní přistupuje i *kamenná broušená industrie. Keramické depoty se objevují už v neolitu a starším eneolitu, zejména pak v době bronzové. První kovové (*měděné) depoty se vyskytují již v neolitu a *eneolitu, časté jsou pak depoty bronzových předmětů, ukládané od starší doby bronzové. Depoty mincí se poprvé objevují v rámci starověkých civilizací, v našem prostředí až v *době laténské.

Depoty lze vysvětlovat několikerým způsobem: 1. sklad suroviny pro výrobu (tak se vysvětlovaly zejména bronzové zlomky a slitky, *hřivny a žebra; tento *názor se nyní opouští); 2. sklad zboží pro *směnu (celé předměty, zejména série téhož typu; zřejmě například polotovary kamenné broušené industrie, ale i hřivny jako platidla, respektive hodnotové ekvivalenty); 3. úschova majetku a cenností (například středověké poklady mincí); 4. úschova majetku pro využití v posmrtném životě; 5. v mladší a pozdní době bronzové šlo, podle úvah některých badatelů, o záměrné stahování bronzů z oběhu, aby se zabránilo krizi z nadvýroby a zvýšila se poptávka; 6. obětiny a *votivní poklady určené nadpřirozeným silám (například v základech obydlí, především však na nejrůznějších místech v krajině, kde byly tyto mocnosti uctívány; depoty keramických a kovových nádob, které obsahovaly potravinové oběti); 7. uložení rituálních předmětů do země jako ochrana před znesvěcením (například depoty obřadních picích souprav doby bronzové); 8. jako doklady demonstrativního ničení předmětů a ukládání obětí do země pro zvýšení prestiže (v souvislosti se systémem rituální výměny darů a obřady typu *kula, *potlač);

2. [ekonomie], úložka; střadatel může uchovávat cenné papíry doma nebo je může uložit (deponovat) v bance, která pak přebírá správu cenných papírů; odděluje například úrokové kupony od archů a připisuje výnosy na konto majitele depotu (úložky). (Zuzana Bláhová-Sklenářová, Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

depozita, zakládací, zvláštní schrány na drobné magické předměty či tyto předměty samotné, ukládané do země pod základy zdí, rohů či významných míst (například pod podnože *trůnu) před započítím výstavby nové budovy nebo v jejím průběhu (pod horními částmi zdí) na ochranu budovy před neblahými vlivy *světa, zásvětí i *podsvětí. Rozhodnutí o zbudování nové *stavby vyplynulo zpravidla z výroku božstva interpretovaného příslušným *knězem. V případě zahájení zcela nové stavby bylo budoucí staveniště očištěno buď ohněm,

nebo navrstvením kultovně čistého materiálu do stavební *jámy před položením základů (*Chafádží). V případě přestavby starší budovy bylo nutno ze zřícenin vyjmout alespoň jednu *cihlu, před kterou probíhal liturgický provoz tak, jako v původním *chrámu, aby nebyl vzruzen hněv božstva. Chrám se za těchto okolností zpravidla zakládal na nejstarším dosažitelném půdorysu, v některých případech zasypaném čistým pískem. Pro základy novostavby bývalo užito zvláštních stavebních materiálů. Vedle slavnostního pokládání „základní cihly“, o níž nevíme, jak vypadala, užívali staří stavitelé do jejich zdí maltu smíchanou například s olejem či medem nebo jinými cennými materiály. *Obřadů při kladení základů se účastnili i kněží, a to *ášipu, mašmašsu, bárú*, jemuž připadala „archeologická“ povinnost vyhledat nejstarší pozůstatky na lokalitě, a *kalú*, který pečoval o liturgický provoz při přestavbě. O lidských obětech před započítím stavby nemáme z *Mezopotámie bezpečné doklady, pod Aššurbanipalovým Severozápadním palácem v *Ninive se však našlo tělo gazely. Asi nejrozšířenější formou zakládacího depozita jsou takzvané klínové či kolíkové soubory, ukládané někdy do skříněk z pálených cihel. U nich se setkáváme s kolíkem či klínem z trvanlivého materiálu (*kámen, *kov), který bývá zatlučen do země. Zatlučení kolíku symbolizuje pevnost základu stavby. Horní část klínu může mít podobu lidské postavy a depozit někdy doprovází lidská (mužská, božstvo zpodobující) či zvířecí soška, tabulka z trvanlivého materiálu s textem uvádějícím jméno zakladatele, případně i drobné cennosti (*korále či úlomky cenných materiálů, například polodrahokamů). V mladších souborech (od III. dynastie z Uru) nahrazuje postupně kolík zatlučený do země soška. Kolíkové soubory se ukládaly pod stavby od 26. do 18. století př. n. l.

Přibližně od 19. století př. n. l. do raného 1. tisíciletí př. n. l. obsahovala základová depozita jen tabulky s texty, často z kamene či cenných kovů a opět doprovázené drobnými cennostmi. Někdy je také chránily skřínky z *kamene či *hlíny. Od 24. století př. n. l. až do doby seleukovské se v základových depozitech nacházejí texty psané na nosiče v podobě prostých či ke koncům se zužujících válců, hranolů či klínů. Již od středního období *kultury urucké (Tepe Gaura X) se až do raného 1. tisíciletí př. n. l. rovněž objevují základová depozita potravin a nápojů, doložená stolními nádobami. Zhruba stejný chronologický rozsah (od doby *kultury džemdet-nasrské) vykazují pak koncentrace drobných cenností, jako mušlí, drahokamů a polodrahokamů, *zlata a *stříbra doprovázené někdy *pečetními válečky. Z *Mari známe dokonce prázdné prohlubně, do nichž nebyla základová depozita z nějakého důvodu vložena. Jejich původní účel, totiž vymezení *sakrální hranice daného areálu, se zřejmě postupně proměnil v záměr ochránit samotnou budovu. Od doby kolem roku 2000 př. n. l. pak jde v případech jejich ukládání také o snahu panovníků zanechat pro budoucí věky památku na vlastní činy a proslulost. Jak ukazují úvodní verše klínopisné skladby „Narám-Sínova *legenda z Kúty“ („Otevři schránku, pročítej stělu, [již jsem já, Narám-Sín,] syn Šarru-kéna, [napsal pro] budoucí dny!“), byly texty základových depozit v některých případech skutečně považovány za poklady moudrosti dávných věků a nastala-li potřeba, vyzvedávány a jejich studiem hledána rada, jak vyvážnout z obtížné situace. Svůj magický význam a náboj si ovšem základová depozita zachovala až do 1. tisíciletí př. n. l. Z textů určujících příznivé a nepříznivé dny a měsíce (*hemerologie) se totiž dozvídáme, že mezi nešťastná znamení patřil i nález starých základových depozit, *zlata, *stříbra, *mědi, *cínu, *olova, *kamene, „čehokoli pevného a čehokoli, co nelze vyzvednout“ při stavbě soukromého domu. Kromě chrámů chránila základová depozita také stavby paláců a *fortifikací. Pod soukromými budovami přebíraly jejich funkce ochranné magické sošky z hlíny, někdy s nápisy. Proslula soška psa uložená pod prahem a opatřená nápisem: „Pořád měj na paměti, musím ho kousnout!“ (Petr Charvát)

deprese (z latiny: *dēprimere, dēpressiō*, „utlačování, snižování, ponižování“):

1. [psychologie], sklíčenost, skleslost, *úzkost, někdy ústící až do stavu zpomalení životního tempa, ochromení a beznaděje;

2. [ekonomie], fáze hospodářského cyklu charakterizovaná významným snížením produkce, zaměstnanosti, zisků a příjmů, případně i cen. (Jaroslav Malina)

deprese, inbrední, snížení celkové zdatnosti organismu v důsledku *inbridingu. Souvisí s tím, že u druhů s náhodným *oplozením vzrůstá při příbuzenském křížení pravděpodobnost, že se škodlivé recesivní *alely původně „skryté“ v heterozygotním stavu (*heterozygotnost), dostanou do homozygotního stavu a fenotypově se projeví. (Jiřina Relichová)

deprese, mandibulární, otevření úst. (Ladislava Horáčková)

depressor, -oris, m., depresor, stlačovač (například jeden ze *svalů mimických – **musculus depressor anguli oris*). (Ladislava Horáčková)

deprivace (z latiny *dē-privāre*, „zbavovat, omezovat“), dlouhodobé strádání z nedostatku (smyslových, citových, sociálních aj.) podnětů k činnosti určitého druhu. (Jaroslav Malina)

deprivant (z latiny *dē-privāre*, „zbavovat, omezovat“), *člověk, který z různých důvodů (biologických, psychologických nebo sociokulturních) nedosáhl normality v citové a hodnotové oblasti, nebo o ni přišel. Nejedná se o člověka nemocného ve smyslu diagnostické lékařské (neurologické, psychiatrické) kategorie, nýbrž o člověka citově a morálně neúplného, nepovedeného či zmrzačeného. Za řadou negativních jevů dnešní společnosti je možné vidět epidemický výskyt deprivantů. Koncept deprivace a deprivantství u nás prosazují František Koukolík a Jana Drtikolová (*Vzpouřa deprivantů: O špatných lidech, skupinové hlouposti a uchvácené moci*. Praha: Makropulos, 1996).

Deprivant je kategorií antropologickou a sociologickou. Pokud psychicky nemocní lidé představují příslušnou špičku ledovce, deprivanti jsou tělem ledovce pod hladinou, šedou zónou mezi psychicky nemocnými a zdravými, zanořenou do „těla“ společnosti. Velký rozdíl mezi nemocným a deprivantem je však v možnostech ovlivnění chodu společnosti. Deprivantem se člověk může stát v důsledku porušené vazby vůči matce v raném dětství (do osmnáctého měsíce věku dítěte), jednorázovým či opakovaným duševním poraněním během života (zneužívání, život v bídě, tragická událost, *válka a jiné), nesprávnými způsoby ve výchově v dětství nebo v důsledku zneužívání *drog a psychoaktivních látek. Působením uvedených externích faktorů se z člověka *může* stát deprivant, ale *nemusí*. Poškození emoční a hodnotové stránky osobnosti nemusí znamenat nedostatečnou *inteligenci, mnohdy je pravdou spíše opak. Různé aspekty/projevy deprivace jsou také v různé míře dědičné. Deprivantství se však mnohdy přenáší transgeneračně; je například známo, že matky, které mají nejistou vazbu se svým dítětem, měly nejistou vazbu se svou vlastní matkou (viz *rodina – základní funkce, *vývoj dítěte, socioemocionální).

U deprivantů se projevují společensky nežádoucí poruchy chování a poruchy osobnosti, a to jak v dětství, tak v dospělosti. Pro děti je typická opoziční porucha a porucha chování s protisociálními rysy (antisociální chování). Dospělí se mohou jevit jako lidé excentričtí, podivínští, úzkostní a ustrašení (defenzivní deprivanti), nebo mohou mít naopak rysy lidí emočních, dramatických a proměnlivých (ofenzivní deprivanti). František Koukolík a Jana Drtikolová (1996) se domnívají, že při studiu deprivantů je vhodnější operovat s jednotlivými „rozměry“ patologické osobnosti, nikoliv s uvedenými „čistými“ typy. Pro všechny poruchy osobnosti je typická nízká úroveň sebezaměření a ochoty spolupracovat. U deprivantů z nedědičných příčin je v jádru osobnosti úzkost, snadno také podléhají vlivu jiných lidí, zejména organizací. Deprivanti proto snadněji vytváří seskupení, jimž jde o *moc, než normální lidé. Programy těchto organizací přináší deprivantům naplnění a umělý přesah („pro dobro celku“), které jim samotným chybí. Hlavním rysem těchto deprivantských seskupení je parazitismus – jediným cílem se stává přežití a udržení na úkor jiných. Vzhledem k velkému rozsahu skupinového deprivantství v dnešní společnosti autoři hovoří o jejich vzpouře (uvádějí příklady z dnešních průmyslově rozvinutých zemí: bezdomovci, šíření absurdity, nárůst sebevraždnosti, uprchlíci, epidemie některých podob *alternativní medicíny, zmnožení násilnických sklonů, šíření různých *sekt aj.). Největší nebezpečí deprivantů

spočívá v tom, že poškozují samy biologické kořeny lidství a díky vymoženostem moderní vědy a techniky deprivaci šíří dál. (Miroslav Králík)

deputace (z latiny: *dēputātus*, „vyslanec; poddaný, deputátník“), *delegace (poselstvo), zástupci nějakého kolektivu, mající vyřizovat u vlivných osobností či *institucí jeho jménem určitou záležitost; od 16. století vznikl v říšském sněmu stálý výbor – deputace, tvořený z kurfiřtského *kolegia a z kolegia členů obou dalších říšských kolegií. V naléhavých případech zasedal mezi sněmy na sněmu říšských deputací. Také *zemské sněmy a ostatní stavovské svazy svolávaly deputační sněmy. (František Čapka)

deputace, zemská, *úřad zřízený k realizaci nového berního systému, který soustředil ve svých rukou vojenskou, hospodářskou, kontribuční a komorní záležitost vyňatou z pravomoci zemských stavovských úřadů; k ustavení zemských deputací pro Čechy došlo 23. 8. 1748, pro Moravu 18. 7. 1748. Zemská deputace byla podřízena nově zřízené dvorské komisi, nezávislé na české *dvorské kanceláři, představovala počátek byrokratizace *zemské vlády. (František Čapka)

deputát, část mzdy poskytovaná námezdním pracovníkům ve výrobcích, službách nebo naturálních požitcích (zejména v *zemědělství). (František Čapka)

deratizace (z francouzštiny: *dératisation*, „hubení kryš, hlodavců, deratizace“), hubení škodlivých hlodavců, zejména *domácích myší, *potkanů a *kryš, mechanickými nebo chemickými prostředky. (Jaroslav Malina)

derma, -atis, n., kůže, **cutis*, též *integumentum commune*.

dermatoglyfika (z řečtiny: *derma*, „kůže“, *glyphe*, „rýha“), obor zabývající se studiem epidermálních lišt (**cristae cutis*) a z nich složených útvarů – *dermatoglyfů, nacházejících se na povrchu *kůže *člověka a ostatních *primátů; anglický termín *dermatoglyphics* zavedl americký anatom Harold Cummins (1893–1976) v roce 1926. Termín označuje jak obor, tak i jeho předmět. Metodika dermatoglyfiky spočívá v záznamu (otiskování papilárního terénu), hodnocení kvalitativních a kvantitativních dermatoglyfických znaků, jejich srovnávání a *interpretaci. Dermatoglyfy nejsou hodnoceny přímo, ale na základě své stopy. Užívá se standardizovaného otisku; příslušná část těla (prst ruky, dlaň, chodidlo) se potře černou barvou a otiskne na bílý *papír. Poté se hodnotí systém černých čar, představující otisk vrcholů epidermálních lišt. Dermatoglyfika na otiscích rozlišuje a hodnotí celou řadu kvalitativních a kvantitativních znaků. Hlavním typem kvalitativního hodnocení je řazení dermatoglyfů do kategorií podle průběhu a uspořádání epidermálních lišt, tzv. vzorů (anglicky: *dermatoglyphic patterns*). Jan Evangelista *Purkyně (1823) jako první vůbec rozlišil devět základních typů: *flexura transversa*, *stria centralis*, *stria obliqua*, *sinus obliquus*, *amygdala*, *spirulla*, *ellipsis*, *circulus* a *vertex duplicatus*. Stal se tak zakladatelem dermatoglyfiky. Francis *Galton rozlišil tři základní typy: obloučky, smyčky a víry. Nejužívanější *typologie rozlišuje prostý oblouček, stanový oblouček, ulnární smyčku, radiální smyčku, vír, centrální kapsu, postranní kapsu, dvojsmyčku a náhodný vzor (nepravidelný, nezařaditelný do jmenovaných). Moderní typologie využívají *topologických definic. Kvantitativní znaky představují nejčastěji počítání epidermálních lišt mezi definovanými místy otisku, měření vzdáleností a úhlů (například *atd-angle*). Některé znaky lze stanovit u jednotlivce, jiné jsou vlastností souboru jedinců.

Dermatoglyfy jsou velmi variabilní a v určité míře dědičné, v detailu jsou však individuálně specifické. Po *narození jsou téměř neměnné (s výjimkou tzv. vmezeřených linií, [anglicky: *incipient ridges*]), jsou však zakonzervovaným procesem svého vzniku (u člověka ve třetím a čtvrtém měsíci nitroděložního vývoje) a odráží *prenatální podmínky organismu v tomto období. Tyto vlastnosti učinily z dermatoglyfů fenomén využívaný v několika směrech. Neměnnosti a individuální jedinečnosti dermatoglyfů využívá *daktyloskopie a nově též *biometrie k *identifikaci (respektive ověřování totožnosti) jedince při policejním vyšetřování a při vstupu do omezených prostor. Dědičnost dermatoglyfických

znaků je komplikovaná, nikdy nebyla zjištěna jednoduchá forma mendelovské dědičnosti dermatoglyfů. Dědivosti dermatoglyfů se však společně s dalšími somatickými znaky využívalo při rozhodování v *paternitních sporech (Essen-Möllerova metoda). Dermatoglyfické studie řady *chorob (zvláště *chromozomálních aberací) odhalily více či méně charakteristické změny dermatoglyfů při různých chorobných stavech. Etnická dermatoglyfika popsala systematické rozdíly dermatoglyfických znaků (zejména frekvence vzorů) mezi různými populacemi a využívala je k *rekonstrukci příbuzenských vztahů mezi lidskými populacemi. (Miroslav Králík)

dermatoglyfy, obrazce složené z epidermálních lišt na povrchu oblastí *kůže *člověka a *primátů, které představují přizpůsobení specifických oblastí epidermis na přímý fyzický kontakt s vnějším prostředím (viz *cristae cutis, *dermatoglyfika). (Miroslav Králík)

dermatologie (z řečtiny: *derma*, „kůže, pokožka, povrch těla“ a *logos*, „věda, nauka“), kožní *lékařství. Zabývá se výzkumem, diagnózou, prevencí a *léčbou kožních chorob. (Jaroslav Malina)

dermato-, ve složených slovech ve významu „kožně-, kožní“.

derogace (z latiny: *dērogātio*, „odvolání, zrušení“), zrušení *zákona nebo jeho části. (Jaroslav Malina)

Derrida, Jacques (15. 7. 1930, El-Biar, Alžírsko – 8. 10. 2004, Paříž, Francie), francouzský filozof a literární kritik židovského původu; představitel *postmodernismu. Derridovu filozofii lze charakterizovat jako pokus o kritiku „západního racionalismu“: od roku 1962, kdy vyšlo jeho dílo *Edmund Husserl, L'origine de la géométrie* (Edmund Husserl, původ geometrie, česky: *Tradice vědy a skrývání smyslu: Komentář k Husserlovu Původu geometrie*. Praha: Oikoymenth, 2003), byla hlavním předmětem jeho uvažování hluboká skepse vůči zdánlivě zaručené vědeckosti tradic evropského *humanismu a *osvícenství. Derridova kritika se koncentruje jednak proti dílu Georga W. F. *Hegela, které představuje jakési vyvrcholení západní racionalistické tradice, a jednak proti dílu Martina *Heideggera.

V Derridově *reflexi západního *racionalismu intervenuje pojem písma, jímž se snaží zpochybnit kategorii smyslu, *subjektu, zdroje, dějin a uvést do pohybu hranice mezi disciplínami a *diskurzem. Svými analýzami písemnictví a psaní v dílech *De la grammatologie* (O gramatologii, 1967) a *L'écriture et la différence* (Písmo a odlišnost, 1967) chce Derrida odhalit onen tvrdošíjný *logocentrismus, který „písmo“ (*écriture*) definuje pouze jako jakýsi *sekundární fenomén „řeči“ (*parole*), jež podle modelu jednoznačné reprezentace sugeruje *identitu a prezenci. K nosnému pojmu své filozofie, k pojmu *différence* (odlišnost, rozdílnost), dospívá právě v kritickém odmítnutí této *sugesce a v kritické *konfrontaci s pojmem transcendentálního subjektu, na kterém staví filozofie *vědomí. V tomto směru podrobuje kritice zejména *Husserlovu teorii znaku. Spolu s Michelem *Foucaultem a Gillesem Deleuzem (1925–1995) je považován za hlavního představitele současné francouzské filozofie a za zakladatele *dekonstrukce. (Jaroslav Malina)

desátek, od *středověku daň (desátý díl úrody) odevzdávaná zejména *katolické církvi podle ustanovení *Starého zákona. Původně byl desátek naturální, později peněžní dávkou, existovaly tak desátky z medu, ryb, snopů, *soli apod.; určen byl *kostelu, na výživu *kněze, chudým a *biskupovi. V Čechách byl zrušen v roce 1848. (František Čapka)

desátek, horní, *urbura.

Desatero (Desatero přikázání) (řecky: *dekalog*), běžný název pro deset příkazů (v *judaismu a *křesťanství stručný souhrn Božího zákona), zapsaných ve *Starém zákoně dvakrát, a to v Ex 20,1–17 a s několika malými odchylkami ještě i v Dt 5,6–21. Chápáno též jako shrnutí podmínek, jež mají lidé plnit ve smluvním svazku s *Bohem. Podle biblického textu původně napsáno na dvou kamenných deskách, které opatroval *Mojžíš (13. století př. n. l.) a podle tradice ukryl *Jeremiáš (přelom 7. a 6. století př. n. l.) před vojsky babylonského krále

*Nabukadnezara II. (604–562 př. n. l.); na první přikázání o vztahu k Bohu, na druhé o vztahu k bližním. V **bibli* jde o souvislý text obsahující více příkazů (zákazů) než deset. Jejich shrnutí pod deset článků se liší mezi judaismem a různými větvemi křesťanství. To se týká též stručného znění Desatera v katechismech. *Ježíš Kristus označuje plnění přikázání za podmínku vstupu do *Božího království a shrnuje Boží zákon do dvojího přikázání *lásky.

Jméno *dekalog*, „deset slov“, jim dali *církvní Otcové, jmenovitě Eirénaios a Kléméns z Alexandreie, oba z 2. století n. l. O přesné číslování Desatera se již od *starověku vede *spor; židovská, římsko-katolická i protestantská tradice čísluje každá trochu jinak. Jádro Desatera je nepochybně velmi staré, ale jeho nynější podoba je výsledkem dlouhého literárního a zřejmě také liturgického růstu. Desatero se již odedávna recitovalo při bohoslužbách. Jeho původní podoba byla nepochybně stručnější nežli dnes, o její přesné znění se však vede spor a lze je rekonstruovat jen přibližně. Odedávna se Desatero dělilo na dvě desky (Ex 31,18; 32,15; Dt 10,1–11), které Ježíš shrnul do dvojediného přikázání lásky k Bohu a bližnímu (Mt 5,21n; 19,18nn).

Desatero je klasickým příkladem *apodiktického práva, které říká, co se smí nebo nesmí, na rozdíl od *kazuistického práva, které přikazuje, co se má stát, když nastane určitý popisovaný případ (latinsky: *casus*). (Jan Heller, Jaroslav Malina)

Descartes, René (31. 3. 1596, La Haye, Francie – 11. 2. 1650, Stockholm, Švédsko), francouzský filozof, matematik, fyzik a fyziolog; představitel novověkého racionalismu, dualista. Hlásal, že pochybovat lze o všem, ne však o pochybujícím *subjektu. (*Cogito, ergo sum* – „Myslím, tedy jsem.“) Lidskou bytost chápal jako svéprávný, nezávislý a samostatný subjekt. Jeho gnozeologický princip vychází z *dualismu *subjekt (*vědomí sebe sama) a *objekt (věc, předmět, skutečnost stojící mimo objekt). V přírodovědném spisu *Regulae* (1628, česky: *Regulae ad directionem ingenii – Pravidla pro vedení rozumu*. Praha: Oikoymenth, 2000; předtím ještě: *Pravidla o tom, jak máme řídit svého ducha*, 1936) uvádí, že všechny zvířecí, jakož i podvědomé pohyby lidské (například reflexivní pohyby při bolestivém podnětu) jsou kontrolovány podvědomým mechanismem, automatismem živých tvorů.

Roku 1632 napsal spis *Traité de l'homme* (Pojednání o člověku), ale ze strachu před *inkvizicí, která roku 1633 odsoudila italského badatele Galilea *Galileiho, se bál spis za svého života zveřejnit. V tomto traktátu, který vyšel až roku 1662 pod názvem *De homine* (O člověku), navrhl Descartes model *člověka jako stroje (*machine de terre*, „zemský stroj“), který sestává z fyzického těla (*res extensa*, „věc rozprostraněná“) a racionální a nesmrtelné duše (*res cogitans*, „věc myslící“). Tento stroj byl původně stvořen *Bohem, ale od té doby pracuje samostatně na základě *zákonů mechaniky. Zvířata jsou pouze stroje, zatímco člověk má navíc myslící duši (její sídlo klade do *šišinky mozkové). Nervový systém přirovnává k hydraulickému systému trubek, naplněných jemnou látkou – *Spiritus*. Pomocí hydrauliky nervového „potrubí“ tak podle něho jsou směrem k mozku přiváděny vjemy a automaticky odváděny jim adekvátní pokyny k pohybu. Tak vznikla jedna z prvních intuitivních představ *reflexního oblouku. Filozoficky podložil vznikající matematickou přírodovědu a je zakladatelem analytické geometrie.

Svým úsilím o pevné sebe-založení subjektu v *rozumu a *vírou v možnost nezpochybnitelného *poznání prostřednictvím vědecké metody se zařadil po bok Francise *Bacona jako jeden z ideových tvůrců moderního projektu poznání a ovládnutí *přírody; tomu odpovídá častá kritika „karteziánského racionalismu“ například od postmoderních autorů (*postmodernismus). Političtí myslitelé Friedrich August von *Hayek a Angličan Michael Oakeshott (1901–1990) zase v Descartově díle viděli zárodky mylného a nebezpečného přesvědčení, které nazývali „konstruktivistickým racionalismem“, respektive „racionalismem v politice“ – tedy víry ve schopnost lidského rozumu racionálně a „správně“

uspořádat samotnou lidskou *společnost, s jejímiž neblahými důsledky v podobě *totalitních *ideologií a režimů (*totalitarismus) se lidstvo muselo ve 20. století potýkat.

Z díla: *Discours de la méthode* (1637, česky: *Rozprava o metodě*. Praha: Svoboda, 1992, 3. vydání; 1. a 2. vydání 1933, 1947 [Praha: Laichter]; předtím ještě: *Rozprava o metodě, kterak správně mysliti a hledati pravdu ve vědách*, 1882), *Meditationes de prima philosophia* (1641, česky: *Meditace o první filosofii*. Praha, 2003; vyšlo již 2001 jako dvoujazyčný, latinsko-český text *Meditationes de prima philosophia – Meditace o první filosofii* [Praha: Oikoymenh]; předtím ještě další vydání, například v roce 1889: *Úvahy o první filosofii, ve kterých jsoucnost' Boží a duše lidské od těla rozdílnost' se dokazuje*). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

descendence (z latiny: *dēscendere*, „odvozovat se, mít počátek; sestupovat; táhnout, vtrhnout, vnikat“), kulturně definovaný vztah mezi potomky a předky; na základě pravidel descendence může být jedinec po *narození afiliován do určité descendenční skupiny či skupin, ve kterých získává určitá práva a povinnosti; obvykle se rozlišují patrilineární, matrilineární a kognatická (bilaterální) descendenční pravidla a s nimi spojené patrilineární, matrilineární, bilineární a kognatické (*bilaterální) descendenční skupiny; o souhrnu specifických descendenčních pravidel, descendenčních skupin a descendenčních vztahů je možné hovořit jako o *typech či *variantách descendenčních systémů. (Jaroslav Skupnik)

descensus, -us, m., sestup.

descensus testis, sestup *varlete, je proces, který probíhá během nitroděložního vývoje. *Varle s *nadvarletem vznikají za vývoje v dutině břišní na úrovni obratlů L₁₋₂. Leží retroperitoneálně, k parietálnímu *peritoneu je poutá široká *řasa (*mesorchium*). Během dalšího vývoje varle s nadvarletem sestupují *kaudálním směrem k místu definitivní polohy v *šourku. V třetím měsíci nitroděložního vývoje se tyto útvary nacházejí v jámě kyčelní, mezi 4. až 7. měsícem leží při vstupu do *tříselného kanálu. V tomto období se nezávisle na sestupu varlete a nadvarlete vsune do **canalis inguinalis* peritoneální výchlipka (*processus vaginalis peritoneae*), která vystylá základ skrotální dutiny. Během posledních měsíců prenatalního vývoje sestoupí do *skrota také varle s nadvarletem. Varle se vtlačí zezadu do *processus vaginalis testis*, čímž na něm vzniká dvojitý peritoneální obal (**tunica vaginalis testis*). Jeho *lamina visceralis (epiorchium)* kryje povrch varlete a nadvarlete, *lamina parietalis (periorchium)* je zevním listem. *Processus vaginalis testis* se po sestupu varlete do skrota od peritoneální dutiny v oblasti tříselného kanálu oddělí a uzavře se. Mezi oběma listy se nachází dutina – *cavum serosum scroti*. Na sestupu varlete se podílejí dva mechanismy. V první fázi je sestup varlat *relativní. Vazivový pruh (*gubernaculum testis*), připojený k dolnímu pólu varlete a připevněný do základu skrota, oproti okolním strukturám prakticky neroste a proto „stahuje“ varle kaudálním směrem. Konečný sestup varlete tříselným kanálem do skrota je již děj aktivní, na němž se podílejí: zkracování *gubernaculum testis*, kontrakce stěny břišní a zvýšený nitrobřišní tlak. Varlata sestouplá v šourku jsou jednou z nejvýznamnějších známek donošenosti *plodu mužského pohlaví. (Lenka Vargová)

desegregace (z latiny: *de-*, „od, z, pryč; dolů“ a *sēgregātiō*, „odlučování, oddělování“), proces odstranění rasového dělení (*segregace) v americké společnosti. Započal již v 19. století po americké občanské válce (zrušení *otroctví, udělení občanství a *volebního práva obyvatelstvu), až do poloviny 20. století však byla prosazována doktrína „rovni, ale oddělení“. V roce 1909 bylo založeno Národní sdružení pro pokrok barevného obyvatelstva s cílem odstranit segregaci (narazilo na silný odpor na jihu USA). V roce 1948 vydal prezident Harry Truman (1884–1972) zákaz segregace v americké armádě (za *druhé světové války sloužilo na 1 milion černochoů v americké armádě). Mezníkem v procesu desegregace byl rok 1954, kdy Nejvyšší soud USA vydal rozhodnutí o zrušení segregace na státních školách. K oficiálnímu zákazu segregace vedlo až *hnutí Martina Luthera Kinga (1929–1968) za občanská práva a přijetí Zákona o občanských právech (1964; postavil mimo *zákon

segregaci na školách, veřejných prostorech a v zaměstnání) a Zákona o volebních právech (1965; zakázalo volební nařízení diskriminující afroameričany). (František Čapka)

deset dobrých skutků (tibetsky: *gewaču [dge-ba-bču]*), v buddhistickém pojetí se chápou jako opak *deseti špatných skutků, a tudíž jednotlivé dobré skutky či „ctnosti“ jsou formulovány v negativním tvaru: 1. nezabíjet, 2. nekrást, 3. nesmilnit, 4. nelhat, 5. nepomlouvat, 6. neužívat hrubých slov, 7. nechlubit se, 8. nebýt chamtivý, 9. nebýt zlomyslný, 10. nemít heretické *názory. (Josef Kolmaš)

deset špatných skutků (tibetsky: *migewaču [mi-dge-ba-bču]*, případně *lämigewaču [las-mi-dge-ba-bču]*), v buddhistickém pojetí se chápou jako opak *deseti dobrých skutků: 1. zabíjet, 2. krást, 3. smilnit, 4. lhát, 5. pomlouvat, 6. užívat hrubá slova, 7. vychloubat se, 8. být chamtivý, 9. být zlomyslný, 10. mít kacířské *názory. (Josef Kolmaš)

deska, náhrobní, *náhrobek.

deska, Rosettská, neúplně zachovaná čedičová deska (114x72 cm), objevená v roce 1798 v egyptském přístavu ar-Rašíd (francouzsky: Rosette). Její text, zaznamenaný řeckým a dvojím egyptským písmem (hieratickým a démotickým), obsahuje kněžský dekret na počest Ptolemaia V. (196 př. n. l.). Jeanu-Françoisovi *Champollionovi Rosettská deska umožnila rozluštit *egyptské písmo v roce 1822. Uložena v Britském muzeu v Londýně. (Břetislav Vachala)

deskripce (z latiny: *dē-scribere*, „napsat, opisovat, zobrazovat, kreslit“), popis, popisování.

deskripce, emická, *metoda emické deskripce.

deskripce, etická, *metoda etické deskripce.

deskriptivní archeologie, *archeologie, deskriptivní.

desky, dvorské, vedeny od 80. let 14. století (do 18. století) u českého královského *dvorského soudu pro záležitosti osob, které byly v *lenním vztahu k českému *panovníkovi; šlo o úřední knihy, které sloužily mimo jiné k zápisu statků přecházejících *odumrtí na *krále a také pro lenní záležitosti týkající se královských služebníků, *rychtářů královských obcí apod. (František Čapka)

desky, zemské, označení pro zápisy o jednání (usnesení) *zemských soudů v Čechách a na Moravě, založeny za Přemysla Otakara II. (kolem 1233–1278) v polovině 13. století (nejstarší zápis je z roku 1287, to však již byly zavedeny); potvrzovaly držbu a změny ve vlastnictví šlechtických statků. Z původních púhonných desek (trestně právních) se vyvinuly například desky trhové (pro prodej a směnu), desky zápisné (zápisy dluhů), desky památné (sněmovní rozhodnutí). Ve starší době byly zemské desky označovány podle barvy na vazbě hřbetu (na 113 barev). Platily do roku 1794, pak se začala vést takzvaná hlavní kniha zemských desek (podle krajů, panství, statků); po roce 1851 jejich vedení skončilo. Na Moravě vznikly v roce 1348, do roku 1642 existovaly ve dvou řadách (brněnské a olomoucké), poté jen v Brně. Koncem 14. století byly založeny zemské desky také ve slezských knížectvích krnovském a opavském (při opavském soudu). Desky zemské jsou významným historickým pramenem. (František Čapka, Jaroslav Malina)

despotie (z řečtiny: *despotés*, „pán, vládce, autokrat“):

1. *vláda s neomezenou mocí, kdy vztah vládce k ovládanému je prakticky vztahem pána a *otroka. V despotii rozhoduje pouze osobní, neomezená vůle (zvíle) panovníka. Od *autokracie se liší jen minimálně a spolu s *tyranií patří ke klasickým záporným formám *monarchie. Tato forma vlády byla charakteristická zejména pro starověké státy na *Předním a *Středním východě a v Africe;

2. stát spravovaný takovou vládou. (Jaroslav Malina)

despotismus (z řečtiny: *despotés*, „pán, vládce, autokrat“):

1. despotický způsob *vlády nebo jednání, libovůle;
2. ničím neomezená vláda jednotlivce nebo skupiny. Od konce 18. století se v západních jazycích tento termín často zaměňuje s *tyranií. Jako označení vlád s neomezenou mocí byla

tato slova spojována s výrazy *absolutismus, *diktatura (v moderním slova smyslu) a *totalitarismus, nebo jimi nahrazována.

Termín despotismus však byl po dvě tisíciletí naplňován rozličným obsahem. Původní význam mu vtiskl *Aristotelés, jiné užití se mu pak dostalo v raně novověkém politickém myšlení (například Jean *Bodin, Thomas *Hobbes, John *Locke), jiné nacházíme v 18. století u Charlese *Montesquieua a konečně i politické myšlení 19. a 20. století (například Karl *Marx, John Stuart *Mill, Alexis de *Tocqueville) nalezlo pro tento termín jiné použití. Toto slovo však téměř vždy vyvolávalo pejorativní asociace. (Jaroslav Malina)

destalinizace (z latiny: *de-*, „od, z, pryč; dolů“), proces částečného odklonu od směrnic a metod osobní *Stalinovy *diktatury (*stalinismus), zahájený Nikitou Sergejevičem Chruščovem (1894–1971) na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) (1956) po smrti Stalina v roce 1953. *Kult osobnosti Josifa Vissarionoviče Stalina (1878–1953) a teroristická opatření stalinského období byly odsouzeny, avšak vlastní příčiny a mocenský monopol jedné strany zůstaly nedotčeny. (František Čapka)

destička, identifikační, kovová destička vkládaná do rakve a obsahující nápis s důležitými údaji o zemřelém. (Josef Unger)

destička, nátepní, destička (ze dřeva, *kosti, *kamene, *mědi, *zlata, *bronzu aj.) s dvěma, čtyřmi i více otvory nebo zářezy pro přivázání na vnitřní stranu zápěstí, kde chrání lukostřelce před zpětným úderem tětivy *luku. V prehistorii je charakteristická zejména pro *kulturu se zvoncovitými poháry v období *eneolitu. (Karel Sklenář)

destrukce (z latiny: *dēstrūctiō*, „zničení, rozrušení“), zničení, rozrušení, zkáza.

destrukce kosti, permeativní, mnohočetná drobná osteolytická ložiska postihující všechny kostní struktury. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Destutt de Tracy, Antoine Louis Claude (20. 7. 1754, Bourbonnais, Francie – 9. 3. 1836, Paříž, Francie), francouzský filozof, představitel francouzského pozdního *osvícenství a tvůrce pojmu *ideologie. Po vypuknutí *Velké francouzské revoluce a ustavení *Národního shromáždění se Destutt de Tracy, důstojník a liberálně smýšlející aristokrat, připojil jakožto La Fayetteův přítel k zástupcům Třetího stavu. Během Teroru byl uvězněn. Destutt de Tracy a lékař Jean Georges *Cabanis reprezentovali ateistické křídlo francouzského osvícenství, jehož představitelé doufali, že empirická věda zcela nahradí náboženství. Destutt de Tracy rozlišil mezi „fyziologickou ideologií“, zabývající se somatickou problematikou, a „racionální ideologií“, zaměřenou na mentální a etické aspekty lidské existence. V roce 1796 uvedl termín „ideologie“ jako název „vědy o idejích“, která se měla zabývat vytvářením idejí (psychologie), jejich vyjadřováním (gramatika) a kombinací (*logika) a jež se měla stát základem francouzského všeobecného vzdělávacího systému. Uveřejnil pět obsáhlých svazků *Éléments d'idéologie* (Základy ideologie) zahrnující díl věnovaný samotné ideologii (1801), gramatice (1803), logice (1805) a dvousvazek o problematice vůle, politické ekonomii a morální filozofii (1815). Později byla za ideology označována skupina myslitelů a veřejných činitelů, kteří se scházeli v letech 1794 až 1809 v salonu *Helvétiovy vdovy v Auteil, podíleli se na vydávání periodika *La Décade philosophique*, podporovali republikánské zřízení a tvořili umírněnou *opozici vůči *Napoleonovi. Kromě Destutta de Tracyho k nim náleželi například Constantin François Chassebeuf de Boisgiray (Volney), Jean Georges Cabanis, Pierre Claude François Daunou, Joseph Marie Degérando, Dominique Joseph Garat, Pierre Louis Ginguené, Pierre Louis Laromiguière, Pierre Louis Roederer, Pierre Roussel a Jean Baptiste Say.

Destutt de Tracy se účastnil obdobně jako Georges *Cuvier a Jean Baptiste *Lamarck činnosti *Société des Observateurs de l'Homme*, kterou založil v roce 1799 spisovatel Louis François Jauffret a jež představovala pravděpodobně první antropologicky a etnologicky zaměřenou společnost na evropském kontinentě. Roku 1808 byl Destutt de Tracy zvolen

členem l'Académie française a v roce 1832 l'Académie des sciences morales et politiques. (Ivo T. Budil)

Dešret („Červená země“), staroegyptské označení území přiléhajících k obdělávanému nilskému údolí a deltě, na rozdíl od *Kemet („Černé země“). Červenou zemi Egyptané považovali za sídlo nepřátelských sil, *zla a *chaosu, ovládané bohem pouští *Sutechem. (Břetislav Vachala)

deštný prales, *les, tropický deštný.

détente (z francouzštiny: *détente*, „uvolnění, popouštění; zmenšení napětí“), období zmírnění mezinárodního napětí v letech *studené války; první náznaky po smrti Josifa Vissarionoviče *Stalina (1953) přerušeny sovětským vojenským zásahem proti *revolucím v Polsku a Maďarsku v roce 1956 a berlínskou (1958–1961) a karibskou *krizí (1962), které přivedly svět na samotný okraj jaderného konfliktu. K uvolnění došlo od počátku 70. let 20. století, ačkoliv bylo provázeno a brzděno novými mezinárodními krizemi (arabsko-izraelské *váčky, válka ve Vietnamu). Klíčovou otázkou politiky détente se stala zásada respektování sfér vlivu obou supervelmocí; minimalizován například dopad sovětské okupace Československa (1968) a převratu v Chile (1973) na globální politiku.

Nejdůležitější výsledky: 1. dohody v oblasti kontroly zbrojení – smlouvy o zákazu jaderných zkoušek v atmosféře, pod vodou a v kosmickém prostoru (1963), o zákazu rozmístování zbraní v kosmu (1967), o nešíření jaderných zbraní (1968), o omezení jaderných zkoušek (1971), smlouvy SALT (omezení jaderných zbraní); 2. *normalizace vztahů mezi Spolkovou republikou Německo (SRN) a jejími východními sousedy – smlouvy s Polskem (1970), Československou socialistickou republikou (1972), Svazem sovětských socialistických republik (1970), Německou demokratickou republikou (1972); 3. podpis *Závěrečného aktu* Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (1. 8. 1975).

V 70. letech se Sovětský svaz pokusil zneužít tento proces k posílení svých pozic ve *Třetím světě (s jeho pomocí dosazeny represivní režimy v Somálsku – 1974, v Etiopii – 1977, rozpoutána *občanská válka v Angole – 1975). Tečku za obdobím détente udělala sovětská invaze v Afghánistánu v prosinci 1979 a krize komunistického režimu v Polsku, jež vyvrcholila vyhlášením *výjimečného stavu v prosinci 1981. (František Čapka)

determinanty zdraví a nemoci [medicína], determinanty, které určují, popřípadě výrazně ovlivňují zdraví, zjišťování, výskyt, šíření a trvání *nemoci, možnosti uzdravování i dopad následků nemoci. Obvykle se připomínají hlavní skupiny determinant *zdraví, a to genetický základ, životní prostředí, chování lidí a *zdravotnické služby. Determinanty zdraví se někdy dělí na faktory fyzikální (například teplota, záření), chemické, biologické a sociální. Ukazuje se, že v současné *společnosti hrají rostoucí roli *sociální determinanty zdraví. (Jan Holčík)

determinanty zdraví, sociální [medicína], determinanty podstatně ovlivňující zdravotní osudy jednotlivců a sociálních skupin. I když sociální determinanty *zdraví vyvolaly oprávněnou pozornost již v 18. století, předmětem soustavného studia se staly až v posledních padesáti letech, a to zejména v souvislosti s překotným růstem nákladů na zdravotní péči a se stagnací zdravotního stavu obyvatel.

V současnosti se připomíná těchto deset sociálních determinant zdraví: (1) Sociální *gradient – špatné sociální a ekonomické podmínky výrazně nepříznivě ovlivňují zdraví lidí. Lidé žijící ve špatných sociálních poměrech jsou vystaveni většímu riziku vážného onemocnění a předčasné smrti ve srovnání s těmi, kteří patří k vyšším společenským vrstvám. (2) *Stres – sociální a psychologické okolnosti mohou vést k trvalému stresu. Výrazný negativní vliv na zdraví má zejména dlouhotrvající *úzkost, nejistota, pocit méněcennosti, sociální izolace anebo omezené možnosti rozhodování o náplni, tempu a dalších okolnostech vlastní práce. (3) Časná období života – počáteční stadia života jsou předznamenáním pro další zdravotní osudy jedince. Špatné sociální a ekonomické podmínky vedou k zpomalení růstu, jsou spojeny s nedostatečnou emocionální podporou dětí a vyústí v vyšší riziko jak

emočních a výchovných problémů, tak zdravotních nesnází. (4) Sociální izolace – vede k zoufalství, *nemocem a ohrožuje život. Mnohá *společenství mají sklon vyloučit a odmítat lidi, kteří jsou nemocní, postižení a emočně zranitelní, vyrostli v dětských domovech, popřípadě byli vězněni nebo internováni v psychiatrických léčebnách. (5) Práce – pracovní stres je jednou z důležitých příčin zdravotních rozdílů mezi sociálními skupinami. Zdravotní riziko se zvyšuje, pokud lidé nemohou uplatnit svoji kvalifikaci a rozhodovací schopnosti. (6) Nezaměstnanost je závažným rizikovým faktorem, a to zejména v oblastech s vysokou nezaměstnaností. Zdravotní riziko mnohdy vzniká a narůstá už před vlastní ztrátou zaměstnání a je spojeno s pracovní nejistotou. (7) Sociální opora – přátelství, dobré sociální vztahy a podpůrné *sociální sítě vedou k dobrému zdraví jedinců i k vysoké úrovni zdraví *společnosti jako celku. Sociální izolace vede ke zkrácení života. (8) Drogová závislost – ti, kteří podléhají alkoholu, kouření a drogám, trpí nepříznivými zdravotními důsledky. Jejich jednání je do značné míry podmíněno sociálními okolnostmi. (9) Výživa – nedostatek jídla a malá pestrost *stravy může být příčinou nemocí, obdobně jako nadměrná konzumace stravy. (10) *Doprava – zdravá doprava počítá s omezením automobilové dopravy, podporou cyklistů i chodců a s rozvojem veřejné dopravy. Cyklistika a chůze je tělesným cvičením, a spolu s veřejnou dopravou snižuje počet vážných dopravních nehod, zlepšuje sociální kontakty a snižuje znečištění ovzduší. (Jan Holčík)

determinismus (z latiny: *dēterminātiō*, od *terminus*, „vymezení, hranice, konec“):

1. filozofické učení o *univerzální podmíněnosti a *příčinnosti jevů v *přírodě a též ve *společnosti; opak: *indeterminismus;

2. přesvědčení, že lidské jednání je předurčeno, determinováno *příčinami a danostmi. V tomto smyslu opak přesvědčení o existenci svobodné vůle, tedy moci či schopnosti člověka rozhodovat v *konkrétních případech o směřování svého jednání. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

determinismus, biologický, pojetí předpokládající jako určující pro bytí a chování *člověka biologické danosti a determinanty (*dědičnost, tělesnou konstituci, stav organismu, vegetativní soustavu, endokrinní systém aj.). (Viz též *determinismus, kulturní.) (Jaroslav Malina)

determinismus, kulturní, pojetí předpokládající jako určující pro bytí a chování *člověka kulturní danosti a determinanty (*vzorce chování, *sociokulturní regulativy, *instituce, *ideje, *artefakty aj.). (Viz též *determinismus, biologický.) (Jaroslav Malina)

determinismus, psychologický, pojetí předpokládající, že lidské chování je předurčeno psychickou *konstitucí jedince usměrněnou výchovou, která přeměňuje individualitu v typizovanou kulturní osobnost. (Jaroslav Malina)

determinismus, sociální (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“ a *dēterminātiō*, „vymezení; hranice, konec“), pojetí předpokládající, že veškeré lidské chování či jeho významné části jsou určovány společenskými *normami, které si člověk osvojuje jako člen *společnosti. (Jaroslav Malina)

děti zranitelné následkem HIV/AIDS, podle dokumentu *Children on the Brink 2004* všechny děti, které doposud nejsou sirotky, ale jejich přežití, blahobyt nebo rozvoj je ohrožen *HIV/AIDS, protože a) samy jsou nakaženy HIV/AIDS; b) jejich rodiče jsou nemocní následkem HIV/AIDS; c) jsou obzvláště zranitelné v souvislosti s chudobou, diskriminací nebo vyloučením, ať již čistě následkem HIV/AIDS nebo v propojení s jinými příčinami. (Jana Petrásková)

detoponymické příjmení, *antroponymum.

detronizace, *akt sesazení panovníka.

dětská svatba, *manželství, dětské.

dětské manželství, *manželství, dětské.

dětský sňatek, *manželství, dětské.

detumescence [primatologie], fáze sexuálního cyklu u *primátů od začátku *zduření (pokud se projevuje) po jeho konec. (Václav Vančata)

DEU, *Demokratická unie.

Deus semper maior, „Bůh vždy větší“, latinské úsloví vyjadřující, že *Bůh vždy přesahuje představy a pojmy, které si o něm lidé utvářejí. O Bohu je možné mluvit, ale vždy jen s výhradou, nikoli jednoznačně, protože je nevyslovitelnou plností bytí. (Jaroslav Malina)

deutan, *barvoslepost.

deuteranomalie, *barvoslepost.

deuteranopie, *barvoslepost.

Deuteronomium, pátá kniha *Mojžíšova, poslední díl Pětikniží (řecky: *pentateuch*, hebrejsky: *tóra*). Hebrejský název zní *Debarim* podle *incipitu, řecký název *Deuteronomium* čili opakování Zákona je vzat z Dt 17,18. Obsahově je Deuteronomium jedinou velkou řečí Mojžíšovou, adresovanou *Izraeli na poušti před vstupem do zaslíbené země. Opakují se tu jak hlavní body putování po poušti, tak i soubory příkazů včetně *Desatera v Dt 5. Kniha končí Mojžíšovou smrtí. Biblická literární *kritika ukázala, že Deuteronomium je pozdější než většina předchozích látek Pentateuchu. Jeho vznik bývá spojován s nalezením posvátného svitku v jeruzalémském *chrámě a s reformou *krále Jóšijáše, která na něj navázala (2 Kr 22–23). Šlo v ní právě ve shodě s hlavními důrazy Deuteronomia o očistu, sjednocení kultu a jeho soustředění výhradně v jeruzalémském chrámě. Na rozdíl od starších tradičních proudů má Deuteronomium výrazně etický ráz a navazuje zřejmě na některé prorocké důrazy, které našly kladný ohlas v kruzích Levitů. Z nich vyrostla škola deuteronomistická. (Jan Heller)

Deutschländerova zlomenina, *zlomenina, Deutschländerova, únavová zlomenina.

Devatero, ve starém *Egyptě označení skupiny božstev, spojených se vznikem *světa a základními funkcemi kosmu. Nejstarší a nejnámější Devatero, doložené již ze Staré říše, bylo sestaveno *kněžími v *Héliopoli a tvoří je *Atum (stvořitel), jeho děti Šu (*symbol vzduchu) a Tefnut (symbol vlhkosti), jejich děti Geb (země) a Nut (nebe) a v další generaci božstva usirovského *mýtu *Usir, *Eset, *Sutech a Nebthet. Další důležitá Devatera vznikla v Thébách, Memfidě a Abydu. (Břetislav Vachala)

Devereux, Georges (13. 9. 1908, Lugos, Banát, Rumunsko – 28. 5. 1985, Paříž, Francie), francouzsko-americký sociokulturní antropolog, narozený na rumunsko-maďarském pomezí. Náleží k nejvýraznějším osobnostem psychiatrického studia mimoevropských etnik, opřené o zkušenosti psychoanalytické. Z díla: *Reality and Dream: Psychotherapy of a Plains Indian* (Skutečnost a sen: Psychoterapie Indiánů z plání, 1951), *Essais d'ethnopsychiatrie générale* (Eseje z obecné etnopsychiatrie, 1970). (Jaroslav Malina)

deviace (z latiny: *dēviātiō* od *dē-viāre*, „sejít z cesty, odbočit stranou, odchýlit se“), odchylka, úchylka; například chování odchylovající se od společenských norem a narušující společenské soužití, soudržnost a pořádek. (Jaroslav Malina)

deviace, sociální (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“ a *dēviātiō* od *dē-viāre*, „sejít z cesty, odbočit stranou, odchýlit se“), porušení nebo podstatná odchylka od některé *sociální normy chování nebo od souboru norem; nerespektování požadavků, které na individuum nebo skupinu klade určitá *norma nebo soubor norem; alternativní forma chování k předepsané, popřípadě všeobecně akceptované normě. (Jaroslav Malina)

deviantní subkultura, *subkultura, deviantní.

devocionálie (z latiny: *dēvōtiō*, „zaslíbení [bohům]; zařikávání, zaklínání, obětování“), předměty sloužící projevům osobní *zbožnosti (též *svátostky); v *křesťanství například *relikviáře, modlitební knížky, svaté obrázky, *kříže, *medailonky, *růžence, *škapulíře, dále devoční grafika, zpěvníky, obětiny a různé amulety. Devocionálie se stávaly součástí pohřební výbavy hrobů z 16. až 19. století. Byly spjaté s *kultem světců a s *poutnictvím. Zpočátku byly projevem lidové zbožnosti, postupně bylo jejich přidávání do hrobu kladně přijato oficiální katolickou církví. (Michaela Králíková)

devoční, zaslíbený, obětovaný výhradní službě *Bohu.

DeVore, Irven (7. 10. 1934), americký primatolog a etnoarcheolog; jeden ze zakladatelů moderní *primatologie a *etnoarcheologie, profesor Harvardské univerzity. V padesátých a šedesátých letech 20. století se zabýval chováním paviánů, editoval klíčový sborník *Primate Behaviour: Field Studies of Monkeys and Apes* (Chování primátů: Terénní výzkum opic a lidoopů, 1965) a spolu se Sarelem Eimerlem publikoval významnou monografii *The Primates* (Primáti, 1965).

V roce 1963 zahájil ve spolupráci s kanadským kulturním antropologem Richardem B. *Leem (narozen 1937) dlouhodobý výzkum *Harvard Kalahari Project* v jihoafrické poušti Kalahari v oblasti Dobe za účelem odhalení způsobu života společnosti lovců a sběračů. Prvním výstupem se stala konference *Man the Hunter* v roce 1966 a navazující sborník *Man the Hunter* (Člověk lovec, 1968). Výsledky komplexního výzkumu lovecko-sběračské společnosti zveřejnili Richard Lee a Irven DeVore v publikaci *Kalahari Hunter-Gatherers: Studies of the !Kung San and Their Neighbors* (Kalaharští lovci-sběrači: Studie !Kungů Sanů a jejich sousedů, 1976).

Od roku 1980 se Irven DeVore podílí na výzkumu *Ituri Project* v severovýchodní oblasti Zairu v africkém pralese Ituri. V centru jeho zájmu stojí společnost lovců a sběračů pygmejského kmene Efe a skupina zemědělců Lese. (Jaroslav Malina)

devōtio (z latiny: *dēvōtiō*, „zaslíbení [bohům]; zařikávání, zaklínání, obětování“), obětování, zaslíbení, uznání dluhu, oddanost.

Dewey, John (20. 10. 1859, Burlington, Vermont, USA – 1. 6. 1952, New York, USA), americký filozof, logik, sociolog a psycholog; zakladatel „chicagské školy pragmatismu“. Z díla: *Freedom and Culture* (Svoboda a kultura, 1939). (Jaroslav Malina)

dexter, -a, -um, pravý, uložený vpravo.

dextrārum iunctiō [latinsky], „spojení pravic“, *obřad, jenž v antickém Římě symbolizoval uzavření *sňatku. (Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – *antické civilizace.) (Marie Pardyová)

dezigname (z latiny: *dēsignāre*, „označovat, stanovit“), určení osoby pro *úřad, který může převzít po vyloučení nebo po *smrti stávajícího vykonavatele; v římské *republice nastala dezigname *magistrátu lidovými volbami (v době mezi volbami a nástupem do úřadu byl magistrát označován jako *designatus*). (František Čapka)

dezinfekce (z [latiny: *de*, „od“ a *inficere*, „nakazit“] a francouzštiny: *désinfection*, „dezinfekce“), postup ničící původce infekčních onemocnění. (Spolehlivější metodou pro zničení všech mikroorganismů je horkovzdušná nebo radiační sterilizace); (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

dezintegrace (z [latiny] a francouzštiny: *désintégration*, „rozpad, rozklad, dezintegrace; rozdrobení, rozdrčení, rozmělnění“), rozpojení, rozvolnění, rozpad, rozklad, rozdrobení nějakého celku. (Jaroslav Malina)

dezintegrace, kulturní, proces narušení kulturní jednoty, směřování k jejímu celkovému rozpadu, eventuálně zániku kulturního systému. Přestávají fungovat *instituce, *normy a *kulturní vzorce chování. Dezintegrace může být vyvolána *akulturací, nerovnoměrným vývojem, společenskou krizí, radikálními reformami, ale i ekologickými *katastrofami. Cesty k nové *integraci mohou spočívat v obnově původního systému, v novém uspořádání vlastní *kultury nebo v postupném splynutí s jinou kulturou. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

dezintegrace, sociální, proces narušení strukturální či funkční jednoty, směřování k celkovému rozpadu, eventuálně zániku sociální skupiny, sociálního systému. Přestávají fungovat *instituce, platit sociální vztahy, *normy, *kulturní vzorce chování. (Jaroslav Malina)

dezmosom (latinsky: *macula adherens*), jeden z typů mezibuněčných spojení v *tkáních lidského organismu. Vyskytuje se především na místech extrémně mechanicky namáhaných.

Je součástí spojovacího komplexu epitelových buněk, je například podkladem mechanické odolnosti mnohvrstevného dlaždicovitého epitelu epidermis. (Drahomír Horký)

de-, latinská předpona s významem „od, z, pryč; dolů“.

DGGE, *SSCP.

dharma (ze sanskrtu: *dharma*, „to, co drží“ anebo „to, čeho je třeba se držet“, od slovesa *dhr-*, *dharati*, „držet“), *morálka, *zákon, řád, povinnost v indickém kulturním *kontextu. Objektivně představuje odvěký vesmírný pořádek, věčný zákon (*vesmír), jímž se řídí veškeré děje, v *subjektivním smyslu souhrn povinností, které je třeba plnit, aby *svět žil v souladu s tímto zákonem. V *buddhismu pojem dharma (pálijsky: *dhamma*) označuje *Buddhovu nauku, jejíž jádro tvoří doktrína příčinně podmíněného vznikání (*pratītyasamutpāda*), čtyři vznešené pravdy a vysvobození ze strastného řetězce znovuzrození (*nirvána). (Jan Filipický)

dharmasútry (ze sanskrtu: *dharma*, „zákon, řád“ a *sútra*, „pravidlo, aforismus, příručka“), sbírky ponaučení o pravidlech chování a povinnostech společenských *stavů či vrstev (*varna) v jednotlivých životních stadiích (*ášrama), tvořící součást jedné z pomocných védských nauk, tzv. „údu *véd“ (*védānga*), zasvěcené *rituálu (*kalpa*). Pocházejí zhruba z doby mezi 8. a 3. stoletím př. n. l. a posloužily jako východisko pro rozvoj rozsáhlé *dharmasástrové literatury. (Jan Filipický)

dharmasástry (ze sanskrtu: *dharma*, „zákon, řád“ a *śāstra*, „nauka, naučení“), zákoníky, učebnice hinduistického práva, texty sanskrtského písemnictví, jež kodifikují příkazy a záповědi posvátného *zákona (*dharma). Obvyklé označení „zákoníky“ ovšem neznamená, že tato kompendia představovala právnícká pojednání či sbírky zákonů; zabývají se převážně náboženskými povinnostmi vládců, *bráhmanů, hospodářů, asketů a poustevníků, obsahují předpisy pro přípravu pokrmů a stolování, nařízení týkající se rodinného, občanského i trestního práva, stejně jako výklady z oblasti *kosmogonie, *kosmologie a *eschatologie. Vznikaly na podkladě starších *dharmasúter zhruba mezi 5. stoletím př. n. l. a 5. stoletím n. l. a některé jejich principy ovlivňují *zvykové právo až do moderní doby. (Jan Filipický)

diabas (z řečtiny), ne zcela vymezený pojem, zvykově označující v podstatě předtřetihorní bazické vyvěřeliny určitého složení, šedozeleně zbarvené. U nás se vyskytují například v oblasti Barrandienu. (Karel Sklenář)

diabetes mellitus, cukrovka, úplavice cukrová. Závažné endokrinní a celkové metabolické onemocnění způsobené nedostatkem *hormonu *slinivky břišní – *inzulinu nebo jeho malou účinností. Tato choroba je charakterizovaná vysokou hladinou glukózy v krvi a provázená celkovými odchylkami metabolismu. V důsledku toho se mohou vyvinout chorobné změny na cévách a periferních *nervech. *Primární forma cukrovky je geneticky podmíněná, avšak na jejím vzniku se podílí i řada zevních faktorů (například nadváha, *stres, nezdravý *životní styl). *Sekundární forma nemoci je způsobena jinou chorobou (obvykle endokrinní), která poruší látkové řízení organismu.

Diabetes mellitus má pestrou škálu projevů podle stupně rozvoje nemoci. Patří k nim žízeň, únava, útlum *psychických schopností, ospalost a problémy s trávením. Poškození cév se projevuje poruchami vidění při zasažení *sítnice, nedostatečnou funkcí *ledvin, oběhovými poruchami dolních končetin. Periferní nervy mohou mít v důsledku diabetu částečně destruované myelinové pochvy, což vede k poruchám inervace různého druhu (k výpadkům citivosti na dolních končetinách a k jejich bolestivosti, k poruchám jednoduchých míšních *reflexů, k poruše funkce *žaludku, *žlučníku, *střev a dalších vnitřních orgánů). Změněná látková *regulace činí dabetiky vnímavější pro další onemocnění, jako je například *ateroskleróza, infekční nemoci, kožní choroby. I při správně léčeném diabetu zůstává *prognóza vždy nejistá.

V paleopatologii lze rozpoznat projevy cukrovky pouze u mumifikovaných těl postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

diacetylmorfin, *heroin.

diadém (z řečtiny: *diadéma*, „ozdobná stužka, čelenka, odznak královské moci“), *čelenka.

diadoch (z řečtiny: *diadochos*, „nástupce“), označení pro následovníky krále *Alexandra Velikého (356–323 př. n. l.), kteří jako správci *satrapií vládli po jeho smrti a ve vzájemných bojích v letech 321–301 př. n. l. je proměnili v několik helénistických říší; nejvýznamnější z nich byli Antipatros, Antigonos, *Ptolemaios, Perdikkás, Eumenés, Seleukos, Lýsimachos, Kassandros a Démétrios Poliorkétes. Na konci těchto takzvaných *válek diadochů stály čtyři nezávislé státy, které se vzájemně uznávaly: říše makedonská (pod vedením Kassandra), říše Lysimachova (zahrnující Thrákii a *Malou Asii), seleukovská říše (k ní patřil východ *země včetně *Sýrie a *Mezopotámie) a říše Ptolemaiova (tvořil ji *Egypt). V letech 306–304 př. n. l. přijali diadochové postupně (ještě s Démétriem I. Poliorkétem a Seleukem) královské tituly. (František Čapka)

diafýza, **diaphysis*.

diageneze (z řečtiny: *dia*, „mezi, přes, skrze“ a *genesis*, „zrození“):

1. [geologie], souhrn procesů, které probíhají v sedimentech v průběhu jejich zpevňování;
2. [tafonomie], *postburiální tafonomické alterující procesy odehrávající se po *pohřbu.

K postburiálním procesům (diagenezi) patří *fosilizace, koroze povrchu, deformace, *zlomeniny a přesun. Diageneze *tkání *skeletu je ovlivněna jejich vnitřními faktory – velikostí, pórozitou, chemickou a molekulární strukturou tkáně a vnějšími faktory – pH sedimentu, vody, teplotními režimy a činností *bakterií. Čím větší je pórozita tkáně, tím větší je susceptibilita tkáně k diagenetické změně. Postburiální (diagenetické) dějiny pozůstatků zahrnují jejich uchování jako *fosilie, i jejich chemickou a mechanickou alteraci, případně destrukci. Proces diageneze se odehrává ve třech prostředích: 1) kostních tkáních, kde se vyskytují iontové substance apatitu, 2) dutinách kosti, které jsou vyplňovány diagenetickými minerály a 3) v sedimentu obklopujícím kost. Pokud se minerály uvnitř kostních dutin a okolním sedimentu liší, ukazuje to na přemístění kostí před finálním pohřbením (tzv. *pre-fosilizace). Proces diageneze můžeme rozdělit do tří stadií – *syndiageneze, *anadiageneze a *epidiageneze. (Michaela Zelinková)

Diagnose sexuelle probabilistique, *DSP.

diagnostika [medicína], proces stanovení diagnózy, to znamená děj vedoucí k správnému určení *nemoci. Vychází z *anamnézy (rodinné, pracovní a sociální), kterou se lékař snaží zjistit důležité okolnosti v předchorobí, dále z příznaků nemoci a z hodnocení výsledků laboratorních a přístrojových vyšetření. Klasifikací a tříděním nemocí se zabývá *nozologie. (Jan Holčík)

diagnostika, prenatální, zdravotní vyšetření dosud nenarozeného plodu. Umožňuje včas odhalit poruchy plodu, díky čemuž lze v závažných případech ukončit *těhotenství, v méně závažných případech lze lépe plánovat optimální *perinatální a *postnatální péči. Rozlišujeme vyšetření screeningová a cílená. Screeningová vyšetření jsou standardně aplikovaná při každém těhotenství, cílená diagnostika se používá při podezření na poškození plodu geneticky (chromozomová *aberrace, jiné vrozené vady) nebo teratogenně podmíněného (například toxoplazmóza a jiná onemocnění). Postupy se zaměřují na morfologickou, biochemickou, karyologickou a molekulárně genetickou diagnostiku. Prenatální diagnostika využívá jak neinvazivní (ultrazvukové vyšetření) tak invazivní postupy (*amniocentéza, kordocentéza). K postupům prenatální diagnostiky lze započítat i preimplantační genetické vyšetření při asistované reprodukci (*in vitro* fertilizace).

diagnóza (z řečtiny: *dia*, „mezi“ a *gnósis*, „poznání; rozpoznání typických příznaků mezi ostatními“) [medicína], rozeznání nemoci a její pojmenování. (Lenka Vargová)

diagnóza, diferenciální, postup při stanovení konečné diagnózy výběrem z několika *nemocí se stejnými nebo podobnými příznaky. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

diagnóza, Pravděpodobnostní pohlavní, *DSP.

Diaguitové, skupiny příbuzných jihoamerických *indiánských etnik v severozápadní Argentině, po dobytí jejich území *Inky byli zcela kečuanizováni. *Jazyky tvořily rodinu diaguit. Byli zemědělci a chovatelé *lam. Dělili se na čtyři hlavní *kmeny, členěné dále na množství podkmenů, vedených dědičnými *náčelníky s téměř absolutní mocí. Základem *náboženství byl pravděpodobně *kult *Slunce, dnes jsou christianizováni. (Zdeněk Tvrdý)

diachronie (z řečtiny: *dia*, „mezi, uprostřed“ a *chronos*, „čas“), popis, sledování nebo zkoumání jevu v jeho časové posloupnosti, časovém vývoji; opak: *synchronie. (Jaroslav Malina)

diakon, *jáhen.

diakonie (z řečtiny: *diakonia*, „služba“):

1. jedna ze základních činností *církve vedle *liturgie, koinonie (vnitrocírkevní *společenství) a martyrie (vydávání *svědectví o víře). Spočívá v nezištné praktické službě bližním v individuálních tělesných a duchovních potřebách. V *evangelických církvích též označení organizované péče o potřebné (chudé, opuštěné, tělesně i mentálně postižené, nemocné, *bezdomovce apod.);

2. zařízení organizující a provádějící tuto službu. (Jaroslav Malina)

Diakonie Českobratrské církve evangelické, křesťanská *charitativní organizace; samostatná, nestátní, nezisková, veřejně prospěšná *instituce, jejímž cílem je sloužit všem potřebným z církve i celé společnosti, věřícím i nevěřícím. Nabízí sociální, zdravotnické, duchovní a pastorační služby člověku v nouzi. Ve svých třiatřiceti zařízeních v různých regionech České republiky slouží lidem, kteří se neobejdou bez pomoci druhých pro stáří, nemoc, postižení, krizovou životní situaci, pečuje o opuštěné děti, problémovou mládež a děti s kombinovaným postižením, které vzdělává ve speciálních školách. (Marie Dohnalová)

dialekt, latgalský, *latgalština.

dialektická antropologie, *antropologie, dialektická.

dialektický materialismus, *materialismus, dialektický.

dialektika (z řečtiny: *dialexis*, „rozhovor, disputace“), původně umění hledat pravdu *dialogem (*Sókratés), později (zejména u *Hegela nebo *Marxe) filozofické učení o nejobecnějších *zákonitostech pohybu a vývoje hmotného i duchovního světa, za jejichž zdroj se považuje jednota a střetání protikladů; dialektika je zde protikladná *metafyzice ve smyslu antidialektického myšlení. (Jaroslav Malina)

dialekty, bihárské, *bihárština.

dialekty, lurské, *lurština.

dialekty, ojratské, *ojratština.

dialella (z řečtiny: *dia allélon*, „vzájemně, jeden druhého“), z filozofie *stoicismu vycházející označení důkazu kruhem (*circulus vitiosus) nebo definice kruhem. U pyrrhonských skeptiků (*pyrrhonismus) se objevuje rovněž výraz *diallelos tropos*, kterým se vystihuje tatáž logická chyba. Klasický příklad uvádí antický filozof Sextos Empeirikos (kolem 200–po 250): „Kde bydlí Théon? Tam, kde Dion. A kde bydlí Dion? Tam, kde Théon.“ (Břetislav Horyna)

dialog (z řečtiny: *dia-logos*, „rozhovor“):

1. rozhovor, jehož účastníci se navzájem uznávají za rovné a jsou ochotni se podřít lepšimu náhledu a přesvědčivějšímu argumentu, a tak dospět k hlubšímu a pravdivějšímu poznání; dialog je jedním z důležitých prostředků *demokracie;

2. antický žánr filozofické a esejistické *literatury. (Jaroslav Malina)

dialog, mezikulturní (z řečtiny: *dia-logos*, „rozhovor“), původně termín odvozený z dialogické filozofie 20. století (Martin *Buber, Hermann Cohen, Franz Ebner, Gabriel Marcel a další), která určovala ideální podobu vztahů mezi individui a mezi vzájemně odlišnými (světovými a náboženskými) kulturami na principu dialogu. Po vzniku a

s rozvojem *kulturálních věd, zejména po roce 1960, se častěji objevuje v podobě *interkulturní komunikace, kdy označuje interpersonální interakci vedenou s pomocí jazykových kódů mezi příslušníky různých společenských skupin nebo *kultur. V současnosti se možnosti a meze mezikulturního dialogu zkoumají v rámci relativně samostatného odvětví interdisciplinárních věd o *komunikaci, které připravují odborníky pro diplomatické služby, hospodářský sektor nebo turistický ruch.

Hlavními hodnotami mezikulturního dialogu jsou efektivní kulturní *pluralismus, uznání rovnocennosti jiných kultur a jejich jinakosti, rezignace na jakoukoli instrumentalizaci jiného a na *evropocentrismus. Jako dynamický proces rozvoje mezikulturního soužití je podmíněn *empatií, *tolerancí, kulturně specifickými znalostmi a adekvátními učebními procesy; cílem je osvojení kompetentního jednání v cizích kulturách (tj. především takového, které nenarušuje *identitu žádné ze zúčastněných stran), jež slouží k vytváření společně uznávaného významu věcí. (Břetislav Horyna)

dialog, mezináboženský (z řečtiny: *dia-logos*, „rozhovor“), v nespecifikovaném smyslu mírová forma *komunikace mezi různými *náboženstvími, případně odlišnými *konfesemi, směry či školami uvnitř jedné náboženské kultury, jejímž smyslem je vytváření obecného rámce pro vzájemnou *toleranci, soužití a vyvarování se násilného kontaktu. Historicky měl mezináboženský dialog často formu *mezikulturního dialogu (komunikace) a byl vázán na analogické podmínky: znalost cizích náboženství, akceptování dialogické pozice, omezení vlastních univerzalistických nároků. V tomto bodě naráží mezináboženský dialog na nepřekonatelnou překážku: protože podmínkou dialogického jednání s druhými je jejich uznání za rovnocenné partnery, musí účastníci dialogu rezignovat na vědomí vlastní výlučnosti, pracovat s předpokladem vlastní historické podmíněnosti a respektovat též nárok na pravdu u druhých, který vznáší sami. Pokud tyto podmínky splněny nejsou, nejedná se o mezináboženský dialog, ale o některou ze skrytých forem náboženského impaktu v podobě misionářství.

Rezignace na výlučnost vlastní pravdy je zpravidla ztotožňována se ztrátou náboženské (respektive kulturní) *identity, rozkladem hodnotových systémů a úpadkem v mravně-normativní oblasti. Tyto námitky by byly oprávněné v případě nekritického přejímání různých náboženských hodnot a principů a vytváření synkretických útvarů typu *New Age. Kritický náboženský dialog by ale měl analyzovat jednotlivé náboženské životní formy, obrazy světa, významy a vztahy k ostatním (náboženským) kulturám; teprve na základě těchto důkladných znalostí by mohl stavět mezináboženské civilizované kontakty.

Základní problém mezináboženského dialogu spočívá ale v akceptování výsledků takových analýz a v ochotě zejména světových náboženství ke změně vlastních postojů. Nelze současně žádat, aby se určité náboženství nevzdalo své historické identity, a aby nenárokovalo svůj monopol na pravdu, absolutnost a historickou výlučnost („jediné pravé náboženství“), protože to vše jsou součástí jeho identity. V důsledku tohoto vnitřního rozporu zůstává mezináboženský dialog více na úrovni apelů, výzev, proklamací a akademických projektů, než aby přinášel praktické výsledky a *pokrok v oblasti aktivního soužití náboženství. (Břetislav Horyna)

dialog se sociálními partnery, sociální:

1. dialog sledující dva cíle: 1) ujistit se, že tvůrci *politiky na evropské úrovni budou systematicky brát v potaz náhledy a základní zkušenosti *občanského sektoru tak, aby politiky lépe odpovídaly reálným potřebám, a 2) rozšířit *informaci z evropské úrovně na úroveň místní tak, že *občané si budou vědomi vývoje, budou se cítit součástí budování Evropy a pocítí souvztažnost vývoje s jejich vlastní situací; jinými slovy – zvýší se transparentnost a podpoří se občanství;

2. v neokorporatistickém (*korporatismus) pojetí systému organizovaných zájmů jiné označení pro *tripartitu. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

diameter, -tri, f., průměr, rozměr.

Diamond, Jared Mason (10. 9. 1937, Boston, USA), americký evoluční biolog a fyziolog; působí na Lékařské fakultě Kalifornské univerzity. Podnikl řadu expedic na *Novou Guineu a přilehlé ostrovy, aby tam studoval evoluci a ekologii ptáků. Další cesty směřovaly do Austrálie, Jižní Ameriky, Asie i Afriky. Diamond vydal celkem sedm odborných knih a téměř šest set odborných článků a studií v časopisech *Nature*, *Natural history*, *Geo*, *Discover* a dalších. Kromě toho je autorem popularizačních knih *The Third Chimpanzee: The Evolution and Future of the Human Animal* (Třetí šimpanz: Evoluce a budoucnost lidského druhu, 1992), *Why is sex Fun? The Evolution of Human Sexuality* (Proč máme rádi sex? Evoluce lidské sexuality, 1997), *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (Zbraně, bakterie a ocel: Osudy lidských společností, 1997) a *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* (Kolaps: Jak si společnosti volí zánik nebo úspěch, 2005). V knihách analyzuje *zákonitosti vývoje a proměny *civilizací, vzájemné vztahy *člověka, *kultur a *ekosystémů.

Diamond je přesvědčen, že současné uspořádání světa je ovlivněno geografickými a environmentálními faktory. Své *názory na tuto problematiku představil v dílech *The Third Chimpanzee* a *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. V první práci, ve které označil člověka za třetí druh *šimpanze, se orientuje více na problematiku vztahu člověka k ekosystémům. Podle Diamonda je několik charakteristických vlastností a dovedností, které dělají člověka člověkem – zejména *umění, *jazyk, *zemědělství, užívání *drog a ničení *přírodního prostředí. Hlavní krok k modernímu člověku se odehrál před 40 000 lety. Velký skok, jak Diamond tento okamžik nazývá, přinesl zásadní změny v chování lidí. Tyto změny byly podle něho způsobeny vznikem jazyka. Účinný nástroj *komunikace učinil z lidí dobré lovce a umožnil mimo jiné kumulovat zkušenost a díky ní i větší možnost inovovat. Tyto schopnosti a dovednosti mají fatální důsledky pro ekosystémy. V této souvislosti analyzoval problém nadužívání přírodních zdrojů, které ve svém důsledku vede k narušování rovnováhy ekosystémů a tím i k faktické likvidaci přírodního prostředí (překladatel užívá pojmu „přirozené prostředí“). Destruuje vžitý mýtus, že *přírodní národy vždy žijí v souladu s přírodou a nikdy nepřetěžují přírodní prostředí. Zánik velkých savců v Severní Americe dává Diamond do souvislosti s příchodem prvních známých lidských populací na půdu Severní Ameriky před 11 000 lety. Během krátké doby dokázali nositelé *cloviské kultury vybit většinu velkých savců. Obdobné události se odehrály i v jiných regionech než jen v Americe – v *Polynésii, na Madagaskaru, Novém Zélandu a jinde. Z jiné perspektivy sleduje problematiku vztahu člověka k ekosystémům ve svém zatím posledním díle *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, v němž hledá možné souvislosti mezi nadužíváním přírodního prostředí a zánikem společností.

Dominance *euroamerické civilizace je podle Diamonda důsledkem příznivých geografických a klimatických podmínek Euroasie, v níž se nacházelo více živočišných i rostlinných druhů vhodných k domestikaci než v jiných oblastech světa. Kromě toho má Euroasie delší osu východ – západ než osu sever – jih. To usnadňuje šíření domestikovaných živočišných a rostlinných druhů, neboť se šíří v rámci stejného podnebního pásma. Evropská civilizace získala podle Diamonda převahu nad asijskými díky množství přirozených geografických bariér, které vedly ke vzniku národních států a stimulovaly invenci a inovaci, jejichž výsledkem byly choroby, ocel a zbraně, které Evropanům pomohly ovládnout svět. Naproti tomu se asijské civilizace vlastní politikou dobrovolně izolovaly od ostatního světa, a díky tomu nakonec zůstaly na chvostu, i když měly také velmi příznivé výchozí podmínky. Úspěch euroamerické civilizace nemá podle Diamonda nic společného s *invencí Evropanů, protože hlavní úlohu sehrály geografické a environmentální faktory. Diamondova kniha vyznívá v tomto kontextu zásadně protirasisticky, neboť Diamond je přesvědčen, že podobné uspořádání světových sil by nastalo, i kdyby Evropu obývaly jiné národy, než národy, které utvářely dějiny Evropy.

Za knihu *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* získal Diamond Pulitzerovu cenu, za publikaci *The Third Chimpanzee: The Evolution and Future of the Human Animal* obdržel v roce 1992 cenu *The Los Angeles Times* udělovanou nejlepší vědecké knize roku. (Martin Soukup)

Diana, římská bohyně *Měsíce, světla a života, ochránkyně žen – zvláště při *porodu. *Římané ji ztotožnili s řeckou bohyní Artemidou (*Artemis). (Jaroslav Malina)

dianetika, *scientologie.

diaphragma, -ae, f.:

1. bránice – plochý sval oddělující hrudní a břišní dutinu, počítá se k *svalům hrudním. Periferní okraj svalu tvoří svalové snopce, které se upínají do vazivového středu, tvořeného *aponeurózou zvanou *centrum tendineum*. Sval má tři začátky: *pars lumbalis* – odstupuje od **ligamentum longitudinale anterius (crus mediale)* v úrovni 1.–4. *lumbálního obratle, po stranách od dvou vazivových obloučků (*crus laterale*), táhnoucích se mezi tělem obratle L₁ a jeho *processus costalis* a *processus costalis* L₁ a koncem 12. *žebra. *Pars costalis* – vychází od 7.–12. žebra a *pars sternalis* – odstupuje od *processus xiphoideus sterni*. Bránice je inervována z **nervus phrenicus* (**plexus cervicalis*), je hlavním vdechovým svalem. Při kontrakci svalových snopců klesá brániční klenba do břišní dutiny. Tím se zvětšuje hrudní dutina, dochází zde k podtlaku a pronikání vzduchu z okolního prostředí – vdech (**inspirace*). Při ochabnutí je bránice tlačena útroby nahoru (pravá klenba brániční zasahuje do výše čtvrtého mezižebří, levá k pátému mezižebří), tím se zmenšuje hrudní dutina a dochází k výdechu (**expiraci*). Jestliže je bránice v kontrakci a kontrahují se současně i *svaly břišní, dochází k tlaku na břišní a pánevní orgány – *lisu břišnímu (za *defekace, za porodu);

2. hranice, mezistěna, přepážka. (Ladislava Horáčková)

diaphragma oris, spodina dutiny ústní, je horizontálně orientovaná, pohyblivá ploténka, která je tvořena měkkými *tkáněmi. Je dolním ohraničením *dutiny ústní. Umožňuje změny tvaru a velikosti dutiny ústní při mluvení, kousání a polykání. Jejím základem je skupina nadžylkových svalů (oba **musculi mylohyoidei*, přední bříška obou **musculi digastrici*, **musculi geniohyoidei*). Na svalovině spodiny dutiny ústní leží párová **glandula sublingualis*, která podmiňuje na sliznici stejnojmennou řasu. Od spodiny dutiny ústní odstupuje *jazyk. (Lenka Vargová)

diaphragma pelvis, součást svalového *dna pánevního – uzavírá zdola malou pánev (**pelvis minor*), vytváří podklad *hráze a řadí se k podpůrnému aparátu pánevních orgánů. Má tvar mělké nálevky, která začíná na stěnách malé pánve a zužuje se směrem k análnímu otvoru. Ventrálně je v **hiatus urogenitalis* průchod močové *trubice a u ženy *pochvy. Na stavbě *diaphragma pelvis* se podílejí svaly pánevního dna – **musculus levator ani* a **musculus coccygeus*, někdy k nim bývá řazen i **musculus sphincter ani externus*. Dno pánevní vzniklo u *člověka přeměnou svalů *kaudálního (ocasního) úseku páteře jako přímý důsledek vzpřímení postavy. (Ladislava Horáčková)

diaphragma urogenitale, trojúhelníkovitá vazivově svalová ploténka, která je součástí svalového *dna pánevního. Je rozepjata od spony stydké a obou dolních ramen *kostí stydkých až k *tubera ischiadica* *kostí sedacích. Jejím podkladem jsou svaly a vazy – **musculus transversus perinei profundus*, **musculus sphincter urethrae*, **musculus transversus perinei superficialis*, **ligamentum transversum perinei*. Na zevním povrchu diafragmy se nacházejí svaly pohlavních orgánů – **musculus ischiocavernosus* a **musculus bulbospongiosus*. (Ladislava Horáčková)

diaphysis, -is, f., diafýza, střední část (tělo) *kosti dlouhé. (Ladislava Horáčková)

diarthrosis, -is, f. (z řečtiny: *dia*, „mezi, přes, skrze“ a *arthron*, „kloub, tělesný úd, článek“):

1. [anatomie] diarthróza, *kloub. Pohyblivé spojení dvou nebo více *kostí dotykem (pomocí kloubních ploch povlečených kloubní *chrupavkou a dalších pomocných struktur);

2. členitost, článkovitost těla; je výraznější u mužů, zatímco ženské tělo charakterizují splývající oblíny. (Podle *Aristotela v pojetí klasické řecké *kalokagathie souměrná členitost určovala estetickou převahu mužského těla nad ženským.) (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

diartróza, **diarthrosis*, *kloub.

diaspora (z řečtiny: *dia*, „mezi“ a *speiró*, „trousím, seju, plodím“), rozptýlení:

1. Hebrejský termín je *niddah*. Židé se odedávna usídlovali také v cizině, nejen v *Palestině (1 Kr 10,28), především jako kupci nebo tam byli zavlčeni jako *otroci (2 Kr 5,2). Významná *diaspora v *Mezopotámii vznikla zavlčením Židů do *Babylonu po pádu *Jeruzaléma roku 586 př. n. l. Ti, kdo unikli *Babyloňanům, uprchli do Egypta a i tam vytvořili diasporu. Ne všichni se po pádu Babylonu vrátili, nýbrž zůstali v cizině, i když se starou otčinou zachovávali svazky především náboženské: putovali například o výročních svátcích do Jeruzaléma, řídili se *židovským kalendářem atd. Diasporu samozřejmě vydatně posílilo pronásledování Židů v Palestině v době helénistické a zvláště římské (židovské povstání za *Vespasiana a *Hadriana). Na židovskou diasporu navazovala křesťanská *misie, jmenovitě *apoštol *Pavel na svých cestách po Malé Asii a Řecku. Po římsko-židovských *válkách v 1. a 2. století n. l. byli *Židé z *Izraele násilně vytlačeni. Již ve starověku se jednotlivé diaspory stávaly ohnisky vznikajícího *křesťanství (Alexandria aj.). Centra židovského života v diasporách se často přesouvala (například *Babylonie, Itálie, Portugalsko, Španělsko a západní, střední, východní Evropa i zámorí). Díky *sionismu a vzniku novodobého Izraele získala židovská diaspora opět své národní centrum;

2. v analogii k židovským diasporám označení i jiných etnických a náboženských skupin žijících mimo oblast svého původu jako národní a náboženská *menšina;

3. přeneseně enkláva jakékoli komunity odlišující se od většinového obyvatelstva jiným smýšlením, *zvyky a podobně. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

diastema, -atis, n., vrozená mezera mezi horními (méně často mezi dolními) středními řezáky způsobená zbytněním uzdičky rtů (**frenulum labii superioris et inferioris*), která vrůstá mezi oba řezáky a končí až při *papilla incisiva*. Stav se řeší *excízi frenula a následnou ortodontickou korekcí.

Na vzniku diastemy se mohou také podílet poruchy v počtu zubů (například přespočetné zuby ve střední rovině, *aplazie distálních řezáků) nebo nepoměr mezi velikostí čelistí a zubů. (Michaela Křivanová)

diaulos (z řečtiny: *di-*, „dvojitý“ a *aulos*, „píšťala, flétna“), dvojitá flétna, podle tradice ji měla vynalézt bohyně *Athéna, ale vzdala se jí a zmocnil se jí *satyr Marsyás. Tak se dostala do souvislosti s *Dionýsovým kultem. Hrou na diaulos obveselovaly účastníky *symposií přizvané *hetéry. (Marie Pardyová)

dia- (z řečtiny), předpona s významem: „přes, skrz, napříč“.

dicentrický chromozom, *chromozom, dicentrický.

didaktická literatura, *literatura, didaktická

Diderot, Denis (5. 10. 1713, Langres, Francie – 31. 7. 1784, Paříž, Francie), francouzský osvícenský filozof, spisovatel, teoretik umění, výtvarný kritik, esejista a *encyklopedista; zabýval se též problematikou *společnosti a mravnosti, jejíž očistu spatřuje v návratu k instinktivnímu chování. Patřil k nejoriginálnějším a současně nejproduktivnějším tvůrcům a představitelům francouzského *osvícenství. Pocházel ze skromných poměrů, takže celý svůj život jen obtížně získával prostředky k obživě rodiny a k pokrytí vlastních životních výdajů, spjatých s jeho bouřlivým milostným a společenským životem v kavárnách a šlechtických salonech. Potýkal se však nejen s nouzí, ale také s nepřízní osudu a neporozuměním. Často se dostával rovněž do konfliktů s absolutistickou královskou a církevní mocí. Jeho díla (včetně jednotlivých svazků „*encyklopedie“, které redigoval) byla zakazována, cenzurována (*cenzura) a veřejně hanobena pro ateistické a kritické společenské tendence. Za své *názory

byl pronásledován a na krátký čas dokonce vězněn. Na evropských panovnických dvorech měl ovšem také ctitele a obhájce. Ve známost vešlo zejména duchovní přátelství Diderota s ruskou carevnou Kateřinou II., na jejímž dvoře v Petrohradu v letech 1773 až 1774 pobýval a která odkoupila (autor se v té době ocitl ve velké finanční tísní) Diderotovu knihovnu, včetně některých jeho rukopisů.

Za Diderotova života bylo jeho literární dílo známo pouze úzkému okruhu elitních čtenářů, neboť je knižně nepublikoval. Obával se nejen církevní a královské zlovůle, ale zřejmě také nepochopení čtenářstva. Oprávněnost těchto obav ostatně potvrdila posmrtná vydání některých Diderotových děl (například jeho románu *La religieuse* [Jeptiška], vznik 1760, první knižní vydání 1796). Za svého života byl znám především jako hlavní tvůrce, redaktor a organizátor *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Encyklopedie aneb racionálního slovníku věd, umění a řemesel, 1751–1772), dále pak jako filozof, teoretik umění, dramatik a autor odborné a popularizační literatury. Šíře jeho odborných a uměleckých zájmů a jeho pracovitost dodnes vzbuzují obdiv. Diderotova literární díla, v nichž se také završoval autorův myslitelský vývoj, byla objevována postupně až po jeho smrti, a to mnohdy za podivuhodných okolností. Například jeho slavný román *Le neveu de Rameau* (1762, česky: *Rameauův synovec*, 1904 [Praha: Pelcl], 1940 [Praha: P. Prokop]) vyšel nejprve v *Goethově překladu v roce 1805; německy (v roce 1792) byla publikována nejdříve rovněž první tištěná *verze románu *Jacques le fataliste et son maître* (psáno 1773, vydáno 1796, česky: *Jakub fatalista a jeho pán*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955), která se poprvé na veřejnosti objevila v rukopisném časopise *Literární korespondence*, vydávaném asi ve dvaceti výtiscích.

Diderotovy filozofické romány zapůsobily na vývoj moderního evropského románu. Jeho *ironie, schopnost humorné nadsázky, sklon k mystifikacím (jako literární mystifikace původně vznikla proticírkevní *La religieuse* [1760, česky: *Jeptiška*. Praha: Nákladem Volné myšlenky československé, 1928, Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963]) a jeho vypravěčské strategie a hry se čtenářem jsou vnímány jako projevy a postupy, které v rámci takzvané vysoké literatury zcela legalizovala až postmoderní doba (*postmodernismus). Není náhodou, že k Diderotovi se v esejích a románové tvorbě hlásí přední současný světový romanopisec Milan *Kundera, jenž román *Jakub fatalista a jeho pán* úspěšně zdramatizoval. Diderotův *Jakub fatalista a jeho pán* představuje originální, žánrově velmi obtížně identifikovatelný útvar. Jeho hlavním hrdinou je autorský vypravěč, který si pohrává stejně s postavami jako se čtenáři. Vypravěč „románu“ oslovuje v textu čtenáře, na něž se obrací, radí se s nimi a současně je vodí za nos. Obdobně se chová sluha-pábitel Jakub ke svému pánovi, jemuž na společných cestách vypráví příběh své velké a zřejmě jediné, životní lásky. Jakub a jeho tolerantní pán se spolu dobře baví, ale také vedou pře a disputace na řadu obecných témat (přátelství, žena, věrnost, důvěřivost ...). Román je rozvětven o více či méně rozsáhlá vyprávění dalších postav, s nimiž se Jakub a jeho pán setkají. Jedním z hlavních témat románu se stala *láska. Diderot je při zachycování milostných scén velmi otevřený a nápaditý, místy až voyeurský. Dokáže však zachytit prchavé kouzlo erotiky i milostného citu. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Dídó, mytická zakladatelka *Kartága a jeho první královna. Nešťastně se zamilovala do *Aenea, který se dostal na své plavbě k severoafrickým břehům. Poté, co odplul do Itálie, spáchala ze zoufalství *sebevraždu. (Marie Pardyová)

diecéze (z řečtiny: *dioikésis*, „administrativní správa určitého územního celku“):

1. územní jednotka *římské říše, zahrnovala několik provincií. Rozdělení římského území na diecéze bylo součástí reformy *císaře Diocletiana (vládl 284–305);

2. v *římskokatolické církvi správní obvod působnosti *biskupa, to znamená základní výkonný článek administrativy, vyšší stupeň – *arcidiecéze (*arcibiskupství). Nejstarší diecézí v *českých zemích bylo pražské biskupství (od roku 973), druhé biskupství bylo

zřízeno na Moravě v Olomouci (roku 1063; předtím za Velké Moravy již roku 869 – sv. *Metoděj). Nejstarší arcidiecéze: pražská (od roku 1344), na Moravě v Olomouci (roku 1777); v téže roce bylo zřízeno brněnské biskupství. Kromě toho existovalo biskupství litoměřické (1655), královéhradecké (1664) a českobudějovické (1784); za husitských válek (*husitství) zaniklo biskupství v Litomyšli (založeno v listopadu 1344), naopak vzniklo (a brzy zaniklo) biskupství tábořské. V *pravoslavné církvi odpovídá diecézi eparchie, v *evangelické církvi distrikt. (František Čapka, Jaroslav Malina)

diencephalon, -i, n., mezimozek (řecky: *dia* „mezi“), mezimozek, část mozku krytá hemisférami (**hemispherium cerebri*). Mezimozek se člení na několik základních oddílů: **thalamus*, **hypothalamus*, **epithalamus*, **metathalamus* a **subthalamus*. Ventrálním ohraničením je ploténka bílé hmoty **lamina terminalis*, která se táhne od **commissura anterior* až k **chiasma opticum*. Dorzálně mezimozek představují oba thalamy, které mají ve ventrální části hrbolek *tuberculum anterius* a dorzálně se rozšiřují v **pulvinar thalami*. Laterálně odděluje *thalamus* od **nucleus caudatus* rýha *stria terminalis*, na jejíž mediální straně se nachází pruh bílé hmoty *lamina affixa thalami*. Na mediálním okraji této ploténky se táhne *taenia choroidea*, na kterou se upíná *plexus choroideus* laterální *komory mozkové. Úponem stropu třetí komory mozkové na *stria medullaris thalami* pak přechází dorzální plocha thalamu v plochu mediální přivrácenou do třetí komory mozkové. Zadní část mezimozku představuje *epithalamus* (**corpus pineale*, *trigona habenularum* a *commissura habenularum*). Laterální ohraničení představuje *metathalamus* (*corpus geniculatum mediale et laterale*) a před ním bílá hmota *telencephala **capsula interna*. Bazální strana mezimozku je tvořena hypothalamem. Vytváří ji *chiasma opticum*, **infundibulum* s *hypofýzou, **tuber cinereum* a *corpora mamillaria*. Vnitřní struktura mezimozku se liší v jeho jednotlivých částech. (Lenka Vargová)

dies ater (z latiny: *diēs*, „den, denní světlo“), černý den, nešťastný den. (Jaroslav Malina)

dies diem docet [latinsky], den poučuje druhý.

Dies irae [latinsky], Den hněvu, latinská sekvence, součást *mše za zemřelé (*rekviem); jedna ze sekvencí povolených (ponechaných) *tridentským koncilem. (Jaroslav Malina)

dies levat luctum [latinsky], čas mírní bolest.

dies nascimur in lacrimis, lacrimabile ducimus aevum, clauditur in lacrimis ultima nostra [latinsky], v slzách se rodíme, vedeme život v slzách, v slzách končí i náš poslední den; citát z *Ovidia. (Jaroslav Malina)

dies natalis [latinsky], den *narození, narozeniny.

Dieterlenová, Germaine (1903, Valleraugue, Francie – 13. 10. 1999, Paříž, Francie), francouzská antropoložka; vůdčí osobnost francouzské afrikanistiky a sociokulturní antropologie. Od roku 1940, spolu s Marcelem *Griaulem, prováděla výzkumy kmene *Dogonů, o nichž publikovala řadu studií, mezi nimi společně s Marcelem Griaulem *Le renard pâle* (Bledá liška, 1965). (Jaroslav Malina)

diferenciace buněk, proces rozrůznění původně stejných embryonálních nebo kmenových buněk v konečné, specializované buňky. (Drahomír Horký)

diferenciace, gonadální (z latiny: *differenciatio*, „odlišení“), vývoj mužských nebo ženských gonád z pohlavně ještě nerozlišených buněk zárodku. (Drahomír Horký)

diferenciace, sexuální, pohlavní diferenciace, vytváření a rozlišení pohlavních orgánů (*gonád a *pohlavních orgánů) během vývoje zárodku a *plodu a v dalším vývoji. *Pohlaví je geneticky určeno v okamžiku *oplození. Počáteční vývoj *morfologie pohlavních orgánů je stejný u obou pohlaví – je *bipotenciální. U mužského pohlaví začínají zárodky varlat produkovat *testosteron, pod jehož vlivem se bipotenciální základ diferencuje do mužských pohlavních orgánů. V nepřítomnosti testosteronu, tj. u ženských zárodků, probíhá vývoj směrem k orgánům ženským. Vzniká takzvané gonadální a genitální pohlaví. Další vývoj zahrnuje produkci *pohlavních hormonů (hormonální pohlaví) s následným rozvojem

*sekundárních pohlavních znaků v *pubertě. S tímto vývojem souvisí i psychická a společenská *identifikace jedince se svým pohlavím (psychické a sociální pohlaví). Poruchy sexuální diferenciacce mohou vznikat na všech zmíněných úrovních (viz *systém pohlavní příslušnosti, hierarchický). (Drahomír Horký)

diferenciální diagnóza, *diagnóza, diferenciální.

diferenční feminismus, *feminismus, diferenční.

diffarreatio (z latiny: *diffarreatiō*, „rozvázání manželství, uzavřeného formou *confarreatio“), nekomplikovanější druh rozvodu v antickém Římě. Docházelo k němu jen velmi zřídka, když se rozcházel manželé, kteří uzavřeli nejobtadnější typ *sňatku spočívající v přísaze státním *bohům a obětování nekynutého koláče *far*. Confarreatio bylo podmíněno i tím, že obojí rodiče byli naživu. Diffarreatio pak tedy spočívalo v prokletí toho z manželů, jenž rozvod způsobil. (Marie Pardyová)

difrasismus (z řečtiny: *di*, „dva“, *frasis*, „věta, výmluvnost, hlasový, jazykový projev“), patrně základní figura mezoamerických textů; jde o vytváření *sémantických kupletů, dvojverší; v obecnější rovině lze mluvit o paralelismu. (Jaroslav Malina)

difuze (z latiny: *dif-fundere*, *diffusiō*, „šířit, rozptylovat; rozlévat, vylévat“):

1. [antropologie, archeologie aj.], proces šíření nové myšlenky nebo koncepce v širším prostoru, mezi jedinci či skupinami. Probíhá pomocí různých mechanismů, jako jsou lovecké či bojové výpravy, kontakt mezi sousedními skupinami a *migrace celých skupin. Pojetí difuze vychází zejména z prací amerických antropologů Franze *Boase a Alfreda *Kroebera, kteří zdůraznili i symbolickou váhu a prestiž *kultury, neboť ta určuje, zda bude kultura přijata a šířena jinými společnostmi. Protože v *archeologickém záznamu se takto podmíněný vliv přímo neodrazí, difuzionisté argumentovali, že přijímání cizích *kulturních prvků (*akulturace) je podmíněno pouze kontaktem. Tedy prostě tím, zda se o nich další populace dozví. *Etnografie však popisuje četné kultury, a to právě lovecké, které technologické *inovace v sousedství znají, aniž by projevíly zájem přijmout je za své. Jejím důsledkem se může stát *akulturace;

2. [fyzika, fyzikální chemie], neuspořádaný pohyb částic látky, jehož důsledkem je vyrovnávání koncentrací této látky v prostoru. Makroskopicky se jeví jako pohyb látky po koncentračním spádu. (Jaroslav Malina)

difuze, kulturní, proces *exogenní změny spočívající v šíření *kulturních prvků a *komplexů z různých kulturních systémů. (Jaroslav Malina)

difuzionismus (z latiny: *dif-fundere*, *diffusiō*, „šířit, rozptylovat; rozlévat, vylévat“), paradigma v *sociokulturní antropologii (viz *antropologie, difuzionistická), *etnologii, *archeologii, *mytologii, *jazykovědě, *sociologii a dalších vědách v závěru 19. a v první polovině 20. století, zdůrazňující *prostor proti *času, konkrétnost vývoje proti jen abstraktním stanovením etap, period, stadií, jednotlivá etnika proti celému lidstvu, různorodé proti všeobecnosti a místo paralelně nezávislého vývoje jdoucího jedním směrem pak *kontakty, *migrace, *komunikace.

Difuzionismus (spolu s *migracionismem) představuje reakci na teorii a metody *evolucionismu. Pokud nebyl difuzionismus přiveden do absurdit (avšak i díky jim byly objeveny překvapující skutečnosti), představoval pozitivní a zdravou reakci, umožňující především zhodnotit rozsáhlý materiál. (Jaroslav Malina)

difuzionistická antropologie, *antropologie, difuzionistická.

difyodontie, *chrup, difyodontní.

difyodontní chrup, *chrup, difyodontní.

digastricus (z řečtiny: *di*, „dva“ a *gaster*, „břicho“), dvojbřišný, dvoubříškový (například jeden ze suprahoidních svalů – **musculus digastricus*). (Ladislava Horáčková)

digitus, -i, m., prst (*digitus primus* – palec, *digitus secundus* – ukazovák, *digitus tertius* – prostředník, *digitus quartus* – prsteník, čtvrtý prst, *digitus quintus* – malík). (Ladislava Horáčková)

dihaploid, jedinec, *tkáň nebo *buňka, vzniklé zdvojením *chromozomů haploidní buňky. (Jiřina Relichová)

dihybrid, jedinec, jehož homozygotní rodiče (*homozygot) se lišili ve dvou alelových párech, či jedinec heterozygotní ve dvou *genech. (Jiřina Relichová)

dichotomická proměnná, *proměnná, dichotomická.

dichotomický znak, *proměnná, dichotomická.

dichotomie (z řečtiny: *dichotómia*, „podvojnost, dvojitost“), v logickém smyslu dichotomické dělení (latinsky *divisio*, což je překlad původního řeckého termínu *diáresis*) uplatňované hlavně u *Platóna a v *platonismu. Spočívá v rozdělení pojmu, případně rozsahu pojmu na dvě disjunktní části (například kameny na drahokamy a polodrahokamy, kovy na ušlechtilé a neušlechtilé, linie na přímé a zakřivené, tj. ne-rovné atd.), jejichž sjednocení je totožné s rozsahem děleného pojmu.

Empirická dichotomie závisí na výskytu přirozeného členění dotyčné předmětové oblasti, znamená pozitivní charakterizaci obou jejích částí a vede k vytváření nezbytných *klasifikací.

Logická dichotomie je čistě formální a vzniká stanovením druhově specifického znaku, proti němuž se vymezí jeho kontradiktorický protějšek; to znamená, že logická dichotomie nemusí být předem smysluplná (například členění pojmu „lidstvo“ na filozofy a ne-filozofy). Pro logickou dichotomii platí pravidlo **tertium non datur*, to znamená, jakékoli x je buď A nebo nonA. (Břetislav Horyna)

diktátor (z latiny: *dictātor*, „diktátor, samovládce“):

1. v republikánském *Římě mimořádný *úřad s *impériem (nejvyšší výkonnou mocí), který byl při *výjimečném stavu obsazován na návrh senátu jedním z *konzulů. Jeho úkolem bylo vyvést stát z krize. Do 4. století př. n. l. měl převážně vojenské úkoly, pak ovšem byla jeho pravomoc omezena na zvláštní úkoly. Od roku 202 př. n. l. nebyl tento úřad potvrzován, použil jej potom až v roce 82 př. n. l. Lucius Cornelius Sulla (138–78 př. n. l.) jako ústavodárný nástroj pro nové uspořádání *státu. Politická diktatura Gaia Iulia *Caesara (100–44 př. n. l.) – pokus o zřízení monarchistického státního zřízení – vykazovala málo podobnosti s původním starořímským systémem;

2. v novověkém pojetí vykonavatel diktátorské moci; tedy autokratický vládce s téměř neomezenou mocí (výkonnou i zákonodárnou). (Viz též *diktatura.) (František Čapka)

diktatura (z latiny: *dictāre*, „diktovat, rozkazovat“), pojem označující na nejjobecnější rovině formu *vlády, neomezovanou ústavními limity. Vládce (nebo vládnoucí skupina) má tudíž v diktatuře absolutní moc a není při svém rozhodování vázán žádnými předchůdními normami (případně má možnost tyto normy změnit či zrušit v závislosti na svých úmyslech). V tomto ohledu se – dle konkrétního užití – diktatura překrývá nebo může překrývat s příbuznými pojmy jako *autokracie, *autarchie, *absolutismus, *despotismus nebo *tyranie.

Historické kořeny pojmu diktatura, sahající do starověkého *Říma, nicméně ukazují, že se nejednalo vždy o termín zatížený negativními konotacemi – tuto „funkci“ plnily v dějinách spíše tyranie a despotismus. Ve starověkém Římě byl *úřad *diktátora (*dictātor*) poprvé zaveden Senátem na konci 6. století př. n. l., přičemž nominovaná osoba ho mohla zastávat maximálně 6 měsíců. V daném období nicméně disponovala neomezenou mocí v exekutivních i vojenských záležitostech, například za účelem potlačení povstání v římských provinciích. Až na dvě doživotní výjimky v závěrečných fázích existence římské *republiky (Lucius Cornelius *Sulla a Gaius Julius *Caesar) bylo šestiměsíční diktátorské období vždy dodržováno. Po nástupu *císařství byl pak úřad diktátora zrušen. V období *novověku pozitivně hodnotili (z odlišných důvodů) diktaturu jako formu vlády například Nicollò *Machiavelli nebo Jean-Jacques *Rousseau. Za prvního moderního diktátora bývá považován

*Napoleon Bonaparte, který se ve Francii chopil vlády po chaosu způsobeném *Velkou francouzskou revolucí. Ještě ve 2. polovině 19. století (přesněji v roce 1860) se prohlásil diktátorem Sicílie revolucionář a velký bojovník za sjednocení Itálie Giuseppe *Garibaldi, přičemž diktatura jako způsob vlády si i v tomto případě nadále držela pozitivní konotace.

Z hlediska systematické analýzy diktatury lze rozlišovat dvě složky či kritéria užití: *Historické*, které se vztahuje k označování řady v dějinách existujících režimů jako diktatur, a *strukturální* či *obsahové*, jež zahrnuje snahy odborníků nalézt společné definiční znaky diktatury jakožto formy vlády. Smyslem tohoto úsilí je především potřeba pojmové jasnosti při rozlišování současných i minulých politických režimů, a zároveň potenciál pojmu *diktatura* vytvořit jakési ideálně-typické opozitum pojmu **demokracie* (zde ovšem vstupuje do hry také jazykově „přirozenější“ pojem *autokracie*). Přinejmenším lze společně s italským politologem Giovannim Sartorim (narozen 1924) považovat pojmové vymezení diktatury jako prostředek k „negativní“ minimální definici demokracie: Ta je poté skutečností tehdy, nemá-li zkoumaný režim znaky diktatury. Komplikaci nicméně v tomto ohledu představuje marxistický pojem *diktatury proletariátu* (viz níže).

V první polovině 20. století se vymezením diktatury ve specifickém kontextu německé Výmarské republiky zabýval právní teoretik Carl *Schmitt. Ten rozlišoval tzv. diktaturu komisaře, která má za účel dočasnou suspenzi ústavních norem v zájmu jejich ochrany či obnovení, a diktaturu ústavodárnou, která stojí „nad“ *ústavou (respektive mimo ni) a může ji zrušit či nahradit ústavou jinou. Schmitt měl v pozdějších letech blízko k nacistickému režimu (*nacismus) Adolfa *Hitlera, a je to právě období německého nacismu, italského *fašismu za vlády Benita *Mussoliniho a sovětského *komunismu (se zmíněnou výhradou týkající se „diktatury proletariátu“), na základě jehož reflexe se začalo pojmu diktatura užívat v negativním smyslu jako označení pro režimy odmítající či popírající fundamentální náležitosti liberálně-demokratického státu (*demokracie, liberální).

Povahu diktatury během 20. století analyzovala celá řada politologů, mimo jiné Hannah *Arendtová, Franz Leopold Neumann (1900–1954), Carl Joachim Friedrich (1901–1984) ve spolupráci se Zbigniewem Brzezinskim (narozen 1928), kteří ji v díle *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Totalitní diktatura a autokracie, 1956) spojili s vymezením totalitárních režimů (*totalitarismus), nebo již zmiňovaný Giovanni Sartori. Posledně jmenovaný se snažil vypořádat zejména s marxistickou (*marxismus) ideou *diktatury proletariátu*, což byl v představách Karla *Marxe a Vladimíra Iljiče *Lenina mezistupeň na cestě k beztřídní komunistické společnosti (*komunismus), v jehož rámci musí proletariát s použitím násilí zabránit *kontrarevoluci. Diktatura proletariátu je specifická v tom, že se v rovině marxistické teorie mělo jednat o *demokratickou* diktaturu většinového lidu, na rozdíl od kapitalistické „diktatury státu“ ovládaného úzkou buržoazní třídou (přičemž konečným cílem bylo odumření státu jako nástroje třídní dominance). Paradoxní spojení demokracie a diktatury nicméně není ani teoreticky ospravedlnitelné – neboť proletariát si není schopen uvědomit své dějinné poslání a musí být seshora „veden“, a v posledku se i tak stále jedná o absolutní vládu jedné skupiny obyvatel nad druhou, ačkoliv role proletariátu a *buržoazie jsou zde prohozeny – ani realizovatelné v praxi, jak potvrdil rychlý přerod sovětského režimu v osobní diktaturu Josifa Vissarionoviče *Stalina a posléze diktaturu komunistické strany. V obou případech se přitom jednalo, jak Sartori dokládá, o vládu *nad* proletariátem, byť údajně *v jeho zájmu*. Komunistický režim proto nutně představuje diktaturu bez přívlastků, tak, jak byla definována v úvodu tohoto hesla. (Pavel Dufek)

dilatator, -oris, m., rozšiřovač, rozvěrač (například **musculus dilatator pupillae* rozšiřuje zorničku). (Ladislava Horáčková)

dílčí kultura, *kultura, dílčí.

dílčí varpy, *varpy, dílčí.

dildo, umělý *penis; může sloužit jako pomocný nástroj pro rozšíření *vaginy (při porodu); bývá používán při pohlavním styku mezi ženami, například v lesbickém kontaktu nebo k uspokojení a uvolnění sexuálního napětí v *harémech nebo ve společenstvích s převažujícím počtem žen; často slouží jako prostředek sebeukájení.

Existují rozmanité *varianty „nástroje rozkoše“, jenž je znám od *pravěku, kdy k uspokojení posloužily dřevěné klacky nebo nalezené plody, až do dnešní doby s bohatou nabídkou vibrátorů, Venušinych kuliček, pohotovostních *articles de voyage* („cestovních potřeb“) a dalších jiných *ladies' friends* („přátel dam“). K zhotovování umělých penisů sloužily nejrozmanitější materiály: vosk, *kůže, dřevo, rohovina, želvovina, guma, *sklo (skleněná varianta naplněná teplou vodou se těšila oblibě v době italské *renaissance). (František Vrhel)

Dilmun, místní jméno vyskytující se v klínopisných textech od pozdního 4. tisíciletí do 7. století př. n. l. Zpravidla lokalizován na ostrov Bahrajn v Perském zálivu. Z ostrova jsou doloženy již mezolitické a neolitické *lokality. Naleziště al-March poskytlo štípanou industrii a doklady pro rybolov, doprovázené *keramikou *obejdské kultury (asi 3800 př. n. l.). Ve 3. až raném 2. tisíciletí př. n. l. důležité ústředí tranzitního *obchodu, dodávající do *Mezopotámie exotické zboží z jihovýchodních *regionů. V raném 14. století př. n. l. byl ostrov nejspíše připojen ke kassitské *Babylonii a nejpozději za Nabonida byl opět babylonskou provincií. Tell Kalát Bahrajn (též Ra's al-Kalát) s 8 hlavními vrstvami osídlení snad od poloviny 3. tisíciletí př. n. l. do 15. století n. l. Významnější nálezy: vrstva I – okrajový zlomek *zásobnice s klínopisným nápisem označujícím obsah nádoby. Vrstva II (konec 3. a počátek 2. tisíciletí př. n. l.) – *opevnění s branou, nálezy místních pečeti a indických(?) závaží, 1 klínopisný text. Vrstva III (17.–13. století př. n. l.) – opevněné *město, budova se zbytky potravinových zásob (datle), přes 10 hospodářských a literárních klínopisných textů. Silně poškozený kassitský královský nápis, snad *krále Burnaburiaše II. (asi 1350 př. n. l.), se zmínkami o *svatyni a *paláci. Vrstva IV – palác z novoasyrské doby (po roce 650 př. n. l.) s hromadným nálezem celistvých i zlomkovitých klenotů z drahých *kovů, snad ukrytých před achaimenovským vpádem. Vrstva V – město z 3.–1. století př. n. l., attacká černě leštěná a radélkovým kolkem zdobená keramika. Osídlení pokračuje až do 17. století n. l. Rozsáhlá mohylová *pohřebiště z 3. až raného 2. tisíciletí (naleziště Sar: nebožtíci skrčeni na pravém boku hlavou k severozápadu, vybaveni kostmi ovci a koz, keramikou a pečetěmi) i *nekropole pozdější (6. století př. n. l.–3. století n. l.). Lokalita Barbar s 3 vrstvami chrámové architektury z 3. tisíciletí př. n. l. (už od *džemdet-nasrské kultury?). Z 2. fáze pochází základový obětní depozit s měděnou plastikou býčí hlavy. (Petr Charvát)

dílna, *místo, výrobní.

Dilthey, Wilhelm (19. 11. 1833, Wiesbaden-Biebrich, Německo – 1. 10. 1911, Seis am Schlern, Itálie), německý filozof, psycholog a pedagog; představitel takzvané filozofie života a duchovních věd.

Dilthey logicky a gnozeologicky založil humanitní vědy (duchovědy, zejména historické), jejichž specifčnost podle něho spočívá nikoli ve vysvětlování reality jako je tomu u přírodních věd, nýbrž v porozumění jedinečnosti a neopakovatelnosti historického dění pomocí psychologické metody vcit'ování a znovuprožívání. Duchovědné bádání připomíná uměleckou tvorbu, porozumění skutečnosti lze dosáhnout pouze využitím všech duchovních schopností člověka. Z díla: *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (Úvod do duchovních věd, 1883, česky: *Uvedení ve vědy duchové*. Praha, 1901), *Aufbau der geschichtlichen Welt* (Výstavba historického světa, 1910). (Jaroslav Malina)

dimenze (z latiny: *dīmēnsiō*, „rozměření, vyměření“):

1. vlastnost udávající velikost, míru něčeho zejména v prostoru, popřípadě trvání něčeho v čase, rozměr, rozloha, rozsah;

2. [psychologie], objektivně prokazatelná kategorie pochodů a obsahů, v nichž se uplatňuje psychická činnost *člověka;

3. [fyzika], závislost odvozené veličiny na základních veličinách dané soustavy. (Jaroslav Malina)

dimenze, genderová, aspekt jakéhokoliv problému, který se vztahuje ke konceptu *gender. (Petr Pavlík)

dimorfismus (z řečtiny: *di*, „dva, dvojí“ a *morfé*, „projev“), dvoutvárnost:

1. [biologie], jev, kdy se u jednoho organismu vyskytují dvě morfologické formy, lišící se *tvarem těla, *velikostí, zbarvením;

2. [mineralogie], jev, kdy dva nerosty téhož chemického složení mají různý krystalový tvar, rozdílnou vnitřní stavbu a rozdílné fyzikální vlastnosti. (Jaroslav Malina)

dimorfismus u člověka, sexuální, pohlavní dvoutvárnost, rozdíly v *anatomii, *fyziologii a v *chování *mužů a *žen. Sexuální dimorfismus *člověka koresponduje se situací u ostatních savců, zvláště u *vyšších primátů. V průběhu evoluce *homininů došlo v linii směřující k člověku k rychlé *redukci velikostního sexuálního dimorfismu (nejprve ve velikosti špičáků, poté i celého těla). Časné formy rodu **Homo* a ostatní středpleistocenní a mladopleistocenní formy se v míře sexuálního dimorfismu nachází někde mezi *australopitéky a dnešními lidmi. Podobně také evropské populace v období *mladého paleolitu jsou více sexuálně dimorfní než jejich následovníci v *mezolitu a *neolitu.

U dnešních populací je sexuální dimorfismus menší než u jim předcházejících populací subrecentních, přesto je však stále nezanedbatelný. Muži mají v *průměru* vyšší postavu než ženy, robustnější znaky hlavy a obličeje, větší muskulaturu, jsou silnější a rychlejší. Ve všech lidských skupinách mají muži větší zuby, ženy si uchovávají více podkožního tuku, muži mají *relativně více *svalových vláken, odlišné jsou *prenatální i *postnatální hladiny *hormonů, liší se růstové rychlosti a různé *choroby postihují každé *pohlaví odlišně. Odlišné jsou mechanismy percepce (například periferní vidění), způsob zpracování *informací, typ *intelligence, matematické a verbální schopnosti atd. Mnohé tyto odlišnosti najdeme nikoli u dětí, ale až u dospělých, což svědčí pro souvislost s hormonálními změnami okolo *puberty (a tedy více či méně přímou vazbu na vlastní sexuální reprodukci). Na druhou stranu existuje nezanedbatelná skupina znaků (například poměr délky druhého a čtvrtého prstu ruky – 2D:4D ratio), včetně znaků *behaviorálních, jejichž mezipohlavní rozdíly jsou plně vytvořeny již v dětství a s pubertálním rozvojem sexuálního dimorfismu nesouvisí. Obecně platí, že čím dříve v *ontogenezi se znak (respektive jeho fyzický podklad, například neuronální) vytvoří, tím více je vrozený a méně ovlivnitelný vnějšími vlivy. Plynulý nárůst vlivu zevního prostředí je však komplikován výskytem senzitivních period, které jsou (programově, geneticky) přímo určeny pro vliv prostředí a mimo něž se tento vliv neuplatní.

Rozdíly v tvárnosti mužů a žen spolu se zásadními genetickými rozdíly svědčí pro určitý dlouhodobý selekční režim, v němž muži a ženy, každý svým vlastním způsobem, odpovídali na reprodukční, sociální a ekologické (ekonomické) selekční faktory. Podobně jako *primární pohlavní znaky (gonády a genitál) jsou tedy i *sekundární pohlavní znaky (sexuálně dimorfní znaky) převážně řízeny nebo zprostředkovány geny vázanými na pohlavní *chromozomy, i když se liší od znaků primárních v tom, že prostředí má mnohem větší vliv na jejich expresi. Například smysl rozdílu v množství svaloviny u mužů a u žen se může otočit, pokud budeme srovnávat ženské atletky a fyzicky neaktivní muže. Přitom i sama míra možného ovlivnění proximativními faktory je sexuálně dimorfní – nutričně deprivovaní chlapci budou ve své výsledné výšce postiženi více než ženy, vystavené stejnému nedostatku proteinů.

Po těchto stránkách se člověk neliší od ostatních *primátů. Narozdíl od nich se však výrazným faktorem sexuálního dimorfismu u člověka stává *kultura. Každá kultura zásadně ovlivňuje *proximativní i *ultimativní procesy, uplatňující se při formování sexuálního dimorfismu člověka. Kultura obsahuje pravidla a *normy pro přístup k sexuálním partnerům,

povolené sexuální praktiky a reprodukční vzorce (počet dětí, věk rodičů při *narození prvního dítěte aj.). Kromě toho předkládá jednotlivcům ideál sexuálního partnera a způsob jeho výběru. Podmínky pro aplikaci *teorie rodičovské investice u člověka jsou v důsledku vzpřímení postavy ještě výraznější než u nám příbuzných primátů: nebezpečný porod a dlouhodobá péče o dítě zvyšuje investici ženy a zesiluje sexuální *selekci. Kultura však modifikuje (konkretizuje, specifikuje) vrozené podklady sexuálního výběru (například znaky ekonomického postavení potenciálního dlouhodobého partnera). Z hlediska proximativních mechanismů ovlivňuje kultura sexuální dimorfismus prostřednictvím charakteru a vzorce činností v průběhu dne (dělba práce podle pohlaví), s čímž souvisí řada dílčích aspektů: odlišnosti vystavení organismu specifickému zatížení a *stresu, rozdíly ve stravovacích návycích a životosprávě, postavení mužů a žen v sociální *hierarchii a na žebříčku sociálních práv a povinností atd. Uvedené vlivy kultury se dějí skrze nápodobu, učení a institucionalizovanou (rodinnou, náboženskou, státní, stranickou, firemní) indoktrinaci. Prostředníkem, projevem a uchovaným záznamem tohoto kulturního působení je *literatura, *výtvarné umění, *ikonografie, *médiá a jiné *artefakty příslušné kultury a doby. Současně každá kultura nabízí odlišné intelektuální, organizační a technologické možnosti, jak se s příslušnými faktory mohou muži a ženy vyrovnávat (například *antibiotika při *léčbě onemocnění, *antikoncepce, státní *sociální síť aj.).

Přestože se ve srovnání se situací u jiných *primátů (*šimpanzů, *goril, paviánů) může zdát sexuální dimorfismus u člověka malý, jsou jeho rozdíly mezi populacemi i *sekulární (mikroevoluční) trendy dobře zachytitelné. Rovněž nepochybný a statisticky testovatelný je vliv kulturních a sociálních faktorů na sexuální dimorfismus u člověka, například rozdílů v *mating system* (*polygynie versus *monogamie). Jen velmi málo je však známo o mechanismech těchto procesů. Přechodem z monogamního na polygynní systém dojde k zvětšení sexuálního dimorfismu ve velikosti těla. Může k tomu však dojít mechanismem ultimativním tak, že se muži stávají vyšší v důsledku intenzivnějšího vnitropohlavního výběru, nebo mechanismem proximativním tak, že ženy se stávají menší, protože se v důsledku polygynie snižuje věk *menarché.

Studium provázanosti procesů ustavování sexuálního dimorfismu je zatíženo metodickými potížemi, které zčásti vyplývají ze skutečnosti, že my sami (a výzkum sexuálního dimorfismu) jsme součástí určité kultury, což ovlivňuje *cíle našich otázek i způsob srovnávání*. Sexuálně dimorfní znaky jsou (z definice) takové, které se *za stejných podmínek* u obou pohlaví průkazně liší. *Stejně podmínky* při srovnávání mužských a ženských vlastností je však obtížné zajistit, protože k principu kultury patří, že ženy a muži náleží jinému rodu – *genderu: kulturou zprostředkované ekologické a ekonomické faktory, které dlouhodobě (evolučně) i krátkodobě ovlivňují jejich tělesné a behaviorální vlastnosti, jsou jiné. Jádrem problému tedy spočívá v nastavení podmínek srovnávání; muže a ženy však nelze laboratorně „pěstovat ve stejných podmínkách pro obě pohlaví“, vždy (minimálně od narození) jsou součástí genderově specifických vlivů vlastní kultury. V naší *civilizaci byly vytvořeny podmínky celkově nízké fyzické zátěže a rozsáhlého státního sociálního systému (například každodenní mnohahodinové péče státu o děti ve školách všech stupňů). To vedlo k situaci, kdy ve většině zaměstnání se vyskytují ve srovnatelných poměrech muži i ženy a vyvstala potřeba od *sexuality zcela oddělených vztahů mezi pohlavími. Společnost tíhne k představě *stejnosti* mužů a žen a jejich libovolné zaměnitelnosti. S ohledem na typ ekonomiky (informace a služby) začíná převažovat potřeba vlastností ženských, intenzita ekonomické *kompetice však současně vyžaduje mnohé vlastnosti typicky mužské. V této situaci se objevuje potřeba *vysvětlení disproporce mezi kulturně protežovanou stejností a vlastní každodenní životní zkušeností s rozdíly mezi mužem a ženou. (Miroslav Králík)

dimorfismus v úmrtnosti, sexuální, rozdíl mezi *relativním počtem zemřelých mužů a žen v příslušné věkové kategorii (udávaný například na 100 000 obyvatel). Muži mají vyšší

*úmrtnost než ženy ve všech věkových kategoriích. V prenatálním období umírá více mužských embryí a plodů, a to jednak z důvodu jejich nižší odolnosti vůči disruptivním vlivům a větší imunologické odlišnosti mužského plodu od matky v porovnání s plody ženskými. V *neonatálním a *postnatálním období rovněž umírá větší množství chlapců, a to hlavně působením infekčních onemocnění v kombinaci s podvýživou. Největší rozdíly v úmrtnosti najdeme v mladém dospělém věku, mezi 15–25 lety, kdy muži sexuálně dospívají a začínají usilovat o získání partnerky. V té době jsou úmrtí mladých mužů zapříčiněna hlavně jejich tendencí k menší opatrnosti vůči externím mechanickým vlivům a větším riskováním v nejrůznějších souvislostech. V tomto věku je u mužů také největší tendence k *násilí, rychlé a nebezpečné jízdě v autech a na motocyklech, užívání *alkoholu a *drog aj. Rovněž výskyt *sebevražd lze v tomto reprodukčně významném období spojovat s pohlavním výběrem (soutěž s jinými muži, rozchod s partnerkou). V pozdní dospělosti je zvýšená úmrtnost mužů způsobena především špatnou životosprávou a menší odolností vůči *stresu. U mužů se v tomto věku vyskytují ve větší míře kardiovaskulární onemocnění, jaterní cirhóza a *diabetes mellitus*. Pohlavní rozdíly v úmrtnosti (ať už se to týká odolnosti vůči mikrobiálním patogenům, riskantního chování atd.) souvisí s vysokými hladinami *testosteronu. Tento *hormon v prenatálním období ovlivňuje *morfogenezi mužského organismu a postnatálně (od *puberty) i rozvoj *sekundárních pohlavních znaků, včetně odpovídajícího mužského chování (soutěživost, agresivita), současně ale působí imunosupresivně.

Díky rozvoji lékařské *technologie došlo ve 20. století v rozvinutých *zemích k výraznému snížení úmrtnosti ve všech obdobích života. Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen však zůstal zachován, nebo se dokonce zvýšil. Důvodem je výrazný pokles úmrtnosti na *infekční onemocnění, který způsobil snížení úmrtnosti chlapců, a to hlavně v neonatálním období, ale na druhou stranu byl zaznamenán výrazný vzestup úmrtnosti způsobený špatným životním stylem, nebezpečným chováním a násilím v mladém dospělém věku i ve starším věku. Evoluce našich *reflexů nepočítala s tím, že nepatrný pohyb volantem v dvousetkilometrové rychlosti může být otázkou života a smrti. (Miroslav Králík)

dimorfismus, sexuální, pohlavní dvoutvárnost, rozdíly v *anatomii, *fyziologii a v *chování samců a samic. Sexuální dimorfismus obecně je evolučním důsledkem pohlavního rozmnožování a nepoměru rodičovských investic v příslušném ekologickém (u *člověka i v ekonomickém) a sociálním prostředí. Sexuální dimorfismus představuje systematické rozdíly v morfologických znacích a chování mezi jedinci odlišného pohlaví jednoho biologického druhu. Sexuálně dimorfní znaky jsou takové znaky, které se *za stejných podmínek* u obou pohlaví průkazně liší. Studium rozdílů v průměrné velikosti těla samců a samic patří k základním aspektům výzkumu pohlavně se rozmnožujících živočišných druhů. Sexuální dimorfismus ovšem není omezen pouze na rozdíly ve velikosti těla, ale pokračuje v rozdílech ve velikosti útrobních orgánů, *skeletu, *chrupu, a stejně tak i fyziologických, etologických a ekologických znaků, jako je například úroveň metabolismu, věk reprodukční dospělosti, délka života a velikost teritoria. Míra sexuálního dimorfismu kolísá mezi živočišnými druhy i mezi jednotlivými znaky v rámci jednoho druhu.

Biologickou literaturu interpretující sexuální dimorfismus lze rozdělit na dva proudy: první upřednostňuje *proximativní mechanismy, druhý mechanismy *ultimativní. Proximativní *vysvětlení pohlaví na sexuální dimorfismus jako na výsledek vlivu prostředí v průběhu *růstu (*de facto* kombinace ontogenetických a fyziologických adaptací). Proximativní modely tedy řeší bezprostřední mechanismy vzniku dimorfismu v rámci *fyziologie organismu. Adolescenti samčího a samičího pohlaví jsou například odlišně ovlivňováni nutričními faktory. Tyto negenetické faktory mohou vysvětlit *sekulární trendy sexuálního dimorfismu nebo změny sexuálního dimorfismu při zlepšení nutričních podmínek v kratším časovém horizontu (v závislosti na generační době druhu). Ultimativní explanační modely odpovídají na otázku: „K čemu je příslušný znak (v našem případě sexuálně specifická forma určité části

těla nebo chování) dobrý z hlediska *zdatnosti jedince, tj. zvýšení proporce jeho genů v příslušné populaci?"; to znamená: „Jaká je funkce sexuálního dimorfismu?“ Ultimatívni vysvětlení tak vidí sexuální dimorfismus jako genetickou adaptaci na širokou škálu ekologických (u člověka i ekonomických) a sociálních faktorů a hlavním mechanismem je *přirozený a *pohlavní výběr.

Otázku selekčních mechanismů (*sexual selection*) vedoucích k sexuálním rozdílům otevřel Charles Robert *Darwin a dnes jsou živějším tématem *evoluční biologie, než kdykoliv v minulosti. Na základě *teorie rodičovské investice lze vysvětlit rozdílný přístup samců a samic k *sexualitě i další systematické rozdíly mezi pohlavími. Obecně větší investice samic do společných potomků vede k tomu, že samice se stávají nedostatkovým zdrojem, o nějž samci soutěží. To dalekosáhle ovlivňuje vlastnosti samců i samic ve smyslu samčí soutěživosti a samičí vybíravosti. Celý proces sexuální *selektce v průběhu evoluce ovlivnil řadu tělesných a *behaviorálních znaků jedinců i sociální systémy živočišných druhů. Vztah *sociálního chování a sexuálního dimorfismu živočichů je všeobecně přijímán a míra dimorfismu je v tomto smyslu využívána například při fylogenetických analýzách a pro rekonstruování sociální struktury druhů vyhynulých. Přestože jsou ultimatívni modely hlavním explanačním prostředkem, nemusí nutně vysvětlit krátkodobé fluktuace sexuálního dimorfismu, jejichž příčinou nejsou rozdíly genetické (tj. nejsou důsledkem ultimatívni procesů evoluční minulosti druhu), ale vnější faktory vývoje a růstu, které působí po určitou dobu systematicky odlišně na samce a samice. Vliv proximatívni faktorů přitom nemusí být při kvantitativním srovnání s ultimatívni faktory zanedbatelný. Současná úroveň znalostí o vztahu proximatívni a ultimatívni mechanismů při vzniku sexuálního dimorfismu je malá. (Miroslav Králík)

dimorfnost, sexuální, existence dvou forem vlastností a funkcí, odvislých od příslušnosti jedinců k ženskému nebo mužskému *pohlaví. Týká se jak tělesných vlastností, tak *sexuální identifikace, sexuální role nebo *sexuálního chování, které mohou být ženské nebo mužské. (Miroslav Králík)

dimotiki, novořecký spisovný *jazyk (*novořečtina) vyvinutý z peloponéského dialektu, původně pouze jazyk lidový. (Jaroslav Malina)

Dinkové, nilotské etnikum v jižních provinciích Súdánské republiky, zejména podél Bílého Nilu; má přibližně 2 miliony příslušníků, většinou zemědělců a chovatelů dobytka. *Jazyk patří do západonilotské podskupiny *nilosaharské rodiny. Pocházejí ze skupiny *Nilotů, kteří jsou nejvyššími a nejtmašími lidmi na *světě (adaptace na přírodní podmínky v nejteplejší a nejsušší oblasti Afriky). Na území jižního Súdánu žijí už od konce *mladého paleolitu a počátku *neolitu. Jejich nejbližšími příbuznými jsou nilotská etnika *Masajů, *Nuerů, *Šilúků ad. *Společnost je rozdělena na *kmeny o 1 000–30 000 členech. Rodina bývá *polygamní, usídlení *patrilokální a následnictví *patrilinéární. Většinou vyznávají tradiční *animismus, jen částečně *křesťanství. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

dioecie [botanika], dvoudomost, stav, při kterém se v rámci jednoho druhu s jednopohlavnými *květy vyskytují samčí a samičí rostliny; opakem je monoecie, jednodomost, při které jsou sice květy jednopohlavné, ale samčí a samičí květy se nacházejí na stejném jedinci; o dioecii nebo monoecii neuvažujeme u rostlin s květy oboupohlavnými. (Petr Bureš)

Diogenés ze Sinópy (kolem 400 př. n. l., Sinópé [dnešní Sinop], Turecko – 323 př. n. l., Korint, Řecko), řecký filozof kynické orientace. Proslul svérázným, zemitým, nicméně logickým uvažováním a jednoduchým způsobem života hédonistického povaleče. (Jaroslav Malina)

Dioné, řecká bohyně deště a pramenů, podle *Homéra s ní *Zeus zplodil *Afrodítu. (Jaroslav Malina)

Dionýsos (Bakchos), řecký bůh vína, syn Dia (*Zeus) a jeho pozemské milenky *Semelé. Když ho Semelé prosila, aby se ukázal ve své božské vznešenosti, zjevil se jí s blesky, které ji sežehly. Předčasně narozeného Dionýsa donosil ve svém stehně. Pak ho poslal s Hermem (*Hermés) k nymfám, které ho spolu se Silénem vychovaly. Dionýsos byl ochráncem vinařství a vegetace jako takové. V lidech jeho dary podporovaly družnost a zábavu, podněcovaly *lásku a uvolňovaly tvůrčí schopnosti, a pokud byly užívány s mírou, osvěžovaly ducha i tělo.

Z attických kultovních průvodů k počtě Dionýsa se vyvinuly oba dramatické útvary: *tragédie i *komedie. (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

dioptrie, jednotka pro optickou mohutnost čočky, převrácenou hodnotu její ohniskové vzdálenosti. (Vojtěch Mornstein)

diority, vyvřelé hlubinné horniny, všesměrně zrnité. Jsou hrubozrnné, středně i jemně zrnité, podstatně složené z plagioklasů, zeleného amfibolu, biotitu a pyroxenu; podružně může být zastoupen i draselný živec.

Diority se těží velmi často na kamenické práce. Jsou používány jako leštěný a obkladový materiál. Ve starověkých kulturách *Egypta a *Mezopotámie byly diority oblíbeným sochařským materiálem. (Jaroslav Malina)

Dioskúrové, dvojčata, synové *Lédy, z nichž jeden, *Kastór, byl smrtelný, druhý, *Polydeukés, Diův syn, nesmrtelný. Vynikali odvahou, statečností, silou a vzájemnou bratrskou *láskou. Když Kastór zemřel, vymohl si Polydeukés u Dia, že budou oba střídavě pobývat jeden den v *podsvětí u *Háda a druhý na *Olympu s ostatními *bohy. (Jaroslav Malina)

Dípankara Šrídžnána, *Atíša.

diphyodontie, dvě zubní *generace v *ontogenezi *člověka. U člověka rozlišujeme *mléčnou a *trvalý chrup. (Michaela Křivanová)

diploe, -oes, f., též *diploë*, houbovitá kostní tkáň (*spongióza) plochých lebečních kostí uložená mezi jejich *lamina interna* a *lamina externa*. (Ladislava Horáčková)

diploické žíly, **venae diploicae*.

diploidie, stav, kdy každý z *chromozomů je přítomen dvakrát (s výjimkou chromozomů pohlavních) či přítomnost dvou chromozomových *sad. (Jiřina Relichová)

diplom, inaugurační (z řečtiny: *diploma*, „diplom“ a z latiny: *inaugurātiō*, „uvedení v úřad, inaugurace; posvěcení za vládce, počátek vlády“), volební kapitulace, korunovační reverzy, záruční listy, *privilegia (*magna charta*), jimiž *panovník garantoval *stavům jejich výsady a přijímal nové závazky; nejznámější jsou inaugurační diplomy *krále Jana Lucemburského (1296–1346), jimiž učinil značné ústupky české *šlechtě; pro Čechy vydány koncem roku 1310, pro Moravu v roce 1311. Jimiž slíbil panstvu, že nebude podnikat vojenské zahraniční výpravy, na něž by žádal *zemskou hotovost; zavázal se také, že nebude vybírat od šlechty pravidelné *daně, a že „žádného cizince neustanoví *hejtmanem ani *purkrabím nebo *kastelánem v našich *hradech“. Tato privilegia představovala výrazné vítězství pro šlechtický stav. Podobné diplomy vydávali šlechtě i další panovníci. (František Čapka)

diplomacie (z francouzštiny: *diplomatie* „diplomacie; obratnost, prozíravost“):

1. označení pro mezinárodní vztahy nebo zahraniční *politiku;
2. činnost, která slouží k přípravě zahraničně politického rozhodování, jakož i jeho provádění mírovou cestou (včetně metod, jak tato jednání vést); již od 3. a 2. tisíciletí př. n. l. lze sledovat ve vyspělých *kulturách *Předního a *Dálného východu určité její formy (viz bod 3 tohoto hesla). V *řecké a *římské antice se vyvinul rozsáhlý systém vyslanecké sítě, v *byzantské říši již existovala zvláštní diplomatická služba. Formy moderní diplomacie byly v podstatě vyvinuty v 15. století italskými státy (Benátky, Florencie) a rozvinuty *kurií. V moderní době se diplomacie všeobecně stala nástrojem zahraniční politiky a byla stanovena pravidla jejího fungování (poprvé vídeňským kongresem [1814–1815] a cášským protokolem

[1818]). Jazykem diplomacie byla nejprve *latina, v 17. století nahrazena *francouzštinou, rovnocenně s ní v roce 1919 nastupuje *angličtina, od roku 1945 se zvýšil též podíl *ruštiny. Klasická diplomacie se od 17. století až do konce *první světové války týkala hlavně tajných forem, nyní s rozvojem sdělovací techniky a dopravy dochází k častějším přímým osobním jednáním mezi státníky; (František Čapka, Jaroslav Malina)

3. [starověké civilizace], již staroorientální vládcí snažili dosáhnout svých politických a obchodních zájmů diplomatickým vyjednáváním, a pokud mohli, vyhýbali se otevřeným *konfliktům. Diplomatická jednání se vedla prostřednictvím korespondence mezi panovníky a prostřednictvím zvláštních vyslanců, jimiž byli často nejvyšší hodnostáři *země. Stále diplomatické mise však nebyly obvyklé, výjimkou byli vyslanci na dvorech vazalských vládců, jejichž úkolem bylo dozírat na dodržování vazalských smluv. Nezbytnou součástí diplomatického jednání byla výměna *darů a vyjednávání královských *sňatků. Výměna darů nebyla jen pouhým formálním projevem *úcty, ale i pozůstatkem reciproční ekonomiky, která je typická zejména pro *společnosti před vznikem *státu. Jejím základem je institucionálně vynucená *směna surovin a jiných předmětů mezi kmenovými a rodovými skupinami. Formou královských darů získávali panovníci především luxusní zboží: vzácné *kovy, umělecké předměty, *koně a válečné vozy. Královskými sňatky dostalo politické spojenectví pečeť příbuzenských vztahů, čímž se stávalo naprosto závazné, neboť ve staroorientálních společnostech byly příbuzenské svazky modelem sociálních, politických a hospodářských vztahů. Výsledkem diplomatických jednání byly mezinárodní *smlouvy, v jejichž uzavírání byli mistry především *Chetitě, kteří jejich formální a protokolární stránku dovedli k veliké dokonalosti. Také pro *Asyřany byla diplomacie a mezinárodní smlouvy významným nástrojem imperiální politiky. Chetitě i Asyřané uzavírali dva typy mezinárodních smluv: smlouvy spojenecké a smlouvy vazalské. Spojenecké smlouvy se uzavíraly buď mezi suverénními vládci (typické je vzájemné oslovení „bratře“) a vyznačovaly se *rovností právní i sociální a recipročními závazky (smlouvy bilaterální). Nebo se uzavíraly mezi suverénními, ale politicky nerovnocennými partnery (oslovení „otec“ a „syn“), které vnucovaly závazky slabšímu partnerovi výměnou za politickou a vojenskou pomoc (smlouvy unilaterální). Obsahem spojeneckých smluv bývalo zpravidla vzájemné uznání, dohody o finanční pomoci, úprava hranic, vojenská spolupráce, *status *uprchlíků, obchodní styky a podobně. Podobný charakter jako unilaterální smlouvy mají smlouvy vazalské (oslovení „pán“ a „otrok“), v nichž je podřízenost jednoho z partnerů zdůrazněna jednostrannými povinnostmi (odvádění *tributu, zákaz samostatné zahraniční politiky a jiné povinnosti).

Jedinečnou ilustrací diplomatických a mezinárodních vztahů 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. je soubor diplomatické korespondence, jenž byl objeven v roce 1887 poblíž egyptské *vesnice *Tell el-Amarna, staroegyptského Achetatonu, rezidence „kacířského“ *krále *Amenhotepa IV. – Achnatona (vládl v letech 1372–1354 př. n. l.). Dopisy jsou psány na hliněných tabulkách, *klínovým písmem a *akkadštinou, diplomatickým jazykem tohoto období. Pocházejí z „místa královských dopisů“, čili z královské kanceláře a jsou částí státního *archivu. Jejich obsahem je zahraniční korespondence Amenhotepa III. (1403–1364 př. n. l.), Amenhotepa IV. a *Tutanchamona (vládl asi v letech 1347 až 1338 př. n. l.). První skupina obsahuje korespondenci mezi egyptskou *autoritou a jejími vyslanci a *vazaly v *Palestině a v *Sýrii. V druhé skupině jsou dopisy vládců *Mitanni, *Babylonu, *Asýrie, *Kypru (*Alašija), Arzavy a *chetitské říše. Tato diplomatická korespondence nás zavádí do období velmocenské rovnováhy, tj. do období, kdy oblast *Předního východu byla rozdělena mezi sféry vlivu nejvýznamnějších států: Mitanni, Babylonu, chetitského státu, Egypta a později i Asýrie. Hlavním cílem egyptské politiky v období el-amarnské korespondence byla konzolidace egyptských pozic v Sýrii a Palestině a udržení mocenské rovnováhy, kterou nejvíce ohrožovali Chetitě svou expanzivní politikou v Sýrii, což ohrožovalo egyptské zájmy v oblasti, a proto Egyptané podporovali svého dřívějšího rivala Mitanni a později Asýrii jako protiváhu Chetitů. Korespondence signalizuje postupný pokles

egyptského vlivu v syropalestinské oblasti (*Syropalestina). V dopisech se egyptští vazalové marně dožadují vojenské pomoci. Výmluvně hovoří například dopis Rib-Abdiho, vládce *Byblu: „Rib-Abdi takto praví králi, svému pánu, slunci všech zemí. Padám na tvář u nohou svého pána, sedmkrát a znovu sedmkrát. Již dvakrát jsem žádal o vojenský oddíl, ten mi však nebyl poslán. Vaše Veličenstvo nenaslouchalo slovům svého otroka.“ Také Akéni, vládce *Katny si stěžuje, že mu Egyptané nepomohli ve válce s *Kádeší, která se přidala na stranu Chetitů. Jedenáct dopisů posledního mitannského krále Tušratta odhaluje charakter mitansko-egyptských vztahů i poslední dny mitannského státu. Tušratta nastoupil na *trůn ještě jako dítě po svém zavražděném bratrovi. Na trůn byl dosazen královrahy, z nichž jeden vládl jako regent. Amenhotep III. se do dynastických *sporů na mitannském dvoře nevměšoval, přestože ho spojenecká smlouva zavazovala k tomu, aby pomstil královrahu a pomohl na trůn legitimnímu dědici. Diplomatie Egypta a Mitanni se však přerušily až do doby, kdy Tušratta dospěl a potrestal vrahy svého bratra. Od Egyptanů očekával nejen legitimizaci své *vlády, ale také pomoc proti Chetitům, kteří využili nestability státu v době jeho nezletilosti a zmocnili se západních území Mitanni. Jako důkaz obnoveného přátelství žádal *faraon, aby mu Tušratta poslal do *harému jednu ze svých dcer. Obsahem značné části korespondence je vyjednávání o cenu za posláni princezny. Tušratta žádal hlavně *zlato, údajně na výzdobu *hrobky svého děda. Nestydatě připomínal egyptskému králi bohaté dary, jež egyptští vládcové posílali jeho předkům. Svými požadavky přiváděl k zoufalství egyptské diplomaty a dokonce se pokoušel vydírat Amenhotepa III. tím, že na svém dvoře zadržoval egyptské posly. Nakonec však bylo jednání úspěšně skončeno a princezna Taduchepa odjela s bohatým doprovodem do Egypta. Jeden z dopisů obsahuje výčet svatebních darů a princeznina průvodu, jenž se skládal z 300 služebníků. Její výbava obsahovala množství šatů, *šperků, domácího nářadí, *zbraní i koňských postrojů. Amenhotep III. zemřel brzy po příjezdu princezny a Tušratta pokračoval v korespondenci s jeho nástupcem. V jednom z prvních dopisů si stěžuje, že mu Amenhotep III. sice poslal slíbené zlaté sochy, ale jaké zklamání! Sochy byly vyrobeny ze dřeva a pouze na povrchu byly pokryty zlatými plíšky. Znovu se pokusil o vydírání a zadržel egyptské posly, ale mladý faraon nechtěl snášet vydírání a Tušratta nakonec musel ustoupit, nechtěl-li přijít o egyptské spojenectví. Amenhotep IV. však nemohl (a patrně neměl ani dostatečný zájem, neboť byl plně zaměstnán svými reformami) zachránit Tušrattu před útokem energického chetitského vládce Šuppiluliumy I. Šuppiluliuma sám udržoval diplomatické a více méně přátelské styky s Egyptem, což chetitský král neopomněl připomenout Amenhotepovi IV. v dopise, který mu zaslal u příležitosti jeho nástupu na trůn. Také nově nastupující velmoc Asýrie usilovala o egyptskou přízeň a Aššur-uballit vyslal své diplomaty do Egypta. Amenhotep IV. přijal asyrské posly vlídně a sám poslal své diplomaty do Asýrie hlavně proto, že v Asýrii viděl možnou protiváhu chetitskému *imperialismu. Přátelské kontakty Egypta s Asýrií nesl velmi nelibě babylonský král Burnaburiaš II.: „Proč přicestovali do tvé země? Jestliže ti na mně záleží, nesmí tam obchodovat, vyžeň je s prázdnýma rukama!“ Počátek diplomatických styků Egypta a Babylonu spadá do období staršího, než je období el-amarnské korespondence. Přestože mezi oběma zeměmi nebylo politických sporů, byly vztahy mezi nimi často velmi napjaté. Babylonští králové se totiž cítili být naprosto rovnocennými partnery živoucího boha na egyptském trůně a dráždilo je, že egyptská strana jejich význam podceňovala. Proto se v babylonských dopisech objevují časté stížnosti a nářky, že babylonští poslové nebyli pozváni na dvorské slavnosti, nebo že egyptský panovník neprojevil dostatečný zájem o *zdraví svého nemocného babylonského bratra. Nejvíce však Egyptané urazili Babyloňany, když jim poslali málo zlata. Ale ani egyptský král nebyl spokojen se svým babylonským bratrem. Stěžuje si na nízký původ babylonských diplomatů, na jejich nespolehlivost, prohanost, nezdvořilost a netaktnost. Tyto spory se vyhrotily, když byl Kadašman-Enlil I. požádán, aby podle egyptského *zvyku poslal svou dceru do faraonova harému. Babylonský král souhlasil, ale požádal Amenhotepa III. o egyptskou princeznu pro svůj harém. Egyptský panovník jeho žádost pohněvaně odmítl: „Ještě

nikdy nebyla dcera faraonova žádnému (cizinci) dána“. Kadašman-Enlil nakonec ustoupil a soustředil se na vyjednávání ceny za svou dceru, čímž se ukázal být praktickým mužem, jenž nebyl ochoten obětovat materiální výhody ideálům prestiže a národní hrdosti. Spojenectví a diplomatické styky provázelo také čilé obchodování. Burnaburiaš II. žádal v jednom ze svých dopisů Amenhotepa IV, aby potrestal vraždu babylonského obchodníka v Palestině a oloupení babylonské *karavany v *Libanonu, tedy na územích podléhajících egyptskému vlivu. Také Burnaburiaš poslal svou dceru do egyptského harému, čemuž pochopitelně předcházelo zdlouhavé vyjednávání o výměně darů. Burnaburiaš byl patrně vášnivým sběratelem, protože se dožadoval zaslání plastik zvířat a rostlin ze *slonoviny, v jejichž tvorbě byli Egyptané mistři bez *konkurence.

El-amarnská korespondence také umožňuje nahlédnout do technické stránky diplomatického řemesla. Vlastní politické a obchodní dohody byly nejprve sjednávány ústně prostřednictvím diplomatů, kteří byli současně vysokými *úředníky královského dvora. Z el-amarnského *archivu známe například mitannského vyslance Keliu, jenž byl jedním z nejvyšších královských úředníků (*sukkallu*). Diplomaté cestovali na lehkých dvoukolových vozech tažených koňmi. Podobných vozů se užívalo také při *lovu i v *boji. Jejich vlastnictví se omezovalo na nejvyšší vrstvy a bylo symbolem vysokého společenského postavení. Prameny neumožňují rekonstruovat stav cest a možnost výměny koní, takže se jen těžko odhaduje rychlost cestování. Při dobrém počasí a slušné kvalitě cest dosahovali kurýři a diplomaté rychlosti 65–70 km za den, takže například cesta z Vésetu do Babylonu, která vedla částečně pouští, trvala asi 35–41 dnů. Pokud diplomaté provázeli karavany s dary nebo královským nevěstami, cestovali mnohem pomaleji. Povolání diplomata tedy vyžadovalo člověka obdařeného nejen politickou obratností, ale také fyzickou zdatností. (Jana Pečirková)

K jednomu ze svých vrcholů bylo diplomatické umění dovedeno ve starověké *Číně v *období Válčících států, kdy mezi sebou soupeřilo o moc a svrchovanost nad ostatními několika státy. V průběhu druhé poloviny 4. století a př. n. l. a první poloviny 3. století př. n. l. začalo hrát rozhodující úlohu sedm mocných států: *Čchin, Čchu, Jen, Čchi, Chan, Wej a Čao. Mezi nimi dominovaly státy Čchin a Čchu, zatímco zbývající malé státečky a knížectví byly pouhými satelity některého ze států mocné sedmičky. Hospodářská, vojenská i územní převaha dvou největších států Čchin a Čchu začala být natolik zřejmá, že i docela průměrní politikové a diplomati v ostatních státech zjišťovali, že každá z obou velmocí usiluje o ovládnutí *Podnebesí. Přirozeně se pokoušeli o uchování, nebo alespoň o prodloužení existence svých států. A k tomu vedly pouze dva reálné způsoby – buď spojenectví s Čchin, nebo spojenectví s Čchu. A naopak čchinští i čchuští politikové dobře věděli, že jejich stát nezvítězí nad druhým bez zvýšení vlastní síly dočasným spojenectvím nebo postupným ovládnutím malých států Podnebesí (*Tchien-sia*). V Podnebesí se proto odehrávala neobyčejně intenzivní a komplikovaná jednání cestujících diplomatů a poradců, kteří vytvářeli *koalice s Čchin proti Čchu nebo s Čchu proti Čchin. Jedním z vrcholů diplomatické činnosti byla dohoda o společné obraně proti Čchinům, kterou v roce 241 př. n. l. uzavřely státy Čchu, Čao, Chan a Wej. Pěstování politiky a diplomacie bylo tehdy nejnýnosnějším i nejriskantnějším povoláním, pro lidi prahnoucí po moci tedy tou nejpříťažlivější činností.

Stále spleťtější politická hra vytvářela takové množství nejrůznějších variací a kombinací, že docházelo ke zcela neočekávaným zvrátům a překvapivým řešením. Svědčí o tom i kariéra Lü Pu-weje (asi 290–235 př. n. l.), který se stal zhruba sto let po *Šang Jangovi čchinským hlavním *ministrem a sloužil otci pozdějšího Prvního svrchovaného císaře Čchinů i jemu samému. Lü Pu-wejovo rozhodnutí a motivy jeho jednání vyplývají z rozhovoru s vlastním otcem, jež uvádí sbírka staročchinských textů nazvaná *Čan-kuo cche* (Plány Válčících států); je to sice fiktivní rozhovor, nicméně výstižně zrcadlí svou dobu:

„Lü Pu-wej pocházel z Pchu-jangu. V době, kdy působil jako obchodník v Chan-tanu (hlavní *město státu Čao), setkal se s I-ženem, který tam žil jako čchinské rukojmí. Když se Lü Pu-wej vrátil domů, obrátil se na svého otce s těmito slovy:

„Jak velký zisk je možno dosáhnout obděláváním polí?“

Odpověď zněla:

„Desetinásobný.“

„Jak velký zisk lze mít z obchodu s perlami a nefritem?“

Odpověď byla:

„Stonásobný.“

„Jak velký zisk může plynout z dosazení vládce státu?“

Odpověď zněla:

„To nelze ani odhadnout.“

Lü Pu-wej řekl:

„Když člověk pracuje do úmoru na poli, nezíská dostatek prostředků ani k tomu, aby se teple oblékl a dobře najedl. Ale zisk z ustavení státu a dosazení vládce bude plynout po celé věky. Chtěl bych to udělat ...““

Lü Pu-wej se poté odebral (někdy před rokem 260 př. n. l.) do státu Čao, aby navštívil I-ženu. I-žen, známý též jako Jing C'-čchu, byl jedním z dvaceti synů čchinského korunního prince Siao-wena, a to ještě od jeho druhé manželky, kterou princ nijak nemiloval. Za těchto okolností bylo naprosto nepravděpodobné, že by se I-žen mohl někdy dostat na čchinský královský trůn. Spíše se dalo očekávat, že jako rukojmí při silících čchinských útocích přijde pro výstrahu o život. Lü Pu-wej byl tehdy asi jediný, kdo uvěřil v nemožné a na I-ženu vsadil. Věnoval mu větší částku peněz a I-žen ve své tísnivé situaci považoval jeho dar za šlechetný čin. Zřejmě při této příležitosti přislíbil Lü Pu-wejovi vysokou hodnost i *úřad, kdyby se snad stal čchinským králem.

Lü Pu-wej pak pokračoval ve svém promyšleném plánu. Odebral se na čchinský dvůr a tam se výmluvnými slovy i cennými dary pokusil přesvědčit milovanou první manželku prince Siao-wena, aby přijala Jing C'-čchua za vlastního syna. Ukázalo se, že ani nemusel vyvíjet velké úsilí. Princezna se totiž již delší dobu strachovala, že by jí bezdětnost mohla manžela odcizit a vzdálit, a nyní se možná konečně nabízelo dobré řešení. Tato kalkulace vyšla skvěle. Siao-wen nejenže tento návrh radostně přijal, ale dokonce ustanovil Jing C'-čchua (I-ženu) korunním princem.

Lü Pu-wej patrně natolik věřil v uskutečnění svých velkých plánů, že v roce 260 př. n. l. dokázal přemoci náklonnost ke své překrásné vedlejší ženě a postoupil ji Jing C'-čchuovi, jemuž se také nesmírně líbila. Z tohoto svazku se 24. 11. roku 260 př. n. l. narodil chlapec *Jing Čeng, který později proslul jako *První svrchovaný císař Čchinů.

Jing Čeng jako čchinský král věnoval své hlavní úsilí postupnému ovládnutí ostatních čchinských států a vytvoření jednotné říše. Také on se přitom nespolehal jen na své zkušené *generály a silnou armádu, ale soustavně vytvářel v nepřátelských státech jakousi *pátou kolonu. Začal totiž posílat do jiných států Podnebesí agenty a diplomaty, aby zlatem, drahými kameny, perlami a sliby získávali jejich hodnostáře a vladaře. Ti hodnostáři, kteří se dali koupit, byli štědře obdarováni a využíváni. Ti, kdo svolni nebyli, zemřeli nezřídka násilnou smrtí z rukou čchinských agentů. Vysílal i putující diplomaty, aby přesvědčovali cizí vládce o správnosti legistické *ideologie a o prospěšnosti, ba nevyhnutelnosti sjednocení celé země pod žezlem Čchinů. Když se králi podařilo v těchto státech vyvolat zmatek a rozkol, poslal tam k dokončení díla své nejlepší vojevůdce. (Jaroslav Malina)

diplomatika (z latiny: *diplōma*, „pověřovací list, průvodní list; dekret, patent“), *pomocná věda historická zabývající se kritickým hodnocením listin a jiného písemného materiálu po stránce vnější i vnitřní skladby; hodnotí je jako produkt jistých právních, hospodářských,

sociálních a kulturních podmínek, z nichž vzešly, v souvislosti s dějinami kanceláří a zkoumá funkci písemností v příslušné *společnosti. Určuje také historickou cenu písemností.

Původně byla diplomatika jen praktickou metodou k ověřování pravosti listin (její vědecký základ položil francouzský *benediktin Jean Mabillon [1632–1707], autor díla *De re diplomatica libri VI* [Šest knih o diplomatice]), později se z této pomocné úlohy povznesla na samostatnou vědu. Předmět diplomatiky se rozšířil na další úřední písemnosti včetně novověkých a diplomatika tak ztratila původní ráz disciplíny zaměřené na období *středověku. Ve 20. století se diplomatika zabývá i zkoumáním nelistinných písemností. V *českých zemích se jejími problémy zabývali již Gelasius Dobner (1719–1790), Josef *Dobrovský (1753–1829) a František *Palacký (1798–1876). (František Čapka, Jaroslav Malina)

diptych (z řečtiny: *diptychon*, „to, co je přeložené na dvě části“):

1. dvě dřevěné nebo slonovinové destičky spojené dohromady. Jejich vnitřní strany byly pokryty vrstvičkou *vosku, do níž bylo možné psát *rydlem poznámky, kratší text, dopis, či úřední pověření. Z pozdní *antiky se zachovala luxusní konzulská a císařská diptycha ze *slonoviny s *reliéfy vyrytými na vnějších stranách. Diptych byl v antice podobně jako *svitek *symbolem intelektuální literární činnosti;

2. v evropském *středověku se takto označoval dvoukřídlý *oltář nebo *obraz. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

díra, ozónová, *ozón.

directoire (z francouzštiny: *directoire*, „direktorium, vládní výbor“), umělecký styl mezi dobou Ludvíka XVI. (1754–1793) a *empírem, nazván podle *direktoria (francouzské *vlády v letech 1795–1799); představoval nový životní dekorační styl zaměřený zejména na interiérové dekorace, nábytek, ženskou a mužskou módu, byl inspirován římskými antickými vzory. (František Čapka)

direktorium (z latiny: *dirigere*, „určovat směr, vést“):

1. od roku 1489 označení pro předsednictví v *kolegiu říšského sněmu, v kurfiřtském kolegiu v Mohuči a v Rakousku, popřípadě v Salcburku pro říšskou knížecí radu a *města, v nichž zasedal říšský sněm;

2. vládní orgán nekatolických *stavů po pražské *defenestraci (23. 5. 1618); měl 30 členů (po deseti ze stavů – *šlechty vyšší, nižší a *měšťanstva). Do vedení sboru byl postaven Václav Vilém z Roupova (kolem 1580–1641), mezi jeho členy byli zástupci významných rodů jako Lobkoviců a Černínů; podobně bylo zvoleno direktorium i na Moravě (po připojení k povstání 2. 5. 1619). Své moci se vzdalo po nástupu Fridricha Falckého (1596–1632) na český trůn (červenec 1619); jeho činnost byla sice obnovena v listopadu 1631 po příchodu *Sasů do Prahy, avšak faktické moci se neujalo (pro odpor saského *kurfiřta);

3. nejvyšší *úřad výkonné moci francouzské *republiky (1795–1799); podle *ústavy z 22. 9. 1794, která zavedla rozdělení *moci, bylo pětičlenné direktorium voleno zákonodárnou mocí dvou komor (radou starších na návrh rady pěti set). *Vláda direktoria se ovšem ukázala jako velmi slabá na to, aby se mohla udržet za vnitřních i vnějších *krizí a po nezdařeném pokusu o nastolení konstituční a liberální moci v roce 1797 se vrátila k diktátorské vládě (*diktatura); roku 1799 byla po státním převratu *Napoleona Bonaparta nahrazena *konzulátem. (František Čapka)

disartikulace (z latiny *dē*, „z, tj. změna původního stavu“ a *articulātiō*, „rozdělení, rozložení“), *tafonomický proces rozložení složených částí skeletu, v místech kloubních spojení, v jednotlivé anatomické segmenty nebo elementy. Při procesu disartikulace zůstávají jednotlivé anatomické části (*relativně) ve svých anatomických kontextech. Po disartikulaci může docházet k *tafonomickému rozptylu jednotlivých *kostí. (Michaela Zelinková)

discus, -i, m., disk, ploténka, kotouč (například meziobratlový disk – *discus intervertebralis*). (Ladislava Horáčková)

discus articularis, ploténka *chrupavky, která působí jako pružná podložka, vyrovnávající nestejně zakřivení kloubních ploch a umožňující v *kloubu složitější pohyby. *Disci*, na rozdíl od *menisků zcela přepažují kloubní šterbinu. (Ladislava Horáčková)

discus intervertebralis (z latiny: *inter*, „mezi“ a *vertebra*, „obratel“), meziobratlová ploténka, disk. *Chrupavka, která působí jako pružná podložka mezi *facies terminalis superior* a *facies terminalis inferior* dvou sousedních *obratlů. Disků je celkem 23 a tvoří asi 1/4 až 1/5 celé délky *páteře. Jsou vytvořeny jen v presakrálním (pohyblivém) úseku páteře. Prstencový okraj disků je tvořený *vazivovou chrupavkou (*anulus fibrosus*), zatímco střed tvoří rosolovitý, málo stlačitelný *nucleus pulposus*, který působí jako kulové ložisko. Ve stáří se výška meziobratlových plotének snižuje. Kolísá také během dne – večer je tělesná výška člověka až o 3 cm nižší než ráno (důležité pro standardizaci antropometrických měření!). Někdy může dojít (nejčastěji v dolní bederní oblasti páteře) k výhřezu ploténky, přesněji jejího pulpózního jádra, s útlakem kořenů míšních *nervů. (Ladislava Horáčková)

disent (z latiny: *disidere*, „střetávat se, neshodovat se, odlišovat se“), označení pro opoziční struktury v totalitních *státech (dříve zejména v evropských komunistických režimech); aktivisté (*disidenti) vystupují na ochranu *lidských práv a občanských svobod, jež jsou sice v těchto státech formálně garantovány, ale soustavně porušovány, kritizují ideologický monopol jedné strany, a proto jsou permanentně vystavováni *represím.

V Československu se disent postupně zformoval počátkem 70. let 20. století, jeho jádrem byli politici, novináři, spisovatelé, vědci a umělci; představovali široké názorové spektrum od reformních komunistů po katolicky orientované konzervativce. Činnost disentu měla rozličné podoby: protesty, vydávání samizdatové literatury (*samizdat), přednášky, diskuse, divadelní představení v soukromí apod. Disent udržoval styky se zahraničím, odkud byl i finančně podporován; od poloviny 70. let se stala organizační platformou českého disentu *Charta 77. Státní orgány se snažily izolovat disent od ostatního obyvatelstva, kriminalizovat jeho činnost a nejrůznějšími formami represe jej paralyzovat. Mnozí disidenti byli kratší i delší dobu věznění, někteří z nich donuceni pod tlakem soustavné perzekuce odejít do *exilu. S prohlubující se *krizí východního bloku vystupňoval český disent od poloviny 80. let svou aktivitu (vznik nových občanských iniciativ, organizace demonstrací). V listopadu 1989 převzali jeho představitelé politickou iniciativu a významně se uplatňovali v politickém životě i ve vysokých státních funkcích. V tomto období se projevila jeho ideová a politická diferenciací. (František Čapka)

DISH (z angličtiny: *Diffuse Idiopathic Skeletal Hyperostosis*), označení pro soubor degenerativně produktivních změn na pohybovém aparátu nejednotné etiologie. Zahrnuje zvláštní druh *spondylózy páteře označovaný jako *Forestierova nemoc, generalizovanou *artrózu končetinových *kloubů, osifikaci úponů některých vazů a šlach na určitých predilekčních místech. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

disident, *disent.

disidentská kultura, *disent.

diskolorace, zbarvení barvou, odlišnou od normální (například diskolorace *zubní korunky). (Michaela Račanská)

diskordance (z latiny: *discordia*, „nesoulad“, přes francouzštinu: *discordance*, „narušení souladu“) [genetika], v případě studia dvojčat jsou tato diskordantní, jestliže se sledovaný znak projevuje pouze u jednoho z nich. (Jiřina Relichová)

diskrétní proměnná, *proměnná, nespojitá.

diskrétní znak, *proměnná, nespojitá.

diskriminace (z latiny: *discriminare*, „rozdělovat, rozlišovat, činit rozdíl, rozeznávat“), úmyslné rozlišování poškozující někoho, neuznávání jeho *rovnosti s jinými, což porušuje princip občanské rovnosti, popírání a omezování práv určité skupiny či kategorie obyvatelstva

nebo určitých států, mezinárodních organizací apod., záměrné znevýhodňování určité *země nebo zemí v mezinárodním obchodu. (Marie Dohnalová)

diskriminace a příbuzné formy chování, *stereotypy a *předsudky jsou v úzkém vztahu s *chováním*, tj. s *diskriminací*. Diskriminace je nerovné chování vůči *jednotlivcům* na základě jejich příslušnosti k určité sociální kategorii, případně zvýhodňování či znevýhodňování celé *sociální kategorie*. Můžeme hovořit jak o *negativní, záporné* diskriminaci (znevýhodňování jednotlivců nebo celé kategorie), tak o diskriminaci *pozitivní* (zvýhodňování jednotlivců nebo celé kategorie; například *afirmativní akce). Diskriminace může být založena na *kategorizaci* (bez stereotypizace a předsudků), na explicitní nebo implicitní *stereotypizaci* (bez předsudků) i na *aplikaci předsudečných postojů*, ať již explicitních nebo implicitních. Každý z těchto procesů je patrně základem odlišných forem diskriminace. Nejčastěji se na ní patrně podílí více procesů současně.

Často však lze stejné chování vysvětlit různými způsoby. Některé teorie se snaží objasnit stejné formy chování, aniž by ho interpretovaly jako projev diskriminace. Základní forma argumentu zní: Vůči každému jedinci, který vykazuje určité *atributy, je ve společnosti postupováno stejným způsobem. Například: Všichni neproduktivní, líní a nevzdělaní jedinci mají menší šance na přijetí do zaměstnání – zcela nezávisle na rase, pohlaví atd. Vůči *černochům, kteří vykazují tyto atributy, je postupováno úplně stejně jako vůči *bělochům, kteří vykazují tyto atributy. Stejnou formu argumentu používají například i teoretici konzervativních hodnot. V praxi je to, co je pokládáno za diskriminaci, patrně výslednicí současných vlivů racionálního rozhodování, implicitních teorií osobnosti, stereotypů, předsudků a *sociálních norem.

Diskriminované kategorie, minority, stigmatizované skupiny. Diskriminace může někdy spočívat na ryze osobních sympatiích a antipatiích určitého jedince. Předmětem zájmu společenských vědců jsou však především případy, kdy určitá skupina jako celek diskriminuje jinou skupinu coby celek. Pro označení těchto dvou skupin se používají termíny *majorita* a *minorita*. Často zkoumanými minoritami jsou například černoši, ženy, homosexuálové, imigranti. K označení kategorií, které nemají status minorit, se zpravidla používá označení *stigmatizované skupiny* (lidé s nadváhou, lidé tělesně nebo mentálně handicapovaní, narkomani apod.).

Vlastní termín *minorita* („menšina“) je opodstatněný spíše již jen historicky. Dnes je tento pojem interpretován sociologicky, nikoli statisticky; nezávisí na počtech, ale na umístění v sociální struktuře a na vztahu k moci. Podle slavné definice sociologa Louise Wirtha z roku 1945 je minoritní skupina kategorií lidí, kteří „... jsou díky svým fyzickým a kulturním charakteristikám ve společnosti, jejímiž jsou členy, vyčleněni od ostatních a jsou na ně aplikovány odlišné a nerovné způsoby zacházení. V důsledku toho sami sebe chápou jako objekty kolektivní diskriminace“ (Wirth, 1945). I když nemusíme nutně souhlasit s *názorem autora, podle něž je příčinou diskriminace kategorizace, vyjdeme z této definice. Mezi typické charakteristiky minorit patří tyto:

– *Kategorizace*. Členství v minoritní kategorii je nedobrovolné; jde o připsaný *status. Kategorizace se týká především fyzických a kulturních atributů (barva kůže, pohlaví, věk, etnikum, národnost).

– *Stereotypy*. Stereotypy zahrnují atributy indikující intelektovou, morální a kulturní inferioritu, případně *nezahrnují* atributy s výrazně kladným významem.

– *Předsudky*. Minoritní skupiny jsou chovány v neúctě, jsou objektem podezření, pohrdání a nenávisť. Jejich kulturní a fyzické charakteristiky jsou středem posměchu, znevažování a ambivalentních postojů; získávají charakter handicapujících stigmat.

– *Diskriminace*. S jednotlivci je zacházeno na základě jejich příslušnosti k sociální kategorii, nikoli jako s individualitami. Jsou vyloučeni z plnohodnotné participace na životě

společnosti; v některých případech nesmí volit, zastávat určitá zaměstnání, mají omezený přístup ke vzdělání apod.

– *Kolektivní sebeuvědomění*. Minority si uvědomují sebe samé. Jejich historie, hodnoty, přesvědčení a způsoby, jimiž se k nim druzí chovají, je vede ke zkušenosti „lidí stranou“.

– *Kolektivní akce*. K řešení své situace volí kolektivní akce.

Diskriminace má tradičně podobu odpírání přístupu ke vzdělání, k pracovním příležitostem, ke zdrojům, statusům atd. Může mít i podobu aktivní agrese (*genocidy, lynčování, týrání, sexuálního obtěžování, zneužívání atp.), odmítání pomoci, neverbálních projevů distancování se, nervozity v kontaktu s příslušníky minority apod. Tedy jak procesů podléhajících volní kontrole, tak procesů více nebo méně automatických.

Různé formy diskriminujícího chování však netvoří konzistentní trs, kdy se všechny projevy vyskytují současně ve smyslu „vše, nebo nic“. Nejpravděpodobnějšími projevy diskriminace jsou v *euroamerické kultuře jevy nepodléhající volní kontrole (zadržávání v řeči, udržování sociální distance, fyziologické reakce při fyzickém dotyku apod.), nejméně pravděpodobnými vůlí kontrolovatelné projevy tváří v tvář konkrétnímu příslušníkovi diskriminované kategorie (agrese, odmítnutí pomoci, nevyhovění požadavku apod.). (Karel Hnilica)

diskriminace na základě pohlaví, nepřímá, situace, kdy *zákon, *politika nebo *praxe, které se jeví na první pohled jako neutrální, mají neadekvátně negativní vliv na příslušníky jednoho pohlaví. (Například zaměstnavatel rozhodne, že zaměstnanci na částečný úvazek nemají nárok na penzijní připojištění, které hradí pouze zaměstnancům na plný úvazek – protože na částečný úvazek pracují téměř výhradně ženy, působí toto opatření diskriminačně vůči nim.) (Marie Dohnalová)

diskriminace na základě pohlaví, přímá, situace, kdy je s osobou zacházeno hůře kvůli jejímu nebo jeho pohlaví (například v inzerátech typu „přijmeme muže na místo ředitele“). (Marie Dohnalová)

diskriminace, pozitivní, organizovaná činnost mající zpravidla napravit předchozí negativní diskriminaci určitých osob nebo skupin jejich zvýhodňováním (například při přijímání do škol, do zaměstnání, při jejich soukromém podnikání).

Tato činnost může být oprávněna snad tím, že upozorní *společnost na určitý problém, avšak jako dlouhodobá *strategie je dnes zpochybňována, poněvadž kompenzování handicapu může vést k tomu, že soustavně zvýhodňovaná skupina se sama přestane starat o své sociální zájmy. Někdy bývá odmítána i těmi, na něž je zaměřena, neboť může existující frustraci a společenskou izolaci ještě prohloubit. S tím souvisí další kontraproduktivní důsledek, totiž nebezpečí *naturalizace rozdílů vymezujících danou minoritu, jež může vést k dalšímu rozšíření existující propasti v rámci společnosti, namísto jejího zacelení.

Někteří liberálové odmítají programy pozitivní diskriminace obhajované „kulturní specifičností“ jednoduše proto, že podrývají některé ze základních *hodnot *liberalismu – jsou anti-individualistické na základě své orientace na skupinová práva, a zároveň anti-univerzalistické na základě přiznání určitých práv jen některým *občanům, totiž členům těchto skupin. Významná část diskusí o pozitivní diskriminaci se odehrává na poli normativního *multikulturalismu. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

diskriminační analýza, *analýza, diskriminační.

diskurz (z latiny: *discursus*, „výklad, rozmluva; rozbíhání, čára, výtrysk“ a z francouzštiny: *discours*, „rozprava“):

1. rozmluva, rozhovor, rozprava; racionální rozbor nějakého tématu s argumenty a protiargumenty;

2. text, jazykový projev; označení určité jazykové roviny nebo vrstvy, způsobu a „režimu“ věcného mluvení vůbec (příklad: *vědecký diskurz, historický diskurz, vyprávěcí diskurz).

(Jaroslav Malina)

diskurz, vědecký (z latiny: *discursus* „výklad, rozmluva; rozbíhání, čára, výtrysk“ a z francouzštiny: *discours*, „rozprava“), diskuse, jejíž účastníci „věří“ ve vědecký výklad *světa, ve svých rozpravách se opírají o koncepty, formulované v rámci tohoto výkladu a řídí se určitými formálními pravidly uvažování a diskuse, které jsou součástí vědecké *kultury. (Jaroslav Malina, Mariana Pflegerová)

diskurzivní myšlení, *myšlení, diskurzivní.

dislokace (z latiny: *dislocātiō*, „rozmístění, přemístění; posunutí; dislokace“):

1. rozmístění, rozmíst'ování, rozložení zvláště podle potřeby účelnosti a hospodárnosti;
2. [medicína], změna polohy, chorobné posunutí orgánu nebo jeho části z původní fyziologické polohy (například úlomků *zlomeniny);

3. [geologie], porušení původního uložení *hornin bez zlomu nebo se zlomem. (Jaroslav Malina)

disparita, nerovnost, velká rozdílnost; v *evoluční biologii rozmanitost základních stavebních plánů (morfologická proměnlivost) organismů; počet vyšších *taxonů ve zkoumané skupině (srov. *diverzita). (Miloš Macholán)

dispens (z latiny: *dispensus*, „zproštění, prominutí, výjimečné odpuštění“), zproštění osvobození od povinnosti, dovolení; v právním smyslu vynětí konkrétní osoby v jednotlivém případě ze závaznosti *zákona, které se však nijak nedotýká obecné platnosti daného zákona. Dispens uděluje zákonodárce nebo pověřená instituce. Udělování dispensu se často objevuje v dějinách *kanonického práva uplatňovaného v *římskokatolické církvi, například při uzavírání nerovných sňatků, především však při rozlukách *manželství. (Břetislav Horyna)

disperze (z latiny: *dispersiō*, „rozptýlení“):

1. rozptyl, rozptýlení, rozklad, rozložení;

2. [populační biologie], proces menšího ekologického rozsahu, pohyb individuálních organismů na jinou lokalitu;

3. [biogeografie], rozšíření geografického areálu druhu v důsledku *migrace jeho příslušníků;

4. [teoretická populační genetika], standardní odchylka vzdáleností mezi rodiči a jejich potomky. Disperze je jedním ze základních ekologických mechanismů procesu *kolonizace; nemusí mít dlouhotrvající následky, záleží na tom, zda dojde k *alopatrické speciaci nebo k jiným analogickým procesům;

5. [chemie], směs látek – disperze analytické (pravé roztoky, velikost částic do 10 nm), koloidní (koloidy, velikost částic do 1 nm) a disperze hrubé. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

disperzivní procesy, *procesy, disperzivní.

dispozice (z latiny: *dispositiō*, „upravení, uspořádání, osnova, dispozice“):

1. směrnice, pokyn;

2. uspořádání, rozdělení, rozvrh, plán;

3. možnost volného použití, volné použití;

4. sklon, náchylnost; předpoklady, vlohy. (Jaroslav Malina)

dispozitivní norma, *norma, dispozitivní.

dissenters (z angličtiny: *dissenter*, „rozkolník, odpadlík“), označení, které se používalo v Anglii v 17.–18. století pro skupiny separující se od *anglikánské církve (stoupenci *kalvinismu, kteří byli asi od roku 1570 posměšně nazýváni puritáni [*puritánství]). Odmítli vstoupit do anglikánské církve a požadovali její *reformu. V době *diktatury Olivera Cromwella (1599–1658) se dočasně stali jednou z vedoucích skupin, od roku 1660 byli pronásledováni, zbaveni práv a odcházeli do Severní Ameriky. Až toleranční listinou z roku 1689 jim bylo dovoleno svobodné vyznání *víry a v 18. a 19. století dosáhli postupně rovného postavení s anglikány. V 19. století byli označováni jako jinověrci, ve 20. století jako stoupenci svobodné církve. (František Čapka)

distalis, -e, distální:

1. [obecně], vzdálený (vzhledem k určitému bodu orgánu); opak *proximální (blízký);
2. u končetin nebo jejich částí směr dále od připojení k trupu; u zubů označujeme tímto termínem kontaktní plošku *zubu vzdálenější od střední roviny, respektive od čáry, vedené mezi středními řezáky. (Ladislava Horáčková, Michaela Račanská)

distální, **distalis*.

distantia (z latiny: *distantia*, „odlehlost, vzdálenost; rozdílnost, různost“) [anatomie], pojem nejčastěji užívaný pro vzdálenost různých bodů lidského těla. (Michaela Křivanová)

distokluze, **prognatie*.

distomolár (retromolár), nadpočetný zub (*hyperodoncie) s malou korunou, leží nejdál v *zubním oblouku. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

distribuce (z latiny: *distribūtiō*, „rozdělování, udělení; rozřídění, rozvrh“) [archeologie], šíření *surovin a *artefaktů v prostoru, ať již přímým donosem, náhodnou výměnou či specializovaným *obchodem. (Jaroslav Malina)

distribuční oblast, *oblast, distribuční.

distributivní spravedlnost, *spravedlnost, distributivní.

dithyrambos (z řečtiny), původně kultovní *hymnus k počtě *Dionýsa doprovázený hrou na píšťalu. Konstituoval se jako druh řecké sborové lyriky. Při divadelních představeních jej zpíval sbor převlečený za *satyry a *mainady. Dithyramby skládali téměř všichni básníci 6. a 5. století př. n. l. Podle tradice se z dithyrambů vyvinula *tragédie. (Marie Pardyová)

divadelní antropologie, *antropologie, divadelní.

divadlo:

1. dramatické umění jako celek;
2. představení dramatického díla;
3. prostora (budova, místnost aj.), kde se předvádějí divadelní hry;
4. instituce zabývající se předváděním dramatických děl. (Jaroslav Malina)

divadlo, čínské, tradiční čínské hudební divadlo (*si-čchü*) snoubí hudbu (*hudba, čínská), zpěv, taneční pantomimu, akrobacii, herectví a výtvarné prvky (kostým, líčení). Toto umění se nesnaží skutečnost napodobit, nýbrž ji obrazně vystihnout, či přesněji – vystihnout podstatu jevů. Přetváří ji tedy specificky jevištními prostředky: pomocí stylizace, zkratky, vykrášlení a nadsázky. *Prostor i *čas zprostředkovávají herci, kteří vystupují na jevišti v podstatě bez kulís, vybaveném jen stolem, židlemi, závěsem ... Ty stejně jako další jednoduché rekvizity (skládací vějíř, prapor, veslo, bič, oháňka na mouchy atd.) samy o sobě nic neurčují a teprve prostřednictvím herce nabývají významu a funkce.

Velmi nápadná, až oslnivá je vizuální stránka čínského divadla, postavená na kostýmech a líčení. Nádherné, jasně barevné hedvábné kostýmy (*hedvábí) s doplňky (paruka, čepice, obuv) vycházejí z dvorského *oděvu doby mingské (1368–1644). Kostým je také zásadně zapojen do hercova pohybového projevu, ale jednotlivé postavy se podle něho rozlišit nedají. Ty určuje líčená *maska každého herce. I způsob líčení je ovšem pevně dán. Nejnápadnější a nejrozmanitější masky patří typu bojovníka *ting*. V čínském tradičním divadle existují totiž čtyři základní typy rolí (plus škála diferenciací v rámci typu), jimž je podřízen pohyb i hlas, kostým i charakter role. Jsou to mužské role *šeng*, ženské role *tan*, zmíněné role bojovníků *ting* a komické role *čhou*. Vytříbením běžného tělesného a hlasového projevu vznikly na divadle *konvence, respektive znakové vzorce pro každý typ role, které musí herec ovládnout a podle nich postupuje. Jeho herecký projev je vázán na roli, kterou vystudoval, a je jí určován.

Ve 12. století, v souvislosti se vzestupem městské *kultury, se dramatické umění v Číně zformovalo, a to jednak přes dvorský nebo religiózní tanec a hudbu, jednak přes lidové vypravěčství. Tanec již za *Tchangů (618–907) určil hrací prostor a v *chrámech se ustálila podoba jeviště: zvýšeného podia se stříškou, otevřeného do tří stran. Kořeny vypravěčství se

projevují v dlouhých monolozích, ve kterých postavy samy sebe představují, i ve volbě hovorového jazyka, srozumitelného širokým vrstvám. Klasický jazyk zůstal omezen jen na slova písní, tedy na poetické texty. Písně, respektive árie, se zpívají v jednom z devíti hudebních modů. Jejich nápěv představuje předem daný hudební rám, do něhož dramatik vložil vlastní verše.

Z dob tohoto prvního rozkvětu se dochovaly písemné záznamy o divadle a hercích a seznamy titulů her – zřejmě autorských kusů. Divadlo, včetně loutkového, se hrálo (a dosud hraje) ve velkých *městech v lidovém prostředí, o svátcích v chrámech, ale i v zábavních čtvrtích. Neobvyklý – zvláště v asijském *kontextu – je světský charakter čínského divadla, většinou se hrály *frašky a podobné komediální výstupy.

V polovině 13. století nastupuje poměrně náhle zlatý věk městského divadla a trvá po celou dobu dynastie *Jüan (1271–1368. Zaslouží si tedy podrobnější zmínky. Z té doby je dochováno asi 180 textů (včetně fragmentů) zpěvoher zvaných *ca-t'ü*, což původně a doslova znamenalo „různé hry“. Jüanská *ca-t'ü* se skládala z úvodní nebo vložené scény (*sie-c'*) a čtyř dějství (*če*), postavy spadaly do typových rolí muže (*muo*), ženy (*tan*), darebáka (*i'ing*), vedlejší postavy (*waj*), *úředníka (*ku*) nebo dítěte (*laj*). V úvodu zahájila vedlejší postava hru jednou nebo dvěma písněmi (*čchü*). Každé další dějství sestávalo z tónicky jednotného písňového cyklu, zpívaného hlavní postavou. Písně byly lyrické a střídaly se s deklamovanými dialogy, nesoucími děj. V původních *libretech však nebyly dialogy uváděny; začaly se zapisovat až v 15. století.

Autory jüanských *ca-t'ü* byli čínští vzdělanci, kterým, jednoduše řečeno, mongolští dobyvatelé znemožnili podílet se na *správě *země, a proto se obrátili k různé jiné činnosti, včetně psaní her. Dobový katalog dramatiků uvádí sedmdesát sedm jmen. Z nich nejvýznamnější jsou Kuan Chan-čching (1220–1230 až 1300–1310), jenž údajně napsal šedesát tři hry, dochovala se necelá třetina, včetně *Křivdy spáchané na ženě Tou O* (*Tou E jüan*, česky pod názvem *Letní sníh* [in: *Letní sníh a jiné hry*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1960]); Ma Č'-jüan (asi 1250–1324), autor poeticky laděného *Smutku v paláci Chanů* (*Chan-kung čchiou*) o promarněné lásce chanského *císaře a jiných her; Paj Pchu (1226–asi 1306), autor *Deště v platanech* (*Wu-tchung jü*), Čeng Kuang-cu (asi 1260–asi 1320), autor historické hry *Čouský vévoda regentem* (*Čou-kung še-čeng*), nebo *Wang Š'-fu (asi 1260–1336), jehož her se dochovalo čtrnáct, mezi nimi i poměrně dlouhé *ca-t'ü Příběh ze západních komnat*, též pod názvy *Příběh západního domku* nebo *Příběh západního křídla kláštera* (*Si-siang ti*), které patří mezi nejznámější milostné příběhy čínské literatury. *Ca-t'ü* z pozdějších dob je dochováno asi 250 a v různých úpravách jsou dodnes na divadle živé. Nejčastějšími náměty *ca-t'ü* byly příběhy válečné, čerpané z historie; milostné, většinou přepracované z literárních předloh; kriminální, kde hlavní postavou bývá spravedlivý soudce Pao; a náboženské, čerpající z buddhistických a taoistických příběhů. Mnohá *ca-t'ü* nepřimo poukazovala na dobové nešvary, lze tedy hovořit o tematicke občanské.

Vedle této severní školy se na jihu Číny zformovala škola jižní, a to již od 12. století, nikoliv později, jak se usuzovalo donedávna. Takzvané „jižní hry“ (*nan-si*) se však z raného období nezachovaly, jejich příklady známe až od poloviny 14. století. Vrcholným dílem z okruhu jižních her je *Příběh o loutně* od Kao Minga (asi 1305–1359). K jižní škole, respektive tradici dále patří zpěvoher typu *čchuan-čchi* s různými regionálními *variantami.

Od 16. století nebylo již divadlo soustředěno do několika velkoměst jako za Sungů a Jüanů, ale v souvislosti s hospodářským růstem se šířilo po východním pobřeží a později i do vnitrozemí. *Ca-t'ü* poněkud ustoupila novějším dramatickým formám, které dokládá přes 1500 dochovaných textů. Vzhledem k tomu, že divadlo v této fázi proniklo do vysoké kultury, vznikala i řada velmi náročných stylů, s širokým námětovým rejstříkem a forem předvádění. Patří mezi ně především zpěvohra typu *kchun-čchü*, která se udržela dodnes. Pro tuto jevištní formu byly napsány texty her, které jsou hodnoceny jako vrchol literární dramatické tvorby:

Pavilon pivoňek od Tchang Sien-cua (1550–1617), *Palác věčného mládí* od Chung Šenga (1645–1704) a *Vějíř s broskvovými květy* (Praha: Odeon, 1968) od Kchung Šang-žena (1648–1718).

Pro ilustraci stručně uvedme děj *Paláce věčného mládí*, celkem v padesáti obrazech. Hlavním námětem, v čínské literatuře velmi oblíbeným, je tragická *láska tchangského císaře *Süan-cunga (zvaného též Ming-chuang, „Jasný císař“, rodovým jménem Li Lung-t'i) a dvorní dámy *Jang Kuej-fej z 8. století. Druhá dějová linie sleduje dvorské intriky, vrcholící povstáním proti císaři. Drama je psáno vynikajícím veršem, dokonale sladěným s hudební složkou. V dilematu osobní lásky a loajality vůči *státu upřednostňuje Chung Šeng jednoznačně význam lásky a nechává hlavní postavy, aby se opět šťastně setkaly na onom světě. Hra byla uvedena roku 1688, v období smutku za zesnulou císařovnu-matku, kdy se divadlo nemělo hrát. Následně musel Chung Šeng opustit státní kolej v Pekingu a nezbylo mu, než vrátit se do rodného Chang-čou. Nemalou měrou k autorově suspenzi však přispěla skutečnost, že postavy hry ve skutečnosti komentovaly dobovou politickou situaci. Také Kchung Šang-ženovo opus magnum, které vyšlo v úplném českém překladu v roce 1968, má silný politický podtext.

Navzdory právě uvedenému je však na místě objektivně přiznat, že převažující většina zpěvoher doby *mingské (1368–1644) a *čchingské (1644–1911) není příliš zajímavá po stránce literární; také divadelní *kritika, kterou známe teprve ze 17. století a v níž se zaskvěl dramatik Li Jü (1611–1680), se spíše zaměřovala na hudbu a veršované pasáže. Herecké role se předávaly ústně a memorovaly se, herci spíše než celé texty her používali poznámky nebo „stručné *scénáře“ (*tiao-pen*) jako podklad pro vystoupení, a to po celou historii čínského divadla.

Nejnámější divadelní formou dnes je takzvaná „pekingská zpěvohra“ (*t'ing-si*), která se vyvinula z anchuejských regionálních forem a pod císařskou patronací se zformovala po polovině 19. století. Pekingská zpěvohra nedodrhuje tak přísný hudební rámec jako například *kchun-čchü* a dává hercům určitou možnost *improvizace. Také díky tomu se stala uměním, které staví na hereckém a hudebním umění spíše než na literárním textu. Náměty her, převážně idealizované historické příběhy, jsou čerpány z oblíbených klasických románů (například *Příběhy od jezerního břehu* [Praha: Naše vojsko, 1962], *Romance tři říší*, *Opičí král: Vyprávění o putování na západ* [Brno: Svatá Mahatma, 1994; 2. rozšířené a upravené vydání v Abatrosu, 1997]) i z jiných zdrojů a byly upravovány pro divadlo. V různých částech Číny se pak hraje vlastní regionální divadelní styl (*ti-fang-si*), který vychází z typizovaných hereckých i hudebních konvencí a mívá svůj okruh her. Uvést počet těchto regionálních divadel je velmi těžké, neboť není tak snadné vymezit, kde jeden druh začíná a druhý končí, co je regionálním divadlem a co pouhou jeho variantou či subkategorií. Navíc se tyto formy neustále vyvíjejí a ovlivňují.

Počátkem 20. století se v Číně pod silným vlivem evropského realistického divadla, především Henryka *Ibsena (1828–1906) a Georga Bernarda Shawa (1856–1950), zrodila moderní činohra (*chua-t'ü*, doslova „mluvená hra“). Vzhledem k trvající oblibě tradiční čínské zpěvohry se zpočátku prosazovala spíše v mimořádných okolnostech za účelem propagace. Například po svržení *císařství roku 1911 si v *městech získaly určitou oblibu „hry o revoluci“, či za *druhé světové války sloužily „úderné hry“ osvětě ve venkovských oblastech držených komunisty. O umělecký růst činohry se ve 30. letech 20. století v Šanghaji a dalších městech zasadili Tchien Chan (1898–1968), Ou-jang Jü-čchien (1889–1962) a Chung Šen (1894–1955), kteří hry nejen psali, ale také inscenovali. Nejvýznamnějším dramatikem té doby byl Cchao Jü (narozen 1910), jehož dodnes velmi úspěšné hry (*Bouře*, *Rozbřesk* aj.) pozvedli činohru na roveň ostatním literárním žánrům. Toto formativní období uzavírá Lao Še (1898–1966) monumentálně koncipovanou *Čajovnou*, napsanou po založení *Čínské lidové republiky. V 50. letech komunistická *vláda rozvoj činohry podporovala: byly uváděny hry

Williama *Shakespeara (1564–1616), *Molièra (1622–1673), Carla Goldoniho (1707–1793) a dalších evropských dramatiků, ale i sovětské hry. Za *Kulturní revoluce byla činohra umlčena jako cizí úpadkový žánr a propagovaly se takzvané modelové zpěvohry. Po *liberalizaci v 80. letech 20. století nastává prudký rozvoj nejen realistického, ale i experimentálního mluveného divadla. (Lucie Olivová)

divadlo, lidové, divadlo folklorní tradice; jeho doklady například v *českých zemích pocházejí většinou až z pozdního období 17.–19. století, kdy přebírá funkci dědice všech předchozích domácích divadelních tradic. Lidové divadlo představuje dynamický, polystadiální, relativně otevřený systém lidové divadelní aktivity, rozvíjející se na stylotvorné bázi folklorní tvorby, přičemž rozhodujícím kritériem není původ jednotlivých dramatických a divadelních prvků, postupů a prostředků, ale fakt jejich osvojení, přetváření a divadelního předvádění – tedy výběru a kvalitativně nových vazeb a vztahů mezi nimi – podle *zákonitostí folklorní tradice. (Ludmila Sochorová)

divadlo, susedské (selské), označení poprvé použité českým etnografem Ferdinandem Břetislavem Mikovcem (v roce 1855) ve významu synonym; pojem selské označoval předpokládané nosné sociální zázemí této divadelní produkce – pojem susedské usiluje o postižení kvality sociálních vztahů uvnitř tradiční lokální společnosti a dovoluje zahrnout do provozování dramatu také městské prostředí; osobitý divadelní fenomén, který vznikl jako výraz nových ideově estetických potřeb a nároků lidových vrstev a tvořil nejvíce „emancipovanou“ součást folklorní divadelní tradice – tvorbu lidových písmáků a její tradování v „susedských“ pospolitostech. (Ludmila Sochorová)

díván (z arabštiny: *díwán*):

1. soubor básní jednoho básníka nebo básníků jednoho *kmene;
2. *úřad, kancelář; rada *ministrů nebo státní rada v některých islámských *zemích.

(Jaroslav Oliverius)

divergence (z latiny: *dī-vertere*, „rozcházet se, narůzno obracet; lišit se“):

1. rozbíhavost, rozbíhání, odchylka, odklon; opak: *konvergence;
2. [evoluční biologie], rozrůznění znaků organismů v průběhu *fylogeneze díky přizpůsobování odlišným přírodním podmínkám, nebo v důsledku náhodných genetických procesů; proces vedoucí k tomuto rozrůznění;

3. rozpor, neshoda. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

divergentní myšlení, *myšlení, divergentní.

diverzifikace (latiny: *dī-versus*, „odlišný, rozdílný“):

1. různorodost, rozrůzněnost, rozmanitost, mnohotvárnost (příklad: diverzifikace rizika);
2. zvyšování různorodosti vyráběných věcí, výrobních technologií i spotřebních předmětů.

(Jaroslav Malina)

diverzita (z latiny: *dī-versus*, „odlišný, rozdílný“):

1. [biologie], různorodost, rozmanitost; v populační a molekulární genetice například genová diverzita (srov. *heterozygotnost), haplotypová diverzita (srov. *haplotyp), nukleotidová diverzita (srov. *nukleotid);

2. [ekologie], *biodiverzita;

3. [společnost], politická a sociální politika podporující *toleranci vůči lidem pocházejícím z odlišného kulturního prostředí (viz též *multikulturalismus); obchodní strategie umožňující podchytit heterogenní základnu zákazníků. (Miloš Macholán)

diverzita krajiny, *biodiverzita.

diverzita lokální, *biodiverzita.

diverzita, regionální, *biodiverzita.

divide et impera [latinsky], rozděl a panuj, úsloví (připisované většinou francouzskému *králi Ludvíku XI. nebo italskému politikovi a mysliteli Niccolòvi *Machiavellimu) charakterizující principy imperiální *vlády. (Jaroslav Malina)

divoch, *divoštství.

divoštství (anglicky: *savagery*):

1. pojem, který byl tradičně vztahován ke způsobu života v méně komplexních nebo tzv. necivilizovaných společnostech. Výraz divoštství, který odrážel západní etnocentrické přezírání mimoevropských kultur a populací, ztratil v raném novověku u některých autorů pejorativní význam v souvislosti s konceptem tzv. ušlechtilého divocha nezkaženého vlivem *civilizace a zachovajícího si původní morální ctnosti. Tento koncept, adorující sepětí *člověka s *přírodou, předložili zejména francouzský filozof Jean Jacques *Rousseau (1712–1778) a francouzský spisovatel François René de *Chateaubriand (1768–1848);

2. součást antropologické a etnologické terminologie v rámci *triády divoštství, *barbarství, civilizace. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

divoštství, barbarství, civilizace, základní terminologická *triáda v rámci klasického *paradigmatu *evolucionistické antropologie (převzatého i marxistickou *etnologií a *historiografií), klasifikující vývoj člověka a lidské společnosti do tří základních evolučních stadií jednotného a univerzálního vzestupného evolučního procesu, podmíněného psychickou jednotou lidstva, který směřuje k vyšší míře sociální komplexnosti, technologické vyspělosti a obecné humanity. Součástí odborné terminologie učinil tyto pojmy skotský filozof a teoretik společnosti Adam *Ferguson ve svém spisu *An Essay on the History of Civil Society* (Pojednání o historii občanské společnosti, 1767) a podrobně je propracoval americký antropolog Lewis Henry *Morgan v knize *Ancient Society; or Researches in the Lines of Human Progress, from Savagery through Barbarism to Civilization* (1877, česky: *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštství přes barbarství k civilizaci*. Praha: Československá akademie věd, 1954).

Tři základní evoluční stadia vývoje lidstva *divoštství (anglicky: *savagery*), *barbarství (anglicky: *barbarism*) a *civilizaci (anglicky: *civilization*) lze podle Morgana dále členit na sedm dílčích stupňů:

I. Nejnižší stupeň divoštství, „dětství lidstva“, kdy hlavní obživou lidstva byly ořechy a další plody a kdy vznikla artikulovaná řeč. Toto údobí skončilo osvojením ohně a počátky rybolovu. Do historické doby se nezachovalo žádné etnikum na této archaické úrovni. II. Střední stupeň divoštství je charakteristický rozsáhlými migracemi, jež vyústily do zalidnění celé planety. Skončil vynálezem *luku. Na středním stupni divoštství žijí *Austrálci a *Polynésané. III. Nejvyšší stupeň divoštství byl završen vynálezem hrnčířství (viz *keramika). Zahrnuje *indiánská etnika Jižní Ameriky.

Následují tři stupně barbarství: IV. Nejnižší stupeň barbarství (indiánské kmeny žijící na východ od řeky Missouri) přechází vynálezem *zemědělství, *domestikace a zavodňování na vyšší úroveň. V. Střední stupeň barbarství je ohraničen nástupem *doby železné (indiánské kmeny Střední Ameriky). VI. Nejvyšší stupeň barbarství je reprezentovaný řeckými kmeny zachycenými v *Homérových eposech **Ílias* a **Odysseia*, italskými kmeny před založením Říma a germánskými kmeny v době *římské říše. Stadium barbarství je zakončeno vynálezem písma.

VII. Stupeň civilizace byl podle Morgana dosažen, jakmile se rozšířilo užívání *písma. (Jaroslav Malina)

Dix, Otto (2. 12. 1891, Gera-Untermhaus, Německo – 25. 7. Singen, Německo 1969), německý malíř a grafik; přední představitel *expresionismu. V rané tvorbě čerpal náměty z hrůz *první světové války. Poté přešel přes krátké *dadaistické období ke společenské satíře a grotesknosti, kde se z pozice sociálně kritického malířství často věnoval pokřiveným sexuálním a erotickým vztahům – vedle Georga *Grosze patřil v této době k nejvýraznějším zastáncům nového *realismu a jeho obrazy mají někdy blízko ke karikatuře a působí deziluzivně: *Věnováno sadistům*, ca 1922; *Tři prostitutky na ulici*, 1925; *Děvka (Tanečnice)*;

Já v Bruselu aj. Později maloval krajiny ve stylu podunajské školy a expresionistické náboženské obrazy a krajiny. (Jaroslav Malina)

dláto [archeologie, etnoarcheologie], *nástroj s příčným ostřím a týlem vhodným k úderu. Dlátko či odštěpovače z *čepelí i *úštěpů se vyskytují již v rámci *kamenné štípané industrie *paleolitu a *mezolitu, v *kamenné broušené industrii měly tuto funkci patrně některé ploché klíny či *sekerky a obdobné nástroje kostěné. Kovová dláta (nejprve z mědi) se objevují již v *neolitu *Předního východu, od starší doby bronzové nastupují dláta bronzová, plochá i s *tulejí a posléze i dláta železná. (Karel Sklenář)

Dlouhá řeka, *Čchang-t'iang.

dlouhá mince, *mince, dlouhá.

Dlouhá zed', *Čchang-čcheng.

dlouhé kosti, *ossa longa.

dlouhé rozptýlené opakující se elementy, *elementy, dlouhé rozptýlené opakující se.

dlouhonohý australopiték, *Australopithecus garhi.

dlouhý dům, *dům, dlouhý.

dlouhý parlament, *parlament, dlouhý.

Dlouhý pochod, *pochod, Dlouhý.

dluh, veřejný, souhrn pohledávek ostatních ekonomických *subjektů vůči *státu bez ohledu na to, zda tyto pohledávky vznikly cestou *státního rozpočtu či jinak. Pro veřejný charakter dluhu není podstatný způsob jeho vzniku, ale způsob jeho úhrady – skutečnost, že představuje pohledávku vůči současným i budoucím daňovým platbám obyvatelstva. (Marie Dohnalová)

dluh, vnější, vnější státní dluh *zemí, většinou chudého Jihu, vůči *vládám, bankám a jiným institucím bohatého Severu. (Marie Dohnalová)

Dmanisi (Gruzie), *naleziště z období *starého paleolitu s bohatými doklady *fauny, *kamennou industrií, které poskytlo jedinečné kosterní pozůstatky (lebky, čelisti a zuby) nejméně čtyř jedinců druhu **Homo ergaster*. Jeho stáří je odhadováno asi na 1,85 milionu let. Jedná se zřejmě o jedny z nejvýznamnějších paleoantropologických nálezů za několik posledních desetiletí. (Jiří A. Svoboda)

DMF index, *index KPE.

DMT, N,N-dimethyltryptamin, *psychedelikum, často přítomné v rostlinách tropických oblastí (například *Psychotria viridis*), vyvolává mystické a transcendentální zážitky i stavy blízké *smrti, přirozeně se vyskytuje i v lidském těle, je uvolňováno *epifýzou. (Martina Wagenknechtová)

dna, pakostnice, **arthritis uratica*.

DNA, *kyselina, deoxyribonukleová.

DNA amplifikace, *amplifikace DNA.

DNA databáze, databáze (například *GenBank, EMBL, DDJB; integrační databáze ENTREZ, program BLAST) zpracovávající genetické *informace na principu *CODIS nebo Sybase. (Michaela Vaňharová)

DNA polymeráza, *polymeráza.

DNA profil (molekulární otisk prstů, anglicky: *DNA fingerprint*), charakteristický obraz *fragmentů *DNA podmíněný vysokým *polymorfismem DNA. Tuto metodu zavedl v roce 1980 sir Alec Jeffreys z Univerzity v Leicestru v Anglii. Používá se k *identifikaci osob a studiu jejich příbuzenských vztahů a využívá se polymorfismus krátkých repetací (opakované sekvence DNA), které nejsou součástí *genů kódujících proteiny. Tyto repetice, tzv. *minisatelity, se specificky vyskytují na určitých místech (tzv. hypervariabilních oblastech) *genomu a lidé se od sebe liší v počtu kopií těchto repetací. Počet kopií repetice chápeme jako určitý typ znaku (markeru), který slouží k identifikaci jedince. Obecně se pak vypočítává pravděpodobnost, že se určitá kombinace počtu repetací vyskytne náhodně v DNA ze dvou

různých zdrojů (tj. dvou jedinců). *Interpretace získaných výsledků vyžaduje statistickou *analýzu populačních údajů. V soudní genetice se dnes kromě této metody, která se nazývá také tandemové repetice o variabilním počtu (VNTR, *Variable Number of Tandem Repeats), používají i krátké tandemové repetice (STR, Short Tandem Repeats), tzv. *mikrosatelity.

Metoda DNA profilu je založena na principu štěpení DNA *restrikázami, velikostním rozdělení takto získaných fragmentů elektroforézou a vizualizaci cílových fragmentů jejich *hybridizací se značenou sondou. Díky vysoké sekvenční konzervativnosti minisatelitů se sondy většinou dokáží hybridizovat současně s více *lokusy (tzv. multilokusový fingerprinting) – v tomto případě se u zkoumaného jedince objeví větší počet proužků (u některých sond i více než 50), připomínající čárový kód na obalech, což nám umožní ho spolehlivě identifikovat. Proto se výsledek takové analýzy označuje jako molekulární otisk prstů (*fingerprint*), podle kterého celá metoda získala svoje označení (srov. také *polymorfismus délky restrikčních fragmentů). Poprvé byla tato metoda prakticky použita v Anglii v imigračním *sporu k zjištění, zda chlapec, který žádal o povolení k nastěhování k rodičům žijícím v Anglii, je skutečně jejich synem. Následoval případ vedoucí k osvobození neprávem uvězněného člověka, kdy se pomocí analýzy DNA zjistilo, že nebyl pachatelem znásilnění dvou školaček. Dnes se tato metoda již běžně používá například k identifikaci pachatelů trestných činů, k identifikaci osob po živelných *katastrofách (26. 12. 2004 – tsunami v Thajsku), leteckých či vlakových neštěstích, teroristických útocích (11. září 2001 World Trade Centrum New York, 7. 7. 2005 londýnské metro) nebo po *etnických čistkách. Například na oběti válečných událostí a etnických čistek na Balkáně v letech 1991–2001 je zaměřen mezinárodní projekt Identifikace obětí z masových hrobů na území bývalé Jugoslávie pomocí analýzy DNA. Projekt byl započat v roce 2001 a k září 2009 laboratoře ICMP (International Commission on Missing Persons) identifikovaly více než 16 000 obětí z celkového počtu ca 96 000 pohřešovaných osob; tohoto projektu se zúčastnil i český forenzní genetik Daniel *Vaněk.

K interpretaci DNA profilů se používá populační *statistika. Pro počty kopií (repeticí) na jednotlivých místech v *genomu jsou stanoveny jejich pravděpodobnosti výskytu, založené na empiricky pozorovaných četnostech v určité populaci. K výpočtu pravděpodobnosti výskytu kombinací počtu repeticí na různých chromozomech se užívá pravidlo součinu výskytu počtu repeticí v daném místě v dané populaci, založené na *Mendelově *principu nezávislé kombinace. V populaci se tedy empiricky zjistí výskyt dané *varianty repetice a podle Hardyho-Weinbergovy rovnice se vypočítají genotypové četnosti. Četnosti výskytu různých variant – *alel se pak násobí. Výsledkem je pravděpodobnost, že se v dané populaci vyskytne určitá kombinace velikosti repeticí. Obzvláště důležité jsou takové varianty repeticí, které jsou v populaci velmi vzácné, ty pak mají velkou výpovědní (identifikační) hodnotu. Přesnost a významnost DNA profilu záleží na populaci, která je zdrojem odhadu alelových četností. Je tedy důležité, aby databáze, které slouží k výpočtu pravděpodobnosti výskytu daného polymorfismu v populaci, byly korektní. Jen tak nemohou být předkládané důkazy na základě analýzy DNA zpochybněny.

Velikost lidského genomu (3,2 miliardy bází) je zdrojem nesmírné kapacity pro diverzitu. K jednoznačnému popisu každé osoby by bylo zapotřebí 30 až 80 genomových míst.

*Forenzní testy obvykle srovnávají asi 15 míst. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

DNA sonda, syntetický oligonukleotidový řetězec *komplementární k hledané sekvenci *DNA; sonda je předem značená například fluorochromem nebo radioaktivně, po *hybridizaci s hledanou sekvencí ji můžeme pozorovat jako barevný signál ve fluorescenčním *mikroskopu nebo zviditelněný na autoradiogramu. (Michaela Vaňharová)

DNA, mimojaderná, DNA obsažená v jiných buněčných organelách než v jádře (*mitochondrie, chloroplasty); je základem mimojaderné dědičnosti. (Michaela Vaňharová)

DNA, mitochondriální, mtDNA, dědičná genetická *informace uložená v *mitochondriích, typ mimojaderné *DNA, vyznačuje se *maternální dědičností, modifikovaným „univerzálním“ genetickým kódem a absencí *intronů (s výjimkou kvasinek); u *člověka je tvořena kružnicovou molekulou o velikosti 16 569 *bp. V mitochondrii se většinou nachází 5 až 10 kopií mtDNA. (Jiřina Relichová, Michaela Vaňharová)

dno, pánevní, dvě vazivově svalové přepážky **diaphragma pelvis* a **diaphragma urogenitale*, které uzavírají zdola malou pánev, vytvářejí podklad *hráze a řadí se k podpůrnému aparátu pánevních orgánů. (Lenka Vargová)

dny, dvorské, shromáždění *vazalů a církevních hodnostářů svolávané ve *středověku na dvory *knížat, často k hlavním církevním svátkům, k projednání důležitých rozhodnutí a *zákonů; zprvu měla poradní funkci, později se vyvinula stavovská zastoupení. (František Čapka)

dny, osudové (dny osudné), významné nebo přelomové okamžiky výročního cyklu vázané na běh vegetačního či *liturgického roku, kterým lidová *tradice připisuje vysokou míru závažnosti (*advent, *Dušičky, *Filipojakubská noc, *letnice, *masopust, *Vánoce, *Velikonoce), a významné přelomové okamžiky v životě *člověka (viz *obřady přechodu). Bývají chápány jako dny vhodné k církevním prosbám a *obřadům, obvykle je doprovází celá řada rituálních doporučení, zákazů a pranostik.

Lidová obřadnost osudové dny spojuje s velkým magickým potenciálem, chápe je jako chvíle spojení lidského a nadpřirozeného světa, v nichž je snadné setkání se zemřelými předky nebo nahlížení do budoucnosti. Zároveň věří v možnost ovlivnění nadcházejícího času pomocí *magie počátku. V průběhu osudových dnů je proto třeba chovat se velice obezřetně, pokusit se různými magickými úkony přivolat šťastný osud, *zdraví, *plodnost, prosperitu, příznivé počasí atd. Zároveň je nutné chránit se proti zlým silám, které mají větší moc než obvykle (v naší kulturní tradici se setkáváme především s představou čarodějníc snažících se uškodit úrodě, dobytku i lidem). Lidová obřadnost disponuje širokou škálou magických úkonů, které se vzájemně liší v závislosti na regionu, čase, *sociální vrstvě atd. Mezi obvyklé techniky patří rituální očista, ochrana prostřednictvím magicky působících *artefaktů (mimo jiné i svícenin), *modlitby a zařikání, věšebné, léčebné, sílu a *lásku přinášející praktiky. Jedním z prostředků lidové obřadnosti výročního cyklu je také *obchůzkový rituál, podporující svůj účinek zapojením členů lokálního společenství, opakovaným provedením magických úkonů a kruhovou *symbolikou trasy obřadního průvodu. I v současné praxi se můžeme setkat s určitými připomínkami přetrvávajícího přesvědčení o významu osudových dnů, například ve spojitosti s *narozením a *sňatkem nebo v rámci dodnes živých novoročních pranostik. (Jana Válková)

doba:

1. [historie], název určitých vyhraněných období v dějinách lidstva zejména (ne však výhradně) na základě převažující *technologie (*doba, kamenná, *doba, bronzová, *doba, železná apod.). Užíváno zejména pro období *prehistorie a *protohistorie, ale i historických úseků;

2. [fyzika], časový úsek trvání fyzikálního děje, například expoziční doba, doba kmitu. (Jaroslav Malina)

doba kamenná, pozdní, *eneolit.

doba popelnicových polí, označení pro větší pohřebiště se žárovými pohřby (v popelnicích i bez nich), která jsou charakteristická v Evropě ve střední a mladší *době bronzové. (Jaroslav Malina)

doba stěhování národů, období intenzivních *migrací a mocenských přesunů v Evropě ve 4.–6. století, jichž se účastnili vedle *Germánů *Sarmati, *Hunové a poté i *Slované a *Avaři. Doba stěhování národů se vymezuje rokem 375, kdy došlo k zhroucení říše *Ostrogótů pod náporom Hunů a lety 565–568, kdy došlo k usazení Avarů v karpatské kotlině

a k odchodu *Langobardů z Panonie do Itálie. Uvedená etnika v průběhu svých tažení pronikala na území *římské říše a přispěla k zániku její západní části v roce 476. Četné germánské říše tehdy vznikly na vlastním území (Durynská říše) i na někdejší území římského impéria (říše *Franků, *Langobardů, *Gótů v Itálii a ve Španělsku, *Burgundů v jižní Francii a *Vandalů v severní Africe).

V Čechách se v době stěhování národů rozlišují dvě vývojové fáze: vinařický stupeň v 5. století, charakterizovaný jednak pokračováním domácího vývoje, jednak silnými vlivy z různých oblastí, a časový úsek *kultury merovejského rázu (od sklonku 5. do doby po polovině 6. století), kterou spoluvytvářelo germánské obyvatelstvo, jež přišlo z Polabí (patřili k němu asi i Langobardi). V závěru doby stěhování národů došlo k historickému nástupu Slovanů ve střední a jihovýchodní Evropě. (Jaroslav Malina)

doba, bronzová, označení období následujícího po *době kamenné, kdy lidé vynalezli zpracování *bronzu (slitiny *mědi s 8–15 % *cínu) a začali jej užívat k výrobě základních *nástrojů, *zbraní a jiných *artefaktů; například v Číně nastala počátkem 2. tisíciletí př. n. l. a trvala přibližně do poloviny 1. tisíciletí př. n. l., kdy byl bronz při zhotovování pracovních i výrobních nástrojů a zbraní nahrazován *železem. Podle různých podmínek dospěly tehdy některé *společnosti k vytvoření *státu (například v *Mezopotámii, *Egyptě, Číně).

V Evropě, s výjimkou *Egeidy (*kultura, mykénská), šlo o pravěk od konce 3. tisíciletí do poloviny 1. tisíciletí př. n. l. V širší střední Evropě se dělí doba bronzová obvykle na starší, střední, mladší a pozdní, a to v rámci systému švédského archeologa Oscara *Montelia (období I–VI v severních oblastech) nebo systému německého archeologa Paula *Reinecka (období B A–D, H A–B); periodizační systém Paula Reinecka (čtyřstupňové třídění BA–BD pro starší dobu bronzovou až počátek mladší doby bronzové a čtyři stupně pro úsek mladší doby bronzové a starší doby železné; přičemž nejstarší stupně HA–HB zahrnují mladší a pozdní dobu bronzovou; jinak také starší a mladší dobu *kultury popelnicových polí s platností pro střední Evropu) a Oscara Montelia pro severní Evropu (stupně I–V zahrnují celou dobu bronzovou; jeho stupeň VI představuje již počátek starší doby železné, tzv. starší *dobu halštatskou). Srovnání obou koncepcí s absolutními daty je následující:

Starší DB	2000–1550 př. n. l.	Reinecke BA ₁₋₃	Montelius I
Střední DB	1550–1300 př. n. l.	BB ₁₋₂ ; BC ₁₋₂	II
Mladší DB	1300–1100 př. n. l.	BD–HA ₁ ; HA ₂	III; starší IV starší DPP
Pozdní DB	1100–1000 př. n. l.	HB ₁	mladší IV mladší DPP –
počátek			
	1000–900 př. n. l.	HB ₂₋₃	V mladší DPP
– závěr			

První nástroje a ozdoby navazují na předchozí měděné v *eneolitu, znalost výroby bronzu však přišla z *Blízkého východu. V době bronzové se rozvinuly řemeslné činnosti (hutnictví, *kovotepectví a slévačství, *hrnčířství, dřevobrábění bronzovými nástroji) a dálkový *obchod (dobytek, *jantar, *sůl, *zlato). Společnost se diferencovala (*hradiště a osady, „knížecí“ *hroby a prostá *pohřebiště), vznikaly kmenové útvary a oblasti, v nichž se vytvářely různé evropské jazyky.

Starší doba bronzová (starší metalikum): Její počátek chápeme na jedné straně jako proces zevšeobecnění užití *kovu, nejdříve mědi a poté bronzu. Jde o jev metalizace společenstev pravděpodobně pozdně eneolitického původu. Na druhé straně hovoříme o jejich kulturním sjednocení, jehož základ položila již *kultura se zvoncovitými poháry; tato kultura se nepochybně „dožila“ nástupu starobronzové epochy. Kulturní sjednocení probíhalo nejspíše pod vlivy z Karpatké kotliny v podobě *akulturace, tedy *difuzí tamějších kulturních výdobytků. Starší doba bronzová ve skutečnosti začíná až zvýšeným výskytem bronzových artefaktů. Ve střední Evropě jde o období rozkvětu klasické fáze mladšího stupně **únětické kultury* (název podle výzkumu Čenka *Ryznera v Úněticích u Prahy).

Základem *hospodářství bylo nadále *zemědělství, které postupně zvyšovalo úroveň a výnosy. Orba se uskutečňovala dřevěnými *oradly, která se někdy dochovaly ve vlhkém prostředí až dodnes. Vedle *pšenice, *ječmene, nově pak *prosa, *luštěnin a *lnu se započalo s pěstováním *žita a *ovsa. Zvýšení výnosů se zajišťovalo extenzivním způsobem – rozšířením výměry polí. Stopy navzájem kolmých brázd se dochovaly pod některými *mohylami severní a západní Evropy. Během doby bronzové se rovněž rozšířil sortiment ovocnářských dřevin, k nimž patřily hrušeň polnička, jabloň lesní, třešeň ptačí, višeň a s určitými výhradami snad také vinná réva (lesní).

Ve starším metaliku se prohloubila stratifikace obyvatelstva, a to díky dalšímu postupnému rozvoji pravěkých řemesel; nyní nově především *hornictví* rud (mědi a cínu) a jejich tepelnému zpracování (*slévačství*). Vývoj řemesel již proběhl odděleně od zemědělské činnosti. Řecké a latinské pojmenování mědi dal ostrov *Kypr (*Cypros, Cyprus*) s jejími ložisky. Velmi stará těžební střediska měděné rudy leží v pohoří Rodopy na *lokalitě Ai-Bunar na jihu Bulharska, na Kavkaze, dále v Sedmíhradsku, v Chorvatsku a na severu Itálie, ve Španělsku, v Irsku, ve středním Německu a v jižním Polsku. Z Tyrolska pocházejí rané doklady těžby mědi v Mitterbergu. Známa jsou ještě alpská střediska Jufenkopf a Viehhofen a další středoevropská naleziště například ve Slovenském rudohoří, v Nízkých Tatrách (Špania Dolina s doklady pravěké těžby), v oblasti Českého lesa (Tři Sekery aj.) a v Krušnohoří (Cínovec, Měděnec, Tisová). Cín jako druhá složka bronzů byl mnohem vzácnější. Evropská exploatační střediska jsou známa opět v Krušných horách, v anglickém Cornwallu a na Pyrenejském poloostrově. Nejstarší artefakty byly pouze vykovány z přírodní mědi. Později byly odlévány do jednodílných nebo vícedílných *licích forem*, zpravidla kamenných *kadlubů*.

Metalurgické výrobky bylo nutné včlenit prostřednictvím *kupců* do procesu *směny. Předmětem pravěkého obchodu se stala také sůl (těžba v solnohradské komoře, v Malopolsku). Do střední Evropy starší doby bronzové zpětně proudily *importy zbraní zhotovené ze severských *siliců zvláště *technikou plošné *retuše, které napodobovaly luxusní měděné a bronzové předlohy z jihu. V rukou nejbohatších příslušníků se pak mohla soustřeďovat moc.

Předpokládáme postupné etablování se *rodových a kmenových *náčelníků, velmožů a *kněží*. Majetkové rozdíly se odrážejí zvláště ve výbavě hrobů a náročnosti *konstrukcí hrobových komor, tzv. domů mrtvých. Přítomnost účinných zbraní, nejprve bronzových *seker a *dýk, stejně jako nárůst dokladů poranění na kostrách (především od mladšího stupně únětické kultury) indikuje ozbrojené střety. Podle nejnovějších zjištění pochází trojnásobné *opevnění obloukového tvaru u Hrušovan nad Jevišovkou, jehož vnější *příkop má průměr 206 m, již ze staršího stupně únětické kultury. Pnutí uvnitř společnosti reflektuje na konci starší doby bronzové v údobí tzv. *protourbánních kultur (například *otomanská* kultura – Potisí, **maďarovská* kultura – Karpatská kotlina, *böheimkirchenská* skupina – Dolní Rakousko jižně Dunaje, **věteřovská* kultura – Morava, Dolní Rakousko) zvýšené úsilí v budování *hradišť*, náročných opevněných sídel na výšinách. Tyto pravěké *pevnosti plnily jak úlohu refugií, tak mocenských, správních, výrobních a náboženských středisek.

Výšinná, především opevněná sídliště – hradiště měla podle *názorů archeologů (například Milan Zápotocký) úzký vztah ke komunikacím z celého údobí pravěku. Pro středoevropský region platí zobecněná teze, že pravěká hradiště korespondují s raně středověkými středisky, která již nepochybně ležela na místních, nebo dokonce dálkových obchodních trasách.

Vedle hradišť existují „rovinná“ sídliště, ale i na nich někdy nacházíme velké centrální *stavby obkroužené menšími domy. Ze starší doby bronzové rovněž pocházejí tzv. *rondeloidy*, ohrazení s příkopy s plochým dnem (v německé archeologické terminologii: *Sohlgraben*) nepravidelně kruhového půdorysu o průměru kolem 100 m (Troskotovice – únětická kultura, Šumice – věteřovská kultura, půdorys velkého domu o délce 56,5 m aj.), které mohly plnit úlohu víceúčelových sociokulturních shromaždišť s pohřebišti, obdobně

jako tomu bylo v případě mladoneolitických **rondelů*. V průběhu doby bronzové se stále intenzivněji rozvíjela mobilita kolektivů jak na kratší, tak na velké vzdálenosti.

Důležitým civilizačním jevem této epochy je existence **písma* (po roce 2000 př. n. l. na **Kréťe*, nejprve ztvárněné jako **piktografické* písmo, později kolem 1700 př. n. l. jako tzv. *lineární písmo A*, prozatím nerozšířované), které se v podobě *lineárního písma B*, rozluštěného Michaelem Ventrisem a Johnem Chadwickem roku 1953, užívalo v Řecku v období asi 1400 př. n. l. Pochází z doby **mykénské kultury*, kdy sem imigrovali **Řekové*. *Lineární písmo B* bylo příbuzné s arkadokyperskými nářečími (tzv. achajskou skupinou). Vyvrcholení tamějšího vývoje nastává v údobí **šachtových hrobů v Mykénách*, kdy dochází k relacím s nitrem Evropy v závěru naší starší doby bronzové.

Klíčovou otázkou počátku doby bronzové je řešení *ethnicity* tzv. **Indoevropánů*. **Indoevropské jazyky* se v sounáležitosti dočkaly mladšího **neolitu* nebo *eneolitu*. Postupně se vyvinuly do *kentumové skupiny* skládající se například z **řečtiny*, zaniklé **chetitštiny*, **tocharštiny* aj., dále *keltštiny* (**jazyky, keltské*), **italických* a **germánských jazyků* a *skupiny satemových jazyků* zahrnujících asi **arménštinu*, **indoíránské jazyky*, *baltoslovanskou jazykovou jednotu* a snad také *illyrštinu*. Ty se postupně proměnily do více než dvou desítek původních jazyků. Z evropského kontinentu jsou indoevropské jazyky doloženy již v polovině 2. tisíciletí př. n. l. (**řečtina*). V sousedním území se ještě dříve ustavily **anatolské jazyky* (**chetitština*, **luvijština*, **palajština*). Znamená to, že rozčlenění indoevropských jazyků do několika skupin proběhlo nejpozději koncem 3. tisíciletí př. n. l. Uvedeným starým indoevropským jazykovým skupinám prozatím nemůžeme přiřadit určitou **archeologickou kulturu*. Rovněž geografické vymezení je velmi vágní a zahrnovalo by velké území euroasijského kontinentu na rozhraní **stepi* a *lesostepi* v blízkosti výrazných horských pásem. (Existují názory, které eliminují z tohoto procesu vliv tradičních zemědělských **kulturních komplexů* proudících z Malé Asie v 6. tisíciletí př. n. l. a které předběžně upřednostňují stepní kultury a subkultury z okruhu **kultury okrových hrobů*, **kultury se šňůrovou keramikou* a *kultur s bojovými sekeromlaty*). Nositelé *únětické kultury* na Moravě a snad také v jižních Čechách patřili podle jedné pracovní hypotézy k tzv. jižním Indoevropánům, zatímco ve zbývající části Čech, v Polsku a Německu k severoindoevropské větvi.

Ranou dobu bronzovou (R BA₁) zastupují ve středoevropském rámci východoslovenská *košťanská skupina* (Všech Svätých – Košťany) a **kultura nitranská skupina* s oikumenou na východní Moravě a jihozápadním Slovensku přínaležející do *mierzanowického* epišňůrového okruhu s příznačným měděným šperkem *vrbového listu*. Popisovaný časový horizont doplňuje skupina *Leithaprodersdorf* ze severovýchodního rakouského a severozápadního maďarského pomezí. Známa jsou pohřebiště (skrčená poloha, muži na pravém boku, ženy na levém boku) s **náhrdelníky* z několika řad parohových **korálů* s tzv. rozdělovači, svorníky doplněnými půlměsícovitými závěsky. Sídla tohoto pasteveckého lidu jsou obtížně zachytitelná. Na jižní Slovensko ještě zasahovalo z Velké uherské nížiny osídlení *hatvanské kultury* (sídlištní **tell* v maďarské lokalitě Hatvan) s *voštinovou keramikou* (v německé archeologické terminologii: *Wabenmusterkeramik*, nebo *Besenstrichmusterkeramik* apod.) snad s vlivy kultury okrových hrobů až z jižního Ruska. Ze západu pak nastoupilo osídlení lidem *únětické kultury* a ve východní části *otomanské kultury*. Vznik *únětické kultury* se dnes vysvětluje (zjednodušeně řečeno) jako složitý proces sjednocení domácího kulturního podloží lidem **kultury zvoncovitých pohárů* pozdního eneolitu za přispění impulzů z jihovýchodu: skupiny *Makó – Čaka* a kultury *Obéba* (dnes Beba Veche) – *Pitváros* z dolního Potisí a Karpatské kotliny s odrazem především do *nagyrevské kultury* (dokonce snad s přítomností prvků časně doby *helladské*) a případně **kultury Somogyvár-Vinkovci* do *únětické kultury*. Vznik *únětické kultury* nebyl však pravděpodobně tak přímočarý. Zejména na základě nálezů z Čech se zdá, že na jejím utváření, především její *staroúnětické fáze Ib* (podle Ivany **Pleinerové současné*

s **protoúnětickou Ia*), se zde podílela také **kultura se šňůrovou keramikou*. Únětická kultura sídlila na poměrně rozsáhlém území od středního Německa, přes Velkopolsko a směrem na jih po Dunaj a Ipeľ na východě v Reineckeových stupních BA₁₋₂. V Rakousku jižně od Dunaje se rozkládala oblast rozšíření blízké *unterwölblingské* kultury (Unterwölbling), zatímco v horním Podunají žila *straubingská* kultura (**město Straubing v Bavorsku*) ovládající alpská ložiska mědi. Bronzová **industrie* patří k **horizontu *depotů* typu *Languaid* (dolnobavorská lokalita: BA₂). Zánik únětické kultury se přičítá kvasu, který měl epicentrum na středním Dunaji v BA₃ a je představován **maďarovskou* kulturou a **věteřovskou* skupinou (Věteřov na Kyjovsku) (maďarovská kultura v části Panonie a jihozápadního Slovenska, věteřovská kultura na jižní Moravě a v části Dolního Rakouska) a *böheimkirchenskou* (Böheimkirchen) skupinou v Dolním Rakousku, které zasahují do středních a jižních Čech a dále k západu (Podunajím), podél Vltavy, Ohře a Labe k severozápadu, nebo Pomoravím do Malopolska a Horního Slezska (*nowocerkwiańska* skupina: Nowa Cerekwia) za vzestupu **materiální* a **duchovní* kultury. V Maďarsku a až na jižní Slovensko se v tzv. *protourbánním* horizontu rozšířila kultura se *severopanonskou inkrustovanou keramikou*, nazývaná také jako *veszprémská* a kolem Neziderského jezera *wieselburská* kultura se zásahem na úpatí Malých Karpat. Zvláštní postavení měla tzv. *prýmková keramika* (*Litzenkeramik*) rozptýlená v těchto kulturách od středního Dunaje (jižní Slovensko: Mužla, přilehlá Transdanubie, Dolní Rakousko: Guntramsdorf) jak na jih (přes Štýrsko a Korutany až na Jadran, případně severní Balkán), tak na západ (Horní Rakousko) i na sever (jižní Morava: **Blučina-Cezavy*). Východní část Karpatské kotliny zaujal lid *otomanské* kultury s vyspělým hrnčičstvím (včetně přenosných pícek – pyraunů) a kovoliteckými ateliéry, s mykénskými importy, výskytem zlatých vlasových šperků *sibiňského* typu, plánovitou zástavbou osad (například Košice-Barca, Nižná Myšľa, Spišský Štvrtok), ale také s početnými lidskými **oběťmi*, a známé především objevem obětní **studny* v Gánovcích s jedinečným nálezem rukojeti železné dýky, importu z Blízkého východu. V jádru střední Evropy se v závěrečné vlně již objevují podunajské vlivy smíšených celků věteřovské skupiny a nově se tvořivší **středodunajské mohylové kultury*.

Nepochybně již ve starší době bronzové se ustalovaly, v závislosti na optimálních podmínkách průchodnosti **krajinou*, tradiční trasy dálkových i místních cest a **stezek*, jejichž potřeba narůstala v závislosti na rozmáhajícím se obchodu s kovovými surovinami a bronzovými výrobky. Dosvědčoval by to model vozíku z hrobu kovolitce z předhradí hradiště otomanské kultury z Nižné Myšle na východním Slovensku. Místo nálezu může mít vazbu na kulturní tepny směřující povodím Tisy v poledníkové orientaci do důležité „interkulturní“ křižovatky na soutoku s Dunajem. Výskyt modelu vozíku v hrobu by měl opět symbolický význam. Jednoznačným dokladem existence dálkových tras v Evropě (další importy jantaru) a napojení na křižovatku někde až na Blízkém východě (v Mezopotámii) počátkem starší doby bronzové jsou skleněné korály modrozelené barvy, které se vyskytují v hrobových celcích z Karpatské kotliny (Branč, Čierny Brod, Nitra atd.), z Moravy (Jiříkovice, Němčice nad Hanou) i z Čech (Polepy u Kolína). V 16. století př. n. l. na konci starší doby bronzové se zejména ve východní části střední Evropy projeví vlivy z vyspělých kultur východostředomořské (mykénské) a dílem i jihoruské přičernomořské nebo podkavkazské **civilizace*. Dokladem byla směna zboží (s vlivy v podobě výzdoby tzv. strmou mykénskou vlnicí, keramickými napodobeninami zlatých **šálků* z hrobu [*tholos*] ve Vaphiu ze severovýchodního Peloponnésu aj.), odehrávající se nepochybně po dílčích úsecích v té době jistě již fungující tzv. **Jantarové stezky* jako významného evropského koridoru akulturace. Dalším kulturním vlivem z egejské oblasti jsou v našem prostředí pohřby dětí v nádobách. Od 2. tisíciletí se počítá s používáním říditelného vozu. Známe je reliéfní zobrazení dvoukolého vojenského vozu s koňským spřežením z jednoho náhrobního kamene z **Mykén* (asi 1550 př. n. l.).

Již někdy v průběhu starší doby bronzové se rozvíjí obchod s mědí z alpské metalogenní oblasti, odkud měla proudit také na Moravu. Do úvahy opět přicházejí transportní cesty hlubokým údolím řeky Kamp až po Pomoraví, které navazovaly na dunajskou cestu. Podle názoru Johanna-Wolfganga Neugebauera by tomu rovněž nasvědčovaly hroby s bohatou výbavou bronzových *milodarů unterwöblingské kultury a böheimkirchenské skupiny ve Franzhausen a Gemeinlebar. Na jižní Moravě byly pro starší dobu bronzovou rekonstruovány, vyjma údolí velkých řek, další nové trasy cest povodím Trkmanky a Kyjovky. Dokumentují je například ohrazení na výšině u Kobylí umístěné na Trkmance (ve směru od Dyje z okolí Pavlovských vrchů k severu do Ždánického lesa) stejně jako další hradiště Strážovice-Babí lom a Věteřov-Lysé hory (Nové hory) nebo příkopové opevnění Kyjov I na předpokládané stezce tentokrát podél Kyjovky.

Rozvoj sítě cest a stezek souvisel s prohlubující se pracovní specializací. Na vrcholu pomyslné pyramidy praktických činností pak stála *směna a obchod* o vyšší frekvenci i geografickém dosahu (posilování úlohy dálkových tras), které si žádaly již od starší doby bronzové užití *předmincovního platidla* (měděné **hřivny* ve střední Evropě: početné depoty, například Hodonín 600 kusů, z R BA₂, „žebra“ (BA₂₋₃) v horním Podunají nebo měděné „H“ *desky* odvozené od tvaru vyčíněné dobytčí *kůže v oblasti Středomoří atd.).

Ve starší době bronzové došlo po antropologické stránce k dalšímu plynulému splývání jak složky populace s *mediteranoidními*, tak složky s *paleoeuropidními* (*cromagnoidními*) podíly, přičemž mediteranoidní znaky (například díky nositelům kultury se šňůrovou keramikou) se stále posilovaly. Lid kultury se zvoncovitými poháry naopak přechodně přinesl *dinárské* (*armenoidní*) prvky, zachycované výrazněji v antropologických nálezech s bohatým osídlením (střední a východní Čechy, jižní Morava).

Střední doba bronzová: V západní polovině střední Evropy až po střední Podunají se rozšířily „rustikální“ (hlavně pastevecké) **mohylové kultury* a naopak jihovýchodním směrem okruh *jihovýchodních popelnicových polí* s progresivním rázem materiální (rozvinutá *metalurgie a jiná řemesla včetně směny) i duchovní kultury. Patří sem například kultura *Suciu de Sus* v údolí Tisy ve východní části Maďarska a Slovenska včetně zásahu na Spiš *piliňská kultura* (název podle lokality Piliny v Maďarsku) jako pokračovatelka otomanské kultury, s bronzovými artefakty (například kosákovitě prohnuté *jehlice, tzv. šalgotarjánské kruhy, sekeromaty s kotoučovitým týlem, meče) *kosziderského* horizontu (BB₁), dále horizontu *Dreveník–Blh* (BB₂, BC₁) a Oždány (BC₁₋₂). Západně od ní (mezi Ipľem a Váhem) se rozkládala *karpatská mohylová kultura* (maďarské označení kultura *Egyék*), v jejímž rámci proběhla přeměna kostrového pohřebního ritu pod mohylami v žárový. Jakostní keramika byla zdobena *vypnulínami (vliv z východního sousedství). Pozoruhodné je *sakrační aranžmá z Dvorů nad Žitavou zahrnující obětní jámu, soubor nádob a především desku s reliéfem *tangenciálně spojených spirál*, důležitého symbolického motivu pro celé období pravěku. Představitelem střední doby bronzové je také kultura *Suciu de Sus* (název podle rumunské lokality), která zasahovala do slovenského Potisí.

V oblasti od řeky Váh na západ, severně od Dunaje v Panonii a v Dolním Rakousku a na Moravě s průnikem do středočeského regionu představovala kulturní vývoj **středodunajská mohylová kultura*. Bronzové artefakty patří do souborů zastoupených depoty typu *Hodonín* (BB₁), *Hradisko – Hulín* (BC₂). V Přítlukách bylo zjištěno kultovní příkopové ohrazení (typu *rondeloidu*). Z dolnorakouského *mohylníku v Pitten pocházejí výrazně bohaté pohřby s bronzovými diadémy, *ozdobami aj. Na moravských mohylnicích (například Borotice) bylo doloženo pohřbívání pod mohylami s obvodovým žlabem (od BA₃).

Do jižních a západních Čech se rozšířil z horního Podunají pastevecký lid *česko-falcké mohylové kultury*. Nálezy bronzů přináležejících k česko-falcké mohylové kultuře patří k horizontům typu *lochhamského* depotu (Lochham v Bavorsku, BB₁) nebo depotu z Plzně-Jíkalky.

Cesta „na sever“ byla živá také ve střední době bronzové. Svědčí o tom celá řada skutečných luxusních bronzových importů přivezených do Skandinávie. Projevuje se tu silná poptávka po tomto zlatavém kovu. Nepochybně k nim také patří významný nález kultovního bronzového „bubnu-kotle“ z Balkakra na jižním pobřeží Švédska u *města Ystad, který má na vrchním plechovém plátu vytepaný sluneční motiv v pětinasobných soustředných kruzích. Téměř stejný nález „slunečního bubnu“ pochází z transdanubské lokality Hasfalva. Jejich přímá vzdálenost dosahuje kolem úctyhodných 900 km. Je nepochybné, že oba kultovní bubny vytvořil týž „mistr“ právě někde v západní části Karpatské kotliny (Velem–Szentvid). Pozoruhodné je to, že spodní okraj stěny obou „slunečních bubnů“ zakončuje soustava deseti čtyřpaprsčitých kol, která je klade do ideové sounáležitosti s kultovními vozíky. Jedinečným dokladem „dopravního prostředku“ je proslulý bronzový model kultovního „slunečního“ dvoukolého vozíku s koňským záprahem z Trundholmu (Dánsko, kolem 1350 př. n. l.). *Meč z Torupgarde vykazuje podunajský původ, zatímco nálezy *sekeromlatů s jemným *cizelováním z jihu Švédska pocházejí ze Sedmíhadska. Známe je keramografické zobrazení vozu z dvouuché „sluneční“ amfory z pohřebiště ve Velkých Raškovcích kultury *Suciu de Sus*. Na hrdle pod okrajem se nacházejí rytiny dvojkolých vozů se záprahem a schematicky zobrazenými vozataji.

Mladší doba bronzová: Vznikem mohylových kultur střední doby bronzové za opětovného šíření nových vlivů materiální i duchovní kultury ze středního Podunají povodím řeky Moravy k severu byl dán impuls k utváření středoevropského komplexu *popelnicových polí*. Na širokém území došlo tehdy k uplatnění žárového pohřebního ritu. Tato nová civilizace vyrůstala z tradic kulturního vývoje v Karpatské kotlině s ohlasy z Balkánu. *Karpatský* okruh vzniká na východě Karpatské kotliny, na východním a jižním Slovensku. Reprezentují jej *gávská* kultura (Gava v severovýchodním Maďarsku) se závěrečným *somatorským* typem na východním Slovensku a *čakanská* kultura (bohatý velmožský hrob pod mohylou v jihoslovenské Čace například s bronzovým pancířem, šperky a *zbrojí). *Středodunajský* okruh zahrnující kulturu *středodunajských popelnicových polí* se vytvořil v jeho západnějším sousedství od severní Panonie s kulturou *Vál I* (žárové pohřebiště v Transdanubii), jihozápadního Slovenska přes jižní Moravu, kde rozkvetla **velatická kultura* (velmožská mohyla ve Velaticích u Brna) s lidskými oběťmi, například v podobě *hekatomby* na posvátné hoře, hradišti Cezavy u Blučiny, a také *karpatská velatická kultura*. *Středodunajský okruh* zasahuje až do Dolního Rakouska zastoupeného *baierdorfskou skupinou* (*nekropole Baierdorf u Hollabrunnu). Území dále na západ včetně Horního Rakouska, Tyrol s *höttingskou kulturou*, Švýcarska a jižního Německa kolonizoval *hornodunajský okruh*. V jižních a středních Čechách sídlil lid **knovízské kultury* (sídlíště Knovíz na Kladensku) s početnými doklady *rituální *antropofagie* a **milavečské kultury* (mohyla předáka z Milavčí) v západočeské oblasti. Sledujeme-li cesty průniku těchto inspirujících idejí k severu, využívaly tradiční civilizační tepny ze středního Dunaje do úrodných nížin jižního a jihozápadního Slovenska a jižní Moravy. Údolími velkých řek se šířily dále, například až do Lužice, podle níž byl nazván velmi důležitý „*lužický*“ okruh (tzv. lužická kultura) **kultury popelnicových polí* s početnými regionálními skupinami, který se odtud rozšířil až k Baltskému moři, a to od Povolí na východě do Polabí na západě. V *lužické kultuře* je dominantní výskyt bronzové **spony* typu *Spindlersfeld*. Někteří badatelé spatřují v tomto kulturním rozdělení rovněž etnické členění. Postupujeme-li od jihovýchodu na sever, vytvářela se tu snad praetnika **Thráků*, **Venetů* a **Illyrů*, **Keltů* a v lužické kultuře prapředků *západoslovanských etnik*.

V mladší době bronzové dosáhlo hrncířství řemeslné úrovně (depoty jakostní keramiky) a vrcholu docílilo především *slévačství*, *kovotepectví* a *drátařství* reprezentované výrobky kovoliticů a kovotepců (různé typy nástrojů: **nože*, **srpy*, šídla, tepané nádoby; toaletní předměty: **břitvy*, pinzety; jako příklad mistrovství bývají uváděny první nádoby

z bronzového plechu nebo esovitě prohnuté žesťové *hudební nástroje, severské *lury*, u nichž byl každý díl odlit kvůli ladění s rozdílným poměrem směsi), zbrojířů (meče s třemi žebry na rukojeti, nejčastěji *liptovského typu*, dýky například typu *Peschiera*, *sekery, *kopí, hroty *šípů), šperkařů (jehlice, spinadla jako spony s osmičkovitě vinutým lučíkem ve středodunajském prostředí, náramky a ozdoby aj.). V tomto *kontextu nastaly další změny v oblasti obchodu, kde se využívaly jako předmincovní platidla lité bronzové kruhy, někdy v sadách o vzestupné velikosti, bronzové kroužky („kroužkové peníze“), nebo dokonce osmičkovité svitky zlatého drátu.

Bronzová industrie ze Slovenska staršího horizontu je reprezentována nálezy horizontu bronzových depotů *Buzica – Rimavská Sobota* (BD), *Martinček – Bodrog* (HA₁) a *Komjatná* (HA₂). Na Moravě zařazujeme bronzы staršího úseku doby popelnicových polí do horizontu depotů *Blučina* (BD₁), *Drslavice* (BD₂), *Přestavky* (HA₁). Moravské nálezy z počátku mladšího úseku doby popelnicových polí pak přináležejí horizontu *Železné* (HA₂). České nálezy bronzových předmětů zařazujeme podle depotů typu *Lažany/Chrást* (BD), *Suchdol/Starý Ples* (HA₁) a *Středokluky* (HA₂).

Nárůst počtu výšinných hradišť s důmyslnými opevňovacími systémy příkopů, valů a bran, zvýšený výskyt stále účinnějších zbraní (mečů, kopí, dýk), pancířů, luxusního zboží, bohatě vybavených hrobů významných jedinců aj. ukazuje na prohlubující se změny uvnitř tehdejší společnosti. Všechno hovoří pro přítomnost vojenských *družin v čele s předáky, jakýmiisi pravěkými „VIP“, a proto se někdy hovoří o dosažení prahu stadia „vojenské demokracie“.

O bohatosti duchovních představ v mladší době bronzové svědčí několikanásobně ohrazený rondeloidního typu na dominantě Skalka u Velimi (okres Kolín), u něhož se předpokládá silný kultovní náboj. Se slunečním kultem souvisel patrně kruhový areál v Praze-Čakovicích a snad také obdobný u Mutějovic (okres Rakovník). Kremační pohřby představují víru v duši. Vyskytuje se polyteistické myšlení.

Archeologické doklady vozů jsou významné nejen pro rozvíjející se *transport. *Rekonstrukci válečného vozu dovolily nálezy kola z Obišovců a depot bronzových publik z Liptovské Mary na Slovensku. Velký obřadní *vůz doby popelnicových polí byl sestaven podle jeho částí z Poing u Mnichova. Zvláště v mladším období bronzového věku narůstá výskyt bronzových (převážně s koly o čtyřech loukotích) nebo keramických kultovních vozíků: Dupljaja (dva modely, Srbsko, keramika), Kalowice (polské Slezsko, bronz), Salerno (Itálie, bronz), Brzeźniak (hrob?; Polsko, keramika), Orastie (Rumunsko, bronz, 13.–12. století př. n. l.), Peckatel (mohyla; Meklenbursko-Pomořansko, bronz, 13.–12. století př. n. l.), Milavče (mohyla; Čechy, bronz) aj. Součásti vozů, nebo modely z celé Evropy slouží jako doklad cest a cestování jak lidí, tak božstev (apollonského s ptačími plastikami). Vůz kromě jiného sehrával důležitou roli v duchovním světě jako součást pohřební výbavy, na němž zemřelý absolvoval dlouhou „posmrtnou cestu“. Odrážel navíc vysoké společenské postavení. S pojednáváním otázkou tvorby stezek a cest v době bronzové souvisí výskyt zobrazení záprahu. Jde zvláště o petroglyfická vyobrazení zapřaženého dvoukolého vozu (Östergötland, *Bohuslän, Švédsko). V souvislosti s otázkou zvýšené mobility koncem doby bronzové nesmíme vynechat ani *petroglyfická zobrazení lodic z východního i západního pobřeží Skandinávie (Boglösa, Brandskogsskeppet, Hällritsningsgarden, Hemsta, Rickeby u Enköpingu v Upplandu aj.). V některých případech jde, obdobně jako u vozíku z Trundholmu, o „sluneční“ lodice, jejichž původ je spatřován opět až kdesi v Karpatské kotlině. Zobrazení cest, polí a domů, jakési kamenné mapy, pochází z doby bronzové a železné z *Val Camonica (Itálie). Všechny příklady, ať přímo nebo nepřímě, dokládají budování cest umožňujících již jízdu vozu se záprahem. O pohybech větších lidských kolektivů v mladší době bronzové uvažoval slovenský archeolog Jozef Paulík. Mělo jít o příliv lidí ze středního Podunají nebo z východní poloviny Karpatské kotliny (snad nositelé kultury Gava) na Apeninský poloostrov. Prototypem urny villanovské kultury se měla stát amfora s vysokým hrdlem gávské kultury.

Kromě výše uvedených náznaků komunikačních tahů od středního Dunaje na sever je pozoruhodné studium (František Kubů a Petr Zavřel) průběhu cest pravěkého stáří z jižních Čech přes Šumavu do horního Podunají. Cesty z mladší doby bronzové vedoucí z Pootaví jsou kladeny do údolí řeky Vydry přes dnešní Sušici a nebo Povltavím přes dnešní Vyšší Brod dále na jih.

Pozdní doba bronzová: Tvoří přechod do starší **doby železné*. Uvedený proces změn propracoval z území Moravy na základě rozborů nálezů Vladimír Podborský. Začínají se objevovat předměty ze železa nebo kombinované se železem. Ze somotorského typu se na východě Karpaté kotliny zrodil tzv. *předkuřtanovický horizont* ovlivněný nomádkým (snad předskythským) kulturním komplexem *Mezőcsát* (pohřebiště Mezőcsát-Höröcsögös) v horním Potisí charakterizovaným bojovníckou výbavou **kostrových hrobů* v natažené nebo skrčené poloze. (Předměty **kultury Mezőcsát* se jednotlivě nacházejí nejen ve středodunajské a hornodunajské oblasti, ale až v Lužici.) V sousedství tohoto komplexu vznikla **kyjatická kultura* (pohřebiště Kyjatice u Rimavské Soboty). Území Panonie obýval lid kultury *Vál II* a na severu Chorvatska žili nositelé kultury *Dalj*. Středodunajský region velatické kultury nahradila na jižním Slovensku *chotínská kultura*, na jižní Moravě a západním Slovensku **podolská kultura* a v dolnorakouské oblasti *stülfriedská kultura*. *Šítarská skupina* (Štítary u Kolína) se stala ve středočeské pánvi nástupkyní knovízské kultury. V plzeňské kotlině a jejím okolí se vyvinula *nynická skupina* (žárová nekropole v Nynicích). V oblastech předchozí tzv. lužické kultury plynule pokračovala tzv. *slezská kultura*, která jednak osídlila výše položené tzv. periferní oblasti a jednak pronikala opačným směrem na jižní Moravu a jižní Slovensko. Keramická a kovová produkce pokračuje v tradicích lužické kultury. Ve starším období byl příznačný výskyt dvoudílných štítových spon typu *Křenůvky – Domaniža*, zatímco mladší etapu charakterizuje spona typu *Gamów – Práčov* s kosočtverečným vybíjeným štítkem. Mezi bronzovými předměty vynikají plechové šálky typu *Jenišovice – Kirkendrup* s tepanými **puklicemi*, vzácné misky a lampy typu *Štramperk* nebo nezdobené šálky typu *Fuchstadt* s menší frekvencí výskytu. Vývojově mladší jsou šálky typu *Stillfried*, misky typu *Třtěno*, bronzové kotlíky s křížovými atášemi a vědra typu *Hajduböszörmény*. Slovenské nálezy bronzových předmětů lze přiřadit k horizontu depotů typu *Somotor – Lúčky* (HB₁), moravské k typům *Křenůvky* (HB₁), *Boskovice* (HB₂), *Černotín* (HB₃) a české k horizontům *Jenišovice/Bošín* (HB₁), *Hradec Králové-Slezské Předměstí* (HB₂), *Třtěno – Hostomice/Lžovice* (HB₃).

O přítomnosti společenské elity svědčí luxusní bronzové zbraně (například meče s číškovou a anténovou rukojetí, *mörigenského* a *auvenierského* typu), nádoby, šperky a sošky jezdců.

Pomůckou k rekonstrukci sítě cest a stezek v éře popelnicových polí, jmenovitě pro úsek pozdní doby bronzové, je příznačný výskyt obchodních depotů bronzových artefaktů a znovu přítomnost **hradisek* jako hospodářských, obchodních a náboženských center, která mohla ležet jak na místních, tak na dálkových stezkách a cestách. Uvedený předpoklad platí pro celé území střední Evropy. Na sklonku doby bronzové v 9. století př. n. l. představují dálkové přesuny z jihorakouských stepí do nitra Karpaté kotliny zásahy pasteveckých **Kimmeriů*, předchůdců **Skythů*. Reprezentují je nálezy bimetalických dýk s křížovou rukojetí typu *Gamów* a *Golovjatino*. Ze samého konce doby bronzové a prahu starší doby železné pocházejí pozůstatky cest v podobě vyježděných kolejí, hatí (například Lengener Moor u Oltmannsfehn, severozápadní Německo, kolem 750 př. n. l.) apod. (Jaromír Kovárník)

doxa, halštatská, archeologický název (podle **lokality *Hallstatt* v Rakousku) pro starší **doby železné*, časový pojem nadřazený **halštatské kultuře*. Nejvýznamnější a dosud nejvíce používané je třídění německého archeologa Paula **Reinecka*, založené na jihoněmeckém materiálu. Reinecke rozdělil halštatskou dobu na čtyři stupně (Halstat A–D), z níž první dva stupně se přiřazují k mladší a pozdní době bronzové; vlastní halštatskou dobu

představují stupně C a D (asi 800–470/450 př. n. l.), které se dnes ještě dále podrobněji třídí (na základě dat získaných *radiokarbonovou metodou a datací *importů ze Středomoří): HC_{1a} = 800–730/720, HC_{1b} = 730/720–650, HC₂ = 650–600, HD₁ = 600–550, HD₂ = 550–500, HD₃ = 500–470/450 př. n. l.).

Četná ložiska železných rud umožnila rychlý vývoj oblastí severně od Řecka a Itálie, odkud přicházely kulturní vlivy. Rozmach *řemesel a *obchodu způsobil vnější podobnost archeologických kultur (*sloh, halštatský), společenskou diferenciaci a vytváření větších kmenových celků (nálezy „*knížecích“ hrobů s pohřby na vozech), jež mohou být ztotožněny s předky některých evropských etnik, například na západě s *Kelty, na východě s *Illyry. Do této doby spadají také posuny nomádských etnik do střední Evropy (od 9. století př. n. l. kultura Mezöcsát – *Kimmeriové, později od 6. století př. n. l. kultura Vekerzug – *Skythové). (Martin Golec, Jaroslav Malina)

doba, historická, období lidské minulosti osvětlené převážně *historickými písemnými prameny, přestože *archeologické prameny zůstávají nadále významným zdrojem poznatků. (Jaroslav Malina)

doba, hradištní, archeologická periodizace raně středověkého období (7./8.–první polovina 13. století) na území západních *Slovanů. Rozlišuje se starší doba hradištní (8. století), střední doba hradištní (9.–1. polovina 10. století; na Moravě a Slovensku též doba velkomoravská), mladší doba hradištní (polovina 10. století–konec 12. století), popřípadě i pozdně hradištní období (2. polovina 12.–1. polovina 13. století). (Viz též *Slované, *Slované [na Moravě]). (Jaroslav Malina)

doba, inkubační, období od nakažení organismu do vypuknutí *nemoci (případně od požití jedu do prvních příznaků otravy). U infekčních onemocnění hraje významnou roli při posuzování nebezpečnosti choroby. Za nejnebezpečnější jsou považovány ty, které mají dlouhou inkubační dobu, neboť to zvyšuje možnost, že nakažený jedinec (zejména pokud je infekční už během inkubační doby) nakazí další jedince a nemoc bude dále šířit. Typickým příkladem takové nemoci je jinak jen slabě infekční *AIDS. Nemoci můžeme rozdělit na nemoci s krátkou inkubační dobou v řádu hodin až dní (například chřipka, *cholera) a nemoci s dlouhou inkubační dobou v řádu měsíců a let (například vzteklina, AIDS). (Monika Laštovičková)

Pojmem inkubace se označuje také zahřívání vajec za účelem vývoje zárodku, ať již přirozenou cestou (u ptáků, vejcorodých savců) nebo v umělém zařízení (inkubátoru). (Jiří Gaisler)

doba, kamenná, nejdelší a nejstarší období lidské minulosti, kdy k výrobě důležitých *nástrojů, *zbraní a dalších *artefaktů sloužil zejména *kámen; tato doba se dělí na *paleolit, *mezolit, *neolit, *eneolit. (Jaroslav Malina)

doba, karolínská (karolínská renesance), dvůr Karla I. Velikého (*Karlovcí) se stal významným střediskem *kultury a vzdělanosti, výtvarného umění a stavitelství (*umění, karolínské); karolínská doba však nevzkřísila ducha antické vzdělanosti, spíše se jí jen inspirovala a snažila se ho napodobit. Dala však pevné základy dalšímu vývoji kultury a umění, který později dospěl k vytvoření *románské kultury. Novými nositeli kultury se staly především *kláštery; v jejich písařských dílnách (skriptoriích) se opisovaly staré rukopisy a zdobily *iluminacemi. Docházelo k zakládání škol při kláštorech a *biskupstvích; Karel povolal ke svému dvoru učence z Anglie, Itálie i Španělska. Pro tuto dobu je typické rozšíření čtení a psaní. V architektuře se stavěly *falce a *paláce (Cáchy), kláštery (Sankt Gallen), *baziliky a *kaple, v sochařství se vrcholným projevem staly drobné plastiky (slonovina, zlato). (František Čapka)

doba, laténská, archeologické označení (podle švýcarské *lokality *La Tène) pro mladší *dobu železnou (5.–1. století př. n. l.) v západní a střední Evropě. Hlavními tvůrci a

představiteli vývoje *kultury tohoto období byli *Keltové, kteří v posledních stoletích před naším *letopočtem dosáhli vysoké hospodářské a *kulturní úrovně (*kultura, laténská).

Švédský archeolog Hans Ole Hildebrand (1842–1913) rozdělil dobu železnou do dvou fází: starší *halštatskou a mladší laténskou. Německý archeolog Otto Tischler (1843–1891) rozčlenil laténskou dobu (zejména na základě *typologie *spon a *mečů) do tří period. Paul *Reinecke (1872–1958) na základě nálezů z jižního Německa a z velkého pohřebiště v Jenišově Újezdě u Teplic v severozápadních Čechách rozdělil laténskou dobu do čtyř fází (A–D): A 500–400 př. n. l., B 400–300 př. n. l., C 300–100 př. n. l., D 100 př. n. l.–0. (Existují i další periodizace vypracované pro menší *regiony nebo podle stylových kritérií apod.) Tyto fáze jsou dnes díky novým nálezům a metodám datování členěny do ještě přesnějších časových úseků. (Jaroslav Malina)

doba, ledová, *glaciál, *pleistocén.

doba, měděná (též chalkolit, z řečtiny: *chalkos*, „měď“ a *lithos*, „kámen“) [archeologie, prehistorie], pojem zaváděný v 19. století pro přechodné období mezi nástupem *mědi a objevem *bronzu, charakterizované však stále převahou *kamene jako hlavní technické suroviny. Název kombinovaný z řeckých slov pro měď a kámen má naznačit smíšenou povahu přechodné etapy.

Dnes je užíván v jihovýchodní Evropě až po Karpatskou kotlinu, kde *měď sehrála významnou roli a přechod netrval příliš dlouho. Jinde v Evropě včetně našich *zemí se měď jako první *kov technického uplatnění objevovala po řadu staletí jen sporadicky a až do nástupu bronzu neměla podstatnější praktický a hospodářský význam; proto je vhodnější, že v našich podmínkách řadíme období s výskytem mědi ještě do rámce doby kamenné jako její poslední, pozdní epochu – *eneolit. (Slovně ovšem tento pojem prakticky odpovídá pojmu chalkolit, pouze nahrazuje řecký termín *chalkos* latinským termínem *aeneus*, „měděný, bronzový“). Střední Evropa v eneolitu je nepochybně ovlivňována chalkolitickou civilizací z jihovýchodu, ale zůstává na jejím okraji; měď se v hmotné výbavě tehdejších *kultur objevuje víceméně jen jako nečetná a nevýznamná příměs prestižní povahy. Ještě dále na severu a severozápadě od našeho území, kam už vliv chalkolitické *civilizace v dané době nezasahoval, se neuzívá ani pojmu eneolit a toto období se obvykle označuje jako mladší či pozdní neolit. (Karel Sklenář)

doba, merovejská, období *vlády franské královské dynastie nazvané podle panovníka Merovecha (448–457). Konec vlády *Merovejců učinil Pippin Krátký roku 751, když sesadil posledního *krále Childericha III. *Merovejská kultura z doby od 6. do poloviny 8. století se částečně kryje s *dobou stěhování národů (konec 4. až přelom 6. a 7. století). (Jaroslav Malina)

doba, meziledová, *interglaciál, *pleistocén.

doba, poledová, *holocén.

doba, pravěká, *pravěk.

doba, prehistorická, *pravěk.

doba, protohistorická, období lidské minulosti osvětlené *archeologickými a zčásti již *historickými písemnými prameny. (Jaroslav Malina)

doba, římská, období prvních čtyř století našeho letopočtu ve střední a severní Evropě, která nebyla podrobena *římské říši. Obyvatelstvo tohoto území bylo značně nejednotné, tvořené především *germánskými kmeny, ale též zbytky *Keltů (například *Kotini) a východněji *Dáky a *Sarmaty. V jeho kultuře se projevoval římský vliv umožněný *obchodem, dary barbarské *aristokracii, ale i vojáky římských pomocných oddílů, zajatci apod. Pro pronikání římského vlivu byl významný postupně opevňovaný hraniční pás tzv. *limes imperii Romani* (*limes Romanus), probíhající od 1. století n. l. podél Rýna a Dunaje, na hranicích nejsevernějších římských provincií (Raetia, Pannonia, Noricum), kde se rozvíjela civilní města a vyspělá řemeslná výroba. (František Čapka, Jaroslav Malina)

doba, vikinská, období v dějinách Dánska, Norska a Švédska spjaté s rozpadem rodové *společenské struktury a s počátky *států (800–1050). Byla provázána expanzí severovýchodních bojovníků, obchodníků a někde i zemědělských kolonistů; zasáhla území od Povolží až po New Foundland (*Vikingové). Došlo k rozvoji mořeplavby a obchodu, který se opíral o střediska raně městského rázu. (Jaroslav Malina)

doba, železná, označení období následujícího po *době bronzové, kdy se začalo k výrobě základních *nástrojů a *zbraní užívat *železo. Název je užíván především v Evropě; v pokročilejších částech světa již dlouho existovaly státní útvary. Místo objevu výroby železa není dosud známo, ale znalost hutnění železa z rud se rozšiřovala ze západní Asie a Anatólie od 2. poloviny 2. tisíciletí na Balkán, odtud do střední Evropy v 8. století př. n. l., kde se dělí na starší dobu železnou (8.–6. století př. n. l., *doba, halštatská) a mladší dobu železnou (5.–1. století př. n. l., *doba, laténská). Tehdy byla produktem měkká ocel (v Číně naopak litina; zde se první železo objevuje v polovině 1. tisíciletí př. n. l., v období *Válčících států), jen výjimečně bylo zpracovávalo meteorické železo. Doba železná znamenala pro Evropu plně hospodářské a kulturní osamostatnění, vytváření dějinné *civilizace.

Starší úsek železného věku, jinak také *staršího metalika*, zabírá úsek stupňů HC a HD podle periodizace Paula *Reinecka. Nazývá se *starší doba železná*, jinak také *doba halštatská* (DH) podle důležitého obchodního střediska, s kontakty do Středozeří i na sever, spravujícího rovněž solné doly, a podle významného pohřebiště zkoumaného již od poloviny 19. století v *Hallstattu v Horním Rakousku. *Železo* se stalo opravdovým „demokratickým“ *kovem. Jeho uplatnění jak při zhotovování zemědělského nářadí, tak řemeslnických nástrojů (zbraně nevyjímaje) vedlo k další neustále se prohlubující intenzifikaci hospodářské a s ní úzce související společenské sféry té doby.

Starší dobu železnou dělíme:

Starší DH (doba halštatská)	750–600 př. n. l.	Reinecke HC _{1–2}	
Montelius VI			
Mladší DH	600–450 př. n. l.	HD _{1–2}	–
Pozdní DH	450–370 př. n. l.	HD ₃ /LA	–

Ve *starší době železné (halštatské)* přinesl do praktického života významné progresivní změny právě objev železa. Jedinečným dokladem nejstaršího *importu železného předmětu ve středoevropském rámci je nález *dýky v kultovní *studni lidu *otomanské kultury ze závěrečného období *starší doby bronzové* (BA₃) z východoslovenských *Gánovců*. Několik dalších železných artefaktů se vzácně objevuje jako penetrace z jihovýchodu až v *mladší době bronzové* (HA/HB), spíše v jejím závěru, a po delší přetřece na konci *pozdní doby bronzové* (HB₃) v podobě bimetalických dýk s křížovou rukojetí *kimmerijského* původu v souvislosti s etnickými pohyby ze severopontického (kavkazského) teritoria na východní Slovensko či na Moravu. Vůbec nejstarší ukázky představovalo *meteorické železo*. Počátky objevu železa souvisí s teritoriem *Předního východu, kde se objevuje sice již v 3. tisíciletí př. n. l., pravděpodobně především v *sumerském* prostředí, podobně jako železná dýka v **knížecím* hrobu z *Alaça Hüyük* v dnešním Turecku. Vyšší výskyt se spojuje teprve až s *chetitskou* oblastí druhé poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Objev výrobního postupu železa někde ve *východní Anatólii* byl umožněn dosažením vrcholu bronzové *technologie získáváním mědi z *nechalkopyritových* rud, ale především díky *metalurgii olova*. Jeho výrobu z *galenitu* a *cerussitu* usnadňovala právě přísada příhodného objemu železných rud a druhotným produktem tzv. *přímého procesu* se mohla stát *železná houba s vyšším obsahem uhlíku*. Dalším podnětem rozvoje „černé metalurgie“ mohla být *surovinová krize* a nedostatek měděných rud zřejmě urychlil kvantitativní rozvoj již uvědomělé *redukce železa*. Jihovýchodní Balkán a Anatólie byly komunikačním „mostem“ mezi Evropou a Předním východem. Radomír *Pleiner pokládá za velmi starou oblast se znalostí výroby železa širší okolí rumunských *lokalit Babadag na dolním Dunaji (Dobrudža) a Cernat v ročených na

rozhraní 10. a 9. století př. n. l. Prozatím se zdá, že z tohoto jediného epicentra objevu redukce železné rudy s původní hlubokou metalurgickou tradicí se civilizační znalost šířila dále k jihozápadu do *Sýrie a *Palestiny a k západu do rodícího se antického Řecka. Zde se železo začalo využívat před rokem 1000 př. n. l. a skutečná doba železná tu počíná v 9. století př. n. l. Dobrým indikátorem k zjišťování frekvence jeho užití na Balkáně jsou nejstarší písemné památky. Příkladem ve starořeckém *Homérově eposu **Odysseia* se vyskytují pojmenování železných předmětů častěji než ve starší skladbě **Ílias*, v níž jsou ještě početněji uváděny názvy věcí z *bronz. Ohlasy z těchto pokročilých oblastí jak z Řecka archaického období a prahu klasické epochy, tak z Apeninského poloostrova (s mytickým založením Říma k roku 754 či 753 př. n. l.) se pozvolna projevovaly i ve střední a severní Evropě. *Transport luxusního zboží zvyšujícího životní standard v *knížecím prostředí halštatu* probíhal po stále se vylepšující síti dálkových cest „od moře k moři“ (hlavně ze Středomoří do Pobaltí, ale také ve východozápadním směru). Dokládá to také řecká **hydria* datovaná do archaického období, která pochází z pozdně halštatského knížecího hrobu v Grächwil (Švýcarsko).

V střeoevropském prostředí se nejdříve objevily importy luxusních zbraní, ale velmi brzy také nožů a ve šperkařství se uvažuje o využití železných rydel. Z území Čech ze Suchdolu (bronzový *depot HA₁) patří k jedněm z nejstarších významných nálezů železná tyčinka nebo drát, který utkvěl ve slitku bronzoviny, dále železný kroužek z hromadného nálezu bronzů v Jenišovicích (HB₁) a část železného řetězu o pěti člancích z Maškovic. V pozdní době bronzové (HB₃) se zvýšil oběh železa. V komplexu **Mezőcsát* (*Kimmeriové) horního Potisi se objevují jak bimetalické, tak železné předměty (tzv. žezla, koňská výstroj). Na Moravě v **podolské kultuře* jsou součástí kovového inventáře také nejstarší železné harfovité *spony a výjimečně i zbraně (meč s jazykovitou rukojetí, *kopí aj.). V depotu z Hostomic se vyskytly tři železné hroty oštěpů, dva nože a jejich zlomky a ze Souše u Mostu meč *morigensko-tachlovického typu* s bronzovou rukojetí a železnou *čepelí. Železné nálezy jsou častěji také součástí hrobové výbavy. Například z hrobu č. 7 v Kostelíku u Plzně a hrobu č. 180 v Nynicích pochází nožíky, které se rovněž vyskytnou v oblasti **lužické kultury* v Platěnicích, Úhřeticích a také pocházejí z depotu (HB₂) z Hradce Králové-Slezského předměstí.

Společnost se však postupně ocitá přímo ve vlastní době železné (stupních HC–HD). Tehdy se zvětšuje typová škála železářských výrobků. K zmíněným zbraním, jako mečům, hlavicím kopí a nožům přibývají *sekery, ale také *nástroje (*dláta a *srpy) a součásti koňských postrojů. Zpočátku bylo *vlastnictví železných artefaktů znakem bohatších vrstev. Železné rudy, byť méně jakostní, se vyskytují (v oxidačních zónách těsně při povrchu terénu) mnohem častěji než měděné rudy. Posléze železo „zlidovělo“. Ze Slovenska známe doklady kovářské dílny zahrnující *železné lupy s ocelovými částmi* z *hradiště *Molpír u Smolenice*, z Moravy pochází souprava kovářského náradí ze známého nálezu v **Býčí skále u Adamova* v Moravském krasu a v sousedním Rakousku byla doložena metalurgie železa na hradišti *Waschenberg*. Území Čech se v té době poněkud opožďovalo a první obdobné nálezy částí *výhňových pecí* včetně hutnické a kovářské *strusky pocházejí až z pozdního halštatského období. Jednoduchá technologická úroveň byla schopna dodávat pouze menší množství železa v těstovité, houbovité podobě o značně kolísajícím obsahu uhlíku, přičemž měkké kujné železo se střídalo s částmi o *vyšším obsahu C*, které se blížily *oceli*. *Malé otevřené pícky* dosahovaly teploty v rozmezí 1200–1300 °C. Obsah většího množství *strusky* se odstraňoval několikerým rozžhavením a prokováváním. Nakonec se železo ukovalo do prutů a tyčí. Šlo o pozvolný proces, kdy si halštatská železářská postavení postupně uvědomovali, že *nauhličováním* železa v redukčním prostředí (*cementaci*) při teplotách nad 900 °C se docílí vyšší tvrdosti rezných částí zbraní a nástrojů. *Kalení* železných výrobků se rozborů neprokázalo.

Etnická variabilita starší doby železné (doby halštatské) byla pestřejší. Dolní Dunaj a jeho delta tvořily hranici mezi **Skythy* na severu a **Thráky* na jihu. Indoiránská Skythové vydobyli v 7. století př. n. l. na *Kimmeriích jih Ruska a od poloviny 6. století př. n. l. podnikali

výpady na západ do Polska (*Witaszkowo, Kamienec, Wicina*), kde vyvrátili řadu hradišť *lužické kultury. Skythové se podle *Hérodových údajů dělili na vlastní kočovné Skythy královské a Skythy oráče (porobené místní obyvatelstvo). Pobřeží Dalmácie a Velebit obsadili *Illyrové a *Veneto-Illyrové*. Mezi 9.–8. stoletím př. n. l. se nejprve na území dnešního Latia, Toskánska a Umbrie konstituovali z nositelů *villanovské kultury* italičtí *Etruskové a severozápadně od nich se usídlili *Ligurové. V širokém teritoriu od východní Francie po Slovinsko se vyskytovali *Prakeltové*, kteří se stali nositeli *halštatských kultur. V severním Německu jak na pobřeží Baltu, tak Severního moře a na jihu Skandinávie se uskutečnila etnogeneze *Pragermánů* a od nich východně *Praslovanů*, kde se ještě předtím vyprofilovali *Baltové.

Hospodářský základ společenstev starší doby železné stále tkvěl v *zemědělství (jak v *obilnářství, tak v *pastevectví), v němž se více využívalo chovu *ovcí (na *vlnu) a *koní. Rozšíření orby a zavedení sklizně obilovin pomocí železného srpů vedlo k zvýšení zemědělské produkce, což umožnilo další zdokonalování řemesel včetně těžby a opracování dřeva, vylepšení jeho vazeb u roubených staveb nebo u *konstrukcí vozů. Největšího rozkvetu však dosáhlo *slévačství* a **kovotepectví*, kde se obzvláště nádoby z bronzového plechu staly žádaným obchodním artiklem. Široké spektrum využití železa v řemeslech a v zemědělství mladšího metalika rovněž přineslo, řečeno *in nuce*, další upevnění pozic společenských špiček.

„Nový kov“ samozřejmě nevnímáme v tomto ohledu jako vlastní *spiritus agens*. Významnou roli tu nepochybně sehrávala entelechie úzkého počtu schopných (nejdravějších) jedinců, kteří výdobytky technologického vývoje dokázali ve finále zvrátit k vlastnímu prospěchu. Řízení společnosti na vyšším stupni *integrace bylo tehdy stále složitější, z čehož mohli ještě více profitovat. Tato poměrně úzká vrstva si zvyšovala po vzoru „nobility“ z vyspělých civilizací na jihu Evropy nároky (zde se na historické scéně prosazují například Etruskové), které však místní *hospodářství, na rozdíl od ekonomik s bilancí vylepšenou mimo jiné díky *otrokářství, nestačilo pokrývat. Z její strany proto sílil tlak na zvyšování výroby, ale tím docházelo již k destrukci volnějších výrobních i sociálních vztahů pozdního *patriarchálního* zřízení. Občinný systém byl značně narušen prvky patriarchálního *otroctví. Noví příslušníci garnitur skutečných, asi již také dědičných „vůdců a celebrit“ na počátku staršího metalika střední Evropy, kteří již neměli příležitost participovat na přisvojování si produktu *občiny, byli pak nuceni uchýlovat se k mimoekonomickým akcím směřujícím k bohatým sousedům. Tak se rychle oddělily úzké skupiny, z nichž se rekrutovali náčelníci tzv. *vojenských demokracií*, tehdejší „knížecí“ vrstva. Patrná je především v archeologických nálezech od adriatické oblasti přes horní Podunají až po Francii. Připomínají ji například honosné *pevnosti většinou včetně hrobek předáků – jako například ve Slovinsku *Šmihel* u Hrenovice, **Sopron-Várhely* (HC) v Maďarsku, *Heuneburg* opevněný *hradbou s bastiony a s mohylou *Hochmichele* a *Hohenasperg* v Bádensku-Würtembersku, „hrad“ *Mont-Lassois* „*Latisco*“ u Châtillon-sur-Seine ve Francii atd., které vycházejí z původních středomořských předloh. Na těchto „panských“ sídlech se odehrávaly různé slavnosti za přítomnosti loveckých, akrobatických, zápasnických, hudebních (importované strunné *lyry* a dechové nástroje – *aulos*, *syrinx*) a tanečních scén (vyobrazení na bronzových situlách z *Kuffern* a *Welzelach*). Podávalo se *vino z Itálie nebo místní produkce (z 9. století pocházejí zrnka kultivované *vinné révy* ze *sídištní jámy kultury středodunajských popelnicových polí ze Šoproně), k čemuž sloužily i celé servisy (vino, případně *medovina aj. byly uloženy v *kratěru nebo *kotli; pomocí velkého *čerpáku nalévány do situly a přenášeny ke konzumaci; ze situly se čerpaly naběračkami nebo *šálky do picích misek). Taková bronzová souprava pochází z *Hallstattu* a keramická z *Donnerskirchen* v Burgenlandu (srov. dlouhou tradici tzv. libacích *obřadů: keramické votum nejstarších nálevkovitých pohárů z Božic-České *kolonie, okres Znojmo atd.). Druhým znakem přítomnosti „aristokracie“ starší doby železné jsou

bohaté hroby. Znamé jsou *hrobky pod *mohylami významných jedinců na lokalitách *Podzemelj* obsahující anténový meč (HC), který se srovnává s bohatými hroby ve štyrském *Kröll-Schmied-Kogel* u *Kleinkleinu* (jeden obsahoval bronzovou obličejovou masku a rukavice původně přibité na dřevěné kremační schráně, pancíř a přilbu), mohyly s kostrovými pohřby vůdčích bojovníků s nákladnou *zbrojí ve *Vače* včetně podobné přilbice jako z *Kleinkleinu*, několika bronzových situl s reliéfní výzdobou a početných spon v *Magdalenska gora* u Šmarje, hrob s honosným *pancířem, *mečem a *keramikou zdobenou *cínem z knížecího pohřebiště *Vrhopolje* u slovinské *Stičny* (nálezový horizont *Stična – Novo Město*: 650–550 př. n. l.). Mladší *variantu těchto halštatských *komorových hrobů pod mohylami ze *Stičny* zastupuje hrob s diadémem přináležející do tamního „skythského“ horizontu (HD₁₋₂; 550–450 př. n. l.). Kamenná *stéla z 6. století v podobě bojovníka s přilbicí, nákrčníkem, opaskem a dýkou stála na vrcholu velké mohyly v *Hirschlanden* ve Würtembersku. Součástí knížecí mohyly *Grächwil* ve Švýcarsku z 6. století př. n. l. byla bronzová *hydria* s uchy zdobenými lidskými a zvířecími figurami. Součástí velmožských hrobek jsou kromě jiného náročné pohřební vybavy rovněž importy řecké nebo etruské provenience. Příkladem je mohylový komorový hrob „princezny“ z *Vix* (Châtillon-sur-Seine) se zlatým diadémem, *attickou černofigurovou keramikou*, bronzovým kotlem, **oinochoe* (konvicí) a *kratérem* 164 cm vysokým o hmotnosti 208,6 kg, který přináleží do 2. poloviny 6. století př. n. l. „Knižecí šatník“ v hrobkách v *Hochdorfu* a *Hochmichele* doplňovaly dokonce věci z *čínského *hedvábí*, které je nejstarším dokladem obchodu po *Hedvábné cestě do Evropy. Vyšší vrstvu „jezdců“ lze vysledovat až na západě Evropy. *Náhrobní stéla ze španělského *Cabanas* (9.–8. století př. n. l.) znázorňuje muže s bojovníckou výbavou, přilbou, dlouhým mečem, kopím a plní lahvi u čtyřkolého vozu.

Halštatský kulturní okruh se rozšířil na rozlehlém území evropského kontinentu na západ od dnešního Rumunska (sídelní oblast *Skythů*) a Bulharska (*Thrákie*) až po východní Francii. Oblasti při pobřeží Severního moře byly domovem kultur *severské doby bronzové* a při Baltském moři kultury *pomořanské* a *baltické doby bronzové*. *Lužická kultura* ve své oikumeně (severní část Moravy a Čech a mezi řekami Labem, Odrou a Vislou) prožívala pozdní vývojové stadium. Halštatský kulturní okruh se vzhledem k velké rozloze dělí na *západohalštatský – protokeltský* (asi po Horní Rakousko) a *východohalštatský (veneto-illyrský, nebo thrácký)*, kde se častěji pohřbívá zehem a v mohylách společenské špičky chybí pohřby na vozech, převažují v nich bronzové nádoby a keramika vysoké jakosti nad ostatními kovovými *milodary. V *západohalštatském* světě existovaly „hrady“ opevněné hradbami z kamene nebo sušených cihel, kde byly jak knížecí *dvorce, tak okrsky řemeslnických dílen a obydlí podřízených osob. Velké mohyly ukrývaly dřevěné hrobky s bohatými pohřby vysoce postavených jedinců na vozech. Zlomovým vývojovým okamžikem se v celé Evropě stala *pozdň halštatská doba*, její stupně HD₃/LA. Dochází k etnickým posunům jak od východu (*Skythové, Thrákové*), tak od západu (*Prakeltové*). Původní halštatská velmožská vrstva mizí, s ní i její bohaté hrobky, a zvláště ve východohalštatském světě dochází k narušení tras dálkového obchodu.

Nástupcem *slezské kultury lužického lidu* je v severní části Čech, Moravy a v přilehlém sousedství Slovenska **platěnická kultura* (pohřebiště v Platěnicích u Pardubic). Platěnická kultura se vytvořila za soustavného přílivu nových halštatských podnětů z Podunají. Na rozdí od sídlišť jsou lépe prozkoumány žárové *nekropole (Horka nad Moravou, Kunětice, Slatinky, Úhřetice ad.) a bohatá mohyla „Královský kopec“ u Těšetic (okres Olomouc) nebo nákladné komorové hrobky v Dobřčicích a Jevíčku vysvětlované buď jako pohřby „knížat“ z podunajské (*horákovské kultury), nebo naopak ze středočeské oblasti (*bylanské kultury). V keramické produkci dominují amforovitě *zásobnice s ostrou trojdílnou halštatskou profilací, dále osudí, misky se zataženým okrajem, *květináče (moravský název „látka“). Vzácnější jsou keramické importy či pohár v podobě antropomorfní boty (Jíkev u Nymburka).

Činné je tzv. *slezské centrum* produkující jakostní *tenkostěnnou malovanou keramiku* (černě malované šrafované trojúhelníky s překříženými a zatočenými rohy, sluneční *symbolika aj.) Vedle standardního složení železných nástrojů (vzácně se objevuje srp) a ozdob (lodkovité, harfovité, brýlovité spony, jehlice s labuťkovitě prohnutým krčkem) se vyskytují zbraně (hroty *kopí a *šípů, pozdějšího data jsou *dýky s podkovovitou rukojetí). Halštatské meče sloužily jako *sečné*, zatímco starší meče doby bronzové jako *bodné* zbraně. Inventář doplňují *udidla, postranice, *puklice koňských postrojů. Pozoruhodnostmi jsou kování velitelských holí (Předměřice) a část bronzové amfory s **búkranii* (Úhřetice). V téže době (HC) zasahují od severu ze Saska a z Lužice přes Turnovsko až k území soutoku Labe s Vltavou příslušníci *bělínské kultury* (*billendorfské*, bialowické: Bialowice v Polsku) s dvojitými nádobami, konvičkami s hrotitým dnem a jinou keramikou v hmotné náplni. V pozdně halštatské době došlo zde na *platěnických* základech ke *kulturní změně v *turnovský typ* (název podle prostých žárových pohřbů v okolí Turnova) a *slatinský typ* severně od Brna (Slatinky u Prostějova). Významné postavení má vzácný depot bronzových šálek (širšího časového intervalu) uložených v bronzové *cistě* s žebry z *Nákla* u Olomouce. V sídlištní keramice se začínají projevovat *starolaténské* prvky jak ve výzdobě, tak technologii (tuhová keramika) včetně využití *hrnčářského kruhu*. Vůdčím tvarem se stávají lahvovité nádoby, situly, šálky s vykrajováním a pod okraji *hrnců jsou plastické pásky. Zdobení se provádělo kolky, rastrováním a ozubeným kolečkem. Se zánikem halštatské velmožské vrstvy se snížila frekvence i běžných kovových předmětů: nožů, seker a hrotů šípů, vzácně se objeví srp. Používaly se již železné spony s asymetrickým lučíkem typu *Certosa* (etruské pohřebiště *Arnoaldi* v Boloni), ale nejpočetnější jsou spony s prodlouženou patkou a samostřílovou konstrukcí.

Na Slovensku se platěnická kultura místně zabarvuje do *oravského* nebo *vyšnokubínského typu* (sídlíště na Tupé Skalce nad Vyšným Kubínem, popelnicová pole Vyšný Kubín, Jasenové) a nad spojnici Trenčín – Košice vytváří v horských dolinách střediska s vysoko situovanými refugii (Liptovská Štiavnica, Mních u Ružomberku, poněkud mladší Iľanovská Poludnica), čelícími skythskému náporu; s ním bývají spojovány požáry na hradištích (například Predný Choč) datované do 5. století př. n. l. Místní skupiny platěnické kultury však přežívají až do doby laténské.

Východoslovenská oblast byla pod silným skythským vlivem, který reprezentuje *kuštanovická kultura* (*mohylník Kuštanovice u Užhorodu). Mohyla vždy ukrývala několik žárových pohřbů. Keramika má jednodušší ráz, typické jsou dvojkónické popelnice, čerpáky, poháry, mísy s výstupky z okraje. Nositelem byl usedlejší skythoidní kmen budující sídliště.

Na jihozápadním Slovensku rozkvetla skupina *Košariská* (pět knížecích mohyl v Nových Košariskách, dnes Dunajské Lužné), součást *kalenderberského okruhu* (*kultura, kalenderberská), s dalšími mohylami vyšší vrstvy v *katastrech obcí Čukárska Paka, Dolné Janíky, Šamorín atd. Příznačná je honosná rituální malovaná keramika (široké amforovité zásobnice s vysokými hrdly zdobené spirálami apod.). Keramické nálezy ze sídliště se *zemnicemi srubové konstrukce a nadzemními domy u Seredi daly jméno *sered'skému typu*. K pevnostem středomořského charakteru patří knížecí „hrad“ *Molpír u Smolenic opevněný kamennou hradbou (48 domů, centrální kamenná stavba na 3. nádvoří), jehož zánik zřejmě způsobily vpády Skythů v závěru 6. století př. n. l.

Ve středním Podunají se ve stupni HC setkáváme s *kalenderberským okruhem*, výrazným představitelem tzv. *východohalštatského světa*. Zastupují jej skupiny *Statzendorf–Gemeinlebern* a *Bernhardsthal* rozšířené mezi Vídeňským lesem a Neziderským jezerem, v severozápadní části Maďarska skupiny *Šoproň* a *Szalaczka*. K nejvýznamnějším „knížecím“ mohylám patří *Gemeinlebern*, *Grossmugl* severně od Vídně (amforovitá urna se čtyřmi búkranii), *Kuffern*, *Bernhardsthal* „*Drei Berge*“ nebo *Donnerskirchen* a *Krensdorf* (dřevěná komora v „*Hexenhügel*“) v Burgenlandu. Mezi „panská sídla“ patří pevnosti, například

eponymní *Kalenderberg* u Mödlingu, *Stillfried*, *Sopron-Várhely* ad., která již mohla plnit úlohu regionálních (kmenových) *správních středisek*. Díky velmi uvolněné profilaci a černě malované nebo tuhované geometrické a bohaté plastické výzdobě především amforovitých nádob se hovoří o tzv. „pravěkém baroku“.

V *pozdně halštatské době* stupních HD₃/LA dožívá jak v Karpatské kotlině, tak na středním Dunaji původní obyvatelstvo, avšak bez „knížecí“ složky. Vnitřní karpatský prostor se ale v 5. století př. n. l. dostává do přímého styku se Skythy nebo thráko-skythskými nomády. Jim se připisuje tzv. **kultura Vekerzug* (kostrové pohřebiště *Szentes-Vekerzug* ve Velké uherské nížině) a její *chotínská skupina* (birituální pohřebiště Chotín-Pereslany) z jihu Slovenska. V hrobech se objevuje příznačná výzbroj skythských krátkých mečů (**akinaků*), hrotů šípů s třemi „křídélky“ a háčkem, křížových kování **toulců*, **sekeromlatů* („čakanů“), kopí, kování pancířů, udidel s nakovanými postranicemi společně se **šperky*, **ozdobami* (certoské a obloukovité spony, hádkovité náušnice, **zoomorfní plechová kování*, skleněné perly) a terčovitými zrcadly. Soudkovité hrnce, vázovité nádoby, džbánky, šálky a misky jsou vytáčeny na *hrnčířském kruhu*.

Vlivy kalenderberské kultury jsou doloženy dokonce na jižní Moravě (Modřice u Brna), kde v té době existovala *horákovská kultura*. Obnovování opevněných výšinných sídel **správy* a **kultu* (Hradisko u Kramolína, Jaroměřice nad Rokytnou, „Na Hradiskách u Skřipiny“, „Ostroh“ u Lukova, Palliardiho hradisko u Vysočan, „Velká skála“ u Senorad, Znojmo-hrad aj.) bylo až dílem pozdně halštatského stupně, kdy lid horákovské kultury nově osídluje také kraje na úpatí Českomoravské vrchoviny (podél řek Dyje, Jevišovky, Rokytné, Jihlavy a Oslavy) a kdy sílí *latenizace* domácí kultury. Existují početné doklady sídlišť („Vinohrady“ u Těšetic, okres Znojmo) a birituálních pohřebišť (Brno-Příkop, Vojkovice aj.). Pevnosti lidu horákovské kultury však fungovaly také uvnitř oikumeny (například „Leskoun“ u Olbramovic, nebo menší hradiště na dolním toku Rokytné). Pozornost si opět zaslouží velmi bohaté kostrové hrobky (bez vozů) *velmožů* pod mohylami a někdy i druhé osoby pohřbené kostrově nebo žárově („Hlásnice“ u Horákova, Holásky a Velatice u Brna, „Kopeček“ u Šaratic, Morašice a „Starý Zámek“ u Suchohrdel, okres Znojmo, Mohelno, „Kukla“ u Oslavan). Velmož byl uložen v dřevěné nebo kamenné hrobové komoře. V hrobkách bývají plechové nádoby (talířovité misky se sluneční symbolikou na širokém okraji, misky s pákovou rukojetí, situly apod.), železné harfovité a loďkovité spony, jehlice s jantarovou hlavicí a militaria (meče, kopí) jako „knížecí“ **atributy*. Keramiku zastupují široké amforovité zásobnice trojdílné profilace, mísovitá osudí, misky s tuhovanou vlešťovanou výzdobou (paprscitě uspořádaných pruhů, hvězdic aj.), **koflíky* atd. Kromě nich se v keramice této kultury vyskytují vlivy z horního Podunají (zásobnice s kulovitou výdutí a nízkým hrdlem), z jihu (napodobeniny plechových talířů), západu (misky s výzdobou meandrů) a jihoněmeckého původu (stupňovitě profilovaná mísa). Na sídlištích horákovské kultury jsou početné kostěné a parohové artefakty.

V pozdně halštatském období se na jihozápadní Moravě utváří *typ Jaroměřice – Střelice*, pozdní stupeň horákovské kultury (nazvaný podle sídlišť Jaroměřice nad Rokytnou, okres Třebíč, Střelice u Jevišovic, okres Znojmo). Nadále jsou početná sídliště (Prosiměřice, Rajhrad, Smolín, Tvarožná, Vacenovice), přežívají větší hradiště (Jaroměřice nad Rokytnou, Křenovice, „Náporky“ u Oslavan, Vysočany) a nově se zakládají menší výšinná **opevnění* (Diváky, Morkůvky). Mezi žárovými pohřebišti (Marefy, okres Vyškov) se výjimečně najdou bohatší hroby (Budkovice, okres Brno-venkov: pozdní terčovitá spona, Miroslav, okres Znojmo). V keramické náplni se objevují například lahvovité nádoby často s *kolkovanou výzdobou*, misky s *kolkovanými motivy* na vnitřní stěně (laténského původu?), misky s vykrajovaným límcem a další obvyklejší tvary. Vzácný nález bronzové *spony s kuželkami na lučíku* ze Střelice se již váže k laténskému prostředí.

Evropské proslulosti nabyt mysteriózní hromadný nález pozdně halštatského původu z *Býčí skály u Adamova* v Moravském krasu. Jindřich *Wankel tu roku 1872 zjistil několik *žárovíšť, přítomnost lidských těl (asi 40) a jejich oddělených částí, *číše z lidských lebek*, *žertvu *obilí na kamenném oltáři, asi desítku plechových nádob, několik zlatých a velké množství bronzových šperků (na dvě stě náramků, desítky spon, rolniček, 30 000 kroužků, množství jantarových perel a skleněných *korálů aj.), bronzových ozdobných kování, soubor tří set keramických nádob, sady železných nástrojů včetně vybavení kovářské dílny umístěné u stěny „Předsíně“ Býčí skály a dalších předmětů. Nejznámější se stala bronzová soška býčka se skleněnými vložkami očí a se železnými *intarziemi na čele a hřbetu. Cenné je bronzové, zdobné rozetovité ukončení hole („žezla“). Wankel interpretoval tamější „aranžmá“ jako pohřeb velmože s lidskými oběťmi, včetně doprovodu usmrčených mladých dívek. Unikátní nález se vysvětloval rovněž jako útočiště ve válečném *konfliktu nebo jako místo úkrytu kmenového pokladu. V 80. letech 20. století se uvažovalo o katastrofickém *scénáři, kdy zde měl explodovat moučný prach z mletého obilí, což způsobilo zborcení původního stropu jeskyně. Býčí skála podle současných *názorů byla po delší dobu důležitým *jeskynním obětištěm*, kam se ukládala zde objevená vota.

Střední Čechy, patřící do *západohalštatského* světa, osídlil lid *bylanské kultury* (Bylany u Českého Brodu), charakterizované velmožskými mohylovými hrobkami na *čtyřkolých vozech* (Hradenín, Lhotka nad Labem, Lovosice, Plaňany, Straškov, Suchdol u Prahy). Její populaci tvořilo jádro obyvatelstva *štítarské kultury* a nově přichozí *protokeltská* složka. Pohřební výbava a úprava hrobu dokresluje společenské postavení zemřelého. „*Knížecí*“ *vrstva* byla pohřbívána na vozech v komorových hrobkách (často s dalším jedincem). Dochovala se v nich, kromě součástí vozu, dřevěná, *kůží potažená *jha zdobená početnými sériemi bronzových cvočků. Bohaté byly i mohyly s pohřbem bez vozu pouze s koňským postrojem a o něco méně nákladné byly hroby bez koňské výstroje. Vedle nich se pohřbívало také na birituálních pohřebištích. Sídliště (Cerhenice, Tišice) tvořily domy nadzemní kúlové konstrukce a srubové zemnice. V mladším období BK (HD₁) byly osídlovány i výšiny a budovala se hradiště opevněná hradbou (Minice u Kralup, Praha-Hostivař, Závist u Prahy), která spravovala a kontrolovala určitá území. Jižně od Labe je jich podchyceno na sedmdesát. Hlavním keramickým tvarem *bylanské kultury je znovu amforovitá zásobnice, tentokrát typ se zúženým hrdlem a rozevřeným okrajem, příznačné jsou mísy s přehnutým okrajem a talířovité varianty, hrnky a šálky. Objevuje se vlešťovaná výzdoba. Z kovových nádob je třeba uvést ploché zdobené misky a mísy, kotlíky, import *šálku* typu *Arnoaldi* (Praha-Střešovice). Bohaté hroby obsahovaly také kovové šperky, militaria, koňské postroje a z pohřebních vozů kování, zákolníčky, náboje kol a obruče. Jižní a západní Čechy osadil lid **jichočské halštatské mohylové kultury*, která se dříve označovala podle mohylníku u Opařan jako *opařanský typ*. Navazovala na tradice **milavečské kultury*. V mohylách (mohylníky Hemery u Bechyně, Hůrka u Nemějic, Šťáhlavy u Písku) se nevyskytují vozy, třebaže patří do západohalštatského okruhu. V bohatých mohylách je svébytný výskyt dutých bronzových tzv. **turbanů*, odlitých nebo vytepaných z bronzového plechu s bohatou vybíjenou nebo rytou výzdobou. V hrobech se vyskytovaly až do počátku doby latéské. Jeden z nejbohatších pohřbů (54 nádob a průvodní kovové předměty) se našel v Újezdu u Radnice. Na vrchu „Burkovák“ (nebo „Tábor“) u Nemějic objevili Bedřich Dubský a Josef Švehla posvátný okrsek, snad původně se stromem ověšeným tisíci hliněných závěsků (hvězdic, antropomorfních a zoomorfních sošek, cívek, korálů aj.) a v bezprostředním sousedství kamenný „oltář“. Může jít o další doklad existence „posvátných hor“ (srov. úlohu kopce „Cezavy“ u **Blučiny* na Brněnsku v době bronzové).

Pozdně halštatský vývoj středočeské oblasti bylanské kultury přechází do *cítolibského typu* (Cítoliby u Loun) projevujícího se opět chudšími žárovými pohřebišti (**Hořín*, okr. Mělník, Praha-Bubeneč) a jen ojediněle bohatými hroby. Známa *terčovitá* spona se závěsky ze Želenic

u Slaného (hrob snad z doby laténské) má ještě halštatský ráz. Užívány byly pozdně halštatské *hadovité*, *obloukové* nebo *lodkovité* spony s prodlouženým zachycovačem. V keramice nastupují tvary, především lahve nesoucí již keltský vliv. V jižních a západních Čechách byla v tomto období nově zakládána plochá žárová pohřebiště (Nynice u Plzně) a vykrytalizoval zde tzv. *hořejanský* typ (žárové pohřebiště Hořejany). Přesto se nadále pohřbívalo také na mohylnicích (Žákava-Svářeč). Jižní a zejména západní Čechy byly více přístupné kulturním proudům z původní keltské pravlasti. Nepochybně se využívaly trasy směřující tradičně do horního Podunají. Mezi hrobovými milodary birituálních pohřebišť v Kralovicích u Plzně a Manětíně-Hrádku je již starolaténská na kruhu zhotovovaná keramika (osudí s nízkým a širokým spodkem a úzkým hrdlem, podobně tvarované lahve s „*tordovaným“ tělem a vysokým úzkým hrdlem apod.), které byly zdobené kolkováním. U Krašovic (okres Příbram) bylo prozkoumáno sídliště s částí (79x62 m) opevněnou palisádou.

Do duchovní sféry lidu starší doby železné patří nálezy *kruhových areálů* vymezených *příkopem nebo *valem jak na sídlištích (Kuřim u Brna) a ve volné *krajíně („Goloring“ u Koblenze, Falc), tak na pohřebištích (*Heidenheim-Schnaitheim*, *Berghüllen-Treffensbuch*, Bádensko-Würtembersko; k nim by snad také patřily dva nově zjištěné „kruhy“ ze Strachotína, okres Břeclav), v jejichž vnitřním prostoru se nacházely kultovní objekty (centrální stéla aj.). *Svatyně nabývají v pozdním halštatském období čtvercový tvar (Libenice na Kutnohorsku). S náboženskými praktikami nepochybně souvisí nálezy *terakotových* měsícovitých idolů (*idol, půlměsícovitý) a ve tvaru **svastiky*, slunečních *symbolů (*slunce [Slunce]), hvězdic, *trikvetry* nebo zdvojených a ztrojených nádob, zoomorfních tvarů apod. Rozšířil se výskyt býčích sošek. Na kultovní malované keramice s geometrickými vzory se uplatnily antropomorfní a zoomorfní aplikace nebo výzdoba bronzovými doplňky.

Akční rádius nositelů archeologických kultur starší doby železné se výraznou měrou rozšířil. Připomeňme, že k domestikaci koně došlo již v *eneolitu a jeho využití v *dopravě, ať již k tažení nákladu nebo k jezdeckví, za několik tisíciletí nutně muselo přispět k vytvoření systému cest. Stále se zvyšující mobilita lidských kolektivů přináší s sebou počáteční stupně „globalizace“, která se projevuje na jedné straně v rozkvětu *hospodářství včetně dálkového obchodu, občas asi také v podobě dílčích vojenských střetnutí, a na druhé straně v dalším kulturním sblížení v širším středoevropském rámci. Hradiště starší doby železné měla rovněž úlohu „emporí“. Již nyní se rýsuje jejich vzájemný vztah k důležitým průchodům krajinou. Vyšší výskyt *jantaru nasvědčuje rušnějšímu provozu po trase *Jantarové cesty a jejich vedlejších *stezkách. Z Brněnska jsou známa sídliště s dílnami na zpracování jantaru (Brno-Řečkovice, Kuřim). Více napovídají o transportu archeologické nálezy dvounápravových vozů (určené pro koňský záprah). Dnes existuje již řada jejich přímých dokladů, ale také jejich kultovních variant ze *Stade* u Hamburku, z *Hassloch* (Rheinpfalz), *Cortailod* (Švýcarsko), *Nîmes* (Francie) určených pro velkou bronzovou situlu jako v *La Côte Saint-André*. Vyskytují se také modely vozů z olova (kultovní vozík z Frög v Korutanech) či bronzu (*Strettweg ve Štýrsku se stojící bohyní a menšími soškami bojovníků). Výskyt importů vyhledávaného zboží zpětně dokládá existenci dálkových obchodních cest a umožňuje *rekonstrukci jejich směrů. Jde například o velký plošný rozptyl bronzových nádob (většinou situl) etruského nebo venetského původu, které se staly součástí výbavy „knížecích“ mohylových hrobek. V nich se mnohdy mísí západohalštatské zboží s předměty ze Slovinska. Podobně tomu bylo u zmíněných bohatých knížecích mohyl v Kleinklein (Štýrsko), což je potvrzením pro „transkontinentální“ spojení té doby. Velká kola nalezená v *rašeliníštích severní Evropy souvisela s kultovními obřady, ale přesto také odkazují na jejich praktické využití. Vyobrazení dvoukolých (jednonápravových) vozů může odrážet vliv etruských předloh. Keramografický záznam koňského dvojspreží s čtyřkolým vozem řízeného vozatajem zobrazuje známý výjev na hrobové amfoře šoproňské skupiny kalenderberské

kultury z mohylníku *Sopron-Várhely (Ödenburg)* v Maďarsku. Bojovníka na dvounápravovém voze taženém párem koní zachycuje *rytina na bronzovém lehátku z *Hochdorfu*.

S pohřebním ritem souvisely pohřební čtyřkolé vozy bylanské kultury, které v první řadě poukazovaly na výsadní postavení zemřelého. Na druhé straně však díky vlastnímu účelu vozů dosvědčovaly přítomnost cest a spojení po nich. Rozvoj „magistrál“ z Balkánu na západ Evropy ilustrují ve starší době železné také řecké importy. Na sídlišti v Kadani z 5. století př. n. l. se vyskytly zlomky *attické černofigurové keramiky*, prozatím jediné nálezy z Čech. Etruský import bronzových plechových nádob zastupují konvice (džbány) z Abrahámu a Súľova na Slovensku a české nálezy *zobákovité konvice* a plochých misek z Hradiště u Písku nebo situly z Mirkovic u Horšovského Týna. Naopak v jihomoravské *horákovské kultuře* se objevují prvky z horního Podunají. Vzkvétající trend Jantarové cesty pozastavily vpády kočovných Skythů v polovině 6. století př. n. l. V bojích došlo asi k decimaci horní vrstvy především lidu horákovské kultury, což obojí zapříčinilo všeobecný úpadek. Bezpečnějšími se proto staly obchodní cesty probíhající více na západ. Jejich důležitá křižovatka se nacházela v blízkosti Hradiště nad Závistí u Prahy, kde se spojovaly komunikace směřující z Posázaví, ale také pokračující do Polabí a západně až do Porýní. V středočeské a jihočeské oblasti v pozdní době halštatské, v 5. století př. n. l., opět ožila „*zlatá stezka*“ směřující podél Vltavy přes Vyšší Brod nebo vedoucí z Pootaví do údolí řeky Vydry přes dnešní Sušici a šumavská údolí do dunajské tepny a údolím do *Solné komory*. Z Hallstattu jako střediska těžby soli („bílého zlata“) vedlo spojení údolím řeky Sulmy ve Štýrsku až do Slovinska a severovýchodní Itálie, důležitých východoalpských středisek starší doby železné. Na vliv skythských výbojů dokonce až do Pokrušnohoří, nikoliv na jejich fyzickou přítomnost, poukazuje nález bronzové postříbřené spirálovité náušnice skythského typu (5.–4. století př. n. l.) z Břežánek u Bíliny. (Jaromír Kovárník)

Dobisíková, Miluše (11. 3. 1943, Náchod), česká antropoložka; absolventka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, obor biologie, specializace antropologie. Zaměstnána v *Národním muzeu v Praze a na Soudně lékařském oddělení Fakultní nemocnice Bulovka.

Je spoluautorkou příručky *Antropologie: Příručka pro studium kostry* (Praha: Národní muzeum v Praze, 1999) a pojednání o *forenzní antropologii (Dobisíková, M. – Beran, M., 1999. Forenzní antropologie. In Vorel, F., ed., *Soudní lékařství*. Praha: Grada Publishing, s. 351–398). Působí jako soudní znalkyně v oboru zdravotnictví, specializace forenzní antropologie a sérologie. Kontakt: RNDr. Miluše Dobisíková, Antropologické oddělení, Národní muzeum, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, e-mail: miluse.dobisikova@nm.cz. (Jaroslav Malina)

dobré sousedství, *sousedství, dobré.

dobré vládnutí *vládnutí, dobré.

dobro, označení všeho, co prospívá, dělá *radost. Opakem dobra je *zlo. (Jaroslav Malina)

dobro, nejvyšší, *summum bonum.

dobročinná organizace, *organizace, dobročinná.

dobročinnost (řecky: *filanthropia*, latinsky: *philanthropia*, anglicky: *philanthropy*), *láska k člověku, bližnímu, projevená činem. Jedna ze dvou nejvýznamnějších zásad křesťanské víry. Její formulací je paralela obsažená v Janově evangeliu, kde se *Ježíš Kristus připodobňuje k *Dobrému pastýři. V obrazovém umění byla také tímto *symbolem láska k bližnímu vyjadřována. Dnes zahrnuje koncept dobrovolného poskytování všeobecného blaha jednotlivci či celými skupinami. (Marie Dohnalová)

dobročinný spolek, *spolek, dobročinný.

dobrovolná práce, *práce, dobrovolná.

dobrovolná repatriace, *repatriace, dobrovolná.

dobrovolnická služba, *služba, dobrovolnická.

dobrovolník, *fyzická osoba starší 15 let, jde-li o výkon *dobrovolnické služby na území České republiky, nebo starší 18 let, jde-li o výkon dobrovolnické služby v zahraničí, která se na základě svých vlastností, znalostí a dovedností svobodně rozhodne poskytovat dobrovolnickou službu. (Marie Dohnalová)

dobrovolný transfer, *transfer, dobrovolný.

Dobrovský, Josef (17. 8. 1753, Gyarmat, Maďarsko – 6. 1. 1829, Brno), český filolog a literární historik; největší český učenec epochy *osvícenství. Jeho činnost ve zmíněných oborech je dobře známa, méně už skutečnost, že položil základy ke vzniku české vědecké *archeologie: jeho práce o způsobu pohřbívání starých Čechů (*Ueber die Begräbnissart der alten Slawen überhaupt, und der Böhmen insbesondere* [O pohřbívání starých Slovanů všeobecně a Čechů zvláště], 1786) se stala první českou studií vycházející z archeologického materiálu; komentováním zpráv J. H. Arnolda (*Nachricht von einigen in Böhmen entdeckten heidnischen Grabhügeln* [Zpráva o několika pohanských mohylách odkrytých v Čechách], 1803) vytvořil u nás první náleзовou zprávu o systematickém terénním výzkumu, prvním v našich *zemích (Lochovice-Kočvary 1802–1803). Archeologických památek si všímal při cestě do Dánska, Švédska, Ruska a Polska 1792–1793, po roce 1807 byl zahraničním členem dánské archeologické komise v Kodani.

Dobrovský mezi prvními (a u nás poprvé) prohlásil *archeologické památky za plnohodnotný *historický pramen pro období před vznikem písemných dokladů. (Karel Sklenář)

Dobry pastyř, obrazový motiv často užívaný v *raně křesťanském umění, kde je *symbolem křesťanské *filantropie, lásky k bližnímu; *ikonografickou předlohou pro něj byl antický Hermés Krioforos, nesoucí *obětního beránka. Vychází z podobenství, které podle Janova *evangelia (10. kapitola) užil *Ježíš Kristus, když se přirovnal k Dobrému pastýři, který dá za své ovce život. (Jaroslav Malina)

Dobužinskij, Mstislav Valerianovič (14. 8. 1875, Novgorod, Rusko – 20. 11. 1957, New York, USA), americký malíř, grafik a scénický výtvarník ruského původu; představitel *symbolismu. Věnoval se krajinomalbě, historickému žánru a portrétu. V cyklu *Městské sny*, na kterém pracoval v letech 1906 až 1921, se objevuje většina rysů charakterizujících ruský symbolismus počátku 20. století: rozvrat, smrt, ničení traktované jako pozitivní symboly ohlašující renesanci, zrod spravedlivého světa, novou estetiku, harmonii mezi lidmi i oběma pohlavími; na obraze *Libej* (1916) z tohoto cyklu nazí muž a žena, spočívající v objetí na pozadí hroustícího se fantastického kamenného *města, představují zřejmě zvěstovatele nové morálky. (Jaroslav Malina)

Dobzhansky, Theodosius (25. 1. 1900, Nemiriv, Ukrajina – 18. 12. 1975, San Jacinto, California, USA), americký genetik a evoluční biolog ruského původu. Významně přispěl k formulování *syntetické teorie evoluce, která spojuje pokročilý darwinismus s moderní genetikou. Jeho nejvýznamnější knihou je *Genetics and the Origin of Species* (Genetika a původ druhů, 1937), ve které spojil populačně-genetickou teorii s experimentálními daty. Podařilo se mu zpřístupnit suché, matematickými výpočty zatížené práce populačních genetiků ostatním biologům a vnést do evolučního studia více přírodovědný pohled. Z dalšího díla: *The Biological Basis of Human Freedom* (Biologický základ lidské svobody, 1956), *Heredity, Race and Society* (Dědičnost, rasa a společnost, 1946, spolu s Leslieem Clarencem Dunnem), *Genetic Diversity and Human Equality* (Genetická diverzita a rovnost lidí, 1973). (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

docenti oboru antropologie (na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity [1989–2009]), *Beneš, Jan, *Bláha, Pavel, *Drozdová, Eva, *Jelínek, Jan, *Kolmaš, Josef, *Králík, Miroslav, *Malina, Jaroslav, *Novotný, Vladimír, *Riegerová, Jarmila, *Svoboda, Jiří A., *Unger, Josef, *Vančata, Václav. (Jaroslav Malina)

docta ignorantia (z latiny: *docta ignorantia*, „učená nevědomost“), dějiny výrazu *docta ignorantia* sahají až k *Augustinovi a do augustinovské linie scholastické vzdělanosti (objevuje se například u *Bonaventury). Nejznámější užití pochází od *Mikuláše Kusánského: Ve své teorii poznání vychází z existence tří úrovní smyslů, rozumu (*ratio*) a intelektu (*intellectus*). Jsou uspořádány stupňovitě a jedna dovršuje druhou; nejvyšším stupněm je duchovní poznání, kdy člověk může nahlédnout celkovou jednotu *univerza. Pokud poznání nepřesahuje na kvalitativně novou úroveň, ale pouze se kumuluje a komparuje, můžeme mluvit jen o neúplném a tedy nevědomém hromadění poznávacích výkonů, které nikdy nedosáhnou vlastní cíl poznání, jednotu s *Bohem.

Docta ignorantia je tak noetický metodologický požadavek, který chce orientovat poznání nad hranice omezeného lidského rozumu, ke kvalitativně nové poznávací akci. V tomto smyslu tvoří *docta ignorantia* nevyslovený předpoklad většího počtu renesančních filozofií. (Břetislav Horyna)

dočasná ochrana, *ochrana, dočasná.

dočasné zuby, **dentes decidui*.

Dočkalová, Marta (26. 6. 1948, Kroměříž), česká antropoložka. Působí v *Moravském zemském muzeu v Brně, kde v Ústavu Anthropos vede pracoviště antropologie. Od roku 1996 je šéfredaktorkou časopisu **Anthropologie: International Journal of the Science of Man*.

Zabývá se populační biologii prvních usdlých zemědělců *neolitu a pohřebním ritem *doby bronzové. Kontakt: RNDr. Marta Dočkalová, Ph.D., Ústav Anthropos, Moravské zemské muzeum, Zelný trh 6, 659 37 Brno, e-mail: mdockalova@mzm.cz. (Jaroslav Malina)

dogma (z řečtiny: *dogma*, „zjevená, tj. neměnná pravda“):

1. ustrnulá poučka, tvrzení, teze nepřipouštějící pochybnosti, námitky nebo kritiku;
2. základní článek *víry, věroučná teze, přesně definovaná a nevyžadující *důkazů; *církví označovaná za zjevenou pravdu boží, proto absolutně pravdivá, věčná a nezvratná. Dogmatika se jako teologická disciplína (věrouka) zabývala vykládáním smyslu dogmat, nikoliv jejich dokazováním; to bylo potvrzeno *biblí a církevní tradicí. Zatímco v ortodoxní církvi bylo vytváření dogmat ukončeno posledním ekumenickým *koncilem v roce 787, v *římskokatolické církvi je *papež až dodnes oprávněn vyhlašovat dogmata. (František Čapka, Jaroslav Malina)

dogmatismus (z řečtiny: *dogma*, „zjevená, tj. neměnná pravda“):

1. způsob myšlení, při němž se určité teze přeměňují ve strnulé závěry, *dogmata, aplikovaná bez přihlídnutí ke *konkrétním podmínkám, popřípadě vnucování těchto závěrů a *názorů druhým lidem bez argumentů nebo dokonce s použitím různých forem *násilí. Ve starořecké filozofii byl opakem dogmatismu *skepticismus;

2. dogmatický postup, dogmaticčnost. (Jaroslav Malina)

Dogoni, černošské *etnikum v Mali; odhadem 300 000. *Jazyky dogon tvoří samostatnou podskupinu v rámci *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé skotu. Žijí ve *vesnicích, v čele je *náčelník s důležitými *rituálními funkcemi. Dogoni mají rozvinutou *kosmogonii a *mytologii; s ní je úzce svázána dřevořezba. Vyrábějí *masky a antropomorfní figurky předků. Na dodržování zásad spojených s jejich vírou dohlíží řada mužských *společenství. Tato společenství též odpovídají za provádění konkrétních rituálů. Jednou z nejdůležitějších je společnost *Awa*, která organizuje tanec v maskách při pohřebních rituálech. Společnost *Lebe* zajišťuje *rituály spojené se *zemědělstvím (stavějí například oltáře z *hlíny). *Manželství bývá *polygamní, následnictví je *patrilinéární. Vyznávají *animistické náboženství, část přijala *islám.

O výzkum Dogonů se zasloužili zejména francouzští sociokulturní antropologové Germaine *Dieterlenová a Marcel *Griaule. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Dohnalová, Marie (30. 6. 1955, Vimperk), česká ekonomka a socioložka; docentka a vedoucí Katedry oboru Občanský sektor (v roce 2007 přejmenována: *Katedra studií

občanské společnosti) Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze. Vystudovala Vysokou školu ekonomickou v Praze (1978), kandidátka filozofických věd (1985), docentka pro obor veřejná ekonomika a služby (*Sociální ekonomika v evropském kontextu*, 2006). Má mnohaletou pedagogickou praxi na Univerzitě Karlově v Praze – na fakultě Filozofické, Lékařské, Pedagogické, na Fakultě humanitních studií a na *Masarykově univerzitě – na Ekonomicko-správní fakultě a na Přírodovědecké fakultě. V roce 2000 připravila magisterský studijní obor Občanský sektor jako jediný takový v České republice a založila Katedru oboru Občanský sektor na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Od založení je vedoucí této *katedry. V současné době přednáší: Úvod do studia občanského sektoru, Antropologie občanské společnosti, Veřejná ekonomika, Sociální ekonomika a Sociální marketing.

Sama nebo se spoluautory publikovala pro tento obor učební texty a učebnice. Dále uveřejnila více než 70 studií a statí a několik knižních monografií. Je předsedkyní Společnosti pro podporu univerzitních aktivit, místopředsedkyní Správní rady Nadace Universitas, členka redakčních rad časopisu *Grantis – měsíčník neziskového sektoru*, revue *Lidé města*, časopisu *Anthropologia Brunensis* a *Fórum sociální politiky*, členkou Asociace veřejné ekonomie, členkou Národní skupiny expertů pro sociální ekonomiku a sociální podnikání a mezinárodní Asociace sociální ekonomie. Na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity je členkou komise pro státní závěrečnou zkoušku v bakalářském, magisterském a doktorském studijním programu oboru antropologie a školitelkou v doktorském studijním oboru antropologie. Spolupracuje s řadou českých i zahraničních institucí. Podílí se na realizaci vědecko-výzkumných projektů národních (GA ČR, FRVŠ MŠMT ČR) i mezinárodních. Je řešitelkou tématu Lidská práva v občanském sektoru v rámci výzkumného záměru Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze na léta 2005–2009. Knižní publikace: *Odvětvové ekonomiky*, 1983 (s Miroslavem Gregorem), *Ekonomie pro každý den*, 1987, *Teorie řízení*, 1987 (se Svatomírou Přadkovou), *Sociální plánování a rozvoj ekonomiky*, 1988, *Občanský sektor: Studie a souvislosti*, 2002 (s kolektivem autorů), *Občanský sektor: Příklady pomoci vybraným sociálním skupinám*, 2002 (s kolektivem autorů), *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost*, 2003 (s Jaroslavem Malinou a Karlem Müllerem), *Antropologie občanské společnosti*, 2004, *Sociální ekonomika v evropském kontextu*, 2006, *Slovník antropologie občanské společnosti*, 2006 (s Jaroslavem Malinou). Kontakt: Doc. Ing. Marie Dohnalová, CSc., Katedra studií občanské společnosti Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: marie.dohnalova@fhs.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Dohoda lidu (anglicky: *Agreement of the People*), návrh republikánské *ústavy vypracovaný v létě 1647 levellersy za anglické *revoluce (požadavek rozšíření *volebního práva, *odluka církve od státu, svoboda svědomí a svobodný obchod); roku 1647 independenty odmítnuta. (František Čapka)

Dohoda o stíhání a potrestání hlavních válečných zločinců, ujednání čtyř spojenců (Francie, Sovětský svaz, USA, Velká Británie) z *druhé světové války (uzavřené v srpnu 1945); Dohoda zřizovala Mezinárodní vojenský tribunál pro trestní řízení s válečnými zločinci. Její součástí byl *statut, jenž vymezoval složení a pravomoc norimberského procesu. (František Čapka)

dohoda, Nankingská, dohoda uzavřená 29. srpna 1842 s Velkou Británií, jíž se anglickému obchodu v Číně otvíralo pět jihočínských přístavů – Kanton, Sia-men (Amoy), Fu-čou, Ning-po a Šanghaj. Anglickým majetkem se od těch dob stal Hongkong (Siang-kang; vrácen Číně v roce 1997). (Josef Kolmaš)

dochan klasnatý (*Pennisetum americanum*), černošské proso, druh rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Velmi odolná a na vodu nenáročná obilovina pěstovaná

v suchých oblastech Afriky, Indie a Spojených států amerických. Obilky se zbavují pluch, upravují se jako rýže, mele se z nich mouka a používají se i k výrobě piva. (Petr Bureš)

Doi, Takeo (17. 3. 1920, Tokio, Japonsko), japonský psychiatr; průkopník *psychoanalýzy v Japonsku a jeden z hlavních představitelů teorie výlučnosti japonského etnika (*nihondžinron*). Ve své knize *Amae no kózó* (Struktura závislosti, 1971; anglicky pod názvem *The Anatomy of Dependency*, 1973) definuje potřebu psychické závislosti (koncept **amae*) jako určující faktor mezilidských vztahů v japonské společnosti. Psychologický přístup k chování Japonců dále rozpracoval v knize *Omote to ura* (Líc a rub, 1985; anglicky pod názvem *The Anatomy of Self: The Individual Versus Society*, 1986), kde se zabývá studiem hlubších souvislostí mezi vnitřními pocity jednotlivce (*honne*) a vnějšími projevy jeho chování (*tatema*). (Jan Sýkora)

Doidalsás z Bithýnie, helénistický sochař činný kolem poloviny 3. století př. n. l. Připisuje se mu typ *Afrodity zobrazované v podřepu jako by se shlížela ve vodní hladině. (Marie Pardyová)

Dókjó (?–772), japonský buddhistický *mnich. Díky stykům s císařovnou *Kóken disponoval významnou politickou mocí, což bylo hlavním důvodem k přestěhování císařského dvora. S titulem *dadžó daidžin zendži* („velký duchovní ministr“) ovládal jak církevní, tak světskou moc. Po smrti císařovny byl z hlavního *města vyhnán. (Klára Macúchová)

Dokládal, Milan (1. 9. 1928, Brno – 30. 9. 2004, Brno), lékař a antropolog; profesor Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Studoval Lékařskou fakultu v Brně a antropologii na Přírodovědecké fakultě v Brně u Vojtěcha *Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka. Kandidátem biologických věd – obor antropologie – se stal v roce 1959, habilitace pro obor antropologie v roce 1965, profesor anatomie v roce 1990. Po celý život pracoval na *Anatomickém ústavu Lékařské fakulty v Brně, kde prošel prakticky všemi učitelskými funkcemi: asistent, odborný asistent, docent, zástupce přednosta ústavu, profesor. Vyučoval anatomii pro posluchače lékařství, po několika let přednášel antropologii pro posluchače archeologie a etnografie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a pro posluchače biologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, byl soudním znalcem pro obor zdravotnictví – identifikace osob. Byl též pravidelným hostujícím profesorem anatomie a antropologie na několika zahraničních ústavech, zejména v Německu, Polsku a Rakousku. Je autorem více než 300 odborných publikací (z toho 150 původních), několika učebních textů (skript anatomie), spoluautorem celostátní učebnice *topografické anatomie pro stomatologu a podílel se na překladu třídílného *Atlasu anatomie člověka* ruského anatoma R. D. Sinělnikova z ruštiny do češtiny. Na Lékařské fakultě v Brně byl po více než třicet let šéfredaktorem fakulturního vědeckého časopisu *Scripta medica* i řady monografií *Acta Facultatis Medicae Universitatis Masarykianae Brunensis*.

Výzkumně pracoval v oboru fyzické antropologie a anatomie, zejména na problematice růstu a vývoje mládeže (především romské), tělesných vlastností dospělého obyvatelstva *českých zemí, dentální antropologie a hlavně osteologie, často s ohledem na klinické využití morfologických poznatků. Řada publikací je z dějin české i evropské anatomie, antropologie i medicíny. Působil a přednášel na mnoha pracovištích v Evropě (mimo jiné jako hostující profesor na Sorbonně v Paříži) i v zámoří (přednášky na osmi *univerzitách ve Spojených státech amerických, v Austrálii a v Jižní Africe). Pravidelně se zúčastňoval antropologických a anatomických kongresů, konferencí a symposií v naší republice i v zahraničí. Působil v redakčních radách několika časopisů. Byl čestným, respektive dopisujícím členem řady domácích i zahraničních vědeckých společností. Získal několik ocenění českých i zahraničních vědeckých společností a univerzit. Za monografii *Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob* (1999) obdržel v roce 2000 Cenu rektora Masarykovy univerzity za vynikající tvůrčí čin.

Patří k zakládajícím členům a budovatelům *Antropologické společnosti v Brně a Československé, respektive České společnosti antropologické, byl dlouholetým členem výborů těchto společností. V roce 1953 převzal po profesoru Jindřichu Valšíkovi vydávání **Zpráv (Zpravodaje) Antropologické společnosti* a v této funkci setrval čtyřicet pět let: vydal čtyřicet pět ročníků. Je autorem několika *Bibliografií československé antropologie*, podílel se na organizaci antropologických a anatomických sjezdů doma i v zahraničí a vydal sborníky z těchto akcí. (Libor Páč)

doktrína, Effertzova, *hypotéza, podle které je muž vybaven limitovaným počtem *ejakulací nebo limitovaným objemem celoživotně produkovaného ejakulátu. Pokud tento limit vyčerpá, končí jeho sexuální aktivita. Podle této doktríny se předpokládalo, že muži, kteří začínají sexuálně žít brzy a jsou hodně sexuálně aktivní, končí se sexem dříve než ti, kteří se celý život „šetřili“.

Moderní sexuologické výzkumy však ukazují pravý opak: lidé, kteří začínají sexuálně žít dříve a jsou celoživotně sexuálně aktivní, mají větší šanci na dobrou sexuální aktivitu i v pokročilém věku. (Jaroslav Malina)

Dolganové, *etnikum žijící v počtu 7 261 příslušníků (*cenzus z roku 2002) na Tajmyrském poloostrově a při pobřeží Severního ledového oceánu v Ruské federaci. Náleží k tzv. *sibiřským národům a jsou rovněž pozůstatkem *paleoasijských populací, které jako první osídlily nejsevernější oblasti Asie. *Jazyk je dialektem *jakutštiny. Dodnes zůstali rybáři a lovci kožešinové zvěře; zachovali si tradiční *zvyky, *obyčeje a *náboženství původních severských loveckých společností. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

dolichocefalický, *dolichocefalní.

dolichocefalie (též dolichocefalie) (z řečtiny: *dolichos*, „dlouhý“ a *kefalé*, „hlava“), dlouhohlavost.

dolichocefalní (též dolichocefalický, dolichocefalický, dolichocefalní), dlouhohlavý.

dolichocefalický, *dolichocefalní.

dolichocefalie, *dolichocefalie.

dolichocefalní, *dolichocefalní.

dolichokranie (z řečtiny: *dolichos*, „dlouhý“, a *kranion*, „lebka“), dlouholebost.

dolichokrání, dlouholebý.

Dolma (tibetsky: *Sgrol-ma*, „Vysvoboditelka“), buddhistická bohyně Tára, duchovní družka *Avalókitéšvarova. V lidové víře považována za matku všech *buddhů. (Josef Kolmaš)

dolmen (z bretonštiny: *tol*, „stůl“ a *men*, „kámen“), *megalitická *hrobka sestávající z pohřební komory vytvořené z několika velkých vztyčených kamenných bloků; je buď okrouhlá a zastropená jediným mohutným ležatým balvanem, nebo protáhlá s dvěma i více stropními balvany na podélné ose. Dolmeny byly zřejmě původně kryty *mohylou. Nejstarší dolmeny se objevily v neolitu Bretaně (Francie) už v 6. tisíciletí př. n. l.

Dolmeny jsou dochovány v různých částech světa, v západní a severozápadní *Evropě (v našich *zemích se tento pohřební památník nenachází), stejně jako na *Dálném východě a jinde od *neolitu po dobu *bronzovou i z pozdějších období. (Viz též *stavitelství, megalitické.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Dolní Egypt, *Egypt, Dolní.

dolní čelist, *mandibula.

dolní ret, *labium inferius.

Dolní Věstonice (okres Břeclav, Česká republika), jedna z nejvýznamnějších *paleolitických *lokalit ve světovém měřítku.

Lokalita I: Sídliště Dolní Věstonice I je spolu s Pavlovem I unikátní svou komplexností, zahrnující doklady osídlení, *lovu, pohřbívání i umění, avšak při jeho interpretaci se projeví skutečnost, že bylo zkoumáno téměř nepřetržitě po více než 70 let pod zorným úhlem různých

konceptu a za použití různých metod. Nejprve (1924–1938) tu pracoval Karel *Absolon, během *vátky (1939–1942) Assien Bohmers, po válce pak krátce skupina Karla Žebery (1945–1946), v letech 1947–1952, 1966, 1971–1979 Bohuslav *Klíma a naposledy (1990 a 1993) Jiří A. *Svoboda. K. Absolon zveřejnil monograficky pouze tři první výkopové sezony: 1924, 1925 a 1926 a kolektiv K. Žebery doplnil zprávu převážně kvartérně-geologického významu. Monografická zpracování výzkumu v letech 1947–1952, mamutí skládky, střední a svrchní části stanice předložil teprve B. Klíma, který celkovou situaci uzavřel i přehlednou vědecko-naučnou publikací. Jako celek tato lokalita poskytla kruhové a oválné půdorysy *obydlí (některé s kruhem kamenů nebo mamutích *kostí), *ohniště a *pece, zbytky fauny včetně skládek mamutích kostí, kamenné a kostěné *nástroje, ozdobné předměty, keramické figurky a další umělecké předměty, hrob ženy (DV 3), dětský hrob (DV 4) a několik dalších lidských kosterních pozůstatků (například kalvy DV 1 a 2). Spolu s *Pavlovem I poskytla tato lokalita nejstarší doklady keramiky (*keramika v paleolitu) a otisky *textilu (*tkaní, košíkářství, provaznictví v paleolitu). Prostorově lze sídliště členit na spodní, střední, svrchní a nevyšší část; B. Klíma považuje na základě *stratigrafie spodní část za nejstarší. V roce 1990 byla provedena série sond podél sídliště s cílem získat nová data C 14, která vyšší stáří pro spodní část potvrdila (31 000–27 000 let př. n. l. oproti datům kolem 27 000 let př. n. l. ve střední a nejvyšší části). Nejstarší data z Dolních Věstonic se však týkají převážně uhlíkatých poloh či ohnišť, zatím bez průvodních archeologických artefaktů. Ve střední části stanice rozlišil B. Klíma tři fáze osídlení. V nejmladší fázi tvořila tato část stanice samostatnou sídelní jednotku na čele větší sprašové kry (*spraš), která se v terénu jevila jako zdvižený stupeň s dominantou velkého vápencového kamene. Centrální koncentrace (na vysunutém čele v *holocénu přemístěné došky) je tvořena polohami uhlíků, do červena vypálené spraše a spálených kostí. Uvnitř se seskupovalo několik ohnišť a na obvodu mísovitá zahloubení a jamky. Při okrajích sesuté došky se nálezy soustřeďovaly ve dvou okrscích. Prvý obsahoval hojnou štípanou industrii, zvířecí kosti (mamut) a drobné modelace z *hlíny: *koně, *mamuta, rosomáka, *nosorožce, sovu a medvěda (chybí *člověk a *lev). Ve druhém okrsku, který byl rámcově podobný, převažovaly naopak plastiky člověka: čtyři plastiky ženy, dvě plastiky hybridních lidských bytostí a zobrazení muže, provázené lvem, medvědem, sovou a liškou. V okolí velkého balvanu výše po svahu se uhlíkaté *kulturní vrstvy dochovaly v podobě menších došek a vnitřní souvislost byla porušena. Nejvýše po svahu se rozkládalo menší souvislé popeliště a skládka mamutích kostí. Stopy osídlení jsou rozptýleny také kolem menších, do podloží zahloubených ohnišť. Zajímavou situací – snad *konstrukci jednoduché *zástěny – vytvářejí dva velké mamutí femury ležící v prostoru dvou ohnišť a provázené mamutími žebry. Svrchní část stanice tvoří velká sprašová kra posunutá nanejvýš 40 m po svahu, kde se zabořila do mocnějších sprašových vrstev. V této části stanice prozkoumal již K. Absolon velké popeliště a v jeho středu byla v roce 1925 objevena i slavná plastika *Věstonické venuše. Na základě nových výzkumů i původní dokumentace K. Absolona vymezil B. Klíma v tomto prostoru až pět *sídelních celků. Nejvýznamnější je západní *objekt, který podle dokumentace K. Absolona tvořila čoučka kulturní vrstvy s ohništěm uprostřed, kruhovitě vymezená lemem větších kostí mamutů. Mohlo by se tedy jednat o první obydlí z mamutích kostí na našem území. V letech 1948–1950 zkoumal B. Klíma jinou čoučku kulturní vrstvy, až 40 cm mocnou, uloženou v mísovité prohlubni o rozměrech 15x9 m (1. sídelní celek). V menších prohlubních uvnitř leželo pět ohnišť, zpravidla obklopených několika plochými kameny; rovněž celý obvod čoučky místy lemovalo nízké hrazení z kamenů. U středního ohniště se nápadně soustřeďovala štípaná industrie, hrudky *barviva a pálené hlíny. Z téhož objektu pochází i série hrotů z *mamutoviny (*hrot z tvrdých živočišných materiálů). Při západním okraji 1. celku ležela v mělké prohlubni kostra ženy na pravém boku (DV 3), a to v tak skrčené poloze, že se někdy uvažovalo o druhotném pohřbu již částečně vyhnílého těla. Mrtvou chránily dvě mamutí lopatky, k nimž se připojovala polovina mamutí páneve; na

lopatce překrývající lebku byly zesponu vyryty svazky rovnoběžných rýh. Kostí pokrývá křusta červeného barviva, v těsné blízkosti leželo několik řezáků lední lišky a kamenných artefaktů. Podél protilehlého břehu terénní rýhy, v *pleistocénu zavodněné, se v délce 45 m a šířce až 12 m táhla největší skládka mamutích kostí (jeden z Absolonových *kjökkenmöddingů). Nalezené stoličky mohou pocházet až z 85 jedinců, zatímco ostatní kosti nasvědčují počtu 40 mamutů. Většinou ležely kosti volně, pouze některé skupiny žeber, obratlů a *karpálních či tarzálních kostí zachovávaly anatomickou polohu. Ojediněle se na skládku dostaly i kosti *koně, *vlka, *soba a zajíce. Sídlní celek označený jako druhý byl v letech 1951–1952 prozkoumán při břehu v horní části zavodněné rýhy. Byl zahlouben do svahu až do hloubky 80 cm. Vykopáný materiál, zpevněný kameny a utěsněný jílem, tvoří zídku obloukovitě obepínající vnitřní prostor o průměru 6 m. V zídce se zachovalo šest jamek po kůlech, utěsněných kameny, a tři menší jamky ležely v centrální části objektu. Směrem po svahu je patrný náznak vchodu. Celou situaci překrývala *vrstva mamutích kostí a kamenů, zřejmě destrukce nadzemní *stavby. Pod jejím příkrovem leželo uprostřed kulturní vrstvy zahloubené ohniště, obklopené ze tří stran ochranným hlinitým tělesem. Jistě umožňovalo zvýšit žár, jak o tom svědčí vysoký stupeň vypálení výplně. Při proplavení získal B. Klíma z těchto míst 2 200 hrudek vypálené hlíny, včetně různých modelací a zlomků zvířecích plastik. V nejvyšší části stanice prozkoumal B. Klíma zvláštní otopné zařízení, které svou důmyslnou stavbou dále přispělo k poznání vytápěcích technik. Bylo budováno z jílu promíseného sutí. Kostní popel ve výplni zahloubení ukazoval, že se zde topilo mamutími kostmi. Od vstupu se rozbíhaly dva úzké žlábký zajišťující přívod vzduchu. Popeliště v okolí vzniklo nejspíše opakovaným vybíráním popela. Mezi zlomky hliněných plastik ležela i hlavička se čtyřmi otvory, která nápadně připomíná temeno Věstonické venuše. Celkový sled lovné zvěře uvádí Rudolf *Musil v tomto pořadí: mamut (menší mamutí skládky jsou ovšem započítány), liška, zajíc, vlk, kuň a sob. Tento poměr se v různých částech lokality obměňuje: v prostoru skládek dominuje přirozeně mamut nápadněji, zatímco v sídlním prostředí ustupuje spolu s koněm až za menší savce. Antropologické nálezy zahrnují vedle hrobu ženy DV 3 ještě dvě kalvy dospělých jedinců, snad upravené jako číše (DV 1, 2), zbytky dětského hrobu, částečně spálené (DV 4) a ojedinělé lidské kosti, mezi nimiž zasluhuje zvláštní pozornost provrtaný řezák. Většina *kamenné industrie je vyrobena z *pazourku, menší část z *radiolaritu. Moravské *rohovce a *křemen dosáhly vyššího podílu právě ve spodní části lokality a rovněž typologicky se spodní část liší několika aurignacoidními typy. B. Klíma (1963, 1969, 1981) typologicky popsal industrii z dvou sídlních celků ve svrchní a nejvyšší části sídliště, z mamutí skládky a vzorky původně zpracované A. Bohmersem ze střední části. Rydla si zachovávají zastoupení mezi 30–40 %, podíl škrabadel je nižší (12–18 %) a aurignacoidní typy chybí. Poměrně početné (8–26 %) jsou *mikrolity s otupěným bokem, mezi nimiž jsou zvláště nápadné pilky (5–7 %). Mezi kostěnými nástroji jsou nejčastější šídla a mamutovinové hroty s kruhovým průřezem. Charakteristické jsou lopatkovité nástroje z mamutích kostí, ojediněle i z mamutoviny a bohatě zdobené, kyje z mamutích kostí, zahrocená mamutí žebra, hladidla a parohové *kopáče. V umění Dolních Věstonic bezesporu dominuje slavná Věstonická venuše, jejíž tvar simulují další ženská torza, modelovaná z hlíny i řezaná v mamutovině. Antropomorfní motivy postupně přecházejí až do typických zkratk; výjimečná je řezba ženské hlavičky, jeden z prvních známých portrétů. Umění doplňuje *zoomorfní tematika, především ve vypálené hlíně.

Lokalita II: Lokalita Dolní Věstonice II tvoří jedno ze sprašových návrší při úpatí Pavlovských vrchů, které se ve výšce 240 m n. m. zvedá nad řekou Dyjí. Spraš dosahuje maximální mocnosti na samém úpatí, kde se těžila pro výrobu cihel. Známa cihelna, otevřená kdysi při východním okraji obce, přitahovala pozornost vědců od počátku 20. století a postupně se stala klíčovým profilem svrchního pleistocénu střední Evropy; přitom ještě starší sedimenty jsou uloženy v podloží. V roce 1985 byla nad opuštěnou cihelnou zahájena těžba

spraše pro stavbu násypů spodní nádrže na řece Dyji. Tato těžba v následujících třech letech postupně odkryla téměř úplné paleolitické sídliště. Na rozdíl od lokality I tedy bylo možné provést jediný souvislý odkryv velmi rozsáhlé plochy toutéž metodou, i když se tak stalo v podmínkách záchranného výzkumu, a tedy v určité časové tísní. Ukázalo se, že stopy osídlení jsou poněkud méně intenzivní ve srovnání s lokalitou I či s Pavlovem I a také umění je zastoupeno jen velmi skromně, ale zato poskytla lokalita II jedinečný soubor lidských fosilií, a to jak *rituálně pohřbených koster, tak drobných kosterních zlomků a zubů volně rozptýlených v kulturní vrstvě. Výsledky byly nejprve publikovány v sérii článků ohlašujících objevy hrobů, unikátně dochované dřevo, archeologické rozbory sídliště i jeho jednotlivých částí a posléze i ve dvou monografiích. Jedno z ohnišť na západním svahu poskytlo britským paleobotanikům první známé přímé doklady o přípravě rostlinné potravy. Metoda výzkumu a soustavný odběr vzorků pro datování metodou C 14 z jednotlivých sídelních celků umožnil poměrně dobrou představu o chronologickém vývoji velkého sídliště *gravettien. Nejstarší je spodní část lokality v okolí cihelny, kde je osídlení radiometricky datováno mezi 30 000–26 500 let př. n. l. Podobně jako na lokalitě I však i tady odpovídá většina těchto starých dat pouze uhlíkatým čockám a vrstvám, bez přímého archeologického *kontextu. Výše na severním svahu byly prozkoumány tři svérázné sídelní celky s vlastními ohništi; industrie z celku A má vyšší podíl křídových rohovců, radiolaritu a některé archaické rysy v typologii; industrie z celku B představuje standardní gravettskou industrii s rydly, hrotitými *čepelkami a mikročepelkami, avšak vyrobenou z rohovce typu Krumlovský les; industrie z celku C je výrazně mikrolitická a datum z této výškové úrovně lokality dosahuje 30 000 let př. n. l. Celek A je naopak mladší, datovaný až k roku 24 500 př. n. l. a vykazuje rysy pozdního *aurignacien. Nejucelenější soubor nálezů byl získán ze tří velkých sídelních areálů rozložených na temeni lokality a na jejím západním svahu, z nichž každý se skládá z jednotlivých sídelních celků. Hlavní etapě osídlení náleží *horizont vzájemně se respektujících sídelních celků, které vznikly zhruba kolem roku 29 000 př. n. l. (v industrii obvykle převládají rydla a čepelky s otupeným bokem). Časově následuje trojhrob s datem 28 800 př. n. l. Poslední fáze, charakterizovaná sídelním celkem s hrobem muže, je datována kolem 27 500 př. n. l. (je patrný nárůst čepelky s otupeným bokem, zejména mikrolitických). Prvý z velkých areálů (A) je oválný, protažený v severojižním směru po hřebeni návrší. B. Klíma jej dále dělí do tří velkých úseků, z nichž každý zahrnuje síť ohnišť. Jednotlivé sídelní celky nebylo v tomto prostoru možné rozlišit. V jižní (svrchní) části ležel známý trojhrob DV 13–15, níže po svahu pak zlomky lidské kalvy DV 11–12. Další areál (B) je rovněž oválný a sklání se od východu k západu. V tomto prostoru bylo kolem ohnišť možné vyčlenit čtyři až pět sídelních celků. Jeden z nich je nápadný svým zahlobením, další prakticky pravidelným kruhem jamek kolem centrálního ohniště. Ve spodní části byla provedena detailní *prostorová analýza, zaměřená na studium rozložení artefaktů mezi centrem a periferií. Třetí areál (C) leží již na západním svahu a zahrnoval mimo jiné i onen sídelní celek s pohřbem muže DV 16. V přilehlé zavodněné úžlabině, asi 150 m od západního okraje osídlení, se rozkládala skládka mamutích kostí. Dvě data C 14 ukazují, že byla současná s hlavním osídlením lokality II. Výše po svahu leží povrchové lokality IIa a IIb.

Lokalita III: Zřejmě menší lokalita v trati Rajny představuje soubor volně rozmístěných sídelních celků, vzniklých zřejmě ve značných časových odstupech. Již B. Klíma překvapivě doložil při povrchovém průzkumu nejvyšší části lokality předgravettské (aurignacké) osídlení a níže, při záchranných odkryvech vyvolaných terasováním prudkého svahu také několik útržků gravettské vrstvy. Nové výzkumy v letech 1993–1995 odkryly ve spodní části lokality sídelní celek s centrálním ohništěm a shlukem kostí, kamenných artefaktů a terciálních měkkýšů, datovaný k roku 26 500 př. n. l. Jde tedy v rámci *regionu o poměrně mladé osídlení, což podtrhuje i přítomnost atypického *kamenného hrotu s bočním vrubem. Poněkud

výše výzkum odkryl dvě polohy, předgravettskou a gravettskou, v přímé superpozici; mladší z vrstev je datována k roku 27 500 př. n. l.

Lokalita IV a V: Mezolitická sídliště lemující původní tok řeky Dyje, a to v poloze Písky a Zadní písky (lokalita IV), kde byly artefakty získávány sběrem i při výzkumu slovanského pohřebiště, a v bývalé šterkovně (lokalita V), kde byl v rámci záchranného výzkumu zachycen malý objekt s kamennou industrií z období *mezolitu. (Jiří A. Svoboda)

dolnoněmčina (Plattdeutsch), soubor severoněmeckých dialektů při pobřeží Severního a Baltského moře. Odhady hovoří o 8–10 milionů uživatelů, ovlivněných již ovšem ve větší či menší míře i spisovnou němčinou (Hochdeutsch). Ve 12.–16. století byla dolnoněmčina prestižní linguou francou oblasti Baltu (včetně hansovní agendy); po nástupu spisovné (horno)němčiny její význam upadl. (Leoš Šatava)

Ďolové, černošské *etnikum v Senegal, Gambii a Guineji-Bissau; celkem asi 500 000 (odhad z roku 2007). Jazyk patří do západoatlantské skupiny nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci (*zemědělství) a chovatelé skotu, doplňkem je *rybolov a *sběr mořských koryšů. Rodina je rozšířená, usídlení rozptýlené. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších. Většinou vyznávají tradiční *animismus, částečně *islám a *křesťanství. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

dóm (z latiny: *domus*, „dům, příbytek, palác, chýše; rodina, domácnost“):

1. původně každý křesťanský *kostel, později pouze biskupský *chrám s *kapitulou; přeneseně představuje hlavní městský kostel bez ohledu na architektonický typ; (František Čapka)

2. ve speleologii je též termín používán pro rozměrné centrální prostory, obvykle s krápníkovou výzdobou. V západní Evropě jsou některé dómy zdobené malbami z období *mladého paleolitu (*Castillo, *Cognac, *Cussac, Pech Merle atd.), u nás posloužily jako funerální prostory, ovšem v druhotné poloze (Proškův dóm v *Koněpruských jeskyních, Dóm mrtvých v *Mladečských jeskyních). (Jiří A. Svoboda)

domácí násilí, *násilí v rodině.

domácí zvířata, *domestikace.

domácnost, ekonomicky kooperující rezidenční jednotka, velmi často (ne však výlučně) založená na příbuzenských vztazích. Vymezení pojmu domácnost má význam zejména pro výklad některých ustanovení občanského zákoníku. (Marie Dohnalová)

doména (z latiny: *dominium*, „vlastnictví, vlastnické právo; statky panovníka“, později „feudální prvotní velkostatek“):

1. *půda, kterou si přivlastnili *králové *franské říše v *době stěhování národů (tzv. královský majetek); postupně se tento majetek stále více zmenšoval (dědičnost *lén);

2. statky zemských *knížat, rozšířené *sekularizací v období *reformace a od roku 1803 na základě říšských *deputací;

3. státní statek (z větší části pronajímán nebo využíván ve formě státních a vzorových statků ke vzdělávacím účelům). (František Čapka)

doména, internetová, jedinečné označení *počítače nebo sítě počítačů připojených do sítě *internet. Doménové jméno se skládá z několika částí, které jsou odděleny tečkami – například *www.aaanet.org*. Každá z těchto částí nese různou míru konkrétní informace o počítači nebo síti počítačů. Platí, že při čtení doménového jména zprava doleva se postupuje od nejobecnější informace o počítači nebo počítačové síti ke konkrétní. Pravá část doménového jména se označuje jako doména nejvyššího řádu; do této kategorie patří domény *zemí (například *.cz* pro Českou republiku nebo *.fr* pro Francii) a skupin institucí a organizací (například pro vzdělávací instituce *.edu*). Tato část doménového jména je označována také jako doména prvního řádu. Druhá část doménového jména může popisovat konkrétní počítač nebo síť počítačů. Před doménové jméno je předřazena informace o službě (například *www* – *world wide web) a protokolu (například *ftp://*). Doménová jména jsou hierarchicky

uspořádána. Při syntaxi doménového jména se smí použít jen omezená sada znaků kódu ASCII. (Martin Soukup)

doména, kulturní, specifická oblast *kultury, například soubor náboženských představ, soubor představ o rodinných a příbuzenských vztazích nebo představ o vzdělávání apod. (Jaroslav Malina)

doména, specifická (z angličtiny: *domain-specificity*), koncept původně rozpracovaný v *kognitivní psychologii, kde je lidská mysl přirovnávána k *počítači jako stroji, který pomocí speciálních souborů *algoritmů zpracovává *informace a řeší *konkrétní a nikoli obecné úkoly. Lidská mysl je doménově-specifická. Tento koncept našel uplatnění zejména v *evoluční psychologii. Podle evolučních psychologů se lidská mysl skládá z vrozených jednoúčelových modulů, které jsou designovány k řešení konkrétních problémů prostřednictvím *psychických mechanismů vzniklých v průběhu biologické evoluce. Lidská mysl tedy není doménově generální – není univerzálním nástrojem na řešení jakýchkoli problémů. (Martin Soukup)

domestikace (z latiny: *domesticus*, „domácí; rodinný, soukromý, vlastní, tuzemský“), proces, v jehož průběhu člověk modifikuje tělesnou stavbu, fyziologické pochody a chování vybraných biologických druhů rostlin a živočichů vlivem prostředí poblíž lidských příbytků nebo přímo v nich a selektivním křížením. Účelem domestikace je efektivní produkce potravy (maso, mléko, vejce, škrob, cukr) a technologických surovin (*kůže, *vlna, *hedvábí, *len), využití zvířat k práci různého druhu (*koně, indiští *sloni, bojoví *psi), pro zábavu a pro okrasu (květiny, akvarijní ryby, paví peří) a pro naplňování potřeby *společnosti a emocionální vazby na závislý subjekt.

Domestikované druhy mají vlastnosti, díky kterým nejlépe odpovídají požadovaným funkcím – učenlivost, efektivní mateřská péče, vysoká plodnost, dlouhověkost, efektivní *konverze krmiva na žádaný výstup (tažnou sílu, maso, mléko), zajímavý vzhled nebo přehnané juvenilní znaky. Pro domestikaci je vhodná jen nepatrná část biologických druhů. Většina druhů chovaných či pěstovaných v zajetí potřebuje podmínky co nejbližší podmínkám původním. Oproti tomu domestikované druhy mohou přežívat i v podmínkách podstatně odlišných, které jim vnutil člověk. Podle *teorie zamrzlé plasticity může příčina diametrálních rozdílů v domestikovatelnosti druhů spočívat v evoluční plasticitě, respektive zamrzlosti druhů. Druhy evolučně plastické, tj. druhy s dosud nepříliš variabilním *genomem, budou lépe schopny odolávat extrémním podmínkám zajetí, a budou proto domestikovatelné. Druhy evolučně zamrzlé domestikovat nebude možné.

K domestikaci většiny zvířat došlo v různou dobu a většinou na více místech. Nedá se dnes říci, že k zdomácnění došlo jen na místech vyspělé lidské populace, ale spíše tam, kde si to vyžadovala lidská potřeba. První stopy domestikace se podle současných výzkumů objevují již v *magdalénienu střední Evropy, u většiny zvířat však dochází k domestikaci o něco později, v době, kdy nastává klimatické optimum (*klíma).

Domestikovaná zvířata se liší od původních celou řadou znaků. Přesné vymezení hranice mezi domácími zvířaty a zvířaty divokými je u různých druhů různé. U některých zvířat dochází při domestikaci k morfologickým a metrickým změnám, u jiných pouze k metrickým, které však nejsou příliš vhodné k stanovení začátků zdomácnění.

Domestikace ve svém důsledku vedla nejen k změně jejich vlastností, jako je plachost nebo *instinkty nutné pro přežití ve volné *přírodě, čemuž odpovídá i *redukce mozkové kapacity v rozsahu 20–30 %; mění se biorytmy, posilují se některé biologické pochody (vyšší produkce mléka, vajec, monogamní druhy se mohou změnit na polygamní). Domestikace se projevila i na celkovém vzhledu zvířat. Došlo k změnám v celkové velikosti *zvířete a dochází i k změnám některých anatomických znaků, například k redukci *chrupu, utváření obličejové části. Objasnění problému domestikace, hlavně jeho počátku, není u některých zvířat nijak lehké. Jednodušší je u těch zvířat, u nichž dochází vlivem domestikace k nějakým

morfologickým změnám. To jsou například vlci nebo prasata, horší je to již u koní nebo koz a ovcí.

K nejdůležitějším zvířatům domestikovaným v průběhu *pravěku patří: *husa domácí (*Anser anser* f. *domestica*), *kočka domácí (*Felis silvestris* f. *catus*), *koza domácí (*Capra aegagrus* f. *hircus*), *králík domácí (*Oryctolagus cuniculus* f. *domestica*), *kůň domácí (*Equus caballus*), *kur domácí (*Gallus gallus* f. *domestica*), *lama krotká (*Lama glama*), *mezek, *morče domácí (*Cavia porcellus*), *mula, *osel domácí (*Equus asinus*), *ovce domácí (*Ovis orientalis* f. *aries*), *pes domácí (*Canis lupus* f. *familiaris*), *prase domácí (*Sus scrofa* f. *domestica*), *tur domácí (*Bos primigenius* f. *taurus*), *velbloud jednohrbý (*Camelus dromedarius*), *velbloud dvouhrbý (*Camelus ferus* f. *bactrianus*) aj.

Domestikace jako součást základního způsobu obživy se nejdříve odehrála v oblasti *Předního východu. Zde se staly hlavními chovnými zvířaty, charakterizujícími živočišnou výrobu, kozy a ovce. Z jejich divokých předchůdců, ovce kruhorohé *Ovis orientalis* a kozy bezoárové (*Capra aegagrus*), lovených od *pozdního paleolitu, vyšlechtili v 8. tisíciletí př. n. l. obyvatelé zvláště pahorkatin při úpatích dnešních íránských, tureckých a syropalestinských horstev (kraje tzv. „Úrodného půlměsíce“) domácí ovci *Ovis aries* a kozu *Capra hircus*. Hroživě vyhlížejícího, zubru podobného *pratura (*Bos primigenius*) se snad zdařilo ochočit již v 8. tisíciletí př. n. l. obyvatelům poříčních plání na středním Eufratu (Murejbit). Sumerské a babylonské hospodářské záznamy rozlišují u skotu a oslů včetně kříženců zvířata podle stáří a pohlaví (jalovice, prvotelka, býček, býk, kráva, osel, oslice), všímají si však i zdravotního stavu (nemoci, poranění) a případného zahájení výcviku k budoucímu *zápřahu, přenášení nákladů a k jízdě. Chov uvedených tažných i jinak užitkových zvířat byl svěřen pastýřům, kteří rozhodovali v pravidelných vizuálních inspekcích o jejich připouštění, březosti a o pozdějším pracovním zařazení.

Dnes všeobecně známý všežravec, prase domácí (*Sus scrofa*), byl vychován z jednoho ze dvou divokých poddruhů, *Sus scrofa attila* či *Sus scrofa libycus*, obývajících východní Středomoří a Egypt, snad již v 9. tisíciletí př. n. l. s nejstarším dokladem v dnešním jihovýchodním Turecku. Prasatům vyhovuje vlhčí prostředí a jejich výskyt tak signalizuje využití lépe zavodněných *krajín (Tell Avajli) či období s obecně vyššími srážkami. Předpokládá se rovněž, že prasata obtížně snášejí kočovný život a že zvýšené procento jejich zastoupení ukazuje jak na pokročilou sedentarizaci dané populace, tak i na jistou míru urbanizace. Prase se totiž jako všežravec s oblibou živí jako „zametač“, zvláště v sídlištích s větším počtem obyvatelstva, příznačně v raných městských aglomeracích, produkujících obvykle vyšší procento odpadu. Asi od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. výskyt prasat v celé oblasti z dosud neznámých důvodů nápadně klesá.

Vlk (*Canis lupus*) zanechal památku na svou inteligenci i přichylnost k lidem v podobě stálého průvodce lovců a později i pastýřů, ochočeného psa (*Canis familiaris*), a to již od *mladého paleolitu (Palegaura). V *eneolitu poskytoval v některých případech svému pánu doprovod až na onen svět, přičemž dostal dokonce na cestu *kost k ohryzání (Eridu). Předpoklad vyšlechtění různých psích plemen před římským obdobím však asi neodpovídá skutečnosti. V mezopotamském *městě Isinu byly objeveny pohřby psů z počátku 2. tisíciletí př. n. l. nedaleko *chrámu bohyně *lékařství Guly, zřejmě kvůli hojivým účinkům psích slin. Jejich vyobrazení se objevují i na *amuletech, používaných při zahánění polních škůdců (myši a ptáků). Mezopotamské klínopisné tabulky a texty *Starého zákona dokládají existenci hlídacích psů ve městech u bran i v příbytcích. Je zajímavé, že ve městech byli *tolerováni i potulní psi, kteří napomáhali likvidaci uhynulých zvířat. Psi byli rozlišováni podle velikosti, pohlaví a barvy srsti. Lovecké psy velkého vzrůstu nalezneme na *reliéfech asyrských *králů v 1. tisíciletí př. n. l. při dohledávání šípy zastřelených divokých zajíců a kachen.

Z divokých zástupců rodu *Equus* (čeled' koňovitých, řád lichokopytníků) povstal ve 4. tisíciletí př. n. l. domácí osel (*Equus asinus*), v pozdním 3. tisíciletí př. n. l. pak domácí kůň (*Equus*

caballus), nejspíše přichází z východoevropských a asijských *stepí. Lovným zvířetem zůstal neochotitelný osel asijský (*Equus hemionus*). Z kříženců koně a osla byla nejdříve doložena mula (matka klisna, otec osel), poprvé na konci 3. tisíciletí př. n. l. v Íránu. Chov koní, jízda a boj na nich se ve 2. tisíciletí př. n. l. staly příznačnými *atributy „rytířské“ kultury nových řídicích elit předovýchodních společností a všem jim byla věnována velká pozornost. Chetitský odborník Kikkuli zanechal po sobě příručku o chovu koní, z textů z *Nuzi pocházejí *genealogie koňských chovů a v *Ugaritu se vyskytlo i pojednání o koňském lékařství.

Velmi důležitého nosiče a „koráb pouště“, velblouda, známe z naší oblasti ve dvou druzích, velblouda jednohrbého (*Camelus dromedarius*, asijský západ) a dvouhrbého (*Camelus bactrianus*, asijský východ). Oblasti jejich výskytu se překrývají v *Anatólii a na východ odtud až po Kaspické moře. První doklady o chovu ochočeného velblouda pocházejí z konce 3. tisíciletí př. n. l. z *kontextu kultury protoindické. Masově se však začal vyskytovat až v 1. tisíciletí př. n. l., v dobách říší novoasyrské a achaimenovské, kdy jej užívaly zejména ozbrojené síly jako výkonného dopravního prostředku.

Od 3. tisíciletí př. n. l. se při sídlištích starověkých Egyptanů objevovaly úly chovaných včel (*včelařství). Na dvorcích a v zahradách domů byla chována drůbež (slepice, husy, kachny a holubi), o čemž svědčí záznamy o jejich krmení *obilím. Pro drůbež však nebyly až do 4. století př. n. l. stavěny kurníky, přenocovala ve větvích stromů nebo v popelištích. Chov domácích koček se na *Přední východ rozšířil z Egypta, měl však jistý význam pouze v syropalestinské oblasti, nikoli v Malé Asii a v Mezopotámii. (Gabriela Dreslerová, Petr Charvát, Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

domestikační syndrom, *syndrom, domestikační.

domicilium (z latiny: *domicilium*, „příbytek, obydlí, sídlo“), bydliště, byt. (Jaroslav Malina)

dominance (z latiny: *domināre*, „vládnout, ovládat, převládat, dominovat“):

1. [genetika], vztah *alel jednoho *genu. Dominantní alela se fenotypově projevuje i v heterozygotním stavu (*heterozygot), na rozdíl od *alely recesivní; (Jiřina Relichová)

2. [etologie, primatologie], nadřazenost nebo nadřazenost určitých jedinců téhož druhu v sociální struktuře. Dominance je dána celou řadou faktorů: od nadprůměrné velikosti těla či rozhodnosti chování a rychlé reakce až po faktory hormonální a genetické. Dominance je dána typem *hierarchie ve skupině, případně i charakterem vnějšího prostředí. Může mít dlouhodobý charakter, nebo se může měnit podle momentální situace ve skupině. Vysoce postavení, dominantní jedinci mají vždy určité výhody a vysloveně podřízenými členy dané skupiny se stávají za normálních okolností zcela výjimečně; (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

3. [psychologie], osobnostní vlastnost charakterizovaná ovládnutím druhých, sebezprosazováním, nepoddajností; opak: *submisivnost. (Jaroslav Malina)

dominance, neúplná [genetika], vztah *alel jednoho *genu, při němž fenotypový projev *hybrida je mezi fenotypovým projevem dominantního *homozygota a recesivního homozygota. (Jiřina Relichová)

dominantní alela, *dominance.

dominát (z latiny: *dominus*, „pán, hospodář; majitel; vládce, vladař, samovládce, tyran“), římská státní a vládní forma pozdní *antiky, která se vyvinula z *principátu. Zatímco *císař jako **princeps* („první mezi rovnými“) si vybudoval mimořádné postavení na určitých právních formách, jako *dominus* měl moc nad *právem a *zákonem. V období *dominátu* neměli svobodní *občané právo zasahovat do státních záležitostí ani právo na samosprávu ve *městech a na *vesnicích, nýbrž všechna rozhodnutí závisela na císaři a *byrokracii (neexistovali již občané, pouze *poddaní). Novou organizaci *římské říše provedl Dioklecián (284–305). V čele vojska a správy stáli 4 panovníci, 2 starší císaři (augustové) a 2 spolucísaři (caesarové). *Řím jako hlavní město ztratil na významu, centrem se stala tehdejší rezidence císaře (Milán, Ravenna a Trevír na Západě, Antiochie, Konstantinopolis a Níkomédea na

Východě). Vojenská a civilní správa byly odděleny. Počet provincií se zdvojnásobil, aby se mohl lépe prosadit nyní sjednocený daňový systém (*capitatio a iugatio* – „daň z hlavy a půdy“).

Dominát lze označit jako pozdně antický násilný stát, jehož charakter se nezměnil ani po přijetí *křesťanství; když po roce 305 zanikl systém čtyř císařství-panovníků (*tetrarchie*), zůstala říše rozdělena na východní a západní. Obě části se vyvíjely odděleně až do 5. století, kdy *západořímská říše přestala (roku 476) existovat. (František Čapka)

dominikál (z latiny: *dominium*, „vlastnictví, vlastnické právo“), panská *půda, kterou obdělávala *vrchnost za pomoci dvorské čeledi a robotní práce *poddaných; tato půda nebyla zdaňována až do vydání dvou *tereziánských katastrů (1748, 1757). K dominikálu náleželo i samotné šlechtické sídlo, ladem ležící pozemky, pastviny, lesy, vodní toky, rybníky, zahrady a také například právo lovu a rybolovu, právo výčepu, právo stavět mlýny, vybírat clo a *mýto, trhové právo, právo těžby, obchodu apod.; nepatřila k němu však půda poddaných (*rustikál), z té měl zeměpán naturální a peněžní dávky (*census*) a *robotu. (František Čapka)

Dominikánci, obyvatelé Dominikánské republiky ve východní části ostrova Haiti a na malých ostrovech při pobřeží v Antilském souostroví v Karibském moři ve Střední Americe. Žije zde přes 9 milionů obyvatel (odhad z roku 2006); z toho *mulatů 75 %, *černochoů a *bělochoů 25 %; hovoří španělsky. Původními obyvateli byli karibští *indiáni (*Karibové aj.). V roce 1492 přistál u ostrova Haiti Kryštof *Kolumbus, do roku 1775 bylo území španělskou *kolonií. V roce 1822 došlo k násilnému španělskému spojení s republikou Haiti. V průběhu 20. století sílila *lidová fronta a vypuklo několik povstání, která vedla k ustavení samostatné *republiky. Věřící jsou vesměs *katolíci. (Zdeněk Tvrďý)

dominikáni (*Ordo Praedicatorum*), členové katolického *řeholního řádu založeného roku 1216 Domingem de Guzmánem (sv. Dominikem [1170–1221]) jako odezva na *kacířství; v roce 1216 řád schválen *papežem. Oficiální název Řád bratří kazatelů vystihuje jeho poslání; dominikáni se kromě jiného věnují vyučování, bádání, ediční a publicistické činnosti, duchovní péči o studenty a inteligenci.

K hlavním duchovním představitelům dominikánů patří *Albert Veliký a *Tomáš Akvinský, jehož nauka se roku 1342 stala doktrínou řádu a později celé *církve.

Od roku 1231 bývali dominikáni pověřováni *inkvizicí. Základní jednotkou řádu je *konvent vedený voleným *převorem, nadřazenou územní jednotkou bývá *provincie v čele s provinčním převorem (provinciálem). Do čela řádu volí generální *kapitula magistra řádu. V *českých zemích jsou dominikáni od 14. století; svoje *kláštery zakládali především ve větších *městech: v Brně, Českých Budějovicích, Chebu, Jablonném nad Orlicí, Jihlavě, Litoměřicích, Nových Dvorech (okr. Kutná Hora), Olomouci, Opavě, Písku, Praze, Šumperku, Uherském Brodě a v Ústí nad Labem. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

Dominikové, etnikum smíšeného černoško-bělošského původu v malém ostrovním státě Dominica v Malých Antilách jihovýchodně od ostrova Haiti v Karibském moři. Celkový počet je asi 69 000 (odhad z roku 2006), úředním *jazykem je *angličtina. Ostrov osídlený původně karibskými *indiány (*Karibové) objevil v roce 1493 Kryštof *Kolumbus. Počátkem 17. století byl osídlen *Francouzi, v 2. polovině 18. století se jej zmocnili *Angličané (od roku 1783 britskou *kolonií). Teprve od roku 1978 je nezávislým státem v rámci Britského společenství národů. Věřící jsou převážně *katolíci. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

dominium (z latiny: *dominium*, „vlastnictví, vlastnické právo“):

1. původně všechny panovníkovy statky, později feudální panství, velkostatek;
2. (z angličtiny: *dominion*, „nadvláda, převaha“), poloautonomní zámořská država britské říše (první Kanada roku 1867), později název samostatných států existujících v rámci Britského společenství národů; postavení upravil *Westminsterský statut* (1931), kterým byla uznána plná nezávislost a rovnoprávnost dominií (Kanady, Austrálie, Nového Zélandu, Jihoafrické unie, Irska, New Foundlandu) v rámci *Commonwealthu. (František Čapka)

Domorodá americká církev, *Církev domorodých Američanů.

domorodec, původní obyvatel dané oblasti nebo příslušník *národa či *kmene, který na daném území původně žil. Pojem se užívá zejména v oblastech (Afrika, Asie, Austrálie, Severní a Jižní Amerika), které byly v moderní době kolonizovány *Evropany. (Jaroslav Malina)

Domostroj, soubor rad pro život, hospodaření a společenskou etiketu reflektující život *bojarů a kupectva v *Novgorodu na počátku 16. století. Konečná redakce bývá připisována moskevskému protopopu Silvestrovi. Domostroj petrifikuje stav středověké ruské *společnosti, která byla ostře *patriarchální – úloha ženy byla potlačena.

Domostroj byl později chápán jako nástroj *konzervativních sil a v 19. století byl hlavním terčem útoku revolučních kruhů z řad takzvaných revolučních demokratů. Pozdní uplatňování domostrojovských zásad popisují mimo jiné dramata Alexandra Nikolajeviče Ostrovského (1823–1886). (Ivo Pospíšil)

donace (z latiny: *dōnātiō*, „darování, dar“), *veřejný dar majetku (například ve *středověku *kostelu nebo *klášteřu):

1. původně pojem římského práva soukromého i pozdějšího *práva kanonického;
2. v dějinách katolické církve se mluví o dvou donacích: o donaci *Konstantina Velikého (Donatio Constantini) a donaci franského *krále Pipina III. Krátkého (Donatio Pipini). V prvním případě měl *císař darovat *papeži Silvestrovi moc císařskou, věčné panství nad Římem a Itálií a právo nejvyššího soudce. Později se prokázalo, že donační listina je podvrh. V druhém případě Pipin postoupil papeži Štěpánovi II. jako Svatopetrské dědictví území *exarchátu ravennského a Pentapole. (Jaroslav Malina)

Donatello, Donato di Niccolò di Betto Bardi (kolem 1386, Florencie, Itálie – 13. 12.[?] 1466, Florencie, Itálie), italský sochař; jeden z nejvýznamnějších představitelů rané italské *renesance. V *mramoru, *bronzu a ve *dřevě vytvořil nový typ vznešené krásy postavy v sepětí s jejím vnitřním životem a charakterem (například *David*; *Máří Magdaléna*). Dvě z jeho nejznámějších děl – *Atys-Amorino* a *David*, obě z Bargella ve Florencii – jsou založena na antických vzorech a přitom u nich lze rozlišit mezi čistě intelektuálním, respektive programovým klasicismem a klasicismem jako dobovým slohem.

Stěží je možné jednotlivě vyjmenovat četné výtvarné vzory, které předcházejí Donatellovu dílu *Atys-Amorino*. Postava má vpředu stažené kalhoty, které genitální oblast nejen zdůrazňují, ale zároveň otevřeně nabízejí. Kromě toho má křídla, stejně jako *Eros, a zašlapuje hada, podobně jako mladý *Herkules. Tato postava stylově odpovídá římským bronzovým plastikám, má však zčásti osobitou výzdobu, příznačnou jen pro imitaci. Dílo se tak nakonec staví na odpor nejen morálnímu, nýbrž i estetickému pojetí své doby. V této provokaci spočívá ale jeho erotika.

David je zcela jiný. Tomuto dílu posloužila za vzor helénistická a římská ztvárnění *Herma; tělo je kombinací pevnosti a pružnosti, neznámou od doby zániku *pohanství. Navzdory *atributům, jako jsou klobouk a meč, které často specifikují postavu a někdy mohou zdůrazňovat její erotický náboj, se tato postava vyznačuje sebeovládáním zapovídajícím jakékoli sexuální narážky. (Jaroslav Malina)

donatisté, raná severoafrická křesťanská *sekta, která vznikla za pronásledování *křesťanů počátkem 4. století. Název sekty pocházel od jména jejího vůdce, kartaginského *biskupa Donāta. Donatisté byli stoupenci náboženské přísnosti a vyžadovali odsouzení odpadlíků. Hlásali, že v lůně církve není místa pro hříšníky a opravdovou *církev představují pouze „synové mučedníků“. Arelatský církevní *koncil v roce 314 odsoudil donatisty jako odpadlíky.

Donatisté vesměs odmítali soukromé *vlastnictví, nezřídka se uchýlovali i k *rituálním *sebevraždám. *Radikální odnoží sekty byli *agonistikové. (Jaroslav Malina)

donátor (z latiny: *dōnāre*, „darovat, obdarovat“), dárcce, bohatý jedinec, který za svého života nebo v závěti věnoval *kostelu či *klášteru majetek, obraz nebo vybavení ke stavebnímu či uměleckému zvelebení konkrétního místa, a to zpravidla ze zbožného slibu (**ex voto*) nebo jako poděkování za záchranu či pomoc. V *gotice býval zobrazen jako malá klečící postava, v *baroku je uváděn jménem (například na soklu soch nebo v rohu vitráže) spolu s tzv. darovacím nápisem (někdy i s rodinou). (František Čapka)

Dongen, Kees van (26. 1. 1877, Delfshaven u Rotterdamu, Nizozemsko – 28. 5. 1968, Monte Carlo, Monaco), nizozemský malíř a grafik; představitel *fauvismu, posléze přešel k *expresionismu. Věnoval se hlavně ženskému *aktu a portrétnímu umění. (Jaroslav Malina)

dongsonská kultura, *kultura, dongsonská.

dopisy [starověká Mezopotámie], důležitý prostředek *komunikace mezi osobami. Psány na hliněné tabulky, existují i zmínky o dopisech na *papyru a *pergamenu; tento materiál se v *Mezopotámii nedochoval. Formát tabulek a způsob rozvržení textu podléhal v průběhu vývoje změnám. Dopisy určené praktické komunikaci jsou psány zběžným kurzívním písmem, užívají hovorového jazyka. Obsah dopisů je různý (dochovala se korespondence soukromá i úřední), jejich *interpretace bývá obtížná vzhledem k nedostatku *informací o bližších okolnostech jejich vzniku. Úvodní fráze dopisu nejčastěji zní: „Tomu a tomu řekni! Takto praví ten a ten.“ Následoval pozdrav s přáním pozhřebání. V královských a úředních dopisech pozdrav nebývá. Forma i obsah pozdravu podléhaly změnám a byly závislé na sociálním postavení pisatele a adresáta. Následoval vlastní text dopisu. Dopisy z královské kanceláře panovníků I. dynastie z *Babylonu obvykle opakovaly znění dopisu, na nějž reagovaly. Dopis byl ukončen závěrečnou formulí.

Nejdůležitější známé soubory dopisů: sumerské dopisy; nejstarší doklady pocházejí ze Šuruppaku (Fára, 26. století př. n. l.), největší množství sumerských dopisů pochází z období III. dynastie z Uru (21. století př. n. l.). Kromě dopisů sloužících praktické komunikaci (poslední z období *vlády Lipit-Ištara, 20. století př. n. l.) se dochovaly tzv. dopisy *bohům, královské dopisy, ale i některé soukromé dopisy, které byly tradovány v písařských *školách až do období starobabylonského (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.). Zřejmě tvořily součást výuky *pisařů a pro svou vytříbenou formu byly vzorem epistolografické tvorby. Obsahem sumerských dopisů bohům bývá prosba o pomoc v různých životních nesnázích, dopisy vykazují stylistické shody s nářky nad osobním neštěstím, *hymnami a *modlitbami. Tabulky s textem dopisu bývaly pokládány v *chrámech k nohám sochy božstva nebo zbožnělého panovníka. Sumerké královské dopisy pocházejí od panovníků nebo jsou adresovány panovníkům III. dynastie z Uru a I. dynastie z Isinu. Obsahují řadu údajů o politických a historických událostech konce 3. a počátku 2. tisíciletí př. n. l. Protože se dochovaly jen v opisech ze starobabylonského období, je jejich hodnota jako historického pramene sporná.

Akkadské dopisy; dochovaly se z období staroakkadského až pozdně babylonského (2. polovina 3. tisíciletí – 2. polovina 1. tisíciletí př. n. l.), byly nalezeny i mimo vlastní území Mezopotámie. Nejdůležitější soubory akkadských dopisů: a) Starobabylonské dopisy z období I. dynastie z Babylonu a zejména vlády *Chammurapiho jsou jedním z nejcennějších pramenů pro dějiny této epochy, b) Dopisy z *Mari. c) Dopisy z *Tell el-Amarny. d) Dopisy staroasyrských obchodníků z *Káneše. e) Novoasyrské dopisy z *Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive. Obsahově se dotýkají různých aspektů politického i náboženského života, ale i praktických každodenních problémů. I z novoasyrského období pocházejí tzv. dopisy bohům. Jsou to zejména zprávy asyrských panovníků bohu *Aššurovi, ostatním bohům *města Aššuru a jeho obyvatelům o průběhu a výsledku válečných tažení. Tyto dopisy psané živým a poetickým stylem byly zřejmě určeny k četbě kněžstvem a shromážděným obyvatelům města Aššuru. Byly jakými zprávy o plnění královských povinností vůči bohu. Objevuje se zde i nový druh dopisů, které byly adresovány některým asyrským panovníkům (zejména *Asarhaddonovi a Aššurbanipalovi) jejich dvorními písaři, haruspiky, zařikávači, lékaři atd., kteří v nich poskytovali panovníkovi různé rady a

informace. V Ninive byly nalezeny i novoasyrské kopie korespondence středobabylonských a středoasyrských panovníků. Z novoasyrského období pochází rovněž dopis *Gilgameše jakémusi panovníkovi, který společně s dopisem *Sargona Akkadského ze starobabylonského období představuje jediný jistý doklad existence fiktivních ryze literárních dopisů ve starověké Mezopotámii nemajících žádný vztah k náboženské ani politické praxi. (Jiří Prosecký)

Dopisy tmářů (latinsky: *Epistolae obscurorum virorum*), satirický hanopis proti *humanismu z let 1515–1517; skupinka humanistů sepsala tyto Dopisy jako předstíranou odpověď *dominikánů na spis Johanna Reuchlina (1455–1522) *Epistolae clarorum virorum* (Dopisy slavných mužů) k podpoře v jeho boji proti kolínským dominikánům. (František Čapka)

doplňkové zuby, *zuby, doplňkové.

doplňky, oděvní [starověký Přední východ], dotvářely šat funkčně i výtvarně. Vedle *pokryvek hlavy, *obuvi a punčoch jde především o opasky a pásy, *jehlice a *spony, které udržovaly aranžovaná roucha na těle v žádoucím tvaru, různé měšce a vaky na drobnosti a cennosti, které chtěl mít uživatel při sobě a konečně *šperky a ozdoby. Nejstarší suknice se ovinovaly kolem těla a vrchní cíp nakonec v pase zastrčil pod spodní vrstvu *tkaniny. Tento neforemný honzík nahradily v náročnějším provedení samostatné pruhy látky nebo *kůže, tedy pásy. Kromě praktické hodnoty měly patrně ještě symbolickou hodnotu, protože jimi bývali v polovině 3. tisíciletí př. n. l. „oděni“ jinak zcela nazí obětníci, přinášející *votivní dary (v kultovní a symbolické podobě přežívá až do 1. tisíciletí př. n. l.). Pásy měly rozličné podoby: jednoduché uvazované stuhy a šňůry, jejichž převislé konce bývaly ukončeny třásněmi či třapci; široké řemeny, eventuelně široké, jednoduše zavinované pruhy tkaniny, přes něž se ještě háčky, sponami a přezkami upínaly úzké řemeny. Jak pásy, tak jejich uzávěry bývaly bohatě zdobené: tkanými vzory (provedenými patrně rypsovou vazbou), výšivkami, aplikacemi, kováním, tepanými kovovými nášivkami. Z *Urartu konečně známe pásy celokovové s bohatým tepaným dekorem. Za pásek se zasunovaly *zbraně, přichycovaly pracovní *nástroje, *amulety, případně jiné předměty s apotropaickou funkcí, *symboly *úředníků a *kněží (Iz 22,21; Ex 28,4.8.39; Da 10,5). Za pasem se konečně nosily i různé tašky (na chléb u dělníků) a měšce s cennými věcmi nebo kosmetickým náčiním. Zdobené pásy sloužily rovněž jako *platidlo. Výrazným oděvním doplňkem byly dále kamaše (známé především z 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. z Malé Asie) a punčochy. Jednobarevné, sladěné s vlastním *oděvem i bohatě vzorované se nosily zejména ke krátkým suknicím zřejmě v chladnějších obdobích roku, případně v asyrském vojsku při výpravách do méně hostinných *krajín. (Jana Součková)

doprava, *transport.

Doran, Glen Harold (narozen 19. 6. 1950), americký antropolog a archeolog; profesor na Florida State University v Tallahassee ve Spojených státech amerických. Zabývá se paleodemografickými otázkami; při analýze lidských kosterních pozůstatků a artefaktů využívá moderní analytické metody: řádkovací elektronovou mikroanalýzu, protonově indukovanou rentgenovou emisní analýzu, neutronovou aktivační analýzu.

Vedl výzkumný projekt ve *Windoveru na Floridě, kde bylo odkryto paleoindiánské pohřebiště z doby před 7 000 až 8 000 lety; díky příhodnému prostředí zůstal v některých *lebkách zachován *mozek s *buňkami, v jejichž jádrech se nacházela dosud nejstarší známá *kyselina deoxyribonukleová z buněk člověka (Doran, G. H. – Dickel, D. N. – Ballinger Jr., W. E. – Agee, O. F. – Laipis, P. J. – Hauswirth, W. W., Anatomical, Cellular and Molecular Analysis of 8,000-yr-old Human Brain Tissue from the Windover Archaeological Site [Anatomická, buněčná a molekulární analýza 8 000 let staré lidské mozkové tkáně z archeologického naleziště Windover]. *Nature*, 323, 1986, 6091, 803–806). (Jaroslav Malina)

dormitář (z latiny: *dormire*, „spát; zahálet“), společná ložnice v *klášteře. (Josef Unger)

Dórové (řecky: *Dóroi*, latinsky: *Dori*), jedno ze tří hlavních etnik starověkého Řecka (spolu s *Aióly a *Ióny), které vytvořilo pevné rodové a kmenové svazky na základě tradičního zemědělsko-pasteveckého hospodaření v severozápadní části Řecka a na Peloponnésu. Byli poslední etnickou skupinou, která ovlivnila charakter Řecka. V nárazových vlnách zaútočili na mykénské Řecko, od konce 12. století př. n. l. z illyrské oblasti Balkánského poloostrova. Jejich výhodou byly železné *zbraně. Usadili se nejprve v Thesálii a poté na Peloponnésu. Zde vzniklo jejich nejvýznamnější středisko *Sparta (v 7. století př. n. l.). Odtud jejich *kolonizace pokračovala i na ostrovy v Egejském moři, zejména na *Krétu a *Kypř a také do *Malé Asie, kde po nich byla pojmenována *krajina Dóris.

Dórové poměrně rychle asimilovali s ostatními *řeckými etniky a podíleli se na zformování řecké společnosti ve *starověku (viz též *Spartané). Jejich jménem byl označen monumentální, ale funkčně strohý architektonický řád, v němž se od konce 7. století př. n. l. stavěly velké *chrámy na řecké pevnině (Diův chrám v *Olympii, Apollónův chrám v Delfech a Parthenón v Athénách). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

dorsalis (z latiny: *dorsālis*, „zádový, zadní“), dorzální, hřbetní, opak *ventrální, břišní; při vzpřímené postavě (jako u člověka) zadní (latinsky: **dorsum*, -i, n., „záda, hřbet“). (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

dorsetská kultura, *kultura, dorsetská.

dórský sloh, *sloh, dórský.

dorsum, -i, n., záda – zadní strana *hrudníku, hřbet. Horní hranice zad probíhá od *protuberantia occipitalis externa* a *linea nuchae superior* *kosti týlní k *processus mastoideus* *kosti spánkové, odtud k *akromiu *lopatky, přes její dolní úhel ke *crista iliaca* *kosti pánevní a podél okrajů *kosti křížové k *apex ossis sacri*. Krajiny zad (*regiones dorsales*) vytváří pásovitá krajina páteře (*regio vertebralis*), přecházející do zadní krční krajiny (*regio cervicis posterior* – *regio nuchalis*). *Regio scapularis* odpovídá polohou i rozsahem lopatce. Od 12. *žebra ke *crista iliaca* *kosti pánevní se rozprostírá bederní krajina (*regio lumbalis*). (Ladislava Horáčková)

dorsum linguae, hřbet *jazyka, je horní plochou jazyka. Na hřbetu jazyka běží ve střední rovině podélná brázda (**sulcus medianus linguae*) a na rozhraní mezi kořenem a tělem se nachází rýha, tvaru písmene „V“, otevřená směrem dopředu (**sulcus terminalis*). V hrotu této rýhy je drobná prohlubeň (**foramen caecum linguae*), což je místo, kudy za embryonálního vývoje sestupoval základ štítné *žlázy. Za *sulcus terminalis* je na kořeni jazyka rozprostřena lymfatická *tkáň, která se souborně označuje jako *mandle jazyková (**tonsilla lingualis*). (Lenka Vargová)

dorsum pedis, hřbet nohy, nárt. (Ladislava Horáčková)

dorsum sellae, opěradlo „tureckého sedla“ na těle kosti klínové (**os sphenoidale*). (Ladislava Horáčková)

dorzální, **dorsalis*.

dospělost [primatologie, antropologie], označení reprodukční, respektive biologické dospělosti *primátů v případě, že samice jsou schopny být oplozeny a donosit plod a samci produkují životaschopné *spermie. Velmi důležitá je však sociální dospělost, která u samic většinou nastává jen o něco později než dospělost reprodukční, u samců je tento posun mnohem výraznější a může být spojen se značnými morfologickými změnami. U obou pohlaví je prokázán výrazný vliv steroidních *hormonů, zejména glukokortikoidů a *pohlavních hormonů.

Sociální dospělosti dosahuje jedinec až v případě získání sociálního *statutu dospělého jedince a nezbytného zařazení v sociální *hierarchii. V této fázi *reprodukce je tvorba *pohlavních buněk pravidelná a kvalitní. U člověka bývá tento přechod do skupiny sociálně dospělých potvrzován různými *rituály dospělosti (**iniciace*). (Václav Vančata, Marina Vančatová)

Dostojevskij, Fjodor Michajlovič (11. 11. 1821, Moskva, Rusko – 9. 2. 1881, Petrohrad, Rusko), ruský prozaik a publicista; nejsvětovější ruský spisovatel. Autor románů, z nichž vynikají *Prestuplenije i nakazanije* (Zločin a trest, 1866) a *Brat'ja Karamazovy* (Bratři Karamazovovi, 1879–1880), nesmiřitelný kritik evropského Západu a jeho kapitalistického systému, stejně jako zásadní odpůrce *ateismu a revolučního *socialismu, i když sám mu v mládí podléhal a pochybností se nezbavil vlastně nikdy; výrazně náboženský autor ruské literatury.

*Láska je v jeho pojetí osudová, často destruktivní vášeň: podstatné místo v jeho dílech zaujímá osudová žena (femme fatale) přinášející neklid a rozvracející lidské životy, proti níž staví ženu-světici, která nese tíhu tohoto světa. (Ivo Pospíšil)

dotace (z latiny: *dōtare*, „vybavit, věnem opatřit; dát údělem“), forma poskytnutí určitého množství finančních prostředků, nejčastěji ze *státního rozpočtu nebo také z územního rozpočtu. Může a nemusí být stanovena na *konkrétní účel. (Marie Dohnalová)

dotace, státní, finanční částka poskytovaná podnikům a organizacím na částečné krytí určitých potřeb; *státní výdaje. (Marie Dohnalová)

Douglasová, Mary (25. 3. 1921, San Remo, Itálie – 16. 5. 2007, Londýn, Anglie), britská antropoložka; představitelka *strukturální a *symbolické antropologie. Vytvořila originální koncepci, spojující východiska strukturální a symbolické antropologie, založenou na předpokladu, že *symbol získává svůj význam prostřednictvím vztahu, který zaujímá k jiným symbolům v nějaké struktuře. Mary Douglasová během *druhé světové války sloužila jako civilní pracovnice v Belgickém Kongu (Zaire). Od roku 1946 studovala pod vedením Edwarda Evanse-Pritcharda *antropologii na *univerzitě v Oxfordu; doktorát získala v roce 1951. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století uskutečnila svůj první terénní výzkum u kmene Lele v Kongu. Po krátkém působení v Oxfordu v roce 1951 přednášela až do roku 1977 na University College v Londýně. Poté odešla do Spojených států amerických, kde byla zaměstnána jako vědecká pracovnice v Russel Sage Foundation v New Yorku, soukromé neziskové organizaci sponzorující výzkum v sociálních vědách. V roce 1981 se stala profesorkou humanitních věd na Northwestern University. Po dvou letech strávených v Princetonu se v roce 1988 vrátila do Velké Británie.

Mary Douglasová se obdobně jako francouzský sociolog Émile *Durkheim (1858–1917) snažila pochopit vztah mezi symbolickými klasifikačními systémy a sociálními vztahy. Byla přesvědčena, že organizace lidského vědění odráží základy sociální existence člověka. Při terénním výzkumu u kmene Lele zaznamenala, že jeho příslušníci velmi striktně oddělují předměty, chování, vztahy a potraviny, jež jsou pokládány za *nečisté (*hama*), od čistých (*buhonyi*). Nešlo o pouhá hygienická pravidla, ale o rozsáhlý a sofistikovaný symbolický klasifikační systém zahrnující náboženské i *sekulární znaky a vytvářející bipolaritu čistého a poskvrněného, lidského a zvířecího, mužského a ženského nebo domestikovaného a divokého, která organizuje sociální život. Za své východisko si zvolila ve studii *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Čistota a nebezpečí: Analýza pojmu poskvrnění a tabu, 1966) „špínu“, která nepředstavuje jedinečný izolovaný fenomén, ale je vedlejším produktem systematické sociální aktivity a doprovodné symbolické klasifikace. Tam, kde je „špína“, je rovněž systém předpokládající řád i porušení tohoto řádu. „Špína“ tak reprezentuje podle Mary Douglasové univerzální morální symbol vyznačující hranice mezi sociálními kategoriemi. Tezi o souvislosti mezi typem *kosmologie a sociální a politickou organizací dané *kultury rozvinula v knize *Natural symbols* (Přirozené symboly) z roku 1970. Zdůraznila, že sociální angažovanost a *odpovědnost se může uskutečňovat pouze prostřednictvím příslušné symbolické a rituální formy. Společnost bez symbolického výrazu je proto nemožná. Relativizace a rozklad kosmologické klasifikace doprovází zároveň rozpad věrohodnosti sociálních vazeb ústící do anomie. Na druhé straně čím méně je společenský život organizován, tím elementárnější jsou jeho symbolické klasifikační systémy. Podle Mary

Douglasové se každé kulturní společnosti snaží symbolickým jazykem udržet a legitimovat své vnitřní uspořádání a současně vymezit hranice vůči okolí, které vyjadřují její svébytnost a sebeepochopení. Tyto dvě klasifikační aktivity a symbolické dimenze kultury nazývá Mary Douglasová metaforicky „mřížkou“ (*grid*) a „skupinou“ (*group*). Souhra mezi symbolickou rétorikou „mřížky“ a „skupiny“ udržuje stabilitu společenského systému. Kosmologické klasifikační systémy a kategorie se vyznačují na první pohled značnou proměnlivostí. Mary Douglasová, která se pokusila vnést do přehledu rozmanitých světových kosmologií řád, rozlišila především tři typy společností vytvářející svébytné a vzájemně odlišné kosmologické systémy: (1) *společnost se silnou mřížkou a skupinou (strong grid and group)* vyznačující se sklonem k rozvinuté *hierarchii, *klasifikaci a *holismu; (2) tzv. *malá skupina (small group)*, společnost se silnou skupinou a slabě rozvinutou mřížkou; (3) *společnost se silnou mřížkou (strong grid, tzv. Big Man system)*, která se člení na úzkou elitní individualizovanou vrstvu s hérojskými rysy (*ego-focused grid, heroic society of competing Big Men*) a na heterogenní neuspořádanou masu klientů. V knize *Risk and Culture* (Nebezpečí a kultura, 1982), kterou vydala společně s Aaronem Wildavským, poukázala na paranoidně militantní charakter amerických environmentalistických hnutí. Mary Douglasová získala řadu čestných doktorátů a v roce 1992 jí byl udělen Řád britského impéria. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Douglass, Andrew Ellicott (5. 7. 1867, Windsor, Vermont, USA – 20. 3. 1962, Tucson, Arizona, USA), americký astronom a fyzik; ředitel Steward Observatory na University of Arizona v Tucsonu. V letech 1913 až 1929 vyvinul *dendrochronologickou metodu, jež se užívá k sledování přírůstků dřevin (letokruhů) a jejich charakteristik závislých na *klimatu.

Podle těchto charakteristik lze datovat stromy, dřevěné předměty a stavební pozůstatky z pravěkých a středověkých i mladších *lokalit v určitých zeměpisně ohraničených oblastech; za optimálních okolností s přesností na jeden rok. Dendrochronologie se též využívá ke korigování dat získaných *radiokarbonovou metodou. (Jaroslav Malina)

Douglasův prostor, **excavatio rectouterina*.

dovednost, pohybová, motorickým učením získaná způsobilost, předpoklad správně, rychle a úspěšně řešit pohybový úkol. Motorickým dovednostem se učíme od dětského věku v průběhu celého života. Schopnost učit se téměř neomezené škále pohybových dovedností je jedním ze základních znaků lidské motoriky. Rozlišují se dovednosti základní (lokomoční pohyby, pohyby související s běžným životem), pracovní (spojené s konkrétní profesí), sportovní (potřebné pro provozování konkrétní sportovní disciplíny) a jiné. (Josef Pavlík)

Downův syndrom, *syndrom, Downův.

dóže (z italského: *doge*, „dóže [počeštěný tvar italského titulu]“; z latinského: *dux*, „vůdce; náčelník“), od roku 809 v benátské republice a od roku 1339 v janovské republice označení pro volenou hlavu státu na úrovni *vévody. V Benátkách byl volen z řad *šlechty a jeho *úřad se stal základem téměř monarchistické moci. Od 12. století byly jeho pravomoci stále více omezovány rozhodnutími *signorie. Po roce 1310 byl podřízen kontrolní a trestní pravomoci rady deseti (soudního úřadu *republiky) a od pozdního *středověku se omezil pouze na reprezentativní funkci (v roce 1797 rozhodnutím *Napoleona I. Bonaparta titul v souvislosti s vytvořením republiky Benátky zanikl). V Janově byl dóže po změně v *ústavě (1528) volen každé dva roky z řad šlechty a bohatých občanů (plnil převážně reprezentativní funkci). V roce 1797 byl poprvé zrušen a po krátkém obnovení v letech 1802–1805 pak tento titul zanikl definitivně. (František Čapka)

dožínky (též dožatá, obžínky, ožinek, požnivky atd.), slavnostní ukončení sklizně *obilovin s obřadným poděkováním za úrodu, obvykle provázené náboženskými *rituály. Konkrétní podoba oslav se v *prostoru a *čase liší, bývají však vzájemně propojeny *symbolikou hojnosti a *plodnosti, motivy *slunce a *země, rituálním charakterem posledních úkonů právě končící sklizně.

V lidové tradici se setkáváme s různými *magickými rituály, z nichž některé ještě děkují za úrodu a jiné již směřují k zajištění dobré sklizně dalšího vegetačního cyklu. Ústředním *artefaktem slavností bývá dožínkový věnec a obilný dožínkový snop. Obřadní průvod je přiváží z pole a slavnostně předává hospodáři nebo správci statku. Následuje hostina s *hudbou, *tancem, výslužkou či mzdou pro žence. *Zvyky lidové obřadnosti (především v katolickém kontextu) mnohdy doprovázelo církevní poděkování, jehož tradice byla v našem kulturním okruhu v průběhu minulého století výrazně potlačena (a nahrazena motivy symbolizujícími socialistické zemědělství), po roce 1989 se na některých místech křesťanské oslavy dožínek opět obnovují.

Slavnostní ukončení práce není výsadou *žní, setkáváme se s ním i při jiných příležitostech: senoseči, vinobraní, sklizni *brambor, chmele, *lnu atd. Podobná obřadní symbolika se mnohdy vyskytuje při dokončení stavby domu, společné obecní práce, výlovu rybníka nebo jako slavnostní závěr výroby pálenky. V současnosti se můžeme setkat s různými dožínkovými slavnostmi či průvody, které jsou spíše inscenovanou atrakcí či spolkovou snahou oživit dávné *tradice. Dožínková slavnost v původním slova smyslu mnohdy zahrnuje větší množství námezdních ženců, kteří mohou být zdaleka, je však do velké míry vázána na lokální zemědělskou pospolitost. (Viz též *zemědělství.) (Jana Válková)

dragonáda (z francouzštiny: *dragonade*, „dragonáda“; od *dragon*, „dragoun; drak, saň“), násilná *rekatolizace prováděná ve Francii v době *vlády krále Ludvíka XIV. (1638–1715) po zrušení *ediktu nantského (1685); spočívala také v nuceném ubytování (tzv. kvartýrování) a plném zaopatření vojenských jednotek (většinou jízdních – „dragounů“) obyvatelstvem postižených *vesnic. V *českých zemích se kvartýrování realizovalo v pobělohorské době. (František Čapka)

dráha epikritického čítí, přímá somatosenzorická, fylogeneticky mladá *nervová dráha se silně myelinizovanými nervovými vlákny. Přivádí jemně diferencované hmatové *informace (hmatové rozlišení kvality předmětů – tvar, velikost, konzistence apod.). Z končetin a *trupu, které jsou inervovány míšními *nervy, probíhá dráha epikritického čítí jako *tractus spino-bulbo-thalamo-corticalis*. Prvními *neurony jsou *pseudounipolární nervové buňky spinálních *ganglií, jejichž periferní raménka jdou cestou míšního nervu a centrální raménka vytvářejí v *míše *fasciculus gracilis*. Druhé neurony jsou uloženy v prodloužené míše v **nucleus gracilis* a **nucleus cuneatus medialis*. *Axony neuronů z těchto jader běží ke střední rovině jako *fibrae arcuatae internae*, kříží se v **decussatio lemniscorum* a utváří základ **lemniscus medialis*, který končí ve specifických jádrech *thalamu. *Neurony třetích neuronů uložených v thalamu probíhají jako **tractus thalamocorticalis* do senzorické *oblasti kůry mozkové (dle *Brodmanna area 1, 2, 3). Epikritické čítí z oblastí inervovaných *hlavovými nervy probíhá cestou *tractus trigemino-thalamo-corticalis*. Prvními neurony jsou *pseudounipolární *buňky senzorických *ganglií hlavových nervů (**nervus trigeminus*, **nervus facialis*, **nervus vagus*). Druhé neurony jsou lokalizovány v **nucleus sensorius principalis nervi trigemini* v **pons Varoli*, odkud jdou nervová vlákna k třetím neuronům ve specifických jádrech thalamu, z nichž vystupuje *tractus thalamocorticalis* do senzorické *oblasti *kůry mozkové. (Lenka Vargová)

dráha propriocepce, nepřímá somatosenzorická *nervová dráha. Přivádí informace z pohybového aparátu (svalů, šlach, kloubů) do *mozečku, kde jsou zpracovávány a předány prostřednictvím motorických jader *thalamu do *kůry mozkové. Z různých částí těla se do mozečku dostávají proprioceptivní *informace rozdílnými cestami. Pro dolní končetiny a *trup jsou prvními neurony propriocepce pseudounipolární *buňky spinálních *ganglií, jejichž periferní raménka jdou cestou míšního *nervu a centrální vstupují do *míchy a končí u druhých neuronů v **nucleus thoracicus*. *Axony neuronů z tohoto jádra běží do mozečku jako **tractus spinocerebellaris anterior et posterior*. Propriocepce z horních končetin slouží jako první neurony pseudounipolární buňky spinálních ganglií, jejichž centrální raménka se

přidávají k **fasciculus cuneatus* v zadním provazci míšním a končí u druhých neuronů v **nucleus cuneatus lateralis*, odkud vystupuje do mozečku *tractus bulbo cerebellaris*. Propriocepci z oblastí inervovaných hlavovými **nervy* slouží jako první neurony pseudounipolární **buňky* v **nucleus tractus mesencephalicus nervi trigemini*, jejichž centrální raménka směřují do mozečku jako *tractus trigeminocerebellaris*. Ve spinálním mozečku jsou proprioceptivní informace zpracovány, vyhodnoceny a předány prostřednictvím *tractus cerebellothalamicus* do motorických jader thalamu, odkud jdou nervová vlákna jako **tractus thalamocorticalis* do motorických **oblastí kůry mozkové* (dle **Brodmanna area 4, 6, 8*). (Lenka Vargová)

dráha protopatického čítí, přímá somatosenzorická, fylogeneticky stará **nervová dráha* s málo myelinizovanými nervovými vlákny. Přivádí do **kůry mozkové* nediferencované hmatové **informace* (hrubá kožní citlivost, teplo, chlad, tlak, bolest). Z končetin a trupu, které jsou inervovány míšními **nervy*, probíhá dráha protopatického čítí jako *tractus spino-thalamo-corticalis*. Prvními neurony jsou pseudounipolární **buňky spinálních *ganglií*, jejichž periferní raménka jdou cestou míšního **nervu* a centrální končí v **míše* u druhých neuronů v **nucleus proprius*. **Axony* neuronů z tohoto jádra se kříží a běží jako **tractus spinothalamicus* do specifických jader **thalamu*. **Neurony* třetích neuronů uložených v thalamu probíhají jako **tractus thalamocorticalis* do sensorické **oblasti kůry mozkové* (dle **Brodmanna area 1, 2, 3*). Protopatické čítí z oblastí inervovaných hlavovými **nervy* probíhá cestou *tractus trigemino-thalamo-corticalis*. Prvními neurony jsou pseudounipolární **neurony sensorických *ganglií hlavových nervů (*nervus trigeminus, *nervus facialis a *nervus vagus)*. Druhé neurony jsou lokalizovány v **nucleus tractus spinalis nervi trigemini* v prodloužené míše, odkud jdou nervová vlákna k třetím neuronům ve specifických jádrech thalamu, z nichž vystupuje *tractus thalamocorticalis* do sensorické oblasti kůry mozkové. (Lenka Vargová)

dráha, motorická, descendentní projekční **nervová dráha*, převádí výstupní **informace* z motorických **korových oblastí* nebo center **reflexů* v nižších etážích **CNS* směrem k efektoru. Motorické dráhy se skládají z **visceromotorických, somatomotorických a branchiomotorických *neuronů*. Visceromotorické dráhy řídí činnost vnitřních orgánů a vytvářejí autonomní **nervový systém*. Somatomotorické dráhy ovlivňují činnost příčně pruhovaného svalstva, přičemž volní hybnost (pohyby chtěné, jemné, přesné, spojené s řečí, se složitými pracovními úkony apod.) jsou řízeny přímými **motorickými dráhami* a pohyby mimovolní (reflexní pohyby, například k udržení vzpřímené polohy těla, k obraně) jsou řízeny nepřímými motorickými dráhami (včetně drah **mozečku*). Motorické dráhy představují ve svém souboru složitý řídicí mechanismus, jehož činnost je vzájemně koordinována a několika zpětně-vazebnými okruhy kontrolována a ovlivňována. (Lenka Vargová)

dráha, motorická nepřímá, dráha extrapyramidová, descendentní projekční **nervová dráha*, převádí výstupní **informace* z center **reflexů* na somatomotorická a branchiomotorická **jádra hlavových nervů* a **nuclei motorii* předních rohů míšních. Je tvořená složitým řetězcem neuronů. Nepřímé motorické dráhy jsou fylogeneticky starší než dráhy přímé, jsou četné a tvoří tak dobře makroskopicky patrné mohutné svazky. Propojují **kůru mozkovou* a somatomotorická jádra a **interneurony* všech nižších etáží **CNS*. V **telencephalu* k nim patří zejména bazální **ganglia (*globus pallidus, *putamen a *nucleus caudatus)*, v **diencephalu* motorická jádra **thalamu, *nucleus subthalamicus*, v **mozečku* jsou napojena na kůru i mozečková **jádra*, v **kmeni mozkovém* na **tectum mesencephali, *nucleus ruber, *substantia nigra, *nuclei olivares* a některá z jader **formatio reticularis*. Nepřímé motorické dráhy slouží k řízení mimovolní hybnosti (reflexních pohybů, například k udržení vzpřímené polohy těla, k obraně), pohybových automatismů a některé z nich jsou součástí zpětně-vazebných okruhů, které modulují činnost motorických **oblastí kůry mozkové* (tím i volní hybnost). (Lenka Vargová)

dráha, motorická přímá, dráha pyramidová, fylogeneticky mladá descendentní projekční *nervová dráha, která začíná zejména v motorických *oblastech kůry mozkové a sestupuje bez přepojení jako **tractus corticonuclearis* a **tractus corticospinalis* až na somatomotorická a branchiomotorická *jádra hlavových *nervů a **nuclei motorii* předních rohů míšních. Tato fylogeneticky mladá nervová dráha slouží k řízení volní (chtěné, vůlí ovládané) hybnosti. (Lenka Vargová)

dráha, nervová, představuje ustálený řetězec *neuronů, po kterém se šíří kvalitativně stejné *informace (například všechny zrakové *vjemy se dostávají do zrakového centra *kůry mozkové po přesně definované *zrakové dráze). (Lenka Vargová)

dráha, nervová asociační, skládá se z asociačních *neuronů. Spojuje různé korové oblasti ve stejné hemisféře (**hemispherium cerebri*) a umožňuje komplexní vyhodnocení vstupních *informací (spojením *primárních center s paměťovými) a dokonalou funkční součinnost *mozkové kůry. Mezi asociační dráhy patří: *fibrae arcuatae* („U“ vlákna mezi sousedními závití), *fasciculus longitudinalis superior* (mezi čelním, temenním a týlním *lalokem), *fasciculus longitudinalis inferior* (mezi spánkovým a týlním lalokem), *fasciculus uncinatus* (mezi čelním a spánkovým lalokem), *fasciculus arcuatus* (mezi čelním a temporálním lalokem, obkružuje *insulu), *fasciculus occipitalis verticalis* (mezi temenním a týlním lalokem). (Lenka Vargová)

dráha, nervová komisurální, skládá se z komisurálních *neuronů. Spojuje stejné oblasti (vzájemně si odpovídající) pravé a levé strany *CNS. V *telencephalu vytvářejí komisurální dráhy tři významné makroskopické kompaktní svazky **commissura anterior*, **commissura fornicis* a **corpus callosum*. (Lenka Vargová)

dráha, nervová projekční, skládá se z projekčních *neuronů. Spojuje vyšší a nižší etáže centrálního nervového *systému. K vyšším etážím jdou projekční dráhy ascendentní (senzorické *dráhy), k nižším etážím descendentní (motorické *dráhy). (Lenka Vargová)

dráha, pyramidová, *dráha, motorická přímá.

dráha, senzorická, ascendentní projekční *nervová dráha, převádí vstupní *informace od *receptoru až do centra *reflexu – místa jejich zpracování v *CNS. Senzorické dráhy mohou být specifické (vedou *konkrétní senzorické informace s přesným somatotopickým uspořádáním) a nespecifické (jsou tvořené většinou *interneurony a připravují vyšší etáže CNS na příjem specifické informace ve smyslu její aktivace). Senzorické dráhy se skládají z *neuronů somatosenzorických nebo *viscerosenzorických. Specifické somatosenzorické dráhy se rozdělují na: *dráhy protopatického cití, *dráhy epikritického cití a *dráhy propriocepce. (Lenka Vargová)

dráha, sluchová, přivádí sluchové *informace od Cortiho ústrojí v **ductus cochlearis* do sluchového korového pole. Skupinu prvních neuronů sluchové dráhy představují bipolární *neurony uložené v **ganglion spirale cochleae*. Druhé neurony jsou **nuclei cochleares*, z nichž vystupuje **lemniscus lateralis*, který končí na třetích neuronech v **nucleus corporis geniculati medialis*. Neurity z tohoto jádra probíhají přes **capsula interna* jako *radiatio acustica* do sluchového korového pole v Heschlových závitích (dle *Brodmanna area 41, 42). Některá vlákna sluchové dráhy z *ventrálního kochleárního jádra se však ještě přepojují v **nuclei trapezoidei*. (Lenka Vargová)

dráha, zraková, přivádí zrakové *informace ze *sítnice do zrakového korového pole. Skupiny prvních, druhých a třetích neuronů jsou na sítnici (představují je tyčinky a čípky, *bipolární neurony a *multipolární neurony sítnice). *Neurity třetích neuronů vytvářejí **nervus opticus*, který vystupuje z *oční koule, některá vlákna se částečně kříží v **chiasma opticum* a jako **tractus opticus* vstupují do *CNS, kde končí na čtvrtých neuronech v **nucleus corporis geniculati lateralis*. Neurity z tohoto jádra probíhají přes **capsula interna* jako *radiatio optica* do zrakové korové oblasti v *týlním laloku (dle *Brodmanna area 17, 18, 19). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

drak, *starověk třídil živočichy zcela jinak než my dnes. Velký význam při tom měla *symbolika zvířat (fauny) a jejich role v *mytologii, případně vztah některého zvířecího druhu k některému *bohu či bohyni (*symboly bohů). Drak může být zosobněním *chaosu a jeho ničivých sil, je příbuzný hada nebo s ním někdy splývá. Zvláště významnou úlohu má drak v náboženství *Chetitů (Illujanka). V *Mezopotámii má snad dračí podobu Tiamat přemožená *Mardukem. Na *Dálném východě existuje mnoho druhů draků, ale vždy se jedná o *zvíře jako znamení pozitivní, ve své funkci pomocné. Ve *Starém zákoně je drak zákrytný název pro *Egypt či *faraona (Iz 27,1; Ez 29,3). Drak je tu příbuzný s „velrybou“ (hebrejsky *tannin*) či *Livjatanem a někdy přímo záměnný s hadem (Ex 4,1–4; srov. Ex 7,9.12). Vždy je však symbolem záhuby. Dále je zřejmě plynulý přechod mezi drakem a ohnivým hadem (Iz 14,29) a některými *démony, zpodobňovanými zvláště v Mezopotámii jako bytosti složené z různých zvířat (*mušchuššu, *nestvůry). (Jan Heller, Miriam Löwensteinová)

Drakeova rovnice, *rovnice, Drakeova.

drama [divadlo], dramatický text, určený k scénickému provedení, jehož výstavba počítá s jevištními prostředky a osobnostmi herce; rozlišovány žánry *tragédie a *komedie, případně *tragikomedie, vedle nich pak *varianty typu *frašky, mimu, *liturgické hry, *mysterie, *morality, ale také loutkové hry atd. (Ludmila Sochorová)

drama, biblické [divadlo], *typ dramatu, který tematicky vychází z námětů *Starého a *Nového zákona; počátky v pozdním středověku, poté využíváno ve školském divadle humanistickém a barokním, na které navázalo *lidové divadlo. (Ludmila Sochorová)

drama, epické [divadlo], druh divadelního textu, který využívá ve stavbě hry i v jejím jazyce epické prostředky – jde o výklad příběhu, vyprávění pomocí dramatických i divadelních postav (opovědník a blázen ve středověkém i renesančním divadle, odkud se uplatňuje i v *lidovém divadle). (Ludmila Sochorová)

drama, improvizované [divadlo], typ divadelní hry, rozvíjející se pouze na základě *scénáře, případně základních dialogů. Tato divadelní forma se provozovala zejména ve *středověku, dále v *commedii dell'arte a v *lidovém divadle. (Ludmila Sochorová)

drama, liturgické [divadlo], základní forma církevního dramatu ve *středověku, vznikla v rámci náboženských obřadů, když přibližně od 5. století vnikaly na půdu středověkých *kostelů mimické projevy, vycházející z *Nového zákona (scéna tříkrálová, scéna příhrobní aj.). Liturgické drama se zrodilo údajně ve Španělsku, kde bylo zařazeno do církevních ceremonií, z něho vznikla osobitá forma – *auto sacramentale*; ve Francii bylo předvádění biblických her vkládáno *církví přímo do bohoslužby, odtud pak vliv na liturgické hry ve střední Evropě – například latinské a latinsko-české hry tří Marií. Od 10. století byly přidávány i vysvětlivky – *tropy, parafrázovaný *typ zpívaných liturgických textů, které formou otázek a odpovědí získaly charakter dialogu; od 12. století postupně pronikaly světské prvky, ale i národní jazyky, takže hry byly vykázány z *chrámů. Odtud pochází tradice velikonočních pašijových her, vánočních her atd., která ustupovala v období *renesance, aby se znovu rozvíjela ve školských hrách *baroka a v *lidovém divadle. (Ludmila Sochorová)

drama, sociokulturní, označení veřejných společenských *událostí, při nichž dochází k vyvolání a následnému řešení významné sociální *krize. Probíhá zpravidla ve čtyřech fázích: v první fázi dochází k činu, který je vnímán jako hrozba kolektivní existenci skupiny, často jde o porušení nějaké významné společenské normy či zvyklosti jednotlivcem či menší skupinou, v druhé fázi dochází k selhání všech běžných mechanismů smírného řešení *konfliktů a obtíže se šíří postupně na všechny členy skupiny, v třetí fázi se musí dostavit krok vedoucí k nápravě, aby nakonec v poslední, čtvrté fázi, mohlo dojít k znovunastolení sociální rovnováhy a často i k znovunarovnání původních vztahů, kdy jsou odporující jedinci znovu přijati skupinou, což bývá doprovázeno symbolickými manifestacemi jednoty nebo *rituálními *obřady, jejichž cílem je upevnit nejzákladnější a nejobecněji sdílené kulturní

představy *společenství. Pojem definoval představitel *symbolické antropologie Victor Witter *Turner. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

drama, školské [divadlo], historický dramatický žánr 15. a 16. století, pěstovaný na humanistických *univerzitách, který měl podporovat výuku žáků v *latině a *rétorice, zejména při veřejném vystupování; v Čechách spojen s *reformačním hnutím, od 17. století zejména v rukou *jezuitů a piaristů. (Ludmila Sochorová)

dramatizace [divadlo], přetvoření *epické literární látky do dramatického tvaru, který má oproti tradiční stavbě dramatu volnější tempo děje, větší motivickou šíři, narativnější dialogy – v důsledku epické předlohy. (Ludmila Sochorová)

Drápal, Vladimír (29. 10. 1921, Tvarožná u Brna), český malíř, grafik, sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1938–1942 absolvoval Školu uměleckých řemesel v Brně v ateliéru Emanuela Hrbka a v letech 1945–1949 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze u Josefa Kaplického. V letech 1974–1982 vyučoval na *Masarykově univerzitě v Brně. Je členem tvůrčí skupiny Profil (od roku 1959) a Sdružení Q (od roku 1990).

Zabývá se malbou, grafikou, kresbou, keramickou, dřevěnou a bronzovou plastikou a výtvarným řešením architektonických realizací. Jedním ze základních inspiračních východisek mu je životní prostředí rodné obce Tvarožné u Brna, která se mu stala domovem. V malířských, grafických i sochařských dílech volí tvarovou i barevnou nadsázku, jež nemá někdy daleko ke karikatuře. V jeho dílech je však vždy přítomný chápavý pohled a účast se životem bližních. Zvláštní kapitolu jeho tvorby představují stylizované postavy koní, neméně než ženská torza „Venuše“, která nemohou zapřít umělce tvoroženskou inspiraci. Lze v nich zaznamenat též autorův smysl pro velký sochařský tvar, jež také uplatnil v monumentálních realizacích pro architekturu. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

draperie (ze starofrancouzského: *drap*, „látka, sukno“; případně z moderní francouzštiny: *draperie*, „soukenictví“; plurál *draperies*, „záclony [nad oknem, dveřmi apod.]“):

1. dekorativně zřasená látka šatu, roucha, pokrývky nebo závěsu na malířských, grafických, kresebných, skulpturních a jiných výtvarných dílech. Jedná se o rozvržení záhybů, míru jejich splývání, překrývání a lomení. Záhyby mohou být rourovité, lomené nebo paralelní. Vedle záhybů miskovitého tvaru se vyskytují také záhyby spadající v kaskády, vyvolávající dojem víru, tvořící svazky nebo profilované do písmene T. Draperie odpovídá dobovému, slohovému a individuálnímu stylu a estetickým požadavkům. Z tohoto důvodu slouží jako jeden z primárních pramenů ke stanovení *datace a atribuce a provedení slohové analýzy uměleckého *artefaktu. Prostřednictvím draperie dokázali výtvarní umělci vtisknout svým uměleckým dílům dynamiku, rytmus a prostor. Užití draperie jako výtvarného prostředku převažovalo v *sochařství a *malířství v období starověké *antiky, *středověku i *novověku. Nezávisle na evropské výtvarné tradici s draperií pracovali také sochaři a malíři v oblasti *Předního a *Dálného východu;

2. dekorativní textilie (závěs nebo těžká neprůhledná záclona), užívaná k výzdobě nebo z praktických důvodů v *profánních a *sakračních prostorech. V období *baroka a *rokoka bylo dosahováno iluze draperie na průčelí budov prostřednictvím štukového, kamenného, kovového nebo dřevěného ornamentu zvaného lambrekýn – dekorativně zřasený nebo do oblouku stažený závěs se štrápci; (Barbora Půtová)

3. fyzikální jev spojený s polární září, v níž se často vytvářejí paprskovité útvary připomínající draperie chvějící se ve větru. (Jan Novotný)

drapérie, *draperie.

drasadlo (anglicky: *side-scraper*, francouzsky: *racloir*, německy: *Schaber*), jednoduchý úštěpový *nástroj (v rámci *kamenné štípané industrie) s jednou či více retušovanými

hranami. Drasidla se klasifikují podle polohy hran (boční, příčné, úhlové, dvojité) či typu retuší (s okrajovými, plošnými či stupňovitými retušemi, typ Quina). Drasidla jsou typickým nástrojem zejména pro *starý paleolit a *střední paleolit, ale existují i v mladších pravěkých obdobích. (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

Drásal, Josef (4. 7.1841, Chromeč na Šumpersku – 15. 12. 1886, Holešov), „moravský obr“, ve své době jeden z nejvyšších mužů na světě, předpokládá se, že dosáhl výšky asi 240 cm, vážil 186 kg. Pocházel ze šesti dětí, jeho sourozenci měli normální tělesnou výšku. Příčinou nadměrného Drásalova vzrůstu byla hormonální porucha zvaná **gigantismus*, kterou zapříčiňuje zvýšená produkce růstového hormonu předního laloku podvěsku mozkového (**hypophysis cerebri*) v dětském věku. Zvýšená produkce hormonu bývá nejčastěji způsobena nezhojným nádorem této žlázy. Produkuje-li se větší množství růstového hormonu i v dospělosti (po uzavření růstových epifyzárních štěrbin), nazýváme tento stav *akromegalií. Dlouhé *kosti končetin již v dospělosti nerostou, a tak se pouze nápadně zvětšují okrajové části těla, například *dolní čelist, nos, ušní boltce, distální články prstů apod.

Na *skeletu „obra“ Drásala jsou patrné příznaky gigantismu a akromegalie – nadměrnou velikost mají všechny kosti, zejména dolní čelist. Na obratlích jsou vidět kostní výrůstky – *osteofyty, které jsou u starších jedinců běžné, u mladších však upozorňují na nadměrnou zátěž *páteře. Velkou hmotností těla trpěly i velké končetinové *klouby na nichž je patrná pokročilá *artróza.

Díky předvádění své obrovské postavy na veřejnosti navštívil Josef Drásal řadu *zemí, kde proslul jako „moravský obr“. Již ve svých pětácti letech však zemřel na *tuberkulózu. O tělo „moravského obra“ projevil zájem Britské muzeum a Londýnská akademie, podle svého přání byl však Josef Drásal pohřben v Holešově. V důsledku rekonstrukčních prací na hřbitově byla v roce 1922 provedena první exhumace a jeho ostatky byly po tři dny vystaveny v holešovské márnici, kde si mnozí z návštěvníků odnesli Drásalovy drobné kosti (například rukou) na památku. Zbylé kosterní pozůstatky byly uloženy do malé rakve a pohřbeny v rohu hřbitova v blízkosti záchodku. Pro obavy z důsledků nevhodného uložení byl skelet Josefa Drásala v roce 1967 znovu vyzvednut a tentokrát byl podroben lékařsko-antropologickému výzkumu. Studii provedl v roce 1968 profesor Milan *Dokládál. Ten také nechal zhotovit kopii Drásalovy kostry, která je vystavena v *Anatomickém muzeu profesora Karla Žlábka na *Anatomickém ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity. V 90. letech 20. století byly znovu kosterní pozůstatky Josefa Drásala pohřbeny na holešovském hřbitově. (Ladislava Horácková)

Drávidové (Drávida), společný název pro etnické skupiny a kmenové populace usídlené zejména v jižní Indii a na Šrí Lance, jejichž *jazyky tvoří *drávidskou rodinu. Jejich celkový počet se v současné době odhaduje na 250 milionů (v roce 2006). Patří k nim zejména *Tamilové ve státě Tamilnádu a na Šrí Lance, *Malajálamci ve státě Kérala, *Kannadci ve státě Karnátaka, *Telugové v Ándhrapradéši ad. Některé drávidské skupiny se již asimilovaly s ostatními etniky, jiné zůstaly početně malé, ale kulturně a společensky velmi významné, jako například *Kótové a *Todové, kteří jsou proslavenými *řemeslníky, Tuluové, *Góndové soustředění ve střední Indii aj. Somaticky představují nejtmaší europoidní typ Indidů, který se místy smísil se skupinami *Negritů (*Veddové aj.) a zachoval si dodnes svoji výraznou tmavou pigmentaci vlasů, očí a pokožky.

V minulosti badatelé na základě drávidských výpůjček ve *védách vyslovili předpoklad, že předkové dnešních Drávidů patřili k původnímu a nejstaršímu obyvatelstvu poloostrova Přední Indie, s nímž se střetávali védští *Árjové při svém pronikání na subkontinent a jehož mluva ovlivnila i védský dialekt. Podle zmínek o bojích indoevropských kočovníků s místními obyvateli usedlými v opevněných *tvrzích popisovaných v *Rgvédě někteří autoři usuzují, že protivníky Árjů byli drávidští Harappané (*Harappa), kteří byli postupně vytlačeni ze svých městských sídel na východ a jih poloostrova. Přestože *hypotéza o drávidském

původu *harappské civilizace, či alespoň o významném podílu drávidských mluvčích na jejím utváření má stále řadu zastánců, sotva můžeme spojovat úpadek a zánik této civilizace, který lze zaznamenat zhruba v letech 1900–1600 př. n. l., s árjovskou invazí. Obyvatele Poindí patrně přiměla k přesídlení na východ a jih poloostrova spíše prudká klimatická změna, katastrofální sucho či jiná přírodní pohroma, nežli tlak indoárijských dobytých. Novější výzkumy navíc prokazují přítomnost staršího *mundského osídlení, jež lze doložit před příchodem Árijů i Drávidů do jižní Asie. Nechybí ani *názory, že drávidské populace přicházely do oblastí již předtím osídlených Árijci zhruba v době, kdy již byly dokončeny nejstarší části Rgvédy (kolem 1500 př. n. l.).

Podle jedné z nejpravděpodobnějších hypotéz předkové dnešních drávidských populací (snad elamského, možná uralo-altajského původu) zhruba ve 4. tisíciletí př. n. l. osídlili horské oblasti severovýchodního Íránu, odkud začali v následujících staletích v několika vlnách migrovat k jihovýchodu. Postupně se od hlavního proudu protodrávidských etnik oddělovaly jednotlivé větve a kmenová společenství (jejich pozůstatkem mohou být například *Bráhújci v Balúčistáně či *Oráonci hovořící jazykem kurukh v severovýchodní Indii) a proces *migrace trvající zhruba 1500 let završil příchod Prototamilů na jih poloostrova a dále na Šrí Lanku. (Jan Filipický)

drávidské jazyky, *jazyky, drávidské.

Dregovičové, středověké etnikum východoslovanského původu, které sídlilo v 1. tisíciletí n. l. mezi řekami Berezina a Pripjat' v dnešní Běloruské republice; od 10. století se podíleli na formování *ruského národa v *Kyjevské Rusi. Spolu s ostatními *slovanskými kmeny splynuli v ruském etniku a vytvořili substrát pozdějšího *běloruského národa. (Zdeněk Tvrdý)

Dreslerová, Gabriela (15. 4. 1979, Jablonec nad Nisou), česká archeoložka; absolventka magisterského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2004 zaměstnanec Ústavu Anthropos Moravského zemského muzea. Diplomová práce: *Domáci, lovná fauna a kostěná, parohová industrie z objektů s lineární a moravskou malovanou keramikou z lokality Těšetice-Kyjovice*, vedoucí práce: Doc. PhDr. Eliška Kazdová, CSc.

Zabývá se archeozoologií se zaměřením na holocenní období. Kontakt: Mgr. Gabriela Dreslerová, *Ústav Anthropos Moravského zemského muzea, Zelný trh 6, 659 37 Brno, e-mail: gdreslerova@mzm.cz. (Jaroslav Malina)

drift [genetika], genový posun, náhodné změny alelových četností podmíněné především malou početností a izolovaností populace a nikoli rozdíly v selekčních hodnotách příslušných *alel. (Jiřina Relichová)

drobečková politika, *politika, drobečková.

drobnotvará industrie, *industrie, kamenná drobnotvará.

droga (ze středověké latiny: *drogia*, „usušené substance rostlinného či zvířecího původu používané jako agens v *léčitelství či barvířství“):

1. přírodní nebo syntetická omamná látka *psychostimulační, *psychedelické, *halucinogenní nebo *narkotické povahy;

2. [farmakologie], léčivá látka rostlinného, živočišného, popřípadě nerostného původu. (Petr Bureš)

droga, taneční, *MDMA.

drolerie (z francouzštiny: *drôlerie*, „směšnost, žertovnost; podivnost; žert, šprým“), iluminované výjevy a zobrazení, tvořící doplňující složku středověkých rukopisů. Tvůrci drolerií byli iluminátoři. Drolerie mohou být umístěny jako solitérní komponenta nebo jako součást *bordur a *iniciál ve spodní části stránky rukopisu, zpravidla pod textem. Tematicky je vztah drolerií k hlavnímu námětu stránky velmi volný, neboť představují kulturní jev *sui generis*.

Výjevy jsou tvořeny na základě motivů čerpajících ze středověkého ikonografického potenciálu. Náměty droherií byly vegetabilní, animální, figurální, ornamentální, *hagiografické, biblické, fantaskní, emblematické, *heraldické, *alegorické, satirické a *symbolické. Vrcholným obdobím vzniku droherií byla *gotika, kdy se jejich tvorba uplatnila jak ve středověkých rukopisech, tak na chórových sedadlech a ve stavební plastice. S nástupem *knihtisku začaly droheriím sloužit za tvůrčí zdroj *inspirace rovněž literární texty, předlohy a grafické listy.

Droherie obsahují antropologický rozměr spjatý s žertem včetně komiky, *imaginace a symbolické vlády logiky „převrácenosti“ a světa „naruby“. Vyjadřují kulturně-historické souvislosti a vzorce chování, které vedou ke změně a k posunu obsahu motivů v čase a prostoru. Z hlediska *antropologie jsou hodnotné zejména proto, že zahrnují motivy každodennosti, *folklor, obrazy *životního stylu a dobové výjevy, které vedou k poznání středověkého způsobu života. Pro své zobrazení každodennosti jsou droherie cenným materiálem pro bádání v oblasti *historické antropologie. (Barbora Půtová)

drop-out, alelový, amplifikace jedné *alely při *polymerázové řetězové reakci (PCR) pod hranicí detekovatelnosti. Výsledkem je nesprávné určení heterozygotního jedince pro určitý lokus jako jedince homozygotního. (Michaela Vaňharová, Markéta Zachová)

Drosophila melanogaster, octomilka, patří do dvoukřídlého hmyzu; modelový organismus používaný v genetice od roku 1910 (Thomas Hunt *Morgan). Má čtyři páry *chromozomů, krátkou generační dobu a velké množství potomků. *Genom drozofily byl *sekvencován, velikost haploidního genomu je 165 milionů nukleotidových párů a obsahuje asi 15 000 genů. (Jiřina Relichová)

Drozdová, Eva (6. 12. 1967, Brno), česká antropoložka; docentka *Ústavu experimentální biologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, soudní znalkyně v oboru identifikace neznámých kosterních pozůstatků. V roce 1992 absolvovala obor Systematická biologie a ekologie se zaměřením na antropologii na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně. V letech 1992–2008 pracovala na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity; RNDr. (1997), Ph.D. (1997 – *Antropologická studie staroslovanského obyvatelstva sídelního komplexu Břeclav-Pohansko: Antropometrická studie*), habilitace v oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity (2003 – *Antropologický rozbor některých členů knížecí rodiny Dietrichsteinů, pohřbených v jejich rodinné hrobce v Mikulově na Moravě*).

Zabývá se studiem lidského kosterního materiálu z různých lokalit a období. Zpracovala některé nálezy paleolitických lidských kosterních pozůstatků z Dolních Věstonic, Předmostí u Přerova a lidských zubů z mezolitických vrstev v severních Čechách i kosterní pozůstatky z dalších lokalit: populace lidu *kultury zvoncových pohárů z Brna-Líšně, slovanská populace z *Břeclavi-Pohanska, středověký soubor z nádvoří zámku ve Slavkově u Brna; středověké nálezy z Olomouce, Znojma, Žďáru nad Sázavou, novověká populace pohřbená na Dominikánském náměstí v Brně; ze současnosti jsou to kosterní pozůstatky ruských vojáků nalezených v Nikolčicích-Novém Dvoře. Od roku 2000 provádí výzkum kosterních pozůstatků členů rodiny Dietrichsteinů v Mikulově na Moravě. V roce 2000 se podílela na výzkumu rodiny Šternberků pohřbených v *kostele Nanebevzetí Panny Marie ve Šternberku na Moravě. V rámci grantu (GA ČR) zpracovala antropologický materiál z výzkumu pohřebiště lidu kultury zvoncových pohárů z Hoštic. Na výzkumných projektech spolupracuje s týmem Erika Trinkause (University of St. Louis, USA), s členy Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě (Slovenská republika), zaměstnanci Laboratoře antropologické rekonstrukce Ruské akademie věd v Moskvě (Rusko) a Laboratoire d'Anthropologie Université de Bordeaux I (Francie). Dále spolupracuje s našimi institucemi antropologickými i archeologickými. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala 18. svazek *Základy osteometrie* (2004), je autorkou

knižních monografií *Břeclav-Pohansko VI. Slovanští obyvatelé velkomoravského hradiska Pohansko u Břeclavi* (2005), *Dietrichsteinové z Mikulova: Výsledky antropologického výzkumu vybraných příslušníků rodu* (2006). Kontakt: Doc. RNDr. Eva Drozdová, Ph.D., Ústav experimentální biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: drozdova@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

drtidlo (ruční mlýnek, zrnotěrka) [archeologie, etnoarcheologie], dvojdílné zařízení k drcení *obilí na mouku, užívané v pravěké Evropě od *neolitu až po *dobu laténskou (kdy se objevují okrouhlé kamenné žernovy), a v některých nativních a tradičních *kulturách dodnes. Skládá se z nepohyblivé kamenné drticí podložky, obvykle protáhle oválného tvaru s užíváním vyhlazenou, lehce sedlovitou horní plochou, a z drtiče (roztěrače, triku) – menšího kulovitěho kamene držného v ruce, s ploše obroušenou spodní stranou. Drtidla se vyráběla ponejvíce z hrubozrnných *hornin (*diabas, droba, křemenný porfyr, křemitý *pískovec, rula, *žula aj.), získávaných lámáním z výchozů, méně často v podobě *valounů. Mouka na nich semletá obsahovala značný podíl křemenného písku a přispívala k opotřebování *chrupu pravěkých lidí.

Drtidla se užívala i k drcení nasbíraných travin a plodů, keramických střepů na *ostřivo, k roztírání hrudek *barviva apod. (proto je název zrnotěrka zavádějící, stejně jako úvaha, že výskyt drtidel je důkazem *zemědělství – kameny s plochou obroušenou roztíráním se objevují už v *paleolitu a *mezolitu). V *neolitu drtidla sloužila někdy k vymezení míst posvátné povahy – obětních skříněk či *hrobů, dokonce ještě v *době bronzové.

Starověcí egyptští a předoasijsí rolníci použili jako první místo malého tříče *sedlovitý běhoun*, který zabíral celou šířku kamenné desky a umožňoval práci oběma rukama. Odlišné mlecí zařízení (tzv. *řecký mlýnek) vyvinuli antičtí *Řekové. Svrchní obdélníkový kámen s otvorem na obilí připevňovali k dřevěné páce, jejíž jeden konec nasadili na osu přiléhající k okraji stolu, na němž ležel spodní větší kámen. Druhým koncem páky pohybovali jednou nebo oběma rukama tam a zpět. Tlakem na páku snadno dosahovali značný drticí účinek.

Avšak výrazný *pokrok znamenal až ruční *rotační mlýnek*. Skládal se ze dvou desek kruhového tvaru (žernovů) ležících na sobě. Svrchní se otáčela (běhoun), kdežto spodní byla nepohyblivá (ležák). Tento typ zavedli v pravěké Evropě v posledních stoletích před změnou *letopočtu *Keltové. Stal se základem pro pozdější typy mlýnů poháněné již také větrem a vodou.

Experimenty ukázaly, že práce na drtidlech (zrnotěrkách) byla zdlouhavá a namáhavá. Na kamenné desce mohl experimentátor drtit přímočarými pohyby drtiče tam a zpět asi čtyřdekgramovou hromádku obilí. Drtičem vykonal po dráze asi sedmi centimetrů kolem osmdesáti dvojitých pohybů za minutu. Asi čtvrtina zrn se přitom vždy dostala mimo žulovou desku o rozměrech zhruba 50x25 cm. Na drtič musel vyvíjet tlak alespoň pěti kilogramů, což jej velmi brzy unavilo. Rozměňování postupovalo poněkud rychleji, když použil jak větší desku, tak i drtič, který mohl držet oběma rukama. Vzrostla také styčná plocha mezi horním a spodním kamenem. Podobnou výhodu mu poskytl drtič sedlovitého tvaru. Produktivita u dvouručního způsobu vzrostla asi o sto procent: jednoruční práci získal ze suchého *žita za hodinu asi dvanáct dekagramů mouky, kdežto dvouruční *technikou téměř pětadvacet dekagramů. Postupně zlepšoval pracovní návyky a v posledních pokusech dokázal semlít jednoruční technikou za hodinu dvacet dekagramů nedosušeného žita a praženého dvojnásobek. Obouruč zpracoval za hodinu přes kilogram dobře vysušeného žita. Tím rovněž prokázal, že sušené či pražené zrn lze rozmělnit mnohem snadněji a rychleji. Nálezy pražených pravěkých obilí i meliva dokazují, že staří zemědělci tento fakt záhy odhalili. Čerstvé nebo nedosušené obilí se roztíralo, šupiny zanášely drsný povrch kamenů a snižovaly tak drticí účinky. V obou případech se však třecí plochy vyhlazovaly, a proto je bylo třeba čas od času zdrsnovat. (Jaroslav Malina)

Drtikol, František (3. 3. 1883, Příbram – 13. 1. 1961, Praha), český fotograf, malíř a filozof. Vycházel ze *secese a *symbolismu, později inklinoval k východnímu *mysticismu. Je významným představitelem moderní fotografické tvorby: zpočátku se věnoval v secesním a symbolistním směru krajině, portrétu a *aktu; od 20. let ženský akt pojímal dynamicky v dekoraci s prvky *konstruktivismu a art déco a poté pod vlivem východních filozofií ve fotografiích malovaných protáhlých aktů vystřižených z *papíru prohloubil spirituální *symboliku tématu. Od roku 1935 se věnoval pouze malbě a kresbě. (Jaroslav Malina)

druh (latinsky: *speciēs*, řecky: *eidos*), základní jednotka biologické *systematiky, taxonomie a také základní jednotka pro zkoumání *evoluce a *fylogeneze. Proces vzniku druhů se označuje jako *speciace. Existuje několik desítek definic druhu, k nejvíce rozšířeným však patří tzv. biologický druh. Ten je definován jako soubor jedinců, kteří se mohou vzájemně křížit a jsou reprodukčně izolováni od příslušníků jiných druhů. Vymezení, a tedy popis druhu se však opírá zpravidla o charakteristiky morfologické, anatomické, ekologické, popřípadě také o znaky genetické, biochemické, etologické atd. Protože koncepci biologického druhu nelze aplikovat na populace vyskytující se v odlišných časových rovinách, evoluční biologové a paleontologové používají tzv. evoluční druh, definovaný jako neustálý sled populací od předků k potomkům, které sdílejí společnou historii a evoluční tendence.

Užívání jmen druhů rostlin nebo živočichů se stejně jako v případě jmen jiných *taxonů (poddruhů, forem, rodů, čeledí atd.) musí striktně řídit pravidly botanické nebo zoologické nomenklatury. Nomenklatura druhu je binomická, to znamená, že druh se označuje dvouslovným názvem (v latinizované podobě bez ohledu na to z jakého jazyka je odvozen) sestávajícím ze jména rodu (začíná velkým písmenem) a druhového přívlastku, za jménem druhu je zpravidla uveden odkaz na autora druhového jména (na toho, kdo druh poprvé popsal), například **Homo sapiens* Linnaeus, 1758 („člověk rozumný“, jehož Carl *Linné popsal v roce 1758). Celý název druhu zahrnuje i jméno autora, čárku a rok popisu; pokud dnes platí zařazení druhu do téhož rodu jako při popisu, uvádí se bez závorčky, došlo-li k změně zařazení do rodu, jsou jméno autora a rok popisu v závorce.

Taxonomické pojetí druhu a užívání jména druhu je neoddělitelně spjata s nomenklatorickým typem, tj. v případě druhu s *konkrétním exemplářem, patřičně konzervovaným, uloženým bezpečně ve sbírkovém depozitáři; nejčastěji jde v takovém případě o původní, autorem jména jako nomenklatorický typ označený exemplář (holotypus), popřípadě exemplář vybraný z originálního pramene autorem jména viděného materiálu (lektotypus). (Jiří Gaisler, Miloš Macholán, Jaroslav Malina, Václav Vančata)

druhá dentice, *dentice, druhá.

druhá fronta, *fronta, druhá.

druhá světová válka, *válka, druhá světová.

druhé nevolnictví, *nevolnictví, druhé.

druhé rokoko, *rokoko, druhé.

druhotné pohřby, *pohřby, druhotné.

druhy, altriciální, živočišné druhy (ptáků a samců), jejichž mláďata se rodí po mnoha stránkách nezralá a jsou po jistou dobu plně závislá na péči rodičů. Opakem jsou druhy prekociální. Vývoj u *člověka zahrnuje oba vzorce (viz *člověk – mozek, vnímání, spánek a sny, jazyk a řeč, paměť a učení, tvořivé myšlení) (Jaroslav Malina)

druidové, keltští *kněží, vychovatelé dětí z vyšších vrstev; významní v náboženském i politickém životě *Keltů. (Jaroslav Malina)

drúzové (z arabštiny: *ad-Durúz*), ší'itská *sekta, nejextrémnější odnož velké ší'itské sekty (*ší'ité) Ismá'ílije. Vznikla v Egyptě za fátimovského *chalífy al-Hákima, který se roku 1017 prohlásil za vtělení božství a roku 1021 záhadně zmizel. Její ezoterické učení počítá se zasvěcováním do tajemné víry a s *převtělováním. Drúzové žijí v souvislých komunitách

v horách *Libanonu (6 % populace), v jižní *Sýrii (3 % populace) a v severním *Izraeli v celkovém počtu asi 450 000 (odhad z roku 2005). (Jaroslav Malina)

družina, skupina svobodných urozených osob v knížecím doprovodu (předchůdci *šlechty); Zpočátku byli členové družiny za své služby odměňováni penězi a movitostmi, od 10. století dostávali *lénem *půdu a správu knížecích *hradů; oficiálního uznání dědičnosti lén dosáhli až po roce 1189 (vydáním *Statut Konráda Oty*). Družiny sloužily k zabezpečení moci *knížete a také k potlačování obyvatelstva a k jeho udržování v poslušnosti, byly mocenským nástrojem raně feudálních *států, později z nich vznikla také řada dvorských úředníků (číšník, komorník, *maršálek, stolník).

V *českých zemích se formovala asi od 9. století v souvislosti se vznikem státu. Významnou roli sehrály družiny jednotlivých *Přemyslovců zejména v 11.–12. století v období bojů o trůn. Ve 12. století se družina feudalizovala a zčásti změnila ve šlechtu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

družina (bratrstvo), literátská, sdružení organizované na způsob *cechu z řad *měšťanů a *řemeslníků; pěstovaly vícehlasou latinskou i českou hudbu; existovaly od poloviny 15. století do 2. poloviny 18. století. (Michaela Králíková)

družina, mariánská (sodalita), typ *bratrstva, zakládaného *jezuity při školách (postupně tam získávali přístup i nestudenti z řad *šlechty, *měšťanstva i venkovského poddaného *lidu). Od ostatních bratrstev se lišila přísným řádem, organizovaností a důrazem na disciplínu. (Michaela Králíková)

družstevnictví, souhrn ekonomických a mimoekonomických aktivit uskutečňovaných organizacemi, v nichž se dobrovolně sdružují občané s cílem dosáhnout společnou činností a společnými prostředky rozvoje organizace, a tím i vlastního hmotného prospěchu. (Marie Dohnalová)

družstvo, *společenství neuzavřeného počtu osob založené za účelem podnikání nebo zajišťování hospodářských, sociálních nebo jiných potřeb svých členů. Členy mohou být *fyzické osoby i *právnícké osoby. Každý člen se na činnosti družstva podílí majetkově, základním vkladem. Družstvo má vlastní stanovy, které upravují zejména jeho strukturu, *orgány, předmět činnosti, práva a povinnosti členů.

Charakteristické znaky družstva: dobrovolnost *členství, *rovnost všech členů, *závazek člena k aktivitě, solidární podílení se na výsledcích činnosti družstva, a to jak na výsledcích pozitivních, tak na hrazení případných ztrát. (Marie Dohnalová)

družstvo, podnikatelské, družstvo, jehož předmětem činnosti je podnikatelská činnost (soustavná činnost prováděná samostatným *podnikatelem, tedy i *družstvem, vlastním jménem a na vlastní *odpovědnost za účelem dosažení *zisku). (Marie Dohnalová)

družstvo, sociální, družstvo sledující všeobecný zájem *společenství na podpoře lidské činnosti a na společenské *integraci *občanů do řízení zdravotně-sociálních a výchovných služeb a do rozvoje různých činností (zemědělských, průmyslových, obchodních nebo v oblasti služeb), zaměřených na pracovní zařazení znevýhodněných osob. (Marie Dohnalová)

družstvo, spotřební, nejstarší forma družstev. Spotřební družstvo obstarávalo členům většinu věcí, jež potřebovali v domácnosti a *hospodářství, především potraviny, prádlo, *oděv, *obuv, nábytek a domácí potřeby. Kromě nákupu zboží družstvo zajišťovalo zboží také výrobou nebo zpracováním ve vlastních výrobních podnicích. (Marie Dohnalová)

družstvo, svépomocné, družstvo, jehož předmětem činnosti je zajišťování potřeb členů, zpravidla levněji a kvalitněji než ostatními *subjekty; svépomocná družstva mají své opodstatnění v podmínkách tržní ekonomiky, předmět činnosti může být prakticky neomezený. (Marie Dohnalová)

družstvo, úvěrní, družstevní *instituce založená soukromými podnikateli, živnostníky, obchodníky nebo zemědělci s cílem podporovat jejich činnost. Hlavními zdroji úvěrových

družstev jsou vklady členů, které se používají především na spotřební a hypotekární úvěry, zejména opět členům úvěrového družstva, ale i jiným *klientům. (Marie Dohnalová)

družstvo, výrobní, forma družstev v oblasti výroby. Existuje řada typů výrobních družstev – kožešnická, krejčovská, obuvnická, potravinářská, tiskařská, truhlářská a další. (Marie Dohnalová)

družstvo, zemědělské, jedna z nejstarších forem družstva. Do této kategorie lze zařadit několik typů zemědělských družstev – družstva hospodářská, skladištní a výrobní. Po roce 1989 proběhla v *českých zemích transformace zemědělských družstev na soukromé podnikatelské *subjekty. (Marie Dohnalová)

dryopitéčí vzor, *vzor, dryopitéčí.

držba půdy, dědičná, na počátku evropského *feudalismu byla původně společná *půda předmětem postupného přisvojování; *panovník považoval veškerou půdu za svou a přiděloval ji členům své *družiny za prokázané služby (sám si držel jen část půdy). Teprve od 11. století vznikla dědičná držba půdy u *šlechty, *poddaní získali toto právo až od 13. století v souvislosti s vnější *kolonizací, kdy k nám přichází německé právo (*emfyteuze). Právo dědičně vlastnit půdu a svobodně ji odkazovat, se stalo přelomem ve vztahu k půdě. (František Čapka)

držení se [primatologie], chování *primátů projevující se sevřením kmene, větve, mříží apod. jen dlaněmi nebo i chodidly. Mláďata visí na matčině břiše, zádech nebo končetině, přidržují se jenom dlaněmi nebo všemi končetinami. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

dřeň ledviny, **medulla renalis*.

dřeň, kostní, **medulla ossium*.

dřeň, zubní, **pulpa dentis*.

dřeňové kameny, *kameny, dřeňové.

Dřevané (Drevjané), skupina polabských Slovanů (*Obodritů) v oblasti dolního toku Labe. Vzhledem k izolovanosti oblasti byli jazykově asimilováni teprve v 1. polovině 18. století. (Leoš Šatava)

dřevanština, západoslovanský *jazyk, přetrvávající v oblasti usídlení *Dřevanů jako poslední polabsko-pobaltský slovanský jazyk na území dnešního Německa (mimo Lužici) až do 1. poloviny 18. století (Leoš Šatava)

dřevo, materiál z kmenů a větví stromů a keřů i jeho jednotlivý kus. Bylo užíváno od *nejstaršího paleolitu a patřilo vedle *kamene, *kosti a *kůže k nejdůležitějším materiálům. V minulosti se ze dřeva stavěly příbytky, dřevem se dláždily ulice, ze dřeva se zhotovovaly potřeby pro domácnost, dřevěné byly dopravní prostředky i různá technická zařízení a mechanismy. Ze dřeva bývalo v *pravěku, ve *starověku a *středověku a v prostředí *nativních kultur snad osm nebo devět z deseti věcí potřebných pro život. Avšak k uchování věcí ze dřeva a jiných organických látek až do dnešní doby jsou potřebné zvláštní podmínky: musí být uloženy v dostatečně vlhkém prostředí a musí být chráněny před proudícím vzduchem. Aby takové podmínky vznikly, musí být kulturní pozůstatky nasycené vlhkostí překryty a stlačovány mocnými nadložními vrstvami (jako například v *Novgorodě). Za takových příznivých okolností můžeme nalézt dřevěné věci i z velmi dávných dob. K těm patří například výdřeva neolitických a eneolitických studní z Mohelnice na severní Moravě, složená z kůlů a prken, na nichž jsou dokonale patrné stopy po opracování kamennými nástroji, nebo velkomoravské dlabané čluny uchované v bahně řeky Moravy u Mikulčic na jižní Moravě, či dokonce křehké *březové listiny doslova vylišované v sídlištních vrstvách středověkého Novgorodu. Takových příhodných míst však není mnoho, takže se obvykle musíme spokojit pouze s černými uhlíky, jako nejčastějšími stopami nejen po ohništích a pecích, ale i obydlích, palisádách, haťových cestách, lodích, talířích, lžicích, oštěpech, lucích nebo rakvích. A proto se při hodnocení významu dřeva v dávné hmotné kultuře musíme opírat

více o *etnografické analogie a o *experimenty, než o samotné archeologické nálezy (ty lze využít rovněž k datování – viz *dendrochronologie).

Při opracování dřeva byly odedávna účinnými prostředky zejména *oheň, kamenné i kostěné nástroje. Proto si již od paleolitu a zvláště pak od *neolitu osvojili lidé téměř všechny techniky jeho mechanického obrábění – kácení, dlabání, štípání, tesání, hoblování, strouhání, broušení, pilování, hlazení a vrtání. Používali také jednoduché metody chemického působení na dřevo, jako působení ohně, *slunce a vody. Pozdější kovové nástroje zrychlily a zjemnily dřevařské a tesařské práce, výroba kovů však zároveň vyžadovala použití dřevěného uhlí. Je také možné, že při zuhelnování dřeva mohl být vynalezen princip výroby dehtu. Mýcení a žďáření lesa, které zahájili nejstarší zemědělci (*zemědělství, rané), a výroba dřevěného uhlí pro hrnčířské, hutnické nebo vápenické pece znamenaly první výrazné zásahy člověka do utváření přírodního prostředí. Některé techniky a postupy pravěkých dřevorubců, tesařů, uhlířů a dehtařů byly prověřeny moderními experimenty.

Například z testování funkce replik staropaleolitických *jednolících a *dvoulících sekáčů vyrobených z *pazourku, *pískovců s různým stupněm prokřemenění, *kvarcitu, *vápence a dolomitu vyplynulo, že je bylo možno užívat ke kácení stromů, řezání, škrabání, pilování, hoblování a strouhání. Ruský experimentální archeolog Alexandr Matjuchin (Matjuchin, 1977) doložil, že se s nástrojem nejlépe pracovalo, když jej svíral třemi prsty, protože to umožňovalo snadnou manipulaci. Pokud držel sekáč pěti prsty tak, že oblá základna nástroje spočívala v dlani, vedlo to ke statické poloze nástroje, a tedy ke snížení manipulačních možností. Tento způsob se však osvědčil především při přesekávání kmenů ležících na zemi. Pokud se experimentátor zešíroka rozmáchl, zraňoval mu silný zpětný náraz povrch dlaně. Dráha úderu a úhel sklonu nástroje se v průběhu práce různě měnily. Dráha se pohybovala od 15 do 60 cm, v závislosti na stupni zaostření pracovní hrany, velikosti jejího úhlu, hmotnosti nástroje, hloubce, šířce a tvaru záseku. Jednolícím sekáčem o hmotnosti půl kilogramu a s úhlem ostří 55–60° tak bylo vyzkoušeno kácení různých dřevin, borovice, břízy, dubu, jasanu, javora-klenu a topolu o průměru kmene 4–5 cm. Rychleji se kácení dařilo u stromů s měkkým dřevem, ale v průměru potřebný čas nepřevýšil 5–7 minut; k přeseknutí týchž stromů, ležících však na zemi, stačil zhruba poloviční čas. Ostré jednoduché kopí vytesal Matjuchin valounovým sekáčem za 15 minut. Dobře se osvědčily jednolící sekáče vyrobené z odolných typů pískovců, u nichž docházelo při práci k samoostření. Jedním takovým nástrojem o hmotnosti 650 gramů bylo možno pokácet 30 suchých i čerstvých dubů, hlohů a břízů o průměru kmene 7–11 cm. Pracovní hrana nástroje byla sice silně otupena, ale nástroj se mohl v této funkci ještě používat a později i snadno opravit. Při experimentech bylo dále zjištěno, že na účinnost valounových nástrojů měly vliv zejména tyto faktory: hmotnost nástroje, úhel jeho ostří, tvar pracovní hrany, síla a zkušenost experimentátora, druh dřeviny a její poloha.

Nejmenší hmotnost použitých nástrojů činila 150 gramů. Optimální úhel ostří u nástrojů k sekání stromů se pohyboval od 55 do 65°. Při odkorňování a hoblování dřeva se osvědčily nástroje s úhlem ostří 40–50°. K osekávání větví silných 3–4 cm se nejlépe hodily nástroje s úhlem ostří 70–80°. Všechny uvedené vlastnosti se navzájem ovlivňovaly – když například hmotnost nástroje a úhel ostří neměly optimální parametry, bylo nutno tyto nedostatky nahradit zvýšením síly při úderu a změnou polohy nástroje. *Pěstní klíny, které byly vyráběny ve *starém paleolitu a k jejichž rozšíření došlo zejména ve *středním paleolitu, byly při opracovávání dřeva o něco účinnější než sekáče. K ořezávání slabších větví, zaostřování menších artefaktů, strouhání dřeva a vyřezávání drobnějších předmětů byly zřejmě od počátku užívány úštěpové nástroje, k nimž od *mladého paleolitu přibyly specializované nástroje (rydla, vrtáčky aj.) zhotovené z *čepelí a drobných *úštěpů z pazourku, *rohovce, *obsidiánu a jiných kvalitních surovin.

Od *neolitu byli zemědělci nuceni kácet stromy v nesrovnatelně větší míře než paleolitičtí lovci, neboť museli ždřít les pro svá pole a stavět dřevěné domy, vynalezli proto dokonalejší dřevorubecké a dřevoobráběcí nástroje. Zhotovovali je broušením a některé i vrtáním ponejvíce metamorfovaných hornin, ale například v severní Evropě i z tamějšího pazourku (*industrie, kamenná broušená). Nevrtané *sekery se upevňovaly k dřevěnému topůrku či do jeho rozštěpu ovázáním, do vrtaných seker a *sekeromlatů se nasazovalo topůrko. Při srovnávání jejich účinnosti s paleolitickým pěstním klínem se při experimentu zjistilo, že například pokácení olše o průměru kmene 10 cm pazourkovým pěstním klínem trvalo 10 minut, zatímco neolitickou nefritovou sekerou 1 minutu.

Zavedení kovových nástrojů znamenalo nejen zrychlení pracovní činnosti, ale i její zkvalitnění. Ostří kamenného nástroje muselo být totiž vzhledem ke křehkosti kamene, masivnější (jinak by se snadno poškodilo), a proto bylo nutno vést úderu na kmen šikmo (ostří svíralo s kmenem úhel asi 40°), aby silné ostří do dřeva vůbec pronikalo. Naopak tenčí ostří kovových nástrojů umožňuje průnik do dřeva i v úhlech blízkých 90°. Například půlkilogramovou pravěkou měděnou sekerou byla skácena borovice o průměru kmene 25 cm za 6 minut, zatímco sekerou ze zelené břidlice trvala stejná práce 15 minut. Při dalších experimentech se srovnávala produktivita sekery kamenné, měděné a ocelové. Účinnost měděného nástroje byla dvakrát až třikrát vyšší než kamenného a účinnost ocelového nástroje převyšovala měděný jedenapůlkrát až dvakrát. Obdobné výsledky byly dosaženy při dalších technikách mechanického zpracování dřeva dláty, vrtáky apod.

Již v pravěku bylo dřevo opracovááno nejen mechanicky, ale i tepelně. K tomu možná sloužily kostěné artefakty s jedním nebo dvěma otvory, někdy zdobené rytinami, které jsou známy již z mladého paleolitu. Jsou běžně označovány jako *velitelské hole a většinou se považují za artefakty se symbolickou nebo rituální funkcí. Někteří archeologové se však domnívají, že mohly sloužit ke tření kožených řemenů, metání kopí nebo napřimování dřevěných násad k oštěpům. *Trasologický výzkum některých kusů podpořil domněnku o napřimování nerovných větví pro výrobu zbraní, čímž ovšem není nikterak vyloučena i možnost další funkce, třeba jako symbolu prestiže. V *přírodě se totiž často nevyskytují dokonale rovné větve nebo kmínky mladých stromků vhodných jako dřevce kopí a oštěpů. Potřebnou přímou dřevce, nutnou k pravidelnému letu zbraně, bylo zřejmě nutno upravovat uměle napřimováním. Experimenty prokázaly, že jednorázové napřimování bylo nedostatečné. Ani v syrovém ani v suchém stavu se dřevina nepoddávala prostému mechanickému působení. Bylo třeba použít oheň a vodu, tedy techniku tepelného zpracování dřeva. Kostěný napřimovač přitom sloužil jako prostředek zesilující působení lidské ruky na způsob páky. Po nahřání nad ohněm pomohl přehnout rozpálené dřevo v určitém bodě a udržet jej v této poloze několik potřebných minut. Namáčení do vody, ohýbání a nahřívání se střídalo a opakovalo do té doby, než byl dřevce dokonale rovný. K narovnání jedné části dřevce bylo zapotřebí 10–15 minut. Tak asi mohla v pravěku vzniknout technika ohýbání dřeva tepelným zpracováním.

Jiné způsoby tepelného zpracování dřeva, jako třeba výroba dřevěného uhlí nebo dehtu, měnily přímo podstatu tohoto materiálu. Dřevěné uhlí bylo ve velkém množství potřebné pro všechny hutnické, kovodělné i sklářské technologie. Zuhelňování dřeva představuje sice jednoduchý chemický proces, ale k jeho poznání bylo třeba shromáždit velké množství empirických pozorování a zkušeností. Jen velmi stručně: tlumeným zahříváním dochází k rozkladné destilaci: výchozí surovinou je dřevo, zbytkem dřevěné uhlí, uniká dřevný plyn, který obsahuje hlavně CO₂, CO, CH₄ a H₂. Jako destilát zůstávají dřevný ocet, dřevný líh a dřevný dehet.

V pravěkém, starověkém a středověkém období se pochod zuhelnění uskutečňoval buď ve válcovitých jamách, nebo nadzemních milířích. I když šlo o rozšířenou činnost s velkou spotřebou dřeva, znamenající citelný zásah do přírodních poměrů, dovidáme se o ní spíše

prostřednictvím nepřímých dokladů než z nálezů samotných výrobních objektů. Po nich zůstaly nejvýše jámy kruhového půdorysu vyplněné uhlíky, jejichž rozbor může prozradit, jaké druhy dřevin byly zuhelnňovány, ostatní je třeba doplnit z písemných zpráv a etnografických pramenů.

Těchto informací využili experimentátoři v Březně u Loun, když potřebovali vyrobit palivo pro repliky *železářských pecí z doby římské a slovanské. Pleiner v roce 1969 popisuje, že základem jednoho z milířů byla mělká kruhová jáma o průměru 250 cm. Do jejího středu experimentátoři zapustili konstrukci o výšce 150 cm, tvořenou třemi silnějšími pruty svázanými vrbovými houžvemi, čímž vznikl svislý ventilační kanál. Na dně prohlubně zhotovili tři vodorovné ventilační kanály. Kuželovitý milíř, vysoký 140 cm s průměrem 200 cm, byl zbudovaný ze dvou vrstev borových polen o celkové hmotnosti 400 kilogramů. Na povrchu jej nejprve pokryli zelenými větvemi a pak drny a mezery mezi nimi utěsnili vlhkým pískem. Oheň založili svislým kanálem. Uvnitř milíře se vytvořilo redukční prostředí. Během zuhelnňování, signalizovaného modravým kouřem, museli experimentátoři dávat pozor na vznikající pukliny v pokryvu a hned je utěšňovat. Zuhelnňování trvalo asi 47 hodin a bylo při něm získáno 70 kg velmi dobrého dřevěného uhlí; výška milíře při tom poklesla na 100 cm.

Dehet, který vzniká při zuhelnňování dřeva, se v minulosti zřejmě hojně používal na mazání *kol i dalších dřevěných mechanismů, k impregnaci *oděvů, *obuvi, rybářských sítí, změkčování řemenů, vydělávání kůží, lepení, léčení kožních onemocnění aj. Existují i doklady o jeho značném významu v *magii, neboť se dehtu přisuzovala například schopnost ochrany před *vampýry a upíry. Výroba dehtu se prováděla buď v milířích s větší kapacitou, nebo v menších jamách s nádobami.

Podrobněji jsme o užití dřeva informování pro období starověku. Například v lesnatých krajích *Předního východu se dřevo od prvopočátku uplatňovalo jako stavební materiál (vzpěry zdíva, pilíře, *konstrukce stropů, krovů, zastřešení), k zhotovování dveří a vrat, žebříků, *nábytku, *zemědělského náradí, rukojetí *náradí a nástrojů nebo *zbraní. Značné množství kvalitního dříví vyžadovala rovněž stavba *lodí a člunů. Třebaže místní podnebí dřevěné předměty téměř beze zbytku strávil a dokumentace mnohdy spočívá ve výčtu prázdných jamek po zetlelých trámech, tu a tam se přece zachovaly spálené zbytky architektonických prvků, vnitřní vybavy či pod mořskou hladinou ztroskotané lodě. Právě ty prozrazují, že starověcí tesaři a truhláři pracovali s cedrovým, borovým, jedlovým, smrkovým, cypřišovým, jalovcovým, dubovým, javorovým, jasanovým, kaštanovým, ořechovým dřevem. Jejich hlavní zdroje se nacházely v hlubokých horských *lesích Antilibanonu, *Libanonu, Amanu, Tauru, Antitauru, Pontského pohoří a Zagru. Místy, například na anatolské náhorní plošině nebo levantském pobřeží, bylo kvalitní dřevo po ruce až do *novověku, ale jinde se museli pro běžnou truhlářskou potřebu nebo pro palivo (*topení a palivo) zejména pro výrobu *keramiky, *skla či tavbu *kovů spokojit s křovinami, ovocnými dřevinami, fíkovníky, olivovníky, vrbami, topoly, jilmy, tamaryšky nebo akáty. Do bezlesé *Mezopotámie se velmi vzácné a drahé dřevo plavilo po Eufratu a Tigridu a od počátku bylo předmětem zvláštní pozornosti vládců, vyhledávanou kořistí a součástí *tributu. Nejvíce byly ceněny cedrové kmeny z Libanonu (první zmínky u *Sargona I., *Narám-Sína); odtud a z Amanu se dále dovážel jalovec a cypřiš (předpisy tributu pro asyrské *krále hovoří o stovkách kmenů ročně). Sumerské texty připomínají ještě přísun dřeva z východu. Značná byla jistě i spotřeba dřeva na výrobu nábytku; protože se však zachoval jen výjimečně, je obtížné odhadnout jak množství, tak druhy dřeva. Materiálově mimořádně náročná byla stavba lodí. K tomuto účelu se kácely staleté cedry (na břevnech pohřební bárky z Dachšuru napočítali v pittsburském muzeu více než 400 letokruhů), neboť kvůli omezeným technickým možnostem a dovednostem byly zapotřebí mohutné kmeny a s materiálem se z dnešního pohledu plýtvalo. Dřevo se neohýbalo, nýbrž přitesávalo přímo do žádoucího tvaru. Typy tesařského a truhlářského náčiní se přitom nijak zvlášť nelišily od současné vybavy. Jsou

doloženy *sekery, *tesly, *kladiva, *palice, *klíny, dláta a *sekáče, vrtáky, soustruhy, úhelníky a příložníky, kružidla, hoblíky, rašple, *hladítka i *abraziva.

Smůla, zejména cedrová pryskyřice, se užívala v *lékařství, při výrobě vonných látek, k utěšňování člunů a lodí. (Jaroslav Malina, Jana Součková)

dřevoryt (xyloryt, xylografie), *grafická technika založená na principu tisku z výšky prostřednictvím dřevěného *štočku. V Evropě byl dřevoryt vynalezen v roce 1771 britským grafikem Thomasem Bewickem (1753–1828). Na Evropě nezávislou, autonomní tradici představuje orientální dřevoryt. Ten dosáhl svého vrcholu v 18. století v Japonsku, v rámci tokijské výtvarné školy *ukijoe, která šířila mezi lid velké množství dřevorytů. Tyto práce se díky preciznosti svého zpracování a půvabu ztvárnění *konkrétních výjevů později staly vyhledávaným artiklem evropských sběratelů umění. V současné době ale přitahují ve stále větší míře také zájem kulturních historiků a antropologů, neboť jsou cenným zdrojem dat o každodenním životě širokých vrstev obyvatel v *kontextu japonské *kultury 18. století a 19. století.

Dřevoryt se provádí speciálními rydly na tvrdém dřevě, které je přeříznuté napříč přes léta a dokonale vyleštěné. Dřevoryt představuje unikátní spojení techniky *dřevořezu, přesněji *dřevořezu bílé linie, s ryteckou technikou *mědirytu. Technika dřevorytu spočívá v odstranění – vyrývání netisknoucích částí dřevěného štočku tenkými mědirytekými rydly, na základě předem naskicované kresby. Kresba je provedena na vyhlazenou plochu inkoustem, tužkou či křídou prostřednictvím pauzovacího *papíru či zrcadla. Práce s rydly s různě tvarovaným ostřím umožňuje dosáhnout jemné kresby, husté šrafury, rytí křivek a objemové modulace. Dřevoryt dovozoval vyjádřit tónové hodnoty obrazů především odstupňováním šířky čar a jejich hustoty. Bylo to čarové podání polotónů (na rozdíl od *autotypie, kde polotóny jsou vyjádřeny plošně, různě velkými body). Barevný dřevoryt (chromoxylografie) vznikal paralelně s barevnou *litografií souborem několika barevných štočků.

Tisková forma pro dřevoryt – *štoček představuje *reliéf neodkrytých linií, které se načerní a sejmou na papír, jenž barvu přejímá tlakem hladítka, častěji však tlakem plošného tělesa ručního lisu. Štoček má podobu šachovnicově sklížených špalíčků, které se vyřezávají příčně z kmene stromu, čímž zůstanou patrné letokruhy v řezu. K výrobě štočku bývá nejčastěji používáno zimostrázové dřevo pro své tvrdé vlastnosti srovnatelné s *ocelorytem, popřípadě dřevo hruškové, švestkové či bukové.

Dřevoryt se uplatnil jako ilustrační technika knih a časopisů, neboť dovozoval poměrně rychlý postup práce a vyznačoval se přesností. V 80. letech 19. století se pozitivně vyrovnal s konkurenty v podobě mědirytu a litografie. Vytlačen byl až technikou autotypie používané od roku 1882. Mimo oblast ilustrační techniky byl využíván umělci několika uměleckých proudů na přelomu 19. a 20. století. Rozkvět zaznamenal především s nástupem *secese a *symbolismu. Do českého prostředí dřevoryt vstoupil ve 40. letech 19. století, kde se uplatnil převážně jako ilustrační technika. V průběhu 20. století dřevoryt pronikl jako uznávaná grafická a umělecká technika do celého světa a stal se trvalou součástí výtvarné tvorby umělců reprezentujících různé *kulturní okruhy.

Z antropologické perspektivy lze na dřevoryty pohlížet jako na potenciální zdroje empirických dat umožňujících prostřednictvím vizuálních obrazů popsat, pochopit a rekonstruovat různé aspekty způsobu života sdíleného příslušníky různých *historických nebo *lokálních kultur. (Barbora Půtová)

dřevořez, jedna z nejstarších grafických a ilustračních *technik, která se prosadila ve většině *kulturních okruhů. Spočívá na principu tisku z výšky, při kterém se kresba reprodukuje prostřednictvím tiskové formy v podobě dřevěného *štočku. Z antropologického hlediska dřevořez představuje jednu z prvních multiplikačních technik, která umožnila přenášet *kulturní ideje a vizuální obrazy v čase a prostoru. Dřevoryty vznikaly v různých

historických dobách a *kulturních oblastech, a proto mohou být pro antropology významným zdrojem empirických dat o způsobu života, vzorcích chování a kulturních idejích sdílených a předávaných příslušníky určité *kultury. Proto je možné dřevoryty studovat jako specifický typ sémiotického textu, který zahrnuje zprávu o *konkrétní *historické nebo *lokální kultuře.

Technika dřevorezu spočívá ve vyřezání tisknoucích ploch podle předem naskicované kresby na dřevěném štočku. Kresba je vyřezána dlátky a noži podélně po kmeni, aby nebyly patrné letokruhy v řezu. Štoček z dřeva hrušky, ořechu či jabloně se vyznačuje tvrdostí vhodnou pro jemnější řezbu, měkké dřevo lipové či topolové vyhovuje podmínkám pro lapidárnější řezbu. Na konečně zpracovaném štočku vystupují silné reliéfní linie, které se načerní a přitisknou na navlhčený *papír.

V nejstarší fázi dřevorezu, mezi koncem 6. století a 1. třetinou 15. století, byla nabarvená forma obtištěna na ležící papír. Ve 2. polovině 15. století nastala změna *technologie. Na ležící formu byl přikládán navlhčený papír, který přejímal barvu vyrobenou ze sazí a lněného oleje tlakem lidské ruky nebo hladítka, později zastoupený tlakem plošného tělesa vřetenového či příklopového lisu. Zavedená technologie plošného lisu zároveň dovozovala potiskovat papír oboustranně a nezanechávala stopy tření, které způsobovalo hladítko. Nicméně síla nebyla zdaleka srovnatelná s tlakem válce v lisu *měditiskařském.

Předchůdcem dřevorezu jako grafické techniky byly metody potiskování látek ornamentálními vzory, které vznikaly v kulturách na území *Blízkého východu a v Indii. V období antického Řecka nástup dřevorezu předjímala dřevěná razítka zvaná „tesserae signatoriae“, užívaná k označování majetku.

Vůdčí pozici ve formování techniky dřevorezu sehrály kultury v oblasti *Dálného východu, mimo jiné ohnisko vynálezu výroby papíru z odpadu *hedvábí (150 n. l. – Tsai-Lun), s jehož zavedením nastala vlastní éra dřevorezu. Nejstarší doklady využití dřevorezového štočku k tisku pocházejí z Koreje 751 n. l. K rozšíření a rozvoji této techniky došlo v Číně za *vlády dynastie *Tchang v letech 618–906 n. l. Dřevorez v této rané podobě nesloužil k pouhé reprodukci solitérní kresby, nýbrž i k záznamu průvodních textů, vyřezaných do téže tiskové formy. Tyto listy, vzniklé později i v *kontextu evropského prostředí, označujeme za *deskotisky. Sestavováním jednotlivých deskotisků do leporela vznikaly blokové knihy, vytvořené slepením nepotištěných stran k sobě a následným svázáním listů. Nejstarší dochovanou blokovou knihou je *Diamantová sůtra*, datovaná rokem 868, obsahující 6 stran s půlstránkovými dřevorezovými obrázky. Zdlouhavá výroba blokových knih byla nahrazena v roce 1050 sazbou textů z jednotlivých znaků, řezaných do dřeva.

Součástí čínské kultury a *buddhismu v Japonsku se technika dřevorezu stala v 8. století. Knihy byly tištěny na základě čínských předloh a omezovaly se na tematiku *sakrační. Nástup profánního japonského dřevorezu začal po roce 1600 a svého vrcholu dosáhl v 18. století v rámci tokijské výtvarné školy *ukijoe. Dřevorezy vzniklé v této výtvarné škole se na základě preciznosti svého zpracování a půvabu ztvárnění konkrétních výjevů staly vyhledávaným artiklem evropských sběratelů umění. V současné době přitahují ve stále větší míře také zájem kulturních historiků a antropologů, neboť jsou cenným zdrojem dat o každodenním životě širokých vrstev obyvatel v kontextu japonské kultury 18. a 19. století.

Na území středověké Evropy se dřevorez zprvu prosadil jako pomůcka usnadňující rukodělnou práci kartářů. Významnou roli při šíření této grafické techniky sehrál na sklonku 14. století papír, který se ve stále větší míře používal jako tiskové médium. Svůj podíl na narůstající oblibě dřevorezu měla také zvyšující se poptávka po obrazech s náboženskými náměty, které sloužily při soukromých pobožnostech. Prvenství v listech provedených dřevorezem není jednotné. Náleží k nim *fragment *Ukřižování* z let 1370–1380, nalezený v Máconu ve Francii, s vyobrazením centuriona s dvěma vojáky pod *křížem Krista, a

dřevořez *Bruselské madony* z roku 1418. Nejstarší známý datovaný dřevořez obohacený latinským textem, zobrazující *patrona poutníků *Svatého Kryštofa*, pochází z roku 1423.

V našem prostředí dřevořez zdomácněl po roce 1468. První grafické listy opatřené ilustrací byly doplňovány průvodními texty, umístěnými mimo ilustraci, či tvořícími součást ilustrace, vždy však vyřezané do téhož štočku. Tyto grafické listy označujeme za deskotisky. Ke spojení textů deskotisku došlo během krátkého časového úseku. Blokované knihy, vzniklé slepením nepotištěných stran k sobě a svázáním, se zachovaly v exempláři sta výtisků pouze z oblasti Čech, Bavorska, Švábska a alpských *zemí.

Blokované knihy tvoří předstupeň knih tištěných pohyblivými literami. Předznamenávají technické sjednocení obrazu s textem. Blokovaná kniha sloužila především lidové potřebě, proto našla uplatnění v široce rozšířeném tématu *Biblia pauperum* – *Bible chudých (*Biblia picta*). Nejstarší zachované tištěné vydání blokovaných výtisků pochází z 1. poloviny 15. století.

V roce 1461 vytiskl německý knihtiskař činný v Bambergu Albrecht Pfister (ca 1420–před 1466) sbírku bajek *Der Edelstein* (Drahokam) švýcarského mnicha Ulricha Bonera (latinsky Bonerius, působícího v Bernu v letech 1324–1349). Tato publikace, obsahující cyklus 203 obrysových dřevořezů, je považována za nejstarší knihu ilustrovanou dřevořezem.

Šíření dřevořezu jako knižní ilustrace výrazně stimuloval *vynález *knihtisku. K rozkvětu dřevořezu dochází zejména v průběhu 15. a 16. století, kdy se tato grafická technika stala nejrozšířenější ilustrační technikou. Za vrchol užívání této grafické techniky je v tomto období možné považovat grafické dílo německého rytece a malíře Albrechta *Dürera (1471–1528). Koncem 16. století a v průběhu 17. století se dřevořez obtížně vyrovnával s *konkurencí *mědirytu a *leptu, neboť tyto techniky umělcům umožňovaly jemnější provedení kresebné linie a větší bohatství tónování.

Z antropologické perspektivy představuje dřevořez klasickou ukázkou významu difuze jako nástroje *exogenní kulturní změny. Dřevořez jako specifická tisková technika vznikl ve *starověku na území Asie. Svého vrcholu zde dosáhl zejména v čínském a japonském umění. Ve *středověku patřil dřevořez mezi používané tiskové techniky také v Evropě. V období *renesance umělci v hojně míře užívali techniku dřevořezu zejména k zobrazování klíčových témat židovsko-křesťanské kultury. Po období poklesu zájmu o dřevořez v 17 a 18. století došlo ve druhé polovině 19. století k znovuoživení této grafické techniky. Mezi významné moderní umělce, kteří prostřednictvím dřevořezu vytvořili vrcholná umělecká díla symbolicky vyjadřující existenciální dojmy a pocity *úzkosti člověka, patřil norský malíř Edward *Munch (1863–1944). Svůj podíl má na tom šíření *kulturních prvků z Dálného východu do Evropy. V osmdesátých letech 19. století pronikly do Evropy zejména japonské dřevořezy a dřevoryty, které ovlivnily některé evropské malíře (Claude *Monet, James Abbot McNeill Whistler, Vincent van *Gogh), kteří v tomto období hledali nové výrazové prostředky v *opozici k perspektivnímu iluzionismu. Tento trend vyvrcholil na přelomu 19. a 20. století. Orientální dřevořezy výrazně působily na evropské umění a kulturu zejména v období *secese dekorativními motivy, ornamentálností, plošností, kaligrafií, *symbolikou a lineární zkratkou. K původně orientálním způsobům ztvárnění reality, které evropská kultura na počátku 20. století přijala za vlastní, náleželo také užití kontrastů černé a bílé s vynecháním přechodových polostínů a důraz na plošnost. I v současné době je dřevořez považován za klasickou ilustrační techniku. Finanční a technická náročnost výroby tradičního *štočku ale způsobila, že se dnes grafici stále více uchylují k substitutům v podobě sádrové desky a desky křídové zvané Mässerova deska. Hlavní formou dřevořezové techniky zůstaly jednotlivé listy, plnicí různé funkce (od letáků přes uměleckou grafiku po svaté obrázky). (Barbora Půtová)

dřevořez bílé linie, grafická a ilustrační *technika, která spočívá na principu tisku z výšky, při níž se kresba reprodukuje prostřednictvím tiskové formy v podobě dřevěného *štočku.

Dřevořez bílé linie představoval zrcadlovou alternativu klasického dřevořezu s černou kresbou na bílém pozadí. Z tiskové plochy štočku je odřezána linie kresby. Otisk proto

přenesl jen bílé linie na černém pozadí. Pracovní postup je odlišný od původního klasického *dřevořezu, u něhož není odebrána kresba, ale plocha kolem kresby. Technika dřevořezu bílé linie byla na základě plasticky vystupující bílé z plošné hloubky černé spjata zejména s dekorativní a doplňkovou realizací.

K první aplikaci této *technologie došlo v období *renesance v Itálii během 70. let 15. století, největšího ocenění se této technice dostalo v Benátkách. Koncem 15. století se z Itálie dřevořez bílé linie dále rozšířil do Německa a Švýcarska. Německý rytec a malíř Albrecht *Dürer (1471–1528) prostřednictvím této techniky zvyšoval estetický účinek klasického dřevořezu. Švýcarský rytec, zlatník a malíř Urs Graf (ca 1485–ca 1529) využil dřevořez bílé linie ke ztvárnění námětů ze života *žoldnérů a motivů válečných tažení.

Zvýšené pozornosti se dřevořezu bílé linie dostalo v 19. a ve 20. století pod vlivem tisků výtvarného stylu japonské školy *ukijoe. Vysoké virtuozity při práci s touto technikou dosáhl člen výtvarné skupiny Nabis, švýcarský malíř a grafik Félix Edouard Vallotton (1865–1925). Velice působivá je zejména série jeho dřevořezů bílé linie nazvaná *Intimités* (Důvěrnosti, 1898, *Revue Blanche*). Vallotton zde na pozadí komorních interiérů situoval milostné dvojice, vychutnávající si vzájemnou blízkost, odcizení nebo tíživé napětí. Tyto intimní scény představují potenciální zdroj dat a informací pro výzkumy v oblasti *antropologie sexuality. (Barbora Půtová)

dřevořez, barevný, grafická a ilustrační *technika, která je založena na principu barevného tisku z výšky, při níž se kresba reprodukuje prostřednictvím tiskové formy v podobě dřevěného *štočku. Barevný dřevořez je tvořen soutiskem několika štočků, z nichž každý se tiskne jinou barvou. V počátcích knihtiskařských pokusů o barevný dřevořez v 15. století byl užíván jediný štoček, který se při nanášení tiskařské černě zakryl a poté natřel odlišnou barvou, nebo několika barvami najednou.

První aplikaci této *technologie uskutečnili německý tiskař Peter Schöffer starší (ca 1425–1503) a německý obchodník Johann Fust (ca 1400–1466) v tisku *Psalterium cum canticis* (Žaltář se zpěvy, 1457), v němž souběžně s tištěním *iniciál barevným dřevořezem užili barvená razítka. Ke zdokonalení soutisku několika štočků došlo až počátkem 18. století zásluhou francouzského grafika Jacoba Christofa Le Blona (1667–1741).

V historii knižní ilustrace se běžněji setkáváme s červeno-černým dřevořezem. V pracovním postupu byla nejdříve otištěna červená barva a poté barva černá, která překryla možné nepřesnosti. Sporadické využití barevného dřevořezu souviselo se zvýšenou časovou a řemeslnou náročností výroby, která se odrazila i v ceně knihy. Převládla tak černá barva, korespondující s barvou textu. (Barbora Půtová)

dřevotisk, druh deskotisku.

DSP (z francouzštiny: *Diagnose sexuelle probabilistique*, „Pravděpodobnostní pohlavní diagnóza“), počítačový program, vytvořený Pascalem Muraillem a Jaroslavem Brůžkem heslo Brůžek ve slovníku není, sloužící k morfometrické pohlavní diagnóze na základě lidské kosti pánevní (Murail et al. 2005). Je založen na datech 2040 případů z 12 světových populací. Program je vytvořen jako nadstavba programu MS Excel. K pohlavní diagnóze jsou třeba minimálně čtyři rozměry kosti pánevní. Po jejich zadání program vypočítá pravděpodobnost, že zadaný neznámý případ náleží mužskému nebo ženskému pohlaví. Uváděná správnost zařazení se blíží 100 %. Součástí programu je manuál a popis použitých rozměrů. Program je dostupný na adrese: <http://www.pacea.u-bordeaux1.fr/publication/dspv1.html>. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

dualismus (z latiny: *dualitās*, „dvojnost, podvojnost; dvojice“):

1. označení koncepce vycházející ze dvou *principů, *substancí a podobně (opak: *monismus);

2. *víra ve dva principy, dvě entity nadané tvořivou silou, které jsou vzájemně v poměru *komplementárním (například *jin* a *jang* v *taoismu a dalších čínských učeních) nebo antietickém (například *dobro* a *zlo* v *zarathuštrismu);

3. volné spojení dvou *států při zachování poměrné samostatnosti každého z nich (popírá však federalizační princip); nejznámějším příkladem dualismu je vytvoření Rakouska-Uherska v roce 1867. Společné pro obě části byla osoba *panovníka, zahraniční politika, armáda a finance; vedle toho byly dvě nezávislé *vlády, dva *parlamenty (oddělená zákonodárná, správní a výkonná moc). V legislativní rovině měly společné záležitosti obou částí *monarchie projednávat tzv. *delegace. Přes jisté společné rysy se politika obou států postupně vzdalovala;

4. dvojláda, paralelní existence dvou mocenských faktorů v jednom politickém systému. (František Čapka, Jaroslav Malina)

dualismus, filozofický, předpokládá, že skutečnost je nakonec vysvětlitelná *redukcí na dva zpravidla protikladné principy (co je a co býti má, *kauzalita a normativita apod.). (Jaroslav Malina)

Dualové, černošská *populace severních *Bantuů v Kamerunu a zejména Gabunu, čítající kolem 1 milionu příslušníků (v roce 1984). Dalších asi 250 000 jich připadá na příbuzná etnika: Bakosijové, Bamkotové, Bakwirové, Bubiové (na ostrově Fernando-Póo), Kokové (Bakoko) aj. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství, doplňkem *rybolov. *Půda patří celé *vesnici, jednotlivým rodinám je dědičně přidělována do užívání. Nejvyšší *autoritou je místní *náčelník a rada starších. Následnictví je *patrilinéární, *manželství bývalo *polygammí. Většinou jsou *křesťané, zčásti udržují tradiční *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

dualština (duala), *benuekonžský jazyk užívaný v Kamerunu (*Dualové). (Jan Záhořík)

Dubček, Alexander (27. 11. 1921, Uhrovec u Topolčan, Slovensko – 7. 11. 1992, Praha), slovenský politik a státník. V letech 1962–1968 byl členem předsednictva a 1963–1968 prvním tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska (KSS), 1968–1969 prvním tajemníkem Ústředního výboru *Komunistické strany Československa (KSČ).

Stal se představitelem reformních sil v KSČ a symbolem takzvaného *pražského jara v roce 1968. V roce 1969 byl zvolen předsedou Federálního shromáždění, v letech 1969–1970 působil jako československý velvyslanec v Turecku, roku 1970 byl vyloučen z KSČ. Od roku 1989 byl představitelem hnutí Veřejnost proti násilí, v letech 1990–1992 předsedou Federálního shromáždění České a Slovenské Federativní Republiky, od roku 1992 byl členem a předsedou Slovenské sociálně demokratické strany. (Jaroslav Malina)

Dubois, Eugène (28. 1. 1858, Eijsden, Nizozemsko – 16. 12. 1940, Haelen, Nizozemsko), nizozemský lékař, antropolog a geolog; původně asistent anatomie na *univerzitě v Amsterdamu. Od roku 1887 působil jako vojenský lékař na Sumatře a Jávě.

V letech 1891–1893 objevil na břehu řeky Solo u osady Trinil na indonéském ostrově Jáva první pozůstatky **Homo erectus*: jeden zub (*stoličku), střechnu mozkovny a levou *stehenní kost; nález původně označil jako *Pithecanthropus erectus* („Opočlověk vzpřímený“). (Jaroslav Malina)

DuBoisová, Cora Alice (26. 10. 1903, New York, USA – 7. 4. 1991, Cambridge, Massachusetts, USA), americká antropoložka; představitelka školy *osobnost a kultura. Jako jedna z prvních (v letech 1938–1939 na východoindonéském ostrově Alor) užíla při terénním antropologickém výzkumu psychologické testy k ověření hypotézy o vlivu výchovných praktik na formování základní osobnostní struktury v *kontextu kultury. Z díla: *The People of Alor* (Lidé z Aloru, 1944). (Jaroslav Malina)

Dubový, Petr (1. 11. 1952, Ostrava), český anatom; absolvent Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, profesor anatomie a od roku 2006 přednosta Anatomického

ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, od roku 1994 vedoucí oddělení neuroanatomie, od roku 2002 proděkan pro výzkum Lékařské fakulty Masarykovy univerzity (LF MU).

Ve své odborné práci se zabývá vývojem, degenerativními a reparačními procesy v nervové soustavě. Při studiu strukturálních změn využívá metody molekulární biologie. V letech 1991–1995 pracoval na Ústavu anatomie a neurověd (Karolinska Institutet, Stockholm, Švédsko). Je autorem nebo spoluautorem 78 vědeckých prací publikovaných v renomovaných časopisech a monografie *Schwann Cells: Development and Regeneration of the Nervous System* (1998). V roce 1993 společně s profesorem Miloslavem Kukletou (Fyziologický ústav LF MU) zavedl na LF MU, jako na první lékařské fakultě v České republice výuku neurověd, ve které jsou studenti seznamováni se stavbou a činností nervové soustavy na interdisciplinárním základu (neuroanatomie a neurofyziologie). Výuka neurověd je určena i pro studenty *antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Kontakt: Prof. RNDr. Petr Dubový, CSc., Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: pdubovy@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Dubský, Bedřich (10. 7. 1880, Komárov – 9. 2. 1957, Písek), český archeolog; jeden z nejvýraznějších českých regionálních badatelů. Ačkoli celoživotně působil jako venkovský učitel, vypracoval se na snad nejlepšího regionálního archeologa své doby v Čechách. Od roku 1945 žil v Písku, kde spravoval archeologické sbírky muzea. Mezi jeho objevy vyniká paleoliticko-mezolitický sídelní areál u *Putimě a Ražic (1936), kde byl poprvé jednoznačně doložen *mezolit v našich *zemích. Jeho životním dílem se stal *Pravěk jižních Čech* (1949), který poprvé ukázal bohatství a rozmanitost tamního pravěkého osídlení. (Karel Sklenář)

Dubuffet, Jean (31. 7. 1901, Le Havre, Francie – 12. 5. 1985, Paříž, Francie), francouzský malíř, grafik a sochař. Dubuffetův vlastní spontánní **art brut* – „syrové umění“ inspirované technikou graffiti, kresbami dětí, duševně nemocných a „primitivů“ – „tvorbou nezkaženou civilizací“, zavrhl všechny normy a pracuje s neobvyklými materiály; má snad nejbliže k informelu a k *surrealismu.

Od roku 1953 pořizoval otisky přírodnin a odpadových surovin, z nichž v letech 1955 až 1961 vznikla litografická řada *Phénomènes* (Jevy); v cyklu sítotisků *L'Hourloupe* (Kvílení, vytyá la vlk) z let 1962 až 1974 se objevují groteskní postavy, vzájemně do sebe zaklesnuté jako buňky – tento postup využil při zobrazování dvojic s přímočarou sexuální a erotickou *symbolikou. (Jaroslav Malina)

Duby, Georges (7. 10. 1919, Paříž, Francie – 3. 12. 1996, Aix-en-Provence, Francie), francouzský historik; přední medievalista. Specializoval se na hospodářské a sociální dějiny středověku, vztahy umění a společnosti a vývoj mentalit. Vystudoval geografii a historii na *univerzitě v Lyonu, kde patřili k jeho učitelům Jean Déniau a André Allix. Působil na univerzitě v Aix-en-Provence a od roku 1970 na Collège de France.

Velkého ohlasu dosáhla Dubyho studie *Le dimanche de Bouvines: 27. juillet 1214* (1973, česky: *Neděle u Bouvines 27. července 1214*. Praha: Argo, 1997) stejně jako biografie anglického aristokrata Viléma le Maréchala (*Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde* [Vilém le Maréchal neboli nejlepší rytíř světa], 1984) a pojednání o trojčlenné struktuře středověké civilizace inspirované indoevropskou teorií Georgese Dumézila (*Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, 1978, česky: *Tři řády, aneb Představy feudalismu*. Praha: Argo, 2008). Z dalšího díla: *Le temps des cathédrales: L'art et la société 980–1420* (1976, česky: *Věk katedrál: Umění a společnost 980–1420*. Praha: Argo, 2002), *Histoire de la vie privée*, I–V (Historie soukromého života, I–V, 1985–1987, spolu Philippem *Arièsem). (Jaroslav Malina)

ductus, -us, m., vývod, průduch, průchod, cesta (v *anatomii například hlavní mízovod – **ductus thoracicus*). (Ladislava Horáčková)

ductus arteriosus, spojka mezi **arcus aortae* a **truncus pulmonalis* v období nitroděložního vývoje. Přes *ductus arteriosus* se dostává většina krve z plicnice do **aorty*, neboť ve **fetálním* krevním **oběhu* probíhá okysličování krve transplacentárně a **plíce* dosud nepracují. Po narození *ductus arteriosus* obliteruje a zůstává po něm **ligamentum arteriosum*. (Lenka Vargová)

ductus cochlearis, blanitý hlemýžď, součást **labyrinthus membranaceus* vnitřního **ucha*. Tenká blanitá trubička uložena v kostěném **hlemýždi*. Na obou stranách je zakončena slepě a je vyplněna **endolymfou*. *Caecum cupulare* je uloženo ve vrcholu hlemýžďe, *caecum vestibulare* naléhá na *recessus cochlearis* ve **vestibulum labyrinthi ossei*. Na řezu má *ductus cochlearis* trojúhelníkový tvar, jeden z vrcholů navazuje na **lamina spiralis ossea*, další dva vrcholy jsou na protilehlé stěně **canalis spiralis cochleae*. Tím je zcela oddělena horní část *canalis spiralis cochleae* – *scala vestibuli* od dolního oddílu *scala tympani*. Oba prostory spolu komunikují otvůrkem ve vrcholu hlemýžďe (*helicotrema*). Na *ductus cochlearis* je možno rozlišit tři stěny. Stěna uložena proti *lamina spiralis ossea* srůstá s **periostem canalis spiralis cochleae*, horní stěnu tvoří *membrana vestibularis*, dolní stěnou je *lamina basilaris*, která odděluje *ductus cochlearis* od *scala tympani*. Na *lamina basilaris* se nachází vlastní sluchové ústrojí – *organum spirale, Corti*. Je v něm soustředěno několik typů buněk, včetně smyslových. Nad Cortiho ústrojí vyběhává rosolovitá *membrana tectoria*. Dráždění smyslových buněk je způsobeno vlněním endolymfy. (Lenka Vargová)

ductus deferens, chámovod, patří k vnitřním mužským pohlavním orgánům. Chámovod je silnostěnná trubice dlouhá 40–50 cm s vnitřním průměrem asi 0,5 mm. Slouží k **transportu spermii* z **nadvarlete* do prostatické části močové **trubice*. Chámovod navazuje v **šourku* na ocas nadvarlete a vystupuje podél mediálního okraje nadvarlete **kraniálně (pars epididymica)*, kde vstupuje do **tříselného kanálu*. Tříselným kanálem se chámovod dostává do dutiny břišní (*pars inguinalis*). Po výstupu z *anulus inguinalis profundus* směřuje chámovod do **pánve* k zadní stěně močového **měchýře*, kde se klade mezi močový měchýř a **ureter (pars pelvina)*. U stěny močového měchýře se *ductus deferens* větvenovitě rozšiřuje do 3–4 cm dlouhého váčku (*ampulla ductus deferentis*). **Kaudální konec* chámovodu se spojuje s vývodem semenného **váčku*, společně jako *ductus ejaculatorius* prochází **prostatou* a vyúsťuje v prostatické části močové trubice. Stěna chámovodu se skládá ze sliznice, svaloviny a zevní povrchové vrstvy vaziva. Sliznice je složena v četné podélně probíhající **řasy*, pouze v ampule mají síťovité uspořádání. Stěna ampuly vyběhává v četné výčlipky (*diverticula ampullae ductus deferentis*). Hladká svalovina chámovodu je silná a vytváří složitý systém, který umožňuje nasátí **spermatu* a jeho vstříknutí do močové trubice. Zevní povrchová vrstva chámovodu je tvořena **adventicií*. (Lenka Vargová)

ductus ejaculatorius, společný vývod **chámovodu* a semenných **váčků*. Vzniká spojením *ductus excretorius* semenných váčků se zúženou terminální částí chámovodu při zadním okraji **prostaty*. *Ductus ejaculatorius* prostupuje prostatou a ústí do prostatické části **močové trubice* na **colliculus seminalis*. (Lenka Vargová)

ductus endolymphaticus, součást **labyrinthus membranaceus*. Odstupuje z vrcholu *ductus utriculosaccularis* (blanitého kanálku tvaru písmene „V“ mezi **utrikulem* a **sakulem*), prochází skrze **aquaeductus vestibuli* a po výstupu na zadní ploše pyramidy **spánkové kosti* se pod **dura mater encephali* rozšiřuje ve váček *saccus endolymphaticus*. *Ductus endolymphaticus* odvádí **endolymfu* z blanitého **labyrintu* vnitřního ucha do prostoru mezi mozkové pleny, kde je vstřebávána do žilního systému. (Lenka Vargová)

ductus excretorius, vývod **semenného váčku*, který se spojuje při zadním okraji **prostaty* se zúženou terminální částí **chámovodu*, čímž vzniká **ductus ejaculatorius*. (Lenka Vargová)

ductus choledochus, největší žlučový vývod (dlouhý asi 5 cm). Vzniká spojením *ductus hepaticus communis* a *ductus cysticus*. Probíhá nejprve v **ligamentum hepatoduodenale*

vpravo od **arteria hepatica propria* a před **vena portae*. Kaudálněji jde za *pars superior* **pankreatu* a dostává se mezi **duodenum* a hlavu *pankreatu*. Jeho konečný úsek se spojuje s vývodem slinivky břišní (**ductus pancreaticus major*), prostupuje stěnou **dvanáctníku* a společně se pak oba vývody otevírají v **pars descendens duodeni* na **papilla duodeni major*. Jejich vyústění je v klidové fázi uzavřeno pomocí svěrače. (Lenka Vargová)

ductus lymphaticus dexter, též *truncus lymphaticus dexter*, krátký silný mízní kmen, který sbírá mízu z pravé části hlavy, krku, pravé horní končetiny a pravé části **hrudníku*. Vzniká soutokem tří kmenů – **truncus jugularis dexter* (přivádí mízu z pravé části hlavy a krku), **truncus subclavius dexter* (přivádí mízu z pravé horní končetiny) a **truncus bronchomediastinalis dexter* (přivádí mízu z uzlin v oblasti pravé strany předního **mediastina* a pravé **plíce*). Po svém vzniku se *ductus lymphaticus dexter* klade na mediální okraj **musculus scalenus anterior dexter* a otevírá se do **angulus venosus dexter*. Vyústění tohoto mízního kmene však vykazuje velkou variabilitu. (Lenka Vargová)

ductus pancreaticus major, hlavní vývod **pankreatu*. Vzniká spojením lobulárních vývodů *pankreatu* v oblasti *cauda pancreatis* a probíhá v ose *pankreatu* směrem k hlavě. Při přechodu do hlavy se *pankreatický* vývod stáčí dorzokaudálně, přikládá se zleva k **ductus choledochus* a společně prostupují stěnou **duodena*. Oba vývody se obvykle rozšiřují v *ampulla hepatopancreatica* a ústí do sestupné části *duodena* na **papilla duodeni major*. Společný vývod je opatřen svěračem. (Lenka Vargová)

ductus pancreaticus minor, přídatný vývod **pankreatu*. Odvádí *pankreatickou* šťávu – **succus pancreaticus* z oblasti *caput pancreatis*. Tento vývod směřuje doprava nahoru a většinou komunikuje s hlavním vývodem. Do **duodena* se otevírá na **papilla duodeni minor*, která je lokalizována v sestupné části *dvanáctníku* **kraniálně* od **papilla duodeni major*. (Lenka Vargová)

ductus parotideus, vývod *příušní* **žlázy*, vystupuje z předního okraje *žlázy* a je dlouhý asi 5 cm. Probíhá nejprve dopředu po **musculus masseter*, při předním okraji tohoto svalu se stáčí do hloubky, prochází tukovým tělesem **tváře*, proráží *fascii* a **musculus buccinator* a vyústuje na *tváři* v přední dutině ústní ve výši druhé horní **stoličky* na **papilla parotidea*. (Lenka Vargová)

ductus semicirculares, součást **labyrinthus membranaceus*. Tři blanité chodbičky (*ductus semicircularis anterior, posterior et lateralis*) uložené ve stejnojmenných kostěných kanálcích. Otevírají se do **utrlikulu*. V místech *crus ampullare* kostěných kanálek se blanité *ductus semicirculares* rozšiřují v *ampulla membranacea*. Na stěně každé ampuly je hřebenovitá vyvýšenina *crista ampullaris*. V epitelu *krist* jsou smyslové buňky s dlouhými vláskovými výběžky, nad nimiž se nachází rosolovitá hmota. Vzniká tak řasa (*cupula*), která je při nerovnoměrných pohybech hlavy rozkmitávána pohybem **endolymfy* a dochází při tom k podráždění vláskových buněk a tím i k vnímání pohybů hlavy. (Lenka Vargová)

ductus sublinguales minores, malé vývody *podjazykové* **žlázy*, které vystupují ze zadní, *mucinózní* části *žlázy* a otevírají se samostatně na **plica sublingualis*. (Lenka Vargová)

ductus sublingualis major, velký vývod *podjazykové* **žlázy*, který vystupuje z přední, *seromucinózní* části *žlázy* a ústí obvykle společně s vývodem *podčelistní* *žlázy* na **caruncula sublingualis*. (Lenka Vargová)

ductus submandibularis, vývod *podčelistní* **žlázy*, který vystupuje ze zadní části *žlázy*, obtáčí zadní okraj **musculus mylohyoideus* a dostává se na jeho horní plochu do *sublinguální* krajiny, kde probíhá mediálně od **glandula sublingualis* směrem dopředu. Je dlouhý asi 5 cm. Ústí spolu s **ductus sublingualis major* na **caruncula sublingualis*. (Lenka Vargová)

ductus thoracicus, *hrudní* **mízovod*, je nejsilnější mízní kmen v těle. Sbírá mízu z obou dolních končetin, **pánve*, *břicha*, z levé části **hrudníku*, z levé horní končetiny a z levé části krku a hlavy. Vzniká v dutině břišní ve výši obratlů L_{1-2} soutokem tří menších mízních kmenů – **truncus intestinalis*, *truncus lumbalis dexter* a *truncus lumbalis sinister*. V místě vzniku

může být *ductus thoracicus* vřetenovitě rozšířen v **cisterna chyli*. V počátečním úseku probíhá *ductus thoracicus* na pravé straně **páteře* za **aortou* a společně s ní prochází skrze *hiatus aorticus* **bránice* do hrudníku. Vystupuje kraniálně mezi *aortou* a **vena azygos* až do výše obratlů Th₃₋₅, kde kříží zezadu **arcus aortae* s jeho větvemi a stáčí se na levou stranu **jícnu*. Prostupuje přes **apertura thoracis superior* do krční oblasti a ve výši obratle C₇ se dostává ventrálně mezi **arteria carotis communis sinistra* a **arteria subclavia sinistra*. Terminální úsek *ductus thoracicus* se otevírá do **angulus venosus sinister*. V místě vyústění se nachází chlopeň. Za průběhu **mediastinem* se do *ductus thoracicus* otevírají cévy, které odvádějí mízu ze zadních mediastinálních a mezižeberních uzlin (*truncus intercostalis dexter et sinister*). Těsně před vyústěním se do konečného úseku *ductus thoracicus* otevírají tři významné přítoky: **truncus jugularis sinister* (přivádí mízu z levé části hlavy a krku), **truncus subclavius sinister* (přivádí mízu z levé horní končetiny) a **truncus bronchomediastinalis sinister* (přivádí mízu z uzlin v oblasti levé strany předního mediastina a levé **plíce*). (Lenka Vargová)

ductus venosus, spojka mezi **vena umbilicalis* a **vena cava inferior* v období nitroděložního vývoje. Prostřednictvím *ductus venosus* se dostává většina krve z umbilikální žíly do dolní duté **žíly* s vynecháním **jater* (**hepar*), neboť ve **fetálním* **krevním* oběhu játra dosud nepracují a živiny i další potřebné látky přicházejí z placenty. Po **narození* *ductus venosus* obliteruje a zůstává po něm **ligamentum venosum*. (Lenka Vargová)

Duda, Josef (15. 2. 1982, Ústí nad Labem), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na **Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty* **Masarykovy univerzity*, od roku 2007 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Pohlavní dimorfismus lidského obličej: Morfometrická studie* (2007), vedoucí práce: RNDr. Miroslav Králík, Ph.D.

Zabývá se **zooantropologií* se zaměřením na vztahy člověka a zvířete z pohledu mytologického a sexuologického. Kontakt: Mgr. Josef Duda, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: dudek@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Dufek, Pavel (20. 3. 1980, Hradec Králové), český politolog; absolvent magisterského studijního programu Politologie, oboru Politologie na Fakultě sociálních studií **Masarykovy univerzity* v Brně, od roku 2004 student doktorského studijního programu Politologie tamtéž. Diplomová práce: *Mezi komunitou a kosmopolis: Pojem spravedlnosti v politické filosofii liberálního egalitarianismu* (2004), vedoucí práce: doc. PhDr. Ing. Ondřej Císař, Ph.D.

Zabývá se politickou teorií a filozofií, zejména teoriemi spravedlnosti, filozofickými základy lidských práv a normativními aspekty **evropské integrace*. Kontakt: Mgr. Pavel Dufek, Katedra politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: dufek@fss.muni.cz; pdufek@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Duhem, Pierre Maurice Marie (10. 6. 1861, Paříž, Francie – 14. 9. 1916, Cabrespine, Francie), francouzský fyzik, teoretik vědy, filozof. Působil jako profesor teoretické fyziky v Bordeaux, v přechodu na speciálně zřízenou **katedru dějin přírodovědy* na Collège de France mu zabránila smrt. Vynikl na poli výzkumu vědecké teorie a zejména problému zdůvodnění. Každá přírodovědecká teorie závisí dle něj na třech základních charakteristikách: 1) neexistuje nepřerušovaný, logicky navazující sled teoretických a empirických důvodů pro jakoukoli fyzikální teorii; 2) rozhodnutí pro určitou teorii je vždy rozhodnutím pro celý systém vět, nikoli pro jednotlivou větu; 3) vnitrooborové nebo interní teoretické důvody netvoří dostatečný důvod k přijetí nebo k odmítnutí určité teorie. Přírodovědecké (fyzikální) teorie mají charakter symbolických projektů skutečnosti, o jejichž kulturní využitelnosti rozhoduje jejich empirická aplikovatelnost a historický vývoj dané vědy.

Duhem patřil mezi stoupence **konvencionalismu*, razil ale odlišnou koncepci (vědecká teorie není podle něj **vysvětlením*), než například Henri **Poincaré* nebo Ernst **Mach*. Výrazně ovlivnil vývoj **teorie vědy* v logickém empirismu, zejména svou tezí o nemožnosti

tzv. *experimentum crucis*, kterou roku 1951 rozpracoval Willard Van Orman *Quine a která je dodnes diskutována jako Duhem-Quinova teze. (Břetislav Horyna)

duhovka:

1. [anatomie], duhovka – *iris;
2. [archeologie], lidové označení pro vyduté tlusté zlaté *mince z období osídlení *českých zemí (400 př. n. l.–počátek n. l.) *Kelty; známe je v několika velikostech, největší z nich měly hmotnost až 7 g. Měly *reliéf různých rostlinných či zvířecích symbolů. V pozdějších dobách byly nejčastěji nacházeny na polích po dešti, který je vyplavil ze země, a kdy se zaleskly ve slunečních paprscích (odtud název). Z našeho území pochází několik nálezů těchto zlatých mincí (například *depot u Podmokel u Berounky). (František Čapka, Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

duch:

1. původně princip života (dech, dýchání; řecky: *pneuma*); společný princip myšlení, chápání, tvoření; nehmotná stránka člověka, která se na tomto principu podílí (duch ve mně); odtud „velký duch“, tvůrčí a originální člověk, *génius. Jindy protiklad hmoty, na rozdíl od duše zpravidla neosobní. U Georga W. F. *Hegela „světový duch“, souhrn duchovní činnosti lidstva. Odvozeně základní a charakteristická kolektivní myšlenková orientace (příklad: duch doby);

2. pomyslná netělesná bytost (příklad: straší tam duch);
3. výrazná osobnost (příklad: tvůrčí duch);
4. statečnost, odvaha (příklad: nabýt ducha);
5. smysl, povaha, charakter (příklad: duch *zákona). (Jaroslav Malina)

duch doby, označení základní a charakteristické kolektivně sdílené myšlenkové orientace období, doby, epochy (například *racionalismus, *humanismus). (Jaroslav Malina)

Duch svatý, v *křesťanství jedna ze tří osob, sdílených v jediné božské přirozenosti. (Jaroslav Malina)

Duchamp, Marcel (28. 7. 1887, Blainville-Crevon, Francie – 2. 10. 1968, Neuilly-sur-Seine, Francie), francouzský malíř a sochař; významný tvůrce s inspirujícím vlivem na vývoj moderního umění. V raném období prošel *fauvismem, *kubismem a *futurismem (*Akt sestupující ze schodů* aj.). Objevil nový typ uměleckých objektů *ready-mades* (anglicky: „hotové, vyrobené předměty“): *Jízdní kolo*; *Sušič lahví* aj. – předmětů vytržených z denního užívání a deklarovaných jako umění a stal se prvním hlasatelem anti-umění. V americkém prostředí inicioval vznik a rozvoj *dadaismu: v New Yorku se kolem něho utvořila skupina dadaistů, jejímiž členy byli malíři Francis *Picabia, Man *Ray aj.

V duchu dadaismu vytvořil Duchamp své mistrovské dílo *Nevěsta, svlékaná dokonce svými mládenci*, známé též pod názvem *Velké okno* nebo *Velké sklo* (1915–1923), jež nepostrádá erotickou *symboliku (představuje objekt, jehož mechanomorfní útvary aranžované na skleněné desce, mohou být náhodně přeskupovány – objekt se rozbil při převozu, *repliku vlastní Tate Gallery v Londýně); dalšími proslulými erotickými křeslemi jsou *Akt sestupující po schodech*, 1912; *Svítiplyn*, 1946–1966, instalace, a celá řada erotických *koláží a křeseb, někdy s odvoláním na významné autory minulosti (*Vybrané kousky podle Rodina*; *Vybrané kousky podle Ingrese I, II* aj.); jeho *lept *Vybrané kousky podle Cranacha* a „*Relache*“ zpodobující Adama a Evu má dokonce obdobu na fotografii, kde je jedním z aktérů sám Duchamp: Man Ray, *Duchamp a Bronja Perlmutter jako Adam a Eva v Relache*, 1924, fotografie. Po rozpadu dadaismu se účastnil na některých aktivitách *surrealistů. (Jaroslav Malina)

Duchečková, Petra (27. 4. 1984, Pardubice), česká antropoložka; absolventka bakalářského a magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2008 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční

studijní stáž v rámci programu Erasmus na Università degli Studi di Firenze (Itálie) v roce 2007, 6 měsíců. Bakalářská práce: *Hodnocení chrupu a čelistí u lidí pohřbených na Dolním náměstí v Opavě* (2006), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Diplomová práce: *Vztah tělesných proporcí a rozložení podkožního tuku u ženy* (2008), vedoucí práce: RNDr. Miroslav Králík, Ph.D. Kontakt: Mgr. Petra Duchečková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: 123998@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Duchennova muskulární dystrofie, *dystrofie, Duchennova muskulární.

duchovenstvo, stav v různých náboženských společnostech, jemuž je svěřeno vedení bohoslužeb a péče zejména o duchovní potřeby lidí. V *hinduismu především *bráhmani, v mahájánovém *buddhismu někteří mniši, v *judaismu po oslabení role *kněží, kantoři a *rabíni, v *islámu *imámové a další služebníci obce, v některých *křesťanských církvích kněží, jinde kazatelé, respektive ordinovaní služebníci církve, někde ženy i muži. (Jaroslav Malina)

duchovní, *duchovenstvo.

duchovní kníže, *kníže, duchovní.

duchovní kultura, *kultura, duchovní.

duchovní růst, *růst, duchovní.

dukát, původně zlatá benátská mince ražená od roku 1285, později se rozšířila i do zaalpské Evropy.

V Čechách byl dukát prvně ražen v roce 1325, později již sporadicky. Takzvaný československý dukát ražený v letech 1923–1938 se stal obchodní mincí. V 50. a 70. letech 20. století byl v Československu dukát ražen jako pamětní mince v násobcích (1, 2, 5, 10). (Jaroslav Malina)

důkaz, získání závěru z předpokladů na základě logických pravidel; v matematické *logice jsou zkoumány formální důkazy, které dospívají od symbolicky vyjádřených *axiomů k symbolicky vyjádřeným *teorémům podle vyvozovacích pravidel manipulace se *symboly. (Jaroslav Malina)

důkaz boží existence, ontologický, důkaz zakládající se na (falešném) odvození existence z pojmu, je obsažen v díle sv. *Anselma z Canterbury a Reného *Descarta, jeho moderní *variantu podal Kurt *Gödel. (Jaroslav Malina)

dukce [anatomie]:

1. označuje vedení (například *abdukce – odvedení, indukce – navození);

2. úklon na stranu, například ruky (radiální, ulnární dukce). (Ladislava Horáčková)

Duku, sumersky „svatý pahorek“. Podle sumerské *mytologie sídlo *bohů nalézající se na východním okraji *Mezopotámie, kde byli stvořeni *Anem bohové Anunna a odkud sestoupila na příkaz *Enkiho a *Enlila do Mezopotámie božstva Lachar a Ašnan (personifikovaná ovce a obilí), aby přinesla lidstvu blahobyť a skrze něho bohům hojnost obětí. Podle novobabylonských textů místo v *Mardukově chrámu Esagila v *Babylonu, kde bůh „určoval osudy“ (*osud). (Jiří Prosecký)

d'ula, *d'ulština.

Dülmen, Richard van (3. 5. 1937, Cloppenburg, Německo – 18. 1. 2004, Erfurt, Německo), německý historik; profesor *univerzity v Saarbrückenu v Německu. Historik novověku, jeden ze zakladatelů a přední představitel *historické antropologie zaměřené na historicko-antropologický výzkum každodenního života. Z díla: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (1990–1994; 3 svazky; česky: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*). Praha: Argo, 1999, 2006), *Theater des Schreckens* (1985; česky: *Divadlo hrůzy*). Praha: Rybka, 2001), *Der ehrlose Mensch* (1999; česky: *Bezectní lidé: O katech, děvkách a mlynářích*). Praha: Dokořán, 2003). (Jaroslav Malina)

Ďulové, obyvatelé Mali, Pobřeží slonoviny a Burkiny Faso. Jsou příbuzní s *Malinky a *Bambary, s nimiž tvoří skupinu *Mandingů. *Jazyk (*dulština) patří do skupiny *mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny, hovoří jím na 2,7 milionu lidí. Původně žili na území říše Songhaj, po jejím rozpadu se stěhovali více na jih. Dnes jsou zejména obchodníci, žijí převážně ve *městech. Věřící jsou *muslimové. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

d'ulština (ďula, dyula), *mandingský jazyk z *kongokordofánské rodiny užívaný na severu Pobřeží slonoviny (*Ďulové). (Jan Záhořík)

dům [archeologie, etnoarcheologie], stavba se svislými stěnami konstrukčně oddělenými od střechy (v *pravěku zřejmě hlavně střechy hřebenové, a to nejčastěji sedlové nebo valbové), která je nesena buď stěnami, nebo (ve starších obdobích častěji) vnitřními nosnými sloupy z opracovaných kmenů stromů v jedné až třech řadách (*dům, dlouhý) rovnoběžně s podélnou osou půdorysu; sloupy přímo v ose nesly hřeben. Půdorys byl obvykle obdélníkový, v *neolitu také mírně lichoběžníkový či s lehce ven prohnutými stěnami, méně často čtvercový, vzácně okrouhlý nebo oválný. Počátky domu jsou spjaty s budováním stálějších osad v období šíření *zemědělství v neolitu (na Předním východě již před 9 tisíciletími).

Nejranější domy se vyznačovaly rozmanitým tvarovým a funkčně dispozičním řešením, a to nejen na od sebe vzdálených místech, ale i na sousedících lokalitách. V zásadě však vývoj směřoval k témuž ideovému a praktickému výsledku: dům se střechou zvednutou na kolmých vysokých zdech. Taková stavba dovozovala snadný pohyb vstoje, což znamenalo nejen větší pohodlí, ale také rychlejší, efektivnější a kvalitnější práci. Pod střechu bylo možno přenést i činnosti, které se dříve mohly dělat jen venku za příznivého počasí. S vynálezem domu si *člověk rozšířil pracovní *prostor i *čas, podstatně se zvýšila kultura bydlení a kultura života vůbec.

Například v Evropě se nejstarší domy objevily v egejské oblasti a na jižním Balkáně. Umění stavět pevné domy se tam dostalo s prvními migračními vlnami neolitických zemědělců z Předního východu. Tyto evropské pravěké domy byly stejně jako v místě svého vzniku většinou hliněné, z dusané hlíny nebo ze sušených *cihel, někdy i z kamene, s obdélníkovým či čtvercovým a výjimečně i s kruhovým půdorysem. Často byly stavěny postupně na jednom místě po zplanýrování předchozí zástavby v několika vrstvách nad sebou, což dokládají sídlištní pahorky, *telly, například Argissa Magula v Řecku nebo Karanovo v Bulharsku.

S postupem na sever se zemědělci ocitli v jiných přírodních podmínkách, v zalesněné krajině, kde si museli prostor k obdělávání půdy teprve připravit kácením stromů a *žďářením lesů. To je přivedlo k využití nového materiálu a k vynálezu domu jiného typu, postaveného z kulatinové kostry vypletené větvemi a proutím omazaným zvnějšku i zvnitřku silnou vrstvou hliněné *mazanice. Střechy byly většinou sedlové, pokryté došky z obilné slámy, skřípiny, rákosu či jiných planě rostoucích travin. Tyto domy byly v raném neolitu poměrně velké, dlouhé kolem 15 m, ale dokonce také až 80 m, široké 5–10 m a žilo v nich celé rodové společenství. Teprve v průběhu doby se domy zmenšovaly s tím, jak se jednotlivé rodiny oddělovaly.

Rekonstrukce takových domů, provedené ve *střediscích experimentální archeologie nebo v *muzeích ve volné přírodě v Anglii, Dánsku, Francii, Rakousku, Švédsku i v jiných *zemích, ukázaly, že svými vlastnostmi v daných klimatických podmínkách dobře vyhovovaly. Byly poměrně teplé a vzdušné a skýtaly dost prostoru. Přitom materiál ke stavbě i k opravě byl kdykoli po ruce. Důkazem dobré funkce těchto domů je i to, že se stavěly prakticky po celý pravěk i raný *středověk a někde se udržely až do *novověku; v různých oblastech v různých obměnách velikostních i tvarových (někde se na tomto technologickém principu stavěly i domy kruhové nebo domy částečně zahloubené pod úroveň terénu). Přes velké rozšíření tato technologie nenahradila nikdy zcela technologii stavění z dusané hlíny a ze sušených cihel nebo ze dřeva či kamene (viz *konstrukce).

Experimenty poskytují alespoň přibližnou představu o tom, jak asi mohla probíhat stavba pravěkého domu ze dřeva a mazanice, jak byla pracná a jaké množství materiálu na ni bylo potřeba. Dům tohoto konstrukčního typu byl rekonstruován na základě archeologického nálezu jednoho z domů (délka 4,6 m, šířka 4,2 m) na slovanském sídlišti v Březně u Loun (Čechy) z 6. století (Pleinerová, 1986). Při manipulaci s materiálem a v přípravné fázi (kácení stromů a doprava na místo) se mohlo uplatnit více lidí, ale při vlastní stavbě se jako optimální jevil počet tří osob. Na dům bylo zapotřebí 2,5 m³ dřeva, na výplet stěn 1200 prutů, průměrně o síle 1,5 cm a délce 1,5–1,8 m, 3–4 m³ hlíny na omazání stěn, na krytinu střechy rákos posečený na ploše zhruba 10 arů. Stavba domu zabrala 860 hodin čistého času, což by při počtu 3 osob znamenalo 287 hodin. Odhaduje-li se možná pracovní doba ve slovanském období na 60–70 hodin týdně, počítá-li se s větší zručností při práci se dřevem a zřejmě i větší pracovní intenzitou a zaujetím, bylo by v 6. století pro postavení tohoto domu včetně získání a přípravy materiálu při 3 lidech zapotřebí 3–4 týdnů. V neolitu a *eneolitu by potřebný čas vzrostl kvůli použití kamenných nástrojů, s nimiž se při zpracování dřeva pracovalo asi třikrát až čtyřikrát pomaleji oproti nástrojům kovovým, jež byly k dispozici ve slovanské době. V obou případech byly při časových odhadech pominuty okolnosti, které výstavbu prodlužovaly. Jedná se o různá omezení a zákazy z oblasti ideologické a rituální, které známe z etnografických pramenů: výběr stavebního místa a materiálu, doba započetí stavby aj. (viz též *dům, dlouhý).

Domy z kulatiny se začaly v pravěké Evropě stavět až od eneolitu. O jejich konstrukci jsme informováni díky domům, které stávaly na březích švýcarských a německých jezer a jejichž zbytky později pohltily bažiny. Právě tam, na břehu Bodamského jezera, vyrostly od roku 1922 rekonstrukce sídliště z *pozdní doby kamenné a z *doby bronzové. Rychlost výstavby těchto domů z kulatiny nebyla při experimentu zaznamenána, ale i zde se můžeme opřít o experiment v Březně u Loun, který se týkal rekonstrukce slovanského domu (délka 3,6 m, šířka 3,3 m) datovaného do 9. století. Bylo spotřebováno 6 m³ dřeva, hlíny na vymazání spár a k omazání vnějšku pece a jejího dna bylo zapotřebí asi 1 m³. Stavba včetně přípravy dřeva, kácení, *transportu atd. zabrala 1547 hodin čistého času, což by při zachování stejných předpokladů jako u předchozího slovanského domu znamenalo odhad asi kolem 6 týdnů. V této souvislosti jsou zajímavé historické záznamy týkající se osídlování Kanady evropskými kolonisty. V lesnaté krajině vyrůstaly na konci 18. a v průběhu 19. století takové domy o rozměrech 6x4 m za pouhé 4 pracovní dny. Stavba totiž nevyžadovala nic jiného než kmeny stromů jednotného průměru a ocelové sekery. Dokonce nebyly potřebné ani žádné zemní základy, takže se po takové stavbě nezachovávají téměř žádné stopy. A i když se s kamennými *sekerami pracovalo asi čtyřikrát pomaleji než s ocelovými, dostáváme číslo, které se dosti liší od doby potřebné k vybudování neolitického domu se stěnami z mazanice.

Dům byl od neolitu uvnitř příčně dělen, snad na části obytné a hospodářské. Podlaha domu (spíše než prostá udusaná zem to byla čistě upravená vrstva lepenice – mazanice) buď ležela víceméně na úrovni tehdejšího povrchu, nebo byla částečně zahlobena do země (*polozemnice), případně byla vyzdvižena nad povrch země či nad vodní hladinu (*nákolí). Na podlaze bývalo ohniště nebo *pec, uvnitř mohly být zásobní *jámy a velké nádoby zapuštěné do země. Postupně přibývalo nábytku, například od doby bronzové jsou doloženy police s nádobím. Vyskytnou se také *depoty či *hroby dětí i dospělých – snad šlo o oběti do základů stavby; ve starších obdobích byla totiž stavba domu ritualizovaným úkonem, jak je tomu v tradičních a nativních *kulturách dodnes. Zejména v neolitu mohlo ale také jít o obvyklý způsob pohřbu, po němž byl dům dále obýván.

Některé z replik a modelů pravěkých domů byly testovány z hlediska jejich funkčnosti. Experimentátoři v neolitické *vesnici v Allerslevu (viz *dům, dlouhý) například zjistili, že kouř z ohniště se předtím než pronikl ven někdy držel pod střechou, takže relativně čistý vzduch se udržoval v pásmu od podlahy do výše půldruhého metru. 3–4 roky po ukončení

stavby domů nastalo jejich pozvolné chátrání. Vlivem větší vlhkosti i postupného vysoušení za kolísajících teplot hliněná mazanice na stěnách praskala, později se odlupovala a její menší či větší kusy se hromadily na vnitřní a vnější straně základny domu. Vzniklé trhliny se však snadno spravovaly.

V jednom z domů doby železné vyzkoušeli experimentátoři v Lejre ve dvou obdobích (leden až únor, březen až duben) také možnosti bydlení ve stylu oněch časů. Oheň z ohniště vytvářel oteplení pouze ve své blízkosti, které se jen nepatrně zlepšilo tím, že teplý vzduch, jenž stoupal pod střechu, klesal opět podél vnitřní strany mazanice stěn dolů. Rozpálené ohniště však přitahovalo dovnitř pórovitými stěnami chladný vzduch. Několik málo štěrbin a zvláště poškozená místa ve střeše, přiváděly chladné proudy vzduchu hluboko dovnitř domu. Netěsnící dveře narušovaly vyvážený systém výměny tepla a kouře, který jinak vznikal v klidném ovzduší uvnitř domu. Dobytek za přepážkou v chlévě a silná vrstva hnoje zajišťovaly až 40 °C, což ale nemělo vliv na teplotu v obytném oddělení. Během 20 let provedli experimentátoři v dalších domech v Lejre tisíce zatopení na ohništích a vyzkoušeli mnoho nejrůznějších činností od tkaní a kování až po přípravu jídla.

Experimentátoři v Březně u Loun podrobně testovali vlastnosti obou zmíněných staroslovanských domů z 6. a 9. století. Zjistili například, že v chladném období teplota uvnitř domů zhruba odpovídala venkovní teplotě. Při venkovních teplotách pod modem mrazu, bylo možno tyto domy vytopit asi na 7 °C. Denní průměr spotřeby paliva v obou obydlích v zimním období byl také přibližně stejný, pohyboval se těsně pod jednou desetinou krychlového metru dřeva. Při topení se ve výšce nad 1 m udržovala kouřová clona, protože kouř z domů špatně odcházel. Bylo proto nutné pracovat vsedě, vkleče nebo v podřepu, což je způsob známý z etnografických paralel v podobném prostředí.

Nejhlubší historii, téměř 13 000 let, má dům v pravěké a starověké *Mezopotámii (viz též *architektura, *Závi Čemi Šanidar). V podstatě od *neolitu stavěly pravěké a později i historické populace Mezopotámie své domy standardním postupem s použitím těch nejběžnějších místních materiálů, totiž *hlíny (popřípadě *kamene), *dřeva a *rákosu či palmových listů. Zdivo, budované nejčastěji z hliněných *cihel, případně z hlíny vrstvené buď jednoduše rukama, nebo dusané do dřevěného šalování, bývalo obvykle kladeno na povrch terénu, málokdy do základových výkopů. Před založením nového domu nechal stavebník obvykle jeho staveniště kultovně očistit a někdy zajistil i kouzelnou ochranu jeho obyvatel pomocí tzv. základových obětí, magických pomůcek, jejichž úkolem bylo nevpustit do nového domu žádné zlé síly (třeba soška psa s nápisem „Pořád měj na paměti, musím ho kousnout!“ pod prahem). Izolace podlah od podložního terénu se prováděla nejčastěji kamenným štetem či vrstvami rákosových rohoží. Navrch byly podlahy omítnuty hlínou či vápennými materiály a v každodenním životě nejspíše pokryty organickými pleťivými (koberce či jiné *textilie, rákosové rohože apod.). Když dospělo zdivo určité výše, byly na jeho korunu kladeny trámové stropy, nesoucí izolační pokrýv z rohoží a hliněných vrstev. Někdy mohla být odolnost střechy proti špatnému počasí ještě zvýšena impregnací horkým asfaltovým přelivem. Hliněný povrch střechy bylo třeba periodicky obnovovat a udusáváním, které se někdy provádělo mohutným kamenným válcem, zvyšovat jeho neprosákavost. Celohliněná zastřešení typu kopulí představují v Mezopotámii spíše výjimky (snad původní podoba „tholoi“ *halafské kultury).

Domovní interiéry bývaly zařízeny *nábytkem jen poskrovnu, obvykle používali obyvatelé domu pevných *konstrukcí z hlíny, zřizovaných již během stavby (lavice nebo spací plošiny) a opatřených v případě potřeby pokrývkou z organických hmot. Nábytek ze dřeva či organických pleťiv (proutí, rohožovina) byl již znakem vyšší společenské úrovně a tak cenné kusy zařízení jako stoly, sedadla, truhly či postele nalezneme výslovně uvedené i v textech, třeba ve svatebních smlouvách, které podrobně vypočítávají věna nevěst. K praktickým potřebám sloužily i odkládací výklenky ve zdech, různá otopná zařízení (většinou prostá *ohniště, ale máme i doklady krbů) a rovněž schrány na sypké a tekuté potraviny v kuchyňských místnostech a

prostorách. Domy rozsáhlých městských aglomerací a zejména jejich vzácně se vyskytující koupelny a záchody bývaly napojeny na kanalizační síť (*kanalizace), které odváděly splaškovou vodu většinou do protékající řeky. K omývání užívaly rodiny patrně i dlážděných částí dvorů s odvody použité vody, která byla k dispozici ve velkých a menších nádobách, potrubím z pálené hlíny. Tento *zvyk velmi názorně ilustruje text *Starého zákona, kde se líčí počátek milostného vztahu krále *Davida k *Bat-šebě (2 S 11,2). V některých místnostech jsou doloženy i domácí oltářiky a pod domy se někdy nacházely pohřební kobky. Sklady zboží a potravin bývaly umístěny v patře, byl-li jím dům vybaven. V domě trávil jeho obyvatel jen část svého života, a to především čas odpočinku a případně některé události společenské, přirozeně i dobu, kdy byli upoutáni na lůžko. Po ranním jídle se rodina zpravidla rozcházela za prací. Pracoval-li hospodář doma, vykonával ji obvykle v místech s lepším osvětlením, tedy pod širým nebem na domovní parcele, na dvoře nebo alespoň v lépe osvětlené místnosti, třeba i ve dveřích. Podobně si počínala hospodyně, která mívala nezřídka svou kuchyni (někdy i se sporákem s plotnou z pálené hlíny) na dvoře či při některé z venkovních zdí domu. Menší děti se nejspíše držely matky, větší doprovázely rodiče stejného pohlaví a pomáhaly mu při práci, případně docházely z domova do *školy nebo do učení. Znovu se rodina shromažďovala až navečer a v horkých dnech roku trávila větší část večera a případně i noc na střeše domu, zpravidla přístupné schodištěm, aby užila po úmorném denním vedru noční svěžesti. Za normálních okolností chránily mezopotamské rodiny své soukromí velmi pečlivě a vchod do domu byl zpravidla řešen tak, že návštěvník vcházel do jakési předsíně, ve které jej přijímal pán domu a odkud vedl jediný vchod na dvůr. Do ostatních místností se vstupovalo až ze dvora, který tak byl určitým komunikačním i pracovním srdcem domu. Bylo-li třeba, zavedl hospodář hosta dále do domu sám, obvykle tam však cizí osoby nevstupovaly. Této potřebě intimity vycházeli vstříc i mezopotamští zákonodárci a třeba *Chammurapi stanoví pro násilné vniknutí do domu hrdelní trest. Naproti tomu představovaly svého druhu veřejný prostor domovní střechy, kde se odehrávala řada pracovních i jiných činností. Časté nálezy artefaktů, ale třeba i prakových střel ve výplni zřícených budov, které se tam nejspíše dostaly ze střeš, dokládají zde výkon různých prací včetně střežení úrody na blízkých polnostech a sestřelování ptáků, přizívajících se na obilí, zejména u venkovských stavení. Život na střeších měl ovšem i svou stránku intimnější. V menších domech bez dvorů bydlívaly patrně nejčastěji párové *rodiny (otec, matka a jejich potomstvo), které disponovaly v 19.–17. století př. n. l. zpravidla domy o třech místnostech, z čehož jedna byla užívána jako obývací pokoj. Větší, *rozšířené rodiny (otec, matka a buď některý z jejich ženatých či provdaných bratrů či sester nebo jejich provdané a ženaté potomstvo) užívaly spíše velkých čtvercových domů s dvory. V takovýchto domech připadaly na jednu rodinu asi 23 m², což činí zhruba 5,3 m² na osobu. Při vzniku nové rodiny se původně stěhoval novomanžel za novomanželkou, jak ukazuje sumerský příbuzenský termín pro zetě *mí-ús-sa* (doslova „ten, kdo následuje ženu“). V 19.–17. století př. n. l. se už ovšem novomanželka stěhovala k novomanželovi.

Výraz „dům“ má ve staromezopotamských jazycích (sumersky: *é*, akkadsky: *bítu*) velmi široké významové pole a vztahuje se vedle samotné stavby také ke skupině osob, která ji obývá, v širším významu pak i k jejich potomstvu. V některých případech tak označuje vlastně i celou příbuzenskou skupinu, rozrod, klanový segment či klan (asi podobně jako označení „dům habsburský“ pro císařskou dynastii). (Zuzana Bláhová-Sklenářová, Petr Charvát, Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Dům moudrosti, *Bayt al-Hikma.

dům mrtvých [archeologie], stavební *konstrukce v podobě *chaty nebo *domu, budovaná na povrchu země na pohřebním místě, někdy zakrytá násypem *mohyly (často v *megalitické oblasti), zejména v období *eneolitu a doby *bronzové. Stavba mohla sloužit ve spojení s *hrobem (například zřízena nad hrobovou jámou. (Karel Sklenář)

dům, dlouhý [archeologie, etnoarcheologie], zvláštní forma *domu pravěkých a nativních *kultur, u něhož délka nejméně dvojnásobně převažuje nad šířkou. Poprvé se objevil ve starších fázích *neolitu (*kultura s lineární keramikou), tehdy na obdélníkovém půdorysu, později (v době *kultury s vypíchanou keramikou) se objevil i typ lichoběžníkovitý a v závěru neolitu ven vyklenutý půdorys podélných stěn. Šířka dlouhých domů se pohybovala nejčastěji mezi 5–7 m, délka mohla překročit i 40 m, nejběžnější byla délka mezi 15–25 m. V *eneolitu tento typ domu vymizel, opět se objevil v *době bronzové, i když spíše v menších délkách.

Dlouhý dům byl, podle etnologických paralel například z prostředí severoamerických *indiánů, patrně kolektivním obydlím pospolitosti spjaté rodinnými či rodovými svazky, s čímž snad souviselo i vnitřní dělení dlouhých domů na tři části (typické pro období kultury s lineární keramikou): střední část byla snad určena k obývání, koncové části k hospodářským účelům – uskladnění úrody či ustájení domácích zvířat. Některé velké *objekty mohly sloužit i jako shromažďovací domy k společenským a kultovním aktivitám *rodu či *občiny.

Experimenty poskytují alespoň přibližnou představu o tom, jak asi mohla probíhat stavba pravěkého dlouhého domu, jak byla pracná a jaké množství materiálu na ni bylo potřeba. Například v Allerslevu provedli dánští experimentátoři rekonstrukci neolitické *vesnice, při jejíž stavbě se ukázalo, že na dům obdélníkového půdorysu o rozměrech 15x6 m bylo potřeba 72 kmenů na dvouapůlmetrové sloupy do stěn a čtyřmetrové střešní krokve, vzpěry a překlady, značné množství proutí na výplet a rákosí a skřípiny na doškovou střechnu, přes 9 tun mazanice uhnětené z hlíny, vody a sekané trávy na omazání stěn. Sloupy, krokve a překlady spojovali archeologové dohromady záseky a převazovali je pružnou jilmovou kůrou. Podlahu vytvořili ze sena a ohniště z hromady kamenů. Z měření vyplynulo, že by jeden člověk při desetihodinovém pracovním dnu potřeboval 4 dny k získání dřeva na kostru domu, 10 dnů k nasekání trávy a rákosí, 8 dnů k nařezání prutů a latí, 5 dnů na vykopání hlíny a asi 5 dnů k *transportu materiálu na staveniště. Dvanáct mužů by tak postavilo dům za 10 dnů. Převod stavebních prací na jednoho muže dělá 120 dnů, což s předchozími 32 dny na přípravu stavebního materiálu činí 152 dny. To je úkol, který by čtyřčlenná až pětičlenná rodina mohla zvládnout asi za 5 týdnů. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Dumézil, Georges (4. 3. 1898, Paříž, Francie – 11. 10. 1986, Paříž, Francie), francouzský religionista, filolog, indoeuropeista, znalec kavkazských jazyků a antropolog; podle C. Scotta Littletona zakladatel tzv. „nové komparativní mytologie“ (*new comparative mythology*). Jeho studia na École normale supérieure přerušila *první světová válka (byl vyznamenán válečným křížem); promoval až po demobilizaci v roce 1919. V roce 1924 obhájil své dvě teze k získání doktorátu. První s názvem *Le festin d'immortalité: Esquisse d'une étude de mythologie comparée indo-européenne* (publikováno 1924 jako *Le festin d'immortalité: Étude de mythologie comparée indo-européenne* [Hostina nesmrtelnosti: Studie z indo-evropské srovnávací mytologie] [srovnává zde nápoj řeckých bohů ambrózii a indický mytologický nápoj amrta s podobným jménem a vlastnostmi]). Druhá teze se nazývá *Le crime des Lemniennes: Rites et légendes du monde égéen* (Zločin Lemňanek [žen z Lemnu]: Rity a legendy egejského světa). Odborné spory se svým učitelem Antoinem Meillem (1866–1939) jej přiměly odejít na *univerzitu v Istanbulu, kde v letech 1925 až 1931 přednášel dějiny náboženství a religionistiku. Zde se důkladně seznámil s kavkazskými jazyky (*La Langue des Oubykhs* [Jazyk Ubyků], 1931). O přetrvávajícím Dumézilově zájmu o problematiku indoeuropeistiky svědčí kniha *Le Problème des Centaures* (Otázka kentaurů) z roku 1929, ve které v duchu geneticko-etymologického srovnávání a Frazerových vegetačních cyklů vykládal souvislost pojmů *kentauros* – *gandharva*. Mezi lety 1931 až 1933 působil jako lektor na univerzitě v Uppsale. Po návratu do Francie pracoval jako redaktor zahraniční rubriky v listě *Le Jour*; Sylvain Lévi mu pomohl získat místo přednášejícího srovnávací indoevropské mytologie na École Pratique des Hautes Études (kromě let 1941 až 1942, kdy byl jakožto *svobodný zednář sesazen vichistickými *úřady, zde byl činný až do roku 1949). V letech

1935 až 1938 navštěvoval *semináře sinologa Marcela Graneta, který výrazně ovlivnil jeho metodologii.

Na přelomu roku 1937 a 1938 Dumézila napadlo, že trojici hlavních flaminů, spjatých službou s Jovem, Martem a Quirinem, lze pochopit jako analogický trojčlenný protějšek sociální trojice popsané u Indoíránců. O svém postřehu referoval v článku *La préhistoire des flamines majeurs* (Prehistorie velkých flaminů, 1938) v časopise *Revue de l'histoire des religions*. Zrodila se tak Dumézilova teorie indoevropské trojčlennosti, jejíž pozůstatky lze údajně identifikovat u většiny populací indoevropského původu a která představuje základní klasifikační princip jejich sociálního uspořádání a prostupuje veškerou literární, kulturní a symbolickou kreativitou. *První třída* indoevropské trojčlennosti je zastoupena vládci a *kněžími či mágy, jejichž role často splývají. Těmto společenským složkám odpovídají v *panteonu božstva *svrchovanosti* jako Varuna, Mitra, Jupiter, Zeus, Ódin a další. *Druhá třída* je ve společnosti reprezentována válečníky a v náboženské imaginaci bojovnými božstvy typu Indry, Marta nebo Thóra. *Třetí třída* zahrnuje *rolníky a pastevce, případně *řemeslníky, kteří jsou úzce spjati s bohy nebo bohyněmi plodnosti (Sarasvatí, Anahítá, Ašvinové, Násatjové, Quirinus, Flóra, Frey, Freyja atd.).

Původně Georges Dumézil chápal trojčlennost v duchu sociologické školy Émila *Durkheima a Marcela *Mausse jako *odraz* sociální reality v ideologické sféře; na přelomu čtyřicátých a padesátých let začal hovořit o „třech modalitách aktivity“ (*trois modes d'activités*) a anticipoval tak přístupy *kognitivní a *symbolické antropologie. Roku 1949 byl díky podpoře Émila *Benvenista (1902–1976) a Julese Blocha (1880–1953) uveden do Collège de France; roku 1970 byl zvolen do Académie des Inscriptions et Belles-Lettres a roku 1979 se stal členem nejprestižnější francouzské vědecké instituce, Académie Française. Slavnostní projev při této příležitosti přednesl Claude *Lévi-Strauss. Dumézil je autorem řady studií, které zahrnovaly například *Ouranós-Varuna: Étude de mythologie comparée indo-européenne* (Úranos-Varuna: Studie z indoevropské srovnávací mytologie, 1934), *Les Mythes romains* (Římské mýty – *Horace et les Curiaces* [Horatiové a Curatiové], 1942; *Servius et la Fortune: Essai sur la fonction sociale de louange et de blâme et sur les éléments indo-européens du cens romain* [Esej o společenské funkci pochvaly a pokárání a o indoevropských prvcích římského cenzu], 1943; *Tarpeia: Essais de philologie comparée indo-européenne* [Tarpeia: Eseje ze srovnávací indoevropské filologie], 1947), *Mythes et dieux des Germains: Essai d'interprétation comparative* (Mýty a bozi Germánů: Pokus o komparativní interpretaci, 1939), *Jupiter, Mars, Quirinus* (Jupiter, Mars, Quirinus, 1941–1948), *Les dieux de Indo-Européens* (Bohové Indoevropánů, 1952) nebo *L'idéologie tripartite des Indo-Européens* (Tripartitní ideologie Indoevropánů, 1958). V letech 1968 až 1972 pobýval na pozvání Jaana Puhvela a Mircey *Eliadeho na univerzitách v Los Angeles a Chicagu, kde připravil k vydání tři díly svého nejvýznamnějšího díla *Mythe et épopée* (Mýtus a epopěj); *L'idéologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indo-européens* [Ideologie tří funkcí v epopějích indoevropských národů]; *Types épiques indo-européens: Un héros, un sorcier, un roi* [Indoevropské mytické typy: Hrdina, kouzelník, král]; *Histoires romaines* [Římské příběhy], 3 díly, 1968–1973; česky: *Mýtus a epos*, I, II. Praha: Oikoymenh, 2001, 2005). V roce 1986 založil společně s Georgesem Charachidzém *Revue des études géorgiennes et caucasiennes* (Revue pro gruzínská a kavkazská studia).

Dumézil neskryval sympatie k radikální pravici předválečné Francie. Arnaldo Momigliano napsal, že Dumézilovy politické *názory měly důležitý podíl na roztržce s liberálně orientovanými představiteli francouzské sociologické školy. Svoji první knihu, *Le festin d'immortalité*, Dumézil věnoval Pierru Gaxotteovi, sekretáři Charlese-Marie Maurrase (1868–1952), zakladatele *konzervativního a monarchistického hnutí Action française. Italský historik Carlo Ginzburg kriticky zmínil pochvalné recenze, které se objevily v německém tisku v roce 1940 po vydání dvou svazků Dumézilových *Mythes et dieux des Germains* (Mýty

a bozi Germánů). Na druhé straně, Claude Lévi-Strauss, sám válečný emigrant židovského původu, intelektuální sepětí Dumézilových předválečných tezí s *nacismem rozhodně popřel.

Devadesátá léta 20. století byla ve znamení opětovného vzestupu zájmu o dílo Georgese Dumézila. Nejucelenější kompendium prehistorické „indoevropské civilizace“, jehož autorem je Bernard Sergent, bylo napsáno ve zřetelně dumézilovském duchu. Příznivý ohlas mělo Dumézilovo učení též ve Spojených státech amerických, kde jeho odkaz rozvíjí zejména Jaan Puhvel. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Dumont, Louis (1911, Salonique, Francie – 19. 11. 1998, Paříž, Francie), francouzský antropolog a indolog. Studoval pod vedením Marcela *Mausse v L'Institut d'ethnologie; po roce 1945 působil v Musée National des Arts et des Traditions Populaires, vydával periodikum *Le Mois d'ethnographie française* (Etnografický měsíčník) a účastnil se terénních výzkumů v Indii. V letech 1951 až 1955 přednášel *antropologii na univerzitě v Oxfordu a v roce 1955 se stal vědeckým pracovníkem v École des Hautes Études en Sciences Sociales v Paříži, kde vytvořil společně s Danielem Thornerem Centre d'études indiennes a založil periodikum *Contribution to Indian Sociology* (Příspěvky k indické sociologii). Jeho studie zahrnovaly *Homo Hierarchicus: Essai sur le système des castes* (Homo hierarchicus: Esej o systému kast, 1966), *From Mandeville to Marx: The Genesis and Triumph of Economic Ideology* (Od Mandelvilla k Marxovi: Geneze a triumf ekonomické ideologie, 1977) a *Essais sur l'individualisme: Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne* (Esej o individualismu: Antropologický pohled na moderní ideologii, 1983). (Jaroslav Malina)

Dumuzi, sumersky „pravý syn“; Du'úzu, akkadsky; Tammúz, hebrejsky, aramejsky; Daózos, řecky. Podle sumerského královského seznamu jméno dvou bájných *králů: 1) Dumuzi, pastýř; 5. předpotopní panovník z *města Bad-tibira, vládl 36000 let. 2) Dumuzi, rybář; 4. panovník I. dynastie z Uruku, vládl 100 let, nástupce *Lugalbandy a předchůdce *Gilgameše, pocházel z města Ku'ara v jižní *Mezopotámii. Sumerská literární tradice existenci dvou rozdílných postav jménem Dumuzi nereflektuje.

Podle sumerských mytologických textů byl Dumuzi milenec a manžel bohyně *Inanny; zmizelý oplakávaný *bůh odvedený do *podsvětí; ztělesnění jarní vegetace a vegetační božstvo vůbec. Jeho matkou byla bohyně Turdur (Zertur), sestrou Geštinanna, otcem patrně *Enki. K postavě Dumuziho se váží následující sumerské texty: (všechny pocházejí ze starobabylonského období [19.–18. století př. n. l.] a převážně byly nalezeny v *Nippuru a *Uru.) 1) Spor mezi pastýřem Dumuzim a *rolníkem Enkimduem o ruku bohyně Inanny. Bohyně dává přednost rolníku, její bratr bůh *Utu ji však přesvědčuje, aby si zvolila Dumuziho, jenž v dlouhém monologu, a zřejmě s úspěchem, vyzvedává svoje přednosti. Spor končí smírem a rolník souhlasí, aby pastýř pásal svá stáda na jeho polích. Dumuzi zve rolníka na svou svatbu s Inannou a Enkimdu slibuje přinést svatební dary. 2) Podle *mýtu o sestupu Inanny do podsvětí vydává Inanna Dumuziho do rukou zlých *démonů Galla, kteří ho odvlékají do podsvětí jako náhradu za propuštěnou Inannu. Dumuzi se obrací o pomoc k svému švagru Utuovi a proměněn v hada démonům uniká. Je dopaden ve svém ovčíně, je démony rozsápán a odveden do podsvětí, kde přebývá jako jeden z podsvětních bohů. Tam ho následuje jeho sestra Geštinanna, aby nabídla sama sebe jako náhradu za svého bratra a střídala se s ním v půlročních cyklech v pobytu v podsvětí. (Jméno Dumuzi se objevuje i v akkadské *verzi tohoto mýtu, příslušná pasáž však není zcela jasná). 3) V mýtu zvaném Dumuziho sen nebo též Dumuziho smrt se Dumuzi obrací ke své sestře Geštinanně s prosbou o výklad děsivého snu, který je mu vyložen jako předzvěst blízké smrti. Tu se objevují démoni pronásledující Dumuziho, hledají jeho úkryt, mučením chtějí přimět Geštinannu k bratrově zradě, Dumuziho úkryt je jim však vyrazen jakýmsi jeho „přítelem“. Dumuzi je dopaden, obrací se s prosbou o pomoc k Utuovi a proměněn v gazelu démonům třikrát uniká. Je dostižen v ovčíně své sestry a zabit. Oba uvedené mýty se navzájem doplňují, nicméně je zřejmé, že mýtus Dumuziho sen je ve vztahu k mýtu o sestupu Inanny do podsvětí mýtem prvotním a že byl do něho začleněn

ve zkrácené podobě. 4) V mýtu o Inanně a Bilulu se Dumuzi stává obětí přepadu svých stád a je Inannou pomstěn. Inanna chce navštívit Dumuziho u jeho stád, dovídá se však, že Dumuzi zahynul. Proklíná vrahy (Bilulu a její rodina), kteří jsou proměněni v démony, služebníky mrtvého Dumuziho. 5) S postavou Dumuziho je spjat i rozsáhlý soubor sumerských nářků nad zmizelým bohem. V nich vystupuje Dumuzi především jako bůh vegetace, která po jeho zmizení hyne. Dumuziho nepřítomnost je spojována s horkým a suchým letním obdobím. 6) Uvedeným představám se vymyká sumerský *hymnus na Inannu, v němž je Ama'ušumgalanna (přízvisko Dumuziho, sumersky „[jeho] matka je nebeský drak“) líčen jako *astrální válečný bůh vítězí nad nepřátelskými *zeměmi. V akkadském mýtu o *Adapovi se Dumuzi objevuje společně s Gizzidou (*Ningizzida) jako strážce nebeské brány boha Anua. I když se v mýtu hovoří o „zmizelých bozích“, přítomnost obou podsvětních božstev na nebesích je zatím nevysvětlitelná.

V *rituálu *posvátného sňatku, jenž tvořil součást korunovačních *obřadů v době III. dynastie z Uru a I. dynastie z Isinu (21.–19. století př. n. l.) a představoval sňatek Dumuziho a Inanny, ztělesňovali panovníci těchto dynastií Dumuziho, Inanna byla zřejmě představována kněžkou. Tento rituál opírající se o uruckou mytologickou tradici měl zajistit *vládě příslušného panovníka příznivý osud. (Jiří Prosecký)

duna, *přesyp.

Dunant, Jean Henry (8. 5. 1828, Ženeva, Švýcarsko – 30. 10. 1910, Heiden, Švýcarsko), švýcarský obchodník, humanista. Inicioval v Ženevě vznik Mezinárodního výboru pro pomoc raněným (předchůdce Mezinárodního výboru *Červeného kříže, 1863); spolu s Frédéricem Passym dostal v roce 1901 první Nobelovu cenu za mír. (Jaroslav Malina)

Dunganové, *etnikum v Kyrgyzstánu a Kazachstánu; celkem asi 110 000 (*cenzus z roku 1999). *Jazyk, *kultura a další rysy jsou velmi blízké *Chuejům (někdy označováni jako severní Chuejové). Jazyk má základ v nářečích severočínského dialektu, je silně ovlivněn arabštinou, perštinou a turkickými jazyky. Jsou potomky uprchlíků z čínských provincií Šan-si a Kan-su, kteří do ruské Střední Asie přišli po porážce tzv. dunganského povstání v 70. letech 19. století. Věřící jsou *sunnité. (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrď)

Duns Scotus, Johannes (asi 1266, Duns, Berwickshire, Skotsko – 8. 11. 1308, Kolín nad Rýnem, Německo), skotský scholastický teolog, filozof, člen františkánského řádu; pro jemnost a detailnost své argumentace zvaný „doktor subtilis“. Jeho význam spočívá především v pokusu o novou metodologii a ve snaze zvýšit logickou úroveň myšlení a terminologické nároky (používané pojmy musí být argumentovány) teologického vyjadřování své doby. Tím se zásadně odlišoval od ostatních scholastických autorů, především od *Tomáše Akvinského. Duns Scotus převedl pozornost od tradice ustrnulé interpretace textů duchovních autorit k formulování nových koncepcí, které otvíraly možnosti vyhledávat a promýšlet odlišné problémy a souvislosti. Řečeno moderním termínem, směřovalo myšlení Dunse Scota k problematice jazyka, jazykové kritice a filozofii jazyka, která bezprostředně inspirovala například Williama *Occama (asi 1285–asi 1349), hlavní roli ale sehrála až v *novověku. Hranice středověké metafyziky bytí také přesahuje Duns Scotova filozofie subjektivity, která ho vedla k formulování antropologické koncepce představující člověka jako autonomní a činný subjekt.

V metafyzice neakceptoval Duns Scotus tomistické analogické pojetí jsoucího (*analogia entis*) a tvrdil, že všechny věci mají jsoucnost stejným způsobem (tzv. univocita). Odlišnost a mnohost věcí nepramení z látky, ale je dána specifickou formou, určující individualitu věcí (tzv. *haecceitas*). Cílem metafyziky je poznání existence (*existentia*) *Boha, nikoli poznání jeho bytnosti (*essentia*), o níž filozofie nemůže nic říci. To znamená, že argumenty, které mají vystihnout charakteristiky Boha, jsou všechny nedostatečné, protože vycházejí z kontingentních jsoucen, z nichž nelze usuzovat na podstatu Boha; například argument z pohybu (vše, co se pohybuje, je pohybováno od jiného, až posléze dospějeme k prvotnímu

nehybnému hybateli) považoval Duns Scotus za pochybný a logicky nesrozumitelný. Duns Scotus inspiroval zejména *nominalismus, jeho vliv ale sahá hluboko do novověku; je snadno vysledovatelný například ještě u Immanuela *Kanta. (Břetislav Horyna)

duodenum, dvanáctník, je prvním úsekem *tenkého střeva za *žaludkem. Je dlouhý 25 až 30 cm (asi dvanáct palců, proto název dvanáctník). Ve dvanáctníku je působením pankreatické šťávy dokončen chemický rozklad potravy a probíhá v něm vstřebávání živin a dalších potřebných látek. Dvanáctník leží napříč před bederní *páteří při zadní stěně dutiny břišní. Má tvar podkovy s konvexitou obrácenou doprava, do konkavity je vložena hlava *pankreatu.

Dvanáctník se skládá ze čtyř částí – z horní (**pars superior duodeni*), sestupné (**pars descendens duodeni*), příčné (**pars horizontalis duodeni*) a vzestupné (**pars ascendens duodeni*). Stěna dvanáctníku je tvořena čtyřmi vrstvami – sliznicí, podslizničním vazivem, svalovinou a povrchovou vazivovou vrstvou. Sliznice duodena je vybavena četnými příčnými řasami (*plicae circulares*). Jejich povrch je kryt klky (*villi intestinales*), které mají listovitý tvar. V podslizničním vazivu jsou uloženy specifické tuboalveolární žlázy (*glandulae duodenales*), které produkují alkalický *sekret. Po zadní stěně sestupné části duodena se táhne podélná *řasa (*plica longitudinalis duodeni*) podmíněná průběhem žlučového. Řasa kaudálně končí hrbolkem (**papilla duodeni major*), na kterém se otevírá společné ústí **ductus choledochus* a **ductus pancreaticus major*. Ústí obou vývodů je opatřeno svěračem. Hladká svalovina se skládá z vnitřní cirkulární a zevní longitudinální vrstvy. Charakter vaziva na povrchu duodena se liší v jednotlivých částech. Intrapéritoneálně uložená *pars superior* je kryta *serózou – *peritoneem* v celém rozsahu, zatímco u ostatních úseků duodena (umístěných retroperitoneálně) se seróza nachází pouze na přední stěně a zbytek je kryt *adventicií. (Lenka Vargová)

duolokalita (z latiny: *duo*, „dva, dvě, oba“ a *lōcus*, „místo, bydliště“), *zvyk, podle něhož oba novomanželé žijí ještě nějakou dobu po *svatbě u svých původních rodin. (Jaroslav Malina)

duo- (z latiny: *duo*, „dva, dvě, oba“), v složeninách první část s významem: „dva, dvojitý, dvoj-, dvou-“.

duplikace (z latiny: *duplicātiō*, „zdvojení“) [genetika], zdvojení části *chromozomu nebo pouze několika párů bází; vzniká nepravidelným *crossing-overem společně s *deleci. Příkladem duplikace může být Beckwith-Wiedmannův *syndrom způsobený zdvojením v oblasti p15.5 na chromozomu 11 paternálního původu nebo syndrom Charcot-Marie-Tooth, typ 1 způsobený zdvojením části krátkého raménka chromozomu 17. (Jiřina Relichová)

dura mater, tvrdá plena, pevná vazivová blána obalující *CNS. Skládá se z **dura mater encephali*, která se nachází v *dutině lební a je mozkovým obalem a **dura mater spinalis* uložená v páteřním kanálu kolem *míchy. (Lenka Vargová)

dura mater encephali, tvrdá plena mozková, pevná vazivová blána obalující mozek. *Dura mater* v *dutině lební splývá s *periostem, spojení je pevné zejména v oblasti lebečních švů. Mezi oběma vrstvami jsou uloženy široké žilní splavy **sinus durae matris*. Na dutinové straně vytváří tvrdá plena mozková několik *řas. Patří k nim **falx cerebri*, **falx cerebelli*, **tentorium cerebelli* a *diaphragma sellae*, která přepažuje *fossa hypophyseos* a mění ji na dutinku, v níž je uložena *hypofýza. Tvrdá plena vytváří také obal kolem zrakového *nervu *vagina nervi optici* a na hrotu pyramidy je do ní zavzato **ganglion trigeminale*, čímž vzniká štěrbinu *cavum trigeminale*. (Lenka Vargová)

dura mater spinalis, tvrdá plena míšní, pevná vazivová blána obalující hřbetní míchu (**medulla spinalis*). *Dura mater spinalis* nesrůstá s *periostem páteřního kanálu, mezi oběma vrstvami zůstává štěrbinu **cavum epidurale*. Tvrdá plena vytváří kolem míchy protáhlý vak – *saccus durae matris*, který dosahuje až do výše obratle *S₂. Jeho pokračováním je *filum durae matris spinale*, v němž je obsaženo *filum terminale* a končí u obratle Co₂. Tvrdá plena míšní

obaluje i výstupy míšních *nervů a slepě se zakončuje ve **foramina intervertebralia*. (Lenka Vargová)

Durán, Diego de (1538, Sevilla, Španělsko – 1588), mexický mestický kronikář, dominikánský *mnich. Jeho nejvýznamnějším dílem je *Historia de las Indias de Nueva España y Islas de Tierra Firme* (Dějiny Nového Španělska a Panamské šíše). Toto dílo, dokončené v roce 1581, ale tiskem vydané až v 19. století, přináší řadu podstatných historických a etnologických informací a bylo sepsáno na základě původních dokumentů a svědectví pamětníků v jazyce *náhuatl. (Oldřich Kašpar)

Durand, Gilbert (narozen 1. 5. 1921), francouzský sociolog, antropolog a religionista; společně s Gastonem Bachelardem (1884–1962) zakladatel francouzského *figurálního strukturalismu*, který rozvinul Jungovu analytickou psychologii. Gilbert Durand založil společně s Léonem Cellierem a Paulem Deschampsem na *univerzitě v Grenoblu Centre de recherche sur l'Imaginaire (Centrum pro výzkum imaginace).

Gilbert Durand, který zdůrazňoval dynamický obsah symbolických struktur, vytýkal *strukturalismu Clauda *Lévi-Strausse krajní formalismus. Durand byl autorem syntetického díla *Les structures anthropologiques de l'imaginaire* (Antropologické struktury imaginace, 1960), s podtitulem *Introduction à l'archétypologie générale* (Úvod do obecné archetypologie). (Ivo T. Budil)

Durasová, Marguerite (vlastním jménem Marguerite Germaine Marie Donnadiou, 4. 4. 1914, Gia Dinh, Vietnam – 3. 3. 1996, Paříž, Francie), francouzská prozaička, dramatička a scenáristka; představitelka nového románu. Durasová absolvovala studia matematiky, práva a politologie. Hlavní téma její tvorby představuje žena, její individualita, svoboda a soužití s mužem.

Memoáry života stráveného ve Francouzské Indočíně (na území dnešního Vietnamu) představila v románu *Un Barrage contre le Pacifique* (Hráz proti Pacifiku, 1950). V románu a stejnojmenné hře *L'Amante anglaise* (Anglická milenka, 1967) se Durasová inspirovala soudničkou francouzského literáta Jeana-Marca Théolleyra, která ústí do zdánlivě nevysvětlitelného zločinu. Hlavní hrdinka a pachatelka (Claire Lannesová) zavraždila a rozřezala svoji hluchoněmou sestřenicí. Ke zločinu se následně doznává, jeho důvod však zůstává neznámý. Teprve detailní otázky vyšetřovatele a výpovědi pachatelky odkrývají skutečnou pravdu vyhořelého manželství dvou osamělých osob, které jsou si navzájem odcizené a vzdálené.

Hlavní hrdinka románu *L'Amant* (Milenec, 1984), patnáctiletá studentka francouzského lycea, výstřední mladá žena, jež nosí obnošené, téměř průhledné šaty s hlubokým dekoltem, zlaté večerní lodičky, výraznou rtěnku a růžový plstěný klobouk s černou stuhou, upoutá cestou do Saigonu pozornost bohatého čínského muže. Číňan, navzdory svému zasnoubení se stejně bohatou a urozenou čínskou dívkou, se do ní zamiluje. Nezkoušená dívka, pocházející z nemajetných poměrů, začíná prostřednictvím svého sedmadvacetiletého přítele objevovat svět fyzické lásky i svět peněz. Jejich setkávání se odehrávají v garsoniére, kde se oddávají erotickým hrátkám. Dívka si vysloužila pohrdání okolí a také vlastní rodiny, která však navzdory odporu a opovržení neváhala těžít z Číňanovy štědrosti. Skandální vztah francouzské dívky a jejího čínského milence byl předem určen k zániku. Během návratu do Francie, poté co loď opouští indočínský (vietnamský) břeh, dívka zjistí, že jej miluje. Po mnoha letech, když sedí zestárlá ve svém pařížském bytě, jí milenec zavolá. Chtěl pouze slyšet její hlas a tento telefonát je jejich posledním spojením.

Z další tvorby lze uvést romány *Le Marin de Gibraltar* (Námořník z Gibraltaru, 1952), *Dix heures et demie du soir en été* (Je léto, půl jedenácté večer, 1958), *Le Vice-Consul* (Vicekonzul, 1966) a scénář *Hiroshima mon amour* (Hirošima, má láska, 1958, film 1959). (Barbora Půtová)

Dürer, Albrecht (21. 5. 1471, Norimberk, Německo – 6. 4. 1528, Norimberk, Německo), německý malíř, grafik a výtvarný teoretik. Integroval uměřenost duchovních ideálů doznívající severské pozdní *gotiky – směřující k *Bohu s barvitým hledáním světských a pozemských radostí nastupující italské *renesance – vztažených k člověku; mnohé jeho obrazy a zejména kresby vynikají kultivovaným erotismem (například *Milenci*, kolem roku 1494; *Čtyři čarodějnice*, 1497; *Znásilnění Amymony*, 1497–1498; *Eva a adorující Adam*, 1510; *Pokušení sv. Antonína*, 1515). Jeho dílo, ovlivněné *spiritualismem, vyniká obsahovou hloubkou a rozsahem, výrazovou rozmanitostí a technickým mistrovstvím jak v malbě, tak v grafice (*dřevořez, *mědiryt). Maloval a kreslil krajiny, portréty, oltářní obrazy, veduty, mytologická témata (například *Smrt Orfeova*, 1494) a biblické náměty (například *Adam a Eva*, 1504).

Albrecht Dürer je též autorem spisu o proporcích lidského těla *Hierinn sind begriffen vier Bücher von menschlicher Proportion* (Čtyři knihy o proporci, vydáno posmrtně v roce 1528). (Jaroslav Malina)

Durkheim, Émile David (15. 4. 1858, Épinal, Francie – 15. 11. 1917, Paříž, Francie), francouzský sociolog a filozof; jeden ze zakladatelů moderní *sociologie; přispěl k formulování *funkcionalismu a rozhodujícím způsobem ovlivnil i podobu funkcionalismu v *antropologii (Bronisław *Malinowski, Alfred Reginald *Radcliffe-Brown). Durkheimem budovaná sociologie odmítla *rasismus a teorie založené na doktríně *biologického determinismu. Místo *rasy pracovala s pojmem *společnost. Durkheim byl přesvědčený, že člověk je determinován *společností.

Durkheim absolvoval École normal supérieur, kde byli jeho učiteli Numa Denys Fustel de Coulanges (1830–1889), Charles Bernard Renouvier (1815–1913) a Étienne Émile Marie Boutroux (1845–1921). Během studií se seznámil s Henri *Bergsonem (1859–1941), Pierrem Janetem (1859–1947) a Jeanem Jaurèsem (1859–1914). Státní zkoušku z filozofie složil v roce 1882. Následně vyučoval na několika lyceích (Saint-Quentin, Sens, Troyes). Ve školním roce 1895/1896 měl studijní volno, které využil ke studiu *psychologie a společenských věd v Paříži a následně v Německu (Berlín, Lipsko). V Německu se seznámil s *Kantovou filozofií; především na něj zapůsobila Kantova etika, kriticky se naopak stavěl k jeho *gnozeologii. Během pobytu v Německu jej ovlivnil také filozof, fyziolog a psycholog Wilhelm Maximilian *Wundt (1832–1920). V Německu připravil disertační práci *De la division du travail social* (O dělbě práce ve společnosti) a v souladu s tehdejšími požadavky ji ještě doplnil o další studii – *Contribution de Montesquieu à la constitution de la science social* (Příspěvek Montesquieua ke konstituování společenských věd). Doktorskou disertaci obhájil na Sorbonně v roce 1893; od roku 1897 přednášel na Université Bordeaux, kde ve stejném roce založil první *katedru sociologie ve Francii. V Bordeaux působil až do roku 1902, kdy získal mimořádnou profesuru na katedře pedagogiky na Sorbonně, kde pak v roce 1906 získal řádnou profesuru a působil tam až do své předčasné smrti v roce 1917.

Durkheim je autorem řady studií, které jsou dnes považovány za klasická díla sociologie. Na přípravě některých z nich se jako nepřiznaný spoluautor podílel jeho synovec Marcel *Mauss (1872–1950). Výrazem Durkheimových snah o budování sociologie jako respektované vědy je dílo *Les Règles de la méthode sociologique* (Pravidla sociologické metody, 1895; česky: *Pravidla sociologické metody*. Praha: Orbis: 1926), ve které odmítá různé druhy *redukcionismu (zejména biologický a psychický) při vysvětlování sociálních jevů. Sociální jevy jsou jevy *sui generis*. Jeho sociologická metoda tak stojí v opozici k psychologickému pojetí sociálních jevů, které prosazoval například Gabriel Tarde (1843–1904). Durkheim budoval sociologickou metodu na základě konceptu „sociálního faktu“ (v originálu: *fait social*). Sociálními fakty jsou (1) mimo individuální vědomí a (2) donucující moc působící na jedince. Sociální jevy jako nadindividuální vznikají při interakci individuí a

nelze je vysvětlit psychikou individuí. Podle Durkheima musíme považovat sociální fakty za věci.

V díle *De la division du travail social* (O dělbě práce ve společnosti, 1893; česky: *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004) vypracoval koncept kolektivního vědomí a *solidarity. Kolektivní vědomí podle Durkheima představuje soubor všeho, co společně pociťuje a čemu věří průměr členů společnosti; determinovaný systém, který má svůj vlastní život. Sociální život k dosažení sociální solidarity čerpá ze dvou zdrojů: 1) podobnosti vědomí a 2) dělby práce. Dále rozlišil Durkheim dvě základní formy sociální solidarity: a) mechanickou a b) organickou. Ve společnostech integrovaných mechanickou solidaritou existuje silný smysl pro kolektivní vědomí a společnost má segmentovanou strukturu (jako *tlupa a *klan). Mechanická solidarita dosahuje maxima ve společnostech, v nichž se kolektivní vědomí překrývá s individuálním vědomím. Ve společnostech integrovaných organickou solidaritou je rozvinutý systém dělby práce a smysl pro individuální jedinečnost. Indikátorem převažujícího typu solidarity je povaha *právních norem: ve společnostech integrovaných mechanickou solidaritou převažuje *trestní právo, ve společnostech integrovaných organickou solidaritou restitutivní právo. Organická solidarita může ve své funkci udržování sociální integrace selhat, když jednotlivé funkce dělby práce vzájemně nekorespondují. Výsledkem je anomická dělba práce, která může být způsobena přílišnou specializací a může se projevat v podobě obchodních nebo výrobních krizí.

Ve spisu *Le suicide: Étude de sociologie* (Sebevražda: Sociologická studie, 1897) ze sociologické perspektivy analyzuje a vysvětluje dobrovolnou smrt – *sebevraždu („sebevražda přímo nebo nepřímo vyplývá z pozitivního či negativního aktu završeného *obětí samou a která musela vědět, že tento akt způsobí tento výsledek“). V díle navázal na principy stanovené v Pravidlech sociologické metody a pracoval s jevem sebevraždnosti jako se sociálním faktem. Durkheim předložil tezi, že v každé společnosti existují „suicidogenní proudy“ (v originálu: *le courant suicidogène*), s jejichž kolísáním stoupá nebo klesá míra sebevraždnosti. Individuální rozhodnutí k sebevraždě je podle Durkheima důsledkem determinujících vlivů společnosti. Durkheim rozlišil čtyři typy sebevraždy: 1) anomickou, 2) egoistickou (v originálu: *égoïste*), 3) fatalistickou a 4) altruistickou. Typy sebevražd odpovídají povaze suicidogenních proudů ve společnosti.

V díle *Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le système totemique en Australie* (Elementární formy náboženského života: Totemový systém v Austrálii, 1912; česky: *Elementární formy náboženského života*. Praha: Oikoymenth, 2002) se vrátil k otázkám kolektivního vědomí. Předložil tezi, že *totemismus *Austrálců představuje nejjednodušší formu *náboženství. Náboženství chápal jako symbolickou projekci společnosti mající sociální původ. Durkheim se zaměřil na kolektivní představy a *rituály jako nástroje, jimiž je dosahováno sociální integrace. Rozlišil mezi *vírou a rituálem na jedné straně a mezi *sakrálním a *profánním na straně druhé. Víra jsou názory spočívající v obrazných představách a spadají do oblasti myšlení. Rituály jsou předepsané *vzorce chování, které spadají do oblasti jednání. Každá náboženská víra klasifikuje třídu věcí, jevů a idejí do dvou hlavních oblastí posvátného a profánního, které stojí v opozici. Protiklad sakrálního a profánního zpracovávají různá náboženství rozdílně, ale sám protiklad je univerzální. Sakrální svět mohou vymezovat nejen *bohové, ale také například gesta, *mýty či posvátná místa. Proto je Durkheim přesvědčen, že i *buddhismus můžeme považovat za náboženství, protože i bez bohů operuje se sakrálními jevy. Profánní svět je oblastí běžného každodenního života. Mezi sakrálním a profánním světem lze přecházet, a to pomocí rituálů. Účastníci rituálů prožívají něco, co je všechny přesahuje. Podle Durkheima účastníky rituálu přesahuje společnost a vlastní funkcí rituálů je obnovování pocitu sociální vzájemnosti. Během rituálu dochází k přitakání *sociálním normám a uznání trvání sociální skupiny. Durkheim rozlišil tři druhy rituálu: 1) pozitivní, 2) negativní a 3) smířčí. Pozitivní a negativní jsou dvěma stranami

jedné mince a vzájemně se předpokládají. Negativní *kult slouží k udržování hranice mezi sakrálním a profánním a nabývá podoby zákazu – nařizuje zříkat se určitého chování. Pozitivní kult slouží k řízení kontaktu se sakrálním, umožňuje vstupování člověka do sakrálního světa. Smírčí kult slouží k vyrovnávání se s nepřízní, smutkem a pohromou. Příkladem smírčího kultu je držení smutku a *pohřební rituály.

Pěčí Durkheimových žáků vyšla řada jeho děl až po jeho smrti; řadí se k nim *Éducation et sociologie* (Výchova a sociologie, 1922), *L'éducation morale* (Mravní výchova, 1925), *Sociologie et philosophie* (1925, česky: Sociologie a filozofie. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998), *Le socialisme: Sa définition, ses débuts, la doctrine saint-simonienne* (Socialismus: Jeho definice, počátky a doktrína saint-simonovců, 1924) či *Leçons de sociologie: Physique de moeurs et de droit* (Sociologické přednášky: Fyzika mravů a práva, 1950). (Martin Soukup)

durman, *Datura*, rod jednoletých rostlin z čeledi lilkovitých (*Solanaceae*) zahrnující asi 25 druhů s nápadně velkými nálevkovitými *květy; jeho druhy jsou prudce jedovaté vlivem obsahu *alkaloidů (anisodin, atropin, hyoscyamin, skopolamin) s antimuskarinickým účinkem na parasymptický *nervový systém. Pod jménem „tlapatl“ byl durman využíván *Aztéky jako magická rostlina, v Evropě se durman užíval spolu s dalšími drogami k výrobě mastí pro čarodějnické *sabaty, nápojů lásky a vykuřovadel. (Petr Bureš)

Durych, Jaroslav (2. 12. 1886, Hradec Králové – 7. 4. 1962, Praha), český spisovatel a vojenský lékař; věnoval se rovněž esejistice, *poezii a dramatu, prosadil se však především jako katolicky orientovaný prozaik a polemik. V jeho prozaické tvorbě se uplatňují obecně *expresionistické prvky a postupy, které představovaly dynamické principy již v *barokním konceptu umění a jejímiž základními výrazovými prostředky jsou *symbolika a *mýtus.

Durych je na jedné straně fascinován pozemskostí, projevující se až naturalistickými popisy pozemských strastí a úzkostí, a na straně druhé propadá mystické exaltaci. Ve své umělecké tvorbě i ve svých meziválečných polemických vystoupeních se pro svou schopnost postihnout iracionalitu lidského života, pro svou katolickou ortodoxii, nesnášenlivost, „smrtnou“ vážnost a jízlivost stal krajním protipólem racionálního, pozemsky smyslového, demokraticky smýšlejícího, humanistického a humorného Karla *Čapka. Durych je mistrným vypravěčem disponujícím bohatým metaforickým jazykem s barokně složitou *syntaxí a archaizujícím lexikem – k vrcholům patří románová valdštejská trilogie *Bloudění* (1929). Lidský život chápe jako dramatickou cestu k *Bohu, jako bloudění, které se pokouší k svému cíli dospět stejně pod znamením pýchy jako pokory – což jsou polohy, které autor nejčastěji zaujímá.

Často zpracovával milostné náměty. Žena v jeho prozaických světech v podstatě koresponduje se dvěma protichůdnými rolemi, které jí přiřkla křesťanská teologie – stává se nástrojem *hříchu a ztracení, nebo očištění a vykoupení. Ve svém rozsahem nevelkém románu *Sedmikráska* (1925) se ubírá po druhé z obou uvedených cest – zachycuje mystérium pokorné, nadčasové, osudové lásky. (Jiří Pavelka)

Durynkové, starověké germánské etnikum, které se usadilo v 3. a 4. století v Durynsku, tj. mezi Labem, Sálou a Krušnými horami, a vytvořilo zde kmenové *království. Roku 531 byli Durynkové poraženi a podrobeni *Franky a *Sasy. Dodnes však existuje kraj Durynsko (a Durynský les), který je historickým územím Německa a tvoří od 10. století součást Saska. Durynská knížata vládla v tomto kraji až do roku 1919. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Dúr-Kurigalzu, akkadsky „Kurigalzuova pevnost“, dnešní Akarkuf, *archeologická lokalita asi 40 km západně od Bagdádu (Irák). *Město ze 14–12. století př. n. l. s kassitskou královskou rezidencí. Největší pozornost byla věnována zdejšímu *zikkurratu, jehož jádro se zachovalo do výše asi 60 m a na němž je dodnes dobře patrný způsob stavby z vrstev cihel střídajících se s vrstvami zpevňujících *konstrukcí z organického materiálu. K dalším dokladům architektury náleží chrámový komplex a palác. Zachovány doklady monumentální i drobné plastiky (proslulá

naturalistická soška lvíce) a *malířství (figurální náměty). Nálezy několika desítek hospodářských a historických klínopisných textů a pozoruhodné doklady uměleckého *řemesla, mimo jiné *náramek zdobený *granulací a *filigránem. (Petr Charvát)

Dúr-Šarru-kén (akkadsky: „Šarmkénova pevnost“), dnešní Chursábád, *archeologická lokalita asi 20 km severovýchodně od Mosulu (Irák). Královské rezidenční *město novoasyrské říše, založené *Sargonem či Šarrukénem II. (721–705 př. n. l.). Obdélný opevněný areál obsahuje královský palác, chrámový komplex se *zikkuratem, skupinu dalších rezidencí, také pro královské prince, a *chrám boha *Nabúa. Stavby zdobeny plastikou a v některých případech i nástěnnými *malbami. Po luxusní výbavě interiérů se zachovaly jen stopy, například řezby ve *slonovině, zhotovované snad foinickými *řemeslníky. (Petr Charvát)

dusání, *tafonomický proces, který výrazně modifikuje, případně *transportuje *kosti. Dupání, válení a kopání člověka, velkých stádních zvířat (*slon) atd. vede k poškození, *fragmentarizaci, *abrazi a přemístění kostí. Transport způsobený dusáním může být horizontální nebo vertikální. K *fragmentarizaci dochází, zejména pokud jsou kosti již *zvětralé. Dusání může na kostech také zanechat škrábance a jizvy. Škrábance vzniklé při dusání jsou na rozdíl od řezných rýh (spojených s *bouráním *zvířete) neuspořádaně orientované, situované spíše na diafýzách a relativně mělké. (Michaela Zelinková)

dusičnany (nitráty), soli kyseliny dusičné (HNO₃). Jejich množství v přírodním prostředí důsledkem lidské činnosti vzrůstá. Dostávají se do půdy a spodní vody s hnojiv (dusičnan sodný, draselný, amonný, vápenatý); vznikají ale také působením nitrifikačních *bakterií z amoniaku. Používají se i jako konzervační činidla, například v uzeninách. Jejich vzrůstající množství mění složení vegetace, ale v případě jejich obsahu v pitné vodě představují i zdravotní rizika pro člověka. Jednak hrozí přímá intoxikace, zejména u kojenců a batolat po požití kontaminované studniční vody nebo uzenin, spojená s cyanózou a tvorbou methemoglobinu. Především však mohou nitráty působit jako promutageny a prokancerogeny, jejichž metabolickou aktivací se tvoří CH₃⁺, *kancerogen s alkylačními účinky na *DNA. (Petr Bureš)

duše (řecky: *psýché*, „duše, motýl“):

1. princip jednotlivého života (u *Aristotela i zvířat a rostlin), původně souvisí s dýcháním (řecky: *pneuma*, „dech, dýchání“). U Platóna a odtud i v *křesťanství nehmotný a tedy také nesmrtelný princip, oživující lidské tělo, nositel *odpovědnosti. Odtud je „péče o duši“ (*Platón, Jan *Patočka) hlavním posláním člověka. Podle některých *názorů a učení (*upanišady, *buddhismus, *Pýthagorás, Platón) se duše po smrti znovu vtěluje do nižších nebo vyšších těl podle toho, jak žily (*metempsychóza); biblická *náboženství tuto myšlenku odmítají. V *novověku je duše „myslící věc“ (René *Descartes), nehmotná stránka lidské bytosti, nebo nositel *svobody a odpovědnosti (filozoficky *existence). Současná filozofie ji někdy nahrazuje myslí;

2. v náboženství: nehmotná podstata lidské bytosti (příklad: nesmrtelná duše); sběrný pojem pro individuální nehmotnou složku člověka, která v něm působí jako oživující princip. Bližší rozbor tohoto pojmu však ukazuje, že představa duše se v různých kulturních a náboženských okruzích zvláště ve staré době dosti podstatně liší. Řecká představa duše, *psýché*, souvisí s dechem a dýcháním (*psychó*), kdežto hebrejská *nefeš* označuje nejpůvodněji životní dutinu naplněnou krví. Když z ní *krev, vlastní nositelka života, vyteče, život ustává. Proto se ve *Starém zákoně mluví o „vylévání“ duše (Ž 42,5) o „vyprahlé duši“ (Nu 11,6; Ž 143,6), nebo o „žízniví duši“ (Ž 42,3; 63,2). Teprve později se stává slovo „duše“ označením individua, a to takového, které má v sobě krev, tedy i *zvířete (Gn 1,20.24; 2,7.19; 9,10.16). Teprve v dalších vrstvách označuje *nefeš* jednotlivce, člověka, pak souhrn jeho vnitřních schopností a mohoucností a tím i život individua. V tomto stadiu v *Novém zákoně například „uškoditi své duši“ znamená poškodit svůj život. Teprve průnik řeckých představ do prvokřesťanského myšlení vytvořil obrazy jako například duše mučedníků skryté pod Božím nebeským oltářem

(Zj 6,9; 20,4) a čekající na *poslední soud. Učení o nesmrtnosti duše, převzaté křesťanskou dogmatikou, je řeckého původu. Starý zákon čerpal naději proti smrti z toho, že svrchovaný Hospodin (*Jahve) může znovustvořit (1 S 2,6; Ž 104,30), Nový zákon pak ze zvěsti o *Kristově *vzkříšení;

3. vnitřní psychický svět člověka, jeho schopnosti vnímat, poznávat, myslet, cítit a chtít, psychika (v protikladu k tělu);

4. člověk určitých vlastností (příklad: zápas o každou duši);

5. hlavní, určující činitel (příklad: duše celého projektu). (Jan Heller, Jaroslav Malina)

Dušek, Ladislav (2. 6. 1967, Chrudim), český biolog a analytik dat; ředitel Institutu biostatistiky a analýz Přírodovědecké a Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity (www.iba.muni.cz). Vysokoškolská studia absolvoval na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde se též v roce 2003 habilitoval (habilitační práce: *Analýza rizik v biologických systémech pod vlivem stresových faktorů*). Zabývá se modelováním chování biologických populací pod vlivem stresu, ekofyziologickými principy v hodnocení ekologických rizik, *biodiverzitou, matematickým modelováním a vícerozměrnou statistickou analýzou v ekotoxikologii a klinické onkologii, prediktivní onkologií a zdravotnickou informatikou; tato problematika tvoří základ jeho vědecko-výzkumné a pedagogické činnosti.

Podílel se jako významný spoluautor nebo prezentoval více než 100 příspěvků na zahraničních konferencích a více než 140 prezentací na domácích konferencích. Citační index SCI zahrnuje přes 250 položek, z toho více než 50 citací jako hlavní autor. Byl úspěšným řešitelem nebo spoluřešitelem 13 grantů základního výzkumu a je autorem více než 210 výzkumných zpráv. V oblasti hodnocení prediktivní onkologie a onkologické prevence je garantem více než 40 významných národních a mezinárodních projektů. Mezi současné hlavní směry jeho výzkumu patří hodnocení fyziologie a cytokinetiky populací nádorových buněk, prediktivní onkologie a hodnocení populačních a ekologických rizik. Je spoluautorem a autorem třinácti monografií a učebnic, celkem publikoval 70 původních zahraničních prací a více než 85 domácích publikací. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie připravuje svazek *Biostatistika pro antropology*. Kontakt: Doc. RNDr. Ladislav Dušek, Dr., Institut biostatistiky a analýz Přírodovědecké a Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: dusek@iba.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Dušičky (též Památka zesnulých, Vzpomínka na zesnulé), svátek římskokatolického *liturgického roku slavený 2. listopadu jako vzpomínka na mrtvé. V našem kulturním okruhu je všeobecně dodržován, a to nejen mezi věřícími. Z hlediska církevní tradice je 2. listopad dnem *modliteb a zádušních *mší, připomínkou křesťanské *víry v posmrtný život, přímlovou za *duše v *očistci. Lidová obřadnost v sobě nese prvky archaických představ o osudových dnech, v nichž se nadpřirozený svět přibližuje k lidskému a mrtvým je umožněno vrátit se na okamžik mezi živé (viz též *advent, *masopust, *Vánoce). Zemřelí předkové jsou považováni jak za potenciální dobrodince, tak za osoby nebezpečné, nepodléhající pravidlům lidského světa. Je tedy vhodné získat jejich přízeň a zajistit, aby jim nic nescházelo.

Konkrétní zvyklosti se napříč *prostorem a *časem odlišují; v našem kulturním okruhu dnes Dušičky úzce souvisejí se svátkem Všech svatých (1. listopadu), v praxi se jejich symbolika do velké míry překrývá. Nejčastěji jsou soukromou rodinnou vzpomínkou, tichými dny, v nichž lidé navštěvují hroby svých předků, zdobí je květinami, věnci a světlý. V nedávné době se u nás začal v souvislosti s Dušičkami a svátkem Všech svatých prosazovat vliv anglo-amerického Halloweenu (předvečer Všech svatých). Především v *profánní tradici a *hmotné kultuře se i v našem kulturním okruhu stále významněji objevují prvky připomínající tento svátek, který je obsahově bližší *karnevalu s postavami čarodějnic, kostlivců a příšer. (Jana Válková)

dušník, označení *poddaného, který byl darován *církví „pro spásu duše“ jeho předchozího majitele; u nás pravděpodobně zavedeno v době *Velkomoravské říše (vliv

byzantské církve), zrušeno až ve 12. a 13. století. Ve výroční den úmrtí *donátora musel dušník platit mimořádnou *daň a uspořádat *mši za spásu „jeho duše“. (František Čapka)

dutá dolní žíla, **vena cava inferior*.

dutá horní žíla, **vena cava superior*.

dutina horní čelisti, **sinus maxillaris*.

dutina, čelistní, **sinus maxillaris*.

dutina, lební, **cavitas cranii*.

dutina, nosní, **cavum nasi*.

dutina, nosní vlastní, **cavum nasi proprium*.

dutina, pohrudnicová, **cavitas pleuralis*.

dutina, středoušní, **cavum tympani*.

dutina, ústní, **cavitas oris*.

dutiny, nosní vedlejší, paranasální dutiny, **sinus paranasales*.

dutiny, paranasální, vedlejší dutiny nosní, **sinus paranasales*.

dvanáctník, **duodenum*.

dveře, nepravé, typ staroegyptské *stély napodobující v kameni (méně často ve dřevě) uzavřené dveře. Nepravé dveře byly zvláště oblíbené ve Staré říši, kdy představovaly významnou součást *hrobky, neboť – zasazené do západní stěny hrobní *kaple – symbolicky vyznačovaly hranici mezi pozemským a posmrtným světem. Těmito dveřmi přicházel duch zesnulého, aby přijal obětiny jídel a nápojů. Nepravé dveře zdobilo znázornění majitele hrobky sedícího u obětního stolu a hieroglyfické nápisy (*písmo, hieroglyfické) uvádějící jeho jméno, tituly a obětní formule. (Břetislav Vachala)

dvěstěšedesátidenní almanach, *kalendář Mezoameriky.

dvojbřítá sekera, *sekera, dvojbřítá.

dvojcípá chlopeň, **valva bicuspidalis*, též *valva mitralis*.

dvojče, sourozenec narozený s jiným při jednom mnohočetném *porodu (respektive pocházející z jednoho mnohočetného *těhotenství). Vyskytují se asi v 1 % porodů. Podle míry *genetické příbuznosti rozdělujeme dvojčata na jednovaječná a dvojevaječná. Jednovaječná (monozygotní) dvojčata vznikají rozdělením jednoho oplodněného vajíčka. Mohou vznikat (a) rozdělením buněk embryoblastu *blastocyty, (b) časným oddělením *blastomer počátkem rýhování, (c) rozdělením zárodečného terčíku. Vyskytují se asi v 0,4 % všech porodů. Jednovaječná dvojčata jsou geneticky identická, mají stejné pohlaví a navzájem se podobají více než běžní sourozenci stejného pohlaví. Důvody vzniku monozygotních dvojčat nejsou jasné, z hlediska reprodukční *biologie jde o příklad *polyembryonie* – nepohlavní *reprodukce dělením v časném ontogenetickém stadiu. Byl zaznamenán také jeden pár semi-identických monozygotních dvojčat, která mají společný genetický původ, ale v důsledku aktivace jiných genů se vyvíjí odlišně. Dvojevaječná (dizygotní) dvojčata vznikají uvolněním (ovulací) dvou *oocytů z terciárních folikulů a následným *oplozením.

Podobnost dvojevaječných dvojčat není vyšší než u sourozenců narozených postupně. Ve výjimečných případech mohou mít dizygotní dvojčata odlišné otce (v případě pohlavního styku matky s více muži krátce za sebou). Zatímco výskyt dvojevaječných dvojčat se liší mezi etniky a je ovlivněn řadou faktorů, výskyt jednovaječných dvojčat je všude na světě přibližně stejný, což podporuje *názor, že jde o jev náhodný. Zvýšený výskyt dvojevaječných dvojčat v západní populaci je důsledkem metodiky *in vitro* fertilizace v rámci asistované reprodukce. (Drahomír Horký)

dvojhroby a vícehroby, *hroby s více pohřbenými jedinci; patří k zvláštnostem *pohřebního ritu. Na pravěkých i časně středověkých *pohřebištích byla této problematice věnována již náležitá vědecká pozornost. Rozlišujeme současné pohřbení více jedinců do jednoho hrobu (jedním z nejstarších dokladů tohoto typu je hrob trojice mladých [DV 13–15] z Dolních Věstonic u Mikulova z období *mladého paleolitu, kolem roku 24 600 př. n. l.) od

dodatečného pohřbení a také horizontální uložení těl v hrobě (vedle sebe) od vertikálního (nad sebou). Z Trevíru (Trier, Německo) je znám případ, kdy do honosného sarkofágu z konce 3. století byl nejdříve pohřben muž a o několik let později i jeho manželka. Nakonec jsou známy i dvojité sarkofágy. Dvojhroby jsou známy již z pohřebišť *doby římské. Například ve Velkých Hostěrádkách (Morava) jeden *žárový hrob obsahoval pozůstatky dospělé osoby a dítěte. Kromě toho se objevují i společné hroby, kde do větších jam byly uloženy různě rozházené pozůstatky spálených *kostí více osob (Přešťovice u Strakonice v Čechách). Lépe identifikovatelné a tudíž i častější jsou dvojhroby i vícehroby na takzvaných kostrových pohřebišťích z *doby stěhování národů, kde se ostatky mužů, žen i dětí nacházejí v různých kombinacích. Poměrně časté je uložení vertikální. Podle zákoníku *Lex Salica* (vznikl v letech 507–511 na příkaz franského *krále Chlodvíka I.) pohřbívání dvou mrtvých do jedné *jámy se považovalo za pohanu a bývalo trestáno. Jednalo se však spíše o zákaz využití cizího hrobu než o pohřeb do rodinného hrobu. Vedle toho jsou známy i dvojhroby horizontální. U *Avarů v Maďarsku se dvojhroby nebo hroby s ještě více pohřbenými vyskytují celkem vzácně (1–2 %), ale jejich větší počet je znám z doby před koncem 8. století. Jeden z pohřbených v tomto případě představuje hlavní osobu. Problematikou avarských dvojhrobů a vícehrobů na území dnešního Rakouska se speciálně zabývala Silke Greffen-Petersová. Zjistila, že jen výjimečně by bylo možné uvažovat o *rituálním usmrcení ženy pohřbené v hrobě muže. Dvojhroby a vícehroby se na rakouských pohřebišťích vyskytují v jednom až dvanácti procentech. Převažuje pohřeb ženy s dítětem, méně častý je pohřeb muže s dítětem, ale poměrně častý je i pohřeb muže a ženy. Z rozboru těchto hrobů lze vyčíst celou řadu poznatků o rodinných i dalších společenských vztazích. Pohřeb dvou jedinců do jedné *urny je doložen i na žárovém slovanském pohřebišti v Potvoricích a Čakajovicích na Slovensku. Také na žárovém pohřebišti ze 7. století v Prützke v Braniborsku se v jedné *popelnici našly spálené pozůstatky muže (zemřel patrně násilnou smrtí) spolu se spálenými kostmi mladé ženy. Podobně i na dalších pohřebišťích s žárovými hroby se nacházejí v jednom hrobě pozůstatky muže a ženy (Bohnice v Čechách, Stará Břeclav na Moravě). Může se jednat o vzácný doklad pohřbu ženy, která dobrovolně či nedobrovolně následovala muže. Na středohradištních pohřebišťích lze dvojhroby a vícehroby vysvětlit většinou *příbuzenstvím a stejnou dobou úmrtí.

Zvláštní jsou společné pohřby mužů a žen, přičemž žena byla někdy do staršího mužského hrobu pohřbena dodatečně. Tyto hroby jsou někdy interpretovány jako doklady mileneckých nebo manželských svazků. Ve známém příběhu Isoldy Zlatovlasé a Tristana však Isolda nařiká: „Běda, milý, nesplní se má touha zemřít v tvém objetí, být pochována v tvé rakvi.“ Tato touha se však splnila abatyši Héloise, jež byla roku 1163 pohřbena do hrobu své dávné lásky (a manžela) filozofa *Abélarda ve francouzském klášteře Paracletu a do společného hrobu se dostala, byť především v lidové tradici, i celá řada nešťastně zemřelých milenců, ať se již jednalo o Romea a Julii, Guiscarda a Ghismondu v Salernu, Girolama a Salvestru ve Florencii nebo Guardastagna s manželkou v Provincii.

Do společného hrobu se muž s ženou mohli dostat i jinak, jak o tom svědčí příběh z 6. století zaznamenaný Řehořem z Toursu, v němž vystupuje jistý velmož Rauching: „Rauching měl tenkrát mezi svým služebnictvem muže a děvče, a jak se často stává, vzpláli ti dva k sobě láskou. A když ta náklonnost trvala již dva roky či více, spojili se a vyhledali útočiště v *kostece. Jak se to Rauching dověděl, obrátil se na *kněze toho místa a žádal, aby mu jeho otroky okamžitě vydal, že jim odpouští. (...) Kněz uvěřil dobromyslně slibu prohaného člověka a vydal mu oba s podmínkou, že nebudou trestáni. Rauching je přijal, poděkoval a odešel domů. A hned rozkázal skácet strom, osekát větve, a kmen stromu, na koncích klínem rozštípnutý, poručil vydlabat. Potom dal vykopat jámu do hloubky tří či čtyř stop a uložil do ní tu schránku. A tam jako mrtvou poručil zavřít děvče a otroka strčil za ní. Nato uzavřel příkrov, jámu zasypal zemí a oba tak zaživa pohřbil. (...) Jak to oznámili knězi, rychle

přiběhl, zle Rauchingovi vyčinił, ale jen s obtížemi dosáhl, aby byli vykopáni. Otroka sice vytáhli ještě živého, děvče však již našel zadušené.“

V dolnorýnském klášteře Elten se našla dřevěná *rakev, v níž ve spodu byl pohřben asi čtyřicetiletý muž na břicho. Nad ním, opět na břicho, spočivaly ostatky asi třicetileté ženy s lebkou roztržštěnou ostrým předmětem. Podle kombinace s písemnými prameny se asi jedná o doklad rodinné tragédie z roku 962. Dvojhroby nejsou na pohřebištích raně středověkých Čech žádnou výjimkou, zato trojhroby jsou vzácné. Vyskytují se v prostředí různých sociálních skupin, a to v kombinaci jedinců různého věku i pohlaví. Zvláště těsná vazba je patrná na pohřbu dvou mužů, kteří zemřeli násilnou smrtí a byli pohřbeni na *Pražském hradě někdy v období od konce 9. do počátku 11. století. Dlaně a prsty pravé a levé ruky těchto jedinců, u nichž není vyloučeno blízké příbuzenství (otec, syn), byly ve vzájemném dotyku a jsou zřejmě gestem sounáležitosti ve sdílení vzájemného osudu. Příkladem problematičnosti interpretace trojhrobu může být hrob 14 na pohřebišti z 9. a 10. století v Brandýsku v Čechách. Vzájemný vztah muže uloženého do hrobu s nožem i vědrem a ženy s dítětem, jejichž lebky se našly v oddělené poloze, lze interpretovat jako současný pohřeb tří jedinců, z nichž dva byli dekapitováni. Vzhledem k různé úrovni uložení kosterních pozůstatků není možno vyloučit ani dodatečný pohřeb muže. (Josef Unger)

dvojitý původ, *původ, dvojitý.

dvojnásobný sirotek následkem AIDS, *sirotek následkem AIDS, dvojnásobný.

dvorec, oplocená nebo opevněná sídlištní jednotka sestávající z obytného stavení, hospodářských budov a dalších sídlištních *objektů, vytvářející jednotný celek, nacházející se mimo sídliště; objevuje se transkulturně s nástupem sociální stratifikace v *době bronzové a železné, významné jsou pak dvorce zejména v období raného *středověku, kdy slouží jako sídlo feudála a jeho čeledi (z období *Velkomoravské říše a raně feudálního českého *státu – do 11. století). Nejčastější dvorec byl velmožský (i s *kostelem a *hřbitovem, s menšími domy pro čeled'), ale též se vyskytoval královský, knížecí a také sedlácký. Později došlo k oddělování velmožského sídla od hospodářského dvora; vznikaly *hrady a hrádky. (František Čapka, Karel Sklenář)

dvorec, prsní, *areola mammae* *mléčné žlázy.

dvorská kancelář, *kancelář, dvorská.

dvorská komora, *komora, dvorská.

dvorská rada, *rada, dvorská.

dvorská válečná rada, *rada, dvorská válečná.

dvorská služba, *služba dvorská.

dvorské desky, *desky, dvorské.

dvorské dny, *dny, dvorské.

Dvorský, Pavel (8. 9. 1946, Brno), český ilustrátor, grafik a autor malířských paleoantropologických a archeologických rekonstrukcí. Absolvent Střední školy uměleckých řemesel (1962–1966) v Brně (profesor Dalibor Chatrný) a Vysoké školy umělecko-průmyslové (1966–1972) v Praze (ateliér Antonína Strnadela, Jiřího Trnky a Zdeňka Sklenáře). Od roku 1990 působí jako pedagog na Střední škole umění a designu v Brně, kde v roce 1995 založil a vede Oddělení propagačního výtvarnictví – vědecké kresby a ilustrace. K vědecké ilustraci Dvorského přivedl český kreslíř a grafik Karel Havlíček (1907–1988).

Ve své tvorbě Dvorský upřednostňuje kombinovanou techniku (*pastel, tužku a *akvarel) a grafické postupy. Jeho malířský rukopis se vyznačuje tlumeným koloritem, matností a důrazem kladeným na kresebnou linii. Prehistorickým rekonstrukcím se začal věnovat ve spolupráci s českým archeologem Karlem *Sklenářem (1938) – publikace *Archeologie* (1984) a *La vie dans la préhistoire* (Život v pravěku, 1985), která vyšla v několika jazykových mutacích. S českým antropologem Janem *Benešem (1935–1998) završil spolupráci malířskými rekonstrukcemi vzhledu evolučních předků člověka, které byly publikovány

v knize *Člověk* (1994), a ilustracemi ke knize *Tajemství pana Dawsona: 16 kapitol zajímavého povídání o jedné podivuhodné záhadě* (1975). Dvorský vytvořil ilustrace také k publikacím českého antropologa Jana *Jelínka (1926–2004) – *Střecha nad hlavou: Počátky lidské architektury* (1986) a *Sociétés de Chasseurs: Ces hommes qui vivent de la nature sauvage* (Společenství lovců: Lidé, kteří jsou živi divokou přírodou, 1989). Od 90. let 20. století doprovodil svými ilustracemi knihy archeologa Jiřího A. *Svobody (1953) – *Archeologové na loveckých stezkách* (1994) a *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě* (1999) a výtvarně se podílel na některých publikacích antropologa Jaroslava *Maliny (*První pozemšťan: Zpráva o archeologickém podvrhu století*, 1995, *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa*, 2004 aj.).

Dvorského prehistorické rekonstrukce doznaly světové popularity, neboť doprovázely odborné Svobodovy články v americkém časopise *Science*. Knižními ilustracemi Dvorský přispívá pro nakladatelství Albatros (*Svět zvířat*), Blok (Mark Twain, *Panna ve zbroji: životní příběhy Panny Orleánské* 1993), Mladé letá (Karol Hensel, *Vtáka poznáš po perí, vlka po kožuchu, alebo o zvieracej móde*, 1979), Brázda (Josef Kutina, *Pomologický atlas*, 1, 1991), Artia, Aventinum a Moravské zemské muzeum (Olga Kandertová, *Amerika země Indiánů* 1992). Celkem se podílel na obrazovém doprovodu několika desítek knih, vytvořil na 3 000 ilustrací, zúčastnil se řady výstav (Současná česká kniha, Praha 1990, Současná česká ilustrace, Praha 1999, Pohledy do pravěku, Brno 2003, Příroda v ilustraci, Praha 2008) a obdržel řadu ocenění za knižní ilustrace (Čestné uznání v soutěži Najkrajšie knihy, 1979, Nakladatelská cena Státního zemědělského nakladatelství, 1982, Zlatá stuha, 2001). Pavel Dvorský tvořivě navázal na tradici české malby a kresby věnované rekonstrukci lidské prehistorie, zejména na dílo Zdeňka *Buriana. (Barbora Půtová)

dvorský soud, *soud, dvorský.

dvorský sudí, *sudí, dvorský.

dvorský úřad, *úřad, dvorský.

Dvořák, Karel (1. 1. 1893, Praha – 28. 2. 1950, Praha), český sochař; jeden z nejvýznamnějších českých sochařů 1. poloviny 20. století. Vytvořil rozsáhlé dílo: monumentální pomníkové realizace (*Sv. Václav* pro *katedrálu sv. Víta v Praze, 1921; *Ernest Denis*, 1928; *Cyril a Metoděj* na Karlově Mostě v Praze, 1938 aj.), architektonickou plastiku, portréty (*O. Gutfreund*, 1925; *V. Špála*, 1926 aj.) a volné sochařské kompozice. Od počátku 20. let byl ovlivněn *Myslbekovým *realismem, poté jej, podobně jako jeho generační druhy, upoutal civilismus a v jeho duchu hledání zjednodušeného sochařského jazyka a témat ze současného života, mezi nimiž se uplatňuje i postava moderní emancipující se ženy (například *Přítelkyně*, 1924). Na přelomu 20. a 30. let dospěl k modifikaci výtvarného *náзору, který vycházel z primitivizující formy jiného druhu než v civilismu (například *Venkovské děvče*, 1931). V posledním údobí, v kontextu tragických let českých dějin, promítl do své tvorby barokní inspirace (například *Tragédie*, 1938; *Život a osud*, 1941). (Jaroslav Malina)

dvoulící sekáč, *sekáč.

dvouzrnka, *pšenice.

dvůr:

1. na pravěkých sídlištích označení seskupení dvou či více stavebních *objektů ve vzájemné vazbě půdorysného uspořádání, někdy zčásti obklopujícího určitý vnitřní prostor;
2. knížecí nebo velmožské sídlo. V českém prostředí 10.–12. století sídlo panovníka, od 12. století i *biskupa;
3. okruh osob obklopujících panovníka (v tomto smyslu dvůr doložen od 10. století), biskupa (od 12. století) nebo významného šlechtice (v českém prostředí ve 14. století poprvé dvůr uváděn v souvislosti s Rožmberky);

4. centrum zemědělské výroby a hospodářské správy světského nebo církevního velkostatku. Od 11. století znám dvůr knížecí, královský, klášterní, biskupský, od 12. století dvůr velmožský a šlechtický;

5. dvůr selský, jednotlivá vesnická usedlost (znám od 13. století);

6. uzavřené prostranství u domu, též prostor uzavřený klášterní *křížovou chodbou, tzv. *rajský dvůr. (Jaroslav Malina)

dvůr, panovnický, ve starověkých *státech *Předního východu byl dvůr *institucí, která plnila mnohostranné *funkce. Dvůr byl sídlem královské rodiny, ale současně i sídlem centrální *vlády a jeho součástí byly tedy nejen služebníci pečující o pohodlí *krále a jeho rodiny, nýbrž i nejvyšší státní *úředníci. Mezopotamci věřili, že pozemský řád je odrazem uspořádání *světa *bohů, a proto i dvůr pozemského panovníka měl svůj model v dvorech nejvyšších bohů. Například seznam bohů *An-Anum* zaznamenává schéma dvorské organizace boha *Enlila, které odráží realitu starobabylonského období. Enlilův dvůr tvořil bůh a jeho manželka, nejstarší syn Ninurta s manželkou a Enlilův *vezír (*sukkal*) Nusku i velký počet sloužících a úředníků, které lze rozdělit do tří skupin: 1) úředníci se správními a poradními funkcemi; 2) úředníci odpovědní za uspokojování osobních potřeb bohů a jejich domácnosti; 3) sloužící – vrátní, kuchaři, strážci aj. V raně dynastickém období byly domácnosti vládců sumerských městských států, jejich manželek a dětí propojeny s *chrámovým hospodářstvím *chrámů. Personál jejich dvora se tedy skládal nejen z úředníků, *písařů a osobních služebníků, ale také ze zemědělců a *řemeslníků. Ve staroakkadském období proběhly zásadní změny v politické struktuře státu, což se odrazilo i v organizaci a významu královského dvora. Došlo především k oddělení *paláce a *chrámu a k vzrůstu významu armády a to se projevilo mimo jiné i tím, že dvorští funkcionáři byli současně vojenskými veliteli. Vliv královského dvora na stabilitu státu lze vidět i v tom, že dva panovníci akkadské dynastie byli zavražděni svými dvořany. V době vlády III. dynastie z *Uru se královský palác stal opět významným hospodářským centrem a dvorští úředníci přímo ovlivňovali zemědělskou a řemeslnou výrobu. Archeologický průzkum paláců z tohoto a ze starobabylonského období ukazuje, že palác se dělil na soukromou část, obývanou panovníkem, jeho rodinou a jejich služebnictvem, a na oficiální část s reprezentativními komnatami, úřadovny, *archivy a konečně na hospodářskou část s dílnami a skladišti. Existují doklady o tom, že v rámci královského paláce mohl mít každý člen královské rodiny (včetně královy manželky) svou vlastní domácnost a dvůr s úředníky a sloužícími.

V *Asýrii, počínaje středoasyrským obdobím, byl královský dvůr centrem veškerého politického rozhodování. Organizační struktura asyrského dvora měla zhruba čtyři části: *harém, velmožové (*rabáni* – nejvyšší úředníci centrální vlády), dvořané a administrativní úředníci, personál a služebnictvo nižšího postavení. Z období mezi vládou *Aššur-uballita I. a *Tiglatpilešara I. se zachovaly královské *edikty regulující život dvora. Tyto edikty ukazují, že asyrští panovníci vyžadovali od svých úředníků a dvořanů přísnou disciplínu a striktní dodržování pravidel. Královský dvůr sídlil v hlavním *městě v rozsáhlém, od města *hradbou odděleném komplexu budov. *Král obýval královský palác (*bít šarri*) obklopený *zahradou, v jeho blízkosti se nacházelo sídlo *korunního prince (*bít reduti*), kde se projednávaly státní záležitosti. Svá vlastní obydlí měly i králova manželka a matka. Součástí komplexu byly i byty nejvyšších úředníků a velmožů říše. Nižší úředníci obývali společně „druhý dům“ (*ša bítí šani*) nebo bydleli za hradbami v městských domech. Součástí palácového komplexu byla i zbrojnice (*bít mášarte*). V imperiálním období měl královský dvůr obrovský personál se širokým spektrem služebních povinností: nejvyšší úředníci říše se svými úředníky a písaři, správci budov a domácností, sekretáři, písaři, lékaři, věštcí, královská *garda, sloužící aj. Dvořané byli rozděleni do dvou skupin: *bítánu* (ti, kteří mohli vstupovat do vnitřních částí paláce) a *bábánu* (ti, kteří se mohli pohybovat jen ve vnějších prostorách komplexu). Osoba panovníka byla považována za posvátnou a byla proto chráněna přísnou *etiketou, *magií a *rituály. V pravidelném osobním styku s králem byla jen úzká skupinka privilegovaných dvořanů (*manzaz páni*). Dvůr byl uzavřenou a izolovanou

společností, ve které se dařilo intrikám a dvorským klikám seskupujícím se okolo vysokých úředníků a královských princů.

Dvůr perských králů *achaimenovské dynastie připomínal svou organizací a strukturou dvůr asyrských králů, dvorský ceremoniál zahrnoval i některé médské a perské tradice. Králové s celým dvorem střídavě pobývali v palácích v *Persepoli (většinou jen při nejdůležitějších státních *aktech), *Súsách, *Ekbataně (letní sídlo) a *Babyloně (zimní sídlo). Dvorský ceremoniál přikazoval panovníkovi, aby byl vždy doprovázen celým dvorem, včetně *harému, což velice ztěžovalo pohyblivost armády. Perský dvůr byl proslulý svou nádherou. *Plútarchos ve svém životopise *Alexandra Makedonského barvitě líčí přepychové vybavení stanu *Dáreia III., který, spolu s celým harémem, zanechal na bojišti u Issu. (Jana Pečirková)

dvůr, rajský, zpravidla čtvercový prostor vymezený křídly klášterního ambitu. (Jaroslav Malina)

dýchací soustava, *apparatus respiratorius.

dýchání, vnitřní, přenos dýchacích plynů mezi *krví a *tkáněmi. (Lenka Vargová)

dýchání, zevní, přenos dýchacích plynů mezi vzduchem a krví v plicích. (Lenka Vargová)

dýka, *bodná, případně i *řezná zbraň, vyráběná již v paleolitu v rámci *kamenné štípané industrie a *kostěné industrie, postupně byly k zhotovování dýky užity *kovy (*měď, *bronz, *železo aj.). První kovové dýky (trojúhelníkové měděné *čepele s dřevěnými rukojetěmi, přinýtovanými nebo naraženými na *řap) se objevují v *civilizacích *Předního východu a Egypta, ve Středomoří a v jihovýchodní Evropě v *době měděné (chalkolitu), odkud se jako *import šířily do dalších oblastí Evropy; v severní Evropě byly v *eneolitu a *době bronzové napodobovány v kameni (štípané z *pazourku, na hranách či celoplošně retušované, buď tvarem podobné *listovitému hrotu, nebo s *řapem pro nasazení dřevěné či kostěné rukojeti). Kamenné dýky se naopak ze severské oblasti šířily do jižních částí Evropy.

Bronzové dýky s rukojetí buď litou (přinýtovanou k čepeli, či odlitou i s ní v jednom kuse), nebo dřevěnou, opatřené někdy pochvou (kovovou, nebo v kombinaci *kůže a kovu) se objevily opět nejdříve v civilizacích Předního východu a staly se zde i předmětem uměleckého řemesla vytvářejícího skvostné kusy. Zejména takovéto dýky byly prestižním artefaktem, odznakem vyšší *společenské vrstvy. Například dýka (délka 37 cm) a *pochva ze *zlata a *lapisu lazuli (z mladší fáze raně dynastického období kolem roku 2550 př. n. l.) objevená v hrobě 580 královského pohřebiště v Uru byla nepochybně tímto typem artefaktu. Rukojeť dýky byla pečlivě vybroušena a vyhlazena z jediného kusu lapisu lazuli; na horním konci je zdobena *granulací. Provrst osazený zlatou objímkou snad sloužil k provléknutí spony a k upevnění na opasek nebo k vsazení ozdoby. Zlaté kuličky uspořádané do trojúhelníkového obrazce zdobí štítek z masivního zlata, který spojuje rukojeť se zlatou čepelí. Obrazec vyrytý v horní části čepele je buď značkou výrobce, nebo značkou majitele. Zatímco zadní část zlaté pochvy je z hladkého zlatého plechu, její přední pohledová strana je mistrovským dílem starověkého zlatnictví: nejjemnější granulace a *filigrán vytvářejí sedm okénkovitých prolamovaných metop různé velikosti s geometrickým dekorem, oddělených výplňkovými poli. Zlatá dýka nebyla válečnou zbraní, nýbrž drahocenným odznakem moci, a svého urozeného majitele řadila nepochybně mezi členy panovnické rodiny.

V *době bronzové se z dýk vyvinuly krátké mečíky a pak *meče. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

dynamika života nástroje (anglicky: *tool life cycle*), chronologická stadia *artefaktu od procesu jeho výroby až po jeho *archeologizaci (a následně pak i procesy *postdepoziční a postexkavační), kdy může být ovlivňována jeho *morfologie, stopy opotřebení, *rezidua atd. Každý artefakt může v živé kultuře projít několika cykly použití k různým nebo i stejným pracovním činnostem (reutilizace). *Identifikace jednotlivých cyklů použití v rámci živé *kultury v širším *kontextu je zásadní pro *interpretace týkající se původních funkcí *nástroje. (Soňa Krásná)

dynamis (dynamismus) (z řečtiny: *dynamis*, „schopnost, mohoucnost, síla, možnost“), termín *Aristotelovy filozofie, zpravidla kontrární k pojmům *entelechia* nebo *energeia*. V *Metafysice* (pátá kniha, 12.1020a2–3; česky: Praha: Laichter, 1946, shodný překlad později Praha: Rezek, 2003, 2008; předtím *Aristotelova Metafysika*, Praha: Česká akademie věd a umění, 1927) definuje *dynamis* jako „počátek změny nebo pohybu v jiném nebo pokud je jiné, potom však také počátek změny od jiného nebo pokud je jiné. (...) Dále se tak nazývá schopnost něco správně nebo podle záměru provést“. Na Aristotela navázala *scholastika rozlišením mezi *aktem a *potencí, které je analogií dynamis a entelechie.

Výraz dynamismus má několik významů. Nejdůležitější je 1) fyzikální dynamismus, tj. označení pro fyzikální nebo přírodně filozofické teorie, které předpokládají, že všechny přírodní procesy jsou redukovatelné na výchozí sílu nebo různé síly. Toto pojetí sahá v novověku ke Gottfriedu Wilhelmu *Leibnizovi (1646–1716) (metafyzická interpretace „životní síly“, *vis viva*) a k Isaaku *Newtonovi (1643–1727) (setrvačnost jako poslední dále neredukovatelná síla matérie, *vis insita*). 2) religionistický dynamismus, tj. označení skupiny neteistických náboženství, které pracují s představou neosobní, nadlidské a hodnotově neutrální síly jako oživujícího principu. Do teorií vzniku náboženství zavedl pojem dynamismu Arnold *van Gennep (1873–1957), původce koncepce *přechodových rituálů, vlastní teorii dynamismu jako původní formy náboženství ale zpracoval v knize *The Threshold of Religion* (Práh náboženství, 1909) britský antropolog a etnolog Robert Ranulph *Marett (1866–1943). (Břetislav Horyna)

dynamismus, *dynamis.

dynastie (z řečtiny: *dynasteia*, „moc, panství, vláda“), panovnický rod v *monarchii, popřípadě souhrn všech osob spojených s panovníkem pokrevním svazkem. (Jaroslav Malina)

dynastie I (též *Čosön), korejská dynastie, vládnoucí v letech 1392–1910. (Miriam Löwensteinová)

dynastie karlovska, *Karlovcí.

dynastie Sjedenocná Silla, *Silla.

dynastie v dějinách Číny, období čínské minulosti začínající legendárními vládci počátkem 3. tisíciletí př. n. l. a končící pádem dynastie *Čching v roce 1911. (Jaroslav Malina)

dynastie ve starém Egyptě, označení panovnického rodu a zároveň i období, v němž ve starém Egyptě vládl. Egyptologové převzali rozdělení egyptských dějin do 30 dynastií, jež zavedl *kněz *Manéthó ze Sebennytu. (Břetislav Vachala)

dynastie Wang (též Korjō), korejská dynastie, vládnoucí v letech 918–1392. (Miriam Löwensteinová)

dynastie, habsburská, *Habsburkové.

dynastie, habsbursko-lotrinská, *Habsburkové.

dynastie, Jižní a Severní, *Nan-Pej čchao.

dynastie, korejské, Sjedenocná *Silla, *Wang, *I (Čosön). (Miriam Löwensteinová)

dysgenika (z řečtiny: *dys*, „zeslabený, vadný, porušený“ a *genos*, „rod, původ“), termín vyjadřující zhoršování dědičného základu a vývoje populace; opak: *eugenika. (Jiřina Relichová)

dyslexie (z latiny: *dys-*, předpona vyjadřující „zhoršení; zeslabení“ a *lexis*, „slovo“), porucha čtení nebo čtení i psaní, která není způsobená ani sníženou *inteligencí ani senzorickými potížemi (poruchy zraku). Může postihovat správnost čtení, rychlost čtení a porozumění čtenému textu. Podle jedné z *hypotéz není dyslexie *chorobou v pravém slova smyslu, ale jde o přirozeně se vyskytující *variantu kognitivních funkcí, které v neliterárních *kulturách svým nositelům nezpůsobuje žádné potíže. (Jaroslav Malina)

dysontogenetický nádor, *nádor, dysontogenetický.

dysontogeneze (z řečtiny: *dys*, „zeslabený, vadný, porušený“, *ós, ontos*, „jsoucí, existující“ a *genesis*, „zrození“), porucha zárodečného vývoje organismu. Může vést k vzniku vrozené vývojové vady. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

dysostosis, dysostóza (z řečtiny: *dys-*, „ne-, bez-, proti-, obtížně, porucha“ a *osteon*, „kost“), obecné označení pro poruchu vývoje *kostí. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

dysostosis cleidocranialis, dědičná porucha endesmální *osifikace. Projevuje se jednostrannou nebo oboustrannou aplazií *kosti klíční, defekty osifikace kostí lebky (typická jsou četná **ossa suturarum*). Výjimkou nejsou ani odchylky ve tvaru *pánve, proximálního konce *femuru a drobných kostí rukou a nohou. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

dysostóza, **dysostosis*.

dysplazie (z řečtiny: *dys-*, „ne-, bez-, proti-, obtížně, porucha“ a *plassó*, „tvořím“), porucha vývoje a *růstu těla nebo různých orgánů. Někdy se tak označují histologické změny, které mohou předcházet vzniku *nádoru. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

dysplazie, hypohidrotická X-vázaná ektodermální (z řečtiny: *hypo*, „pod“, *hidrósis*, „pocení“; také syndrom Christův-Siemensův-Touraineův), jeden z přibližně 150 syndromů ektodermální *dysplazie; genetická porucha tvorby potních žláz (**glandulae sudoriferae*) podmíněná *recesivní alelou na *X chromozomu. Postihuje téměř výhradně muže a v neúplné formě někdy také heterozygotní přenašečky (*heterozygot). Projevuje se sníženou schopností pocení (hypohidrózou), způsobenou vlivem nižšího počtu potních žláz nebo jejich sníženou funkcí, hypotrichózou (často světlé jemné a pomalu rostoucí vlasy [**capillus*]) a *hypodontií. Často je spojena s charakteristickými morfologickými projevy v obličeji, jakými jsou prominující čelo, silné rty (**labium superius*, **labium inferius*) a zploštělý kořen nosu (**nasus externus*), a chronickými kožními problémy. (Mikoláš Jurda)

dysrafismus (z řečtiny: *dys-*, „ne-, bez-, proti-, obtížně, porucha“ a *rafé*, „šev, uzávěr“), vývojové vady nervového systému, poruchy uzavírání nervové trubice. Tato vrozená vada může být buď geneticky podmíněna, nebo je její příčinou působení škodlivých vlivů (biologických, chemických, fyzikálních) v průběhu nitroděložního vývoje (v prvním trimestru *těhotenství). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

dystopia, -ae, f. (z řečtiny: *dys-*, „porucha“ a *topos*, „místo“), dystopie, chybná poloha orgánu nebo *tkáně. Například dystopie *ledvin – vrozené uložení ledviny mimo obvyklé místo (ledviny jsou normálně uloženy v retroperitoneálním prostoru na zadní stěně břišní ve výši obratlů Th₁₂–L₂). Dystopická ledvina se nejčastěji nachází až v oblasti *malé pánve a má obvykle atypický tvar, *močovod je krátký. (Ladislava Horáčková)

dystopie (z řečtiny: *dys-*, „ne-, bez-, proti-, obtížně“ a *topos*, „místo“), opak *utopie; představa *společnosti s jednou nebo více negativními charakteristikami (*násilí, *totalitarismus, ekologické problémy apod.). Vzhledem ke své negativní povaze se dystopické motivy obvykle objevují v beletristických dílech, která mohou být jednak explicitně anti-utopistická (1984 George *Orwella, *My* Jevgenije I. *Zamjatina), tedy odmítající samotný koncept *utopismu, nebo mohou vyjadřovat *pesimismus ohledně budoucího vývoje společnosti. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

dystopie korunky, hrot zubu je založen na správném místě, ale podélná osa korunky je nakloněna a odchýlena. Nejčastěji jsou postiženy dolní třetí *stoličky a horní špičky. Zárodky dolních třetích stoliček mají normálně *mesiální sklon a napřimují se až po prořezání. Při nedostatku místa si však tento sklon ponechávají, narážejí na sousední stoličku a zůstávají v *retenci. (Michaela Křivanová)

dystrofie, **dystrophia*.

dystrofie, Duchennova muskulární (zkratka: DMD), svalová nedostatečnost podmíněná recesivní *alelou *genu lokalizovaného na nehomologickém úseku *chromozomu X. Vyskytuje se s četností 1 na 3 500 chlapců. Gen pro DMD je nejdelší známý gen, asi 2 300 kb, obsahuje 79 *exonů, více než 99 % tvoří *introny. *Choroba je podmíněna *mutací v

genu pro tvorbu proteinu dystrofinu přítomného v kosterním svalstvu. U postižených se tento protein netvoří vůbec. Jsou známy i jiné mírnější formy svalové dystrofie (například Beckerova), kdy je u postižených pouze redukována tvorba dystrofinu. (Jiřina Relichová)

dystrofie, Fröhlichova adiposogenitální, kombinace obezity a zakrnělého pohlavního ústrojí u muže, *příčina je pravděpodobně v porušených oblastech *hypothalamu (část mezimozku). (Ladislava Horáčková)

dystrofie, myotonická, nejčastější dědičná neuromuskulární porucha, která postihuje kosterní i hladké svaly, ale i *nervový systém a další orgány. Je podmíněna nestabilitou trinukleotidových repetací a dědí se jako autozomálně dominantní. Vyskytuje se v různých formách, od lehké až po těžkou. Nejčastější je forma s lehčím projevem, jejíž četnost výskytu je asi 1 na 8 000 *novorozenců. Je podmíněna zvýšeným počtem repetací CTG na *chromozomu 19, kdy normální stav je 5 až 35 repetací, zatímco 50 až 4 000 repetací vede k projevu *choroby. (Jiřina Relichová)

dystrophia, -ae, f., dystrofie (z řečtiny: *dys-*, „ne-, bez-, proti-, obtížně, porucha“ a *trofē*, „živím, vyživuji, krmím“) [medicína], porucha výživy či látkové výměny *buňky, *tkáně nebo orgánu například nedostatkem kyslíku a živin, *zánětem. Trvá-li stav déle, může vyústit až k zániku buněk – *nekróze. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

dýzna (z němčiny: *Düse*, die, „hubice, nástavec; tryska“), *výfučna. (Jaroslav Malina)

Dzibilchaltun, význačné středisko *Mayů na severním pobřeží *Yucatánu v Mexiku. Bylo objeveno až v roce 1956. (Oldřich Kašpar)

džáhilja (z arabštiny: *džáhilja*, „doba nevědomosti, barbarství“), muslimské označení doby před *islámem. (Jaroslav Oliverius)

Džamíl (zemřel kolem roku 701), arabský básník umajjovské doby; představitel beduínské milostné *poezie. (Jaroslav Oliverius)

Džarajové, etnikum ve středním Vietnamu, částečně i v přilehlé části Kambodže. Dělí se na tři podskupiny (Arap, Habau a Hodrung); celkem asi 332 000. *Jazyk je blízký čamskému, patří do *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Jsou usedlí zemědělci, místy je dosud významný *lov a *rybolov. Společnost je členěna do 7 *totemických matrilineárních rodů, jejich členové žijí promíšení na celém území. *Vesnice je tvořena 20–60 dlouhými domy, obývanými skupinou *příbuzných. V čele každého domu je *náčelník a rada starších. Vesnice jsou autonomní, řízeny starostou a radou starších. Tradiční *náboženství je *polyteistické s *kultem předků; někteří byli *christianizováni. (Zdeněk Tvrď)

Džarmo (též Kal'at Džarmo), *archeologická lokalita asi 12 km východně od Čemčemálu (Irák). *Vesnice z doby předkeramického (vrstvy 16–6) a raně keramického (vrstvy 5–1) *neolitu, asi 6500–5700 př. n. l. Zdejší obyvatelé se živili *sběrem planě rostoucími rostlinami, u nichž může ovšem jít i o první pěstované *obilniny, geneticky dosud blízké planému *ječmeni a pšenici. Při *lovu a *sběru navštěvovali *krajiny porostlé *savanami a *lesy, ale i horské hvozdy, počali však již chovat *domácí zvířata (*koza). Svě *ozdoby, *nástroje, *zbraně, *nádoby a jiné potřeby zhotovovali z *hlíny, *kamene a organických hmot, sošky žen a zvířat z hlíny, jako tmeliva užívali asfaltu. Dovedli tkát *textilie a použítí *vrtáku s plochou špicí a *abraziva (materiálu k podsypání, zvětšujícího tření a usnadňujícího *vrtání) při výrobě kamenných závěsků dokládá zde užívání prvotních strojů. Svě příbytky stavěli vesničané z dusané hlíny na kamenných základech a kryli je rákosovým pletivem a hliněným pokryvem. Vařili patrně v jamách v zemi (*jamka, vařící) pomocí varných kamenů ohřivaných v ohni. Naleziště dobře osvětluje počátky *zemědělství a *chovu dobytka na území Iráku. Výzkumy zde v letech 1948, 1950–1951 a 1954–1955 prováděl americký archeolog Robert J. *Braidwood. (Petr Charvát)

džbán, *nádoba s baňatým tělem, odsazeným hrdlem a velkým uchem nejčastěji od okraje ústí k tělu; vyskytuje se průběžně od *neolitu v *keramice, později i v *kovu. (Karel Sklenář)

Džebel Sahaba (Núbie), archeologické a antropologické *naleziště; *lokalita 117 je *pohřebiště s celkovým počtem 59 koster. Všichni jedinci leží na levém boku, v poloskrčené poloze, s hlavou k východu a tváří k jihu. V hrobech bylo nalezeno celkem 110 kamenných artefaktů, z toho 97 *úštěpů zaseklých přímo v kostech a lebkách 24 jedinců. Přihlédneme-li rovněž k frakturám *kostí a zářezům na kostech končetin, evokuje celá lokalita představu násilných úmrtí. Typologicky odpovídá tato *kamenná industrie qadanu, který je obvykle datován před 12 000 let. (Jiří A. Svoboda)

Džedkare (Isesi), egyptský panovník vládnoucí přibližně v letech 2330–2300 př. n. l.; předposlední vládce 5. dynastie. Podle *Turínského seznamu králů vládl 28 let, podle egyptského *kněze *Manéthóna dokonce 44 let. Za jeho panování došlo k významným reformám ve správě *země a v organizaci zádušního kultu. Jeho *pyramida „Džedkare je krásný“ se nachází v jižní *Sakkáře. Koncem 70. let 20. století objevily české expedice *hrobky tří Džedkareových dcer a jedné vnučky v *Abúsíru. (Břetislav Vachala)

Džemdet Nasr, *archeologická lokalita asi 75 km jihovýchodně od Bagdádu (Irák). První stopy osídlení z doby *obejdské kultury, řemeslné provozy pracující s ohněm náležejí *urucké kultuře. Z téže doby unikátní nález *hrobu s výbavou keramických a kamenných nádob, jakož i ošatky impregnované asfaltem se záhrobní stravou (mušle). Rozsáhlá cihelná *stavba neznámého účelu (dosud nerozhodnuto, zda *chrám či *palác) zřízena na konci 4. tisíciletí př. n. l., přetrvala do počátku 3. tisíciletí př. n. l. Pocházejí z ní nálezy kamenných *nádob, rezné i malované *keramiky, *nástrojů, *pečetí (i válečků) a *ozdob z *hlíny, *kamene, *kosti a *kovu, jakož i přibližně 240 hospodářských klínopisných textů, v některých případech s otisky pečetí. Doklady *zemědělství (*pšenice, *ječmen), řemeslné výroby (*hrnčírské pece, hojné *přesleny) a *obchodu či *redistribuce (nález otisku pečetního válečku, zřejmě z východního podhůří *Mezopotámie). Na počátku 3. tisíciletí př. n. l. (raně dynastické období I) je odpad z provozu budovy ukládán do mělké a široké prohlubně při jedné z jejích delších stran; odtud získáno mimo jiné 180 otisků pečetních válečků, z nichž některé se podobají otiskům pečetí ze zdejších textů. Z naleziště známa též obytná zástavba raně dynastického období I a mladší cihlová *konstrukce, snad z novobabylonské, achaimenovské či parthské doby. (Petr Charvát)

džemdet-nasrská kultura, *kultura, džemdet-nasrská.

Džerf el-Achmar, archeologická lokalita v Sýrii (provincie Halab = *Aleppo) na levém břehu Eufratu; datována do konce 10. tisíciletí až počátku 9. tisíciletí př. n. l., náleží *předkeramickému neolitu A (PPNA). Na dvou pahorcích se rozkládá vesnické osídlení *neolitu. Starší Východní vrcholek vykazuje devět vrstev osídlení. Západní vrcholek byl poprvé osazen v době páté vrstvy vrcholku Východního a má pět sídlištních vrstev. Zdejší nálezy dokládají přechod od okrouhlých k pravoúhlým příbytkům. Půdorysné uspořádání vsi ukazuje soustředění obytné zástavby kolem obecních staveb. Tyto zahloubené objekty (ca 2 m) měly okrouhlý půdorys a původně sloužily asi jako skladiště (potravin). V poslední fázi sídliště zbudovali jeho obyvatelé „stavbu s obkládacími deskami“. Byla rovněž zahloubena asi 2 m a její průměr činil 8 m. Stěnu budovy zabezpečovala plenta kladená nasucho, do jejíhož líce vložili stavebníci asi 30 dřevěných nosných pilířů. Stavba byla zastřešena krytem z dusané hlíny, ozdobeným snad původně malbou. Vnitřní prostor stavby nebyl dále členěn, ale k jeho stěně přiléhala po celém obvodu na půdorysu šestiúhelníku 1 m vysoká lavice. V každém úhlu šestiúhelníku se tyčil mohutný dřevěný pilíř omítnutý hlínou. Přední část lavic zpevňovaly pečlivě tesané a hlazené bloky křídové horniny, opatřené v horní části římsou v podobě vlysu sestávajícího z reliéfních trojúhelníků. Výzdobu v podobě křížicích se žlábků, vytvářejících kosočtverečnou síť, nesly i pilíře. Jde zřejmě o místo setkávání obce či obecního kultu. (Petr Charvát)

Džermové, etnikum v Nigeru a Nigérii. Džermové jsou nejsilnější skupinou *Songhajců; přes 2 miliony (odhad z roku 2000). *Jazyk patří do větve songhaj *nilosaharské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé skotu. Rodina bývá *polygammí, usídlení je *patrilokální, následnictví

je *patrilinéární. Většinou si zachovali tradiční *animistické náboženství, část vyznává *islám nebo *křesťanství. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Džibut'ané, etnikum *kúšitského původu obývající Eritreu, tj. dnešní republiku Džibutsko v severovýchodní Africe při pobřeží Rudého moře. Celkový počet obyvatel je 793 000 (odhad z roku 2005), z toho většinu tvoří *Afarové a *Isové, malou část též *Etiopané a *Somálci. Území bylo již ve *starověku osídleno kúšitskými pastevci a rybáři; od 7. století bylo pod nadvládou *Arabů a od 16. století součástí *osmanské říše. V roce 1896 zde byla vytvořena *kolonie Francouzské Somálsko a od roku 1977 se samostatná *republika jmenuje Džibutsko (Džibutská republika). Obyvatelé jsou převážně *muslimové. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

džihád (z arabštiny: *džihád*, „úsilí, boj, svatý zápas“), v islámském právu povinnost usilovat o vlastní zdokonalování a o rozvoj obce, popřípadě *státu (tzv. „velký džihád“). Často chápán jako ozbrojený boj za *islám (v tomto smyslu zaměřen dovnitř islámské společnosti nebo i navenek) nebo za národní cíle; může být veden také pokojnými prostředky (tzv. „malý džihád“, v případě násilných prostředků používá islámská právní teorie označení „džihád mečem“). (Pavel Dufek, Jaroslav Oliverius)

Džimmu (asi 711–685 př. n. l.), legendární zakladatel císařské dynastie v Japonsku. Jeho osoba měla symbolizovat nebeský původ císařské moci. (Helena Honcoopová)

džin (z arabštiny: *džinn*), arabský démon. Představa převzata do *islámu ze staroarabského *animismu a bohatě rozvinuta ve folkloru; pohádková bytost, dobrý, nebo zlý duch; lidem prospívá i škodí. (Jaroslav Oliverius)

Džina (vlastním jménem Vardhamána Mahávíra, 540–468 př. n. l.), přízvisko (odvozeno ze sanskrtu: *džina*, „vítěz“) indického reformátora a posledního historického hlasatele *džinismu. (Jan Filipický)

džinismus (název odvozen z přízviska posledního historického hlasatele a reformátora tohoto učení Vardhamány Mahávíry – *Džina), indický heterodoxní nábožensko-filozofický systém, který se vyznačuje, obdobně jako *buddhismus, odporem k bráhmanskému obětnictví, kastovním přehradám (*kastovnictví) a slepé víře v *autoritu *védů.

Džinistické učení klade důraz na mravný, ukázněný a naprosto nenásilný způsob života umožňující oproštění duše od tíživého nánosu nepříznivé **karmy*, vysvobození z koloběhu životů a návratu k původní blaženosti. Pro laické vyznavače je dosažení nejvyššího stavu čistého vědění, síly a klidu označovaného pojmem **nirvána* téměř nemožné; k tomu vede výhradně cesta odříkání, *umrtvování těla, studia a rozjímání, jaké umožňuje jen řádová disciplína, odvržení všech světských pout a majetku, včetně *oděvu. Zejména v otázce odívání, ale i v některých dalších otázkách výkladu původního Mahávírova učení došlo někdy mezi léty 79–82 n. l. uvnitř džinistické obce k roztržce a jejímu rozdělení na tradicionalisticky zaměřenou *sektu *digambarů* („oděných světovými stranami“), předepisující svým mnichům povinnou nahotu, a liberálnější *švétámbarý* („bíle oděné“), kteří svým členům dovolovali vlastnit trojdílné roucho a připouštěli i vstup žen do řádu. Pokud se mniškou rozhodla stát vdaná žena, její manžel byl považován za vdovce a mohl se znovu oženit.

K tomu, aby příslušník *mnišského řádu dostal svému hlavnímu poslání, a to zdokonalovat sebe i jiné s cílem zbavit duši karmické zátěže, mu má dopomáhat plnění patera velkých slibů (neubližovat živým tvorům; nelhat; nebrat, co nebylo dáno; zachovávat naprostou pohlavní zdrženlivost; vystříhat se světského majetku), z nichž u každého musí dbát na „pět zásad opatrnosti“ (*pañčabhávaná*) a vždy dodržovat tři „ostrážitosti“ (*gupti*) – bezpodmínečně ovládat svou mysl, řeč a tělo. Má-li přísně dodržovat *celibát, musí se zejména vystříhat vyprávění o ženách, jež by v něm mohla roznítit touhu, uvažování o půvabech žen, jakož i o rozkoších, jež snad dříve s ženami zakusil, pohlavně vzrušujících nápojů a výživných či příliš kořeněných jídel, stejně jako zženštilého pěstování svého těla. Pokud se setká s osobou opačného pohlaví, neměl by na ni hledět, hovořit s ní smí, jen je-li tázán či táže-li se na cestu,

případně v souvislosti s přijímáním almužny a dotknout se jí smí, jen pokud ji tak může uchránit před vážnější újmou.

U laických vyznavačů džinistického náboženství tvoří obdobu „velkého“ mnišského slibu naprosté pohlavní zdrženlivosti „menší“ slib varovat se pohlavních výstředností. Ten od věřícího vyžaduje, aby se spokojil svou manželkou, nesváděl jiné ženy, ani k takové činnosti nevedl nikoho jiného. K prohřeškům proti tomuto slibu patří dohazování *sňatků, nepřirozené ukájení pohlavního pudu, zalíbení v dvojsmyslných a chlípných řečech, přílišná vášnivost i ve styku s vlastní manželkou a styk s nevěstkami. (Jan Filipický)

džinistická ikonografie, *ikonografie, džinistická.

džinistická kosmologie, *kosmologie, džinistická.

džinistický chrám, *chrám, džinistický.

džňánamárğa (ze sanskrtu: *džňána*, „věděni, poznání“ a *márğa*, „cesta“), v indickém kulturním *kontextu využití intuitivního postžení jediného, všezahrnujícího jsoucna, kromě něhož neexistuje nic jiného, k odstranění závislosti já na hmotné *přírodě, na tělesnosti (nejá) a ke konečnému vysvobození. (Jan Filipický)

Džoluové, nilotské etnikum v Keni a Tanzanii, jejich příbuzní jsou *Luové; celkem asi 3,4 milionu (odhad z roku 2001). *Jazyk patří do západonilotské podskupiny *nilosaharské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka. Vyznávají tradiční *animistické náboženství, část se hlásí k *islámu nebo ke *křesťanství. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

džómonská kultura, *kultura, džómonská.

džóruri, jedna z tradičních japonských forem dramatického umění, zpěv za doprovodu hudby. Z něj se vyvinulo dodnes prováděné loutkové divadlo bunraku. (Klára Macúchová)

Džoser, egyptský panovník vládnoucí v období kolem roku 2650 př. n. l.; druhý vládce 3. dynastie. Podle *Turínského seznamu králů vládl 19 let, podle *Manéthóna 29 let. Jeho obrovská posmrtná rezidence, kterou představuje rozsáhlý stavební komplex s první, stupňovitou *pyramidou v *Sakkáře, je považována za důležitý mezník ve vývoji světové architektury. Autorem projektu Džoserovy pyramidy, kde bylo vůbec poprvé použito kamene v monumentálním měřítku, byl pravděpodobně jeho syn Imhotep; tento slavný mudrc, stavitel a lékař byl později zbožštěn a uctíván jako *bůh *lékařství a ochránce písařů. (Břetislav Vachala)

Džowo Atíša, *Atíša.

Džukunové, černošské populace *semibantuského původu žijící jihozápadně od jezera Čad ve střední Nigérii; celkový počet přesahuje 100 000 (v roce 1984); *jazyk patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka. V 17.–19. století vytvořili významný státní útvar podél řeky Benue, v čele byl panovník, který měl významné náboženské *funkce. Od počátku 20. století se podíleli na formování nigerijské společnosti. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

Džúngarové, populace mongoloidního původu, v níž jsou nyní sloučeni vlastní Džúngaři, Chošúti, Dörbeti a Ōleti a některá *kalmycká etnika. Jejich *jazyk je mongolského původu a patří do *altajské jazykové skupiny. Vlastní Džúngaři založili v 18. století západomongolskou říši mezi Altajem a Tchien-šanem. V současné době žijí příslušníci džúngarské *národnosti v některých středoasijských *republikách Ruské federace, na východě Ruské federace a také v Mongolsku (*Mongolové). (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrдый)

Džürdženi (čínsky: *Nü-čen*), *tunguzský *kmen v severovýchodní Číně, kde si založili svůj stát Ťin („Zlatý“, 1115–1234). V roce 1127 vytlačili *Sungy ze severní poloviny *země na jih a tím ukončili období *Severních Sungů. (Josef Kolmaš)

D-smyčka (anglicky: *displacement loop*, zkratka: *D-loop*), místo začátku *replikace molekuly *mitochondriální DNA (mtDNA). Jde o oblast, v níž se s matricovým řetězcem páruje krátký *fragment DNA, který vytěsňuje rodičovský řetězec a v daném místě vzniká trojřetězcová struktura. Od krátkého *komplementárního fragmentu potom začíná *syntéza

nového řetězce. D-smyčka je součástí tzv. kontrolní oblasti, s níž bývá někdy chybně zaměňována. Kontrolní oblast (anglicky: *control region*) je přibližně 1100 *bp dlouhý úsek mtDNA složený z centrální konzervativní sekvence obklopené dvěma variabilními *doménami – D-smyčka je zhruba uprostřed a obsahuje konzervativní doménu a části obou domén variabilních. Spolu s genem pro cytochrom *b* je D-smyčka nejčastěji sekvencovanou částí mtDNA savců. (Miloš Macholán)

E

Eanna, sumersky „dům nebes“, jméno kultovního okrsku bohyně vegetativních sil *Inanny ve *městě *Uruku (dnešní Várka), asi 60 km severozápadně od Násiríje (Irák). Sídliště (vrstvy XVIII–VII) a kultovní centrum prvořadé důležitosti, trvající zhruba od konce 6. tisíciletí př. n. l. (*obejdská kultura) do 3. století n. l. (Zdejší vrstvy XVIII–XIII náleží kultuře předurucké, XII–IX rané *urucké kultuře, VIII–VII střední a VI–IV pozdní kultuře urucké.) První fáze zástavby obejdská, málo známá, patrně již monumentální (snad Uruk VII). Vrstvy Uruk/Eanna VI/V–IVa (pozdní *urucká kultura, asi do roku 3200 př. n. l.): skupina velkých *chrámů na úrovni terénu, a to „vápencový chrám“ (*Kalksteintempel*), „budova s mozaikou z klínů“ (*Stiftmosaikgebäude*, sestávající z chrámů A a B se sloupořadím nesoucím ozdobnou mozaiku z klínů zarážených do omítky), chrámy označené písmeny C, D, E, F a „chrám s kamennými klíny“ (*Steinstifttempel*, patrně první známé užití betonu v dějinách). Monumentální „kamenná budova“ (*Steingebäude*), zbudovaná s obrovskými náklady ze značného objemu dováženého kamene, poskytla jen velmi málo nálezů. Po jejím opuštění byla však do zřícenin vestavěna „budova z páskových cihel“ (*Riemchengebäude*), v níž byl odkryt bohatý nález snad kultovně pohřbeného mobiliáře, zejména *textilií, *ozdob, *zbraní, uměleckých děl a efektního intarzovaného *nábytku. V budovách těchto vrstev, ovšem již ve výplních a navážkách, tedy v *sekundární poloze, se našly nejstarší dnes známé dokumenty psané *klínovým písmem a otisky *pečetních válečků (asi 4000 hospodářských a literárních textů, písmo mohlo být zavedeno již v době vrstvy VII). Vzájemné vztahy jednotlivých komplexů tohoto období nejsou ještě zcela přesně vyjasněny a od budoucího bádání lze očekávat korekce. *Stavby tohoto období podlehly na jeho konci úplnému zničení. Vrstva Uruk/Eanna III (*džemdet-nasrská kultura, asi 3200–2900 př. n. l.): tři fáze, mimo jiné i velká terasa s výšinným chrámem: nálezy plastiky včetně tzv. „Lví *stély“ a proslulé ženské hlavy zvané „Dáma z Varky“. Sem patří rovněž stavba M s hromadným nálezem nádob, ozdob, pečetí, uměleckých děl (též slavná urucká vápencová váza s *reliéfy) a cenných materiálů, snad rovněž doslouživší kultovní nebo spíše votivní inventář (*Sammelfund*). Vrstva Uruk/Eanna II (raně dynastická, asi 2900–2300 př. n. l.): obrovitá „budova z dusané hlíny“ (*Stampflehmgebäude*), plocha asi 10 000 m², snad správní ústředí, s nálezy několika set klínopisných hospodářských textů. Tehdy vznikl obezděním starší terasy Inannin *zikkurrat. Za *krále *Ur-Nammua (III. dynastie z Uru) zikkurrat stupňovitě upraven. Uruk/Eanna I: 6 fází, mimo jiné Inannin chrám kassitského krále Karaindaše (15. století př. n. l.) s fasádou z prefabrikovaných terakotových článků, zobrazující střídavě boha a bohyni oddělené vzájemně pilastrem. Eanna upravována v 8. století př. n. l., dále v 6. století př. n. l. (panovníci *Nabukadnezar a Nabonid), později též v achaimenovském a seleukovském období. (Petr Charvát)

Eannatum, celým jménem Eanna-Inanna-Ibgalakakatum, sumersky „ten, jenž nese *Eannu (tj. svatyni) bohyně *Inanny z Ibgalu“, syn Akurgalův a třetí vládce *Ur-Nanšeovy dynastie panovníků *Lagaše, 2454–2425 př. n. l. Proslulý vojevůdce a tvůrce mocenské pozice raně dynastického *městského státu Lagaše. Svou *vládu započal výpravami proti některým menším obcím elamským, které porazil a zpoplatnil (k tomu archeologické nálezy elamské *keramiky v al-Hibá, jednom z lagašských středisek). Poté se v důsledku série „razií“ proti hlavním městským střediskům stal fakticky pánem *Sumeru; největší proslulosti dosáhl

v rámci těchto tažení jeho operace proti *Ummě. Své dobytvačné záměry uskutečňoval i pomocí smluv, jimiž legalizoval *status quo* (například známá „Supí *stéla“, vlastně mezistátní smlouva vnucená poražené Ummě). Krátkodobě vznesl nárok i na titul „král *Kiše“, vyjadřující i oficiálně *hegemonii nad celým Sumerem. *Tributu a kořisti, které v důsledku těchto událostí proudily do Lagaše, užíval jednak k zvýšení své vlastní prestiže, jednak k financování veřejných prací (stavby *chrámů, hloubení závlahových kanálů). V důsledku své expanzivní politiky byl patrně v závěrečném období své vlády nucen čelit ozbrojenému odporu jak podrobených, tak dosud svobodných sumerských obcí. Nadvláda Lagaše v Sumeru skončila Eannatumovou smrtí (padl v bitvě?), po níž se mocenské těžiště zřejmě přesunulo do *Uruku. (Petr Charvát)

EAPN, *European Anti Poverty Network.

earl (z angličtiny: *earl*, „hrabě“), titul anglické *šlechty odpovídající v češtině termínu *hrabě, následuje v pořadí *duke* (*vévoda) a *marquis* (*markýz), nižším rankem je *viscount* (vikomt). (František Čapka)

EASPD, *European Association of Service Providers for Persons with Disabilities.

Eberhard, Wolfram (17. 3. 1909, Potsdam, Německo – 15. 8. 1989, Berkeley, USA), německý sinolog a etnolog. Vystudoval klasickou čínštinu a sociální antropologii v Berlíně (doktorát 1933). Před *nacismem vycestoval roku 1937 do USA, v témž roce získal místo na *univerzitě v Ankaře, kde přednášel až do konce *vátky. Během té doby mimo jiné napsal známé *Dějiny Číny* (turecky 1947; 4. anglické vydání 1977), začal se zajímat o turkické kmeny a jejich migraci v dávné Euroasii (*Das Toba-Reich Nordchinas: Eine soziologische Untersuchung* [Říše Toba: Sociologický výzkum] 1949) a významně přispěl k rozvoji turecké sinologie. Od roku 1948 trvale působil na Kalifornské universitě v Berkeley, externě též přednášel v Taipei, Frankfurtu nad Mohanem, Heidelbergu a Mnichově.

Již při první cestě do Číny, kam jej roku 1934 vyslalo Muzeum antropologie v Berlíně, sbíral lidovou slovesnost – bádání o pohádkách se věnoval po celý život: *Typen chinesischer Volksmärchen* (Typy čínských lidových pohádek, Helsinky 1937); *Typen türkischer Volksmärchen* (Typy turkických lidových pohádek, s Pertevem N. Boratavem, Wiesbaden 1953); *Folktales of China* (Čínské pohádky, Chicago 1965); *Erzählungsgut aus Südost-China* (Pokladnice příběhů z jihovýchodní Číny, Berlín 1966). K výzkumu, který prováděl v 60. letech 20. století v Pákistánu a na Tchaj-wanu, se vztahuje například sbírka studií *Settlement and Social Change in Asia* (Osídlování a sociální proměna Asie, 1967). K dalším významným dílům se řadí *Social Mobility in Traditional China* (Sociální mobilita v tradiční Číně, 1962); *Guilt and Sin in Traditional China* (Vina a hřích v tradiční Číně, 1967); *The Local Cultures of South and East China* (Regionální kultury jižní a východní Číny, 1968, rozšířené anglické vydání) a *Lexikon chinesischer Symbole* (1983; anglicky 1986, česky *Lexikon čínských symbolů*, 2001). (Lucie Olivová)

ebionité (ebjonité, ebjónci), původně jedno z označení *křesťanů (jako vnitrozidovské skupiny) vůbec, potom označení křesťanů pocházejících z *židovství, později, od 2. století, označení židokřesťanské *sekty. Její stoupenci dodržovali židovské *obřady a někteří z nich problematizovali božský původ *Ježíše Krista. Odmítali učení o narození z Panny, věřili v rovnost či „pokrevní spřízněnost“ Krista a *Satana.

Charakteristickým rysem této sekty byla dobrovolná *chudoba a vegetarianismus. Z *bible uznávali pouze pět knih *Mojžíšových a tzv. *Druhé židovské evangelium*, respektive *Evangelium ebionitů*, které bylo blízké evangeliu Matoušovu a z něhož se dochovaly jen zlomky. (Jaroslav Malina)

ebjónci, *ebionité.

ebjonité, *ebionité.

Ebla, dnešní Tell Mardích, *archeologická lokalita 50 km jižně od *Aleppa (Sýrie). *Tell s 11 hlavními sídlištními vrstvami, sahajícími od přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. do 6. století n. l.

První palácová architektura zde vzniká již kolem roku 2500 př. n. l. Vrstva IIB1 (asi 2400–2250 př. n. l.): *město sestávající z opevněné *akropole a podhradí. Na akropoli palác G s ústředním dvorem, kolem něhož se nacházejí rezidenční a správní prostory, snad i „pokladnice“. Ve třech místnostech paláce bylo nalezeno asi 17 000 klínopisných hospodářských, historických, lexikálních, literárních, náboženských a právních textů v *sumerštině a *eblajštině, nejdůležitější pramen pro dějiny *Sýrie ve 3. tisíciletí př. n. l. Tabulky byly ukládány v místnostech podle tematických celků na dřevěných policích, popřípadě v nádobách. V *sekundární poloze byly nalezeny dva nápisy egyptských vládců na kameni (Rachef, okolo roku 2500 př. n. l., Pjópej I., 2332–2283 př. n. l.). V královských skladech byly uloženy i suroviny, mimo jiné asi 22 kg dováženého *lapisu lazuli. Stěny paláce zdobeny plastickou figurální kompozicí z *mramoru, jejíž vyobrazení byla obložena *zlatem a drahokamy. Vyskytla se i díla sochařská (nevěsta v závoji, dva sluhové nesou džbán na tyči) a zdi budovy nesly výzdobu ornamentálními *freskami provedenými v bílé, červené a černé barvě. Pod *stavbou se původně nacházely pohřební kobky, z nichž byla doposud prozkoumána jediná, zcela vyloupená. Tento okrsek s celým městem podlehl zkáze nejspíše v důsledku expanze staroakkadské říše za *Sargona Akkadského.

K obnově Ebly došlo kolem roku 2100 př. n. l., kdy vznikl severně od akropole tzv. Starý palác s přilehlým předhradním osídlením. Vrstva IIIA–B (asi 1950–1600 př. n. l.): nové město, sestávající opět z akropole a podhradí, do jehož *opevnění byla pojata plocha o celkové rozloze asi 55 ha. Panovníci Ebly tehdy sídlili v přestavěném Starém paláci (fasáda s třemi věžemi). Na *akropoli se nacházel *chrám bohyně Ištary (*Inanna) a palác panujícího *krále (v *sektoru E). Střední okruh staveb tvoří na sever od akropole chrám N, patrně zasvěcený bohu *slunce Šamašovi (*Utu), a na severozápad od ní Severní palác, zřízený po vyklizení Starého paláce někdy kolem roku 1750 př. n. l., jakož i přilehlý posvátný okrsek bohyně Ištary s chrámem P2 a stavbou P3. Jihozápadně od akropole vznikl dále Západní palác, sídlo následníka trůnu, a též chrám B, připisovaný bohu Rešefovi, jakož i *svatyně B2, určená patrně kultu předků královského rodu. V Severním paláci, vybaveném prostorným trůnním sálem, byl nalezen soubor řezb ve *slonovině, zdobících kdysi interiér paláce i jeho nábytek, v domácím i egyptském slohu (egyptská božstva Sobek, *Hor, *Hathora a dvě podoby hlav s *Usiřovou korunou *atef* – obrazy *zbožněných králů Egypta). V blízkém Ištařině chrámu P2 (stavba typu zvaného *megaron) byl odkryt soubor monumentálních sochařských zpodobení zdejších králů a královen i dalších osobností. Velmi zvláštní stavba P3 představuje velkou obdélníkovou terasu (52,5x42 m), vyžděnou z kamene, s vnitřním, rovněž obdélníkovým dvorem bez vchodu (23,2x12,4 m). Jde snad o místo, kde byli chováni posvátní lvi bohyně Ištary. Funkce Západního paláce, vybaveného opět nádvořím a velkým trůnním sálem, jako rezidence následníka trůnu je doložena mimo jiné nálezy velkých zásobních nádob s otiskem pečetního válečku s vyobrazením boha Hadada (*Iškur) a bohyně Chepat z Aleppa, darujících pomocí egyptského *symbolu *anch* život muži v královském úboru, avšak bez tiáry, synu panovníka jménem Indilimgur, uvedeného na jediné klínopisné tabulce, v paláci nalezené. K povinnostem následníka trůnu náležela však v Eble i péče o *kult zesnulých, jak dokládá výskyt tří bohatých pohřbů v suterénu Západního paláce. Pohřeb „kněžny“, uložený kolem roku 1850 př. n. l., obsahoval četné keramické nádoby, šest zlatých *náramků zdobených *granulací, zlatou *jehlici s hlavicí v podobě hvězdy, zlatý kroužek s granulací (náušnice?) a skvostný *náhrdelník s ústředním *medailonem z šedého kamene se zlatými závěsky. „Pán s kozorohy“ byl pochován kolem roku 1750 př. n. l., jak ukazuje stříbrná hlavice egyptského kyje či žezla s kartuší 9. *faraona 13. dynastie (asi 1770–1750 př. n. l.) jménem Hetepibré. Z jeho *hrobky pochází větší počet zlatých závěsků a knoflíků, kostěný *talisman ozdobený řezbami zachycujícími snad uctívání zesnulého panovníka, stříbrná miska s klínopisným nápisem uvádějícím jméno Immeja bez titulu a bronzové *zbraně (sekyry), ozdoby a nástavce (*protomai*) s podobami kozorohů (odtud pojmenování hrobky). Městská skládka se v době po roce 1700 př.

n. l. nacházela uvnitř *hradeb na sever od Severního paláce a v odpadu se našla mimo jiné slonovinová soška muže nesoucího gazelu a egyptský skarab. Vnější, obvodový okruh staveb Ebly sestával z opevnění monumentální *hradbou z dusané *hlíny o celkové délce přes 2,5 km, vysokou 18–22 m a silnou téměř 45 m, a z pevnostních komplexů, které byly její součástí (prozatím prozkoumány tři z nich). Archeologický výzkum Ebly v letech 1964–1996 uskutečnil italský archeolog Paolo Matthiae. (Petr Charvát)

eblašština, *jazyk užívaný obyvateli *Ebly od 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. do poloviny 2. tisíciletí př. n. l.; patří k severozápadní větvi *semitských jazyků a spolu s *akkadštinou náleží k nejstarším známým semitským jazykům. (Blahoslav Hruška)

Ebnerovy linie, *linie, Ebnerovy.

eburnizace (z latiny: *ebur*, „slonovina“), zrcadlově lesklé obroušení kloubních ploch (vzhledem podobné *slonovině) v důsledku artrotických změn *kloubu. (Lenka Vargová)

ecce homo (latinsky: „Hle, člověk“), údajný výrok římského *prefekta Pontia Piláta o *Ježíši z Nazareta před jeho popravou. Výrok uvádí *evangelium podle Jana, 19,5: „Ježíš vyšel ven s trnovou korunou na hlavě a v purpurovém plášti. Pilát jim řekl: „Hle, člověk!““. Variantní překlad výroku zní: „To je ten člověk.“ Teologická spekulace ho chápe jako Pilátovo ponížení Ježíše. (Břetislav Horyna)

Eckhart z Hochheimu, *Mistr Eckhart.

Eckstein, Ferdinand, baron (1789, Altona, Německo – 1861, Paříž, Francie), diplomat, veřejný činitel, orientalista a publicista pocházející z dánsko-německé rodiny židovského *konvertity; představitel *romantismu. Friedrich Creuzer v něm na *univerzitě v Heidelbergu vzbudil zájem o studium *mytologie a orientálních jazyků, včetně *sanskrtu. Eckstein, který konvertoval k luteránství a poté ke *katolicismu, se stýkal v severním Německu s okultisty a *rosenkruciány. V letech 1819 až 1822 studoval indické rukopisy uložené v Paříži pod vedením Louise Mathieua Langlèse (1763–1824), kurátora orientálních rukopisů v Bibliothèque Nationale. V roce 1824 založil Eckstein periodikum *Le Catholique*, které odráželo *názory ultraroyalistů a ortodoxních *katolíků a jež přispělo k formování *árijské ideologie. Sám přispíval do *Journal Asiatique*, *Revue archéologique*, *Annales*, *Drapeau blanc*, *Le Catholique* a *Le Correspondant*. Kolem Ecksteina se za *restaurace vytvořil kroužek, který tvořili Victor *Hugo, Alphonse de Lamartine, Charles-Augustin Sainte-Beuve, Félicité Robert de Lamennais, Augustin Thierry, Henri Martin a Jules Michelet. K Ecksteinovým přátelům náleželi největší francouzský orientalista Eugène Burnouf, Ralph Wald Emerson, François Littré, Adam Mickiewicz a Ernest Renan. Dne 21. února 1835 přednesl Eckstein na půdě Institut historique přednášku *Sur les rapports entre l'Inde et l'Europe* (Vztahy mezi Indií a Evropou), v níž vyzvedl význam studia sanskrtu pro rozvoj západní *jazykovědy. Eckstein působil jako rakouský diplomat a policejní *úředník ve službách Ludvíka XVIII.

Eckstein spojoval indologii s lidovým mysticismem, německou teosofií, krajně *konzervativním politickým programem a úsilím o rozluštění ezoterického „mytologického jazyka pravěku“. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

ectopia, -ae, f. (z řečtiny: *ekto-*, „vně“ a *topos*, „místo“), ektopie, zpravidla vrozené chybné uložení orgánu. Například vrozená abnormální poloha *varlete (*ectopia testis*). (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

Edelweiss (z němčiny: *Edelweiss*, das, „protěž“), název německé meziválečné okultní společnosti usilující o výzkum germánské *mytologie a obrodu duchovního a *kulturního dědictví *nordické rasy (podobně jako *Společnost Thule). (Jaroslav Malina)

eden (z hebrejštiny: *gan eden* „zahradu rozkoše, ráj“), *ráj, rajská zahrada – podle biblické *krajiny *Eden. (Jan Heller)

Eden, přesněji podle hebrejského *gan eden* „zahradu rozkoše, ráj“, je místo, kde podle *Starého zákona (Gn 2,8–15) pobýval první člověk *Adam a kde se také odehrává příběh o

*prvotním hříchu. Etymologie výrazu eden je sporná. Dříve se mělo za to, že v tomto jménu je ukryt původně sumerský a pak akkadský výraz *edin, edin*, „step“, dnes se od tohoto výkladu většina badatelů odklání. Snad souvisí *gan eden* s vazbou *bet eden*, „dům rozkoše“, což byl v podobě Bít-Adini název kraje při středním Eufratu, proslulém úrodností (2 Kr 19,12; Iz 37,12). (Jan Heller)

edice (z latiny: *ēditiō*, „vydání knihy; vydání plodu, porod; udání, zpráva, obžaloba; uspořádání her, zařízení“):

1. vydání díla (knih, hudebnin) tiskem;
2. soubor publikací vydaných podle jednotných výběrových kritérií (spisy určitého autora, řada biografii apod.);
3. výsledný text díla připravený textologem (editorem) k vydání; podle účelu a zaměření se rozlišuje edice dokumentární (*faksimile, diplomatické vydání, přetisk, reprint) a edice kritická (vědecké nebo čtenářské vydání). Výsledkem vědecké edice, která pracuje s *variantami a komentáři, má být *kanonický text, který je normou pro jednodušší čtenářské vydání. Ediční technika se v Evropě vyvíjela od 16. století zvláště s rozvojem pomocných věd historických, od 19. století se zdokonalováním typografické a reprodukční techniky. (Jaroslav Malina)

Edice 69, název knižnice z období 1931–1933 zaměřené na vydávání publikací o *sexualitě a *erotice; založil ji a redigoval Jindřich *Štyrský, který rovněž vydával časopis s obdobným zaměřením – **Erotická revue*. Oba tyto tiskové orgány představovaly hlavní a zejména explicitně definovanou platformu zabývající se počátkem 30. let 20. století v tehdejší Československu texty a výtvarnými díly o erotice a *sexu. Prvních pět publikací Edice 69 představovalo díla různých autorů (*Aretino, *Sade aj.) doplněná ilustracemi především od Štyrského a *Toyen. Poslední šestý svazek *Emilie přichází ke mně ve snu* (1933) vytvořil Jindřich Štyrský a pojal jej jako celostní dílo složené z krátkého textu, deseti *koláží a z doslovu psychologa a sexuologa Bohuslava *Brouka.

V běžné knihkupecké síti se tituly z Edice 69 ve třicátých letech neobjevily, což bylo dáno silně omezujícími „mravnostními“ *zákony tehdejšího Československa, na jejichž základě *cenzura nekompromisně zasahovala. Knihy vycházely jen v omezeném nákladu – podle tiráže šlo o „... přísně soukromý tisk pro kruh přátel vydavatelových a pro subskribenty z řad odběratelů ... Tato kniha nesmí být veřejně prodávána, ani vyložena, ani půjčována, nebo jinak rozšiřována a nesmí býti zařaděna do veřejných knihoven. Budiž uložena pod uzávěrem na místě nepřístupném, aby se nedostala do rukou nedospělých osob“.

Dnes patří knihy z Edice 69 k vzácným *bibliofilím; reedice Štyrského *Emilie přichází ke mně ve snu* (původně vyšla v počtu 69 výtisků) byla vydána v roce 2001 v pražském nakladatelství Torst. (Jaroslav Malina)

edikt (z latiny: *ēdicere*, „veřejně oznámit, vyhlásit, ustanovit; nařídit“), ustanovení, výnos:

1. poprvé se edikty objevují v *civilizacích starověkého *Předního východu. Královské edikty byly prostředkem, kterým mohli mezopotamští panovníci vyjadřovat svou vůli a aktivně zasahovat do společenských a ekonomických poměrů ve svých *státech. Vydávání ediktů mělo za úkol naplňovat postavení vladaře jako „dobrého pastýře“, který usiluje o zajištění blahobytu svých *poddaných a odstraňuje společenské zlořády. Vydání ediktu je tudíž ve starobabylonských textech označeno obratem „nastolit spravedlnost v *zemi“ (akkadsky: *míšaram ina mátim šakán*). *Primárním cílem královských ediktů bylo stanovení nových nebo potvrzení stávajících *privilegií určité vrstvy obyvatelstva, která byla vymezena na základě sociálních, profesních, etnických či geografických kritérií. Tato privilegia zahrnovala zpravidla *redukcí či úplné osvobození od různých platebních či pracovních povinností, které musely být plněny ve prospěch *institucí (*stát, *chrámy), případně i ve prospěch soukromých osob. *Král mohl například zrušit pro obyvatele určitého *města nebo teritoria povinnost placení poplatku, který byl odevzdáván do státní či chrámové pokladny. Často se

královské edikty týkaly rovněž dluhů (ve stříbře nebo v naturáliích), které měly být splaceny institucím nebo soukromým věřitelům. Součástí ediktů bylo někdy také ustanovení o okamžitém propuštění osob, které upadly do dlužního rukojemství v důsledku svých vlastních dluhů nebo dluhů svých rodinných příslušníků. Některé z ediktů rovněž rušily platnost určitých typů kupních smluv, které byly uzavřeny před vydáním ediktu (zejména smluv o prodeji nemovitostí). V některých případech obsahovaly edikty rovněž údaje o *sankcích vůči osobám, které by jednaly v rozporu s královským ustanovením (například *trest smrti pro věřitele, který by i přes králův zákaz vymáhal splacení své pohledávky). Nejlépe jsou dochovány edikty ze starobabylonského období (20.–16. století př. n. l.). Tehdy panovníci vydávali edikty zpravidla bezprostředně po svém nástupu na *trůn, ale často i v pozdějších letech své *vlády. Nejznámější je edikt babylonského krále Ammí-saduky (1646–1626 př. n. l.). Mnohé edikty starobabylonských vladařů se ovšem nedochovaly a o jejich existenci víme pouze na základě zmínek v datovacích formulích, královských nápisech, smlouvách, dopisech a jiných textech. Také v 1. tisíciletí př. n. l. vydávali panovníci edikty, kterými potvrzovali privilegované postavení obyvatel některých měst (*Aššur, *Babylon, *Borsippa, *Charrán). Není však zcela jasné, do jaké míry byla státní správa schopna účinně zajistit uplatnění královských ediktů v každodenní praxi. V každém případě ovšem edikty nebyly prostředkem, který by dokázal trvale vyřešit společenské a ekonomické problémy. O tom svědčí skutečnost, že musely být opětovně vydávány v krátkých časových intervalech; (Lukáš Pecha)

2. ve starověkém *Římě veřejné prohlášení *úředníků při uvedení do *úřadu; za *císaře Publia Aelia *Hadriana (76–138 n. l.) byly kodifikovány a byly neměnné. Vedle *zákonů a senátních posudků (*senatus consultum*) byly edikty nejdůležitější formou právních ustanovení;

3. v pozdním *starověku císařův výnos (například *Edikt milánský císaře Konstantina I. z roku 313, potvrzující *toleranci *křesťanství v římské říši [*Imperium Romanum]);

3. v raném *středověku královský zákon;

4. v raném *středověku královský zákon;

5. v *novověku používán především francouzskými králi jako „zákon“ (upravoval jednotlivé specifické záležitosti; například Edikt nantský francouzského krále Jindřicha IV. z roku 1598, zaručující *hugenotům náboženskou svobodu). (František Čapka)

Edikt milánský, císařský výnos *Konstantina Velikého a jeho spoluvladaře Licinia zveřejněný v Miláně na začátku roku 313, jímž bylo v *římské říši *křesťanství zrovnoprávněno s *pohanstvím. To nadále zůstávalo státním *náboženstvím, ale preference vládnoucí vrstvy se postupně přesouvala na stranu křesťanství a koncem 4. století, kdy Theodosiovy *edikty zakázaly pohanské kultury, a křesťanství se tak stalo jediným oficiálním náboženstvím. (Jaroslav Malina)

Edikt nantský, prohlášení francouzského krále Jindřicha IV. Navarrského (vládl 1589–1610), kterým byl uznán ve Francii *kalvinismus za povolené křesťanské vyznání. *Edikt vstoupil v platnost roku 1598 a přiznával *hugenotům některé náboženské a politické svobody. Přinesl zklidnění vnitropolitické situace, vyhrocené *náboženskými válkami (*bartolomějská noc), za *vlády Ludvíka XIV. byl však roku 1685 opět zrušen a hugenoti byli vystaveni novému pronásledování ze strany *římskokatolické církve. (Břetislav Horyna)

edikula, *aedicula.

edil (z latiny: *aedilis*, „edil“), římský *úředník na *magistrátu, dohlížel na veřejné stavby, na provoz v ulicích a na tržištích, na lázně, nevěstince a hostince, jeho úkolem bylo také dohlížet na zásobování *Říma vodou (včetně kanalizace a požární ochrany) a *obilím (viz *annona). Na starost měl také veřejné hry. V době císařské ztratil *úřad postupně své poslání a stal se „čestným úřadem“ (zanikl začátkem 3. století n. l.). (František Čapka)

Edinger, Ludwig (13. 4. 1855, Worms, Německo – 26. 1. 1918, Frankfurt am Main, Německo), německý lékař. Jeho jméno nese jádro okohybného nervu **nervus oculomotorius (nucleus Edinger-Westphali)*. (Ladislava Horáčková)

Edo:

1. původní název dnešního Tokia; *město přebudované na přelomu 16. a 17. století, kdy se stalo sídelním městem *šógunů z rodu *Tokugawa, vyrostlo v největší japonské administrativní centrum;

2. období tokugavského *šógunátu se proto nazývá také dobou Edo (1600–1868). Doba Edo se vyznačovala politickou stabilitou režimu, trvalým *mírem a uměle udržovanou, i když ne dokonalou izolací od vnějšího světa. Rozdělení *společnosti na *samuraje, *rolníky, *řemeslníky a *obchodníky vycházelo z konfuciánského, respektive neokonfuciánského pohledu na společnost, v níž má každý jedinec vymezena práva a povinnosti vyplývající z jeho postavení. *Autorita samurajů byla od poloviny doby Edo postupně podlamována rozvojem tržních vztahů ve společnosti. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Edóm (hebrejsky: „červený“), hornaté území mezi Mrtvým mořem a Akabským zálivem. Název snad vznikl od načervenalé barvy tamních *hornin. Edóm se ve *Starém zákoně rovněž nazývá Seír. Bylo to území semitského *kmene Edómců, které Starý zákon považuje za potomky Ezaua, bratra *Jákoba, a tedy za příbuzné hebrejsko-izraelských kmenů. Edómcí vytvořili vlastní *stát ještě před vznikem izraelské *monarchie. Seznam osmi edómských *králů se zachoval ve Starém zákoně Gn 36,31–39 a 1 Pa 1,43–54. Hlavními *městy Edómu byla Bosra a Sela (Skála), jejíž jméno přežívalo v řecko-latinské formě *Petra, což byl název hlavního města pozdějšího nabatejského (*Nabatejci) *království, které usilovalo o přístup k Akabskému zálivu v Rudém moři, jenž byl předpokladem *obchodu s jižní *Arábií, i o získání tamních nalezišť rudy. S Edómem bojoval *Saul a *David, který si Edóm podmanil. *Šalomoun vybudoval na území Edómu u přístavu Esjón-geber tavírnou rudy. Po rozpadu Šalomounovy říše na *judské království a *izraelské království získal Edóm v boji nezávislost. Později se však musel podrobit asyrské a novobabylonské říši, nakonec značnou část jeho původního území obsadily kmeny Nabatejců. V helénisticko-římské době se Edóm nazýval Idumea a Edómcí Idumejci. V roce 126 př. n. l. získal Idumeu Jan Hyrcanus a judaizoval ji. Idumejcem byl také Héródés Veliký a jeho otec Antipatros. Jinak však Edóm-Idumea již do historického vývoje nezasáhla. *Kultura Edómu byla v biblické době příbuzná sousední kultuře hebrejsko-izraelské a moabské, stejně tak i edómský *jazyk. Vlastní edómská literatura se však nezachovala. (Vladimír Sadek)

EDTA, *kyselina, ethylendiamintetraoctová.

edukace pacientů [medicína], *výchova zaměřená na prevenci a na rady nemocným v průběhu *léčby a *rehabilitace. Hlavní pozornost je věnována konkrétním diagnózám, a zejména tělesným projevům *nemoci. *Informace je poskytována medicínsky vzdělanými osobami a poučované osoby jsou informovány, přesvědčovány a motivovány k náležitému chování. Není sporu o tom, že tento typ *zdravotní výchovy je důležitý. Tvoří nepostradatelnou část působení lékaře na pacienta ve smyslu náležitého poučení nemocného a všech, kteří mohou ovlivnit průběh jeho nemoci. Dříve byla taková zdravotní výchova označována termínem „zdravotnická osvěta“. Jde v podstatě o interakci náležitě vzdělaného odborníka a laika. Nevysloveným předpokladem je zde jednak přesvědčení, že laik poučení přijme, pochopí, poslechne dobře míněné rady a žádoucím způsobem změni své chování, a jednak, že se jeho jednání řídí svobodnou vůlí a že právě na něm záleží, jak a do jaké míry změni své chování. (Jan Holčík)

Edwardsův syndrom, *syndrom, Edwardsův.

eem, poslední *interglaciál, zhruba před 100 000 lety. (Jiří A. Svoboda)

EFA, *European Fundraising Association.

efébie (z řečtiny: *eféb, efēbos*, „jinoch“; v Athénách mladík ve věku, kdy se připravoval na úkoly, které bude plnit jako dospělý muž), dvouletá branná povinnost mladých mužů ve starověkých *Athénách, nastupovala se po dovršení 18 let a její absolvování bylo předpokladem pro dosažení plných občanských práv. Později převážilo duševní vzdělání nad fyzickou přípravou. (František Čapka)

efébofilie (z řečtiny: *eféb, efēbos*, „jinoch“; v Athénách mladík ve věku 16–18 let, kdy se připravoval na úkoly, které bude plnit jako dospělý muž a *filia*, „přátelství, náklonnost, láska“), náklonnost či reaktivita s erotickým rozměrem vůči dospívajícím chlapcům (náklonnost k dívkám – *hebefilie). Jedinci s tímto sklonem jsou nazýváni efebofilové. Termín zavedl roku 1906 německý sexuolog Magnus *Hirschfeld jako označení jednoho z typů mužské *homosexuality.

Efébofilie není oficiální nozologickou jednotkou v lékařských klasifikacích a termín není v odborné literatuře příliš rozšířen. Význam slova není přesně ustálen, například český sexuolog Kurt Freund (1916–1996) rozlišoval dva typy efébofilie podle toho, zda jedinec reaguje více na starší dospívající nebo na mladší dospívající. Efébofilie se považuje za specifický typ nebo rys homosexuality. Někdy je považována za specifický typ nebo obvyklý projev *pedofilie, jindy je naopak od pedofilie odlišována.

Rozlišování a hranice pojmů jsou většinou umělé a arbitrární, protože ve skutečnosti „zájmová“ věková pásma jsou různě široká, nemají ostré hranice a navzájem se prolínají. Původní starořecké slovo *pederastie (přibližné synonymum slova pedofilie) označovalo typ vztahu, k němuž byli nejlépe disponováni lidé, jež bychom dnes nazvali efebofilové. Termín efébofilie se užívá spíše v *kontextu sexuologickém nebo psychiatrickém, termín pederastie v kontextu antropologickém, kulturologickém a sociologickém. Zejména v minulosti se slovo pederast užívalo jak k označení homosexuála, tak i k označení pedofila zaměřeného na chlapce. K tradici řecké pederastie se obvykle hlásí jak homosexuální, tak pedofilní aktivisté. (Jaroslav Malina)

efekt (z latiny: *effectus*, „vykonání, provedení; účín, následek; výsledek“):

1. účinek, výsledek;
2. působivý vnější účín, okázalost;
3. působivý prostředek, jev;
4. cenné papíry (akcie, obligace aj.), s nimiž se obchoduje na burze. (Jaroslav Malina)

efekt Bruceové, jev, při němž vlivem pachu neznámých samců dojde u březích myší během následujících 48 hodin k samovolnému *potratu. Samice se pak během dalších 3–6 dnů páří s novými samci. Pokud jsou samice vystaveny vlivu juvenilních nebo kastrovaných neznámých samců, k potratu nedojde. (Miroslav Králík)

efekt hrdla láhve (anglicky: *bottleneck effect*) [evoluční biologie, populační genetika], snížení genetické proměnlivosti (*variability) v důsledku výrazného snížení velikosti populace, které způsobí náhodnou ztrátu některých *alel působením genetického *driftu. Čím je populace menší a čím déle tato *redukce trvá, tím je účinek bottlenecku silnější. Výrazněji se tento jev projevuje u *mitochondriální DNA a *chromozomu Y, protože jejich *efektivní velikost populace je čtyřikrát nižší, než je tomu u jaderné DNA (s výjimkou *chromozomu X u samců) – důvodem je skutečnost, že se tyto elementy vyskytují pouze v *haploidním stavu a jsou děděny jen po mateřské (mtDNA), nebo otcovské (Y) linii. Typickým příkladem důsledků bottlenecku je gepard: u tohoto druhu se ukázalo, že prakticky všechny studované enzymatické *lokusy jsou monomorfní, tj. vyskytuje se na nich pouze jediná alela, a navíc lze mezi jedinci (i různých poddruhů) transplantovat kousky *kůže, aniž by docházelo k odmítnutí transplantátů – to svědčí o extrémní genetické uniformitě hlavního histokompatibilního komplexu (MHC) gepardů. Za příklad efektu hrdla láhve je uváděn i křeček zlatý, jehož veškeré chovy pocházejí z jediného vrhu, nalezeného roku 1930 v Sýrii, v tomto případě však jde spíše o *vliv zakladatele (anglicky: *founder effect*).

Působení bottlenecku je často zmiňováno i v případě evoluce *člověka – jedním z nejznámějších případů bylo drastické snížení světové populace na 10 000 (některé prameny uvádějí dokonce pouze 1000) reprodukcujících se párů před asi 70 000 lety v důsledku mohutné erupce vulkánu Toba v Indonésii. (Miloš Macholán)

efekt McClintockové [biologie, psychologie], synchronizace *estrálního cyklu u žen, žijících po určitou dobu společně (například ve věznicích, *klášterech, studentských *kolejích, nevěstincích). Na rozdíl od podobného *Whittenova efektu, známého například u myši a morčat, v tomto případě působí pouze ženské *feromony a není zapojen *vomeronazální systém. Na tento jev poprvé upozornila roku 1971 Martha McClintocková, která na svou práci navázala v roce 1998 studií prokazující změny estrálního cyklu u žen vystavených pachu podpažních *sekretů jiných žen. (Miloš Macholán)

efekt zakladatele, *vliv zakladatele.

efekt, Baldwinův, evoluční teorie, operující se *selekcí pro obecnou schopnost učení. Selekcí nebudou zvýhodňováni potomci, kteří mají vrozeno nějaké *konkrétní chování, ale schopnost se učit v průběhu života *jakémukoliv* chování. Teorii navrhl americký filozof a psycholog James Mark *Baldwin (1861–1934). Dlouhodobě udržované naučené a kulturně předávané chování tak může formovat biologickou (genetickou) evoluci příslušného druhu. Uváděným příkladem může být *incestní tabu. Pokud je silně vyžadováno, podporuje selekci proti (hypotetickým) genům pro *incest. Za čas se může příslušný znak jevit jako plně vrozený (v případě chování jako *instinkt). Pokud se však absence takových *genů v *genomu populace nefixuje, lidé už nebudou mít vrozené předpoklady pro incestní tabu, ale mají stále schopnost internalizovat tato pravidla pod vlivem *kultury. V opačném případě mohou být v důsledku *kulturních norem lidé kříženi (výběr partnera rodiči aj.) tak, aby potomci dosáhli žádoucích vlastností z hlediska podmínek nějakého nového nebo změněného prostředí. Příkladem může být jev *tolerance laktózy u dospělých osob v kulturách s dlouhou tradicí chovu domestikovaných živočichů pro mléko.

Využití Baldwinova efektu pro *interpretaci *evoluce a *chování *člověka je stále kontroverzní, styčné oblasti s jinými evolučními teoriemi a postupy (*autoelexe, *teorie her, evoluční, *výběr, pohlavní aj.) je dosud prostudovaná jen omezeně. (Miroslav Králík)

efekt, bariérový [archeologie], nápadné nahromadění předmětů v určité vzdálenosti od předpokládaného středu *obydlí, které může indikovat stěnu. (Jiří A. Svoboda)

efekt, centrifugální [archeologie], výskyt velkých předmětů na periferii sídliště, který se interpretuje jako důsledek opakovaného vyklízení centrálního prostoru. (Jiří A. Svoboda)

efekt, Coolidgeův [biologie, psychologie], zachování nebo obnova vysoké sexuální aktivity samců v důsledku kontaktu s neznámými *receptivními samicemi. Tento jev je vysvětlován zvýšením hladiny *hormonu dopaminu a jeho vlivem na *limbický systém. V omezenější míře prokázán i u samic. Coolidgeův efekt souvisí i s jevem, kdy opakované prohlížení stejných pornografických obrázků postupně ztrácí svůj účinek; může také vysvětlit, proč pornoherci často používají služeb speciálních dívek, které je „připravují“ na záběr.

Na rozdíl od jiných biologických jevů nebyl tento efekt pojmenován po svém objeviteli, ale po americkém prezidentovi Calvinu Coolidgeovi. Traduje se, že když jednou navštívil se svou manželkou jistou drůbeží farmu, udivilo první dámu množství na farmě vyprodukovaných oplozených vajec. Když se farmáře zeptala, jak toho dosáhl s tak malým počtem kohoutů, dostalo se jí odpovědi, že každý z nich kopuluje mnohokrát denně. Na to první dáma řekla významně nahlas: „Asi byste se o tom měl zmínit panu Coolidgeovi.“ Prezident reagoval otázkou, zda každý kohout opakovaně kopuluje se stejnou slepicí. Když se od farmáře dozvěděl, že pokaždé jde o jinou slípku, suše nahlas odvětil: „Asi byste se o tom měl zmínit paní Coolidgeové!“ (Miloš Macholán)

efekt, skleníkový, klimatický jev způsobený propouštěním krátkovlnného slunečního záření atmosférou k povrchu *Země a současné pohlcování dlouhovlnného tepelného

vyzařování zemského povrchu hlavně vodními parami a oxidem uhličitým, popřípadě dalšími tzv. „skleníkovými“ plyny; tímto způsobem vzrůstá teplota troposféry a zemského povrchu na úkor tepelných ztrát. Produkce skleníkových plynů člověkem prohlubuje tento skleníkový efekt a s ním spojené klimatické jevy, které jsou důsledkem globálního oteplování, projevujícího se změnami *klimatu, táním *ledovců a zvedáním mořské hladiny. (Petr Bureš)

efekt, Whittenův [biologie, psychologie], synchronizace *estrálního cyklu myších samic, chovaných bez přítomnosti samců, vyvolaná *feromony v samčí moči. Od podobného *efektu McClintockové se liší nejen rolí samčích feromonů, ale i zapojením *vomeronazálního systému. (Miloš Macholán)

efektivní velikost populace, *velikost populace, efektivní.

efektor, konečná část *reflexního oblouku. Efektor představuje výkonný orgán, který je řízen z centra *reflexu. Efektorem může být příčně pruhovaná svalovina, hladká a *srdeční svalovina a *žlázy. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

eferentní neurony, *neurony, eferentní.

Efesos (dnešní Efes v Turecku, jižně od Izmiru nedaleko Kusadasi), *lokalita v *Malé Asii osídlená od pravěkých dob. V chetitských textech 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. se objevuje jako Apasa. Poté řecké *město osídlené *Ióny. Významné středisko iónské *kultury, místo styku *řecké civilizace s východními kulturami. To se projevovalo v kultu tamní bohyně *Artemidy a při vzniku řecké vědy v osobě filozofa *Hérakleita z Efesu a dalších.

Město mělo důležité postavení i v době římské, vznikla zde jedna z nejstarších křesťanských obcí. V Efesu žil podle *legendy svatý Jan, který pečoval o Pannu Marii, kázal zde *apoštol *Pavel a *křesťanům v Efesu je adresován i jeden z jeho listů. V *chrámu Panny Marie se roku 431 konal církevní *koncil, jenž ji uznal za Bohorodičku. Nejvýznamnější církevní stavbou se stal velký chrám svatého Jana. Archeologický výzkum Efesu od roku 1894 provádí Rakouská archeologická škola, s níž před *první světovou válkou těsně spolupracoval i brněnský profesor architektury na Německé technice a archeolog Joseph Dell. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Effertzova doktrína, *doktrína, Effertzova.

efik, *efikština.

efikština (efik), *benuekonžský jazyk užívaný ve východní Nigérii. (Jan Záhořík)

eforové (z řečtiny: *éphoros*, „dozorce“), pět nejvyšších *úředníků ve *Spartě, každoročně volených lidovým shromážděním; byli rádci *králů a současně je i kontrolovali, vykonávali nejvyšší soudní moc nad vnitřní politikou a úředníky. Svolávali a řídili lidová shromáždění a určovali společně s *gerusii zahraniční politiku. Eforát představoval nejdůležitější politickou instituci ve Spartě. (František Čapka)

egalitarismus (z francouzštiny: *égalitarisme*, „rovnostářství“; *égalité*, „rovnost“):

1. v oblasti morální a politické filozofie obecné přesvědčení, že všichni lidé jsou si v určitém fundamentálním ohledu morálně rovni, a proto by s nimi mělo být ze strany *politické autority (*státu) odpovídajícím způsobem zacházeno. Jelikož tuto obecnou definici přijímá velká většina současných autorů, lze spolu s Ronaldem Dworkinem (narozen 1931) tvrdit, že jsou na nejzákladnější rovině egalitaristy, ať se jedná o *marxisty nebo *libertariány. *Imperativ „zacházet s lidmi jako se sobě rovnými“ však při dalším upřesnění může vést stoupence různých názorových proudů k různým závěrům, jelikož se liší v tom, co rozumějí pod pojmem *rovnost – neboli „rovnost čeho“ mají na mysli. V tomto smyslu proto může egalitarismus znamenat jak požadavek „pouhé“ rovnosti před *zákonem, tak požadavek „rovných příležitostí“, „rovných výchozích zdrojů“, či zřídka vídaný požadavek maximální socio-ekonomické (výsledkové) rovnosti. Kromě materiálního aspektu může být navíc požadována i demokratická rovnost v tzv. uznání (*demokracie, radikální; *politika difference);

2. v oblasti teorií distributivní spravedlnosti (jakožto významné podoblasti politické filozofie) se chápou jako egalitářské ty teorie (a jejich autoři a autorky), které tvrdí, že společenské nerovnosti (zejména sociálně-ekonomické) jsou buď neospravedlnitelné (silnější *verze), nebo ospravedlnitelné pouze dobrými důvody (slabší verze). Jinými slovy, rovnost je normou a jakékoliv odchylky od ní musejí být náležitě zdůvodněny, například aplikací principu zásluh (větší odměna za větší, například pracovní, přínos). Do této kategorie proto spadají na jedné straně striktně rovnostářské teorie (například některé *varianty *marxismu a *anarchismu) a na straně druhé tzv. *levicový libertarianismus, který kombinuje vyhraněný *individualismus s předpokladem původně společného *vlastnictví přírodních zdrojů, což je důvod ospravedlňující *redistribuci statků (někde mezi těmito póly se nachází *liberální egalitarismus Johna *Rawlse);

3. politický směr, který se inspiruje některým z výše zmíněných myšlenkových proudů. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

egalitarismus, liberální (též egalitární, levicový či rovnostářský liberalismus) [politická filozofie], významný proud současného západního politického myšlení, představovaný autory jako John *Rawls nebo Ronald Dworkin (narozen 1931). Jak název napovídá, autoři této tradice usilují o spojení liberálních filozofických východisek (*individualismus, *rovnost, *svoboda) s férovou politikou *redistribuce (přerozdělování) materiálních zdrojů, která má kompenzovat arbitrární a tudíž „nezasloužené“ individuální charakteristiky, jako je *intelligence, rodinný původ a podobně. Podrobují tak revizi a rozšíření klasický liberální koncept rovných příležitostí, přičemž ústředním problémovým polem je pro ně *distributivní spravedlnost. (Pavel Dufek)

egalitární liberalismus, *egalitarismus, liberální.

egalitářství [primatologie], stav sociální struktury, v němž se minimálně uplatňuje mechanismus *dominance a *submisivnosti (podřízenosti), a kde základem sociální struktury je schopnost udržovat pozitivní sociální vztahy, mimo jiné i po konfliktních situacích. Egalitářské *varianty sociálních struktur jsou velmi vzácné, v čisté formě existuje snad pouze u makaka tonkeánského. (Václav Vančata)

Egeida, *Egeis.

Egeis, oblast ostrovů v Egejském moři, ohnisko rané *kultury řeckého světa, kde se ve 3. tisíciletí př. n. l. pod vlivem *Předního východu vytvořila svébytná kultura předznamenávající pozdější řeckou kulturu. Vrcholu dosáhla v 2. tisíciletí př. n. l. na *Krétě, i na dalších ostrovech (například *Théra, *Mélos). (Jaroslav Malina)

egejská civilizace, *civilizace, egejská.

ego (z latiny: *egō*, „já“):

1. těžiště a střed jedinečné lidské osoby, jejího prožívání a sebeprožívání;
2. v *psychoanalýze jedna ze tří základních *instancí osobnosti (vedle **id* a **superego*), vědomě vnímající, myslící a jednající komponenta, která potlačuje nebo prosazuje pudové síly, já. (Jaroslav Malina)

ego tu sum, tu es ego, unius animi sumus [latinsky], já jsem ty, ty jsi já, jsme jednoho ducha (jsme jedno srdce, jedna duše).

egocentrismus (z latiny: *egō*, „já“ a *centrum*, „střed, jádro, ústřední bod“), zaměření myšlení a jednání člověka na něho samého. Takový je vždy náš smyslový svět (věci jsou blízko a daleko, nalevo, napravo od nás), *společnost apod. Termín egocentrismus a související termíny egocentrický nebo egocentrista bývají často uváděny v negativním hodnotícím významu: sobecký, bezohledný. (Jaroslav Malina)

egoismus (z latiny: *egō*, „já“), jednání sobecky zaměřené na prosazení vlastního zájmu či prospěchu i na úkor druhých. Opakem egoismu je *altruismus. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

egoismus, univerzální etický, etická doktrína, která jako princip morálky stanovuje, že by každý jedinec měl ve svém jednání sledovat pouze své (nejlepší) zájmy a cíle. Někdy se v *utilitaristickém duchu dodává, že praktikování této doktríny povede v rámci *společnosti k nejlepším možným výsledkům pro všechny (například americká filozofka Ayn Randová [1905–1982]). Tento *názor však lze zpochybnit pomocí jednoduchého modelu „věžňova dilematu“, známého z *teorie her: individuálně racionální strategie vede k horším výsledkům, než by bylo možné dosáhnout prostřednictvím kooperativního jednání.

Univerzální egoismus je nutno rozlišovat od sobectví, které není univerzalizovatelné (neboť tvrdí, že každý by měl sledovat a naplňovat *moje* zájmy). (Pavel Dufek)

Egypt, vedle *Mezopotámie byl Egypt druhým nejstarším centrem *civilizace na *světě. Na rozdíl od Mezopotámie byl však Egypt svou geografickou polohou chráněn a izolován od vnějších vlivů, což dalo egyptské civilizaci její specifický a sebevědomý ráz. Ten se projevoval především v hrdosti a přesvědčení o nadřazenosti egyptské *kultury, což jsou pocity typické pro vztah *Egyptů k okolnímu světu. Všechno egyptské platilo pro Egypty za absolutní normu a každá odchylka byla považována za projev *barbarství. Přesto však nebyl Egypt od *Předního východu zcela izolován (ještě *Římané pokládali Egypt za součást Asie a nikoliv Afriky) a již od nejstarších dob udržoval kulturní a obchodní styky se *státy Předního východu. Tradičními centry egyptského vlivu byla především jižní *Palestina a libanonské pobřeží Středozemního moře. Archeologické nálezy dokládají obchodní a kulturní styky predynastického Egypta s jižní Palestinou a některé umělecké motivy a *technologie dokládají vliv Mezopotámie.

Z období Staré říše (2700–2180 př. n. l.) pocházejí nálezy egyptského zboží (zlaté předměty, kamenné nádoby) v *Anatolii a v *Sýrii. Ale v tomto období udržovali Egyptané čilé obchodní styky hlavně s *městy na východním pobřeží Středozemního moře, z nichž nejvýznamnější byl *Byblos. Odtud dováželi Egyptané především dřevo. Za *vlády 6. dynastie podnikali egyptští *králové vojenská tažení do jižní Palestiny, v nichž pokračovali vládcové Střední říše (1994–1797 př. n. l.), především Senvosret III. (1872–1854 př. n. l.), panovník 12. dynastie. Střední říše se zhroutila v důsledku nájezdů asijských kočovníků – *Hyksósů (egyptský termín pro „vládce cizích *zemí“), kteří po nějakou dobu ovládali část Egypta (15. a 16. dynastie). Hyksóská okupace byla těžkou ranou egyptskému sebevědomí a po vyhnání hyksóských vládců byli Egyptané odhodláni nedopustit, aby se podobná situace opakovala. Následující období Nové říše (1543–1080 př. n. l.) bylo proto obdobím imperiálních výbojů v Sýrii a v Palestině.

Vztahy Egypta k státům v Mezopotámii a v *Malé Asii byly určovány především egyptskými zájmy v *syropalestinské oblasti. Egyptští králové se snažili zachovat velmocenskou rovnováhu v této oblasti a zabránit, aby byla ovládnuta jedinou velmocí. Nejsilnější velmocenské postavení měl Egypt za vlády panovníků 18. dynastie. Největší válečník Nové říše Thutmose III. (1479–1424 př. n. l.) bojoval s *Mitanni a podnikl několik úspěšných tažení do Sýrie. Egyptané nikdy neusilovali o začlenění drobných státek Sýrie a Palestiny do struktury svého státu, ale vládcové těchto států byli vázáni k Egyptu vazalskými smlouvami a platili *tribut. V jejich zemi byla přítomna malá egyptská posádka, které velel některý z vyšších *úředníků. Kulturní a civilizační vliv Egypta v této oblasti byl obrovský a projevoval se nejen napodobováním uměleckého a *životního stylu, ale také přejímáním egyptského systému správy. Po zesílení vlivu *Chetitů v Sýrii začali egyptští panovníci v souladu se svou „doktrínou“ rovnováhy podporovat Mitanni. Thutmose IV. (1397–1387 př. n. l.) uzavřel *mír s Mitanni a oženil se s mitanskou princeznou. Jeho syn Amenhotep III. (1387–1348 př. n. l.) přijal do svého *harému dokonce několik mitanských princezen. Zahraniční politiku Egypta v době jeho vlády a v době vlády jeho syna Amenhotepa IV. – Achnatona (1348–1331 př. n. l.) zachycuje hlavně diplomatická korespondence, která se našla v *archivech právě tohoto panovníka v jeho novém hlavním městě Achetatonu (*Tell el-Amarna,

*diplomacie). Tato korespondence signalizuje postupný pokles egyptského vlivu v syropalestinské oblasti. Egyptští *vazalové se marně dožadovali pomoci proti nájezdům kočovníků nebo agresí silnějšího souseda.

Zvláště výmluvný je případ Rib-Abdiho, vládce Byblu, města s tradičně silnými vazbami k Egyptu. Nešťastník mnohokrát a marně prosil egyptského krále o pomoc proti kočovníkům Abdi-Aširty. Nakonec byl nucen opustit své město. Egyptané nejen nemohli ochránit své spojence a vazaly, ale nemohli ani účinně zasáhnout proti Chetitům, jejichž energický vládce Šuppiliuma I. zahájil úspěšnou expanzi do Sýrie a proti Mitanni. K rozhodujícímu střetnutí s Chetity došlo až za vlády následující 19. dynastie, když *Ramesse II. (1279–1212 př. n. l.) opět obnovil energickou zahraniční politiku. S Chetity svedl rozhodující bitvu u *Kádeše v Sýrii. Bitva patrně skončila nerozhodně, ačkoli se obě strany vychloubají vítězstvím. Obě velmoci si rozdělily sféry vlivu v Sýrii, ale brzy poté se *chetitská říše zhroutila pod náporom *mořských národů, jejichž nájezdy zastavil v egyptské Deltě až Ramesse III. (1185–1153 př. n. l.). Část jich včlenil do své armády a některé *kmeny se pod egyptskou ochranou usadily v Palestině (*Pelištejci-Filištíni, egyptsky Peleset, odtud pochází název Palestina).

Po konci vlády 20. dynastie dochází k novému oslabení Egypta i jeho vlivu v zahraničí. Egyptský vliv v Palestině částečně obnovili králové 22. dynastie, zvláště Šešonk I. (945–924 př. n. l.), ale svého velmocenského postavení z období Nové říše již Egypt nikdy znovu nedosáhl, i když dále sledoval svou tradiční politiku podpory slabší strany v nikdy nekončícím zápase o ovládnutí syropalestinské oblasti. Materiálně i vojensky podporoval syrské a palestinské státy v boji proti *asyrské říši. Sám se však na krátkou dobu stal její součástí. V roce 671 př. n. l. dobyl Egypt asyrský král *Asarhaddon. Asyrské nadvlády zbavil Egypt vládce 26. dynastie Psammték I. (664–610 př. n. l.), který byl vychován na královském dvoře v *Ninive. S Psammtékem skončila také egyptská izolace a Egypt byl nadále vtahován do všech *konfliktů starověkých říší. Politika 26. dynastie vůči Přednímu východu se vyznačovala dvěma základními rysy. Prvním byla tradiční egyptská snaha o udržení rovnováhy sil a druhým byl pokus zopakovat dobytí Palestiny a Sýrie z období Nové říše. Psammték I. podporoval *Lýdii a později *Babylonii proti *Asýrii a po roce 620 př. n. l. se snažil udržet asyrskou vládu v severní Mezopotámii. V 6. století př. n. l. se Egyptané snažili bránit růstu novobabylonské říše. Nekó II. (610–595 př. n. l.) bojoval s Babylonií v Sýrii, byl však přinucen k ústupu, ale v roce 601 př. n. l. se mu podařilo odrazit útok *Nabukadnezara II. na Egypt. Apriés (589–570 př. n. l.) podporoval boj palestinských států proti Babylonii a po dobytí *Jeruzaléma přijal židovské uprchlíky a významnou židovskou *kolónii v Egyptě se stala Elefantina. Když byl Apriés vyhnán do *exilu, uchýlil se na dvůr Nabukadnezara II. a s pomocí babylonského vojska se pokusil o návrat, ale byl poražen a zabit. V roce 525 př. n. l. se Egypt stal součástí *perské říše, když byl Psammték III. (526–525 př. n. l.) poražen *Kambýsem.

Tolerantní politika *Dáreia I. přinesla Egyptu stabilitu a blahobyt, ale Egyptané se s perskou nadvládou nikdy neshodli. Porážka *Peršanů u Marathónu (490 př. n. l.) byla počátkem egyptského hnutí odporu, které trvalo osmdesát let. Egyptané dováželi do Řecka *obilí výměnou za vojenskou pomoc a objevila se řada domácích vládců, kteří bojovali s *Peršany s pomocí řeckých *žoldnéřů. V roce 343 př. n. l. Peršané opět upevnili svou vládu v Egyptě a tato nová perská vláda byla mnohem tvrdší, takže pro Egyptany byla přijatelná téměř každá jiná alternativa. Tou byl *Alexandr Veliký a po něm vláda dynastie *Ptolemaiovců. (Jana Pečirková)

Egypt, Dolní, označení severní část *země od *Menneferu po středomořské pobřeží. Zahrnuje celou nilskou deltu, jež se administrativně členila do 20 krajů (nomů). (Břetislav Vachala)

Egypt, Horní, označení jižní část *země od Elefantiny po *Mennefer. Od počátku egyptského státu zahrnoval 22 územních správních jednotek – krajů (nomů). (Břetislav Vachala)

Egypt, ptolemaiovský, poslední etapa dějin samostatného *Egypta, v tamních pramenech označovaný jako doba 32. dynastie (323–31 př. n. l.). Jako jedno z center helénistického světa představuje prosperující bohatý *stát na vysoké *kulturní úrovni a nejvýznamnější středisko rozvoje *řecké civilizace. (Břetislav Vachala)

Egypt'ané:

1. původní označení usedlého hamitského obyvatelstva (*Hamité) z nilské delty a nomádské populace Horního Egypta, jejíž příslušníci přišli v *neolitu z východní Sahary;
2. od konce 4. tisíciletí př. n. l. starověké etnikum (*civilizace starověkého Egypta);
3. moderní *národ v Egyptské arabské republice o celkovém počtu kolem 80 milionů (odhad z roku 2007). Počátky *etnogeneze sahají až do pravěkého období. *Zemi několikrát dobyli *cizinci: *Hyksósové, *Libyjci, *Núbijci, *Asyřané, *Peršané a také *Řekové. Po nich přišli *Římané (*Caesar) a učinili z Egypta od roku 30 př. n. l. svoji provincií. V letech 395–640 n. l. byl Egypt součástí *byzantské říše. Pak převzali *vládu *Arabové, kteří od roku 640 n. l. zemi arabizovali a islamizovali (*sunnité). Moderní egyptský národ se formoval zejména v průběhu 19. a 20. století v osvobozeneckém zápase s *Angličany, kteří zemi okupovali a kolonizovali (od roku 1882, tj. od vybudování Suezského průplavu). Proklamativní nezávislost získal Egypt v roce 1922, ale teprve úspěšné vojenské povstání se stalo počátkem *revoluce, dovršené ustavením Egyptské republiky roku 1953. V roce 1971 byl *stát přejmenován na Egyptskou arabskou republiku. Obyvatelstvo tvoří především egyptští *Arabové (90 %), dále *Arméni, *Berbeři, *Núbijci, *Řekové, *Súdánci, *Syřané, *Židé ad. Za potomky starých Egypt'anů bývají považováni *Koptové, kteří se dodnes hlásí ke koptské formě *křesťanství (necelých 7 %); jinak dominuje sunnitský *islám (90 %), nepatrné minority tvoří vyznavači řeckého *pravoslaví, *židé, *katolíci aj. (Břetislav Vachala)

egyptologie, vědní obor zkoumající *jazyk, písemnictví, *dějiny, *kulturu, *náboženství a realie starého Egypta. Jeho zakladatelem se stal Jean-François *Champollion (1790–1832), když v roce 1822 rozluštil *hieroglyfické písmo. První polovina 19. století, která se označuje jako doba znovuobjevení Egypta, byla ve znamení nadšeného úsilí prvních průkopníků egyptologie. Tehdy začalo intenzivní studium egyptských památek, vznikla první vědecká díla o egyptských *pyramidách, *chrámech a *hrobkách, zakládaly se egyptské sbírky. Toto období vyvrcholilo vysláním německé výpravy do Egypta a Núbie pod vedením Richarda Lepsia (1810–1884), jenž její úspěšné výsledky shrnul v monumentální dvanáctidílné publikaci *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien* (Památky z Egypta a Etiopie). Ve druhé polovině 19. století zahájili systematické výkopové práce po celém Egyptě *Francouzi, *Angličané, *Němci a *Američané. K nim se postupně přidávali egyptologové z dalších *zemí.

Dnes egyptologie představuje obor zastoupený na renomovaných *univerzitách a v muzeích po celém světě. Od roku 1976 aktivně působí Mezinárodní asociace egyptologů, jejíž členové se pravidelně setkávají na mezinárodních egyptologických kongresech. Ve světě získala dobré jméno i česká egyptologie, jejímž zakladatelem je František Lexa (1876–1960). V roce 1958 byl založen Československý (dnešní Český) egyptologický ústav *Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, což umožnilo našim egyptologům uskutečňovat v Egyptě vlastní archeologické výzkumy a fakticky se zapojit do proudu světové egyptologie. V šedesátých letech 20. století se ústav zapojil do mezinárodní akce *UNESCO na záchranu núbijských památek a od roku 1960 systematicky zkoumá *lokalitu *Abúsír s pyramidovým pohřebišťem *králů 5. dynastie, která je jako součást pyramidového pole zahrnuta organizací UNESCO do *Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví lidstva. (Břetislav Vachala)

egyptská architektura, *architektura, egyptská.

egyptská fajáns, *fajáns, egyptská.

egyptská matematika, *matematika, egyptská.

egyptské malířství, *malířství, egyptské.

egyptské písmo, *písmo, egyptské.

egyptské sochařství, *sochařství, egyptské.

egyptský chrám, *chrám, egyptský.

egyptština, mrtvý afroasijský jazyk, samostatná větev mezi *afroasijskými jazyky, která má pět vývojových stupňů (v období od 4. tisíciletí př. n. l. do 1. tisíciletí n. l.). (Viz též *Egyptané, *egyptština, nejstarší, *koptština.) (Břetislav Vachala)

egyptština, nejstarší, první vývojový stupeň egyptštiny (samostatné větve *afroasijských jazyků); představuje *jazyk Archaické doby a Staré říše. Jsou jí zaznamenány v *hieroglyfickém písmu nápisy v královských a soukromých *hrobkách, na sloupech, pilířích, *sochách, *stélách a různých předmětech a v hieratickém písmu texty na papyrových *svitcích. Je rovněž jazykem *Textů pyramid*. (Viz též *Egyptané.) (Břetislav Vachala)

Ehringsdorf (Německo), středopleistocenní travertinová *lokalita (*traveriny), sídliště *archaických lidí (lebeční *fragmenty, *Evropané, první), *fauna a *kamenná industrie *středního paleolitu; stáří asi 220 000 let. (Jiří A. Svoboda)

echinokokóza (z řečtiny: *echinos*, „ježek“ a *kokkos*, „zrnko“), hydatidóza, parazitární onemocnění způsobené měchožilem zhoubným (*Echinococcus granulosus*). Požitím jeho vajíček se může u člověka vyvinout larvální stadium měchožila se vznikem patologických dutin (boubelí) obsahujících larvy (zejména v *játrech [**hepar*]).

V paleopatologii lze echinokokózu diagnostikovat pouze u mumifikovaných těl. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ECHO, *European Community Humanitarian Office.

echografie, *ultrasonografie.

Eibl-Eibesfeldt, Irenäus (15. 6. 1928, Vídeň, Rakousko), rakouský biolog a etolog. Rozšířil rozvažování o *člověku a *lidské přirozenosti o nové aspekty vyplývající z vědeckého poznání ve 20. století. Eibl-Eibesfeldt je jedním z četných žáků Konrada *Lorenze. Po celé řadě klasických etologických studií z 50. let, které vycházejí ze zkoumání zvířat (část z toho, zřejmě jako odezva darwinovské tradice, z pozorování některých druhů živočichů souostroví Galapagy), obrátil v šedesátých letech 20. století pozornost na etologii člověka.

*Metoda, kterou aplikoval na studium člověka, se v podstatě neliší od klasických etologických pozorovacích metod, kdy je zkoumaný druh soustavně pozorován, pokud možno ve svém přirozeném prostředí a pokud možno bez pozorovatelových intervencí a záměrného rušení. Jednotlivé způsoby chování jsou zaznamenávány, a poté pečlivě statisticky vyhodnocovány. Srovnáním odlišných *kulturních okruhů (zejména *Sanové [Křováci] z oblasti Kalahari a některé horské *kmeny *Nové Guineje) – s *kulturou evropskou, popřípadě dálnévýchodní lépe vyniknou některé *univerzální rysy lidského chování a *komunikace, prakticky nezávislé na kulturním *kontextu. *Interpretace přecházejí na jedné straně do čisté komparativní *etologie, na druhé straně pak do *kulturní antropologie. Velkou roli hrají otázky morálky, jejích zdrojů a její role ve *společnosti. Jako zdroj morálky nevidí pouze vrozenou etologickou výbavu člověka, kterou sice pokládá za faktor velmi významný, ale ne jediný. Morálka v jeho pojetí zahrnuje i nereflktované napodobení tradice a upevnění těchto schémat jednání *zvykem, jakož i rozumově podložená rozhodnutí. Rozhodnutí spatřuje jako morální v zásadě teprve tehdy, když v určitém smyslu vyžaduje sebeovládání a nepodlehnutí *primárním puzením. Celkově je Eibl-Eibesfeldt myslitel velmi *konzervativní a v sofistikované a zakryté, nicméně velmi zřetelné podobě používá argumentů získaných z etologických pozorování člověka k podpoře morálního *kodexu, odpovídajícího představám tradičního *měšťanstva v rakousko-jihoněmeckém prostoru. Tam, kde je pozorování ve shodě s jeho zásadami, je patrné, že lidská přirozenost i bez kulturního kontextu k těmto zásadám špěla, tam, kde není, je patrné, že civilizovaná morálka se musí lidské přirozenosti postavit, protože přirozenost a kultura jdou v zásadě proti sobě. Protože autor velmi rozhodně zamítá východiska *psychoanalýzy Sigmunda *Freuda a psychologie

Carla Gustava *Junga, je nasnadě, že tuto časovou a místní podmíněnost vlastních východisek nepostřehl a nerefletoval. Tím nemají být zpochybněny všechny jeho morální soudy, nýbrž naprostá samozřejmost, s jakou k tomuto posuzování přistupuje.

Vždy zdůrazňuje sociální aspekt lidské existence a nutnost smysluplné kooperace a citové provázanosti v rámci society, v níž člověk žije. Upozorňuje i na nebezpečí plynoucí z toho, že ve státních a zejména pak novodobých společnostech je societa, tvořící „osudové společenstvo“, příliš velká, než aby mohl jednotlivec osobně znát všechny její členy a mít k nim osobní vztahy, jako tomu bylo v malých skupinách societ tradičních. Je třeba speciální indoktrinace, která tuto skupinu s velkým počtem jedinců drží pohromadě a zajišťuje její smysluplné fungování. V dějinách vidí cyklický pohyb, v němž se střídají heroické, ale nelidské fáze s humánními, kdy ovšem zájmy *státu přicházejí zkrátka a ten se posléze pod malým tlakem hroučí (Alexandrovská doba a *helénismus, raný a pozdní Řím, éra první a *druhé světové války a éra poválečná atd.). V lidských societách až po novodobé státy spatřuje jednotky „přirozeného“ výběru, jakési nadindividuální organismy, kde *altruismus ve smyslu společné obrany, *redistribuce hmotných produktů a z indoktrinace plynoucího vědomí sounáležitosti přesahuje i na geneticky zcela nepříbuzné jedince. V této věci polemizuje s Edwardem *Wilsonem, ač jinak relevanci většiny jeho argumentů s určitými dílčími výhradami uznává.

Na základě dlouhodobého sledování takzvaných *přírodních národů odmítá tezi, že řeč vznikla primárně k praktické komunikaci v pracovním procesu – ve všech případech shledal, že eventuální hovor při práci se týkal všeho jiného než práce samé. I pracovní dovednosti jsou z generace na generaci předávány ve valné většině přímým napodobováním, nikoli verbálními instrukcemi.

Soudí, že podstatným předpokladem pro vývoj řeči u člověka byl dřívější rozvoj hravosti. Kategorie chování, i u zvířat nazývaná běžně „hrou“, se vyskytuje u některých obratlovců, zejména savců a ptáků, u nichž mají vrozené vzorce chování více stupňů volnosti a vyžadují delší periodu učení. U hry je důležité, že je jaksi ohraničena od „vážně“ míněných jednání a probíhá ve stylu „jenom jako“. To umožňuje volně kombinovat nejrůznější mody chování bez intenzivního emočního doprovodu, typického pro jednání vážná. Toto emoční distancování se a možnost volného experimentování vidí jako základní podmínku pro vznik řeči vůbec. Řečová koordinace a míra strukturování řeči obecně vzato za silných emotivních náporů trpí a řeč si lze těžko představit jinak než jako něco od přímých hnutí mysli poněkud osvobozeného. To vidí i jako důvod pro rozdělení mozku na pravou, emotivní a levou, logickou a řečově motorickou hemisféru (**hemispherium cerebri*). Za *univerzália, přítomná ve všech kulturách, má nejen spojení určité řečové kadence a tóniky s určitými emocionálními situacemi, ale i emoční náboje a metaforické přenosy spojované s pojmy jako vysoký – nízký, pravý – levý, tmavý – světlý atd. Stejně tak má dětské vokalizace, zejména rytmicky opakované (mama, papa, baba atd.), za vrozené spouštěče něžného a pečovatelského chování ze strany dospělých, dětmi spontánně (bez učení dospělými) produkované. Role řeči není primárně ani tak dalece komunikativní, představuje spíše další formu ritualizace sociálních kontaktů a valná většina rozhovorů příslušníků přírodních národů obsahuje sociální problematiku. Jedná se i o možnost tlumení přímé agrese – verbální hádka ohrožuje svým způsobem fungování skupiny méně než otevřený boj.

Velmi obsáhle se zabývá i lidskou *ontogenezí, opět většinou na příkladech mimoevropských lovecko-sběračských či „kvazineolitických“ kultur. Zejména detailně rozebírá možný vliv režimu zacházení s kojenci a malými dětmi (odstavování, drezúra na čistotnost, zákazy sexuálních aktivit atd.) u nejrůznějších etnik na později se konstituující „národní povahu“, zejména ve smyslu různé míry agresivity, introvertovanosti atd. Dochází posléze k závěru, že klasická studie americké antropoložky Margaret *Meadové z roku 1935 a četných dalších autorů smýšlejících v tomto stylu, spatřujících zčásti pod vlivem

psychoanalýzy ve vlivech raného dětství základní formativní východiska pro „národní charakter“, jsou zavádějící, a že přímou korelaci v tomto směru potvrdit nelze, neboť existuje celá řada výrazných protipříkladů. Důraz klade naopak na neobyčejnou plasticitu, s jakou jsou děti schopny vyrovnávat následky i poměrně velmi rabiálních „výchovných“ či „pečovatelských“ praktik – například bandážování kojenců a batolat až k nehybnosti v Albánii atd. Hodnotí význam dětství jako autonomní fáze lidského života, zatímco o jeho pojetí výhradně jako přípravy na pozdější život soudí, že je zavádějící a na újmu bližšího pochopení významu dětství. Zdůrazňuje svět dětských her, který nejen „na nečisto“ kopíruje procesy probíhající ve světě dospělých a umožňuje je natrénovat bez nebezpečí značnější škody v případě chybného jednání či nezvládnutí, ale prezentuje jej jako „subkulturu“ v rámci kultury, jako samostatnou dětskou kulturu dětmi nesenou a tradovanou. Teprve v novověké Evropě a ve značnější míře až ve 20. století je tato kontinuita přetržena a svět dětských her organizují, vymýšlejí či do něj intervenují dospělí, někdy až k naprostému rozpadu autentického „dětského folkloru“ (je to v zásadě obdobný proces, jakým státem organizované školní vzdělání a *masmédia pohltily folklor „dospělý“). Stejně tak upozorňuje na vysokou sociální kompetenci dětí v „předškolním“ věku u přírodních národů, nesrovnatelnou se situací v *industriální společnosti. V tradičních společnostech přichází největší část vlivu dospělých a jimi předávané tradice až v iniciačních *rituálech během *adolescence. Zvláštní důkaz klade na *iniciaci mladých mužů, spojovanou u většiny etnik s izolací, infantilizací a nezřídka i brutálním zacházením jako prostředky k získání formovatelnosti, indoktrinabilnosti a „skupinového ducha“, hluboké citové *identifikace s příslušným mužským *společenstvím.

Ve shodě s Konradem Lorenzem označuje člověka jako „specialistu na nespecializaci“. Velký význam přikládá savanovému habitatu, ve kterém *hominizace v prostředí subsaharské Afriky probíhala. Od tohoto typu *krajiny a užšího prostředí odvozuje i estetické zálibení lidí v rostlinách („fytofilie“) a v krajinách „parkového“ typu jako historickou reminiscenci na někdejší *adaptace, projevující se i psychologicky určitým typem preferencí pro okolí právě tohoto typu. Ztrátu ochlupení a četné *potní žlázy vidí jako adaptaci k termoregulačním účelům při dlouhodobých loveckých akcích v tropickém prostředí (skutečnost, že jiní masožravci subsaharské Afriky lovící štváním, například pes hyenový – *Lycaon pictus* –, který je ochlupený a potní žlázy navíc nemá, jej při tom neruší). Poměrně značný podíl na hominizaci připisuje *pohlavnímu výběru a poukazuje na to, že prakticky u všech etnik jsou jako *ideál krásy upřednostňovány například jemné rysy obličeje před hrubými a obecně vzato ty morfologické rysy, které jsou poměrně u subhumánních *primátů nejvzdálenější. Velkou pozornost věnuje estetickému cítění a produkci estetických artefaktů, kterou vnímá jako specificky lidský rys, neodmyslitelný od jakékoli kultury již od *paleolitu. Stejně jako Charles *Darwin pokládá estetické impresy z nejrůznějších smyslových *vjemů za cosi vlastního nejen člověku, ale i většině obratlovců. Emocionální doprovod zážitků, které nejsou bezprostředně biologicky relevantní, je sám o sobě pozoruhodnou záležitostí. Není vcelku překvapivé, že vnímání potravy, sexuálních partnerů, potomků atd. je spojeno s libými pocity a vnímání nepřátel, nepříznivého klimatu atd. s pocity nepříjemnými. Zdá se, že subhumánní savčí druhy se při volbě jednoho z několika *objektů řídí zhruba podobnými kritérii jako člověk. Pravolevá orientace obrazů není lhostejná – obrazy s centrem v levé polovině se ukazují jako silněji emotivně prožívané (zpracovávají se přednostně pravou, „emocionální“ mozkovou hemisférou). Rovněž prožívání proporcí není vázané jen na kulturní tradici a „dobré“ tvary lze většinou nějak odvodit od kruhu, čtverce či obdélníku s proporcemi *zlatého řezu.

„Tvarová psychologie“ (*Gestaltpsychologie*) odhalila celou řadu pravidel vizuálního vnímání a emotivního působení tvarů na člověka. Nejenže dochází k dorovnávání drobných iregularit na pozorovaných objektech ve prospěch symetrie, ale celá řada obrazů je hluboce vrozená, podobně jako Lorenzem popsána schémata u vyšších zvířat. Znamé *Kindchenschema*

– archetypický obraz dítěte či mláděte s velkýma očima, kulatou hlavou, oblými proporcemi a krátkými extremitami – je jedním z nich. Jak už bylo zmíněno, ve vztahu k člověku jsou esteticky upřednostňovány ty rysy, které jsou nejdále od fyzických proporcí primátů, a tudíž většinou také „nejjuvenilnější“. Zde spadá estetický *kánon v jedno s požadavkem „juvenility“ jakožto jedné z podmínek hominizace. Rovněž výrazy obličejů při různých emocích jsou z největší části vrozené a takto také rozeznávané. Člověk má tendenci jako obličej s příslušným výrazem interpretovat nejen zvířecí hlavy (například velbloud s výrazem nafoukané povýšenosti), ale i třeba stavby (okna = oči, římsy = řasy, obočí atd.). Obecně vzato jsou u člověka jakožto denního tvora spojovány se světlem a světlými předměty většinou příjemné emoce, s tmou a temnými předměty emoce nepříjemné, *úzkost, ohrožení. Ač je pojmové rozvržení barev věc kulturně podmíněná, *barvocit je u nebarvoslepých jedinců různých *ras i věku prakticky tentýž.

Emocionální reakce na barvy je z větší části kulturně nezávislá, ač některé komponenty kulturně podmíněné jsou (barvou smutku je v Evropě černá, v Číně bílá). Odstíny žluté a červené jsou obecně vnímány jako barvy „teplé“; aktivují v experimentálně prokazatelné míře autonomní nervstvo a zvyšují pulz i krevní tlak. Místnosti jimi vymalované pociťují (při stejné teplotě) pokusné osoby subjektivně o 3–4 °C teplejší než prostory vymalované barvami „studenými“ (zelená, modrá). Červená barva je nejoblíbenější u dětí a málo kultivovaných dospělých, zároveň je (jakožto barva krve) pociťována za určitých okolností jako rozrušující a děsivá. (Kombinace červené barvy s černou bývá v mnoha kulturách spojována se silami *podsvětí [v pozdní formě v naší kultuře až k ozdobám perníkových čertů jakožto antipodů k převážně světlému Mikulášovi]. Tato barevná kombinace je v *přírodě ostatně velmi častá jako varovné zbarvení toxických či jinak nebezpečných druhů živočichů [aposematismus]. Jak ukázaly *experimenty na některých druzích ptáků, je tato barevná kombinace i bez učení prožívána jako „neblahá“. Pěkná ukázka souvislosti barevných kombinací v přírodě a v lidské kultuře jsou *Michelangelem navrhované uniformy papežových švýcarských gardistů – mají tutéž kombinaci barev jako sršni.)

Stejně jako vnímání barev a tvarů spočívá na vrozených schématech i vnímání rytmů. Vnímání rytmičnosti bývá někdy odvozováno od přirozených rytmů lidského těla (tlukot srdce, rytmus chůze atd.) a jejich modifikací při nejrůznějších hnutích mysli. Zdá se však, že rytmičnost je cosi velice archaického a vlastního životu v jakékoli podobě. Vnímání rytmičnosti u obratlovců je naprosto zřejmé, pohyby skřelů u ryb lze zesynchronizovat pomocí úderů metronomu, vojenští koně „pochodovali“ podle rytmu hudby, lidé se srdečním pulzem zvýšeným předešlou fyzickou námahou se uklidňují rychleji, jsou-li jim přehrávány ukolébavky. Přehrávání hudebních sekvencí může při mnohočetném opakování vést až k tranzu, stejně jako monotónní rytmické pohyby či prohlížení kreslených vzorů typu arabesek. Hudba je vnímána přímo emotivně, pravou hemisférou a spojení nejrůznějších emocí a nálad s tempem, hlasitostí, rytmem, melodií atd., ať už v instrumentální hudbě, písni či mluvené řeči, lze poměrně snadno vyjádřit a tabelovat. Obdobně je tanec pohybovým vyjádřením rytmu a s ním spojených emocí. Tím se velmi blíží nejrůznějším ritualizovaným pohybovým jednáním živočichů, například rituálům tokovým a je obdobně i prožíván. Obě mozkové hemisféry zároveň pak oslovuje *poezie, pravou pravidelnou rytmičností (rým je jev poměrně pozdní a přítomný jen v některých kulturách) a frázováním do strof (optimální délka času nutného k přednesení jedné strofy je zhruba 3 sekundy), levou pak svými řečovými obsahy. Podle Eibl-Eibesfeldta se poezie vyvinula z tanečních písní, které vidí vedle kresebných projevů jako nejstarší lidský umělecký projev.

Obsáhle se věnuje i sociální funkci *umění jakožto procesu komunikace a zdůrazňuje i jeho význam pro mocenské imponování jedince i společenství. Umění slouží též jako významný faktor kolektivní *integrace, ať už ve formě společně zpívaných písní či provozovaných tanců nebo jako výtvarný emblém či *symbol určité skupiny až po význačné

budovy jakožto dominanty panoramat určitých městských center. Kolektivně provozované činnosti, jež mají svůj smysl v posílení skupinové koherence, jsou běžné u velkého množství zvířecích druhů, ať už se jedná třeba o skupinové vytí *vlků či společné kroužení holubiho hejna. Pro umění tradičních společností je typické, že existuje nějaký ustálený kánon, styl, který se jen velmi pomalu mění, a jednotlivá umělecká díla představují v podstatě variace na toto předem dané téma. To pozoruhodným způsobem odpovídá estetickému kánonu živých objektů, kde ve skupině příbuzných druhů je obměňován jen jeden nebo několik málo parametrů (prodloužení určitých pěřových partií u rajek, tvar parohů u jelenů), zatímco ostatní se mění jen poměrně velmi málo. Celá řada produktů výtvarného umění slouží i k nábožensko-magickým účelům, u mnoha etnik jsou rozšířeny zejména tabuové kresby (*tabu) či plastiky proti *uřknutí nebo proti démonům či mající zabránit vstupu nepovolaných lidí. Z lidského etologického repertoáru na nich bývá zobrazováno zejména zadržovací gesto pomocí zdvižené ruky, falická imponace či výhružný pohled, z posledního pak často jenom zvětšené a izolované oko, jde o mnohokrát se opakující motiv neobyčejné působivosti – už několikadenní kojenci otáčejí pohled za kresbou několika koncentrických kruhů, prezentovaných na papíře asi 10 cm vzdáleném – význam tohoto chování je kromě prosté fascinace tvarem těžko interpretovatelný.

Eibl-Eibesfeldt rozebírá i umělecké projevy subhumánních druhů obratlovců. Těchto fenoménů není v přírodě mnoho. Odmyslíme-li si muzikální hodnoty zpěvu ptáků a vokalizace gibbonů, jsou to jen australské ptáky čeledi Ptilohorhynchidae (lemčikoviti), kteří vytvářejí objekty s jasným estetickým záměrem mimo vlastní tělo. Jedná se o loubí z trávy, namnoze uvnitř vymalovaná obsahem modře barvících bobulí či vyložená modře zbarvenými předměty a květy – celé zařízení slouží k imponaci samičkám v období toku. Uměle navozená výtvarná činnost u *šimpanzů (v přírodě u nich nejsou známy ani nejmenší náběhy) se sice setkávala u pokusných zvířat s živým zájmem (včetně vědomí si „hotovosti“ obrazu a *radosti z něj), většinou však nepřesáhla malování vějířovitých ornamentů (i u lidí je ostatně zobrazující figurativní malířství velmi pozdním jevem, zatímco vysoké stupně *abstrakce se objevují poměrně záhy).

Z díla: *Liebe und Haß: Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen* (Láska a nenávisť: K přírodopisu elementárních způsobů chování, 1970); *Krieg und Frieden aus der Sicht der Verhaltensforschung* (Válka a mír z hlediska výzkumu chování, 1975); *Die Biologie des menschlichen Verhaltens: Grundriß der Humanethologie* (Biologie lidského chování: Rukověť etologie člověka, 1984). (Jiří Gaisler, Stanislav Komárek, Jaroslav Malina)

eidetická variace, *eidetika.

eidetika (eidetická variace) (z řečtiny: *eidos*, „vzhled, podoba, to, co lze vnímat smysly; forma, idea, vzor, pravzor“), ústřední termíny fenomenologické metody Edmunda *Husserla. Výraz *eidos* je používán synonymně k reziduálnímu invariantu, který zůstává po provedení fenomenologické (eidetické) redukce a ideace jako podstata nahlížené věci. Eidetika označuje fenomenologickou racionální nauku o podstatě a jejím nazření (*Wesensschau*), jejím základním obsahem je teorie eidetické variace. Ta je spolu s *epoché a transcendentální redukcí součástí fenomenologické redukce, jejímž účelem je oprostít naši zkušenost s výkazem jednotlivých věcí pro nás od různých *předsudků a zkreslení. Její pomocí odkrýváme ve fenoménech čisté invariantní jádro, které se podle Husserla kryje s *esencí věci samé.

Eidetická redukce probíhá ve čtyřech metodologických krocích, které vrcholí ve dvou fázích *konstituce invariantu: pasivní, která znamená průběžné odhalování náhodných a historicky relativních rysů nazírané věci, a aktivní, kdy se nazřením uchopuje podstata (*eidos*) fenoménu. (Břetislav Horyna)

eidetismus (z řečtiny: *eidos*, „vzhled, podoba, to, co lze vnímat smysly; forma, idea, vzor, pravzor“), schopnost představové a velmi přesné *reprodukce zrakových a sluchových *vjemů – například odezírání z úst. (Jaroslav Malina)

EIDHR, *European Initiative for Democracy and Human Rights.

Eichmann, Adolf (19. 3. 1906, Solingen, Německo – 1. 6. 1962, Ramla, Izrael), německý nacistický funkcionář; jeden z hlavních organizátorů *holocaustu (*šoa). V roce 1914 se jeho rodina přestěhovala z Německa do rakouského Lince (Linz). V roce 1932 vstoupil do Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP) v Rakousku a stal se členem rakouských SS (Schutzstaffel). Po vydání dekretu o celkovém zákazu činnosti národně socialistických organizací v Rakousku (19. 6. 1933) reemigroval zpět do Německa. V roce 1934 nastoupil do školy SS v Dachau a po jejím ukončení byl přidělen k Hlavnímu úřadu bezpečnosti SS (Sicherheitsdienst Hauptamt). V témže roce se přestěhoval do Berlína a měl na starosti sbírání informací o zednářských lóžích a jejich členech. V roce 1935 byl přeložen do Oddělení židovských záležitostí (Judenangelegenheiten) v Bezpečnostní službě SS. Po násilném připojení Rakouska se podílel na vzniku Ústředního úřadu pro židovské vysídlení (Zentralstelle für jüdische Auswanderung) a po likvidaci Československa v roce 1939 byl pověřen stejnou funkcí i na území *Protektorátu Čechy a Morava. V témže roce se stal šéfem Říšského ústředního úřadu pro vystěhování Židů (Reichszentrale für jüdische Auswanderung) v Berlíně. Po vzniku Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (Reichssicherheitshauptamt, zkratka: RSHA) se stal vedoucím Referátu pro židovské záležitosti a Říšského ústředního úřadu pro židovské vystěhování (Räumungsangelegenheiten und Reichszentrale für jüdische Auswanderung), který byl přejmenován na Referát IV B – *katolíci, *protestanti a *židé (Gruppe IV B – Katholiken, Protestanten, Juden) a následně přeměněn v Referát IV D 4 – Židé a záležitosti přesídlení (Juden- und Räumungsangelegenheiten). Jako vedoucí tohoto referátu RSHA jednal s maďarskou *vládou o deportování Židů do *koncentračního tábora Osvětim – Březinka (Auschwitz – Birkenau) za účelem jejich likvidace (holocaust, šoa).

Po skončení *druhé světové války v roce 1945 uprchl z amerického zajetí a do roku 1950 se ukrýval v okolí Lüneburgu, odkud přesídlil do Argentiny. V roce 1960 byl unesen izraelskou *tajnou službou a byl postaven před soud v Izraeli. Proces trval od dubna do prosince 1961. V Jeruzalémě byl odsouzen k *trestu smrti a dne 1. června 1962 byl popraven. (Robin Pěnička)

Einstein, Albert (14. 3. 1879, Ulm, Německo – 18. 4. 1955, Princeton, USA), americký fyzik a filozof německého původu. Vytvořil speciální teorii relativity (1905) a obecnou teorii relativity (1915), jež novým pojetím *prostoru, *času a gravitace překonaly dílo *Newtonovo.

Einstein byl průkopníkem snah o sjednocení fyziky a zakladatelem vědecké *kosmologie. Zabýval se rovněž myšlenkami o povaze reality, vědecké tvorby a smyslu lidské existence. Pokusil se i o vhléd do své vlastní tvorby: „V mechanismu mého myšlení nehrají slova tak, jak se píšou nebo vyslovují, žádnou roli. Jsou to pro mne prvky myšlení vystupující víceméně jako jasné obrazy a znaky hmotné reality. Tyto obrazy a znaky jsou libovolně plozeny a kombinovány vědomím. Přirozeně, že existuje nějaká souvislost mezi těmito prvky mého myšlení a jim pak odpovídajícími logickými pojmy. Snaha dobrat se poté v nekonečném souhrnu již řady logicky spojených pojmů je emocionální základnou pro přesně nijak blíže neurčenou hru s citovanými již prvky myšlení. Po stránce psychologické je zřejmě tato kombinační hra podstatou tvořivého myšlení. Její význam spočívá ve spojení obrazů s oněmi logickými konstrukcemi, které si lze představit pomocí slov nebo symbolů a tímto způsobem je sdělit ostatním ... Slova a symboly pečlivě hledám a nacházím ve druhé fázi, kdy se popsaná hra asociací již ustálila, a může být proto kdykoli reprodukována.“ V útlém věku byl zaujat *náboženstvím (v starozákonní podobě), brzy však dospěl k přesvědčení, že biblické příběhy nemohou být doslova pravdivé, což ho zprvu vedlo k horlivému volnomyšlenkářství. Později uznával a oceňoval význam náboženství pro mravné povznesení lidstva, odmítal je však spojovat s vírou v osobního *Boha, který lidi odměňuje a trestá. Jeho uctívání nahrazoval úctou ke světovému řádu, který se projevuje v zákonech přírody. V této souvislosti

mluvil o „kosmickém náboženství“. V mládí byl pacifista, po *první světové válce vyzýval k odmítání vojenské služby, pod vlivem nástupu Adolfa *Hitlera k moci však změnil názor, a dokonce doporučil americkému prezidentu Franklinu D. Rooseveltovi (1882–1945) zahájení prací na výrobě jaderné zbraně. S jejím použitím proti Japonsku však nesouhlasil a po *druhé světové válce upozorňoval na nebezpečí, které představují jaderné zbraně pro samu existenci lidstva. Vypracoval projekt uspořádání světa, v němž by byl zrušením národních armád zajištěn trvalý *mír. Jeho politické přesvědčení bylo výrazně demokratické s levicovými rysy; zdůrazňoval, že demokratickým poměrům vděčíme za rozvoj vědy a umění, a kritizoval totalitní režimy fašistického i komunistického typu (*fašismus, *komunismus).

Z díla: *Die Grundlagen der allgemeinen Relativitätstheorie* (Základy obecné teorie relativity), *Annalen der Physik*, 49, 1916, s. 769–822, *Über die spezielle und die allgemeine Relativitätstheorie* (1917, česky: *Theorie relativity speciální i obecná*. Praha: Borový, 1921; *Theorie relativity*. Brno: VUTIUM, 2005), *Mein Weltbild* (1934, česky: *Můj světový názor*. Praha: Orbis, 1934; *Jak vidím svět*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1993), *Physik als Abenteuer der Erkenntnis* (anglický překlad: *The Evolution of Physics*) (1938, s Leopoldem Infeldem; česky: *Fysika jako dobrodružství poznání*. Praha: Družstevní práce, 1945; Praha: Aurora, 2000); *Out of my Later Years* (1950, česky: *Z mých pozdějších let*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995), *The Meaning of Relativity*. Princeton: Princeton University Press (Význam relativity, 1956). (Jaroslav Malina, Jan Novotný)

Eisner, Jan (26. 4. 1885, Dolní Bradlo u Chrudimi – 2. 5. 1967, Praha), český archeolog; akademik ČSAV. První absolvent *Univerzity Karlovy v Praze s disertací z oboru archeologie, (1910). Jako důstojník přišel roku 1919 na Slovensko a na přání svého učitele Lubora *Niederleho zde zůstal, aby prakticky založil a zorganizoval odbornou archeologii. Stal se mimo jiné zemským konzervátorem Státního archeologického ústavu pro Slovensko, po založení bratislavské *univerzity docentem archeologie (1924) a jejím řádným profesorem (1934), prvním v tomto oboru na Slovensku; vychoval první generaci slovenských archeologů. Pomáhal budovat muzejnictví a archeologickou *památkovou péči, vytvořil první vědeckou koncepcí pravěku Slovenska (*Slovensko v pravěku*, 1933).

V roce 1939 se vrátil do Čech a v letech 1945–1957 působil jako profesor slovanské archeologie na Univerzitě Karlově; v tomto oboru nahradil starší syntézu Niederleho dílem *Rukověť slovanské archeologie* (1966). V roce 1952 byl mezi prvními akademiky ČSAV. Působil i ve Slovanském ústavu, kde jako pokračovatel Niederleho inicioval a redigoval sborník *Vznik a počátky Slovanů* (1956–1964). Dále byl předsedou Společnosti československých prehistoriků (1940–1956) i prvním předsedou Československé společnosti archeologické (1956–1967), předsedou Národopisné společnosti československé. (Karel Sklenář)

Eiši, Hosoda (1756–1829), japonský malíř a grafik; významný představitel pozdního slohového období figurálního umění *ukijoe. Pracoval řadu let jako oficiální malíř v *šógunových službách, ve věku asi třiceti let se skvělého místa vzdal a začal se věnovat umění ukijoe. Jako Kitagawa *Utamaro zobrazoval Eiši zejména ženské postavy, jednak kurtizány ze čtvrti Jošiwara v *Edu, jednak idealizované dívky v pěkném prostředí. Kromě toho jsou námětem jeho dřevořezů japonské a čínské *legendy.

Eišiho obrazy prchavého světa *ukijoe* jsou ceněny zejména pro vystižení *iki, což je výraz pro vybraný *vkus jak v odívání, tak ve vystupování, pro světaznalou, rafinovanou eleganci, jež se projevuje také v kimonech gejš s jednoduchými vzory sladěnými s pásy *obi*. Tehdy obývaly nejlepší nevěstince Jošiwary kurtizány, které byly znalé *iki* a navíc obdařené nedotýkavostí zvanou *hari* – tedy krásky, jež byly vzdělané a vtipné, ale zároveň nedostupné a rezervované, rafinovaně vyzývavé. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Eišó, Čókósai (činný 1780–1800), japonský malíř. Byl žákem *samuraje Hosody *Eišiho, ale jeho krasavice už nevynikají aristokratickou noblesou. V manýře *Utamarova alba

Utamakura vytvořil slavné *album pornografických listů velkého formátu *Fumi no kijogaki* (Pěkné psaní o ženské kráse), jež je technicky excelentní, ale zdaleka nedosahuje jemných výrazových kvalit jeho učitelů. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

ejakulace (z latiny: *ēiaculātiō*, „vypuzení, vymrštění, vyhození“), vystříknutí *ejakulátu (*spermatu) z mužské močové trubice, obvykle při *intromisi penisu; u *primátů může být ejakulát hustší konzistence a ejakulace spermatu je časově mnohem rychlejší (obvykle 5–10 sekund po počátku *kopulace), než je tomu u *člověka. Setkáme se i s termínem ženská ejakulace, čímž je míněno vypuzení *sekretu při *orgasmu. Za jeho možné zdroje jsou považovány periuretrální a parauretrální žlázy („ženská prostata“), slizniční žlázy předsíně, nebo dokonce děloha. (Václav Vančata, Jaroslav Zvěřina)

ejakulát, semenná tekutina (směs sekretů *varlete, *nadvarlete, semenných *váčků, *prostaty), vypuzovaná při *ejakulaci z močové trubice. Ejakulát zdravého mladého muže tvoří bělavá hmota o objemu v průměru tři mililitry (2,0–12,0 ml) a zpravidla více než 40 milionů spermií v každém mililitru. Při vypuzení z močové trubice má ejakulát rosolovitou konzistenci, k jeho zkapalnění dochází zhruba do dvaceti minut. (Ladislava Horáčková)

Ekbatana, dnešní Hamadán v severozápadním Íránu. Původně hlavní *město *Médů, založeno zřejmě v 8.–7. století př. n. l. *Kýros II. se ho zmocnil kolem roku 550 př. n. l. a za achaimenovských panovníků sloužilo jako letní rezidence dvora. Doložena je zde stavební činnost za *Dáreia I. a Artaxerxa II. Podrobný popis *lokality podává *Hérodotos. Alexandr Veliký dobyl Ekbatanu kolem roku 330 př. n. l. a jako letní sídlo sloužila ještě *králům parthským. Existence moderního města vylučuje informativnější archeologický výzkum. (Petr Charvát)

ekdosis (z řečtiny: *ekdósis*, „vyvdání“), řecký název pro *svatbu a provdání dívky do manželova domu. (Marie Pardyová)

ekklésia (z řečtiny: *ekklésia*, „lidový sněm, shromáždění“):

1. lidový sněm ve starověkých *Athénách s rozsáhlou pravomocí, nejvyšší místní ústavní orgán; zasedal minimálně 40x ročně, účast na něm byla povolena plnoprávným *občanům (tj. mužům od 20 let), platila rovnost hlasů, právo předkládat návrhy, právo diskuse. Pravomoci sněmu byly zákonodárné, volební, kontrolní a soudní; sněm rozhodoval vždy s tím počtem občanů, který se na shromáždění sešel;

2. v raném *křesťanství bohoslužebné shromáždění, označení pro křesťanskou obec;

3. *církev, zejména katolická. (František Čapka, Jaroslav Malina)

eklekticismus (z řečtiny: *ek-legó*, „vybírám, vyhledávám“), přístup, který nestaví na vlastních poznatcích, na vlastním novém přínosu ani nenavazuje na jeden vyhraněný myšlenkový, vědecký nebo umělecký podnět, ale vybírá si živelně to, co mu vyhovuje z různých předloh, a tyto prvky pak skládá do více či méně jednotného celku. Termín eklekticismus a související termíny eklektický nebo eklektik mívají často hanlivé zabarvení ve smyslu nepůvodnosti či tvůrčí sterility. (Jaroslav Malina)

eklektismus, *eklekticismus.

ekleziomorfní struktury, *struktury, ekleziomorfní.

ekofakt (z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a z latiny: *factum*, „čin, skutek, výkon“), označení přirozených pozůstatků (*kosti lidí a zvířat, fosilní *půdy, zkameněliny, pyl, usazeniny apod.), jež *archeologie a další disciplíny užívají k *rekonstrukci přírodního prostředí, v němž probíhala činnost dávných lidí (též *přírodní materiální pozůstatky). Na rozdíl od *artefaktu není produktem cílevědomé lidské činnosti. Z výzkumů ekofaktů (prováděných v rámci zkoumání konkrétních *archeologických lokalit) čerpají směry využívající systémové *analýzy *kultury – americká *nová archeologie, britská *analytická archeologie a *sídlištní archeologie. (Jaroslav Malina)

Ekojové, černošské populace *súdánského původu žijící ve východní části jižní Nigérie a v Kamerunu; celkový počet asi 2–3 miliony (v roce 1985). Základem společnosti zůstávají

dodnes tradiční rodové *vesnice v čele se stařešinou a radou starších. V minulosti byli považováni za *lovce lebek a *kanibaly, ale ve skutečnosti byli pouze fetišisty a tvůrci četných figurálních dřevořezb i kamenných plastik, které jsou dodnes vyhledávanými uměleckými artefakty těchto obyvatel tropických pralesů západní Afriky. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

ekologická antropologie, *antropologie, ekologická.

ekologická hnutí, *hnutí, ekologická.

ekologická nika, *nika, ekologická.

ekologicko-sociální model zdraví, *model zdraví, ekologicko-sociální.

ekologie (z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *logos*, „věda, nauka“), věda zkoumající vztahy organismů a prostředí, v němž žijí, a organismů k sobě navzájem. Na důležitosti dnes nabývá zejména ekologie člověka, neboť se ukazuje, že prostředí, v němž lidstvo žije, není samozřejmé, že je třeba o ně pečovat a chránit je zejména před důsledky lidské činnosti. (Jaroslav Malina)

ekologie člověka, behaviorální (z angličtiny: *human behavioral ecology*), jedna z *evolučních sociálních věd. Behaviorální ekologie člověka aplikuje poznatky *evoluční biologie na studium kultury jako nebiologického prostředku adaptace. Základním zájmem behaviorálních ekologů je *analýza optimality vzorců lidského chování v kontextu daných environmentálních a sociokulturních podmínek. Behaviorální ekologové tedy zkoumají, zda se lidé za určitých podmínek chovají optimálně vzhledem ke svým biologickým zájmům. Začala se rozvíjet v polovině sedmdesátých let 20. století pionýrskými výzkumy Irvana *DeVora, Napoleona *Chagnona a Williama Ironse.

Behaviorální ekologové nejdříve věnovali svou pozornost ekologickým otázkám kultury a potravního chování lidských populací. V současnosti je hlavním předmětem behaviorální ekologie člověka evoluční minulost člověka a její vliv na vzorce chování *recentních lidských populací. Orientace je zaměřena například na otázky stárnutí, rodičovských investic, proměn reprodukční *strategie, evoluce menopauzy a podobně. V této souvislosti byly realizovány četné výzkumy mezi !Kungy (Botswana), Hadzy (Tanzanie) či Kipsigisy (Keňa). Behaviorální ekologie člověka se nejdříve zabývala otázkami spjatými se získáváním potravy a využíváním životního prostředí lovci – sběrači. V uplynulých třech dekádách behaviorální ekologové rozpracovali metody a teorie do té míry, že jejich výzkumy představují významný zdroj poznatků, jak pro *archeologii a *etnoarcheologii, tak pro *antropologii (Winterhalder B. – Smith E. A., 2000).

Behaviorální ekologie člověka stojí na následujících pilířích (blíže viz Smith E. A., 2000): je založena na ekologickém selekcionismu – analyzuje vzorce chování v kontextu jejich evoluční logiky. Behaviorální ekologie člověka vytváří modely a na jejich základě testovatelné hypotézy. Orientuje se na studium pravidel rozhodování a situačních strategií, přičemž variabilita chování je považována za adaptivní odpověď na proměnlivost prostředí. Podle Alana Grafena (1984) behaviorální ekologie člověka podstupuje fenotypový gambit (v originálu: *phenotypic gambit*). Předpokládá, že vlivy genetických, fylogenetických a kognitivních omezení fenotypové adaptace jsou minimální a mohou být proto při konstruování modelů zcela ignorovány. Grafen tvrdí, že „fenotypový gambit má zkoumat evoluční základ znaku tak, jako kdyby byl znak řízen velmi jednoduchým genetickým systémem“ (Grafen A., 1984: 63). Behaviorální ekologie člověka dále využívá redukcionistického přístupu, v němž jsou sociokulturní fenomény redukovány na jednotlivé komponenty a následně analyzovány samostatně. Behaviorální ekologie člověka předpokládá následující (Smith E. A., 2000), že 1) variabilita chování je důsledkem *diverzity současného socioekologického prostředí; 2) adaptivní vztahy mezi chováním a prostředím mohou vzniknout vlivem různých mechanismů a 3) schopnost fenotypové adaptace lidem umožňuje

přizpůsobit se rozličným charakterům prostředí. Lidé proto mají prakticky nulovou adaptivní mezeru (v originálu: *adaptive lag*).

Výzkumy behaviorálních ekologů vycházejí z tradic *kulturní antropologie. Při terénním výzkumu využívají *metody zúčastněného pozorování a dalších výzkumných nástrojů rozpracovaných kulturními antropology. Těsné sousedství behaviorální ekologie člověka a kulturní antropologie je dáno nejen tím, že četní z předních behaviorálních ekologů jsou trénovaní antropologové, ale jsou zde i historické souvislosti. Počátky behaviorální ekologie můžeme totiž spatřovat v *kulturní ekologii amerického kulturního antropologa Juliana *Stewarda a jeho výzkumu *Šošonů. V rámci kulturní antropologie však behaviorální ekologie člověka působí poněkud nepatřičně, jelikož zdrojem jejích modelů je teorie biologické evoluce na straně jedné a na straně druhé matematický aparát. Vedle výzkumných metod převzatých z kulturní antropologie totiž behaviorální ekologové využívají matematického modelování. Kanadský psycholog Charles Bates Crawford v této souvislosti označil behaviorální ekologii člověka za „počítání dětí“ (Crawford, Ch. B., 1993).

Obecně lze říci, že behaviorální ekologie člověka aplikuje poznatky evoluční biologie na studium kultury jako nebiologického prostředku adaptace. Lee Cronk ji vymezil jako „studium evoluční ekologie lidského chování; jejím ústředním problémem je odhalit ty způsoby chování *moderních lidí, v nichž se zrcadlí průběh *přirozeného výběru našeho druhu“ (Cronk L., 1991: 25).

Behaviorální ekologové se domnívají, že lidé dosahují optimální reprodukce v průběhu života tím, že pružně reagují na měnící se podmínky prostředí. Požadavky na čas a zdroje jsou v konfliktu, protože každá „jednotka úsilí“ může být investována pouze jednou. Behaviorální ekologové proto vytvářejí modely optimálního chování za určitých podmínek a následně porovnávají modely s existujícími daty. Jejich snahou je prostřednictvím modelů zjistit, jak jedinci dosahují kompromisu. Centrem zájmu behaviorálních ekologů je hledání odpovědi na otázku, jak faktory prostředí ovlivňují zisky a ztráty jednotlivých kompromisů. Kompromisy vznikají například z následujících konfliktů: Mít malé nebo velké potomky (tělesný vzrůst)? Mít více potomků nebo méně ale kvalitnějších potomků? Přímá nebo nepřímá reprodukce? Věnovat se namlouvání nebo rodičovství?

Představitelé behaviorální ekologie člověka konstruují modely v kategoriích cíle, *měny, omezení a rozhodnutí. Cílem je optimalizovat míru čistého přírůstku. Měnou jsou zisky a ztráty, omezení definují sociální a přírodní prostředí a rozhodnutí jsou vybírána ze škály dostupných způsobů chování (Winterhalder, B. – Smith, E. A., 2000).

Behaviorální ekologové pracují s pojmem kultura jako nebiologickým prostředkem adaptace. Například William Irons tvrdí (1997), že kultura sleduje inkluzivní fitness. Lidé jsou úzce provázáni s konkrétním prostředím, které obývají a chovají se tak, že v něm dosahují maximální inkluzivní fitness. „Co je nazýváno jako kultura a sociální struktura je výsledkem tohoto procesu“ (Irons W., 1997: 37). Podle Ironse totiž lidé vědomě sledují kulturní úspěch, ale nejsou si vědomi toho, že chování, které k němu vede, má důsledky ve vyšší inkluzivní fitness. Stejněho *názoru je i Napoleon *Chagnon. Podle Chagnona jsou kultury adaptovány na konkrétní *ekosystém a kulturní úspěch často vede k reprodukčnímu úspěchu (Chagnon N., 1983, 1997).

Mezi představitele behaviorální ekologie člověka patří Kim Hill, Ana Magdalena Hurtadová, Napoleon Chagnon, William Irons, Nicolas Blurton Jones, Monique Borgerhoff Mulderová a Eric Alden Smith. (Martin Soukup)

ekologie, keramická, směr v *antropologii keramiky, který zdůrazňuje vliv prostředí na formování *technologického řetězce. Keramická ekologie představuje aplikaci přístupů vnímajících lidskou *kulturu jako adaptační mechanismus. Jednotlivé části technologického řetězce (získávání suroviny, formování nádob, výpal ...) jsou sledovány ve vztahu k charakteristikám prostředí, jako jsou například klimatické podmínky, dostupnost surovin či

zdrojů paliva, ve snaze najít v prostředí *primární příčinu *konkrétní podoby *technologie, popřípadě její přítomnosti či nepřítomnosti v daném kulturním *kontextu.

Tento pojem zavedl Frederic R. Matson a do syntetické podoby keramickou ekologii zpracoval Dean Arnold. (Richard Thér)

ekologie, krajinná, interdisciplinární obor studující prostorové variace *krajiny na různých úrovních velikosti. Zahrnuje biofyzikální a sociální struktury a příčiny krajinné heterogenity. Koncepce a teorie krajinné ekologie propojuje přírodní vědy se souvisejícími humanitními disciplínami. Krajinná ekologie se zabývá následujícími stěžejními tématy: prostorovými vzory a strukturami krajiny od divočiny po *města; vztahy mezi strukturou a procesem v různých krajinách; vztahy mezi lidskou aktivitou a strukturami krajiny, procesy a změnou; vlivem velikosti a narušení krajiny (podle IALE – International Association of Landscape Ecology [Mezinárodní organizace krajinné ekologie]).

Krajinná ekologie je vymezována spojením dvou přístupů: prostorového (geografického) a ekologického. Prostorové vymezení úzce souvisí se samotným chápáním pojmu krajina a má geografický základ. Pojem krajinná ekologie poprvé použil německý geograf Carl Troll (Troll, Carl [1939]: Luftbildplan und ökologische Bodenforschung [Letecké snímky krajiny a ekologický výzkum země]. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 7/8, s. 241–298). Proto se v definicích opakují prostorové vzory, velikostní škály, struktury atd. Ekologický přístup je zaměřen na procesy a toky energie, hmoty a *informací ve velkém *ekosystému krajiny. Významnou vlastností krajinné ekologie je interdisciplinarita deklarovaná v mnoha učebnicích. Jeden z klasiků krajinné ekologie Isaak S. Zonneveld mluví dokonce o „mostu mezi přírodními a společenskými vědami“ (Zonneveld, Isaak S. [2000]: Count Our Blessing? Twenty-five Years of Landscape Ecology [Obžaloba nebo požehnání? Dvacet pět let krajinné ekologie]. In: Klijn, J. A. –Vos, W., ed., *From Landscape Ecology to Landscape Science*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher, 31–41).

Nakolik se daří tento záměr propojení přírodních a humanitních věd při studiu krajiny naplňovat, je jiná otázka. Dosud spíše převažují prostorové *modely a biologické přístupy nad modely sociálními a ekonomickými. Ovšem vědomí vzájemné souvislosti je bezesporu velké a v době specializovaných věd svým způsobem ojedinělé. (Miloslav Lapka)

ekologie, kulturní, *antropologie kulturní ekologie.

ekonomická antropologie, *antropologie, ekonomická.

ekonomické subjekty, *subjekty, ekonomické.

ekonomické teorie politiky, *teorie politiky, ekonomické.

ekonomický kapitál, *kapitál, ekonomický.

ekonomie (z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *nomía*, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“):

1. společenská věda o *zákonitostech společenské výroby a rozdělování hmotných statků. Zkoumá ekonomické chování člověka, fungování trhu, alokaci omezených výrobních zdrojů, růst a rozdělování národního produktu a vztahy mezi hlavními ekonomickými agregáty (národní produkt, spotřeba, investice, peněžní zásoba aj.). *Pozitivní ekonomie se zabývá popisem a vysvětlováním probíhajících ekonomických procesů; *normativní ekonomie se zabývá jejich hodnocením z hlediska ekonomické efektivnosti (blahobytu) a v širším pojetí spojuje efektivní fungování ekonomiky s problematikou sociální a etickou. *Makroekonomie se zabývá celkovým hospodářským prostředím *státu (finance, *měna, *daně, úroky), *mikroekonomie hospodařením jednotlivých firem a *subjektů;

2. původně termín znamenal správné zásady vedení domácnosti a obstarávání obživy. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

ekonomie nacionalismu, politická, směr výzkumu národnostních a etnických *konfliktů, podle něhož jsou tyto konflikty alespoň zčásti výsledkem racionální kalkulace nákladů a výnosů ze strany politických elit: Dospějí-li elity k závěru, že s využitím nacionalistické

*rétoriky, založené často na překroucených *symbolech etnické sounáležitosti a odkazech k mytické národní minulosti (*etnonacionalismus), dosáhnou svých politických cílů snadněji, je pro ně její využití racionální. Na příkladu válečných konfliktů v bývalé Jugoslávii v 90. letech 20. století je potom možné ilustrovat, jak se *nacionalismus stal základním nástrojem *legitimity nového režimu, v situaci legitimačního vakua po pádu socialistických režimů a je podpírajících *ideologií. Toto pojetí nacionalismu má blízko ke *konstrukcionismu. (Pavel Dufek)

ekonomie „hlavního proudu“, *ekonomie, „mainstreamová“.

ekonomie, neoklasická, *ekonomie, využívající *marginální analýzu (teorie mezního užítka a mezní produktivity) k vysvětlení cen zboží a výrobních faktorů. Ústředním tématem neoklasické ekonomie je analýza tržní rovnováhy (navazující na teorie Leóna Walrase a Alfreda *Marshalla) a efektivní alokace ekonomických zdrojů. Název naznačuje její návaznost na klasickou ekonomii, od které se však podstatně liší, a to jak v základních ekonomických teoriích (teorie hodnoty a rozdělování), tak i v metodologii (použití marginální analýzy). Na rozdíl od *keynesismu zdůvodňuje nezaměstnanost pouze strnulostí mezd. Hlavní představitelé: León Walras (16. 12. 1834–5. 1. 1910), Alfred Marshall, John Bates Clark (26. 1. 1847–21. 3. 1938), Johan Gustaf Knut Wicksell (20. 12. 1851–3. 5. 1926). (Jaroslav Malina)

ekonomie, normativní, subdisciplína *ekonomie zabývající se hodnocením probíhajících ekonomických procesů z hlediska ekonomické efektivnosti (blahobytu) a v širším pojetí spojující efektivní fungování ekonomiky s problematikou sociální a etickou. (Marie Dohňalová, Jaroslav Malina)

ekonomie, pozitivní, subdisciplína *ekonomie zabývající se popisem a vysvětlováním probíhajících ekonomických procesů. (Marie Dohňalová, Jaroslav Malina)

ekonomie, sociální (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojeněcký“ a z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *nomiá*, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“), vědní obor zabývající se srovnávacím výzkumem vzniku, vývoje, významem a úlohou subjektů *sociální ekonomiky, jejich vztahem k ostatním subjektům ekonomiky (veřejné, tržní, regionální) národní i mezinárodní. Sociální ekonomie je nejen nová ekonomická disciplína, ale také multidisciplinární obor hledající souvztažnosti a podmíněnost s dalšími ekonomickými, antropologickými, politologickými, psychologickými i sociologickými poznatky a teoriemi. (Marie Dohňalová)

ekonomie, veřejná, vědní disciplína, která zkoumá strukturu, fungování a efektivnost té části *národního hospodářství, která je financována z veřejných financí, řízena státní správou, rozhoduje se v ní veřejnou volbou, a která podléhá veřejné *kontrolě. (Marie Dohňalová)

ekonomie, „mainstreamová“ (též ekonomie „hlavního proudu“), v mikroekonomii vychází z neoklasické školy Leóna Walrase (16. 12. 1834–5. 1. 1910) a *Alfreda Marshalla, v makroekonomii z takzvané neoklasické syntézy (syntézy *keynesismu a neoklasismu), a absorbuje všechny nové poznatky, které jsou slučitelné s jejich metodologií. (Jaroslav Malina)

ekonomika (z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *nomiá*, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“):

1. obor zkoumající hospodářskou stránku činnosti určitého odvětví, úseku;
2. národní hospodářství, výrobní činnosti určitého *státu apod.;
3. hospodárnost, úspornost, ekonomičnost. (Marie Dohňalová)

ekonomika, centrálně plánovaná, označení ekonomického systému, v němž je *alokace ekonomických zdrojů a *distribuce spotřebních statků v zásadě uskutečňována prostřednictvím direktivních příkazů z plánovacího centra. (Jaroslav Malina)

ekonomika, lovecko-sběračská, způsob ekonomiky (subsistenčních aktivit), který zahrnuje vyhledávání a zaopatřování vhodných planě rostoucích rostlin a divokých živočichů a jejich *sběr a *lov, bez významné opory v domestikovaných druzích živočichů a rostlin.

Lovci-sběrači byli relativně mobilní, aby v daném přírodním prostředí zajistili dostatečné zdroje pro udržení populace. Populační hustota lovců-sběračů byla 60krát až 100krát menší než hustota zemědělských populací. Velikost skupiny se pohybovala mezi 10 a 30 jedinci, mohli však sezonně vytvářet dočasné větší skupiny nad 100 lidí, pokud byl v dané době dostatek zdrojů. Sídliště lovců-sběračů byla stálá, dočasná nebo nějaká jejich kombinace, často byla využívána přírodní útočiště, přičemž zpravidla platí, že čím byla sídliště stářejší, tím byly stabilnější a pevnější příbytky. Po více než dva miliony let evoluce *člověka v *paleolitu to byla pravděpodobně jediná ekonomika. Oblasti osídlené lovci-sběrači se od *neolitu neustále zmenšovaly pod tlakem rostoucích zemědělských a pasteveckých komunit. Lovci-sběrači buď přijali nové ekonomické *modely, nebo se posunuli dále.

Oblasti dnes užívané lovci-sběrači jsou převážně v místech nevhodných pro zemědělské využití. Pro lovce-sběrače je typická rovnostářská sociální struktura, což platí především pro mobilnější skupiny. Mobilita a nutnost nést s sebou svoje věci nedovoluje kumulaci majetku, který by byl podkladem společenských nerovností. Obecně pro lovce-sběrače platí *dělba práce podle pohlaví, kdy muži převážně loví a ženy především sbírají rostlinnou potravu, z této *generalizace však existuje řada výjimek a míra uplatnění této dělby je také případ od případu jiná. Původní představa (Thomas *Hobbes aj.), že lovci-sběrači žijí život „osamělý, chudý, nepříjemný, brutální a krátký“ byla překonána. Etnografická data naznačují, že lovci-sběrači pracují mnohem méně a mají mnohem více volného času, než běžný příslušník *industriální společnosti. V současné době je ovšem velmi obtížné položit jednoznačnou hranici mezi zemědělce a lovce-sběrače, protože většinu ze současných lovců-sběračů nějak ovlivnila kulturní *difuze.

Mnozí dnešní lovci-sběrači vědomě mění svoje přírodní prostředí klučením a vypalováním pro vytvoření vhodného prostředí k lovu zvířat. Tyto aktivity mají daleko k intenzivnímu *zemědělství, není to však čistě lovecko-sběračská ekonomika. Navíc většina lovců-sběračů je v současnosti určitou částí obživy závislá na domestikovaných druzích, které sami chovají či pěstují nebo směňují za zdroje získané v divoké *přírodě. Zemědělci v mnoha oblastech také praktikují pravidelně lov, například se zabývají zemědělstvím v období teplém a v zimě loví. V brazilském tropickém pralese mnohé skupiny opustily zemědělství a navrátily se ke stylu života lovců-sběračů, aby unikli úřední moci a nutnosti placení daní. *Konsekvence stylu života lovců-sběračů v postmoderní společnosti najdeme ve formě *freeganismu (anglicky termín označující sběr nepotřebné a vyhozené potravy v městském prostředí), *gleaningu (anglicky termín označující sběr plodin zanechaných zemědělci na polích po sklizni) a *anarcho-primitivismu, který se snaží o vymanění se z *civilizace a návrat do divoké přírody. (Miroslav Králík, Jaroslav Malina)

ekonomika, příkazová, *ekonomika, ve které jsou základní ekonomické funkce direktivně určovány vládními orgány. (Jaroslav Malina)

ekonomika, regionální, ekonomické procesy, v nichž jsou těžištěm územně podmíněné vztahy a jevy. Území se projevuje jako zdroj vyznačující se svou cenou a náklady na využívání (poloha a vzdálenost) i jako součást urbanistických řešení a estetických *hodnot. (Marie Dohnalová)

ekonomika, smíšená, ekonomika založená na tržním systému, ale intenzivně využívající různé státní zásahy zejména pro potlačení makroekonomické nerovnováhy nebo tržních selhání; vyjadřuje rovněž koexistenci ziskového a neziskového veřejného i *občanského sektoru. (Marie Dohnalová)

ekonomika, sociálně-tržní, systémová ekonomická koncepce, jejíž teorie vznikla ve třicátých letech 20. století a byla poprvé v praxi realizována ve Spolkové republice Německo za Ludwiga Erharda (1949–1963 – spolkový *ministr hospodářství, 1963–1966 – spolkový kancléř) – je považována za tzv. hospodářský zázrak. Systém je syntézou hospodářské

*svobody a soutěže se sociálním zabezpečením na bázi křesťanské *solidarity a principu *subsidiarity, který musí být zprostředkován výkonností tržní ekonomiky. (Marie Dohnalová)

ekonomika, sociální (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojený“ a z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *nomiá*, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“), součást *ekonomiky; tvoří ji na *státu nezávislé *subjekty: organizace a podniky, které produkují statky, služby obchodního i neobchodního charakteru s cílem sociálním; podniky, které uplatňují demokratickou účast svých členů a zaměstnanců; podniky sledující cíle *solidarity nebo environmentální, mají význam v daném *regionu a nerozdělují svůj *zisk mezi podílňiky (akcionáře). (Marie Dohnalová)

ekonomika, solidární, soubor iniciativ, do nichž se zapojují *klienti, a které kombinují tržní i netržní (státní subvence a dary) a nepeněžní (dobrovolnictví) zdroje. Solidární ekonomika má dvojí funkci: nabízet produkty a služby a vytvářet sociální vazby a vazby *solidarity: solidaritu mezi členy sociálních skupin a solidaritu mezi skupinami a společnostmi. Koncept má přispět k řešení nezaměstnanosti; je úzce spojen se sociálními podniky, které se zabývají inkluzí znevýhodněných skupin na trhu práce. (Marie Dohnalová)

ekonomika, tržní, *model ekonomické organizace společnosti založený na koordinaci lidí a jejich činnostech prostřednictvím cen, *trhu, *zisku, ztrát, vzniku a zániku firem; působí zejména v podmínkách rozvinuté *konkurence. (Marie Dohnalová)

ekonomika, veřejná, významná část *národního hospodářství, jejíž existence je důsledkem selhání trhu. Veřejná ekonomika, *tržní ekonomika a *sociální ekonomika představují vzájemně prospěšné soužití v tzv. smíšené ekonomice. Všechny tři oblasti (sektory), *veřejný a *občanský, které jsou neziskové, i tržní, který je *ziskový, se vzájemně podmiňují a doplňují. (Marie Dohnalová)

ekosystém (z řečtiny: *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *systema*, „uspořádanost, logický celek“), v širokém významu jednota vzájemně funkčně a závisle propojených biotických a abiotických složek prostředí. V úzkém smyslu reálná, relativně samostatná jednota biotických a abiotických složek určitého prostředí v určitém čase, které jsou funkčně a závisle propojeny tokem a recyklací informací, energií a látek. V odborném tisku pojem ekosystém poprvé použil Arthur George Tansley (1871–1955) v roce 1935; s tímto výrazem však již na počátku 30. let 20. století pracoval Tansleyho kolega britský botanik Arthur Roy Clapham (1904–1990).

Pojem ekosystém, základní je pro *ekologii, se používá v kontextu různých disciplín a vědních oborů – v *evoluční biologii, *kulturní antropologii (zejména v rámci *ekologické antropologie), *sociologii, *behaviorální ekologii člověka a v řadě dalších disciplín. Za největší ekosystém je považována *biosféra – soustava všech živých organismů a jejich prostředí. Na tomto modelu postavili v sedmdesátých letech 20. století James Lovelock (naroz. 1919) a Lynn Margulisová (naroz. 1938) *hypotézu Gaia (název navrhl spisovatel William Golding), která chápe *Zemi jako jeden *organismus. Hypotéza Gaia říká, že život na Zemi aktivně vytváří takové podmínky, aby podporovaly všechny soubory organismů. Později byla formulována teorie Gaia, která oproti hypotéze říká, že život na Zemi chápáný jako systém všech organismů, povrchových hornin, vodních zdrojů a atmosféry řídí a reguluje sám sebe. (Martin Soukup)

ektoderm, zevní zárodečný list u časných fází ontogenetického vývoje obratlovců včetně vývoje lidského zárodku. Vznikají z něj například *nervový systém, *zuby, výstelka *ústní dutiny, *pokožka. (Jiří Gaisler, Drahomír Horký)

ektohormony, látky podobné *ektohormonům, vylučované navenek tak, aby ovlivňovaly jiné příslušníky stejného druhu, zpravidla opačného *pohlaví. Jde o málo používaný výraz. Dnes je pro tyto *působky častější označení feromony. (Jaroslav Zvěřina)

ektoparazit, organismus cizopasící na povrchu hostitele, například blechy, vši, čmeláci, kloši, klíšťata, pijavice. (Petr Bureš)

ektopický, nenormálně uložený. (Michaela Račanská)

ektopie, **ectopia*.

ektopie zubu, zub se prořezává mimo *zubní oblouk. (Michaela Křivanová)

ekto-, řecká předpona s významem: „venku, na povrchu“ (těla).

ekumenické hnutí, *ekumenismus.

ekumenismus (ekumenické hnutí) (z řečtiny: *oikúmené*, „celkový obydlený svět“, básnicky „všehomír“), *hnutí usilující o sblížení *křesťanských církví na základě společné *víry s respektem k přípustným rozdílům a s odstraněním rozporů. Vedou se ekumenické rozhovory o sporných otázkách, konají se společné modlitby za jednotu, *křesťané různých *vyznání spolupracují v teoretických oblastech i v praktické křesťanské službě. Významným nástrojem ekumenických snah je Světová rada církví se sídlem v Ženevě. Plnou účast má většina protestantů, pravoslavných a starokatolíci. Dílčí účast má *římskokatolická církev (od 60. let 20. století), jejíž ekumenické aktivity usměrňuje Papežská rada pro jednotu křesťanů. Na národní úrovni existují ekumenické rady církví.

Ekumenické hnutí vzniklo začátkem 20. století z iniciativy *protestantských církví v USA a v západní Evropě; v roce 1910 byla v Edinburghu založena *Světová misijní konference*. V roce 1948 jako její pokračovatelka vznikla v Amsterdamu *Světová rada církví*, která koordinuje činnost církevních organizací zapojených do hnutí. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Ekvádorci, jihoamerický *národ mluvící španělsky a žijící v Ekvádorské republice (název podle polohy země na rovníku); tvoří jej v současné době přibližně 40 % *indiánského obyvatelstva (*Jívarové, *Kečuové ad.), asi 40 % *míšenců (*kreolové, *mesticové) a 20 % španělských usedlíků, *černochoů a příslušníků různých jiných etnik. V roce 2005 překročil počet Ekvádorců 13 milionů. Vznikly zde nejstarší jihoamerické indiánské *kultury (tzv. paleoindiánské období: 10 000–3 200 př. n. l.). Za nejvýznamnější období je považováno období *integrace a sjednocení etnik i území v období 500–1500 n. l. Tehdy došlo k rozvoji *obchodu, mořeplavby a uměleckých řemesel (proslulé jsou zejména výrobky z *keramiky, *zlata, *stříbra a *obsidiánu, obřadní nože *tumi aj.). Ještě v předkolumbovském období vznikla říše *Quito a tento název dosud nese hlavní *město Ekvádoru. V roce 1460 se Quito stalo součástí *incké říše. Po dobytí incké říše *Španěly v roce 1546 bylo indiánské obyvatelstvo zčásti asimilováno, rostl počet míšenců (kreolů a mesticů). Španělská nadvláda trvala až do napoleonských válek, v roce 1822 začalo pro Ekvádorce období nezávislosti *země. *Republika byla vyhlášena roku 1830 a tento status se zachoval dodnes. Úředním *jazykem je *španělština, část obyvatelstva mluví ještě kečujsky. Většina věřících jsou *katolíci. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

ekvita (anglicky: *equity*), *spravedlnost, která spočívá ne na liteře *zákona, ale na slušnosti a obecné představě spravedlnosti (solidnosti, spolehlivosti, věrohodnosti) založené na humánních *hodnotách typických pro rozvinuté demokratické *země. Podle pracovní definice *Světové zdravotnické organizace ekvita ve *zdraví znamená, že v ideálních podmínkách by každý měl mít stejnou příležitost dosáhnout svého plného *zdravotního potenciálu a – řečeno pragmatičtěji – nikdo by neměl být znevýhodněn při jeho dosahování, lze-li se ovšem takovému znevýhodnění vyhnout. (Jan Holčík)

El Castillo (Kantabrie, Španělsko), rozlehlá a členitá podzemní prostora, s bohatou krápníkovou výzdobou, rozptýlenými *malbami z *mladého paleolitu, geometrickými *symboly a řadami bodů. Malby byly objeveny v roce 1903. V témže kuželovitém kopci (El Castillo) leží rovněž *jeskyně Las Monedas, Las Chimenas a La Pasiega. (Jiří A. Svoboda)

El Greco (vlastním jménem Doménicos Theotokópoulos, kolem 1541, Fondela nebo Kandia [dnes Heraklion], Kréta, Řecko – 7. 4. 1614, Toledo, Španělsko), malíř, sochař a architekt řeckého původu; představitel španělské pozdní *renesance a *manýrismu. Na Krétě vstříbal byzantskou uměleckou tradici, v Benátkách se seznámil s tamější malbou, zejména

s dílem *Tiziana. Ve španělském Toledu nabyté zkušenosti originálně propojil.

Pro jeho malířský styl vrcholného období jsou typické nepřírozně protáhlé proporce postav s patetickými gesty, dynamické kompozice, v nichž se střetá profánní a sakrální svět a expresivní barevnost využívající efektních kontrastů červené, zelené, modré a žluté plochy. Těmito prostředky usiloval o zobrazení nadpozemského světa, niterné meditace nebo hlubokého citového vytržení (*Kristus na kříži; Zmrtvýchvstání Krista; Otevření sedmé pečeti; Hlava Krista* aj.). Jeho dílo inspirovalo zejména *expresionismus. (Jaroslav Malina)

el Niño, klimatická anomálie (*klima), vlna teplého počasí v tropické oblasti jižního Pacifiku objevující se zhruba v pětiletých intervalech koncem kalendářního roku (v období *Vánoc, odtud pojmenování, které znamená jezulátko). Jejím důsledkem jsou větry neobvyklých směrů, které zcela změni ustálené pohyby různě teplých mas vody v Pacifiku, tím dochází k masovému hynutí ryb a bezobratlých živočichů. Následné klimatické jevy v podobě silných bouří a srážek způsobují sesuvy půdy, kamenné a bahenní proudy. Tato anomálie je považována za důsledek klimatických změn podmíněných *člověkem. Obdobný jev se vyskytuje i v Atlantiku. (Petr Bureš)

El Pindal (Kantabrie, Španělsko), chodbovitá *jeskyně ústící v pobřežních útesech Biskajského zálivu; lineárně uspořádané *rytiny i *malby z období *mladého paleolitu byly objeveny již v roce 1908. Známa je zejména malba *mamuta s geometrickým *symbolem („srdcem“). (Jiří A. Svoboda)

Elam, původně ze sumerského Elam(a), patrně „vysočina“ či podobně, převzatého prostřednictvím akkadštiny do textu hebrejské *bible jako Élam (domácí užívali pojmenování Halami a Haltamti, snad „země bohů“ či podobně), historický politický a etnický celek rozkládající se v rovinách při řekách Kárún a Kercha v dnešní provincii Chúzistán i v přilehlých hornatých oblastech pohoří Zagru (dnešní provincie Fárs a části provincií Kermán, Lúristán a *Kurdistán, jihozápadní Írán). Historickými středisky Elamu jsou *města *Súsy (dnešní střední Chúzistán) a *Anšan (dnešní Talle Maljan asi 500 km jihovýchodně od Sús v dnešním západním Fársu). Počátky elamské státnosti sahají do doby *obejdské kultury, kdy zejména centrum v Súsách vykazovalo již velmi pokročilý stupeň společenské polarizace. Vedoucí osobnosti súské *společnosti tehdy zajišťovaly plodnost všech živých tvorů, z níž plynul všem občanům dostatek, jakož i ochranu své obce před vnějším ohrožením a úctu k bytostem nadsvětí. Zdá se, že se již zde vytvořila jakási prvotní *dichotomie moci světské a duchovní a že světská moc byla předávána v průběhu veřejně konaného *obřadu, kterýžto krok zavdával příčinu k vybírání hmotných příspěvků od obyvatelstva. Tuto výraznou domácí kulturu nahradila v pozdním 4. tisíciletí př. n. l. *kolonie *urucké kultury mezopotamské. Po konci jejího působení užívali obyvatelé Elamu nově získané nezávislosti kolem roku 3000 př. n. l. k vytvoření *civilizace užívající vlastního písma, která byla rozšířena zprvu prakticky po celém území dnešního jižního Íranu. Elamskou dynastii z Avanu uvádí v této době mezi *královstvími *Sumeru tzv. sumerský seznam *králů, vzniklý v době kolem roku 2000 př. n. l. Osoby elamského původu se však v Sumeru objevují již od 29. století př. n. l.

Během raně dynastického období se pohraniční elamské obce potýkaly se sumerskou expanzí, která zesílila na jejím konci a vyústila v nové obsazení Elamu za *vlády staroakkadské dynastie (24.–23. století př. n. l.). Z moci Sargonových nástupců se východní část Elamu vyprostila až po pádu *Akkadu, patrně za vlády jednoho z posledních králů dynastie z Avanu jménem Kutik-Inšušinak. Až do konce 3. tisíciletí př. n. l. se však musela často vyrovnávat s ozbrojeným zasahováním sumerských panovníků. Energický postup panovníků z nové dynastie vládců Šimaški vedl na konci 3. tisíciletí k obnovení elamské svrchovanosti nad oblastí Sús a posléze i k zasazení osudového úderu říši vládců III. dynastie z Uru. Období mocenského rozmachu státu v 19.–17. století př. n. l. označujeme v dějinách Elamu jako éru sukkalmachů. Nejvyšší státní moc tehdy vykonával jakýsi triumvirát, složený z hodnostářů nesoucích tituly „sukkalmach“ (vrchní vládce), „sukkal Elamu a Šimaški“ (starší spoluvládce)

a „sukkal Sús“ (mladší spoluvládce), kteří všichni pocházeli z jedné příbuzenské skupiny. V některých případech tu platilo zvláštní pravidlo posloupnosti, podle něhož po otci nenastupoval k vládě jeho syn, nýbrž syn jeho sestry. Po „temném věku“ 16.–15. století př. n. l. a nových pokořujících porážkách od západních sousedů (kassitský panovník Babylonie Kurigalzu II., 1345–1324 př. n. l.) přichází nový rozkvět po roce 1300 př. n. l.

Elamský panovník Untaš-Napiriša (asi 1275–1250 př. n. l.) zbudoval jako své sídelní město Al-Untaš-Napiriša (dnešní Čóga Zanbil). Svěřiv jeho ústřední posvátný okrsek do společné ochrany bohů Inšušinaka ze Sús a Napiriša z Anšanu a připojiv k nim i *svatyně dalších místních božstev, připodobnil král nové hlavní město svému chápání mnohonárodnostního státu, jemuž vládl a kde nacházeli úctu k vlastním kulturám jak obyvatelé podhorských plání, tak i údolí mezi majestátními štíty Zagru. Po jeho smrti byla však nedokončená aglomerace opuštěna, třebaže některé památky odsud nechal do Sús přemístit až král *Šutruk-Nahhunte (asi 1185–1155 př. n. l.). Tento dobyvatel obávaného jména vyplenil při svém útoku na *Babylonii celou řadu tamních obcí a odvezl do Sús řadu významných uměleckých památek, mimo jiné *stélu s textem *Chammurapiho *zákonů či vítězný reliéf staroakkadského krále Narám-Sína. Jeho syn Kutir-Nahhunte zaútočil znovu, zajal posledního babylonského krále kassitské dynastie jménem *Enlil-nádin-achi (1159–1157 př. n. l.) a nechal jej spolu se sochou nejvyššího babylonského boha *Marduka odvézt do zajetí v Elamu. Tuto dobu elamských úspěchů ukončila vojenská porážka, kterou uštědřil státu babylonský panovník *Nabukadnezar I. (1125–1104 př. n. l.), díky němuž se Mardukova podoba vrátila na prázdný *trůn ve svatyni Esagily.

Poté se Elam opět ponořil do historické tmy, jíž osvětlují prameny teprve v období po roce 750 př. n. l. Tehdy musela jeho *vláda čelit stále intenzivnější asyrské hrozbě. Za vlády krále *Sinacheriba (704–681 př. n. l.) přeje sice elamským zbraním válečné štěstí a vzdává se jim dokonce sám *Aššur-nádin-šumi, prvorozený Sinacheribův syn a vládce *Babylonu, který v elamském zajetí posléze umírá. Po Sinacheribově soustředěném útoku a naprostém zničení Babylonu však východní království přichází o svého hlavního mezopotamského spojence a nakonec dochází roku 646 př. n. l. k asyrskému záboru oblasti Chúzistánů a k vyplenění a takřka plánovitě likvidaci Sús. Město nicméně vzkřísil k novému životu achaimenovský vládce *Dáreios I. (521–486 př. n. l.), který je znovu opevnil a učinil z něj svou nížinnou rezidenci. Vládcí achaimenovské dynastie pak začlenili Elam do své říše jako jednu z jejích provincií. (Petr Charvát)

Elamité, starověké etnikum *iránského původu, které obývalo ve 3.–2. tisíciletí př. n. l. *zemi *Elam (v dnešním jihozápadním Íránu), ležící v sousedství *Mezopotámie. Elamité vytvořili vlastní *obrázkové písmo a *jazyk *elamštinu, ale již začátkem 3. tisíciletí př. n. l. převzali *klínové písmo z Mezopotámie. Centrem jejich říše byly *Súsy; zvláštnostmi jejich *kultury a společnosti bylo významné postavení žen, například *kult Velké matky, magické praktiky aj. V polovině 7. století př. n. l., po téměř stoletých bojích, podlehl Elam *Asyřanům, byl zpusťošen a stal se součástí *Babylonie a po jejím pádu perskou provincií (*satrapie Elam). Za nadvlády *Peršanů došlo k úplné asimilaci všech Elamitů. (Zdeněk Tvrdý)

elamština, aglutinační *jazyk nejasné genetické příslušnosti, který je doložen texty z období 3. tisíciletí až 4. století př. n. l. z oblasti dnešního jihozápadního Íránu, zejména ze *Sús. Pravděpodobně raná forma elamštiny byla zapisována tzv. protoelamským písmem A (3400–3200/2600 př. n. l.), které sestávalo ze 400–800 převážně logografických znaků. Koncem 1. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. se objevuje tzv. protoelamské písmo B, z něhož je známo asi 100 znaků. Písmo protoelamských textů, které zatím nebylo rozluštěno, se podobá písmu jižní *Mezopotámie (texty z období *Uruk IV), s nímž se vyvíjelo paralelně. Od 23. století př. n. l. se v Elamu začalo používat *klínové písmo převzaté z Mezopotámie. Nejstarší elamské texty psané klínovým písmem náležejí do tzv. staroelamského období (polovina 3. tisíciletí až konec 2. tisíciletí př. n. l.). Jsou to zejména královské nápisy. Ze začátku 1. tisíciletí př. n. l. se elamské

texty nedochovaly. Středoelamské texty, opět převážně královské nápisy, se objevují od konce 8. století a mizí okolo poloviny 7. století př. n. l. v souvislosti s dobytím Elamu *Asýrií.

Od konce 7. a začátku 6. století př. n. l. začíná novoelamské období vývoje jazyka. Hlavní skupiny textů tohoto období jsou: 1) hospodářské a správní texty ze Sús z doby okolo roku 550 př. n. l. 2) elamské *verze trilingvních nápisů achaimenovských vládců, 522 až polovina 4. století př. n. l. 3) hospodářské a správní texty z *Persepole, konec 6. až polovina 5. století př. n. l. Z období po konci *vlády dynastie *Achaimenovců se elamské písemné památky nedochovaly. Z typologického hlediska je elamština aglutinačním jazykem, v němž se ke gramaticky neměnnému základu slova připojují přípony vyjadřující gramatické kategorie. Byla hledána genetická příbuznost elamštiny s tzv. uralo-altajskými jazyky, později s *churritštinou, *kassitštinou, *médštinou, *kavkazskými jazyky. Jediná nosná hypotéza příbuznosti elamštiny s *drávidskými jazyky zůstává zatím neprokázaná. (Jiří Prosecký)

élan vital (z francouzštiny: *élan vital*, „životní energie“), životní energie, síla, vzmach. Ve filozofii Henriho *Bergsona a *vitalismu nehmotná tvořivá podstata života. (Jaroslav Malina)

Eldorádo, legendární *země *zlata v Jižní Americe; přeneseně místo blahobytu a bohatství, země zaslíbená, *ráj. (Jaroslav Malina)

eleaté (název podle *města *Elea* [latinsky *Velia*] v jižní Itálii), starořecká filozofická škola; rozvíjela učení o jediném neměnném bytí, a tím podpořila vývoj *idealismu; neuznávala reálnost pohybu a smyslového poznání. (Jaroslav Malina)

Elefantína, nilský ostrov u dnešního Asuánu, tradičně vymezující jižní egyptskou hranici. Na ostrově jsou rozvaliny starověkého *města, chrámů, pohřebiště a nilometru. (Břetislav Vachala)

eleidin, *bílkovina v buňkách *stratum lucidum* pokožky *člověka. Je to přechod mezi kerytohyalinem a měkkým *keratinem *stratum corneum*. (Drahomír Horký)

elektroforéza, gelová, fyzikálně-chemická metoda umožňující separovat makromolekuly (zpravidla *bílkoviny nebo nukleové kyseliny) na základě různé rychlosti, s jakou jsou schopné překonávat mechanický odpor, který jim klade gel (například agaróza, polyakrylamid) při jejich pohybu elektrickým polem k elektrodě opačného náboje, než mají tyto makromolekuly na svém povrchu; rychlost pohybu makromolekul přitom vypovídá především o jejich molekulární hmotnosti, velikosti jejich elektrického náboje a jejich prostorové *konformaci. V kombinaci s metodami *extrakce těchto makromolekul a mnoha různými metodami jejich zviditelnění po separaci na gelu, představuje *gelová elektroforéza fundamentální metodu, na jejímž principu probíhá většina základních molekulárních technik současné *biologie, například analýza izoenzymů nebo *mikrosatelitů při populačně genetickém studiu, fragmentační analýza při *RAPD, *RFLP, *AFLP, analýza rozdílů v sekvencích pomocí *PCR-RFLP, *SSCP, TGGE, CCM, nebo *sekvencování *DNA a mnoho dalších postupů. Elektroforézu poprvé použil v roce 1937 švédský biochemik Arne Wilhelm Kaurin Tiselius (1902–1971; Nobelova cena 1948). (Petr Bureš)

elektron (z řečtiny: *έλεκτρον*, „zářivý, lesklý kov“):

1. [archeologie], přírodní nebo umělá slitina *zlata a *stříbra užívaná od *eneolitu k výrobě ozdob, šperků a nádob (u nás se vzácně objevuje od sklonku *eneolitu v rámci *kultury se zvoncovitými poháry); u maloasijských *Řeků v *Lýdii také první *mince;
2. u *Hérodotu i označení pro *jantar (z důvodu jeho zlatavého lesku);
3. [metalurgie], slitina hořčíku s hliníkem, popřípadě i s malým množstvím jiných *kovů;
4. [fyzika], elementární lehká stabilní částice se záporným elektrickým nábojem. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

elektronická pošta, *pošta, elektronická.

elektronová spinová rezonance, *rezonance, elektronová spinová.

elektronový mikroskop, *mikroskop, elektronový.

elementy, dlouhé rozptýlené opakující se (anglicky: *Long Interspersed Nuclear Elements*, zkratka: LINE), opakující se sekvence *DNA, dlouhé 6 000–8 000 *bází vyskytující se v *genomu rozptýleně ve velkém počtu navzájem si podobných kopií. Patří do velké skupiny tzv. retroelementů (jeden z typů tzv. *transpozonů, dříve známých také jako „skákající geny“ podle toho, že dokáží měnit svoji pozici v genomu). Pomocí enzymu *reverzní transkriptázy, který samy kódují, začleňují v procesu *reverzní transkripce svoje vlastní kopie náhodně na mnoha místech genomu, který tak svým způsobem „zamořují“. Například u *člověka se nejznámější elementy ze skupiny L1 vyskytují v 590 000 kopií a tvoří přibližně 17 % jeho genomu. (Miloš Macholán)

elementy, krátké rozptýlené opakující se (anglicky: *Short Interspersed Nuclear Elements*, zkratka: SINE), opakující se sekvence *DNA, obvykle kratší než 500 *bp, vyskytující se v *genomu rozptýleně ve velkém počtu navzájem si podobných kopií (často více než 10 000). Jsou příbuzné tzv. retroelementům (jeden z typů *transpozonů). Od pravých retroelementů se liší tím, že nekódují vlastní *reverzní transkriptázu a pro *reverzní transkripci používá enzym kódovaný elementy typu *LINE. Nejznámější SINE jsou *Alu* sekvence u *člověka, tvořící přibližně 12 % jeho genomu, a B1 a B2 u myši domácí. (Miloš Macholán)

elementy, transponovatelné, transpozony, sekvence *DNA, které mohou měnit svoji pozici v *genomu. Poprvé jejich existenci popsala ve 40. letech 20. století americká genetička Barbara McClintocková u *kukuřice (*Zea mays*) a nazvala je „skákající geny“, její práce však zůstala nedoceněna až do 80. let 20. století. Proces začlenění transponovatelných elementů na nové místo se označuje jako transpozice a podle mechanismu tohoto procesu se rozlišují na retroelementy (retrotranspozony a retropozony), DNA elementy a tzv. MITE elementy (*Miniature Inverted-repeat Transposable Elements*). Retroelementy se podobají *retrovirům tím, že se rozšiřují svým přepisem do *RNA a *reverzní transkripcí se začleňují zpět do řetězce DNA (retrotranspozice). Do této kategorie patří *SINE a *LINE elementy. DNA elementy ke své transpozici nepotřebují fázi RNA a jejich pohyb po genomu je zajišťován enzymem transpozázou, který samy kódují. Na rozdíl od transpozonů předchozí skupiny jsou kratší (méně než 100 párů *bází) a jejich mutační rychlost je nižší. Patří k nim i *Ac/Ds* elementy u kukuřice, původně popsané Barbarou McClintockovou. MITE jsou dlouhé 100–400 párů bází a mechanismus jejich transpozice není dosud znám. Patří sem elementy *Stowaway* u čiroku a *Tourist* u kukuřice.

Transponovatelné elementy mohou mít na genom hostitele mnoho účinků, mezi něž patří zvětšení celkové velikosti genomu, změna exprese *genů začleněním transponovatelného elementu buď do jejich kódující oblasti (čímž může dojít ke ztrátě jejich *funkce), nebo do kontrolní oblasti (což může vést až k nádorovému bujení), zvýšení frekvence *mutací nebo horizontální přenos genetického materiálu mezi příbuznými i nepříbuznými organismy. „Vystřížení“ (*excize) transponovatelného elementu je často nepřesná a může proto vést ke ztrátě (*deleci) či přidání (*adici) krátké sekvence DNA hostitele, bezprostředně s ním sousedící. (Miloš Macholán)

elephantiasis (z řečtiny: *elephantiasis*, „sloní nemoc [nadměrné zbytnění spodní vrstvy *kůže spojené se znetvořením údu]; malomocenství“), značné zduření či otok:

1. *lepra;
2. *filarióza. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

elevace, mandibulární, zavření úst. (Ladislava Horáčková)

Eliade, Mircea (13. 3. 1907, Bukurešť, Rumunsko – 22. 4. 1986, Chicago, USA), rumunský religionista, historik náboženství, spisovatel, publicista a veřejný činitel. V roce 1928 ukončil studia na Filozofické fakultě Bukurešťské univerzity; v Itálii se pod vedením Giuseppe Tucciho zabýval *renesancí; v témže roce odjel Eliade do Indie, kde studoval na *univerzitě v Kalkatě u Surendranatha Dasgupty (1882–1952) sanskrt a filozofii. Zázitky

z tohoto údobí později popsal v autobiograficky laděném románu *Maitreyi* (Maitréja, 1933, česky ve svazku *Bengálská noc*. Praha: Melantrich, 1989). Již v mládí uzavřel Eliade celoživotní přátelství s dvěma výraznými osobnostmi rumunské kultury, Eugènem Ioneskem a Emilem Cioranem. Hovořil plyně kromě rumunštiny francouzsky, německy, italsky a anglicky, ovládal rovněž *hebrejštinu, *perštinu a *sanskrt. Roku 1933 získal doktorát za studii o józe a začal přednášet na Bukurešťské univerzitě. V této době byl již uznávaným odborníkem na dějiny náboženství a archaickou *kosmologií; proslul také jako literát, který byl nicméně kritizován za údajný *nihilismus a přílišnou *erotičnost. Ve třicátých letech se Eliade (podobně jako Cioran) sblížil pod vlivem filozofa Nae Ioneska s Železnou *gardou (Garda de Fier, též Legionářské hnutí), fašistickým hnutím (*fašismus) odmítajícím západní *liberalismus. Eliade se navzdory svému zájmu o různé neortodoxní teosofické a gnostické směry přihlásil k *pravoslavné církvi a v Legionářském hnutí viděl protagonistu „křesťanské *revoluce zaměřené na vytvoření nového Rumunska“. 14. července 1938 byl Eliade na příkaz krále Karola II. společně s jinými předáky Železné gardy zatčen a vězněn až do 12. listopadu 1938, kdy byl propuštěn kvůli vážnému zdravotnímu stavu. Po krátké epizodě kulturního rady v Londýně zastával během *druhé světové války stejnou diplomatickou pozici v Lisabonu, přičemž se netajil svými sympatiemi k Salazarovu autoritativnímu režimu.

Po skončení *vátky přesídlil Eliade do Paříže, kde přednášel na Sorbonně a École Pratique des Hautes Études a přátelil se především s Georgesem *Dumézilem a Georgesem Bataillem. Tehdy, na troskách poválečné Evropy, vydal svůj pravděpodobně nejznámější esej *Le Mythe de l'éternel retour: Archétypes et répétition* (1949, česky: *Mýtus o věčném návratu: Archetypy a opakování*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku [ISE], 1993), ve kterém zachytil snahu archaického člověka uniknout prostřednictvím *rituálů „teroru dějin“ a v návaznosti na *Nietzscheovy a *Spenglerovy úvahy vyjádřil vlastní skepsi vůči lineárnímu pojetí času. Roku 1956 odjel do Spojených států amerických, kde se na Chicagské univerzitě stal řádným profesorem náboženských dějin. V následujících letech vydal řadu odborných prací, které jej zařadily mezi nejpřednější i nejdiskutovanější světové historiky a teoretiky náboženství.

Eliade se věnoval často eklekticky nejrůznějším otázkám *šamanismu, *jógy, kosmologických *mýtů, archaických mýtů a rituálů, alchymie, *okultismu, *gnosticismu, tajných *ezoterických kultů a dalších náboženských fenoménů. K jeho vrcholným literárním dílům, pojednávajícím o fantaskním světě skrytém pod povrchem banální reality, náleží román *Forêt interdite* (Zakázaný les, 1955) a novela *Pe strada Mântuleasa (V Mântuleasově ulici, 1967, česky ve svazku: V hájemství snu. Praha: Aurora, 1996)*, v níž zatčený učitel po vzoru Šeherazády uhrane komunistické vyšetřovatele vyprávěním příběhů. Eliadeho ovlivnili zejména romantičtí autoři Nae Ionescu, Rudolf Otto a Gerardus van der Leeuw. Stejně jako Carl Gustav *Jung byl přesvědčen o tom, že *krize moderní *civilizace byla způsobena ztrátou smyslu pro sakrální. Eliade ztotožnil sakrální s *archetypy, představujícími prototypy lidského chování. Profánní, světské, patří k běžnému životu a nevztahuje se k transcendentnu, zatímco *sakrální, svaté, se na něm určitým způsobem přímo podílí. Profánní svět je pokleslejší, kvalitativně horší než archetypální svět ukrytý v transcendentnu. Eliadovo dílo oslovilo více mimoakademické kruhy, literáty a umělce než badatele, kteří v jeho studiích postrádali přísnější metodologii a skutečný respekt k zásadám vědecké práce. Mnozí autoři (Adriana Bergerová, Daniel Dubuisson, Leon Volovici) tvrdili, že podobně jako v případě italského spisovatele Julia Evoly nebo německého filozofa Martina *Heideggera byly Eliadovy teoretické teze kontaminovány nepřilíh úspěšně skrývaným *antisemitismem a politickým extremismem.

V sedmdesátých letech 20. století se komunistický režim Nicolae Ceaușesca pokusil z propagandistických důvodů o sblížení s Eliadem jako význačným představitelem rumunské exilové kultury a pozval jej na návštěvu Rumunska, což ale Eliade odmítl. Důsledkem této

snahy bylo alespoň vydávání Eliadových knih v komunistických *zemích (včetně Československa). Eliadovy tituly vydané v češtině zahrnují: *Mýtus o věčném návratu: Archetypy a opakování* (1993), *Posvátné a profánní* (1994), *Dějiny náboženského myšlení, I–IV* (1995–2007), *Od Zalmoxida k Čingischánovi: Srovnávací studie o náboženstvích a folkloru Dácie a východní Evropy* (1997), *Mefisto a androgyn* (1997), *Šamanismus a nejstarší techniky extáze* (1997), *Mýty, sny a mystéria* (1998), *Jóga: Nesmrtelnost a svoboda* (1999), *Kováři a alchymisté* (2000), *Iniciace, rituály, tajné společnosti: Mystická zrození* (2004), *Obrazy a symboly: Esej o magicko-náboženských symbolech* (2004) a *Pojednání o dějinách náboženství* (2004). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Eliášová, Hana (23. 3. 1951, Opava), česká antropoložka; absolventka Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně v letech 1969–1974, obor Odborná biologie, specializace Antropologie. Nyní zaměstnána na Kriminologickém ústavu v Praze.

Zabývá se *forenzní antropologií, osteologií, trichologií, fotokomparací, superprojekcí a *metodou faciální rekonstrukce. Faciální 3D rekonstrukce prezentovala na mezinárodních kongresech a sympoziích v Bari (Itálie), Istanbulu (Turecko). Na I. mezinárodní konferenci v Postupimi (Německo) o rekonstrukci měkkých částí obličeje byla zvolena za Českou republiku členkou mezinárodního výboru. Je soudní znalkyní v oboru Kriminologie se specializací forenzní antropologie. Je členkou *České společnosti antropologické. Kontakt: RNDr. Hana Eliášová, Kriminologický ústav Praha, Bartolomějská 10, 120 00 Praha 2; e-mail: hanaeliasova@atlas.cz. (Jaroslav Malina)

elipsoidní kloub, *kloub, elipsoidní.

elipsový kloub, **articulatio ellipsoidea*.

elita (z francouzštiny: *élite*, „výkvět, elita“):

1. část *společnosti, jež vyniká v některém oboru lidské činnosti;
2. malá skupina jedinců zaujímajících v důsledku svého společenského a jiného zařazení privilegované postavení v politice, ve vědě a v dalších oblastech a vykonávající zde moc. Zakladatelem teorie elit je italský sociolog Vilfredo *Pareto. (Viz také *demokracie, elitistická.) (Jaroslav Malina)

elitistická demokracie, *demokracie, elitistická.

elixír nesmrtelnosti, taoistický termín vycházející ze spekulace o možnosti vytvořit prostředek, který člověku zajistí nesmrtelnost, případně dlouhověkost; v Číně je *víra v možnost jeho vytvoření spjata s *taoismem, druhým nejvlivnějším filozofickým učením čínského *starověku. (Viz též *nesmrtelnost [a dlouhověkost].) (Jaroslav Malina)

Eliza, konverzační počítačový program vypracovaný roku 1966 americkým počítačovým vědcem Josephem Weizenbaumem (1923–2008). Napodobuje rozhovor psychoterapeuta (jehož úlohu hraje *počítač) s pacientem. Je založen na tom, že „Eliza“ se chytá slov, kterých pacient použil, a vytváří z nich „chápavá“ konstatování či otázky, popřípadě vybízí pacienta, aby své výpovědi rozvedl. Počíná si tedy podobně jako člověk, který chce udržovat konverzaci, i když svému protějšku nerozumí. Rozhovory s Elizou působí realistickým dojmem, ačkoliv její promluvy jsou obsahově zcela prázdné.

Eliza tak ukazuje, že vzbudit povrchní zdání inteligence je poměrně snadné. To bylo také cílem jejího autora. Byl však šokován tím, jak vážně lidé Elizu berou. Mnozí se domnívali, že je vskutku schopna jim poradit v jejich problémech, a vyskytl se i *názor, že by mohla být využita k automatizaci psychoterapie. To byl jeden z motivů, který vedl Weizenbauma k přesvědčení, že spoléhání se na počítače může být nebezpečné, jež vyjádřil například v knize *Die Macht der Computer und Ohnmacht der Vernunft* (Moc počítačů a bezmoc rozumu, 1977). Výběr z Weizenbaumových statí vyšel česky pod názvem *Mýtus počítače* (2002). Poněkud odlišně motivované obavy z počítačů vyslovil Kevin *Warwick. (Viz také *argument čínského pokoje. (Jan Novotný)

Ellis, Henry Havelock (2. 2. 1859, Old Croydon, Surrey, Anglie – 8. 7. 1939, Hintlesham, Suffolk, Anglie), britský psycholog a sexuolog. Nejproslulejší průkopník globálního zkoumání (zejména transkulturně orientovaného) lidské *sexuality, jehož výsledky publikoval v řadě studií a knižních monografií: *The New Spirit* (Nový duch, 1890), *Man and Woman: A Study of Secondary and Tertiary Sexual Characters* ([Muž a žena: Výzkum sekundárních a terciárních pohlavních znaků, 1894), *Studies in the Psychology of Sex* (Výzkumy psychologie sexuality, 1897–1928, 7 svazků; česky *Pohlavní psychologie*, 1937). (Jaroslav Malina)

elogium (z řečtiny: *elogeion*, „čestný, oslavný nápis, či slovní ocenění zásluh“), oslavný nápis vytesaný na podstavci *sochy, nebo na *náhrobku či *sarkofágu. (Jaroslav Malina)

Elsholtz, Johann Sigismund (26 [28?] 8. 1623, Frankfurt nad Odrou, Německo – 19. [28.?] 2. 1688, Berlín, Německo), německý botanik, lékař a alchymista; jeden z nejvýznamnějších německých přírodovědců 17. století. Kromě jiného se jako jeden z prvních zasloužil o vytváření metodické a metodologické základny *fyzické antropologie, když ve spisu *Anthropometria, sive De mutua membrorum corporis humani proportione* (Antropometrie čili proporční vztahy jednotlivých částí lidského těla, 1654) rozpracoval metody měření tělesných znaků člověka a představil jednoduchý přístroj „antropometron“, který tato měření umožňoval. (Jaroslav Malina)

Eluard, Paul (vlastním jménem Eugene Émile-Paul Grindel, 14. 12. 1895, Saint Denis u Paříže, Francie – 18. 11. 1952, Charenton-le-Point u Paříže, Francie), francouzský básník. Jeho dílo vyrůstalo zejména na půdorysu *dadaistických a *surrealistických inspirací (sbírky *Capitale de la Douleur* [Hlavní město bolesti], 1926, *La Rose publique* [Veřejná růže], 1934), odráželo i jeho levicové občanské postoje a účast v odboji za *druhé světové války (*Poesie et vérité* [Poezie a pravda], 1942) a členství v komunistické straně. V zásadě však zůstal věrný tradiční lyrice: „Eluard je jeden z největších milostných lyriků naší doby. Jeho *poezie lásky muže a ženy, i té nejspisnější lásky, je světem křišťálu, vesmírem průsvitnosti, všechno je v ní čisté“ (Adolf Kroupa v doslovu k Eluardově sbírce *Nepřerušená poezie*).

K vrcholům intimní milostné lyriky Eluardova surrealistického období patří sbírka *Veřejná růže*. Tvoří ji devatenáct básní psaných volným veršem a jedna báseň v próze – „Za jednoho velmi chladného odpoledne prvních dnů roku 1713, nebo svět takový, jaký je“, zařazená na konci sbírky v samostatném oddílu nazvaném „Týmiž slovy“. Do českého kulturního okruhu vstoupila *Veřejná růže* v kongeniálním kontextu překladu Vítězslava *Nezvala a *koláží Karla *Teigehe. V moderním českém umění byla inspirována Eluardovou poezií například malířka Olga Čechová: *Veřejná růže I–V*, 1997, cyklus pěti obrazů, pero a *pastel; *Veřejná růže*, 1999, suchá jehla. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

email, *pošta, elektronická.

email (smalt):

1. povrchová úprava *kamene, *keramiky, *kovu nebo *skla sklovitou hmotou (silikáty, živec, borax, soda, potaš, oxidy titanu, antimonu, zirkonu, zinku, olova), barvenou zpravidla oxidy kovů (kobalt, měď, železo, chrom). Email byl aplikován natavením na podklad nebo žíháním v muflových pecích. Email se šířil od *starověku ve spojení se zlatnictvím. V laténském umění se zvláště hojně vyskytuje opakní červený email, v antickém, islámském, čínském, byzantském a středověkém umění se rozšířil zejména email buňkový, kryjící plochy členěné do přihrádek (*cloisonné*), jamkový, vyplňující ryté a vbíjené vzory, a průhledný email, souvisle kryjící plochu se zahluběným reliéfem. Na sklo byly užívány připalované emailové barvy nanášené štětcovou technikou (emailové sklo), podobně byly na keramiku aplikovány muflové barvy na bázi emailu;

2. v *medicině sklovina (*enamelum*) nejtvrďší tkáň lidského těla, která tvoří povrch korunky *zubu. (Martin Hložek)

emanace (z latiny: *emanatiō*, „vytrysknutí, výron; vznik; rozšíření“; řecky: *aporroia*), metaforický výraz, kterým se v antické teologické a filozofické diskusi o vzniku světa (*kosmologie) popisoval počátek všech věcí jako vyplývání nebo vycházení z určitého základu, zpravidla božského původu. Představa emanace věcí z původního Jedna (počátku, principu) je spojena s *gnózí, *novoplatonismem, případně s *panteismem nebo s některými autory mystického ražení (Pseudodionýsios Areopagita [1. polovina 6. století], Johannes Scotus *Eriugena [810–877]).

Problémem teologické diskuse o emanaci se stala otázka, zda se při *emanatio rerum a Deo* zmenšuje nebo smršťuje boží bytí a zda zůstává přes emanací původ zachován rozdíl mezi *Bohem a fyzikálním světem. V jiném významu se výraz emanace objevuje například u řeckých atomistů (*Démokritos [asi 460–370 př. n. l.]), kde spadá do teorie vnímání a poznání: z vnímatelných věcí jakoby prýští jejich obraz a dostává se do lidského vědomí. Tato představa zakládala pozdější noetické teorie odrazu. (Břetislav Horyna)

emancipace (z latiny: *ē-mancipāre*, „propustit někoho ze své moci; prohlásit svobodným, svéprávným; ze své moci dát v moc někoho jiného; zaprodat někomu“), osvobození, vyproštění, zrovnoprávnění, získání nezávislosti společenské a jiné:

1. proces, jímž se různé skupiny *společnosti (nevolníci, dělníci, ženy, homosexuálové aj.) vyvazují z podřízeného, služebného či dehonestujícího vztahu nebo postavení a domáhají se občanské rovnoprávnosti;

2. v antice termín původně znamenal propuštění syna z otcovské pravomoci, uznání jeho dospělosti. (Jaroslav Malina)

Emar, starověké archeologické naleziště na řece Eufratu v Sýrii, 100 km východně od *Aleppa. První zmínky pocházejí z *archivu *města *Ebly (23. století př. n. l.). Po celé 2. tisíciletí př. n. l. tu existovala domácí městská obec, uznávající zprvu svrchovanost syrského Jamchadu (= Aleppo). V závěrečném období její existence se k ní přidružilo sesterské sídliště vystavěné z rozhodnutí tehdejšího pána města, panovníka *říše chetitské. Město patrně nepřežilo rok 1200 př. n. l. Archeologický výzkum odkryl svatyni boha *Baala a snad i jeho partnerky *Aštarté a pozůstatky obytné zástavby. Našel se tu početný soubor (1170 kusů) klínopisných textů soukromé (soudní, správní a právní) povahy ze 13. století př. n. l. „Kněžský dům“ obsahoval literární a slovníková díla, jakož i texty rituální, mimo jiné i předpis pro nastolení kněžky boha Baala. (Petr Charvát)

embargo (ze španělštiny: *embargo*, „embargo; zabavení, zadržení; soudní obstavení, exekuce; konfiskace“), mezinárodní právní opatření jednoho či více *států za účelem přimět jiný stát k určitému jednání (ústupku); realizuje se: 1. zadržováním cizích státních příslušníků a cizího vlastnictví (především obchodních lodí); 2. zákazem dodávek nebo odběru zboží (obchodní embargo). (František Čapka)

emblém (z řečtiny: *emblema*, „zacílený pohled“, pak také „znak či motiv vepsaný do kruhového medailonu“), způsob znakového zobrazení, komponovaného z obrazu a textu do jednoho celku. Má různé vývojové podoby (barokní emblematika, epigram, alegorický obraz aj.). (Jaroslav Malina)

embrace, *objímání se.

embryo (z řečtiny: *embryo*, „zárodek“), u *člověka zárodek jedince vzniklý *oploďněním vajíčka *spermii a vyvíjející se v děloze. Za embryo člověka se považuje vývojové stadium do 8 týdnů, během něhož se vyvinou základy všech hlavních tělních soustav. Ve funkci je však pouze srdce a oběhový systém. Velikost embrya je udávána temenokostrční délkou (anglicky: *crown-rump length*, zkratka: CRL). (Drahomír Horký)

embryogeneze (také období embryonální nebo časná organogeneze) (z řečtiny: *embryo*, „zárodek“ a *genesis* „zrození, vznik“), u *člověka období ontogenetického vývoje od uhnízdění *embrya v endometriu (*nidace) do konce 8. týdne těhotenství (*gravidita). Někdy bývá do tohoto období zahrnuto také předcházející období *germinační.

Embryogeneze je klíčovým vývojovým obdobím, ve kterém dochází k *proliferaci a *diferenciaci buněk a formování orgánů a orgánových soustav z *entodermu, *ektodermu a *mezodermu (viz *člověk – morfogeneze [morfogenetické pole]). Na konci embryogeneze měří embryo přibližně 30 mm a má již zřetelně lidský tvar, má vyvinuty všechny orgánové soustavy a začíná se pohybovat. Nadále o něm hovoříme jako o plodu (**fetus*).

V embryogenezi je zárodek velmi zranitelný, každé jeho poškození má za následek těžké poškození orgánů a vzniku vývojových vad. (Drahomír Horký, Mikoláš Jurda)

embryologie (z řečtiny: *embryo*, „zárodek“ a *logos*, „věda, nauka“), vědní disciplína zabývající se studiem vývoje jedince v prenatálním období. Toto období trvá od *oplození vajíčka po *porod. (Drahomír Horký)

embryonální indukce, *indukce, embryonální.

EMCDDA, *Evropské monitorovací středisko pro drogy a drogovou závislost.

Emergence of Social Enterprises in Europe (zkratka: EMES), *instituce zkoumající socioekonomické subjekty, které představují *občanský sektor. Vytváří univerzitní výzkumná centra v různých *zemích a usiluje o vybudování evropského souboru teoretických a empirických znalostí. Komunikuje s výzkumnými pracovišti v Severní Americe i s evropskými odborníky a představiteli *Evropské unie. Podporuje výuku této problematiky na evropských *univerzitách i publikační činnost členů a distribuuje ji do akademického prostředí a různých ekonomických, sociálních a politických oblastí. (Marie Dohnalová)

Emeriljoni, etnikum jihoamerických *indiánů ve Francouzské Guayaně. *Jazyk patří do guayanské skupiny rodiny *tupí, dnes jím mluví asi 400 lidí. Jsou usedlí zemědělci, lovci, rybáři a sběrači. *Vesnice byly tvořeny příbytky jednotlivých rodin, v čele vesnice byl *náčelník. Tradiční bylo *animistické náboženství, dnes silně prostoupeno *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrdý)

EMES, *Emergence of Social Enterprises in Europe.

emfyteuze (z řečtiny: *emphyteusis* z *emphyteúein*, „sázet rostliny“), původně institut pozdně antického práva, ve *středověku feudální forma dědičného nájmu pozemků pronajímaných na delší dobu nebo navždy (česky též *purkrecht* neboli *zákupné právo*, též **dědičná držba půdy*); za *feudalismu forma poddanského, ale i městského vlastnictví spojená s povinností platit dávky nebo pracovat. Na našem území byla od 13. století nejdříve udělována cizím kolonistům, později i domácím obyvatelstvu (odtud též název *německé právo*); cílem bylo povzbudit *poddaného a zainteresovat ho na *zisku. První doložená zpráva o emfyteutické smlouvě v *českých zemích pochází z roku 1226 z osady Mury na Roudnicku. Zpočátku existovaly výhody v podobě *lhot (dočasné odpuštění povinností vůči *vrchnosti novým pronajímatelům); vedle dědičného práva se zajišťovalo i právo prodeje se svolením vrchnosti a právo svobodného odkazu majetku. Na základě emfyteuze nebyly jen zakládány nové *vesnice, ale byly na ně převáděny i vesnice původní, založené na *českém právu.

Emfyteuze převáděla *rentu v úkonech či v *naturáliích na *rentu peněžní, byla ve své době pokrokem, zvyšovala zájem poddaných na práci. Se zaváděním emfyteutického práva souvisel také rozvoj vesnické samosprávy; prostředníkem mezi vrchností a poddanými byl *rychtář, obdařený jistými *privilegii (staral se o vybírání poddanských dávek na jaře a na podzim), od 14. století k němu přibyli jako jeho pomocníci *konšelé. (František Čapka)

emfyzém, *emphysema.

emfyzém plic, rozedma *plic, zvýšené množství vzduchu v plicích při současném úbytku a poškození vlastní plicní *tkáně. Za zvýšenou vzdušnost plic je považován takový stav, kdy dochází k rozšíření vzduchových prostor distálně od respiračních bronchiolů. Nahromadění většího množství vzduchu je způsobeno buď prostým rozšířením bronchiolů a plicních sklípků (nachází se například jako kompenzace funkční části plic při vyloučení části plíce z ventilace, u zemřelých zadušením či utopením) nebo stěna rozšířených alveolů praská a vzduch se dostane také do vmezeřeného plicního vaziva (například u pokročilého stadia

*antrakózy). Tento typ emfyzému se označuje jako chronická obstrukční nemoc plicní a při progresivním vývoji vede k srdečnímu selhání.

V *paleopatologii lze emfyzém plic diagnostikovat pouze u dobře zachovaných mumifikovaných těl (*mumie) postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

emická deskripce, *deskripce, emická.

emigrace (z latiny: *ē-migrāre*, „vystěhovat se“):

1. dobrovolné nebo vynucené vystěhování jedince nebo skupiny do ciziny z náboženských, „rasových“, politických, hospodářských a jiných důvodů;

2. emigranti, vystěhovalci, uprchlíci. (Jaroslav Malina)

emigrant, vystěhovalec, osoba, opouštějící *zemi za účelem vystěhování se do ciziny. (Marie Dohnalová)

Emin, Fjodor (skutečné jméno Muhammad Ali Emin, pravděpodobně kolem roku 1735 Ístanbul/Cařihrad, Turecko – 18. [29.] 4. 1770, Petrohrad, Rusko), ruský pedagog, spisovatel a překladatel. Do roku 1761 žil v Petrohradě jako učitel italštiny na kadetce, později při carském dvoře jako překladatel a spisovatel. Vydal 25 knih, většinou adaptací cizích látek, ale také originální románové práce v duchu francouzské *rokokové literatury, například *Priključenija Femistokla* (Themistoklova dobrodružství, 1763) a *Něpostojannaja Fortuna, ili Pochoždenija Miramonda* (Vrtkavá Štěstěna aneb Miramondova dobrodružná putování, 1763).

Fjodor Emin byl také zakladatelem ruské tradice epistolární sentimentalistické prózy dílem *Pis'ma Ernesta i Doravry* (Listy Ernesta a Doravry, 1766) a vydával satirické časopisy, například *Adskaja počta* (Pekelná pošta). (Ivo Pospíšil)

Emin, Nikolaj (asi 1767, Petrohrad, Rusko – 1814, Petrohrad, Rusko), ruský spisovatel; syn Fjodora *Emina. Pracoval ve státní službě (vysoké *úřady, armáda, úřad gubernátora). Výrazně ho ovlivnila kulturně politická vlna reagující na potřebu uvolnit přísná formální pravidla *klasicismu; patří mezi významné ruské sentimentalisty. V jeho *poezii (básnická sbírka *Podražanija drevnim* [Napodobeniny starých], 1795) zaznívá pro danou dobu módní anakreontský tón, v *komedii *Mnimyj mudrec* (Domnělý mudrc, 1786) ironizuje *svobodné zednáře. Nejvýznamnější jsou však jeho epistolární romány *Roza* (Růže, 1788) a *Igra sud'by* (Hra osudu, 1789), v nichž rozvíjí sentimentalisticko-preromantickou poetiku. (Ivo Pospíšil)

eminentia, -ae, f., vyvýšenina, výčnělek (v *anatomii například *eminentia arcuata* *kosti spánkové). (Ladislava Horáčková)

eminentia carpi radialis, též *eminentia carpi lateralis*, vyvýšenina na laterální straně zápěstních kostí podmíněná *tuberositas *ossis scaphoidei et *trapezii*. Od vyvýšeniny probíhá směrem k **eminentia carpi ulnaris* vaz – **retinaculum (musculorum) flexorum*, který přepažuje žlábek vytvořený zápěstními kostmi – *sulcus carpi*. Vzniká tak karpální kanál – **canalis carpi*, jímž probíhají ohybače ruky a prstů a **nervus medianus*. (Ladislava Horáčková)

eminentia carpi ulnaris, též *eminentia carpi medialis*, vyvýšenina na mediální straně zápěstních kostí podmíněná **os pisiforme* a *hamulus *ossis hamati*. Od vyvýšeniny probíhá směrem k **eminentia carpi radialis* vaz – **retinaculum (musculorum) flexorum*, který přepažuje žlábek vytvořený zápěstními kostmi – *sulcus carpi*. Vzniká tak karpální kanál – **canalis carpi*, jímž probíhají ohybače ruky a prstů a **nervus medianus*. (Ladislava Horáčková)

emír (z arabštiny: *amīr*, „náčelník, velitel; kníže“), původně titul arabského kmenového vůdce, v období arabské expanze (od 7. století) se stal všeobecným titulem *panovníka. (František Čapka)

emissarium, -ii, n., odtokový kanálek, výpust (v *anatomii například otvůrky v lebečních *kostech, jimiž procházejí žilní spojky mezi intrakraniálními a extrakraniálními *žilami – *venae emissariae*). (Ladislava Horáčková)

emoce (z latiny: *ē-mōtus*, *ē-motiō*, „pohnutý, pohnutí“), silný cit (strach, radost apod.), stav vzrušení projevující se zvláštním chováním doprovázeným někdy i fyziologickými změnami organismu. (Jaroslav Malina)

emotikon (někdy též emotikona, z angličtiny: *emotion*, „emoce“ a *icon*, „ikona“), symbolické vyjádření emočního stavu pisatele zprávy pomocí textového řetězce, který se vkládá do psané *komunikace mezi uživateli elektronické pošty, *chatu, diskusních *fór nebo textové zprávy a usnadňuje *interpretaci zprávy. Nejčastěji vyjadřují emoce jako smích, smutek, pláč a podobně. V současnosti jsou na diskusních fórech a chatech k dispozici pro přímé vkládání do textu emotikony ve formě obrázků, často animovaných. Dále se tím rozšiřují možnosti emotikonů.

Počátky užívání emotikonů sahají k Morseově abecedě, kde symbol 73 znamenal „se srdečným pozdravem“. K tvorbě emotikonů se používají znaky ze znakové sady ASCII. Jednotlivé znaky emotikoinu se píše zleva doprava, ale jsou interpretovány po otočení o 90° ve směru hodinových ručiček (tj. „čtou“ se zdola nahoru). Jednu z nejvyužívanějších forem emotikonu představují tzv. smajlíci (z angličtiny: *smiley*). Někdy jsou slova smajlík a emotikon chápána jako synonyma. Emotikony však nenabývají výhradně podoby symbolického naznačení lidské tváře. Proto má smysl chápat smajlíky jako jednu z forem emotikonu. První Smajlíci byli navrženi již v roce 1881 v americkém humoristickém magazínu *Puck*. V roce 1982 Scott Fahlman navrhl použití smajlíků při psaní zpráv na *počítači pomocí posloupnosti znaků :) a číst tuto jako znak pro žert. Opačně pak posloupnost znaků :(číst jako opak předchozího. Od té doby se rejstřík emotikonů významně rozšířil. Mezi nejčastěji užívané smajlíky patří:

:) – úsměv, smích	:(smutek	:) spiklenecké mrknutí
:.) pláč	>:(naštvání, zloba	:D hlasitý smích
:* polibek	: neutrální výraz	:o údiv

(Martin Soukup)

emotikona, *emotikon.

empatie (z řečtiny: *em*, směrové „v, do“ a *pathos*, „citově zabarvený, pohnutý, vzrušený; silně výrazný“), schopnost vcítění se do pocitů druhého člověka; obvykle umožňuje navázání dobré *komunikace. (Jaroslav Malina)

Empedoklés (asi 493 př. n. l., Akraganto [dnešní Agrigento], Itálie – 433 př. n. l., Peloponnés, Řecko), řecký filozof, básník a lékař klasického období. Navazoval na učení svých předchůdců, zejména *Hérakleita, elejské a pýthagorejské školy. Za základ *světa považoval čtyři prvky, či živly: oheň, vzduch, vodu a zemi. Veškeré dění vysvětloval jako slučování a rozlučování těchto prvků v různých kvantitativních poměrech. Zdroj těchto změn není obsažen v samotných prvcích, ale způsobují je dvě vnější protikladné síly: „Láska“ (*Filiá*) prvky spojuje a „Svár“ (*Neikos*) je rozděluje. Působením *Lásky se prvky spojují v dokonalou jednotu, při jednoznačné převaze Sváru jsou úplně rozděleny. Zdrojem vývoje, vzniku a zániku všech živých bytostí jsou přechodná stadia, kdy postupně nabývá převahu buď Láska, nebo Svár, protože okamžik, kdy jsou v rovnováze, je nepatrný a přechodný. Empedoklés vytvořil jednu z *variant orfického učení o nesmrtelnosti a materiální povaze duší, jež jim umožňuje převtělení. Převtělovat se musí každý, kdo podlehl sváru a poskrvil se vraždou nebo křivou přísahou.

Empedoklés své učení vyložil v básních *Peri fyseós* (O přírodě) a *Katharmoi* (Očišťování). Zachovaly se z nich jen *fragments. Podle pozdějších *legend se Empedoklés rozhodl odejít ze života skokem do kráteru Etny. Pravděpodobně však zemřel zcela prozaicky, patrně někde na Peloponnésu za svého pobytu v Řecku. (Jaroslav Malina)

emphysema, -tis, n., rozedma, emfyzém, patologicky zvýšené nahromadění vzduchu ve *tkání. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

empír (z francouzštiny: *empire*, „vláda, moc, panování; říše, císařství“), poslední období klasicistního slohu (doba *Napoleona I., léta 1804–1815), rozšířil se z Francie do celé *Evropy, kde se udržel do poloviny 19. století (v některých *zemích, například v Itálii, i déle); charakteristické znaky: členění stěn na přísně ohraničená pole, ploché tvary nábytku z ebenu s mosaznými ozdobami (rovné rámy dveří, oken, nástěnných zrcadel, barevná úspornost interiérů – bílá, černá, zlatá). Proti *klasicismu je méně patetický, intimnější, zdobnější, programově vychází z řecké a římské architektury (u nás například *zámek Kačina u Kutné Hory); nejznámější malíř Jacques-Louis David (1748–1825) a sochař Antonio *Canova (1757–1822). (František Čapka)

empirické poznání, *poznání, empirické.

empirie (z řečtiny: *em-peiros*, „zkušený, znalý“), zkušenost, souhrn poznatků, zejména poznatků získaných smysly, a souhrn prakticky osvojených znalostí a dovedností. (Jaroslav Malina)

empirismus (z řečtiny: *em-peiros*, „zkušený, znalý“):

1. filozofický směr považující smyslovou zkušenost za základ a východisko poznání; opak: *racionalismus;

2. psychologická teorie předpokládající, že veškeré poznatky jsou vázány na přímou osobní zkušenost. (Jaroslav Malina)

empora (z řečtiny), prostor v západní části kostelní lodi nebo nad bočními loděmi, spočívající na pilířích nebo sloupech, určený ve *středověku pro privilegované účastníky bohoslužby. (Josef Unger)

en, sumerský velekněžský titul. Objevuje se poprvé již v nejstarších klínopisných dokumentech pozdní kultury *urucké (3500–3200 př. n. l.). Podoba znaku, jímž se v nich tento titul přepisuje, složená ze znaků pro obdělávaný pozemek a rašící rostlinu, ukazuje, že *en* byl tehdy především činěn zodpovědným za zajištění úrodnosti zemědělské půdy a tedy zabezpečení základní obživy členů urucké veleobce. *En* zajišťoval tuto úrodnost (kterýžto pojem začal být zřejmě brzy vztahován i na plodnost hospodářského zvířectva) zejména v průběhu *obřadu, jehož popis nemáme zachován. Vzhledem k tomu, že se jej patrně účastnila i velekněžka *nin*, jejíž titul, vytvořený symetricky k titulu *enovu*, se skládá z téhož znaku pro obdělávaný pozemek, který je kombinován se znakem pro ženská rodidla, šlo nejspíše o postup známý z pozdějších textů jako *posvátný sňatek. Plodivá síla, vyvinutá v průběhu tohoto obřadu a uložená zřejmě v nějakém kultovním obraze či *idolu, se nejspíše přenášela na jednotlivé zájemce způsobem, označovaným v soudobých textech jako „dotýkání sochy“. Obraz, zřejmě stabilně umístěný v budově, v níž se prvotní „posvátný sňatek“ konal, opouštěl někdy (snad v *enově* doprovodu) i její síně a cestoval po souši i vodě, snad aby plodivou silou zásobil i podobné obrazy ve *svatyních odlehlejších krajů. Některá vyobrazení však naznačují, že *en* mohl fertilitu udílet i přímo, zřejmě pokropením „vodou života“. Za toto zásobení plodivou silou měla zřejmě velekněžská dvojice *en-nin* nárok na podíl na výnosu pozemků i zvířat, který vlastně občanům zajistili. Takto nashromážděných statků, které z nich učinily hospodářskou a společenskou dominantu urucké společnosti, užili k vlastní podnikatelské činnosti i k investicím do sfér neekonomických.

Tento mechanismus se zdá být u kořene obrovských vkladů nositelů pozdní kultury urucké do oblastí budování prvních imperiálních správních systémů, urbanistiky, duchovní tvorby včetně formulací prvních soudržnějších náboženských soustav a vytvoření prvního písemného systému pro záznamy zachycující pohyb hmotných statků ve velmi složité zásobovací síti urucké veleobce, jakož i položení základů k vývoji nezávislých umění výtvarných i múzických. Z textů nevyplývají žádné závěry o možném ztotožnění *en* s „mužem v síťované sukničce“, objevujícím se v řadě kultovních ale i válečných scén na soudobých památkách výtvarného umění. Mohl by jím být i vladař označovaný v soudobých slovnících titulem ŠITA + GIŠ + NÁM (čtení snad NAMEŠDA). Identifikace této postavy zůstává zatím v rovině *hypotézy.

Prvním průlomem do společenské *hegemonie dvojice *en-nin* bylo vytvoření federace městských obcí *Mezopotámie v době *džemdet-nasrské kultury. Ta vstoupila svým alespoň elementárně vytvořeným správním aparátem a sítí byt' i jen symbolických dodávek hmotných statků, které si její členové vyměňovali, do oblasti, v níž se dosud výhradně uplatňovali velekněz a velekněžka. Od 29. století př. n. l. pozorujeme pak vývoj nadmíru zajímavý: zatímco velekněžka *nin* si stále zachovává svrchované společenské postavení, sféra působnosti kdysi všemocného *ena* se stále více omezuje na aktivity duchovní a kultovní a jeho místo po boku „první dámy“ zaujímá hodnostář nesoucí titul **lugal*, dříve bez rozsáhlejších pravomocí. *Lugal* se postupně a pozvolna povznáší k postavení, které ospravedlňuje překlad pozdějších dokladů tohoto titulu jako „král“, nejvyšší představitel světské moci. Po jeho boku však zůstává *nin*, získávající postavení královny. Velmi pozoruhodnou je skutečnost, že klíčovou postavou tohoto procesu je zjevně *nin*. Ta je nositelkou, spíše však předavatelkou svrchovaného společenského postavení; sama je nemůže zastávat, má však schopnost obdařit nejvyšší mocí a vážností svého partnera. Toto její postavení je do té míry významné, že se přenáší i do „nebeských sfér“. Řada jmen božstev, která se poprvé objevují na počátku III. raně dynastického období, obsahuje totiž právě složku *nin*, ač jde zjevně o božstva mužského pohlaví. Za všechny jmenujme alespoň Ningirsua, městského boha *Lagaše, či Inšušinaka, původně Ninšušinaka, nadsvětelního ochránce *Sús. „Nin“ není v těchto případech velekněžka ani královna; titul se odpoutává od pohlaví (rodu) a značí prostě „osobu svěřující nejvyšší autoritu“. Pozemská *nin* činí svého nového partnera *lugala* králem, zatímco *en* odchází z veřejného života a přijímá asi od 26. století př. n. l. výhradně kněžskou službu. O jeho pravomocích v této oblasti mnoho nevíme, „posvátný sňatek“ však v 19. století př. n. l. vykonává král, kdežto *en* se snad soustřeďuje na oblast kultů zásvětních. Jeho titulem v množném čísle se totiž od 25. století př. n. l. označovali zesnulí předkové. Jistou roli v oblasti mocenské si patrně podržel *en* *města *Uruku, jak ukazuje titulatura uruckého, urského a kišského panovníka Enšakušany (2432–2403 př. n. l.).

Od 21. století př. n. l. zastává zřejmě *en* *úřad velekněze *boha svého *chrámu, takže má i nezanedbatelný vliv veřejný. To může vést k pokusům jmenovat do tohoto úřadu členy královských rodin, kteří jsou ovšem někdy oslabením mocenských pozic svých ochránců donuceni k rezignaci. Jako odznaky svého úřadu nosí *en* tiáru, obřadní roucho a berlu. Základní totožnost těchto *atributů s vnějšími znaky postavení krále poukazuje na původně svrchovanou *enovu* moc. Jeho sídlem je část svatyně nazývaná *gipar*, která představuje i nezávislou jednotku hospodářskou s vlastním movitým i nemovitým majetkem a pracovními silami.

Titul *en* byl ovšem užíván i v širší oblasti starověkého *Předního východu a někdy si zachoval svůj původní význam nejvyššího představitele dané společnosti. Tak tomu bylo ve 24. století př. n. l. v syrské *Eble, kde se jím označoval nejvyšší představitel světské moci, zatímco titul *lugal* se vztahoval k pouhým *úředníkům jeho výkonného aparátu. V podobném smyslu užívá titulu *en* pro světského vládce některého kraje při Perském zálivu nápis staroakkadského vládce *Narám-Sína („en země Magan“). (Petr Charvát)

enamelum, -i, n., zubní sklovina, průsvitná, bílá nebuněčná *substance, která pokrývá *dentin v rozsahu korunky *zubu. Tvoří ji šestiboké zvápenaté hranoly *hydroxyapatitu (*prismata adamantina*), které jsou navzájem pevně spojeny tmelovou vrstvou (interprizmatickou substancí). Obsahuje až 97 % anorganických látek a je nejtvrďší *tkání lidského těla. Po prořezání zubu je sklovina kryta tenkou nezvápenatělou blankou (*cuticula dentis*), která je během krátké doby mechanicky setřena. (Michaela Račanská, Lenka Vargová)

ENAR, *European Network Against Racism.

enarthrosis, -is, f., *kloub kulový, omezený (ořechový), kde kloubní jamka obklopuje více než polovinu kloubní hlavice. (Ladislava Horáčková)

encefalizace (z řečtiny: *enkefalos*, „mozek“, přes latinu: *encephalisatio*, „nabývání mozku“), proces *relativního i *absolutního zvětšování *mozku v *evoluci. U *homininů je

vzhledem k zvýšenému významu například učení, nástrojové činnosti a *komunikace zvláště důležitá. V mnoha případech je však encefalizace homininů interpretována nesprávně, a dokonce i opředena nejrůznějšími *mýty, které vyplývají z přečeňování kvantitativních velikostních změn mozku. Výzkumy *šimpanzů a miocenních dryopitéků ukazují, že encefalizace měla zásadní význam až v evoluci rodu **Homo*, nikoliv však u jeho předků.

Encefalizace byla zřejmě spojena se strukturálními změnami *kůry koncového mozku a s vytvořením složitějších funkčních systémů – především tzv. systému zrcadlových *neuronů a neurokognitivních sítí (zvláště řečové a obličejové). Na urychlení encefalizace před 2,5 milionem let se podílely některé *mutace *genů, v nichž se lišíme od ostatních *primátů včetně šimpanzů; jedná se především o geny tzv. mikrokefalinového komplexu (ASPM a MCPH1). Důležitými aspekty byly zřejmě i změna výživy (podíl masožravosti), složitější sociální život a komunikace (včetně vzniku řeči), výroba *nástrojů a další jevy. (Viz též *člověk – hierarchická organizace nervové soustavy.) (Vladimír Blažek, Jaroslav Malina)

encephalon, -i, n., mozek, *kraniální oddíl *CNS uložený v *dutině lební. Průměrná váha mozku je 1350–1500 g, celkový objem kolem 1200 cm³. Mozek se rozděluje na několik oddílů: **medulla oblongata*, **pons Varoli*, **mesencephalon*, **cerebellum*, **diencephalon*, **telencephalon*. (Lenka Vargová)

Enci (zastarale Jenisejští Samojedi), etnikum žijící na dolním toku Jeniseje v Ruské federaci v počtu asi 500 osob. *Jazyk patří do *samodijské větve uralské jazykové rodiny. Dělí se na dvě skupiny: a) tundroví Enci (vlastním jménem Somatu) jsou pastevci sobů a lovců; b) lesní Enci (vlastním jménem Pe-baj, Baj) jsou hlavně lovců a rybářů. Enci jsou patrně potomky původních obyvatel severní Asie, kteří se smísili se Samodijci (*Samojedi). Zachovali si částečně původní *kulturní rysy a *animistické náboženství. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

encisium (z řečtiny a latiny: *en*, „v, uvnitř“ a *in-cisiō*, „řez, násilné vniknutí“), násilný *potrat. (Ladislava Horáčková)

encomienda (ze španělštiny: *encomienda*, „pověření, zplnomocnění; příkaz; objednávka; doporučení, chvála; ochrana; komturství; encomienda – indiánská *vesnice daná v léno“):

1. ve Španělsku původně církevní *léno, které bylo propůjčováno příslušníkům nižší *šlechty;

2. právní systém, kterým se španělská koruna pokusila definovat postavení domorodého obyvatelstva ve svých latinskoamerických *koloniích, zasloužilým kolonistům byl přidělen (*encomenderům*) určitý počet „duší“ – *indiánů k péči, to znamená k opatrování a k obrácení na *víru (*repartimiento*); změnilo se na formu nesvobodné práce. Indiáni byli zneužíváni k práci v dolech, na velkostatecích apod., což v masovém měřítku vedlo k jejich vymírání; tento systém byl zrušen v roce 1720, přežíval však až do 19. století. (František Čapka, Jaroslav Malina)

encyklika (z řečtiny *en-*, „v, do“ a *kyklos*, „kruh“; *enkykliké*, „zpráva pro širší okruh adresátů“), zpravidla papežský list, v němž se *papež obrací k církevní *hierarchii a katolickým věřícím na celém světě (vyslovuje se v něm k aktuálním věroučným i společenskopolitickým, sociálním otázkám); původně adresován jen *biskupům, později všem *katolíkům, a to od encykliky *Pacem in terris* (Mír na zemi, Jana XXIII., 1963). Názvy encyklik se ztotožňují s úvodními slovy (například *Rerum novarum*, Nových věcí, Lva XIII. z roku 1891, formuluje sociální program). (František Čapka)

encyklopedie (z řečtiny: *ενκυκλοπαίδεια*, *enkyklopaideia*, latinsky: *encyclopaedia*, zkratka z původního řeckého pojmu *enkyklios paideia*, jímž se v helénistickém Řecku označovalo všestranné a všeobecné vzdělání, jehož cílem je harmonické poznání vzájemných souvislostí propojujících se jakoby v kruhu), písemně zaznamenaný a do hesel strukturovaný soubor poznatků, jež jsou součástí komplexního vědomí. Encyklopedie systematizují buď všeobecné poznatky (tzv. všeobecné encyklopedie) nebo poznatky v různých oblastech poznávání

(oborové encyklopedie). Pro označení specifického druhu psaného díla se termín encyklopedie prosadil až v 16. století. Za nejstarší tištěné dílo, v jehož názvu je obsažen, je považován spis *Lucubrationes, vel potius absolutissima kyklopaideia* (Pracná studia, nebo spíše neúplnější kyklopedie), kterou sestavil vlámský humanista Joachim Sterck van Ringelbergh (ca 1499–ca 1536), tiskem vyšel až v roce 1541.

Z hlediska antropologie poznání se dá říci, že encyklopedie odráží globální strukturu poznání v dané *kultuře. Encyklopedie nejsou totéž co slovníky, které jsou orientovány na definice pojmů určitého oboru. Nicméně rozdíl mezi slovníkem pojmů a encyklopedií se v praxi často stírají. V současné době existují encyklopedie tištěné i dostupné prostřednictvím elektronických médií.

O systematický výklad poznatků se pokoušeli již starověcí autoři, například *Ciceronův současník Marcus Terentius Varro (116–27 př. n. l.). Z jeho díla známe jen fragmenty. Nejstarší dochovanou encyklopedií představuje *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974), kterou sepsal římský polyhistor a vysoký *úředník Gaius *Plinius Secundus Starší (23–79 n. l.). V díle kompilačního charakteru čerpajícího ze starších, zejména řeckých pramenů shromáždil dobové antropologické, botanické, zoologické, mineralogické, lékařské a kulturně historické poznatky. Na sklonku *antiky, kdy již začalo převládat *křesťanství byli významní antičtí učenci vedeni obavami o osud zanikající antické kultury a snažili se zachovat co nejvíce ze systému poznání, které tato kultura za dobu své dlouhé existence vytvořila. Proto se snažili o systemizaci dosavadních poznatků, jako v 5. století Martianus Capella v alegorickém díle *De nuptiis Philologiae et Mercurii et de septem artibus liberalibus libri novem* (Svatba Filozofie s Merkurem a sedm svobodných umění v devíti knihách), v němž systemizoval disciplíny dvou úseků následného středověkého vzdělání *trivium a *kvadrivium. K dalším pozdně antickým dílům encyklopedického charakteru se řadí *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* (Zásady božských i profánních věd), které v letech 543–555 napsal státník a vzdělanec Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus (asi 490–583). Pro evropský *středověk až do *renesance měla klíčový význam dvacetidílná encyklopedie *Etymologiarum sive originum libri XX* (Etymologie čili počátky; česky: *Etymologie*, I–III, IV, V, VI–VII, IX, XII, XIII–XV, XVI, XVIII. Praha: Oikoymenh, 1998–2004) od filozofa a teologa *Isidora ze Sevilly (kolem 560–636). Autor, poslední křesťanský filozof tradičního školení a sevillský *arcibiskup, v ní podal podrobný přehled dobových znalostí.

Ve 13. století sestavil Vincent de Beauvais *Speculum maius* (Velké zrcadlo) – obsáhlou kompilační encyklopedií středověkých znalostí založenou na nových poznacích, získaných například na základě tehdejších námořních cest, a kromě toho na citacích z antických, arabských a hebrejských pramenů. Toto dílo mělo velký význam až do renesance.

Pro současný i pozdější evropský svět měla velký význam i arabská encyklopedie známá jako *Al-Mukaddima* (Úvod, latinsky: *Prolegomena*, dokončeno v roce 1377; česky vyšlo: *Čas království a říší Mukaddima: Úvod do historie*. Praha: Odeon, 1972), kterou vytvořil arabský polyhistor *Ibn Chaldún (1332–1406). Jeho pojetím a členěním disciplin se inspirovali pozdější francouzští encyklopedisté.

Nejrozsáhlejší encyklopedií tohoto období ve světovém měřítku však byla univerzální čínská encyklopedie, která vznikla v Nankingu v letech 1403–1408 za *vlády třetího mingského císaře Ču Tiho (1360–1424), jehož panovnická éra nesla označení Jung-le, „Trvalé štěstí“ (1403–1424). Původně se dílo jmenovalo *Wen-sien ta-čcheng* (Velký korpus veškerého písemnictví) a vytvořil je během jednoho roku buddhistický mnich Jao Kuang-siao (1335–1418) se skupinou 147 spolupracovníků. Císař však projevil s hotovým dílem nespokojenost, kázal rozšířit počet jeho tvůrců na 2169 a změnit název na *Jung-le ta-tien*, (Velký slovník [z císařské panovnické éry] Jung-le). Tento literární thesaurus představuje největší čínskou oborovou (*lej-šu*) encyklopedií, pojednávající o klasických knihách *S'-šu (Čtyři posvátné

knihy) a **Wu-ting* (Pět kanonických knih), o **historii*, **filozofii*, **buddhismu* a **taoismu*, o **divadle*, **lékařství*, umění a řemeslech, rolnictví a zemědělských pracích atd. Slovník tvoří 22 887 svazků (**tuan*) vlastního textu a 60 svazků indexů a dohromady čítá na tři sta sedmdesát milionů znaků.

Obdobně dávnou encyklopedickou tradici má i další národ čínské říše – **Tibet* ané. Počátky tibetských tematicky (nikoli abecedně) řazených jakýchsi „kompendií poznatků“, vyvolaných potřebou systematického uspořádání buddhistických pojmů a reálií obsažených v tibetském buddhistickém **kánonu* **Kandžuru* a **Tandžuru*, představuje *Khädzug* (Proniknutí do poznatků) sakjaského autora Kungagjalchäna (1182–1251), a spis *Seča rabsal* (Velké objasnění všeho poznatelného) jeho synovce Phagpalamy Lodögjalchäna (1235–1280), které tento autor, tehdy vysoký hodnostář při mongolském dvoru v Pekingu, sepsal pro potřeby **Chubilajova* syna a předpokládaného nástupce, epileptického prince Činkima. Z 15. a 16. století pochází dílo *Šedzö Jižinnorbu* (Pokladnice výkladů aneb Klenot splňující člověkovu přání) blíže neznámého autora Döndam Mawäsenggeho („Lev výřečnosti“, snad autorův kryptoným?). V prezentování své látky zaujímá autor výrazně eklektický postoj jak k buddhismu, tak i k opozičnímu **bönismu*, o nichž pojednává vzácně nestranně. Jeho Pokladnice výkladů je uspořádána do 13 předmětových oddílů (*leu*) rozmanitého obsahu, dále nepravidelně členěných do 98 témat (*kab*): 1. vnější fyzický svět (tradiční **buddhistická* kosmologie a kosmografie); 2. živý svět (buddhistické učení o šesti stavech zrození v **sansáře*); 3. královské rody (**genealogie* legendárních vládců tibetské říše); 4. původ tibetských **klanů*; 5. zeměpis světa, jazyky a typologie lidí; 6. původ a šíření buddhismu; 7. **astrologie*; 8. původ a rozšíření náboženství bön; 9. medicína, tradiční tibetská diagnostika a terapie; 10. ezoterické praktiky tantrajánistů; 11. filologie a lingvistika, indické a tibetské písmo a gramatika, principy fonologie; 12. rétorika veřejných projevů; 13. slovní etiketa, eulogie apod.

Dvě nejvýznamnější novodobé evropské encyklopedie byly vypracovány a zveřejněny v průběhu 18. století – v období skotského **osvícenství* vznikla dodnes vydávaná *Encyclopaedia Britannica* (první třísvazkové vydání 1768–1771), na jejímž zpracování se dosud podílelo na 4 500 autorů. Francouzští osvícenci zpracovali pod vedením Denise **Diderota* (1713–1784) rozsáhlou *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Encyklopedie neboli racionální slovník věd, umění a dovedností), jejíž třicet pět svazků vyšlo tiskem v letech 1751–1772 a obsahovalo na 70 000 hesel.

Rozmach encyklopedií v Evropě nastal s nástupem **knihtisku*, který podnítil nebývalou produkci knih. Encyklopedie usnadňovaly orientaci v záplavě nových knih a jimi šířených informací a jsou v tomto kontextu funkcí nárůstu tiskem šířených informací. Až do 17. století byly encyklopedie zpravidla organizovány tematicky a často zrcadlily evropský systém a organizaci vzdělávání. Svou povahou tak encyklopedie usnadňovaly studium. Dnes převažujícího abecedního uspořádání encyklopedií se příležitostně používalo již přinejmenším od 10. století n. l. Nejstarší známá abecedně uspořádaná je byzantská encyklopedie *Suda* (Σοῦδα), ve významu „pevnost, tvrz“ z 10. století, která obsahuje na 30 000 pojmů. Dnes běžné abecední uspořádání encyklopedií se začalo naplno prosazovat právě až v 17. století. Tato organizace umožňovala rychlé vyhledávání a ověřování informací, což byla v době nárůstu tiskem šířených informací stále žádanější funkce. Alfabetizace encyklopedií šla také ruku v ruce s alfabetizací knihoven. Abecední uspořádání encyklopedií však podněcuje k fragmentárnímu čtení, a to vede i k fragmentaci poznání. Konzistence abecedně uspořádaných encyklopedií je dosahováno pomocí odkazů, jejichž prostřednictvím jsou provázána jednotlivá vzájemně relevantní hesla.

Rozvoj informačních technologií ve druhé polovině 20. století vedl k rozvoji elektronických encyklopedií, k nimž lze přistupovat pomocí **počítače*. Elektronické encyklopedie se vyskytují ve dvou hlavních formách. Encyklopedie na přenosných datových

nosičích (zpravidla CD-ROM nebo DVD) spouštěné na osobních počítačích nebo online encyklopedie na *internetu. Encyklopedie na přenosných datových nosičích jsou podobně jako tištěné limitované datem vydání, po němž již lze provádět opravy, aktualizace a rozšíření jen jejich dalším vydáním. Toto omezení překonávají online encyklopedie, které lze bezprostředně aktualizovat, opravovat a rozšiřovat. Kromě toho s sebou nesou i nový, univerzální způsob vyhledávání, třídění, čtení a zpracování informací. To ovšem platí o informačních technologiích obecně. Elektronické encyklopedie zpravidla zachovávají abecední uspořádání, které však není v jejich případě nezbytností, neboť vyhledávání informací je usnadněno především funkcemi fulltextového vyhledávání a provázáním hesel pomocí aktivních odkazů. Mezi nejvýznamnější online encyklopedie se řadí například *Encarta* nebo *Encyclopaedia Britannica*, které jsou dostupné jako předplacená služba na internetu. Mimořádně úspěšným projektem na internetu se stala volně přístupná encyklopedie *Wikipedia*, rozvíjená od roku 2001, která dnes existuje v řadě různě rozsáhlých jazykových mutací. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina, Marie Pardyová, Martin Soukup)

encyklopedisté, filozofové a vědci spjatí prací na významném osmadvacetisvázkovém díle *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Racionální slovník věd, umění a řemesel, 1751–1772), které podávalo systematický přehled tehdejších poznatků a sehrálo mimo jiné významnou světonázorovou úlohu v přípravě *Velké francouzské revoluce; jednalo se přibližně o 200 spolupracovníků kolem Denise *Diderota (1713–1784) a Jeana Baptiste le Rond d'Alemberta (1717–1783). V užším slova smyslu se také hovoří o francouzských filozofech, kteří učinili z *Encyklopedie* „hláskou troubu *osvícenství“; vedle vydavatelů k nim patřili další představitelé věd, jako Étienne Bonnot de Condillac (1715–1780), Claude Adrien Helvétius (1715–1771), Paul Heinrich Dietrich von Holbach (1723–1789), Charles-Louis de Secondat *Montesquieu (1689–1755), Jean Jacques *Rousseau (1712–1778), Anne Robert Jacques Turgot (1727–1781), *Voltaire (vlastním jménem François-Marie Arouet, 1694–1778). (František Čapka)

endemie (z řečtiny: *en*, „v, uvnitř“ a *démos*, „lid, národ“, z toho *endémos*, „domácí, zdržující se doma, ve vlastní *zemi“), výskyt infekčního onemocnění na určitém ohraničeném území bez časového omezení. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

endesmální osifikace, *osifikace, endesmální.

Endlicherová, Michaela (4. 2. 1982, Ivančice), česká archeoložka a kulturní antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Historické vědy oborů Archeologie-Historie na Ústavu archeologie a muzeologie a na Historickém ústavu Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně; od roku 2007 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie. Diplomová práce z oboru archeologie: *Keramické nálezy z budov č. 1 a 4 hradu Skály (okr. Žďár nad Sázavou)*, 2007; vedoucí práce: prof. PhDr. Zdeněk Měřinský, CSc. Disertační práce je zaměřena na téma „Člověk a hradby – problematika výstavby hradeb vrcholně středověkých *hradů z hlediska kulturní antropologie“, v jehož rámci jsou řešeny otázky týkající se především problematiky zdrojů surovin užitých při výstavbě hradů, dopravy surovin či popis stavební techniky. Ve výzkumné práci se dále zabývá obecně problematikou života na středověkém hradě. Kontakt: Mgr. Michaela Endlicherová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: EndlicherovaM@seznam.cz, 66402@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

endocardium, -ii, n., endokard, nitroblána srdeční, je tenká, hladká a lesklá vazivová blána. Vystýlá všechny dutiny srdeční a pokrývá také povrch všech srdečních *chlopní. V předsíních je endokard silnější nežli v komorách, v levé části *srdce je silnější než v pravé části. (Lenka Vargová)

endodontie, stomatologický obor, zabývající se *léčením komplikací *zubního kazu (záněty zubní dřeně a okolí hrotu kořene) ošetřením zubního kanálku. (Michaela Křivanová)

endogamie (z řečtiny: *endon*, „v, uvnitř, doma“ a *gamos*, „sňatek“), příbuzenské pravidlo výběru manželského partnera vyžadující, aby jedinec vstoupil do *manželství s osobou ze stejné příbuzenské (nejčastěji), kulturní či náboženské skupiny, jako je on sám či ona sama. Obecně lze toto pravidlo aplikovat na různě velké skupiny sociální, etnické, územní i profesionální. Z hlediska *teorie příbuzenství se však endogamie vztahuje především na takové sociální skupiny, kde se pravidla *sňatku (matrimoniální výměny) neorientují na výměnu partnerů (především žen) mezi různými skupinami, jako je tomu naopak v případě *exogamie, ale kde je výběr partnerů zaměřen na členy vlastní sociální skupiny.

Endogamii dělíme na dva typy: 1. respektující zákaz *incestu, což znamená, že i když dochází k sňatku uvnitř dané skupiny, nejde o sňatek mezi nejbližšími *příbuznými; 2. nerespektující zákaz incestu, jako je tomu v případě egyptských a inckých panovníků a jejich sester (*sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace starověkého Egypta, *sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace předkolumbovské Ameriky) (skutečných nebo *klasifikačních), královských sňatků u afrických *Nilotů apod.

Endogamie je jako sociální pravidlo rozšířena především v těch společnostech, kde existují diskriminační zábrany v uzavírání sňatků s členy určitých sociálních skupin. Typickým příkladem je kastovní endogamie, ať už se jedná o *kasty fungující jako osamocené profesionální skupiny (kováři, hudebníci, hrnčíři apod.), nebo fungující jako celý, víceméně uzavřený systém (například v hinduistické Indii). Ke kombinaci endogamie a exogamie dochází u některých etnik, která se vyznačují *polygamií, zejména u afrických pastevců, kdy si muž bere první manželku vždy z migrující skupiny; tyto sňatky mohou, ale nemusí být pokrevní.

Endogamií však není tzv. „incest slabých“, kdy nejbližší příbuzní navazují sexuální vztahy z důvodů pohodlí nebo sociální neschopnosti. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

endokanibalismus, *kanibalismus.

endokard, **endocardium*, nitroblána srdeční.

endokrinní (z řečtiny: *endon*, „uvnitř“ a *krinó*, „odděluji“), týkající se vnitřní *sekrece látek (například *hormonů) důležitých pro organismus. (Jaroslav Malina)

endokrinní difuzní systém, *systém, endokrinní difuzní.

endokrinní systém, *systém, endokrinní.

endokrinologie (z řečtiny: *endon*, „dovnitř, uvnitř, vnitřní“, *krinó*, „odděluji“ a *logos*, „věda, nauka“), nauka o *žlázách s vnitřní *sekrecí a jejich poruchách. Protože pohlavní žlázy jsou významnými endokrinními systémy, patří endokrinologie *sexuality k nejvýznamnějším úsekům této disciplíny. (Jaroslav Zvěřina)

endokulturace, předávání *kulturních prvků starší generaci generaci mladší. (Jaroslav Malina)

endolymfa, *endolympha.

endolympha, -ae, f., též endolymfa, čirá tekutina obsažená v **labyrinthus membranaceus* vnitřního ucha. Svým charakterem se podobá mozkomíšnímu *moku, je produkována epitelem krevních cév v **ductus cochlearis* (v *lamina basilaris*). Z blanitého labyrintu je odváděna prostřednictvím **ductus endolymphaticus* do prostoru mezi míšní pleny, kde je vstřebávána do žilního systému. (Lenka Vargová)

endometrium, -ii, n., sliznice děložní. Endometrium má šedorůžovou barvu, skládá se ze dvou vrstev. Na povrchu se nachází jednovrstevný cylindrický epitel, který na čípku děložním, v oblasti zevní branky děložní, přechází do mnohovrstevného dlaždicového epitelu *pochvy. Slizniční vazivo je řídké, bohaté na buňky. V endometriu jsou uloženy četné děložní žlázy (*glandulae uterinae*). Významné jsou zejména žlázy v oblasti *canalis cervicis* (*glandulae cervicales*). Produkují hustý hlenový *sekret, který vyplňuje kanálek hrdla děložního a v zevní brance děložní tvoří hlenovou zátku, jejíž konzistence podléhá hormonálním změnám. Endometrium pohlavně dospělé ženy prodělává během ovulačního

cyklu charakteristické změny, označované jako *menstruační cyklus. Menstruační cyklus se projevuje na obou vrstvách endometria, na epitelu i slizničním vazivu. Výrazné změny se odehrávají zejména v povrchové vrstvě (*zona functionalis*), která je silnější, křehčí, na konci menstruačního cyklu zaniká a je spolu s menstruační krví odplavena. Zevní vrstva (*zona basalis*) je tenčí, obsahuje bazální části děložních žlázek a během jednotlivých fází menstruačního cyklu není poškozena. Po menstruačním krvácení jsou epitelové buňky zbytků děložních žláz této vrstvy zdrojem nově se tvořícího epitelu. (Lenka Vargová)

endomitóza, somatická polyploidizace uvnitř buněčného jádra, kterou se zmnohonásobí počet *chromozomů. (Jiřina Relichová)

endonukleáza, jedna z heterogenních skupin enzymů, které štěpí vazby mezi *nukleotidy jednořetězcové nebo dvouřetězcové *DNA nebo *RNA. (Jiřina Relichová)

endonukleáza, restriční, *restriktáza.

endononym (z řečtiny: *endon*, „uvnitř, vnitřní“ a *onoma*, „jméno“), též endo-etnonymum, autetnonymum či autononymum (z řečtiny: *autos*, „vlastní, svůj“), pojmenování, jímž určitá etnická či jiná skupina označuje sama sebe. Obvykle odkazuje ke jménu *eponymického předka (ať již historického či legendárního), zdůrazňuje typické krajinné či jiné zvláštnosti domoviny obývané daným *etnikem a vyzdvihuje jeho jedinečnost. (Jan Filipský)

endoparazit, organismus cizopasící uvnitř hostitele, například *tasemnice, *motolice, škrkavky a roupi, vlasovci, svalovci, trypanozómy, plazmodia, lamblie, bičenky. Endoparazit se často vyznačuje nápadnými adaptacemi redukční povahy, jak morfologickými (například ztráta očí, končetin), nebo genetickými (zmenšování velikosti *genomu). (Petr Bureš)

endorfiny (endogenní opioidy), v lidském těle vznikající látky, které se svým účinkem podobají *opiátům a působí na stejná cílová místa v mozkové *tkáni jako morfium a jeho deriváty. Jde o látky složené z různých aminokyselin (polypeptidy). Mají vztah k prožívání pozitivních emocí (také sexuálního vzrušení a orgasmu), účinně tlumí vnímání bolesti. (Jaroslav Zvěřina)

endorrhachis, -is, f., periost *páteřního kanálu. (Ladislava Horáčková)

endoskop, pevný nebo ohebný přístroj se zdrojem studeného světla a se speciálními vlákny, schopnými přenosu optických signálů. Slouží k prohlížení vnitřních tělesných dutin nebo dutých orgánů; za pomoci endoskopu se provádějí i některé chirurgické zákroky. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

endoskopie:

1. [medicína], metoda umožňující vizuální vyšetření tělesných dutin nebo dutých orgánů. Snadno dostupné dutiny jsou prohlíženy tzv. endoskopickými zrcátky (například otoskop je používán pro vyšetření vnějšího *zvukovodu), někdy lze využít rigidních tubusových endoskopů (rektoskop – pro vyšetření *rekta, cystoskop – pro vyšetření *močového měchýře), nejuniverzálnější jsou flexibilní fibroskopy využívající pro osvětlení dutiny i pro vedení obrazu optických vláken. Pokud je pozorování dutin zprostředkováno videokamerou, hovoříme o videoendoskopech. Fibroskopy a videoendoskopy zpravidla umožňují i odběry vzorků *tkání a drobné chirurgické výkony; (Vojtěch Mornstein)

2. [archeologie], nedestruktivní metoda, která pomocí ohebných přístrojů se světelným zdrojem (endoskopů) umožňuje vyšetření dutých *artefaktů a obtížně přístupných nebo nepřístupných míst (*krypty, podzemní chodby, větrací šachty egyptských *pyramid). Endoskopické prohlídky jsou obvykle zaznamenávány formou digitální fotografie, videozáznamu nebo digitalizovaného souboru přímo v *počítači. (Martin Hložek)

endostální osteoskleróza (z řečtiny, *en-*, „v, uvnitř“, *osteon*, „kost“, *endosteum* = vazivová výstelka kostních dutin), *spongioskleróza.

endosteum, -i, n., endost. Tenká vazivová vrstva (neodloupnutelná od *kosti), která vystýlá vnitřní stranu dřevných dutin kostí. Její buňky se mohou diferencovat v *osteoblasty a *osteoklasty, mohou se účastnit tvorby *svalku při zlomeninách kosti a přispívat

k přestavbě kosti (například při rozšiřování dřevné dutiny). (Ladislava Horáčková)

endo-etnonymum, *endonymum.

endo-/endon, řecká předpona/předložka s významem: „uvnitř, vnitřní“ (opak: *exo-*, „zevně, vnější“).

Endymión, v *řecké mytologii krásný mladík, do něhož se zamilovala bohyně *měsíce *Seléné. Endymión byl odsouzen k věčnému spánku, a tak ho Seléné navštěvovala v noci v jeskyni pod horou Latmos v maloasijské Kárii a marně se ho pokoušela probudit svým polibkem. Tento motiv byl oblíben na římských sarkofázích, kde evokuje nadčasovou zušlechťující moc božské *lásky a zmírňuje *smrt do *symbolu spánku. (Jaroslav Malina)

Endymión a Seléné, *Endymion, *Seléné.

eneolit (z latiny a řečtiny: *aeneus*, „měděný“ a *lithos*, „kámen“; doba měděná, anglicky: *Copper Age*, německy: *Kupferzeit*), pozdní doba kamenná (někdy zvaná doba měděná, též chalkolit – z řečtiny: *chalkos*, „měď“ a *lithos*, „kámen“), období v pravěkém vývoji lidstva následující po *neolitu; představuje dobu přechodu mezi epochami *kamene a *bronzu (mladší pravěk). Eneolit je charakterizován orbou se zápřahem, měděnými nástroji, vozy, hlubinnou těžbou kamenných *surovin, dálkovou *směnou (*jantar, *měď, *sůl aj.).

Vytvářela se kmenová organizace s patriarchálními prvky (Evropa, 5.–3. tisíciletí př. n. l.). Ve východním Středomoří se zvýšila koncentrace obyvatel (závlahové *zemědělství), v 5.–4. tisíciletí př. n. l. vznikaly první *městské státy.

V civilizačně pokročilých oblastech *Předního východu a Balkánu se uvedený úsek lidských dějin označuje jako *chalkolit* (z řečtiny: *chalkos*, „kov“). Epicentrem kulturního vývoje se stala *Mezopotámie s počátkem využívání mědi již v 6.–5. tisíciletí př. n. l., což mimo jiné urychlilo zdejší hospodářsko-společenský vývoj k vysokému stupni uspořádání *společnosti a centralizaci obyvatelstva (potřebné pro budování rozsáhlých zavodňovacích systémů), za vzniku *měst včetně posvátných okrsků (se **zikkuraty*) a dalších monumentálních *staveb v rámci *starověkých *despotií* (například Summer, Akkad). Spolu s progresivními změnami zde vzniklo kolem roku 3200 př. n. l. *písmo*. Z **piktografického písma* se vyvinulo **klínové písmo* (*písmo). Hliněné tabulky s obrázkovými znaky se objevily dokonce až na Balkáně (Tartária).

Z Balkánu se znalost *metalurgie mědi šířila do jihovýchodní Evropy, a to někdy kolem poloviny 5. tisíciletí př. n. l. Zde šlo o skutečnou dobu měděnou. Ve střední Evropě se začala využívat měď jako technický *kov k zhotovení prestižních předmětů, nejprve především *ozdob, dále *nástrojů a *zbraní. Vedle *kamene, jako tradičního výrobního materiálu, a mědi se ještě vzácněji užívá *stříbro, *elektron a *zlato. Výstižný je německý termín *Kupfersteinzeit* („doba měděnokamenná“), zatímco v západním a severním sousedství se vývoj opozdil, a proto se někdy používá pojmenování *pozdní doba kamenná* (německy: *Spätneolithikum*, asi 4200–2000 př. n. l.). Život zde vyzníval ještě v „ěře kamene“ a měď nedosáhla většího hospodářského uplatnění. Jde o dobu překlenující časový úsek mezi koncem *neolitu a ranou *dobou bronzovou, jejíž význam spočíval v složitém procesu hospodářských a s nimi úzce souvisejících společenských změn i proměn duchovního světa. Eneolit je také érou, kdy se ve střední Evropě prolínaly tradiční kulturní vlivy z jihovýchodu s vlivy ze severovýchodu nebo severozápadu, což způsobilo větší pestrost *archeologických kultur.

K významným změnám došlo v *hospodářství eneolitických společností. „Neolitická revoluce“ se završila, přičemž keramická produkce nabyla vrcholu využíváním otočných hrnčířských podložek (*turnet*) a především dvouprostorových pecí, které dosahovaly teplot více než 1000 °C. Je to úžasný *pokrok oproti zhotovování nejstarších nádob, které se podle nových výzkumů překvapivě vyskytly již u lovců koncem *paleolitu (16 000–12 000 př. n. l.) na *lokalitách *Dálného východu (v Poamuří, povodí Usuri, v severní Číně a v Japonsku). Hrnčířství se pak stalo *pravěkým *řemeslem*. Tím se eneolitické společnosti „uvolnily ruce“

pro rozvoj dalších hospodářských činností, například pro zpracování kovu. V 5.–4. tisíciletí př. n. l. zpracovávají měď metalurgická střediska v jihobulharských Rodopách, v Transylvánské vysočině a o něco později také ve Slovenském rudohoří. Těžké kovy ve vrstvách z oblasti Šumavy vročené k roku 4000 př. n. l. dosvědčují měděnou metalurgii v jejím bližším okolí (Východní Alpy, Mitterberg u Bischofshofenu). Vedle mědi (například *pektorál z bohatého *hrobu *kultury s kanelovanou keramikou z Velvar), stříbra a zlata se dostaly do sféry dálkové směny také baltský jantar nebo sůl. Třebaže zpracování kamene dosáhlo vrcholu již v dřívějším období (v podstatě na konci *paleolitu), aby posléze dalo prostor hrnčířství, v eneolitu došlo k rozvoji těžby štípatelných surovin (zejména *rohovec, *pazourek), „křemenářství“ a další směně z míst výchozů vhodných silicitů (Cissbury, Grime's Graves na Britských ostrovech, Grand Presigny ve Francii, zdroje na obou březích Visly v Polsku [například na známých lokalitách Kzemionki Opatowskie, Saspów, Świeciechów], oblast Krumlovského lesa nebo Jevišovické pahorkatiny na Moravě a Tušimice, Skršín či Kozákov v Čechách atd.) do tzv. dílenských lokalit a redistribučních středisek pro jejich další etapovitou směnu. Hojný výskyt *přeslenů a keramických *závaží především na výšinných sídlištích ukazuje na zhotovování *tkanin. Vše směřuje k oddělení těchto již specializovaných výrobních aktivit od zemědělství.

Základem existence společností evropského eneolitu bylo *zemědělství. Druhotnou, avšak ne nepodstatnou částí, byl chov dobytka. Obě složky, obilnářství a dobytkářství, se nadále zdokonalovaly. Orební obdělávání půdy se uskutečňovalo dřevěným hákovým *oradlem v zápřahu dobytka. Dokládají to stopy po orbě zachované většinou pod příkrovem naspů pohřebních mohyl *kultury nálevkovitých pohárů z Polska, Německa a Skandinávie, nebo *petroglyfy, které však spadají až do doby bronzové. Dalším důkazem orby jsou zobrazení páru ujařmených volů z polské lokality Krężnica Jara nebo Bytyń (keramická aplikace a měděné odlévané plastiky) či zápřah dvojice dobytčat ze sídliště kultury s kanelovanou keramikou (*bádenské kultury*) ze západoslovenské lokality Radošiny u Piešťan. Z Holubic u Brna pochází roh *tura domácího se stopami po *jhu*. Ve vztahu k obilnářství a žnám je pozoruhodné zobrazení obilného („tančícího“) snopu z prostředí kultury s kanelovanou keramikou z opevněného výšinného sídliště u Hlinska nedaleko Lipníku nad Bečvou. Převládaly pravděpodobně pšeničné monokultury. Pestrost *stravy zajišťoval *sběr planě rostoucího ovoce (jahodník, ostružiník, třešeň ptačí, černý bez, šípek, ptačí zob aj. podle nálezů zbytků ze *studny v Mohelnici, plané víno z *hradiště u Hlinska) a například česneku, nebo bylin jako léčivek či snad *opiátů. Velké diskuse se vedly ohledně hospodářství dvou pozdně eneolitických, nepochybně částečně současných kultur: *kultury se šňůrovou keramikou a *kultury zvoncovitých pohárů. Je to dáno tím, že po lidu kultury se šňůrovou keramikou se prozatím neobjevila žádná sídliště a po lidu s kultury se zvoncovitými poháry pouze ojedinělá. Z této skutečnosti se následně odvozovalo, že *ekosystém kultury se šňůrovou keramikou, který se rozšířil od severovýchodu, se považoval za lovecký nebo obchodnický a posléze, a to bez ověřených vědeckých poznatků, byla tato kultura hodnocena jako *společenství kočovných pastevců. Naopak vzhledem k rychlému rozšíření kultury se zvoncovitými poháry z Pyrenejského poloostrova, nebo dokonce ze severní Afriky přes západní Evropu, Britské souostroví až po střední Evropu, se zásahem na Apeninský poloostrov (jeskynní lokalita *Arene Candide) a také podle zbraní ze souborů pohřební výbavy se nositelé definovali jako válečníci. Dvojaké je rovněž *vysvětlení silicitových *segmentů s tzv. srpovým *leskem, které se zpočátku určovaly jako součásti složených *srpů k žatvě *obilí. Mohly ale stejně tak sloužit ke sklizni trávy a větví s listy pro zimní krmivo, což naopak nasvědčuje pastevectví. Výskyt zrnotěrek (drtidel) ve východních skupinách kultury se šňůrovou keramikou a otisků obilek ve vlastní kultuře se šňůrovou keramikou hovoří pro znalost obilnářství. Navíc je třeba vzít v potaz, že populace kultury se šňůrovou keramikou a kultury se zvoncovitými poháry hodnotíme podle jejich projevů ve

středoevropském rámci, kdy nepochybně již došlo k usazení jejich nositelů. Reverzibilita změny života pastevců v rolnické hospodářství, pokud se pro ně vyskytnou vhodné podmínky, je častá. Nové poznatky archeologického výzkumu přinesly poznatky o orebním způsobu zemědělství. Pod některými *mohylami byly například zjištěny stopy brázd (mimo jiné na pohřebišti s bohatými hroby vymezenými kruhovými žlábkami ve Tvořihrázi II u Znojma), ale ke škodě věci není možné je vždy zcela jednoznačně považovat za současné (s budováním pohřebních mohyl). Antropologická zjištění z lidských skeletů zkoumaných pohřebišť poukazují u obou kultur na dobrou výživu díky dostatku a rozmanitosti stravy, kterou skýtá pouze rozvinuté obilnářství včetně dobytkařství. Uvažuje se (podle etnologických paralel) rovněž o jiném rázu obydlí bez stop po zahloubení a o jiné *technologii uchovávání zásob obilí, jež nezanechá téměř žádné archeologické stopy.

Růst hospodářské výroby způsobil zvýšení skupinového, nebo výslovně osobního *vlastnictví a vedl k rozdílnému majetkovému a sociálnímu postavení. Společnost pak musela být nezbytně organizována na vyšším stupni. Uvedený trend se projevil budováním *výšinných* a často také *opevněných sídlišť* jako hospodářských, společenských a náboženských středisek. Nepochybně také muž jako pravěký *řemeslník, kupec a bojovník získával prestižní postavení v rámci *patriarchálního* uspořádání s *párovou rodinou*. Neolitické *dlouhé domy* *matrilinéárních* **velkorodin* se zaměnily za menší rodinná obydlí (například hradiště Homolka u Stehelčevsi, Výrovce u Znojma). Nálezy půdorysů velkých stavení vysvětlujeme jako *shromažďovací sociokultovní domy*. Vedle výšinných sídlišť a zemědělských osad v otevřené **krajině* se u alpských jezer (jižní Německo, Rakousko, severní Itálie, Švýcarsko) budovaly osady *nákolního typu*. Předpokládá se, že u zemědělských kultur přetrvává *pokrevní rodová* **občina* (rodina – rod – fratérie – kmen), zatímco u výbojných *pastevecko-nomádských etnik* se mění v **sousedskou občinu*. Uvedené změny vyvolávají **reflexi* i v **duchovní kultuře*. Tradiční zemědělský **kult Velké Matky – Matky země* vyzníval, ženských sošek (**venuše*) ubylo, nabývají geometrizované podoby. Objevily se *gynekomorfní nádoby* (s vymodelovanými prsy) a jiné kultovní nádoby typu *kerno*. Rovněž méně se vyskytly **zoomorfní plastiky* jako **atributy zemědělského kultu*.

Zdokonalení směny přineslo rozvoj *mobility* po pravěkých **stezkách* a tradičních cestách, který za přispění dalších činitelů vedl k posunům větších skupin obyvatelstva. Světově proslulý je nález těla muže (**Ötzi*) s **oděvem* (pastevecký plášť z trávy, kožený kabátec, nohavice a boty s vystýlkou z trávy, čepice z medvědí **kožešiny*) a výstrojí (oblouk **luku* z tisu, kožený **toulec* se čtrnácti **šípami*, kamenná **dýka*, měděná **sekera* s lištami na topůrku, dřevěná krosna, dvě nádoby z březové kůry, kožený váček s bylinami aj.) z **ledovce* v Ötztaler Alpen v průsmyku Hauslabjoch z období kulturního komplexu Remedello – Cham – Lagozza (3500–3000 př. n. l.), který dokládá jeho útěk do nadmořské výšky 3210 m. K posunům eneolitických obyvatel na větší vzdálenosti přispělo využití domestikovaného **koně*, o čemž svědčí nálezy parohových postranic („psalie“) z Ukrajiny a Polska. Předpokládá se, že je využily při svém „stěhování národů“ polonomádské kmeny z vysýchajících jihoruských **stepí*, zosobněné populací kultury se šňůrovou keramikou, nebo opozitní směr pronikání lidu **kultury zvoncovitých pohárů* při pouti do střední Evropy. V souvislosti s příslušníky obou archeologických kultur se řeší i otázka indoevropanství. Obecně se přijímá tvrzení, že nositelé kultury se šňůrovou keramikou byli **Indoevropané*, kdežto lid kultury se zvoncovitými poháry nikoliv. Proto obě populace zaujaly pro sebe příznačné oikumeny, které se, zvláště v počátečním období, respektovaly.

Eneolit je rovněž obdobím rozšíření čtyřkolového vozu (4. tisíciletí př. n. l. na Balkáně, hliněný koflík s odlomeným uchem v podobě vozu z pohřebiště středoneolitické bádenské kultury z Budakalásze u Budapešti, nebo části dřevěných kol a osy z Curychu z konce 3. tisíciletí př. n. l.).

Na lebkách jsou doklady po *trepanacích, někdy dokonce několikanásobných. Dochází také k ustálení *pohřebního ritu v podobě *mohylníků a plochých nekropolí.

Eneolit ve střední Evropě se dělí na: 1. *časný* (asi 4200–4000 př. n. l.), zastoupený u nás lidem mladšího stupně *lengyelské kultury (LgK; moravská malovaná keramika MMK/MOG IIa, b, c), lidem *jordanovské kultury a nejstarší fáze *kultury nálevkovitých pohárů (KNP Ia: například keramický *depot-votum z Božic, okr. Znojmo) včetně *keramiky zdobené brázděným vpichem; 2. *starší* (4000–3500 př. n. l.), zastoupený lidem kultury nálevkovitých pohárů (fáze KNP Ib, tzv. baalberské a mladšího stupně KNP II); 3. *střední* (3500–2800 př. n. l.), zastoupený lidem kultury s kanelovanou keramikou (bádenská kultura) a *kultury kulovitých amfor; 4. *mladší* (2800–2500 př. n. l.), zastoupený bošáckou a kostolackou, Makó – Kosihy – Čaka skupinou na Slovensku, *jevišovickou kulturou na Moravě, *řivnáčskou kulturou ve středních Čechách a *chamskou kulturou na Plzeňsku a Klatovsku; 5. *pozdní* (asi 2500–2000 př. n. l.), zastoupený lidem kultury se šňůrovou keramikou, kultury se zvoncovitými poháry a *protoúnětické kultury. (Někteří badatelé hovoří o tom, že eneolit končí až ve starším stupni *únětické kultury, kdy se stále hojně využívají kamenné štípané i broušené nástroje a zbraně. Bronzové předměty se početněji objevují až od její klasické fáze.) (Jaromír Kovárník)

energie, deformační (anglicky: *bending energy*) [geometrická morfometrie], základní veličina pro vyjádření tvaru a tvarové změny v *metodě (tenkých) ohebných plátků. Je definovaná jako síla, která musí být vynaložená na deformaci nekonečně tenkého kovového plátu pro vyjádření změny jednoho tvaru v druhý. Počítá se z *prokrústovských reziduí pomocí matematické funkce (U-funkce). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

energie, životní, *élan vital.

Engels, Friedrich (28. 11. 1820, Barmen, nyní Wuppertal, Německo – 5. 8. 1895, Londýn Anglie), německý filozof a ekonom; spoluzakladatel *marxismu a tzv. vědeckého *komunismu, vůdčí osobnost první i druhé Internacionály. Byl přítelem Karla *Marxe, s nímž se podílel na většině významnějších prací z oblasti filozofie a ekonomie i na spisech a aktivitách týkajících se *dělnického hnutí a *komunismu.

V práci *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates* (1884, česky: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Zář, 1906, v novějším překladu Praha: Svoboda, 1948) se Engels inspiroval základním schématem dějin lidské *kultury Lewise *Morgana („[...] je velikou zásluhou Morganovou, že v hlavních rysech objevil a rekonstruoval tento předhistorický základ našich zapsaných dějin [...]“); Morganovu koncepci modifikoval a dále rozpracoval z hlediska *historického materialismu. Z díla: *Dialektik der Natur* (napsáno 1873–1886, česky: *Dialektika přírody*. Praha: Svoboda, 1950); *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (1880, česky: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha: Tiskové družstvo Československé strany sociálně-demokratické, 1903 ad.). (Jaroslav Malina)

Engliš, Karel (17. 8. 1880, Hrabyně u Opavy – 13. 6. 1961, Hrabyně u Opavy), český národohospodář, filozof a politik. Jeden ze spoluzakladatelů *Masarykovy univerzity (1919). Profesor národního hospodářství Právnické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (1919–1939) a Právnické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze (1939–únor 1948); první *rektor Masarykovy univerzity v Brně (1919) a rektor Univerzity Karlovy v Praze (1947–únor 1948); *ministr financí v několika československých *vládách a *guvernér Národní banky československé (1934–1939).

Vytvořil *teleologickou teorii národohospodářskou a vědu o myšlenkovém řádu jako nástroji poznávání skutečnosti. Z díla: *Národní hospodářství* (1924), *Finanční věda* (1929), *Teleologie jako forma vědeckého poznání* (1930), *Soustava národního hospodářství* (1938), *Malá logika* (1947). (Jaroslav Malina)

engoba (z francouzštiny: *en-*, „v, uvnitř“ a *gobe*, „hrouda hlíny, povrchová vrstva“; *engobe*, „nástřepí, poleva“), zušlechťující matná vrstva na keramických výrobcích, například hrnčírských. Má strukturu, popřípadě i barvu, odlišnou od podkladu. Nanáší se nejčastěji namáčením vysušených výrobků do vodní suspenze z kvalitních keramických surovin a vypaluje se současně s hmotou výrobku. (Jaroslav Malina)

engyésis (z řečtiny: *engyésis*, „závazek, dohoda“), označení pro svatební dohodu mezi ženichem a otcem nevěsty v antickém Řecku. (Marie Parodyová)

Encheduanna, sumersky „kněžka, ozdoba nebes/Ana“, dcera *krále *Sargona Akkadského, velekněžka měsíčního boha *Nanny v *městě *Uru a snad i velekněžka boha *Ana v *Uruku. Svého *úřadu, který měl zajistit semitské akkadské dynastii pevné postavení i na sumerském jihu *Mezopotámie, se ujala pravděpodobně již za *vlády Sargona Akkadského a setrvala v něm po dobu vlády svých bratrů Rímuše a Man-ištušua i svého synovce *Narám-Sína. Dochovaly se dva pečetní válečky s jejím jménem a vápencový kruhový *reliéf z Uru opatřený nápisem se jménem Encheduanny zobrazující kněžku s třemi dalšími postavami před stupňovitým *zikkuratem.

Encheduanna je autorkou řady sumerských literárních děl: 1) sbírka 42 *hymnů na babylonské *chrámy; 2) *mýtus nazývaný Inanna a Ebich; 3) hymnus na bohyni Inannu *Innin šagurra* (sumersky „hrdá paní“); 4) hymnus na bohyni Inannu *Ninmešarra* (sumersky „paní všech božských sil“). Tyto literární texty jsou zajímavé mimo jiné tím, že reflektují některé historické události doby vlády panovníků dynastie z Akkadu (jejich boj proti obyvatelům východních hornatých území, povstání sumerského jihu Mezopotámie proti akkadské nadvládě). Autorství Encheduanny bylo zjištěno jednak na základě zmínky jejího jména v *kolofonu sbírky hymnů na babylonské chrámy („sestavitelkou [této] tabulky [je] Encheduanna“) a v hymnech *Innin šagurra* a *Ninmešarra*, jednak na základě kritérií stylistických a obsahových. (Jiří Prosecký)

enchondrální osifikace, *osifikace enchondrální.

enkaustika (z řečtiny: *enkausis*, „vpalování“), malířská technika využívající jako pojidlo a výtvarný výrazový prostředek roztavený včelí vosk. Technika enkaustiky spočívá v malbě voskovými barvami nanášenými za tepla přímo na podložku speciálními nahřívajícími špachtlemi nebo tvrdšími štětinovými štětci, popřípadě kartáči. V antickém starověku docházelo k ohřátí voskových barev v kovových nádobkách nebo na měděné paletě nad ohřívacem. K aplikaci horké barvy na podložku se užíval bronzový nástroj. Ten byl z jedné strany opatřen lžičkou (latinsky: *cestrum*) k nanášení horké barvy a z druhé strany špachtlí (latinsky: *cauterium*) na roztírání tuhnoucí barvy. Během malířské práce musela být podložka ponechána ve vodorovné poloze, aby horká barva nestékala. Pastózní nánosy voskových barev procházely v závěrečné fázi enkaustací, tj. sekundárním rozžehlováním nebo broušením. Vzniklé umělecké dílo mohlo být vyleštěno lněným hadrem nebo měkkým kartáčem. V současnosti může být enkaustika provedena prostřednictvím elektricky zahřívajících špachtlí, štětců a palety. Včelí vosk je získáván ze včelích pláství v horké vodě. Již ve starověku byl vosk čištěn převážením a bělen působením slunečního světla. Chemicky je vosk směsí éterů mastných a voskových kyselin. Zdrojem vosku mohla být také tráva *esparto* (*Macrochloa tenacissima*, *Stipa tenacissima*), označovaná též halfa, rostoucí v severní Africe a na jihu Španělska. Vedle tradičního způsobu zpracování enkaustiky lze rozeznat enkaustiku vzniklou kombinací včelího vosku s přírodní pryskyřicí (popřípadě s jinými druhy vosků) nebo kombinací včelího vosku a voskové emulze. Za podložku pro enkaustiku již ve starověkém Egyptě sloužilo dřevo a lněné plátno, natažené na dřevěnou desku. Enkaustika mohla být aplikována i na *kámen (*mramor, *opuky, porfyr, *žula aj.) a v řecké antice na *slonovinu, rohovinu a keramické dlaždice. Pro moderní enkaustiku je typické užívání plátna, překližky a masonitové desky.

Malba prostřednictvím vosku jako pojidla maleb byla v minulosti hojně užívána, neboť voskové barvy tuhnou okamžitě po nanesení na podložku a malba se vyznačuje transparentností a mokrým efektem. Vzhledem ke své chemické stálosti propůjčuje vosk barevné vrstvě odolnost vůči působení vlhkosti a optickou stálost. Pro tyto vlastnosti byla enkaustika používána také jako ochranný nátěr řeckých válečných a obchodních lodí či dřevěných výrobků. Rané projevy enkaustiky lze doložit v období starověkého Egypta, kde se uplatňovala v deskové malbě a dekorativní malbě v interiérech. Zvláštní využití enkaustiky je spjato v období starověké antiky s monochromní a polychromní výzdobou plastik (řecky: *ganósis*) a architektury, kdy se na hladký mramorový povrch opakovaně nanášelo a přelešťovalo několik vrstev vosku až se vytvořil vysoký jemně nažloutlý, popřípadě jinak kolorovaný lesk. O zdokonalení technologie enkaustiky se zasloužil v 1. polovině 4. století př. n. l. řecký malíř Pausiás ze Sikyónu, který využíval výtvarných prostředků této techniky v dekorativním a žánrovém malířství. V antice vysoce ceněné řecké deskové malířství se nezachovalo kvůli omezené životnosti dřevěného podkladu. Nejvíce dokladů enkaustické malby je tedy známo až z římské doby a omezují se na *Egypt, v jehož suchém podnebí nepodlehly zkáze. V souvislosti s deskovou malbou dosáhla enkaustika vysoké úrovně a masové realizace v mumiových portrétech pojmenovaných podle nejčastějšího naleziště v oáze *Fajjúm, jež však byly běžné v celém Egyptě v římském období (1.–5. století n. l.). Stejně tak byly enkaustickou technikou malovány nejstarší koptské *ikony v 5. a 6. století a rovněž nejstarší zachované křesťanské ikony známé z *kláštera svaté Kateřiny na Sinaji.

Označení enkaustika zavedl Gaius *Plinius Starší (23–79 n. l.) v díle *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974) z 1. století. Doklady o existenci enkaustiky zaznamenávají středověké rukopisy. Za jeden z nejstarších rukopisů rozšířený od raného středověku lze označit *Mappae clavicula* (Klíček k barvení), který obsahuje několik *variant receptů pro malbu voskem na dřevo, tkaniny a *pergamen. Enkaustika ustoupila do pozadí až ve 12. století, kdy byla nahrazena vaječnou a voskovou *temperou. Literární doklad o užití voskové malby lze nalézt v malířském receptáři z roku 1431 *Experimenta de coloribus* (Pokusy s barvami), jehož autorem byl pařížský advokát a *kancléř Jehan le Bègue (narozen 1368).

S technikou enkaustiky experimentovali mnozí představitelé moderního umění, například nizozemský malíř Vincent van *Gogh (1853–1890), mexický malíř Diego Rivera (1886–1956) a tvůrci amerického *pop-artu Jasper Johns (1930) a Robert Rauschenberg (1925–2008). Používali ji také americká malířka Rifka Angelová (1899–1986) a představitel bostonského *expresionismu americký malíř Karl Zerbe (1903–1972). V našem prostředí jejích předností využili malíři Eva Brýdlová (1926), Václav Kiml (1928–2001) nebo František Ronovský (1929–2006). Originálním způsobem výtvarných prostředků enkaustiky využívají američtí umělci Tony Scherman (narozen 1950) a Martin Kline (narozen 1961) (Marie Pardyová, Barbora Půtová)

Enki (sumersky: *Enki*, „pán země“, též „laskavý (?) pán“; akkadsky: *Ea*, snad z protoakkadského *hajja*, „živoucí“; řecky: *Aos*), v sumersko-akkadské *mytologii bůh moudrosti a *magie, vládce podzemního sladkovodního oceánu – *Abzu, dárce hojnosti vod, bůh plodnosti. Jeden z nejvyšších bohů mezopotamského *panteonu, v seznamech bohů uváděn na třetím (*An, *Enlil, Enki), nebo čtvrtém místě. Jeho otcem je An, matkou Nammu, manželkou Damgalnunna (sumerské mýty považují za jeho manželku též *Ninchursangu), poslem Isimu. Je otcem Asalluchiho a později s ním ztotožněného *Marduka, rovněž je otcem bohyně Nanše. Jeho hlavní kultovní centrum je *město *Eridu s chrámem E'engurra (sumersky: „dům spodních vod“) nebo E'abzu (sumersky: „dům Abzu“). Enki/Ea je držitelem a správcem „božských sil“ *me, jako bůh moudrosti a magie se dělí se svým synem Asalluchim/Mardukem o znalost *zaklínání a *rituálů. Je rádcem a pomocníkem ostatních bohů v obtížných situacích (Anzu, Sestup *Inanny do podsvětí, Lachar a Ašnan, Nergal a

Ereškigal). Nad svými protivníky vítězí spíše lstí než silou (*kosmogonie, *Enúma eliš). Je inspirátorem a rádcem při stvoření prvního člověka z hlíny, nebo je sám jeho stvořitelem. Jedno z jeho hlavních epitet je Nudimmud (sumersky: „ten, jenž tvoří a rodí“). Lidem je vždy přátelsky nakloněn, je jejich rádcem a pomocníkem, jeho zásluhou se zachraňují před *potopou (Adapa, *Atrachasis, *Úta-napišti, *Ziusudra). Je ochráncem civilizace a kultury, uctíván jako ochránce *řemeslníků, *rolníků, lékařů, různých skupin *kněží, hudebníků, písařů. Je zobrazován, jak sedí na trůnu v chrámu obklopeném proudy vod a z ramenou mu tryskají prameny. Jeho symbolem je bájně *zvíře, způli koza, způli ryba. Jeho posvátné číslo je 40.

S postavou boha Enkiho jsou bezprostředně spjaty následující sumerské mýty: (Dochované texty pocházejí ze starobabylonského období [1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.] a byly nalezeny především v *Uru a *Nippuru.) 1) Enki a Ninchursanga. Počíná líčením poměru na „panenském a čistém“ ostrově *Dilmunu před vznikem *civilizace. Dále se vypráví, že ze spojení Enkiho a Ninsikilly (nazývána střídavě Nintu, Damgalnunna, Ninchursanga), jeho dcery a zároveň manželky, se zrodila bohyně Ninsar, s ní zplodil Enki bohyni Ninkurru, s ní dále zplodil bohyni Ninimmu a s ní posléze zplodil bohyni Uttu. Tehdy zasáhla Nintu, varující Uttu před Enkiho nenasytností. Enkimu se nicméně podařilo proniknout k Uttu v přestrojení za zahradníka. Ninchursanga však zabránila Uttu v početí a z Enkiho sémě vyrostlo osm rostlin. Když je Enki spatřil, snědl je, onemocněl, Ninchursanga ho proklela a skryla se. Na Enlilovu žádost a pod příslibem odměny se vydala Ninchursangu hledat liška. Přivedla ji k nemocnému Enkimu, jemuž Ninchursanga porodila osm bohů, kteří vyléčili jeho osm nemocí. Smysl mýtu není zcela jasný; je interpretován jako příběh o nastolení zákazu *incestu, vzniku *exogamie a vytvoření podmínek pro rozvoj lidské společnosti a *civilizace. 2) Enki a Ninmach. Bohyně Nammu pobízená nářkem bohů, kteří se museli sami starat o své živobytí, se vydala ke svému synovi Enkimu odpočívajícímu v hlubině moře a žádala ho, aby bohy zprostil tíživé práce. Enki rozhodl, aby Nammu stvořila z hlíny člověka, jenž převezme na svá bedra práci konanou bohy. V díle jí má pomáhat bohyně Ninmach a sedm dalších bohů. Když bylo vše připraveno, Enki uspořádal hostinu, na které se on a Ninmach opili a dostali se do sporu, kdo bude určovat osudy lidí. Ninmach stvořila v opilosti prvních šest nedokonalých, tělesně postižených lidí; Enki všem určil jejich místo ve společnosti. Poté stvořil Enki nemocného člověka jménem Umu'ul (sumersky: „můj den je vzdálený“, zřejmě prototyp starce, jenž se neobejde bez cizí pomoci), jemuž Ninmach nedokázala zajistit obživu. Enki se stal vítězem, určovatelem osudů lidí, kteří budou mít napříště dokonalou postavu a budou služebníky bohů. 3) Enki a řád světa. Po úvodní části tvořené oslavným hymnem na boha Enkiho líčí mýtus Enkiho organizátorské dílo zasahující celý *Sumerům známý svět. Určuje v něm postavení *země Sumeru a města Uru, cizích zemí *Meluchchy, Dilmunu a žehná jim. Ničí nepřátelské země *Elam a Marchaši, kočovníky Martu (*Amurru) obdarovává stády dobytka. Eufrat a Tigris naplňuje hojností vody a činí z nich životodárné toky, ustavuje jednotlivá božstva do jejich funkcí správců různých oblastí hmotné kultury: zavodňování, rybářství, zemědělství, cihlářství, stavitelství, pastevectví, *tkalcovství atd. Jenom bohyně Inanna žádný úkol nedostala. Stěžuje si Enkimu, ten ji však odmítá a praví, že její moc je dostatečně velká. Na tento text obsahově navazuje mýtus 4) Inanna a Enki. (Jiří Prosecký)

Enki a Ninchursanga, *Enki, *Ninchursanga.

Enkidu, sumersky „pán pěkného místa“. V sumerských skladbách cyklu o *Gilgamešovi a v akkadském eposu o Gilgamešovi Gilgamešův druh a společník. V sumerských textech (Gilgameš a *Chuvava, Gilgameš, Enkidu a podsvětí) označován jako „služebník“, v akkadském eposu nazýván „přítelem“. Sumerské texty o jeho původu mlčí, podle akkadské *verze byl stvořen na *Anuův příkaz bohyní Aruru z *hlíny, aby se stal Gilgamešovým protivníkem a odvrátil ho od utiskování obyvatel *Uruku. Enkidu žije ve stepi s divokou zvěří a ničí lovcům pasti. Lovci si stěžují Gilgamešovi a na jeho radu přivádějí k napajedlu nevěstku jménem

Šamchat (akkadsky: „bujná“), která Enkidua svede a učiní z něho civilizovaného člověka. V Uruku se Enkidu setkává s Gilgamešern, oba uzavírají přátelství a konají řadu hrdinských činů, kterými proti sobě popudí bohy. Rozhněvaní bohové sesílají na Enkidua *nemoc a *smrt, Enkidu umírá místo Gilgameše. (Jiří Prosecký)

enkláva (ze středověké latiny: *inclavere*, „uzavřít, sevřít, uzamknout na klíč“ – *clavis*):

1. území uzavřené v cizím, odlišném prostředí;
2. území svrchovaného *státu nebo jeho části, které je zcela obklopené územím cizího státu;
3. někdy se tento pojem užívá i v případě malých etnických či jazykových skupin.

(Jaroslav Malina)

enkolpion (z řečtiny: *en*, „uvnitř, dovnitř“ a *kolpos*, „záhyb v šatu; kapsa; schránka“), náprsní schránka s *relikvií ve tvaru *kříže nebo *medailonu. Od 11. až 12. století v západní církvi především biskupská *insignie, ve východní církvi i nadále laický ochranný předmět. (Jaroslav Malina)

enkratité (z řečtiny: *enkrateia*, „střídmost, zdrženlivost, sebeovládání“), zdrženliví, raná křesťanská apokalypticko-asketická *sekta, která vznikla v 1. století př. n. l. Její členové odmítali požívání masa a *vína a pohlavní styk. Pohlavní zdrženlivost a střídmost považovali za jedinou cestu ke spáse. (Jaroslav Malina)

enkulturace (neologismus z řečtiny: *en*, „v, dovnitř“ a latiny: *cultura*, „pravidly *společnosti ovlivňovaný život“), proces učení, jímž si *člověk v průběhu svého života osvojuje *kulturu (*artefakty, *sociokulturní regulativy, *ideje) dané společnosti. Jedná se o proces vrůstání do kultury, v jehož průběhu se jedinec stává integrálním článkem a nositelem kultury své společnosti. V dětském věku má rozhodující význam vliv rodiny, v průběhu dospívání sílí role *sekundárních institucí a sociálních skupin. Jde o proces vědomý (*výchova a vzdělávání) i nevědomý (mimovolná percepce a nápodoba). Enkulturační proces probíhá ve dvou základních fázích. První z nich je zásadní a je spjatá s dětským věkem a obdobím dospívání. Druhá fáze, která má spíše doplňkový charakter, probíhá v dospělosti a souvisí s učením se novým profesním a životním rolím, *kulturními změnami nebo proměnami *ekosystému. Skutečnost, že jedinec dosáhl žádoucího stupně enkulturační, je ve většině společností demonstrována prostřednictvím *iniciačních rituálů. Enkulturační proces jako výlučná vlastnost druhu **Homo sapiens* vyplývá z geneticky dané dispozice učit se kultuře. Představuje dynamický adaptační mechanismus, jehož prostřednictvím se člověk přizpůsobuje způsobu života, který je typický pro jeho *společenství. Enkulturační proces má jak komplexní, tak výběrový charakter, neboť i když se promítá do všech oblastí kultury, nikdy u jedince neustíjí poznání celého kulturního systému, ale pouze jeho určitých oblastí a dimenzí.

Do pojmu enkulturační je možné zahrnout všechny projevy naučeného chování, získávání znalostí a dovedností, díky nimž člověk nabývá kompetence v kultuře své společnosti. Tak enkulturační chápe americký antropolog Melville Jean *Herskovits, který tento termín zavedl. Proces enkulturační se může odehrávat ve všech oblastech kultury, je však nutně selektivní. Jedinec nezvládá celý kulturní systém, vybírá si podle své genetické dispozice, svého zaměření a postavení v sociální struktuře společnosti. Enkulturační procesy se vždy vztahují ke *konkrétní společnosti a prakticky se kryjí s procesem *socializace. Jejich výzkum je třeba provádět z perspektivy *kulturního relativismu, neboť enkulturační *techniky a procesy varíjí od kultury ke kultuře. Za určitých okolností si může jedinec v průběhu enkulturační osvojit *kulturní prvky dvou či více kultur. Například ve smíšených manželstvích, v rodinách emigrantů nebo v průběhu *akulturační a intenzivní *interkulturní komunikace. Efektivnost enkulturační ale silně klesá ve společnostech, které prošly *kulturní dezintegrací. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

Enlil (sumersky: *Enlil*, „pán vítr“; akkadsky: rovněž *Enlil* nebo *Ellil*; řecky: *Illinos*), v sumersko-akkadské *mytologii druhý nejvyšší *bůh *panteonu po bohu *Anovi, svém otci,

jehož svým významem zatlačil v průběhu času do pozadí. Nejvyšší vládce *země, které se zmocnil jako svého panství, když se bohové dělili o *vládu nad celým *světem.

Podle některých sumerských *mýtů je Enlil pokládán za organizátora světa a stvořitele člověka, v jiných jsou vylíčeny jeho sexuální a erotické vztahy k bohyním *Ninlil a Sud. Po milování s mladičkou bohyní Ninlil, která právě dospěla, a stal se tak nečistým, byl vyhnán shromážděním bohů ze svého *města *Nippuru. Ninlil, která již nosila ve svém lůně Enlilova syna Su'ena, se vydala za ním. Enlil, zřejmě v obavách před dalším znečištěním a dalším hněvem bohů, se jí snažil vyhnout. Teprve když se dozvěděl, že je těhotná, miloval se s ní znovu a zplodil boha Nergala. Situace se ještě dvakrát opakovala a Enlil zplodil s Ninlilou ještě bohy Ninazua a Enbilulua. S bohyní Sud se oženil a zplodil s ní dceru Nisabu-Ašnan, bohyni písarství a personifikaci obilí. (Blahoslav Hruška)

Enlil a Ninlil, *Enlil, *Ninlil.

enosis (z řečtiny: *enosis*, „sjednocení, sloučení, spojení“), *hnutí za připojení všech území obývaných *Řeky k novořeckému státu (zejména *Kypru); vzniklo po vytvoření samostatného Řecka (1830) na územích, která náležela *osmanské říši (Epirus, *Kréta, Kypr, Thesálie), v čele stála *pravoslavná církev. V roce 1931 vypukla první otevřená kampaň za uskutečnění enosis, vrchol přišel v 50. letech 20. století, avšak vůdce kyperských Řeků *arcibiskup Makarios III. (1913–1977) rezignoval na sjednocení Kypru s Řeckem (nekompromisně „proti“ vystupovali kyperští *Turci) a dovedl ostrov k vyhlášení nezávislé Kyperské republiky (1960); pokračující kampaň za enosis byla jedním z důvodů turecké invaze na ostrov v létě 1974. Hnutí ztratilo u větší části kypersko-řecké společnosti na aktuálnosti, zůstávalo cílem radikálně nacionalistických kruhů. (František Čapka)

ens rationis (latinsky: „myšlené jsoucno, myšlená věc“), podle pozdně středověké a raně novověké metafyziky poznání se jedná o obecné předměty, jako jsou čísla, prostor apod. Odlišují se od prostorových předmětů svou nepředmětovostí, to znamená, že nejsou *ens reales*. Jejich výzkumu se jako první věnoval William *Occam (asi 1285–asi 1349), poté *Mikuláš Kusánský (1401–1464), avšak specifické metafyzické pojednání věnoval těmto předmětům Francisco *Suárez (1548–1617) (*De entibus rationis*). Naopak je kritizovali René *Descartes (1596–1650), Christian Wolff (1679–1754) nebo Baruch *Spinoza (1632–1677). Diskuse o ens rationis ukončil až Immanuel *Kant (1724–1804) ve své tabulce čistých rozvažovacích pojmů (kategorií). (Břetislav Horyna)

ensi, sumerský vladařský titul. Poprvé doložen snad již ve 29. století př. n. l. v *Uru. Ve 26. století př. n. l. se jím označovali místní „vládní agenti“, zástupci ústřední sumerské *vlády v *městě *Šuruppaku (dnešní Fára). Ensiové jednotlivých míst tehdy podléhali „velkým ensiům“, kteří působili v šuruppackých *chrámech. Po zániku šuruppacké veleobce podrželi tento titul zjevně vládci těch městských států, u nichž se potřeba nejvyššího *úřadu objevila právě v době svrchovanosti *Ziusudrova města, či kteří původně zastávali popsané postavení a po rozpadu ústřední vlády se prostě osamostatnili. V rámci III. raně dynastického období prosluli jako nositelé tohoto titulu nejvíce panovníci městského státu *Lagaše. V době staroakkadské dynastie a též později značí titul *ensi* místního vládce, který podléhá *autoritě nejvyšší říšské správy (asi „*guvernér“). (Petr Charvát)

entente (z francouzštiny: *entente*, „dohoda, shoda; dorozumění; smysl, význam“), označení pro vztah, respektive poměr shodných zájmů v určitých politických otázkách mezi dvěma či více *státy (může, ale nemusí být vyjádřena ve formálním spojení); pojem *entente cordiale* (srdečná dohoda) označuje dohodu mezi Velkou Británií a Francií z roku 1904, kterou obě *země urovnaly své rozpory v koloniálních otázkách. *Entente cordiale* byla základem pozdější Trojdohody, která vznikla přistoupením Ruska k dohodě v roce 1907. (František Čapka)

entezopatie, onemocnění (charakteru *zánětu, degenerace, případně i zkožnatění) vazů a šlach v místě jejich připojení ke *kostem, vznikající obvykle jejich opakovaným

přetěžováním. Nejznámější je „tenisový loket“, bolestivé postižení úponů svalů, které odstupují z laterálního epikondylu *humeru. (Ladislava Horáčková)

entita (z latiny: *esse*, „být“, *ēns*, „jsoucí“), podstata dané věci, jšoucnost; nejobecnější označení pro cokoliv, co jako jednotlivé jest a na co lze ukázat. (Jaroslav Malina)

entoconid, distolinguální hrbolek na dolních *stoličkách. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

entoderm (z řečtiny: *entos*, „vnitřní“, *derma*, „kůže“), vnitřní zárodečný list u časné fáze ontogenetického vývoje obratlovců včetně vývoje lidského zárodku. Vzniká z něho například výstelka a *žlázy většiny trávicího, dýchacího a části močového ústrojí. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

entropie (z řečtiny: *entrepein*, „obracet daným směrem, prodlévat, nevracet se“), termodynamická stavová veličina – stavová *funkce, jejíž změna je větší než nebo rovna podílu množství tepla, které systém přijal při určité teplotě ze svého okolí, a této teploty ($\square S \geq Q/T$). Nerovnost („větší než“) platí pro děje nevratné, což jsou vlastně všechny reálné makroskopické procesy probíhající v *přírodě. Definice entropie je současně jednou z mnoha platných definic II. termodynamického *zákona, jenž určuje „směr“ procesů probíhajících v přírodě. V důsledku platnosti tohoto zákona se ložisko zahřívá pohybem hřídele, avšak hřídel se nemůže roztočit jen v důsledku ochlazování ložiska. Týž zákon určuje, že živé organismy mohou pouze stárnout, tj. směřovat od svého vzniku ke smrti, tento proces nelze zvrátit. Pro tepelně izolovaný systém, u kterého je teplo přijaté rovno nule, platí, že změna entropie je větší než nula, tedy roste. S ohledem na toto zjištění bývá někdy druhý zákon termodynamiky označován jako *zákon růstu entropie*. Procesy v izolovaném systému směřují k ustavení termodynamické rovnováhy, takže za termodynamické rovnováhy dosahuje entropie svého maxima. Pokusíme se vysvětlit, proč jsou úvahy o entropii využívány i k řešení otázek spojených s *organizovaností* neživé i živé hmoty.

Abychom správně pochopili význam entropie, budeme interpretovat tuto veličinu na základě poznatků statistické fyziky. Zavedeme pojmy *mikrostav* a *makrostav*. Mikroskopické částice uzavřeme do vymezeného prostoru, který bude členěn na jednotlivé buňky, a vyčkáme určitý čas, který je vlastně totožný s časem nutným pro přechod systému z nerovnovážného stavu do termodynamické rovnováhy. Částice se přitom budou pohybovat neuspořádaným (tepelným) pohybem a budou si pružnými nárazy předávat svou kinetickou energii. Vzniklý ustálený stav představuje jeden z možných *makrostavů*. Nyní všechny částice očíslováme a budeme je opakovaně „vhozovat“ do stejného prostoru. Vznikne pokaždé stejný nebo spíše téměř stejný makrostav, ovšem v jednotlivých buňkách bude pokaždé či téměř pokaždé jiná skupina částic, které můžeme vzájemně rozlišovat podle čísel. Počet možných kombinací je v systému s velkým počtem částic neobyčejně velký, avšak konečný. Stav, odpovídající jednotlivým možným kombinacím rozlišitelných částic, nazýváme *mikrostavy*. Každý makrostav může být tvořen určitým (velkým) počtem mikrostavů (tj. kombinací označených částic), které se jeví z makroskopického hlediska jako totožné (čísla napsaná na částicích mezitím někdo smazal). Platí následující:

1. Pravděpodobnost vzniku kteréhokoliv ze všech možných mikrostavů je stejná.
2. V izolovaných systémech s největší pravděpodobností vzniká makrostav, který může být uskutečněn největším počtem mikrostavů.
3. Počet mikrostavů, realizujících určitý makrostav, se nazývá *statistická pravděpodobnost*.
4. Makrostavy se od sebe liší počty částic v jednotlivých buňkách prostoru.

Největší statistickou pravděpodobnost má stav, který je tvořen největším počtem mikrostavů a který odpovídá naší představě o „rovnoměrném“ rozdělení částic v prostoru. Čím méně „rovnoměrné“ toto rozdělení je, tím je menší jeho statistická pravděpodobnost – méně často se realizuje. V reálných systémech s obrovským počtem částic, je statistická pravděpodobnost náhodné realizace výrazně „nerovnoměrného“ rozdělení částic

zanedbatelná. Stavy s „nerovnoměrným“ rozdělením částic budeme považovat za stavy *uspořádané* a stavy s „rovnoměrným“ rozdělením částic za stavy *neuspořádané*. S ohledem na pravděpodobnosti uspořádaných a neuspořádaných stavů je vcelku logické, že systém částic se bude samovolně vyvíjet od stavů uspořádaných ke stavům neuspořádaným.

Nyní si představíme nádobu rozdělenou přepážkou na dvě části – v jedné se bude nacházet plyn a ve druhé vakuum. Po vytvoření otvoru v přepážce bude probíhat nevratný proces, při kterém se tlak plynu v obou částech nádoby vyrovná (čímž bude dosaženo termodynamické rovnováhy). Je-li objem obou částí nádoby stejný, je v nich též stejné nebo téměř stejné i množství plynu. Přitom ovšem částice plynu mohou otvorem volně procházet.

Mezi oběma výše popsányými myšlenými pokusy existuje shoda v tom smyslu, že plyn (soubor mnoha částic) rovněž přešel ze stavu uspořádaného do stavu méně uspořádaného. Z definice entropie však také víme, že při tomto přechodu došlo k jejímu růstu (nádobu s plynem byla izolovaná, $Q = 0$, takže $\Delta S \geq 0$). Zjištění, které jsme učinili, má mimořádný význam přinejmenším pro přírodní vědy: *Entropie souvisí se statistickou pravděpodobností systému a tím i s jeho neuspořádaností*. Značně zjednodušeným způsobem jsme takto vysvětlili původ známé, ale málokdy plně chápané věty: Entropie je mírou neuspořádanosti systému.

Vztah mezi entropií a uspořádaností má i svou *exaktní matematickou podobu, která se nazývá Boltzmannův princip. Přechod od plynu ke složitějším systémům nic nemění na platnosti tohoto principu.

Dále je nutno vysvětlit ústřední pojem nerovnovážné termodynamiky – *stacionární stav*. Představme si termodynamický systém tvořený dvěma podsystemy, například koulemi z libovolného materiálu. Systém je zcela izolován od okolí a obě koule jsou od sebe dokonale izolovány nějakou bariérou. Tyto koule mají nestejnou teplotu. Protože mezi nimi nemůže přecházet teplo, rozdíl teplot se udržuje a systém je jako celek ve stavu termodynamické rovnováhy. Pokud však bariéru nahradíme tepelně vodivou tyčí, začne přenos tepla z koule teplejší na kouli chladnější, který bude trvat tak dlouho, dokud se teploty zcela nevyrovnají. Tento stav bude novým rovnovážným stavem. Lze v takovém systému dosáhnout ustáleného stavu, kdy jedna koule bude mít vyšší teplotu než druhá? Jsou možné dvě odpovědi:

1) Tohoto stavu dosáhnout nelze, pokud bude systém jako celek izolovaný.

2) Pokud bude systém otevřený, takový stav již možný bude a dosáhneme jej trvalým zahříváním jedné koule a trvalým ochlazením druhé. V systému tak vzniká nerovnovážný termodynamický stav, v němž není všude stejná hodnota teploty. Udržování existence tohoto stavu vyžaduje trvalé dodávání energie pro ohřívání jedné a chlazení druhé koule (tepelnou pumpou). Nerovnovážný stav je udržován tokem tepla systémem. Pokud tento tok energie zastavíme, systém se vrátí do rovnovážného stavu, kdy mají obě koule stejnou teplotu. Přečerpávací proces vyžaduje dodání energie z vnějšku. Při vhodné míře zahřívání a chlazení lze dosáhnout libovolného (konstantního, stacionárního) rozdílu teplot mezi oběma koulemi. Popsaný stav se stabilním *gradientem teploty se označuje jako stav stacionární. V systému nepozorujeme žádné makroskopické změny, i když *není* v termodynamické rovnováze. Pro jeho udržení (stabilitu) je nutný přísun energie.

Při ireverzibilních dějích v izolovaných systémech dochází k růstu entropie (II. zákon termodynamiky). U otevřených systémů k růstu entropie rovněž dochází a může mít obecně dvě příčiny. Zdrojem růstu entropie může být přijímané teplo – entropie potom „teče“ do systému z okolí. V nerovnovážných systémech však navíc existuje vnitřní „zdroj“ entropie – ireverzibilní procesy uvnitř systému. Proto můžeme u nevratných dějů hovořit o tokové a produkční složce entropie. Množství entropie vyprodukované v jednotkovém objemu za jednotku času nazýváme *produkce entropie*. Pro stavy nepříliš vzdálené od termodynamické rovnováhy lze dokázat platnost následující věty, která se nazývá *Prigoginův princip (věta)*: „Při neměnicích se vnějších podmínkách otevřený systém spontánně spěje do stavu s

minimální produkci entropie (charakterizovaného minimální produkci entropie).“ Tento stav se nazývá *stacionární stav* a není totožný se stavem termodynamické rovnováhy. V biologické literatuře často zmiňovaná *homeostáza není vlastně ničím jiným než stacionárním stavem.

Fluktuaace jsou malé náhodné odchylky od rovnovážného nebo stacionárního stavu, jejichž existenci pochopíme na základě statistického přístupu k termodynamice. Víme, že rovnovážný a zřejmě i stacionární stav je za daných podmínek vlastně jen nejpravděpodobnějším makrostavem. Pravděpodobnost jiných, zejména blízkých makrostavů však není nulová. Fluktuaace tedy mají zcela přirozenou příčinu v náhodném (tepelném) pohybu částic. S projevy fluktuací se setkáváme velmi často (Brownův pohyb, šum elektronických zesilovačů aj.). Podobně jako fluktuaace se projevují i účinky vnějších *poruchových sil*, což je obecné označení pro vlivy, které mohou otevřený systém vychýlit ze stacionárního stavu. Nyní můžeme formulovat další větu, která se nazývá *zobecněný Le Chatelierův princip*: V blízkosti stacionárního stavu otevřeného systému vyvolávají fluktuaace (i poruchové síly) toky takového směru (smyslu), že se jimi stacionární stav obnovuje. Jinými slovy, systém mírně vychýlený ze stacionárního stavu je schopen se do něj zase vrátit.

Odlišná situace však nastane, když je v důsledku působení poruchových sil nebo fluktuací překročen tzv. *kritický bod*, což je nestabilní stav vzdálený od termodynamické rovnováhy. Po jeho překročení může systém dospět do jiných stacionárních stavů, odlišných od původního. Nelze přitom předem rozhodnout, jakou cestou se systém bude ubírat. Znamená to tedy, že při přechodech mezi stacionárními stavy se uplatňuje i prvek náhodnosti.

O živých systémech však víme, že jejich chování je mnohem složitější – v stacionárním stavu sice mohou existovat, avšak ani teorie stacionárních stavů neposkytuje *vysvětlení jevů, jako je organogeneze, rozmnožování, vznik nových druhů aj. Tyto problémy se snaží obecně řešit nelineární termodynamika. Dříve byl mezi biology i lékaři rozšířen *názor, že na živé systémy nelze aplikovat termodynamiku, protože se chovají v rozporu s II. zákonem termodynamiky – principem růstu entropie. Živé systémy jsou skutečně schopny v jisté fázi své individuální existence samy snižovat svou entropii, tj. zvyšovat svou uspořádanost – rostou, diferencují svoje *tkáně, rozmnožují se. Přitom však spotřebovávají značné množství energie a neobejdou se ani bez *transportu látek. Nezapomínejme však, že druhý zákon termodynamiky nebyl odvozen pro otevřené systémy, které jsou velmi vzdálené od termodynamické rovnováhy. Dnes víme, že zvláštnost živých systémů je především v tom, že nesou a reprodukují *informace o své struktuře, tj. informace genetické.

I u živých systémů můžeme pozorovat přechody kritickými body, což vede ke vzniku kvalitativně odlišných poměrů v těchto systémech, nových stacionárních stavů, které se mohou vyznačovat také vyšším stupněm uspořádanosti, tj. snížením entropie (k tomu dochází například při diferenciaci nové tkáně, vzniku nového druhu, vzniku nového *ekosystému aj.). Schopnost snižovat entropii je sice pro živé systémy příznačná, ale v neživé přírodě takové procesy také mohou nastat. Například při ohřevu menšího množství vody nebo oleje v ploché nádobě lze pozorovat, že po překročení určitého kritického rozdílu teplot mezi zahříváním dnem a hladinou se hladina kapaliny zvlní. Bližší pohled ukáže, že se na ní vytváří poměrně pravidelná šestiúhelníková struktura, občas vzhledově přirovnávaná ke včelí plástvi (tzv. Bénardova nestabilita). Další *analýza by ukázala, že v nádobě dochází k uspořádanému makroskopickému proudění (konvekci), které se na hladině projevuje jako její pravidelné zvlnění. Gradient teploty tedy způsobil proces, při němž se neusměrněný tepelný pohyb částic transformuje v mechanickou energii proudění a vzniká uspořádaná struktura, která je velmi vzdálená od rovnováhy, dokonce i od stacionárního nerovnovážného stavu, kdy se teplo přenáší vedením dle rovnice pro vedení tepla. Systém (voda se zvlněnou hladinou) je otevřený a jeho uspořádaná struktura je udržována značným tokem tepla. Takovéto uspořádané nerovnovážné struktury se nazývají *disipativní struktury*. Podle Prigogina vznikají jako

důsledek fluktuace a jsou stabilizovány výměnou energie s okolím. Disipativní struktury patří k problémům řešeným nelineární nerovnovážnou termodynamikou. Mohou vzniknout pouze v podmínkách dostatečně vzdálených od rovnováhy při dostatečném toku energie a látky.

Názorně si můžeme představit složitější disipativní strukturu jako *město s dopravní a prodejní sítí, průmyslem, radnicí atd. Je zcela jasné, že toto město může existovat jen na základě neustálé výměny energie a látek (zboží, odpadů) s okolím. Pokud bychom město izolovali od okolí, tj. zbavili možnosti dovozu potravin, energie, odvozu odpadů atd., byla by výsledkem degradace celé uspořádané struktury, projevující se *hladem, *epidemiemi a nakonec zánikem celé obce. Analogicky se bude chovat i živý organismus, bude-li izolován od svého okolí. Život lze proto z fyzikálního hlediska kvalitativně pochopit na bázi nelineární nerovnovážné termodynamiky – každý živý *objekt je vysoce strukturně i funkčně organizovanou disipativní strukturou, velmi vzdálenou od termodynamické rovnováhy. (Vojtěch Mornstein)

Enúma eliš (akkadsky: „Když nahoře“), rozsáhlá skladba o sedmi zpěvech, obsahující celkem asi 1100 veršů; nejvýznamnější *mýtus akkadské *literatury věnovaný problematice *stvoření. (Viz též *kosmogonie.) (Jiří Prosecký)

environmentalismus (z angličtiny: *environment*, „prostředí“):

1. koncepce v *antropologii a v *archeologii zdůrazňující při přestavbě a *změně *kultur zásadní vlivy ekologie, geografického prostředí a především *klimatu (geografický determinismus), zatímco působení *migrací a *difuzí se přičítá jen malý význam.

K zakladatelům tohoto směru patří britští archeologové Osbert Guy Stanhope Crawford (1886–1957) a Cyril Fred Fox (1882–1967) ve 20.–30. letech 20. století. Mnohé jevy v kulturně historickém vývoji – avšak zdaleka ne všechny – lze pomocí environmentalismu vysvětlit, a proto si udržuje svou přitažlivost dodnes, i když v upravené podobě: podle současného pojetí působí přírodní prostředí na tvářnost kultury nikoli přímo, nýbrž zprostředkovaně přes základní část kultury – ekonomiku, kterou podstatně ovlivňuje;

2. (někdy také ekologismus) sociálně-politická koncepce, která se v Západní Evropě a ve Spojených státech amerických rozvíjela zejména od 60. let 20. století, přestože její ozvuky lze hledat už u romantických básníků z 18. století (William Wordsworth, John Clare), v díle německého přírodovědce a humanisty Alexandra von *Humboldta (1769–1859), jenž se inspiroval holistickými myšlenkami (*holismus) *hinduismu, nebo německého zoologa a filozofa Ernsta Heinricha *Haeckela, autora pojmu *ekologie. Ačkoliv se jedná o velmi široký a nejednotný proud myšlení, lze v rámci environmentalismu vystopovat určitou základní vůdčí *ideu, a tou je změna pohledu na místo *člověka v *přírodě. Výhodiskem k normativním úvahám a politickým aktivitám jsou přitom vědecké (tj. nenormativní) poznatky *ekologie jakožto zavedené exaktní disciplíny. Kniha Rachel Carsonové *Silent Spring* (Tiché Jaro, 1962) zabývající se problémem používání pesticidů v *zemědělství, vyvolala vlnu kritického myšlení, které se soustředilo na témata jako prudký nárůst světové populace, vyčerpateľnost přírodních zdrojů, znečištění vod a ovzduší, skleníkový efekt a hrozba globálního oteplování, nebo ohrožení *biodiverzity (biologické rozmanitosti). Hovořilo se o tzv. „aroganci humanismu“, který stavěl do středobodu veškerého dění člověka a jeho potřeby a zájmy, a ignoroval širší *kontext životního prostředí. V rámci *reflexe myšlenkových zdrojů evropské kultury a vzdělanosti se dostalo do kritického hledí také „karteziánsko-baconovské“ *paradigma vědy a společnosti (viz *Descartes, René, *Bacon, Francis), podle něhož je živá i neživá příroda pasivním *objektem pozná(vá)ní a následného ovládnutí, jež má naplnit člověkem stanovené účely.

Z *filozofického* hlediska se tedy jedná o více či méně radikální kritiku *antropocentrismu, jež na sebe může brát umírněnou podobu „bioetiky“, tj. požadavků na rozšíření oblasti morálního rozvažování na bytosti, které mohou cítit bolest či utrpení (*sentient beings*), ale také tzv. holistického ekocentrismu, podle jehož zastánců (například autor *hypotézy Gaia

James Lovelock) je celá planeta *Země jedním velkým organismem, v jehož rámci má člověk svoje přesně vymezené místo. V *politicko-aktivistické* sféře se vyrýsovalo poněkud odlišné rozdělení, které ovšem opět sahá od trzně konformních (eko-kapitalistických) představ o tom, že přírodu nejlépe ochrání trh, přes reformní představy trvale udržitelného rozvoje po radikální proudy jako je ekofeminismus, anarchoenvironmentalismus či tzv. hlubinně ekologický proud, podle něhož by měly hranice lidských společenství kopírovat přirozené hranice biologicky soběstačných oblastí (bioregionalismus). Pro správné pochopení ekologických otázek a toho, o co v nich ve skutečnosti jde, je proto nutné odlišovat *exaktní poznatky *ekologie a morálně-politické požadavky *environmentalismu. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

environmentální dějiny, *dějiny, environmentální.

environmentální variance, *variance, environmentální.

en-face (z francouzštiny: *en*, „v, z, do“ a *face*, „plocha, strana, obličej“) [antropologie, kriminalistika], pozice snímaného jedince vůči objektivu, kdy je frontální rovina hlavy tohoto jedince kolmá na osu objektivu snímajícího aparátu. Jde o standardizovanou pozici hlavy nebo celého těla pro kresebnou či fotografickou dokumentaci osoby (ale i *zvířete, sochy apod.). Standardizace je nutná především k získání nezkreslených údajů potřebných pro porovnání jednoho jedince s ostatními jedinci v databázi či s dřívějšími údaji toho samého jedince (viz *biometrie). Slouží také k věrnému zachycení podoby jedince na osobní doklady, formuláře a do různých katalogů ať již ve věci úřední nebo například seznamovací. U lidí i zvířat jsou v této pozici rovnoměrně zobrazeny obě poloviny frontální plochy obličeje se všemi nepřesnostmi a odchylkami od přirozené symetrie. K doplnění podoby jedince se používá dále zobrazení *profilu, v *kriminalistice potom často i poloprofilu. (Josef Duda)

Eoanthropus dawsoni, označení kosterních pozůstatků z údajného nálezu u Piltdownu v anglickém hrabství Sussex. Autorem tohoto „nálezu“ byl Charles Dawson (1864–1916), archeolog a antropolog ze záliby a advokát povoláním. V roce 1912 předvedl *kolegiu Britské geologické společnosti kostěné i kamenné artefakty a lidskou lebku, které údajně objevil u Piltdownu. Všechny nálezy měly jednolitou červenavou patinu a podle geologické situace patřily do spodního *pleistocénu z doby asi před milionem let, ve které byly tehdy hledány počátky vzniku *člověka. Nejvíce zaujala lebka. Vykazovala nezvykle propojené znaky: mozkovna lidská, dolní čelist opičí a v ní dochované zuby opět lidské. Nález byl prohlášen za jedinečný a na důkaz ocenění vědeckých zásluh jeho objevitele byl nazván *Eoanthropus dawsoni* (Dawsonův člověk z červánků lidstva). Řada vědců spatřovala ve spojení pokročilé mozkovny s primitivní čelistí onen chybějící vývojový článek mezi opicí a člověkem a vznikla představa, že všichni předchůdci člověka měli velký mozek, kdežto tělo lidoopí či dokonce opičí – to proto, že lidské znaky se prý u nich ve svém vývoji zpozdíly. Piltdownský nález začal naplňovat mnoho odborných pojednání a monografií a významný, mezinárodně respektovaný, skotský antropolog a anatom Arthur Keith (1866–1955) napsal dokonce pojednání „První Angličan“, jímž mínil právě eoanthropa.

Teprve půl století po nálezu, kdy byly vyvinuty metody fluorového testu (s časem obsah fluoru v *kostech vzrůstá a obsah dusíku klesá) a *radiokarbonového datování (*datování v antropologii a archeologii), byl odhalen způsob práce Charlese Dawsona nebo jeho spolupracovníků. Pečlivá barevná patinace již nemohla nic zakrývat. Ukázalo se, že lidská mozkovna je stará přes 600 let, čelist asi 500 let a patří *orangutanovi. Opatřit si starou mozkovnu nebylo pro žádného amatérského antropologa nijakým zvláštním problémem, stejně jako obětovat pár šilinků za lebku orangutana, jež se do Anglie mohla dostat například z Bornea, kde se dlouhou dobu uchovávají lebky orangutanů jako *fetiše. Pak již stačilo dodat zubům přibroušením lidský vzhled. Nástroj, který si eoanthropus údajně vyrobil ze stehenní kosti *slona, je z kostry praslonu, který v Anglii nikdy nežil. Kost pochází patrně z Tunisu.

Některé z dalších kosterních pozůstatků byly zcela mladé. A konečně v roce 1990 byl z podílnictví na piltdownském podvrhu nařčen sám sir Arthur Keith. (Jaroslav Malina)

EOEF, *European Offender Employment Forum.

eolický (z řečtiny: *eós*, „ranní červánky“ a *lithos*, „kámen“), přemístování jemnějších částic usazenin činností větru a jejich ukládání v závětrných polohách v podobě přesypů tvořených *spraši nebo vátým *pískem), které vlivem větru dále mění svůj tvar i polohu, až dokud nejsou zpevněny *vegetací a zahliněny.

Jedním z dalších rysů tohoto procesu je eolizace (eolický obrus), projevující se matným leskem a setřením původně ostrých hran na kamenných artefaktech z nejstarších období *prehistorie, dlouho ležících na povrchu země a vystavených obrusu jemnými částicemi nesenými větrem (jeden z dokladů *starobylosti). (Karel Sklenář)

eolity (z řečtiny: *eós*, „ranní červánky“ a *lithos*, „kámen“), „kameny z dob úsvitu lidstva“, domnělé artefakty z *nejstaršího paleolitu, vzniklé přírodními procesy (tlaky v ledovcových sedimentech, mořský příboj atd.). (Jaroslav Malina)

eolizace, *eolický.

eosinofilní granulom, *granulom, eosinofilní.

eparch (z řečtiny: *éparchos*, „velitel“), v období římského *císařství úřední titul pro vyššího *úředníka nebo důstojníka (totožný s latinským označením *praefectus*); v *byzantské říši titul městského *prefekta v *Konstantinopoli, který byl zodpovědný za veřejnou bezpečnost, hospodářský život a soudnictví hlavního *města. (František Čapka)

EPC, *kopulace, mimopárová.

ependyma, -tis, n., ependym, výstelka *komor mozkových. (Lenka Vargová)

EPHA, *Evropská aliance pro veřejné zdraví.

epiatlantik (4 800–1 400 př. n. l.) (z řečtiny: *epi-*, první část ve složených slovech s významem „nad, při, u, na, na povrchu“ a neologismus *atlantik*), klimatická fáze (*klima) *holocénu, vytvářející přírodní prostředí pro závěr *neolitu, celý *eneolit, starší až střední *dobu bronzovou. Epiatlantik představuje dlouhé doznívání *atlantiku se střídáním zřetelných teplotních a vlhkostních výkyvů, v jejichž průběhu se postupně snižovala vlhkost podnebí, ale teplota stále lehce převyšovala dnešní průměr na našem území. Epiatlantik byl vrcholným obdobím *lesů: smíšené doubravy se udržovaly v nížinách, zatímco ve středních nadmořských výškách zvolna ustupovaly bučinám (buk, habr, jedle), na horách se dařilo smrčínám; v zemědělských oblastech však postupovalo odlesnění. (Karel Sklenář)

epicanthus, epikantus (z řečtiny: *epi*, „nad“ a *kanthos*, „záhyb“), kožní záhyb horního *víčka překrývající vnitřní oční koutek. Vyskytuje se u člověka žlutého plemene, u bílého plemene krátce po porodu a časem mizí. (Ladislava Horáčková)

epicardium, -ii, n., epikard, je tenká průsvitná blána, vystylající srdeční dutiny (viscerální list *perikardu). (Lenka Vargová)

epicidium (z řečtiny: *epi*, „při, nad“ a *kédion*, „nářek“; latinsky: *epicedium*), smuteční řeč za mrtvé, rovněž seznam zemřelých, za něž měly být konány výroční modlitby. (Viz též *nekrologium.) (Jaroslav Malina)

epické drama, *drama, epické.

epidemie (z řečtiny: *epidémios*, „domáci, interní“), hromadný výskyt infekční *nemoci z jednoho zdroje, tj. v určitém prostředí, území v určitých časových obdobích. Dochází k většímu nahromadění výskytů onemocnění v časových a místních souvislostech. Rozlišujeme 1) epidemie explozivní s náhlým prudkým nárůstem případů, krátkým trváním a rychlým odezněním, které jsou typické pro nemoci s krátkou *inkubační dobou (například salmonelóza) a 2) epidemie kontaktní s pomalým vzestupem případů, dlouhým průběhem nemoci a dlouhodobým přetrváváním epidemie, které jsou typické pro nemoci s dlouhou inkubační dobou (například *hepatitida, *AIDS). Zmíněné typy jsou ovšem pouze teoretické

ideální *modely, existují i epidemie, které se nacházejí „někde mezi“ a nedají se jednoznačně zařadit ani do jedné skupiny. (Viz též *pandemie.) (Monika Laštovičková)

epidemie HIV/AIDS, koncentrovaná, *epidemie, jejíž limitní hodnoty souvisí s vysoce rizikovými skupinami, jako například u mužů, jež mají sexuální vztahy s jinými muži, u drogově závislých osob nebo osob zabývajících se *prostitucí. Za „koncentrovanou“ je epidemie považovaná tehdy, je-li méně než 1 % celkové populace infikováno *virem, avšak hodnota infikovaných osob kterékoliv „vysoce rizikové“ skupiny přesahuje 5 %. (Jana Petrásková)

epidemie HIV/AIDS, všeobecná, *epidemie je považována za všeobecnou, je-li více než 1 % celkové populace nositelem viru HIV (viz *AIDS). (Jana Petrásková)

epidemie, morové, *mor.

epidemiologie (z řečtiny: *epidémios*, „domácí, interní“ a *logos*, „nauka, věda“), nauka studující rozložení a determinanty stavů a událostí majících vztah ke *zdraví v určených populačních skupinách a využívá výsledků tohoto studia k zvládnání zdravotních problémů. (Jan Holčík)

epidermis, -idis, f., pokožka, povrchová vrstva *kůže. Deriváty *epidermis* dělíme na zrohovatělé útvary (*chlupy a *nehty) a na *kožní žlázy – mazové, potní (k nimž náleží skupina *apokrinních žláz a *mléčná žláza). (Ladislava Horáčková)

epidermoidní, podobající se pokožce (*epidermis), mající podobnou histologickou stavbu (*histologie), včetně možného rohovatění. (Drahomír Horký)

epidiageze, závěrečná fáze *diageze, při které může dojít k zániku *fosilie, po které zůstane pouze otisk. (Michaela Zelinková)

epididymis, -idis, f., nadvarle, patří k vnitřním mužským pohlavním orgánům. Nadvarle je útvar kyjovitého tvaru. Příkladá se k hornímu pólu a zadnímu okraji *varlete a v oblasti *mediastinum testis* s ním srůstá. *Kraniální rozšířený konec se nazývá hlavou nadvarlete (*caput epididymidis*). Na hlavu navazuje tělo nadvarlete (*corpus epididymidis*), které se kaudálně zužuje v ocas (*cauda epididymidis*). *Cauda epididymidis* se při dolním pólu varlete ostře otáčí kraniálně a přechází do chámovodu (**ductus deferens*). Nadvarle je spolu s varletem neúplně obaleno peritoneálním listem (*lamina visceralis tunicae vaginalis testis*). **Peritoneum* vytváří z laterální strany mezi oběma útvary peritoneální výchlípku (*sinus epididymidis*), kterou ohraničují kraniálně a kaudálně vazy (*ligamentum epididymidis superius et inferius*). Nadvarle je tvořeno systémem kanálků, které jsou pokračováním *ductuli efferentes testis*. Hlava nadvarlete obsahuje 8 až 18 lalůček (*lobuli epididymidis*), přičemž každý lalůček je tvořen jedním stočeným kanálkem. Jednotlivé kanálky lalůček nadvarlete ústí do společného *ductus epididymidis*, který je podkladem těla a ocasu nadvarlete a navazuje na *ductus deferens*. Celková délka kanálků nadvarlete je asi 6 m. Buňky epitelu kanálků nadvarlete produkují *sekret, který je součástí *ejakulátu. Z varlete putují *spermie nadvarletem do chámovodu asi 8 až 17 dnů. (Lenka Vargová)

epiduralis, -e, uložený nad tvrdou *plenou mozkovou. (Ladislava Horáčková)

epifanie (z řečtiny: *epi*, „na, v“, *fainó*, „jasně svítím, vyjevují“), *zjevení, původně typický rys *řeckého a *římského *náboženství, zejména od 5. století př. n. l.; zjevení božstva v jeho *svatyni, ve snu apod. Později epifanie přenesena i na helénistické panovníky (a manifestovala se i v jejich přídomcích) a římského *císaře. Víru v epifanii přejali *křesťané; byla vztažena na událost *Kristova *vtělení (příchodu na svět) a slavena od 2. století jako závěr *adventu (6. ledna); od 4. století byla slavnost epifanie na katolickém Západě postupně vytlačena slavením *Vánoc, zůstala však jako hlavní *svátek ve východní ortodoxii. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

epifýza, **epiphysis* (z řečtiny: *epifýsis*, „výrůstek, hrbol“). (Ladislava Horáčková)

epifyzeolýza, odloučení *epifýzy od *diafýzy v místě *růstové chrupavky u rostoucích *kostí. (Ladislava Horáčková)

epifýzové tepny, **arteriae epiphysariae*.

epigenetické mechanismy, *mechanismy, epigenetické.

epigenetika, obor zabývající se studiem *mechanismů ovlivňujících fenotypovou expresi genů. (Jiřina Relichová)

epigenetisté, přírodovědci 17. a 18. století, kteří vysvětlovali ontogenetický vývoj organismu jako postupný proces vzniku a diferenciaci podoby, tvarů a vlastností jedince, tedy způsobem opačným, než jakým chápali *ontogenezi tzv. *preformisté. Zastánci epigenetismu byli například William *Harvey (v díle *Exercitationes de generatione animalium* [Ziskávání praktických vědomostí o plození živých tvorů], 1651), René *Descartes (v díle *Tractatus de homine et de formatione foetus* [latinské vydání 1677], *L'Homme et un Traité de la formation du foetus* [1. francouzské vydání 1664] [O člověku a utváření zárodku]), Peter Ludwig Moreau de Maupertuis (v díle *Venus physique* [Vzhled Venuše]) nebo John Tuberville Needham (v díle *Observations upon the Generation, Composition and Decomposition of Animal and Vegetable Substances* [Pozorování vzniku, složení a rozkladu zvířecích a rostlinných látek], 1749). (Petr Bureš)

epiglottis, -idis, f., **cartilago epiglottica*.

Epigonos z Pergamu (2. století př. n. l.), řecký sochař. Podle údajů u *Plinia Staršího jsou mu prisuzovány dvě vrcholná helénistická díla – plastiky poražených Galatů (*Galů), zachované v římských kopiích *Umírající Gal* a *Gal zabíjející na útěku svou manželku i sebe*. Vznikla na objednávku *králů Attala I. a Eumena II. (197–159 př. n. l.) jako votivní dary pro pergamskou *akropoli a jejich kopie byly věnovány i do Athén. V římském světě se rozšířily prostřednictvím kopií. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

epigrafika (z řečtiny: *epigraphé*, „nápis“), *pomocná věda historická, zabývá se studiem nápisů či textů, které byly ryty, tesány, odlévány, řezány, malovány či páleny na nejrůznější látky organického i neorganického původu; vyvinula se z *paleografie. Tradičně se dělí na a) starověkou (řeckou a římskou); b) středověkou; c) novověkou; převažujícím jazykem je *latina. (František Čapka)

epigram (z řečtiny: *epi*, „na“ a *gramma*, „písmeno, znak, nápis“), krátká báseň, třebas jen dvojverší složené elegickým distichem. V antice existovaly nápisné epigramy a epigramy knižní, jejichž autory byli významní literáti. Epigramy byly velmi oblíbené, obsahovaly sentence nejrůznějšího obsahu. Podle jazyka, v němž byly napsány, jsou sebrány v řecké a latinské části sbírky *Anthologia Palatina*. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

epigravettien, *archeologická kultura *mladého paleolitu a *pozdního paleolitu navazující na vývoj mladého paleolitu ve východní a jižní Evropě po glaciálním maximu (tj. po 22 000 let). Obecně jsou charakteristická krátká, někdy i masivní *škrabadla a *rydla, místně rovněž *mikrolity, a to geometrické i s otupeným bokem. Prostorově se dělí se na řadu regionálních skupin (*kašovien, *mezinien, středomořský tardigravettien, ...). (Jiří A. Svoboda)

epigravettien, středoevropský, *epigravettien v *českých zemích (asi 16 000 až 12 000 let př. n. l.); zdá se být spíše periferií velkých kulturních center východní Evropy. Typologicky je velmi variabilní a projevuje se jak gravettská tradice (mikročepele s otupeným bokem, geometrické *mikrolity), tak aurignacoidní, a dokonce i moustéroidní typy (Lipa na západní Ukrajině, Ságvár v Maďarsku, *Grubgraben v Rakousku). Technologicky jsou zajímavým jevem klínovitá jádra na *mikročepele, evidentně již štípaná tlakem, připomínající *kamenné industrie severní Asie a severozápadní Ameriky. Umění reprezentují jen drobné ozdobné předměty a jednoduché *rytiny v *kameni či *kosti. (Jiří A. Svoboda)

epigravettien, středomořský (rovněž grimaldien, montadien, romanellien), *archeologická kultura navazující na *gravettien po roce 18 000 př. n. l. v Itálii, na Balkáně a v jižní Francii. Charakteristická je skupina *mikrolitů, zvláště trojúhelníkových, drobných *kamenných hrotů, *čepelek a *mikrolitů s otupeným bokem. Drobná *rydla a *škrabadla jsou ve víceméně vyrovnaném poměru (oba typy na zkrácených *čepelích a *ústěpech). K

této kultuře se hlásí ojedinělé rytiny na skalách, na kamenných deskách a oblázcích. Nápadné jsou zejména bohaté *hroby na italském území. (Jiří A. Svoboda)

epikantus, **epicanthus*.

epikard, vnitřní, viscerální vrstva **pericardium serosum*. Epikard je tenká, hladká a průhledná vazivová blána, která pokrývá povrch *srdce. Na některých místech se mezi *myokard a epikard vsouvá různě silná vrstva tukového vaziva. (Lenka Vargová)

epikléros (z řečtiny: *epi*, „při, u“ a *kléros*, „podíl, majetek, statek“; doslova „přivažek ke zděděnému majetku“), ve starověkých *Athénách se tak označovaly svobodné dcery, jimž zemřel otec, protože nemohly oficiálně vlastnit zděděný majetek. Podle *zákona se musely provdat za nejbližšího *příbuzného z otcovy strany, aby rodinné jmění i nadále zůstalo v držení rodu. (Marie Pardyová)

epikritické čítí, *čítí, epikritické.

Epiktétos z Hierapole (kolem roku 55, Hierapolis [Frýgie] Turecko – 135, Níkopolis, Řecko), římský filozof; stoupenec *stoicismu. V mládí se dostal do Říma jako otrok Neronova propuštěnce Epafrodíta. Zde naslouchal učení stoika *Musonia Rufa a po *propuštění na svobodu se i on stal učitelem filozofie. Při vypovídání filozofů z Itálie za Domitiana v letech 89 až 92 odešel do Níkopole v řeckém Epeiru, kde se stal známým učitelem. Jeho myšlenky zachytil písemně jeden z jeho posluchačů Arriános z Nikomédie a nazval je *Diatribai* (Rozpravy) a *Encheiridion* (Rukověť); česky byly oba spisy dohromady vydány v roce 1957 (*Rukověť; Rozpravy*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd).

Podle Epiktétova učení má člověk rozpoznat věci, které nemůže ovlivnit. Ty se dějí z boží prozřetelnosti a nelze se proti nim bouřit. Stoická etika je tedy zdůvodněním pasivity vůči světovému dění. (Jaroslav Malina)

epikureismus (název odvozen ze jména Epikúra, zakladatele učení), filozofický směr založený *Epikúrem ze Samu, podávající návod, jak dobře žít v soukromí, jak se zbavit strachu ze *smrti a z *bohů, jak se vyhýbat veřejnému životu, přílišným citům, vášním, *starostem i bolesti, jak si považovat daru *života, jak vnímat krásy *světa a zdůrazňující přátelství a rozumné užívání slasti. Cílem je **autarkie* a *ataraxia*, „soběstačnost, nezávislost, sebeovládání“ (v běžném jazyce často [a historicky nesprávně interpretováno] jako „požívačnost“). (Jaroslav Malina)

epikúrejská filozofie, *epikureismus, *Epikúros.

Epikúros (341 př. n. l., Samos, Řecko – 270 př. n. l., Athény, Řecko), řecký filozof; nejvýznamnější řecký materialistický filozof doby *helénismu. Roku 306 př. n. l. založil v Athénách svou školu v domě se zahradou, po níž se škola nazývala *Képos*. Epikúrovo učení se zachovalo pouze ve zlomcích, v 10. knize spisu Diogena Laertia o filozofech, ale zejména prostřednictvím *Lucretiovy básně (*O přírodě*, česky v několika vydáních, první vydání v roce 1948). Epikúros přijal atomistické učení, ale připustil nahodilost pohybu atomů. Cílem poznání je „duševní klid“ (*ataraxia*) a „štěstí“ (*eudaimonia*).

Epikúros odmítal zasahování *bohů do chodu *světa. Snažil se vysvětlovat kosmické jevy působící lidskou bázeň, protože ji pokládal za pramen náboženské víry. V praktické etice považoval za nejvyšší hodnotu člověka „slast“ (*hédoné*), kterou chápal nikoli jako prostopášnost, ale stav klidu v těle i na duši. K jeho dosažení se musí člověk vzdát veřejného života. Tato etika je opakem kolektivní občanské etiky řecké **polis* a zdůvodňuje nový postoj člověka v helénistické době, pro nějž je typický *individualismus, kosmopolitismus, důraz na soukromí a duševní klid. Epikúrova filozofie ovlivnila tu část římské *společnosti, která se zřekla boje o politickou moc. (Jaroslav Malina)

epilepsie (z řečtiny: *epilépsia*, „padavá nemoc; záchvat“, odtud původně latinsky *morbus caducus*, případně *morbus comitialis*), skupina poruch mozku, projevujících se opakovanými

záchvaty – například poruchami vědomí a vnímání, křečemi, vegetativními projevy a psychickými příznaky; neoborně: padoucnice. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

epimagdalénien, v období *allerödu (kolem 11 000 let př. n. l.) představuje epimagdalénien v některých oblastech středoevropských vrchovin kontinuitu *magdalénského vývoje do *pozdního paleolitu (Fürsteiner Gruppe ve Švýcarsku, typ Lhota v jižních Čechách) a řada drobných souborů z českých a moravských jeskyní. Typologicky je charakterizován nástupem krátkých *škrabadel a *rydel (*Kůlna) a *mikročepelemi s otupeným bokem (Kůlna a Barová jeskyně v Moravském krasu, Jeskyně Tří volů a Dolní jeskyně v Českém krasu). (Jiří A. Svoboda)

Epimenidés z Kréty (asi 6. století př. n. l.), řecký filozof; předchůdce *Pýthagorův. Z jeho díla se zachoval v podstatě jen proslulý paradoxní výrok (*paradox): „Všichni Kréťané jsou lháři.“ Výrok upomíná například *Pavel z Tarsu (sv. Pavel) v *Epistula ad Corinthios prima* (1. list Korintským, 53–54 n. l.). (Jaroslav Malina)

epinetron (z řečtiny: *epineó*, „přihrujuji, vrším“), příkrývka klínu a kolen v podobě keramického chrániče se zaoblenými boky. Řecké ženy ho používaly při domácím zpracování *vlny, aby si neušpinily *oděv. Známe zcela jednoduchá, ale i bohatě zdobená a malovaná epinetra, která ve své době představovala exkluzivní dar pro ženu, jíž byla určena. Náměty čerpající ze svatebních obřadů ukazují, že se jednalo o svatební dar či část výbavy pro nevěstu, epinetra s výjevy z nevěstince byly dary pro oblíbené *hetéry, protože i ty se v době, kdy nebavily klienty, musely věnovat běžným ženským pracím. (Marie Pardyová)

epipaleolit, ve Středomoří a v některých mimoevropských oblastech nahrazuje pojmy *pozdní paleolit, případně *mezolit. (Jiří A. Svoboda)

epipharynx, -gis, m., **pars nasalis pharyngis*, **nasopharynx*, *nosohltan. (Lenka Vargová)

epiphysis, -is, f., epifýza [anatomie]:

1. koncová část dlouhých *kostí. U rostoucích kostí je oddělena od střední části – *diafýzy – *chrupavkou růstovou;

2. *šišinka (**glandula pinealis*, **epiphysis cerebri*), část *mezimozku. (Ladislava Horáčková)

episkopalismus (z řečtiny: *episkopos*, „dozorce“), raně novověké hnutí *biskupů *římskokatolické církve, které usilovalo o zvýšení pravomocí *biskupů na úkor papežské moci. Jeho cílem byla nezávislost biskupů na centrální moci *papeže, což vyhovovalo i státní moci, která proto episkopální hnutí zpravidla podporovala. Episkopalismus vznikl ve Francii, silnou pozici měl ale také v Německu. (Břetislav Horyna)

epistaze (z řečtiny: *epistasia*, *epistasis*, „řízení, vedení, správa“):

1. [genetika], jeden z typů interakce (spolupůsobení) genů při vytváření určitého znaku. Při recesivní epistazi potlačuje homozygotně recesivní sestava *alel epistatického *genu projev jiného genu, hypostatického. Při dominantní epistazi potlačuje dominantní *alela epistatického genu projev genu hypostatického. Příkladem recesivní epistaze u *člověka je *Bombaj fenotyp krevních skupin systému AB0; (Jiřina Relichová)

2. [evoluční biologie], obecně jakákoli interakce mezi geny. (Miloš Macholán)

epistemologie (z řečtiny: *epistéme*, „poznání, vědění, schopnost“), odvětví filozofie zabývající se původem, povahou a dosažitelným rozsahem poznání, snažící se popsat, analyzovat a vysvětlit, jak je poznání formováno různými filozofickými postoji poznávajících a zároveň jak zpětně na tyto výchozí filozofické postoje působí. Studuje zejména postupy a možnosti poznání. Ani vědecké poznání není možné bez předpokladů: vychází vždy z předběžného porozumění tématu (pojmy, kladení otázek, rozlišení důležitého od nedůležitého atd.), pro něž se užívá termín *paradigma. Když paradigma vyhovuje, mluví se o kumulativní fázi vědy: stačí hromadit nové poznatky. Ty se však často dostávají do sporu s paradigmatem, až nastane *krize a paradigma je třeba změnit.

Obtížím s odpovědí na otázku pravdy se dnešní epistemologie snaží vyhnout tím, že zdůrazňuje kritizovatelnost (vyvratitelnost) vědeckých tvrzení: vědecká teorie musí poskytovat možnost vyvrácení čili *falzifikace. (Jaroslav Malina)

epistemologie, antropologická, odvětví *teoretické antropologie (na hranici s *filozofií vědy a *historie), zabývající se zjišťováním možností, hranic a úskalí antropologického poznání. (Jaroslav Malina)

epistemologie, archeologická, odvětví *teoretické archeologie (na hranici s *filozofií vědy a *historie), zabývající se zjišťováním možností, hranic a úskalí archeologického poznání. (Jaroslav Malina)

episternum, **ossa suprasternalia*.

epištol (z řečtiny: *epistolé*, „zaslaná zpráva, dopis, list; rozkaz“):

1. *apoštolský list, spis **Nového zákona*, napsaný jako dopis, buď konkrétně adresovaný (místní církvi, osobě), nebo obecný (určený libovolným čtenářům). Třináct epištol je připisováno *Pavlovi z Tarsu, tři Janu Evangelistovi, dvě Petrovi, po jedné Jakubovi (*Jákovovi) a Judovi; u epištol *Židům autor nebývá uveden. V epištolách se formuluje raná křesťanská věrouka a předkládají se konkrétní aplikace *evangelia pro mravní a duchovní život *křesťanů;

2. žánr básnického listu; někdy též v poučné publicistice. (Jaroslav Malina)

epitaf (z řečtiny: *epi* „na“ a *tafos*, „hrob, náhrobek“):

1. nápis na místě *smrti, *pohřbu, *náhrobek, od *středověku kamenná nebo dřevěná deska zasazená do zdi *kostela na památku zemřelého, který na ní bývá zobrazen klečící pod křížem; označuje-li hrob, je formou *náhrobníku; obraz je většinou doplněn o zpodobení dalších členů rodiny;

2. pohřební řeč v antickém Řecku a Římě. (František Čapka, Jaroslav Malina)

epitel, krycí nebo výstelková *tkáň, vznikající ze všech zárodečných listů a z *mezenchymu. Pokrývá zevní povrch těla, vystýlá vnitřní povrch dutých orgánů jako součást sliznice močového, zažívacího, pohlavního a dýchacího systému. Z hlediska *struktury a *funkce rozlišujeme epitel krycí, žlázo- resp. respirační, resorpční a smyslový. (Drahomír Horký)

epiteliom (z řečtiny a latiny: *epithélion*, *epithélium*, „epitel, kůže, výstelka“), *nádor z epitelu blíže neurčený (popřípadě se používá jako jiný název pro *karcinom). Epitelový nádor se více či méně podobá druhu epitelu, z něhož vyrůstá. K benigním nádorům patří například *papilom nebo *adenom, *maligní nádory z epitelu se označují karcinomy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

epiteton (z řečtiny: *epitheton*, „hodnotící“), druh obrazného pojmenování, básnický přívlstek. (Jaroslav Malina)

epithalamion (z řečtiny: *epi*, „při, u“ a *thamos*, „svatba, svatební lože“), řecky svatební píseň. Epithalamia provázela novomanžele do ložnice. (Marie Pardyová)

epithalamus, -i, m., zadní část *mezimozku, kterou představují *trigona habenularum*, *commissura habenularum* a **corpus pineale*. Pod povrchem *trigonum habenulae* se nacházejí stejnojmenná jádra, k nimž přicházejí *informace z *limbického systému. *Neurity z habenulárních jader vytvářejí *tractus habenulointerpeduncularis*, který končí v mesencephalu na **nucleus interpeduncularis*. Z tohoto jádra se přes **formatio reticularis* dostávají nervové vzruchy na **nuclei origines dorsales* hlavových nervů a **nucleus intermediolateralis*, jejichž prostřednictvím je zajišťována visceromotorická odpověď na emoční stavy (například zčervenání, zrychlení střevní *peristaltiky). (Lenka Vargová)

epi-, řecká předpona ve složených slovech ve významu: „při, u; nad, shora, na povrchu“.

epocha (z řečtiny: *epoché*, „období, věk; datum; zastavení, zdrženlivost“):

1. významný časový úsek v dějinách, období, éra (příklad: *paleolit);

2. [astronomie], časový okamžik, k němuž se vztahují vypočtené proměnné veličiny, například souřadnice hvězd, elementy drah;

3. [geologie], obecné geochronologické označení pro trvání jednoho oddělení (příklad: *pleistocén). (Jaroslav Malina)

epoché (z řečtiny: *epoché*, „zastavení, zdrženlivost; období, věk; datum“), ústřední termín antické pyrrhonské (*pyrrhonismus) a akademické *skepse, zpopularizovaný však ve *fenomenologii Edmunda *Husserla při označení fází či stupňů fenomenologické metody (*eidetika). Starořecká skepse postavila princip epoché proti stoickému kritériu (*stoicismus) evidentní pravdy (*katalepsis*) a tvrdila, že o každém jevu lze shromáždit rovnocenné doklady pro i proti jeho pravdivosti. V takové situaci nerozhodnutelnosti se má člověk zdržet konečného soudu; tato zdrženlivost od soudu se nazývá epoché. Husserl používá epoché zpravidla synonymně s termíny transcendentální či fenomenologická redukce. (Břetislav Horyna)

eponymium (z řečtiny: *epónymos* < *epi*, „po, podle, při“ a *onoma*, „jméno“; akkadsky: *límu*), „ten, po kom bylo dáno jméno“, reálná či smyšlená osoba, podle níž je pojmenováno určité místo, rod, éra či jiný objekt, ať již ve skutečnosti či v tradičním podání (často například ve spojení eponymní lokalita, naleziště, pahorek, předek, božstvo apod.).

Například v *Asýrii byl od 19. století př. n. l. až do 7. století př. n. l. každý rok pojmenován po vysokém státním úředníkově titulovaném *límu*. Tento systém *datování pravděpodobně převzali *Řekové a *Římané, kteří datovali podle svých každoročně volených úředníků archontů a konzulů. Jména asyrských *límu* byly datovány 'královské nápisy, ale především právní, administrativní a obchodní dokumenty i dopisy. Protože bylo nutné znát správné pořadí *límu*, *písaři sestavovali jejich seznamy a ty sloužily nejen asyrské administrativě, ale jsou i důležitou chronologickou pomůckou moderních vědců. V jižní části *Aššuru objevil německý archeolog Ernest Walter Andrae (1875–1956) 98 *stél se jmény a tituly vysokých královských úředníků, kteří zastávali úřad *límu* v období let 1390–627 př. n. l. Nejstarší *límu* však nebyli královskými úředníky, nýbrž nejvyššími exekutivními úředníky městského *státu *Aššuru (staroasyrské období). Proměna městského státu v teritoriální stát a nakonec v říši byla provázána koncentrací politické moci v rukou panovníka a zánikem tradičních *institucí *městského státu. Také *funkce *límu* převzal panovník a od středoasyrského období byl *límu* pouze čestným titulem, který nesl panovník v druhém roce své vlády a po něm se střídali vysocí úředníci a guvernéři v pevně stanoveném pořadí. Staroasyrští *límu* pocházeli z nejvznešenějších a nejzámožnějších rodin Aššuru, ale prameny nemluví o způsobu jejich výběru. Je možné, že byli voleni městským shromážděním, které bylo nejvyšším *orgánem městského státu, nebo tažením losu, což je praxe doložená v pozdějším období. V středoasyrském období bylo slovo *los* (*píru*) synonymem slova *límu*. Z doby vlády *Salmanassara III. se zachoval *los* ve tvaru hliněné kostky se jménem Jachalu, který byl vysokým úředníkem centrální vlády (*abarakku rabú*) a *guvernérem několika provincií. Vzhledem k tomu, že pořadí *límu* bylo pevně stanovenou tradicí, bylo tažení losu ve středoasyrském i novoasyrském období zcela formální záležitostí, ve které se jednalo o slavnostní *obřad, který měl patrně náboženský podtext. (Jana Pečirková)

epos (z řečtiny: *epos*, „slovo, řeč; čin; hrdinská báseň“), rozsáhlá epická báseň, zpravidla hrdinského a historického obsahu. První eposy známe ze sumerské *literatury. Soustřeďují se kolem postav legendárních panovníků I. dynastie z *města *Uruku, Enmerkara, *Lugalbandy a *Gilgameše. Gilgameš je i hlavním hrdinou akkadského eposu o Gilgamešovi, nepochybně nejvýznamnějšího literárního textu starověké *Mezopotámie a starověkého *Předního východu vůbec.

Pro akkadskou literaturu je charakteristický historický epos. Podobně jako fiktivní autobiografie i eposy akkadské literatury se soustřeďují kolem několika postav a několika klíčových období historického vývoje starověké Mezopotámie. Především jsou to vládcové

staroakkadské dynastie *Sargon Akkadsky a jeho vnuk *Narám-Sín, k nimž se vztahuje celá řada epických skladeb vyprávějících o jejich hrdinských skutcích, válečných taženích do vzdálených krajů a bojích s mnohými nepřáteli (*Šar tamchári* [akkadsky „Král bitvy“], Sargon dobyvatel, Sargon v *zemích za cedrovým lesem, Vzpouza proti *Narám-Sínovi, Narám-Sín a vládce Apišalu). Všechny texty (kromě eposu *Šar tamchári*) pocházejí ze starobabylonského období a jejich tradice dále nepokračuje. Epos *Šar tamchári* se však dochoval ve dvou *verzích, starší středobabylonské ze 14. století př. n. l., která byla nalezena v egyptské *Tell el-Amarně, a mladší novoasyrské, jejíž *fragments byly objeveny v *Aššuru a v *Ninive. Pro svůj vztah k maloasijskému prostředí vstoupila tato skladba i do chetitské literární tradice, kde je doložena několika fragmenty nalezenými v Boğazköy (*Chattuša), pocházejícími z období 1400–1200 př. n. l. Osobnosti a činy obou vládců fascinovaly jejich potomky, kteří je opředli mnohými bájnými prvky. Nicméně Narám-Sínova tradice je přece jen pevněji zakotvena v historických faktech, jak je známe z královských napsů obou panovníků, než tradice Sargonova.

Další epické texty, značně fragmentární, dochované ve středobabylonských až pozdně babylonských opisech, se soustřeďují kolem vládců kassitské dynastie, Kurigalzu I. či Kurigalzu II., Nazimaruttaše, Kaštiliaše IV., Adad-šuma-iddina, Adad-šuma-usura (Kurigalzuův sen a tabulka *hříchů, Chvála krále Kurigalzu, epos o Adad-šuma-usurovi). Svou látku čerpají z historických *událostí, které se odehrály za *vlády panovníků kassitské dynastie ve 14.–12. století př. n. l. Tématem těchto textů jsou zejména vzájemná střetnutí *Babylonie s *Elamem a *Asýrií. Události související s koncem kassitské dynastie a její porážkou způsobenou sousedním Elamem našly svůj odraz v tzv. „textech o Kedorlaómerovi“. Jedná se o tři texty, jejichž zápis pochází z pozdně babylonského období, z 6. až 4. století př. n. l., které však mohly vzniknout již začátkem 1. tisíciletí př. n. l. Texty zmiňují nároky Kutir-Nahhunteho, elamského vládce (dříve mylně ztotožňován s biblickým Kedorlaómerem), na babylonský trůn, popisují svatokrádežné skutky, jichž se dopustil během svého vpádu do Babylonie, a zmiňují i jeho neblahý konec, kdy byl zabit rukou svého vlastního syna. Byl však vysloven *názor, že alespoň jeden z těchto textů není textem epickým, ale fragmentem kassitsko-elamské diplomatické korespondence.

Jako vítěz nad nepřátelským Elamem je oslavován *Nabukadnezar I., čtvrtý vládce II. dynastie z Isinu, panovník, který se zasloužil o návrat posvátné *Mardukovy sochy z elamského zajetí, kam byla odvečena za časů elamského útoku proti posledním panovníkům kassitské dynastie. Postava Nabukadnezara I. i doba jeho vlády se stala inspirací a tématem mnohých akkadských literárních textů (epos o Nabukadnezarovi aj.), jejichž tradice přežívala po celých 500 let až do 7. století př. n. l. a snad i déle.

Středoasyrská epika je zastoupena především eposem o *Adad-nárárím I. a eposem o *Tukultí-Ninurtovi I., které čerpají svá témata z historických událostí 14. až 13. století př. n. l., kdy počalo docházet k střetům mezi Asýrií a Babylonií, které vyvrcholily za panování Tukultí-Ninurty I. dobytím a vydrancováním *Babylonu a zajetím babylonského *krále Kaštiliaše IV. Oba eposy jsou oslavou a apologetikou činů asyrských vládců, které vykonali jako protivníci Babylonie a jejích panovníků. *Asyřané jsou v nich líčeni jako neohrožení nositelé spravedlivého trestu rozhněvaných *bohů nad proradnými *Kassity. Tématem eposu o Adad-nárárím je střetnutí tohoto asyrského panovníka s kassitským vládcem Nazimaruttašem. Rozsáhlý epos o Tukultí-Ninurtovi (snad 700–900 veršů) vypráví o jeho střetu s kassitským vládcem Kaštiliašem IV., jenž porušil *přísahu týkající se vymezených hranic mezi oběma státy. Proto se od něho bohové odvrátili a Tukultí-Ninurtu učinili nástrojem svého spravedlivého trestu. Vzdor fragmentárnímu stavu eposu o Tukultí-Ninurtovi lze konstatovat, že se jedná o dílo velké básnické síly a působivosti, které je vrcholem dlouhodobého procesu zrání středoasyrské literatury. V poslední době byla publikována celá řada dosud neznámých nebo jen málo známých fragmentů epických textů oslavujících válečnické skutky asyrských vládců

sargonovské dynastie (Sargon II., *Aššurbanipal a jejich boje s Elamem). Existence těchto textů svědčí o bohaté asyrské literární tradici, z níž nám ještě mnohé zůstává skryto.

Epické skladby se vztahují konečně i k vládcům chaldejské dynastie. Epos o *Nabopolassarovi, zakladateli novobabylonské říše a přemožiteli říše novoasyrské, z něhož se zachoval pouze jediný fragment, je pravděpodobně literárním ztvárněním událostí souvisejících se založením chaldejské dynastie, čerpajícím svou látku z doby kolem Nabopolassarova nástupu na babylonský trůn. V jiném fragmentu epického obsahu se objevují jména dalších panovníků chaldejské dynastie, Nabukadnezara II. a Amél-Marduka. (Jiří Prosecký)

Epos o Gilgamešovi (*Ša nagba imuru*, doslova *Toho, jenž vše zřel*), babylonský epos, nejstarší epos světové *literatury (z doby kolem roku 2000 př. n. l.). V prologu a čtyřech částech, zapsaných v nejmladší, takzvané ninivské *verzi na dvanácti hliněných tabulkách, jsou vyličený osudy sumerského panovníka *Gilgameše, ze dvou třetin *boha a z jedné třetiny člověka tvrdě vládnoucího obyvatelům jihomezopotamského *města *Uruku. Uručtí žádají bohy o pomoc a ti vytvoří polodivokého člověka *Enkidua, obdařeného velkou silou, jenž pak žije se zvířaty a chrání je před lovci. Ti mu přivádějí nevěstku, aby dokonala přeměnu Enkidua v člověka. Enkidu zápasí vítězně s Gilgamešem, ale ze soků se stanou přátelé. Společně v libanonských horách zničí krutého obra Chuvavu. Po návratu do Uruku vzplane ke Gilgamešovi *láskou bohyně *Ištar, ten ji odmítá a obviňuje ji z přelétavosti. Za trest přichází na zemi nebeský býk, kterého oba přátelé zabijí, Enkidu však urazí bohyni, přivolá tím její kletbu a umírá. Po smrti přítele Gilgameš hledá tajemství věčného života, aby se nakonec v rozhovoru s duší Enkidua dověděl o pochmurnosti posmrtného života.

Epos byl vydán v mnoha moderních jazycích včetně češtiny: *Epos o Gilgamešovi*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958; nejnověji v novém překladu z akkadských, sumerských a chetitských originálů v roce 2003 (Praha: Nakladatelství Lidové noviny). (Blahoslav Hruška)

equinus, -a, -um, koňský (v *anatomii například svazek dlouhých kořenů bederních a křížových *míšních nervů podobný koňskému ohonu – *cauda equina). (Ladislava Horáčková)

equités (z latiny: *eques*, „jezdec; příslušník římského stavu jezdeckého“), původně římscí jezdci, kteří nejprve obdrželi své koně za státní útraty, od 3. století př. n. l. si koně a výzbroj opatřovali sami; jako společenská vrstva se rozšířili v 2.–1. století př. n. l. a byli vedle senátorského stavu druhým stavem (*ordo equester*) ve *státě (drželi si největší kapitálové obchody). Od doby *vlády císaře *Augusta (63 př. n. l.–14 n. l.) byli stále více zastoupeni v administrativě a stali se postupně hlavními představiteli císařské *byrokracie. (František Čapka)

éra (z řečtiny a latiny: *ēra*, „paní, vládkyně; epocha, údobí“), období začínající určitou historickou *událostí, od níž se počítá *letopočet; *epocha. (Jaroslav Malina)

eradikace (z latiny: *ē-*, *ex-*, „z, vy-“, *radix*, „kořen“):

1. vymýcení určité *choroby – například eradikace neštovic očkováním;
2. [botanika], fytopatologické opatření k ničení choroboplodného organismu společně s jeho rostlinným hostitelem;
3. nápis. (Jaroslav Malina)

erár (z latiny: *aes*, genitiv *aeris*, „měď, bronz, kov“), ve starém *Římě státní poklad a *archiv starých listin v chrámu Saturna, v době císařské pokladna senátu, která existovala oproti *fisku (císařskému majetku). Správou eráru se zabývali *kvestoři, později prétoři a *prefekti; právo jím disponovat měl v době *republiky a *principátu jenom senát. V době císařské se však snižoval jeho význam, protože příjmy dříve odváděné do eráru směřovaly stále častěji do císařského fisku. (František Čapka)

Erasistratos z Keu (ca 304–250 př. n. l.), řecký lékař a anatom. Působil v alexandrijském **Múseiu*, kde prostřednictvím *pitev a údajně i *vivisekcí na tělech zločinců odsouzených k smrti prováděl empirický výzkum lidského organismu. Erasistratos věnoval zvýšenou pozornost výzkumu mozku (rozlišil velký mozek a mozeček), popsal rozdíl mezi senzitivními a motorickými nervy a prozkoumal žilní a tepenný systém. Domníval se, že *krev vzniká činností jater (**hepar*) ze strávených pokrmů v žaludku; odtud se dostává do pravé srdeční komory. Srdce přitom pracuje jako dokonalé čerpadlo, ve kterém mají chlopně funkci ventilů. Podle Erasistrata je srdce zdrojem energie a výchozím místem pohybu a rozvodu všech tělesných tekutin i vzduchu. Erasistratos byl pod vlivem *Démokritovy atomistické filozofie přesvědčen, že se tělo skládá z malých hmotných částíček (atomů), které se oživují teplou duchovní silou, přicházející do lidského organismu ze vzduchu. Na rozdíl od *Hippokratovy humorální teorie o původu chorob, Erasistratos viděl příčinu *nemocí ve fyzikálně mechanických tělesných procesech. Nemoci jsou způsobeny například porušením rovnováhy mezi příjmem a spotřebou živin nebo patologickou změnou orgánů.

S odstupem času lze konstatovat, že Erasistratos rozpracoval problémové okruhy, které dnes tematicky zařazujeme do fyzické antropologie. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

Erasmus Rotterdamský (zvaný též Desiderius Erasmus, vlastním jménem Gerhard Gerhards, 27. 10. 1465, 1466 nebo 1469, Rotterdam (Gouda?), Nizozemsko – 12. 7. 1536, Basilej, Švýcarsko), nizozemský filozof, filolog, spisovatel a augustiniánský mnich; představitel zaalpské *renesance a vrcholného evropského *humanismu; považován za předchůdce *reformace. Byl ovlivněn myšlením hnutí Devotio moderna, které usilovalo o prohloubení zbožnosti a duchovního života na počátku 14. století a vycházelo z Nizozemí.

Důkladné vzdělání a sebepoznání považoval za nejvýznamnější prostředek proti společenským nešvarům a mravní zkaženosti. Vypracoval humanitní ideál mravního zdokonalování jednotlivce prostřednictvím nepřetržitého vzdělávání člověka, na jehož konci stála představa o kosmopolitním, tolerantním a snášenlivém křesťanstvu. V tomto duchu vytvářel nové vědecké a pedagogické přístupy, které měly překonat strnulost a formalismus scholastického vzdělávání. Satirická kritika *scholastiky je obsahem jeho nejznámějšího spisu *Encomium moriae* (1509 [nebo 1510], česky: *Chvála bláznivosti*. Praha: Odeon, 1966, předtím několikrát pod názvem *Chvála bláznovství*), ale například v pohledu na ženu zastával ve zmíněném spisu podobný *názor jako moralisté a teologové pozdního *středověku, kteří ženu příkře odsuzovali: „(...) a jako opice, podle řeckého přísloví, zůstane opicí, i kdyby ji oblékli do purpuru, tak žena zůstane ženou, ať drží před obličejem tu či onu masku.“ Ve svých spisech vyzýval k návratu k novozákonnímu *křesťanství (*Enchiridion militis christiani* [Příručka křesťanského vojáka], 1503, *Ecclesiastes* [Kazatel], 1535 aj.). Vynikl rovněž jako překladatel a vydavatel základních teologických spisů včetně *Nového zákona. Přes jisté myšlenkové shody s Martinem *Lutherem (1483–1546) se s reformací rozešel, protože hájil odlišný názor na problém svobodné vůle. Erasmův vliv sahá hluboko do dalšího vývoje dějin evropské kultury. (Břetislav Horyna, Jaroslav Malina)

erastos (z řečtiny: *erastos*, „milující“), řecké označení pro staršího muže v pederastické dvojici, který byl aktivní ve výběru mladšího partnera (**eromenos*). (Jaroslav Malina)

eratém (z řečtiny: *éra*, „období“ a *temnó*, „sekám“, *tomos*, „úsek, díl“), chronostratigrafická jednotka, *éra ve vývoji Země. Obvykle se dělí na prahory (archaikum), starohory (proterozoikum), prvohory (paleozoikum), druhohory (mesozoikum) a kenozoikum (**chronostratigrafie*). (Jaroslav Malina)

erb (z němčiny: *Erbe*, der, „dědic“; ve staré češtině označení zděděného statku, dědice nebo předka), znak, heraldické štítové barevné znamení hodnosti, *moci, *cti nebo *práva složené ze *štítu, *přilby a klenotu s přikryvadly; vznikl z praktických důvodů (poznávací znamení) v době *křížových výprav pro rytířstvo (příslušníky jedné vojenské *družiny), původně byl umístěn na korouhvích, později na dalších součástech rytířské zbroje. Po vzoru

velkých *feudálů převzali erby i příslušníci nižší *šlechty, pokud byli feudálními držiteli *půdy; později se staly erby osobními a dědičnými, a proto i rodovými, vedle šlechticů se nositeli znaků staly i *duchovní osoby, *města, městské *cechy a další *instituce. Od 16. století přebíraly význam zejména znaky *měst, *obcí a *států. Nejstarším dynastickým českým erbem je tzv. plamenná orlice Přemysla Otakara I. z roku 1192. Studium erbů se zabývá *heraldika. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Erben, Karel Jaromír (7. 11. 1811, Miletín u Hořic – 21. 11. 1870, Praha), český básník, historik, editor, folklorista, překladatel a politik. Krásná literatura tvořila jen část jeho literární tvorby, mnohem rozsáhlejší byla jeho činnost historiografická (podílel se přípravnými pracemi na monumentálním díle Františka *Palackého), editorská, sběratelská, folkloristická, literárně komparatistická či překladatelská. V roce 1848 jako stoupenec politických *názorů Františka Palackého vstoupil také do veřejného života (byl zvolen do stočlenného Národního výboru, podílel se na přípravě Slovanského sjezdu).

Prvním krokem k vlastní tvorbě se Erbenovi stala sběratelská činnost. Přijal romantický názor, podle něhož lidová slovesnost představuje výraz duše národní pospolitosti, vrcholný umělecký projev a také vzor pro umělou literární tvorbu. Stal se jedním z nejúspěšnějších sběratelů české lidové *poezie (v letech 1841–1843 vydal rozsáhlý, třísvazkový soubor *Písně národní v Čechách*), pohádek a slovanských pověstí. Slávu Erbenovi přinesla jeho vlastní básnická tvorba, shrnutá v roce 1853 do sbírky *Kytice z pověstí národních*. Tato sbírka povznesla autora do nejčestnějších míst českého literárního a současně národně obrozeneckého panteonu. Celé generace českých čtenářů znaly jeho básně nazpaměť; lze říci, že básně *Kytice* zlidověly. Životem i tvorbou se stal protipólem ve své době nepochopeného, subjektivistického, revoltujícího a rozervaného Karla Hynka *Máchy.

Erben jako Mácha zdůraznil osudovost a tragiku lidského života, odmítl se však ztotožnit s rolemi svých hrdinů. Distancuje se od nich, aby jejich činy mohl soudit a odsoudit z pozice křesťanské morálky vesnické, patriarchální společnosti. Vsadil na didaktičnost a epiku baladického ražení schopnou v kondenzované podobě zachytit, poetizovat a zčásti i produkovat „národní“ *mýty. Postihl tak podstatné integrující tendence prosazující se v dobových národně obrozeneckých aktivitách. Tato strategie se u *konzervativního publika rodícího se českého národního společenství stala úspěšná také díky autorovu citlivému využití prostředků a postupů lidové slovesnosti. (Jiří Pavelka)

erector, -oris, m., napřimovač, vzpřimovač (v *anatomii například **musculus erector spinae*). (Ladislava Horáčková)

Erech, biblický název pro sumerské *město *Uruk. (Petr Charvát)

erekce (z latiny: *erectio*, „vztyčení“):

1. [anatomie, sexuologie] nervově-cévní děj, který začíná ochabnutím hladké *svaloviny polštářků ve stěně *arteriae helicinae* (větve **arteria profunda penis* z **arteria pudenda interna*). V kavernách se hromadí *krev a tak dochází k zvětšení a ztužení topořivých *těles. Současně se napíná zevní část stěny *penisu – **tunica albuginea* a obaly penisu (*fascia penis profunda*), čímž dochází k ztíženému odtoku krve z penisu. V **corpus spongiosum penis* je erekce menší, aby zůstala *močová trubice prostupná pro průchod semene. Při zvýšení tonusu hladké svaloviny ve stěně tepen dochází k snížení přítoku tepenné krve, zmenšuje se napětí *tunica albuginea* a dochází k vyprazdňování kaveren. Určitá cirkulace v kavernách je však zachována i při maximální erekci a zabezpečuje výživu *tkání penisu. Protože podobné cévní reakce probíhají také v jiných orgánech, můžeme hovořit o erekci prsních bradavek nebo o erekci stydkých *pysků; (Ladislava Horáčková)

2. [zoologie] ztopoření svalu vyplněním krevní lakuny (například u nohy mlžů, umožňující pohyb). (Miloš Macholán)

eremita (z řečtiny: *erémos*, „opuštěný“, *hé erémos*, „poušť“), označení mnicha poustevníka. Od 2. století se nejprve v Egyptě, v Sýrii a v oblasti Mrtvého moře objevili

poustevníci, kteří vyhledávali nehostinná a pustá místa, kam se uchýlovali, aby se zdokonalovali v křesťanské víře a v odolnosti vůči nástrahám světského života. Pěstovali *askezi, kontemplaci, žili v samotě a zprvu se nesdružovali ani sami mezi sebou. Teprve od 3. století začali eremité, kteří se usadili poblíž sebe, vytvářet první podoby pozdějších *klášterů (tzv. *lávry) a první regule společného života (tzv. *řehole). Za zakladatele první lávry je považován egyptský eremita Antonín Veliký (kolem 251–356); od jeho příkladu se šířila myšlenka mnišství celým latinským Západem. (Břetislav Horyna)

Erenburg, Ilja Grigorjevič (27. 1. 1891, Kyjev, Ukrajina – 31. 8. 1967, Moskva, Rusko), ruský básník, prozaik a publicista. Podstatnou část života prožil v zahraničí, zejména v Paříži. Tvůrce kvalitativně nevyrovnaného díla: od satirického pikareskního románu *Něobyčejnyje pochožděnija Chulio Churenito* (Neobyčejná dobrodružství Julia Jurenita, 1922), přes rozmarných *Trinadcat' trubok* (Třináct dýmek, 1923), *science fiction *Trest D. E.* (Trust D. E., 1923) přes fascinující román *Burnaja žizn' Lazika Rotenšvaněca* (Bouřlivý život Lazika Rotschwanze, 1928), kde se vyrovnává se svými pocity Žida v antisemitském Rusku a v rozbořeném poválečném světě, dospívá až k schematickým budovatelským a ideologickým románům 30. až 50. let. Mimořádná byla jeho úloha v době Velké vlastenecké *války, dokumentární význam mají jeho paměti *Ljudi, gody, žizn'* (Lidé, roky, život, 1961–1965) s kritikou Stalinovy *diktatury.

V Erenburgových dílech se objevují rezidua pikareskního pojetí *lásky jako krásného *hříchu. (Ivo Pospíšil)

Ereškigal, sumersky „paní velké země (tj. podsvětí)“; Erescheigal, řecky. V sumersko-akkadské *mytologii bohyně *podsvětí. Podle sumerské tradice je jejím manželem Gugalanna (sumersky „velký býk nebes/Ana“) nebo Nergal. Podle akkadské tradice je jejím manželem Nergal, který bývá ztotožňován s Errou (v *mýtu Nergal a Ereškigal). Jejím synem je Ninazu (někdy bývá označován i za jejího manžela), jejím poslem je *Namtar, zosobněný „osud“ (pokládán za syna *Enlila a Ereškigaly). Podle sumerského mýtu *Gilgameš, Enkidu a podsvětí Ereškigal dostala podsvětí darem, když se *bohové dělili o *vládu nad světem. *Inanna/Ištar, její sestra, však chtěla Ereškigalu o její panství připravit (Sestup Inanny/Ištary do podsvětí). Podle akkadského mýtu Nergal a Ereškigal byla Ereškigal přemožena Nergalem, který sestoupil z nebes do podsvětí a stal se jejím manželem. (Jiří Prosecký)

ergonomická antropologie, *antropologie, ergonomická.

ergonomie (z řečtiny: *ergon*, „práce, dílo“ a *nomos*, „zákon; soubor pravidel; nauka“), nauka zabývající se metodikou organizace práce a pracovních prostředků a zkvalitněním systému člověk – nástroj – stroj. (Jaroslav Malina)

ergosterol, steroidní látka obsažená v rostlinách, z níž vlivem ultrafialového záření vzniká vitamin D₂. (Petr Bureš)

ergotismus (z francouzštiny: *ergotisme*, „otrava námelem“), *chronická otrava námelovými *alkaloidy, které jsou obsaženy v námelu. Námel se vyskytuje na žitných zrnech napadených parazitickou houbou paličkovicí nachovou (*Claviceps purpurea*) a s kontaminovanými zrny se může dostat do potravin. Ergotismus se projevuje mimo jiné zúžením periferních cév, v těžších případech s následnou *gangrénou. Dříve se pro tento stav užíval název „oheň svatého Antonína“. (Petr Bureš, Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

eridská kultura, *kultura, eridská.

Eridu, dnešní Abú Šahrajn, *archeologická lokalita 40 km jihozápadně od Násirije (Irák). Zdejší osídlení sahá od 6. tisíciletí př. n. l. do 4. století př. n. l. Na dvou podložních sídlištních vrstvách staršího *pravěku (XIX–XVIII) spočívá série celkem 17 „chrámových“ *staveb základní důležitosti pro vývoj předsumerské a sumerské *architektury 6.–4. tisíciletí př. n. l. Vrstvy XVII–XIV jsou připisovány tradiční *eridské kultuře (dnes *obejdská kultura 1), kdežto vrstvy XI–VI plně vyvinuté kultuře obejdské (obejdská 3–5), vrstvy V–I pak náležejí monumentální stavbě (chrámu?) pozdní *urucké kultury. Vedle „chrámové“ sekvence bylo

sondážně prozkoumáno starší vesnické sídliště kultury obejdské asi z doby „chrámu“ XVII–VIII, dále vesnické sídliště obejdské kultury (14 vrstev) nejspíše současné s „chrámem“ vrstvy XI–VI a pohřebiště téže kultury z doby „chrámu“ VI. Pohřebiště se rozprostírá na ploše předcházejícího obejdského osídlení. Odpočívají na něm celkem 193 nebožtíci, uloženi v cihlových skříňkách nazznak s rukama podél těla či složenýma v klíně, i v běžných jámových *hrobech a s výbavou ozdob a nádob. V hrobě číslo 185 doprovází mrtvého mladíka na onen svět pes, který dostal „na cestu“ k tlamě zvířecí *kosti. Z nadložní vrstvy pohřebiště pochází několik hliněných ženských sošek (a jedna mužská) a rovněž model člunu, nejstarší doklad existence podobných plavidel v mezopotamské oblasti. Ústřední chrám(?) pozdní kultury urucké se honosí maltovinovou fasádou oživenou svislým zvlněním a vlysem z klínů zaražených do omítky, střídavě z šedého kamene a z *vápence s čely pokrytými měděným plechem. Je obklopen komplexem budov, z nichž některé mají interiéry zdobené i geometrickými a figurálními *freskami. Dále byla objevena dvojice paláců raně dynastické doby a *zikkurrat III. dynastie z Uru na místě ústředního „chrámu“, opravovaný v 18. a 6. století př. n. l. V historické době bylo Eridu střediskem kultu boha vod a moudrosti *Enkiho. (Petr Charvát)

Eriksen, Thomas Hylland (6. 2. 1962, Oslo, Norsko), norský sociální antropolog; působí na univerzitě v Oslu (od roku 1995 profesor). Proslul pracemi založenými na terénním výzkumu v Trinidadu a na ostrově Mauricius. Habilitoval se v roce 1987 prací *Ethnicity in Mauritius: Its Meaning, Organisation and Relevance* (Etnicita na Mauriciu: Její význam, organizace a relevance). Jeho výzkumný zájem se soustřeďuje především na témata *identity, *nacionalismu, *multikulturalismu, *ethnicity, *globalizace, kreolizace a *antropologické teorie. Zároveň je proslulým popularizátorem antropologie a vědy jako takové a je aktivním komentátorem společenského života, nejen v Norsku. Odezvu mezi veřejností vyvolaly jeho eseje *Typisk norsk: Essays om kulturen i Norge* (Typicky norské: Eseje o norské kultuře, 1993), v nichž se pokusil vyvrátit *mýty o vlastnostech, které údajně *Norové přisuzují sobě samým. V současné době je vedoucím výzkumného projektu *Cultural Complexity in the New Norway* (Kulturní komplexita v novém Norsku). Je nositelem ceny Arthura Holmeslanda za literaturu (1999), ceny univerzity v Oslu za popularizaci vědy (2000) a ceny Norského vědecké rady za popularizaci vědy (2002).

Eriksen již na střední škole působil jako autor subverzivního anti-autoritářského časopisu *Gateavisen* (Pouliční noviny). Později se pak stal redaktorem časopisů *Samtiden* (Současnost, 1993–2001), *Norsk antropologisk tidsskrift* (Norský antropologický časopis, 1993–1997), *Journal of Peace Research* (Odborný časopis pro výzkum míru, 1994–1998), a *Ethnos* (od roku 1997). Od roku 1995 je společně a Johnem Mitchellem a Katy Gardnerovou koeditorem knižní série *Anthropology, Culture and Society* (Antropologie, kultura a společnost, Pluto Press). Mimo jiné působil v letech 2000–2003 jako předseda Antirasistického centra v Oslu. Z francouzštiny do norštiny přeložil *Esej o daru* Marcela *Mause a práce dalších autorů z angličtiny, francouzštiny, italštiny, španělštiny a švédštiny.

Mezi Eriksenovy nejvýznamnější publikace patří *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (Etnicita a nacionalismus: Antropologická perspektiva, 1993, 3. vydání 2002), ve které naznačuje, že *komunikace mezi lidmi je dosažitelná jen v případě, pokud jsou dané skupiny ochotny obětovat ve prospěch vzájemné komunikace něco ze své *kultury a přijmout globálnější, společně sdílené komunikační (kulturní) kódy. Dále pak *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age* (2001; česky: *Tyranie okamžiku*. Brno: Doplněk, 2005), *A History of Anthropology* (Dějiny antropologie, 2001, spolu s Finnem Sivertem Nielsenem), *Globalisation: Studies in Anthropology* (Globalizace: Antropologické studie, 2003), *What Is Anthropology?* (Co je antropologie?, 2004), *Engaging Anthropology* (Zajímavá antropologie, 2006). V češtině vyšel výbor Eriksenových studií pod názvem *Antropologie multikulturních společností: Rozumět identitě* (Praha: Triton, 2007) a

učebnice *Sociální a kulturní antropologie: Příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál* (Praha: Portál, 2008).

V současné době se zaměřuje na problémy odpadu jako hmatatelného *fenoménu a *metafory, stejně tak jako oblast informačních technologií, globalizace a sociální flexibility nebo nového darwinismu a konceptu *lidské přirozenosti. Ve všech těchto tématech naráží na témata kulturní komplexity, politiky identit a diference mezi globálním a lokálním. Jeho méně akademické studie se zabývají tak rozmanitými tématy, jako je indická literatura, *anarchismus, *evoluce a *darwinismus, improvizace v hudbě či národní marnivost. V roce 2005 dokonce hrál ve filmu s názvem *Thomas Hylland Eriksen og historien om origamijenta* (Thomas Hylland Eriksen a příběh o dívce origami). (Tereza Kuldová, Ivo T. Budil, Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

Erínye, ve starém Řecku bohyně pomsty a kletby. Zrodily se s prvním zločinem na světě, při němž tekla *krev. Proto pronásledovaly vrahy, lupiče, křivopřísežníky a rušitele společenských a rodinných svazků. Svě oběti nenechaly na pokoji a mučily je na zemi i v *podsvětí, neboť všude měly stejnou moc, před níž se museli mít na pozoru i sami *bohové. V mýtu o Orestovi, kterého Erínye pronásledovaly poté, co zabil svou matku *Klytaimnéstru a jejího milence *Aigistha, aby pomstil smrt svého otce *Agamemnóna, je nakonec podle Aischylova podání usmířila Athéna (*Pallas Athéna).

V moderním pojetí bývají jako Erínye označovány kruté a zlostné ženy typu fúrií, jak se ostatně jejich označení vžilo v římském prostředí. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

eristika (z řečtiny: *eristiké techné*, „umění vést spor, disputovat“), technika dialogu, kterou jako první rozpracovali *sofisté; zakládá se na schopnosti dokázat nebo naopak vyvrátit všechny argumenty ve svůj prospěch. Pojem eristika ale užívali především *Platón (427–347 př. n. l.) a *Aristotelés (384–322 př. n. l.), a to pro označení vědeckého názorového střetu, v němž chtějí dostat všechny zúčastněné strany za pravdu. Oba hodnotili eristiku negativně, Platón postavil na její místo metodu *dialektiky, zatímco Aristotelés počítal eristický *sylogismus mezi chybné závěry jako tzv. *sofisma. Jako vážný pokus o rozvinutí struktury důkazu chápala eristiku naopak megarská škola. (Břetislav Horyna)

Eritrejci (z řečtiny: *erythros*, „červený“), dřívější název *Džibuťanů; odtud název Rudé moře a *země Eritrea. (Zdeněk Tvrдый)

Eriugena, Johannes Scotus (Jan Scotus Eriugena; 810–877), irský teolog a filozof; jeden z hlavních představitelů tzv. *karolínské renesance a vrcholný reprezentant *christianizace *platonismu, k níž využíval vlastních překladů děl neznámého autora označovaného jako Pseudodionýsios Areopagita. Hlavní dochované dílo nese název *De divisione naturae* (O rozdělení jsoucího, kolem 865) a jedná se o analýzu čtyř typů přirozenosti (*natura*): Boha, Božího Slova (tj. božího Syna a světa idejí), světa stvořeného v prostoru a čase (na vrcholu stvoření stojí člověk), božské věčnosti, do níž se navracejí a v níž se opět sjednocují všechny stvořené věci.

Eriugenovy spisy měly značný vliv na vznik a rozvoj křesťanské *mystiky, jeho koncepce tzv. negativní teologie formovala i *názory *Mikuláše Kusánského, ačkoli jejich držení a šíření bylo postiženo dvěma církevními zákazy (1210 a 1225 *papež Honorius III.). (Břetislav Horyna)

ermitáž (z francouzštiny: *ermitage*, „poustevna; samota“):

1. původně poustevna na osamělém místě s malou zvonicí nebo kaplička, v 17. a 18. století vybavení parku nebo zahrady (napodobenina poustevny, selské usedlosti nebo pavilonu s plastickou výzdobou);

2. Ermitáž, soukromá sbírka založená roku 1764 ruskou carevnou Kateřinou II. (1729–1796), od roku 1917 zestátněna bolševiky; zahrnuje sbírky ruského a evropského malířství (zejména francouzského, italského, nizozemského a španělského) a soubory antického, egyptského a čínského umění. (František Čapka)

Ernst, Max (2. 4. 1891, Brühl, Německo – 1. 4. 1976, Paříž, Francie), německý malíř a sochař; spoluzakladatel kolínské větve *dadaismu, představitel *surrealismu, od roku 1914 člen Surrealistické skupiny v Paříži. Maloval fantastické, snové scény s důrazem na poetický obsah a freudovský sexuální a erotický *symbolismus (*Lidé se o tom nic nedozvědí*, 1923 aj.).

Tento autorův již ryze surrealistický obraz vznikl ještě před vydáním prvního surrealistického manifestu a jeho smysl objasnil Ernst svou básní, napsanou na zadní straně obrazu: „Die Liebe, die dem Leben einen Sinn geben sollte, / wird Tag und Nacht von der klerikalen Polizei / überwacht. Die Kirche existiert, um die Liebenden / ihrer Rechte zu berauben. Die Liebe muß – wie / Rimbaud sagt – wieder erfunden werden.“ („Láska by měla životu smysl dát, však za noci / i za dne, pod zraky klerikální policie / chřadne. Církev existuje, aby milující oloupila / o práva. Vše pro lásku znovuobjevenou, její síly / kladné – s Rimbaudem věrme, že se narodila.“) Jde patrně o výtvarné vyjádření souvztažnosti mezi sexuálními vztahy a měsíčními fázemi, přičemž malíř zdůraznil erotičnost rukou, jež gestem cudné Venuše zakrývají zeměkouli. (Jaroslav Malina)

erogenní, *erotogenní.

eromenos (z řečtiny: *erómenos*, „milovaný“), řecké označení pro mladíka, který je v pederastickém páru objektem *lásky staršího muže. (Jaroslav Malina)

erós (z řečtiny: *erós*, „touha, láska, vášně, náklonnost“), *láska, touha po vyšším a lepším, po tom, co člověku chybí; perzoniifikována bohem *Erótem. U *Platóna přitažlivá síla Dobra, jež probouzí člověka k poznávání a uvádí *svět do pohybu. (Jaroslav Malina)

Erós (latinsky: *Amor, Cupido*), řecký bůh *lásky, syn *Afrodíty a *Aréa. U *Hésioda podle starších představ Erós představoval počáteční a všeoživující sílu pocházející z *Chaosu, čímž se poukazovalo na všemocnou sílu lásky. V otevřeném systému řeckých náboženských představ s původem a podstatou Eróta manipulují filozofové, jak se to odráží například v *názorech účastníků *Platónova *Symposia*. Podstata Eróta a lásky jako takové získává filozofickou dimenzi na rozdíl od běžných představ, které se v té době ustálily ve výtvarném umění, kde je Erós zpodobován jako půvabný chlapec, jenž ještě nedosáhl dospělosti. V helénistické době se Erós mění na hravé nezbedné dítě a Afrodíté bývá obklopena celým „hejnem Erótků“ (v *renesanci se pro ně vžil název *putti*).

Erós byl pokládán za mocné božstvo, které podle nevyzpytatelné vůle svými šípy zasahuje smrtelníky i *bohy a přináší jim buď potěšení, nebo *utrpení. I Erós byl bezmocný vůči lásce, tak se stalo, že se proti vůli své matky Afrodíty zamiloval do krásné dívky *Psýché, což přivodilo četné komplikace.

Metafyzické spojení Eróta a Psýché (Lásky a Duše) se však odrazilo ve filozoficko-náboženských systémech pohanské antiky i v *křesťanství. (Jaroslav Malina)

Erotická revue, časopis vycházející v letech 1930–1933, zaměřený na vydávání textů a ilustrací se sexuální a erotickou tematikou. Založil jej a redigoval Jindřich *Štyrský, který v té době rovněž založil *Edici 69 s obdobným tematickým zaměřením; oba tyto tiskové orgány představovaly hlavní a zejména explicitně definovanou platformu zabývající se počátkem 30. let 20. století v tehdejší Československu texty a výtvarnými díly o *erotice a *sexualitě; autorsky se v časopisu uplatňovali především tvůrci z okruhu *Surrealistické skupiny v ČSR.

Časopis měl tři ročníky: první sestával ze čtyř čísel, která vyšla v rozmezí října 1930 až května 1931, druhý a třetí byl publikován jako ročenka v květnu 1932 a v dubnu 1933. Byl však omezen na úzký čtenářský okruh – v tiráži 1. ročníku bylo uvedeno: „Soukromý tisk vydaný Jindřichem Štyrským pro kruh přátel a sběratelů v říjnu 1930 – květnu 1931, v Praze, ve 150 číslováných výtiscích, z nichž 120 je na domácím Simili Japanu a 30 na Van Gelderu. Jelikož je vyhrazen jen subskribentům, nesmí býti veřejně prodáván, ani vyložen, ani půjčován, ani jinak rozšiřován nebo zařazen do veřejných knihoven.“ Byla to formulace prozíravě reagující na tehdejší společenské klima a pojetí „mravnosti“ v *zákonech, neboť například nedlouho před založením časopisu *cenzura z mravnostních důvodů tvrdě postihla

první český překlad díla francouzského básníka Lautréamonta *Maldororovy zpěvy* (1929) a v polovině třicátých let byly na několika místech zabaveny i pasáže ze *Zapomenutého světla* (1934) Jakuba *Demla.

Dnes patří *Erotická revue* k vzácným *bibliofilům; reedice všech tří ročníků byla vydána v roce 2001 v pražském nakladatelství Torst. (Jaroslav Malina)

erotická škála, *škála, erotická.

erotik, člověk libující si v *erotice. (Jaroslav Zvěřina)

erotika (z řečtiny: *erós*, „touha, láska, vášeň, náklonnost“), jevy související se sexuální aktivitou, cítěním, prožitky, pohlavní *láskou; je duchovním rozměrem *sexuality, *sublimací smyslnosti, zjemnělé *kulturou, a zároveň zdrojem *inspirace, což se promítá mimo jiné do umělecké tvorby. Někdy je obecně chápána jako „kultura sexuálního života“.

Jako příklad uveďme vztah *Sumerů a *Babyloňanů k erotice a pohlavnímu životu, který byl bezprostřední a otevřený. Styk mužů s ženami patřil k znakům dospělosti a „civilizace“. V *Eposu o Gilgamešovi byl *divoch Enkidu „polidštěn“ milováním s uruckou prostitutkou. Projevy erotického chování (polibky, hlazení a *soulož) patřily dokonce mezi „božské moci“ (sumersky: *me*) tvořící „řád světa“. Pohlavní orgány muže (**penis erectus*) a ženy (**vulva*) označovaly v klínovém písmu (jako determinativy) odlišné rody vlastních jmen. Předehra před pohlavním spojením (koupání, vonění a strojení „nevěsty“) byla v některých chrámových *obřadech (například při takzvaném *posvátném sňatku) významnou součástí kultovního života. Pečetítka, sošky a vzácněji i *reliéfy s erotickými scénami objímajících se a souložících párů byly objeveny nejen v obytných domech, ale převážně v chrámových komplexech ve *městech *Uru, *Nippuru, *Aššuru, *Ninive a dalších. Patří sem i reliéfy a plastiky „nahých bohyň“ v jednoznačných autoerotických pozicích a scény s pedofilními (*pedofilie), homosexuálními (*homosexualita) a pederastickými (*pederastie) motivy. S erotikou se setkáváme i v sumerských a akkadských literárních skladbách, zvláště při namlouvání a svádění nedospělých a dospělých božských párů (*Enlil a Ninlil, *Enki a Ninchursanga). Jakýmsi vzorem či modelem dívky, milenky i zkušené ženy byla bohyně *Inanna. Často střídala a opouštěla své partnery a dokázala se mstít celé *zemi, když byla ve spánku zneuctěna (epos Inanna a Šukaletuda).

Základním projevem erotického chování byl polibek (sumersky: *ne-su-ub*, akkadsky: *našáqu*) na „malé, nezkušené“ nebo naopak na „zralé a plné“ rty, předcházející hlazení a pohlavnímu spojení. Ženský klín i penis byly „čistými, sladkými a medovými“ částmi těla, dokonce „zdobenými polodrahokamy“ (například v *mýtu o sestupu Inanny do podsvětí). Z hlediska mezopotamské *kosmogonie je zajímavé, že erotické jednání *bohů i lidí bylo možné jenom v pozemské sféře, a nikoli na nebi. Takzvaná erotická omina (*věštění) dokládají i polibky na pohlavní orgány, stehna, lýtka a chodidla a také *onanii. Zcela ojedinělým dokladem erotiky jsou mezopotamská „milostná kouzla“, sloužící k posílení mužské *potence a k odstranění frigidity žen pomocí *afrodiziak (nápoje, masti, potírání olejem) a erotických či sexuálních náhražek („kameny lásky“, umělé faly). Součástí takových „kouzelských“, která prováděli léčitelé, byla i zařikávání s vulgárními pornografickými obraty.

Erotický vztah mezi mužem a ženou označovala v biblických textech *Starého zákona celá řada výrazů, doklady o sexuálním aktu jsou však poměrně vzácné (Př 5, 19; 7, 18), stejně jako doklady o *sexuálním chování („žádost“ 1 Kr 9, 19; 2 Pa 8, 6) a nezávazné lásce (Oz 8, 9; Ez 23, 5; Jr 4, 30). Láska byla podstatnou charakteristikou osobnosti Boha, který často vystupuje a jedná jako muž, dvořící se alegorické dívce nebo nevěště. Chválu milované, milostnou touhu, líčení krás i místo námluv obsahuje *Píseň Šalomounova* (**Píseň písni*), patřící ke skvostům milostné *poezie starého *Předního východu. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

erotismus, sklon k erotičnosti. (Jaroslav Zvěřina)

erotogenní (erogenní), místa na těle, jejichž dráždění vyvolává erotické vzrušení. Nejsou u všech lidí totožné a v průběhu života doznává vnímavost vůči sexuálním podnětům proměny.

(Jaroslav Zvěřina)

erotomanická paranoia, *syndrom, Clérambaultův.

erotomanický blud, *syndrom, Clérambaultův.

erotomanie (z řečtiny: *erós*, „touha, láska, vášeň, náklonnost“ a *mainomai*, „šílím“), nadměrné vystupňování sexuálních zájmů nebo pudů. (Jaroslav Zvěřina)

eroze (z latiny: *erosiō*, „rozdirání, rozrušování, pozvolný rozpad“):

1. [medicína], oděrka;

2. [ekologie, geologie], rozrušování zemského povrchu větrem, vodou, sněhem nebo ledem, následované přenosem uvolněných částic na jiná místa a jejich ukládáním (sedimentací); základním faktorem snižujícím intenzitu eroze je zapojený vegetační kryt. (Jaroslav Malina)

errare humanum est [latinsky], mýlit se je lidské.

erudice (z latiny: *ē-*, *ex-*, „z, vy-“, *rudis*, „hrubý, nevzdělaný“, *ēradiō*, „zlušcht’uji, vzdělávám“), důkladné vzdělání, důkladná znalost. (Jaroslav Malina)

erupce (z latiny: *ē-*, *ex-*, „z, vy-“, *ruō*, „řítím se, vystávám, náhle se objevuji“):

1. [anatomie, medicína], prořezávání zubů, je postupné vyrůstání korunek *zubů nad povrch dásně. Během života *člověka se vytvoří dvě populace zubů: dočasné zuby – mléčné (**dentes decidui*) a *stálé zuby (**dentes permanentes*). Základy dočasných zubů se vytváří během nitroděložního vývoje. U *novorozence jsou uloženy v podobě korunek v čelistech. Krátké, široce otevřené kořeny postupně rostou do délky a tlačí korunku směrem k dásni. Dáseň tlakem lehce zduřuje, později atrofuje a korunka se prořeže nad její povrch. Vytvoření *alveolu, *cementu a *periodontu se dokončuje teprve až po prořezání zubu. Dočasné zuby se začínají prořezávat asi v půl roce, obvykle nejprve dolní a později horní zuby. Pořadí prořezávání *dočasného chrupu je následující: první *řezák, druhý řezák, první *stolička, *špičák, druhá stolička. Koncem prvního roku má mít dítě prořezány všechny řezáky, koncem druhého roku řezáky, špičáky a první stoličky, ve věku dva a půl roku má být vývoj dočasného chrupu ukončen. Zuby dočasného chrupu svojí velikostí odpovídají velikosti *splanchnokrania dítěte. Výměna zubů a s ní spojený proces prořezávání stálého chrupu trvá několik let. Pořadí prořezávání stálého chrupu je následující: první řezák (6.–7. rok), první stolička (6.–8. rok), druhý řezák (7.–9. rok), první třenový zub (9.–11. rok), špičák (11.–13. rok), druhý třenový zub (11.–14. rok), druhá stolička (12.–14. rok). Třetí stoličky se prořezávají obvykle až v dospělosti (17.–40. rok), bývají proto označovány jako zuby moudrosti (*dentes sapientiae*);

2. vyražení se (například kožní vyrážky);

3. [geologie], sopečný výbuch;

4. [astronomie], krátkodobé výrony záření na povrchu *Slunce nebo na povrchu některých hvězd. (Michaela Křivanová, Jaroslav Malina, Michaela Račanská, Lenka Vargová)

erupce, incisový typ, *erupce, při níž je prvním prořezávajícím zubem *stálého chrupu první *řezák. (Michaela Račanská)

erupce, molárový typ, *erupce, při níž je prvním prořezávajícím zubem *stálého chrupu první *stolička, klasický způsob prořezávání. (Michaela Račanská)

erytrocyt, červená krvinka. Lidské erytrocyty mají tvar bikonkávních terčů o průměru asi 7,4 μm, jejich počet u muže dosahuje 4,9–5,9 milionu/μl, u ženy 4,0–5,2 milionu/μl. Hlavní funkcí erytrocytů je přenos dýchacích plynů. (Drahomír Horký)

Er-li-tchou, *vesnice poblíž *města Jen-š’ v provincii Che-nan v Číně, kde bylo v roce 1959 objeveno vícevrstevné sídliště o rozloze 10 000 čtverečních kilometrů, obývané od konce 3. tisíciletí do 14. století př. n. l. Osídlení je stratigraficky uskupeno do čtyř výrazných kulturních vrstev, přičemž třetí vrstva možná představuje poslední město dynastie *Sia a čtvrtá sídelní město prvního panovníka dynastie *Šang Čcheng Tchanga. (Jaroslav Malina)

Escalona Victoria, José Luis (17. 12. 1964, Ciudad de México, Mexiko), mexický kulturní antropolog; profesor a regionální ředitel univerzity CIESAS – Centro de investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social v San Cristobalu de las Casas v Chiapasu. Zabývá se zejména sociokulturními proměnami (politiky, moci, náboženství aj.) kultury *Tojolobalů. K jeho nejvýznamnějším publikacím patří: *Etúcuaro, la reconstrucción de la comunidad*: (Etúcuaro, znovuvytváření komunity, 1998) a *Política en el Chiapas rural contemporáneo* (Politika v současném venkovském Chiapasu, 2009). Dále je spoluautorem knihy *La experiencia de refugio en Chiapas* (Zkušenost s refugiem v Chiapasu, 1993). (Lucie Nečasová)

esejci (eséni), židovská náboženská skupina působící v Judeji od 2. století př. n. l. do 1. století n. l. Vyrůstli z *hnutí zbožných, stavících se proti laxnímu dodržování *Tóry a etických norem. Centrem esejců byl *Kumrán u Mrtvého moře, jiní žili rozptýleně. Učení esejců popisují někteří antičtí spisovatelé, například Flavius Josephus. Diskutován je vztah esejců k ranému *křesťanství. (Jaroslav Malina)

esejec, *esejci.

esence (esencialismus, essentia) (z latiny: *essentia*, „bytnost, celost, podstata“), původně (například u *Augustina) vedle výrazu substantia používaný latinský převod řeckého **usia*, „podstata“. Výraz esence byl osvojen latinskou filozofií a teologií, kde ho podrobně rozpracoval kromě jiných *Tomáš Akvinský (1225–1274) zejména ve spise *De ente et essentia* (česky: *O bytí a bytnosti*. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1887; *O jsoucnu a bytnosti*, in: Sousedík, Stanislav, *Jsoucno a bytí: Úvod do četby sv. Tomáše Akvinského*. Praha: Křesťanská akademie, 1992). Esence neslouží jako definiční vymezení jednotlivých věcí, ale vyjevuje přirozenost (*natura*), případně *cost* (*quidditas*) definovaných předmětů.

Od výrazu esence odvozený termín esencialismus označuje filozofické koncepce, podle kterých předchází esence věcí jejich existenci; v moderní filozofii se esencialismus konfrontoval zejména s *existencialismem, podle kterého musí naopak věc (respektive člověk) nejprve být, aby se mohla stát něčím. (Břetislav Horyna)

esencialismus, *esence.

esencialismus, biologický, teorie, která vysvětluje nerovné uspořádání genderových vztahů (*gender) jako přirozený a nevyhnutelný výsledek biologických rozdílů mezi *muži a *ženami, čímž je racionalizuje a zakrývá jejich sociální povahu. Tato teorie je v rozporu s antropologickými výzkumy, které přesvědčivě dokládají, že vnímání genderových rozdílů (v čem a jak se muži a ženy mají údajně odlišovat) i míra genderové dominance se v různých kulturách dramaticky liší. Obdobně tomu však je i v rámci každé společnosti, kde se genderové konstrukce liší podle třídy, *rasy, věku, sexuální orientace atd. Samotná otázka pohlavních rozdílů je navíc mnohem komplexnější, než by se mohlo na první pohled zdát, a v každém případě není jasné, proč by biologické rozdíly měly nutně vést k mužské nadvládě.

Pokud jde o *pohlaví, je třeba si uvědomit, že jde o sociální koncept, prostřednictvím kterého pojmenováváme a chápeme rozdíly mezi lidskými těly. Přitom ale nejde o pasivní odkazování na existující biologické odlišnosti, ale doslova o vytváření pohlavních rozdílů, protože bez jejich konceptualizace, je nelze vnímat, rozeznávat. Jinými slovy, abychom byli schopni identifikovat a diferencovat ženské/mušské pohlaví, musíme mít nejprve koncept ženskosti/mušskosti a související představu, co je to ženské/mušské tělo a v jakých aspektech se liší. Tělo *kultury (a moci) nepředchází, je jimi vždy již konstituováno a regulováno (Foucault, 1978). (Petr Pavlík)

eséni, *esejci.

Éset (řecky: *Ísis*), egyptská bohyně; nebeská vládkyně *světa, dárkyně života a obilí, udržovatelka řádu ve světě i v rodině. Sestra a manželka *Usirova (řecky: *Osiris*), matka Hórova; spolu s nimi tvoří božskou trojici uctívanou v celém Egyptě. Po zavraždění Usira bratrem *Sutechem sebrala části jeho rozsekaného těla, sestavila je a znovu oživila. Věřící

procházel zasvěcovacími *obřady, které jim měly zajistit po smrti druhý život. *Kult doložen již z konce 4. tisíciletí př. n. l.; koncem 5. století př. n. l. pronikl do Řecka a za *helénismu se rozšířil po celém antickém světě. Ztotožňována s Démétrou a *Afrodítou. (Břetislav Vachala)

eschatologie (z řečtiny: *eschaton*, „poslední“):

1. v *křesťanství disciplína systematické *teologie zabývající se posledními věcmi *člověka, *smrtí a *věčností, včetně témat věčné blaženosti (nebe), zavržení (*pekla), očistce a završení dějin *světa při druhém příchodu *Ježíše Krista. Látku tvoří prorocké a apokalyptické texty *bible a obdobná *svědectví tradice. Podobnými tématy se zabývá i judaistická (*judaismus) a muslimská teologie (*islám);

2. utopická představa o radikální přeměně světa, o jeho zániku a vzniku lepšího nového světa. Čerpala z prorockých a apokalyptických textů, uplatňovala se zejména ve středověkých lidových náboženských a sociálních *hnutích (například určité směry v *husitství). (Jaroslav Malina)

Eskymáci, *Inuité.

eskymácko-aleutské jazyky, *jazyky, eskymácko-aleutské.

eskymáčtina, *eskymácko-aleutský jazyk s četnými nářečnými děleními do skupin (asijské, aljašské, kanadské, grónské). (Jaroslav Malina)

eskymáčtina, **grónská**, *grónština.

esovitá klička, esovitý tračník, **colon sigmoideum*.

esovitá záušnice, *záušnice, esovitá.

esovitý tračník, esovitá klička, **colon sigmoideum*.

esperanto, umělý mezinárodní *jazyk opírající se zejména o jazyky *románské a do určité míry *germánské; v roce 1887 jej vytvořil polský lékař a filolog Ludwik Łazarz Zamenhof [Lodovic Lazarus Zamenhof] (1859–1917). (Jaroslav Malina)

ESR, *rezonance, elektronová spinová.

esse est percipi (latinsky: „být znamená být vnímán“), teoreticko-poznávací metodologické hledisko, které formuloval George *Berkeley (1685–1753) jako vyhocení předchozích senzualistických (*senzualismus) *názorů zejména Johna *Locka (1632–1704). Formulace ztotožňuje bytí a vnímání na základě analýzy, z níž vyplývá, že tvrzení o existenci zkušenostních předmětů je identické s tvrzením o existenci vnímaného údaje. Berkeley uvádí: „Zdá se mi totiž naprosto nepochopitelné, co se říká o absolutní existenci nemyslicích věcí bez vztahu k tomu, jsou-li vnímány či ne. Jejich *esse* se rovná *percipi*, a je naprosto vyloučeno, aby měly nějakou existenci mimo mysl nebo mimo myslící věci (bytosti), které je vnímají“ (Berkeley 1995: 61). Rozvinutím této teze je formulace *esse est aut percipere aut percipi* („být znamená vnímat či být vnímán“). (Břetislav Horyna)

essentia, *esence.

Ester, jedna z knih *Starého zákona, podle hebrejského *kánonu z třetího dílu zvaného Spisy, kdežto v našich *biblích tvoří závěr knih výpravných. Je to jeden z pěti „Svátečních svitků“, vztahujících se k jednotlivým židovským *svátkům. Ester se četla o jarním, karnevalovém svátku *Púrím* čili losů, a její děj vysvětluje vznik svátku. Vypráví se tu, že na dvoře perského *krále Achašveróše čili počtělým jménem *Xerxa se nečekaným způsobem stala královnou Židovka Ester. Když dvořan Hamán čili Aman ukládal o život všem *Židům v celém *království, zasadila se Ester za pomoci svého příbuzného Mordokaje a s nasazením vlastního života úspěšně o jejich záchranu. Dramatický a literárně výborně vyprávěný příběh zřejmě zrcadlí zkušenost *pogromů v židovské *diaspoře. Kniha pochází asi z 3. století př. n. l. a je dodnes v židovských kruzích velmi oblíbená. (Jan Heller)

esteticismus (z řečtiny: *aisthesis*, „cit, pocit, vnímání“), *názor, který v posuzování *světa a *člověka zdůrazňuje estetické *hodnoty. (Jaroslav Malina)

estetika (z řečtiny: *aisthesis*, „cit, pocit, vnímání“):

1. vědní obor zabývající se otázkami krásy, podstaty *umění a metodami umělecké tvorby, teorie umění;

2. estetická stránka věcí, jevů apod. (Jaroslav Malina)

estetismus, *estheticismus.

esteziometr (z řečtiny: *aisthesis* „cit, citlivost, cítění“ a *metron, metrum*, „míra, rozměr“), nástroj či přístroj na měření dotykové citlivosti kůže či jiného orgánu (oční rohovky, rtů aj.). Esteziometry se liší podle funkce, kterou měří, i svou konstrukcí. Jednoduchým esteziometrem je stavitelné odpichovátko se dvěma hroty, určené ke stanovení nejmenší vzdálenosti hrotů, kterou již rozlišíme jako dotyk dvou bodů. (Miroslav Králík)

Estonci (země, kterou obývali = Eastlased), *národ, který tvoří základní obyvatelstvo Estonské republiky; z celkového počtu více než 1,3 milionu Estonců, přibližně 1 milion žije v Estonku, zbytek v Ruské federaci, ve Švédsku, v Kanadě a USA. Specifickou skupinou Estonců jsou uživatelé regionálního *jazyka *võro-seto. Estonci pocházejí ze severní ugrofinské větve *ugrofinských etnik, která přicházela do Evropy již v prehistorických dobách z oblastí mezi Uralem a Altajem. Jazyk (*estonština) patří k baltsko-finské podskupině *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny. V oblasti východního Pobaltí žili jejich předchůdci již ve 3. tisíciletí př. n. l. První historické zprávy však pocházejí z 1. století (*Tacitova zpráva o kmenech Aesti aj.), kdy lze již datovat počátek etnogeneze Estonců. Formování estonské pospolitosti spadá do období 11.–13. století. Načas se dostalo jejich území pod nadvládu *Dánů a *Švédů, nejdéle zde však působily *německé *rytířské řády a německá *šlechta, utváření estonského národa proběhlo ve druhé polovině 19. století. Po roce 1945 bylo Estonsko vystaveno rusifikaci a podíl Estonců činil v roce 1989 pouze 61,5 %; od znovuoobnovení samostatnosti *země v roce 1991 jejich podíl opět stoupá. Věřící jsou *protestanti. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

estonština, *ugrofinský jazyk v Estonku, užívaný též menšinami v Rusku, Lotyšsku a na Ukrajině (*Estonci). (Jaroslav Malina)

estrální cyklus, *cyklus, estrální.

estrogeny, ženské *pohlavní hormony, které se tvoří především ve vaječnicích, ale také v kůře nadledvin a v tukové *tkáni. Estrogen je zodpovědný za *růst *pohlavních orgánů (*děloha, *pochva) a *sekundárních pohlavních znaků, jako je například typický ženské ochlupení a vývoj prsů. Hladina estrogenu u ženy kolísá s *menstruačním cyklem. Při menstruačním cyklu způsobují estrogeny růst děložní sliznice a tím ji připravují na přijetí oplodněného vajíčka. Estrogeny patří k steroidním *hormonům. V některých případech se estrogeny podávají ženám po přechodu v lékové formě. U rakoviny prsu nebo dělohy je podávání estrogenu naopak nežádoucí, a tak se podávají *antiestrogeny. (Drahomír Horký)

estrus, *estrální cyklus.

Ešnunna, dnešní Tell Asmar, *archeologická lokalita 60 km severozápadně od Bagdádu (Irák). Zdejší osídlení sahá od konce 4. tisíciletí př. n. l. do 18. století př. n. l. Hlavní nálezy: monumentální budova, která byla nazvána podle zasvěcení kovové mísy z *depotu více než 80 kovových nálezů, objeveného v blízkém starším severním paláci, „chrám boha Abu“. Jeho 16 stavebním fázím zhruba z období 3000–2300 př. n. l. přiřkl autor výzkumu označení „nejstarší svatyně“ (*urucká až *džemdet-nasrská kultura), „archaická svatyně“ (raně dynastická fáze I), „čtvercový chrám“ (raně dynastická fáze II) a „chrám s jednoduchou svatyní“ (raně dynastická fáze III, staroakkadské období). Ve fázi „čtvercového chrámu“ U zde byla ukryta skupina kamenných lidských sošek, nejvýrazněji zastupujících sumerskou plastiku druhé raně dynastické fáze (asi 27. století př. n. l.). Dále odkryto opevněné *město z třetí raně dynastické fáze a severní palác z doby staroakkadské. Za *vlády III. dynastie z Uru tu zdejší zástupce ústřední vlády postavil *chrám zbožnělému panovníku *Šú-Sínovi a vedle něj si zřídil místodržitelství palác. Ze starobabylonské doby pochází série sídelních budov zdejší vladařské dynastie, jakož i řadové obytné čtvrti a *opevnění. Město velmi trpělo válečnými

*konflikty starobabylonských vládců a zaniklo zřejmě někdy v období vlády *Chammurapiho nástupců. (Petr Charvát)

et [latinsky], a, i.

etatismus (z francouzštiny: *état*, „stát“):

1. *názor, že všechno ve společnosti má řídit *stát; přesvědčení o prospěšnosti aktivního zasahování státu do hospodářského a politického života společnosti;

2. zvyšování úlohy *státu prorůstáním a zasahováním státních orgánů do všech oblastí společenského života (do *ekonomiky, *kultury, *vědy, školství, *umění apod.). Je spojen s *totalitarismem, charakteristický zejména pro nedemokratické státy, poprvé použit pro označení režimu, který nastolil po *první světové válce v Turecku Mustafa Kemal Atatürk (1881–1938). (František Čapka)

etatizace (z francouzštiny: *étatisation*, „postátnění, zestátnění“), vznik *státu nebo zestátnění; máme na mysli zejména vznik prvních středověkých *států nejprve v podobě barbarských říší, později skutečných států na základě *vazalského a lenního systému (*vazalství). V jejich organizaci má nezastupitelnou roli římské *křesťanství. (František Čapka)

etážové pohřbívání, *pohřbívání, etážové.

éter (z řečtiny: *aithér*, „vzduch, jasné nebe“), hypotetická látka, o níž se nesprávně předpokládalo, že vyplňuje veškerý prostor včetně vakua a je nositelem gravitačních a elektromagnetických sil. V antické filozofii jedna z pralátek vyplňujících prázdný prostor. (Jaroslav Malina)

ethidium bromid, fluorescenční barvivo, které se váže na nukleové kyseliny *interkalací mezi páry *bází; používá se například pro vizualizaci *DNA po *gelové elektroforéze, kdy po osvětlení ultrafialovým zářením oranžově fluoreskuje. Vzhledem ke svým *mutagenním, *karcinogenním a *teratogenním vlastnostem i díky tomu, že se pomalu a obtížně odbourává, je v současné době nahrazován jinými, bezpečnějšími typy barviv. (Miloš Macholán)

ethnos, *etnos.

Etchaodinové [etčaodinové] (Otročí indiáni), původní etnická skupina severoamerických *indiánů žijící v severozápadní části Kanady v sousedství *Chipewyju, *Cuchinů, *Zaječích indiánů a dalších *Athapasků. Na rozdíl od jiných skupin žijí v původní oblasti rozsáhlých *lesů severu jako lovci a rybáři; jejich počet nepřesahuje 12 000 (v roce 1984). Tradiční náboženství bylo *animistické, dnes převážně *christianizováni. (Zdeněk Tvrďý)

etická deskripce, *deskripce, etická.

etický intuicionismus, *intuicionismus, morální.

etický relativismus, *relativismus, etický.

etika (z řečtiny: *éthos*, „obyčej, zvyk, péče“):

1. filozofická disciplína zabývající se *mravností, původem a podstatou morálního *vědomí, jednání a chování; racionální *reflexe morálních pravidel působících ve *společnosti. Zdroj mravnosti byl spatřován v *Bohu (teologická etika), v *přírodě a přirozenosti člověka (naturalistická etika), v apriorním principu (Georg W. F. *Hegel, Immanuel *Kant), v *autoritě (aprobativní etika). Etika se dělí na empirickou (deskriptivní) a normativní (preskriptivní). Etika se zaměřuje na obecné mravní zásady, zatímco morálka hledá spíše *konkrétní pravidla. Morální pravidla tradičních *kultur vyžadují obvykle řadu omezení, pro něž často platí náboženské argumenty. V současné *civilizaci je společné hledání mravních norem velmi aktuální, protože zdaleka ne všichni se hlásí k tradiční kultuře. Projekty globální etiky, interkulturní filozofie a podobně nicméně narážejí na problémy *etického a *kulturního relativismu (respektive *konvencionalismu), případně *etnocentrismu, které se mimo jiné týkají i katalogu *lidských práv obsaženého ve *Všeobecné deklaraci lidských práv a navazujících Paktech;

2. soustava mravních zásad, morálka, mravnost. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

etika podnikání, morální zásady podnikání a poctivost zajišťující důvěryhodnost v podnikání. Všechny součásti společnosti a zaměstnanci musí dodržovat příslušné *zákony a nařízení *zemí, v nichž podnikají a spolehlivě plnit své závazky. Musí trvat na čestnosti a slušnosti ve všech aspektech své činnosti a očekávat totéž od svých partnerů. (Marie Dohnalová)

etika pomoci, soubor *hodnot a morálních *principů, o něž se opírají akce rozvojové spolupráce a humanitární pomoci: a) etika inteligentního zájmu o sebe sama; b) etika spravedlnosti; c) etika *solidarity. (Marie Dohnalová)

etiketa (z francouzštiny: *étiquette*, „etiketa, pravidla společenského chování; nálepka, viněta“):

1. pravidla společenského chování, zejména ve vyšší *společnosti;
2. soubor společenských zvyklostí, zejména v diplomatických stycích;
3. nálepka s nápisem, viněta; (Jaroslav Malina)
4. [klínopis], malá hliněná, často jen narychlo uhnětená tabulka nepravidelného tvaru (zpravidla čtyřhranná nebo oválná), obsahující na své přední straně stručný, rovněž jen zběžně klínovým písmem pořízený údaj s názvem skladby, historického textu, *rituálu apod. Tyto etikety ležely v chetitských *archivech a knihovnách na dobře viditelných místech na policích před tabulkami nesoucími dotýčný text. Knihovníci respektive archiváři je pořizovali k lepší orientaci v knihovně a snadnějšímu vyhledávání jednotlivých skladeb. (Vladimír Souček)

etiologie (z řečtiny: *aitia*, „příčina“ a *logos*, „nauka, věda“), *vysvětlení původu věcí či nauka o příčinách:

1. mytologické příběhy o založení *měst (příklad: Théby, Řím, Praha), o původu *svátků (příklad: biblická kniha Ester) apod.; (Jaroslav Malina)
2. nauka o příčinách (determinantách a podmínkách vzniku) *nemocí. (Jan Holčík)

Etiopané (Habešané, amharsky *Ítjoppjá*; patrně z řečtiny, méně pravděpodobně z arabského *atjab*, „kořen“), souhrnné označení pro obyvatele Etiopie (dříve známá pod názvem Habeš), kteří se formují v národní společenství (od roku 1974); celkový počet obyvatel *země přesahuje 75 milionů (odhad z roku 2006). Etiopci tvoří jazykově a etnicky nejednotný celek, v němž jsou dnes zhruba rovnoměrně zastoupeny *semitské (*Amharové, *Tigrejci aj.) a *kúšitské (*Oromové, *Sidamové ad.) skupiny. Minoritně jsou zastoupeny skupiny *nilosaharské a *omotické. Patří k tzv. etiopskému euroasijskému typu, který vznikl od konce pravěku až do počátku historického období jako původní typ na území Etiopie. Kulturně a společensky nejvyspělejší etnikem se stali Amharové, žijící ve střední a severozápadní části země: vytvořili vlastní *literaturu a *jazyk – *amharštinu, která se stala též úředním jazykem v Etiopii. Etiopie představuje relativně samostatnou zeměpisnou i historickou oblast v Africe a její dějiny patří k nejstarším na kontinentě. Je jedinou africkou zemí, která neztratila svoji nezávislost (s výjimkou pětiletého období italského *kolonialismu) od počátku historie. Prvním státním útvarem byla říše Aksúm (od 4. století př. n. l.), která udržovala významné obchodní styky s Egyptem, Indií a Čínou, zanikla v 7.–8. století. Etiopie vzdorovala v 16. století i za pomoci Portugalců muslimským nájezdům ze Somálska a v 19. století nebezpečí ze Súdánu, Turecka a Itálie. V 19. století byla sjednocena pod *vládou negusů – císařů Teodora II., Jana IV. a Haile Selassie I., který vládl etiopskému *císařství v letech 1930–1974, kdy se v Etiopii uskutečnil vojenský převrat. Věřící jsou *křesťané a *muslimové. (Viz též *Etiopové.) (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Etiopové (z řečtiny: *aithein*, „sežhnout, spálit, opálit“ a *óps*, „obličej“; *Aithiopes*, „[lidé] osmahlých lící“, latinsky: *Aethiopové*), v antických pramenech z 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. označení národů tmavé pleti sídlících na okraji tehdy známého světa, a to jak na jeho východním konci (v Gedrósi, na pobřeží Arabského moře v dnešním Balúčistánu), tak na západě (v Libyi, Súdánu, Somálsku a ve vlastní Etiopii; viz též *Etiopané). *Homér Aithiopy popisuje jako šťastný lid zbožných *mrvů, u něhož bohové často pořádali hostiny; podle

eposu **Odysseia* (I. 22–24) jejich kmen, bydlící „v končinách dálných ... , jest rozdvojen na koncích světa: jedni, kde vychází **slunce*, a druzí, kde zapadá opět“. Rovněž **Hérodotos* (5. století př. n. l.) ve svých *Dějinách* (*Historiés apodexis*) rozlišuje mezi Aithiopy východními či asijskými a „libyjskými“, kteří sídlí „za Egyptem“. Vzájemně se liší jen „jazykem a vlasy“: zatímco první mají vlasy rovné, druzí je mají „ze všech lidí nejkudrnatější“. (Jan Filipický)

etiopská rasa, **rasa*, etiopská.

etiopský australopiték, **Australopithecus aethiopicus*.

etiopština, stará (ge'ez), mrtvý jihozápadní **semitský* jazyk doložený především v náboženských textech od 1. tisíciletí př. n. l. do 13. století n. l. (Jan Záhorský)

etnicismus (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“), touha uchovat nebo znovunabýt politickou **identitu* založenou na **rase*, **náboženství* nebo nějaké **tradicí*. Zdrojem je příslušnost k nějaké etnické skupině (tj. skupině, jejíž členy lze identifikovat nikoli v pojmech politických **institucí*, ale pokrevních vztahů, **jazyka* a vazeb k určitému území). (Jaroslav Malina)

etnicita (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“), souhrn znaků (**kulturní hodnoty*, **normy*, případně **jazyk* aj.) charakterizující **etnikum* a odlišující je od jiných etnik. Prakticky ve všech společnostech jsou etnické odlišnosti spojeny s mocenskými a majetkovými rozdíly. Tyto rozdíly bývají zvláště výrazné tam, kde je etnická hranice podmíněna rasově. (Jaroslav Malina)

etnická antropologie, **antropologie*, etnická.

etnická čistka, **čistka*, etnická.

etnická kultura, **kultura*, etnická.

etnická menšina, **menšina*, etnická.

etnická skupina, **skupina*, etnická.

etnický antagonismus, **antagonismus*, etnický.

etnika Malé Asie, starověká etnika v oblasti Malé Asie; mezi nimi vynikali zejména **Frýgové*, **Chetité*, **Luvijci*, **Lýdové*, **Lýkijci*, **Mitannci*, **Palajci*, **Trójané* a další. Patřili k různým etnickým seskupením a byli též různého etnického původu. V současné době žijí na území Malé Asie především **Turci*, zatímco většina původních starověkých etnik zanikla, a to včetně malých tzv. **mořských národů*. (Zdeněk Tvrdý)

etnika Oceánie, společné označení různých příbuzných etnik, obývajících ostrovy **Oceánie*. Dělí se podle geografického rozmístění na **Melanésany*, **Mikronésany* a **Polynésany*. Společný **austronéský* původ je diferencován geograficky a podle způsobu míšení, případně podle původu jednotlivých skupin. V Oceánii předpokládají antropologové vymřelé predaustronéské skupiny, které se dostaly na některé blízké ostrovy v období pravěku, kdy ještě existoval pevninský most spojující jihovýchodní Asii s Indonésií a Novou Guineou, případně s dalšími ostrovy **Melanésie*. Další **migrace* do Oceánie se uskutečňovaly v období mezi 3500 př. n. l. do počátku 2. tisíciletí n. l. po moři (osídlení **Mikronésie* a **Polynésie*).

Etnika Oceánie se dělí podle **jazyků* na: a) **polynéské* (z nich jsou nejvýznamnější **Havajané*, **Maoři*, **Samojci*, **Tahit'ané* aj.); b) **melanéské*, které jsou reprezentovány **Novokaledonci*, **Papuánci*, **Šalomouňany* aj.; c) **mikronéské* (**Guamci*, **Kiribat'ané*, **Naurujci*).

Kromě původních etnik žijí v Oceánii větší i menší skupiny přistěhovalých **Američanů*, **Číňanů*, **Evropanů*, **Indů*, **Japonců*, **Javánců*, **Vietnamců* aj. Tito přistěhovalci na některých ostrovech převyšují počet původního obyvatelstva (Havajské ostrovy, Nový Zéland aj.). V současné době patří mezi oceánské populace obyvatelé nových nezávislých území a ostrovů, které vznikly v uplynulých letech, případně desetiletích; jsou to například obyvatelé států, **kondominií* a teritorií: Cookovy ostrovy, Fidži, Kiribati, Nauru, Nová Kaledonie, Nové Hebridy, Šalomounovy ostrovy, Tahiti, Tonga, Tuvalu, Vanuatu, **Velikonoční ostrov*,

Wallisovy a Futunské ostrovy, Západní Samoa ad. Většina z nich teprve utváří svoje národní společenství a usiluje o zformování vlastního jazyka a názvosloví, včetně označení etnika. (Zdeněk Tvrдый)

etnika, africká, společné označení všech černošských jazykových a etnických uskupení (*kmenů, *národností a *národů), která žijí v Africe v oblastech na jih od Sahary, s výjimkou *austronéských, *indoevropských a *semitohamitských etnik.

Z hlediska etnogeneze tvořily prehistorický základ obyvatelstva čtyři základní skupiny: a) khoisanská (*Hotentoti, *Sanové), b) pygmejská (*Pygmejové), c) negroidní (*Bantuové, *Niloté, *Súdanci), d) afroasijská (*Arabové, *Berbeři, *Kúšité).

V současné době se používá klasifikace podle *afrických jazyků (ani zde však nebylo zatím dosaženo mezinárodní jednoty):

1. kongo-kordofánská skupina se člení na dvě větve: a) nigero-konzská větev zahrnuje skupiny v povodí Nigeru a Konga a jejich přítoků: *Akany, *Bagy, *Bambary, Bisy, *Dagomby, *Dany, *Dogony, *Fulby, Chasonky, *Iby, *Joruby, Kaseny, *Kissije, Koranky, *Kpelly, Kulangy, *Malinky, *Mangbety, *Many, *Mendy, *Nory, *Severy, *Soninky, *Susy, Talensie, *Temny, *Wolofy a dále skupiny *Bembů, *Grusů, *Hehů, *Kikujů, *Kongů, *Krů, *Kwaů, *Lubů, *Lundů, *Ngalů, *Rwandů, *Sothů, *Tswanů, *Xhosů, *Zulů ad. Zvláště významnou skupinu mezi nimi tvoří *Svahilci; b) *kordofánská větev se nachází v oblastech Kordofánské vysočiny v Súdánu a patří k ní *Kordofánci, Masakinové, *Núbijci, *Núbové ad. Jde většinou o malá, vymírající etnika;

2. nilsko-saharská skupina vznikla sloučením několika podskupin, dříve samostatných, patří k nim nyní *Bertové, *Dazové, *Furové, Kanembové, *Kanurové, Komové, *Kunamové, *Mabové, *Songhájové, *Tedové, *Zaghávové aj.;

3. khoisanská skupina (*Khoisané) zahrnuje *Khoiny, *Kindigy, *Sandavy a *Sany. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

etnika, altajská, velký počet původních altajských etnických skupin, rozdělovaných podle *jazyků; přesněji tedy *altajské jazyky. Dělí se na *turkické, *mongolské a *mandžusko-tunguzské. Jejich uživatelé obývali původně rozlehlé zalesněné a stepní území mezi Uralem a Altajem, později se rozšířili až na *Dálný východ. Za hlavní území jejich rozšíření jsou pokládány *stepi mezi Altajem, *Tibetem a *Čínou, na severu bylo území ohraničeno sibiřskou *tajgou. V severozápadní a západní části byly usazeny turkické kmeny, na jihu a jihovýchodě mongolské a v severovýchodních řídcích obydlených oblastech žily tunguzské a mandžuské etnické skupiny.

1. *turkická etnika: *Altajci, *Ázerbájdžánci, *Baškiři, *Čuvaši, *Chakasové, *Jakuti, *Karakalpakové, *Kazaši, *Kyrgyzové, *Nogajci, *Tataři, *Turci, *Turkmeni, *Tuvové, *Ujguři, *Uzbekové; z vymřelých například *Chazaři, *Kumáni;

2. *mongolská etnika: *Burjati, *Kalmykové, *Mongolové (Chalchové);

3. *tunguzsko-mandžuská etnika: *Evenkové, *Evenové, *Mandžuové, *Nanajci, *Oročové, *Orokové, *Udehejci, *Ulčové a další. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

etnika, árijská, *Árijci, *Árjové.

etnika, austroasijská, souborný název pro původní staroasijské etnické skupiny. Oblast jejich rozšíření sahá od severovýchodního cípu Indie až po jihozápadní Čínu a zahrnuje téměř celý Malajský poloostrov.

Austroasijské etnické skupiny se rozlišují podle *jazyků na tři relativně samostatné podskupiny. 1. *Vietové (zvláště *Vietnamci); 2. khmerská etnika (*Khmerové a další); 3. mundská etnika (*Monové, *Mundové, *Santálci a další). Zvláštní podskupiny austroasijských etnik představují například *Jaové a *Meové, dále *Andamanci a *Nikobarci a také takzvaná saluenská podskupina (Bulanové, Kawové, *Padaungové, *Waové a další).

V austroasijské skupině etnik jsou skutečnými moderními národy pouze Khmerové, Monové a Vietnamci. (Zdeněk Tvrdý)

etnika, austronéská, souhrnný název pro původní etnické skupiny, které byly dříve nazývány malajskopolynéské (v *antropologii se dosud používá termín „malajskopacifický typ“). Jsou rozšířeny na velkém území ohraničeném Malajským poloostrovem, ostrovy Indonésie a Filipín a *Tchaj-wanem; zasahují na jihovýchod až do *Oceánie, na jihozápad až po ostrov Madagaskar. Výjimku tvoří pouze vnitrozemské oblasti *Nové Guineje a některých melanéských a indonéských ostrovů, kde převládají *papuánské etnické skupiny. Celkový počet austronéských etnických skupin odpovídá počtu těchto *jazyků, tj. asi 500; počet příslušníků dosahuje dnes více než 380 milionů.

Austronéská etnika se dělí podle jazyků na dvě velké skupiny, západoaustronéskou a východoaustronéskou. (Zdeněk Tvrdý)

etnika, bantuská, společné označení pro etnika bantuského původu, která se dělí a klasifikují podle bantuských jazyků. Jsou si vzájemně velmi blízké a příbuzné a hovoří jimi většina černošského obyvatelstva na jih od Sahary (s výjimkou *khoisanských a *súdánských jazyků). Nejrozšířenější a nejvýznamnější bantuský jazyk je *svahilština ve východní Africe (Keňa, Tanzanie, Uganda aj., *Svahilci), dále lingalština a *konžština v Kongu, dualština v Kamerunu, mbundština v Angole, fangština v Gabunu, *gandština v Ugandě, kikujština v Keni, ambojština a hererština v Angole a v jihozápadní Africe, šonština v Zimbabwe, čvanština, sotština, svazijština ad. v Jihoafrické republice, dále *rundština a *rwandština ve Rwandě a Burundi aj. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

etnika, čadhamitská, přesněji čadhamitské *jazykové a etnické skupiny *súdánských *černochoů žijících v oblastech Čadského jezera a v severní Nigérii a Kamerunu. Rozdělují se na tři velké skupiny: první skupina žije v oblasti Mandara a Matakam v severní Nigérii v počtu asi 150 000 (v roce 1984); druhá skupina obývá břehy jezera Čad a povodí řek Chari a Logone (*Čad'ané, Kariové, *Kotokové, Sudumové aj.); třetí, nejznámější skupinou jsou *Mandarové (asi 150 000; 1984), Musgové (asi 50 000; 1984) a další. Většina čadhamitských etnik byla ovlivněna *Fulby, *Hausy a také súdánskými etniky v severní Nigérii. Největší skupinu tvoří Hausové v Nigérii, Nigeru a zčásti též v Kamerunu, v Čadu, v Beninu, Togu, Ghaně, Burkina Faso a v severní části Pobřeží slonoviny; *hauštinou hovoří celkem asi 40 milionů lidí (v roce 2007). (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

etnika, galská, *Galové.

etnika, germánská, *Germáni.

etnika, indiánská, *indiáni.

etnika, indická, *Indové.

etnika, íránská, etnika a etnické skupiny, které patří k *íránské větvi *indoevropských jazyků a národů a jsou historicky jednou z nejstarších skupin původních populací na území jihovýchodní Evropy, Přední a Malé Asie a Střední Asie; dnešní celkový počet asi 150–200 milionů lidí. Původní sídla íránských etnik sahala od Černomoří až po Střední Asii a na jih až k Perskému zálivu. Severní hranice není přesně známa. Íránská etnika se dostala pravděpodobně až do Povolží, avšak byla záhy vytlačena zpět na jih od Kaspického moře – část se ještě před počátkem našeho *letopočtu vrátila do oblasti Persie, část se usazovala v oblasti Střední Asie a Zakavkazska. V těchto dvou centrech jsou soustředěny dodnes.

Z historického hlediska se íránská etnika rozlišují takto: 1. starověká (od počátku 4. tisíciletí př. n. l. do 3. století př. n. l.) – *Chazarové, *Médové, *Parthové, *Peršané, *Sarmati, *Skythové aj.; 2. středověká (od 3. století př. n. l. do 9. století n. l.) – *Baktrové, *Chorézmané, *Sogdové, *Tocharové aj.; 3. novověká (od 10. století n. l. podnes) – *Balúčové, *Chazarové, *Íránci, *Jagnóbcí, *Kurdové, *Osetové, *Paštunové, *Tádžikové, *Tályšové, *Tátové. (Zdeněk Tvrdý)

etnika, kavkazská (iberokavkazská etnika, častěji kavkazské etnické skupiny nebo Kavkazané, Caucasus), původní označení všech etnik a populací, které mají původ nebo žijí v oblasti Kavkazu a v Zakavkazsku, většinou již od konce pravěku. Jazykově patří do velké a početné rodiny iberokavkazských *jazyků (odtud i název skupin) a představují autochtonní obyvatelstvo. U většiny z nich se zachovaly zbytky původní ekonomiky tzv. alpského typu (*pasterectví a doplňkové *zemědělství) a původní sociální a *kulturní tradice (patriarchální rodinné vztahy, náboženské přežitky aj.). Ve *starověku do života těchto etnik významně zasáhli indoevropští *Arméni, kteří větší část obyvatelstva asimilovali a ovlivnili zejména svou vyspělou kulturou. Později měla na kavkazské populace vliv hlavně *iránská etnika, předkové dnešních *Kurdů, *Osetů, *Talyšů a *Tátů. V období *středověku se projevil vliv *tureckých a *turkických expanzí (*osmanské říše aj.), a to hlavně na území Dagestánu, kde se natrvalo usídlili předkové dnešních *Balkarů, *Karačajců, *Kumyků, *Nogajců a posléze *Ázerbájdžánců. Až do konce 19. století byla většina kavkazských etnik značně izolována. Od počátku 20. století se začal uplatňovat vliv *Rusů a *Ukrajinců.

Z antropologického i etnografického hlediska zároveň oblast Kavkazu představuje jedno z nejstarších migračních center *světa. Kavkaz zaujímá plochu asi jen osmkrát větší než Česká republika, ale vzniklo zde mnoho etnických skupin s velkým počtem odlišných jazyků: 18 z nich se konstitovalo jako spisovné a literární jazyky teprve ve 20. století, ale většina jich existuje po tisíceletí. Oblast Kavkazu a Příkavkazí je navíc považována za jednu z hlavních oblastí vzniku bílé neboli *kavkazské rasy – z ní jsou odvozovány všechny bělošské populace a etnické skupiny na světě. Ve skutečnosti je areál vzniku *europoidní neboli bílé rasy mnohem rozsáhlejší, ale oblasti Kavkazu v něm nesporně měly významnou roli a přispěly k zformování nejstarších bělošských etnik a jazyků. V současné době patří kavkazské obyvatelstvo k 50 národům a etnickým skupinám, z nichž jsou nejvýznamnější *Abcházové, *Adygejci, *Ázerbájdžánci, *Balkaři, *Čerkesové, *Dagestánci, *Gruzíni, *Kabardinci, *Kurdové, *Lezgové, *Osetové, *Svanové. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

etnika, keltská, *Galové.

etnika, malajská (Melayu), etnika v tzv. Australasii zahrnující obyvatele v jihovýchodní části Asie, zejména na jihu Malajského poloostrova a na přilehlých ostrovech, které se rozkládají mezi jihovýchodní Asií a Novou Guineou (Irianem), s výjimkou Filipín a některých částí ostrova Borneo a Timor. Dělí se na skupiny etnik Velkých Sund, Malých Sund ad. Malajská etnika představují jedny z nejstarších etnik na *světě: na jejich území probíhal proces *antropogeneze mongoloidních populací a formování nejstarších etnických skupin (*Indonésané, *Malajci aj.). Příslušníci těchto etnik hovoří různými *jazyky malajského, zejména *austronéského původu, především malajštinou. Některé z nich se vyvinuly v národy, větší část existuje jako drobná *společenství. (Viz též *etnika, austroasijská, *etnika, austronéská.) (Lukáš Šín)

etnika, malajskopacifická, *etnika, austronéská.

etnika, mandská (Mande), černošské populace súdánského původu, patří k nim etnické skupiny Mandingů, Mande-tan a Mande-fu v oblastech západního Súdánu ve východní Africe. Jednotný *jazyk i společné území se v období středověku diferencovalo do tří velkých seskupení: Mandingové na západním okraji této oblasti (Kasonkové, Sarakolové, západní Mandingové ad.); skupina Mande-tan ve středních částech západního Súdánu (*Bambarové, Diulové, Somonové, Sorkové aj.); skupina Mande-fu, nazývaná též jižní skupina Mandů (*Danové, *Kissijové, *Kpellové, Kurankové ad.). Jejich počet je odhadován na 10–20 milionů. Mandská etnika byla v minulosti rozdělena nově přichozími skupinami, zvláště voltajskými etniky, a jsou na jihu ohraničena pobřežními skupinami a na severu stepními pastevcí a nomády různých skupin. Hlavním způsobem jejich obživy je *zemědělství a tradiční *lov a *rybolov. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

etnika, mongolská, v současné době *Mongolové v Mongolsku, *Burjati a *Kalmykové v Ruské federaci a řada dalších menších mongolských etnik na území Číny aj. Pravlastí mongolských populací bylo území dnešního Mongolska, severní Číny a přilehlých rovin, kde od 3. století př. n. l. kočovaly početné *kmenové svazy *Hunů zvaných Sien-pi, Mongolů zvaných Tung-chu, vlastních Mongolů (Meng-ku) a *Žuan-žuanů, předchůdců *Avarů. Od 6. století n. l. se stále silněji projevoval vliv a posléze nadvláda starotureckých etnik, která přicházela ze západní Asie: *Turci, *Ujguři, staří *Kyrgyzové a nakonec i *Tataři (Tchatcha). Jejich vliv nakonec převládl a vedl k označování všech mongolských etnik za tatarská. V 10. století se uplatnil též vliv Číny z jihu (*Kitani), který znamenal rozšíření říše *Liao o území Mongolska. Ve 13. století však Mongolové znovu sjednotili své *impérium, které sahalo od břehů Japonska, Vietnamu a Číny až po Evropu. Sami Mongolové zde byli jen vládnoucí složkou, většinu vojska a úřednictva tvořili příslušníci *turkických a jiných etnik. Mezi nimi se po rozpadu impéria uplatnili zejména Tataři, z mongolských etnik pak Burjati, *Kalmyci a vlastní Mongolové, kteří dnes tvoří hlavní složku obyvatelstva v Mongolsku a v severní Číně. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

etnika, monkhmerská (Mon-Khmer), společné označení několika *indočínských etnických skupin a populací, které žijí na Malajském poloostrově a tvoří zde poměrně jednotné celky (jazykově, etnický i kulturně). Do těchto monkhmerských skupin náleží *Jaové, *Khmerové, *Monové, *Palaungové, Riangové a zejména *Thajci a *Barmánci, kteří tvoří hlavní obyvatelstvo Thajska, Barmy (dnes Myanmarový svaz), Laosu a Kambodže a národnostní menšiny též ve Vietnamu a Malajsijské federaci. (Lukáš Šín)

etnika, mundská (Mundové, odvozováno od sanskrtského *munda*, „hlava, stařešina“; podle *kmene Kólů bývají často označováni jako kólská skupina či *Kólářiové), skupina kmenových etnik obývajících severovýchodní část indického subkontinentu; jsou považována za zbytky původního předárijského a zřejmě i předdrávidského osídlení (zhruba 9 milionů). Vykazují četné archaické rysy v tělesné stavbě, blízké *veddoidním a *negritským populacím Indomelanidů. Název Mundové se původně vztahoval na jediné etnikum, byl však přenesen na celou skupinu příbuzných etnických skupin. *Mundské (kóláriské) jazyky náležejí do *austroasijské jazykové rodiny. Podle genetické příbuznosti s *monkhmerskými jazyky lze předpokládat, že Mundové pocházejí z jihovýchodní Asie a po příchodu na indický subkontinent osídlili značnou část dolního povodí Gangy. Je pravděpodobné, že i dnešní drávidská etnika jako *Góndové, *Oráonci a další mají mundský původ, ale později byla asimilována *Drávidy. Také *Bhílové ve střední Indii vykazují podobné souvislosti. Dnes jsou Mundové soustředěni hlavně na náhorní plošinu Čhótá Nágpur a jejím okolí (svazové státy Džhárkhand, Urísa, východní Madhjadpradéš, Západní Bengálsko), izolovanou skupinu tvoří kmen Kúrkú (kolem 300 000 příslušníků) na jihozápadě Madhjadpradéše a v severní Maháráštre. Největší a nejrozvinutější mundské etnikum tvoří *Santálci (asi 57 % všech Mundů); *santálština patří mezi *jazyky severní khérváské skupiny, jimiž hovoří též více než milionová kmenová populace Mundářiů a skupina příbuzných etnik hovořících mundskými dialekty (*mundáři*), pro která se v literatuře ustálilo též hromadné označení Mundářiové: vlastní Mundové (dříve nazývaní Kólové, přes půl milionu), Hóové (zvaní též Larká Kól, „bojovní Kólové“, kteří v letech 1831–1832 v Čhótá Nágpuru rozpoutali protibritské povstání; více než milion), Bhumidžové (asi 600 000), Bírhorové (asi 10 000) aj. Mezi mluvčími jižních dialektů jsou nejpočetnější Khariové (asi 300 000), Savarové, známí též jako Saórové či Sórové (asi 200 000), Gadabové (nutno odlišit od drávidských Gadabů; asi 50 000) či Džuaňgové (kolem 40 000), osídlení v Uríse, Ándhradpradéši a Tamilnádu.

Některé skupiny Mundů (například Bírhorové) si stále obstarávají obživu *lovem a *sběračstvím, další provozují polokočovný úhorový *zemědělství, Bhumidžové, Hóové, Mundářiové a Santálci se většinou stali usedlými zemědělci. V sociální organizaci se i u nejvyspělejších skupin projevují prvky rodové a kmenové organizace. Jako většina

kmenových populací Mundové tradičně stojí mimo rámeček hinduistické kastovní společnosti (*hinduismus, *kastovnictví), v níž jsou většinou považováni za nejnižší skupinu (tzv. *nedotknutelní). Pouze Bhumidžové, jejichž dynastie v 18. století vládla východoindickému knížectví Barábhúm, si činí nárok na postavení *kšatrijů. (Jan Filipický)

etnika, ňaská, přesněji ňaské etnické skupiny (Wanyassa), černošské populace ňaska (Malawi) a jižní Tanzanie, které jsou černošského *bantuského původu a tvoří určité příbuzenství jazykové a etnické. Patří k nim například *Makondové (Makonde), *Makuové (Wamakua), Ngurové (Wanguru) a Yaové (Wayao). Žijí v severním Mosambiku a v jižní Tanzanii. Na jih od jezera ňasa jsou usazeni ňanjové (Manyanja), Čevové (Chewa), Sengové (Nsenga), Kundové (Achikunda), *Tongové (Batonga) ad. Severně od jezera ňasa žije celá řada drobných etnik, mezi nimiž jsou známější Kandavirové, Kondové a Tumbukové. Vlastní ňasové hovoří ňasky a tento *jazyk je zároveň nejrozšířenější v celé oblasti jezera ňasa. Počet obyvatel, kteří tímto jazykem a příbuznými dialekty hovoří, lze odhadnout na 5–6 milionů. Většina z nich jsou drobní zemědělci a chovatelé domácích zvířat, soustředění ve *vesnicích nebo skupinách vesnic v republice Malawi. (Jan Záhořík)

etnika, orientální (doslova „východní národy“), etnika žijící na východ od Evropy; tohoto pojmu se užívá v širším slova smyslu než pouze etnologickém (orientální jazyky, literatura, umění apod., též vědní obor – orientalistika). Z etnografického hlediska jde o populace nejen asijské, ale také africké, oceánské, případně o jejich menšiny v Evropě (*Turci aj). (Lukáš Šín)

etnika, paleoasijská, *skupiny, paleoasijské.

etnika, pamírská, etnika žijící v oblasti Pamíru, „střechy světa“, rozsáhlého horského uzlu ve Střední Asii v pohraničí Ruské federace, Číny a Afghánistánu. Jsou to většinou zbytky etnik různého původu, které zde v malém počtu přežívají po staletí. Patří k nim například *Tocharové. (František Bahenský)

etnika, papuánská, podle jazykového dělení samostatné skupiny, dříve považované za hlavní součást *melanéských etnik. Zahrnují asi 700 etnik na území především *Nové Guineje (vnitrozemí) a některých blízkých ostrovů, například Bismarckova souostroví, částečně Šalomounových ostrovů. Východní hranici rozšíření tvoří ostrov Santa Cruz v *Melanésii, západní hranici indonéský ostrov Timor; celkový počet je asi 4 miliony osob. (Lukáš Šín)

etnika, románská, *Románi.

etnika, samodijská (Same-jene, „země Sámů“), etnika hovořící *samodijskými jazyky z *uralské jazykové rodiny; patří sem zejména *Enci, *Něnci, *Nganasanové a *Selkupové. (František Bahenský)

etnika, semibantuská, *Bantuové.

etnika, semitohamitská, společný název pro etnika semitského a hamitského původu, *semitohamitské jazyky nebo jazykové a etnické skupiny *Semitů a *Hamitů, žijící v oblastech jihozápadní Asie, severovýchodní a severní Afriky. Dělí se celkem na pět skupin, z nichž největší a nejpočetnější je semitská a zahrnuje současné i vyhynulé skupiny; celkový počet dosahoval v 70. letech 20. století 240 milionů lidí: z toho připadalo na semitské populace asi 185 milionů lidí, na berberské asi 12 milionů, kúšitské asi 20 milionů a *čadohamitské přibližně 25 milionů lidí. Dělení na *hamitské jazyky bylo od počátku nepřesné, neboť zahrnovalo kromě *berberských a *čadohamitských jazyků také starou *egyptštinu, *koptštinu, hauské a *kúšitské jazyky, které se navzájem výrazně odlišují, stejně tak jako příslušné etnické skupiny *Berberů, *Hausů a *Kúšitů. Ze zaniklých etnik patřili do této skupiny zejména starověcí *Akkadové, *Amorité, *Aramejci, *Asyřané, *Babyloňané, *Egyptřané, *Féničané, *Hebrejci, *Kanaanejci, *Koptové, starověcí *Palestinci, *Punové, *Syřané, Ugartové a další etnika. Zvláštní podskupinu tvoří *Etiopané a jejich příbuzní: *Amharové, *Guragové, Hararové, *Tigraňové, *Tigrejci a další. Stejně tak představují

zvláštní semito-hamitskou podskupinu Kúšité (*Bagové, Iraguové, Mhugové, *Oromové a další) a *Berbeři (*Guančové, *Kabylové, *Tuaregové). Dříve zcela samostatnou a izolovanou podskupinou byly *čadohamitská etnika, ve skutečnosti populace, žijící v oblastech kolem Čadského jezera, které jsou většinou smíšeného euronegroidního původu, například *Hausové, *Mandarové aj. (*Afroasiáté). (Jan Záhorský)

etnika, sibiřská, též malé národy Severu, Sibíře a Dálného východu (Sibiridé), populace obývající především asijskou část Ruské federace. Pod tímto pojmem jsou však chápána i etnika žijící v severních oblastech evropské části Ruska (*Něnci a *Saamové). Na základě sovětského konceptu tzv. „malých národů Severu“ bylo v polovině 20. let 20. století vyděleno z více než sta etnických skupin žijících na Sibíři 26 etnik, která se těšila vedle dalších sovětských národů (hlavně z důvodu propagandy) nadstandardní pozornosti a péči centra. Ta spočívala v poskytnutí politické *autonomie a institucionalizované *kultury (například školství).

V současnosti se v Ruské federaci pod tento pojem zahrnuje 40 původních malých národů. Jejich celkový počet je asi 200 000; patří mezi ně (podle početnosti): *Něnci, *Evenkové, *Chantové, *Evenové, *Čukčové, *Nanajci, *Korjaci, *Mansové, *Dolganové, *Nivchové, *Selkupové, *Ulčové, *Itelmeni, *Udehejci, *Saamové, *Eskymáci sibiřští, *Čuvanci, *Nganasanové, *Jukagirové, *Ketové, *Oročové, *Tófové, *Aleuti, *Negidalci, *Enci, *Orokové a další. (Viz též *skupiny, paleoasijské.) (František Bahenský)

etnika, slovanská, *Slované.

etnika, tibetobarmská, přesněji tibetobarmské etnické skupiny a *jazyky – jedno z největších asijských seskupení a příbuzenství, které má své počátky v oblastech západní a jihozápadní Číny, Zadní Indie a Malajského poloostrova. Mezi tibetobarmskými etniky v historii vynikli zejména zaniklé *Tanguti a novověcí *Barmánci a *Tibeťané, tři etnika, která vytvořila významná centra umění a literatury, společenského a hospodářského rozvoje. Přes 50 milionů příslušníků tibetobarmských etnik hovoří dnes barmsky a tibetsky. Dalších několik milionů zástupců těchto etnik náleží ke skupinám Bodů, *Kačjinů, *Karenů, *Kukičjinů, Lobů, *Meů, *Mosů, *Nágů ad. Zvláštní postavení mezi nimi zaujímají himálajské jazykové a etnické skupiny, které jsou zároveň pojítkem mezi hlavní tibetobarmskou jazykovou rodinou a *indoárijskými jazyky a etniky (například *Gurkhové a *Névárové). Zbytky tzv. severoásámských populací (Daffa, Miri, Mišmi, Sulung aj.), které žijí v údolích mezi Bhútánem a Barmou (dnes Myanmarský svaz), jsou pravděpodobně mezičlánkem, spojujícím *tibetobarmské jazykové skupiny se siamskočínskými a zejména *tibetočínskými jazyky a etnickými skupinami. Z tohoto hlediska mají tibetobarmské jazyky a etnika významné centrální postavení v historickém vývoji těchto jazyků a etnik. (Josef Kolmaš)

etnika, tibetočínská, ve skutečnosti tibetočínské jazykové skupiny, podle nichž se dělí a zařazují jednotlivé etnické skupiny, *národnosti a *národy v oblasti Číny, Tibetu a jihovýchodní Asie. Jde o nejrozšířenější a nejpočetněji zastoupené jazykové skupiny v Asii, jejichž vzájemná příbuznost je velmi různorodá, a v některých případech nebyla dosud prokázána. Rozlišují se na dvě relativně samostatné podskupiny: a) čínskothajské jazyky: *čínština a její četné dialekty, čuangština, *laoština, šanština, *thajština (siamština) atd.; b) *tibetobarmské jazyky: *barmština, bhútánština (dzonk-kä), sikkimština, *tibetština aj. (Josef Kolmaš)

etnika, tunguzská, v širším smyslu tunguzské etnické skupiny – sibiřské populace, které patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny. Současné dělení podle historicko-geografických oblastí rozlišuje tato etnika: *Evenkové, *Evenové, *Nanajci, *Oročové, *Orokové, *Udehejci, *Ulčové. Řada příbuzných skupin zanikla v průběhu posledních několika staletí. Tunguzská etnika se lišila od *paleoasijských především znalostí *železa a *zemědělství. Většina z nich se však v severských oblastech nemohla věnovat zemědělství, a proto přecházela k loveckému způsobu života po vzoru svých severních

sousedů *Čukčů, *Jakutů ad. Celkový počet Tunguzů se nyní odhaduje na více než 80 000, z nichž přibližně 20 000 žije v Číně, asi 5 000 v Mongolsku a přes 55 000 na území Ruské federace. (František Bahenský)

etnika, turkická (dříve též turkotatarské národy, turecké národy, turkické národy, Turkotataři, *Turci a *Tataři), jedna z největších asijských jazykových a etnických skupin, rozšířená od jihovýchodní Evropy až po severovýchodní oblasti Sibíře. Jejich celkový počet se odhaduje dnes nejméně na 120 milionů. Jazykově náležejí k rodině *altajských jazyků a také fyzicky představují většinou smíšené etnické typy, patrný je vliv *Evropanů a *mongolských etnik. Název *türk* („silní“) pochází z 6. století n. l., označení Tataři bylo původně názvem jednoho význačného mongolského *kmene. Etnogeneze jednotlivých etnik se datuje od počátku našeho *letopočtu až do počátku 20. století; za nejstarší jsou považováni *Avaři, *Hunové, *Karlukové, *Kypčaci, *Ujgurové, *Uzové a další, patřící k starotureckým etnikům (psali runovým písmem, žili v *kaganátech polokočovným způsobem života aj.). Po rozpadu staroturecké říše v 6. století n. l., sahající od Číny až po Černomoří, vznikaly menší *kmenové svazy a později turkická etnika *Bulharů, *Chazarů, *Kyrgyzů, *Nogajců, *Pečeněhů (*Kumánů) a dalších. V průběhu 7.–15. století byly turkické populace silně ovlivněny *mongolskými etniky (*Zlatá horda aj.), ale také řadou *indoevropských a jiných etnik. Většina původních turkických etnik byli *nomádi a chovatelé dobytka, zejména *koní, vytvářeli silné vojenské svazy, obranné i útočné, a jejich společenská organizace i způsob života jim umožňovaly dálkové přesuny a značnou pohyblivost mezi Evropou a Asií. Teprve v průběhu posledních několika století se většina turkických etnik usadila a vytvořila významná *společenství v Asii.

V současné době se turkické skupiny dělí na čtyři velké podskupiny: a) sibiřská: *Jakuti, Karagasové (*Tófové), Sojdové, dále *Altajci, Barabové, *Chakasové; b) středoasijská: *Karakalpakové, *Kazaši, Korkozové, *Turkmeni, *Ujgurové, *Uzbekové; c) volžskouralská: *Baškirů, *Čuvaši, *Tataři; d) jihozápadní: *Ázerbájdžánci, *Gagauzové, krymští a kavkazští *Tataři, *Kumykové, *Nogajci, *Ogusové, *Turci aj., kteří představují celou polovinu všech turkických národů. (František Bahenský)

etnika, turkotatarská, *etnika, turkická.

etnika, ugrofinská, etnika a etnické skupiny pocházející z oblasti středního toku Volhy, jejich přítoků Kamy a Oky a přilehlé oblasti jižního Příuralí. Jejich šíření do severní, východní a střední Evropy spadá do období 3.–1. tisíciletí př. n. l. Postupně docházelo k jejich etnické a jazykové diferenciaci. K ugrofinským etnikům patří zejména *Estonci, *Finové, *Chantové, *Karelové, *Komiové, *Laponci, *Maďaři, *Mansové, *Marijci, *Mordvini, *Udmurti. (František Bahenský)

etnika, uralská, uralské etnické skupiny, správně *uralské jazyky – druhá nejpočetnější jazyková rodina (první je *indoevropská) v Evropě; dělí se na jazyky ugrofinské a *samodijské (*etnika, ugrofinská, *etnika, samodijská). (František Bahenský)

etnikum (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“), stabilní seskupení lidí, které se vyznačuje jednotností některých reálných příznaků, odrážející se ve společenském *vědomí (nejen těchto lidí samých, ale i jejich sousedů) jako jednota historických osudů v rámci jednotného sociálního organismu nebo v souvislosti s ním.

Sjednocujícími a poznávacími rysy mohou být: *jazyk, *náboženství, *rasa aj., avšak v demografické praxi je určujícím znakem etnické sebeuvědomění, formálně vyjadřované ve vlastním názvu a reálně objektivizované v sociálních poměrech, politických akcích, kulturních preferencích, v ideologických deklaracích atd.

V etnickém vědomí (a sebeuvědomění) se odráží korelace kulturních příznaků individua s jeho sociálním postavením, vztahy a možnostmi. Společenské vědomí staví na místo etnických vlastností hned jeden z objektivních sjednocujících faktorů, hned zase jiný a chápe tuto jednotu zpravidla ve formě přesvědčení o společném původu. Proto tedy různé objektivní

faktory – hned jeden, hned druhý, každý samostatně i v různých kombinacích – mohou být diagnostickými příznaky etnu (*etnos).

Důležitým je to, jakou reálnou *solidaritu společnost očekává od lidí, vyznačujících se danou vlastností nebo danými vlastnostmi. Přitom máme na zřeteli nikoli jakoukoli *solidaritu (vždyť existuje třídní, profesionální, věková atd.), ale takovou, která je zaměřena na vytvoření, podporu, obrození (nebo zachování možností obrození) sociálního organismu – samostatné společnosti, která je schopna samostatně existovat a zajišťovat stálou výrobu na určité úrovni, chránit před živelnými pohromami sebe i svoji reprodukci. (Jaroslav Malina)

etnoarcheologie (též etnografická archeologie [anglicky: *etnoarchaeology*] nebo archeologie probíhajícího [anglicky: *action archaeology*]), odvětví *etnografie na hranici s archeologií, lze je též označit jako subdisciplínu *archeologie, která užívá etnografického výzkumu pro vytváření *analogií vhodných pro testování archeologických *hypotéz a *interpretaci archeologických dat.

Vznik etnoarcheologie jako speciální subdisciplíny archeologie je spjat s článkem „Action Archaeology: The Archaeological Inventory of a Living Community“ (Akční archeologie: Archeologický záznam žijící společnosti), který uveřejnily v roce 1956 v časopise *Anthropology Tomorrow* (Antropologie zítřka) severoamerické badatelky Maxine Kleindienstová a Patty Jo Watsonová, v němž požadovaly výzkum žijících komunit s cílem získat informace využitelné v archeologii (například *funkce artefaktů, typologická variabilita, subsistenční *techniky, sociální struktura). Snahou je definovat, kde a do jaké míry lze celek nemateriální *kultury odvodit z jejich materiálních pozůstatků. Jde tedy o zkoumání s pomocí etnografických (etnologických) prostředků pro potřeby archeologie těch prvků živé kultury, které se časem stanou archeologickými; sledování jejich zákonitých souvislostí s jinými, pomíjivějšími složkami živé kultury. Umožňuje to zjišťovat *zákony „zpředměťování“ a *archeologizace.

V současné době je etnoarcheologie převážně materialisticky zaměřená, dokumentuje rozložení předmětů a tvarů v prostoru ve vztahu k dějům, které na místě probíhají. Richard Lee, Irvén *DeVore a později John E. Yellen sledovali *zvyky *Sanů při *sběru potravy, *lovu a porcování zvířat a následně zachytili plány sídliště včetně stop takových činností. V této perspektivě se vznik tábořiště jeví jako komplexní proces, utváří se vědomými činy, jako je stavba *zástěny nebo založení *ohniště, ale také náhodnými procesy, například při vyhazování odpadu. Uprostřed leží centrální části, které nikomu konkrétnímu nepatří, kde se lidé shromažďují k poradám, rozhodování, tanci či k prvnímu dělení masa. A pak rodinné okruhy u jednotlivých ohnišť, kde se kumulují stopy celé škály specializovaných činností. Etnoarcheologie nás tak výmluvně uvádí do *prostorové analýzy sídliště. Různé lovecké populace naší planety, díky odlišnému prostředí a specializaci, umožňují více rozvinout ten či onen směr etnoarcheologických pozorování.

Nejen v archeologii, ale i v etnoarcheologii si však zachovává svůj vliv *subjektivní přístup a orientace autora. Například údaje, které shromáždil v Austrálii Richard Allan *Gould, jsou pro archeology a antropology cenné zejména řadou konkrétních pozorování o výrobě, použití a smyslu kamenných *nástrojů. Gould postihl rovněž symbolický význam, který má kámen i výrobek z kamene ve společnosti *Austrálců. U Eskymáků Nunamiut, kteří mají mezi žijícími lovci primát v konzumaci masa, se Lewis Roberts *Binford zaměřil spíše na způsob, jak tyto populace loví a zpracovávají soby, tedy především na *kosti, které zůstanou na místě po lovu a po konzumaci. Tyto kosti sice ve své většině nejsou lidskými výrobky, ale způsob jejich použití i rozložení v prostoru je důsledkem záměrné činnosti. A pak jsou tu i takové kosti, z nichž byly vyrobeny nástroje. Výsledkem Binfordova výzkumu je obraz Eskymáků Nunamiut jako pragmatických, racionálních lidí. Rozdíl ve stylu předmětů, například nástrojů, neodrážejí žádné podstatné změny v adaptaci a způsobu života. Binfordův

výzkum svým důrazem na ekologii, funkčnost a chování podstatně ovlivnil výzkum lovecko-sběračských společností.

Ze samotné podstaty současných polemik vyplývá, že Ian *Hodder, když zkoumal lovecko-sběračské a zemědělské společnosti v Zambii a v Súdánu, zdůraznil naopak *symboly a jejich roli ve společenské *strategii: symboly tvoří pevnou strukturu určující i chování dané komunity. Etnoarologie pak překročí i meze lidské společnosti a sleduje chování zvířat. Například výzkum chování hyen, levhartů a dalších šelem ve východní a jižní Africe dokázal, že objevitel *australopitéka Raymond *Dart se patrně mylil, když *australopitékům přisoudil kostěné nástroje (*osteodontokeratickou industrii) – ve skutečnosti šlo o kosti lámané a drcené šelmami. Hyeny, vlci a lvi lámou kosti podobně, proměnlivé je však množství kostí, které zatahují do svých doupat. V českém prostředí má podobně koncipovaný výzkum perspektivu při řešení otázky, zda množství medvědíh kostí se nahromadilo v jeskyních přirozeně, nebo jako důsledek záměrného lovu. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda, Richard Thér)

etnobotanika (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“, *botané*, „rostlina, bylina“):

1. vědní obor studující rostliny z hlediska jejich využití *člověkem, v širším slova smyslu jakékoli vztahy mezi člověkem a rostlinami v časové škále od pravěku a starověkých *civilizací až po *biotechnologie moderních plodin;

2. antropologický výzkum nativních klasifikačních soustav (*folktaxonomií) a *sémantických kategorií, jejichž prostřednictvím příslušníci určité *kultury popisují místní *flóru. Cílem etnobotanických výzkumů je identifikovat pojmy a rekonstruovat sémantické oblasti, které domorodci používají k popisu a klasifikaci světa rostlin. Zvláštní pozornost je věnována studiu principů a pravidel, které umožňují organizovat rostliny do taxonomických soustav.

Mezi průkopníky moderní etnobotaniky patří američtí kognitivní antropologové Brent *Berlin, Denins Eugene Breedlov a Peter Raven, kteří v 60. a 70. letech 20. století opakovaně realizovali etnobotanický výzkum věnovaný folktaxonomii rostlin Tzeltalů, *indiánů z mexické vysočiny Chiapas. Berlinovy výzkumy klasifikačních soustav živé *přírody vedly k překvapivému zjištění, že mnohé etnobiologické systémy, včetně etnobotanických folktaxonomií, obsahují zarážející podobnosti s klasifikační soustavou Carla *Linného. (Viz též *symbolika flóry.) (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etnocentrismus (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“ a *kentron*, „střed“), přístup, jenž vnímá myšlenky nebo praktiky jiné *kultury výhradně podle hledisek vlastního společenství (etnického, národního, politického, náboženského). Etnocentrická hodnocení bývají zkreslená, protože nedokáží rozpoznat skutečné kvality jiných kultur. Jejich autoři a stoupenci obvykle nejsou schopni nebo ochotni přiznat jiným kulturám jejich vlastní hodnotová měřítká. Pojem etnocentrismu zavedl do společenských věd v roce 1906 americký sociolog, antropolog a ekonom William Graham Sumner (1840–1910) a interpretuje ho jako postoj, jenž za správnou normu považuje jen vlastní kulturu, s níž se identifikuje. Podle amerického antropologa Georga Petera *Murdocka je etnocentrismus emocionálním i intelektuálním zdůvodněním nadřazenosti vlastní sociální skupiny.

Etnocentrismus bývá přisuzován jedinci, a pokud si ho osvojí skupiny, hovoří se o syngenismu (Charles Horton Cooley, Ludwig Gumplowicz, William Graham Sumner aj.). Oba pojmy však v praxi splývají. Podle sociální *funkce lze etnocentrismus rozlišit na základní, umírněný a agresivní. Základní etnocentrismus je výsledkem *socializace a *enkulturace, ztotožnění osobnosti s vlastní skupinou a jejími *hodnotami. Působí na sebeuvědomění, soudržnost a vymezení vůči jiným skupinám. Umírněný etnocentrismus podporuje *sociální integraci, staví vlastní *názory a hodnoty na první místo, ve vztahu k alternativním kulturám je přesto *tolerantní. Agresivní etnocentrismus charakterizuje ideologická vypjatost, absolutní nadvláda nad jinými kulturami, nesnášenlivost. Typické jsou

projevy *nacionalismu, *rasismu nebo náboženského *fanatismu. Nezřídka přerůstá agresivní etnocentrismus ve válečné *konflikty.

Etnocentrismus je nebezpečný i ve vědě, protože stimuluje neobjektivní hodnotící přístupy k studiu sociální reality. *Sociální a *kulturní antropologii 20. století se podařilo odstranit doktrínu etnocentrismu ze společenských věd při studiu mimoevropských národů a prosadit hledisko *kulturního relativismu. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etnofarmakologie, viz *etnomedicína.

etnogeneze (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“ a *genesis* „zrození, vznik“), proces vzniku a formování etnických skupin a jejich vývoj od nejjednodušších rodových a kmenových struktur po vytvoření národností a národů. (Jaroslav Malina)

etnografická archeologie, *etnoarcheologie.

etnografická kultura, *kultura, etnografická

etnografická skupina, *skupina, etnografická.

etnografický prezent, *prezent, etnografický.

etnografie (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“ a *grafein*, „psát“), doslovně znamená popis lidí, respektive *etnosu, *národa, respektive *etnika nebo etnické skupiny. V češtině se používá v několika významech:

1. národopis, lidopis, obor studia zabývající se *lidovou, respektive *lokální a regionální *kulturou a lokálními a regionálními zvláštnostmi *materiální a *duchovní kultury. Etnografie v tomto významu se často spojuje se sběrem relikvů tradiční kultury pro muzeologické a dokumentační účely, s prezentací venkovské kultury městskému obyvatelstvu a revitalizací prvků lidové kultury v industriální i postindustriální éře;

2. sběr dat v terénu v *sociální a *kulturní antropologii nebo *etnologii, ještě v nedávné minulosti zejména při výzkumu malých a relativně kulturně uzavřených *společenství, jejich utřídění a základní vyhodnocení v *kontextu sociální a kulturní antropologie. Jedná se o základní badatelskou činnost, na niž navazují práce zobecňující a teoretické (etnologie);

3. zpracování a zveřejnění výsledků výzkumu ve formě monografie (národopisná monografie), s důrazem na data z terénního výzkumu a specifika ve způsobu života zkoumaného etnika nebo jeho části (popřípadě porovnání se srovnatelným ekvivalentem). Odvozeně od těchto významů slova se někteří sociální a kulturní antropologové a etnologové kladoucí důraz na práci v terénu a autentická terénní data sami pojmenovávají jako etnografové.

Etnografie se stala trvalou součástí pojmového aparátu společenských věd v 19. a na začátku 20. století zejména díky dílu Edwarda Burnetta *Tylora (1832–1917) a Bronisława Kaspera *Malinowského (1884–1942). V české odborné literatuře se pojem objevuje v 70. letech 19. století, ale nebyl příliš často používán. Etnografie byla považována za synonymum českého pojmu národopis a v souvislosti s ním byla etnografie chápána buď jako popis národů, nebo jako studium lidové kultury. Po roce 1948 začala etnografie zejména v akademických kruzích převažovat nad pojmem národopis zejména ve smyslu výzkumu lidové kultury na profesionální úrovni. Pojem národopis naopak spíše dominoval jako označení amatérského nebo poloprofesionálního sběratelství v oblasti lidové kultury. Od padesátých let do začátku devadesátých let 20. století pojem etnografie v českém kontextu označoval vědní disciplínu jako celek (včetně teoretické práce), zatímco pojem etnologie a sociální a kulturní antropologie se do roku 1989 používal zřídka a ve spojitosti s vědou v zahraničí. Na konci 20. století, kdy pojem etnografie začal být ve světovém měřítku užíván častěji než v minulosti, byl v českém prostředí naopak spíše zaměňován za označení etnologie a sociální a kulturní antropologie.

Konjunktura používání pojmu ve světovém měřítku od 80. let 20. století souvisela nejdříve s přezkoumáváním základních metod *antropologie a metod antropologického psaní o zkoumaných skupinách a jejich vývoji (významné práce k tomuto tématu publikovali Clifford

*Geertz a George W. Stocking) a později opětovně zvýšeným důrazem na terénní výzkum a deskripci zkoumaných jevů. Současně se pojem etnografie přestal používat pouze pro popis uzavřené skupiny, ale začal se často využívat také pro terénní výzkum a popis vymezeného souboru jevů bez ohledu na jejich prostorové ohraničení a vymezení relativně homogenní skupinou. Tento posun nastal zejména s postupující *globalizací *společnosti a potřebou popisovat skupiny, které se pohybují na více místech a v kvalitativně odlišných lokálních prostředích. Teoreticky tuto problematiku rozpracoval například Marc Augé tématem blízkého a vzdáleného a zejména George *Marcus v konceptu *multi-sited ethnography (etnografie mnoha zřetelů). Současně se etnografie přestala považovat pouze za výzkum kultury distantní od kultury pozorovatele. Zejména na počátku 21. století začala být populární tzv. „at home ethnography“ (etnografie doma), kdy se terénní pracovník snaží podat *svědectví o své vlastní kultuře (podobného charakteru je takzvaná feministická etnografie, o níž se často hovořilo na přelomu 20. a 21. století). Důležitou úlohu hraje též reflexivní etnografie, kdy výzkumník popisuje svoji vlastní pozici při zkoumání terénní situace. Známé práce tohoto žánru jsou například *Reflections of Fieldwork in Morocco* (Zamyšlení nad terénním výzkumem v Maroku, 1977) Paula *Rabinowa nebo *Being There: Fieldwork in Anthropology* (Být tam: Terénní výzkum v antropologii, 1999) C. W. (Billa) Watsona (editor).

Při etnografickém bádání se preferují dlouhodobé pobyty v terénu a klade se důraz na přímou interakci s *objekty výzkumu. Při zpracování výzkumu využívá etnograf zejména *primární prameny, opírá se o vlastní *antropologické terénní poznámky, přepisy rozhovorů s dalšími aktéry, kteří terénní situaci tvořili, a využívá další zdroje odkazující na *konkrétní terénní situace. Výzkumy obdobného charakteru jsou někdy nazývány etnografií i v dalších společenských vědách, například v *archeologii, *historii nebo *psychologii. (Zdeněk Uherek)

etnografie multilokalit, *multi-sited ethnography.

etnografie, nová, směr v *sociokulturní antropologii inspirovaný *jazykovědou a rozvíjený zejména v rámci americké *kulturní antropologie od počátku 60. let 20. století. Zahrnuje široké spektrum *metod a *technik výzkumu *člověka rozpracovaných v rámci směrů *kognitivní antropologie, *symbolické antropologie, *etnosémantiky, *etnovědy a *etnografie řeči. Cílem antropologického výzkumu má být *emický popis kognitivního a symbolického systému sdíleného příslušníky zkoumané skupiny – tj. popis a výklad zevnitř, na rozdíl od předchozího antropologického pojetí, které přinášelo popisy a explanace *etické, tj. vnější, z perspektivy údajně objektivního pozorovatele. Koncept „emického“ a „etického“ studia *kultury zavedl do antropologických výzkumů americký lingvista Kenneth Lee *Pike jako *analogii fonemické („phonemic“) a fonetické („phonetic“) jazykové *analýzy. Aplikace lingvistických metod v nové etnografii spočívá zejména v uplatnění komponentní analýzy. Předpokládá se, že jazykové struktury přímo odrážejí principy, na nichž je založeno lidské myšlení. Proto antropologové zkoumají domorodé klasifikační soustavy – *folktaxonomie, které příslušníci *konkrétních kultur používají například k označení tříd rostlin, živočichů, barev, příbuzenských systémů a podobně. Při analýze folktaxonomií vycházejí z předpokladu, že v každé kultuře existuje určitý pevný a omezený soubor principů a pravidel, které tvoří specifickou „kulturní gramatiku“ každé *společnosti. Ve svých výzkumech se proto zaměřují na analýzu „vnitřních modelů reality“, tedy na to, jak členové určité společnosti vnímají, poznávají, hodnotí a interpretují *svět, ve kterém žijí.

Velký význam pro novou etnografii měla teorie *lingvistického relativismu (*Sapir-Whorfova hypotéza) a koncepce generativní transformační gramatiky Noama *Chomského. Zdrojem nové etnografie byly také výzkumy *osobnosti a kultury, zvláště práce Anthonyho *Wallace věnované analýze vztahu mezi kulturou a kognitivní strukturou osobnosti (*Culture and Personality* [Kultura a osobnost, 1961]). S *kognitivní psychologií (Jerome S. Bruner)

spojuje novou etnografii zájem o studium funkcí lidské psychiky, především kognitivních procesů v konkrétním sociokulturním *kontextu.

Charakteristickým rysem nové etnografie jako teoretické a metodologické orientace je snaha zúžit pojem kultury tak, aby zahrnoval méně a odhaloval více, tedy vytvořit kategorii užší, více specializovanou a teoreticky efektivnější. V protikladu k širokému pojetí kultury jako adaptačního systému, které bylo rozvíjeno představiteli *kulturní ekologie a *kulturního materialismu, tak vznikla řada koncepcí, které kulturu vymezují jako kognitivní nebo symbolický systém.

Z tohoto hlediska představuje nová etnografie řadu principů, metod, technik a postupů, jež vycházejí z předpokladu, že jednotlivé kultury jsou jedinečnými ideovými systémy znalostí, symbolů, kategorií, pravidel a organizačních principů chování, které si člověk osvojil jako člen určité společnosti. Přestože představitele nové etnografie spojuje studium kultury jako ideového systému, uvnitř tohoto myšlenkového proudu lze vymezit dva základní teoretické proudy, reprezentované *kognitivní antropologií a *symbolickou antropologií.

Podle představitelů kognitivní antropologie (Benjamin Colby, Roy D'Andrade, Ward Hunt Goodenough, Stephen Tyler) kultura představuje systém sdílených znalostí, které členové určité společnosti používají k interpretaci zkušenosti a vytváření chování.

Reprezentanti *symbolické antropologie (Marry *Douglasová, Clifford *Geertz, David *Schneider Victor Witter *Turner) kulturu definují jako systém, symbolů a významů – semiotický systém, jehož prostřednictvím příslušníci určité společnosti interpretují a organizují realitu. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etnografie řeči, směr v sociokulturní antropologii zdůrazňující studium *funkce a *modelů *mluvních (řečových) aktů (*komunikace) v konkrétním *kulturním kontextu. Pokouší se o jejich *interpretaci z hlediska *norem a *hodnot zkoumané *společnosti (tzv. *emický přístup k studiu *kultury). Základy tohoto směru položil v 60. letech 20. století americký antropolog a lingvista Dell H. *Hymes (*Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach* [Základy sociolingvistiky: Etnografický přístup], 1974 aj.) a rozvíjel ho spolu s dalšími představiteli *lingvistické antropologie, zejména Robbinsem Burlingem, Floydem G. Lounsburyem a Kennethem L. *Pikem. V návaznosti na tradice americké lingvistické antropologie, zejména na práce Josepha H. Greenberga a teorii *lingvistického relativismu, Hymes studoval řečové akty různých konkrétních lokálních společností (prováděl kupříkladu terénní výzkumy *indiánských jazyků), analyzoval jejich *jazyk a sociální faktory, které bezprostředně ovlivňují řečové chování, na rozdíl od tradiční sociolingvistiky, která při zkoumání funkce řeči vychází z jejich *univerzálních vlastností. Hymes si pozorně všiml jednotlivých složek a faktorů komunikace, jako jsou komunikátor a komunikant, komunikační kanál, žánr, forma, účel a citové zbarvení řeči atd. Předmětem zájmu etnografie řeči jsou i pravidla a normy verbální a *neverbální komunikace, které mají socioregulativní funkci, role kinestiky a proxemiky v řečových aktech, *internalizace jazykových a řečových dovedností v dětství a dospělosti, řečové chování v nestandardních sociálních situacích, vztahy mezi řečí a ostatními aspekty lidské činnosti aj.

Úsilí představitelů etnografie řeči o vybudování teorie řeči jako systému kulturního chování ovlivnilo i školy *nové etnografie a studium vztahů jazyka a kultury v současné americké *kognitivní antropologii a sociolingvistice. Mezi nejvýznamnější Hymesovy pokračovatele patří Geneviève Calame-Griauleová, Charles O. Frake, Muriel Saviile-Troikeová a Joel Sherzer. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etnokartografie (též národopisná kartografie), etnografická subdisciplína stojící na pomezí s geografíí zaměřená na mapování vybraných kulturních jevů, v Evropě zejména na komponenty tzv. *lidové kultury. Výsledné mapy referují mimo jiné o vzájemném vztahu mezi *kulturními prvky a přírodním prostředím, odhalují hranice *kulturních areálů a specifických etnografických *regionů. Etnokartografický výzkum probíhá buď na tzv.

územním principu (mapovány jsou příslušné jevy na určitém teritoriu) či poněkud problematickém tzv. etnickém principu (mapována je *kultura připisovaná určitému *etniku). Etnografické mapy jsou zpravidla synchronní, jejich série umožňují sledovat příslušné fenomény i v diachronní perspektivě, při jejich přípravě se využívají všechny základní kartografické postupy, výsledné mapy by měly odpovídat (užitím bodových, lineárních a polygonových prvků, podobou *legendy atd.) základním kartografickým standardům. Inherentní součástí etnografických map jsou (někdy i značně rozsáhlé) doprovodné komentáře, soubor etnografických map se označuje jako etnografický či národopisný atlas. V současnosti jsou etnografické mapy většinou zpracovávány plně digitálně v prostředí geografických informačních systémů (GIS), základními prameny pro jejich přípravu nicméně zůstávají poznatky z terénních výzkumů, archivních pramenů a literatury.

V Evropě jsou počátky etnokartografie spjaty s jazykovým zeměpisem a za jejího zakladatele bývá označován německý badatel Willi Pessler, který již 1906 kartograficky zachytil rozšíření dolnosaského halového domu. První systematický etnokartografický výzkum probíhal v Německu už od konce 20. let 20. století. Německý národopisný atlas (*Atlas der Deutschen Volkskunde*, 1937–1940) byl koncipován územně velmi široce (na etnickém principu) a v Československé republice zahrnul i německé jazykové oblasti.

Po *druhé světové válce se etnokartografický výzkum intenzivně rozvíjel v řadě evropských *zemí a výsledkem byla celá řada národopisných atlasů například Německa (*Atlas der Deutschen Volkskunde*, Neue Folge, 1958–1985), Švýcarska (*Atlas der Schweizerischen Volkskunde*, 1950–1988), Rakouska (*Österreichischer Volkskundeatlas*, 1959–1980), Švédska (1957–1976), Polska (*Polski atlas etnograficzny*, 1964–1981), Slovenska (*Etnografický atlas Slovenska*, 1990) či Maďarska (*Magyar Néprajzi Atlasz*, 1987–1992). S iniciativou mezinárodní koordinace atlasových projektů probíhající v jednotlivých zemích Evropy přišel již roku 1937 švédský badatel Sigurd Erixon, avšak až v roce 1964 se podařilo ustavit stálou mezinárodní atlasovou komisi (Ständige Internationale Atlaskommission – SIA), která se na počátku 90. let 20. století transformovala v Mezinárodní evropskou etnokartografickou pracovní skupinu (International European Ethnocartographic Working Group – IEEWG), volně sdružující iniciativní badatele v oblasti etnokartografie z různých zemí Evropy.

Počátky etnokartografie (kterou není možné směřovat se starší tradicí pořizování etnických či demografických map) v českých zemích spadají do 50. let 20. století a jsou spojeny s Drahomírou Stránskou, později s Jaroslavem Kramaříkem a Josefem Vařekou. Bouřlivý rozvoj etnokartografie byl však v Čechách z politických a finančních důvodů v 70. letech 20. století utlumen. Naproti tomu na Slovensku byla příprava etnografického atlasu zařazena do státního plánu základního výzkumu a po dvacetiletém úsilí byl roku 1990 za vědecké redakce Soni Kovačevičové vydán *Etnografický atlas Slovenska*.

Mimořádná situace v Čechách – klasická etnografická témata zde nebylo s ohledem na masovou *industrializaci, *urbanizaci a proběhlé výměny obyvatelstva možné studovat v terénu – přispěla ke specifickému směřování domácí etnokartografie. Ustálila se zde koncepce vydávání jednotlivých tematicky koncipovaných dílů *Etnografického atlasu*, které jsou zaměřeny na vybrané etnologicko-historické aspekty tradiční kultury českých zemí v předindustriální době, tedy v době klasické existence tzv. lidové kultury. Jsou sestavovány většinou na základě specifických historických pramenů evidujících jevy hromadné povahy (například soupisy obyvatelstva, daňová evidence, *katastry), které jsou z území střední Evropy hojně dochovány. První svazek *Etnografického atlasu* věnovaný agrární etnografii vyšel v roce 1978, v letech 1991, 2000 a 2004 pak vyšly další tři svazky zaměřené na domáckou, řemeslnou a manufakturní výrobu v českých zemích, či národopisné oblasti a regiony. Doposud posledním, pátým svazkem *Etnografického atlasu* (2007), je díl věnovaný sídelní a socioprofesionální struktuře židovského obyvatelstva v Čechách v letech 1792–1794.

Garantem a koordinátorem etnokartografických výzkumů v Čechách je Oddělení historické etnologie *Etnologického ústavu AV ČR, v.v.i. (Jiří Woitsch)

etnolingvistika, vědní obor zabývající se vztahem *jazyka a *kultury, úlohou jazyka v životě sociální skupiny, v mezietských vztazích apod. (Jaroslav Malina)

Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i. (zkráceně EÚ AV ČR, v.v.i.), akademické vědecko-výzkumné pracoviště s více než stoletou tradicí etnografického a antropologického výzkumu *českých zemí, Evropy i mimoevropských oblastí. Dějiny Etnologického ústavu Akademie věd České republiky sahají do počátku 20. století a jsou spojeny se sběratelským projektem Lidová píseň v Rakousku (od roku 1905) a se Státním ústavem pro lidovou píseň (od roku 1919), v jehož čele stál Jiří Polívka. Na půdě Akademie věd se dějiny ústavu rozvíjejí od roku 1953, kdy se z někdejšího Státního ústavu pro lidovou píseň stal Kabinet pro lidovou píseň a dále vznikl Kabinet pro národopis. Usnesením prezidia Československé akademie věd s účinností od 1. ledna 1954 došlo sloučením obou kabinetů ke vzniku Ústavu pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd, který se od 1. 10. 1999 nazývá Etnologický ústav Akademie věd České republiky, sloučením s někdejší Ústavem pro hudební vědu vzniklo od roku 2003 při Etnologickém ústavu Oddělení, později Kabinet hudební historie. Od 1. 1. 2007 je pracoviště veřejnou výzkumnou institucí. Od počátku fungování v rámci Akademie věd měl ústav kromě pražského pracoviště i brněnskou pobočku. V čele akademického ústavu postupně stáli Josef Stanislav, Jiří Horák, Jaromír Jech, Antonín Robek, Stanislav Brouček, Lubomír Tyllner a Zdeněk *Uherek.

Badatelská činnost pracovníků ústavu v minulosti zahrnovala několik hlavních tematických celků, které se v jednotlivých obdobích – nikoliv bez závislosti na panujících společenských a politických podmínkách – v různé intenzitě rozvíjely. Jádrem prováděných výzkumů bylo historicko-komparativně orientované studium tradiční hmotné, duchovní a sociální kultury *vesnice ve střední Evropě (lidová architektura a interiér, zemědělství, řemesla, *strava, *oděv, *zvyky a *obyčeje, lidové umění, rodinný a společenský život atd.), studium tzv. současné (družstevní, socialistické) vesnice, výzkum dělnictva, průmyslových *měst (Praha, Brno) a industrializovaných aglomerací (například Kladensko, Rosicko-Oslavansko, severočeský hnědouhelný revír), studium tzv. etnických procesů na území Čech, Moravy a Slezska (problematika novoosídleneckého pohraničí po roce 1945, výzkumy jinoetnických skupin žijících na našem území – *Cikánů, *Řeků, *Vietnamců). Zejména do 70. let 20. století se v rámci ústavu rozvíjela intenzivně i bádání folkloristická (sběr materiálů, katalogizační a klasifikační práce jednotlivých žánrů slovesného, hudebního a tanečního folkloru). Ostatní badatelské specializace byly pěstovány méně systematicky, nicméně i tak dosáhly řady pozoruhodných výsledků (studium zahraničních Čechů v Rumunsku, Bulharsku a Jugoslávii, mimoevropská etnografie pěstovaná v určitých obdobích v duchu sociokulturní antropologie – zejména studium Afriky). Pozornost byla taktéž věnována teoretickým otázkám oboru, ve druhé polovině 20. století především teorii *lidové kultury a pojetí *tradice, teorii *folkloru, tzv. teorii *ethnicity, *historiografii a *metodologií (zejména metodě historicko-srovnávací a metodám terénního výzkumu).

S dějinami Etnologického ústavu a jeho bezprostředních předchůdců je ve 20. století spjata celá řada vynikajících vědeckých osobností, mimo jiné muzikologové a folkloristé Jiří Horák, Zdeněk Nejedlý, Otakar Zich, Bedřich Václavek, Vladimír Karbusický, Karel Vetterl, Dagmar Klímová, Oldřich Sirovátka, Karel Fojtík, etnografové (respektive etnologové a sociokulturní antropologové) Jaroslav Kramařík, Olga Skalníková, Ladislav *Holý, Vladimír Scheufler, Josef Vařeka, Lydia Petráňová, Jaroslav Štika, Vilém Pražák a řada dalších.

Po řadě transformačních kroků, spojených mimo jiné s radikálním personálním zeštíhlením pracoviště, se podoba Etnologického ústavu nově zformovala v 90. letech 20. století. Ten je v současnosti tvořen třemi badatelskými odděleními, Střediskem vědeckých informací, Kabinetem hudební historie a Pobočkou Brno.

Oddělení historické etnologie (vedoucí Lydia Petráňová) staví na přístupech současné evropské historické etnologie a příbuzných disciplín (zvláště historické antropologie, mikrohistorie a kulturního dějepisu) a při komparativních výzkumech středoevropské tradiční kultury v období 16. až 21. století klade důraz na aplikaci *etnokartografie. V oddělení se rozvíjí výzkum na poli agrární etnografie včetně výzkumu vztahu předindustriální společnosti k životnímu prostředí, studium středoevropského tradičního stavitelství, dokumentace a analýza lidového výtvarného umění a mezinárodní srovnávací výzkum tradiční *stravy a výživy. V rámci tzv. *duchovní kultury se pracovníci oddělení specializují na výzkum a analýzu problematiky lidové víry a zbožnosti od raného *novověku do 19. století a dále na etnokartografické studium životnosti výročních obyčejů. Oddělení garantuje vydávání edičních řad *Národopisná knižnice* a *Etnografický atlas*.

Oddělení etnických studií (vedoucí Tereza Pojarová) se orientuje na problematiku etnických procesů, proměn skupinové identity a urbánní antropologii, zejména se zaměřením na současnost. Studuje otázky spojené s migracemi, menšinami, české enklávy v zahraničí a teoretické problémy etnicity, adaptace a sociální integrace. Pracovníci oddělení provádějí dlouhodobé antropologické terénní výzkumy na území bývalého Sovětského svazu, studují romské komunity v Čechách a na Slovensku, české menšiny v Bosně, Kazachstánu, na Ukrajině, ve Francii, Švýcarsku, Velké Británii, v Severní a Jižní Americe, Austrálii atd. Výzkumy oddělení jsou prováděny ve spolupráci či koordinaci s řadou nevládních, národních a mezinárodních organizací, včetně Evropské unie a OSN. Oddělení garantuje vydávání edičních řad *Prague Occasional Papers in Ethnology*, *Češi v cizině* a *Integrace, adaptace, majorita*.

Oddělení etnomuzikologie (vedoucí Lubomír Tyllner) se rovnoměrně soustřeďuje na výzkumnou, ediční, dokumentační a katalogizační činnost zejména na poli výzkumu hudebního a tanečního folkloru. Oddělení garantuje vydávání edičních řad (knižních i zvykových a multimediálních nosičů) *Poklady lidové kultury*, *Nejstarší zvukové záznamy lidové hudby v Čechách*, *Podoby evropské lidové hudby* a *Historické prameny lidové hudby v Čechách*.

Pracoviště Brno (vedoucí Jana Pospíšilová) se věnuje bádání v oblasti lidové kultury duchovní a sociální, teritoriálně se soustřeďuje na území Moravy a Slezska a přilehlé oblasti a strukturou svých projektů rámcově kopíruje výzkumné pole uvedených pražských oddělení (tradiční venkovská hmotná, duchovní a sociální kultura, etnické menšiny, české etnikum v zahraničí). Výrazná je zde však specializace na hudební, slovesný a dětský folklor, obřady, obyčejové tradice, spolkový život a dějiny oboru. V rámci pracoviště vychází řada samostatných publikací a zejména kritických edicí folklorního materiálu.

Kabinet hudební historie (vedoucí Jarmila Gabrielová) se zaměřuje na pramenný hudebně historický výzkum hudby 17.–20. století a na kritické vydávání památek hudby uvedeného období. V popředí stojí náročný badatelsko-ediční projekt *Nového souborného vydání děl Antonína Dvořáka*.

Specifickým rysem fungování Etnologického ústavu je péče o rozsáhlé dokumentační fondy, která je hlavní náplní práce *Střediska vědeckých informací* (vedoucí Ludmila Kopalová). Knihovna pražského pracoviště obsahuje 30 000 svazků odborné etnologické literatury a časopisů, dokumentační sbírky jsou v rozsahu téměř 500 běžných metrů (pozůstalosti, zprávy a dokumentace z terénních výzkumů). Fotodokumentace tvoří 8 dílčích fondů s přibližně 160 000 inventárních jednotek (snímky z terénu a muzejních kolekcí). Fondy brněnského pracoviště obsahují 17 000 svazků literatury, 73 000 písňových zápisů, 4 500 textů lidového vyprávění, 5 000 záznamů dětského folkloru, 30 000 inventárních jednotek fotografické sbírky apod. Pracovníci střediska se systematicky věnují bibliografické evidenci etnologické literatury, pořádání a katalogizaci dokumentačních fondů. Středisko garantuje vydávání ediční řady *Bibliografie*.

Ústav byl a je pořadatelem řady konferencí a workshopů, poskytuje informační služby, metodologickou pomoc při výzkumech, připravuje expertní analýzy a podílí se na výuce oborových specialistů v bakalářských, magisterských i doktorských studijních programech, je vydavatelem časopisů **Český lid: Etnologický časopis* a *Hudební věda* a vedle uvedených edičních řad i množství dalších knižních publikací, CD a DVD.

Kontakt: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, telefon: 222828111; 222828503, fax: 222828511, URL: <http://www.eu.cas.cz/>, e-mail: office@eu.cas.cz, ředitel: PhDr. Zdeněk Uherek, CSc. (Jiří Woitsch)

etnologie (z řečtiny: *ethnos*, „národ“ a *logos*, „věda, nauka“):

1. fáze antropologického výzkumu *kultury, v níž dochází k zobecnění a interpretaci empirických etnografických dat v mezikulturní a historické perspektivě;
2. alternativní označení výzkumů, realizovaných v rámci americké *kulturní antropologie;
3. věda zabývající se transkulturním výzkumem etnických a kulturních systémů. Kořeny etnologie jako vědy usilující o vědecké *vysvětlení kulturních jevů a procesů prostřednictvím komparace různých lidských kultur můžeme vidět v pracích německých historiků, geografů a přírodovědců působících na *univerzitě v Göttingenu a spolupracujících s Ruskou carskou akademií věd v Petrohradě na výzkumu domorodých kultur Kamčatky. V 70. letech 18. století začali němečtí vědci pro výzkumy mimoevropský národů používat označení *Völkerkunde* („nauka o národech“) nebo *Etnographie* („etnografie“). V roce 1771 August Ludwig von Schlözer a Johann Christoph Gatterer nezávisle na sobě ve svých knihách použili pojmy *Völkerkunde* a *Etnographie* jako synonyma pro deskriptivní, geografické a historické studium cizích národů. Zavedení pojmů „nauka o národech“ a „etnografie“ anticipovalo etablování pojmu etnologie jako označení komparativní vědy, jejímž úkolem je teoreticky zobecnit a interpretovat poznatky získané empirickým etnografickým výzkumem. Poprvé se pojem etnologie („Ethnologia“) objevuje v roce 1783 v latinsky psané historické práci slovenského vědce Adama Františka Kollára *Historiae jurisque publici regni Ungariae amoenitates* (Příznivé stránky dějin a veřejného práva Uherského království). Etnologie je zde vymezena jako vědecké studium *kmenů a lidských *populací, které zahrnuje jejich historický původ, geografické rozšíření, *jazyky, *obyčeje, *zvyky a společenské zřízení. V roce 1787 slovo etnologie užil švýcarský teolog a knihovník Alexandr-César Chavannes k označení rodící se vědy, studující pluralitu lidských *společenství v konkrétním historickém čase a geografickém prostoru. Podle Chavannese musí být při etnologických výzkumech věnována pozornost historickým, geografickým a civilizačním faktorům, které konkrétní lidská společenství, kmeny a národy utvářely. Ve stejném roce jako Chavannes použil pojem etnologie také německý historik a vydavatel geografických časopisů Johann Ernst Fabri. Tento pojem však již neužíval jako pouhé synonymum etnografie, ale jako širší kategorii, zahrnující *národopis a *folkloristiku. V roce 1820 pronikl pojem etnologie do Francie, kde k jeho dalšímu rozšíření a zpopularizování přispěl v první polovině 19. století francouzský fyzik a matematik André Marie Ampère, který v rámci své klasifikace věd navrhl dělení etnologie na etnologii elementární a etnologii srovnávací.

Paralelně s pojmem etnologie se od počátku 19. století do dalších evropských *zemí šíří i pojem *etnografie. O rychlém etablování těchto pojmů v angličtině svědčí skutečnost, že již v roce 1834 a 1842 se objevují slova etnografie a etnologie v *Oxfordském anglickém slovníku*. Britští vědci ale měli tendenci potlačovat kulturní, geografický a lingvistický aspekt etnologických výzkumů a v průběhu 19. století užívali tento pojem jako označení výzkumů historie lidských *ras a kmenů. S tímto chápáním předmětu etnologie se setkáme zejména v knize anglického antropologa Jamese Cowlese *Pricharda *Researches into the Physical History of Man* (Výzkumy fyzické historie člověka, 1. vydání 1813, 3. vydání 1836–1847, 5 svazků, od 2. vydání vycházelo pod názvem *Researches into the Physical History of Mankind*).

S nástupem *evolucionistické antropologie v 60. letech 19. století ale dochází k postupné renesanci původního významu pojmu etnologie, neboť vědci kladli stále větší důraz na fenomén kultury a komparativní výzkum evolučních stadií lidstva. K rozvoji etnologie přispěla také její vědecká institucionalizace. V průběhu 19. století jsou zakládány první etnologické společnosti (Société Ethnologique de Paris – 1839, Ethnological Society of New York – 1842, Ethnological Society of London – 1843) a vznikají etnologická muzea (Petrohrad – 1837, Kodaň – 1848, Lipsko, Berlín – 1873, Drážďany, Řím – 1874, Paříž – 1878, Vídeň, Oxford – 1884, aj). Začínají také vycházet první odborné etnologické časopisy, zejména v Itálii, Německu a ve Švédsku.

V první polovině 20. století je v Evropě pojem etnologie do té míry etablovaný, že je užívaný jako označení akademické disciplíny a stává se trvalou součástí terminologie antropologických publikací i vědeckých paradigmat. Velice silnou pozici získala etnologie v německy mluvících zemích, zejména v rámci *německo-rakouské školy kulturních okruhů. Ve Spojených státech amerických přispělo ke konstituování etnologických výzkumů domorodých kultur Ameriky založení *Bureau of American Ethnology* (1879). Tato vědecká instituce pod značkou etnologie prováděla systematický výzkum *zvyků a obyčejů mizejícího světa indiánských kultur. V první polovině 20. století pojem etnologie běžně užívají američtí antropologové, kterým imponuje skutečnost, že jeho prostřednictvím mohou vyjádřit komparativní aspirace kulturní antropologie. Dostatečně výmluvné jsou z tohoto hlediska názvy knih amerického antropologa Roberta *Lowieho – *Culture and Ethnology* (Kultura a etnologie, 1917) a *The History of Ethnological Theory* (Dějiny etnologických teorií, 1937). Z těchto prací je evidentní, proč je někdy pojem etnologie v americké vědě užíván jako ekvivalent kulturní antropologie.

Odlišná tradice v užívání pojmu etnologie v různých zemích a výzkumných strategiích způsobila, že se dnes setkáváme s velice diferenciovaným přístupem k vymezení rozsahu a obsahu předmětu, metod a cílů etnologie. Rozhodující roli v redefinování místa etnologie v systému společenských věd sehrála ve 20. století anglosaská sociální a kulturní antropologie, která z této disciplíny de facto učinila součást svých vlastních široce koncipovaných antropologických výzkumů společnosti a kultury. Tento trend je typický zejména pro americkou kulturní antropologii. Zde etnologie spolu s etnografií vystupují jako vzájemně kompatibilní výzkumné strategie, které antropologové užívají při studiu kultury. Etnografie představuje empirickou fázi antropologického výzkumu kultury a plní úkoly spojené se sběrem, popisem a *analýzou dat prostřednictvím terénního výzkumu určité kultury. Etnologie poté provádí teoretické zobecnění empirického materiálu v mezikulturní a historické perspektivě.

S tendencí považovat etnologii za výzkumnou fázi nebo subdisciplínu *antropologie se setkáme i v britské *sociální antropologii a francouzské *strukturální antropologii. Ve Francii se etnologie po dlouhou dobu vyvíjela v úzkém sepětí se *sociologií. Významným mezníkem v dějinách francouzské etnologie byl vznik *Institut d'Ethnologie*, který v roce 1925 společně založili filozof, sociolog a sociokulturní antropolog Lucien *Lévy-Bruhl, historik, etnolog a sociolog Marcel *Mauss a fyzický antropolog Paul Rivet. V rámci tohoto vědecko-výzkumného pracoviště vznikaly jak empirické výzkumy mimoevropských kultur, tak teoretické koncepce, které směřovaly ke vzniku francouzské *verze sociální antropologie jako svébytné vědy o společnosti a kultuře. Tento trend dovršil v 60. letech 20. století francouzský etnolog a antropolog Claude *Lévi-Strauss, který učinil z etnologie integrální součást široce koncipovaného antropologického výzkumu.

Ve Velké Británii se pokusil nastolit distinkci mezi etnologií a sociální antropologií Alfred Reginald *Radcliffe-Brown. Ve 20. letech 20. století definoval etnologii jako vědu, která se zabývá *rekonstrukcí dějin kultury, zatímco sociální antropologii vymezil jako výzkum, jehož cílem je postihnout a formulovat obecné *zákonitosti, které jsou základem kulturních jevů.

Poněkud jiná situace byla v ostatní kontinentální Evropě, zejména v Německu a Rakousku, kde se anglosaský model sociální a kulturní antropologie příliš neprosadil. Proto zde byly historické a komparativní výzkumy mimoevropských kultur i nadále realizovány nezávisle na antropologii v rámci etnologie, která byla považována za relativně autonomní a svébytnou disciplínu. Z tohoto hlediska je možné považovat výzkumy evropských etnologů za ekvivalentní výzkumům anglosaských sociálních a kulturních antropologů. Ve druhé polovině 20. století můžeme v kontinentální Evropě zaznamenat posílení významu pojmu etnologie také v souvislosti s opouštěním tradičních názvů, které užívaly vědy zkoumající národní a *lidovou kulturu (česky: *národopis*, maďarsky: *néprajzi*, německy: *Volkskunde*, polsky: *ludoznawstwo*, švédsky: *folk-liv forksing* aj.) a jejich nahrazením pojmem etnologie. K renesanci pojmu etnologie nesporně přispěl i fakt, že v překladech do angličtiny se pro názvy různých evropských etnografických společností velmi často užívá právě tento pojem. Stále širší prosazování pojmu etnologie v evropském *kontextu ilustruje i ta okolnost, že řada časopisů má ve svém názvu pojem etnologie (*Ethnologia Europaea*, *Ethnologia Scandinavica*, *Ethnologia Slavica*, *Ethnologia Polona*, *Český lid: etnologický časopis* aj.).

Tato situace komplikuje jednoznačné vymezení vztahu evropské etnologie k anglosaské sociokulturní antropologii, ale také k etnografii a folkloristice, tedy k disciplínám, které se tradičně popisem a analýzou kultur v konkrétních historických a etnických podmínkách zabývaly. Přestože je v různých evropských zemích chápání vztahu etnografie a etnologie nejednotné, prosazuje se stále více tendence považovat etnografii za součást široce koncipovaného etnologického výzkumu. Úkolem etnografie přitom zůstává podobně jako v americké antropologii realizace induktivní fáze výzkumu, zejména sběr a klasifikace empirických dat přímo v terénu, zatímco etnologie dále zobecňuje etnografický materiál v mezikulturní a historické perspektivě.

Navzdory nejednotnosti v užívání pojmu etnologie v kontinentální Evropě a anglosaských zemích lze obecně konstatovat, že v současné vědě o společnosti a kultuře etnologie představuje:

1. Obecnou strategii studia kultur v čase a prostoru preferující zobecňující, mezikulturní a historickou perspektivu.
2. Teoreticko-deduktivní a explanační fázi výzkumu sociokulturních systémů bezprostředně vycházející z etnografického a empirického terénního výzkumu.
3. Evropskou *variantu komparativních výzkumů kultur, která do značné míry odpovídá aspiracím anglosaské sociální a kulturní antropologie. (Václav Soukup)

etnomatematika, antropologický výzkum čísel a matematických operací v rámci daného sociokulturního *kontextu. Cílem výzkumů je postihnout nativní principy, pravidla a procedury, jejichž prostřednictvím příslušníci *konkrétní *kultury provádějí matematické operace. Mezi preferované oblasti etnomatematických výzkumů patří *emická deskripce a *analýza *symbolických a *rituálních významů čísel a studium vztahů mezi komplexitou matematických operací, úrovní a typem technologického vývoje konkrétní kultury. (Viz též *matematika, *symbolika čísel.) (Václav Soukup)

etnomedicína (též lékařská antropologie), antropologický výzkum domorodých nebo lidových léčitelských praktik v konkrétním kulturním *kontextu. Předmětem antropologické *analýzy jsou nativní klasifikační soustavy (*folktaxonomie) *nemocí, způsoby určování diagnózy, domorodé léčebné *metody a *techniky, postoje ke *zdraví a nemoci atd. Termín etnomedicína se někdy užívá jako synonymum pojmu lékařská antropologie.

Součástí etnomedicíny je také etnofarmakologie, která se zabývá popisem, klasifikací a užitím léčivých rostlin v transkulturní perspektivě. (Viz též *lékařství a léčitelství starověkého *Předního východu, *léčitelství, *léčivo.) (Václav Soukup)

etnomuzikologie (z řečtiny: *ethnos*, „národ“, z latiny: *mūsica*, „hudba“ a z řečtiny: *logos*, „věda, nauka“):

1. antropologické studium hudby jako specifického kulturního jevu a univerzálního aspektu sociálního chování lidí v transkulturní perspektivě;
2. *muzikologie nezápadních *společností zkoumající etnickou *hudbu v *konkrétním kulturním *kontextu;
3. *emická deskripce a antropologická *analýza nativní hudební kompetence a performance příslušníků určité *kultury.

Předmětem etnomuzikologických výzkumů jsou akustické vlastnosti hudebního *zvuku, *kognitivní a *somatické dovednosti nezbytné pro hudební tvorbu, fyzická konstrukce *hudebních nástrojů, sociální *status a role *hudebníků, vztahy mezi hudebním stylem a kulturní *identitou, hudební kompetencí a performancí. Zvláštní pozornost je věnována analýze vztahů mezi hudbou, emocemi, *tancem, *komunikací, kulturní identitou a sociální strukturou dané společnosti. Problematiku etnomuzikologie anticipoval již v 18. století francouzský filozof Jean-Jacques *Rousseau, který byl přesvědčen, že hudební procesy jsou určovány spíše kulturou než fyzikálními vlastnostmi zvuku. Jeho *hypotézu v 19. století potvrdil anglický jazykovědec a fyzik Alexander John Ellis (1814–1890), který na základě výzkumu uspořádání nezápadních systémů ladění dospěl k *názoru, že hudební stupnice není jediná a přirozená, ale naopak velmi různorodá, umělá a nevypočitatelná.

Komparativní výzkum různých hudebních systémů byl v Německu institucionalizován na akademické půdě jako srovnávací muzikologie (vergleichende Musikwissenschaft). V roce 1900 došlo v Berlíně k založení Fonografického archivu. Zde Erich Moritz von Hombostel (1877–1935) se svými spolupracovníky systematicky analyzovali gramofonové nahrávky cizokrajné hudby, které získali učenci, *misionáři a koloniální *úředníci. V první polovině 20. století byly etnomuzikologické výzkumy dále rozvíjeny v rámci *německo-rakouské školy kulturních okruhů.

V prvních desetiletích 20. století se antropologický výzkum domorodé hudby rozvíjel také na území Ameriky. Zásahu na tom má zejména zakladatel americké *kulturní antropologie Franz *Boas, který vedl své spolupracovníky a žáky k tomu, aby v průběhu terénního výzkumu mezi americkými *indiány zaznamenávali hudební data jako zdroj informací o kultuře. Přijetí terénního výzkumu jako preferované metody vedlo k přehodnocení tradiční komparativní metody a umožnilo vědcům empiricky studovat hudební tvorbu jako živou součást konkrétního *sociokulturního systému. Mezi průkopníky etnomuzikologie ve Spojených státech amerických patřili Benjamin I. Gilman, který se věnoval studiu indiánské hudby a Melville J. *Herskovits, který prováděl výzkum vztahu původní africké a afroamerické hudby. V ohnisku zájmu antropologických analýz se ocitly hodnoty hudebního rytmu, tempa, tónu i textů písní.

Po *druhé světové válce došlo k rozšíření tematických oblastí etnomuzikologických výzkumů o taková témata, jako jsou vztah hudební estetiky, *hodnot a společenské moci, vzájemné působení mezi hudbou a *jazykem, problematika společenských organizací hudebníků nebo specifické kulturní role hudebních nástrojů. Od 60. let 20. století se pod vlivem prací Alana Merriama pro oblast etnomuzikologických výzkumů začalo stále více používat alternativní označení „antropologie hudby“ chápané jako studium „hudby v kultuře“. Antropologické výzkumy hudby ale nevěnovaly pozornost pouze vzniku, vývoji a fungování hudby v různém kulturním kontextu, ale také skutečnosti, že hudba sama o sobě může být kontextem pro další formy symbolické komunikace. Hudba začala být analyzována jako osobitá metakomunikační sémiotická soustava, která umožňuje příslušníkům určité kultury generovat specifické vzorce chování a prožívání v rámci širokého spektra, *zvyků, *obyčejů, *obřadů a *rituálů, které se odehrávají v domácím i veřejném prostoru.

Mezi nejvlivnější etnomuzikology druhé poloviny 20. století patřil Alex Lomax, který rozpracoval originální *srovnávací metodu kantometrie (cantometrics project), umožňující vyvozovat poznatky o stylu písní, hudebních hodnotách a sociální organizaci na základě

statistických korelací. V 70. letech 20. století přispěl k hlubšímu porozumění hodnoty a významu hudby ve společenském životě také John Blacking, jenž ve svých studiích věnoval pozornost tomu, jak mimohudební faktory formují strukturu hudby. V 80. letech již programově vznikají antropologické studie, které v transkulturní perspektivě analyzují, jak domorodá hudba v konkrétním kulturním kontextu přispívá ke zvýšení *sociálního statusu, stává se nástrojem odporu utlačované *subkultury nebo funguje jako nástroj kulturní transformace dané společnosti.

V tomto období přispěly k rozvoji etnomuzikologie zejména výzkumy Stevena Felda, který se věnoval studiu hudby, prostoru, vyprávění, estetiky a komunikace mezi Kalulii (*Papua-Nová Guinea). Podle Felda estetické principy, které identifikoval v hudbě, se aktivně užívají i při organizaci sociálních vztahů. Pohled na hudbu jako na prostředí a prizma, jehož prostřednictvím lze popsat, pochopit a interpretovat kulturu určité společnosti, ve svých pracích prosazoval také Anthony Seeger. Jeho snaha zrušit hranici, která teoreticky odděluje studium hudby od výzkumu společnosti, nalezla v roce 1987 vyjádření ve studii *Why Suyá Sing* (Proč Suyáové zpívají). Jedná se o významný příspěvek k antropologii hudby, který se snaží prokázat význam hudby pro sociokulturní praxi a prezentuje „zpívání“ v této kultuře jako významnou součást sociální produkce a reprodukce. V 90. letech 20. století přispěli k antropologické prezentaci hudby jako významného sociokulturního fenoménu také Mariana Rosemanová svojí analýzou hudby jako nedílné součásti léčebných praktik malajských Temiarů a David B. Coplan v práci věnované zpívaným poetickým autobiografiím jihoafrických důlních dělníků *kmene Basotho.

Snaha antropologicky co nejpřesněji popsat a interpretovat konkrétní hudební projevy v čase a prostoru vyústila v konstituování performativní etnografie, která klade důraz na výzkumníkovu empirickou účast a bezprostřední participaci na konkrétním hudebním výkonu. Tento přístup antropologům umožňuje prostřednictvím hudební performance pochopit, jak hudba funguje jako součást estetiky každodennosti, transmise kulturních *symbolů a podílí se na procesech *socializace a *enkulturace. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etnonacionalismus, označení pro formu *nacionalismu, která nevychází *primárně z přihlášení se ke sdíleným politickým a občanským *hodnotám (*demokracie, *lidská práva ...), nýbrž z kulturních, historických, jazykových, náboženských a podobných charakteristik dané skupiny, přesněji řečeno ze všeobecně sdíleného pocitu příslušnosti k takto definovanému národu. Někdy se označuje jako „kulturní“ nacionalismus a staví se do protikladu s umírněným nacionalismem „občanským“. Autoři obhajující etnonacionalismus proti jeho konstrukcionistickým (*konstrukcionismus) a elitistickým pojetím se tak přibližují k *primordialistickému chápání tohoto fenoménu (*primordialismus). (Pavel Dufek)

etnonymické příjmení, *antroponymum.

etnonymum (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“ a *onoma*, „jméno“), vlastní jméno či pojmenování *etnické skupiny, *kmene, *národnosti či *národa. Etnonyma patří mezi *antroponyma, propriální pojmenování osob, respektive skupin lidí (skupinová antroponyma), jež tvoří součást obecnější třídy bionym (vlastních jmen pro živé objekty). Vznikají v procesu etnonymizace, při němž dochází k přeměně apelativního slova či vlastního jména (*propria*) neoznačujícího *etnikum v etnonymum (němý člověk, s nímž není možno se domluvit, *němec* > Němec). Rozlišujeme autonoma (autetnonyma) či *endonyma (endo-etnonyma), jimiž se příslušníci určitého etnika nazývají sami, a *exonyma (exo-etnonyma), aletnonyma či xenonyma, kterými je označují druzí.

Určitá etnická skupina může být známa pod různými etnonymy, jejichž užívání a společenská přijatelnost se postupem času mění. Některá dříve běžně rozšířená exonyma jako Cikáni, Eskymáci či Křováci, jež časem získala jistý hanlivý nádech, nahrazují neutrálnější názvy (nejčastěji endonyma) *Romové, *Inuité či *Sanové, většinou považované za politicky korektnější. Ne vždy jsou však nově prosazovaná etnonyma přijatelná pro všechny členy

daného etnického společenství: eskymáčtí Yupikové z Aljašky a Sibíře se nepovažují za Inuity, a naopak jim nevadí označení Eskymák (podle některých výkladů v jazyce algonkinských indiánů [*Algonkinové] „pojídač syrového masa“, podle jiných „pletač sněžnic“); ani všechna křovácká etnika neuznávají jméno Sanové (prosazované v antropologické literatuře od 70. let 20. století namísto označení Křovák, jež může mít rasistické konotace) za obecně přijatelný kolektivní název, protože původně vznikl jako pejorativní exonymum „lidé mimo, na okraji“, jímž je obdařili *Khoinové. Nežrídka se ale jedná o lidové či přinejlepším bakalářské etymologie, které je třeba brát s rezervou. (Jan Filipický)

etnopedrografie, antropologický výzkum nativních klasifikačních soustav (*folktaxonomií) a *sémantických kategorií, jejichž prostřednictvím příslušníci určité *kultury popisují místní *minerály a *horniny. (Viz též *kámen, *petroarcheologie, *symbolika kamene.) (Jaroslav Malina)

etnopsychiatrie, antropologický výzkum duševních *nemocí v transkulturní perspektivě. Předmětem antropologických výzkumů je deskripce, klasifikace a vymezení duševních nemocí z perspektivy příslušníků studované *kultury. Zvláštní pozornost je věnována vymezení kategorie duševního *zdraví, domorodým kritériím pro stanovení normality osobnosti, vztahu k duševně nemocným a lokálním terapeutickým *technikám. Mezi průkopníky etnopsychiatrie patřili američtí antropologové Morris Edward *Opler, který se zabýval výzkumem způsobů, jimiž jsou nemocní diagnostikováni a Anthony Francis Clarke *Wallace, jež formuloval teorii o bionutričním základu některých mentálních *chorob. (Václav Soukup)

etnos (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“), na jedné straně je to odraz sociálního organismu (existujícího nebo zaniklého) v *kultuře (včetně *jazyka a *vědomí) a somatice lidí, na straně druhé jde o sociální organismus v tendenci i *potenci. Dokud odraz (etnos) nevznikl, sociální organismus se ještě nestal etnosociálním, když sociální organismus zanikl, je jeho otisk (etnos) pouze etnikosem se zánikem tendence a potence vytvoření sociálního organismu už etnos neexistuje. Vztah etnosu k těm či oněm zvláštnostem *materiální kultury není závazný a pravidelný. (Jaroslav Malina)

etnosémantika (etnografická sémantika), subdisciplína a tematická oblast výzkumů *kognitivní antropologie zabývající se *sémantickou analýzou terminologických systémů a studiem role významů pojmů a kategorií v kognitivních systémech různých *kultur. Cílem etnosémantických výzkumů je zjistit, prostřednictvím jakých pojmů, sémantických oblastí a klasifikačních soustav příslušníci určité kultury vnímají, popisují a hodnotí přírodní a sociokulturní realitu. Předmětem etnosémantických výzkumů je přesný popis a záznam konkrétních *mluvních (řečových) aktů, sémantická analýza komplexních kognitivních systémů a širokého spektra *folktaxonomií typických pro určitou kulturu nebo *subkulturu. Etnosémantika byla ve svém vývoji ovlivněna zejména strukturální *lingvistikou a *kognitivní psychologií. Na rozvoji etnosémantického přístupu ke studiu kultury měli ve druhé polovině 20. století zásluhu zejména Brent *Berlin, Benjamin N. Colby, Harold C. *Conklin, Paul Kay, David Kronfeld a Floyd G. Lounsbury.

Etnosémantika společně s *etnovědou výrazně přispěla k rozvoji kognitivní antropologie sémantickou analýzou kognitivních systémů a folktaxonomií, což umožnilo přesnější a adekvátnější zpracování empirických etnografických dat a jejich *interpretaci z emické perspektivy. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etnoteorie, nativní, *emické *vysvětlení jevů v rámci specifické *kultury; například etnoteorie emocí znamená emický výklad původu a působení emocí sdílený příslušným *společenstvím. (Jaroslav Malina)

etnověda, subdisciplína *kognitivní antropologie zkoumající nativní principy *klasifikace a konceptualizace, jejichž prostřednictvím členové určité *společnosti popisují a interpretují

*svět, který je obklopuje. Kořeny etnovědy je možné vidět již ve výzkumech amerického kulturního antropologa Franze *Boase a britského sociálního antropologa Bronisława *Malinowského, kteří se snažili chápat *kulturu z perspektivy domorodců a programově studovali vztah mezi *jazykem, kulturou a poznáním (*kognitivními systémy) dané společnosti. Ke vzniku etnovědy jako relativně autonomní vědeckovýzkumné oblasti a svébytné subdisciplíny kognitivní antropologie ale dochází až v 60. letech 20. století v souvislosti s nástupem *nové etnografie. Velký podíl na konstituování etnovědy má americký antropolog Ward Hunt *Goodenough, který zúžil rozsah antropologického pojmu kultura na „ideační řád reality“ – systém *idejí, *názorů, *norem a *principů sdílený členy určité *společnosti. Předmětem výzkumů *kulturní antropologie se tak stává kultura chápaná jako *kognitivní systém – znalosti, které členové určité společnosti používají k interpretaci zkušenosti a vytváření sociálního chování. Za kulturu již nejsou považované materiální jevy, ale způsob jakým jsou organizovány ve *vědomí lidí.

Podle amerického antropologa Oswalda Wenera je užitečné od sebe oddělit „etnografickou etnovědu“, která se zabývá *emickou deskripcí různých oblastí nativního poznání a výzkumem *folktaxonomií (*etnobotanika, *etnomatematika, *etnopsychiatrie, *etnozoologie apod.) a „etnologickou etnovědu“, která prostřednictvím teoretického a komparativního výzkumu usiluje o nalezení transkulturních, univerzálně platných *zákonů lidského poznávání a vědění. V 60. a 70. letech 20. století se rozvíjela především etnografická etnověda, která kladla důraz na vytvoření souboru etnografických *metod a *technik, které umožňovaly popsat různé aspekty studované kultury z perspektivy domorodců. V tomto období byl pojem etnověda používán jako označení pro tu oblast kognitivní antropologie, která popisuje, klasifikuje a rekonstruuje nativní kognitivní systémy z *emické perspektivy. Etnověda, která byla úzce spjatá s etnosémantikou, se z počátku metodologicky inspirovala *lingvistikou, později *kognitivní psychologií. Součástí výzkumného kategoriálního aparátu se stal pojem kognitivních map, uspořádaných do podoby kognitivních taxonomií, paradigmat a stromových diagramů, které bylo možné sémanticky rekonstruovat prostřednictvím komponentní analýzy *sémantických *atributů, znaků nebo složek. Rostoucí počet etnovědných empirických výzkumů v průběhu dalších let stimuloval také rozvoj etnologické etnovědy, která prostřednictvím komparativních analýz usilovala o nalezení transkulturních a obecně platných modelů a principů lidského poznání.

Řada *univerzálních principů klasifikace a konceptualizace světa byla nalezena například při transkulturním studiu systémů kategorií barev nebo výzkumu taxonomií flóry (*etnobotanika) a fauny (*etnozoologie).

Od 80. let 20. století dochází také k využití etnovědy v oblasti *aplikované antropologie, která využívá antropologických poznatků při řízení nebo ovlivňování žádoucí sociokulturní změny. Znalost domorodých kognitivních systémů a folktaxonomií, které se liší od západní vědy a klasifikačních systémů užívaných v moderní společnosti, umožňuje ve stále větší míře vést adekvátní *interkulturní komunikaci mezi příslušníky lokálních a globálních společností. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etnozoologie (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“, *zoon*, „tvor; živočich“ a *logos*, „věda, nauka“):

1. mezní obor zabývající se vztahem *člověka a *zvířete, ovšem spíše z pohledu přímého účastníka než pozorovatele. Dnes se zaměřuje na etnografické studie vzájemné interakce současných lidí a zvířat, dříve ovšem také zahrnovala studium archeologického materiálu;

2. antropologický výzkum nativních klasifikačních soustav (*folktaxonomií) a *sémantických kategorií, jejichž prostřednictvím příslušníci určité *kultury popisují místní faunu. Problematiku etnozoologie anticipoval již ve 2. polovině 19. století britský přírodovědec a zoolog Alfred R. *Wallace, který jako jeden z prvních upozornil na skutečnost, že lokální domorodé taxonomie zvířat jsou mnohem propracovanější, než

zoologické soustavy vytvořené přírodovědci. Při studiu *konkrétních etnozologických folktaxonomií antropologové usilují o postizení domorodých pojmů a principů *klasifikace světa zvířat. Zvláštní pozornost je věnována také antropologické *analýze vztahů mezi lidmi a zvířaty, které se promítají do *totemismu.

K rozvoji moderních etnozologických výzkumů dochází ve druhé polovině 20. století v souvislosti s nástupem *nové etnografie, zejména *etnovědy a *kognitivní antropologie, které věnovaly zvýšenou pozornost studiu nativních klasifikačních soustav živé *přírody. (Viz též *symbolika fauny.) (Jaroslav Malina, Václav Soukup, Michaela Zelinková)

etno- (z řečtiny: *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“), v složených slovech první část s významem: národ, národní, národnost, národnostní, etnický. (Jaroslav Malina)

etologie (z řečtiny: *ethos*, „charakter, mravnost, cit“ a *logos*, „věda, nauka“), věda, která se zabývá chováním živočichů, jakási „psychologie zvířat“. Analyzuje zejména vztahy vrozených a naučených faktorů v motivačních a komunikačních strukturách jednotlivých živočišných druhů v průběhu *ontogeneze a *fylogeneze. V užším smyslu zoologický směr výzkumu chování, založený Konradem *Lorenzem a Nikolaasem Tinbergenem ve 30. letech 20. století.

S kořeny etologie neboli biologií chování zvířat se setkáme již v pracích starověkých přírodovědců a filozofů jako byli *Aristotelés (384–322 př. n. l.) a Gaius *Plinius Secundus (23–79 n. l.). Aristotelés ve svém díle *Historia animalium* (Přírodopis zvířat) například rozpracoval problematiku fungování smyslů u zvířat a člověka a anticipoval psychologii zvířat. Plinius ve spisu *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974) zase uvádí řadu popisů chování zvířat, které jsou založeny na empirickém pozorování. V období *středověku se zájem o výzkum chování zvířat příliš nerozvíjel. Přesto i v této době vzniklo několik prací věnovaných studiu chování ptáků. Za průkopníka výzkumů chování zvířat v novověké přírodovědě je možné považovat německého učenice Johanna Pernauera z Rosenau (1660–1731), který prováděl systematické studium sociálního chování ptáků, zejména jejich potravní strategie, rozmnožování a projevů teritorialismu. V 19. století, které lze oprávněně označit za „století biologie“ se výzkum chování zvířat prováděl jak ve volné *přírodě (Étienne de Saint-Hilaire *Geoffroy), tak prostřednictvím laboratorního výzkumu (Georgie Léopold *Cuvier). S výzkumy biologických základů chování zvířat se setkáme v díle Jeana-Baptiste *Lamarcka (1744–1829), který se zabýval studiem nervových center hmyzu.

Pojem etologie jako biologické kategorie užil jako první francouzský přírodovědec Isidor Geoffroy Saint-Hilaire (1805–1861). Není bez zajímavosti, že používal tento pojem podobným způsobem jako současní biologové, kteří jím označují studium chování zvířat v jejich přirozeném prostředí. Bohužel v roce 1843 navrhl John Stuart *Mill (1806–1873), aby byl pojem etologie užíván pro označení nové vědy, jejímž cílem mělo být studium rozdílných individuálních a národních charakterů a utváření morálního charakteru člověka. Saint-Hilairovo vymezení pojmu etologie proto na čas upadlo v zapomnění a k jeho renesanci došlo až ve 20. století v souvislosti s pochopením významu, který má studium chování zvířat pro vědy o člověku. K oživení původního přírodovědného obsahu pojmu etologie přispěl v roce 1902 americký entomolog William Morton Wheeler (1865–1937) v článku „Natural History“, „Oecology“ or „Ethology“? (Přírodopis, ekologie nebo etologie?, *Science*, N. S. 15, 1902, 971–976), který zde uvedl tento pojem do moderní přírodovědy.

Za inspirační zdroj moderní etologie a srovnávací zvířecí psychologie lze považovat již dílo Charlese *Darwina, zejména jeho práci *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1892, česky: *Výraz emocí u člověka a u zvířat*, 1964). Mezi předchůdce etologie patřili také americký zoolog Charles Otis Whitman (1842–1910) a německý biolog Oskar Heinroth (1871–1945), kteří nezávisle na sobě v letech 1898 a 1910 objevili a popsali typické pohybové vzorce a motorické sekvence, které se vyskytují v téměř identické podobě u všech

příslušníků téhož živočišného druhu. Toto zjištění vedlo vědce k závěru, že tyto sdílené vzorce chování vznikly v průběhu fylogeneze daného druhu, podle stejných *zákonů jako tvary a *funkce tělesných orgánů, a proto je lze použít ke klasifikaci existujících živočišných forem jako taxonomická kritéria.

Moderní etologie však vzniká až ve 30. a 40. letech 20. století a je programově koncipována jako empirický, přísně popisný, výzkum chování zvířat v *kontextu jejich přirozeného prostředí. U zrodu této interdisciplinárně koncipované vědy stála vedle klasické *zoologie také živočišná fyziologie a psychologie. Pro rozvoj etologie byly přínosné také výzkumy *behaviorálních a *kognitivních psychologů. Etologové v tomto období v přírodě studovali širokou škálu živočišných druhů a skupin bezobratlých i obratlovců, včetně hmyzu, ryb a ptáků. V ohnisku jejich zájmu byl zejména výzkum příčin druhově typického chování a *analýza proměn chování v závislosti na stavu organismu a ekologickém kontextu v průběhu ontogeneze i fylogeneze. Charakteristickým rysem etologického přístupu ke studiu chování je důraz na dodržení následujících metodologických postulátů:

1. Důsledně kauzální přístup k chování, pokoušející se zjistit, proč se v určité situaci a konkrétním čase realizuje daný vzorec chování.

2. Zasazení jednotlivých vzorců chování do širších souvislostí s cílem objasnit, jakou plní funkci.

3. Studium příčin a způsobů fungování vzorců chování v individuálním ontogenetickém vývoji, zvláště v raných etapách vývoje mláďat.

4. Výzkum vzorců jednání na fylogenetické úrovni v kontextu evoluce druhů.

Zakladatelé etologie Konrad Lorenz, Karl von Frisch a Nikolaas Tinbergen ve svých výzkumech kladli důraz na popis, klasifikaci a komparaci druhově i mezidruhově typických adaptivních modelů chování živočichů v evoluční a srovnávací perspektivě. Zvláštní pozornost při studiu zvířat věnovali výzkumu jejich komunikačních systémů, vzorců sociálního chování, *sexuality, agresivity, formám a mechanismům učení atd. Pro studium *antropogeneze má význam zejména snaha etologů objasnit biologické základy lidského chování a prokázat iluzornost tradičních představ o nepřekročitelných hranicích mezi člověkem jako biologickým druhem a ostatními živočichy.

Základy klasické etologie svým dílem položil zejména rakouský biolog a zoolog Konrad Zacharias Lorenz (1903–1989). Ve svých výzkumech Lorenz využíval rozsáhlých znalostí z oblasti *medicíny, *zoologie, *paleontologie a *psychologie. Jeho myšlení bylo na jedné straně ovlivněno *neodarwinistickou novou syntézou, na straně druhé teorií systémů a kybernetikou. Předmětem jeho výzkumů bylo zejména studium chování ptáků (hus, kavek, kachen aj.). Rok vydání jeho práce *Der Kumpan in der Umwelt des Vogels* (Společník v ptačím životě, 1935) lze považovat za počátek éry moderní etologie, neboť přináší nový výklad programovaných instinktivních mechanismů. Vrozené spouštěcí schéma je zde popsáno jako specifický typ „zámku“, který mohou otevřít pouze specifické „klíče“ – podněty („spouštěče“) analyzované a akceptované *centrální nervovou soustavou nebo smysly. Ve svých dalších výzkumech, realizovaných ve spolupráci s Nikolaasem Tinbergenem, teorii „spouštěčů“ Lorenz testoval na *sociálním a *sexuálním chování. Dospěl přitom k *názoru, že některé shodné podněty, na rozdíl od *reflexu, mohou mít i rozdílnou odezvu v závislosti na vyladění organismu k různým okruhům chování (sexuálnímu, obranému, potravinovému aj.). Toto zjištění mělo pro etologické výzkumy zásadní význam, neboť destrukovalo tradiční předpoklad, že veškeré zvířecí chování je pouze soubor reflexů řazených do složitých řetězců. Mezi další významné objevy Lorenze patří popis raného a velice rychlého učení u mláďat. Důležité jsou také Lorenzovy studie věnované agresivnímu chování včetně analýzy jeho adaptivních a pozitivních funkcí, které umožňují přežití živočišných druhů, například při obhajobě teritoria nebo obraně potomstva. Na širokou veřejnost měl Lorenz vliv zejména svými knihami *Das sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression* (1963, česky:

Takzvané zlo, 1992) a *Der Abbau des Menschlichen* (1983, česky: *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta, 1997), ve kterých aplikoval poznatky etologie živočichů na chování člověka a anticipoval tak vytvoření *etologie člověka. Za spoluzakladatele etologie je považován nizozemský zoolog a ornitolog Nikolaas (Niko) Tinbergen (1907–1988), který je autorem četných výzkumných prací věnovaných koljuškám tříostným a rackům stříbřitým. V průběhu 50. let 20. století publikoval první učebnici etologie *The Study of Instinct* (Studie o instinktu, 1951) a klasickou etologickou práci *Social Behaviour in Animals* (Sociální chování zvířat, 1953). Na počátku 60. let Tinbergen ovlivnil vědeckou veřejnost zejména svojí studií *On Aims and Methods of Ethology* (O předmětu a metodách etologie, 1963), ve které shrnul specifiku předmětu a cílů etologického výzkumu do čtyř požadavků:

1. Zkoumáme funkci určitého chování, zejména to, jak sledovaný projev živočicha přispívá k jeho přežití a *reprodukčnímu úspěchu.

2. Zkoumáme evoluci určitého chování, především změny, k nimž došlo shodně v průběhu vývoje konkrétních morfologických znaků.

3. Zkoumáme příčiny určitého chování, konkrétně jaké vnitřní či vnější faktory vedou k určitému projevu.

4. Zkoumáme ontogenezi určitého chování včetně toho, jak se konkrétní projevy mění a dozrávají v průběhu vývoje jedince.

Tinbergenovy výzkumy chování živočichů rozšířily sílu etologické explanace tím, že se opíraly jak o přímé pozorování, tak o experimentování v přírodě. Jeho knihy zásadním způsobem přispěly ke konstituování „klasické etologie“ a přispěly k rozrušení striktních hranic oddělujících od sebe *zoologii, *fyziologii, *genetiku a *ekologii.

Za třetího zakladatele moderní etologie je považován rakouský zoolog Karl von Frisch (1886–1982). V centru jeho zájmů byla především fyziologie smyslů (vnímání barev, *tónů, zvuků) u ryb a komunikačních systémů u včel. Klasická etologie kladla důraz na podrobný popis, klasifikaci a komparaci chování jednotlivých druhů s cílem vytvořit „etogramy“ – modely chování typické pro konkrétní živočišné druhy. Navzdory polemikám, které etologická perspektiva, zejména její aplikace na člověka vyvolala, etologie přispěla ke sblížení přírodních a společenských věd. O růstu její prestiže svědčí skutečnost, že v roce 1973 byla Konradu Lorenzovi, Nikolaasu Tinbergenovi a Karlu von Frischovi udělena Nobelova cena za fyziologii a lékařství.

Vývoj etologického myšlení druhé poloviny 20. století výrazně ovlivnil britský etolog Robert Aubrey Hinde (narozen 1923), který ve svých pracích integroval poznatky etologie a experimentální psychologie a vymezil jako významný okruh výzkumů ontogenezi jako procesu, v rámci kterého se behaviorální fenotypy utvářejí jako produkt složité interakce *genotypu a prostředí. Z hlediska *fyzické antropologie a *paleoantropologie sehrály ve druhé polovině 20. století významnou roli etologické výzkumy primátů (etologie primátů), které přinesly velké množství empirických poznatků o vzorcích chování našich nejbližších evolučních příbuzných a *protokultuře lidoopů. Etologie primátů se tak společně s paleogenetikou a paleoantropologií stala *primárním zdrojem dat umožňujících provádět *rekonstrukci evoluce lidského rodu.

V dějinách etologického myšlení lze vysledovat několik zásadních vývojových fází. První, raná etapa je spjatá s konstituováním etologie jako deskriptivní empirické přírodní vědy studující chování zvířat v přirozených podmínkách. Ve druhé, klasické etapě došlo k ujasnění a precizaci konceptuálního aparátu etologie a rozšíření induktivních výzkumů chování zvířat o komparativní, mezidruhovou perspektivu. Ve třetí etapě se moderní etologie stala součástí systému biologických věd a svoje teoretická a metodologická východiska ve stále větší míře spojuje s poznatky současné genetiky, neurobiologie, *sociobiologie, *evoluční psychologie a *behaviorální ekologie. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina, Václav Soukup)

etologie člověka, *integrální studium biologických základů chování příslušníků lidského rodu na úrovni jednotlivce, sociální skupiny, populace a druhu v evoluční, mezidruhové, transkulturní a ekologické perspektivě. Zvláštní pozornost je věnována komparativnímu výzkumu chování na humánní a subhumánní úrovni, studiu *fylogeneze lidského chování a srovnání vzorců verbálního a nonverbálního chování v různém kulturním *kontextu. Cílem etologie člověka je nalézt odpověď na otázku, jaká je podstata *člověka jako živočišného druhu a co je biologickým, zejména genetickým, základem jeho chování, jednání a prožívání.

Představitelé etologie člověka využívají ke studiu člověka teorií, konceptů a metod rozpracovaných v rámci klasické *etologie. Klasická etologie studuje zejména volně žijící živočichy v jejich přirozených podmínkách. Etologie člověka při svých výzkumech využívá metody nezúčastněného pozorování, která byla rozpracována právě klasickou etologií. Sestává zejména z pořizování audiovizuálních záznamů lidského chování. Vedle toho využívá antropologických metod, zejména *zúčastněného pozorování a práce s *informátory.

O aplikaci etologického přístupu na studium člověka se pokusil již zakladatel moderní etologie Konrad Zacharias *Lorenz (1903–1989), v knihách *Das sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression* (1963, česky: *Takzvané zlo*, 1992), *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit* (1973, česky: *8 smrtelných hříchů*, 1990) a *Der Abbau des Menschlichen* (1983, česky: *Odumírání lidskosti*, 1997).

V průběhu 60. a 70. let 20. století byla etologie člověka popularizovaná v knihách, jejichž autoři formulovali *hypotézu, podle níž je lidská činnost, zejména agresivita a teritoriální chování, produktem evoluční minulosti našich předků. Mezi reprezentanty této popularizační linie etologie člověka patří: americký antropolog Robert Ardrey (1908–1980), který své *názory představil v dílech *African Genesis: A Personal Investigation into the Animal Origins and Nature of Man* (Africký původ: Osobní výzkum živočišného původu a přirozenosti člověka, 1961) a *The Territorial Imperative: A Personal Inquiry into the Animal Origins of Property and Nations* (Teritoriální imperativ: Osobní výzkum živočišného původu majetku a národů, 1966). Dále britský zoolog Desmond *Morris (naroz. 1928), který se proslavil knihou *The Naked Ape: A Zoologist's Study of the Human Animal* (1967, česky: *Nahá opice: Zoolog studuje lidského živočicha*, 1967). Součástí tohoto popularizačního proudu jsou také antropologové Lionel Tiger (naroz. 1937) a Robin Fox (naroz. 1934), kteří společně publikovali dílo *The Imperial Animal* (Imperiální živočich, 1971). Autoři uvedených děl přispěli k utváření intelektuálního klimatu příznivého pro vznik dalších *evolučních sociálních věd.

Za vlastního zakladatele vědecké etologie člověka jako svébytné tematické oblasti a specifické vědní disciplíny je považován Lorenzův žák, rakouský etolog a psycholog Irenäus *Eibl-Eibesfeldt (naroz. 1928), který programově spojil metody klasické etologie a *kulturní antropologie. Předmětem jeho zájmu bylo studium člověka jako živočišného druhu v jeho přirozeném prostředí. Na základě srovnání lidského chování v různých kulturách se pokoušel odhalit *univerzální vzorce chování jako základu *lidské přirozenosti. Během kulturní i biologické evoluce dochází k interakci dvou protichůdných sil: změny a zachování. Podobně jako Lorenz je přesvědčen, že příliš mnoho změn může ohrozit existenci kultury ztrátou prověřených kulturních tradic vhodných pro přežití v konkrétním prostředí. Příliš konzervativní kultury jsou naopak ohroženy tím, že se průběžně nepřizpůsobují měnícím se podmínkám. Eibl-Eibesfeldt označil kultury za dlouhodobé *experimenty, v nichž lidé hledají optimální způsoby obživy a společného života.

Ve svých pracích věnovaných *preliterárním společnostem, prováděl mezikulturní výzkum vzorců mateřského chování a *sociální interakce mezi dospělými a dětmi. Zvýšenou pozornost věnoval také komparativní *analýze pozitivních a negativních emocí (údiv a strach, smích a pláč), pozdravných a triumfálních ceremoniálů, očního a tělesného kontaktu, modelů agresivního chování apod. Tyto srovnávací studie věnované biologickým základům lidského

chování jsou podnětné jak pro *antropologii a *evoluční biologii, tak pro psychiatrii a *psychologii. Pro *paleoantropologii je inspirativní zejména Eibl-Eibesfeldtova snaha pochopit evoluci člověka v kontextu prostředí, v němž *hominizace probíhala. Proto kladl důraz na determinující roli prostředí východoafrické *savany, která podle jeho názoru ovlivnila lidský kognitivní, fyziologický i estetický potenciál. Eibl-Eibesfeldt tak originálním způsobem anticipoval nástup *evoluční psychologie, která programově studuje *prostředí evolučních adaptací našich hominidních předků. Eibl-Eibesfeldtova kniha *Die Biologie des menschlichen Verhaltens* (Biologie lidského chování, 1984), jejíž překlad do angličtiny vyšel později pod názvem *Human Ethology* (Etologie člověka, 1989), přispěla ke konstituování etologie člověka jako svébytné disciplíny s jasně vymezenými problémovými okruhy a specifickou metodologií.

V posledních desetiletích měli na etologii člověka zásadní vliv zejména *evoluční sociální vědy, především *sociobiologie, evoluční psychologie, *behaviorální ekologie člověka a *memetika. Mezi nejvíce rozpracované tematické oblasti současné etologie člověka patří *neverbální komunikace, *sexuální chování, *sociální chování, *ontogeneze chování, rodičovské a pěstounské chování, patologie chování a potravinové chování.

Etologové člověka se sdružují v *International Society for Human Ethology*, která čtvrtletně vydává *Human Ethology Bulletin*, který je volně dostupný na *internetu na adrese <http://evolution.anthro.univie.ac.at/ishe>. V České republice se problematikou etologie člověka zabývá sdružení několika výzkumných týmů působících především na Fakultě humanitních studií a Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. (Martin Soukup, Václav Soukup)

etologie primátů, empirický, komparativní výzkum chování *primátů v jejich přirozeném prostředí. Etologické výzkumy vyšších primátů jsou důležitou součástí *fyzické antropologie a představují významný zdroj empirických dat pro studium *antropogeneze. Terénní výzkumy *lidoopů značně zrelativizovaly vžitě představy o unikátním postavení *člověka v *přírodě a přinesly kvalitativně nové poznatky o schopnostech současných lidoopů v oblasti *komunikace, sociálního učení a nástrojového chování. Mezi průkopníky výzkumu *šimpanzů v přirozených životních podmínkách patřila britská etoložka a primatoložka Jane *Lawick-Goodallová (narozena 1934), která od roku 1960 do roku 1986 prováděla dlouhodobý terénní výzkum několika generací komunity šimpanzů v Gombe (okolí jezera Tanganika) v Tanzanii. V roce 1965 založil v Tanzanii japonský primatolog Junichiro Itani další výzkumnou stanici v Mahale (Mahale Mountains), která leží asi 150 kilometrů jižně od Gombe. Výzkum divokých šimpanzů zde probíhal více než 20 let pod vedením Toshisada *Nishidy z Kjótské univerzity v Japonsku. V 60. letech 20. století se uskutečnily terénní výzkumy šimpanzů také v ugandském pralese Budongo (Frances a Vernon Reynoldsovi, Yukimaru Sugiyama) a v zairském Western Rift Halley (Adriaan Kortlandt). Charakteristickým rysem výzkumu šimpanzů v posledních desetiletích je orientace na stále specifitější problémy, jako je *reprodukční strategie, volba partnera, vztah matky a dítěte, způsoby komunikace, užívání *nástrojů, lovecké aktivity, motorické chování, potravinová strategie apod. Současně vznikají nové výzkumné projekty a rozšiřuje se spektrum lokalit, ve kterých terénní výzkum probíhá. Od 70. let 20. století je sociální život šimpanzů dlouhodobě studován také na evropské půdě v nizozemském Arnhemu, kde byla pro tento účel založena komunita v Burger's Zoo.

Paralelně s výzkumy šimpanzů probíhaly etologické výzkumy afrických *goril obývajících území Rwandy, Ugandy a Zaire (Demokratická republika Kongo). První intenzivní terénní výzkum horských goril realizoval americký zoolog George B. Schaller (narozen 1933) v letech 1959 až 1960 v Ugandě. Na Schallerovy výzkumy navázala americká zooložka a primatoložka Dian *Fosseyová (1932–1985), která od roku 1967 až do své předčasné smrti budovala ve Rwandě na svazích sopečného masivu Virunga středisko pro výzkum goril

horských v Karisoke (Karisoke Research Centre). Současně s výzkumy goril horských probíhají také terénní výzkumy goril nížinných na území Zairu (Michael Casmir, Alan Goodall, Juichi Yamagiwa), Gabunu (Michael Fernandez, Caroline Tutinová) a Středoafričké republiky (Richard Carroll, Michael Fay, Melissa Remisová). Mezi další významné vědce, kteří výzkumy v terénu přispěli k hlubšímu poznání chování primátů, patří zejména Biruté *Galdikasová, John *MacKinnon (studium *orangutanů), Frans *de Waal, Adriaan Kortlandt, Géza Teleki, Richard *Wrangham, (studium šimpanzů), John O. Ellefson (studium gibbonů), Irven *DeVore, David Hamburg, Shirley Carol Strumová, Sherwood Lamed Washburn (studium paviánů) a řada dalších.

Poznatky, které v uplynulých desetiletích získali etologové a primatologové studiem „nástrojového chování“ šimpanzů, goril a orangutanů, vyvolaly bouřlivé diskuze na téma *protokultury vyšších primátů. Zjištění, že vyšší primáti jsou schopni zhotovovat jednoduché nástroje a generovat naučené vzorce chování, vedla některé primatology (Christopher *Boesch, William C. *McGrew, Andrew Whiten) dokonce k tvrzení, že existují „kultury“ šimpanzů (*kultury primátů). K nárůstu zájmu o studium vyšších primátů přispělo zjištění genetiků, že šimpanzi a gorily jsou nám podobní nejen v anatomických a morfologických znacích, ale mají s lidmi téměř identickou *DNA. Tato skutečnost ve svých důsledcích vedla k přehodnocení tradičních taxonomií vyšších primátů a přispěla k novému pohledu na místo člověka v přírodě. (Václav Soukup)

étos (z řečtiny: *ethos*, „charakter, mravnost, cit“), mravní základ, charakter, charakternost; mravními normami ražené celkové jednání jednotlivce nebo skupiny (například étos určitého povolání), utvářející se *zvyky, učením, konsenzem nebo *zákonem; v *sociokulturní antropologii se pojem étos používá často ve významu všeprostupujícího dominantního integrujícího principu, který vystupuje jako *duch *kmene nebo *národa. (Jaroslav Malina)

étos, občanský, v *liberálních demokraciích označení mravního řádu či principu, který se vyznačuje občanským partnerstvím, tj. vzájemným uznáním *občanů jako hodnotných, svobodných a suverénních jednotlivců a dodržováním obecných pravidel v každodenním střetávání jejich zájmů. (Marie Dohnalová)

Etrurie, dnešní Toskánsko, *krajina ve střední Itálii situovaná mezi řekami Arnem na severu a Tiberem na jihu, osídlená a zkulturnovaná *Etrusky, kteří zde vytvořili nikoli jednotný státní útvar, ale jen kultovní společenství jednotlivých samostatných *měst. (Marie Pardyová)

etruská civilizace, *civilizace, etruská.

etruské náboženství, *náboženství, etruské.

Etruskové (latinsky: *Tusci*, řecky: *Tyrrhenoi*, *Tyrsénoi*, *Rasenna*, *Rasna*), významné starověké *etnikum, které se rozvíjelo v 8.–4. století př. n. l. ve střední Itálii v kraji *Etruria. Jeho území odpovídá přibližně dnešní provincii Toskánsko ve střední Itálii, odkud se Etruskové dále šířili nejdříve na jih do Latie a Kampánie, a poté co odkud byli vytlačeni tamními *Řeky, kolonizovali sever až k úpatí Alp a Jaderskému moři na východě. Etruskové představují první významnou městskou *kulturu na území Itálie, uplatnili zde meliorační zásahy do *krajiny a rozvinuli *zemědělství, *řemesla a těžbu *kovů, s nimiž výhodně obchodovali. Byli zřejmě neindoevropského, pravděpodobně předoasijského nebo maloasijského původu; jejich *jazyk, *etruština, zůstává dosud nerozluštěn a nezařazen.

Předchůdci Etrusků přišli do střední Itálie na počátku 1. tisíciletí př. n. l. pravděpodobně v několika migračních vlnách z *Lýdie v *Malé Asii (podle *Hérodotaj.). Od počátku se v mnoha směrech lišili od původního obyvatelstva i od nově příchozích *Italiků. Zakládali městské státy, do značné míry nezávislé a také nejednotné. Pouze dvanáct nejvýznamnějších *měst vytvářelo mocenskou jednotu a kultovní společenství. Etruskové se od 8. století př. n. l. snažili vytvořit obchodní kontakty s Řeky a *Karthaginci. Od Řeků usadivších se v Kampánii (osada Pithekússai) převzali písmo a jejich prostřednictvím se pak mohlo šířit mezi další italské *kmeny. S Karthaginci uzavřeli dohodu vzájemně vymezující sféry vlivu v západním

Středomoří. Na sklonku 7. století př. n. l. etruští vládci z *Tarquinií ovládli i *Řím a z jednotlivých pastýřských *vesnic vytvořili město. Kulturní, společenský a také náboženský vliv (*kult mrtvých, umělecká výzdoba *hrobů aj.) na počátek rozkvětu Říma byl velký a nesporný, i když archeologické výzkumy jsou dosud neúplné. Koncem 6. století př. n. l. byli Etruskové vytlačováni z Kampánie a v roce 509 př. n. l. byli etruští *králové vypuzeni i z Říma. V 5. až 3. století př. n. l. *Římané postupně kolonizovali i území Etrurie. K zániku Etrusků přispěl i vpád *Keltů ze severu. Přestože byli silně romanizováni od 1. století př. n. l., jejich jazyk se udržel až do 6. století. Poté zanikli i jako etnikum a splynuli s ostatními etnickými skupinami na Apeninském poloostrově. V první polovině 1. století n. l. se jejich dějinami a kulturou zabýval římský císař Claudius (41–54) a popsal je v řecky psaném díle *Tyrhénika*, které se však nezachovalo. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

etruština, vymřelý izolovaný *jazyk užívaný ve *starověku v severozápadní a západní střední Itálii, dochovaný v nápisech od 7. století př. n. l., ale dosud nerozluštěný (*Etruskové). (Jaroslav Malina)

EU, *Evropská unie.

Eucken, Walter (17. 1. 1891, Jena, Německo – 20. 3. 1950, Londýn, Anglie), německý ekonom; hlavní představitel Freiburské školy německého neoliberalismu nebo též ordo-liberalismu. Mezi hlavní příspěvky Euckena patří jeho analýza německé inflace v roce 1923 a rozvinutí Böhm-Bawerkovy teorie kapitálu. Znamé jsou rovněž Euckenovy práce v oblasti hospodářské politiky a analýzy ekonomického systému, především jeho rozlišení mezi ekonomickým řádem a ekonomickým procesem.

Euckenovy výzkumy v oblasti hospodářské politiky (*Grundsätze der Wirtschaftspolitik* [Zásady hospodářské politiky], 1952) se staly základem poválečné *sociálně tržní ekonomiky v západním Německu. (Jaroslav Malina)

eudaimonismus (z řečtiny: *eu-daimón*, „dobrý duch; blaženost; štěstí“), etické učení, podle něhož cílem lidského jednání je dosahování osobní blaženosti a *štěstí (*Démokritos, kynikové, *Epikúros); avšak vzhledem k tomu, že toho ve skutečnosti nelze dosáhnout, spokojuje se eudaimonismus se skromnějším programem odstraňování *utrpení. (Jaroslav Malina)

euforie (z řečtiny: *euforos*, „snadno nesoucí, snášejíci, hbitý, pohodlný, lehký“), povznesenost mysli, nadšení. Vlastnost vyvolaná přiměřenou *radostí, případně požitím *alkoholu či *drogy. *Řekové euforii považovali za božskou vlastnost, navozovanou mírným pitím *vína, kdy padnou zábrany, které tíží člověka, může se veselit, zpívat a rozmlouvat o ušlechtilých věcech (*symposion). Euforie se odlišuje od mánie, kdy se jedinec přestává ovládat a chová se nepřiměřeně. (Jaroslav Malina)

Eufronios, vynikající athénský malíř váz stylu červených figur činný v letech 520 až 505. Zdobil větší vázy, amfory, pělíky a především velké kratéry. (Marie Pardyová)

Eufrosyné („Utěšující srdce“), jedna z *Charitek, řeckých bohyní půvabu. (Marie Pardyová)

eugenika (z řečtiny: *eu*, „kladný, dobrý, správný“ a *genos*, „rod“ = „dobře narozený“), směr *genetiky usilující o zlepšení dědičných vlastností *člověka řízenou cestou spočívající ve zmnožení „kladných“ a *redukci „záporných“ vloh člověka. Německý sociolog Stefan Kühl označil eugeniku za „sen o genetickém zlepšení lidstva“. S eugenickými pokusy nebo návrhy se setkáváme již u *Platóna, ve *Spartě nebo Prusku 18. století.

Moderní eugenika představovala svébytnou *recepti podnětů raného sociálního darwinismu v atmosféře *úzkosti z biologického a intelektuálního úpadku lidstva, který měla způsobovat *industrializace a *urbanizace. Zmíněnou obavu z negativního působení modernity odrážela například kniha *Entartung* (Degenerace, 1892–1893) Maxe Nordaua (1849–1923). Eugeniku jako moderní aplikovanou vědu prosazoval od roku 1865 bratranec Charlese *Darwina Francis *Galton (1822–1911), jeden z průkopníků moderní *statistiky a autor klasické studie o měření *inteligence *Hereditary Genius* (Dědičný génius, 1869), který

zavedl termín „eugenika“ roku 1883 v pojednání *Inquiries into Human Faculty and Its Development* (Zkoumání lidských schopností a jejich vývoje). Francis Galton rozlišoval *negativní eugeniku*, která měla za cíl potlačit prostřednictvím účinné *sociální kontroly množství nežádoucích dědičných mentálních a tělesných znaků a patologických fenoménů v populaci, a *pozitivní eugeniku*, jež naopak směřovala k podpoře *reprodukce a šíření blahodárných duševních a fyzických *atributů. První eugenická společnost ve Velké Británii (*Eugenics Education Society*), kde se eugenické hnutí těšilo podpoře osobností, jako byli Ronald A. *Fisher, Alexander Graham Bell, Winston *Churchill, George Bernard Shaw a Herbert George *Wells, vznikla roku 1907. V letech 1911 až 1928 stál v jejím čele Darwinův syn Leonard Darwin (1850–1943).

Ve Spojených státech amerických byla první eugenická společnost zřízena v roce 1910. V této *zemi se eugenika těšila podpoře mnohých *mecenášů (například Andrewa Carnegieho), díky nimž mohla rozvíjet svoji činnost například laboratoř v Cold Spring Harbor ve státě New York (založená 1904), vedená Charlesem Davenportem (1866–1944). (Tato instituce, s níž bylo nějakým způsobem spojeno na 85 laureátů Nobelovy ceny, je známá také z hlediska vývoje inbredních *kmenů laboratorních *myší; po *první světové válce až do roku 1922 zde působil i další propagátor eugeniky, Clarence C. Little, zakladatel známé Jacksonovy laboratoře v Bar Harbor ve státě Maine, která je světovým centrem výzkumu myší a chová všechny existující laboratorní kmeny.) Ve Spojených státech amerických byly v duchu eugenického programu schváleny v letech 1907 až 1933 v devětadvaceti státech unie *zákony o nedobrovolné sterilizaci, které byly aplikovány přibližně na 16 000 lidech. Stefan Kühn ukázal v knize *The Nazi Connection: Eugenics, American Racism and National Socialism* (Nacistické propojení: Eugenika, americký rasismus a národní socialismus, 1994), že srovnatelného rozšíření jako ve Spojených státech dosáhla eugenika pouze v nacistickém Německu, jehož vůdcové se neskrývali svým obdivem k severoamerickému příkladu. Zákon o nedobrovolné sterilizaci, které vesměs platily až do sedmdesátých let 20. století, byly přijaty mezi světovými *válkami v Austrálii, Dánsku, Estonsku, ve Finsku, Francii, na Islandu, v Kanadě, Norsku, ve Švédsku (62 000 sterilizací během čtyřiceti let), ve Švýcarsku a Velké Británii.

V Německu založil *Německou společnost rasové hygieny* (*Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene*) v roce 1905 lékař Alfred Ploetz (1860–1940), který stál rovněž u zrodu časopisu *Archiv für Rassen- und Gesellschafts-Biologie* (1904), ústředního periodika rasového myšlení a eugeniky, do něhož přispívali autoři z nejrůznějších oblastí akademického života. Roku 1911 se v Drážďanech konal mezinárodní eugenický kongres, který organizovala *Mezinárodní společnost pro rasovou hygienu* (založená 1907) a jehož se účastnili delegáti z řady zemí Evropy a Severní Ameriky. Ve Francii použil termín „eugenika“ v roce 1886 Georges Vacher de *Lapouge. Francie trpěla již v průběhu 19. století znatelným poklesem *porodnosti a v roce 1896 byla z podnětu Jacquese Bertillona (1851–1919) a Charlese Richeta (1850–1935) založena *L'Alliance nationale contre la dépopulation* (Národní aliance proti depopulaci), jejímž členem byl i spisovatel Émile *Zola. Ve stejném roce ustavil Paul Robin (1837–1912) *La Ligue de la Régénération humaine* (Ligu pro regeneraci člověka). Výrazným propagátorem eugeniky ve Francii byl profesor fyziologie Pařížské univerzity a nositel Nobelovy ceny za medicínu z roku 1913 Charles Richet, autor vlivného eugenického manifestu *La sélection humaine* (Lidská selekce, 1913), v němž obhajoval eutanazii. Francouzský fyziolog Alexis Carrel (1873–1944), nositel Nobelovy ceny z roku 1912, propagoval eugeniku v knize *L'homme, cet inconnu* (1935, česky: *Člověk, tvor neznámý*. Praha: Julius Albert, 1939, 1. vydání 1937). K eugenickému programu se přihlásila francouzská *vláda ve Vichy, která roku 1941 pověřila Carrela řízením *Fondation Française pour l'Étude des Problèmes Humains* (Nadace pro studium lidských problémů) za účelem biologického a morálního „zkvalitnění“ francouzského národa. Nacistický režim, jehož vize

rasové *revoluce byla inspirována eugenickým hnutím, nařídil od přijetí příslušných zákonů v červenci 1933 nedobrovolnou sterilizaci až 400 000 osob, eutanazii desítek tisíc duševně postižených jedinců a jeho úsilí vyvrcholilo zrůdnými experimenty na věznicích v *koncentračních táborech (Josef *Mengele, Otmar von *Verschuer a jiní lékaři a biologové), programem *Lebensborn (Pramen života) a *holocaustem.

Výsledek *druhé světové války a výsledky během Norimberského procesu zasadily extrémní formě eugenického hnutí citelnou ránu, stejně jako deklarace *UNESCO o *rase z roku 1950 a další dokumenty přijaté *OSN. Umírněnou *verzi eugeniky, která byla zbavena rasové *konotace, rozvíjeli ve druhé polovině 20. století například Joseph Fletcher, Garrett Hardin, Paul Popenoe nebo Robert Yerkes. Spíše bizarní podobu má projekt „spermatické banky géniů“, kterou založil v roce 1980 Robert Clark Graham a do níž přispěl například nositel Nobelovy ceny William Shockley.

Na tuto situaci reagoval v novele *My Uncle Oswald* (1979, česky: *Můj strýček Oswald*. Praha: Volvox Globator, 1991) jeden z neoriginálnějších povídkářů druhé poloviny 20. století anglický spisovatel Roald *Dahl (1916–1990). Novela je koncipována jako vyprávění strýčka Oswalda; nabízí uzavřený příběh: jeho „hrdinou“ je brouk puchýrník, jehož tělo obsahuje látku s pozoruhodnými afrodiziakálními účinky na mužskou *potenci (*kantharidin). Tato látka má podstatně silnější účinky než viagra. Jakmile ji muž pozře, způsobuje enormní zvýšení sexuální potřeby; muž – bez ohledu na věk a na to, v jakém se ocitá prostředí – ztrácí *rozum, vůli i zábrany a násilím si vynucuje pohlavní *akt s nejbližší ženou. Strýček získal větší množství této látky, vyrobí z ní prášky a ty úspěšně prodává v nejvyšších vrstvách společnosti. Využívá jí rovněž k tomu, aby získal sbírku spermatu nejslavnějších mužů 20. století, aristokratů, slavných vědců a umělců. Za tímto účelem si pronajme mladou půvabnou studentku biologie Yasmin. Jejím úkolem je smluvit si s vytypovanými muži schůzku, podstrčit jim afrodiziakum, skryté do čokoládového bonbonu a poté do prezervativu zachytit jejich sperma. Další Oswaldův spolupracovník, chemik Woresley, sperma rozdělí na menší dávky a ty zakonzervuje. Oswaldovým cílem je uspokojit bohaté dámy toužící zplodit dítě s génem a zbohatnout z jejich peněz. Nejzajímavější částí novely jsou vyprávění Yasmin: ta některá svá setkání zvědavému Oswaldovi popisuje a ten je zaznamenává do svého deníku. Kniha se tak stává antologií *sexuálního chování známých osobností; patří k nim mimo jiné španělský král Alfonso XIII., Albert *Einstein, Sigmund *Freud, Joseph Rudyard Kipling, Thomas *Mann, Henri *Matisse, Claude *Monet, Pablo *Picasso, Marcel *Proust, Giacomo Puccini, Sergej Rachmaninov, Auguste *Renoir, George Bernard Shaw, Igor Stravinskij nebo Herbert George *Wells.

Následující ukázka zachycuje setkání Yasmin se slavným psychoanalytikem Sigmundem Freudem.

„(...) Seděl tam a všechno si zapisoval na obrovský arch papíru. Pak se obrátil ke mně: ‚A co mi ještě povíte, fräulein?‘

‚Můžu vám říct, co já si myslím, že se mnou je,‘ řekla jsem.

‚Prosím.‘

‚Myslím, že mám uvnitř takové malé dynamo,‘ vysvětlovala jsem, ‚a to dynamo se svištivě točí a točí a vydává obrovské výboje sexuální elektřiny!‘

‚Velmi zajímavé,‘ poznamenal a ruka se mu opět rozjela po papíře. ‚Pokračujte, prosím.‘

‚Ta sexuální elektřina má tak vysoké napětí,‘ pokračovala jsem, ‚že jakmile ten muž přijde ke mně blíž, přeskočí ze mě na něj a rozrajuje ho.‘

‚Co to znamená, prosím, rozrajuje ho?‘

‚Vzruší ho,‘ řekla jsem. ‚Zelektřizuje to jeho stydké části. Rozžhaví je to do červena. A tím pádem se přestane ovládat a skočí na mě. Vy mi nevěříte, pane doktore?‘

‚To je vážná věc,‘ řekl ten starý syčák, ‚to si vyžádá mnoho psychoanalytických pohovorů na gauči, než vy budete zase normální.‘

Celou tu dobu, Oswald,“ řekla mi Yasmin, „jsem se dívala na hodinky. A když uplynulo osm minut, řekla jsem mu: „Prosím vás, pane doktore, neznásilňujte mě! Aspoň vy byste měl zůstat nad věcí!“

„Nebud’te směšná, fräulein,“ řekl. „Zase halucinujete.“

„Ale ta moje elektřina,“ ječela jsem. „Rozrajuje vás to. Já to vím. Přeskočí to ze mě na vás a zelektrizuje to vaše stydké části! Vaše přirození se rozžhaví do červena! Strháte ze mne šaty! Zmocníte se mě!“

„Přestaňte s tím hysterickým křikem,“ vybuchnul, vstal od svého psacího stolu a přiblížil se ke gauči, na kterém jsem ležela. „Copak já vám ubližuji? Copak se pokouším na vás skočit?“

A přesně v tom okamžiku, Oswald,“ pokračovala Yasmin, „ho puchýřník dostal a jeho ptáček najednou ožil a vztyčil se, až to vypadalo, že má v kalhotách kůl.“

„Načasovala jsi to nádherně,“ řekl jsem.

„Nebylo to špatné, že? Natáhla jsem tím směrem ruku, ukázala na něj prstem a zaječela: „Vidíte! Už se vám to stalo, vy starej kozle! Moje elektřina vás praštila! Ted’ už mi snad uvěříte, pane doktore! Věříte tomu, co jsem vám vyprávěla?“

Měl bys ho vidět, Oswald. To bys tedy fakt měl. Puchýřník s ním lomcoval a ten sexem posedlý lesk mu pomalu zastíral oči. Rukama se rozmachoval jako nějaká velká stará vrána. Ale jedno se mu musí nechat. Neskočil na mě hned. Odolával aspoň minutu a mezitím se zřejmě pokoušel přijít na to, co se s ním vůbec děje. Podíval se na svoje kalhoty. Pak na mě. Pak si začal mumlat: „To je neuvěřitelné! ... úžasné! ... nevidané! ... musím si to zapsat! ... poznamenat si každou chvíli. Kde mám pero, proboha!? Kde je inkoust? Kde je papír? Ale k čertu s papírem! Svlékněte se, prosím, fräulein. Už nemohu víc čekat!“

„To s ním tedy muselo zacvičit,“ řekl jsem.

„To s ním taky řádně zacvičilo,“ řekla Yasmin. „To vlastně vyvracelo jednu z jeho nejznámějších teorií.“

„Nepíchala jsi ho špendlíkem, vid’?“

„Samozřejmě, že ne. Byl opravdu velice slušný, přes to přese všechno. Hned jak měl svůj první vrchol za sebou, vyskočil a běžel hned zpátky k psacímu stolu, dočista nahý a začal si psát poznámky. Musí mít strašně pevnou vůli. Obrovská intelektuální zvláštnost. Ale z toho, co se stalo, byl úplně zbrocený a rozdivočelý.

„Ted’ už mi věříte, pane doktore?“ zeptala jsem se.

„Musím vám věřit,“ vyrážel ze sebe. „Tou svojí sexuální elektřinou jste otevřela úplně nové pole pro výzkum. Tento případ se zapíše do historie. Musíme se ale opět sejít, fräulein.“

„Zase na mě skočíte,“ řekla jsem. „Nebudete se moci ovládnout.“

„Já vím,“ přikývnul a poprvé za celou tu dobu se usmál. „To já vím, fräulein, to vím.“

Od doktora Freuda jsem získal padesát prvořádných brček. (Dahl, Roald (1991): *Můj strýček Oswald*. Z anglického originálu *My Uncle Oswald* přeložil Petr Zenkl. Praha: Volvox Globator, s. 150–152.)

Odbornou eugenickou debatu oživily v posledním desetiletí výzkumy lidského genomu a úvahy o možnostech genetického inženýrství (Richard Lynn). Opak: *dysgenika. (Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

eucharistie (z řečtiny: *eu*, „dobře“ a *charis*, „vděk, vděčnost, díkůvzdání“), díkůvzdání, hlavní část křesťanské *mše spjatá se symbolickou proměnou chleba a *vína a jeho požitím. Slaví se na památku *Poslední večeře *Ježíše Krista s apoštoly. (Jaroslav Malina)

euchromatin, geneticky aktivní část *chromatinu, na rozdíl od *heterochromatinu; euchromatinové části lze rozlišit od heterochromatinových na základě toho, že jsou méně kondenzované; proto se v interfázi speciálním barvením jeví jako méně intenzivně zbarvené než části heterochromatinové. (Jiřina Relichová)

eukaryota (z řečtiny: *eus*, „pravý“ a *karyos*, „jádro“), *organismy tvořené *buňkami nebo buňkou eukaryotického typu, tedy buňkami s morfoloicky diferencovaným jádrem obaleným

membránou a membránovými organelami, jako jsou *mitochondrie, Golgiho aparát, *endoplazmatické retikulum, vakuoly, případně plastidy. (Michaela Vaňharová)

eukaryotický ribozom, *ribozom, eukaryotický.

Eukleidés (kolem 340 – kolem 280 př. n. l.), řecký matematik a filozof. Ve svém spisu *Základy* (řecky: *Stoicheia*, latinsky: *Elementa*) shrnul většinu poznatků tehdejší *řecké matematiky a položil základy axiomatické metody ve *vědě. Jeho dílo významně ovlivnilo další vývoj matematiky a jiných oborů.

V češtině byl Eukleidův spis publikován několikrát: *Eukleidovy Základy*. Praha: Jednota českých matematiků a fyziků, 1907; nejnověji *Základy. Knihy I–IV* (komentované Petrem Vopěnkou, překlad F. Servít z roku 1907). Nymburk: O.P.S., 2007, 2008 (2. opravené vydání); rovněž vyšlo: *Eukleidovy Základy, jejich vydání a překlady* autorky Martiny Bečvářové (Praha: Prometheus, 2002). (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

euklidovská vzdálenost, *vzdálenost, euklidovská.

Eunomia („Oddannost“), družka bohyně *Afrodítý, jedna z personifikací vlastností provázejících *lásku. (Jaroslav Malina)

eunomiáni (dnes zvaní také „novoariáni“ či „radikální ariáni“), členové *sekty, vzniklé ve 4. století n. l., popírající podobu mezi Otcem a Synem, neboť Syna pokládali za Otcovo první *stvoření, Ducha pak za první stvoření Synovo, tj. počítalo důsledně se subordinací božských hypostazí; zakladatel *hnutí Eunomios (zemřel asi roku 395). (Jaroslav Malina)

eunuch (z řečtiny: *eunúchos*, z *euné*, „lůžko“ a *echó*, „mám“), sluha v ložnici požívající důvěry pána, protože k těmto účelům byli využíváni *kastráti. *Muž bez pohlavních *žláz, nejčastěji po *kastraci, *kleštěnec. Počátky tohoto *aktu (či operace) spadají do období *starověku; někteří antičtí autoři označují za jeho původkyni slavnou královnu *Semíramis, manželku asyrského *krále Šamši-Adada V. (vládl 823–811 př. n. l.), ale z jiných pramenů je zřejmé, že kastrace mužů byla prováděna již přinejmenším ve 3. tisíciletí př. n. l. Motivy byly různé: *trest, pomsta, religiózně-asketické důvody, léčebné účinky. Kastrování byli poražení nepřátelé nebo strážci *harémů, kastrace byla zakotvena jako trest v *zákonodárství mezopotamských *civilizací, *Persie, Indie, Číny a dalších *zemí. Například v Indii, v hinduistickém *Manuově zákoníku*, jehož dochovaná podoba vznikla mezi 2. stoletím př. n. l. a 2. stoletím n. l., byla kastrace trestem za různé přestupky členů nižší staroindické *varny, zejména za důvěrný styk s bráhmanskou *ženou. Takto postižený muž se stal vyvržencem z lidské *společnosti.

Nicméně ve starověké *Asýrii, *Babylonii, Persii, Indii nebo v Číně kastráti či eunuši nezřídka dosáhli významných hodností. Na dvoře babylonského krále *Chammurapiho (1792–1750 př. n. l.) byli eunuši osobními služebníky panovníka, mohli adoptovat děti; dva paragrafy (§ 192, § 193) *Chammurapiho zákoníku upravují *práva a povinnosti dítěte, které osvojil eunuch. V *asyrské říši (rovněž v Persii, Číně, Indii nebo v antickém Římě) zastávali eunuši důležité *funkce ve *správě *státu. Panovníci si je cenili hlavně proto, že nebyli vázání rodinnými svazky, a byli tedy oddáni pouze svému králi. Společenský *status eunuchů byl však považován za ponižující. Římské *zákony zakázaly kastraci *otroků koncem 1. století n. l. v době *vlády císaře Domitiana (81–96 n. l.).

*Úděl eunucha – na jedné straně opovrhovaného a sexuálně hendikepovaného, na straně druhé mocného muže – vyústil u řady z nich v touhu po uplatnění moci za každou cenu. Jejich vládychtivost a intriky vedly často k vraždě panovníka nebo právoplatného dědice *trůnu. Příkladem takového neblahého vlivu je počínání eunucha Bagoase, který v roce 335 př. n. l. dosadil na perský trůn *Dáreia III. Také v islámském světě se eunuši dostávali do obdobného podvojného postavení – zavržovaných i privilegovaných. Přestože Prorok *Muhammad kastraci neschvaloval, docházelo k ní relativně běžně; eunuši vykonávali funkce strážců harémů, různých *relikvií nebo *symbolů *dynastie a státu. Například v Indii se v době vlády islámské *mughalské dynastie stávali někteří eunuši oblíbenci vladařů a velmožů a nezřídka

zastávali vysoké funkce i ve státním aparátu. Tuto situaci i vlastní odsudky chování eunuchů (nepochybně odrážející široce sdílené *názory tehdejší evropské společnosti) zaznamenal italský cestovatel Nicolao Manucci, jenž v Indii pobýval mezi léty 1653–1708: „Králové, princové, královny a princezny chovají k těmto lidem velkou důvěru. (...) Všechny přední osobnosti mají ve svých službách eunuchy a všichni ostatní *úředníci, sluhové a otroci musí těmto eunuchům skládat účty z veškerého svého konání. (...) K vlastnostem těchto živočichů (eunuchů) patří extrémní chtivost po *zlatě, *stříbře, diamantech a perlách (...) Zdráhají se vydávat peníze i tehdy, je-li to nutné, rádi přijímají, neradi dávají. Nicméně jim záleží na pěkném oblečení. Mluví neslušně a potrpí si na hloupé historky. (...) Jsou to paviáni, nestoudní, prostopášní paviáni.“

Vykleštění muži představovali neobyčejně významný fenomén zejména v Číně – nejpozději od doby dynastie *Čou (1027–256 př. n. l.) až do pádu poslední dynastie *Čching v roce 1911, tedy po dobu nejméně tří tisíciletí. Pravidelnou součástí dvora se stali poté, co *císař dynastie *Chan Kuang-wu-ti (vládl 25–57 n. l.) rozhodl, aby všichni mužští sluhové sloužící dvorním dámám byli vykastrováni. K tomuto účelu zřízený císařský kastrovací přístřešek stával hned za zdmi *paláce. Někteří chlapci a muži se nechali vyklestit dobrovolně, aby si zajistili živobytí u dvora, jiné prodali rodiče nebo obchodníci s dětmi. Po zotavení obdrželi doklad o provedení kastrace a odcházeli pracovat do paláce – jako pomocníci v kuchyni, metaři, hudebníci, herci nebo loutkáři, starší a zkušenější prověřovali všechno, co bylo dodáno pro královskou rodinu, od císařových *konkubín až po *oděvy nebo potraviny. Nejstarší a nejschopnější pečovali o úřední císařskou *pečeť a císaři je rovněž zaměstnávali jako zvláštní důvěrníky a rádce. Vliv eunuchů dosáhl vrcholu v období dynastií *Tchang (618–907) a *Ming (1368–1644), kdy jejich počet přesáhl 10 000. Za poslední dynastie *Čching (1644–1911) počet eunuchů klesal a v době pádu dynastie v roce 1911 jich zůstalo už jen něco přes 1 000. Mnozí eunuši sloužili svému vladaři věrně a podporovali jeho politiku, mnozí se angažovali ve prospěch odpůrců panovníka a někteří usilovali o neomezenou moc i za cenu intrik a zločinů (například eunuch Čao Kao tímto způsobem přivedl v roce 207 př. n. l. k pádu mocnou dynastii *Čchin [221–207 př. n. l.] možná v podvědomé či vědomé reakci na potupný akt kastrace). Kastrace byla totiž kromě jiného vážným porušením konfuciánského předpisu *synovské oddanosti, protože tělo bylo považováno za *dar rodičů. Bylo důležité, aby každý byl po smrti pohřben kompletní, a proto chovali eunuchové své mumifikované pohlavní orgány v zapečetěném vaku nebo pouzdru. Vykleštění bylo od starověkých dob rovněž jedním z nejtvrdějších a nejpotupnějších trestů; byl jím například postižen slavný historik starověku *S'-ma Čchien (asi 140 až asi 90 př. n. l.).

Eunuši se uplatnili rovněž v *kultu – například v oblasti starověkého *Předního východu jako zpěváci, hudebníci nebo prostituty; *prostituce byla ve staré *Mezopotámii spojena především s kultem bohyně *Ištary (Inanny).

V evropských dějinách je kastrace známa z antického Řecka a Říma, v raně křesťanských dobách se jí podrobovali někteří stoupení nového náboženství především z asketicko-religiózních důvodů a později i z příčin uměleckých. Kastrace z uměleckých důvodů za účelem uchování hlasových rejstříků, které přirozenou cestou odstraňuje u mužů mutace, se v evropské *hudbě začala využívat až od poloviny 16. století (viz *fonace). Platí to samozřejmě hlavně pro střední a západní Evropu, zatímco v jihovýchodní Evropě existovaly oblasti, v nichž se od konce *starověku spojovaly vlivy *Orientu, Asie a Afriky. Pakliže jsou doloženy nejstarší kastrace na *Blízkém východě, je možné, že umění kastrátů znala liturgická hudba v *Byzanci. Každopádně se kastráti oficiálně objevili až po roce 1556 v aktech ferrarského a mantovského dvora v Itálii. Oba severoitalské dvory považujeme za místa koncentrace uměleckých experimentů již po roce 1500. O Ferrare to platí plnou měrou v hudbě, Mantova se takto proslavila za Vincenza Gonzagy, pozdějšího *mecenáše Claudia Monteverdiho (1567–1643) a dalších skladatelů. Tak jako v mantovské kapele existoval (i

když ne oficiálně) židovský skladatel (Salomone Rossi), obdobně sem pronikali kastráti. Průnik kastrátů na papežský dvůr znamenal, že se tato instance nadlouho uchytila v životě Itálie a jiných zemí, které v ní viděly umělecký vzor. Zprvu byli příchozí kastráti hlavně ze Španělska a z Francie, od 17. století byli „evirati“ takřka výhradně italského původu. Protože se kastráti stali neodmyslitelnou součástí italské opery, byli i tam, kam se rozšířila – tedy ve Vídni, v Drážďanech, v Paříži a v Londýně. Jejich umění vyvrcholilo v 18. století. Pro Georga Friedricha Händla (1685–1759) zpívali například tito proslavení kastráti v době rozkvětu italské opery v Londýně – Nicolò Grimaldi-Nicolini, Francesco Bernardi-Senesino, Giovanni Carestini, Gaetano Majorano-Caffarelli a zejména nejslavnější z nich Carlo Broschi-Farinelli. Ve Francii se kastráti trvale neprosadili, protože tam existovala silná estetická *kritika této virtuozity jako něčeho nepřirozeného. To byl také důvod, proč byl Christoph Willibald Gluck (1714–1787) nucen nahradit pro Paříž v reformně pojaté opeře *Orfeus a Eurydika* kastráta Gaetana Guadagniho tenoristou. Ve druhé polovině 18. století kastrátů ubývalo především proto, že se zmenšoval jejich repertoár. Opera buffa, která vítězně dobývala evropská jeviště a vedla k větší demokratizaci a zlidovění *divadla, jim příležitosti nedávala. Jejich party převzaly od 19. století zpěvačky altového a kontraaltového zabarvení hlasu. Giacomo Meyerbeer (1791–1864) ještě sice komponoval svou proslavenou operu *Il crociato in Egitto* (Křižák v Egyptě) (1824) pro kastráta Giovanniho Battistu Vellutiho, ale to již bylo jasné, že kastráti jsou jen ojedinělými výjimkami a že jejich éra minula. Za posledního papežského kastráta působícího v kapele se tedy považuje Alessandro Moreschi (1858–1922). Teprve roku 1878 byla papežským výnosem zakázána kastrace mužských zpěváků kostelních *chórů – kastrátů –, kteří měli vysokou sociální prestiž a těšili se všeobecné *úctě. Kastrace tak vlastně byla způsobem, jak dosáhnout prestiže a společenského postavení výměnou za rezignaci na vlastní *sexualitu.

Oživení zájmu o studium techniky zpěvu kastrátů přineslo podrobné studium operních praktik a dějin hudby 17. a 18. století. Umění kastrátů se blížilo i umění diskantistů a falzetistů, kteří po staletí nahrazovali ženské hlasy, ve vokálních souborech nepřipustné. Teprve liberální aristokratická *kultura Itálie povýšila *idol zpívající ženy na stejnou, ba i na vyšší úroveň a odstranila tak starý *předsudek, sahající až do raného *křesťanství (srov. Pavlovo: *taceat mulier in ecclesiā – ať žena mlčí v kostele, či při náboženském shromáždění* [ecclesia byl původně lidový sněm, kam měli přístup *občané, tj. muži]). Od 60. do 90. let 20. století vzrůstá počet odborníků obnovujících staré vokální praktiky. Zlomovým okamžikem se pak stal rok 1995, kdy režisér Gérard Corbiau natočil koprodukční film *Farinelli – Il Castrato* o slavném zpěvákovi Händlovy doby a využil pro výsledný zvuk smíchání kontratenoru s ženským hlasem. Zpěv kastrátů měl velký, především technický význam pro melodickou *invenci, fakturu a sonické podoby žánru *opera seria* a odtud působil mnohostranně v hudbě, zejména v evropských metropolích. (Jaroslav Malina)

eupatrid (z řečtiny: *eu-*, předpona s významem „dobře, dobrý; šťastný“, *pater*, „otec“, -*ides*, patronymická přípona; „dobře narozený, potomek dobrého otce“), příslušník rodové *aristokracie v *Athénách; eupatridové měli v 7. století př. n. l. rozhodující politický i ekonomický vliv v *obci; jejich postavení oslabily *Solónovy reformy, *Peisistratova tyrannis a zejména *Kleisthenova *ústava. (František Čapka)

euploidie (z řečtiny: *eu*, „dobře“ a *diplos*, „dvojitý“) [genetika], stav, při němž je diploidní počet *chromozomů zvýšen o jednu nebo více chromozomových sad. (Jiřina Relichová)

Eurípidés ze Salamíny (asi 480–406 př. n. l.), řecký dramatik. Složil asi devadesát dramát, z nichž se zachovalo jedenáct. Na sklonku života odešel na dvůr makedonského *krále Archeláa do Pelly a zde také zemřel. Na rozdíl od svých předchůdců Aischyla a *Sófokléa, kteří ve svých hrách zdůrazňovali náboženské a státní *ideály, Eurípidés si uvědomuje složitost lidské *duše a pohnutek, které ji ovládají. Jeho hrdinové jsou

komplikované osobnosti, u nichž se *etika dostává často do *konfliktu s nitrem a jeho *psychologií. (Jaroslav Malina)

euroamerická civilizace, *civilizace, euroamerická.

eurocentrismus, *evropocentrismus.

Eurokid, evropský interaktivní projekt multikulturní výchovy dětí a mládeže. (Viz též *Czechkid.) (Marie Dohnalová)

eurokomunismus, reformní (evoluční) verze *komunismu prosazovaná v 70. a 80. letech 20. století v západoevropských komunistických stranách; počátek se pojí s osobou Palmira Togliattiho (1893–1964), jenž stál v čele Komunistické strany Itálie. Mocným impulzem k rozmachu eurokomunismu se stala intervence vojsk Varšavské smlouvy do Československa (srpen 1968); nejvýrazněji se prosadil v Komunistické straně Španělska (koncem 60. let se rozštěpila). Základním manifestem tohoto směru byla deklarace z Madridu (březen 1977) představitelů italské a španělské komunistické strany, k níž se částečně přihlásili i francouzští komunisté.

Hlavní tezí eurokomunismu je tvrzení, že *krize *kapitalismu přivádí k potřebě společenské reformy nejen dělnictvo, ale i skupiny buržoazie a státní moci. Vzdává se však *revoluce, *diktatury *proletariátu a násilí a cestu k provedení *reform vidí v dlouholetém a postupném přechodu vedeném seskupením politických stran v čele s komunisty. Eurokomunismus odmítal model politického uspořádání zavedený ve východoevropských *zemích, proto byl silně napadán sovětskými komunisty (ortodoxními marxisty). Po rozpadu sovětského bloku je v podstatě bezvýznamný. (František Čapka)

EuronAid, síť evropských *nevládních organizací, jejichž cílem je pomáhat na poli potravinové pomoci a zabezpečení potravin. Vytvoření sítě usnadňuje dialog mezi nevládními organizacemi a Evropskou komisí, přístup k financování, poradenské služby, vzdělávání a technický servis pro nákup a zaslání potravin. EuronAid byla vytvořena v roce 1980 osmi nevládními organizacemi, v roce 1999 ji tvořilo 29 organizací, s nimiž spolupracovalo 80 dalších, ať již evropských *zemí nebo zemí Jihu. Dnes je EuronAid již zrušen. (Marie Dohnalová)

Euronésané, obyvatelé *Polynésie smíšeného původu (*Evropané, *Polynésané). (Jaroslav Malina)

Európe, v *řecké mytologii dcera Agenóra, *krále foinického *města Tyru ve východním Středomoří. *Zeus ji unesl v podobě býka. Európe mu dovolila, aby ji zavezl přes moře na Západ. Projížďka byla delší, než původně zamýšlela, protože nejvyšší bůh Zeus nedělal nikdy nic polovičatě a měl vždy svoje přesné záměry. V tomto případě si zažertoval i na účet pravidla, které si stanovili pozemšťané, aby vymezili míru svých a božích kompetencí – *quod licet Iovi, non licet bovi*, „co je dovoleno bohu, není dovoleno volu“. Záměrně s ní však nezamířil na kontinent, jenž měl být po ní pojmenován, ale jejich společné dobrodružství se naplnilo na *Krétě. To ostatně odpovídá i skutečnosti, že první významná *kultura do Řecka přišla právě odtud a kromě toho i obyvatelstvo, které na začátku 3. tisíciletí př. n. l. osídlilo *Kykklady a Krétu, bylo původem z *Malé Asie. Európa Diovi na Krétě porodila tři syny *Mínóa, Rhadamantya a Sarpedóna. Zeus ji za její přízeň zaopatřil tím, že ji provdal za krétského krále Asterióna a pojmenoval po ní kontinent, který se měl stát důležitější než Kréta. V další generaci se dva z Európiných synů stali králi – Mínós získal trůn v *Knóssu a panství nad sto obcemi. Kromě toho vybudoval velké loďstvo, které se stalo zdrojem prosperity Kréty i její účinnou ochranou. Druhý Sarpedónt se stal králem v maloasijské *Lýkii. (Jeho stejnojmenný vnuk byl účastníkem *trójské války a vyznamenal se statečným bojem na straně *Trójanů. Zeus ho měl nejraději ze svých pozemských potomků, a když se utkal s Patroklem, byl by rád změnil osud, aby mu zachránil život. Proti osudu však byl i on bezmocný, a tak aspoň zachránil Sarpedóntovo tělo z rukou nepřátel. Padlého Sarpedóna unesli z bojiště *Thanatos a *Hypnos, jak to ukazuje výjev na Eufroniově *kratéru

[*Eufronios] uložený v Metropolitním muzeu v New Yorku.) Poslední z Európiných synů Rhadamantys byl neobyčejně moudrý a spravedlivý, ale nezískal *království; spolu s Mínoem se po smrti stal soudcem *duší v *podsvětí. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

European Anti Poverty Network, *Evropská síť za odstranění chudoby.

European Association of Service Providers for Persons with Disabilities, *Evropská asociace poskytovatelů služeb pro postižené.

European Centre for Drugs and Drug Addiction, *Evropské monitorovací středisko pro drogy a drogovou závislost.

European Community Humanitarian Office, *Humanitární úřad Evropských společenství.

European Consumers' Organisation, *Evropská organizace spotřebitelů.

European Council for Non-Profit Organisations, *Evropský výbor neziskových organizací.

European Federation of National Organisations Working with the Homeless, *Federace národních organizací pracujících s bezdomovci.

European Fundraising Association, *Evropská asociace fundraisingu.

European Initiative for Democracy and Human Rights, *Evropská iniciativa pro demokracii a lidská práva.

European Network Against Racism, *Evropská síť proti rasismu.

European Offender Employment Forum, *Evropské fórum pro pracovní příležitosti delikventů.

European Public Health Alliance, *Evropská aliance pro veřejné zdraví.

European Standing Conference (of Co-operatives, Mutual Societies, Associations and Foundations), *Evropská stálá konference družstev, vzájemných společností, asociací a nadací.

European Trade Union Confederation, *Evropská odborová konfederace.

European Union, *Evropská unie.

European Voluntary Service, *Evropská dobrovolná služba.

européanizace, pojem v obecné rovině vyjadřující vzrůst v nastolování témat veřejnou a soukromou sférou, který nebere ohled na hranice evropských *států. Ve veřejných diskusích i v odborné literatuře stále populárnější pojem, ovšem jen zřídkakdy je přesně definován. Někteří autoři tento proces považují za zvláštní případ *globalizace. (Marie Dohnalová)

europocentrismus, *evropocentrismus.

europoidní rasa, *rasa, europoidní.

Eurydiké, manželka bájného pěvce *Orfea. Když zemřela, truchlil pro ni Orfeus tolik, že se jí vydal hledat do *podsvětí a svým kouzelným zpěvem si vyprosil její návrat. Cestou z podsvětí se však nesměl ohlédnout, což nevydržel, a *Hermés odvedl Eurydičin stín zpět do Hádovy říše (*Hádés). (Jaroslav Malina)

Eurykleia, Odysseova stará chůva, která ho jako jediná poznala po jeho návratu na Ithaku podle staré jizvy na noze. Eurykleia měla výjimečné postavení na dvoře ithackého krále Láerta, Odysseova otce. V homérské společnosti byly všechny ženy v domácnosti (otrokyně a služky) označovány jako *parakoitis* („souložnice, vedlejší ženy pána domu“). Přesto, jak uvádí *Homér, vůči Euryklei toto právo Láertés neuplatňoval, ale svěřil jí důležité postavení ve svém domě. Eurykleia byla též důvěrnicí Láertovy ženy, vychovávala *Odyssea a po dobu jeho nepřítomnosti byla rovněž pravou rukou Odysseovy manželky *Pénélopy. (Marie Pardyová)

euskera, *baskičtina.

Eustachio, Bartolommeo (1520, San Severino, Itálie – 1574, Ancône, Itálie), italský anatom; člen Collegia della Sapienza v Římě. V roce 1552 dokončil skvělý soubor vlastních anatomických desek – *Tabulae anatomicae*, které však byly vydány tiskem až v roce 1714 na

podnět *papeže Clementa XI. Byly to první anatomické mědirytiny. Bartolommeo Eustachio je považován za otce moderní *medicíny, popsal mnoho nových anatomických útvarů – například kanálek spojující středoušní dutinu s *nosohltanem (Eustachova *trubice), hlavní mízovod (**ductus thoracicus*), *nadledviny, VI. hlavový nerv (**nervus abducens*), původ II. hlavového nervu (**nervus opticus*), ve vnitřním *uchu prostudoval hlemýžď (**cochlea*), *svaly krku, strukturu *zubu a řadu dalších částí lidského těla. Zhotovil také první přesný nákres *dělohy. (Ladislava Horáčková)

Eustachova trubice, **tuba auditiva*.

eutanazie (z řečtiny: *eu*, „kladný, dobrý, správný“ a *thanatos*, „smrt“), *smrt z milosrdenství; úmyslné usmrcení jiné, zejména nemocné nebo „postižené“ osoby na její žádost, ze soucitu.

V Německu za *nacismu se stala eutanazie součástí státní politiky, jejímž cílem bylo vytvořit nadřazený „panský národ“ (*Herrenvolk*) a za tím účelem očistit společnost od „nežádoucích elementů“. Program eutanazie, podpořený „vědeckými“ argumenty rasových hygieniků, vznikl již ve 30. letech; šlo o plánované systematické vraždy tělesně či duševně postižených a jiných „rasově nehodnotných“ lidí. Akce začala prováděním eutanazie na dětech s dědičným onemocněním, pokračovala eutanazií dospělých. Eutanazie byla prováděna plynem, smrtící injekcí, vyhladověním; léčebny a nemocnice se proměňovaly na likvidační zařízení. Rozsáhlé vraždy probíhaly zpočátku v utajení, plynové komory byly maskovány jako sprchy, lékařské zprávy o úmrtí se falšovaly (viz *antropologie, nacistická, *Himmler, Heinrich, *Hitler, Adolf, *Rosenberg, Alfred).

*Trestní právo České republiky považuje eutanazii za vraždu. Povolena je například v Nizozemsku. (Jaroslav Malina)

Eva (hebrejské *chavvá*, patrně odvozenina slovesa *chajá*, „žít“, tedy „život dávající“), podle druhé kapitoly *stvoření v **Genesis* je to jméno, jež dává *Adam po vyhnání z *ráje (*Eden) *ženě, kterou *Bůh stvořil z jeho *žebra, aby byla *mužovi družkou: „Člověk svou ženu pojmenoval Eva, protože se stala matkou všech živých“ (Gn 3,20). Eva se stala matkou Kaina, Ábela a Šéta (Gn 4,1.2.25).

O původním významu Eva-Chavva existují různé *hypotézy, z nichž žádná nedosáhla obecného přijetí. Stvoření ženy z žebra se někdy vysvětluje podle sumerské *mytologie, která zná rovněž představu prvotního ráje (sumersky: *Dilmun*): zde sexuálně přelétavý bůh *Enki okusil osm rostlin, jež vyrostly z jeho semene, v důsledku čehož nad ním bohyně *Ninchursanga vyslovila kletbu smrti. Enki onemocněl a jedním z jeho chorých *orgánů bylo i žebro. K uzdravení Enkiho žebra byla stvořena bohyně Ninti, tj. „Paní žebra“.

Podle sumerologa Samuela Kramera sumerský výraz *ti* znamená jak „žebro“, tak i „dávat život“. Jméno bohyně Ninti může proto znamenat „Paní, která dává život“, nebo „Paní žebra“. Tuto sumerskou literární předlohu prý sledoval i biblický text. V křesťanském, novozákonním učení se o Evě zmiňuje *Pavel z Tarsu (2. list Korintským 11,3,14) v souvislosti s tím, že byla podvedena hadem-satanem. Zdůvodňuje tím, proč má být v křesťanském *společenství žena „poddanou“ muži. (Jaroslav Malina)

Eva mitochondriální teorie antropogeneze, *antropogeneze, teorie mitochondriální Evy.

evaluace (z latiny: *evaluātiō*, „odhad, určení hodnoty, ceny“), určení hodnoty, ocenění, odhad. (Jaroslav Malina)

evangeliář (z řečtiny: *euangelion*, „dobrá zpráva“), církevní liturgická kniha obsahující výňatky z *evangelií, ve *středověku bohatě zdobena *iluminacemi; později se stala součástí misálu (mešní knihy). (František Čapka)

evangelíci (z řečtiny: *euangelion*, „dobrá zpráva“), členové některé z *církvi vzešlých z *reformace 16. století; v užším smyslu především *luteráni nebo *kalvinisté, v širším smyslu synonymum *protestantů. Úkolem reformace byl podle záměru reformátorů návrat k smyslu *evangelia. (Jaroslav Malina)

evangelické církve, *církve, evangelické.

evangelistář (z řečtiny: *euangelion*, „dobrá zpráva“), liturgická kniha obsahující výňatky z *evangelií (tzv. perikopy), uspořádaná podle církevního roku, ve *středověku zdobená *iluminacemi. (František Čapka)

evangelisté (z řečtiny: *euangelion*, „dobrá zpráva“), autoři čtyř *evangelií *Nového zákona: Matouš, Marek, Lukáš (též autor *Skutků apoštolů*), zvaní společně synoptici, a Jan. Současná *biblistika vidí problém autorství evangelií složitěji a připouští postupné fáze jejich vzniku. (Jaroslav Malina)

evangelium (z řečtiny: *euangelion*, „dobrá zpráva“):

1. v helénistických říších se tak eufemisticky označovala zpráva o příjezdu panovníka;
2. v *křesťanství představuje evangelium zvěst o příchodu *Ježíše Krista, jeho skutcích a *smrti, která se stala zárukou *vykoupení pro ty, jež v ni uvěří. Tato zvěst byla rovněž chápána eschatologicky jako předstupeň k změně světového řádu. Název pochází z 2. století, mezi evangelia se původně řadily i *legendy o Ježíšově dětství, životě a zázracích. *Katolickou církví byla za pravá uznána jen čtyři evangelia, odvolávající se ke čtyřem evangelistům, sv. Markovi, sv. Matoušovi, sv. Lukášovi a sv. Janovi (s atributy *andělem, lvem, býkem a orlem, jež připomínají lidství, *obět, Zmrtvýchvstání a Nanebevstoupení Krista), která se stala součástí *Nového zákona. Ze čtyř kanonických evangelií jsou první tři (Matoušovo, Markovo a Lukášovo) pro vzájemné shody označována jako *synoptická* a čtvrté, Janovo evangelium jako *teologické*. Za podvržená (*apokryfní*) se považují evangelia o Kristově dětství, jejichž charakter je blízký legendám. Nejstarší z nich je *Prótoevangelium Jakubovo*, *Arabské evangelium o dětství* (text se zachoval v arabské a syrské *verzi), *Latinské evangelium o dětství*, *Pseudomatoušovo evangelium*, nedávno nalezené evangelium Jidášovo a spisy *O narození Panny Marie*, *o jejím životě* a *Legenda o Josefu stolaři*. (František Čapka, Jaroslav Malina)

evangelizace, šíření *evangelia. (Viz též *misie.)

Evans, sir Arthur John (8. 7. 1851, Nash Mills, Herfordshire, Anglie – 11. 7. 1941, Youlbury, Oxfordshire, Anglie), anglický archeolog. Objevil *palác (*labyrint) legendárního krále *Mínóa v *Knóssu na *Krétě. Výkopy, prováděnými od roku 1900, odhalil *mínójskou kulturu. Z díla: *The Palace of Minos at Knossos* (Mínóův palác v Knóssu, 5 svazků, 1921–1936). (Jaroslav Malina)

Evans-Pritchard, Edward Evan (21. 9. 1902, Crownborough, Sussex, Anglie – 11. 9. 1973, Oxford, Anglie), britský antropolog; vedle Bronislawa *Malinowského a Alfreda Reginalda *Radcliffe-Browna třetí nejvýznamnější představitel britského *funkcionalismu. Absolvoval *historii na *univerzitě v Oxfordu, na London School of Economics studoval u Charlese Gabriela Seligmána a Bronislawa Malinowského; byl ovlivněn rovněž francouzskou sociologickou školou Emila *Durkheima. V roce 1927 získal Edward Evans-Pritchard doktorát na základě obhajoby dizertační práce, v níž zpracoval výsledky tříměsíčního terénního výzkumu u *Azandů. Přednášel *sociální antropologii na London School of Economics; v roce 1932 se stal profesorem *sociologie na univerzitě v Káhiře a ve třicátých letech působil rovněž na univerzitě v Oxfordu.

V roce 1930 zahájil terénní výzkum jihosúdánských *Nuerů, který Adam *Kuper označil za nejvlivnější antropologický výzkum generace; své výsledky Evans-Pritchard shrnul v monografii *The Nuer: A Description of the Models of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People* (Nuerové: Popis modelů obživy a politických institucí nilotské populace, 1940) a ve studiích *Kinship and Marriage among the Nuer* (Nuerský příbuzenský systém a manželství, 1951) a *Nuer Religion* (Náboženství Nuerů, 1956). V práci *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande* (Čarodějnictví, věštby a magie u Azandů, 1937) antcipoval interpretativní přístup v *antropologii. Během *druhé světové války se podílel na válečných operacích v Súdánu a Etiopii; později působil v Libanonu a Libyi (monografie *The Sanusi of*

Cyrenaica [Sanusiové z Kyrenaiky], 1949). V roce 1946 se stal jako nástupce Alfreda Radcliffe-Browna profesorem sociální antropologie na univerzitě v Oxfordu, kde přednášel až do roku 1970. Mezi jeho žáky náleželi například Thomas O. Beidelman, Mary *Douglasová, Louis Dumont, Godfrey Lienhardt, Rodney *Needham nebo David Pocock.

Sborník *African Political Systems* (Africké politické systémy), který Evans-Pritchard vydal v roce 1940 společně s Meyerem *Fortesem, a samostatná studie *The Political System of the Anuak of the Anglo-Egyptian Sudan* (Politický systém Anuaků v anglo-egyptském Súdánu, 1940) jsou považovány za ustavující díla moderní *politické antropologie. Význam Edwarda Evanse-Pritcharda spočíval rovněž v rehabilitaci dějin a individuality v antropologickém myšlení 20. století. (Jaroslav Malina)

evapority, sedimentární (chloridové a síranové) horniny chemického původu, vzniklé nebo vznikající vysrážením z odpařující se mořské vody za příznivých klimatických podmínek, tj. vysoké teploty a suchého podnebí. Vypařování musí převládat nad přívodem nové vody. Z chloridů je nejvýznamnější *sůl (chlorid sodný). Jako hornina je jemnozrnná, bělavě šedé barvy, příměsmi bývá zbarvena do šeda, červena nebo modra. (Jaroslav Malina)

Evenkové (zastarale Tunguzové), *etnikum *tunguzského původu v počtu 35 000 lidí (*census z roku 2002), žijících na velkém, řídko osídleném území mezi Jenisejem a Ochotským mořem, hlavně v Krasnojarském kraji Ruské federace. *Jazyk (*evenkština) patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny. Písmo bylo vytvořeno na základě latinky, ale v roce 1937 nahrazeno azbukou. Svá původní sídla měli v oblasti Bajkalského jezera, kde žili jako kočovní lovci a rybáři a později chovatelé *sobů v tajze. Na konci 1. tisíciletí př. n. l. migrovali do oblasti dnešního osídlení a zde splynuli s původní paleoasijskou populací. Jsou dosud jednou z nejpočetnějších etnických skupin Sibiře, i když za uplynulé století klesl jejich počet ze 100 000 na třetinu; mateřským jazykem dnes hovoří jen asi 50 % Evenků. Existuje *šamanismus, *kult medvěda aj. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

evenkština (tunguzština), *mandžusko-tunguzský jazyk užívaný při řece Tunguzce (*Evenkové). (Jaroslav Malina)

Evenové (dříve Lamuti), *sibiřské etnikum v počtu 19 000 (*census z roku 2002), žijící hlavně v Jakutské autonomní republice (Republika Sacha), Magadanské oblasti a Kamčatském kraji Ruské federace. *Jazyk (*evenština) patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny, je ovlivněn *ruštinou. Z hlediska *etnogeneze jsou Evenové příbuzní s *Evenky a byli s nimi často zaměňováni nebo za ně považováni. Jejich počet mírně stoupá, ale probíhající *asimilace vede k postupné ztrátě původního jazyka (mluví jím pouze asi 50 % Evenů). Základním způsobem obživy byl chov *sobů, *lov kožešinové zvěře a *rybolov. Oficiálně jsou *pravoslavní, ale udržuje se hlavně tradiční *šamanismus. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

evenština (lamutština), *mandžusko-tunguzský jazyk užívaný při dolním toku Leny, kolem Ochotského moře a Beringovy úžiny (*Evenové). (Jaroslav Malina)

eweština (ewe), *kvaský jazyk z *nigerokordofánské rodiny užívaný v Beninu, jihovýchodní Ghaně a jižním Togu. (Viz též *Eweové.) (Jan Záhořík)

evidence (z latiny: *ēvidentia*, „názornost, zřejmost, patrnost“):

1. zjevnost, zřejmost, jasná patrnost, původně založená na zrakovém *vjemu (*ē-vīsū*, „z vidění“) (příklad: dvěma body lze vést jedinou přímkou; na této evidenci jsou založeny *axiomy);

2. vedení přehledných úředních seznamů (příklad: evidence nemovitostí). (Jaroslav Malina)

evokační právo, *právo, evokační.

evoluce (z latiny: *evolūtiō*, „rozvíjení, rozvinutí [papyrového svitku], čtení; vývoj“), vývoj, souhrnné označení procesu, při němž dochází k postupným změnám (směřujícím často k složitější a dokonalejší formě).

Evoluce je základním principem *dialektiky. Její chápání je často (mylně) založeno na osvícenské představě *pokroku. Evoluce byla posléze verifikována objevy zejména přírodovědy (*astronomie, *biologie, *fyzika, *geologie, *paleontologie), ale i některými společenskými vědami (*antropologie, *archeologie, *etnologie aj.). Pojem „evoluce“ pravděpodobně jako první použil roku 1774 švýcarský polyhistor Albrecht von *Haller, nikoli však v současném pojetí, ale k popisu vývoje individuálního *embrya, v duchu tehdy převládajícího *preformismu. V dnešním smyslu začal být tento termín používán přibližně až ve 2. polovině 19. století – mezi prvními Herbertem *Spencerem a Charlesem *Lyellem.

Tak v průběhu 19. století převládla představa celkového vývoje *vesmíru a stala se obecným *paradigmatem výkladu světa. Dovoluje totiž spojit do jediného celku rámcové představy *kosmologie, biologie, fyziky, geologie a v poslední době i *psychologie, *sociologie a dalších věd. Takto chápaný vývoj působí proti *entropii, směrem k stále složitějším, případně autonomnějším útvarům. Neprobíhá lineárně jako prosté přidávání, nýbrž na různých rovinách: například možnosti vývoje atomů končí kolem atomového čísla 100 a další vývoj probíhá seskupováním atomů v molekuly, dále molekul v *polymery, *buňky, mnohobuněčné živočichy až po *člověka. Dalším pokračováním je podle některých úvah vývoj lidské *společnosti. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

evoluce kultury, cyklická, koncepce vycházející z předpokladu, že *sociokulturní systémy prochází podobným vývojem jako živé *organismy – stadii dětství, mládí, zralosti, stáří a smrti. (Jaroslav Malina)

evoluce kultury, multilineární, koncepce amerického antropologa Juliana H. *Stewarda předpokládající, že evoluce kulturních systémů probíhá paralelně po mnoha vývojových liniích. (Jaroslav Malina)

evoluce kultury, obecná, koncepce uvažující a zkoumající *univerzální trendy v kulturní *evoluci – *pokrok v *kontrolě energie, růst komplexnosti a úrovně sociokulturní *integrace. (Jaroslav Malina)

evoluce kultury, specifická, koncepce uvažující a zkoumající specifické trendy v kulturní *evoluci – rozmanitost adaptace *lokálních kultur na konkrétní *ekosystém. (Jaroslav Malina)

evoluce kultury, unilineární, koncepce *evolucionismu předpokládající, že všechny světové kultury se vyvíjejí stejným směrem od *divoštství přes *barbarství k *civilizaci. (Jaroslav Malina)

evoluce, biologická (z latiny: *evolūtiō*, „rozvíjení, rozvinutí [papyrového svitku], čtení; vývoj“), dlouhodobý proces probíhající spontánně v průběhu geologického vývoje *Země – během něho nejprve vznikají archaické živé systémy a posléze živé systémy s genetickým systémem *nukleových kyselin, které se dále vyvíjejí. *Evoluce je nevratná, probíhá pouze jedním směrem – od předka k potomkům. Evoluce zahrnuje vznik a vymírání *druhů i vyšších systematických jednotek. Základním předpokladem evoluce je *reprodukce a *dědičnost, základním mechanismem pak *přirozený výběr. Evoluce zahrnuje změny na všech úrovních – od *genotypu až po *fenotyp a jeho projevy. Změny na úrovni molekulární (například *mutace *DNA, změny *enzymů), buněčné, na úrovni organismů i *populací a *společenstev.

Biologická evoluce probíhá na dvou fylogenetických úrovních: *mikroevoluce a *makroevoluce. Mikroevoluce zahrnuje změny vnitrodruhové a *speciaci, které zpravidla probíhají v relativně krátkém časovém úseku. Makroevoluce zahrnuje různé dlouhodobé procesy včetně změn na vyšších taxonomických úrovních a základní evoluční systémové změny. (Jaroslav Malina)

evoluce, biologická anagenetická, fyletická *transformace zahrnující změny, které postupují v čase, ale neštěpí *genofond (*fond, genový) druhu do vzájemně izolovaných jednotek. (Jaroslav Malina)

evoluce, biologická kladogenetická, *kladogeneze, typ *speciace, při níž dochází k štěpení *genofondu (*fond, genový) jednoho druhu ve dva nebo více nových *druhů a následné *adaptivní radiaci. (Jaroslav Malina)

evoluce, gradualistická teorie, *teorie vykládající *biologickou evoluci jako postupné a stálé hromadění malých změn po dlouhé časové období. (Jaroslav Malina)

evoluce, konvergentní, vznik podobné struktury nebo znaku u nepříbuzných a nepodobných *organismů, zpravidla vzniklá působením podobných selekčních tlaků, například podobná tělesná stavba. (Petr Bureš)

evoluce, neutrální teorie molekulární, *teorie, podle níž je většina *substitucí *nukleotidů v *DNA v průběhu *evoluce výsledkem náhodné fixace neutrálních (nebo téměř neutrálních) *mutací a nikoli výsledkem darwinovského *přirozeného výběru (*selektce). Mnoho *polymorfismů *proteinů je selekčně neutrálních a udržují se v *populaci rovnováhou mezi vznikem *mutací a jejich náhodnou ztrátou (*driftem). Neutrální *mutace nejsou nefunkční; jejich produkty jsou stejně účinné jako produkty původních *alel ve smyslu jejich vlivu na přežívání a *reprodukcii *organismů (*fitness), které jsou jejich nositeli. Neutrální mutace se však mohou v populaci rozšířit čistě náhodně, poněvadž z obrovského fondu gamet v každé *generaci se uplatní u jedinců v následující generaci jen nepatrná část. Neutrální teorii molekulární evoluce navrhl a rozpracoval Motoo *Kimura v roce 1968. (Jiřina Relichová)

evoluce, paralelní, případ *konvergentní evoluce, k níž dochází u *organismů sice nepříbuzných, ale již na počátku vzájemně podobných, tj. sdílejících velké množství původních, *pleziomorfních znaků a nová konvergentní forma znaku je odlišná od pleziomorfních forem znaků jejich předků a příbuzných organismů. (Petr Bureš)

evoluce, punktualistická teorie, teorie „přerušované rovnováhy“ předpokládající, že postupný a plynulý vývoj *organismů je přerušován obdobími prudkých evolučních změn, při nichž z malých izolovaných *populací velmi rychle vznikají nové *druhy. (Petr Bureš)

evoluce, sociokulturní, vývoj aspektů biosociálních, sociálních, demografických, *psychických a též všech aspektů kulturních – od *materiální kultury až po *duchovní kulturu a *literaturu. Moderní *antropologii a *archeologii je chápána jako nedílná součást evoluce *člověka. Mnohé z těchto vlastností se intenzivně vyvíjejí již od počátku evoluce člověka, například *materiální kultura, *komunikace, sociální vztahy, *reprodukce a její zvyklosti atd. Jiné, například *písmo, moderní sociální struktura, jsou mladší a předpoklady pro existenci těchto lidských *atributů se vyvíjely desetitisíce let.

Sociokulturní evoluce nabyla největšího významu až v době rozvoje lidských *etnických skupin, které se začaly biologicky, kulturně i sociálně a ekonomicky diferencovat. V tomto smyslu je třeba chápat sociokulturní evoluci jako regionální fenomén v čase. *Kultury se rozvíjely v různých *regionech různým tempem a *technologie i *ideologie (včetně *náboženství) měly v různých regionech různý charakter. Anatomicky moderní člověk (**Homo sapiens*) měl již artikulovanou řeč, i když podle některých *názorů mohla existovat i u neandertálců (**Homo neanderthalensis*), a dokonce i u „člověka vzpřímeného“ (**Homo erectus*).

Podobné charakteristiky mezi zcela odlišnými etnickými skupinami prokazují, že na sociokulturní evoluci se prokazatelně podílejí i faktory ekologické a biologické. Rozvoj materiální kultury byl ovlivněn vznikem nových *technologií a objevováním nových materiálů. Důležitými předpoklady pro vznik *zemědělství byl například vynález čepelové technologie (*technika, čepelová) a modulárních technologií s mikrolitickými čepelími, *vrhače oštěpů a *luku, *keramiky a *tkalcovství i protodomestikace některých zvířat a

rostlin v *mladém paleolitu; neméně důležitá byla také stavba stálých *obydlí, případně i osad, v *pozdním paleolitu a *mezolitu. V *neolitu a *eneolitu došlo k domestikaci rostlin a živočichů, k vzniku usedlého způsobu života, k objevu *metalurgie *kovů. (Jaroslav Malina)

evoluce, syntetická teorie, teorie, která dostala název podle knihy Juliana Sorella *Huxleyho *Evolution: The Modern Synthesis* (Evoluce: Moderní syntéza, 1942). Její nejdůležitější teze lze shrnout takto: *fenotypové rozdíly mezi organismy jsou způsobeny částečně rozdíly v *genotypu a částečně přímým působením vnějšího prostředí; vnější prostředí může změnit frekvenci *mutací, ale nikoli preferenčně vyvolávat změny v daném prostředí prospěšné; získané vlastnosti se nedědí; základem *dědičnosti jsou *geny, které si během přenosu z *generace na generaci zachovávají svou *identitu; *evoluční změny probíhají v *populacích jako změny ve frekvencích jednotlivých genotypů – ty jsou způsobeny buď náhodnými procesy (například genetickým *driftem), nebo *selekcí; i mírná selekce může během relativně krátké doby způsobit značné změny; většina rozdílů mezi *druhy a mezi populacemi téhož druhu má genetický základ; rozdíly mezi populacemi téhož druhu jsou často adaptivní; mezi různými druhy neprobíhá výměna genů – to znamená, že ani mutace s velkým fenotypovým účinkem nemusí způsobit vznik nového druhu; *speciace (vznik nových druhů ze společného předka) se často děje genetickou *divergencí geograficky izolovaných populací; rozdíly a děje mezi vyššími *taxony (*makroevoluci) lze vysvětlit pomocí stejných principů jako rozdíly a děje na úrovni populací (*mikroevoluce); všechna pozorování *fosilního záznamu jsou v souladu s principy evolučních změn (ačkoli to neznamená, že tyto mechanismy poskytují nutné i dostačující *vysvětlení), a proto není třeba vnášet nové, nedarwinovské *hypotézy jako *lamarckismus, ortogenetická evoluce, *vitalismus, nebo *mutacionismus (srov. *neodarwinismus). (Miloš Macholán)

evolucionismus (z latiny: *evolūtiō*, „rozvíjení, rozvinutí [papyrového svitku], čtení; vývoj“), učení o *vývoji v *přírodě, ve *společnosti atd., zdůrazňující *evoluci a opomíjející dialektickou, kvalitativní složku vývoje – *revoluci; opakem je *kreacionismus. V *sociokulturní antropologii, *sociologii a v dalších společenských vědách se v 19. století stal dominujícím *paradigmatem; bylo zde založeno na biologické inspiraci, linii vedoucí spíše k Jeanu-Baptisteovi de *Lamarckovi než k Charlesi *Darwinovi. Jednotlivé stupně vývoje lidského jedince byly považovány za *analogii vývoje celého lidstva, vývoj byl chápán jako progresivní proces (*pokrok); například americký etnolog Lewis Henry *Morgan v dějinách lidské společnosti rozlišil sedm stadií od nižšího stupně *divoštství až po *civilizaci. Jeho pojetí se stalo paradigmatem sociokulturní antropologie, zejména druhé poloviny 19. století; navázal na ně Friedrich *Engels a marxistická *etnografie a ve 20. století se jím inspirovaly nové směry – *neoevolucionismus, *kulturní ekologie, *analytická archeologie, *nová archeologie.

Jednou z přirozených inspirací myšlenky vývoje se stal fakt vývoje individua. Ten je základem všech organistických *teorií chápajících jej jen jako proces daný jednoznačně jeho původními či vnitřními předpoklady (semena, homoimera). Tyto předpoklady probíhají mechanicky, narůstáním a končí dosažením optimálního stavu, v němž se rozvinou všechny zárodečné vlastnosti. Proto potom opakování, cykly, návrat. Další pojetí jej považuje za projev ideálního schematismu (Johann Wolfgang *Goethe) nebo za přibližování se ideální formě (Johann Joachim *Winckelmann [1717–1768]).

Zvrat přináší až 19. století, které postuluje vývoj druhu, *fylogenezi a celkovou evoluci. *Hegelův systém jako celek sleduje sice vše jako kvalitativní vývoj jednoho „super-organismu“, ale současně už uspořádává do vývojové řady jednotlivé dílčí „organismy“, byť jen podle schématu „these, antithese, synthese“. Myšlenka vývoje představuje spíše pořádací, avšak nikoli explanační *princip, protože ona není schopna sama sebe vysvětlit. To provedli teprve Karl *Marx v *politické ekonomii a *sociologii a Charles *Darwin v *biologii. Jejich myšlenky o mechanismu společenské a biologické změny se staly předpoklady, s nimiž se

budou muset vyrovnávat všechna další vědecká pojetí. Pokud se obecných charakteristik vývoje týče, je charakterizován jako směr od jednoduchého ke komplexnosti, od menších celků k větším (Herbert *Spencer), naopak jako tendence k rovnováze, symetrii, jednoduchosti (Ernst Mach) a konečně k větší dokonalosti a k větší nezávislosti na prostředí.

Konstituce a rozvoj společenských věd jsou úzce svázány s evolucionismem představujícím dostatečně široký teoretický rámec, který dovoluje shrnout obrovské množství fakt a přitom využít výsledky jak osvícenských teorií, tak antikvární učenosti. Vychází se opět z *lidské přirozenosti, z přirozenosti společnosti a z jistého schematismu (graduálnost, stadiálnost, nižší určuje vyšší). Přijímá se přesvědčení, že poznání je dáno především poznáním *geneze jevů. Z tohoto hlediska je nejdůležitějším nástrojem *metoda srovnávací. S její pomocí lze dospět k opakovanému, všeobecnému a přirozenému. Je-li dáno schéma vývoje a *srovnávací metoda, musí se pak nutně kategorizovat jevy, které nesouhlasí se schématem, pojímat jako relikty, *přežitky a tedy se musí opět chápat jako zdůvodnění schématu. Evolucionismus je proto ahistorický: *historie využívá jen jako ilustrace svých představ. Vývoj je pak v zásadě jednosměrný, unilineární a odchylky, pokud nejsou označeny za relikty, jsou chápány jako vedlejší, paralelní větve dříve či později s hlavním vývojem splývající.

Za „prvního skutečného historického sociologa“ (Harry Elmer Barnes) je považován Adam *Ferguson, rozeznávající v dějinách *divošství, *barbarství a *civilizaci (1792). První velkou sociologickou teorií představuje, nepočítáme-li Clauda-Henri *Saint-Simona, dílo Augusta *Comta z let 1830–1842; Comte současně jako první formuloval předmět a metody *sociologie. Společnost je pro něho organismem řízeným univerzálním *zákonem *pokroku, který je sledovatelný sociologií. Ta se skládá ze statiky (morfologie společnosti) a dynamiky (vývojové učení). Vývoj je unilineární a spočívá ve zdokonalování. Dá se rozdělit na stadium teleologické (*fetišismus, *militarismus), metafyzické (*polyteismus, *právo) a pozitivní (*monoteismus, průmysl). Jednotlivé etapy jsou brány jako vnitřně organizované, strukturované celky, zejména *náboženství, *práva, *ekonomie, *filozofie a sociálních vztahů. Comtovi, podobně jako Hegelovi a jemu blízkým, představuje vyvrcholení Velká Bytost = Lidství. Přirozenost je tak posunuta na konec *dějin. Důležitý je proklamovaný nespekulativní a nesubjektivní přístup k faktům, zdůraznění pozorování, *experimentu a srovnávací metody. Cílem zkoumání je ovšem konstrukce vývojových řad a zejména oné „Velké Bytosti“ (Grand Être).

Skutečnou bibli pozitivistického evolucionismu představuje systém Herberta *Spencera, vypracovaný v letech 1862–1896. Vývoj se mu jeví jako přechod od rozplývavosti ke kompaktnosti, od rovnorodosti k různosti, od neurčitosti k určitosti. Je chápán bez náhlých změn, se zvětšováním masy, rostoucí složitostí struktur a zvyšováním vzájemné vázanosti částí. Jeho zkoumání si vyžaduje studium fakt, individualit. Teprve široký výzkum může oddělit masové a typické od náhodné *variability. Proto také podtrhuje význam etnografického bádání a nutnost konkrétního zkoumání evoluce společenských situací.

Jako evolucionistická vzniká také *etnologie, a to ve svých počátcích ještě před Darwinem (Theodor Waitz – 1859–1871, Johann Jacob *Bachofen – 1861, Edward Burnett *Tylor – 1865). Švédský zoolog a etnolog Sven Nilsson podal v roce 1836 *periodizaci *pravěku (*divošství, *pasterectví, *zemědělství, *civilizace). J. J. Bachofen zahájil moderní zkoumání *příbuzenství a stanovil stadia *promiskuity, *matriarchátu a *patriarchátu. Podobně postupovali Henry James Summer *Maine (1861), John Ferguson *McLennan (1866) a Julius Lippert. Při tomto studiu se hojně vychází z *mýtů, považovaných za *svědky *prehistorie. Mýty a etnologické poznatky dovolily Johnu *Lubbockovi rekonstruovat *animismus, *fetišismus, *totemismus, *šamanismus.

Zvláštní důraz na technické *objevy, *inovace a výrobu kladl Lewis Henry Morgan (1877). Vývoj lidských *institucí naopak redukoval na obměny několika vzorových idejí.

Výsledkem byla specifikovaná periodizace s hlavními obdobími divoštství, barbarství a civilizace. Podobně byly výrobní poměry členěny na *sběračství, *lov, *pasterectví a *zemědělství (Karl Bücher, Wilhelm Koppers, Richard Thurnwald aj.). E. B. Tylor jako první, v roce 1865, formuloval teorii animismu a rovněž definoval *kulturu a včlenil do ní i *materiální kulturu. Rozvíjel také srovnávací metodu. Na evolucionismu bylo postaveno i studium práva a historie (Fustel de Coulanges, Maxim Maximovič Kovalevskij). Další pokroky etnografie a etnologie jsou dány až rozvojem srovnávací metody (Alfred Vierkandt – 1896).

„Antropologická škola“ (Edward Burnett Tylor, Andrew Lang – 1884) předpokládá, že fyzická a psychická přirozenost *člověka je stejná a že na stejné podněty ve stejných stupních vývoje reaguje člověk stejně; a zdůrazňuje psychologická *vysvětlení.

Jednotlivým prvkem evolucionistů je zákon *konvergence, tvrdící, že společenské jevy vznikají shodně a nezávisle na určitých stupních vývoje kdekoli a kdykoli (polygeneze). Ostatně už bratři Jacob a Wilhelm Grimmové se domnívali, že některé pohádky jsou tak jednoduché, že mohou vznikat nezávisle na sobě na různých místech a v různém čase. V oblasti bádání o pohádkách představuje antropologická škola (i další badatelé, například Joseph Bédier – 1895) reakci proti difuzionistické „indické teorii“ Theodora Benfeye.

Žák Franze Boppa Max *Müller se pokusil na základě srovnávacího indoevropského jazykozpytu o *rekonstrukci indoevropské *mytologie a současně předpokládal společný vývoj *jazyků i mýtů. Epika je pro něho pokračováním mýtů a *folklor je jejich přežitkem. Jako první poukázal na souvislosti kultur a jednotlivých jazykových skupin. Mýty vykládal, stejně jako „naturalistická škola“, jejímž je zakladatelem, symbolicky (bohové = *symboly přírodních sil; například Červená Karkulka je symbolem Jitřenky a vlk je symbolem Noci). Zatímco Müller preferoval solární *symboly, Adalbert Kuhn (1859) a Wilhelm Schwartz (1860) dávali přednost symbolům meteorologických jevů.

Jiný Boppův žák, Theodor Benfey (1859), byl difuzionistou před difuzionisty. Srovnávání s indickými pohádkami jej přivedlo k přesvědčení („indická teorie“), že jedny pohádky vznikly a šířily se z Indie prostřednictvím *buddhismu, *islámu a *Mongolů, kdežto pohádky se zvířecími motivy naopak putovaly z Řecka do Indie s vojáky *Alexandra Makedonského. Pohádky tedy považoval až za dílo historické epochy.

Wilhelm Schwartz a Wilhelm Mannhardt se při výkladu mýtů přibližují evolucionismu, když předpokládají, že jsou svázány s určitými etapami společenského vývoje. V Německu bylo zkoumání mýtů úzce spjato s filologií, na rozdíl od anglosaského světa, kde dominovala etnologie. Mýty se zabýval i Herbert Spencer.

Evolucionismu – vzhledem k předpokládané unilinearitě vývoje – byl dán jedině *čas, nikoli prostor. Čas sám ale nebyl chápán chronologicky, jen jako jakési schéma postupných kroků. Stejně tak *člověk byl uvažován jako jeden – totiž Člověk, a pak se ani nelze divit ztotožnění lidstva, člověka, *humanity a společnosti v oné pověstné „Velké Bytosti“ Comtově (a nejen jeho). Evolucionismus využíval toho, co bylo k dispozici – faktů nashromážděných náhodně a nesoustavně a tudíž neumožňujících srovnání a kvantifikaci. Teprve jeho přičiněním však vzniklo periodizační schéma, které sloužilo jako pořádací princip umožňující navíc i další fakta shromažďovat. Díky evolucionistické *hypotéze bylo možno data seřadit a srovnávat a nakonec je shledat pro výchozí předpoklad za neprůkazná. Mezitím totiž vyrostla *generace, která měla k terénu blíže než její učitelé (ale také díky jim). Jedinou další možnou cestou evolucionismu byla další specifikace *periodizace. Tu také nastoupil, avšak jeho atomizování etap a kultur se ukázalo jako neplodné, neadekvátní a nefunkční. V oblasti etnologie a *kulturní antropologie představuje jakési vyvrcholení a současně již relikv proslulé dílo Jamese Georga *Frazera (první vydání *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* [Zlatá ratolest: Výzkum magie a náboženství, česky: *Zlatá ratolest*. Praha: Odeon, 1977] se objevilo v roce 1890). Frazer, učený gentleman, homme de lettres, vynikající

stylista, vytvořil převážně pomocí všestranně užitých komparativních metod velkolepou univerzální koncepci na základě obrovského materiálu, avšak jen fragmentárního a nesourodého. *Divocha nikdy neviděl a jen pouhé pomyšlení na to odmítal s hrůzou. Z dnešního hlediska je důležitý jeho přínos v tom, že vyzvedl úlohu *rituálu, který vzhledem k mýtům považuje za *primární; to je postoj dlouho sdílený nejen jeho školou.

Klasická škola politické ekonomie rovněž neměla pro historii pochopení. To se naopak výrazně projevilo v takzvané starší historické škole (Wilhelm Georg Friedrich Roscher, Bruno Hildebrand, Karl Gustav Adolf Knies). Zde se pojímá politická ekonomie jako věda ryze popisná a díky jejímu úsilí bylo nashromážděno obrovské množství faktů z ekonomických dějin. Tento retrospektivní pohled byl podporován i nacionálním pojetím ekonomie (Friedrich List – 1841).

Ve druhé polovině 19. století působí inspiračním vlivem nejen *darwinismus, ale i *fyziologie (Claude *Bernard). Fyziologie byla inspirující zejména proto, že v jejím rámci byl poprvé úspěšně použit experiment, měření na funkční závislosti organismu a vytvořen slovník vhodný i k popisu problémů jiných oborů (*funkce, *homeostáza, *patologie atd.).

Úspěchy evolucionismu v přírodovědě (Charles Darwin, Thomas Henry *Huxley, Ernst *Haeckel) podnítily využití biologických paralel i v humanitních vědách. Projevilo se to vnějšně – stále větším používáním biologických termínů a vnitřně pak jako celistvé biologizující teorie. Lingvista a botanik August Schleicher se pokusil v *jazykovědě o biologické vysvětlení. Podle vzoru Hegelovy *triády dělil jazyky na tři typy (minerální, rostlinný, živočišný) o dvou vývojových stupních. Jazyk je mu přírodním organismem s vlastními zákony (1850). Později, v roce 1863, zcela převzal darwinovskou koncepci včetně boje o život (jazyk = rod, dialekt = podrod, kořen slova = *buňka). Zkonstruoval prajazyk jako základ dalšího vývoje, který pojnal jako *dendrogram, opět podle vzoru dendrogramu biologického vývoje. To je stanovisko už tehdy všeobecně odmítané (například William Dwight Whitney – 1871) na základě argumentu, že jazyk je projevem kulturním. Karl Moriz Rapp podal v roce 1840 jazykovědu jako fyziologii řeči.

Charles-Augustin de Sainte-Beuve ztotožnil „duchovní rodiny“ s přírodními skupinami, jak je pojímal Georges Léopold de *Cuvier. Francouzský historik literatury a umění Hippolyte Taine považoval dějiny (včetně dějin umění) za biologicko-materialistický proces podřízený především geografickým a rasovým faktorům a navíc „momentu“, to je souboru dočasných podmínek. V *literatuře hledal fyziologické projevy i jednotu plánu, korelace *orgánů, plemena a druhy. V dějinách literatury užíval darwinovský biologismus Ferdinand Brunetière (1890). Literární proudy mu byly obdobou biologických druhů, jež se vynořují, vrcholí, klesají a mění se v druhy jiné.

Ludwig Gumplowitz postavil v roce 1909 historii a sociologii na *konfliktech etnických skupin. Joseph Arthur de *Gobineau (1853–1855), Houston Stewart *Chamberlain (1899), Madison *Grant (1916) a Ludwig Woltmann chápali dějiny jako střetání *ras. Zejména Gobineau sáhl při svém výkladu daleko do pravěku, a to s perfektním přehledem tehdejších znalostí.

V *historiografii se evolucionismus neujal, snad proto, že jeho místo zcela vyplnil *historismus, který převzal většinu jeho funkcí. Stejně tak dějiny samy neposkytly nikdy dostatečný prostor pro uplatnění *difuzionismu. V druhé polovině 19. století byly intuitivní koncepce historismu střídány pozitivistickou *historiografií. Na jedné straně se zdůrazňovala jen a jen registrace faktů a neosobní nehodnotící přístup (Theodor Mommsen, Gabriel Monod, Georg Waitz), na druhé straně se naopak přizpůsobovaly sociologické teze pozitivismu, které srovnávaly historické procesy s přírodními (Henry Thomas Buckle, Ernest Renan, Hippolyte Taine).

Velké dynamické všezahrnující koncepce historismu, omezující se však přitom ponejvíce na politickou historii, podávaly obraz doby, ale nezkoumaly zdroje její dynamiky. To

nedokázaly ani naturalisticko-positivistické tendence. Proto rozkládala historiografie celek dějin do jednotlivých dílčích struktur – sociální, ekonomické, kulturní atd. – také proto, že tyto úseky se začaly na konci 19. století osamostatňovat i v životě tehdejší společnosti (Jacob Burckhardt, Nikolaj Ivanovič Karejev, Vasilij Osipovič Ključevskij).

S dělením na základnu a nadstavbu, se zdůrazněním významu výrobních vztahů a výrobních sil a rovněž tak třídních bojů přišli Karl *Marx a Friedrich *Engels. Nejsou to jen obecné teze. Marx sám vydal v letech 1850 a 1852 dvě významné historické práce. Oba badatelé pojali dějiny lidstva jako přírodně historický proces a současně podali jak nejobecnější zákony společenského vývoje, tak detailní *analýzu zejména *kapitalismu. Základem jejich učení byla teze, že společenské bytí určuje společenské *vědomí, přičemž bytí je především materiální výrobou (výrobní síly a vztahy). *Historický materialismus rozděluje vývoj lidstva na společensko-ekonomické formace. Mimo první formaci, prvobytně pospolnou, je hybným zákonem historického procesu *třídní boj. Základní význam učení Karla Marxe spočívá jednak v jeho hlubokém historismu (neexistují univerzální ekonomické zákony) a současně v jeho systémové analýze jednotlivých ekonomických stadií. Friedrich Engels věnoval zvláštní pozornost – a to především na základě Johanna Jacoba Bachofena a Lewise Henryho Morgana – studiu *antropogeneze a počátkům lidské společnosti. Lidská ruka je mu „nejen orgánem práce, nýbrž i jejím produktem“.

Marxovo a Engelsovo pojetí dějin je humanistické. „Dějiny nedělají nic, nemají obrovské bohatství a neprobojovávají žádné boje! Jedině člověk, skutečný, živý člověk to všechno činí, má a proboují; ne že by ‚dějiny‘ používaly člověka jako prostředek k dosahování svých cílů – jako by byly nějakou samostatnou osobou – naopak, dějiny nejsou nic jiného než činnost člověka, který sleduje své cíle,“ uvádějí oba autoři ve spisu *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik: Eine Streitschrift gegen Bruno Bauer und Consorten* (1845, Svatá rodina aneb Kritika kritické kritiky: Polemický spis proti Bruno Bauerovi a spolčovníkům, česky: in *Spisy*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1961). Na jiném místě představil Marx historii jako vesmírné historické drama, v němž lidé vystupují současně jako herci i autoři.

Dějiny beze jmen, respektive s málo jmény, dějiny bez jedinečných *událostí a naopak hledání fakt obecných, opakujících se, snažil se podat historik Karl Lamprecht (1912); pozměňující Rankovo heslo na „wie es eigentlich geworden“. Historie mu byla kaleidoskopem s celou řadou možností uspořádání. Tím se dostává do historiografie *statistika, kvantifikace, s jejíž pomocí se studuje *variabilita, opakování, řady, trendy.

Bez kvantitativní analýzy není možná zejména politická ekonomie. První statistické experimenty se objevily s Williamem Pettym už roku 1690 a při zkoumání vývoje kupní síly peněz (William Fleetwood – 1707). Gianrinaldo Carli zkoumal v roce 1764 cenový vývoj mezi lety 1500–1750 na základě spotřebního koše. Joseph Lowe sestavil v roce 1822 přehled výdajů anglických rodin. Statistika se dostala i do sociologie (zkoumání životních nákladů Le Playovou školou). Zvláštní úlohu měly statistické popisy stavu dělnické *třídy, která se stala nejdříve *objektem, později *subjektem politiky (Friedrich Engels).

Studium kvantitativních údajů bylo zdůrazněno komparatistickou metodou a zvláště při jejím uplatnění v difuzionismu („zákon kvantity“ Vídeňské školy) při studiu prostorových vztahů. V roce 1830 zavedl Augustin Cournot do politické ekonomie matematické metody. Minuciózní nomenklatura 326 druhů sociálních jevů sociologické školy Henriho de Tourvillera rovněž s sebou přináší nutnost kvantifikace jednotlivých údajů. Vilfredo Pareto vyjádřil matematicky zase sociální závislosti a ekonomické vztahy.

V sedmdesátých letech 19. století se v politické ekonomii prosadila škola *neoklasické ekonomie, která založila teorii ekonomické rovnováhy pojímající ekonomický systém jako dokonalý mechanismus směřující k stacionárnímu stavu (zejména Marie Esprit Léon Walras – 1874, Alfred Marshall – 1890, Vilfredo Pareto – 1896–1897, 1906). Tím byly dány podněty

pro formalizaci a matematické vyjádření vztahů, avšak současně i předpoklady pro ahistorický přístup.

Obdobu pozitivistické historiografie představuje v *lingvistice mladogramatický směr druhé poloviny 19. století (manifest v roce 1878, Graziadio Isaia Àscoli, Michel Bréal, Berthold Delbrück, Hermann Paul, William Dwight Whitney aj.). Vyznačoval se empirickou orientací s nedůvěrou k filozofickým koncepcím. Obecná teorie jazyka a jeho pojetí jako duše *národa byla vystřídána individuálně psychologickým přístupem, kdy se za reálně existující považuje jen jazyk jedince a preferuje se mluva před literárním záznamem. Psychologicky se vysvětluje dokonce i *syntaxe. Jazykověda byla považována za vědu kulturně historickou a současně se přecházelo od hledání prajazyka k studiu živého jazyka a jeho dialektů. Hledaly se zákony fonetických změn působící bez výjimky. Původ jazyka byl postaven na vedlejší kolej nebo se vůbec odmítal: pařížská lingvistická společnost se v roce 1866 usnesla nepřijímat žádné práce o původu jazyka. Za zmínku stojí postřeh Hermanna Paula jako málo vědomé a *iracionální na základě analogie podle stavu dítěte, které si jazyk osvojuje.

Současně probíhalo schematizování sociálního, ekonomického a kulturního vývoje (etnologický evolucionismus). Jak archeologická, tak antropologická a etnologická dělení se vzájemně ovlivňovala a popřípadě kombinovala. Například irský archeolog a antropolog Hodder Michael Westrop ztotožnil v roce 1872 *paleolit s lovem a sběračstvím, *neolit s pastevečtvím a *dobu bronzovou se zemědělstvím.

V *archeologii a *antropologii znovu ožívá evolucionismus v koncepci *neoevolucionismu v první polovině 20. století. Přináší ji zejména Vere Gordon *Childe (1892–1957), vlivný britský archeolog s širokým obzorem. Childe podrobně rozdělil *neolit a vytvořil koncepcí neolitické a *městské revoluce a difuzionistické teorie jejich šíření z *Předního východu. Jeho dílo, bohatě inspirované *marxismem, je charakterizováno doceněním ekonomických aspektů a jistým neoevolucionismem. Svým pojetím navazuje i na populační dynamiku tehdejší biologie. Konečnou teoretickou podobu neoevolucionismu formuloval v roce 1943 americký kulturní antropolog Leslie Alvin *White (1900–1975): stejné *zákonitosti společenského vývoje jsou modifikovány rozdílnými prostředními tak, že se konečný vývoj a stav kultur může od sebe podstatně odlišovat.

Neoevolucionismus provází také koncepci Childova mladšího generačního druhu Johna Grahama Douglase *Clarka (1907–1995). Clark shrnuje své představy následujícím způsobem. Za prvořadý úkol považuje rozlišení hlavních znaků, jimiž je kultura sdělována a sdílána jednou generací za druhou. Tyto znaky vytvářejí rámec odkazů, jimiž je možno poznávat jiné kategorie a třídy kultury. Zásadním kritériem a nástrojem izolování těchto znaků je mapa distribuce. Teprve po definování své kultury je prehistorik připraven interpretovat údaje v rámci sociální historie, a může doufat, že tak bude moci činit do určité míry úspěšně, pouze pokud má jasný *názor na to, jak společnosti fungují. Archeolog se podle Clarkova názoru nachází v podobné situaci jako paleontolog, který se snaží rekonstruovat život složitěho organismu z několika dochovaných *fosilií. Jeho jedinou nadějí je, že pochopí zásady, jimiž organismy žijí a jimiž jsou jejich představitelé tvárněni. Je to sociální antropologie, která ukazuje, jak společnosti fungují, a poskytuje teoretický model, na němž je možno založit rekonstrukce. Clarkovo pojetí krystalizuje od 30. let a konečnou podobu dostává v 60. letech 20. století. Childe a Clark tedy zastávali názor, že „teoretický model kultury“ není odhalován archeologií samotnou, ale získáván zvenčí, ze sociologie nebo sociální antropologie. Tyto vědy však nemají žádný prostý teoretický model, ale poskytují celou jejich škálu. Od tohoto bodu se cesty obou badatelů rozcházejí. Childe založil své myšlení na Marxových idejích, zatímco Clark užíval jako prostředek rekonstrukce Malinowského *funkcionalismus. (Viz též *antropologie, evolucionistická.) (Jaroslav Malina)

evolucionistická antropologie, *antropologie, evolucionistická.

evolučně stabilní strategie, *strategie, evolučně stabilní.

evoluční antropologie, *antropologie, evoluční.
evoluční biologie, *biologie, evoluční.
evoluční faktory, *faktory, evoluční.
evoluční modely kultury, *modely kultury, evoluční.
evoluční psychologie, *psychologie, evoluční.
evoluční řetězec, *řetězec, evoluční.
evoluční sociální vědy, *vědy, evoluční sociální.
evoluční strategie, *strategie, evoluční.
evoluční teorie her, *teorie her, evoluční.
evoluční trend, *trend, evoluční.
evoluční typologie, *typologie, evoluční.
evoluční univerzálie, *univerzálie, evoluční.
evoluční závody ve zbrojení, *závody ve zbrojení, koevoluční.

Evropa (z řečtiny: *Európe*, „Evropa“), nejzápadnější část Eurasie. Kontinent podle *řecké mytologie nazval *Zeus jménem své milé *Európe, dcery *krále foinického *města Tyru. (Jaroslav Malina)

Evropané (ze semitského: *ereb, irib*, „západ, země na západě“; z řečtiny: **Európe*, v *řecké mytologii dcera Agenóra, *krále foinického *města Tyru ve východním Středomoří, kterou *Zeus unesl v podobě býka), obyvatelé evropského světadílu, který je zeměpisně vymezen na východě pohořím Ural a Kaspickým mořem, na jihu Černým a Středozemním mořem, na západě a na severu Atlantským oceánem a Severním mořem. Z hlediska etnografického bývá někdy do Evropy započítáván i Kavkaz a Zakavkazsko, z hlediska politického ostrovy *Kypr, Malta aj.

Celkový počet Evropanů, kteří jsou příslušníky europoidní *populace, je v současné době asi 800 milionů. Evropané vytvořili v průběhu uplynulých dvou tisíciletí vyspělé národní celky, z nichž je většina *indoevropského původu a jen několik málo *etnik má neindoevropský původ, například *Estonci, *Finové, *Maďaři a zbytky malých etnik a národů v Povolží – ti patří většinou k *ugrofinským etnickým a jazykovým skupinám. V Evropě žijí (*Řekové) anebo žily (*Baskové, *Keltové) též skupiny předindoevropského původu. Nejpočetnějšími etniky v Evropě jsou *Rusové a ostatní *slovanská etnika (*Bělorusové, *Bulhaři, *Češi, *Černohorci, *Chorvati, *Makedonci, *Poláci, *Slováci, *Slovinci, *Srbové a *Ukrajinci), jakož i menšinová populace *Lužických Srbů na území Německa. Přibližně třetinu Evropanů představují *germánská etnika: *Angličané, *Dánové, *Frisové, *Islandčané, *Němci, *Nizozemci, *Norové, *Rakušané, *Švédové a *Vlámové. Asi čtvrtina obyvatel Evropy patří k románským etnikům: *Francouzi, *Italové, *Katalánci, *Portugalci, *Rumuni, *Španělé, *Valoni aj. Menší skupinu tvoří *keltská etnika (*Irové, *Skotové, *Velšané aj.).

Rozlohou je *Evropa druhým nejmenším světadílem; je velká přibližně jako Čína nebo Kanada. I když do dějin lidstva vstoupili Evropané později než *Afričané a *Asiaté, stali se v minulých stoletích hlavními nositeli hospodářského, technologického, vědeckého a kulturního rozvoje. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

Evropané, první, první lidé na území *Evropy. Žádný průkazný nález člověka v prostoru Evropy není zatím starší než 1 milion let. Bylo tu snad o tolik chladněji, že to první obyvatelé odrazovalo? Nebo, jak navrhuje Alan Turner, se první lidé obávali velkých suchozemských šelem? V každém případě se zdá, že se na samém prahu Evropy na nějakou dobu v rozpacích zastavili, snad aby vytvořili efektivnější *technologie nebo nové společenské vazby. Historie se později zopakuje: na *Předním východě se na dlouhou dobu zastaví i první *moderní lidé, až se před 100 000 až 40 000 lety vydají po stejných cestách. Přestože datování nejstaršího osídlení Evropy spočívá na geologické *stratigrafii a fyzikálních datovacích metodách (*metody datování v antropologii a archeologii), do značné míry je ovlivňováno i vůdčími

teoriemi, v nichž se střídají vlny entuziasmu (otázka takzvaných *eolitů na počátku století a *valounových industrií v jeho polovině) s vlnami skepticismu.

Kritický přístup převládá i v současnosti. Domníváme se však, že by neměl vést k apriornímu odmítání všech náznaků i přímých dokladů rané lidské přítomnosti. Taková tendence převládla v roce 1993 na konferenci v Tautavelu pod známou jeskyní *Arago, kde byly kriticky revidovány a zpochybněny všechny stopy lidské přítomnosti v Evropě starší než 0,5 milionu let. Od té doby se v diskusi objevila jména dvou nových španělských *lokalit: Orce a Gran Dolina v *Atapuerce. V údolí Orce v jižním Španělsku se na počátku *kvartéru rozkládalo jezero o rozměrech 60x40 km. Přestože trvají pochybnosti o tom, zda *kosti nalezené v jezerních slínech při jeho původních březích jsou lidské, zřejmě se tu našly velmi staré kamenné *nástroje (lokalita Fuente Nueva 3). Atapuerca je rozsáhlý krasový systém, jehož sedimentární výplně jsou zatím prozkoumány jen z nepatrné části, především tam, kde je dnes terén přerušován opuštěným železničním průkopem. Ve výplni obrovské *jeskyně Gran Dolina (ukazuje se však, že nejde o závrť, jak by název naznačoval) našel Eduard Carbonell a jeho spolupracovníci lidské *fosilie, kamenné nástroje a *kosti zvířeny datované pomocí paleomagnetismu nejméně na 0,78 milionu let. Paleomagnetismus sice dokáže vymezit změnu magnetického pole, ale v krátkém úseku, který výplň závrťu představuje, nelze jednoznačně rozhodnout, o kterou z více změn se jedná. Ani svědectví bohaté zvířeny, s nálezy vůdčí fosilie *Mimomys savini*, není jednoznačné: potvrzuje sice vysoké, rámcově svrchně bihárské stáří, avšak přesnější zařazení rovněž neumožňuje. Nejméně spolehlivým datovacím prostředkem jsou kamenné nástroje, a to i přesto, že jsou jednoduché, podstatně primitivnější než kultura *acheulénu, šířící se ve Španělsku během středního *pleistocénu. Antropologické nálezy z Gran Doliny představují zlomky lebek – *čelní kosti, levé části horní čelisti (**maxilla*), obou částí dolní čelisti a jednotlivé *zuby. Nápadný je zejména *fragment obličejové mladšího jedince s poměrně moderní morfologií, který objevitelé označili novým druhovým názvem **Homo antecessor*.

Poněkud mladší nálezy pocházejí z rozsáhlých jeskynních systémů v okolí. Jeskyně Sima de los Huesos je 13 m hluboká šachta uzavírající dlouhý horizontální koridor, jednu z větví systému Cueva Maior. Dosud se odtud podařilo vynést několik set lidských kostí a zlomků, které náležejí nejméně 24 jedincům – je tedy největším nalezištěm středopleistocenních lidí v Evropě. Výplň šachty tvoří jíly, slíny, písčité vložky a netopyří *guano. Lidské kosti se ve výplni objevují nepravidelně, bez anatomických vztahů, společně s kostmi fosilního medvěda a dalších šelem a ojedinělými kamennými nástroji, zatímco stopy osídlení v jeskyni chybějí. Nalezené lebky jsou variabilní co do objemu (1 390 cm³ a 1 125 cm³), morfologicky nápadné svými nadočnicovými oblouky a týlem, které do určité míry předznamenávají morfologii neandertálských lebek a v řadě rysů se tyto nálezy naopak liší od asijského **Homo erectus*.

Vysoké stáří, až 800 000–900 000 let, připsali nálezci rovněž lidské lebce nalezené v roce 1994 u Ceprana nedaleko Říma. Také v tomto případě není datování jednoznačné. Prostorná jeskyně Caune de l' Arago ve francouzské části východních Pyrenejí poskytla v průběhu výzkumu manželů de Lumleyových (viz *Lumley, Henry de) celý soubor antropologických pozůstatků, tentokrát v archeologickém *kontextu skutečného *sídliště. Stáří nálezů sice není přesně stanoveno, ale podle výsledků fyzikálního datování vrstev a jejich paleontologického obsahu se obvykle odhaduje na 450 000 let. Nejdůležitějším nálezem je obličejová část *lebky a *temenní kost, které náležejí témuž jedinci, avšak týlní část jeho lebky nalezena nebyla. Ve srovnání s *neandertálci lze pozorovat řadu archaických znaků. Obličej je velmi robustní, s velkými rektangulárními *očnicemi a širokým prostorem mezi nimi. Oba nadočnicové oblouky jsou výrazně odděleny. Dvě čelisti náležejí starší *ženě a mladému *muži; první z nich je gracilnější a má více neandertaloidních znaků, druhá je robustní, primitivního vzhledu, s *chrupem připomínajícím **Homo erectus*. Jeskyně poskytla i vzácný nález *pánevní kosti.

Ve střední Evropě zůstává nejstarší fosilii dolní čelist z Maueru u Heidelbergu, přestože byla nalezena již v roce 1907. Proto také trvají nejasnosti, kde přesně ležela uvnitř *souvrvství písků a štěrků, avšak *mikrofauna i velcí savci z těchto poloh jsou datováni do cromerského *interglaciálu (až 700 000 let). Tato velmi robustní čelist má poměrně gracilní chrup, a to na samé hranici *variability *Homo erectus*. Morfologie čelisti je archaická a podle Jeana-Jacquesa *Hublina dosud nenese prakticky žádné neandertaloidní znaky.

Anglie byla mezi *zeměmi s nejstaršími pozůstatky Evropanů na dlouhou dobu zdiskreditovaná podvrženým nálezem z Piltdownu (viz *Eoanthropus dawsoni). Až v roce 1935 se našla týlní část lidské lebky ve štěrkovně ve *Swanscombe, i když se tehdy ještě netušilo, jak je stará. V téže poloze byla o rok později objevena levá temenní kost a po dvaceti letech i pravá temenní kost; obličejová část chybí. Na základě fauny a nových datování lze štěrky ve Swanscombe vřadit na počátek hoxnienu, teplého období, které v anglické terminologii odpovídá *holsteinu (kolem 450 000 až 350 000 let). Kamenné artefakty z těchto vrstev se hlásí ke klasickému *acheulénu. Jean-Jacques Hublin pozoruje na týlní části lebky zřejmě neandertaloidní znaky, především ve tvaru a průběhu týlního valu. Konečně v roce 1993 došlo v Anglii k dalšímu nálezem. Při výzkumu ve štěrkovně u *Boxgrove, ve střídajících se vrstvách písku, *hlín a suti datovaných před 500 000 let, byla spolu s typickou industrií acheulénu nalezena i *tibia archaického člověka. Žil v bahnitěm prostředí, poměrně málo porostlém vegetací a sdílel je s nosorožci, medvědy, jeleny a bobry.

Travertinové sedimenty (*travertiny) na lokalitě *Vértésszölös v Maďarsku spočívají na terase říčky, datované do období *mindelských *zalednění. Tomu odpovídá i mikrofauna z nálezových vrstev pravěkého tábořiště, zatímco *absolutní datování je poněkud mladší a odpovídá opět holsteinskému období. Nejdůležitějším antropologickým nálezem je poměrně robustní *týlní kost, naznačující velký obsah mozkovny. Málo vyklenutý tvar i průběh okcipitálního toru jí odlišují od *neandertálců, liší se však i od asijského *Homo erectus*. Z téže lokality pocházejí tři mléčné zuby a zlomek trvalého moláru.

Nálezy z písčitých sedimentů v podloží pevných travertinů v *Bilzingsleben v Německu jsou datovány do mladšího holsteinského interglaciálu (dömnitz, asi 350 000 let) na základě geomorfologie údolí, *paleontologie a *paleobotaniky. Rozsah absolutních dat je širší a nevyklučuje ani nejbližší následný interglaciál (rügen), avšak toto mladší datování je méně pravděpodobné. Při systematickém výzkumu sídliště rozloženého na břehu jezírka napájeného pramenem s vysokým obsahem vápníku nacházel Dietrich Mania počínaje rokem 1972 i zlomky lidských kostí: část čelní kosti, temenní kosti a především poměrně kompletní *kost týlní. Doplnují je ojedinělé zuby. Podle Emanuela *Vlčka, který nálezy zkoumal a zveřejnil, náležejí alespoň třem jedincům, a to dvěma dospělým a dítěti. Bilzingsleben lze rámcově srovnávat s lokalitami Vértésszölös a Petralona, dokonce se zdá, že Bilzingsleben je tvarově poněkud archaičtější. Emanuel Vlček upozorňuje zejména na mohutný, nepřerušovaný nadočnicový val. Typicky neandertaloidní znaky se neprojevují.

Nejúplněji zachovaná lebka evropského středního pleistocénu je bohužel nejhůře datovaná. Objevila ji skupina speleologů v jeskyni *Petralona v Řecku v *sintru při jeskynní stěně. Dodatečný archeologický výzkum odkryl na místě kolem dvaceti vrstev, avšak zařazení lebky k některé z nich není prokazatelné. Většina fauny ze souvrství jeskyně je starší než holsteinské období (tj. než 350 000 let). Lebka sama je poměrně velká, náležela jistě robustnímu jedinci. Přestože je tvarově archaická, obsahovala velký mozek (1 200 cm³) a z tohoto rozporu vyplývají i odlišná taxonomická zařazení. V okcipito-mastoidní oblasti zatím nelze pozorovat žádný neandertaloidní znak a průběh týlní části se podobá spíše nálezem z Vértésszölös. Zato tvar obličeje je natolik neandertálský, že byl použit jako argument pro nízké stáří lebky.

V roce 1993 se našla kostra dalšího jedince v jiné jihoevropské jeskyni, tentokrát v *Altamuře poblíž Bari v Itálii. Zdá se, že osamělý člověk tu zahynul vsedě, v odlehle části

jeskyně, a jeho pozůstatky pak překryla pevná sintrová pokrývka. Ta zabránila okamžitému vyzvednutí a úplnému zhodnocení nálezu, který na první pohled připomíná neandertálce.

Vrstvy v pískovně u *Steinheimu v Německu, odkud pochází další nález lidské lebky, jsou geologicky a paleontologicky datovány do holsteinského období, avšak nález sám může být mladší. Lebka je nápadná především gracilní stavbou a připisuje se obvykle ženě; pak by dokládala značný pohlavní *dimorfismus u populací středního pleistocénu. V týlní oblasti lze pozorovat některé neandertaloidní rysy, například nevýrazný okcipitální *torus. Obličej lebky, zejména jeho levá část, je deformována a neandertaloidní znaky tu nebyly pozorovány.

Při těžbě travertinu v *Ehringsdorfu v Německu se mezi lety 1908–1925 opakovaně nacházely lidské kosti. Nová datování i paleontologická revize ukázaly, že jsou oproti původním předpokladům starší a spadají zřejmě do rügenského interglaciálu před 220 000 lety. Je to rozmačkaná lebka dospělého jedince, zlomky temenních kostí dalších čtyř dospělých, spodní čelist dospělého a zlomek *femuru. Soubor doplňují pozůstatky skeletu dítěte. Naposledy tyto nálezy zpracovával Emanuel *Vlček. Srovnává je se staršími nálezy ze *Swanscombe (Anglie) i *Steinheimu an der Murr (Německo) a zdůrazňuje moderní stavbu mozkovny těchto lidí, které se morfologicky blíží více modernímu člověku než neandertálci.

Početný soubor dalších nálezů pochází z různých nalezišť Španělska a Francie. Spodní čelisti z Banyolesu a Montmaurinu jsou navzdory nízkému stáří morfologicky primitivní a neandertaloidní znaky dosud nevykazují. Další nálezy poskytla jeskyně Cova Negra (temenní kost), francouzské lokality *Lazaret (rovněž temenní kost a zuby), Grotte du Prince (pánevní kost), Biache-St-Vaast (části lebky) a další.

Tento sled lidských pozůstatků tedy dokládá více než půl milionu let dlouhý mozaikovitý vývoj, který postupně vedl k vyhranění větší skupiny fosilií, označovaných jako *neandertálci. Dále je zřejmé, že odlišnosti od afrického a asijského **Homo erectus* jsou podstatné. Pokud jde o terminologii, prosazuje se tedy pro tuto linii v poslední době stále výrazněji nový souhrnný termín, odvozený od klasické jihoněmecké lokality, **Homo heidelbergensis*, a ještě hlouběji v minulosti, tam, kde tušíme společného předka neandertálské i sapientní vývojové linie, kladou španělští autoři další nový druh, **Homo antecessor*. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

evropocentrismus (z řečtiny: *Európé*, „Evropa“ a *kentron*, „střed“, případně z latiny: *centrum*, „střed, středový bod; jádro; ústředí“), přesvědčení, že *Evropa je ohniskem *historie lidstva a že tedy celá evropská *civilizace a *kultura, ovládaná bílými *muži, je nadřazena všem ostatním civilizacím a kulturám a zaujímá ve světě výsadní postavení. Toto přesvědčení se konstitovalo zejména po *zámořských objevech a dominovalo v údobí evropského *kolonialismu. Vzalo za své v průběhu druhé poloviny 20. století. (Jaroslav Malina)

Evropská aliance pro veřejné zdraví (anglicky: *European Public Health Alliance*, zkratka: EPHA), *organizace (založená v roce 1994) zastupující přes 90 nevládních a *neziskových organizací na místní, regionální, národní i evropské úrovni zaměřených na podporu *zdravotnictví v *Evropě. Cílem EPHA je propagace a ochrana zájmů evropských *občanů v oblasti zdravotnictví a posílení dialogu mezi evropskými institucemi, občany a neziskovými organizacemi. EPHA monitoruje politiku v rámci institucí *Evropské unie. (Marie Dohnalová)

Evropská asociace fundraisingu (anglicky: *European Fundraising Association*, zkratka: EFA), *asociace sdružující čtrnáct zakládajících členských organizací, které působí na národní úrovni v oblasti *fundraisingu. Hlavním cílem asociace je podpora aktivity neziskového sektoru prostřednictvím *filantropie a fundraisingu na evropské úrovni. Usiluje o vytvoření celoevropského modelu pro akreditaci kvalifikace *fundraiserů a harmonizaci fundraisingových postupů. (Marie Dohnalová)

Evropská asociace poskytovatelů služeb pro postižené (anglicky: *European Association of Service Providers for Persons with Disabilities*, zkratka: EASPD), *asociace sociálně

zaměřených *sdužení, firem a jejich zastřešujících *organizací, které poskytují služby přibližně 35 milionům postižených *občanů. Jejím cílem je napomoci zrovnoprávnění příležitostí pro osoby s handicapem. Orientuje se zejména na změny a zlepšování služeb, a to na základě provedených výzkumů, dále na zajištění informovanosti a vzájemné *komunikace mezi jednotlivými členy, a to na evropské, národní nebo i místní úrovni. (Marie Dohnalová)

Evropská dobrovolná služba (anglicky: *European Voluntary Service*, zkratka: EVS), neplacená, nezisková činnost přinášející prospěch místní *komunitě a probíhající v rámci programu *Evropské unie „Mládež“. Je určena pro mladé lidi ve věku 18–25 let. Mladí lidé mohou nejen po určitou dobu pracovat v některé *zemi Evropské unie, ale současně i české *organizace mohou přijímat zahraniční dobrovolníky. Oblasti působení dobrovolníků jsou ochrana životního prostředí, umění a *kulturního dědictví, dále sociální oblast, práce s dětmi a mládeží, informace pro mládež, volný čas, sport. Služba se koná vždy v jiné zemi, která je zároveň členskou zemí Evropské unie účastníci se programu „Mládež“. Jde o neplacenou, neziskovou aktivitu, která není náhradou za již existující místo ani alternativou vojenské služby. Služba je z hlediska délky krátkodobá (3 týdny, 6 měsíců), která je určena pouze pro znevýhodněné dobrovolníky, a dlouhodobá (6–12 měsíců). (Marie Dohnalová)

Evropská iniciativa pro demokracii a lidská práva (anglicky: *European Initiative for Democracy and Human Rights*, zkratka: EIDHR), program zajišťující prostředky na podporu *lidských práv a *demokracie, snaží se předcházet *konfliktům v *zemích mimo *Evropskou unii. Hlavním cílem je posilovat politická, občanská, sociální a kulturní práva. (Marie Dohnalová)

evropská integrace, *integrace, evropská.

Evropská odborová konfederace (anglicky: *European Trade Union Confederation*, zkratka: ETUC), odborové sdružení založené v roce 1973 jako protiváha odborů proti ekonomickým silám *evropské integrace. Po změnách ve střední a východní *Evropě počet členů výrazně vzrostl – v současnosti má 79 organizací z 35 *zemí. ETUC kromě toho koordinuje aktivity 39 Interregional Trade Union Councils – ITUC (Mezinárodních odborářských rad), které se zabývají mezinárodní spoluprací odborů. ETUC uznává *Evropská unie jako jedinou odborovou mnohoprofesi *organizaci, která reprezentuje *odbory na evropské úrovni. (Marie Dohnalová)

Evropská organizace spotřebitelů (anglicky: *European Consumers' Organisation*, zkratka: BEUC), federace 37 samostatných národních *organizací spotřebitelů ze *zemí *Evropské unie, kandidátských zemí Evropské unie a členských států Evropského hospodářského prostoru. BEUC pozitivně ovlivňuje politiku Evropské unie začleněním *základních práv konzumentů do všech oblastí a tím chrání zájmy evropských spotřebitelů. (Marie Dohnalová)

evropská politika, *politika, evropská.

evropská rasa, *rasa, europoidní.

Evropská síť proti rasismu (anglicky: *European Network Against Racism*, zkratka: ENAR), *organizace působící od roku 1997 a sdružující *nevládní organizace z členských států *Evropské unie, zaměřené na boj proti *rasismu. Současně slouží jako *fórum pro výměnu informací a zasazuje se o zvýšení efektivity aktivit napomáhajících antidiskriminační *politice Evropské unie. Posláním sítě ENAR je aktivně působit v boji proti rasismu, *xenofobii, *antisemitismu a islamofobii. (Marie Dohnalová)

Evropská síť za odstranění chudoby (anglicky: *European Anti Poverty Network*, zkratka: EAPN), *organizace 15 národních sítí dobrovolnických organizací a 26 evropských organizací, jimž je blízká problematika boje s chudobou a *sociálním vyloučením. EAPN má poradní hlas v Radě Evropy a je zakladatelem Platformy evropských sociálních *nestátních neziskových organizací. Prosazuje integraci boje s chudobou a sociálním vyloučením do všech politik *Evropských společenství. (Marie Dohnalová)

Evropská společenství (Evropské společenství) (zkratka: ES) (anglicky: *European Communities / European Community*, zkratka: EC), jeden z pilířů *Evropské unie (EU), vytvořené spojením tří společenství – Evropského společenství uhlí a oceli (ESUO) zřízeného smlouvou z roku 1951 (smlouva o ESUO vypršela roku 2002 a její relevantní zbylá ustanovení přešla do smluv ES), Evropského společenství (ES, původně Evropské hospodářské společenství – EHS), zřízené v roce 1957 a Evropského společenství pro atomovou energii (Euratom; také ESAE), založeného podepsáním druhé ze smluv v Římě roku 1957. Od roku 1965 byl běžně používán název Evropské společenství pro tato tři společenství. ES existují a vystupují z formálně právního hlediska jako samostatné mezinárodní *organizace s vlastní právní subjektivitou, s vlastními kompetencemi v oblastech, na něž se vztahují. Nejedná se však o mezinárodní organizaci v obvyklém smyslu, nýbrž o organizaci nadstátního charakteru, na kterou členské státy přenesly část své svrchovanosti. ES si vytvářejí zvláštní, autonomní systém práva, *právo Evropských společenství, kterému je připisován nadstátní charakter.

Evropská společenství nadále zůstávají vlastním subjektem, zatímco Evropská unie prozatím za subjekt považována není. Tuto otázku měla v roce 2007 vyřešit Smlouva o *Ústavě pro Evropu (tzv. Evropská ústava), která však nebyla některými státy ratifikována. Na konci roku 2007 ji nahradila Lisabonská smlouva, která sleduje podobné cíle (viz *Evropská unie). Proto tam, kde jde o ES jako o subjekt, je prozatím juridicky přesnější používat pojem „ES“ a nikoli „EU“, nicméně dnes se již běžně používá pojem „právo EU“. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Tatiana Machalová)

Evropská stálá konference družstev (vzájemných společností, asociací a nadací [anglicky: *European Standing Conference of Co-operatives, Mutual Societies, Associations and Foundations*, zkratka: CEP-CMAF]), reprezentativní evropská *instituce pro *sociální ekonomiku usilující o prezentaci *družstev, vzájemných společností, *asociací a *nadací na politické úrovni a zdůrazňující důležitost sociálně ekonomických struktur v ekonomickém a sociálním životě *Evropy. (Marie Dohnalová)

evropská středověká a novověká hudba, *hudba, evropská středověká a novověká.

Evropská úmluva o lidských právech, *úmluva o lidských právech, Evropská.

Evropská unie (anglicky: *European Union*, zkratka: EU), sjednocení *členských států západní, východní, severní a jižní *Evropy. Cílem je prohlubování hospodářské a politické integrace členských *zemí. Proces *evropské integrace byl poznamenán neustálým vývojem a změnami již od založení Evropského společenství uhlí a oceli (ESUO) v roce 1952. Evropské společenství uhlí a oceli bylo projektováno jako základna pro zachování míru a prosperity na kontinentu, který byl v té době poznamenán rozdíly mezi politickými a ekonomickými systémy. Smlouva o EU ze 7. února 1992, tzv. Maastrichtská smlouva, vstoupila v platnost 1. listopadu 1993, byla novelizována Amsterodamskou smlouvou ze dne 2. října 1997, která vstoupila v platnost 1. května 1999 a Niceskou smlouvou, podepsanou 26. února 2001, a Lisabonskou smlouvou, podepsanou v prosinci 2007.

Do podpisu Lisabonské smlouvy spočívala Evropská unie na třech pilířích, které ještě v současné době (2008) tvoří: 1. *Evropská společenství (ES původně EHS, ESUO a ESAE); 2. společná zahraniční a bezpečnostní politika; 3. policejní a justiční spolupráce v trestních věcech. Pokud ovšem dojde k postupné ratifikaci Lisabonské smlouvy všemi členskými státy EU, dosavadní pilířová struktura bude sloučena do jednoho systému, což bude mimo jiné znamenat plné zahrnutí *Evropských společenství do struktury Evropské unie a rozšíření supranárodních kompetencí EU v oblastech spadajících dosud pod II. a III. pilíř. K základním cílům EU patří: a) podpora ekonomického a sociálního *pokroku na základě vytvoření prostoru bez vnitřních hranic, posilování ekonomické a sociální soudržnosti a zavedením hospodářské a měnové unie; b) posilování ochrany práv a zájmů *občanů všech členských států zavedením občanství EU; c) zachování a rozvoj EU jako prostoru *svobody, bezpečnosti

a práva; d) v plném rozsahu zachovávat a rozvíjet **acquis communautaire*. Při dosahování těchto cílů je kladen důraz na principy **subsidiarity*, soudržnosti a kontinuity. Snaha o sjednocení jednotlivých **orgánů* a vymezení pravomocí EU tzv. Evropskou **ústavou* (přesněji Smlouvou o Ústavě pro Evropu) vyvolala vnitřní nesouhlas některých států a ústava nebyla ratifikována.

Evropská unie má jednotný institucionální systém, jehož jádro tvoří Evropská rada, Evropská komise, **Rada EU* (Rada **ministrů*) a Evropský parlament. Rada EU přijímá společné akce a zaujímá společné postoje. Dalšími institucemi jsou Soudní dvůr a Účetní dvůr, Evropská investiční banka, Evropský měnový institut a Evropská měnová banka. EU od posledního rozšíření k 1. 1. 2007 tvoří 27 zemí s celkem 496 miliony obyvatel. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Tatiana Machalová)

Evropské fórum mládeže (anglicky: *Youth Forum*, zkratka: YF), evropská platforma, která zastupuje mládežnické **organizace* v mezinárodních institucích – hlavně v **Evropské unii*, **Radě Evropy* a v **Organizaci spojených národů*. Slouží jako zprostředkovatel informací a **názorů* mezi mladými lidmi. Zaměřuje se na **lidská práva*, sociální otázky a zaměstnatelnost, celoživotní vzdělávání, otázky občanství a mezinárodní mládežnickou spolupráci. (Marie Dohnalová)

Evropské fórum pro pracovní příležitosti delikventů (anglicky: *European Offender Employment Forum*, zkratka: EOEf), **fórum*, které sdružuje organizace ze všech **členských zemí* **Evropské unie*; bylo založeno v roce 1993 s posláním čelit problematice zločinu prostřednictvím efektivní **politiky* a metod znovuzачlenění delikventů do společnosti, a to především vytvářením pracovních příležitostí. Sdružuje organizace, které se problematikou zaměstnatelnosti delikventů zabývají a snaží se prostřednictvím školicích aktivit a vytváření pracovních míst napomoci k snížení počtu páchaných trestných činů. (Marie Dohnalová)

Evropské monitorovací středisko pro drogy a drogovou závislost (anglicky: *European Centre for Drugs and Drug Addiction*, zkratka: EMCDDA), hlavní instituce poskytující přehled o **drogách* v **Evropské unii* na základě shromažďování, analýzy a šíření objektivních, spolehlivých a srovnatelných informací o drogách na evropské úrovni. Více informací je k dispozici na webových stránkách Evropského monitorovacího střediska pro drogy a drogovou závislost: <http://www.emcdda.org>. (Jana Petrásková)

evropské právo, **právo*, evropské.

Evropské společenství, **Evropská společenství*.

Evropský výbor neziskových organizací (anglicky: *European Council for Non-Profit Organisations*, zkratka: CEDAG), síť **nestátních neziskových organizací* z celé **Evropské unie*. Členy CEDAG jsou národní a regionální zastřešující **organizace* aktivní v **občanském* sektoru. Hlavní oblastí působení je sociální **politika* a **sociální ekonomika*. (Marie Dohnalová)

EVS, **European Voluntary Service*.

ewe, **eveština*.

Eweové, černošská **populace* v jihovýchodní Ghaně a jižním Togu čítající asi 3,1 milionu příslušníků (odhad z roku 2003). Mluví **eveštinou* ze skupiny **kwa* **nigerokonžské větve* **kongokordofánské rodiny*. Jsou tradičními zemědělci a jejich **organizace* je dosud založena na **instituci* **náčelníků*. Nikdy nevytvořili samostatný státní celek. Jsou roztroušeni v řadě menších etnických skupin, a proto jsou často nazýváni „zbylé národy Toga“ (z němčiny: *Togo-Restvölker*) a považováni za zbytky původního obyvatelstva tohoto území. Následnictví je **patrilineární*. Na konci 19. století se rozvinula eweská **literatura*. Vyznávají **islám*, **křesťanství* a část si udržuje tradiční **animistické náboženství* (**vúdú*). (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Ewingův sarkom, **sarkom*, Ewingův.

ex cathedra [latinsky], z *katedry, s plnou *autoritou, vážností a neochvějností. Ve vztahu k Apoštolskému stolci (katedře) vyjádření neomylnosti papežské *instituce, nikoliv *papeže jako osoby, ve věcech víry; jako *dogma formulováno v *katolické církvi na 1. *koncilu vatikánském (1869–1870). (Jaroslav Malina)

ex libris (z latiny: *ex libris*, „z knih“), knižní značka a graficky ztvárněný znak označující *vlastnictví knihy soukromým majitelem či *institucí. Ex libris plnila funkci ochrany před odcizením a dokládala bibliofilskou a estetickou orientaci majitele.

Nejstarší formu ex libris představuje rukopisný záznam na okraji či mezi řádky titulní strany umístěný ve středověkých *kodexech. S nástupem tištěné knihy dostává ex libris podobu grafické značky či štítku, obvykle umístěného na předním přidešti či vevázaného proti titulní straně.

Nejstarší tištěná ex libris pocházejí z konce 15. století. Za první českou ex libris je považována knižní značka z roku 1536 v dřevorezu českého humanisty Jana Hodějovského z Hodějova (1496–1566).

Ex libris byla tištěna všemi grafickými *technikami. V kontextu vývoje české *kultury převládala do konce 16. století (*gotika, *renesance) technika *dřevorezu. V 17. století (*baroko) nastupuje technika *mědirytu, vystřídána v 18. století (*rokoko) technikou *leptu a v 19. století (*romantismus) technikou *litografie. V 19. století se ex libris zároveň stává akcidenční tiskovinou, získává podobu topografickou či označení razítkem majitele. V současnosti představuje ex libris sběratelský artikl. Studium ex libris slouží k *rekonstrukci bývalých knihoven, určování stáří vazeb a k postižení vztahu vlastníka knihy k jejímu ideovému obsahu v konkrétním historickém kontextu.

Z hlediska *antropologie *analýza ex libris umožňuje postihnout fenomén knihy v kontextu práva na její vlastnictví a užívání. (Barbora Půtová)

ex voto (latinsky: „podle slibu“), zaslíbení božstvu, zpravidla prostřednictvím darů (obětin); bohům zaslíbená věc, oběť (modlitba, přání, touha, předmět přání). Již v 16. století se objevil *zvyk ověšovat obrazy v *kostele i celé kostelní zdi tzv. votivními předměty, které měly jako „úplatek“ příslušnému světci zajistit přímělu většinou nějaký úspěch nebo uzdravení těla. Jednalo se o drobné plastiky či figurky celých lidských a zvířecích postav a napodobeniny různých lidských orgánů (hlava, ruce, nohy, zuby, oči, srdce apod.). Byly vyráběny z vosku, hlíny, dřeva, kosti, vzácněji ze stříbra, mohly být i z perníku či jiného pečiva, dokonce i pletené z trávy. (Viz též *votivní, *vótum.) (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

exacerbace (z latiny: *exacerbatio*, „zhoršení“), nové vzplanutí *chronické *choroby, která není dostatečně zhojena nebo jejíž *příčina trvá. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

exaktní (z latiny: *exāctus*, „přesný, pečlivý“), založený na bezpečně zjištěných faktech. (Jaroslav Malina)

exaktní věda, *věda, exaktní.

exaptace (z latiny: *ē, ex*, „z, zevnitř, změna stavu“ a *aptus*, „vhodný, schopný“), termín označující proces vzniku znaku, který nemá v dané situaci bezprostředně adaptivní význam. Znak vzniká nahodile, ale později může nabýt adaptivního významu. Vysoká frekvence takových znaků může být udržována například skupinovou nebo sexuální *selekcí. Může se jednat například o různé *varianty tvaru *parohů nebo rohů. Někteří autoři označují určité exaptivní znaky jako *preadaptace. (Jaroslav Malina)

exarcha (z řečtiny: *éxarchos*, „představený“):

1. v rané ortodoxní církvi titul *biskupa, který sídlil v provinčním hlavním *městě, později ještě čestný titul (také v západoevropském vrcholném *středověku);

2. v rané byzantské době titul *místodržicích v državách *byzantské říše v Africe a Itálii (tzv. exarchát kartaginský a ravenský). (František Čapka)

exarchát, ravennský (z řečtiny: *ex*, „z“ a *arché*, „vláda, moc“), území v Itálii opětovně získané byzantským císařem Justinianem (527–564). V jeho čele stál *místodržící exarcha se sídlem v Ravenně, která vynikala bohatě zdobenými církevními i civilními stavbami. Pod byzantskou *správou se území udrželo. Za langobardského vpádu zůstalo svobodné. Po franském záboru se stalo základem *církevního státu. (Jaroslav Malina)

exartikulace (z latiny: *ē, ex*, „z, zevnitř“ a *articulus*, „kloub“), odstranění části končetiny jejím oddělením v *kloubu na rozdíl od *amputace, která se provádí u kostí jejich přerušením. (Ladislava Horáčková)

excavatio, -onis, f., exkavace, vyhloubenina, jamka, vkleslina. V *anatomii například nejhlubší místo peritoneální dutiny u ženy – **excavatio rectouterina* (též *cavum Douglasi*). (Ladislava Horáčková)

excavatio rectouterina, prostor Douglasův, peritoneální záhyb v dutině pánevní u *ženy. Vzniká přechodem viscerálního *peritonea ze zadní plochy děložní a zadní klenby poševní na přední stranu *konečniku ve výši *Kohlrauschovy řasy. *Excavatio rectouterina* je nejhlubším místem peritoneální dutiny. (Lenka Vargová)

excavatio rectovesicalis, peritoneální výchlipka v malé *pánvi *muže mezi zadní plochou *močového měchýře a přední plochou *konečniku. (Lenka Vargová)

excavatio vesicouterina, peritoneální výchlipka v malé *pánvi *ženy mezi zadní plochou *močového měchýře a přední plochou *dělohy. (Lenka Vargová).

excerebrace (z latiny: *ē, ex*, „z, zevnitř, ven“ a *cerebrum*, „mozek“), rozrušení a odstranění *mozku (například při *mumifikaci). (Ladislava Horáčková)

excize (z latiny: *excisio*, „vyříznutí; vyvrácení, zničení“) [medicína], vyříznutí části *tkáně z léčebných nebo diagnostických důvodů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

excretum, -i, n., exkret, výměšek.

exedra (z řečtiny: *exedros*, -a, „vzdálený, vně, mimo“):

1. v bohatých antických domech nebo veřejných budovách (lázních aj.) společenská místnost nebo prostor půlkruhového půdorysu s kamennými sedadly podle stěn;

2. krytý výstupek se sedadly (u řeckých *gymnasií pro přednášky);

3. apsida v starokřesťanském a pozdějším stavitelství;

4. samostatná nevelká budova na polokruhovém půdorysu s kamennou lavicí, případně s polokupolí, zdobená *sochami a *malbami. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Exékiás, athénský malíř váz pozdního černofigurového slohu. Byl činný v letech 530 až 510 př. n. l. Je považován za dovršitele tohoto slohu. Jeho kompozice, většinou inspirované *mytologií a tematikou *trójské války, jsou monumentální a zachycují i dramatičnost děje. Preciznost Exekiových detailů ukazuje, že byl rovněž mistrem drobnokresby. (Marie Pardyová)

exempce (z latiny: *eximere*, „odnímat, zbavovat; vynímat, odstraňovat“):

1. osvobození od řádné soudní pravomoci a přiznání zvláštního místa *soudu;

2. v církevním právu vyjmutí církevní instituce z obvyklé církevní organizace a její podřízení nejbližšímu vyššímu úřednímu nositeli; například právo *papeže vyjmout *řeholní řády z obvyklé *hierarchie a podřítit je sobě samému; ve *středověku bylo vyňato mnoho *biskupství, far, *klášterů, *řádů a *univerzit. *Tridentský koncil (1542) exempce silně omezil;

3. vyjmutí určité kategorie osob, například poslanců a diplomatů, ze zákonem stanovených povinností nebo z působnosti právního předpisu. (František Čapka)

exenterace (z latiny: *ē, ex*, „z, zevnitř, ven“ a *entera*, „vnitřnosti“) [medicína], vynětí *orgánů z tělních dutin nebo *tkání uložených hlouběji pod povrchem těla. (Ladislava Horáčková)

exercicie (plurál, z latiny: *exercitiō*, „cvičení“), duchovní cvičení v *katolické církvi. Tradiční podobu jim dal Ignác z Loyoly (1491–1556), zakladatel řádu Tovaryšstva Ježíšova

(*jezuitů). V jeho pojetí jde o třicetidenní shromáždění pod vedením exercitátora, s jeho promluvy a individuálním rozjímáním účastníků. Takové plné exercicie se konají zejména před významným životním rozhodnutím. Obvyklejší jsou týdenní exercicie pro různé věkové a profesní skupiny; pro *kněze, *řeholníky a řeholnice závazné jednou za rok. Jejich podoba může být odvozena od duchovních cvičení Ignáce z Loyoly nebo může být zcela samostatná. (Jaroslav Malina)

exhumace (z latiny: *exhumātiō*, „vykopání mrtvol, exhumace“), vyzvednutí pohřbeného těla. (Josef Unger)

exil (z latiny: *exsilium*, „vyhnanství“), vyhnanství, násilné, nucené opuštění *země zvláště z náboženských nebo politických důvodů; popřípadě místo, kde se vyhnanec zdržuje. (František Čapka)

exil, český, exil *Čechů, docházelo k němu v několika vlnách: 1. v pobělohorském období s procesem *rekatolizace byl spojen exil *elit české *kultury a vzdělanosti: Jan Amos *Komenský (1592–1670), Pavel Skála ze Zhoře (1583–asi 1640), Pavel Stránský (1583–1657); 2. od druhé poloviny 19. století šlo o exil z existenčních důvodů (či lepšího profesionálního uplatnění), exulanti vytvářely krajanské *kolonie (v Bulharsku, ve Francii, v Jižní Americe, Kanadě, Německu, Rusku, USA); 3. na počátku *první světové války odešlo do exilu několik českých politiků v čele s Tomášem Garriguem *Masarykem (1850–1937), aby organizovali ve státech Dohody československý zahraniční odboj (vyvrcholení přineslo vytváření *legií, utvoření prozatímní československé *vlády a vyhlášení Washingtonské deklarace); 4. koncem 30. let 20. století přichází nová vlna *emigrace (*Židé, politici, umělci, vojáci), především do Francie, Polska, SSSR, USA a Velké Británie; zasloužila se o vytvoření československé exilové vlády v Londýně, v čele s prezidentem Edvardem *Benešem (1884–1948), a o bojová vystoupení na frontách *druhé světové války; 5. po únoru 1948 (demokratičtí politici, novináři, vědci, diplomaté, umělci apod.) opustilo z politických a existenčních důvodů *republika na 25 000 osob (1948–1951); usazovali se v Austrálii, Kanadě, USA, kde vznikaly nové politické skupiny a sdružení (Společnost pro vědy a umění, SVU) a časopisy (*České slovo*, *Národní politika*, revue *Svědectví*). V roce 1949 byla vytvořena Rada svobodného Československa; 6. po srpnu 1968, tvořen vědci, lékaři a odborníky nejrůznějších oborů, koncem 70. let pak představiteli *disentu, celkem na 70 000–80 000 osob. (František Čapka)

existence (z latiny: *existentia*, *existentia*, „existence, jsoucnost“):

1. to, co existuje, je, trvá, sama skutečnost bytí jednotlivého jsoucího s důrazem na jeho jednatelství a zpravidla i nahodilost;

2. povaha toho, co existuje;

3. živobyčí, postavení;

4. označení *člověka, osoby v pejorativním smyslu. (Jaroslav Malina)

existencialismus (z latiny: *existentia*, *existentia*, „existence, jsoucnost“), filozofický směr vycházející od dánského filozofa Sörena *Kierkegaarda a rozvíjený na předpokladu, že *existence předchází *esenci. Existence *člověka přitom není jen nějakým „výskytem“ předmětu (Martin *Heidegger), nýbrž pobytem, *údělem bytosti, jíž na jejím bytí záleží, a která ví, že je konečná, smrtelná. Existence není izolovaný a svrchovaný „subjekt“, nýbrž je pobytem na *světě, který přehlíží, přičítá si svoji minulost a je neustálou *starostí o budoucí.

Dramatičnost lidské existence jako prázdny *svobody k tvoření sebe sama zdůrazní existencialismus (Jean-Paul *Sartre), současná *filozofie staví do popředí otázky *odpovědnosti, existence jako východiska vztahů k druhému a *etiky vůbec (Emmanuel *Levinas). (Jaroslav Malina)

exitus, -us, m. (z latiny: *exire*, „odejít“):

1. východ (v *anatomii například východ pánevní – **exitus pelvis*);

2. konec, zánik, *smrt (například smrt na operačním stole – *exitus in tabula*). (Ladislava Horáčková)

exitus letalis, *smrt, úmrtí, konec života.

exitus pelvis, **apertura pelvis inferior*, východ pánevní.

exkomunikace (z latiny: *excommūnicātiō*, „vyloučení, vyobcování“), vyobcování; v *katolické a podobně i v *pravoslavné církvi úplné nebo částečné vyloučení z pospolitosti věřících. Má tři formy: exkomunikace menší, tj. zbavení způsobilosti k církevním *úřadům a *svátostem, exkomunikace větší, tj. zánik všech *práv v *církvi při zachování členství, prokletí, tj. vyobcování slavnostním způsobem. Spolu s *interdiktem chápána jako nejtěžší církevní trest. (Jaroslav Malina)

exkussija (z řečtiny: *exkusseia*, „omluvitelné, upřednostněné“), byzantské *privilegium udělované velkým vlastníkům císařské *půdy (11.–15. století); jejich držba byla osvobozena od placení státních *daní a vyňata z pravomoci místní *byrokracie. Na rozdíl od západoevropské *imunity nepřinášela soudní samostatnost. (František Čapka)

exlibris, *ex libris.

exodus (z řečtiny: *exodos*, „vyjítí“; latinsky: *exodus*):

1. hromadný odchod;

2. závěrečná část antické divadelní hry (tragédie), při níž sbor odchází ze scény;

3. **Exodus*, druhá kniha *Mojžíšova, tedy druhá část Pětikniží čili *Pentateuchu, hebrejsky zvaná podle *incipitu *šemót* „jména“. Exodus znamená řecky vyjítí, totiž z egyptského zajetí. Líčí se v ní rozmnožení i útlak *Izraele v *Egyptě, narození a růst *Mojžíše, kterého pak *Hospodin vysílá jako vůdce Izraele do Egypta. *Faraon se nejdříve vzpírá propustit Izraele. Až když je zkroušen deseti egyptskými ranami, svolí. Potom však Izraele pronásleduje, ale marně, protože ten je podivuhodně zachráněn otevřením moře. Na další pouti pak Izrael dostane *manu, *Desatero a další příkazy, vrcholící v pokynech k zřízení stánku úmluvy s truhlou smlouvy (*archa). Modlářství při zlatém teleti (přesněji býčku) nakonec Hospodin na Mojžíšovu přimluvu Izraeli promine. Vznik Exodu byl složitý a spojil zřejmě řadu starých *tradic. Přesnou dobu událostí neznáme, pravděpodobně je 13. století př. n. l., také přesné datum sepsání konečné podoby Exodu je nejisté, snad 5. či 4. století př. n. l. (Jan Heller)

exogamie (z řečtiny: *exo*, „směrem z, ven“ a *gamos*, „sňatek, manželství“), příbuzenské pravidlo výběru manželského partnera vyžadující, aby jedinec vstoupil do *manželství s osobou nepatřící do stejné (nejčastěji příbuzenské) skupiny jako on sám či ona sama. Obecně lze toto pravidlo aplikovat na různé velké skupiny, počínaje *rodinou a konče *národem, na skupiny definované sociálně, etnicky či územně. V rámci *teorie příbuzenství představuje exogamie obecné pravidlo, na jehož základě dochází k většině *sňatků mezi partnery různých skupin. Exogamie je úzce spojena se zákazem *incestu, který vylučuje z výběru možných partnerů osoby každému jedinci sociálně nejbližší. Aby mohl tento zákaz platit, musí být kompenzován možností získat partnera mimo okruh svých nejbližších, tedy v jiné sociální skupině.

Exogamie tak vytváří sociální systém, který kodifikuje pravidla výměny partnerů (především *žen) mezi jednotlivými skupinami. Exogamie se podílí na tvorbě jedné velké části příbuzenských vztahů v *nepokrevním příbuzenství. Na rozdíl od *endogamie, která má tendenci určovat hranice skupiny a diskriminovat *jedince uvnitř skupiny, představuje exogamie neustálé úsilí o co největší sociální soudržnost a *solidaritě, zajišťuje *komunikaci s druhými a integruje skupiny. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

exon, kódující část *genu (na rozdíl od *intronu). (Jiřina Relichová)

exonukleáza, enzym katalyzující hydrolýzu fosfodiesterových vazeb na koncích polynukleotidového řetězce za odštěpování mononukleotidů. (Michaela Vaňharová)

exonymum (z řečtiny: *exō*, „vně, mimo“ a *onoma*, „jméno“):

1. označení domácí podoby cizího místního jména (toponyma) pro objekt ležící mimo území domácího jazyka (anglicky: *Bombay, Colombo*, česky: *Bombaj, Kolombo*, hindsky, maráthsky: *Mumbai*, sinhalsky: *Kolamba*);

2. též exo-etnonymum, exogenní etnonymum, aletnonymum (z řečtiny: *allos*, „jiný“), xenonymum (z řečtiny: *xenos*, „cizí“), název, jímž příslušníci určitého *etnika označují jiné *etnické skupiny, které samy pro sebe používají vlastní pojmenování (*endonymum). Exonyma někdy vznikala z místních jmen vztažených na celé společenství (*Čečenci byli v *ruštině údajně pojmenováni podle vesnice Čečen aul, sami se nazývají Nochči), jindy z názvu *kmene, s nímž mluvčí daného jazyka poprvé přišli do styku (etnonymum *Řekové pochází z latinského *Graeci*, odvozeného od názvu kmene *Graikoi*, s nímž se *Římané střetávali od 8. století př. n. l.). Mnohá z exo-etnonym povstala z apelativních pojmenování různých antroponymických objektů (lidí a skupin lidí), jež mohla být neutrální, od počátku hanlivá, nebo časem získala pejorativní význam. Název severoafrických *Berberů zřejmě etymologicky souvisí s latinským *barbarus* a řeckým *barbaros* (*barbar), označujícím kmeny neschopné kultivované mluvy; na nesrozumitelnou, přerývanou řeč odkazuje i označení *Hotentoti (v severním dialektu *holandštiny *hottentot* = koktavec), jímž bílí osadníci v minulosti pojmenovali jihoafrické *Khoiny. Důležitost, jakou některá romská etnika vždy přikládala dodržování rituální čistoty (*čistota a nečistota, romská rituální), odráží exo-etnonymum *Cikáni (z řečtiny: *athinganoi*, „nedotknutelní“, tj. ti, kdo nechťejí, aby se jich ostatní dotýkali, a tak je rituálně poskvrnili). Také tento název časem získal negativní konotace, a od roku 1971 se proto prosazuje endo-etnonymum *Romové. Přestože některé skupiny (například Sintové) toto označení nepoužívají, hlásí se ke společnému romskému původu. Podobně i další exonyma odrážející etnocentrické postoje (*etnocentrismus) nebo považované za projev kulturního *šovinismu jsou postupně nahrazována endo-etnonymy. (Jan Filipický)

exorcismus (z řečtiny: *exorkismos*, „vyhánění, zařikávání zlých sil“), zařikání, vymítání zlého *ducha, *d'ábla; v *římskokatolické církvi a v některých jiných církvích liturgický úkon spočívající v *modlitbách za osvobození *člověka od vlivu d'ábla. Doloženo od raných dob, v 15. století získal exorcismus přesné procesní formy. (Jaroslav Malina)

exostóza (z řečtiny, *exó*, „ven“ a *osteon*, „kost“), povrchový výrůstek na *kostech různého tvaru, tvořený spongiózní nebo *kompaktní *kostní tkání (případně může být jeho vrchol pokrytý vrstvou *chrupavky nebo vaziva). Nejčastěji se vyskytuje v místě mechanického dráždění *periostu (například dvojitá pata nebo patní ostruha). Může působit obtíže stlačováním okolních struktur. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

exo-, řecká předpona s významem: „zevně, vnější“ (opak: *endo-*, „vnitřní“).

exo-etnonymum, *exonymum.

expedientní nástroj, *nástroj, expedientní.

experiment (z latiny: *experīmentum*, „pokus, zkouška; pokusný předmět“), *metody experimentu.

experiment, imaginativní (anglicky: *imaginative experiment*), pojem (do *archeologie jej zavedl v 60. letech 20. století americký archeolog a kulturní antropolog Robert Ascher) vyjadřující teoretickou *spekulaci o tom, co se buď stalo v minulosti, nebo co by se mohlo stát při replikativních *experimentech. Ačkoliv v takovém případě mohou být spekulace velmi užitečné a mohou být také považovány za přirozeně replikativní a spějící k vytváření *hypotéz, které by mohly být použity jako *analogie pro *interpretaci minulosti, neřadí se obvykle do *experimentální archeologie, protože nevyhovují kritériím pro testování nebo zkoušení. (Richard Thér)

experiment, virtuální, relativně nové pole *experimentální archeologie využívající rozvoje informačních *technologií. Virtuální 3D vizualizace mohou být využity k replikacím vnímání a cítění (*replikace). Alexei Vranich například vytvořil 3D vizualizaci jedné z

dominantních megalitických *staveb v rámci předkolumbovského městského centra *Tíwanaku (Bolívie). Cílem 3D vizualizace bylo replikovat zkušenost s monumentální *rituální *architekturou prostřednictvím virtuální prohlídky tohoto *komplexu. Pro potřeby technických oborů a *stavitelství je vyvíjena řada speciálních programů simulujících reálné prostředí. Tyto programy umožňují sledovat proudění vzduchu, tepelně izolační vlastnosti, statiku a další parametry po zadání odpovídajících vstupních *informací.

Virtuální *simulace mají výhody i nevýhody laboratorních *experimentů. Na jedné straně umožňují dokonalou *kontrolu proměnných experimentu, avšak na druhé straně představují pouze výběr schematizovaných faktorů, který nemusí odrážet některé podstatné rysy reálného prostředí. Jejich síla se proto může projevit pouze smysluplnou kombinací s polními a laboratorními experimenty. Anglická archeoložka zabývající se archeometalurgií Gill Juleffová například počítačově simulovala proudění vzduchu v *železářských pecích virtuálně rekonstruovaných podle nálezů ze Šrí Lanky, což v kombinaci s polními experimenty v místě nálezů vedlo k hlubšímu porozumění funkce těchto zařízení. (Richard Thér)

Experimental Earthwork Project, projekt navržený jako interdisciplinární experimentální výzkum sledující vztah mezi *člověkem a *přírodou a procesy *archeologizace; byl zahájen (zejména díky Paulu Ashbeemu, Richardu Atkinsonovi a Peteru Jewellovi) v roce 1960 zkonstruováním části *valu s *příkopem (délka 21 m) na křídovém podloží v jihoanglickém Overton Downu. Cílem projektu bylo sledovat: 1. jak se v průběhu času vlivem přírodních procesů mění val a příkop; 2. co se děje s materiály jako jsou *textilie, *keramika, *kovy, *kůže, které byly umístěny ve výplni valu. Archeologické sondy do valu byly nebo budou provedeny v intervalech 2, 4, 8, 16, 32, 64 a 128 let. V průběhu let došlo v důsledku vývoje archeologických metod, technických možností a také změn ve vedení (v důsledku dlouhodobosti projektu) k některým změnám v *metodologii projektu a jeho cílech. Změny se týkají hlavně *analýzy materiálů umístěných ve valu. Prozatím poslední sonda byla provedena v roce 1992 výzkumným týmem pod vedením Martina Bella.

Pro možnost srovnání procesů v odlišném prostředí byl v roce 1963 postaven druhý val s příkopem dlouhým 28 m, tentokrát na podzolových půdách nedaleko Warehamu (Dorset, Anglie). Tento val je sledován sondáží ve stejných intervalech jako v případě Overton Downu. Naposledy byl zkoumán v roce 1996.

Dva srovnávané valy ukazují po 32 letech odlišný profil. Val v Overton Downu má strmější břeh oproti nížce rozptýlenému valu ve Warehamu. Důvodem je různá velikost částic materiálů, z nichž jsou valy vytvořeny. Po pěti měsících vznikly na svahu valu ve Warehamu erozní brázdy, některé následně zaplněné sedimenty unášenými větrem. Takové rýhy nikdy nevznikly na více propustném materiálu valu v Overton Downu. Ten byl zaplněn vegetací a stabilizován rychleji (do 15 let). Po 32 letech zde nejsou žádné doklady aktivní *eroze. Val ve Warehamu je oproti tomu v horní části náspu řidčeji zarostlý a jsou zde známky aktivní *eroze. Příkopy ukázaly, že se do první výplně mohou dostat nálezy různého stáří.

Výsledky zanášení příkopů přispěly k definici třístupňové sekvence vzniku výplně *objektu: 1. *primární – fyzické působení počasí (v řádu 10 až 20 let); 2. *sekundární – stabilita a vývoj *půdy; 3. terciární – přeplužení a kultivace. U valu v Overton Downu se vytvářely *vrstvy odlišitelné podle velikosti částic v důsledku různého ukládání materiálu v různých částech roku. Každá vrstva tak reprezentovala jeden rok. Tyto vrstvy jsou však časem rozrušovány *vegetací. Jemné vrstvy byly sledovány i u valu ve Warehamu. Dochovanost organických materiálů byla lepší ve vápencovém plášti valu, který je méně biologicky aktivní. (Richard Thér)

experimentální anatomie, *anatomie, experimentální.

experimentální archeologie, *archeologie, experimentální.

experimentální konstrukce, *konstrukce, experimentální.

experimentální věda, *věda, experimentální.

expertiza archeologičnosti (z francouzštiny: *expertise*, „znalecký posudek, dobrozdání, expertiza“), *identifikace *archeologických objektů jako starých a ověření jejich pravosti. (Jaroslav Malina)

explicitní kultura, *kultura, explicitní.

explikace (z latiny: *explicātiō*, „rozvíjení, rozvinutí; výklad, vysvětlení“), výklad, *vysvětlení, objasnění.

exploatace (z francouzštiny: *exploiter*, „čerpat, využít, použít“; *exploitation*, „využití, využitkování; dobývání, těžení, rubání; těžba; provoz, podnik, hospodářství, statek; vykořisťování, zneužití“):

1. [archeologie], termín zahrnující všechny formy získávání (nejčastěji kamenné) *suroviny v místech jejich zdrojů (sběr, vylamování z masivu, doly);
2. hospodářské zužitkování, využití, těžení;
3. vykořisťování, bezohledné využívání, využití;
4. vykořisťování, jeden z klíčových pojmů ortodoxního *marxismu. Vykořisťování dělníka kapitalistou spočívá ve vyplácení nižší mzdy, než činí hodnota dělníkovy práce (*teorie hodnoty, pracovní), tento rozdíl pak nazývá *Marx nadhodnotou. Jelikož dělník nemůže na trhu nabídnout nic jiného, než svoji práci (pracovní sílu), nemá možnost se vykořisťování bránit. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

exploatační oblast, *oblast, exploatační.

explorace (z latiny: *explōrātiō*, „vyzvídání“), výzkum, průzkum, hledání, vyšetřování, dotazování se. (Jaroslav Malina)

exponát (z latiny: *ex-pōnere*, „vystavovat, vyložit, vyličít; odkládat, pohazovat“), předmět vystavený na výstavě, v *muzeu, v galerii apod. (Jaroslav Malina)

exponáty, archeologické, *předměty, sbírkové.

exprese, genová, projev jednoho nebo více *genů jako fenotypový znak nebo vlastnost. (Jiřina Relichová)

expresionismus (z latiny: *expressiō*, „výraz; vytačování“), v širším pojetí umělecká tendence směřující k intenzivnímu a subjektivnímu emocionálnímu výrazu, v užším slova smyslu moderní umělecký směr 1. čtvrtiny 20. století, který se projevil v *literatuře, divadelním a *výtvarném umění a v *hudbě. V *opozici proti popisnosti *naturalismu a povrchní líbivosti, nedostatku niterné účasti *impresionismu zdůrazňoval bezprostřední, naléhavé subjektivní prožitky, což v německé idealistické *filozofii odpovídá tendenci pronikání od jevu k podstatě. V expresionistických dílech převládají stavy hrůzyplné úzkosti, zoufalé bolesti, násilné smyslnosti, ale objevují se též situace exaltovaně optimistické. Expresionističtí umělci ve vypjatých gestech zachycovali chaotický, deformovaný svět, jehož *krize vyvrcholila v *první světové válce, a přitom toužili po jeho zlidštění, přeměně, což promítali do svých vnitřních vizí. Část své inspirace expresionisté čerpali z *fauvismu; oběma směrům společné je vášnivě, nadsazeně užití barvy, expresionismus se však od dekorativního a půvabného fauvismu liší temnějšími barvami, deformacemi a silnějšími lineárními efekty.

Expresionismus se nejdříve projevil v *malířství: v tvorbě drážďanské skupiny *Die Brücke* („Most“, 1905–1913), jejíž název symbolizuje spojovník moderních uměleckých snah – členy skupiny byli Ludwig Kirchner (1880–1938), Emil Nolde (1867–1956), Karl Schmidt-Rottluff (1884–1976), a později v tvorbě mnichovského sdružení *Der blaue Reiter* („Modrý jezdec“, 1912–1914), k němuž kromě jiných patřili Vasilij Kandinskij (1886–1944), Paul Klee (1879–1940) a Frank Marc (1880–1916). Kromě těchto dvou skupin bylo mnoho nezávislých či volně přidružených umělců. Nejvýraznějšími postavami mezi nimi byli německý malíř a grafik Max *Beckmann (1884–1950), který dal ve svém díle průchod pobouření nad brutalitou, znehodnocením všedního *života, znemravněním *ženy, a Oskar *Kokoschka (1886–1980), rodem Rakušan, jehož obrazy dokumentují jiné duševní rozpoložení; milenci z jeho obrazu *Bouře* (1914) alegoricky zpodobují spoutané přírodní síly a divokou moc *lásky.

V expresionismu byl nepochybně velmi důležitý vliv norského malíře a grafika Edvarda *Muncha (1863–1944), jehož dílo se stalo symbolem tohoto směru. Munch usiloval o vyjádření skrytých vášní lidského nitra, úzkosti ze života i *smrti. Slavný cyklus obrazů *Vlys života*, vrcholící dílem *Tanec života* (1899–1900) Munch označil za poemu o lásce, životě a smrti. Jeho výtvarné dílo je spjata s literaturou, podněty nacházel u dekadentního polského spisovatele Stanisława Przybyszewského (1868–1927) a švédského naturalisty Augusta *Strindberga (1849–1912).

V literatuře, zejména v letech 1910–1920 („expresionistické desetiletí“), tento směr reprezentovali Johannes Robert Becher (1881–1958), Gottfried Ben (1886–1956) a Georg Trakl (1887–1914). Jeho orientaci i duchovní klima vyjádřil název nejvýznamnější antologie expresionistické tvorby *Soumrak lidstva* (1920). Do české literatury vstoupil expresionismus až po *první světové válce zásluhou programu *Literární skupiny* – dramatik Lev Blatný (1894–1930), literární kritik František Götz (1894–1974), básník Josef Chaloupka (1898–1928), prozaik Čestmír Jeřábek (1893–1981). Vliv expresionismu je dále patrný v próze Ladislava *Klímy (1878–1928), Richarda Weinera (1884–1937), divadelní hře Josefa *Čapka a Karla *Čapka *Ze života hmyzu* (1921) a románu Vladislava *Vančury (1891–1942) *Pole orná a válečná* (1925). (Jaroslav Malina)

expresivita (z latiny: *expressiō*, „výraz, vytlačování“):

1. [genetika], rozmezí fenotypového vyjádření určitého *genotypu za daných podmínek. Například expresivita *polydaktylie se pohybuje od náznaku šestého prstu na ruku nebo na nohu až po plně funkční šestý prst na všech končetinách; (Jiřina Relichová)

2. [lingvistika], citový vztah mluvčího vyjádřený různými jazykovými prostředky, citové zabarvení, expresivnost. (Jaroslav Malina)

expulze (z latiny: *expulsiō*, „vyhnání, vypuzení“), vypuzení, vypuzování, zpravidla tekutiny; například semenné tekutiny při *ejakulaci. (Jaroslav Malina)

expirace (z latiny: *expirātiō*, „výdech“):

1. *výdech;

2. doba použitelnosti léku. (Ladislava Horáčková)

expirium, -i, n., *výdech. Při výdechu relaxuje *bránice, za klidného dýchání se zmenší dutina hrudní i vahou *hrudníku a elasticitou žeberních *chrupavek. Za hlavní výdechové *svaly se označují **musculi intercostales interni*. (Ladislava Horáčková)

extirpace [chirurgie], úplné odstranění patologického útvaru nebo celého *orgánu z těla. (Michaela Křivanová)

exsudace (z latiny: *exsudatio*, „tvorba výpotku“), souhrn projevů sdružených s lokálním překrvením *tkání při *zánětu, jejichž výsledkem je tvorba *exsudátu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

exsudát, výpotek, tekutina s různým obsahem *bílkovin unikající při *zánětu z poškozených cév. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

extáze (z řečtiny: *ek-stasis*, „vytržení, úžas, nadšení, uchvácení“), stav *člověka, který ztratil schopnost rozumového ovládnutí. Extáze může být vyvolána či podmíněna fyziologicky (například *orgasmem), hladověním, *drogami, dechovým cvičením (*jóga). Hrál a hraje velkou úlohu v *náboženstvích, *sektách a v *mystice. Viz též *MDMA. (Jaroslav Malina)

extensor, -oris, m., natahovač (například **musculus extensor carpi radialis longus*). (Ladislava Horáčková)

extenze (z latiny: *extensiō*, „rozpětí, rozsah; prostor; natažení“):

1. třída předmětů, denotátů označených výrazem, slovem apod., rozsah významu;

2. cyklus přednášek vysokoškolských profesorů pro *veřejnost;

3. [anatomie], natažení, napřímení – pohyb v *kloubu, při kterém se zvětšuje kloubní úhel.

Opakem je *flexe;

4. [medicína], léčebný postup při některých *zlomeninách, který má zabezpečit správné postavení kostních úlomků a jejich srůst. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

exteritorialita (z latiny: *ex-*, „z, ven“ a *territorium*, „obvod, městské [státní] území; pozemky, půda [patřící k městu, k osadě]“), mezinárodně právní princip, podle něhož se nevztahuje vnitrostátní právní pořádek na určité osoby, věci nebo pozemky (zejména na diplomatické zástupce) a ti tak nepodléhají právním předpisům *země, ve které se nacházejí (hostitelské). Ta může při porušení právních ustanovení vyžadovat pouze jejich odvolání. (František Čapka)

externality (plurál, z latiny: *externus*, „vnější; cizí, cizozemský, zahraniční“), v *ekonomii označení pro efekty, které ovlivňují blahobyt jiných osob, aniž by docházelo k směnným transakcím (*směna) mezi nimi a původci externalit. Původce externality buď přenáší část svých nákladů na jiné osoby (negativní externality), nebo naopak přichází o část výnosů ze své činnosti ve prospěch jiných osob (pozitivní externality). (Marie Dohnalová)

externus, -a, -um, vnější.

extra muros [latinsky], mimo areál obklopený *hradbami. (Jaroslav Malina)

extracelulární matrix, *matrix, extracelulární.

extraglosální svaly jazyka, *svaly jazyka, extraglosální.

extrahepatální žlučové cesty, *cesty, extrahepatální žlučové.

extrakce (z latiny: *extrāctiō*, „násilné vytažení, vytržení, odstranění“):

1. [medicína] vytažení, vynětí nemocného *zubu ze *zubního lůžka, cizího tělesa z rány apod.; (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

2. způsob dělení kapalné nebo tuhé směsi nebo získávání látek využívající různou rozpustnost jejich složek ve vhodném rozpouštědle, vyluhování. (Vojtěch Mornstein)

extrapolace (z latiny: od *extrā*, „ven“ a *pollēns*, „mocný, silný, mohutný“; *extrapollātiō* „vynešení; přesah“), úvaha, která fakty, zjištěné v jistém rozsahu, rozšiřuje i za jeho meze. (Jaroslav Malina)

extravert (z latiny: *extra*, „vně“, *vertere*, „obracet se“), často psáno také jako extrovert, základní pojem *Jungovy typologie stejně jako *introvert; typ člověka milující společnost, navazování nových kontaktů, otevřený, orientovaný na vztahy a vnější svět. (Martina Wagenknechtová)

extraverze (z latiny: *extrā*, „navenek, ven“ a *vertere*, „obracet“), orientace psychické energie osobnosti směrem ven a její otevřenost pro vliv zvnějška (termín Carla Gustava *Junga); opak: *introverze. (Jaroslav Malina)

extra- (z latiny), ve složených slovech ve významu: „mimo-“.

extremitas, -atis, f. (latinsky):

1. končetina, hnát (pro označení údů teprve od 18. století); například horní končetina – *extremitas superior*;

2. konec, pól (například horní pól *ledviny – *extremitas superior renis*). (Ladislava Horáčková)

extrovert, *extravert.

extroverze, *extraverze.

extruze, uvolňování materiálu syntetizovaného *buňkou do vnějšího prostředí. (Drahomír Horký)

ex- (z řečtiny a latiny), v složeninách první část s významem: „z, ven, vzhůru, zevnitř; bývalý“.

Ezechiel, izraelský *prorok a současník *Jeremiášův, který byl roku 598 př. n. l. odveden spolu s *králem Jójakínem do babylonského zajetí, kde se stal duchovním vůdcem a oporou *Židů. (Jaroslav Malina)

ezoterický (z řečtiny: *esóteros*, „vnitřní“), výlučný, uzavřený, vyhrazený zasvěcencům. (Jaroslav Malina)

ezoterismus (z řečtiny: *esóteros*, „vnitřní“), tajnost, utajenost: část učení, například *pýthagoreismu, určeného jen zasvěcencům. (Jaroslav Malina)

e-mail, *pošta, elektronická.

F

F [genetika], *symbol pro označení *koeficientu inbridingu. (Jiřina Relichová)

F₁, (F1) [genetika], *symbol pro označení první filiální generace při experimentálním křížení rostlin nebo živočichů, tj. potomstvo po křížení jedinců rodičovské *generace (*P). Podobně, F₂ druhá filiální generace atd. (Jiřina Relichová)

fa [čínsky], „zákon“, „právo“, základní pojem *legismu. (Jaroslav Malina)

fabella, -ae, f., *sezamská kost ve šlaše *caput laterale *musculi gastrocnemii*. *Fabella* se vyskytuje asi u 20 % jedinců. (Ladislava Horáčková)

faber est suae quisque fortunae [latinsky], každý je tvůrcem svého *štěstí; autor citátu: římský politik, historik a spisovatel Gaius Sallustius Crispus (86–35 př. n. l.). (Jaroslav Malina)

Fabiánská společnost, *společnost, Fabiánská.

fabliaux (z francouzštiny: *fabliau*, „lidová veršovaná starofrancouzská povídka“):

1. středověké, původně starofrancouzské krátké komické veršované povídky, parodující dvorské způsoby i lidskou hloupost;

2. rozverný středověký a renesanční příběh erotického zabarvení. (Jaroslav Malina)

Facebook, služba *world wide web *internetu; virtuální sociální síť, která slouží ke komunikaci uživatelů, sdílení dat a zábavě; jako součást *kyberkultury je předmětem zájmu *kyberantropologie. Základy sítě položil americký programátor Mark Zuckerberg (narozen 1984) v roce 2003. Původně byli členy Facebooku jen studenti Harvardské univerzity. Postupně se jeho uživatelé stali studenty dalších amerických *univerzit (Boston, Stanford), nakonec byla síť otevřena pro všechny zájemce nad třináct let.

Podstatou Facebooku je vytváření a rozvíjení profilu uživatele, který se pak připojuje na různé sítě a spojuje se s dalšími uživateli. Uživatelé mohou sdílet fotografie a videa, nechávat si vzkazy (zede), posílat si dárky, plánovat akce s dalšími uživateli, „prodávat“ přátele a mnoho dalšího. Pro Facebook byly vytvořeny různé softwarové aplikace (*software). Facebook získal velkou popularitu, v současné době má více než dvě stě milionů uživatelů. Pomocí *mobilního telefonu a technologie *bluetooth se mohou uživatelé poznat a kontaktovat přímo při setkání (na ulici, v baru, v kanceláři, kdekoli). Facebook se potýká s problémy *spamů a nakládání s citlivými a osobními daty. Facebook je zakázán v Sýrii a dříve byl blokován také v Íránu; jeho používání je zakazováno v mnoha institucích a organizacích. V České republice byl intenzivně využíván v předvolebních kampaních v roce 2009 (například aktivita „Vejce pro Paroubka v každém městě!“). (Martin Soukup)

facialis, -e, obličejový, tvářový, lícní (v *anatomii například VII. hlavový nerv – **nervus facialis*). (Ladislava Horáčková)

facies, -ei, f., (z latiny: *facies*, „tvář, zevnějšek, podoba; obličej; krásná tvář, krásný vzhled“):

1. tvář, obličej;

2. v *anatomii též plocha (například kloubní plocha – *facies articularis*). (Ladislava Horáčková)

facies approximalis dentis, **facies contactus dentis*.

facies contactus dentis (též *facies approximalis dentis*), styčná ploška (mezi dvěma sousedními *zuby). Rozlišují se podle směru: **facies mesialis* a **facies distalis*. (Lenka Vargová)

facies distalis dentis, kontaktní ploška přivrácená k následujícímu *zubu (tj. vzdálenější od střední roviny). (Lenka Vargová)

facies Hippocratica, Hippokratova tvář (nazvána podle řeckého lékaře *Hippokrata z Kóu [460–asi 390 př. n. l.], který jako první popsal tuto změnu rysů). Jedná se o obličej nemocného, u kterého se vlivem ztráty turgoru podkoží dehydratací „propadají“ tváře. Z obličejů zřetelně vystupují *lícni kosti a nápadně špičatý nos, na čele bývá studený pot. Obraz takové tváře vzniká při vážných onemocněních provázených bolestí a zvracením nebo průjmami (například u náhlých příhod břišních, při choleře apod.). (Ladislava Horáčková)

facies inferior linguae, dolní plocha *jazyka, která je přivrácena ke spodině *dutiny ústní. Na dolní ploše jazyka se nachází souběžně s jeho okrajem nepravidelná, někdy cípatá *řasa (**plica fimbriata*), jež je z hlediska *fylogeneze zbytkem slizničního jazyka. Spodinu dutiny ústní spojuje ve střední rovině s jazykem sagitálně orientovaná slizniční řasa – uzdička (**frenulum linguae*). (Lenka Vargová)

facies leontina (z latiny: *facies*, „tvář“, z řečtiny: *léon*, „lev“), lví tvář, deformace obličejů například u *lepry nebo *Pagetovy nemoci. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

facies masticatoria dentis, **facies oclusalis dentis*.

facies medialis cerebri, vnitřní plocha mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*). Zhruba uprostřed této plochy se nachází **corpus callosum*, jehož **rostrum* navazuje na **lamina terminalis*. Pod **corpus callosum* je umístěno **septum pellucidum*, které dosahuje až k **fornixu*. Před **lamina terminalis* a **rostrum corporis callosi* se nacházejí dva drobné závitky *gyrus paraterminalis* a *area subcallosa*. Nad **corpus callosum* probíhá stejnojmenný zářez a souběžně s ním *sulcus cinguli*. Oba tyto zářezy ohraničují **gyrus cinguli*, který jako límec obloukovitě lemují **corpus callosum* a za **splenium corporis callosi* přechází zúženou částí *isthmus gyri cinguli* na spodní plochu hemisféry do **gyrus parahippocampalis*. Povrch **corpus callosum* pokrývá poprašek šedé hmoty *indusium griseum*, po níž probíhají proužky bílé hmoty *stria longitudinalis medialis* a *striae longitudinales laterales*. Vpředu navazují striae na *gyrus paraterminalis*, vzadu je jejich pokračováním na **splenium corporis callosi* našedlý proužek *gyrus fasciolaris*, který přechází v zoubkovaný **gyrus dentatus* uložený na *gyrus parahippocampalis*. V konečném úseku dosahuje *gyrus dentatus* až na *uncus gyri parahippocampalis* v podobě proužku bílé hmoty *taenia Giacomini*. Na zbývající část mediální plochy hemisféry nad *sulcus cinguli* zasahuje ve frontálním *laloku *gyrus frontalis superior* a kolem *sulcus centralis* je vytvořen *lobulus paracentralis*. V temenním *laloku se mezi *lobulus paracentralis* a *sulcus parietooccipitalis* nachází čtyřhranné políčko (*praecuneus*) a na týlním *laloku je mezi *sulcus parietooccipitalis* a *sulcus calcarinus* útvar zvaný **cuneus*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

facies mesialis dentis, kontaktní ploška *zubu přivrácená ke střední rovině. (Lenka Vargová)

facies oclusalis dentis (též **facies masticatoria*), kousací ploška *zubu. (Lenka Vargová)

facies oralis dentis, plocha *zubu obrácená do dutiny ústní (*cavum oris*). U horních zubů bývá označována jako *facies palatina* (patrová) a u dolních zubů jako *facies lingualis* (jazyková). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

facies superolateralis cerebri, konvexní plocha mozkové polokoule (**hemispherium cerebri*). Zhruba uprostřed vzdálenosti mezi frontálním a okcipitálním pólem se na ní nachází *sulcus centralis*, který odděluje **lobus frontalis* a **lobus parietalis*. Na laterální straně je hluboký zářez *sulcus lateralis*, který odděluje čelní a temenní lalok od **lobus temporalis* a prohlubuje se do *fossa cerebri lateralis*, na jejíž spodině se nachází **lobus insulae*. V malém rozsahu zasahuje na konvexní plochu také *sulcus parietooccipitalis*, který odděluje **lobus parietalis* a **lobus occipitalis*. Vedle základních zářezů vymezujících jednotlivé laloky se na této ploše nacházejí drobnější žlábků, které ohraničují v jednotlivých lalocích mozkové závitky. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

facies vestibularis dentis, plocha *zubu obrácená do předsíně dutiny ústní (**vestibulum oris*), u předních zubů označována také jako *facies labialis*, u zadních zubů jako *facies buccalis*. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

faerština, severogermánský *jazyk užívaný vedle *dánštiny na Faerských ostrovech (*Faeřané). (Jaroslav Malina)

Faeřané, obyvatelé Faerských ostrovů, autonomní oblasti Dánska v severním Atlantiku (asi 47 000, odhad z roku 2006); potomci *Vikingů, kteří se zde usazovali v 9.–10. století. *Jazyk patří do *skandinávské skupiny *germánské větve *indoevropské rodiny. V 19. století odolali Faeřané nebezpečí danizace a postupně prosadili faerštinu do pozice úředního jazyka, užívaného i ve školství, médiích apod. Od roku 1948 disponují mimořádně širokou politickou *autonomií (vlastní *vláda, *parlament aj.). Ekonomika ostrovů je spjata především s *rybolovem a rybným průmyslem. Věřící jsou *křesťané (*protestanti). (Leoš Šatava)

Faiákové, mírumilovný a pracovitý národ žijící podle *Homérovy *Odysseie* na ostrově Scherii. Laskavě přijali ztroskotavšího *Odyssea, pohostili ho a vypravili na rodnou Ithaku. (Marie Pardyová)

Faidra, v *řecké mytologii krétská princezna, dcera *Mínóa a Pásifay, provdaná za athénskému *králi Thésea. Nešťastně se zamilovala do svého nevlastního syna *Hippolyta, a když jí byla odmítnuta, křivě ho obvinila ze svodů a zavinila tím jeho smrt. (Marie Pardyová)

fainomeridai (z řečtiny: „ukazující stehna“), hanlivé označení pro spartské dívky (*Spart'ané) ze strany *Athéňanů. Při tělesných cvičeních nosily jen krátké *chitóny, které jim odhalovaly nohy. (Marie Pardyová)

Fair Deal (z angličtiny: *fair deal*, „spravedlivý úděl, slušné zacházení“), vnitropolitický hospodářský a sociálněpolitický program amerického prezidenta Harryho Shippe Trumana (1884–1972), vyhlášený ve výroční zprávě Kongresu 5. 1. 1949 (použitý ve volební kampani v roce 1948); v 21 bodech požadoval mimo jiné zvýšení minimálních mezd, rozšíření systému podpor, pojištění, zmírnění rasové diskriminace, podporu školství, ochranu občanských práv, zdravotní pojištění. Navazoval tak na tradici Nového údělu (**New Deal*) a na své programy z let 1945–1948. Většinu návrhů Kongres odmítl, realizovány byly až v rámci sociálních programů prosazených v 60. letech prezidentem Lyndonem Bainesem Johnsonem (1908–1973). (František Čapka)

fajáns (*majolika), *nádoby, *plastiky, ozdoby a jiné předměty z jemné porézní keramické hmoty opatřené neprůhlednou bílou olovnato-cínčitou *glazurou, někdy obarvenou kysličníky kovů, zdobené malbou nebo plasticky. Fajáns se objevuje od 4. tisíciletí př. n. l. v *Egyptě a *Mezopotámii, byla vyráběna též v *Persii a v egejské oblasti. Ve 13. století byla tato technika přenesena *Maury (viz *glazura, olovnatá) přes ostrov Mallorku (odtud název majolika užívaná zejména pro italskou renesanční fajáns) do Itálie, kde její výroba vzkvétala zejména ve Faenze (odtud odvozen název fajáns). Do zaalpských oblastí se rozšířila od 15. a 16. století. Byla vyráběna především v Německu, v *českých zemích *habány od konce 16. století (tzv. habánská fajáns). Nizozemská *varianta fajáns se označuje termínem *Delftská keramika a je charakteristická modrou dekorací na bílém pozadí, která imitovala modrobílý *porcelán importovaný od počátku 16. století do *Evropy z Číny. Vytlačena byla až německým porcelánem a anglickou *pórovinou. (František Čapka, Richard Thér)

fajáns, egyptská, *artefakty ze starověkého *Egypta a *Blízkého východu s bílým křemenným *střepem a transparentní *glazurou; zpočátku byly zaměňovány s evropskou pórovinou s bílou neprůhlednou glazurou, takže obě *technologie jsou nazývány *fajáns, ačkoliv se podstatně liší. Klasická egyptská fajáns je tvořena výhradně drceným *křemenem bez záměrného přidání *hlíny. Samotný střep je velmi porézní a křemenné části spojuje skelná hmota. K celkové pevnosti a trvanlivosti předmětů přispívá hlavně povrchová glazura.

Nelze rozhodnout, zda se egyptská fajáns objevila poprvé v Egyptě nebo *Mezopotámii. V obou těchto oblastech se první doklady datují kolem roku 4000 př. n. l.

Fajáns se vyvinula nezávisle na *technologii *keramiky. Užití glazury pro povrchovou úpravu keramiky se v oblasti objevuje až kolem roku 1600 př. n. l. Povrchová glazura byla nejčastěji zbarvena do modra nebo zelena díky obsahu oxidů mědi. Základem glazury byl křemík, soda s podílem potaše a *vápenec. Zdrojem zásaditých složek glazury byl popel z rostlin rostoucích v solných pouštních oblastech nebo brakických vodách. Fajáns připomínala některé polodrahokamy (azurit, *tyrkys), což bylo zřejmě jedním z důvodů jejího užití v *rituálním kontextu. V Egyptě se fajáns používala na výrobu *korálků, *amuletů, sošek, *nádob, *intarzií a obkladů. Materiál pro výrobu egyptské fajánse byl prakticky neplastický, takže jej bylo nutné modelovat v ruce a detaily dotvořit *broušením po vyschnutí nebo modelovat pomocí forem. Někdy byly nádoby vytáčeny na kruhu. V tomto případě bylo nutné přidat určitý podíl hlíny pro zvýšení plasticity. Pro černou *malbu na povrchu se používal mangan nebo oxidy železa. Po roce 1400 př. n. l. se začalo experimentovat s dalšími barevnými odstíny. Na polychromních intarziích a obkladech se uplatnila bílá, žlutá a sytě modrá. Tradice výroby fajánse pokračovala v Egyptě v ptolemaiovském a římském období. Nově se objevila tzv. skelná fajáns, která vznikla přidáním *skla do střeptu. Ve výsledku měla tato fajáns mramorový vzhled.

Do egejské oblasti se egyptské fajánsové korálky dostaly ve starší *době bronzové. Po vzniku mínojských *paláců byly vytvořeny podmínky pro rozvoj místní řemeslné *tradice. Mínojská fajáns z *Knóssu ukazuje vysokou řemeslnou vyspělost. Mezi nádobami, soškami a intarziemi jsou nejznámější sošky „hadích bohyň“. Po zániku *mykénské kultury se fajáns v Řecku znovu objevuje až v archaickém období. Klasické Řecko však o tuto technologii ztratilo zájem. Znovu se fajáns objevuje v období *helénismu, kdy pod *vládou *Ptolemaiovců došlo k prolnutí egyptské a řecké umělecké tradice. (Richard Thér)

Fajjúm (Egypt), oáza ležící asi 100 km jihozápadně od Káhiry, spojená 300 kilometrů dlouhým kanálem Bahr Júsuf s nilským údolím. Její jméno pochází z egyptského *Pa iom* („moře“), které označovalo místní jezero. Jeho malým pozůstatkem je dnešní Kárúnské jezero, dlouhé 40 km a široké až 8 km. Na březích jezera se dochovaly pozůstatky osídlení z období *neolitu (neolitické kultury Fajjúm A a Fajjúm B). Vládcí Střední říše (12. dynastie: 1994–1797 př. n. l.) vybudovali ve Fajjúmu četné hráze a důmyslný systém zavodňovacích kanálů, které umožnily rozvod vody a regulaci zavlažování. Byly získány velké plochy nové úrodné půdy a oblast se zalidnila. Fajjúm tak získal nejen hospodářský a politický význam, ale také význam náboženský, který se projevil rozšířením *kultu místního krokodýlího *boha Sobka po celé zemi. Své *pyramidy si zde nechali postavit panovníci 12. dynastie Senusret II. a Amenemhet III. Druhé období hospodářského, kulturního a náboženského rozkvětu zažil Fajjúm v Řecké době (332–30 př. n. l.), kdy se tu usadili právě *Řekové, kteří zde pěstovali *obilí, chovali *prasata a založili vinice a olivové sady. Z řeckých sídlišť pochází množství řeckých *papyrů popisujících život provincie v tomto období. (Břetislav Vachala)

faksimile (z latiny: *fac*, „udělej!“, vytvoř!“ a *simile*, „podobné“), věrná *kopie listiny, *pečetí, podpisu, *malby, *sochy apod., vytvořená ve stejném měřítku v jediném exempláři nebo v malém nákladu. (Jaroslav Malina)

faksimilní tisk, *tisk, faksimilní.

fakt (z latiny: *factum*, „skutek“), skutečnost, *událost, výsledek; pravdivý poznatek, údaj. (Jaroslav Malina)

faktorová analýza, *analýza, faktorová.

faktorský systém, *systém, nákladnický.

faktory, evoluční, v *kontextu mikroevolučních procesů (srov. *evoluce) jsou to obecně všechny mechanismy, které způsobují odchylku *populace od *Hardyho-Weinbergovy rovnováhy. Patří k nim *mutace, *rekombinace, *příbuzenské křížení, *tok genů, *drift

(*včetně efektu zakladatele a *efektu hrdla láhve), *přirozený výběr a meiotický a molekulární tah. K makroevolučním faktorům lze zařadit druhovou *selekcii, která podle některých autorů dává vznik *evolučním trendům. (Miloš Macholán)

fakulta, artistická, univerzitní instituce, na které se vyučovala svobodná umění (**artes liberales*) jako přípravné vzdělání pro studium dalších fakult (lékařské, právnické a teologické). První velké artistické fakulty vznikaly při středověkých *univerzitách v severní Francii ve 12.–13. století (Paříž a Chartres) a odtud se šířily do celé *Evropy. Pod vlivem *humanismu se artistické fakulty proměňovaly a v průběhu 19. století byly přetvářeny na filozofické fakulty (František Čapka)

fakultativní heterochromatin, *heterochromatin.

falanga (z řečtiny: *falanx*, „bitevní řada, bitevní šik“):

1. starověký bojový šik členěný do hloubky (8 řad, od 4. století př. n. l. až 25 řad), mající 4 000–16 000 mužů. Do bojů zasahovaly většinou jen první dvě řady, příslušníci ostatních řad nastupovali na místa padlých. K zdokonalení došlo za makedonských panovníků Filipa II. (382–336 př. n. l.) a *Alexandra Makedonského (356–323 př. n. l.) a také v *Římě; vlastní falangu tvořili těžkooděnci s dlouhými dřevci (8 m), na křídlech lehkooděnci a jízda;

2. španělské fašistické *hnutí (*fašismus), založené v roce 1933 *generálem José Antoniem Primo de Riverou (1903–1936). Do *občanské války ve Španělsku politicky bezvýznamná (ve volbách v únoru 1936 získala jen 0,7 %), od roku 1937 (vedená generálem Franciskem Frankem [1802–1975]) sjednocena s monarchistickými stranami a uskupeními a prohlášena za jedinou politickou stranu; požadovala vytvoření španělského korporativního státu a apelovala na národní cítění středních vrstev. Její Velká rada vykonávala v letech 1939–1942 funkci zákonodárního sboru. Po *druhé světové válce se objevily mezi Falangou a Frankem rozpory a její vliv postupně slábl. Po demokratizaci Španělska a Frankově smrti (1975) byla jako strana 1. 4. 1977 rozpuštěna. (František Čapka)

falangitida, **phalangitis*.

falc (z němčiny: *Pfalz*, die, „hrad, palác, zámek; falc, falckrabství“) [archeologie, historie], hospodářská centra a opevněná dočasná sídla franských a později římskoněmeckých panovníků, budovaná v 9.–12. století; zpravidla uzavřená dispozice s obvykle patrovou *kaplí, *palácem a reprezentačním sálem v patře a souborem hospodářských budov. (Jaroslav Malina)

falciformis, -e, srpovitý (v *anatomii například **ligamentum falciforme hepatis*). (Ladislava Horácková)

falckrabí, původně správce části území *římskoněmecké říše, který sídlil v opevněné *falci, poté zástupce *panovníka v raně středověkém *státě, později dědičný vládce určitého říšského teritoria. (František Čapka)

faléra (z řečtiny přes latinu: *faléra/phalaera*, „ozdoba z bronzového nebo pozlaceného plechu“):

1. okrouhlá *puklice vyráběná od *doby bronzové z bronzového plechu i *odlíváním (výjimečně z *kosti), zdobená rytím nebo vybíjením a naspodu opatřená trnem nebo ouškem k přichycení na podklad; součást *zbroje (*pancíře), *oděvu, *štítu či koňského postroje;

2. v antickém Řecku a Římě *ozdoba, kterou nosili muži v podobě *čelenky nebo destičky na hrudi. Označovaly se tak také ozdobné prvky koňského postroje, případně čelenkou upevněnou mezi rohy byly ozdobeni obětní býci vedeni v kultovním průvodu;

3. vojenská medaile udělovaná veliteli jednotlivým vojákům i celým útvarům. V tom případě byly faléry upevněny na signa *legií a *kohort. (Marie Pardyová, Karel Sklenář)

falibilismus (z angličtiny: *fallible*, „klamný“), přesvědčení, že poznání se nemusí opírat o jisté důkazy, nýbrž stačí, když se postaráme o soustavné vyvracení chyb: výsledně se tím pravdě stále přibližujeme; též *falzifikace, *falzifikacionismus. (Jaroslav Malina)

falický, vztahující se k *falu (představa, *symbol, motiv). (Jaroslav Malina)

falický symbol, *symbol, falický.

Falkland'ané, *Malvíňané.

fallos, *falus.

falokarp (z řečtiny: *fallos* „penis, mužský pohlavní orgán“ a *karpos*, „plod; zápěstí“ [ve smyslu pouzdro, překrytí, které se vytvoří ohnutím ruky v zápěstí]), dekorativní pouzdro na *penis, kterým si chrání a zdobí penis muži některých domorodých *kmenů, například na *Papui-Nové Guineji. (Viz též *pouzdro, penilní.) (Jaroslav Malina)

falopletyzmozografické vyšetření (PPG vyšetření), *vyšetření, falopletyzmozografické (PPG vyšetření).

falos, *falus.

falsus, -a, -um, nepravý, falešný.

falsus in uno, falsus in omnibus [latinsky], kdo jednou lže, zdá se, že lže vždy (kdo v jednom lže, lže ve všem). (Jaroslav Malina)

falus (falos, fallos) (řecky: *fallos*, latinsky: *phallus*, **penis*), mužský pohlavní orgán, *symbol *plodnosti od *pravěku ve většině *kultur světa. (Jaroslav Malina)

falx cerebelli, část **dura mater encephali*, srpkovitá *řasa uložená mezi oběma hemisférami *mozečku. *Falx cerebelli* je *kaudálním pokračováním **falx cerebri*, upevňuje se na *crista occipitalis interna* *týlní kosti. Nahoře srůstá s **tentorium cerebelli*, dole se rozbíhá ve dvě raménka obkružující **foramen magnum*. (Lenka Vargová)

falx cerebri, část **dura mater encephali*, srpkovitá *řasa uložena ve *fissura longitudinalis cerebri* mezi oběma mozkovými hemisférami (**hemispherium cerebri*). Její úpon na klenbu lební začíná rostrálně od *crista galli*, pokračuje na *crista frontalis* a podél *sulcus sinus sagittalis superior* *čelní a *temenní kosti až k *protuberantia occipitalis interna* *týlní kosti. V tomto místě srůstá *falx cerebri* s **tentorium cerebelli* a v místě srůstu probíhá žilní splav **sinus rectus*. (Lenka Vargová)

falzifikace (z latiny: *falsum facere*, „činit nepravým“), vyvrácení *výroků, *hypotéz nebo *teorií, zpravidla pomocí *konkrétního příkladu, který jim odporuje; podle Karla Raimunda *Poppera hlavní přednost *vědy. (Jaroslav Malina)

falzifikacionismus (z latiny: *falsum facere*, „činit nepravým“), metodologická koncepce, podle níž do empirické *vědy patří jen ty *výroky, které připouštějí možnost *falzifikace. (Jaroslav Malina)

falzifikát (falzum), padělek, podvrh; písemnost či jiné dílo (například umělecké), které je vydávané za pravé, i když se jedná o práci falšovanou. V *diplomatice se rozeznávají falza, která jsou svým vznikem i obsahem padělky (listiny podvržené), dále falza s pravdivým obsahem, jejichž písemný záznam byl pořízen v jiné době, než do které se hlásí (diplomatická nebo stará falza). Kancelářská falza bývají vyhotovena podle všech pravidel kanceláře, ale bez vědomí a proti vůli vydavatele (listiny vylouzené). Nejznámějšími falzy v českých dějinách byly Rukopisy královédvorský a zelenohorský. I mnozí historikové podlehlí pokušení „vylepšovat“ českou *historii (například moravský zemský archivář Antonín Boček [1802–1847]). (František Čapka)

falzifikovat (z latiny: *falsum facere* > *falsificāre*, „činit nepravým, falšovat“):

1. v běžném významu: padělat;
2. vyvrátit, prokázat jako nepravdivé, neplatné. Falzifikovatelná je *teorie, která udává nutné podmínky své platnosti a kterou lze tudíž falzifikovat. (Jaroslav Malina)

falzum, *falzifikát.

familia (z latiny: *porter familiar*), v antickém *Římě životní společenství podřízené *Patrie potestas* (moci otce), k němuž kromě otce rodiny, ženy a dětí patřili také svobodní *občané a *otroci, celý majetek osob a jmění po zemřelých předcích. Ve *středověku označení pro svazek pána a *poddaných, například *krále (= dvůr), zvláště ale „familia kláštera“, která zahrnovala všechny závislé členy *opatství, kteří podléhali *vládě *opata. (František Čapka)

familiální (z latiny: *familiāris*, „rodinný, domácí, k rodině patřící“), rodinný, vyskytující se v *rodině – například *nemoc. (Jiřina Relichová)

familiantský zákon, *zákon, familiantský.

fanagalo, pidžinizovaná *zuluština užívaná černošskými horníky v okolí Johannesburgu v Jihoafrické republice. (Jan Záhořík)

fanatismus (z latiny: *fanaticus*, „posedlý vírou; v náboženském vytržení“; od *fānum*, „svatyně, místo kultu“):

1. vášnivá, nekritická zaujatost pro někoho nebo něco;

2. vášivé horování pro něco spojené s nesnášenlivostí k jiným postojům. (Jaroslav Malina)

Fanon, Franz (20. 7. 1925, Martinique, zámořský region Francie – 6. 12. 1961, Bethesda, Maryland, USA), francouzský spisovatel, publicista a psychoanalytik; jeden z hlavních představitelů protikoloniálního hnutí. Během *druhé světové války sloužil v de Gaullově hnutí odporu; poté studoval lékařství a psychiatrii v Lyonu a začal působit v Alžírsku. Po vypuknutí alžírské *války v roce 1954 přešel na stranu povstalců (Front de Libération Nationale), pro jejichž revoluční *vládu pracoval. Onemocněl *leukémií, léčil se v Sovětském svazu a nakonec ve Spojených státech amerických (pobyt mu umožnila CIA), kde zhoubné chorobě podlehl. Jeho závětí bylo kritické dílo *Les damnés de la terre* (Zatracenci země, 1961), k němuž napsal předmluvu Jean-Paul *Sartre. (Ivo T. Budil)

fantazie (z řečtiny: *fantasia*, „zjevování, pomyšlení“, podle *Aristotela „duševní obraz, obrazotvornost; představa, myšlenka; zjevení; sen“), *obrazotvornost nebo *obrazivost; v *psychologii označuje lidskou schopnost pracovat s představami jako odrazem vnímaného, jež skládá do nových celků, a přesahuje tak závislost *člověka na zkušenosti vytvářením imaginárna. Je důležitým předpokladem jakéhokoliv druhu tvořivé činnosti. (Jaroslav Malina)

fantazma (z řečtiny: *fantasma*, „zjevení, představa, přelud“), výtvar podrážděné *fantazie, vidina, přelud, fantom; v *psychoanalýze představa sebe sama, z níž se živí denní i noční sny. (Jaroslav Malina)

Faón, krásný mladík, do něhož se podle pozdějších *legend měla zamilovat básnířka *Sapfó a z nešťastné *lásky k němu spáchat *sebevraždu skokem ze skály. Toto téma je pouze literární fikcí a bylo zpracováno například v *Ovidiových *Listech Heroin* a výtvarně například českým sochařem Františkem Štorkem (*Sapfó*, 1992, bronz, výška 135 cm). (Jaroslav Malina)

Faón a Sapfó, *Faón, *Sapfó.

far, špaldový koláč z nekynutého těsta, podle dávné tradice sahající nejméně do 5. století př. n. l., kdy se ještě nepoužívalo fermentované těsto. Pro nejdůležitější obětní *obřady jej v antickém *Římě připravovaly *vestálky. (Marie Parďová)

faraon, hebrejský a řecký tvar egyptského slova *per aa*, „velký dům“, které zpočátku označovalo královský *palác a později i samotného *panovníka starého *Egypta. (Břetislav Vachala)

faraonská obřízka, *obřízka, ženská.

farář, *kněz působící ve *farnosti, kde většinou i bydlí. (Josef Unger)

Farhád a Šírín, dvojice z příběhu o osudové *lásce stavitele a sochaře Farháda ke krásné Šírín, vloženého do eposu *Chosrou a Šírín*, který vytvořil v letech 1180 až 1181 Iljás bin Júsuif *Nizámí: Farhád hloubí pro Šírín kanál, kterým teče mléko od stád až k jejímu *zámku. Zahoří k ní nehynoucí *láskou. Z Chosrouova příkazu prokopává mohutnou horu. Starý perský námět zpracoval turecký básník a dramatik Nazim *Hikmet Ran v proslulé divadelní hře *Legenda o lásce*. (Jaroslav Malina)

farizej, *farizeus.

farizejové, *farizeus.

farizeové, *farizeus.

farizeus (farizej, plurál farizejové, farizeové) (z hebrejštiny: *paruchim*, „oddělivší se“, přes řečtinu: *farisaios*), stoupenec židovského náboženského směru, který vznikl před 2. stoletím př. n. l. ve starověké *Palestině. Farizeové úzkostlivě dodržovali náboženské předpisy *judaismu a vytvářeli skupiny soustředěné na studium *Tóry. Rozvíjeli pobiblické náboženské *tradice (myšlenka o vzkříšení mrtvých, koncepce nesmrtelné *duše) a náboženské *právo. Přežili pád *Jeruzaléma v roce 70 n. l. a položili základy pobiblického *judaismu. V textech *Nového zákona se farizeům vyčítá pouze vnějškové plnění Zákona; odtud slovo farizej lidově užíváno ve významu pokrytec. (Jaroslav Malina)

farma, Lidská, *Lebensborn.

farnost, nejmenší část územního členění v *katolické církvi. Je částí *diecéze, mezičlánkem bývá vikariát (někde název *děkanství). Středem farnosti je farní *kostel (farnost může mít i filiální kostely), při němž je fara, kde bydlí nebo aspoň působí *farář. Ten je za farnost odpovědný; spravuje ji po hmotné i duchovní stránce. S farářem mohou ve farnostech spolupracovat další *kněží – farní vikáři (zvaní též kooperátoři či *kaplani). Jim pomáhá farní rada zastupující farníky. (Jaroslav Malina)

Fárs, oblast Íránu zahrnující jihozápad *země; pořečtením slova *Fárs* vznikl termín *Persis*, užívaný pak pro označení celého Íránu. (Jaroslav Malina)

fársí, *pársí.

fascēs (z latiny: *fascēs*), svazek prutů s vetkanou sekerou uprostřed, který se původně nosil ve starém *Římě před *konzuly jako znak jejich authority, vyjadřoval úřední moc římských *magistrátů a s tím spojené právo trestat a ukládat *tresty smrti; pochází od *Etrusků, do Říma přeneseny *liktory. Od *Velké francouzské revoluce spolu s jakobínskou čepicí *symbolem republikanismu; *fašismus v Itálii obnovil antický symbol svazku prutů a ten se stal v roce 1926 oficiálním státním symbolem. (František Čapka)

fascia, -ae, f. (z latiny):

1. [anatomie] svalová povázka – většinou tenká vazivová *membrána, která obaluje jednotlivé *svaly nebo jejich skupiny a přechází až na šlachy. Vytváří pro svaly jakási pouzdra, jimiž se mohou snadno šířit patologické procesy a to i na vzdálená místa (například podél fascie **musculus psoas major* z bederní krajiny až na stehno). Spolu s *kostmi vytvářejí fascie septa, ohraničující osteofasciální prostory (**spatia*), v nichž jsou uloženy jednotlivé svaly nebo funkční skupiny svalů;

2. list, pruh, páska;

3. obvaz, obinadlo. (Ladislava Horáčková)

fascia abdominis superficialis, fascie pokrývající *svaly břišní na ventrální straně, kraniálně navazuje na povrchovou hrudní fascii, kaudálně je pevně srostlá s *crista iliaca*, *spina iliaca anterior superior*, s **ligamentum inguinale* a s **linea alba*; pokračuje zesílenými proužky vaziva k zevním pohlavním orgánům (*ligamentum fundiforme penis* a *ligamentum suspensorium penis*, u ženy *ligamentum suspensorium clitoridis*). (Ladislava Horáčková)

fascia antebrachii, předloketní fascie. Pokrývá *svaly předloktí, proximálně navazuje na **fascia brachii*, distálně zesiluje a přechází ve šlachová retinakula (**retinaculum flexorum* na přední a **retinaculum extensorum* na zadní straně předloktí), která přidržují šlachy svalů ke kostnímu podkladu. *Retinaculum flexorum* doplňuje *sulcus carpi* v **canalis carpi*. Tímto „karpálním tunelem“ procházejí šlachy *flexorů prstů a ruky a **nervus medianus*. Pod *retinaculum extensorum* probíhají šlachy *extenzorů ruky a prstů. (Ladislava Horáčková)

fascia axillaris, fascie na dně podpažní jamky, spojuje laterální okraje **musculus pectoralis major* a **musculus latissimus dorsi*. Je značně proděravělá prostupem cév, krevních i mízních. (Ladislava Horáčková)

fascia brachii, tenká fascie, obalující *svaly pažní, proximálně navazuje na fascii ramenní, distálně na fascii předloketní. Od *fascia brachii* vybíhají k příslušným stranám *humeru dvě mezisvalová septa: *septum intermusculare mediale* a *septum intermusculare laterale*. Septa

vtahují do hloubky povrchovou fascii, tím vzniká *sulcus bicipitalis medialis* a *sulcus bicipitalis lateralis*, kde probíhají nervy a cévy. (Ladislava Horáčková)

fascia buccopharyngea, fascie pokrývající z laterální strany **musculus buccinator*, přechází na svalovinu **hltanu*. (Ladislava Horáčková)

fascia cervicalis, vazivový obal svalů krku, který má tři listy: **lamina superficialis*, **lamina praetrachealis* a **lamina praevertebralis fasciae cervicalis*. (Ladislava Horáčková)

fascia clavipectoralis, tuhá fascie uložená pod **musculus pectoralis major*, obaluje **musculus subclavius* a **musculus pectoralis minor*. (Ladislava Horáčková)

fascia cribrosa, ventromediální část **fascia lata femoris* proděravělá prostupem **mízních* cév a uzavírající **hiatus saphenus*. (Ladislava Horáčková)

fascia cruris, fascie obalující **bércové* svaly. Proximálně navazuje na **fascia lata*, distálně na **fascia pedis*. V oblasti **kloubu talokrurálního* se pruhovitě zesiluje v retinakula pro přední (*retinaculum *musculorum extensorum *superius* a *retinaculum *musculorum extensorum *inferius*), laterální (*retinaculum *musculorum peroneorum *superius* a *retinaculum musculorum peroneorum *inferius*) a zadní skupinu svalů **bércy* (*retinaculum *musculorum flexorum*). Retinakula přidržují procházející šlachy svalů ke kostnímu podkladu a odstupují od nich **septa*, vytvářející osteofibrózní kanálky pro šlachy jednotlivých svalů. *Fascia cruris* začíná na přední hraně **tibie*, obtáčí **bérec* a připojuje se na mediální hranu *tibie* (nepokrývá mediální plochu holenní kosti). Od fascie sestupují ke **kostem bércovým* dvě mezisvalová septa, která spolu s nimi a mezikostní membránou vymezují tři osteofasciální prostory pro odpovídající svalové skupiny *bérce* – přední, zadní a laterální. (Ladislava Horáčková)

fascia diaphragmatis pelvis superior, fascie pokrývající horní plochu **diaphragma pelvis*. Tato fascie přechází do **fascia pelvis parietalis*. (Ladislava Horáčková)

fascia diaphragmatis urogenitalis inferior, fascie pokrývající **kaudální* povrch **diaphragma urogenitale*. (Ladislava Horáčková)

fascia diaphragmatis urogenitalis superior, fascie pokrývající **kraniální* stranu **diaphragma urogenitale*. (Ladislava Horáčková)

fascia endothoracica, fascie vystylající vnitřní stranu **hrudníku*. (Ladislava Horáčková)

fascia glutea, fascie pokrývající povrch **musculus gluteus maximus*. (Ladislava Horáčková)

fascia iliaca, fascie kryjící **musculus iliacus*; vychází od ní k **vazu tříselnému* vazivový proužek – *arcus iliopectineus*, který prostor mezi tříselným vazem a *ramus superior* **kosti stydké* rozděluje na dva otvory: mediální **lacuna vasorum* (pro prostup cév) a laterální **lacuna musculorum* (pro prostup **musculus iliopsoas* a **nervus femoralis*). (Ladislava Horáčková)

fascia lata femoris, fascie stehna, která začíná od kyčelního hřebene, od **vazu tříselného* a **kosti křížové* a distálně navazuje na **fascia cruris*. Na laterální straně se spojuje se silným vazivovým pruhem – **tractus iliotibialis*, který v součinnosti se svaly (**musculus gluteus maximus* a **musculus tensor fasciae latae*) zabezpečuje **extenzi* kolena při stání. Na ventromediální straně stehna je *fascia lata femoris* oslabena prostupem cév (**fascia cribrosa*). (Ladislava Horáčková)

fascia manus, fascie ruky. Na dlaňové straně je palmární **fascie* se zesíleným středem – **aponeurosis palmaris* (úponová část **musculus palmaris longus*), od níž sbíhají do hloubky septa, oddělující svalové skupiny **thenaru*, prostřední skupinu a svalstvo **hypothenu*. Laterální části palmární fascie jsou tenké a pokrývají svaly *thenaru* a *hypothenu*. Dorzální fascie ruky je tenká a kryje šlachy **extenzorů* na hřbetu ruky. (Ladislava Horáčková)

fascia masseterica, součást **fascia parotideomasseterica*, tenká fascie, pokrývající laterální stranu **musculus masseter*. (Ladislava Horáčková)

fascia nuchae, část **fascia superficialis dorsi*. Fascie je pokračováním povrchového listu **fascia cervicalis*, probíhá po povrchu i pod **musculus trapezius* až k vazivovému septu (**ligamentum nuchae*), které odděluje hluboké **svaly šijové* pravé a levé strany. (Ladislava Horáčková)

fascia obturatoria, fascie pokrývající **musculus obturatorius internus*. Od dolního okraje horní větve **os pubis* (kaudálně od **canalis obturatorius*) po *spina ischiadica* **kosti sedací* je fascie zesílena v *arcus tendineus *musculi levatoris ani*, kde začíná levátor **konečníku*. (Ladislava Horáčková)

fascia parotideomasseterica, tenká fascie, pokrývající **musculus masseter* a obalující **glandula parotidea*. (Ladislava Horáčková)

fascia pectoralis superficialis, fascie ležící na povrchu **musculus pectoralis major*. Povrchová hrudní **fascie* pak pokračuje **kraniálně* do povrchového listu **krční fascie* a kaudálně do povrchové části **břišní fascie*. (Ladislava Horáčková)

fascia pelvis parietalis, fascie pokrývající stěny dutiny pánevní. (Ladislava Horáčková)

fascia perinei superficialis, povrchová tenká fascie perineálních svalů (**musculus ischiocavernosus*, **musculus bulbospongiosus*). (Ladislava Horáčková)

fascia pharyngobasilaris, podslizniční vazivo v **kraniální části *nosohltanu*, které je zahuštěno do silné membrány. Pomocí této membrány se stěna **hltanu* připojuje k spodině lební v čáře probíhající od **synostosis sphenoccipitalis* laterálně podél *fissura petrooccipitalis* až k *apertura externa canalis carotici* na pyramidě **kosti spánkové*. U tohoto otvoru se stáčí úpon hltanu ventromediálně a pokračuje podél *fissura sphenopetrosa* k *lamina medialis processus pterygoidei* **kosti klínové*. (Lenka Vargová)

fascia poplitea, vazivová membrána pokrývající povrch **fossa poplitea*, je pokračováním **fascia lata femoris*. (Ladislava Horáčková)

fascia renalis, vazivové pouzdro, které obaluje povrch **capsula adiposa renalis*. *Fascia renalis* je tvořena dvěma listy, jež jsou uloženy před a za **ledvinou – lamina praerenalis a lamina retrorenalis*. Oba listy se navzájem **kraniálně* a *laterálně* spojují. **Kaudálním směrem* je fasciální prostor otevřený a tukový polštář kolem ledviny přechází do **retroperitoneálního vaziva*. Mediálně se zadní listy obou ledvin připevňují k **páteři*, přední listy vzájemně splývají. (Lenka Vargová)

fascia superficialis dorsi, tenká vazivová membrána, pokrývající povrch zad. Ve většině svého rozsahu je totožná s fasciemi povrchových **svalů zádoových*. V krajině týlní se označuje jako **fascia nuchae*, hluboké svalstvo zad kryje **fascia thoracolumbalis*. (Ladislava Horáčková)

fascia temporalis, tuhá vazivová blána odstupující od *linea temporalis superior* **kosti temenní*, pokrývá **musculus temporalis*. Z laterální strany ohraničuje jámu **spánkovou* a začínají od ní i některé snopce *musculus temporalis*. (Ladislava Horáčková)

fascia thoracolumbalis, fascie, která je ve skutečnosti **aponeurózou*. Má dvě části: povrchový list je *aponeurózou *musculus latissimus dorsi*; hluboký list, rozepjatý mezi 12. **žebrem* a *crista iliaca* **kosti pánevní*, tvoří rozhraní mezi **musculus erector spinae* a **musculus quadratus lumborum* a nazývá se **aponeurosis lumbalis*. (Ladislava Horáčková)

fascia transversalis, fascie kryjící **svaly břišní* na dutinové straně, její zesílená část v místě pupku se nazývá **fascia umbilicalis*. (Ladislava Horáčková)

fascia umbilicalis, příčně zesílená část **fascia transversalis* v místě pupeční jizvy. (Ladislava Horáčková)

fasciae pedis, fascie nohy. Dorzální skupina **svalů nohy (*musculi pedis)* je pokryta tenkou fascií (*fascia dorsalis pedis*), která je napjatá mezi mediálním a laterálním okrajem nohy. Proximálním směrem navazuje na **fascia cruris*, distálně přechází do dorzální **aponeurózy prstů*. Při okrajích nohy navazuje na plantární fascii, do hloubky odstupuje její hluboká vrstva, která pokrývá **musculi interossei dorsales*. Povrchový list plantární fascie

pokrývá svaly na plantární straně nohy a je uprostřed zesílen v **aponeurosis plantaris*. Hluboký list *fascia plantaris* pokrývá **musculi interossei plantares*. Mezi povrchovým a hlubokým listem *fascia plantaris* vzniká rozsáhlý plantární prostor, který je dvěma septy rozdělený na palcový, malíkový a střední prostor. (Ladislava Horáčková)

fasciculus, -i, m., svazek, svazeček snopek. V centrálním **nervovém systému* se jako *fasciculus* označuje více či méně ohraničený svazek nervových vláken, který je souborem různých **nervových drah*, jež mají shodný průběh. (Lenka Vargová)

fasciculus atrioventricularis, Gaskell-Hisův můstek, je součástí převodního **systému srdečního*. Jedná se o proužek vodivého **myokardu* (10x4 mm), který navazuje na dolní pól **nodus atrioventricularis* a prostupuje drobným otvorem v **trigonum fibrosum dextrum* do *pars membranacea* mezikomorového **septa*. Představuje jedinou konstantní spojku mezi myokardem předsíní a myokardem komor. Při dolním okraji membranózního septa se dělí na dvě raménka – **crus dextrum et *crus sinistrum*. (Lenka Vargová)

fasciculus cuneatus, svazek nervových vláken v zadním provazci míšním, který je tvořený centrálními raménky **pseudounipolárních *neuronů spinálních *ganglií*. Začíná ve **hřbetní míše* a končí v **prodloužené míše* na **nucleus cuneatus medialis et lateralis*. Jeho mediální oddíl je součástí fylogeneticky mladé somatosenzorické nervové **dráhy epikritického čítí* (jemné kožní citlivosti), laterální část přivádí **informace z pohybového aparátu horní končetiny*. (Lenka Vargová)

fasciculus gracilis, svazek nervových vláken v zadním provazci míšním, v němž probíhá **tractus spinobulbaris*. Začíná ve **hřbetní míše* a končí v **prodloužené míše* na **nucleus gracilis*. Je součástí fylogeneticky mladé somatosenzorické **nervové dráhy epikritického čítí* (jemné kožní citlivosti). (Lenka Vargová)

fasciculus longitudinalis dorsalis, svazek visceromotorických nervových vláken, který vystupuje z center řízení viscerálních reakcí v **hypothalamu*. Část vláken končí v kmeni mozkovém na parasympatických **jádrech hlavových nervů (*nucleus originis dorsalis nervi oculomotorii, *nucleus originis dorsalis nervi facialis, *nucleus originis dorsalis nervi glossopharyngei, *nucleus originis dorsalis nervi vagi)* a část pokračuje do **míchy* na jádro sympatické – **nucleus intermediolateralis* a do šedé hmoty v prodloužení tohoto jádra v sakrálních **míšních segmentech* (jádro sloužící sakrálnímu parasympatiku). (Lenka Vargová)

fasciculus longitudinalis medialis, svazek bílé hmoty v **kmeni mozkovém*. Propojuje koordinační centrum v **nucleus Darkševiči a *nucleus Cajal* s vestibulárními jádry, **mozečkem*, s **tectum mesencephali*, s **nuclei originis *hlavových nervů* a s **motorickými jádry v *míše*. Všechny tyto struktury zajišťují koordinované pohyby očí, hlavy a horní části **trupu při udržování rovnováhy*. (Lenka Vargová)

fascinosum (et tremendum) též *fascinans et tremendum* (fascinující a děsivé), jedna z ústředních myšlenkových figur **fenomenologie náboženství*, která usiluje o **vysvětlení vzniku, působení a dalšího udržování *náboženství*. Do fenomenologie náboženství ji zavedl německý teolog a psycholog náboženství Rudolf Otto (1869–1937) v díle *Das Heilige* (Breslau 1917; česky: *Posvátno*, Praha 1998). Setkání s posvátnem se projevuje **paradoxem, tajemstvím*. Tajemství v **člověku* vyvolává pocity fascinace, úžasu, láká ho a přitahuje (*mysterium fascinans*) a současně ho děsí; jeho převaha nad člověkem probouzí strach, děs a třas (*mysterium tremendum*).

V existenciálním významu znamená *fascinans et tremendum*, že je člověk vystaven vlivu posvátna, které ho přitahuje a odpuzuje zároveň. Setkání s ním narušuje běžné formy života, zásadně se odlišuje od obvyklého profánního života. Ve fenomenologicky deskriptivní úloze má tato paradoxní dvojice popisovat, na jaké úrovni a v jakých rozporuplných souvislostech se naplňuje potřeba náboženského člověka vstupovat do kontaktu s mocí, kterou pociťuje jako vůči sobě transcendentní (**transcendence*). Náboženství se přitom mění v odpověď na otázky,

kteří životní empirie nezodpovídá nebo odpovídá nedostatečně, proměňuje se v jistotu o nejisté existenci. Rovina *mysterium tremendum* je potlačována, náboženství se stává akceptovanou strukturou smyslu bytí. (Břetislav Horyna)

fase (z latiny *fas*, „právo, ustanovení“), dřívější název pro daňové příznání k přímým *daním (tvořilo základ ke zjištění výše příjmu). (František Čapka)

faseta, Poirierova, prodloužení kloubního povrchu hlavice *femuru na ventrální plochu krčku. Obdobný útvar, lokalizovaný na dorzální straně krčku se nazývá dorzální neboli „jezdeckou fasetou“. (Ladislava Horáčková)

fasetování (z francouzštiny: *facetter*, „tvarovat do plošek oddělených hranami, hranění, hránění“):

1. [archeologie, etnoarcheologie], *technika *broušení povrchu *kamenné broušené industrie, při níž vznikají úzké vyhlazené plošky vymezené ostrými hranami, jež se stýkají se sousedními hranami v tupém úhlu; po vyleštění poskytují optický efekt různých stupňů světla a stínu a estetický zážitek. Tato technika byla uplatňována například na *sekeromlatech *kultury se šňůrovou keramikou;

2. technika výbrusu průhledných drahokamů, na jejich svrchní i spodní straně, jejímž výsledkem je mnohonásobný lom světla umocňující zářivé efekty drahokamu, nejkomplicovanější na složitých výpočtech je tzv. briliantový brus;

3. technika brusu olovnatého křišťálu, jejíž efekt spočívá v kontrastu leštěných částí a matných geometricky, či figurálně komponovaných broušených linií;

4. technika zhotovování fasetovaných fixních náhrad ve stomatologické protetice. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová, Karel Sklenář)

fastigium, -ii, n., štít, střecha (například *fastigium* *mozečku). (Ladislava Horáčková)

fastus (z latiny: *fāstus*, „den označený v kalendáři pontifiků (*pontifex) písmenem F, tj. *fas*“):

1. pracovní dny *římského kalendáře (*Dies fasti*) na rozdíl od svátečních dnů (*Dies nefasti*), v nichž směly být vyřizovány státní a soudní záležitosti;

2. římský úřední a sváteční kalendář, který obsahoval seznamy jmen nejvyšších *úředníků a *kněží v určitém roce a seznamy římských oslav vítězství. Komentování fasti vedlo k rozvoji ročenek a tím k základní formě římského dějepisectví. (František Čapka)

fašismus (z italštiny: *fascismo*, „fašismus“):

1. sociálně-politická doktrína (respektive politická ideologie), která se rozvíjela především v první polovině 20. století a v rámci italského státu byla uvedena i do praxe.

Charakteristickými znaky fašismu je vyhraněný antiracionalismus, antiliberalismus, antikapitalismus, odmítání idejí buržoazní *třídy a také antimarxismus. Kromě toho, že se fašisté stavěli proti materialismu a kantovskému *racionalismu doby *osvícenství, vymezovali se také vůči dělnické třídě a radikálně subverzivním *ideálům *marxismu; po neúspěchu proletářské *revoluce (s výjimkou Ruska) proto mohli fašisté prohlašovat, že novou hybnou silou dějin je silný a jednotný *národ (*nacionalismus). Právě v souvislosti s fašismem se poprvé objevil termín *třetí cesta (tj. mezi *kapitalismem a *socialismem).

Zmíněným charakteristikám fašismu odpovídají i ideové prameny, z nichž tato *ideologie čerpala. Vedle revolučního syndikalismu francouzského filozofa Georgese Sorela (1847–1922), který ve spojení s exkluzionistickým nacionalismem formoval základy fašistického hnutí, se jednalo například o jednorozměrně interpretované myšlenky Friedricha *Nietzscheho, v jehož díle lze nalézt příklon k *iracionalismu, *voluntarismu a specifické ideji nadčlověka, která byla posléze převzata zejména *nacismem. K odmítnutí ideálů *scientismu a *pozitivismu vedla pro změnu vitalistická filozofie života francouzského myslitele Henriho *Bergsona, zatímco sociologové jako Robert Michels (1876–1936), Gaetano Mosca (1858–1941) a Vilfredo *Pareto přispěli svými *verzemi teorie elit, podle níž existuje ve společnosti vždy úzká vůdčí skupina osob, kterým náleží (má náležet) politická

moc. V umění našly fašistické ideály výraz v proudu *futurismu, hlásajícího rozchod s dosavadními uměleckými tradicemi.

„Vše pro stát, nic proti státu, nic mimo stát“ – toto heslo, jehož autorem je nejvýznamnější teoretik fašismu italský filozof Giovanni Gentile (1875–1944), nejlépe vystihuje podstatu fašistické ideologie v překladu do politické praxe. Jedinec, který stojí ve středu zájmu *liberalismu, splývá ve fašistickém pohledu se státem, v jehož rámci teprve dochází svého skutečného etického naplnění. Je to právě tento „totální stát“ (*stato totalitario*), vnitřně jednotný a kulturně homogenní, ke kterému směřovalo úsilí fašistického hnutí. Italské slovo *fascio*, znamenající svazek prutů, vyjadřuje touhu po jednotnosti, v níž se ukrývá síla. Takto hypertrofované přimknutí se ke státu bylo zčásti patrně motivováno dřívější roztržičností Itálie, která dosáhla sjednocení až v 60. letech 19. století – byť tehdy převážně v *intencích *liberálního nacionalismu. Kromě doktríny tzv. integrálního nacionalismu, považujícího národní identitu za fundamentální a určující *identitu *občanů, adoptoval fašismus také myšlenky nacionálního *šovinismu (*víra v nadřazenost vlastního národa, čerpající z odkazu *římské říše, jejíž moc chtěl v okolí Středozemního moře [*Mare nostrum*] obnovit) a bojovného expanzionismu, tedy snahy o rozšíření vlastního území. Fenomén boje jak proti vnitřním nepřítelům státu/národa, tak proti ohrožení zvnějšku byl pak hlouběji opět rozpracován v rámci nacismu;

2. ideologie původně prosazovaná politickým *hnutím *Fasci di combattimento* (Bojové svazky), jehož duchovním otcem se stal Benito Mussolini (1883–1945; založeno v roce 1919, o dva roky později přeměněno ve Fašistickou národní stranu [*Partito Nazionale Fascista*]). Od Mussoliniho nástupu k moci v roce 1922 až do roku 1943 oficiální státní ideologie italského politického režimu.

V meziválečném období vznikla řada fašistických a polofašistických režimů a hnutí také jinde v Evropě (v Maďarsku, Portugalsku, Rumunsku, ve Španělsku a v dalších zemích, v Československé republice existovaly fašistické politické strany). Itálie přesto zůstává modelovým příkladem uplatnění fašismu v praxi. (František Čapka, Pavel Dufek)

fatalismus (z latiny: *fatālis*, „osudový, osudný, osudem určený, usouzený“), přesvědčení, že všechno (i lidský život) je řízeno neúprosným osudem (latinsky: *fātum*), jemuž by bylo marné vzdorovat. Svobodná vůle i nahodilost jsou zcela vyloučeny. (Jaroslav Malina)

fatalismus, kulturní, koncepce amerického antropologa Leslieho Alvina *Whita, předpokládající, že *autonomie kulturních systémů je tak vysoká, že *člověk ztratil možnost jejich řízení; kulturní systémy jsou Whiteovi jevem *sui generis*, specifickou vrstvou reality, která se vyvíjí podle svých vlastních *zákonů nezávisle na lidských potřebách. (Jaroslav Malina)

fauces, -ium, f., chřtán, hrdlo (například **isthmus faucium*). (Ladislava Horáčková)

fauna (z latiny: *Faunus*, „vlastní jméno staroitalského *boha *plodnosti, ochránce stád, lesů a polí“), společenstvo živočichů nacházející se v určitém prostoru a časovém horizontu, většinou definované geografickými, časovými a taxonomickými kritérii. Často ve spojení s přívlaskem označujícím určitou skupinu, například fauna obratlovců, fauna ptáků (avifauna). (Jiří Gaisler)

fauna, fosilní, *fauna zastoupená ve *fosilním záznamu dané *lokality. Pojem „fosilní“ zdůrazňuje rozdíl mezi faunou žijící a fosilní. Rozlišujeme dva druhy fosilní fauny: 1) paleontologickou faunu a 2) archeofaunu, přičemž záleží nikoli na tom, zda hrál člověk nějakou roli v jejich *tafonomických dějinách, ale na tom, zda jsou nebo byly zvířecí pozůstatky prostorově spojeny s *artefakty. (Michaela Zelinková)

fauresmith (název podle *lokality Fauresmith v Oranžsku), jihoafrická *archeologická kultura datovaná před 60 000 až 40 000 let. Typické jsou malé *pěstní klíny, *sekáče (anglicky: *cleaver*) a moustérské *hroty v doprovodu *levalloiské techniky. (Jiří A. Svoboda)

fauvismus (z francouzštiny: *fauve*, „šelma, divoké zvíře“), evropský malířský směr konce 19. a počátku 20. století, který byl součástí širší tendence *expresionismu. Název „fauves“, původně opovržlivé, fauvisty však záhy akceptované označení křiklavých, temperamentních obrazů vystihuje nespoutanost tohoto směru, jeho odpor proti *konvenci a pronikavost výrazu. Důraz na instinktivní, bezprostřední projev se odrazil i v příklonu k původnímu, „barbarskému“ umění nativních *etnik.

Základem fauvismu je svobodné a intenzivní použití výrazných odstínů barev, jejichž účinkem bývají povýšeny docela všední náměty. V nadšení pro barvu, v barevné nadsázce, ale i rozpětí a vzájemných vztazích barev a jejich plošném zpracování fauvisté čerpali inspiraci mimo jiné u impresionistů, u Paula Cézanna (1839–1906), Paula *Gauguina (1848–1903) a Vincenta van *Gogha (1853–1890). Vůdčí osobností tohoto směru se stal francouzský malíř Henri *Matisse (1869–1954), který se uvedl výstavou na pařížském Podzimním salonu v roce 1905, dalšími významnými představiteli byli Francouzi André Derain (1880–1954), Raoul Dufy (1877–1953), Georges *Rouault (1871–1958), Maurice Vlaminck (1876–1958) nebo belgický malíř Fernand *Khnopff (1858–1921). Zatímco někteří fauvisté měli sklon k sebedramatizování, Henri Matisse usiloval o *harmonii mezi emocionálním výrazem a dekorativní kompozicí, ve svých *Notes d'un peintre* (Poznámky malíře, 1908) uvedl: „Mým snem je *umění rovnováhy, čistoty, klidu ...“ Častými náměty jeho děl jsou krásné ženy, interiéry, květiny. Matissovo malířské dílo doprovázela bohatá činnost kreslíře, dekoratéra, ilustrátora a sochaře. Ilustroval díla Charlese *Baudelaira (1821–1867), Jamese Joyce (1882–1941), Stéphana Mallarmé (1842–1898), Pierra Reverdya (1889–1960) a Pierra de Ronsarda (1524–1585). Fauvisté se na základě podobných názorů sdružili náhodou a nakrátko a dále šli vlastní cestou, jen Matisse silou své osobnosti udržoval a obrozoval fauvismus i po *druhé světové válce.

Fauvismus, třebaže silně přetvářen v *konfrontaci s expresionismem a *kubismem, měl podnětný vliv na díla pozdějších abstraktních malířů. (Jaroslav Malina)

fáze rituálu, liminální (liminalita) (z latiny: *līmen*, „práh; vchod; příbytek, dům“), rozhraní čili prahovost, podle *modelu francouzského etnologa Arnolda van *Gennepa (1873–1957) představuje druhou fázi tzv. přechodového rituálu (*obřady přechodu), která následuje po oddělení účastníka rituálu – inicianta od jemu dosud známého souboru kulturních vztahů. Po dobu jejího trvání je společenské zařazení inicianta nejasné a ten se ocitá v oblasti kulturní neurčitosti, jež postrádá rysy minulého i nadcházejícího jasně definovaného stavu, aby mohl být v následující fázi reagregace znovu uveden do poměrně stabilního stavu, v němž jsou jeho *práva a povinnosti vůči ostatním opět jasně definovány. Tato fáze se vyznačuje největší rituální aktivitou a toto období může být – vzhledem k účastníkem prožívané neurčitosti a neostroty hranic – buď nebezpečné, nebo formativní. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

fáze, refrakterní (z latiny: *refrāctiō*, „zlom“), fáze sexuálního cyklu následující po *orgasmu. V této fázi není *organismus schopen určitou dobu na sexuální podněty reagovat vzrušením. (Jaroslav Malina)

fáze, taktilní, fáze párování, při které již dochází k výměně dotekových podnětů mezi partnery. (Jaroslav Zvěřina)

fazol (fazole), fazol obecný (*Phaseolus vulgaris*), užitková rostlina z čeledi bobovitých (*Fabaceae*). Jednoletá popínavá bylina patřící mezi *luštěniny. Má trojčetné listy a středně velké (do 2 cm v průměru) *květy, bílé, fialové, modrofialové, narůžovělé nebo načervenalé barvy. Lusky jsou 7–12 (někdy až 25) cm dlouhé a obsahují 3–12 (někdy až 22) ledvinitých lesklých *semen. Semena jsou až 3 cm dlouhá, mají bílou, žlutou, hnědou, fialovou, tmavě modrou až černou barvu, mohou být stejnobarvá nebo s tmavšími skvrnami. Kromě vysokého podílu *bílkovin obsahují semena fazolu sacharidy (především škrob), vlákninu (rezervní celulózy), malé množství tuků, stopové prvky, provitamín vitamínu A a komplex vitamínů B.

Rostlina obsahuje allantoin a neproteinovou aminokyselinu kanavanin, jedovatý kyanogenní glykosid linamarin a řadu dalších důležitých obsahových látek. Ke konzumaci se využívají jak zralá semena, tak nezralé zelené lusky, méně často se používají mladé listy upravené na způsob špenátu; zralá semena se někdy také melou na mouku.

Fazol obecný pochází, stejně jako všechny druhy rodu *Phaseolus*, z tropických a subtropických oblastí Jižní a Střední Ameriky. Přirozeně se vyskytuje od Mexika po Argentinu. K domestikaci fazolu obecného došlo pravděpodobně jak v Andách, tak v Mexiku nezávisle. Na vzniku domestikovaných forem se mohla podílet i *hybridizace se středoamerickým fazolem šarlatovým (*Phaseolus coccineus*). V andské části Jižní Ameriky jsou archeologicky doložena semena kulturních forem fazolu obecného již z období před 8 000 lety z *jeskyně Guitarrero v severním Peru. Nejstarší *archeologické nálezy domestikovaných forem fazolu obecného v mezoamerické oblasti, učiněné v jeskyni Coxcatlán údolí *Tehuacán v Mexiku, jsou mladší, jejich stáří je datováno do doby před 5 500–7 000 lety. Pro jihoamerické a mezoamerické předkolumbovské *civilizace představovaly fazole jeden ze základních zdrojů bílkovin. *Aztékové a *Inkové používali semena fazolí také jako platidlo. Do Evropy byl fazol dovezen jako okrasný druh již krátce po objevení Ameriky v roce 1506, vlastní *Phaseolus vulgaris* se do Evropy dostal o něco později – v roce 1532. Již v roce 1543 jej ve svém *Herbarum vivae icones* popisuje německý botanik Otto Brunfels. Dnes se fazol obecný pěstuje v Jižní a Severní Americe a v některých částech Afriky v množství kultivarů lišících se hlavně barvou semen. Největšími světovými producenty fazolu jsou v současnosti Argentina, Brazílie, Čína, Indie, Indonésie, Kanada, Myanmarský svaz (dřívější Barma), Uganda a USA. V Americe, ale i v jiných částech světa se dále pěstují jako *luštěniny, popřípadě jako okrasné liány i další čtyři domestikované druhy fazolu: fazol ostrolistý (*Phaseolus acutifolius*), fazol šarlatový (*Phaseolus coccineus*), fazol mnohokvětý (*Phaseolus polyanthus*) a fazol měsíční (*Phaseolus lunatus*). (Petr Bureš)

fazole, *fazol.

fa-t'ia [čínsky], *legismus.

FEANTSA, *European Federation of National Organisations Working with the Homeless.

febronianismus, v *římskokatolické církvi politický a náboženský směr, který popírá prvenství *papeže ve smyslu úřední pravomoci a omezuje jeho moc ve prospěch *biskupů (*episkopalismus); vychází z rukopisu *De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis* (O stavu církve a zákonné moci římského papeže), jenž pod pseudonymem Febronius zveřejnil v roce 1763 trevírský světitel biskup Johann Nikolaus z Hontheimu (1701–1790), a který se obrací proti církevní svrchovanosti papeže ve prospěch práv a svobod říšské církve. Narazil na odpor papeže a četných německých biskupů; *Velkou francouzskou revolucí vliv febronianismu pominul. (František Čapka)

Febvre, Lucien (22. 7. 1878, Nancy, Francie – 11. 9. 1956, Saint-Amour, Francie), francouzský historik a spoluzakladatel školy Annales. Luciena Febvra ovlivnil sociální geograf Paul Vidal de la Blanche (1845–1918) a Émile *Durkheim. Od roku 1919 působil na *univerzitě ve Štrasburku, kde spolu s Markem *Blochem založil o deset let později časopis *Annales d'Histoire Économique et Sociale*, v roce 1933 se stal profesorem Collège de France.

První Febvrova studie byla věnována malému francouzskému regionu 16. století, ve kterém detailně prozkoumal vliv *přírody na *společnost, *politiku a *kulturu. Během *druhé světové války, kterou strávil v *exilu, napsal pojednání o *Rabelaisovi a jeho vztahu k lidové orální kultuře. (Ivo T. Budil)

Federace národních organizací pracujících s bezdomovci (anglicky: *European Federation of National Organisations Working with the Homeless*, zkratka: FEANTSA), *organizace vzniklá v roce 1989 a sdružující více než sto *nevládních organizací z třiceti evropských *zemí (nejen *členských států *Evropské unie), které se zabývají poskytováním služeb lidem bez domova včetně pomoci s řešením otázek bydlení a sociální podpory. Jejimi

členy jsou převážně národně nebo místně působící zastřešující organizace zaměřené na problematiku *bezdomovství, které úzce spolupracují s místními *úřady, poskytovateli ubytovacích služeb a ostatními klíčovými partnery; <http://www.feantsa.org>. (Marie Dohnalová)

federalismus (z latiny: *foedus*, „smlouva, úmluva“), politická koncepce prosazující uspořádání *státu do formy federace, spojení států na základě společné *ústavy, která zřizuje společné nejvyšší orgány (pro vnitrostátní i mezistátní záležitosti); výkon nejvyšší státní moci je rozdělen mezi ústřední orgány (otázky zahraničních styků, obrany, financí) a orgány členských států. Přitom někdy ponechává ústava jednotlivým státům i *atributy mezinárodně právnických osobností (právo na samostatné diplomatické zastoupení, právo uzavírat některé mezinárodní smlouvy apod.).

Federace může vzniknout na základě *integrace (Švýcarsko) nebo spojením dvou či více původně samostatných států (SSSR, USA) anebo rozdělením původně *unitárního státu na více základních jednotek podle národnostního, geografického či správního principu (Československo, 1. 1. 1969–31. 12. 1992); termín „federativní“ se užívá i pro označení rozličných sdružení, svazů (politických, sportovních, odborových apod.). (František Čapka)

Federmessergrupe, *kultura obloukovitých nožů.

Fedin, Konstantin Alexandrovič (24. 2. 1892, Saratov, Rusko – 15. 7. 1977, Moskva, Rusko), ruský prozaik. *První světovou válku prožil jako internovaný civilní zajatec v Německu. Právě odtud čerpal látku pro první velký román *Goroda i gody* (Města a roky, 1924) ukazující tragédii intelektuála v *revoluci. Palčivé téma umění a společnosti ukázal v románu *Brat'ja* (Bratři, 1928). Jako člen skupiny Serapionovi bratři preferoval jemnou psychologickou drobnokresbu a hlubinné záběry lidské duše, v nichž se inspiroval především Fjodorem Michajlovičem *Dostojevským: klíčové jsou jeho prozaické experimenty z 20. let, zejména takzvané malé romány. Pozdější politická a autobiografická díla již nedosahují úrovně raných prací. (Ivo Pospíšil)

Fei Hsiao-t'ung (2. 11. 1910, Wu-t'iang, Čína – 24. 4. 2005, Peking, Čína), čínský sociolog a sociální antropolog. Absolvent (1933) americké *univerzity Jen-t'ing v Pekingu, doktorát (1938) získal na London School of Economics u Bronislava *Malinowského.

Během studia uskutečnil terénní výzkum, z něhož vzešly průlomové *Peasant Life in China* (Život na čínském venkově, 1939) a *Siang-tchu Čung-kuo* (Rurální Čína, 1947). Po vzniku lidové Číny se brzy dočkal zákazu *sociologie jako „buržoazní vědy“, sám byl občansky degradován v „kampani proti pravičákům“ (1957) a za *kulturní revoluce. Po změně politického kurzu v roce 1979 byla rehabilitována sociologie i Fei, který stanul v čele nové Čínské sociologické společnosti. Kromě čínských studií publikoval též další anglicky psané práce: *Chinese Village Close-up* (Čínská vesnice zblízka, 1983), *Small Towns in China* (Malá města v Číně, 1986), kde podrobně dokumentuje život na vsi a obhájuje myšlenku industrializace venkova. (Lucie Olivová)

Feidiás (asi 490 př. n. l., Athény, Řecko – po 430 př. n. l., Athény, Řecko), nejvýznamnější řecký sochař; dovršitel velké klasiky. Narodil se a působil v Athénách, pro něž vytvořil svá stěžejní díla, především *sochy *bohů (*Athéna Prómachos*, *Athéna Lémnia*, *Athéna Parthenos*). Podle *Plútarcha řídil a navrhl sochařskou výzdobu *Parthenónu, jejíž sevřený program i forma jsou samy o sobě důkazem činnosti geniálního umělce. Protože byl blízkým spolupracovníkem *Periklovým, byl v roce 429 př. n. l. postižen averzí, která se vůči němu rozšířila a obžalován ve vykonstruovaném procesu. Feidia však vykoupili občané peloponéské Élidy a svěřili mu vytvoření kolosální kultovní sochy Dia (*Zeus) ze *zlata a *slonoviny pro *chrám v *Olympii. Feidiás se tohoto úkolu zhostil tak, že toto dílo bylo ve *starověku pokládáno za div *světa a podle tehdejšího mínění lidé, kteří neměli možnost je v životě spatřit, se nemohli pokládat za šťastné.

Na rozdíl od ostatních umělců klasického období byl Feidiův styl specifický svým ušlechtilým *humanismem. S dokonalou formou se u něj propojovala i pro *člověka velmi přijatelná etická charakteristika. To bylo určitě výsledkem Feidiovy vlastní vnímavosti, ale snad tady působil i vliv *Sókrata (nejen filozofa, ale původně také sochaře), který prosazoval, že *charakter *osobnosti má být patrný z jejího obličej. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

fekundabilita (z latiny: *fēcundus*, „plodný, úrodný“ a *habilitās*, „schopnost“) [reprodukční medicína], pravděpodobnost otěhotnění na jeden *menstruační cyklus ženy sexuálně aktivního páru neužívajícího *antikoncepci. (Miroslav Králík)

fekundismus (z latiny: *fēcunditās*, „plodnost, úrodnost“), sociální politika podporující vysokou *porodnost (též pronatalitní politika). Je spojený s některými velkými *náboženstvími a politickými směry (římskokatolické náboženství, *islám), s důrazem na silnou a velkou *rodinu a tradiční *hodnoty. (Miroslav Králík)

fekundita (z latiny: *fēcunditās*, „plodnost, úrodnost“), plodivost, u pohlavně se množících druhů značí potenciální schopnost samce či samice plodit potomstvo. Fekundita je řízena *genetickými i enviromentálními faktory (například dostupnost potravy). Fekundita *ženy je nejvyšší okolo 21. roku věku, pak postupně klesá až do *menopauzy, kdy zaniká zcela. Fekundita *muže klesá pozvolněji a udržuje se do vyššího věku (opakem je *sterilita, respektive *infertilita). (Viz též *fekundabilita, *fertilita.) (Miroslav Králík)

fel, **bilis*, žluč.

felace (z latiny: *fellāre*, „sát“), sexuální dráždění *mužského pohlavního orgánu ústy a *jazykem, respektive sání za účelem *ejakulace. V dnešní době je přinejmenším stejně četná jako *cunnilingus, což v době zpráv Alfreda Charlese *Kinseyho na přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století ještě nebylo. Převahu felace nad cunnilingem lze přičítat rostoucí sexuální iniciativě ženy. (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

felonie (z francouzštiny: *fēlonie*, „prorada, zrada, zpronevěra“), v *lenním systému záměrné porušení vztahu věrnosti mezi lenním pánem a držitelem *léna; ze strany *vazala šlo zejména o spojenectví s protivníkem lenního pána nebo odepření poslušnosti (například odmítnutí účasti na válečném tažení), ze strany lenního pána například odmítnutí vydat léno. (František Čapka)

femina, -ae, f., žena.

femininita (z latiny: *femininum*, „ženský rod“ [gramaticky]), ženskost; soubor charakteristik týkajících se vzhledu, chování, *životního stylu atd., které jsou v určité společnosti spojovány s ženami; ženská *genderová role.

V laickém pojetí se femininita chápe jako biologicky determinovaná, a proto neměnná, a dále jako komplementární k *maskulinitě, vůči které je ve většině oblastí podřazena.

Femininita jako vztahový koncept má smysl pouze ve vazbě na maskulinitu. Představuje přitom „množinu struktur a podmínek, které vymezují, co to typicky znamená být ženou v dané společnosti, i typický způsob, jakým ženy žijí tuto situaci“ (Young, 1990: 144). Femininitu lze ztotožnit s ženskou genderovou rolí. Pojem femininita je však používán v širším kontextu, neboť může vyjadřovat nejen chování, které od žen očekává okolí, nýbrž také vlastní chování i vnitřní prožívání *člověka.

Vymezení femininity je kulturně a historicky proměnlivé, jedná se tedy o sociální konstrukt. V *euroamerické společnosti je femininita spojována s následujícími charakteristikami: fyzická atraktivita, starostlivost a péče o druhé, emocionalita, submisivita, pasivita atd. Dílčí *atributy se však liší v závislosti na věku, etnicitě a socio-kulturní příslušnosti atd. Podob femininity je tedy v každé společnosti více; ty se vymezují vůči sobě navzájem a dále vůči různým podobám maskulinity. Výše uvedené charakteristiky vymezují takzvanou preferovanou femininitu, která je společensky nejvíce oceňovaná (Kimmel, 2000). (Irena Smetáčková)

feminismus (z latiny: *fēmina*, „žena“), *hnutí usilující o dosažení politické, ekonomické a sociální *rovnosti žen s muži, prosazování práv a zájmů žen. Jedná se o souhrn teorií, hnutí, postojů, politik a chování zaměřených na dosažení rovnosti v postavení žen a mužů ve společnosti a na odstranění *genderových stereotypů. Vzhledem k velkému množství feministických teorií se však dnes již hovoří o feminismech (plurál), nikoli o feminismu (singulár). Cílem většiny feminismů je objasnit příčinu nerovnosti mezi ženami a muži a navrhnout nová řešení zaměřená na odstranění nerovností. Stěžejními tématy feminismů jsou *gender/pohlaví, otázka moci v souvislosti s postavením žen a mužů, rovné příležitosti žen a mužů/genderová rovnost, rovný přístup ke zdrojům, rovné zacházení, nediskriminace z důvodu pohlaví, rovný přístup ke vzdělávání, rovný přístup k zaměstnání, rovné odměňování, rovné zastoupení žen ve vedoucích funkcích, rovné zastoupení žen v politice, gender mainstreaming, genderové rozpočtování, právo na vlastní tělo, reprodukční práva, respektování rozdílnosti žen a mužů, nenásilí, emancipace žen.

Hnutí vzniklo koncem 18. století v Anglii a ve Francii, zesílilo ve druhé polovině 19. století a na intenzitě nabylo zejména v západní Evropě a Severní Americe. Historie feminismu se obvykle dělí na „prehistorii“ a tři vlny:

„Prehistorie“ (konec 18. století). Počátky jsou spjaty se společenskými a politickými proměnami zejména v Anglii a ve Francii. Jako jedna z prvních vystoupila s požadavkem rovnosti mužů a žen v Anglii Mary *Wollstonecraftová v roce 1792, kdy v knize *A Vindication of the Rights of Woman* (Obrana ženských práv) definovala základní cíle ženského hnutí. Další významnou osobností raného ženského hnutí byla Francouzka Olympe de *Gouges, která jako reakci na *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (*Deklarace práv člověka a občana, 1789) vydala v roce 1791 *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* (Deklarace práv ženy a občanky), ve které prohlásila, že ženy se rodí svobodné a jsou si rovné s muži, a požadovala zrovnoprávnění žen v osobním i společenském životě.

První vlna feminismu (19. století a začátek 20. století). Byla zaměřena především na boj žen za to, aby stávající práva platila nejen pro muže, ale i pro ženy. Jednalo se o získání *volebního práva pro ženy a o jejich právo na vzdělání. Členky ženských hnutí byly přesvědčeny, že pokud ženy získají volební práva, zmizí brzy i ostatní formy diskriminace vůči nim. První vlna feminismu skončila vítězstvím požadavků žen. Nejdříve získaly ženy volební práva na Novém Zélandu (1893), ve Velké Británii (1918), v USA (1920) a v Československu (1920).

Druhá vlna feminismu (60.–80. léta 20. století). Byla zaměřena především na boj s nerovnostmi, které přetrvávaly ve společnosti i přes právně zakotvenou rovnost žen a mužů. Významným tématem druhé vlny se stala teze „osobní je politické“. V 70. letech se od sebe začínají výrazněji odlišovat jednotlivé proudy feminismu. Důležité je zakládání kateder „ženských studií“ na předních *univerzitách, především v USA, kde vzniká tzv. akademický feminismus. Klíčovým dílem pro toto období byla kniha americké feministky a spisovatelky Betty Friedanové *The Feminine Mystique* (Mystická ženskost, 1963). Zatímco první vlna feminismu měla široce liberální kořeny a v boji o stejná politická práva se inspirovala mimo jiné *teoriemi společenské smlouvy, feministky druhé vlny se rozkročily mnohem šířeji a své analýzy začaly vypracovávat z nejrůznějších pozic. Kromě liberálních feministek, kterým jde o reformu společnosti ve směru větší rovnosti příležitostí, se můžeme setkat s feministkami socialistickými (rovnosti *pohlaví podle nich brání *kapitalismus, mimo jiné kvůli neplacené domácí práci žen) a radikálními (rozvíjejícími témata genderu, mužského *násilí na ženách, banalizace a komercializace *sexuality apod.), i když toto trojí rozlišení již pozbývá platnosti. Feminismy se tak staly radikálnějšími a zaměřily pozornost také na osobní, psychické a sexuální aspekty útlaku žen. Cílem druhé vlny bylo osvobození utlačovaných žen prostřednictvím hlubokých společenských změn (politické a legislativní reformy k dosažení rovnosti nestačí).

Třetí vlna feminismu (od 90. let 20. století). Rozvíjí se mnoho dalších směrů feministického myšlení. Z feminismu se stal celospolečenský jev. Feminismy se zakládají na tak rozdílných myšlenkových základech, že se velmi často vymezují jeden proti druhému a kritizují se navzájem. To je dáno mimo jiné tím, že se orientují hlavně na individuální pojetí *femininity. Některé směry, jako například postmoderní feminismus, dokonce odmítají původní myšlenku, že pohlaví je dané a že gender je socio-kulturní konstrukt, a tvrdí, že *maskulinita a femininita jsou proměnlivé kategorie, že gender je role, kterou lidé hrají a která se mění podle kontextu. Důležité je nejen to, jsme-li muži či ženy, ale to, jací muži či jaké ženy jsme. Důležitou součástí třetí vlny je propojenost feminismu s otázkami souvisejícími s rasou, sexuální orientací, společenským postavením, věkem, zdravotním stavem a náboženstvím. Genderová nerovnost je tak vnímána jako zásadní součást systému společnosti, ale nikoliv jako jediná.

Základní kategorizace feminismů byla převzata od americké socioložky Judith Lorberové (*Gender Inequality: Feminist Theories and Politics* [Genderová nespravedlivost: Feministické teorie a politika]. Los Angeles: Roxbury 1998), která je rozděluje do tří hlavních kategorií, z nichž každá má četné podkategorie.

1) *Genderově reformní feminismy*. Zakládají se na přesvědčení, že ženy by měly být hodnoceny stejně jako muži a měly by mít možnost svobodně žít své životy na základě svého osobního potenciálu. Prosazují rovnou účast žen a mužů ve společnosti. Genderově reformní feministické teorie stanovují jako cíle mužské standardy, jsou tudíž *androcentrické. Jsou kritizovány také proto, že pokládají existující patriarchální struktury za dané a chtějí je pouze modifikovat ve prospěch žen. Jako genderově reformní se označují především liberální feminismus, marxistický/socialistický feminismus a rozvojový feminismus.

Liberální feminismus. Je založen na přesvědčení, že genderové rozdíly nejsou biologické, ale jsou podmíněné vnějšími vlivy: sexuální dělbou práce, existencí oddělených sfér sociální aktivity (soukromé a veřejné) a systematickou *socializací dětí začleňující je do dospělých rolí vhodných pro jejich gender. Teoretičky liberálního feminismu nevidí v soukromé sféře nic hodnotného – jen emocionální, praktickou a sexuální službu mužům. Opravdové odměny sociálního života – peníze, moc, status, svoboda, možnosti růstu a seberealizace – se nacházejí ve veřejné sféře, tedy ve sféře mužů. Liberální feministky navrhují několik strategií pro odstranění genderové nerovnosti: mobilizaci existujících politických a právních kanálů, rozvoj ekonomicky rovných příležitostí, reorganizaci rodinného života tak, aby se všechny strany rovně podělily o odpovědnost, genderově citlivé vzdělávání a výchovu.

Marxistický a socialistický feminismus. Zakládá se na přesvědčení, že příčinou genderové nerovnosti je ekonomická struktura společnosti, a že bude-li dosaženo ekonomické rovnoprávnosti žen a mužů, získají ženy rovné postavení ve společnosti. Zaměřuje se především na trh práce, protože pouze ekonomicky nezávislá žena se může stát nezávislou i v jiných oblastech života. Je třeba změnit strukturu společnosti tím, že se revoluční cestou zruší nadvláda „kapitalistického patriarchátu“.

Zejména v rámci liberálního proudu feminismu a částečně i radikálního a socialistického je aplikován pojem *androgynie, a to za účelem konstrukce obecného modelu společnosti (tzv. „ideál androgynie“), v níž se nebudou činit rozdíly v právech, příležitostech a *identitě žen ani mužů – jinými slovy, rozplyne se v ní současné hierarchické rozdělení mužských a ženských rolí (se zřejmou nevýhodou na straně žen), které je pouze kontingentní sociální konstrukcí, nikoliv přirozeným vyústěním biologických rozdílů (viz také gender). Taková společnost bude „androgynní“ v tom smyslu, že biologické „mužství“ ani „ženství“ nebude mít vliv na rozdělení společenských statků ani břemen. Opakem „ideálu androgynie“ je tzv. *diferenční feminismus, podle něhož ženy mluví a mají mluvit „jiným hlasem“ (termín poprvé použila americká psycholožka Carol Gilliganová [narozena 1936]).

Rozvojový feminismus. Orientuje se na globální ekonomiku s tím, že osoby, které jsou za svou práci odměňovány nízkou mzdou a které dělají většinu „špinavé“ práce, jsou ženy. Analyzuje procesy *kolonizace a jejich dopady na ženy a rodinu. Respektuje tradiční kulturní rámec rozvojových *zemí a prosazuje rovnost žen a mužů uvnitř tohoto rámce.

2) *Feminismy genderového odporu.* Proklamují, že společnost nemůže být genderově neutrální, protože mužská nadvláda je příliš silná. Ženy se musí vymanit z této nadvlády a vytvořit novou, ženskou strukturu prostřednictvím zakládání ženských organizací a komunit. Protestují proti patriarchální struktuře společnosti. Podle teorií genderového odporu se patriarchální společnost nedá změnit zevnitř (na rozdíl od genderově reformních teorií), ženy mohou dosáhnout rovnosti pouze vně *patriarchátu, protože nelze odstranit útlak z pozice diskriminovaného a podřízeného subjektu. Do skupiny feminismů genderového odporu patří především radikální feminismus, psychoanalytické feministické teorie a tzv. standpoint (hlediskový) feminismus.

Radikální feminismus. Vychází z přesvědčení, že společnost je založena na patriarchálních strukturách, ve kterých jsou ženy utlačovány a ve kterých muži sexuálně vykořisťují ženy na základě přesvědčení o své nadřazenosti. Podstatou mužské nadvlády je sexualita a mocenské uspořádání heterosexuálních vztahů. Radikální feministky navrhují zásadní přepracování ženského vědomí jako první krok v boji proti patriarchátu a následně vytvoření „sesterství“ žen, založeného na důvěře, vzájemné podpoře a společné obraně. Teprve ve chvíli, kdy toto spojení bude fungovat, nastane čas pro kritickou *konfrontaci se všemi aspekty patriarchální dominance.

Psychoanalytický feminismus. Vysvětluje patriarchát s pomocí teorií Sigmunda *Freuda o učení se rolím žen a mužů podle genderových rolí rodičů. Feministky ale Freudovy závěry neakceptují a ve „freudovských“ sférách jako emoce, polopřiznaná nebo nepřiznaná přání, neurózy a patologie hledají odpověď na otázku, proč muži ženy utlačují a proč se tomu ženy dostatečně nebrání.

Standpoint (hlediskový) feminismus. Zakládá se na přesvědčení, že všechny ženy mají společnou zkušenost, která vyplývá z jejich reprodukční role a která vytváří jedinečný společný základ pro snahy o změnu společnosti.

3) *Feminismy genderové vzpoury (3. vlna feminismu).* Zakládají se na kritice existujícího genderového řádu a negují hranice mezi muži a ženami, maskulinitou a femininitou, *heterosexualitou a *homosexualitou. Zabývají se komplexními systémy nerovnosti a věnují pozornost vztahům mezi různými typy nerovností (gender, rasa, společenské postavení, sexuální orientace, etnická příslušnost, zdravotní stav, věk, náboženství).

Multirasový feminismus. Je založen na analýze útlatku z důvodu genderu, rasy a společenského postavení. Snaží se dokázat, že diskriminace je na základě výše uvedených důvodů rozdílná jak vůči jednotlivým skupinám, tak uvnitř skupin samotných.

Mužský feminismus. Zakládá se na přesvědčení, že ne všichni biologičtí muži mají výhody z patriarchálního uspořádání společnosti a že patriarchální společnost některé ženy naopak zvyhodňuje oproti některým mužům (znevýhodněným například na základě jejich sexuální orientace).

Postmoderní feminismus. Odmítá stávající genderové kategorie, neboť považuje mužství a ženství za proměnlivé *identity, které se řídí kontextem.

Filozofie a ideologie spjatá s hnutím feminismu vnesla do *antropologie zájem o do té doby opomíjené rodové rozrušení perspektivy společenských jevů, neformální společenské procesy, teorii emocí a roli individuální iniciativy v *kultuře a přišla s novými postupy kulturního popisu (viz *antropologie, feministická, srov. též *archeologie genderu). (Viz též *gynocentrismus.) (Eva Ferrarová)

feminismus, diferenční (z latiny: *fēmina*, „žena“, a z francouzštiny: *différence*, „odchylka; rozdíl, rozdílnost; různost“), menšinový leč výrazný proud v rámci *feminismu, který odmítá

mainstreamovou snahu feministek dosáhnout *rovnosti s muži, podpořenou argumenty o principiální *identitě žen a mužů (*androgynie). Diferenční feministky naopak vyzdvihují typicky ženské vlastnosti jako schopnost empatie a etiku péče, a stavějí je do protikladu s „tvrdou“ maskulinní instrumentální racionalitou, například v myšlení o *spravedlnosti; podle americké psychologičky a feministky Carol Gilliganové (narozena 1936) mají proto ženy mluvit „jiným hlasem“ (*In a Different Voice*, 1982, česky: *Jiným hlasem: O rozdílné psychologii žen a mužů*. Praha: Portál, 2001). Namísto rovnostářského ideálu postulují diferenční feministky nadřazenost ženského elementu nad mužským, a v tomto smyslu zastávají esencialistickou *ontologii, která v některých radikálních případech vede až k separatistickým představám soběstačných ženských komunit. (Pavel Dufek)

feministická antropologie, *antropologie, feministická.

feministické hnutí, *hnutí, feministické.

feminizace, početní převaha *žen. (Marie Dohnalová)

feminizace chudoby, proces, v němž *ženy nabývají početní převahy mezi chudými. (Marie Dohnalová)

femur, -oris, n., kost stehenní, stehno. Femur je největší a nejdelší *kostí v lidském těle. Proximální konec femuru má *caput femoris s fovea capitis femoris* (pro úpon **ligamentum capitis femoris*), hlavice femuru spolu s *acetabulem *kosti pánevní tvoří základ *kloubu kyčelního. Na ventrální straně krčku stehenní kosti je *linea intertrochanterica*, která slouží pro úpon ventrální části pouzdra kyčelního kloubu. *Crista intertrochanterica* se nachází na dorzální straně krčku (úpon **musculus quadratus femoris*), *trochanter major* leží laterálně (úpon **musculus gluteus medius*, **musculus gluteus minimus* a **musculus piriformis*) a *trochanter minor* je orientován dorzomediálně (úpon **musculus iliopsoas*). Na zadní straně těla kosti je *linea aspera s labium mediale a labium laterale*, v proximálním pokračování *labium laterale lineae asperae* se nachází *tuberositas glutea* (pro úpon **musculus gluteus maximus*), někdy je na této čáře výraznější výběžek, který se nazývá *trochanter tertius* – počítá se k *varietám na *skeletu. Proximálním pokračováním *labium mediale lineae asperae* je *linea pectinea* (pro úpon **musculus pectineus*). V distálním směru se obě *labia lineae asperae* rozbíhají tak, že vznikne ploché pole trojúhelníkového tvaru – *planum popliteum*. Femur má často dvě **foramina nutricia*. Nacházejí se v sousedství *linea aspera*, obvykle v proximální polovině těla femuru a směřují proximálně. Distální konec femuru je zakončen dvěma kondyly – *condylus femoris medialis et lateralis* pro skloubení s *kostí holenní, na kondylech jsou hrbolky – **epicondylus medialis* a *epicondylus lateralis*, od kterých odstupují svaly bérce. Ventrálně se nachází hladká ploška – *facies patellaris* pro skloubení s *českou, dorzálně je mezi oběma kondyly jamka – *fossa intercondylaris* proximálně ohraničená hranou – *linea intercondylaris*. Z mediálního epikondylu vybíhá proximodorzálně *tuberculum adductorium* (slouží pro úpon jedné části **musculus adductor magnus*), mezi laterálním kondylem a epikondylem se nachází *sulcus popliteus* (pro šlachu stejnojmenného svalu). Krček (*collum femoris*) svírá s tělem stehenní kosti kolodíafyzární, správněji inklinací úhel. U *novorozenců má asi 150°, do tří let věku se sníží na 145°. U dospělých varíruje mezi 126° až 128°, ve stáří se snižuje na 120°. Velikost úhlu inklinace je důležitá pro stabilitu a pevnost femuru a také pro přenos hmotnosti horní části těla na dolní končetiny. Osa tohoto přenosu prochází u zdravého jedince středem hlavice femuru, středem *kloubu kolenního k střední rovině *kosti patní. Menší hodnoty úhlu jsou spojeny s nebezpečím zlomenin v této oblasti. *Torze femuru je úhel mezi střední čarou krčku (osou) a transverzální rovinou proloženou oběma kondyly. U Evropanů má v průměru hodnotu 12° s rozmezím 4°–20°.

Při stranovém určení kosti směřuje hlavice proximálně a mediálně k acetabulu *kosti pánevní, *linea aspera* je na dorzální straně *diafýzy. Máme-li k dispozici pouze proximální část kosti, orientujeme se podle *crista intertrochanterica*, která je na dorzální straně krčku (ventrálně uložená *linea intertrochanterica* je znatelně slabší). *Foramen nutricium* (většinou

dvě) směřuje proximálně. Při pohledu na kondyly z distální strany femuru je *condylus lateralis* „vyšší“, *condylus medialis* je více zakřivený směrem k střední rovině kosti. Ve frontální rovině je *facies patellaris* „vyšší“ na straně laterální, mediální kondyl zasahuje distálněji. *Osifikace perichondrální se objevuje v 7. měsíci *těhotenství, v 10. měsíci *gravidity se začne vytvářet jádro distální *epifýzy (jedna ze známek donošenosti plodu). Další osifikační centra se tvoří v hlavici femuru v prvním roce života, ve velkém trochanteru kolem tří let věku a v malém trochanteru ve věku 9–11 let. Se stehenní kostí srůstá *trochanter major* okolo 16. roku, malý trochanter dříve – okolo 14 let. Proximální epifýza se spojuje s tělem mezi 15–18 lety, distální o něco později – mezi 16–19 lety. (Zpodstatnělé *femoralia*, -ium, n., používali *Římané pro název obvazu, chránícího stehno před chladem.) (Ladislava Horáčková)

fenestella (z latiny: *fenestella*, „okénko“), okénko, kterým je možno nahlížet do *krypty. (Josef Unger)

fenestra, -ae, f., okno, otvor. V *anatomii například *fenestra vestibuli* ve středním uchu. (Ladislava Horáčková)

fenestra cochleae, otvor mezi *cavum tympani* a *scala tympani* *hlemýždě. V otvoru se nachází *membrana tympani secundaria*. (Lenka Vargová)

fenestra vestibuli, otvor mezi *cavum tympani* a *vestibulum labyrinthi ossei*. Do otvoru je zasazena báze *třmínku. (Lenka Vargová)

fenetika (z řečtiny: *phaino*, „vyjevit, ukázat, objevit se“), klasifikační *princip vycházející z hodnocení příbuznosti *druhů na základě podobnosti, přičemž znaky použité pro hodnocení podobnosti mají *a priori* stejnou hodnotu. Za myšlenkového otce této metody je považován francouzský botanik a cestovatel Michel Adanson (1727–1806), zásadní průlom v jejím využití při *klasifikaci znamenal až vznik *numerické taxonomie v 50. letech 20. století (Charles D. Michener, Peter H. A. Sneath, Robert R. Sokal) a následný rozvoj výpočetní techniky. (Petr Bureš, Miloš Macholán)

feng [čínsky], jedna z mnoha *rituálních obětí prováděných ve starověké Číně, jež měla sloužit k ovlivňování nadpřirozených sil. (Jaroslav Malina)

Feng Meng-lung (asi 1574 – asi 1645 nebo 1646), čínský sběratel *folkloru (povídek a písní), spisovatel doby *Ming. Významně přispěl k popularizaci lidové literatury a přepracoval řadu klasických děl, historických a dobrodružných příběhů. Česky vyšly výběry *Podivuhodné příběhy z čínských tržišť a bazarů* (Praha: Fr. Borový, 1947) *Skříňka s poklady* (Praha: Mladá fronta, 1961). (Olga Lomová)

Fénicie, *Foiníkie.

Féničané, *Foiničané.

féničtina, *foiničtina.

fenik (z němčiny: *Pfennig*, der, Althochdeutsch: *pfenning*, Mittelhochdeutsch: *pfenni(n)c*; možná souvisí s latinským *pānnus*, „kus látky; cár, hadr“), stará německá *mince, v době od 8. do 13. století byla z kvalitního *stříbra a měla velkou kupní sílu (odtud označení období „Pfennigzeit“), od konce 17. století její hodnota klesala až na nejnižší nominální hodnotu. *Německá říše (1873) zavedla *marku (= 100 feniků) a tato *měna se udržela do roku 2002, kdy ji vystřídalo euro. (Jaroslav Malina)

fenik, morový, medaile působící jako *amulet s magickou ochrannou schopností. (Michaela Králíková)

fenologie (z řečtiny: *phaino*, „vyjevit, ukázat, objevit se“ a *logos*, „nauka, věda“), nauka o životních projevech *organismů v souvislosti se změnami vnějšího prostředí, *klimatu, ročních období aj. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

fenomén (z řečtiny: *fainomenón*, „to, co se ukazuje, jeví, vystupuje na světlo“):

1. jev, jevová skutečnost, to, co se *člověku samo ukazuje a tak, jak se to samo ukazuje – pokud možno očištěno od jeho přání, představ, potřeb; opak: *noumenon* („věc o sobě“ – Immanuel *Kant);

2. neobyčejný jev, úkaz. (Jaroslav Malina)

fenomenologie (z řečtiny: *faínoménón*, „to, co se ukazuje, jeví, vystupuje na světlo“ a *logos*, „věda, nauka“), *věda o *fenoménech; u Georga W. F. *Hegela ideální dějiny výchovy *vědomí sebou samým od představ až po absolutní vědění, tj. vyličení toho, jak se věda zjevuje; u Edmunda *Husserla a jeho školy metoda zkoumání uskutečňující návrat k „věcem samým“ a podávající jejich deskripci jakožto fenoménů. (Jaroslav Malina)

fenomenologie náboženství, teologická metoda, která byla po relativně dlouhou dobu používána jako hlavní nástroj teologie náboženství a *religionistiky, zejména k systematickému popisu, komparaci, klasifikaci a typologizaci fenoménů, jež byly na základě určitých předem přijatých znaků určeny jako náboženské. Poprvé užil termín fenomenologie náboženství holandský vědec Pierre Daniel Chantepie de la Saussaye (1848–1920) v Úvodu ke své knize *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Učebnice dějin náboženství, 2 sv., Freiburg 1887, 1889). Plného rozkvětu ale tato metoda dosáhla mnohem později; její teorie byla stručně formulována u Rudolfa Otta (1869–1937) v díle *Das Heilige* (Breslau 1917; česky: *Posvátno*, Praha 1998), vrcholnou podobu jí dal holandský vědec Gerard van der Leeuw (1890–1950), který vytvořil ve spise *Phänomenologie der Religion* (Fenomenologie náboženství, Tübingen 1933) její základní a na dlouhou dobu definitivní podobu.

Na rozdíl od dějin náboženství nebo moderních religionistických metod sociálněvědného výzkumu náboženství nesleduje fenomenologie náboženství konkrétní historické podoby a souvislosti náboženských jevů, ale zabývá se jejich obecnými strukturálními vlastnostmi, jež zkoumá asynchronně, tj. bez ohledu na dějinné a sociální kontexty. Prostřednictvím jejich poznání se snaží dospět k vymezení základního charakteru náboženství, obvykle spojovaného s termínem posvátno, a následně k určení obecné a všem náboženstvím společné podstaty náboženství. Metodu fenomenologie náboženství dál rozvíjel po *druhé světové válce například Mircea *Eliade. V současnosti se v religionistice v zásadě nepoužívá, občas bývá ožívována v teologických spekulativních textech. (Břetislav Horyna)

fenotyp [genetika], vnější projev jednoho nebo více *genů v *organismu nebo *buňce, který je výsledkem spolupůsobení *genotypu a prostředí. (Jiřina Relichová)

fenotypová variance, *variance, fenotypová.

Ferdousí, Abu'l-Kásim Mansúr (kolem roku 934, Báz, Tús, Írán – kolem roku 1020, Tús, Írán), perský básník. Z jeho díla je nejproslulejší epos *Šáhnáme* (Kniha králů, kolem roku 1010). Rozsáhlá epos vznikla z ryze vlasteneckých pohnutek a jejím základem jsou díla, která se již nedochovala (*Chvataj námak*) a jejichž studiu autor věnoval dlouhá léta. Epos tvoří soubor *legend i historie z různých íránských okruhů, spojený v jeden velký celek 50 000 dvojverší, jednotného metra (čtyřstopý neúplný *mutakárib*), se sdruženým metrem (*masnaví*); jsou to volně vyprávěné dějiny Íránu od prvního člověka (Kajúmars/Gajómart) přes dynastie mytické až k poslednímu vladaři předislámské éry, Sásánovci Jazdkartovi (622–651). Padesát kapitol představuje padesát *králů. Zaznívá zde tón duchovního světa předislámského Íránu – zřetelný souboj dobra se zlem, boj Íránu s Túránem, osobní souboje *rytířů s východními kočovníky. Milostné příběhy nejsou hlavním tématem, ale bohatě ilustrují děj dramaty, *láskami šťastnými i tragickými.

Hlavním záměrem díla bylo vyzdvihnout slavnou minulost Íránu. Básník rozehrává děje na scéně bohatě vybavené dekoracemi hodovních síní, turnajů, bitev a okázalých *triumfů vítězů. Hlavními postavami jsou rytíři bez bázně a hany, ctí věrně své vyvolené, nasazují život. Ženy v těchto příbězích nejsou v žádném ohledu „pracovní síly“. Nejsou ujařmeny v ženských komnatách, nevycházejí se zahalenými tvářemi jako jejich o tisíciletí mladší sestry islámského Íránu. Jsou hrdé, půvabné, znamenitě výmluvné, dovedou jednat samostatně i

bystře zasáhnout, když si muž neví rady – v běžných životních situacích i v komplikovaných věcech lásky. (Jaroslav Malina)

feretrum (z latiny: *feretrum*, „nosítka, nosítka; máry“), v širším slova smyslu nosítka, v přeneseném významu *relikviář (nosítka) určený k *transportu posvěcených předmětů; též *máry. (Jaroslav Malina)

Ferguson, Adam (20. 6. 1723, Logierait, Perthshire, Skotsko – 22. 2. 1816, St. Andrews, Fife, Skotsko), skotský filozof a teoretik společnosti. Ve svém spisu *An Essay on the History of Civil Society* (Pojednání o historii občanské společnosti, 1767) přirovnával sociální *pokrok k vývoji jedince od narození do dospělosti a vypracoval koncepci stadií *divoštství, *barbarství, *civilizace, na kterou navázal *evolucionismus ve druhé polovině 19. století. Tento spis zároveň představuje jeden z prvotních zdrojů našich současných představ o moderní *občanské společnosti. (Jaroslav Malina)

Fernández de Oviedo, Gonzalo (1478, Madrid, Španělsko – 1557, Valladolid, Španělsko), španělský historik Ameriky. Do *Nového světa se poprvé odebral v roce 1513 (za svůj život přeplul Atlantik dvanáctkrát) a zastával různé funkce v koloniální administrativě.

Dával přednost *historiografii založené na přímém pozorování, čímž se podstatně lišil od svých soudobých humanistických kolegů. Nový svět se mu jevil jako „(...) jedna z věcí, jež jsou převelice hodny poznání“. Z jeho rozsáhlého díla je důležitá především *Historia general y natural de las Indias* (Obecná a přírodní historie zemí indických). Autorův povětšinou velice přezíravý vztah k *indiánům ostře kritizoval Bartolomé de las *Casas. (Oldřich Kašpar)

feromon (z řečtiny: *feró*, „nesu, jsem nositelem“ a *onóma*, „jméno, identita“):

1. vnitrodruhové chemické komunikační látky živých *organismů, kterými na sebe působí jedinci téhož *druhu. Mají určitou biologickou funkci a vyvolávají neuroendokrinní a psychofyziologickou odpověď nebo navozují změny v chování. Termín feromon zavedli německý chemik Peter Karlson (1918–2001) a švýcarský entomolog Martin Lüscher v roce 1959. Původně se týkal pouze hmyzu, později se rozšířil i na vyšší živočichy. *Mozek savců je mnohem složitější než nervová soustava hmyzu a tedy i reakce na feromony je komplikovanější. Mezi základní funkce feromonů patří přilákat jedince opačného *pohlaví, rozpoznat jedince stejného druhu, sociální skupiny, a také upozornit na sebe sama. Feromony se dělí do čtyř tříd: *signální*, *primerové*, *releaserové*, *modulátorové*. Toto členění je založeno na funkci feromonů, délce doby jejich působení a na tom, jakou orgánovou soustavu příjemce ovlivňují.

Signální feromony mají krátkodobý účinek a způsobují například uvolnění neurotransmiterů, které mají přímý dopad na chování. *Informace nesené signálními feromony mohou být až pozoruhodně rozdílné a složité, počínaje signály o pohlavní zralosti a konče informacemi o sociální *hierarchii. Například steroidy obsažené v moči psovitých šelem informují o jejich postavení mezi ostatními jedinci. Látky vylučované na povrch těla mohou podávat informaci o hlavním histokompatibilním komplexu (*MHC) jedince a tím i o jeho imunitních vlastnostech. Tato schopnost, kterou má i *člověk, se uplatňuje při výběru partnera – přitahují se jedinci, jejichž potomci budou mít imunologicky nejvýhodnější (nejefektivnější) kombinaci MHC genů.

Primerové feromony působí delší dobu, obvykle několik hodin až dnů. K účinkům primerových feromonů patří například změny v reprodukčním chování u hlodavců, jako je načasování pohlavní dospělosti, začátek *estru, řízení *pohlavních hormonů (u samic i samic) a délka ovariálního cyklu. K jejich nejznámějším účinkům patří tzv. *efekt Bruceové. U člověka se předpokládá, že vyvolávají změny chování aktivací hypothalamo-hypofyzární-gonadální osy a ovlivňují *sekreci pohlavních hormonů se všemi příslušnými důsledky.

Releaserové feromony začínají působit během několika sekund až minut po vystavení, vyvolávají stereotypní odpověď a mají krátkou dobu působení. Releaserové feromony jsou dobře známy u hmyzu, u savců máme zatím jen málo informací. Jako jeden z příkladů lze

uvést androstenon ve slinách samce prasete, který u samic vyvolává chování, při němž se nastaví do polohy vhodné k páření. Jako jiný příklad lze uvést 2-methylbut-2-enal v sekretu mléčných bradavek králíků v období kojení, který vyvolává sací *reflex u mláďat.

Modulátorové feromony nemají okamžitý účinek na chování, jejich funkce je však složitější. K tomu, aby byly tyto feromony účinné, nestačí pouze, aby jedinec přišel do kontaktu s touto látkou, ale musí přispět také další vnější podněty. Tyto feromony u člověka ovlivňují *psychický stav, například náladu nebo pozornost, a vyvolávají stereotypní *behaviorální odpověď v závislosti na určitém prostředí nebo na dané situaci. Předpokládá se, že u člověka je takovou látkou androstadienon. Tato steroidní látka vyvolává odpovědi v *mozkové kůře a dále psychofyziologické a psychologické reakce;

2. syntetická lákadla používaná proti škůdcům. (Miroslav Králík)

Ferrarová, Eva (5. 9. 1953, Praha), česká kulturoložka, překladatelka a feministka; absolventka magisterského studijního programu Ruština, Francouzština a Arabština na Facoltà delle Lingue e Letterature Straniere, Università degli Studi (Bari, Itálie). Rigorózní práci na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze věnovala problematice rovných příležitostí a *genderu ve strukturách veřejné správy.

Zabývá se problematikou genderové rovnosti se zaměřením na její implementaci ve strukturách veřejné správy. V současné době pracuje jako expertka pro oblast genderu a rovných příležitostí žen a mužů na Ministerstvu vnitra České republiky a jako odborná konzultantka pro oblast veřejné správy v Gender Studies, o.p.s. Je koordinátorkou soutěže Úřad roku „Půl na půl“ – respekt k rovným příležitostem, v jejímž rámci jsou vyhodnocovány nejlepší *úřady samosprávy v oblasti uplatňování principu rovných příležitostí a genderu. Za Ministerstvo vnitra je členkou Výboru pro rovné příležitosti žen a mužů Rady vlády pro lidská práva. Je členkou spolku Šalamoun – spolek pro vytvoření právního státu v České republice a členkou mezinárodní sítě Femcities.

Tématu genderu a *rovnosti žen a mužů se věnovala v řadě publikací: *Participation and Representation of Women in Czech Political Structures. Milena News*, 2002, 1, Wien; *Rovné příležitosti žen a mužů. Poradce*, 2004, č. 2, Nový Jičín; *Genderová analýza Strategie pro rozvoj lidských zdrojů ČR*. Praha: Gender Studies www.feminismus.cz, 2006; *Příručka pro implementaci rovných příležitostí žen a mužů a principů gender mainstreamingu ve veřejné správě v České republice*. Praha: Gender Studies, 2007; *Sladování rodinného a pracovního života*. In: Macochová, Kateřina, ed., *Náklady a zisky rovných příležitostí pro ženy a muže: Sborník textů*. Praha: Gender Studies, 2007 aj. Kontakt: Mgr. Eva Ferrarová, e-mail: Eva.Ferrarova@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Ferrassie (La), *La Ferrassie.

Ferro, Marc (narozen 1924), francouzský historik. Zabýval se především problematikou ruské *revoluce, sovětského *komunismu a *kolonialismu. Za *váleky účastník odboje v kraji Vercors, poté působil v Alžírsku a přednášel na École polytechnique a École Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales. Průkopník využití filmové *analýzy při historiografickém výzkumu. V roce 2003 publikoval jako editor *Le Livre noir du colonialisme: XVIe–XXIe siècle: De l'extermination à la repentance* (Černá kniha kolonialismu, 16.–21. století: Od vyhlazování k pokání). (Ivo T. Budil)

fertilita (z latiny: *fertilitās*, „plodnost, úrodnost, výnosnost“), plodnost, počet potomků jedné *ženy, častěji demografický ukazatel vyjadřující průměrný počet potomků připadajících v příslušné *populaci na jednu ženu, jeden pár nebo populaci (tím se liší od *fekundy, která vyjadřuje *potenciál* pro reprodukci). Původně byl tento termín používán pouze pro samice, v současnosti se stále více používá i v případě samců. Srovnávání fertility mezi populacemi je ztíženo reprodukčními vzorci (například průměrným věkem ženy při narození prvního dítěte, rozmístěním porodů v průběhu reprodukčního života aj.). Proto je vhodné mezipopulačně srovnávat až populace žen (respektive párů) po ukončení reprodukčního období. Kromě počtu

vyprodukovaných *gamet (fekundity) fertilitu ovlivňuje i *fekundabilita související s nutričními faktory, *sexuálním chováním a cítěním, kulturními zvyklostmi aj. Za hraniční hodnotu fertility potřebnou k zachování lidské populace je zpravidla považováno 2,1 potomka na jednu ženu. Fertilitu je třeba odlišovat od *natality (porodnosti). (Miroslav Králík, Miloš Macholán)

fertilní okno, *okno, fertilní.

fetální, plodový, týkající se plodu (**fetus*). (Jaroslav Malina)

fetální období, *období, fetální.

fetální oběh krevní, *oběh krevní, fetální.

fetiš (z portugalštiny: *feitiço* [fejtyso], „kouzlo, amulet“, případně *fetiche* [fetyše], „modla, fetiš“; přešlo do francouzštiny jako *fétiche*; souvisí s latinským *factitius*, „umělý, nepřírozený, kouzelný“):

1. předmět uctíváný pro domnělou nadpřirozenou, magickou moc. Termín zavedli *Portugalci v průběhu *kolonizace západní Afriky jako označení pro kameny, hole, sošky, stromy, *nádoby aj., kterým domorodci vzdávali podobnou *úctu a nakládali s nimi podobně jako oni sami s *talismany a *amulety. Souvisí s pojmem *fetišismus, který zavedl francouzský filolog a spisovatel Charles de Brosses (1709–1777) při srovnávání západoafrických *náboženství s náboženstvím starověkého *Egypta (*Du culte des dieux fétiches, ou Parallèle de l'ancienne religion de l'Égypte avec la religion actuelle de Nigritie* [Kult bohů v podobě fetišů neboli paralela staroegyptského *náboženství se současným černošským náboženstvím], 1760). Fetišismus měl být počáteční fází *evoluce náboženství, následován *polyteismem a *monoteismem. Devatenácté století tyto představy zamítlo a začlenilo fetišismus do konceptu *animismu a *totemismu. Edward Burnett *Tylor (1832–1917) rozšířil význam fetišismu na učení o duchách vůbec, kteří působí vtělení do určitých předmětů, spojení s určitými předměty nebo prostřednictvím nich (*Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* [Primitivní kultura: Výzkumy vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků], 1871). V každém předmětu může sídlit *duch, i v nepatrném předmětu duch mocný. Duch a předmět nejsou totéž, ale jako celek se spojují pod pojem fetiš. S ním člověk promlouvá, prosí ho a přemlouvá, usmíruje úlitbami, nosí v *procesích, hrozí mu i trestá jej, a pokud se neosvědčí, hledá si jiný;

2. Karl *Marx použil termín ve spojení „zbožní fetišismus“ pro označení důležité složky *kapitalismu;

3. Sigmund *Freud použil spojení „sexuální fetiš“ pro označení objektu sexuální touhy, kterým je při některých parafiliích (z řečtiny: *para*, „vedle, vedlejší, úchylný“ a *filia*, „láska, přátelství“) neživý předmět nebo část lidského těla;

4. tvůrci počítačových her používají termín fetiš pro označení *zbraně nebo jiného předmětu s určitým *duchem či *nadáním, umožňujícím předmětu činit mimořádné úkony (například pistole s duchem jestřába vždy zasáhne nepřítele mezi oči). (Jaroslav Malina)

fetišismus (z portugalštiny: *feitiço* [fejtyso], „kouzlo, amulet“, případně *fetiche* [fetyše], „modla, fetiš“; přešlo do francouzštiny jako *fétiche*; souvisí s latinským *factitius*, „umělý, nepřírozený, kouzelný“):

1. uctívání *fetišů jako sídla božství; přehnané, nekritické, slepé uctívání předmětů nebo jevů vůbec;

2. sexuální úchylka, při níž předmětem sexuálního uctívání je nikoli osoba, ale něco, co s ní může souviset (zpravidla součást *oděvu, zvláště intimního rázu). (Jaroslav Malina)

fetoplacentární jednotka, *jednotka, fetoplacentární.

Fetter, Vojtěch (7. 4. 1905, Kutná Hora – 26. 9. 1971, Praha), český antropolog; profesor Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Zabýval se hlavně *auxologií, je

spoluautorem originální metody pro diagnostikování dětských *kraniosynostóz (předčasné srůstání lebečních kostí).

Zorganizoval, zpracoval a publikoval výsledky celostátního antropologického výzkumu českých a slovenských dětí a mládeže v letech 1951, 1961, 1971. V roce 1955 založil antropologickou sekci Společnosti Národního muzea v Praze a svolal první celostátní sjezd československých antropologů do Starého Smokovce. Byl prvním předsedou Čs. společnosti antropologické při ČSAV. Z díla: *Antropologie* (1967, se spoluautory). (Jaroslav Malina)

fetus (z latiny: *foetus*, „plod, mláďe; plození, porod“), (lidský) plod. Termín fetus označuje lidský plod v období *intrauterinního života (od počátku 3. lunárního měsíce po *oplození až do *porodu). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

fetva (z arabštiny: *fatwá*, „rozhodnutí“), oficiální právní nález či dobrozdání *muftího nebo kvalifikovaného islámského právníka. Bývá odpovědí na otázku *instituce nebo jednotlivce nebo právně zdůvodňuje určité stanovisko. (Jaroslav Oliverius)

feudál (z latiny: *feudum*, „léno“; případně ze starofrancouzštiny: *fief*, „léno“), označení pro středověkého šlechtického vlastníka *půdy; protože půda představovala ve *středověku základ pro existenci, žití, byli její vlastníci jakousi privilegovanou vrstvou (*šlechta). Půdu propůjčoval *král, a to většinou šlechticům a *rytířům, kteří se vyznamenali v boji nebo jiným způsobem pomohli králi. Tato půda však nemusela být udělována dědičně a navíc se její vlastník-feudál stával královým leníkem (*léno) a musel z ní odvádět *daně a poplatky; ty mu pak platili *poddaní na jeho panství, což vytvářelo tzv. feudální systém typický pro celý středověk. Nejnižší stáli právě poddaní, kteří odváděli daně a poplatky nejen feudálovi (šlechtě), ale i *církvi.

Tento systém přetrvával celá staletí; v *českých zemích byl výrazně oslaben reformami císaře *Josefa II. (1741–1790), a to především odstraněním *nevolnictví (1781), definitivně zanikl zrušením *poddanství (*roboty) v roce 1848. (František Čapka)

feudalismus (z latiny: *feudālis*, „lenní, manský; šlechtický“):

1. nejasně definovaný pojem, objevuje se od 17. století ve Francii jako *féodalité* a označuje celkový komplex lenně právních norem, stejně jako (především v dnešní *historiografii) způsoby výroby charakterizované existencí *lén a pozemkového vlastnictví. Základy feudalismu vznikaly ve *franské říši od 8. století, kdy byli bojovníci vybaveni *půdou v osobní držbě, aby si v panovníkových službách mohli pořídit a udržovat nákladnou výzbroj obrněného jezdce. Za poskytnutí léna a s ním spojených politických, vojenských a soudních práv plnil *vazal většinou vojenskou lenní službu. V 9. století se při slábnoucí moci *krále prosadila dědičnost lén. Další formování *lenního práva v neprospěch vazalů, porušování příkazu věrnosti a spojení úředních lén s alodiálním statkem (*alod) vysoké *šlechty vedly k vytváření partikulárních panství a nakonec k závislosti *stavů na panovníkovi. Systém *lenních vztahů existoval nejen v rámci euroamerické *civilizace, ale i civilizací jiných (*civilizace, čínská, *civilizace, japonská aj.);

2. společnost vybudovaná na hierarchicky uspořádaných principech osobní závislosti, ve které výše postavené vrstvy (šlechta a *duchovenstvo) zajišťují vnitřní a vnější stabilitu *společnosti a duchovní rozměr jejího života, avšak vzhledem k hospodářským podmínkám žijí z dávek *poddaných, kteří tvoří naprostou většinu obyvatelstva. Podle *marxismu představuje feudalismus systém výrobních vztahů, bez zřetele k náboženskému právu či k poutům vzájemných závazků (feudalismus zpravidla předchází *kapitalismu);

3. historická epocha založená na tomto systému. (František Čapka, Jaroslav Malina)

feudální renta, *renta, feudální.

feudum (ze starofrancouzštiny: *fief*, „léno“), *léno.

Feuerbach, Ludwig (28. 7. 1804, Landshut, Německo – 13. 9. 1872, Norimberk, Německo), německý filozof, filozof náboženství, antropolog; autor jedné z neucelenějších a nejznámějších teorií *ateismu. Studoval u Georga Wilhelma Friedricha *Hegela (1770–1831),

akademickou dráhu však brzy přerušil, mimo jiné rovněž pro kritiku Hegelovy filozofie *náboženství, a působil jako nezávislý učenec. Ve své koncepci vzniku náboženství se obrátil proti abstraktním teologicko-křesťanským pojmům (*vzkříšení apod.) a vyložil náboženství čistě antropocentricky, tj. vycházejí z *člověka jako subjektu a současně i objektu náboženství. Ústředním termínem jeho teorie je projekce: člověk projektuje všechny své vlastnosti, které zná pouze v nedokonalé podobě, v absolutizované a optimalizované formě do představy nejvyšší dokonalé bytosti, Boha (bohů). Představa boha je plně iluzorní, je to jen jakési projekční plátno, na kterém se slévají všechny lidské tužby; iluzorní náboženství pak nutně vede k chybám a nedůslednostem v pojetí lidské osoby.

Proti takovému náboženství postavil Feuerbach koncepci náboženství lásky, založenou na interpersonální relaci Já-Ty a na *lásce. V jeho návrhu převažuje smyslová složka, významná tím, že Feuerbach jako jeden z prvních tematizoval úlohu *sexuality z hledisek *filozofické antropologie. (Břetislav Horyna)

Feyerabend, Paul Karl (13. 1. 1924, Vídeň, Rakousko – 11. 2. 1994, Genolier, Švýcarsko) původem rakouský, v USA a ve Švýcarsku žijící filozof, teoretik vědy; představitel pragmatické *filozofie vědy a stoupenec epistemologického *anarchismu. Studoval u Karla Raimunda *Poppera (1902–1994), od nějž převzal kritiku *empirismu, a postupně se stal hlasatelem ideálu svobodné vědy, která nemá být v okamžiku tematizace nových problémů a teoreticko-poznávacích hledisek omezována žádnými zavazujícími a nepřekročitelnými metodologickými pravidly.

Vědu má vyznačovat metodologický pluralismus, formulování pravidel doprovází současné formulování anti-pravidel, která nutí vědce k tomu, aby vybočovali z kolejí zavedených teorií; proto také požadoval „odluku vědy od státu“ a poukazoval na zástupně náboženskou povahu takovéto „katecheze“. Feyerabend se domnívá, že ve vědě nelze pracovat s požadavkem historické konzistence (návazností nových hypotéz na existující teorie), je možné sáhnout po různých, třeba i zdánlivě zastaralých nebo protikladných, případně „nevědeckých“ hypotézách. Toto stanovisko vyjadřuje známý Feyerabendův slogan *anything goes* („všechno jde; všechno je možné“), kvůli němuž je jeho koncepce zavržována jako výraz *relativismu. Tato teze ale nemá význam připuštění chaosu a libovůle do vědy, ale obrací se proti principu *indukce a konzistence vědeckého významu; ve skutečnosti říká, že vědě prospívají kontrainduktivní teorie, překračující rámec etablovaných vědeckých modelů a teorií. Z díla: *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge* (Antimetoda: Nárys anarchistické teorie vzdělání, 1975, česky *Rozprava proti metodě*, 2001), *Science in a Free Society* (Věda ve svobodné společnosti, 1978). (Břetislav Horyna, Jaroslav Malina)

FGC, Female Genital Cutting, *obřízka, ženská.

FGM, Female Genital Mutilation; Female Genital Modification, *obřízka, ženská.

fialé, řecká keramická obětní miska bez nožky. (Marie Pardyová)

Fialová, Dana (28. 4. 1986, Dvůr Králové nad Labem), česká antropoložka; absolventka bakalářského studijního oboru Antropologie na Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2008 studentka magisterského studijního programu Antropologie. Bakalářská práce: *Lékařské zásahy na chrupu člověka: Historický přehled zubních náhrad a výplní* (2008), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Zaměřuje se především na dentální antropologii. Kontakt: Bc. Dana Fialová, e-mail: danafialka@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

fibra, -ae, f., vlákno.

fibrilla, -ae, f., vlákénko, nitka.

fibroblast (z latiny: *fibra*, „vlákno“ a z řečtiny: *blastos*, „výhonek“), vazivová *buňka, případně pozměněná aktivovaná vazivová buňka, která produkuje základní prekurzory kolagenních vláken (*kolagen) a mezibuněčnou hmotu *pojivových tkání. Fibroblast je tvarově polymorfní (proměnlivý), protože jeho vnitřní struktura je závislá na okamžité

funkční aktivitě, nejčastěji je charakterizována jako protáhlá, vřetenovitá až hvězdicovitá buňka přiložená k povrchu vazivových vláken. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

fibroleiomyom, **fibroleiomyoma*.

fibroleiomyoma, -atis, f. (z latiny: *fibra*, „vlákno, vazivo“ a z řečtiny: *mýs*, genitiv *myos*, „sval“), *benigní nádor *dělohy vyrůstající z *myometria, je tvořený snopci hladké svaloviny prostoupené značným množstvím *vaziva. Vytváří různě velké tuhé útvary, obvykle kulovitěho tvaru, které zmenšují dutinu děložní.

V paleopatologii lze *fibroleiomyom prokázat jen na mumifikovaném těle. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

fibrom, **fibroma*.

fibroma, -atis, f. (z latiny: *fibra*, „vlákno, vazivo“), *benigní nádor vyrůstající z vazivových buněk. V *kostech se vyskytují obvykle dva druhy *fibromů: desmoplastický a osteolytický (takzvaný *fibrózní kortikální defekt). Desmoplastický fibrom roste zpravidla velmi rychle uvnitř kosti. Obsahuje menší množství zralých vazivových buněk a hojně kolagenních vláken (*kolagen), má proto tuhou konzistenci. Postihuje zejména mladé jedince. Fibrózní kortikální defekt má charakter drobných osteolytických ložisek v *metafyzách dlouhých kostí končetin, které zpravidla nečiní větší potíže. Vyskytuje se zejména u dětí a mladých jedinců.

V paleopatologii lze fibrom prokázat jen na mumifikovaném těle. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

fibrosis, -is, f. (z latiny: *fibra*, „vlákno, vazivo“), fibróza:

1. chorobné zmnožení vazivové *tkáně v různých orgánech (například *cystická fibróza);
2. reparativní zjizvení tkáně po *zánětech. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

fibrosus, -a, -um, fibrózní, vazivový. V *anatomii například *anulus fibrosus* *meziobratlové ploténky. (Ladislava Horáčková)

fibróza, **fibrosis*.

fibróza, cystická, též mukoviscidosa, vrozené dědičné onemocnění, které je charakterizováno celkovou dysfunkcí *žláz se zevní *sekrecí (například je přítomna zvýšená vazkost hlenu těchto žláz). V plně rozvinuté formě se projevuje zejména poruchou zevní sekrece *pankreatu (trávicí potíže) a postižením *plic (dráždivý kašel, zvýšená produkce hlenu spojená s ucpáváním *bronchů). Pokud se cystická fibróza manifestuje již v kojeneckém věku těžkým plicním postižením, bývá život dítěte, i při správné *léčbě, vážně ohrožen. Cystická fibróza je nejčastější autozomálně recesivní chorobou v evropské populaci (1:2 000). Zodpovědný *gen leží na dlouhém rameni *chromozomu 7, je dlouhý 250 kilobází a obsahuje 27 *exonů, které kódují protein skládající se z 1 480 aminokyselin. Tento protein označovaný jako CFTR (*Cystic Fibrosis Transmembrane-conductance Regulator*, „regulátor transmembránové vodivosti u cystické fibrózy“) funguje jako chloridový kanál v epiteliálních buňkách produkujících sekret. Postižení jedinci mají velmi slaný pot – odtud název „slané děti“. Nejčastější *mutace (60–70 %) je delece (ztráta) fenylalaninu na 508. místě proteinu (ΔF508). *Heterozygoti jsou zřejmě rezistentní k onemocnění *cholera, a tím se pravděpodobně uchovala tato škodlivá recesivní *alela v populaci v relativně vysoké četnosti. V evropské populaci je asi každý 22. člověk heterozygot (přenašeč choroby).

V *paleopatologii lze diagnostikovat cystickou fibrózu pouze u mumifikovaných těl postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Jiřina Relichová, Lenka Vargová)

fibrózní, **fibrosus*.

fibrózní perikard, **pericardium fibrosum*.

fibula, -ae, f., lýtková kost, štíhlá kost umístěná na bérce zevně od *tibiae. Proximální konec fibuly tvoří hlavičku (*caput fibulae*) s *apex fibulae* (pro spojení s tibií a pro úpon **musculus biceps femoris*, začíná zde i **musculus peroneus longus*). Na průřezu je tělo fibuly čtyřhranné s *margo anterior, medialis et posterior*. Mezi *margo anterior* a *margo medialis*

fibuly probíhá kratší hrana (*margo interosseus*) pro úpon mezikostní membrány. **Foramen nutricium* nalezneme na zadní ploše těla fibuly (asi uprostřed její délky) a směřuje stejně jako u tibie distálně. Na distálním konci fibuly se nachází zevní kotník (**malleolus lateralis*), kloubní ploška na jeho vnitřní straně (*facies articularis malleoli lateralis*) slouží pro skloubení fibuly s *kostí hlezenní. Na dorzální straně zevního kotníku je proximolaterálně *sulcus malleoli lateralis* (pro průběh šlach **musculus peroneus longus* a *musculus peroneus brevis*) a distomediálně hluboká jamka – *fossa malleoli lateralis* (pro úpon **ligamentum talofibulare posterius*).

*Osifikace fibuly probíhá v podobném časovém údobí jako u tibie. Distální *epifýza fibuly má jádro od 2. roku, proximální asi od 4. roku. Proximální epifýza fibuly srůstá s *diafýzou mezi 15.–17. rokem, distální *diafýza mezi 17.–19. rokem, vždy dříve u dívek.

Pro stranové určení je důležité vědět, že distální konec fibuly se zevním kotníkem je plošší, hlavice hranatější. Fibulu postavíme tak, aby *sulcus a fossa malleoli lateralis* směřovaly dorzálně, kloubní ploška na vnitřní straně zevního kotníku sloužící pro skloubení s hlezenní kostí pak směřuje mediálně a určuje stranovou příslušnost fibuly. (Ladislava Horáčková)

fibularis, -e, fibulární, lýtkový. Na *bérci též synonymum pro laterální. (Ladislava Horáčková)

fibule (z latiny: *fibula*, „spona, jehlice; kost lýtková“), kovová nebo kostěná *spona užívaná od *doby bronzové k sepnutí *oděvu na rameni nebo na hrudi, někdy zdobená tepáním, drahokamy, smalem. (Jaroslav Malina)

fideikomis (z latiny: *fideicommissum*; *fidēs*, „víra, důvěra“, *com*, „s“, *missio* „poslání“ – „odeslat společně“), původně feudální zvyklost, kdy byl majetek včetně pozemkového právně zajištěn jako nedělitelný, nezczizitelný a neprodejný, a to i mezi členy *rodiny a jinými potomky, a po smrti vlastníka celý přecházel na stanoveného dědice; měl zabránit štěpení rodinného majetku, a tím zchudnutí rodu. Zřizoval se smlouvou, jednostranným aktem nebo závětí zakladatele. Jeho zřízení povoloval *panovník, mohl jej i zrušit (po úmrtí posledního člena rodu); v *českých zemích byly fideikomisy zřizovány od 16. století ve šlechtických rodech, později i mezi bohatým *měšťanstvem. Od druhé poloviny 18. století došlo k jejich omezování a v roce 1924 byly zrušeny. (František Čapka)

fideismus (z latiny: *fidēs*, „víra, důvěra“), souhrnný pojem, kterým se označují antiracionalistické náboženské, zejména však křesťanské teologické a filozofické koncepce. Podle fideismu je výlučným pramenem víry *Zjevení a sama *víra je zase jediným zdrojem skutečného (to znamená nikoli zdánlivého a proměnlivého) poznání. Ačkoli fideismus jako názorový postoj provází *křesťanství od jeho vzniku, jako formulované a argumentované hledisko se rozšířil zejména v poosvícenské éře spojené s rozmachem církevního tradicionalismu. Protože fideismus konstatuje zásadní neschopnost rozumu k poznání, zaměřuje se právě na osvícenský proticírkevní a antimetafyzický racionalismus. Jinak se objevuje zpravidla vždy v dobách vypjatého náboženského citění.

Ve specifickém významu se výrazem fideismus označuje koncepce filozofie náboženství francouzského evangelického teologa Louise Augusta Sabatiera (1839–1901), který rozvíjel teorii korespondence mezi nábožensko-teologickými a vědeckými pojmy. (Břetislav Horyna)

fidži, *fidžijština.

Fidžijci:

1. souhrnné označení pro všechny obyvatele Fidži ve východní části *Oceánie, v počtu kolem 900 000 (odhad z roku 2006). Převážnou většinu tvoří původní obyvatelé melanésko-polynéského původu, asi 30 % jsou *Malajci, *Indové a *Evropané, zvláště *Angličané aj. Úředním *jazykem jsou *fidžijština a *angličtina;

2. původní melanéské obyvatelstvo ostrovů Fidži (500 000, odhad z roku 2005). Jazykově a kulturně tvoří mezičlánek mezi *Melanésany a *Polynésany. Souostroví bylo osídleno již před počátkem našeho *letopočtu z *Melanésie. Původní *kultura se vyznačuje směsí

*melanésckých a *polynésckých tradic, založených na tropickém *zemědělství Oceánie (banánovník, cukrová třtina, kokosová palma aj.). Většinou jsou *křesťané, udrželo se i původní *polyteistické náboženství. (Zdeněk Tvrdý)

fidžijština (fidži), *melanéscký jazyk z *austronéscké rodiny, vedle *angličtiny úřední *jazyk státu Fidži (*Fidžijci). (Jaroslav Malina)

fiesta (z pozdní latiny: *fiesta*, „svátek, slavnost“), označení pro slavnost lokálního významu, nejvíce se blíží českému pojmu „vesnické hody“ nebo „hodovní slavnost“ a je spojena s uctěním *světce, jemuž je zasvěcen místní *kostel. Do Latinské Ameriky byl tento křesťanský *obřad (zvyk) přenesen z „mateřských koloniálních *zemí“, tj. ze Španělska a z Portugalska. Literární popis takové španělské slavnosti zanechal Ernest *Hemingway. (Jaroslav Malina)

Figgins, Jesse Dade (17. 8. 1867, Frederick County, Maryland, USA – 10. 6. 1944, Lexington, Kentucky, USA), americký přírodovědec a kulturní antropolog; ředitel Colorado Museum of National History v Denveru. V letech 1926 až 1928 prozkoumal u *Folsomu v Novém Mexiku první paleolitické naleziště na území obou amerických kontinentů. (Jaroslav Malina)

figurace, nová, výtvarné projevy 50. až 60. let 20. století, které odmítavě reagují na dobové *abstraktní umění, neschvalují ale ani *názory založené na antických, renesančních či realistických principech, nenavracují se tedy k tradičnímu umění. Tendence nové figurace jsou charakterizovány předmětným zobrazováním a přímým uplatněním reality v neobvyklých rovinách, často metodami montáže, *asambláže a kombinací serigrafických a fotografických postupů. Jejich cílem je podat nový obraz lidského světa, do něj se však promítá znejistění *hodnot, pocit *odcizení. (Jaroslav Malina)

figurae veneris (z latiny: *figura*, „tvar, pozice“ a *venus*, „obecně láska, od bohyně lásky“), „polohy lásky“, decentní označení tradičních poloh při *souloží. (František Vrhel)

figurální tumba, *tumba, figurální.

Fichte, Johann Gottlieb (19. 5. 1762, Rammenau, Německo – 29. 1. 1813, Berlín, Německo), německý filozof; představitel německé klasické filozofie. Podle Fichteho má filozofie tvořit základ všech věd, to znamená, být „vědoslovím“, avšak nikoli věc, *substance, nýbrž *vědomí musí být *principem, z něhož lze odvodit *svět. Navázal na *Kantovo vyzdvižení praktického *rozumu nad rozumem teoretickým i na jeho myšlenku *autonomie člověka jako morální bytosti vyčleněné z vnější *nutnosti. Podstatu „Já“ viděl v činu, kterým se vytváří vnější svět ve shodě s morálním *zákonem. Z díla: *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre* (1794, 2. vydání 1802, česky: *Základ všeho vědosloví*. Praha: Oikoymenth, 2007). (Jaroslav Malina)

fikce (z latiny: *fingere, fictiō*, „tvořit, vytvářet, vyrábět, skládat, upravovat; předstírat“), zdání, klam, představa, přelud, smyšlenka. (Jaroslav Malina)

fikh (z arabštiny: *fikh*, „pochopení, znalost“), islámská právní věda, v širším významu náboženská věda. V rámci sunnitské *ortodoxie je fikh prezentován čtyřmi právními školami (směry), tzv. *mazhaby: mazhabem hanafijským, málikovským, šáfi'ijským a hanbalovským. (Jaroslav Oliverius)

fikový list, *list, fikový.

fiktonymum, *antroponymum.

fíky, plodenství (nepravý plod vzniklý přeměnou a zdužnatěním celého květenství) *smokvoně, je hruškovitého tvaru (*syconium*). (Petr Bureš)

filadelfský chromozom, *chromozom, filadelfský.

filanthropia, *dobročinnost, *filantropie.

filantrop, stoupenec *filantropie, dobročinný člověk, lidumil. (Jaroslav Malina)

filantropie (z řečtiny: *filanthropia*, latinsky: *philanthropia*, „láska k člověku, dobročinnost“), lidumilnost, snaha o individuální zmírňování bídy a chudoby dobročinností a sociální pomocí; *dobročinnost; opak: *mizantropie. (Jaroslav Malina)

filariosis, -is, f. (z latiny: *filum*, „nit, příze; vlákno; drátek“), filarióza, tropické onemocnění způsobené vlasovcem (*Filaria bancrofti*) z nadčeledi *Filarioidea*. Vlasovci žijí v cévách, které ucpávají, takže periferně od uzávěru vznikají, přestupem krevní tekutiny do tkání, otoky (elefantiáza).

V *paleopatologii lze onemocnění prokázat pouze u mumifikovaných těl (*mumie). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

filarióza, **filariosis*.

Filemón a Baukis (latinsky: *Philemōn et Baucis*), dojmavý příběh z *Ovidiova díla **Metamorphoses* (Proměny) o dvojici prostých starých manželů, kteří se stali personifikací trvalosti věrné manželské *lásky. Ze svých skrovných zásob pohostili dva pocestné, v jejichž podobě putovali světem bohové *Zeus a *Hermés, bezprostředně před tím odehnaní od prahu domů v bohaté *vesnici. Své božské návštěvníky rozpoznali teprve až podle džbánu, z něhož stále nevysychala nepatrná zásoba vína. Bohové poslali na nehodné obyvatele vesnice příval vody, který je smetl a obydlí Filemóna a Baukidy za odměnu proměnili v *chrám. Oběma slíbili splnit jejich přání. Ti požádali, aby jim bylo dopřáno pečovat o chrám, a aby mohli zemřít ve stejnou dobu. Když tato chvíle nastala, změnili se oba ve stromy chránící vstup do chrámu.

Tento dojemný příběh je znám z literárního zpracování v Ovidiových *Proměnách*. Inspiroval se jím rovněž malíř z Rubensovy dílny (po 1640) na obraze v Kunsthistorisches Museum ve Vídni, Adam Elsheimer (kolem 1600) na obraze v Dresdener Galerie, v polovině 17. století neznámý vlámský mistr na plátně v pražské Národní galerii a český sochař Stanislav *Hanzík v rámci projektu **Kruh prstenu* aj. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

filiae (z latiny: *filius*, „syn“, *filia*, „dcera“):

1. kulturně definovaný vztah mezi rodičem a dítětem;
2. vztah mateřského a dceřiného *kláštera ve *středověku; mateřský klášter měl v dceřiném klášteře nadále výsostní práva (František Čapka, Jaroslav Malina)

filigrán (z latiny: *filum*, „nit, vlákno“ a *granum*, „zrno“; případně z italštiny: *filigrana*, „zrníčka na vláknu“):

1. jemný drátek z drahého *kovu;
2. původem orientální zlatnická *technika jemného splétání a letování zlatých a stříbrných drátků, které tvoří výzdobu artefaktů a šperků; z hladkých (nitkový filigrán), splétaných (řetízkový, provazcový filigrán) nebo speciálními kleštěmi perličkovitě vroubkovaných (zrnitý, též pravý filigrán) drátků vytváří ohýbáním, kroucením, splétáním a spájením (výjimečně svařováním) jemný vzor. Za nejstarší doklady této esteticky neobyčejně působivé techniky bývají pokládány zlaté *artefakty z královských *hrobů v *Uru (*pochva honosné *dýky, toaletní pouzdro, přívěsky) nebo *medailon z *Kiše z téhož časového horizontu. Dokonalejší studium však ukazuje, že v této rané fázi jde spíše o výzdobu prolamovanou, odlitky nebo cloisonné.

Filigrán nemusí plnit pouze zdobnou funkci jako součást jiných předmětů, ale může se stát finálním produktem – svébytným uměleckým dílem. Výrazové prostředky této techniky byly uplatněny nejenom v uměleckém řemesle, ale také v galantérii. Filigrán bývá užíván v kombinaci s *granulací a vykládán drahokamy a sklem. Výchozím materiálem při tvorbě filigránu je tordovaný drát oploštělý válcováním, který se vyrábí z drátu čtvercového profilu nebo z několika pletených velmi tenkých drátků kruhového profilu. Ty se roztepu do oblého, vroubkovaného či zrněného drátu a následně stočí do spirál, šištic, lístků či jiných tvarů. Pokud je filigrán připájen k plnému podkladu, vytvoří pevnou reliéfní strukturu, do níž je možné zasazovat lůžka drahokamů, smaltované medailony a další materiály. Pokud je filigrán

ponechán bez podkladu, vyznačuje se vysokou křehkostí a dochází k sestavování předmětu z výplní na žebrové konstrukci, která je vytvořena ze silnějších drátků (pásů). Mohou to být například závěsné šperky jako přívěsky, náušnice, gombíky a rámečky medailí. Již ve starověku byla technika filigránu velmi oblíbená a rozšířená, o čemž svědčí archeologické nálezy na území Asie (sarmatská, skytská a perská kultura), Afriky (egyptská kultura) a Evropy (etruská, řecká a římská kultura). Expanzi filigránu nezastavil ani pád *západořímské říše. Artefakty zhotovené touto technikou byly nalezeny ve velmi širokém kulturním regionu sahajícím od severských oblastí, které byly pod vlivem kultury *Vikingů, přes germánskou a merovejskou západní Evropu, až k *Přednímu východu, kde lze za centrum výroby filigránu považovat *byzantskou říši. Ta se v rámci karolinského umění originálním způsobem podílela na vrcholné tvorbě filigránu v kombinaci se zlatým reliéfně tepaným plechem zdobeným emailem (Pipinův relikviář). Na české území pronikl filigrán v období *Velkomoravské říše a dosáhl zde vynikající úrovně (*Břeclav-Pohansko, *Mikulčice, *Uherské Hradiště). Produkce filigránu si udržela významnou pozici v období *románské kultury (relikviář svatého Maura). Využití filigránu pro účely jemného šperkařského designu a užitého umění je doloženo od *středověku na Pyrenejském poloostrově, zejména ve Španělsku, odkud se filigrán šířil do španělských *kolonií v Americe. V Evropě byla výroba filigránu koncentrována zejména v Benátkách, Sedmihradsku a na Balkáně, kde se udržela nepřetržitě až do 20. století. V Indii proslavilo technologii stříbrného filigránu *město Cuttack (stát Orissa). V Indonésii dosáhla výroba filigránu znamenitých forem ve městě Jakarta (ostrov Jáva). Na území Korejského poloostrova lze doložit vysoce reprezentativní filigránové artefakty v královských *hrobkách v Kjōngdžu z období starokorejského státu *Silla (57 př. n. l.–935 n. l.). V Číně dosáhl filigrán mistrného provedení zejména v období dynastie *Ming (1368–1644). V polovině 19. století se prosadila průmyslově strojová výroba filigránu s lisovaným a raženým ornamentem na válcovém plechu. K oživení filigránu jako umělecké techniky došlo v Evropě na přelomu 19. a 20. století v souvislosti s hnutím *secese a její zálibou v dekorativním šperkařství a užitém umění.

Z antropologického hlediska filigrán představuje typickou transkulturní technologii, která v různých kulturních oblastech vykazuje specifické rysy;

3. nitkový ornament jako zdobný prvek a součást vnitřní výplně *iniciál ve středověkých iluminovaných rukopisech. Z vnitřního pole iniciál může filigrán zasahovat do prostorů mezi sloupci písma a pronikat do horizontálních okrajů stran. Na jejich koncích se může stýkat s *droleriem, výjevy a zobrazeními, které se rozvíjejí horizontálním směrem. Pohyb a vývoj filigránu lze zaznamenat i v souvislosti s levým okrajem stránky rukopisu, jehož dominantní složku tvoří *bordura. V rámci filigránu byly využívány motivy vegetabilní, animální, figurální, abstraktní, geometrické, ornamentální a fantaskní. Autoři filigránu byli iluminátoři.

Prostřednictvím studia filigránu je možné získat informace o proměnách estetického cítění tvůrců knižních *iluminací. Výzkum filigránu může být využit v kontextu *historické antropologie, například k rekonstrukci *kulturních kategorií středověké kultury;

4. průsvitka, nesprávně vodoznak; značka výrobce *papíru nebo papírny, která vzniká zeslabením vrstvy papíru nebo zesílením vrstvy papíru při ruční nebo strojové výrobě. Při průhledu se vyznačuje průsvitností nebo naopak tmavostí ve struktuře papíru. Filigrán lze rozdělit do dvou skupin na *pravý filigrán* (průsvitka) a *nepravý filigrán* (stíněnka).

Pravý filigrán vzniká zeslabením vrstvy papíroviny na reliéfně vystupujícím znaku, připevněném na kovovém sítu čerpací formy. V této partii papír prosvítá, od čehož je odvozen i název průsvitka. Čerpací formu tvořilo jemné a značně husté síto, zhotovené z pravidelně proplétaných mosazných drátků. Síto mohlo být ozdobeno vetkaným či vletovaným znakem výrobce papíru či papírny a rozmanitými motivy. Počátkem 19. století s uvedením papírenských strojů se znak vplétal nebo vetkával na egutér – válec ze síťového pletiva papírenského stroje. K nejčastěji užívaným motivům náležely *erb, figury, *letopočty, hlavy

(lidské, jednorozce, jelena, koně aj.), názvy druhů papíru a lokalit aj. Raná fáze užívání filigránu je kladena do konce 13. století. Nejstarší známý filigrán vznikl v Itálii a je datován rokem 1248. Nejstarší český filigrán, s motivem koňské hlavy, pochází z roku 1387.

Nepravý filigrán vzniká zesílením vrstvy papíroviny v prohlubních síta čerpací formy, ve tvaru určitého znaku. Označuje opozici průsvitky, neboť je při průhledu tmavší a stíní. Vznik stíněnek je kladen do konce 18. století. Poprvé se uplatnil na francouzských papírových platidlech. V současnosti vznikají zejména nepravé filigrány, při jejichž výrobě se uplatňuje suchý *slepotisk, vytvořený ražením za sucha či potiskem papíru organickými rozpouštědly a mastnými pastami.

Z antropologického hlediska může být stíněnka dokladem o výrobě a distribuci papírových platidel v čase a prostoru. Filigrán je cenným dokladem při označení provenience a datace papíru. Studium a klasifikací filigránů se zabývá paleografická disciplína zvaná filigranologie. (Barbora Půtová)

Filip, Jan (25. 12. 1900, Chocnějovice – 30. 4. 1981, Praha), český archeolog; akademik ČSAV. V poválečných dekádách byl čelným představitelem české archeologie. Jako žák Lubora *Niederleho a Albína *Stockého byl v roce 1938 habilitován pro pravěkou archeologii na *Univerzitě Karlově v Praze (od roku 1949 řádný profesor prehistorie a protohistorie) a stal se učitelem dalších generací českých archeologů. V ČSAV předsedal historické sekci, v letech 1957–1961 byl náměstkem prezidenta, tj. místopředsedou ČSAV. Souběžně s univerzitním působením se stal po Jaroslavu *Böhmovi ředitelem Archeologického ústavu ČSAV (1963–1974). Byl též prezidentem Mezinárodní unie věd prehistorických a protohistorických (UISPP, 1963–69) a jejího světového kongresu v Praze (1966), prvního, jenž byl svolán do *země sovětského bloku. Byl členem řady zahraničních akademií a vědeckých společností. Redigoval naše nejvýznamnější oborové časopisy – *Památky archeologické* (1933–1950, 1962–1974) a *Archeologické rozhledy*, jež založil (1949–1975).

Odborně se zabýval především keltským osídlením střední Evropy, archeologií *doby laténské a problémy *oppid, vytvořil velkou odbornou *encyklopedii pravěké a protohistorické archeologie *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (I. 1966, II. 1969; III. 1998). Dále z díla: *Popelnicová pole a počátky železné doby v Čechách* (1936–1937); *Kulturní kapitoly z našeho pravěku* (1940); *Umělecké řemeslo v pravěku* (1941); *Pravěké Československo* (1948); *Praha pravěká* (1949); *Keltové ve střední Evropě* (1956); *Keltská civilizace a její dědictví* (1959). (Karel Sklenář)

Filipínci, *národ obývající Filipínské souostroví, tj. Filipínskou republiku v jihovýchodní Asii; celkový počet kolem 89 milionů (odhad z roku 2007) většinou původní a smíšené malajské *populace; domácí *jazyk *filipínština je úředním jazykem, patří do *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Národní společenství Filipínců je poměrně jednotné: 85 % tvoří vlastní Filipínci indonésko-malajského původu (*Ilokanové, *Tagalové, *Visajové aj.). Nejstarší vrstva obyvatelstva – zbytky *Negritů, zvláště *Aetové v horských oblastech hlavních ostrovů – a vzrůstající menšiny *Číňanů, *Japonců a *Malajců tvoří asi 15 % obyvatelstva. Malajské populace z pevniny přesídlily na ostrovy již před počátkem našeho *letopočtu a jejich osídlení bylo dokončeno na počátku *novověku. Od roku 1501 byly španělskou državou, v roce 1542 byly nazvány podle španělského panovníka Filipa II. Po americko-španělské válce v letech 1898–1899 obsadili ostrovy *Američané. Národně osvobozené hnutí se podařilo teprve v roce 1934 prosadit *autonomii a po *druhé světové válce vyhlásit Filipínskou republiku. Věřící jsou většinou *křesťané, zčásti *muslimové, udržují se i zbytky tradičních *náboženství. (Zdeněk Tvrdý)

filipínština, *tagalog, *tagalština.

Filipojakubská noc, *noc, Filipojakubská.

Filippos II. Makedonský, makedonský *král v letech 359 až 336 př. n. l. Pozvedl *hospodářství a vojenské umění Makedonie a roku 336 př. n. l. porazil v bitvě u Chairóneie

řeckou *koalici a Makedonie tak získala *hegemonii nad Řeckem. Filippus měl v plánu zahájit tažení proti *Peršanům, zabránila mu v tom však násilná smrt; tento záměr uskutečnil až jeho syn *Alexandros III. Veliký. (Jaroslav Malina)

Filipský, Jan (23. 3. 1943, Moravské Budějovice), český indolog, sanskrtista a tamilista, historik a překladatel; vědecký pracovník *Orientálního ústavu Akademie věd České republiky v Praze. V letech 1960–1965 vystudoval obory anglistika, tamilistika a indologie na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 1969 je vědeckým pracovníkem Orientálního ústavu Akademie věd České republiky v Praze.

Odborně se zabývá staršími i novějšími dějinami jihoasijského subkontinentu, zvláště drávidské oblasti, staroindickou filozofií a kulturou, tamilskou lidovou poezií, hinduistickou mytologií a mezietnickými vztahy na Šrí Lance. Vydal politický životopis M. K. *Gándhího (*M. K. Gándhí*, 1989), dvě geograficko-historické příručky o Šrí Lance (*Šrí Lanka*, 1972, *Šrilanská demokratická socialistická republika*, 1984), *Encyklopedii indické mytologie* (1998, 2007), stručný přehled indických a šrilanských dějin (*Indie*, 2008; *Šrí Lanka*, v tisku) a řadu vědeckých i vědecko-popularizačních časopiseckých statí. Je spoluautorem historické monografie o prvním sjednotiteli Indie císaři *Ašókovi (*Ašóka*, 1970), prvního českého překladu **Bhagavadgíty* (1976, 2000, 2007) ze sanskrtského originálu, vysokoškolské učebnice *Dějiny pravěku a starověku* (1979), zeměpisného a historického přehledu *Indický subkontinent* (1980), sborníků *Bohové s lotosovými očima* (1986, 1997) a *Prameny života* (1982, 1997 – 2. rozšířené vydání s názvem *Duchovní prameny života*). Autorsky se rovněž spolupodílel na přípravě rozsáhlé syntézy *Dějiny Indie* (2003), souborné studie *Dějiny Bangladéše, Bhútánu, Malediv, Nepálu, Pákistánu a Šrí Lanky* (2003) a na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Sestavil a redakčně zpracoval biograficko-bibliografický slovník *Kdo byl kdo: Čeští a slovenští orientalisté, afrikanisté a iberoamerikanisté* (1999). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie připravil studii *Indie z perspektivy antropologie sexuality a erotiky*. Z angličtiny mimo jiné přeložil oddíl „Indie“ v encyklopedické příručce *Velké postavy východního myšlení: Slovník myslitelů*, ed. Ian P. McGreal (1998), z němčiny monografii Hanse Wolfganga Schumanna *Svět buddhistických obrazů: Ikonografická příručka buddhismu mahájány a tantrajány* (2008). Kontakt: PhDr. Jan Filipický, CSc., Orientální ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., oddělení Jižní Asie, Pod vodárenskou věží 4, 182 08 Praha 8, e-mail: filipsky@orient.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Filištíni, *Pelištejci.

Filla, Emil (4. 4. 1882, Chropyně – 7. 10. 1953, Praha), český malíř, grafik, sochař a teoretik umění; průkopník moderních směrů v českém výtvarném umění, vůdčí osobnost meziválečné generace. Osobitě reagoval na většinu soudobých výtvarných směrů počínaje *expresionismem a konče realistickou krajinomalbou, avšak od roku 1910, kdy byl ovlivněn Pablem *Picassem a Georgesem Braquem, dominovala v jeho díle především kubistická estetika. (Jaroslav Malina)

filmový tisk, *serigrafie.

filopatrie (z řečtiny: *fileó*, „mám rád, miluji“ a *patria*, „kmen; vlast“) [etologie, primatologie], případ, kdy jedinci určitého druhu (například savců, ptáků), *pohlaví nebo určité věkové kategorie zůstávají, obvykle po celý život, na území skupiny, kde se narodili, a ve kterém daná skupina žije; filopatričtí mohou být jak samci, tak i samice; opak: *alopatrie. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

Filostratos, Flavios Fílostratos (170–247), řecký epistolograf. Připisuje se mu sbírka většinou eroticky laděných dopisů (*Epistolai*). (Marie Pardyová)

filozofická antropologie, *antropologie, filozofická.

filozofický dualismus, *dualismus, filozofický.

filozofie (z řečtiny: *filein*, „mít rád“, *sofiá*, „moudrost“ = „láska k moudrosti“):

1. *univerzální *věda o celku všeho jsoucího, o *bytí *světa a existenci *člověka, o jeho poznávání *pravdy a mravním jednání a také o místě člověka ve světě, přesahující rámec speciálních věd. Založena na rozlišení pravého *poznání a zdání, které před kritickými otázkami neobstojí;

2. základní a nejobecnější pojetí vývojových *zákonitostí v určité oblasti lidského poznání nebo činnosti (*filozofie dějin, *filozofie jazyka, *filozofie náboženství, *filozofie práva atd.);

3. životní *názor. (Jaroslav Malina)

filozofie dějin, filozofický směr, který hledá smysl *světa a *bytí v *dějinách; navazuje na křesťanskou myšlenku dějin spásy (dějin jako očekávání a postupného uskutečňování spásy) a na osvícenskou myšlenku *pokroku. U zrodu filozofie dějin stáli italský filozof a historik Giambattista *Vico (1668–1744) a německý osvícenský filozof Johann Gottfried *Herder, vlastním zakladatelem je Georg Wilhelm Friedrich *Hegel: světový duch hledá oklikou světa cestu sám k sobě, kterou můžeme v dějinách sledovat.

Někteří myslitelé spojí filozofii dějin se starou myšlenkou *utopie (dokonalého uspořádání *společnosti), která ovšem bere dějinám jejich smysl: stávají se jen předehrou konečného stavu. Po špatných zkušenostech s marxistickou utopií je dnes filozofie dějin spíše podezřelá, bez hledání souvislostí a přinejmenším jistých obecných tendencí však nelze dějinám rozumět. (Jaroslav Malina)

filozofie jazyka, zkoumání filozofických otázek prostřednictvím *jazyka, jímž o nich mluvíme. Souvislost jazyka s myšlením postřehl už *Aristotelés, vlastním zakladatelem filozofie jazyka je německý učenec Wilhelm von *Humboldt (1767–1835). Ve 20. století navazuje logická *analýza jazyka (analytická filozofie): filozofické problémy jsou uchopitelné jen jako problémy jazykové. (Viz též *antropologie, lingvistická.) (Jaroslav Malina)

filozofie kultury, filozofická disciplína, která se systematicky věnuje zkoumání podstaty a významu *kultury z perspektivy *filozofie. Základy filozofie kultury položil římský filozof Marcus Tullius *Cicero (106–43 př. n. l.), který jako první použil pojem kultura, a to ve významu vzdělání, pěstění ducha (*cultura animi*, „kultura ducha“). Pojem filozofie kultury jako první použil německý ekonom, politik a literární kritik Adam Heinrich Müller (1779–829). Na počátku 20. století pak s pojmem filozofie kultury pracoval filozof a sociolog Ludwig Stein (1859–1930).

Filozofii kultury pěstovali především někteří přední myslitelé *novověku, k nimž se řadí Michel Eyquem de *Montaigne (1533–1592), Jean-Jacques *Rousseau (1722–1778) a *Voltaire (1694–1778). Z novověkých badatelů zasluhuje zvláštní pozornost německý filozof Johann Gottfried *Herder (1744–1802), který v díle *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Ideje k filozofii dějin lidstva, 4 svazky, 1784–1791) zkoumá vývoj kultury. Klade důraz na studium podobností a rozdílů kultur různých *národů a sleduje genezi rozdílných kultur. Kulturu chápe jako překonanou *přírodu. Jeho koncepce vyznívá optimisticky: *rozum a *humanita v dějinách narůstají a kultury tak dosahují *pokroku.

K filozofii kultury se řadí i dějinné koncepce, které vypracovali Giambattista *Vico (1668–1744), Georg Wilhelm Friedrich *Hegel (1770–1831), Oswald *Spengler (1880–1936) nebo Arnold Joseph *Toynbee (1889–1975). Spengler vypracoval dějinnou koncepci ve dvousvazkovém díle *Der Untergang des Abendlandes* (Zánik Západu, 1918–1924). Vývoj kultury není nepřetržitý proces, ale cyklický proces vzniku, rozvoje, úpadku a zániku jedinečných kultur. Spengler je tak dějinným fatalistou, neboť nevyhnutelným osudem všech společenských formací je jejich smrt. Poslední fázi vývoje kultury je ve Spenglerově pojetí *civilizace, která představuje patologickou a agonickou fázi vývoje kultury. Britský historik

Arnold Toynbee pracoval s kategorií civilizačních okruhů. Toynbee v monumentálním díle *Study of History* (Studium dějin, 12 svazků, 1934–1961) na základě rozsáhlé znalosti historických faktů provádí dalekosáhlé komparace a *analogie. Hledal společné rysy společenských formací a hlavní hybnou sílu kulturněhistorického vývoje; tou je pro něho *náboženství. Toynbee vymezil jedenadvacet civilizačních okruhů, které v historii existovaly. V současnosti existuje pouze pět civilizací: západní společnost, společnost ortodoxního *křesťanství, islámská společnost, hindská společnost a společnost Dálného východu. Těchto pět současných civilizací má své historické předky v minulých generacích civilizací. Růst civilizace není výrazem technologického rozvoje, ale výsledkem progresivního vnitřního sebeurčení, seberozvoje a sublimace hodnot společnosti.

Zásadní vliv na rozvoj filozofie kultury měli představitelé novokantismu, zejména Ernst *Cassirer (1874–1945), Theodor Litt (1880–1962), Heinrich Rickert (1863–1936) a Wilhelm Windelband (1848–1915), kteří akcentovali zkoumání hodnot. Do popředí zájmu filozofického myšlení o kultuře se na začátku 20. století dostaly otázky rozumění, které vyústily v profilování *hermeneutiky, jejíž základy jako umění porozumění a interpretace položil již německý filozof a teolog Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768– 834). Zejména v souvislosti s novokantismem došlo k rozlišení mezi *vysvětlením a rozuměním. K pojmovému rozlišení přistoupil již německý historik Johann Gustav Droysen (1808–1884) v díle *Grundriss der Historik* (Základy historiky, 1868). Vysvětlení operuje s kauzálními vztahy, které vyplývají z obecných *zákonů. Porozumění spočívá v uchopení jednotlivostí v jejich vlastním smyslu a významu. Na metodologické otázky vědy se v této souvislosti zaměřil Wilhelm Windelband, který rozlišil vzájemně protikladné nomotetické a idiografické vědy. Obě vědy se liší způsobem shromažďování a vyhodnocování poznatků. Nomotetické vědy vysvětlují přírodu pomocí zákonů, kultuře rozumíme na základě hodnot, jejichž filozofickou teorii vypracoval právě Windelband. Wilhelm Dilthey (1833–1911) v dílech *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (Úvod do duchovních věd, 1883) a *Aufbau der geschichtlichen Welt* (Výstavba historického světa, 1910) rovněž formuloval rozdíl mezi přírodními a duchovními vědami. Přírodovědy pracují s vysvětlující metodologií, duchovní vědy pak využívají popisné rozumějící metody, které pramení z celku duševních dispozic člověka; Dilthey jako základ duchovních věd ustanovil rozumějící psychologii. Předmětem duchovních věd jsou „objektivace života“ („objektivní duch“) – dějinné kultury, hodnoty, historické výtvořky; jejich rozumění je možné jejich prožíváním. Kriticky vystoupil proti Diltheyově psychologismu Heinrich Rickert. Podle Rickerta je kultura celek reálných objektů, v nichž jsou obsaženy všeobecně uznávané hodnoty. Kultura se pěstuje s ohledem na uznávané hodnoty (*příroda se nepěstuje, ale roste). O hodnotách nelze prohlásit, že jsou skutečné, jsou vždy pouze platné. Z jiného úhlu pohledu fatální rozdíl mezi přírodními a duchovními vědami diagnostikoval Charles Percy Shaw (1905–1980) v eseji *The Two Cultures and Scientific Revolution* (Dvě kultury a vědecká revoluce, 1959), v níž rozvinul tezi, že existuje propast mezi literárními intelektuály a ostatními vědci. Byl přesvědčen, že intelektuální život západní společnosti se rozpadá na dva protilehlé tábory, jejichž obyvatelé si vzájemně nerozumějí. (Martin Soukup)

filozofie mysli (anglicky: *philosophy of mind*, německy: *Philosophie des Geistes*), jedna z relativně nových oblastí filozofického výzkumu, která se týká povahy mentálních stavů, nutných a dostatečných podmínek přepisování mentálních stavů, vztahu mysli a těla, nepřímo pak i otázek spojených s problémem osobní *identity či svobodné vůle. Obecně řečeno, filozofie mysli usiluje o objasnění a *vysvětlení povahy psychických fenoménů, proto bývá někdy označována též jako filozofie psychologie, i když je stále častěji kladena do úzké souvislosti s tzv. kognitivními vědami. Schematicky lze vymezit předmětný okruh filozofie mysli ve třech bodech: 1. výzkum vztahu mezi „duchem“ (lidskou psychikou) a tělem; 2. vysvětlení toho, jak funguje mysl (duch, duše, subjekt) a jaká je celková architektura kognice;

3. pojmový výzkum mentálních stavů, případně mentálním stavům příslušejícím vlastnostem, jako je subjektivita, sebevědomí, smyslové kvality atd. Tyto okruhy lze shrnout do dvou hlavních otázek, jimiž se filozofie mysli nechává vést: 1. Co je mentální stav; 2. Jak můžeme poznat, že nějaká osoba dotyčný mentální stav má.

Historicky začínají dějiny filozofie mysli v souvislosti s analýzami významu psychologických výroků v teorii verifikace, kde se jimi zabýval zejména Rudolf *Carnap. Prvním výsledkem bylo zjištění, že význam psychologického výroku se vztahuje výlučně na možné psychické prožitky. Platnost psychologických výroků je testovatelná prostřednictvím typických znaků chování, proto mají tyto výroky vždy též význam jako výroky o způsobech chování. Předpoklad, že existují svébytné mentální stavy, které by byly příčinou takového chování, je podle Carnapa pouze zdánlivý problém, klam. V následujícím vývoji obhajoval svou teorii mentálních kategorií jakožto dispozic (tj. výroky o mentálních stavech jsou výroky o dispozicích pozorovatelných způsobů chování) britský filozof Gilbert Ryle (1900–1976), z něhož vyšel teoreticko-poznávací filozofický *behaviorismus. Ten se stal předmětem kritiky amerického filozofa Rodericka M. Chisholma (1916–1999), který razil v teorii poznání myšlenku tzv. sebereprezentujících vlastností (například „mít vztek“). S rozkladem teorie verifikace tyto diskuse v zásadě utichly a problém vztahu mysli a těla se přenesl do roviny neurofyziologického popisu.

V současnosti se rozlišuje mezi čtyřmi základními přístupy: 1. teorie typové identity, která vychází z totožnosti psychologických a fyziologických typů událostí; 2. teorie částečných identit (tzv. *token-identity*), která ztotožňuje pouze konkrétní psychické události s konkrétními tělesnými událostmi; 3. dualistická teorie, jež obhajuje svébytnou a nezávislou existenci psychických a fyzických stavů (mezi její obhájce patří například Karl *Popper nebo John Eccles); 4. teorie eliminativního materialismu, podle jehož základní teze poskytují všechna dosavadní psychologická pojetí psychických fenoménů jejich zásadně chybný obraz: představa, že mentální stavy se vyznačují intencionalitou a jsou charakterizovatelné prostřednictvím svých obsahů, je scestná. Tato kritika se stala začátkem neurofyziologie, která nahradila psychologii při výzkumu mentálních stavů. Tento vývoj pokračuje dynamicky dodnes, kdy se filozofie mysli rozvíjí do podoby teorie vědeckých základů, na nichž je postavena celá oblast neurověd. (Břetislav Horyna)

filozofie náboženství, filozofický směr, který se snaží objasňovat lidský obsah a předpoklady náboženských jevů, jejich místo ve struktuře lidské osoby a jejich vztah ke *kultuře a *společnosti. Vychází jednak z *religionistiky, jednak z filozofických představ a pojetí člověka a společnosti. V současnosti se často stýká i s koncepcí a s výsledky hlubinné psychologie, zejména Carla Gustava *Junga. (Jaroslav Malina)

filozofie práva, tento termín, tj. „*philosophia iuris*“, uvedl F. J. Chopius ve své práci *Philosophia iuris vera* (O skutečné filozofii práva) z roku 1650. Dlouhé období byla filozofie práva považována za učení o *přirozeném právu. Její systematický výklad podal německý filozof Georg W. F. *Hegel. Podle Hegela má být předmětem jejího zkoumání idea (smysl) práva a jeho uskutečnění jako cesty ke svobodné *společnosti.

Kromě toho se v německém právním myšlení objevuje pojem „*Rechtsphilosophie*“, který se do češtiny překládá jako *právní filozofie. Německý teoretik a historik Gustav Hugo (1764–1844) označil tímto pojmem učení, které považuje *přirozené právo a *pozitivní právo za rovnocenné formy. Tyto dva přístupy předznamenaly různé pojmání funkce právní filozofie: jedna v ní vidí specifickou část praktické filozofie, zkoumající pojem práva a ideu *spravedlnosti. Druhý přístup interpretuje právní filozofii jako *metodologii, která garantuje kritické právní myšlení a funguje jako myšlenková *strategie, umožňující ostatním právním vědám porozumění smyslu práva.

Vývoj právní filozofie ve 20. století byl poznamenán vztahem k *právní teorii, která vznikla ve 30. letech z potřeby teoretické reflexe pozitivního práva. Jejich vztah prošel

různými etapami a kopíroval tendence, typické pro vývoj *právního pozitivismu. V současnosti je cílem obou disciplín úsilí o vytvoření komunikativní platformy, která by umožnila formulovat teorii práva jako normativního *systému, fungujícího v procesu *globalizace. (Tatiana Machalová)

filozofie vědy (teorie vědy, věda o vědě) (anglicky: *philosophy of science*, německy: *Wissenschaftstheorie*), relativně mladý obor systematické filozofie, který tematizuje problém skrytý za otázkou „co je věda?“. Obecná určení *vědy odpovídají spíše úrovni běžného vědomí: věda tvoří a určuje podmínky našeho jednání; věda je základem pro tvorbu našich obrazů světa, podle nichž se orientujeme; věda interpretuje to, co je, odpovídá, proč to je, a otevírá možnosti, jak s tím, co je, můžeme nebo máme nakládat. Současně je ale věda fenoménem, který tak hluboce určuje podstatu západní racionální kultury a ve svých důsledcích podmiňuje celkově charakter života na zemi, že taková objasnění jsou pro ni nedostatečná. Odpověď na otázku, co je věda, neposkytují jednotlivé exaktní nebo společenské vědy; naopak předmětem je pro speciální disciplíny, které chápou vědu jako samostatný předmět výzkumu.

Původně spadala věda do zájmové sféry *filozofie a v ní pak teorie poznání, což odpovídalo prvotní *identitě mezi vědou a filozofií. Zejména s rozvojem metodologie se však tato identita rozpadla a rozštěpila se na jednotlivé typy racionality, které podléhaly dalšímu vnitřnímu (oborovému) rozlišování. Reflexi vědecké racionality se na základě tohoto vývoje věnují dnes zejména: teorie vědy; filozofie vědy; dějiny vědy; *sociologie vědy; psychologie vědy. Když se propojí jejich poznatky do transdisciplinárního celku, objeví se jisté pojetí dějin a současnosti vědy, jejích základů, pravidel, jimiž se řídí, jejího jazyka, norem jednání, způsobů její institucionalizace, forem politiky, která se v ní uplatňuje, odpovědnosti, jež se pojí s vědeckým výzkumem a konečně jejího smyslu (jakožto cílů, kterých chce lidská pospolitost s pomocí vědy dosáhnout, to znamená zpravidla změn, které mají zvýšit kvalitu lidského života). Komplex všech těchto problémů a jejich souvislostí tvoří předmět oboru zvaného filozofie či teorie vědy, pro něž se používá také název „věda o vědě“ (anglicky: *science of science*).

V dnešní teorii vědy se za nosná uznávají čtyři hlediska, podle kterých se věda interpretuje: analytické; konstruktivistické; hermeneutické; dialektické. Patrně nejdůležitější postavení mezi disciplínami, které vědu zkoumají, má pak analytická teorie vědy. Její odlišnost od ostatních spočívá v tom, že chápe vědu jako poznání, kdy je poznatek vykládán jako věta (výrok), která byla prokázána s pomocí vědou uznaných prostředků jako pravdivá a náleží jí pravdivostní hodnota, pravda. Teorie vědy je potom částí teorie poznání, s níž sdílí základní problém: zjistit, v čem spočívá důkaz pravdivosti poznání, v případě teorie vědy vztažený na věty (výroky) vědy. Teorii vědy tudíž můžeme pochopit jako metateorii všech věd, která nezkoumá metody dílčích speciálních věd například z hlediska jejich správnosti, aplikovatelnosti, ověřitelnosti apod., ale klade obecnou otázku po podmínkách možnosti vědeckého poznání. Ačkoli není dosud k dispozici jednotný a konsenzuálně přijatý pojem teorie ani pojem vědy, je stav, kdy věda pracuje bez obecně přijaté definice svých základních pojmů pro její historii spíše charakteristický. Jeden z hlavních rozdílů mezi vědou a *dogmatismem například náboženského původu spočívá právě v tom, že věda neformuluje jednotná, obecná, definitivní a konečně platná a pro všechny závazná *dogmata. Věda ke svému provozu vyžaduje spíše určité jazykové struktury, jež se označují termínem *teorie, a pro ně má jak minimalistická elementární vymezení (například „teorie je systém vět“), tak pracovní definice, a samozřejmě i komplexní strukturované koncepce jednotlivých speciálních věd (literární teorie, estetická teorie, teorie společnosti, evoluční teorie, kritická teorie, teorie původu člověka apod.). Vedle toho jsou k dispozici formální a abstraktní kritéria pro určení pojmu teorie: například můžeme oprávněně říci, že teorie je „systém tvrzení“

z nějaké předmětné oblasti, tj. logická konstrukce, pomocí níž se ze základních principů vyvozují důsledky. Jedná se o třídu výroků uzavřenou vzhledem k logickému vyplývání.

Základním požadavkem, který je kladen na vědeckou teorii, je bezespornost, tj. nesmí obsahovat dvojici vět, které se vylučují, respektive popírají, protože takové věty nemohou být „současně pravdivé“. Podobně nezbytná pro teorii vědy jsou i další formální kritéria, například inovativnost, informativnost, koherence, plodnost ve vztahu k poznání atd. Za všech okolností ale platí, že teorie (tj. také teorie vědy) je kulturní jev a zejména v teorii vědy je nezbytné počítat s její kulturní podmíněností a sebekriticky reflektovat na kontextuální společenská a jazyková omezení, jež z toho plynou pro tvorbu vědecké teorie. (Břetislav Horyna)

filozofie, arabská, souhrn filozofických učeních a směrů vzniklých na území mnohonárodnostních islámských *států v 1. polovině 9. století a rozvíjejících se do konce 12. století; poté vynikly jen ojedinělé osobnosti. Je vymezena jazykově (psána téměř výhradně arabsky), jejími představiteli jsou vedle *Arabů zejména *Peršané a *Turci. Vycházela z filozofických směrů antiky a *helénismu; typická byla snaha sloučit novoplatonskou teorii *emanace s aristotelskou *logikou. Zčásti byla ovlivněna *súfismem. Charakteristické je úzké spojení mezi arabskou filozofií a středověkou vědou, vztahy s islámskou ortodoxií byly často nepřátelské (na rozdíl od křesťanské *scholastiky v arabské filozofii nedošlo k harmonizaci filozofie a *teologie).

Arabská filozofie dospěla mimo jiné ke koncepci *světa souvěcného s *Bohem, který však nemůže zasahovat do přírodního dění. Bylo rozšířeno učení o všeovládajícím a všeprostopující intelektu. Ovlivnila křesťanskou scholastiku, zprostředkovala *Evropě znalost mnoha antických filozofických textů.

Řecká díla poznávali arabsky píšící filozofové v překladech do *syrštiny. Na islámském Východě dosáhla arabská filozofie rozkvětu v 9.–11. století. Jejím prvním představitelem je al-Kindí (zemřel ca 873). Byl zván „filozofem Arabů“, protože pocházel z arabského *kmene. Působil v Basře a v Bagdádu. Z mnoha jeho prací se zachoval jen zlomek. Jeho filozofie má aristotelský ráz a týká se hlavně oblasti rozumového poznávání.

Významněji ovlivnil arabskou filozofii al-Fárábí (zemřel 950), který byl tureckého původu. Vedle Ibn Síny je pokládán za největšího filozofa islámského Východu. Snažil se spojit aristotelismus s *novoplatonismem (*systém novoplatonských sfér emanací). V utopickém spise *al-Madína al-fádila* (Vzorný stát) podává obraz dokonalého státu.

Největším myslitelem východní větve arabské filozofie byl Íránec Ibn Síná (*Avicenna, zemřel 1037). Většina jeho spisů má aristotelské zaměření, ale někdy se projevuje vliv novoplatonské *mystiky. Je také autorem významných lékařských děl. Nejvyšší poznání, nejvyšší pravdu zprostředkuje podle Ibn Síny filozofie, kdežto *náboženství skýtá poznání pouze obrazným způsobem, pomocí *symbolů, a je určeno těm, kdo nemohou dosáhnout vyšší filozofického myšlení. Ibn Sínovy závěry vyvolaly prudký odpor islámské *ortodoxie.

Ve 12. století se centrum arabské filozofie přesunulo na *Západ, do muslimského Španělska. Nejvýznamnějšími představiteli jsou Ibn Tufajl (zemřel 1185) a Ibn Rušd (*Averroes, 1126–1198). Ibn Tufajl je autorem alegorického filozofického románu *Hajj ibn Jakzán* (*Živý syn bdícího*; přeložil Ivan Hrbek, Praha 1957), jehož hrdina žijící opuštěn na neobydleném ostrově postupně rozvíjí své poznávací aktivity a cestou smyslové zkušenosti, experimentu a posléze rozumového zkoumání je schopen postihnout i abstraktní pravdy.

V díle Ibn Rušda vrcholí vývoj arabské filozofie. Jeho dílo zahrnuje komentáře k *Aristotelovi a vlastní filozofická a lékařská pojednání. S jeho jménem je spjata tzv. teorie „dvojí pravdy“; *filozofie a *náboženství nejsou v rozporu, dospívají k „pravdě“ rozdílným způsobem; náboženství je určeno pro *lid a filozofie pro učence. Z učení Ibn Rušda vyrůstala evropská protischolastická *opozice, tzv. *averroismus. (Viz též *civilizace, islámská.) (Jaroslav Malina, Jaroslav Oliverius)

filozofie, čínská, jedna z nejvýznamnějších národních filozofií; tvoří svébytný celek podobně jako filozofie západní, *arabská či *indická. Zásadně ovlivnila vývoj a podobu filozofie na *Dálném východě.

Původním zdrojem čínské filozofie byla svébytná čínská *dialektika: přesvědčení, že veškeré dění a lidský život jsou propojeny v rytmu sil, které získaly název *jin a jang. Nejstarším spisem čínské filozofie o proměnách bytí a člověka je věštecká kniha **I-t'ing* (Kniha proměn, první varianty pocházejí snad z přelomu 2. a 1. tisíciletí př. n. l.). Z čínské filozofie jsou nejproslulejší zejména přírodně eticky laděný *taoismus, sociálně eticky zaměřené učení *Konfucia (*konfucianismus), státoprávní *legismus a *čínský buddhismus. (Viz též *civilizace, čínská.) (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

filozofie, epikúrejská, *epikureismus, *Epikúros.

filozofie, indická, různorodé proudy indického myšlení od doby *véd do současnosti, v nichž se prolínají náboženské představy a *metafyzické spekulace. Od období *upanišad je typickým rysem indické filozofie učení o *karmě a o *sansáře. Je zaměřena zejména na úsilí vymanit se z karmanového *zákona, rozvíjena je však též *logika, *teorie poznání, gramatika aj. Ortodoxní filozoficko-náboženské *systémy vycházejí z tradice véd; některé novodobé směry usilují o *syntézu evropské a indické spirituality.

K nejvýznamnějším neortodoxním filozoficko-náboženským systémům patří různé školy *buddhismu, *hinduismu a *džinismus. (Viz též *civilizace, indická.) (Jan Filipický)

filozofie, křesťanská, *filozofie, jejímž východiskem je vedle přirozeného *rozumu a smyslového poznání ještě zvláštní *zjevení *Boží, opřené o *bibli. Po *Augustinovi, jehož zajímají spíše jen otázky člověka ve vztahu k *Bohu, vzniká ve vrcholném *středověku *syntéza *křesťanství s aristotelskou filozofií – *scholastika, jež se nadlouho stala vzorem křesťanské filozofie. V moderní době je křesťanská filozofie spjata zejména s proudem *personalismu a s *etikou. (Viz též *civilizace, křesťanská.) (Jaroslav Malina)

filozofie, politická, disciplína na pomezí *filozofie a *politologie, která se zabývá žádoucím vztahem mezi *politickou autoritou a jedinci, případně společenskými skupinami. Ve vztahu k existujícímu uspořádání může zaujmout kritickou/subverzivní i afirmativní/apologetickou pozici, ačkoliv normativní *kritika *společnosti je v dějinách politického myšlení běžnější (*kritika, společenská). Politická filozofie je příbuzná s morální filozofií (*etikou), na rozdíl od ní ovšem nezkoumá, co by lidé *měli* dělat, nýbrž co jsou *oprávněni*, respektive *povinováni* dělat a/nebo vyžadovat jeden od druhého, případně od *státu. Snaží se tak o zdůvodnění platnosti společenských norem a kritické zkoumání existujících přesvědčení o nich (*beliefs*). Mezi tradiční politicko-filozofická témata patří *trest smrti, výše daní, *spravedlivá válka, občanská neposlušnost, *pornografie, *tolerance, *lidská práva, *multikulturalismus a další. Při hodnocení společenského uspořádání si politická filozofie činí nárok na pravdivost, což vzhledem k neodvratitelnému faktu *konfliktu *hodnot v moderní společnosti vede k jejímu vnitřnímu rozrůznění a pluralitě.

Základními stavebními kameny filozofické *reflexe společnosti jsou obecné koncepty (pojmy) jako *spravedlnost, *rovnost, *demokracie, *svoboda, *suverenita či pospolitost, jejichž *interpretací a systematickým uspořádáním vzniká politicko-filozofický systém (například klasický *liberalismus by se dal s jistým zjednodušením popsat následovně: interpretace rovnosti jako rovnosti příležitostí implikuje prostor negativní individuální svobody; spravedlivá je pak taková společnost, která individuální jednání omezuje pouze v minimální nutné míře).

Politickou filozofii je třeba odlišit od *politické ideologie, která jednak zahrnuje i *iracionální, kulturně-specifické a podobné záležitosti, a jednak dává explicitní návod k politickému jednání. (Pavel Dufek)

filozofie, první, *metafyzika.

filozofie, pythagorejská, *Pythagorás.

filtrace roztoku [fyziologie], pohyb vody a rozpuštěných látek přes polopropustné membrány ve směru hydrostatického a osmotického tlaku. (Pavel Bravený)

finalismus (z latiny: *finis*, „cíl; mez, hranice; kraj, krajina, území“), *názor, který proti *příčinnosti (kauzalitě) staví všeobecnou účelovost, tj. spění k nějakému účelu nebo cíli. (Jaroslav Malina)

finalita (z latiny: *finis*, „cíl; mez, hranice; kraj, krajina, území“), určenost účelem, zaměřenost na cíl. (Jaroslav Malina)

finance (z francouzštiny: *finances*, „finance, stav jmění“), peněžní vztahy, jejichž prostřednictvím se uskutečňuje tvorba, rozdělování a použití peněžních fondů (peněžního *kapitálu). Finance jsou jedním ze základních nástrojů *hospodářské politiky *státu. (Marie Dohnalová)

finance, veřejné, peněžní vztahy, které se týkají činností veřejných institucí a zájmů, kde vystupuje jako jeden ze *subjektů veřejná moc (*vláda na nejrůznějších úrovních, tj. *stát, regionální *samospráva, *obec). Veřejné finance charakterizují tyto tři principy: princip nenávratnosti, neekvivalence a nedobrovolnosti. (Marie Dohnalová)

finanční spolupráce, *spolupráce, finanční.

finanční zpráva, *zpráva, finanční.

fingerprint, molekulární, molekulární otisk, *DNA profil. (Jiřina Relichová)

Finové, *národ obývající Finskou republiku; celkový počet dosahuje více než 5 milionů (část žije ve Švédsku a v Ruské federaci). Náleží k *ugrofinským jazykovým (*finština) a etnickým skupinám. Na území Finska přišli na počátku 1. tisíciletí, v 9. století vytvořili významné obchodní centrum (Turku). Ve 12. století se dostali pod švédskou nadvládu. Teprve na konci 18. století vzniklo významnější hnutí za nezávislost, bylo však přerušeno připojením k Rusku (autonomní knížectví). K vyhlášení nezávislosti *země došlo v roce 1917. Dlouhodobý vliv *germánských etnik a později *Švédů se projevuje dosud v kultuře, umění i literatuře. V současné době patří Finsko k nejvyspělejším evropským státům. Věřící jsou zejména *protestanti. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

Finsch, Otto Friedrich Hermann (8. 8. 1839, Warmbrunn, Německo – 31. 1. 1917, Braunschweig, Německo), německý ornitolog a antropolog (autodidakt). Na základě svých osobních zkušeností publikoval jedny z nejranějších zpráv o etnografických reáliích *Mikronésie a *Melanésie, kde zprostředkoval informace o *Nové Guineji, Nové Británii a Novém Irsku. Finsch sehrál klíčovou úlohu při založení německé kolonie na Nové Guineji v roce 1884.

Během vědecké dráhy byl asistentem v Holandském říšském muzeu v Leidenu a kurátorem etnografických sbírek v Muzejní společnosti v Brémách. Uskutečnil několik vědeckých výprav a expedic: Severní Amerika (1872), Laponsko (1873), Sibiř (1876). Nejvýznamnější jsou jeho dvě výpravy do *Oceánie. Během první cesty v letech 1879–1882 navštívil Nový Zéland, Havaj a Novou Guineu. Během druhé expedice v letech 1884–1885 byla jeho cílem Nová Guinea.

Finsch byl pověřen provést na Nové Guineji přípravné práce pro založení německé kolonie na Nové Guineji. Na lodi Samoa, kterou zakoupil v Sydney, spolu s kapitánem Eduardem Dallmanem (1830–1896) systematicky prozkoumával severní pobřeží východní části Nové Guineje. Předmětem Finschova zájmu bylo přírodní bohatství i místní *populace. S ohledem na koloniální zájmy Německa se zajímal o vhodná místa k vybudování přístavů a založení plantáží. Cestu k domorodému obyvatelstvu otevřel ruský antropolog a etnograf Nikolaj Nikolajevič *Miklucho-Maklaj (1846–1888), s nímž se Finsch setkal v roce 1882 v Berlíně a následně ještě jednou v roce 1884 v Sydney. Zájmy obou vědců šly ovšem proti sobě. Miklucho-Maklaj požadoval samosprávu lidí v Astrolabe Bay, zatímco primárním cílem Finsche bylo připravit založení německé kolonie na Nové Guineji. Finsch během své novoguinejské expedice prozkoumal zejména oblast dnešního Madangu (dříve Friedrich-

Wilhelmshafen). Etnografické reálie publikoval v rozsáhlém díle *Ethnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee: Beschreibender Katalog einer Sammlung in k. k. naturhistorischen Hofmuseum in Wien* (Etnologické zkušenosti a podklady z cesty jižními moři: Popisný katalog sbírky Přírodovědného dvorního muzea ve Vídni, 3 díly, 1888–1893). *Samoafahrten. Reisen in Kaiser Wilhelms-Land und Englisch-Neu-Guinea in den Jahren 1884 u. 1885 an Bord des Deutschen Dampfers „Samoa“* (Cesta na Samoi: Cesty do Země císaře Wilhelma a Anglické Nové Guineje v letech 1884 a 1885 na palubě parníku Samoa, 1888). Po návratu nemohl najít žádné vhodné uplatnění, nakonec získal místo v Holandském říšském muzeu v Leidenu. Doufal ve své jmenování prvním zemským hejtmanem v nově založené německé kolonii, ale místo bylo přiděleno svobodnému pánu Georgovi von Schleinitz (1834–1910). V roce 1904 se stal ředitelem etnografického oddělení muzea v Brémách. (Martin Soukup)

finština, *ugrofinský jazyk, úřední *jazyk ve Finsku, užívaný též menšinami v Norsku, Švédsku, Kanadě a USA (*Finové). Specifickými emancipujícími se regionálními *variantami finštiny jsou také *meänkieli (Švédsko) a *kvenština (Norsko). (Jaroslav Malina, Leoš Šatava)

Fipové, bantuské *etnikum v Malawi, Tanzanii a Zambii; celkem asi 200 000 (odhad z roku 1992). *Jazyk patří do východních bantuských jazyků skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Živí se *zemědělstvím a *chovem menších domácích zvířat. Následnictví je *matrilinéární. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

firemní kultura, *kultura, firemní.

Firth, sir Raymond William (25. 3. 1901, Auckland, Nový Zéland – 22. 2. 2002, Londýn, Anglie), britský sociální antropolog. Studoval ekonomii na *univerzitě v Aucklandu, kde v roce 1921 obhájil titul BA a v roce 1924 za práci *Kaori Gum Industry* (Gumařský průmysl v Kaori) titul MA. Doktorát filozofie v oboru *sociální antropologie získal na London School of Economics and Political Science (Londýnská škola ekonomie a politologie) v roce 1929, obhájil práci *Economics of New Zealand Maori* (Ekonomika novozélandských Maorů, 1929), kterou přispěl k formování *ekonomické antropologie. Během své profesní dráhy krátce působil na univerzitě v Sydney (1930–1932), kde pomáhal budovat studijní program sociální antropologie. V roce 1933 se vrátil na London School of Economics and Political Science. Během *druhé světové války zpracoval pro britské námořnictvo příručky o ostrovech v Pacifiku. Po válce sehrál klíčovou roli při ustanovení *Colonial Social Science Research Council* (Rada pro koloniální společenskovědní výzkum) a stal se jejím prvním tajemníkem. Rada se později transformovala v *Social Science Research Council* (Rada pro společenskovědní výzkum), se kterou Firth nadále udržoval úzké kontakty. Krátce po smrti Bronislawa Malinowského (1884–1942) byl Firth v roce 1944 jmenován vedoucím *katedry sociální antropologie na London School of Economics and Political Science, kde se pokusil navázat na program, který před *válkou zahájil Malinowski. Jeho katedra antropologie se vedle Oxfordu a Cambridge stala jedním z nejvýznamnějších antropologických pracovišť ve Velké Británii. Po své penzionaci v roce 1968 nadále aktivně vyučoval na univerzitách ve Spojených státech amerických (Chicago, Stanford), v Britské Kolumbii, na Havaji a Novém Zélandu. V roce 1940 se stal členem Britské akademie a v roce 1973 byl pasován na *rytíře. V roce 2001 mu byl udělen třetí stupeň (*Companions*) Řádu Nového Zélandu za zásluhy a roku 2002 mu byla udělena Leverhulmská medaile za mimořádný přínos pro antropologii ve 20. století.

Již během studií na London School of Economics and Political Science jej rozhodujícím způsobem ovlivnil Bronislav Malinowski. Pod jeho vlivem a vedením provedl v letech 1928–1929 terénní výzkum na ostrově Tikopia v Šalamounových ostrovech. Na stejné místo se vrátil ještě v letech 1956 a 1966. Materiál z výzkumů využil k přípravě devíti knih a sérii odborných studií věnovaných sociální organizaci, ekonomice a náboženství na

Šalamounových ostrovech. Klíčová jsou zejména díla *We, the Tikopia: A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia* (My, Tikopiové: Sociologický výzkum příbuzenství v primitivní Polynésii, 1936), *The Work of the Gods in Tikopia* (Dílo bohů u Tikopiů, 2 sv., 1940), *Tikopia Ritual and Belief* (Tikopijský rituál a víra, 1967) a *Rank and Religion in Tikopia* (Řád a náboženství u Tikopiů, 1970). Na základě své plynulé znalosti jazyka Tikopiů sestavil a v roce 1985 vydal tikopijsko-anglický slovník, který měl sloužit nejen odborné veřejnosti, ale i potomkům jeho tikopijských přátel a *informátorů.

Další terénní výzkumy Firth uskutečnil v letech 1939–1940 v malajské rybářské *vesnici, kde s ním pracovala také jeho žena Rosemary Firthová (1912–2001). Zaměřili se na výzkum rodinných vztahů a ekonomiky rybářské společnosti. Do Malajsie se společně vrátili ještě po druhé světové válce a naposledy v šedesátých letech 20. století.

Od poloviny padesátých let 20. století obrátil Firth svou pozornost k evropským společnostem. Nejprve se stal předmětem jeho zájmu západní příbuzenský systém. Výzkum založil na datech o londýnské dělnické třídě. V šedesátých letech se pak zaměřil na studium susedství v londýnské střední třídě.

Během své dlouhé profesní dráhy přispěl Raymond Firth k rozvoji britské sociální antropologie a ekonomické antropologie. Firth je úzce spojen s vlivnou generací britských sociálních antropologů (Edward *Evans-Pritchard, Meyer *Fortes, Edmund *Leach a další), kteří stáli u zrodu koloniálních studií a začleňování *strukturalismu do britské sociální antropologie. (Martin Soukup)

FISH, fluorescenční **in situ* hybridizace, *hybridizace.

Fisher, Irving (27. 2. 1867, Saugerties, New York, USA – 29. 4. 1947, New York City, New York, USA), americký ekonom. Rozpracoval a zdokonalil rakouskou teorii *kapitálu a úroku. Jeho teorie peněz, která představuje rozpracování kvantitativní teorie, je dodnes základním prvkem soudobé monetární teorie (*monetarismus).

Fisher přispěl k rozvoji metodologie kvantitativního ekonometrického výzkumu, a díky své matematické erudici byl označován za prvního matematizujícího amerického ekonomu. Mezi jeho nejznámější práce patří *The Rate of Interest* (Úroková míra, 1907) a *The Theory of Interest* (Teorie úroku, 1930). (Jaroslav Malina)

Fisher, sir Ronald Aylmer (17. 2. 1890, Londýn, Anglie – 29. 6. 1962, Adelaide, Austrálie), britský genetik, teoretický biolog a statistik. V roce 1925 publikoval revoluční práci *Statistical Methods for Research Workers* (Statistické metody pro badatele) a v roce 1930 studii *The Genetical Theory of Natural Selection* (Genetická teorie přirozeného výběru), ve které jako první popsal alokační model *poměru pohlaví. (Jaroslav Malina)

fisherovský pohlavní výběr, *výběr, fisherovský pohlavní.

Fisherův teorém přirozeného výběru, *teorém přirozeného výběru, základní.

Fischer, Eugen (5. 7. 1874, Karlsruhe, Německo – 9. 7. 1967, Freiburg im Breisgau, Německo), německý lékař, antropolog a eugenik; ředitel Institutu císaře Viléma pro antropologii, dědičnost a eugeniku, profesor a *rektor Berlínské univerzity. Zabýval se problematikou míšení *ras a dědičnosti, kterou intenzivně rozvíjel zejména od roku 1904, kdy působil v tzv. Německé jihozápadní Africe (zhruba území dnešní Namibie), ovládané tehdy císařským Německem. Zkoumal děti, které byly zplozeny *bělochy pocházejícími z Německa a černoškami z afrického etnika *Hererů a *Namů. Dospěl k závěru, že tyto děti jsou ve srovnání s dětmi čistě německými psychicky i fyzicky méněcenné. Tyto a další rasistické *názory (například o dominanci tzv. *nordické rasy a potřebě uchování její „čistoty“) shrnul v publikaci *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene* (Základy nauky o dědičnosti člověka a rasová hygiena), 2 svazky, 1921, s Erwinem *Baurem a Fritzem *Lenzem); zastával je v dalších svých knihách a článcích, které měly značný ohlas a přispěly k jejich šíření a přijetí v císařském a republikánském Německu a v nejvyhrocenější podobě v nacistickém Německu (1933–1945), kdy se staly součástí *ideologie a *politiky.

Eugen Fischer vstoupil brzy po založení Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP) do jejich řad; po uchopení moci nacisty (*nacismus) v roce 1933 se jeho *hypotézy staly oficiální rasovou doktrínou. V témže roce byl Adolfem *Hitlerem jmenován do funkce rektora Berlínské univerzity, v jejímž rámci byl až do roku 1942 v čele ústavu Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, který byl hlavním inspirátorem a šířitelem *nacistické antropologie (mezi jeho žáky patřili také Hans *Günther a lékař Josef *Mengele, neblaze proslulý svými experimenty v *koncentračním táboře v Osvětimi). Za nacistické éry sestavil Fischer systém hodnocení antropometrických a fyziologických znaků sloužících k určování rasového původu jedince. Z díla: *Rassen und Völker* (Rasy a národy, 1912), *Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen* (Rehebothští bastardi a problém bastardizace u lidí, 1913, reprint 1961), *Das Problem der Rassenkreuzung beim Menschen* (Problém rasového míšení mezi lidmi, 1914), *Deutsche Köpfe nordischer Rasse* (Německé hlavy nordické rasy, 1927), *Rasse und Rassen-Entstehung beim Menschen* (Rasa a vznik rasy u lidí, 1927), *Zur Rassenfrage der Etrusker* (K rasové otázce Etrusků, 1938), *Die menschlichen Rassen als Gruppen mit gleichen Gen-Sätzen* (Lidské rasy jako skupiny se stejnou genovou výbavou, 1940). (Viz též *antropologie, nacistická.) (Tomáš Machalík, Jaroslav Malina)

fiskál (z latiny: *fiscus*, „pokladnice; státní pokladna“), *úředník, který měl zastupovat před *soudem práva *císaře nebo zemského pána; fiskalát vznikl ve 13. století za císaře Fridricha II. (1194–1250) na Sicílii, v Německu je doložen od 15. století, zde působil před říšským komorním soudem a říšskou dvorní radou jako žalobce proti rušiteli říšských *zákonů. Fiskalát byl předchůdcem dnešního státního zastupitelství. (František Čapka)

fiskální politika, *politika, fiskální.

fiskus (z latiny: *fiscus*, „pokladnice; státní pokladna“), v římském *principátu majetek příslušející *panovníkovi osobně z moci jeho *úřadu, na rozdíl od **ageraia* (ostatního státního majetku). Od Gaia Aurelia Diocletiana (kolem 243–asi 316) byl označován jako fiskus veškerý státní majetek.

V období raného *středověku byl chápán jako panovníkův majetek, od 12. století došlo k jeho oddělení od soukromého majetku dynastie (rodové držby); říšská držba byla právně samostatná a v podstatě považovaná za neprodejnou. Podobný byl vývoj také na jednotlivých územích: fiskální majetek byl zde označován většinou jako komorní statek – knížecí soukromý majetek. V 18. století se pod tímto pojmem rozuměl komplex státních příjmů a státní finanční majetek. (František Čapka)

fission-fusion sociální struktura, *struktura, fission-fusion sociální.

fissura, -ae, f. [anatomie]:

1. fisura, rýha, trhlina, štěrbina;

2. jemné nalomení, prasklina (například u ploché *kosti na *lebce). (Ladislava Horáčková)

fissura horizontalis pulmonis, rýha na pravé *plíci, která odděluje horní a střední plicní lalok. Odstupuje z **fissura obliqua pulmonis* na *facies costalis* ve výši čtvrtého *žebra, podle něhož probíhá transverzálně směrem k přednímu okraji pravé *plíce a odtud k plicnímu hilu. (Lenka Vargová)

fissura obliqua pulmonis, šikmá rýha na pravé a levé *plíci, která odděluje jednotlivé plicní laloky. Začíná na mediální ploše v hilu plicním, vystupuje dorzokraniálně k zadnímu okraji, který protíná ve výši těla *obratle Th₄. Dále probíhá šikmo po *facies costalis* ventrokaudálně směrem k přední části dolního okraje plíce, který překračuje na úrovni *chrupavky 6. *žebra, přechází přes bázi plíce na plochu mediální a končí u plicní branky. Tato rýha dělí levou plíci na *lobus superior* a *lobus inferior*, na pravé plíci se z ní odděluje **fissura horizontalis pulmonis*. (Lenka Vargová)

fissura scalenorum, štěrbinová mezi **musculus scalenus anterior* a **musculus scalenus medius*, kde prochází nervová pletěň zásobující horní končetinu (**plexus brachialis*) a podklíčková tepna (**arteria subclavia*). (Ladislava Horáčková)

fistula, píštěl. Abnormální kanálek, tvořící spojení mezi tělní dutinou a jejím povrchem. Dutinou může být patologický útvar (**absces*) nebo dutý orgán (**střevo*, **močový měchýř*, céva). Nejčastěji vzniká jako následek **zánětu*, **nádoru* či úrazu. Odchází skrz ni hnis či jiný obsah dutiny (stolice, moč), který může poškozovat jiné orgány a přispívat tak k šíření zánětu. (Michaela Krivanová)

fitness (z angličtiny), **reprodukční* (též biologická) zdatnost, v **biologii* soubor vlastností jedince vyjadřující schopnost předat svoje **geny* do **genofondu* následující **generace*. Je definována jako celoživotní průměrný příspěvek jedinců s daným **genotypem* do populace v průběhu jedné nebo více generací. Tento příspěvek si lze představit například jako průměrný počet potomků jedince s tímto **genotypem*, který se dožil reprodukčního věku. V tom případě jde o tzv. absolutní fitness, protože není závislá na reprodukčních zdatnostech ostatních jedinců v **populaci*. Jestliže je hodnota fitness vyjádřena ve vztahu k ostatním, hovoříme o **relativní fitness*, přičemž míra genetické změny působením **přirozeného výběru* je závislá na relativní, nikoli absolutní fitness genotypu. Hodnota relativní fitness nejzdatnějšího genotypu se obvykle stanoví jako 1 (nemusí to však platit vždy).

Fitness je komplexní parametr, který se může skládat z mnoha složek – kromě životaschopnosti (**viability*) a plodnosti (**fertility*) to může být například i rozmnožovací úspěšnost. Někteří autoři tento parametr označují jako **adaptivní hodnotu*. Celá situace však může být mnohem komplikovanější, například v případě překrývajících se generací může fitness záviset nejen na počtu vyprodukovaných potomků, ale i na věku, ve kterém samice poprvé vstupuje do **reprodukce*, na kvalitě péče o potomstvo apod. U druhů s rodičovskou péčí (například u savců) může být také obtížné oddělit fitness rodiče od fitness jeho potomků: přežití mláďat je závislé částečně na jejich životaschopnosti, což je součástí jejich vlastní zdatnosti, a částečně na kvalitě rodičovské péče, což je **atributem fitness rodičů*. Navíc daný genotyp může být výhodnější z hlediska některých komponent a současně méně výhodný z hlediska jiných, nehledě na to, že tentýž genotyp může v jedné situaci svému nositeli přinášet výhodu, v jiné situaci tomu však může být naopak (fitness genotypu je proto závislá na **kontextu*, ve kterém se tento genotyp nachází). Výsledek působení přirozeného výběru je tak určen celkovou reprodukční zdatností. (Miloš Macholán)

fitness, darwinovská, **fitness*, individuální. V populační genetice se jako darwinovská fitness označuje **reprodukční zdatnost organismů s diskrétními (nepřekrývajícími se) *generacemi*, kdežto pro kontinuální (překrývající se) generace je někdy používán termín malthusovská fitness (viz **Malthus*, Thomas Robert). (Miloš Macholán)

fitness, exkluzivní, **fitness*, individuální.

fitness, individuální, **fitness*; „individuální“ v tomto případě znamená, že **přirozený výběr (*selekce)* působí na úrovni jedince, na rozdíl od tzv. příbuzenského výběru (srov. **fitness*, inkluzivní) nebo selekce působící přímo na jednotlivé geny nebo části **genomu*. V **Darwinově* pojetí byl jednotkou přirozeného výběru jedinec. V 60. letech 20. století, v reakci na **názor* anglického biologa Johna Wynn-Edwardse, že jsou to skupiny jedinců, nikoli jedinci samotní, které jsou selekcí „vybírány“ (tzv. skupinová selekce), se někteří evoluční biologové, především George C. Williams a William D. **Hamilton*, začali na svět dívat „očima genu“ (*gene's eye thinking*). Tuto koncepci dále rozpracoval a zpopularizoval Richard **Dawkins* v knize *The Selfish Gene* (1976, česky *Sobecký gen*, 1998). Protože individuální organismus je smrtelný, kdežto geny přecházejí z **generace* na generaci, jedinec je podle tohoto hlediska pouze stroj, který je svými geny „naprogramován“ a slouží jim k fyzickému přenosu do další generace. Přes značné zjednodušení „genový“ pohled umožňuje studovat evoluci jevů, které nelze jednoduše vysvětlit na základě darwinistického modelu,

například altruismus, *agresivitu, formování sociálních skupin. Přesun důrazu z jedinců na geny tak otevřel nové možnosti studia *evoluce sociálního chování *přirozeným výběrem. (Miloš Macholán, Jiřina Relichová)

fitness, inkluzivní (inkluzivní zdatnost), *reprodukční zdatnost daného jedince, která nereflektuje pouze jeho vlastní potomky, ale i jeho *pokrevní příbuzné. Jinými slovy osud dané *alely není ovlivněn pouze jejím účinkem na *reprodukční zdatnost jejího nositele (přímá fitness), ale také jejím účinkem na zdatnost dalších jedinců, kteří s ním tutéž alelu sdílejí (nepřímá fitness); příspěvek zdatnosti odpovídá míře vzájemné genetické příbuznosti jedinců. Opakem je exkluzivní (darwinovská) zdatnost – úspěšnost v předávání vlastních vloh potomstvu bez ohledu na další nositele těchto vloh.

Pojem inkluzivní fitness byl zaveden v první polovině 60. let 20. století (1964, William D. *Hamilton) v souvislosti s tzv. příbuzenským *altruismem a příbuzenským výběrem (anglicky: *kin selection*; 1964, John Maynard Smith), ale už ve 30. letech na tento fenomén upozornili Ronald A. Fisher, John B. S. Haldane a další evoluční biologové. Například jedinec, který má jednoho vlastního potomka (předal mu 50 % svých genů), má přibližně stejnou inkluzivní zdatnost jako jiný jedinec, který nemá žádného vlastního potomka (tj. má nulovou exkluzivní zdatnost), ale má dva synovce (s každým sdílí 25 % genů). Přestože to není smysluplné z hlediska *viability našeho vlastního těla, podporujeme svého synovce a záleží nám na něm více než na cizím člověku, protože tak vlastně podporujeme čtvrtinu svých vlastních genů. (Jiří Gaisler, Miloš Macholán, Jiřina Relichová)

fitness, mendelovská, *fitness, individuální.

Fitzgerald, Francis Scott (24. 9. 1896, St. Paul, Minnesota, USA – 21. 12. 1940, Hollywood, California, USA), americký prozaik a scenárista; jeden z představitelů takzvané „ztracené generace“ (**Lost Generation*). Na východním pobřeží USA zažil veselá 20. léta s novým životním stylem mladé generace, který zpodobnil v *Tales of the Jazz Age* (Povídky jazzového věku, 1922) a v povídkové sbírce *All the Sad Young Men* (Všichni ti smutní mladí muži, 1926). Autobiografické rysy mají jeho nejznámější díla – romány *The Great Gatsby* (Velký Gatsby, 1925) a *Tender is the Night* (Něžná je noc, 1934).

Fitzgeraldův život předčasně ukončil alkoholismus a neurovnané rodinné poměry: jeho skutečně posledním románem je *The Last Tycoon* (Poslední magnát, post mortem 1941). Erotika jeho díla je spojena s prostředím mondénních hotelů, barů, taxíků, je prosycena alkoholovými výparry, nevěrou a neřešitelnými milostnými trojúhelníky. (Jiří Pavelka)

flagelantství (z latiny: *flagellāre*, „bičovat, mrskat“; *flagellum*, „důtky, řemen“), sebemrškačství; náboženské hnutí, které vzniklo ve *středověku za *morových epidemií a mělo usmířit *Boha jako domnělého původce *moru. Flagelanti trestali sami sebe a domnívali se, že tímto sebetřýzněním vykonají *pokání za *hříchy, které měly být důvodem morové epidemie. Flagelantství se odvolávalo na jakýsi list pocházející prý od samotného Spasitele a nařizující mrskání, jež má nahradit církevní *svátosti. Vycházelo z přesvědčení, že bičování smyje všechny *tresty za hříchy, což vedlo k zavrhování *očistce, *pekla i *odpustků; odmítání byli také *kněží.

Flagelanti poprvé vystoupili roku 1260 v italské Perugii, kdy dominikán Rainer vyzval tamní obyvatelstvo, aby bičováním těla usmířilo Boží hněv. Flagelanti se řadili do dlouhých *procesí, vedených kněžími, a bosí a napůl obnaženi s červeným křížem na šatě se s nárkem o smilování Boží bičovali do krve. Veřejné průvody bičujících se kajících (jak řeholníků, tak i *laiků, například z takzvaných mariánských náboženských družin) se konaly zejména na Velký pátek. Kající chodili *městem za svitu pochodní, v čele jeli na koních Herodes, Pilát a ostatní *Kristovi soudci a odpůrci a na alegorických vozech se předváděly živé výjevy z umučení Páně. Zpívali písně, vyzývali lidi, aby se k nim přidali, a po 33 dní se bičovali. Samotný akt bičování vykonávali na veřejnosti s obnaženým tělem dvakrát denně a poté v noci, čímž se porušovala veřejná mravopověstnost.

Když se flagelantství po nějakém čase začalo projevovat jistými výstřednostmi a věřící pro ně zanedbávali jiné náboženské úkony, bylo roku 1261 zakázáno. Znovu však ožilo, když v roce 1348 postihla celou Evropu dlouhotrvající morová rána.

Flagelanti se objevili ve Francii, Itálii, Německu, Dánsku i v Čechách a dalších zemích. Zpovídali se mezi sebou a jejich nekonformní postoj jak k světské, tak k církevní *autoritě způsobil, že vůči nim byla přijímána přísná opatření. V Čechách proti nim vystoupil arcibiskup Arnošt z Pardubic, který je, pokud byli *cizinci, vypověděl ze země, domácím flagelantům pak zakázal jejich náboženské praktiky. Definitivně flagelantství potlačil papež Kliment VI. roku 1349, později však toto a podobná hnutí ještě několikrát ožila na různých místech Evropy. (František Čapka, Monika Laštovičková)

flamen, flaminové (z latiny: *flāmen*, „obětník, kněz sboru flaminů; zapalovač“), starobylé *kolegium patnácti obětníků v antickém Římě. Praktický význam měli tři flaminové hlavních *bohů Iuppitera, Marta a Quirina. Flaminové museli zachovávat přísné *rituální předpisy týkající se života a čistoty (obdobně jako například *kasta *bráhmanů v Indii) a nesměli být poskvrněni *smrtí v rodině, či v nejbližším okolí. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

flaminové, *flamen.

Flámové, *Vlámové.

Flaubert, Gustave (12. 12. 1821, Rouen, Francie – 8. 5. 1880, Canteleu, Francie), francouzský romanopisec; představitel vrcholného *realismu s tendencí k *dekadenci a asijské ornamentálnosti. Byl znalcem dobové erotické etikety, autorem slavného románu o úskalích nevěry *Madame Bovary* (Paní Bovaryová, 1857) a prózy líčící srážku vnitřního života člověka a společenského tlaku *Éducation sentimentale* (Citová výchova, 1870); barvitým stylem vyniká jeho historiosofický román z dějin Kartága *Salammbô* (Salambo, 1862). (Ivo Pospíšil)

flavus, -a, -um, žlutý (v *anatomii například **ligamenta flava*, vazy spojující obratlové oblouky). (Ladislava Horáčková)

Fleagle, John (30. 4 1948, Burlington, North Carolina, USA), americký primatolog a paleoprimatolog. Působí na Department of Anatomy (State University of New York v USA), kde pracuje řada dalších význačných primatologů a antropologů: například William Jungers, Jack Stern a Randy Sussman. Fleagle se věnoval především výzkumu *lokomoce a chování *gibonů a hulmanů v jihovýchodní Asii, od osmdesátých let 20. století se zabývá *fylogenezí vyšších primátů, paleoprimatologií a evoluční antropologií.

John Fleagle spolu s Russem Tuttleem patří k prvním význačným badatelům, kteří se již v sedmdesátých letech začali zabývat *evoluční antropologií, zejména využitím poznatků o žijících primátech pro řešení otázek evoluce primátů. Vedle desítek odborných statí je Fleagle autorem vynikající učebnice *Primate Adaptation and Evolution* (Adaptace a evoluce primátů, 1988) a zakládajícím editorem časopisu *Evolutionary Anthropology*, který je nejvýznamnějším přehledným časopisem publikujícím v oblasti evoluční antropologie a primatologie. Byl také editorem nebo spolueditorem několika sborníků z oblasti *primatologie a evoluce primátů. (Václav Vančata)

flegma (řecky), hlen.

flegmatik (z řečtiny: *flegma*, „hlen“), jeden ze čtyř druhů temperamentu (flegmatik, *cholerik, *melancholik, *sangvinik), stabilní *introvert – obezřetný, rozvážený, spolehlivý, cílevědomý, smířlivý, vyrovnaný, klidný, lhostejný, umí se ovládat, přátelský, základní nálada je vyrovnaná. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

Fletcherová, Alice Cunningham (15. 3. 1838, Havana, Kuba – 6. 4. 1923, Washington, D. C., USA), americká kulturní antropoložka a průkopnice *feministické antropologie. Vedle svých feministicky orientovaných aktivit v Association for the Advancement of Women se

věnovala intenzivním výzkumům *kultury indiánského kmene Omahů. Zájem o domorodé *kultury Ameriky u ní vzbudilo studium *archeologie na Harvardské univerzitě. Má velkou zásluhu zejména na sběru písní a popisu tanců amerických *indiánů a z odstupu času je možné ji považovat za průkopnici *etnomuzikologie ve Spojených státech amerických. Zájem neomezovala jen na vědecké studium amerických indiánů, ale pokusila se jim prakticky pomáhat změnit jejich úděl. Podobně jako feministické antropoložky 20. století, i ona viděla podobnost v osudu žen s údělem handicapovaných etnických a minoritních skupin. Proto přijala funkci konzultantky amerického prezidenta Stephena Grovera Clevelanda (1837–1908) pro indiánskou problematiku a aktivně se pokoušela v této oblasti spoluvytvářet a kontrolovat legislativu. Osobně například dohlížela na to, aby indiánským kmenům (*Nez Percés, *Omahové, Winnebagové) byly přiděleny přislíbené rezervace a materiální prostředky, které by jim umožnily důstojný život. Byla přesvědčena o tom, že jednou z cest k získání „rovných příležitostí“ je pro americké indiány vzdělání. Proto se angažovala v Carlisle Indian School – vzdělávací instituci, která indiánským dětem v Pensylvánii pomáhala prostřednictvím výuky angličtiny, matematiky a „občanské nauky“ zařadit se do americké společnosti.

Alici Cunningham Fletcherovou je možné považovat za první ženu, která se rozhodla stát se profesionální antropoložkou. V roce 1890 získala místo v Peabody Museum na Harvardské univerzitě a v roce 1883 jí bylo uděleno členství v American Association for the Advancement of Science. Tento průlom do akademického světa mužů dovršila v roce 1905, kdy jako první žena stanula v čele American Folklore Society. (Václav Soukup)

flexe (z latiny: *flexiō*, „ohýbání“):

1. [anatomie], ohýbání, ohnutí, pohyb, při kterém se zmenšuje kloubní úhel;
2. [lingvistika], ohýbání slov (skloňování, časování, popřípadě i stupňování);
3. [matematika], ohnutí vznikající jako kolmý průmět dané křivky do oskulační roviny v uvažovaném bodě. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

flexe zubu, sklon *zubu podél vlastní osy, hrot kořene zůstává na místě nebo se mírně posune. Sklon ke střední rovině je mezioflexe a sklon směrem ke konci *zubního oblouku je distoflexe. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

flexor, -oris, m, flexor, ohybač (například **musculus flexor digitorum profundus*). (Ladislava Horáčková)

flexura coli dextra, pravé (jaterní) ohbí *tlustého střeva mezi vzestupným a příčným *tračníkem. *Flexura coli dextra* dosahuje do výše *chrupavek 10. až 11. *žebra, naléhá zesponu na viscerální plochu *jater (**hepar*) a na *žlučník. (Lenka Vargová)

flexura coli sinistra, levé (slezinné) ohbí *tlustého střeva mezi příčným a sestupným *tračníkem. *Flexura coli sinistra* dosahuje do výše *chrupavky 8. *žebra, je uložena hluboko za *žaludkem, dosahuje ke *slezině. (Lenka Vargová)

flexura duodeni inferior, dolní ohbí *dvanáctníku mezi **pars descendens duodeni* a **pars horizontalis duodeni*. *Flexura duodeni inferior* leží ve výši *obratle L₃ vpravo od *páteře. (Lenka Vargová)

flexura duodeni superior, horní ohbí *dvanáctníku mezi **pars superior duodeni* a **pars descendens duodeni*, leží ve výši obratle L₁ vpravo od *páteře. (Lenka Vargová)

flexura duodenojejunalis, ohbí tenkého *střeva mezi *dvanáctníkem a *lačníkem, leží ve výši těla obratle L₂ nalevo od střední roviny. (Lenka Vargová)

flóra (z latiny: *Flōra*, „staroitalská bohyně květů a jara“):

1. rostlinstvo nacházející se v určitém prostoru a časovém horizontu;
2. soubor mikroorganismů žijících v určitém orgánu nebo na určitém stanovišti. (Petr Bureš)

floren (z francouzštiny: *florin*, „zlatník, zlatý [peníz]“), původně zlatá florentská *mince (od roku 1252), byla na ní vyobrazena lilie a postava sv. *Jana Křtitele, hmotnost 3,5 g, ve 2. polovině 13. a ve 14. století byla často napodobována (například v Anglii, ve Francii nebo v

Porýní); jako první česká zlatá mince začal být floren ražen za *vlády Jana Lucemburského (1296–1346) v roce 1325, později ho známe jako dukát Karla IV. (1316–1378), od konce 15. století i stříbrná mince. Byl také vzorem guldenu. (František Čapka)

Floridové, *indiáni, Floridští.

Floridští indiáni, *indiáni, Floridští.

flotace, fyzikálně-chemická separační metoda založená na existenci povrchového napětí. Některé minerály jsou v roztoku s určitým složením smáčitelné (hydrofilní), jiné jsou nesmáčitelné (hydrofobní). Rozemletý vzorek se vloží do flotovacího zařízení, zalije se vodou, přidá se pěnidlo (například vyšší alkoholy, oleje, kresol) a případně i další látky upravující flotovatelnost vybraných komponent. Vháněním stlačeného vzduchu se směs promíchá a vytvoří se pěna, na niž se váží hydrofobní částice. Po ukončení vhánění vzduchu se pěna, plovoucí na povrchu kapaliny, i s hydrofobními fázemi sebere.

Od *starověku se flotace využívalo k oddělení sulfidických a oxidických rudních minerálů od hlušiny (křemene, karbonátů, horninotvorných silikátů) v chudých rudninách, k oddělení uhelného prachu od hlušiny apod. Flotace vzorků zemin se využívá v archeobotanice, kde se touto metodou odděluje zuhelnatělý materiál od hlíny. K tomuto účelu se využívá *flotační plavící linka typu Ankara. (Martin Hložek)

flotační plavící linka (typ Ankara), *linka (typ Ankara), flotační plavící.

fluctuans, -antis, vlnící se, volný (v *anatomii například volná žebra – **costae fluctuantes*). (Ladislava Horáčková)

fluktuační asymetrie, *asymetrie, fluktuační.

fluorosis, *fluoróza.

fluoróza (též *fluorosis*), skvrny na zubní *sklovině vznikající v důsledku nadměrného příjmu fluoru v době vývoje skloviny, dochází ke zbarvení skloviny dohněda. (Michaela Račanská)

flůtek, drobná jednostranná měděná *mince ražená od roku 1421 (v Praze a Táboře) husity (*husitství). Jednalo se v podstatě o dobové padělký *haléřů Václava IV. (1361–1419) s českým lvem a čtyřřázem; kolem poloviny 15. století byly nahrazeny kruhovými mincemi se lvem. (František Čapka)

foederát (z latiny: *foederātus*, „smlouvou spojený, spolčený, spojenecký“), spojenec, ve *starověku označení pro *kmen nebo *etnikum, které má na základě smlouvy s *Římem povinnost poskytovat do jeho armády požadované kontingenty vojsk; zprvu nebylo foederátům přiznáno římské občanství, poté, co jej v 1. století př. n. l. získali, byli zařazováni do římských *legií jako rovnoprávní vojáci. Na sklonku *římské říše byla v tomto svazku většina germánských kmenů, které se usadily na území římských provincií a které přispěly k jejímu pádu (například *Frankové, *Ostrogóti, *Vizigóti apod.). (František Čapka)

Foiničané (Foiničané, Féníčané, řecky: *Foinikés*), starověké *etnikum *semitského původu obývající historické území zvané *Foiníkie, které zaujímalo oblast dnešního Libanonu (od syrského *města *Ugarit až po hebrejské Akko). Název byl odvozen od řeckého *foinix* („purpurová barva“) a odpovídá i hebrejskému označení *země *Kanaán. Jejich *jazyk byl příbuzný s *aramejštinou a *hebrejštinou. Jako jeden z prvních starověkých *národů vůbec vynikli v námořní plavbě a *obchodu, ve zpracování *dřeva a *kovů, výrobě *skla, *keramiky, *barviv aj. Již od počátku 2. tisíciletí př. n. l. zakládali *městské státy a *přístavy: *Byblos, Sidon, Tyros, Ugarit aj. Obepřeli Středozemní moře a založili osady v *Hispanii, na Sicílii a v severní Africe – zde kolem roku 800 př. n. l. vybudovali slavné *Kartágo (též Karthágo, latinsky: *Carthago*). Nevytvořili jednotný státní celek, ale *konfederaci měst, která prosperovala i tehdy, když se Foiníkie stala závislou na *Egyptu, *Asýrii, *Babylonii a *Persii; nakonec připojil území k Řecku *Alexandr Veliký a Foiníkie se tak stala součástí helénského světa. V roce 64 př. n. l. se území stalo součástí římské provincie Syria a Féníčané jako etnikum náhle zcela zanikli.

Za nejvýznamnější přínos Feničanů je pokládán vynález hláskového *písma (již ve 13. století př. n. l.), které se jako první abecední soustava stalo vzorem pro všechny pozdější abecedy světa. K jeho rozšíření došlo tak, že kolem roku 800 př. n. l. je převzali *Řekové a brzy poté se s ním díky řeckým *obchodníkům obchodujícím se Západem v oblasti Neapolského zálivu seznámili *Etruskové, od nichž se znalost písma dostala k ostatním etnikům Itálie. (Jaroslav Malina)

Foiničané, *Foiničané.

foiničtina (fěničtina), mrtvý *jazyk doložený díky epigrafickému materiálu, který se dochoval po severozápadních *Semitech především z 1. tisíciletí př. n. l. O jeho rozluštění se již na sklonku 18. století zasloužil francouzský badatel Jean-Baptiste Barthelémy. Nápisy, jež v něm byly redigovány, byly a jsou objevovány především v pobřežních oblastech *Levanty, od pásma Gázy na jihu po Alexandrský záliv na severu. Nálezy foinických nápisů se ovšem z geografického hlediska neomezují pouze na tato území, nýbrž setkáváme se s nimi i na celé řadě dalších míst *Předního východu a Středomoří. A to všude tam, kde se v dějinách projevil ekonomický či obecně kulturní vliv *Foiničanů (*Foiníkie). O užívání foiničtiny tak svědčí i epigrafický materiál z *Mezopotámie, *Anatólie, *Egypta, egejských přístavních *měst, středomořských ostrovů (*Kypru, Malty, Sicílie, Sardinie a Baleárských ostrovů), *Etrurie, severní Afriky či Iberského poloostrova. Mezi specialisty se ujalo ještě další rozdělování tohoto jazyka na foiničtinu a tzv. „*punštinu“. Tímto termínem pak bývá označována řeč dochovaná díky epigrafickému materiálu pocházejícímu ze severní Afriky, zvláště z oblasti *Karthága, a dále z karthaginských *kolonií v západním Středomoří. Jako tzv.

„novopunština“ pak bývá konvenčně nazývána řeč, které se především v punizovaných numidských městech a Tripolsku užívalo od období po punských *válkách zhruba až do 3. století n. l. Nápisy dokládající novopunštinu pak jsou charakteristické používáním kurzívy a zaznamenáváním *matrum lectionis*. Díky ekonomické i vojenské expanzi Kartaginců se časem *punština, respektive novopunština rozšířila prakticky po celé Numidii, kde se však zároveň i nadále hovořilo *berbersky. Dvojazyčné numidsko-punské nápisy z Duggy, Maktaru, Konstantiny a dalších *lokalit svědčí o tom, že punština se zde užívalo jako úředního jazyka. Jak hluboce tento jazyk v severní Africe zakořenil, je zjevné mimo jiné i ze zmínky Apuleia z Madaury, který v polovině 2. století n. l. píše o jednom svém krajanovi: „Nikdy nemluví jinak než punsky, jen do toho občas vplete slovo řecké, které si zapamatoval od matky. Mluvit latinsky totiž nechce, a ani neumí.“ Podle informací *Aurelia Augustina (354–430) je známo, že punsky se na numidském venkově hovořilo přinejmenším ještě v 5. století n. l. A četné latinsko-punské nápisy ze 4. a pravděpodobně i z 5. století dosvědčují užívání tohoto jazyka v téže době i pro Tripolsko. Tato *svědectví tedy dokládají běžné užívání punštiny ještě celých šest století po pádu Karthága. Na východě přežívala foiničtina pravděpodobně až do 4. století n. l. Pro vinařské oblasti Kypru nám o tom poskytuje nepřímé indicie starokřesťanská literatura (viz například různá „Utrpení“ kyperských mučedníků), v níž narážíme na vlastní jména a řídicí i na lexikální materiál foinického původu. A nejinak tomu v témže období bylo patrně i na venkově ve vlastní Levantě.

Ačkoli rozdělování mezi foiničtinou a punštinou není adekvátní – přesnější by bylo hovořit o „východní“ a „západní“ foiničtině –, odráží některá objektivní fakta. V rámci foiničtiny totiž lze vymezit určité dialekty, které se konstituovaly v souvislosti s geografickým rozšířením foinické *civilizace, v jehož důsledku muselo v některých lokalitách zákonitě docházet k izolované evoluci jazyka, a s přirozenými vývojovými proměnami mluvené řeči v průběhu dějin. K zápisu všech dialektů se používalo stejné souhláskové abecedy (*písmo, alfabetické), díky níž však řada nářečních rozdílů ve vokalizaci zůstává modernímu bádání utajena. Přes tyto rozdíly však foiničtina jako celek vykazuje takové množství shodných lingvistických rysů, zeje možné ji jednoznačně odlišit od ostatních *semitských jazyků, které ji v oblasti *Syropalestiny historicky předcházely (například *ugaritština), nebo jimiž se zde hovořilo ve stejném období (v *Izraeli

*hebrejšтина a později *aramejšтина, v Zajordání amónština, moábština a edómština). Tak například foiničtina podržela pouze 22 souhláskových fonémů, zatímco dřívější ugaritština jich obsahovala 28. Typická předpona kauzativů se ve foiničtině ustálila na *j-*, zatímco ugaritské kauzativy začínají souhláskou *š-* a hebrejské *h-*. Díky nářečním diferencím je doložena celá škála zájmenných sufixů, z nichž *-j* pro 3. osobu jednotného čísla a *-nm* pro 3. osobu množného čísla představují jedno ze specifik foiničtiny mezi ostatními semitskými jazyky. A stejně je tomu i v případě užívání infinitivu absolutu ve spojení s osobním zájmenem, které sloužilo k opsání děje ukončeného v minulosti. Jazyk, se kterým se setkáváme v nejstarších bybloských nápisech (Byblos), pak vykazuje celou řadu archaických rysů, jež vypovídají o společném původu foiničtiny, hebrejštiny a zajordánských jazyků 1. tisíciletí př. n. l. Proto nelze jednoznačně rozhodnout, zda například slavný „Rolnický kalendář“ z palestinského Gezeru (10. století př. n. l.) či zmiňovaný epigrafický materiál z Byblu byly redigovány foinicky, hebrejsky či starokanaánsky. (*Kanaánštinou se dnes obvykle myslí jazykový substrát, jímž se na území Syropalestiny mluvilo ve 2. tisíciletí př. n. l. a z něhož vyrůstaly pozdější jazyky severozápadních Semitů 1. tisíciletí př. n. l.; není však vyloučeno, že Foiničané svou vlastní řeč označovali právě jako „*kanaánštinu“.)

Protože k zápisu foiničtiny se užívalo souhláskového písma, absence samohlásek v epigrafickém materiálu často staví před současné badatele problém, jak dané sémantémy správně vokalizovat. Pomoc při jeho řešení poskytují především přepisy foinických výrazů a hlavně vlastních jmen do jazyků, které v písemném záznamu zachycovaly úplnou fonetickou hodnotu lexému: *akkadštiny, *řečtiny nebo *latiny. Tak například velké množství severoafrických vlastních jmen z císařského období a dokonce i několik punsky recitovaných pasáží v Plautově *komedii *Poenulus* se dochovaly v transkripci do latiny. Při rekonstrukci samohláskového znění foiničtiny může být někdy nápomocna i vokalizovaná starozákonní hebrejšтина, ovšem s celou řadou výhrad (například samohlásce *á* v hebrejských lexémech odpovídá u rolnických ekvivalentů většinou samohláska *ó* apod.). (Dalibor Antalík)

Foiníkie (též Fénicie), název přímořské části *Kanaánu, ležící u pobřeží Středozemního moře a pohoří *Libanonu. Název souvisí se slovem *foinikis*, „purpurová červeň“, kterou *Foiničané získávali z mořských měkkýšů a používali k barvení látek. Území Foiníkie bylo roztrženo na řadu *městských států. Jako svébytná politická a *kulturní oblast vznikla Foiníkie v důsledku tlaku různých etnických skupin (*Aramejců, *Izraelců, *Pelištejců) na kanaánské obyvatelstvo syropalestinské oblasti. To bylo postupně vytlačeno na libanonské pobřeží, kde se zformovalo ve foinické městské státy, jejichž obyvatelstvo hovořilo *semitským jazykem a bylo úzce příbuzné (až identické) s *Kanaánci. Nejdůležitějšími *městy byly *Byblos, *Sidón, *Týr, Arad, Akko, později Berytos. Některá města ležela na pobřeží, jiná (Arad, Týr) na pobřežních ostrovech. Byla *královstvími s dědičnou posloupností a ojedinele se vyskytla také *republika (Týr v helénistické době), připomínající zřízení pozdějšího *Karthága. Ve 2. tisíciletí př. n. l. hrál hlavní roli Sidón, pak převzal vedoucí roli Týr, založený okolo roku 1200 př. n. l. Hospodářský život byl založen na těžbě cedrového dřeva, výrobě barevných látek a *skla. Hlavním zdrojem prosperity byl však námořní *obchod, provozovaný foinickým obchodním loďstvem (*lodě). Foiničané založili v průběhu dějin řadu obchodních stanic a měst ve Středomoří, opeplili i Afriku. Z jejich osad nejdůležitější bylo *Karthágo, založené v roce 814/813 př. n. l. na území dnešního Tunisu. Foiníkie je často zmiňovaná v biblických textech *Starého zákona. V 10. století př. n. l. udržoval týrský *král Chíram (*Achíram) dobré vztahy s izraelským králem *Šalomounem a poskytoval mu odborníky a dřevo na stavby v *Jeruzalémě. Podle *bible podnikli oba králové námořní výpravu do země *Ofír, ležící snad v Jemenu či Somálsku. Nástupci Chírama byli v 10./9. století př. n. l. podle týrských letopisů králové Baleazar, Abdastratos, Methusastratos, Astharymos a Felles, kterého svrhl *kněz Ittobaal (Etbaal), jenž založil novou dynastii. O té máme zachovány zprávy ve Starého zákona, poněvadž syn izraelského krále Omrího se oženil s Ittobaalovou dcerou (*Jezábel) a vliv Týru se rozšířil

také na *judské království, jehož král Joram se oženil s Jezíbelinou dcerou Ataljí. Podobně jako v případě dalších menších států byla také samostatnost foinických měst ohrožena *Asýrií. Do *vazalského vztahu je uvedl asyrský král Aššurnasirpal II. a *Salmanassar III., Tiglatpileasar III. anektoval severní část Foiníkie až k Byblu. Hlavním nositelem odporu proti *Asyřanům byl Týr, který si vedle Aradu a Byblu uchoval svou nezávislost. Po zániku Asýrie zaútočil na foinická města novobabylonský vládce *Nabukadnezar II. a dosáhl vítězství nad Týrem, Sidónem a dalšími městy. V perské době se Foiníkie těšila klidu a v rámci *perské veleříše dosáhla značného rozkvětu. Po porážce *Peršanů v bitvě u Issu v roce 333 př. n. l. dobyl Týr *Alexandr Veliký. Foiníkie se postupně helenizovala a její svébytná *kultura a *jazyk byly nahrazeny řeckým jazykem a kulturou. Foinická města si sice uchovala jistou samostatnost i v *římské době, avšak nesehrála již větší dějinnou úlohu.

Foinické *náboženství se zachovalo jen zlomkovitě. Zprávy o něm uchoval Filón z Byblu, který čerpal z díla foinického kněze Sanchuniathona. Další údaje nalézáme v díle některých antických autorů (Damaskios, *Plútarchos, *Lúkianos). Určité informace poskytují i biblické texty Starého zákona. Důležité jsou texty z *Ugaritu, jehož náboženství mělo rovněž kanaánský charakter. *Analogie nacházíme rovněž v náboženství kartaginsko-punském. Foinické náboženství bylo polyteistické. Hlavními božstvy byl El, Adónis, bohyně plodnosti, matka země Balat a především bůh *Baal, který v různých místech nabýval různých forem a jmen. V Týru se například nazýval Melkart (Král města), jinde Baal-šamém (Pán nebes) aj. Dalšími uctívanými *bohy byli Ešmun a Rešef. Obecně byl rozšířen *kult *triády bohů, která se skládala z boha, ochránce města, bohyně a mladého boha, jenž umírá a je vzkříšen, symbolizuje přírodní vegetační cyklus. Existovala také poměrně složitá *mytologie, kterou známe jen částečně. Obsahuje představy o vzniku a složení *světa, původu umění a řemesel. Předmětem zvláštního kultu byly posvátné hory, skály, vodstva a stromy. V hájích byla uctívána bohyně *Astarte. Z kamenů byly vytvářeny oltární „betyly“ (řecky: *baitylos*; z foinického *bét-él*, „dům boha“). Obecně rozšířeným byl kult umírajícího a opět vzkříšeného boha Baala či Adónida, jehož střediskem byla *svatyně v Afce u pramene řeky Adónis (Nahr Ibráhím). Kromě obětí rostlin a zvířat byly v krizových dobách přinášeny také lidské (zvláště dětské) oběti, které jsou doloženy rovněž v kanaánském a punském náboženství. (Vladimír Sadek)

fojt (z historické němčiny: *Vogt*, der, Mittelhochdeutsch: *vog[e]t*, Althochdeutsch: *fogāt*, odvozeno z latinského *vocatus*, „přivolaný“), pojmenování osoby rozličné činnosti: 1. zakladatel *vesnice (*lokátor) a později *rychtář (u vesnic založených podle německého emfyteutického práva, případně ve *městech – rychtář); 2. představitel místní samosprávy a vykonavatel soudní *moci (na Valašsku byl volený); 3. panský (soudní) *úředník vykonávající vrchnostenskou soudní pravomoc; 4. správce královských statků na německém území (říšský fojt) nebo zemský fojt – správce v Horní a Dolní Lužici. (František Čapka, Jaroslav Malina)

fokální (z latiny: *focus*, „ložisko, ohnisko“), ložiskový. Fokální infekce jsou lokalizovány v určitém ložisku, z něhož mohou při snížené obranyschopnosti *organismu vzplanout celková *infekční onemocnění (fokálním ložiskem mohou být například zuby s *cystami). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

fokomélie (z řečtiny: *fokos*, „tuleň“, *mélos*, „úd, část těla“), vrožený defekt končetin, při němž ruce či nohy, připomínající ploutve, nasedají zdánlivě přímo na *trup. Ve skutečnosti je však přítomna rudimentární *kostra jejich proximálních částí. U *člověka se dědí jako autozomálně recesivní. Podobné postižení, avšak nedědičné, se vyskytlo po působení léku thalidomidu na lidský *plod, když těhotné ženy užívaly tento lék proti nespavosti. (Jiřina Relichová)

Foley, Robert (18. 3. 1953, Sussex, Anglie), anglický evoluční antropolog. Působí na University of Cambridge v Cambridgi ve Velké Británii, je ředitelem Leverhulme Centre for Human Evolutionary Studies, členem King's College a ředitelem pro studia.

Foley je autorem několika knih: *Humans before Humanity: An Evolutionary Perspective* (1995, česky: *Lidé před člověkem*, 1999), *Ape Man* (Lidoop, 1994, spolu s Rodem Cairdem) aj. Nejznámější z jeho knižních publikací je *Another Unique Species: Patterns in Human Evolutionary Ecology* (Další jedinečný druh: Vzorce lidské evoluční ekologie, 1987), která se zabývá *evolucí adaptivního chování a *morfologií v lidské evoluci s ohledem na ekologii a socioekologii fosilních *populací, mikroevolučními procesy v rámci makroevolučních změn a vznikem lidských specifických rysů s ohledem na lidskou evoluční ekologii, sociální evoluci, ekologii komunit a biogeografii. V poslední době se stále více věnuje evoluci anatomicky moderního člověka, biogeografii a diverzitě lidských populací ve vztahu ke genetickým, paleoantropologickým a archeologickým dokladům. (Václav Vančata)

Folia Historica, edice *Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, založená v roce 1997 Rudolfem *Musilem, věnovaná historii oborů etablovaných na této fakultě; dosud vyšly svazky o osobnostech zde působících (sv. 1–67) a o oborech Biochemie (sv. 68), Pleistocén (sv. 69), Botanika (sv. 70), Mineralogie (sv. 71), Zoologie (sv. 72), Antropologie (sv. 73, v roce 2004). (Jaroslav Malina)

folikul, dutinka ve *vaječniku vyplněná tekutinou. Probíhá v něm vyžívání vajíčka. Kůra vaječniku obsahuje četné folikuly v různém stadiu vývoje: *primární folikuly, *sekundární folikuly a *Graafův folikul – konečné stadium vývoje folikulu. Ve stěně Graafova folikulu se tvoří ženské *pohlavní hormony. Po uvolnění vajíčka se mění na *žluté tělísko (**corpus luteum*). (Drahomír Horký)

folikul, Graafův, **folliculus ovaricus vesiculosus*.

folikulostimulační hormon, *folikuly stimulující hormon.

folikuly stimulující hormon (zkratka: FSH), látka, produkovaná podvěskem mozkovým (*adenohypofýzou), která svým účinkem podporuje růst *folikulů (v době *narození děvčátka jejich počet dosahuje asi 300 000, dozraje jich asi 400) a ovulační děj. U žen podporuje růst folikulů *vaječníků a tvorbu *estrogenů; u mužů podporuje *spermiogenezi. (Drahomír Horký)

folikuly vaječniku (ovaria), útvar ve *vaječnících, který je složen z *oocyty (vajíčka) a podpůrných buněk. Při ovulaci se jeden z folikulů zvětší (dozraje) a po jeho prasknutí je vajíčko vypuzeno do *vejcovodu. (Drahomír Horký)

folklor (z angličtiny: *folklore*, „lidové zvyky a pověsti; lidověda“), původně lidová kolektivní znalost; souhrnné označení té části *lidové kultury, jejímiž projevy jsou slovesnost, *hudba, *divadlo a *tanec. Folklorní tvorba vzniká v lidovém prostředí pro jeho potřeby a je v něm mezigeneračně tradována. Obyčejně je individuální, ale anonymní; stává se duchovním majetkem kolektivu a autor nebo spoluautor je současně i konzumentem. Charakteristickým rysem folklorních útvarů je nekodifikovanost, synkretičnost, *variabilita a poplatnost kolektivnímu *vkusu.

Vznik pojmu folklor je spojen s reakcí na *osvícenství a se vznikem *romantismu; vědecký zájem o folklor (*folkloristika) byl podpořen pracemi Johanna Gottfrieda *Herdera a bratří Jacoba Grimma (1785–1863) a Wilhelma Grimma (1786–1859). Folklor se stal zdrojem argumentace evropského národního *hnutí v 19.–20. století, obdobně v současnosti i v mimoevropských *zemích. Folklor je dominantně vázán na jazykový a kulturní *kontext jeho nositelů, ale jednotlivé žánry, motivy a jiné prvky je možné sledovat napříč kulturami a časem. Etnická, místní a dobová specifika folkloru se projevují zejména ve výběru prvků a v jejich kombinaci. Etnicky příznačná (tzv. národní folklor) je ta část lidové tvorby, která byla svého času sběratelsky zachycena, kodifikována a znovu zpětně přijata do lidového prostředí. (Jaroslav Malina)

folklor, hudební, *hudba, lidová.

folklorismus, proces osvojování, reprodukování a záměrné i bezděčné změny projevů a prvků domněle tradičního způsobu života lidových vrstev *společnosti; tzv. *folklor z druhé

ruky. *Subjektem folklorismu se stávají zpravidla ty skupiny a vrstvy, které se do kategorie *lidu samy neřadí, a nejsou proto považovány za autentické nositele tradice *lidové kultury. V *českých zemích od 19. století; po roce 1948 dochází k vzrůstu folklorismu v souvislosti s ideologickým využitím idealizované představy o lidu a jeho *kultuře. (Jaroslav Malina)

folkloristika (z angličtiny: *folklore*, „lidové zvyky a pověsti; lidověda“), vědní disciplína, zabývající se slovesným, hudebním a tanečním *folklorem, jeho *funkcemi, předpoklady a podmínkami vývoje, strukturou folklorních žánrů, jejich formami i způsobem tradování a *interpretace, a to ve spolupráci s *antropologií, *etnografií (*etnologií), literární vědou, *muzikologií, *historií i *sociologií a dalšími společenskovědními disciplínami. (Ludmila Sochorová)

folktaxonomie (z angličtiny: *folk*, „lid, lidé“ a *taxonomy*, „taxonomie“), nativní klasifikační soustavy, které příslušníci různých *kultur používají k označení a organizaci určité třídy věcí, *jevů nebo *objektů, například rostlin (*etnobotanika), živočichů (*etnozoologie), *hornin a *minerálů (*etnopedrografie), barev, *nemocí (*etnomedicína), příbuzenských systémů a podobně. Při *analýze folktaxonomií *kognitivní antropologie vychází z předpokladu, že existuje určitý pevný a omezený soubor principů a pravidel, které tvoří specifickou „kulturní gramatiku“ každé *společnosti.

Ve svých výzkumech se proto kognitivní antropologové zaměřují na analýzu sdílených „vnitřních modelů reality“, tedy na to, jak členové určité společnosti vnímají, poznávají, hodnotí a interpretují *svět, ve kterém žijí. Při studiu folktaxonomií antropologové usilují o jejich *emickou deskripci – popis a *interpretaci nativních klasifikačních soustav z perspektivy příslušníků zkoumané kultury. Cílem antropologických výzkumů folktaxonomií je popsat a pochopit principy a pravidla domorodé *klasifikace a konceptualizace skutečnosti. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

folliculi lymphatici aggregati, soubory větších lymfatických uzlíků ve sliznici *ilea (kyčelníku). (Lenka Vargová)

folliculi lymphatici solitarii, izolované uzlíky lymfatické *tkáně ve sliznici *tlustého střeva. (Lenka Vargová)

folliculus, -i, m., míšek, váček, dutina.

folliculus ovaricus vesiculosus, *Graafův folikul, je útvar ve *vaječniku, v němž se vyvíjí vlastní vajíčko. Zralé *folikuly jsou dutinky, které mají na povrchu vazivové pouzdro (*theca folliculi*), pod nímž se nacházejí četné folikulární *buňky v podobě *membrana granulosa*. Buňky dozrávajícího folikulu jsou hormonálně aktivní – produkují *estrogeny. *Membrana granulosa* ohraničuje dutinu uvnitř folikulu (*antrum folliculi*), která obsahuje folikulární tekutinu (*liquor folliculi*). V jednom místě je *membrana granulosa* vyvýšena v hrbolík (*cumulus oophorus*), v němž je uloženo dozrávající vajíčko. Zralé lidské vajíčko má průměr 120 až 150 μm, celý zralý folikul asi 10 až 20 mm. Po dozrání vajíčka folikul praskne (*ovulace) a vyplavené vajíčko je zachyceno *vejcovodem. (Lenka Vargová)

folsomská kultura, *kultura, folsomská.

fonace, tvorba hlasu rozechvíváním **plicae vocales* v *hrtanu pomocí vydechovaného proudu vzduchu. Výšku *tónu ovlivňuje amplituda chvění, napětí hlasových *vazů, jejich délka a tloušťka a prostornost hrtanu (*plicae vocales* jsou u žen a dětí kratší [okolo 18 mm], hrtan je užší než u mužů a proto i hlas je vyšší). V *pubertě se urychlí *růst hlasových vazů do délky a hlas se stává hlubším, při *kastraci v dětství se zastaví jejich růst a hlas zůstává vysoký. *Kastrátů (eunuchů) se v minulosti využívalo jako chrámových zpěváků (viz *eunuch).

Tón vznikající v hrtanu je však slabý, řezavý a teprve chvěním vzduchového sloupce v rezonančních dutinách, v *hltanu, *dutině nosní, a v ústech se zabarvuje a dostává lidský charakter – artikuluje hlásky (samohlásky – vokály a souhlásky – konsonanty) pomocí *jazyka, *patra, *rtů a *zubů. (Ladislava Horáčková)

fond (z francouzštiny: *fonds*, „kapitál; fond, zásoba; pozemek“):

1. souhrn hmotných a finančních prostředků sloužících určitému účelu (příklad: *nadační fond, penzijní fond);

2. základní soubor, základ;

3. zdatnost, schopnost, *nadání. (Marie Dohnalová)

fond OSN, Populační (*United Nations Population Fund*, zkratka: UNFPA), *organizace zřízená v roce 1969 Valným shromážděním *Organizace spojených národů (OSN) se sídlem v New Yorku. Pod formálním dohledem Rozvojového programu OSN (UNDP) a podle směrnic Ekonomické a sociální rady OSN (ECOSOC) zodpovídá za poskytování pomoci rozvojovým *zemím v populačních otázkách. (Marie Dohnalová)

fond, genový, soubor genetické *informace všech reprodukcijících se členů *populace pohlavně se množících jedinců. (Jiřina Relichová)

fond, matchingový (z angličtiny: *match*, „věc hodící se k jiné, stejná věc; člověk hodící se k druhému zdatností, postavením, stejně silný, sobě rovný apod.; doutnák; sirka, zápalka“), firemní *fond umožňující zaměstnancům věnovat jistou částku z jejich platu na veřejně prospěšné účely. Takto shromážděné finanční prostředky umístí firma na zvláštní bankovní účet a jednou za určité období je předem určeným způsobem znásobí. Hlavní výhodou fondu je *synergický efekt – spojení individuálního *dárce (zaměstnance) s firemním dárce (podnikem). V zahraničí je matching velmi rozšířen a intenzivně pěstován. (Marie Dohnalová)

fond, náboženský, finanční fond zřízený *císařem *Josefem II. (1741–1790) z jmění zrušených *klášterů; celkem se jednalo o majetek 74 českých a 49 moravských klášterů. Český náboženský fond představoval čisté jmění 11 740 000 zlatých, moravský 10 140 000 zlatých. K rušení klášterů došlo hned na počátku Josefovy *vlády: v březnu 1781 byla zrušena závislost domácích klášterů na zahraničních kláštorech a představených, v květnu 1781 bylo zakázáno přijímat novice a 29. 11. 1781 vydal císař nařízení o zrušení klášterů, pokud se nezabývaly vyučováním, nepěstovaly *vědu a nepečovaly o nemocné; jejich majetek měl být sekularizován „ve prospěch náboženství a lásky k bližnímu“. S rušením mužských i ženských klášterů se započalo 12. 1. 1782 (v Čechách například sázavský, zbraslavský, zlatokorunský, na Moravě pak hradištský, loucký, velehradský aj.). Peněz z fondu se užilo na rozšíření *farností (vzniklo 250 nových farností v Čechách a 300 na Moravě, bylo ustaveno českobudějovické *biskupství), hradily se i platy nových *farářů a církevní školství (činnost státních *generálních seminářů). (František Čapka)

fond, nadační, účelová sdružení majetku zřízená pro dosahování *obecně prospěšných cílů; oproti *nadaci nemusí mít jmění ve výši alespoň 500 000 Kč. (Marie Dohnalová)

fond, Nadační investiční (zkratka: NIF), vznikl v roce 1991 jako akciová společnost; na účet tohoto *fondu bylo převáděno 1 % z druhé vlny kuponové *privatizace, výsledný *zisk byl přerozdělen ve dvou etapách (1999, 2001) mezi 73 nadací (podrobnější analýza v časopisu *Grantis*, ročník 10, 2002, č. 9). (Viz též *nadace podpořené Nadačním investičním fondem v I. etapě [1999], *nadace podpořené Nadačním investičním fondem ve II. etapě [2001].) (Marie Dohnalová)

fond, památkový, soubor hmotných i nehmotných statků, které spadají pod ochranu památkového *zákona (například *kostely, *hrady, *pohřebiště apod.). (Andrea Grigelová)

fond, právní, účelové jmění, určitá masa soustředěných finančních prostředků, které jsou používány *státem pro plnění určitých úkolů. Pro finanční zabezpečení zvláště stanovených úkolů a správu prostředků pro ně určených byly vytvořeny státní účelové fondy, jejichž zřizování a hospodaření je úzce spojeno se *státním rozpočtem. Fond neručí za závazky státu a stát neručí za závazky fondu, pokud to není výslovně stanoveno *zákonem. (Marie Dohnalová)

fondy, strukturální, část *strukturální politiky *Evropské unie, která má za cíl omezit rozdíly v podmínkách pro rozvoj mezi různými *regiony a různými *členskými státy a tím podpořit hospodářskou a sociální soudržnost Evropské unie. (Marie Dohnalová)

Fonové, *populace v jižním Beninu, součást *národa *Beninců; jejich počet je kolem 1,7 milionu (odhad z roku 2000). *Jazyk patří do skupiny *kwa *nigerokonzské větve *kongokordofánské rodiny. Ve 14.–17. století vytvořili stát Dahome, území bylo na konci 19. století kolonizováno *Francouzi. Zvláštností dahomského státu byla vojenská *garda složená z žen. V čele státu byl panovník a pod ním hierarchizovaná administrativní organizace, kterou vedli ministři různých stupňů. Fonové jsou obvykle zemědělci a chovatelé dobytka. Z řemesel vyniká výroba polychromovaných *reliéfů z *hlíny a dřevořezba. Společnost byla organizována do *totemických *patrilinéárních rodů, *manželství bylo *polygamní. Tradiční *polyteistické náboženství bylo spojeno s *kultem předků (*vúdú). (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Fontainebleauská škola, *škola, Fontainebleauská.

fontanella, -ae, f., *fonticulus.

fontanella major, *fonticulus anterior, velký lupínek.

fonticulus, -i, m., též *fontanella, pramének, lupínek, vazivová ploténka mezi lebečními *kostmi *novorozenců a *batolat. (Ladislava Horáčková)

fonticulus anterior, též *fontanella major, velký (přední) lupínek. Vazivová ploténka rhombického tvaru, která se nalézá v šípovém švu mezi *kostmi temenními a pravým a levým základem šupiny *kosti čelní *novorozenců a *batolat. Osifikuje okolo dvou let věku dítěte. Někdy vzniká na základě jeho samostatné *osifikace malá kůstka zvaná *os bregmaticum, která se počítá k *varietám skeletu. (Ladislava Horáčková)

fonticulus mastoideus, vazivem uzavřená štěrbina na laterální straně *lebky mezi *kostí temenní, *týlní a *spánkovou. Uzavírá se v době okolo porodu. (Ladislava Horáčková)

fonticulus posterior, též fontanella minor, malý lupínek, vazivová ploténka na spojení švu šípového a lambdového. K jeho uzávěru dochází do konce 3.–6. měsíce po narození. (Ladislava Horáčková)

fonticulus sphenoidalis, vazivem uzavřená štěrbina na laterální straně lebky mezi *kostí klínovou, *čelní, *temenní a *spánkovou. Uzavírá se v době okolo porodu. Na základě samostatné *osifikace fonticulus sphenoidalis vzniká jedna z *variet skeletu – *os epiptericum. (Ladislava Horáčková)

Font-de-Gaume (Dordogne, Francie), archeologická jeskynní *lokalita představovaná systémem podzemních chodeb a vertikálních puklin, na stěnách byly objeveny *malby a *rytiny z období *mladého paleolitu; zkoumána od roku 1901. Výtvarné projevy se vyznačují účelnou kombinací rytiny, polychromní malby a přirozené plasticity jeskynních stěn. Tematicky převládají obrazy *bizonů, *koní a *sobů (ojedinělá scéna soba a jeho samice), převážně provedené v *magdalénském stylu. (Jiří A. Svoboda)

foramen, -inis, n., otvor, mezera, průchod.

foramen apicis dentis, ústí kořenového kanálu na hrotu *zubního kořene. (Lenka Vargová)

foramen caecum linguae, slepá prohlubeň ve střední rovině na hřbetu *jazyka, v oblasti *sulcus terminalis. Je pozůstatkem ductus thyroglossus, kterým v době embryonálního vývoje sestupoval základ štítné *žlázy. (Lenka Vargová)

foramen epiploicum, vstup do *bursa omentalis. Tento otvor spojuje bursa omentalis se zbylou částí peritoneální dutiny. Je ohraničen zepředu pravým okrajem *ligamentum hepatoduodenale, shora viscerální plochou *jater (*hepar), vzadu běží *ligamentum hepatorenale, dole tvoří hranici *pars superior duodeni. (Lenka Vargová)

foramen frontale, otvor na mediální straně *margo supraorbitalis* *kosti čelní. Počítá se k *varietám na *skeletu, normou je v tomto místě *incisura frontalis*, sloužící pro průběh **vasa supraorbitalia* a *nervus supraorbitalis* (z **nervus trigeminus*). (Ladislava Horáčková)

foramen humerotricipitale, též *foramen quadrilaterum*, prostor ohraničený z laterální strany *humerem, z mediální strany dlouhou hlavou **musculus triceps brachii*, proximálně **musculus teres minor* a distálně **musculus teres major*. Otvorem prochází **nervus axillaris* a **arteria circumflexa humeri posterior* pro deltový sval. (Ladislava Horáčková)

foramen infraorbitale, otvor na přední ploše těla *maxily pod dolním okrajem *očnice. Vyústíuje jím **canalis infraorbitalis*, jímž procházejí **vasa* a **nervus infraorbitalis*. (Ladislava Horáčková)

foramen infrapiriforme, otvor v dolní části **foramen ischiadicum majus*, který vzniká jeho přepažením pomocí **musculus piriformis*. Probíhají zde *vasa glutaea inferiora* a **nervus glutaeus inferior*, **nervus ischiadicus*, **nervus cutaneus femoris posterior*, *vasa pudenda interna* a **nervus pudendus*. (Ladislava Horáčková)

foramen interventriculare, otvor mezi postranní a třetí *komorou mozkovou. (Ladislava Horáčková)

foramen intervertebrale, otvor mezi *incisura vertebralis superior* a *incisura vertebralis inferior* dvou sousedních *obratlů. Prochází jím míšní *nerv. (Ladislava Horáčková)

foramen ischiadicum majus, otvor na *pánvi vymezený *incisura ischiadica major*, **ligamentum sacrospinale* a částečně i **ligamentum sacrotuberale*. Průběhem **musculus piriformis* je tento otvor rozdělen na **foramen suprapiriforme* a **foramen infrapiriforme*. (Ladislava Horáčková)

foramen ischiadicum minus, otvor na *pánvi vymezený *incisura ischiadica minor*, **ligamentum sacrospinale* a **ligamentum sacrotuberale*. Otvorem prochází **arteria* a *vena pudenda interna*, **nervus pudendus* a **musculus obturatorius internus*. (Ladislava Horáčková)

foramen jugulare, vzniká spojením *incisura jugularis* na laterální části *kosti týlní s podobným zářezem na *kosti spánkové. Prochází jím dorzolaterálně **vena jugularis interna* a ventromediálně postranní smíšený systém (**hlavové nervy IX., X., XI.*). (Ladislava Horáčková)

foramen magnum, velký týlní otvor na **os occipitale*, který spojuje zadní *jámu lební s páteřním kanálem. Prochází jím **mícha*, **vasa vertebralia* a *ramus spinalis* **nervi accessorii*. (Ladislava Horáčková)

foramen mentale, zevní vyústění *canalis* **mandibulae* obvykle pod druhým dolním *premolárem. Vystupuje zde *nervus mentalis* – konečná větev z **nervus alveolaris inferior*. (Ladislava Horáčková)

foramen nutricium, též *foramen nutriens*, otvor jímž vstupuje do *kosti hlavní výživná tepna (**arteria nutricia*). Na každé kosti má typickou polohu a směr a zpravidla vyznačuje místo, odkud za vývoje začala tvorba kosti. (Ladislava Horáčková)

foramen obturatum, otvor v přední části **os coxae*, obkroužený průběhem **os ischii* a **os pubis*. Je v něm rozepjata **membrana obturatoria*, od které odstupují **musculi obturatorii*. Při horním okraji membrány se nachází *canalis obturatorius*, jímž procházejí **vasa obturatoria* a **nervus obturatorius* z malé *pánve na stehno. (Ladislava Horáčková)

foramen omotricipitale, též *foramen trilaterum*. Prostor na zadní straně horní končetiny ohraničený pomocí **musculus teres major*, **musculus teres minor* a dlouhou hlavou **musculus triceps brachii*. Otvorem prochází **arteria et vena circumflexa scapulae*. (Ladislava Horáčková)

foramen ovale [anatomie]:

1. otvor v bázi velkých křídel *kosti klínové, kterým prochází **nervus mandibularis* do infratemporální jámy;

2. oválný otvor v přepážce mezi pravou a levou srdeční předsíní u *plodu, kterým proudí část *krve z *pravé předsíně přímo do *předsíně levé a obchází tak ještě nefunkční *plíce. Otvor se po porodu uzavírá. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

foramen palatinum majus, otvor na *lamina horizontalis* *patrové kosti, jímž vyúsťuje na *tvrdém patru **canalis palatinus major*. (Ladislava Horáčková)

foramen palatinum minus, jeden nebo více otvůrků, které se otevírají na *processus pyramidalis* *patrové kosti (leží dorzálně od **foramen palatinum majus*). Vyúsťují jimi *canales palatini minores*, v nichž procházejí stejnojmenné cévy a nervy pro zásobení *měkkého patra. (Ladislava Horáčková)

foramen rotundum, otvor v bázi velkých křídel *kosti klínové, kterým prochází **nervus maxillaris* do **fossa pterygopalatina*. (Ladislava Horáčková)

foramen sphenopalatinum, otvor vedoucí z **fossa pterygopalatina* do *dutiny nosní, ohraničený *kostí patrovou a *kostí klínovou. Prochází zde postgangliová vlákna z **ganglion pterygopalatinum* k nosním žlázám. (Ladislava Horáčková)

foramen spinosum, otvor v bázi velkých křídel *kosti klínové, kterým prochází **arteria meningea media*, vyživující *pleny mozkové a *ramus meningeus* z **nervus trigeminus* k jejich inervaci. (Ladislava Horáčková)

foramen stylomastoideum, otvor mezi *processus mastoideus* a *processus styloideus* *kosti spánkové. Vystupuje zde z **canalis nervi facialis VII*. hlavový nerv (**nervus facialis*). (Ladislava Horáčková)

foramen supraorbitale, otvor na laterální straně *margo supraorbitalis* *kosti čelní. Počítá se k *varietám na skeletu, normou je v tomto místě *incisura supraorbitalis*, sloužící pro průběh *vasa supraorbitalia* a **nervus supraorbitalis* (větev z **nervus trigeminus*). (Ladislava Horáčková)

foramen suprapiriforme, otvor v horní části **foramen ischiadicum majus*, který vzniká jeho přepažením pomocí **musculus piriformis*. Probíhají zde **arteria glutea superior*, **vena glutea superior* a **nervus gluteus superior*. (Ladislava Horáčková)

foramen supratrochleare, otvor mezi *fossa coronoidea* a *fossa olecrani* na *humeru. Vyskytuje se častěji u gracilních humerů, zejména u žen. Počítá se k *varietám na skeletu. (Ladislava Horáčková)

foramen transversarium (processus transversi) atlantis, otvor v příčném výběžku prvního krčního *obratle, kterým prochází páteřní tepna a žíla (**arteria vertebralis*, **vena vertebralis*). Někdy může být přepažen jemným kostním můstkem. (Ladislava Horáčková)

foramen vertebrae, otvor obratlový, který je ohraničený zadním okrajem těla *obratle a obratlovým obloukem. Prochází jím *mícha a její obaly. (Ladislava Horáčková)

foramina intervertebralia, otvory meziobratlové, které ohraničují zářezy na předchozím a následujícím obratli (*incisura vertebralis inferior et superior*). Těmito otvory vystupují z páteřní *míchy *míšňní nervy. (Ladislava Horáčková)

foramina nutricia, výživné kanálky v *kostech. (Ladislava Horáčková)

foramina parietalia, temenní otvory, jimiž procházejí žilní spojky, propojující *intrakraniální a extrakraniální lebeční žíly. Mají obvykle malé rozměry (1–2 mm), uložené jsou po stranách dorzální části **sutura sagittalis*. (Ladislava Horáčková)

foramina parietalia permagna, enormně rozšířené temenní otvory pro žilní spojky po stranách **sutura sagittalis*. Vyskytují se vzácně, počítají se k *varietám skeletu. Mohou být zaměněny za trepanační otvory (**trepanace*). (Ladislava Horáčková)

Ford Foundation, *nadace založená roku 1936 v americkém státě Michigan jako regionální nadace, po roce 1950 expandující na národní a mezinárodní úrovni; zakladatelé: Henry a Edsel Fordovi, Ford Motor Company. Motto: „Strengthen democratic values, reduce poverty and injustice, promote international cooperation and advance human achievement – Posilování demokratických *hodnot, snížení *chudoby a *bezpráví a *pokrok v lidském

úsilování.“ Nadace má kromě *úřadů ve Spojených státech amerických 12 poboček v Africe, Asii, Latinské Americe, Rusku a na *Předním východě. Svými programy podporuje úsilí o demokratický rozvoj *společnosti – místní občanské iniciativy, spolupráci mezi neziskovým, státním a podnikatelským sektorem, participaci občanů různých sociálních skupin a *komunit. Nadace poskytuje *granty a *půjčky. Kontakt: www.fordfound.org. (Marie Dohnalová)

Forde, Daryll (16. 3. 1902, Tottenham, Middlesex, Anglie – 3. 5. 1973, Londýn, Anglie), britský antropolog. Byl jedním z prvních antropologů ve Velké Británii, který jednostrannou britskou orientaci na *sociální antropologii rozšířil o *biologickou antropologii a o *kulturní antropologii a tím britskou *antropologii sblížil s interdisciplinárním severoamerickým pojetím antropologie. Z díla: *Marriage and the Family among the Yakö in South-Eastern Nigeria* (Manželství a rodina mezi Yaki v jihovýchodní Nigérii, 1941). (Jaroslav Malina)

Fore, horský kmen v provincii Eastern Highlands, v distriktu Okapa na *Papui-Nové Guineji. Podle odhadů dosahuje jejich populace asi 17 000 (1991). Kmen Fore obývá oblast vymezenou Kratke Mountains na severu a řekami Lamari a Yani na východě, respektive na západě. Jejich území se nachází ve výšce od 600 do 2800 metrů, ale většina vesnic a vesniček se rozkládá v rozmezí od 1000 do 2300 metrů. Vesnice obývá zpravidla sedmdesát až sto dvacet lidí, a to ve dvanácti až dvaceti domech. Ze tří stran je území kmene Fore obklopeno lingvistickými skupinami a kmeny Gimi, Keiagana, Kanite, Kamano, Auyana, Awa a Kukukuku (Anga). Na jihu není žádná lingvistická hranice. Rozlišuje se severní a jižní Fore. Severní a jižní Fore. Kmeny severní a jižní Fore jsou odděleny nízkým horským pásmem, který ovšem nepředstavuje překážku pro efektivní *komunikaci a *směnu mezi oběma skupinami (cirkulace *kulturních prvků). U jižních Fore existují dva dialekty: atigina a pamousa.

Geneticky jsou příslušníci kmene Fore velmi heterogenní, a to více než kterákoli sousední lingvistická skupina. To je způsobeno vysoce mobilním způsobem života, kterému je přizpůsoben také *příbuzenský systém, jenž počítá nejen s pokrevními příbuznými, ale zahrnuje také kategorie přátel, jmenovců, obchodní partnerů, vrstevníků a podobně. Příbuzenský systém je založen více na volbě jedince než na formálním připisování příbuzenských pojmů jedincům. Jedinec tak sám manipuluje některými příbuzenskými pojmy a přiřazuje je osobám v síti svých vztahů. Běžně dochází k *adopci, což je však v provincii Eastern Highlands poměrně obvyklé.

Jejich subsistenční strategie je založena na *zemědělství a *lovu. Pěstují sladké brambory, *taro, *jamy. Zahradničení doplňují sběrem cukrové třtiny a banánů. Chovají *prasata a drůbež. Jejich prostředí není bohaté na divokou zvěř, a tak se jen příležitostně věnují lovu ptáků, savců a drobných plazů.

Příslušníci kmene Fore věří, že země *bagina* je živá a stvořila současnou krajinu i *amani* – ochranné *duchy *klanů. *Amani* obývají vlastní posvátná území, rovněž nazývaná *amani*. Podle představ Fore odcházejí *duše lidí po *smrti do říše mrtvých, do jeskyně *kwelanandamundi*, nacházející se na území *amani*. Každý člověk má pět duší, které po smrti opouštějí tělo. Duše *auma*, jež představuje to dobré v člověku, míří přes *bagina* přímo do říše mrtvých *kwelanandamundi*, a to poté, co jí bylo vše odpuštěno mužskými *afinními příbuznými. Když se *auma* dostane k *amani*, vysvětlí ochranným duchům okolnosti své smrti a ti *auma* ukážou správný směr do *kwelanandamundi*. V říši očekává příchod dalších duší *ama* a *kwela*. *Ama* zůstává mezi živými až do završení *pohřebních rituálů. V okamžiku, kdy při pohřebním rituálu příbuzní snědí tělo mrtvého, může *ama* opustit říši živých a odejít do říše mrtvých. Duše *aona* sestává ze schopností a dovedností jedince a zůstává v blízkosti *ama* až do okamžiku, kdy přechází na jedno z dětí zemřelého při rituálu *agona*, kterým se končí pohřební rituály. Čtvrtou duší je *kwela*, která vzniká v důsledku nesprávně provedených pohřebních rituálů, uvolňuje se z rozkládajícího těla a následně ohrožuje příbuzné. Při

pohřebních rituálech je spolu s masem pozřena i *kwela*, která až do provedení rituálu *aluana* zůstává v dělohách ženských příbuzných (*angara*). V době, kdy je v ženských dělohách *angara*, nemůže škodit lidem, během pohřebního rituálu odchází do *kwelanandamundi*. Poslední duší je *yeseği*, představující mystickou sílu, která vybavila jedince během života velkou mocí (válečnou, loveckou, čarodějnou) a která přechází po smrti na některé z dětí zemřelého.

Pohřební rituál zpravidla probíhal tak, že tělo bylo nejdříve vloženo do košů, uloženo na podložku nebo rovnou rituálně konzumováno. U jižních Fore byla těla zpravidla konzumována v určité části rozkladu, a to i s červy a larvami. Larvy a červi se vařili zvlášť a konzumovali jako zvláštní delikatesa. Lidé kmene Fore byli přesvědčeni, že je lepší, když těla snědí jejich příbuzní, než aby je než sežrali červi. Tělo bylo před konzumací čtvrceno a rozděleno mezi ženské příbuzné, které na to měly nárok. Ženy pak sdílely své porce s dalšími ženami a dětmi. Při čtvrcení a rozdělování se muselo zvláště dbát na to, aby ani kousek těla nepřišel nazmar, a *kwela* tak nemohla strašit příbuzné a škodit jim. V souvislosti s praktikováním funerálního *kanibalismu se mezi příslušníky Fore šířila smrtelná choroba nervového systému, kterou příslušníci kmene Fore označovali jako **kuru* a jejíž původ spatřovali v aktivitách *čarodějů. Největší výskyt *kuru* byl u jižních Fore, kde byla rituální konzumace zemřelých běžná. Kanibalismus u kmene Fore je ukázkou exogenní *kulturní změny *difuzí, protože kmen Fore začal praktikovat kanibalismus až na přelomu 19. a 20. století, kdy byl importován od jejich sousedů Kamano, u nichž byl běžný. K jižním Fore se kanibalismus dostal ještě o dalších padesát let později. Asi deset let před prvními případy nemoci *kuru*.

Kmen Fore měl u svých sousedů pověst mocných čarodějů a jejich sousedé Kainantu, Kamano, Gimi a další sousední skupiny se obávali čarodějů z Fore. Strach z čarodějů z vlastních řad ovládal i samotnou populaci kmene Fore, kteří prováděli mnoho obranných opatření, aby zabránili čarodějům v jejich škodlivých aktivitách; v noci se drží hlídky, pevně zavírají dveře, stavějí *palisády nebo také budují hluboké latríny, aby se čarodějům zamezilo v provádění kouzel s exkrementy. Dodnes mají příslušníci kmene Fore pověst čarodějů. (Martin Soukup)

Forel, Auguste Henri (1. 9. 1848, La Gracieuse, Švýcarsko – 27. 7. 1931, Yverne, Švýcarsko), švýcarský neurolog a psychiatr; průkopník moderní *sexuologie. Vedle studia lidské *sexuality se zabýval *hypnózou a bojem proti alkoholismu. Jako první v historii moderní *medicíny indikoval terapeutickou *kastraci u neklidného, mentálně defektního psychiatrického pacienta. Z díla: *Die Sexuelle Frage: Eine naturwissenschaftliche, psychologische, hygienische und soziologische Studie für Gebildete* (Sexuální otázka: Přírodovědecká, psychologická, hygienická a sociologická studie pro vzdělance, 1905, česky: *Pohlavní otázka*. Praha: Sfinx, 1923). (Jaroslav Malina)

forezní (z latiny: *forum*, „soud; náměstí, dvůr; tržiště, trh“), soudní, mající vztah k *právu. (Miroslav Králík)

forezní antropologie, *antropologie, forezní.

Forezní DNA servis, vědecko-výzkumná a servisní organizace zabývající se forezní analýzou *DNA, identifikací historického i recentního kosterního materiálu, výzkumem degradované DNA, genetickou genealogií a určováním příbuzenského vztahu žijících osob. Kontakt: Forezní DNA servis, Budínova 2, Fakultní nemocnice Na Bulovce, 180 81 Praha 8; e-mail: daniel.vanek@DNA.com.cz. (Daniel Vaněk)

forezní genetika, *genetika, forezní.

Forestierova nemoc, *nemoc, Forestierova.

forma, *kadlub, *kovolitectví.

forma, odlévací, *kadlub, *kovolitectví.

forma, ztracená, *kovolitectví.

forma, životní [antropologie, biologie], určitý typ vhodně přizpůsobených *organismů v dané adaptivní zóně. Například vznik rodu **Homo* je velmi dobrým příkladem nové životní formy u *primátů. *Člověk má celou řadu zvláštních, mezi primáty specifických znaků. Vedle znaků morfologických spojených s výkonnou *bipedii a zvětšováním *mozku jsou to (i pro primáty neobvyklé) parametry ekologické, sociální a faktory kulturní. Výsledkem je, že *člověk je velmi efektivně přizpůsoben (morfologicky, fyziologicky i behaviorálně) k *životu v široké škále *ekosystémů. Stal se všežravým *predátorem, který si, díky svým adaptivním schopnostem a *kultuře, spoluvytváří *niku v téměř každém typu ekosystému. Důkazem je i velmi časná *migrace první skutečně lidské formy, **Homo ergaster*, z tropických oblastí Afriky do mírného pásma západní Asie. (Jaroslav Malina)

formace, hippokampální, součást *archicortexu, zahrnuje **subiculum*, **hippocampus* a **gyrus dentatus*. Slouží *limbickému systému. (Lenka Vargová)

formalismus, logický, výsledek procesu *formalizace; logický *systém je plně zadán abecedou a pravidly tvoření *termínů a formulí, *axiomy a závěrovými pravidly. (Jaroslav Malina)

formalismus, ruský (též ruská formální škola), součást formalistických nebo formistických směrů v uměnovědách, zvláště pak v literární vědě. Rozvinul se v Rusku, sovětském Rusku a SSSR v 10. a 20. letech 20. století. Jeho představitelé, mimo jiné Pjotr *Bogatyřov (1893–1971), Boris Ejchenbaum (1886–1959), Roman Jakobson (1896–1982), Viktor Šklovskij (1893–1984), Boris Tomaševskij (1890–1957), Jurij Tyňanov (1894–1943) a Viktor Žirmunskij (1891–1971), poučení německým formismem druhé poloviny 19. století, zdůrazňovali zejména teorii románu a verše a v nich studium formy artefaktu, o které tvrdili, že si vybírá svůj obsah. Podle nejradiálnějšiho a nejreprezentativnějšího z nich, Viktora Šklovského, je umění „způsob prožívat děláni věcí, ale to, co je uděláno, není v umění důležité“. Literatura je podle nich soubor technických postupů/metod (rusky: *prijom*, německy: *Kunstgriff*) a ozvláštnění (rusky: *ostraněnije*), tj. vidění věcí a jevů jakoby poprvé, mimo běžné zautomatizované situace. Nikoli náhodou prohlásil Viktor Šklovskij o povídkovém cyklu svého přítele Isaaka Babela *Konarmija* (Jezdectvo, 1926, psáno 1923–1925, česky: *Rudá jízda*. Praha: Jan Fromek, 1928; Praha: Svět sovětů, 1958), že je tu Rusko popisováno očima lékaře Napoleonovy invazní armády a že autor píše jedním dechem o hvězdách a o kapavce. Literární umění je neustálým bojem s automatizací, tedy zevšedněním; je permanentním hledáním nečekaných pohledů a zorných úhlů (vypravěčem může být například *zvíře nebo mrtvý člověk apod.). S ruským formalismem je spojen i vývoj ruské literatury 20. let minulého století. V petrohradském sdružení OPOJAZ (patrně ruské zkratkové slovo za Společnost zkoumání básnického jazyka) a v Moskevském lingvistickém kroužku se formalisté zabývali studiem soudobých děl, ale také evropské klasiky; v názvech odkazovali k literatuře jako ke svému druhu děláni, výrobě, řemeslu (česky: *dílo*, rusky: *proizvedenije*, anglicky: *work*, německy: *das Werk*, francouzsky: *œuvre* apod.).

Kritiky našli zejména mezi sociology a psychology literatury (proti nimž se nejvíce obraceli) a později marxisty, ale také mezi fenomenology typu Michaila Bachtina (1895–1975), kteří viděli literární dílo nikoli jako souhrn „prijomů“, ale spíše jako estetický objekt. Na *ruský formalismus navázal prostřednictvím umírněnější *verze Moskevského kroužku (Roman Jakobson) pražský/český strukturalismus 20.–40. let 20. století. (Ivo Pospíšil)

formalizace (z latiny: *formālis*, „týkající se podoby, tvaru, vnější; příkladný“):

1. zvýraznění, přibývání formálních znaků;
2. využití *metod *matematiky a *logiky při vytváření nějaké *teorie, při formulaci teorie vědních disciplín apod. (Jaroslav Malina)

formalizace teorie, vybudování axiomatické teorie jakožto jazykového *systému: nejprve se definuje *syntaxe tak, že se zvolí *symboly (abeceda), formační pravidla (gramatika) a

transformační pravidla (*logika) a pak se volbou *axiomů a vyvozovacích pravidel zavede *sémantika. Na syntaktické úrovni vede k mechanizaci vyvozování. (Jaroslav Malina)

formální organizace, *organizace, formální.

formatio reticularis, retikulární formace, difuzně, síťovitě uspořádaná šedá hmota v *kmeni mozgovém. Rostrálně zasahuje až do *thalamu, kaudálně do krčních segmentů *míchy. Retikulární formace je fylogeneticky starou strukturou, obsahuje velké množství jaderných skupin. Retikulární jádra jsou tvořena *interneurony, které propojují jednotlivé struktury *CNS a přicházejí k nim *informace ze všech projekčních *drah. Retikulární formace ovlivňuje činnost nižších i vyšších etází centrálního nervového systému ve smyslu jejich aktivace či inhibice. Pod vlivem tohoto nespecifického *systému je aktivována *kůra mozková jako celek a je připravena zpracovávat *konkrétní informace specifických sensorických drah (retikulární formace reguluje například spánek a bdění). Z některých jader retikulární formace se v průběhu vývoje vydiferencovala významná centra životně důležitých *reflexů a vegetativních funkcí (například dýchání, srdeční činnosti, obranných *reflexů – kašlání, kýčání, zvracení, výživových reflexů – sání, polykání). Součástí retikulární formace jsou také adrenergní a cholinergní jádra produkující chemicky aktivní látky (neurotransmitery). (Lenka Vargová)

formativní procesy, *procesy, formativní.

Formosané, *Tchajwanci.

formule (z latiny: *formula*, „pravidlo, předpis, řád; s rituálem spjatý výrok; podoba“):

1. výraz sestavený v souladu s pravidly daného formalizovaného *jazyka. Formulemi se symbolicky zapisují *pojmy, *výroky a důkazy;
2. úředně nebo *zvykem ustálený způsob vyjádření, ustálené znění (příklad: svatební formule). (Jaroslav Malina)

fornix, -icis, m., klenba, klenutí, oblouk (například **fornix humeri*). (Lenka Vargová)

fornix cerebri, obloukovitá struktura *telencephala. Fornix se skládá ze dvou sloupečků bílé hmoty *columnae fornicis*, které vystupují od **corpora mamillaria* ve stěně *hypothalamu rostrálně a směřují ke střední rovině, kde se před oběma *thalamy spojují v *corpus fornicis*. Tělo probíhá ve střední rovině pod **corpus callosum* a nad oběma thalamy až do úrovně jejich dorzálních konců, kde se rozděluje na dvě *crura fornicis*, která jsou pod *splenium corporis callosi* propojena pomocí *commisura fornicis*. Obě raménka se pak rozbíhají laterálním směrem do *cornu inferius* pravé a levé postranní *komory mozkové a kladou se na **hippocampus*, na němž vytvářejí bílou hranu *fimbria hippocampi*. (Lenka Vargová)

fornix humeri, *ligamentum coracoacromiale*, široký vaz rozepjatý mezi *akromiem a zobcovitým výběžkem *lopatky. Opírá se o něj hlavice *humeru při upažení nad horizontálu. (Ladislava Horáčková)

fornix pharyngis, horní klenutá stěna – klenba *hltanu. V zadní části této klenby se u dětí nachází *hltanová mandle (**tonsilla pharyngea*). Po 10. roku věku hltanová mandle postupně mizí a u dospělých jedinců mohou být jejím pozůstatkem pouze drobné slizniční nerovnosti. (Lenka Vargová)

fornix vestibuli superior et inferior, horní a dolní klenba předsíně *dutiny ústní. (Lenka Vargová)

Fortes, Meyer (25. 4. 1906, Britstown, Jihoafrická republika – 27. 1. 1983, Cambridge, Anglie), britský sociální antropolog jihoafrického původu. Studoval psychologii na *univerzitě v Cape Townu, kde v roce 1925 získal titul BA a v roce 1926 titul MA. Doktorát filozofie obhájil na univerzitě v Londýně v roce 1930, kde studoval pod vedením Charlese *Seligmana (1873–1940), Bronislawa *Malinowského (1884–1942) a Raymonda *Firtha (1901–2002). Fortes působil v letech 1951–1973 jako profesor sociální antropologie na Univesity of Cambridge. Až do své smrti pracoval na Kings College. Úzce spolupracoval také s International African Institute (Mezinárodní institut afrických studií), který byl v Londýně

založen v roce 1925 a představoval klíčovou instituci finančně a organizačně podporující antropologické výzkumy v Africe.

Během své profesní dráhy uskutečnil několik terénních výzkumů u *Ašantů a *Tallensiů. První, na kterém se podílela i jeho žena Sonia Donenová, proběhl v letech 1934–1937 na Zlatonosném pobřeží v Ghaně. Další výzkum absolvoval v letech 1940–1941 v Nigérii. Následující výzkum proběhl opět na Zlatonosném pobřeží v letech 1943–1946. Do Ghany se na výzkum vrátil ještě v roce 1964, kde spolu se svou druhou ženou Doris Meyerovou pobýval u Tallensiů. Ve svých výzkumech se zaměřoval na otázky spojené s *příbuzenstvím a politickým systémem. Fortes byl přesvědčen, že systémy příbuzenství jsou důsledkem lidské konfrontace s existencí sourozenectví a rodičovství, kdy každá společnost po svém řeší problém, jak pevně svázat sociální a biologickou reprodukci.

Spolu s Edwardem Evanem *Evans-Pritchardem (1902–1973) editoval paradigmatický sborník originálních studií významných antropologů *African Political Systems* (Africké politické systémy, 1940), kterým udali další směr rozvoje *politické antropologie. Každý autor detailně popsal některý z původních afrických politických systémů – mezi jinými Myers Fortes (Tallensiové), Edward Evan Evans-Pritchard (*Nuerové), Max *Gluckman (*Zulové) a Audrey Richards (*Bembové). Editoři si kladli za cíl hledat společné znaky minulých, současných a budoucích společností s důrazem na způsob, jakým si společnosti vytvářejí a udržují sociální řád. V úvodu díla Fortes a Evans-Pritchard pracovali s dvojí *typologií afrických politických systémů: 1) „bezstátní politické systémy“ (v originálu: *stateless political systems*) a 2) „primitivní státy“ (v originálu: *primitive states*). Pro první typ je charakteristická absence dělení *moci, bohatství a připisování *statusu. Druhý typ je opozitem prvního, kde distribuce bohatství a připisování statusu koresponduje s *distribucí moci a *autority. Jejich typologie byla později podrobena kritice, označena za ahistorickou a přehodnocována v kontextu diskuzí o koloniálním dědictví antropologie. Nicméně toto dílo podnítilo další výzkumy zaměřené na systémy moci a vládnutí.

K dalším klíčovými Fortesovými díly patří *The Web of Kinship among the Tallensi* (Pavučina příbuzenství u Tallensiů, 1949), *Oedipus and Job in West African Religion* (Oidipus a Job v západoafrickém náboženství, 1959), *Kinship and Social Order: The Legacy of Lewis Henry Morgan* (Příbuzenství a sociální řád: Odkaz Lewise Henryho Morgana, 1969). (Martin Soukup)

fortifikace (z latiny: *fortis*, „pevný, mohutný, silný, statečný“), *pevnost, *opevnění; fortifikační architektura je *stavba, která má pevnostní charakter, nebo stavba s jednoduchými opevňovacími stavebními prvky (bašta, *brána, střílny nebo střílnová okna apod.; viz také *hradba). (František Čapka)

Fortune, Reo Franklin (27. 3. 1903, Coromandel, Nový Zéland – 25. 11. 1979, Cambridge, Anglie), novozélandský kulturní antropolog. V letech 1919–1926 studoval *psychologii na Victoria University College na Novém Zélandu, kde také získal tituly BA (1923) a MA (1924). Psychologické vzdělání se odráží v jeho raných pracích *The Mind in Sleep* (Mysl ve spánku, 1927), *Psychology of Dreams* (Psychologie snů, 1926) a *The Influence of Sleep on the Ability to Perform Muscular Work* (Vliv snů na schopnost vykonávat svalovou práci, 1926). Poté na University of Cambridge v Anglii vystudoval *antropologii (diplom 1928), doktorát filozofie v oboru *kulturní antropologie získal v roce 1931 na Columbia University v USA. V letech 1936–1939 přednášel na *univerzitě v Cantonu, následně v Ohiu (1940–1941) a Torontu (1942–1944). Po krátké službě v armádě získal akademické místo v Cambridgi (1947) ve Velké Británii.

Fortune sice navázal úzké kontakty s okruhem žáků Franze *Boase, ale byl ovlivněn především *funkcionalismem a *strukturálním funkcionalismem; sám se však nehlásil k žádnému antropologickému směru nebo škole a neaspiroval ani na budování *teorie („teorie může počkat“). Jednotícím rámcem jeho prací je zkoumání lidské motivace. Kriticky

vystoupil proti americké antropologické škole zabývající se pojmy *osobnost a kultura. Soudil, že vysvětlování *společnosti a *kultury pomocí procesů *socializace, respektive *enkulturace, je jako otázka typu „Co bylo dříve: slepice, nebo vejce?“, že vede jen k otázkám po původu vzorců výchovy. Podle něho neexistuje ani jednoduchá izomorfie osobnosti a kultury („členové kultury mají minimálně dvě až tři osobnosti“).

Anticipoval *kulturní ekologii, když formuloval tezi, že vysoká míra násilných úmrtí v papuánských společnostech zachovává velikost *populace přiměřenou limitům *ekosystému. Intenzivně se zajímal o teorii *příbuzenských systémů; v tomto kontextu navázal na Williama Halse Rivers *Riverse (1864–1922), který aplikoval *genealogickou metodu během výpravy do *Torresovy úžiny. Fortune v této otázce navázal a udržoval korespondenci s Claudem *Lévi-Straussem (narozen 1908) a Rodneyem *Needhamem (1923–2006). Výsledkem jeho zájmu o tuto problematiku bylo pojednání *A Note on Some Forms of Kinship Structure* (Poznámka o některých formách struktury příbuzenství, 1933). Jeho názory byly založeny z větší části na vlastních terénních výzkumech. Uskutečnil je v *Melanésii a ve Spojených státech amerických (rezervace Omahů, Nebraska). S podporou Alfreda Corta *Haddona (1855–1940) a Alfreda Reginalda *Radcliffe-Browna (1881–1955) provedl v letech 1927–1929 terénní výzkumy na ostrově Dobu a následně na Admirálnítech ostrovech (ostrov Manus), kde pracoval společně se svou manželkou, americkou kulturní antropoložkou Margaret *Meadovou (1902–1978), s níž se seznámil při návratu z Dobu. Na výsledcích výzkumu na ostrově Manus postavil obsah knihy *Manus Religion: An Ethnological Study of the Manus Natives of the Admiralty Islands* (Náboženství na ostrově Manus: Etnologická studie obyvatel Manu na Admirálnítech ostrovech, 1935). Materiál z výzkumu na Dobu využil při koncipování děl *The Social Organization of Dobu* (Sociální organizace na ostrově Dobu, 1931) a především *Sorcerers of Dobu: The Social Anthropology of the Dobu Islanders of the Western Pacific* (Dobuanští čarodějové: Sociální antropologie dobuanských ostrovanů západního Pacifiku, 1932), které je dnes považováno za klasické antropologické dílo. V knize *Sorcerers of Dobu* zkoumal povahu dobuanské *kultury v kontextu *víry v *čarodějnictví, která je charakteristická pro mnohé společnosti Melanésie. Dobuané věří, že *nemoc, *smrt, neúroda nebo úroda jsou způsobeny aktivitami čarodějů a čarodějnic, kteří svých cílů dosahují recitováním zaříkad, přičemž pro každý specifický cíl existují zvláštní zaříkadla. Ta jsou pronášena nad věcmi, s nimiž má *oběť nějaké pouto (zbytky jídel, exkrementy, vlasy, stopy apod. – označují se *sumwana*). Jejich získání je nesnadné a vyžaduje nutnost dostat se do blízkosti osoby; Dobuané proto trpí syndromem „bázlivého přátelství“. Proti čarodějnictví však existují obranné techniky, které mohou způsobit, že se kouzlo obrátí proti čarodějovi samému, takže i on je vystaven riziku. Jako mnoho dalších melanéských společností je i dobuanská komunita založena na principu *rovnosti (viz *big man). Kdokoli ho svými úspěchy, povahou nebo chováním porušuje, může se stát obětí čarodějnictví, případně může být z čarodějnictví obviněn, protože jeho úspěchy jsou dávány do souvislosti s praktikováním čarodějnictví. Čarodějnictví tak svou povahou rovnost současně udržuje i narušuje. V díle Dobuanští čarodějové se Fortune zabývá také institucí *kula, která na ostrově Dobu nabývá jiné povahy, než jakou ve své práci *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku, 1922) popsal a analyzoval Bronisław Kasper *Malinowski (1884–1942). Fortuneovy materiály z výzkumu na Dobu využila také Ruth Fulton *Benedictová (1887–1948) při koncipování díla *Patterns of Culture* (1934, česky: *Kulturní vzorce*. Praha: Argo, 1999), avšak podle jeho mínění zkresleně, protože v podání Benedictové dominuje v dobuanské kultuře nepřátelství a podezíravost. V letech 1931–1932 uskutečnil Reo Fortune s Margaret Meadovou řadu antropologických terénních výzkumů na *Nové Guineji v regionu Sepik: u *Arapešů v oblasti Alitua, Biwatů (Mundugumorů) ve středním Sepiku a u Chambriů (Čambuliů) ve východním Sepiku. Z výzkumu vzešla práce *The Arapesh* (Arapešové, 1942), v níž zaznamenal některé arapešské *mýty a základy arapeštiny. V roce 1935 uskutečnil

Fortune terénní výzkum u Purariů, původně plánovaný v rozsahu dvanácti měsíců, ale vzhledem k nestabilní situaci v této oblasti předčasně ukončený po necelých šesti měsících. S použitím materiálu z výzkumu připravil text *Men of Purari* (Purariové), který zůstal nepublikován. Kolem roku 1931 připravil rukopis knihy věnované komparaci kultur na ostrovech Dobu a Manus. Dílo dedikoval Margaret Meadové a vyjádřil v něm přesvědčení o etické zodpovědnosti antropologa vůči lidem, jimiž se zabývá, a to zejména s ohledem na zveřejňování informací, jež jsou klíčem k jejich ovládnutí. Řada jeho prací však zůstala v rukopisech, které jsou uloženy v *archivu Národní knihovny Nového Zélandu. (Martin Soukup)

fórum (z latiny: *forum*, „soud; náměstí, dvůr; tržiště, trh“), náměstí v městech *římské říše, mělo pravidelný půdorys a bylo zpravidla obklopené významnými budovami a sochami; veřejné místo, kde bylo možné jednat a hlásat své názory (tribuna veřejného mínění). Centrem hlavního města říše *Říma bylo *Forum Romanum* rozkládající se mezi Kapitolem a Palatinem. (František Čapka)

Fórum dárců (z latiny: *forum*, „soud; náměstí, dvůr; tržiště, trh“), *občanské sdružení zastřešující *dárce v České republice (*nadace, *nadační fondy, firemní dárce). Usiluje o celkovou podporu *filantropie v České republice. Svou činností vytváří příznivé podmínky pro dárcovství na úrovni individuální, institucionální, komunitní i firemní. V rámci sdružení se vyprofilovaly *Asociace nadací Fóra dárců a Asociace nadačních fondů Fóra dárců. Kontakt: www.donorsforum.cz. (Marie Dohnalová)

fosilie (z latiny: *fossilis*, „vykopaný; zkamenělý, předpotopní“), pozůstatek, zejména organického původu (či jeho stopa), datovaný do geologické minulosti (tedy obvykle více než 10 000 let). (Michaela Zelinková)

fosilizace, *postburiální (diagenetický) tafonomický přirozeně působící fyzikálně-chemický proces, který zachovává díky iontové výměně a zvětšení velikosti krystalů apatitu hrubou *morfologii *kosti. Při procesu také dochází k ztrátě organické složky a vyplnění prázdných prostor *minerály. (Michaela Zelinková)

fosilní, *fosilie, *fosilizace.

fosilní fauna, *fauna, fosilní.

fosilní záznam, *záznam, fosilní.

fossa, -ae, f., jáma, vyhloubenina, příkop.

fossa Alleni, jamka na přední ploše krčku *stehenní kosti v těsné blízkosti hlavice. *Kortikální vrstva krčku je zde rozrušena, dobře patrná je trámcovitá struktura *spongiózy. Allenova jamka se počítá k *varietám *skeletu, ale novější výzkumy ukazují, že se jedná spíše o patologické postižení *kompakty krčku. (Ladislava Horáčková)

fossa axillaris, **axilla* (též *axila*), podpažní jamka.

fossa canina, jamka na přední ploše těla *horní čelisti nad kořenem špičáku (**dens caninus*). (Ladislava Horáčková)

fossa cranii anterior, přední jáma lební. Představuje přední úsek *fossa cranii interna*, dorzálně je ohraničena pomocí *sulcus praechiasmaticus* a zadním okrajem malých křídel *kosti klínové. Leží nad očními, nosní dutinou, **sinus sphenoidalis* a **sinus frontalis* (možnost šíření patologických procesů z těchto oblastí). Nejvyšší místo přední lební jámy se promítá do úrovně nadočnicových oblouků – *arcus superciliares* a její zadní okraj na kolmici půlící jařmový oblouk. (Ladislava Horáčková)

fossa cranii media, střední jáma lební. Představuje střední úsek *basis cranii interna* – ventrálně dosahuje k *sulcus praechiasmaticus* a k zadnímu okraji malých křídel *klínové kosti, dorzální hranici tvoří horní hrana pyramidy (*crista pyramidis superior*) *kosti spánkové a *dorsum sellae* *kosti klínové. Dno je v rovině dolních okrajů jařmového oblouku, její zadní okraj je dán kolmicí, procházející mastoidními výběžky spánkové kosti. Jáma je oddělena

tenkým stropem – *tegmen tympani* od *středoušní dutiny a tenkou ploténkou od *kloubu čelistního. (Ladislava Horáčková)

fossa cranii posterior, zadní jáma lební. Představuje zadní úsek *basis cranii interna* – jejím ventrálním ohraničením je *crista pyramidis superior* *kosti spánkové a *dorsum sellae* *kosti klínové. Nejhlubší místo je v rovině proložené oběma **processus mastoidei* spánkové kosti, zadní a horní hranici určuje *protuberantia occipitalis externa* *týlní kosti. Nejtěsnější stěna je v sousedství žilního splavu vedoucího do **foramen jugulare* – **sinus sigmoideus*. Uprostřed zadní lební jámy je týlní otvor (*foramen magnum*), který spojuje jámu s páteřním kanálem. (Ladislava Horáčková)

fossa hypophysialis, jamka na těle *kosti klínové, v níž je uložený podvěsek mozkový **hypophysis cerebri*. (Ladislava Horáčková)

fossa iliopectinea, jáma mezi *svaly na přední straně stehna, nachází se v hloubce v **trigonum femorale*. Má podobu trojbokého jehlanu, kdy základnu směřující proximálně tvoří **lacuna vasorum*, dorzomediální stěnou je **musculus pectineus*, dorzolaterální **musculus iliopsoas* a ventrální stěnu tvoří **fascia lata*. Skrze *lacuna vasorum* je jáma spojena s dutinou břišní, distálně pokračuje do **canalis adductorius*. Probíhají zde *vasa femoralia*, **nervus femoralis* a nacházejí se zde mizní *uzliny. (Ladislava Horáčková)

fossa infratemporalis, jáma pod **fossa temporalis*. Shora je ohraničená pomocí *crista infratemporalis* velkých křídel *kosti klínové, zepředu *tuber maxillae* a mediálně větví dolní *čelisti – hlavním obsahem infratemporalní jámy jsou *svaly žvýkací a jejich nervově-cévní svazky. (Ladislava Horáčková)

fossa ischiorectalis, párový prostor pod **diaphragma pelvis*. Tento prostor ohraničuje mediokraniálně dolní plocha **diaphragma pelvis*, laterálně **musculus obturatorius internus* a jeho *fascie, vzadu **ligamentum sacrotuberale* a dolní okraj **musculus gluteus maximus*. Směrem dopředu jde *fossa ischiorectalis* nad **diaphragma urogenitale* a zasahuje až k sponě stydké – *recessus pubicus*. Jáma je vyplněna polštářem tukové *tkáně, který umožňuje změny tvaru *konečnicku při vyprazdňování stolice. Inervace a výživa tohoto prostoru je zabezpečena pomocí **nervus pudendus* a **vasa pudenda interna*, které se do *fossa ischiorectalis* dostávají přes *Alcockův kanál. (Lenka Vargová)

fossa ovalis, jamka oválného tvaru, která se nachází na srdeční přepážce mezi oběma předsíněmi (*septum interatriale*). Je pozůstatkem otvoru mezi oběma předsíněmi (**foramen ovale*), kterým v době nitroděložního vývoje proudí *krev z *pravé do *levé předsíně (*fetální *krevní oběh). *Fossa ovalis* je z *pravé předsíně lemována lehce vyvýšeným okrajem (*limbus fossae ovalis*), v levé předsíni se na dorzální straně nachází *řasa (*falx septi*). (Lenka Vargová)

fossa ovarica, místo v malé *pánvi, kde je u *ženy, která dosud nerodila (**nullipara*), uložen *vaječník. Tuto jamku ohraničuje vpředu **ligamentum latum uteri*, vzadu **vasa iliaca interna* a **ureter* a nahoře **vasa iliaca externa*. (Lenka Vargová)

fossa poplitea, zákolenní jáma. Má tvar kosodélníka, proximální ohraničení tvoří *svaly dorzální strany stehna (laterálně **musculus biceps femoris*, mediálně **musculus semimembranosus* a **musculus semitendinosus*), distálně obě hlavy **musculus gastrocnemius*. Spodinu jámy tvoří *facies poplitea* *femuru, uprostřed kloubní pouzdro *kloubu kolenního a distálně **musculus popliteus*. Jáma je dorzálně uzavřena pomocí **fascia poplitea*. Proximálně navazuje na **canalis adductorius*, odkud do ní přicházejí cévy. Obsahuje **vasa poplitea*, **nervus tibialis* a **nervus peroneus communis*. (Ladislava Horáčková)

fossa pterygopalatina, nejhlubší část **fossa infratemporalis*, štěrbina mezi infratemporalní plochou těla horní *čelisti a předním okrajem *processus pterygoideus* *kosti klínové. Strop vytváří *facies sphenomaxillaris* velkých křídel *klínové kosti, mediální stěnu *lamina perpendicularis* *patrové kosti. Komunikuje s okolními prostory – skrze *canalis*

palatinus major s *ústní dutinou, skrze *foramen sphenopalatinum* s *nosní dutinou, skrze *fissura orbitalis inferior* s *očnicí, skrze *foramen rotundum* s *fossa cranii media a skrze *canalis pterygoideus* se zevní stranou báze lebni (**basis cranii externa*). Obsahuje *ganglion *pterygopalatinum*, nervy z 2. větve **nervus trigeminus* a konečné větve **arteria maxillaris*. (Ladislava Horáčková)

fossa rhomboidea, jáma rhombického tvaru na dorzální straně *kmene mozkového, která vytváří spodinu čtvrté *komory mozkové. Rostrálně se zužuje v **aquaeductus cerebri*, kaudálně navazuje na **canalis centralis*. Laterálně ji ohraničují **pedunculi cerebellares superiores, medii et inferiores*, na jejichž základě je možno *fossa rhomboidea* rozdělit na horní, střední a dolní oddíl. Celou jámou probíhá ve střední rovině podélný *sulcus medianus* a po stranách souběžně s ním *sulci limitantes*. Mezi žlábký je párový vyvýšený podélný val *eminentia medialis*. V horní části *fossa rhomboidea* se nachází mělká *fovea superior* a laterálně od ní namodralé políčko *locus coeruleus*. Ve střední části vystupuje na *eminentia medialis* vyvýšenina *colliculus facialis* (podmíněná jádrem **nervus abducens*). Laterálně od *sulcus limitans* se nachází *area vestibularis* a **tuberculum acusticum*, jejichž poloha odpovídá v hloubce uloženým sensorickým jádrům. V dolní části *fossa rhomboidea* je mediálně *trigonum *nervi hypoglossi* a laterálně *trigonum *nervi vagi (fovea inferior)*. (Lenka Vargová)

fossa temporalis, jáma spánková, která sahá od *linea temporalis superior* na *kosti temenní po *jařmový oblouk – obsahuje žvýkací sval **musculus temporalis* s doprovodnými cévami a nervy, a jeho fascii. (Ladislava Horáčková)

fossae cranii, jámy lebni – prostory umístěné na bázi lebni, na laterální straně *lebky a v její obličejové části. Obvykle se k nim počítá přední jáma lebni (**fossa cranii anterior*), střední jáma lebni (**fossa cranii media*), zadní jáma lebni (**fossa cranii posterior*), **fossa pterygopalatina*, spánková jáma (**fossa temporalis*), **fossa infratemporalis* a další prostory jako je *nosní dutina (**cavitas nasi osseum*), ústní dutina (**cavitas oris*), *očnice (**orbita*) a **sinus paranasales*. Prostory a dutiny na lebce mají značný praktický význam. (Ladislava Horáčková)

Fosseyová, Dian (16. 1. 1932, San Francisco, USA – 27. 12. 1985, Karisoke Research Centre, Rwanda), americká zooložka a primatoložka. Specializovala se na výzkum *goril horských a spolu s Jane *Lawick-Goodallovou a Biruté *Galdikasovou je jednou ze zakladatelek moderní *primatologie velkých *lidoopů. Po setkání s Louisem *Leakeym na cestě po Africe v roce 1963 se rozhodla studovat život horské gorily v pohoří Virungas. Po krátké zastávce v Zairu se kvůli tamním občanským nepokojům přemístila do Rwandy a založila v Karisoke výzkumnou stanici ležící mezi horami Karisimbi a Visoke. Své výzkumy zahájila v roce 1967 a prožila zde 18 let, které zasvětila gorilám. Když pytláci zabili jejího oblíbence Digita založila Digitův fond a zahájila kampaň zaměřenou proti pytláctví a na záchranu goril.

Dne 26. prosince roku 1985 byla Dian Fosseyová ve své chýši nalezena zavražděná. Její vražda zůstává neobjasněná. Poslední záznam v jejím deníku zněl: „Když si uvědomíme cenu všeho živého, budeme méně lpět na minulosti a můžeme se tak více soustředit na záchranu budoucnosti.“ Její kniha *Gorillas in the Mist* (1983, česky: *Gorily v mlze*. Praha: Mladá fronta, 1988) byla vydána dva roky před její tragickou smrtí. Poutavý příběh byl pod stejným názvem v roce 1986 zfilmován; roli Dian Fosseyové ztvárnila americká herečka Sigourney Weaverová. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

fossula, -ae, f., jamka (v *anatomii například *fossula petrosa* na *kosti spánkové). (Ladislava Horáčková)

fossulae tonsillares, vklesliny na povrchu *mandle. (Lenka Vargová)

fotoperiodicita, schopnost rostlin kvést jen při určité délce dne; délkou dne se přitom rozumí doba mezi východem a západem *Slunce. Základními fotoperiodickými typy rostlin

jsou rostliny dlouhodobní, zrychlující nástup kvetení tím více, čím je delší doba dne (například *ječmen, *oves, *pšenice, *žito, cukrovka, ředkvička, salát, **Arabidopsis thaliana*); krátkodobní rostliny naproti tomu zrychlují nástup kvetení při zkracování dne až do určité meze, která je dána potřebou získávat energii při fotosyntéze (například bavlník, *konopí, *kukuřice, *rýže, *sója); u rostlin neutrálních k délce dne probíhá jejich přechod do reprodukční fáze autonomně, bez ohledu na délku dne (například kultivary *fazolu, *hrachu, slunečnice, *tabáku). (Petr Bureš)

fototypie, *světlotisk.

Foucault, Michel (15. 10. 1926, Poitiers, Francie – 26. 6. 1984, Paříž, Francie), francouzský filozof, sociolog, psycholog, historik a teoretik kultury. V monografii *L'Archéologie du savoir* (1969, česky: *Archeologie vědění*, Praha: Herrmann & synové, 2002) se snaží o porozumění společenskému vývoji pronikáním do myšlenkových struktur, nikoli klasickým sledováním chronologických souvislostí. V protikladu ke *strukturalismu zdůrazňoval diskontinuitu dějin.

Analyzoval systém *trestního práva (*Surveiller et punir: Naissance de la prison*, 1975 [česky: *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*, Praha, 2000]), přičemž v této *analýze použil ideu Panopticonu z eseje Jeremyho *Benthama pro popis rozptýleného působení moci v moderních společnostech (respektive některých jejich významných institucích jako je škola, nemocnice, továrna armáda atd.), jejímž cílem je občany disciplinovat a „normalizovat“. Zabýval se také fenoménem *sexuality; z původně zamýšlených šestisvazkových „dějin sexuality“ publikoval tři svazky (předčasně zemřel na onemocnění *AIDS): *Histoire de la sexualité I: La Volonté de savoir* (Paris: Gallimard, 1976; česky: *Dějiny sexuality I: Vůle k vědění*, Praha: Herrmann & synové, 1999); *Histoire de la sexualité II: L'Usage des plaisirs* (Paris: Gallimard, 1984; česky: *Dějiny sexuality II: Užívání slasti*, Praha: Herrmann & synové, 2003); *Histoire de la sexualité III: Le souci de soi* (Paris: Gallimard, 1984; česky: *Dějiny sexuality III: Péče o sebe*, Praha: Herrmann & synové, 2003). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Fouillée, Alfred Jules Emile (18. 10. 1838, La Pouéze, Francie – 16. 1. 1912, Lyon, Francie), francouzský filozof. Snažil se překonat *dualismus *světa smyslového a nadmyslového a smířit *kauzalitu s *finalitou, nutnost se *svobodou a doplnit tak pozitivistické naturalistické pojetí vývoje *morálky myšlenkou aktivity *vědomí. Prostředkující *princip viděl v pojmu „ideje-síly“ (*idée-force* ve spisu *L'evolutionnisme des idées-forces* [Evolucionismus ideje-síly], 1890 aj.). Tuto svou filozofii aplikoval i v etice (*Morale des idées-forces* [Morálka ideje síly], 1908). Idea-síla není bezmocná, neboť idea mravního ideálu působí již svou existencí. Fouillée dospěl k voluntaristickému *pluralismu bytostí toužících po *společenství. (Jaroslav Malina)

Foundation for Research on the Nature of Man, *Nadace pro výzkum podstaty člověka.

Fouquet, Jean (kolem 1420, Tours, Francie – mezi 1478–1481), francouzský malíř a miniaturista rané *renesance; jeden z nejvýznamnějších francouzských umělců 15. století. Byl ovlivněn italským *quattrocentem. Pracoval převážně pro francouzský dvůr za Karla VII. a Ludvíka XI. a roku 1475 převzal funkci *peintre du roy*, „dvorního malíře“. Soustavně se věnoval tvorbě miniatur (*Hodinky Étiennea Chevaliera*; *Hodinky pro Marii de Cleve* aj.) a občasně i architektonickým úkolům. Maloval zejména portréty (*Podobizna Karla VII.*; *Podobizna Guillauma Juvenala des Ursins* aj.) a biblické náměty.

Proslulý je především takzvaný Melunský diptych, který vytvořil pro královského sekretáře a správce pokladu Étiennea Chevaliera a který byl umístěn nad mecenášovou *hrobkou v *katedrále Notre-Dame v Melunu; dnes je uložen ve dvou muzeích: levá část diptychu (Staatliche Museen, Berlín, Německo) představuje modlícího se *donátora, jehož sv. Štěpán doporučuje do ochrany P. Marii s dítětem na druhé části (Koninklijke Museum voor Schone Kunsten, Antverpy, Belgie) – vzhledem k přetrvávajícímu středověkému *kánonu

pozoruhodné erotickým zobrazením Marie jako krásy s obnaženým prsem (*madonna lactans*, „kojící madona“). Marie má nadto údajně rysy Agnes Sorelové, slavné metresy krále Karla VII., která roku 1450 zemřela; vykonavatelem její závěti byl Étienne Chevalier. Nápis na hrobce Agnes Sorelové v *zámku Loches jí přisuzuje místo mezi svatými na nebesích. (Jaroslav Malina)

Fourierova analýza, *analýza, Fourierova.

Fournierův zub, *molár, Moonův.

fovea, -ae, f., jáma (v *anatomii například *fovea pterygoidea* na krčku *mandibuly). (Ladislava Horáčková)

foveola, -ae, f., jamka. V *anatomii například **foveola radialis*. (Ladislava Horáčková)

foveola radialis, jamka mezi šlachou **musculus extensor pollicis longus* a **musculus extensor pollicis brevis*, kterou můžeme pozorovat na dorzolaterální straně palce při jeho *abdukci a *extenzi. Ve *foveola radialis* je možné hmatat pulz **arteria radialis* a hrot **processus styloideus *radii*. Jamka byla dříve nazývána také *fossa la tabatière* (z francouzštiny: „tabatěrka“), protože se do ní vkládal *tabák při šňupání. (Ladislava Horáčková)

Foz Coa (Portugalsko), systém *lokalit s *parietálním uměním v otevřeném terénu, lemujících údolí říčky Coa. *Rytiny *koní, kozorožců aj., datované do *gravettien, *solutréenu a *magdalénien. (Jiří A. Svoboda)

fractura, -ae, f., fraktura, zlomenina, zlomení. Fraktury jsou definovány jako neúplné nebo úplné porušení celistvosti *kosti. Příčinou bývá nejčastěji trauma, jehož síla přesahuje pevnost kosti v ohybu, tlaku, tahu či torzi. Fraktury se běžně vyskytují v různých stadiích hojení v každém větším studovaném kosterním souboru. Při paleopatologickém výzkumu je třeba především odlišit zlomeniny, které vznikly během života (intra vitam) od poškození kostí, která vznikla až po *smrti jedince (post mortem). Rozlišení obou typů změn na kostech je nejčastěji možné pouze u kostí s evidentními známkami reparačního procesu. Podle některých autorů mají zlomeniny vzniklé ještě za života jedinců (perimortálně) ostré, hladké a obvykle zkosené lomné okraje, ze kterých často vybíhají, ve směru na ně kolmém, další trhliny. Jednotlivé úlomky zlomených kostí se také většinou dají sestavit bez větších mezer. U postmortálních zlomenin se zřetelně projevuje ztráta pružnosti kostí, okraje zlomenin jsou nepravidelné až rozeklané, málo zkosené a spíše tupě zakončené. Dopravné trhliny se zde zpravidla nevyskytují a v místě lomu může také docházet k rozpadu kostí na kostní prach, takže jednotlivé úlomky kostí pak nelze přesně sestavit.

Zlomení kostí, které proběhlo krátce před smrtí (perimortálně) se daří diagnostikovat jen výjimečně, protože na postižených kostech ještě nemohou být patrné žádné známky hojení. Identifikace zlomenin je také limitovaná u těch případů, které sice vznikly již po smrti, ale v době, kdy kost ještě neztratila svoji původní pružnost. Někdy lze takové fraktury dokázat podle přítomnosti nástroje, který poranění způsobil, často však jen průběh lomné linie indikuje určitý druh zlomeniny známé ze současné klinické praxe. Také typický tvar lomné plochy, stejně zbarvené jako povrch kosti, může v některých případech ukazovat na nezhojenou zlomeninu, způsobenou těsně před smrtí postiženého jedince.

Klasifikace fraktur se liší podle různých hledisek. Mezi nejzákladnější kritéria, podle nichž posuzujeme zlomeniny, patří způsob jejich vzniku, velikost působícího násilí, fyziologický stav kosti, průběh lomných čar a posun kostních úlomků.

Podle způsobu vzniku rozdělujeme zlomeniny na přímé a nepřímé. Přímé zlomeniny (**fracturae directae*) vznikají v místě působení násilí, a to buď úderem, pádem těžkého předmětu nebo pádem na ostrý předmět, přejetím, střelnou ranou a podobně. Nepřímé zlomeniny (**fracturae indirectae*) vznikají na jiném místě, než působilo násilí. Radíme sem například zlomeniny *páteře způsobené pádem na *hlavu nebo zlomeniny *klíční kosti nebo hlavičky *pažní kosti, vzniklé pádem na loket. Do skupiny nepřímých zlomenin patří i tržné

zlomeniny (*fracturae ex abruptione*), které vznikají prudkým stahem svalstva (například stahem **musculus triceps brachii* může vzniknout fraktura výběžku *loketní kosti (*olecranon ulnae*), stahem *musculus quadriceps femoris* fraktura česky apod.

Podle rozsahu postižení rozeznáváme *fraktury úplné (kompletní), při nichž je souvislost kosti a *periostu zcela přerušena, dále *neúplné (inkompletní), kdy se jedná o nalomení (*infractio*) anebo o prasklinu (*fissura*). Do této skupiny náleží vpáčení – *impresivní fraktura (hlavně u plochých kostí lebky) a stlačení – *kompresivní fraktura (zejména u obratlových těl). Depresivní zlomenina vzniká při vklínění méně odolné části kosti do pevnějšího sousedství (například fraktura laterálního kondylu *tibie). Mezi infrakce se řadí i zlomeniny subperiostální, které se vyskytují nejčastěji u dětí. Jde zejména o zlomeniny typu „vrbového proutku“ (anglicky: *green stick fracture*), při nichž zůstává periost alespoň částečně zachován a udržuje nalomené fragmenty kosti v původní poloze.

Podle fyziologického stavu kostí se dělí zlomeniny na traumatické, patologické a spontánní. Traumatické zlomeniny jsou vyvolané násilím, převyšujícím pevnost a elasticitu zdravé kosti. Příčinou jejich vzniku může být úder, pád, náraz, zasypání, ale i násilí způsobené *zvířetem nebo jinou osobou a podobně. Kostí, oslabené některým typem metabolické, infekční nebo neoplastické *choroby, jsou mnohem zranitelnější a fraktury, které pak vznikají i při pouhém zatížení ve fyziologických mezích se nazývají patologické. Spontánní fraktury neboli zlomeniny z únavy vznikají delším působením podprahového násilí – opakovaným přetěžováním kosti. Nejčastěji vznikají u II. a III. *metatarzální kosti nebo na bérce ve výši horního okraje bot u vojáků jako tzv. „pochodové zlomeniny“.

Podle průběhu lomných čar se rozlišuje úplná fraktura příčná (**fractura transversa*), šikmá (**fractura obliqua*), podélná (**fractura longitudinalis*), spirální (**fractura spiralis*) a tříštivá (**fractura comminutiva*). Na otevřenou zlomeninu (**fractura aperta*) je možno usuzovat, nalezneme-li na kostech známky pyogenní *osteomyelitidy. Jednoduchá, uzavřená fraktura (*fractura occulsa, clausa*) bývá infikována vzácně.

Fragmenty postižené kosti mohou zůstat na svém místě, pak jde o zlomeninu nedisociovanou, častěji se však vyskytují fraktury dislokované, jejichž fragmenty jsou tahem svalů oddáleny. Rozlišujeme fraktury s posunem úlomků do strany (**fractura cum dislocatione ad latus*), s odchylkou od osy kosti (**fractura cum dislocatione ad axim*), s otočením úlomků okolo dlouhé osy proti sobě (*fractura cum dislocatione ad peripheriam*) a posun fragmentů v délce se zkrácením nebo prodloužením kosti (**fractura cum dislocatione ad longitudinem cum distractione*). Zvláštní případ dislokace „*ad longitudinem*“ je **gomphosis* – vklínění jednoho fragmentu do druhého, zvláště u zlomenin krčku pažní nebo stehenní kosti. Na skeletech z *archeologických výzkumů můžeme zjistit posun kostních úlomků jen na alespoň částečně zhojených zlomeninách. Při jejich popisu udáváme vždy polohu periferního úlomku oproti centrálnímu, který zůstává v anatomické poloze. Při větším počtu úlomků se popisuje nejprve posun hlavních úlomků, postavení menších úlomků se pak hodnotí ve vztahu vůči nim. Na páteři se popisuje posun kraniálního vůči kaudálnímu *obratli, při kterém může dojít k jeho zanoření (inkarceraci).

Hojení zlomenin je poměrně složitý reparační proces, při němž se nahrazují kostní defekty nejprve *vazivem, později kostní tkání. Důležitou podmínkou srůstu poškozených kostí je jejich fixace. Hojení začíná organizací hematomu mezi úlomky postižených kostí a tvorbou dočasného vazivového svalku (**callus*). Z něho pak vzniká enchondrální osifikací provizorní primární svalek tvořený vláknitou kostí. Ten se postupně vstřebává, celkově zmenšuje a je prostřednictvím Haversových systémů nahrazován definitivním svalkem lamelární kosti. Zlomenina s úlomky pevně spojenými definitivním kostěným svalkem se pak nazývá konsolidovaná zlomenina.

Obecně se udává, že hojení zlomenin primárním svalkem trvá 2–3 měsíce, konsolidace zlomeniny je individuální a většinou trvá 4–5 měsíců, u plochých kostí *lebky podstatně déle.

K vytvoření vnitřní architektiky kostní však dochází až po delším funkčním zatížení zhojené kosti.

Komplikace hojení zlomenin se někdy dají zjistit podle stavu zhojení kosti. Řadíme mezi ně posun zlomků, infekci, vznik nepravého kloubu (**pseudoarthrosis*), odumření částí kostí (**necrosis*), srůst sousedních kostí v kloubech (**ankylosis*), poúrazové zkošťatění okolních měkkých struktur (**myositis ossificans*) a poúrazovou artrózu kloubů (**arthrosis posttraumatica*). U mladých jedinců může být i po úplném zhojení zlomenin porušen další vývoj a růst postižených kostí. Jednoduché zlomeniny se infikují jen výjimečně, a proto můžeme při hodnocení kosterních souborů předpokládat, že většina zlomenin se zánětlivými změnami vznikla jako komplikované (otevřené) zlomeniny. Je zajímavé, že u kosterních pozůstatků většiny starých populací byly nalezeny posttraumatické zánětlivé změny jen výjimečně. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

fractura aperta, otevřená zlomenina, kdy je zlomená nejen kost, ale kůže roztržená poraněním, střelnou ránou, případně zhmožděním. (Ladislava Horáčková)

fractura clausa (occlusa), zlomenina uzavřená, kůže nad zlomenou kostí je neporušena. (Ladislava Horáčková)

fractura comminutiva, zlomenina kominutivní, kost je roztržena na několik fragmentů. (Ladislava Horáčková)

fractura completa, zlomenina, u níž je zcela přerušena celistvost kosti i periostu. (Ladislava Horáčková)

fractura compressiva, zlomenina stlačená, kompresivní. Tento typ fraktury je charakteristický pro zlomeniny obratlů. (Ladislava Horáčková)

fractura cum dislocatione ad axim, zlomenina s úhlovitým posunem fragmentů. (Ladislava Horáčková)

fractura cum dislocatione ad latus, zlomenina s posunem fragmentů na stranu. (Ladislava Horáčková)

fractura cum dislocatione ad longitudinem, zlomenina s posunem fragmentů v podélné ose kosti. (Ladislava Horáčková)

fractura cum dislocatione ad longitudinem cum contractione, zlomenina s posunem fragmentů v podélné ose kosti, kdy jsou úlomky kosti posunuty přes sebe. (Ladislava Horáčková)

fractura cum dislocatione ad longitudinem cum distractione, zlomenina s posunem fragmentů v podélné ose kosti, kdy jsou úlomky kosti od sebe oddáleny. (Ladislava Horáčková)

fractura directa, zlomenina přímá; vzniká přímo v místě působení zevní síly. (Ladislava Horáčková)

fractura impressiva, zlomenina vpáčená, je charakteristická zejména pro fraktury plochých lebečních kostí. (Ladislava Horáčková)

fractura incompleta, zlomenina neúplná, infrakce, nalomení kostí. Charakteristická fraktura dětského věku (tzv. green stick – zlomenina vrbového proutku). (Ladislava Horáčková)

fractura indirecta, zlomenina nepřímá. Vzniká na jiném místě, než působila zevní síla (násilí). (Ladislava Horáčková)

fractura intraarticularis, zlomenina nitrokloubní, postihuje kloubní konce kosti v kloubním pouzdře. (Ladislava Horáčková)

fractura longitudinalis, zlomenina s podélnou lomnou čarou. (Ladislava Horáčková)

fractura obliqua, zlomenina s šikmou lomnou čarou. (Ladislava Horáčková)

fractura pathologica, zlomenina patologická, která vzniká při chorobně změněné kosti (i při běžné fyziologické zátěži). (Ladislava Horáčková)

fractura spiralis, zlomenina se spirálním průběhem lomné čáry. (Ladislava Horáčková)

fragilní X, *syndrom fragilního X.

fragment (z latiny: *fragmentum*, „úlolek, zlomek, kus; fragment“):

1. část, zlomek, díl;
2. neúplně dochované nebo nedokončené dílo;
3. nedokončený tisk knihy v tiskárně. (Jaroslav Malina)

fragmentarizace (z latiny: *fragmentum*, „úlolek, zlomek, kus; fragment“) [archeologie, trasologie], mechanické dělení/rozbíjení *kostí mimo místa kloubních spojení. Působením síly vznikají *zlomeniny. Síla působící na hmotu může být statická – stálý kompresivní tlak, například při drcení kostí šelmami, nebo dynamická – náhlý náraz, například při úderu kamenného *sekáče na kost.

*Fraktura vzniká na vnější kompaktní vrstvě a šíří se dovnitř. *Stres vzniklý frakturou je do jisté míry vstřebán, odražen a rozptýlen houbovitou *tkání, zlomenina tedy většinou neproniká do *epifýz. Zlomenina začíná vznikem mikroskopických trhlin, které se šíří do vrstvy *cementu obklopující osteony. Typ zlomeniny závisí tedy na druhu kosti (její makrostruktuře a mikrostruktuře) a na tom, zda je kost čerstvá nebo již vysušená. Vysušením kosti roste její hustota a zmenšuje se pórozita, a proto se suchá kost chová spíše jako anorganický materiál. Suchá kost je tedy odolnější vůči statické zátěži, ale zlomenina vzniká lehce i při malé síle dynamické zátěže. Na základě lokalizace fraktury, jejím tvaru a povrchu bylo rozlišeno několik typů zlomenin. Příčná fraktura stojí kolmo k dlouhé ose kosti, povrch této zlomeniny může být hladký nebo nepravidelný, podélná fraktura je s dlouhou osou paralelní, spirálovitá fraktura se dělí na dva podtypy – spirálovitá s hladkým povrchem neboli horizontální tenzní fraktura vzniká při lomu suché kosti a pravá spirálovitá fraktura s drsným povrchem stejné barvy jako kortikální okolí kosti vzniká při lámání čerstvé kosti. Další zlomeniny mohou být tvaru „V“, schodkovité nebo zoubkované. *Analýza zlomenin je založena na určení úhlu zlomeniny – úhel mezi zlomeným povrchem a kompaktní kostí, který může být tupý, ostrý nebo pravý; tvaru zlomeniny – příčný, obloukovitý, střední; povrchu okraje zlomeniny – hladký/drsný lom; velikosti obvodu zlomeniny; délce zlomeniny a stupni fragmentarizace, který je závislý na dvou předešlých mírách.

Hlavními agenty odpovědnými za vznik zlomenin jsou masožravci konzumující kosti i *paroží, velká zvířata šlapající po kostech (zlomeniny mohou vznikat dupáním, kopáním nebo válením se zvířat), povětrnostní podmínky ovlivňující *zvětvávání a samozřejmě *člověk. (Michaela Zelinková)

Fragonard, Jean-Honoré (5. 4. 1732, Grasse, Francie – 22. 8. 1806, Paříž, Francie), francouzský malíř, rytec a ilustrátor; vedle Françoise *Bouchera jeden z nejvýznamnějších malířů *rokoka. Proslul jemným erotickým podáním galantních syžetů s pikantními budoárovými scénami a vynalézavostí vzrušivých detailů a choulostivých symbolů. Nejznámější z jeho děl – *Šťastné náhody houpačky (Houpačka)* však není výhradním výplodem Fragonarda, vychází z konkrétních pokynů zadavatele: jeho milá měla sedět na houpačce, kterou rozhoupává *biskup; on sám chtěl ležet na zemi v poloze, která mu umožňovala dívat se dívce pod sukně. (Připomeňme, že kalhotky v té době ještě nebyly vynalezeny.) *Ironie osudu tomu chtěla, aby se *Houpačka* stala muzejní klasikou, při jejímž spatření si nikdo nedomýšlí nic špatného. Je to svého druhu pocta Fragonardově umělecké dovednosti: způsob, jakým dokázal metamorfovat choulostivé zadání, aniž by stvořil něco, co by nebylo ztělesněním radosti, něhy a lehkosti.

Fragonardovy ložnicové scény jsou však srozumitelnější a daleko obsažnější. Například *Závora* je stejně rafinovaná jako přirozená: milenec zavírá dveře na závoru, zatímco dívka se ho pokouší zadržet. Závora je zde bezpochyby symbolem mužského či ženského pohlaví. Důležitou roli rovněž hraje *symbolika kompozic *Zápalná žabka* a *Sprcha*, které jsou založeny na tradičních vtipech erotického obsahu. Dívky vyděšené ohňostrojem (žabkou)

zapomenou na svůj stud a ukazují se v provokativních pózách; ohňostroj ve skrytu se zároveň stává metaforou erupce sexuálních pocitů.

Fragonard též znamenitě ilustroval významné autory evropské literatury (Ariosto, La Fontaine, *Tasso aj.). (Jaroslav Malina)

frakce (z latiny: *fractiō*, „zlomek, část, odpadá, oddělivší se část“):

1. jednotlivé složky, suroviny, zeminy apod.;
2. útvar, skupina uvnitř *politické strany, *organizace s odchylným programem;
3. skupina poslanců patřících k jedné politické straně;
4. struktura, která je *objektem *represe. (Jaroslav Malina)

frakce kultury, část *kultury (také část *díleč kultury), vymezovaná na základě kritéria, které je vůči sociálnímu organismu jako *systému jakoby vnější, náhodné (například na základě materiálu, látky: v kultuře – hmotná *frakce, v archeologické kultuře – *keramika). (Jaroslav Malina)

fraktura, **fractura*.

framboesie, *yaws.

franciska, vrhací *sekera mírně esovitě prohnutého tvaru; byla rozšířená především v 5.–8. století u germánských *Franků. (Jaroslav Malina)

Francouzi, *národ žijící ve Francouzské republice v počtu více než 63 miliony obyvatel; z toho přes 5 milionů tvoří *menšiny ze sousedních *zemí a bývalých afrických, oceánských aj. *kolonií. *Francouzštinou hovoří ve světě více než 100 milionů lidí. Francouzi jsou potomky *keltských a *ligurských *etnik, která osídlila území mezi Rýnem a průlivem La Manche již v průběhu 2.–1. tisíciletí př. n. 1. První kmenovou federaci tu vytvořili *Keltové v 7. století př. n. 1. Kolem počátku našeho *letopočtu zřídili *Římané na území dnešní Francie římskou provincii – *Galii a původní obyvatelstvo rychle romanizovali. Koncem 5. století obsadili Galii *Frankové (*dynastie Merovejců) a připojili ji k *franské říši. Za dynastie *Karlovců došlo k splynutí *románského a *germánského obyvatelstva, jež bylo dovršeno v prvním francouzském státě, který se zformoval v průběhu 10. století. Ve *středověku a na počátku *novověku patřila Francie k nejvýznamnějším státům v *Evropě (zejména za *vlády Filipa II. a IV. a za Ludvíka XI. a XIV.).

Moderní francouzský *jazyk a *kultura mají sice románský původ, ale tvoří zcela samostatnou jazykovou a *kulturní oblast s významnou historickou tradicí; na jeho vzniku se podílela i tzv. vulgární, hovorová *latina, *provensálština aj. (*Alsasané, *Bretaňci, *Burgundové, *Lotrinci, *Provensálci aj.). Věřící jsou převážně *katolíci. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

francouzský revoluční kalendář, *kalendář, francouzský revoluční.

francouzština, *galorománský jazyk užívaný ve Francii, v jižní Belgii, západním Švýcarsku, Monaku, Kanadě a na Haiti, úřední *jazyk v řadě států, hlavně v Africe. (Viz též *Francouzi.) (Jaroslav Malina)

Frank, André Gunder (24. 2. 1929, Berlín, Německo – 23. 4. 2005, Luxemburg, Lucembursko), německý historik, ekonom a sociolog; propagátor teorie závislosti a *Wallersteinovy teorie světového systému. Pocházel z německé židovské rodiny, která byla nucena po *Hitlerově nástupu k moci emigrovat do Švýcarska a v roce 1941 se přestěhovala do Spojených států amerických. André Gunder Frank studoval na Chicagské univerzitě, kde byl vedoucím jeho disertační práce Milton *Friedman, vůdčí reprezentant ekonomického neoliberalismu. Roku 1962 Frank odešel do Latinské Ameriky, působil v Centru pro socioekonomická studia v Chile a spolupracoval s *vládou Salvadora Allendeho. Po vojenském převratu přesídlil do Evropy, kde žil do své smrti v roce 2005 v Lucembursku.

Andre Gunder Frank měl značný mezioborový rozsah, kromě *ekonomie a *antropologie, jimiž se zabýval již v Chicagu, se věnoval geografii, historii, politickým vědám a mezinárodním vztahům. Vydal čtyřicet knih a tři sta článků, celkově přes tisíc publikací ve

třiceti jazycích. Získal pověst pravděpodobně nejcitovanějšího ekonomy světa. Ve studii *ReOrient: Global Economy in the Asian Age* (ReOrient: Globální hospodářství v asijském věku, 1998) nebo ve sborníku *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* (Světový systém: Pět století nebo pět tisíciletí?, 1993, editor spolu s Barrym K. Gillsem) se André Gunder Frank pokusil rozšířit Wallersteinovu časovou perspektivu z pěti století raného *novověku a moderní doby na údobí pěti tisíciletí. (Ivo T. Budil)

frankfurtská horizontála, *horizontála, frankfurtská.

frankfurtská škola, *škola, frankfurtská.

Franklin, Benjamin (17. 1. 1706, Boston, Massachusetts, USA – 17. 4. 1790, Philadelphia, Pennsylvania, USA), americký osvícenský myslitel, přírodovědec, politik a diplomat; vyslanec ve Velké Británii a ve Francii. Účastnil se boje za americkou nezávislost a poté se podílel na vypracování **Deklarace nezávislosti Spojených států amerických*. (Jaroslav Malina)

Frankokanad'ané, souhrnný název pro *Kanad'aný, kteří jsou *románského původu a dosud hovoří francouzsky; je jich kolem 8 milionů, převážně v provincii Québec. Jsou potomky francouzských *emigrantů, kteří se v 17. a 18. století vystěhovali do Kanady a vytvořili zde v 19. a 20. století národní společenství, které je nyní součástí kanadského *národa. (Zdeněk Tvrďý)

Frankové, významné a početné západogermánské *etnikum, které již ve 3. století mělo trvalá sídla v oblasti dolního Rýna. Na počátku *středověku došlo k rozdělení na Franky sálské a ripuárské. Sálský *král Chlodvík dobyl římskou *Galii a založil raně feudální *franskou říši (482–834), která umožnila rychlý rozvoj a sjednocení *jazyků, *kultury i *společnosti Franků. Za *vlády dynastie Merovejců dobyli Frankové říši *Burgundů, říši *Vizigótů v Aquitánii a podrobili si *Alemany, *Bavory a *Duryňky, později bojovali úspěšně s *Avary, *Byzantinci a také s *Araby. Jako středověké společenství dali základ *německému kmenovému vévodství v povodí řeky Mohanu (v 9. století), které sloužilo se svými středisky Frankfurt nad Mohanem, Mohuč, Norimberk a Würzburg jako historické území, kde se konaly *volby německých králů a *korunovace německých *císařů. Franská dynastie *Karlovců rozšířila území říše o Francii (Galii) až k hranicím Španělska, na jihu po Řím a na severu po Fríské ostrovy. Verdunskou smlouvou z roku 843 byla říše rozdělena na západofranskou, kde se většina Franků romanizovala a splynula s *keltským obyvatelstvem *Galie, a na východofranskou, která položila základy německého *národa a *států, které později vznikly na jejím území (země Beneluxu, Německa, Rakouska, Švýcarska). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

franská říše, *říše, franská.

František z Assisi (vlastním jménem Giovanni Bernardone, 1181 nebo 1182, Assisi, Itálie – 3. 10. 1226, Assisi, Itálie), italský mnich, básník; zakladatel řádu *františkánů. Pocházel z bohaté kupecké rodiny, v roce 1206 pod dojmem nadpřirozeného vidění zanechal bezstarostného života, rozdal majetek a stal se pokorným kajícím. Pečoval o malomocné a vedl žebravý život. Od roku 1209 získával stoupence, jako menší bratry (*minority) je zavázal k službě bližním a *církvi v *chudobě a *pokání. V roce 1209 potvrdil založení řádu menších bratrů *papež Inocenc III. František z Assisi získal postavení *generála. V roce 1220 se vzdal vedení řádu. Roku 1228 byl svatořečen. Autor prvního významného díla v italské literatuře, hymnu *Cantico di Frate Sole* (*Píseň bratra slunce*, česky: Praha: Dyrnkova tiskárna, 1936, Svitavy: Trinitas – Řím: Křesťanská akademie, 1998, v tomto překladu rovněž v knize *Prsten: Tři křížky legend*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2004), radostného chvalozpěvu na *Boha, od něhož pochází veškeré dobro. Hymnus je psán (v umbrijském nářečí) rytmičkou prózou s rýmy a asonancemi. (Jaroslav Malina)

františkáni, v širším smyslu členové katolické duchovní rodiny, jejíž začátek je spjat s *Františkem z Assisi. Je jim vlastní *chudoba, poslušnost a touha sloužit chudým. V užším

smyslu členové řádu menších bratří, který se vyvinul v 15. století z přísnějších stoupenců řádu menších bratří konventuálů (*minoritů) a byl v roce 1517 potvrzen *papežem jako samostatný řád. Dalším františkánským řádem jsou *kapucíni, ženskou větev tvoří *klarisky. Existuje i světský řád a různé *kongregace sester. (Jaroslav Malina)

fraška, *komedie situační a karikaturní nadsázky, někdy využívá hrubších výrazů; ustálené postavy jsou dramatickými typy, ustálené jsou i situace; ve *středověku součást představení liturgických her, osamostatněna ve 14.–16. století, kdy vyvrcholení představuje italská *commedia dell'arte; vedle toho vznikaly i žánrové formy typu meziher, travestií a *parodií. (Ludmila Sochorová)

frátrie (z řečtiny: *frátra, frátria*, „část kmene“):

1. v *Attice součást státního uspořádání. Do frátrie bylo seskupeno třicet rodů a sama byla částí nejdříve rodové, po Themistokleově demokratické reformě roku 510/509 př. n. l. územní *fýly;

2. v antickém Řecku části rodových fýl (*kmenů) tvořené seskupením rodů, které uznávaly těsnější příbuzenský vztah nebo obývaly totéž teritorium. Byly i kultovními jednotkami;

3. [antropologie], označení pro *společenství rodů (spojených příbuzensky, teritoriálně); několik fratrií tvoří kmen nebo podobnou jednotku. Termín zavedl Lewis Henry *Morgan. (Jaroslav Malina)

Frazer, James George (1. 1. 1854, Glasgow, Skotsko – 7. 5. 1941, Cambridge, Anglie), britský antropolog, etnolog, religionista a klasický filolog; stoupenec *evolucionismu. Studoval na *univerzitách v Glasgově a Cambridgi klasické obory a právo a od roku 1879 působil na Trinity College, které zůstal věrný prakticky celý život; pouze v roce 1907 byl Frazer pověřen vedením Katedry sociální antropologie na univerzitě v Liverpoolu. Editování textů antických autorů, především díla *Periéégésis tés Hellados* (Cesta kolem Řecka, česky: *Cesta po Řecku*, I, II. Praha: Svoboda, 1973, 1974) Pausania Periéégéta (2. století n. l.) s podrobným popisem pamětihodností jednotlivých řeckých krajů, jej přivedlo k *etnografii a *antropologii, s níž se seznámil především v evolucionistickém pojetí Edwarda Burnetta *Tylora. Frazerovým vkladem do antropologických studií byla především hluboká znalost klasické filologie a problematiky *antických civilizací a *náboženství. Frazer byl ovlivněn dílem německého vědce Wilhelma Mannhardta (1831–1880), autora dvojdílného spisu *Wald-und Feldkulte* (Lesní a polní kulty, 1875, 1877), který byl přesvědčen, že venkovské prostředí představuje optimální rezervoár archaických „přežitků“.

James Frazer vydal celkem dvanáct svazků *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (Zlatá ratolest: Výzkum magie a náboženství, první vydání 1890; třetí rozšířené a revidované vydání [12 svazků], 1911–1915, česky: *Zlatá ratolest*. Praha: Odeon, 1977), v nichž shromáždil ohromné množství dat o *rituálech, *mýtech a magických úkonech *kultur všech kontinentů. Tato ohromující syntéza byla ovšem zářmována do velmi tradičního tylorovského intelektualistického a animistického pojetí archaické *religiozity. První vydání díla *The Golden Bough* z roku 1890 neslo podtitul *A Study in Comparative Religion* (Srovnávací výzkum náboženství). Frazer zde rozvíjel tezi, že prvotním motivem vzniku archaického náboženství byl antropomorfně utilitární obraz přírodních sil: „*Divoch“ nebyl schopen rozlišit příčiny přirozené od nadpřirozených a představoval si, že *svět je ovládán nadpřirozenými silami, které jednají na základě stejných podnětů a postupů jako on sám. *Magie se zrodila za účelem ovlivnění *přírody a neomezeného využití jejích zdrojů. Druhé vydání *Zlaté ratolesti* z roku 1900 s vedlejší názvem *A Study in Magic and Religion* dále rozvíjelo Frazerovu obecnou teorii magie. Primitivní filozofii archaického věku představovala tzv. *sympatetická magie, která byla založena na dvou principech: homeopatickém a kontagiózním. *Homeopatická magie vychází ze *zákona podobnosti (*law of similarity*), podle kterého „podobné působí podobně“. Pojetí homeopatické magie Frazer pravděpodobně převzal od tylorovského folkloristy Edwina Sidneye Hartlanda. *Kontagiózní, dotyková magie*

spočívá na *zákonu dotyku (law of contact)*, to znamená primitivní představě, že věci, které byly jednou ve vzájemném kontaktu, si tento vztah zachovávají i po odloučení, a mohou proto na sebe při magických praktikách působit.

James George Frazer pokládal v duchu britské empirické *psychologie Davida *Huma oba zmíněné magické principy – kontagiózní a homeopatický – za výraz dvou základních procesů lidského myšlení: asociace představ na základě podobnosti a na základě souvislosti v prostoru a v čase.

Zlatá ratolest bezprostředně inspirovala četné přední modernistické umělce: Thomase Stearnse Eliota (1888–1965), Edwarda Morgana Forstera (1879–1970), Roberta Gravesa (1895–1985), Davida Herberta *Lawrence (1885–1930), Ezru Pounda (1885–1972), Edith Sitwellovou (1887–1964), Virginii Woolfovou (1882–1941) nebo Williama Butlera Yeatsa (1865–1939).

Mezi další významné Frazerovy práce patří *Totemism* (Totemismus, 1887), *Totemism and Exogamy* (Totemismus a exogamie, 1910), *Folk-lore in Old Testament* (Folklor ve Starém zákonu, 1918), *The Workship of Nature* (Uctívání přírody, 1926), *Man, God and Immortality: Thoughts on Human Progress* (Člověk, bůh a nesmrtelnost: Úvahy o pokroku lidstva, 1927), *The Fear of the Dead in Primitive Religion* (Strach z mrtvých v primitivním náboženství, 1933–1936) a *Creation and Evolution in Primitive Cosmogonies and Other Pieces* (Stvoření a vývoj v primitivních kosmogoniích a jiné práce, 1935).

Navzdory „kabinetní“ povaze své práce byl Frazer respektován i mezi stále aktivnějšími terénními antropology. Frazerovým pojetím posvátného *krále byl ovlivněn Charles Gabriel Seligman (1873–1940), který v roce 1910 prováděl etnografický výzkum v povodí horního Nilu. Isaac Schapera (1905–2003) rozvíjel obdobnou frazerovskou problematiku na London School of Economics. James George Frazer osobně podporoval terénní výzkumy mnohých mladších antropologů, například Alfreda Reginalda *Radcliffe-Browna v západní Austrálii nebo Johna Roscoea (1861–1932). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

freak, freakshow (anglicky: „zrůda, monstrum“), termín pro člověka s „divným“, nepochopitelným chováním nebo „zvláštním“ zjevem. Ve smyslu sexuálního chování se tento termín používal do druhé poloviny 19. století (než byly vědecky definovány a označeny různé sexuální dysfunkce) k označení jedinců, jejichž chování či vzhled se vymykaly konvenci. Nešlo nutně o označení pro vztah s osobou stejného pohlaví, nejdůležitějším významem tohoto termínu byla zvláštnost až nepochopitelnost (i pouze vizuální) toho, ke komu se vztahoval; jeho anglické použití není konzistentní. (Věra Sokolová)

Freedman, Maurice (11. 12. 1920, Londýn, Anglie – 14. 7. 1975, Londýn, Anglie), britský antropolog. Po válce studoval antropologii na London School of Economics (LSE) a zaměřil se na antropologii čínské společnosti. V letech 1949–1950 prováděl výzkum příbuzenských vztahů v čínské komunitě (jazyková skupina Hokka) v Singapuru, poté se vrátil na LSE, kde byl roku 1965 jmenován profesorem. Od roku 1970 vedl sociální antropologii na *univerzitě v Oxfordu. Vlivný pedagog, který vychoval řadu žáků s obdobným zaměřením (Hugh D. R. Baker, Elizabeth *Crollová, Stephen Feuchtwang aj.).

Zásadní význam mají jeho studie o rodové organizaci a kultu předků v jihovýchodní Číně (*Chinese Lineage Society: Fukien and Kwantung* [Čínská rodová společnost: Fu-t'ien a Kuang-tung], London: Athlone Press 1966; *Family and Kinship in Chinese Society* [Rodina a příbuzenství v čínské společnosti], Stanford: Stanford University Press, 1970). (Lucie Olivová)

Freeman, Derek (15. 8. 1916, Wellington, Nový Zéland – 6. 7. 2001, Canberra, Austrálie), novozélandský antropolog. Absolvoval psychologii a filozofii na Victoria University College ve Wellingtonu a v roce 1938 zahájil doktorské studium u Ernesta Beaglehola, bývalého *Sapirova žáka. Roku 1939 začal působit v Education Department of Western Samoa. Za *druhé světové války sloužil jako dobrovolník u námořní pěchoty v Tichomoří. Po skončení

*války studoval *antropologii na London School of Economics u Raymonda *Firtha a v roce 1948 obhájil disertační práci *The Social Structure of a Samoan Village Community* (Sociální struktura samoánské vesnické komunity). Terénní výzkum (mezi *Ibany na Saravaku, které poznal již za války) prováděl pod vedením Meyera *Fortese. Po dosažení doktorátu na *univerzitě v Cambridge v roce 1953 se Derek Freeman vrátil na Nový Zéland, kde působil na University of Otago. O dva roky později byl pozván na Australian National University.

Derek Freeman se rozešel s tradicí *sociálního determinismu, zajímal se o *psychoanalýzu a dílo Konrada *Lorenze (1903–1989) a studoval *etologii, *evoluční biologii, *primatologii, *neurologii, *psychologii a *genetiku. Byl přesvědčen o tom, že pokud má být antropologie skutečnou vědou o člověku, musí být biologicky založena. V knize *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth* (Margaret Meadová a Samoa: Zrození a zánik antropologického mýtu) z roku 1983 podrobil tvrdé kritice klasické terénní výzkumy Margaret *Meadové na Samoi a zpochybnil východiska *Boasovy školy *kulturního determinismu a *sociálního relativismu, jejíž ideologické a aktivistické zaujetí podle jeho *názoru převážilo nad vědeckou objektivitou. (Ivo T. Budil)

frekvence kazivosti, *zubní index, jeden z ukazatelů zdravotního stavu *chrupu studované populace – je vyjádřením poměru počtu osob postižených *zubním kazem a *intravitálních ztrát zubů k celkovému počtu vyšetřených jedinců, může být vyjádřena jako poměr nebo jako absolutní poměr (mezi 0 a 1) nebo jako procento (vynásobením poměru stem). (Ladislava Horáčková, Michaela Račanská, Lenka Vargová)

frekvenčně závislá selekce, *selekce závislá na četnosti.

frenologie (z řečtiny: *frén*, „rozvaha, mysl, city, smysly, rozum“ [v antice tak byly označovány i orgány, které se pokládaly za centrum těchto funkcí, zejména *bránice a *srdce, a to proto, že *mozek nebyl pokládán za centrum myšlení, ale soudilo se, že hlava ochlazuje tělo] a *logos*, „věda, nauka“), teorie a disciplína vzniklá na počátku 19. století, jejíž zakladatel Franz Joseph *Gall se pokusil jejím prostřednictvím ustavit materialistický výklad lidského myšlení. Gallův původní název kranioskopie či organologie nahradil jeho spolupracovník Johann Christoph Spurzheim (1776–1832) pojmem frenologie. Byla založena na domněnce o vztahu mezi *morfologií *lebky a duševními schopnostmi, vycházející z předpokladu, že v kůře koncového mozku existují centra různých vlastností – například *nadání pro *matematiku nebo *výtvarné umění, smysl pro *spravedlnost apod., která se tvarově projevují na mozkovně.

Přestože výzkumy a výsledky F. J. Galla a jeho stoupenců byly pochybné, stala se frenologie v průběhu 19. století (zvláště v jeho první polovině) módní záležitostí; například v roce 1831 byla v Paříži založena Société Phrénologique, která od roku 1832 vydávala vlastní časopis. Jistě k tomu přispěla její poměrně snadná sdělnost, každý jí bez námahy porozuměl, každý si mohl nahmatat na hlavě hrbolky ukazující vynikající vlastnosti a na druhého stačilo přitom jen pohlédnout a hned bylo zřejmé, s kým „máte tu čest“. Když například kapitán Beaglu Robert Fitzroy uviděl mladičkého Charlese *Darwina s jeho kulatou lebkou a bambulkovitým nosem, rázem ho odmítl vzít na svou loď. Byl nadšeným zastáncem frenologické teorie, a tak okamžitě „ocenil“ Darwina jako neschopného člověka mdlého rozumu a Darwinovu strýci, který byl ve společnosti váženým člověkem, dalo hodně práce, než kapitána přiměl, aby své rozhodnutí změnil a Darwina na cestu kolem světa vzal.

Podle stoupenců frenologie byly tedy intelektuální schopnosti a psychické a morální vlastnosti člověka spojeny s konkrétními anatomicky lokalizovatelnými oblastmi lidského mozku, jež lze identifikovat na vnějším povrchu lebky. Největšího rozšíření dosáhla frenologie mezi odbornou i laickou veřejností ve Francii, Velké Británii a Spojených státech amerických, kde vznikla řada frenologických *společností. Od třicátých let 19. století byla frenologie podrobena stále silící kritice a postupně byla vytlačena mimo rámec oficiální vědy.

Původní Gallovu *intuici potvrdil francouzský anatom a antropolog Paul *Broca, který v roce 1861 objevil v mozku řečové centrum, základní frenologické teze však byly vyvráceny.

(Viz též *člověk – biotyp, *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *fyziognomie.) (Jaroslav Malina)

frenulectomie, odstranění slizničních *řas (uzdiček), většinou z preventivních důvodů. Rozlišuje se frenulectomie retní, kdy zbytnělá uzdička vytváří mezeru mezi horními *řezáky nebo svým tahem obnažuje krčky zubů a frenulectomie jazyková, kdy krátká uzdička například brání u *novorozenců sání, nebo později překáží správné řeči. (Michaela Křivanová)

frenulum, -i, n., uzdička (v *anatomii například *frenulum praeputii* u *penisu). (Ladislava Horáčková)

frenulum labii superioris et inferioris, *uzdička horního a dolního rtu. Jde o dvě sagitálně orientované slizniční *řasy (dolní a horní) v předsíni *dutiny ústní, které běží ve střední rovině od horního a dolního rtu do *dásní. (Lenka Vargová)

frenulum linguae, slizniční *řasa, která jde od spodiny *dutiny ústní na dolní plochu *jazyka. (Lenka Vargová)

freska (z italštiny: *all fresco*, „freska, malba do mokré omítky“), technika nástěnné malby anorganickými, vodou ředěnými pigmenty na vlhkou vápennou omítku. Fresková malba je trvanlivá a vyniká zářivými barvami; tato technika byla známá již *Egyptanům, k velké dokonalosti dospěla zejména v renesanční Itálii. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Freud, Sigmund (6. 5. 1856, Příbor – 23. 9. 1939, Londýn, Anglie), rakouský neurolog a psychiatr; pocházel z moravské židovské rodiny, po záboru Rakouska Německem opustil Vídeň a uchýlil se do britského *exilu.

Freud je zakladatelem významné psychoterapeutické školy a *psychoanalýzy jako konceptu vývoje osobnosti a způsobu *terapie duševních poruch. *Léčení založil zejména na technice volných *asociací, výkladu snů a sexuálních podmínek – například z příběhu *Oidipa vytvořil *model pro pochopení podvědomých incestních závislostí a komplexů (*komplex, oidipický), kterými je ohrožena lidská psychika.

Vytvořil též jeden z klasických konceptů *rituálů. Rituály úzce propojuje jednak se svým pohledem na *náboženství, jednak se svou koncepcí vzniku a povahy lidské *kultury. Již ve svých raných spisech (*Zwangshandlungen und Religionsübungen* [Obsesivní jednání a náboženské praktiky], *Zeitschrift für Religionspsychologie*, 1907 aj.) klade Freud paralely mezi obsesivní jednání neurotiků a praktiky věřících. Oba případy analyzuje pomocí mechanismů potlačení a přemístění. Zatímco v případě neurotika jsou potlačovány sexuální impulzy, v případě věřícího jsou to impulzy egoistické a antisociální. To vede Freuda k tomu, aby považoval neurózu za projev individuální *religiozity a náboženství za projev univerzální neurózy. Spojuje přitom fenomén rituálů s pocitem viny. V následném zkoumání původu rituálů kombinuje *Darwinovu hypotézu prapůvodní *tlupy s prvkem obětní hostiny, který přejímá od amerického lingvisty Williama Robertsona *Smithe (1846–1894), a s Frazerovým důrazem na rituální vraždu jako nástroj udržení řádu, který je, ať již reálně, anebo jen domněle ohrožen. Výsledkem je jeho práce *Totem und Tabu* (1913, česky: *Totem a tabu*. Praha: Práh, 1991). Přichází v ní s *konstrukcí prapůvodního rituálu v podobě *totemické hostiny, periodicky pořádané oslavy, při níž shromážděné společenství nejprve zabije a poté společně pojídá jinak nedotknutelné posvátné totemové *zvíře. *Symboliku totemické hostiny interpretuje Freud z hlediska své psychoanalytické teorie.

Freudovo dílo shrnuté v řadě knižních publikací (*Die Traumdeutung* [1900, česky: *Výklad snů*. Praha: Julius Albert, 1937], *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* [1905, česky: *Tři úvahy o sexuální teorii*. Praha: Alois Srdce 1926], *Totem und Tabu* [1913, česky: *Totem a tabu*. Praha: Práh, 1991], *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* [1917, *Úvod do psychoanalýzy*. Praha: Julius Albert, 1936] aj.) hluboce ovlivnilo vývoj *psychologie, ale i

*filozofie, *literatury a *výtvarného umění (zejména *surrealismus) a dalších oborů ve 20. století. (Jan Keller, Jaroslav Malina)

Frič, Alberto Vojtěch (8. 9. 1882, Praha – 4. 12. 1944, Praha), český etnograf, botanik, cestovatel a spisovatel. Výzkumné cesty podnikl do Jižní Ameriky a popsal řadu *indiánských etnik v odlehlých oblastech zejména Argentiny, Brazílie a Paraguaye (například *kuvadu u *Bororů). Jeho sbírky nativních artefaktů jsou uloženy v Petrohradě a v Náprstkově muzeu asijských, afrických a amerických kultur v Praze. Z díla: *Indiáni Jižní Ameriky* (1943). (Jaroslav Malina)

Frič, Antonín (30. 7. 1832, Praha – 15. 11. 1913, Praha), český zoolog, paleontolog a archeolog. Celoživotní činností byl spjat s pražským Národním muzeem (1852–1913), kde byl ředitelem zoologických a pak i geologicko-paleontologických sbírek. Kromě toho byl na Lékařské fakultě *Univerzity Karlovy od roku 1863 docentem srovnávací anatomie a fyziologie, na Českém vysokém učení technickém (ČVUT) od roku 1864 docentem *zoologie a geologie, na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy od roku 1871 profesorem zoologie (1892/1893 *rektorem); byl i členem mnoha světových vědeckých ústavů a společností. Na cestách do Londýna, Paříže (1867) či Dánska (1869) se obeznámil s novými poznatky o „diluvialním člověku“; už v roce 1867 získal a zveřejnil z pleistocenních sedimentů na Jenerálce u Prahy první rozpoznáný paleolitický artefakt v *českých zemích, pokoušel se o jeskynní výzkumy v Čechách.

*Archeologii, dobově chápanou jako součást *antropologie, v 70. letech popularizoval v časopise *Vesmír*, který v letech 1855–1906 vydával, či v rámci svých oblíbených geologických příruček (*O vrstvách kůry zemské a skamenělých tvorech v nich obsažených*, 1869; 2. upravené vydání pod názvem *Malá geologie, čili nauka o vrstvách kůry zemské*, 1875; *Geologické obrazy z pravěku země české*, 1874, 1906). V 80. letech se s velkým úsilím, ale s menším štěstím věnoval *paleoantropologii, hledání a klasifikaci pleistocenních lidských pozůstatků, které se později vesměs ukázaly přeceněnými, třebaže v dané době je uznávaly i největší zahraniční autority (Praha-Podbaba, Praha-Kobylisy aj.: O lidské kostře nalezené v Kobylisích, *Vesmír*, 1883; Über einen Menschenschädel aus dem Löß von Podbaba bei Prag [O lidské lebce ze spraše z Podbavy u Prahy], *Sitzungsberichte der Königlichen Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften in Prag*, 1884; Über die Auffindung eines Menschenschädels im diluvialen Lehm von Střebichovic bei Schlan [O nálezu lidské lebky v diluviální hlíně ze Střebichovic u Slaného], 1885; O druhé lebce lidské, nalezené v diluviální hlíně v Čechách, *Vesmír*, 1885). (Karel Sklenář)

Fridrich, Jan (25. 3. 1938, Rakovník – 20. 11. 2007, Borová u Poličky), český archeolog; specialista na *starý a *střední paleolit, pracovník Archeologického ústavu AV ČR v Praze, docent *Univerzity Karlovy v Praze. Vedl zejména výzkumy v *Přezleticích a v *Bečově. Vyučoval období nejstarších dějin lidstva na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Založil Laboratoř pro výzkum paleolitu a v letech 1999–2003 byl jejím vedoucím. Z díla: *Die paläolithische und mesolithische Höhlenbesiedlung des Böhmisches Karstes. Fontes Archaeologici Pragenses*, 16, Praha (1976, společně s Karlem Sklenářem), *Středopaleolitické osídlení Čech* (1982), *Přezletice: A Lower Palaeolithic Site in Central Bohemia (Excavations 1969–1985). Fontes Archaeologici Pragenses*, 18 (1989, společně s Karlem Sklenářem), *Staropaleolitické osídlení Čech* (1997), *Bečov IV: Sídlní areál středopaleolitického člověka v severozápadních Čechách* (2005, společně s Ivanou Sýkorovou), *Velké Přitočno: Sídliště staropaleolitického člověka ve středních Čechách* (2005, společně s Ivanou Sýkorovou), *Ecce Homo* (2005). (Jaroslav Malina)

Friedman, Milton (31. 7. 1912, Brooklyn, New York City, USA – 16. 11. 2006, San Francisco, USA), americký ekonom; jedna z nejvýznamnějších osobností *liberalismu 20. století; zakladatel takzvané *Chicagské školy, přední představitel *monetarismu, oponent

*keynesismu a odpůrce státních zásahů do *ekonomiky. Laureát Nobelovy ceny za ekonomii (1976) za přínos k analýze spotřeby a teorie peněz a za objasnění principů stabilizační politiky, čestný doktor Vysoké školy ekonomické v Praze (1997) a řady dalších vysokých škol.

Rozvinul kvantitativní teorii peněz o hlubší analýzu poptávky po penězích. Z díla: *Essays in Positive Economics* (Eseje o pozitivní ekonomii, 1953), *Capitalism and Freedom* (1962; česky: *Kapitalismus a svoboda*. Jinočany: H & H, 1993), *Monetary History of the United States, 1867–1960* (Měnová historie USA 1867–1960, spolu s Annou J. Schwartzovou, 1963), *Free to Choose* (1980, spolu s Rose Friedmanovou; česky: *Svoboda volby*. Jinočany: H & H, 1992). (Jaroslav Malina)

frigidita (z latiny: *frigidus*, „studený, chladný“), pohlavní chladnost (u žen). (Jaroslav Malina)

Frísové (latinsky: *Frisi*):

1. starověká etnická skupina *germánského původu, která se do 3. století usazovala na pobřeží dnešního Nizozemska. Jejich *jazyk, *fríština, se stal později jedním z elementů vytváření moderní *holandštiny;

2. současné *etnikum, potomci germánských Frísů, žijící na pobřeží Severního moře – od severního Nizozemska po Jutsko. Jsou rozděleni do tří skupin: 1) Západní Frísové (ca 400 000 osob) v Nizozemsku v provincii Friesland/Fryslân, kde je nejsilnější tradice fríského spisovného jazyka a kde se v současnosti výrazně rozvíjejí fríská kulturní specifika (včetně možnosti užití jazyka v oficiálních sférách); 2) Severní Frísové (méně než 10 000 osob) v Německu na západním pobřeží Šlesvicko-Holštýnska a na Severofríských ostrovech; 3) Východní Frísové (zhruba 1 000 osob) v kraji Saterland v Dolním Sasku. Němečtí Frísové se s výjimkou ostrova Föhr se spíše asimilují. Věřící jsou *protestanti. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

fríština, západogermánský *jazyk užívaný v Nizozemsku, na přilehlých ostrovech, v severozápadní části Spolkové republiky Německo, na ostrově Helgoland a na Severofríských ostrovech. Existují tři hlavní variety fríštiny (západofríská, východofríská a severofríská) a dále řada lokálních *variant, z nichž (v rámci severofríštiny) nejživotnější je dialekt ostrova Föhr (tzv. *fering*). (Viz též *Frísové.) (Leoš Šatava)

Friulové, rétorománská *populace (*Rétorománi) sídlící v kraji Friuli (Furlansko) v severovýchodní Itálii (centrum Udine) v počtu ca 400 000 osob. Románská *friulština je dosud v běžném užití; etnické vědomí Friulů není však příliš rozvinuté. (Leoš Šatava)

friulština (furlanština), forma *rétorománštiny užívaná menšinou v italské provincii Friuli (*Friulové). (Jaroslav Malina)

Frobenius, Leo (29. 6. 1873, Berlín, Německo – 9. 8. 1938, Biganzolo, Itálie), německý antropolog, etnolog a afrikanista; zakladatel německé afrikanistiky a významný představitel *školy kulturních okruhů, stoupenec *difuzionismu.

Uskutečnil výzkumné expedice do Afriky. *Kultury chápal organisticky a na základě jejich srovnávacího výzkumu soudil, že *kulturní kontakty se týkají nikoli jen šíření *kulturních prvků, ale celých *kulturních komplexů. Z díla: *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen* (Původ afrických kultur, 1898), *Und Afrika sprach* (A Afrika promluvila, 1912–1913), *Atlantis* (Atlantis, 1921–1928), *Kulturgeschichte Afrikas* (Kulturní dějiny Afriky, 1933). (Jaroslav Malina)

Fröhlichova adiposogenitální dystrofie, *dystrofie, Fröhlichova adiposogenitální.

fronda (z francouzštiny: *fronde*, „prak“), označení pro opoziční *hnutí proti absolutistické královské moci a povstání pařížského *parlamentu, obyvatel Paříže a vysoké *šlechty-princů proti absolutistické královské *moci (1648–1653), proti politice zahájené *kardinálem Armandem-Jeanem du Plessis Richelieuem (1585–1642) a jeho pokračovatelem *kardinálem Julesem Giuliem Raimondem Mazarinem (1602–1661). Boje na barikádách v Paříži donutily

roku 1649 královskou rodinu k útěku z *města a k řadě reformních příslibů (*mír z Rueil, březen 1649). Povstání se však brzy rozpadlo, především vinou rozdílných zájmů svých vůdců, a roku 1652 se Ludvík XIV. (1638–1715) a o rok později také Mazarin mohli vrátit zpět do Paříže. (František Čapka)

frons, frontis, f., čelo.

fronta Čechů a Slováků, Národní, orgán sjednocující politické strany a společenské organizace v Československu (1945–1990); vznikla ze spolupráce politických stran v boji proti *fašismu a byla oficiálně vyhlášena v březnu 1945 při moskevských jednáních o *Košickém vládním programu*. Stála mimo *parlament i demokratickou kontrolu; zatímco demokratické strany ji chápaly jako *koalici politických stran, *Komunistická strana Československa (KSČ) se z ní snažila vytvořit jeden ze svých nástrojů v mocenském boji (plně se to prokázalo v únoru 1948 zakládáním akčních výborů Národní fronty). V letech *totality se stala Národní fronta nástrojem KSČ při uplatňování nedemokratického vládnoucího systému; mimo ni nemohla působit žádná organizace, všechny se musely řídit jejími politickými a ideovými direktivami. Po listopadu 1989 ztratila své dosavadní poslání a 7. 2. 1990 ukončila činnost. (František Čapka)

fronta, árijská (z latiny: *frōns*, „čelo, průčelí, přední strana; strana, fronta“ a ze staroindického *árja*, v původním významu „oddaný, laskavý, zbožný“, později „vznešený, urozený“):

1. fašistické *hnutí (*fašismus) v první Československé republice (ČSR), které mělo sdužit na základě *antisemitismu fašisty všech směrů a národností; iniciátorem byla Národní obec fašistická, která po rozchodu s Národní frontou v létě 1934 začala propagovat koncepci tohoto hnutí. Návrh na založení předložil *generál a politik Radola Gajda (1892–1948) v lednu 1935 na sjezdu v Praze; byly zřízeny i sekce hnutí – maďarská a německá. Fronta vyvíjela dílčí aktivitu v Brně, aktivnější byla na Slovensku;

2. fašistická skupina v druhé Československé republice, zahájila činnost v říjnu 1938 (šířila ilegální tiskovinu *Poplach*), koncem března 1939 se přetransformovala v árijskou pracovní frontu;

3. Árijská pracovní fronta, organizace založená Bedřichem Opletalem v listopadu 1939 v Hradci Králové, zprvu přívrženci převážně z deklasovaných vrstev (měla asi 500 členů). Udržovala styky se Sicherheitsdienst (SD, Bezpečnostní služba) i s velením SS a s nacistickými *úřady. (František Čapka, Jaroslav Malina)

fronta, druhá, otevřena invazí v Normandii 6. 6. 1944 (den „D“) ve Francii pod velením amerického *generála Dwighta Davida Eisenhowera (1890–1969) v místech, kde ji Němci nejméně očekávali (Caen). Invaze se zúčastnilo 40 divízi (20 amerických, 14 britských, 3 kanadské, 1 francouzská, 1 polská a 1 československá jednotka). Spojenci poměrně rychle osvobodili severní Francii a 15. 8. 1944 se další spojenecké jednotky vylodily na francouzské Riviéře. (František Čapka)

fronta, lidová, označení pro svazek protifašistických a demokratických stran a skupin v období nástupu *nacismu a *fašismu, zejména po nástupu Adolfa *Hitlera k moci v Německu (1933); jako „taktika“ byla vyhlášena VII. kongresem Komunistické internacionály v Moskvě (1935), jehož cílem bylo prosazení komunistů do vládních funkcí příslibem boje za *demokracii. Úspěchu dosáhla tato politika ve Francii (v letech 1936–1937), ve Španělsku (v letech *občanské války, 1936–1939) a také v Číně (1938–1947), kde byly vytvořeny *vlády lidové fronty. (František Čapka)

frontální roviny, *roviny, frontální.

frotáž (z francouzštiny: *frotter*, „třít, drhnout, leštit“), výtvarná a reprodukční technika, která spočívá v grafickém přepisu reliéfně strukturovaného povrchu přetíráním (tužkou, *grafitem, křídou aj.) nebo vtlačováním na *papír, popřípadě jiný materiál. Reliéfně strukturovaný povrch mohly představovat nápisy na *kameni, *náhrobcích a *stélách,

dřevěné nápisy a *emblémy. Obecně jakýkoliv reliéfní povrch stálého charakteru, jako kovové *mince. Otisku vyšší kvality lze dosáhnout zvlhčením papíru a zvýrazněním reliéfu potupováním (proklepáváním) tvrdším kartáčem po povrchu přiloženého materiálu. Snímací postupy využívaly možností poskytovaných nejrůznějšími druhy papíru, barev, způsobem jejich nanášení, roztírání, tamponováním a dalšími úpravami.

Frotáž našla uplatnění v Číně již v 1. století n. l., kde sloužila účelům archivování drobnějších sochařských památek. V období viktoriánské Anglie (19. století) se staly sběratelsky oceňovaným artiklem frotáže pozdně středověkých náhrobků, *erbů a památníků, přeepsané z rytého bronzu a mosazi. V západním umění byla tato technika objevena uměleckou *avantgardou počátkem 20. století. V roce 1925 ve své tvorbě uplatnil a pojmenoval techniku frotáže představitel *surrealismu, německý malíř Max *Ernst (1891–1976), když uskutečnil plošné obtisky struktur dřeva a rostlin. Počátkem 50. let 20. století techniku frotáže rozpracoval americký malíř, představitel *pop artu, Robert Rauschenberg (1925–2008). V českém umění věnovali této technice pozornost malířka, grafička a sochařka Adriana Šimotová (narozena 1926) a malíř a sochař Eduard *Ovčáček (narozen 1933). První frotáže umělec doplňoval kreslenými znaky nebo rýsovanými liniemi, které fungovaly jako kontrastní lyričtějšího záznamu frotáží. K jejich snímání prostřednictvím rozmanitě barevných *pastelů využil povrchy kartonových grafémů a dřevěných reliéfů. Šimotová realizovala kresebné a pastelové frotáže lidského těla a obličejů, zejména detaily úst nebo očí, jimiž se snažila zachytit autenticitu lidské duše a vyjádřit osamělost a zranitelnost existence každého individua.

Ocenění a uznání frotáže jako výtvarné techniky souvisí s její schopností evokovat v denaturalizované grafické podobě transformovanou texturu materiálu. Frotáž může být integrována do celku kresebného nebo grafického díla, například *koláže, *olejomalby a *akvarelu. Frotáž je využívána jako jeden ze zdrojů současné *historiografie a doklad alternativní lidské tvořivosti. (Barbora Pütová)

frustrace (z latiny: *frūstrā*, „marně, nadarmo, zbytečně, naprázdno“), stav zklamání, zmarnění, zraňující zkušenost nevyplněného přání a očekávání, marného úsilí. (Jaroslav Malina)

frustrace primátů [primatologie], *frustrace se objevuje v mezních a konfliktních situacích: zabrání-li jedinec jinému v dosažení vysněného cíle; zabrání-li jedinci strach něčeho dosáhnout, například dominantní jedinec mu sebere potravu; schopnosti jedince nevedou k naplnění tužby (například k získání potravy), kterou cítí nebo vidí; nebo když jedinec nezareaguje na sociální signál: například mládě se bojí přeskočit z jedné větve na druhou, podívá se na matku, ale ta je ignoruje. Frustrace zahrnuje: škrábání, zívání, rychlé groomingové pohyby, *masturbaci (nikoli *ejakulaci), kývání, třepání a houpání větvemi, bojové předvádění. S frustrací je spjata mnoho druhů chování, z nichž některé se v dané situaci mohou zdát irelevantní. Východiskem k potlačení frustrace může být přeorientování na jiné *objekty nebo jedince. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

frygický jazyk, *fryžština.

Frygie, *krajina v *Malé Asii, nazvaná podle indoevropského *etnika *Frygů. Zaujímalá anatolskou náhorní rovinu od horního toku řeky Rhyndakos a Maiandros na západě až po řeku Halys a jezero Tatta na východě. Na jihu sousedila s *Kilikii ovládanou *Asyřany, na východě přímo s *Asýrií, na západě s *Lýdií. V blízkosti Lýdie se dotýkala na několika místech i Egejského moře, jinde byl přímořský pás lemován řeckými *koloniemi. Název Frygie byl pro tuto oblast zachován i po pádu fryžské říše. V době svého rozkvětu (8. století př. n. l.) Frygie zahrnovala i velkou část *Kappadokie a území Lýdie. Fryžská říše vznikla zřejmě koncem 9. století př. n. l. Jejím centrem se stalo *město *Gordion a nedaleké staré kultovní středisko Pessinús. Již v druhé polovině 8. století př. n. l., za *vlády *krále *Mida, dosáhla fryžská říše svého vrcholu. Midas vpádl do Kilikie a do *Sýrie, odkud sice musel na nátlak asyrského

panovníka *Sargona II. ustoupit, ale již v roce 709 př. n. l. s ním uzavřel *mír. Asyrské prameny o něm hovoří jako o Mitovi, králi Mušků. Midas se také pokoušel navázat styky s delfskou *věštírnou a na krátkou dobu zřejmě obsadil Lýdii. Roku 696/695 či 675 př. n. l. Frygové podlehli náporu kočovných *Kimmeriů ze severního Černomoří a již nikdy nezískali samostatnost. Jejich říše se stala součástí Lýdie a od poloviny 6. století př. n. l. součástí *Persie; po vítězství *Alexandra Velikého nastalo dlouholeté období helenizace. Začátkem 3. století př. n. l. na území Frygie pronikli keltští Galatové, ale byli postupně místním obyvatelstvem asimilováni. Roku 117/116 př. n. l. byla Frygie připojena k římské provincii Asia. (Dagmar Muchnová)

Frygové (řecky: *Frýgoi*, latinsky: *Frygi*), indoevropské *etnikum (*Indoevropané), které se usadilo v Malé Asii v rozsáhlé oblasti, které dalo jméno *Frygie. Frygové migrovali pravděpodobně pod tlakem thráckých *kmenů z Balkánského poloostrova, kde jejich předkové zřejmě žili v těsném kontaktu s předky pozdějších *Řeků a *Makedonců a snad spolu s předky *Illyrů a *Thráků tvořili balkánské jazykové *společenství. Část Frygů *Evropu neopustila a je v historické době doložena pod kmenovým jménem Brygové (řecky Bryges) v severním Řecku východně od poloostrova Chalkidiké. Na rozdíl od staršího *názoru, který kladl *migraci Frygů do souvislosti se stěhováním tzv. *mořských národů kolem roku 1200 př. n. l. a podle něhož měli Frygové také přispět k pádu říše *Chetitů, se dnes doba jejich migrace většinou posouvá zhruba o dvě století později, tj. do 10.–9. století př. n. l. Etnikum Mušků/Moschů, s nímž podle asyrských pramenů bojoval asyrský panovník Tiglatpilešar I. někdy kolem roku 1165 př. n. l. a s jehož západní větví bývali Frygové ztotožňováni, představuje pravděpodobně nějaké jiné etnikum, které do Asie přišlo již dříve v rámci stěhování mořských národů. Jeho jméno pak mohlo být přeneseno v asyrských zápisech na kmen Frygů, jenž později zaujal jeho geografickou polohu. S tím také souhlasí tvrzení Xantha, řecky pišícího lýdského historika z 5. století př. n. l., že se Frygové dostali do Malé Asie až po skončení *trójské války. *Homérovy zmínky o Fryzích jako o spojencích *Trójanů, které by naopak svědčily o přítomnosti Frygů v Malé Asii již před rokem 1200 př. n. l., bývají vysvětlovány jako anachronismus.

Fryžské umění se proslavilo zejména monumentální architekturou, tzv. *tumuly (*mohylami ve formě kužele s dřevěnými pohřebními komorami), ale i uměleckými *řemesly (fryžská *keramika). O něco mladší jsou skalní *svatyně s geometricky zdobenými reliéfními fasádami a s *nikami pro kultovní zobrazení fryžské bohyně *Kybely, matky *bohů, a skalní *hroby s fasádami, zdobenými reliéfy lidí a lvů, například Midova *hrobka. Známé báje, například o tom, jak se vše, čeho se *král *Midas dotkl, měnilo ve *zlatu, nebo o Midových dlouhých uších se váží na mytického krále Mida. K hlavnímu *městu Gordiu (*Gordion) se pojí báje o *gordickém uzlu na voze místního héraa Gordia (1. pád Gordiás), mytického zakladatele města Gordion. S uzlem si dokázal poradit až *Alexandr Veliký, který jej rozřal mečem.

Ačkoli fryžská říše neměla dlouhého trvání, měli Frygové na *Řeky i na *Římany značný vliv jednak v oblasti *náboženství (*kult bohyně Kybely a boha Attida) a jednak v oblasti *hudby: 1) fryžská *tónina, používaná v řecké hudbě vedle tóniny lýdské a dórské, charakterizovala vzrušení vedoucí až k mystické extázi; 2) aulos, dechový nástroj podobného typu jako hoboj, často používaný v duplexní podobě jako tzv. diaulos, byl nejobvyklejším hudebním nástrojem při provozování řeckého *dramatu. V nové době se stala pojmem tzv. fryžská čapka, kuželovitá čepice Frygů s horním cípem přehnutým dopředu, jež za *Velké francouzské revoluce (jakobíni) představovala *symbol *svobody. (Dagmar Muchnová)

Frýné (vlastním jménem Mnésarété, 4. století př. n. l.), slavná athénská *hetéra. Její přízni se těšili významní mužové té doby; sochař *Práxitelés si ji vybral jako *model pro svou sochu *Afrodíty Knidské*, považované v antice za nejzdařilejší zpodobení *Afrodíty a nejkrásnější antickou sochu vůbec. Frýné pocházela z boiótského *města Thespií na úpatí pohoří

Helikónu, kde bylo proslulé Erótovo *kultovní místo. Práxitele motivovala rovněž k vytvoření sochy Eróta, zachované snad v římské kopii jako *Erós z Centocelle*, kterou věnovala svému rodnému městu. Frýné získala prostřednictvím své krásy tak velký majetek, že si mohla dovolit nechat postavit svou sochu ze *zlata do Apollónova *chrámu v Delfech. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

fryžština, *indoevropský jazyk maloasijských *Frygů, přiřazovaný některými badateli k větvi thrácko-fryžské. Je znám pouze z epigrafických památek, fryžská literatura nebyla vytvořena. Existují dvě variety fryžštiny: *jazyk starofryžských památek zaznamenaný ve fryžské abecedě (8.–5. století př. n. l.) a jazyk novofryžských či pozdně fryžských památek v řecké abecedě (2.–3. století n. l.). Naše současná znalost fryžštiny umožňuje číst texty, známe význam asi padesáti lexikálních jednotek, chápeme částečně její gramatickou stavbu. Dosud bylo odhaleno několik desítek starofryžských nápisů a téměř dvě stovky graffiti; jejich texty jsou pro nás však prakticky nesrozumitelné. Starofryžská abeceda byla vytvořena na základě řecké abecedy, asi třetina znaků přitom představuje fryžské *inovace. Z helénistického období se žádný epigrafický materiál nedochoval, ale jsou k dispozici fryžské glosy, toponyma a *antroponyma u řeckých autorů. Novofryžských nápisů se dochovalo více než 100 a jsou pro nás o něco srozumitelnější. Často se jedná o tzv. zaklínací formule (proti tomu, kdo by chtěl *náhrobek poškodit), jež uzavírají text řecky psaných náhrobních nápisů. Sousední maloasijské jazyky neměly na fryžštinu vliv, snad kromě chetitsko-luvijského substrátu v místních názvech menších *lokalit, avšak její vývoj v helénistické době silně ovlivnila řecká koiné. V 5.–6. století n. l. fryžština zanikla. (Dagmar Muchnová)

FSH, *folikuly stimulující hormon.

fu, takzvaná popisná báseň, útvar, který vznikl v Číně na sklonku *období Válčících států (*Čan-kuo, 475–221 př. n. l.) a největší rozkvet zaznamenal za dynastie *Chan. (Viz též *Cchao Č', *Sung Jü.) (Olga Lomová)

Fu Chao (žila na přelomu 13. a 12. století př. n. l.), manželka mocného šangského *krále *Wu Tinga, jenž pro ni zbudoval na královském pohřebišti u *An-jangu *hrobku vybavenou s okázalou nádherou. (Jaroslav Malina)

Fudžiwara, Seika (24. 1. 1561, provincie Harima, Japonsko – 19. 10. 1619, Japonsko), japonský neokonfucianský učenec období *Tokugawa. Pocházel ze staré aristokratické rodiny Fudžiwarů. Stejně jako jeho prapředek Fudžiwara no Teika (Sadaie), vynikající básník a přední učenec 13. století, projevoval i Seika od dětství mimořádné literární nadání. Veden zájmem o čínská klasická studia odešel do Kjóta, kde vstoupil do kláštera Šókokudži, jednoho z pěti hlavních klášterů, tzv. Pěti hor (Gozan), a stal se buddhistickým mnichem zenové školy Rinzan (*zen). Zde se seznámil s *neokonfucianismem, který byl uveden do Japonska zenovými mnichy v období *Kamakura a Muromači a měl sloužit především k doplnění zenového učení o světský prvek, užitečný při stycích se světskou mocí.

Seika Fudžiwara si postupně uvědomoval úpadek *buddhismu, stejně jako neschopnost zenového učení formulovat etická pravidla, nezbytná pro rozvoj japonské společnosti na přelomu 16. a 17. století. Formálně se proto rozešel s buddhismem a po zbytek života se věnoval studiu kontemplativní školy Čcheng-Ču, často označované jako *Ču Siho neokonfucianismus (japonsky: *šušigaku*). Na rozdíl od svého žáka a oficiálního představitele ortodoxního neokonfucianismu v Japonsku Hajašiho Razana však kladl menší důraz na neokonfucianskou *kosmologii a zdůrazňoval spíše morálně etickou stránku neokonfucianismu. Podle Seiki lze využít jakýkoli filozofický systém, včetně neortodoxní subjektivně idealistické školy Wang Jang-minga (japonsky: *jómeigaku*), pokud nabízí praktické a racionální normy chování směřující k dosažení harmonického řádu v čele s osvíceným panovníkem. Ačkoli byl ve své podstatě eklektik (čerpal z klasického *konfucianismu, neokonfucianismu, školy Wanga Jang-minga i zenové *mystiky), je právem

považován za průkopníka neokofucianismu v Japonsku na samém počátku tokugawského období. (Jan Sýkora)

Fuchs, Eduard (7. 11. 1942, Uherské Hradiště), český matematik, pedagog a popularizátor vědy; docent a dlouholetý vedoucí Katedry matematiky *Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (1990–2005), spoluzřizovatel a člen dozorčí rady *Nadace Universitas Masarykiana (1993–). Vystudoval matematiku na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity (1965), teprve v roce 1990 však mohl obhájit kandidátskou práci a habilitovat se v oboru algebra a teorie čísel; v témže roce se stal vedoucím Katedry matematiky na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity.

Podílel se na tvorbě koncepce studia učitelství matematiky v České republice, vybudoval koncepci doktorandského studia historie matematiky a vychoval řadu doktorandů, je předsedou komisí pro státní závěrečné zkoušky v bakalářském, magisterském i doktorandském studiu na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity a Matematicko-fyzikální fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1993 spoluzakládal časopis *Učitel matematiky* a od téhož roku je jeho vedoucím redaktorem, v roce 1994 založil a od počátku rediguje i v mezinárodním měřítku ojedinělou edici *Dějiny matematiky*, v níž vyšlo již 32 svazků. Byl dlouholetým místopředsedou *Jednoty českých matematiků a fyziků* a *Společnosti pro dějiny věd a techniky*. V rámci České republiky byl pověřen tvorbou standardů matematického vzdělávání pro základní školy a všechny typy středních škol, které postupně vešly do praxe v letech 1998–2004; v roce 2006 se spolupracovníky vypracoval koncepci postavení matematiky v rámci nově vytvářených vzdělávacích programů. Od roku 1980 každoročně organizuje *Mezinárodní konferenci Historie matematiky*. Ve vědecké práci se zabývá teorií uspořádaných množin, diskrétní matematikou, historií a filozofií matematiky. Je autorem více než 50 vědeckých prací, spoluautorem 21 knih, autorem 14 vysokoškolských učebnic a spoluautorem učebnic matematiky pro základní školy, publikoval desítky prací popularizujících matematiku. Přednášel na *univerzitách v Anglii, ve Francii, v Kanadě, Německu, Polsku, Rakousku a USA, je dlouholetým spolupracovníkem časopisu *The Fibonacci Quarterly* (USA) a recenzentem časopisů *Mathematical Reviews* (USA) a *Zentralblatt für Mathematik* (Německo). Kontakt: Doc. RNDr. Eduard Fuchs, CSc., Ústav matematiky a statistiky Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, telefon: 549 493 858, e-mail: fuchs@math.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Fukuyama, Francis (27. 10. 1952, Chicago, USA), americký filozof, ekonom, politolog a publicista. Ve své nejznámější knize *The End of History and the Last Man* (1992, česky: *Konec dějin a poslední člověk*. Praha: Rybka, 2002) vyslovil *hypotézu, že po pádu *komunismu nastává *konec historie, protože už neexistuje žádná forma *společnosti, která by mohla nahradit liberální *kapitalismus západního stylu.

Ve svých studiích z počátku jedenadvacátého století však svoji proslulou tezi o konci dějin modifikoval, protože vývoj vědy, především genetického inženýrství a *biotechnologií, může vést k zásadním změnám lidské povahy, což se odrazí v modifikaci politického *systému. Tento proces uvede *dějiny opět do pohybu. (Jaroslav Malina)

fulani, *fulbština.

fulbe, *fulbština.

Fulbové, *populace původně žijící roztroušeně v celé oblasti *stepí a *savan v západní Africe, od Senegambie až po Kordofán na východě a po severní Kamerun na jihu; celkem asi 10–13 milionů (odhad z roku 2005). *Jazyk (*fulbština) patří mezi severní *atlantské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Za nejstarší oblast jejich rozšíření jsou pokládány plošiny Futa Toro a Futa Džalon v pohraniční části Senegalu, Gambie, Mali a Guineje, kde pravděpodobně Fulbové jako *etnikum vznikli smíšením *berberského nomádského obyvatelstva se *súdánskými černošskými zemědělci. Vytvořili několik významných státních celků: od 11. století stát Tekrur na dolním toku Senegalu, v 15. století

říši Masina na středním toku Nigeru, další v oblasti Futa Džalonu v severní Guineji aj. Na počátku 19. století založili říši Sokoto, jejíž část ležela na území severní Nigérie, kde žije dosud největší počet Fulbů. V 18. a 19. století prosluli tzv. „fulbskými *džihády“, namířenými zejména proti hauským *elitám. Starobylá *kultura těchto zemědělců a chovatelů dobytka stepí a savan se dnes vyznačuje tradičním *totemismem a *animismem, významným postavením a rolí *žen ve *společnosti (*polygynie, *matrilinéární exogamie aj.), ale také vzrůstající *islamizací. U Fulbů je vždy na prvním místě láska k dobytku, na druhém je pak morální *kodex zvaný *pulaaku*, který je souborem ušlechtilých vlastností. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

fulbština (fulbe, fulani), *atlantský jazyk z *nigerokordofánské rodiny užívaný *Fulby, většinou kočovnými pastevcí v západní Africe. (Jan Záhořík)

fulminantní, velmi prudce, superakutně probíhající, s dramatickými příznaky. (Ladislava Horáčková)

fundace (z latiny: *fundāre, fundātio*, „klášť základ, zakládat“, přes anglické *fund*):

1. majetkový základ věnovaný nějakému společenskému účelu; česky *nadace;
2. základní slovtvorný vztah, vztah podmíněnosti jednoho slova druhým po formální i *sémantické stránce. (Jaroslav Malina)

fundamentalismus (z latiny: *fundāmentum*, „základ, podklad; hlavní věc“), lpění na dodržování základních principů a pouček; přístup vlastní některým jednotlivcům a skupinám v různých *náboženstvích; charakterizovaný nekritickým přístupem k pramenům (*bible, *korán, *tóra, *védy apod.) a k oficiálně prohlášené nauce; nesnášenlivý k jiným náboženstvím a k profánnímu světu. Často prosazuje mravní požadavky daného náboženství *násilím nebo pomocí státní *moci. (Jaroslav Malina)

fundátor (z latiny: *fundāre*, „zakládat, klášť základ“), dárce *nadace, zakladatel; v raném *středověku vystupoval jako fundátor vedle panovnické rodiny i představitel vyšší *šlechty, s jehož pomocí dostávaly například *kláštery či *konventy bohaté pozemkové vybavení, celé *vesnice, dvory, *poddané i peněžité dary. (František Čapka)

fundraiser (z angličtiny: *fund*, „fond, zásoba, dostatek; kapitál“ a *raiser* od *to raise*, „sehnat [peníze apod.]; zdvihnout, pozdvihnout; vyvolat; postavit; povýšit“), pracovník zaměřený na získávání finančních prostředků; osoba, která je zaměstnancem organizace nebo pověřenou osobou k tomu, aby získávala zdroje pro organizaci. Jde o získávání prostředků formou příspěvků, *darů a *grantů. (Marie Dohnalová)

fundraising (z angličtiny: *fund*, „fond, zásoba, dostatek; kapitál“ a *raiser* od *to raise*, „sehnat [peníze apod.]; zdvihnout, pozdvihnout; vyvolat; postavit; povýšit“), *metoda objevování a vyhledávání možných *dárců a způsoby, jak tyto dárce žádat o peníze (finanční podporu), o věcné *dary nebo o dobrovolnou práci; zaměřeno na trh dárců. Metody a činnosti vedoucí k získání finančních prostředků darem nebo prostřednictvím vlastní ekonomické aktivity. (Marie Dohnalová)

fundus, -i, m., dno, základ, konec rozšířených dutých orgánů (například **fundus vesicae felleae*). (Ladislava Horáčková)

fundus ventriculi, horní část *žaludku, žaludeční klenba, která bývá zpravidla naplněna spolykaným vzduchem v podobě vzduchové bubliny. (Lenka Vargová)

fundus vesicae felleae, dolů obrácená nejširší vyklenutá část *žlučníku. (Ladislava Horáčková)

fundus vesicae urinariae, spodina *močového měchýře. (Lenka Vargová)

funerální insignie, *insignie, funerální.

funerální keramika, *keramika, funerální.

fungi (z latiny: *fungus*, plurál *fungi*), houby, Fungi, Mycota, Mycobionta. (Jiří Gaisler)

fungicid (z latiny: *fungus* a *caedō*, „ničím, zabírám“), biologický nebo chemický prostředek zamezující nebo omezující růst hub; různé typy jsou využívány v kožním *lékařství při *léčení *mykóz. (Petr Bureš)

funiculus, -i, m., malý provazec.

funiculus spermaticus, provazec semenný, patří k vnitřním *mužským pohlavním orgánům. Jde o souborný název pro útvary, které probíhají tříselným *kanálem k *varleti a *nadvarleti (od *anulus inguinalis profundus* k ocasu nadvarlete). Semenný provazec obsahuje **arteria testicularis*, **plexus pampiniformis*, nervovou pletěň – *plexus testicularis*, *chámovod a jeho cévy a nervy (**arteria ductus deferentis*, nervová pletěň – *plexus deferentialis*). Uvedené útvary jsou navzájem spojeny řídkým vazivem a na povrchu jsou opatřeny obaly semenného provazce. (Lenka Vargová)

funiculus umbilicalis, pupeční provazec, *pupečník, spojuje v době nitroděložního vývoje *plod s *placentou. Obsahuje rosolovité vazivo, v němž probíhají pupeční cévy **vena umbilicalis* a dvě **arteriae umbilicales*. Pupečník je koncem *těhotenství dlouhý kolem 50 cm a je spirálovitě stočený. Po porodu se pupečnickové cévy uzavírají a obliterují. (Lenka Vargová)

funkce (z latiny: *fungor, functiō*, „být činný, vykonávat; provádět, zastávat, spravovat“):

1. příspěvek kulturního nebo sociálního znaku k fungování celkového kulturního a sociálního systému;
2. hodnota spojená s určitou činností (příklad: funkce předsedy);
3. obor působnosti, zaměřenost k nějakému účelu, poslání, platnost, význam (příklad: společenská funkce);
4. [matematika], zobrazení, které přiřazuje nějakým argumentům určité hodnoty; vztah mezi dvěma veličinami, při nichž změna jedné určí jednoznačně změnu druhé;
5. fungování, činnost, chod;
6. činnost spjatá s *nástrojem. (Jaroslav Malina)

funkce nestátních neziskových organizací, společenská, označení základních funkcí – ekonomické, sociální, humanizující a funkce spočívající v podpoře *demokracie. (Marie Dohnalová)

funkce, sociální, role *kulturního prvku ve vztahu k *sociální struktuře, k cíli zachování sociální stability, soudržnosti a *solidarity. (Jaroslav Malina)

funkcionalismus (z latiny: *fungor*, „být činný, vykonávat; provádět, zastávat, spravovat“):

1. paradigma v *sociokulturní antropologii, *etnologii, *sociologii a v dalších vědách, reagující na *evolucionismus, *difuzionismus a *migracionismus, zařazující sociální a kulturní jevy do širšího *kontextu a zjišťující, jaké plní funkce nebo jaké hrají role. *Společnost a *kultura jsou vnímány jako komplexní fungující systémy seberegulujících se částí, které na sebe navzájem působí a jsou pochopitelné jedině v souvislosti s celkovou konfigurací. Zakladatelskými osobnostmi v sociokulturní antropologii a etnologii jsou britští sociokulturní antropologové Bronislaw Kasper *Malinowski (1884–1942) a Alfred Reginald *Radcliffe-Brown (1881–1955).

Již však v roce 1872 upozornil ruský folklorista Aleksandr Nikolajevič Veselovskij (1838–1906), že ani systematické sbírání fakt nemusí vést k náležitým výsledkům, neboť stejný fakt může hrát v různém prostředí zcela odlišnou úlohu. Pro francouzského sociologa Émila *Durkheima a jeho sociologickou a etnologickou školu (zejména Marcel *Mauss – 1923–1924) je tento přístup základním: společenský fakt nelze posuzovat bez jeho vztahu k celku. *Sociologie mu už netvoří všeobecnou teorii společnosti, vědu o jejím vývoji a struktuře, ale je vědou jen o společenských faktech. Při *analýze společnosti vycházel již nikoli z *psychologie a postavení jednotlivce, nýbrž z celku a psychologie kolektivní, totiž z kolektivních představ. Proto už není kultura definována jako soubor materiálních předmětů (Edward Burnett *Tylor), jako soubor artefaktů a jejich vlastností, ale jako soubor *norem,

*vzorů, podle kterých jsou jednotlivé činnosti prováděny. Pokud se Durkheim a jeho škola vyslovovala bezprostředně k změně archaické společnosti, je jim dána především jako důsledek dělby práce, růstu specializace, které jsou zase určovány především hustotou osídlení. *Mytologie navazuje na *totemismus a reprodukuje rodovou organizaci. Durkheimova škola jako jedna z prvních upozornila na binárnost mytologického způsobu podání a na společnost jako jeho předlohu.

Na Durkheimovo dílo navázala velká část myšlenkových proudů 20. století. Svým pojetím sociálního faktu jako jevu od individuálního vědomí nezávislého a vzhledem k němu vnějšího, sociologii odpsychologizoval, avšak současně tím otevřel dveře ke *konstrukci kolektivních představ a *nevědomí. Na něho navázal bezprostředně také funkcionalismus, jmenovitě na to, že sociální fakta lze smysluplně pojmut jedině v systému. Svým tvrzením, že struktura lidského myšlení se skládá z kolektivních zobrazení promítajících na vnější *svět strukturu lidské společnosti, dále ovlivnil sociologii vědění a *filozofickou antropologii (Karl *Mannheim, Max Scheller aj.).

Funkcionalistický přístup od Durkheima převzali Bronisław Kasper Malinowski a Alfred Reginald Radcliffe-Brown pro oblast antropologických a etnologických zkoumání. Vytýkají předchozímu difuzionismu to, co on měl za zlé evolucionismu – totiž zbytečně velkou všeobecnost, jen obecné rekonstrukce a neempirický přístup. Nově, jako obvykle, je zdůrazňována *empirie a možnost *verifikace – „study ritual, not the belief“ (studium *rituálu, nikoli *víry) – postižení kultury v jejím každodenním fungování. Funkcionalismus se opírá o terénní výzkumy: tehdy jednak Angličanů a Francouzů v *koloniích, a jednak polských vyhnanců na Sibiři, a dále o své vlastní. Malinowski podal v roce 1926 heslovitě své pojetí takto: „Funkcionální analýza kultury vysvětluje antropologická fakta na všech stupních vývoje jejich funkcí, úlohou, kterou hrají v integrálním systému kultury, způsobem, kterým se vzájemně k tomuto systému vztahují, a způsobem, kterým se tento způsob vztahuje k fyzikálnímu okolí. Metoda tato cílí spíše k pochopení přirozené povahy kultury, než na konjunkturální rekonstrukce jejího vývoje nebo jejich možných účinků.“ Kultura je tedy brána jako adaptivní a integrativní mechanismus, který jen *srovnávací metodou není postižitelný. Obrazně řečeno, důraz je kladen na fyziologii, nikoli na morfologii společnosti. Tento ryze synchronní přístup spočívá na představě jakéhosi ekvilibria společnosti, ideálního stavu, okolo něhož osciluje, a proto nepodává prostředky pro postižení změny. Z tohoto důvodu také musí považovat všechny relikty za funkční. *Mýty a vůbec *folklor zvažuje Malinowski jen v jejich psychologicko-sociální funkci v rámci fungování společnosti a tedy jen jako její jednotící, nikoli poznávací prvek – v tom navazuje na *behaviorismus. Malinowski rovněž výrazně formuluje otázku původu, kterým je mu „hlavní podstata“, „minimum pouhých a dostačujících podmínek pro rozlišení činnosti předkulturní od činnosti kulturní“, „rozdíl mezi osobním návykem a *obyčejem“.

Funkcionalismus se ukázal jako účinný při studiu malých izolovaných skupin, avšak nikoli u společenských makroobjektů. Pokusy amerických sociologů Talcotta *Parsonse (1902–1979) a Roberta Kinga Mertona (1910–2003) převést funkcionalismus do sociologie byly pro ni velmi inspirující, ale podlehly stejným omezením. Na lidskou společnost sociologický funkcionalismus pohlíží jako na systém s jistou strukturou. Struktura je Mertonovi souhrnem relativně stálých standardizovaných vztahů individuálních činitelů a každý jednající jedinec se na ní podílí jen jistým diferencovaným výsekem jednání. Tento výsek je základní jednotkou sociálních vztahů – rolí. Na funkce se pohlíží z hlediska, jaký přínos mají pro zachování systému. Merton zavádí i vztahy funkční a disfunkční, avšak stále v rámci převahy systému.

Další vývoj antropologického a etnologického myšlení se proto zaměřuje na postižení změny (Max G. *Gluckman – 1911, Edmund Ronald *Leach aj.), a to už nikoli s opakováním chyb a všeobecností evolucionismu. Snaží se postřehnout mechanismus změny systému, například jako soubor možný překročení systému, se kterými je v organizaci systému

počítáno. Edmund Ronald Leach přirovnal Malinowského k hodináři-mechanikovi. Sám už vyžadoval přístup inženýrů a matematiků, kteří šroubky neklasifikují, nezajímají se o věci, ale o procesy; společnost v jeho pojetí není již množinou věcí, ale proměnných.

Durkheimovo pojetí sociálního faktu jako toho, co stojí vně *člověka, co je mu vnější a co tvoří vzájemně propojený systém, zapůsobilo nejen na další sociologické teorie, ale sloužilo i jako *inspirace především v *historii a *jazykovědě. Například francouzský historik Paul Lacombe (1894) chápal společnost jako systém navzájem propojených sociálních faktů; za ně určil ta historická fakta, která se opakují, reprodukují a vytvářejí tak společenskou strukturu. Antoine Meillet podřizuje v roce 1907 *lingvistiku sociologii a sleduje vztahy *jazyka a sociálních struktur.

Durkheimova škola dává také předpoklady už i ke skutečně kolektivní psychologii. Lucien *Lévy-Bruhl pokračuje v jejích *intencích zkoumáním pre-logického myšlení založeného na emocionální a motorické činnosti, pro kterou neexistuje náhodné (1910). Pojem splývá s obrazem a ten je částí obecně sdílených kolektivních představ, jejichž základním rysem je plynulost.

Na pomezí kolektivní a individuální psychologie stojí Sigmund *Freud (*Totem und Tabu* [1913, česky: *Totem a tabu*. Praha: Práh, 1991]). Za základní považuje *oidipický komplex, představující mu nejen klíč k psychologii jednotlivce, ale především i pramen *náboženství, *morálky, společnosti a umění. Mýty a sny jako jejich dědictví jsou mu transformacemi jednotlivých hromadných, skutečně se historicky vyskytnuvších událostí (zabití praotce) a to událostí důležitých z hlediska individuální psychologie účastníků. Na druhé straně jedinec opakuje kmenový vývoj (ontogenetická teorie kultury). Kultura a dějiny jsou tak redukovány na výraz sexuálních sil chápaných jako základ přirozenosti. Důležité se ukázalo také jeho pojetí duševních poruch jako regrese, na níž lze sledovat nižší stupně vývoje. (Mimochodem: *analogie mezi chováním zvířat a člověka, dětí a dospělých, archaicky žijících jedinců a jedinců z vyspělých *zemí, mezi individuem a davem se stále více stávají polem systematického studia než pouhou inspirací.) Díky tomu se rozšiřuje i pojetí dějin. Michel *Foucault zkoumá dějiny šílenství. Ostatně už před sto lety vyzýval francouzský historik literatury a umění Hippolyte Taine (1828–1893), aby historie zkoumala základní věci člověka: *smrt, blaho, *lásku, *štěstí, vlast.

Na Freuda navázal Carl Gustav *Jung se svou teorií archetypů. Základem mu jsou kolektivní představy znamenající dané struktury (patrně přímo zabudované v mozkové struktuře) – v tom se napojuje na dílo německého etnologa Adolpha *Bastiana (1826–1905). Předpoklady nabývají *konkrétní formu jen v jisté projekci. Archetypy jsou kolektivní zkušeností lidského rodu a tvoří tak základ lidské existence. Jungovo pojetí hluboce ovlivnilo *antropologii, etnologii, psychologii, psychiatrii, zkoumání mýtů, folkloristiku, estetiku a vědy o umění.

Americký religionista Joseph Campbell (1948, 1959–1970) podle Jungových zásad pojal mytologii jako přímou funkci nervového systému a předpokládá biologický substrát archetypů, a to na základě zoopsychologie a komparativní psychologie. Podobně jako ruský folklorista Vladimir Jakovlevič Propp (1895–1970) u pohádek (Campbell však jeho dílo neznal) se snažil podat syntagma metasyžetu.

Na pomezí psychologie, etnologie a sociologie se vyvíjí sociální psychologie a etnopsychologie. Anglický etnopsycholog William McDougall (1871–1938) hledal v roce 1908 prameny společenského jednání v sociálních *instinktech daných člověku od přirozenosti (stádnost, strach atd.). Postoje, pojímané jako pohotovost reagovat na podnět před jeho vnímáním, studovala ve 30. letech 20. století na základě statistické analýzy vnějších reakcí Thurstonova škola. Na faktor *motivace se zaměřil D. McClelland podřizující *vysvětlení sociálních jevů motivu *úspěchu: například na výsledcích historického výzkumu zejména folkloru a učebnic dokazuje, že ekonomickému rozmachu předchází *kult úspěchu.

Na základě teorie pole provádí grafické znázornění dynamiky vztahů mezi jednotlivci (cíle, bariéry, vektory, okruhy) americký psycholog Kurt Lewin (1930). Na hranicích mezi psychologii a sociologií zakládá Jacob Levy Moreno (1892–1974) sociometrii studující vztahy mezi individui v malých kolektivech.

Zvláštní význam pro zkoumání *ontogeneze lidské psychiky mají práce švýcarského psychologa Jeana *Piageta (1896–1980) a ruského psychologa Lva Semenoviče Vygotského (1896–1934). Centrem Piagetovy pozornosti v první etapě jeho výzkumů, ve dvacátých letech 20. století, je proces *adaptace, který pojímá jako *asimilaci (*subjekt přenáší na prostředí svou strukturu) a akomodaci (subjekt na základě prostředí přebudovává své schéma). První stadium je charakterizováno *egocentrismem a je nekomunikativní (záměna *objektu a *subjektu, prožitého a reálného). V následujícím období, ve čtyřicátých letech, rozpracovává stadiálnost vývoje dětského chování a myšlení a každé stadium chápe jako systém operací. Lev Semenovič Vygotskij nastínil kulturně historickou teorii původu, struktury a vývoje vyšších *psychických funkcí v *ontogenezi. Formuloval všeobecný *genetický *zákon kulturního vývoje, podle něhož každá vyšší psychická funkce nutně prochází ve svém vývoji vnějším stadiem, protože je původně funkcí sociální. Druhou jeho základní tezí je tvrzení, že psychická činnost lidí má zprostředkovaný charakter (zprostředkující funkce nástroje a znaku).

Sociologické učení amerického funkcionalismu o rolích převádí do psychologie americký filozof a sociální psycholog George Herbert Mead (1863–1931) svou teorií rolového chování. Domnívá se, že *integrace činnosti individuí je možná pouze díky tomu, že každý jedinec si ve své mysli „přehrává“ role druhých a takto se vytváří společná pozice jako základ spolupráce.

Etnopsychologická škola amerického antropologa a psychologa Abrama *Kardinera (1881–1973) tvrdí, že individuální charakter se vytváří jako variace základní struktury *osobnosti, která je dána v každé kultuře rozdílným způsobem. Je určována nejen přírodním prostředím a sociálními vztahy, ale především „projektivním systémem“ dané kultury (mýty, víry, postoje). Americké antropoložky Ruth *Benedictová (1887–1948) a Margaret *Meadová (1901–1978), americký antropolog Ralph *Linton (1893–1953) a škola „Culture and Personality“ studují *kulturní vzory jednotlivých kultur podle chování jednotlivců. Na tomto základě je postaven konfiguralistický, kulturologický, organistický směr v *kulturní antropologii a etnologii. Kromě uvedených badatelů sem patří Alfred Louis *Kroeber, Clyde Kay Maben *Kluckhohn a částečně i *neoevolucionismus Leslieho Alvina *Whitea.

Ucelenou koncepci vyplývající ze studia jednotlivých severoamerických indiánských kultur podala v roce 1934 Ruth Benedictová. Každá kultura si podle ní volí jistý cíl a se zaměřením na něj se upravují další vlastnosti, které jsou pak voleny z možností, jež dává antropologická konstelace člověka. Tak se vytváří kultura jako konfigurace (*konfiguracionismus). Protože počty různých kombinací jsou nespočetné, je jejich výběrem dosahováno srozumitelnosti a možnosti *komunikace uvnitř kultury. Ve skutečnosti z hlediska geneze kultury žádný vědomý cíl neexistuje, jednotlivá slabá vychýlení se sčítají, prosazují stále orientovaněji a důrazněji až vyústí v integrovaný, dlouhotrvající celek (takto například vykládá vznik *gotického umění).

Psychologie je tak podřizována sociologii, respektive kulturní antropologii, etnologii a historii, když každá kultura si svým způsobem reguluje chování a vytváří zásady psychické normality. Je to zpětnou inspirací pro psychology: Edwardu Chaceovi Tolmanovi (1951) představuje psychologie sama vlastně studium *internalizace společnosti a kultury uvnitř lidského jedince (podobně i Lev Semenovič Vygotskij).

Myšlení archaického člověka je úzce spjata s náboženskými představami. Jimi se zabývá rozsáhlá literatura – v poslední době zejména Etienne Patte (1960) nebo G. Rachel Levy (1963).

Pro moderní politickou *ekonomii je rovněž typický funkcionální přístup vyrůstající ovšem z jiných kořenů, totiž ze systémového pojetí ekonomických teorií a dále i z bezprostřední použitelnosti jeho závěrů (řízené a plánované hospodářství). Systémové pojetí se zpřesňuje zaváděním statistických a matematických metod (ekonometrie: Johann von Neumann – 1932, Abraham Wald – 1936, John Richard Hicks – 1939, Oskar *Lange – 1944; makroekonomické modely: Roy Forbes Harrod – 1939, Evsey David Domar – 1946; analýza meziodvětvových vztahů „input-output analysis“: Wassily W. Leontief – 1941; lineární programování: Leonid Vital'jevič *Kantorovič – 1931, teorie her: Johann von Neumann, Oskar Morgenstern – 1944).

Všechny tyto metody využívají později *archeologie a *antropologie při zkoumání archaických hospodářských soustav. Moderní ekonomické teorie se ovšem převážně věnují analýze současného stavu. Pro zkoumání ekonomických dějin mají význam jen některé. Jednou z nich je ideálně typický přístup Maxe *Webera a dále formálně typologické pojetí Waltera *Euckena, který rozeznává celkem devětadvacet možných forem ekonomických soustav. Na teorii stacionární ekonomické rovnováhy navazuje Joseph Alois *Schumpeter (1912), který ji doplňuje vývojovým hlediskem na základě analýzy změn doprovázejících nové *techniky. Současně odmítá spekulativní teorie ekonomických stadií.

Jistý návrat k „Homo oeconomicus“ 18. století představují vertikální přístupy (například Kenneth Ewart Boulding, Frank Hyneman Knight – 1944), vycházející z analýzy jednotlivce a nikoli rozdělování společnosti do ekonomických skupin.

Potom, co zkoumání jednotlivých dílčích společenských složek (od ekonomie po kulturu) vyústilo v bezmála samostatné vědní obory, začíná se v historiografii pociťovat nutnost komplexního syntetického pojetí a tím dalšího odosobnění. Henri Pirenne a H. Berr vycházejí z Durkheima. Poslednímu je historie analýzou ústředního duchovního faktoru. Škola *Annales (Marc *Bloch, Lucien *Febvre) je interakcionistická. Klade důraz na ekonomickou historii a dějiny sociální mentality.

Německá *historiografie se kriticky dívá na pozitivistickou historiografii 19. století, působící ostatně ještě později. Vychází se především z *Diltheyova pojetí vcítění (1883), které však neznamená bezprostřední psychologizaci, avšak ve své historické aplikaci smysl pro strukturalizaci společnosti a dějin. Zapůsobili i Heinrich Rickert, Wilhelm Windelband a Max Weber.

Spíše vize než běžné historické dílo Oswalda *Spenglera z let 1918–1922 o soumraku západní kultury postuluje rozdělení dějin do organicistického vývoje jednotlivých kultur, v podstatě na sobě nezávislých. V tom měl předchůdce v Nikolaji Jakovleviči *Danilevském (1869).

Benedetto Croce (1917) vnáší do dějin jedinečnost, *intuici, *estetismus a tedy i nutnost vcítění a *identifikace. S ním se ztotožňuje John Emerich Dalberg Acton („Study problems and not periods“ [studium problémů, nikoli period]). Robinu Collingwoodovi je historie vědou jedinečného, mající zkoumat lidský život a nikoli jakýsi proces historie. Jeho dílo má patrně značný vliv na archeologickou koncepci Glyna Edmunda Daniela. H. I. Marrou je metodickým individualistou, historické vysvětlení je mu dáno jen intuitivním postižením komplexu vztahů mezi fakty. Na Crocea, jemuž je všechna historie jen současnou, navazuje prezentistické pojetí v Anglii (Francis Herbert Bradley, Robin George Collingwood), v USA (Charles Austin Beard, Carl Lotus Becker, James Harvey Robinson), ve Španělsku (José *Ortega y Gasset). Historie je chápána jako promítací plátno přítomnosti, musí být psána vždy znovu, protože současnost se stále mění, každý je svým vlastním historikem.

Na logické pojetí explanace v historii (Karl R. *Popper – 1935, 1944–1945 aj., Carl G. Hempel – 1942 aj.) navazuje dlouhotrvající vytrvalá diskuse o možnostech historického vysvětlení, vedená nejen mezi metodology, ale i mezi historiky, archeology a antropology. Zatím bez větších aplikací a praktických konsekvencí.

Jeden z největších západních historiků (mnozí jej však za historika považují s výhradami a mnozí mu toto označení upírají docela) Arnold *Toynbee, autor monumentálního díla *A Study of History* [Studium historie, 12 svazků, 1934–1961], tvoří na koncepci jakéhosi dialektického autodynamismu: historii pojímá jako vzájemný vztah „výzev a odpovědí“ (anglicky: *challenge-and-response*) uvnitř jednotlivých kulturních celků.

Jako živý podnět pro historiografii a antropologii působí Michel *Foucault a především mnohaletá diskuse mezi Claudem *Lévi-Straussem a Jeanem-Paulem *Sartrem, včetně jejich souputníků. Lévi-Strauss se staví k historii hyperkriticky ve prospěch strukturálně antropologického pojetí. (Viz též *antropologie, funkcionalistická.); (Jaroslav Malina)

2. umělecký směr v moderní *architektuře 20.–50. let 20. století, jehož zásady vypracoval v roce 1927 francouzsko-švýcarský architekt Le Corbusier (1887–1965); vychází z názoru, že forma je závislá na funkci a krása je kategorií vyplývající z dokonalého zvládnutí *funkcí, které má stavba plnit. Podle Le Corbusiera „dům je stroj na bydlení“. Základními stavebními materiály se staly železobeton, sklo a ocel. Nejdříve se rozšířil do Belgie, Německa, Nizozemska, Švýcarska a také do Československa, později (v 50. letech) i do Afriky, Japonska, Jižní Ameriky a USA; Československá republika (ČSR) se stala jedním z center pronikání (ovlivněna školou Bauhaus) – výstavba Zlína, v Brně *vila Tugendhat, lázně Zábřdovice, Výstaviště a hotel Avion aj., v Praze Penzijní ústav aj.; některé tyto stavby bývají často přiřazovány i ke *konstruktivismu. (František Čapka)

funkcionalistická antropologie, *antropologie, funkcionalistická.

funkční analýza, *analýza, funkční.

funkční antropologie, *antropologie, funkční.

funkční zdravotní gramotnost, *gramotnost, funkční zdravotní.

fur, *nilosaharský jazyk užívaný v súdánské provincii Dárfúr. (Viz též *Furové.) (Jan Záhořík)

Furlanci, *Rétorománi.

furlanština, *friulština.

Furové, *etnikum v jihozápadním Súdánu a v Čadu (asi 0,5 milionu osob, v roce 1983), v Dárfúru („země Fúru“). *Jazyk patří do větve fur *nilosaharské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka, velkou roli v *ekonomice hraje *obchod. Základem společnosti je *rozšířená rodina, usídlení je *matrilokální. V čele *vesnice stál šejk volený na doživotí. Vyznáním jsou *muslimové. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

furry (z angličtiny: *furry*, „chlupatý, pokrytý kožešinou, srstí“), *zvíře s lidskými vlastnostmi; *antropomorfní zvířecí postava, nejčastěji vystupující v komiksech, animovaných filmech, v literatuře žánru *science fiction či ve videohrách. Po celém světě existují vyznavači, fanoušci těchto postav sdružující se (zejména pomocí internetových stránek) v širší komunitě, tzv. *furry fandom*. Jako furry se v současnosti zároveň označují i lidé, kteří se s nějakým zvířetem ztotožňují. V případě, že jde zároveň o milovničky komiksových zvířecích postav, snaží se tyto jedinci (tzv. *fursonas*) své oblíbené postavě fyzicky připodobnit, zejména pomocí kostýmů (*fursuite*) a *masek. Existují ale i případy, kdy se jedinec snaží fyzicky připodobnit k nějakému reálnému zvířeti, kterým se cítí psychicky být a které obdivuje. Tyto snahy potom často zahrnují i různé chirurgické zákroky, tělesné *mutilace a kosmetické úpravy. Záliba v napodobování zvířat, ať již animovaných či reálných, někdy zasahuje i do oblasti sexuální (viz *yiff). (Josef Duda)

Furtwängler, Adolf (30. 6. 1853, Freiburg im Breisgau, Německo – 10/11. 10. 1907, Athény, Řecko), německý klasický archeolog; ředitel berlínských muzeí a profesor berlínské *univerzity, jeden ze zakladatelů moderní *klasické archeologie. Kromě hluboké erudice měl vynikající pozorovací talent, který mu dovoľoval odlišit tehdy ještě často se vyskytující *falza od antických *originálů a vytvářet *rekonstrukce antických soch. Začal studovat sloh jednotlivých řeckých sochařů, především *Práxitele. Při výzkumech na Aigině, zjistil jméno

tamní bohyně Afáje a při archeologických výzkumech objevil další sochy ze štítů jejího chrámu, pro něž navrhl rekonstrukci (dnes v mnichovské Glyptotéce). Význam si uchovává jeho trojsvazkové dílo o antických *gemmách (*Die antiken Gemmen*) z roku 1900. (Marie Pardyová)

Fuťienci, *Chanové a další etnika čínské společnosti.

futurismus (z latiny: *futūrum*, „budoucnost, budoucí čas“), umělecký směr, který se projevuje především v *literatuře a *výtvarném umění. Jeho cílem je směřování k budoucí *společnosti vyspělé *vědy a *technologie a protestuje proti vžitým uměleckým *konvencím (passéismu).

Zakladatelem futurismu byl italský básník a dramatik Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944), autor eseje *Manifesto del futurismo* (Manifest futurismu, 1909) a básnické sbírky *Les mots en liberté futuristes* (Osvobozená slova, 1919). V Rusku jej svérázně rozvíjeli Vladimír *Majakovskij (1893–1930), Velimir Chlebnikov (1885–1922) a Alexej Kručonych (1886–1968). (Jaroslav Malina)

futurismus, ruský, umělecký směr ovlivněný italským *futurismem, jenž se vyvíjel od 10. let 20. století. Od italského futurismu převzal název a také poetiku, kterou ovšem směřoval s prvky *expresionismu, *konstruktivismu a *kubismu – orientace na techniku, *město, budoucí svět pročištěný *válkami a *revolucemi; krajní politické proudy jej s italským futurismem spojovaly, hájení a propagace ideálů levicového avantgardního umění a světové revoluce ho od něho oddalovaly.

Ruský futurismus měl dvě větve: petrohradský kubofuturismus spojovaný se jménem Igora Severjanina (1887–1941), autora sbírky *Ananasy v šampanském* (Ananasy v šampaňském, 1915), a vývojově nosnější moskevský kubofuturismus, k němuž se hlásili mimo jiné David Burljuk (1882–1967), Velimir Chlebnikov (1885–1922), Alexej Kručonych (1886–1968) pěstující „zaumný“ (za rozumem stojící) jazyk charakterizovaný novotvory a experimentálním sepeřím zvuku a významu, a Vladimír Majakovskij (1893–1930); ve futuristických básních byla většinou odstraněna interpunkce, verše se psaly formou schodiště (Majakovskij: *Flejšta-pozvonočnik* [Flétna páteř], 1915). Z ruských malířů prošli futuristickým stadiem kromě jiných Natálie Gončarovová (1881–1962), Kuzma Petrov-Vodkin (1878–1939) a Kazimír Malevič (1878–1935), pozdější světový abstrakcionista. (Ivo Pospíšil)

futureologie (z latiny: *futūrum*, „budoucnost“), novotvar označující vědu o budoucnosti, jejímž cílem je systematický a pokud možno všestranný výzkum budoucnosti. Termín futureologie poprvé použil Ossip Kurt Flechtheim (1909–1998), zakladatel této vědy v Německu a autor základních textů o futureologii mezinárodního významu. V jistém smyslu je futureologie vědecko-systematickým vyústěním tisíciletých snah lidí o poznání budoucích věcí, které získaly v dějinách podobu *auspicí, *haruspicií, *magie, *proroctví, ale rovněž zejména nábožensky kodifikované *eschatologie a *chiliasmu.

Teprve v průběhu 18. století přebírala jejich funkce *filozofie dějin, která vykreslovala zvláště ve své progresivistické podobě budoucí stav lidstva až po konečný stupeň jeho rozvoje v různých formách dokonalé společnosti (*utopie). Tradiční filozofie dějin vycházela z rozšiřování přítomnosti do budoucnosti na základě (zpravidla domnělé) znalosti minulosti, z níž odvozovala tzv. dějinné *zákonitosti. Tento model přestal vyhovovat kvůli prudkému rozvoji vědeckých a technologických znalostí a zvyšující se dynamice života. Vznikla futureologie, která se zpravidla dělí na prognostický výzkum budoucnosti, programování a plánování budoucnosti a na filozofii budoucnosti. Cílem futureologie je zabránit s využitím vědeckých prostředků nepříznivému budoucímu vývoji. Významnými futureology byli například Arthur Charles *Clarke (1917–2008) nebo Stanislav *Lem (1921–2006). (Břetislav Horyna)

fúze, Robertsonova, *translokace, robertsonská.

fúze, robertsonská, *translokace, robertsonská.

fúzní gen, *gen, fúzní.

fuzzy logika, *logika, fuzzy.

Fu-si, též Pao-si (2842–2738 př. n. l.), první mytický císař Tchaj-chao v počátcích čínského *starověku. (Jaroslav Malina)

fýla (z řečtiny: *fýlé*, „původně kmen, hlavní správní jednotka řeckého městského státu“), ve starověkém Řecku označení nejvyšších společenských jednotek v době rodově příbuzenské organizace obyvatel. Tyto fýly se zpravidla dělily na *frátrie a *rody (*gené*). Během vytváření státní organizace (**polis*) se od *pokrevně příbuzného dělení přecházelo k administrativnímu dělení územnímu. Nové územní okresy se například v *Attice označovaly též jako fýly. V Attice zřídil *Kleisthenés 10 územních fýl, jejich základními jednotkami byly *démy. Podle fýlů se doplňovaly státní *institute, vybíraly *daně, sestavovalo *vojsko apod.; každá fýla měla svou *samosprávu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

fylogenetický strom, *strom, fylogenetický.

fylogenetika, obor zabývající se *rekonstrukcí *fylogeneze. (Miloš Macholán)

fylogeneze (z řečtiny: *fýlon*, „rod, druh, kmen, plémě, třída živočichů“ a *genesis*, „zrození, vznik“), historický vývoj organismů od výchozích jednobuněčných forem života; zobecněný soubor základních evolučních trendů a relací systematických jednotek v *konkrétním *prostoru a *čase (starší formulace: historický vývoj organismů na Zemi). Termín fylogeneze poprvé použil německý přírodovědec Ernst Heinrich *Haeckel (1834–1919) roku 1866. Fylogeneze vysvětluje vznik, vývoj a případně i zánik jednotlivých skupin organismů a základní průběh evolučních procesů důležitých pro danou skupinu v průběhu biologické *evoluce této skupiny s ohledem na konkrétní časové období a *region, v němž evoluce skupiny probíhala.

Při zkoumání fylogenetických procesů zdůrazňují jednotlivé školy dva aspekty fylogeneze: 1. Existence určitých evolučních trendů a změn v čase; 2. Fylogenetické *relace mezi jednotlivými *taxony, zejména rody a druhy, kdy je otázka časových změn *sekundární. První přístup tedy klade důraz na změny anagenetické, lépe graduální či postupné, druhý upřednostňuje studium změn systematické struktury dané skupiny jako takové, bez ohledu na časové měřítko. Fylogeneze, zejména na úrovni druhové, má řadu vazeb na *ontogenezi, individuální vývoj jedince. Některé ze vztahů objasňuje takzvaný biogenetický *zákon, i když moderní *biologie prokázala jeho omezenou platnost. Pro objasnění fylogeneze mají velký význam výsledky paleontologických a morfologických studií – ať už z oblasti *srovnávací anatomie či *embryologie. Stále důležitější však jsou i studie genetické, biochemické a fyziologické.

V současné době existují dvě základní koncepce studia fylogeneze a z ní vyplývající *systematiky organismů: 1. systematika evoluční (*gradualismus), která zdůrazňuje, že fylogenetické procesy probíhají v konkrétním prostoru a čase; zde však převládá subjektivní vymezení kritérií vztahů jednotlivých taxonů; 2. systematika fylogenetická (*kladistika), zaměřená na vyjádření příbuzenských vztahů. Kritéria pro rozlišení znaků obsahujících fylogenetickou informaci formuloval německý entomolog Willi Hennig v 70. a 80. letech 20. století. Kladistika uznává pouze přirozené monofyletické taxony, tj. skupiny, které obsahují společného předka a všechny jeho potomky, tzv. klady (*clades*). Základní informaci pro vymezení kladů poskytují sdílené odvozené *znaky synapomorfní (synapomorfie). Hierarchické zařazení příslušné skupiny (řád, třída, kmen apod.) není rozhodující a mnohdy ani možné. V současnosti tento směr převládá, přičemž moderní fylogenetická systematika využívá k *rekonstrukci fylogeneze specializovaných počítačových programů a snaží se přitom zohlednit i časový aspekt. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

fylogeneze sexuality, lidská *sexualita jako produkt dlouhého vývojového procesu, který začal před několika miliony let u předchůdců dnešního druhu **Homo sapiens*. (Jaroslav Malina)

fylogenie, *strom, fylogenetický.

fylogeografie, vědní disciplína, studující historické procesy odpovědné za současné rozšíření organismů; kombinuje informaci o *fylogenezi organismů s informací o jejich geografickém rozšíření. Na rozdíl od tradiční *fylogenetiky se však nezabývá druhy ani jedinci, ale výhradně kopiemi *genů. Metodicky vychází z koalescence (doslova „splnutí“), která stopuje osudy jednotlivých genových kopií zpět v čase až do okamžiku, kdy existoval jejich jediný společný předek. Tento přístup umožňuje do *analýzy *genealogie genů začlenit i další faktory (*mutace, *rekombinace, změny *efektivní velikosti populace atd.) a tím získat přesnější informace o vlivu různých historických procesů (například populační *bottleneck nebo expanze, *migrace).

Fylogeografie sehrála významnou úlohu při ověření *hypotézy o africkém původu moderního člověka (*člověk, moudrý) a jeho migraci na ostatní kontinenty, kde nahradil starší formy (*out-of-Africa hypothesis*, *replacement hypothesis*). Analýza *mtDNA ukázala, že společný předek současných lidí žil přibližně před 150 000 lety v Africe a potvrdila tak hypotézu o africkém původu (viz *antropogeneze, teorie mitochondriální Evy). Následné analýzy 25 různých molekulárních znaků (markerů) naznačily, že původní expanze **Homo erectus* byla následována přinejmenším dvěma hlavními expanzemi mimo africký kontinent. Otázka, zda při kontaktu *moderních lidí s populacemi *neandertálců docházelo ke vzájemnému křížení, není dosud spolehlivě vyřešena. (Miloš Macholán)

fýsis (z řeckého: *fyó*, „rostu, vzrůstám“; *fýsis*, „příroda, tělo“), významná *kategorie, kterou řečtí učenci využívali při studiu živých organismů. Pojem fýsis lze do češtiny přeložit slovem „příroda“ nebo „přirozenost“. Do třídy věcí a jevů, které tato kategorie zahrnuje, patří vše, co se nějakým způsobem rodí, vzniká a poté zaniká – tedy především živé organismy. Základním *atributem fýsis je tedy neustálá variabilita, proměnlivost a neuchopitelnost. *Konkrétní projevy fýsis závisí na podmínkách, ve kterých daný organismus žije a které existenci a projevení fýsis umožňují. Tyto podmínky mohou být jak přirozené (zvíře ve svém obvyklém *biotopu), tak umělé (léčivá rostlina využitá jako lék). Svou přirozenost mají rostliny, zvířata, konkrétní lidé i lidstvo jako celek.

Do *latiny byl pojem fýsis v pozdější době překládán slovem *natura* a v této podobě pronikl do většiny evropských jazyků jako označení pro přírodu i *lidskou přirozenost. Opakem pojmu *natura* se stalo slovo *cultura* (z latiny: *colere*, „obdělávat, pěstovat, vzdělávat“). Pojem *kultura byl původně spojen s obděláváním zemědělské půdy (*agri cultura*), ale díky římskému filozofu Marku Tulliu *Ciceronovi začal být užíván jako označení pro kultivaci lidských schopností a produktů lidské práce.

Pojmy kultura a příroda dodnes představují ústřední dichotomii antropologických věd umožňující vést hraniční čáru mezi přírodním světem a umělým lidským prostředím, mezi vrozenou lidskou přirozeností a naučenými vzorci chování. (Václav Soukup)

fytolity („rostlinné kameny“) (z řečtiny: *fytos*, „rostlina“ a *lithos*, „kámen“), mikroskopická tělíska, která se vytvářejí v listech, stoncích, kořenech, *květech nebo *plodech rostlin. Nejčastěji se jedná o inkrustace vznikající vně nebo uvnitř *buněk hromaděním oxidu křemičitého (tzv. silikátové fytolity), štavelanu vápenatého, případně uhličitanů. Inkustovány mohou být specifické typy buněk či jejich části nebo celé soubory buněk (například *epidermis), a to buď jejich obsah, buněčné stěny nebo obojí zároveň. Různé taxonomické skupiny rostlin se liší ve způsobu ukládání a tvaru fytolitů. U mnoha čeledí byly nalezeny specifické typy fytolitů umožňující jejich determinaci. Rovněž identifikace na nižší (rodové) úrovni je stále častější, řadu *taxonů lze dokonce podle charakteristických fytolitů identifikovat až na druhovou úroveň. (Martin Hložek)

fytonymum, *bionymum.

fyzická antropologie, *antropologie, fyzická.

fyzická osoba, *osoba, fyzická.

fyzický (z řečtiny: *fýsis*, „příroda, tělo“), tělesný, hmotný; opak: *psychický.

fyzika (z řečtiny: plurál *fýsika*, „to, co se týká přírody, živých organismů“):

1. původně nauka o *přírodě – v prvotní klasifikaci *Aristotelových spisů o zkoumání přírody;

2. dnes *věda o základních *zákonech a stavebních prvcích *přírody, usilující o jejich vyjádření jazykem *matematiky;

3. název druhého ročníku někdejší filozofie. (Jaroslav Malina)

fysiognomie (z řečtiny: *fysiognómoneó*, „pozoruji podobu, výraz, vzhled“):

1. vnější vzhled, využitelný pro rozlišování nebo posuzování lidí nebo jiných *organismů;

2. teorie a nauka založená na domněnce, že *tvar *hlavy a rysy obličeje odrážejí psychické vlastnosti a schopnosti *člověka. Zakladatelem je Johann Caspar *Lavater, avšak kořeny tohoto způsobu uvažování lze sledovat od *antiky. Antičtí *Řekové se domnívali, že lidské myšlení, cítění a chování souvisí s *morfologií těla a jeho *fyziologickými funkcemi. Soudili, že v lidském těle kolují čtyři hlavní šťávy: „červená *krev“ – *sanguis, „žlutá žluč“ – *cholé, „bělavá tekutina“ – *flegma a „černá žluč“, zřejmě sražená krev – *melancholé. Lékař *Hippokratés (kolem 460–kolem 375 př. n. l.) soudil, že převaha jedné z nich a jejich vzájemný poměr určuje schopnosti a typ chování člověka. Převaha žluči předurčovala rychlé a prudké reakce *cholericů, schopných často a silně vzplanout a bezprostředně se zaujmout pro věc i myšlenku. Převaha krve u *sangviniků znamenala sice pomalejší, ale zato trvalejší reakce, hlubší zájem a soustředění. Černá žluč, sražená krev byla příčinou slabých pocitů a chabých reakcí poněkud zasmušilých, někdy trochu romantických *melancholiků. Lidé s převahou bělavého slizu jsou *flegmatici, reagují pomalu, jako by se dobře ovládali, ale nemusejí to dělat, nemají proč, nic je příliš nevzruší, bývají neteční a někdy až povrchní. Toto členění jako nejhrubší klasifikaci typů lidské osobnosti používají psychologové dodnes. Hippokratés totiž pravdivě vystihl a správně popsal základní způsoby lidských reakcí, i když vycházel ze zcela mylných předpokladů o šťávách v lidském těle a o jejich fyziologických účincích. Hippokratova teorie je tedy případem správného popisu pravdivého jevu, ovšem se zcela chybně vystiženými *příčinami. Naproti tomu domněnky *Aristotela (384–322 př. n. l.) o souvislosti lidského naturelu s vnějšími znaky na hlavě – například husté tvrdé *vlasy považoval za znamení bázlivosti, velká široká ústa naopak za výraz nebojácnosti – byly zcela pochybné ve všech směrech. Špatně formuloval problém, špatně popsal závěry a špatně vystihl příčiny.

Aristotelovy domněnky dále rozvedl německý dominikánský teolog, filozof a přírodovědec *Albert Veliký (kolem 1200–1280). Vytvořil celou nauku o tom, jak určité vnější znaky na lidském těle určují lidské schopnosti. Například tvrdil, že lidé s nepoddajnými vlasy bývají hloupí a zlí, ale mívají přitom velké hudební *nadání. Stejnými problémy se zabýval španělský lékař a renesanční myslitel Juan Huarte de San Juan (kolem 1529–1588). Husté, silné a ježaté černé vlasy považoval za doklad velké představivosti nebo velké bystrosti ducha. Měkké jemné vlasy pokládal za znak dobré *paměti bez dalších schopností. Nejenže se obě poslední teorie navzájem liší, ale každá sama o sobě obsahuje několik rozporů. Vždyť například dobrá *paměť je základem dalších *psychických schopností, „bystrosti ducha“. Říci pak o člověku s hudebním nadáním, že je hloupý, je nesmyslné.

Souběžně s fysiognomií a na obdobných základech jako fysiognomie se od konce 18. století rozvíjela *frenologie, jejímž zakladatelem byl Franz Josef *Gall. O celistvější a ucelenější *typologii, vycházející však z podobných předpokladů o vztahu mezi vnějšími fyzickými a psychickými vlastnostmi, se pokusil v průběhu první poloviny 20. století německý psychiatr Ernst *Kretschmer (1888–1964) (například v monografii: *Körperbau und Charakter: Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten* [Stavba těla a charakter: Výzkumy ve vztahu ke konstitučnímu typu a nauce o temperamentu], 1921). Nevzal za fyzickou charakteristiku člověka *anatomii *lebky, ale

pokusil se jako Hippokratés o ucelenější pohled. Za fyzickou charakteristiku psychických vlastností považoval celkovou stavbu lidského těla. Vcelku správně popsal různé typy lidské postavy i lidských povah a schopností, ale předpoklad vzájemné souvislosti a přiřazení neodpovídají skutečnosti.

Zřejmou a dosti závažnou námitkou je fakt, že člověk může své schopnosti značně rozvinout a přitom vůbec nezměnit svou postavu, a naopak, může svou postavu změnit k nepoznání a ve schopnostech ustrnout. A konečně ještě silnějším argumentem proti Kretschmerově typologii jsou velice běžné případy, kdy lidé se stejnou postavou mají schopnosti naprosto nesouměřitelné. Například Jindřich, jedno z trojčat, je doslova k nerozeznání od amerického kosmonauta Neila Armstronga. Přitom tato trojčata, Jindřich, Václav a Jana, mají skoro stejné schopnosti i povahové rysy, ale navzájem si nejsou vůbec podobná. Jindřich se podobá Armstrongovi nejen obličejovými rysy, ale i stavbou a držetím těla a působí dojmem vyrovnanosti a klidu. Václav je mnohem drobnější postavy, typický astenický typ s úzkými rameny, popelavou pletí, hlavou na vytáhlém krku, s bázlivým těkavým výrazem v šedozelených skelných očích. Jana je různolící nervní bytůstka s neustálým výrazem *šťěstí a spokojenosti v pomněnkově modrých očích. (Stejně mají jen IQ: 30.) Obdobně tak Baruj Benecerraf, Jean Dausset a George Snell, kteří získali v roce 1980 Nobelovu cenu za základní objevy v imunogenetice, jsou fyzicky zcela odlišní a podle Kretschmerovy klasifikace by patřili do různých *tříd.

Lavater, Gall i Kretschmer vycházeli při zkoumání psychofyzických schopností a vlastností člověka z konkrétních šetření a racionálních předpokladů. Docházeli při svých šetřeních ke korektním výsledkům, metody i výsledky jejich deskripce a typologie jsou v podstatě východiskem i dnešních šetření *antropologie, *antropometrie, *biometrie, ergonomie nebo *osteometrie. Chyby se dopustili při snaze obecněji a šířeji interpretovat výsledky svých zkoumání jednak na celou lidskou *populaci a jednak v nesprávných souvislostech. Jejich výzkumy stavby lidského těla jsou pozitivním přínosem, nesprávně jsou stanoveny souvislosti této stavby s psychofyzickými schopnostmi a vlastnostmi člověka.

(Viz též *člověk – biotyp, *člověk – temperament, *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie.) (Jaroslav Malina)

fyziokraté (z řečtiny: *fysis*, „příroda“ a *kratos*, „moc, vláda“), skupina francouzských ekonomů poslední třetiny 18. století, jejíž společensko-filozofické a ekonomické *názory tvořily ucelenou soustavu fyziokratismu. Fyziokraté zdůrazňovali přirozenost fungování kapitalistického způsobu výroby (*kapitalismus) díky liberalistické politice (**laissez faire*, *laissez passer* – „nechte věcem volný průběh“); toto učení znamenalo konec *merkantilismu. Společensko-filozofická složka těchto názorů byla založena na představě, že v lidské společnosti existuje přirozený řád, který je bezprostředně zřejmý a má být vědomým konáním uskutečňován. Na tomto základě požadovali fyziokraté osvícenou *monarchii a odmítali parlamentní *instituce. Hospodářský úpadek tehdejší Francie bylo podle fyziokratů možno zastavit pouze zvýšením produktivity *zemědělství a jeho přebytek využít (čistý produkt) na ozdravení státních *financí. K významným představitelům fyziokratismu patřili François *Quesnay (1694–1774), Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781) a Pierre Samuel du Pont de Nemours (1739–1817). (František Čapka, Jaroslav Malina)

fyziologická a evoluční adaptace člověka, *člověk – fyziologická a evoluční adaptace.

fyziologie (z řečtiny: *fýsis*, „příroda, tělo“ a *logos*, „věda, nauka“), experimentální věda o funkcích v živých *organismech. Zabývá se jejich fyzikálními, chemickými a molekulárně biologickými principy, jejich řízením, koordinací a integrací. Studuje organismus jako otevřenou soustavu s charakteristickými toky látek, energií a *informací. (Pavel Bravený)

G

ga, *gaština.

gabaj, *gabbai.

gabbai (z hebrejštiny: „výběrčí“), člen vedení synagogální obce pověřený vybíráním daní, pokladník. (Jaroslav Malina)

gabella (z francouzštiny: *gabelle*, „daň ze soli; solnice“), ve *středověku a v *novověku označení pro *daně a dávky různého druhu, především nepřímé daně; ve Francii od 13. století v jednotlivých provinciích v různé výši vybíraná daň ze *soli, která zdražovala sůl potřebnou ke konzervování, a tím platila za nejbezprávnější daň (roku 1790 zrušena). (František Čapka)

Gabonci, *národ zahrnující obyvatele Gabonské republiky ve střední Africe; hovoří francouzsky a některým z domácích *jazyků; celkem kolem 1,3 milionu lidí (odhad z roku 2005) různé etnické příslušnosti: Bakotové (*Kotové), *Batekové, Mpangové, *Pangwové aj., většinou *bantuské jazykové a etnické skupiny. Po vylodění *Portugalců koncem 15. století se území Gabonu stalo střediskem obchodu s *otroky. V 19. století kolonizovali území *Francouzi a připojili je k Francouzské rovníkové Africe. Národně osvobozené hnutí po *druhé světové válce umožnilo dosažení nezávislosti v roce 1960. Věřící jsou *křesťané, zčásti *muslimové a vyznavači tradičních *animistických náboženství. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Gadamer, Hans-Georg (11. 2. 1900, Marburg, Německo – 13. 3. 2002, Heidelberg, Německo), německý filozof; zakladatel a nejvýznamnější představitel *filozofické hermeneutiky, žák Martina *Heideggera. Původně se věnoval dějinám filozofie, zejména antickým autorům (*Platón), z jejichž děl získal představu o myšlení jako dialogu, to znamená o umění formulovat a klást otázky a interpretovat (vykládat) problémy. Pod vlivem *fenomenologie a tzv. hermeneutiky fakticity, rozvíjené Heideggerem, se začal věnovat problému odlišných metod rozumění v přírodních a duchovních vědách. Základní odlišnost spočívá v tzv. hermeneutickém kruhu rozumění: každá interpretace textů, artefaktů nebo dějinných událostí je již vsazena do určitého předporozumění, v němž na sebe navzájem odkazují různé kontexty. Z jejich kruhu se rozumějící interpret nemůže vymanit, ale naopak je musí využít ve svůj prospěch. Předchůdné rozumění vykládaného jevu tak není deformující defekt společenskovedné interpretace, ale její metodologicky nezbytná podmínka.

Tuto ideu rozpracoval Gadamer ve své nejslavnější práci *Wahrheit und Methode* (Pravda a metoda, 1960), kde věnoval mimořádnou péči rovněž problému jazyka, řeči a myšlení. Gadamerova filozofická hermeneutika se stala jednou z nejvlivnějších filozofických pozic ve 20. století. (Břetislav Horyna)

Gaelové, gaelsky (*gaelština) hovořící potomci původního keltského obyvatelstva, zejména v severním Skotsku a na Hebridách (ca 60 000 osob). Stejným pojmem bývá označována i irsky hovořící část *Irů a také keltská populace ostrova Man (*manština). Patří ke goidelské skupině *keltské větve *indoevropské rodiny. Vyznáním jsou *křesťané (*protestanti i *katolíci). (Leoš Šatava)

gaelština (gaelština, skotská), *keltský jazyk užívaný při severozápadním pobřeží Skotska a na Hebridách (*Gaelové). (Jaroslav Malina)

gaelština, skotská, *gaelština.

Gagauzové, *etnikum *turkického původu v dnešní Moldavské republice a na Ukrajině; počet téměř 250 000 (včetně malých národnostních menšin v Bulharsku a Rumunsku). *Jazyk (*gagauzština) patří do oguzské skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Jsou potomky *Seldžuků, které zavedl *emír Kaykavus (odtud jméno) na Balkán koncem středověku. V 19. století přesídlili z větší části na území dnešního jižního Moldavska a jižní Ukrajiny. Základním způsobem obživy bylo *zemědělství a *chov dobytka. V souvislosti s rozpadem Sovětského svazu a vznikem nezávislého moldavského *státu vznikla v roce 1995 na jihu Moldavska autonomní gagauzská administrativní jednotka (ca 180 000 obyvatel, z 80 % Gagauzů; hlavní *město Comrat/Komrat). Věřící jsou *pravoslavní křesťané. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

gagauzština, jihozápadní *turkický jazyk užívaný na jihu Moldávie a Ukrajiny (*Gagauzové). (Jaroslav Malina)

Gáia (Gé), řecká bohyně země, dárnyně života. Podle *mýtu vznikla bezprostředně z počátečního *chaosu a symbolizuje všemocnou plodivou sílu nově se rodícího *světa. Ve spánku zrodila *Úrana (Nebe), který se stal jejím partnerem pro další utváření podoby světa i protikladem v archetypálním pojetí mateřských a otcovských vlastností. *Země a Nebe spolu vytvořili svět, *přírodu (Úranos oplodňoval Gáiu životodárným deštěm), aby do něj mohli posléze přivést i živé tvory. První z nich, storucí obři Hekatoncheirové, měli jen částečně lidskou podobu podobně jako divocí obři *Kyklópy (kruhoocí), kteří přišli na svět po nich. Byla jim společná obrovská síla potřebná k dalšímu přetváření světa (charakterizující v povědomí *Řeků intenzitu přírodních a živelných procesů a jevů).

Nejdokonalejšími potomky Gáie a Úrana byli *Titánové (šest potomků mužského a šest ženského pohlaví), kteří měli dále řídit osud světa. Úranos, jemuž se mezitím podařilo ovládnout svět, nenáviděl svoje potomstvo: Hekatoncheiry a *Kyklópy pro jejich obludnost, a proto je uvěznil v nitru země. Na rozdíl od něho Gáia své potomky milovala přirozeným mateřským *instinktem a *lásce k nim dala přednost před partnerstvím. Přemluvila Titány, aby Úrana zbavili *vlády. Bohabojnou bázeň vůči otci v sobě přemohl až nejmladší z nich, *Kronos. Lstí připravil Úrana o jeho mužství a sám se zmocnil vlády nad světem. Z krve zmrzačeného Úrana, která kanula na zem, Gáia porodila další pokolení obrů podobných Titánům, *Giganty (odráží se v tom antické přesvědčení, že *sperma je vlastně koncentrovanou krví).

V následující generaci se zopakovala situace nesouladu mezi vládnoucím Kronem a jeho potomstvem, které Kronos, poučen záhubou svého otce, pro jistotu ihned po narození polykal. Tomuto osudu unikl jen nejmladší *Zeus, jež jeho matka skryla na *Krétě a Kronovi poskytl jen kámen zabalený do plenek.

Když Zeus dorostl a porazil otce, vyzvala Gáia Giganty, aby se zúčastnili obrany jejího svrženého syna. Z litého zápasu (*Gigantomachie) vyšla vítězně nová *generace olympských *bohů v čele s Diem, jež dotvořila uspořádání světa a nastolila *kosmos, uspořádaný, tj. krásný svět. Pramenem řeckých představ vztahujících se k počátkům a utváření světa (*kosmogonie) jsou *Homérovy eposy **Ílias* a **Odysseia* a *Hésiodova výpravná báseň *Theogóniá* (Původ bohů) z 8. století př. n. l.

Gáia byla ve výtvarném umění zpodobována jen ojedinele, protože neposkytovala umělcům tolik inspirace jako pokolení jejích vnuků z *Olympu. Nejznámější je její znázornění na takzvaném Velkém pergamském oltáři, kde mohutná matronální Gáia vynořující se ze země, běduje nad zkázou svých synů ničených mladými dokonalejšími a mocnějšími bohy, jejichž zbraní je nejen síla, ale i *rozum. Gáia je zde zobrazena v protikladu k *Athéně vítězí svým důvtipem nad jedním z jejích nejmocnějších synů. Athéna reprezentuje mocnou a vlastně asexuální vládu rozumu, pro něž je instinktivní a všeobjímající mateřství jen přeživší se minulostí. Tak to aspoň odpovídalo chápání řeckého *racionalismu. Úranos nenašel ztvárnění v antickém umění. Bylo to v souladu s tradiční *estetikou, která se bránila zpodobení zraněného a poníženého boha. V Římě byl Úranos ztotožňován s Coelem, ale obě božstva se lišila. Coelovi nebyla přisuzována stejná role v počátcích světa, byl jen bohem nebeské klenby. Jako personifikace nebes a jejich nadřazenosti nad světem byl přijat i do křesťanského umění. Na *sarkofágu Iunia Bassa ve Vatikánské pokladnici (Tesoro di San Pietro) zosobňuje *univerzální, nebeský a kosmický charakter *Kristovy moci a významu pro spásu věřících. Ztvárnění dvojice Úranos a Gaia, tohoto kosmogonického a erotického archetypálního tématu, které provedl český sochař Olbram *Zoubek ve svých raných *reliéfech a v roce 2000 (*Úranos a Gaia*) v rámci projektu **Kruh prstenu* je proto ojedinelé. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Gáia a Úranos, *Gáia, *Úranos.

Gaisler, Jiří (3. 7. 1934, Praha), český zoolog; emeritní profesor *Ústavu botaniky a zoologie *Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno). Přednášel *zoologii obratlovců, *ekologii živočichů, *evoluční biologii, *etologii a *primatologii, dosud přednáší *mammaliologii a chiropterologii.

Výzkumně se zabývá zejména systematikou, ekologií a chováním netopýrů a drobných zemních savců a publikoval více než 190 původních vědeckých prací tohoto zaměření. Je členem Komise pro přežití druhů Mezinárodní unie pro ochranu přírody (Gland, Švýcarsko), členem Poradního sboru Mezinárodní organizace pro ochranu netopýrů (Austin, USA) a místopředsedou České zoologické společnosti (Praha). Je nositelem Ceny rektora Masarykovy univerzity za vynikající tvůrčí čin – za dílo *Savci* vydané v roce 1997 (tato kniha byla přeložena do finštiny, francouzštiny, němčiny a polštiny), Ceny města Brna a dalších ocenění. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsal 3. svazek *Primatologie pro antropology* (2000). Kontakt: Prof. RNDr. Jiří Gaisler, DrSc., Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: gaisler@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Gajómart (Kajúmars), první *člověk podle íránské *mytologie. (Jaroslav Malina)

Galateia, mořská *nymfa a dcera *boha Nérea. Svou krásou okouzila nejen Faunova syna Ákida, ale také nevzhledného jednookého obra Polyféma. Ten ze žárlivosti hodil po obou milencích balvan, jímž byl zasažen *Ákis a zahynul. Galatei se podařilo skrýt do mořských vln. V *novověku byla jako „krásná Galathea“ pojmenována *Pygmalionova oživlá *socha ve stejnojmenné operetě Franze von Suppé. (Jaroslav Malina)

Galdikasová, Biruté Marija Filomena (10. 5. 1946, Wiesbaden, Německo), kanadská primatoložka litevského původu; jedna ze zaklatatelek (spolu s Jane *Goodallovou a Dian *Fosseyovou) moderní *biologie velkých *lidoopů. V současné době je profesorkou *antropologie na Simon Fraser University ve Vancouveru v Kanadě a prezidentkou Orangutan Foundation International.

Biruté Galdikasová již více než tři desetiletí pracuje v indonéském Národním parku Tanjung Puting na Borneu, kde se zabývá chováním, *ekologií a v poslední době především reintrodukcí kaptivovaných nebo pytláky ulovených *orangutanů zpět do *přírody. Vedle desítek vědeckých článků napsala také monografii *Reflections of Eden: My Years with the Orangutans of Borneo* (Odrasy ráje: Mé roky s orangutany na Borneu, 1995) a spolu s Nancy Briggsovou knihu *Orangutan Odyssey* (Odysea orangutanů, 1999). (Václav Vančata)

Gale, František (29. 1. 1943, Tvarožná), český ekonom; *kvestor *Masarykovy univerzity v Brně v letech 1991–2003, předseda Dozorčí rady *Nadace Universitas (Masarykiana). Zabýval se problematikou řízení a *muzeologií.

Od roku 1992 se výrazně podílel na realizaci zásadních koncepčních a rozvojových záměrů Masarykovy univerzity v Brně, z nichž revitalizace historického Kounicova paláce (Rektorátu Masarykovy univerzity) a Botanické zahrady Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, organizace zahradních slavností a koncertních plesů Masarykovy univerzity a další podobné aktivity přesahovaly rámec strohé investiční politiky Masarykovy univerzity a přispívaly k modernímu pojetí vysoké školy jako šířitele vzdělanosti a kultury v širším smyslu. Inicioval také projekty, jež mají mezinárodní dimenzi: „Brno – centrum evropských studií“, „Brno – univerzitní centrum“ aj. Je autorem nebo spoluautorem několika publikací o Masarykově univerzitě a o regionální historii (například „*Člověk a keramika*“ v *Botanické zahradě Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity*, 1998, Tvarožná, *Santon a bitva tří císařů*, 1998). Kontakt: Ing. František Gale, 664 05 Tvarožná 276, telefon: 544 250 468, mobil: 604 229 510. (Jaroslav Malina)

galea, -ae, f., přilba, helma (kožená); v *anatomii například *galea aponeurotica* **musculi epicranii*. (Ladislava Horáčková)

galea aponeurotica, rozsáhlá plochá šlacha na hlavě, aponeurotický střed **musculus epicranius*. Galea je pevně spojena s **kůží* hlavy, s **periostem* klenby lebni je spojena řídkým vazivem, takže se i s **kůží* po lebce lehce posunuje a dá se i s **kůží* snadno odtrhnout (**skalp*, **skalповání*). (Ladislava Horáčková)

Galénos z Pergamu (asi 129, Pergamon [dnes Bergama], Turecko – asi 199, Řím, Itálie), řecký lékař, anatom a filozof; tvůrce významného eklektického systému, který do značné míry obsáhl antické poznatky z oblasti **medicíny*, **anatomie* a **fyziologie*, a přispěl tak k budování problémových okruhů, které dnes zařazujeme do **fyzické antropologie*. Galénos se věnoval studiu medicíny a filozofie již od mládí, od roku 157 pracoval jako lékař v gladiátorské škole (zde jako jeden z prvních lékařů používal masáže jako prostředku k uvolnění svalstva), od roku 161 působil v Římě, kde se věnoval výzkumné činnosti a lékařské praxi (kolem roku 196 se stal osobním lékařem císaře **Marka Aurelia* a posléze i jeho syna Commoda).

Galénos je zakladatelskou osobností lékařské vědecké metodologie, tvůrcem prvního uceleného medicínského systému (v lékařských výzkumech navázal na svého předchůdce **Hippokrata*, zejména na jeho humorální teorii tělesných šťáv), kde je lidské tělo podle Galénova **názoru* mikrokosmem, obdobou vnějšího **světa* (makrosvěta). Čtyřem světovým živlům (ohni, vodě, vzduchu, zemi) proto podle něho v lidském těle odpovídají čtyři základní šťávy (**krev*, sliz, žlutá **žluč*, černá **žluč*), na jejichž stavu a vzájemných poměrech závisí **zdraví* **organismu*. Hippokratově nauce o šťávách dal její definitivní podobu. Za centrum lidského těla (a vlastně každého živočicha) přitom Galénos považoval nikoli hlavu a v ní uložený **mozek* (tak jak je tomu dnes), nýbrž **játra* (ta podle něho stojí za krvetvorbou) a společně s nimi **srdce*, které slouží jako zdroj tělesného tepla. Základní zásady tohoto učení obsahuje jeho spis *Techné iátriké* (Lékařské umění). Galénos dále soudil, že základem medicíny je **anatomie* – jako jeden z prvních lékařů při veřejných **pitvách* zvířat (například hus, prasat či ovcí) mimo jiné dospěl k přesvědčení, že po anatomické stránce není rozdíl mezi tělem člověka a tělem **zvířete*. Jeho řecký spis *Peri tón anatomikón encheiréseón* (Praktická anatomie, 15 knih) je nejdůležitější antické pojednání o anatomii, byť obsahuje mnoho omylů. Zdrojem Galénových omylů bylo přejímání nálezů získaných pitvou zvířat a jejich aplikace v anatomii lidského těla. Galénova anatomie, včetně chyb, se stala součástí církevní dogmatiky a byla vyučována na lékařských fakultách do 16. století („*Galenos dixit*“).

Galénos je autorem několika set vědeckých pojednání, která až do **novověku* tvořila základ medicínských věd a jejich autor byl nezpochybnitelnou **autoritou*. Od lékařů vyžadoval rovněž filozofické vzdělání a sám významně obohatil antickou **logiku*. (Jaroslav Malina)

Galénova anastomóza, **anastomóza*, Galénova.

Galerie „po ruce“ (Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně), galerie, jež byla zřízena na chodbě ústavu v roce 1998 zejména pro instalace výstav uměleckých **artefaktů* (**obrazů* a **soch*), jež souvisejí s rozsáhlým vědecko-uměleckým projektem iniciovaným Jaroslavem **Malinou* a spolupracovníky v 90. letech minulého století – **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. Kromě toho je galerie otevřena výsledkům dlouholeté spolupráce **Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity* a **Ateliéru tělového designu Fakulty výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně* i pro jiné aktivity. (Jaroslav Malina)

galeriový hrob, **hrob*, galeriový.

Galicijci, **etnikum* žijící v Galicii (odtud název) v severozápadní části Španělska v počtu 2,7 milionu (odhad z roku 2003). Mluví **galicijštinou*, **iberorománským* jazykem blízkým

*portugalštině, který má svoje literární kořeny ve *středověku. Předky Galicijců v 1. tisíciletí př. n. l. byli *Keltiberové a později částečně *Svévové, kteří zde založili *království (roku 409); koncem 6. století toto území dobyli *Vizigóti, ale již v roce 718 se Galicie osvobodila a stala se součástí *království Asturie. Od roku 910 byla samostatným královstvím, ale od roku 1230 trvale součástí království Kastilie. Galicijci získali *autonomii teprve v roce 1936, ale fašistická *vláda ji opět zrušila. Nové potvrzení přinesla politická *samospráva provincie Galicie v rámci Španělska (1980). Prestiž *jazyka je však stále relativně nízká. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

galicijština, *iberorománský jazyk blízký *portugalštině užívaný v Galicii na severozápadě Španělska. (Jaroslav Malina)

Galie, latinsky Gallia, historická oblast na jihu a severozápadě *Evropy; ve *starověku osídlena *Galy (*Kelty). Byla rozdělena na Galii předalpskou a Galii zaalpskou. Galie předalpská (Gallia Cisalpina) v severní Itálii, kterou ve 2.–1. století př. n. l. ovládla *římská říše, se vnitřně dále členila na část před řekou a za řekou Pádem. Od roku 42 př. n. l. se stala součástí Itálie; Galie zaalpská (Gallia Transalpina) zaujímala přibližně dnešní území Francie a Belgie; v letech 125–120 př. n. l. *Římané dobyli Galii narbonskou (dnešní Provence), 58–51 př. n. l. připojil *Caesar zbývající části, tj. Galii akvitánskou, lugdunskou a belgickou. Po rychlé a intenzivní *romanizaci patřily tyto provincie k nejbohatším v římské říši. Od 3. století n. l. sílily nájezdy germánských *kmenů postupně i sem.

V 5. století vznikly na území Galie říše *Burgundů, *Franků a *Vizigótů. (Jaroslav Malina)

galikanismus (název odvozen podle Galie [Francie]), církevněprávní, dogmatické a státoprávní učení a *hnutí francouzského katolického *duchovenstva, vzniklé pod vlivem pozdně středověkých reforem (*episkopalismus). Vyvíjelo se ve Francii od 14. století, v roce 1438 završeno tzv. pragmatickou *sankcí z Bourges Karla VII. (1403–1461) a roku 1516 boloňským *konkordátem (francouzský *král má právo jmenovat na svém území *biskupy a *opaty). Galikanismus omezoval vliv *papeže na *církve ve prospěch opatů a krále a poskytoval státní moci neomezené právo kontroly a zásahů do církevních záležitostí; našel svou konečnou formu v roce 1682 ve vyhlášení tzv. galikánských svobod (zformulovaných ve čtyřech člancích), v nichž byla mimo jiné potvrzena a stanovena nadřazenost *koncilu nad papežem. Prostřednictvím pragmatické sankce byl povýšen poprvé na státní *zákon. Hnutí podporovala pařížská *univerzita a francouzští králové, zejména Ludvík XIV. (1638–1715). Princip, platící od *Velké francouzské revoluce, zbavil galikanismus jeho opodstatnění, ale jeho *ideologie nezanikla. (František Čapka)

Galilea, *krajina v severní *Palestině. Jméno bývá vykládáno od hebrejského *ha-galil*, „kruh, okruh, oblast“ (srov. Joz 20,7; 21,32; 2 Kr 15,29; Iz 8,23). Na východě bylo její hranicí Genezaretské jezero a Jordán, na jihu rovina Jizreelská, na západě přímoří foinické, na severu byla hranice méně určitá, obvykle se ke Galilei počítalo ještě *město Kedeš (Joz 20,7), ležící severozápadně od jezera Chúle, dnes vysušeného. Při rozdělování *země připadlo zdejší území kmenům Neftalí, Ašer, Zabulón a Isachar. Teprve o něco později se v severní Galilei usadil i kmen Dan (Sd 18,7–31). Za různých vojenských vpádů od severu, zvláště pak po zániku *judského království, bylo její izraelské *obyvatelstvo tak zdecimováno, že jeho zbytky byly v době makabejských válek přesídleny na jih do Judska (1 Mak 5,23). Židovským obyvatelstvem osídlil Galie zнову až Aristobulos I. v letech 104–103 př. n. l. Za Héródovců krajina kvetla. Také z římské *vátky vyšla poměrně méně zpuštěná nežli jih, takže se zvláště ve 3. století n. l. stala střediskem rabínské učenosti. Byla tu zredigována *mišna a vytvořen tiberiádský punktační systém, užívaný dodnes (*Starý zákon). V současnosti je Galilea úrodnou částí státu *Izrael. (Jan Heller)

Galilei, Galileo (15. 2. 1564, Pisa, Itálie – 8. 1. 1642, Arcetri, Itálie), italský astronom, fyzik a filozof. Jeho experimentální činnost je chápána jako důležitá praktická aplikace idejí

Francise *Bacona o vědecké metodě. Galileiho dílo jako celek je považováno za nejvýznamnější průlom v oblasti poznání *přírody od dob *Aristotelových. Jeho konflikt s *římskokatolickou církví je brán jako nejdůležitější příklad počátečního konfliktu *náboženství a *vědy.

Galilei studoval na *univerzitě v Pise, kde pak vyučoval matematiku (1589–1592). V letech 1592–1610 působil na univerzitě v Padově jako profesor geometrie, mechaniky a *astronomie. Galilei je oceňován především pro praktické zavedení kvantitativních *experimentů, zpracovávaných matematicky, patrně pod vlivem svého otce, hudebníka, který zkoumal pohyby strun. Galilei také přispěl k odmítnutí slepé důvěry k Aristotelovi a k oddělení vědy od *filozofie a náboženství. Roku 1604 oznámil svou podporu Mikuláši *Koperníkovi. Galilei byl prvním člověkem, který použil dalekohledu k pozorování oblohy; sám zhotovil modely zvětšující až 20x. První vlastní astronomická pozorování (včetně objevu Jupiterových měsíců) publikoval v pojednání *Sidereus Nuncius* (Hvězdný posel). Objev Jupiterových měsíců přinesl Galileimu jmenování čestným profesorem na univerzitě v Pise a v Padově. Další pozorování měsíců vykonal v roce 1620. Galilei též zaznamenal, že Venuše vykazuje fáze jako *Měsíc a přiklonil se k jejímu obíhání kolem *Slunce. Byl jedním z prvních pozorovatelů slunečních skvrn. Jako první podal zprávu o měsíčních pohořích a kráterech, jejichž existenci vyvodil ze stínů na měsíčním povrchu. To ho vedlo k závěru, že Měsíc není přesnou koulí, jak tvrdil Aristotelés. Galilei pozoroval Mléčnou dráhu a zjistil, že se skládá z jednotlivých hvězd. Lokalizoval také mnoho hvězd prostým okem nepozorovatelných. Galileiho práce o pohybech těles spolu s prakticky nezávislou prací Johannese *Keplera a Reného *Descarta předznamenává mechaniku Isaaca *Newtona.

Byl průkopníkem v provádění pečlivých experimentů a trval na matematickém popisu přírodních *zákonů. O Galileim se například traduje, že pouštěl koule o rozdílných hmotnostech z nakloněné věže v Pise, aby ukázal, že rychlost jejich pádu je nezávislá na jejich hmotnosti (neuvažujeme-li vliv odporu vzduchu). Tento výsledek by odporoval Aristotelovu tvrzení, že těžší objekty padají rychleji než lehčí. Ve skutečnosti prováděl experimenty s koulemi kutálejícími se po nakloněné rovině, čímž dokazoval, že objekty zrychlují nezávisle na jejich hmotnosti. Určil správné matematické vyjádření zákona pro zrychlení, který je považován za předchůdce pozdějších vědeckých zákonů vyjádřených matematicky. Usuzoval také, že objekty si udržují svou rychlost, dokud na ně nepůsobí síla, čímž popřel uznávanou Aristotelovu hypotézu, že objekty přirozeně zpomalují a zastaví se, pokud na ně nepůsobí síla. Tento princip je znám jako 1. Newtonův zákon.

Galilei také zjistil, že doba kmitu kyvadla nezávisí na amplitudě výchylky a uvědomil si, že tento jev je použitelný pro konstrukci hodin. Galilei vynalezl a zdokonalil kompas vhodný pro dělostřelce a zeměměřiče. Vyrobil teploměr na principu objemových změn vzduchu. Roku 1610 použil dalekohledu jako složeného *mikroskopu a od roku 1623 patrně jako první vyráběl vylepšené mikroskopy.

Galileiho spisy o koperníkovském *heliocentrismu pobouřily některé představitele *katolické církve, kteří tvrdili, že heliocentrismus je v přímém rozporu s *biblí a spisy Aristotela a *Platóna a řada z nich dokonce považovala Galileiho doktrínu za „ateistickou“ a naléhavě se dožadovala zásahu *inkvizice. Největším Galileiho protivníkem byl kardinál Roberto *Bellarmino (1542–1621), význačný teolog snažící se o soulad vědy s biblí. Snažil se ochránit *svět před ochromujícím dopadem heliocentrismu na *církve, pokud by bylo dokázáno, že *nebeská tělesa krouží kolem Slunce, například tím, že Galileiho „předstírané“ objevy kazí celý křesťanský plán spásy. Jiní prohlašovali, že uráží samé základy *teologie. Pokud je *Země jen jednou mezi několika planetami, není možné, aby Boží dílo bylo určeno jen pro její obyvatele, jak *křesťanství učí. Protože *Bůh nedělá nic nadarmo, musí být i jiné planety obydlené, čímž vznikl rozpor s biblí.

V roce 1616 varovala inkvizice Galileiho, aby neschvaloval ani nehájil hypotézu obsaženou v Koperníkově spisu *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o oběžích nebeských sfér, 1543) a že nemá heliocentrickou teorii „učit žádným způsobem“. Když se o to Galilei v roce 1633 pokusil, inkvizice zahájila soudní při založenou na listině se záznamy z roku 1616. Následovaly *spory o povaze a formálních okolnostech předchozího zákazu. V roce 1623 se stal Galileiho blízký přítel Maffeo Barberini *papežem Urbanem VIII a Galilei dostal svolení do jisté míry ignorovat zákaz a napsat knihu o svých *názorech, i když stále nesměl otevřeně tuto teorii podporovat. Tak vzniklo jeho dílo *Dialogo di Galileo Galilei sopra i due massimi sistemi del mondo Tolemaico e Copernicano* (Dialogy Galileia Galileiho o dvou největších systémech světa *Ptolemaiově a Koperníkově). Zaměřil se na argumentaci mezi dvěma intelektuály, jedním *geocentrickým, druhým heliocentrickým, a neutrálním laikem. Geocentrik byl ovšem vykreslen hloupě, heliocentrikovy argumenty dominovaly a přesvědčily i laického účastníka sporu. *Dialogy* byly publikovány v roce 1632 se souhlasem katolických *cenzorů, přesto však vyvolaly hněv církve. Navzdory souladu s dobovými pravidly pro publikování takovýchto spisů a jeho přátelství s papežem, byl Galilei roku 1633 předvolán před tribunál římské inkvizice, která zamítla Galileiho prosby odložit nebo přeložit proces pro jeho podlomené zdraví. Galilei byl přinucen se dostavit do Říma, kde musel dva měsíce čekat na proces. Dne 12. dubna 1633 byl konečně předveden před tribunál a formální výsledek vedený inkvizicí začal. Proces sice probíhal relativně šetrně, ale podlomené zdraví a strach před mučením nakonec přinutily Galileiho, aby 30. dubna uznal, že pochybil. Dne 10. května odevzdal svoji psanou obhajobu, ve které se brání proti obvinění z porušování církevního příkazu, uznává, že pochybil pýchou při psaní své knihy, a žádá o prominutí trestu kvůli svému věku (69 let) a podlomenému zdraví. Dne 22. června 1633 inkvizice konala závěrečné slyšení, v němž Galilei požádal o slitování. Byl odsouzen a potrestán doživotním vězením, z něhož se změnou rozsudku stalo domácí vězení v jeho *vilách v Arcetri a ve Florencii. V domácím vězení mu bylo dovoleno pokračovat v méně kontroverzních výzkumech. Jeho *Dialogy* byly dány na index zakázaných knih. Ačkoliv rozsudek vynesený proti Galileimu neuváděl další knihy, Galilei později zjistil, že jakékoliv publikace, které napsal, byly zakázány. Zákaz však nebyl uplatňován například v Nizozemí. Galilei se mohl v roce 1638 přestěhovat do svého domu poblíž Florencie. Již zcela slepý pokračoval v učení a psaní. Zemřel ve své vile v Arcetri, severně od Florencie, v roce 1642.

Galileiho osud je klasickým případem vzdělance donuceného odvolat vědeckou představu, protože tím urazil mocné konzervativní síly ve společnosti: pro církev v tehdejší době mělo sloužit k hledání pravdy *dogma. Galileo Galilei se dočkal církevní omluvy a zrušení inkvizičního rozsudku až v roce 1992 od papeže Jana Pavla II. (Jaroslav Malina, Vojtěch Mornstein)

Gall, Franz Josef (9. 3. 1758, Tiefenbronn u Badenu, Rakousko – 22. 8. 1828, Paříž, Francie), rakouský lékař a psycholog; zakladatel *frenologie, nauky o vztahu mezi *morfologií *lebky a duševními schopnostmi *člověka. Jeho nauka se původně měla nazývat „organologie“, ale na návrh svého spolupracovníka Johanna Caspara Spurzheima (1776–1832) ji nakonec (v roce 1798) pojmenoval „frenologie“ (například: Gall, Franz Josef – Spurzheim, Johann Caspar: *Anatomie et physiologie du système nerveux en général, et du cerveau en particulier: Avec des observations sur la possibilité de reconnoître plusieurs dispositions intellectuelles et morales de l'homme et des animaux, par la configuration de leurs têtes* [Anatomie a fyziologie nervového systému obecně a mozku zvláště, včetně pozorování zjišťujících možnost rozpoznat dispozice k řadě duševních a rozumových vlastností ze struktury lidské a zvířecí hlavy], 4 svazky, Paris 1810–1819). Gall provozoval ve Vídni soukromou praxi, kde podle morfologie lebky určoval schopnosti svých pacientů. Když byl císařským dekretem z Vídně vykázán, vydal se na přednáškové turné do Dánska, Holandska, Německa a dalších *zemí. Roku 1807 se usadil natrvalo v Paříži a v roce 1819

obdržel francouzské občanství. Navzdory rezervovanosti ze strany oficiálních míst a akademických kruhů získal značnou proslulost mezi širší vzdělanou veřejností a ovlivnil frenologické hnutí zejména ve Velké Británii a Spojených státech amerických.

Gall byl intuitivně přesvědčen, že střediska citů, vlastností a schopností jsou rozložena v mozku na různých místech. Zevrubně zkoumal *anatomii lebky a vlastnosti jedinců a našel tak v mozku, veden *intuicí a přáním, centra různých vlastností a schopností, například centrum oddanosti, poslušnosti, krvežíznivosti, muzikálnosti nebo matematických schopností. Vycházel z vcelku správného předpokladu. V mozku skutečně existují centra různých psychofyzických funkcí, i když v poněkud jiném smyslu. Například *nadání pro *matematiku znamená vhodné prolnutí určitých schopností, kombinačního myšlení, vysoké schopnosti *abstrakce a schopnosti vytváření abstraktních představ, a přitom jednotlivé z těchto schopností jsou v určité míře potřebné i pro jiné obory činnosti. Ale zcela špatně si Gall určil směr svých výzkumů od samého začátku: vlastnosti mozku člověka se v tvaru jeho lebky neodrážejí. Gall je nicméně považován za jednoho z prvních badatelů, kteří dali impulz k pozdějšímu studiu anatomie a fyziologie mozku. (Jaroslav Malina)

galla, *gallština.

Gallia, *Galie.

Gallienus, Publius Licinius Egnatius Gallienus (vládl 253–268), římský *císař. Přes veškerou snahu se mu nepodařilo uspořádat složité politické poměry říše a roku 258 se v Gallii zmocnili *vlády tamní uzurpátoři. Gallienus usiloval o renesanci *kultury, a proto ji podporoval. Odrazilo se to v rozvoji novoplatonské filozofie a rovněž ve výtvarných památkách této doby. (Marie Parodyová)

Gallienus a Pippara, *Gallienus, *Pippara.

Gallové, *Oromové.

galština (galla), *kúšitský jazyk, druhý nejrozšířenější *jazyk v Etiopii (*Gallové). (Jan Záhořík)

galorománské jazyky, *jazyky, galorománské.

Galové (Keltové) (též Galaciové, řecky: *Galates*, latinsky: *Galli*), *indoevropské etnikum, původně žijící mezi dnešními Čechami a severovýchodní Francií, kde pod vlivem antického světa vytvářelo svébytnou *laténskou kulturu. Od 6. a 5. století př. n. l. začíná mohutná keltská expanze: Keltové nejprve ovládli celé území Francie (*Gallia) a Španělska, pronikli na Britské ostrovy, do severní Itálie (Gallia Cisalpina), ovládli střední *Evropu a dostali se až na Balkánský poloostrov a do Malé Asie (Galatie). Šířili kulturní a technologické vymoženosti (stavba *oppid, *hrnčírský kruh, *rotační mlýnek, *vůz, ražba *mincí aj.) a stali se etnickým substrátem řady *národů. Na území pozdějších *českých zemí sídlili *Bójové; podle jejich jména latinsky píšící kronikáři dali *krajině jméno – **Boiohaemum*.

V keltském *výtvarném umění převládá umělecké *řemeslo, monumentální *artefakty jsou nepočetné a v případě zpodobení lidských postav značně stylizované. O vzhledu a chování Keltů však vypovídají antické písemné a umělecké prameny: například vrcholná helénistická sochařská díla z 2. století př. n. l. *Gal zabíjející na útěku svou manželku i sebe* (kde manželská dvojice dává přednost dobrovolné *smrti před zajetím) nebo *Umírající Gal*. (Jaroslav Malina)

galština, vymřelý *keltský jazyk užívaný ve *starověku v *Galii. (Jaroslav Malina)

Galton, sir Francis (16. 2. 1822, Sparkbrook, Birmingham, Anglie – 17. 1. 1911, Haslemere, Surrey, Anglie), britský přírodovědec a spisovatel; bratranec Charlese *Darwina. Zabýval se výzkumem dědičnosti tělesných znaků, prokázal individualitu a neměnnost papilárních linií; vytvořil základy *eugeniky, *biometrie a *dermatoglyfiky. Přispěl také k rozvoji statistiky a dotazníkové metody. Metody statisticky uplatnil například ve studii *Statistical Inquiries into the Efficacy of Prayer* (Statistické výzkumy účinnosti modlitby, 1872), v níž dokazuje, že duchovenstvo nežije v průměru déle než třeba lékaři či právníci, že

lod' s misionáři na palubě se nepotopí s menší pravděpodobností než lod' vezoucí pozemské statky.

Galton jako jeden z prvních badatelů usiloval o aplikaci *darwinismu na *člověka a *kulturu. Výsledky jeho výzkumů jej přivedly k závěru, že *evoluce lidského druhu probíhá *přirozeným výběrem jedinců, a zdokonalení lidstva je proto možné dosáhnout cíleným výběrem jedinců vhodných k rozmnožování. Galton se přímo inspiroval Darwinovým dílem *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O původu druhů přirozeným výběrem aneb zachování zvýhodněných odrůd v boji o život, 1859; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007) a zaměřil se na studium dědičnosti duševních schopností. Výsledkem jeho výzkumu bylo dílo *Hereditary Genius: An Inquiry into Its Laws and Consequences* (Dědičná genialita a její důsledky, 1869), v němž shromáždil množství rodokmenů a pojednal o více než 300 rodinách, v nichž se narodily významné osobnosti. Na takto získaných datech dokazoval dědičnost různých typů nadání. Studium rodokmenů zjistil, že z významných lidí má 31 % významného otce, 41 % bratra a 48 % významného syna. Na základě těchto výzkumů prosazoval program systematického zdokonalování lidského druhu a pro tento program zavedl označení eugenika.

Eugenika je podle Galtona věda o zlepšování rodu, která je bezprostředně zaměřena na otázku vhodného párování, ale která, zejména v případě člověka, bere v potaz pochopení vlivů, jež dávají nepatrně vhodnější *rase či plemeni větší šanci na rychlé převládnutí mezi rasami méně vhodnými, než by tomu bylo bez působení těchto vlivů. Galton a jeho současníci měli jen mlhavou představu o materiálních základech dědičnosti a principů, podle nichž funguje. Galtonově eugenice nebyla zpočátku věnována významná pozornost. Teprve na začátku 20. století začala růst její podpora. Nový impuls dalo eugenice na počátku 20. století mimo jiné dílo Gregora Johanna *Mendela (1822–1884), které bylo znovuobjeveno v roce 1900. V prvních desetiletích 20. století vznikaly četné eugenické instituce – ve Velké Británii National Eugenics Laboratory (Národní eugenická laboratoř, 1904) a Eugenics Education Society (Eugenická učená společnost, 1908), ve Spojených státech amerických Eugenics Committee (Eugenický výbor, 1904) a Eugenics Record Office (Eugenický registrační úřad, 1910). Eugenika tohoto období se však opírala o darwinismus jen okrajově, podporu hledala především v rozvíjející se *genetice. Bylo to dáno mimo jiné i tím, že Darwinova teorie biologické evoluce měla jen slabou pozici v přírodních vědách. Až do třicátých let 20. století stál darwinismus jen na jedné noze. Stabilitu a větší akceschopnost získal až prolnutím s genetikou a populační genetikou ve třicátých letech, tedy až během tzv. moderní syntézy (Jaroslav Malina, Martin Soukup)

gamagrafie (prozařování izotopy), technika, která se oproti rentgenovému snímkování používá především tam, kde z technických důvodů nelze při prozařování *archeologických nálezů a uměleckých děl použít rentgen (rozměrnost objektů, problémy s napájením atd.). Vzhledem k vyššímu energetickému spektru izotopů je rozlišení proti *rentgenografii menší. Mezi výhody patří nižší pořizovací cena rentgenu, avšak vzhledem k poločas rozpadu zářičů je dražší provoz. Náklady jsou větší také kvůli zajištění bezpečnosti, včetně legislativy. (Martin Hložek)

gama-diverzita, *biodiverzita.

Gambijci, obyvatelé Republiky Gambie v západní Africe. V Gambii žije asi 1,5 milionu příslušníků (odhad z roku 2005) černošských *súdánských etnik: *Fulbové, Mandingové, *Wolofové ad. Území bylo ve 14. století součástí říše Mali. Obchodní zájmy zde měli od 15. století *Portugalci a po nich *Angličané. Gambie získala nezávislost v roce 1965. Věřící jsou z 90 % *muslimové. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Gamble, Clive (10. 3. 1951, Londýn, Anglie), britský antropologicky orientovaný archeolog; profesor na *univerzitě v Southamptonu. Zaměřuje se na teorie lidské *kolonizace

*Starého světa, strukturu paleolitického osídlení a společnosti. Je autorem či spoluautorem několika monografií zabývajících se *evolucí člověka. Z díla: *Timewalkers: The Prehistory of Global Colonization* (Cestovatelé časem: Prehistorie globální kolonizace, 1993). (Jiří A. Svoboda)

gameta (z řečtiny: *gamétés*, „manžel, partner“), zralá zárodečná *buňka, která obsahuje haploidní (poloviční) počet *chromozomů. U *člověka obsahuje vajíčko 22 *autozomů a pohlavní chromozom X a *spermie 22 autozomů a pohlavní *chromozom X nebo Y. (Viz též *buňky, pohlavní.) (Jiřina Relichová)

gametická mutace, *mutace, gametická.

gametogeneze, proces formování a vývoje *pohlavních buněk (gamet) z primordiálních pohlavních buněk. Podle druhu vyvíjejících se buněk rozlišujeme *spermiogenezi a *oogenezi. (Drahomír Horký)

gamety, *buňky, pohlavní, *gameta.

ganda, *gandština.

Gándhí, Móhándás Karamčand (zvaný Máhatmá [„Velká duše“], 2. 10. 1869, Porbandar, Gudžarát, Indie – 30. 1. 1948, Delhi, Indie), indický politik a národní vůdce. V letech 1894–1914 působil v Jižní Africe jako obhájce práv indické *menšiny. V roce 1915 se vrátil do Indie a vstoupil do Indického národního kongresu. Systematicky posiloval snahy o indickou samostatnost, uplatňoval taktiku nenásilí a pasivního odporu, podněcoval občanskou neposlušnost a kampaně nespolupráce s *Brity. Zdůrazňoval prostotu a samostatnost indického venkova, nabádal k bojkotu britského zboží (domácí tkani, výroba soli aj.).

Zasazoval se i o smíření mezi *kastami, mezi *muslimy a *hinduisty, ochraňoval nejchudší. Jeho životní filozofie vycházela z *hinduismu. V roce 1930 zorganizoval tzv. solný pochod, roku 1931 se účastnil britsko-indické konference v Londýně. V roce 1942 požadoval okamžitou samostatnost Indie. S blížícím se uznáním indické nezávislosti stále více spolupracoval s Brity, odmítal však plány na rozdělení *země. Po *druhé světové válce vyvinul značné úsilí, aby Indie zůstala jednotná; nesmířil se s existencí dvou států (od roku 1947 Indie a Pákistán). Vyhlášení první indické *ústavy v roce 1950, kterou připravoval, se již nedočkal; byl zavražděn hinduistickým fanatikem. (Jan Filipický)

gándhismus, politické a nábožensko-filozofické učení inspirované Móhándásem Karamčandem *Gándhím. *Ideologie indické společnosti usilující o samostatnost; oficiální ideologie strany Indický národní kongres. Základními principy jsou nenásilí, důraz na mravní zdokonalování, začlenění širokých vrstev společnosti bez ohledu na *náboženství do osvobozenického úsilí a idealizace patriarchálních indických poměrů. (Jan Filipický)

Gandové, původní etnické skupiny východobantuských *černochoů žijící v tzv. Mezijezeří v Ugandě ve východní Africe. V současné době jich je kolem 3 milionů a představují asi pětinu obyvatelstva v Ugandě. *Jazyk luganda patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Vytvořili v historii významné státní celky (například středověkou říši Hima) a je podle nich nazván stát Uganda. Úsilí o získání nezávislosti na koloniálních mocnostech bylo dovršeno v roce 1963, kdy byla vyhlášena Ugandská federativní republika. Jsou zemědělci, částečně rybáři. Základem společnosti je *párová a částečně i *polygamní rodina; následnictví je *patrilinéární; osídlení roztroušené. Vyznáním jsou *křesťané a *muslimové. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

gandština (ganda), *benuekonžský jazyk užívaný v jižní Ugandě. (Jan Záhořík)

ganglia, *nervové uzliny, drobné uzlíky na periferních nervech. Ganglia jsou tvořena nakupením těl *neuronů. Podle typu neuronů lze nervová ganglia rozdělit na ganglia sensorická (*ganglia spinální a *ganglia hlavových nervů), sensorická v užším slova smyslu (například u *zrakové, *sluchové a *vestibulární dráhy) a *ganglia autonomní (sympatická a parasympatická). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ganglia hlavových nervů, nervové uzlíky vložené do průběhu některých hlavových *nervů. Senzorická ganglia **nervus trigeminus*, **nervus facialis*, **nervus glossopharyngeus* a **nervus vagus* jsou tvořena těly *pseudounipolárních *neuronů, u **nervus vestibulocochlearis* je tvoří bipolární *neurony. Autonomní ganglia, která slouží pro připojení *visceromotorických neuronů **nervus oculomotorius*, **nervus facialis*, **nervus glossopharyngeus* a **nervus vagus*, jsou tvořena těly multipolárních neuronů. (Ladislava Horáčková)

ganglia, autonomní, nervové uzlíky vložené do průběhu autonomních *nervů nebo nervových pletení. Autonomní ganglia jsou tvořena těly multipolárních *neuronů. Patří k nim ganglia sympatická (součástí **truncus sympaticus*), parasympatická (**ganglion ciliare*, **ganglion oticum*, **ganglion pterygopalatinum*, **ganglion submandibulare*) a ganglia autonomní smíšená (součástí prevertebrálních autonomních nervových *pletení). (Lenka Vargová)

ganglia, bazální, šedá *hmota uvnitř mozkových hemisfér (**hemispherium cerebri*). Patří k nim **globus pallidus*, **nucleus caudatus*, **putamen*, **nucleus amygdalae*, **claustrum*. Tato podkorová jádra slouží většinou zpracovacím motorickým okruhům, s výjimkou amygdalárního komplexu, který je součástí *limbického systému a **claustrum*, jehož funkce je nejasná. Z vývojového hlediska se bazální ganglia rozdělují na nejstarší část **paleostriatum*, mladší **archistriatum* a fylogeneticky nejmladší **neostriatum*. (Lenka Vargová)

ganglia, spinální, nervové uzlíky na zadním kořeni míšního *nervu. Spinální ganglia jsou tvořena těly *pseudounipolárních *neuronů. Tyto neurony jsou součástí sensorických *nervových drah. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ganglion, -i, n., nervový uzel, uzlina (v *anatomii například **ganglion geniculi*). (Ladislava Horáčková)

ganglion ciliare, parasympatická uzlina ležící na laterální straně **nervus opticus*. *Pregangliová vlákna přicházejí ze středního *mozku z **nucleus originis dorsalis nervi oculomotorii*. *Postgangliová sekreční vlákna jdou v sestavě **nervi ciliares breves* a jsou určena pro inervaci **musculus ciliaris* a **musculus sphincter pupillae*. (Ladislava Horáčková)

ganglion geniculi, malá nervová uzlina nacházející se v průběhu **nervus facialis* v ohybu mezi 1. a 2. úsekem **canalis nervi facialis*, která obsahuje *senzorické buňky. (Ladislava Horáčková)

ganglion oticum, parasympatická uzlina uložená pod **foramen ovale* na mediální straně **nervus mandibularis*. *Pregangliová vlákna dostává z **nucleus salivatorius inferior* (**nervus glossopharyngeus*) cestou **nervus tympanicus* – *plexus tympanicus* – **nervus petrosus minor*. *Postgangliová vlákna se připojují k **nervus auriculotemporalis* a jako jeho *rami parotidei* inervují příušní žlázu – **glandula parotis*; podílejí se rovněž na inervaci drobných slinných *žláz předsíně *dutiny ústní. (Ladislava Horáčková)

ganglion pterygopalatinum, parasympatická uzlina uložená ve **fossa pterygopalatina* při **foramen sphenopalatinum*. *Pregangliová vlákna dostává z **nucleus salivatorius superior* (**nucleus originis dorsalis nervi facialis*) cestou **nervus petrosus major*, *postgangliová sekreční vlákna vysílá k drobným žlázám *dutiny ústní a *dutiny nosní. K slzné žláze (**glandula lacrimalis*) je dopravuje spojkou přes **nervus zygomaticus* a **nervus lacrimalis*. (Ladislava Horáčková)

ganglion spinale, nervová uzlina na **radix posterior* míšního *nervu, uložená ve **foramen intervertebrale*. Obsahuje soubor sensorických neuronů převážně pseudounipolárního typu (v podobě písmene T), jejichž *axon* se dělí na centrální a periferní raménko. Periferní raménka vyrůstají do celého těla až na jeho obvod, odkud přivádějí *informace. Centrální raménka vstupují, spolu se sensorickými větvemi z vnitřních orgánů, v *sulcus lateralis posterior* do šedé míšní hmoty v zadních rozích *míchy. (Ladislava Horáčková)

ganglion spirale cochleae, senzorické ganglion tvořené skupinou prvních neuronů *sluchové dráhy. Ganglion je uloženo v kostěném *hlemýždi v *canalis spiralis modioli*, má tvar spirály s dvěma a půl závity. *Dentrity bipolárních *neuronů ganglia přivádějí akustické *informace od Cortiho buněk v *ductus cochlearis*, *neurity vytvářejí *pars cochlearis* *nervi vestibulocochlearis. (Ladislava Horáčková)

ganglion submandibulare, parasympatická uzlina umístěná v blízkosti **nervus lingualis*. *Pregangliová vlákna dostává z **nucleus salivatorius superior* (**nucleus dorsalis nervi facialis*) cestou **chorda tympani*, *postgangliová vlákna jdou cestou *nervus lingualis* k *žláze podčelistní, *žláze podjazykové a k drobným slinným žlázám sliznice *jazyka a *dutiny ústní. (Ladislava Horáčková)

ganglion trigeminale, senzorická nervová uzlina **nervus trigeminus*, uložená na hrotu pyramidy *kosti spánkové. Vycházejí z ní tři základní větve trojklaného nervu (**nervus ophthalmicus*, **nervus maxillaris* a **nervus mandibularis*). (Ladislava Horáčková)

ganglion vestibulare, senzorické ganglion tvořené skupinou prvních *neuronů vestibulární dráhy. Ganglion je uloženo u dna vnitřního *zvukovodu. *Dentrity bipolárních *neuronů ganglia přivádějí vestibulární *informace ze smyslových buněk uložených v **utricle*, **sacculus* a ve všech třech polokruhových **ductus semicirculares*. *Neurity gangliových buněk vytvářejí *pars vestibularis* *nervi vestibulocochlearis. (Lenka Vargová)

gangréna (z řečtiny a latiny: *gangraina/gangraena*, „otrava, žíravý vřed“), sněť, odumření – *nekróza *tkáně, druhotně změněné působením zevních faktorů. Rozlišujeme gangrénu suchou (při níž nekrotické měkké tkáně vysychají – mumifikují), vlhkou (rozpad tkáně je provázený hnilobou) a plynatou (při tomto typu nekrózy dochází ke zmnožení anaerobních mikroorganismů produkujících metan). Gangréna bývá obávanou komplikací hlubokých znečištěných poranění (například válečných) a tento stav je jednou z nejčastějších indikací k *amputacím. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Gánovce (Slovensko), travertinová kupa (**traveriny*) z posledního *interglaciálu, *naleziště *drobnotvaré industrie *středního paleolitu, *fauny a otisků *flóry a výlitku mozkovny *neandertálce; stáří přesahuje 100 000 let. (Jiří Gaisler, Jiří A. Svoboda)

Ganymédés, sličný syn trójského *krále Tróa a jeho manželky Kallirhoy. Nejvyšší *bůh *Zeus v něm našel zalíbení a vzal ho k sobě na *Olymp, kde se stal číšníkem *bohů; podle *verze pozdějších bájí Zeus Ganyméda nechal na Olymp unést svým orlem, respektive ho v podobě orla unesl sám.

Vztah Dia a Ganyméda je chápán jako *archetyp homosexuální nebo pederastické *lásky, *symbol *lásky mezi starším a mladším *mužem (*homosexualita, *pederastie); v pozdější neoplatonské a křesťanské interpretaci byl tento motiv chápán alegoricky: jako podobenství o uchvácení lidských duší Bohem, jako obraz extatického nanebevzetí *duše.

V dějinách výtvarného umění od antiky až po současnost byl ganymédovský motiv mnohokrát pojednán. V *řeckém umění se zpočátku objevili obě verze, antropomorfní i *zoomorfní, posléze převládl motiv s orlem. Kolem roku 470 př. n. l. bylo terakotové *akroterion pro jeden z thesaurů v Diově okrsku v *Olympii pojato v antropomorfní dynamické kompozici: Zeus v lidské podobě pod pravou paží unáší Ganyméda jako malého chlapce hrajícího si s kohoutem. V Leocharově sousoší z poloviny 4. století př. n. l. Ganyméda unáší na *Olymp vzlétající orel – s něžnou přichylností, aby ho nezranil svými drápy. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Gaové, skupina příbuzných *etnik v Ghaně, která patří do skupiny *Akanů; celkem asi 1,5 milionu osob (odhad z roku 2000). *Jazyk patří do skupiny *kwa *nigerokonžské větve kongokordfánské rodiny. Živí se *zemědělstvím a *chovem ovcí a koz. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

gap junction (též nexus), typ buněčného spojení umožňující *transport nízkomolekulárních látek. (Drahomír Horký)

Garbage Project (projekt odpadky), antropologicko-archeologický výzkumný projekt studující různé aspekty života moderní městské společnosti prostřednictvím odpadků z domovních popelnic; poprvé jej realizoval v 70. letech 20. století americký archeolog William L. Rathje (narozen 1945) v Tucsonu (Arizona, USA). Tucson 70. let byl velkoměstem se 110 000 domácnostmi se složitou strukturou. Vzorkovací technika byla vypracována na základě *cenzu provedeného ve městě v roce 1970. Do výběru byly zahrnuty různé sociální, profesní, etnické, náboženské, věkové a jiné kategorie (celkem 66 skupin sdružených do 7 různých shluků), z nichž bylo k výzkumu namátkově vybráno vždy několik reprezentativních domácností. V týdenních až čtrnáctidenních intervalech byly odpadky z těchto domácností „archeologicky“ popisovány a tříděny do 133 různých tříd, které by měly osvětlovat potřeby jedince po stránce výživy, zdravotní, osobní, chodu domácnosti, výchovné, zábavné (včetně hraček a oblíbených předmětů) a komunikační. U každé vyhozené věci byl zjišťován objem, hmotnost, cena, látkové složení, značka nebo původ. Bylo například zjištěno, že v odpadu tvoří vysoké procento pečivo a polotovary. Nejvýznamnější druh odpadu představovalo hovězí maso, ovoce a zelenina, jež byly často vyhazovány v neotevřených obalech nebo jen zpola spotřebované. Dalo se odhadnout, že každá tucsonská domácnost v průměru promrhá jen na hovězím mase, které se ocitne v odpadu, asi 100 dolarů ročně. To znamená, že Tucson „odhazoval“ ročně za více než půl milionu dolarů hovězího masa (většinou v důsledku špatného plánování cyklu: nákup – skladování – spotřeba). Příslušníci etnických menšin (*černoši, *indiáni, osoby asijského původu) vyhazovali do odpadu mnohem méně potravy než *běloši ze středních vrstev. Příslušníci skupin s nejnižšími příjmy kupovali nejdražší školní pomůcky pro vzdělání dětí a největší počet hygienických prostředků pro domácnost. Rovněž konzumovali nejvíce vitamínů, tekutin a chleba. Také příslušníci domácností s vysokými příjmy dávali do odpadu velmi málo potravin nebo nástrojů. Naopak příslušníci rodin se středními příjmy odhazovali značné množství užitečných a požitelných věcí. To je poznatek, který je možno uplatnit v *archeologii ke zpochybnění některých jednostranných hypotéz. Většinou se totiž při posuzování starých *kultur dává zvýšená spotřeba zjištěná v odpadu do vztahu se společenskou *elitou.

Jiné poznatky projektu znovu upozornily na „posun“, který existuje mezi „mluvenými“ či psanými prameny a prameny hmotnými: tucsonští sociologové dotazníkovým šetřením mezi obyvateli města například zjistili, že střední vrstvy konzumují mnohem více vitamínů než lidé s nízkými příjmy – z výzkumu odpadu však vyplynul pravý opak. Jen od mála jednotlivců lze očekávat, že budou otevřeně a upřímně mluvit o alkoholismu, nedovoleném používání drog nebo o rozsáhlém mrhání potravinami a jinými zdroji, zvláště když diskutují se sociology, kdežto odpad může být (jistěže pouze za určitých podmínek) výmluvným a „upřímným“ indikátorem některých aspektů života společnosti. (Jaroslav Malina)

García Márquez, Gabriel José (6. 3. 1928, Aracataca, Magdalena, Kolumbie), kolumbijský spisovatel, povídkář a romanopisec; nositel Nobelovy ceny za literaturu (1982). Začal publikovat časopisecky ve 40. letech, prosadil se novelou *El coronel no tiene quien le escriba* (Plukovníkovi nemá kdo psát, 1961), světovou slávu však získal až románem *Cien años de soledad* (Sto roků samoty, 1967), vydaném v Buenos Aires, v němž je spatřován vrchol latinskoamerického *magického realismu. Z pozdějších próz je znám román o *diktátorovi *El otoño del patriarca* (Podzim patriarchy, 1975), *El amor en los tiempos de cólera* (Láska za časů cholery, 1985) a novela *Crónica de una muerte anunciada* (Kronika ohlášené smrti, 1981).

Dílo Gabriela Garcíi Márqueze je významně inspirováno předkolumbovskou i pokolumbovskou *mytologií a *folklorem. (František Vrhel)

Garcilaso de la Vega, Inka (12. 4. 1539, Cuzco, Peru – 23. 4. 1616, Córdoba, Španělsko), peruánský historik a spisovatel; po matce příslušník vládnoucího rodu *Inků, po otci španělský šlechtic. Jeho nejznámějším dílem jsou *Commentarios Reales, que tratan del*

origen de los Incas (Královské komentáře, které pojednávají o původu Inků). Toto obsáhlé dílo o incké civilizaci vznikalo postupně. První část vyšla v Lisabonu 1609 a druhá v Córdobě 1617. (Oldřich Kašpar)

garda (z francouzštiny: *garde*, „garda, stráž; hlídání, opatrování, ochrana, dozor“):

1. zvláštní bojová jednotka, dříve na ochranu *panovníků a vojevůdců jako osobní a tělesná stráž (královská garda), v 18. století skoro ve všech armádách, například *Napoleonova armáda měla až 50 000 příslušníků gardy. V *první i *druhé světové válce existovaly rovněž gardové jednotky (zejména v Rudé armádě);

2. ozbrojený oddíl dobrovolníků (například *národní garda v *českých zemích povolena *patentem z 15. 3. 1848, patřila k ní i takzvaná studentská *legie). (František Čapka)

garda, národní, dobrovolné ozbrojené sbory *měšťanů za *revoluce 1848/1849 v *českých zemích; jejich zřizování bylo povoleno *patentem z 15. 3. 1848 a nařízením *zemských úřadů byly o dva dny později organizovány ve všech větších *městech.

Vystupovaly jako garant konstitučních svobod, plnily rovněž funkci společenskou a měly za úkol ochranu pořádku a majetku (v dubnu zasáhly v Hradci Králové proti hladovým bouřím, v Liberci potlačily stávkou krejčovských *tovaryšů, v Praze vystoupily v květnu v době protizidovských nepokojů); za pražského červnového povstání však zasáhly do bojů na straně vzbouřenců. Na pomoc Praze táhly oddíly gard z Kolína, Kutné Hory, Litomyše, Vysokého Mýta, i když se do bojů již nezapojily; podobně národní gardy z Brna a Olomouce táhly v říjnu 1848 na pomoc vzbouřené Vídni (avšak nedorazily tam). Patentem z 22. 8. 1851 byly rozpuštěny. (František Čapka)

gardisté, rudí (čínsky: *chung-wej-ping*), úderné oddíly politicky nezkušené mládeže za *, „kulturní revoluce“ v Číně. (Jaroslav Malina)

Gardnerův syndrom, *syndrom, Gardnerův.

Gargas (Hautes-Pyrenées, Francie), rozsáhlá *jeskyně, od roku 1911 proslavená mladopaleolitickými *malbami i *rytinami, automatickými kresbami prsty v jeskynní hlíně („makarony“) a především velkým počtem otisků rukou. V současné době se datuje do *gravettien (28 000 let př. n. l.). (Jiří A. Svoboda)

Gargulák, Jaromír (5. 2. 1958, Brno), český sochař, malíř, autodidakt; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Vystudoval Fakultu strojního inženýrství Vysokého učení technického v Brně, obor slévárenská technologie.

Od 90. let se věnuje tvorbě plastik, mezi nimiž dominují postavy ptáků a okřídlených bytostí zosobňující volnost a svobodu, velká část jeho tvorby zahrnuje rovněž sakrální motivy. Plastiky odlévá převážně ze žlutého nebo červeného bronzu metodou na *ztracený vosk, kdy je každý *odlitek *originálem. Jeho neškolený výtvarný projev se vyznačuje uvolněností výrazové formy, kterou uplatnil jak v malbě, tak zejména v plastice. Jakkoliv východiskem jeho sochařského projevu je vizuálně i hmatově vnímaná realita, jeho tvorba je založena na hledání novotvaru. Poučení našel zejména v sochařské tvorbě Henryho Moora, a to jak v dřevěných skulpturách, tak obzvláště v bronzové figurální plastice, která mu umožnila jít cestou tvarové deformace a nadsázky. Jeho díla jsou součástí soukromých i veřejných prostor (například plastika *Pieta* ve foyeru *Anatomického ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity, plastiky *INRI* a *Madona* v *kostnici ve Křtinách) a českých i zahraničních galerií. (Jiří Hlušíčka, Jaroslav Malina)

Garibay Kintana, Ángel María (18. 6. 1892, Toluca, Mexiko – 19. 10. 1967, Ciudad de México, Mexiko), mexický amerikanista; jeden z největších znalců nahuaské kultury, profesor Filozofické fakulty Národní Autonomní univerzity v Mexiku, od roku 1956 ředitel Semináře nahuaské kultury.

Autor zvláště závažných prací k dějinám nahuaské literatury: *Épica náhuatl* (Nahuaská epika, 1945), *Historia de la literatura náhuatl* (Dějiny nahuaské literatury, 1953–1954), *Veinte himnos sacros de los nahuas* (Dvacet nahuaských posvátných hymnů, 1958); vydavatel díla Bernardina de *Sahagún aj. K jeho nejlepším žákům patří Miguel *León-Portilla, jenž úspěšně pokračuje v Garibayem započatém díle. (Oldřich Kašpar)

Garrodová, Dorothy Annie Elisabeth (5. 5. 1892, Londýn, Anglie – 18. 12. 1968, Cambridge, Anglie), anglická archeoložka; profesorka *univerzity v Cambridge. Proslula výzkumy jeskyní *Předního východu i Balkánu (Bačo Kiro). Navrhla termín *gravettien pro jednu z kultur *mladého paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

Gaskell-Hissův můstek, *můstek, Gaskell-Hissův.

Gaskoňci, etnografická skupina *Francouzů na jihozápadě *země v podhůří Pyrenejí, *Baskové. Gaskoňské nářečí je řazeno mezi tzv. okciténské dialekty (*okcitanština). (Leoš Šatava)

gaster, **ventriculus*, též **stomachus*, žaludek.

gastroenteritida (z řečtiny: *gastér*, „žaludek“ a *enteron*, „střevo“), akutní zánět žaludku a *střeva způsobený bakteriální nebo virovou infekcí. Zpravidla se tímto termínem ne zcela správně označují také funkční poruchy žaludku a střeva, které se projevují celkovými příznaky postižení trávicího systému (bolest břicha, nevolnost, zvracení, průjem, nechutenství a podobně). V těchto případech se obvykle jedná o dietní chybu (nesnášenlivost určité složky potravy), reakci na psychickou zátěž nebo celkové vyčerpání organismu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

gastrointestinální (z řečtiny: *gastér*, „žaludek“ a z latiny: *intestīna*, „střevo, útroby“), týkající se *žaludku a *střeva, většinou ve významu „trávicí ústrojí“. (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová)

gaština (ga), *kvaský jazyk z *kongokordofánské rodiny užívaný původním obyvatelstvem v okolí hlavního *města Ghany Akkry. (Jan Záhořík)

gáthy (avestsky: *gáthá*, „zpěvy“), nejstarší část *Avesty a významná památka počátků *mazdaismu. Dobu vzniku gáthů je možno určit jen v úzké návaznosti na datování života *Zarathuštry, neboť jsou (alespoň z rozhodující části) jeho dílem. Ústřední postavou, k níž se gáthy obracejí, je bůh *Ahura Mazda, obklopený dalšími božskými bytostmi. Ty zároveň personifikují abstraktní pojmy a symbolizují ústřední etické a náboženské kategorie mazdaismu. (Jaroslav Malina)

gaučo (gaucho), pasák dobytka v jihoamerickém prostředí. (Oldřich Kašpar)

Gauguin, Paul (7. 6. 1848, Paříž, Francie – 8. 5. 1903, Atuona, Markézy, Francouzská Polynésie), francouzský malíř. Zpočátku byl nadšený pro *impresionismus. Vycvičil se v jeho malířské technice, ale ani v raném tvůrčím období neměly jeho výtvarné práce ono impresionistické chvění okamžiku; vyzařuje z nich spíše vážnost a přirozená důstojnost, jak je vidět v jeho studii aktu *Zuzana při šití* (1880). Gauguin tíhl k *symbolismu (*Rusalka*, 1889), *mystice a *náboženství, obracel se k *přírodě jako tvůrkyni *zákonů pro lidské city, ale i jako k prostředku proti lidské bolesti a strachu ze smrti. Utíkal od západní civilizace, kde přísná sexuální morálka vnímala erotickou přitažlivost s pocitu ohrožení, ba nepřátelství, a hledal přirozený vztah k *lásce a tělesné radosti v „ráji“ tichomořských ostrovů.

V obrazech zdejších lidí mu splýval *člověk s *přírodou, na cestě ke kořenům lidství křísil i prastarý *mýtus oboupohlavnosti, jak můžeme číst v jeho knize *Noa Noa*, která odráží tradiční maorské *kulty: „S živočišně vládným půvabem svého oboupohlavního vzezření krácel přede mnou. Myslel jsem, že v něm vidím žít ztělesněnou všechnu nádheru rostlinstva kolem. Byl to člověk, kdo přede mnou šel? Byl to dětský přítel, který na sebe současně vzal jednoduché i složité rysy své povahy? Nebyl to spíše již les sám, živý les, bezpohlavní a svůdný?“ Gauguinovy obrazy z Tahiti jsou prostoupeny harmonickou krásou a v posledním tvůrčím období obzvláště roztouženou *erotikou: *Te Arii Vahine* (1896), *Dívky s květy manga*

(1899), *A zlato jejich těl* (1901). Malíř obrazy pojmenovával v maorském jazyce. (Jaroslav Malina)

Gaucherova nemoc, *nemoc, Gaucherova.

gaucho, *gaučo.

gaullismus, francouzské označení pro komplex politických, sociálních, hospodářských a kulturních myšlenek, které v poválečné Francii zastával Charles André Joseph Marie de Gaulle (1890–1970); v letech 1958–1969 prezidentem); v roce 1940 založil v Londýně Francouzský výbor národního osvobození. Gaullismus se stal v roce 1958 (návrat de Gaulla k moci a zavedení gaullistické *ústavy) novým nosným prvkem V. *republiky; hlavní znaky: 1. prezidentský systém se silnými plebiscitními rysy; 2. silný vliv státu; 3. v oblasti zahraniční politiky obnova a zachování velikosti a nezávislosti Francie. Gaullismus se stal praktickou politikou ve službách národní velikosti a nezávislosti (*politika stmelování sil). De Gaullův odchod z politiky (1969) přinesl *krizi tohoto hnutí (vnitřní nepokoje), ke které přispěla jeho nedostatečná vnitřní soudružnost a životaschopnost. Nyní přežívá v rozmanitých formách. (František Čapka)

gay, v současnosti mnohými preferovaný termín pro *homosexuály a adjektivum homosexuální, neboť tento termín v sobě obsahuje jak dimenzi *identity, tak určitou uvědomělost. Označuje zejména homosexuální muže a jejich kulturu a komunitu (vedle termínu *lesba a lesbický), ale v některých kontextech se vztahuje i na lesbickou tematiku a funguje jako zastřešující termín pro oboje, tj. gay i lesbické. V některých případech se mu dokonce dává přednost, údajně právě proto, že je „inkluzivní“ a zahrnuje jak ženy, tak muže (například argumentace české organizace Gay iniciativa).

V minulosti tento termín vyjadřoval *různé* jevy a druhy chování a někteří historici a historičky proto varují před zpětnou projekcí dnešního významu tohoto termínu na jeho používání v jiných historických kontextech (například Leila J. Rupp [2002]: *Vytoužená minulost: Dějiny lásky a sexuality mezi osobami stejného pohlaví v Americe od příchodu Evropanů po současnost*. One Woman Press). (Věra Sokolová)

Gay y Blasco, Paloma (1955), britská antropoložka a ciganoložka španělského původu. Bakalářský titul (1991) a Ph.D. (1995) ze sociální antropologie získala na University of Cambridge. Provádí výzkum u španělských Gitanos (*Romové/*Cikáni), kteří žijí ve státem zřízených *ghettech na periferii Madridu. Jejím předmětem zájmu je snaha o pochopení a teoretické uchopení přetrvávání Romů jako marginální menšiny v odpovídajících *nikách evropské společnosti, ekonomiky a *kultury. Její první práce se zabývaly zdánlivou absencí konceptu společnosti/komunity u Gitanos, přičemž tuto problematiku studovala prostřednictvím analýzy *osobnosti a *genderu. Dále sledovala způsoby konceptualizace minulosti u Gitanos a vzájemně soupeřící způsoby konstruování a reprezentace „Gitanos jako národa“ v současnosti. Rovněž se věnovala tomu, jak španělský stát jedná s Gitanos prostřednictvím programů bydlení a sociální práce.

Kromě španělských Gitanos se dále zabývá *feministickou antropologií, problematikou paměti, *genderu a *etnografie. V současné době působí na University of St Andrews ve Velké Británii, kde přednáší feministickou antropologii, etnografii a vede kurz o Cikánech/Romech. Nejdůležitější publikace: Gay y Blasco, Paloma (1999): *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity* (Cikáni v Madridu: Pohlaví, gender a performance identity). Oxford – New York: Berg; Gay y Blasco, Paloma – Wardle, Huon (2006): *How to Read Ethnography* (Jak číst etnografii). Abingdon – New York: Routledge. České překlady: Gay y Blasco, Paloma (2007): *Cikánské/romské diaspory. Komparativní perspektiva*, in: Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek, ed., *Cikánská rodina a příbuzenství*. Ústí nad Labem: Dryada, s. 161–172; Gay y Blasco, Paloma (2008): „Neznáme svůj původ“: Jak Cikáni z Jarany zacházejí s minulostí, in: Jakoubek, Marek, ed., *Cikáni a etnicita*. Praha: Triton. (Lenka Budilová)

Gbajové, *etnikum v jihovýchodním Kamerunu, jihozápadní Středoafričké republice a severozápadním Kongu; celkem asi 1,4 milionu (odhad z roku 2006). *Jazyk patří do šarinilské větve *nilosaharské rodiny. Jsou hlavně zemědělci. V čele *vesnice je *náčelník; *rodina je *polygamní nebo *párová, následnictví je *patrilinéární. Většinou jsou *animisté, malá část *křesťané. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhorský)

Gé, *Gáia.

Gebauer, Kurt (18. 8. 1941, Hradec Králové), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1955–1956 studoval na Vyšší škole uměleckého průmyslu v Brně, 1956–1959 na Sochařsko-kamenické škole v Hořicích v Podkrkonoší, 1963–1969 na Akademii výtvarných umění v Praze (prof. Vincenc *Makovský, Karel Lidický), 1972 na Académie des Beaux Arts v Paříži. Člen Volného seskupení 12/15.

Záhy opustil tradiční formy sochařského projevu ve prospěch nových tendencí, zejména popartu a nové figurace, později se nezříkal ani podnětů čerpaných ze sféry akčního a konceptuálního umění. Pro realizaci svých tvůrčích záměrů volí netradiční a často i netrvanlivé materiály, což souvisí s jeho novým *názorem na sochařské dílo (série *Plavkyň*). Jedním ze znaků tohoto pojetí je to, že nerespektuje statuárnost figury. Upřednostňuje hravost a grotesknost díla (například v postavách obřích *Trpaslíků*). Je autorem četných monumentálních realizací pro architekturu či veřejná prostranství. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

geechce, *gullah.

Geertz, Clifford James (23. 8. 1926, San Francisco, USA – 30. 10. 2006, Philadelphia, Pennsylvania, USA), americký antropolog; jeden z nejvýznamnějších představitelů *symbolické antropologie. Podle Geertze se lidské činy řídí *symboly a *kultura je „systémem předávaných představ vyjádřených symbolickými formami, jejichž prostřednictvím lidé komunikují, uchovávají a rozvíjejí své poznání o *světě a o svém přístupu k němu“. Člověka považuje za tvora ve své existenci zcela odkázaného na symboly, jichž je sám tvůrcem. Úlohou kultury je podle něho dávat světu význam a činit jej srozumitelným. Role antropologa pak spočívá ve snaze interpretovat ústřední symboly každé kultury, a tak ji představit v její smysluplnosti.

Prováděl rozsáhlé výzkumy v jihovýchodní Asii a v severní Africe a svým dílem významně přispěl k rozvoji na poli sociální a kulturní teorie, rovněž jeho orientace na konceptuální rámce, v nichž různí lidé žijí své životy, zůstává inspirující; v některých studiích anticipoval *postmoderní antropologii. Geertz se zabýval především *náboženstvím, zejména *islámem, obchodem na tržištích, ekonomickým vývojem, tradičními politickými strukturami, vesnickým a rodinným životem. Proslul výzkumem a interpretací *kohoutích zápasů na indonéském ostrově Bali, které jsou podle něho symbolickou odpovědí místních domorodců na *agresi a rivalitu skrytou pod povrchem balijské kultury (*Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight* [Zákeřná hra: Poznámky ke kohoutím zápasům na Bali], 1972). V posledním období se též věnoval problematice etnické *diverzity a jejích implikací pro současný svět. Z díla: *The Religion of Java* (Náboženství Jávy, 1960), *Agricultural Involvement: The Process of Ecological Change in Indonesia* (Komplikované zemědělství: Proces ekologických změn v Indonésii, 1963), *The Social History of an Indonesian Town* (Sociální historie indonéského města, 1965), *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia* (Pozorování islámu: Vývoj náboženství v Maroku a Indonésii, 1968), *The Interpretation of Cultures* (1973, česky: *Interpretace kultur: Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000), *Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali* (Negara: Divadelní stát devatenáctého století na Bali, 1980), *Works and Lives: The Anthropologist as Author* (Díla a životy: Antropolog jako spisovatel, 1988). (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

ge'ez, *etiopština, stará.

Gehlen, Arnold (29. 1. 1904, Lipsko, Německo – 30. 1. 1976, Hamburg, Německo), německý filozof a sociolog; jeden z významných představitelů moderní *filozofické antropologie. Ovlivněn filozofií *svobody u Johana Gottlieba *Fichta odmítl stupňovité či stadiální schéma organického, které bylo určující pro zakladatele filozofické antropologie, Helmuta *Plessnera a Maxe *Schelera, a jako radikální odlišnost postavení *člověka ve světě, která organizuje celý lidský život, stanovil „nedostatek“ (*Mangel*). V souladu s tím pak popsal základní lidské určení tak, že člověk je „bytostí nedostatku“ (*Mängelwesen*). Ze srovnání nižších forem života a člověka odvodil, že člověk není schopen existovat v nepřizpůsobeném prostředí se svou čistě přírodní výbavou smyslů, regulace tělesné teploty, přirozenými zbraněmi (zuby a nehty), nedostatečnou rychlostí pohybu apod. Morfologicky je člověk určen především nedostatkem, který lze v exaktně biologickém smyslu označit jako nepřizpůsobenost, nespecializovanost, jako nerozvinutost.

Z vymezení člověka jako bytosti nedostatku odvodil Gehlen důležitý antropologický aspekt. Existence v nedostatku je nutně existencí „otevřenou světu“ (*weltoffen*), protože člověk není přizpůsoben na určité „prostředí“ (*Umwelt*) a jeho orgány jsou na přirozené podmínky naprosto nespecializované, musí své *životní prostředí vytvářet. Člověk je nespecializovaný, proto je jednající, a protože je jednající, může existovat. Podmínkou jeho existence je přetvoření *přírody, vznik umělé přírody čili *kultury. Táž role, která u *zvířete patří přirozenému životnímu prostředí, náleží u člověka jeho preparátu, tj. „kulturnímu prostředí“ (*Umwelt – Kulturwelt*).

Nutnost jednat je doprovázena nejistotou a rizikem neúspěchu. Kvůli jejich překonání se podle Gehlena rozvíjí lidská schopnost předvídat důsledky svého jednání. Aby člověk vůbec mohl zaujmout nějakou pozici, musí být vybaven předvídavostí. Ta znamená schopnost myšlenkově zvládat, představit si množství budoucích situací, předem chápat možnosti vlastního bytí. Gehlen označil tuto vlastnost jako konstitutivní „přebytek pudů“ (*Antriebsüberschuß*), který člověka motivuje k tomu, aby vzdor momentálnímu uspokojení některé ze svých potřeb (například nasycení) uvažoval o budoucí situaci (například hladu). Svě jednání pak člověk orientuje podle této představy budoucího, a nikoli podle aktuálního stavu. Otevřenost člověka ke světu tak získává zdůvodněnou produktivní stránku, která není založena pouze na individuálních motivech, nýbrž se může v případech sociálních nebo kulturních potřeb rozvíjet v nadindividuální úkoly „vyššího druhu“. Tím si Gehlen vytvořil předpoklady pro *vysvětlení vzniku a rozrůzněnosti sociálních řádů.

Tvoří-li člověk sociální pořádky, staví ho přebytek pudů před další úkoly. Především musí být jeho neadekvátní pudy, které jsou základem *agresivity, *násilí, *destrukce, přeformovány v duchu společenských pořádků. Rozvoj společnosti předpokládá, že nositelé takových pudů budou vystaveni výchovnému „formujícímu působení“ (*Formierungszwang*). Tak se posléze všechny položky zvláštního postavení člověka ve světě setkávají ve vrcholném znaku sociálního života, ve vzniku *institucí (například instituce *manželství jako sociálně tolerovaná forma vybití sexuálního pudu). Podle Gehlena nahrazují instituce ty nedostatky, jež plynou z biologické *konstituce člověka; zprvu se týkají industriální kultury, s jejím rozvojem pak i *duchovní kultury, *umění, *náboženství, *vědy apod.

Gehlenova antropologická koncepce vzniku institucí a společenského řádu je značně konzervativní, navíc ji dal velmi aktivně do služeb nacistického režimu v Německu (*nacismus). Nejen proto byl Gehlen značně kritizován. (Břetislav Horyna)

Geissenklösterle (Německo), *jeskyně s několikanásobným paleolitickým osídlením; významný je zejména *aurignacien (s charakteristickými řezbami zvířat v mamutovině) a nadložní *gravettien. (Jiří A. Svoboda)

geiša, *gejša.

gejša (z japonštiny: *geiša*, „umělec, umělkyně“), prvními gejši se stávali v 17. století *muži, teprve později se systém gejš stal doménou žen. Kolem roku 1700 byla zábava s gejšami především součástí zábavních čtvrtí s nevěstinci, později se vyvinula ve více méně uznávané umění. Gejši existují v Japonsku dodnes, jejich profese je určena především pro pobavení bohaté klientely, jsou to ovšem kultivované „bavičky“, sběhlé v konverzaci, hře na *hudební nástroje, v tradičním *tanci a zpěvu. (Viz též *hetéra, *kisäng.) (Helena Honcoopová)

Gellius, Aulus Gellius (asi 123–165), římský autor. Sestavil rozsáhlou kompilaci z děl řeckých i latinských spisovatelů známou pod názvem *Noctes atticae* (Attické noci), která je cenným zdrojem informací z nejrůznějších pramenů. (Marie Pardyová)

Gellner, Ernest André (někdy také Arnošt Gellner, 9. 12. 1925, Paříž, Francie – 5. 11. 1995, Praha), česko-britský filozof, antropolog a sociolog židovského původu; proslul zejména analýzou *nacionalismu a muslimské společnosti. Narodil se v německy mluvící židovské rodině; dětství a raná školní léta prožil v Praze. V roce 1939 emigroval s rodiči do Anglie, kde po dostudování střední školy vstoupil do československé armády, s níž se v roce 1945 vrátil do Prahy. Zde začal studovat na *Univerzitě Karlově, navštěvoval přednášky Jana *Patočky a dalších filozofů. Předvídal politický vývoj *země a již v roce 1946 Československo opět opustil a vrátil se do Anglie.

Studoval *filozofii a *sociální antropologii na *univerzitě v Oxfordu a na London School of Economics. Mezi jeho učitele patřili například antropolog Alfred Reginald *Radcliffe-Brown a filozof Karl Raimund *Popper, který Gellnera ovlivnil svým kritickým *racionalismem. Po studiích působil Gellner jako profesor filozofie a *sociologie na London School of Economics, od roku 1984 vedl na univerzitě v Cambridgi Katedru sociální antropologie. Do Československa se vrátil nejprve jako návštěvník na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století, kdy se stýkal s místním *disentem; po listopadu 1989 zde zůstal natrvalo. Přednášel na Středoevropské univerzitě a na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Z Gellnerovy analýzy nacionalismu vyplývá, že tento fenomén je vlastní pouze moderním *industriálním společnostem, ve kterých představuje kulturní centralizace a homogenizace nutnou podmínku fungování komplexního *hospodářství. Slavná je i jeho definice nacionalismu, podle níž se jedná „primárně o politický princip, který tvrdí, že politická a národní jednotka by měly být shodné“ – přičemž z této definice by plynulo, že jako vůdčí politický princip je nacionalismus bezedným „sudem stělného prachu“.

Z díla: *Muslim Society* (Muslimská společnost, 1981), *Nations and Nationalism* (1983, česky: *Národy a nacionalismus*, 1993), *Plough, Sword and Book* (1988, česky: *Pluh, meč a kniha*, Brno, 2001). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Gellner, František (19. 6. 1881, Mladá Boleslav – 13. 9. 1914, prohlášen za nezvěstného na haličské frontě), český básník, prozaik, novinář, karikaturista a malíř; jeden z hlavních představitelů generace anarchistických buřičů. Byl slovesným tvůrcem a výtvarníkem s dramatickým bohémským životním osudem, korespondujícím s jeho tvorbou. Narukoval na samém počátku *první světové války (v roce 1914) a ještě téhož roku se stal nezvěstný.

Gellnerova *poezie (básnické sbírky *Po nás ať přijde potopa!*, 1901; *Radosti života*, 1903; *Nové verše*, vydáno posmrtně) představuje zpověď dítěte svého věku, provokativní, satirickou i sebeironickou *zpověď s dikcí kabaretních písní a atmosférou šantánů a kabaretů: „Děkuju bohu a děkuju čertu / za plaché chvíle prchavý dar. / Života číši jsem naklonil ke rtu, / piju z ní smutek a bolest a zmar.“ „Alkohol ještě je! Holky jsou posud! Jsou ještě radosti života!“ V obdobném duchu napsal román ve verších *Don Juan* a povídkový soubor *Cesta do hor a jiné povídky*. (Jiří Pavelka)

Gellner, Gustav (8. 12. 1871, Mladá Boleslav – 8. 1. 1943, Terezín), český lékař, historiograf medicíny. Psal zasvěcené studie o moravských lékařích rodem či působením, a to

zejména o těch, kteří vlastními výzkumy pomáhali v 16. století evropské medicíně vyvázat se z autoritativního sevření některými galénovskými *dogmaty a svými díly rozvíjeli empiricky zaměřenou předbělohorskou medicínu v našich *zemích. Rozvíjel obor dějiny medicíny na Lékařské fakultě *Masarykovy univerzity v Brně. Ve svých pracích vesměs věnoval pozornost lékařům významně působícím vedle tradičního centra univerzitní vědy a spjatými zásadně s *Jednotou bratrskou, která programově podporovala samostatnost myšlení a rozvoj vzdělanosti. Právě vzdělanost považoval Gustav Gellner za rozhodující i ve vlastním životě, proto se na své dvě životní profese – lékaře (mikrobiologa) a historika důkladně připravoval. Vyrůstal v patriarchální zámožné židovské rodině zachovávající úctu a respekt k hloubce filozofického uvažování. (Jeho o deset let mladší bratr František *Gellner je znám jako výrazný představitel české moderny z anarchistické skupiny kolem *Neumannova Nového kultu, který v době před *první světovou válkou pracoval v brněnských *Lidových novinách*.) Po gymnaziálních studiích v Mladé Boleslavi se zapsal na medicínu v Praze (1879), kterou dostudoval ve Vídni, kde v roce 1907 promoval.

Působil jako vojenský lékař na různých místech v krajích poblíž italských hranic, posléze v Olomouci, kde byl v letech 1927–1930 velitelem vojenské divizní nemocnice. Tehdy vydal článek *Fixation du complément dans le plasma syphilis et tbc.* (1926, spolu s Janem Kabelíkem a Josefem Tomčíkem), v němž popsal objevenou metodu, jak vyšetřit u vojenských nováčků onemocnění na *syfilis a *tuberkulózu, metoda získala autorům respekt i v cizině, nebyla ovšem pro laboratorní náročnost zavedena plošně. Z jeho 17 citovaných prací, hlavně z oboru mikrobiologie, připomeňme studii *Denní hygiena vojska* (1927), za kterou dostal 1. cenu Ministerstva národní obrany v soutěži reformních vojenských lékařů, nebo práci *Profylaxe infekčních chorob v poli* (1928). Mimo samostatné odborné práce systematicky od roku 1923 referoval G. Gellner o veškeré mikrobiologické literatuře našich lékařů do prestižních zahraničních časopisů ve stovkách výstižných referencí, čímž uváděl práci českých lékařů do citací světové medicínské literatury. Za důležitou považoval také zdravotně-osvětovou činnost, o čemž svědčí řada proslovených vědecko-popularizačních přednášek. Byl mimořádně obeznámen s dobovou lékařskou literaturou, mluvil aktivně anglicky, francouzsky, italsky, latinsky, německy a řecky, což mu umožnilo studovat bez obvyklých bariér.

V roce 1930 ukončil lékařskou praxi, jako důchodce přesídlil do Brna, s úmyslem pokračovat zde jako historik. Ještě jako aktivní důstojník vystudoval historii na brněnské Filozofické fakultě. V disertační práci pro svůj druhý doktorát zúročil své medicínské vzdělání, když si zvolil téma kulturně-historicky-epidemiologicky-toxikologické, neboť zkoumal příčinu smrti českého a uherského krále z rodu *Habsburků Ladislava Pohrobka (1440–1457). Až do doby Františka *Palackého byl z travičství obviňován *zemský správce, od roku 1458 český král, Jiří z Poděbrad. První se snažil památku Poděbradovu očistit František Palacký, ale byl osočován z toho, že není lékař. Gellnerovi se podařilo dokázat, že nikoli jed, ale sporadický (nikoliv epidemický) *mor, jímž se Ladislav nakazil ve veřejných lázních, připravil mladého krále o život. Studií *Nemoc Ladislava Pohrobka* (1930), z níž části publikoval v *Českém časopise historickém* (1934) a v Thomayerově sbírce přednášek (č. 180, 1935), zahájil své práce o významných a dokonce světově proslulých lékařích působících na Moravě, kteří ho předešli v čase i v objevech. Uveřejnil monografii o lékaři v Litomyšli a v Prostějově – *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, 1935 (autor spisu *O nemocech morních* [1506] a také u nás nejstaršího tištěného herbáře *Kniha lékařská, kteráž slove Herbář aneb Zelinár* [1517]). Práce je velmi cenná také připojenými medailony význačných českých lékařských osobností, jako například Zikmunda Albíka, Jana Berky z Chocně, Havla ze Strahova, Pavla Pražského Zítka a dalších, které jsou bohatým informačním zdrojem i pro současné historiky. Jsou tam také doklady o záměru psát vědecké práce česky už v 15. století, čímž vlastně českobratrská odborná medicínská literatura

předznamenala i napomohla české terminologické tvorbě doby *Purkyňovy. Poznámka se týká další Gellnerovy práce *Tomáš Jordán: K 350. výročí jeho smrti* (1936). Gellner vysoce ocenil dílo Tomáše *Jordána – latinskou i českou *Knihu o přirozených vodách hojitedlných neb teplících moravských* (1580, latinsky 1586, novodobé vydání 1948), na níž *Jordán pracoval deset let. Spis lékaře světového jména (znovu ho vydal koncem 19. století Josef Jireček) do češtiny převedl písař Ondřej Zborovský (ještě před latinským vydáním roku 1581), evangelík ze Slavkova, a třeba poznamenat, že tím vlastně současně vytvářel české balneologické názvosloví. Rozborem Jordánových spisů dokazuje Gellner jeho přínos pro evropskou medicínu. V další publikaci *Životopis lékaře Borbonia a výklad jeho deníků* (1938) doplnil dřívější práci Maxe Dvořáka (1896); obě publikace jsou dodnes pramenem pro poznání života i medicíny v 15. století, zejména pak k ocenění významu léčebných vod kolem Chebu, Františkových Lázní a Mariánských Lázní.

V roce 1938 se Gellner i s rodinou odstěhoval do Prahy. Ale ani tady, v době tak pro Židy osudné a nebezpečné, neustal v práci. Zpracovával život a dílo univerzitního mistra předbělohorské doby *Adama Zálužanského ze Zálužan*, ale spis – téměř dokončený – se nedochoval. Byl zlikvidován po Gellnerově zatčení v září roku 1942. Konce *vátky se už Gellner nedočkal, byl mučen v terezínské pevnosti a na následky mučení 8. ledna 1943 zemřel. Osud jeho rodiny byl tragický, manželka a dcera zemřely v osvětimských plynových komorách. *Holocaust přežil jeho syn, který včas emigroval do Kanady, kde nastoupil k letectvu, a vnučka. Gellnerovy historiografické práce z medicínského prostředí předbělohorské a pobělohorské doby si uchovávají značnou hodnotu, zaznamenávají rozkvet *humanismu a *renesance v Čechách a na Moravě. Hodnotná je rovněž informační bohatost poznámkového materiálu, doprovodných glos a biografických kapitol v závěru každého díla z okruhu vzdělaných českých bratří. (Věra Linhartová)

Gelnar, Milan (16. 11. 1955, Olomouc), český parazitolog-zoolog; docent *Ústavu botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, děkan *Přírodovědecké fakulty MU (od roku 2003, od roku 2006 ve druhém funkčním období), předseda vědecké rady Přírodovědecké fakulty MU, člen vědecké rady Masarykovy univerzity, člen vědecké rady Fakulty veterinárního lékařství Veterinární a farmaceutické univerzity v Brně, člen vědecké rady Agronomické fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně, člen vědecké rady Biofyzikálního ústavu AV ČR, Parazitologického ústavu AV ČR, Ústavu biologie obratlovců AV ČR a Výzkumného ústavu rybářského a hydrobiologického ve Vodňanech. Je rovněž členem Rady instituce Výzkumného ústavu veterinárního lékařství v Brně a dalších odborných grémií. Na Přírodovědecké fakultě MU přednáší Základy humánní parazitologie, Biologii parazitických helmintů, Obecnou parazitologii, Ekologii živočichů aj.

Výzkumně se zabývá tématy z oblasti *parazitologie a ichtyoparazitologie, z nichž řadu řešil v rámci GA ČR a GA AV: Zdravotní stav ryb jako indikátor biologické integrity říčního *ekosystému, Diverzita parazitů jako indikátor environmentálního stresu, Neurobiologie, stavba tegumentu a segregace mikrohabitu modelových druhů cizopasníků v průběhu ontogeneze, Diverzita parazitů raných vývojových stadií ryb v podmínkách fragmentovaných habitatů, Diverzita ekologie obratlovců západní Afriky aj. Získal rovněž podporu pro doktorský projekt Evolučně ekologické analýzy biologických systémů: výzkumné centrum DSP a je nositelem projektu centra excellence Ichtýoparazitologie – centrum základního výzkumu. Tato a další témata publikoval ve více než 90 studiích, člancích a sděleních v našich i zahraničních časopisech a sbornících (*Acta Societatis Zoologicae Bohemicae*, *Biodiversity and Conservation*, *Biological Journal of the Linnean Society*, *Environmental Toxicology and Chemistry*, *Evolution*, *Folia Parasitologica*, *Folia Zoologica*, *Helminthologia*, *International Journal for Parasitology*, *Journal of Helminthology*, *Journal of Fish Biology*, *Parasitology*, *Parasitology Research*, *Systematic Parasitology*, *The Journal of*

Parasitology aj.). Laureát *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: Doc. RNDr. Milan Gelnar, CSc., Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, telefon: 549 493 920, e-mail: gelnar@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

gelová elektroforéza, *elektroforéza, gelová.

Gelug (tibetsky: *dge-lugs*, „ctnostné způsoby či chování“), jedna ze čtyř hlavních škol *tibetského buddhismu, založená koncem 14. století *Congkhapou Lozangdagpou. Nazývána též „Nový Kadam“ (Kadamsarpa). Podle barvy obřadního roucha jejích příslušníků zvaná někdy „Žlutou sektou“ (Žaser). K jejím příslušníkům patří *dalajlamové ve *Lhase a *pančhenlamové v Žikace. K nejvýznamnějším příslušníkům školy Gelug patří tři první Congkhapovi žáci Gjalchabdže (1364–1531), Khādubgelepalzangpo (1385–1438) a první dalajlama Gendündub (1391–1474). Hlavními gelugpovskými *kláštery jsou Dāpung, Gandān, Sera a Tašilhūnpo. Dnes je škola Gelug rozšířena po celém etnickém *Tibetu a také v Mongolsku, Burjatsku a mezi Kalmyky v Ruské federaci. (Josef Kolmaš)

gema (z latiny: *gemma*, „drahokam, skvost; poupě, pupen“), drahý *kámen (popřípadě i sklo) umělecky rytý buď do hloubky (*intaglie), nebo s vypouklou řezbou (*kamej). Užívá se jako *šperk i jako *pečetidlo; proslulé jsou antické gemy. (Jaroslav Malina)

gemara (z aramejštiny: *gemara*, „dokončení“), druhá část **Talmudu*, soubor komentářů, výkladů a poznámek k jeho první části (*Mišně). Někdy nepřesně synonymum pro Talmud. (Jaroslav Malina)

gemellus, -a, -um, dvojí, dvojnásobný, jedno z dvojčat (v *anatomii například **musculus gemellus superior*). (Ladislava Horáková)

gemmule (též pangen), mikroskopická jednotka *dědičnosti, kterou popsal Charles *Darwin v rámci teorie *pangeneze. Gemmuly jsou produkovány každou jednotlivou částí *organismu do *krve, kterou jsou přemísťovány k reprodukčním orgánům do zárodečných buněk (*gamet). Gemmuly rodičů splývají a znaky rodičů jimi nesené jsou smíchány do výsledných znaků potomka. (Pavel Lízal)

gemologie (z latiny: *gemma*, „drahokam, skvost; poupě, pupen“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), vědní obor zabývající se drahými kameny. Jedná se o aplikovanou *mineralogii, která zkoumá vznik, lokaci, vlastnosti a technologie zpracování přírodních materiálů (drahokamů a polodrahokamů). Její metodika je aplikována při nedestruktivních materiálových průzkumech drahých kamenů v *archeologii. V běžné praxi se zaměřuje na identifikaci přírodních drahých kamenů, míst jejich původu a rozlišení od umělých (syntetických) kamenů. (Martin Hložek)

gen (z latiny: *genus*, „rod, původ“), jednotka *dědičnosti, část *deoxyribonukleové kyseliny (DNA), která kóduje určitý *protein nebo má jinou, například regulační funkci při *replikaci a *transkripci. (Jiřina Relichová)

gen, fúzní, hybridní *gen složený ze dvou různých genů, který vzniká *deleci (ztrátou) části *chromozomu mezi dvěma geny umístěnými na stejném chromozomu nebo nepravidelným *crossing-overem či *translokací (u *člověka například *chromozom, filadelfský). Fúzní gen může být připraven i uměle a bývá součástí *transgenních organismů. (Jiřina Relichová)

gen, polymorfní, *gen, který má v *populaci více běžně se vyskytujících *alel, tj. s četností větší než 5 %, respektive 1 %. (Jiřina Relichová)

GenBank, nukleotidová databáze (databáze sekvenovaných úseků DNA), založená v roce 1982 a spravovaná *National Center for Biotechnology* (NCBI) v Bethesdě (Maryland, USA). Výměnnou spoluprací získává data z ostatních nukleotidových databází, například z EMBL/EBI, spravované nejprve od roku 1980 *European Molecular Biological Laboratories* v Heidelbergu v Německu a později *European Bioinformatics Institute* v Hinxtonu ve Velké Británii (<http://www.ebi.ac.uk>) nebo DNA Data Bank of Japan, spravované *National Institute*

of Genetics v Mishimě (<http://www.ddbj.nig.ac.jp>), založené v roce 1984, s nimiž je výborně propojena stejně jako s mnoha dalšími databázemi.

GenBank je rovněž napojena na databáze bibliografické, například na velmi podrobnou biologicko-medicínskou rešeršní databázi PubMed spravovanou *National Library of Medicine* a *National Institutes of Health*. Její webová adresa je proto častým výchozím bodem rešerše pro velkou část biologicky zaměřené vědecké komunity. Rozsah sekvencí přístupných v této databázi překročil v srpnu 2005 počet 100 miliard párů bází. Uživatelsky příjemné prostředí programové nadstavby umožňuje pomocí *variant programu BLAST (Basic Local Alignment Search Tool), například vyhledání sekvencí nejpodobnějších sekvenci zadané, numerické vyjádření podobnosti 2 sekvencí, konstruování *fylogenetických stromů. Podrobnější informace o databázi lze nalézt například na adrese <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/Genbank/GenbankOverview.html>. (Petr Bureš)

gender (z angličtiny: *gender*, „rod“), jeden ze základních (konstitutivních) sociálních konstruktů a organizačních principů lidské společnosti, který se promítá do všech aspektů a úrovní společenského života. Ve své podstatě je vyjádřením představy, že se lidské bytosti dělí na dvě skupiny, ženy a muže, které mají do značné míry odlišné maskulinní a femininní charakteristiky, vlastnosti, schopnosti atd. Jedná se tedy o koncept vztahový, neboť *maskulinita má smysl pouze ve vztahu (protikladu) k *femininitě, který ukazuje, že rozdíly mezi muži a ženami nevyplývají z biologických rozdílů, ale podle Iris Marion Youngové (1990) jde o množinu struktur a podmínek, které vymezují, co to typicky znamená být ženou či mužem v dané společnosti, i typický způsob, jakým ženy a muži žijí tuto situaci. Prakticky ve všech známých společnostech gender navíc vyjadřuje asymetrii – maskulinita je chápána jako nadřazená (dominantní) femininitě a jako norma, od které je femininita odvozena (v této souvislosti hovoříme o *androcentrismu).

Jako všechny sociální konstrukty jsou femininita a maskulinita konstrukty kulturně a historicky specifické, tj. v různých historických obdobích a v různých kulturách odkazují na různé charakteristiky, vlastnosti atd., a pluralitní, tj. v každé kultuře existuje vedle sebe více definic maskulinity a femininity, které však opět nejsou rovnocenné. Podle Michaela Kimmela (2000) jsou dvě z nich, tzv. hegemonní maskulinita a preferovaná femininita, normativní a vůči nim se musí všichni jedinci dané skupiny vymezovat a podle nich jsou posuzováni ostatními, kteří s nimi interagují na základě představ o tom, jaké jsou „přirozeně“ ženské/mužské vlastnosti, chování atd. Stejně jako ostatní sociální konstrukty má také gender své materiální vyjádření, je „materializován“ prostřednictvím lidské aktivity, práce.

Na základě kulturně specifických představ o femininitě a maskulinitě (často ve formě *stereotypů) si lidé formují vlastní *identity, vzájemně interagují a organizují si i společenské vztahy a instituce. Vstupují do sociálních vztahů s konkrétními genderovými koncepty, které nevyhnutelně ovlivňují jejich jednání a chování, a zároveň tak tyto představy reprodukují, udržují gender při životě jako důležitou sociální strukturu. Jinými slovy, gender umožňuje orientovat se v sociálních vztazích a nabízí víceméně jasná pravidla a normy pro sociální interakci, zároveň však omezuje jejich možnou škálu na ty, které jsou v konkrétní kultuře akceptovatelné.

O genderu lze uvažovat na třech úrovních (Kimmel, 2000). Na individuální úrovni pracuje většina lidí s jednoduchou binaritou – jsem žena, jsem muž – a na jejím základě si aktivně konstruuje *genderovou identitu. Protože identity, včetně genderových, jsou vždy kulturně a jazykově situovány a při jejich formování lidé vychází z dostupných kulturních zdrojů, mají například lidské bytosti, které se v naší kultuře definují jako ženy, tendenci konstruovat si identity skrze péči o druhé a upozadování sebe sama, tedy v duchu představ o preferované femininitě. Bytosti, které se definují jako muži, si naopak formují identity kolem dominance a mají tendenci k sebestřednosti a sebezprosazování. Důležité však je, že vlastní identity

nevnímají jako sociálně konstruované, ale jako cosi esenciálního, přirozeného, biologicky podmíněného, tj. v duchu *biologického esencialismu.

Femininita a maskulinita jsou na individuální úrovni „materializovány“ nejen prostřednictvím neustálé práce na správném maskulinním/femininním vzhladu (oblečení, účesy, kosmetika atd.), ale doslova se vpisují do lidských těl. V této souvislosti francouzský sociolog Pierre *Bourdieu (2000) hovoří o tzv. somatizaci nadvlády, kdy ženy somatizují podřízenost, tj. mají tendenci se jakoby zmenšovat, zaujímat menší prostor či se vyhýbat přímým pohledům, a muži somatizují dominanci, pro kterou je charakteristické ztělesňování síly, agresivity či sportovní zdatnosti. Odlišné formy somatizace jsou výrazem „dělání“ femininity/maskulinity v souladu s genderovými normami. Opakování kulturně přijatelného femininního/maskulinního chování je zpětně legitimuje a reprodukuje.

Gender lidé dělají v každé interakci, v každé situaci a v každé instituci, neboť vstupují do vzájemných interakcí s konkrétními představami o femininitě a maskulinitě a na jejich základě k ženám a k mužům přistupují různě a sami se před nimi prezentují různě. Gender je situovaná činnost, během které jsou produkovány formy chování, které ostatní vnímají jako maskulinní či femininní. Muže a ženy lidé dělají před ostatními, kteří jejich výkony hodnotí a legitimují, nebo je naopak usměrňují, pokud překračují kulturně přijatelné genderové hranice, normy. V různých situacích a životních obdobích probíhají genderové interakce různě a *genderová socializace začíná již v nejtětlejším věku (chlapeč nepláčou, neboť baba atd.). Gender však není ve všech interakcích a kontextech stejně důležitý a někdy mohou převážet jiné ohledy jako například rasa, třída, věk či jiné kontextuální aspekty.

Představy o maskulinitě a femininitě strukturují nejen individuální identity a sociální interakce, ale i všechny společenské instituce (rodina, škola, pracovní trh atd.), které produkují a reprodukují genderové rozdíly a nerovnosti. Gender je organizující princip, podle kterého jsou například ženy a muži směřováni do rozdílných a nerovných pozic/zaměstnání v rámci institucí (ředitel versus sekretářka, chirurgové versus zdravotní sestry) a je konstruována *symbolika, jež vyjadřuje a často posiluje tato dělení. V rámci interakcí a institucí je gender materializován prostřednictvím výše zmíněných procesů a jejich materiálních projevů, ale genderová diferenciací je vyjádřena i ve vlastní architektuře institucí (asi nejviditelněji oddělováním pánských a dámských toalet). (Petr Pavlík)

gender mainstreaming (z angličtiny: *gender*, „rod“ a *mainstreaming*, „hlavní proud“), systematické prosazování priorit a potřeb *žen a *mužů ve všech druzích politik a opatření s cílem dosáhnout *rovnosti žen a mužů. (Například při plánování spojů hromadné dopravy by se mělo posoudit, jakým způsobem ji využívají muži a jakým ženy, neboť tento způsob bývá rozdílný. Teprve po takové analýze lze rozhodnout, zda není poškozeno ani jedno *pohlaví.) (Marie Dohnalová)

gender studies, *studia genderová.

genderová analýza, *analýza, genderová.

genderová dimenze, *dimenze, genderová.

genderová identita, *identita, genderová.

genderová role, *role, genderová.

genderová rovnost, *rovnost, genderová.

genderová smlouva, *smlouva, genderová.

genderová socializace, *socializace, genderová.

genderová studia, *studia, genderová.

genderově neutrální, nemající žádný vliv na *rovnost žen a mužů či jejich vztahy. (Marie Dohnalová)

genderové stereotypy, *stereotypy, genderové.

genderový audit, *audit, genderový.

genealogická metoda, *metoda, genealogická.

genealogický test, *test, genealogický.

genealogie (z řečtiny: *genos* [plurál *genea*], „rod, pokolení“ a *logos*, „nauka, věda“):

1. *pomocná věda historická zabývající se rodovou posloupností jednotlivců a vztahy mezi nimi, jež vyplývají z jejich rodového původu, tj. *příbuzenskými vztahy po stránce historické, právní, biologické, společenské, hospodářské apod. Až do 19. století se zejména zaměřovala na zkoumání vývoje šlechtických rodů ve snaze odůvodnit udržení nebo rozšíření rodových výsad, v novější podobě využívá získaných poznatků i k řešení otázek biologicko-zdravotnických, společenských, kulturních a obecně historických. Rodopis je vlastně starší než *historie, protože v jeho základu je tradiční *kult předků. U nás byla genealogie dlouho na pokraji zájmu;

2. zachycený vývoj rodu, rodopis, rodokmen;

3. metoda genetického výzkumu založená na studiu rodokmenu určitého jedince.

(František Čapka, Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

generace (z řečtiny: *genos* [plurál *genea*], „rod, pokolení“):

1. souhrn lidí narozených v určitém časovém období (25–30 let), spjatých s ním a v tomto smyslu se lišících od předchozích i následujících pokolení. Jde tedy o velkou, sociálně diferencovanou skupinu osob spojených dobově podmíněným stylem myšlení a jednání a prožívajících podstatná období své *socializace ve shodných historických a kulturních podmínkách. Synonymem pojmu generace je pojem pokolení, jehož se však užívá převážně jen v genealogickém a demografickém slova smyslu;

2. potomci jedné dvojice rodičů;

3. [biologie], soubor potomstva rodičovských jedinců žijící v určitém časovém období a realizující celý vývojový cyklus;

4. [technika], příslušnost k typu technického zařízení určité vývojové etapy; taková etapa technického zařízení charakterizovaná příslušnou úrovní jeho vlastností (příklad: počítače první generace). (Jaroslav Malina)

generace, beatová, *beat generation.

generace, ztracená, *lost generation.

generál (z latiny: *generālis*, „obecný; rodový“ a z francouzštiny: *général*, „všeobecný; vrchní, hlavní; generál“):

1. všeobecné označení pro příslušníka vysoké vojenské služební skupiny, od 15. století užíváno jako označení nejvyššího velitele zkrácením z francouzského *Capitain général*;

2. představený některých *církevních řádů (*dominikánů, *jezuitů) či společenství, vybavený jurisdikční pravomocí. (František Čapka)

generalisté (z latiny: *generālitās*, „všeobecnost, veškerost“):

1. [antropologie, politologie aj.], jeden ze sociokulturních přístupů k empirickému konceptu *občanské společnosti. Generalisté pojem občanské společnosti ztotožňují s pojmem *demokracie s tím, že lépe vystihuje kulturní, sociální a ekonomické předpoklady fungující demokracie. Poukazují na to, že občanská společnost je v západní *tradici tvořena nejen politicky činnou autonomní *veřejností, jež se původně emancipovala ve sféře *směny a výroby zboží, ale také zodpovědnou a kontrolovatelnou politickou *mocí. K hlavním formám občanské společnosti (demokracie) tedy řadí nejen *trh a politickou veřejnost, ale také sféru politické moci. Specifické vztahy mezi těmito třemi komponentami, které jsou výsledkem několik staletí trvajících vývoje západních *společností, tvoří podstatu a „záhadu“ moderní občanské společnosti;

2. [biologie, ekologie], morfologicky málo specializovaná skupina. Díky tomu byla schopná překonávat kvalitativní i kvantitativní změny v *ekosystémech, aniž by v ní muselo docházet k nějakým významným adaptivním změnám nebo výraznému vymírání uvnitř skupiny. Adaptivní *strategie generalistů obsahuje celou řadu „riskantních“ prvků. Ve vhodných podmínkách je pro ně typická *disperze a *kolonizace. *Adaptace chováním

představuje jeden z typických rysů jejich adaptivní strategie. Typickými představiteli jsou makakové, *hominidé obecně, zvláště pak rod **Homo*. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

generalissimus, nejvyšší vojenská hodnost vrchního velitele ozbrojených sil s výjimečnými pravomocemi; poprvé udělena ve Francii (1569). Tituly vlastnili například Francisco Franco (1892–1975) a Josif Vissarionovič *Stalin (1878–1953). (František Čapka)

generalizace (z latiny: *generālitās*, „všeobecnost, veškerost“), zevšeobecnování, poznávací proces, při němž z dílčích případů usuzujeme na obecně platné *zákonitosti. (Jaroslav Malina)

generální kapitanát, *kapitanát, generální.

generální pardon, *pardon, generální.

generální seminář, *seminář, generální.

generální stávka, *stávka, generální.

generální stavy, *stavy, generální.

generická kultura, *kultura, generická.

genesis, -is, f., vznik, zrození.

Genesis (z řečtiny: *genesis*, „zrození“), první kniha *bible a tím i *Starého zákona. Název je řecký a znamená doslova „zrození“, volněji „počátek“. Hebrejsky se nazývá podle *incipitu *Be-re-šit*, také se jí říká první kniha *Mojžíšova, protože je první částí souboru „Pětikniží“ čili Pentateuchu, pěti knih Mojžíšových, čili hebrejsky *tóry. V Genesi se vypráví o *stvoření *světa i *člověka, jeho *hříchu (*Adam, *Eva) a dalším růstu hříchu přes *Kaina a *Ábela, *potopu a zmatení *jazyků při stavbě *babylonské věže. Druhá část Genese od kapitoly 12. vypráví o praotcích *Abrahamovi, Izákovi, *Jákovovi a jeho dvanácti synech. Končí zprávou o smrti *Josefově. Novodobá bádání ukazují, že Genesis vznikla jako celek poměrně pozdě, v nynější podobě asi až v 5. či 4. století př. n. l., je však sestavena z různých starých látek, které byly promyšleně spojeny v jeden celek. Jsou tu ohlasy různých starověkých náboženských představ a *kulturních tradic, jimiž staří tradenti živě reagovali na své okolí. Důležité je, že Genesis nikdy nechtěla být *historií či přírodovědou v moderním smyslu, nýbrž souborem modelových příběhů, které chtěly především ovlivňovat *víru i život svých posluchačů a čtenářů. (Jan Heller)

genetická zátěž, *zátěž, genetická.

genetické inženýrství, *inženýrství, genetické.

genetické poradenství, *poradenství, genetické.

genetické pozadí, *pozadí, genetické.

genetický (z řečtiny: *genos*, „rod, původ“, *genesis*, „zrození“), týkající se *fenoménu souvisejících s *dědičností; všímající si původu a vývoje. (Jiřina Relichová)

genetický drift, *drift.

genetický kód, *kód, genetický.

genetický marker, *marker, genetický.

geneticky modifikovaný organismus, *GMO.

genetika (z řečtiny: *genesis*, „zrození“), věda o *dědičnosti, zkoumá podobnost a rozmanitost živých organismů. Přestože základní *zákonitosti genetiky byly zformulovány až ve druhé polovině 19. století a jako vědní obor se genetika zformovala teprve na začátku 20. století, její podstata byla využívána již od *pravěku. Genetika byla aplikována intuitivně, bez znalosti podstaty jevů v období nástupu a rozvoje *zemědělství, kdy člověk začal záměrně vyhledávat rostliny s většími a chutnějšími plody nebo vyššími výnosy. Prováděl tak vlastně umělou *selekcí a záměrně vybíral jedince s nejlepším *genotypem v požadovaných vlastnostech. Bylo zajištěno, že potomstvo těchto jedinců mělo podobné či stejné žádoucí vlastnosti. Obdobný princip se úspěšně uplatnil také u živočichů, které člověk postupně *domestikoval. V pravěku a ve *starověku se zřejmě praktikovalo i záměrné *křížení rostlin, o čemž svědčí například asyrský reliéf z 9. století př. n. l., na němž je zachyceno umělé

opylování *palmy datlové. Původ dnešních kulturních plodin a hospodářských zvířat a také prvopočátky genetiky spadají tedy do období mladšího pravěku a starověku (viz též hesla *domestikace, *zemědělství).

Prvotní vědeckou teorií o podstatě dědičnosti byla teorie dědičnosti získaných vlastností, která vycházela z konfrontace názorů o vzniku života řeckého lékaře a filozofa *Hippokrata (kolem 460–kolem 375 př. n. l.) a řeckého filozofa a polyhistora *Aristotela (384–322 př. n. l.). Hippokratés zastával teorii, kterou později rozpracoval britský přírodovědec Charles Robert *Darwin (1809–1882) jako teorii *pangeneze. Podle ní jsou za přenos znaků odpovědné mikroskopické částice – *gemmule, jejichž prostřednictvím reprodukuje každá jednotlivá část organismu sama sebe. To znamená, že *vajíčka, *spermie, pylová zrna a pupeny obsahují množství zárodků oddělených z každé jednotlivé části, která pak dává u nového jedince vzniknout právě těmto částem s vlastnostmi rodičů, jež se navzájem smísí. Aristotelés s Hippokratovou představou pangeneze úplně nesouhlasil, a naopak poukazoval na to, že potomci jsou někdy více podobní nebo podobnější některému vzdálenému předku než svým rodičům. Předpokládal, jako později mnozí další, že se nedědí přímo hotové znaky rodičů, ale pouze jisté předpoklady pro ně. Například také věřil, že řada zvířat je, podobně jako mula, *hybridem (křížencem) mezi různými druhy, například žirafa je podle něho hybridem velblouda a levharta. Přestože byla jeho představa mylná, lze z jeho úvah usoudit, že hybridy považoval za zdroj nové *variability.

Až do začátku 18. století nebyla podstata dědičnosti významněji zkoumána, přestože křížení bylo stále praktikováno jak u živočichů, tak zejména u rostlin. Rostlinné hybridy podrobně studoval v letech 1761 až 1766 německý botanik Joseph Gottlieb Kölreuter (1733–1806), který provedl stovky křížení, studoval proces opylení, popsal rozmanitost pylových zrn a rozpoznal význam hmyzu v procesu přirozeného opylování. V případě hybridů soudil, že jejich znaky jsou většinou průměrem znaků jejich rodičů. Sledoval také větší variabilitu v potomstvu hybridů, avšak tato pozorování nijak dál nerozpracoval.

Problematikou hybridů se zabýval také Charles Darwin, zejména ve vztahu k variabilitě, kterou považoval za zdroj *evoluce. Domníval se, že vegetativní rozmnožování pouze udržuje vlastnosti a variabilitu nijak nemění. Větší význam z tohoto pohledu má pohlavní rozmnožování a s ním spojené procesy selekce a křížení. Selekcí Darwin popsal jako proces, který vede k postupné změně variability (přírodní selekci považoval za hlavní evoluční sílu). Křížení vnímal jako proces, který vede v první generaci hybridů k průměru vzhledem ke znakům u rodičů a udržuje tak populace uniformní. Všiml si však, že variabilita vzrůstá ve druhé a dalších generacích křížení, kde se objevují znovu i znaky původních rodičů. Zdroj variability spatřoval v měnících se podmínkách a jako příklad uváděl domestikaci, která tuto variabilitu zvyšuje společně s procesy vedoucími k selekci určitého znaku a křížení mezi jedinci s různými znaky.

Pokud jde o dědičnost znaků, rozpracoval Darwin teorii pangeneze. V případě pohlavního rozmnožování uvažoval o spojování gemmulí. Podrobněji však podstatu dědičnosti a ani materiální podstatu gemmulí neřešil. Předpokládal pouze, že hybrid obsahuje ve svých buňkách jakési hybridní gemmule, takže hybrid je směsicí znaků rodičů. Tato domněnka mohla být do jisté míry ovlivněna tím, že nebyl obeznámen s procesem oplození, který již byl v té době popsán a z něhož vyplývalo, že *embryo vzniká splynutím pouze jedné pylové buňky s jednou buňkou vaječnou. Darwin se domníval, že pro oplodnění vajíčka je zapotřebí více než jedna spermie, a to jak u rostlin, tak i u živočichů. Sám podstatu dědičnosti nedokázal uspokojivě vysvětlit, což byl jistý nedostatek jeho evoluční teorie. Bohužel se ani nezabýval poznatky o dědičnosti získané jeho současníkem, brněnským přírodovědcem Gregorem Johannem *Mendelem (1822–1884).

Gregor Johann Mendel při formulování závěrů naopak vycházel z předpokladu, že k oplodnění vajíčka dochází jedinou spermií, a na základě svých pozorování zformuloval

tehdy unikátní teorii dědičnosti. Nejvýznamnější podněty k této teorii vzešly z jeho *experimentů s křížením *hrachu, které zahájil v roce 1854 v prostorách augustiniánského kláštera v Brně. Mendel si zvolil velmi vhodný pokusný objekt, u něhož bylo k dispozici velké množství různých variant znaků, které mohl studovat jednotlivě a rostliny s různými znaky mezi sebou křížit. Po křížení dvou rodičů, kteří se lišili ve sledovaném znaku, získal první generaci, v níž všichni jedinci vykazovali stejný znak (uniformní generace). Ve většině případů se jednalo o znak jednoho z rodičů. Ve druhé generaci (po křížení jedinců první generace) sledoval vedle znaku z první generace také znak druhého z rodičů, který se v první generaci neprojevil. Tento znak se ve druhé generaci objevil u 25 % jedinců a Mendel jej nazval *recesivním znakem. Naopak 75 % jedinců neslo znak, který nazval znakem dominantním (*dominance). Křížením rostlin druhé generace mezi sebou zjistil, že jedinci s dominantním znakem dávají po samooplození buď pouze potomky se stejným znakem, nebo mají, podobně jako jedinci první generace, potomstvo ze 3/4 s dominantním znakem a z 1/4 se znakem recesivním. Na základě těchto pozorování a jedinečného způsobu matematického vyhodnocení pokusů zformuloval základní principy dědičnosti, které přednesl v roce 1865 na zasedání Přírodovědného spolku v Brně; v roce 1866 byly tyto přednášky publikovány ve spolkové ročence.

Mendel dospěl k těmto závěrům: 1) Jednotky dědičnosti jsou materiální povahy, párové a dědí se odděleně, nemísí se. 2) Jednotky, které se projevují v každé generaci, jsou dominantní a ty, které se přenášejí skrytě a objevují se až ve druhé generaci, jsou recesivní. 3) Dědičné jednotky se přenášejí do další generace prostřednictvím *gamet. 4) Distribuce dědičných jednotek v gametách probíhá na základě *principu segregace a *principu nezávislé kombinace vloh.

Mendelova práce zůstala ve své době nepovšimnuta. Darwinova teorie pangeneze nebyla všeobecně přijímána a později ji nakonec vyvrátil britský přírodovědec sir Francis *Galton (1822–1911), který prováděl pokusy s transfuzí krve u králíků a prokázal, že mezi nimi tímto způsobem nedochází k přenosu jejich odlišných znaků. Teorie o dědičném přenosu znaků prostřednictvím gemmulí, které se vytvářejí kdekoli v organismu, tak byla zavržena.

V této době dominovaly teorie dědičnosti, které formulovali německý evoluční biolog August Weismann (1834–1914) a nizozemský botanik a genetik Hugo Maria de Vries (1848–1935). V 80. letech 19. století byla uznávána také teorie, že dědičná substance musí být obsažena v jádře *buněk, které poprvé (již v roce 1831) pozoroval britský botanik Robert Brown (1773–1858). Weismann si při studiu dvoukřídlého hmyzu všiml, že se odděleně od somatických buněk vyvíjí určitá linie buněk, které jsou předurčeny k tomu, aby z nich vzniklo potomstvo. Tyto buňky nazval zárodečné buňky a dědičnou hmotu zárodečnou plazmou, kterou umístil do jádra těchto buněk. Rozmnožování je tedy zajištěno izolovanou a specializovanou linií buněk.

Podle de Vriese jsou individuální dědičné kvality reprezentovány v každé zárodečné buňce určitými materiálními částicemi, které nazval pangeny (každý pangen reprezentuje jednu dědičnou vlastnost). Pangeny jsou obsaženy v buněčném jádře, množí se dělením a při buněčném dělení jsou předávány dceřiným buňkám. Pangeny plynou také do zárodečných buněk, čímž jsou tyto vlastnosti předávány potomkům z generace na generaci. Každá jednotka dědičnosti je spojena s konkrétními vlastnostmi, které se pak v potomstvu mohou různě kombinovat.

Ve všech uvedených případech se objevila myšlenka existence materiálních nositelů dědičnosti. Příčiny lze hledat v roce 1810, kdy bylo publikováno učení britského chemika a fyzika Johna Daltona (1766–1844) o atomech. V průběhu 19. století se na hmotu začalo pohlížet jako na chemickou sloučeninu atomů a molekul. Toto *paradigma jako by inspirovalo ostatní vědce k hledání dalších jednotek, z nichž se hmota skládá. Buněčná teorie německého botanika Matthiase Jakoba Schleidena (1804–1881) a německého fyziologa,

histologa a cytologa Theodora Schwanna (1810–1882), formulovaná v roce 1839, pak poskytla určitou strukturní paralelu pro složení tkání, orgánů a organismů. V 60. letech se tato obecnější představa skládání celku z velkého počtu jasně oddělených částí (základních stavebních prvků) projevila v podobě jednotek dědičnosti. Mendel sice také psal o jednotkách dědičnosti, avšak na rozdíl od Darwina na ně pohlížel jako na oddělené: rodičovské jednotky se nijak nemísí, a mohou se tak znovu objevit (oddělit) v další generaci.

Po znovuobjevení Mendelovy práce v roce 1900 byly dědičné jednotky známy jako „faktory“. Postupem času s objevováním *alel, jejich vazeb a interakcí začalo být toto označení nevhodné a v roce 1909 dánský botanik, rostlinný fyziolog a genetik Wilhelm Johannsen (1857–1927) navrhl užívání nového pojmu *gen, a to pro jednotku bez jakýchkoliv implikací o jejím složení, velikosti či struktuře. Johannsenův gen je tedy pouhou jednotkou genetické analýzy. Dnes pojem gen chápeme spíše v tzv. Morganově pojetí genu, v němž gen odpovídá hmotné části *chromozomu. Chromozomy jako struktury nesoucí dědičnou informaci popsali už v letech 1882–1885 německý biolog a cytogenetik Walther Flemming (1843–1905) a německý botanik Eduard Adolf Strasburger (1844–1912). Belgický embryolog a cytolog Edouard Van Beneden (1846–1910) navíc pozoroval rozchod chromozomů k opačným pólům buňky v průběhu *mitózy a dále zjistil, že produkty meiotického dělení (*meióza) mají jen poloviční počet chromozomů oproti oplodněnému vajíčku. Poprvé tak bylo doloženo, že *embryo je tvořeno genetickou informací dvou různých zárodečných buněk. Roku 1883 německý zoolog Wilhelm Roux (1850–1924) uvedl, že lineární struktura chromozomů zajišťuje jejich správné rozdělení do dceřiných buněk. Jeho pozorování potvrdila, že chromozomy jsou nositeli jednotek dědičnosti, a vedla k položení základů chromozomové teorie dědičnosti.

V roce 1899 britský genetik William *Bateson (1861–1926) postuloval, že potomstvo rodičů, kteří se lišili v nějakém znaku, musí být vyhodnoceno statisticky. O rok později nizozemský botanik a genetik Hugo Maria de Vries, německý botanik a genetik Carl Erich Correns (1864–1933) a rakouský botanik a genetik Erich von Tschermak (1871–1962) znovuobjevili Mendelovu práci, která tento přístup prezentovala před více než 30 lety. Hugo de Vries uvedl, že štěpný poměr 3:1 odvozený Mendelem (po křížení hybridů mezi sebou) a 1:1 (po křížení hybridu s recesivním rodičem) je obecně platný pro dědičnost znaků s diskontinuální proměnlivostí. Carl Correns potvrdil platnost Mendelových závěrů také například u jednoděložné kukuřice; oproti de Vrieseovi však tvrdil, že existují znaky, které se vymykají Mendelovu schématu, kdy hybridi nejsou podobní ani jednomu z rodičů. Následně byla prokázána platnost Mendelových principů i pro tyto případy, kdy je znak podmíněn geny (později alelami) s neúplnou dominancí. Erich von Tschermak prováděl vlastní křížení hrachu (jako Mendel) a dospěl ke stejným poměrům 3:1 a 1:1, nicméně prvenství tohoto objevu přiznal Mendelovi.

Mendelovy principy byly tehdy obecně uznány a Gregor Johann Mendel je považován za zakladatele genetiky jako oboru zabývajícího se dědičností. Vlastní termín genetika zavedl William Bateson a doplnil jej dalšími dnes již běžně používanými termíny (*heterozygot, *homozygot, *zygota) a také označením pro první a druhou generaci po křížení rodičovských linií – F_1 a F_2 . Batesona lze považovat rovněž za nepřímého autora termínu alela, který byl odvozen zkrácením jeho termínu alelomorfa. Pro Mendelovu jednotku dědičnosti použil Bateson termín „faktor“, který Wilhelm Johannsen nahradil od roku 1909 termínem gen.

V následujícím období byla zkoumána především univerzální platnost Mendelových principů a hledána podstata Mendelových jednotek dědičnosti. Z Mendelovy práce vyplývá důležitý poznatek, že znaky jsou založeny párově. Na začátku 20. století byly již jednotky dědičnosti spojovány s chromozomy a bylo známo, že jejich počet po mitotickém dělení zůstane v dceřiných buňkách stejný, a naopak po meióze se jejich počet zmenší na polovinu. V roce 1901 britský zoolog a embryolog Thomas Harrison Montgomery (1873–1912) a v roce

1902 americký genetik Walter Stanborough Sutton (1877–1916) na základě morfologie chromozomů doložili, že chromozomy jsou párové a že vždy jeden z páru je mateřského a druhý otcovského původu (*chromozomy, homologické). Tím byla Mendelova teorie propojena s chromozomovou teorií dědičnosti a Mendelovy jednotky dědičnosti takto dostaly fyzickou podobu. Německý biolog Theodor Heinrich *Boveri (1862–1915) v roce 1902 pozoroval, že chromozomy mohou při meiotickém dělení „přejít“ do dceřiných buněk chybně, a že tak vzniknou buňky s abnormálními počty chromozomů. Správný vývoj embrya je však zajištěn pouze tehdy, pokud gamety obsahují kompletní sestavu chromozomů – haploidní sadu. Z toho vyplývá, že jednotlivé chromozomy se od sebe navzájem liší a mají různou funkci. Carl Erich Correns v roce 1902 správně odhadl, že Mendelův proces segregace probíhá právě při tvorbě gamet rozchodem mateřských a otcovských chromozomů do dceřiných buněk (v roce 1903 tuto teorii upřesnil Hugo Maria de Vries). Geny přímo spojil s chromozomy, na nichž jsou geny podle něho umístěny za sebou jako korálky na niti. Tato názorná představa také umožnila vysvětlit důsledky *crossing-overu, kdy si mohou homologické chromozomy některé „korálky“ mezi sebou vyměnit, čímž byl doplněn i Mendelův princip nezávislé kombinace. Později (v roce 1940) publikoval americký genetik Clarence Paul Oliver (1898–1991) první důkazy o tom, že ke crossing-overu dochází i uvnitř genů, takže se na gen začalo pohlížet spíše jako na lineární strukturu (sekvenci). O rok později americký genetik George Wells Beadle (1903–1989) a americký biochemik Edward Lawrie Tatum (1909–1975) rozpoznali, že gen má regulační funkci v *biochemii buněk a zformulovali tezi, že jeden gen kóduje jeden enzym.

V roce 1901 americký biolog Clarence Erwin McClung (1870–1946) jako první vyslovil tezi, že *pohlaví je určeno přítomností pohlavních chromozomů (*gonozomů), čímž byly položeny základy teorie chromozomového určení pohlaví. Již v roce 1891 německý evoluční biolog a zoolog Hermann Paul August Otto Henking (1858–1942) pozoroval u samečků ruměnice (*Pyrrhocoris*) tělísko, které se předávalo jen do poloviny spermií. Clarence McClung a jiní toto tělísko pak zjistili i u dalších zástupců hmyzu. McClung je označil za původce samčího pohlaví. V roce 1905 americký genetik Nettie Maria Stevens (1861–1912) identifikoval u potměníka (*Tenebrio*) i druhý typ pohlavního chromozomu a tyto chromozomy začaly být označovány jako *X chromozom a menší jako *Y chromozom. Bylo současně prokázáno, že samice mají XX chromozomy a samci XY chromozomy. Tato zjištění potvrdil v roce 1910 americký genetik Thomas Hunt *Morgan (1866–1945) u mouchy **Drosophila melanogaster* (dále drozofila) a o rok později také u *člověka. Samčí pohlaví je tedy určeno přítomností chromozomu Y a hovoříme o tzv. chromozomovém určení pohlaví typu drozofila (nebo též typ savčí). Naopak biologové Leonard Doncaster a Gilbert H. Raynor v roce 1906 při svých pokusech mimo jiné zjistili, že u píďalky mají samičky dva různé pohlavní chromozomy a samečci dva stejné. Totéž potvrdili v roce 1908 také u ptáků Florence Margaret Durhamová (1869–1948) a Dorothea Charlotte Edith Marryatová (1880–1928). V tomto případě se jedná o druhý typ chromozomového určení pohlaví – *Abraxas* (nebo též ptačí). V roce 1921 americký genetik Calvin Blackman Bridges (1889–1938) zjistil, že u drozofily je pohlaví určeno také vzájemným poměrem mezi počtem chromozomů X a počtem sad *autozomů. Má-li například jedinec dva chromozomy X, avšak tři sady autozomů, pak vzniká tzv. *intersex. V opačném případě (tři chromozomy X a dvě sady autozomů) vzniká zase tzv. supersamička. Normální samička vzniká pouze při vyrovnaném stavu chromozomu X a sad autozomů, tedy například dva chromozomy X a dvě sady autozomů. Americký genetik a evoluční biolog ruského původu Theodosius *Dobzhansky (1900–1975) a americký genetik Jack Schultz (1904–1971) pak potvrdili (v roce 1931 a 1934), že důležitý v této determinaci není celý chromozom X, ale jen jeho určitá část. Primárním faktorem určujícím pohlaví není tedy u drozofily chromozom Y, ale část chromozomu X, nicméně Y je nezbytný pro samčí plodnost (jedinci X0 jsou neplodní samečci). Existují však i další systémy

determinace pohlaví, například polský kněz, včelař a výzkumník Jan Dzierżoń (1811–1906) již v roce 1845 doložil, že samečci včel se líhnou z neoplozených vajíček, zatímco královny a dělnice z vajíček oplozených. Samičky jsou tedy z hlediska počtu chromozomů diploidní a samečci haploidní. Haplo-diploidii cytologicky poprvé prokázal v roce 1920 americký zoolog německého původu Franz Schrader (1891–1962) u molice (*Aleyrodes*).

V souvislosti s pohlavními chromozomy popsal v roce 1910 Thomas Hunt Morgan u drozofily tzv. *dědičnost vázanou na pohlaví, tedy dědičnost znaků, jejichž geny jsou lokalizovány na pohlavním chromozomu X. Studium tohoto typu dědičnosti, který představuje odchylku od Mendelových principů, bylo umožněno objevem drozofil s bílými očima (*white*) v chovu, který pěstoval Morgan na Columbijské univerzitě v USA v tzv. „Fly room“.

Mendelovy principy mohly však být zpochybněny také na základě pozorování vazby mezi geny na autozomech. Například Carl Erich Correns v roce 1900 pozoroval u fialy (*Matthiola*) dědičnost tří znaků. V generaci F₂ získal nikoli velký počet různých kombinací, jak by se na základě Mendelova principu nezávislé segregace dalo očekávat, ale pouze dvě původní rodičovské kombinace. Podobná pozorování popsali také například Erich von Tschermak a britská botanička a genetička Edith Rebecca Saundersová (1865–1945). Tato pozorování byla dokladem tzv. úplné vazby genů, kdy nevznikají žádné nové kombinace znaků (tzv. rekombinanti). Při neúplné vazbě, kdy je četnost rekombinace pouze snížena, vznikají všechny možné kombinace, avšak v počtech odlišných od Mendelových předpokladů. Neúplnou vazbu poprvé popsal v roce 1905 William Bateson a britský genetik Reginald Crundall Punnett (1875–1967) u hrachu. Britský botanik Robert Heath Lock (1879–1915) v roce 1906 uvedl, že vazbu je možné sledovat jen mezi geny ležícími na stejném chromozomu – vycházel přitom z de Vriesova poznatku, že homologické chromozomy si mohou vyměnit genetický materiál.

Vazbu studoval také Thomas Morgan, který využil dvou znaků u drozofily, *white* a *rudimentary*, jejichž geny se nalézají na chromozomu X. Na základě výsledků potvrdil, že vazba nastává pouze mezi geny ležícími na stejném chromozomovém páru. Zavedl proto termín crossing-over a usoudil, že těsně vázané geny leží blíže sobě než méně vázané geny, které jsou od sebe vzdáleny více.

Chromozomová podstata dědičnosti byla tedy vysvětlena a od roku 1911 došlo k bouřlivému rozvoji genetického výzkumu. Hlavní úlohu v něm hrála drozofila jakožto jednoduchý a velmi výhodný genetický objekt studia. Skupina vědců kolem Thomase Morgana zachytila a popsala ve velké populaci řadu mutací, které se staly základním nástrojem studia v následujících letech. Křížením jedinců s takto identifikovanými odchylkami (mutacemi) byly potvrzeny: 1) správnost chromozomové podstaty dědičnosti a 2) existence pohlavních chromozomů. Na základě detekované vazby mezi mutacemi na chromozomu X zkonstruoval roku 1913 americký genetik Alfred Henry Sturtevant (1891–1970) první genetickou mapu. V roce 1912 Thomas Morgan a Clara Lynchová poprvé zachytili vazbu mezi geny na autozomech drozofily po křížení mutantů *black* a *vestigial*. Téhož roku Morgan uskutečnil jedinečný objev: u sameček neprobíhá crossing-over; čehož bylo v pozdějších letech mnohokrát využito. V roce 1919 a 1923 Thomas Morgan a Calvin Blackman Bridges společně publikovali výsledky vazebných analýz u 2. a 3. chromozomu drozofily.

V tomtéž období objevili Thomas Morgan (1911), Alfred Sturtevant (1912) a v roce 1915 americký genetik Clarence Cook Little (1888–1971) existenci tzv. mnohonásobného alelismu, kdy jeden znak může být podmíněn více alelami jednoho genu (například alely genů pro zbarvení srsti u myši *agouti*, *black* a *yellow*).

Vážnější zpochybnění platnosti Mendelových principů vzniklo v oblasti *biometrie, kde byly zkoumány měřitelné znaky. Už na konci 19. století se zabýval studiem měřitelných

znaků britský přírodovědec Francis *Galton (pokusil se například vytvořit kvantitativní stupnici krásy). Galton si všiml korelace mezi hodnotami měřitelných znaků rodičů a jejich potomků. Při studiu zbarvení jezevčků například odhalil, že jedinec zdědí v průměru asi 1/4 charakteristických rysů po svých rodičích, 1/16 od svých prarodičů a asi 1/64 od praprarodičů atd. V roce 1904 poukázal britský matematik, statistik, biolog a filozof Karl *Pearson (1857–1936) na to, že u řady znaků v běžných populacích je jejich distribuce v rozporu s Mendelovými předpoklady a má kontinuální charakter. V roce 1906 však britský matematik George Udny Yule (1871–1951) zjistil, že se to týká pouze znaků s úplnou dominancí, v případě neúplné dominance je distribuce znaků v souladu s Mendelovými předpoklady. Wilhelm Johannsen v roce 1909 rozdělil tuto variabilitu na složku dědičnou, podmíněnou geneticky (*genotyp), a složku prostředí, podmíněnou negenetickými vlivy (*fenotyp). V projevu znaku pak může mít genetická složka menší vliv oproti mnohem většímu vlivu prostředí, které znak nějakým způsobem modifikuje. Vliv prostředí se uplatňuje právě zejména u znaků, které jsou měřitelné (kvantifikovatelné) jako například velikost, váha nebo délka, tedy u tzv. kvantitativních znaků; ty je možné studovat také prostřednictvím procesu selekce, kdy jsou vybíráni a kříženi konkrétní jedinci. Snahou selekce je získat pro určitou hodnotu znaku uniformní potomstvo. V případě znaků, na jejichž projev má významný vliv prostředí, bývá selekce málo účinná, protože se změnou prostředí se fenotyp vyselektovaných jedinců změní (Johannsen, 1909). Účinnost selekce u takových znaků klesá s rostoucím vlivem prostředí na projev znaku. Tato pozorování představují důležitý poznatek v aplikované genetice při šlechtění rostlin i zvířat.

Z hlediska studia dědičnosti jakéhokoliv znaku je důležité mít k dispozici jeho varianty. Zákonnitě vznikla otázka, zda zdrojem variability je pouze rekombinace existujících genů, nebo zda zdrojem (i zcela nových variant genů) je ještě i něco jiného. Pro tento zdroj nové variability použil termín *mutace jako první Hugo Maria de Vries v roce 1901, kdy zformuloval také svou mutační teorii vycházející ze studia zbarvení květů hledíku (*Antirrhinum*). Podobné pokusy se stejnými závěry provedl v letech 1909 a 1910 Carl Erich Correns. Ani v jednom z obou případů se sice nejednalo o somatické mutace ve stejném smyslu, jak je známe nyní, ale byly to první práce, které se o mutacích a mutabilitě zmiňovaly. Americký genetik Rollins Adams Emerson (1873–1947) v roce 1914 na základě těchto pozorování dospěl k závěru, že mutace pravidelně nastávají jen v jednom ze dvou genů v jedné homozygotní buňce. To, že mutace vznikají jen s velmi malou četností, bylo později potvrzeno a prokázáno na skutečných mutacích, které pozoroval na počátku 20. století u drozofily zejména Calvin Blackman Bridges. Je logické, že nejlépe a také nejvíce byly studovány dominantní a recesivní mutace genů na chromozomu X, neboť takové změny byly ihned dobře identifikovatelné. Byly potvrzeny závěry, že mutace nastává pouze v jednom genu a jedné buňce v jakémkoliv stadiu vývoje organismu. Aby bylo možno četnost vzniku mutací nějak kvantifikovat, zavedl americký genetik Hermann Joseph Muller (1890–1967) se svým blízkým spolupracovníkem Edgarem Altenburgem v roce 1919 testovací systém u drozofily založený na detekci letálních mutací vázaných na chromozom X, jejichž výskyt bylo možné sledovat na změnách v poměru pohlaví v potomstvu po křížení. Tento první test mutagenity Muller dále rozpracoval; dnes je znám jako tzv. CIB test.

Hlavní rozvoj studia mutací však nastal až ve chvíli, kdy bylo možné získat mutanty uměle, tedy použitím *mutagenů. Hermann Joseph Muller v roce 1927 využil testovacího kmene CIB u drozofily pro důkaz, že paprsky X (viz *Röntgen, Wilhelm Conrad) mají mutagenní účinek. O paprscích X bylo již z počátku století známo, že ve velkých dávkách mají na živý organismus smrtící účinky (William Herbert Rollins, 1901). V roce 1904 německý lékař Georg Clemens Perthes (1869–1927) a roku 1905 německý botanik Max Koernicke (1874–1955) ukázali, že chromozomy se po ozáření rozpadají jak u živočichů, tak i u rostlin. Stejně tak o mutagenní aktivitě paprsků X se uvažovalo už dříve (například Morgan,

1911), avšak chyběly jasné důkazy, že mutanti vznikají skutečně v důsledku jejich účinku. Mullerovy výsledky potvrdil v roce 1928 také americký genetik Lewis John Stadler (1896–1954), který studoval účinky paprsků X u ječmene. V roce 1928 Muller objevil, že vztah mezi dávkou záření a mutační rychlostí je lineární, a že tedy zdvojnásobení dávky vede k zdvojnásobení rychlosti vzniku mutací. V roce 1930 Clarence Paul Oliver potvrdil také lineární závislost mezi mutační rychlostí a délkou působení mutagenu. Těmito poznatky začalo období, kdy byly testovány různé chemické látky a fyzikální faktory na mutagenitu (mutagenní účinek) a kdy byla zjišťována četnost vzniku mutací a jejich dopady. Nastalo tzv. „období *mutageneze“, které přineslo nové indukované mutace (nové varianty genů), což umožnilo další posun ve výzkumu dědičnosti znaků, pro něž nebyly k dispozici přirozené varianty nebo se vyskytovaly jen vzácně.

V první polovině 20. století bylo velké úsilí věnováno také studiu samotných chromozomů, zejména změnám v jejich struktuře a jejich genetickému dopadu. Změny ve struktuře chromozomů zkoumali (zejména u drozofily) mnozí badatelé; například ztráty části chromozomů (*deficience), zdvojení (*duplikace) nebo výměny (*translokace) pozoroval Calvin Blackman Bridges (1917, 1919 a 1923), *inverzi (otočení části chromozomu) sledoval Alfred Henry Sturtevant (1926). V roce 1923 německý chemik Robert Feulgen (1884–1955) a Heinrich Rossenbeck (1895–1945) vyvinuli metodiku, pomocí níž lze mikroskopicky lépe pozorovat chromozomy. Jako první studovali v roce 1924 jednotlivé části chromozomů britský cytogenetik John Belling (1866–1933) a americký botanik Albert Francis Blakeslee (1874–1954) u durmanu (*Datura*). Změny ve stavbě chromozomů byly zkoumány také u kukuřice nebo drozofily. Významný byl rovněž objev Hermanna Mullera z roku 1927: zjistil, že paprsky X způsobují velké množství změn ve struktuře chromozomů. V roce 1929 americký zoolog Theophilus Shickel Painter (1889–1969) a Hermann Muller pozorovali u drozofily rozsáhlé ztráty (delece) části chromozomu X. Theodosius Dobzhansky v letech 1929 a 1930 studoval translokace (výměny) mezi chromozomy drozofily indukované paprsky X. V tomto období americká botanička a genetička Harriet Baldwin Creightonová (1909–2004) a americká cytogenetička Barbara McClintocková (1902–1992) podaly cytologický důkaz crossing-overu se zjištěním, že crossing-over je doprovázen výměnami částí chromozomů mezi sebou. V letech 1926 až 1931 byl cytologickými přístupy studován crossing-over podrobněji v průběhu meiózy přímo na chromozomech. V té době vznikla řada hypotéz o jeho mechanismu, z nichž je dodnes považována za správnou hypotéza, podle níž dojde na nesesterských *chromatidách homologických chromozomů ke dvěma zlomům, následně výměně odlomeného úseku mezi nimi a nakonec k opětovnému spojení vyměněného úseku se zbytkem chromatid.

Další pokrok v poznání chromozomů byl spjat s výzkumem polytenních chromozomů, zejména ze slinných žláz drozofily (Painter, 1933). Specifikem těchto velkých chromozomů byla možnost pozorovat světlejší a tmavější barvitelné oblasti. Ty začaly být popisovány a spojovány s geny a vznikaly první cytologické mapy (Bridges, 1935, 1938, 1939). Bližší charakteristika chromozomů byla do této doby omezena na tři „markery“, jimiž byly konce chromozomu a *centromera. Významná změna v identifikaci chromozomů nastala až ve druhé polovině 20. století.

Mechanismus dědičnosti, jak již bylo uvedeno, a s tím spojená variabilita představují také základ evoluce a jejího pochopení. Vztah evoluce a genetiky se uvědomovali již Charles Darwin, Francis Galton i August Weismann. *Evoluční biologie přitom do značné míry čerpá z *genetiky populací. Počátky populační genetiky lze opět spojit s Gregorem Johannem Mendelem, jehož principy platí v populacích obecně. Když se biometrici (například Charles Pearson) snažili jejich platnost v populacích vyvrátit (argumentovali, že znaky se v populacích nevyskytují v Mendelových podílech), tak britský matematik Godfrey Harold *Hardy (1877–1947) a německý lékař Wilhelm Robert *Weinberg (1862–1937) nezávisle na

sobě v roce 1908 prokázali, že Mendelovy principy jsou všeobecně platné i v populacích a že četnost zastoupení jednotlivých znaků (fenotypů) závisí na četnosti alel v populaci, a nikoliv na dominanci a recesivitě alel. Britský genetik, teoretický biolog a statistik Ronald Aylmer Fisher (1890–1962) v roce 1918 vysvětlil dědičnost zmiňovaných znaků na základě toho, že tyto znaky jsou řízeny velkým počtem mendelovských faktorů (polygenů).

Základní tezí populační biologie je tedy tzv. Hardyho-Weinbergův princip, podle něhož můžeme v jakékoliv populaci vypočítat z četností jednotlivých alel četnosti jednotlivých fenotypů a genotypů a naopak z genotypových četností jsme schopni vypočítat četnosti alel. Tímto způsobem je možné popsat genetickou strukturu populací.

Alelové četnosti jsou však v populacích ovlivňovány procesy, jako je selekce, mutační tlak (*mutace), genový posun (*drift) nebo genový tok. Jako první (v roce 1916) popsal vliv selekce na genetickou strukturu populací americký zoolog, genetik a eugenik Herbert Spencer Jennings (1868–1947), na něj pak navázali v roce 1922 Ronald Aylmer Fisher a o dva roky později britský evoluční biolog a genetik John Burdon Sanderson Haldane (1892–1964). Fisher zformuloval základní zákonitosti přirozeného výběru založené na tzv. fitness. Tato teorie je dnes známa jako tzv. Fisherův teorém přirozeného výběru. Působení genového posunu jakožto nejrychleji působícího evolučního faktoru v malých populacích popsal v roce 1923 americký genetik Sewall Green Wright (1889–1988), který také významně přispěl k poznatkům a praktickým aplikacím inbridingu (*křížení, příbuzenské). Poznatky Fishera a Wrighta propojily Darwinovu teorii s genetikou a položily tak základ neodarwinismu.

Teoretické, často na matematice a statistice založené předpoklady začaly být postupně ověřovány na reálných populacích. Nejvýznamnější bylo zřejmě studium různých přírodních populací drozofily, jemuž se věnovali například Theodosius Dobzhansky (1937), ruský biolog a genetik Sergej Sergejevič Četverikov ([1880–1959]; 1926) a ruský biolog Nikolaj Petrovič Dubinin ([1907–1998]; 1934, 1936), který také zjistil, že v populacích je v heterozygotním stavu ukryto velké množství recesivně letálních alel. Tyto a další jiné recesivní alely se pak staly vhodným zdrojem k popisu genetické struktury populací.

Ve druhé polovině 20. století došlo k intenzivnímu genetickému výzkumu, který byl podpořen i objevem molekulární podstaty dědičnosti a vznikem molekulární genetiky. K prvním z nejvýznamnějších objevů té doby ještě před molekulární érou patří stanovení přesného počtu chromozomů člověka, které bylo umožněno pokrokem mikroskopických technik a metod. Cytogenetik Joe Hin Tjio (1916–2001) a švédský botanik a genetik Albert Levan (1905–1998) v roce 1956 objevili, že člověk má celkem 46 chromozomů, tedy 23 párů. Toto zjištění vedlo následně k rozpoznání příčin řady genetických onemocnění člověka, které jsou způsobeny změnami v počtu jednotlivých chromozomů. V roce 1959 tak byly popsány příčiny Downova syndromu, který je způsoben nadbytečným chromozomem 21, tzv. trizomií (jak zjistil francouzský lékař a genetik Jérôme Jean Louis Marie Lejeune [1926–1994] se spolupracovníky), Turnerova syndromu, popsaného britským cytogenetikem Charlesem Fordem (1912–1999) a jeho spolupracovníky; syndrom je způsoben monozomií X (chybí druhý pohlavní chromozom) a Klinefelterova syndromu, který je trizomií XXY a byl zjištěn britskou genetičkou Patricií Jacobsovou (narozena 1934) a britským lékařem Johnem Alexanderem Strongem (narozen 1915). S přibývajícím počtem takto ověřených příčin onemocnění vznikla potřeba jejich katalogizace, a proto v roce 1966 americký genetik Victor Almon McKusick (1921–2008) vydal katalog 1487 genetických chorob člověka, který je od roku 1987 v on-line aktualizované podobě na internetu (*OMIM, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/omim/>).

Dalším důležitým milníkem genetiky bylo pochopení podstaty dědičnosti na molekulární úrovni. V roce 1944, kdy už bylo známo spojení dědičné informace s chromozomy, podali americký lékař a molekulární biolog Oswald Theodore Avery (1877–1955), kanadsko-americký genetik Colin Munro MacLeod (1909–1972) a americký genetik Maclyn McCarty

(1911–2005) na základě svých pokusů se stafylokokovou DNA první důkaz, že nositelkou dědičnosti je z chemického hlediska *DNA, a nikoliv proteiny. Později (v roce 1957) prokázal americký biochemik německého původu Heinz Ludwig Fraenkel-Conrat (1910–1999), že nositelkou dědičné informace může být také *RNA, konkrétně u celé řady virů. Výjimku představují *priony, které v roce 1982 objevil americký biochemik a neurolog Stanley Ben Prusiner (narozen 1942). Priony jsou schopny přenášet informaci o struktuře proteinu i bez nukleové kyseliny. Gen je tedy úsek na molekule DNA, jejíž dvoušroubovicovou strukturu jako první odhalili americký molekulární biolog James Dewey *Watson (narozen 1928) a britský molekulární biolog, fyzik a neurobiolog Francis Harry Compton *Crick (1916–2004) roku 1953. Gen je tvořen sekvencí čtyř druhů *nukleotidů (adenin, thymin, cytosin a guanin), jejichž pořadí určuje pořadí aminokyselin proteinu, který gen kóduje. Crick v roce 1961 zjistil, že tento *genetický kód je třípísmenný a že každá aminokyselina je určena pořadím trojice určitých nukleotidů. Tento vztah mezi sekvencí nukleotidových párů a sekvencí aminokyselin v polypeptidu prokázal americký genetik Charles Yanofsky (narozen 1925) se spolupracovníky v roce 1964.

Rozvoj molekulární biologie v dalších letech přinesl celou řadu genetických aplikací. Pomocí molekulárních metod byla od té doby odhalena podstata celé řady genetických chorob člověka, jejichž příčina je ve změně nukleotidové sekvence, a na jednotlivé chromozomy člověka byly lokalizovány příslušné geny. Tyto techniky umožnily také analyzovat, zda je jedinec nositelem dané mutace, a rozšířily se tak možnosti současného *genetického poradenství. V této souvislosti je třeba zmínit dva nejvýznamnější objevy: 1) Objev metody *sekvencování, která umožňovala přímo nahlédnout do sekvence nukleové kyseliny a odhalit změnu (britský biochemik Frederick Sanger [narozen 1918], *Sangerova metoda z roku 1970; americký biochemik, fyzik a molekulární biolog Walter Gilbert [narozen 1932], metoda z roku 1976). 2) Zavedení metody polymerázové řetězové reakce, *PCR (americký biochemik Kary Banks *Mullis [narozen 1944]) v roce 1983, jež umožňuje cíleně namnožit konkrétní úsek DNA, který pak může být dalšími molekulárními přístupy analyzován.

Aplikace genetiky byly rozšířeny i objevem tzv. *DNA fingerprintingu, který poprvé (v roce 1985) popsal britský genetik sir Alec John *Jeffreys (narozen 1950). Jeho objev sekvenčních rozdílů mezi jedinci vedl k dnes hojně využívané identifikaci pomocí *profilu DNA, například v *kriminalistice při identifikaci pachatele nebo oběti zločinu, obětí přírodních *katastrof, teroristických činů (*terorismus), v paternitních sporech u člověka (viz *nepaternita, *paternita) i zvířat apod. Masové využití této metodiky umožnila právě metoda PCR.

Rutinní zavedení technik sekvencování podnítilo vznik nového směru genetiky – *genomiky. Termín genomika poprvé použil v roce 1986 americký genetik Thomas Roderick pro označení odvětví genetiky zabývající se mapováním, sekvencováním a analýzou funkcí celých genomů. Kořeny genomiky tak lze hledat u prvního úspěšně kompletně osekvenčovaného genomu bakteriofága Φ -X174 (Sanger, 1977). V této oblasti patří k nejznámějším zjištěním odhalení sekvence genomu člověka, jehož první verze byla zveřejněna v roce 2001. Na základě těchto prvních analýz genomu člověka dnes odhadujeme, že člověk má ve svém genomu asi 20 000 až 25 000 genů, u většiny z nich však dosud neznáme jejich funkci. To je cílem *proteomiky (australský molekulární biolog Marc Wilkins, 1994), která tak přímo navazuje na výsledky genomických studií.

Významným mezníkem byl také zrod technik umožňujících *klonování, jímž rozumíme jednak přenos genů z jednoho organismu do jiného (často odlišného druhu) a také (později provedený) přenos jader, například ze somatické buňky do oplozeného vajíčka. Tyto techniky vycházejí z molekulární genetiky a představují její nový směr označovaný jako *genetické inženýrství. Genetické inženýrství vzniklo koncem 60. a v průběhu 70. let 20. století, kdy byly zavedeny metodiky izolace jednotlivých genů a jejich přenesení do buněk jiného organismu

(tzv. klonování genů). Jako první dokázali v roce 1973 americký biochemik Herbert Boyer (narozen 1936) a americký genetik Stanley Norman Cohen (narozen 1935) úspěšně přenést gen pro ribozomální RNA původem z žáby do *bakterie, v níž byl gen zcela funkční. Tento objev umožnil od roku 1982 produkovat lidský inzulin v kulturách bakteriálních buněk. Jiným známým příkladem je tzv. zlatá rýže, kterou vyvinul v roce 2000 německý genetik Ingo Potrykus (narozen 1933). Výsledkem téměř desetiletého výzkumu byla rýže, do níž se podařilo úspěšně přenést gen pro β -karoten. Vznikly tak první organismy s novými vlastnostmi, které jsou označovány jako geneticky modifikované (*GMO). Dnes je tento přístup nejpoužívanější právě u rostlin, běžně se již v některých zemích pěstuje geneticky modifikovaná kukuřice s odolností vůči škůdcům nebo sója odolná k herbicidům. Byly zkvalitněny i některé užitné vlastnosti; od roku 1990 se geneticky modifikované plodiny a produkty objevují i v obchodech, například rajčata se zpomaleným dozráváním jsou v obchodní síti od roku 1994. Vzhledem k dalším možnostem, jako je příprava rostlin odolných například k extrémním podmínkám prostředí, představují geneticky modifikované rostliny další posun ve využití genetických přístupů v zemědělství.

Technika přenosu genů byla vyzkoušena také u člověka, poprvé v roce 1990, kdy americký molekulární biolog a genetik William French Anderson (narozen 1936) se svým týmem provedl první *genovou terapii. Do tělních buněk nemocného pacienta přenesl funkční gen pro adenosindeaminázu, jehož porucha způsobuje těžkou imunodeficienci. Zmíněná léčba i další, které následovaly, však nebyly zcela úspěšné; stále se proto intenzivně pracuje na zlepšení těchto postupů, jež představují nadějný způsob léčby genetických onemocnění.

Vedle možnosti přenosu jednotlivých genů se v 90. letech 20. století objevily snahy o možnosti přenosu celých jader tělních buněk pro získání genetické kopie příslušného jedince – tzv. jaderné klonování. Přínos by tento přístup mohl znamenat zejména v chovu hospodářských zvířat, kdy by výhodné znaky získané selekcí nebo genetickou modifikací byly udrženy, neboť by touto cestou vznikly identické kopie jedince, *klony. První úspěšný pokus provedli členové týmu britského embryologa Iana Wilmuta (narozen 1944), kteří v roce 1996 získali genetickou modifikací ovci Dolly, která byla kopií jedince, jehož jádro tělní buňky bylo přeneseno do vajíčka zbaveného vlastního jádra. Dolly sice po několika letech zemřela, ale experiment ukázal, že klonování je v principu možné.

Rozvoj molekulární genetiky měl významné dopady také na populační genetiku. Až do té doby byla například struktura populací člověka charakterizována zejména pomocí fenotypových, měřitelných znaků, což souviselo s rozvojem *antropometrie. Později byly využívány jednoduché mendelistické znaky, jejichž geny existovaly v populacích ve více formách, byly tzv. polymorfní (*polymorfismus). Nejvíce byly takto po dlouhou dobu využívány zejména *krevní skupiny. Významný posun nastal s objevením elektroforézy ve druhé polovině 20. století; v roce 1966 americký evoluční biolog a genetik Richard Charles Lewontin (narozen 1929) a americký genetik John Lee Hubby (1932–1996) využili proteinového polymorfismu k popisu struktury přírodních populací drozofily. Nejefektivnějšího popisu genetické struktury populací však bylo dosaženo prostřednictvím sekvenčního polymorfismu přímo na úrovni DNA pomocí tzv. molekulárních markerů (založených zejména na PCR) a přímého sekvencování.

K dalším významným milníkům populační genetiky druhé poloviny 20. století lze ještě přiřadit propojení molekulární genetiky s populační genetikou, které učinili japonský evoluční genetik Motoo *Kimura (1924–1994) a Richard Lewontin, čímž započala tzv. molekulární evoluce. Nelze opomenout praktické aplikace studia genetické struktury populací na molekulární úrovni, které prováděl italský populační genetik Luigi Luca Cavalli-Sforza (narozen 1922), jehož výsledky vedly například k odmítnutí konceptu lidských *ras z genetického hlediska. V současné době se přístupy molekulární genetiky a genetiky populací využívají jak při studiu současných žijících populací, tak i při studiu již vymřelých

archaických populací, které jsou cílem studia *paleogenetiky. K nejvýznamnější osobnosti v této oblasti patří švédský molekulární a evoluční genetik a antropolog Svante *Pääbo (narozen 1955). Jeho metodiky pro získání *aDNA z archeologického a paleontologického materiálu a nové postupy pro sekvencování jak částí, tak i celých *genomů již vymřelých organismů umožnily úspěšné sekvencování genomů, například jeskynního mědvěda nebo vyhynulého lenochoda. V roce 2009 Svante Pääbo oznámil úplné přečtení *genomu člověka neandertálského (**Homo neanderthalensis*), což je v této oblasti mimořádný počin. K pozoruhodným poznatkům patří rovněž závěry o historii populací moderního a archaického člověka na základě srovnání sekvencí člověka s jeho nejbližšími příbuznými (*šimpanze, *gorily a *orangutana) a také zjištění rozdílů v některých konkrétních sekvencích moderního a neandertálského člověka. Například studium sekvence genu FOXP2, který z anatomického hlediska souvisí s rozvojem řeči a *jazyka, odhalilo dva rozdíly (pozice 911 a 977 v exonu 7) mezi DNA sekvencemi současného moderního člověka a šimpanze. Toto zjištění se zdálo být jasným a logickým, avšak význam těchto studií se se projevil až v souvislosti se zcela neočekávaným výsledkem porovnání sekvence genu FOXP2 moderního člověka se sekvencí neandertálce, který tyto dvě změny ve svém genomu nesl již také, přestože se u něj řeč z anatomických důvodů zřejmě ještě nevyvinula. Bylo tak zjištěno, že dvě evoluční změny v genu FOXP2 umožňující vznik řeči a jazyka jakožto typického znaku moderního člověka, se objevily už před evolučním oddělením populací neandertálského a moderního člověka (srov. *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo, *člověk – mozek, vnímání, spánek a sny, jazyk a řeč, paměť a učení, tvořivé myšlení). Ve studiu těchto a řady dalších poznatků pokračuje Svante Pääbo se svými spolupracovníky na proteomické úrovni především studiem rozdílů v expresi mezi různými druhy *primátů.

Genetika a zejména molekulární genetika pronikla a bude pronikat do dalších oblastí lidské činnosti i vědních disciplín. V souvislosti s *antropologií nalézá uplatnění zejména v analýze DNA z kosterních pozůstatků člověka (tzv. aDNA), která umožňuje blíže identifikovat jedince například z hlediska příbuzenských vztahů v rámci *lokality nebo jeho bližší charakteristiku jako stanovení pohlaví, krevní skupiny, případně zatížení genetickými chorobami a jejich výskyt v minulosti. Získané výsledky pak poskytují komplexnější i detailnější pohled na historii populací člověka. (Pavel Lízal)

genetika populací, směr *genetiky zabývající se genetickou strukturou *populací, zejména prostřednictvím *alelových četností. Zjišťuje faktory, které působí v *přírodních populacích, a popisuje vliv a interakci faktorů, jako jsou *selekce, velikost populací (*drift), *mutace a *migrace. (Pavel Lízal)

genetika, forenzní (z řečtiny: *genesis*, „zrození“ a z latiny: *forum*, „soud; náměstí, dvůr; tržiště, trh“), vědní disciplína, jež aplikuje genetické a molekulárně biologické metody v kontextu policejního vyšetřování, respektive soudního řízení. Hlavní náplní forenzní genetiky je identifikace biologických stop a určování příbuzenských vztahů. (Petra Urbanová, Markéta Zachová)

genetika, molekulární, podobor *genetiky studující strukturu a funkci *genů na molekulární úrovni. (Pavel Lízal)

genetrix virtutum frugalitas [latinsky], střídmost (umírněnost) je matkou všech *ctností.

geneze (z řečtiny: *genesis*, „zrození“), původ, vznik; způsob, postup, proces vzniku.

genialita (z latiny: *genius*, „génus“), velmi vysoká inteligence; z pohledu *psychologie – nejvyšší stupeň schopnosti v jistém oboru duševní tvorby, z pohledu *sociologie – vlastnost osoby, jejíž vrcholná schopnost byla dějinami uznána; výjimečné *nadání projevující se mimořádnými uměleckými, vědeckými nebo sociálně organizačními výkony. Bývá specificky zaměřena, závisí jak na genetických predispozicích, tak na prostředí, často doprovázena bohatou *fantazií, *intuicí, *imaginací, abstraktním myšlením, vytrvalostí, houževnatostí, pílí; hodnota *IQ nad 130; *nadání – *talent – genialita jsou tři stupně míry schopnosti. (Viz

těž *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

geniculum, -i, n., kolínko, uzlík (v *anatomii například **ganglion geniculi* u *VII. hlavového nervu). (Ladislava Horáčková)

genion, -ontos, n., brada.

genio-, ve složených slovech s významem: „jdoucí od brady“.

genitál (z latiny: *genitālis*, „související s rozením; rodící, plodící“), *pohlavní ústrojí (orgán).

genitálie (z latiny: z latiny: *genitālis*, „související s rozením; rodící, plodící“), *pohlavní ústrojí (orgán).

genitální adjustace, *modifikace/adjustace, genitální.

genitální stimulace, *stimulace, genitální.

génius (z latiny: *genius*, „génius, ochranný démon každého jednotlivce v antickém Římě, strážný duch; duše“):

1. *člověk, osobnost s mimořádnými tvůrčími schopnostmi, *nadáním;
2. tvůrčí nadání, geniálnost, *genialita (příklad: génius národa);
3. v *římské mytologii mužská *plodnost, pak duch ochránce rodu i jednotlivce, ochranné božstvo vůbec (*genius loci*, „génius místa“). (Jaroslav Malina)

genius loci [latinsky], „duch místa“, jedinečná a neopakovatelná atmosféra místa naplněného *symboly a významy. Koncept genia loci odráží přesvědčení o tom, že jednou z lidských potřeb je významuplné a srozumitelné *životní prostředí (tedy místo, kterému je s ohledem na jeho přírodní složky vtisknut lidský řád). Významnou studii nazvanou *Genius Loci, Towards a Phenomenology of Architecture* (Genius loci, k fenomenologii architektury, 1980) napsal norský architekt, historik a teoretik architektury Christian Norberg-Schulz (1926–2000). (Jana Válková)

Gennep, Arnold van, *van Gennep, Arnold.

genocida (z řečtiny: *genos*, „rod, původ“ a latiny: *occidere*, „zabít“), cílevědomé vyhlazování a vyvražďování skupin obyvatelstva za účelem jejich úplné nebo částečné likvidace. Příčiny etnických čistek mohou souviset s odlišným *etnickým původem, *náboženstvím, *rasou, *kulturou nebo *politikou. Mezi genocidní praktiky náleží: 1) usmrcení členů postižené skupiny, 2) úmyslné uvedení postižené skupiny do životních podmínek, jež mají přivodit její úplné nebo částečné fyzické zničení, 3) těžká tělesná ublížení nebo duševní poruchy členů postižené skupiny, 4) sterilizace nebo zabraňování postižené skupině v reprodukci, 5) násilné odebírání dětí a jejich umístování do jiných skupin *populace.

Genocida se dotýká jak postižených jednotlivců a sociálních skupin, tak samotné podstaty lidskosti a celého lidského společenství. Ke genocidě může dojít nejen v průběhu *války, ale také v čase *míru. Pojem genocida zavedl polský právník Raphael Lemkin (1900–1959) v publikaci *Axis Rule in Occupied Europe* (Vláda Osy v okupované Evropě, 1944), v níž ji označil za porušení základního práva na existenci skupiny lidí, spojených určitým jednotčím znakem. V roce 1948 přijala *Organizace spojených národů *Úmluvu o prevenci a potrestání zločinu genocidy*. Klasifikace genocidy jako nepromlčitelného zločinu je součástí *Úmluvy o nepromlčitelnosti válečných zločinů a zločinů proti lidskosti* přijaté v roce 1968.

Jednou z prvních genocid 20. století byla likvidace *Hererů a *Namů, kterou provedli němečtí kolonizátoři v Namibii v letech 1904–1907. Genocidu *Arménů uskutečnili v letech 1915–1916 osmanští *Turci. V průběhu *druhé světové války byly spáchány genocidy v *zemích obsazených nacistickým Německem na obyvatelstvu židovském (**holocaust*, hebrejsky: **šoa*), romském (romsky: *porrajmos*) a slovanském, jež bylo označeno za podřadné. Čínská lidová republika spáchala genocidu v Tibetu v letech 1959–1960. V roce

1971 nastala genocida ze strany Západního Pákistánu (dnešní Pákistán), kde byla převaha muslimského obyvatelstva, vůči hinduistickému obyvatelstvu ve Východním Pákistánu (dnešní Bangladéš). Jedna z nejhorších genocid, provedených na vlastním obyvatelstvu, byla uskutečněna v Kambodži ze strany Rudých Khmerů v letech 1975–1979. Genocidu *Kurdů v Iráku spáchal režim Saddáma Husajna v letech 1987–1988. Politicky motivovaná kmenová genocida nastala na území Rwandy, kde v roce 1994 došlo ke krvavému střetu *Tutsů a *Hutuů. Na území Balkánu proběhla genocida ve *městě Srebrenica ze strany bosenských *Srbů na bosenských *muslimech v roce 1995.

V současnosti je užívání pojmu genocida nejednotné a stává se synonymem jakéhokoliv masakru nebo *represe. (Viz též *antropologie, nacistická, *čistka, etnická, *tábor, koncentrační, *terorismus, *vivisekce.) (Barbora Půtová)

genofond, *fond, genový.

genofor, ekvivalent *chromozomu u virů, *prokaryot a určitých organel (chloroplasty, *mitochondrie), který se skládá z nukleové kyseliny (*DNA nebo *RNA) nesoucí *geny a vyznačující se schopností *replikace, avšak na rozdíl od chromozomů neobsahuje *histony. (Jiřina Relichová)

genom (z řečtiny a latiny: *genus*, „rod, původ“), genetický materiál *buňky nebo jedince tvořený *deoxyribonukleovou kyselinou nebo *ribonukleovou kyselinou (jen u RNA-virů), který se vyznačuje *replikací a dědí se na potomstvo. V užším slova smyslu se tento termín vztahuje k souboru genů určité *gamety. (Jiřina Relichová)

genomika, směr *genetiky zabývající se *mapováním, *sekvencováním a analýzou funkcí celých *genomů (termín poprvé použil v roce 1986 Thomas Roderick). Studuje strukturu a funkci genomů různých druhů *organismů na základě jejich *DNA sekvencí. Rozdíly v sekvencích mezi jednotlivými druhy organismů zkoumá evoluční genomika. (Pavel Lízal)

genotyp, genetická *konstituce *organismu reprezentovaná souborem *alel specificky uspořádaných v jeho *genomu. Matrice pro daný *fenotyp. (Jiřina Relichová)

genotypová četnost, *četnost, genotypová.

genotypová variance, *variance, genotypová.

genová exprese, *exprese, genová.

genová rodina, *rodina, genová.

genová terapie, *terapie, genová.

genové mapování, *mapování, genové.

genový fond, *fond, genový.

genový tok, *tok, genový.

genró (z japonštiny: *genró*, „otec-státník“), člen rady starších v Japonsku; politik, respektive politici, kteří měli na základě privilegovaného postavení rozsáhlé pravomoci. Od konce 19. století do poloviny 20. století sehráli genró v japonském *císařství významnou roli. Společně s příslušníky Tajné rády (*Súmicuin*) měli právo přímého přístupu k *císaři a rozhodujícím způsobem ovlivňovali řešení důležitých politických otázek (například právo vybírat a doporučovat císaři osoby vhodné pro úřad ministerského předsedy). S výjimkou posledního, Kimmočiho Saiondžiho (1849–1940), všichni genró pocházeli z řad nižších a středních *samurajů, převážně z bývalých knížectví Čóšú a Sacuma, která sehrála rozhodující roli v restauraci *Meidži (1868–1912). Prvními dvěma genró byli tvůrce první japonské ústavy Hirobumi Itó (1841–1909) a Kijotaka Kuroda (1840–1900). Titul genró zanikl Saiondžiho smrtí v roce 1940. (Helena Honcoopová, Jan Sýkora)

Genroku, období japonských dějin v letech 1688–1704 za *vlády *šóguna Cunajošiho Tokugawy (vládl 1680–1709); považováno za vrchol hospodářského a kulturního rozvoje doby *Edo. Naturální *hospodářství dosáhlo zřejmě hranice tehdejších možností a relativní obecná prosperita vedla k novému jevu – vzniku měšťanské *kultury, doprovázené rozkvětem věd a vzdělanosti (kultura Genroku). V následujícím období docházelo k viditelnému

vzestupu finanční *ekonomiky na úkor naturální, což v důsledcích znamenalo postupné narušování základů *společenského systému. (Helena Honcoopová)

gens (z latiny: *gēns*, „příbuzenstvo; rod, kmen, pokolení“):

1. v antickém *Římě společenství mezi *státem a *rodinou, jehož členové (*gentilen*) věřili, že pochází ze společného předka, často hrdiny nebo *boha, a měli společné (gentilní) jméno (například Iulius u Gaia Iulia *Caesara); příslušel *patriciům;

2. ve *středověku politicky organizovaný svaz (především *germánských etnik), zejména v *době stěhování národů. (František Čapka)

gentry (z angličtiny: *gentry*, „venkovská šlechta bez titulu“), označení pro nižší *šlechtu v Anglii vzniklou ve 13. století, od konce 15. století získávala velký politický význam (*válka dvou růží); v anglických *hrabstvích převzala rozhodující administrativní a soudní funkce (včetně Dolní sněmovny). Později se měnila ve vedoucí podnikatelskou vrstvu, tvořící se především v 18. a 19. století. (František Čapka)

gentský systém, *systém, gentský.

genu, -us, n., koleno (v *anatomii například *kloub kolenní – **articulatio genus*). (Ladislava Horáčková)

genus, -eris, n., *rod, pokolení.

geny, homeotické, soubor *genů zodpovědných za základní *segmentaci mnohobuněčných živočichů. Termín „homeotický“ poprvé použil britský genetik William *Bateson, který jím označil anatomické změny velkého rozsahu, například vývoj nadpočetného prstu nebo výskyt končetiny v *ektopické pozici. Homeotické geny jsou známy především díky výskytu *homeotických mutací, z nichž nejznámější jsou *Antennapedia* a *Ultrabithorax*. Tyto geny produkují *proteiny, které dále kontrolují, přímo či nepřímo, *transkripci dalších genů (například gen *Ubx* pravděpodobně reguluje 85–170 „cílových“ genů). Tímto způsobem určují základní segmentaci vyvíjejícího se embrya (jinými slovy „říkají“ buňkám na různých místech, zda se mají vyvinout v tykadla, končetiny, oči, ústní segmenty nebo pohlavní orgány). Každý z homeotických genů obsahuje sekvenci o délce 180 *bp, tzv. homeobox. Tato sekvence je vysoce *konzervativní (takřka shodná i u fylogeneticky velmi vzdálených organismů jako jsou moucha a člověk) a kóduje specifickou, 60 aminokyselin dlouhou oblast proteinu, která se nazývá homeodoména a pomocí které se proteinová molekula váže na řetězec DNA. Tato specifická vazba umožňuje *regulaci exprese dalších genů. Homeotické geny, které ovlivňují základní anteroposteriorní (předozadní) segmentaci těla, se označují jako *Hox*. Jsou soustředěny do lineárních shluků (klastřů), přičemž pořadí jednotlivých *Hox* genů v klastru přesně odpovídá pořadí tělních segmentů, které ovlivňují. Exprese těchto genů probíhá sekvenčně a účinek každého z nich je ovlivněn projevem genu předchozího. U octomilky se vyskytují dvě skupiny (komplexy *Bithorax*, BX-C, a *Antennapedia*, ANT-C), které tvoří jednu *vazbovou skupinu a obsahují celkem osm genů. U člověka se *Hox* geny vyskytují ve čtyřech samostatných klastrech.

Výzkum *Hox* genů přinesl řadu překvapivých poznatků, které nás nutí zamyslet se nad některými vžitými představami. Například se ukázalo, že složené oko hmyzu i komorové oko obratlovců, které jsou morfologicky naprosto nehomologické (srov. *homologie), jsou ovlivňovány stejným *Hox* genem. (Miloš Macholán)

geoarcheologie, *metody geoarcheologie.

geocentrické nadnárodní společnosti, *společnosti, geocentrické nadnárodní.

geocentrismus (z řečtiny: *gé*, „země“ a *kentron*, „střed“ [případně z latiny: *centrum*, „střed, středový bod; bodec, osten; jádro; ústředí“]): 1. učení, že *Země je středem (obvykle nehybným) *vesmíru. Vyvíjí se z přirozeného lidského *názoru na svět, podepřeného pohledem na otáčející se noční oblohu, zvláště poté, co je na základě námořních cest a astronomických pozorování obohaceno o poznání kulatosti Země. V raných stádiích vědy a filozofie proto vítězí geocentrické pojetí, které se spojuje s představou o dokonalých, tj.

kruhových a rovnoměrných pohybech nebeských těles. Aby tato představa souhlasila s realitou, je třeba vypracovat dosti složitý systém (nebeské sféry u *Aristotela, epicykly a excentrické deferenty u *Ptolemaia). Antická věda tak dosáhla pro potřeby doby dostatečně přesného popisu a předvídání nebeských pohybů. Geocentrické stanovisko podporovalo i pozorování pozemských dějů – pád těles k Zemi, zpomalování a zastavování vodorovných pohybů.

Opoziční heliocentrické učení se proto neprosadilo až do poloviny 16. století, kdy Mikuláš *Koperník v díle *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o obězích nebeských sfér, 1543) poukázal na přednosti *heliocentrismu. Tyto přednosti se uplatnily zásluhou nové fyziky (Galileo *Galilei, Johannes *Kepler). Poslední pokus o záchranu geocentrismu za cenu kompromisu učinil Tycho *Brahe, podle něhož je Země ve středu vesmíru, ale otáčí se kolem své osy, a obíhá kolem ní jen *Slunce a *Měsíc, zatímco planety obíhají kolem Slunce. Po *Newtonově formulaci *zákonů mechaniky a gravitace koncem 16. století se již geocentrismus nemohl opřít o žádný fyzikální argument a byl prosazován pouze mocensky.

Popírání pohybů Země se odvolávalo zejména na starozákonní knihu *Jozue*, v níž Bůh na přání Jozueho dočasně pozastavil pohyb Slunce a Měsíce. Hlubší důvod lpění na geocentrismu bývá spatřován v tom, že dává člověku jakoby z Boží vůle důstojné privilegované místo ve vesmíru. Je ovšem možno vzpomenout, že střed vesmíru je také středem tíže a shromaždištěm hrubého materiálu, takže antická filozofie (Aristotelés, *Platón) chápala kosmický prostor podrobený ideálními zákonům „sublunárního světa“ jako vznešenější místo než povrch Země. Tento postoj zachovává *poezie (Karel Hynek *Mácha: „Vy hvězdy jasné, vy hvězdy ve výši ...“). Hlavním důvodem zatvrzelého hájení geocentrismu byly patrně obavy z perspektiv moderní vědy, která hrozila rozvrácením vžitých jistot.

Smířlivý aspekt do sporu geocentrismu a heliocentrismu vnáší *Einsteinova obecná teorie relativity, podle níž mají fyzikální zákony formálně stejný tvar ve všech vztažných soustavách (princip obecné kovariance), i když to neznamená rovnoprávnost soustav z hlediska kauzálních *vysvětlení a matematických výpočtů. Geocentrické stanovisko může být výhodné v případě pozemských dějů a pozorování činěných pozemskými pozorovateli. Například *Hvězdářská ročenka* široce užívá geocentrických souřadnic.

Ideový základ geocentrismu zůstává přítomen v úvahách o hypotéze *Gaia či o *antropickém principu. Stále je otevřena možnost, že i když Země není privilegována fyzikálně, je přece jedinečná jako domov vyspělého života a inteligence (*Drakeova rovnice);

2. názor vztahující se k zemi jako k centru dění, polohy apod. (Jan Novotný)

geody [anatomie], pseudocysty. Nepravé cysty nebo rozpadové dutiny. Dutiny vznikají v důsledku destrukce kostních trámčů při *artróze kloubu, bývají uloženy v subchondrální vrstvě *kostí. Pseudocysty nemají vlastní epitelovou výstelku, jejich stěnu tvoří jen okolní *tkáň, jejímž poškozením geoda vznikla. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Geoffroy, Étienne de Saint-Hilaire (15. 4. 1772, Étampes, Francie – 19. 6. 1844, Paříž, Francie), francouzský přírodovědec; spolu s Georgesem *Cuvierem (1769–1832) přispěl k budování *paleontologie, *embryologie a komparativní *anatomie. Přes počáteční intenzivní spolupráci se oba badatelé dostali do nesmířitelného sporu. Geoffroy nejdříve studoval právo, později medicínu v Paříži na Collège du Cardinal Lemoine. V době *Velké francouzské revoluce získal místo profesora v Muséum national d'histoire naturelle (Národní přírodovědné muzeum), které bylo v roce 1793 transformováno z Jardin royal des plantes médicinales (Královské lékařské botanické zahrady). Kromě jiného se Geoffroy zúčastnil Napoleonovy expedice do Egypta (1798–1801), kde získal množství cenných přírodovědných materiálů. V roce 1807 se stal členem Akademie věd.

Geoffroy na rozdíl od Cuviera zastával názor, že se druhy transformují a odmítal teorii *kataklyzmat, která podle Cuviera vysvětluje existenci *fosilií bez nutnosti fyziologických a morfologických proměn druhů organismů v čase. Podle Geoffroye jsou všechny formy živočichů variací jednoho stavebního plánu, přičemž variabilita vzniká různým vývojem částí základního stavebního plánu. V díle *Philosophie anatomique* (Filozofická anatomie, 1818–1822, 2 svazky) odmítl Cuvierův systém *klasifikace a pracoval s tezí, že existuje jednota plánu – spojitost mezi všemi formami života; analyzoval homologie dýchacích orgánů mezi rybami a čtyřnohými živočichy.

Tezi o proměnách druhů v čase podpořil svým výzkumem krokodýlů. Zabýval se nejen jejich současnou *systematikou, ale také jejich *fylogenezí na základě studia fosilií. Současní krokodýlové vznikli podle Geoffroye z pravěkých nepřerušenu řadou proměn vyvolaných změnami atmosféry a současní i fosilní krokodýlové jsou jen variací stejného stavebního plánu. Transformace druhů se podle něj neodehrává postupnými změnami, jak se domníval jeho současník Jean-Baptiste *Lamarck (1744–1829), ale skokově a zejména v důsledku proměn prostředí, v němž se druhy nacházejí. Svou tezi opíral například o *ontogenezi žab, které se z ryby mění na obojživelníka změnou formy. Přispěl tak k profilování teorie *biologické evoluce. Shrnutí výsledků jeho výzkumů a názorů představuje monumentální dílo *Histoire naturelle des mammifères* (Přírodní historie savců, 1820–1842, 7 svazků). (Martin Soukup)

geofyzikální datování, *datování, geofyzikální.

geologie (z řečtiny: *gé*, „země“ a *logos*, „nauka, věda“), nauka o vývoji, složení a stavbě zemské kůry. (Jaroslav Malina)

geomancie (z řečtiny: *gé*, „země“ a *mantiké*, „věštění“), způsob věštby, kdy se hrst hlíny vysypala na zem a z utvořených vzorců se vyčetla hledaná odpověď; starořecký termín si v 19. století vypůjčil německý misionář Ernst Johann Eitel (1838–1908) pro čínskou „nauku o větru a vodě“ *feng-šuej*. Tento kosmologický systém byl rozvíjen od starověkých dob na celém *Dálném východě. Zkoumá topografii a hledá nejvhodnější umístění *staveb včetně *pohřebišť v terénu, neboť předpokládá, že jejich správné umístění, oprava či přemístění příznivě ovlivňuje osud osob, které v místě žijí, respektive osud potomků toho, kdo je v místě pochován, a potažmo i fungování organizací, dynastie a státu, s nimiž je dotyčný spjat. Pro nastalé změny a problémy nejen osobní, ale i širšího ekonomického a politického dosahu hledá výklad a řešení. Čínský geomant se většinou zabývá též *astrologií, což v praxi znamená, že stanoví vhodné datum pro význačné životní události a volí jméno dítěte.

V Koreji se geomancie (korejsky: *pchung-su*) pod čínským vlivem prosadila na konci období Sjednocené *Silly a v 10. století byla rozpracována mnichem Tosōnem v učení, podle něhož se pak vyhledávaly topografické rysy *krajiny a místa byla označována za šťastná či neblahá. *Pchung-su* sloužila nejen ke stavbě domů a umístění *hrobů, ale zejména ke stanovení místa pro založení hlavního *města. Její uplatnění v praxi nabylo širšího významu za následujících dynastií a byla propojena s *astronomií a astrologií.

„Zákonitosti a pravidla“ geomancie se v Číně a v Koreji používají dodnes při stavbách průmyslových či jiných významných komplexů, při umísťování hrobů a při zařizování veřejných i obytných interiérů. Zejména poslední oblast se v posledních letech stává módní na Západě, kde je pojmem geomancie / *feng-šuej* někdy také označováno proutkaření. (Miriam Löwensteinová, Lucie Olivová)

geometrická morfometrie, *morfometrie, geometrická.

geometrický sloh, *sloh, geometrický.

geometrie (z řečtiny: *gé*, „země“ a *metron*, *metrum*, „míra, rozměr“), obor *matematiky zabývající se vlastnostmi a vztahy abstraktních prostorových útvarů. Počátky jsou v prostředí starověkého *Předního východu. *Babyloňané však ještě neznali dělení matematiky na geometrii, aritmetiku a algebru. Zápisy školních cvičení na hliněných tabulkách i texty

hospodářské ukazují ovšem na znalost řešení různých geometrických úloh, doprovázených často i nákresy bez respektování jednotných měřítek. Nákresy však provázejí údaje o plošných a délkových *mírách, svědčící o snaze výpočtů délek stran, plochy a obsahu těles. Důvody k takovým školním cvičením a zápisům *pisařů byly zcela praktické; šlo o výměru polí, záznamy o výkopech zavlažovacích kanálů (včetně záznamů o jejich údržbě), o stavbu budov, násypů apod. Babylonský výraz pro „pole“ (akkadsky: *eqlu*) byl identický s naším výrazem „plocha“ a výraz pro zeminu byl identický s „obsahem“. Geometrie tak tvořila nedílnou součást „praktické“ (aplikované) matematiky. Ve školních cvičeních z 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. nalezneme i složité úlohy, které dokazují velké úsilí o řešení výpočtu plochy, obvodu i obsahu všech geometrických útvarů (kružnice, kruh, trojúhelník, mnohoúhelníky, jehlan, kužel aj.) včetně oblouků, výsečí a výřezů. Při výpočtech obvodu a obsahu kruhu, nutných například při plánování stavby zděných studní, se vycházelo z praktického odhadu, že obvod odpovídá trojnásobku průměru (v jednom z babylonských textů je však Ludolfovo číslo vyjádřeno i přesněji hodnotou $3 \frac{1}{8}$). Z daného obvodu se potom plocha vypočítávala zdvojnásobováním obvodu a dělením 12, která v šedesátkové soustavě zápisu číselných hodnot odpovídala 5 (v naší soustavě 0,5). Pro výpočet plochy tedy platil „vzorec“ $O^2/12 = O^2 \cdot 0,5$. Zřejmě z návodů na *konstrukci *luků (*zbraně) znali Babyloňané i poměr mezi délkou tětivy a vzdáleností středu oblouku, potřebný pro stanovení vhodných délek *šípů, tedy vztah dvou pravoúhlých trojúhelníků v polokruhu (tzv. Thaletova kružnice). K častým úlohám patřil i výpočet plochy kruhu vymezeného kružnicí okolo rovnoramenného trojúhelníku a složitější výpočty tzv. „lodic boha *Měsíce“ (*Nanna, Sín) nebo také „srpků“. Existovaly i „koeficienty“ pro výpočty plochy mnohoúhelníků o 5 až 7 stranách. Nejčastěji se v textech setkáváme s úlohami řešení obvodu a plochy trojúhelníků, čtverců, obdélníků a lichoběžníků, včetně stanovení délky jejich stran, úhlopříček a kolmic. Vytýčení pravých úhlů a kolmic bylo nutné zvláště ve *stavebnictví (máme doklady „olovnic“ a úzkých dlouhých *nádob se žlábků, připomínajících naše „vodováhy“). Při výpočtech ploch *půdy ve složitějších poměrech dědických podílů řešili písaři případy správného dělení plochy mnohoúhelníků v předem zadaných a nestejných poměrech. Při výpočtech objemu těles znali Babyloňané „koeficienty“ pro krychli, kvádr, válec, a mnohostranný (až osmiboký) hranol, dále i pro jehlan a kužel. Tyto úlohy vedly k výpočtům hmoty kmenů dřevin, otesaných trámů, svazků *rákosu, množství vykopané zeminy pro zavlažovací kanály ve tvaru písmene U, množství zeminy pro obranné i obléhací valy apod. Zde hrála rozhodující úlohu znalost základny, přepon, odvěsen, těžiště a úhlopříček, především v pravoúhlých trojúhelnících. Samotný pojem úhlu a způsoby jejich měření se však v textech nikde nedochovaly. Zdá se, že z výpočtů potřebné délky šikmých podpurných stěn a trámů u zdí přišli Babyloňané již ve 2. tisíciletí př. n. l. na pozdější Pythagorovu větu o tom, že obsah čtverce nad přeponou se rovná součtu obsahů čtverců nad oběma odvěsnami ($c^2 = a^2 + b^2$). Ojedinele se setkáváme dokonce s jednoduchými

„geometrickými tabulkami“, rozšiřovanými zejména v 1. tisíciletí př. n. l. (Blahoslav Hruška)

geopolitika (z řečtiny: *gé*, „země“ a *polis*, „obec, městský stát“), souhrn politických teorií, které vycházejí z předpokladu, že vývoj *ekonomiky, *politiky, *sociální struktury, *kultury a *psychiky jednotlivých státních společenství lze odvodit z jejich geografické polohy; v oblasti mezinárodní politiky vychází z předpokladu, že vztahy mezi *národy a vývoj světové politiky jsou podmíněny a dlouhodobě určovány zeměpisným prostorem, ve kterém se odehrávají. (František Čapka)

georadar (zkratka PANE), zařízení využívané při geofyzikálních měřeních v *archeologii, které využívá k detekci podzemních objektů vysílání a příjem rádiových vln. Technika je zejména vhodná k identifikaci dutin v zemi a základového zdiva staveb. (Martin Hložek)

Géové, *Žéové.

Gepidové, starověké východogermánské *etnikum příbuzné s *Góty; Gepidové měli svá původní sídla v jižní Skandinávii, odkud přesídlili v 1. a 2. století do Povolí, ale ve 3. století

se vydali za Góty na jih do Dácie. V polovině 5. století se vymanili z područí *Hunů a založili v povodí řeky Tisy vlastní říši Gepidů (455–567). Po ničivých nájezdech *Avarů a *Langobardů se říše rozpadla: část Gepidů odešla s Langobardy do Itálie, zbytek zůstal pod avarskou nadvládou v Sedmíhradsku až do 7. století, kdy se zcela asimilovali s místními etniky. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

gepidština, vymřelý východogermánský *jazyk užívaný v 1. století n. l. v Pověslí, později v Sedmíhradsku a Potisi (*Gepidové). (Jaroslav Malina)

Gerasimov, Michail Michailovič (2. 9. 1907, St. Petersburg, Ruská federace – 21. 7. 1970, Moskva, Ruská federace), ruský antropolog, archeolog a sochař; zakladatel *metody antropologické rekonstrukce podoby podle lebky. Na základě této metody rekonstruoval podobu obličeje (*tváře) *neandertálce (**Homo neanderthalensis*), *člověka *mladého paleolitu, vládce *Kyjevské Rusi *Jaroslava I. Moudrého (1016–1054), ruského *cara Ivana IV. Hrozného (1530–1584), německého básníka a spisovatele Friedricha Schillera (1759–1805) a dalších postav *prehistorie, *historie a *kultury.

V Moskvě založil Laboratoř antropologické rekonstrukce, která pokračuje v rozvíjení jeho metody. Z díla: *Vosstanovlenije lica po čerepu* (Rekonstrukce obličeje podle lebky, 1955), *Ljudi kamennogo veka* (Lidé doby kamenné, 1964). (Jaroslav Malina)

gerila, *guerilla.

German Marshall Fund of the United States (zkratka: GMF), americký *fond založený roku 1972 díky finančnímu daru z Německa (věnován na oplátku za *Marshallův plán), sídlo ve Washingtonu, 5 poboček v *Evropě (Bělehrad, Berlín, Bratislava, Brusel, Paříž). Motto: „Strengthening transatlantic cooperation – Utužování transatlantské spolupráce.“ Prosazuje širší spolupráci a pochopení mezi USA a Evropou – podporuje jednotlivce i instituce, kteří se věnují transatlantské problematice, svolává vedoucí představitele k diskusím o nejzávažnějších transatlantských tématech a hledá nejvhodnější cesty transatlantské spolupráce.

GMF realizuje tři hlavní programy: transatlantská politika, transatlantské vůdcovství, rozšířená Evropa. GMF také vyvinul program pro střední a jihovýchodní Evropu (Bulharsko, Černá Hora, Česká republika, Chorvatsko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Slovensko, Srbsko) zaměřený na posilování *demokracie a podporu *integrace do evropských a transatlantských struktur a institucí; v rámci tohoto programu poskytoval GMF granty v těchto oblastech: ekonomie, životní prostředí, zahraniční politika. Kontakt: www.gmfus.org. (Marie Dohnalová)

Germáni, společný název pro starověká *indoevropská etnika sídlící ve starověké *Germánii, tj. na území mezi Severním (v antice Germánským) mořem, Rýnem, Dunajem, Labem a Vislou včetně jihu Skandinávského poloostrova a hovořící pragermánsčinou. Označení pro Germány pochází od *Keltů, kteří na území, kam Germáni postupně od 4. století př. n. l. přicházeli ze severu, již delší dobu žili usdlým životem, věnovali se hospodaření a měli diferenciovaná *řemesla. Nově příchozí Germány tedy chápali jako přírodní lidi žijící toulavým způsobem v *lesích a živících se *lovem a *rybolovem. Antický svět s nimi poprvé přišel do styku během výpravy Pýthea z Massálie, který roku 345 př. n. l. podnikl cestu k jantarovému pobřeží severní Evropy. Poté, co se usadili a začali se věnovat *zemědělství, rozdělili se Germáni do tří velkých skupin: *severní* (Kimbrové, Herulové, Teutoni), *východní* (Burgundové, Gótové, Rugiové, Vandalové) a *západní* (Cheruskové, Suebové). Nejvýznamnějším antickým pramenem týkajícím se Germánů a popisujícím jejich způsob života je *Tacitův spis *De origine et situ Germanorum* (O původu Germánů a jejich osídlení) z roku 98.

Ke kmenové diferenciaci Germánů docházelo od 2. století př. n. l., kdy začali postupně osídlovat severní části Německa a dostali se do styku s *Římany a jinými etniky ve střední Evropě. Rychle si osvojili znalosti výroby a zpracování *bronzu a později *železa. První

stěhování je zaznamenáno u kmenů *Kimbrů a *Teutonů kolem roku 120 př. n. l. Po nich to byli zejména *Svévové, kteří se usídlili pod vedením Ariovista na horním Rýnu a dále v Galii. *Batavové a další kmeny se usadili při ústí Rýna, *Kvádové a *Markomani směřovali do Čech a na Moravu atd. Při hranicích s Římem, na Dunaji a na Labi vznikly posléze silné *kmenové svazy *Cherusků (vůdce Arminius) a *Markomanů (vůdce *Marobud), ale brzy se rozpadly na jednotlivá etnika. K severním Germánům náleželi *Islandané, *Normané, *Vikingové ad.; k východním Germánům se počítali *Burgundové, *Gepidové, *Gótové, *Rugiové, *Vandalové aj.; k západním patřili *Anglové, *Batavové, *Frisové, *Cheruskové, Ingveoni, *Jutové, *Sasové, *Svévové ad. Nejznámější ze západních Germánů jsou *Frankové; formovali se teprve ve 3. století n. l. sloučením několika významnějších germánských kmenů, podobně jako *Alemani, *Bavoři a další etnika v průběhu 1. tisíciletí. Frankové však dali hlavní podnět v 8. století k dalšímu sjednocování germánských kmenů a k počátečnímu formování *německé pospolitosti a posléze národa. Germánského původu jsou a *germánskými jazyky hovoří dnes *Němci, *Nizozemci, *Rakušané, *Vlámové, částečně *Angličané, *Dánové, *Islandané, *Norové, *Švédové a *Švýcaři. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Germania, *Germánie.

Germánie (latinsky: *Germānia*), historická oblast obývaná ve *starověku *Germány, ohraničená Dunajem, Rýnem, Severním mořem, Baltem a Vislou. Římské jednotky zde operovaly již v dobách *Caesara; za *vlády *Augusta byly budovány první tábory a opevněné hranice na Rýnu. *Římanům se nikdy nepodařilo učinit z Germánie provincii. Stejně nazvané římské provincie (Germania Superior a Germania Inferior) ležely na levém břehu Rýna. (Jaroslav Malina)

germánská etnika, *Germáni.

germánská rasa, *rasa, germánská.

germánské jazyky, *jazyky, germánské.

germánské náboženství, *náboženství, germánské.

Germánský řád, *řád, Germánský.

germinační období, *období, germinační.

germinální buňky (z latiny: *germen*, „zárodek“), *buňky, germinální.

gerontokracie (z řečtiny: *géron*, „stařec, kmet, starý člověk“ a *kratiá*, „vláda“), označení pro *vládu starých osobností, jak se uplatňovala ve starých *kulturách (například v Asii), které respektovaly stáří jako věk moudrosti, a jak k ní nezdůrazněná docházelo v nedemokratických režimech, kde se neuskutečňovala přirozená generační výměna v mocenských strukturách. (František Čapka)

gerostomatologie, odvětví *stomatologie zabývající se projevy stáří na zubech, ústní sliznici a čelistních kostech. (Michaela Račanská)

gerusie (z řečtiny: *gerúsiá*, „sbor starců“), rada starších ve starověké *Spartě skládající se z 28 (nejprve doživotně, později každoročně volených) mužů starších 60 let – gerontů a dvou *králů; do jejich kompetencí patřila soudní pravomoc, příprava jednání lidových shromáždění a *právo rušit jejich politická rozhodnutí. Od 6. století př. n. l. byl jejich význam omezen eforátem (*efor). (František Čapka)

gesta, pohyby částí těla, nejčastěji pomocí paží a rukou (někdy jsou sem řazeny i některé pohyby rtů a *jazyka jako tzv. mimická gesta), která mají komunikační význam. (Vladimír Blažek)

gestace (z latiny: *gestātiō*, „nošení, útězek“), *těhotenství (u *ženy asi 280 dní, které uplynou od *oplození do *porodu). (Jaroslav Zvěřina)

gestageny (progestiny), skupina ženských *pohlavních hormonů, které vznikají ve *vaječnicích v druhé polovině *menstruačního cyklu a po *oplození i v *placentě. Mají za úkol připravit pohlavní orgány k *těhotenství a udržení zárodku a *plodu v *děloze v průběhu

těhotenství. Ovlivňují také přípravu *mléčné žlázy ke kojení. Hlavním reprezentantem těchto ženských pohlavních hormonů je *progesteron. (Drahomír Horký)

gesto, humanitární (z latiny: *gestus*, „gesto, posunek, chování“), politické rozhodnutí ve prospěch pomoci lidem postiženým zpravidla přírodní nebo válečnou pohromou. (Marie Dohnalová)

Getové, starověké *indoevropské etnikum tvořící početné *kmenové svazy na území nejdolnějšího toku Dunaje, a to již od 2. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. *Hérodotos označil Gety za „nejspravedlivější a nejstatečnější mezi *Thráky“. Jako nejbližší příbuzní Thráků měli pravděpodobně i stejný původ a vývoj. Na dolním toku Dunaje vytvořili jednotný kmenový svaz a načas i *království, ještě před počátkem našeho *letopočtu však byli podrobeni *Římany, kteří Gety žijící jižně od toku Dunaje (na římském území) deportovali jako *otroky do *Říma i jinam, zatímco Getové žijící na sever od toku Dunaje postupně splynuli s *Dáky, vytvořili s nimi obranný svaz a stali se posléze jádrem moderního rumunského *národa. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Ghaňané:

1. středověké *etnikum v říši Ghana v Africe;

2. současný *národ zahrnující obyvatele Ghanské republiky v západní Africe; z více než 22 milionů lidí (odhad z roku 2005) hovořících anglicky (úřední *jazyk) patří větší část k černošským *súdanským etnickým skupinám, které jsou většinou již národnostními celky: *Ašanti, *Eweové, Fantové, *Gaové, *Mosijové aj.

Ghana byl název jedné z největších afrických říší na konci *středověku ve vnitrozemí západní Afriky, sahající od Atlantiku až po prameny Nilu (4. až 11. století). Místní černošská etnika vytvořila na území dnešní Ghany ve 14. a 15. století řadu malých raně feudálních celků. V roce 1874 se území stalo britskou *kolonií. Boj za nezávislost vyvrcholil po *druhé světové válce v získání nezávislosti a přejmenování *země na Ghanskou republiku (1957). Věřící jsou *křesťané, značná část obyvatelstva dosud vyznává *animistické náboženství (*vúdú) a udržuje staré *kulturní tradice a zvykosloví (kmenový sociální systém, uctívání starých lidí, *folklor jednotlivých *společenství), na severu Ghany je patrný vliv *islámu. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

ghassúlská kultura, *kultura, ghassúlská.

ghazal, milostná báseň, milostná *poezie v islámském písemnictví. (Jaroslav Oliverius)

ghetto (z italštiny: *ghétto*, „židovská čtvrť“; v přeneseném nebo obrazném smyslu: „rámus, povyk“; označení má původ v názvu městské čtvrti v Benátkách, kam byli vykázáni Židé):

1. všeobecně židovská čtvrť;

2. ve středověké *Evropě městská židovská čtvrť s jistým stupněm *samosprávy, obvykle oddělená *hradbami (nebo provazy, řetězy) od křesťanského *města a podřízená zvláštnímu *právu na místní úrovni (stanovila a vybírala *daně, rozhodovala právní spory u vlastních *soudů, starala se o nemocné, mrtvé pohřbívala na vlastním *hřbitově); název byl poprvé užit v 16. století v Benátkách. Soustředění *Židů do ghetta udržovalo kontinuitu židovské *kultury a *náboženství, postupně se však stále více stávalo výrazem neplnoprávného postavení Židů; ghetta trpěla četnými *pogromy a dalšími perzekucemi. V *českých zemích získala ghetta právo na samosprávu od Přemysla Otakara II. (1254). Obecně začala být rušena v období *osvícenství. Nejvýznamnější ghetta byla v Augšpurku, Frankfurtu nad Mohanem, Kolíně nad Rýnem, Norimberku, Vídni a také v Praze (Josefov).

Systém ghetta za účelem soustředit Židy před *deportací do vyhlazovacích táborů (*šoa) byl obnoven nacistickým Německem v období *druhé světové války (Varšava, Terezín aj.);

3. přeneseně od 19. století vyjadřuje nucené uzavření a nucenou *segregaci určité skupiny lidí od ostatní majoritní *populace. (František Čapka, Jaroslav Malina)

gibbus (z latiny: *gibbus, gibber*, „hrb; vyklenutý, zakřivený“), hrb, abnormální postavení *páteře s vystupňováním *kyfózy v předozadním směru. Typický *tuberkulózní gibbus je

charakteristickým příznakem terminálního stadia *Pottovy choroby páteře (tuberkulózní spondylitidy). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

gibon (*Hylobates*), rodový název pro 11 druhů menších jihoasijských *lidoopů specializovaných k životu na stromech, kde se zavěšují prostřednictvím prodloužených hrudních končetin (brachiace), což jim umožňuje provádět i dlouhé skoky. (Jiří Gaisler)

Gibson, William Ford (17. 3. 1948, Conway, South Carolina, USA), americký spisovatel; významný představitel *kyberpunku, jednoho z atraktivních proudů *postmoderny a progresivního směru moderní *science fiction. Kyberpunk není pouze uměleckým fenoménem, syntézou komunikačních strategií *punku, to znamená cynismu, vyrůstajícího z ekologického pesimistického pohledu na budoucnost (k vnějším znakům punku patří kožené *oděvy, *tetování, grunge, drogy, techno), a virtuální reality, jež vytváří nový existenciální prostor, ale především kultovním kulturním hnutím. Zakladatelským dílem kyberpunku je Gibsonův první román *Neuromancer*, zatímco klasickou kyberpunkovou antologií je dílo *Mirrorshades*, kterou sestavil úspěšný tvůrce a rovněž ideolog tohoto hnutí americký spisovatel Bruce Sterling (narozen 1954).

*Symbolika je hledána ve skutečnosti, že román *Neuromancer* vyšel roku 1984, který je současně názvem snad nejúspěšnější vědecko-fantastické „utopie“ 20. století – 1984 spisovatele Georga *Orwella. Základním rysem kyberpunku je „*high-tech primitivism*“, charakterizovaný rozpory mezi technickou vyspělostí společnosti, kde se již běžnými praktikami staly transplantace orgánů, technické implantace, genetické změny kódu *DNA a nervové nastavování a devastací životního prostředí, mezi morálními a mentálními schopnostmi supermanů ovládajících *kyberprostor. Napětí a dynamiku stupňuje skutečnost, že hrdiny jsou obvykle bezskrupulózní jedinci z okraje společnosti, kteří se dostávají do konfliktu se svým prostředím a kteří žijí „pro beztělesné rozkoše kyberprostoru“ (Gibson). Kyberpunk se pokouší o predikci a artikulaci „blízké“ budoucnosti, kdy základním komunikačním prostředím jsou počítačové sítě a kdy si movití jednotlivci mohou nechat podle přání upravit své tělo a své smysly. Kyberprostor je v kyberpunkových dílech vymezován jako *ráj nových lidí žijících na hranici mezi strojem a živým organismem. Základním rysem nicméně zůstává kreativita lidského mozku, trvá i *lidská přirozenost, určovaná základními živočišnými potřebami, vášněmi, pudy, *sexem a *erotikou. (Jiří Pavelka)

Giddens, baron Anthony (18. 1. 1938, Londýn, Anglie), britský sociolog; profesor na London School of Economics. Zabývá se zejména dynamikou změn ve *společnosti (teorie strukturace a holistické pojetí) vyvolaných *globalizací. Společenský vývoj na přelomu 20. a 21. století interpretuje jako logický důsledek nevratné proměny jedince a společnosti v procesu modernizace a v globalizačních změnách vidí kromě hrozby i naději. Z díla: *Capitalism and Modern Social Theory* (Kapitalismus a moderní sociální teorie, 1971), *Sociology* (1989, 1993, 1997, 2001, 2006, česky: *Sociologie*, 1999), *Europe in the Global Age* (Evropa v globální éře, 2006). (Jaroslav Malina)

Giganti, obři v *řecké mytologii, synové bohyně *Gaie, počatí z *krve *Úrana, vykastrovaného Diem (*Zeus). Odvážili se bojovat proti *olympským bohům, ale byli poraženi. Přeneseně gigant ve smyslu velikán. (Jaroslav Malina)

gigantismus, -i, m. (z řečtiny: *gigás*, „obr“), obří vzrůst v důsledku nadprodukce růstového *hormonu *hypofýzy v dětství; opak: *nanismus. U gigantismu je hyperfunkce předního laloku hypofýzy v období *růstu těla vyjádřena především v nadměrném růstu *kostí do délky i do tloušťky. *Kostní věk u takto postižených dětí je normální, někdy dochází k opožděnému uzávěru *epifýzových štěrbin. U postižených starších dětí mohou být naznačeny základní rysy *akromegalie. (Viz též *Drásal, Josef.) (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

gigantomachie (z řečtiny: *gigás*, „obr“ a *machia*, „boj, zápas, utkání se“), zápas *Gigantů, synů *Země, s *olympskými bohy. (Marie Parďová)

Gílanci, *iránské etnikum *autochtonního původu žijící v jižním Iránu; hovoří gílánštinou, která patří do *iránské jazykové skupiny; celkový počet přes 2,4 milionu lidí (odhad z roku 2005). Tito původní obyvatelé *Persie jsou dodnes tradičními zemědělci, chovateli užitkových zvířat a rybáři. (Zdeněk Tvrdý)

Gilbert & George (Gilbert Prousch nebo Proesch, 11. 9. 1943, San Martino, Itálie; George Passmore, 8. 1. 1942 Totnes, Devon, Anglie), britští sochaři a malíři. Ve svém díle, jehož jsou častými protagonisty, spojují prvky *pop-artu a sociální angažovanosti, používají často i fotografie, ve spojení se svítivou barevností, symbolizující syntetický svět bojující s *přírodou. Věnují se i tematice legalizace homosexuálních vztahů (například *Hlad*, 1982). (Jaroslav Malina)

gilda (z němčiny: *Gilde*, die, „gilda, [středověké ochranné] společenstvo, cech“), ve středověké *Evropě společenství sdružující osoby stejného povolání s hospodářskými, náboženskými a stavovskými cíli; nejvýznamnější byly gildy kupců, které vznikaly ještě před založením *měst. Tak například v roce 1358 se vyskytovaly v Praze gildy kupců (*major fraternitas institorum*), v roce 1364 *fraternitas mercatorum*. Řemeslnické gildy byly svým charakterem blízké *cechům. (František Čapka)

Gilgameš (počátek 3. tisíciletí př. n. l.), pololegendární sumerský *panovník (ze dvou třetin *bůh, z třetiny *člověk) v *městě *Uruku v jižní *Mezopotámii a hlavní hrdina *Eposu o *Gilgamešovi*. Epos je znám především z novoasyrského *kánonu z knihovny *Aššurbanipalovy, vznikl patrně z původně nezávislých sumerských eposů. Líčí hledání věčného života a smyslu lidské existence. (Blahoslav Hruška)

Giljáci, *Nivchové.

gingiva, -ae, f., dásen – tlustá, křehká sliznice bez *žláz, která pokrývá alveolární výběžky obou *čelistí a pevně srůstá s *periostem v *mukoperiost. Do mezizubních štěrbin vybíhá v podobě drobných výběžků – *interdentálních papil. (Lenka Vargová)

gingivální recese, *recese, gingivální.

gingivodentální uzávěr, *uzávěr, gingivodentální.

ginglymus, kloub šarnýrový, podobný dveřnímu pantu. jJde o jeden ze dvou typů *kloubu válcového (**articulatio cylindrica*), kdy je rotační osa kolmá na podélnou osu *kosti; pohyblivost v kloubu je tedy možná jen podle jedné osy (například *kloub čelistní). Pokud jsou kloubní plochy doplněny zářezem a vodící lištou ve tvaru kladky pak mluvíme o kloubu kladkovém (*articulatio trochlearis*). (Ladislava Horáčková)

Giorgione (vlastním jménem Giorgio da Castelfranco nebo Giorgio Barbarelli, 1478, Castelfranco Veneto, Itálie – před 25. 10. 1510, Benátky, Itálie), italský malíř; představitel vrcholné *renesance. Jeho *Odpočívající Venuše* (kolem 1509, Gemäldegalerie, Alte Meister, Drážďany, Německo) je často citována jako jedna z nejcudnějších a nejvelebnějších ilustrací s tímto námětem (Venuše byla kdysi doprovázena Amorem, který nyní – jako výsledek restaurování – zmizel); toto dílo nicméně vyzařuje nepřístupnost, která není nutným popřením *sexuality, která však zapovídá jakýkoli přímý erotický výklad. (Jaroslav Malina)

giri (z japonštiny: *giri*, „morální důvody; sociální povinnost; reciproční chování, etické závazky“), termín označující sociální povinnosti a závazné normy chování v japonské *společnosti, v *opozici k **nindžó*, které zahrnuje všechny lidské city, *lásku, lítost, *sympatie, smutek. Povinnost giri ukládá jedinci jednat v souladu s požadavky společenství, s potřebami ostatních členů *komunity, i když to odporuje *nindžó*, citům. V době feudální představovalo giri především povinnost válečníků splácet pánovi dokonalou službou, třeba za cenu vlastního *života.

Norma giri je platná do značné míry v Japonsku dodnes, zavazuje zachovávat ve vztazích *reciprocitu, tedy vracet a oplácet to, čeho se komu dostalo. Zanedbat pravidlo reciprocity znamená ztratit důvěru, *čest i eventuální podporu ostatních. (Klára Macúchová)

gisant (z francouzštiny: *gisant*, „ležící“), plastické zobrazení lidské postavy situované na *tumbě nebo *náhrobníku. (Marie Pardyová)

Giuliani, Giovanni (29. 4. 1664, Benátky, Itálie – 5. 9. 1744, Heiligenkreuz, Rakousko), italský sochař; představitel vrcholně barokního sochařství. Ve svém díle navazoval zejména na poborniovskou plastiku. Byl činný v Rakousku a v Německu; pro Moravu začal pracovat už před rokem 1700: vytvořil mytologické a alegorické sochy pro atiku konírny v areálu liechtenštejnského *zámku v Lednici, cyklus figurálních skulptur pro zámecké zahrady kounického zámku ve Slavkově u Brna aj. (Jaroslav Malina)

Gíza, *archeologická lokalita na západě Káhiry (Egypt). Na okraji Západní (Libyjské) pouště se tu nachází královské *pohřebiště s pyramidovými *komplexy vládců 4. dynastie (ca 2630–2510 př. n. l.). Zakladatelem *nekropole byl *faraon *Chufu, jenž si postavil největší *pyramidu (délka strany 230,38 m, původní výška 146,50 m), která byla ve *starověku považována za první div *světa. Součástí Chufuova pohřebního komplexu, stejně jako jiných, byl kromě vlastní pyramidy také údolní *chrám, vzestupná cesta, zádušní chrám, malá kultovní pyramida a menší pyramidové komplexy královen. Nechybělo ani pět jam s dřevěnými pohřebními loděmi. Východně od Chufuova zádušního chrámu byl objeven *hrob jeho matky, královny Hetepheres. Jeho pohřební výbava je pýchou Egyptského muzea v Káhiře. V Gíze se dále nacházejí pyramidové komplexy Chufuova mladšího syna Rachefa a jeho vnuka Menkaurea. Je zde i stupňovitá *stavba (tzv. čtvrtá pyramida), jejíž majitelkou byla královna *Chentkaus I. (snad Menkaureova dcera). U údolního Rachefova chrámu je Velká sfinga (dlouhá 73,50 m a vysoká 20 m), která měla střežit celou královskou nekropoli a tvořit bránu na onen svět. Pyramidy byly obklopeny výstavnými *hrobkami členů královské rodiny, významných hodnostářů, *úředníků a *kněží. Na jihu se nacházelo sídliště stavebních dělníků *řemeslníků, jejich hrobky a hospodářské budovy.

Kromě období 4. dynastie je v Gíze ovšem doloženo souvislé osídlení a *pohřbívání od *pravěku, přes celý starověk a *středověk, až do současnosti (obytné domy a muslimský *hřbitov). (Břetislav Vachala)

glabella, -ae, f., důležitý *antropometrický bod, který leží ve střední rovině mezi oběma nadočnicovými oblouky v místě, které vystupuje nejvíce ventrálně. Glabella slouží nejen k měření délky *lebky nebo hlavy, ale podle klasických schémat se používá stupně jejího rozvoje jako pomocného znaku při určování *pohlaví podle lebky. (Ladislava Horáčková)

glaciál (z latiny: *glaciālis*, „ledový, ledová doba“), ledová doba, dlouhodobý, desítky tisíciletí trvající chladný a suchý klimatický výkyv, způsobený komplexními příčinami (pokles intenzity slunečního záření, postavení *Země vůči *Slunci aj.) a charakterizující *podnebí *pleistocénu vytvářejícího přírodní prostředí pro *paleolit. (Glaciály existovaly i v předkvartérních érách, nejméně od starohor.) Glaciál je obdobím ovlivněným tvorbou a postupem *ledovců (u nás fennoskandinávského ledovce na severu a alpského ledovce na jihu); projevuje se rámcově studeným a suchým *klimatem a rozšířením bezlesých *stepí a *tunder, zahrnuje však rovněž teplejší výkyvy s větším rozšířením dřevin. V našich podmínkách je charakteristická zejména *eolická sedimentace (tvorba *spraší).

Glaciál tedy není jednolitým obdobím, nýbrž se dále dělí na fáze chladnějších a (*relativně) teplejších a vlhčích výkyvů, označovaných tradičně jako *stadiály a *interstadiály, případně *pleniglaciály a *interpleniglaciály. Jejich názvy jsou voleny podle řek, do jejichž povodí nejdále dospělo *zalednění v daném období. Dříve se u nás používaly termíny zalednění alpského, ale větší vliv na naše území mělo zalednění severské (pevninské). Je samozřejmé, že o glaciálech samých, a tím spíše o jejich vnitřním dělení, máme tím méně informací, čím jsou časově vzdálenější. První, který zřetelně poznamenal naše území, byl glaciál halštrovský (elster, *mindel), přerušovaný výrazným interstadiálem; nejlépe jsme z dochovaných geologických profilů informováni o posledním (viselském, *würmském) glaciálu, který je podle staršího systému dělen na 3 stadiály a 2 interstadiály, na základě

novějších poznatků o mnohem složitějším vývoji lze však spíše hovořit rámcově o dvou pleniglaciálech s maximy zhruba mezi 50 000–40 000 a 18 000–15 000 lety př. n. l., s arktickým tundrovým prostředím bez lidského osídlení, oddělených příznivějším interpleniglaciálem, rovněž členěným řadou slabších klimatických výkyvů. (Karel Sklenář)

glaciál, pozdní (tardiglaciál), závěrečná fáze posledního *glaciálu i celého *pleistocénu (asi mezi 13 000–8 300 lety př. n. l.), v níž se *podnebí během střídání poměrně krátkých (nanejvýš tisíciletých) teplejších/vlhčích a chladnějších/sušších výkyvů postupně otepluje i zvlhčuje. I teplejší výkyvy však byly podstatně chladnější než dnešní naše podnebí. V *Evropě se alpské *ledovce stahují zhruba do dnešního rozsahu, severský ledovec do Skandinávie. Chladné výkyvy se označují jako dryas 1–3, teplejší mezi nimi (příznivé pro osídlení *pozdního paleolitu v našich *zemích) jako *bölling (kolem 11 000–10 500 let př. n. l.) a *alleröd s dočasným šířením *lesa (asi 10 000–9 500 let př. n. l.). (Karel Sklenář)

glacigenní, vzniklý činností *ledovců během *zalednění v *pleistocénu. (Karel Sklenář)

gladiátor (z latiny: *gladiātor*, „gladiátor, zápasník v cirku; šermíř; rváč; úkladný vrah“), speciálně vycvičení římské bojovníci (*žoldněti), kteří bojovali proti sobě navzájem nebo proti divoké zvěři ve veřejných hrách pořádaných císařskými nebo městskými *úřady; byli sice dobře placeni, avšak vzhledem k svému původu (*otroci, odsouzení zločinci, váleční zajatci) jen málo společensky váženi. U *Etrusků a *Římanů původně vystupovali na pohřebních slavnostech, od 1. století př. n. l. se gladiátorské hry rozšířily po celé *římské říši. Krutost, s níž se s gladiátory zacházelo, byla příčinou častých vzpour; nejznámější bylo Spartakovo povstání otroků (73–71 př. n. l.). Gladiátorské hry zakázal ve východní části říše v roce 324 císař *Konstantin Veliký (272 nebo 273–337), počátkem 5. století je císař Flavius Honorius (384–423) zakázal vůbec. (František Čapka)

glandula, -ae, f., *žláza (například jedna ze slinných žláz – **glandula submandibularis*). (Ladislava Horáčková)

glandula lacrimalis, slzná *žláza; je uložena na laterální straně stropu *očnice ve *fossa glandulae lacrimalis*. Ze žlázy vycházejí krátké vývody, které vyúsťují v horním spojivkovém vaku (*fornix conjunctivae superior*). Žláza produkuje slzy (**lacrima*), které jsou pohyby víček při mrkání roztrhány po přední straně *oční koule. Slzy mají velký význam pro zvlhčování epitelu *rohovky, omývají přední segment oční *koule, odstraňují prachové částí, *bakterie a pomáhají i v odplavování cizích těles. Impulz k *sekreci slz přichází poměrně složitou nervovou cestou: **nucleus salivatorius superior* **nervi facialis* umístěný v **pons Varoli* – větví **nervus petrosus major* – **ganglion pterygopalatinum* ve **fossa pterygopalatina* – **nervus zygomaticus* z **nervus maxillaris* – **nervus lacrimalis* z **nervus trigeminus*. (Ladislava Horáčková)

glandula lingualis anterior, slinná *žláza na *jazyku. (Lenka Vargová)

glandula mammaria, *mamma, mléčná žláza. Unikátní orgán samic savců, největší *žláza kožní, stavebně i vývojově podobná *žlázám potním. U obou *pohlaví se zakládá v průběhu takzvané mléčné lišty, která probíhá od vrcholu *podpažní jamky k třísłům. V průběhu mléčné lišty se tvoří *žlázy apokrinní, z nichž se na určitých místech (podle skupin a druhů savců) vyvíjejí mléčné žlázy. Vejcorodí savci mají mléčné žlázy bez bradavek na tzv. žláznatém políčku na břišní straně těla. Vačnatí mají mléčné bradavky ve dvou podélných řadách nebo ve spirále, mohou (ale nemusí) ústit ve vaku. U placentálů se mléčné bradavky v podobě jednoho páru tvoří na *hrudníku například u *člověka, *lidoopů, *opic, většiny netopýrů a *slonů. V tříselné krajině se tvoří například u hospodářských zvířat (*koza, kráva, *kůň, *ovce) a kytovců. Větší počet je u šelem (psovitých, kočkovitých a dalších), prasat, hlodavců nebo hmyzožravců. Proto se i u člověka jako výraz *atavismu mohou objevit kdekoli v průběhu mléčných lišt nadpočetné mléčné žlázy (polymastie), nebo jen rudimentární dvorce s papilami (polythelie). U mužů zůstává základ mléčné žlázy rudimentární (bradavka mužského prsu má stálou polohu a to ve 4. mezižebří v *čáře

medioklavikulární), pouze výjimečně (jako výraz hormonální nevyváženosti) se žláza může zvětšit (gynekomastie).

Mléčná žláza ženy je tvořena 15–20 laloky (*lobi mammae*), které se dělí na lalůčky (*lobuli mammae*). Z lalůčky vycházejí vývody, které se spojují tak, až z každého laloku vychází jeden *ductus lactifer*, ústící na prsní bradavce. Mléčná žláza je tuboalveolární žláza, v níž je v období klidu alveolární část jen málo rozvinuta. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

glandula parotis, příušní žláza, je největší ze slinných *žláz, váží asi 20–30 gramů. Nachází se na laterální straně hlavy, její povrchová část je uložena mezi zadním okrajem **musculus masseter* a ušním *boltcem a hluboká část vyplňuje prostor za *ramus *mandibulae*. Celá příušní žláza je obalena vazivovým pouzdrém (*fascia parotidea*), žláзовým *parenchymem probíhá **nervus facialis*, který vytváří uvnitř žlázy pletěň (**plexus parotideus*). *Glandula parotis* je žlázou čistě serózní, s jedním vývodem (monostomatickou). Vývod příušní žlázy (**ductus parotideus*) je dlouhý asi 5 cm, vystupuje z předního okraje žlázy a probíhá nejprve dopředu po *musculus masseter*. Při předním okraji tohoto svalu se stáčí do hloubky, prochází tukovým tělesem *tváře, proráží *fascii a **musculus buccinator* a vyúsťuje v přední dutině ústní ve výši druhé horní *stoličky na **papilla parotidea* tváře. (Lenka Vargová)

glandula pituitaria, **hypophysis cerebri*, *hypofýza, podvěsek mozkový, součást *mezimozku, řadí se k *žlázám s vnitřní *sekrecí. (Lenka Vargová)

glandula sebacea, mazová žláza, jedna z forem *žláz kožních. Je to malá alveolární žláza, uložená v úhlu mezi *folliculus pili* a *musculus arrektor pili*. Její sekret vzniká rozpadem celých žláзовých *buněk (takzvané *holokrinní žlázy). Protože mazové žlázy jsou vázány na *chlupy, chybí na dlaních a na chodidlech. Kožní maz (*sebum cutaneum*), který produkují, prosycuje pokožku a *chlupy a zvyšuje jejich pružnost. (Ladislava Horáčková)

glandula sublingualis, žláza podjazyková je nejmenší z velkých slinných žláz (déłky asi 3 cm, váhy 5 g). Leží na spodině *dutině ústní mezi *jazykem a tělem *mandibuly (ve *fovea sublingualis*). Horní okraj žlázy podmiňuje v dutině ústní slizniční *řasu – **plica sublingualis*. *Glandula sublingualis* je složena z 10 až 12 žláz. Přední část je podle charakteru slin žlázou seromucinózní a její vývod (**ductus sublingualis major*) ústí obvykle společně s vývodem podčelistní žlázy na **caruncula sublingualis*. Zadní skupina žláz patří mezi žlázy mucinózní, jejichž vývody (**ductus sublinguales minores*) se otevírají samostatně na **plica sublingualis*. (Lenka Vargová)

glandula submandibularis, podčelistní žláza, jedna z velkých slinných *žláz. Je uložena v **trigonum submandibulare* pod spodinou *dutině ústní. Na tělo *mandibuly naléhá v místě *fovea submandibularis*. Její dorzální část se přetáčí kolem zadního okraje **musculus mylohyoideus* a zasahuje do podjazykového prostoru. *Glandula submandibularis* je slinnou žlázou seromucinózní. Její vývod (**ductus submandibularis*) je asi 5 cm dlouhý, vystupuje ze zadní části žlázy, obtáčí zadní okraj *musculus mylohyoideus* a dostává se na jeho horní plochu do sublinguální krajiny, kde probíhá mediálně od **glandula sublingualis* směrem dopředu. Ústí spolu s **ductus sublingualis major* na **caruncula sublingualis*. (Lenka Vargová)

glandula suprarenalis, nadledvina, patří k *žlázám s vnitřní *sekrecí. Nadledvina je párový orgán, vysoký 3 až 5 cm, široký 3 cm a její váha se pohybuje kolem 6 až 15 g. Nadledviny jsou uloženy nad horními póly obou *ledvin. Levá nadledvina má poloměsíčitý tvar, pravá nadledvina má tvar trojúhelníkový. Na přední ploše je mělká rýha (*hilus*), ze které vystupuje *vena suprarenalis* a *mízní cévy. Na povrchu nadledviny je tenké vazivové pouzdro (**capsula*), z něhož odstupují do *parenchymu žlázy septa, kterými probíhají cévy. Nadledvina je složena ze dvou částí – kůry a dřene. Kůra nadledviny (**cortex*) má nažloutlou barvu, neboť její buňky obsahují lipochromy a představuje téměř 90 % celkového objemu nadledviny. Buňky jsou uspořádány do tří vrstev (*zona glomerulosa*, *zona fasciculata*, *zona reticularis*) a produkují několik desítek *hormonů nazývaných kortikoidy. Dřeň nadledviny

(**medulla*) má naředlou barvu, skládá se z trámčů chromafinních buněk, mezi nimiž jsou četné široké krevní sinusoidy a nervová vlákna. Dřeňová vrstva produkuje katecholaminy adrenalin a *noradrenalin, hormony poplachových reakcí. (Lenka Vargová)

glandula thyroidea, štítná žláza, jedna ze *žláz s vnitřní *sekrecí. Má načervenalou barvu, je měkká, váží kolem 30 až 40 g. Skládá se ze dvou laloků (*lobus dexter et lobus sinister*), které jsou spojeny pomocí napříč uloženého **isthmus glandulae thyroideae*. Z isthmusu může vybíhat nahoru různě dlouhý a široký *lobus pyramidalis*. Laloky štítné žlázy mají tvar zaoblené trojboké pyramidy. Horní pól laloku dosahuje k *linea obliqua* *štítné chrupavky, dolní pól je zaoblený a obvykle se u nezvětšené štítné žlázy nachází na úrovni páté tracheální chrupavky. Mediální plocha laloku sousedí s *hrtanem a *tracheou, dorzálně zasahuje k *jícnu. Na zevní plochu naléhají *infrahyoidní svaly. K zadní ploše se přikládají příštítná *tělíska, která mohou být zanořena do *parenchymu štítné žlázy. Celá štítná žláza je zavzata do vazivového pouzdra (*capsula fibrosa*). Na povrchu se nachází zevní fascie (*fascia externa*) a přímo na žlázoý parenchym naléhá *capsula propria*. Ve štěrbině mezi *capsula propria* a *fascia externa* je uložena rozsáhlá cévní pleteň. Z *capsula propria* odstupují do nitra žlázy jemná vazivová septa, která rozdělují žlázoý parenchym na jednotlivé lalůčky (*lobuli*). Lalůčky štítné žlázy se skládají z drobných váček (**folliculi*), jejichž stěna je tvořena jednovrstevným epitelem. Epitelové buňky produkují koloid, jenž vyplňuje nitro folikulu. Koloid obsahuje hormony štítné žlázy, které ovlivňují *metabolismus. Na povrchu folikulů jsou bohaté kapilární sítě, do nichž jsou *hormony předávány. (Lenka Vargová)

glandula vestibularis major, též *glandula Bartholini*, párová hlenová *žláza velikosti hrášku umístěná v **diaphragma urogenitale*. Ústí do dolní části *poševní předsíně (**vestibulum vaginae*). (Lenka Vargová)

glandulae areolares mammae, žlázy prsního dvorce (hrbolky Montgomeryho) řazené do skupiny apokrinních potních *žláz. (Ladislava Horáčková)

glandulae buccales, drobné slinné žlásky v přední partii sliznice *tváří. (Lenka Vargová)

glandulae bulbourethrales, dvě žlázy velikosti hrášku, které jsou u muže uloženy v **musculus transversus perinei profundus*. Jejich vývod je asi 3 cm dlouhý a ústí do *močové trubice v oblasti ampuly. *Glandulae bulbourethrales* produkují lepkavý sekret, který v močové trubici kryje sliznici a usnadňuje tím průchod *ejakulátu. (Lenka Vargová)

glandulae ceruminosae, *žlázy v *zevním zvukovodu řazené do skupiny apokrinních *potních žláz. Vylučují ušní maz (**cerumen*). (Ladislava Horáčková)

glandulae ciliares, žlázy v okrajích *viček řazené do skupiny apokrinních *potních žláz. (Ladislava Horáčková)

glandulae circumanales, žlázy kožní zóny *konečniku řazené do skupiny apokrinních *potních žláz. (Ladislava Horáčková)

glandulae endocrinae, žlázy s vnitřní *sekrecí. Tyto žlázy nemají vývody, jsou silně prokrvené a produkují látky (*hormony) přímo do krve. K vlastním endokrinním žlázám patří: podvěsek mozkový (**hypophysis cerebri*), štítná žláza (**glandula thyroidea*), *příštítná tělíska (**glandulae parathyroideae*), Langerhansovy ostrůvky pankreatu (**pars endocrina pancreatis*), nadledviny (**glandulae suprarenales*), pohlavní žlázy (intersticiální *Leydigovy buňky *varlete, folikulární buňky a **corpus luteum* *vaječniku). Tradičně se k žlázám s vnitřní sekrecí přiřazují také epifýza (**corpus pineale*) a brzlík (**thymus*). (Lenka Vargová)

glandulae intestinales, tubulózní *žlázy sliznice *tlustého střeva. (Lenka Vargová)

glandulae labiales, drobné slinné *žlázy *rtů. (Lenka Vargová)

glandulae molares, drobné slinné žlásky v zadní partii sliznice *tváří vyústující svými vývody oproti *stoličkám. (Lenka Vargová)

glandulae oesophageae, drobné žlásky v *jícnu. (Lenka Vargová)

glandulae palatinae, drobné slinné žlásky *patra. (Lenka Vargová)

glandulae parathyroideae, *příštítná tělíska, patří k *žlázám s vnitřní *sekrecí. Jedná se o dva páry drobných žláz, které jsou uloženy na zadní straně laloků *štítné žlázy. Na rozdíl od červeného zbarvení štítné žlázy mají příštítná tělíska barvu růžovou až nažloutlou. Kraniální pár příštítných tělísek (*glandulae parathyroideae superiores*) je uložen ve výši dolního okraje **cartilago cricoidea* mezi *hltanem a zadní stěnou laloku *štítné žlázy. *Kaudální pár (*glandulae parathyroideae inferiores*) je uložen při dolním okraji laloku štítné žlázy. Příštítná tělíska jsou zdrojem parathormonu, který reguluje hladinu iontů vápníku a fosforu v krevní plazmě. (Lenka Vargová)

glandulae pharyngeae, drobné smíšené žlázy ve sliznici *hltanu. (Lenka Vargová)

glandulae salivariae, slinné žlázy, otevírají se do *dutiny ústní a jejich produktem je slina (**saliva*). Během dne vyprodukují slinné žlázy průměrně asi 1000 ml slin. Slinné žlázy jsou tuboalveolárního typu a jejich *parenchym je rozdělen na lalůčky. Podle velikosti rozlišujeme malé a velké slinné žlázy (**glandulae salivariae minores et majores*). (Lenka Vargová)

glandulae salivariae majores, velké slinné *žlázy, produkují sliny jen na *konkrétní nervový podnět (přetržitě). Patří k nim příušní žláza (**glandula parotis*), podčelistní žláza (**glandula submandibularis*) a podjazyková žláza (**glandula sublingualis*). (Lenka Vargová)

glandulae salivariae minores, malé slinné *žlázy, jsou ve velkém počtu uloženy ve sliznici všech oddílů *dutiny ústní a produkují sliny nepřetržitě. Patří k nim **glandulae labiales*, **glandulae buccales et molares*, **glandulae palatinae*, **glandulae linguales*. (Lenka Vargová)

glandulae sudoriferae, potní žlázy. Rozdělují se na malé potní žlázy **glandulae sudoriferae minores* a velké apokrinní potní žlázy (**glandulae sudoriferae apocrinae*). (Ladislava Horáčková)

glandulae sudoriferae apocrinae, apokrinní *potní žlázy, jedna z forem *kožních žláz. Jsou to pozměněné velké potní žlázy, jejichž *sekret má charakteristický zápach, funkční jsou většinou až od *puberty. Radíme k nim: žlázy v podpažní jamce (**glandulae sudoriferae axillares*), **glandulae ciliares* v okrajích *očních víček, **glandulae sudoriferae nasales* v předsíni *dutiny nosní, **glandulae circumanales* v kožní zóně *konečníku, **glandulae ceruminosae* v zevním *zvukovodu a **glandulae areolares mammae* na prsním dvorci. (Ladislava Horáčková)

glandulae sudoriferae axillares, žlázy v podpažní jamce řazené do skupiny apokrinních *potních žláz. U žen v období před *menstruací bývá jejich činnost zvýšena. (Ladislava Horáčková)

glandulae sudoriferae minores, drobné potní *žlázy exokrinního typu, jejichž exkrece se děje bez rozpadu *cytoplazmy žlázových buněk. Potní žlázy se nacházející téměř po celém těle (celkový počet se odhaduje na dva miliony). Nejvíce se vyskytují na dlaňové straně rukou, na chodidlech a na čele, nejméně je jich přítomno v *kůži zad, ve *tváři, na dorzální straně paží a na *bércích, chybějí na vnitřní straně *předkožky a na **glans penis*.

Potní žlázy začínají hluboko uloženým klubičkem tubulů; z klubička pokračuje lehce zprohýbaný vývod (*ductus sudorifer*), který prochází *škárou a pak „vývrtkovitě“ stočený prostupuje přes **epidermis*. Ústí potních žláz jsou na kůži patrná pod lupou jako jemné tečky. Potní žlázy ústí na vrcholcích papilárních lišt, čímž je usnadněno stékání potu po kůži. (Ladislava Horáčková)

glandulae sudoriferae nasales, žlázy umístěné v předsíni *dutiny nosní řazené do skupiny *žláz apokrinních. (Ladislava Horáčková)

glandulae vestibulares minores, drobné tubulózní mucinózní žlázy, uloženy ve sliznici celé poševní předsíně (**vestibulum vaginae*), které udržují vlhkost jejího povrchu. (Ladislava Horáčková)

glans penis (z latiny: *glans*, „žalud“), žalud *pyje. Kuželovité zakončení *topořivého tělesa **corpus spongiosum penis*, na němž vyústuje *močová trubice (**ostium urethrae externum*). (Lenka Vargová)

glazura (z němčiny: *Glasure*, die, „poleva, glazura“, případně z francouzštiny: *glazure*, „poleva, glazura“), anorganický sklovitý povlak na keramických výrobcích, který chrání a zušlechťuje, popřípadě i zpevňuje jejich povrch. Chemické složení glazur je v podstatě stejné jako složení *skla, má ovšem poněkud jiné poměry (méně vápna, více kyseliny křemičité, alkalické soli a kyslíčků kovů), je proměnlivější a konečně příprava hmoty a její upotřebení vyžaduje svébytný technologický postup: suroviny (*písek, *kaolin, vápno, eventuálně střeby a barevný pigment – kyslíčnick příslušného kovu) se staví, rozemelou, spojí s vodou a nanášejí na vypálený výrobek natíráním, smáčením, poléváním, eventuálně stříkáním. Po usušení se předmět ve vysokém žáru znovu vypálí, a tím se s glazurou pevně spojí. Podle použitých přísad může být glazura průhledná nebo opakní, čirá nebo barevná, může tvořit konečnou povrchovou úpravu nebo nést dekor (*malbu, rytí, prořezávání), případně může takový dekor překrývat.

Glazování je funkčně důležité u *póroviny, která je sama o sobě v důsledku pórozity nevhodná pro uchovávání tekutin. U *kameniny a *porcelánu se glazury aplikují hlavně z dekorativních důvodů. Transparentní glazura se také používá jako ochrana podglazurových barev, které se nanášejí na syrový nebo přezahnutý *střep. Podglazurová výzdoba je typická pro modrobílý porcelán produkovaný v Číně, Japonsku, Nizozemsku a Anglii. K základním typům glazur patří *olovnaté glazury, *alkalické glazury (speciálním typem alkalické glazury je *glazura popelová), *živcové glazury a *solné glazury.

Glazura se poprvé objevuje v prostředí starověkého *Předního východu, a sice jako tenký povlak na povrchu steatitových, křemenných, fajánsových, posléze zejména keramických předmětů, který se žarem pevně spojuje se svým podkladem a výrazně ovlivňuje technické i vzhledové vlastnosti výrobku (uzavření povrchu, nasákavost, barva, lesk). Na Předním východě jsou první glazury doloženy nejčastěji na drobných *fajánsových artefaktech (plastice, nádobkách, pečetičkách); je zde však nutno odlišovat cílenou glazuru od samovolného zesklotvení povrchu. Umění glazury dosáhlo vrcholu v *Mezopotámii, kde glazované kachle a cihly pokrývaly celé stěny a tvořily velkoplošné, mnohdy i *reliéfní figurální scény a ornamentální kompozice. Nejstarší doklady glazovaných kachlů a cihel pocházejí z asyrských *paláců a *chrámů z poslední třetiny 2. tisíciletí př. n. l., nejpřitažlivější (možná proto, že nejlépe dochované) pak z *Babylonu, z reprezentativních architektonických děl (trůnní sál paláce, Ištařina brána, procesní ulice) z doby *Nabukadnezara II. (604–562 př. n. l.). Pomocí hlinitých modelů tu byly nejprve zformovány reliéfní obkladové desky, rozřezány na cihly, vypáleny a pokryty hmotou, která se při dalším pálení proměnila v glazuru. Pak teprve byly zabudovány na své místo do stěny. Babylonské glazury hýřily živými barvami, které jim dávaly kyslíčnickovy kovů (*sklo). Aby se barvy vzájemně nemísily, oddělovali mistři skláři zřejmě jednotlivé tóny od sebe černými skleněnými nitěmi, které se v žáru roztavily a splynuly s glazurou. Dovednost babylonských umělců nadchla perské dobyvatele natolik, že je odvedli do svého sídelního *města *Sús a nechali podobně vyzdobit svou rezidenci.

V Číně jsou první glazury doloženy z 15.–13. století př. n. l. (viz *keramika). (Jana Součková, Richard Thér)

glazura, alkalická, *glazury vyznačující se průhledností a leskem (ačkoliv nedosahují lesku *olovnatých glazur). Alkalickou složkou tradičních alkalických glazur je rostlinný popel, který obsahuje vhodná taviva (K_2O , CaO a MgO). (Richard Thér)

glazura, olovnatá, *glazura, v níž olovo jako tavivo snižuje teplotu tání na ca $900^\circ C$, což umožňuje glazovat *pórovinu. Nad $1150^\circ C$ však olovo začíná být těkavé, což znemožňuje použití olovnatých glazur při vyšších teplotách. Přidáním oxidů cínu do olovnaté glazury vzniká bílý neprůsvitný povrch vhodný pro malovanou výzdobu. Používání olovnatých glazur

známe z *Blízkého východu z 1. tisíciletí př. n. l., kde se v první řadě používala na keramické obklady v architektuře a posléze i na keramické nádoby. Na místní tradici navázali islámští hrnčíři v 8. století. První islámské *glazury měly zelený a žlutohnědý odstín. Ve snaze imitovat čínský *porcelán obohatili islámští hrnčíři olovnatou glazuru o oxidy cínu. Na bílém podkladu se rozvinul výrazný keramický styl typický bohatou ornamentálností a barevností. Později byla tato *technologie převzata Evropany (viz *fajáns, *majolika, *keramika, delftská). Indiánští hrnčíři na jihozápadě USA používali malbu pigmentem obsahujícím olovo, která byla někdy poněkud nepřesně označována také za olovenou glazuru. (Richard Thér)

glazura, popelová, *glazura vznikající na povrchu nádob „přirozeně“ v průběhu výpalu, kdy popel z paliva (v něm hlavně K_2O , CaO a MgO) reaguje s hliníkem a křemíkem na povrchu *nádob. K vytvoření popelové glazury je potřeba dosáhnout teplot převyšujících $1000\text{ }^{\circ}\text{C}$.

Popelové glazury se v široké míře uplatnily v japonské keramické tradici. Objevují se v souvislosti se zavedením vyspělých *hrnčířských pecí v 5. století, které umožňovaly dosažení vysokých teplot výpalu. Sue *keramika z období Kofun byla pálena v redukční atmosféře na teploty vyšší než $1000\text{ }^{\circ}\text{C}$ a na jejím šedém povrchu jsou vytvořeny skvrny zelené popelové glazury. *Keramika produkovaná v horách Sanage (prefektura Aiči) v 8. a 9. století byla záměrně poprášena popelem před výpalem, aby se podpořil vznik glazury na povrchu. Tento postup vedl mezi 12. a 14. stoletím k vývoji záměrně aplikovaných glazur, které umožňovaly *kontrolu konečné podoby keramiky. Centrum produkce této keramiky, která se inspirovala čínskou keramikou jak technologicky, tak esteticky, bylo Seto (prefektura Aiči), kde vzniklo nejméně 200 pecí produkujících širokou škálu zboží. Glazury byly směsí popela a hlíny nebo glazurových kamenů (viz *glazura, alkalická). Až do 16. století představovaly jediné záměrně aplikované glazury v Japonsku. Hlavní keramická produkce však stále využívala „přirozeného“ glazování popelem v peci. Naturalistický styl jednoduchého tvarosloví a náhodně vytvořené nerovnoměrné barevnosti a textury popelové glazury (styl *wabi*) patřil k šintoistickému duchu japonské *kultury, který neustále transformoval silné vlivy čínské a korejské. (Richard Thér)

glazura, solná, *glazura vznikající přidáním *soli ($NaCl$) do peciště při dostatečně vysoké teplotě. Sůl se rozkládá na ionty sodíku a chlóru při teplotách nad $900\text{ }^{\circ}\text{C}$. V hrnčířské praxi se sůl vhazuje do pece při teplotách $1150\text{--}1300\text{ }^{\circ}\text{C}$. Sodík působí jako tavivo a reaguje s křemíkem a hliníkem na povrchu nádob. Vytváří se tak skelný povrch (křemičitan sodný) s texturou pomerančové kůry, který obvykle zdůrazňuje barvu *střepu. Jako vedlejší produkt reakce se v podobě páry uvolňuje chlorovodík. Solná glazura se uplatnila na *kamenině produkované od 14. století v Porýní (viz *kamenina). (Richard Thér)

glazura, živcová, *glazura patřící k netvrďším a nejtrvanlivějším glazurám; teplota nutná k zeskenatění těchto glazur se nejčastěji pohybuje mezi 1200 a $1350\text{ }^{\circ}\text{C}$. Jako tavivo se používají minerály živcové skupiny. Užití živcových glazur bylo až do 18. století omezeno na Čínu, Japonsko, Koreu a Thajsko. (Richard Thér)

glejt (z němčiny: *Geleit*, das; Mittelhochdeutsch: *geleite*), původně označení ochranného průvodu, později znamená průvodní listinu (obvykle vydanou *panovníkem, *knížetem či jiným *feudálem), jež zaručovala jejímu držiteli bezpečnou cestu a volný návrat územím, na něž se vztahovala (také bezpečnostní list); nejznámějším v českých dějinách byl glejt *císaře Zikmunda (1368–1437) pro Mistra *Jana Husa (asi 1371–1415) z 18. 10. 1414 na cestu do Kostnice a zpět. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Glob, Peter Vilhelm (20. 2. 1911, Kalundborg, Dánsko – 20. 7. 1985, Kodaň, Dánsko), dánský archeolog; profesor árhuské *univerzity, ředitel Prehistorického muzea v Árhusu a ředitel Národního muzea v Kodani.

Prováděl výzkumy zejména *mladší a *pozdní doby kamenné v Dánsku a zasloužil se o studium mrtvých z *doby železné z *rašeliniště u *Tollundu a Grauballe a o zhodnocení jiných nálezů mrtvých těl z dánských bažin. Vedl archeologické expedice v některých *zemích arabského světa a v Grónsku. Z díla: *Mosefolket* (1965, česky: *Lidé z bažin*. Praha: Odeon, 1972). (Jaroslav Malina)

globalistika (z latiny: *globus*, „koule; kotouč; dav, zástup, shluk“; *globālis*, „povšechný, celkový“ a z francouzštiny: *global*, „souhrnný, celkový, úhrnný, globální“), vědecká disciplína zkoumající globální problémy týkající se životních zájmů velké skupiny *států nebo celé *Země a ohrožující lidstvo (ekologické problémy aj.). (Jaroslav Malina)

globalizace (z latiny: *globus*, „koule; kotouč; dav, zástup, shluk“ a z francouzštiny: *global*, „souhrnný, celkový, úhrnný, globální“), složitý proces celosvětové ekonomické, *politické a kulturní integrace projevující se narůstající vzájemnou závislostí různých *národů, *států a etnických skupin celého *světa. Tímto procesem je narušeno základní a mnohasetleté schéma moderní politiky, vázané na existenci (národního) státu jakožto křižovatky a zároveň centralizovaného nositele politicko-prostorové, kulturní a hospodářské homogenity. Globalizace proto představuje jedno z neaktuálnějších a nejkontroverznějších témat sociálních věd, přičemž podstata tohoto procesu, jeho důsledky a v neposlední řadě hodnocení těchto důsledků jsou předmětem sporů. Vyzdvihována jsou jak pozitiva globalizačních tendencí (očekávání zvyšování životní úrovně, informační propojení jednotlivých *států přispívající k růstu vzdělanosti, kulturnosti a etičnosti vztahů mezi lidmi), tak jejich negativa (prohlubuje pocit bezmoci člověka vůči působení nadnárodních mezinárodních institucí, vede ke ztrátě vlivu jednotlivců a skupin i celých *národů na správu veřejných věcí, dochází k zániku identity státu a *občanů, k oslabení specifík života jednotlivých společností a k ekonomickému i politickému ovládnutí slabších státních útvarů silnějšími).

Obecně lze říci, že globalizace souvisí s *průmyslovou revolucí a *vědeckotechnickou revolucí, jejímž důsledkem je mimo jiné fakt, že prostor již není rozhodujícím faktorem při formování sociální reality (tzv. časoprostorové rozpojení). Sociální vztahy, současné problémy a rizika, ale i naše vlastní očekávání dnes mají většinou globální povahu. Tomu odpovídá také důraz, kladený v poslední době na *instituce *globálního vládnutí, případně *globální demokracie. (František Čapka, Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

globální demokracie, *demokracie, globální.

globální město, *město, globální.

globální oteplování, *efekt, skleníkový.

globální spravedlnost, *spravedlnost, globální.

globální vesnice, *vesnice, globální.

globální vládnutí, *vládnutí, globální.

globin, bílkovinná součást (například krevního barviva). (Drahomír Horký)

globomaxilární cysta, *cysta, globomaxilární.

globus pallidus, jádro přiřazené k *bazálním gangliím. *Globus pallidus* je šedá hmota, která vytváří světlejší mediální část **nucleus lentiformis* (z mediální strany se nachází **capsula interna* a laterálně je uložen **putamen*). *Globus pallidus* slouží zpracovacím motorickým *okruhům. (Lenka Vargová)

glomus caroticum, chemoreceptor v místě dělení **arteria carotis communis* na **arteria carotis interna* a **arteria carotis externa*, který registruje syčení *krve O₂ a CO₂. Bohatá nervová zakončení zde má **nervus vagus* a **nervus glossopharyngeus*. (Drahomír Horký, Ladislava Horáčková)

gloriola (z latiny: *glōria*, „sláva, pocta“), typ svatozáře, světelný paprskovitý věnec nebo pruh kolem hlavy; přeneseně sláva, lesk, proslulost. (Michaela Králíková)

glosa (z řečtiny: *glosa*, „jazyk, řeč“):

1. vysvětlující, komentující poznámka, stručný výklad. Poznámky *písaře, kterými opatroval psaný text, a které sloužily jeho správnému pochopení, správné výslovnosti nebo náležitému přednesu, recitaci se objevují již v kulturách starého *Předního východu. Písař obvykle zapsal glosy drobnějším písmem v mezeře mezi řádky textu nad nebo pod glosovaným slovem, případně v mezeře mezi znaky glosovaného slova, nebo na levý, méně často na pravý okraj klínopisné tabulky nebo jiného nosiče textu. Glosy bývají někdy oddělovány od vlastního textu pomocí 1 až 4 šikmých klínů. Písaři opatrovali glosami ty texty, kterým zcela bezpečně nerozuměli, nebo které poskytovaly možnost různého výkladu. Takové potíže vznikaly při opisování textů starších, nebo těch, jejichž *jazyk nebyl písařovou mateřštinou (například texty písařů z oblasti *Syropalestiny 2. tisíciletí př. n. l., kteří používali *akkadštinu jako mezinárodního dorozumívacího prostředku, a kteří akkadské texty opatrovali kanaánskými nebo churritskými glosami). Neboť téměř každý znak *klínového písma měl několik zvukových hodnot, několik čtení (polyfonie) a několik významů (polysémie), které se v průběhu historického vývoje a v závislosti na druhu textu používaly buď častěji nebo řidčeji nebo dokonce upadaly v zapomnění, kterých však písař vázaný tradicí a územ musel při opisování textů použít, pomáhal si tím, že neobvyklé znaky glosoval pomocí znaků obvyklých, které byly v jeho době běžné. Zejména byly glosovány znaky, které vyjadřovaly podstatná jména nebo slovesa (logogramy), nebo neobvyklé slabičné znaky (syllabogramy). (Například klínopisný znak původně znázorňující lidskou nohu mohl vyjadřovat různé činnosti související s pohybem, sumersky *gin*, akkadsky *aláku* [„jít“], sumersky *rá*, akkadsky *wabálu* [„nést“] apod. Aby bylo zcela jasné, že v daném *kontextu se jedná o sloveso s významem „nést“, opatřil písař tento klínopisný znak glosou *ra*, která jednoznačně určovala, že znak je třeba číst *rá*, že má tedy význam „nést“, akkadsky *wabálu*.) Dále jsou doloženy glosy upozorňující na možné textové *varianty, glosy překladatelské (od starobabylonského období, poté co se *sumerština stala mrtvým jazykem, se stále častěji počaly vyskytovat akkadské překlady zejména sumerských literárních textů), jsou doloženy i glosy sloužící *vysvětlení neobvyklých akkadských slov použitých v některých literárních textech zejména teologického obsahu. Dále se vyskytují písařovy poznámky o stavu kopírované předlohy (například „odlomeno“, „nepřečetl jsem“), glosy vztahující se k přednesu, recitaci některých textů (například „totéž“, glosa značící opakování předešlé části textu, „refrén“ apod.); (Jiří Prosecký)

2. krátký komentář fejetonistického charakteru se stručným stanoviskem k jednomu faktu; obsahuje subjektivní hodnocení autora, má jasný kontext a obvykle vtipnou pointu. (František Čapka)

glosátor (z řečtiny: *glosa*, „jazyk, řeč“):

1. autor stručných poznámek (*glos) komentujících, vysvětlujících nebo kritizujících něco, někoho apod.;

2. příslušníci italské právní školy (hlavně v Bologni) v 11.–12. století, kteří usilovali o srozumitelnost a zjednodušení právní kodifikace byzantského *císaře *Justiniana I. (483–565) glosami. (František Čapka)

glosolálie (z řečtiny; doslova „mluvení jazyky“), jeden z poměrně rozšířených projevů náboženského vytržení. V extatickém stavu začínají zejména silně disponovaní účastníci kultických obřadů jakoby „hovořit“ neznámými jazyky, to znamená, že se zvukově projevují formou artikulovaných foném, které ale zpravidla nejsou kódovány v žádném známém jazyce (vyskytují se ale případy, kdy dotyčné osoby používají jazyky, které se pouze nikdy neučily a běžně je neznají). Rovněž jsou popsány glosolálické projevy, které jiní účastníci dokázali interpretovat, ačkoli se nejednalo o známý jazyk.

Glosolálie se často zmiňuje v souvislosti s raným *křesťanstvím (mluvení jazyky o *letnicích v Jeruzalémě, Sk 2), v současnosti pak s různými *charismatickými seskupeními, běží však o jev známý z mnoha odlišných *náboženství, kdy se často váže na požívání psychogenních látek. (Břetislav Horyna)

glosoptosis (z řečtiny: *glossa*, „jazyk“ a *ptosis*, „pád“) (též *glosoptóza*), porucha polohy *jazyka. Jedinci mají nepravidelnou klidovou polohu jazyka nebo poruchy polykání. Pokud je jazyk skleslý dozadu, pak na *zuby tlačí jen **musculus orbicularis oris* a zubům chybí opora z orální strany. Potom nastávají poruchy v přední části *chrupu. Těžké komprese se projevují již v mléčném chrupu, kdy při prořezávání trvalých *řezáků druhý *řezák resorbuje nejen kořen druhého mléčného řezáku, ale také mléčného *špičáku; pak trvalý řezák zaujme místo i po mléčném špičáku a trvalý špičák nemá místo pro prořezání. Častěji jsou postiženy řezáky a špičáky. Nedostatek místa v čelisti se řeší *extrakcí některých zubů, které překáží ostatním zubům. (Michaela Křivanová)

glosoptóza, **glosoptosis*.

glossa, **lingua*, jazyk.

glotografický (z řečtiny: *glóssa*, *glóttá*, „jazyk, řeč“ a *grafó*, „psát“), popis tradičního systému *písma, reprezentujícího *jazyk; v nativní Americe jde především o *mayské kodexy. (František Vrhel)

glottis, -idis, f., střední, zúžená část *hrtanové dutiny, rozkládá se od **plicae ventriculares* až po **plicae vocales*. Stěna tohoto oddílu se mezi dvojicí nad sebou uložených, sagitálně orientovaných *řas vyklenuje a vytváří *ventriculus laryngis*, který se může šířit různě daleko jako *sacculus laryngis*. Kaudálně se v *glottis* mezi pravými vazy hlasovými nachází hlasivková štěrбина – **rima glottidis*, jež pokračuje dorzálně mezi *processus vocales* *hlasivkových chrupavek. *Rima glottidis* se otevírá do **cavum infraglotticum* *hrtanu. (Lenka Vargová)

Gluckman, Max (26. 1. 1911, Johannesburg, Jihoafrická republika – 13. 4. 1975, Jeruzalém, Izrael), jihoafrický sociální antropolog. Byl stoupencem strukturálně funkcionálního výzkumu *společnosti, který však zásadním způsobem obohatil o historickou perspektivu a o *teorii *konfliktů (v každé struktuře je podle něho možné identifikovat komponenty, které konflikty zprostředkovávají a rozvíjejí a jsou významným činitelem *integrace a diferenciací společnosti). Z díla: *Custom and Conflict in Africa* (Zvyk a konflikt v Africe, 1955). (Jaroslav Malina)

glutaeus, -a, -um, hýžd'ový, sedací (například **musculus glutaeus minimus*). (Ladislava Horáčková)

glyf (z řečtiny: *glyfos*, „vytesaný, vyrytý, napsaný, znak“):

1. [architektura], svislý zářez v trojřezu (triglyfu) ve vlysu *dórského řádu;
2. [mayologie], abreviatura z *hieroglyfů; označení základního prvku mayského hieroglyfického písma (*písmo předkolumbovské Ameriky); glyfy se nacházejí ve skupinách, zvaných „bloky“. Podle katalogu Johna *Thompsona (1962) lze rozlišit tři typy glyfů: hlavní, respektive hlavní znaky, afixy a portréty. Hranice mezi nimi nejsou nijak ostré, přesto lze snad říci, že hlavní znaky jsou větší a reliéfnější, a že označují zpravidla substance a děje, kdežto afixy jeví spíše směřování gramatické. Portréty se blíží hlavním znakům, nejsou však obvykle doprovázeny afixy, sloužíce nejčastěji jako tituly nebo indikátory funkcí. Celek glyfů lze, rovněž tradičně a vnějšně, rozdělit na epigrafické a paleografické. (Jaroslav Malina)

glyptika (z řečtiny: *glyptó*, „sochám, tesám“):

1. umělecké *řezání a rytí do (drahého) kamene, skla *reliéfní řezbou nebo do hloubky;
2. *artefakty takto vytvořené.

Glyptika byla v raných dobách rozvinuta zejména na *Předním východě, a to nejčastěji při vytváření pečetních typářů. Obecně se za nejstarší *pečetidla oblasti pokládají již některé předměty nalázané na *lokality *neolitu či *otisky umělecky ztvárněných forem v původně měkkých materiálech (například otisk zobrazující dvě lidské postavy z Tell es-Sauvānu). V těchto případech nelze ovšem potvrdit, že máme před sebou skutečné otisky pečeti, tedy nositelů znaků symbolizujících zcela *konkrétní společenskou vazbu mezi hmotnými předměty a jedinci, *institucemi či všemi těmito kategoriemi. Za první skutečné doklady použití

*pečetí lze pokládat otisky ornamentálně pojatých částí některých závěsků *halafské kultury na *hlíně, které se masově vyskytly zatím na dvou lokalitách této kultury, totiž na *Tell Arpaččija a Tell Sabi Abjadu v severní *Sýrii. V obou případech jde o zapečetění, pocházející z mobilních obalů zboží (balíků, košů, *nádob, pytlů), nebo přivěšované k doručovanému zboží na samostatném závěsu. To nasvědčuje skutečnosti, že tyto dodávky nemusely být zapečetěny na místě, kde se našly, ale že místo jejich nálezu značí okamžik, kdy byly rozbalovány s následnou skartací zapečetění a nejspíše také konzumovány. Nálezy tohoto druhu pak dokládají hromadnou spotřebu statků, přicházejících odjinud, na jednom místě a osvětlují poprvé v *dějinách dvě základní kategorie lidské *civilizace. Jde tu o otisky předmětů, které byly dlouhodobě (jako *šperk) nošeny na lidském těle a v představách *předliterárních společností tak do nich vstoupila část nehmotné osobnosti jejich nositele. Jejich otisk proto znamená přechod části osobnosti dodavatele na zboží, a tedy nic menšího než doklad existence soukromého *vlastnictví (které takto na starověkém Předním východě skutečně předchází *stát). Za druhé naznačují toky takto personalizovaného zboží od více odesílatelů k jednomu příjemci dostředivý pohyb hmotných příspěvků a tedy prvopočátky vybírání *daní či podobných dávek. Opět nic menšího než vznik mechanismu, který se později velmi výrazně uplatní v raně státních centrech oblasti. Tuto výměnu hmotných statků lze charakterizovat jen velmi obtížně. Zdá se ovšem, že otisky nejstarších pečeti ukazují pouze jednosměrný pohyb dodávek do ústředí. Vzhledem k tomu, že v předliterárních společnostech není žádný *dar možný bez odpovídající kompenzace, musíme předpokládat, že se za tyto dodávky do ústředí jejich odesílatelům dostávalo odměny, ať již v podobě hmotné nebo nehmotné. Lze tu myslit v prvním případě na dodávky skvostné halafské malované *keramiky halafské kultury, která byla zjevně vyráběna i na export, ve druhém pak na mocenskou ochranu či služby kultovní, třeba cosi na způsob „požehnání“ polností a dobytka s cílem zajistit jejich úrodnost a plodnost. Domníváme se proto, že nám nejstarší otisky pečeti poskytují doklady praxe společenské *směny statků, kterou lze označit etnologickým termínem *reciprocita (vzájemnost).

Podobné zvyklosti se uplatňovaly i později v *obejdské kultuře, kde se užívání pečeti ujalo do té míry, že pro ně máme početnější doklady než v kultuře halafské (mladší *Tell Arpaččija, Degirmentepe, *Ninive, *Súsy, Talle Bakún, Tepe Gaura). Základní změna funkcí pečeti přichází v době pozdní *urucké kultury, která zavedla velmi příznačnou formu válcovitého pečetního typáře, do jehož obvodu byl obraz řezán v negativu. Při otiskování do měkké hlíny se jím otáčelo, takže bylo možno obraz v pozitivu otiskovat libovolně dlouho a na libovolný povrch. Pro tuto formu typáře se ujalo označení „*pečetní váleček“. Pečetní válečky mizí v této době z *hrobů a vyskytují se často v *chrámech, což patrně nasvědčuje oslabení jejich vazby na jednotlivce a vytvoření vztahu mezi nimi a (chrámovými) institucemi. Dále se začínají objevovat otisky pečeti z dveří nejspíše skladovacích prostorů. Pečetí-li se skladištní prostor, předpokládáme již nikoli jednoduchou, ale dvojí cestu zboží – sem a tam. Nejprve je musíme do skladu dopravit (sem), a poté zabraňujeme uzavřením skladového prostoru nezplnomocněným osobám, aby z něj cokoli odebíraly (tam). Jde tedy o doklad přerozdělování, čili *redistribuce hmotných statků, což je postup užívaný v řadě společensky podmíněných směnných zvyklostí, především však při vybírání daní. Počátek tohoto *atributu skutečného státu leží tak v našem případě nepochybně v období pozdní kultury urucké. Vybírání podílů z určitých činností a jejich ukládání do zvláštních skladů dokládají v téže době situace, kdy se otisk jedné a téže pečeti vyskytuje na dveřích i na obalech zboží. Lze předpokládat, že v těchto případech označuje pečeť nejprve podíl na větším objemu hmotných statků, který podle všeobecného uznání náleží jejímu pánu. Ji zapečetěné zboží pak putuje do pánova skladu, který je touž pečeti uzavřen.

Pozoruhodné je, že k redistribuci se nemusí sahat pouze v dobách nadbytku. Na Tepe Gauře, jejíž pozdní vrstvy (XI–VIII) spadají do doby středního *Uruku, se pečetění dveří objevuje v dobách vyznačujících se chudší *hmotnou kulturou *naleziště, kdy nouze zjevně nutila přední

osobnosti lokality k jednotnému postupu a společnému a tedy racionálnějšímu využívání zdrojů (vrstvy XII, XI, IX). Naopak vrstvy, z nichž pocházejí nejbohatší zdejší nálezy (X a VIII), se vyznačují pečetením obalů zboží a tedy reciprocitou. Dodávky na lokalitu byly zjevně adresovány individuálním příjemcům, kteří jich užívali především k zvýraznění svého vlastního společenského postavení.

Přibližně od 26. století př. n. l. nabývají pečeti rázu *symbolu úzkého vztahu mezi osobou jednotlivého pečetele a pečeteným předmětem, tedy v podstatě toho charakteru, který mají pečeti dnešní. Tehdy se na nich poprvé objevují nápisy, označující nejspíše jejich pány, a pečeti jsou znovu ukládány do hrobů jako osobní vlastnictví nebožtíkovo či *symbol jeho společenského postavení. V této době rovněž zobecňuje pečetení dveřních prostorů, dokládající význam redistribuce výtěžku z bohatých zdrojů v soukromém i institucionálním vlastnictví ve společensky podmíněném pohybu hmotných statků. Již v 25. století př. n. l. máme doložen druhotný oběh zboží, zapečetěného jménem adresáta a odesílaného institucím, kterým zajišťuje ze svých zdrojů příjem. Vzhledem k tomu, že jde o pečeť panovníka, lze se tázat, neoznačuje-li v tomto případě pečeť i určitou kvalitu zboží. Podobný případ je ovšem doložen také pro oběh zboží, označeného pečeti téhož velkoobchodníka a nalezeného na lokalitách stovky kilometrů od sebe vzdálených (*Kiš a *Lagaš).

Užívání pečeti se výrazně rozšířilo za *vlády staroakkadské *dynastie. Z doby panování *králů III. dynastie z Uru máme již přímé doklady o pečetích jako ryze osobních symbolech. Jsou jimi úřední vyhlášky o neplatnosti dokumentů, označených ukradenými pečeti typáři. K zvýraznění role *pečeti v signování psaných dokumentů pak dochází až v době po roce 2000 př. n. l., kdy se pečeti typáře institucionální i osobní uplatňují ve velmi široké škále způsobů použití, od označování osobního majetku, vlastnictví a dokumentů až po neobyčejně těžkopádné a byrokratické postupy státní *správy. V této době se též na pečetích objevují delší nápisy, uvádějící kromě jména nositele někdy i jeho prohlášení loajality králi či některému *božstvu, případně i krátkou *modlitbu.

Je otázkou, ve které době nabývá pečeť rázu symbolu nepřetržitosti rodové *linie a pokračování příštích *generací potomstva nositele, zachyceného asyrskou magickou *literaturou. Nelze vyloučit, že jde o *interpretaci velmi starou, neboť ze Sús pochází pečeť z doby *kultury obejdské v podobě objímající se dvojice, v jejímž pečeti poli se nachází vyobrazení dítěte. Někdy uváděné „otisky pečeti“ na keramických nádobách nemají s pečetením jako společenskou aktivitou nic společného. Jde o nanášení plastické výzdoby válečkovitým typářem, srovnatelné s radélkovanou výzdobou antické a středověké *keramiky.

Již odedávna představovaly pečeti pravěké a starověké *Mezopotámie též významná díla výtvarná. Zachovaly se typáře zhotovené z trvalých materiálů (*kámen, *kov), původně se však jistě užívalo i matric z látek organického původu (*dřevo, *kost). V nejstarší době bývaly opatřeny ornamentální výzdobou abstraktního rázu a tvrdost použité *suroviny nepřekračovala stupeň 3 Mohsovy stupnice tvrdosti. Figurální motivy se na nich objevily nejprve v době kultury obejdské, kdy mezopotamští řemeslníci poprvé zvládli práci s kameny Mohsovy tvrdosti 4–7. Uruční řezači do kamene pak přivedli své umění k jednomu z vrcholů jeho umělecké úrovně. Po celé starověké období kvetlo glyptické umění ve všech *regionech Předního východu, vyznačující se velkou pestrostí místních slohů i změn, způsobovaných časovým vývojem. K práci s kameny tvrdšími než Mohsův stupeň 7 přikročili mistři kolébky civilizace až v 19.–17. století př. n. l. Vyobrazení v pečeti poli představují velmi cenný pramen nejen pro dějiny umění pravěkého a starověkého Předního východu, ale i důležitý materiál *ikonografický, zachycující jinak nepoznatelné výjevy ze všedního i svátečního života. Otisky pečetených povrchů poskytují doklady o některých *řemeslech i složkách hmotné kultury, které jinak nelze doložit. Připomeňme například provaznictví, které lze studovat takřka výhradně z otisků v hlíněných zapečetěných, některé kategorie truhlářských prací (například výskyt kolíčkových

*zámků ve východní *Anatolii na konci 4. tisíciletí př. n. l.) či zavírání dveří na petlici v podobě háku, které je doloženo nippurskými otisky pečeti z konce 3. tisíciletí př. n. l.

V Malé Asii se po celý *starověk – s výjimkou období 19.–18. století př. n. l., kdy tam působili asyrští kupci (*osady, obchodní) a kdy i anatolské obyvatelstvo obecněji užívalo pečetních válečků v typickém místním provedení (*vrubořez, hustě vyplněná plocha s mnoha motivy rozloženými volně v prostoru bez horizontu) – udržela razítková pečetidla. Kromě obvyklých tvarů s rukojetí, kuželovitým tělem a s kruhovou raznou plochou naspodu, se kolem poloviny 2. tisíciletí objevily též kubické formy s pěti čtvercovými různými plochami (nad šestou stěnou kvádrů vyčnívala rukojeť). V 2. polovině 2. tisíciletí ustoupily knoflíkovým pečetidlům a pečetním *prstenům. Jejich geometrické vzory, lovecké a prosebné scény nebo mytické figury s okřídleným slunečním kotoučem doplňovaly od 16. století př. n. l. klínopisné *legandy, k nimž brzy přibýly nápisy *hieroglyfické (zejména znaky pro „zdar“, „život“, „slunce“). V době nové *chetitské říše byl na četných pečetích (užívaných zřejmě královskou kanceláří) zobrazován panovník – sám, s královnou nebo v objetí osobního božstva. Královské, ale i úřednické pečeti obvykle nesou jméno vlastníka. V syrských vicekrálovstvích (*Aleppo, *Karchemiš) stvrzovali chetitští hodnostáři oficiální dokumenty v souladu s místními zvyklostmi otisky pečetních válečků. (Petr Charvát, Jana Součková)

glyptotéka (z řečtiny: *glyptó*, „sochám, tesám“ a *théké*, „schránka, místo, kde se uchovávají určité předměty“), název pro sochařskou sbírku. V názvu jej mají například Glyptotéka v Mnichově nebo Ny Carlsbergova glyptotéka v Kodani. (Jaroslav Malina)

GMF, *German Marshall Fund of the United States.

GMO (geneticky modifikovaný organismus), *transgenní organismus; organismus, u něhož byla pomocí technik *genetického inženýrství pozměněna genetická informace. První takový organismus připravili v roce 1973 americký biochemik Herbert Boyer (narozen 1936) a americký genetik Stanley Norman Cohen (narozen 1935), když úspěšně přenesli *gen pro ribozomální RNA původem ze žáby do *bakterie. V roce 1982 byly připraveny a začaly být využívány bakteriální kultury, které produkovaly po přenesení genu lidský inzulín. Získávají jsou také geneticky modifikované rostliny a živočichové. Zejména u rostlin bylo dosaženo mnoha úspěchů, byla například vytvořena tzv. zlatá *rýže (přenesen gen pro β-karoten), *kukuřice odolná vůči zavíječi kukuřičnému (gen pro Bt-toxin) nebo sója odolná vůči herbicidu Roundup (gen pro enzym EPSP syntázu). Transgenní živočichové jsou především využíváni pro výzkumné účely (*drozofila, *myš), z praktických aplikací jsou to například geneticky modifikované ryby (losos, kapr) s nadprodukcí růstového hormonu. (Pavel Lízal)

gnathion, -i, n. (z řečtiny: *gnathos*, „čelist“), bod na dolní hraně *mandibuly v mediální rovině. (Ladislava Horáčková)

gnathopalatoschisis, -is, f., rozštěp *tvrdého patra a horní čelisti (**maxilla*). Tato porucha embryonálního vývoje je podmíněna buď geneticky, nebo vznikla působením škodlivých vlivů (biologických, chemických i fyzikálních) v prvním *trimestru nitroděložního života. *Gnathopalatoschisis* se nevyskytuje izolovaně, ale vždy ve spojení s rozštěpem horního rtu (**labium superius*). Bez operačního zákroku je u postiženého jedince problematický příjem potravy. Při polykání hrozí nebezpečí vdechnutí potravy, což přímo ohrožuje život udušením nebo následným rozvojem zánětu *plic. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

gnathoschisis, -is, f., rozštěp *horní čelisti. Tato porucha embryonálního vývoje je podmíněna buď geneticky, nebo vznikla působením škodlivých vlivů (biologických, chemických i fyzikálních) v prvním *trimestru nitroděložního života. Rozštěp horní čelisti sahá až do úrovně *foramen incisivum*. Pokud je defekt většího rozsahu a zasahuje větší úsek *tvrdého patra, pak se jedná o **gnathopalatoschisis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová).

gnatho-, v složeninách ve významu: „čelistí-“, čelistní“.

gnose, *gnóze.

gnosticismus (z řečtiny: *gnósis*, „poznání“), nábožensko-filozofický proud v prvních stoletích našeho *letopočtu vzniklý míšením judaisticko-křesťanského *náboženství s různými mystickými prvky helénistické *filozofie a představami orientálního myšlení, který se na základě filozofické spekulace snažil poznat tajemství ukrytá ve *víře a dospět tak ke *spáse. Jádrem gnosticizmu je myšlenka vysvobození či záchrany lidské *duše z vězení hmoty a těla poznáním vztahů mezi lidským a božským, jež není přístupné každému a vyžaduje zvláštní *zasvěcení. (Jaroslav Malina)

gnóze (z řečtiny: *gnósis*, „poznání“):

1. poznání (smyslové a rozumové);
2. vyšší kosmické poznání *Boha a nadsmyslového *světa, vedoucí k *spáse (*gnosticismus);
3. *gnosticismus. (Jaroslav Malina)

gnoseologie (z řečtiny: *gnósis*, „poznání“), filozofická disciplína o poznání, o jeho původu, zdrojích, mezích a hranicích. (Viz též *epistemologie, *noetika.) (Jaroslav Malina)

Goahirové, arawacké *etnikum jihoamerických *indiánů na území Kolumbie v provincii Goajira; část Goahirů žije též v sousední Venezuele (asi 20 %); současný počet se odhaduje na 100 000 (v roce 1984). *Jazyk tvoří skupinu goahira *arawacké rodiny. *Kmen se dělí na 30 *matrilinéárních rodů, které se dále člení na menší skupiny. V čele každé jednotky je dědičný *náčelník. Původně byli lovci, sběrači, rybáři a lovci perel, dnes pracují převážně v průmyslu a obchodě. Tradiční náboženství je *animistické, projevuje se však silný vliv *křesťanství. Ústřední roli hrají *šamani, kteří řídí tance *yonna*, které jsou oslavou úspěchů příslušníků *klanu. (Zdeněk Tvrdý)

Göbekli Tepe, archeologická lokalita *předkeramického neolitu v jihovýchodním Turecku, asi 15 km severovýchodně od *města Şanlıurfa (Urfa). Sídliště vykazuje tři vrstvy (III–I) náležející předkeramickému neolitu A–B. Už v nejstarší vrstvě (III, PPNA, 11 000?–9000 př. n. l.) tu existovaly okrouhlé stavby o průměru 10–30 m s mohutnými kamennými pilíři. Stěny těchto staveb byly zbudovány z kamene nasucho a jejich podlahy sestávají z maltoviny z páleného vápna; kolem obvodových stěn obíhají lavice. Pilíře, vysoké až 3 m, z nichž některým dali dávní kameníci podobu písmene T, stojí po obvodu staveb a ve dvojicích také v jejich středu. Váží 10–20 tun, některé však i 50 tun. Nesou reliéfní výzdobu figurální (zvířata – lvi, býci, kanci, lišky, gazely, hadi a další plazi, mravenci, ptáci) či abstraktní povahy (ornamenty, znaky?). Některé z těchto reliéfů kdosi později úmyslně odesal. V interiérech stály kdysi i trojrozměrné plastiky zachycující kance či lišky. Stavivo lámali dávní kameníci za pomoci kamenných nástrojů přímo na zdejší vápencové planině, 100–500 m od naleziště; našly se tam některé nedokončené pilíře, z nichž nejdelší měří dnes 6,9 m. Doslouživší stavby zasypali zdejší obyvatelé sídlištním odpadem, zvláště tisíce kusy *kamenné štípané industrie. Z vrstvy II pocházejí podlahy staveb z maltoviny z páleného vápna.

Nenalezly se tu žádné doklady zemědělství ani chovu dobytka, a zdejší obyvatelé se tedy nejspíše živili jako *lovci a sběrači. Sídliště bylo opuštěno za doby vrstvy I, někdy na konci 9. tisíciletí př. n. l., a zasypáno 300–500 m² zeminy. (Petr Charvát)

Gobineau, Joseph Arthur de (14. 7. 1816, Paříž, Francie – 13. 10. 1882, Turín, Itálie), francouzský myslitel, diplomat a spisovatel pozdního *romantismu; jeden z průkopníků moderní *rasové teorie. Podle vlastního tvrzení pocházel ze staré aristokratické normanské rodiny, která se usadila ve 14. století v Guyenne a jejíž osudy Gobineau vylíčil v románu *Histoire d'Ottar Jarl et de sa descendance* (Historie Ottara Jarla a jeho potomstva, 1879). Zdá se však pravděpodobnější, že jeho předky byli zámožní *měšťané a *úředníci parlamentu v Bordeaux. Gobineau studoval lyceum ve švýcarském *městě Bienne, kde se naučil německy. V letech 1833 až 1848 žil v Paříži. Přispíval do *Journal des Débats* a sblížil se s významným liberálním myslitelem a politikem Alexisem de *Tocquevillem, který v roce

1848, kdy zastával funkci *ministra zahraničí, postavil Gobineaua do čela své ministerské kanceláře. Tocquevillův nástupce v *úřadu *generál de La Hitte, dávný přítel Gobineauova otce z královské *gardy, jmenoval Gobineaua tajemníkem vyslanectví v Bernu. Následovaly diplomatické posty v Hannoveru a Frankfurtu, kde se Gobineau seznámil s *baronem von Prokeschem-Ostenem, rakouským diplomatem a znalcem Orientu, s nímž Gobineau udržoval dlouholetou korespondenci.

V tomto údobí vznikalo Gobineauovo nejznámější dílo *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Pojednání o nerovnosti lidských ras, 1853 [sv. I, II], 1855 [sv. III, IV], česky: *O nerovnosti lidských plemen*. Praha: Orbis, 1941–1942, 2 sv. [zkrácený překlad]), v němž spojil tradiční tezi o *Árijcích jako tvůrcích velkých *civilizací s dobovými antropologickými a filologickými poznatky a učením o škodlivosti míšení mezi jednotlivými *rasami a vytvořil působivý mytopoetický rasový výklad lidských *dějin; spis se stal hlavní inspirací novodobých rasových teorií a ideologií (*ideologie, árijská, *teorie rasová). Roku 1854 byl Gobineau jmenován prvním tajemníkem velvyslanectví v Persii, kde setrval do roku 1858. Využil při této příležitosti znalosti *perštiny a navštívil Konstantinopol, Arménii, Egypt a Perský záliv. Své zkušenosti shrnul v knize *Trois ans en Asie* (Tři roky v Asii, 1859). Spis *Voyage à Terre-Neuve* (Cesta do Nové země, 1861) těžil z mise, kterou vykonal v souvislosti s jednáním o právech rybolovu na pobřeží Newfoundlandu. V roce 1861 byl jmenován velvyslancem v Teheránu a během cesty do svého působiště poznal Rusko. Roku 1864 byl Gobineau přidělen na diplomatické místo do *Athén, kde strávil čtyři roky. Ve zmíněném období vydal odborná pojednání *Traité des écritures cunéiformes* (Pojednání o klínopisných nápisech, 1864), *Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale* (Náboženství a filozofie ve střední Asii, 1865) a *Histoire des Perses* (Dějiny Peršanů, 1869) a básnickou sbírku *L'Aphroëssa* a věnoval se sochařství. V roce 1868 odešel jako vyslanec do Brazílie, což pokládal za kariérní sestup; v Rio de Janeiro se sblížil s císařem Pedrem II., který znal a obdivoval Gobineauovy spisy a jehož Gobineau doprovázel během cest po Evropě. Pohnuté události prusko-francouzské *války roku 1870 prožil na svém *zámku v Trie-en-Vexin. Thiersova *vláda ho jmenovala v roce 1872 velvyslancem ve Švédsku. Během pěti let strávených ve Stockholmu připravil k vydání básnickou skladbu *Amadis*, divadelní hru *La Renaissance* (Renesance, česky: *Renaissance: Scény historické*. Praha: Pelcl, 1904; *Renaissance: Historické scény*. Praha: Alois Srdce, 1925) a svůj nejznámější román *Les Pléiades* (Plejády). Na konci života se sblížil s Richardem Wagnerem a jeho kruhem. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

gobinismus, souhrn *názorů Josepha Arthura de *Gobineaua o nerovnosti *ras, na něž navázala další podobná učení a *ideologie včetně nacistické rasistické ideologie (*nacismus). (Jaroslav Malina)

Gödel, Kurt (28. 4. 1906, Brno – 14. 1. 1978, Princeton, USA), americký matematik, logik a fyzik rakouského původu narozený v Brně. Dokázal neúplnost každého formálního systému obsahujícího aritmetiku a nedokazatelnost *bezspornosti takového systému jeho vlastními prostředky.

Ukázal tak na hranice možností *formalizace *matematiky a *deduktivního myšlení. Zabýval se též relativistickou *kosmologií a filozofickými problémy. Patří k nejvýznamnějším vědcům 20. století. (Jaroslav Malina)

Goethe, Johann Wolfgang von (28. 8. 1749, Frankfurt am Main, Německo – 22. 3. 1832, Weimar, Německo), německý básník, dramatik, prozaik, teoretik umění, přírodovědec a státník; představitel německého *klasicismu, *preromantismu (*sentimentalismu) a *romantismu, prosazovatel literárního hnutí *Sturm und Drang* (Bouře a vzdor). Svou tvorbou překlenul oblouk od osvícenského klasicismu přes sentimentalismus a preromantické hnutí k romantismu a uměřenosti takřka realistické. Vynikl jako básník (zejména autor balad inspirovaných germánským *folklorem), dramatik (*Götz von Berlichingen*, 1773) a autor

dobově módní epistolární prózy sentimentalistické ražby *Die Leiden des jungen Werthers* (Utrpení mladého Werthera, 1774). Významná v evropském vnímání tradic je jeho *Italienische Reise* (Italská cesta, 1816–1817). Celý život směřoval k ideálu tělesné a duševní harmonie, který nacházel v *lásce (*Römische Elegien* [Římské elegie], 1795); tyto polohy najdeme ovšem také jak v jeho stěžejní básni *Faust* (1831), tak ve výchovných společenských románech *Wilhelm Meisters Lehrjahre* (Viléma Meistera léta učednická, 1795–1796), *Wilhelm Meisters Wanderjahre* (Viléma Meistera léta tovaryšská, 1821) a *Wahlverwandschaften* (*Spříznění volbou*, 1809), kde proti sobě staví lásku živelnou a institucionalizovanou. Dokumentární význam má jeho autobiografie *Aus meinem Leben: Dichtung und Wahrheit* (Z mého života: Báseň i pravda, 1811–1822).

V zájmovém spektru Johanna Wolfganga Goetha byly i biologické disciplíny, *osteologie (byl to právě on, který jako první poukázal na to, že lebka savců je složena z modifikovaných obratlů) nebo rostlinná *morfologie aj.; například v díle o *metamorfóze rostlin (*Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären* [Pokus o vysvětlení metamorfózy rostlin], 1790) interpretoval v duchu tehdejších představ rostlinný *květ a jeho jednotlivé části jako metamorfované listy a současné rostliny jako *transformace „prarostliny“ (*Urpflanze*), variace jednotného *principu daného *univerzálním morfologickým plánem. (Jaroslav Malina)

Gogol, Nikolaj Vasiljevič (1. 4. 1809, Boľšije Soročincy, Ukrajina – 4. 3. 1852, Moskva, Rusko), ruský prozaik, dramatik a publicista ukrajinského původu. Po *Puškinovi první slavný ruský spisovatel světového renomé, autor povídkových sbírek materiálově čerpajících z Ukrajiny (*Večera na chutore bliz Dikan'ki* [Večery na samotě u Dikaňky], 1831, *Mirgorod* [Mirhorod], 1835), fantasmagorických povídek s tématem Petrohradu, románu *Mjortvyje duši* (Mrtvé duše, 1842) a hořké *komedie *Revizor* (1836). Gogol byl pokládán za počátek nové ruské literatury, takzvané reálné *poezie (V. G. Bělinskij), který dovede poetizovat banální prozaickou šed', ale také ukázat na mesianistickou úlohu Ruska jako trojky, které z cesty ustupují ostatní národy. Jak ukázaly některé americké práce, skrývá jeho próza v sobě určité sexuální napětí, ačkoli tematicky je v podstatě asexuální: ženy – stejně jako jiné postavy – se podobají loutkám nebo mechanickým figurkám. (Ivo Pospíšil)

Gogové, východobantuské *etnikum žijící v Tanzanii a náležející k východním *Bantuům; celkový počet kolem 1,3 milionu (odhad z roku 1992). Žili původně na rozsáhlejším území na jih od Viktoriina jezera, byli však vytlačeni *Masaji do vnitrozemí Tanzanie. Jsou pastevcí a zemědělci. Následnictví je *patrilineární. (Zdeněk Tvrď)

Goidelové, starověké *keltské etnikum, které z původních sídel v *Galii (dnešní Francii) přesídlilo do Irska a zde se v průběhu staletí podílelo na formování irské *společnosti (*Irové). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Goldbergová, Monika, *Pávková-Goldbergová, Monika.

Goldenweiser, Alexander Alexandrovich (29. 2. 1880, Kijev, Ukrajina – 6. 7. 1940, Portland, Oregon, USA), americký antropolog a sociolog ukrajinského původu; žák Franze *Boase. Zasloužil se zejména o rozvinutí antropologické *teorie *konvergence prostřednictvím tzv. „principu omezených možností kulturního vývoje“ – vycházel z předpokladu omezeného počtu *kulturních prvků, tedy i omezeného počtu jejich kombinací a variací, což přispívá ke *kulturní konvergenci. Z díla: *Anthropology: An Introduction to Primitive Culture* (Antropologie: Úvod do primitivní kultury, 1937). (Jaroslav Malina)

Goldové, *Nanajci.

goldština, *nanajština.

Golec, Martin (3. 5. 1975, Vyškov), český archeolog; absolvent magisterského a doktorského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (diplomová práce:

Horákovská keramika, doktorská práce: *Horákovská kultura*, vedoucí práce profesor Vladimír Podborský).

Specializuje se na výzkum *doby železné v Evropě, zejména v souvislosti s komplexním hodnocením krajiny minulosti (zvláště na Moravě); zvláštní pozornost věnuje oblasti Moravského krasu a jeskynní svatyni *Býčí skála. Kontakt: Mgr. Martin Golec, Ph.D., Sušilova 11, 602 00 Brno, email: golec@seznam.cz.

Golson, Jack (narozen 1926), britský archeolog; profesor na The Australian National University (Canberra, Austrálie). Po studiích *archeologie a *historie na univerzitě v Cambridgi a archeologických výzkumech, které prováděl v Anglii a v Dánsku, působil Golson od roku 1954 v Austrálii; zasloužil se o rozpracování moderní koncepce prehistorie Austrálie, Nového Zélandu, Nové Kaledonie, Tongy a Samoy.

Vynikající objevy učinil na novoguinejské *lokalitě *Kuk, kde zjistil počátky vznikání zemědělského způsobu života v překvapivě raném údobí – před 9000 lety (Golson, J., *The Origins and Development of New Guinea Agriculture* [Původ a vývoj zemědělství na Nové Guineji]. In: Harris, D. R. – Hillman, G. C., ed., *Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation* [Pastevectví a zemědělství: Vývoj využívání rostlin], 1989). (Jaroslav Malina)

gombík ([z maďarštiny] a slovenštiny: *gombik*, „knoflík“):

1. knoflík;

2. [archeologie], dutý kulovitý měděný, stříbrný nebo zlatý knoflík bohatě zdobený *filigránem, *granulací či tepanými ornamenty, který se v páru, popřípadě v párech, nosil jako šperk zejména v době velkomoravské. (Jaroslav Malina)

Gomora, hebrejsky Amora, *město v údolí Jordánu poblíž Mrtvého moře; jedno z měst takzvané Pentapole – Pětiměstí (Gomora, *Sodoma, Adma, Sebójím, Soár) (Gn 13,10; 14,2). Podle **Starého zákona* (Gn 19) byla Gomora, Sodoma a další města této oblasti zničena zemětřesením a ohnivým deštěm za *hříchy svých obyvatel. (Jaroslav Malina)

gomphosis, -is, f. (z řečtiny: *gomfos*, „klín“) vklínění. Jeden z typů vazivových spojů (**syndesmosis*) – například vklínění *zubu do zubního lůžka, kdy spojení mezi kořenem zubu a *alveolem obstarává vazivo nazvané ozubice (**periodontium*). (Ladislava Horáčková)

gonáda, *žlázy, pohlavní.

gonadální diference, *diference, gonadální.

gonadotropin, choriový, *hormon, který povzbuzuje činnost *pohlavních žláz a který je produkován *tkání *placenty těhotných žen. (Drahomír Horký)

gonadotropin, lidský choriový, *HCG.

gonadotropiny, proteinové *hormony *hypofýzy obratlovců, řídicí funkci *pohlavních žláz. Mezi ně patří hypofyzární luteinizační (LH) a *folikulostimulační hormon (FSH), a dále lidský choriový gonadotropin (HCG), který produkuje *placenta během *těhotenství. (Drahomír Horký)

gonadotropní hormony, *gonadotropiny.

gonády, zárodečné žlázy mužské (*varlata) nebo ženské (*vaječníky). Produkuje *pohlavní buňky (*spermie a *vajíčka) a *pohlavní hormony. (Lenka Vargová)

gonarthrosis, -is, f. (z řečtiny: *gony*, „koleno“, *arthron*, „kloub“), *degenerativní onemocnění (*artróza) *kolenního kloubu. (Lenka Vargová)

góndí, *góndština.

Góndové (Gónd, sami se nazývají Koítórk, „Horalé“), *etnikum drávidského původu žijící ve střední Indii (jejich počet se odhaduje na 6–7,5 milionu), zejména v hornaté oblasti mezi pohorím Satpura a náhorní plošinou Čhótá Nágpur, zahrnující jihovýchodní Madhjadpradéš a část svazových států Chattísgarh, Urísa a Ándhrapradéš. Podobně jako ostatní *Drávidové jsou střední postavy a velmi tmavé pleti; jsou příbuzní s *Bráhújci, *Malajálamci, *Tamily, *Telugy aj. Jejich počátky sahají do *starověku; historickému kraji, kde jsou usídleni, dali

jméno Góndvána (vešlo do odborného názvosloví jako označení geologické formace a předpokládaného prakontinentu na jižní polokouli, jehož rozpadem povstaly Antarktida, Jižní Amerika, Afrika, indický subkontinent a Austrálie). Na přelomu 1. a 2. tisíciletí zde vznikla řada *států ovládaných góndskými *dynastiemi, jež sice formálně uznávaly nadvládu Dillí, avšak uchovávaly si značnou samostatnost. V 18. století přešlo území obývané Góndy pod svrchovanost *konfederace *Maráthů, v letech 1818–1853 je ovládli *Britové, i když na některých místech si góndští rádžové uchovali svá panství až do roku 1947.

Góndové z lesů a hor jsou převážně lovci a sběrači; Góndové z rovin jsou hlavně zemědělci a řemeslníci. Jen asi polovina góndské *populace hovoří drávidskými dialekty (často vzájemně nesrozumitelnými), jež jsou souhrnně označovány jako *góndština, zbytek přijal *jazyky většinového obyvatelstva oblastí, kde jsou usazeni (*hindština, *maráthština, *telugština aj.). Většinou si udrželi původní *polyteistické náboženství, ovlivnění *hinduismem. (Jan Filipický)

góndština (góndí), centrální *drávidský jazyk užívaný na východě indického státu Madhjadpradéš. (Viz též *Góndové, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Gönnersdorf (Německo), velké sídliště *magdalénienu nad údolím Rýna; stopy *obydlí, velmi početné kamenné destičky s *rytinami zvířat a žen. Na protějším břehu leží obdobné sídliště Andernach; stáří asi 12 500 až 12 000 let. (Jiří A. Svoboda)

gonozom, pohlavní *chromozom (heterochromozom). U *člověka *chromozom X nebo Y. (Jiřina Relichová)

gonozomální STR, *STR, gonozomální.

Gonzalo Fernández de Oviedo y Valdés, *Fernández de Oviedo, Gonzalo.

Goodenough, Ward Hunt (30. 5. 1919, Cambridge, Massachusetts, USA), americký antropolog. Od 60. let 20. století se podílel na vytváření *kognitivní teorie kultury a ustavení *kognitivní antropologie. Z díla: *Description and Comparison in Cultural Anthropology* (Deskripce a komparace v kulturní antropologii, 1970), *Culture, Language and Society* (Kultura, jazyk a společnost, 1971). (Jaroslav Malina)

Goody, Jack (27. 7. 1919, Londýn, Anglie), britský etnolog, antropolog a kulturolog. Patří k nejvýznamnějším současným sociálním antropologům. Uveřejnil řadu prací zejména o vývoji rituálů a rodiny. Z díla: *The Development of the Family and Marriage in Europe* (1983; česky: *Proměny rodiny v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006), *Islam in Europe* (Islám v Evropě, 2003). (Jaroslav Malina)

Góralové, obyvatelé horských oblastí česko-polského a slovensko-polského pomezí (Slezsko, Karpaty). *Jazyk je dialektem *polštiny. Byli zemědělci, chovatelé dobytka, řemeslníci. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

Gorbačov, Michail Sergejevič (2. 3. 1931, Privol'noje, severní Kavkaz, Rusko), sovětský a ruský politik a státník; komunistický reformátor. Od počátku 60. let působil ve vysokých stranických a státních funkcích: generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (ÚV KSSS) (1985–1991), předseda Nejvyššího sovětu (1988–1990), první sovětský prezident (1990–1991).

V roce 1985 zahájil neúspěšný pokus reformovat sovětskou společnost demokratizací politického systému a reformou ekonomiky (perestrojka) a na mezinárodní scéně přispěl k ukončení *studené války. Po zániku Sovětského svazu v prosinci 1991 byl nucen odejít do ústraní. (Jaroslav Malina)

gordický uzel, *uzel, gordický.

Gordion [genitiv Gordia], dnešní Yassi Hüyük, 94 km západně od Ankary, staré hlavní *město *Frygie na východním břehu řeky Sakarya. Kromě osídlení rané *doby bronzové (kolem roku 2500 př. n. l.) a chetitského pohřebiště ze 17.–16. století př. n. l. zde byla dokumentována domovní zástavba z 13. století př. n. l., největší význam však mají pozůstatky hlavního města fryžského *státu z 9.–8. století př. n. l. Byl prozkoumán úsek městského

*opevnění s *branou, palácový areál a řada veřejných(?) budov s hlavní halou a předsíní typu *megaron (v jednom případě odkryta mozaiková podlaha, nejstarší dnes známá). Ze zařízení se zachovaly keramické a kovové nádoby, dřevěný nábytek, zbytky slonovinových *inkrustací a *textilií. Dále tu bylo zjištěno mohylové pohřebiště, jehož největší památník o průměru téměř 300 m a zachovanou výškou 53 m poskytl bohatou pohřební výbavu nábytku, nádob a šperků. Spočinul tu naposledy bájný *král *Midas? Na lůžku v rohu pohřební komory, zděné z *vápence, byl uložen muž ve věku asi šedesáti let s bohatou výbavou, datovanou do Midovy doby: 9 vykládaných dřevěných stolků, paravánů, 145 bronzových *spon, 166 bronzových váz, 3 *kotle na trojnožkách (kotle stejného typu byly nalezeny až v *Urartu, na *Kypru, v *Etrurii). Po dobytí a zpusťování *Kimmerijci roku 696 nebo 695 př. n. l. bylo Gordion vybudováno a opevněno znovu, ztratilo však na významu a roku 547 př. n. l. bylo včleněno do achaimenovské říše. Udržovalo přesto styky s oblastmi klasického Řecka (nálezy attické keramiky, vliv řecké nástěnné *malby). Ke Gordiu se vztahuje věštba o *gordickém uzlu, který byl uložen v místním Diově chrámu. Podle ní se vládcem města stane ten, kdo vjede do hlavního městského chrámu na voze. *Rolník, který tak vskutku učinil a byl provolan králem, údajně zanechal v chrámu *jho vozu, k němuž přivázel volné popruhy od přípreže velmi komplikovaným uzlem. O uzlu se tvrdilo, že kdo jej rozváže, bude panovat nad celou Asií. *Alexandr Veliký, který městem prošel roku 333 př. n. l., uzel rozt'al *mečem. Podle jiné *verze příběhu nadzdvihl jho zaražené do země, vyprostil konce popruhů a uzel rozvázal. V 3. století př. n. l. bylo město zabráno *Galat'any, původně keltským *kmenem usadivším se v *Malé Asii. (Epištola sv. Pavla Galatským byla určena právě jim.) Roku 189 n. l. bylo vyklizeno před postupující římskou armádou a zpusťlo. (Petr Charvát, Jana Součková)

gorila (*Gorilla gorilla*), africký *lidoop, největší žijící *primát, výhradně býložravý. Dnes se k tomuto druhu řadí poddruhy gorila nížinná, *Gorilla gorilla gorilla* (Savage et Wyman, 1847), která žije v nížinách jižní Nigérie, jižního Kamerunu, Rio Muni a Republiky Kongo, a gorila východní, *Gorilla gorilla graueri* Matschie, 1914, která žije východně od řeky Kongo na jih do provincie Manyema a k horám Itombwe, na východ k jezerům Edwardovu a Kivu a izolovaně v jihozápadní Ugandě. Za samostatný *druh se dnes většinou považuje gorila horská, *Gorilla beringei* (Matschie, 1923), jejíž zbytky žijí v horách Kahuzi a Virunga ve Rwandě a jižní Ugandě a jsou vážně ohroženy vyhubením, hlavně následkem pytláctví. Pokud se prokáže, že *recentní gorily představují dva samostatné druhy, bude muset první z nich dostat i v češtině dvouslovné jméno, a to gorila obecná, jak byl tento lidoop nazýván dříve. (Jiří Gaisler)

Gorillini, *gorila.

Gorkij, Maxim (vlastním jménem Alexej Maximovič Peškov, 28. 3. 1868, Nižní Novgorod, Rusko – 18. 6. 1936, Gorki, Rusko), klíčový ruský spisovatel 20. století, básník, prozaik, dramatik a publicista, samouk a popisovatel života ruských tuláků (bosáků). Slavným světovým spisovatelem se stal již na počátku 20. století svými prózami, ale také dramaty, například *Na dne* (Na dně, 1902). Známa je jeho autobiografická trilogie, román *Mat'* (Matka, 1905, šest redakcí) a nedokončený román – zamýšlený jako oponentura *Dostojevského *Bratrů Karamazovových* – *Žizň Klíma Samgina* (Život Klíma Samgina, 1926–1936).

Gorkij byl revolucionářem, který musel po porážce první ruské *revoluce v roce 1907 ze *země uprchnout (žil v USA a Kanadě, kde napsal *Matku*), ale také výrazným odpůrcem sovětského teroru, bohohledačem a nietzscheáncem, ochráncem řady ruských spisovatelů (Izák Babel, Jevgenij Ivanovič *Zamjatin), současně však autorem, který režimu podlehl a dal se jím manipulovat. Jeho pojetí *lásky vychází v podstatě z nietzscheovského nadčlověka: láska je citem silných, svobodných lidí. Jako člověk, který měl svého času blízko k dekadentním směrům, bojuje s dekadentním pojetím lásky úporně, zejména v *Životě Klíma Samgina*. (Ivo Pospíšil)

Gossaert, Jan, zvaný Mabuse (1478/1488, Maubeuge, Nizozemsko – kolem 1533, Breda[?], Nizozemsko), nizozemský malíř. Spojil domácí tradice s prvky italské vrcholné *renesance a *manýrismu a podílel se tak na vytvoření základů vlámského malířství 17. století. Maloval oltářní obrazy, portréty, mytologické příběhy; proslul podáním *aktů – například *Neptun a Amfitrite* (1516) a smyslných ženských postav – například *Danaé* (1527), kde zachytil antický motiv milostného splnutí Dia v podobě zlatého deště s Danaou, dcerou *krále Akrisia v Argu (*Zeus a Danae). Obraz *Herkules a Deianeira* vzbuzuje již dojem budoucího manýrismu. (Jaroslav Malina)

gotická kultura, *kultura, gotická.

gotické umění, *kultura, gotická.

gotika (z latiny: *gothicus*, „gótský, tj. germánský“; přeneseně pak barbarský, protože *Gótové byli v důsledku vydrancování Říma při invazi roku 410 chápáni jako synonymum *barbarů. Podle toho se také začátkem *renesance začalo takto označovat předchozí období středověké *kultury):

1. [dějiny umění], etapa ve vývoji středověké evropské kultury světonázorově vycházející z *křesťanství; počátek je datován do poloviny 12. století a její konec podle oblastí do doby od poloviny 15. do poloviny 16. století, tedy do doby vrcholného *feudalismu. Gotika (gotický sloh) a na ní založené *gotické umění se objevují ve Francii kolem roku 1150. Rychle se šíří, takže v polovině 13. století ovládá již celou západní a střední Evropu. Jeho vliv slábne koncem 14. století a mizí kolem roku 1550. Gotický sloh definuje především styl architektury, který se poprvé projevil ve Francii od druhé třetiny 12. století při přestavbě *opatství v Saint-Denis u Paříže. V architektuře *katedrál jej charakterizuje důraz na pilíře a přípory, které umožňují pročlenění zdí, lomený oblouk a systém složitých kleneb. Gotika charakterizující dobu vrcholného a pozdního středověku čerpala své náměty především z křesťanství. Projevila se rozkvětem architektonického i volného *sochařství, v malířství freskovém, tabulovém i knižním. V Itálii ji kolem roku 1400 začal nahrazovat nový *humanismus a sílí vlna *renesance, na sever od Alp a tedy i u nás její nejkrásnější a velmi zdobné projevy, tzv. plaménkový sloh, přetrvaly ještě v průběhu 15. století; (Viz též *kultura, gotická.)

2. [paleografie], styl středověkého *písmu, jež se ve 12. století přetvořilo z karoliny; ve vertikálním hrotitém písmu se k sobě těsně přiřazují písmena. Rychlejším psaním vznikla *gotica cursiva* (kurzíva). (Jaroslav Malina)

gotika, barokní, historizující směr vrcholně barokní architektury v *českých zemích; uplatnil se zejména při přestavbách klášterních *kostelů církevních řádů. Gotické motivy v dekorativních klenbách měly zdůraznit starobylost těchto církevních institucí v protikladu k *jezuitům. Hlavním představitelem byl český architekt italského původu Jan Blažej Santini-Aichel (1677–1723) – například přestavba klášterního kostela Nanebevzetí P. Marie v Kladrubech, klášterních kostelů v Sedlci u Kutné Hory a v Želivě (František Čapka)

gotika, internacionální (z latiny: *internātiōnālis*, „mezinárodní, internacionální“), pozdní fáze gotického umění (1375–1420), je charakterizována sblížením jednotlivých národních podob; zahrnovala téměř celou *Evropu (zejména se projevila v Katalánsku, severní Itálii, rakouských a *českých zemích – jako „*krásný sloh“, v Anglii, Nizozemsku a Porýní). K hlavním rysům patřilo: sklon ke kaligrafické a dekorativní stylizaci, záliba v protáhlých propozicích, v eleganci postojů a gest, v nádheře kostýmů a dekoru. (František Čapka)

gotika, vladislavská, období pozdní *gotiky v Čechách a na Moravě za *vlády Vladislava Jagellonského (1456–1516) a jeho syna Ludvíka (1506–1526); někdy hovoříme o jagellonském umění. Pro tuto *architekturu jsou charakteristické složité síťové klenby, hvězdové nebo kroužené, a bohatá sochařská dekorace průčelí a interiérů. Největšího významu dosáhl v Čechách stavitel Benedikt Ried-Rejt (asi 1454–1534), vedl přestavbu *Pražského hradu (Vladislavský sál, Jezdecké schody ad.). (František Čapka)

gotlandština, severogermánský *jazyk užívaný obyvateli ostrova Gotland, někdy považovaný pouze za dialekt *švédštiny. (Jaroslav Malina)

Gótové, nejstarší známé germánské *etnikum, jehož původní sídla byla na území jižní Skandinávie v 1. tisíciletí př. n. l. Gótové byli též považováni za pragermánské *populace, které se ze své pravlasti v Gotlandu (odtud název) stěhovaly v prvních dvou stoletích našeho *letopočtu do severní a východní *Evropy. Patřili k východogermánské větvi, z nich odvozují svůj původ četná *germánská etnika, která se během 1.–3. století přesunula z baltské oblasti až do oblasti Černomoří, Karpatského oblouku, střední Evropy a dokonce až do jižní Evropy. Nejprve se přemístili z jižní Skandinávie do dolního Povolží, ve 3. století se načas usadili při severním pobřeží Černého moře, ale odtud byli brzy vytlačeni *Huny západním směrem zpět do střední a jižní Evropy. Ve 4. století se rozdělili na dvě velké skupiny. Východní *Ostrogóti založili na konci 5. století vlastní státní celek na Apeninském poloostrově (*říše, ostrogótská) a zanikli v 6. století. Západní *Vizigóti dobyli v 5. století nejprve jižní Galii a poté ovládli část Pyrenejského poloostrova (*říše, vizigótská). Gótové a jejich *jazyk (*gótština) zanikl a zachoval se jen v nejstarších písemných památkách (Wulfilova *bible aj.). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

gótská říše, *říše, gótská.

gótština (vizigótština), vymřelý východogermánský *jazyk známý z fragmentů překladu *bible ze 4. století *biskupa a misionáře Wulfily (kolem 311–383), který šířil ariánské *křesťanství mezi *Goty. (Jaroslav Malina)

Gouges, Olympe de (7. 5. 1748, Montauban, Francie – 3. 11. 1793, Paříž, Francie), francouzská dramatička a spisovatelka; jedna ze zakladatelek *feminismu. Narodila se jako Marie Gouze, její otec byl řezník, matka pradlena. Vdala se mladá, v roce 1765; po ovdovění se i se synem přestěhovala do Paříže, kde se snažila vést nezávislý život, jehož výrazem bylo i přijetí nového jména Olympe de Gouges.

V Paříži se aktivně účastnila hnutí hájících *lidská práva. V roce 1791 se stala členkou kroužku Cercle social, který se scházel v domě Sophie de Condorcetové (manželky významného filozofa, matematika a politika *markýze de *Condorceta) a který prosazoval *rovnost žen a mužů v soukromém i společenském životě. Proto přivítala vypuknutí *Velké francouzské revoluce s nadějí a jako reakci na *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (*Deklarace práv člověka a občana, 1789) vydala v roce 1791 knížku *Les droits de la femme* (Práva ženy), která obsahuje *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* (Deklarace práv ženy a občanky), v níž prohlásila, že ženy se rodí svobodné a jsou si rovné s muži, a požadovala zrovnoprávnění žen ve společnosti. V tomto duchu psala eseje, manifesty a sociálně angažované hry, v nichž obhajovala nebo požadovala *manželství založené na rovnosti muže a ženy i právo na rozvod, právo na sexuální vztahy mimo manželství, plná práva pro děti narozené z neformálních vztahů apod. (*Forme du contrat social de l'homme et de la femme* [Společenská smlouva muže a ženy; součást knížky *Les droits de la femme*, 1791]; titul parafrázoval název slavného spisu Jeana-Jacquesa *Rousseaua *Du contrat social* [O společenské smlouvě], 1762) nebo osvobození otroků ve francouzských *koloniích (drama *Les esclaves noirs, ou l'heureux naufrage* [Otroctví černých neboli šťastné ztroskotání lodi], 1792). Přivítala sice sociální a politické vymoženosti revoluce, ale současně kritizovala její negativní projevy, včetně popravy *krále Ludvíka XVI., kterou považovala za morálně nepřijatelnou a politicky nezodpovědnou (vzrůst rezistence svržených vrstev). S nárůstem represí rostla i její kritičnost. V roce 1793 byla na základě svého posledního díla (s enigmatickým názvem) *Les trois urnes, ou le salut de la Patrie, par un voyageur aérien* (Tři urny neboli blaho vlasti, od vzduchoplavce) zatčena, uvězněna a na náměstí Place de la Concorde v Paříži popravena. Nakolik ji současná mužská revoluční elita odsuzovala a nakolik se bála jejích myšlenek, je možné vyčíst ze slov, která napsal prokurátor Pařížské *komuny Pierre Gaspard Chaumette den po její popravě: „Rappelez-vous

l'impudente Olympe de Gouges qui la première institua des sociétés de femmes et abandonna les soins du ménage pour se mêler de la République et dont la tête est tombée sous le fer vengeur des lois ...“ (Mějte na paměti nestoudnou Olympe de Gouges, která jako první založila ženské spolky a opustila péči o domácnost proto, aby se vměšovala do záležitostí *republiky, a jejíž hlava proto byla sřata železem zákonné odplaty ...). (Chaumette byl gilotinován o rok později ...) (Eva Ferrarová, Jaroslav Malina)

Gould, Richard Allan (narozen 1939), americký etnoarcheolog; profesor na University of Hawaii. Proslul výzkumem chování *Austrálců, zejména ve vztahu ke kamenným surovinám. Vedl metodické polemiky s Lewisem R. *Binfordem. Z díla: *Living Archaeology* (Živá archeologie, 1980). (Jaroslav Malina)

Gould, Stephen Jay (10. 9. 1941, New York, USA – 20. 5. 2002, New York, USA), americký paleontolog, evoluční biolog a historik a popularizátor vědy; v empirickém výzkumu se věnoval paleontologii měkkýšů. Společně s Nilessem Eldredgem je zakladatelem *teorie přerušovaných rovnováh. Patřil ke kritikům *sociobiologie a *evoluční psychologie. Vedle toho vystupoval proti různým formám vědeckého *rasismu, který ve svých dílech podroboval ostré kritice. Univerzitní studia završil na Kolumbijské univerzitě v roce 1967 a od té doby až do své smrti působil jako profesor na Harvardské univerzitě a jako kurátor Muzea srovnávací zoologie.

Mezi Gouldovy nejvýznamnější knižní práce se řadí *Ontogeny and Phylogeny* (Ontogeneze a fylogeneze, 1977), *The Mismeasure of Man* (1981, revidované a rozšířené vydání 1996; česky: *Jak neměřit člověka*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998) – v tomto díle analyzuje a staví se skepticky k různým formám testování inteligence, *The Panda's Thumb* (1980; česky: *Pandin palec*. Praha: Mladá fronta, 1988); *Wonderful Life: The Burgess Shale and the Nature of History* (Nádherný život: Burgesská břidlice a podstata dějin, 1989) a opus magnum *The Structure of Evolutionary Theory* (Struktura evoluční teorie, 2002). K čtenářsky široce oblíbeným patří eseje, které od roku 1974 publikoval v magazínu *Natural History*, a které vyšly i knižně v deseti svazcích. Gould je připomínán zejména v souvislosti s teorií přerušovaných rovnováh, kritikou adaptacionismu a *opozicí k sociobiologii. Teorii přerušovaných rovnováh rozpracoval a publikoval společně s americkým paleontologem Nilessem Eldredgem. Gould a Eldredge představili tuto teorii na výročním setkání Americké geologické společnosti v roce 1971 v rámci symposia *Models in Paleobiology*. V roce 1972 jejich příspěvek vyšel pod názvem *Punctuated Equilibria: An Alternative to Phyletic Gradualism* (Přerušovaná rovnováha: Alternativa fyletického gradualismu). Paleontologové se potýkají s neúplností *fosilních záznamů. Gould a Eldredge se domnívají, že fosilní záznamy nejsou neúplné, a že jejich stav odráží průběh evoluce. Druhy se podle nich nevyvíjejí postupnými drobnými evolučními změnami, ale objevují se náhle a zcela „hotové“. Stejně tak jako se náhle objevují, tak druhy z fosilních záznamů i mizí. Podle Goulda a Eldredgeho se střídají dvě fáze: evoluční stáze a rychlá evoluční změna. Gould v esejích pro *Natural History* sumarizoval teorii přerušovaných rovnováh takto: „Nový druh může vzniknout tehdy, když se malý dílek populace předků ocitne v izolaci na okraji prostoru původního výskytu. Ústřední populace jsou mohutné a ustálené a mají silný homogenizující vliv. Nové a výhodné *mutace se ředí celkovou masou té populace, ve které se šíří. I když četnost těchto mutací může být malá, jejich selektivní hodnotu vymaže měnící se *životní prostředí obvykle dřív, než se jim podaří upevnit své postavení. Fyletická tvorba druhů ve velkých populacích by tedy měla být velice vzácná – a fosilní doklady to potvrzují“ (Gould, S. J., 1988: 182) (viz také *peripatrická speciace, *teorie zamrzlé plasticity). Spolu se svým harvardským kolegou americkým evolučním biologem Richardem Charlesem Lewontinem v roce 1979 publikovali článek *The Spandrels of San Marco and the Panglossian Paradigm: A Critique of the Adaptationist Programme* (Spandrely ve Sv. Markovi a panglosovské *paradigma: Kritika adaptacionistického programu, 1979). V článku se pokusili upozornit na

nebezpečí tzv. panglosovského paradigmatu – tj. přístupu, který v každém evolučně vzniklém znaku spatřuje *adaptaci. Při argumentaci proti adaptacionistickému přístupu zvolili příklad z architektury, kde poukázali na úlohu tzv. spandrelů v hlavním *dómu *katedrály sv. Marka v Benátkách. Spandrel je podle Goulda a Lewontina směrem dolů se zužující trojúhelníkový útvar na styku dvou na sebe kolmých oblouků, jímž se čtvercový (nebo obecně polygonální) půdorys *dómu převádí na kruhovou základnu kupole nad ním (ve skutečnosti jde o tzv. pendantiv, jako spandrel se označuje prostor mezi dvěma sousedními oblouky v řadě nebo mezi zakřiveným objektem (obloukem, hodinami a podobně) a pravoúhlým okolím). Gould a Lewontin tvrdili, že spandrely jsou výsledkem jediného možného způsobu spojení zmíněných oblouků a nemají žádnou funkci, kromě toho, že nesou výzdobu katedrály. Podobně ne každý evolučně vzniklý znak je adaptací. Některé biologické struktury jsou jen vedlejším produktem evoluce.

Poslední Gouldova velká knižní práce *Struktura evoluční teorie* vzbudila značnou pozornost. Publikace o téměř patnácti stech stranách aspiruje na zmapování dějin a současného stavu teorie biologické evoluce. Překvapivě v ní však ignoruje příspěvky některých předních přírodovědců jako například Williama Donalda *Hamiltona, Roberta Triverse nebo Edwarda Osborna *Wilsona. Nezabývá se ani Dawkinsovou kritikou teorie přerušované rovnováhy ani sociobiologií. Bohužel to vrhá stín na monumentální vědecké Gouldovo dílo jako celek. Podle Nilse Oeiijorda (2003) by se kniha neměla jmenovat „*Struktura evoluční teorie*“, ale „*Struktura Gouldovy evoluční teorie*“. V této práci Gould označil moderní syntézu za limitovaný *konsenzus, který se formoval ve dvou fázích: restrikcí a ustálením (v anglickém originálu: *hardening*). Od druhé fáze moderní syntézy došlo k dalším posunům v *evoluční teorii, a to i v dalších vydáních kanonických děl moderní syntézy. (Jaroslav Malina, Martin Soukup)

Goya y Lucientes, Francisco de (30. 3. 1746, Fuendetodos, Španělsko – 16. 4. 1828, Bordeaux, Francie), španělský malíř a grafik; významný představitel fantaskní linie *klasicismu. Jeho dílo se vyznačuje širokým námětovým i slohovým rozpětím a působivým kritickým zachycením dobových problémů a událostí v malbách, kresbách, cyklech *leptů a *akvatint vynikajících vysokou výtvarnou a technickou úrovní. Milostný vztah s vévodkyní z Alby vyjádřil v několika obrazech prodchnutých citovostí a erotikou: *Vévodkyně z Alby s černou mantilou*, *Nahá Maja*, *Oblečená Maja*.

Goya významně ovlivnil formování umění v 19. a 20. století, zejména *symbolismus, *expresionismus a *surrealismus. (Jaroslav Malina)

Graaf, Reinier de (30. 7. 1641, Schoonhoven, Nizozemsko – 17. 8. 1673, Delft, Nizozemsko), nizozemský anatom a lékař. K jeho nejcenějším zjištěním patří objev konečného stadia vývoje *folikulu (dutinky) ve *vaječniku, v němž probíhá dozrávání vajíčka a v jehož stěně se tvoří ženské *pohlavní hormony (tzv. *Graafův folikul). Z díla: *De mulierum organis in generationi inservientibus tractatus novus* (Nový traktát o ženských orgánech sloužících k plození, 1672). (Jaroslav Malina)

Graafův folikul, **folliculus ovaricus vesiculosus*.

grabar, starogermánský *jazyk významných literárních památek z 5. až 19. století. (Jaroslav Malina)

Grácie, *Charitky.

gracilis, -e, útlý, jemný, hubený, štíhlý (například stehenní sval **musculus gracilis*). (Ladislava Horáčková)

gradient (z latiny: *gradiēns*, „postupující, postupný, stoupající, měnící se“), postupná změna intenzity faktoru v prostoru nebo čase. (Petr Bureš)

gradualistická teorie evoluce, *evoluce, gradualistická teorie.

Graebner, Robert Fritz (4. 3. 1877, Berlín, Německo – 13. 7. 1934, Berlín, Německo), německý antropolog a etnolog; představitel *difuzionismu. Graebner spolu se svým

asistentem Bernhardem *Ankermannem vybudoval *německo-rakouskou školu kulturních okruhů, založenou na difuzionismu, pro nějž stanovil metodologická kritéria (kritérium formy, vztahující se k formální podobnosti mezi zkoumanými kulturními objekty, a kritérium kvantity, postihující počet kulturních podobností), umožňující *identifikaci ohniska *invence, dráhy *migrace a *difuze a pronikání *kulturních prvků a *komplexů z jedné *společnosti do druhé a rekonstrukci *kulturních okruhů (*Kulturkreise*), což v konečném výsledku umožňuje postihnout světové dějiny kultury. Z díla: *Methode der Ethnologie* (Metoda etnologie, 1911), *Das Weltbild der Primitiven* (Světový obraz primitivů, 1924). (Jaroslav Malina)

Gräfenbergův bod, *G-bod.

grafické techniky, *techniky, grafické.

grafika (z řečtiny: *grafein*, „psát, kreslit, rýt“), termín označuje obecně jak kresbu, tak různé tiskařské *techniky (tisk z výšky, z hloubky, z plochy, *sítotisk), ale i znakové výtvary, graffiti – vedle *malířství a *sochařství třetí velká oblast výtvarného umění. Základem grafické tvorby je linie, plocha, kontrast bílé a černé; téměř do všech technik proniká zároveň i barevnost. Důraz na kresebnou linii lze sledovat už u pravěkých *rytin, v řeckém vázovém malířství, ve starověkých kulturách (razítka, pečeti, otisky). Od *středověku zaznamenala grafika mohutný rozvoj díky vynálezu *knihtisku a rozšíření *papíru.

Na začátku 20. století se kresba z grafiky vydělila jako samostatný obor. Grafika bývá rozlišována podle různých hledisek, nejčastější je rozdělení na reprodukční, volnou a užitou. Reprodukční grafika reprodukuje podle cizí předlohy, má velký význam pro popularizaci umění. Volná grafika má nejbližší k obrazům, umělec ji tvoří podle vlastní volné představy. Vznikají grafické listy, originální díla rozmnožená některou z grafických technik; mají předem určený náklad, jsou signována. Užitá grafika slouží k praktickým účelům, patří k ní *ex libris, novoročenky, pozvánky, *plakáty, knižní obálky, viněty aj. (Jaroslav Malina)

grafit (zastarale tuha), *minerál významný z hlediska technologického již od *pravěku, má ocelově šedou, až úplně černou barvu, je neprůhledný, velmi charakteristický je kovový či matný lesk. Vyniká dokonalou bazální štěpností, je velmi měkký (tvrdost se pohybuje v rozmezí hodnot 0,5–1 stupnice tvrdosti), na dotek je mastný, má šedý a lesklý vryp. Grafit je velmi dobrým vodičem tepla a vyniká značnou stálostí. Vzduchu téměř všem chemikáliím a je také téměř ohnivzdorný, má vysokou teplotu tavení (3 800 °C) a měkne při teplotě 2 500 °C. V *novověku ustala těžba grafitu a započala výroba technického grafitu z koksu. Výrobky z čistého grafitu nebo ze směsi grafitu a vazného jílu mají široké uplatnění. Speciální *grafitová keramika patří k žáruvzdorným hmotám, které se uplatňují v metalurgii (*tyglíky, mincovní destičky). Používány byly vločkové grafity s obsahem alespoň 92 % uhlíku (C), které tak snadno nevyhoří jako grafity amorfní a svou šupinatou strukturou zvyšují mechanickou pevnost výrobků. Vločky krystalického grafitu jsou nejsoudržnější a spalují se v oxidačním prostředí nejpomaleji. Spálené zbytky vloček drží svou šupinkatou strukturu, vzájemně se váží jako v původním stavu a propálený *střep si dlouhodobě uchovává pevnost a hutnost.

Pro hrnčířské účely byl grafit těžen v jižních Čechách, na Moravě, ve Slezsku, v Rakousku, Bavorsku a v dalších oblastech. Určení *provenience grafitu z *archeologických nálezů se nejčastěji provádí petrografickým rozbořem. (Martin Hložek)

grafitová keramika, *keramika, grafitová.

grál (ze středověké latiny: *cratella*, francouzsky: *graal*, „pohár v podobě malého kráterku, picí miska“), bájná posvátná *relikvie, v jejíž představě se na území středověké Francie a Anglie postupně spojily původní keltské představy, reálie typické pro římskou stolní kulturu a křesťanské apokryfní *legendy. Ve středověkém prostředí těchto *zemí přeživaly z keltské doby *mýty o posvátném *kotli se zázračnými schopnostmi. Na ně se navázaly křesťanské legendy čerpající z apokryfních *evangelií, jako jsou *Pilátova akta* a *Pseudoevangelium Nikodémovo*. Představa poháru, jehož latinský název v sobě nese tvar číše v podobě malého

kráterku, běžně doloženého na pozdně antických a raně křesťanských *artefaktech, se tak ve *středověku rozvinula do legend o sv. Grálu a představ, které byly s tímto *symbolem spojovány:

1. grál má být *nádoba, z níž pil *Ježíš Kristus při *Poslední večeři a kterou použil pro své *podobnosti o proměně *vína ve svou *krev. Během jeho *Ukřižování do ní prý Josef z Arimatie zachytil pár kapek Kristovy krve z rány v probodnutém boku. Tato relikvie má mít zázračnou moc, poskytovat neporazitelnost, Boží osvícení a milost věčného života. Proto po ní po celá staletí lidé pátrají, aby se zmocnili jinak nedosažitelných idejí a objevů, jež by mohly zásadně změnit lidský život.

Podle jedné z legend Josef putoval s Máří Magdalenou do Francie a ta tam porodila Ježíšovy potomky – *Merovejce; grál zde měl chránit *rytířský řád *templářů. Podle jiné legendy Josefova rodina i s grálem dorazila do Glastonbury v Británii, kde byla založena první britská křesťanská obec, a odtud se grál údajně dostal až na grálový *hrad k mytickému *králi, popřípadě ke králi Artušovi a jeho *rytířům kulatého stolu, kteří jsou protagonisty grálových legend.

Křesťanská legenda o sv. Grálu se poprvé objevuje v 12. století v nedokončeném románu francouzského básníka a trubadúra Chrétiena de Troyes (kolem 1140–kolem 1190) *Perceval ou le conte de Graal* (Parsifal neboli rytíř Grálu). Začátkem 13. století ji dále zpracovali Robert de Boron a Wolfram z Eschenbachu, kteří do ní vložili představy z keltské *mytologie a zároveň ji spojili s Kristem podle pověstí v apokryfních evangeliích. Tak se začaly vyvíjet i složitě představy o symbolice a neobyčejných schopnostech grálu a rytířích, kteří usilovali o jeho nalezení – *družina krále Artuše a rytířů kulatého stolu. K ezoterické symbolice grálu se vraceli i *svobodní zednáři a v moderní době se na ni odvolávají i některé obskurní *sekty;

2. rytířská družina, která tuto misku střežila. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

gramatologie (z řečtiny: *gramma*, „písmo“ a *logos*, „nauka, věda“), neologismus označující Derridův (*Derrida, Jacques) poststrukturalisticky orientovaný pokus nově se vyrovnat s problémy *jazyka, mluvy a *písma, který by vytvořil základ pro úspěšné vedení sporu s tradiční *metafyzikou. Gramatologie je součástí širšího konceptu dekonstrukce, který rozkládá a znovu syntetizuje (de-konstruuje) všechna významová centra, a tím ruší předpoklad, že jsou to právě významová centra jakožto inherentní součásti každé struktury, která naplňuje strukturu významem. Takový předpoklad chápe Derrida jako projev tradičního *logocentrismu evropské filozofie, jež si jeho prostřednictvím zaručovala výlučný přístup k „pravdě“. Dekonstrukce logocentrické úvahy probíhá u Derridy konceptem označeným jako *différance*, což je v zásadě využití jistého zpoždění či posunu mezi označujícím (signifiant) a označovaným (signifié). Protože písmo se tím stává podmínkou každého jazykového systému, nemůže být samo jeho částí; Derrida proto k písmu připojuje ještě jeho nedílný „doplňek“, jazykový zvuk (foném). Metafyzika pak může jazykově postihovat jen jazyk samotný, ne však „pravdu“, která je domněle nutně vlastní slovu jakožto „logu“. Projekt gramatologie je vyložen v Derridově díle *De la grammatologie* (O gramatologii, 1967). (Břetislav Horyna)

gramotnost, funkční zdravotní [medicína], gramotnost týkající se výsledku tradiční *zdravotní výchovy spočívající v poskytování *informací o zdravotních rizicích a o tom, jak si počínat ve zdravotnickém systému. Cílem je rozšířit a prohloubit znalosti lidí o zdravotních rizikových faktorech a vést je k ochotě přijímat předepsaná opatření. Takový přístup nevyžaduje oboustrannou *komunikaci, neposiluje samostatnost osob, ani nerozvíjí jejich schopnost řešit nestandardní zdravotní problémy. V řadě případů je však zmíněný přístup účinný a napomáhá jak zlepšení zdraví jednotlivců, tak celé *populace (například účast na očkování, dodržování harmonogramu preventivních prohlídek). Typickými aktivitami zdravotnických pracovníků v této oblasti je příprava informačních letáků i brožurek a *edukace pacientů. (Jan Holčík)

gramotnost, interaktivní zdravotní, gramotnost, která do značné míry obsahuje nové zaměření *zdravotní výchovy v posledních 30 letech. Záměrem je především rozvíjet schopnosti *občanů jednat samostatně, zejména posílit jejich *motivaci a *odpovědnost při respektování pokynů. Nejde tedy jen o poslušnost a snahu vyhovět všem dobře míněným radám zdravotníků, ale o rozvoj svébytnosti a samostatnosti při rozhodování, o upevňování vnitřní motivace ve snaze přispět ke zlepšení zdraví. Patří sem zdravotně výchovné programy orientované na konkrétní problémy některých populačních skupin, například svépomocné skupiny pacientů. Zdravotničtí pracovníci zde nepůsobí jako dominantní učitelé, ale spíše jako konzultanti poukazující na možnost volby a očekávaný přínos jednotlivých aktivit. (Jan Holčík)

gramotnost, kritická zdravotní, gramotnost, která rozvíjí u jedinců takové schopnosti, které se týkají jak jejich individuálního chování, tak sociálně a politicky orientovaných činností, jejichž smyslem je podílet se na vytváření zdravotně příznivého sociálního prostředí. Obsahem *zdravotní výchovy je v tomto *kontextu poskytování *informací i rozvíjení *komunikace o zdraví. Důležité je rovněž rozvíjení schopností navrhnout i posoudit organizační a politickou realizovatelnost opatření, která by měla mít vliv na sociální, ekonomické a další determinanty zdraví a životního prostředí. (Jan Holčík)

gramotnost, zdravotní, podle definice *Světové zdravotnické organizace znamená *kognitivní a sociální dovednost, která determinuje *motivaci a schopnost jednotlivců získat přístup k zdravotním *informacím, rozumět jim a využít je k rozvoji a udržení dobrého *zdraví. Obvykle se rozlišují tři typy zdravotní gramotnosti, a to *funkční zdravotní gramotnost, *interaktivní zdravotní gramotnost a *kritická zdravotní gramotnost. (Jan Holčík)

Gramsci, Antonio (22. 1. 1891, Ales, Sardinie, Itálie – 27. 4. 1937, Řím, Itálie), italský filozof, společenský teoretik, politik a publicista; původně socialista, poté komunista. Je považován za jednoho z nejvýraznějších marxistických myslitelů. Jeho nejdůležitějším teoretickým dílem je rozsáhlý soubor poznámek a esejů, který napsal v průběhu svého dvouletého věznění Mussoliniho fašistickým režimem; vyšel posmrtně (*Lettere dal carcere*, 1947; česky: *Dopisy z vězení*, 1949; *Sešity z vězení*, 1959).

Soudržnost moderní společnosti vychází podle něj především z duchovní a kulturní nadřazenosti vládnoucích tříd, jež prostřednictvím manipulace „občanskou společností“ podstrkují ostatním své vlastní hodnoty a přesvědčení; jde o takový systém vládnutí, ve kterém vládnoucí síly udržují svou *moc pomocí *konsenzu s těmi, které ovládají. Tato koncepce ovlivnila zejména výzkumný směr tzv. *subalterních studií. (Jaroslav Malina)

Gran Chaco, nížinné území mezi Andami na západě a Brazílskou vysočinou na východě, převážně v pravostranné části povodí řeky Paraná; území bylo osídleno od pravěkých dob a dodnes zde žije původní indiánské obyvatelstvo (skupina *Guaraní). (Jaroslav Malina)

Granadská konvence, *Úmluva o ochraně architektonického dědictví Evropy.

granátové jablko, *jablko, granátové.

grand (ze španělštiny: *grand*, „velký, důležitý“), příslušník nejvyšší vrstvy španělské *šlechty; vytvořila se během vrcholného *středověku v Kastilském království a byla omezena na příbuzné královské rodiny a největší majitele *půdy. Roku 1520 byli grandí oficiálně potvrzeni jako vysoká šlechta se zvláštními výsadami na královském dvoře. (František Čapka)

grangie (z latiny), hospodářský dvůr obhospodařovaný členy řádu, především *konvrši; zvláště běžný u *cisterciáků. (Josef Unger)

Granchakové, *Indiáni Gran Chaka.

granity, *žuly.

granodiority, přechodné horniny mezi *žulou a *dioritem patřící k nejrozšířenějším hlubinným vyvřelinám. Obsahují křemen, plagioklas a draselné živce. Z tmavých součástí nejčastěji biotit a obecný amfibol. V místech výskytu jsou využívány jako stavební materiál. (Jaroslav Malina)

grant (z angličtiny: *grant*, „přídavek; renta, dotace; udělení, povolení, propůjčení“), finanční částka (stipendium) udělovaná na základě předloženého projektu *nestátní neziskové organizaci, vědeckému kolektivu nebo pracovišti; slouží k řešení úkolu daného projektem. (Marie Dohnalová)

Grant, Madison (19. 11. 1865, New York City, USA – 30. 5. 1937, New York City, USA), americký právník, veřejný činitel, průkopník ochrany životního prostředí a výrazný představitel *eugeniky a *rasové ideologie. Po studiích Yaleovy a Kolumbijské univerzity se zapojil do politického života; byl blízkým přítelem amerických prezidentů Theodora Roosevelta a Herberta Hoovera. Madison Grant sehrál důležitou úlohu při aktivní ochraně *přírody a ohrožených druhů (například bizona) v Severní Americe. Inicioval založení zoologické zahrady v Bronxu a zřízení několika přírodních rezervací.

Grantova kniha *The Passing of the Great Race* (Pomíjivost velké rasy, 1916) představovala jedno z nejvýznamnějších děl vědeckého *rasismu ve Spojených státech amerických, které zaznamenalo příznivý ohlas i v nacistickém Německu (například v díle archeologa Gustafa *Kossinny). Grant vylíčil „rasové dějiny“ Evropy v duchu *sociálního darwinismu na základě historické interakce mezi třemi *rasami (*nordickou, *alpínskou a *mediteránní) disponujícími nerovnými dědičnými vlastnostmi. Střetl se se školou Franze *Boase, sdružující odpůrce rasové ideologie a stoupence *sociálního determinismu. Boasovi se posléze podařilo získat převahu na půdě Americké antropologické asociace (American Anthropological Association), v důsledku čehož Madison Grant a eugenik Charles B. Davenport založili konkurenční Galtonovu společnost (Galton Society). (Ivo T. Budil)

Grantis – měsíčník neziskového sektoru, české celostátní průřezové odborné periodikum zaměřené na problematiku všech typů *nestátních neziskových organizací. Kontakt: www.neziskovky.cz/GRANTIS. Od roku 2008 název časopisu změněn: Neziskovky.cz. (Marie Dohnalová)

grantová a úvěrová schémata, *schémata, grantová a úvěrová.

grantová politika, *politika, grantová.

Grantová, Valerie J., britská psychologka. Zabývá se psychologickými souvislostmi determinace *pohlaví potomka, biologickými kořeny psychologických vlastností a *demografií a *sociobiologií *poměru pohlaví. Autorka *teorie mateřské dominance. Působí na Univerzitě v Aucklandu (Auckland School of Medicine, University of Auckland). (Miroslav Králík)

granula, pigmentová, malé oválné částičky o průměru 0,2–0,8 µm, rozptýlené v *buňkách kůry lidského *vlasu. Pigmentová granula jsou jedním z faktorů určujících barvu vlasů. (Drahomír Horký)

granulace (z latiny: z latiny: *granulātiō*, „granulace, zrnitost, zrnění“):

1. druh úpravy nějakého materiálu spočívající v tvoření stmelených částic, zrn (*technika hojně užívaná například v uměleckém *řemesle); stará, nanejvýš úsporná a efektní zlatnická (výjimečně též stříbrnická) výzdobná technika, uplatňující zkušenosti získané při letování a svařování. Náročný pracovní postup, při němž se na zlatý nebo stříbrný podklad – celoplošně nebo ve zvoleném vzoru, vyznačeném předem na předmětu – upevňují drobná zrna téhož *kovu. Zrníčka se připraví tak, že se malé úlomky plíšku umístí na dřevěné uhlí a dmycháním rozzhaví. Povrchové napětí roztaveného kovu je stáhne do kuliček, a ty se – zchladlé – přeséváním přes síta utřídí na stejné velikosti. (Alternativně lze zrníčka vytvořit také litím roztaveného *zlata do vody nebo na popel či práškové dřevěné uhlí.) Připojení zrníček k podložce lze docílit užitím speciálních zlatých slitin. Ve *starověku však přicházely v úvahu spíše následující metody: Při žíhání v plameni se povrchová vrstvička zlatých zrníček prosytila uhlíkem a vznikl karbid zlata, čímž se tavicí teplota snížila na 900 °C. Zrnka tak byla dřívě, aniž se jejich struktura zbourala, připravena k přivaření na zlatý podklad (který se ještě nezačal tavit, protože jeho tavicí teplota zůstala na 1064 °C) a bez přídavku cizorodých prvků připojena. Další

způsob, u zlata zřejmě nejčastější a v případě *stříbra jediný možný, vycházel z metody koloidního pájení natvrdo. Zrnka kovu se směsí klišu a hydroxidu mědi za studena přilepila k podkladu. Poté se celé dílo nahřálo, hydroxid se změnil na oxid mědi a kliš shořel v uhlík. Uhlík redukoval kysličník (a rozptýlil se jako kysličník uhličitý), takže zrníčka zůstala s tělem klenotu spojena vrstvičkou čisté mědi. Pro tento způsob, který lze ještě zdokonalit rozpuštěním měďné soli v octě (octan mědi se lépe rozloží v lepidle a dovolí tak velmi jemnou práci), svědčí nepatrné prohlubně ve zlatém plechu pod granulemi. Jsou dokladem erozního jevu, k němuž dochází jen při koloidním pájení na tvrdo. Poslední, výjimečná *metoda je doložena z Egypta, kde bylo kolem roku 1900 př. n. l. na amuletní schránce k pájení užito slitiny zlata a stříbra.

Nejstarší granulace byla zatím objevena na ceremoniální dýce a šperku z urského pohřebiště z poloviny 3. tisíciletí př. n. l. Obecně se proto předpokládá, že granulace se v *Mezopotámii zrodila a odtud (ve středobabylonské době jemné práce v Dúr-Kurigalzu) rozšířila do *Sýrie (velmi kvalitní díla v *Alalachu), Egypta, na Krétu, a prostřednictvím foinických mistrů pak snad i do etruských zlatnických dílen, kde v letech 700–500 př. n. l. dosáhla svého – později nikdy nepřekonaného vrcholu; (Jana Součková)

2. zrnitá struktura něčeho;

3. [anatomie, medicína], nově tvořená *tkáň v hojící se ráně apod. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

granulační tkáň, *tkáň, granulační.

granulom (z latiny: *granulum*, „zrno“), nakupení *granulační tkáně:

1. *nádor z granulační tkáně;

2. uzlíkový *zánět s charakteristickým mikroskopickým obrazem. Vzniká při *chronickém zánětu, je typický například pro *lepru, *syfilis nebo *tuberkulózu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

granulom, eosinofilní (z latiny: *eosinum*, „kyselé eosinové barvivo“ a z řečtiny: *filos*, „přátelský“), jedna z forem *histiocytózy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

granulom, periapikální (z řečtiny: *peri*, „kolem“ a z latiny: *apex*, „vrcholek, hrot; kořen zubu“), *chronický ohraničený zánět v okolí hrotu zubního kořene, jehož nejčastější příčinou je infekce vycházející z kořenového kanálku zubu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

granulomatóza, mnohočetný výskyt *granulomů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

gravamina (z latiny: *gravāmen*, „obtíž, potíže, stížnost; tíha, tíže“), stížnosti na fungování církve zasílané říšskému sněmu a *koncilům v Německu v 16. století; týkaly se kumulace *obročí, nepravostí při udělování církevních míst, papežských dávek, praxe udělování *odpuštěk a svévole v církevních procesech. Martin *Luther (1483–1546) zachytil tyto žaloby ve svém spise *Křesťanské šlechtě národa německého o zlepšení stavu křesťanstva* (1520); také po *reformaci byly až do 18. století vznášena gravamina katolického *kléru proti *kurií. (František Čapka)

gravettien (název podle *lokality La Gravette, commune Bayac, Dordogne, Francie; podle Denise *Peyronyho svrchní *périgordien), evropská kultura *mladého paleolitu rozšířená od Španělska, Francie a Itálie přes Belgie a Německo do Podunají a východní Evropy, kde se však její typologická struktura podstatně mění.

Na západě je v *kamenné industrii typická hrotitá *čepel s otupeným bokem, *hrot typu La Gravette (celkově štíhlejší oproti obdobným hrotům typu Chatelperron) a hranová *rydla. Některé typy mají zvláštní chronologický význam, jmenovitě *hrot s řapem (typ Font Robert), drobné hroty (francouzsky: *fléchettes*) a malá, několikanásobná hranová rydla (typ Noailles). Obvykle (například v *La Ferrassie) leží fáze Font Robert pod fází Noailles, ovšem v Le Flageolet je interstratifikována mezi dvě polohy s rydly Noailles.

Umění reprezentují vápencové *reliéfy (Laussel) a řezby žen (Brasempouy, Tursac).

Gravettien, zvláště moravský, italský a ruský, poskytl velký soubor kompletních koster **Homo sapiens*.

V oblasti středního Dunaje je nejstarší gravettien (starší *pavlovien, více než 30 000 let př. n. l.) doložen ve *Willendorfu II, vrstva 5, v *Dolních Věstonicích I (spodní část lokality) a II (spodní část a některé celky horní části). Rydla jsou zhruba dvakrát četnější než *škrabadla, podstatná část souborů zahrnuje čepele s otupeným bokem, zatímco geometrické *mikrolity jsou vzácnější.

Další fáze našeho gravettien (vyvinutý pavlovien; 30 000 až 26 500 let př. n. l.) je doložena ve vrstvách 6–8 ve Willendorfu II, v Dolních Věstonicích I (střední a svrchní část lokality), v Dolních Věstonicích II (určité sídelní celky), v *Pavlově I (všechny zatím analyzované části) a v *Předmostí (podstatná část industrie), přičemž typologicky se člení do dvou facií, respektive stylů, a to předmosteckého a věstonického. Prvý, reprezentovaný ve Willendorfu II, v Předmostí a v Dolních Věstonicích II (celek LP1–4), je charakterizován pečlivými okrajovými *retušemi na *čepelích i *úštěpech, hrotitých čepelích a typických *drasadlech. Druhý styl, doložený v Dolních Věstonicích I i II (s výjimkou celku LP1–4), se liší absencí okrajových retuší a bohatstvím mikrolitů. Lokalita Pavlov I, jejíž industrie je nyní postupně analyzována, patří celkově prvému stylu, avšak v severozápadní části naleziště lze spolu s nárůstem *radiolaritu pozorovat tendence směřující ke stylu druhému. *Kostěná industrie (artefakty z *kostí, *parohu a *mamutoviny) je spíše jednotlívým prvkem pro celou tuto fázi. Nejen pro svůj počet a dobrý stav zachování, ale zejména pro bohatství tvarů a typů jsou tyto předměty rozhodující pro definici vyvinutého pavlovienu.

Mladší gravettien (*willendorfien-kostěnkien; 26 500 až 22 000 let př. n. l.) je doložen na lokalitách Willendorf I, II (vrstva 9) a *Petřkovice Ia. Nejdůležitějším typologickým rysem těchto souborů je rozšíření hrotů s bočním vrubem (typ *Kostěnki), dokládajících přímé vztahy ke kostěnkovsko-avdějevské kultuře. Některé z lokalit poskytly rovněž *listovité hroty (Petřkovice, Předmostí). Okrajové, nezřídka dost strmé retuše a celkový ústup mikrolitů navazují spíše na styl předmostecký než věstonický. (Jiří A. Svoboda)

gravidita (z latiny: *graviditās*, „těhotenství“), *těhotenství ženy (člověka) nebo březost samic savců, termín březost se obvykle užívá i v případě samic nonhumánních *primátů. U *člověka doba od splynutí vajíčka a *spermie po narození dítěte (*porod). Trvá 266 dní čili 38 týdnů (tzv. koncepční stáří). V klinické praxi se více využívá tzv. menstruační stáří, tj. stáří *embrya (respektive *plodu) od prvního dne poslední menstruace (*cyklus, menstruační) matky. Udávané trvání těhotenství je v tom případě o 14 dní delší (tj. o úsek od začátku menstruace po *ovulaci a *oplození), tedy 280 dní, 40 týdnů. Během této doby se z jediné *buňky vyvine zralý plod – *novorozenec (**neonatus*).

Těhotenství vyžaduje alokaci matčiny energie do rostoucího plodu, která je zprostředkována hormonální komunikací plodu, děložní tkáně (**uterus*), vaječnicků (**ovarium*) a mozku (**cerebrum*). Již 6. den po početí začínají buňky syncytotrofoblastu, ze kterých se v pozdějším vývoji vytváří *placenta, produkovat lidský choriový gonadotropin (*HCG), který zabraňuje degeneraci **corpus luteum* a stimuluje jeho přeměnu na *corpus luteum graviditatis*, syntetizující *estrogeny, progesteron (*gestageny) a *relaxin. Dalším *hormonem produkovaným syncytotrofoblastem je lidský chorionsomatotropin (hCS). Správná funkce hormonální komunikace je nezbytná pro udržení plodu a správný průběh těhotenství. Plody, které nejsou této komunikaci dostatečně schopny, jsou spontánně matčiny tělem potraceny (*potrat).

Graviditu můžeme dělit z různých hledisek. Zejména v porodnictví se používá dělení na *trimestry, tedy třikrát tři kalendářní měsíce. Některé poruchy, komplikace či obtíže jsou přitom typické právě pro určitý trimestr (například ranní nevolnost pro první trimestr, EPH gestóza pro třetí trimestr). V *biologii je častější dělení těhotenství respektující významné změny, ke kterým v jeho průběhu dochází, na období *germinační (nebo také *blastogenezi), období *embryogeneze a období *fetální. Někdy se germinační období začleňuje do embryogeneze. (Viz též *vývoj kosterní soustavy, *vývoj mandibuly, *vývoj maxilly, *vývoj

nervové soustavy u člověka, *vývoj oběhové soustavy a srdce u člověka, *vývoj obličeje, nosu a patra u člověka, *vývoj zubů a chrupu u člověka.) (Jiří Gaisler, Mikoláš Jurda, Ladislava Horáčková)

Gray, Thomas (26. 12. 1716, Cornhill, Londýn, Anglie – 30. 7. 1771, Cambridge, Anglie), anglický sentimentalistický básník světového věhlasu. Je znám jako autor *Elegy Written in a Country Churchyard* (Elegie napsané na vesnickém hřbitově, 1750). Spolu s Edwardem *Youngem vytvořil takzvanou „hřbitovní poezii“ („Churchyard School of Poetry“), elegicky laděný, kontemplativní směr *sentimentalismu rozjímající nad nenávratností času, nad stíny mizejících pokolení a nad životem, smrtí a nesmrtelností. (Ivo Pospíšil)

Greene, Henry Graham (2. 10. 1904, Berkhamsted, Hertfordshire, Anglie – 3. 4. 1991, Vevey, Švýcarsko), anglický romanopisec, povídkář a esejista, dlouholetý pracovník britské *tajné služby, historik a zcestovalý novinář. Všude se zastával *lidských práv. Svět jeho románů je plný nebezpečí, dobrodružství, lstivých úskoků a postupného prohlédání. V románech *The Power and the Glory* (Moc a sláva, 1940), *The Heart of the Matter* (Jádro věci, 1948), *The Quiet American* (Tichý Američan, 1955), *The Comedians* (Komedianti, 1966), *The Honorary Consul* (Honorární konzul, 1973) nebo *Monsignor Quixote* (Monsignore Quijote, 1982), které se odehrávají v Evropě, ale také ve Vietnamu, Paraguayi nebo na Haiti či ve Frankově Španělsku, hledá odpovědi na obecnější otázky lásky, moci a morálky. (Ivo Pospíšil)

gregoriánská reforma kalendáře, *reforma kalendáře, gregoriánská.

gregoriánský kalendář, *kalendář, gregoriánský.

Gregory, Christopher (6. 3. 1947, Griffith, New South Wales, Austrálie), australský kulturní antropolog. Zabývá se *ekonomickou antropologií, *příbuzenstvím a etnografií *Melanésie. Studoval na University of New South Wales (1971, BCom; Hons I), Australian National University (1972, MEd) a University of Cambridge (1980, Ph.D).

K jeho klíčovým dílům se řadí *Gifts and Commodities* (Dary a komodity, 1982), *Observing the Economy* (Pozorování ekonomiky, 1989) a *Savage Money: The Anthropology and Politics of Commodity Exchange* (Divoké peníze: Antropologie a politologie komoditní směny, 1997). V současnosti působí na University of Manchester ve Velké Británii. (Martin Soukup)

Grégr, Eduard (4. 3. 1827, Steyr, Rakousko – 1. 4. 1907, Lštění u Čerčan), český lékař a antropolog. V letech 1855–1858 působil jako asistent prof. Jana Evangelisty *Purkyně ve Fyziologickém ústavu Lékařské fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, kde se zabýval antropologií, zejména kranologií – studiem lebek *recentních i historických, jejichž sbírku začal v ústavu budovat (část jí je tu zachována dodnes) a stal se u nás průkopníkem *historické antropologie; patřil též mezi první popularizátory darwinovského *evolucionismu. Jeho publikované výsledky (O lebkách člověčích vůbec a o slovanských zvláště, *Živa*, 1858) použil Jan Erazim *Vocel i jiní archeologové této doby. Docentury lékařské fyziky (1859) se ale Grégr už roku 1864 vzdal a věnoval se politice mladočeské strany, žurnalistice a nakladatelské činnosti (mimo jiné vydával *Živu* v letech 1865–1867). (Karel Sklenář)

Grékové (*Graikoi*, „Řekové“), starověké řecké etnikum v severozápadním cípu Řecka v Epeiru, které bylo územně nejbliže *Římu a podle něhož prý *Římané pojmenovali všechny ostatní řecké *kmeny. Podle některých autorů jde o hypotetické etnikum pouze zdůvodňující etymologii latinského jména *Graeci* – *Řekové. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Grenad'ané, současný *národ zahrnující obyvatele ostrovního státu Grenada rozkládajícího se na malém souostroví v Karibském moři; přes 100 000 obyvatel (odhad z roku 2005) patří k různým etnikům, úředním *jazykem je *angličtina. Původní *indiánské obyvatelstvo vyhynulo a většinu dnes tvoří *míšenci a potomci dovezených *černochoů ze západní Afriky. Na ostrově Grenada přistál Kryštof *Kolumbus v roce 1498. První *Angličané se zde usadili v roce 1609. V 17. století zabrala území Francie, ale koncem 18. století dobyli Angličané ostrov zpět a vytvořili zde v roce 1783 britskou *kolonii. Ostrov

Grenada a malé ostrovy Grenadiny se staly po *druhé světové válce členem Západoindické federace a teprve v roce 1974 získali Grenadčané nezávislost v rámci Britského společenství národů. Obyvatelé jsou většinou *křesťané. (Zdeněk Tvrď)

Grenfellova píseň, *píseň, Grenfellova.

grešle, zdobnělina slova *groš; drobná měděná *mince zavedená v Čechách a na Moravě v letech 1759–1760 za *Marie Terezie (tolar = 84 grešlí); měla nízkou hodnotu (připomeneme si rčení: „Nestojí to ani za zlámanou grešlí.“). Na líci měla grešle *znaky všech tří českých *dědičných zemí. Razila se do počátku 19. století. (František Čapka)

grhastha (ze sanskrtu: *grha*, „dům“ a *stha*, „přebývajících, setrvávajících“), druhá etapa v životě hinduisty (*hinduismus), životní stadium hospodáře, jehož základní povinností (*dharma) je usilovat o hmotný blahobyt (*artha) a plnit závazky vůči rodině, společnosti, *bohům a předkům. (Jan Filipický)

Griaule, Marcel (16. 5. 1898, Aisy-sur-Armançon, Francie – 23. 2. 1956, Paříž, Francie), francouzský etnolog, afrikanista; průkopník francouzských terénních výzkumů. Výzkumy prováděl zejména v Africe. Proslul studii složitě myšlenkového a sociokulturního systému afrických *Dogonů, jimiž přispěl k vyvrácení euroamerických představ o primitivnosti takzvaných *přírodních národů. Spolupracoval s Germaine *Dieterlenovou a také s Claudem *Lévi-Straussem. Z díla: *Masques Dogons* (Masky Dogonů, 1938), *Méthode de l'ethnographie* (Metoda etnografie, 1957). (Jaroslav Malina)

Grigelová, Andrea (26. 11. 1979, Praha), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, a studentka magisterského studijního programu Právo a právní věda na Právnické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Università degli Studi di Firenze (Itálie) v roce 2005, 7 měsíců. Od roku 2007 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Diplomová práce: *Právo v antropologii vs. Antropologie v právu* (2007), vedoucí práce: RNDr. Miroslav Králík, Ph.D. V současné době vědecká pracovnice na Katedře geologie Univerzity Palackého v Olomouci.

Zabývá se právní antropologií, transferem technologií a vznikem spin-off společností. Kontakt: Mgr. Andrea Grigelová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: andrea.grigelova@upol.cz. (Jaroslav Malina)

Grikové, *Khoinové.

Grimaldi, *Balzi Rossi di Grimaldi.

Grimmelshausen, Hans Jakob Christoffel von (17. 3. 1622, Gelnhausen, Německo – 17. 8. 1676, Renchen, Německo), největší německý barokní prozaik. Autor románu *Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch* (Dobrodružný Simplicius Simplicissimus, 1668), v němž reflektoval tehdejší složitou dobu pikareskní, ale i avanturní a moralizující dikcí v podobě barokní okázalosti, ornamentálnosti, vícevrstevnatosti a mnohohrannosti.

Tradiční kritika posuzuje Grimmelshausenův román jako pozoruhodnou syntézu pikareskního modelu, který tehdy ze svého španělského východiska obcházel celou Evropu, a domácí satirické tradice, jež sám Grimmelshausen pilně pěstoval. Přitom pikareskní prozaický vzorec v sobě již od počátku nese implicitní satirické jádro: satirou stíhá společenské poměry a *společenské vrstvy, pohlavní život i způsob *vlády, ale i hlavní postavu, deklasovaného pícaru nebo neřestnou pícaru, satirické bývá i zakončení, těžící z rozporu mezi tíhnutím k idyle a smutnou realitou. Grimmelshausenův román je především smutným, tragickým, groteskním a absurdním putováním *člověka ve *světě, který šílí: aby se mu přizpůsobil, musel občas zešítet i hlavní hrdina, který prochází vrstvami společnosti, zakouší slasti i strasti *lásky, několikrát se žení, proniká do podzemí, putuje po Německu a Francii, poznává chudobu, tíhne k nepravostem i ctnostem své doby. Láska rozhodně nepatří k leitmotivům románu, je podivná, je ukázána fragmentárně, ale v podtextu je zřejmé, že je jedním z mála

jevů, k nimž se lze alespoň částečně upnout. I láska má zde groteskní, spíše temnou podobu, i ona je jen krátkým mihnutím v proudu lidí a událostí. Spíše než jako akce se láska předvádí jako extatické vytržení, které vede k tomu, že Simplicius je pokládán za blázna. Jinde se titulní hrdina ocitá v posteli svého sexuálního objektu, ale narazí na nepřekonatelný odpor a je nucen pouze ležet a takřka se nehýbat. Popis sexuálního objektu je někdy pojat protismyslně, absurdně: dívka je líčena jako krasavice, ale takovými příklady, které současně vyvolávají ošklivost, odpor a místy hraničí s černým humorem. Grimmelshausen představuje groteskní, absurdní a satiricko-směšnou podobu lásky a je zřejmé, že je to láska sice nehrdinská, ale nikoli méně působivá: převleky lásky pokračují ad infinitum ... (Ivo Pospíšil)

griseus, -a, -um, šedý, šedivý.

Gróňané, etnikum, které osídlilo pobřeží Grónska. Dnes jsou zčásti smíšení s *Dány a jinými skupinami *Evropanů i *Američanů, jichž je na území Grónska asi 10 000 (hlavně Dánů). Vytvořili samostatné etnikum (v současné době kolem 57 000 osob – odhad z roku 2006). Předky Gróňanů byli Eskymáci (*Inuité), kteří přišli po malých skupinách z oblasti *Dálného východu a podél severoamerického pobřeží se dostali v 1. tisíciletí až do Grónska; v novější době došlo k jejich smíšení s Dány. Evropané objevili Grónsko v době, kdy je Eskymáci již trvale osídlovali (v 9. století). Jméno Zelená země (Grónsko) dal tomuto největšímu ostrovu světa norský *Viking Erik Rudý, který na jeho jižním pobřeží založil v roce 984 první *dvorec Brattahlid. Během dalších tří století vybudovali Evropané v Grónsku několik osad, avšak rozkvet *země byl ve 14. století zastaven a spojení s Evropou přerušeno. Když po dalších třech stoletích připluli do Grónska znovu Evropané, našli zde již jen Eskymáky.

Moderní historie Gróňanů začala roku 1721, kdy dánský misionář Hans Egede dal podnět k vyhlášení Grónska dánskou *kolonií. V roce 1979 získalo Grónsko širokou *autonomii (vlastní *vláda, *parlament aj.); úředním *jazykem se stala *grónština (tj. *dánštinou ovlivněná *eskymáčtina), v níž vycházejí učebnice, periodika i literatura (bývá pokládána za „nejmodernizovanější“ předkolumbovský jazyk západní polokoule). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

grónská eskymáčtina, *grónština.

grónština (grónská eskymáčtina), *eskymácko-aleutský jazyk s třemi nářečemi; západní nářečí se stalo národním a spisovným *jazykem v Grónsku (*Gróňané). (Jaroslav Malina)

grooming (z angličtiny: *grooming*, „pečování o zevnějšek“) [primatologie], jeden ze způsobů *sociálního chování *primátů, který zahrnuje různé typy vzájemné manipulace se srstí, jako vískání, probírání a čištění. (Václav Vančata)

Grossman, Vasilij Semjonovič (12. 12. 1905, Berdyčev, Rusko – 14. 9. 1964, Moskva, Rusko), ruský spisovatel. Během *druhé světové války pracoval jako frontový dopisovatel a v mezích možností se snažil nezakrývat její hrůznou tvář. Jeho zápisky podávající hluboké svědectví o člověku ve válce zpracoval a vydal britský historik Antony Beevor – vyšlo česky pod názvem *Spisovatel ve válce* (2007).

Román *Žizň i sud'ba* (česky *Život a osud*, 1993) psal Grossman bez jakéhokoliv ohledu na ideologické mantinely; proto mohl být v jeho vlasti publikován až roku 1988. Bývá označován za „Vojnu a mír“ 20. století. Podává mnohostranný obraz lidského života ve společnosti ovládané totalitním režimem během druhé světové války. Odehrává se na frontě, na špičkovém vědeckém pracovišti, ve vězení a v zajateckém táboře. Na konkrétních lidských osudech postihuje, jakým způsobem dovedl režim ovládnout i lidi pevného charakteru. (Jan Novotný)

Grosz, George (26. 7. 1893, Berlín, Německo – 6. 7. 1959, Berlín, Německo), německý malíř, grafik a scénický výtvarník; představitel berlínského *dadaismu. Byl ovlivněn *futurismem a *expresionismem. Soustředil se na válečnou a společenskou satiru, často

v souvislosti s lidskou *erotikou a *sexualitou: *Se dvěma ženami*, 1920; *Falus pod ženským aktem (Rückenakt)*, kolem roku 1935 aj. (Jaroslav Malina)

groš (z latiny: *denarius grossus*, „tlustý denár“), těžší stříbrná *mince, prvně ražená ve Francii (1266), oproti denáru byla až čtyřikrát těžší (3,9 g); z Francie se groš rozšířil do Míšně (1338), Porýní a do *českých zemí (díky nálezu *stříbra v Kutné Hoře), kde byl zaveden měnovou (mincovní) reformou Václava II. (1271–1305) v roce 1300 (pražský groš, latinsky: *grossus Pragensis*).

Mincovní jednotkou zůstala česká hřivna, ale o hmotnosti 253,2 g; z ní se razilo 64 grošů nebo 768 drobných parvů (*haléřů), které se hodnotou rovnaly dřívějšímu denáru. Groš měl reliéf české Koruny na líci a českého lva na rubu; reforma byla ukončena za účasti italských finančníků. Za husitských válek (*husitství) kvalita groše upadala, jeho ražba byla zastavena v roce 1547. Od roku 1573 byly raženy nové, tzv. bílé groše; z cizích jsou nejnámější groše míšeňské (od roku 1338). (František Čapka, Jaroslav Malina)

Grubgraben (Rakousko), sídliště chronologicky odpovídající *epigravettienu. Zbytky *obydli, charakteristická *kamenná industrie a *kostěná industrie; stáří asi 20 000 let. (Jiří A. Svoboda)

gründerská léta (horečka), *léta (horečka), gründerská.

gruntovní kniha, *kniha, gruntovní.

grusijština (grussi, gurunsi), *voltský jazyk z nigerokordofánské rodiny (*jazyky, kongokordofánské) užívaný v Burkině Faso a severní Ghaně (*Grusiové). (Jan Záhořík)

Grusiové, bantoidní populace súdánského původu (*Súdanci) žijící v lesostepních oblastech v západní Africe v počtu asi 4 miliony (1984). *Jazyk patří do podskupiny *gur nigerokonžské větve (*jazyky, nigerokonžské) kongokordofánské rodiny (*jazyky, kongokordofánské). Jsou zemědělci a chovatelé dobytka, rozvinutý je obchod. Základem společnosti je *rozšířená rodina; *manželství bývá *polygamní, usídlení *patrilokální. V čele *vesnice je *náčelník s důležitými *rituálními funkcemi. Udržují tradiční *animistické náboženství, malá část jsou *křesťané nebo *muslimové. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Grusové, černošské populace súdánského původu (*Súdanci) patřící spolu s *Boby a Habby k severotogským etnikům; žijí v počtu asi 40 000 (v roce 1984) v severních provinciích Toga aj. Jako tradiční zemědělci se dosud hlásí ke kultu *země a *animismu. V jejich společenském životě se zachovaly i některé dávné *zvyky, jako například *iniciační obřady chlapců a dívek, uctívání bohyně Matky země aj. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

grussi, *grusijština.

Gruzíni (Kharthveli), *národ v Gruzínské republice; zde jich žije asi 3,9 milionu (odhad z roku 2006), dalších přibližně 0,5 milionu obývá severovýchodní části Turecka, Írán aj. Spisovná *gruzínština náleží do *kartvelské větve kavkazské jazykové rodiny (*jazyky, kavkazské). Gruzíni patří po *Arménech k nejstarším etnikům Kavkazu. Jsou pravděpodobně potomky Kartvelů, původního předindoevropského obyvatelstva Kavkazu, které se již na počátku *starověku smísilo s *Chetity, *Churrity, *Skythy a dalšími *indoevropskými etniky. Nejstaršími státními útvary na území Gruzie byly Kolchida na západě a Iberie na východě, a to již v polovině 1. tisíciletí př. n. 1. Později Iberie podlehla *Peršanům a *Arabům (v 7.–9. století). V téže době již existovala řada gruzínských knížectví. K jejich rozkvětu a sjednocení došlo pak v 11.–13. století, kdy vznikla Velká Gruzie. Když byla *země na počátku 19. století připojena k carskému Rusku, začal opět její rozvoj a zformoval se i moderní gruzínský národ. Dosud se v horských oblastech rozlišují etnika jako *Adžárové, Gurijci, *Chevsurové, Kachové (Kachetinci), *Kartvelové, Kizičané, *Lazové, *Svanové, Tušinci ad. V roce 1917 získala Gruzie samostatnost, v roce 1922 se v rámci Zakavkazské federace stala součástí Sovětského svazu a po jeho rozpadu vzniká samostatná Gruzínská republika. Věřící jsou *křesťané, někteří *muslimové. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

gruzínština, jihokavkazský jazyk, úřední *jazyk v Gruzii, užívaný též menšinami v Ázerbájdžánu, Íránu a Turecku (*Gruzíni). (Jaroslav Malina)

gryf (z řečtiny: *gryfos*, „gryf“), mytické *zvíře (zvláště v blízkovýchodní, egejské a řecké *mytologii) s částí těl různých živočichů (v řeckých představách se lvím tělem, s orlí hlavou a křídly) výtvarně zpodobované v plastice a ornamentice (častý výzdobný motiv zvláště v kočovnickém umění). V arabské fabulaci z něj zbyl pták Noh. (Jaroslav Malina)

Guahibové, skupina jazykově a kulturně příbuzných *indiánských etnik žijících na středním Orinoku (asi 3 000 osob, v roce 1984). Jazykově patří do skupiny guahibo *arawacké rodiny, většinou mluví i španělsky. Původně lovci a sběrači, dnes převážně usedlí zemědělci. Základní politickou a sociální jednotkou byla skupina (6–8 rodin). Tradiční *animistické náboženství je nahrazováno *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrdý)

Guajakíové (Acé), etnikum jihoamerických *indiánů ve východní Paraguayi; dnešní počet není znám. *Jazyk patří do skupiny guanarizovaných jazyků rodiny tupí. Jsou kočovní lovci, rybáři a sběrači, pouze doplňkově zemědělci. Žijí v malých skupinách asi po 20 lidech. Náboženství je *animistické, ovlivňováno *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrdý)

Guajkurúové:

1. skupina příbuzných jihoamerických *indiánských etnik (*Abiponi, *Mbajáové, *Pajaguáové aj.), jejich *jazyky tvoří rodinu guajkurú. Žijí v Gran Chaku, celkový počet se odhaduje na 20 000 (1973);

2. jméno, kterým označovali *Guaranijové bojovné polokočovné skupiny indiánů na západním břehu řeky Paraguay. (Zdeněk Tvrdý)

Guanajatabeyové, nositelé nejstarší kultury antilských ostrovů, která je nazývána kulturou předkeramickou nebo kulturou lastur, podle nejdůležitějšího materiálu užívaného k výrobě jednoduchých *nástrojů. Nejpodrobněji (z hlediska archeologického) byla prozkoumána na Kubě. V době příchodu *Španělů žili poslední příslušníci tohoto vsutku „paleolitického“ etnika především v nejzápadnějších oblastech Kuby. Podle zmínek, které o nich najdeme u *Kolumba, Velázqueze, *las Casase a Bernala Díaze del Castillo, obývali výlučně *jeskyně.

Nejnovější archeologické výzkumy dokládají, že jejich *pohřební ritus byl velmi podobný tomu, jaký známe z pozdější kultury moundů (mohylových monumentů) na území dnešních Spojených států amerických. (Oldřich Kašpar)

guanako, *huanaco.

Guanáové, *indiánské etnikum žijící v Brazílii (asi 6 000 osob, odhad z roku 1978); jazykově patří do rodiny guajkurú. Jsou usedlí zemědělci; žili společně s *Kaduveji v symbiotickém svazku (za ochranu poskytovali Kaduvejům zemědělské produkty). (Zdeněk Tvrdý)

Guančové, praobyvatelé Kanárských ostrovů, kteří byli zřejmě berberského původu (*Berbeři) a osídlili ostrovy ve 4. a 3. tisíciletí př. n. 1. Jejich spojení s pevninou bylo záhy přerušeno a Guančové zůstali na ostrovech jako primitivní zemědělci a chovatelé ovcí, koz, vepřů a psů na úrovni *neolitu. Po objevení ostrovů *Španěly na počátku 14. století docházelo k intenzivnímu míšení obou skupin obyvatelstva; Guančové jako etnikum i se svým *jazykem vymizeli už v prvních stoletích španělské nadvlády. (Zdeněk Tvrdý)

guáno (z kečuánštiny: *huano*, „trus, lejno, hnůj“ a ze španělštiny: *guano*, „ptačí trus“), ztuhlý trus mořských ptáků nebo jiných obratlovců (například netopýrů) nahromaděný na jejich sídlištích. Tvoří mnohdy mohutné vrstvy; pro vysoký obsah dusičnanů, fosforu a vápníku se dříve průmyslově těžil (například v Chile) a používal se jako kvalitní hnojivo. V důsledku změny mořských proudů (jev El Niño) se potravní základna guanotvorných ptáků a tím i produkce guána velmi snížila. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

guarana ([z indiánských jazyků] a z portugalštiny: *guaraná*, v jazycích amazonské skupiny Tupí *warana*; název rostliny odvozený od jména *indiánského *kmene Guaraní), soubor *psychostimulačních látek (hlavně guaranin, *kofein, teobromin, teofilin a tanin)

obsažený v *semenech popínavého keře *Paullinia sorbilis* (paullínie nápojová), respektive *Paullinia cupana* z čeledi mýdelníkovitých (*Sapindaceae*). Semena této rostliny se po upražení zpracovávají na těstovitou hmotu, chutnající podobně jako hořká čokoláda. Tato hmota slouží k přípravě různých povzbuzujících pokrmů a nápojů; oblíbená je zejména v Brazílii. Jako psychostimulans užívali guaranu také indiáni *Guaraníjové z povodí Amazonky. Podobné účinky má rovněž kůra příbuzné liány *Paullinia yoco*, rostoucí v Kolumbii, Ekvádoru a v Peru. (Petr Bureš, Jan Filipický)

guaraní, jihoamerický *indiánský jazyk užívaný jako úřední *jazyk v Paraguayi, v jihovýchodní Bolívii a severovýchodní Argentině. (Viz též *Guaraníjové.) (Jaroslav Malina)

Guaraníjové, početná skupina lesních jihoamerických *indiánů, kteří patří k původním *Tupíům v jihovýchodní Brazílii, západní Paraguayi a severní části Argentiny. V současné době představují roztroušené skupiny o celkovém počtu nejvýše 500 000 jedinců (v roce 1984). *Jazyk patří do skupiny guaraní rodiny tupí. Jméno vzniklo teprve v 17. století, předtím byli nazýváni podle pobřežního etnika Carijó. *Španělé na jejich území založili *město Asunción již v roce 1537. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství, *lov a *sběračství mají pouze doplňkový charakter. Žili ve *vesnicích tvořených několika dlouhými domy, v jednom domě žilo až 60 rodin. V čele vesnice byl *náčelník a rada starších. Tradiční *náboženství bylo *animistické. (Zdeněk Tvrďý)

Guatemalci, *národ obývající Guatemalskou republiku ve Střední Americe. Z celkového počtu 12,8 milionu (odhad z roku 2005) připadá na *indiánské obyvatelstvo asi polovina, ostatní jsou většinou *míšenci, malá část usedlí *Mexičané, *Španělé aj. Původním obyvatelstvem byla příbuzná indiánská etnika *Mayů a celé území bylo až do počátku 16. století součástí *Mayské říše. V roce 1523 dobyli *země Španělé a udržovali ji jako součást Guatemalského kapitanátu až do roku 1821, kdy byla v zemi vyhlášena nezávislost. Guatemala však byla v letech 1822–1839 pod správou Mexika a teprve v roce 1839 se stala samostatnou *republikou. Pak se střídaly v zemi *diktatury a republikánské *vlády. Věřící jsou *katolíci, udržují se i pozůstatky předkřesťanských kultů. (Zdeněk Tvrďý)

Guayanci:

1. obyvatelé Guayany, asi 751 000 (odhad z roku 2001); přes 43 % přistěhovalci z Indie, asi 30 % *černoši a mulati, zbytek původní *indiánské obyvatelstvo, *Číňané, *Evropané aj. Úředním *jazykem je *angličtina; věřící jsou hinduisté (*hinduismus), *muslimové a *křesťané;

2. souhrnné označení obyvatel Francouzské Guayany (191 000, odhad z roku 2005); většinou *černoši a *mulati (80 %), zbytek jsou Evropané, *Asiaté a původní indiánské obyvatelstvo. Úředním jazykem je *francouzština. Většina věřících jsou *katolíci. (Zdeněk Tvrďý)

gubernium (z latiny: *gubernāre*, „řídít, spravovat, vládnout; kormidlovat“), nejvyšší správní *zemský úřad se sídlem v Praze, zřízený v Čechách (1763) a na Moravě (1764) v rámci tereziánských reforem; dosavadní *královské reprezentace a komory jednotlivých korunních *zemí byly přejmenovány. Nešlo již o samosprávné orgány, nýbrž v Čechách stál v čele *nejvyšší zemský purkrabí, na Moravě zemský *hejtman a ve Slezsku, kde se udržel vrchní úřad děle, prezident. Zaniklo v roce 1848, změněno na *zemská místodržitelství (pro Čechy a pro Moravu v letech 1850–1918), pro Slezsko jen do roku 1855, pak nahrazeno *zemskou vládou. (František Čapka)

gubernium, zemské, správní orgán v habsburské *monarchii, zřízen 1. 5. 1763 na základě memoranda Václava Antonína Kounice (1711–1794) místo tzv. *Královské reprezentace a komory, zřízené v roce 1749 Marií Terezií (1717–1780); v čele zemského gubernia v Čechách (1763) stál nejvyšší *purkrabí, na Moravě (1764) moravský zemský *hejtman. Oba *úřady existovaly až do roku 1848, na jejich činnost navázala práce *zemského místodržitelství a *zemské vlády. Gubernia měla kompetence v oblasti politicko-správní a soudní; zasedala

však jen v nevýznamném soudním senátu, zatímco politický senát byl obsazen placenými *úředníky, tzv. radami, ústupek *stavům byl tedy zcela formální. (František Čapka)

Gudea (2141–2122 př. n. l.), sumerský panovník, sedmý panovník II. dynastie z *Lagaše. Proslul jako obratný politik a státník, úspěšný vojevůdce (například expanze do *Elamu) i velkorysý stavebník a podporovatel umění. Byl činný rovněž umělecky (autor *hymnu o stavbě chrámu boha Ningirsua) a několikrát byl sochařsky portrétován. Z dochovaných zpodobení vyniká zejména *dioritová socha vyznačující se zachycením individuálního výrazu tváře a přes svou malou výšku (pouhých 45 cm) působící majestátně. (Jaroslav Malina)

Gudžarátci (Gudžaráti, anglicky: Gujarati), etnikum žijící v západoindickém státě Gudžarát, jakož i ve svazových teritoriích Daman a Diú a Dadra a Nagar Havéli na poloostrově Káthijávár; hovoří *gudžaráštštinou, která náleží k centrální skupině *indoárijských jazyků. Celkový počet přesahuje v současné době asi 50 milionů (odhad z roku 2001). Netvoří etnickou jednotu, pouze jazykovou; jejich původ se často odvozuje od pasteveckých *kmenů Gurdžarů, snad středoasijského původu, které pronikaly na sever a severozápad subkontinentu v 6. století společně s *Huny, s nimiž mohli být etnicky spřízněni. V 8.–10. století se do čela gurdžarského *kmenového svazu postavil *klan Pratihárů, jehož panství v době největšího rozmachu zahrnovalo většinu dnešního Rádžasthánu a Gudžarátu, značnou část střední Indie a celé Poganží až po Bengálský záliv. Po rozpadu pratihárské říše tvořil Gudžarát součást *království Čaulukjů (Sólankiů), jejichž éra znamenala zlatý věk gudžarátské kultury. Na přelomu 13. a 14. století oblast ovládl dillíský *sultán Aláuddín Chaldží, v roce 1407 zde vznikl samostatný gudžarátský *sultanát, roku 1572 přeměněný v provincii mughalské říše. V 19. století *Britové území Gudžarátu začlenili do Bombajské prezidencie.

Po dosažení indické nezávislosti byly knížecí *státy na Káthijávárském poloostrově v roce 1948 sloučeny do provincie Sauráštra, jež byla v roce 1956 připojena k Bombaji. Rozdělením státu Bombaj na jazykovém základě vznikly roku 1960 Maháráštra a Gudžarát. Gudžarátci jsou většinou hinduisté (*hinduismus) (89 %), asi 9 % obyvatel se hlásí k *islámu, asi 1 % (0,5 milionu věřících) vyznává *džinismus, nepočetnou, i když ekonomicky vlivnou skupinu tvoří *Párové, vyznavači *zoroastrismu. (Jan Filipický)

gudžaráštšina, *indoárijský jazyk, úřední jazyk indického státu Gudžarát, užívaný též v přilehlých oblastech státu Maháráštra a v Pákistánu. (Viz též *Gudžarátci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

guerilla, též gerila (ze španělštiny: *guerrilla*, la, etymologicky „malá válka“) výraz označující nejčastěji 1) *partyzánskou válku; ovšem také 2) partyzánský oddíl; přeneseně 3) příslušníka partyzánského oddílu; obecně je partyzánská válka charakterizována aktivitou relativně malých, více či méně vzájemně propojených bojových skupin vzdorujících regulérní armádě (či policii) v *konfrontacích technikou přepadů ze zálohy a rychlých ústupů za podmínky zachování momentu překvapení. Partyzánské oddíly operují zpravidla v otevřených či hůře přístupných oblastech přírodní *krajiny (například deštné pralesy, vysoká pohoří, delty velkých řek), ale také v obtížně kontrolovatelném urbánním prostředí (metropole a jejich aglomerace). Soustředí se na napadání uzlových bodů komunikací, zásobovacích středisek a tras, operačních center nepřítele, či obecně na zázemí protivníka, a to jak v úrovni přímých bojových akcí, tak i informačních kampaní, které v současnosti nabývají na stále větší důležitosti.

Historicky poprvé se termín guerilla objevil v souvislosti se španělskou *válkou za nezávislost (1808–1814), jež byla součástí napoleonských válek a jejíž některé projevy plné hrůzy geniálním způsobem zachytil španělský malíř Francisco de *Goya y Lucientes. Mezi nejúspěšnější guerilly historie patří boj za nezávislost Irska na Velké Británii (1919–1921), odpor proti Batistově režimu na Kubě (1956–1959) pod vedením Fidela Castra, akce

komunistických partyzánů proti USA za vietnamské války (1959–1975), odpor mudžahedínů proti sovětské okupaci Afghánistánu (1979–1989).

Pro činnost partyzánského oddílu je stěžejní podpora civilního obyvatelstva, jež poskytuje materiální i lidskou základnu pro další akce. Guerilloví bojovníci mohou díky místní loajalitě a znalosti prostředí dobře splynout s ostatním obyvatelstvem, což jim ulehčuje také fakt, že obvykle nepoužívají stejnokroj ani jiné vojenské identifikační známky. Guerilly však mohou být diplomaticky a vojensky podporovány také cizími *vládami, které užijí partyzánské oddíly jako neformální součást svých bojových formací k prosazení vlastních cílů na sledovaném území.

Díky nepravidelnosti bojových operací, jejich místní i časové variabilitě, mohou příslušníci guerill vykonávat dále svá civilní povolání a účastnit se jen vybraných akcí či sběru informací. Tato *strategie činí guerilly obtížně identifikovatelnými, což také znesnadňuje veškerá pacifikační opatření, která si vyžadují alokaci mnohokrátě větších vojenských sil.

V tradičním pojetí sledují guerilly politické cíle (například svržení cizí nadvlády či vlastní ideologicky protikladné vlády), vzhledem k užití teroristických metod boje však může být politická interpretace realizovaných akcí v mnoha případech sporná, zvláště pak v důsledku útoků na civilisty a civilní cíle. V tomto *kontextu a se současným rozvojem mezinárodního *terorismu vyvstává otázka rozdílu mezi „osvobozeneckými“ a „teroristickými“ skupinami užívajícími techniky partyzánského boje. Související literatura: Guevara, Che (1960): *La guerra de guerrillas* (Partyzánská válka, 1960). (Viz též *válka, občanská.) (Tomáš Machalík)

Gugumatx, Opeřený had, *Quetzalcóatl.

Guillaume de Lorris (kolem 1205, Lorris-en-Gâtinais – po 1240), francouzský básník. Proslul jako autor rozsáhlého starofrancouzského díla *Roman de la Rose* (kolem roku 1230, česky: *Román o Růži*. Praha: Odeon, 1977), jež představuje jedno z umělecky nejvyspělejších, nejznámějších a nejvlivnějších literárních děl evropského *středověku. Znal je *Dante Alighieri, ovlivnilo Francesca *Petrarca i Pierra Ronsarda. Geoffrey *Chaucer je přeložil do angličtiny. Guillaume de Lorris, mladý francouzský šlechtic, byl poučen antickou mytologií, dobovou literární tvorbou i *Ovidiovým „ars amandi“. *Román o Růži* (výraz „román“ se v daném období užíval ve smyslu *příběh*, nikoli v dnešním významu *rozsáhlé prozaické dílo*) vyslovil ve více než čtyř tisících veršů, poprvé v rámci velkého příběhu to, co v krátkých lyrických básních nabízela kurtoazní (dvorská) – trubadúrská – milostná lyrika (například Guillaume de Poitiers nebo Jaufres Rudel de Blaia). Guillaumův *Román o Růži* ovšem nejen syntetizoval dobové kurtoazní pojetí *lásky do podoby *kánonu a návodu (láska je představována jako služba a dvoření se vyvolené „dámě“), ale vytvořil alegorický příběh popisující vznik lásky i úskalí, která stojí v cestě jejímu naplnění.

Román o Růži lze vykládat dvojím základním způsobem: jednak jako obraz strastiplné cesty zamilovaného, který se snaží uspokojit své tužby (psychologická interpretace), jednak jako obraz člověka směřujícího k Boží lásce (teologická interpretace). Tento příběh, vyprávěný autorem-mluvčím, získává v románu podobu snu, události, jež se mladíkovi zdá. Popisuje jeho cestu do zahrady Lásky, obehnané zdí a hlídané nectnostmi, jako jsou Zášť, Chtivost, Lakota, Závist, Chudoba, Staroba nebo Pokrytectví. Zvědavý mladík se dostane do zahrady Lásky, aniž tuší, že je tajně sledován bohem Lásky. Na cestě ho provází syn Dvornosti – Dobrovít. Mladík je Amorovými střelami zasažen ve chvíli, kdy se sklání ke studánce Lásky a kdy na její hladině spatří Růži (symbolizující krásnou dívku, popřípadě Boží lásku). Zamilovanému se přes varování Rozumu podaří Růži políbit, ale nikoli utrhout. Jeho nepostradatelný rádce a pomocník Dobrovít je však jat a zadržán na hradě, který vybudovala Žárlivost. Mladík hořekuje nad svým neštěstím a vyzývá Naději, ochránkyni milenců. Čtenáři i znalci francouzské literatury dodnes vedou spor, zda *Román o Růži* Guillauma de Lorris v té podobě, která je dochována, představuje torzo anebo je dokončen. Rovněž je dosud

diskutována otázka, zda láska mladíka k Růži došla naplnění. Tato skutečnost zřejmě způsobila, proč kolem roku 1277 začal v *Románu o Růži* pokračovat vzdělaný Mistr pařížské Sorbonny Jean de Meung (nebo Meun). Nesměruje však k ústrojnému rozpracování příběhu a původního pojetí *světa, ale polemizuje s Guillaumovým světem ze střízlivých měšťanských a učeneckých pozic, jejichž organizujícími silami jsou Příroda a Rozum. Toto rozsáhlé pokračování *Románu o Růži* (asi 18 000 veršů) přestává být uměleckým vypravováním s ucelenou dějovou linií a jednotnou tematickou orientací. Jeho cíl je encyklopedicko-didaktický – představit širší dobového poznání a vědění. K jistému kompozičnímu sevření příběhu ovšem přece jen dospívá: armáda boha Lásky osvobodí Růži, mladík se probouzí v okamžiku, kdy se ve snu s Růží znovu setkává. (Jiří Pavelka)

Guinejci:

1. obyvatelé Guinejské republiky ležící při pobřeží západní Afriky. Obyvatelstvo v celkovém počtu kolem 9,4 milionu (odhad z roku 2005) hovoří francouzsky, ale sestává z různých etnik *súdánského původu (*Súdanci); nejpočetnější jsou tyto populace: *Fulbové, *Malinkové, Susové ad. Území dnešní *republiky bylo ve středověku součástí říší Ghana a Mali. V 15. století se pokoušeli o *kolonizaci *Portugalci, *Angličané a *Holanďané. Začátkem 18. století vytvořili Fulbové v centrální části *země vojenský feudální stát, který existoval téměř celé století, až do počátku francouzské kolonizace. V roce 1904 se stala Guinea součástí Francouzské západní Afriky. Guinea se po *druhé světové válce byla jedním z hlavních center protikoloniálního hnutí, které přispělo k vyhlášení nezávislosti země a vyhlášení republiky (roku 1958). Věřící jsou většinou *muslimové;

2. obyvatelé malého černošského nezávislého státu Guinea-Bissau při pobřeží Atlantského oceánu v nejzápadnější části Afriky. Z celkového počtu kolem 1,5 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) tvoří většinu *Balantové a *Fulbové. Území bylo od počátku 20. století portugalskou *kolonií, pouze v letech 1951–1973 s vnitřní *autonomií, od roku 1973 nezávislý stát. Obyvatelé vyznávají hlavně tradiční *náboženství a *islám;

3. obyvatelé (asi 504 000, odhad z roku 2005) malého státu Rovníková Guinea, který se rozkládá na ostrovech a pobřeží Guinejského zálivu v západní Africe. Obyvatelstvo tvoří většinou *bantuská etnika. Země byla španělskou kolonií, roku 1968 byla vyhlášena nezávislá republika. Věřící jsou vesměs *katolíci;

4. původní název všech obyvatel západní Afriky; později se území dělilo na Horní Guineu (od Gambie po Kamerun) a Dolní Guineu (od Kamerunu po Angolu). (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

gulag (zkratka pro ruský název: *Glavnoje upravlenije ispravitel'no-trudovych lagerej*, „Hlavní správa nápravně-pracovních táborů“), oddělení sovětské tajné policie (NKVD) spravující systém *koncentračních a pracovních táborů. Nucené pracovní tábory byly zřízeny již v roce 1918 jako trestanecké *kolonie a byly rušeny po smrti Josifa Vissarionoviče *Stalina (1953); pracovní tábory však existovaly až do rozpadu SSSR (1991). V táborech byli věznění převážně sovětské občany podezřelí z neloyalnosti k režimu či zločinci „na převýchovu“. Značná část vězňů se již nevrátila. Gulagy plnily dvojí funkci: a) dodávaly bezplatnou pracovní sílu na velké stavby, do dolů apod.; b) eliminovaly „nepřátele *socialismu“. Počet vězňů byl odhadován na 6–12 milionů osob ve 200 táborech. Popis života v těchto táborech na základě vlastních zkušeností podal Alexandr Isajevič Solženicyn (1918–2008) v knize *Arčipelag Gulag* (1973, česky: *Souostroví Gulag*, 1974). (Viz též *tábor, koncentrační.) (František Čapka, Jaroslav Malina)

gullah (gechee), kreolizovaná *angličtina užívaná černošským obyvatelstvem na pobřeží od Jižní Karolíny až po Floridu. (Jaroslav Malina)

guma, *kondom.

gumelnická kultura, *kultura, gumelnická.

gumlao, rovnostářský politický systém, který popsal britský antropolog Edmund Ronald *Leach na základě výzkumu nebarmského etnika *Kačjinů v náhorní oblasti Myanmarského svazu v jihovýchodní Asii. (Jaroslav Malina)

gumma, *-atis*, n., specifické nekrotické ložisko u *syfilis, uzlovitý útvar připomínající svou pružností gumu, projev třetího stadia syfilis. (Lenka Vargová)

gumsa, politický systém založený na náčelnictví a nerovnosti, který popsal britský antropolog Edmund Ronald *Leach na základě výzkumu nebarmského etnika *Kačjinů v náhorní oblasti Myanmarského svazu (dřívější Barma) v jihovýchodní Asii. (Jaroslav Malina)

Günther, Hans Friedrich Karl (16. 2. 1891, Freiburg im Breisgau, Německo – 25. 9. 1968, Freiburg im Breisgau, Německo), německý antropolog a eugenik; jeden z nejvýznamnějších tvůrců a představitelů *rasové teorie a *rasové ideologie a *nacistické antropologie v době Výmarské republiky a *Třetí říše. Základy rasové teorie mu poskytly už vysokoškolské přednášky Eugena *Fischera. Romantický ideál národního hrdiny jeho prvotiny *Ritter, Tod und Teufel* (Rytíř, smrt a ďábel, 1920) přerostl v biologický *nacionalismus. V rasové *typologii popsal *nordickou rasu jako nejkvalitnější a zároveň nejohroženější. Byl zastáncem nucených sterilizací „méněcenných ras“, jejich izolace v pracovních táborech, nucených *potratů a expatriací tzv. *rýnských bastardů. V roce 1932 se stal členem Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP) a získal řadu nacistických ocenění. Po *druhé světové válce byl v denacifikačním procesu klasifikován jako neaktivní přívrženec *nacismu.

Günther do konce života bagatelizoval nacistické zločiny (mimo jiné ve spisu *Mein Eindruck von Adolf Hitler* [Můj dojem z Adolfa Hitlera], 1969) a varoval před zánikem západoevropské kultury, jemuž lze zabránit jen uváženou rodinnou politikou, prevencí dědičného zatížení a selektivním výběrem. Jeho *názory stále nacházejí četné stoupence. Z díla: *Rassenkunde des deutschen Volkes* (Rasová nauka německého národa, 1922, v roce 1933 16. vydání), *Rassenkunde Europas* (Rasová nauka Evropy, 1926; 1. vydání 1925 pod názvem *Kleine Rassenkunde Europas* [Malá rasová nauka Evropy]), *Rassenkunde des jüdischen Volkes* (Rasová nauka židovského národa, 1930), *Herkunft und Rassengeschichte der Germanen* (Původ a rasové dějiny Germánů, 1935). (Jaroslav Malina)

Guptovci, indická dynastie (asi 320–asi 510) v hlavním *městě Pátaliputry (dnešní Patna), v severní Indii. Nejvýznamnějším panovníkem byl Čandragupta II. Vikramádítja (vládl asi 380–asi 415). Ovládnutím drobných *království vytvořili Guptovci rozlehlou říši, úspěšně čelili náporu *Hunů a zajistili éru všestranného hospodářského a kulturního rozkvětu (básník *Kálidása a *Vátsjájana, autor **Kámasútry*, astronom Áryabhata, objev desetinného systému). (Jan Filipický)

gur, *jazyky, voltské.

Guragové, etiopská populace semitoamitského původu (*etnika, semitoamitská) žijící společně s Amhary v centrální a severní části Etiopie v počtu asi 3 miliony (*cenzus z roku 1994). Patří do blízkého *příbuzenství s *Amhary, Hararci, *Tigraji a *Tigrejci a společně s nimi představují nejvyspělejší etnické a jazykové skupiny v Etiopii. *Jazyky gurage (čaha, gogot, soddo, sílti aj.) patří do *semitské větve afroasijské rodiny. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství, doplněné *chovem skotu. Věřící jsou *křesťané a *muslimové. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Gurkhové (nepálsky Górkha; z prákrtu: *górakkha*, sanskrtsky: *górakša*, „ochránce krav“):

1. obyvatelské jméno (demonymum) etnicky smíšené populace žijící v horské oblasti Górkha v severocentrální části Nepálu severozápadně od Káthmándú. Tento region, původně obývaný mongolskými kmeny Gurungů, Limbúů, Magarů a Ráiů, tibetskými Tamángy, stejně jako indoárjovskými Khasy, počali od 12. století osidlovat příslušníci rádžpútských válečnických *klanů, kteří byli podle tradice stoupenci *šivaistického světce Górakšanáthy /

Górahknáthy (11. století), podle něhož přijali jméno Górkhové / Gurkhové. Počátkem 16. století zde vytvořili gurkhské knížectví, jež postupně ovládlo území západně od Káthmánské kotliny a roku 1769 sjednotilo celé území Nepálu pod vládou dynastie Šáhů (z ní pocházel v přímé linii i poslední nepálský panovník Gjánéndra Bír Bikram Šáh Déva, do 28. 12. 2007);

2. příslušníci elitních sborů britsko-indické armády, kteří vynikali fyzickou zdatností, odvahou a spolehlivostí. Rekrutovali se zejména z rádzpútských *kšatrijských *kast *kšétríů* a *thakuríů*, stejně jako z mongolských kmenových populací, zejména Gurungů. Vyznamenali se (na straně Britů) za velkého indického povstání (1857–1958), během druhé anglo-afghánské války (1878–80), stejně jako při potlačování čínského boxerského povstání (1900). Na frontách *první světové války v britské armádě bojovalo na 200 000 Gurkhů (desetina z nich padla či byla zraněna), za *druhé světové války se gurkhští vojáci vyznamenali na bojištích v Sýrii, severní Africe, Itálii, Řecku, v barmských džunglích, na severovýchodě Indie i v Singapuru (jejich ztráty dosáhly téměř 9 000 padlých a přes 23 000 raněných, 2 734 bojovníků získalo vyznamenání za statečnost);

3. smíšené *etnikum indonepálsko-mongolského původu žijící v Nepálu, Sikkimu, Bhútánu, Západním Bengálsku (zejména v oblasti Dardžilingu) a v Ásámu. (Jan Filipický)

Gurmové, populace v Togu, Ghaně a Burkina Faso a Nigeru, celkem asi 1,15 milionu. *Jazyk patří do voltajské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka. V čele *vesnice je *náčelník, který má i *rituální funkce. Vyznávají *islám a tradiční *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Gurové (Gur-skupina, podle jména jazykových skupin *gur nebo též „voltských etnik“), potomci původních obyvatel oblastí Burkina Faso a severní části Ghany, Pobřeží slonoviny, Toga, Beninu a západní Nigérie; celková populace kolem 10 milionů lidí (v roce 1984). Hlavními zástupci Gurů jsou *Mosijové, nositelé tzv. mladosúdánské kultury, jež spočívá na základech převážně kopaničářského *zemědělství a družstevnictví (pěstování podzemnice olejné, palmy olejné, kokosové palmy, banánovníku, bavlníku, *fazolí, *bobů aj.). Dalšími reprezentanty této velké etnické a jazykové skupiny jsou *Barbové, *Dogoni, *Gurmové, Kulangové, *Senufové ad. Většina příslušníků gur-skupiny se zabývá zemědělstvím a žije v oblastech na okraji zóny *lesů a *savan v západní Africe. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

guru (ze sanskrtu: *guru*, „vážený, ctihodný“):

1. náboženský učitel a duchovní vůdce; osobnost svými přívrženci uctívaná a uznávaná jako vůdce, učitel;

2. titul vůdce náboženské obce sikhů v období 16.–17. století v Indii (v paňdžábštině psáno jako *gurú*);

3. znalec, expert, tajemná *autorita (často v *ironickém smyslu). (Jan Filipický)

gurunsi, *grusijština.

Gururinpočhe, *Pämadžungnä.

Gustafson, Gösta (16. 4. 1906 – 20. 10. 2001), švédský lékař a forenzní odontolog; zakladatel forenzní *odontologie a oborové organizace International Organisation for Forensic Odonto-Stomatology (IOFOS). Absolvent zubního lékařství na *univerzitách v Mnichově (1932) a ve Stockholmu (1934). V letech 1934–1950 provozoval soukromou praxi v Göteborgu, 1950–1972 působil na odontologické fakultě univerzity v Lundu jako profesor a vedoucí oddělení ústní histopatologie. Člen 24 mezinárodních odborných společností a nositel řady vědeckých ocenění.

Zabýval se *histologií tvrdých zubních *tkání a odhady věku (*Gustafsonova metoda). Jako první použil termín forenzní odontologie – v roce 1966 ve své knize *Forensic Odontology* (Forenzní odontologie, London: Staples Press). (Michaela Račanská)

Gustafsonova metoda, *metoda, Gustafsonova.

Gutejci (Guteové, Gutium), semitské pastevecké etnikum žijící v 3. tisíciletí př. n. l. v podhůří Zagrosu v Persii (dnešním Íránu). Od 24. století př. n. l. až do počátku starobabylonské

doby (18. století př. n. l.) patřili k hlavním nepřátelům akkadské a novosumerské říše (*Akkad, *Sumer, *Ur). Ohrožovali sumerská a akkadská *města z prostoru ležícího severovýchodně od Tigridu, později i ze severní *Mezopotámie. V historických a literárních textech byli Gutejci považováni za *barbary, kteří neznali *zemědělství, *království, *právo ani přípravu pokrmů a výrobu *oděvů. Semitský *král *Sargon Akkadský porazil Gutejce během tažení proti *Elamu, ale nepodařilo se mu je zcela zničit. Podle seznamu sumerských králů i podle literární tradice Gutejci zapříčinili pád města Akkadu. V období tzv. „gutejské dynastie“ (po roce 2220 př. n. l.) dobyli Gutejci z pohoří Zagros severní a jižní Mezopotámii. Jejich nadvláda, která překvapivě respektovala *suverenitu sumerského města *Lagaše (*Gudea), trvala údajně celých 125 let (podle jiných pramenů 99 let) a skončila až vzrůstem moci Amorejců (*Amurru). Nápisy o gutejských vládciích se dochovaly pouze v pozdních opisech ze sumerských *archivů v *Uruku, *Ummě a v Lagaši. Podle akkadských *kronik skončilo panství Gutejců z rozhodnutí „velkých bohů“ (*Marduka a *Enlila), kteří dali sílu zbraním uruckého krále Utuchegala, jenž potom svedl vítěznou bitvu s kmenovým vůdcem Gutejců Tiriganem. Město Uruk se tak ještě před tzv. „sumerskou renesancí“ stalo vedle Lagaše nejdůležitějším mocenským centrem v jižní Mezopotámii. V Utuchegalově vojsku bojoval jako hlavní vozataj i *Ur-Nammu, pozdější zakladatel III. dynastie z Uru (2112–2004 př. n. l.). Králové z Uru museli později čelit četným nájezdům Gutejců, kteří se spojili s oddíly *Churritů, Elamitů (*Elam) a s nomády na středním toku Eufratu (*Mari). V literárním Nářku nad zkázou Uru a Sumeru přicházejí Gutejci do jižní Mezopotámie z hor jako boží trest a ničí města ve všech pěti provinciích novosumerské říše (Ur, Nippur, Uruk, Lagaš, Umma).

V historické tradici 2. tisíciletí př. n. l. splývají Gutejci s nepřátelskými nomádkými kmeny Amorejců, Churritů a *Subarejců (*Subartu), zůstávají ovšem až do konce mezopotamské *civilizace v povědomí jako *symbol zla, nebezpečí a zkázy, například jako zlá znamení ve věštbách. Gutejská slova jsou v mezopotamských lexikálních seznamech vzácná, v dvojjazyčných textech se dochovala jenom jména několika božstev, králů a rostlin. Nezanechali po sobě v Mezopotámii žádné významnější kulturní památky a po roce 2000 př. n. l. zcela vymizeli z historie. Byli pravděpodobně blízké příbuzní s *Elamity, z větší části asimilovali do okolních velkých etnik (*Asyřané, *Babyloňané aj.). (Blahoslav Hruška)

Guteové, *Gutejci.

Gutfreund, Otto (3. 8. 1889, Dvůr Králové – 2. 6. 1927, Praha), český sochař a teoretik výtvarného umění; představitel *kubismu a jeden z nejdůležitějších zakladatelů českého moderního sochařství. Po reminiscencích primitivismu (*Cihláři*, 1909) se stal stoupencem *expresionismu a kubismu, jejichž půdorys obohatil o další výtvarné *názory *symbolismu, *konstruktivismu a civilismu (*Ležící žena*, 1912–1913; *Milenci*, 1913–1914; *Rodina*, 1925; *Sedící*, 1927 aj.). Ve 20. letech vytvořil několik monumentálních realizací (například *pomník Babičky* v Ratibořicích). (Jaroslav Malina)

Gutium, *Gutejci.

guvernér (z francouzštiny: *gouverneur*, „guvernér, místodržitel; šlechtický vychovatel“):

1. civilní, ve Francii vrchní velitel, který v 16. století převzal vojenské pravomoci *bailliho, ale v 17. století byl zbaven moci ve prospěch *intendanta. V USA nejvyšší představitel výkonné moci jednotlivých států Unie. Označení guvernér pro nejvyššího představitele výkonné moci určité *kolonie se vztahuje na španělskou, respektive portugalskou koloniální správu; po objevení Ameriky byl tento titul propůjčován těm, kteří nad určitým územím vykonávali správní a soudní *moc;

2. vojenský, nejvyšší velitel *pevnosti nebo vojenské posádky;

3. nejvyšší správní *úředník ve vyšší správní oblasti;

4. nejvyšší představitel státní emisní banky (například guvernér České národní banky).

(František Čapka)

gymnasion (z řečtiny: *gymnasion*, „gymnázium“; v antickém Řecku označení prostoru, v němž se vzdělávali mladí muži – zejména tělesně [*gymnos*, „nahý“ – cvičilo se bez *oděvu], ale i duševně):

1. architektonický komplex sloužící v antickém Řecku k tělesnému cvičení a ke vzdělávání. V Řecku původně cvičná a bojová zařízení k tělesné a předvojenské výchově mládeže, později, po zrušení všeobecné branné povinnosti (asi 400 př. n. l.), místa pro hudební, respektive duchovní vzdělávání. Gymnasia byla zřizována *státem ve větších *městech, ústřední cvičiště obklopovalo sloupořadí a místnosti pro sportovní a kulturní účely, přednášeli zde filozofové a rétoři, recitovali básníci, byly zde umístěny školy (odtud dnešní gymnázium);

2. v *novověku vyšší vzdělávací zařízení, zaváděná od 19. století. (František Čapka)
gymnázium, *gymnasion.

gymnosofisté (z řečtiny: *gymnos*, „nahý, obnažený, vztahující se k tělesnému tréninku“, protože v Řecku atleti cvičili neoděni [a natírali si tělo olejem] a *sofistés*, „učitel moudrosti, praktický filozof“):

1. pojmenování, jímž staří *Řekové označovali indické svaté muže, kajícíky a myslitele odmítající *oděv a pěstující odříkavý způsob života, přeneseně i provádějící specifické cvičební praktiky k trénování ducha i těla.

První literární zmínky o „nahých sofistech“ (*gymnoi oi sofistai*) proslulých moudrostí a sebeovládáním pocházejí z doby tažení *Alexandra Velikého do Baktrie a Indie (330–325 př. n. l.). Jeden z účastníků výpravy – Onésikritos (asi 360–290 př. n. l.), filozof ze školy kynika *Diogena ze Synopy, navštívil na Alexandrův příkaz skupinu asketů usazených nedaleko Takšašily (Taxily). Zaznamenal, že po celý den nehnutě stáli, seděli či leželi v prudkém slunečnímu žáru a teprve k večeru se vraceli do *města, aby si vyprosili potravu. Z popisu Onésikritova setkání s těmito mudrci vyplývá, že v jejich názorech našel řadu podobností s kynickou filozofií.

Dalším z členů Alexandrova doprovodu, jenž vedl filozofické rozpravy s takšašilskými mudrci, byl zakladatel skeptické školy Pyrrhón z Élidy (asi 360–275 př. n. l.). Podle mladších autorů si osvojil některé jejich obyčeje a pravděpodobně pod jejich vlivem zformuloval základní postuláty *pyrrhonismu: protože poznáváme jen jevovou stránku věcí, měli bychom se zdržet všech úsudků (*epoché*) o jejich podstatě, která je nepoznatelná; proto bychom k nim měli zaujímat lhostejný postoj (*adialfora*), zbavit se tak vášně, úzkosti a dosáhnout naprosté duševní vyrovnanosti (*ataraxia*).

Setkání makedonského vládce se spoře oděnými *sofistai* popisuje ve svých *Bioi paralléloi* (Souběžných životopisech, česky: *Životopisy slavných Řeků a Římanů*, I, II. Praha: Odeon, 1967) *Plútarchos (asi 50–120 n. l.), stejně jako Arriános (asi 95–175 n. l.) v 7. knize historického spisu o průběhu Alexandrova tažení (*Alexandru anabasis*). Podle těchto autorů na Alexandra hluboce zapůsobilo sebeovládání oněch mudrců a zatoužil mít jednoho z nich ve své společnosti. Jejich duchovní vůdce a učitel Dandamis (či Mandanis) se k panovníkově *družině odmítl připojit a nedal k tomu svolení ani ostatním. Jeden z jeho učedníků, Řeky přezdívaný Kalanos, ale nabídku přijal a doprovázel makedonské vojsko až do *Persie. Když pak cestou vážně onemocněl, rozhodl se dobrovolně skoncovat se životem: dal si postavit pohřební hranici a v únoru 324 se na ní upálil. Na přítomné Makedonce silně zapůsobila síla jeho vůle a odhodlanost – i když se k němu blížil oheň, zůstal až do konce nehybně ležet v poloze, v níž ulehl.

Obdivně se o vytrvalosti indických mudrců (*sapientes*) při překonávání fyzických útrap zmiňuje rovněž Marcus Tullius *Cicero (106–43 př. n. l.) v *Tuskulských hovorech* (*Tusculanae disputationes*): přestože žijí nuzí (*nudi*), bez bolesti snášejí sníh a zimní chlad, a když se přiblíží k plameni, nechají se bez zasténání popálit (5. 27).

Řecký geograf, cestovatel a vyslanec syrského krále Seleuka I. na dvoře maurjovského vládce Čandragupty Megasthenés (asi 350–290 př. n. l.) ve svých torzovitě dochovaných zápiscích zvaných *Indika* rozlišuje dvě skupiny indických filozofů: první nazývá *brachmanes* (*bráhmani), druhou označuje jako *sarmanes* (ze sanskrtského *šramana*, „potulný asketa, mendikant“). Bráhmani podle Megasthena vedli prostý způsob života, přespávali na rohožích či antilopích kůžích, vyhýbali se masité stravě a smyslovým požitkům a trávili čas rozpravami o duchovních otázkách. Mezi šramany se největší úctě těšili *hylobioi* („žijící v lesích“), oděni do stromové kůry, kteří se živili listy stromů a divokými plody, dodržovali pohlavní zdrženlivost a odmítali *alkohol. Podle některých badatelů patřili do této skupiny hinduističtí kajícníci či *jógini, kteří odešli do lesů, aby tam jako *áranjakové* přísným pokáním hledali *ezoterické vědění, případně bráhmanští **vánaprasthové*, lesní poustevníci, kteří dosáhli třetího ze čtyř životních stadií (**ášrama*), spojeného s rozjímavým způsobem života v lesní pustině, podle jiných se jednalo o příslušníky mnišské obce *buddhistů, *džinistů či jiné z heterodoxních sekt (například *ádživiků*).

Charakteristiky indických sofistů či filozofů, převzaté z nedochovaných spisů starších autorů a členů Alexandrovky družiny Aristobúla, Kleitarcha, Nearcha či Onésikrita, stejně jako od Megasthena, shromáždil v 15. knize svého zeměpisného kompendia *Géografika* (Zeměpis) Strabón (64 př. n. l.–19 n. l.). V oddílu 15.1.70 zmiňuje potulné léčitele, zařikávače a mágy, jež nazývá *pramnai*; název bývá odvozován ze sanskrtského *prámánika*, „hlasatel pravého poznání“ či „věrohodná autorita“, méně pravděpodobně z *prádžña*, „mudrc, učenec“ (přes nedoložený tvar *praknai*), případně z počtělého (opět nedoloženého) tvaru *sram(a)nai* < *šramana*. Odívali se do antilopí kůže, tropili si posměch z bráhmanů pro jejich hloupost, chvastounství a zálibu ve *fyziologii a *astronomii, znali různá farmaka a při léčení používali zaklínadla, *amulety a *magii.

Zvláštní úctě se podle Strabóna těšili nazí asketové označovaní jako *gymnétes*, kteří žili pod širým nebem a po dlouhé desítky let se cvičili v sebekázni. *Plinius Starší (23–79 n. l.) s odvoláním na Kratéta z Mallu (2. století př. n. l.) v 7. knize *encyklopedie *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974) vyzdvihuje dlouhověkost indických asketů, kteří se dožívají více než sta let, což jim vysloužilo název *makrobii*. Šramany Strabón nazývá (možná v důsledku záměny písmene „pí“ za „gammu“) *garmanes*, v dalších pramenech nacházíme rovněž tvary *samanaioi*, *semnoi*, případně *gennoi*.

Fragment z díla Alexandra Polyhystora, citovaný ve spise Klementa Alexandrijského (asi 150–211/216 n. l.) *Strómata* (Koberce), označuje termínem *semnoi* (řecky též „ctihodní, úctyhodní“) společenství *mnichů a mnišek, přísně dodržujících *celibát, jejichž předmětem uctívání byla jakási *pyramida; vzhledem k podobnosti pyramidy s buddhistickou *stúpou, monumentální schránou na ostatky, text zmiňuje nejspíše buddhisty. Pro ně sice bylo spíše než nahota typické šafránové roucho, ale antičtí autoři je stereotypně řadili ke gymnosofistům z přesvědčení, že všichni indičtí mudrci bývají nazí. Naproti tomu *gennoi*, jež Hesychiův řecký slovník z 5. století glosuje jako *oi gymnosofistai*, badatelé ztotožňují s džinisty, jejichž sekta *digambarů* („prostorem oděných“) odmítala veškeré oblečení.

Flavios Filostratos (asi 160/170–244/249) ve své pseudobiografii (aretalogii) divotvorce a novopýthagorovského myslitele Apollónia z Tyany (1. století n. l.) použil označení *gymnoi* pro spoře oděné askety žijící na horním toku Nilu, na pomezí dnešního Súdánu a Etiopie, kam Apollónius údajně zavítal po návštěvě Kavkazu, *Babylonu a Indie. Tito myslitelé se zřekli všech světských statků a požitků, živili se jen rostlinnou stravou a plně se oddávali studiu nejvyšších pravd; moudrostí se ale zdaleka nevyrovnali svým indickým protějškům, od nichž se v minulosti údajně inspirovali. Někteří autoři připouštějí, že se mohlo jednat o potomky buddhistických *misionářů, jež ve 3. století př. n. l. do různých koutů světa vyslal indický císař *Ašóka. Zdá se však pravděpodobnější, že Apollónius Indii ani Afriku nikdy nenavštívil a že líčení jeho fiktivních výprav na krajní konce (tehdy známého) světa, kde vychází a

zapadá slunce, tvoří jen metaforický obraz hrdinovy duchovní pouti za svrchovanou moudrostí. Ve společnosti „nelíčeně moudrých“ indických bráhmanů, znalých umění levitace, jasnozření a sebepoznání, se prý rozpomněl na své předchozí životy, získal zázračné léčitelské schopnosti, poznal sebe sama a vstřebal božské vědění *Východu, jímž měl napravit západní svět.

Není vyloučeno, že jediné pojítka mezi „indickými“ a „etiopskými“ gymnosofisty pro Filostrata tvořily skrovné oblečení, asketický způsob života a snaha o dosažení vyššího poznání; spojení jejich nauk do jediného myšlenkového proudu pak lze považovat za výsledek přetrvávajícího sklonu antických autorů směřovat Etiopii s Indií – oba kraje omýval oceán, oběma protékal mohutný veletok (údajně sám Alexandr Veliký zprvu považoval Indus za horní tok Nilu), oba obýval lid tmavé pleti (*Etiopové), pro oba byla typická tropická *flóra i *fauna. (Ještě v 16. století byla stará etiopština – geéz – mylně řazena mezi „indické“ jazyky.)

Pro některé autory představovali gymnosofisté dokonce samostatné etnikum: podle *Ptolemaiovy *Geografické hyfégésis* (Zeměpisný úvod, 7. 1. 51) to byl kmen žijící v oblasti mezi Indem a Gangou, Curtius zmiňuje „divoký a strašlivý lid“ (*unum agreste et horridum gens*), který se nazývá *Sapientes*. Podobně je tomu i s bráhmany – Ptolemaios (7. 1. 74) klade *ethnos* označovaný jako *Brachmanai* do jižní Indie.

Zatímco v období *helénismu byli indiští „nazí filozofové“ chápáni jako nositelé prapůvodní primitivní moudrosti lidstva, kterou Řekové ztratili a znovu se snaží najít, v literatuře pozdní *antiky a raného *středověku vystupují jako hlasatelé vyšších morálních hodnot, kteří se postupně mění ze zastánců kynických ideálů v předobraz křesťanských anachorétských a monastických tendencí. Oslavně se o způsobu života a názorech bráhmanů zmiňuje latinský traktát *De moribus Brachmanorum* (O obyčejích bráhmanů), připisovaný sv. *Ambrožovi (Ambrosius, asi 339–397). Při líčení rozhovoru Alexandra Velikého s asketicky založeným Dandamisem, nadaným duchem Božím, vkládá indickému mudrci do úst poučení o pokoře před Bohem spolu s varováním před přílišnou ctižádostí a ulpívání na světském životě.

V pozdně středověkých textech se gymnosofisté (a bráhmani) objevují ve výčtech lidských monster žijících na Východě, jimž jsou někdy připisovány protokřesťanské názory. Tomáš z Cantimpré (asi 1201–1270/72) ve svém spise *De natura rerum* (O přírodě, část spisu v českém vydání: *De monstris marinis – Mořská monstra*. Praha: Oikoymenh, 2008) uvádí, že bráhmani uctívali slovo boží ještě před samotným *Kristovým vtělením, vyznávali jednoho *Boha a věřili ve spojení otce se synem. Jejich žák Dindimus pak na Alexandrův dotaz údajně uvedl, že Bůh je slovo, jeho slovo stvořilo svět, my pak toto slovo uctíváme a klaníme se mu. V seznamech monster se gymnosofisté objevují i ve staročeských rukopisech a slovnících. Glosář mistra Klareta, stejně jako Rajhradský slovník z poloviny 14. století, překládají výraz *gymnosophista* novotvarem „chudomudrak“, slovo *bragmannus* se (v důsledku mylného ztotožnění kořene *brag-/brach-* s řeckým *brachys* „krátký“) objevuje v překladu *kratennyk*.

Pro stoupence teozofického hnutí (*teozofie) a další příznivce ezoterických nauk se gymnosofisté na přelomu 19. a 20. století stali (v protikladu k poznatkům akademických věd) jednou z nejstarších okultních sekt, ztělesňujících úsilí o mysticko-intuitivní poznání božské podstaty, jejíž členové působili od Indie až po Egypt a Etiopii. Základem jejího učení měl být ezoterický *bráhmanismus spojený s praktickou magií a její *iniciační obřady se měly odehrávat ve skalních chrámech v Élře a na ostrovech Salsat (Salsette) a Elefanta (v indickém státě Maharáštra);

2. eufemistické pojmenování, jímž se britští a američtí naturisté (nudisté) na počátku 20. století snažili vyhnout nepřátelským reakcím pruderně smýšlejících spoluobčanů. Gymnosofii (či gymnosofismem) nazývali myšlenkový směr, který kult nahého lidského těla považoval za návrat k přirozenému stavu věcí a za prostředek povznesení společnosti. V Británii působily *English Gymnosophist Society* (1905) a *English Gymnosophical Society* (1922), později

přejmenovaná na *New Gymnosophy Society* (1926), ve Spojených státech zhruba ve stejné době *American Gymnosophical Association*. (Jan Filipický, Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

gynaikeion (z řečtiny: *gynaikeion*, „místnost pro ženy“), ženská část řeckého domu, obvykle v jeho zadní části směrem do dvora, kde bylo *ohniště a uhlíky se odtud přenášely pod ohřívadla v kuchyni. Zde se zdržovaly ženy, které tu vychovávaly děti a plnily běžné domácí práce, jako bylo například vaření či předení a tkání *vlny. (Marie Pardyová)

gynandromorf (z řečtiny: *gyné*, „žena“, *anér*, *andros*, „muž“, *morfé*, „podoba, podstata“), jedinec, který je mozaikou tkání nebo chimérou samčího a samičího *genotypu. Vzniká chybou mitotického dělení *buňky v raných stádiích vývoje. *Bilaterální gynandromorfismus je dobře znám u hmyzu. (Jiřina Relichová)

gynekokracie (z řečtiny: *gyné*, „žena“, *krátos* a „vláda“), *vláda, nadvláda žen (nad muži). (Jaroslav Malina)

gynekononymické příjmení, *antroponymum.

gyneko-, **gyno-** (z řečtiny: *gyné*, „žena“), v složeninách první část s významem: „žena, ženský, popřípadě samičí“.

gynocentrismus (z řečtiny: *gyné*, „žena“ a *kentron*, „střed“), směr feministické (*feminismus) teorie, který vznikl ve 2. polovině 70. let 20. století a rozvíjel se zvláště ve *filozofii, v *sociologii a *politologii na základě morálně-politického, ekologického a pacifistického zázemí. Naproti feminismu, který vychází z všeobecné *rovnosti všech lidí a dožaduje se univerzálního zrovnoprávnění, klade gynocentrismus důraz na pozitivní rozdílnost mužů a žen. Takzvaně specificky ženské vlastnosti (mírumilovnost, kooperativnost, starostlivost, vztah k *přírodě) byly podle stoupenců/stoupenkyň gynocentrismu potlačeny patriarchální kulturou a jsou nadále potlačovány i soudobým feminismem, který přejímá patriarchální obecnou definici člověka.

Gynocentrismus prosazuje diferenci a z ní plynoucí rozdíly v hodnotových představách a etických normách. Představitelkami gynocentrismu jsou například Carol Gilliganová (narozena 1936), Nancy Hartsocková (narozena 1943) či Elaine Showalterová (narozena 1941). (Břetislav Horyna)

gyrus, -i, m. (z řečtiny: *gýros*, „kruh, závit“), v *anatomii mozkový závit, část *kůry mozkové (**cortex cerebri*), ohraničená zářezy (*sulci cerebri*). (Ladislava Horácková)

gyrus cinguli, mozkový závit na **facies medialis cerebri* uložený mezi *sulcus corporis callosi* a *sulcus cinguli*. *Gyrus cinguli* jako límec obloukovitě lemuje **corpus callosum* a za *splenium corporis callosi* přechází zúženou částí (*isthmus gyri cinguli*) na dolní plochu hemisféry (**hemispherium cerebri*) do **gyrus parahippocampalis*. Slouží limbickému *systému. (Lenka Vargová)

gyrus dentatus, mozkový závit na **facies inferior cerebri*, který se v podobě jemného zoubkování příkládá na mediální stranu **gyrus parahippocampalis*. Je součástí *archicortexu a slouží limbickému *systému. (Lenka Vargová)

gyrus parahippocampalis, mozkový závit na **facies inferior cerebri* (**hemispherium cerebri*) uložený mezi *sulcus hippocampi* a *sulcus collateralis*. Slouží *limbickému *systému. (Lenka Vargová)

gyrus postcentralis, mozkový závit na temenním laloku (**lobus parietalis cerebri*) mezi *sulcus centralis* a *sulcus postcentralis*. Je součástí primární sensorické oblasti *kůry mozkové. (Lenka Vargová)

gyrus praecentralis, mozkový závit na čelním laloku (**lobus frontalis cerebri*) mezi *sulcus centralis* a *sulcus praecentralis*. Je součástí primární motorické oblasti *kůry mozkové. (Lenka Vargová)

G-bod, Gräfenbergův bod, oblast přední stěny ženské *pochvy, v místě nejbližšího kontaktu *pochvy a *močové trubice. Drážděním této erotogenní zóny má docházet k výraznému sexuálnímu vzrušení a silnému *orgasmu. S koncepcí G-bodu se však

neztotožňuje celá odborná komunita. Bod byl nazván podle německého lékaře a vědce Ernsta Gräfenberga (1881–1957), který se zabýval studiem *anatomie a fyziologie ženského pohlavního ústrojí. (Miroslav Králík)

G-G rubbing [primatologie], forma „homosexuálního“ kontaktu mezi samicemi, která se vyskytuje pouze u *šimpanzů *bonobo. Samice se k sobě otočí břichem (v tzv. misionářské pozici) a třou se *genitáliemi. Dorzo-dorzální nebo jiná pozice je méně častá. Ukazuje se, že G-G rubbing je formou *sociosexuálního chování, jež u bonobů zřejmě částečně nahrazuje *grooming a částečně funguje jako forma postkonfliktního chování. Podle všeho je analogický k heterosexuálním kontaktům mimo *říji. (Václav Vančata)

G-spot, *bod G.

H

habáni, též novokřtění na Moravě, toufaři (německy: *Haushaben, Täufer*), příslušníci anabaptistické *sekty (*bratři, hutteriánští), kteří od 16. století přicházeli z Německa a Nizozemska na jižní Moravu a západní Slovensko. Vytvářeli samostatné osady s vlastními církevními, politickými a hospodářskými *samosprávami (zásady: společné vlastnictví, práce pro *obec, kolektivní bydlení, společná výchova dětí, péče o staré a nemocné). Vynikali jako všestranní řemeslníci (zejména výrobci *keramiky [*fajáns], jejíž *technologie přetrvala v lidové výrobě). Na konci 16. století bylo na jižní Moravě 57 habánských dvorů na 25 panstvích (zejména u Žerotínů). V 17. století se jejich systém společného hospodaření rozpadl a od 18. století, především za vlády *Marie Terezie (1717–1780), prchají před pokatolictvím přes střední Slovensko a Gemer do Sedmihradska a Černomoří. Dodnes jejich komunity existují především v USA a Kanadě. (František Čapka, Jaroslav Malina, Josef Unger)

Habašané, starověké etnikum kúšitského původu (*Kúšité), které obývalo *království Habašat v severozápadní Etiopii. Již kolem roku 1500 př. n. l. se stalo území součástí *země Punt; od 10. století př. n. l. samostatné království (první *král Gadarat), ve 4. století př. n. l. vznikla Aksúmská říše. Habašané jsou považováni za nejstarší předchůdce *Amharů, *Tigrejců ad. (Viz též *Etiopané.) (Zdeněk Tvrđý, Jan Záhořík)

Habeas Corpus Act (z latiny [a angličtiny], formule zatýkajícího rozkazu: „Měj tělo“), formule znamenající v anglickém právním jazyce pokyn předvést zatčeného; už v dokumentu *Magna charta libertatum* (Velká listina svobod, 1215) a v *Petition of Rights* (Žádost za práva, 1628) bylo formulováno *právo na ochranu občanů před svévolným zatčením. Znovu bylo definováno anglickým parlamentem v konfliktní situaci (1679, během sporu anglického *krále Karla II. [1630–1685] s *parlamentem) právě tímto ústavním *zákonem; žádný *poddaný nemohl být držen ve vězení bez soudního vyšetření a podmínky vazby byly přesně stanoveny: zatčený musel být nejpozději do 24 hodin postaven před *soud, který rozhodl o další vazbě. Provinění proti tomuto ustanovení byla trestána. V době ohrožení *státu mohla být účinnost zákona na určitou dobu zrušena usnesením parlamentu. Zákon platí dodnes a dává každému občanu právo žádat soud o přezkoumání zákonnosti. (František Čapka)

habenula, -ae, f. (z řečtiny: *habéna*, „uzda“), malá otěž, uzdička (v *anatomii například *nucleus habenulae* *mezimozku). (Ladislava Horáčková)

Habermas, Jürgen (18. 6. 1929, Düsseldorf, Německo), německý filozof a sociální a politický teoretik, původně stoupenec Kritické teorie *frankfurtské školy, nyní zastávající pozici mezi *socialismem, *liberalismem a *radikální demokracií. V tradici *osvícenského myšlení obhájuje modernitu jakožto progresivní cestu k lidské emancipaci a vymezuje se tak vůči různým proudům *postmodernismu a *poststrukturalismu.

Proslavil se zejména svou teorií komunikativní racionality a na ní založeného komunikativního jednání, která vychází z *intersubjektivního porozumění aktérů; tento koncept, vymezující se vůči liberální instrumentální racionalitě, tvoří zároveň jádro jeho

pojetí *deliberativní demokracie. Věnoval se také pojmu *veřejnosti a *veřejné sféry, kterou definoval jako oblast racionální argumentace a kritické diskuse, jež byla od 18. století předpokladem vzniku parlamentní demokracie. Obhájce politického sjednocování Evropské unie na základě tzv. *ústavního patriotismu. (Pavel Dufek)

Habešané, dřívější název všech *Etiopů, podle dřívějšího označení Etiopie – Habeš. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Habet (z latiny: *habet*, „má, vlastní“), středověká *rituální formalita, jež je součástí *volby *papeže. Spočívá v ověření mužství vybraného kandidáta. (Marie Parďová)

habituální luxace mandibuly, *luxace mandibuly, habituální.

habitus (z latiny: *habitus*, „držení těla, postoj, postava; vzhled, zevnějšek; šat; stav, poměry“; řecky: *héxis*), tradiční význam tohoto pojmu označoval postoj, gesto, držení těla nebo způsob chování charakteristický pro určitého jedince. Nový rozměr tomuto pojmu vtiskl francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002), který jej v rámci *sociologie a *antropologie vymezil jako vzorec sociálního chování a systém sdílených a naučených schémat, který si jedinec osvojil v průběhu *socializace a *enkulturace. Habituální systém zahrnuje trvalé poznávací struktury a schémata vnímání, myšlení a jednání, která jsou charakteristická pro členy téže skupiny nebo *třídy. Tato schémata slouží k orientaci uvnitř sociálního světa a k vytvoření přiměřených praktik, jež vycházejí z individuálních a kolektivních zkušeností.

Habitus stimuluje, limituje a determinuje jednotný *životní styl, v němž se sjednocuje volba osob, statků i praktických činností. Jedinec tak interiorizuje objektivní sociální podmínky, které odpovídají jeho sociálnímu postavení, například svou ekonomickou třídu. Habitus usnadňuje reprodukci sociální struktury, neboť poskytuje jedincům „systémy trvalých dispozic“. Habity se odlišují vzájemnou diferencovaností, již dále reprodukuje. Jedinci, kteří byli podobně socializováni, se s vysokou pravděpodobností vyznačují srovnatelným habitem. Habitus působí v rámci širšího institucionálního prostředí – *sociálního pole. Podle Bourdiea habitus umožňuje „souhru chování bez dirigenta“, neboť slouží jako sociální kompas, který umožňuje orientovat se a adekvátně jednat ve společnosti. Habitus je produktem socializačního procesu (sociální determinace) a základem tvorby aktivních životních strategií (sociální aktivita). Životní strategie jedinců závisí na jejich postavení ve struktuře sociálního pole. Bourdieu rozlišil dva typy životních strategií – „záchovné strategie“ a „heretické strategie“. Záchovné strategie souvisí se snahou jednotlivců udržet daný stav a své vládnoucí pozice. Heretické strategie jsou orientované na zpochybnění vládnoucích pozic s cílem jejich dobytí, čímž dochází ke změně sociálního řádu.

Bourdieuova koncepce habitu umožňuje užívat tuto kategorii jako ekvivalent pojmu *kultura. Prostřednictvím habitu si totiž jedinec osvojuje systém sdílených a trvalých postojů a orientací včetně symbolických a *kognitivních struktur. (Barbora Půtová)

Habsburkové, panovnický rod německých a rakouských *císařů, českých a uherských *králů, který se stal evropskou vládnoucí *dynastií; jméno podle *hradu Habsburg (dnes v kantonu Aargau ve Švýcarsku). Původně (od 11. století) hraběcí rod ve Švábsku, do rakouských *zemí se dostali až v polovině 13. století – roku 1273 byl zvolen římskoněmeckým králem Rudolf I. (1218–1291), proti čemuž se postavil Přemysl Otakar II. Jeho vnuk Rudolf Habsburský (1281–1307) byl prvním Habsburkem na českém trůně (1306–1307).

Roku 1379 byly země Habsburků rozděleny na větev albrechtskou (Horní a Dolní Rakousy) a leopoldskou (ostatní země); albrechtská linie získala Albrechtem II. (1397–1439) římsko-německou korunu a poprvé sjednotila Rakousko s českými a uherskými zeměmi (1437–1457). Leopoldská linie získala římsko-německou korunu v roce 1447 a po vymření albrechtské linie v roce 1457 (Ladislavem Pohrobkem) zdělila rakouské země. Následně jí sňatková politika přinesla burgundské země, Španělsko, Neapolsko a nakonec i državy v

*Novém světě; roku 1521 se Habsburkové opět rozdělili na větev španělskou (vymřela 1700) a větev rakouskou.

Na český a uherský trůn usedli Habsburkové v roce 1526 (Ferdinand Habsburský [1503–1564]) a setrvali na něm až do roku 1918 (s výjimkou let 1619–1620 – *vlády „zimního krále“ Fridricha Falckého [1596–1632] a let 1741–1742 – vlády Karla III. Albrechta [1697–1745]). Smrtí Karla VI. v roce 1740 habsburská dynastie fakticky vymřela po meči. Dědičkou všech habsburských zemí se na základě pragmatické *sankce stala jeho dcera *Marie Terezie (1717–1780), která sňatkem s Františkem I. Štěpánem (1708–1765), *vévodou lotrinským, založila šestnácti potomky habsbursko-lotrinskou dynastii. Lotrinsko bylo v názvu této dynastie zcela symbolicky, neboť roku 1737 je František I. Štěpán ztratil ve prospěch Francie (náhradou získal Toskánsko). Do roku 1804 vládli příslušníci tohoto rodu s titulem římskoněmeckých císařů, roku 1804 však František II. (1768–1835) vyhlásil rakouské císařství, přijal hodnost dědičného rakouského císaře (pod jménem František I.) a o dva roky později (1806) se vzdal titulu římskoněmeckého císaře a ohlásil zánik *Svaté říše římské národa německého. Posledním korunovaným českým králem z habsbursko-lotrinské dynastie byl Ferdinand V. (1793–1875; korunován 1836), který se vzdal trůnu v roce 1848. Dynastie vládla do 11. 11. 1918 (v *českých zemích formálně do 14. 11. 1918) osobou císaře Karla I. (1887–1922); jeho syn Otto Habsburský (narozen 1912) se zřekl rodových dynastických nároků až v roce 1961.

Habsburkové drželi v českých zemích *zámek a panství Konopiště u Benešova, statky a sídla Buštěhrad, Bystré u Poličky, Červené Poříčí, Kácov, Ploskovice, Tachlovice, Zákupy a Zvoleněves, využívali *Pražský hrad. (František Čapka)

habsburská dynastie, *Habsburkové.

habsbursko-lotrinská dynastie, *Habsburkové.

Habúba Kabíra, *archeologická lokalita na řece Eufratu 80 km východně od *Aleppa (Sýrie). *Město pozdního období *urucké kultury (3500–3200 př. n. l., Habúba-Kabíra jih) se stejnojmenným tellem (Tell Habúba-Kabíra), nad nímž se tyčí pahorek Tell Kannás se soudobou monumentální zástavbou. Městské ústředí o odhadovaném rozsahu asi 18 ha opevněno 3 m silnou *hradbou s pravouhlými baštami a předsunutou parkánovou zdí, otvírající se zvláště mohutnými *branami (prozkoumány dvě). Obytná zástavba rozložena v plánovitě zřízené hippodamovské síti dlážděných a čištěných hlavních ulic, drobnější uličky jsou méně pravidelné. Odpad sypaly hospodyně do těchto méně důležitých komunikací či (kupodivu) do uličky běžící při hradbě. Dobře stavěné cihelné domy mírají hlavní (shromažďovací?) síň, k níž přiléhají křídla drobných komůrek; často jsou opatřeny kanalizací pro odvod splaškové či dešťové vody, ústící do trativodů pod hlavními ulicemi. Lze předpokládat pobyt asi 6000–8000 obyvatel. Ti chovali zejména skot a méně *ovce a *kozy a zabývali se rovněž *lovem a *rybolovem (měděné udice). Užívali předmětů z běžných materiálů, z řemesel doloženo zpracování ušlechtilých kamenů v dekorativní předměty a *extrakce stříbra z olovnatých a měďnatých rud postupem zvaným *kupelace. Nálezy několika desítek dokladů správní praxe: tabulek s číselnými znaky a otisky pečeti, jakož i zapečetěných obalů (například zátky keramických nádob), dále dutých hliněných koulí, obsahujících hliněné *symboly různých komodit (*tokens*) s otisky pečeti na povrchu, a konečně hliněných přívěsků opatřených otisky pečeti. Za hradbami doloženo rozptýlené řadové osídlení („předměstské dvory“?). Město nežilo dlouho (tři stavební fáze) a bylo zřejmě vyklizeno bez mimořádných událostí. Tell Habúba-Kabíra s 20 sídlištními vrstvami byl osídlen již v pozdní kultuře urucké, především však ve 3. tisíciletí př. n. l., kdy je zde doložena monumentální architektura a řemeslné provozy (výroba *keramiky a *šperků, *metalurgie). Osídlení končí ve střední *době bronzové (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.). Zdejší obyvatelé chovali skot, ovce a kozy, přičemž podíl skotu vytrvale klesal, lovili gazely a onagery (divoké osly). V 3. tisíciletí př. n. l. užívali patrně k *dopravě *oslů, ve 2. tisíciletí př. n. l. *koní. (Petr Charvát)

Hacilar (26 km jihozápadně od Burduru, Turecko), *archeologická lokalita s osídlením náležejícím předkeramickému (7 vrstev, kolem roku 7000 př. n. l.) a keramickému *neolitu (4 vrstvy, IX–VI), jakož i *eneolitu (5 vrstev, V–I, asi 5500–5000 př. n. l.); hlavní neolitické a eneolitické naleziště jihozápadního Turecka se vztahy k evropské pevnině. Archeologický výzkum zde v letech 1957–1960 provedl britský archeolog James *Mellaart.

Obyvatelé *vesnice předkeramického neolitu se živili *zemědělstvím (plané i pěstované *pšenice, *ječmen, *čočka) a za pomoci ochočených *psů lovíli divoké *ovce, *kozy, *tury a *jeleny. Pracovali s *kamenem a *kostí. Žili v pravoúhlých cihlových domech na kamenných základech, přilehlé dvory byly vybaveny topeništi a prostorami k ukládání zásob. Omítky nesou stopy červeně a světle žlutě malovaných a vlešťovaných vzorů. Lidské lebky na podlahách naznačují uctívání zvláště zasloužilých členů obce. V době keramického neolitu se tu pěstovala pšenice, ječmen, *hrách a sbíraly lesní plody, byl loven jelen, zubr, divoká *ovce a *koza a snad levhart. Z *hlíny vyráběli zdejší osadníci leštěnou *keramiku a sošky žen, obráběli kámen, kost, *kov (*měď), zhotovovali i předměty z organických pletiv (koše) a *textilu. K péči o zevnějšek náležela výroba ozdob a práce s kosmetickými přípravky. Z naleziště pocházejí i předměty ze vzdálených oblastí (mořské mušle). Ve stavbě se objevuje užití dřevěných trámů a maltových podlah a omítek. Eneolitické vrstvy jsou charakterizovány velmi výraznou keramikou s geometrickými vzory malovanými červeně na světle žlutém pozadí. Z této doby pochází *opevnění sídliště mohutnou zdí (vrstva II). (Petr Charvát)

had, Opeřený, *Quetzalcóatl.

Haddon, Alfred Cort (24. 5. 1855, Londýn, Anglie – 20. 4. 1940, Cambridge, Anglie), britský sociální antropolog a přírodovědec; přispěl k formování moderní *antropologie. Vzdělání získal na University of Cambridge (BA, 1878), doktorát obhájil na téže *univerzitě v roce 1897 (Sc.D.), kde také od roku 1901 působil až do své smrti.

Haddon v osmdesátých letech 19. století zastával post profesora v Royal College of Science v Dublinu, a to se zaměřením na mořskou biologii. V letech 1888–1889 podnikl vědeckou expedici do *Torresovy úžiny, jejímž cílem bylo studium utváření korálových útesů. Vedle zmíněného výzkumu se věnoval také studiu domorodých kultur této oblasti. Postupoval s pomocí tehdy rozšířené příručky *Notes and Queries on Anhtropology, for Use of Travelers and Residents in Uncivilized Lands* (Poznámky a otázky pro antropologii pro potřebu cestovatelů a obyvatel necivilizovaných zemí, 1874), kterou vydala Royal Anthropological Institute. Haddon podle manuálu zaznamenával *legendy, *zvyky a *víry původního obyvatelstva. Kromě toho získal *artefakty, které mu pomohly uhradit náklady na expedici. Po návratu se začal věnovat antropologii, ačkoli tehdy na britských univerzitách neexistovala žádná *katedra sociální antropologie nebo etnologie. Během letních měsíců sbíral etnografická data na pobřeží Irska, na jejichž základě publikoval dílo *Aran Islands* (Aranské ostrovy, 1893). Publikoval i další práce a statě na antropologická témata a udržoval kontakty s řadou antropologů. Od roku 1894 přednášel *fyzickou antropologii na katedře anatomie University of Cambridge.

Díky kontaktům se mu podařilo získat finanční zdroje na uspořádání nové expedice do Torresovy úžiny, která byla tentokrát výhradně zaměřena na studium původního obyvatelstva. Pro tyto účely sestavil interdisciplinární tým: lingvista Sidney Herbert Ray (1858–1939), lékař a antropolog Charles Gabriel *Seligman (1873–1940), antropolog a fotograf výpravy Anthony Wilkin (?–1901), psychiatr a antropolog William Halse *Rivers (1864–1922) a psychologové William McDougall (1871–1938) a Charles Samuel Myers (1873–1946). Během expedice byly využity některé výzkumné metody, techniky a nástroje, které jsou dnes běžnou součástí intenzivního antropologického výzkumu – psychologické testy, *genealogická metoda (Rivers), fotografování a využití fonografu. Během expedice byl získán rozsáhlý materiál, který zahrnoval kresby, mapy, deníky, fotografie a zejména rozsáhlý soubor artefaktů, který je dnes součástí sbírek britských muzeí a patří k nejlépe

zdokumentovaným souborům artefaktů z jednoho areálu. Na expedici získaly zkušenosti dvě klíčové postavy britské *sociální antropologie, Seligman a Rivers, kteří vychovali vlivnou generaci britských sociálních antropologů.

V roce 1901 se James George *Frazer (1854–1941) na University of Cambridge zasadil o vytvoření místa pro Haddona, a to se zaměřením na *etnologii. Haddon následně podnikl studijní cestu na univerzity a do muzeí ve Spojených státech amerických. Po návratu, inspirován Franzem *Boasem (1858–1942), prosadil na Oxfordské univerzitě studijní program antropologie, který byl založen na Boasově modelu. V roce 1906 vznikl postgraduální program s důrazem na terénní antropologii. V roce 1913 byl rovněž z jeho iniciativy zahájen pregraduální program. Haddon během své akademické kariéry systematicky usiloval o výchovu odborníků na plánování a organizování *terénních antropologických výzkumů s důrazem na osvojování metodologických nástrojů. Tento trend britské sociální antropologie směrem k terénní antropologii svébytným způsobem završil talentovaný zakladatel moderní antropologie Bronisław Kasper *Malinowski (1884–1942).

Haddonova expedice do Torresovy úžiny představuje mezník v dějinách antropologie, neboť představuje přechod antropologů z knihoven do terénu. Antropologové se tímto krokem přestali spoléhat jen na útržkovité informace od misionářů, cestovatelů a dobrodruhů. Materiál a data, která Haddon s členy týmu během expedice získal, vyšla v šestisvazkovém díle *Reports of the Cambridge Anthropological Expedition to Torres Strait* (Zprávy Cambridžské expedice do Torresovy úžiny, 1902–1935), která dosud představuje hlavní zdroj o *etnografii Torresovy úžiny. Kromě uvedeného díla je Haddon autorem spisu *The Races of Man and Their Distribution* (Lidské rasy a jejich rozšíření, 1924) a posmrtně vydaného spisu *Smoking and Tobacco Pipes in New Guinea* (Kouření a dýmky na Nové Guineji, 1946). (Martin Soukup)

Hadendoané, kúšitské pastevecké etnikum (*Kúšité) semitohamitského původu (*etnika, semitohamitská) žijící v jižním Súdánu a v Eritreji při pobřeží Rudého moře; dnes jsou nejpočetnější kmenovou jednotkou společnosti *Bédžů. (Jan Záhorský)

Hádés, nebo *Plútos (latinsky: *Orcus*), řecký bůh *podsvětí, bratr Diův a Poseidonův. Když se Kronovi synové dělili o vládu nad světem, připadla mu říše mrtvých, kam zemřelí přicházeli v podobě stínů. (V podsvětí vládne spolu s manželkou Persefonou nad stíny zemřelých; z jeho domu není návratu; v přeneseném smyslu je Hádés podsvětí samo.) Od 5. století př. n. l. byl Hádés ztotožňován s bohem bohatství *Plútem. Podle tradované *legendy Hádés unesl Démétrinu dceru Koré-*Persefoné a oženil se s ní. Když nešťastná *Déméter dceru hledala, nemohla ji dostat zpět, protože Koré-Persefoné již mezitím pojedla z *granátového jablka, čímž se naplnil *sňatek s Hádem. *Zeus tedy rozhodl, že Persefoné bude trávit dvě třetiny roku s matkou na zemi a jednu třetinu v podzemí u svého manžela.

V této pověsti se skrývá alegorie starého agrárního kultu reflektujícího střídání doby vegetace a zimního klidu. Jeho oslava byla součástí *mystérií slavených v Eleusině u Athén. Ve výtvarném umění na vázách byl znázorňován únos Persefony Hádem, v podobě dítěte Plúta s mateřskou bohyní Eiréné („Mír“) znázornil alegorii závislosti bohatství na míru sochař Kéfísodotos kolem roku 370 př. n. l. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Hadí indiáni, *Šošoni.

Hadí síla, *síla, Hadí.

Hadimové, bantuské etnikum na ostrovech Zanzibar a Pemba. *Jazyk patří mezi centrální *bantuské jazyky skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Částečně jsou smíšeni s *Araby, jejich počet není znám. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhorský)

hadísy (z arabštiny: *hadís*, „rozhovor, vyprávění“), tradované zprávy a vyprávění o činech a výrociích proroka *Muhammada a jeho druhů, po *koránu druhý pramen *fikhu – islámské právní vědy. Třetím a čtvrtým pramenem jsou *kijás* („analogie“) a *idžmá'* („souhlas, shoda právnických autorit“). (Jaroslav Oliverius)

Hädong jöksa (Dějiny Koreje), dílo z 18. století, mapující v 85 svazcích Koreu od nejstarších dějin do konce *Korjō. (Miriam Löwensteinová)

Hädong kosüngdžön (Životopisy nejvýznamnějších korejských mnichů), soubor biografii nejslavnějších mnichů korejského starověku, sestavený na královský příkaz v roce 1215 mnichem Kakhunem. Zřejmě navazuje na starší, dnes nedochované životopisy slavných mnichů, dílo samotné zahrnuje z původně rozsáhlejšího textu pouze dva díly o 25 biografiích z doby *Tří království a Sjednocené Silly (*Silla). *Hädong kosüngdžön* mapují počátky *buddhismu na Korejském poloostrově a odpovídají standardům buddhistických biografii čínských. (Miriam Löwensteinová)

Hádova říše, *Hádés.

Hadrianus, Publius Aelius Hadrianus (24. 1. 76, Italica, u dnešní Seville, Španělsko – 10. 7. 138, poblíž Neapole, Itálie), římský *císař v období 117 až 138, druhý z dynastie tzv. *adoptivních císařů vybraných pro své schopnosti. Po expanzivní *vládě svých předchůdců se vzdal dobovatelské politiky *Říma a zaměřil se na upevnění civilní a vojenské správy v jednotlivých provinciích *římské říše. Z tohoto hlavního důvodu, ale i pro své osobní potěšení z poznání jednotlivých území a kultur procestoval skoro celou říši a seznámil se s jejími pamětihodnostmi. Vřelý vztah měl k Řecku, jeho kultuře, filozofii a umění. Zavedl módu plnovousu. Z těchto důvodů dostal přezdívku *Graeculus* („Řekáček“). V Athénách vystavěl novou čtvrť, takzvané Hadrianovo město. Jako první císař se nesnažil drancovat Řecko odvozem vzácných památek. Kromě výstavby nových, restauroval i starší památky, například proslulý parthenónský vlys, na němž se již začalo projevoval zvětvávání povrchu. Pro výzdobu své rozsáhlé příměstské rezidence (*villa v Tivoli, Hadrianova) v *Tiburu (dnešní Tivoli) nechal vytvořit neobvykle velké množství kvalitních kopií nejslavnějších děl řeckých sochařů minulosti, patrně se záměrem vytvořit živé muzeum dosavadní řecké kultury, o jejíž osud se obával a chtěl její odkaz předat i svým následníkům, aby jej kultivovali se stejnou péčí jako on.

Usiloval o zajištění obrany civilizovaného světa římského impéria posílením hranic proti vpádu barbarických útočníků. V Británii nese jeho jméno *val postavený na hranici se Skotskem, který odděloval římskou provincii od severních *barbarů. Byl součástí soustavy hraničního opevnění impéria označovaného jako tzv. *limes romanus. Během svých čtyř inspekčních cest po území celého impéria Hadrianus nechal vybudovat solidní systém vojenských *pevností podél celých římských hranic. K stabilizaci císařské moci přispěl zřízením císařské rady a dalších správních orgánů, jež namísto propuštěnců řídili příslušníci římské *aristokracie z jezdeckého stavu. Podpořil kodifikaci *římského práva tím, pověřil právního znalce Salviana Iuliana, aby sestavil soupis dosavadních pretorských *ediktů, jímž se řídilo římské soudnictví. Hadrianus mimo jiné proslul také homoerotickým vztahem ke svému mladému oblíbenci *Antinoovi, jež po jeho předčasné smrti nechal uctívat jako nového *boha. (Marie Pardyová)

Hadzapové, *Kindigové.

hadždž (z arabštiny: *hadždž*), výroční pouť do *Mekky. Vykonat ji alespoň jednou v životě patří k základním povinnostem *muslima. Hadždž byla uzákoněna *Muhammadem (asi 570–632), který ji sám jako první vykonal (632 n. l., tj. v 10. roce *hidžry). Má přesně stanovený *rituál. *Obřady připomínají proroka Ibráhíma, biblického *Abrahama. Poutník získává titul *hádždž. (Viz též *Ka'ba.) (Jaroslav Oliverius)

hádždž (z arabštiny: *hádždž*), čestný titul *muslima, který vykonal povinnou pout' (*hadždž) do *Mekky. (Jaroslav Oliverius)

hadži (z japonštiny: *hadži*, „hanba“), koncept, který použila americká kulturní antropoložka Ruth *Benedictová ve své knize *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Chryzantéma a meč: Vzorce japonské kultury, 1946) při popisu japonské civilizace v protikladu k civilizaci západní označované jako „kultura viny“. Podle

Benedictové „kultura viny“ vštěpuje jedinci kategorické morální imperativy, které mají absolutní platnost, a spoléhá na rozvoj jeho osobního svědomí, zatímco v „kultuře hanby“ se jedinec cítí provinile jen v případě, že je přistižen při jednání, které odporuje zásadám platným v rámci daného kolektivu a jedinec tak ztrácí v očích dané komunity svoji „tvář“. Toto zjednodušené dichotomické pojetí nebere v úvahu skutečnost, že pocity „hanby“ a „viny“ jsou doložitelné v obou civilizačních okruzích. (Jan Sýkora)

Haeckel, Ernst Heinrich Philipp August (16. 2. 1834, Potsdam, Německo – 9. 8. 1919, Jena, Německo), německý zoolog a filozof; stoupenec a propagátor *darwinismu a přírodovědného materialismu. Zavedl pojem *ekologie. Zabýval se kmenovým vývojem organismů a *srovnávací anatomií a *morfologií. Vytvořil teorii gastrey (dvouvrstevná gastrula je výchozím, nejprimitivnějším morfotypem mnohobuněčných živočichů) a formuloval biogenetický *zákon (zákon rekapitulace).

Zasloužil se o popularizaci darwinismu, avšak byl také zakladatelem přírodovědeckého materialismu, nazývaného tehdy také *monismus, ideologicko-filozofického směru, podle něhož se ekonomika, politika a etika, principy civilizace a život národů řídí stejnými principy jako darwinistický zápas o přežití silnějších jedinců (sociální darwinismus); tento Haeckelův postoj ospravedlňující *nacionalismus a *rasismus se později stal součástí *ideologie nacistického Německa. Z díla: *Generelle Morphologie der Organismen* (Všeobecná morfologie organismů, 1866), *Systematische Phylogenie* (Systematická fylogenie, 3 sv., 1894–1896), *Die Welträthsel* (1899, česky: *Záhady světa*. Praha: Samostatnost, 1905). (Jaroslav Malina)

Háfez, Chvádze Šamsuddín Mohammad (kolem 1320, Šíráz, Írán – 1390, Šíráz, Írán), perský básník, lyrik, tvůrce **ghazalu*. Byl mužem hluboce vzdělaným a označení Háfez znamená, že uměl nazpaměť **korán*. Navzdory básnickému věhlasu, kterého se dočkal ještě za svého života, máme o něm poměrně málo věrohodnějších informací. Věnoval se studiu jazyků, teologie, působil pravděpodobně na islámském učilišti, **medrese*. Žil v době plné zvrátů a jeho život byl naplněn jak přízní mocných, tak i závistí a zavržením. Jeho *poezie se vyznačuje pijáckými, milostnými, přírodními a filozofickými tématy, s příklonem k pozemskému životu.

Zájem o Háfezovy verše v Evropě podnítil Johann Wolfgang von *Goethe svou sbírkou *Westöstlicher Diwan* (Západovýchodní díván, 1827). V češtině vyšly Háfezovy verše v překladu Jaromíra Košuta a Jaroslava *Vrchlického v roce 1881. V posledních letech byla publikována dvě vydání Háfezových veršů v překladu Věry Kubíčkové-Stivínové, druhé vydání je bibliofilskou vzácností z roku 1987, ilustrovanou Josefem Istlerem. (Jaroslav Malina)

háfiz (z arabštiny: *háfiz*, „ten, kdo něco ochraňuje, uchovává“), v *islámu titul učence, ovládajícího nazpaměť **korán*. (Jaroslav Oliverius)

Hafsa bint al-Hádždž (narozena po roce 1135), andaluská básnířka muslimské doby. (Jaroslav Oliverius)

Hagakure kiki gaki (Co bylo slyšet ve stínu listoví, 1716; zkráceně *Hagakure* [Skryto v listoví]), klasické filozofické dílo objasňující na více než 1 300 krátkých příbězích podstatu a základní principy japonského samurajského kodexu **bušidó* (Cesta válečníka). Za autora je považován Jamamoto Cune-tomo (1659–1719), vazal knížete Nabešimy Micušigeho (1632–1700), pána provincie Hizen (dnešní prefektura Saga na Kjúšú), který je nadiktoval svému žákovi Nobumotoovi Taširoovi (1678–1748). Podstata samurajské filozofie je shrnuta již v počáteční větě „Bušidó spočívá ve smrti“, jež naznačuje, že pouze *samuraj připravený kdykoli položit svůj život může dokonale sloužit svému pánu.

Kniha byla zamýšlena jako příručka pro mladé samuraje, jelikož však obsahovala řadu extrémních názorů, které se dostávaly do rozporu s oficiálními zásadami tokugawského systému, byla brzy po svém vzniku zakázána. Oživení zájmu o *Hagakure* nastalo ve druhé

polovině období *Meidži (1868–1912), kdy ho studovali především stoupenci japonského *nacionalismu. Vysokou morálně etickou hodnotu díla oceňoval i japonský dramatik a spisovatel Jukio *Mišima (1925–1970), který vybral hlavní myšlenky *Hagakure* a společně se svými komentáři je vydal pod názvem *Hagakure nijumon* (Úvod do Hagakure, 1967). (Jan Sýkora)

Hagia Sofia (Aja Sofia), křesťanský *chrám v *Konstantinopoli zasvěcený zosobněné Boží moudrosti. Jako *baziliku ji dal vybudovat *Konstantinus Veliký; v 6. století, po povstání *Níká roku 532 byla poškozena a císař Justinianus ji nechal přebudovat do podoby velkolepého kupolového chrámu, jehož vertikální architektonický účinek symbolizoval nebesa a pozemský svět. (Jaroslav Malina)

Hagia Triada, *lokalita na jihu Kréty, poblíž Faistu. Její původní starověké jméno není známo a moderní název se odvozuje od blízkého kostelíka svaté Trojice. Nachází se zde menší palác z období *mínojské kultury a z tamního pohřebiště pochází malovaný vápencový *sarkofág s kultovními výjevy mínojského pohřbu. (Marie Pardyová)

hagiografie (z řečtiny: *hagios*, „svatý, světec“, *grafein*, „psátí“), středověká literatura o životě světců a mučedníků, která působila na *veřejnost díky poutavosti příběhů a *zázraků a kromě bohoslužebných a náboženských funkcí plnila ve středověku i funkce literární; vyvinula se z mučednických akt (*martyria), tj. soudních protokolů z procesů s *křesťany (pronásledovanými v *římské říši) a z *legend o životě svatých, zejména *mnichů. Na počátku byl *Život sv. Antonína* (od 3. století), životopisy prodělaly složitý vývoj, od 13. století se jako pramen hagiografie používaly papežské kanonizační *buly; byly sestavovány sbírky. Od 16. století se v životopisech světců objevovala snaha o historickou kritičnost; k nejvýznamnějším patřila *Acta sanctorum* (Skutky svatých), vydávaná od roku 1643 do 19. století. (František Čapka, Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

Haidové (Haida, „Lidé“), jedno z nejvýznamnějších etnik severoamerických *indiánů na severozápadním pobřeží USA a Kanady, od Aljašky až po severní Kalifornii. Z původního počtu kolem 10 000 jich v současné době zbývá asi 2 000. *Jazyk je izolovaný v rámci jazyků *na-dené. Rozlišují se na severní a jižní skupiny, obě vytvořily vyspělé kulturní a společenské tradice, založené na využívání poměrně značného přírodního bohatství. Proslulé jsou jejich velké totemové sloupy (*totem), většinou s bohatými dřevorezby a *malbami zvířat.

Vlastní Haidové žijí v Kanadě na ostrovech královny Charlotty. Ještě v 18. století byli usídleni na větším území, které zasahovalo až na Aljašku (etnikum Kaiganů aj.). Haidská společnost byla organizována v klanovém systému a rozdělena na vrstvy zahrnující rodovou *aristokracii, prostý *lid a *otroky. Rodiny jsou *matrilinéární. Haidové stejně jako ostatní původní obyvatelé severozápadního pobřeží pořádali obřadní *potlače. Dnes vyznávají *křesťanství a tradiční *animistické náboženství s důrazem na *reinkarnaci. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

haillis, incká báseň, která je svou formou srovnatelná s naším *hymnem. Básně tohoto typu skládali obvykle *kněží na oslavu *bohů, někdy se autorsky projevil i sám *inka. (Oldřich Kašpar)

Haimón a Antigona, *Antigona.

Hait'ané:

1. obyvatelé ostrova Haiti ze souostroví Velkých Antil ve Střední Americe; název pochází z indického *ahiti*, „skalnatý, hornatý“;

2. obyvatelé Haitské republiky v Karibském moři ve Střední Americe (v západní části ostrova Haiti); hovoří francouzsky a anglicky. Hait'ané jsou různého etnického původu: z 8,5 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) je 90 % *černochoů a *mulatů, 10 % přistěhovalců z Evropy, Asie a Ameriky. Původní indiánské obyvatelstvo (*indiáni) bylo v 16. a 17. století vyhlazeno *Španěly, současní obyvatelé jsou většinou potomky *otroků, dovezených v 17. a

18. století z Afriky. V roce 1791 došlo k povstání otroků, které bylo potlačeno, avšak nové povstání v roce 1804 přineslo *zemi nezávislost a vznikl tak první černošský ústavní stát pod vedením černošského *generála Jeana-Jacquesa Dessalinesa (1758–1806). V roce 1844 vznikla ve východní části ostrova Dominikánská republika (*Dominikánci). Obyvatelé jsou *křesťané a udržují se i původní africká *náboženství (*vúdú). (Zdeněk Tvrdý)

Hajaši, Razan (pravým jménem Hajaši Dóšun, 1583, Kjóto, Japonsko – 7. 3. 1657, Edo, Japonsko), japonský neokonfuciánský učenec a historiograf; poradce prvních čtyř *šógunů z rodu *Tokugawa. Narodil se v Kjótu, kde vyrůstal jako adoptovaný syn velkoobchodníka s rýží Hajašiho Jošikacua, původně zchudlého *samuraje. Po krátkých studiích zenového buddhismu ho roku 1604 přijal za svého žáka *Fudžiwara Seika (1561–1619), propagátor *neokonfucianismu v Japonsku. Od svého učitele se však odlišoval přísnějším sledováním *Ču Siho filozofie, zejména její ortodoxní korejské větve. V roce 1607 nasoupl na doporučení Seiky jako osobní rádce Tokugawy Iejasua a po vzoru konfuciánsko-zenových mnišských poradců šógunů z doby *Muromači byl nucen přijmout tonzuru a mnišské jméno Dóšun. Z podnětu třetího šóguna Iemicua založil konfuciánské učiliště v Šinobugaoce (Edo); vedení školy bylo dědičně svěřeno do rukou Razanových potomků a rod Hajašijů byl uznán za oficiálního představitele konfuciánského učení. Roku 1690 byla škola přenesena do edské Jušimy, kde pod názvem Seidó fungovala jako soukromé učiliště až do roku 1797, kdy byla povýšena na ústav pro výchovu šógunátního úřednictva (škola Šóhei).

Jako stoupenec ortodoxního neokonfucianismu a obratný ideolog připravil Razan Hajaši roku 1635 revizi Zákoníku vojenské šlechty (*Buke šohatto*), podílel se na formulaci protikřesťanských ediktů a dalších oficiálních dokumentů. Přestože je Razan obecně uznáván za oficiálního představitele neokonfucianismu v Japonsku, ne vždy se přísně držel ortodoxního Ču Siho učení. Ve snaze vyprostit konfucianismus ze sepětí s *buddhismem se opřel o *šintoismus a hledal paralely mezi šintoistickými božstvy a základními kategoriemi neokonfuciánského myšlení. Ve svém díle *Šintó dendžu* (Uvedení do šintó) například ztotožnil neokonfuciánské kategorie Nejvyšší Nejzašší (*taikjoku*) a Princip (*ri*) s šintoistickým božstvem Ame-no-minaka-nuši-no-mikoto, a to i přesto, že šintoistická božstva jsou ve své podstatě personifikovaná, zatímco konfuciánské kategorie jakýkoli náznak personifikace postrádají. (Jan Sýkora)

Hájek z Libočan, Václav (konec 15. století – 18. 3. 1553, Praha), český *duchovní, kronikář a spisovatel. Prošel řadou významných církevních funkcí (byl mimo jiné karlístejnským děkanem, správcem vyšehradské *kapituly a *proboštem kapituly ve Staré Boleslavi). Vydával a upravoval starší literární díla, zejména zábavného zaměření. Tyto zkušenosti a výjimečné fabulační schopnosti ho předurčily k tomu, aby se stal autorem jedné z nejčtenějších a nejvlivnějších knih starší české literatury – *Kroniky české* (1541).

Rukopis rozsáhlé *Kroniky české* napsal na objednávku a za podpory katolických českých *stavů v průběhu pouhých šesti let (práce byla dokončena v roce 1539). Obhajoval katolické a české šlechtické zájmy a jeho práce byla také třemi zástupci *šlechty posouzena a cenzurována (*cenzura). *Kronika česká* poskytovala argumenty českým stavům v jejich odporu a boji vůči habsburským zájmům a německému živlu tím, že zdůrazňovala starobylost a slavné skutky českých dějin. Aktuálnost tohoto poselství vzrostla po bělohorské porážce. Katolická orientace *Kroniky české* způsobila, že kniha nebyla v 17. a 18. století proskribována a násilně vyřazena z čtenářského oběhu jako stovky jiných českých knih. Základním studijním materiálem se Václavu Hájkovi z Libočan staly především starší české historiografické práce, zejména Kosmova kronika (*Kosmas), letopisy Kosmových pokračovatelů, nejstarší česká veršovaná *Dalimilova kronika* (dokončena asi 1314), latinská *Zbraslavská kronika* (výklad doveden do roku 1338), základní kronikářské dílo doby Karla IV. – *kronika Přibíka Pulkavy z Radenína, práce husitského kronikáře Vavřince z Březové i kronika jeho současníka, utrakvisty Martina Kuthena ze Šprinsberku. Hájek využil zřejmě i pramenů, které nejsou v

současné době známé. Důležitým zdrojem informací se mu stala také práce italského humanisty Eneáše Silvia (z roku 1458) o českých dějinách. Hájek měl rovněž přístup k listinným dokumentům uloženým na *Pražském hradě, využil *zemské desky i *archivy českých šlechtických rodů.

Kronika česká je kompilační práce, která má z kompozičního a žánrového hlediska spíše charakter analů. Autor tedy postupně, počínaje rokem 644 a konče rokem 1527, zachycuje důležité události českých dějin. Základním kompozičním prvkem kroniky jsou oddíly, jejichž názvy tvoří *letopočty. Hájek zachycuje události chronologicky, ovšem ne každý rok se podle jeho *názoru udály zaznamenaníhodné příběhy, takže některá údobí nejsou kronikářsky zpracována a příslušné letopočty v posloupnosti let chybí.

Hájkův postoj k historickým faktům je svévolný, dnes bychom řekli „postmoderní“. Historiografii chápe jako vyprávění. Proto se historickým faktům nepodřizuje, ale využívá je v rámci svého pojetí. Mísí ve výkladu fakta s fikcí. Fakta, která se mu „nehodí“, protože nezakládají příběh, ve svém vyprávění opomíjí, fakta, jež mu v příběhu „chybí“, si naopak domýšlí, jak pečlivou srovnávací analýzou v komentáři k latinskému (šestisvazkovému) překladu Hájkovy kroniky přesvědčivě doložil osvícenec Gelasius Dobner (1719–1790).

Oč menší je Hájkova historiografická akribie, o to větší je jeho vypravěčský literární talent a popularizační umění. Umí podat výklad dějin jako srozumitelné dramatické líčení, jako dobrodružnou četbu přístupnou nejširším čtenářským vrstvám. Oslava české minulosti a protiněmecký osten jen zvýšily dlouhodobý zájem o tuto knihu, jejíž oblíbenost měla obecný charakter, obdobně jako knížky lidového čtení. Atraktivnost textu navíc zvyšovalo na 150 výtvarných ilustrací. Hájkova kronika spíše podněcovala fantazii, než poskytovala poznání minulosti českého národa. Ani další zdrcující kritiky *Kroniky české* jako historického pramene, s nimiž přišli badatelé 19. a 20. století, jí neubraly na čtenářské popularitě. Ta naopak způsobila, že Hájkova kronika zůstávala jedním z nejsilnějších inspirativních zdrojů české národní *mytologie.

Kronika česká postihovala rovněž oblast mezilidských, to znamená i milostných a rodinných vztahů do té míry, že působila jako námětová databáze české kultury. Ženy obsadily v této kronice role moudré i zlovolné vůdkyně (*Libuše, Vlasta), lstivé zrádkyně (Šárka), ale i milované manželky (Božena, Jitka) a – v křesťanské éře – také světičky (Lidmila). Maskulinní orientace *kněze Václava Hájka z Libočan je zřejmá při interpretaci takzvané dívčí *vátky, jejíž existence je zmíněna již v Kosmově kronice a poněkud rozvedena v *Dalimilově kronice*. Hájek v tomto vyprávění zachycuje ženy jako plémě mocichtivé, lstivé, proradné a mstivé. (Jaroslav Malina, Jirí Pavelka)

hákovitá kost, *os hamatum.

hákový kříž, *kříž, hákový.

halafská kultura, *kultura, halafská.

halacha (z hebrejštiny: *halach*, „jít, chodit“, doslova „postup“), hebrejská stezka; legislativní část *Talmudu; v širším významu soupis ústní *Tóry, která je aplikací Tóry psané na historicky podmíněné situace každodenního života. Její sepsání znamená vítězství *farizeů v jejich úsilí o pružnější interpretaci Písma. Součástí halachy je zejména *Mišna a *Midraš*. (Jaroslav Malina)

Halas, František (3. 10. 1901, Brno – 27. 10. 1949, Praha), český básník; jeden z nejvýraznějších českých básníků 20. století, rozvíjející v duchu máchovské tradice koncept moderní subjektivní, meditativní *poezie a inspirující svým jazykovým novátorstvím, hledáním nových cest i levicovou občanskou angažovaností. Od doby vydání své poetické prvotiny *Sépie* (1927) si opakovaně kladl otázky po smyslu života ohrožovaného smrtí, zmarem, disharmonií a společenským násilím a zachycoval proces hledání místa člověka v univerzu i společnosti, jeho pochybnosti a úzkosti (*Kohout plaší smrt*, 1930, *Staré ženy*, 1935, *Dokořán*, 1936). Jeho sbírka *Torzo naděje* (1938) i jeho sbírky protektorátní, *Naše paní*

Božena Němcová (1940) a *Ladění* (1942), vyjadřovaly zjitřené národní sebevědomí a vůli odporu vůči fašistickému Německu.

Torzo Halasovy poslední, nedokončené sbírky *A co?*, vydané péčí Ludvíka *Kundery až v roce 1957, představuje jeden z nejvýznamnějších tvůrčích a občansky angažovaných výkonů české poezie druhé poloviny 20. století, kriticky reflektující politickou praxi po roce 1948. (Jiří Pavelka)

haléř (halíř), původně drobná stříbrná *mince ražená v městě Hall v Tyrolsku (odtud název), rozšířená od 13. století v celé střední Evropě. Později stříbrné a měděné mince nejnižší hodnoty. V Rakousku-Uhersku byl přijat jako dílčí jednotka korunové *měny (1/100 koruny) v roce 1892, po roce 1918 byl převzat také do československé *měny. (František Čapka)

halfie (z angličtiny: *half*, „poloviční, půl, polovice“), označení antropologa či antropoložky napůl původem z *euroamerické civilizace a napůl z etnické skupiny, u níž provádí terénní výzkum. Často jde o potomky první generace přistěhovalců, vychované a vyškolené v Evropě či USA. Zkušenost těchto výzkumníků je specifická z důvodu smíšení emického a etického úhlu pohledu (*metoda emické deskripce, *metoda etické deskripce) přímo v rámci subjektivní zkušenosti výzkumníka, který je zároveň osobou odjinud, ale částečně také jedním či jednou z těch, které zkoumá.

Stále častější vstup „halfies“ do antropologického výzkumu a teoretizování s tím spjaté mělo významný vliv na rozvoj reflexivního přístupu k *etnografii a *sociokulturní antropologii. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

halfies, *identity, půlené.

halíř, *haléř.

Haller, Albrecht von (16. 10. 1708, Bern, Švýcarsko – 12. 12. 1777, Bern, Švýcarsko), švýcarský přírodovědec, právník a lékař. Věnoval se botanice, humánní anatomii a fyziologii, ale i literatuře a filozofii. Vedle prací vědeckých psal i básně (v mládí), romány, politická, filozofická a teologická pojednání (ve stáří). Celkem napsal téměř 600 prací.

Zabýval se podrobně anatomii cév v bohatě ilustrovaném díle *Icones anatomicae* (Anatomické obrazy, 1743–1756). Popisy anatomické stavby doplňoval výkladem funkce popisovaných orgánů a budoval tak spojení anatomie s fyziologií – *De partium corporis humani praecipuarum fabrica et functionibus* (Činnost a funkce hlavních částí lidského těla, 1777–1778). Z jeho fyziologických děl patří mezi hlavní osmisvazkové *Elementa physiologiae corporis humani* (Základy fyziologie lidského těla, 1757–1766). Zasloužil se o rozmach neurofyziologie svými studiemi o iritabilitě (dráždivosti) a senzibilitě (citlivosti) – *De partibus corporis humani sensilibus et irritabilibus* (Citlivost a dráždivost jednotlivých partií lidského těla, 1753). Vzrušivost přisuzuje *tkáním obsahujícím *vlákna svalová; citlivost pak tkáním obsahujícím vlákna nervová. Při dotyku se podle něho iritabilní orgány zkracují, senzibilní naopak vyvolávají určité představy v duši. Obě tyto vlastnosti považuje za oddělitelné – například svaly hladké jsou pouze dráždivé, pouze citlivé, nedráždivé jsou naopak *kůže, pleura, peritoneum aj.; jiné orgány pak jsou jak dráždivé tak citlivé – například svaly kosterní a srdce. Pozornost věnoval i fyziologii oběhu krevního, především práci konané svalem srdečním a objevil automacii srdeční. Pravděpodobně jako první použil termín „evoluce“ (1774), ovšem ve smyslu vývoje jedince z vajíčka, v duchu tehdy populárního *preformismu. (Petr Bureš, Miloš Macholán)

Hallerova anastomóza, **anastomosis magna*, *anastomóza, Hallerova.

Hallstatt (Rakousko), *lokalita v hornorakouské Solné komoře s rozsáhlými solnými doly a se světoznámým *pohřebištěm; podle ní švédský archeolog Hans Olof Hildebrand v roce 1874 odvodil název pro starší *dobu železnou – *doba halštatská.

Pohřebiště sestávající původně z více než 2 000 *hrobů se nachází asi 450 m nad Hallstattským jezerem na příkrém svahu Nedere Sieg v obtížně přístupném horském

Salzbergu. *Pohřbívání je zde doloženo od začátku doby halštatské kolem roku 800 př. n. l., poslední zemřelí byli pochováni počátkem *doby laténské (400/350 př. n. l.). *Pohřební ritus byl rozmanitý – kostrový (asi 55 %) i žárový, ale vyskytly se i pohřby s částečně spálenými těly. V hrobech býval většinou uložen jeden zemřelý, ale jsou známy hroby s dvěma až čtyřmi pohřbenými; ojedinělou zvláštností je uložení zemřelého do keramické vany (360x75 cm), navíc s mimořádně bohatou výbavou. Hrobovou výbavu a *milodary tvoří keramické *nádoby, *nástroje, *ozdoby, *šperky a *zbraně z *bronzu, ze *železa a z dalších materiálů (*dýky, jantarové a skleněné perly, *jehlice, *meče, *nákrčníky, *náramky, *nože, plechové pásy, *sekery, *spony aj.) a bronzové nádoby (*cisty, *kotle, *situly aj.). Některé kovové nádoby a votivní sekery byly opatřeny aplikovanou plastikou, v níž se uplatňuje zejména *kůň a postava býčka, který byl, jako tomu bylo i u řady dalších *kultur a *civilizací, *symbolem plodivé síly. Rozdíl v kvalitě i počtu milodarů patrně odráží sociální diferenciaci, která se v průběhu doby zvětšovala. Předpokládá se, že v hrobech vybavených bronzovými a železnými zbraněmi a dalšími cennými milodary byli pochováni významní jedinci, kteří kontrolovali těžbu soli a obchod s touto neobyčejně významnou komoditou. Menší počet hrobů žen a dětí souvisí patrně se specifickým charakterem lokality, která byla především těžebním centrem s koncentrací horníků a dalších mužských pracovních sil, nikoli běžným sídlištěm.

Solné doly sestávaly ze tří revírů (západní, severní a východní) tvořených mnoha *šachtami a štolami, které dosahují značné hloubky (až 330 m) a délky (až 1200 m). Díky konzervačním vlastnostem soli se v dolech zachovaly i předměty z látek organického původu (*dřevo, *kůže, *tkaniny aj.), které umožňují rekonstruovat *oděv horníků i používané pracovní pomůcky a postupy. Oděv byl zhotoven z kůže a *kožešin a patřila k němu i plochá nebo zahrocená kožená čapka; v odívání se uplatňovaly i tkaniny z ovčí vlny (zřídka i ze *lnu) s rozličnou vazbou, přírodní i barevné. *Strava (rekonstruovaná podle obsahu trávicího traktu několika mrtvých horníků nebo analýzami exkrementů) sestávala, kromě jiného, z nutričně bohaté kaše připravované z ječmene nebo jáhel s masem nebo s ovocem. Horníci těžili *sůl pomocí tzv. špičáků a svítili přitom loučemi ze smrkového a jedlového dřeva. Vytěženou sůl nakládali dřevěnými lopatami do vaků z hovězí kůže důmyslně opatřených jedním popruhem, které po žebřících vynášeli na povrch nosiči. Při práci nepochybně docházelo k častým zraněním, která byla ošetřována na místě pomocí devětsilu (*Petasites*), jak dosvědčují četné nálezy svazků této rostliny v místech těžby soli. S podobným přístupem k léčbě poranění se dodnes můžeme setkat v lidovém nebo tradičním *léčitelství.

Hallstatt se díky těžbě soli stal významným „multikulturním“ centrem tehdejší doby, kde se střetaly a mísily kulturní, hospodářské a technické *inovace a produkty (archeologickým dokladem může být například *meč z hrobu č. 573, jehož rukojeť byla vykládána baltským *jantarem a africkou *slonovinou). Zmíněné revíry byly otevírány postupně, vždy když musely být práce přerušeny (nejčastěji při zaplavení dolu vodou). Kolem poloviny 4. století př. n. l. byla těžba ukončena, doly opuštěny a nové hornické aktivity byly přeneseny do okolí blízkého Dürrnbergu. Těžba v Hallstattu byla obnovena až ve *středověku, pokračovala v *novověku a sůl se zde těží dodnes.

Hallstatt je také proslulý kaplí sv. Michala s *kostnicí, v níž je uloženo více než 200 malovaných lebek z období 19. a 20. století (*lebky, malované). (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

hallux, -ucis, m., palec u nohy (v *anatomii například **musculus adductor hallucis*). (Ladislava Horáčková)

halštatská doba, *doba, halštatská.

halštatská kultura, *kultura, halštatská.

halštatský sloh, *sloh, halštatský.

halucinogeny (z latiny: *halūcinātio*, „blouznění, tlachání“ a *genus*, „rod, původ“), látky ovlivňující psychiku člověka, především náladu, vnímání (času, prostoru, barev, zvuků, tělesného schématu) a chování; moduluji prožívání, snění, pud sebezáchovy apod. Jejich účinkem vznikají nereálné představy (halucinace), kterými mohou být barevné či strukturální vize, bizarní tvary, snové krajiny. Intoxikovaný je překvapen pestrostí barev a tvarů a mává dojem, že pochopil, co se v běžně používaných předmětech skrývá. Značným rizikem halucinogenů je potenciální agresivita a také úmyslné či neúmyslné sebevražedné jednání. K halucinogenům patří deriváty indolových alkaloidů, například *LSD, psylocybin, dimethyltryptamin, *harmin, deriváty piperidinu, například atropin, belladonin, hyoscyamin, scopolamin, konopné alkaloidy (THC) a částečně také *psychostimulační látky ze skupiny amfetaminů, například *mezkalin, amfetamin, methyldiaminoamfetamin (MDA), methyldioxymethylamfetamin (*MDMA).

Experimentování s halucinogeny se stalo atraktivní pro skupiny lidí, kteří se chtějí osvobodit od vžitého řádu a konformního stylu života, jakými byli v šedesátých letech 20. století hippies. Podobně jako u psychostimulačních látek hrozí i u halucinogenů spíše závislost psychická než fyzická. Dlouhodobé užívání může vést k toxické halucinačně-paranoidní psychóze. Halucinogenní účinky mohou mít i některé další látky používané v *lékařství, například celková anestetika fencyklidin (PCP) a ketamin, označované jako delirogeny, protože vyvolávají kvalitativní poruchy *vědomí a způsobují totální nebo ostrůvkovou ztrátu paměti, případně agresivní chování. PCP patří mezi nejnebezpečnější drogy vůbec, s velmi vysokým rizikem vzniku závislosti. (Petr Bureš)

hamaka (z jazyka *Tainů), závěsné houpací lůžko, které se z pralesních oblastí Jižní Ameriky dostalo až na Karibské ostrovy, kde se s ním setkali první *Evropané. Některá *indiánská etnika používala k tkaní hamak jednoduchých vertikálních stavů, u jiných byly splétány z provázků vyrobených z rostlinných vláken. Hamaka je *symbolem domova a pohody; tam, kde si ji její uživatel zavěsí, cítí se doma. (Oldřich Kašpar)

hamartologie (z řečtiny: *hamartia*, „hřích“ a *logos*, „nauka, věda“), křesťansko-teologická nauka o *hříchu, ze systematického hlediska součást nauky o *spáse a spasení (*soteriologie). Zatímco spasení je chápáno jako vlastní cíl lidského života, je hřích formou odcizení člověka jeho pravému cíli, vstupu do plného společenství s *Bohem. Hamartologie souvisí rovněž s morální teologií, naukou o svědomí a svobodné vůli a s pojetím *viny a *zla (*teodicea).

Existují různé hamartologické modely, které se ale zpravidla shodují v postulátu narušené podstaty člověka v prvotním hříchu. Jejím projevem je vědomé překračování pravidel, církevně kodifikovaných jako boží vůle. Součástí hamartologie je rovněž nauka o možnostech vykoupení z hříchu a o (různě široce chápáném) *pokání. (Břetislav Horyna)

hamartom (z řečtiny: *hamartanein*, „chybovat“), dysontogenetický *nádor, vývojová chyba při *růstu určitého orgánu charakteru nádoru. Při takzvané hamarcii se objevují *tkáně a struktury, které jsou v daném místě neobvyklé a jsou důsledkem narušení *regulace při vývoji.

Hamartom je v paleopatologii možné diagnostikovat jen u mumifikovaných těl. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hamburgien (název podle *lokality Meiendorf u Hamburгу, Německo), *archeologická kultura *mladého paleolitu zhruba současná s *magdalénienem na území od severního Německa po povodí Odry v Polsku. Odlišuje se typickými *kamennými roty s bočním vrubem a se zkosenou terminální *retuší. (Jiří A. Svoboda)

Hamilton, Richard (24. 2. 1922, Londýn, Velká Británie), britský malíř a grafik. Patří k zakladatelům a teoretikům *pop-artu ve Velké Británii. Působil jako učitel na Royal College of Arts. Po experimentech s kubistickými, futuristickými a abstraktními formami se začal koncem padesátých let vyrovnávat se zbožným fetišismem moderní společnosti (například *Co*

může dnešní domov činit tak odlišným, tak sympatickým?, 1956, *koláže). Kombinaci malby a koláže rozšířil později o tiskařsko-grafické a fotografické prvky. (Jaroslav Malina)

Hamilton, William Donald (1. 8. 1936, Káhira, Egypt – 7. 3. 2000, Oxford, Anglie), britský evoluční biolog. Nejznámějším se stal díky své teoretické práci o genetických základech příbuzenské *selekce (anglicky: *kin selection*), ve které (spolu s Georgem C. Williamsem a Richardem Dawkinsem) prosazoval tzv. genový pohled na evoluci (srov. *fitness, individuální; *fitness, inkluzivní; *pravidlo, Hamiltonovo), a o poměru pohlaví a evoluci pohlavního rozmnožování. Patřil k předním proponentům *sociobiologie. Jeho práce vyšly souborně ve třísvazkové publikaci *Narrow Roads of Gene Land* (Úzké cesty do genových oblastí; Vol. 1: *Evolution of Social Behaviour* [Evoluce sociálního chování], 1996; Vol. 2: *Evolution of Sex* [Evoluce sexu], 2001; Vol. 3: *Last Words* [Slovo na závěr], 2005). (Miloš Macholán)

Hamiltonova genetická teorie sociálního chování, *výběr, příbuzenský.

Hamiltonovo pravidlo, *pravidlo, Hamiltonovo.

Hamité, umělé a již neaktuální lingvistické označení pro blízké etnické a jazykové skupiny žijící v severní a severovýchodní Africe. Název zavedl v roce 1880 německý filolog, etnograf a archeolog Karl Richard Lepsius (1810–1884), aby rozlišil Hamity a *Semity. Jejich původ je zeměpisně rozdílný, zatímco *jazyky jsou si velmi blízké; obě skupiny patří společně do tzv. semitohamitské rodiny (dnes *jazyky, afroasijské). K Hamitům náležejí v první řadě *Berbeři, *Kúšité, staří *Egyptané a společnosti hovořící *omotickými jazyky, k Semitům patří *Amharové, *Arabové, *Hebrejci ad. Toto rozdělení umožňuje lepší orientaci v otázkách etnogeneze jednotlivých etnických skupin semitského a hamitského původu. (Viz též *teorie, hamitská.) (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

hamitosemitské jazyky, *jazyky, hamitosemitské.

hamitská teorie, *teorie, hamitská.

hamitské jazyky, *jazyky, hamitské.

Hamplová, Miluše (4. 9. 1947, Velké Meziříčí), česká lékařka. Vystudovala Lékařskou fakultu *Masarykovy univerzity v Brně, obor všeobecné lékařství. Po promoci pracovala jako asistentka a později odborná asistentka Anatomického ústavu Lékařské fakulty brněnské *univerzity, odborné práci se věnovala v letech 1972–1978 na *Oddělení lékařské antropologie.

Spolupracovala s profesorem Milanem *Dokládalem na řešení otázek tělesných parametrů a růstu romské populace, s profesorem Jindřichem Antonínem *Valšíkem sledovala zubní erupci u dětí tehdejšího Československa. V roce 1978 odešla do klinické praxe, kde v současné době vykonává funkci primářky v Psychiatrické léčebně v Brně-Černovicích. Kontakt: MUDr. Miluše Hamplová, Psychiatrická léčebna Brno-Černovice, Húskova 2, 618 32 Brno-Černovice. (Ladislava Horáčková)

hamulus, -i, m., háček (v *anatomii například *hamulus pterygoideus* u *klínové kosti). (Ladislava Horáčková)

Hamza, František (6. 3. 1868, Kletečná u Humpolce – 4. 6. 1930, Brno), český lékař a spisovatel; spoluzakladatel oboru sociálního lékařství, zakladatel prvního protituberkulózního sanatoria v Rakousku-Uhersku pro léčbu dětské skrofulózy v Luži-Košumberku (1901), celoživotní bojovník proti tuberkulóze, organizátor a zakladatel protituberkulózních zařízení v Československu (Státní dětský léčebný Šrobárův ústav v Dolním Smokovci, jako největší tatranské středisko pro léčbu tuberkulózy, Zemská léčebna v Šumperku), lidovýchovných zdravotních ústavů v Chrudimi, Kladně, Pardubicích, Praze aj. Stál v čele rodící se sociální a zdravotní péče po roce 1918 jako sekční šéf odboru sociálních věcí ministerstva zdravotnictví, intenzivně se věnoval prevenci tzv. sociálních chorob, zvláště tuberkulózy. Byl spoluzakladatelem Ligy proti tuberkulóze (1919), spolu s Alicí Masarykovou přivedl do *země Rockefellerovu nadaci. Byl rovněž vynikajícím pedagogem (v teorii i v praxi), jak ve

výchově nemocných dětí dlouhodobě žijících v ústavu, tak i na *Masarykově univerzitě, kde v letech 1922–1930 vedl Ústav sociálního lékařství, jehož byl zakladatelem.

Z hlediska sociální a kulturní antropologie má značný význam několik dalších Hamzových počinů: založení Studentského zdravotního ústavu v Brně (1922, byl jeho přednostou), první protituberkulózní poradny a ordinace pro železničáře v Brně-Králově Poli (1922), kterou také až do své smrti vedl. Kompletně byla Hamzova ordinace vystavena na jubilejní výstavě k 10. výročí vzniku ČSR na nově otevřeném výstavišti v Brně-Pisárkách v květnu 1928. Pro Brno Hamza vytvořil (podle vzoru *měst Le Havru, Orléansu, Paříže a Ženevy) *Zdravotní desky bytové* (1927), jimiž usiloval o odstranění zdravotní závadnosti staveb, občanských i obecních. V péči o zdravé bydlení viděl jednu z cest, jak snížit výskyt tuberkulózy. Prosazoval teze, že „tuberkulóza je choroba bytová a bez bytové péče nepotlačíme tuberkulózu vůbec! (...) Vadné byty stávají se jatkami veškeré kultury, ba stávají se jatkami lidské bytosti vůbec, zvláště těch slabých, kteří si pomoci nemohou“. Proto pro každý dům v Brně navrhoval zřídit zdravotní bytovou desku – zdravotní průkaz domu. Na pokyn ministerstva zdravotnictví vypracoval v roce 1928 *Tatranský zákon*, v němž stanovil pro slovenské Tatry zásadní hygienická a sociální pravidla, jimiž bylo třeba se řídit při zdravotním využití Tater a při stavbě nových léčebných domů. Rozdělil Tatry podle lokálních klimatických a povětrnostních podmínek, nadmořské výšky a horského místopisu na jednotlivé oblasti a jim přiřadil diagnózy, které se tam měly léčit (Basedowova choroba, tuberkulóza, psychická onemocnění). Pořídil podrobný výčet zdravotních, hygienických a společenských závad v hotelích, sanatoriích i privátních *vilách. Inspiroval se Reglementy německého lékaře Alexandra Spenglera (1827–1901), který v roce 1853 otevřel první protituberkulózní středisko ve švýcarském Davosu. Hamza je využil už v Luži. Pro Spolek Dům útěchy, který budoval v Brně první protirakovinnou nemocnici v ČSR, sepsal Hamza v roce 1928 stanovy. (Věra Linhartová)

Hanáci, starobylá *etnografická skupina západoslovanského původu žijící v úrodné nížině řeky Hané na střední Moravě (*město Olomouc). Jsou pravděpodobně potomky jednoho z velkých moravských etnik (*Moravané) západních *Slovanů, které se usadilo na Moravě v 6. a 7. století. Hanáci si zachovali četné svérázné zvláštnosti nejen jazykové (hanácké nářečí), ale také kulturní (zvykosloví, *kroj a folklorní tradice v průběhu celého roku). (Zdeněk Tvrď)

Hanafí, Hassan (celé jméno Hassan Hanafí Hassanien) (13. 2. 1935, Káhira, Egypt), egyptský filozof a levicový intelektuál. V roce 1966 získal doktorský titul na pařížské Sorbonně a od roku 1967 vyučoval na *univerzitách v Egyptě, USA, Maroku či Japonsku. Dlouhodobě působí ve funkci viceprezidenta Federace arabských filozofických společností. Proslul jako tvůrce islámského reformního projektu nazvaného „Dědictví a modernita“ (arabsky: *Al-Turath wa al-Tajdid*), který se parciálně zabývá tématem „Náš postoj vůči dědictví Západu“ (arabsky: *Mawqifuna min al-Turath al-Gharbi*).

Kritizoval rozbor orientalistického *diskurzu Edwarda W. *Saida za přijetí západních standardů sekulárního *humanismu, čímž se podle něj Said sám přiblížil zpochybňovanému přístupu orientalistů. Hanafí je v arabském světě stěžejním propagátorem *okcidentalismu jako prostředku ke studiu a poznávání *Západu. Ve svých dílech se zaměřuje na islámskou filozofii a právní vědu. Pro své umírněné postoje vzbudil nelibost islámských fundamentalistů a byl označen za apostatu. Filozoficky je silně ovlivněn Edmundem *Husserlem. Z díla: *Religious Dialogue and Revolution* (Náboženský dialog a revoluce, 1977), *Muquaddima fi 'ilm al-Istighrab* (Úvod do okcidentalismu, 1991), *Islam in the Modern World* (Islám v moderním světě, 1995), *Cultures and Civilizations, Conflict or Dialogue?* (Kultury a civilizace, konflikt nebo dialog?, 2005). (Marcela Zoufalá)

Handova-Schüllerova-Christianova nemoc, *nemoc, Handova-Schüllerova-Christianova.

haniwa (z japonštiny: *haniwa*, „hliněný kruh“), souhrnný název pro neglazované duté terakotové sošky různých tvarů, které zdobily vchod a okolí velkých hrobek (*kofun*) stavěných v Japonsku převážně od 4. do 7. století. Sošky různé velikosti (od 40 do 150 cm) většinou zpodobňovaly mužské i ženské postavy (bojovníky, jezdce, *šamanky), dále pak koně i jiná zvířata, sedla a postroje, obydlí a domácí náčiní, častokrát však měly pouze jednoduchý cylindrický tvar. Podle *legend zmiňovaných v kronice *Nihon šoki* (720 n. l.) sošky údajně zastupovaly lidské či zvířecí oběti, které byly zaživa pohřbívány společně s nebožtíkem. Archeologické nálezy však nepotvrdily, že by ve starověkém Japonsku existoval *zvyk pohřbívát se zemřelým i oběti – ať již živé či mrtvé. (Jan Sýkora)

hanmun, klasická *čínština, používaná v Koreji pro zápis literárních děl všeho druhu i po umělem vytvoření hláskového písma *hunmindžöngüm v 15. století. (Miriam Löwensteinová)

Hannerz, Ulf (9. 6. 1942, Malmö, Švédsko), švédský kulturní antropolog; profesor na Stockholm University. Věnuje se *urbánní antropologii, antropologii prostředí a globální antropologii. Je členem Royal Swedish Academy of Sciences, American Academy of Arts and Sciences a bývalým předsedou Chair of the European Association of Social Anthropologists.

Svůj výzkum zaměřil především na urbánní antropologii, antropologii médií a transnacionální kulturní procesy. V oblasti migrační problematiky pracuje s tzv. síťovou analýzou. Zobrazil světový systém s *migracemi jako síť sítí a převedl do analytických pojmů tezi, že každý jedinec pracuje s významy, *hodnotami a *normami, které putují po sítích centrum-periferních vztahů, poněkud odlišně, přetváří si je k svému obrazu a používá jich k dosažení svých cílů v souladu se situací v lokálním prostředí. Podle Hannerze imigrant může podněty z nového prostředí: a) zahrnout do svého stávajícího systému hodnot a norem (*encapsulation*), b) distancovat se od nich (*segregativity*), c) včlenit do nového hodnotového a normativního systému (*integrativity*), d) nezávisle a kreativně s nimi pracovat (*solitude*). Z díla: *Exploring the City* (Zkoumání města, 1980), *Transnational Connections* (Nadnárodní spojení, 1996). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

Hansen, Hans Ole (4. 1. 1939, Frederiksberg, Dánsko), dánský archeolog a etnolog; jeden ze zakladatelů moderní *experimentální archeologie. V Lejre v Dánsku založil a vedl *Historisk-Arkaeologisk Forsøgscenter, Lejre (Historicko-archeologické experimentální centrum, Lejre). Z díla: *Lejre Research Center* (Výzkumné středisko v Lejre, 1982). (Jaroslav Malina)

hanswurstiáda, *typ improvizovaného *dramatu, jehož hrdina je komickou figurou staré německé literatury, poté postava hloupého sedláka lidových *masopustních her, která v 16. století převzala roli blázna; předmět útoků osvícenců, žila však v lidovém divadle vídeňském, aby po zákazu improvizovaných her přežívala postava Hanswursta v pantomimách či extemporovaných *komiách pod různými jmény (Bernardon, Kaspar aj.). (Ludmila Sochorová)

hanza (z němčiny: *Hanse*, die, „hanza“; Althochdeutsch: *hansa*, Mittelhochdeutsch: *hanse*; původní význam „houf bojovníků, družina“), společná organizace obchodních *měst a jejich *gild (od 12. století) zaměřená na provozování obchodu a prosazování společných cílů. V roce 1282 se sloučily hanzy Kolína nad Rýnem, Hamburku a Lübecku do německé hanzy, k níž se postupně přidávala další města. Od konce 13. století byla hanza spolkem dvou stovek měst v čele s Lübeckem (tam se scházel sněm, tzv. stání). Usilovala o ovládnutí obchodu v Baltském a Severním moři, v dobách největšího rozmachu představovala samostatnou politickou a vojenskou sílu, po celé *Evropě udržovala své obchodní základny (Antverpy, Bruggy, Londýn, *Novgorod), v členských městech vládl obchodní *patriciát. K úpadku hanzy dochází od 15. století, především v důsledku nizozemské a anglické *revoluce a přesunu obchodních cest. Poslední sněm se konal v roce 1669. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Hanzík, Stanislav (24. 7. 1931, Most), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Po roce studia na Pedagogické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze byl přijat na Akademii výtvarných umění v Praze do ateliéru Jana Laudy, u něhož absolvoval v roce 1956. V letech 1960–1963 absolvoval aspirantské studium u Vincence *Makovského. Hlavní cena za sochařství na Biennale de la Jeunesse v Paříži mu v roce 1962 otevřela možnost studia v Paříži na École des Beaux Arts u Henri Adama a Ossipa *Zadkina. Od roku 1990 je členem Spolku výtvarných umělců Mánes.

Ve svých sochařských dílech vychází z reálných tvarů a z povědomí odkazu výtvarné kultury minulosti. Stupňuje však účín tvarovou gradací, a to jak ve volné plastice určené do architektury, tak i v dílech portrétních. Schopnost introspekce a výrazné charakteristiky osvědčil zejména v početné sérii podobizen významných osobností české kultury, a to i za cenu, že neváhal jít cestou odvážné tvarové nadsázky, která jeho portréty někdy posunuje až k expresi. Je autorem četných sochařských realizací pro architekturu a veřejná prostranství. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

hapax legomenon (řecky: „jednou čtené“), filologické označení výrazu, který se v textu homérských básní, pro něž je typické časté opakování ustálených rčení, vyskytuje pouze jednou; filologické nebo přeneseně jakékoli unikum. (Marie Pardyová)

haploid (z řečtiny: *haplos*, „jednoduchý“), jedinec, *tkáň nebo *buňka s jednou *sadou chromozomů. (Jiřina Relichová)

haploskupina, skupina *haplotypů. V *genetice se zkoumají především haploskupiny *chromozomu Y a mitochondriální *DNA, které lze využít k určení populační afinity (etnické příslušnosti) a analýzám vývoje *populace. (Markéta Zachová)

haplotyp (z řečtiny: *haplos*, „jednoduchý“ a *typos*, „razicí forma, vzor, model“), termín, který vznikl ze slov *haploidní genotyp*. Označuje určitou sestavu navzájem vázaných *alel v oblasti příslušných *genů. Často se používá pro popis kombinace alel hlavního histokompatibilního komplexu; u *člověka komplex HLA na krátkém rameni *chromozomu 6. (Jiřina Relichová)

hapū (maorský výraz pro typ tradiční sociopolitické jednotky), typ *sociální organizace a rodová sociopolitická jednotka tradiční maorské *kultury, kterou lze označit jako „sub-kmen“, nebo ještě přesněji „klan“. Tato skupina byla charakteristická tím, že vždy obsahovala několik *rozšířených rodin – *whānau*. Příslušníky konkrétní hapū spojovaly *legendy genealogicky vztahující jejich původ až k jednomu z nejstarších předků, kteří údajně připluli na Nový Zéland v legendárních kánoích *waka. Těchto klanů mohlo žít pohromadě několik, záleželo na velikosti typického původního sídliště, zvaného *pā*. Toto uspořádání již bylo, na rozdíl od *whānau*, vedeno *náčelníkem *rangatira*. (Helena Šulová)

harakiri, *seppuku.

Harappa (Pákistán), původně starověké *město, dnes archeologická lokalita na severovýchodě Pákistánu, jižně od města Faisalábád. Jedno z hlavních středisek *harappské kultury. (Viz též *civilizace, indická.) (Jan Filipický)

harappská kultura, *kultura, harappská.

harappské písmo, *písmo, harappské.

Harátínové, zbytky původního černošského *súdánského etnika, které se zachovalo jen v nejsevernějších částech *republiky Mali v oblasti solných dolů Sahary a v malých oázách. Ještě ve *středověku představovali nejsevernější černošské populace v západní Africe. Po vpádu *Arabů se většina z nich dostala do *otroctví a zachovala se jen nepatrná část v izolovaných jižních saharských oázách; dnes z větší části *míšenci arabsko-černošského původu. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

harawi (z kečujštiny: *aráwiy*, „veršovat“), poetický útvar, který mohl mít původně formu lyrickou i epickou, nádech radosti i elegičnosti. Teprve postupem doby, pomalým a dlouhým vývojem směřoval tento útvar k intimně lyrické podobě, opěvující často beznadějí *lásky. (Oldřich Kašpar)

hardware, počítačový (z angličtiny: *hard*, „těžký“ a *ware*, „zboží, výrobek“ – „železné, železářské zboží“), pojem označující všechny komponenty počítače kromě *softwaru, který slouží k jejich řízení. Hardware je tudíž označení nejen pro samotný *počítač, ale také pro jeho dílčí součásti, včetně všech vstupních a výstupních zařízení (tzv. periférie). Do kategorie počítačového hardwaru spadá například procesor, různé typy pamětí, klávesnice, skener, tiskárna, zobrazovací zařízení (monitor, LCD panel, dataprojektor) a čtecí zařízení (CD mechanika, disketová mechanika). Při výrobě počítačového hardwaru se často používá elektronických součástek z křemíku (latinsky: *silicium*), který patří mezi polovodiče. Nejvyužívanější takovou součástkou je tranzistor, který byl vynalezen v roce 1947 Johnem Bardeenem, Woldemarem Brattainem a Williamem Shockleyem (Nobelova cena za fyziku 1956). Vynález vedl k miniaturizaci elektronických obvodů. Vrcholů miniaturizace je dosahováno pomocí integrovaných obvodů, jichž je tranzistor základním stavebním prvkem. První integrovaný obvod vyvinul v roce 1958 Jack Kilby z firmy Texas Instruments, který za tento vynález v roce 2000 získal Nobelovu cenu za fyziku. Integrované obvody obsahují elektronické obvody spojené do jediné součástky, která se kvůli tvaru česky někdy slangově označuje jako šváb. Integrované obvody jsou složeny z desítek milionů aktivních i pasivních (nepotřebují vlastní napájení) elektronických součástek. Zhušťování a miniaturizace neustále pokračuje. Pro představu – procesor Intel 4004 obsahoval 2300 tranzistorů (v roce 1971) a Pentium 4 byl složen ze 42 milionů tranzistorů (v roce 2000).

Na vynálezu polovodičového tranzistoru se ukazuje, že vynález nemusí nutně vést k *endogenní kulturní změně, neboť o jeho přijetí a šíření rozhoduje celá řada faktorů. V tomto případě se jedná o faktor ekonomický. Polovodičový tranzistor byl patentován ve Spojených státech amerických. K vynálezu tranzistoru však došlo v době, kdy americký průmysl produkoval spotřební elektroniku založenou na elektronkách. Aby americký trh nekonkuroval vlastním výrobkům, byla licence na výrobu tranzistoru prodána japonské firmě SONY, která se následně stala světovou špičkou v oboru. Náskok firmy SONY v oblasti vývoje a produkce spotřební elektroniky dosud nebyl americkými firmami dostižen. (Martin Soukup)

Hardy, Godfrey Harold (7. 2. 1877, Cranleigh, Anglie – 1. 12. 1947, Cambridge, Anglie), britský matematik. Zabýval se teorií čísel a teorií funkcí (nerovnosti, trigonometrické řady). V roce 1908 vyjádřil matematický vztah mezi alelovými četnostmi a genotypovými četnostmi v populacích, a tím položil (spolu s Wilhelmem Robertem *Weinbergem) základ pro vznik genetiky populací. Z díla: *A Mathematician's Apology* (Apologie matematika, 1940, česky: *Obrana matematikova*. Praha: Prostor, 1999). (Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

Hardyho-Weinbergova rovnováha, *rovnováha, Hardyho-Weinbergova.

Hardyho-Weinbergův poměr, *poměr, Hardyho-Weinbergův.

Hardžedef, syn egyptského vládce *Chufua a autor nejstaršího (okolo roku 2530 př. n. l.), alespoň částečně dochovaného etického naučení o chování člověka. (Břetislav Vachala)

Haré Kršna (ze sanskrtu: *Haré*, oslovení „ó, Hari“, tj. *Višnu, a vokativ *Kršna*, „ó, Kršno“), Mezinárodní společnost pro vědomí Kršny (anglicky: International Society for Krishna Consciousness, zkratka: ISKCON), neohinduistická organizace, kterou v roce 1966 založil v USA bengálský přistěhovalec Abhaj Čaran Dé (1896–1977); sám pak přijal jméno A. Č. Bhaktivédánta Svámí Prabhupáda a prohlásil se za posledního v posloupnosti náboženských učitelů tradujících učení středověkého kršnaistického *světce Čaitanji. Důraz je kladen na absolutní oddanost (*bhakti) bohu *Kršnovi, jež má umožnit splynutí s ním jakožto s nejvyšším božstvím a kosmickou energií. Členové společnosti žijí ve zvláštních komunitách, kde jsou vyžadovány abstinence, vegetariánství a sexuální zdrženlivost. Významnou součástí

náboženské praxe je zpěvná recitace posvátných průpovědí (*manter), zejména „velké mantry“ (mahámantry) „*Haré Kršna, Haré Kršna, Kršna Kršna, Haré Haré, Haré Ráma, Haré Ráma, Ráma Ráma, Haré Haré*“ (jejích 1728 opakování zabere zhruba dvě hodiny denně), nezřídka provázená tancem při průvodech ulicemi *měst.

Hnutí má pobočky v mnoha *zemích, od roku 1990 i v České republice, kde mimo jiné provozuje ekologickou farmu Kršnúv Dvůr v Městečku u Benešova. (Jan Filipický)

harém (z arabštiny: *harím*, „posvátný, neporušitelný“):

1. část muslimského domu vyhrazená ženám, nepřístupná cizím mužům;

2. hromadný název pro ženy v rámci celé muslimské rodiny;

3. část příbytku pro služebnictvo, *eunuchy a také ženy žijící v *konkubinátu s pánem domu. V Evropě získal termín harém hanlivý obsah zejména v souvislosti s harémy v Turecku, kde byly zrušeny až v roce 1924. V mezopotamských *civilizacích byl harém sídlem královny matky, královny manželky a královských konkubín, které byly často dcerami spřátelených nebo vazalských vládců. Život v harému osvětluje sbírka *ediktů z doby *vlády asyrského krále Tiglatpilešara I. (1114–1076 př. n. l.), která stanovuje pravidla pro královský dvůr a harém. Sbírkou obsahuje třiatdvacet ediktů ze 14.–12. století př. n. l., z nichž nejstarší pochází z doby vlády Aššur-uballita I. (1365–1330 př. n. l.). Smyslem většiny ediktů je chránit osobu krále před všemi kontakty, které byly považovány za *rituálně nečisté.

K panovníkovi se nesměla přiblížit žádná osoba bez svolení správce paláce, který se musel řídit stanovenými pravidly: například nesměl dopustit, aby se ke králi přiblížila *konkubína v době menstruace. Chování konkubín se řídilo ještě mnoha dalšími pravidly, aby se předešlo hádkám a *sporům. Eunuchi, kteří měli přístup do harému, směli s konkubínami mluvit jen v přítomnosti správce paláce a pouze ze vzdálenosti sedmi kroků. Nežádoucí sexuální styk konkubíny byl trestán zbičováním ženy i jejího společníka. Konkubínám bylo také zakázáno dávat svým služebným *dary ze *zlata, *stříbra nebo drahých kamenů. Své služebnice mohly potrestat jen se svolením krále a nesměly nařídít jejich usmrcení. Postavení královny manželky a matky bylo svobodnější. Obě měly své vlastní rozsáhlé domácnosti a samy spravovaly někdy značně veliký pozemkový majetek. Pokud jde o majetkové poměry, nestrádaly asi ani konkubíny: dokumenty z novoasyrského období zaznamenávají transakce, při nichž některé z konkubín kupovaly například domy a otroky za vysoké částky stříbra. Vyržování harému bylo výsadou panovníka a ani vysoce postavení a bohatí lidé harémy neměli.

Na Předním východě i v Egyptě zůstaly harémy zachovány i po nástupu *islámu a jejich rozmach kulminoval v turecké *osmanské říši, kdy počet konkubín dosahoval i několika set. Osmanští *sultáni se s konkubínami ženili jen zřídka. Když si Süleyman I. Kanuni (Zákonodárce) (1520–1566) vzal za ženu konkubínu Roxelanu, byla to první panovnická *svatba tohoto druhu za více než století. Někteří sultáni využívali konkubíny pouze k uchování panovnické *linie a v milostném životě preferovali mladíky. Například psychicky nevyrovnaný Ibrahim (1640–1648) měl sklon k orgiím nejrůznějšího druhu, které vyvrcholily hrůzným činem, když nechal všech svých 280 konkubín zavázat do pytlů a svrhnout do Bosporu. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

harémová sociální struktura, *struktura, harémová sociální.

harlekynáda, *typ *improvizované italské *komedie s hlavní postavou Harlekýna (Arlecchino), ustálen v 16. století. Harlekýn byl zpočátku hrubý šašek, od 17. století ve Francii zušlechtěn v duchaplného a vtipného sluhu, aby v této podobě pronikl do evropské kultury; po zákazu improvizovaných her přešla postava do pantomimy. (Ludmila Sochorová)

harmin, 7-methoxy-1-methyl- β -karbolin (C₁₃H₁₂N₂O), jiným názvem banisterin, telepatin, yagein, psychoaktivní inhibitor enzymu monoaminoxidázy, alkaloid získávaný z rostlin *Banisteriopsis caapi* a *Peganum harmala*, v průběhu *druhé světové války používán nacisty (*nacismus) jako tzv. sérum pravdy. (Martina Wagenknechtová)

Harmodios, mladší z *Tyranobijců, aktivně zainteresovaný na spiknutí proti *Peisistratovu synovi *Hipparchovi, protože chtěl pomstít urážku své sestry. (Marie Pardyová)

harmonie (z řečtiny: *harmodzó* „spřáhám, společně zapřáhám“; *harmonía*, „spřežení, spojení, smlouva, soulad, správný poměr, to, co funguje v souladu vzájemných vztahů“):

1. soulad, vyrovnanost, úměrnost, proporcionalita, souzvuk. Podle učení *pýthagorejců všudypřítomný základ řádu *světa, který není zjevný na první pohled; na tomto základě rozvinuli přesné matematicky ověřitelné vnímání harmonie čísel, *tónů. Tak hudební harmonii tónů odpovídají poměry délek na struně i poměry sfér, na nichž se pohybují *nebeská tělesa (harmonie sfér);

2. souzvuková složka hudebního projevu tvořící s melodií a rytmem jeho základní prvky;

3. nauka zabývající se stavbou, spojováním, významem a použitím akordů v hudební skladbě. (Jaroslav Malina)

harpuna, podlouhlá *vrhací zbraň s jednou nebo dvěma řadami zubů na dřívku a špičatou distální částí. Proximální část je určena k připevnění k ratišti. Charakteristickým znakem harpun je jejich připojení k lovcovi či násadě provazem upevněným na bázi, která byla za tímto účelem upravena (perforace, rozšíření). *Surovinou pro výrobu harpun bylo nejčastěji *paroží, nebo *mamutovina. Úkolem harpun bylo znemožnění úniku zasaženého *zvířete pomocí spojení s lovcem. Harpuny jsou většinou spojovány s lovem mořských savců a ryb, mohly být vrhány za pomoci *vrhače oštěpů, nebo také *luku. Časté jsou v *magdalénienu (tzv. vúdčí *fosilie), také *azilienu a *neolitu. (Michaela Zelinková)

Harris, Marvin (18. 8. 1927, Brooklyn, New York, USA – 25. 10. 2001, Gainesville, Florida, USA), americký kulturní antropolog; průkopník a hlavní představitel směru, který sám označil jako *kulturní materialismus. Harris studoval pod vedením Juliana *Stewarda (1902–1972) na Kolumbijské univerzitě (BA, 1948), kde také v roce 1953 získal doktorát. Převážnou část své akademické dráhy prožil na Kolumbijské univerzitě, kde vypracoval své vlivné teorie kulturního materialismu. Kolumbijskou univerzitu opustil v roce 1980, když získal místo na katedře antropologie Floridské univerzity, kde zůstal až do konce své profesní dráhy.

Harris podnikl terénní výzkumy na čtyřech kontinentech. V roce 1956 uskutečnil terénní výzkum v Islas de la Bahia (Brazílie), na němž založil dílo *Town and Country in Brazil* (Město a země v Brazílii, 1956). V roce 1956–1957 provedl výzkum v Mozambiku, kde se zabýval portugalským vlivem na kulturní *transformaci afrických populací. Výsledky popsal v subjektivně zbarveném textu *Portugal's African „Wards“ – A First Hand Report on Labor and Education in Mocambique* (Portugalská „ochrana“ Afriky – zpráva z první ruky o práci a vzdělávání v Mozambiku, 1958). Další výzkumy uskutečnil v Africe, Ekvádoru a Indii a zúročil je v díle *Minorities in the New World* (Minority v novém světě, 1958).

Kulturní materialismus představil v pomyslné trilogii věnované antropologické teorii: *The Nature of Cultural Things* (Povaha kulturních záležitostí, 1964), *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture* (Vzestup antropologické teorie: Historie teorií kultury, 1968) a *Culture, Man and Nature: An Introduction to General Anthropology* (Kultura, člověk a příroda: Úvod do obecné antropologie, 1971). V první knize podal epistemologický základ kulturního materialismu, v druhé osobitým způsobem vylíčil dějiny antropologie a podrobil kritice školu Franze *Boase, *konfiguracionismus Ruth *Benedictové (1887–1948) a Alfreda Luise *Kroebera (1876–1960) a *strukturální antropologii Clauda *Lévi-Strause (narozen 1908). Polemizoval zde s idiografickými přístupy v antropologii; na dějiny antropologie pohlížel z perspektivy kulturního materialismu, který zevrubně uvedl právě v tomto díle. Dále obhajoval tezi, že antropologie neexistovala před *osvícenstvím, protože teprve tehdy se formovalo antropologické pojetí pojmu *kultura. V třetí knize demonstroval sílu kulturního materialismu jeho schopností interpretovat kulturní jevy.

Souhrnně zhodnotil kulturní materialismus v knize *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture* (Kulturní materialismus: Zápolení o kulturologii, 1979). O teoretických otázkách kulturního materialismu diskutoval ještě v díle *Theories of Culture in Postmodern Times* (Teorie kultury v postmoderní době, 1999), v níž se vrátil k tématům, kterými se zabýval již v knize *Cultural Materialism*; probíral *emický a *etický přístup, *sociobiologii, *biologický determinismus a *kulturní determinismus, idiografické a nomotetické přístupy v antropologii apod. Ostré kritice podrobil zejména *strukturalismus, *symbolickou, *interpretativní a *postmoderní antropologii.

Při formulování tezí kulturního materialismu se Harris inspiroval dílem Karla *Marxe (1818–1883). Koncept kulturního materialismu založil na principu kauzální priority infrastruktury (způsob výroby a reprodukce materiálního života kultury), která ovlivňuje strukturu (sociální strukturu, systém *příbuzenství, *ekonomiku apod.) a ta zase superstrukturu (symbolické systémy). Harris byl přesvědčen, že podobné technologie aplikované v obdobných prostředích mají tendenci produkovat analogické uspořádání výroby a produkce, které pak vyvolávají obdobné druhy sociálních uspořádání, jež ospravedlňují a koordinují svoje aktivity prostřednictvím analogických systémů hodnot a věr.

Harris svou výzkumnou strategii rozšířil o emický a etický přístup (*metoda emické deskripce, *metoda etické deskripce), které poprvé představil Kenneth *Pike (1912–2000). V Harrisově pojetí se výzkumník při emickém přístupu učí pravidlům a kategoriím studované kultury z perspektivy zkoumané kultury. Při etickém přístupu pracuje s pomocí vědeckých konceptů a měřítek (kalorie, porodnost, úmrtnost apod.), a to bez ohledu na perspektivu příslušníků zkoumané kultury. Harris vypracoval vlastní metodu využití obou přístupů, a to jejich kombinací s behaviorální a mentální dimenzí sociokulturních jevů. Tím získal matici „emický popis mentálního života“, „emický popis behaviorální oblasti“, „etický popis mentálního života“, „etický popis behaviorální oblasti“. Tato matice umožňuje studovat a vysvětlovat sociokulturní jevy z několika perspektiv, přičemž kulturní materialismus usiluje o vymezení vztahů mentálních sdělení a jejich emického popisu k chování a jeho etickému popisu. Harris tím však nerezignoval na uskutečnitelnost etického popisu myslí druhého člověka; antropolog v jeho pojetí může reálně popsat mentální život druhého.

Harris je autorem řady dalších knižních publikací. V knize *Patterns of Race in the Americas* (Rasové vzorce v Amerikách, 1964) analyzoval vzorce vztahů mezi *rasami v obou Amerikách za použití teoretického rámce kulturního materialismu. V práci *Cows, Pigs, Wars and Witches: The Riddles of Culture* (Krávy, prasata, války a čarodějnice: Kulturní hádanky, 1974) užil kulturní materialismus k vysvětlení rozmanitých enigmatických jevů: proč je v indické kultuře kráva posvátná, proč je vepřové v muslimských a židovských kulturách *tabu, jaké jsou příčiny honu na čarodějnice v *Evropě apod. V knize *Cannibals and Kings: The Origins of Cultures* (Kanibalové a králové: Zrody kultur, 1977) zkoumal, jak se kultury přizpůsobují měnícím se ekologickým podmínkám. Dílo *Good to Eat: Riddles of Food and Culture* (Je dobré jíst: Hádanky jídla a kultury, 1985) zasvětil různorodosti gastronomických vzorců a hledal jejich vysvětlení na úrovni praktické, ekonomické nebo politické. Kniha je polemikou s Lévi-Straussovou tezí, že klasifikačním systémům, které pracují i s *potravinovými tabu, můžeme porozumět, protože „je dobré je myslet“ (není jasný obsah sdělení). Harris argumentoval, že zvíře je nejdříve dobré sníst a pak teprve myslet. V díle *Our Kind: Who We Are, Where We Came From, and Where We Are Going* (Náš druh: Kdo jsme, odkud pocházíme a kam míříme, 1989) probíral otázky *sociální, *kulturní a *biologické evoluce ve vztahu k rozvoji *politiky, mužské *dominance, evoluci rad apod. V publikaci *America Now: The Anthropology of a Changing Culture* (Současná Amerika: Antropologie měnící se kultury, 1981), která později vyšla také pod názvem *Why Nothing Works: The Anthropology of Daily Life* (Proč nic nefunguje: Antropologie všedního života, 1987), věnoval pozornost otázkám existence kriminality, moderních *kultů, špatných výrobků,

úpadku amerického dolaru apod.. V posledních pěti uvedených knihách opakovaně hledal odpovědi na různé „kulturní hádanky“; přirovnal je k bramborovým lupínkům, kdy nikdo nedokáže sníst pouze jeden. (Martin Soukup)

Harrisovy linie, *linie, Harrisovy.

Hárún ar-Rašíd (asi 763–809), příslušník arabského rodu *Abbásovců, *chalífa od roku 786. Sídlil v Bagdádu, posílil jednotu islámské říše potlačením odstředivých tendencí v Egyptě a v Jemenu, vedl úspěšné *vátky s *Byzancí a podnítil hospodářský a kulturní rozkvět. Proslul jako postava z vyprávění **Tisíce a jedné noci* a svou láskou k manželce *Zubaidě. (Jaroslav Oliverius)

Hárún ar-Rašíd a Zubaida, *Hárún ar-Rašíd, *Zubaida.

Harunobu, Suzuki (1725–1770), japonský malíř a grafik školy *ukijoe. Zpopularizoval nový vynález barevného tisku, který se rozšířil pod názvem *nišikie* – brokátové obrázky. Poprvé jich použil v roce 1765 na „příležitostné tisky“ (*surimono*) pro básnické kluby, pak pro tisky erotických *kalendářů a novoročenek pro přátele, v nichž zobrazoval různé milostné polohy. Kromě milenců vytvořil Harunobu katalog téměř tří set soudobých kurtizán nazvaný *Seiró bidžin awase* (Soutěž krasavic ze zelených domů), jímž vytvořil nový, lyrický typ dívčí krásy a jímž si získal pověst dokonalého znalce současné Jošiwary.

Harunobu je uznáván jako mistr pastelově zbarvených sérií křehkých krasavic i takzvaného „pilířového obrazu“ (*haširae*), dlouhého úzkého formátu, který se zavěšoval na pilíře uvnitř místností dřevěných městských domků. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

haruspex (z latiny: *haruspex*, „haruspex, vykladač věštných znamení podle vnitřností“; etrusky: *haru* obětovaných zvířat), věštec (u *Etrusků) předpovídající budoucnost podle tvaru *jater obětovaného *zvířete, nejčastěji ovcí. Jako pomůcku používali modely jater rozdělené do jednotlivých sektorů označených jmény *bohů a dalších zejména nebeských jevů. Byl nalezen podrobně popsán bronzový model v Piazenze a známe i další, například alabastrový v Perugii. Podobně jako další zástupci etruské inspirované *mantiky se haruspikové s příchodem etruské dynastie Tarquiniovců rozšířili i v *Římě. O věrohodnosti jejich učení měli učení *Římané své pochybnosti, vyjádřil je například *Cicero ve své poznámce, že se diví, proč se dva haruspikové na setkání jeden druhému nesmějí (z toho důvodu, že jejich *věštění nevycházejí z konkrétních poznatků a fakt, ale jsou nahodilá). Nicméně obliba *haruspicy přetrvávala až do pozdní *antiky a zanikla až na konci 4. století, kdy *císař Theodosius svými *edikty z let 391 a 393 zakázal provozování veškerých pohanských *kultů. (Marie Pardyová)

haruspicium (latinsky), věštění z vnitřností zabitých zvířat; viz též *haruspex. (Marie Pardyová)

Harvey, William (1. 4. 1578, Folkestone, Kent, Anglie – 3. 6. 1657, Hampstead, Camden, Anglie), anglický lékař, anatom a fyziolog; zakladatel moderní fyziologie, zastánce epigeneze ve vývoji („*Omne vivum ex vivo*“ – „Život jen ze života“). V roce 1619 objevil princip krevního oběhu v uzavřené soustavě a v roce 1628 tento objev publikoval: Byl první, kdo zavedl do *fyziologie *experiment jako *kritérium poznání. Z díla: *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* (Anatomické cvičení o pohybu srdce a krve ve zvířatech, 1628), *Exercitationes de generatione animalium* (Úvahy o rozmnožování živočichů, 1651). (Jaroslav Malina)

haskala (z hebrejštiny: *haskal*, „vzdělání“), osvícenský směr mezi evropskými *Židy, který vznikl v 2. polovině 18. století s cílem šířit vzdělání a odstranit židovskou izolaci v *ghettech. Podnítil pedagogické a náboženské reformy i rozvoj nové hebrejské literatury a vědy; zároveň oživil zájem o starou *hebrejštinu. (Jaroslav Malina)

Hašek, Jaroslav (30. 4. 1883, Praha – 3. 1. 1923, Lipnice nad Sázavou), český spisovatel a publicista. Je prvním moderním českým prozaikem, jehož dílo vstoupilo do dějin evropské literatury. Legendou se stal už za svého života, nikoli však pro literární tvorbu, ale pro

bohémský život, recese a mystifikace. Mýtus, mystifikace a realita se v jeho životě a tvorbě natolik prolínají, že je obtížné mnohé jeho skutky a postoje jednoznačně interpretovat. Před čtenáři i literárními historiografy vyvstávají znepokojující otázky: co je v Haškově díle autorská stylizace, co je projevem a důsledkem Haškovy hry se čtenářem, co nezávazná, dadaistická provokace a co je míněno vážně. V literárních kruzích dodnes kolují příběhy a anekdoty o Jaroslavu Haškovi. Jeho politické aktivity, například založení Strany mírného pokroku v mezích *zákona v roce 1911 a volební agitace, lze chápat jako předjímání budoucnosti – happeningu, tedy uměleckého proudu šedesátých let i českých politických frašek let devadesátých. Jeho bolševická *anabáze v Rusku naopak svědčí (alespoň zpočátku) o Haškově vážně míněné politické činnosti. Obdobně protichůdné informace nabízí Haškův milostný a rodinný život. Archivní dokumenty dokládají, že Haškovou jedinou, velkou a tragickou láskou byla Jarmila Mayerová, jeho manželka, s níž měl syna Říšu. Z Ruska si však Hašek přivedl jinou ženu (Alexandru Grigorjevnu Lvovou); existuje dokonce podezření, že si ji vzal za manželku a dopustil se tak bigamie. Nikoli nepodstatnou skutečností, která ovlivnila jeho tvorbu, byl hmotný nedostatek, s nímž se Hašek po celý svůj život potýkal.

Jaroslav Hašek byl neobyčejně plodný autor, i když za svého života vydal pouze několik knih. Jeho dílo, rozptýlené po novinách a časopisech, bylo dobovou kritikou přijímáno nepříznivě. Jedním z důvodů negativního hodnocení byla skutečnost, že se věnoval „lehčím“ literárním útvarům – krátkým humoristickým a satirickým povídkám, črtám nebo fejetonům. Humoristicko-satirický byl rovněž Haškův jediný román *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* (1. díl 1921, 2. a 3. díl 1922, rozepsaný 4. díl dokončil a vydal Karel Vaněk v roce 1923), který vznikl až na samém konci jeho života. Zaručil mu posmrtnou slávu a věhlas tvůrce nejvýznamnějšího českého protiválečného románu 20. století. I k tomuto ocenění odborná a čtenářská veřejnost dospěla až po prudkých polemikách a sporech.

Haškův přístup k dobové politické realitě byl odmítavý a negativistický, obdobně jako tomu bylo u příslušníků anarchistické generace. *Ironie, satira, *parodie a persifláž se staly základními prostředky jeho literárního arzenálu. Ve svém románovém díle vytvořil postavu přihlouplého vojenského sluhy Josefa Švejka, nezkrtného, obžerného lidového fabulátora, který tím, že slepě, bez váhání a co možná nejsvědomitěji plní nesmyslné rozkazy svých nadřízených, demaskuje antihumánní charakter rakouské (vojenské) *byrokracie a nejednou tuto byrokratickou mašinerii také destruuje. Naivní švejkovský pohled na svět, do něhož po malých, léčivých kapkách vstupuje rovněž lidová moudrost, odhaluje absurditu světa, který ztratil smysl a řád. (Jiří Pavelka)

hašiš (z arabštiny: *hašiš*, „rostlina, bylina, tráva“), pryskyřice *konopí indického (*Cannabis sativa*) extrahovaná s tuky ve vařící vodě a vykrystalizovaná. Získává se stíráním pryskyřice rukama z rostlin a následným lisováním s pojídlem, například se zvířecím tukem, do kompaktních bloků hnědé barvy charakteristického zápachu; většinou platí, že čím tmavší barva, tím je vyšší obsah účinných látek. Takto upravený hašiš je buď pružný, jakoby gumový, nebo tuhý, drolící se po zahřátí v plameni. Přidává se buď do *tabáku nebo pro zvýšení účinku přímo do marihuany.

Hašiš má stejný účinek jako *marihuana, který však nastupuje o něco později díky pomalejšímu vstřebávání. Konzument tak hůře odhaduje mez a vzhledem k obvykle většímu konzumovanému množství může být působení silnější a trvat déle než u marihuany. Hašiš se k nám dostává například z Afghánistánu či z Maroka. (Petr Bureš)

hathajóga (ze sanskrtu: *hatha*, „síla, násilí“ a *jóga*, „ujařmení, spoutání, spojení“, přeneseně „kázeň, sebevláda, soustředění, usebrání, sjednocení [s nejvyšším jsoucnem]“ – od slovesa *judž-*, *junakti* „spojit, ujařmit“, doslova „silová jóga“, tj. násilné odtržení mysli od vnějších předmětů při meditaci), jedna z jógových škol, kladoucí důraz na *ezoterický mysticismus, získávání nadpřirozených schopností (*siddhi*) a hledání prostředků, jak překonat nemoc a smrt. Lidské tělo přitom chápe jako nástroj, který je třeba očistit a učinit odolným

vůči *karmě. Učení hathajógy je založeno na představě jemnohmotného (*súkšma*) těla sestávajícího ze sedmi mystických center (**čakra*) propojených sítí kanálků zvaných *nádí*. Každá z čakr má podobu lotosu a patří k ní příslušný magický obrazec (*jantra*), posvátná průpověď (**mantra*) a ochranné božstvo (či jejich dvojice). První čakru, označovanou jako *múládhára* („kořená“), tvoří lotos se čtyřmi okvětními lístky umístěný v perineální oblasti (mezi *konečníkem a zevními *pohlavními orgány), v němž je vepsán převrácený trojúhelník s *falickým znamením (**lingam*) boha *Šivy uprostřed. Její posvátnou formulí tvoří slabika *óm*, její ochranné božstvo slonohlavý Ganéša. Lingam ovíví svým tělem spící hadí samice zvaná *kundaliní* (*síla, hadí) a jeho konec drží v ústech. Jóginovým cílem je probudit hadí sílu a vyvolat její vzestup vzhůru ústřední *nádí*, zvanou *sušumna*, tak, aby po průchodu všemi *čakrami* dosáhla té nejvyšší, jež se nazývá *sahasrára* (lotos o tisíci lístcích) a je umístěna nad temenem hlavy. Zde *kundaliní* splývá s Šivou a toto spojení adeptovi přináší osvícení (*samádhi), magickou moc, nesmrtelnost, a nakonec i vysvobození (*mókša).

K dosažení tohoto cíle mají sloužit nejrůznější tělesné i meditativní praktiky, směřující k současnému zadržení dechu (*prána*), semene i jakékoli mentální aktivity. Někdy bývá hathajóga chápána pouze jako technika navozování vhodného fyzického stavu (předpokladu pro mentální cvičení) zaujímáním specifických tělesných poloh (*ásana*); na Západě bývá často praktikována jen jako druh tělocviku. (Jan Filipický)

Hathora, egyptská mocná ochranná bohyně, živitelka *bohů a lidí, vyhledávaná sudička i ochránkyně zemřelých (zvláště v thébské nekropoli). Byla oblíbená a hojně uctívaná též jako bohyně *lásky, plodnosti, hudby, zpěvu a tance. Převládá její znázorňování v lidské podobě s kravskými rohy a ušima a slunečním kotoučem na hlavě, případně v podobě krávy. Jejím častým *atributem je hudební nástroj sistrum; též Paní lásky, Paní nebe, Zlatá. (Břetislav Vachala)

Hatšepsut (ca 1479–1457 př. n. l.), egyptská královna 18. dynastie Hatšepsut Maatkare; ujala se *vlády po předčasné smrti svého manžela Thutmose II. Využila přitom nezletilosti následníka trůnu (a svého nevlastního syna) Thutmose III. Její nárok na trůn podpořilo Amonovo kněžstvo, které prohlásilo, že jejím otcem je král bohů *Amon. Hatšepsutin nevlastní syn Thutmose III. se nicméně stal jejím formálním spoluvládce. Cílevědomá Hatšepsut přijala hned od počátku výhradně mužskou úlohu *faraona. Na rozdíl od svých předchůdců prosazovala důslednou mírovou zahraniční politiku (okázalé obchodní výpravy do Puntu a na *Krétu). Opírala se o schopné a oddané *úředníky, zvláště o svého stavitele a mluvčího Senenmuta. Její nejpozoruhodnější stavbou je terasovitý vápencový chrám v Dér el-Bahrí, jenž se nazýval „Svatost svátostí“. Jeho součástí je přístupová rampa, tři terasy s pilíři a sloupy, dvory, kaple bohů, síň s oltářem a svatyně. Znamení je chrámová reliéfová malovaná výzdoba. Dvě královniny *hrobky se nacházejí jak v Údolí králů, tak také v samotném Dér el-Bahrí. Celoživotní nenávisť Thutmose III. k jeho nevlastní matce se projevila tím, že po Hatšepsutině smrti nechával důsledně ve všech chrámech odtesávat její jméno a odstraňoval všechny památky na její vládu. (Břetislav Vachala)

hatunruna (z kečujštiny: *hatunruna*, „obecný lid“), nejrozšířenější a hospodářsky nejvýznamnější vrstva incké *společnosti. (Oldřich Kašpar)

hatza, *hatzapština.

hatzapština (hatza), *khoisanský jazyk užívaný izolovanou menšinou v Tanzanii. (Jan Záhořík)

hausa, *hauština.

Hausové, velké *populace ve vnitrozemí západoafrických *států, zároveň též celkovým počtem více než 30 milionů lidí nejpočetnější vrstva obyvatelstva v severních částech Nigérie, v Kamerunu, Nigeru a Burkina Faso, částečně též v Ghaně a Togu. *Hauština patří mezi *čadské jazyky v rámci afroasijské rodiny (*jazyky, afroasijské). Ještě na počátku 2. tisíciletí obývaly hauské populace široké roviny mezi Nigerem a Čadským jezerem, ale brzy pronikli

na toto území *Fulbové, smísili se s Hausy a vytvořili svérázné etnikum, nazývané Fulanigida („usedlé zemědělské obyvatelstvo“), které převzalo *kulturu i *jazyk původního hauského obyvatelstva a řadí se dnes k Hausům. Smíšené skupiny hausko-fulbské, které si zachovaly nomádský způsob života a původní pastevecké zaměstnání, se nazývají Bororofulani nebo též Bororodši a žijí hlavně ve východní části Nigérie, v severním Kamerunu aj. Vlastní Hausové obývají převážně oblasti *savan a *stepí, jsou hlavně zemědělci, třídně dosud výrazně diferencovaní na *feudály, vlastníky půdy a zemědělský *lid. Jazyk patří do čadské větve afroasijské rodiny. Hausové vytvořili v 10.–14. století řadu státních celků (Kano aj.), byli však záhy *islamizováni Fulby. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

haustra coli, polokulovité výdutě na povrchu *tlustého střeva (**intestinum crassum*) mezi příčnými zářezy. Poloha zářezů odpovídá poloměsíčitým *řasám na dutinové straně střeva (*plicae semilunares*), které jsou podmíněny lokální kontrakcí cirkulární svaloviny stěny tlustého střeva. Jejich poloha je proměnlivá v závislosti na momentální činnosti svaloviny. (Lenka Vargová)

haušтина (hausa), *čadský jazyk užívaný jako úřední v Nigérii, v části Kamerunu, v Beninu, Čadu, Togu, Ghaně, Horní Voltě a v severních oblastech Pobřeží slonoviny. (Viz též *Hausové.) (Jan Záhořík)

hautrelief (z francouzštiny: *haut-relief*, „hautrelief, vysoký reliéf“), silně vystupující plastická výzdoba plochy, ornamentální nebo figurální, vysoký *reliéf; opak: *basrelief. (Jaroslav Malina)

Havajané (Kanakové), polynéské etnikum (*Polynésané) *autochtonního původu žijící na Havajských ostrovech v *Oceánii; celkový počet již přesáhl 1,2 milionu obyvatel včetně přistěhovalců a menšin, zejména z Číny, Filipín, Japonska a odjinud. Počet původních obyvatel se odhaduje na 280 000 (v roce 2005). Havajané osídlili ostrovy v 1. tisíciletí n. l. a jako neolitické rybáři a zemědělci vytvořili záhy vyspělou bronzovou kulturu zvanou kanako (odtud též zastaralý název Kanakové); byla založena na ručním zahradnickém *zemědělství a řemeslné výrobě, na vyspělých astronomických a mořeplaveckých znalostech (*kalendář, větrná růžice, pohyby nebeských těles aj.) a na tradiční hudbě, zpěvech a tancích, které si zachovali dodnes. Patří do *polynéské skupiny jazyků (*havajština) a etnik. Britský mořeplavec James Cook objevil ostrovy v roce 1778 a nazval je Sandwichovy ostrovy. Ještě v 19. století existovalo na ostrovech *království. V roce 1898 byly ostrovy anektovány USA a pojmenovány původním názvem Havajské. Od té doby se datuje prudký nástup *angličtiny a také přistěhovalectví (zejména z Asie) – tyto vlivy měly výrazný dopad na etnicko-jazykovou asimilaci Havajanů. V roce 1959 byly připojeny jako 50. stát k federaci USA. Věřící jsou *křesťané, původní náboženství bylo *polyteistické. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

havajština, *polynéský jazyk užívaný zbytky domorodého obyvatelstva Havajských ostrovů (zejména na nejzápadnějším z větších ostrovů Niihau). (Viz též *Havajané.) (Jaroslav Malina)

Havel, Václav (5. 10. 1936, Praha), český dramatik, esejista, politik a státník; československý a český prezident (29. 12. 1989 zvolen Federálním shromážděním prezidentem Československé socialistické republiky [ČSSR]; 5. 7. 1990 zvolen Federálním shromážděním prezidentem České a Slovenské federativní republiky (ČSFR); 20. 7. 1992 abdikoval; 26. 1. 1993 zvolen prvním prezidentem České republiky (ČR), úřadu se ujal 2. 2. 1993; 20. 1. 1998 byl zvolen prezidentem republiky pro druhé funkční období. Narodil se v přední pražské podnikatelské rodině, masarykovsky orientované, s rozsáhlými kulturními a uměleckými styky. Únor 1948 ukončil dosavadní styl života „buržoazní“ rodiny. Její majetek byl zestátněn, rodiče si museli najít zaměstnání, děti měly ztíženou možnost studia: Václav Havel roku 1954 ukončil maturitou večerní gymnázium a v roce 1966 absolvoval dálkově Divadelní akademii múzických umění v Praze (DAMU). Vzdělání ve filozofii opřel zejména o studium díla Jana *Patočky a Josefa *Šafaříka. Po zaměstnání laboranta, nedokončeném

studiu na pražské technice, vojenské službě a práci kulisáka v divadle ABC Jana Wericha v letech 1951–1959 se Havlův zájem soustředil na literaturu a divadlo. V letech 1960–1968 byl zaměstnán v Divadle Na zábradlí jako jevištní technik a pak dramaturg a současně publikoval v literárních časopisech. Do popředí zájmu kulturní veřejnosti se dostal hrami *Zahradní slavnost* (1963; knižně 1964, Praha: Orbis, Praha: Dilia) a *Vyrozumění* (1965; knižně 1965, Praha: Dilia), provedenými Na zábradlí, které působily jako výsměšná kritika komunistického systému. Do konfliktu s ním se dostal poprvé v kulturně politické oblasti v roce 1965, kdy po vstupu do redakční rady časopisu *Tvář* usiloval ve Svazu čs. spisovatelů i mimo něj o záchranu tohoto nemarxistického literárního měsíčníku. Za „pražského jara“ se plně účastnil tehdejšího dění kulturního i společenského. Již v dubnu 1968 uveřejnil článek, jenž jasně definoval jeho postoj v tehdejších diskusích – jedinou zárukou *demokracie je možnost volby alespoň ze dvou rovnoprávných a na sobě nezávislých politických sil, je nutné politicko-morální uznání nekomunistických stanovisek. V souvislosti s tím požadoval mimo jiné revidování vztahu *státu k poúnorové emigraci. Působil také v Klubu angažovaných nestraníků (KAN) a v kampani za obnovení Čs. sociální demokracie. Na jaře absolvoval šestitýdenní cestu po USA a Evropě – setkal se s Ferdinandem Peroutkou, Pavlem Tigridem, Jiřím Voskovcem a dalšími – a po srpnu 1968 se účastnil protiokupačních a protinormalizačních aktivit. Od roku 1968 působil ve svobodném povolání s výjimkou roku 1974, kdy jako dělník pracoval v pivovaru. To mu dalo inspiraci pro brilantní společenskokritickou hru *Audience* (1975; tiskem knižně [*Hry: 1970–1976*], Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1977). V sedmdesátých letech se významně podílel na opoziční kulturně politické činnosti a roku 1976 byl jedním z iniciátorů a organizátorů *Charty 77. S Janem Patočkou a Jiřím Hájkem patřil k jejím prvním mluvčím. Ve vyšetřovací vazbě se této funkce vzdal a znovu byl mluvčím několik měsíců s Ladislavem Hejránkem na přelomu let 1978–1979. V dubnu 1978 se stal spoluzakladatelem Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) a v říjnu 1979 za činnost v něm byl s Petrem Uhlem, Jiřím Dienstbierem a Václavem Bendou odsouzen do vězení. Po onemocnění byl na jaře 1983 propuštěn. Politický neúspěch Charty – někteří organizátoři se domnívali, že se k ní budou připojovat tisíce spoluobčanů – vedl Václava Havla k morálnímu zdůvodňování činnosti chartistů. I když se Charta 77 za opozici neprohlášovala, režim ji za ni považoval a pronásledoval ji.

Václav Havel se postupně stával, zejména v zahraničí, nejznámějším československým disidentem, často publikovaným autorem a hraným dramatikem, uznávanou a vyznamenávanou osobností. Když se v listopadu 1989 v důsledku zahraničního i vnitřního vývoje začal hroutit komunistický režim, ovládla založené *Občanské fórum skupina chartistů kolem Václava Havla. Na pád režimu nepřipravená Charta začala uskutečňovat svůj původní záměr – dialog s komunistickou mocí. Nejasná představa postupných politickomocenských změn se však musela přizpůsobovat obrovskému tlaku společnosti. Po ustavení „vlády národního porozumění“ (10. 12. 1989) byl Václav Havel 29. 12. 1989 zvolen jednomyslně československým prezidentem. Kandidaturu přijímal jen na půl roku, „aby dovedl zemi ke svobodným volbám“, ale postupně získal takřka charizmatickou *autoritu a počátkem července 1990 byl zvolen znovu na dva roky. Do ekonomických, právních a institucionálních změn V. Havel příliš nezasahoval, zato v personálních záležitostech uplatňoval svůj obrovský vliv. Koncem roku 1991 se neúspěšně pokusil získat zákonné pravomoci, které by podle jeho názoru mohly zabránit rozpadu ČSFR. Když v létě 1992 neprošel při nové prezidentské volbě v důsledku odporu slovenských poslanců, abdikoval v červenci na zbytek funkčního období. Po vzniku nového státu – České republiky – byl 26. ledna 1993 zvolen českým prezidentem. Odmítal být „kladečem věnců“, ale jako český prezident mnoho výkonných pravomocí neměl. Na důležitosti nabýval hlavně v době vnitropolitických nesnází, například při patovém výsledku parlamentních voleb v roce 1996, nebo když určité strany či politici chtěli využít prezidentské prestiže pro své zájmy. Soustředil se proto na to, v čem je odborníkem – na

mravní apely. Doma kritizoval český provincialismus, „zápečnictví“ a jiné nečnosti a světově proslul projevy o globální civilizaci, o multipolárním a multikulturním světě a o odpovědnosti každého jednotlivce za jeho osud.

Vývoj Havlova myšlení (mající blízko k *personalismu) zachycují nesčetné stati, úvahy, petice a rozhovory. Významné jsou zejména: *Dopis Gustávu Husákovi* (1975; tiskem knižně 1990 [*O lidskou identitu*], Praha: Rozmluvy), *Moc bezmocných* (1978; tiskem knižně 1990, Praha: Lidové noviny), *Dopisy Olze* (tiskem knižně 1985, Toronto: Sixty-Eight Publishers; 1990, Brno: Atlantis), *O lidskou identitu* (1984, Londýn: Rozmluvy; 1990, Praha: Rozmluvy), *Politika a svědomí* (1984; tiskem knižně 1990 [*Do různých stran*], Praha: Lidové noviny ve spolupráci s Československým dokumentačním střediskem nezávislé literatury), *Anatomie jedné zdrženlivosti* (1985; tiskem knižně 1990 [*Do různých stran*], Praha: Lidové noviny ve spolupráci s ČSDS), *Dálkový výslech: Rozhovor s Karlem Hvižďalou* (1986, Londýn: Rozmluvy; 1990, Praha: Melantrich), *O smyslu Charty 77* (1986; tiskem knižně 1990 [*Do různých stran*], Praha: Lidové noviny ve spolupráci s ČSDS), *Příběh a totalita* (1987; tiskem knižně 1990 [*Do různých stran*], Praha: Lidové noviny ve spolupráci s ČSDS), *Do různých stran* (1989, Scheinfeld: Československé středisko nezávislé literatury; 1990, Praha: Lidové noviny ve spolupráci s ČSDS), *Slovo o slovu* (1989; tiskem knižně 1993 [*Slova*], Praha: Památník národního písemnictví), *Letní přemítání* (1991, Praha: Odeon). Kromě divadelních her již zmíněných napsal dále hry a aktovky *Rodinný večer* (1960; 1999 [*Hry*], Praha: Torst), *Ztížená možnost soustředění* (1968, Praha: Dilia), *Žebrácká opera* (1972; tiskem knižně [*Hry: 1970–1976*], Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1977), *Vernisáž* (1975; tiskem knižně [*Hry: 1970–1976*], Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1977), *Horský hotel* (1976; tiskem knižně [*Hry: 1970–1976*], Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1977), *Protest* (1978; tiskem knižně 1992 [*Hry: Soubor her z let 1963–1988*], Praha: Lidové noviny), *Chyba* (1983; tiskem knižně 1992 [*Hry: Soubor her z let 1963–1988*], Praha: Lidové noviny), *Largo desolato* (1984, tiskem knižně 1985, München: Obrys/Kontur – PmD), *Pokoušení* (1985; tiskem knižně 1986, München: Obrys/Kontur), *Asanace* (1987; tiskem knižně 1988, München: Obrys/Kontur – PmD), *Zítřka to spustíme* (1988, knižně 1992 [*Hry: Soubor her z let 1963–1988*], Praha: Lidové noviny), *Odcházení* (2007, Praha: Respekt Publishing a Torst, 2007) a další. Uvedené hry vyšly mimo jiné v porevolučních souborných vydáních (1992 [*Hry: Soubor her z let 1963–1988*], Praha: Lidové noviny; 1999 [*Hry*], Praha: Torst). (Jaroslav Malina)

Havelka, Jan (23. 11. 1839, Loštice – 20. 10. 1886, Olomouc), český středoškolský učitel a archeolog, hlavní ze zakladatelů Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci (1883) a první redaktor jeho Časopisu (1884–1886); zeť „otce moravské archeologie“ Jindřicha *Wankela, s nímž tvořil jádro olomoucké autochtonistické školy, prosazující teorii o domácím pravěkém původu českých *Slovanů. Z díla: *Vlast' naše za pravěku slovanského* (1885). (Karel Sklenář)

Havers, Clopton (1650–1702), anglický lékař a anatom. Kromě kanálků (*kanálky, Haversovy) v kompaktní kostní tkáni (**substantia compacta*) popsal i *řasy synoviální vrstvy kloubního pouzdra – Haversovy žlázy. (Ladislava Horáčková)

Haversovy kanálky, *kanálky, Haversovy.

Havlíček, Jaroslav (3. 2. 1896, Jilemnice – 7. 4. 1943, Praha), český spisovatel; nejvýznamnější představitel českého psychologického románu první poloviny 20. století. S realistickou plastičností dokázal zachytit životní tragiku a traumata svých maloměstských hrdinů (*Vyprahlé touhy*, 1935, přepracováno a vydáno v roce 1944 pod názvem *Petrolejové lampy*; *Neviditelný*, 1937; *Helimadoe*, 1940). (Jiří Pavelka)

Havlíček Borovský, Karel (31. 10. 1821, Borová u Příbyslavi – 29. 7. 1856, Praha), český novinář, spisovatel, básník a politik; zakladatel české žurnalistiky. V umělecké tvorbě a politické publicistice (*Křest sv. Vladimíra*, *Král Lávra*, *Obrazy z Rus*, *Epištoly kutnohorské*,

Duch Národních novin) byl šířavým kritikem a přesvědčeným odpůrcem *absolutismu a *církvě. (Jaroslav Malina)

Havolané, středověké etnikum *Pobaltských Slovanů, které se usadilo v 7.–10. století n. l. v oblasti Braniborska a sousedilo se *Stodorany. S nimi se Havolané pokusili vytvořit *kmenový svaz, avšak tlak německých etnik byl od 11. století již tak silný, že mu většina Pobaltských Slovanů včetně Havolanů podlehla a Havolané jako etnikum zanikli. (Zdeněk Tvrdý)

Hayek, Friedrich August von (8. 5. 1899, Vídeň, Rakousko – 23. 3. 1992, Freiburg, Německo), rakouský ekonom; syn vídeňského profesora botaniky Augusta von Hayeka; působil též ve Velké Británii, v USA a v Německu; profesor Chicagské univerzity. Žák Ludwiga von *Mise a hlavní představitel rakouské ekonomické školy ve 20. století a jeden z nejznámějších liberálů minulého století, proslulý pracemi v oblasti ekonomie, politické filozofie, psychologie a epistemologie. Přednášel na London School of Economics, v letech 1950–1962 na Chicagské univerzitě, a od roku 1962 opět v Evropě. Ve 30. letech rozpracoval teorii hospodářského cyklu založenou na rakouské teorii kapitálu. Zabýval se též teorií peněz a cen. Proslul jako velký odpůrce ekonomy Johna Maynarda *Keynese. Ve 40. letech se začal věnovat roli znalostí v tržním procesu.

Již ve 30. letech přispěl Hayek zásadním způsobem k diskuzi o *socialismu. Jeho kniha z roku 1944 *The Road to Serfdom* (česky: *Cesta do otroctví*. Praha: Academia, 1990) se stala jednou z nevlivnějších publikací pojednávajících o nebezpečí totalitářských tendencí tehdejší doby. V období po *druhé světové válce se věnoval především politicko-filozofickým problémům a otázkám metodologie společenských věd. Do dějin liberálního myšlení se zapsal mimo jiné svou *analýzou dvou typů společenského řádu, z nichž pouze jeden – tzv. *katalaxe, čili spontánní řád – je schopen zajistit lidem maximum *svobody. Druhý typ řádu – organizace či ekonomika – na rozdíl od prvního stanovuje *hierarchii společných cílů, jichž je třeba dosáhnout, a jako takový se hodí pouze pro oblasti, které se svými obecnými pravidly jednání nemůže obsáhnout trh (coby ústřední mechanismus katalaxe). Nositel Nobelovy ceny za ekonomii (1974).

Další Hayekova díla: *The Constitution of Liberty* (Ústava svobody, 1960), *Law, Legislation and Liberty* (3 sv., 1973–1979, česky: *Právo, zákonodárství a svoboda*, 3 sv. Praha: Academia, 1991), *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism* (1988, česky: *Osudná domýšlivost: Omyly socialismu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1995). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

haylli, incký poetický žánr vztahující se k různým tématům – válečným úspěchům, sklizni, ale i náboženským kultům. (Oldřich Kašpar)

Hazárové, populace mongolského (*Mongolové) původu žijící v oblasti Hazárdžálu ve středním Afghánistánu, část sídlí v Íránu. Jméno je odvozeno z perštiny (*hazara*, „tisíc“): byly jím označeny tisícíhlavé zástupy družiny *Čingischána, které se vracely z tažení a usadily se v *zemi v 13. a 14. století. Z počtu kolem 2,8 milionu (odhad z roku 2006) je část roztroušena po celém Afghánistánu jako pomocní dělníci, nosiči apod. Mongoloidní původ Hazárů je stále velmi výrazný, zatímco v jazyce a kultuře jsou patrné výrazné vlivy *Paštunů a *Tádžiků, nábožensky patří k *ší'itům. (Zdeněk Tvrdý)

HCG (anglicky: *Human Chorionic Gonadotropin*), lidský choriový gonadotropin, *hormon vylučovaný placentou a choriem. Stimuluje činnost žlutého tělíska (**corpus luteum*) a snižuje aktivitu bílých krvinek. Stanovení HCG se prakticky využívá při těhotenském testu. (Drahomír Horký)

HDI (anglicky: *Human Development Index*), *index lidského rozvoje.

hebefilie (z řečtiny: *hebephilia*, „náklonnost k dívkám“, *hébé*, „mládí, mladost“), náklonnost či reaktivita s erotickým rozměrem vůči dospívajícím dívkám (náklonnost k chlapcům – *efébofilie). Jedinci s tímto sklonem jsou nazýváni hebefilové či korofilové (od

*koré). Odlišujícím znakem hebefilie od *pedofilie je reaktivita k osobám s již vyvinutými druhotnými pohlavními znaky. Hebefilie je zařazována mezi sexuální úchytky, ale je považována za běžnou u velké části mužské populace. (Jaroslav Malina)

Heberdenova nemoc, *nemoc, Heberdenova.

Heberdenovy uzly, *uzly, Heberdenovy.

Hebrejci (z hebrejštiny: „původní, dávní lidé“), starověké etnikum pocházející ze semitské (*Semité) skupiny na území staré *Palestiny. Staří Hebrejci jsou považováni za praobyvatele tohoto území a odvozují svůj původ od patriarchy *Abraháma. Jejich *kultura je uložena ve znění **Starého zákona*. Pozdější příbuzné *kmeny *Izraelitů si po příchodu na území Palestiny podrobili Hebrejce, avšak osvojili si jejich písmo a řeč (*hebrejštiny). Etnicky a jazykově byli nejvíce příbuzní s *Kannanejci. Posléze se Izraelitům podařilo ovládnout celou Palestinu (kolem roku 1230 př. n. l.) a vytvořit politický a náboženský svaz nazývaný Děti Izraele: dělili se na 12 kmenů, do nichž byli staří Hebrejci asimilováni a splynuli tak s Izraelity ještě před začátkem 1. tisíciletí př. n. l. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

hebrejštiny, *jazyk patřící mezi severozápadní *semitské jazyky, kde bývá řazena do skupiny kanaánských jazyků (dále amónština, edómština, *foiničtina, *hebrejštiny, moábština, *punština), od níž se více odlišuje amorejštiny, *ugaritština a *aramejštiny. Podobně jako v jiných semitských jazycích je významotvorným základem slov trísouhláskový kořen. Flexe slovesných tvarů není vázána na rozlišování tří časových rovin (minulost – přítomnost – budoucnost). K zápisu se užívá nejprve tzv. paleo-hebrejské, od poloviny 1. tisíciletí př. n. l. pak někdy i aramejské a od doby helénistické tzv. židovské (později kvadrátní) písmo, jež vyjadřuje jen souhlásky a píše se zprava doleva.

Jméno „hebrejštiny“ jako označení původního jazyka *bible (*Starého zákona) se poprvé vyskytuje v předmluvě knihy Sírachovy (řádek 22; okolo 130 př. n. l.). V biblických textech samých se označuje jako jazyk „kanaánský“ (Iz 19,18), „judský“ (2 Kr 18,26), respektive „židovský“ (Neh 13,24). U Josefa Flavie (Ant XVIII, 228) a na některých místech Nového zákona označuje termín „hebrejštiny“ dobovou hovorovou řeč, zřejmě tedy *aramejštinu (J 5,2; 19,13.17.20). Termín „hebrejštiny“ (*ivrit; lašon ivri*) je užíván také v *Talmudu, častěji se však v rabínské tradici používá opis „svatý jazyk“.

Z dějinného hlediska se hebrejštiny dělí do tří základních období:

1. Starověká (tzv. klasická či biblická) hebrejštiny je jazykem starověkého *Izraele, zejména jazykem bible (Starý zákon kromě několika aramejských částí a kromě tzv. deuterokanonických knih, jež jsou psány řecky). Písemné doklady mimobiblické tvoří jen zlomek známých textů; kromě epigrafických nálezů (nápisy) se jedná o knihu Sírachovu, hebrejské fragmenty knihy Jubilejí, Júdit, Tóbit, 1. Makabejské, Žalmů Šalomounových, tzv. 4. Ezdráše a zejména o mimobiblické hebrejské texty kumránské. Podrobnější jazykové rozlišení na dílčí idiomy lze provést jak z hlediska geografického (severoizraelské, respektive judské nářečí), tak historického (období tzv. 1. chrámu [11.–6. století př. n. l.], respektive období exilní a období 2. chrámu [6. století př. n. l.–1. století n. l.]). V poexilním období (od 5. století př. n. l.) byla jako mluvená řeč (**lingua franca*) v Palestině hebrejštiny postupně vytlačována aramejštinou, v době helénistické také *řečtinou. V *judaismu však zůstává nadále jazykem liturgickým a jazykem náboženské literatury (*lingua sacra*).

2. Střední (tzv. novomišnaická či mišnaická) hebrejštiny vychází z mluveného jazyka Judska období přelomu *letopočtu, je pod silným vlivem aramejštiny. Kromě některých textů kumránských (tzv. měděný svitek 3Q15) a řady textů epigrafických je tímto jazykem především psána *Mišna a část textů midrašních (explikace bible). V textech Mišny lze rozlišit jazyk tzv. tannaitů (rysy jazyka mluveného; 1. století př. n. l.–2. století n. l.; vedle Mišny též Tosefta a halachické midráše) a amoraitů (literární jazyk vzdělanecké rozpravy; 3.–5. století n. l.; palestinský a babylonský *Talmud). V oblasti *syntaxe slovesných tvarů přejala hebrejštiny tohoto období strukturu *indoevropských jazyků, základní kategorie přiřazuje časovému sledu

(minulost – přítomnost – budoucnost). Středověká hebrejšťina na tuto podobu s dílčími modifikacemi navazuje. Zůstává jazykem liturgickým (synagogální a privátní bohoslužba, modlitby), jazykem studia židovské tradice (komentáře bible a Talmudu), a literárním (*poezie, tzv. *pijjutim*). Často se mísí s aramejšťinou, arabjšťinou či evropskými jazyky (jiddiš, *ladino).

3. Moderní (izraelská) hebrejšťina, tzv. *ivrit*. V *novověku se v souvislosti s emancipací a národním obrozením *Židů (**haskala*) v 19. století objevuje program obnovy hebrejšťiny jako mluveného jazyka. Tento program se stal důležitou součástí úsilí o nové vybudování židovské národní *identity v *zemi Izraelské (*sionismus). Mezi protagonisty jazykové obnovy vynikl zejména Eliezer Ben-Jehuda, pod jehož vedením se hebrejšťina na přelomu 19. a 20. století prosadila jako mluvená řeč židovských osadníků v Palestině, stala se jazykem školní výuky a vposledu jedním z oficiálních jazyků *státu Izrael (1948). Tento jazyk, tzv. *ivrit*, převzal většinu morfologie z hebrejšťiny biblické, syntax slovesných tvarů z hebrejšťiny mišnaické, pojmosloví a syntax větnou utváří pod silným vlivem evropských jazyků. Pro rozvoj a standardizaci byla zřízena Komise pro hebrejský jazyk (1890), později transformovaná v Akademii pro hebrejský jazyk (1953). Jak v oblasti mluveného jazyka, tak v oblasti literární produkce je moderní, tzv. izraelská hebrejšťina (*ivrit*) jazykem plně rozvinutým a živým (od jazyka uměleckého či odborného až po dětskou mluvu a různé druhy slangu). (Viz též *Hebrejci.) (Martin Prudký)

hebrejšťina, moderní, *ivrit.

hédonik, stoupenec filozofie *hédonismu.

hédonismus (z řečtiny: *hédoné*, „sladkost, slast“):

1. způsob myšlení a jednání vedoucí k životnímu způsobu, v němž je osobní rozkoš nejvyšší životní *hodnotou, zvláště v oblasti sexuální;
2. směr v etice považující za *nejvyšší dobro a cíl života dosahovat slasti a rozkoše a vyhýbat se *utrpení (představitelé: *Epikúros, Jeremy *Bentham, John Stuart *Mill aj.);
3. směr v ekonomickém myšlení vycházející z představy, že hospodařící *subjekt sleduje v ekonomické činnosti zájem na dosažení maximažitků s minimálním vynaložením námahy. (Jaroslav Malina)

hedvábí, tenká bílkovinná vlákna, která produkují zástupci několika skupin členovců a nit a *tkanina z těchto vláken vyrobená. U podkmene klepítkačů (Chelicerata) jsou nejznámějšími producenty roztoči (vlákna používají například jako tenata napjatá v blízkosti vajíček) a zejména pavouci. Vývojově pokročilé skupiny pavouků mají až sedm různých typů snovacích žláz. Z některých produkují hedvábí pro plachtění (babí léto), jiné využívají na předení různých částí lovných sítí a další na tvorbu hedvábného kokonu, ve kterém jsou ukryta vajíčka. Tvorba hedvábí je rozšířena u zástupců podkmene vzdušnicovci (Tracheata), zejména u hmyzu.

Vlákna předená samci některých primitivních skupin bezkřídých se podobají miniaturním šňůrám na prádlo, na které samci pro své „partnerky“ zavěšují spermatofory se spermii. Larvy i dospělci mnohem pokročilejšího řádu snovatek (Embioptera), které patří do křídlatého hmyzu s nedokonalou proměnou, předou hedvábná vlákna ze žláz na prvním páru nohou a vystylají jimi své podzemní chodby.

Člověk se naučil využívat jen hedvábná vlákna, která produkují housenky. Housenky a larvy některých jiných skupin hmyzu s proměnou dokonalou tvoří hedvábí ve velkých žlázách, jejichž původní funkcí byla produkce slin. Tvorba hedvábí se liší od jiných přírodních i syntetických vláken tím, že základní hmota je v dutině snovacích žláz skladována dny i týdny jako gel, který se podobá vaječnému bílku. Během předení ze snovací bradavky na spodní straně hlavy se gel rychle mění v pevné vlákno. Tento proces nedokáže člověk napodobit. Vypředené hedvábí hmyz většinou používá na tvorbu kokonu na ochranu kukly (včely, někteří brouci, motýli a můry a další), někdy ale i k jiným účelům.

Hedvábí a jeho využití: Komerční hedvábí je produktem méně než dvaceti druhů mūr, mezi kterými dominuje bourec morušový, *Bombyx mori*. Nebylo tomu tak vždy. Kokony sbírali lidé už v *paleolitu, zřejmě asi hlavně proto, že kukly byly vítaným doplněním jídelníčku, ale údajně používaly kokony buď k ozdobě, nebo k tepelné izolaci. V jihovýchodní Asii jsou kokony a někdy i housenky bourece dodnes pochoutkou a v případě nutnosti i významným zdrojem *bílkovin. Zlom ve využití kokonů a jejich obsahu nastal v Číně, když jedné princezně údajně spadl kokon do *čaje a k údivu všech se z něho začalo odvíjet vlákno. Z hedvábí se stalo vyhledávané luxusní zboží a jako obchodní artikl se začalo šířit po tehdejších starověkém světě. Například ve vzdálené severní *Sýrii se objevilo již od poloviny 1. tisíciletí př. n. l., kam bylo zprostředkováno z *Číny pravděpodobně středoasijskými kupci. Upevnění obchodních styků ve 2.–1. století př. n. l. podél *Hedvábné cesty přes Palmyru a Antiochii až do *Levanty, respektive do egyptské Alexandrie, rozšířilo čínský export až do Říma. O hedvábí (latinsky: *sericum*) pak psal římský autor *Plinius Starší ve své *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974), jeho hebkost a vláčnost opěvali římsští básníci *Ovidius, *Vergilius i *Horatius. Filozof *Seneca varoval dokonce krajany, aby nenechávali své ženy a dcery nosit šat zhotovený z této transparentní látky, pod kterým se tak svůdně rýsují ladné křivky ženského těla, protože to má demoralizující účinek na veřejnou morálku a rodinný život ... Avšak odkud se hedvábí vzalo a jak se dostalo do Říma, nemluvě již o tajemství jeho výroby, o tom mohli mít staří Římané nanejvýš jen nejasnou představu. Od cizích kupců, kterým za hedvábí platili *zlatem, se pouze dovídali, že pochází z jakési *země *Seres či Serica daleko na Východě. Tento původně řecký název (*serikos*, „hedvábný“) nepochybně souvisí s archaickým čínským *sieg* (dnes *s*'), „hedvábí“ (srov. k tomu v témže významu řecké *ser*, latinské *sericum*, korejské *sil*, anglické *silk*, ruské *šolk*; české slovo „hedvábí“ se pokládá za odvozeninu ze staroněmeckého *gotto-webbi*, „boží příze“, z českého je pak polské *jedwab*). Za císaře *Augusta se hedvábí stalo v Římě velkou módou: hodnotila se jeho vláčnost a splývavost, oceňovaly jeho tepelné efekty – v zimě hřejivost, v létě chladivost. Hedvábí bylo znakem bohatství a společenského postavení. Žádnou tak kvalitní látku v zemi dosud nepoznali. Vlněné a lněné *tkaniny syrské s jejich těžkopádnými goblénovými vzory a sytými barvami jim nutně musely připadat pracné a neforemné ve srovnání s lehkostí a jemností nové tkaniny, zhotovené snad ani ne lidskou rukou ... Hedvábí však proniklo na *Západ již v dobách před vznikem *římské říše, jak dosvědčují nálezy jeho zbytků ve vykopávkách domů dávných řeckých kolonistů na březích Černého moře (například v Kerči na Krymu). Stratég a *admirál *Alexandra Velikého Nearchos mluví ve 4. století př. n. l. o jakémsi „materiálu Sérů“, který se prý dostává do Indie ze severu. Dávno před Markem *Polem, který ve 13. století jako první otevřel lidem Západu dveře k poznání nitra Asie, měl jakýsi makedonský obchodník s hedvábím jménem Maes Titianus své agenty v dnešním Čínském Turkestánu. Jejich zprávy o dotud neznámých krajích se dostaly k zeměpisci Marinovi z *Tyru (dnešní Súr), jenž se posléze stal neocenitelným pramenem informací alexandrijskému geografovi a kartografovi Klaudiu *Ptolemaiovi (kolem 85–asi 165). To, co Ptolemaios ve svém zeměpisném díle označuje názvem „Scythia extra Imaum“ (Skythie za Tchien-šanem), odpovídá zhruba Východnímu nebo také Čínskému Turkestánu (dnešní Ujgurská autonomní oblast Sin-t'iang v *Čínské lidové republice).

Zmíněná jednoduchá *technologie se principiálně zachovala dodnes, i když se bourec podstatně změnil. Současný druh je původně hybridem dvou jiných, z nichž jeden už vyhynul. Bourec je jediný plně domestikovaný organismus, který bez péče člověka zahyne – zdivočení či „zplanění“ je vyloučeno. Dnes se housenky pěstují ze zdravotně prověřených vajíček (bakteriologie byla založena Louisem Pasteurem na základě výzkumu chorob bourece) a často se zpočátku nekrmí listím bourece morušového, ale polosyntetickou potravou. Po ukončení žíru se nechají vypříst kokony, které se po několika dnech vystaví horkému vzduchu nebo páře. Tím se zahubí kukly uvnitř – tento krok je nutný, protože dospělec vyvinutý z kukly by

kokon při jeho opouštění znehodnotil. Kokony se pak mohou skladovat a postupně zpracovávat. Místo do čaje se namáčejí do horké, slabě alkalické (stačí mýdlo) vody. Tím se uvolní konec vlákna, které má celkovou délku několik set metrů, někdy až kilometr. Vlákno se z kokonu postupně odvíjí a vždy asi pět vláken se spřádá v nitě surového hedvábí. Voda sloužící k uvolnění vlákna obsahuje jeho povrchové bílkoviny, které slepují vlákna v kokon. Jsou to sericiny (část zůstává na vlákně a umožňuje spojení vláken v nit), které se používají v *kosmetice (silk creams), protože mají hydratační a antioxidační vlastnosti a chrání proti UV záření.

Dnes se sericiny uplatňují ještě závažnějším způsobem – jako součást médií pro kultivaci kmenových buněk pro regeneraci a náhradu lidských *tkání. Poněkud se tak obnovuje hedvábnictví, jehož těžiště se v poválečných létech přesunulo z Japonska, Evropy a Koreje do rozvojových zemí (hlavním producentem zůstává Čína před Indií, která je hlavním konzumentem). Až do období *druhé světové války bylo hedvábí strategickou surovinou, protože jedině z něho bylo možné vyrobit padáky (i neprůstřelné vesty). Během *vátky byl v USA vynalezen a rychle vyráběn nylon a hedvábí přestalo vojáky zajímat. (Viz též *vlákna, přírodní.) (Josef Kolmaš, František Sehnal)

Hedvábná cesta, *cesta, Hedvábná.

Héfaistos (latinsky: *Vulcanus*), původně maloasijský démon ohně, u *Homéra vystupuje jako bůh ohně a zdatný kovář a dovedný umělec, který postavil a zařídil paláce *olympských bohů a *Achilleovi vykoval nádhernou *zbroj. Podle *mytologie byl synem Dia (*Zeus) a *Héry, ale narodil se neduživý se slabýma nohama. Když se chtěl zastat Héry ve sporu s Diem, shodil ho otec z *Olympu na ostrov Lémnos, kde měl jednu ze svých kovářských dílen. *Hermés s *Dionýsem ho však lstí přivedli zpět na Olymp tak, že ho opili a posadili na osla. Na Olympu mu byla dána za manželku nejkrásnější z bohyň *Afrodité. Nevzhledný a stále zaměstnaný Héfaistos se však opět stal tragikomickou postavou, když se rozhodl přistihnout *in flagranti* svou ženu s *Aréem. Díky jemné zlaté síti, do níž oba milence lapil, se mu to sice podařilo, ale zároveň sklídl posměch všech přizvaných *Olympanů.

Héfaistos byl *patronem pilné a vynalézavé činnosti, uctíván byl především tam, kde se rozvíjela *řemesla, například v Athénách. Při svátcích *Héfaisteich* se na jeho počest pořádaly průvody s pochodněmi. Héfaistos byl ve výtvarném umění znázorňován poměrně málo. Na velkém Françoisově kráteru ve Florencii zachytil kolem roku 570 př. n. l. malíř Kleitiás Héfaistův návrat na Olymp. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Hefthalité, *Hunové, Bílí.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (27. 8. 1770, Stuttgart, Německo – 14. 11. 1831, Berlín, Německo), německý filozof. Vytvořil objektivně idealistický filozofický systém, zdůrazňující dialektickou (*dialektika) povahu *světa i *myšlení. Významně ovlivnil další vývoj *filozofie. Stanovil si za úkol vypracovat celkové dialektické pojetí světa, *dějin, *přírody a *myšlení jako procesu, v němž se uskutečňuje vývojová *zákonitost. Zabýval se rovněž dějinami filozofie, estetikou, filozofií práva apod.

Hegel definitivně charakterizoval *občanskou společnost jako ne pouze ekonomicky strukturovanou oblast či pouhý součet *občanů *státu a zavádí, na rozdíl od *Aristotela, který rozlišuje pouze *polis a oikos, termín občanské společnosti jako označení sféry mezi rodinou a státem; občanská společnost zde tedy není identická ani se státem, ani s rodinou. Občanská společnost shrnuje ekonomické prolínání v rámci nepoliticky strukturované sféry, ale zároveň není sférou rodiny. Z díla: *Phänomenologie des Geistes* (1807, česky: *Fenomenologie ducha*. Praha: Československá akademie věd, 1960), *Wissenschaft der Logik*, I–III (Věda o logice, I–III, 1812–1816, přepracováno 1831, vydáno 1832), *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (Encyklopedie filozofických věd v základním obrysu, od roku 1817, česky vyšlo: *Malá logika: Encyklopedie filozofických věd*, 1. díl. Praha: Svoboda,

1992), *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1821, česky: *Základy filozofie práva*. Praha: Academia, 1992). (Jaroslav Malina)

hegemon, *hegemonie.

hegemonie (z řečtiny: *ēgemonia*, odvozeno z *ēgesthai*, „vést“), vůdčí postavení, prvenství, vedoucí úloha určité společenské skupiny nebo třídy. Idea hegemonie se pojí s představou o předurčení či vyvolenosti dané *společenské vrstvy k vedení ostatních členů společnosti, jimž se naopak přisuzuje neschopnost vést sebe sama a řídit svoje záležitosti. Oprávnění k hegemonickému postavení se opírá o uznání vojenské, kulturní, hospodářské, politické či náboženské převahy vůdčí vrstvy nad vedenými skupinami, například v té podobě, jak ji vystihl Georg Wilhelm Friedrich *Hegel v dialektice *Pána a raba* v díle *Phänomenologie des Geistes* (1807, česky: *Fenomenologie ducha*. Praha: Československá akademie věd, 1960).

Pojetí hegemonie podléhalo historickým změnám; od původní nadvlády jednotlivce ve skupině, přes výsadní postavení některé společenské vrstvy či národa v *konfederaci nebo jiném seskupení států až po dominanci vnější zahraniční moci nad jinými formálně suverénními státy (například hegemonie SSSR nad svými bývalými satelity či současná dominance USA v globálním měřítku). Marxistická teorie chápala hegemonii jako vedoucí postavení jedné společenské třídy vedené svým předvojem, politickou stranou znalou *zákonitostí dějin, podle kterých se má postupovat k beztřídní společnosti. Současné teorie hegemonie jsou mnohem propracovanější a odpovídají složitější a dynamičtější struktuře moderních společností. Příkladem může být koncepce francouzského teoretika Pierra *Bourdieu, podle kterého má hegemonie podobu symbolické síly či násilí, jež předepisuje individuu určité formy jednání a chování, aniž by si jednotlivci vůbec uvědomovali, že jsou řízeni a ovládáni. Naopak je tento systém *vlády vede k tomu, aby se snažili získat co největší podíl na „symbolickém kapitálu moci“ a mohli se v určité oblasti (Bourdieu mluví o „polí“) podílet na ovládání ostatních. (Břetislav Horyna)

Hehové, černošská populace žijící v oblasti Uhehe v Tanzanii (mezi řekami Ruaha a Rufidži). Hehové jsou východobantuského původu a patří k tradičním kopaničářským zemědělcům a chovatelům hovězího dobytka. Jejich počet dosahuje více než 750 000 (odhad z roku 1994), jsou největším etnikem mezi ostatními příbuznými populacemi Benů, Ndambů, Pogorů, Sagarů a Sangů. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Hehové si zachovali kmenovou jednotu již od konce 19. století, kdy úspěšně vzdorovali nejprve *Němcům a později *Angličanům. *Manželství bývá *polygamní, následnictví je *patrilinéární. Tradiční *náboženství je nahrazováno *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Heian, takzvané „zlaté“ období japonských dějin (794–1185), charakteristické rozvojem dvorské kultury; začalo rokem 794, kdy se císař Kammu přestěhoval do nově vybudovaného *města *Heiankjó (dnešní Kjóto). Název doby, odvozený z názvu sídelního města, znamená „mír a pokoj“.

Období Heian představuje vyvrcholení klasické japonské kultury (vznik děl reflektujících národní vědomí a opouštění kontinentálních vlivů) a definitivní vřazení Japonska do rodiny světových kultur. Rozvíjí se zejména literatura (*poezie i próza, například dílo *Gendži monogatari* [vznik v letech 1001–asi 1013, česky: *Příběh prince Gendžiho*, 4 sv. Praha: Paseka, 2002–2008] autorky Murasaki *Šikibu je považován za první román na světě), sochařství (zobrazující zejména buddhistický *panteon), architektura (převážně *sakrální) a malířství.

Zřetelný rozpor kulturního rozvoje neseného úzkou dvorskou vrstvou s vývojem politickým (nezájem dvora o situaci v *zemi, zbytnování a hromadění institucí) znamenal, že poslední léta doby Heian byla poznamenána sveřepými spory silných vojenských rodů o moc. Z nich vyšel vítězně rod *Minamoto, který převzal veškerou moc v zemi a založil první *vládu *šóguna, *šógunát. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Heiankjó (z japonštiny: *Heiankjó*, „Město míru a pokoje“), původní název dnešního japonského *města Kjóta. Bylo postaveno roku 792 po vzoru čínského sídelního města Čchang-anu, s pravidelnou sítí kolmých ulic. Více než tisíc let sídelní město japonského *císaře, hlavní město až do roku 1868, kdy se dvůr přestěhoval do Tokia. (Helena Honcoopová)

Heidegger, Martin (26. 9. 1889, Meßkirch, Německo – 26. 5. 1976, Freiburg, Německo), německý filozof; jeden z nejvýznamnějších představitelů moderní *ontologie. Ve svých pracích se věnoval *analýze pobytu *člověka na *světě, aby tak doplnil evropskou metafyzickou tradici soustředěnou pouze na jsooucnu; na jeho linii uvažování navázal *existencialismus. Z díla: *Sein und Zeit* (1927, česky: *Bytí a čas*. Praha: Oikoymenh, 1996). (Jaroslav Malina)

Heidžókjó, dnešní Nara, první stálé japonské hlavní *město založené v narské kotlině roku 710, sídlo japonského *císaře až do roku 784, kdy se císařský dvůr přestěhoval do *Heiankjó. Období 710 až 784 se nazývá dobou *Nara. (Helena Honcoopová)

heilót (z řečtiny: *heléin*, „zmocnit se, podrobit si, vzít si“, tedy „podrobený, zajatý“), bezprávný a nesvobodný zemědělec ve starověké Lakónii a Messénii na jihu Peloponéského poloostrova v takřka otrockém postavení vůči *Spartanům. Heilóti byli přiděleni občanům Sparty a pravidelně jim odváděli *naturální dávky (až čtyři pětiny výtěžku); nebyli však *otroky jednotlivých Spartanů, nýbrž spolu s *půdou náleželi celé spartánské obci, zůstali jejím majetkem a nemohli být ani dědění, ani prodáni. Při svém špatném sociálním postavení i počtu, který mnohonásobně převyšoval počet Spartanů, se často bouřili; proto náležela k výcviku spartských *efébů takzvaná *krypteía* (trestné výpravy, které končily povražděním mnohých heilótů). Také nastupující *eforové každoročně vypovídali heilótům *válku. Teprve od poloviny 5. století př. n. l. se začalo sociální postavení heilótů zlepšovat, takže si mohli ušetřit i peníze na vykoupení. Rovněž mohli vstupovat do vojska a při statečném chování mohli být propuštěni na svobodu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Heinlein, Robert Anson (7. 7. 1907, Butler, Missouri, USA – 8. 5. 1988, Carmel, Kalifornie, USA), americký spisovatel *science fiction. Již od dětství se zajímal zejména o astronomii. V roce 1925 nastoupil na Námořní akademii v Annapolisu, kterou ukončil roku 1929. Poté sloužil ve vojenském námořnictvu USA, dokud neodešel v roce 1934 ze zdravotních důvodů (tuberkulóza) do výslužby. Možná právě proto si Heinlein později tak vážil věrnosti, vůdcovství a dalších vojenských ctností. Prošel několika zaměstnáními a bez úspěchu se též pokusil věnovat politické dráze, a to jako levicově orientovaný politik. Ve snaze vymanit se z chudoby začal s publikačními pokusy a v roce 1939 mu byla otištěna první povídka. Postupně se profiloval jako autor science fiction orientovaný na sociální témata. Pokusil se o popis budoucího vývoje lidstva. Po napadení USA Japonskem se Heinlein znovu hlásil do služby v armádě, ale nebyl přijat ze zdravotních důvodů. Po bombardování Hirošimy a Nagasaki, skončení *druhé světové války a současně se začátkem *studené války se věnoval politickým tématům a začal být uznáván i mimo čtenářskou obec vědeckofantastického žánru. Za důležitou složku Heinleinovy tvorby jsou považovány romány pro mládež z 50. let, které vychovávaly k vlastenectví a úctě ke svobodám celou generaci Američanů a propagovaly vědu. Nejznámějším a současně posledním románem z tohoto období je *Starship Troopers* (Hvězdná pěchota, 1959), kterému však bývá často vyčítán *militarismus (*volební právo mají mít jen ti, kdo slouží nebo sloužili v armádě). Následující desetiletí představuje nejplodnější autorovo období a je reprezentováno dvěma známými a možná nejzdařilejšími romány *Stranger in a Strange Land* (Cizinec v cizí zemi, 1961) a *The Moon Is a Harsh Mistress* (Měsíc je drsná milenka, 1966). Hrdinové těchto románů jsou individualisté, kteří si nade vše cení lidské svobody (a také tělesné lásky). Po prodlevě způsobené nemocemi napsal román *Time Enough for Love* (Dost času na lásku, 1973). Po dalších zdravotních peripetiích publikoval ještě několik významných románů, například *The Number of the Beast* (Číslo

bestie, 1980) a *The Cat Who Walks Through Walls* (Kočka, která prochází zdí, 1987), které již nebyly tak dobře přijaty jako romány předchozího období. Oba začínají jako dobrodružné příběhy, ke konci však přecházejí ve filozofující fantazie.

Heinlein vytváří jako první mezi autory science fiction komplexní obraz budoucnosti, její „historii“. Jeho dílo je naplněno filozofickými úvahami s přesahem do *metafyziky. Zastával hypotézu, že použitím správného jazyka se jedinec může duševně osvobodit, a dokonce se může stát nadčlověkem. Heinlein byl také ovlivněn *psychoanalýzou Sigmunda *Freuda. Zastával *kulturní relativismus a byl odpůrcem *rasismu, i když ne zcela důsledným. Řada jeho hrdinů je černé pleti. Heinleinovy politické *názory byly proměnlivé, vždy však inklinoval k *liberalismu a svobodě jednotlivce, kterou nadřazoval i demokratickému společenskému systému, vystupoval proti zasahování *náboženství do *politiky. Zejména v první polovině svého života tíhl k *socialismu, avšak byl přesvědčeným antikomunistou. V jednom ze svých románů dokonce podal návod, jak by si mělo počínat podzemní hnutí v autoritářském režimu.

Robert A. Heinlein je s Isaakem *Asimovem a Arthurem C. *Clarkem považován za jednoho ze tří mistrů západní science fiction, které dodal především sociální dimenzi. Styl jeho psaní je dnes označován jako „hard science fiction“. (Vojtěch Mornstein)

Heintz starší, Joseph (11. 6. 1564, Basilej, Švýcarsko – 15. 10. 1609, Praha), švýcarský malíř a architekt. Od roku 1591 byl dvorním malířem Rudolfa II. v Praze. Obdivoval italské mistry (zejména *Correggia) a v malbě byl ovlivněn benátským šerosvitěm. V jeho malířské tvorbě dominují portréty a náboženská a mytologická témata, z nichž mnohá jsou prochnuta erotismem (*Diana a Aktaión; Léda s labutí; Salome s hlavou Jana Křtitele; Satyry a nymfy; Únos Proserpiny* aj.). (Jaroslav Malina)

Heizer, Robert Fleming (13. 7. 1915, Denver, Colorado, USA – 18. 7. 1979, Berkeley, California, USA), americký archeolog; profesor na University of California v Berkeley. Je autorem řady zásadních objevů z různých pravěkých a starověkých období v Severní a Střední Americe a archeologických učebnic. Zasloužil se zejména o hlubší poznání *olmécké kultury, především výzkumy v *La Ventě v Mexiku. Z díla: Hole, F. – Heizer, R. F., *An Introduction to Prehistoric Archaeology* (Úvod do prehistorické archeologie, 1965). (Jaroslav Malina)

hejtman (z němčiny: *Hauptmann*, der, „hejtman, setník, kapitán; náčelník“, z *Haupt*, das, „hlava“, *Mann*, der, „muž“):

1. původně *náčelník, představený, hodnostář s mocí vojenskou i civilní, později:
2. královský zástupce pro správu jistého území (někdy též *purkrabí); funkce se vžila od 14. století, význam vzrostl za *husitského hnutí (vojenský hejtman v polním vojsku – polní hejtman). V průběhu historie se úloha hejtmána měnila. V pohusitském období došlo ke vzrůstu moci *šlechty a také k stabilizaci hejtmánské funkce (v době nepřítomnosti *krále jej zastupoval, *úřad německých *lén, zřízený za Jiřího z Poděbrad [1420–1471], doložený pak v roce 1493, zrušený v roce 1651, vedl agendu zahraničních lén, staral se o vrácení území odpadlých za *husitství zpět k České koruně); působil ve všech *zemích České koruny (nejdříve se funkce ustálila na Moravě, posléze i ve Slezsku a v obou Lužicích). V Čechách byla jiná situace: 1 až 6 hejtmanů bylo jmenováno v době nepřítomnosti krále, za Vladislava II. Jagellonského (1471–1516) převzali *místodržící (po krátké době i za Ferdinanda I. [1526–1564]). Úloha hejtmána se měnila, po Bílé hoře stanul v čele moravského *královského tribunálu, od 18. století *zemského gubernia, předsedal i *zemskému sněmu a *apelačnímu soudu, od roku 1861 Moravskému zemskému výboru; titul byl vyhrazen jen pro vyšší armádní důstojníky a pro *krajské hejtmány;
3. krajský hejtman, od *středověku náčelník politické, vojenské, finanční a soudní správy na území kraje;
4. *okresní hejtman, v *českých zemích státní *úředník stojící v čele okresní politické správy. (František Čapka)

hejtman, krajský, *úřad nejvyššího vojenského velitele kraje, jeho povinností bylo svolávání krajské hotovosti, zásobování vojska, obrana a trestání škůdců; jeho význam vzrostl za *husitství, později se mění na zástupce nepřítomného *krále. Byl volen *krajským sněmem (nejdříve jeden, od poloviny 15. století dva – pán a *rytíř); od poloviny 16. století jmenování z místní *šlechty. Po zavedení *Obnoveného zřízení zemského* se hejtmáni stali královskými *úředníky. V jejich působnosti byla veřejná správa, berní správa, vojenství a vrchnostenské povinnosti. Za *Josefa II. (1741–1790) byl úřad postátněn a autorita hejtmanů posílena, každý kraj měl jednoho krajského hejtmana.

Funkce hejtmana zanikla počátkem 60. let 19. století současně s *krajskými úřady, obnovena byla v roce 2001 po ustavení 14 samosprávných krajů v České republice. (František Čapka)

hejtman, královský, *úřad zřízený v *českých zemích v roce 1547 po potlačení odboje českých *stavů proti císaři Ferdinandu I. (1503–1564); hejtman byl dosazován do *královských měst s povinností hájit zeměpanská práva na *městské radě a soudu; ve 2. polovině 16. století byla jeho pravomoc oslabena, po roce 1620 opět posílena. Úřad byl zrušen v letech 1783–1784 při reformě obecní správy. (František Čapka)

hejtmanství, okresní, původně orgány rakouské státní správy v Předlitavsku v sídle každého politického okresu (zřízené v červnu 1849), byly vytvořeny jako politický *úřad první instance (v letech 1850–1855 se též užívalo názvu podkrajský úřad). V některých zvlášť rozlehlých okresech byly zřízeny i expozitury okresních hejtmanství, jako například v Břeclavi expozitura hustopečského okresního hejtmanství; v *českých zemích jich bylo celkem devět. Do čela hejtmanství byl postaven okresní *hejtman (*úředník s právníkem vzděláním); kromě hejtmana byl na okresním hejtmanství i okresní komisař a další personál (sekretáři, zřízenci aj.). V roce 1868 bylo 76 okresních hejtmanství nahrazeno 208 tzv. smíšenými *okresními úřady, se smíšenou soudní i politickou mocí, v sídlech *okresních soudů. Tento stav trval až do roku 1868, kdy byl posílen význam okresů, opět jako samostatných politických jednotek. V roce 1918 přejmenována na politické okresy. (František Čapka)

Hekabé (latinsky: Hecuba), manželka trójského *krále *Priama a matka mnoha jeho dětí, například *Hektora, *Parida-Alexandra, *Kassandry a Polyxeny. Po pádu *Tróje se stala zajatkyní a byla odvečena do Thrákie (*válka, trójská). Její další osudy líčí *Ovidius v *Proměnách* (13, 422n). Na thráckém pobřeží objevila mrtvolu svého syna Polydóra, kterého kdysi *Priamos světil do ochrany thráckého krále Polymnéstora. Po porážce Tróje však Polymnéstor Polydóra zabil, aby se zmocnil jeho bohatství. Hekaba ve snaze pomstít smrt svého syna vlákala Polymnéstora do svého stanu, spolu s ostatními zajatými Trójankami zabila jeho děti a jemu vypíchala oči. Když ji *Thrákové pronásledovali, byla proměněna v psici. (Marie Pardyová)

Hektor, nejstarší syn trójského *krále *Priama a jeho manželky *Hekaby, manžel *Andromachy. Protože jeho otec byl již stár, stal se Hektor hlavním obráncem *Tróje ve válce s *Řeky (*válka, trójská). Padl v souboji s *Achilleem, který jeho mrtvolu vlácel za svým vozem okolo trójských *hradeb. Vydal ji až Priamovi, který si ji přišel v noci vyprosit výměnou za bohaté dary.

Ve výtvarném umění byly znázorňovány motivy loučení Hektora s Andromachou na řeckých vázách (ve 20. století tuto scénu zachytil například italský malíř Giorgio de *Chirico, *Hektor a Andromaché*, 1917), Achilleus vláčící Hektorovu mrtvolu a Priamos klečící před Achilleem na monumentálních římských sarkofázích 3. století. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Hektor a Andromaché, *Andromaché, *Hektor.

Helena (spartská), dcera Dia (*Zeus) a *Lédy, manželka spartského *krále *Meneláa, nejkrásnější ze smrtelných žen, kterou slíbila *Paridovi *Afrodíté za to, že ji uznal jako

nejkrásnější bohyni. Její únos se stal v řecké tradici záminkou k *trójské válce. Po jejím skončení se spolu s Meneláem přes Egypt vrátila do *Sparty. (Jaroslav Malina)

Helena (asi 248–asi 328), svatá Helena. Matka *císaře *Konstantina Velikého. Pocházela z nízkého rodu a byla křesťankou. Konstantinův otec ji zapudil, aby mohl uzavřít výhodný dynastický sňatek. Když se dostal k moci její syn, udělil jí titul *Augusta* a veškeré pocty. Roku 327 Helena odjela v čele poselstva do *Jeruzaléma, aby zde dohlížela na budování velkých chrámových staveb v místech spjatých se životem a smrtí *Ježíše Krista. V pozdější tradici byla tato cesta spojována s legendárním nálezem údajného Kristova *kříže. (Jaroslav Malina)

helénismus (z řečtiny: *Hellénoi*, „Řekové“), poslední období *řecké civilizace (termín zavedl v 19. století německý historik Johann Gustav Droysen [1808–1884]), od nastolení *hegemonie v Řecku a dobytí *perské říše *Alexandrem Velikým (356–323) až po připojení posledního z helénistických *států, *ptolemaiiovského Egypta, k *římské říši roku 31 př. n. l. Po Alexandrově smrti se jím dobytá obrovská území rozdělila na menší celky. Vlády nad těmito helénistickými státy se zmocnili jeho nejbližší spolupracovníci, makedonští *generálové, kteří se stali zakladateli zde vládnoucích *dynastií (nejvýznamnější byl *ptolemaiiovský Egypt a seleukovská říše v Asii, Makedonie pod panstvím Antigonců).

Nové společenské podmínky přinesly rozšíření odborných a technických znalostí i nový rozkvět *umění, jehož základem byla řecká *kultura, která expandovala dále na východ a stala se „nadanárodní“. Vládnoucí vrstva byla řeckého a makedonského původu a ve *společnosti i kultuře se zde prolínaly řecké civilizační prvky s místní orientální tradicí. Od 2. století př. n. l. byly jednotlivé helénistické říše postupně připojovány k rozpínajícímu se římskému impériu, kulturní a politická tradice helénismu zde však působila i nadále.

(František Čapka, Jaroslav Malina)

helénistické umění, *umění, helénistické.

helénistický sloh, *sloh, helénistický.

Helénové (Helléni, hoi Hellénes):

1. souhrnný název pro veškeré obyvatelstvo starověkého Řecka (Hellady) od doby jeho sjednocení v době *Alexandra Velikého (4. století př. n. l.), jehož se dodnes užívá v literatuře a historii; *Achájové, *Dórové, *Iónové, *Řekové;

2. současné označení moderního řeckého národa vyjadřující a zdůrazňující genetickou kontinuitu dnešních *Řeků s jejich starověkými předky. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

Helešic, Jan (24. 1. 1953, Brno), český zoolog – hydrobiolog; docent a ředitel *Ústavu botaniky a zoologie a vedoucí Laboratoře biologie tekoucích vod Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. Vysokoškolská studia absolvoval na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (dříve UJEP Brno), kde se též v roce 1999 habilitoval (název habilitační práce: *Bioindikace stavu a kvality prostředí tekoucích vod*). Přednáší hydrobiologii, aplikovanou hydrobiologii, ekologii moří a oceanobiologii, produkční ekologii a vede determinační cvičení z bezobratlých, zoologický seminář a hydrobiologický seminář aj., včetně terénních exkurzí. Byl členem Akademického senátu (1993–1996), tajemníkem Sekce Biologie (1993–1997), garantem studijního programu biologie (2002) a vedoucím Sekce biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity (2003–2006). Od roku 2002 do roku 2006 působil jako člen komise 2 Přírodní vědy a člen – předseda podkomise 206 Obecná a ekologická biologie Grantové agentury České republiky, byl členem vědecké rady Hydrobiologického ústavu AV ČR České Budějovice a je členem komisí doktorského studia a habilitačních komisí na Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy v Praze a Biologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Od roku 2007 je členem dozorčí rady Ústavu biologie obratlovců AV ČR, v.v.i., Brno. Je členem České zoologické společnosti (v letech 1997–2000 člen hlavního výboru), České limnologické společnosti (prezident společnosti 2000–2003), SIL International Association of Theoretical and Applied Limnology (národní reprezentant od roku 2004), The International Association for Danube Research

(IAD) a The International Association of Plecopterologists. Je stálým předsedou vědeckého a organizačního výboru mezinárodní konference RIVER BOTTOM pořádané jednou za pět let v České republice

Zabývá se ekologií tekoucích vod, biologií vodních organismů a je specialista na řád pošvatky (*Plecoptera*). Rozvinul a zavedl nové metody studia říčních *ekosystémů – studium hyporeálu, vlivu průtokových poměrů na ekologii toků, životních strategií vodních bezobratlých a podílí se na zavádění metod biomonitoringu ekologického stavu toků. Spolu se svými spolupracovníky obnovil činnost Laboratoře biologie tekoucích vod (rušené za *normalizace v roce 1972). Je nebo byl řešitelem či spoluřešitelem více než 10 grantů základního a aplikovaného výzkumu a dvou Výzkumných záměrů. Je spoluautorem, autorem a editorem 5 monografií, celkem publikoval přes 80 časopiseckých a sborníkových článků a sdělení. Kontakt: Doc. RNDr. Jan Helešic, Ph.D., Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno; telefon: 532 146 214, e-mail: helesic@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

heliocentrismus (z řečtiny: *hélios*, „slunce“ a *kentron*, „střed“ [případně z latiny: *centrum*, „střed, středový bod; bodec, osten; jádro; ústředí“]), učení, že středem *vesmíru je *Slunce. Jeho prvotním zdrojem bylo uvědomění si životadárné role Slunce jakožto zdroje světla a tepla (*Achnaton). Pro některé učence pýthagorejské školy ztělesňovalo Slunce nejjemnější prvek – oheň a jevílo se tedy jako vhodnější centrum vesmíru než Země. Pozornosti antických astronomů také neuniklo, že Merkur a Venuše sledují pohyb Slunce. Na fyzikálnějších argumentech založil heliocentrismus *Aristarchos (3. století př. n. l.), když ze svých pozorování odvodil, že Slunce je mnohem větší než Země. Vcelku se však heliocentrické představy v antice neprosadily a podobný byl jejich osud i v čínské, indické a arabské kultuře.

Mikuláš *Koperník v díle *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o obězích nebeských sfér, 1543) ukázal, že heliocentrický pohled nabízí v principu mnohem jednodušší a přirozenější pohled na uspořádání Sluneční soustavy. Byl však stále omezen představou o rovnoměrných kruhových pohybech nebeských těles a jeho soustava byla proto neméně složitá jako *Ptolemaiova. Galileo *Galilei v díle *Dialogo di Galileo Galilei sopra i due massimi sistemi del mondo Tolemaico, e Copernicano* (Dialogy Galilea Galileiho o dvou největších systémech světa Ptolemaiově a Koperníkově, 1632) ukázal, že argumenty stoupenců *geocentrismu proti pohybu *Země jsou chybné a že některé jevy (pasáty) lze naopak vysvětlit otáčením Země. Jeho pozorování fází Venuše v dalekohledu ukázala, že Ptolemaiova soustava ve své původní podobě nemůže být správná. Johannes *Kepler ve spisech *Astronomia nova* (Nová astronomie, 1609) a *Harmonice mundi* (Harmonie světa, 1619) našel tři *zákony oběhu planet, které mohly být rozumně formulovány jen v heliocentrické soustavě. Poznání, že komety náleží do „sublunárního světa“, vyvrátilo představu o existenci oběžných sfér obklopujících Zemi, k nimž jsou planety připoutány. Dověšením nové fyziky se stala *Newtonova teorie pohybu a gravitace vyložená v díle *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Matematické základy přírodovědy, 1687). V očích fyziků byl tak geocentrismus definitivně poražen, i když byl zvláště v katolické části Evropy ještě dlouhou dobu mocensky udržován.

Zároveň tím byl ovšem překonán i heliocentrismus v užším slova smyslu, neboť i Slunce se ukázalo být jen jedním z nepříliš významných kosmických těles. „Heliocentrickou soustavou“ v moderním slova smyslu není soustava, jejíž střed splývá se středem Slunce, ale soustava, v níž zůstává na místě střed hmotnosti Sluneční soustavy. V dlouhodobém měřítku (za asi 170 milionů let) oběhne celá Sluneční soustava okolo středu Galaxie.

Prvním přímým dokladem ročního oběhu Země byla aberace (James Bradley, 1725) – změna úhlu, pod níž je vidět během roku hvězdy v důsledku změny směru zemského pohybu. Denní otáčení Země nejlépe demonstruje stáčení roviny kyvů Foucaultova kyvadla.

Tento experiment by mohl navrhnout a provést již Galilei, byl však uskutečněn až roku 1851 v pařížském Panteonu.

Dnes je možné vztahovat pohyby ve vesmíru k soustavě, v níž má ve všech směrech stejnou teplotu reliktní elektromagnetické záření, které je „památkou“ na rané období vývoje vesmíru. Družicová pozorování započatá koncem minulého století umožňují zjistit rovnoměrný pohyb Sluneční soustavy i nerovnoměrný roční pohyb Země vůči tomuto pozadí, což je v jistém smyslu definitivním vítězstvím Koperníka a Galileiho.

Dědicem ideje heliocentrismu je tzv. Koperníkův princip využívaný v *kosmologii, podle něhož není naše místo ve vesmíru ničím význačné. Je do jisté míry oslaben *antropickým principem, podle něhož toto místo může mít speciální vlastnosti nezbytné pro naši existenci. (Jan Novotný)

heliogravura (z řečtiny: *hélíos*, „slunce, světlo“ a z francouzštiny: *gravure*, „rytina“) (též otogravura, klíčotypie), *grafická technika spočívající na principu tisku z hloubky, založená na nerozpustnosti osvětlené chromované želatiny ve vodě.

Za tiskovou formu slouží měděná deska, mechanicky opracovaná fasetou a dokonale odmaštěná. Takto vyhlazená deska se zapráší prostřednictvím naprašovací skříňky, v níž je asfaltové zrno rozvířeno převrácením skříňky, rozfoukáním či otáčením celé bedny, zavěšené dvěma osami ve stojanu. Naprášená tisková forma je zahřívána nad plamenem lihového kahanu stejnoměrně po celé ploše, aby k ní jednotlivá zrna přilnula. V následující fázi je takto vzniklý rastr opatřen želatinovou vrstvou, zcitlivělou vůči světlu dvojchromanem draselným. Po zaschnutí vrstvy dochází ke zkopírování ruční kresby, provedené na tenkém pigmentovém papíře, či fotografického negativu na slunečním světle či pod silnou lampou. Následuje ponoření tiskové formy do vodní lázně („vyvolání“), v níž se odplaví neosvětlená chromová sůl. Tímto způsobem opracovaný povrch je připraven k leptání roztokem chloridu železitého. U tmavších partií dochází k hlubšímu vyleptání, u světlejších partií k povrchovému vyleptání. Vyleptaná tisková forma se opláchně vodou, odstraní se vrstva želatiny a asfaltový kryt. Vlastní tisk se uskutečňuje na ručním měditiskařském lisu.

Pokusy s osvětlováním chromované želatiny lze zaznamenat od roku 1816 v souvislosti s vynálezem fotografie Josephem Nicéphorem Niépce (1765–1833). V roce 1858 britský fotograf William Henry Fox Talbot (1800–1877) opatřil měděnou tiskovou formu vrstvou želatiny, již zcitlivěl vůči světlu dvojchromanem draselným. Zcitlivěnou desku v rámci inspirace technikou *akvatinty nahřál, čímž docílil přitavení kalafunového prášku k desce. Následně na tiskovou formu přiložil diapozitiv, jež osvětlil a vyvolal. Takto upravená deska sloužila pro účely zaleptání. Na tento *vynález navázal v roce 1878 český novinář a malíř Karel Václav Klíč (1841–1926). Klíč uskutečnil syntézu techniky akvatinty, Niépceho a Talbotova vynálezu, která dala vzniknout heliogravuře – doslova rytině světlem.

Heliogravura přispěla k rozvoji světového grafického průmyslu, neboť znamenala nástup vysoce kvalitního tisku fotografií a dokonalé *reprodukce polotónových předloh. Vyznačovala se vysokou setrvalostí tiskové formy. Vynález heliogravury je svým významem srovnatelný s vynálezem *knihtisku tím, že vytvořil podmínky pro uplatnění nové polygrafické techniky, pro tisk ilustrovaných časopisů, merkantilu a uměleckých děl v masovém měřítku a přispěl tak k rozvoji *masové kultury 20. století. (Barbora Půtová)

Héliopolis (z řečtiny: *Héliopolis*, „Sluneční město“; egyptsky: *Iunu*), *lokalita v oblasti severovýchodního předměstí dnešní Káhiry. V Nové říši největší *město starého Egypta. Řecký název odráží jeho postavení jako hlavního centra slunečního kultu. Významnou úlohu v náboženských představách spojených s Héliopolí hrál tzv. počáteční pahorek, místo, které se podle představ starých Egyptanů při vzniku světa jako první vynořilo z pravodstva a bylo osvětleno *sluncem. Z *obelisků, které zde kdysi stály, se zachoval pouze obelisk Senusreta I. Obelisk Sethiho I. byl za císaře *Augusta odvezen pro Circus Maximus. Dnes stojí na římském náměstí Piazza del Popolo. (Břetislav Vachala)

heliotická teorie kultury, *teorie kultury, heliotická.

helix, -icis, f., vinutí, v *anatomii okraj ušního boltce (**auricula*). (Ladislava Horáčková)

Heller, Jan (22. 4. 1925, Plzeň – 15. 1. 2008, Praha), český lingvista, bibliista, teolog a religionista; profesor religionistiky, přední znalec *Starého zákona. V letech 1945–1948 studoval teologii na Husově evangelické bohoslovecké fakultě v Praze; filozofii (u Jana Patočky) a češtinu studoval na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. V rámci studia pobýval v letech 1947–1948 na stipendijní stáži na *univerzitě v Basileji. Po dokončení studia teologie zahájil akademickou dráhu v roce 1950, kdy se stal asistentem a lektorem hebrejštiny na Katedře biblistiky Komenského evangelické bohoslovecké fakulty. Následujícího roku obhájil doktorát teologie a v roce 1963 se habilitoval v oboru Starý zákon, jmenování docentem však bylo státní správou pozdrženo. V letech 1948–1951 byl vikářem Českobratrské církve evangelické v Hořovicích. V letech 1966–1968 působil jako hostující docent na Humboldtově univerzitě v Berlíně a na Kirchliche Hochschule v Západním Berlíně. Oba pobyty měly vliv na konečné jmenování Jana Hellera docentem pro obor religionistika v roce 1968 a v roce 1970 byl jmenován profesorem pro stejný obor. V roce 1977 přešel na Katedru biblistiky, kterou vedl do roku 1992. Roku 1990 se stal prvním prezidentem nově založené Československé společnosti pro studium náboženství (od roku 1993 České společnosti pro studium náboženství a od roku 2007 České společnosti pro religionistiku), ve funkci setrval do roku 1993. Od roku 1992 v důchodu. V letech 1999–2000 byl ředitelem nově založeného Centra biblických studií Akademie věd ČR a Univerzity Karlovy v Praze.

Do dějin české religionistiky se Jan Heller zapsal vlastní hypotézou vzniku náboženství (tzv. responzivní hypotéza), kterou formuloval v česky psaném religionistickém kompendiu (*Nástin religionistiky*, 1988). Mezi jeho další badatelské aktivity patří studium problematiky tzv. „etického zlomu“ (8.–6. století př. n. l), významně se podílel i na českém ekumenickém překladu **bible* (1979) a na tvorbě Biblické konkordance. Z díla: *Hebrejsko-řecko-latinsko-český slovníček pro bohoslovce*, 1955; *Starověká náboženství: Náboženské systémy starého Egypta, Mezopotámie a Kanaanu*, 1978, 1988; *Nástin religionistiky* (ve spoluautorství s Milanem Mrázekem), 1988; *Von der Schrift zum Wort: Das Alte Testament zwischen Gestern und Heute*, Berlin 1990; *Bůh sestupující: Pokus o christologii Starého zákona*, 1994; *Tři svědkové: Mojžíš – Izaiáš – žalmista*, 1995; *Přehled Starého zákona*, 2. opravené vydání, 1997; *Vocabularium biblicum septem linguarum: hebraico-graeco-latino-anglico-germanico-hungarico-bohemicum – Biblický slovník sedmi jazyků: hebrejsko-řecko-latinsko-anglicko-německo-maďarsko-český*, 4. rozšířené vydání, 2000; *Stezka ve skalách: Postila*, 2006; *Obtížné oddíly knih Mojžíšových* (ve spoluautorství s Martinem Prudkým), 2006; *Znamení odkazující k nebi*, 2007. (Luboš Bělka, Jaroslav Malina, Martin Prudký)

Hellich, Bohuslav (31. 5. 1851, Poděbrady – 26. 7. 1918, Praha), český lékař a historický antropolog. Po promoci v roce 1884 se věnoval psychiatrii v Královském českém zemském ústavu pro choromyslné v Praze (1885–1894); roku 1891 se habilitoval na *Univerzitě Karlově v Praze pro psychiatrii a neurologii (krátce pak byl suplujícím profesorem). Bratr Jan Hellich, známý archeolog, jej uvedl do „družiny“ prof. Josefa Ladislava *Píče a po přeložení do Dobřan u Plzně (primář psychiatrické léčebny, 1894) se Hellich začal tomuto oboru také věnovat. Později se vrátil do Prahy a od roku 1908 do smrti byl prvním ředitelem Zemského psychiatrického ústavu v Praze-Bohnicích. Věnoval se *fyzické antropologii, zejména studiu lebek z archeologických nálezů ve spolupráci s J. L. Píčem, v jím řízených *Památkách archeologických* publikoval řadu prací (Praehistorické lebky v Čechách ze sbírky Musea království Českého, 1899; Lebka svaté Ludmily a kritická úvaha o staročeských lebkách [asi do XIII. století po Kr.], 1902). Kromě toho roku 1905 uveřejnil lebky z bulharské Aboby-Plisky. (Karel Sklenář)

Hellich, Josef Vojtěch (17. 4. 1807, Choltice – 22. 1. 1880, Praha), český malíř a archeolog. Oblíbený portrétista české společnosti (ze 40. let 19. století pocházejí známé

portréty Boženy *Němcové a Františka *Palackého) se díky přátelství s Palackým stal roku 1842 správcem právě osamostatněné archeologické sbírky Národního muzea v Praze, tedy prvním českým archeologem-profesionálem. V této funkci mj. prováděl první oficiální terénní výzkumy u nás a sepsal první příručku české archeologie, v níž je u nás poprvé aplikováno tehdy nové členění *pravěku na *dobu kamennou, bronzovou a železnou. Po náhlém odchodu z Národního muzea roku 1847 se však už k archeologii nevrátil a stal se vyhledávaným malířem církevních námětů. (Karel Sklenář)

Helnwein, Gottfried (8. 10. 1948, Vídeň, Rakousko), rakouský malíř a performer. Vytváří provokativní obrazy se znetvořenými tvářemi a těly; je autorem a účastníkem akcí provázených sebezraňováním a manipulací s vlastním tělem. Například na obraze *Lulu* (1988) působivě vyjádřil vztah mužského pohledu na ženskou *sexualitu vycházející z psychoanalytického konceptu. (Jaroslav Malina)

hélót, *heilót.

Helsinská deklarace, *deklarace, Helsinská.

Helvéciové (latinsky: *Helvetii*), starověké keltské etnikum (*Galové) žijící na území dnešního Švýcarska od konce 1. tisíciletí př. n. l. Jejich území se nazývalo Helvetia (odtud název etnika). Helvéciové se do značné míry podíleli na zformování švýcarské společnosti a národa. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Helvétius, Claude Adrien (26. 2. 1715, Paříž, Francie – 26. 12. 1771, Paříž, Francie), francouzský filozof; představitel sociálně politického směru francouzského materialismu 18. století. Vycházel ze *senzualismu Johna *Locka a chápal člověka jako stroj poháněný smyslovým vnímáním, které vyvolává slast i bolest, vášně i potřeby.

Na půdorysu této koncepce vytvořil utilitaristickou a sociálně politicky zaměřenou etiku, která inspirovala utopické i revoluční ideje ve Francii (*Velká francouzská revoluce) a v jiných zemích. Z díla: *De l'esprit* (O duchu, Paris 1758), *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation* (O člověku, jeho schopnostech intelektuálních a jeho výchově, 2 svazky, London 1773). (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

helvetská církev, *církev, helvetská.

hem (z řečtiny: *haima*, „krev“), nebílkovinná část krevního barviva (porfyrin), obsahuje atom železa. Největší množství se tvoří v *kostní dřeni a v *játrech (**hepar*), způsobuje červenou barvu *krve. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hemangiom, nezhoubný *nádor vyrůstající z krevních cév. Tento nádor je vrožený a je pokládán za jeden z druhů *hamartomů. Hemangiomy se nejčastěji vyskytují na *kůži v podobě jasně červených lehce prominujících útvarů s hladkým nebo hrbolatým povrchem. Poměrně často jsou lokalizovány také v podkoží jako lehce namodralé uzly (velikosti hrachu, ořechu až pěsti). Vzácněji se hemangiomy vyskytují na sliznicích, v *játrech, *svalech, *kostech a jiných vnitřních orgánech. Kostní hemangiom postihuje nejčastěji *obratle, *lebku a *metafýzy dlouhých kostí končetin. Nádor roste obvykle z cév ve *spongióze a tlakem na okolní *kostní tkáň narušuje kostní trámce. Při rentgenologickém vyšetření má spongióza postižené kosti mřížkovitou strukturu (podobu s včelím plástem). Někdy je přítomna periostální reakce. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hematit, *krevel.

hematogenní, vznikající z krve, šířící se krevní cestou. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hematom, rozsáhlý, uzavřený krevní výron v hlubších *tkáních (podkoží, *svaly [*tkáň, svalová]) spojený s otokem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hematom, subdurální, krevní výron mezi tvrdou *plenu mozkovou (**dura mater encephali*) a *pavučnici (**arachnoidea encephali*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hematopoeza, vznik a vývoj formovaných elementů periferní *krve. Probíhá v *kostní dřeni, thymu (T-*lymfocyty), lymfatických uzlinách, tonzilách a v bílé *pulpě sleziny (B-lymfocyty). (Drahomír Horký)

hemato- (z řečtiny), ve složeninách první část s významem: „krev, krevní“ (též tvar *hemo-).

hemerofilní (z řečtiny: *hemeros*, „kultivovaný, pěstovaný“ a *filos*, „přítel“), adjektivum užívané pro rostliny a živočichy původní i zavlečené (*autochtonní i *alochtonní), přizpůsobené lidským vlivům a změnám v *krajíně, a proto vázané svým výskytem na lidská sídla nebo jiná místa výrazně ovlivněná člověkem. Z původních rostlin je to například kokoška pastuší tobolka (*Capsella bursa-pastoris*), ze zavlečených například vlčí mák (*Papaver rhoeas*) nebo chrpa modrá (*Centaurea cyanus*); z živočichů je to například vrabec domácí (*Passer domesticus*), *myš domácí (*Mus musculus*), *potkan (*Rattus norvegicus*) aj. Pro rostliny se někdy v tomto smyslu používá také termín *synantropní rostliny nebo antropofyty, pro živočichy synantropové nebo kulturofilní druhy. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

hemerofobní (z řečtiny: *hemeros*, „kultivovaný, pěstovaný“ a *phobéo*, „prchat, bát se“), adjektivum užívané pro rostliny a živočichy v daném území původní, reagující nepříznivě na vlivy lidské činnosti; u živočichů se v tomto smyslu často užívá termín kulturofobní nebo antropofobní druhy, případně kulturní běženci. Jsou to zpravidla organismy člověkem více či méně existenčně ohrožené, u nás v současné době například ptáci čeledě tetřevovití (Tetraonidae). (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

hemerologie, menologie, těmito termíny jsou označovány babylonsko-asyrské texty, které určují příznivý nebo nepříznivý charakter dnů nebo měsíců v roce. Rozlišují se hemerologie různého druhu: 1) Seznamy příznivých dnů. 2) *Kalendáře; jsou děleny na 12 sloupců, které odpovídají 12 měsícům roku. V každém sloupci je vypsáno 30 dnů měsíce a každý z nich je charakterizován jako „příznivý“ nebo „nepříznivý“, někdy je též určen jako vhodný či nevhodný k určité činnosti. 3) Obzvláště podrobný seznam pochází z *Aššuru (11. století př. n. l.), v němž zmínka o každém dnu obsahuje: jeho číslo, charakteristiku („příznivý“, „nepříznivý“), jméno božského ochránce, připadající kultovní *svátek, předpisy pro „nebezpečný den“, předpisy pro den „pokání“, předpisy pro náboženské úkony, různé zákazy a *tabu, označení, zda se jedná o den smutku či *radosti atd., předpisy pro *oběti. Jsou doloženy i seznamy příznivých a nepříznivých dnů v určitých obdobích roku (během 1. a 7. měsíce, tj. začátkem nového pololetí). Obsahují zejména různé alimentární zákazy. Existovaly i seznamy dnů vhodných pro určité náboženské úkony nebo profesní činnosti: *pokání, oběti, *věštba, *léčení, *lov atd. K tradici menologií patří mimo jiné věštebná sbírka nazvaná „Zbořil, stvořil“, která zaznamenává měsíce příznivé či nepříznivé pro určitou činnost řemeslnou, zemědělskou, rodinnou, osobní, náboženskou atd., věnuje pozornost některým astronomickým nebo meteorologickým jevům a zdůrazňuje jejich příznivý nebo neblahý vliv podle okamžiku jejich manifestace. Hemerologie a menologie mají styčné body s věštebnými texty (*jasnovidnost) jiného charakteru nebo s *rituály. Mají velmi starou tradici, která byla odvozována od *sedmi mudrců před potopou (Abgal) a která se nepochybně vztahuje až k sumerskému období.

Nejstarší hemerologie pocházejí ze 14. století př. n. l., z období kassitského. Od 11. století př. n. l. jsou stále četnější a jejich tradice pokračuje až do doby *Achaimenovců a *Seleukovců. (Jiří Prosecký)

hemikastrace (z řečtiny a latiny: *hemi/semi*, „poloviční, napůl“), též semikastrace, monorchie, *obřízka, mužská.

Hemingway, Ernest (21. 7. 1899, Oak Park, Illinois, USA – 2. 7. 1961, Ketchum, Idaho, USA), americký spisovatel. Od mládí se stýkal s *indiány, pravidelně si upevňoval fyzickou kondici a uctíval kult síly a zdraví. Již roku 1917 jako zpravodaj kanadského listu *Star* odjel na italskou frontu a o pár měsíců později vstoupil do ambulantních sborů Červeného kříže. Od chvíle, kdy spatřil světlo světa v Oak Parku ve státě Illinois, až po vteřinu, kdy se zastřelil v

presvědčení, že trpí nevléčitelnou chorobou, prožil život plný událostí: s oblibou vyhledával situace plné nebezpečí, napětí, lovu a *války, účastnil se *safari a viděl zelené pahorky africké, obdivoval koridu, *fiestu a sportovní rybolov. Kontakt se starým kontinentem posílil v Hemingwayovi sentiment a nostalgii: patřil k Američanům, kteří se v euforii po *první světové válce, ve „veselých dvacátých letech“ toulali po Evropě. Zejména o svém pařížském pobytu a setkání s americkou experimentální prozaičkou Gertrudou Steinovou (1874–1946) píše ve vzpomínkové knize *Pohyblivý svátek* (vydáno posmrtně, 1964). Hrůza války a dvojaký vztah k Evropě, touha po její kultuře a minulosti posilovaly v mladých Američanech pocit vykořeněnosti; proto o nich Steinová mluvila jako o „ztracené generaci“ (**lost generation*). Evropa je přítomna v Hemingwayových dílech nejen místem děje, ale také aluzemi: titul *Sbohem armádo* (1929) je připomínkou verše alžbětinského básníka George Peela (1556–asi 1597) – znamená vlastně „Zbraně, sbohem“; román *Komu zvoní hrana* je uveden mottem z metafyzického básníka Johna Donna (1572–1631): „Žádný člověk není ostrov / sám pro sebe; / každý je kus nějakého kontinentu, / část nějaké pevniny; jestliže moře / spláchne hroudu, je Evropa menší, / jako by to byl nějaký mys, jako by / to byl statek tvých přátel nebo tvůj: / smrtí každého člověka je mne méně, / neboť jsme část lidstva. / A proto se nikdy nedávejte ptát, / komu zvoní hrana. / Zvoní tobě.“

Román *For Whom the Bell Tolls* (Komu zvoní hrana, 1940) se odehrává za války republikánského Španělska proti Frankovým povstalcům. Američan Robert Jordan a jeho přátelé Maria, Pilar, Anselmo a Pablo prožívají během tří dnů boje na straně republikánského režimu hrůzu ze smrti, krátkou lásku, ale poznávají také smysl lidského života i jeho tragickou podstatu. Hemingwayovy románové postavy jsou nejvíce ohrožovány pocitem samoty, který je trvalým lidským *údělem; překonání samoty se děje ve jménu „důstojnosti“ (*dignity*) a „povinnosti“ (*duty*): takto naplňují svůj život a smrt jak hlavní postavy románu *Komu zvoní hrana*, tak například hrdinové posmrtně vydané prózy *Islands in the Stream* (Ostrovy uprostřed proudu, 1970). (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

hemisphaerium, -ii, n., polokoule.

hemispherium cerebri, mozková hemisféra, polokoule. Párová struktura, která spolu s komisurálními dráhami mozku vytváří **telencephalon*. Má přibližně tvar čtvrtiny koule s konvexní plochou (**facies superolateralis cerebri*), dolní stranou (*facies inferior cerebri*), která spočívá na bázi lební a s plochou mediální, přivrácenou k druhé hemisféře – **facies medialis cerebri*. Rostrální část mozkové hemisféry se označuje jako *polus frontalis*, dorzální *polus occipitalis* a laterální *polus temporalis*. Obě mozkové polokoule jsou v **sagitální rovině* odděleny až ke **corpus callosum* štěrbinou (*fissura longitudinalis cerebri*). Každá z mozkových polokoulí je rozdělena třemi hlubokými zářezy *sulcus centralis*, *sulcus lateralis* a *sulcus parietooccipitalis* na pět laloků: **lobus frontalis*, **lobus parietalis*, **lobus temporalis*, **lobus occipitalis* a **lobus insulae*. (Lenka Vargová)

hemivertebra, -ae, f., poloobratel, útvar, který má ve **frontální rovině* klínovitý tvar a je vmezeřený na jedné straně **páteře* (**columna vertebralis*) mezi dva normálně vyvinuté **obratle* (**vertebra*). Přítomnost poloobratle má za následek vrozenou bočítost páteře (**kongenitální skoliózu*). Často je vytvořena *hemivertebra* i v jiném úseku páteře na opačné straně a **skolióza* se tím do značné míry vyrovná. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hemizygotní, stav genu, který je v **genotypu* zastoupen pouze jedinou **alelou*; u **člověka* například **gen* vázaný na pohlaví u **heterogametního* pohlaví nebo autozomální gen, jehož druhá alela byla deletována. (Jiřina Relichová)

hemi-, v složeninách ve významu: „polo-, půl, poloviční“ (též tvar: semi-).

hemoblastóza, zhoubné onemocnění krve a krvetvorných **tkání* (**kostní dřeně*, lymfatických uzlin). Vzniká nádorovým bujením málo diferencovaných kmenových krvetvorných buněk (blastů). Malignita hemoblastózy je posuzována podle stupně diferenciace nádorových buněk, čím jsou nezralejší, tím je nebezpečnější („akutní“) forma **nemoci*.

K hemoblastózám patří například *Ewingův sarkom a **myeloma multiplex*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová).

hemofilie (z řečtiny: *haima*, „krev“ a *fileia*, „přátelství, náklonnost k ...“), recesivně dědičné onemocnění způsobující defekt ve srážení krve. První zjištěný znak u *člověka, který vykazuje dědičnost vázanou na pohlaví. Hemofilie A (klasická hemofilie) je způsobena chyběním *bílkoviny podílející se na srážení krve (faktor VIII). Hemofilie B (anglicky: *Christmas disease* – poprvé zjištěná u pacienta jménem Stephen Christmas) nastává při nedostatečnosti jiné bílkoviny, komponenty plazmového trombotoplastinu (faktor IX). Tyto faktory srážlivosti jsou kódovány geny na *chromozomu X. (Jiřina Relichová)

hemoglobin, červené krevní barvivo. Je obsaženo v červených krvinkách a rozhodující měrou se u *člověka podílí na přenosu kyslíku krví. Váže kyslík v plicích a odevzdává jej ostatním *tkáním. K dalším funkcím hemoglobinu patří přenos oxidu uhličitého a účast na acidobazické rovnováze. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hemolytická anémie, *anémie, hemolytická.

hemolytický icterus, *icterus, hemolytický.

hemolýza (z řečtiny: *haima*, „krev“ a *lysis*, „rozpad, uvolnění, konec“), rozpad červených krvinek při jejich přirozené obnově nebo za patologických stavů (například při *hemolytických anémiích). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hemoragie, též *haemorrhagia* (z řečtiny: *haima*, „krev“ a *rhoé*, „tok, proud, nával“), krvácení. Výstup krve z cév, hromadění krve mimo krevní řečiště. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hemo- (z řečtiny: *haima*, „krev“, latinizovaná forma: *haema-*), v složeninách první část s významem: „krev, krevní“ (též tvar: *hemato-).

henge (pojem uměle odvozený z původně anglosaského místního jména *Stonehenge) [archeologie], typ *megalitického kultovního objektu, představovaný velkým kruhem, tvořeným kolmo vztyčenými kamennými monolity (výjimečně v případě Stonehenge spojenými na vrcholcích kamennými překlady) a zevně obklopeným kruhovým *příkopem a valem. Henge je objektem charakteristickým zejména pro Britské ostrovy v údobí *eneolitu až *doby bronzové; některými rysy se blíží *rondelu, který je však staršího původu (*neolit).

Termín henge bývá v archeologické literatuře někdy vztahován i na obdobné objekty, v nichž jsou namísto kamenných monolitů použity dřevěné sloupy, opět ale s kruhovým příkopem a valem na vnější straně. (Viz též *stavitelství, megalitické.) (Karel Sklenář)

henoteismus (z řečtiny: *henos*, „jeden“ a *theos*, „bůh“), *kult, náboženský systém, který nevyklučuje existenci dalších *bohů, ale prakticky počítá již jen s jedním, na nějž přenáší *atributy ostatních; tvoří poslední předstupeň *monoteismu. Tento proces lze dobře doložit například v oblasti starověkého *Předního východu.

Pod vlivem politických změn a koncentrace moci ve starověkých říších (*Asýrie, *Babylonie) došlo v *polyteistickém náboženství starověkého Předního východu v průběhu I. tisíciletí př. n. l. k výraznému snižování počtu božstev v mnohověstevném *panteonu. V nové hierarchizaci panteonu byla potlačena genealogická posloupnost „starých“ generací bohů (*An, *Enki, *Enlil, Damkina [Damgalnunna] aj.), jejichž sféry moci (*kosmologie) postupně přecházely na národní a „říšská“ božstva (*Aššur, *Marduk, od počátku 6. století př. n. l. i *Nabú). Ojedinele se setkáváme i s náboženskými příkazy, například „Věř Nabúovi, jinému božstvu nedůvěřuj!“ V závěru babylonského mýtu Enúma eliš (*kosmogonie) tak získal bůh Marduk padesát nových jmen těch božstev, jejichž uctívání přestalo být aktuální. V některých akkadských oslavných básních z I. tisíciletí př. n. l. byla „zrušená“ božstva dokonce identifikována s částmi těla nových hrdinů panteonu (Marduk, Ninurta, Nabú). *Kněží takové „povýšení“ některých bohů následně legitimovali i v seznamech postav panteonu, které byly upravovány a přepisovány.

Někteří religionisté považují tyto znaky *synkretismu za počátek cesty k monoteismu, který se v Palestině od konce 2. tisíciletí př. n. l. prosadil v uctívání *Boha *Jahve. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

hepar, -atis, n., játra, jsou největší *žlázou lidského těla. Do jater se dostává *vrátnicovou žílou *krev s látkami vstřebanými z trávicí trubice a tyto látky jsou játry chemicky zpracovávány. Játra váží asi 1500 g a jejich příčná délka se pohybuje kolem 25 cm. Jsou uložena pod pravou klenbou brániční. *Kraniální plocha (*facies diaphragmatica*) naléhá na *bránici (**diaphragma*), dolní plocha jater (*facies visceralis hepatis*) naléhá shora na okolní břišní orgány. Na orgánové ploše jater se nacházejí zřetelné rýhy tvaru písmene „H“. Levý zářez písmene „H“ rozděluje játra na pravý a levý lalok. Přední část tohoto zářezu tvoří *fissura ligamenti teretis* a leží v ní **ligamentum teres hepatis*, zadní část rýhy *fissura ligamenti venosi* obsahuje *ligamentum venosum*. Pravý zářez je tvořen dvěma samostatnými jámami. Přední *fossa vesicae felleae* je široká a je v ní uložen *žlučník (**vesica fellea*). Zadní jáma *fossa venae cavae inferioris* obsahuje dolní dutou *žílu, do níž se v tomto místě otevírají tři **venae hepaticae*. Příčné raménko písmene „H“ vytváří brána jaterní – **porta hepatis*, kudy do jater vstupují cévy a nervy a vystupují žlučové cesty. Před *porta hepatis* se nachází **lobus quadratus*, za *porta hepatis* je lokalizován **lobus caudatus*, který je spojen s pravým lalokem jaterním prostřednictvím *processus caudatus*.

Na pravém jaterním laloku se vpředu nachází otisk příčného *tračnicku (**colon transversum*), za ním otisk pravé *ledviny (**ren*) a *nadledviny (**glandula suprarenalis*), mediálněji je lokalizován otisk *duodena. Na levém laloku je rozsáhlý otisk *žaludku (**ventriculus*), na který směrem dozadu navazuje otisk *jícnu (**oesophagus*). Na povrchu jater se nachází tenká vazivová **capsula fibrosa hepatis*. Játra jsou tvořena žlázovým jaterním parenchymem, jehož základní morfologickou jednotkou je jaterní lalůček (**lobulus venae centralis*). Jaterní buňky uložené v jaterních lalůčcích zpracovávají látky vstřebené do portálního oběhu a současně vytvářejí *žluč, která je odváděna žlučovými cestami ven z jater. Povrch jater je téměř v celém rozsahu pokryt viscerálním *peritoneem. Na fixaci jater se kromě srůstu s bránicí a **vena cava inferior*, tlaku okolních orgánů podílejí zejména peritoneální *řasy, na nichž jsou játra zavěšena. U *porta hepatis* se připevňuje **omentum minus*. K diafragmatické ploše jater běží od stěny břišní **ligamentum falciforme hepatis*, které se dorzálním směrem rozestupuje jako **ligamentum triangulare sinisterum et dextrum*. V jeho dolním okraji probíhá **ligamentum teres hepatis*. (Lenka Vargová)

hepatitis, -itidis, f. (z řečtiny: *hepar*, „játra“), zánět jater (**hepar*), hovorově nepřesně „žloutenka“. Hepatitida může být vyvolána virem, *bakteriemi a toxickými látkami. Nejčastěji se vyskytuje virová hepatitida typu A a typu B. Virová hepatitida typu A se přenáší kontaminovanou potravou („nemoc špinavých rukou“). Vyznačuje se teplotami, postižením *trávicího systému (**apparatus digestorius*; bolestí břicha, zvracením, průjmami, nechutenstvím, nevolností) a příznaky podobnými chřipce. Virová hepatitida typu B je přenosná zejména krví. Průběh *nemoci je zpravidla plíživější, obvykle jen s nevýraznými poruchami trávení.

Průvodním jevem obou typů hepatitid je zvýšená hladina *bilirubinu (žlučového barviva) v krvi, což je způsobeno poškozením jater a může se projevit žloutenkou (zabarvením *bělimy a sliznic do žluta). Průběh a prognóza všech typů hepatitid je individuálně odlišná. V některých případech může hepatitida proběhnout zcela bezpříznakově a diagnostikována je náhodně při serologickém vyšetření krve. U oslabených jedinců mohou být *játra tak výrazně destruována, že dochází k rozvoji vodnatelnosti v peritoneální dutině (při přetlaku ve **vena portae*), k jaternímu poškození *mozku (**encephalon*) a k jaternímu kómatu.

V *paleopatologii by bylo možné diagnostikovat onemocnění hepatitidou vyšetřením histologických vzorků jater z mumifikovaných těl postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Héra, sestra a věrná, ale žárlivá a hádavá manželka Diova (*Zeus), patronka *manželství a *porodů. Zeus ji svedl v podobě kukačky a jejich *sňatek (**hieros gamos*) podle řecké fabulace trval tři sta let. V postavě Héry se spojilo indoevropské ženské božstvo s představami starých předovýchodních a předřeckých bohyň plodnosti země. Spojení *Země (Héry) a Dia (nebeského principu) symbolizuje naplnění a soulad *světa. Héra krutě pronásledovala Diovy milenky (*Európe, *Létó) a jejich potomky. Z nich na to nejvíce doplatil *Héraklés, jenž za odvedenou námahu získal i své jméno („Skrze Hérou slavný“).

Héra byla uctívána v Argu na Peloponnésu a na ostrově Samu. V *Olympii jí byl zasvěcen první známý kamenný *chrám v *dórskému slohu postavený kolem roku 600 př. n. l. Na tomto místě s kulisou několika znovu sestavených sloupů se odehrává známá ceremonie zapalování olympijského ohně. Na sloupech je zajímavé, že každý z nich má poněkud jiný tvar hlavice. Původní Héraión totiž ještě mělo dřevěné sloupy a ty byly postupně, jak je v průběhu 6. a 5. století př. n. l. ničil čas, nahrazovány sloupy kamennými. Každý ze sloupů svým tvarem odpovídal poslední módě doby, v níž byl vytvořen. V zadní chráněné předsíni, *opisthodomu*, vydržel poslední dřevěný sloup až do 2. století n. l., kdy ho tam viděl Pausaniás. Tento autor se také zmiňuje o Práxitelově soše *Herma s malým Dionýsem*, která v jeho době stála v cele (*cella) chrámu. Na místě jím popsaném bylo toto dílo roku 1875 objeveno.

V Římě Hěře odpovídala Iuno. Spolu s Iuppiterem a Minervou tvořila božskou trojici uctívanou po etruském vzoru na *Kapitolu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Hérakleitos z Efesu (asi 540–475 př. n. l.), řecký filozof. Zdůrazňoval protikladné stránky reality a změnu jako podstatu *světa. (Jaroslav Malina)

Héraklés, nejslavnější řecký hrdina, syn boha Dia (*Zeus) a manželky mykénského *krále Amfitryóna *Alkmény. V době, kdy se měl narodit, vymámila žárlivá *Héra z nic netušícího Dia slib, že chlapec, který toho dne přijde na svět, bude vládnout všem mužům. Héraklés původně dostal jméno Alkeidés. Své jméno znamenající „Skrze Hérou slavný“ si vysloužil až heroickým překonáváním všech nástrah, jimiž ho v životě Héra pronásledovala.

Héraklés je v Řecku nejen prototypem siláka, jak byl obvykle znázorňován, ale i schopností, důmyslu a originálních řešení zapeklitých problémů, tedy typicky řeckých vlastností, které mu pomáhaly překonávat nadlidské překážky. Svými činy prospíval lidem, proto byl později v římské době uctíván podobně jako *Prométheus. Oběma patřil přídomek *Sótér* („Spasitel“) a určité aspekty z jejich *kultu i *ikonografie reflektovalo také rané *křesťanství. Řecká etika 4. století př. n. l. již nevnímala Hérakla pouze heroicky, jako tomu bylo dříve, ale nacházela v něm *konflikt lidských vlastností. Objevila se *legenda o Héraklovi na rozcestí stavějící do protikladu dva krajní postoje k životu: cestu *ctnosti a námahy a bezproblémovou cestu požitků a zábav. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

heraldika (starofrancouzsky: *heralt*, „hlasatel“, z germánštiny: *hari-wald*, „velitel vojska“; z francouzštiny: *héraldique*, „heraldika, heraldický“):

1. *pomocná věda historická zabývající se vznikem, užíváním, popisem a významem *erbů, ale také například výrobních značek (kamenických dílen a mistrů apod.). Pojmenování vzniklo podle *herolda, znalce erbovních zvyklostí. Součástí heraldiky je blasonování (popisování erbů), historizování (výklad dějin a vývoje konkrétního znaku) a kritika (rozbor a posouzení znaku). Výsledky heraldických výzkumů využívá *sfragistika, *genealogie, dějiny umění a jiné obory. V současnosti je pozornost zaměřena i na městskou a obecní heraldiku;

2. umění tvořit znaky podle heraldických pravidel. (František Čapka, Jaroslav Malina)

herbalista (z latiny: *herba*, „bylina, rostlina; trávnik“), stromohledač, bylinkář, člověk zabývající se sběrem a užitím rostlin, zejména léčivých; u *přírodních národů obvykle *šaman s nadprůměrnou schopností vyhledávat, poznávat a využívat různé druhy rostlin. (Jaroslav Malina)

herbivorie (z latiny: *herba*, „rostlina, bylina“ a *vorāx*, „žravý, hltavý“), *býložravost. (Petr Bureš)

Hercules, *Héraklés.

Herder, Johann Gottfried von (25. 8. 1744, Mohrunge, dnes Morag, Polsko – 18. 12. 1803, Weimar, Německo), německý osvícenský filozof, spisovatel a literární vědec. Myšlenku progresivního vývoje v *přírodě rozvinul v učení o *pokroku v dějinách a o vývoji společnosti k *humanismu.

Herder je spolu s Jeanem-Jacquesem *Rousseauem považován za ideového otce toho typu *demokracie, který zdůrazňuje vždy státní potažmo národní zájem před zájmem individua. Právě svým důrazem na *národ jako kulturně-politickou jednotku se zařadil mezi významné hlasatele kulturně definovaného *nacionalismu; později z jeho díla vycházela řada evropských obrozeneckých hnutí. Sám svůj přístup přirovnal ke *kopernikovskému obratu: „Filozofie, která chce sloužit národu, musí postavit národ do středu svých problémů, i když je k tomu třeba změnit její pozici natolik, jako v případě *Kopernikova systému ve vztahu k systému *Ptolemaiovu; jaké plodné možnosti se však odkryjí, stane-li se filozofie antropologií.“ Z díla: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Myšlenky k filozofii dějin lidstva, 4 svazky, 1784–1791, česky: *Vývoj lidskosti*. Praha: Laichter, 1941). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

heredita (z latiny: *hērēditās*, „dědictví“) [biologie], dědičnost.

hereditární (z latiny: *herēs*, „dědic“) [biologie], dědičný.

Hererové, bantuská populace žijící v centrální a severní části jižní Afriky, hlavně v Namibii a jižní Angole (tzv. Hereroland), v počtu kolem 240 000. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Hererové náležejí k severozápadním *Bantuům a jméno jim dali sousední hotentotští Damarové, s nimiž se smísili. Příbuznými jsou Ambové, Himbové aj. Hererové jsou jediným bantuským etnikem, které se specializovalo na chov dlouhosrstého skotu a ovcí a dosud žije nomádkým nebo polonomádkým způsobem života svých předchůdců. V letech 1904–1907 byly dvě třetiny Hererů (asi 60 000) a sousedních *Namů zmasakrovány při neúspěšném povstání proti německým kolonizátorům (viz též *tábor, koncentrační); v té době zde prováděl antropologický výzkum německý lékař, antropolog a eugenik Eugen *Fischer.

Hererové si až do současné doby zachovali četné etnické a kulturní zvláštnosti, jimiž se výrazně odlišují od ostatních bantuských populací v jižní Africe (pozůstatky tzv. khoinské a hererské říše z počátku 19. století, založené na pasteveckém hospodářství *kmenových svazů, na rozdíl od bantuských zemědělských etnik). Většinou jsou *křesťané. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

hereze (z řečtiny: *hairesis*, „zvolená cesta, volba, vůle“):

1. zastávání *názorů a pojetí odchylných od oficiálních, vládnoucích v politice, ve vědě, v umění aj.;

2. odchylky od oficiální církevní doktríny v oblasti učení a *kultu, *kacířství; odmítnuté odchylné učení. Kacířská *hnutí se nejvíce šířila od druhé poloviny 11. století v oblastech s rozvinutým městským životem – ve Flandrech, v Itálii a jižní Francii. V dalších stoletích dostávala nejrůznější podobu – *chiliasmé (i *adamité), *utrakvisté, kališníci – a dále narůstala (zejména ve 14.–17. století); množství kacířských směrů vzrostlo v období *reformace (*luteráni, *novokřtěnci). (Jaroslav Malina)

heritabilita (z latiny: *hērēs*, „dědic“ a *habilitās*, „schopnost, možnost“), *dědivost.

herma (název podle vlastního jména: *Hermés*, „řecký bůh obchodu, průvodce duši do podsvětí“), sloupek s hlavou *Herma, případně jiného *boha, rovněž portrét *konkrétní osoby nahrazující celou sochu v antickém Řecku a Římě. (Marie Pardyová)

herma, relikviařová, ostatková *busta (tj. poprsí znázorňující světce), v jejímž vnitřku bývá uložena světceva lebka. (Josef Unger)

hermafroditismus (z latiny: *Hermaphroditus*, „Hermafroditos, mytická dvojpohlavní bytost, syn boha *Herma a bohyně *Afrodítý“):

1. [biologie], výskyt samčích i samičích pohlavních orgánů u téhož jedince, *androgynie, obojetnictví, obojopohlavnost;

2. [medicína], vzácná anomálie, kdy se u téhož jedince vyskytují jak mužské, tak ženské pohlavní žlázy, (pohlavní) obojetnost. (Jaroslav Malina)

Hermafrodítos, krásný syn *Herma a *Afrodítý. Salmakis (*nymfa pramene v maloasijské Kárii, kam se chodil Hermafrodítos koupat) se do něj zamilovala a požádala *bohy, aby jí dovolili se s ním spojit. Tím se Hermafrodítos stal zženštilým. Toto téma zaujalo helénistické umělce, kteří se soustředili na vyjádření jeho formální obojetnosti a znázornili ho jako krásného snivého mladíka s náznaky ženské *anatomie. (Jaroslav Malina)

hermandada (ze španělštiny: *hermandad*, „bratrstvo, sdružení“), všeobecný městský svaz vzniklý ve Španělsku v průběhu *reconquisty (ve středověkém Španělsku), upevnil postavení kastilských *měst, která usilovala o získání samosprávy a práva na vlastní soud, hájil bezpečnost poutníků, podporoval *krále proti *šlechtě; poprvé doloženo ve 12. století, samotný svaz vznikl v roce 1486, v 16. století jeho význam poklesl. (František Čapka)

hermeneutický (z řečtiny: *hermeneuó*, „vykládám, překládám, vysvětluji“), interpretativní, pátrající po významu. (Jaroslav Malina)

hermeneutika (z řečtiny: *hermeneuó*, „vykládám, překládám, vysvětluji“):

1. filozofická disciplína zabývající se *interpretací textů. Zdůrazňuje význam souvislosti textu (*kontextu i situace) a předchozího porozumění, s nímž vykladač už k textu přistupuje, například na základě svých *tradic, znalostí a *výchovy. Tak se počáteční porozumění v průběhu výkladu stále zpřesňuje, takže vzniká tzv. hermeneutický kruh. Martin *Heidegger pojem hermeneutika rozšiřuje na každé vědění i sebezporozumění člověka vůbec;

2. soubor pravidel a prostředků k výkladu *bible a jiných náboženských textů;

3. estetická teorie spojující určitý mimohudební obsah s jistými danými hudebními postupy. (Jaroslav Malina)

hermeneutika, archeologická, systém výzkumných operací, týkajících se dešifrování starých kulturních významů věcí a komplexů a uvedení těchto *objektů do souvislosti s jinými myšlenkami a poznatky o historických událostech a procesech. (Jaroslav Malina)

Hermés, syn Dia a Pleiády Maie, nejohratnější, nejnápaditější a patrně nejvíce zaměstnaný z řeckých *bohů. Jako posel bohů a průvodce duší zemřelých do *podsvětí (*Psychopompos*) byl neustále na cestách. Kromě toho byl *patronem pocestných, obchodníků, podvodníků a zlodějů, jako všudypřítomný poskytoval pomoc nejen bohům, ale i smrtelníkům. Byl prototypem obratnosti, svižnosti, chytrosti a *intelligence.

Jeho *symbolem byly původně hromádky kamení na rozcestích, později tam byl uctíván v podobě pilířků zakončených nahoře jeho hlavou či *bustou, jimž se říkalo hermovky. (Jaroslav Malina, Marie Parďová)

hermetismus (odvozeno od *Herma Trismegista* [řecké jméno egyptského boha Thovta], údajného vynálezce psaní, počítání, vědění a moudrosti a údajného autora sbírky *Corpus hermeticum*), souhrnné označení různých proudů mysticismu a tajných nauk z počátku 1. tisíciletí v Evropě, odvolávajících se na pozdně antickou sbírku mystických a astrologických spisů, tzv. *Corpus hermeticum* (1.–3. století). Vzbudily velký zájem v *renesanci a budí ho i dnes. (Jaroslav Malina)

Hermióni, velká skupina *germánských etnik, která sídlila na počátku našeho *letopočtu v oblastech mezi Labem a Mohanem. K Hermiónům patřili například *Hermundurové, *Langobardi, *Markomané, *Svévové aj. a tvořili společně pravděpodobně společnou kulturní a územní jednotu (název užil poprvé Gaius *Plinius Secundus, zvaný Maior [*Plinius Starší]). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

Hermundurové (latinsky: *Hermunduri*), starověké *germánské etnikum, které mělo svá původní sídla v Durynsku a na jih od Harcu. Hermundurové vytvořili *kmenový svaz, jehož hranice sahaly na počátku našeho *letopočtu od Mohanu až do severozápadních Čech.

Ačkoliv tvořili početnou populaci (kolem 50 000 lidí), přesto se jako etnikum ještě před koncem 1. tisíciletí n. l. smísili s ostatními germánskými etniky a podíleli se významně na vytvoření německého společenství. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

hernia, -ae, f., kýla (řecky: *kele*), vytlačení některého z břišních orgánů z jeho přirozeného místa v břišní dutině. Nejčastější jsou kýly v břišní stěně (tríselné – inguinální, pupečnickové – umbilikální, šourkové – skrotální, stehenní – femorální). Další kýly jsou kýly brániční, při nichž se obsah dutiny břišní vysunuje otvory v *bránici (**diaphragma*) do dutiny hrudní. Na vzniku kýl se podílejí anatomická oslabení příslušných míst, jejich vrozené či získané *anomálie (například v důsledku operace), zvýšení nitrobřišního tlaku (*těhotenství, namáhavá práce). Závažnou komplikací kýl je jejich uskřínutí, při stlačení cév trpí příslušný orgán *ischémií a po několika hodinách odumírá. Dochází k *zánětu, který se může šířit na *pobřišnici (**peritoneum*) se vznikem života ohrožující peritonitidy. *Léčení kýly je chirurgické. (Drahomír Horký, Ladislava Horáčková)

herniace (z řečtiny: *hernos*, „výhonek, letorost“, z latiny: *hernia*, „vychlípenina, kýla“), výhřez, vysunutí části orgánu mimo jeho přirozené místo otvorem ve struktuře ohraničující prostor jeho výskytu. (Ladislava Horáčková, Marie Parďová)

hernie, *hernia.

Hérodotos (asi 485 př. n. l., Halikárnassos, nyní Bodrum, Turecko – asi 425 př. n. l.), řecký historik a cestovatel; zvaný „otec historie“. Autor devíti knih *Historiés apodexis* (Výklad vyzkoumaného, též Múzy nebo Dějiny, česky: *Dějiny aneb devět knih dějin nazvaných Músy*. Praha: Odeon, 1972, 2. vydání Praha: Academia, 2004; *Herodotovy dějiny*, I., II., III. Praha: Julius Grégr a František Šimáček a Edvard Grégr, 1863–1864). Koncipoval je jako výklad tří velkých témat: vznik rozporu mezi Asií a Evropou, růst perské moci, historie řecko-perských válek jako svár mezi řeckou láskou ke *svobodě a perskou *despocií. Zaznamenal i řadu geografických a etnografických pozorování, kolem roku 450 př. n. l. navštívil i Egypt a zanechal o tom podrobné písemné svědectví (2. kniha jeho *Dějin*). (Jaroslav Malina)

Hérofilos (Herophilos, 335 př. n. l., Chalcedon, nyní Kadiköy, Turecko – 280 př. n. l.), řecký lékař. Působil v alexandrijském *Múseiu, tehdejším středisku vzdělanosti, kde spolu s *Erasistratem založili lékařskou školu. Byl prvním lékařem, který pitval mrtvolu za přítomnosti žáků a asistentů. Údajně mu bylo dovoleno provádět *vivisekci. *Pitvy mu poskytly dostatek materiálu k tomu, aby položil základy vědecké *anatomie – je proto právem nazýván otcem anatomie. Poprvé funkčně odlišil *nervy od šlach a cév, nervy rozdělil na smyslové (senzorické) a pohybové (motorické), *tepny odlišil od *žil podle anatomické stavby; z vnitřních orgánů studoval dále zejména: *mozek (popsal mozkové dutiny), *míchu, *játra, *slinivku břišní, *mízní cévy, *slinné žlázy, *pohlavní orgány, oko a nervy oka. V lidském těle jsou podle něho hlavními pochody: zažívání (s hlavním orgánem játry), zahřívání (se *srdcem jako hlavním orgánem), vnímání (podmíněné nervy) a myšlení (s centrem v mozku). Nervy si představoval jako trubice naplněné proudícím fluidem, analogicky k cévám naplněným krví.

Vytvořil některé anatomické termíny používané do současnosti – *reticula*, **duodenum*. Věnoval pozornost příznakům *choroby, čímž položil základy symptomatologie. Jako první klinicky využíval pulz (měřený pomocí vodních hodin – klepsydra). Hérofilovy spisy se nedochovaly, ve zlomcích je však najdeme v odkazech v *Galénových spisech.

Hérofilos svým zájmem o empirické studium lidského těla anticipoval vznik *fyzické antropologie. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

heroin (z řečtiny: *hérós*, „hrdina“) (diacetylmorfin), syntetická *droga, nejsilněji působící *narkotikum; získává se acetylací *morfinu, kterému se účinkem podobá; do mozku proniká po injekční aplikaci velmi rychle a působí prudčeji než morfin, účinek je ale o něco kratší. Poprvé byl syntetizován v roce 1874; název je odvozen od obchodního pojmenování

Heroisch, který pro svůj produkt, prodáváný jako lék, použila v roce 1898 německá firma Bayer. Ve formě bílého prášku se heroin aplikuje injekčně (v roztoku nitrožilně i intramuskulárně) nebo se šnupe; hnědý heroin se kouří nebo se vdechují jeho výpary při zahřívání. U heroínu snadno dochází k smrtelnému předávkování.

Heroinismus je nejtěžší forma psychické a fyzické závislosti; k stabilizaci závislých je využívána substituční léčba methadonem. Do Evropy se heroin dostává z Turecka, Íránu, Afghánistánu, Pákistánu, Indie, Nepálu, Bangladéše, Myanmarského svazu (dřívější Barma), Thajska, Laosu a dalších *zemí jihovýchodní Asie; do Severní Ameriky pak také z Mexika. (Petr Bureš)

herold (z francouzštiny: *héraut*, „nosič odznaků, distinkcí významné osobnosti šlechtického rodu“), středověký ceremoniář, ohlašující slavnostně příchod panovníka nebo jiné vysoce postavené osoby při různých oficiálních příležitostech. Sděloval přítomným rozhodnutí svého vládce, představoval divákům a soupeřům svého pána na rytířských turnajích. Původně hlasatel, posel, soudce a rozhodčí při rytířských turnajích a šlechtických sporech; později znalec užívání *znaků a organizátor při ceremoniích. (Jaroslav Malina)

héros (z řečtiny: *héros*, „silák, udatný bojovník, bohatýr“):

1. v *řeckém náboženství a v *mytologii se tak označovali význační zemřelí, kteří podle tehdejší víry mohli zasahovat do života lidí v místě, kde byli pohřbeni, tedy lokální *patroni. Héroové představují nejstarší historické postavy (zakladatele rodů), o nichž se dozvídáme prostřednictvím *mýtu. Pro svůj význam byli pokládáni také za potomky *bohů se smrtelnými ženami; *Héraklés, *Théseus a jiní;

2. hrdina, bohatýr. (Jaroslav Malina)

Herskovits, Melville Jean (10. 9. 1895, Bellefontaine, Ohio, USA – 25. 2. 1963, Evanston, USA), americký antropolog a afrikanista; stoupenec *konfiguracionismu. Zabýval se zejména problematikou *kulturní změny a *akulturace, přispěl k rozvoji *teoretické antropologie, *ekonomické antropologie a *antropologie umění. Z díla: *Man and His Works: The Science of Cultural Anthropology* (Člověk a jeho dílo: Kulturní antropologie, 1948), *Cultural Anthropology* (Kulturní antropologie, 1955). (Jaroslav Malina)

Herulové (latinsky: *Heruli*), starověké etnikum germánského původu, které žilo na počátku našeho *letopočtu v jižní části Skandinávského poloostrova. V 3. století přesídlili Herulové společně s *Góty do severního Černomoří, zde však byli podrobeni *Huny a poté splynuli s *Ostrogóty. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Heřt, Jiří (5. 4. 1928, Louny), český lékař. Maturoval na Gymnáziu v Lounech v roce 1946 a promoval na 1. Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze v roce 1952. Od roku 1953 do roku 1969 pracoval na Anatomickém ústavu Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Plzni. Habilitační práci *Regulace růstu dlouhých kostí do délky* obhájil v roce 1963, ustanoven docentem na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Plzni 1964. V letech 1965–1967 působil jako expert na Lékařské fakultě v Oranu v Alžírsku. Po nuceném odchodu z Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v roce 1969 pracoval jako závodní lékař nejprve v Nýřanech a od roku 1974 v Chomutově v závodě Válcoven trub a železa (VTŽ), kde byl hlavním organizátorem a autorem studie „Průzkum ischemické choroby srdeční a jejích rizikových faktorů (Intervenční studie v rámci celostátního kardiovaskulárního programu) v závodě VTŽ Chomutov“. Doktorskou disertační práci *Funkční adaptace kostí* obhájil v roce 1993 a v témže roce mu byla udělena vědecká hodnost doktora lékařských věd. Profesorem pro obor normální anatomie byl jmenován v roce 1994.

Hlavním předmětem jeho zájmu bylo studium vývoje, růstu a adaptací kostní tkáně. Jeho poznatky o regulaci růstu kostí mechanickými vlivy jsou prioritní. Vedle 84 odborných článků z této oblasti byl autorem nebo spoluautorem několika knižních publikací a učebních textů, například: Heřt Jiří: *Regulace růstu dlouhých kostí do délky*. Plzeňský lékařský sborník, Supplementum 12, 1964. Heřt, Jiří: *Topografická anatomie pro stomatology*. (Praha: Státní

pedagogické nakladatelství, 1962), Kos, Jaroslav – Heřt, Jiří – Hladíková Jaroslava: *Přehled topografické anatomie* (Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964), Bartoníček Jan – Heřt Jiří: *Základy klinické anatomie pohybového aparátu* (Praha: Maxdorf, 2004).

Od roku 1985 se věnuje problematice *léčitelství, *alternativní medicíny a *pseudovědy. Je členem a v letech 1997–2001 byl předsedou Klubu českých skeptiků *Sisyfos. V posledních letech byl předsedou Komise pro zkoumání alternativní medicíny při Ministerstvu zdravotnictví České republiky a také České lékařské komory. Kromě desítek článků a bohaté přednáškové činnosti je hlavním autorem několika knižních kritických publikací: Kolektiv autorů: *Alternativní medicína: Možnosti a rizika* (Praha: Grada 1995), Heřt, Jiří, a kolektiv: *Homeopatie: Clusterová medicína a anthroposofická medicína* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997), Heřt, Jiří – Hnízdil, Jan – Klener, Pavel: *Akupunktura: Mýty a realita* (Praha: Česká lékařská společnost J. E. Purkyně, 2002). Kriticky zpracoval hesla z oblasti okultismu a pseudověd ve *Výkladovém slovníku esoteriky a pavěd* (2008) publikovaném knižně i na webové stránce klubu www.sisyfos.cz. Je také editorem čtyř sborníků *Věda kontra iracionalita*. Kontakt: Prof. MUDr. Jiří Heřt, DrSc., e-mail: jiri.hert@tiscali.cz. (Jaroslav Malina)

Hésiodos (ca 700 př. n. l., Askra, Boiótie, Řecko), řecký básník; první historicky doložená postava evropské literatury. Původně zemědělec z Boiótie, který se naučil umění potulných pěvců, rapsodů. Vedle *Homéra nejvýznamnější básník archaické doby, tvůrce žánru didaktického eposu. Báseň *Theogóniá* (Původ bohů) ztělesňuje pokus o systematizaci *mýtu; skladba zpracovává báje o vzniku *světa z *chaosu a *genealogii *bohů.

V básnické skladbě *Erga kaj hémerai* (Práce a dni), představující pestrou směs morálních ponaučení a mytologických vstupů, podává výpověď těžce pracujícího *rolníka a o pesimistickém pojetí vývoje světa, jenž od harmonického *zlatého věku postupně upadá přes stříbrný, měděný a hérójský věk k soudobému nuznému železnému věku. Ostatní Hésiodovy práce se zachovaly pouze ve fragmentech. (Jaroslav Malina)

Hesse, Hermann (2. 7. 1877, Calw, Německo – 9. 8. 1962, Montagnola, Švýcarsko), německý prozaik, básník a esejista. Patří ke generaci dospívající na přelomu 19. a 20. století. Spolu s ní prožíval krizi humanistické tradice i měšťanských hodnot a hledal různá řešení své životní situace, od individuální vzpoury přes službu idejím až po rezignaci. Do literatury vstupoval ve znamení novoromantismu, ovlivněn byl mimo jiné *psychoanalýzou Jungova typu a východními filozofiemi. Je prvním velkým evropským spisovatelem (v roce 1946 byl oceněn Nobelovou cenou za literaturu), který se inspiroval buddhistickou kulturou. To je také jeden z důvodů, proč tento spisovatel, bohatého tvůrčího vývoje a velkého vlivu na řadu literárních generací, včetně *beat generation, dodnes inspiruje a podněcuje. Velkými tématy Hermanna Hesseho jsou problémy dvojníka, rozpolcenosti, nenaplnění života, samoty, výlučnosti a romantické vzpoury. Autor, jehož prozaická díla nejdou inklinují k žánru filozofických traktátů, hledá harmonii mezi přírodním a duchovním, aniž by přehlížel pudové složky lidské psychiky, včetně *sexu. Tento svůj základní tvůrčí problém se pokouší řešit také ve svém vrcholném románu *Der Steppenwolf* (Stepní vlk, 1927), jehož hlavním hrdinou se stává autobiografický Harry Haller, bytost napůl lidská a napůl zvířecí (vlčí).

Nepříliš rozsáhlá próza *Siddhartha* (Siddhártha, 1922) s podtitulem *Indická báseň* představuje pokus vyrovnat se s buddhistickou kulturní tradicí, kterou autorovi přiblížili jeho rodiče, působící řadu let v Indii jako misionáři, i jeho studijní cesty. Hrdina prózy nese sice stejné jméno jako Siddhártha Gautama (asi 564/563–484/483 př. n. l.) čili *Buddha („Probuzený“), ale není s ním totožný. Hesseho literární hrdina Siddhártha má své vlastní osudy, i když v mnohém se jeví jako koláž převyprávěných tradičních indických námětů. Siddhirthova životní pouť, na rozdíl od pouti Buddhovy, je členitější, neboť se skládá z většího počtu základních existenciálních situací. Próza *Siddhártha* je žánrově blízká románu cesty. Nadosobní vypravěč v lyrické zkratce představuje životní dráhu talentovaného

brahmanova syna Siddhárthy, hledajícího pravdu a smíření s vlastní existencí. Sleduje Siddhárthu v otcově domě, v době, kdy je členem asketické *sekty šramanů, i v době, kdy ho krásná kurtizána učí umění milovat a kdy je jako úspěšný obchodník opanován tělesnými rozkošemi a světskou slávou. Provází Siddhárthu rovněž v době, kdy se učí od řeky jako pomocník chudého převozníka a kdy dospívá k ztotožnění se s učením Buddha. (Jiří Pavelka)

Hester, Thomas R. (28. 4. 1946, Crystal City, Texas, USA), americký archeolog; profesor a ředitel Texas Archeological Research Laboratory, University of Texas, Austin. Zkoumá vývoj osídlení na území státu Texas, zejména v jeho nejstarších údobích, spjatých s *lovem a *sběračstvím; významné objevy učinil v jeskyni Baker Cave osídlené od 7. tisíciletí př. n. l. až do doby kolem roku 2600 př. n. l. (Jaroslav Malina)

Hestia, v *řecké mytologii panenská bohyně domácího krbu; nejstarší dcera Kronova a Rheina. *Kronos spolkl Hestii stejně jako všechny své děti, aby zabránil splnění věštby, že bude zbaven vlády vlastními potomky. *Zeus, kterého matka Rheia lstí před otcem zachránila, donutil Krona, aby spolykané děti zvrátil. Kronos Hestii první spolkl a jako poslední zvrátil, takže byla nejstarší i nejmladší. Hestii pak chtěli za ženu *Poseidón i *Apollón, ta je však odmítla a zavázala se k věčnému panenství. Hestia se stala významnou bohyní, poněvadž rodinný krb, jehož byla ochránkyní, představoval nejen střed a záštitu rodiny a jejích příslušníků, ale u krbu hledali oporu i lidé ze své vlasti zapuzení a perzekvovaní. Hestia však ochraňovala i obec a *stát, jež byly chápány jako velká rodina. Měla proto *oltáře i *svatyně nejen v obydlich, ale i na radnicích a v dalších veřejných budovách po celé *zemi a na oltářích planuly věčné ohně. Vystěhovalci si odnášeli a pečlivě opatrovali *oheň z domácího oltáře; po založení nové obce zapalovali tímto ohněm, přineseným ze staré vlasti, oheň na nově vzniklých oltářích. (Jaroslav Malina)

Hestia – Národní dobrovolnické centrum (název podle řecké bohyně *Hestie), sdružení vzniknuvší z iniciativy skupiny manželských poradců s cílem podporovat pozitivní mezilidské vztahy. Nejprve působilo jako *nadace, později byla zvolena právní forma *občanského sdružení řízeného sborem členů. Dobrovolnictví se Hestia věnovala od počátku, ale teprve v roce 1998 se organizace a podpora dobrovolnictví vymezily jako samostatné činnosti a vzniklo Národní dobrovolnické centrum, které usiluje různými cestami o rozvoj dobrovolnictví. Za svou dosavadní existenci realizovalo mnoho programů zajišťovaných stovkami dobrovolníků, a jimiž „prošly“ stovky dětí. Kontakt: www.hest.cz. (Marie Dohnalová)

hetéra (z řečtiny: *hetaira*, „družka, společnice, milostnice“), družka, přítelkyně, společnice; ve starověkém Řecku žena, která vedla volný způsob života mimo společenský rámec rodiny; též nevěstka. Často vzdělaná žena, u níž muži hledali intelektuální podněty, které nenalezali v *manželství. Hetéry bez vyšších ambicí se spokojovaly se znalostí tance, hry na flétnu a věnovaly se *prostituci – buď během symposií (*symposion), kam byly zvány, nebo v nevěstincích. Styk s hetérou nebyl považován za pohoršlivý. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

heterismus (z řečtiny: *hetaira*, „družka, společnice, milostnice“):

1. vztah mezi muži a ženami založený na *promiskuitě;
2. termín, který užil švýcarský antropolog Johann Jacob *Bachofen pro označení prvního ze tří *univerzálních stadií ve vývoji společnosti, které se podle něho vyznačovalo sexuální nevázaností a nepevnými partnerskými vztahy. (Jaroslav Malina)

heterodoncie, *chrup, heterodontní.

heterodontní chrup, *chrup, heterodontní.

heterodoxie (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný“ a *doxa*, „podobu, mínění“):

1. nepravověrnost, odchýlení od pravé víry; opak: *ortodoxie;
2. nauky neprohlášené sice za *herezi, ale neortodoxní, jinověrectví. (Jaroslav Malina)

heterodoxní, odlišný, jinověrný, nepravověrný; odlišný, ve smyslu systému určitého učení, víry nebo vědy – označuje to, co se od tohoto systému (buď podstatou, či v určitém časovém omezení) odchyluje; opak: *ortodoxní. (Jaroslav Malina)

heterogametní pohlaví, *pohlaví, heterogametní.

heterochromatin, geneticky inaktivní část *chromozomu na rozdíl od *euchromatinu. Heterochromatinové části chromozomu se barví v interfázi intenzivněji, neboť jsou více kondenzované než části euchromatinové. Heterochromatin se skládá z repetitivní *DNA (*kyselina, deoxyribonukleová), která se replikuje později a je transkripčně inaktivní. Konstitutivní heterochromatin si uchovává své vlastnosti (například *centromera), zatímco *fakultativní heterochromatin může mít tyto vlastnosti jen dočasně (například inaktivní *chromozom X u *homogametního pohlaví savců, tzv. *Barrovo tělíčko). (Jiřina Relichová)

heterochromatin, fakultativní, *heterochromatin.

heterochromozomy, pohlavní chromozomy. (Jiřina Relichová)

heterochronie (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný“ a *chronos*, „čas“), evoluční modifikace rychlosti vznikání a vývoje jednotlivých orgánů a orgánových soustav. Vychází zejména z představy, že uvnitř evolučních linií jsou tři základní morfogenetické procesy, tj. *růst, vývoj a maturace, potenciálně disociabilní. Znamená to například, že pomalu se vyvíjející a pozdě dospívající druh (ve srovnání s příbuznými druhy a předky) nemusí nutně také pomalu růst. Jestliže dochází k pohlavní dospělosti za situace, kdy ještě *morfologie zkoumaného druhu odpovídá stadiím nedospělosti u příbuzných druhů a fylogenetických předků, jde o pedomorfózu. Ta může mít dvě základní formy: progenezi (vývoj somatických orgánů je nezměněn, ale vývoj reprodukčních orgánů je urychlen) nebo neoteni (vývoj somatických orgánů je zpomalen, vývoj reprodukčních orgánů je nezměněn). Pokud však dochází k reprodukci v morfologicky pozdějších, pokročilejších vývojových stadiích, jedná se o perimorfózu. I ta může mít dvě formy: akceleraci (vývoj somatických orgánů je urychlen, vývoj reprodukčních orgánů je nezměněn) nebo hypermorfózu (vývoj somatických orgánů je nezměněn, vývoj reprodukčních orgánů je zpomalen). Pedomorfóza, zejména její neoteniická forma, je uvažována jako heterochronie, která hrála s velkou pravděpodobností významnou úlohu i v lidské evoluci, a to nejen v oblasti morfologie, ale i ve vývoji neanatomických znaků (hravost).

Podle posledních poznatků jsou však ontogenetické trajektorie růstu lebky *člověka a velkých *lidoopů jasně odděleny a již *novorozenci člověka jsou výrazně odlišní od novorozenců velkých lidoopů. Malý *genetický rozdíl mezi člověkem a *šimpanzem výrazně ovlivňuje už časně fáze *ontogeneze a zakládá odlišnosti lidské lebky v dospělosti. Samotná heterochronie tedy není s to vysvětlit specifika kraniofaciální morfologie člověka ani rozdíly mezi velkými lidoopy. Mnohé specifické znaky lidského obličejce a mozkovny, které jsou tradičně vykládány jako pedomorfni/neotenni (dopředu posunutý *foramen magnum, *redukce *prognatie, redukce *glabely aj.) jsou výrazem rovnováhy mezi vlivy *bipedie a dýchacími a žvýkacími funkcemi lebky, neotenni znaky jen připomínají, ale ve skutečnosti jsou na růstu téměř nezávislé. (Miroslav Králík)

heterochtonní svaly, *svaly, heterochtonní.

heteronomie (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný“ a *nomos*, „zákon, řád“), podřízenost, závislost na vnějších, cizorodých činitelích, *zákonech a pohnutkách; opak: *autonomie. (Jaroslav Malina)

heteronomní norma, *norma, heteronomní.

heteroplazmie (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný, různý, rozličný“ a *plasma*, „látka v tekutém stavu; jádro buňky“) stav *buňky, která obsahuje nehomogenní cytoplazmatický (mimojaderný) *genetický materiál. U *člověka se jedná o heterogenní mitochondriální *DNA (*kyselina, deoxyribonukleová). Opakem je *homoplazmie. (Jiřina Relichová)

heterosexualita (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný, různý, rozličný“ a z latiny: *sexus*,

„pohlaví“):

1. [medicína], sexuální afinita k druhému *pohlaví;
2. [biologie], abnormální výskyt znaků druhého pohlaví u živočichů, například po *kastraci. (Jaroslav Malina)

heterotopie (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný, různý, rozličný“ a *topos*, „místo“), prořezání zubu na neobvyklém místě v čelisti. Zubní zárodek se při vývoji vychýlí od podélné osy nebo může být založen na nesprávném místě v čelisti. (Michaela Křivanová)

heterotrofie (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný, různý, rozličný“ a *trofia*, „výživa“), způsob výživy organismu, závislý na přísunu organických látek, vytvořených jinými organismy. (Jaroslav Malina)

heterozygot (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný, různý, rozličný“ a *zygota*, tj. „zárodečná buňka“ [z řečtiny: *zygon*, „jho, pouto, spřažení, vzájemné spojení semenných buněk obou pohlaví“]), jedinec, který v příslušných *genech nese různé *alely. (Jiřina Relichová)

heterozygotnost (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný, různý, rozličný“ a *zygota*, tj. „zárodečná buňka“ [z řečtiny: *zygon*, „jho, pouto, spřažení, vzájemné spojení semenných buněk obou pohlaví“]), termín vyjadřující jednak stav, kdy je jedinec heterozygotem, jednak se užívá pro označení proporce *lokusů, v nichž je jedinec heterozygotní. V populační genetice heterozygotnost vyjadřuje podíl jedinců, kteří jsou na daném lokusu heterozygotní (pozorovaná heterozygotnost, anglicky: *observed heterozygosity*); teoretická heterozygotnost vypočtená na základě předpokladu platnosti *Hardyho-Weinbergovy rovnováhy se označuje jako očekávaná heterozygotnost (anglicky: *expected heterozygosity*) neboli genová *diverzita (srov. *heterozygot, *zygotnost). (Miroslav Králík, Miloš Macholán)

hetero- (z řečtiny: *heteros*, „jiný, odlišný, různý, rozličný“), v složeninách první část s významem: „jiný, různý, rozličný, odlišný“; opak: *homo-, *izo-

héuréka (z řečtiny: *héuréka*, „našel jsem, pochopil jsem“):

1. údajný výrok řeckého učence *Archiméda při objevu jednoho ze *zákonů hydrostatiky;
2. emotivně zabarvené zvolání při náhlém objevu či „objevu“. (Jaroslav Malina)

heuristika (z řečtiny: *heuriskein*, „nacházet, objevovat“, v širším smyslu: „mít schopnost čili umění vytvářet něco nového“):

1. [obecně], postup vyhledávání nových vědeckých poznatků, který nevychází z *hypotéz, nýbrž spoléhá na to, že klíč k *vysvětlení najde v pozorovaných jevech samých; začíná velmi hrubým odhadem, který se postupně zpřesňuje. Využívá znalosti na bázi pravidel vyplývajících z vyzkoušených *variant a zvyšujících pravděpodobnost správného rozhodnutí vyhodnocením předchozích stavů;

2. soubor metod a postupů, jak si počínat při objevování a vynalézání; například *brainstorming, *synektika;

3. věda zkoumající heuristickou činnost;

4. [historie], shromažďování a studium literatury i *pramenů a jejich *kritika; jde o časově nejnáročnější práci historika (podmíněna řadou objektivních i subjektivních faktorů – zejména erudicí badatele), vyžadující z jeho strany značnou dávku trpělivosti. Jedná se o zhodnocení dokumentární hodnoty studovaných materiálů s cílem postihnout jejich informační kapacitu, určit jejich pravost a věrohodnost a také vztah k sledované historické události, jevu či skutečnosti. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Heydrich, Reinhard (7. 3. 1904, Halle an der Salle, Německo – 4. 6. 1942, Praha), německý politik a státník, *generál SS a policie, říšský protektor v Čechách a na Moravě; jeden z hlavních organizátorů *holocaustu (*šoa). V roce 1920 nastoupil do námořní školy Reichswehru v Kielu, kterou dokončil v roce 1926. V roce 1931 byl z námořnictva propuštěn a téhož roku vstoupil do Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP) a do SS (Schutzstaffel). Heinrichem *Himmlerem byl pověřen vytvořením Bezpečnostní služby SS. Byl jedním

z účastníků likvidace „revolučních“ snah SA (Sturmabteilung) v roce 1934 (tzv. noc dlouhých nožů) a po osamostatnění SS začal budovat tajné policejní jednotky *Třetí říše. Po jmenování Himmlera šéfem německé policie se stal Heydrich náčelníkem Tajné státní policie (Geheime Staatspolizei, zkratka: Gestapo) a Kriminální policie (Kriminalpolizei, zkratka: Kripo). Po vytvoření Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (Reichssicherheitshauptamt, zkratka: RSHA) dne 29. září 1939 se stal jeho vedoucím. Dříve se podílel na zpravodajské činnosti na území Rakouska a Sudet a od léta 1939 připravoval pohraniční incidenty proti Polsku, které byly záminkou pro rozpoutání *druhé světové války. Po zářijové kampani v roce 1939 velel likvidačním akcím proti polské inteligenci a *Židům (holocaust). Od 27. září 1941 byl pověřen funkcí říšského protektora v Čechách a na Moravě, kde jako šéf RSHA rozpoutal teror proti českému obyvatelstvu a Židům. Mimo jiné zřídil *ghetto v Terezíně (Theresienstadt). 20. ledna 1942 zorganizoval konferenci ve Wannsee (*protokol z Wannsee), kde se projednávalo logistické a technické provedení *konečného řešení židovské otázky, které mělo za cíl likvidaci 11 milionů evropských Židů (holocaust, šoa). Heydrich byl v pozadí policejních akcí na území Třetí říše i okupovaných *zemí, byl odpovědný za likvidaci celých etnických skupin (v *koncentračních táborech, při akcích Einsatzgruppen v Polsku a SSSR) a stal se tak jedním z největších zločinců proti lidskosti.

Reinhard Heydrich zemřel v Praze na následky zranění při *atentátu provedeného československými parašutisty Janem Kubišem a Jozefem Gabčíkem 27. května 1942 v rámci operace Anthropoid. (Robin Pěnička)

Heyerdahl, Thor (6. 10. 1914, Larvik, Norsko – 18. 4. 2002, Colla Micheri, Itálie), norský etnolog, cestovatel, experimentální archeolog a zoolog; stoupenec *difuzionismu. Studoval především možnosti dávných styků *Starého světa a *Nového světa. Autor teorie o vlivu *civilizace starého Egypta na *civilizace předkolumbovské Ameriky.

V roce 1947 vedl expedici plavící se na rekonstruovaném indiánském voru Kon-Tiki z Peru do *Polynésie, aby dokázal možnost osídlení Polynésie z Ameriky (film z plavby byl odměněn Oscarem, 1952). Na papyrovém člunu Ra (Ra I, 1969, Ra II, 1970) podnikl cestu ze Safi (Maroko) na ostrov Barbados v Malých Antilách. Prováděl rovněž výzkumy na *Velikonočním ostrově. Z díla: *Kon-Tiki* (Kon-Tiki, 1950, česky: *Ve znamení Kon-Tiki*. Praha: Mladá fronta, 1957), *Aku Aku: The Secret of Easter Island* (1958, česky: *Aku Aku: Tajemství Velikonočního ostrova*, 2. vydání. Praha: Mladá fronta, 1960), *Early Man and the Ocean: A Search for the Beginnings of Navigation and Seaborne Civilizations* (Raný člověk a oceán: Hledání počátků navigace a mořeplavby civilizací, 1978, česky: *Staré civilizace a oceán*. Praha: Panorama, 1983). (Jaroslav Malina)

HGP (zkratka z angličtiny: *Human Genome Project*), *projekt sekvencování lidského genomu.

hiát (z latiny: *hiātus*, „zející otvor, rozsedlina; otevřená ústa; chtivost; průzev, hiát“), mezer, průzev:

1. [antropologie, archeologie], dočasné přerušení v osídlení;
2. [biologie], mezer mezi částmi plošně nesouvislého areálu určitého *taxonu (druhu, rodu, čeledi ap.) rostlin nebo živočichů, disjunkce;
3. [anatomie], zející otvor, průzor, skulina (v *anatomii například *hiatus sinus maxillaris* *horní čelisti). (Ladislava Horáčková);
4. [lingvistika], setkání dvou (stejných či rozdílných) samohlásek na rozhraní dvou slov nebo slabik, průzev. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

hiatodencie, též *occlusio aperta*, otevřený skus. Stav, kdy se přední zuby horního a dolního oblouku nedotýkají, ortodontická *anomálie skusu zubních skupin. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

hiatus, -us, m., *hiát.

hiatus adductorius, též *hiatus tendineus*; prostor mezi dvěma úponovými šlachami **musculus adductor magnus* (mezi *labium mediale lineae asperae* a mediálním kondylem **femuru*), kterým procházejí cévy z **canalis adductorius* do **fossa poplitea*. (Ladislava Horáčková)

hiatus aorticus, otvor v lumbální části **bránice*, kterým prochází **aorta descendens* a **ductus thoracicus*. Nachází se těsně před **páteří* ve střední rovině. (Ladislava Horáčková)

hiatus oesophageus, otvor v **bránici* (**diaphragma*), kterým prochází **jícen* a **nervus vagus*; leží ventrálně a vlevo od **hiatus aorticus*. (Ladislava Horáčková)

hiatus saphenus, otvor ve **fascia lata femoris* pro průchod povrchové žíly dolní končetiny – **vena saphena magna*, která se tudy vlévá do **vena femoralis*. Laterální okraj otvoru je ostrý (*margo falciformis*). (Ladislava Horáčková)

hiatus semilunaris, obloukovitá štěrбина, kterou se do středního průchodu nosního otevírá **sinus maxillaris*. Ve **ventrální*, rozšířené části *hiatus semilunaris* (v takzvaném *infundibulum ethmoidale*) ústí do **dutiny nosní* (**cavum nasi*) také **cellulae ethmoidales anteriores* a **sinus frontalis*. (Ladislava Horáčková)

hiatus tendineus, **hiatus adductorius*.

hiatus urogenitalis, otvor v přední části **diaphragma pelvis*, kterým prochází močová trubice (**urethra*), u ženy také **pochva*. (Lenka Vargová)

hidalgo (ze španělštiny: *hidalgo*, „šlechtic, rytíř“), od 12. století příslušník kastilské (respektive španělské) nižší **šlechty*, osvobozené od placení daní; postavení a životní styl hidalgů formovala **reconquista*, později tvořili hlavní část **conquistadorů*. (František Čapka)

Hidatsové, **indiánské* etnikum ze skupiny préríjních indiánů **Siouxů*, kteří se usadili na horním toku řeky Missouri v dnešních státech Dakota a Montana. Kulturně byli silně ovlivněni **Mandany*, svými severními sousedy, a převzali od nich řadu **kulturních rysů* a **zemědělství*. Při velké epidemii neštovic v roce 1837 většina Hidatsů vymřela a zbytek, pouhých několik set příslušníků, se smísil s Mandany. V současné době žijí jako malá smíšená populace ve **městech Severní Dakoty* a již jen symbolicky si připomínají svůj kmenový indiánský původ a příslušenství k Hidatsům. (Zdeněk Tvrďý)

hidžra (z arabštiny: *hidžra*, „přestěhování, emigrace“), v **islámu* přesídlení proroka **Muhammada* z **Mekky* do **Medíny* 16. 7. 622. Od tohoto data se počítá muslimský **letopočet* (**kalendář*, islámský) zavedený **chalífou Umarem*. (Jaroslav Oliverius)

hidžrové (z hindštiny: *hidžrá*, „hermafrodit, eunuch, kleštěnec“; souvisí s perským *híz*, „zženštilý, obojetný, impotentní“), skupina mužských **transsexuálů* a **transvestitů* v Indii a okolních **zemích*. Mají povinnost dát se dobrovolně vykastrovat (**kastrace*), a obětovat tak svou plodivou schopnost bohyni Bahačurá Mátá. Mnozí se však považují za příslušníky „třetího sexu“, za muže s duší ženy, nosí ženské šaty, dlouhé vlasy a silnou vrstvu líčidel, ale odmítají hormonální či chirurgickou změnu **pohlaví*. Často se živí homosexuální **prostitucí*, k níž jsou někdy přinuceni zločineckými gangy, jež své (nezřídka heterosexuální) oběti unesou, vypěstují u nich drogovou závislost, podrobí mučivé kastraci a za úplatu nabízejí jejich sexuální služby. Přestože jsou v novodobé Indii odsuzováni, bývá jejich příchod k svatebnímu obřadu nebo k oslavě narození dítěte vnímán jako **štěstí* a požehnání. (Jan Filipický)

hierarchický systém pohlavní příslušnosti, **systém pohlavní příslušnosti*, hierarchický.

hierarchie (z řečtiny: *hierarchiá*, „posvěcení moci, vertikální uspořádání moci“):

1. [etologie, primatologie], uspořádání vztahů mezi členy vnitrodruhové skupiny živočichů (hejno, smečka, stádo, **tlupa*). Hodnostní pořadí mezi dospělými jedinci individualizované society (její příslušníci se osobně znají). Mechanismus sociální organizace **primátů*, v níž se uplatňuje **dominance* a **podřízenost* jedinců. Hierarchie může mít rigidní, nesoutěživý charakter, to znamená, že postavení jedinců ve skupině se příliš nemění a může být do značné míry dáno i postavením rodičů (obvykle matky), častěji však je dynamická, kdy se postavení

jedince v průběhu života mění a výrazně se uplatňují prvky soutěže, *koalice a *aliance. V druhém případě je postavení ve skupině do značné míry dáno individuálními vlastnostmi a dovednostmi, mimo jiné i dovedností udržovat pozitivní vztahy s druhým *pohlavím; (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

2. pořadí, stupnice, posloupnost podle hodnot, důležitosti; uspořádání s jediným vrcholem, v němž je každý prvek přímo podřízen právě jednomu nadřízenému a nemá žádné horizontální vztahy;

3. dříve označení pro „posvátnou moc Boží“, posléze je takto označováno vysoké *duchovenstvo a církevní hodnostáři, zejména *biskupové, *arcibiskupové, *papež. (František Čapka, Jaroslav Malina)

hieratické písmo, *písmo, hieratické.

hieratický (z řečtiny: *hieros*, „posvátný, svatý“), posvátný.

hieroduly (z řečtiny: *hieros díulos*, „posvátné služebnice“), posvátné prostitutky v mezopotamských *civilizacích. Tvořily skupinu poměrně vysoce postavených kněžek (sumersky: *lukur*, akkadsky: *naditu*), které byly chráněny zvláštními právními předpisy. Za *vlády babylonského *krále *Chammurapiho mohly například jako jediné ženy ve *společnosti volně nakládat se svým majetkem, uzavírat smlouvy a obchodovat. Hieroduly pocházely z královských rodin nebo z rodin příslušníků dvorské družiny a vyšších *úředníků.

Posvátná *prostituce byla součástí náboženských *svátků a slavností, především v čase podzimní a jarní rovnodennosti, které provázely zčásti i orgie, konané na počest bohyně *plodnosti *Inanny a jejich hlavním smyslem bylo udržování a znovuoobnovování plodnosti. Zatím není jisté, zda se hieroduly účastnily i hostin, které následovaly po každoročních *obřadech „*posvátného sňatku“, „svaté svatby“ (**hieros gamos*). (Blahoslav Hruška)

hieroglyf (z řečtiny: *hieros*, „posvátný, svatý“ a *glyphein*, „rýt“):

1. znak staroegyptského a chetitského *obrázkového písma;
2. [geologie], nerovnosti vrstevních ploch. (Jaroslav Malina)

hieroglyfické písmo, *písmo, hieroglyfické.

Hieronymus, Sophronius Eusebius Hieronymus (svatý Jeroným, 347/348, Stridon [dnes Štrigova], Chorvatsko – 30. 9. 419, Betlém, dnes Západní břeh Jordánu pod palestinskou správou), latinsky píšící církevní otec. Pocházel z Dalmácie, v Římě studoval gramatiku, *rétoriku a *filozofii, pak přestoupil ke *křesťanství. Značnou část života strávil na *Předním východě jako poustevník. Pořídil kvalitní překlad **bible* do latiny kanonizovaný ve středověku a známý jako **Vulgata*. (Jaroslav Malina)

hieros gamos (z řečtiny: *hieros gamos*, „posvátný sňatek“, „svatá svatba“), *sňatek, posvátný.

hiero-, hieros (z řečtiny: *hieros*, „posvátný, svatý“), v složeninách první část s významem: „posvátný, svatý“.

High Power Approach (zkratka: HPA; analýza vyššího rozlišení), metoda pozorování *pracovních stop při zvětšení ca 100–500x (někdy až 1000x, což je již na hranici pozorovatelnosti pracovních stop metodou optické mikroskopie vzhledem k snižující se hloubce ostroty s narůstajícím zvětšením). Pozorovány jsou různé druhy pracovních stop. Výzkum pracovních stop metodou HPA rozvinul Lawrence H. Keeley a přenesl její těžiště do pozorování mikroskopických *lesků na povrchu *nástrojů. HPA spojuje výhody relativně přijatelné časové náročnosti výzkumu a současně široké možnosti pozorování všech základních druhů pracovních stop. Jedná se o nejrozšířenější metodu provádění *funkčních analýz, obvykle v kombinaci s předběžným pozorováním metodou LPA (*Low Power Approach), kterou rozvíjejí zejména Patricia Andersonová, Helena a Kjell Knutssonovi a Hugues Plisson. (Soňa Krásná)

Highmore, Nathaniel (6. 2. 1613, Fordingbridge, Hampton, Anglie – 21. 3. 1685, Sherborne, Dorset, Anglie), anglický chirurg a anatom. Ve své *anatomii člověka (*Corporis*

humani disquisitio anatomica [Anatomické vyšetřování lidského těla], 1651) popsal mimo jiné koloběh krve a *dutin horní čelisti (*antrum Highmori*). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

Higoumenakisův příznak, *příznak, Higoumenakisův.

hikuri, *peyotl.

Hildegarda z Bingenu (Hildegardis Bongensis, Hildegard von Bingen, zvaná Rýnská Sibyla, 1098, Böckelheim, Německo – 17. 9. 1179, klášter Rupertsberg u Bingenu, Německo), německá jeptiška a svěťice, mystička, lékařka, biologka, hudební skladatelka a spisovatelka. Od roku 1147 byla abatyší kláštera Rupertsberg u Bingenu. Provozovala lékařskou praxi a zajímala se o studium *přírody; od mládí byla dobře obeznámena s klasickými antickými a arabskými medicínskými, filozofickými a přírodovědnými spisy, vycházela však také ze zkušeností lidového léčitelství a z tradic benediktýnské klášterní *medicíny.

Poznatky shromáždila v latinských spisech *Causae et curae* (Příčiny a léčení) a *Physica* (Nauka o přírodě). Napsala hru se zpěvy *Ordo virtutum* (Řád ctností), která obsahuje skladby duchovní lyriky. Svě náboženské vize vyložila ve spise *Liber Scivias Domini* (Poznej cesty Páně, 1141–1151, česky: *Cestyvěz nebo Vidění a zjevení*. Kniha I. Praha: H. Kosterka, 1911). Koncem 16. století byla zapsána do oficiálního seznamu *svatých, i když formálně proces *svatořečení (kanonizace) neproběhl (v katolické církvi je považována za svatou). (Jaroslav Malina)

hilus pulmonis, plicní branka, místo na mediální ploše (**pulmo*), kterým procházejí *bronchus principalis*, větve **truncus pulmonalis (arteriae pulmonales)*, *venae pulmonales*, *rami bronchiales* výživných tepen, *mízní cévy a nervové větve (*rami bronchiales et pulmonales*). Uvedené struktury tvoří stopku plicní (*radix pulmonis*), kdy na pravé straně je nahoře *bronchus principalis dexter*, uprostřed leží *arteria pulmonalis dextra*, pod ní *venae pulmonales dextrae*. Na levé straně leží nahoře *arteria pulmonalis sinistra*, uprostřed je *bronchus principalis sinister*, dole jsou uloženy *venae pulmonales sinistrae*. (Lenka Vargová)

hilus renalis, branka ledvinová, prohloubený zářez na mediálním okraji *ledviny, ve kterém do ledviny vstupují **arteria renalis*, nervový *plexus renalis* a vystupují *vena renalis*, *mízní cévy a vývodné cesty močové. *Hilus renalis* se směrem do nitra ledviny prohlubuje v jamku (*sinus renalis*), v níž jsou uloženy ledvinové kalichy (**calices renales*), pánvička ledvinová (**pelvis renalis*) a ledvinové cévy. (Lenka Vargová)

himation, svrchní pláštík z vlněné látky, který se v Řecku, zejména v íónském prostředí nosil přes *chitón. (Marie Pardyová)

Himmler, Luitpold Heinrich (7. 10. 1900, Mnichov, Německo – 23. 5. 1945, Lüneburg, Německo), německý politik v období *nacismu, říšský vůdce SS, šéf gestapa, velitel zbraní SS, v letech 1943–1945 *ministr vnitra. Jako stoupenec nacistické ideologie (*nacismus), *rasové ideologie a hygieny a teze o nadřazenosti tzv. *nordické rasy organizoval *genocidu tzv. nižších *ras, zejména *Židů (*holocaust).

Tento muž na klíčovém místě nacistické *diktatury zodpovídal za germanizaci východních oblastí a za likvidaci jejich židovských obyvatel. V roce 1941 ho Adolf *Hitler pověřil „konečným řešením židovské otázky“. Na konkrétním plánu a realizaci holocaustu se významně podíleli Reinhard *Heydrich a Adolf *Eichmann; systematické a organizované vyhlazování evropských Židů řídil Himmler. První *koncentrační tábor zřídil v Dachau (1933), největší vyhlazovací tábor byl na jeho rozkaz založen roku 1940 v Osvětimi. Heinrich Himmler byl též autorem tzv. konečného řešení slovanské otázky, obsaženého v generálním plánu Východ z roku 1940 a v programu Heinrich (1941), který předpokládal přesídlení slovanského obyvatelstva na dobytá sovětská území a *kolonizaci vysídlených území etnickými *Němci.

Himmler, propagátor *pangermanismu, prosazoval árijský mýtus o „nadledech“ a usiloval o vytvoření rasové elity na základě „zákonů výběru“. V roce 1935 zavedl *Lebensborn – lidské farmy k zajištění *početí „čistokrevného“ potomstva; početným rasově bezúhonným rodinám byla poskytována finanční pomoc. Ke zdrojům Himmlerovy inspirace pro přesvědčení o dokonalosti, výlučnosti a jedinečnosti *germánské rasy, předurčujícími ji k očištění a ovládnutí světa, patřily *okultní filozofie (například sám sebe považoval za *reinkarnaci německého panovníka Jindřicha I. Ptáčníka [kolem 876–936]), jako bylo například antisemitsky zaměřené ariosofické hnutí. Pátral též po pozůstatcích dávné germánské *civilizace, vyslal archeologické expedice na Island, do Grónska, Jižní Ameriky, a dokonce do Tibetu. Fanatický rasista byl iniciátorem boje lidí s „podlidmi“ (Untermenschen), podle něj podřadnými „kreaturami“ (tělesně či duševně postiženými, asociály a příslušníky nečistých ras). Tento odvěký boj přirovnával k zápasu zdravého těla s morovou nákazou a za nezbytnou považoval *kastraci, izolaci, likvidaci podlidí. Velikou horlivost vyvinul například v pronásledování *homosexuálů; v roce 1936 vytvořil Říšskou centrálu pro potírání *homosexuality a *potratů, homosexuálové se stali obětmi zločinné nacistické ideologie, stejně jako Židé, *Romové ... (Jaroslav Malina)

hínajána (ze sanskrtu: *hína*, „malý, nižší“ a *jána*, „cesta, vozidlo“), spolu s *mahájánou a *vadžrajánou jedna ze tří základních „cest či vozů“ k buddhistickému osvícení (*bódhi), osvobozujícímu poznání. Představuje původní, filozofičtější výklad *Buddhovy nauky; mahájána („velká cesta“) zdůrazňuje především vnější, náboženskou a kultovní stránku učení; vývojově nejpozdější ezoterická vadžrajána („diamantová cesta“) učí metodám, jak pomocí okultních textů, magických praktik, zaklínacích formulek atd. dospívat k osvícení. Hínajána původně zahrnovala nejméně 18 škol. Z nich do současnosti přežila jen *théraváda, která je dnes s hínajánou často ztotožňována.

Hínajánový směr bývá též označován jako jižní *buddhismus. Je rozšířen na Šrí Lance, v Myanmarském svazu (dřívější Barma), v Kambodži, Laosu, Thajsku a částečně ve Vietnamu. Má přes 100 milionů následovníků. (Jan Filipický)

Hindové (Hindí, z hindského: *Hind*, „Indie“), obyvatelé tzv. hindského areálu, zahrnujícího vedle centrálně spravovaného Dillí svazové státy Rádžasthán, Harijána, Himáčalpraděš, Uttarákhand, Uttarpraděš, Madhjapraděš, Čhattisgarh, Džhárkhand a Bihár, jejichž mateřštinou či společným dorozumívacím jazykem je *hindština (či její hovorová forma *hindustánština). Někteří autoři chybně směšují *etnonym Hindové (používané pro skupinu mluvčích hindského jazyka) s označením vyznavačů *hinduismu (a například jejich mýty nepatřícně označují za „hindské“, viz Anna L. Dallapiccola, *Hindu Myths*, 2003; český *Hindské mýty*, 2006). (Jan Filipický)

hindština (*hindí*, doslova „indická [řeč]“), *indoárijský jazyk, spolu s *angličtinou úřední jazyk Indické republiky. (Viz též *Hindustánci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

hinduismus (z persko-arabského *hindu*, pojmenování obyvatel za řekou Indus a jejich náboženství, odvozené od sanskrtského *Sindhu*, „Indus, Poindí“; původně označovalo všeobecně obyvatele Indie – al-Hind, tj. území za řekou Sindhu), nábožensko-společenský systém, k němuž se hlásí většina obyvatel *indické civilizace. V současnosti tvoří komplex náboženských a filozofických tradic, náboženských praktik i sociálních zvyklostí více než 900 milionů lidí, žijících převážně (asi z 95 %) v Indii a Nepálu; v postavení menšin pak v Bangladéši, Pákistánu, na Šrí Lance, v jihovýchodní Asii i v dalších částech světa.

Původ a vývoj: Hinduismus se vyvinul v průběhu 2. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. ze staršího védského náboženství (*bráhmanismus), ale je pravděpodobné, že některé z hinduistických představ, praktik a kultovních předmětů mají původ již v předárjovském období (*Árjové) a v náboženství *harappske kultury, například ideál *rituální čistoty, *kult plodnosti a *falický symbol (*lingam), později spojovaný s postavou *Šivy. Jeho vznik se nepřisuzuje žádné historické ani mytologické osobnosti: spíše je chápán jako „odvěký řád“

(*sanátana dharma*), který určuje postavení člověka ve společnosti, jež je *primárně dáno rodem, nezměnitelným rodovým původem, stanoví souhrn životních cílů, etap a závazků každého jednotlivce a více než na věroučné základy klade důraz na řádné chování a rituální složku náboženského života.

Již v průběhu 1. tisíciletí n. l. se v rámci hinduismu jako jeho nejvýznamnější proudy zformovaly *višnuismus a *šivaismus a zejména ve východní Indii též kult *šakti* (kosmického ženství, božské tvořivé energie), z něhož posléze vzešel *tantrismus, který v řadě ohledů rámec hinduismu přesahuje. Snahy o přeměnu hinduismu v ucelený myšlenkový systém se ve stejné době promítly do vzniku šesti klasických škol *indické filozofie, představujících různé způsoby nazírání na svět (odtud termín *daršana*, „zření, náhled, vidění“). Od 1. tisíciletí také v hinduismu sílily teistické devocionální tendence, jež našly svůj výraz v ideji oddanosti osobnímu božstvu (*ištadévatá*) a posléze v období muslimské nadvlády (od 12. do 18. století) vyvrcholily v bhaktických hnutích, obracejících se převážně k božské postavě *Křšny (viz též *bhakti).

*Konfrontace hinduismu s *křesťanstvím a moderním evropským myšlením od počátku 19. století vedla v jeho rámci k vzniku řady reformních hnutí. Některá z nich (například Bráhmamádž) spojila obhajobu hinduismu s kritikou některých jeho praktik (*satí, *kastovnictví, dětské sňatky aj.) a s filozofickou představou jediného *univerzálního náboženství s mnoha aspekty a stupni. Některé reformní směry (například Árjasamádž) se odvolávají přímo na védskou tradici a *komunikaci s jinými náboženskými systémy věnují jen minimální pozornost. Ve 20. století si na zdůrazňování příslušnosti k hinduismu v Indii založily existenci některé politické strany a organizace (Hindú mahásabha, Národní svaz dobrovolníků), a to obvykle za cenu konfrontace s náboženskými *menšinami.

Posvátné texty: Hinduismus není založen na *autoritě jediného svatého písma závazného pro všechny vyznavače; za hlavní *kritérium příslušnosti k ortodoxní tradici se však považuje uznání autoritativnosti védských textů (*védy), označovaných jako „slyšené“ (*šruti*), tj. zjevené slovo. Védy podle hinduistických představ periodicky vznikají současně se znovuzrozením boha *Brahmy vždy na počátku cyklicky se obnovujícího *vesmíru (*kosmologie, hinduistická). Jakožto sebeprojevení neosobního kosmického ducha (*brahma) povstaly bez osobního autorství člověka či božské Osoby (*Puruša*), a proto jsou naprosto dokonalé. Všechny ostatní náboženské texty tvoří „zapamatovaná“ (*smrti*), tj. tradovaná díla jednotlivých, zpravidla mytických osobností, jimž je často přisuzován božský původ. Posláním těchto textů bylo vysvětlovat nejasnosti védského *zjevení. Ve svém souhrnu představují velmi rozsáhlý soubor, jehož součástmi jsou *upanišady, *bráhmány, *áranjaky, *sútry, *šástry, purány a eposy **Rámájana* a **Mahábhárata*. Řadovému hinduistovi ovšem k orientaci v náboženských otázkách obvykle postačí **Bhagavadgíta*, která je součástí *Mahábháraty*.

Základní principy: Hinduismus ve svém obširném komplexu náboženských a filozofických tradic zahrnuje mnoho nezřídka zcela protichůdných učení. Některá axiomatická východiska nicméně sdílí naprostá většina jeho vyznavačů. Takovým klíčovým prvkem je především představa *sansáry, koloběhu, respektive řetězce vtělení individuální duše *átmanu, kterou hinduismus převzal z upanišad. Do koloběhu opětovných zrození (a to nejen v podobě lidského jedince) je jednatel uvržen působením *zákona *karmy, odplaty za minulé skutky. Konečným soteriologickým cílem hinduisty je duchovní osvobození (*mókša) z tohoto cyklu a splynutí jeho átmanu s *brahma, vesmírným duchem. Hledání cest ke konečnému vysvobození bylo hlavní náplní klasických škol indické filozofie. Z jejich tradice, zejména ze sánkhji a jógy, vychází představa tří způsobů dosažení tohoto cíle, jež pro hinduismus zformulovala už *Bhagavadgíta*, a to cesty činů konaných bez touhy po jejich plodech ve prospěch řádu věcí (*karmamárğa*), cesty poznání tohoto řádu (*džňánamárğa*) a cesty láskyplné oddanosti *bohu (**bhaktimárğa*). V této vysoké rovině hinduismus není

polyteistickým náboženstvím, za něž někdy bývá nepřesně označován. Bohy a další postavy jeho rozsáhlého *panteonu totiž hinduisté většinou označují jen za figurativní obrazy, jejichž prostřednictvím lze postihnout některé z nesčíslných projevů jediné božské podstaty. Ústřední místo přitom mezi těmito obrazy zaujímá trojjediná představa Trimúrti, jejímiž součástmi jsou *Brahma jako tvůrce, Šiva jako obnovitel a zároveň ničitel *světa (často pojímaného jen jako *májá, božský přelud) a *Višnu jako udržovatel řádu.

Sociální aspekty: Hinduismus bývá často charakterizován jako *varnášramadharm*, tj. jako zákon předepisující dělení společnosti na čtyři *varny (společenské *stavy) a rozvržení života příslušníků nejvyšších *kast (tzv. dvojzrozců, *dvidža*) do čtyř stadií (*ášrama). Existence kastovního systému (který i ve své dnešní reformované podobě zahrnuje skupinu stojící mimo původní čtyři varny a tradičně označovanou za nedotýkatelné) přitom úzce souvisí s koncepcí sansáry, neboť zrození jedince do té které kasty je podmíněno jeho karmou neboli jeho skutky v minulých životech. Souhrn norem regulujících do velkých podrobností život jednotlivce i společenských skupin obsahuje korpus právních textů (*dharmasútry) a zákoníků (*dharmašástry, které vznikaly v období 600 př. n. l.–400 n. l.). Přestože tyto texty náležejí do kategorie nazývané *smṛti*, varnášramadharmová teorie, kterou rozvíjejí, se odvozuje od *śruti*: zakotvení ve védské tradici má jak model hierarchického dělení společnosti (vyložený v rgvédském *hymnu *Purušasukta*), tak korpus literatury předepsané pro každý ze čtyř hinduistických životních ášramů. Mladík ve stadiu **brahmačarja* studuje některou z véd, hospodář (**grhastha*) koná rituály předepsané v bráhmaňách a pečuje o potomstvo, po odchodu do lesní samoty (jako **vánaprastha*) pak následuje učení áranjak a nakonec jako kajícník (*sannjásin*), který se zřekl světa (**sannjása*), následuje cestu odříkání směřující k vysvobození. Během celého svého života má hinduista usilovat o vyvážené dosažení čtyř základních cílů (*purušártha*), které rámcově stanovily už dharmasástry a dále rozvedly eposy. Patří k nim plnění náboženských i společenských povinností (*dharma), zabezpečování materiálních potřeb (*artha), pěstování milostných rozkoší (*káma) a vzdání se světa jako předstupeň mókši. Ke každému z těchto cílů se váže skupina odborných příruček, popisujících nejvhodnější způsoby jejich naplňování: vedle dharmasúter a dharmasáster upravujících otázky morálky a etiky to jsou učebnice státovědy a účelného chování (mj. *Arthašástra*), příručky erotiky (mj. **Kámasútra*) a filozofická pojednání o způsobech, jak přerušit koloběh znovuzrození. První trojice cílů bývá často vyčleňována do zvláštní skupiny „tří kategorií“ (*trivarga) provázejících život hospodáře; dharma přitom působí jako integrující prvek, napomáhající přeměně celé trojice v prostředek k dosažení čtvrtého cíle, mókši. Ke konečnému vysvobození jedinec směřuje po celý život (ve všech svých zrozeních), i když plně se jeho hledání oddá, teprve pokud se rozhodne pro dráhu sannjásina. Tehdy má pro něj klíčový význam potlačení kámy (představující všechny podoby touhy a přichylnosti, dokonce i k dharmě), anebo její přeměna v *lásku k bohu.

Rituál: Hinduismus má neobyčejně rozvinutou stránku kultovní. Kromě *obřadů a rituů specifických pro jednotlivé kasty a náboženské *sekty je řada kultovních úkonů a *objektů společných většině hinduistů: uctívání některých posvátných zvířat (zejména krávy), stromů, hor a řek; náboženský *kalendář (*pañčánga*), slavení *svátků a pořádání slavností (*utsava*, *méla*), poutě k posvátným místům (*játra*), obřady na počest předků (*śrāddha*), rituály životního cyklu (*sanskára*), uctívání božstev převážně formou nekrvavé oběti (*púdža*), přijímání svatých slibů a předsevzetí (*vrata*), meditační či asketické praktiky (*tapas*), *léčitelství a vymítání zlých sil (*čikitsá*). (Viz též *chrám, hinduistický, *ikonografie, hinduistická, *kosmologie, hinduistická.)

Závěr: Hinduismus nemá organizaci církevního typu, nevytvořil si žádnou vrcholnou autoritu, a postrádá dokonce jakýkoli kanonizovaný soubor posvátných písem, závazný pro všechny vyznavače. Hinduismus tedy určuje *étos a životní filozofii převážně části obyvatel Indie. Nejde v pravém slova smyslu o náboženství, protože příslušnost k němu nijak nesouvisí

s vírou, a dokonce ani nemá nic společného se svobodným rozhodnutím. Hinduistou se člověk nemůže stát z vlastní vůle, musí se jím zrodit a *narození na určitém stupni kastovní hierarchie předurčuje jeho postavení ve společnosti. (Jan Filipický)

hinduistická ikonografie, *ikonografie, hinduistická.

hinduistická kosmologie, *kosmologie, hinduistická.

hinduistický chrám, *chrám, hinduistický.

Hindustánci (hindsky: *Hindustání*, anglicky: též *Hindostanee*, *Hindoosthani*):

1. příslušníci *populaci smíšeného etnického původu, obývajících oblast Hindustánské či Indoganžské nížiny, území v povodí Indu, Gangy a jejích přítoků pod Himálajem severně od řeky Narmady, které sahá od Paňdžábu po Bihár v dnešní severní Indii a Pákistánu a nese historický název Hindustán, tj. „země *Indů“ (z perštiny: *Hindu* / *Hindú* / *Hindó*, odvozeno ze sanskrtského *Sindhu*, „[řeka] Indus“, přeneseně označení obyvatel Poindí a krajů dále na východ + *-stán*, v sanskritizovaném tvaru *-sthána*, „místo, země“). Od dob turko-afghánských výbojů (11.–12. století), završených vznikem dillíského sultanátu (1206–1526) a nástupem dynastie Velkých *Mughalů, název zahrnoval celou severní Indii, případně celý indický subkontinent. S rozšířením *islámu získalo arabsko-perské demonymum *Hindu*, původně označující obyvatele Hindustánu, další význam – ustálilo se zároveň jako pojmenování „indického“ náboženství a způsobu života nemuslimských populací, stavěným do protikladu k muslimským příchozím (viz též *hinduismus). Tento region byl již od *starověku významným civilizačním centrem. Jde zároveň o jednu z nejúrodnějších a současně nejlidnatějších oblastí na indickém poloostrově. Obyvatelé hovoří *hindštinou a jejími četnými dialekty, zejména *hindustánštinou. Většinou jsou *hinduisté, zčásti *muslimové. (Viz též *Indové.);

2. *etnonymum označující přistěhovalce jihoasijského původu v Nizozemsku (asi 123 000 v roce 2007) a karibské oblasti (asi 0,4 milionu), zejména v Surinamu (holandsky *Hindoestanen*); pocházejí hlavně z dnešního Uttarpraděše, Biháru a přilehlých oblastí, kde je *Holandřané od 70. let 19. století se souhlasem britské koloniální správy najímali jako námezdní pracovníky. Hovoří jazykem *sarnamí*, regionální variantou bhódžpurského dialektu hindštiny (*bhódžpurí*), známou též jako karibská hindustánština, s hojnými výpůjčkami z *kreolizované formy *angličtiny a *holandštiny. Jako Hindustánci jsou též označováni indiští muslimští přesídlenci (*muhádžirové) v Pákistánu, kam se přistěhovali po rozdělení Britské Indie na Pákistán a Hindustán v roce 1947. V roce 1995 jejich politická organizace, Národní fronta přesídlenců (*Muhádžir kaumí naváz*), vedla kampaň za to, aby *urdsky mluvící Hindustánci byli (vedle *Balúčů, *Paňdžábců, *Paštunů a Sindhanů) uznáni za pátou pákistánskou národnost. (Jan Filipický)

hindustání, *hindustánština.

hindustánština (*hindustání*), hovorová *varianta *hindštiny obsahující mnoho persko-arabských a anglických slov, blízká *urdštině. (Viz též *Hindustánci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Hipparchos (2. polovina 6. století př. n. l.), mladší syn athénskému *tyrana *Peisistrata. Roku 514 př. n. l. ho zabili *Aristogeitón a *Harmodios (*Tyranobijci). (Marie Pardyová)

Hippias (2. polovina 6. století př. n. l.), starší syn athénskému *tyrana *Peisistrata, vládl v Athénách po smrti svého otce. Při demokratickém převratu roku 510 př. n. l. byl z Athén vypuzen. Snažil se o návrat pod patronací *Peršanů, po jejich porážce u Marathónu roku 490 př. n. l. zemřel na ostrově Lémnu. (Marie Pardyová)

hippocampus, -i, m., součást *gyrus *parahippocampalis*, útvar podobný mořskému koníkovi v dolním rohu laterální komory mozkové (**ventriculus lateralis encephalis*). Slouží *limbickému *systému. (Lenka Vargová)

hippokampální formace, *formace, hippokampální.

Hippokratés z Kóu (kolem 460 př. n. l., řecký ostrov Kós – kolem 375 př. n. l., Larissa, Řecko), řecký lékař a filozof; jeden z nejproslulejších lékařů starověku. Založil lékařskou školu vycházející z principu, že nemoc je přirozený stav a proces. V medicíně navázal na přírodní filozofii a humorální teorii (o šťávách v lidském těle) spojil s pozorováním projevů *zdraví a *nemoci. Osobitým způsobem spojil Empedoklovo filozofické učení o čtyřech základních živlech (ohni, vzduchu, zemi, vodě) s teorií o tělesných tekutinách, které údajně působí na lidské zdraví a určují *temperament každého člověka. Domníval se, že temperament člověka je dán převahou jedné ze čtyř základních tekutin, které obsahuje lidské tělo: „červená krev“ – *sanguis*, „žlutá žluč“ – *cholé*, „bělavá tekutina“ – *flegma* a „černá žluč“, zřejmě sražená krev – *melancholé*. Soudil, že převaha jedné z nich a jejich vzájemný poměr určuje schopnosti a typ chování člověka. Převaha žluči předurčovala rychlé a prudké reakce *cholerika, schopného často a silně vzplanout a bezprostředně se zaujmout pro věc i myšlenku. Převaha krve u *sangviniků znamenala sice pomalejší, ale zato trvalejší reakce, hlubší zájem a soustředění. Černá žluč byla příčinou nevýrazných pocitů a chabých reakcí *melancholiků. Lidé s převahou bělavé tekutiny byli označováni jako *flegmatici, reagující pomalu a někdy i povrchně. Toto členění jako nejhrubší klasifikaci typů lidské osobnosti používají antropologové a psychologové dodnes.

Soudil, že životospřáva a zdravé prostředí jsou základem zdraví a tělesné *harmonie. Normální stav lidského organismu závisí na správném poměru těchto tělesných tekutin a působení vnějšího prostředí. Porušení rovnováhy ovšem způsobuje nemoc, jejíž konkrétní příčiny je možné odhalit pouze prostřednictvím empirického zkoumání. Vlastní *léčba proto měla obnovit původní „přírodní“ harmonii. Při léčení Hippokratés prosazoval zásadu přinášet užitek a neškodit s důrazem na hygienicko-dietickou a farmaceutickou terapii.

Zdůrazňoval individuální přístup k nemocnému. Stanovil etické požadavky na jednání lékařů (Hippokratova přísaha; česky vyšlo: *Hippokratova lékařská přísaha*, 1982). Odmítl pověry a primitivní léčitelskou magii a položil základy medicíny jako vědeckého oboru. Je mu připisováno rozsáhlé dílo *Corpus Hippocraticum* (Hippokratovský soubor, 58 spisů v 73 knihách) pojednávající, kromě jiného, o *anatomii, fyziologii, chirurgii nebo o vlivu prostředí na organismus.

V oblasti anatomie jsou Hippokratovy *názory poznamenány nedostatečnými možnostmi přesného bádání. Z jeho prací je zřejmé, že byl odkázán na pitvy zvířat, i když jeho velice přesné popisy *kostí lebky a žeber svědčí i o tom, že měl možnost empirického studia lidských koster. Hippokratovy představy o *fyziologii jsou ale poněkud naivní. Domníval se například, že studená krev proudí z jater (**hepar*) a ze sleziny do pravé poloviny srdce, v levé srdeční komoře se zahřívá a odtud proudí teplá krev do cév.

Přes řadu omylů Hippokrates výrazným způsobem ovlivnil další vývoj studia a léčby lidského organismu. Svědčí o tom ostatně fakt, že právě s jeho jménem je spojena slavná *přísaha, která kodifikuje vztah lékaře k nemocnému a zakládá etickou dimenzi vědy o člověku. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

Hippolytos, syn athénské *héroa *Thésea a Amazonky Antiopy. Vášnivě se do něj zamilovala jeho nevlastní matka *Faidra, a když její city neopětoval, pomstila se mu pomluvou, že ji chtěl svést. Théseus požádal o trest svého otce Poseidona a ten splášil Théseovy koně tak, že Hippolyta usmýkali k smrti. Faidra si nakonec vzala život. Tento námět je častý na římských sarkofázích 2. a 3. století. (Marie Pardyová)

Hirata, Acutane (uměleckým jménem Ibukinoja, 24. 8. 1776, knížectví Akita, Japonsko – 11. 9. 1843, knížectví Akita, Japonsko), japonský filozof a učenec; přední představitel školy národní vědy (*kokugaku*) a samozvaný následník Motooriho Norinagy (1730–1801). Hirata se narodil jako čtvrtý syn nižšího *samuraje v knížectví Akita (dnešní prefektura Akita). Původně začal studovat japanizovanou formu *neokonfucianismu, kterou propagoval *Jamazaki Ansai (1618–1682), později však obrátil svůj zájem k taoistické škole čínského

filozofa *Čuanga-c' (380–320 př. n. l.) a nakonec dospěl na pozice nacionalisticky orientované školy národní vědy.

Ve svých dílech vehementně prosazoval myšlenku nadřazenosti Japonska jako země bohů a požadoval důslednou obnovu čistého *šintoismu zbaveného buddhistických a konfuciánských vlivů (*fukko šintó*) stejně jako zachování národní čistoty (*kokusui*). Ačkoli byl nevědomky eklektikem, který ve svých vývodech smíchal prvky *konfucianismu, *taoismu, *buddhismu, a dokonce i západního myšlení, jeho myšlenky bezprostředně ovlivnily radikalizující se nižší samurajstvo (*šiši*) a stoupence restaurace císařské moci na konci období *Edo. (Jan Sýkora)

hirci, -orum, m. (z latiny: *hircus*, „kozel“), *chlupy v podpaží, zrohovatělé deriváty *epidermis, náleží do skupiny terciárního *ochlupení. Jsou zvlhčené až kadeřavé a smáčí je *sekret ze specifických žláz – *glandulae sudoriferae axillares (s případným typickým zápachem). (Ladislava Horáčková)

Hirschfeld, Magnus (14. 5. 1868, Kolberg, dnes Kołobrzeg, Polsko – 14. 5. 1935, Nice, Francie), německý lékař, sexuolog; průkopník moderní *sexuologie. Spolu s Iwanem *Blochem, Albertem *Mollem a dalšími lékaři založil v roce 1913 Lékařskou společnost pro sexuologii a eugeniku, první sexuologickou společnost světa.

V publikaci *Sappho und Sokrates* (Sapfó a Sókratés, 1896) formuloval *homosexualitu jako integrální součást lidské *sexuality a v roce 1897 založil *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee* (Vědecko-humanitární výbor), který propagoval myšlenku odkriminalizování homosexuality – zejména na stránkách jím založeného periodika *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen*, jež vycházelo v letech 1899–1923. Aktuální poznatky o homosexualitě shrnul v monumentální práci *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes* (Homosexualita muže a ženy, 1914). V roce 1919 založil v Berlíně *Institut für Sexualwissenschaft* (Ústav pro sexuální bádání), první vědecký ústav tohoto zaměření na světě, který se záhy stal nejznámější sexuologickou institucí své doby; byl zrušen po nástupu nacistů k moci v roce 1933. (Jaroslav Malina)

hirsutismus, -i, m. (z latiny: *hirsutus*, „ostnatý, ježatý; drsný“) [medicína], výskyt mužského typu ochlupení u žen způsobený zpravidla hormonální poruchou. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Hirt, Tomáš (3. 3. 1975, Praha), český antropolog; v roce 2000 absolvoval obor obecná antropologie na Fakultě humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze a od téhož roku vyučuje na *Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni.

Badatelsky se orientuje především na problematiku *nacionalismu, etnicity a multikulturalismu, a to zejména ve vztahu k romské populaci v České republice a ve vztahu ke krajanským *diasporám na Balkáně. Zároveň působí v *Centru aplikované antropologie a terénního výzkumu při Katedře antropologie FF ZČU. Společně s Markem Jakoubkem editoval sborník *Romové: Kulturologické etudy* (Plzeň: Čeněk, 2004), *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit* (Plzeň: Čeněk, 2005) a „*Romové*“ v *osidlech sociálního vyloučení* (Plzeň: Čeněk, 2006). Kontakt: Mgr. Tomáš Hirt, Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: tomash@ksa.zcu.cz. (Jaroslav Malina)

Hispanci, *Španělé.

Hispania, *Hispanie.

Hispanie (latinsky: *Hispania*, řecky: *Ibériá*), starověké označení Pyrenejského poloostrova. Území bylo kolonizováno pro nerostné bohatství; od konce 2. tisíciletí př. n. l. zde zakládali osady *Foiničané, od 6. století př. n. l. *Řekové a *Karthágiňané. Do roku 206 př. n. l. ovládli Hispanii *Římané a roku 197 př. n. l. zřídili provincie Hispania Citerior a Hispania Ulterior. Poslední nezávislé *kmeny podrobil *Augustus v letech 26–19 př. n. l.

Roku 74 n. l. získalo obyvatelstvo Hispánie římské občanské právo. Od poloviny 3. století začaly vpády „barbarských“ kmenů, kolem roku 470 byla Hispánie ovládnuta *Vizigóty, roku 711 dobytá *Araby. (Jaroslav Malina)

Hispanoameričané (Hispanos), obyvatelé USA (viz též *Američané), jejichž mateřštinou a hlavním komunikačním jazykem je *španělština. (Jaroslav Malina)

histiocyty (z řečtiny: *histion*, „tkáň“), *buňka obsažená ve vazivu, druh tkáňového *makrofágu. (Drahomír Horký)

histiocytom (z řečtiny: *histion*, „tkáň“ a *kytos*, „buňka“), nezhoubný nádor vyrůstající z histiocytů; drobné mnohočetné uzlíky, vyskytující se převážně v kůži či kloubech na dolních končetinách.

V *paleopatologii lze diagnostikovat histiocytom pouze na mumifikovaném těle (*mumie) postiženého jedince. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

histiocytóza, poměrně vzácné onemocnění, jehož podstatou je abnormální hromadění velkých *histiocytů v různých orgánech (v *kostech odbourávají kostní trámce a vytvářejí dutiny, které na rentgenovém snímku připomínají lytické *metastázy). Některé formy histiocytóz mohou mít zhoubný charakter. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

histologie (z řečtiny: *histos*, „tkáň“ a *logos*, „nauka, věda“), vědní obor, který se zabývá studiem podrobné stavby tkání a orgánů živých organismů. (Drahomír Horký)

histomorfometrické metody, *metody, histomorfometrické.

histony, proteiny vázané na *kyselinu deoxyribonukleovou. (Drahomír Horký)

histoplasmosis, -is, f., histoplasmóza (z řečtiny: *histos*, „tkáň“, *plasma*, „tekutina“), vzácná viscerální *mykóza nazývaná také Darlingova nemoc, způsobená parazitární houbou *Histoplasma capsulatum*.

V *paleopatologii lze diagnostikovat histoplasmózu pouze na mumifikovaném těle (*mumie) postiženého jedince. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

histoplasmóza, **histoplasmosis*.

historicismus (z řečtiny: *historiés*, „dějiny“), označení pro společenskovědní teorie, podle nichž existují takové *zákony historického vývoje, na jejichž základě je možné činit předpovědi o budoucnosti a také ji utvářet. Jedním z nejvýznamnějších kritiků historicismu byl Karl Raimund *Popper. (Jaroslav Malina)

historická antropologie, *antropologie, historická.

historická demografie, *demografie, historická.

historická doba, *doba, historická.

historická kultura, *kultura, historická.

historická památka, *památka, historická.

historická pomůcka, *pomůcka, historická.

historická sociologie, *sociologie, historická.

historická škola, *škola, historická.

historická tradice, *tradice, historická.

historické české země, *země, české.

historické písemné prameny, *prameny, historické písemné.

Historicko-archeologické experimentální centrum, Lejre, *Historisk-Arkaeologisk Forsøgscenter, Lejre.

historický pramen, *pramen, historický.

historický materialismus, *materialismus, historický.

historický výzkum, *výzkum, historický.

historie (z řečtiny: *historiés*, „dějiny“):

1. v širším smyslu každý vývojový proces v *přírodě a ve *společnosti;
2. v užším smyslu *vývoj lidské společnosti;

3. humanitní věda, která zkoumá a rekonstruuje (částečně modeluje) sociálně kulturní minulost lidstva v čase jako *konkrétní proces a odhaluje v tomto procesu příčinně-důsledkový vztah mezi událostmi a vzájemné působení sociálně-historických *zákonitostí a náhodností, uvažuje objektivní nutnost a subjektivní faktor, účast lidových vrstev a úlohu vynikajících osobností. Historie přitom přistupuje k faktům selektivně: široce osvětluje hromadné jevy, v nichž se projevují zákonitosti – tendence, z individuálních jevů vybírá především ty, které měly vliv, stěžejní, stereotypní (pro ilustraci), klíčové (typické) a ukazující cestu (v podmínkách zlomkovité *informace), ale také jevy individualizované (*antropologie, historická, *metoda orální historie). Při této práci historie používá informace získané z *historických pramenů, a tedy potřebuje vyhledávání, shromažďování a předběžnou přípravu této informace, tj. těchto pramenů.

Historií se rozumí stejně tak minulé události, jako jejich zkoumání a prezentování (tím je synonymní s historickou *vědou), historie tedy spojuje *objekt a *subjekt, zkoumané i badatele. Tento dvojí smysl znamená, že minulost nemůže být prezentována jako nezávislá na historikovi, nýbrž že existuje jen jeho poznávací činnost; historie představuje historické myšlení. Existuje suma vědění o minulosti, protože se nám stále nově zpřítomňuje: problém nebo zájem, naše stálá potřeba orientovat se skrze historickou podmíněnost v současnosti, dovědět se, odkud pocházíme, abychom posoudili, kam jdeme. Historie je aktem lidského sebepoznání, sebeporozumění – identifikace. Proto nemůže existovat kompletní a definitivní historie, nýbrž jen různé historie, které jsou určovány právě platnými *paradigmaty a historiky.

V současné historické vědě existuje mnohotvárnost tematických a metodických přístupů, a tím i mnohotvárnost možných historických problémových okruhů: světové dějiny, národní dějiny, regionální dějiny, sociální, hospodářské dějiny, kulturní dějiny, dějiny politických teorií, racionální pojetí dějin. Všechny tyto formy mají svůj původ v různých zájmech poznání. Pojem historie zůstává omezen na historii lidstva. Skrze perspektivu dějin ostře vyvstává problém historické objektivity. Od počátku nechyběli skeptici, kteří upírali historii možnost objektivity a tím i charakter vědy. Ve skutečnosti byla historie až do *osvětenství převážně pragmatická, to znamená poučná. Příklady pragmatické a stranické historie existují i v současnosti. Nicméně moderní *historiografie (z přelomu 18. a 19. století) disponuje řadou postupů, které v co největší míře zaručují objektivitu. V centru vědecké praxe stály zejména jisté principy kritiky a interpretace *historických pramenů. Rozhodujícím kritériem je však opět subjektivní faktor: postoj a *světový názor historika. Historická objektivita je především podmíněna zájmem historika o objektivitu, která sleduje jeho potřebu historické orientace. (František Čapka, Jaroslav Malina)

historie, orální, *metoda orální historie.

historie, regionální (z latiny: *regiō*, „kraj, krajina, země, končina; hranice; světová strana“), součást *historie, zkoumající do co největších podrobností (studium místních dějin, sídelních lokalit) určitý specifikovaný prostor a území. Plní zejména dvě základní funkce: 1. být součástí celonárodních dějin (tzn. vycházet z potřeb a požadavků celostátní *historiografie); 2. zpracovávat vývoj určité oblasti jak pro potřeby sebe samé, tak i pro širší potřeby se stejným úkolem (význam poznávací i výchovný). Regionální historie má některé specifické problémy metodické i technické, informační, organizační i praktické. Zpočátku se užívalo pojmu historická vlastivěda. (František Čapka)

historie, životní (anglicky: *life history*) [biologie, ekologie, etologie], realizace adaptivního potenciálu organismu (včetně aspektů *behaviorálních) v souvislosti s *růstem, přežíváním v obecném slova smyslu, reprodukci, vychováváním potomstva, až k jeho nezávislosti a vyhýbání se situacím ohrožujícím život. V přeneseném slova smyslu se jedná o vývoj určité populace v určitém časovém úseku, který musí zahrnovat vícenásobnou výměnu generací. U savců je to strategie, která registruje, kdy je nejvhodnější doba pro narození

mláděte, kdy ho odstavit, kdy a za jakých podmínek bude ukončen jeho růst, kdy se může začít reprodukovat a kdy a jak dlouhá by měla být optimální délka života jedince v dané populaci.

Charles Jansen a Carl *van Schaik navrhli v roce 1993 v hypotéze „vyhýbání se ekologickému risku“ rozšíření teorie životní historie o ontogenetickou populační dimenzi, podle níž ontogenetický vývoj (včetně *ontogeneze chování a sociální struktury) slouží jako specifický nárazníkový mechanismus, jakýsi doladřovací mechanismus, který může podstatným způsobem snížit nebezpečí vlivu „náhlých“ ekologických změn, ať periodických či neperiodických. U *člověka pak ukazuje, že významnými faktory jsou *kultura, *nástroje a nástrojové chování. Tento mechanismus může mít jak adaptivní, tak exaptivní charakter. Současné pojetí životní historie chápe danou populaci jako jakýsi dlouhověký hyperorganismus, který se vyvíjí, reprodukuje a adaptuje v určitém ekologickém prostředí a může být (přímo či nepřímo) předmětem *přirozeného výběru. Pro toto pojetí evolučních procesů se pak z hlediska genetického stává *inkluzivní fitness klíčovým *genetickým mechanismem. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

historiografie (z řečtiny: *historia*, „dějiny“ a *grafein*, „psát“):

1. líčení dějin, *historie, dějepis;
2. dějepisectví, popis vývoje historické vědy – historická disciplína, která se zabývá systematizací historických výzkumů, sleduje jejich genetické vzájemné vztahy, sociální kořeny a národní zvláštnosti, zjišťuje filozofické vlivy, jedním slovem zkoumá vývoj historické vědy podle jejích literárních výsledků. Jejím materiálem je literární osnova historické vědy.

Ve vývoji historického vědění rozeznáváme tři hlavní stupně: a) dějepisectví vyprávěcí (narativní) – nejstarší dějiny *Asýrie, *Egypta; řecký historik *Hérodotos (asi 484–425 př. n. l.) se svým líčením bojů mezi *Řeky a *Peršany („otec dějpisu“); b) poučné (pragmatické) dějepisectví – Athénan *Thúkýdides (kolem 460–kolem 396 př. n. l.), jeho dějiny *peloponéské války, čínský historik *S'-ma Čchien (asi 140 až asi 90 př. n. l.), římský historik Publius Cornelius *Tacitus (asi 55–117 n. l.); ve *středověku zejména vyprávěcí, záznamový dějepis (rozmach pragmatického dějepisectví nejdříve u *Francouzů v memoárech, u *Italů v *kronikách a konečně v německém dějepisectví 17. a 18. století); c) vývojové dějepisectví (genetické) – dějepisné vědění se stalo *vědou, od konce středověku pojmání lidských dějin v souvislosti se všeobecným pokrokem *duchovní kultury a vědy (pronikalo od konce 18. století) – vybudován způsob práce (*metody a *metodologie), rozšíření pracovních výsledků;

3. dějiny zkoumání určitého předmětu, problému. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Historisk-Arkaeologisk Forsøgscenter, Lejre (Historicko-archeologické experimentální centrum, Lejre), jedno z prvních center moderní *experimentální archeologie v Lejre v Dánsku; založili je Hans-Ole *Hansen a Sved Nielsen. Díky oficiální podpoře získali 50 hektarů vhodné půdy a grant a v roce 1964 centrum oficiálně otevřeli. Středisko od počátku deklarovalo tři základní cíle své činnosti: 1. experimentální archeologii, 2. výuku, 3. informování veřejnosti o minulosti. V průběhu prvních tří let před vlastním otevřením střediska byla rekonstruována „*vesnice z doby železné“ a realizováno množství experimentálních workshopů. V roce 1966 navštívilo Lejre 55 000 návštěvníků, což bylo důležité pro ekonomické přežití projektu, neboť ustala oficiální finanční podpora. Respekt a uznání v odborných kruzích si Lejre získalo především spálením *rekonstrukce domu z *doby železné a sledováním změn, které požár způsobí (1967).

V průběhu prvních deseti let byl v Lejre rozvinut i pedagogický program – výuka pomocí archeologických a historických workshopů a praktických aktivit. *Metoda byla nazvána: „dotkni se a použij“. Od té doby se aktivity střediska rozšířily o rekonstrukce prehistorických

hrobů, sídliště z období ertebøllské kultury a *skanzen lidové architektury. Vznikla také stálá „vikinská vesnice“ vyčleněná čistě pro pedagogické účely.

Středisko se dlouhodobě programově soustřeďuje na několik okruhů experimentů: a) technologické a funkční experimenty odpovídající na dílčí otázky; b) dlouhodobé experimenty sledující subsistenční strategie a komplexní produkční procesy – dopad lidské aktivity na prostředí (hlavně zemědělské experimenty); c) experimenty testující teorie spojené s *konstrukcemi domů a megalitických památek – dlouhodobě jsou sledovány stopy v půdě po nástrojích a stopy opotřebení na nástrojích (*trasologie); d) experimenty sledující vytváření *archeologického pramene (distribuční vzorce odpadu při výrobě *kamenné industrie, rozpad *fortifikace z doby železné, spálený dům, sledování procesu stojícího za výjimečnou dochovaností organických materiálů v dánských mohylách); e) holistické experimenty – například zimní bydlení v rekonstruovaných domech z doby železné.

Mezi aktuální projekty patří: 1. zemědělství severské doby bronzové; 2. prehistorická a historická produkce jídla a jeho skladování; 3. problémy spojené s *technologii, zdroji a investovanou energií do rituálních monumentů (mohyl a neolitických megalitů) s konečným cílem přispět k *interpretaci sociálního významu těchto staveb; 4. rekonstrukce vikinské „Královské síně“ z Lejre (nejrozsáhlejší známá prehistorická stavba ve Skandinávii). V posledních letech v Lejre zdomácněla také univerzitní výuka experimentální archeologie (teorie i praxe) a pořádají se zde pravidelné *semináře pro graduované studenty. (Richard Thér)

historismus (z řečtiny: *historia*, „dějiny, minulost“):

1. přístup ke skutečnosti v její dějinné proměnlivosti, respektování dané dějinné situace, faktu, atmosféry, mentality apod.;

2. jeden z metodologických principů vědeckého zkoumání *společnosti a všech společenských jevů, včetně *politiky; vyžaduje, aby každý z nich byl analyzován: 1. ve svém vzniku, vývoji a změně; 2. v souvislosti s jinými jevy a podmínkami dané epochy; 3. s přihlédnutím ke konkrétním zkušenostem dějin, které umožňují do jisté míry poznat nejen bezprostřední, ale i vzdálenější důsledky zkoumané skutečnosti. Výsledky uplatnění všech těchto metodologických požadavků se vzájemně prolínají a podmiňují. Historismus představuje záměrný návrat k slohům předchozích historických období a jejich napodobování;

3. kulturní hnutí navazující na historické jevy minulosti a obnovující je, popřípadě odvozující z nich měřítko pro soudobou tvorbu; záliba v minulosti. (František Čapka, Jaroslav Malina)

histo- (z řečtiny: *histos*, „tkáň“ [v řečtině existují dva tvary *histon* a *histos*, od nichž jsou odvozovány termíny pro výrazy vztahující se k tkáním]), v složeninách označuje vztah ke *tkání. (Drahomír Horký)

Hitler, Adolf (20. 4. 1889, Braunau am Inn, Rakousko – 30. 4. 1945, Berlín, Německo), německý politik rakouského původu, státník, ideolog *nacismu. V roce 1934 se Hitler prohlásil vůdcem německého národa – spojení funkce říšského prezidenta a říšského kancléře mu zajistilo neomezenou moc. Úspěchy, jichž na cestě k této pozici dosáhl, mimo jiné díky pozvednutí německé ekonomiky a zdoání nezaměstnanosti za hospodářské krize ve 30. letech, a mazaná propaganda zastínily jeho politiku zstrašování, teroru, politických vražd (noc dlouhých nožů, 1934), znovuvyzbrojování a zejména jeho radikální *antisemitismus. Hitlerův písemný rozkaz ke *genocidě *Židů sice neexistuje, ale tzv. *konečné řešení židovské otázky naznačil již ve svém stěžejním spisu *Mein Kampf* (Můj boj, napsán 1924, vydán 1925 [1. svazek], 1926 [2. svazek], česky 2000 [nezkrácené, nekomentované vydání]), v projevu v Říšském sněmu roku 1939 otevřeně mluvil o likvidaci židovské *rasy v Evropě. Předválečný postup proti Židům byl zaměřen na sociální a ekonomickou diskriminaci, silící po roce 1933, s podporou legislativních opatření (*Norimberské zákony, 1935). Protižidovský *pogrom z 9. na 10. listopadu 1938, tzv. „křišťálová noc“, je považován za „počátek konce“

židovské existence v Německu. Židé, kteří se nezachránili útekem z Německa, byli deportováni do *ghett a *koncentračních táborů a fyzicky likvidováni. Vyhlazovací tábory se nenacházely jen mimo německé území. Například koncentrační tábory Kaufering v okolí Landsbergu v letech 1944–1945 byly označovány jako „studená krematoria“ – zde uplatňovali nacisté tzv. „likvidaci prací“, těžce pracující vězni umírali vysílením. K boji proti Židům vyzýval rasista Hitler ještě i ve svém politickém testamentu – den předtím, než spáchal *sebevraždu.

Cílem nacistické ideologie bylo vytvořit nadřazený „panský národ“ a za tím účelem očistit společnost od „nežádoucích elementů“. Program tzv. *eutanazie, podpořený „vědeckými“ argumenty rasových hygieniků a antropologů, vznikl již ve 30. letech; šlo o plánovanou systematickou vraždu tělesně či duševně postižených a jiných rasově nehodnotných lidí (viz *antropologie, nacistická). Akce začala prováděním eutanazie na dětech s dědičným onemocněním, pokračovala eutanazií dospělých. V roce 1939 nařídil Hitler tzv. Akci T4 (název podle organizační centrály na berlínské adrese Tiergarten 4), která stála život nejméně 90 000 dospělých a 100 000 dětí. Eutanazie byla prováděna plynem, smrtící injekcí, vyhladověním; léčebny a nemocnice se proměňovaly na likvidační zařízení. Rozsáhlé vraždy probíhaly zpočátku v utajení, plynové komory byly maskovány jako sprchy, lékařské zprávy o úmrtí se falšovaly. Kvůli rostoucím protestům *veřejnosti a *církve Hitler v roce 1941 nařídil akci zastavit; ta však i po svém oficiálním odvolání pokračovala v decentralizované podobě v nacistických léčebnách a nemocnicích až do konce *války.

Důležitou složkou Hitlerovy koncepce ovládnutí životního prostoru pro vyvolenou rasu byla mládežnická organizace Hitlerjugend (1926–1945), součást Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP). Cílem výchovy jejích členů, probíhající v souladu s nacistickou ideologií, byla slepá poslušnost, obětavost a bezmezná oddanost režimu, přesvědčení o mimořádném poslání čisté rasy, fyzická zdatnost a předvojenská příprava. Do této polovojenské organizace byly vedle Hitlerovy mládeže (Hitlerjugend – chlapci ve věku 14–18 let) začleněny další složky: Německá mládež (Jungvolk – chlapci ve věku 10–14 let) a Liga německých dívek (Bund deutscher Mädel, BDM), připravující dívky na roli budoucích matek. V roce 1936 bylo *zákonem stanoveno povinné členství v Hitlerjugend. Za války byla Hitlerova mládež pomocnou složkou německé armády, od roku 1943 nasazována i v armádě (12. SS divize Hitlerjugend), v roce 1945 nastoupili na obranu Berlína patnáctiletí chlapci v roli „zachránců říše“. Fanatická oddanost režimu byla obětí celé generace Hitlerjugend. (Jaroslav Malina)

HIV pozitivní osoba, osoba přenášející *virus HIV svou krví nebo sekrety pohlavního ústrojí. Vzhledem k tomu, že infikovaným zůstane takový člověk patrně celý život, musí dodržovat určitá pravidla, aby snížil riziko, že se u něho vyvine *AIDS, a zabránil přenosu viru na další osoby. (Jana Petrásková)

Hiwiové, původní obyvatelé nížin mezi řekami Meta a Vichada v Kolumbii a Venezuele; kočovní lovci a sběrači. (Zdeněk Tvrďý)

HIV/AIDS, *AIDS.

hjangga, korejská básnická forma, užívaná od 6. do 10. století, zapsaná *hjangčchalem*, kombinujícím významovou a fonetickou složku čínských znaků. Dochovaných hjangga je 25 a nejznámější jsou obsaženy v neoficiální kronice Tří království – **Samguk jusa*. Hjangga byly většinou skládány při zjevení neblahých nebeských znamení, také jako prosba za blaho osobní či státní, jde tedy o svého druhu zaříkávání, pokračování šamanských magických formulí. (Miriam Löwensteinová)

Hječcho (kolem 704–787), korejský mnich, autor nejstaršího dochovaného korejského díla **Wangočchönčhukgukčön* (Putování do Indie) z 8. století. Hječcho odešel v mládí do Číny a v Číně také zemřel. Jeho proslulost tkví v tom, že v letech 723–727 vykonal cestu za

posvátnými *sútrami do Indie a po svém návratu své zážitky jako jeden z mála tehdejších mnichů popsal. (Miriam Löwensteinová)

hlad, všeobecné označení podprůměrného příjmu potravy nebo podvýživy (často *chronická forma). Někdy se však také používá k označení specifitější skutečnosti – *hladomoru. (Marie Dohnalová)

hladítko [archeologie, etnoarcheologie], *nástroj (*varianta *brousku) z jemnozrnné *horniny (*pískovec, *vápenec apod.) sloužící k jemnému *broušení a ostření dřevěných, kostěných, parohových, kamenných nebo kovových artefaktů. (Karel Sklenář)

hladomor, proces socioekonomické *krize, který je relativně dlouhodobý, a který spočívá v progresivním zchudnutí nejzranitelnějších skupin a poškození jejich systémů výživy. Tento proces je doprovázen nárůstem masivního *hladu, přesuny obyvatel, šířením *epidemií, komunitním rozpadem a v horším případě také zvýšenou *mortalitou (následkem epidemií). (Marie Dohnalová)

hlasivková chrupavka, **cartilago arytaenoidea*.

hlasivky, **plicae vocales*.

hláskové písmo, *písmo, alfabetické.

hlasový vaz, **ligamentum vocale*.

hlava (latinsky: **caput*), hlava se dělí na část mozkovou a část obličejovou. Hranice hlavy proti krku je dána rovinou procházející skrze *protuberantia occipitalis externa*, přes *linea nuchae superior* *týlní kosti k **porus acusticus externus* *kosti spánkové a odtud podél zadního a dolního okraje *mandibuly k bradové krajině. Mozková část hlavy je od části obličejové oddělena spojnicí probíhající od *zevního zvukovodu dopředu podél *jařmového oblouku a **arcus superciliares* *čelní kosti ke *glabele.

Podkladem mozkové části je **neurocranium*; krajiny jsou v této části hlavy členěny podle kostí lebky (*regio frontalis*, *parietalis*, *temporalis*, *occipitalis*).

Podkladem obličejové části jsou kosti **splanchnocrania*. Na povrchu této části hlavy rozlišujeme očníkovou krajinu (*regio orbitalis*), nosní krajinu (*regio nasalis*), krajinu kolem úst (*regio labialis*), vlastní tvářovou krajinu (*regio buccalis*) a krajinu, v níž je uložena *příušní žláza (*regio parotideomasseterica*).

Mezi hluboké krajiny obličejové části zahrnujeme *regio infratemporalis* s **fossa infratemporalis*, **fossa pterygopalatina*, prostor podél a za *hltanem (*spatium parapharyngeum et retropharyngeum*), prostor *očnice, *dutinu nosní, *dutinu ústní, krajinu patrových mandlí (*regio tonsillaris*) a podjazykovou krajinu (*regio sublingualis*). (Ladislava Horáčková)

Hlaváček, Petr (23. 2. 1955, Boršice), český technolog; vysokoškolský pedagog a výzkumník specializující se na problematiku zdravotně nezávadného obouvání, expert na historii obouvání, děkan Fakulty technologické Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Vystudoval Vysoké učení technické Brno, Fakultu technologickou se sídlem v tehdejší Gottwaldově (1977), CSc. (1985) tamtéž, docent pro Technologie makromolekulárních látek (1996, *Návrh modelu pro predikci rychlosti růstu dětských nohou určujícího bezpečnou dobu nošení nově zakoupené dětské obuvi*). Přednáší předměty Obuvnická a galanterní technologie, Základy protetiky a ortetiky, Biomechanika obuté nohy. V letech 1998–2009 absolvovalo pod jeho vedením devět studentů doktorského studijního programu, v současné době je školitelem sedmi doktorských studentů. Je členem oborové rady Chemie a technologie makromolekulárních látek, předsedou komise pro státní závěrečné zkoušky v bakalářském, magisterském a doktorském studijním programu Hygiena a inženýrství obouvání. Je rovněž členem našich a zahraničních grémií a institucí (Vědecká rada Fakulty chemické Vysokého učení technického v Brně, Vědecká rada Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, Vědecká rada Fakulty managementu a ekonomie Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně). Je expertem UNIDO (United Nations Industrial Development Organization) v sekci výroba obuvi, zástupcem

České republiky ve výzkumném sdružení EURIS (European Union of Research Institutes for Shoes), zástupcem České republiky v U.I.T.I.C. (International Association of Shoe Industry Technicians). V České obuvnické a kožedělné asociaci zastává funkci viceprezidenta. Dále je členem ALG (Archaeological Leather Group, Velká Británie) a HCC (The Honourable Cordwainers Company, USA).

Od počátku 90. let se specializoval na vývoj speciální profylaktické obuvi pro diabetiky. Výsledky výzkumu byly prodány společnosti Baťa ve formě licence. Tato obuv byla oceněna na zahraničních veletrzích a vyrábí se dodnes. Na základě výsledků byl vyzván organizací IWGDF (International Working Group on the Diabetic Foot) k vypracování světového konsenzu pro konstrukci speciální obuvi pro diabetiky. V současné době pracuje v týmu na nové normě ISO, řešící Návrh nového systému číslování obuvi. Dlouhodobě se zabývá historií obuvi: studoval a popsal paleoindiánské sandály z Fort Rock Cave v Oregonu (USA), mokasíny ze solných dolů v *Hallstattu (Kunsthistorisches Museum, Vídeň, Rakousko), obuv *terakotové armády Prvního svrchovaného císaře Čchinů (Lin-tchung u Si-anu, Čína), byzantské sandály z Istanbulu (Turecko), fragmenty obuvi z *relikviáře sv. Maura (zámek v Bečově nad Teplou), holínky Albrechta z Valdštejna (Krajské muzeum Cheb), obuv utopence ze studny na hradě Špilberku (Brno). Pokusil se doplnit scházející kapitolu do Manuálu Dionýsa z Furny o symbolice sandálů (obuvi) na byzantských *ikonách, dokumentoval obuv antických soch ve 24 antických a archeologických muzeích v Řecku. Spolupracuje na popisu sandálu z nálezů na pevnosti Massada (Izrael) a fragmentů obuvi z jeskyní v Kumránu (Izrael). Se svým výzkumným týmem se podílel na výzkumu obuvi *Ötziho a provedl archeologický experiment. Byl řešitelem řady evropských projektů EUREKA, Erasmus, Leonardo a Fondu rozvoje vysokých škol (FRVŠ).

Publikoval přes 150 článků v odborných časopisech, aktivně vystoupil na více než stovce kongresů a sympozií. Krátkodobě přednášel v Číně, Německu a USA. Obdržel světovou cenu od International Association of Shoe Industry Technicians (2004) – za posunutí lidského poznání v oblasti obouvání a ochrany nohou. Za archeologický experiment Ötziho obuvi získal nominaci amerického časopisu *Discover* na ocenění „Objev roku 2003“ s konečným umístěním na 100. místě. (Za to byl Tomášem Baťou kritizován a vyzván k nápravě, protože baťovské číslo je 99.) Dále byl oceněn cenou Modrá stuha německých obuvníků (Weissenfels 2002), Křišťálovým štítem v mexickém Leonu (1997). Na kongresu EMED AWARD v Leedsu 2004 byl nominován na speciální ocenění za výzkum obuvi z období *eneolitu. Kontakt: Doc. Ing. Petr Hlaváček, CSc., Fakulta technologická Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, náměstí T. G. Masaryka 275, 762 72 Zlín, e-mail: hlavacek@ft.utb.cz. (Jaroslav Malina)

hlavatá kost, **os capitatum*.

Hlávka, Josef (15. 2. 1831, Přeštice – 11. 3. 1908, Praha), český architekt, stavební podnikatel, zakladatel Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových (*Nadace „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“); „největší český mecenáš“. Vystudoval architekturu na vídeňské Akademii. Postupně se vypracoval na jednoho z nejžádanějších vídeňských stavitelů. Kromě stavební činnosti se věnoval i projektování vlastních staveb. Mezi nejvýznamnější patří areál řeckokatolické církve v Černovicích na Bukovině (dnes je v areálu jedna z významných ukrajinských *univerzit), Zemská porodnice v Praze, *zámek v Lužanech u Přeštic, několik vídeňských paláců a nadační domy v Praze. Jeho stavby byly realizovány v novogotickém slohu (Černovecký areál, Zemská porodnice) nebo ve slohu novorenesančním (paláce, nadační domy, zámek v Lužanech). Jako architekt a stavitel lze Josefa Hlávku řadit mezi přední představitele evropského eklekticismu 19. století. Během pouhých třinácti let (1860–1873) postavil nebo navrhl a postavil téměř 150 významných staveb.

V roce 1869, zřejmě z přepracování, těžce onemocněl (uzdravil se po dlouhých deseti letech). V roce 1873 odešel do ústraní a stal se bohatým soukromníkem. Věnoval se odborné a teoretické činnosti v oboru záchrany a obnovy historických památek (od roku 1897 řídil vydávání *Soupisu památek historických a uměleckých v království Českém*). Například v roce 1890, po velké povodni v Praze, kdy byl stržen Karlův most, vypracoval projekt jeho záchrany a též jej financoval.

Josef Hlávka je v novodobé historii českého národa největším *mecenášem. Skutečnost, že musel ve svých 42 letech opustit životní dílo, vážná choroba, dvě bezdětná manželství (bezdětní zůstali i jeho bratr a sestra) a zřejmě i předtucha blízké smrti přiměly Hlávku k rozhodnutí věnovat své jmění na podporu vzdělanosti, kultury, umění a vědy českého národa. První částky daroval v roce 1882 nově zřízeným českým fakultám Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze. Hlávkově diplomatickému umění a jeho finanční podpoře vděčí za existenci „Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze“ a později i „Národohospodářský ústav“. Pro nadané, leč nemajetné studenty postavil a studentům prostřednictvím jejich spolku věnoval „Studentské koleje českých vysokých škol pražských“. V posledních desetiletích 19. století a v prvním desetiletí 20. století vynaložil nemalé částky na vznik a přímou podporu řady institucí i akcí, které znamenaly přínos pro kulturní, vědeckou, uměleckou i hospodářskou činnost českého národa. Stovky vědců, umělců, literátů, hudebníků a studentů vděčily Hlávkově za finanční podporu a stipendia, která jim zajistila potřebné sociální zázemí k práci, tvorbě i studiu či možnost tvořit a studovat v zahraničí. Bez Hlávkovy pomoci by neexistovala řada institucí a ústavů, z nichž některé existují dodnes. Bez Hlávkovy štědrosti by nevznikla mnohá literární, hudební, malířská či sochařská díla, která nás dodnes oslovují a patří do pokladnice české kultury.

V roce 1904 založil Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, kterému odkázal veškerý svůj majetek, velkostatek v Lužanech, nadační domy v Praze a ve Vídni, cenné papíry i peníze na účtech. V přepočtu na dnešní měnu se jednalo o více než 2 miliardy Kč. Během stoleté nepřetržité činnosti (Nadání bylo jedinou nezrušenou nadací v Československu) podporovalo Hlávkově Nadání stovky vysokoškolských studentů, mladých vědců a umělců. Jeho činnost pokračuje s úspěchem i v současnosti (viz *Nadace „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“). (Jaroslav Malina)

hlavní histokompatibilní komplex, *komplex, hlavní histokompatibilní.

hlavní varpy, *varpy, hlavní.

Hlavová, Jana (1. 12. 1977, Olomouc), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. Diplomová práce: *Antropologický rozbor kosterního materiálu z dominikánského kláštera v Opavě* (2001), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D.; rigorózní práce: *Antropologické zpracování kosterního materiálu z německé lokality Corvey, okr. Höxter* (2004).

V současné době pracuje jako antropoložka na Ústavu archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě; je zástupcem ředitele ústavu. Zabývá se především fyzickou antropologií prehistorických a historických populací. V roce 2005 navázala úspěšnou spolupráci s archeology Ruské akademie věd v Moskvě při odkrývání sídliště a pohřebiště z období stěhování národů na lokalitě Ksizovo, Rusko. Kontakt: RNDr. Jana Hlavová, *Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech v Mostě, Žižkova 835, 434 01 Most, e-mail: hlavova@uappmost.cz. (Jaroslav Malina)

hlavové nervy, *nervi craniales.

hledání mimozemské civilizace, *SETI.

hledisko, sociální, přihlednutí k sociálním okolnostem daného problému či jevu. (Marie Dohnalová)

hlemýžď, *cochlea.

hlezenní kloub, **articulatio talocruralis*.

hlezenní kost, **talus*.

hlína, *hlíny.

hlína, cihlářská, *spraš.

hlíny, sedimenty patřící k nezpevněným *pelitům. Mezi hlínami rozeznáváme hlíny eluviální, svahové, aluviální (vznikají jako náplavy vodních toků) a jeskynní (časté v krasových jeskyních).

Zvláště na *Předním východě jsou jednou z nejrozšířenějších, a v náplavových oblastech *Mezopotámie vůbec nejvýznamnější surovinou pro stavební účely, výrobu domácích potřeb, nosičů písemností, uměleckou tvorbu. Kromě snadné dostupnosti byla využívána též pro vysokou tvárnost a po vhodné úpravě sušením či vypálením též pro dlouhodobou životnost. Jen výjimečně v prehistorických sídlištích byla užívána v surovém stavu; zpravidla před rozmělněním vodou byla konzistence podle potřeby zlepšována rostlinným nebo minerálním ostřivem (sekanou slámou, bylinnými zbytky, pilinami, popelem, pískem), které zpomaluje vysychání a brání tak praskání hotového díla a zároveň, v případě rostlinných příměsí, zpevňuje jeho strukturu. Přednosti ostřiva byly na Předním východě prokazatelně známy již počátkem 8. tisíciletí př. n. l.

Zpracovaná hlína se uplatňovala přímo jako *stavební materiál v podobě pýchovaného zdiva, omítek, mazanin na podlahy, zákrytu stropů. *Konstrukce z pýchovaného zdiva, doložené od palestinského *natúfienu, vznikaly dvojím postupem: ručním modelováním zdi z pásů ještě vlhké a tvárné hlíny nebo litím do bednění. Obě *techniky, rozšířené od 7. tisíciletí př. n. l. po celém Předním východě, se dlouho uplatňovaly všeobecně, od 4. tisíciletí př. n. l. pak jen u určitých staveb: základů, teras apod., kde se kladly větší nároky na objem než tvar. Stálost nadzemních částí se později zajišťovala vrstvami *rákosu, a to buď volně loženého či spleteného do rohoží nebo silných provazců. Postup stavby z pýchované hlíny byl relativně pomalý, novou vrstvou se totiž pokračovalo až po vyschnutí předchozí. Rychlejší a pružnější *technologie umožňovaly *cihly. Modelovaly se dlouho ručně do rozmanitých tvarů, teprve na přelomu 5. a 4. tisíciletí př. n. l. převládlo tvarování pomocí čtvercových nebo obdélných forem. Cihly se většinou sušily na *slunci, jen pro výjimečné účely vypalovaly. Povětrnosti a pohledům otevřený povrch stavby se uzavíral omítkou, připravovanou z hlíny podobně jako materiál pro zdění, avšak obohacenou větším množstvím rostlinného (stěny) a minerálního (stropy) ostřiva. Omítka a zejména její případný nátěr se často obnovoval. Zdivo se dále chránilo *obklady, pro něž hlína opět tvořila významnou surovinu (hladké, reliéfní, vypalované a glazované kachle, vypalované kolíky). Z hlíny jednoduše připravené, bez ostřiva, se zhotovovala *mazanice na podlahy, zateplení, zákryt stropu na rákosových rohožích i krytina rovné střechy, a v oblastech bohatých na srážky v pozdějších obdobích konečně i pálená tvarovaná krytina.

Od 9. tisíciletí př. n. l. byla hlína nejvýznamnější surovinou pro výrobu nádob (*keramika). Pro tyto účely byla velmi pečlivě vybírána, po dobytí plavena (a tak zbavena větších částic), obohacena ostřivem, hnětena a ukládána aby zrála a získala potřebnou vazkost a plasticitu. Také další postup, formování, hlazení, leštění, postupné sušení a vypalování vyžadovalo zručnost a zkušenosti, jimž v 6. tisíciletí př. n. l. přišly na pomoc zdokonalené *pece. (Viz též *keramika.)

Stejná pozornost platila hlíně jako materiálu pro tvorbu drobné i monumentální plastiky (*sochařství), doložené rovněž od konce 9. a počátku 8. tisíciletí př. n. l. Početně v ní převládají na slunci sušené, eventuálně za nízkých teplot pálené figurky, od 3. tisíciletí př. n. l. však známe i rozměrné, duté, vysoko pálené a polychromované artefakty.

V závěru 4. tisíciletí př. n. l. se hlína stala nejstarším *nosičem písma v podobě tabulek, kolíků, hřebů, válců či hranolů. Z hlíny se formovaly *buly, *amulety, laciné imitace šperků a ozdob. (Jana Součková)

Hložek, Martin (25. 9. 1976, Kyjov), český archeolog; absolvent magisterského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (diplomová práce: *Výrobní centra laténské keramiky na jižní Moravě a jejich technologická identifikace*, vedoucí práce: Doc. PhDr. Eliška Kazdová, CSc.). Od roku 2003 student doktorského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde je zaměstnán jako odborný pracovník. Dále působí jako vědeckovýzkumný pracovník Metodického centra konzervace Technického muzea v Brně. V rámci studia absolvoval studijní stáže ve Vídni a Sofii se zaměřením na *archeometrii.

Zabývá se aplikací přírodovědných metod v *archeologii, specializuje se na instrumentální chemické analýzy silikátů, *kovů, *strusek aj. Výsledky uveřejnil mimo jiné v publikaci *Encyklopedie moderních metod v archeologii: Archeometrie*. (Praha: Libri, 2008). Kontakt: Mgr. Martin Hložek, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: mhlozek@seznam.cz; Technické muzeum v Brně, Purkyňova 105, 612 00 Brno, e-mail: hlozek@technicalmuseum.cz. (Jaroslav Malina)

hltan, *pharynx.

hltanová mandle, *tonsilla pharyngea, též mandle nosní, adenoidní vegetace.

hltanová úžina, *isthmus faucium.

hluboký skus, *skus, hluboký.

Hlušička, Jiří V. (24. 4. 1929, Nový Bydžov), český historik umění. Vystudoval na Filozofické fakultě *Masarykovy univerzity v Brně dějiny výtvarného umění a estetiku (1952–1957). V roce 1959 se stal vedoucím obrazárny Moravského muzea v Brně, a když se jeho zásluhou ustavila roku 1961 Moravská galerie, byl jmenován jejím ředitelem. V této vedoucí funkci, kterou zastával do jara 1989, koncipoval vědecký, sbírkotvorný i kulturně výchovný program ústavu a osobně přispíval k jeho realizaci hlavně na úseku českého umění dvacátého století. Připravil množství výstav pro naše i evropské galerie a výstavní sítě. Je spoluzakladatelem Mezinárodního bienále užité grafiky, na jehož organizačním a odborném zřetel se v letech 1963 až 1989 podílel jako generální komisař.

Dosah jeho třicetiletého působení v Moravské galerii v Brně podmínila soustavná uměleckohistorická a teoretická aktivita, jež se zračí v rozsáhlé činnosti přednáškové a publikační. Vedle četných katalogů výstav a článků v českých a slovenských i zahraničních odborných časopisech je autorem knižních monografií. Vyšly v Nakladatelství čs. výtvarných umělců (*Jan Rambousek*, 1963; *Knižní grafika Bohdana Laciny*, 1963), zejména však v Nakladatelství Odeon: *Vincenc Makovský*, 1979, *František Foltýn*, 1982, *Robert Falk*, 1986, *Současná světová grafika: Deset brněnských bienále*, 1986, *Karel Jilek*, 1987, *Jaroslav Král*, 1990, *Michal Ranný*, 1993. Brněnské nakladatelství Blok mu vydalo dvoudílnou knihu *České moderní malířství v Moravské galerii v Brně* (1984, 1989) a pražské nakladatelství Akropolis dva svazky monografie věnované Vladimíru Komárkovi – *Grafika a Obrazy* (1995). Jeho novější knižní publikace interpretují tvorbu dvou pařížských umělců (*Bocian, Yvonne Tinayrová*, 1997), tvorbu brněnského sochaře Josefa Kubíčka (*Sochař Josef Kubíček*, Praha: Argo, 2000) i dalších významných umělců (*Emil Filla*. Brno: Galerie Antonína Procházky, 2003, *František Foltýn*. Brno: Galerie Antonína Procházky, 2006). Intenzivně spolupracuje s *Nadací Universitas (Masarykiana), autorsky se podílel na dvou svazcích Edice Osobnosti (*Zdena Höhmová*, 2001, *Vincenc Makovský*, 2002). Rovněž se soustavně věnuje činnosti znalecké a konzultantské, již napomáhá odborně fundovanému budování galerijních i soukromých sbírek českého moderního umění u nás i v zahraničí. Za uměleckohistorickou, galerijní a organizátorskou aktivitu obdržel četná ocenění. Kontakt: PhDr. Jiří Hlušička, Čápkova 34, 602 00 Brno, telefon: 530 326 784. (Jaroslav Malina)

Hlušička, Jiří (13. 7. 1971, Brno), český sochař, keramik; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Studoval na Střední uměleckoprůmyslové škole v Uherském Hradišti v letech 1985–1989 (prof. Jiří Vlach, Vladimír Groš), na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze v letech 1989–1995 (prof. Václav Šerák). Účastníkem tvůrčích keramických a porcelánových symposií u nás i v zahraničí včetně Mezinárodního keramického symposia v Bechyni, k jehož oživení přispívá jako člen jeho organizačního výboru.

Jeho sochařská a keramická tvorba se vyznačuje sklonem k architektonicky cítěnému tvaru a k jasné definici objemové skladby, které v mnohém vychází z odkazu kubistické morfologie. Tyto přístupy se zračí nejen v jeho designu, ale i v jeho volných sochařských realizacích, v nichž parafrázuje odkaz antické mytologie nebo čerpá z pohádkového světa. I tam, kde pro své záměry nepoužívá keramiky nebo ji kombinuje s jinými materiály, neopouští základnu úsměvného, někdy až *ironického pohledu na svět. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

Hlušičková, Helena (31. 12. 1968, Olomouc), česká sochařka, keramička, grafička; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Studovala na Střední uměleckoprůmyslové škole v Uherském Hradišti v letech 1983–1987 (prof. Jiří Vlach, Vladimír Groš), na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze v letech 1987–1993 (prof. Václav Šerák), stáž na Duncan of Jordanstone College of Arts, Dundee, Skotsko, 1991–1992 (prof. Tim Proud). Zúčastnila se četných tvůrčích symposií v oboru keramiky a grafiky u nás i v zahraničí.

Její keramické i grafické dílo tíhne jednak k velkorysému tvaru, jednak k epickému pojetí. To bývá založeno buď na inspiraci antickým bájeslovím či biblickými ději, nebo vychází z autorčiny vlastní fabulace. Opírá se při tom o příběhy z každodenního dění nebo si sama vytváří bajky ze zvířecího života. Sochařčin projev se spoléhá na citlivou, vesměs stylizovanou modelaci stejně jako na vtípnou nadsázku, která těžší z její schopnosti humorného pohledu na okolní svět. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

hmatové chlupy, *chlupy, hmatové.

hmatové lišty, **cristae cutis*.

hmatové polštářky, **toruli tactiles*.

hmotná kultura, *kultura, materiální.

hnědé košile, *košile, hnědé.

hnědel (limonit), sedimentární železná ruda, směs hydroxidů železa, méně kvalitní (obsah 40–60 % Fe), zato velmi rozšířená a dostupná (i v nížinách a říčních nivách – odtud název „bahenní ruda“), zemitá, zbarvená do různých okrových odstínů, žlutě, hnědě až černě. Byla hutněna od počátku *doby železné. (Karel Sklenář)

Hnilica, Karel (3. 10. 1955, Plzeň), český sociální psycholog. Vystudoval psychologii na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Vyučuje sociální psychologii na Filozofické fakultě UK v Praze a na Pedagogické fakultě UK v Praze.

Věnuje se problematice vlivu *hodnot, postojů, *předsudků a *stereotypů na kvalitu života v moderní společnosti. Je autorem ca 40 článků v odborných časopisech, několika kapitol v odborných monografiích, několika desítek účelových výzkumných zpráv a monografie *Stereotypy, předsudky, diskriminace* (Praha: Karolinum, rukopis přijatý k publikování). Kontakt: PhDr. Karel Hnilica, CSc., *Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1; e-mail: khnilica@hotmail.com. (Jaroslav Malina)

hnití, rozkladný proces organických látek, probíhající především působením bakterií, provázený zápachem a uvolňováním tepla. (Petr Bureš)

hnutí, soubor kolektivních akcí, postojů a orientací zaměřených na dosažení určitého cíle. Na rozdíl od strany bývá méně institucionalizované. Politické hnutí zpravidla zpochybňuje stávající společenské uspořádání a usiluje o jeho přeměnu. Členové hnutí mají často všezahrnující představy o podobě žádoucí společnosti a většinou apelují na obecné mravní *hodnoty ve snaze legitimovat své cíle. V případě dosažení svých požadavků buď zanikají, nebo postupně opouštějí původní principy, fungují dále jako určitá mocenská síla a budují nové struktury moci; *sociální hnutí. (Marie Dohnalová)

hnutí charizmatické obnovy, *hnutí, charizmatické.

hnutí chudiny, *hnutí a náboženský proud v 11.–13. století, který se hlásil k ideálu dobrovolné chudoby: „Nahý nahého Krista na kříži následovat“ se stalo hlavním spojujícím motivem hnutí, které se ve svém radikálním požadavku skutečně chudé *církve částečně odcizilo od existujícího stavu církve a vyústilo v heretický proud. Vznikem žebravých řádů bylo hnutí převážně integrováno do oficiální církve. (František Čapka)

hnutí proti pěti zlům, *wu-fan.

hnutí za občanská práva, *hnutí prosazující rovnoprávnost, občanská práva a svobodu pro utlačované *menšiny; od počátku 20. století usilovali přívrženci tohoto hnutí v USA o odstranění diskriminace barevných obyvatel, protestními akcemi a zásadními procesy prosadili občanskoprávní *zákonodárství, které přineslo barevnému obyvatelstvu rovnoprávnost (v květnu 1954 Nejvyšší soud rozhodl, že *segregace je prohřeškem proti 14. dodatku *ústavy USA a označil ji za protiprávní). Uznávaným vůdcem hnutí v USA se stal baptistický kazatel Martin Luther King (1929–1968), hlásající postup „bojovného nenásilí“. V evropských komunistických *zemích hnutí (viz například *Charta 77) usilovalo o realizaci občanských práv (jako svoboda myšlení, tisku a stěhování). (František Čapka)

hnutí zelených, politické skupiny a nátlakové organizace usilující o ochranu *životního prostředí. Od sedmdesátých let 20. století vznikaly politické strany zelených v řadě *zemí a snažily se probudit ekologické „svědomí“. (Marie Dohnalová)

hnutí, alterglobalizační (z latiny: *alter*, „druhý, jiný“, *globus*, „koule; kotouč; dav, zástup, shluk“ a z francouzštiny: *global*, „souhrnný, celkový, úhrnný, globální“), skupina nevládních organizací, transnacionálních *sociálních hnutí apod., která se na rozdíl od hnutí *antiglobalizačního nestaví radikálně proti *globalizaci, ale usilují o její reformu ve směru větší demokratičnosti, *odpovědnosti a kontrolovatelnosti (*demokracie, globální; *vládnutí, globální). Jedná se tedy o umírněný proud kritiků neoliberální (neregulované) formy globalizace. Někdy se označuje také jako Hnutí za *globální spravedlnost (*Global Justice Movement*). (Pavel Dufek)

hnutí, antiglobalizační (z latiny: *anti*, „proti“, *globus*, „koule; kotouč; dav, zástup, shluk“ a z francouzštiny: *global*, „souhrnný, celkový, úhrnný, globální“), skupiny tvořící radikální proud *sociálních hnutí kritických ke *globalizaci, které požadují nikoliv reformu existujících státních, mezinárodních i globálních institucí, nýbrž jejich likvidaci. Jedná se tedy o jakési „tvrdé jádro“ v podobě anarchistických skupin, které se nevzdávají ani násilných metod, byť spíše ve vztahu k hmotnému majetku a nikoliv vůči obyvatelstvu. Většina zavedených transnacionálních nevládních organizací by proto patřila spíše pod hlavičku *alterglobalizačního hnutí. (Pavel Dufek)

hnutí, clunyské, reformní *hnutí v *římskokatolické církvi v 10.–12. století (podporované jihofrancouzskými *feudály); název podle benediktinského *opatství v Cluny. Vystupovalo za obnovu klášterního života oproštěného od laických a světských vlivů, za těsné spojení s papežstvím, za nezávislé postavení církve a za vytvoření silné papežské moci; podobné tendence (důraz na vzdělání, morální stav *mnichů a kněžstva) se projeví i v Itálii, Lotrinsku a Porýní. (František Čapka)

hnutí, dělnické, organizované *hnutí závislých námezdních dělníků s cílem zlepšit svou hospodářskou a sociální situaci a získat společenský a politický vliv; v *Evropě vzniklo v

19. století na základě sociální nerovnoprávnosti vyvolané především *industrializací (zbídačování dělníků příliš nízkými platy, tím podmíněná práce žen a dětí, pracovní doba mezi 14 a 16 hodinami denně, špatné pracovní a bytové poměry, žádné zajištění v případě nemoci nebo úmrtí atd.), která nemohla být v rámci existujícího sociálního zřízení vyřešena. Zpočátku se nespokojenost dělníků projevovala spontánními protestními akcemi (bouře proti strojům ve Velké Británii v letech 1811–1812 – *luddisté), brzy se však první dělníci organizovali v družstevních svépomocných organizacích a v odborech.

Politické cíle hájilo poprvé v roce 1839 ve Velké Británii v *chartismu. Základním politickým programem se stalo učení formulované Karlem *Marxem (1818–1883) a Friedrichem *Engelsem (1820–1895) v *Komunistickém manifestu* (1848), které zdůrazňovalo nutnost *třídního boje a úplné změny hospodářského a politického systému. Vedle socialistického dělnického hnutí se šířilo nábožensky zaměřené křesťanské dělnické hnutí. Zatímco (socialistické nebo liberální a křesťanské) odbory usilovaly o hospodářské zlepšení, staly se (socialistické) dělnické strany nositeli politického dělnického hnutí. První socialistická dělnická organizace byla založena v Londýně (1847) – Svaz komunistů (sociálně revoluční zaměření). Masová organizace německých dělníků, Všeobecné německé dělnické sbратění (1848), usilovala o sociální reformy. Na tradiční prvky obou dělnických organizací navázal Ferdinand Lassalle (1825–1864) a v roce 1863 založil Všeobecný německý dělnický spolek (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein*), první politickou dělnickou organizaci, který byl v roce 1875 sloučen se Sociálnědemokratickou dělnickou stranou (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*), založenou v roce 1869 Ferdinandem Augustem Bebelem (1840–1913) a Wilhelmem Liebknechtem (1826–1900). Sociálnědemokratické strany vznikly také v ostatních evropských *zemích. Po roce 1945 sociální demokracie zůstala v Evropě tradiční silnou stranou ve skandinávských *zemích, ve Velké Británii (*Labour Party*), v Německu, Španělsku, Portugalsku a Itálii; silné jsou socialistické strany od 90. let 20. století i v postkomunistických *zemích. (František Čapka)

hnutí, ekologické, *hnutí usilující o zachování integrity životního prostředí, které je ohroženo náparem moderního průmyslu a *techniky. (Viz též *environmentalismus.) (Marie Dohňalová)

hnutí, ekumenické, *ekumenismus.

hnutí, feministické, *hnutí prosazující práva a zájmy žen ve společnosti; *feminismus. (Marie Dohňalová)

hnutí, husitské, *husitství.

hnutí, charismatické (též hnutí charismatické obnovy) (z řečtiny: *charisma*, „milost, obdaření; půvab, kouzlo, přitažlivost; boží dar, dar boží milosti“), křesťanské hnutí prolínající napříč *církvemi, jehož cílem je prohloubení a zdokonalení duchovního života *křesťanů za pomoci *charizmat, tj. zvláštních *nadání (spontánní modlitby, mluvení cizími jazyky, *glosolálie, extatické stavy, prorokování, uzdravování nemocných apod.). Tyto prvky prohlubování spirituality přešly do charismatického hnutí převážně z *letničního hnutí (*letnice), kterým také hnutí charismatické obnovy na počátku 20. století začalo (1906, Los Angeles).

Charismatické hnutí má podporu vysokého *kléru i *papežů, pozitivně je hodnotil například Jan Pavel II. V České republice existuje několik komunit charismatického hnutí, největší jsou v Praze, v Brně a Dolanech u Olomouce. (Břetislav Horyna)

hnutí, konciliární, *konciliarismus.

hnutí, letniční, *letnice.

hnutí, partyzánské, *válka, partyzánská.

hnutí, Pugwashské, *hnutí vzešlé z konference o *vědě a světových záležitostech (červenec 1957) v městečku Pugwash v Novém Skotsku (Kanada) z iniciativy Alberta *Einsteina (1879–1955), Cyruse Eatona (1883–1979) a Bertranda Artura *Russella (1872–

1970) s cílem boje proti jadernému zbrojení a za odstranění jaderných zbraní. Stálý výbor byl vytvořen v Londýně; další konference významných vědců se konaly v mnoha *zemích (mimo jiné v SSSR, Indii, Rumunsku, Švédsku, USA), v roce 1995 byla hnutí udělena Nobelova cena za mír. (František Čapka)

hnutí, revitalizační (z latiny: *re-*, „znovu“, *-vita*, „život“), náboženská *hnutí běžně se vyskytující ve *společnostech vystavených velkému *stresu; slibují vysvobození ze stavu deprivace a nabízejí nový výklad podstaty lidského života. (Marie Dohnalová)

hnutí, sociální, velké seskupení lidí, kteří se snaží společně prosadit proces sociálních změn nebo mu naopak zabránit. Sociální hnutí se obvykle ocitají v *konfliktu s organizacemi, jejichž cíle a *názory často odmítají. Úspěšná *hnutí se však mohou sama institucionalizovat a změnit se v *organizace. (Marie Dohnalová)

hnutí, svépomocné, *hnutí představující sociální reformní proud v 60. a 70. letech 19. století; vycházel z myšlenek Franze Hermanna Schulze-Delitzsche (1808–1883) o zakládání svépomocných dělnických výrobních družstev, spořitelen a konzumních spolků; hnutí se nejvíce rozvinulo v Německu.

V Čechách působil František Ladislav Chleborád (1839–1911), na jaře 1868 založil v Praze svépomocný spolek Oul, na který v následujících letech navázalo na tři sta podobných spolků. Již před tím však vznikaly v desítkách českých a moravských *měst drobné občanské záložny. Hospodářská svépomoc měla v českém prostředí silný akcent jakési až národní povinnosti. Pocit slabosti a obranné tendence proti silnějšímu domácímu *kapitálu německému usnadňovaly rozmach svépomocných (družstevních) organizací. Ty vznikaly od 60. let 19. století zásadně na stavovském základě jako spolky zemědělské, dělnické, občanské a peněžní. Jejich společným jmenovatelem byl odpor vůči hospodářskému *liberalismu, který byl především spojen s německými měšťanskými stranami; většina z nich však nepřežila hospodářskou *krizi (1873). V meziválečném Československu bylo zvláště silné dělnické družstevnictví pod taktovkou *sociální demokracie a národních socialistů; velké popularity se dočkala také bytová a stavební družstva. Největší úspěchy však v tomto dvacetiletí dosáhla agrární strana se svými úvěrnými družstvy (raiffeisenkami a kampeličkami). (František Čapka)

hnutí, táborové, *hnutí prosazující formou veřejných shromáždění české státoprávní požadavky; vrcholilo jím národní hnutí jako reakce na provedené rakousko-uherské vyrovnání a zavedení prosincové *ústavy (1867); zaznívaly na nich i požadavky všeobecného *volebního práva a také požadavky hospodářské i kulturně politické *autonomie *českých zemí. Hlavními organizátory byli mladočeši; návrh na pojmenování „tábory“ podal historik Jaroslav Goll (1846–1929) po husitském vzoru (*poutě na hory), zpopularizoval jej Karel Sabina (1813–1877), původně se uvažovalo o názvu *meeting*.

První tábor proběhl 10. 5. 1868 na hoře Řípu (při vyzvedávání základního kamene pro stavbu Národního divadla), dále pokračovaly tábory na desítkách dalších míst – Bezděz, Blaník, Karlštejn, Oreb, Tábor, Bílá hora v Brně, Kravsko u Znojma apod. Celkem se v letech 1868–1871 konalo v českých zemích 143 táborů (v Čechách – 102, na Moravě – 37 a ve Slezsku – 4) s úhrnnou účastí asi jeden a půl milionu lidí. (František Čapka) (František Čapka)

Hobbes, Thomas (5. 4. 1588, Malmesbury, Anglie – 4. 12. 1679, Derbyshire, Anglie), anglický filozof a teoretik práva a státu. Odmítl ideu o božském původu státu, zastával teorii *společenské smlouvy, vycházející z koncepce přirozeného sklonu člověka k *egoismu. Autor výroku „člověk člověku vlkem“, který měl popisovat podmínky v hypotetické situaci tzv. *přirozeného stavu (tj. stavu, kdy neexistuje politická autorita a lidé jsou ve svém konání absolutně svobodní), byl logikou svého myšlení doveden až k představě suveréna (*Leviatana), který má nad svými poddanými absolutní moc – a to proto, aby nemohlo dojít k návratu do stavu přirozeného, tedy válečného. Hobbesova motivace pro obhajobu panovnického *absolutismu se obvykle hledá v dějinných okolnostech jeho doby (*občanská

válka v Anglii apod.). Ve specifické *interpretaci amerického myslitele německého původu Lea Strausse (1899–1973) byl nicméně Hobbes paradoxně prvním skutečným liberálem, a to díky svému *individualismu a důrazu na fundamentální *rovnost všech lidí (každý může v přirozeném stavu zabít každého).

Z díla: *The Elements of Law, Natural and Political* (Základy filozofie státu a společnosti, 1650), *Leviathan, or the Matter, Forme, and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil* (1651, česky: *Leviathan neboli O podstatě, zřízení a moci státu církevního a občanského*, 1941). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Hobit z Flores, **Homo floresiensis*.

hod Boží, tradiční lidové označení hlavních dnů významných křesťanských *svátků: hod Boží vánoční, velikonoční a svatodušní. (Jaroslav Malina)

Hodder, Ian (23. 11. 1948, Bristol, Anglie), britský archeolog; teoretik postprocesuální archeologie (*archeologie, procesuální a postprocesuální), profesor na University of Cambridge. Původně se zabýval využitím kvantitativních metod v archeologii, nyní se orientuje na sociální teorii, *strukturalismus a konkrétně vztah *symbolů a symbolického myšlení obecně vůči sociální struktuře. V současné době obnovil výzkum neolitického sídliště *Çatal Hüyük v Anadolii. Z díla: *The Archaeological Process: An Introduction* (Archeologický proces: Úvod, 1999). (Jaroslav Malina)

hodégetria (hodigitria) (z řečtiny: *hodégúmai*, „vedu, jsem v čele“), typ byzantské *ikony bohorodičky, ukazující směr. Podle pověsti ji měl namalovat *apoštol Lukáš. Představoval stojící postavu *Marie s *Kristem v náručí spočívajícím na její levé ruce. Původní *obraz zničili roku 1453 při obsazení *Konstantinopole *Turci, ale protože byl rozšířen v mnoha kopiích uctívaných ve východní i západní církvi, po celém křesťanském *světě, udržel se i do pozdějších dob. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Hodgkinův lymfom, *lymfom, Hodgkinův.

hodinky, modlitební kniha pro laiky, uspořádaná podle denních dob. Většinou drobnějších rozměrů, ve středověku i později bohatě iluminovaná (například *Les Très Riches Heures du Duc de Berry* [Přebohaté hodinky vévody z Berry] vyzdobené skvostnými *iluminacemi bratří z Limburka [činní mezi lety 1385–1416]). (Jaroslav Malina)

hodinky, církevní, dělení dne k církevním účelům, ustálené od 5. století; *matutinum* – před rozbřeskem, *hora prima* – při východu *slunce, *hora tercia* – uprostřed dopoledne, *hora sexta* – v poledne, *hora nona* – uprostřed odpoledne, *hora vespera*, nešpory – hodina před západem slunce, *completorium* – krátce po západu slunce. (Jaroslav Malina)

hodiny, biologické, interní mechanismy živých organismů, vyvolávající periodické (cyklické) změny jejich vnitřních funkcí nebo chování, které je (většinou adaptivně) synchronizují se změnami vnějšího prostředí. Tyto změny biologické aktivity (spánek, trávení, *sexualita, *migrace atd.) jsou základním aspektem života rostlin i živočichů. Buď jsou tyto změny přímým důsledkem změn ve vnějším prostředí, nebo jde o endogenní program, který řídí organismus zevnitř, avšak synchronně s nějakou dlouhodobější periodicitou vnějšího prostředí, nebo může jít o kombinaci obou mechanismů. Organismy mohou jako ukazatele *času, podle kterého mění svoje funkce, používat změny aktivity a polohy nebeských těles (*Slunce, *Měsíc, hvězdy), teploty prostředí, atmosférického tlaku nebo magnetického pole *Země. Nejčastěji jde o rytmy *cirkadiánní*, odehrávající se ve čtyřiaadvacetihodinovém cyklu v závislosti na střídání dne a noci (otáčení *Země kolem své osy). *Tidální* rytmy se vyskytují u mořských organismů, souvisí s mořským přílivem a odlivem a odehrávají se v dvanáctihodinových intervalech (v souvislosti s oběhem Měsíce kolem *Země). *Infradiánní* rytmy představují cykly delší než jeden den a řadíme mezi ně *annuální* rytmy, spojené například s ročními tahy stádní zvěře, nebo měsíční rytmy, jako například menstruační cyklus. *Ultradiánní* rytmy jsou naopak kratší než jeden den, jako

příklad lze uvést devadesátiminutovou REM (anglicky *Rapid Eyes Movement*) fázi spánku, cyklickou produkci hypofyzárních *hormonů, čtyřhodinový nosní cyklus aj.

Cyklická variabilita fyziologických procesů a chování je rozlišitelná i u *člověka. Cirkadiánní rytmy jsou u člověka řízeny hormonem melatoninem, produkovaným *šišinkou (*glandula pinealis*). Tvoří se ve tmě, světlo naopak inhibuje jeho produkci. Narušení biologických hodin v podmínkách *civilizace (osvětlení umělým světlem v průběhu noci, letní čas, trojsměnný provoz) může vyvolávat u lidí zdravotní potíže. Vzhledem k tomu, že je melatonin silný antioxidant, jeho nedostatek může u pracovníků v nočním provozu vyvolat snížení funkce imunitní soustavy a zvýšený výskyt některých typů nádorových onemocnění.

Za objev funkce melatoninu a šišinky při řízení cirkadiánního cyklu spánku a bdění získal americký biochemik Julius Axelrod (1912–2004) v roce 1970 Nobelovu cenu za fyziologii a medicínu. (Miroslav Králík)

hodiny, molekulární, *metoda využití uniformity rychlostí *substituce *nukleotidů v *DNA (*kyselina, deoxyribonukleová) jako měřítka evolučního času, tj. k odhadu, kdy došlo k divergenci druhů nebo populací od společného předka (srov. *hypotéza molekulárních hodin). (Jiřina Relichová, Michaela Vaňharová)

hodnota, vyjádření míry významu jakéhokoliv objektu pro člověka; určité hodnoty se připisují objektům teprve hodnocením; hodnoty jsou morální, náboženské, estetické, ekonomické; filozofickou disciplínou zabývající se hodnotami je *axiologie. (Jaroslav Malina)

hodnota zdraví, *hodnota vyplývající ze skutečnosti, že *zdraví je jednou z důležitých podmínek plného lidského života. Výstižně to vyjádřil dánský lékař Halfdan T. Mahler (narozen 21. 4. 1923), generální ředitel *Světové zdravotnické organizace v letech 1973–1988, když poznamenal, že „zdraví není všechno, ale všechno ostatní bez zdraví nestojí za nic“. (Jan Holčík)

hodnota zdraví, individuální, *hodnota, která je úzce spojena s pudem sebezáchovy. Jen výjimečně jsou lidé ochotni vědomě obětovat své *zdraví a dát přednost jiným hodnotám. Snaha zachovat si zdraví se může dostat do kolize s pohodlností (sedavý způsob života), s touhou „užít si“, vyhovět svým choutkám (kouření, alkohol, nesprávná životospráva apod.) anebo s lhostejností (sladké limonády ve školách, tolerovaný prodej nahnilé zeleniny, nečistota ve *městech). Je velmi důležité pomáhat lidem, aby si uvědomili hodnotu zdraví co nejdříve, ještě když jsou zdraví. Zdraví je do značné míry v rukou každého jedince. (Jan Holčík)

hodnota zdraví, sociální, *hodnota vyplývající z podílu společenských struktur na *zdraví lidí. Lidé by měli mít právo žít v takové *společnosti, která si zdraví váží a dovede to vyjádřit i svými aktivitami. Každé rozhodnutí parlamentu, *vlády a dalších správních *orgánů má ty nebo ony zdravotní důsledky. Je proto žádoucí, aby zdraví bylo pojímáno i jako významná sociální hodnota. Historicky vzato, význam zdraví býval na sociální úrovni chápán nejprve z vojenského hlediska – armáda potřebovala zdravé muže. Později se zdůrazňoval ekonomický aspekt. Výrobní organizace potřebovaly zdravé pracovníky. Sociální hodnota zdraví je ovšem mnohem mnohotvárnější. Jde o bezpečnost a spokojenost lidí, o právo žít ve zdravém prostředí a ve zdravé společnosti. Lidé by tedy měli být zdraví ne proto, aby se stali vojáky nebo dělníky, ale zejména proto, aby se mohli těšit ze všeho, co může zdravý, plný a důstojný život lidem poskytnout. Každý správný *orgán, který si váží lidí, by si měl vážit i jejich zdraví, citlivě i odpovědně zvažovat zdravotní důsledky svých aktivit a volit taková rozhodnutí, která vedou ke zdraví. Pokud nějaká společnost podcení sociální hodnotu zdraví, musí počítat s tím, že zdraví lidí bude horší, než by mohlo být. (Jan Holčík)

hodnota, adaptivní, měřítko zdatnosti (*fitness), označované w . Hlavními složkami adaptivní hodnoty jsou vitalita a *fertilita daného *genotypu. Je to hodnota *relativní a vztahuje se k referenčnímu *genotypu, který má nejvyšší adaptivní hodnotu, tedy $w=1$.

Genotypy, které přispívají relativně méně do *genového fondu následující generace (například vzhledem k nižší vitalitě či fertilitě) mají adaptivní hodnotu menší než 1. Letální nebo sterilní genotypy mají $w=0$. Opakem adaptivní hodnoty je koeficient selekce (s). Platí tedy: $s=1-w$. (Jiřina Relichová)

hodnotové systémy, *systémy, hodnotové.

hodnotový relativismus, *relativismus, hodnotový.

hodnotový systém, *systémy, hodnotové.

hodnoty, specifická skupina postojů obsahující přesvědčení, že objekt postojů je žádoucí nebo nežádoucí nezávisle na vlastním vztahu jedince k tomuto objektu. Hodnota je obecná a sdílená představa o tom, co by mělo být, co je dobré a špatné, co je žádoucí a nežádoucí. Hodnoty zabarvují celý životní způsob lidí, přesahují každou jednotlivou situaci. Jsou součástí *kultury společenství. Jedna z nevlivnějších definic vymezuje hodnoty takto: „Hodnota je explicitní nebo implicitní koncepcí žádoucího, která je specifická pro určitého jedince nebo pro určitou skupinu. Tato koncepce ovlivňuje výběr z dostupných modů, prostředků a cílů akcí“ (Kluckhohn, 1951). Jiný autor, který navazuje na předchozí definici, vymezuje hodnoty takto: „Hodnota je specifickým typem přesvědčení lokalizovaným v centru systému přesvědčení jedince. Hodnota je typem přesvědčení týkajícím se toho, jak by se člověk měl nebo neměl chovat (*instrumentální hodnoty*) a které konečné cíle nebo stavy stojí anebo nestojí za dosažení (ideální cíle, *terminální hodnoty*)“ (Rokeach, 1968). Milton Rokeach předpokládá, že tisíce postojů, jimiž dospělý člověk v rámci svého systému přesvědčení disponuje, jsou všechny ve službách a tedy i kognitivně propojené s několika tucty instrumentálních hodnot; ty samy jsou pak funkčně a kognitivně propojené s ještě nižším počtem konečných (terminálních) hodnot. Hodnoty jsou organizovány v *hodnotových systémech. (Karel Hnilica)

hodnoty, materialistické a postmaterialistické (materialismus), *materialismus původně odkazuje k filozofickému *názoru, že neexistuje nic kromě hmoty a jejího pohybu. Ve společenských vědách je dnes tento pojem vztahován spíše k oddanosti materiálním potřebám a k zanedbávání spirituálních záležitostí. Je považován za způsob života, názor nebo tendenci založenou zcela na materiálních zájmech, tendenci věnovat nadměrnou pozornost cílům, které zahrnují materiální objekty: tendenci chtít tyto objekty vlastnit, konzumovat je nebo se chlubit jejich vlastnictvím.

Materialismus a postmaterialismus. Teorie materialismu/postmaterialismu je spojena zejména se jménem amerického politologa Ronalda F. Ingleharta (narozen 1934), který vnesl do západní společenské vědy koncepci hodnotové změny od materialismu k postmaterialismu (Inglehart, 1977, 1990). Materialismus, který chápe jako hodnotovou orientaci, definuje Inglehart jako přetrvávající důraz na potřeby materiálního komfortu a fyzického bezpečí, na rozdíl od takových potřeb jako jsou sebevyjádření a kvalita života (postmaterialismus). Ve svých výzkumech se pokusil identifikovat materialistické a postmaterialistické společnosti a respondenty podle společenských cílů, které považují za nejdůležitější. Inglehartova teorie sestává ze dvou hypotéz: z hypotézy vlivu nedostatku na charakter hodnot (*scarcity hypothesis*) a z hypotézy o stabilitě hodnot v dospělosti (*socialization hypothesis*). Člověk přiřazuje nejvyšší subjektivní hodnotu věcem, kterých má relativní nedostatek (hypotéza nedostatku). Dále předpokládá, že základní hodnoty jednotlivce se utvářejí za podmínek, které převažují v jeho formativním období, tedy během let dospívání (socializační hypotéza).

Materialistické hodnoty podle něj souvisejí především s potřebou bezpečí, konkrétně ekonomického zabezpečení, fyzického bezpečí a sociálního řádu. Materialisté kladou důraz na bezpečí a blahobyt, hledání stabilní ekonomiky a důraz na obranné síly, právo a pořádek a mají zájem na svém ekonomickém pocitu pohody – spokojenosti. Postmaterialistické hodnoty naopak souvisejí především s potřebou sebevyjádření a sounáležitosti, ale také s politickou participací, sociální *rovností a zájmem o kvalitu životního prostředí. Inglehart určil za

pomoci dotazníku tři hodnotové typy: *materialisty* – kteří volí shodně pouze materialistické cíle, *postmaterialisty* – kteří volí pouze postmaterialistické cíle; jedince, kteří volí jeden materialistický a jeden postmaterialistický cíl, klasifikuje jako typ „*smíšený*“.

Inglehart předpokládá, že priority jednotlivce reflektují socioekonomické prostředí. Rané období ekonomického rozvoje má podle Ingleharta vliv na spokojenost se životem, protože v této fázi mají společnosti tendenci klást důraz především na ekonomický růst. Jakmile však dosáhnou určité hranice tohoto růstu, začne docházet k postupnému intergeneračnímu posunu v základních hodnotách společnosti. U poválečné generace tak dochází ke změně hodnot, a to směrem od materialistických, jejichž cílem je především zajištění ekonomického dostatku, k tzv. postmaterialistickým hodnotám, které reflektují podmínky ekonomického bezpečí. Práce Ronalda Ingleharta (1971) vedla k závěru, že hlavní evropské státy a USA procházejí *tichou revolucí*, kdy materialistické hodnoty jsou nahrazovány hodnotami postmaterialistickými. Současně se domnívá, že s postupným přechodem do stadia postmaterialismu dochází ke kultivaci demokratických hodnot a ke zvyšování kvality života. V návaznosti na práci Ronalda Ingleharta proběhly v roce 1981 v rámci Evropského výzkumu hodnot (*European Values Survey*, zkratka: EVS) výzkumy v 10 západoevropských zemích, což vyvolalo tak velký zájem, že byly zopakovány v dalších 14 zemích. Ze studie Evropského výzkumu hodnot vyšel Celosvětový výzkum hodnot (*World Values Survey*, zkratka: WVS). Dnes je projekt výzkumů veden řídicím výborem, jehož členy jsou zástupci všech zemí světa.

Materialista jako osobnostní typ. Na rozdíl od Ronalda F. Ingleharta se ve svých výzkumech pokusil Russell W. Belk postihnout individuální rozdíly v úrovni materialistické orientace jedince. Také podle Belka (Belk, 1983) představuje materialismus hledání štěstí a spokojenosti v nabývání a vlastnění hmotných statků. Předpokládá však, že se lidé liší v tom, jaký význam přikládají těmto statkům nejen v různých historických etapách a v různých kulturách, ale rovněž v jedné etapě a v jedné kultuře mezi sebou. Materialismus definuje jako „důležitost, již jedinec přikládá světským statkům“ (Belk, 1988). Podle něho se spolu s vývojem společnosti mění také člověk a některé jeho typické sklony reprezentují jeho vztah k materiálním objektům. Materialismus tak připisuje do značné míry vnitřním individuálním rozdílům v osobnosti a chápe jej jako osobnostní rys, který sestává ze tří dimenzí – sklonu k *majetnictví*, *nešlechetnosti*, *závistivosti*. K těmto dimenzím byla později přiřazena dimenze *hmatatelnosti*, tedy tendence proměňovat zážitky do materiální podoby. V tomto pojetí je materialistickým člověkem jedinec, který má silně vlastnické sklony, je nešlechetný či nepřejícný, závistivý a má tendenci i svým zážitkům dát formu, již lze vlastnit, tedy učinit je hmatatelnými. Tyto sklony reprezentují podle autora typické a signifikantní vyjádření vztahu člověka k materiálním objektům. Materialistický člověk se obává ztráty svého majetku, ať již by k němu došlo vlastním zapříčiněním či zapříčiněním někoho jiného; dává přednost větší kontrole nad věcmi, které vlastní; má sklon věci spíše schraňovat a uchovávat, než je vyhazovat; má tendenci své zážitky činit „hmatatelnými“ prostřednictvím fotografií, suvenýrů a jiných upomínek, které mohou být uchovávány a demonstrovány. Díky měření těchto materialistických rysů lze podle Belka lépe pochopit, jak se materialismus vyvíjí, jak se mění s věkem a jak se liší v různých kulturách.

Materialistická hodnotová orientace. Marsha Richinsová, která navazuje na Belkovy analýzy, připouští, že některé rysy mohou být s materialismem spojovány. Současně však tvrdí, že výsledky výzkumů ukazují, že se vztah člověka k materiálním statkům mění v čase a že je materialismus ovlivňován podněty z okolního prostředí. Podle autorky je tak materialismus chápán jako hodnota. Materialismus v pojetí Richinsové zrcadlí význam, který jedinec klade na získávání a vlastnění materiálních statků jako forem chování nutných nebo potřebných k dosažení žádoucích cílových stavů, včetně štěstí (Richins – Dawson, 1992). Marsha Richinsová a Scott Dawson identifikují tři hlavní oblasti, které charakterizují materialistickou hodnotovou orientaci: (1) *Ústřednost*. Materialisté kladou získávání a

vlastnění objektů na samý vrchol svých hodnotových hierarchií. (2) *Štěstí*. Jedním z důvodů, proč statky a jejich získávání zaujímají tak důležité místo v životě materialistů, je, že jsou pokládány za nezbytné pro dosažení štěstí a spokojenosti. (3) *Úspěch*. Materialisté mají sklon posuzovat svoji hodnotu a úspěšnost, stejně tak jako hodnotu druhých, podle množství a kvality nabytých statků. Své statky cení spíše pro peníze, jež stojí, než pro uspokojení, jež skýtají. Autoři vytvořili škálu, která měří, do jaké míry jsou lidé přesvědčeni, že majetek odráží úspěch v životě, jakou ústřední roli hraje materialismus v jejich přáních a jak moc jsou přesvědčeni, že bohatství a majetek přináší štěstí. Tento koncept materialismu zahrnuje nejen přání vlastnit majetek či peníze, ale také přání vlastnit věci, které přinášejí společenské uznání a kterými lze učinit dojem na druhé.

Ačkoliv různí autoři přistupují k materialismu odlišně, shodují se v tom, že materialismus souvisí negativně s kvalitou života. (Markéta Rendlová)

Hodný, Ladislav (14. 2. 1943, Týn nad Vltavou), český malíř, grafik, výtvarník umělecké knižní vazby; účastník projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. V letech 1954–1957 se u svého otce Ladislava Hodného vyučil knihařem. V letech 1958–1961 absolvoval Učňovskou školu knihařskou v Novém Jičíně a v roce 1961–1965 Střední uměleckoprůmyslovou školu v Brně v ateliéru Karla Langra, Jindřicha Svobody a Jaroslava Lukeše. Do roku 1968 pracoval jako výtvarník Krajského střediska zdravotní výchovy v Brně. V roce 1988 se stal členem Svazu českých výtvarných umělců, dále je členem Book Art Center v New Yorku (USA), od roku 1989 členem Designer Book Binders v Londýně (Anglie) a od roku 1991 členem Jednoty umělců výtvarných Unii výtvarných umělců v Praze. V letech 1994–1999 vedl Ateliér knižní vazby v oddělení grafiky na Soukromé mistrovské škole uměleckého designu v Praze.

Věnuje se malbě, volné grafice a umělecké knižní vazbě, kde pokračuje v rodinné tradici zahájené jeho otcem Ladislavem Hodným starším. (Jaroslav Malina)

Hoebel, Edward Adamson (6. 11. 1906, Madison, Wisconsin, USA – 23. 7. 1993, St. Paul, Minnesota, USA), americký antropolog. Zabýval se zejména problematikou právních systémů. Vycházel z vlastních terénních výzkumů **indiánských etnik v Severní Americe* a přispěl ke konstituování **antropologie práva* jako vědní disciplíny. *Cheyenne Way: Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence* (Cesta Čejenu: Konflikt a případové právo v primitivní jurisdikci, 1941). (Tatiana Machalová)

hofmistr (z němčiny: *Hofmeister*, der, „správce dvora; ceremoniář; vychovatel“; Mittelhochdeutsch: *hovemeister*), knížecí, respektive královský **úředník*, který měl dohlížet na dvorskou čeleď, první zmínka je z roku 1269; v Čechách byl od 13. století v čele královského dvora. Od dob **krále Václava IV.* (1361–1419) byla funkce obsazována členy nejvýznamnějších šlechtických rodin. Šlo o druhý nejvyšší **zemský úřad* po nejvyšším **purkrabím* a hofmistr zasahoval do všech záležitostí královského dvora, včetně zahraniční politiky. Na Moravě od roku 1358 funkce hofmistra markraběcího dvora (omezena jen na dvůr); v Kutné Hoře vznikl v roce 1338 také úřad horního hofmistra (starost o agendu dolů, předsedal hornímu soudu, býval jím některý z místních radních).

Později se touto funkcí označoval také vychovatel dětí v panovnických a šlechtických rodinách. (František Čapka, Jaroslav Malina)

hofmistr, nejvyšší zemský, původně **hofmistr* (latinsky: *magister curie*), správce královského dvora („druhý“ co do významu mezi nejvyššími zemskými **úředníky*); od poloviny 15. století byl jeho představitel předsedou komorního soudu a předsedou **královské rady*. **Úřad* se zachoval do josefínských reforem, pak byl změněn na čestnou funkci, od roku 1783 byl postaven do čela nově zřízeného **apelačního soudu* (jen však do roku 1790), pak zanikl i formálně, protože byl nahrazen funkcí prezidenta. (František Čapka)

hofrychtěř (z němčiny: *Hofrichter*, der, „předseda dvorního soudu; dvorský sudí“; Mittelhochdeutsch: *hoverihter*), vysoký *úředník a zástupce *podkomořího v *královských městech, vybavený soudní pravomocí (v Čechách od 1. čtvrtiny 14. století, na Moravě byl první hofrychtěř jmenován v roce 1337, předsedal rovněž dvorskému markraběcímu soudu). *Úřad hofrychtěře zastával původně *měšťan, po roce 1523 jej vykonávali (rozhodnutím olomouckého sněmu) příslušníci rytířského stavu, jeho kompetence se postupně zužovaly, zanikl v roce 1748. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Hogarth, William (10. 11. 1697, Londýn, Anglie – 26. 10. 1764, Londýn, Anglie), anglický malíř a grafik; jeden z nejvýznamnějších a nejosobitějších malířů a rytců 18. století. Vytvořil několik moralistně satirických obrazů a cyklů soudobé společnosti: *Život nevěstky; Ze života prostopášníka* aj. (Jaroslav Malina)

Hohenzollernové, německá panovnická *dynastie původem ze Švábska (od roku 1061), prvním známým předkem byl *hrabě Friedrich z Zollernu (zemřel 1125); od roku 1214 rozdělení na švábskou a franskou větev: ze švábské větve vyšli rumunští králové, franská větev postupně získala Braniborsko, Prusko, Bayreuth a Ansbach, v roce 1618 se spojilo Braniborsko a Prusko, ze kterého bylo v roce 1701 vytvořeno pruské království. Švábská linie zůstala i po *reformaci katolická, v roce 1575 se rozdělila na linii Hohenzollern-Hechingen, povýšenou v roce 1623 do stavu říšských knížat (vymřela roku 1869), a Hohenzollern-Sigmaringen. Vzestup dynastie jako významného německého a evropského rodu spadá do *vlády *kurfiřta Friedricha Viléma (1620–1688), na kterého po získání pruského královského titulu v roce 1701 navázali Friedrich Vilém I. (1688–1740), Friedrich Vilém II. (1744–1797). V letech 1871–1918 byli prušti *králové zároveň německými *císaři. S *abdikací Viléma II. (1859–1941) v roce 1918 skončila vláda Hohenzollernů v Braniborsku, Prusku i Německu. (František Čapka)

Höhmová, Zdena (4. 10. 1955, Brno), česká malířka a ilustrátorka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1975–1981 studovala na Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru Oldřicha Oplta a ve speciální škole Františka Jiroudka. Po studiích sedm let pedagogicky působila, nejprve jako odborná asistentka pro malbu, kresbu a kompozici na Katedře výtvarné výchovy Pedagogické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (1982–1987) a poté jako odborná asistentka pro kresbu a malbu ve sklářském ateliéru na Vysoké škole uměleckopřmyslové v Praze (1987–1988). Od roku 1988 se plně věnuje vlastní malířské tvorbě, střídavě v brněnském a pražském ateliéru a v moravské krajině. Je členkou uměleckého Sdružení Q a Sdružení pražských výtvarných umělců.

Malířčin dosavadní vývoj osciloval od zaujetí pro *přírodu až po zájem o soudobé existenciální problémy, od zprvu iluzivně podbarveného vztahu ke skutečnosti až po její osobité výtvarné *přepodstatnění, což vyústilo nejen v imaginárních krajinomalbách vyznačujících se závratným prostorem, ale i ve figurálních kompozicích prolnutých meditací o lidském *údělu. (Jaroslav Malina)

hohokamská kultura, *kultura, hohokamská.

Hochhuth, Rolf (1. 4. 1931, Eschwege, Německo), německý spisovatel a dramatik. Patří mezi nejdiskutovanější německé poválečné literáty. Provokuje schopností otevírat aktuální, ožehavá společenská témata a zaujímat nesmlouvavé morálně rigorózní postoje. Velkou pozornost věnoval německým dějinám. Dokázal zneklidňovat mimo jiné tím, že kladl a připomínal vinu *nacismu a také německého národa, který rozpoutal světovou *válku, poslušně prováděl nelidské příkazy svých vůdců a mlčky přihlížel k hrůzám, páchaným na „nepříteli“ vlasti. Pro Hochhuthovu tvorbu je charakteristické spojování dokumentárních prvků a postupů s uměleckou fikcí. Autor ovšem sledoval jiné cíle a budoval jiné strategie než postmodernisté. Neusiloval o stírání hranic mezi skutečností a smyšlenými světy umění, ale

naopak chtěl pomoci reálných příběhů a historických postav zapojit umění do zápasů společenského života. Hochhuth ve svých dramatech nejen otevřel otázku individuální *odpovědnosti za běh dějin, ale věnoval se také ženské emancipaci nebo slavným osobnostem (*Tod eines Jägers* [Smrt lovce], 1976 – život Ernesta Hemingwaye). Velký skandál vyvolalo Hochhuthovo drama psané ve verších a v próze *Der Stellvertreter* (Náměstek, 1963). V této hře s postavou *papeže Pia XII. kritizoval chování katolické církve mlčky přihlížející k vraždění *Židů za *druhé světové války.

Polodokumentární román *Eine Liebe in Deutschland* (Láska v Německu, 1978) byl inspirován skutečnou událostí z roku 1941. Hochhuth ukazuje zřůdnost *nacismu a obludnost německé byrokratické mašinérie. S kronikářskou pečlivostí zachycuje vznik a osudy nejpřirozenějšího a nejkrásnějšího lidského citu – *lásky, spoutané německými rasovými *zákony; popisuje zapovězený milostný vztah mezi vdanou šestatřicetiletou Němkou Paulinou, jejíž muž je na frontě, a mladým válečným zajatcem Polákem Staškem Zasadou. (Jiří Pavelka)

hoka, severoamerický jazykový kmen, jehož *jazyky hovoří zbytky původních *indiánských obyvatel v Kalifornii a části Texasu. (Jaroslav Malina)

Hoka-indiáni (Hokasjové), *indiáni, Kalifornští.

Hokusai, Kacušika (1760–1849), japonský malíř, grafik, básník a prozaik; jeden z nejslavnějších japonských umělců. Zanechal mimořádně rozsáhlé a kvalitní dílo, jež ovlivnilo i evropské umění: ilustrace (*dřevořezy) asi pěti set knih, více než 30 000 volných listů, cykly, tušové skici, malby na *hedvábí a jiných látkách. Jeho osobitý rukopis je nezaměnitelný: jisté vedení Hokusaiovy charakteristické ostroúhlé linie, talent postihnout příznačnou formu věcí i figur v maximálním zjednodušení, asymetrická kompozice, pozoruhodné perspektivní zkratky. To vše bohatě uplatnil ve velkém patnáctidílném kompendiu *Hokusai manga*, jehož díly vycházely po celou první polovinu 19. století v trojbarevně tištěných sešitech a dodnes představují nevyčerpatelnou studnici malířské *invence a *inspirace.

Kromě tohoto veděla a volných barevných listů na téma krajiny kolem hory Fudži, přírodních zátiší (*kačóga*) a žánrových výjevů z každodenního života se Hokusai intenzivně věnoval ilustracím erotických knih. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Holan, Vladimír (16. 9. 1905, Praha – 31. 3. 1980, Praha), český básník; jeden z nejsložitějších českých i světových básníků 20. století. Rozvíjel takzvanou čistou *poezii odhalující tajemství bytí (*Vanutí*, 1932), uplatnil se jako patetický historiograf doby Mnichova (*Sen*, 1939), představitel rezistenční poezie v době *protektorátu (*Tereška Planetová*, 1943), mluvčí kolektivistických nálad doby mezi květnem 1945 a únorem 1948 a obhájce humanistických ideálů (*Panychida*, 1945). Stal se „objevitelem“ složité lidské prostoty (*Rudoarmějci*, 1947), básníkem tragické tíhy života a metafyzické úzkosti (*Bez názvu*, 1963), básníkem vyhroceného individualismu a osudového osamocení (*Příběhy*, 1963) i tvůrcem originální *filozofie dějin (*Noc s Hamletem*, 1964). (Jiří Pavelka)

Holand'ané (Nizozemci), evropský *národ obývající Nizozemské království (dříve Holandské království). Z celkového počtu přes 16,5 milionu obyvatel (odhad z roku 2006) patří k nejpočetnějším Holand'ané (13 milionů), část tvoří *Vlámové a *Frísové a malé národnostní menšiny představují *Němci, *Dánové, *Indonésané, *Surinamci aj. Dalších asi 12 milionů osob hovořících nizozemštinou, respektive příbuznými *jazyky (*vlámština, *afrikánština) žije v Belgii a v zámoří. *Nizozemština vznikla mimo jiné ze staré *fríštiny, patřící do západogermánské jazykové skupiny. Mají bohatou historii, která zasahovala v minulosti výrazně do světových dějin (například v Jižní Africe *Afrikánci, v Indonésii Holand'ané aj.).

Nejstaršími etnickými skupinami na území dnešního Nizozemska byly v prvních stoletích našeho *letopočtu germánské *kmeny Frísů a *Batavů. Na etnogenezi se na konci 1. tisíciletí

n. 1. podíleli například také Dánové a *Frankové, kteří roku 870 připojili území k východofranské říši. Již ve 14. a 15. století bylo Nizozemí jednou z nejvyspělejších oblastí v Evropě a stávalo se díky své zeměpisné poloze obchodní a námořní velmocí. Prudký kulturní a společenský rozvoj *země byl zpomalen koncem 15. století, kdy *vládu převzali španělští *Habsburkové. Po úspěšné *revoluci byly v roce 1581 vytvořeny Spojené nizozemské provincie. V roce 1648 uznalo Španělsko nezávislost Nizozemí (Vestfálský *mír) a Nizozemci zahájili koloniální expanzi v Africe, Asii a Jižní Americe. V zápolení s *Angličany a *Francouzi byli však z většiny zámořských *kolonií vytlačeni a zůstaly jim pouze državy v Indonésii a Jižní Americe. V roce 1806 vzniklo dědičné Holandské království, k němuž byla načas připojena i Belgie. V roce 1948 uzavřeli Nizozemci *celní unii s Belgií a Lucemburskem (Benelux). Většina věřících jsou *protestanti. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý).

holandrická dědičnost, *dědičnost, holandrická.

holandské vědy, *vědy, západní.

holandština, *nizozemština, *vlámština.

Holasici, záposlovanské etnikum, které se koncem 6. století usadilo na území Moravy, zvláště na Opavsku. Je jediným dosud známým slovanským etnikem (*Slované) na Moravě, které se významně podílelo na sjednocení *Čechů na konci 1. tisíciletí. O ostatních slovanských *kmenech (s výjimkou *Hanáků) na území Moravy se nezachovaly žádné podrobnější údaje. Holasici vytvořili v 7.–9. století *kmenový svaz, založený na rozvoji rodových vztahů a kopaničářském *zemědělství, spjatém s *lovem a *rybolovem. (Zdeněk Tvrďý)

Holčík, Jan (15. 4. 1944, Brno), český lékař; absolvent Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, profesor sociálního lékařství a od roku 1983 přednosta Ústavu sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví Lékařské fakulty Masarykovy univerzity. Od roku 2002 je předsedou výboru odborné Společnosti sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví ČLS JEP.

Ve své odborné práci se věnoval aplikacím statistiky v medicínském výzkumu a metodám studia zdravotního stavu obyvatelstva. Absolvoval studijní pobyty v Dánsku, ve Velké Británii a USA. Je autorem více než 150 vědeckých prací publikovaných v renomovaných časopisech. Podílel se na několika monografiích a byl řešitelem řady grantových projektů. V současné době se věnuje problematice srovnávání a vývoje zdravotních systémů, evropské zdravotní strategii a metodám posilování a rozvoje zdraví. Kontakt: Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Ústav sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, e-mail: jholcik@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Holedeč u Loun, *sídliště *mladého paleolitu s *kamennou štípanou industrií (*aurignacien?) a *rytinou, zobrazující snad rybu (?), na mamutím žebří – nález na území Čech dosti vzácný, pokud jde o intencionální výtvar. (Karel Sklenář)

holenní kost, *tibia.

holismus:

1. metodologický přístup vycházející z přesvědčení, že k pochopení a popsání komplexních systémů nestačí studium jejich součástí, naopak je to celek, který určuje vlastnosti jeho částí. *Vysvětlení nezávisí na znalosti podrobného obsahu daného systému, ale spíše na *kontextu, ve kterém se tento systém nachází (orientace na kontext a hledání *ultimativních příčin). Holismus je často mylně chápán jako opak *redukcionismu, přesněji však je, že oba přístupy jsou vzájemně *komplementární. Za holistickou disciplínu bývá tradičně považována i *antropologie, protože se zabývá všemi lidmi v různých časoprostorových rovinách a všemi dimenzemi lidského bytí (tj. nejen biofyzikální a evoluční, ale i sociální, politickou, kulturní, psychologickou a ekonomickou stránkou). Tento postoj je občas napadán jako pozůstatek sociálně-evolučního myšlení 19. století;

2. [filozofie], *názor, že vlastnosti systému nejsou určeny nebo vysvětleny pouhým součtem jeho součástí. Tento přístup vystihl *Aristotelés ve svém spisu *Metafysika*: „Celek je víc než souhrn jeho částí.“ (Miloš Macholán)

Hollar, Václav (13. 7 1607, Praha – 25. 3. 1677, Londýn, Anglie), český grafik a kreslíř. Inspirativní vliv na ranou Hollarovu tvorbu měla pražská sbírka římského císaře Rudolfa II. (1552–1612), jejímž prostřednictvím se seznámil s díly německého malíře a grafika Albrechta *Dürera (1471–1528), nizozemského malíře Roelandta Saveryho (1576–1639) nebo grafika a malíře belgického původu Jorise Hoefnagela (1542–1601). První z Hollarových dochovaných rytin pocházejí z roku 1626, z nichž je za nejstarší pokládána kopie listu Albrechta Dürera *Madona s dítětem*. Přístup k ryteckým technikám a technice leptu Hollarovi patrně zprostředkoval rytec a grafik belgického původu Aegidius Sadeler (kolem 1570–1629), jenž působil na dvoře Rudolfa II. V roce 1627 Hollar zamířil, patrně z nábožensko-uměleckých důvodů, do Stuttgartu. V roce 1629 pokračoval do Štrasburku, s nímž je spjata období krajinářských studií a prvních studií vedut – *Pohled na Štrasburk* (1629) nebo *Pohled na Mühlheim na Rýnu* (1628–1629). První zralou sérii leptů *Čtyři roční období jako štrasburské pohledy* (1628–1629) věnoval námětu štrasburského měšťanského života. Od roku 1631 působil ve Frankfurtu nad Mohanem v dílně mědirytců a malíře švýcarského původu Matthäuse Meriana staršího (1593–1650), kde se naučil ovládat kartografické a topografické metody a prostorovou konstrukci panoramatických vedut. V letech 1632–1636 pracoval v Kolíně nad Rýnem jako samostatný umělec pro nakladatele grafických děl. Originální doklad aplikace modelů městských panoramat představuje album *Amoenissimae Aliquot Locorum in Diversis Provinciis Iacentium Effigies* (Nejkrásnější obrazy několika míst, ležících v různých provinciích, 1635), na jehož úvodní stranu umístil vedutu Prahy. V tomto období podnikl mnohé cesty, například v roce 1634 navštívil Holandsko, které zobrazil prostřednictvím kreseb písečných dun, přístavů, obchodních korábů, větrných mlýnů, tulipánů nebo žánrových výjevů (například *Krajčárka*, 1635). V Kolíně nad Rýnem vstoupil v roce 1636 do služeb anglického hraběte a diplomata císařského dvora Thomase Howarda z Arundelu (1584/1585–1646), jehož ve funkci kreslíře doprovázel na anglické expedici v oblasti střední Evropy. V průběhu této cesty realizoval množství kvalitních kreseb a náčrtů, jichž využil sekundárně jako předlohy mnoha vedut. Po návratu Thomase Howarda do Anglie v jeho londýnském paláci Hollar primárně zpracovával grafický obrazový katalog mobilních památek jeho sbírky. První londýnský pobyt trval do roku 1642. V jeho průběhu vytvořil také série anglických ženských oděvů (*Ornatus Mulieribus Anglicanus* [Odění anglických žen], 1640) a alegorií ročních období (*Čtyři roční období jako celé postavy*, 1643–1644), zobrazené na reálném městském nebo krajiněm pozadí. V roce 1639 vyučoval kresbu prince waleského, pozdějšího anglického krále Karla II. (1630–1685). Za vrcholné období Hollarovy tvorby lze označit pobyt v Antverpách v letech 1644–1652, kde byl zaměstnán u mnoha vydavatelů. K nejvydařenějším listům z tohoto období patří architektonická studie *Antverpská katedrála* (1649), cyklus *Rukávníky* (1647), série holandských obchodních a válečných lodí (*Navium Variarum Figurae et Formae*, 1647) a přírodopisné studie motýlů, brouků, vážek a mušlí. V cyklu *Rukávníky* dokázal brilantně zachytit lesk hedvábí, hebkost, jemné chmýří kožešin a odstíny světelných odrazů v jeho lesku. Zvláštní pozornost si zaslouží lept hlavy kočky *Dobrá kočka, která nemlsá* (1646), jíž dokonale vystihl srst, její hustotu a směr rozestření. Po návratu do Londýna v roce 1652 pracoval pro anglického znalce umění a historie Williama Dugdalea (1605–1686). Hollar zde vytvořil mapy a panoramatické veduty, jimiž prostupuje londýnský *genius loci. Velkou dokumentární hodnotu má zejména grafický list *Londýn před požárem a po požáru* (1666), který mu vynesl titul královského scénografa (kreslíř pohledů). Z pověření krále Karla II. v roce 1667 uskutečnil cestu do marockého Tangeru, jejímž účelem bylo vytvořit rytiny tamní pevnosti a Gibraltarské úžiny.

K vrcholům Hollarovy umělecké produkce patří krajiny a panoramatické pohledy na města, v nichž se vracel k motivu Prahy – *Velký pohled na Prahu* (1649). Mnohé z jeho grafických listů se staly obrazovým svědectvím a dokumentem své doby (zobrazení oblečení, exteriérů a interiérů obydlí, přístavů, lodí, artefaktů každodenní potřeby). Stejně tak zachytil veřejné události a slavnosti, dramatické výjevy soudních procesů nebo veřejné exekuce – *Londýnská burza* (1644), *Vyhlášení münsterské dohody* (1648) nebo *Korunovace Karla II. ve Westminster Abbey* (1662). V těchto listech dokázal navzdory obrovskému množství zobrazených detailů udržet kompoziční celek, vykazující charakter monumentality. Hollar se věnoval také portrétní tvorbě – *William Dugdale* (1656) nebo *Autoportrét s pohledem na Pražský hrad* (1649). Nezanedbatelnou komponentu jeho tvorby představují knižní ilustrace mnoha publikací, například *Monasticon Anglicanum* (1655–1673, 3 svazky) nebo *Ezopovy bajky* (1665).

Václav Hollar náleží k nejvýznamnějším evropským grafikům. Jeho tvorbu charakterizuje žánrová rozmanitost, dokonalost grafického zpracování a snaha o přesné a věrohodné zobrazení reality. Své grafické listy prováděl zejména technikou *leptu, *mědirytu a kombinovanými technikami. Hollar užíval signatury Wenceslaus Hollar Bohemus nebo Pragensis.

Uměleckou hodnotu Hollarova díla ocenili v roce 1917 přední čeští výtvarníci, kteří založili Sdružení českých umělců grafiků HOLLAR s cílem obnovit tvorbu umělecké grafiky a knižního umění. K jeho členům například patřili Cyril Bouda (1901–1984), Emil *Filla (1882–1953), František *Kupka (1871–1957), Kamil Lhoták (1912–1990), Max *Švabinský (1873–1962), Jan *Zrzavý (1890–1977) nebo Jiří *Anderle (narozen 1936). Na odkaz Václava Hollara navázala také Česká známková rytecká škola, k jejímž představitelům náleží Josef Herčík (1922–1999), Miloš Ondráček (narozen 1936) nebo Jiří Švengsbír (1921–1983).

Hollarův život se stal námětem mnoha literárních děl. Například německy píšící pražský spisovatel Johannes Urzidil (1896–1970) popsal jeho životní osud v povídce *Slonice*. Český spisovatel Jakub Arbes (1840–1914) ve své stati *Český vyhnanec* zasadil Hollarův odchod z Čech do širšího kontextu náboženských perzekucí. Název biografického románu *Dobrá kočka, která nemlsá* (1970), jehož autorem je český spisovatel Miloš Václav Kratochvíl (1904–1988), koresponduje se stejnojmenným Hollarovým grafickým listem. Jaromír Hořec (narozen 1921) je autorem sbírky veršů *Bohemus* (1971 samizdatové vydání, 1986 exilové vydání), která evokující pobělohorský život a dílo Václava Hollara.

Rozsáhlá kolekce rytin Václava Hollara se nachází v Hollareu Národní galerie v Praze, Britském muzeu v Londýně, Královské sbírce na zámku Windsor a ve Státním muzeu v Berlíně-Dahlemu.

Pro *historickou antropologii a dějiny kultury Hollarovo dílo představuje dosud nedoceněný zdroj dat a informací o *profánní a *sakrální architektuře, exteriérech a interiérech domů, lodích a přístavech, dobových událostech a slavnostech, *zvycích a *obyčejích, módě a oblečení, *zbraních a *válkách, mapách a kartografii, materiálních technologiích a artefaktech, které jako celek zrcadlí způsob života v období *barokní kultury. (Barbora Půtová)

holocaust (z řečtiny: *holos*, „celý“, *kaustos* „spálení, zápalná oběť“), původně *sakrální termín ze **Starého zákona*, užívaný historiky a publicisty k označení nacistického plánu (*nacismus) na vyhlazení *Židů i příslušníků dalších národů nebo národností; poprvé jej použil liberální poslanec britské Horní sněmovny Samuel Elejchom 23. 3. 1943. Oproti označení holocaust, který sugeruje jakousi posvátnou souvislost, dávají Židé sami přednost názvu **šoa* („hrůza, katastrofa“), aby se nezapomnělo, že šlo o vyvraždění milionů nevinných lidí.

Nacistický program vyhlazení židovské rasy (*rasismus) navazuje na starší *antisemitismus, liší se od něj technickou nelidskostí masového zabíjení i pseudovědeckým

„zdůvodněním“. Myšlenku eliminace Židů z Evropy naznačil Adolf *Hitler (1889–1945) v knize *Mein Kampf* (Můj boj, napsán 1924, vydán 1925 [1. svazek], 1926 [2. svazek], česky 2000 [nezkrácené, nekomentované vydání]) a po svém nástupu k moci ji začal prakticky provádět, když prostřednictvím *diskriminace a *teroru nutil Židy k *emigraci. Jako jedna z ideologických zásad nacistického Německa směřující k vyvraždění židovského obyvatelstva (od 30. 1. 1939) se stala součástí státní politiky. Na jaře 1941 oznámil Hitler svůj úmysl sáhnout ke „konečnému řešení“ (*Endlösung*) židovské otázky, tj. k fyzické likvidaci Židů. Vlastní organizovaná *genocida začala po napadení Sovětského svazu Německem v červnu 1941; v lednu 1942 byl na schůzce nacistického vedení schválen plán na „konečné řešení“, který se měl týkat v Evropě asi 11 milionů Židů. Původně měly likvidovat Židy speciálně vyčleněné jednotky SS, posléze byl zvolen „efektivnější“ způsob židovských transportů do *koncentračních táborů, kde byli Židé vyvražďováni za použití Cyklonu B (původně pesticidu).

V *Protektorátu Čechy a Morava se protizidovský teror zostřil po příchodu Reinharda *Heydricha (1904–1942) do Prahy; od listopadu 1941 šly první transporty Židů do Terezína, z tohoto „předpekli“ odcházely pak do koncentračního tábora v Osvětimi. Výsledek holocaustu v protektorátu: ze 118 000 Židů na počátku okupace byly fyzicky zlikvidovány 87 154 osoby (Terezínem jich prošlo 73 608); odhaduje se, že *válku přežilo jen 15 % českých Židů. Podíl na holocaustu náleží i některým německým satelitům: Dánsku, Chorvatsku, vichystické Francii, Maďarsku, Rumunsku, naopak Bulharsko i Itálie se k holocaustu nepřipojily; ze Slovenska zahynulo asi 70 000 Židů, evropských Židů bylo fyzicky likvidováno na 6 milionů. (František Čapka, Jaroslav Malina)

holocén (z řečtiny: *holos*, „celý“ a *kainos*, „nový“), mladší fáze *čtvrtohor, zahrnující posledních 10 000 až 11 000 let a odpovídající v podstatě aktuálnímu *interglaciálu. Během holocénu některé *mezolitické lovecké populace postupně přecházejí k *zemědělství (počínaje *neolitem), jiné ustupují do okrajových oblastí.

Holocén se dělí na starší s *podnebím jen pozvolna se oteplujícím (tvoří jej klimatické fáze (*klima) *preboreálu a *boreálu), střední, v němž byla většina klimatických pásem pokryta souvislou *vegetací (tvoří jej klimatické fáze *atlantiku a *epiatlantiku) a mladší (tvoří jej klimatické fáze *subboreálu, *subatlantiku a zatím posledního subrecentu – naše současnost). Trvání holocénu je zatím příliš krátké pro geologicko-klimatickou definici, ale i tak je možno říci, že je mnohem vlhčí než předchozí *pleistocén a zatím bez výraznějších klimatických výkyvů. (Karel Sklenář)

Holofernes, vrchní vojevůdce *Nabukadnezara II. (604–562 př. n. l.), druhého vládce chaldejské dynastie v *Babylonu, jenž v roce 597 př. n. l. poprvé obléhal a posléze dobyl *Jeruzalém a asi 3 000 *Židů odvedl do takzvaného „babylonského zajetí“. Holofernes při tažení na západ ohrozil *Judsko (Júd 4,7); za *obléhání Betúlie se však podařilo odvážné a krásné židovské vdově *Júditě připravit Holoferna o život.

V uměleckém ztvárnění tohoto námětu je ukryt symbol vítězství krásné, nemilosrdné ženy nad milencem, oloupeným o mužnou sílu, přičemž demonstrativní zničení muže bývá zpodobeno ve vší surovosti (*Allori, *Judita se služkou a hlavou Holofernovou*, *Botticelli, *Judita*, *Cranach starší, *Judita*, *Donatello, *Judita a Holofernes*, *Klimt, *Judita I*, *Judita II*, *Rubens, *Judita s hlavou Holofernovou* aj.). Příběh Judity a Holoferna symbolizuje strach z *kastrace asi nejjednodušší formou, neboť žena je zde přímým agresorem. Proto neudiví, když i hrdina *Sacher-Masochova románu *Venus im Pelz* (Venuše v kožichu, 1870) si ve své fantazii představuje, že je sám Holofernem, obětí krásné a neúprosné Judity. (Jaroslav Malina)

Holofernes a Júdit, *Holofernes

holokaust, *holocaust.

holokrinní žlázy, *žlázy, holokrinní.

holstein, sled dvou *interglaciálů před 450 000 až 350 000 lety (v Anglii odpovídá hoxnienu). (Jiří A. Svoboda)

Holub, Emil (7. 10. 1847, Holice – 21. 2. 1902, Vídeň, Rakousko), český lékař a cestovatel. V letech 1872–1879 a 1883–1887 podnikl tři výpravy do střední Afriky; došel až na sever od Zambezi. Záměr dosáhnout východoafrické pobřeží zmařili roku 1886 Mašukulumbové (jeden z *kmenů etnické skupiny *Ilové-*Tongové), kteří jej na výpravě přepadli. Do vlasti přivezl bohaté sbírky přírodnin a etnografického materiálu, mimo jiné otisky skalních kreseb, které správně připsal *Sanům. Z díla: *Sedm let v jižní Africe* (1880–1881), *Druhá cesta po Jižní Africe: z Kapského Města do země Mašukulumbův* (1890, dvoudílný cestopis). (Jaroslav Malina)

Holý, Ladislav (4. 4. 1933, Praha – 13. 4. 1997, St. Andrews, Velká Británie), britský sociální antropolog, etnograf a afrikanista českého původu. V letech 1951–1956 vystudoval etnografii a archeologii na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze; ještě jako student byl zaměstnán v Náprstkově muzeu asijských, afrických a amerických kultur v Praze (1954–1956), po ukončení studií nastoupil do Ústavu etnografie a folkloristiky ČSAV v Praze, kde působil až do roku 1968. V letech 1963 až 1968 přednášel obecnou a mimoevropskou (především africkou) etnografii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

V letech 1961 a 1965 uskutečnil základní terénní výzkum u *kmene Berti v Súdánu, opakované výzkumy následovaly v letech 1977, 1978, 1980 a 1986; výsledky publikoval v monografiích věnovaných vztahům lokálního a příbuzenského povědomí a skupinové příslušnosti. Ve druhé polovině 60. let se zabýval problematikou společenské stratifikace v kmenové Africe. V březnu 1968 odejel do Zambie, kde byl až do roku 1972 ředitelem muzea v Livingstonu. Pobyt využil k výzkumům u etnik Bemba a Toka, z nichž výtěžil monografii (*Strategies and Norms in a Changing Matrilineal Society: Descent, Succession and Inheritance among the Toka of Zambia* [Strategie a normy v měnící se matrilineární společnosti: Dědictví, nástupnictví a příbuzenství u Toků ze Zambie], 1986). Vzhledem k tomu, že se po ukončení kontraktu nevrátil do Československa, byl prohlášen za emigranta. V letech 1973–1979 přednášel na Queen's University v Belfastu, od roku 1979 až do své smrti působil na St. Andrews University ve Skotsku, od roku 1987 jako profesor a vedoucí *katedry. V 70. letech se zaměřil zejména na řešení problematiky společenského vědomí, norem a hodnotových systémů. Roku 1979 vydal sborník věnovaný problematice příbuzenských systémů (*Segmentary Lineage Systems Reconsidered*, koedice s Milanem Stuchlíkem) a v roce 1987 publikoval učebnici komparativní antropologie (*Comparative Anthropology*). Po roce 1989 hostoval na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze; jeho poslední kniha je věnována problematice českého *nacionalismu (*The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-Communist Transformation of Society* [Malý český člověk a velký český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti], 1996; česky: *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*, 2001). (Jaroslav Malina)

homagium (ze středověké latiny: *homō*, „člověk“ a *agere*, „dělat, činit, provádět“), středověký *obřad přijímání manských závazků. (Jaroslav Malina)

Home, Henry, lord Kames (1696, Kames, Berwickshire, Skotsko – 27. 12. 1782, Edinburgh, Skotsko), skotský právník a filozof; významný představitel skotského *osvícenství. Zabýval se metafyzikou a morální filozofií, podílel se na založení Royal Society v Edinburghu. Antropologické problematice se věnoval v díle *Sketches of the History of Man* (Skici z historie člověka, 1774). (Jaroslav Malina)

homeopatická magie, *magie, homeopatická.

homeostáza (z řečtiny: *homoios*, „stejný“ a *stasis*, „stav, postavení“) [fyziologie], stálost vnitřního prostředí (organismu, *buňky), udržovaná systémem záporných zpětných vazeb (autoregulačních, humorálních, nervových). (Pavel Bravený)

Termín byl přenesen i do *ekologie pro označení *relativní stálosti, kterou umožňuje homeostatická *regulace navracející výkyvy ekologických faktorů směrem k vyváženému stavu. (Jiří Gaisler)

homeotické geny, *geny, homeotické.

homeotické mutace, *mutace, homeotické.

Homér (Homéros, asi 8. století př. n. l.), nejstarší řecký epický básník považovaný za autora eposů **Ílias* (téměř 15 000 veršů) a **Odysseia* (asi 12 000 veršů). Podle tradice byl slepý. Homérovy básně se staly kulturním majetkem antického Řecka a později i Říma. Měly velký vliv na utváření antické literatury, umění, staly se základem antické vzdělanosti a základním didaktickým materiálem, na němž se mládež učila číst, psát a deklamovat.

(Jaroslav Malina, Marie Parďyová)

homicidium (z latiny: *homicidium*, „vražda, zabití člověka“), vražda *člověka. (Jaroslav Malina)

homiletika, nauka o *kázání. Jedna z disciplín aplikované *teologie. (Jaroslav Malina)

homiliář (z latiny: *homilia*, „kázání; řeč před lidem; společenský styk“), sbírka kázání *církevních Otců ve formě prostého výkladu biblického textu, zpravidla opatřená *iluminacemi, uspořádaná podle *kalendáře. (František Čapka)

homilie (z řečtiny a latiny: *homelia/homilia*, „společnost, společenský styk; řeč před lidem; duchovní řeč, kázání“):

1. obecně jakýkoli výklad, vysvětlování, přednáška, kázání, komentář;

2. úžeji druh kázání, ve kterém se komentuje přečtený text **bible* a uvádí se do souvislosti s konkrétní situací posluchačů. Standardní forma kázání po čtení *evangelia v katolické mši.

(Jaroslav Malina)

Hominidae (hominidi, velcí lidoopi a lidé) (z latiny: *homō*, „člověk“), čeleď zahrnující tzv. velké *lidoopy a *člověka. Přestože v současnosti panuje shoda v pohledu na *fylogenezi lidoopů (nadčeleď **Hominoidea*), včetně příbuznosti člověka a *šimpanze, názory na klasifikaci do taxonomických kategorií se liší. Z evolučního hlediska, vycházejícího z kladistických principů (srov. *fylogenetická systematika, *kladistika), do čeledi *Hominidae* patří spolu s člověkem (rod **Homo*) všichni velcí lidoopi, tj. *orangutan (nebo dva druhy orangutanů), *gorila (nebo dva druhy goril) a oba druhy šimpanzů. Tato čeleď se potom člení na tři podčeledě, *Ponginae* (orangutani), **Paninae* (šimpanzi), zahrnující tribus *Panini* (šimpanz, *bonobo) a *Gorillini* (gorily), a **Homininae* (lidé), kam je řazen rod *Homo* a předpokládání předci člověka, *archaičtí a *raní hominini. Alternativní klasifikace zohledňující blízkou genetickou příbuznost člověka a šimpanze řadí rod *Pan* spolu s rodem *Homo* přímo do podčeledi *Homininae*, která se potom dále člení na tribus *Panini* (zahrnující rod *Pan*) a tribus *Hominini*. Rod *Gorilla* je v tomto pojetí řazen do samostatné podčeledi *Gorillinae*. Uvedené rozdíly v klasifikaci jsou však spíše formální, asijské orangutani jsou ve všech případech považováni za příslušníky bazální větve, zatímco ostatní lidoopi a člověk představují terminální větve afrického původu.

Základními morfologickými kritérii při posuzování vztahů v rámci čeledi *Hominidae* jsou znaky na lebce a zubech. Pomíneme-li člověka, má lebka hominidů poměrně širokou a robustní obličejovou část a také *relativně velkou mozkovnu. *Očnice jsou okrouhlé a poměrně velké. *Řezáky jsou široké a zároveň vysoké. *Stoličky a zuby třenové jsou nespecializované. Na nižších úrovních je důležitý zejména tvar stoliček a třenových zubů a charakter jejich skloviny, velikost a tvar řezáků, velikost a tvar špičáků, průřez a tvar *dolní čelisti a stavba skeletu obličeje, například charakteristiky *horní čelisti. Dlouhé *kosti končetin mají široké *diafýzy a robustní *epifýzy. Typické jsou poměrně velké hlavice *kosti pažní a stehenní. (Jiří Gaisler, Miloš Macholán, Václav Vančata)

hominidi, *Hominidae.

Homininae (hominini, lidé), skupina současných i vymřelých forem lidí a jim příbuzných *taxonů vyskytujících se s nimi ve stejné vývojové linii. Skupina homininů se objevila před 6–7 miliony let, ale stále není jasné, kdo byl prvním zástupcem lidské linie. Dosud neexistují zcela přesná kritéria na odlišení nejstarších zástupců afrických *lidoopů a homininů. Důvodem je skutečnost, že mnohé „lidské“ znaky se objevily už u miocenních lidoopů a jiné až u rodu **Homo*, a také to, že nálezy nejstarších homininů vykazují překvapivou diverzitu.

Základním kritériem pro zařazení do lidské linie (bez šimpanzů, **Paninae*) je jednak přizpůsobení skeletu k dvojnohé chůzi (*bipedie), včetně stavby lebky a polohy velkého týlního otvoru, přinejmenším částečné zmenšení špičáků, zkrácení délky a zvýšení korunky stoliček a „polidštění“ stavby třenových zubů. Tento komplex znaků charakterizuje všechny zástupce lidské linie, a musí se tudíž vyskytovat i u jejich nejstarších představitelů. (Viz též *hominini, archaičtí, *hominini, raní.)

Systematika homininů: sahelantrop čadský – **Sahelanthropus tchadensis*; opočlověk tugenický – **Orrorin tugenensis*; ar dipiték starobylý – **Ardipithecus/Australopithecus ramidus*; australopiték turkanský – **Australopithecus anamensis*; australopiték afarský – **Australopithecus afarensis*; australopiték středoafriický – **Australopithecus bahrelghazali*; australopiték jihoafrický – **Australopithecus* sp.; australopiték ploskolící – **Australopithecus (Kenyanthropus) platyops*; australopiték africký – **Australopithecus africanus*; australopiték etiopský – **Australopithecus (Paranthropus) ethiopicus*; australopiték robustní – **Australopithecus (Paranthropus) robustus*; australopiték východoafriický – **Australopithecus (Paranthropus) boisei*; australopiték dlouhonohý – **Australopithecus garhi*; člověk zručný – **Homo habilis*; člověk turkanský – **Homo rudolfensis*; člověk vzpřímený – **Homo erectus*; člověk dělný – **Homo ergaster*; člověk atapuerský – **Homo (erectus) antecessor*; člověk heidelberský (archaický *Homo sapiens*) – **Homo (sapiens) heidelbergensis*; člověk neandertálský – **Homo sapiens neanderthalensis (Homo neanderthalensis)*; člověk rozumný – **Homo sapiens* Linnaeus, 1758. (Jiří Gaisler, Miloš Macholán, Václav Vančata)

hominini, české označení podčeledi **Homininae*, popřípadě tribu *Hominini*. (Václav Vančata)

hominini, archaičtí, první *hominini žijící před 7 až 4,4 milionu let, ještě nemající plně zformované homininí znaky. Nalézáme u nich také řadu znaků velmi archaických, podobajících se *šimpanzům. Základní charakteristiku představují znaky související s *bipedii. Typickým představitelem je rod **Ardipithecus*. Do této skupiny velmi pravděpodobně patří také rod **Sahelanthropus* a (s jistými výhradami) rod **Orrorin*. (Václav Vančata)

hominini, raní, *hominini s plně rozvinutými homininími (nikoliv však lidskými) znaky. Názory na postavení raných homininů nejsou jednotné: někteří badatelé se domnívají, že sem patří jen *australopitéci (všichni zástupci rodu *Australopithecus* včetně *robustních australopitéků [**Australopithecus anamensis*, **Australopithecus afarensis*, **Australopithecus africanus*, **Australopithecus robustus*, **Australopithecus aethiopicus*, **Australopithecus boisei*, **Australopithecus garhi*]). Někteří paleoantropologové řadí do okruhu raných homininů také **Homo habilis*. (Václav Vančata)

hominizace (z latiny: *homō*, „člověk“), polidštění, též hominizace proces; proces specifických změn v evoluci čeledi **Hominidae* (*orangutan, *gorila, *šimpanz, *bonobo, *člověk), který podmiňoval a rozvíjel znaky typické pro fylogenetickou linii vedoucí od miocenních *lidoopů k modernímu člověku, již bezprostředně předcházel. Jedná se o komplexní proces zahrnující všechny aspekty biologické (od genetických až po somatické), chování, ekologie, sociální struktury i kultury v širokém slova smyslu. Člověk (**Homo sapiens*) je druh *primátů s některými unikátními vlastnostmi a musí být chápán přísně jako tvor biosociální, u něhož může mít například *kultura velký adaptivní význam.

Hominizační proces je možno rozdělit do tří základních etap, které charakterizují postupný vznik rodu **Homo* a vývoj jeho vlastností:

1. *Etapa vzniku a diferenciacie hominidů na lidoopy a lidskou linii (*hominini)* – u obou skupin dochází k zvětšení mozku a přestavbě **centrální nervové soustavy (*CNS)*, zvyšuje se pohyblivost horní končetiny a manipulační schopnosti ruky, oplošťuje se hrudník, objevuje se výroba a používání jednoduchých **nástrojů*, sezonní **predace* na malé a střední savce, vzniká vysoce organizovaná pružná sociální struktura s některými specifickými rysy (například systematické sdílení potravy a pomoc postiženým a zraněným jedincům). V lidské linii se pak objevuje nový specificky lidský znak – bipední lokomoce (**bipedie*). Ta způsobila zásadní přestavbu těla, například prodloužení dolních končetin, přestavbu cévního zásobení a reprodukčního aparátu samic, změny fyziologické (hormonální činnost, nervová činnost, termoregulace) a podle všeho i změny etologické a sociální.

2. *Etapa rozvoje rodu *Australopithecus a vzniku rodu Homo* – dochází k formování základních lidských biologických, etologických i sociálních vlastností, vytvářejí se předpoklady k vzniku lidské kultury; dochází k postupnému zvětšování postavy i mozku, prodlužují se dolní končetiny, pánev se zkracuje a rozšiřuje, mění se **lebka* a **chrup* (zmenšují se špičáky, zvětšují se **stoličky*, zkracují se čelisti, zmenšuje se obličejová část a zvětšuje se neurokranium), ruka s pohyblivým palcem schopným **opozice* se stává důležitým orgánem manipulace a poznávání světa, nástrojová činnost začíná být významným adaptačním mechanismem, objevuje se systematická výroba prvních kamenných nástrojů, pravděpodobně se výrazně rozvíjela i **komunikace*.

3. *Evoluce rodu Homo a vznik druhu Homo sapiens* – dokončuje se přestavba těla na tělo lidského typu, rod *Homo* vytváří novou specificky lidskou niku, objevují se standardizované kamenné nástroje, u nichž je patrný výrazný rozvoj teorie opracování, nástroje se specializují a vznikají složené nástroje, vyvíjí se postupně sociální organizace lidského typu, artikulovaná řeč, zdobení těla a pohřební rituály. Biologický, etologický, sociální a kulturní vývoj se dovršuje až na konci **středního paleolitu*, zejména však v **mladém paleolitu*.

Všechny faktory hominizačního procesu působily v dané etapě hominizace jako jeden systém, nelze proto oddělovat biologické, sociální a kulturní stránky evoluce člověka. (Jaroslav Malina, Václav Vačata)

hominizační proces, **hominizace*.

Hominoidea (hominoidi, lidoopi a lidé), viz **lidoopi*.

homo (z latiny: *homō*, „člověk“) [bible, mytologie], **člověk*; hebrejští starozákonní proroci v *Knize zrodu (*Genesis)*, vytvořené před více než dvěma tisíci lety, soudí, že prvním člověkem byl **Adam* (podle akkadských pramenů z klínopisných tabulek, na jejichž tradici **bible* navazuje, se první člověk jmenoval Adap). Kdesi na Zemi před šesti tisíci lety jeho tělo z hlíny či ze země vytvořil **Bůh*. Načež mu vdechl život. Nevíme, co tu znamená poněkud záhadná věta „muže a ženu stvořil jej“ – někdy se z toho usuzuje, že první člověk byl oboupohlavní bytost. Ale o několik vět dál už *Bůh* z jeho žebra učinil **Evu* (hebrejsky: *Chavvá*, „dávající život“) a všechno tak uvedl do pořádku. Tak vznikl první lidský pár. Díky božské velkorysosti mohl bezstarostně žít v **ráji*, avšak zhřešil, z ráje byl zapuzen a nastaly mu klopotné lidské starosti a strasti, ušetřen nezůstal ani vztah mezi oběma **pohlavími*.

Podobně líčí **stvoření* prvních lidí a prvotní **zlatý věk lidstva* **mýty* a **legendy* i jiných kulturních areálů světa. (Jaroslav Malina)

Homo [antropologie], označení rodu z čeledi **Hominidae* (velcí **lidoopi* a lidé). Kromě druhu **Homo sapiens* jsou všechny druhy i poddruhy rodu *Homo* vymřelé. Rod *Homo* prodělal poměrně složitý vývoj a jeho nejstarší zástupci jsou obtížně definovatelní. Obvykle se tento rod klasifikuje do 3 až 4 druhů, někdy se vymezuje až 10 i více druhů. Podle některých zastánců multiregionalistické teorie existoval v evoluci **člověka* pouze jediný vyvíjející se polytypický druh *Homo sapiens*. Podle tohoto **názoru* by první formy rodu,

například **Homo habilis*, měly náležet do rodu **Australopithecus*. Stavba těla druhů rodu *Homo* je jasně specializovaná na bipední lokomoci (**bipedie*) a v zásadních rysech se podobá stavbě těla současného člověka. Dolní končetina je prodloužená, nejvýraznějším rysem je prodloužení a přestavba **stehenní* kosti. Pánev je široká a nízká a má pro člověka charakteristické „prostorové“ uspořádání. Uchopovací a manipulační schopnosti nohy jsou velmi omezené. **Trup* je krátký a předozadně oploštělý, zejména v oblasti hrudníku, **bederních obratlů* je většinou pět. Horní končetiny jsou relativně krátké, gracilně stavěné. Ruka je gracilní, s dlouhými štíhlými, pohyblivými prsty a relativně dlouhým pohyblivým palcem schopným téměř dokonalé **opozice*. Předpokládá se také, že pro všechny zástupce rodu *Homo* je typická ztráta původního ochlupení a charakteristický rozvoj kožních derivátů, jako jsou **vlasy* a **chlupy*. Důležitý je také rozvoj termoregulace, kde je výrazným činitelem pocení. Typický je velký mozek, který je strukturou analogický mozku současného člověka; starší formy rodu *Homo* měly ve srovnání s anatomicky moderním člověkem výrazně menší kapacitu mozku. Velikostní pohlavní dimorfismus není vysloveně velký, ale rozdíly ve velikosti mezi **pohlavími* byly a jsou jasně patrné a u některých druhů a populací byly dosti výrazné. Pro rod *Homo* byl charakteristický rozvoj **primárních* a **sekundárních* pohlavních znaků, jako je dlouhý **penis*, typická stavba ženských pohlavních orgánů, ženské **prsy* (**mamma*) a specifické mužské ochlupení obličejů. V potravě hraje velký význam živočišná potrava, i když její podíl mohl být u jednotlivých druhů výrazně odlišný. Zástupce rodu *Homo* lze charakterizovat jako všežravé **predátory*, kteří využívají k získávání masité potravy **nástrojů* a rozvinutých schopností mozku.

Jde o ekologicky velmi přizpůsobivou skupinu, která od samého počátku své evoluce žila v tropickém, subtropickém i mírném pásu a je globálně rozšířena. Rozvinutá je **materiální kultura* spojená s výrobou sofistikovaných a složitých nástrojů. Její součástí je také upravování životního prostředí – například stavba přístřešků, úkrytů a **obydlí*. Výroba a používání standardizovaných nástrojů z **kamene*, **kostí*, **paroží* a dalších materiálů svědčí o tom, že zástupci rodu *Homo* museli disponovat rozvinutými formami učení, dobrou pamětí i schopností **analýzy* a rovněž rozvinutými formami komunikace. K vzniku tohoto komplexu nebyl bezpodmínečně nutný velký mozek, ale naopak lze předpokládat, že zvětšování mozku bylo produktem rozvoje materiální kultury a chování.

Pro celý rod je typická i **kultura* v dnešním slova smyslu. Latinský termín *homō fāber* („člověk dělný“) zdůrazňuje člověka jako výrobce, *homō lūdēns* jako toho, kdo si hraje, *homō oeconomicus* člověka jako nositele potřeb, kdežto *homō sociologicus* jako nositele společenských rolí; *homō viātor* („poutník“) zdůrazňuje lidskou smrtelnost, *homō hominī lupus*, že je „člověk člověku vlkem“. (Viz též **antropogeneze*, **člověk – morfologie* rodu *Homo*.) (Miloš Macholán, Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Homo antecessor (člověk předcházející), druh navržený jako blízký rozvinutým formám **Homo erectus* v Africe a považovaný za potenciální formu předka modernějších lidských druhů. Tento druh byl vymezen na základě analýzy nálezů z **lokality* Gran Dolina v jeskynním komplexu **Atapuerca* ve Španělsku (části lebky a čelistí dospělého jedince a dítěte a fragmenty postkranialního skeletu; stáří 1–0,8 milionu let). Doklady pro vyčlenění samostatného druhu zatím nejsou příliš přesvědčivé, a proto jej zatím většina badatelů za samostatný druh nepovažuje a řadí jej do druhu *Homo erectus*. I když nálezů z Gran Doliny přibývá (byly nalezeny i další části skeletu), jsou všechny nálezy zatím příliš fragmentární.

Musíme však vzít v úvahu, že mnohé další nálezy *Homo erectus* z Afriky, západní Asie a jižní Evropy (například Bouri – Daka, Buia a Ceprano) z doby mezi 1 milionem až 0,8 milionu let nemají znaky charakteristické pro *Homo erectus*. Pokud se prokáže taxonomická podobnost těchto nálezů s nálezů z Gran Doliny, pak by o oprávněnosti vyčlenění samostatného druhu *Homo antecessor* nebylo pochyb. (Viz též **antropogeneze*, **člověk – morfologie* rodu *Homo*.) (Václav Vačata)

Homo cepranensis, popsán na základě nálezu lebky na lokalitě *Campo grande di Ceprano ve střední Itálii datovaného do období mezi 900 000–800 000 lety; vykazuje řadu starobylých znaků typických pro **Homo erectus* a **Homo ergaster*: kosti lebky mající tlusté stěny, nízká ustupující čelní kost, velký nadočnicový val, zalomený týl, přítomnost *torus angularis*.

Homo cepranensis se vyznačuje i novými a jedinečnými znaky: masivní *processus mastoideus*, vertikálněji postavené temenní kosti než u *Homo erectus*, *torus occipitalis* ve formě výrazné transverzální hrany v celé délce kosti. **Articulatio temporomandibularis* je podobná jako u anatomicky moderního člověka. Nadočnicový val připomíná morfologii u afrických nálezů z Bodo, Kabwe a Saldanha (*Homo rhodesiensis*), které s velkou pravděpodobností představují předchůdce **Homo sapiens*. Také velká mozková kapacita 1200 cm³ představuje progresivní znak. Jedná se pravděpodobně o druh, kterému se nepodařilo kolonizovat severní polokouli, zatímco se fylogeneticky podobní subsaharští *hominini v průběhu času vyvinuli v *Homo sapiens*. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.) (Helena Klempererová)

Homo erectus (člověk vzpřímený), klasický druh nejstarších nepochybných forem rodu *Homo*, rozšířený zejména v Asii (starší názvy *Pithecanthropus erectus*, *Sinanthropus pekinensis*), vymezený na základě nálezů z Jávy (po roce 1891) a Číny (od 20. let 20. století); stáří 1,7 až 0,4 (0,1) milionu let; samec 178 cm, 63 kg; samice 160 cm, 53 kg. Je obvykle považován za nejstarší a také nejdéle se vyvíjející lidský druh. Jeho evoluce probíhala minimálně jeden milion let, v průběhu této doby se příliš nezměnil ani morfologicky ani kulturně. V současné době není jasné, kdy a kde přesně tento druh vznikl, protože nejstarší africké a západoasijské „erectooidní“ formy jsou řazeny do samostatného druhu **Homo ergaster*. V klasické podobě se objevuje v Asii asi před 1,7–1,4 milionem let. Jedním z typických znaků *Homo erectus* bylo velké zesílení *kostí (zejména lebečních [tloušťka až 1 cm] a také dlouhých kostí končetin).

Homo erectus měl ve srovnání s **Homo sapiens* odlišnou stavbu lebky, čelistí a do jisté míry i zubů, měl mohutné nadočnicové valy a zalomený týl s velkou plochou pro úpon krčních svalů. Za nadočnicovým valem byl typický nadočnicový žlábek. Charakteristické je výrazné postorbitální zúžení lebky a dlouhá, poměrně nízká mozkovna. U *Homo erectus* z Asie nacházíme specificky oploštělé *temenní kosti, čímž horní část mozkovny získává „střechovitou“ podobu. Typické byly široké a ploché *nosní kosti a výrazný alveolární prognatismus. *Homo erectus* neměl bradu, dolní čelist byla mohutná a široká. *Stoličky se zvětšovaly směrem od první k třetí a měly velkou dřeňovou dutinu. Tento nejstarší, první skutečně lidský druh měl ještě relativně malý mozek, jehož velikost se pohybovala od 800 do 1200 cm³ s průměrnou hodnotou mezi 900–1000 cm³. Dlouhé kosti měly velmi silnou kompaktnost, byly však štíhlé a dlouhé a měly nepříliš robustní epifýzy. *Homo erectus* byl v počátečních fázích své evoluce poměrně vysoký a štíhlý, jeho tělesná výška se nejčastěji pohybovala od 160 do 185 cm a hmotnost od 60 do 80 kg. Štíhlá postava (a také relativně úzká pánev) mohla být takzvanou „tropickou adaptací“, avšak tento znak se mohl omezovat pouze pro tropické populace *Homo erectus*. V průběhu evoluce se u *Homo erectus* zmenšovala postava a stávala se robustnější, což platí zejména pro nálezy ze *středního paleolitu. Mezi muži a ženami byly zpočátku poměrně velké velikostní rozdíly, které se postupně zmenšovaly. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.) (Václav Vačata)

Homo ergaster (člověk dělný), zřejmě nejstarší nepochybně lidský druh (stáří 1,9 až 1,3 milionu let), výrobce *nástrojů, vyčleněný z druhu **Homo erectus* Colinem Grovesem a Vratislavem Mazákem v sedmdesátých letech 20. století. Dlouho byl považován spíše za archaickou formu *Homo erectus* než za samostatný druh, všeobecně začal být uznáván až na samém konci minulého století.

V současné době existují přesvědčivé taxonomické doklady o jeho zařazení do druhu *Homo ergaster*, protože se u něj většina taxonomických znaků typických pro *Homo erectus* vůbec nevyskytuje. Relativní velikost mozku byla jen mírně větší, než předpokládáme u **Homo habilis*, jeho velikost se mohla pohybovat od 500 do 950 cm³. Některé znaky skeletu se výrazně liší od *Homo erectus* a mohou připomínat *Homo habilis*. Například ve všech případech chybí typické zalomení v týlní oblasti, střechovité tvarování **temenních kostí* a nadočnicový val je většinou málo výrazný. Ve srovnání s *Homo erectus* je tloušťka **kostí* menší. *Homo ergaster* měl některé znaky podobné **australopitékům*; například měl ještě šest bederních obratlů a hruškovitý tvar hrudníku. Nálezy z gruzínské **lokality *Dmanisi*, které mají zásadní význam pro pochopení **variability* tohoto druhu, jsou staré přes 1,8 milionu let. Mimo jiné prokazují, že *Homo ergaster* migroval z Afriky těsně po svém vzniku a disponoval jen kulturou s málo vyspělou **kamennou industrií*; rovněž prokazují, že tropická adaptace afrických forem *Homo ergaster*, které mohly měřit i výrazně přes 180 cm, se u forem žijících v mírném pásu neprojevuje a postava se stává výrazně menší a robustnější. (Viz též **antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.*) (Václav Vačata)

Homo floresiensis (člověk z Flores; obecně též Hobit z Flores), nový druh rodu **Homo* definovaný na základě objevů (v září 2003) z **jeskyně Liang Bua* na indonésském ostrově Flores. **Skelet* (a další doposud nepublikované skelety) je starý asi 18 000 let. Oproti původním studiím se zdá, že tento člověk byl poněkud vyšší a robustnější, měřil přes 110 cm a vážil okolo 30 kg. Velikost mozku se odhaduje na 400 cm³. Někteří badatelé se domnívali, že by se mohlo jednat o patologickou formu současného **člověka*, takzvanou **mikrocefalii*. Tuto **hypotézu* vyvrátili členové několika nezávislých výzkumných týmů, kteří se mimo jiné shodli na tom, že se jedná o mimořádně starobylou formu rodu *Homo*.

Homo floresiensis vznikl v izolaci (minimálně před 100 000 lety) na indonéských ostrovech procesem označovaným paleoantropology jako miniaturizace. Je nejspíše potomkem první migrační vlny druhu **Homo ergaster*. Bohužel zatím nelze zjistit, jaké měl geny, neboť dosud nalezený materiál takovou analýzu neumožňuje. Byl to člověk trpasličího vzrůstu, který žil na ostrově Flores od 94 000 do 13 000 let a živil se například **lovem* podobně miniaturizovaných **slonů* a obřích krys. Velikost mozku proporčně odpovídala raným formám člověka. (Viz též **antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.*) (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

Homo habilis (člověk zručný), raný druh rodu **Homo* ve východní a jižní Africe (stáří 2–1,6 milionu let; samec 132 cm, 37 kg; samice 117 cm, 32 kg) představující charakteristickou skupinu kosterních pozůstatků dokládajících změny v obličejí a složitější stavbu mozku. Podle východoafrických nálezů ji vymezili Louis **Leakey*, Phillip **Tobias* a John **Napier* v roce 1964. Část **fosilního materiálu* připisovaného v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století druhu *Homo habilis* je z dnešního pohledu problematická, protože nálezy z **Olduvaické rokle* sestávají většinou ze skeletů nedospělých jedinců. Reprezentanti rodu *Homo* z tohoto naleziště mají v podstatě lidské znaky, například zvětšený mozek, ale také řadu znaků blízkých **australopitékům*. Některé z nálezů z Olduvaické rokle a z oblasti jezera Turkana i z dalších nalezišť v Africe však nepochybně představují rané formy rodu *Homo*.

V současné době mnozí badatelé řadí nálezy raných forem rodu *Homo* do dvou druhů – menšího, **člověku* podobnějšího *Homo habilis* a většího, více „australopitéčího“ druhu **Homo rudolfensis*. Ukazuje se však, že existence dvou druhů je nepravděpodobná, protože existují nálezy, které mají rysy obou druhů. Někdy jsou raní zástupci rodu *Homo* řazeni do rodu *Australopithecus*, což je taxonomicky sporné řešení, protože ne všechny hodnocené fosilní nálezy lze zařadit do rodu *Homo*. Pro druh *Homo habilis (sensu lato)* byl *ad definitio* typický zvětšený mozek, prodloužená dolní končetina a také poměrně velký **sexuální dimorfismus*. Nálezy *Homo habilis* jsou pravidelně doprovázeny velmi starobylou kamennou

kulturou *oldowanu. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.) (Václav Vačata)

Homo heidelbergensis (člověk heidelberský, původně *Euranthropus heidelbergensis*), lidský druh, často označovaný také jako archaický **Homo sapiens*. Druhové označení bylo vytvořeno na základě nálezu čelisti z Maueru u Heidelbergu v Německu (1907). Koncepce však není ustálená ani příliš jednotná, převažující část autorů sem přiřazuje i některé africké nálezy, jiní většinu evropských nálezů považují za archaické formy *Homo sapiens*. Nejstarší nález z Afriky (z etiopské *lokality Bodo) je starý více než 600 000 let, nejmladší formy jsou datovány kolem 200 000 let. Vznikl v Africe asi před 700 000 lety a o 100 000 let později začal kolonizovat kontinentální Evropu, kde se stal první a dominantní lidskou formou. Lebka i *skelet mají převahu moderních lidských znaků, ale zůstávají i některé znaky starobylé a také se objevují některé znaky typické pouze pro tuto lidskou skupinu. Proto někteří badatelé dávají přednost zařazení do samostatného druhu *Homo heidelbergensis*, jiní ji označují jako archaické formy *Homo sapiens*. Na lebce mizí zalomený týl, zůstává nevýrazný příčný kostěný val umístěný podstatně níže než u *Homo erectus*. Nadočnicové oblouky jsou mohutné, nápadně vystupují vpřed. U této lidské formy se nikdy nevytváří souvislý nadočnicový val, protože nadočnicová část je jasně rozdělena na dvě části, nadočnicové oblouky. Obličej je z profilu stavěn vertikálně, schází výraznější *prognatie. Kostí lebky i končetin jsou stále poměrně robustní a mají tlusté stěny, ale na „tloušťce“ se podílí především trámčina *kostí. Typické je jisté zvětšení mozku, větší než předpokládaly některé starší studie. Mozek je však ještě relativně i absolutně menší než u anatomicky moderního *člověka. Stejně tak i kostra končetin je (přes některé specifické znaky) ve většině charakteristik podobná moderním formám *Homo sapiens*. Proto mnozí antropologové soudí, že se jedná nikoli o jiný lidský druh, ale o archaické formy *Homo sapiens*. Tento *názor podporují rovněž *analýzy skeletů ze španělského naleziště Sima de los Huesos, které vykazují velkou a dnes neexistující *variabilitu této lidské formy. Vzhledem k řadě specifických znaků a vysokému „atletickému tělu“ je málo pravděpodobné, že by tato skupina byla přímo příbuzná s neandertálci (**Homo neanderthalensis*).

Vývoj *Homo heidelbergensis* trval více než půl milionu let a vedle jistého zvětšování mozku se objevuje nová *technologie výroby *nástrojů – takzvaná *levalloiská technika, využívající ploché, pečlivě připravené *jádru a umožňující odbití *ústěpu, *hrotu nebo *čepele předem definovaného tvaru a následné zhotovení specializovaných loveckých nástrojů – například oštěpů. Tito lidé byli vysocí a mnohem robustnější, než byl člověk vzpřímený (**Homo erectus*), muži nezdávka dosahovali výšky výrazně přes 180 cm a známe i jedince, kteří mohli mít výšku přesahující 190 cm. Byli zřejmě lovci střední a velké zvěře. Tomu odpovídá jak stavba postavy a četná zranění, tak i používání oštěpů a postupný vývoj pokročilé kamenické technologie, jež se později vyvinula v kulturu *mousterienu, kterou známe u raných forem anatomicky moderního člověka (**Homo sapiens*) i z prostředí neandertálců. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.) (Jiří A. Svoboda, Václav Vačata)

Homo lantianensis („člověk z Lan-tchien“), označení fosilí *člověka druhu **Homo erectus* v období před 900 000 až 790 000 lety z *lokality v okolí dnešního *města *Lan-tchien v provincii Šen-si v severozápadní Číně. Tento nález patří mezi nejarchaičtější formy *Homo erectus* nalezenými v Asii. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.) (Jaroslav Malina)

Homo ludens (člověk hrající si), primární kategorie teorie *kultury, kterou v knize *Homo ludens, proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (1938, česky: *Homo ludens: O původu kultury ve hře*. Praha: Mladá fronta, 1971) zpracoval nizozemský historik a teoretik kultury Johan Huizinga (1872–1945). Za ústřední myšlenku tohoto díla lze považovat předpoklad, že lidská kultura má základ ve *hře, rozvíjí se jako hra a má atributy hry. Podle

Huizingy je kultura hrou vytvářena a nemůže existovat bez herního obsahu. Kultura vyžaduje být hrána podle stanovených pravidel a ve vzájemném porozumění.

V publikaci *Homo ludens* Huizinga analyzoval postavení fenoménu hry v jednotlivých kulturních epochách a vymezil několik základních vlastností hry. Hru charakterizuje její možnost přerušeni, opakování nebo úplné zanechání, původ ve svobodném jednání, časová a prostorová uzavřenost a ohraničenost. Hra se odehrává podle dobrovolně přijatých a bezpodmínečně závazných pravidel. Její průběh ani výsledek však nemůže být předběžně stanoven. Hra je spontánní a naplněna pocitem napětí, harmonie a radosti. V průběhu hry dochází k dočasnému zrušení a vydělení z obyčejného a všedního života. Hru tak lze považovat za intermezzo, které zkrášluje a doplňuje život. Hru doprovází vědomí alternativní reality a jiného *bytí (bytí *sui generis*). Hra spatřuje cíl v sobě samé. Huizinga byl přesvědčen, že všechny lidské činnosti jsou „protkány hrou“. Herní prvky nacházel v *jazyce, *mytologii, *poezii, *hudbě, *divadle, *tanci, *náboženství, *právu, *politice i *vědě. Za nejvyšší projev kultury a historie lidského rodu proto označil schopnost hry. Huizingova teorie kultury přispěla k tomu, že vědci začali věnovat fenoménu hry zvýšenou pozornost. V českém prostředí originálním způsobem rozpracoval teorii hry a kultury zejména filozof, psycholog a kulturolog Vladimír *Borecký (1941–2009) v knize *Imaginace, hra a komika* (Praha: Triton, 2005). (Viz též *metoda ars inveniendi, *myšlení [jeho jistoty a nejistoty].) (Barbora Půtová)

Homo neanderthalensis (člověk neandertálský), neandertálec; specializovaná forma *člověka žijící v období středního a raného svrchního *pleistocénu na území Evropy a *Předního východu. Byla vymezena na základě nálezů z roku 1856 v Neanderově údolí v Německu. Mnohé specializované znaky, stavba těla a genetické rozdíly s anatomicky moderním člověkem jsou natolik významné, že se zdá být oprávněné vyčlenění samostatného lidského druhu v rámci rodu *Homo. Neandertálci vznikli jako specifická lidská skupina v období mezi 230 000 až 140 000 lety, nejpravděpodobněji velmi intenzivní *selekcí evropských populací archaického *Homo sapiens mezi 190 000 až 140 000 lety. Součástí tohoto procesu byl nepochybně i vznik některých specifických genetických *mutací, které se pak specifickým způsobem projevíly jak v oblasti růstové a vývojové, tak v oblasti metabolické. Lze předpokládat mutace v oblasti Hox genů (*geny, homeotické) a také ACPI A genu, který ovlivňuje nárůst svalové hmoty a odolnost k chladu. Neandertálské děti měly kratší dětství, první permanentní zuby se prořezávaly již ve čtyřech letech. První jednoznačně klasifikovatelní neandertálci se objevují v jižní Evropě před 140 000 lety; odpovídají zmíněnému genetickému modelu (extrémně robustní nízkorostlé populace – muži 166 cm, 70 kg; ženy 155 cm, 60 kg). Podle stavby skeletu a proporcí těla a končetin lze předpokládat, že tito nanejvýš atleticky stavění lidé byli metabolicky i biomechanicky přizpůsobeni k extrémně namáhavým krátkodobým aktivitám a pohybovali se v členitém terénu (zejména v kopcovitých oblastech), kde měli také svoje stálé základny, nejčastěji v jeskyních a pod skalními *převisy. Tito lidé byli (podle analýzy složení *kostí a paleontologických dokladů) zřejmě jedinými čistě masožravými zástupci rodu Homo. Příjem velkého množství *bílkovin byl podle všeho nezbytný pro udržování velkého množství svalové hmoty. Fyziologické studie výzkumného týmu University College London prokázaly, že neandertálci měli specifickou formu termoregulace umožňující neobyčejně efektivní adaptaci na chlad, a to pomocí velkého množství svalové hmoty; je tedy velmi pravděpodobné, že mohutné svaly byly nejen velmi efektivní při kontaktním typu *lovu, který neandertálci praktikovali, ale byly také velmi efektivním zdrojem tepla a aktivní ochranou proti chladu. Tato termoregulace byla funkční i při teplotách pod -20 °C. Zajímavé je, že i když byli neandertálci masožraví, buď nejedli ryby vůbec, nebo jen výjimečně. Mozek neandertálců byl svou velikostí prakticky totožný s anatomicky moderním člověkem, avšak lišil se některými strukturami zvláště v oblasti týlní, která byla u neandertálců zřejmě větší, než je to běžné u současných lidských

populací. Někteří badatelé soudí, že to mohlo znamenat jinou strukturu percepce a *kognitivních procesů s větším důrazem na vizuální stránku percepce a významem *neverbální komunikace.

Neandertálci jsou evropskou, respektive eurasijskou formou adaptovanou na podmínky mírného pásu až po 52° severní šířky. Nej hustší výskyt jejich stop tvoří skupina nalezišť v jihozápadní Francii, menší skupiny leží ve Španělsku, v belgicko-porýnském prostoru, ve středním Podunají (včetně Moravy), v Chorvatsku, ve střední Itálii, na Krymu a ve východním Středomoří. Ojedinelé *lokality zasahují do severního Iráku a do Uzbekistánu. Moravské kosterní nálezy (všechno menší lebeční fragmenty) byly učiněny v průběhu více než sta let výzkumu v jeskyních *Šipka, *Švédův stůl a *Kůlna. Celkově je nápadné, že rozšíření neandertálců se dost překrývá s výskytem krasových oblastí, což může mít dva důvody: *jeskyně poskytují nejlepší podmínky pro uchování vzácných fosilií, ale kromě toho se zdá, že je neandertálci systematicky vyhledávali jako přirozené útočiště. Tím si „vysloužili“ označení „jeskynní lidé“ neboli „troglodyté“.

Pro neandertálce byl charakteristický tvar obličejové části, okcipito-mastoidní a temporální části lebky. Lebka měla mohutné nedělené nadočnicové oblouky a byla silně pneumatizovaná. Lebka je vždy poměrně dlouhá a nízká, v týlní oblasti bylo typické vyboulení. Zuby byly poměrně velké, na horní i dolní čelisti byl za posledními *stoličkami typický tzv. retromolární, prostor. Velké a vyčnělé *řezáky posloužily, řečeno slovy Erika *Trinkause, jako třetí ruka. *Skelet neandertálců byl velmi robustní, což je zvláště patrné v oblastech kloubů. To potvrzuje také značnou hmotnost neandertálců tvořenou zejména velkým množstvím svalové hmoty.

V posledních letech se z kostí neandertálců podařilo několikrát extrahovat *mitochondriální DNA, z jejíž analýzy vyplývá, že mezi neandertálci a anatomicky moderním člověkem existují poměrně velké rozdíly.

Tradičně se předpokládá, že neandertálci přežili podstatné změny evropského *klimatu včetně nejchladnějších a nejsušších extrémů. Podle Erika Trinkause neandertálcům pomáhala série výhodných přizpůsobení, a to jak stavbou těla, tak postupem myšlení. Přirozeně, že taková adaptace s sebou přináší i biomechanické změny, které se odrazí ve způsobu pohybu a při práci s předměty. Diskusi vyvolal předpokládaný tvar nosu neandertálců, značně velký a výrazně vystupující. Původním *vysvětlením takového tvaru byla adaptace na chladný vzduch. Avšak dnešní arktické populace mají nosy nízké a široké, aby dobře udržely teplo a vlhkost, neandertálský nos by teplo spíše vypouštěl do okolí. Podle všeho je poněkud logičtější vysvětlení ochrana proti přehřátí při extrémních výkonech, lze však uvažovat i o možné efektivitě termoregulační při delším pobytu v chladných jeskyních a skalních komplexech. Souvisí to i s tím, že první neandertálci nežili v extrémně studených podmínkách. Na počátku žili v teplém klimatu riss-würmského *interglaciálu a zvláště intenzivně se vyvíjeli zejména koncem tohoto interglaciálu a na počátku würmského glaciálu (*würm), kdy bylo ještě poměrně dost teplých oscilací. Když glaciál asi před 65 000 lety dospěl do svého prvního chladného maxima a kontinentální *ledovec se posunul hluboko k jihu, neandertálci opouštějí střední Evropu a migrují do jiných oblastí, například na *Přední východ, kde se objevují v této době neandertálské populace (*Amud, *Kebara). Lze předpokládat, že neandertálci ve zvýšené míře migrovali i na území jihozápadní Francie, které mohlo představovat jakési klimatické *refugium. Populačně genetické modely přežívání velkých savců v tomto období ukazují, že tyto skupiny, včetně neandertálců, byly tímto glaciálním maximem extrémně ovlivněny a lze u nich předpokládat *redukci velikosti populací na hranici reprodukčního minima a tím vyvolání *efektu hrdla láhve. U čistých masožravců (jako jsou neandertálci) to znamenalo, že museli zápolit o holou existenci. Erik Trinkaus ve své demografické *analýze ukázal, že se tato populace podstatně liší od mladších demografických vzorků. Nápadný je nedostatek dětí a starých osob, přičemž mladí dospělí

jedinci naprosto dominují. Je možné, že takovou situaci podnítil celkový *stres vyvolaný stálými pohyby populace, *chorobami i přímým ohrožením šelmami. Svou roli mohl sehrát i společenský význam, tedy *pohřbívání vybraných, pro skupiny zvláště cenných jedinců.

Velmi složité a komplikované je hodnocení kognitivních schopností, schopnosti myšlení a *komunikace. V této oblasti stále probíhají nejen intenzivní výzkumy, ale také velmi emocionální diskuse (opírající se často o nejednoznačné argumenty). Je nepochybné, že neandertálci plánovali (vždyť plánují i *šimpanzi), byli velmi dobře přizpůsobeni k svému způsobu života i měnícím se podmínkám, měli jednoduché *symboly a umění (i to už nacházíme u šimpanzů, a u neandertálců máme i nečetné doklady) a také občas pohřbívali své (zřejmě velmi významné) mrtvé. Pravda ale také je, že se od nás lišili v mnoha znacích, které nutně musely být spojeny i s charakterem kognitivních procesů, myšlení a učení se a koneckonců i s některými aspekty kultury (i kratší dětství se muselo svým způsobem projevit také v této oblasti).

Jisté je, že na počátku svrchního pleistocénu byla Evropa kolonizována populacemi anatomicky moderního člověka. I když obě lidské populace žijící v Evropě byly zřejmě parapatrické nebo alopatické (obývaly jiné ekologické niky – neandertálci byli specializovaní sedentární masožravci), pro neandertálce se z dlouhodobého hlediska situace zhoršovala. Jednak byli v *konkurenci o podobnou kořist znevýhodněni horší *technologii a svojí biologickou specializací a jednak měli, tak jak je to pro velké *predátory typické, menší počet dětí i obecně menší základní sociální jednotky. To podle všeho vedlo k dlouhodobému oslabování reprodukčních schopností neandertálců a jejich marginalizaci a následnému vyhynutí, a to bez ohledu na to, jaké byly jejich schopnosti myšlení či komunikace. Přes veškeré argumenty nelze předpokládat rozsáhlejší křížení mezi neandertálci a anatomicky *moderními lidmi. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.) (Jiří A. Svoboda, Václav Vačata)

homo novus (latinsky: „nový člověk“):

1. ve starém *Římě označení osob, zvláště mužů ze stavu *jezdců, kteří byli jako první z *rodiny přijati do senátu a získáním *konzulátu dosáhli pro svou rodinu *nobility; také však *parvenu, povýšenec – nový příslušník nobility. Každý, kdo nepatřil svým původem k nobilitě a dosáhl *úřadu s *imperium* (výkonnou mocí);

2. přeneseně nový člověk v politice vůbec. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Homo rudolfensis (člověk od Rudolfova jezera; člověk turkanský), hypotetický nejstarší zástupce rodu **Homo* (stáří 2,5–1,8 milionu let), nově vymezený podle nálezů od Rudolfova jezera (nyní Turkana) v Keni a zřejmě rozšířený dále směrem k jihu. Představuje kombinaci znaků výsostně lidských (jako je značně velký mozek) a znaků blízkých pokročilým, a dokonce i některým starobyklým *australopitékům. Vyznačuje se některými specifickými znaky na zubech (například třemi kořeny premolárů) a ve stavbě čelistí. Zástupci tohoto druhu byli poměrně velcí a měli prodloužené dolní končetiny. Dlouhá *stehenní kost je v mnoha znacích podobná *člověku, i když na kostře končetin můžeme nalézt i znaky blízké pokročilým australopitékům. Holenní kost (**tibia*) je vysloveně moderní.

Zdá se, že rozdíly mezi oběma druhy nejsou velké. *Homo rudolfensis* je zřejmě fylogeneticky starším druhem než **Homo habilis*. Navíc je dnes zřejmé, že se jedná o druh jen nedostatečně doložený *fosilními nálezy. Nálezy obou „druhů“ habilitů zřejmě reprezentují polytypický druh *Homo habilis*, s pohlavním dimorfismem podobným australopitékům. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu Homo.) (Václav Vančata)

Homo sapiens (člověk rozumný), anatomicky moderní *člověk (stáří minimálně 160 000 let, možná až 190 000 let); v nejstarších fázích byli muži značně vysocí a měli i přes 190 cm s odpovídající spíše atletickou stavbou těla. Ženy byly podstatně menší, jejich výška se pohybovala mezi 175 cm a 155 cm, většinou však byly mnohem robustnější než muži a mohly

vážit i 70 a více kilogramů. Později se výška mužů zmenšovala a také se snižovaly pohlavní rozdíly, ženy byly menší a gracilnější než muži. Moderní formy *Homo sapiens* se poprvé objevují asi před 160 000 lety v Africe a asi před 100 000 lety také v Palestině. Anatomicky moderní člověk (dříve kromaňonec) měl lebku, zuby i stavbu těla a končetin velmi podobné dnešnímu modernímu člověku, byl vysoký a nepříliš robustní. Asijské populace anatomicky moderního člověka kolonizovaly asi před 70 000–60 000 lety Novou Guineu a o něco později také Austrálii a Tasmánii. Nálezy z jihoafrické *jeskyně Blombos Cave (staré 70 000 let) ukazují, že některé velmi pokročilé *kulturní rysy se u anatomicky moderního člověka objevily již na konci středního pleistocénu.

Podle všeho je tedy opodstatněné spojovat spolu se vznikem anatomicky moderního člověka také jeho specifické, od ostatních lidských forem odlišné, *kulturní a *behaviorální charakteristiky. Nicméně tyto rozdíly se v plné míře projeví mnohem později – až v období zhruba před 35 000 lety, kdy se anatomicky moderní člověk dostal do Evropy. Osídlení Evropy neznamenal pouze přítomnost nové biologické formy člověka, ale i prudký rozvoj *technologie kamenných čepelových *industrií a nových typů nástrojů, výraznou změnu způsobu života a také rozvoj nových technologií (například zhotovování sofistikovaných kostěných nástrojů, *oděvů a jejich zdobení, *broušení kamene, výroba *keramiky a *textilu) a *umění (*malby, *rytina, *skulptury, *hudební nástroje aj.). Důležité byly také nové *adaptace ekologické, například *strategie lovu a další nové způsoby získávání a uchovávání potravy a pro tyto účely vyvinuté nástroje. Jedním z významných rysů byla výroba mistrovsky zpracovaných nástrojů s bohatým zdobením, například *vrhačů oštěpů, tedy jejich individualizace na základě estetických kritérií (což můžeme považovat za počátek užitého umění).

Rozvoj člověka v Evropě a západní Asii předznamenal také *kolonizaci ostatních částí světa, nejprve mírného a arktického pásu Asie a později i kolonizaci Ameriky a dalších *regionů světa. (Viz též *antropogeneze, *člověk – morfologie rodu *Homo*.) (Jiří A. Svoboda, Václav Vančata)

homodontní chrup, *chrup, homodontní.

homofilie (z řečtiny: *homoios*, „stejný“ a *fileó*, „milovat, mít rád“), *láska k stejnému *pohlaví. (Jaroslav Malina)

homofobie (z řečtiny: *homoios*, „stejný“ a *fobos*, „strach, úděs, hrůza“), chorobný strach z *homosexuality, a to buď ze svých vlastních homosexuálních sklonů, či z homosexuální osoby. (Jaroslav Malina)

homogametní pohlaví, *pohlaví, homogametní.

homologie (z řečtiny: *homoios*, „stejný“ a *logos*, „věda, nauka, učení“), společné znaky dvou nebo více organismů, které tyto znaky zdědily od společného předka. Opakem homologie je *homoplazie. Rozhodnout, zda se v případě určitého znaku jedná o homologii, nebo homoplazii, bývá zpravidla těžké, neboť ve většině případů není k dispozici potřebný *fosilní materiál. Určitým vodítkem při rozhodování, zda jde o homologii, pak může být přítomnost takových znaků u *recentních nejbližších příbuzných společného předka, skýtající větší pravděpodobnost, že takový znak nesl i společný předek. Dalším pomocným vodítkem může být způsob, jak se daný znak zakládá v průběhu *ontogeneze. Evoluční stabilita ontogenetických procesů způsobuje, že proces ontogenetického zakládání homoplazických znaků se u nepříbuzných druhů zpravidla velmi liší.

Jinou cestou jak rozlišit homologie od homoplazií je princip maximální parsimonie (z francouzštiny: *parcimonie*, „úspornost“), který ve fylogenetice předpokládá, že nejpravděpodobnější je takový průběh *kladogeneze, který vyžaduje pro *vysvětlení rozložení jednotlivých forem znaků v rámci fylogenetického stromu nejmenší počet anagenetických změn (*evoluce, biologická anagenetická). (Petr Bureš)

homologické chromozomy, *chromozomy, homologické.

homonculus, -i, m. (z latiny: *homo*, „člověk“), človíček, kterého bylo možno, podle *názoru alchymistů, vytvořit uměle v laboratoři. Podle některých představ se tak nazýval také domnělý zárodek ukrytý v pohlavních buňkách rodičů, který měl být již podobný dospělému člověku. (Ladislava Horáčková)

homoplazie (z řečtiny: *homoios*, „stejný“ a *plassó*, „tvořím“), společné znaky dvou nebo více organismů vzniklé na základě *paralelní evoluce, *konvergentní evoluce nebo reverze (opětovného výskytu původního stavu, například v důsledku zpětné *mutace); je-li takový znak využit při taxonomické klasifikaci, pak je taková klasifikace umělá. Ve starší literatuře se namísto termínu homoplazie používal ve stejném významu termín analogie (Richard *Owen) nebo přímo *konvergence. Opakem homoplazie je *homologie. S homoplaziemi se obecně častěji setkáváme u morfologických znaků. Naproti tomu u většiny dnes užívaných molekulárně systematických markerů jsou jejich změny selektivně neutrální; proto působení stejného selektivního tlaku na organismus na molekulární úrovni paralelní nebo konvergentní evoluci nepůsobuje.

Míra sdílení molekulárních znaků proto zpravidla přímo odráží míru vzájemné *příbuznosti skupin. Možnost chybné *interpretace molekulárních znaků je pak závislá *stochasticky na omezeném množství stavů daného znaku; takovýto vliv náhody lze omezit velkým množstvím použitých znaků a uplatněním parsimonie – volby nejjednoduššího nebo nejúspornějšího řešení. (Petr Bureš, Jiří Gaisler, Miloš Macholán)

homoplazmie (z řečtiny: *homos*, „shodný, totožný, stejný společný“ a *plasma*, „látka v tekutém stavu; jádro buňky“), stav *buňky, která obsahuje homogenní mimojaderný *genetický materiál. U *člověka se jedná o homogenní *mitochondriální DNA. Opakem je *heteroplazmie. (Jiřina Relichová)

homosexualita (z řečtiny: *homoios*, „shodný, totožný, stejný společný“ a z latiny: *sexus*, „pohlaví“), stejnopohlavní láska, sexuální náklonnost k osobám téhož *pohlaví. Název zavedl Richard von *Krafft-Ebing, který do něj zahrnul nejen pouze sexuální vztahy mezi muži, jak bývá homosexualita často chápána, ale i styky lesbických žen (*lesbismus) a stejnopohlavní styky (velmi četné) ve světě zvířat. V době páření se zvířata často obrací k jedincům vlastního pohlaví, zejména když partneři druhého pohlaví nejsou k dispozici; vzácností nejsou ani homosexuální vztahy mezi dvěma různými druhy zvířat. Homosexuální kontakty byly popsány u různých druhů *primátů, běžně se vyskytují pouze u šimpanze *bonobo. U bonobů jsou čtenější mezi samicemi a mají zjevně sociosexuální charakter. Nejčastější formou homosexuálního kontaktu mezi samicemi je *G-G rubbing, u samců pak dorzální krátké tření skroty (**scrotum*) a vzácně takzvané šermování *penisem. Homosexualita má u nehumánních primátů především sociosexuální charakter, homosexuální kontakty analogické k lidské homosexualitě nebyly v *přírodě ani v zajetí nikdy pozorovány.

Četné studie založené na konkordanci dvojčat a *familiálním výskytu homosexuální orientace u *člověka odhadují *dědivost homosexuality na 0,5. Homosexualita je rozšířena ve všech kulturních areálech světa. Například v antickém Řecku existovala homosexualita ve formě *pederastie, zdůvodňované v aristokratických kruzích etickými motivy. Ženská homosexualita se nemohla v Řecku vzhledem k postavení žen výrazněji projevit. Její patronkou se později stala *Sapfó, ačkoli její vřelý vztah k dívkám je spíše znakem aiolské kultivovanosti. Antická homosexualita tak, jak ji známe z historie, literatury i umění, nepředstavovala výlučnou erotickou orientaci. Ta zůstávala v podstatě bisexuální a závisela na přijatém systému *hodnot (oddělovala ideální *lásku a nezbytné plození dětí).

Od konce 19. století, kdy pojem homosexualita (nikoliv jím označovaná skutečnost) vznikl, zhruba do třetí čtvrtiny 20. století byla rozhodujícími oborovými *autoritami považovaná za *nemoc nebo poruchu, v současné době ji nejdůležitější zdravotnické a psychologické instituce považují za vrozenou odlišnost, která není poruchou *zdraví. Homosexuální založení se obvykle projevuje celoživotně v citové, vztahové i genitální rovině.

Za příznivých okolností bývá spojeno se schopností vytvářet plnohodnotný citový vztah s osobou nebo osobami téhož pohlaví srovnatelný s citovými vztahy heterosexuálně zaměřených osob různého pohlaví. Ve většině evropských *států, mezi nimi i v České republice, byly v posledních letech uzákoněny společenské instituce pro párové vztahy osob stejného pohlaví. V České republice takzvané „*registrované partnerství“. Tyto instituce mají pomoci řešit praktické sociální problémy soužití *gayů či lesbiček. Za nepříznivých okolností, zejména je-li homosexuální orientace odmítána *subjektem, nebo jeho okolím, může vést k neurotizaci, asociálnímu způsobu života nebo *sebevraždě homosexuálně zaměřené osoby a různým formám společenského odmítání, stigmatizace nebo i k vážnému ohrožení jejího života ze strany společenského okolí.

Tak tomu bylo například v silně konzervativní společnosti starého *Egypta, důsledně řízené božím principem pravdy, práva, spravedlnosti a mravního řádu *maat; zde nezbývalo příliš prostoru pro chování a postoje, které by se nějak vymykaly tradičnímu pojetí vztahu muže a ženy. Podle tohoto principu uzavřeli muž a žena rovnocenný manželský svazek, který měl trvat věčně, tedy i po *smrti. Jeho hlavním účelem bylo zplození a společná výchova potomků, kteří měli zaručit trvání *rodiny. Z dochovaných (výhradně) písemných pramenů také vyplývá jednoznačné odmítnutí homosexuality staroegyptskou společností. Mužská homosexualita podle nich vyvolává zděšení bohyně (Mýtus o Horovi a Sutechovi), utajení králem (Povídka o králi Neferkareovi a veliteli vojska Sasetovi), zavržení a opovržení mudrcem (Naučení Ptahhotepa; Démotické naučení z Insingerova papyru) a odpor lidí (seznam nomů v Horově chrámu v Edfú). Ženské homosexuality se týká jediná zmínka v démotickém snáři (papyrus Carlsberg č. XIII): kdyby se ženě byt' jen ve snu zdálo o souloži se ženou, pak ji „stihne zlý osud“ na tomto světě. Případné provozování homosexuálního styku, chápané v **Knize mrtvých* (125. říkadlo) jako těžký přečin, by člověku znemožnilo věčný život v říši mrtvých, což byl pro Egyptána trest nejtěžší.

Naopak v Japonsku byl postoj k homosexualitě (*dósei*) až do přijetí západních morálních norem po *revoluci *Meidži v roce 1868 značně uvolněný. Homosexuální praktiky lze spolehlivě doložit již v počátcích období *Heian (794–1185), kdy je provozovali buddhističtí mniši vracející se z *tchangské Číny. Homosexualita existovala v Japonsku již před příchodem čínské kultury, ale běžnou součástí každodenního života se stává teprve v souvislosti s *buddhismem, neboť mniši, kteří nesměli udržovat sexuální vztahy se ženami, našli vyjádření svých sexuálních potřeb ve vzájemných homosexuálních vztazích. Jelikož heianská *šlechta udržovala čilé styky s buddhistickým *klérem, homosexuální praxe se postupně rozšířila i mezi dvorskou *aristokracií. V období *vlády císařů Širakawy a Toby byli ke službě u dvora běžně přijímáni mladí hoši, kteří měli bavit hosty a sloužit jim jako sexuální partneři. Tento *zvyk později převzala i kamakurská vojenská šlechta a ničím vzácným nebyl ani v období *Muromači (1338–1573). Když v roce 1549 přijel do Japonska sv. František Xaverský, byl překvapen, do jaké míry a s jakou otevřeností se tehdejší Japonci oddávali homosexuálním stykům. V období *Edo (1600–1868) se homosexuální subkultura těšila mimořádné oblibě a vzkvétala společně s erotickým světem zábavních čtvrtí v *Edu, Kjótu i Ósace. Tato éra se často nazývá „zlatým věkem homosexuality“, neboť homosexualita byla praktikována s mimořádným citem pro krásu a našla své vyjádření v literárním proudu zvaném *šudó bungaku* (literatura s homosexuální tematikou). Vrcholným představitelem tohoto směru byl Ihara *Saikaku, který ve svém díle *Nanšoku ókagami* (Velké zrcadlo mužské lásky, 1687) popisuje rozličná homosexuální dobrodružství *samurajů, divadelních herců či buddhistických mnichů. Těsné spojení života uměleckého světa, zejména divadla, s homosexualitou však má podstatně hlubší kořeny. Přízeň, kterou věnoval šógun Ašigaka Jošimicu mladému nadějnému herci Zeamimu, pramenila z jeho silné homosexuální orientace a vyústila v přijetí divadla *nó* jako oficiálního divadelního žánru vojenské šlechty. Fyzická krása mladých herců a jejich sexuální přitažlivost byly nedílnou součástí raného vývoje

divadla *nó* a později se staly neodmyslitelným prvkem divadla *kabuki* v období Edo. Herci ženských rolí *onnagata*, kteří vnesli do *kabuki* vzrušující homosexuální náboj, častokrát začínali jako sexuální partneři svých budoucích obdivovatelů. S nástupem období Meidži se formálně mění postoj společnosti k homosexualitě. Nová vláda vedená snahou přizpůsobit se západním morálním normám přijímá trestní zákoník vypracovaný podle pruského vzoru, který považuje *sodomii za zločin (*keikanzai*). V současné době není homosexualita předmětem právní úpravy a právní postavení homosexuálů je v zásadě podobné jako jinde ve světě. Na druhou stranu je třeba přiznat, že v otázkách sexuálního života je dnešní Japonsko mnohem prudernější než například západoevropské *země, a proto i homosexualita zde existuje v daleko skrytější formě než jinde. (Jaroslav Malina, Jan Sýkora, Břetislav Vachala, Jaroslav Zvěřina)

homozygot (z řečtiny: *homos*, „shodný, totožný, stejný společný“ a *zygota*, tj. „zárodečná buňka“ [z řečtiny: *zygon*, „jho, pouto, spřažení, vzájemné spojení semenných buněk obou pohlaví“]) [genetika], jedinec, který v příslušných *genech nese stejné *alely. (Jiřina Relichová)

homo-, homos (z řečtiny), v složeninách první část s významem: „shodný, totožný, stejný společný“; opak: *hetero-, heteros.

Honcoopová, Helena (1. 11. 1948, Praha), česká japanoložka a historička umění. V letech 1967–1972 absolvovala studia anglistiky a japanistiky na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze, 1974–1977 mimořádná studia historie umění, 1972–1983 a od roku 1994 dosud zaměstnána jako kurátorka japonských sbírek ve Sbírce orientálního umění Národní galerie v Praze, od roku 2003 je ředitelkou této Sbírk. Devětkrát navštívila Japonsko. Od roku 2004 působí jako členka výboru European Network of Japanese Art Collections (ENJAC).

Publikace: *Japanese Graphic Art from the Collection of the National Gallery in Prague* [Japonské grafické umění ze sbírky Národní galerie v Praze] (Tokyo: Óta Memorial Museum of Ukiyoe, 1994), *Sto básní: Stará japonská poezie* (faksimile klasické sbírky japonské poezie *Hjakunin Issu* z roku 1236, překlad z japonštiny a doslov). Praha: Národní galerie v Praze, 1997), *Knihy řezané do dřeva* (Praha: Národní galerie v Praze, 1997), *Japanese Illustrated Books and Manuscripts from the National Gallery in Prague* [Japonské ilustrované knihy a rukopisy z Národní galerie v Praze] (spoluautoři M. Koike – A. P. Rezner, Praha: Národní galerie v Praze, 1998), Japan v knihách Joe Hlouchy (*Revolver Revue*, č. 38, 1998), O horách v srdci japonských literátů (Kameda Bósai), doslov In: Macuo Bašó: *Úzká stezka do vnitrozemí* (Praha: DharmaGaia, 2000, 2. vydání 2006), Lubor Hájek: *Bambusy* (knihy in memoriam Lubora Hájka – úvod a redakce, Praha: DharmaGaia – Národní galerie v Praze, 2002), *Japanese Woodcuts from the Collection of the National Gallery in Prague* [Japonské dřevořezy ze sbírek Národní galerie v Praze] (Kjóto: Kyoto National Museum, 2002), *Zlatý věk ukiyoe* (Praha – Cheb: Národní galerie v Praze – Galerie výtvarného umění v Chebu, 2004), *Kunisada: Mistr pozdního japonského dřevořezu* (Praha: Národní galerie v Praze, 2005), *Krajiny, ptáci a květiny v japonské malbě a grafice 19. století* (Praha: Národní galerie v Praze, 2006), *Černá na bílé: Současná japonská kaligrafie ze sbírek Národní galerie v Praze* (Praha – Cheb: Národní galerie v Praze – Galerie výtvarných umění v Chebu, 2007). Autorsky se podílela na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Kontakt: PhDr. Helena Honcoopová, Národní galerie v Praze, Sbírk orientálního umění, Zbraslav zámek, 156 00 Praha 5, e-mail: honcoopova@ngprague.cz. (Jaroslav Malina)

Honda, Tošiaki (1744, provincie Ečigo, Japonsko – 25. 1. 1821, Japonsko), japonský neokonfuciánský myslitel; bývá považován za jednoho z prvních stoupenců aktivního

otevření Japonska vnějšímu světu v 19. století. Pocházel z provincie Ečigo (dnes prefektura Niigata) a v 18 letech odešel do Eda studovat *matematiku a *astronomii. Aby získal přístup k nejnovějším poznatkům západní vědy, naučil se *holandštinu a po šesti letech studia si otevřel svou vlastní školu. Kromě pedagogické činnosti hojně cestoval a shromáždil cenný materiál o krajových *zvycích a *obyčejích tehdejšího Japonska. Jako znamenitý lodivod a znalec japonských pobřežních vod udržoval intenzivní styky s cestovateli, které *šógunát pověřil průzkumem severních teritorií. V roce 1801 se jako lodní kapitán podílel na zeměměřičském průzkumu ostrova Ezo (dnes Hokkaidó).

Na svých cestách měl možnost osobně se přesvědčit o tom, jakého rozsahu dosáhlo zbídačení rolnictva a chudoba samurajstva. Toto poznání ho přivedlo k úvahám o nutnosti politických a ekonomických reforem. Jelikož byl částečně obeznámen s evropskou vědou, dospěl k závěru, že Japonsko může překonat své ekonomické problémy jedině tehdy, pokud se poučí ze zkušeností zemí *Západu, zejména Velké Británie. Ve svém díle *Kisei hisaku* (Tajný plán správy země, 1798) definoval čtyři oblasti, na jejichž rozvoj by se mělo Japonsko přednostně zaměřit, má-li se stát ekonomicky bohatou a vojensky silnou zemí – zbrojařství, metalurgie, loďařství a kolonizace Hokkaida. Ve spise *Seiki monogatari* (Vyprávění o Západních zemích, 1798), inspirován britským příkladem, obhajoval aktivní zapojení Japonska do světového zahraničního obchodu, a šel dokonce tak daleko, že doporučil přenést centrum politické správy země z *Eda až ke Kamčatce, aby leželo na stejné rovnoběžce jako Londýn.

Jako vášnivý stoupenec modelu *státem regulovaného hospodářství kritizoval odmítavý přístup *šógunátu k podnikatelským aktivitám a navrhoval, aby se šógunátní vláda aktivně podílela na zakládání *manufaktur či budování dopravní infrastruktury. Ačkoli jeho představy z velké části uskutečnila až nová vláda *Meidži (1868–1912), je oceňován jako jeden z duchovních otců moderního Japonska. (Jan Sýkora)

Hondurasané, současný *národ smíšeného indiánského původu obývající Honduraskou republiku v pevninské Střední Americe; z celkového počtu 7,3 milionu (odhad z roku 2006) obyvatel je asi 90 % *mesticů, 6 % *indiánů a ostatní jsou přistěhovalci. Úředním *jazykem je *španělština. Původní obyvatelé, indiáni příbuzní starým *Mayům, *Mixtékům a dalším mexickým etnikům (*Mexičané), byli většinou vyvražděni anebo zotročeni španělskými dobyvateli (*Španělé). V 16. století se stal Honduras nejprve španělskou *kolonií zvanou Pobřeží moskytů, pak byl připojen k Mexiku (1821) a v roce 1838 byla vyhlášena nezávislá *republika. (Zdeněk Tvrď)

Hong (1737–1815), korejská korunní princezna; je autorkou paměti *Handžungnok* (Vyprávění z dlouhé chvíle, konec 18. až počátek 19. století). (Miriam Löwensteinová)

honička (anglicky: *chasing*) [primatologie], chování *primátů projevující se dvěma způsoby – agresivní a hravé honění. V agresivním *kontextu pronásleduje například *šimpanz prchajícího jedince – ten obvykle křičí. Někdy podřizovaný křičí a začne honit agresora, ale ustane, jakmile se k němu agresor obrátí. Během hravého honění honěný nekřičí a nemá strach, může se také smát. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

hopewellská kultura, *kultura, hopewellská.

Hopiové (Hopitů, „Mírumilovný národ“), indiánské etnikum, původní *kmeny severoamerických *indiánů ze skupiny * Šošonů, dnes v počtu kolem 7 000 (*cenzus z roku 2000) v severní Arizoně. Kulturně patří k *Pueblanům, jazykově k shoshonské větvi aztéckotanoských *jazyků. Zachovávají dosud původní *matrilokální rodovou společnost, založenou na životě ve společných domech, na kolektivních pracích a na *matrilinéárním příbuzenství. Společnost je rozdělena do *klanů, v jejichž čele dříve stály starší ženy zvané „rodové matky“, hlavní *autoritu však měli muži. Žili původně ve velkých ohrazených či opevněných sídlištích. Jejich zbytky dnes sídlí ve státní rezervaci severovýchodně od řeky Colorado

Chiquito. Původní náboženství bylo *animistické, po usazení v rezervaci přijali *křesťanství. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Hora, Karel (7. 6. 1901, Brno – 7. 5. 1942, Mauthausen), český lékař anatom; žák profesora Otomara *Völkerja, po němž převzal v roce 1939 vedení *Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Ve své vědecké práci se zaměřil zejména na vliv tělesné výchovy, rekreačního a vrcholového sportu na pohybovou soustavu člověka. V souvislosti s výrobou plynových masek se zabýval také anatomickými studii obličejů dětí i dospělých. Spolu s Otomarem Völkerem napsal 1. díl anatomie člověka *Nauka o kostech* (1939). Pokračování v práci na dalších dílech (i na učebnici *Přehled anatomie člověka pro ošetřovatelky*) přerušila *druhá světová válka, kdy byly české vysoké školy uzavřeny a Karel Hora, jako účastník odbojového hnutí, byl v roce 1942 popraven v Mauthausenu. (Ladislava Horáčková)

Horáčková, Ladislava (17. 6. 1949, Hulín), česká antropoložka; absolventka Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a *Univerzity Karlovy v Praze. Pracuje jako antropoložka, odborná asistentka a vedoucí *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity. Její pedagogická práce zahrnuje praktickou výuku a pitevní cvičení *normální anatomie pro české i zahraniční studenty LF MU, přednáší a vede praktickou výuku anatomie pohybového systému pro fyzioterapeuty a řadu let přednášela základy *osteologie a *antropologie pro studenty archeologie a historie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a Slezské univerzity v Opavě.

V odborné práci se zabývá osteologií a historickou antropologií se speciálním zaměřením na paleopatologii středověkých a novověkých populací. Je autorkou či spoluautorkou více než 50 odborných publikací. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Eugenem Strouhalem a Lenkou Vargovou) 15. svazek *Základy paleopatologie* (2004) a 34. svazek *Anatomie pro antropology I: Pohybový systém* (2007). V letech 1997–2009 se zúčastnila jako antropoložka osmi mezinárodních expedic v nekropoli Nové říše v Sakkáře (Egypt). V letech 1999–2007 zastávala funkci místopředsedkyně *České společnosti antropologické a od roku 1995 je předsedkyní její brněnské pobočky. Je rovněž členkou redakční rady časopisu **Anthropologie*, Evropské antropologické a Evropské paleopatologické asociace a České anatomické společnosti. V roce 2003 byla její práce oceněna *Pamětní medailí dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: RNDr. Ladislava Horáčková, Ph.D., Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: lhovac@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

horákovská kultura, *kultura, horákovská.

Horatius, Quintus Horatius Flaccus (8. 12. 65 př. n. l., Venusia [dnes Venosa], Itálie – 27. 11. 8 př. n. l., Tibur [dnes Tivoli], Itálie), římský básník; podobně jako *Vergilius je básníkem Augustova období. Jeho dílo se zachovalo v úplnosti. Patřil rovněž do *Maecenatovy básnické družiny a svému příznivci věnoval mnohé ze svých básní. Díky výjimečnému *nadání a schopnostem se mu podařilo vydobýt si významné postavení v římském kulturním životě přesto, že jeho původ byl prostý: otec byl propuštěným otrokem a měl malou usedlost v jižní Itálii. Aby synovi poskytl co nejlepší vzdělání, pronajal statek a odstěhoval se do Říma, kde mu dopřál nejkvalitnější učitele. V Řecku, kam mladý Horatius přijel završit své vzdělání studiem filozofie, vstoupil do republikánské armády, vedené Brutem. Po porážce u Filipp roku 42 př. n. l. se skrýval a byl mu zkonfiskován majetek. Po vyhlášení *amnestie se vrátil do Říma a ze zbylých prostředků si koupil místo písaře. V té době se začal věnovat básnické tvorbě. V roce 35 př. n. l. vydal svou první sbírku *Saturae* (Satiry) a břitké a útočné *Iambi*, později nazvané *Epódy*. Pro další směr jeho života bylo důležité uvedení do Maecenatova básnického kruhu. *Maecenas se stal nejen jeho přítelem, ale postaral se také o jeho nezávislost tím, že mu poskytl usedlost v Sabinsku. Ta mu zabezpečovala skromné, ale

slušné živobyetí a stala se místem, kde se v klidu mohl věnovat své literární tvorbě. Maecenatovým prostřednictvím se seznámil s *Augustem, ale nepřijal nabízené místo císařova sekretáře, protože si chtěl zachovat životní nezávislost a volnost potřebnou k vlastní vyzrálé a vyvážené tvorbě. Vstoupil však do augustovského programu obrody římské společnosti. V té době se soustřeďuje na písňovou tvorbu komponovanou v řeckých lyrických metrech, kterou jako první uvedl do latinsky psané *poezie. V roce 17 př. n. l. napsal u příležitosti Augustem pořádaných *Ludi saeculares* (Stoletních her) oslavný *hymnus k této události *Carmen saeculare*. Tato skladba je velmi důležitým pramenem pro pochopení uměleckého programu augustovského umění a neobešla by se bez ní interpretace důležitých památek této doby, jako je například *Ara Pacis Augustae* (Oltář Augustova Míru). Svoje *názory na poezii vyjádřil v literárním listu citovaném pod názvem *De arte poetica* (Básnické umění).

Horatiova milostná lyrika je obsažena ve sbírce *Carmina* (Písňe), která je dílem zralého básníka a vyrovnaného muže. Horatius není chladný, ale jeho emotivita je tlumena vyrovnaným ušlechtilým *epikureismem. I dnešnímu čtenáři poskytne jeho dílo zajímavý inspirativní příklad. Horatius je jemný *ironik, duchaplný humorista a skvělý pozorovatel života. Jeho básnická tvorba je sevřená, vyrovnaná a originální. Při své ušlechtilé uměřenosti se dovedl Horatius radovat z klidného nezávislého života. S tím souviselo i to, že byl vynikajícím znalcem vín (*vino), jak z četných odkazů v jeho poezii vyplývá. Můžeme jen litovat, že se nedochoval Maecenatův prozaický spis *Symposion* (Hostina), v němž autor představil právě Vergilia a Horatia v rozhovoru o víně spolu s dalším členem jejich společenství Quintem Messalou. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

horda, *tlupa.

horda, **Zlatá**, feudální státní útvar ve východní části evropského Ruska, na západní Sibiři a v části Střední Asie, vzniklý mongolsko-tatarskou expanzí ve 40. letech 13. století. Ruská knížectví byla na Zlaté hordě politicky závislá (nebyla ale její součástí), musela jí platit daň. Vojensky organizovaná Zlatá horda se postupně zbavila nadvlády Velikého mongolského *chána. Největšího rozkvětu dosáhla v 1. polovině 14. století; centra byla v dolním Povolží a na Krymu.

V důsledku tlaku ruského knížectví (porážka na Kulikově poli roku 1380) a jiných mongolských států v 15. století se Zlatá horda rozpadla; roku 1438 vznikl *kazaňský chanát, 1441 astrachaňský chanát, 1443 krymský chanát, ve 2. polovině 15. století chanát sibiřský. V roce 1480 se na Zlaté hordě stalo plně nezávislé Moskevské velké knížectví. Kontakt s nájezdníky ovlivnil ruský jazyk (*ruština), kulturu a společenskou etiketu. (Jaroslav Malina)

horizont (z řečtiny: *horizón*, „ohraničující“):

1. část zemského povrchu viditelná z určitého stanoviště; její krajní mez, obzor;
2. [filozofie], ve *fenomenologii Edmunda *Husserla strukturní určení skutečnosti.
3. [geologie], poloha nebo vrstva lišící se nějakým znakem;
4. [archeologie], v zemním *profilu určitá *vrstva (případně *souvrvství) charakterizovaná obsahem nálezů určitého období a druhu nebo povahou vzniku a struktury (požárový horizont, zánikový horizont apod.);

5. [archeologie], soubor artefaktů (typů), vyskytujících se společně či souběžně v nálezových celcích v časově ohraničeném období. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

horizontála, **frankfurtská**, horizontála označena podle dohody o této rovině z Frankfurtu nad Mohanem uzavřené v roce 1884; někdy je rovněž v německy psané literatuře označována jako tzv. oční – ušní rovina (německy: *Ohr – Augen Ebene*). Podle definice probíhá oběma porii a oběma orbitalii (v praxi postupujeme tak, že do jedné roviny postavíme horní okraj *meatus acusticus externus* a dolní okraj očnice). (Martin Čuta)

horizontálně otevřený skus, *skus, horizontálně otevřený.

horizontální stratigrafie, *stratigrafie.

horizontální ztráta kostní tkáně, *ztráta kostní tkáně, horizontální.

Horkheimer, Max (14. 2. 1895, Zuffenhausen u Stuttgartu, Německo – 7. 7. 1973, Norimberk, Německo), německý filozof a sociolog; zakladatel a spolu s Theodorem Wiesengrundem *Adornem nejvýznamnější představitel *frankfurtské školy. Pocházel z podnikatelského středostavovského prostředí, *první světovou válku prožil na frontě, teprve po návratu mohl začít studovat; absolvoval v Mnichově *filozofii, *sociologii a *politologii. Roku 1922 odtud odešel do Frankfurtu nad Mohanem, kde spolu s několika dalšími sociálně orientovanými vědci založil Institut pro sociální zkoumání. Impulz k jeho založení nevyšel od Horkheimera a Horkheimer ani nestál v jeho čele (ředitelem byl v letech 1922–1929 právník a politolog Carl Grünberg). Vedení ústavu se Horkheimer ujal od roku 1930 a do zrušení institutu německými nacisty roku 1933 shromáždil ve Frankfurtu skupinu významných osobností, která se stala základem první a nejslavnější generace frankfurtské školy.

Horkheimer rovněž založil ústřední publikační médium frankfurtské školy, časopis *Zeitschrift für Sozialforschung* (Časopis pro sociální zkoumání, 1932–1941), který vycházel i po *emigraci Horkheimera a většiny dalších členů frankfurtské školy po roce 1933. Publikovaly se v něm základní texty, které vytvořily profil frankfurtské školy. Mezi jiným to byl i ústřední text Horkheimerovy sociální filozofie, jeho *Traditionelle und kritische Theorie* (Tradiční a kritická teorie, 1937), kde rozpracoval novou koncepci sociální a politické kritiky moderní společnosti, zejména utváření mocenských vztahů a procesy instrumentalizace rozumu. Hlavní úkol kritické teorie spočíval v tom, poznat a analyzovat v přítomnosti *moderny historické příčiny a podmínky oslabení individua a oslabení praktických funkcí filozofie. Cílem mělo být samozřejmě odstranění těchto slabín. V tomto smyslu je kritická teorie kontrastní termín k tradiční teorii, jejímž cílem bylo pouze vytváření souvislostí mezi fakty, analýza stavu a zčásti *predikce budoucího vývoje. Tradiční teorie ale není schopná vlastní *reflexe, a proto se nemůže ptát, zda jí vytvořené souvislosti mezi fakty jsou rozumné. To přináší až kritické teorii společnosti, která zkoumá otázku společenské reprodukce (produkce fakt a jejich souvislostí) a je tudíž v širším smyslu kritikou *ekonomie odhalující nerozumnost kapitalistického výrobního způsobu. Jemu do protikladu klade jiný, rozumnější výrobní způsob, a tím se stává praktickou teorií, jejímž cílem je změna celku společnosti. Ačkoli Horkheimer zapracoval do své kritické teorie *Marxovu analýzu kapitalistické ekonomie, ve vymezení kritické teorie jako teorie společenské praxe se s *marxismem rozešel v tom smyslu, že nespecifikoval ani cíle společenské změny (například beztrždní společnost), ani její nositele (například *proletariát). Horkheimerova kritická teorie nepracuje s žádnou konkrétní politickou perspektivou, proto se mohla stát východiskem sociální a politické filozofie dalších generací reprezentantů frankfurtské školy a je široce recipována do současnosti. (Břetislav Horyna)

Horký, Drahomír (5. 11. 1939, Zahrádka, okres Třebíč), český lékař, histolog a embryolog; profesor Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity (LF MU). Do roku 1964 působil jako lékař v Okresním ústavu národního zdraví v Liberci. Od roku 1964 odborný asistent na Ústavu histologie a embryologie Lékařské fakulty v Brně, kandidát věd roku 1972, od roku 1972 navíc vedoucí doškolovacího centra v oboru elektronová mikroskopie (EM), od roku 1975 externí vyučující histologie a embryologie na Vysoké škole veterinární v Brně, 1979 docent, 1987 DrSc., 1988 profesor oboru; v letech 1992–2006 vedoucí Ústavu histologie a embryologie LF MU.

V oboru transmisní elektronové mikroskopie (TEM) a rastrovací (skenovací) elektronové mikroskopie (SEM) pracuje od roku 1964. Zabýval se výzkumem celé řady tkání a orgánů na EM úrovni (ultrastruktura exokrinních buněk pankreatu v ontogenezi po ovlivnění aktinomycinem D, studium artikulární chrupavky a synoviální membrány různých savců včetně člověka, studium výskytu těžkých kovů v tkáních a orgánech savců, histochemický a imunohistochemický průkaz intermediárních filament, ultrastruktura kmenových buněk). Od

roku 1995 spolupráce s Klinikou plastické chirurgie a II. chirurgickou klinikou Fakultní nemocnice U sv. Anny v Brně v oblasti cévních protéz, s Tkáňovou bankou a s Klinikou popálenin a rekonstrukční chirurgie Fakultní nemocnice Brno při kultivaci a přípravě různých druhů buněk k jejich možné transplantaci (například keratinocyty, chondrocyty, Langerhansovy ostrůvky, amnion aj.). V současnosti spolupracuje s Interní hematologickou klinikou Fakultní nemocnice Brno při výzkumu nefrotoxicity amfotericinu B a využití SEM při diagnostice některých typů leukémií, s Úrazovou nemocnicí v Brně v oblasti transplantace artikulární chrupavky, vlivu těžkých kovů na ultrastrukturu buněk a tkání atd. Od roku 1997 se věnuje rovněž problematice environmentální elektronové mikroskopie (ESEM) z hlediska metodického i jako aplikované metodiky ve zdravotnictví. Trvá spolupráce s Veterinární a farmaceutickou univerzitou v Brně především ve výuce. Publikace: 134 originálních článků, spoluautor 4 monografií, spoluautor 28 učebních textů (první autor 14 učebních textů), počet přednášek asi 150, počet abstrakt asi 115. Kontakt: Prof. MUDr. Drahomír Horký, DrSc., Ústav histologie a embryologie Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, telefon: 549494831, e-mail: dhorky@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

hormon (z řečtiny: *hormaó*, „poháním“), látka produkovaná *tkání (většinou *žlázou s vnitřní *sekrecí) jako látkový (humorální) nositel informace. Krevním oběhem se přenáší k vzdáleným cílovým orgánům. Některé hormony působí ve většině orgánů a jiné mají jen omezené působení. (Drahomír Horký)

hormon, antidiuretický, *adiuretin.

hormon, antimüllerský (AMH, AMS, MIS), *pohlavní hormon produkovaný *Sertoliho buňkami *varlete. V procesu embryogeneze zabraňuje vývinu *Müllerova vývodu a vyvíjí se *Wolffův vývod. (Drahomír Horký)

hormon, folikulostimulační, *folikuly stimulující hormon.

hormon, luteinizační (LH), gonadotropní *hormon předního laloku *hypofýzy, který spolu s *FSH u žen podporuje *růst folikulů. V zralých folikulech vyvolává ovulaci a tvorbu *žlutého tělíska (**corpus luteum*). U mužů působí na *Leydigovy buňky *varlete, které tvoří mužský *pohlavní hormon *testosteron. (Drahomír Horký)

hormony, biologicky aktivní chemické látky, které již v malém množství ovlivňují činnost některých orgánů, případně je jejich prostřednictvím ovlivňována úroveň *metabolismu celého organismu. Jsou produkovány *žlázami s vnitřní *sekrecí (**glandulae endocrinae*) do krve. (Drahomír Horký)

hormony, pohlavní, *hormony řídící pohlavní funkce a ovlivňující vývoj pohlavních znaků. Tvoří se v *gonádách, v nadledvině, v tukové *tkáni a v období *těhotenství i v placentě. Ženské pohlavní hormony jsou *estrogeny a *gestageny, mužské pohlavní hormony jsou *androgeny. (Drahomír Horký)

horní čelist, *maxilla.

horní desátek, *urbura.

Horní Egypt, *Egypt, Horní.

horní město, *město, horní.

horní právo, *právo, horní.

horní regál, *regál, horní.

horní ret, *labium superius.

hornina, *horniny.

horniny, anorganické přírodní tvůrčí určité geologicky definovatelné celky. Jsou většinou tvořeny několika *minerály (například *žula je složena převážně z živců, křemene a ze slídy). Vzácněji skládá horninu pouze jeden minerál, například kalcit. Každý druh hornin se vyznačuje určitým charakteristickým minerálním složením, geologickým výskytem, stavbou (strukturou a texturou), popřípadě i geologickým stářím.

Podle původu a způsobu vzniku se horniny rozdělují na: horniny vyvřelé (eruptivní), horniny usazené (sedimentární), horniny přeměněné (metamorfované). Vyvřelé horniny vznikají krystalizací magmatu. Usazené horniny vznikají usazováním produktů zvětrávání starších hornin, usazováním částic organogenního původu i chemickým vysrážením. Horniny metamorfované vznikají překrystalováním hornin usazených nebo vyvřelých.

Kteroukoliv horninu lze charakterizovat jejím minerálním složením, chemickým složením a stavbou. Z celkového počtu asi 2 000 hlavních minerálů, které se podílejí na složení zemské kůry, pouze několik desítek označujeme jako minerály horninotvorné. Patří k nim hlavně křemičitany (silikáty): amfiboly, granát, olivín, pyroxeny, turmalín, slídy, živce aj., z kysličníků (oxidů) je nejrozšířenější křemen, z uhličitánů dolomit a kalcit, z fosforečnanů apatit. Na ostatní minerály (například prvky halovce, sírany aj.) připadá jen malý podíl. Podle kvantitativního zastoupení minerálů v horninách rozlišujeme minerály podstatné (hlavní), podružné (vedlejší) a přídatné (akcesorické). Podstatné (hlavní) minerály, mezi něž patří například amfiboly, křemen, pyroxeny, slídy a zástupci živců, mají největší význam pro klasifikaci horniny. Podružné (vedlejší) minerály, například granát a turmalín, mají někdy význam pro zpřesnění klasifikace horniny. Přídatné (akcesorické) minerály jsou přítomny v horninách jen ve zcela nepatrném množství a jsou zpravidla zjistitelné jen mikroskopicky (například apatit, pyrit, titanit, zirkon). Důležité je také dělení horninotvorných minerálů na světlé i tmavé. Mezi světlé minerály se například počítají křemen, živce, zástupci živců (foidy). K tmavým minerálům patří amfiboly, olivín, pyroxeny, slídy, turmalín aj. Podle původu rozlišujeme v horninách minerály *primární a *sekundární. Primární jsou zastoupeny v horninách, jež se po svém vzniku nemění. Sekundární vznikají různými změnami, například zvětráváním, na úkor minerálů primárních. Patří k nim chlorit, sericit aj. Přítomnost sekundárních minerálů v horninách způsobuje často charakteristický barevný odstín těchto hornin. Například sekundární zelené chlority dodávají některým horninám zelenavé odstíny.

Chemické složení hornin se mění v dosti širokém rozmezí. Na rozdíl od chemického složení minerálu, které můžeme vyjádřit určitým chemickým vzorcem, chemické složení horniny je možno vyjádřit pouze celkovým obsahem váhových procent jednotlivých kysličníků stanovených chemickou analýzou.

Stavba hornin je důležitým diagnostickým znakem pro určení každé horniny. Stavba horniny je jednak podmíněna prostorovým uspořádáním minerálních součástí (textura), jednak tvarem, velikostí a vzájemným sepětím minerálů (struktura). Texturu hornin je možno pozorovat většinou již makroskopicky ve vzorku horniny nebo přímo na odkryvu v terénu. Příkladem textury je například všesměrně zrnitá (masivní) textura u hornin vyvřelých, vrstevnatá textura u hornin usazených a plošně paralelní textura u hornin metamorfovaných. Také struktura horniny je někdy patrná již makroskopicky, většinou však lze její povahu bezpečně určit teprve mikroskopicky ve výbrusech hornin.

Při studiu kamenných artefaktů a monumentů je často potřebné všimnout si i některých fyzikálních a technických vlastností horninových materiálů, z nichž jsou tyto nálezy zhotoveny nebo zbudovány. Fyzikální a technické vlastnosti hornin jsou totiž významné při posuzování hornin z hlediska jejich použitelnosti. Jsou určeny zejména minerálním složením horniny, její texturou a strukturou.

Hustota udává, kolikrát je určitý objem horniny těžší než stejný objem destilované vody 4 °C teplé, při tlaku 760 mm. Hustota vyvřelých a metamorfovaných hornin se pohybuje většinou mezi 2,6–3,0. Světlé minerály (křemen, živce) mají nižší hustotu než minerály tmavé, a proto také kyselé vyvřeliny, například žula (s převahou světlých minerálů), mají menší hustotu než bazické, například gabro (s velkým obsahem tmavých minerálů). U usazených hornin hustotu značně zmenšuje pórovitost. Proto například *pískovce a arkózy mají hustotu asi 2,6, *vápence 2,7.

Barva hornin je významná nejen v technické praxi, kdy jsou vyžadovány jasné, určité, stejnoměrné a trvanlivé barvy, ale hrála důležitou roli i při výběru *suroviny pravěkým a středověkým kameníkem. Barevně poutavé mohly být například pro neolitického člověka zelené břidlice, které při ohlazení a naleštění získávají barevně pěkný estetický vzhled. Barva hornin je dosti různá a závisí nejen na minerálním složení hornin, ale také na jejich struktuře. Jemnozrnné horniny se jeví zpravidla tmavší než hrubozrnné, i když mají stejné zastoupení tmavých minerálů. Barva se mění při druhotných změnách, například při zvětrávání hornin.

Důležitými vlastnostmi, které se uplatňují při výběru hornin jako surovin pro stavební a kamenické účely jsou pevnost v tlaku, houževnatost a opotřebitelnost, leštitelnost, nasáklivost a opracovatelnost. Pro pevnost v tlaku jsou důležité kromě minerálního složení a stavby horniny také její rozpukání, stupeň zvětrání, vlhkost apod. Pevnost v tlaku se uvádí v kp/cm^2 (například: amfibolity až 2700, *andezity 400–3300, arkózy 400–700, *čediče 1800–4000, *diority 1200–2800, droby 1200–2400, gabra 1500–2300, *křemence 1200–2400, *pískovce 300–700, *rohovce 2000–3000, *ryolity 400–1600, vápence 600–2000, ruly 600–2000, serpentinity 600–1400, *svory až 1000, *žuly 600–2600). Houževnatost horniny je dána odolností horniny vůči otlučenosti. Opotřebitelnost vyjadřuje odolnost vůči obrusu. Je dána úbytkem horniny při otlučení nebo při *broušení. Také tyto vlastnosti jsou závislé na minerálním složení hornin, jejich stavbě, dále na stupni mechanického porušení nebo stupni zvětrání. Leštitelnost hornin je významná vlastnost především u dekoračních kamenů. Je tím výraznější, čím hladší a lesklejší povrch získá hornina při opracování. Záleží především na minerálním složení horniny, její čerstvosti a zrnitosti. Dobře leštitelné jsou kupříkladu čerstvé a jemnozrnné horniny s malým obsahem štěpných minerálů. Schopnost horniny přijímat vodu se označuje jako nasáklivost. Nasáklivost má vliv na trvanlivost hornin. Záleží hlavně na pórovitosti a rozpukání horniny. Proto je většinou u usazených hornin větší než u hornin vyvřelých a metamorfovaných.

Celkovou schopnost horniny získat mechanickými úpravami potřebný tvar označujeme jako opracovatelnost. Závisí na tvrdosti horniny, houževnatosti, opotřebitelnosti aj. Opracovatelnost má velký význam z hlediska povrchových úprav kamene, které se pak uplatňují výtvarně i esteticky. Vhodně volenou opracovatelností při povrchové úpravě kamene se zvyšuje i výsledný účín. Pro povrchové úpravy různých typů hornin se volí i různé kamenické *techniky, jako například bosáz, špicování, pemrlování, rýhování, loupání, zubákování a zrnování.

Je nepochybné, že již pravěký člověk znal empiricky většinu uvedených fyzikálních a technických vlastností hornin a uměl jich ke svému užítku optimálně využívat, totéž platí i o středověkém kameníku. V moderní architektuře a plastice ovlivňují technické vlastnosti uplatnění kamene jako prvku *konstrukčního i architektonického. (Viz též *petroarcheologie.) (Jaroslav Malina)

horoskop (z řečtiny: *ōra*, „hodina, čas“ a *skopein*, „pozorovat, ověřovat“; *ōroskopos*, „časoměříč“), původně ve starém Egyptě titul *kněze, který měl za úkol pozorování souhvězdí a jejich pohybu a podle toho určoval denní hodinu. Ve starověkém Řecku přešel termín do *astronomie, kde označoval nárys celé ekliptiky v určitý čas, do kterého byly zaneseny pozice *Slunce, *Měsíce a planet a průsečíky ekliptiky s horizontem. Ekliptika byla přitom rozdělena do dvanácti „domů“. Nejrozšířenější je užívání termínu horoskop v *astrologii, která přisuzuje nebeským tělesům sluneční soustavy, případně dalším vesmírným útvarům (*vesmír), určitý vliv na pozemské dění a na lidský život. Podle astrologie lze určit druh tohoto vlivu na základě konstelace, to znamená vzájemného postavení planet, souhvězdí, ekliptiky a horizontu. Ekliptika je rozdělena do dvanácti stejných úseků (*zvěrokruh, zodiak) čili domů. Jejich rozložení se v dějinách měnilo a bylo častým předmětem sporů. Důležitými body horoskopu jsou pro astrologické předpovědi zejména ascendent, nadir, zenit,

descendent, měsíční uzly, ad. Sestavováním horoskopů získávali prostředky k obživě i mnozí známí astronomové, například Johannes *Kepler. (Břetislav Horyna)

Horsák, Michal (26. 9. 1975, Uherské Hradiště), český zoolog; odborný asistent na *Ústavu botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. Zabývá se studiem bezobratlých živočichů, zejména naší faunou měkkýšů a ekologií společenstev suchozemských plžů na obecné úrovni. V posledních letech se soustřeďuje na výzkum ekologie rašelinišť, vztahů mezi různými taxonomickými skupinami a vlivů historického vývoje na distribuci druhů. Také se věnuje studiu současných analogií glaciálních a časně holocenních společenstev střední Evropy. Kontakt: RNDr. Michal Horsák, Ph.D., Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno; telefon: 532 146 324, e-mail: horsak@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Horyna, Břetislav (8. 6. 1959, Ivančice u Brna), český filozof, religionista a překladatel. Studoval filozofii a politickou ekonomii na *Masarykově univerzitě (tehdy Univerzita Jana Evangelisty Purkyně) v Brně, začátkem 90. let také teologii na *Univerzitě Karlově v Praze a Ludwig-Maximilian-Universität v Mnichově. Po krátkém působení na Akademii věd začal roku 1990 pracovat na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity jako vedoucí oddělení religionistiky na nově vzniklém Ústavu pro etiku a religionistiku. Odtud odešel roku 1992 na nově založenou Katedru filozofie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde zůstal jako odborný asistent a posléze docent do roku 1997. V témže roce se vrátil do Brna na Katedru filozofie Filozofické fakulty MU, kde působí dodnes, od roku 2001 jako profesor filozofie.

Těžiště jeho práce spočívá v dějinách německé filozofie 18.–20. století se zvláštním důrazem na éru *německého idealismu a rané romantiky, jakož i nejsoučasnější směry a osobnosti německé filozofie na přelomu 20. a 21. století. Dalšími oblastmi jeho zájmu jsou filozofická antropologie (jí věnoval svou disertační práci), politická a sociální filozofie, filozofie náboženství, teorie a metodologie vědy aplikovaná na *religionistiku. Mimořádnou pozornost věnuje překladatelství (dosud přeložil 28 monografií z oblasti filozofie, teologie a religionistiky). V roce 2001 získal jednoroční hostovskou profesuru Robert-Bosch-Stiftung, během které přednášel na *univerzitách v Mnichově, Bonnu a Hannoveru. Pravidelné přednášky koná každoročně na Filozofické fakultě Leibniz-Universität v Hannoveru, a to paralelně z filozofie německého idealismu a z religionistiky. Je členem domácích i zahraničních vědeckých společností, především České asociace pro religionistiku, jíž byl v letech 1993–2008 prezidentem, Německé asociace pro religionistiku (DVRW a její pracovní skupiny pro teorii a metodologii religionistiky (AKTUM), a dalších nadnárodních organizací. Působí nebo působil v různých univerzitních orgánech (například vědeckých radách, oborových radách ad.) na Filozofické fakultě MU a jinde. Je členem redakčních rad několika odborných časopisů a šéfredaktorem odborného periodika *Religio* (Revue pro religionistiku). V roce 2006 byla jeho práce *Dějiny rané romantiky* nominována na ocenění Magnesia Litera v sekci odborných prací a získala Výroční cenu nakladatelství Vyšehrad. O rok později byla oceněna Cenou rektora Masarykovy univerzity za nejlepší vědeckou práci.

Horyna je autorem jedenácti knižních monografií, asi tří set zahraničních a domácích knižních, časopiseckých, sborníkových a dalších publikací a jedné básnické sbírky. Podílel se na vzniku prvních polistopadových filozofických a religionistických slovníků v Česku, často je přizván ke spolupráci při reedicích renomovaných evropských a amerických vědeckých *encyklopedií a slovníků.

Knižní monografie: *Úvod do religionistiky*, Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1994; *Filosofie posledních let před koncem filosofie: Kapitoly ze současné německé filosofie*, Praha: Koniasch Latin Press, 1998; *Filosofie náboženství: Pokus o typologii*, Brno: Masarykova univerzita, 1999 (spoluautorka Helena Pavlincová); *Počátky filozofické antropologie*, Brno: Torzo, 1999, 2002; *Mýty jednoho slova: Filozofické eseje*, Praha:

Koniasch Latin Press, 2000; *Idea Evropy: Pohledy do filosofie dějin*, Praha: Argo, 2001; *Druhá moderna: Ulrich Beck a teorie reflexivní modernizace*, Brno: Masarykova univerzita, 2001; *Dějiny religionistiky*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2001 (spoluautorka Helena Pavlincová); *Dějiny rané romantiky. Fichte – Schlegel – Novalis*, Praha: Vyšehrad, 2005; *Teorie metafory: Metaforologie Hanse Blumenberga*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2007; *Filosofie skepse*, Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2008. Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Horyna, Ph.D., Katedra filozofie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, telefon: 549493405, e-mail: horyna@phil.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Hořín u Mělníka, *sídliště *mezolitu na písčném přesypu nad říčními rameny v oblasti ústí Vltavy do Labe. Soubor *kamenné štipané industrie z velmi pestrých surovin, získaný výzkumem *Národního muzea v Praze v roce 1968–1987 (jde o největší dosud v Čechách prozkoumanou plochu mezolitického sídliště, zřejmě z období *boreálu) patří k největším kolekcím této doby u nás. (Karel Sklenář)

hosana ([z hebrejštiny: *hoši aná*, „spas nás milostivě“] a z církevní latiny: *hosanna*), ve starozákonním kultu volání adresované *Bohu v původním významu „zachovávej“, „vysvobod“. V evangeliích adresováno *Ježíši Kristu; převzato do *liturgie. (Jaroslav Malina)

Höschl, Cyril (12. 11. 1949, Praha), český psychiatr; profesor psychiatrie 3. lékařské fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a Lékařské fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Košicích (Slovenská republika) a ředitel Psychiatrického centra Praha a Centra neuropsychiatrických studií v Praze. Vice-prezident Vídeňské školy klinického výzkumu (Vienna School of Clinical Research).

V odborné práci se zabývá tématy z oblasti biologické psychiatrie, klinické psychofarmakologie, psychoneuroendokrinologie a etologie. O této problematice publikoval několik set studií a článků v našich a zahraničních časopisech.

Höschlova odborná práce byla oceněna jeho zvolením prezidentem Asociace evropských psychiatrů 2007/2008, udělením Ceny Nadace Universitas v roce 2007 a dalšími uznáními. Kontakt: Prof. MUDr. Cyril Höschl, DrSc., FRCPsych., Psychiatrické centrum Praha, Ústavní 91, 181 03 Praha 8, e-mail: hoschl@pcp.lf3.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

hospic (z latiny: *hospēs*, „host“, *hospitium*, „pohostinně přijmout, poskytnout pohostinství; místo pohostinství, hostinný dům“), specializované zařízení nebo program, poskytující paliativní a podpůrné služby prováděné doma i za hospitalizace, zajišťující *léčbu a psychologickou, sociální a spirituální péči pro nevléčitelně nemocné a umírající osoby a jejich blízké. Služby jsou zajišťovány lékařsky řízeným interdisciplinárním týmem profesionálů i dobrovolníků. Po smrti nemocného je k dispozici péče o pozůstalé (anglicky: *bereavement*). Cílem hospicové péče je dosažení co nejlepší kvality zbytku života nemocných a jejich blízkých. Hospic neslibuje uzdravení, ale aktivně přistupuje k mírnění všech obtíží nemocných. Důležitá je informovanost nemocného o jeho nemoci a o cílech hospicové péče.

Za zakladatelku moderního hospicového *hnutí je považována anglická lékařka a spisovatelka Cicely Saundersová (1918–2005), která vybudovala v roce 1967 na předměstí Londýna *St Christopher's Hospice* (Hospic sv. Kryštofa).

V České republice se o zavedení a rozšíření hospicového hnutí zasloužila zejména lékařka Marie Svatošová (narozena 1942), která založila první český Hospic Anežky České v Červeném Kostelci v roce 1995 a na realizaci řady dalších hospiců se aktivně podílela. Její činnost byla oceněna státním vyznamenáním z rukou prezidenta *republiky. (Literatura: Svatošová, Marie: *Hospice a umění doprovázet*. Praha: Ecce homo, 1995.) (Viz též *medicína, paliativní.) (Jiří Vorlíček)

hospodaření, trojhonné, *hospodářství, trojhonné.

hospodaření, trojpolní, *hospodářství, trojhonné.

hospodaření, třístranné, *hospodářství, trojhonné.

hospodářská politika, *politika, hospodářská.

hospodářství, výrobní činnost společnosti; správa hmotných prostředků. (Marie Dohnalová)

hospodářství, autarkní (z řečtiny: *autarkeiá* z: *autos* „sám“, *arché*, „vláda, síla“), relativně uzavřené hospodářství, soběstačné, čerpající z vlastních zdrojů. (Irena Štěpánová)

hospodářství, chrámové, *hospodářství, které vznikalo v sumerských *městských státech (*města) v *Mezopotámii již ve 4. tisíciletí př. n. l. a tvořilo nejprve materiální základnu kultovní činnosti (například *obět') a hmotného zajištění chrámového personálu. Těžiště činnosti spočívalo v *zemědělství, *pasterectví a *řemeslech. Hospodářskou aktivitu chrámové správy na polích, *zahradách i v dílnách dokládají již nejstarší texty z *Uruku s údaji o produkci, pracovních silách (*práce), *přerozdělování (*mzda) a spotřebě. Výrobní prostředky byly nominálně vlastnictvím uctívaných božstev. Výrobu řídily specializované skupiny správců a dozorců. Chrám bohyně Baby v *Lagaši obhospodařoval ve 24. století př. n. l. asi 4500 ha orné půdy. Část produkce chrámů sumerských *měst (Lagaš, Girsu, *Ur, Uruk, *Umma, Adab, Šuruppak a Kiš) byla odváděna do chrámového komplexu *Tummal, který se stal od konce 3. tisíciletí př. n. l. kultovním centrem *Sumeru. Mezi chrámovým a *palácovým hospodářstvím existovala kooperace při zajišťování nezbytné infrastruktury (například *doprava, *zavodňování). Mezi *paláci a *chrámy však vznikaly i spory, které řešili panovníci (například *Uruinimgina) reformami a výnosy. V období prvních teritoriálních států (2350–2000 př. n. l., Man-ištušu) podíl chrámových hospodářství klesal, například v obilnářství hluboko pod polovinu výměry obdělávaných polí. Postupně docházelo k personálnímu propojování palácové a chrámové správy, synové a dcery *králů se mohli například stát veleknězi a velekněžkami (*en*). Chrámová hospodářství začala zaměstnávat za naturální mzdu ve větší míře i *otroky a námezdní pracovníky. Výchovu vzdělaných chrámových správců zajišťovaly v oblasti hospodářské *evidence (vyměřování polí, odhady sklizně, reprodukce stád atd.) písarské *školy. Působnost chrámových hospodářství byla ve starobabylonské době (od 18. století př. n. l.) rozšířena i na lokální a dálkový *obchod, *pacht půdy a *půjčky, což vedlo k prudkému růstu bohatství vysokých chrámových hodnostářů. Například v Šamašově (*Utu) chrámu v *Sipparu vlastnila babylonská princezna jako kněžka (akkadsky: *naditu*) 235 ha půdy, 240 kusů skotu a 1085 kusů ovcí a koz.

Také chetitské chrámy byly samostatnými hospodářskými jednotkami schopnými do značné míry sebezásobování, vybavenými půdou, pracovními silami (panovníci je často obdarovávali skupinami *zajatců určených k práci na chrámových statcích), vlastními stády, početnými *řemeslníky, umělci, *písaři a samozřejmě kultovním personálem. Podle písemně fixovaného královského rozhodnutí jim plynuly pravidelné dodávky – svého druhu naturální *daně – potravin a jiných surovin k zajištění každodenních *obřadů i k pořádání ceremonií podle kultovního *kalendáře. Chrámy dostávaly též část kořisti, kterou přinášel král ze svých tažení (kultovní předměty, drahocenná výbava, ale i zmínění zajatci a stáda). K pravidelným „darům“ chrámům byli mimořádně zavazováni i *vazalové. Města, v nichž ležely chrámy nejvýznamnějších božstev chetitského *panteonu, byla nadto osvobozena od povinností vůči státu.

V novoasyrské době (od 9. století př. n. l.) začali ve větší míře v chrámech pracovat i *cizinci z řad obyvatel, deportovaných z dobytých území. Králové měli jako pozemští zástupci boha *Aššura nad hospodářskou činností chrámů v hlavním městě i v provinciích absolutní řídicí, výkonnou i kontrolní moc. V době novobabylonské (6. století př. n. l., *Nabukadnezar II., Nabonid) tvořila chrámová hospodářství ekonomickou základnu okázalého vladařského dvora a státní správy; zajišťování potřeb výkonu oficiálního kultu hlavních božstev (*Marduk, *Nabú) ustoupilo do pozadí. Chrám Eanna v Uruku například vlastnil 7000 kusů skotu a přes 100 000 koz a ovcí a odváděl ročně přes 5000 kg ovčí *vlny. Další příjmy, jejichž podstatnou část chrámy odváděly královskému dvoru, plynuly z pachtu půdy. Chrámová hospodářství také

zajišťovala vybírání naturálních a peněžních daní (desátků). (Blahoslav Hruška, Jana Součková)

hospodářství, národní, *ekonomika.

hospodářství, naturální, způsob hospodaření, v němž se produkty výrobního procesu nevyrobějí pro *směnu na *trhu a nestávají se proto zbožím, ale používá se jich pro uspokojování potřeb uvnitř dané hospodářské jednotky (hlavně pro osobní spotřebu samotných výrobců). V počátcích dělby práce, a tím i směny, docházelo k přímé směně výrobků za výrobky; tato historická forma směny bývá nazývána naturální směnou. (František Čapka)

hospodářství, palácové, *hospodářství, které tvořilo od 27. století př. n. l. vedle *chrámového hospodářství v *Mezopotámii výrobní základnu sumerských *městských států v *zemědělství, *pasterectví a *řemeslech. Významně se podílelo i na stavbách a údržbě infrastruktury (*doprava, *zavodňování), rozdělování půdy a organizaci pracovních sil. Pole, *zahrady a snad i pastviny na úhorech byly podle využívání výnosů rozděleny do tří různých typů. Největší část půdy patřila přímo paláci (královské rodině a královskému dvoru). Další díl byl přidělován „k obživě“ příslušníkům státní správy v různé výměře podle *hierarchie funkcí a hodnot. Třetí díl byl předmětem *pachtu rodinám bezprostředních výrobců, které odváděly až polovinu výnosů. Na polích a v dílnách pracovali za naturální *mzdu i nesvobodní a závislí bezzemci (*otroci). Část pracovníků palácových hospodářství podléhala v případě potřeby vojenské povinnosti.

Organizace práce byla v některých činnostech (například v textilních dílnách, mlýnicích) na vysoké úrovni. Správci (sumersky: *maškim*) řídili předáky (sumersky: *ugula*) pracovních oddílů (sumersky: *erén*). Rozdělení *odpovědnosti se v hospodářských textech projevuje vedením „osobních“ účtů, tvořících základ denní, týdenní, měsíční nebo sezonní *evidence výrobních prostředků, práce, produkce i mezd. V čele palácových hospodářství stál vládce (*ensi*). Centralistický způsob výroby se ještě prohloubil v době prvních teritoriálních *států (2350–2000 př. n. l.), kdy palác vykupoval další půdu od rodových *občin (Man-ištúšu). V době III. dynastie z Uru (*Sumer) vznikala mimo hlavní *město (*Ur) v provinciích dokonce místa centrální evidence pro dodávky zvířecích a jiných obětí do *Nippuru, například v Puzriš-Dagánu. Palácová hospodářství organizovala i výběr naturálních daní, mimo jiné za stavbu a údržbu zavlažovacích zařízení. Hospodářský *archiv ze syrské *Ebly ukazuje, že tamní palác značnou část textilních a řemeslnických výrobků již v 25. století př. n. l. vyvážel do severní *Sýrie, východního Středomoří a snad i do *Egypta. Dálkový *obchod se dále rozvíjel i v Asýrii, palác v Aššuru udržoval v *Anatólíi ve 2. tisíciletí př. n. l. dokonce vlastní *obchodní osadu *Káneš (Kultepe). Od 18. století př. n. l. v době starobabylonské se palácová hospodářství zabývala i *půjčkami stříbra a obilí na vysoký úrok (až 33 %). Mezi pracovníky se objevují nádeníci, najímaní jenom na určitou dobu. Část královské a palácové půdy byla vedle pachtu nově rozparcelována na „*léna“ (akkadsky: **ilku*), přidělovaná za služby a zásluhy. Podobně postupovali později při rozdělování půdy i *Chetitě v Malé Asii. Palácová hospodářství existovala od 15. století př. n. l. i ve východním Středomoří (*Foiníkie, *Kanaán), kde měl vedle vlastní řemeslnické výroby zásadní význam i obchod. Význam palácových hospodářství na sklonku 2. tisíciletí př. n. l. poněkud klesl. Ve středoasyrské době dokonce docházelo k rozdělování půdy a dalších výrobních prostředků jednotlivým rodinám nebo skupinám rodin. Jednotlivé části *plužin vyznačovaly mezní kameny (akkadsky: **kudurru*).

Palácová hospodářství v *Asýrii a později i v *Babylonii organizovala v 1. tisíciletí př. n. l. rozhodující část výroby a zpracování *železa. Mezi pracovníky nyní nalezneme i *cizince, deponované z obsazených území (*Palestina, *Sýrie). V novobabylonské době (6. století př. n. l.) splynula palácová a chrámová hospodářství do obrovských celků, které zajišťovaly „výživu krále“, jeho honosného dvora i rozsáhlého státního aparátu. Současně došlo v *Babylonu i k jejich propojování s „obchodními“ a lichvářskými domy (Egibi, *Murašú). (Blahoslav Hruška)

hospodářství, střídavé, způsob obhospodařování zemědělské *půdy, který vytlačil tradiční hospodaření úhorem (*trojpolní, vícepolní); půda již neležela ladem, ale regenerovala účelným střídáním pěstovaných zemědělských plodin (zaváděno od 19. století). (František Čapka)

hospodářství, trojhonné (též trojpolní hospodářství, třístranné hospodářství), způsob obhospodařování *půdy v období *feudalismu (v *českých zemích přibližně od konce 12. a počátku 13. století) podle klíče: jař, ozim, úhor; každým třetím rokem ležela tedy půda úhorem (všechny úhory tvořily souvislou plochu, sloužily jako pastviny, až do června, kdy byly rozorány a na podzim osety – ozim). Proti dřívějšímu dvojhonnému systému bylo pokrokem – rozšiřovalo osevní plochy, částečně odstraňovalo nedostatek hnojiva. Během 18. a 19. století byl trojhonný systém postupně nahrazován *střídavým hospodářstvím, který již nepotřeboval tolik půdy. (František Čapka)

hospodářství, trojpolní, *hospodářství, trojhonné.

hospodářství, třístranné, *hospodářství, trojhonné.

Hospodin, *Jahve.

hostie (z latiny: *hostia*, „oběť; obětní dobytče; žertva; hostie“), tenká kulatá oplátka z čistého pšeničného chleba používaná jako chléb k římskokatolickým liturgickým obřadům. Po proměnění v tělo *Ježíše Krista je podávána věřícím jako svátostný pokrm a při některých *obřadech vkládána do *monstrance a určena k uctívání; je uchovávána v ciboriu a ve svatostánku. (Josef Unger)

Hostim u Berouna v Českém krasu, prostor s otevřenými i jeskynnými *sídlišti z období *mladého paleolitu a *mezolitu. Nejvýznamnější je lovecké sídliště v poloze Šanův kout, zkoumané v letech 1963–69 (Slavomil *Vencel), kdy byly poprvé na našem území zachyceny stopy stanovitého obydlí (*stan) z období *magdalénienu se základovým prstencem z kamenných desek o vnějším průměru 7 m a s *ohništem. Mezi nálezy vynikají břidlicové destičky s rytinami *koně a *soba. – Nedaleko odtud leží Jeskyně nad Kačákem, zkoumaná Jaroslavem *Petrbokem už v letech 1930–1935. Kromě *kamenné štípané industrie z mladší fáze středního až počátků mladého paleolitu se tu vyskytl i prstní článek člověka, snad mladopaleolitického stáří. Nevhodný způsob prokopání této významné jeskyně však nálezovou situaci víceméně zničil. (Karel Sklenář)

Hošek, Miroslav (1. 1. 1965, Moravský Krumlov), český strojní inženýr a politik; ředitel společnosti Hošek Motor a. s.; od roku 2004 člen Správní rady *Nadace Universitas. Vystudoval Fakultu strojního inženýrství Vysokého učení technického v Brně.

V roce 1995 spoluzaložil akciovou společnost Hošek Motor a. s. za účelem získání zastoupení stuttgartské automobilky Mercedes-Benz. V roce 1996 byl dokončen prodejní a servisní areál v Brně-Vinohradech. Společnost nabízí celý sortiment vozů Mercedes-Benz, od osobních vozů, přes lehké užitkové vozy, tzv. transportéry, až po těžkou techniku. Od ledna 2001 přibyla do prodejního sortimentu firmy koncernová značka Chrysler/Jeep, a od května 2002 dále značka Smart. Ke všem těmto vozidlům zajišťuje společnost komplexní servis. Během své historie se společnost rozrostla a zřídila další prodejní a servisní místo v Třebíči a Jihlavě. V současnosti společnost zaměstnává více než 80 spolupracovníků. Kontakt: Ing. Miroslav Hošek, Hošek Motor a. s., Žarošická 17, 628 00 Brno, e-mail: hosek@hosek-motor.cz. (Jaroslav Malina)

Hotentoti, *Khoiové.

hotentotská zástěrka, *zástěrka, hotentotská.

hotentotština, *khoisanský jazyk, respektive skupina jazyků, jimiž hovoří zbytky pasteveckých etnik *Khoiů (dříve Hotentotů) v jižní Africe. (Jan Záhořík)

hotovost, zemská, ve *středověku stavovské vojsko svolávané k ochraně *země před možnými nepřátelskými vpády; do 15. století šlo o hlavní vojenskou sílu českého *panovníka, svolání povolovaly zemské *stavy. Zpočátku ji tvořili příslušníci *šlechty se svými

*družinami, od 14. století hrály významnou roli městské kontingenty. Během 17. století zemská hotovost zanikla, byla nahrazena žoldněrským vojskem (případně domobranou). (František Čapka)

houpání se, klácení nohama [primatologie], chování *primátů, kdy mládě visí pod matkou nebo jiným jedincem a drží se jednou nebo oběma rukama, nedrží se nohama. Může viset rovněž z větve, provazu atd. Někdy se mláďata houpají nohama během hry. (Marina Vančatová)

Hovory, *Lun-jü.

Hovory Konfuciovy, *Čtyři posvátné knihy.

Howard, Edgar Billings (28. 2. 1887, New Orleans, USA – 18. 3. 1943, San Diego, California, USA), americký kulturní antropolog; geolog a paleontolog, profesor na University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia. V roce 1932 zahájil výzkumy paleolitického osídlení v *Clovisu v Novém Mexiku, což bylo po *Folsomu druhé paleolitické naleziště odkryté v Novém světě. Na základě svých archeologických a paleontologických studií nálezů z dalších amerických lokalit i z východní Sibíře řešil zejména otázky nejstaršího osídlení Severní Ameriky. (Jaroslav Malina)

Howell, Francis Clark (27. 11. 1925, Kansas City, Missouri, USA – 10. 3. 2007, Berkeley, California, USA), americký paleoantropolog; emeritní profesor antropologie na University of California v Berkeley. Jeden ze zakladatelů výzkumu lidských počátků v Africe. Z díla: *Early Man* (Raný člověk, 1965). (Jaroslav Malina)

Howells, William White (27. 11. 1908, New York City, New York, USA – 20. 12. 2005, Kittery Point, Maine, USA), americký antropolog; profesor na Harvard University v Cambridge ve Spojených státech a prezident Americké antropologické společnosti. Věnoval se americké i světové kulturní a fyzické antropologii a je autorem základních knih s touto problematikou. Z díla: *Back of History: The Story Our Own Origins* (Obrácená strana historie: Příběh našeho vlastního původu, 1954). (Jaroslav Malina)

Howshipova lacuna, *lacuna, Howshipova.

Hox geny, *geny, homeotické.

HPA, *High Power Approach.

hra, *hry.

Hra o sv. Dorotě, jedna z nejoblíbenějších her v tradici českého *lidového divadla, jejíž pozdní *verze představila sbírka Julia Feifalika (z roku 1864); jejím nejstarším dokladem se stala *Komedie o sv. panně Dorotě*, zapsaná v rukopisném sborníku premonstráta Evermoda Jiřího Košetického (zemřel roku 1700), která se oproti jiným *verzím vyznačuje rozvinutou epizodou sester světice. Na tento text posléze navazuje pozdní soubor deseti moravských her Feifalikovy sbírky, představující různé typy adaptací legendického příběhu: od přednesu kancionálové písně po stacionární představení. Jednotlivé verze se odlišují různým stupněm rozpracování dílčích motivů, který vyplýval z tradice provozování i z charakteru obecnosti, jemuž byly adresovány, souvisel však i s osobností organizátora, někdy místního kantora či *kněze; texty se odlišují například charakterem „disputací“ světice s králem, frekvencí výstupů lidových postav, více či méně rozvinutým motivem králova potrestání čertem atd. Všechny hry Feifalikovy sbírky střídaly veršované, mnohdy deklamované promluvy se zpěvními vložkami, přičemž často využívaly známých kancionálových písní; šlo o *typ pozdních občůzkových her, kde představující funkci měly zejména kostýmy a rekvizity herců. (Ludmila Sochorová)

hra, masopustní, tradiční forma evropského *lidového divadla, provozovaná v období od svátku Tří králů do Popeleční středy; krátké mimické scény se satirickými a parodickými prvky, od 14. století žánr lidové *frašky ve Francii a v Itálii, poté v německých oblastech; v Čechách od 16. století navazovala na tradici lidové obřadnosti. (Ludmila Sochorová)

Hrabal, Bohumil (28. 3. 1914, Brno – 3. 2. 1997, Praha), český spisovatel; nejoriginálnější český prozaik poválečného období, ovlivněný haškovskou humoristickou tradicí a surrealistickým konceptem světa. Zaujal vypravěčskými mystifikacemi („pábitelstvím“) a vynalézavými *apoteózami každodennosti (*Pábitelé*, 1964, *Taneční hodiny pro starší a pokročilé*, 1964, *Ostře sledované vlaky*, 1965). Jeho prózy v sedmdesátých a osmdesátých letech vycházely současně v českých oficiálních i exulantských nakladatelstvích a rovněž v domácích samizdatových edicích (*Příliš hlučná samota*, Edice Expedice 1977). Vrcholem jeho díla je román *Obsluhoval jsem anglického krále* (Edice Petlice 1974). (Jiří Pavelka)

hrabě (z latiny: *comēs*, „průvodce; druh; společník; dvořan; hrabě“), v raném středověku královský *úředník v určité oblasti (*hrabství), mající za úkol prosazovat královskou moc; úřední okruh se postupně rozšiřoval na soudní a politické pravomoci (jako vojenští velitelé prováděli mobilizaci a veleli vojsku ze svého *hrabství). Zpočátku svobodné právo *krále na jmenování hraběte bylo už v 7. století omezeno na okruh dosazených zemanů, čímž byl hraběcí *úřad uvolněn od *dvorské služby a Koruny. Rozhodující pro další vývoj byla změna úřadů v *léna a od 9. století prosazovaný princip dědičnosti *lén. Hrabata pak patřila k vysoké *šlechtě.

Hraběcí titul, v žebříčku šlechtických titulů v *českých zemích po *vévodovi, se po Bílé hoře uděloval jen lidem s „dlouhým rodokmenem“, dědil se a vztahoval se na všechny členy rodiny (taxa činila 6300 zlatých). (František Čapka)

Hrabě, Václav (13. 6. 1940, Příbram – 5. 3. 1965, Praha), český básník, prozaik a hudebník. Za svého krátkého života, který ukončila nešťastná náhoda, vydal jen několik básní v časopisech. Přesto již na konci šedesátých let byla jeho tvorba vnímána jako významný kulturní fenomén; básně se šířily v opisech, recitovaly v malých divadlech poezie a ve studentských klubech. Nadlouho se jediným zdrojem poskytujícím představu o Hrabětově tvorbě staly dva útlé soubory básní s téměř identickým názvem a obsahem *Stoptime* (1967) a *Stop-time* (1969), které byly vydány posmrtně. Další knižní vydání básní Václava Hraběte, *Blues v modré a bílé* (1977), nezměnilo čtenářskou představu o básníkově tvorbě, i když mělo podobu sebraných spisů. Zásadní změnu přinesl až rok 1986, kdy se objevil konvolut básní z autorovy pozůstalosti, který byl považován za ztracený. Hrabětovy rukopisné a strojopisné záznamy mohly upřesnit podobu básní dosud vydávaných pouze z opisů, navíc obsahovaly také několik desítek neznámých textů; ty byly, spolu se známými díly, zařazeny do souboru *Blues pro bláznivou holku* (1990).

Básnická tvorba Václava Hraběte se dostala do kontaktů se společenskými trendy a procesy, které ve světové literatuře vyjadřovali stoupenci americké *beat generation, takzvaní zpívající básníci a příslušníci hnutí revoltující západní mládeže šedesátých let.

„Protestsongová“ orientace jeho tvorby nevyrostala z rockové, ale jazzové či bluesové inspirace. Václav Hrabě – sám vystupoval na pražské jazzové scéně (hrál na klarinet a saxofon) – přispěl k sblížení literární *poezie a písňové tvorby a stal se jedním z iniciátorů folkové poezie, která tento integrační proces v následujících obdobích završila. Poezie Václava Hraběte byla vnímána jako manifest části mladé generace šedesátých let, která odmítla oficiální socialistický i konformní maloměstácký *životní styl svých seriózních a počestných rodičů. Konfrontačním způsobem vyjadřuje životní pocity mládeže, která odmítá pokrytecký svět dospělých a která nemá nic než stesk, touhu a lásku. (Jiří Pavelka)

hrabství, oblast působnosti *hraběte, původně zahrnovala ve *franské říši okolí *města a od 8. století správu královských statků; v 9.–10. století se pravomoc hrabat rozšířila i na *feudály a svobodné sedláky (tzv. hrabská organizace) a zároveň se hodnost hrabat stávala dědičnou. Od 11. století vznikla samostatná šlechtická hrabství; jako územní správní jednotka jsou zachována například ve Velké Británii a Irsku. (František Čapka)

hrací karty, *karty, hrací.

hrad, opevněný *objekt, typický zejména pro *středověk; plnil různé navzájem provázané funkce, zejména rezidenční, vojenskou, prestižně reprezentační, ekonomickou, mocensko-politickou. V Evropě byl vývoj hradů nerovnoměrný od 10. do 1. poloviny 14. století, přičemž postupoval od jihu a západu k severu a východu. Nejstarší kamenné hrady v *českých zemích se ojediněle vyskytují již od počátku 12. století; základní královskou mocenskou oporou se staly od 30. let 13. století, běžným sídlem významné *šlechty o generaci později. Svou funkci přestal hrad plnit od 1. poloviny 16. století, kdy se feudálním sídlem nové kvality stal *zámek, a specializovaným vojenským objektem byla *pevnost.

Základní prvky hradní dispozice jsou věž, *hradba a palác. Původní hrad tvořila obytná věž – donjon, která se vyvíjela v opevněný areál obehnaný hradbami s oblými či hranatými věžemi; funkci obytnou přebíral palác s kaplí, donjon plnil úlohu obrannou a posledního útočiště – bergfried; dalším vývojem splývaly budovy i věže s hradbami a vytvářela se dispozice pravidelného nádvoří s budovami na dvou i více stranách, jejichž vnější plášť plnil funkci hradeb, někdy doplňovanými předhradím, parkánem.

Podle majitelů se hrady dělily na královské, věnné (připisované královnám), panské, církevních hodnostářů a církevních řádů; podle polohy a způsobu *opevnění se člení na hrady výšinné, vodní (blatné) a skalní (popřípadě ostrožní). (Jaroslav Malina)

hrad, křížácký, původně *hrady budované evropskými *feudály a *rytířskými řády v *Palestině, *křížáky dále upravované. Od 1. poloviny 12. století převažoval pravoúhlý normanský donjon (obytná opevněná věž) doplněný dalšími *opevněními. Vedle toho se stavěly stavby vycházející z byzantských a arabských vzorů (čtverhranný *kostel se čtverhrannými věžemi). Křížácké hrady našly uplatnění i v Pobaltí (od 1. poloviny 13. století), kde se postupně ustálil typ čtverhranného hradu se čtverhrannými nárožními (často *arkýřovými) věžemi a také arkádovým nádvořím (hrad Königsberg – Královec, založený v roce 1255 Přemyslem Otakarem II. [kolem 1233–1278]). (František Čapka)

hrad, Pražský, sídlo hlavy státu (českých *knížat, *králů, prezidentů), symbol české státnosti a přední historická památka; založen ve druhé polovině 9. století *Přemyslovci (snad kolem roku 880 *knížetem Bořivojem I. [asi po roce 855–888/889] původně *kultovní místo) jako *hradisko (opevněno *příkopem a *valem z hlíny a kamení, první zděnou stavbou byl *kostel Panny Marie, stejná dispozice jako dnešní hradní areál s centrem v místě *katedrály sv. Víta). Od 10. století byl nejen sídlem knížete, ale také sídlem pražského biskupství a prvního *kláštera v Čechách, při kostele sv. Jiří (*řehole benediktinek). Původně slovanské hradisko se změnilo v románský *hrad s kamennými *hradbami. V polovině 13. století bylo postaveno nové opevnění a gotický *palác. Za Karla IV. (1316–1378) byla započata výstavba katedrály sv. Víta, poprvé byl hrad také císařskou rezidencí, sídlem císaře *Svaté říše římské. Za *husitství byl opuštěn a chátral, znovu obydlen po roce 1483. Za Vladislava II. Jagellonského (1456–1516) byl vybudován velký sál, dvě příčná křídla (*vladislavská gotika) a obranné věže.

*Habsburkové změnili Pražský hrad na renesanční sídlo, založili Královskou zahradu s letohrádkem, míčovnou, střelnicí a lvím dvorem. Po požáru v roce 1541 došlo také k přestavbě vnitřního Hradu, značných úprav se dočkal za Rudolfa II (1552–1612). Za *třicetileté války byl Pražský hrad vyloupen a poškozen, pro pobyt panovníka byl používán jen výjimečně. Barokní přestavba z konce 18. století změnila dispozice Hradu v jednotný celek s čestným dvorem. Po roce 1918 byl pod vedením slovinského architekta Josipa Plečnika (1872–1957) upravován interiér Nového paláce, I. a II. nádvoří a bylo vytvořeno III. nádvoří s monolitem z mrákotínské *žuly.

Po roce 1918 se Pražský hrad stal sídlem československých (s výjimkou let 1939–1945) a roku 1993 českých prezidentů. Nejvýznamnější stavby: kostel sv. Jiří, areál kláštera sv. Jiří (založen v roce 973, dnes Národní galerie), katedrála sv. Víta, Černá věž, Daliborka, Pražská věž, Mihulka, letohrádek královny Anny, Jízdárna, Míčovna, Zlatá ulička, Španělský sál,

Matyášova brána. Pražský hrad byl prohlášen národní kulturní památkou, jsou zde uchovávány korunovační klenoty, pozůstatky českých králů, vzácné křesťanské *relikvie, umělecké poklady a také historické dokumenty. (František Čapka)

hrad, zeměpanský, označení pro panovnické *hrady, které tvořily oporu moci *panovníka na jím ovládaném území; nejstarší hrady tohoto typu v Čechách se budovaly od 30. let 13. století (za Václava I. [1205–1253]), dokončeny za Přemysla Otakara II. (kolem 1233–1278) a Václava II. (1271–1305). Teprve po nich se stavěly hrady ostatních *feudálů. Nová vlna staveb zeměpanských hradů nastala za Karla IV. (1316–1378) – Karlštejn, Kašperk, a za Václava IV. (1361–1419) – Nový hrad u Kunratic, Točnick. Po husitských *válkách docházelo už jen k přestavbě starších hradů (Křivoklát, Litice). (František Čapka)

hradba, opevňovací linie hrazené *lokality nebo určitého území (opevňovaná vesnice, opevňovaný tábor, *hradisko, *hrad, *město, opevňovaná hranice, *refugium aj.), budovaná v případě sídliště zpravidla na jeho obvodu (výjimečně na celém obvodu, spíše jen na jeho části nebo pouze na nejsnadněji přístupné straně – například na šíji *ostrožny), v jedné i více liniích za sebou (*opevňování *akropole, předhradí, připojených částí apod.), nebo také izolovaně z těchto linií vybíhající (například k ochraně sestupu z opevněného místa k vodnímu zdroji). U měst a hradů se do hradeb vkládaly *brány, hradební věže, bastiony (pětiúhelníkové vybíhající věže) a bašty. Hradby mívaly *cimbuří nebo podsebití (zděné nebo dřevěné ochranné ochozy vysazené na dřevěných konzolách nebo kamenných krakorcích do prostoru vně hradeb). Podle tvaru rozeznáváme hradby: šipkové, rohové, korunové, klešťové aj., podle polohy hlavní, vnější a odloučené, podle funkcí trvalé, dočasné, polní.

Nejstarším dokladem opevnění je snad obranné hradební pásmo v *Jerichu z 10. tisíciletí př. n. l., jehož součástí byla také přes 8 metrů vysoká pevnostní věž vybudovaná ze sbíraných kamenů kladených nasucho. V pravěku však byla hradba tvořena nejčastěji jen dřevěnou *palisádou, někdy zdvojenou (mezera mohla být vyplněna kamením a zeminou); kamenná hradba se začala častěji užívat až od mladšího *neolitu a *eneolitu. Opevňovací *technika byla pak rozvinuta v *době bronzové až *době železné: vnější stěna z dřevěných trámů či z kamene kladeného nasucho, za níž se nacházel podpůrný blok zeminy a kamení, obvykle zpevněný vnitřní komorovitou strukturou z křížem kladených trámů; jeho vrchol mohl tvořit ochoz za svrchní částí hradby. Tuto techniku umně kombinující *kámen, *hlínu a *dřevo dovedli k vrcholu *Keltové v *době laténské (**muris gallicus*). V mladších obdobích prehistorie se vyskytne i čistě kamenná hradba, někdy se základovou řadou z velkých balvanů. Ta dosáhla monumentality v rámci *mykénské kultury ve starém Řecku (tzv. *kyklopské zdivo) a incké říše ve starém Peru (*stavitelství Inků, megalitické). Starověké říše budovaly kromě opevňovaných táborů a *pevností a jiných obranných zařízení i hradební pásma na hranicích, v čemž vynikli zejména *Číňané (*Dlouhá zeď stále zůstává největším stavebním monumentem historie) a Římané (**limes Romanus*).

Některé z prací, které byly v minulosti užívány při stavbě těchto *konstrukcí, se staly předmětem experimentů. Experimentátoři v *Overton Downu (Anglie) testovali stavbu valu (délka 21 m, výška 2 m, šířka při základně 7 m) a příkopu (délka 21 m, hloubka 1,5 m, šířka nahoře 3 m a dole 2,4 m). Sledovali a srovnávali výkon dosažený moderními a pravěkými nástroji. Pokud používali ocelové krumpáče, lopaty a kbelíky, připadalo na jednoho pracovníka za hodinu vykopání, vyzvednutí a přemístění 750 kg křídové horniny. S replikami pravěkých nástrojů, parohovými kopáči, lopatkami z kostí hovězího dobytka a koní, dřevěnými páčidly a proutěnými košíky, dosáhli výkonu třetinového. Tento poměr moderního k pravěkému nářadí zjistili při sledování krátkodobých úseků. Ze záznamů o celkových výkonech, po celou dobu stavby, nebyl již poměr pro pravěké nástroje tak nepříznivý – činil 1,3:1,0. Parohové kopáče a rovněž tak dřevěná páčidla snadno pronikaly do křídvy. Lopatky ze zvířecích kostí byly příliš úzké, a proto nevhodné pro nabírání zeminy. Osvědčily se při shrnování křídové tříště do košíků. Do jednoho košíku se vešlo asi 13,5 kg materiálu. Celková

doba potřebná na vybudování valu a *příkopu činila 1543 hodiny. Z příkopu bylo vyzvednuto asi 114 m³ zeminy a horniny.

Uvedená čísla poskytují alespoň přibližné podklady k odhadu času potřebného k budování některých pravěkých opevněných sídlišť a hradišť. Ale odhady času budou vždy jen přibližné, a to i tehdy, budou-li vycházet z výkonů dosažených replikami pravěkých nástrojů.

Nemůžeme si totiž být nikdy jisti tím, jakým způsobem naši předkové své nástroje používali a jak svou práci organizovali. O jednom možném způsobu může poučit analogie z nedávné doby, ze stavby hliněného náspu v Nigérii. Tento násep (asi 50 m dlouhý, 4 m vysoký, o objemu asi 800 m³ zeminy) dokázali domorodci postavit v jediném dnu. Hlínu totiž vůbec nepřenášeli, nezvedali ani nenahazovali, jen stáli a motykami hlínu uvolňovali a přihrnovali k sobě a za sebe, a postupně tak vytvořili v deseti řadách za sebou odzdola až k vrcholu valu celý násep. Podobně, anebo také nějak jinak, mohli ovšem postupovat i pravěcí lidé.

Při stavbě obranných systémů se zřejmě vycházelo z konfigurace terénu. Postupně se i tyto stavby z hlíny zdokonalovaly tím, že se používalo různých materiálů ke zpevnění. Čelní zdi se například budovaly z kamene, hliněný val se zpevňoval kůly a rošty z kulatiny, nahoře se stavěly dřevěné palisády, aby byla hradba co nejvyšší. Výrazným zlepšením a zrychlením bylo využití drnových bloků, které vynalezli *Římané. Tuto stavební technologii ověřili angličtí archeologové v místě zvaném The Lunt nedaleko města Coventry, kde objevili pozůstatky římské pevnosti z poloviny 1. století n. l. – tehdy zrovna vojáci císařského Říma šířili svými zbraněmi římský *mír ve své nové provincii Británii.

Pevnost, kterou rekonstruovali, měla zhruba obdélníkový půdorys o rozměrech 91x61 m. Hradební násep byl vybudován ze zeminy a drnových bloků. Jeho šířka při základně činila 5,4 m. Výška nebyla z archeologických nálezů stanovitelná. Při jejím výpočtu se vycházelo z předpokladu, že na horní plošině byl prostor pro vojáky s šířkou asi 2 m. To určovalo úhel sklonu vnější stěny náspu na 65° a výšku 3,6 m. Jeho zadní část měla svislou stěnu vysokou něco přes 1 m, zajišťovanou kůly a dále stěnu o sklonu 45° vedoucí nahoru k plošině. Před náspem byl příkop.

Hradební násep vybudovali experimentátoři ze zeminy (z jedné třetiny) získané z příkopu a z drnů nařezaných v kvádrech podle předepsaných rozměrů v římských stopách 1,5x1,0x0,5 (= 44,4x29,6x14,8 cm). Za hodinu vyřezal jeden pracovník replikami římských nástrojů asi 4,5–6,5 kvádrů. Každý drnový kvádr měl hmotnost 32–34 kg. Na rameno nosiče jej museli nakládat dva muži. Na úsek hradby dlouhý 11 m spotřebovali přes 5500 drnových bloků včetně některých rozlámaných kusů, použitých jako výplň spolu se zeminou. Pokud by byl tento úsek budován pouze z drnových bloků, bylo by jich zapotřebí 7600 kusů. Celý hradební násep této pevnůstky, dlouhý 283 m, by vyžadoval při kombinaci se zeminou zhruba 138 000 drnových kvádrů nebo asi 190 000 drnových kvádrů bez použití zeminy.

Římští vojáci drny odebírali pravděpodobně z vnitřní plochy pevnosti předtím, než tam postavili budovy. Z testovaných prací archeologové vypočítali, že hradbu na lokalitě The Lunt mohlo vybudovat 210–300 mužů za 9–12 dnů, pokud by pracovali 10 hodin denně. Zároveň odhadli, že v pevnosti bylo skutečně umístěno asi 300 vojáků.

Ve světle výsledků tohoto experimentu byla odhadnuta doba výstavby některých dalších římských vojenských zařízení v Británii. Hradební násep (o délce 472,5 m) pevnůstky ve Fendochu z Agricolova období (v letech 77–84 byl *místodržitelem v Británii) měl v řezu podobný tvar jako předchozí. Na jeho výstavbu by 600 vojáků (v pevnosti přebývala cohors militaris o 800 mužích) spotřebovalo, kromě jedné třetiny zeminy, 232 500 drnových kvádrů a 9–12 dnů práce. Rozsáhlejší pevnost (délka hradby 685,5 m, šířka přes 9 m) u Castledykes z doby *vlády císaře Antonina Pia (138–161), pokud obsahovala také z jedné třetiny hliněnou výplň, byla tvořena 750 000 kvádrů. Sedm set padesát vojáků z tisícíčlenné posádky ji mohlo postavit za 20–24 dní. Obranný násep legionářského tábora v Chesteru (délka 1921 m, šířka 8,5 m) tvořilo, vedle třetinové výplně, asi 1 852 200 kvádrů. Polovina posádky, to znamená

asi 2500–3000 mužů jej mohla postavit ve 12–14 dnech. Antoninův val táhnoucí se přes skotskou vysočinu (na úrovni dnešního města Glasgowa) vyžadoval asi 26 000 000 drnových kvádrů. *Legie o 6000 mužích mohla jeho výstavbu zvládnout za 100 dnů. Připočteme-li k tomu však budování pomocných pevnůstek, zpevňování zdí kameny, stavbu komunikací a dalších zařízení a přihlédneme-li k různorodým geologickým podmínkám, jeví se jako realističtější odhad doba půl roku. Starší val císaře *Hadriana (117–138) se táhl v rovnoběžkovém směru od dnešního Newcastlu ke Carlisle v délce asi 120 km a oddělil „anglické tělo od skotské hlavy“. Se svými 20 000 000 drnových kvádrů mohla být jeho hliněná část postavena za přibližně stejnou dobu jako val Antoninův. Ale vzhledem k hojnému použití kamene byl Hadrianův val stavbou nepoměrně náročnější než Antoninův val. Odhaduje se, že jej bylo možno postavit za několik let, snad počínaje rokem 122 a konče rokem 125.

Římská opevnění tohoto typu byla přes svou jednoduchost stavbami velmi důmyslnými. Drny tvořily pevný stavební materiál a povrch hradby se snadno spojil a ještě zpevnil vegetací, která jej brzy obrostla. Takže, když si odmyslíme jejich výhružné poslání, lze říci, že představují vlastně dokonale funkční ekostavby.

Funkce mnohých hrazených lokalit násilně zanikla požárem; s tím souvisí domnělá opevňovací technika tzv. *spečených valů. Pozůstatkem hradeb je *val a zpravidla i na vnější straně před ním umístěný *příkop. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

hradisko [archeologie], název pro *lokality opevněné *hradbou, zbudované na výšině nebo v rovině, uprostřed močálů (blatné hradisko), často o velké rozloze (až několika hektarů), plnící zejména funkce obranné, útočištné, strážní a správní, ale i výrobní, rituální a další funkce. Vyskytuje se od *neolitu až po raný *středověk, kdy na ně navazuje středověký *hrad.

Pravěké hradisko bylo někdy zbudováno v rovinném, dokonce bažinatém terénu (tzv. blatná hradiska známe u nás bezpečně až v raném středověku), zpravidla ale jako výšinné *opevnění využívající přirozené terénní ochrany, nejčastěji na *ostrožnách a jim podobných okrajových polohách terasových plošin, na mohutnějších terénních blocích nebo na vrcholcích kopců. Umělou ochranu, někdy v kombinaci s přirozenou, tvořily hradby, které uzavíraly plochu hradiska, případně ji dělily na hradisko vnější (respektive předhradí, které mohlo být někdy zdvojené – vnější a vnitřní, výjimečně i ztrojené) a vnitřní (*akropoli). Na rozdíl od hrazeného *výšinného sídliště, které je v podstatě osadou obehnanou či z jedné strany chráněnou lehkým opevněním, je tedy hradisko důkladněji opevněné (nejen *palisádou a *příkopem, ale skutečnou hradbou, opět spojenou s příkopem na vnější straně), zpravidla je větší a vícedílné.

Účel hradiska není vždy jasný. Nepochybně nebývá v první řadě sídlištní, ačkoli některá hradiska byla i trvaleji osídlena a na jejich ploše lze zjistit obytné, hospodářské, výrobní či kultovní objekty (plošných odkryvů však na nich bylo dosud provedeno jen nemnoho). Vedle předpokládané funkce vojensko-strategické hradiska zřejmě sloužila také jako shromaždiště ke kultovním či společenským rituálům (včetně shromaždiště vojska před výpravou – „svaté pole“) a ceremoniím (k těm mohla patřit i *směna či *redistribuce prestižních výrobků a *surovin, proto měla poloha hradiska často vztah k dálkovým komunikacím, které zřejmě už v *pravěku naznačovaly hlavní směry středověkých cest). Jiná hradiska sloužila snad spíše jako útočištná pro obyvatelstvo z okolí – obranná hradiska případně *refugia v méně nápadných či odlehlých polohách. Míra zastoupení jednotlivých funkcí na určitém hradisku mohla být zcela individuální.

Nevyřešena je otázka velikosti společenské jednotky, která hradiska vybuodovala (*rod či skupina rodů, *kmen atd.) a není tedy prokazatelná ani představa, že hradiska byla budována jako ochrana na hranicích území takovýchto celků. Stručně řečeno, hradiska vznikala tam, kde byly kopce vhodné pro jejich zřízení. V průběhu *doby halštatské se vedle poměrně

rozlehlých hradisek vyskytují hradiska s rozlohou do 1 ha. Ta byla budována spíše jako sídla společenské elity s účelem ochrany jejich obydlí i majetku a jako záměrný *symbol *moci a prestiže světské i náboženské vůči okolní *krajině a osídlení (poloha na nápadných, dominantních bodech krajiny).

Hradisko je v pravěku typickým jevem zejména pro dobu bronzovou a halštatskou. Pro obdobné starší lokality eneolitu, případně už mladšího a pozdního neolitu, zpravidla méně výrazně opevněné, je tradičně užíván pojem (hrazené či opevněné) *výšinné sídliště, jakkoli řada z nich byla zřejmě skutečnými hradisky.

Archeologickým pozůstatkem hradiska v terénu je *hradiště. (V české archeologické literatuře však někdy bývají termíny hradisko a hradiště směřovány, případně jeden z obou názvů zastupuje oba zmíněné významy.) (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

hradiště [archeologie], místo, kde původně existovalo *hradisko nebo *hrad a kde se nacházejí pozůstatky po těchto objektech (*příkopy, *valy, *artefakty aj.). V terénu je hradiště obvykle vyznačeno pozůstatky *hradeb – valy, příkopy, případně dalšími terénními zásahy a úpravami, jejichž soubor vytváří hradiště jako *lokalitu, jako typ nemovitě archeologické památky. Množství movitých památek (nálezu) na hradišti kromě nejvýznamnějších středisek je spíše malé, většina plochy těchto lokalit byla osídlena jen slabě nebo vůbec ne, případně je zcela bez nálezů: krátkodobé lehké přístřešky nelze výzkumem zachytit (srov. *refugium), u déle a hustěji osídlených lokalit lze pak předpokládat, že byly buď opuštěny v klidu a výbava odnesena, nebo naopak zničeny a vypleněny. (Karel Sklenář)

hradištní doba, *doba, hradištní.

hradní mír, *mír, hradní.

hradská organizace, *soustava, hradská.

hradská soustava, *soustava, hradská.

hradská správa, *soustava, hradská.

hradské zřízení, *soustava, hradská.

HRAF, *Human Relations Area Files.

hrách (*Pisum sativum*), užitková rostlina z čeledi bobovitých (*Fabaceae*). Jednoletá bylina patřící mezi *luštěniny. Má sudozpeřené listy zakončené úponkou. Nevonné *květy mají bílou, namodralou, nebo narůžovělou barvu; někdy jsou květy hrachu vícebarevné. Jeho lusky dorůstají zpravidla 4–8 cm délky a obsahují obvykle 3–10 kulovitých až zaobleně mnohohranných *semen, žlutozelené až zelené barvy. Kromě vysokého obsahu *bílkovin obsahují semena hrachu aminokyseliny (například kanavanin), škroby, vitamíny řady B, v menší míře také vitamin C a betakaroten (provitamín vitamínu A) a také důležité prvky (z biogenních hořčík, draslík, fosfor a síru, ze stopových prvků zejména molybden). V *přírodě se tento kulturní druh nevyskytuje; z divokých druhů je mu blízký hrách vyvýšený (*Pisum elatius*), rozšířený v jižní Evropě a jihozápadní Asii.

Archeologicky jsou zejména drobnosemenné typy hrachu doloženy z více neolitických nalezišť východního Středomoří a *Blízkého východu, například z *jeskyně Franchthi na východě Peloponnésu v Řecku (stáří 12 400–9 000 let), ze syrských *lokalit Jerf el-Ahmar (stáří 9 800–9 700 let) a Dja'de (stáří 9 600–9 000 let) a Tell Aswad Ia (stáří 9 700–9 600 let) i Ib (stáří 9 300–8 800 let), dále také ve východním Turecku na lokalitách Cafer Höyük XIII–X (stáří 9 400–9 000 let), Cayönü (stáří 9 200–8 500 let) a Nevali Çori (stáří 9 200 let), v Jordánsku na lokalitě Ain Ghazal (stáří 9 000–8 500 let) a v izraelském Jerichu (lokalita PPNB – stáří 9 000–8 500 let). V Egyptě byl hrách nalezen v *hrobkách datovaných do období *Střední říše. Na hrachu má protizánětlivé, hojivé a močopudně účinky, byla proto používána v kombinaci s jinými druhy rostlin také ve starověkém *léčitelství, jak o tom svědčí například recepty z Ebersova nebo Hearstova papyru (oba z 16. století př. n. l.).

V potravinářství se vařená i syrová semena hrachu využívají mnoha způsoby. Pěstuje se řada odrůd v mírném pásmu celého světa. Hrách se stal modelovou rostlinou *genetických

pokusů Johanna Gregora *Mendela v padesátých a šedesátých letech 19. století, jejichž výsledky publikoval v práci *Versuche über Pflanzen-Hybriden* v roce 1866. Koncem 20. století byly intenzivně testovány geneticky modifikované typy hrachu, obsahující gen pro tvorbu inhibitoru alfa-amylázy, způsobující odolnost proti larvám brouka zrnokaze hrachového. Tento gen byl získán z fazolu, který je díky tomuto genu proti zrnokazu odolný. Při zkouškách se však prokázal alergizující účinek transgenního hrachu, proto bylo uvedení této odrůdy posléze zcela zakázáno a veškerý materiál musel být kompletně zničen. Největšími světovými producenty hrachu jsou v současnosti Austrálie, Čína, Francie, Indie, Kanada, Německo, Rusko, Ukrajina a USA. (Petr Bureš)

hranice zubu, cementosklovinná, místo, kde *sklovina (**enamelum*) zubu navazuje na zubní *cement. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

hrášková kost, **os pisiforme*.

hráz, **perineum*.

hrdina, kulturní, v řadě *mytologií, případně starých *historiografií různých oblastí světa – *zvíře, *člověk, polobůh či *bůh, který přináší lidem různé kulturní vymoženosti (*oheň, zemědělské plodiny, *písmo apod.); někdy je za to ovšem bohy ztrestán (*Prométheus).

Například pro staročínskou historiografii představuje dobu legendárních dokonalých vládců a tvůrců základních civilizačních *hodnot a *vynálezů průběh 3. tisíciletí př. n. l.: 2842–2738 *Fu-si, též Pao-si, první mytický císař Tchaj-chao, 2737–2697 Božský rolník (*Šen-nung), 2696–2598 Žlutý císař (*Chuang-ti), 2597–2206 Pět císařů, 2333–2234 *Jao, 2233–2184 Šun, 2183–2177 Veliký Jü. Období *vlády těchto panovníků, a dokonce i sama jejich existence jsou možná jen spekulacemi starověkých historiků, avšak základní společenské dění a kulturní činy s nimi spojované jsou realitou ověřenou *archeologickými prameny. (Jaroslav Malina)

Hrdlička, Aleš (29. 3. 1869, Humpolec – 5. 9. 1943, Washington, D. C., USA), americký antropolog českého původu; jeden z nejvýznamnějších zakladatelů moderní biologické/fyzické antropologie. Zásadní význam měly jeho výzkumy evoluce člověka, jež se vyznačují výrazným protirasistickým *kontextem. Je považován za jednoho z nejvýznamnějších antropologů 20. století a za nejvýznamnějšího antropologa českého původu vůbec.

V roce 1899 přijal neplacené místo antropologa v American Museum of Natural History v New Yorku. V roce 1903 nastoupil jako antropolog do National Museum of Natural History, Smithsonian Institution ve Washingtonu, D. C., kde založil oddělení fyzické antropologie. Postupně v něm vybudoval jednu z nejúplnějších osteologických kolekcí na světě. Kurátorem antropologického oddělení byl v letech 1910–1942. V roce 1918 začal vydávat *American Journal of Physical Anthropology* a v roce 1939 založil American Association of Physical Anthropologists. Rozvíjel řadu nových antropologických oborů, například *forenzní a *ergonomickou antropologii. Stal se průkopníkem standardizace měření člověka a jeho skeletu. Financoval založení Muzea člověka *Univerzity Karlovy v Praze (*Hrdličkovo muzeum člověka) a vydávání časopisu **Anthropologie* v Československu.

Hlavními Hrdličkovými vědeckými tématy byly otázky původu amerického obyvatelstva a evoluce člověka. V publikacích *The Skeletal Remains Suggesting or Attributed to Early Man in North America* (Kosterní pozůstatky v Severní Americe připomínající raného člověka nebo mu přičítané, 1907) a *Early Man in South America* (Prehistorický člověk v Jižní Americe, 1912) na základě studia kosterního materiálu dospěl k závěru, že americký kontinent byl osídlen relativně pozdě (koncem *pleistocénu a počátkem *holocénu). V roce 1925 publikoval knihu *Old Americans* (Starobyílí Američané). Následně rozvinul tezi o neandertálském původu moderního člověka, tedy že lidstvo má společného předka, **Homo neanderthalensis*, který původně obýval Afriku a Evropu a odtud se rozšířil do ostatních částí světa. Tuto teorii zveřejnil roku 1927 na půdě Královské britské společnosti pro antropologii

ve své přednášce nazvané *The Neanderthal Phase of Man* (Neandertálská fáze člověka, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, vol. LVII, 1927). Obdržel za ni Zlatou Huxleyho medaili (Huxley Memorial Medal of the Royal Anthropological Institute, London); v tomtéž roce ji publikoval pod stejným názvem. Jeho posledním velkým tématem byla teorie o asijském původu amerických indiánů, kteří podle něj pravděpodobně přešli takzvanou severní cestou přes Beringovu úžinu (tehdy představující jakýsi pevninský most). Další Hrdličkovy nejvýznamnější publikace: *Anthropometry* (Antropometrie, 1920; 2. vydání 1939 přepracoval a nazval *Practical Anthropometry*), *O původu a vývoji člověka i budoucnosti lidstva* (Praha: B. Kočí, 1924), *The Skeletal Remains of Early Man* (Kosterní pozůstatky raného člověka, 1930), *The Question of Ancient Man in America* (Problematika raného člověka v Americe, 1937), *Alaska Diary, 1926–1931* (Aljašský deník 1926–1931, 1943), *The Anthropology of Kodiak Island* (Antropologie ostrova Kodiak, 1944), *The Aleutian and Commander Islands and Their Inhabitants* (Aleutské a Komandorské ostrovy a jejich obyvatelé, 1945). Dostalo se mu mnoha poct a ocenění, mezi nimi byl čestný doktorát *Masarykovy univerzity v Brně v roce 1929. (Jaroslav Malina)

Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy v Praze, univerzitní sbírka rozdělená do dvou oddělení: na část muzeální (přístupnou veřejnosti) a depozitář (určený pro studijní a vědecké účely). V muzeu jsou umístěny přibližně 4 000 exponátů, z nichž řada je unikátních, například Hrdličkova sbírka hlav indiánských náčelníků, Šebestova sbírka obličejových odlitků Pygmejů, sbírka trepanovaných lebek, deformovaných lebek indiánů z oblasti jezera Tíwanaka i z našeho území z doby stěhování národů, sbírka posmrtných masek významných osobností české kulturní historie atd.

Vznik Muzea člověka (název „Hrdličkovo“ byl doplněn v roce 1937) se datuje od dopisu Aleše *Hrdličky prezidentu Československé republiky T. G. *Masarykovi z 22. března 1929, v němž pisatel navrhuje a zdůvodňuje potřebu zřízení Muzea člověka při *Univerzitě Karlově v Praze. Zároveň nabídl částku přes jeden milion korun v cenných papírech k jeho založení a zajištění. Ve svém dopise podal Hrdlička i nástin toho, jaká by měla být náplň muzea i personální obsazení. Využil k tomu své zkušenosti z expozice „Věda o člověku“, kterou připravil pro výstavu „Panama – Kalifornie“ v San Diegu v roce 1915, jež měla oddíly: Vývoj člověka na Zemi, Růst a vývoj jedince, Lidská variace, Patologie a zánik jedince a Praktická antropologie s ukázkou vybavení laboratoře a metod používaných při výzkumu. Jmenoval i osoby, které by se měly na uskutečňování a provozu Muzea člověka podílet. K dopisu se kladně vyjádřili profesori Univerzity Karlovy Jindřich *Matiegka a Lubor *Niederle a navrhli i vhodné místo pro výstavbu samostatné budovy muzea tak, aby mohlo být snadno spravováno personálem *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, zajištěno topení z hlavní budovy atd. Ministerstvo školství a národní osvěty zřídilo výnosem z 27. 8. 1931 kuratorium pro vybudování Muzea člověka a pro správu fondu, v jehož čele byl sekční šéf ministerstva František Matouš-Malbohan a členové Jindřich Matiegka, Lubor Niederle, Bohumil Němec, Vojtěch *Suk a finanční znalec Karel Kučera, náměstek Národní banky československé. Se sbíráním muzejního materiálu bylo ihned započato a byla navržena i vědecká výprava do Asie s cílem získat antropologický materiál. Hospodářská krize, která postihla i fondy pro výstavbu muzea, však způsobila, že bylo nutno přistoupit ke kompromisu a prozatímnímu řešení. Péčí profesora Jindřicha Matiegky, docenta Jiřího *Malého a odborného asistenta Vojtěcha *Fettera bylo přes všechny potíže Muzeum člověka otevřeno veřejnosti v provizorních prostorách v Antropologickém ústavu (Praha, Albertov č. 6) v roce 1937. Mělo sloužit i jako sbírky pro výuku posluchačů *antropologie, které se staly jeho základnou. Působilo stísněně, ale svůj účel plnilo dobře. Exponáty byly uloženy v solidních vysokých prosklených skříních ze světlého dubu, zajištěných proti prachu. Tabule s texty podávaly potřebné vysvětlivky. Mezitím přišla *válka a Univerzita Karlova i Muzeum člověka přešlo do rukou německých okupantů. Korespondence mezi

Jindřichem Matiegkou a Alešem Hrdličkou z let před válkou a z jejích začátků obsahuje starost o osud Muzea člověka a fondů k jeho budování. Ukázalo se, že jejich obavy byly oprávněné. Z fondů se nezachovalo nic, sbírky byly poničeny, tabule s českými texty byly okupanty odstraněny, mramorová deska s uznáním zásluh Aleše Hrdličky byla ztracena. Krátce po válce, když byla již obnovena výuka antropologie i funkce Muzea člověka, neodolal Antropologický ústav tlaku geologických oborů v budově na Albertově na prostory a došlo k jeho přestěhování do budovy biologických oborů Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy ve Viničné 7 do ještě stísněnějších podmínek.

V současnosti je zachována původní koncepce muzea navržená Alešem Hrdličkou a odpovídá rozdělení prostoru v místnostech na čtyři části: fylogenetický vývoj člověka, ontogenetický vývoj, etnická variabilita a posmrtné změny. Tematické oddíly jsou doplněny bohatou osteologickou sbírkou, kolekcí obličejových posmrtných masek význačných lidí a sbírkou plastik sochaře Františka Vladimíra Foita. Muzeum je zpřístupněno veřejnosti (středa 10–18 hodin kromě letních prázdnin a svátků) a jsou pořádány výstavy, přednášky a semináře. Pod odborným vedením lektorů se uskutečňují exkurze i cizojazyčné především pro střední a vysoké školy z celé České republiky i ze zahraničí (přibližně dvacetkrát za měsíc).

Kurátorkou Hrdličkova muzea člověka je docentka RNDr. Božena *Škvařilová, CSc.

Muzeum a jeho činnost jsou prezentovány na webových stránkách:

<http://www.natur.cuni.cz/~hmc/>. Kontakt: Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: hmc@natur.cuni.cz. (Jaroslav Malina, Miroslav Prokopec)

hrink (z němčiny [Althochdeutsch]: [*h*]/ring, „kruh“), kruhové opevněné centrum *Avarů; známo pouze z písemných pramenů, archeologicky dosud neobjeveno. (Jaroslav Malina)

hrma, starší český název pro *mons pubis. (Ladislava Horáčková)

hrnčina, veškerá *keramika s barevným průlinčným *střepem (též *pórovina). (Richard Thér)

hrnčířská čepel, *čepel, hrnčířská.

hrnčířská pec, *pec, hrnčířská.

hrnčířský kruh, *kruh, hrnčířský.

hrnčířství, *keramika.

hrnec [archeologie, etnoarcheologie], *nádoba nevýrazných tvarových charakteristik, od *neolitu tvořící běžnou součást souboru hrubší užitkové *keramiky většiny *kultur. (Karel Sklenář)

hrob [archeologie], místo *uložení tělesných pozůstatků zemřelého člověka, ale i *zvířete (zvláště v kulturních okruzích, kde některá zvířata určovala styl života nebo byla dokonce *zbožněna; například ve starém Egyptě); někdy s *milodary a další výbavou.

Podle typu užitého *pohřebního ritu se rozlišuje *hrob kostrový (ojediněle snad již ve *středním paleolitu, obecněji od *mladého paleolitu), *hrob žárový (od mladého paleolitu) a *hrob birituální (od *neolitu), který se však vyskytuje výjimečně.

Hroby všech typů mohou být překryty *mohylou nebo obsaženy v jejím násypu (zpravidla jako dodatečné). Hrob bez stop mohly se označuje jako plochý, ale původní existenci mohly nelze vyloučit. Povrchové označení plochého hrobu je neznámé, jen výjimečně se zjistí *stěla nebo kůl. Pod zemí bývá hrob v terénu patrný hrobovou *jámou, srovnatelnou obvykle s rozměry pohřbeného těla či *popelnicí.

V hrobě je nejčastěji pohřbena jedna osoba. Poměrně časté jsou však i *dvojhroby a vícehroby (již v mladém paleolitu – například *Dolní Věstonice); v tomto případě jde o hroby buď hromadné (jednorázové pohřbení), nebo kolektivní (*hrobky, například rodinné, rodové, kam se pohřbívalo postupně); jejich zvláštní formou jsou druhotné hroby (*pohřby, druhotné), do nichž byly umístěny pozůstatky původně uložené jinde. Existují také společné hroby lidí a zvířat, významných osobností spolu s lidskými nebo zvířecími *oběťmi či zvířat samotných –

ty je ovšem nutno spojovat s obětními či jinými *rituály. *Kenotaf, symbolický hrob nebo *náhrobek za nezvěstného nebo za zemřelého, jehož tělo bylo pohřbeno jinde, byl používán od *starověku, možná i v prehistorických dobách, kdy je však nesnadno prokazatelný.

Rituální úpravy prostoru hrobu sahají od prosté jámy přes dřevěnou či kamennou podzemní skříňku (*hrob, skříňový) až po prostorné podzemní komory (*hrob, komorový) tzv. královských nebo knížecích hrobů vybavených bohatstvím milodarů včetně rozměrných *objektů (vozy, modely domů aj.) a nadzemní kamenné komory *megalitických hrobek. Hrob bývá často umělecky zdoben; v pozdní *gotice a zejména od 19. století došlo v euroamerickém kulturním areálu k rozvoji náhrobní plastiky.

Počínaje *mezolitem (ojediněle), obecněji až od *neolitu se hroby soustřeďují na *pohřebištích, běžným jevem však bývá i víceméně obřadné *pohřbívání do užitkových *jam na sídlištích nebo pod podlahami a stěnami *domů. Po uzavření hrobu docházelo nezřídka k rozmanitým aktivitám: vylupování (z důvodů zjištných, ale i například magických), znesvěcování, manipulace s ostatky (provázející někdy *kult předků) apod.

Kromě *pohřbu do hrobu mohou být lidské pozůstatky deponovány (uloženy) bez pohřebního ritu nebo zůstat na místě smrti. (Viz též *smrt a pohřeb – ...) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Josef Unger)

hrob typu bustum [archeologie], *hrob nebožtíka, který byl spálen i s přídavky přímo na místě pohřbu. (Josef Unger)

hrob, arkosoliový [archeologie], též *výklenkový hrob (německy: *Nischengrab*), *arcosolium. (Josef Unger)

hrob, birituální [archeologie], hrob obsahující pozůstatky ritu kostrového i žárového. (Josef Unger)

hrob, galeriový [archeologie], typ *eneolitického pohřebního památníku ve Francii; dlouhá chodba z kamenných bloků překrytá mohylou. (Viz též *stavitelství, megalitické.) (Josef Unger)

hrob, chodbový [archeologie], druh pohřebního památníku z velkých kamenných bloků. V „chodbě“ bylo pohřbeno i mnoho desítek zesnulých. Zachovány v západní Evropě (4. a 3. tisíciletí př. n. l.). (Viz též *stavitelství, megalitické.) (Josef Unger)

hrob, izolovaný [archeologie], hrob ležící izolovaně od *sídliště či *pohřebiště. (Josef Unger)

hrob, katakombní [archeologie], hrob, kde vlastní hrobová *jáma (komora, katakomba) byla vyhloubena obvykle hlouběji z boku vstupní jámy (*šachty). (Josef Unger)

hrob, knížecí [archeologie], tradiční, spíše však jen pomocné označení pro hroby vynikající velikostí, zvláštní úpravou hrobové jámy či komory, velkou *mohylou nebo bohatstvím a vzácností milodarů (případně umístěním mimo *pohřebiště) natolik, že budí dojem pohřebního místa příslušníka (zpravidla jde o muže) společenské elity. Termín „kníže“ má označovat představitele určité regionální moci, jehož titul ani pravomoci jsou neznámy. Pojem „knížecí hrob“ je užíván pro takové památníky v *době bronzové, *době železné, *době římské a v *době stěhování národů, neboť v tomto období dějin jde už zřejmě o vytváření *aristokracie nového typu na základě územní moci zajišťované silou bojovníckých *družin. Mimořádné hroby ze starších období *pravěku se obvykle označují termínem „náčelnický hrob“, neboť zde ještě neexistovala výraznější sociální stratifikace (mohlo tedy jít o *náčelníka, *šamana apod.).

V obou případech však platí, že vztah mezi mimořádností hrobu a mocí či bohatstvím pohřbeného nemusí být jednoznačný. (Karel Sklenář)

hrob, kolektivní [archeologie], hrob s více pohřbenými jedinci, kteří byli ukládáni pečlivě a často s přídavky. (Josef Unger)

hrob, komorový [archeologie], úprava vlastního *hrobu vyznačující se čtvercovou nebo obdélnou komorou o straně kolem dvou až čtyř metrů, zbudovanou z dřevěných sloupů a

fošen, obvykle zčásti nebo zcela zapuštěnou do země (a krytou mohylovým násypem); nadpovrchové formy komorového hrobu představují megalitické památníky (*dolmen, *hrob, chodbový). Velký prostor poskytoval dost místa nejen pro pozůstatky zemřelého (někdy provázeného dalšími pohřbenými), ale i pro množství *milodarů od *keramiky včetně velkých *zásobnic a dalších artefaktů až například pro pohřební *vůz. Dřevěné komory se objevují už v eneolitických hrobech, ale skutečný komorový hrob je typický pro vůdčí vrstvu společnosti v kulturách *doby bronzové a zejména *doby železné (*hrob, knížecí) a v prostředí starověkých *civilizací. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

hrob, kostrový [archeologie], pozůstatek pohřbení nespáleného těla do země, doložený ojedinele od *středního paleolitu, obecněji od *mladého paleolitu. Již tehdy byla nejběžnější skrčená poloha těla na boku, téměř výhradně užívaná od *neolitu po starší *dobu bronzovou, kdy důslednost formy a silné skrčení naznačuje, že těla byla svazována. V orientaci hlavy a obličejů k světovým stranám a s tím související volbě pravého či levého boku se kultury různily, rozdíl býval někdy i mezi hroby mužskými a ženskými. Později tento způsob pohřbívání poměrně rychle mizí, od starší *doby železné je běžná poloha kostry na zádech. (Karel Sklenář)

hrob, masový [archeologie], hrob s více jedinci, jejichž pozůstatky jsou promíšeny a případné přídatky nelze přiřadit k jednotlivým pohřbeným. (Josef Unger)

hrob, megalitický, *stavitelství, megalitické.

hrob, mohylový [archeologie], hrob krytý umělým násypem, *mohylou. (Josef Unger)

hrob, plochý [archeologie], podzemní hrob, který není na povrchu patrný, což neznamená, že by původně nebyl označen. Naopak lze předpokládat, že většina hrobů byla označena rovem, *mohylou, *stélou nebo dřevěným kulem, prostředky, které v průběhu doby zanikly *archeologizací a antropogenními zásahy. (Karel Sklenář)

hrob, skříňkový [archeologie], podpovrchový, případně povrchový, ale *mohylou krytý *hrob, kde pozůstatky zemřelého jsou uloženy ve skřínce – malé formě hrobové komory (*hrob, komorový), rozměrově přizpůsobené skrčené lidské kostře nebo *popelnici s případnými dalšími nádobami v *žárovém hrobě. Skříňka je zbudována buď z větších plochých kamenů (kolmé stěny, podlaha, někdy větší kámen jako strop) nebo z různotvarých kamenů formou zdíva spojovaného *mazanicí. Skříňkový hrob se poprvé vyskytne v *neolitu, k jeho velkému rozšíření dochází zejména v *eneolitu. (Karel Sklenář)

hrob, šachtový [archeologie], *hrob, jehož základem je pohřební komora vybudovaná na dně hluboké *šachty, jež může být obklopena vedlejšími šachtami majícími stavební i pohřební účely. Jde o transkulturně rozšířený typ *hrobky, v němž byly pohřbíváni příslušníci společenské elity. Například ze starého Egypta je doložen ze 7.–4. století př. n. l. z pohřebišť v *Abúsíru, *Gíze a *Sakkáře. (Břetislav Vachala)

hrob, výklenkový [archeologie], specifický tvar *hrobu skládající se z obdélníkové *jámy, která má dutinu buď na delší straně (slovensky: podmolový hrob), nebo na kratší straně (tunelový hrob), do níž je uloženo tělo zemřelého s výbavou. (Viz též *hrob, arkosoliový.) (Josef Unger)

hrob, žárový [archeologie], druh *hrobu spojený se žárovým *pohřebním ritem a s pravěkými kulturami, které tímto způsobem pohřbívaly. Zemřelý byl spálen na *žárovišti a pozůstatky uloženy na *pohřebišti buď volně na hromádce v zemi vedle – *milodarů (žárový hrob jámový) či v *urně (žárový hrob popelnicový). Obě formy mohou být i skříňkové (*hrob, skříňkový), ve vztahu k povrchu země buď ploché (nevystupující) nebo s mohylovým násypem (*mohyla). (Karel Sklenář)

hrob, žárový jamkový [archeologie], spálené *kosti jsou uloženy bez obalu nebo v obalu z organického materiálu (který se nedochoval) do jamky v zemi. (Josef Unger)

hrob, žárový popelnicový [archeologie], spálené *kosti jsou uloženy v nádobě (popelnici, urně), někdy i s *milodary, do země. (Josef Unger)

hrob, žárový vrstvomý [archeologie], spálené *kosti postupně ukládané do vrstev nebo mělkých jam. (Josef Unger)

hrobka, vyzděný *hrob v zemi, v němž *rakev spočívá ve volném prostoru; také nadzemní objekt v podobě kaple (na českém území se objevuje od 16. století). Po vzoru *aristokracie si je následně budovali i bohatí *měšťané, ve snaze pohřbit členy rodiny do jedné prostory (rodinné hrobky). Tento způsob pohřbu přetrval až do 18. století. Jako pohřební kaple sloužily i některé kaple loretánské, založené většinou příslušníky aristokracie, kteří se zde pak nechali pohřbit (například thunovská kaple v Děčíně z roku 1667, claryovská v Teplicích z let 1674–1675, na Moravě loretánská kaple u sv. Mořice v Olomouci z let 1725–1727 nebo pohřební kaple Březnických z Náchoda umístěná v loretánském *kostele sv. Anny v Mikulově). Měšťané zřizovali loretánské kaple poměrně málo, přesto najdeme například kapli u kostela Panny Marie v Moravské Třebové, kterou nechal vystavět roku 1767 třebovský měšťan Matouš Klosy. (Michaela Králíková)

hrobová výbava, *výbava, hrobová.

hromadný nález, *nález, hromadný.

Hromnice, lidové označení římskokatolického svátku Uvedení Páně do chrámu, který se slaví 2. února. Dříve se tento den slavil též jako Očišťování Panny Marie a jeho tradice sahá zřejmě do 11. století. Název se odvozuje od posvěcených svíček (hromniček), jejichž světlo pokládají věřící za symbol *Ježíše Krista a které se původně stavěly do oken jako ochrana před boufkami. Průvod věřících se zapálenými svíčkami připomíná vyprávění z *evangelia podle Lukáše (2,22–38), kdy Maria přinesla Ježíše čtyřicet dní po jeho narození do jeruzalémského chrámu, aby ho jako prvorozeného zasvětila *Bohu.

Na Hromnice rovněž končila doba *Vánoc a z *kostelů i domácností se sklízely *betlémy. (Břetislav Horyna)

hrot z tvrdých živočišných materiálů, artefakt okrouhlého, oválného nebo eliptického průřezu, používaný k *lovu, *rybolovu nebo k *boji, jehož distální konec byl v tomto smyslu funkční. Pro typologické členění hrotů je *primárně sledován tvar báze (proximální části), celková kontura projektilu, forma ukončení distální části, průřez mediální části, rýhy a případná výzdoba (hroty s jednoduchou bází, s rozštěpenou bází, s jednostranně seříznutou bází, s oboustranně seříznutou bází, s postupně seříznutou bází, s vidlicovitou bází, s postupně upravenou bází, isturitzké hroty, listovité projektily atd.).

Sporné nálezy hrotů z *kostí a *mamutoviny pocházejí ze staropaleolitických *lokalit Mesvin v Belgii, *Bilzingsleben v Německu, Lunel Viel ve Francii, Torralba a Ambrona ve Španělsku a Fontana Ranuccio, Castel di Guido v Itálii.

Od *mladého paleolitu byly využívány hroty různé morfologie, jejichž funkce byla určena na základě etnografických *analogií, archeologického *kontextu, trasologických studií a experimentů. Přestože pro většinu paleolitických hrotů neexistují přímé doklady připevnění ratiště, jednotlivé způsoby jsou rekonstruovány na základě morfologie báze hrotů. Morfometrická data velké části projektilů dávají možnost připojení ratiště, které by mohly být také vrhány za pomoci *luku či *vrhače oštěpů. Hroty projektilů nesou specifické funkční stopy spojené s funkcí *vrhací zbraně (deformace, fragmentarizace). (Michaela Zelinková)

hrot, kamenný (anglicky: *point*, francouzsky: *pointe*, německy: *Spitze*), *nástroj či *zbraň na *úštěpu nebo *čepeli, retušovaná do hrotu, vzhledem k morfologické variabilitě jeden z nejcitlivějších typologických indikátorů v *paleolitu (například moustérské hroty). Charakteristické je úplné nebo částečné použití plošné retuše (*listovité hroty, typ Jerzmanowice), otupující retuše podle jedné hrany (typ Châtelperron, La Gravette, azilské hroty, typ Federmesser), bočního vrubu (typ *Kostěnki, *hamburgien, *creswellien) či *řapu (*atérien, typ Font Robert, *ahrensburgien, lyngby, *šwiderien). (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

hrot, listovitý, *artefakt v rámci *kamenné štípané industrie vyrobený z *jádra, *ústěpu nebo *čepele pečlivým opracováním oboustrannou plošnou *retuší (takže připomíná list stromu) užívaný v různých kulturách *středního paleolitu a *mladého paleolitu, charakteristický je především pro *szeletien a *solutréen. Mohl sloužit jako *dýka, *nůž nebo jako hlavice *kopí či *oštěpu; některé zvláště pečlivě provedené exempláře mohly představovat prestižní artefakt.

Listovitému hrotu jsou tvarově podobné pazourkové hroty vyráběné v severské oblasti Evropy v *pozdní době kamenné a na počátku *doby bronzové již ovšem jako napodobení prvních kovových artefaktů (dýk aj.). (Karel Sklenář)

hrozba paží [primatologie], gesto u *primátů, kdy paže (celá nebo jenom předloktí) je zvednutá a jedinec s ní provádí rychlé škubavé pohyby (prsty jsou lehce skrčeny). Většinou je provázeno kýváním hlavy a projevy, které jsou v anglické literatuře popisovány jako *cough threat* („pokašlávání“) nebo *waa bark* („vyštěkávání“, „agresivní štěkot“). (Marina Vančatová)

Hrozný, Bedřich (6. 5. 1879, Lysá nad Labem – 12. 12. 1952, Praha), český orientalista; profesor a *rektor *Univerzity Karlovy v Praze. Přispěl k rozluštění indoevropské *chetitštiny, k poznání kulturního bohatství *Chetitů a položil základy samostatného oboru chetitologie. Pokoušel se rovněž rozluštit *harappské písmo a písmo krétské, avšak neúspěšně. Z díla: *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm: Ein Entzifferungsversuch* (Jazyk Chetitů, jeho výstavba a příslušnost k indogermánské jazykové rodině: Pokus o rozluštění, 1917), *Nejstarší dějiny Přední Asie a Indie* (1943). (Jaroslav Malina)

hrtan, **larynx*.

hrtanová příklopka, **epiglottis*.

Hrubín, František (17. 9. 1910, Praha – 1. 3. 1971, České Budějovice), český básník, dramatik a prozaik. Jeho tvorba oscilovala mezi lyrickými, intimními polohami a příběhy obecné platnosti vyjadřujícími humanisticky angažovanou filozofii života (*Hirošima*, 1948, *Proměna*, 1957, *Romance pro křídlovku*, 1962). Významnou složkou Hrubínova díla se stala tvorba pro děti; rozsáhlý výbor *Špalíček veršů a pohádek* (1960) představuje jednu z nejoblíbenějších českých dětských knih 20. století. (Jiří Pavelka)

Hrubý, Vilém (18. 11. 1912, Říkovice – 23. 9. 1985, Brno), český archeolog a muzejník; profesor brněnské *univerzity, vedoucí oddělení moravského pravěku a pak slovanské archeologie v Moravském zemském muzeu v Brně. Odborně se věnoval velkomoravskému období, zejména archeologickému výzkumu Starého Města u Uherského Hradiště s přílehlými lokalitami (Sady, Modrá), jehož význam svými pracemi prokázal. Z díla: *Staré Město: Velkomoravské pohřebiště „Na valách“* (1955); *Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě* (1957); *Staré Město – Velehrad: Ústředí z doby Velkomoravské říše* (1964); *Staré Město – Velkomoravský Velehrad* (1965); *Dějiny města Brna I.* (1969, kolektiv autorů). (Karel Sklenář)

hrud', **zakrytá** [primatologie], chování *primátů uplatňující se pouze ve vztahu „matka a mládě“ – matka zabrání mláděti v přístupu k mléku tím, že si zakryje bradavky rukou; někdy se přitom skrčí nebo leží přitisknutá k zemi či větvi. (Marina Vančatová)

hrudní aorta, **aorta thoracica*.

hrudní kost, **sternum*.

hrudní mízovod, **ductus thoracicus*.

hrudní obratel, **vertebra thoracica*.

hrudní svaly, **musculi thoracis*.

hrudník, **thorax*.

Hruška, Blahoslav (5. 5. 1945, Český Brod – 27. 6. 2008, Trnava, Slovensko), český sumerolog, asyriolog a religionista; profesor a vedoucí Katedry religionistiky a teorie

náboženství Husitské teologické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, vědecký pracovník Orientálního ústavu Akademie věd České republiky v Praze. V letech 1962–1967 absolvoval obory klínopisné bádání a archeologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1973–1989 byl výkonným redaktorem a 1989–1997 šéfredaktorem mezinárodního vědeckého časopisu *Archiv orientální* (více než 40 vlastních příspěvků). Překládal vědecko-naučnou literaturu (například kapitoly věnované dějinám starověku v knihách a sbornících: *Kronika lidstva* (2. vydání, 1993); *Kronika techniky* (1993); *Kronika medicíny* (1994); *Sfinga 2* (1998); *Sfinga 3* (1998); *Svět staré Mezopotámie a starověkého Blízkého východu* (1998); *Nebe, peklo a nirvána* (2000) a významně se podílel na tvorbě *encyklopedií (*Diderot, Universum* aj.); dále spolupracoval s Českým rozhlasem (pořady *Meteor* a *Mikroforum*) a s Českou televizí (historický seriál *Sfinga, Století válek*).

V pedagogické a vědecké práci se zabýval především hospodářskými dějinami a náboženstvím starověkého Předního východu, sumerskými klínopisnými texty, mytologií a mytickým myšlením. Publikoval u nás i v zahraničí řadu vědeckých studií, encyklopedických hesel a knih: *Der Mythenadler Anzu in Literatur und Vorstellung des alten Mesopotamien* (1973); *Mýty staré Mezopotámie* (část Sumer) (1997); *Prameny života* (1982, spoluautor); *Pod babylonskou věží* (1987); *Tradiční obilnářství staré Mezopotámie* (1990); *Kultovní život starého Sumeru* (1990); *Sumerian Agriculture: New Findings* (1995); *Duchovní prameny života* (část Sumer) (1997) aj. Zejména v článcích časopisu *Nový Orient* přiblížil českým čtenářům historické a kulturní dědictví sumerské civilizace v dávné Mezopotámii. Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007).

Byl členem výboru Mezinárodní asociace asyriologů (Paříž, Amsterdam) a mezioborového týmu Sumerian Agriculture Group se sídlem v Cambridgi, v roce 1996 byl jedním z hlavních organizátorů 43. Mezinárodního kongresu asyriologů v Praze, v letech 1994–1997 řídil rozsáhlý grantový projekt *Jazyky a kultury starověkého Předního východu* (1994–1996), který se stal základem knižní publikace (*Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri, 1999). Od roku 1996 pracoval na samostatném projektu *Poznání bez soustavy pojmů* v prestižním Ústavu Maxe Plancka pro dějiny vědy v Berlíně, kde také pořádal semináře. V Německém archeologickém ústavu (DAI) v Berlíně se podílel na projektu *Forschungsarchiv* (staré ruské výzkumy v Příkaspí a Kavkazsku). Na Husitské teologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze akreditoval magisterské a doktorandské studium *religionistiky, byl členem Akademického senátu a přednášel studentům dějiny Izraele ve starověku, přehled světových náboženství a kulturní dějiny starého Předního východu. Na Západočeské univerzitě v Plzni se podílel na výuce sociální a kulturní antropologie (*Duchovní svět starověkého Předního východu, Vliv náboženských systémů Předního východu na křesťanství*). Působil též jako školitel v postgraduálním studiu, a to i na jiných fakultách Univerzity Karlovy v Praze a na *univerzitách v Brně, Olomouci a Plzni. (Jaroslav Malina)

hry [Japonsko], stejně jako většina asijských národů jsou i *Japonci ve své podstatě hravé povahy, o čemž svědčí značné množství her od různých soutěží a utkání, přes hry deskové, slovní či karetní, až po tradiční hry dětské a příležitostné, kterým holdují lidé všech věkových kategorií.

Soutěžní hry, utkání (*awase*) mají v Japonsku dlouhou tradici. V heianské literatuře (794–1185) nacházíme zmínky o dvou takovýchto hrách-soutěžích, které se mezi dvorskou *šlechtou těšily mimořádné oblibě – *e awase*, malířská soutěž, při které si účastníci navzájem porovnávali své malířské výtvořky a hodnotili jemnou krásu i vytříbený styl, a *uta awase*, básnické utkání, při kterém dvě skupiny básníků soutěžily ve skládání básní na dané téma,

přičemž každé utkání mělo předem stanovený počet kol, nejméně 20, často však až 600 a nebyla výjimkou ani klání o 1 500 kolech. K dalším oblíbeným hrám patřily soutěže v porovnávání květin, ptáků a hmyzu, či soutěž v rozpoznávání vůní (*kō awase*), při které účastníci buď hádali, o jakou vůni se jedná, nebo museli najít vůni, která vhodně doplňuje aroma vybrané protivníkem. Zvláštní pozornost zasluhuje soutěž ve skládání mušlí (*kai awase*). Lastury různých druhů se nejprve rozlomily na dvě části, jedna polovina mušliček se rozložila na zem a druhá srovnala na hromádku, ze které si soutěžící vybral jednu mušličku a dohledával druhou do páru. Později se na obě poloviny nakreslil obrázek či napsala báseň a úkolem bylo najít příslušné mušličky tak, aby obraz či báseň byly kompletní. Ačkoli s úpadkem heianského dvora (*Heian) ztrácí *kai awase* značnou část své popularity, k jejímu oživení dochází v období *Edo (1600–1868) v podobě karetní hry *uta karuta*.

Většina deskových her přišla do Japonska z Číny. K nejnámějším patří strategická hra *go*, japonská obdoba šachů *šógi*, japonské vrhcáby *sugoroku* a mezi dětmi dodnes oblíbená *varianta indické hry pachisi *džúroku musaši*.

Go (někdy nazývaná též *igo*) je stará strategická hra, při které dva hráči střídavě kladou své kameny, černé a bílé, na průsečíky 19 vertikálních a horizontálních čar s cílem zmocnit se kamenů protivníka a ovládnout co největší území na herní desce. Některé prameny považují za kolébku *go* Čínu, jiné hledají její původ až v Indii, kde se zrodily i šachy. Na rozdíl od šachů, které se rozšířily jak na východ tak i směrem na západ, se však *go* hrála až donedávna pouze v Číně, Koreji a v Japonsku. Někteří odborníci ji označují za nejsostifikovanější hru na světě a řada obdivovatelů v Japonsku i ve světě ji považuje za opravdové umění. Přestože její pravidla jsou mimořádně jednoduchá, počet herních kombinací dosahuje neuvěřitelného čísla 10⁷⁵⁰.

Šógi, japonská obdoba šachů, je desková hra pro dva hráče, jejímž cílem je zajmout protivníka krále. Šachovnice je rozdělena na 81 polí (9x9 řad) a každý hráč má 20 plochých dřevěných figur ve tvaru nepravidelného pětiúhelníka, kterými se táhne obdobně jako u šachů. Podstatný rozdíl *šógi* však spočívá v tom, že figury sebrané protihráči lze opět nasadit do hry na své straně.

Předchůdce dnešních *šógi* vznikl pravděpodobně v Indii a hra se rozšířila do Číny, odkud ji v období *Nara (710–784) přivezla japonská poselstva. Způsob, jakým se v té době *šógi* hrály, není přesně znám, ale již v období Heian (794–1185) se setkáváme s několika různými variantami (malé, střední, velké, větší a největší *šógi*), které se lišily jak velikostí hrací desky, tak i počtem hracích figur. Pravidla hry a počet figur se ustálily do dnešní podoby v průběhu období *Muromači (1338–1573). V roce 1607 zřídil tokugawský šógunát dokonce zvláštní kancelář pro *šógi* a *go* při *úřadu pro správu svatyní a chrámů. Její představený získal dědičný titul *meidžin* (velmistr) spojený s doživotním důchodem, což v podstatě odpovídalo dnešnímu postavení profesionálního hráče. Systém dědičného titulu *meidžin* byl zrušen až v roce 1934 a od té doby se každoročně hraje o tento titul celostátní turnaj. Hráč, který získá titul *meidžin* více než pětkrát, má právo užívat označení *eisei meidžin* (věčný velmistr).

Sugoroku je desková hra pro dva či více hráčů připomínající svými pravidly vrhcáby. V Japonsku existují dvě varianty. V deskovém *sugoroku* (*ban sugoroku*), které přišlo do Japonska v 8. století z Číny a těšilo se značné oblibě mezi dvorskou šlechtou, posunují protivníci své kameny po dřevěné hrací desce podle výsledku hodu kostkou. Vyhrává hráč, který jako první přesune všechny své kameny na území protivníka. Počátkem 17. století se rozmáhá obrázkové *sugoroku* (*e sugoroku*), při kterém je dřevěná deska nahrazena papírovým hracím plánem rozděleným na několik částí s různými barevnými ilustracemi. První *e sugoroku* měly převážně didaktický charakter a často zobrazovaly religiózní náměty. Například tzv. *Sugoroku Čisté země* (*Džódo sugoroku*) zobrazovalo výjevy z buddhistických sůter – cílem hry bylo dosáhnout Nebe, aniž by hráč propadl Peklu. *Sugoroku* se dodnes hraje po celém Japonsku a patří k tradičním novoročním zábavám japonských dětí.

Džúroku musaši je ve své podstatě obdobou *sugoroku*. Vzniká v polovině 17. století nejprve jako hazardní hra, později se však šíří jako rodinná zábava. Hráči mají k dispozici 17 kamenů, přičemž podstatou hry je zatlačit pomocí šestnácti vedlejších kamenů hlavní kámen, pojmenovaný podle legendárního mnicha a věrného druha Minamota Jošicuneho Musašibó Benkei, do rohu tak, aby se nemohl hýbat.

Zvláštní kategorii tvoří hry slovní (*kotoba asobi*), pro které je *japonština se svojí jednoduchou fonetickou stavbou a nesmírným množstvím homonym jako stvořená. Komické přesmyčky a další slovní hříčky však nebyly pouhou nevázanou zábavou, ale tvořily součást japonské literární tradice, zejména klasické *poezie. Ačkoli v moderní literatuře již není tomuto slovnímu žonglování přikládán takový význam, hry se slovy nadále zůstávají oblíbenou zábavou dětí i dospělých.

Nejnámější slovní hrou je *širitori*, oblíbená zábava heianské dvorské šlechty. Jeden z hráčů zarecitoval libovolnou báseň *waka* a druhý musel na poslední slovo či slabiku vytvořit další verš. Na rozdíl od pozdější řazené básně *renga*, která předpokládala nejen slovní ale i tematickou návaznost jednotlivých veršů, *širitori* byla podstatně jednodušší a měla sloužit téměř výlučně k pobavení. Velké popularitě se těšila také v období Edo, zejména mezi *měšťany, neboť poskytovala možnost pro různé narážky, průpovídky a sarkastické vtípky. V současné době patří výhradně do světa dětí a při hře se vychází pouze z poslední slabiky – například *ringo* (jablko), *gomaabura* (sezamový olej), *raion* (lev), *onna* (žena) atd.

Další oblíbenou zábavou jsou všemožné jazykolamy (*hajakuči*). Jejich prvními tvůrci byli hudebníci *gagaku* v období Heian, kteří zpívali některé písně ve velmi rychlém tempu. Z tohoto zvláštního způsobu interpretace se poté vyvinuly humorné „rychlé“ písničky (*sóga*), které byly součástí společenské zábavy kamakurské vojenské šlechty (1185–1333). Hudební stránka později ustoupila do pozadí a zůstala jen vlastní slova recitovaná ve svižném tempu. Umění jazykolamu dovedl v období Edo k dokonalosti herec divadla *kabuki* Ičikawa Dandžúró II., který v hlavní roli prodavače léků dokázal chrlit gejzír slov bez přestávky po několik minut. Dnes jsou jazykolamy, stejně jako většina ostatních slovních her, převážně záležitostí dětí, často je však s oblibou používají i pedagogové jako vhodné didaktické pomůcky. K nejnámějším jazykolamům patří průpovídky typu *tókjó tokkjo kjoka kjoku* (tokijský patentní úřad), *nama mugi, nama gome nama tamago* (nevařené obilí, nevařená rýže, syrová vejce) či *tonari no kjaku wa joku kaki kuu kjaku da* (host od vedle často jí tomely).

Poslední skupinou slovních hříček jsou palindromy (*kaibun*). Skládání palindromické poezie patřilo odedávna k tradičním zábavám čínských literátů a japonští básníci považovali palindromy nejen za dobrou průpravu, ale i vhodný doplněk vážné poezie. Mimořádné popularitě se těšily zejména v období Edo, kdy básníci *renga* či *haikai* s oblibou soutěžili, kdo přijde s rafinovanějším palindromem. V současnosti se umění palindromu již omezuje na pouhé slovní výrazy či krátké věty typu *cukue e kucu* (*cu ku e e ku cu*, „boty na stole“) či *taue uta* (*ta u e u ta*, „písně k sázení rýže“).

První karty evropského typu čtvercového tvaru s čísly, obrázky či nápisy – souhrnně označované výrazem *karuta* (z portugalského *carta*) – přišly do Japonska z Evropy v první polovině 16. století a většina karetních her měla již od svého počátku charakter hazardní hry. Počátkem 17. století dosahoval hazard takové míry, že tokugawský *šógunát (1600–1868) vydal dočasný zákaz karetních her jako takových. V té době byly nejrozšířenějšími karetními hrami *tenšó karuta* (pojmenovaná podle éry Tenšó, 1573–1592) a *unsun karuta* (z portugalského *um*, „jeden“ a *summo*, „nejvyšší“). Hry, které se dnes označují termínem *karuta*, nejčastěji odkazují k *hanafuda* (karty s květinami), *uta karuta* (karty s vepsanými verši) a *iroha karuta* (karty s básní *iroha*), přičemž klasickým evropským kartám se říká *torampu*. *Hanafuda* je karetní hra se 48 hracími listy, po čtyřech na každý měsíc roku, na kterých jsou nakresleny květiny typické pro příslušný měsíc (například pinie pro leden, slivoň

pro únor, sakura pro březen). V rámci jedné čtveřice mají karty různou hodnotu – 1, 5, 10 a 20. Podstata hry je jednoduchá a záleží více na štěstí a náhodě než na hráčské zručnosti. Cílem je získat co nejvíce kompletních kvartet. Za zmínku stojí ještě *uta karuta*, která má svůj původ ve výše uvedeném skládání mušlí (*kai awase*) a mimořádné obliby dosáhla zejména v období Edo. Základem hry jsou dvě sady po 100 kartách, přičemž první sada má na sobě napsány úvodní 3 verše (17 slabik) klasických básní *waka* a ve druhé sadě jsou karty s posledními 2 verši příslušné básně. Karty druhé sady jsou rozloženy před hráči a jeden z hráčů předčítá úvodní verše z karet první sady. Cílem je najít příslušný konec básně dříve než ostatní. Vzhledem k tomu, že výběr básní se postupem času omezil na básnickou antologii *Hjakunin iššū*, často je tato hra známá pod názvem této básnické sbírky.

Poslední skupinu her tvoří hry dětské – například *ohadžiki* (kuličky, cvrnkaná), *otedama* (drábky), *beigoma* (káča), *kakurenbo* (schovávaná), *onigoko* (honěná) a hry příležitostné, které se váží k určitému ročnímu období *takoage* (pouštění draků), *hanecuki* (pálkovaná) a další. (Jan Sýkora)

hry, aktijské, sportovní hry ve starověkém Řecku, pořádány co čtyři roky na počest vítězství Octaviana nad Antoniem a *Kleopatrou (31 př. n. l.) u mysu Aktion (v severní Akarnánii v Jónském moři); pořádaly se do 4. století n. l. (František Čapka)

hry, olympijské, vrcholné mezinárodní sportovní soutěže, rozeznáváme: a) starověké (antické) – ve starém Řecku (název podle střediska *Olympia na *Peloponnésu, zasvěcené *Diovi), pořádáné jednou za čtyři roky od roku 776 př. n. l. do roku 393 n. l.; v době příprav a jejich konání (tj. asi 3 měsíce) se vyhlášoval *mír mezi řeckými *kmeny a *obcemi (spojeny s náboženskými obřady a obětmi Diovi). Na programu byl: běh na délku stadionu, pětiboj, běh ve zbroji, pěstní zápas, závody na koních, vozů aj.; b) novověké – obnoveny roku 1896 na návrh *barona Pierra de Coubertina (1863–1937), olympijská *charta přijata v roce 1894 v Paříži, za *Čechy byl přítomen Jiří Stanislav Guth-Jarkovský (1861–1943). První olympijské hry proběhly v roce 1896 v *Athénách, konají se jedenkrát za čtyři roky (kromě let 1916, 1940, 1944). Od roku 1924 se pořádají i zimní olympijské hry (se stejným intervalem), ženy se účastní her od roku 1920. (František Čapka)

hry, panhelénské, starověké slavnosti všeřeckého charakteru, které vyjadřovaly snahy po politické jednotě Řecka; patřily k nim čtyři největší řecké hry: *olympijské, *pythijské, isthmické a nemejské. (František Čapka)

hry, počítačové (anglicky: *Personal Computer Games*), aplikační *software vydávaný buď na datovém nosiči (typicky CD nebo DVD), nebo prostřednictvím *internetu a je provozován na *počítači nebo *mobilním telefonu. Základem *počítačové hry je virtuální svět zpracovaný ve 2D nebo 3D grafice, do něhož může hráč vstupovat a ovlivňovat jeho stav pomocí ovládacích komponent (myš, klávesnice, joystick, joypad ad.). Smyslem počítačové hry je buď splnit v daném časovém limitu určitý úkol, nebo porazit počítačový program v simulaci nějaké kompetice. Počítačové hry určené pro počítač lze hrát na samostatném počítači, na lokální síti nebo na internetu.

Hraní počítačových her nepředstavuje jen způsob trávení volného času, ale počítačové hry nacházejí uplatnění i v pedagogickém procesu (typicky například jako součást e-learningových vzdělávacích programů), výcviku (například výcvik pilotů pomocí leteckých simulátorů) a výzkumu (například při studiu *primátů). Počítačové hry našly využití také v medicíně. Například v USA byl vytvořen program *Ice World* (Ledový svět), který vedle opiátů pomáhal odvést pozornost těžce popálených pacientů od jejich bolestí.

Základy grafických počítačových her položil Alexander Sandy Douglas v roce 1952, kdy naprogramoval jednoduchou počítačovou *verzi piškvorek (*tic-tac-toe*). Jednu z prvních grafických počítačových her naprogramoval také William Higinbotham (1910–1994). Vytvořil ji v roce 1958 a nesla název „tenisová dvojhra“ (*tennis for two*) a byla určena pro analogový počítač, jehož zobrazovacím zařízením byl osciloskop. Vůbec první počítačová hra

určená uživatelům počítače se jmenovala *Spacewar!* (Vesmírná válka!), a vyvinuli ji v roce 1961 studenti a zaměstnanci Massachusetts Institute of Technology, a to na počítači PDP-1, užívaném pro statistické výpočty. Od druhé poloviny 70. let pak herní průmysl zaznamenal prudký rozvoj: jsou vydávány specializované časopisy, hráči a příznivci her utváří organizované skupiny, které pořádají rozličné soutěže, na motivy počítačových her vznikají filmy (například *Tomb Raider*) a naopak na motivy filmů počítačové hry (například *Pán prstenů*).

V současné době můžeme počítačové hry rozdělit do několika skupin: 1) *Adventura* (textovka, grafická textovka, grafická bodová a klikací adventura, 3D adventura nebo 3D akční adventura); 2) *Akční počítačové hry* (3D FSP nebo TSP – střílečka z pohledu 1. a 3. osoby; Survival horor); 3) *Arkáda* (plošinovka, bojovka, logická, sportovní, závodní ad.); 4) *Strategie* (tahová strategie – TBS [zkratka z anglického *Turn-Based Strategy*], reálnomová strategie – RTS [zkratka z angličtiny], budovatelská strategie); 5) simulátory (virtuální bojiště, závodní, deskové a sportovní hry); 6) *Hra na hrdiny* (RPG – zkratka z anglického *Role Playing Game*).

Od poloviny 90. let 20. století je v souvislosti s počítačovými hrami hojně diskutována jejich morálnost, etika a negativní vliv na psychiku, zejména u dětí a mládeže. Rozvíjející se technologie s sebou totiž přináší větší volnost a kreativitu tvůrců (vývojářů), kteří mohou vytvářet virtuální (umělé) světy, v nichž panuje jimi definovaná etika (pravidla hry) a morálka zvolená konkrétním hráčem. Kritici počítačových her spatřují největší problém v čistě akčních hrách, kde se prvoplánově jedná o účelové násilí nebo zabíjení, doprovázené realistickým ztvárněním smrti, které je adekvátní ke způsobu zabití. Hráč si pak podle nich vytváří svou vlastní morálku, často naprosto odlišnou od skutečného světa. (Martin Soukup)

hry, pythijské, starořecké slavnosti konané na počest *boha *Apollóna při jeho *svatyni v *Delfách, vždy na počátku září ve třetím roce každých *olympijských her; zpočátku (do 6. století př. n. l.) šlo o čistě múzický typ slavností (soutěže v *hudbě, *tanci, *rétorice, básnickém umění), pak se změnila na múzicko-gymnastické hry. (František Čapka)

hřbetní mícha, **medulla spinalis*.

hřbitov, místo určené pro *pohřbívání zemřelých v okolí *kostela, *kaple nebo v *novověku místo označené křesťanským znamením – *křížem. Označení hřbitov se užívá i v souvislosti s pohřbíváním *Židů. (Josef Unger)

hřebenová keramika, *kultura s hřebenovou keramikou.

Hřibojedy u Hořic v Podkrkonoší, sídliště *mezolitu, nejspíše z období *atlantiku. Výzkum Archeologického ústavu ČSAV Praha roku 1978 zachytil zřejmě jednorázové sezonní osídlení s výrazně drobnotvarou *kamennou štípanou industrií, k jejíž výrobě sloužil *rohovec z okolí a jejíž charakter ukazuje k mezolitu blízkého Polska. (Karel Sklenář)

hřích, výraz neposlušnosti a přestupku proti „řádu světa“, určenému bohy a později proti svrchovanosti Boží a závaznosti smlouvy s *Bohem (*Jahve, *Mojžíš). Základní morální normy vztahu k „božskému“ a vztahu mezi lidmi určovaly *zákony a zákoníky, obsahující hlavní principy *práva, které měli lidé respektovat z boží vůle. Hřích tak znamenal obecně pochybení, „sejití z cesty“ a nesplnění povinností v profánním (právním) a v náboženském významu. První doklady pocitu hříchu obsahují sumerské dopisy bohům a básně o nezaviněném *utrpení a božích trestech, postihujících „spravedlivé“, z konce 3. tisíciletí př. n. l. Podobné náměty se později objevují i v sumerských a akkadských modlitbách, provázených magickými zaklínáními a *rituály. Od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. jsou pocity hříchu a prosby za jeho *odpuštění doloženy i v nářcích a *hymnách. V *chetitském náboženství se vyhánění hříchu stalo součástí bílé i černé *magie. Trest za hřích v podobě *nemocí a různých útrap přinášeli lidem zlí *démoni. Tyto tresty byly odstraňovány magickým rituálem zapuzení nebo zabití obětního *zvířete, na které byly tresty „naloženy“. Pochybnosti o spravedlnosti bohů, vyplývající z obtížné sociální a psychické situace v době *vlády *Kassitů, se staly od konce 2.

tisíciletí př. n. l. důležitým námětem akkadských literárních skladeb (Chci chválit pána moudrosti, Babylonská *teodicea), v nichž člověk rozvažuje o své zlé situaci, do níž se dostal bez zjevné příčiny. Jde o první pokusy odstranění hříchu přiznáním a *pokáním. Politické ořesy a četné *vátky vedly v 1. tisíciletí př. n. l. v *Mezopotámii k představě o nezaviněném hříchu a neštěstí, které způsobili sami bozi svou neposlušností a mocenskými boji v *panteonu (Erra, Išum, *Sebettu). Řád světa potom může obnovit jedině nový vládce bohů (*Marduk, *henoteismus).

V biblických knihách *Starého zákona označuje hřích několik výrazů pro nesplnění slibu (Gn 43,9; 44,32) nebo závazku (Lv 5,7), které může být způsobeno i neúmyslně (Nu 15,22–29). Úmyslný hřích je nepravostí a proviněním proti vůli Boží (Nu 15,30–31; Iz 65,7, Lv 22,16). Jednání proti příkazům, vyplývajícím ze smlouvy s Hospodinem bylo „zpronevěrou“ (Lv 26,40). V textech *proroků byl hřích synonymem vzpoury, zpronevěry, zrady a odpadlictví (Iz 1,2; 59,13; 66,24), pocházejících především z pýchy (Iz 5,19; Ž 32,5), z nedostatku bázně před Bohem (Iz 1,2–5) a zapomenutí na Boha. Hříšný člověk byl v kultovním smyslu „nečistý“ (Lv 5,2). Hřích ve Starém zákoně představovalo každé porušení normy, příkazu a smlouvy (Ex 19,1–6; 20 *Desatero). Bůh sám je ochráncem smluv (Iz 13,11; 26,21) a trestá hříšníky (Dt 21,18–21). Lid Boží (Izrael) tvořil nerozlučnou pospolitost a hřích každého jednotlivce byl pokládán za hřích všech (Ez 16; 20,30–36). Těžkým hříchem bylo přijímání cizích kultů (1 Kr 12,28–30) a kouzelnictví, kdy lidé očekávali pomoc od jiných božstev než od Hospodina. Obšrný popis psychického stavu hříšníka podává ve Starém zákoně kniha *Jób (Jb 18,5–21; 20,4–29). Původ hříchu a pokušení je svérázným způsobem objasněn v příběhu o *Adamovi a *Evě (Gn 3), kde se člověk chce vymanit z Boží autority a nést *odpovědnost za následky svého konání.

V *mytologii starého *Předního východu souvisela hříšnost s povahou *stvoření lidí a člověka z *hlíny a krve zabitého vzpurného boha či z „prachu země“ (Nintu, Ninmach, *Atrachasis, Kingu; Gn 6,5; 8,21; Jb 4,17–21) a z jeho smrtelnosti (*Gilgameš, Adapa). Hříšnost sídlila v srdci člověka (sumersky: *ša₃*, akkadsky: *libbu*), které v lidových představách zastupuje dodnes mysl a duši. (Srovnej výraz: „Člověk má dobré/zlé srdce“.)

V *křesťanství představuje hřích vědomé a dobrovolné jednání proti *Bohu jako cíli a smyslu života, respektive proti Boží vůli. *Katolíci rozlišují hřích všední, jenž není hříchem v plném smyslu, a hřích těžký, zcela vědomé a dobrovolné provinění ve vážné věci. Jeho následkem je ztráta Božího přátelství. *Prvotní hřích porušil *lidskou přirozenost a způsobil, že lidé se přiklánějí spíše ke zlu. *Ježíš Kristus podle *křesťanů umožnil svým jednáním odpuštění hříchů. Přeneseně provinění, zejména proti morálce. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

hřích, Prvotní, výtvarný motiv, který se objevuje velmi záhy, již koncem 3. století v *raně křesťanském umění. Jeho první obrazové ztvárnění ovlivnila *ikonografie římského svatebního *obřadu tzv. *dextrarum iunctio*. Motiv s *Adamem a *Evou u stromu s hadem se někdy kombinoval s přítomností *Ježíše Krista držícího symboly práci přisouzených této dvojici po vyhnání z *ráje. Samostatné ztvárnění „vyhnání z ráje“ je o několik desetiletí mladší, jeho první doklady se objevují k roku 360 na tzv. Lotově sarkofágu v katakombách sv. Sebastiana v Římě a v katakombách na via Latin. (Jaroslav Malina)

hřiště, míčové, hřiště, na němž se provozovala míčová hra zvaná u *Aztéků *tlachtli. Na jejím základě vznikla dnešní moderní košíková. Aztécká tlachtli však nebyla jen druhem zábavy, nýbrž i *rituálem na počest božstev plodnosti a úrody. (Oldřich Kašpar)

hřívna (ze sanskrtu: *grīvā*, „srst na zvířecím krku“ [česky: „hřívá“]; z praslovanštiny [ovšem nedoložené]: *grivъna*, ve stejném významu, odtud metonymicky staroslověnsky (tj. jihoslovansky) taktéž *grivъna* ve významu něco na krku, na šíji, na hrdle, čemuž odpovídá dnešní české *náhrdelník, na jiném místě *náramek [na rameni, na ruce], *ozdoba, obvykle z drahého *kovu umístěná na krku):

1. [archeologie, numizmatika], kovový polotovar (*měď, *bronz, *železo) shodné velikosti i přibližně stejné hmotnosti a tvaru, určený k dalšímu zpracování, někdy snad i k finálnímu užití jako ozdoba (nákrčník) nebo předmincovní *platidlo (například na *Velké Moravě – *hřivna, sekerovitá). Byla vytvářena od *doby měděné v několika základních tvarech: tyčinka zahnutá do neuzavřeného kruhu s konci roztepanými a svinutými do oček (hřivna v užším smyslu) nebo v podobě masivního náramku – oba typy mohly plnit i funkci ozdoby; lehce obloukovitě prohnutá tyčinka se zeslabenými konci (žebro); v podobě *sekery nebo *dvojbřité sekery (zejména ve Středomoří); masivní bochníkovitá forma aj.;

2. historická váhová jednotka pro vzácné kovy. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

hřivna, sekerovitá, železné předmincovní *platidlo ve tvaru štíhlé *sekery s otvorem a stabilní váhou. Užívána na *Velké Moravě v 9. století (též jako surovinový polotovar). (Jaroslav Malina)

Hsu, Francis L. K. (28. 10. 1909, Čuang-che, provincie Liao-ning, Čína – 15. 12. 1999, Tiburon, California, USA), americký antropolog čínského původu. Vedl Katedru antropologie na Northwestern University a v letech 1977–1978 předsedal Americké antropologické společnosti. Vystudoval v Šanghaji (1933), doktorát získal na London School of Economics u Bronislava *Malinowského v roce 1940. Poté pobýval na terénním výzkumu v provincii Jün-nan, roku 1944 přesídlil do USA.

Trvalý věhlas získal hned první monografií *Under the Ancestors' Shadow: Chinese Culture and Personality* (Ve stínu předků: Čínská kultura a osobitost, 1948). Komparativní přístup uplatnil v knize *Americans and Chinese: Two Ways of Life* (Američané a Číňané: Dvě cesty života, 1953; 3. vydání pod názvem *Americans & Chinese: Passages to Differences* [Američané a Číňané: Přístupy k rozdílům], 1981). V pozdějších letech se od čínské problematiky částečně odklonil: *Psychological Anthropology* (Psychologická antropologie, 1961, 1972, editor). (Jaroslav Malina, Lucie Olivová)

Hu Kogurjō, Pozdní Kogurjō, založeno v roce 901 *Kung-jeem, státní útvar ve staré Koreji v době pozdní Sjednocené *Silly, který posléze sjednotil Koreu pod názvem *Korjō (*dynastie, korejské). (Miriam Löwensteinová)

Hu Päkče, Pozdní Päkče, založeno 892 *Kjōn Hwōnem, státní útvar ve staré Koreji v době pozdní Sjednocené *Silly. (Miriam Löwensteinová)

Hu Samguk (Pozdní Tři království), Sjednocená Silla, Pozdní Päkče a Pozdní Kogurjō, státy ve staré Koreji. Zahrnuje dobu zhruba od konce 9. století do založení dynastie Wang (Korjō, 918), respektive pádu Sjednocené Silly v roce 935. (Miriam Löwensteinová)

Huaman (Guaman) Poma de Ayala, Felipe (1534 nebo kolem 1550, San Cristóbal de Suntu, dnešní provincie Lucanas, v departementu Ayacucho, Peru – kolem 1615), peruánský kronikář. Jako mnoho indiánských náčelníků se stal členem španělského nižšího správního aparátu v *koloniích. V roce 1615 oznámil dopisem *králi Filipovi III. brzké zaslání obsáhlého díla *El primer nueva corónica y buen gobierno* (První nová kronika a dobrá vláda). Impozantní (1179 stran) a nesmírně zajímavý rukopis však nadlouho upadl v zapomnění. Teprve v roce 1908 byl objeven v Královské knihovně v Kodani a tiskem vydán až v roce 1936. Text je doprovázen celou řadou půvabných ilustrací. (Oldřich Kašpar)

huanaco nebo guanako (*Lama guanicoe*), divoká lama, z níž byla určitě vyšlechtěna jedna domácí forma, *lama krotká (*Lama guanicoe* f. *glama*) a možná i druhá domácí lama, alpaka (*Lama guanicoe* f. *pacos*). (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

huarijská kultura, *kultura, huarijská.

huarpe, rodina jihoamerických *indiánských jazyků v jižní Argentíně. (Jaroslav Malina)

Huáscar (?–1532), syn *inky *Huayny Capaka a jeho první ženy Rava-Oclo. Po smrti otce měl vládnout v *Cuzcu, nakonec byl svržen nevlastním bratrem *Atahualpou. (Jaroslav Malina)

Huastékové, *indiánská populace příbuzná s *Mayi obývající svahy pohoří Sierra Madre Oriental v jižním Mexiku; celkový počet kolem 150 000 (odhad z roku 1990). Huastécká *kultura (1100–1520) se plně rozvinula v poklasickém období *Mezoameriky a vynikala v umění nízkého *reliéfu a v *rytinách do kamene a lastur. Ve středověku vytvořili řadu významných kulturních i státních celků při pobřeží Mexického zálivu. Jejich říši se nepodařilo dobýt ani *Aztékům, ani *Španělům. Od počátku 2. poloviny 2. tisíciletí n. l. se významně podíleli na formování mexického národa (*Mexičané) – dnes žijí převážně jako zemědělci a průmysloví dělníci v jižním Mexiku (*Mexičané). Vyznávají *křesťanství, udržují se i prvky starých kultů. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Huayna Capac (1493–1525), v pořadí jedenáctý *inka, velký reformátor říše, otec *Atahualpův. Řadou výbojů rozšířil hranice *incké říše. (Jaroslav Malina)

Hubáček, Ondřej (27. 5. 1955, Praha), český sociolog a kulturolog. Od roku 1991 působí na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Na počátku devadesátých let se podílel na tvorbě koncepce a založení studijního oboru *kulturologie na Katedře teorie kultury Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V rámci koncepce oboru je garantem tematického bloku Mediální kultura a komunikace a vyučuje předmět Kultura a média v moderní společnosti pro studenty oboru kulturologie i jiných oborů.

Od poloviny devadesátých let se zabývá koncepčním vedením a organizací vědecko-výzkumné činnosti Katedry teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zejména přípravou a realizací dlouhodobých empirických výzkumů lokální kultury a sociokulturní adaptace malých měst. Sám se přitom odborně zaměřuje na problematiku lidských zdrojů jako sociokulturního potenciálu a inovací. Je editorem a spoluautorem řady studií obsahujících výsledky výzkumů, například *Kulturní a sociální změny v lokální společnosti: Sociokulturní analýza průběhu transformačních procesů v městských komunitách* (1998), *Transformace městských komunit: Kulturní a sociální změny v lokální společnosti* (2005), *Rozvoj české společnosti v EU: Lidské zdroje, výzvy a rizika. Výsledky výzkumu obyvatel měst Český Krumlov, Blatná a Velké Meziříčí prováděného v letech 1992 až 2008* (2008), *Adaptace městských komunit – kulturní a sociální změny v lokální společnosti* (2009). V první polovině devadesátých let se jako člen společenství týmu Sociologického ústavu AV ČR podílel na řešení mezinárodního projektu Local Democracy and Innovation. Je spoluautorem výsledné publikace *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe* (1996). Od roku 2006 zajišťuje odbornou spolupráci Katedry teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze s Ministerstvem kultury ČR v oblastech expertiz, konzultací výzkumných záměrů, zpracování koncepčních materiálů Ministerstva kultury ČR a dílčích kulturologických výzkumů a studií. Kontakt: PhDr. Ondřej Hubáček, Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: Ondrej.Hubacek@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Hublin, Jean-Jacques (30. 11. 1953, Mostaganem, Alžírsko), francouzský antropolog; ředitel Ústavu pro lidskou evoluci (Department of Human Evolution), Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Lipsko (Německo). Patří k nejvýznamnějším odborníkům na nejstarší evropské populace a jejich „neandertalizaci“. (Václav Vančata)

Huculové, ukrajinská (*rusínská) etnografická skupina ve východní části Karpat jako horští zemědělci, dřevaři a voraři a chovatelé užitkových zvířat, zejména proslavených drobných huculských *koní; celkový počet asi 300 000 (odhad z roku 1965) na území Zakarpatska a Ukrajiny. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrdý)

hudba, výškově a časově organizované zvukové struktury většinou s pevnými *tónovými výškami a určitými intervaly, které si člověk vytváří záměrně k plnění různých funkcí, a to emocionálně expresivní a komunikativní, zábavné, reprezentativní, magické a rituální aj. s vše

pokrývající transparentní funkcí estetickou (Jan Mukařovský). Znějící struktury jsou však transitorní – pomíjivé, pokud nejsou zachyceny písemným, nebo v moderní době i zvukovým záznamem, či aspoň pamětí. Proto je třeba je znovu a znovu obnovovat – interpretovat – a proto je nutnou součástí hudby i činnost, kterou se tyto struktury vytvářejí a obnovují.

Počátky hudební sahají do doby, kdy se z původních zvukově komunikačních signálů vydělila artikulovaná řeč pro běžnou *komunikaci a uvolněná výšková složka počala být využívána právě pro zmíněné funkce. Stabilizovaly se pak pevné tónové výšky a jejich intervalové vzdálenosti. Nestalo se tak najednou, ale byl to zřejmě dlouhý proces, neboť ještě dnes je v některých jazycích tónová výška rozhodující pro význam slov (*čínština, některé *africké jazyky). Zbytky spojení se pak uchovaly i v ostatních jazycích („intonace řeči“ například otázka, rozkaz, melodický přízvuk). Spojení obou složek artikulované a tónové se uplatňuje i ve zpěvu. (Je to v podstatě hypotéza italského muzikologa Fausta Torrefranky, kterou u nás přejal Josef Hutter a v posledních dvou desetiletích rozpracovával německý muzikolog Georg Knepler.) Existují však i jiné hypotézy, které osvětlují vznik i jiných složek hudebních projevů (například): 1. napodobování zpěvu ptáků, respektive přírodních *zvuků obecně; její povaha je tedy mimetická. Tuto hypotézu podporuje pojetí hudby v některých nativních kulturách. 2. Doprovod společné práce; rytmická složka hudby pomáhala udržovat pracovní tempo. Žádnou z těchto domněnek nelze a priori vyloučit; právě rozdílný zdroj jejího vzniku může být také důvodem odlišného pojetí hudby v různých kulturních areálech (viz například *hudba, antická řecká, *hudba, čínská, * hudba, evropská středověká a novověká, *hudba, korejská, *hudba, lidová, *hudba, pravěká, *hudba, starověká).

Hudba byla dlouho vázána na *ritus, jako samostatné umění je chápána až v posledních stoletích. V novější hudbě rozlišujeme podle druhu hudbu vokální s podtřídami sólovou (případně s doprovodem nástrojovým) a sborovou, a instrumentální s podtřídami sólovou, komorní (menší ensembles) a orchestrální, případně v kombinaci s vokální sólovou i sborovou, podle funkce pak vázanou (funkční, závislou, též non-artificiální – tento termín se však rozšířil co do významu a pokrývá širokou oblast s přesahem do hudby volné – jazz apod.) a volnou (absolutní, artificiální). Odborně se hudbou zabývá *muzikologie. (Miroslav K. Černý)

hudba, antická řecká, *hudba vzniklá ve starověkém Řecku, základ *evropské hudební kultury.

V antickém Řecku byla hudba jako věda o *zvuku, souzvuku a *harmonii silně provázána s matematikou (*matematika, řecká). Byla chápána jako součást tzv. *kvadrivia, kde byla řazena na stejnou úroveň znalostí jako aritmetika, geometrie či astronomie.

Konečná množina *tónů uspořádaná podle určitého principu tvořila tónovou soustavu, postupná řada tónů získaná výběrem podle zvoleného principu nepřesahující rozsah oktávy pak tvořila stupnici. Volbou principu je určeno ladění systému, tj. uspořádání vzájemných výškových (frekvenčních) poměrů jednotlivých tónů stupnice.

První teorii starořeckých stupnic vypracovali *pýthagorejci, kteří popsali základní intervaly pomocí popisu dělení struny. Pro získání oktávy strunu rozpůlili, kvintu získali rozdělením struny v poměru 2:3 a kvartu poměrem 3:4. Veškeré úvahy o hudbě se tedy vztahovaly k hledání příslušných intervalových poměrů mezi jednotlivými intervaly (tóny), k popsání libozvučných souzvuků a zdůvodnění libozvučnosti či nelibozvučnosti jednotlivých poměrů. Ztotožnění reality s číselnou *symbolikou, které se u pýthagorejců projevovalo nejen v hudbě, se odrazilo například i v tom, že rčení „hudba sfér“, které dnes chápeme jako básnickou metaforu, pro ně mělo zcela reálný smysl. *Vesmír, jehož jednotlivé sféry otáčející se kolem *Země byly uspořádány podle stejných poměrů jako tóny v libozvučných akordech, opravdu v jejich představách hrál jako dokonalý *hudební nástroj.

*Řekové nejprve dospěli, podobně jako ostatní kultury a *civilizace, k pětitónové stupnici. Odvodili ji tak, že od základního tónu *c* vytvořili tři kvintové kroky vzhůru a jeden dolů a tóny,

kteře přesahovaly oktávu, do ní přesunuli. Na základě propočtů se základními poměry pentatoniky staly hodnoty 9/8 a 32/27. První z nich odpovídá *pýthagorejskému celému tónu (tonos)*, druhý interval je proti němu větší o 256/243. Tento poslední interval se nazývá *malý pýthagorejský půltón (limma)*.

Záhy však pětiténovou stupnici nahradila stupnice sedmitónová, která byla odvozena pomocí šesti kvintových kroků. Tato „pýthagorejská“ stupnice byla později doplněna na chromatickou stupnici tvořenou 12 půltóny. Problém byl ovšem v tom, že oktávu nelze rozdělit na 12 stejně „velkých“ půltónů pomocí poměrů přirozených čísel. V pýthagorejském ladění pomocí kvintových okruhů dostaneme místo čisté oktávy tón, který se od ní liší přibližně v poměru 1,0136. Jakkoliv je rozdíl těchto dvou tónů poměrně malý, je uchem postřehnutelný. U nástrojů, které byly naladěny v tomto ladění, proto například nebylo možné skladby transponovat z jedné stupnice do druhé, protože pak zněly falešně. Tento problém byl odstraněn až na konci *středověku tzv. temperovaným laděním, kdy se „chyba“ rozdělila do jednotlivých tónů tak, že ji prakticky nelze postřehnout.

Řecká hudba však dlouho vstřebávala vlivy starověkých kultur z oblasti *Předního východu i ze starověkého *Egypta a je tedy syntézou těchto vlivů a své vlastní tradice (*hudba, starověká). V antickém Řecku byla hudba těsně spjata s celým kulturním životem. Podle starých bájí a básní zpívali pěvci (*oidové*) své písně (žalostné, radostné, svatební, oslavné, ukolébavky, pracovní písně apod.) při nejrůznějších společenských příležitostech. Šlo však spíše o deklamaci než o zpěv, ale slova tu byla doprovázena strunným nástrojem zvaným *forminx* (předchůdce dnešní kytary). V posledních staletích před naším *letopočtem se v Řecku objevila i samostatná hudba instrumentální.

Důležitými středisky hudby a v podstatě hudebními festivaly byly řecké národní slavnosti (*panathénajské slavnosti, *olympijské hry aj.). Významnými skladateli byli básníci 7. století př. n. l. Thaletás Krétský, který byl současně zakladatelem sborové lyriky, Terpandros z Lesbu, jenž se prý zasloužil o rozkvět tzv. *kitharodie* (doprovod na kytaru) a Archilochos z Paru, který je snad prvním tvůrcem bohatěji obměňovaného doprovodu, tzv. heterofonie. Hudbě příslušelo významné místo zejména v 5. století př. n. l., kdy vrcholila dramatická tvorba. V *tragédiích byly části zpívané, mluvené i melodramatické, sborové, sólové i dialogické, čistě instrumentální i taneční. Sbor se pohyboval v prostoru před jevištěm (*orkestria*), kde byli také doprovázející *auléti*. Významný úkol v tragédiích náležel sboru, ten zahajoval hru vstupním zpěvem, odděloval jednání a představení zakončoval. Největší uplatnění měla hudba v Eurípidových tragédiích a Aristofanových *komiích.

Zachovala se i řada hudebních památek. Nejznámější z nich jsou tzv. *Tři hymny Dionýsovy na Múzu, Hélie a Nemesis*, které vznikly v 2. století n. l. (autorem dvou z nich je řecký lyrik Mesomedés); známa je rovněž tzv. *Píseň Seikilova*, vytesaná na *náhrobku z 1. století našeho letopočtu.

Ve starověkém Řecku vznikl i prázeklad našich stupnic (4 stupnice – později omylem teoretiků nazvány jakoby posunutě – tzv. dórická, frygická (mollové), lydická a mixolydická (durové)). Tyto kořeny evropské hudební kultury lze nalézt i v *lidové hudbě některých evropských národů, u nás v moravské lidové hudbě. V dílech českého skladatele Leoše Janáčka (1854–1928), který intenzivně lidovou hudbu studoval, jsou tyto kořeny ztvárněny nejvýrazněji v *Glagolské mši*. Existovala i řecká notace, je však diametrálně odlišná od později vzniknuvší notace evropské. Vzhledem k těmto skutečnostem lze vidět původ hudební teorie právě v době antického Řecku. (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina, Olga Rezáková)

hudba, čínská, jedna z nejstarších hudebních kultur s různorodými hudebními projevy (díky rozloze území, vlivům sousedních oblastí). O nejstarších údobích jsme informováni díky četným archeologickým nálezům, které svědčí o tom, že se už na sklonku *paleolitu, před více než 10 000 lety, užívaly kostěné flétny. V *neolitu, kdy vznikla keramická *technologie, přibýly hliněné okaríny a další nástroje. Z doby dynastií *Šang (16.–11. století

př. n. l.) a Čou (1027–256 př. n. l.) pocházejí soubory litofonů a bronzových *zvonů – *čung* a *kche-po*. Již v období *Čou můžeme hudbu rozdělit na rituální – *ja-jüe* („vznešená, kultivovaná hudba“), a *su-jüe*, která zahrnovala vše ostatní včetně *lidové hudby. Orchestry rituální hudby měly přesně určené uspořádání. Z doby Východních Čou (770–256 př. n. l.) známe již velmi propracovanou hudební teorii, systém dvanácti standardních *tónových výšek *š'-er lü-lü* a systém pěti základních tónů pentatoniky (*kung, šang, tüe, č', jü*). Pět tónů bylo brzy rozšířeno o další dva.

Z filozofických škol doby *Válčících států (*Čan-kuo; 480–222 nebo 475–221 př. n. l.) si hudby nejvíce považovali stoupcem *konfucianismu, jejichž učení mělo po většinu dějin Číny na společnost největší vliv. Zdůrazňovali především její kultivační a výchovnou funkci a stavěli se proti jejímu vnímání pouze jako smyslového prožitku. Hudba byla považována za reakci lidského nitra na vnější svět a měla zrcadlit společenskou realitu. V době *Chan (206 př. n. l.–220 n. l.) byl zřízen *úřad *Jüe-fu*, jehož hlavní úlohou bylo rovněž sbírání lidových písní. Příchod *buddhismu do Číny znamenal rozvoj některých vokálních i vokálně instrumentálních forem spjatých s recitováním suter. V období *Suej (581/589–618) a zejména za kosmopolitně zaměřených *Tchangů (618–907) zažívá vzestup *jen-jüe*, „dvorská světská hudba“, která plní zábavnou funkci. Na dvoře je mnoho hudebních ansámblů z ciziny. Hudebníky zaměstnávají též vyšší hodnostáři a rozvíjející se třída *obchodníků. V ansámblech se uplatňují nástroje jako loutna – *pchi-pcha*, ústní varhánky – *šeng*, citera – *čeng* a další. Pětadvacet notovaných zápisů skladeb z této doby bylo roku 1905 objeveno v Tun-chuangu v provincii Kan-su. V dobách *Sung (960–1279) a *Jüan (1271–1368) dochází k významnému rozvoji *měst a obchodu, vznikají a rozvíjí se hudební formy spjaté s vypravěčstvím (*šuo-čchang*), a jinými jevištními formami (například *ču-kung-tiao, nan-si, ca-tü*). Hudba spjatá s jevištěm zažívá rozmach zejména v době Jüan. V období *Ming (1368–1644) a *Čching (1644–1911) se zdokonaluje instrumentální hudba, objevují se rozmanité školy různých nástrojů, kde je tradice učitelem žákovi předávána ústně.

Za dynastie Čching se rozšiřuje použití notace. Vznikají operní formy jako například *kchun-čchü* a později, na přelomu 18. a 19. století, *ting-tü* (Pekingská opera či zpěvohra). Myšlenky Májového hnutí z roku 1919 zasáhly i hudbu. Vedle tradičního repertoáru vzniká množství nových skladeb inspirovaných západními vzory i čínskou tradicí, například tvorba skladatele Liou Tchien-chua (1895–1932). Po vzniku *Čínské lidové republiky byly v hojně míře zakládány konzervatoře, kde se vyučuje také západní vážná hudba. Po *kulturní revoluci (1966–1976), kdy byly konzervatoře uzavřeny, a hudba stagnovala, začala do Číny úspěšně pronikat i západní populární hudba. (Václav Laifr, Jaroslav Malina)

hudba, evropská středověká a novověká, *hudba v evropském (respektive euroamerickém) kulturním areálu. Vycházela z antických tradic (*hudba, antická řecká) a vyvíjela se zejména v počátečních obdobích v *kontextu *křesťanství. Periodizace dějin evropské hudby představuje několik slohových celků, přičemž časová ohraničení jsou konvenční, neboť odliv jednoho stylu a nástup a převládnutí jiného představují zpravidla nikoli ostrý přerýv, nýbrž vždy dlouhodobější proces: 1. středověká hudba (476–1430) – rané období, období jednohlasého zpěvu – monodie (6.–10. století), období raného vícehlasu (11.–12. století), notredamská škola (1150–1250), ars antiqua (1250–1320), *ars nova (1320–1430); 2. *renesance (1430–1600); 3. *baroko (1600–1750); 4. *klasicismus (1750–1820); 5. *romantismus (1820–1900); 6. hudba 20. století (1900–2000); 7. soudobá vážná hudba (od roku 1975 dodnes).

Středověk: V období nejranějšího *středověku byl jedním z nejproslulejších autorů Hilarius z Poitiers (310–368). Hilarius používal melodií ariánských duchovních písní a psal k nim pravověrné texty. Melodie těchto zpěvů využívaly čtyř základních řeckých stupnic podobně jako písně, které byly zpívány v pohanských *chrámech a na scéně světských divadel. Bylo to zpívané *latinské* slovo na řecké melodii. Podle dochovaných pramenů je

zřejmé, že se tyto zpěvy těšily velké oblibě a podle jejich vzoru byly skládány i zpěvy v „klasických“ křesťanských sborech. Podobně pracoval i Efraem Syrský (307–373), který byl *biskupem a ve své době známým skladatelem bohoslužebných *hymnů. Své zpěvy tvořil tak, že použil tehdy známé melodie ze světských i duchovních písní, k nimž dodal křesťanský text. Skládání duchovních zpěvů se věnoval také Ambrož Milánský (340–397). Jeho *liturgické zpěvy* svou formou napodobovaly antické vzory. Nápěvy k nim byly komponovány v řeckém slohu bez metrické formy, tedy všechny noty byly stejně dlouhé. Vedle *liturgie ambrosiánské existovaly i jiné, v Západní Evropě galikánská, mozarábská i starořímská, neuvažujeme-li i o byzantské a syrské. Proto papežové počínaje Řehořem Velikým (540–604) usilovali o sjednocení nejen církve samé, ale i její liturgie. Dali sebrat a upravit několik stovek starších liturgických zpěvů, kde se vedle zpěvů slabičných objevovala i rozsáhlá melismata patrně orientálního původu, jmenovitě alelujatická. Pro svou přílišnou složitost se ovšem tyto zpěvy nehodily pro nekultivovaný zpěv prostých věřících. Proto Řehoř (Gregor) z titulu své papežské moci nařídil, že při bohoslužbách smějí zpívat jen vycvičení a vzdělaní *kněží nebo řádoví bratři a liturgický zpěv musí být *jednohlasý* a bez doprovodu hudebního nástroje.

Vlivem vysoké Řehořovy autority se z tohoto vzoru stal na několik století respektovaný model křesťanského zpěvu při bohoslužbách, nazvaný po něm gregoriánský *chorál. V 8.–10. století se v západofrancouzských a jihozápadoněmeckých *kláštřech zrodila praxe rozkládat široká melismata a podkládat je textovými vložkami, zvanými *tropy, i vytvářet samostatné nové texty a melodie zvané sekvence. Z těchto forem gregoriánského chorálu se později vyvinula lidová duchovní píseň. K nejstarším písním tohoto typu patří i česká píseň *Hospodine pomiluj ny*, která má původ možná již v 10. století, německá píseň *Christ ist erstanden* (Kristus vstal z mrtvých), polská *Bogurodzica* a *Svatováclavský chorál*, který vznikl pravděpodobně ve 12. století.

Téměř současně s praxí tropování a zpočátku právě v tropech se objevil improvizovaný paralelní vícehlas kvartový nebo kvintový nad původní melodií. Model jednohlasosti byl však zejména v původních gregoriánských zpěvech dodržován až do 11. století. Vícehlas se stal nejčinnějším přínosem středověké hudby. Nejstarší památky notovaného *vícehlasu* jsou z 10. století, oficiálními kruhy byl však vícehlas přijat až mnohem později.

Období rozvinutého vícehlasu (od 12. do prvních desetiletí 14. století) se nazývá *ars antiqua*. Nejdůležitějšími hudebními formami tohoto období jsou motetus (zpravidla s různými texty), conductus a dva typy rondelu. První etapa tohoto období je nazývána notredamskou školou, jejímž nejdůležitějším přínosem bylo vytvoření formy organum purum a zdokonalení skladebné techniky discantus. Posledním obdobím středověké hudby do nástupu renesance je tzv. „nové umění“ (*ars nova*), jehož nejvýznamnějším přínosem je svěží melodika, rozmach instrumentace, rytmu, větší zájem o vertikální vztahy *tónů a výrazný pokrok v notaci. Dochází k emancipaci a rozvoji harmonie, jakožto plnohodnotné součásti základních hudebních *atributů.

V duchovních hrách byly zpracovávány různé biblické náměty. Oblíbené byly liturgické hry velikonoční a vánoční. Brzy však do nich začala pronikat světská témata zaváděním komických lidových postav. Zesvětštělé útvary duchovních her nebyly už provozovány v *kostelete, ale většinou na veřejných prostranstvích. V původních liturgických hrách byla hudební složka velmi důležitá, ve světských měla spíše jen úlohu vsuvek. Významné české hudební památky z tohoto období jsou *Hra tří Marií* a *Mastičkář*.

Současně se rozvíjela i hudba neodvozená z duchovní, tedy ryze světská. Jejimi nositeli byli potulní *hudebníci. Od 13. století byli přijímáni do služeb panovníků, *šlechty a především *měst. Tehdy se hudebníci začali i organizovat. (Z českých hudebních dějin známe jméno původně potulného hudebníka Dobřety, jemuž *kníže Vladislav I. za jeho služby udělil pozemky ve východních Čechách.)

Jedním z druhů středověké hudby je i světská píseň, která byla základem pro vznik evropské *lidové hudby jako takové. Existovala sice nesporně již mnohem dříve, ale teprve z rozhraní 9. a 10. století pocházejí první dochované památky umělé písně světské, například sbírka *Carmina burana*. Z oboru čistě nástrojové, instrumentální hudby máme z období staršího středověku památek málo, i když již od 13. století můžeme vystopovat první projevy samostatného instrumentálního slohu. Důležitými instrumentálními formami byly taneční skladby *ductia* a *estampida*, složená z několika částí. *Estampida* je nejstarší památka instrumentální hudby z přelomu 12. a 13. století *Kalenda maya* i většina instrumentálních světských skladeb v rukopisech; vesměs jsou to však ještě skladby jednohlasé.

Notredamská škola je reprezentována francouzskými skladateli a kapelníky *katedrály Notre Dame v Paříži Léoninem a Pérotinem. Toto období představuje vlastně první etapu *ars antiqua* a je datováno od sklonku 12. do počátku 13. století. Jedná se o ranou fázi rozvoje vícehlasu (polyfonie). Největším přínosem této školy byla Léoninem vytvořená skladebná technika *organum purum* a Pérotinem zdokonalená technika *diskantu*. Nejvýznamnější památkou je jimi vytvořená *Magnus liber organi* sepsaná postupně, kdy Pérotin (Perotinus) revidoval a modernizoval starší *verzi Léoninovu. Současně významně přispěl k novému pohledu na vnitřní členění hudební skladby.

Ars antiqua představuje období rozvinuté vícehlasé hudby, a to od 12. do prvního desetiletí 14. století. Nejdůležitějšími hudebními formami tohoto období jsou *motetus*, *conductus*, *hoquetus* a dva typy *rondelu* – standardní a kánonický. *Conductus* je vícehlasá jednoduchá píseň komponovaná na volně z básněný latinský text k slavnostním příležitostem v duchovních a dvorských kruzích. Text je jednotně přednášen třemi až čtyřmi melodicky samostatnými hlasy, jež jsou vždy vedeny ve stejném metru. *Motet* (*motetus*) je druhý hlas v kvintě, který se rozvíjí nad rytmicky přizpůsobenou chorální melodií. Současně s ním zní třetí hlas. *Rondeau* (*rondellus*) je sólový zpěv, střídající se se sborovým refrémem, technikou jakési ozvěny (*ritornel*). *Rota* (kánonický *rondellus*) je *kánon, vrchol imitační techniky. *Hoquetus* (*ochetus*, *truncatio*) je jednohlasý zpěv, rozdělený pomlkami a rytmickými *variantami do dvou nebo tří hlasů.

Významnou památkou je sbírka skladeb na mešní melodie *Magnus liber organi* (Velká kniha varhan), jejímiž autory byli kapelníci mariánského chrámu v Paříži Léonin (též Leoninus, ca. 1150–ca. 1210) a Pérotin (též Perotinus, mezi 1150 a 1165–mezi 1200 a 1225). Předními teoretiky tohoto směru byli Jan z Garlandie (zemřel 1272), Petrus Picardus (1205–1270) a Hieronymus de Moravia (zemřel po roce 1271), hlavním střediskem teoretických studií byla pařížská *univerzita.

Z písemných pramenů a z výtvarného umění si lze udělat poměrně jasnou představu i o hudebních nástrojích středověké hudby. Byly to již v podstatě nástroje všeho druhu: smyčcové – *gigue* a *viella*; drnkací – loutna, harfa; klávesové – především varhany a ve 14. století již také klavír ve své jednoduché podobě; dechové (zobcové a kostěné flétny, píšťaly, rohy, trouby) i bicí nástroje. (Od druhé poloviny 20. století se reprodukce středověké a renesanční hudby stala poměrně oblíbeným zájmem. V současnosti existuje celá řada skupin a souborů, provozujících tuto hudbu s použitím originálních dobových nástrojů či jejich *replik.)

Ars nova je období „nového umění“ ve Francii a v Itálii přibližně od druhého desetiletí 14. století do začátku 15. století. Hudba se v této době stala již významnou složkou společenského života; jako prostředek ušlechtilé zábavy i umělecká forma byla rovnocennou *výtvarnému umění a *literatuře. Hudebním umělcům byly prokazovány stejné počty jako ostatním umělcům a významným projevem popularity hudby byl i velký rozvoj amatérského hudebnictví.

Nejslavnějším představitelem francouzské *ars nova* byl diplomat, básník a hudebník Guillaume de Machaut (též Machault, mezi 1300 a 1305–1377; kromě jiného sekretář *krále

Jana Lucemburského). Napsal desítky motet, balad, písní a virelai. Jeho nejvýznamnějším dílem je čtyřhlasá *Messe de Notre Dame* (Mše Panny Marie) napsaná pro remešskou kapitolu, již byl *kanovníkem. Jde o první vícehlasou skladbu vůbec a současně i o první signovaný zápis hudby pro mši. Mezi další významné představitele patří Philippe de Vitry (1291–1361). Věnoval se především hudební teorii a je autorem traktátu *Ars nova* (Nové umění), pojednávajícího o rytmu a notaci. Památky z této doby se zachovaly v rukopisech, uložených především v pařížské Národní knihovně. Hudebním přínosem francouzské ars nova je svěží melodika, snaha o jednotné rytmické členění hlasů a větší zájem o vertikální vztahy tónů, což je významná událost, neboť tímto krokem dochází k emancipaci a rozvoji harmonie jako jednoho ze základních atributů hudby.

Významné *inovace přinesla také italská ars nova, jejíž středisko bylo ve Florencii. Nejslavnějším autorem je Francesco Landini (též Landino, kolem 1325–1397), autor mnoha skladeb, z nichž velká část je obsahem proslulé sbírky ars nova *Codex Squarcialupi*. K dalšímu zvýraznění melodie a rytmu se objevuje i základní princip pozdější harmonie – odstup od paralelních postupů kvintových a oktávových k terciím a sextám. Důležitou složkou při provozování hudebních skladeb jsou nástroje, i když rozhodnutí, které z nich budou zrovna hrát, záleželo na daných možnostech, protože skladatelé nástroje ještě nepředepisovali. V kompoziční technice se v době ars nova poprvé setkáváme s pojmem kontrapunkt. Typickými hudebními formami italské ars nova byly: *madrigal* – nejprve dva, později tři hlasy, rozvíjející se v samostatné melodie tvoří barvitou harmonii. Texty byly nejčastěji milostné, pastorální, poučné a satirické; *ballata* – lidová taneční píseň smíšeného původu (italského a provensálského). Nejoblíbenější vokální forma 14. a 15. století v Itálii a ve Španělsku; *caccia* („lov, honba“) – vychází skladebně z *kánonu. Zhudebňuje lovecké scény realistické lidové výjevy technikou dvojhlasého kánonu, doplněného dodatečně třetím hlasem. Někdy je základem tenor s táhlou melodií o větších notových hodnotách.

Renesance (1430–1600): Renesanční hledání pozemské krásy a souladu se promítlo i do hudby: mizí disonance, důraz je kladen na harmonii, hudební dílo musí tvořit komplexní propracovaný celek, jehož části se navzájem doplňují, vytvářejí rovnováhu, harmonii. Důležitý je také princip jednoty: 1. *vertikální* – snaha pokrýt jednou zvukovou barvou celý tonální rozsah. V tomto období také vznikají označení bas, tenor, alt, soprán. O vertikální jednotu se usiluje i v instrumentální hudbě. (V baroku bude následovat proces opačný, snaha o dominanci jedné hlavní melodie.) 2. *horizontální* – jednota v časovém rozměru díla. Renesanční hudba představuje souvislý proud, nepřerušitelný tok hudebních myšlenek. Díky tomuto a výše zmíněným ideálům (jednota, řád, konsonantnost) dochází v renesanci k rozvoji polyfonní kompozice a také konkrétně vokální polyfonie.

Hudba renesance se obvykle člení do tří generací, rozdílných svým přístupem i přínosem. První generace ještě tvoří v relativní návaznosti na předchozí období ars nova. Častou formou je izorytmické moteto. V tomto období dochází k rozvoji *mše a chansonu. Nejvýznamnějším představitelem první generace a autorem většiny inovací byl Guillaume Dufay (též Du Fay, Du Fayt, 1397–1474). Druhou generaci tvoří vesměs žáci příslušníků generace první. Tito skladatelé rozšiřují renesanční hudbu do celé Evropy, dále rozvíjí kompozici mše, zjednodušují moteto a hojně využívají techniky imitace. V tomto období je to hlavně imitace přísná, tedy doslovné opakování určitého motivu v jiném hlase. Za nejvýznamnějšího představitele této generace je považován Johannes Ockeghem (ca. 1410–1497). Dochází také k rozvoji kompozičních technik, které dnes patří k základům skladatelského vzdělání. Kromě již zmíněné imitace se jedná o tzv. Račí postup (melodický motiv se převrátí podle vertikální osy, viděno na notové osnově, tedy je hrán „odzadu“), dále o zrcadlové obrácení – převrácení podle horizontální osy nebo kombinace předchozích dvou. Na poli rytmu se zažila augmentace (prodloužení rytmických hodnot not) a diminuce (krácení rytmických hodnot). Třetí generace představovala vrchol v kompozičních dovednostech a naplnění renesančních

uměleckých ideálů a zároveň znamenala i konec renesanční hudby. Dovednost skladatelů dosáhla vysoké úrovně, často tak vysoké, že vznikaly skladby, které sloužily pouze k testování těchto schopností (hádankový kánon). V této generaci převládala v kompozici volná imitace. Za nejvýznamnějšího představitele je považován Josquin Desprez (kolem 1457/1458–1521).

Baroko (1600–1750): Barokní hudba ve srovnání s hudbou renesanční představovala naplnění nových ideálů, a proto se od hudby předchozí doby výrazně lišila. Obecně lze říci, že barokní hudba je charakteristická polaritou sopránů a basů. Tyto dva hlasy provádějí základní melodii v kontrapunktu a ostatní hlasy slouží jako harmonická výplň, doprovod. Pro barokní hudbu je typická zpěvnost, záměrná líbivost a emocionálnost – hlavním úkolem barokní hudby je přenášet pocity na posluchače, působit. Za největší barokní skladatele jsou všeobecně považováni Johann Sebastian Bach (1685–1750) a Georg Friedrich Händel (1685–1759). Nejvýznamnějšími českými skladateli jsou Adam Václav *Michna z Otradovic (asi 1600–1676), Pavel Josef Vejvanovský (1639–1693), Jan Dismas Zelenka (1679–1745), Bohuslav Matěj Černoohorský (1684–1742) a Šimon Bixi (1693–1735), kteří svým dílem zasáhli do dějin evropské hudby. České hudební baroko bylo významně vázáno na vídeňský habsburský dvůr. Velký podnět české hudbě přinesla v roce 1723 *korunovace Karla VI. českým králem, v jejímž kontextu byla v Praze provedena řada skvělých barokních kompozic, zvláště oper a *oratorií. Vrcholem bylo uvedení korunovační opery *Constanza e Fortezza* (Stálost a síla), jíž zkomponoval vrchní císařský kapelník a velká osobnost soudobé hudební Evropy Johann Joseph Fux (kolem 1660–1741).

Nástup barokní hudby je možno sledovat po celé 16. století, ale teprve na jeho konci se dá mluvit o skutečném začátku hudebního baroka. Toto postupné převládání barokní hudby bylo důsledkem několika důležitých procesů: sílící důraz na jednu hlavní melodii – tato melodie byla povětšinou v nejvyšším hlase. V souladu s touto myšlenkou byly upravovány renesanční skladby, kde byl ponechán jeden hlavní hlas a zbylé hlasy tvořily pouze doprovod.

*Reformace a vznik nových církví kladly nové nároky na hudbu jako způsob *komunikace s věřícími. Reformací byl narušen kulturní monopol katolické církve a ta usilovala o znovuzískání vlivu. Klíčový byl v tomto smyslu *tridentský koncil. Jeho závěry se týkaly církve a společnosti obecně. V zájmu protireformačního úsilí byly odsouhlaseny zásady, které byly dříve nemyslitelné a které z významné části definovaly barokní hudbu: emocionální působivost a srozumitelnost. Bylo také povoleno používat při bohoslužbách národních jazyků a oficiálně byly tolerovány i jiné žánry (lidové *frašky, duchovní písně).

Baroko obnovilo představu antické harmonie sfér. Navrátilo se k pythagorejské škole, která věřila, že pohyb hvězd vydává *zvuk, tóny. Astronom Johannes *Kepler srovnával rozdílné rychlosti pohybů planet na jejich drahách v přiblížení a vzdálení od *Slunce, což vedlo k číselným poměrům odpovídajícím hudebním intervalům. Většina klasifikací hudby vycházela z latinského filozofa a teologa *Boëthia (480–524), který rozdělil hudbu na *musica mundana*, *musica humana*, *musica instrumentalis* a *musica theorica* a *musica practica* (hudbu světskou, hudbu lidskou, hudbu instrumentální a hudbu teoretickou a praktickou). *Hudební nástroje přejala baroko z renesance, přičemž většina instrumentů prochází konstrukčními úpravami. Mění se tvar smyčce, u dechových nástrojů (příčné flétny) se objevují klapky. Nepočítáme-li kladívkový klavír, mnoho nástrojů vynalezeno nebylo. V umělecké hudbě se užívaly housle, viola, violoncello, kontrabas, viola da gamba, loutna, kytara, theorba, harfa, cembalo, varhany, flétny příčné i zobcové, hoboje, fagot, chalimeaux (předchůdce klarinetu), cink, klarina, pozoun, lesní roh, tympány. V lidové hudbě se užívaly tzv. nástroje venkovanů a potulných muzikantů: oktávové housle, niněra, kytara, cimbál, grumle, příčná píšťala, flažolet (zobcová flétna), šalmaj, dudy, krumhorn (zakřivený roh), buben, kastaněty, xylofon, zvonky, řehtačky a další.

Barokní hudba přinesla strukturální inovace: dur-mollovou harmonii, generálbas (basso continuo), koncertantní princip, monodii, moderní systém taktů. (V roce 1951 založil flétnista, skladatel a muzikolog Milan Munclinger [1923–1986] soubor *Ars rediviva*, první český komorní soubor, který se soustavně věnoval interpretaci barokní hudby a zabýval otázkami historicky poučené interpretace.)

Klasicismus (1750–1820): Vyznačuje se snahou o dokonalou formu, ucelenost a přehlednost ve všech attributech díla, především však v oblasti melodie a harmonie. V dějinách hudby představuje období vyrovnanosti, které bylo iniciováno potřebou kontrastu k neklidu předcházejícího baroka i pozdějšího romantismu. Klasicistický hudební styl vznikl v souvislosti s všeobecnými kulturními i vědeckými proudy. Poznamenal ho jak *racionalismus, který dal impuls k pokroku v oblasti přírodních věd, tak i filozofické směry, upřednostňující cit a vůli člověka. Výrazným určujícím faktorem byl všeobecný návrat umění k antickým vzorům, které imponovaly čistotou a ušlechtilostí tvarů a forem.

Nový instrumentální sloh opustil kontrapunktickou stavbu a oživil homofonní strukturu svobodnou, melodickou, harmonickou a tematickou prací. Vznikají dokonalé formy instrumentální skladby, které zůstaly v hlavních rysech nedotčeny až do konce 19. století a trvají dodnes. Jejich základem je sonátová forma, která ovládla symfonickou, komorní i koncertní tvorbu. Ačkoli barokní skladatelé psali také sonáty, klasicistní sonátová forma je zcela odlišná. Pomáhali ji vytvářet kromě skladatelů italských (Francesco Bartolomeo Conti [1681 nebo 1682–1732]), vídeňských (Georg Matthias Monn [1717–1750]) a českých (František Benda a Jiří Antonín Benda) i synové Johanna Sebastiana Bacha Carl Philipp Emanuel Bach (1714–1788), Johann Christoph Friedrich Bach (1732–1795) a Johann Christian Bach (1735–1782). Nový styl nevznikl najednou, předcházelo mu období *krize dosavadních forem, v nichž se stále více začaly uplatňovat nové prvky a které nazýváme předklasicismem. K vzniku nového slohu významně přispěla tzv. Mannheimská škola, jejímž zakladatelem byl český skladatel a hudební virtuóz Jan Václav Antonín Stamice (1717–1757). Stamice jako první začal důsledně uplatňovat nový pohled na dynamiku a stavbu cyklické hudební skladby. Ve vokálně-instrumentální sféře se prosazuje požadavek dramatickosti a pravdivosti, který nejlépe reprezentuje italská a francouzská opera. V Čechách odpovídají tomuto požadavku oblíbené lidové hry se zpěvy, přičemž významné postavení patří v tomto oboru Františku Václavu Míčovi (1694–1744), dirigentu a skladateli zámeckého souboru v Jaroměřicích nad Rokytnou, kde se jeho první česká komická hudební hra provozovala již roku 1729. Novými či nově pojatými hudebními formami se staly reformovaný balet dramatického rázu, který vyjadřoval i tragické náměty (k baletům psali hudbu mnozí skladatelé včetně Mozarta) a melodram, který plně uvedl v život Jiří Antonín Benda. Autorem textu prvního melodramu *Pygmalion* byl Jean-Jacques *Rousseau, hudbu k němu napsal Horace Coignet (1736–1821). Do církevní hudby a oratorií pronikly operní prvky. Jedním z nejdůležitějších přínosů, který klasicismus přinesl, byl rozvoj veřejných koncertů: komorní hudba byla sice stále živá, ale rozvoj orchestrálních koncertů si vynucoval velká veřejná prostranství; výsledkem byla popularizace symfonické hudby včetně opery a oratorií.

Hudební klasicismus charakterizuje rovnováha rozumových a citových prvků, vyrovnaní obsahu a formy, snaha o obecnou a objektivní platnost díla, invence (velmi zpěvná melodika, pravidelně periodizovaná, převážně diatonika). Vznikla cyklická sonáta, forma concerta grossa byla nahrazena koncertantní symfonií. V oblasti orchestrální a komorní interpretační praxe byl vytvořen tzv. malý klasický orchestr a rozšířen velký symfonický orchestr o další a nové nástroje, v komorní hře se stalo nejoblíbenějším složením smyčcové kvarteto. Hudební klasicismus charakterizuje i nová instrumentace, která v hojně míře využívala klarinet a obohatila orchestr o lesní roh, trubky a tympány. Významným *vynálezem (který uskutečnil roku 1711 Ital Bartolomeo Cristofori) se stal klasický klavír, který vznikl sloučením

zvukových předností cembala a klavicembala; byť tento nástroj prošel ještě dalším vývojem, zvukově se již podobal dnešnímu klavíru.

Nejvýznamnějšími představiteli hudebního klasicismu jsou Jan Václav Stamice (1717–1757), zakladatel cyklické sonátové formy, Franz Joseph Haydn (1732–1809), Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) a Ludwig van Beethoven (1770–1827). Z českých autorů kromě Jana Václava Stamice, vynikli zejména František Benda (1709–1786), Jíří Antonín Benda (1722–1795), Josef Mysliveček (1737–1781), Jan Ladislav Dusík (1760–1812), Antonín Rejcha (1770–1836) a Jan Václav Hugo Voříšek (1791–1825).

Romantismus (1820–1900): Romantismus představuje široké kulturní *hnutí 19. století, vzniklé jako protiklad klasicismu, přičemž v pohledu tehdejších filozofů a estetiků byl jeho hudební projev nejdůležitějším komunikačním nástrojem (hudbu pro její abstraktnost, nekonkrétnost v popisu jevů a naopak schopnost vyjádřit nejrůznější citová hnutí považovali za nejschopnější ze všech umění vyslovit pravou podstatu sděleného). V tomto směru je svým vynikajícím teoretickým spisem *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (Zrození tragédie z ducha hudby, 1872, česky: *Zrození tragédie*. Praha: A. Srdce, 1923 [1. vydání], *Zrození tragédie z ducha hudby*. Praha: Gryf, 1993) podpořil i německý filozof Friedrich *Nietzsche.

Hlavními rysy hudebního romantismu jsou subjektivnost výrazu, podřízení formy díla výrazu a obsahové stránce, záliba ve fantazijních a extatických duševních stavech a tajemných námětech, obdiv pro *přírodu a její náladovou proměnlivost, snaha o přiblížení se výrazovým možnostem jiných uměleckých oborů. Romantická hudba směřuje k melodické i rytmické volnosti, jejíž konkrétní podobou je záliba v triolových, synkopických a vůbec nepravidelných útvarech; harmonie si libuje v chromaticce, modulacích, střídání tónin a alterovaných akordech. Opustila klasicismem prověřené formy nebo si je alespoň přizpůsobila a vytvářela nové – symfonickou báseň, variace, fantazii, poetickou a charakteristickou skladbu klavírní aj. Charakteristické romantické zálibě sdružování různých uměleckých oborů odpovídala obliba písně a opery. Téma v romantických skladbách často nahradil příznačný motiv. Prvky romantismu lze nalézt již v dílech představitelů klasicismu („romantické“ se zdají některé skladby Haydnovy i Mozartovy a romantika skladeb Beethovenových je jednoznačná). V 19. století se romantismus již stal uměleckým programem několika generací. Vzhledem k tomu, že preferoval individuální prožitek před obecným, lišily se skladby romantických skladatelů od sebe podstatně více, než tomu bylo v klasicismu. A stejně jako individualitu umělecké osobnosti ctil romantismus i odlišnost romantického cítění různých národů a etnik. Nejvíce pro romantismus znamenalo Německo, v této *zemi vznikl, zde našel své teoretiky i umělecké představitel, z nichž nejvýznamnějšími jsou Franz Schubert (1797–1828), Carl Maria von Weber (1786–1826) a Robert Schumann (1810–1856). Za vrcholného romantika je považován Richard Wagner (1813–1883), který však ve své hudbě dochází až k popisné řeči hudebních schémat, znázorňujících konkrétní jevy, dokonce i věci (například motiv *meče nebo *prstenu). Určitý kompromis romantiky s klasicismem představuje Johannes Brahms (1833–1897). Zatímco v německé romantice existovalo rovnocenné zastoupení nejrůznějších oborů, v Itálii převládla opera. Jejími významnými představiteli jsou Gioacchino Antonio Rossini (1792–1868) a především Giuseppe Verdi (1813–1901). Dalším vývojovým stupněm italské romantické opery je verismus (Ruggero Leoncavallo [1857–1919] a Giacomo Puccini [1858–1924]). Ve Francii vynikl zakladatel programní hudby (na principu příznačného motivu) Hector Berlioz (1803–1869). Těžištěm hudebního romantismu ve Francii se však stala opera, která se rozvíjela v obou svých charakteristických oblastech, jako opéra comique i jako vážná „velká“ opera (Charles-François Gounod [1818–1893], Georges Bizet [1838–1875]).

Romantismus poznamenal hudební vývoj všech evropských národů a kulturních areálů – především tam, kde navázal na dosavadní tradice, jako tomu bylo třeba v *českých zemích, ale objevil se i tam, kde taková tradice neexistovala. Tak tomu bylo například v Polsku

(Frederik Chopin [1810–1849]), Maďarsku (Ferenc Liszt [1811–1886]), Norsku (Edvard Hagerup Grieg [1843–1907]) nebo ve Finsku (Jean Sibelius [1865–1957]). Významnými představiteli ruské hudby tohoto období byli Michail Ivanovič Glinka (1804–1857), Alexandr Sergejevič Dargomyžskij (1813–1869), Alexandr Porfyrijevič Borodin (1834–1887), Milij Alexejevič Balakirev (1837–1910), Modest Petrovič Musorgskij (1839–1881), Petr Iljič Čajkovskij (1840–1893), Nikolaj Andrejevič Rimskij-Korsakov (1844–1908), Aleksandr Konstantinovič Glazunov (1865–1936) a Sergej Rachmaninov (1873–1943). Z českých skladatelů vynikli zejména Bedřich Smetana (1824–1884), Antonín Dvořák (1841–1904) (u něj se však jedná o romanticko-klasicistní syntézu) a Zdeněk Fibich (1850–1900).

Hudba 20. století (1900–2000): Vážná hudba evropského typu, vytvořená v období od roku 1900 do roku 2000. Jakkoli je tento pojem zařazen mezi hudební směry, není fakticky reprezentantem kategorie tohoto typu, neboť neoznačuje žádný umělecký směr či styl, ale je definován historickým obdobím. Je tomu tak proto, že 20. století je stylově velmi rozmanité a nejednotné, proto by bylo prakticky nemožné klasifikovat ho podobným způsobem jako epochy předešlé.

Soudobá vážná hudba (od roku 1975 dodnes): Termín soudobá vážná hudba (v angličtině „soudobá klasická“, v dalších jazycích též jen „soudobá“ nebo „nová“) není označení uměleckého směru či stylu, ale definuje širokou škálu hudebních děl, jejichž základní formální charakteristika odráží vývoj evropské hudby a je vytvářena v současné době. V tomto kontextu jde o veškerou hudební tvorbu evropského typu, vytvořenou od roku 1975 do současnosti. Nad označením probíhala velmi dlouhou dobu diskuse, zda přece jen tento široký okruh nepovažovat za hudební styl nebo ho vyhradit pouze vysloveně novým či avantgardním hudebním směrům. Dodnes není užití významu jednotné. Někdy je pro uživatele synonymem pro „moderní“, někdy označuje pouze žijící skladatele a jejich díla. Neexistuje tedy univerzálně přijaté *kritérium pro jeho užití, protože však slovo značí v první řadě časový rámeček, většina encyklopedických prací se drží tohoto *primárního, i když de facto svou členitostí prakticky nenaplnitelného kritéria, tedy veškeré klasické hudby evropského typu včetně jejich nejrůznějších aplikací či pojetí, vytvořené v poslední čtvrtině 20. století a v prvních letech století současného. (Jaroslav Malina, Olga Rezáková)

hudba, korejská, *hudba od nejstarších dob spojená se závažnými *rituály, zábavná funkce hudby pochází až z moderní doby. Její oficiální, dvorská podoba byla ovlivněna *hudbou čínskou, nicméně mnohé importované nástroje byly přetvořeny a přizpůsobeny domácímu *vkusu. Domácí *lidová hudba se od rituální liší jak výrazem, tak i melodií a rytmem. Muzikologové ji dělí na hudbu rituální (*a-ak*), správnou (*čöng-ak*) a nízkou (*so-ak*), také na přejetou (*tang-ak*) a domácí (*hjang-ak*).

Typu hudby, popřípadě hudebnímu žánru, přísluší i nástroje, kterých je dnes používáno kolem stovky. Nejčastější jsou nástroje strunné, tedy nejrůznější citery, z nichž nejpopulárnější jsou *kajagŭm* a *komungŏ*, dechové – flétny podélné i příčné, klarinety, a bicí, které tvoří nástroje bubnového typu a žestě, včetně závěsných *zvonů, gongů apod. Hudební nástroje hrály úlohu při významných svátcích a nejrůznějších obětinách a také při pacifikaci neblahých úkazů, sloužily i ve válečných střetech. Za svébytný žánr lze považovat náboženskou hudbu, tedy šamanskou *sinaiü* a buddhistickou chrámovou hudbu. Hudební nástroje jsou v nejstarší dochované korejské kronice **Samguk sagi* popsány ve zvláštním oddíle. Jejich tvar je dodatečně vztažen k nebesům, **jinu*, *jangu* a *pěti prvkům. V pozdním středověku se hudba ujala i jako součást literátských večírků, kdy neoddelitelnou součástí básnění byl hudební doprovod, později se rozvinula i *improvizace na některé nástroje *sandžo*.

Od konce 19. století je korejská hudba ovlivněná hudbou západní a dnes existuje víceméně v naší rozrůzněnosti, od tradiční domácí, vážné i lidové, přes populární žánry a velmi

oblíbenou evropskou klasiku. Velká pozornost je věnována konzervaci klasických žánrů a novým skladbám pro tradiční nástroje. (Miriam Löwensteinová)

hudba, lidová (hudební folklor), spontánní projev lidové hudebnosti, při němž má *hudba významnou roli; projevuje se nejen v písni a tanci, ale i v *obyčejích a *zvycích. Rozvíjí se a uchovává ústní tradicí a její tvůrci zůstávají většinou anonymní. Základem evropské lidové hudby je píseň. Mnohé z písní byly natolik oblíbeny, že si je předávaly celé generace a staly se tak nejpřirozenějším a také nejčistším projevem obecné hudebnosti, současně však i neocenitelným dokumentem hudebních kořenů příslušného etnika. Zpívá se v nich o přirozených lidských potřebách a tužbách, nejčastěji o *lásce, *práci a *přírodě. *Folklor vznikal a dosud vzniká v nejrůznějších částech světa a na mnoha místech je dosud jediným hudebním projevem vůbec. Různí se podle kulturních areálů, *zemí a tradic v melodice, rytmu i *harmonii a odlišnosti užívaných *hudebních nástrojů. Zatímco v některých areálech folklor dosud žije a vzniká, v některých zemích, hlavně evropských v průběhu 20. století téměř vymizel. Je to důsledek komercializace umění, které vytěšňuje prostřednictvím mediální *globalizace z průměrné umělé hudební tvorby vše, co podobnými možnostmi a metodami šíření nedisponuje. Je svým způsobem zákonité, že společenství méně závislá na tom, co nazýváme *civilizací a co je mnohdy pouze technologickým, nikoli duchovním povznesením, jsou více schopna rozvíjet potenciál vlastních hudebních kořenů.

Témata lidové hudby nacházíme v umělé hudbě od *středověku dodnes; skladatelé se k nim stále znovu vracejí jako k nevyčerpatelnému zdroji. Výrazně inspirovala zejména skladatele *romantismu (například Antonín Dvořák [1841–1904], Edvard Grieg [1843–1907], Ferenc Liszt [1811–1886], Bedřich Smetana [1824–1884] a mnoho dalších). V generaci skladatelů první poloviny 20. století nacházíme tvůrce, kteří ji ve své tvorbě vyhradili zásadní místo a důkladně ji studovali i z hlediska *sémantického. Nejvýznamnějšími z nich byli (a to nejen ve středoevropském kontextu) maďarský skladatel Béla Bartók (1881–1945) a český skladatel Leoš Janáček (1854–1928). Lidová hudba prolíná prakticky celou jejich tvorbou, a to nejen skladby deklarující zpracovávání příslušných námětů. Lidová hudba ovlivnila i skladatele západoevropské, v jejich produkci se však objevuje pouze ve vysloveně artifiční podobě – takovým příkladem je anglický neoklasicista Benjamin Britten (1913–1976).

Nejvýraznější globální vliv původní lidové hudby na vývoj široce akceptovaných hudebních směrů ve 20. století měla původní hudba černošských komunit bývalých otroků ve Spojených státech amerických. Jednalo se o písňovou formu se specifickou pentatonickou (pětitónovou) modalitou, s charakteristickými dvanáctitaktovými akordickými postupy a systémem „otázka–odpověď“ ve sborovém zpěvu. Tento druh lidové hudby byl v 19. století nazván blues a stal se základem pro pozdější americkou populární hudbu, její vývoj a formy, především ragtime, jazz, rhythm and blues, rock and roll, hip-hop a celou širokou oblast konvenčních popových trendů. Tyto styly, počínaje jazzem, posléze ovlivnily vývoj hudby v celosvětovém měřítku. Pozdější vlivy lidové hudby lze v této oblasti vysledovat především v rockové hudbě. Ta je i příkladem obousměrného působení a ovlivňování jako tzv. folková hudba (z němčiny: *Volk*, das, „lid, národ“) včetně svých nejrůznějších odnoží. Během 20. století získal termín „lidová hudba“ i druhý význam jako zvláštní druh umělé populární hudby, který zpětně ovlivňuje tradiční lidovou hudbu, respektive její provozování. Umělá aplikace lidové hudby do současných hudebních forem často ovlivňuje chápání současníků a jejich představy o ní natolik, že ji sami v tomto podání provozují jako hudbu původní. V závěru 20. století se stalo oblíbeným druhem hudebního experimentu mísení etnických vlivů se snahou o vznik nového stylu, který je nazýván hudbou multietnickou. Tyto prvoplánové pokusy jsou (až na výjimky) navzdory své oblíbenosti spíše důkazem nedostatku *invence, jak je tomu ostatně v mnoha odvětvích umění. V našem prostředí je starším (nicméně přetrvávajícím a obecně ukázkovým) typem takového postupu vytváření umělé lidové hudby (tzv. „dechovka“). Většinou se jedná o vulgarizaci lidové hudby, i zde však lze nalézt

skladby, které zlidověly přirozeně. Příkladem je píseň *Škoda lásky* skladatele Jaromíra Vejvody (1902–1988), která se stala celosvětově proslulou a natolik zdomácněla v mnoha zemích, že její jazykové *verze jsou považovány za vlastní národní produkt; například v období *druhé světové války byla tato skladba s anglickým názvem *Roll out the Barrel* bojovou písní britského válečného námořnictva. Všechny zde uvedené aplikace jsou prezentovány a šířeny standardně komerčním způsobem, postrádají tedy základní aspekt, typický pro lidovou hudbu jako takovou. (Olga Rezáková)

hudba, pravěká, *hudba z období *prehistorie. Nejstaršími dochovanými *hudebními nástroji jsou kostěné a parohové píšťaly a flétny známé z mnoha *lokalit *mladého paleolitu celého tehdy osídleného světa. *Zvuky z nich vytvářené se odrážely od vápencových skal Pavlovských vrchů na jižní Moravě, stejně jako od rozeklaných pahorků Bukových vrchů v severozápadním Maďarsku, nebo se nesly do dále širokou ukrajinskou stepí kolem dnešních *Kostěnek, Mezinu, Molodovy či *Sungiru. Jeden z těchto instrumentů z *jeskyně Istállóskő v Maďarsku zhotovený z *femuru medvěda jeskynního má dva otvory na přední straně a jeden otvor na zadní straně. Když se na tento nástroj hraje jako na příčnou flétnu, dává *tóny *a''', hes''', h''', e'''*. Nástroje z lokality *Molodova V, podobající se flétnám, patří zase spíše do podskupiny dechových nástrojů s bočními otvory.

Na základě etnografických *analogií se předpokládalo, že v paleolitických dobách existovaly vedle těchto vzduchozvučných nástrojů také nástroje bicí a samozvučné. Tato domněnka byla teprve nedávno doložena archeologicky na mladopaleolitickém sídlišti v Mezinu souborem artefaktů z mamutích kostí pomalovaných geometrickými vzory: lopatka, stehenní kost, úlomek pánve, dvě spodní čelisti, část lebky. Další součásti a okolnosti nálezové situace a trasologické analýzy (*trasologie) svědčily o tom, že kosti jsou pozůstatky instrumentária paleolitického orchestru. Po prozkoumání hudebních možností jednotlivých nástrojů byla experimentálně provedena rytmická skladba při orchestrálním využití všech nástrojů. I když se tato skladba opírala o staré etnografické tradice, nemáme žádnou jistotu, nakolik se přiblížily zvuk, rytmus a celková organizace tónů paleolitické skutečnosti. Nicméně mezinový orchestr spolu s píšťalami a flétnami z mnoha jiných nalezišť nebo hudební luk z obrazu ve francouzské jeskyni *Les Trois Frères dokládají, že již mladopaleolitický člověk zvládl obě základní formy hudební organizace – rytmus (organizace v čase) i náznaky systematictějšího členění tónových výšek (organizace podle výšky tónu), jež tvoří základy mnohem pozdější *harmonie. A zřejmě to nejsou prvopočátky hudebního umění, ale návaznost na již dříve vytvořené hudební tradice, které možná sahají, podobně jako v případě výtvarného umění, až do *starého paleolitu. Z etnoarcheologických výzkumů totiž víme, jaké velké možnosti poskytují *hudebníkům obyčejná stébla trávy, rákosové píšťaly a další instrumenty z látek rostlinného a živočišného původu, po kterých nezůstaly v *archeologickém záznamu žádné stopy. Avšak síla zvuků, jejich posloupnost a organizace nebo příležitost, při nichž se na tyto nástroje hrálo v paleolitu i v mladších pravěkých obdobích (kdy k zmíněným nástrojům přibýly nové: keramické *bubny, chřestítka a okaríny, kovové *lury, rohy, trubky aj.) zůstávají tajemstvím. Existuje sice několik písemných zpráv, které komentují hudební kulturu pravěkých a raně historických společností, avšak jejich autoři byli většinou příslušníky jiných kultur s odlišnými estetickými *názory a zkušenostmi. Navíc taková svědectví pocházejí většinou z vypjatých situací *konfrontace mezi odlišnými kulturami, takže jsou nutně jednostranná a zkreslená. Tak například antický řecký historik Polybios (kolem 200 př. n. l. – kolem 120 př. n. l.), když se zabýval válečnými *konflikty mezi *Římany a *Kelty, poznamenal, že hudební nástroje římských nepřátel „vydávaly tak strašlivý hluk a byly tak halasné, že to probudilo všechny ozvěny v okolí, takže celý kraj se zdál spojen v tom hrozném hřmotu“. Jeden z prvních španělských kronikářů *conquisty ve Střední Americe, Juan de *Torquemada (1536–1624), se vyjádřil o indiánských společnostech na území Mexika, že v „v celém křesťanském světě není tolik fléten, polnic, trubek, rohů a

bubnů, jako v této zemi“. Jiní španělští historici doplnili Torquemadovu zprávu o své dojmy z poslechu některých skladeb poklasické mayské hudby: byly to „smutné a hrozné zvuky, které člověka vyděsí, jen je začne poslouchat“. (Jaroslav Malina)

hudba, starověká, *hudba navazující na pravěkou hudební kulturu, ale na rozdíl od ní dokumentovaná nejen nálezy *hudebních nástrojů, ale i prvotními záznamy hudebního projevu: v Číně a v *Mezopotámii již ve 2. tisíciletí př. n. l., v Evropě později – až v helénistickém Řecku. Ve *starověku existovalo mnoho nástrojů, které je možno rozdělit do čtyř skupin: *samozvучné* (zvonky, rolničky, chřestítka), *blanozvучné* (bubny), *vzduchozvучné* (flétny, trubky), *strunozvучné* (loutny, harfy, liry).

Hudba zaujímala významné místo v životě všech etnik a kultur starověkého *Předního východu zvláště v magických a kultovních *obřadech. V nejstarší mezopotamské *civilizaci sumerské se vyvinuly, soudě podle dochovaných textů, složité, z několika částí složené formy provozované jak sólově, případně za doprovodu *hudebních nástrojů, tak sborově rezponzoriálně (sólista-předzpěvák a sbor) i *antifonálně (střídavě dva sbory) při slavnostech, obětích, pohřbech apod. Hudba zněla i na vladařských hodovních slavnostech (viz zobrazení na Urské standartě, kolem roku 2600 př. n. l.) a zřejmě i v „lidovém prostředí“ (viz četná vyobrazení pastýřů s píšťalami a zmínky v textech). Kultovní hudbu provozovali *kněží-hudebníci, a to kněz *gala* (akkadsky *kalú*) provádějící žalozpěvy a *pohřební obřady s průvodem harfy a kněz *nar* provádějící hudbu radostnou a útěšnou, zpravidla snad s lyrou. Tento typ se pak objevuje i u vladařských dvorů (podle některých autorů tento termín označuje instrumentalistu vůbec). Kde bylo těchto hudebníků více, byli rozděleni i do hodnostních tříd (*mach*, „vyšší“, *tur*, „nižší“). Tyto funkce se většinou dědily, ale bylo možné je také zakoupit. Zastávat je mohli muži i ženy. Sociální status hudebníků byl různý, od *otroků, cizích *zajatců, osob „darovaných vládcům či chrámům“, až po příslušníky nejvyšších tříd. Hudebními dovednostmi se chlubil i někteří vládcí (*Gudea, *Šulgi). K výkonu hudebních funkcí byli adeпти školeni v chrámových a později i dvorských školách. V době starobabylonské byla hudební příprava i součástí *výchovy *písařů ve veřejných školách „domech tabulek“ (*edubba*). Ta zahrnovala vedle umění písařského a vědomostí astrologických a hudební praxe i vědomosti hudebně teoretické, tj. znalost jmen i struktury kultovních zpěvů (tzv. „školní dialogy“, sumerské spory), organizace tónového systému, která nejpozději kolem roku 2000 př. n. l. užívala všech 7 možných diatonických heptatonických modů, jejich *konstrukce pomocí kvartových a kvintových intervalových kroků i umění přechodu mezi nimi a též způsob „náznakové“ notace za pomoci názvů modů a intervalových dvojjvků (32. tabulka *Nabnitu*, instrukce k provádění školního textu *hymnu o *králi Lipit-Ištarovi aj.), a to kvartkvintových i o něco mladších tercových a sextových. Konkrétní melodie se však nedochovaly.

Podobný charakter měly i další současné (*Elamité) i mladší (*Churrité, *Chetitě, *Foiničané, *Izraelité aj.) Mezopotámií ovlivněné etnické kultury. Z oblasti chetitské se dochovala řada *reliéfů a *plastik, potvrzujících preferenci dlouhokrké loutny, a několik pravděpodobně zpívaných modliteb a hymnů. Z *Ugaritu známe několik desítek fragmentů, jeden relativně celý text, s podrobněji vypracovanou notací s použitím akkadské intervalové nomenklatury (tedy již částečně rozluštitelné – Anne Draffkorn Kilmerová, Miroslav K. *Černý, Martin L. West aj.). Rozvinutá byla i *kultura staroizraelská, odedávna vykládaná z biblických textů. Podle nejnovějších výzkumů měla v době královské obdobný charakter jako ostatní kultury předovýchodní. Za *deportací (babylonské zajetí) a po nich došlo k určitým omezením, nicméně v obnoveném jeruzalémském chrámu zněly zpěvy levitů, kteří při obětech užívali trub. Užívány byly i liry (*kinnor*), harfy (*nebel*) a rovněž rituální rohy (*šofar*). Izraelité byli známi a okolím ceněni jako znamenití zpěváci a hudebníci. Po pádu židovského povstání proti *Římanům a definitivnímu zničení jeruzalémského chrámu došlo k dalším velmi tuhým omezením židovské kultovní hudby: odpadly obětní obřady, z nástrojů zbyl jen rituální *šofar* a v

synagogách zněly pouze rabínské melismatické a polorecitativní modlitby a lekce (na jejich základě vznikl i křesťanský *chorál), které byly později rekonstruovány ze zbytků dochovaných v orientálních *diasporách (Novodobý evropský synagogální zpěv byl uměle vytvořen až v 19. století.)

V porovnání s etnickou a kulturní pestrostí starověkého *Předního východu je v této oblasti používaný instrumentář (souhrn hudebních nástrojů) relativně jednotný a stálý. Zastoupeny jsou všechny základní nástrojové typy: membranofony (zvláště bubny), chordofony (strunné nástroje), aerofony (dechové nástroje) i idiofony (nástroje vydávající *zvuk celou svou hmotou, klapačky, kastaněty, *zvony, chřestítka apod.), byť v krajových i historických časových *variantách. Nejstarším doloženým nástrojem je ruční bubínek v *malbě z maloasijského *Çatal Hüyükü (8./7. tisíciletí př. n. l.).

Harfy a lyry jsou doloženy z Mezopotámie a přilehlých horských oblastí kolem roku 3000 př. n. l. na skalních *rytinách a zvláště *pečetních válečcích. Oba typy byly zpočátku třístrunné, avšak už tzv. Urská standarta z doby kolem roku 2600 př. n. l. zobrazuje lyru sedmistrunnou. V královských *hrobech urských byly nalezeny zbytky velkých bohatě zdobených lyr (z odlitků v jílu a zbytků výzdoby byly pořízeny *rekonstrukce, mimo jiné „Zlatá lyra“ v muzeu v Bagdádu, „Stříbrná lyra“ a několik dalších nástrojů v Britském muzeu) i harf, které měly 11 i více strun. Sumerské harfy byly obloukové, hluboce parabolické s plochým lopatovitým rezonančním tělesem, na rozdíl od plochých egyptských. Kolem roku 2000 př. n. l. se objevily harfy úhlové s kolmo na korpus nasazeným kolíkem, od něhož byly struny taženy šikmo ke korpusu, připisované semitským kočovníkům, a trsané, na rozdíl od obloukových, plektrem. Přibližně v téže době se objevila i loutna s dlouhým krkem a malým rezonančním korpusem, ještě pro krále *Šulgiho neznámá a nová. Počet strun není znám. Během 2. tisíciletí př. n. l. se objevily i malé chudě ostruněné lyry s nestejnými rameny a šikmým příčným břevnem, připisované „horským národům“, které nabízely různou délkou strun tóny různé výšky. Na sklonku 2. tisíciletí př. n. l. přibýly ještě velké mnohostrunné asyrské úhlové harfy s podpurným sloupem, šikmo vzhůru ubíhajícím korpusem a vodorovným struníkem.

Bubny (membranofony) byly rozšířeny odedávna všude v nejrůznějších typech: rámové jednoblanné (ruční tamburíny), oboustranné v různých velikostech (sumerský rituální *lilis*, akkadsky *lilissu*, až přes 1,5 m v průměru) i trubicové. Existence aerofonů v Mezopotámii byla donedávna sporná, ale dnes se nepochybuje o existenci dvojitých šalmajových (plátkových) píšťal, neboť rituálně-metaforická vyobrazení pastýřů s píšťalami musela mít reálný vzor a rovněž stříbrné trubice z urských královských hrobů jsou dnes jednoznačně pokládány za tubusy patrně dvojpíšťal. V hornatějších a stepních oblastech byly tyto nástroje jako pastýřské rozšířeny hojněji (možná odtud i pocházely). Vedle plátkových se pak patrně vyskytovaly i flétny. Ve vojsku a při dvorské reprezentaci a slavnostech byly užívány i trubky, u Izraelitů v chrámu monopolně levity, a odedávna byly známy i rohy (izraelský rituální *šofar*).

Nálezů idiofonů přibývá zhruba od východu k západu a zejména sistra byla zřejmě *importem z *Egypta. Jména nástrojů byla v důsledku etnické pestrosti různá, i když se některé společné základy objevují. Z Mezopotámie známe řadu jmen, ale jejich přiřazení je nejisté, jen determinativy, například sumersky *giš* („dřevo“), dovolující usuzovat na chordofony, umožňují určitou klasifikaci. V Palestině označoval *kinnor* lyru a *nebel* harfu. Ostatní názvy z celé oblasti jsou co do *typologie nejisté.

*Repliky některých z těchto hudebních nástrojů byly experimentálně ozvučeny. Pozoruhodný a ve svých výsledcích překvapivý experiment byl proveden podle nálezů z prostředí starověkého Předního východu: pět klínopisných hliněných tabulek z období od první poloviny 2. tisíciletí př. n. l. do druhé poloviny 1. tisíciletí př. n. l. pocházejících z *Aššuru, *Nippuru, Ugaritu a *Uru zachycujících informace o struktuře notového záznamu, ladění a další údaje. Nejdůležitější pramen představovala hliněná tabulka z královského *archivu v Ugaritu z poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Obsahuje nejen slova kultovní písně

zaznamenaná v *churritštině, ale i její notový záznam a návod v akkadštině, jak je třeba tuto píseň hrát a zpívat. Text písně tvořily první čtyři řádky tabulky a spodní část obsahovala pokyny k reprodukci písně na lyře nebo harfě. Výsledkem celého experimentu jsou překvapivá zjištění, že mezopotamské civilizace používaly sedmitónovou diatonickou stupnici s půltóny mezi *mi* a *fa*, *si* a *do*, což je charakteristické jak pro novodobou západní hudbu, tak i pro hudební projev starořecký, který byl až dosud vcelku jednoznačně pokládán za jediný prvotní zdroj evropské hudební kultury.

Podobně pozoruhodné a snad ještě neočekávanější poznatky jako o hudební kultuře starověkých předasijských civilizací přinesly archeologické výzkumy a experimenty také v dalším centru starověkého světa, na *Dálném východě ve staré Číně – jakkoli je známo, že patří k nejstarším a nejvýznamnějším hudebním kulturám světa (*hudba, čínská). V roce 1978 byla u Suej-sieny odkryta *hrobka z 5. století př. n. l. Byl v ní pohřben vysoce postavený hodnostář *I z Cengu, což bylo jedno z malých knížectví v *období Válčících států, které se nacházelo ve východní části dnešní provincie Chu-pej ve střední Číně. Velmož I byl zřejmě velmi bohatý a velmi hudbymilovný člověk. Hrobka byla vybavena velkým množstvím drahocenných *milodarů a její střední prostora byla využita pro umístění instrumentů celého orchestru se sto dvaceti čtyřmi hudebními nástroji osmi různých druhů. Mezi nimi největší pozornost upoutával soubor pětadesáti bronzových zvonů, které byly rozloženy podél dvou stěn pohřební komory; při hraní by byly zavěšeny na rámech dlouhých přes 270 centimetrů a vytvářely *pien-čung* („zvonkohru“). Dále tam byly bubny, flétny, několik typů citer, nefritové zvonky a nechyběl ani *šeng* („ústní varhánky“). Bronzové zvonky, přestože ležely tak dlouho v zemi, byly dokonale zachované a při úderu vydávaly čisté tóny. Na vnějších stěnách zvonů bylo určeno 2 800 znaků nápisů, jež vrhají nové světlo na hudební teorii a kulturu v období Válčících států i na předchozí dobu Jar a Podzimů (722–481 př. n. l.). Práce na replikaci bronzové zvonkohry i jiných nástrojů nalezených v hrobce započaly v roce 1979. Byl to mimořádně obtížný úkol, zvláště pak odlití zvonkohry: největší kus má totiž hmotnost 203,6 kilogramu a tvarování každého ze zvonů je velice složité. Řešení celého projektu se vedle archeologů z chupejského muzea zúčastnili badatelé ze tří výzkumných ústavů a ze dvou *univerzit. Tvarové charakteristiky zvonů zkoumali pomocí laserové holografie, složení *kovu analyzovali chemickými a spektrálními testy i elektronovým řádkovacím mikroskopem, experimentálně ověřovali také způsoby vytváření tónů, výšku tónů, audiofrekvenci i slévačskou *technologii. Zjistili, že starověcí slévači znali optimální poměry mezi *mědí, *olovem a *cínem, takže slitina umožňovala vytváření dokonalých tónů. Pokud by se použilo nadměrného množství cínu nebo olova, byl by tón plochý a pokud by se těchto kovů použilo málo, byl by *zvon křehký a při úderu by mohl puknout. Starověcí mistři také vypočítali poměr mezi výškou tónů zvonů a jejich velikostí a tloušťkou jejich stěn. Na vnitřní stěně každého ze zvonů se nachází několik plastických žeber a různé geometrické tvary, které vytvářely potřebnou výšku tónů. Při úderu na různá místa zvonu tak bylo možno dostat dva vzájemně odlišné tóny. Na vnější stěně každého zvonu byl proto také uveden název výšky tónu, jehož bylo možno docílit tak, že se na vyznačené místo udeřilo. K rozezvučení bronzové zvonkohry, která se provádí údery kladiv, je třeba pěti až sedmi hudebníků. Po těchto složitých a dlouho ověřovaných expertizách byly odlity repliky, i když jen v počtu osmadvaceti kusů z celkového počtu pětadesáti nalezených zvonů. I tak hmotnost této neúplné repliky spolu s rámem dosahuje úctyhodných pěti tun. Těchto osmadvacet zvonů je schopno vydat šestapadesát tónů, z nichž většina má odchylku nanejvýš pouhých pět procent od originálu, a to je rozdíl, který běžnému posluchači unikne. K těmto zjištěním počátkem roku 1983 dospěla odborná komise složená z osmdesáti archeologů, hudebníků, hudebních skladatelů, paleomuzikologů a slévárenských odborníků. Konstatovali rovněž, že na zvonkohře lze vytvořit sedm tónů a pět půltónů, tedy úplnou dvanáctitónovou stupnici. Před nálezem zvonkohry nebylo známo, že se této složité stupnice používalo již v tak dávných

dobách. Někteří badatelé se totiž domnívali, že dvanáctitónová stupnice se do Číny dostala z antického Řecka koncem období Válčících států. (Pentatonická stupnice, která byla pak i nadále v Číně používána u většiny skladeb po celá staletí, je jednodušší a pochází z daleko staršího období. Zvonkohra zabírala rozsah pěti oktáv, tedy jen o dvě méně než klavír.) Jiní odborníci vyslovili *názor, že pojem *modulace byl do Číny zaveden nejdříve v období dynastie *Chan (206 př. n. l. až 220 n. l.), nebo dokonce až v období dynastie *Suej (581/589–618). Dvanáctitónová stupnice zvonkohry však prokazuje, že obě tato pojetí (pentatonika i chromatika) byla v Číně zřejmě prastará a byla známa již přinejmenším v období Válčících států. Při jejich použití je možno melodie provést v jakékoli tónině a je možno je přesunout do jakéhokoli klíče. Slavný čínský skladatel Che Lu-tching se pod dojmem tohoto staročínského nástroje a jeho hudebních možností vyjádřil, že „bude nutno přezkoumat některé aspekty historie staré čínské hudby“. A houslista Yehudi Menuhin, který byl zvonkohrou nadšen, prohlásil: „Starořecké nástroje byly ze dřeva a rákosu a do současnosti se nedochovaly. Pouze v Číně je možno uslyšet stejné tóny jako před 2 400 lety.“ Chupejský pěvecký a taneční soubor, inspirován orchestrem a zvonkohrou hodnostáře I, vytvořil hudební a taneční program, vycházející z toho, co je známo o kultuře státu Čchu, jednoho ze sedmi velkých čínských států, v jehož sféře vlivu se nacházelo panství velmože I. Přímou pro tuto zvonkohru byla již napsána řada skladeb; jiné skladby byly pro orchestr se zvonkohrou upraveny, mezi nimi také chorál Beethovenovy Deváté symfonie, *Óda na radost*. Při hře na zvonkohru se docílí zajímavého a vzrušujícího akustického efektu, který se ještě prohlubuje v součinnosti s jinými nástroji nebo s celým orchestrem. Vysoké tóny jsou skvělé, jasné a melodické a basové tóny působí hluboce a mohutně. Orchestrům čínských tradičních nástrojů i orchestrům západního typu a posluchačům se tak otevřely nové obzory. (Miroslav K. Černý, Jaroslav Malina)

hudební folklor, *hudba, lidová.

hudební nástroj, *nástroj, hudební.

hudební věda, *muzikologie.

hudebník, osoba, jejíž aktivity souvisí s hudební produkcí, tedy hudební skladatel, zpěvák (používající hlas jako hudební nástroj), hráč na *hudební nástroj (instrumentalista), dirigent, hudební producent, který aktivně zasahuje do hudební tvorby, choreograf nebo tanečník. (V českém prostředí někdy výraz „hudebník“ nesprávně nahrazuje termín instrumentalista, tedy označuje pouze hráče na hudební nástroj. Někdy je též užíván v souvislosti s osobou, jejíž tvůrčí hudební aktivita není blíže specifikována.) (Olga Rezáková)

Hudeček, Miroslav (30. 4. 1935, Strážnice), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Vyučil se točířem keramiky a vystudoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti obor keramika a plastika. V roce 1961 absolvoval Akademii výtvarných umění v Praze, kde byli jeho učiteli sochaři Jan Lauda a Vincenc *Makovský. Při absolutoriu získal „Hlavní cenu akademie“ za obor sochařství. Následující soustavná tvůrčí práce mu otevřela cestu k ročnímu stipendijnímu pobytu v New Yorku, kde pracoval v ateliéru japonského sochaře Toschio Adate (1966–1967). Od roku 1990 je členem Unie výtvarných umělců a Sdružení sochařů Čech, Moravy a Slezska, od roku 1995 členem Syndikátu výtvarných umělců v Praze a Sdružení výtvarných umělců keramiků Praha. Od roku 1997 je členem SVUM – Sdružení výtvarných umělců moravských.

Posláním umění podle Hudečka je ideál lidskosti a soucitu, nalézání rovnováhy a pomoc v osudových okamžicích života. Středem jeho tvorby je psychologický portrét. Ve vztazích hledá lásku, ušlechtilost, bolest a vyjadřuje je čistou formou tvarů. Jeho dílem prochází téma rodinné lásky – otec, matka, děti. (Jaroslav Malina)

Huémac, částečně mytická postava; byl panovníkem v *Tule a někteří jej dodnes ztotožňují se samotným *Quetzalcóatlem. Pravděpodobnější však je, že nastoupil na trůn roku 994 jako následník Quetzalcóatlův, jenž tvrdě bojoval s *Chichimeky, které se mu podařilo zatlačit hluboko na jih. Pro staré Mexičany byl nejen mytickou postavou, ale také mudrcem. (Oldřich Kašpar)

Huexotzinco, aztécky „Místo obklopené vrbami“, předkolumbovské *město mexické náhorní plošiny, ležící západně od *Tenochtitlánu. Jeho obyvatelé se často stávali *oběťmi aztéckých *rituálů. (Oldřich Kašpar)

hugenot, hugenoti (z němčiny: *Eidgenossen*, die, „spříseženci“, z toho francouzské *eyguenet*, původně spolek Ženevanů, kteří se spikli proti savojskému *vévodovi, který se snažil ovládnout jejich *město), francouzští *protestanti, přívrženci *Kalvínova učení (*církve, reformovaná). Jejich *vyznání bylo formulováno 1. národním *synodem v Paříži 1559 (*Confessio Gallicana*). Od roku 1534 byli hugenoti pronásledováni *státem. Vliv měli zejména na jihu *země, kde *šlechta využívala názorovou *opozici hugenotů k boji s královskou mocí; stoupeni hugenotů pocházeli ze všech *společenských vrstev, včetně vysokých *feudálů (*Bourbonové, vévodové de Condé, rod Coligny).

Boj s katolíky vedl v letech 1562–1594 k *náboženským válkám ve Francii. Po *bartolomějské noci roku 1572 vytvořili v jižní Francii prakticky samostatné území, *ediktem nantským 1598 získali náboženskou svobodu a politickou rovnoprávnost. Zvláštní politická práva byla v roce 1629 okleštěna kardinálem Armandem de Richelieuem (1585–1642), krutě pronásledováni byli po roce 1685. Jako emigranti byli přijímáni v Braniborsku, kde se díky státní podpoře jejich počet zvyšoval. (Jaroslav Malina)

hugenotská válka, *válka, náboženská.

Hugo, Victor Marie (26. 2. 1802, Besancon, Francie – 22. 5. 1885, Paříž, Francie), francouzský prozaik, básník, dramatik, esejista a politik; představitel *romantismu. Hugo měl své pojetí života i literatury dán takříkajíc v genech: jeho otec byl republikán, později Napoleonův *generál, jednu dobu také francouzský *guvernér Madridu, kde také mladý Victor studoval, matka byla z kontrarevoluční Vendée: hrdost, stání na svém, čest, věrnost a sebezapření nebyly pro něho od mládí jen slova; současně si všímal kontrastních poloh i toho, co lidi spojuje. Tuto ideově tvarovou dominantu najdeme v podstatě v celé jeho tvorbě od romantických románů až k rozsáhlým sociálně orientovaným dílům pozdního období. Victor Hugo byl jedním z nejvzdělanějších romantiků, vynikl jako literární kritik a komentátor. Na počátku jeho tvůrčí dráhy stojí exotický dobrodružný román *Bug-Jargal* (Veliký Jargal, knižně 1826) o vzpouře antilských otroků a černý (gotický) román *Han d'Islande* (Islandský démon, 1823): tím jako by postihl dva klíčové žánry romantické prózy. Postupně pronikl i do *poezie a dramatu (*Ódy a rozmanité básně*, 1822; *Hernani*, 1830; *Ruy Blas*, 1838), mísil žánry a destruoval klasicistické *kánony. Od díla romantických kontrastů, jakým je *Notre-Dame de Paris* (Chrám Matky boží v Paříži, 1831), až po sociálně prezentovaná epická plátna, jako jsou *Les Misérables* (Bídníci, 1862) nebo exilová *Les Travailleurs de la mer* (Dělníci moře, 1866), od raných básní až po epochální *Legendu věků* (*La Légende des siècles*, 1859, 1877, 1883) sleduje lidský osud v desítkách příběhů, jejichž jádrem je prosazování *humanismu v prudkém toku zdánlivě nesmiřitelných konfliktů – dramatik Hugo se nezapřel ani v poezii, ani v próze. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

Notre-Dame de Paris stojí ostrostí svého tématu hned vedle pozdního románu *Quatrevingt-treize* (Devadesát tři, 1874), kde nad ideologie *revoluce a protirevoluce staví lidskou bytost, biopsychologický *archetyp dítěte a svobodu: na zhuštěné ploše dramatického syžetu sleduje konflikt *etiky, *estetiky, vášně a cti, příběh cikánky Esmeraldy a hrbáče Quasimoda s důrazem na humanismus, jímž člověk v gestu sebezapření dosahuje své lidské velikosti a překonává i hranice *smrti. Milostné pasáže tohoto románu představují ve své vášnivosti a krutosti, nostalgii, v podivuhodné směsi citové exaltace a bezmocného smutku

vrchol prozatořského umění vůbec. To působilo mimo jiné na Fjodora Michajloviče *Dostojevského, když své dílo koncipoval jako věčný dialog etiky a estetiky, což do značné míry anticipovalo charakter umění a životní pocit 20. století. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

huičol (huichol), mezoamerický *indiánský jazyk užívaný původními obyvateli v části Mexika. (Viz též *Huičolové.) (Jaroslav Malina)

Huičolové, *indiánské etnikum žijící v západním Mexiku (asi 26 000 osob); jazykově patří do juto-aztécké rodiny; zemědělci a řemeslníci. Dělí se na pět teritoriálních společenství, která dohromady tvoří tři „podkmeny“, každý s vlastním dialektem. Vytvářejí tradiční obrázky z pastelově zbarvené příze nalepované na vlhký sádrový podklad. Zachovali si tradiční kulturu a *náboženství, jen málo ovlivněni *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrď)

huichol, *huičol.

Huiličové, *Araukáni.

Huitzilihuitl (1396–1417), druhý aztécký (mexický) vládce, nástupce *Acamapichtliho. (Oldřich Kašpar)

Huitzilopochtli („Kolibřík jihu“), bůh *Slunce a *vátky, hlavní kmenové božstvo *Aztéků (*náboženství, aztécké). Představoval především vítězí Slunce, jež ničí protivníky plameny svých paprsků. (Oldřich Kašpar)

hůl, náčelnická, *hůl, perforovaná.

hůl, perforovaná (dříve také náčelnická hůl, velitelská hůl; francouzsky: *bâtons percés*), *nástroj vyrobený z *paroží (výjimečně z *kosti nebo *mamutoviny), skládající se z protáhlé válcovité části a širší, perforované části distální, jejíž forma je variabilní. Chronologicky se perforované hole objevují od *aurignacienu, časté jsou v *gravettienu a *solutréenu, s maximálním výskytem v *magdalénienu.

Velké množství *hypotéz týkající se funkce tohoto nástroje můžeme rozdělit na ty, které mu připisují funkci neutilitární, *symbolickou nebo *rituální (například historicky zastaralý původní název – *bâton de commandement* – náčelnická hůl, ve francouzské terminologii již nepoužívaný), nebo funkci *utilitární, tj. *nástroj nebo *zbraň (například napřimovač *kopí či *oštěpu, stanový kolík, spínadlo nebo *dýka). Funkce tohoto nástroje není jednoznačně určena, aktuálně je spojována a experimentálně ověřována s narovnáváním *hrotů projektilů a také jako blokovácí kolík při provlečení lan z organických materiálů. Na symbolický a kultovní účel ukazují exempláře provedené v podobě falu (Bruniquel, Francie, magdalénien, délka ca 20 cm, kolem roku 15 000 př. n. l.) nebo dokonce dvojitého falu (Gorge d'Enfer, Francie, magdalénien, délka ca 20 m, kolem roku 15 000 př. n. l.). (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda, Michaela Zelinková)

hůl, velitelská, *hůl, perforovaná.

Human Development Index, *index lidského rozvoje.

Human Genome Project, *projekt sekvencování lidského genomu.

Human Chorionic Gonadotropin, *HCG.

Human Relations Area Files, *kartotéka oblastí lidských vztahů.

humanismus (z latiny: *hūmānus*, „lidský“):

1. lidskost, *úcta nebo vážnost k *člověku, k lidské důstojnosti, péče o blaho člověka a tím také celého lidstva;

2. evropské kulturní a společenské *hnutí v 14. až 16. století považující za nejvyšší hodnotu v životě *společnosti *člověka, jeho svébytnost, důstojnost, potřeby a zájmy, zdůrazňující lidskost a spravedlnost, *lásku k člověku; vycházel z vyspělého italského prostředí, snažil se využívat všech krás života na zemi, nezříkal se radostí, které život poskytuje. *Autoritu *církve nahrazoval autoritou starověkých *názorů. Mládež byla vychovávána v duchu antické *kalokagathie (harmonie tělesných a duchovních hodnot) a veskrze světsky. Středem všeho uvažování byl člověk a jeho zájmy. Rostlo pochopení pro *přírodu, zvětšovala se důvěra ve smyslové poznání. Vzkvétalo studium latinské *filologie a

do popředí se dostávala *řečtina. Humanismus zdůrazňoval individuální zájmy jednotlivce; zpočátku byl spjat s městským prostředím, brzy pronikal na panovnické dvory, ke *šlechtě (ani *papežové nezůstali stranou), byl nedělitelně spojen s *renesancí, probuzením nového zájmu o umění a život *klasického starověku. Z Itálie se dostával do Anglie, Francie, Nizozemska, Španělska, ale i do Uher a *českých zemí;

3. tendence ve vývoji *kultury a *umění, která stavěla člověka do středu *univerza a jeho *hodnotami a zájmy poměřovala *svět. Humanismus se prosazoval zejména v *literatuře, *dramatu a ve *vědě. Jazykově se orientoval jednak na nadnárodní *latinu, jednak na rozvíjející se a postupně se prosazující národní *jazyky. (František Čapka, Jaroslav Malina)

humanita (z latiny: *hūmānitās*, „lidskost, lidství“), *lidskost; etický pojem označující významný mravní princip založený na myšlence lidsky odpovídajícího, plnohodnotného vztahu k druhému *člověku. (Jaroslav Malina)

humanitární akce, *akce, humanitární.

humanitární gesto, *gesto, humanitární.

humanitární intervence, *intervence, humanitární.

humanitární most, *most, humanitární.

Humanitární úřad Evropských společenství (anglicky: *European Community Humanitarian Office*, zkratka: ECHO), *orgán Evropské komise se sídlem v Bruselu, který byl zřízen v roce 1992 za účelem koordinace programu *komunitární humanitární pomoci v reakci na přírodní *katastrofy a válečné *konflikty, dále pro spravování fondů a řízení programů přípravy před pohromami. (Marie Dohnalová)

humanizace (z latiny: *hūmānus*, „lidský“), úsilí o zlidštění něčeho (například vztahů mezi lidmi). (Jaroslav Malina)

humánní osteologie, *osteologie, humánní.

humanologie (z latiny: *hūmānus*, „lidský“, z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), interdisciplinární věda integrující poznatky o *člověku tak, aby ho pomáhaly připravovat coby jednotlivce i lidstvo jako celek k další existenci na Zemi. (V letech 1992–1995 pořádala *Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně v rámci širšího projektu Scientia – Ars – Humanitas pro posluchače Masarykovy univerzity i jiných vysokých škol a pro širokou veřejnost humanologické aktivity – cyklus přednášek našich i zahraničních odborníků pod vedením Vladimíra *Novotného – s ústředním tématem „Pluralita světů a jednota vědění“.) (Jaroslav Malina)

humanus, -a, -um, lidský.

Humboldt, Alexander von (14. 9. 1769, Berlín, Německo – 6. 5. 1859, Berlín, Německo), německý přírodovědec světového významu; jeden ze zakladatelů geografie jako empirické vědy a fyto geografie; bratr Wilhelma von *Humboldta.

Podnikl průzkumné výpravy do Jižní Ameriky, na Sibiř a do dalších oblastí světa, přičemž popsal mnoho rostlinných druhů a analyzoval závislost jejich rozšíření v určité zeměpisné poloze, věnoval se však i geologickým, mineralogickým, antropologickým, etnografickým, archeologickým a jiným entitám. Z díla: *Kosmos* (Kosmos, 5 svazků, 1845–1862). (Jaroslav Malina)

Humboldt, Wilhelm von (22. 6. 1767, Postupim, Německo – 8. 4. 1835, Tegel, Německo), německý filolog, filozof, teoretik umění a diplomat; zakladatel *filozofie jazyka jako samostatné vědecké disciplíny, spoluzakladatel Berlínské univerzity (dnes Humboldt-Universität zu Berlin); bratr Alexandra von *Humboldta.

Kladl důraz na svébytnost myšlení a *kultury jednotlivých *etnik a *národů – lidé hovořící různými jazyky odlišně chápou svět kolem sebe (teorie jazykového relativismu). Ovlivnil řadu disciplín včetně *antropologie. Z díla: *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java: nebst einer Einleitung über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (O jazyce kawi na ostrově Java: s

úvodem o různorodosti stavby jazyka a o jeho vlivu na duševní vývoj lidského rodu, 3 svazky, 1836–1839). (Jaroslav Malina)

Hume, David (7. 5. 1711, Berwickshire, Skotsko – 25. 8. 1776, Edinburgh, Skotsko), skotský osvícenský filozof, historik a ekonom; pokračovatel anglického *empirismu a *senzualismu. Zabýval se zejména problémy původu a možností lidského vědění a poznávání. Zdroj poznání spatřoval ve zkušenosti, chápané jako naše duševní zážitky.

V ekonomii zformuloval základní zásady kvantitativní teorie peněz, kterou využil ke kritice merkantilistické doktríny obchodní bilance, když ukázal, že *země nemůže udržet přebytek obchodní bilance. Svými *názory na *motivace chování člověka ovlivnil Adama *Smithe.

V oblasti politického myšlení byl umírněným obhájcem *monarchie, založené ovšem na vládě práva. Uznával i přednosti republikánského zřízení, ovšem stejně jako ve zbytku svého díla se vyhýbal *dogmatismu a ve svém hodnocení režimů vycházel z toho, co je vyzkoušené – proto ho lze v obecném smyslu považovat za jednoho z předchůdců *konzervatismu. Hlavní díla: *A Treatise of Human Nature* (Pojednání o lidské přirozenosti, 1739–1740), *An Enquiry Concerning Human Understanding* (1748 pod názvem *Philosophical Essays Concerning Human Understanding*, česky: *Zkoumání lidského rozumu*. Praha: Svoboda, 1972, *Zkoumání o lidském rozumu*. Praha: Svoboda, 1996 a další vydání), *Political Discourses* (Politické rozpravy, 1752), *Essays Moral, Political and Literary* ([součástí *Essays and Treatises on Several Subjects*] Morální, politické a literární eseje, 1758). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

humeroradiální kloub, **articulatio humeroradialis*.

humeroulnární kloub, **articulatio humeroulnaris*.

humerus, -i, m., kost pažní, je podkladem paže (**brachium*). Proximální konec humeru je tvořen hlavicí – *caput humeri*. Osa kloubní plochy na hlavici svírá s dlouhou osou kosti úhel asi 130° – **kapitodíafyzární úhel*. Po obvodu kloubní plochy hlavičky se táhne *collum anatomicum humeri*. Na laterální straně proximálního konce humeru je **tuberculum majus humeri* (upíná se sem **musculus supraspinatus*, **musculus infraspinatus* a **musculus teres minor*), ventrálně *tuberculum minus humeri* (úpon **musculus subscapularis*). Mezi oběma hrbolky je žlábek – *sulcus intertubercularis* (probíhá zde šlacha dlouhé hlavy **musculus biceps brachii*). Oba hrbolky pokračují distálně jako hrany – *crista tuberculi majoris* (úpon **musculus pectoralis major*) a *crista tuberculi minoris* (úpon šlach **musculus latissimus dorsi* a **musculus teres major*). Pod oběma hrbolky je humerus zúžený – *collum chirurgicum humeri* a asi v polovině zevní strany jeho trojbokého těla se nachází drsnatina – **tuberositas deltoidea* (úpon **musculus deltoideus*). Po *dorzální straně pažní kosti se spirálovitě laterodistálním směrem táhne mělký *sulcus nervi radialis* (v něm probíhají **nervus radialis* a **arteria profunda brachii*). **Foramen nutricium* se nachází na dorzální straně kosti zhruba uprostřed **diafýzy* a směřuje distálně ke *kloubu loketnímu (**articulatio cubiti*). Distální konec humeru je rozšířen do stran a zakončen kloubními plochami. Laterální z nich má kulový tvar – *capitulum humeri* – a spojuje se s kloubní ploškou na hlavičce **radia*, mediální má tvar kladky – **trochlea humeri* a je určena pro skloubení s *incisura trochlearis* **kosti loketní*. Nad kloubními plochami vybíhá humerus na mediální straně v *epicondylus medialis* a na straně laterální v *epicondylus lateralis humeri* (oba epikondyly slouží pro začátky některých předloketních svalů). Za mediálním epikondylem je hlubší žlábek – *sulcus nervi ulnaris* (probíhá zde **nervus ulnaris*). Proximálně od kloubních ploch jsou jamky: *fossa radialis* nad *capitulum humeri*, *fossa coronoidea* nad *trochlea humeri* a dorzálně je nad *trochleou fossa olecrani*. Při krajních polohách kloubu loketního zapadají do těchto jamek příslušné výběžky **kostí předloketních* (**ossa antebrachii*). Nad *trochlea humeri* se někdy nachází **foramen supratrochleare*, perforující kost až do *fossa olecrani*. Vyskytuje se v různé velikosti, častěji u gracilních humerů, zejména u žen. Nad mediálním epikondylem se může vyskytovat *processus supracondylaris* (začínají na něm některé snopce **musculus pronator*

teres), je-li delší, může komprimovat **nervus medianus*, který zde mezi oběma hlavami pronátoři prochází.

Pažní kost se láme nejčastěji v místě *collum chirurgicum* (zde může být poraněn **nervus axillaris* a doprovodné cévy). Při zlomeninách těla pažní kosti může dojít k poškození **nervus radialis*. Ulnární nerv probíhá za mediálním epikondylem připoután k *periostu, je těsně pod *kůží (lidově „brňavka“), takže může být poměrně snadno poraněn. Při spojnici obou epikondylů orientované do *frontální roviny je osa hlavice humeru pootočena dorzálně asi o 16°. Jako *příčina tohoto jevu se (vedle vzpřímení postavy) udává výhodná poloha horní končetiny pro kontrolu pohybů ruky v zorném poli.

*Osifikace probíhá z *diafýzy (**diaphysis*) od poloviny 2. fetálního měsíce a ze dvou epifýz – v *caput humeri* od poloviny 1. roku, v *capitulum humeri* v průběhu prvního roku. Přídatná jádra se vytvářejí v *tuberculum majus* (od 2. roku), v *tuberculum minus* mezi 4.–5. rokem, u vnitřního okraje *trochlea humeri* (mezi 9.–10. rokem), v mediálním epikondylu od 4.–6. roku, v laterálním epikondylu ve 12. roce, zpravidla vždy dříve u dívek. Jádra v proximálním konci spolu splynou po dovršení 6. roku, s diafýzou kolem 20. roku. Jádra v distálním konci splynou navzájem mezi 14.–16. rokem, s diafýzou splývají po *pubertě. Mediální epikondyl se spojuje s pažní kostí až po zániku obou epifýzových štěrbin. Proximální *růstová chrupavka je aktivnější (asi 80 % kosti roste z proximální a zbývajících 20 % z distální růstové chrupavky).

Při stranovém určení je nutno vědět, že hlavice pažní kosti směřuje proximálně a mediálně, *fossa olecrani* je na dorzální straně, *capitulum humeri* na straně ventrolaterální. Máme-li k dispozici pouze část těla humeru, pak orientujeme fragment kosti podle průběhu *foramen nutricium* (směřuje distálně) a směru *sulcus nervi radialis* (směřuje laterodistálně). Na distálním konci humeru je ostřejší laterální hrana (začátky *extenzorů zápěstí), laterální distální konec dorzální plochy kosti je širší než mediální část. Mediální část kladky (*trochlea humeri*) je větší a vybíhá distálněji než její laterální část. (Ladislava Horáčková)

humor, -oris, m., vlhkost, tekutina (v *anatomii například **humor aquosus*). (Ladislava Horáčková)

humor aquosus, komorový mok oční. Vylučují jej výběžky *řasnatého tělesa (*processus ciliares*) a snad i *duhovka (**iris*) do zadní komory oční (**camera bulbi posterior*). *Zornicí (**pupilla*) se dostává do přední komory oční, přechází do žilního splavu (*sinus venosus sclerae*) v úhlu mezi duhovkou a *rohovkou (**cornea*), odkud je převáděn dále do žilního systému. Komorový mok odpovídá *moku tkáňovému a slouží k výživě obsahu *oční koule a částečně i jejích stěn. (Ladislava Horáčková)

Hunahpú-Utiú, mezoamerické božstvo noci a *kukuřice. (František Vrhel)

Hunahpú-Vuch, mezoamerické božstvo rodícího se dne, sluneční *symbol. (František Vrhel)

Hundt, Magnus (1449, Magdeburg, Německo – 1519, Leipzig, Německo), německý lékař, anatom, fyziolog, filozof a teolog. Ve spisu o psychické i fyzické podstatě člověka *Antropologium de hominis dignitate, natura et proprietatibus, de elementis, partibus et membris humani corporis* (Antropologické pojednání o hodnotě člověka, jeho přirozenosti a vlastnostech a rovněž o elementech, ústrojích a údech lidského těla, Lipsko 1501) užil termín „anthropologie“ pro označení tělesné stavby člověka. (Jaroslav Malina)

hunmindžöngüm, korejsky doslova „systém správných hlásek pro vzdělání lidu“, korejská hlásková abeceda, vytvořená učenci za panování *krále Sedžonga v 15. století. Měla sloužit k rozšíření vzdělanosti a odstranění negramotnosti. Systém 28 písmen korejské abecedy byl postaven na pozoruhodných lingvistických základech a umožňoval zpřesnění do té doby nedokonalého zápisu korejštiny. (Miriam Löwensteinová)

Hunové (Hunns, „Lidé“), původně jedno z mongolsko-turkických nebo *mongolských etnik, které v 1. tisíciletí př. n. l. přešlo k stepnímu nomadismu a osvojilo si jízdu na *koně.

Předkové Hunů se usadili nejprve v oblasti Střední Asie, kde byli zprvu nazýváni Siungnuové (čínsky: *Siung-nu*). V 3. století př. n. l. vytvořili nejprve hunský stepní stát a pak rozsáhlou *hunskou říši, která zaujímala i Mongolsko. Východní část říše si podrobili v 1. století n. l. *Číňané, Siungnuové se zčásti zcela asimilovali s čínským etnikem, zatímco západní část říše si zachovala *autonomii a v ní se rozvíjeli Hunové jako nově vznikající etnická skupina, jejímž základem byli Siungnuové, ale později pravděpodobně také severoíránské a turkické skupiny. V 3. století n. l. se tyto skupiny spojily a spolu se skupinami Siungnuů, kteří unikli čínskému područí, táhli podél stepi na západ. Po dlouhotrvajících bojích se sarmatskými *Alany obsadili nejprve západní Turkestán a dostali se až do volžských stepí. V roce 374 rozvrátili říši *Vizigótů na Krymu a na jižní Ukrajině. V roce 425 již útočili na Tise a Dunaji a pod vedením svého vůdce Atily se dostali až na území Itálie a Francie (roku 451) a vyvolali proces nazvaný později *dobou stěhování národů. Obrovská říše Hunů se rozpadla v průběhu 5. a 6. století a Hunové zmizeli z etnických dějin Evropy. Příčinou tohoto rychlého zániku byl poměrně malý počet vlastních asijských Hunů, kteří tvořili pouze vládnoucí vrstvu, zatímco většina vojska a doprovodných skupin byly *vazalské *kmeny *Íránců, Vizigótů a zvláště *turkických etnik.

Hunové jako jedni z prvních znali kalhoty, šavle, skládací velký *luk, schopný zasáhnout cíl na vzdálenost 500 m (nejdokonalejší *zbraň v 1. tisíciletí n. l), jurtu, dále sedlový vak, třmen aj. Vytvořili také typ bohatýrské pohádky a strašidelného (démonologického) vyprávění, historické *mýty a výtvarná díla tzv. zvířecího stylu. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Hunové, Bílí (Hefthalité), hunský svaz obývající *stepi jižně od Altaje. V 6. století n. l. podnikli několik vpádů do severozápadní Indie. (Jaroslav Malina)

hunská říše, *říše, hunská.

Hunter, John (13. 2. 1728, Long Calderwood u East Kilbride, Lanarkshire, Skotsko – 16. 10. 1793, Londýn, Anglie), skotský anatom a chirurg; jeden ze zakladatelů vědecké chirurgie. Jeho jméno nese **canalis adductorius* (*Hunteri*) a *gubernaculum testis* (*gubernaculum Hunteri*). (Ladislava Horáčková)

Hunterův syndrom, *syndrom, Hunterův.

Huntington, Samuel Phillips (18. 4. 1927, New York, USA – 24. 12. 2008, Martha's Vineyard, Massachusetts, USA), americký politický vědec a historik. Huntington vystudoval Yaleovu a Harvardovu univerzitu, kde stále působí. Věnoval se původně problematice modernizace a demokratizace především v *zemích *třetího světa (*Political Order in Changing Societies* [Politický řád v měnících se společnostech], 1968). V sedmdesátých letech pracoval rovněž jako vládní poradce v Brazílii a několika dalších státech.

V roce 1996 vydal velmi vlivnou knihu *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (česky: *Střet civilizací: Boj kultur a proměna světového řádu*. Praha: Rybka, 2001), ve které razil tezi, že po skončení *studené války je pro světový řád charakteristické soupeření mezi osmi velkými civilizačními celky (západním, pravoslavným, islámským, hinduistickým, konfuciánským, japonským, latinskoamerickým a africkým). Západ bude údajně ztrácet svůj vliv ve prospěch zejména konfuciánské civilizace s centrem v Číně, přičemž destabilizujícím prvkem mezinárodního systému je *islámská civilizace. Modernizace podle Huntingtona nevyvolává sociokulturní *konvergenci, ale naopak posiluje partikulární civilizační *identitu. Roku 2004 publikoval Huntington knihu *Who Are We?: The Challenges to America's National Identity* (Kdo jsme?: Výzva americké národní identity, česky: *Kam kráčíš, Ameriko?: Krize americké identity*. Praha: Rybka, 2005), ve které se zabýval problematikou americké národní identity, jež čelí zejména hispánské *imigraci. (Viz též *antropologie a makrohistorie.) (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Huntingtonova nemoc, *nemoc, Huntingtonova.

Hunzové, populace tibetského původu v počtu kolem 20 000 (v roce 1985) v údolích řeky Hunzy v dnešním Kašmíru a Pákistánu. Věnují se především horskému zahradnickému *zemědělství, budovanému na úzkých terasovitých polích se zavlažováním. Obývají výhradně jižní sluneční svahy obou údolí, zatímco na ostatních místech žijí příbuzní a chudší Nagirové (Nagar). Po dlouhá staletí byli Hunzové se *ší'itskými Nagiry v rozporech, ale obě skupiny si zachovaly *autonomii, která byla a dosud je oběma *vládami (v Kašmíru i v Pákistánu) respektována. Jako zcela izolované skupiny si zachovali četné kulturní a společenské zvláštnosti, mezi něž patří i společný archaický *jazyk – buruščina (*burušaskí). Lékařský výzkum zjistil, že Hunzové jsou „národ bez nemocí“, podobně jako další tibetské skupiny, a to zejména díky tradiční vyspělé osobní hygieně. (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrď)

huriska (z arabštiny: *húríja* [množné číslo: *húrjáját*], „rajská dívka“):

1. v muslimské *eschatologii věčně mladé a krásné dívky, oblažující věřící v islámském *ráji;

2. v muslimském prostředí milostnice. (Jaroslav Oliverius)

Hurník, Ilja (22. 11. 1922, Poruba [dnes Ostrava-Poruba]), český skladatel, pianista, spisovatel a pedagog. Je autorem oper (*Dáma a lupiči*, *Diogenes*, *Oldřich a Boženka* aj.), kantát (*Maryka*, *Ezop* aj.), koncertantních a komorních skladeb i pedagogických prací (například *Škola čtyřruční hry*, osmideskový soubor *Umění poslouchat hudbu*), knih próz (*Trubači z Jericha*, 1965, *Kapitolské husy*, 1969, *Muzikální Sherlock*, 1971, *Cesta s motýlkem*, 1973, *Jak se hraje na dveře*, 1974, *Struny, klapky, paličky*, 1975, *Dětství ve Slezsku*, 1979, *Slovníček instrumentů*, 1982, *Sláva, jsi umělec!*, 1986, *Dějeprava hudební*, 1987, *Lístky vavřínové*, 1987, *Mokřice*, 1989 aj.) a mnoha esejů, povídek, úvah i rozhlasových her a *scénářů. Ačkoli každý z jeho oborů by stačil naplnit celý jeden život, díky své invenci, tvůrčí energii i sebekázní se Ilja Hurník ukázal práv této šíře a ve všech zmíněných oblastech českou kulturu významně obohatil. Jeho dílo je jednotné. Ať komponuje drobnůstky pro děti či operu, ať hraje Debussyho, píše povídky či vede k hudbě nezkušeného posluchače, vždy jsou tu tytéž znaky: formální vytríbenost, noblesa, esprit, zároveň však laskavost, hřejivost, jemný humor, pod nimiž tušíme skrytý základ filozofický i etické poslání.

V literární tvorbě Hurník vyniká zejména v umění napsat krátkou kvalitní povídku. Jeho nápadité příběhy, originální pohledy na lidskou zkušenost a kultivovaný, vyzrálý jazyk si našly řadu příznivců. Tuto skutečnost dokumentuje také fakt, že nejedna z jeho povídek byla oceněna v různých literárních soutěžích, nejedna z nich se stala předlohou pro dramatizaci. Do oblasti Hurníkových mladších syntéz patří povídková sbírka *Proč pláče Metuzalém a jiné povídky* (1996). V těchto povídkách komentuje a převypravuje *mýty a známé historické události. Ponechává jim historickou patinu, ale umí je zbavit otravné didaktičnosti a patosu. Svým povídkám dává civilní interpretaci, obdařuje je překvapivými, nápaditými pointami, které nutí k zamyšlení. Staré mýty oživuje a nové přivádí na svět. Stává se pěstitelem žánru apokryfů, krátké filozofické povídky, která naposledy zazářila na českém literárním nebi zásluhou Karla *Čapka. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Huróni, federace čtyř *kmenů severoamerických *indiánů, náležející do jazykové skupiny *Hoka-indiánů (*indiáni, Kalifornští) společně s *Irokézy aj. V současné době (v roce 2001) se odhaduje zbytek Hurónů na 8 000 příslušníků v rezervacích při Velkých jezerech. Původně byli usazeni severovýchodně od jezera Ontario a kolem Huronského jezera až po údolí řeky sv. Vavřince. Na počátku 17. století mělo jejich etnikum kolem 20 000 příslušníků (včetně příbuzných Tobaků). V roce 1649 podlehli Irokézské lize – *konfederaci šesti kmenů. Část Hurónů byla přijata do svazu Irokézů, větší část se přidala na stranu *Francouzů a pod jejich ochranou žila v provincii Québec. Byli lovci kožešinové zvěře, rybáři a zemědělci. Náboženství bylo *animistické, částečně byli *christianizováni. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Hus, Jan (asi 1371, zřejmě Husinec u Prachatic – 6. 7. 1415, Kostnice, Švýcarsko), český teolog, reformátor a kazatel. Od roku 1390 studoval na *univerzitě v Praze (1393 *bakalář a 1396 mistr svobodných umění, 1404 bakalář *teologie), od roku 1398 vyučoval na *artistické fakultě. V roce 1400 byl vysvěcen na *kněze, 1401–1402 děkan artistické fakulty, od roku 1402 kazatel v Betlémské kapli na Starém Městě pražském, 1409–1410 *rektor univerzity v Praze. Stal se představitelem a vůdcem českého reformního *hnutí, usilujícího o nápravu *křesťanské církve a *společnosti důsledným respektováním novozákonních ideálů. V tomto počínání mu byl vzorem anglický myslitel John Wycliffe (též Wyclif, Wycliff nebo Wickliffe; v českém prostředí znám jako Jan Viklef, asi 1320–1384), jehož *názory o nutnosti zbavit církev pozemkového majetku zásahem světské moci a obnovení jejího apoštolského poslání sdílel. Získal podporu vlivných kruhů, včetně předních osobností panovnického dvora *krále Václava IV., i části pražského obyvatelstva. Od roku 1408 měl Hus i jeho přívrženci stále častější *konflikty s ideovými protivníky, mezi něž patřili především němečtí mistři na univerzitě v Praze a česká církevní *hierarchie. Vydáním Dekretu kutnohorského v roce 1409, kterým Václav IV. zajistil české univerzitní obci hlasovací převahu, reformní skupina v čele s Husem v zápase o pražskou univerzitu zvítězila. V roce 1410 pražský arcibiskup Zbyněk Zajíc z Hazmburka dal spálit exempláře Viklefových spisů, což byl počátek kampaně proti Husovi, jenž odmítl předvolání k procesu před římskou *kurií.

V roce 1412 po protiodpustkové aféře ztratil Hus podporu Václava IV. a po vyhlášení *interdiktu nad Prahou roku 1412 opustil *město a žil pod ochranou šlechtických příznivců na venkově, nejprve na Kozím hrádku u Sezimova Ústí, poté na *hradě Krakovci u Rakovníka, odkud v říjnu 1414 odjel na obecný *koncil do Kostnice; zde byl v listopadu 1414 uvězněn a poté postaven před koncilní soud, který shledal některé články jeho učení *kacířskými. Když Hus odmítl své názory odvolat, byl odsouzen a 6. 7. 1415 v Kostnici upálen. Jeho smrt posílila v *českých zemích reformní hnutí, jež přerostlo v husitskou *revoluci (*husitství).

Hus je autorem spisů, z nichž nejvýznamnější byly *Knížky o svatokupectví* (kritika fiskalismu římské církve), *Vyloženie svatých čtení nedělních (Postila)*, *O poznání cesty pravé k spasení (Dcerka)*, *O šesti bludech* a *De ecclesia* (česky: *O církvi*. Praha: Československá akademie věd, 1965), v níž křesťanskou církev nechápe jako *instituci, nýbrž jako *společenství věřících, řídících se Božím zákonem a předurčených k spasení. Oproti *latině vyzdvihoval úlohu mateřského *jazyka; ve snaze přiblížit jej *lidu zjednodušil český pravopis, zavedl diakritická znaménka. Velký ohlas měly jeho listy; autorství spisu *De orthographia Bohemica* (O českém pravopise, česky poté tento traktát vyšel 1810 [*Ortografie česká, neb, Naučení, jak se má dobře česky psát*] a 1857 [*Ortografie česká: s přeložením českým a s příklady též ortografie*]) je nejisté. (Jaroslav Malina)

husa domácí (*Anser anser* f. *domestica*), zdomácnělá forma husy velké (*Anser anser*); nejstarší nálezy pocházejí z Přední Asie a jejich odhadované stáří činí 6 000 let. Odtud se husa domácí dostala do starého Egypta, kde ale ve volné *přírodě nežila a nežije. Dle některých autorů došlo ke zdomácnění husy také na území severně od Alp v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

Husák, Milivoj (25. 8. 1950, Turnov), český malíř, kreslíř a scénograf; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Po absolvování Střední uměleckopřemyslové školy v Brně (1965–1969) studoval v letech 1970–1972 na Akademii výtvarných umění v Praze. Poté pracoval jako designér ve Vývoji nábytkářského průmyslu a spolupracoval se Státní památkovou péčí. V letech 1976–1984 pracoval v dělnických profesích. Od roku 1985 je ve svobodném povolání. Věnuje se kresbě, malbě, tvorbě sakrálních interiérů a scénografií.

Dosavadní tvorbu Milivoje Husáka lze rozdělit do tří etap: zhruba do roku 1983 vytvářel magicko-realistické krajiny s výrazným kriticko-ekologickým akcentem; od roku 1984 do

roku 1990 trvala velká etapa „neobarokní“ figurální kresby a malby s důrazem na existenciální otázky lidského života; poté započala nová, nefigurativní podoba jeho tvorby, trvající dosud. Společenský obrat po roce 1989 umožnil Husákovi realizovat několik prací také v *architektuře, zejména sakrální. Jeho současnou práci charakterizuje zájem o elementární pojmy – světlo, oheň, temnotu – jako nositele spirituálních a symbolických významů. Tím se do jeho novější tvorby prolíná dávný vztah k *barokní kultuře, smysl pro paradox, nebo i paradoxní vidění, a naproti tomu snaha o vidění života v jeho jednotě, nikoli umělé rozdělenosti. Používá i „nemalířské materiály“ (například popel nebo *grafit) jako symbol konečného či surového stavu hmoty, obnovované procesem „alchymické proměny“. Zájem o fenomén světla našel svůj výraz také v práci pro brněnské Divadlo U stolu (1996–2006), pro něž je světelná a výtvarná stránka inscenací velmi důležitá. V poslední době jeho malba směřuje až k monochromatickosti, k využití pouhého odrazu světla na obrazové ploše či spojení spontánní kresby s nejasně prostorovou šedou plochou obrazu či kresby. Malba, kresba je přemítáním. Tento přístup uplatňuje i ve spolupráci s *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a *Nadací Universitas: například vytvořil cyklus *Dies irae I–VIII* (2005) jako ilustrace publikace Josefa *Ungera *Pohřební ritus I. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy* (Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů, svazek 25, 2006). Kontakt: Milivoj Husák, Ve Dvoře 110, 664 31 Lelekovice u Brna, telefon: 737479893. (Jaroslav Malina)

husitská ideologie, *ideologie, husitská.

husitská synoda, *synoda, husitská.

husitské hnutí, *husitství.

husitské válečnictví, *válečnictví, husitské.

husitský manifest, *manifest, husitský.

husitský městský svaz, *svaz, husitský městský.

husitský sněm, *sněm, husitský.

husitství, nábožensky, národnostně i sociálně motivované *hnutí usilující nalézt východisko z hluboké společenské *krize, která zasáhla *české země na přelomu 14. a 15. století; vývojový předstupeň velkých evropských *reformací. Hnutí je datováno zpravidla jmenováním Jana *Husa kazatelem v Betlémské kapli v roce 1402 a uzavřením kutnohorského náboženského *míru v roce 1485. Husitství bývá členěno do tří fází:

V první fázi (1402–1419) se husitství soustředilo na kritiku církve, jak ji formulovali reformně orientovaní mistři pražské univerzity v čele s Janem Husem. Kritiku podpořil i královský dvůr Václava IV. a značná část pražské veřejnosti, zvláště české *národnosti. Masový charakter získalo husitství po odpustkových bouřích v roce 1412 a zejména po upálení Jana Husa v roce 1415. Svaz husitské šlechty tehdy začal sekularizovat pozemkový majetek církve (*sekularizace) jako naplnění jednoho z reformních požadavků. Znakem příslušnosti k husitství se stalo *přijímání podobojí způsobou, zavedené Jakoubkem ze Stříbra.

V druhé fázi (1419–1436) přerostlo husitství v husitskou *revoluci, za jejíž počátek je považována první pražská *defenestrace (30. 7. 1419) a také pozdější založení Tábora (1420). Roku 1421 došlo k vyhlazení *adamitů a *pikartů – nejradikálnějších živlů. Přesun moci směrem k Praze se řešil válečnými spory mezi pražany a tábority, díky Janu Žižkovi (asi 1360–1424) zůstala převaha na straně radikálnějších táboritů (a to i po jeho smrti), kteří spolu se sirotčím svazem a s polními vojsky určovali další vývoj. V letech 1420–1431 proběhlo proti husitům pět *křížových výprav (poráženy), husité naopak konali takzvané spanilé jízdy. V závěru této etapy byly radikální směry husitství (táboři, sirotci) poráženy v bitvě u Lipan 30. 5. 1434 a iniciativu převzal husitský střed, reprezentovaný zvláště pražany. V roce 1436

byly prosazeny hlavní výsledky revoluce sjednáním tzv. *kompaktát a volební kapitulace Zikmunda Lucemburského.

Třetí, závěrečná fáze (1436–1485) byla charakterizována zápasem o kompaktáta; *katolíci usilovali o jejich zrušení, husité chtěli jejich obsah i platnost rozšířit. K stabilizaci poměrů došlo za vlády *krále Jiřího z Poděbrad, který na respektování kompaktát a výsledků revoluce založil svou politickou linii. Nové spory kališnické a katolické církve vedly v roce 1467 k dalším domácím bojům a v letech 1468–1471 k zahraniční intervenci, vedené uherským králem Matyášem Korvínem. Po pokusu katolické strany o mocenský zvrat a po následné husitské odvetě v pražském povstání v roce 1483 uznali husité i katolíci, že poměry nelze zvrátit; roku 1485 uzavřeli v Kutné Hoře mír, jímž byla kompaktáta uznána za základní zemský *zákon.

Husitství jako první hnutí v evropské historii narušilo pozice římské církve (sekularizace pozemkového majetku *duchovenstva téměř v celých Čechách a částečně na Moravě, vyřazení církve z politického života, vznik kališnické církve), posílilo politickou sílu měst, dokončilo jejich počestování a přineslo jim, podobně jako vyšší a nižší šlechtě, majetkové zisky. Hospodářské důsledky válek, kulturní orientace husitů a existence kališnické církve však vedly, v porovnání s předrevolučním stavem, k oslabení kontaktů českých zemí s Evropou. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Husserl, Edmund Gustav Albrecht (8. 4. 1859, Prostějov – 26. 4. 1938, Freiburg, Německo), německý filozof (narozený v Prostějově). Tvůrce transcendentální *fenomenologie, již navazoval na Reného *Descarta ve snaze o nalezení pevného základu veškerého poznání. Ve svých raných pracích se Husserl věnoval filozofickému zkoumání matematiky. Z díla: *Philosophie als strenge Wissenschaft* (Filozofie jako přísná věda, 1910–1911), *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und Phänomenologischen Philosophie* (1913, *Ideje k čisté fenomenologii a fenomenologické filosofii*, I. Praha: Oikoymenh, 2004), *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie* (1936, česky: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha: Academia, 1972). (Jaroslav Malina)

hut':

1. ve středověku zejména kamenická a stavební dílna, často rodinného charakteru, zřizovaná obvykle při velkých stavbách (*katedrály) jako konstrukčně technické i umělecké středisko a učiliště sdružující architekty, kameníky, *tovaryše a učně. Členové huti byli vyvázáni z osobních feudálních závislostí a svobodně putovali od *města k městu; šířili tak nové konstrukční i umělecké směry v celé gotické Evropě;

2. závod s pecemi, v nichž se z rud vyrábějí (nebo rafinují) *kovy a jejich slitiny, nebo základní sklářské výrobky, určené k dalšímu zpracování. (Jaroslav Malina)

Huták, Jan (19. 11. 1978, Brno), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Učitelství sociálních a zdravotních předmětů pro střední odborné školy na Katedře antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, od roku 2008 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity a od roku 2009 asistent Ústavu sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví Lékařské fakulty Masarykovy univerzity. Diplomová práce: *Semilongitudinální sledování vývoje somatotypu a motorické výkonnosti v období adolescence* (2008), vedoucí práce: doc. PaedDr. Miroslav Kopecký, Ph.D. Od roku 2006 člen brněnské pobočky České společnosti antropologické. Zabývá se antropologií živého člověka a sportovní antropologií. Současně vyučuje na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické v Brně. Kontakt: Mgr. Jan Huták, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: janhutak@volny.cz. (Jaroslav Malina)

Hutchinsonovy zuby, *zuby, Hutchinsonovy.

hutteriánští bratři, *bratři, hutteriánští.

hutterité, *bratři, hutteriánští.

Hutuové, bantuské *etnikum žijící v Burundi, ve Rwandě a v sousedních afrických *zemích; jazykově patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny; odhadem 5–9,5 milionu osob; zemědělci a řemeslníci. Od 16.–17. století pod *vládou *Tutsiů, od roku 1959 stále *konflikty mezi oběma etniky. V roce 1994 došlo k dosud největšímu konfliktu, který si vyžádal na milion životů. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

Huxley, Aldous Leonard (26. 7. 1894, Godalming, Surrey, Anglie – 22. 11. 1963, Los Angeles, USA), anglický spisovatel a esejista; bratr biologa a filozofa Juliana *Huxleyho. Napsal řadu románů: *Antic Hay* (Antický rej, 1923), *Point Counter Point* (Kontrapunkt života, 1928) aj.

Proslul zejména svou antiutopií *Brave New World* (Krásný nový svět, 1932; česky přeložený pod názvem *Konec civilizace*), která je ořetným portrétem zmechanizovaného a odlidštěného budoucího světa. (Jaroslav Malina)

Huxley, sir Julian Sorell (22. 6. 1887, Londýn, Anglie – 14. 2. 1975, Londýn, Anglie), anglický biolog, filozof a spisovatel; stoupenec *neoevolucionismu; bratr spisovatele Aldouse *Huxleyho. Zabýval se experimentální zoologií (zkoumal zejména alometrický *růst živočichů) a vztahem mezi biologickou a kulturní evolucí.

Evoluci, pod vlivem Herberta *Spencera, chápal jako jednosměrný proces, směřující k vytváření stále nových, vyšších a rozmanitějších stupňů organizace a soudil, že u člověka evoluce funguje spíše jako proces kulturní než biologický; těmito *názory ovlivnil neoevolucionistické proudy zejména v soudobé *antropologii a *archeologii. V letech 1947–1948 byl prvním generálním ředitelem *UNESCO. Z díla: *Evolution: The Modern Synthesis* (Evoluce: Moderní syntéza, 1942), *Man in the Modern World* (Člověk v moderním světě, 1947), *New Bottles for New Wine* (Nové láhve pro nové víno, 1957). (Jaroslav Malina)

Huxley, Thomas Henry (4. 5. 1825, Ealing, Middlesex, Anglie – 29. 6. 1895, Eastbourne, Anglie), anglický biolog; stoupenec a propagátor Darwinovy evoluční teorie, zastánce filozofického směru agnosticizmu. Z díla: *Evidence as to Man's Place in Nature* (Místo *člověka v *přírodě, 1863). (Jaroslav Malina)

hwabäk, rada moudrých, rada starších v korejském státě *Silla. *Hwabäk* sloužila jako poradní *orgán pro *krále a její nejvyšší představitel *sangdädüng zprostředkovával vládci vůli elity. (Miriam Löwensteinová)

Hwanin, v korejské *mytologii vládce Nebes, někdy vysvětlován jako indický *Indra. V prvním zakladatelském *mýtu o *Tangunovi posílá svého nelegitimního syna *Hwanünga na Zemi, aby zde vytvořil řád. (Miriam Löwensteinová)

Hwanüng, otec mytického zakladatele nejstaršího korejského *království *Ko Čosön *Tanguna, jehož zplodil se ženou-medvědicí. (Miriam Löwensteinová)

Hwaöm, buddhistická *sekta (původně Avatansaka, čínsky: *Chua-jen*), která měla obrovský vliv v Koreji od 7. století a jejíž filozofie byla aplikována na *konceptci *státu. (Miriam Löwensteinová)

Hwarang segi (Životopisy hwarangů), soubor biografii *hwarangů, jehož autorem je korejský učenec *Kim Tä-mun (8. století). Dílo nalezené až v 80. letech 20. století má dnes dvě *verze. První je neúplná, končí *Kim Ju-sinem a obsahuje 15 životopisů, druhá, rozšířená, má 32 životopisů a končí Sin-gongem, tedy rokem 678. Do jaké míry jsou obě *varianty původní, není možné s konečnou platností určit; jejich styl i obsah však budí dojem staršího textu, než jsou *kroniky *Samguk sagi a *Samguk jusa. Dílo se soustřeďuje na nejznámější postavy organizace hwarang v korejském *státu *Silla a jejich vůdci (*pchungwöldžu* – vrchních hwarangů). *Hwarang segi* obsahují množství drobných příběhů, popisujících schopnosti jednotlivých postav i zákulisí sillského dvora. Mnohé z nich doplňují mladší kroniky i ve smyslu uvedení události na pravou míru. (Miriam Löwensteinová)

hwarangové (doslova „květinoví chlapi“, většinou překládáno jako „výkvět mládí“), organizace mladých založená v 6. století v korejském státu *Silla. Hwarangové kladli důraz na službu vlasti, věrnost přátelům i na sebezdokonalování. Mladí hwarangové údajně ctili „pět světských zásad/příkazů“, které na počátku 7. století vytyčil slavný korejský buddhistický mnich Wōngwang: být věrný *králi, mít úctu k rodičům, dodržovat sliby dané přátelům, nikdy neustupovat v bitvě, nezabíjet živé bytosti bez výběru.

Hwarangové bývali většinou potomky elity a spojení svazky s vládnoucím rodem. Jejich organizace byla strukturovaná a vedl ji obvykle tzv. *pchungwōldžu-kuksōn* – vrchní hwarang. Kromě funkce vojenské v jejich činnosti najdeme i náboženský rozměr, podnikali cesty na posvátná místa, kde při speciálních tajných *obřadech spojených s tancem a zpěvem prosili o *mír a rozkvět *země. Ačkoli tyto *rituály nejsou podrobněji popsány, tvořily zřejmě významnou složku jejich *výchovy a povinností. V *kronikách jsou na několika místech zmiňováni jako zařikávači kosmických těles – dvou Sluncí na obloze, komety apod. Pro jejich rituální funkci svědčí i fakt, že nahradili původní dívčí organizaci **wōnhwa*, jež byla rozpuštěna, protože se – podle *legendy – její vůdkyně neshodly a jedna zabila druhou. (Miriam Löwensteinová)

hyalinní chrupavka, *chrupavka, hyalinní.

hybatel, nehybný (řecky: *proton kinun akineton*, latinsky: *primum novena immobile*), termín, který pochází z *Aristotelovy filozofie a označuje prvního původce všeho pohybu, který je sám nehybný (respektive „nepohnutý“; překlad výrazu *akineton* umožňuje obojí výklad), poněvadž již neexistuje žádný další hybatel, který by s ním mohl pohybovat. Označení „nehybný hybatel“ lze proto chápat jako Aristotelův statický definiční pokus o vymezení *boha. Toto určení ale není nutné, protože není jasné, zda Aristotelés usiloval o definici boha, nebo prostě stanovil poslední *axiom, k němuž můžeme dospět při myšlení pohybu. Boha chtěla vidět za nehybným hybatelem spíše křesťanská teologická tradice. (Břetislav Horyna)

hybatel, první, *próton kinún.

hyberní, členové žebravého řádu, založeného jako odnož řádu františkánského (*františkáni); roku 1599 byli vypuzeni protestanty z Irska; do Prahy přišli roku 1629. (Michaela Králíková)

hybrid ([z řečtiny: *hybris*, „pýcha, zpupnost, nepřiměřenost, nesourodost“] a ze středověké latiny: *hybrida* nebo *hibrida*, „míšenec, míšenka“), *míšenec:

1. v širokém slova smyslu rostlina nebo živočich vzniklý jako potomek rodičů s různými *genotypy; všechna individua u biparentálních organismů jsou v tomto smyslu hybridy;
2. [systematická a evoluční biologie], v úzkém slova smyslu označení pro křížence mezi dvěma různými druhy, popřípadě poddruhy nebo jinými *taxony nižšího ranku;
3. [genetika], heterozygot; *monohybrid je jedinec heterozygotní v jednom alelovém páru, dihybrid je heterozygotní ve dvou alelových párech apod. Také označení pro potomka z křížení geneticky odlišných rodičů (míšenec, kříženec). (Jiřina Relichová)

hybridita, kulturní ([z řečtiny: *hybris*, „pýcha, zpupnost, nepřiměřenost, nesourodost“] a ze středověké latiny: *hybrida* nebo *hibrida*, „míšenec, míšenka“), označení vzájemně promíšených *kultur, vycházející z diskuse zahájené v 80. letech 20. století v nových směrech *antropologie (*antropologie, kritická, *antropologie, postmoderní). Zobecňující a esencializující pojetí kultury ve stávajících etnografických textech bylo podrobena kritice: „čisté“ kultury jsou zastaralou moderní fikcí – kultury jako oddělené „čisté produkty“ jsou spíše projekcí na předmět, než aby odpovídaly jeho stavu. V této souvislosti hovořili postmoderní antropologové o vzniku fenoménu kulturní hybridity, tedy fenoménu smíšených a vzájemně se prostupujících kultur a jedinců utvářených více kulturami. Otázka kulturní hybridity byla nastolena také v rámci *postkoloniálních studií (například Homi *Bhabha aj.).

Kulturní hybridita se však stala novým problémem, k němuž začalo být hledáno řešení. Na jedné straně je hybridita vyzdvihována jako nástroj překonání kulturních esencialismů, na straně druhé je poukazováno na opačné reakce, které se snaží o obranu oddělených kulturních identit, což ožívuje problém *rasismu, kulturního fundamentalismu a různých politik či strategií *multikulturalismu. Za těchto okolností jde o obrácení pozornosti k tomu, jak aktéři (individuální i kolektivní) produkují diference. Jedná se o proces, který mnohonásobně překračuje čistě vědecký zájem a antropologie je tak vystavena výzvě, aby reagovala na problémy současného světa. Problém kulturní diferenciace se stal problémem veřejným a hledá se odpověď na potenciálně nebezpečnou či ohrožující situaci těsné blízkosti a provázanosti kulturně „jiných“ ve společném prostoru. Jevy jako rasové násilí, násilí proti imigrantům či etnické nepokoje a nacionalistické konflikty jsou důkazem, že otázka kulturních identit je aktuálním obecným či politickým problémem.

Ve druhé polovině 90. let 20. století byla věnována problému multikulturalismu a kulturní hybridity značná pozornost. Antropologickou reakci na tyto politické a sociální potřeby představuje například sborník *Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-Racism* (Diskuse o kulturní hybriditě: Multikulturní identity a politika antirasismu, 1997, editoři: Pnina Werbnerová a Tariq Modood). Pnina *Werbnerová (narozena 1944) v předmluvě nastínila pole odborných přístupů ke kulturní hybriditě a společenské integraci. Sledovala míru kulturní hybridity a reakci na ni formou posilování kulturních hranic, *ethnicity, rasismu a *xenofobie mezi aktéry jako spojité procesy hybridizací a rezistencí. Kulturní identity nemohou být jednostranně nahlíženy jako pouhé falešné intelektuální konstrukce, neboť jsou udržovány a (re)produkovány samotnými aktéry. Werbnerová se zaměřila na koncepci hybridity, jak byla formulována na příkladu *jazyka ruským filozofem a lingvistou Michaiem *Bachtinem (1895–1975). Bachtin rozlišil nevědomou (organickou) a záměrnou jazykovou hybridizaci (ve smyslu prostupování jazyků). Izolovanost jazyků je iluzivní a na neuvědomované rovině dochází k přejímkám a křížení. Záměrná hybridizace pak vede ke vzniku situace vzájemného ozřejmování jazyků. Dále reaguje na kritiky konceptu kultury, které ukazují, že svou diferenciační logikou se chová stejně jako koncepty *rasy tím, že zdůrazňuje historický úspěch pojmu kultury při potírání rasových předsudků, a tím, že tento pojem slouží také k obraně společností před násilnou *asimilací. Je-li vědění partikulární, pak kritici kultury a zastánci kulturní hybridity postrádají privilegovaný bod, z něhož by mohli říci, že kulturní hybridita je univerzálně lepším postojem než kulturní esencialismus. Werbnerová se domnívá, že kritiky holistických modelů vzešly z reality po *druhé světové válce v důsledku šíření transnacionálního *kapitalismu, telekomunikací a rozmachu spotřeby. V tomto ohledu je tedy kulturní hybridizace rozběhnutým procesem, který je *ex post* reflektován. Kulturní hybridita by byla oslavována neprávem jako nová emancipující síla. Je historicky působící silou, která je spojena se šířením globálního kapitalismu, produkujícího realitu tohoto typu.

Projevy hybridizace či kreolizace mohou být nacházeny v *populární kultuře (například *world music*) přes krásnou literaturu takových autorů, jakými jsou například britský romanopisec hindského původu a indsko-trinidadské etnické příslušnosti sir Vidiadhar Surajprasad Naipaul (narozen v roce 1932 v Chaguanas, Trinidad a Tobago; laureát Nobelovy ceny za literaturu [2001]) nebo britský spisovatel indicko-muslimského původu Salman Rushdie (narozen v roce 1947 v Bombaji, Indie). Badatelé se proto tážou, proč aktéři na vyjednaném poli významů konstantně přistupují k popírání či odpírání těchto procesů hybridizace. Werbnerová klade do kontrastu tzv. transverzální politiku, odmítající jakýkoli esencialismus, a obavy ze ztráty kultury. Transverzální politika popírá striktní partikulární kulturní identity (a také esencialismus univerzálního žentství) a nárokuje osobní autonomii a nedokonalost. V protikladu k ní stojí odmítavá reakce takového typu „autonomie“, který je chápán jako vykořeněnost, ztráta a zdroj nejistoty. Spíše než esencialismu je zapotřebí

dekonstrukce a reflexe kulturní a „rasové“ zkušenosti a konstruovanou povahu identit a jejich politických a mocenských implikací.

Kulturní hybridita je na poli postkoloniálních studií vyzdvižována kosmopolitními intelektuály z *třetího světa (například Homi Bhabha). Zůstává však stále nejednoznačné, zda hybridita představuje *dobro a kulturní fundamentalismy představují *zlo. Jediné, co umožňuje překonání tohoto dilematu, je určitý odstup od těchto postojů, identit a *diskurzů prostřednictvím reflexivity. Proces kulturní hybridizace je také nejednoznačný, i když nepopíratelný. Werbnerová nachází v kulturní hybridní produkci období k rituálnímu zrušení sociálních rozdílů – stav *communitas*. Proti tomu působí multikulturalistické zdůraznění kulturních rozdílů a kulturních sebeurčení. Marginální skupiny jsou místem, kde se nejvíce projevuje jak esencionalizace, tak hybridizace, kde se za etnocentrickými předsudky skrývají diferenciatní zájmy. Podle Werbnerové tak nesmí být podceňována morální a citová otázka těchto procesů utváření kulturních identit. *Procesuální teorie hybridity* by měla rozlišovat mezi politikou difference a příslušnosti, jež se dovolává pravdivosti, vysvětlovat, proč kulturní hybridy stále působí rušivě, a usilovat o zvýšení reflexivity. Z pohledu antropologie je zřejmé, že neexistují neměnné kultury, ale kultura je současně zdrojem politické imaginace. (Michal Tošner)

hybridizace, křížení vedoucí k vzniku *hybridů. Též párování *komplementárních řetězců *RNA a *DNA (RNA-DNA hybrid) nebo dvou jednoduchých řetězců DNA (DNA-DNA hybrid). (Jiřina Relichová)

hybridizace, fluorescenční, *in situ*, *FISH, molekulárně cytogenetická *technika, při které se používá syntetický polynukleotidový řetězec (tzv. DNA sonda) *komplementární k hledané specifické sekvenci *DNA na určitém místě *chromozomu. DNA sonda nese navázané fluorescenční barvivo. Pokud sonda díky komplementaritě DNA hybridizuje s hledanou specifickou sekvencí DNA na chromozomu, například se sekvencí obsahující mutantní místo v * genu podmiňujícím dědičnou *chorobu, můžeme ji pozorovat jako barevný signál ve fluorescenčním mikroskopu. (Jiřina Relichová)

hydatidóza, *echinokokóza.

hydrie, řecká *nádoba na víno nebo vodu, od *amfory se lišila tím, že měla dvě horizontální ucha a jedno vertikální, aby se z ní snáze vylévala tekutina. (Marie Pardyová)

hydrie z Caere, soubor nádob stejného tvaru a podobné výzdoby pocházející z jedné dílny. Jsou známy z nekropolí v etruském *městě Caere (dnešní Cerveteri v Itálii). Kolem poloviny 6. století př. n. l. je zde vytvářel výrobce, jenž se sem patrně přistěhoval z íonského prostředí. Hydrie zdobil malovanými mytologickými výjevy v černofigurovém slohu. (Marie Pardyová)

hydrocefalie, **hydrocephalia*.

hydrocephalia, -ae, f. (z řečtiny: *hydór*, „voda“ a *kefalé*, „hlava“), hydrocefalie, patologicky zvýšené množství *mozkomíšního moku v dutinách (*komorách) *centrální nervové soustavy nebo jeho ztížený odtok. V dětství, kdy ještě nejsou uzavřeny lebeční švy, vede ke zvětšení celé lebky. Po obliteraci lebečních švů v dospělosti dochází k výraznému útlaku a zmenšení mozkové hmoty. V obou případech může nastat těžké narušení mozkových funkcí. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hydrocephalus, **hydrocephalia*.

hydroxyapatit (též hydroxylapatit), nejvýznamnější součást tvrdých *tkání *kostí a *zubů. Sklovina zubu obsahuje hydroxyapatit s příměsí cizích iontů. Přítomnost fluoru zvyšuje jeho stabilitu (fluorohydroxyapatit) a napomáhá odolnosti vůči *zubnímu kazu. V chirurgii se používá syntetický hydroxyapatit pro nahrazení ztracené *kostní tkáně. (Michaela Křivanová)

hydroxylapatit, *hydroxyapatit.

hydro- (z řečtiny: *hydór*, genitiv *hydros*, „voda“), v složeninách první část s významem: „voda, vodní, vodo-“.

hygiena (z řečtiny: *hygies*, „zdravý“; *Hygiea*, bohyně zdraví, dcera Aeskulapova), obor zabývající se zdravým způsobem života a zdravým životním prostředím z hlediska jedince i *společnosti. Všímá si jak možností adaptace osob na existující životní prostředí, tak žádoucími změnami životního prostředí. Týká se i dodržování pravidel zdravého způsobu života. Zabývá se například čistotou, kvalitou vody, výživou, vlivem hluku, záření a prachu. Stanovuje příslušné normy, průběžně sleduje a hodnotí vývoj zdravotní situace a navrhuje nápravná opatření; (Jan Holčík)

I přes všeobecně sdílené přesvědčení o opaku provázejí základní hygienické návyky člověka již od raných stadií jeho vývoje v *pravěku i *starověku. Odedávna se hygienické chování zaměřovalo na dva hlavní cíle: odstranit z lidské blízkosti zdravotně závadné *substance, hrozící jako nositelé nákazy všeho druhu, a udržet svou vlastní osobu alespoň v základní čistotě. První úkol, udržování čistoty prostředí, se projevil poměrně brzy především ve snaze odklízet produkty činnosti lidského zažívacího a vyměšovacího traktu. Na pravěkém stupni života ve *vesnicích to nepředstavovalo závažný problém, neboť vždy byl k dispozici dostatek volného prostoru, kde mohly být podobné i jiné nežádoucí substance být ukryty a zanechány (například v odpadních jamách), aby podlehly rozkladnému působení podnebných a dalších přírodních činitelů. Značné obtíže nastaly ovšem v historické době obyvatelům městských obcí, kde si pouhý objem odpadu, který musil být každodenně odstraňován, nutně vyžadoval racionální řešení. Způsob, jakým se jej dosahovalo, zůstal v podstatě kritériem civilizovanosti po celou dobu existence lidského druhu a je jím namnoze až dodnes. Jámové latríny jsou známy již z *předkeramického neolitu Íránu. Po celé pravěké období zůstával ovšem drobnější organický sídlištní odpad ležet na místě, dokonce i přímo v obytných místnostech, a pouze mimořádně významné, zpravidla kultovní prostory byly udržovány v naprosté čistotě. Tak tomu bylo již na neolitickém *Çatal Hüyük, kde byly podlahy obytných místností zcela prosty odpadu, který sypali obyvatelé sídliště na sráz, na němž stálo. Výrazně se pak absencí větších kvant sídlištního odpadu vyznačují monumentální *stavby pozdní *kultury urucké, doložené v urucké *Eanně, což je jedno z kritérií, podle nichž soudíme, že zde jde již o skutečné *chrámy. Poprvé se starověcí *Sumerové pokusili řešit problém veřejné hygieny profánních prostředí na pozdně urucké *Habúba Kabíře. Tam byly hlavní městské ulice vydlážděny, opatřeny odtokovými kanály a udržovány v přijatelné čistotě, kdežto odpad byl sypán do úzkých uliček mezi domy a také do uličky podél *hradeb. To muselo omezovat pohyblivost posádky v případě útoku na *hradby a tím i bojeschopnost případných obránců *města. Domy Habúba Kabíry mají potrubí pro odvod vody dešťové i splaškové. O tom, jak řešilo předpokládaných 5000 obyvatel tohoto sumerského města v *Sýrii problém odstraňování hygienicky závadných substancí, autoři výzkumu zatím mlčí. Lze tu zřejmě například předpokládat použití záchodů s pohyblivými nádobami na výkaly tak, jako ve starověkém *Egyptě. Dospíváme však k logickému závěru, že pro hygienu městského obyvatelstva Habúba Kabíry měl největší význam Eufkrat, kam se splašky prostě vylévaly a odpad sypal. Podobně na tom byla zřejmě po celou dobu starověkých dějin *Mezopotámie většina jejích městských středisek. Známe sice řadu dokladů kanalizací a odvodů odpadkové vody, vždy se však patrně jednalo o vodu dešťovou či povrchovou, neboť kapacita potrubí sotva dostačovala k odvádění tuhých substancí. Nepřímý doklad pro soustředování městského odpadu a jeho racionální využití by mohl představovat postupně slábnoucí rozptýl keramických zlomků, zjištěných v okolí některých nalezišť 3. tisíciletí př. n. l. Podle nedávno předložené, důmyslné interpretace by se tyto střepy mohly do nejbližšího okolí města dostat s městským odpadem, soustředěným a vyváženým na přilehlé polnosti jako hnůj. Takové řešení by pramenným údajům zcela odpovídalo, problémem bude ovšem shledat pro ně dostatek důkazů. Otázka likvidace odpadu musela rovněž představovat součást velkých městských projektů asyrských panovníků (například Kalách), pramenné údaje však obvykle mlčí.

Pokud jde o udržování vlastní osoby v čistotě, zde disponujeme jen nanejvýš skrovnými pramennými údaji. Je celkem přirozené, že archeologicky se nejspíše projeví použití pomůcek, které se vůbec mohou zachovat, tedy například hřebenů, s jejichž pomocí byly udržovány v čistotě *vlasy. Nejstarší zachované hřebeny známe dnes ze středourucké Tepe Gaury (X–VIII), jakkoli již malovaná výzdoba *keramiky *kultury halafské umožňuje usuzovat na jejich častý výskyt v této době. Zdá se, že hřebeny náležely především k hygienickým pomůckám ženským, neboť podle literárních údajů představoval hřeben, přeslice, zrcadlo, *spona do vlasů a kelímek na mast předměty spojené takřka výsostně se ženami. Odpovídalo by to skutečnosti, že zatímco si muži starověké Mezopotámie zřejmě dost často holili hlavu, ženy si vlas ponechávaly jako jeden z příznačných rysů své společenské role. O úrovni péče o osobní hygienu si ovšem netřeba činit iluze, jak ukazuje třeba krásný exemplář vší, získaný z vlasů egyptského nebožtíka, pochovaného v době kolem roku 3000 př. n. l. Ke koupání a mytí se zřejmě užívalo velkých zásobnic s vodou a menších manipulačních nádob, stojících na dlážděných plochách ve dvorech domů s odtokovými kanálky, které se při archeologickém výzkumu často nacházejí. V menší míře k tomu sloužily skutečné koupelny, někdy i s keramickými (palác z Mari) nebo kovovými vanami, většinou s dlážděnými a asfaltovanými podlahami a odtokovými kanálky; jsou doloženy poměrně zřídka. Podobně se záchody nacházejí nepříliš často, takže problémy s tímto druhem odpadu se zřejmě řešily podobně jako na Habúba Kabíře. Kanalizační sítě mezopotamských měst zpravidla ústily do řeky, na níž se příslušná obec nacházela. O praní prádla a šatů máme dokladů mizivě málo, název pro pradála a pradelnu se ovšem vyskytuje již od 3. tisíciletí př. n. l. K ošetřování pleti, která v horkém a suchém podnebí velmi trpěla, se běžně užívalo změkčujících a ošetřujících masť a olejů.

Zdá se, že ve *starověku „předantického období“ v oblasti hygieny nejdále dospěli příslušníci vyspělé městské *harapské kultury z 3.–2. tisíciletí př. n. l. v západní části indického subkontinentu s výběžky u hranic Íránu, v Afghánistánu a na Amudarji, disponující lázněmi, splachovacími záchody a důmyslnou kanalizační sítí a jinými vymoženostmi tohoto druhu. (Petr Charvát)

hygroskopický (z řečtiny: *hygros*, „vlhký“ a *skopeó*, „pozoruji, vnímám, zkoumám“), schopný pohlcovat a zadržovat vlhkost. (Richard Thér)

Hyksósové, pořečtěně označení západosemitských *kmenů (*hikau khasut*, v egyptštině doslova „vládci pouště“), které během 18. a 17. století př. n. l. kvůli neúrodě a suchu v předoasijských územích, kde předtím Hyksósové kočovali, postupně obsadily nilskou deltu a po částečné egyptianizaci zde vytvořili dvě paralelní dynastie (15. a 16.). Hyksósové se kulturně asimilovali a jejich vládci rekonstruovali staré stavby. V polovině 16. století př. n. l. byli poraženi bojovnými thébskými vládci a vyhnáni z Egypta. (Břetislav Vachala)

Hyksové, *Hyksósové.

hymen, -enis, m., panenská blána, patří k zevním ženským pohlavním orgánům. Je to tenká vazivová blána, která je kryta z obou stran sliznicí. U panny překrývá *vchod poševní (**ostium vaginae*) a neúplně jej uzavírá. Zhruba uprostřed panenské blány je otvor různého tvaru a velikosti, který umožňuje odtok menstruační krve. Nejčastěji se vyskytuje otvor poloměsíčitého tvaru (*hymen semilunaris*) nebo kruhovitý (*hymen anularis*). Méně časté jsou jiné úpravy panenské blány, jako například *hymen septus*, *hymen cribriformis*. Při první *souloži se *hymen* protrhne (**defloratio*) a rozdělí se na okrajové *řasy (*carunculae hymenales*). Po porodu pak z hymenu zbudou jen drobné hrbolkovité vyvýšeniny (*carunculae myrtiformes*) po obvodu *ostium vaginae*. (Ladislava Horáčková)

Hymenáios (latinsky: Hymenaeus), řecký bůh *sňatku. Podle refrénu, v němž byl vzýván, se tak nazývaly i svatební písně. (Marie Pardyová)

Hymes, Dell H. (7. 6. 1927, Portland, Oregon, USA), americký antropolog a lingvista. V 60. letech 20. století vytvořil v rámci *lingvistické antropologie interdisciplinárně orientovaný směr „etnografie řeči“, založený na konceptu, že nikoli *lingvistika, nýbrž

*etnografie, nikoli *jazyk, nýbrž *komunikace musí poskytovat rámec, uvnitř kterého je třeba popsat místo jazyka v myšlení, kultuře a společnosti. Z díla: *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistic and Anthropology* (Jazyk v kultuře a společnosti: Čítanka lingvistiky a antropologie, 1964), *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach* (Základy sociolingvistiky: Etnografický přístup, 1974). (Jaroslav Malina)

hymna Evropské unie, za hymnu Evropské unie je neoficiálně považován závěrečný sbor na Schillerovu Ódu na radost z deváté symfonie (pro sólisty d moll) Ludwiga van Beethovena z roku 1824, na slova Friedricha Schillera z jeho básně *Ode an die Freude* (Óda na radost, 1786). (Jaroslav Malina)

hymnus (z řečtiny: *hymnos*, „chvalo zpěv, hymnus“):

1. ve starém Řecku a Římě sólová nebo sborová píseň na oslavu *bohů (homérské hymny, *Catullus, *Horatius), později chvalo zpěv oslavující reky a jejich hrdinské činy. Na antické hymny navázalo *křesťanství; vznikly sborové duchovní písně oslavné nebo prosebné k oslavě Boha, svatých i církevních událostí;

2. [literatura], báseň vznešeného charakteru oslavující vlast, *národ, *přírodu apod.;

3. [hudba], široce založená vokální skladba slavnostního obsahu. (Jaroslav Malina)

Hynek z Poděbrad (18. 5. 1452, Praha – 11. 7. 1492, Poděbrady), český aristokrat, diplomat a vzdělanec, syn Jiřího z Poděbrad. S velkou pravděpodobností je autorem rozsáhlé básně *Májový sen*, která je považována za jeden z prvních, významných pokusů české literatury vymanit se z duchovního rámce středověku a vytvořit nový, renesanční pohled na pozemský svět člověka. (Jiří Pavelka)

Hynie, Josef (8. 5. 1900, Dobruška – 23. 3. 1989, Praha), český lékař, sexuolog; profesor *Univerzity Karlovy v Praze, hlavní představitel české sexuologické školy, v letech 1935–1974 přednosta *Sexuologického ústavu Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Věnoval se zejména problematice pohlavního dospívání a vývoje osobnosti, možnostem rozpoznávání a léčení pohlavních poruch. Z díla: *Úvod do lékařské sexuologie* (1940), *Mladé mužství* (2., přepracované vydání, 1945), *Sexuální život a jeho nedostatky* (1. vydání 1937, 6. doplněné vydání 1946), *Lékařská sexuologie*, 1, 2 (1967–1968), *Základy sexuologie*, 1, 2 (1974). (Jaroslav Malina)

hyo- (z řečtiny), v složeninách první část s významem: „jazyko-, jazykový“.

Hypatia (kolem 370–415), pozdně antická novoplatonská filozofka a matematická; dcera astronoma a matematika Theona, učitelka pozdějšího kyrénského *biskupa Synesia. Roku 415 ji lynčovali a usmrtili alexandrijští *křesťané. (Jaroslav Malina)

hyperbola (z řečtiny: *hyperbolé*, „přehnutí, nadsázka“), umělecký prostředek zveličující expresivně určitý rys s cílem zvýraznit jej; nadsázka. (Jaroslav Malina)

Hyperborejci, *skupiny, paleoasijské.

hypercementóza, nadměrně vytvořené množství zubního *cementu. (Michaela Račanská)

Hypereidés (4. století př. n. l.), athénský řečník. Proslul obhajobou *hetéry *Frýné obžalované z bezbožnosti za to, že propůjčila své tělo bohyni *Afrodíté, kterou podle ní vytvořil sochař *Praxitelés a originálním důkazem její nevinu, když před soudním tribunálem odhalil její krásné tělo. (Marie Pardyová)

hypergamie (z řečtiny: *hyper-*, „nad-, pře-, přes-, nadmíru, velký, nadbytečný, přepjatý, nadsazený“ a *gamos*, „sňatek“), pravidlo, podle něhož se má žena vdát do skupiny s vyšší sociální pozicí, než je pozice skupiny její. (Jaroslav Malina)

hyperkinéza, nadměrná pohybová činnost, mimovolní neúčelné pohyby. Zpravidla jde o projevy poruch různého druhu a různého rozsahu. U dětí se uvádí hyperkinéza jako jeden ze symptomů lehké mozkové dysfunkce (LMD). (Josef Pavlík)

hyperodontie (z řečtiny: *hyper-*, „nadbytečný“ a *odús, odontos*, „zub“), pravidelný počet stálých zubů je zvětšen o přespočetné, *nadpočetné zuby, *meziodens, *ortodontická anomálie v počtu zubů. (Michaela Račanská)

hyperostosis, -is, f. (z řečtiny: *hyper*, „nad-“ a *osteon*, „kost“), hyperostóza, povšechné zbytnění *kostní tkáně. Vyskytuje se často u hormonálních poruch nebo po *chronických *zánětech *kostí. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hyperostosis spongiosa orbitae, *cribra orbitalia.

hyperostóza, *hyperstosis.

hyperparathyroidismus, stav způsobený vysokými hladinami parathormonu příštítných tělísek. Velká množství parathormonu zvyšují krevní hladinu vápníku v krvi, což může vést například k odvápnění *kostní tkáně. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hyperplasia, -ae, f. (z řečtiny: *hyper-*, „nad-, pře-, přes-, nadmíru, velký, nadbytečný, přepjatý, nadsazený“ a *plassó*, „tvořím“), hyperplazie, zvětšení orgánu nebo jeho části v důsledku zvýšení počtu jeho *buněk. Na rozdíl od *hypertrofie vzniká v orgánech, jejichž buňky mají zachovanou schopnost se dělit. Opakem je *hypoplazie. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hyperplazie, *hyperplasia.

hyperprolaktinémie, zvýšená hladina *prolaktinu, *hormonu předního laloku hypofýzy (**hypophysis cerebri*). Souvisí s vleklým *stresem. Vysoké hladiny prolaktinu bývají způsobeny nádorem předního laloku hypofýzy („prolaktinom“). Tento stav může vést k útlumu sexuální aktivity. (Jaroslav Zvěřina)

hyperrealita (z řečtiny: *hyper*, „nad, přes“ a z latiny: *realitās*, „skutečnost“), označení situace v *postmoderní době, kdy šíření elektronické *komunikace vede k tomu, že neexistuje „realita“ jako taková, o níž by televizní pořady a další kulturní produkty vypovídaly. To, co považujeme za „realitu“, vlastně vytvářejí tyto komunikace samy. Například obsah zpráv už není jen sérií *informací o tom, co se skutečně stalo, protože zprávy samy definují a určují, co se děje. Pojem zavedl francouzský filozof, teoretik kultury a sociolog Jean *Baudrillard (1929–2007). (Jaroslav Malina)

hypertelorismus, nápadně zvětšená vzdálenost mezi *očnicemi a plochý kořen nosu, součást některých *syndromů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hypertenze (z řečtiny: *hyper*, „nad-“ a *tensiō*, „tlak, napětí“), vysoký krevní tlak (systolický nad 140 mmHg, diastolický nad 90 mmHg). Esenciální (*primární) hypertenze patří k nejvýznamnějším život ohrožujícím procesům. (Jaroslav Malina)

hypertrichosis, -is, f. (z řečtiny: *hyper*, „nad“ a *trix, trichos*, „vlas“), nadměrné ochlupení, častější u žen. Vyskytuje se zejména na dolních končetinách nebo předloktí. Na rozdíl od *hirsutismu se nejedná o onemocnění, ale o normální lidskou *variabilitu. Příčinou je zvýšená citlivost *tkání na mužské *pohlavní hormony. (Ladislava Horáčková)

hypertrofie (z řečtiny: *hyper*, „nad-“ a *trefó*, „živím“), zvětšení, zbytnění orgánu v důsledku zvětšení jeho buněk. Je reakcí na trvalou zvýšenou zátěž orgánu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hypervariabilní úsek, *D-smyčka.

hyper- (z řečtiny), v složeninách první část s významem: „nad-, pře-, přes-, nadmíru, velký, nadbytečný, přepjatý, nadsazený“ (latinsky: *super-*); opak: *hypo- (latinsky: *sub-*).

Hypnos (řecky, genitiv: *Hypna*; latinsky: *Somnus*, „Spánek“), antický bůh spánku sesílající na lidi spánek i sny; syn bohyně Noci a bratr boha smrti *Thanata. Hypnos byl obvykle zobrazován jako mladík s křídly na ramenou nebo s křídélky na spáncích, považovaných za sídla spánku. (Jaroslav Malina)

hypnóza (z řečtiny: odvozeno ze jména řeckého boha spánku *Hypna), změněný stav vědomí podobný spánku, vyvolaný působením jiné osoby (hypnotizéra), při němž dochází k částečnému útlumu *centrální nervové soustavy. (Ladislava Horáčková)

hypoconid, distobukální hrbolek na dolních *stoličkách. (Michaela Křivanová)

hypoconulid, přídatný hrbolek na dolních *stoličkách, který se nachází na distální straně ve středu korunky. (Michaela Křivanová)

hypoconus, distolinguální hrbolek na horních *stoličkách. (Michaela Křivanová)

hypodaktylie (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko“ a *daktylos*, „prst“), zmenšený počet prstů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hypodontie (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko“ a *odús, odontos*, „zub“), vrozené chybění základu některého *zubu v čelisti (nejčastěji třetí moláry a horní boční *řezáky), *ortodontická anomálie v počtu zubů. (Ladislava Horáčková, Michaela Račanská, Lenka Vargová)

hypofýza (z řečtiny: *hypofýsis/hypophysis*), **hypophysis cerebri*, též *glandula pituitaria*, podvěsek mozkový. (Ladislava Horáčková)

hypogeum (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko“ a *gé*, „země“), podzemní *hrobka, několik místností sloužících k *pohřbívání. Ze soukromých hypogeií vybudovaných pro příslušníky jedné rodiny či rodu v pozdním Římě vznikala hromadná *pohřebiště – *katakomy. Původní charakter rodinných *sektorů hypogeií zde reprezentují okázalejší *cubicula, místnosti na křižovatkách jednotlivých sektorů galerií. Zatímco ve výklencích chodeb byli pohřbíváni méně majetní lidé, cubicula byla okázalejší jak freskovou výzdobou zdí, tak umístěním zdobených *sarkofágů. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

hypoglossus, -a, -um, podjazykový (například XII. hlavový nerv – **nervus hypoglossus*). (Ladislava Horáčková)

hypogonadismus (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko; po – jako výraz podřízenosti“ a *goné* „semeno, setba“), porucha funkce pohlavních *žláz (*vaječnicků nebo *varlat) vedoucí k nedostatečné tvorbě pohlavních hormonů a neplodnosti.

hypohidrotická X-vázaná ektodermální dysplazie, *dysplazie, hypohidrotická X-vázaná ektodermální.

hypohidróza, snížená schopnost pocení; viz *dysplazie, hypohidrotická X-vázaná ektodermální.

hypokaustum (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko“ a *kauó*, „hořím, pálím“), systém vytápění starořímských lázní, veřejných a soukromých budov užívaný od 1. století př. n. l. Horký vzduch z *ohniště (*praefurnium*) umístěného vně místnosti proudil pod její podlahou, nesenou na pilířích z pálených cihel (*cuniculī*), a byl rozváděn dutými cihlami ve stěnách. (Jaroslav Malina)

hypokinéza, pohybová nedostatečnost, omezený rozsah *volních pohybů. Často se uvádí ve spojitosti se „sedavým způsobem života“ v moderních společnostech a negativně ovlivňuje funkční zdatnost i zdravotní stav jedince. (Josef Pavlík)

hypokoristikum, *antroponymum.

hypopharynx, -gis, m., **pars laryngea pharyngis*, též *laryngopharynx*.

hypophysis cerebri, hypofýza, též *glandula pituitaria*, podvěsek mozkový. Drobný orgán na spodní straně *mezimozku (**diencephalon*), řadí se k *žlázám s vnitřní *sekrecí (**glandulae endocrinae*). Dělí se na přední lalok (*adenohypofýzu) a na zadní lalok (*neurohypofýzu). (Lenka Vargová)

hypoplasia, -ae, f. (z řečtiny: *hypo*, „pod“ a *plassó*, „tvořím“), hypoplazie, neúplné či nedokonalé vyvinutí určitého orgánu nebo části těla. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hypoplazie, **hypoplasia*.

hypoplazie, dentální sklovinná (též DEH), vývojový defekt tvrdých zubních *tkání, který odráží nespécifické indikátory *stresu, ukazatel nutričního a zdravotního stavu sledované populace. Makroskopicky jsou pozorovatelné na labiální straně zubní korunky jako transverzální rýhy nebo řada jamek, odrážející redukci *skloviny (**enamelum*). Jelikož po prořezání zubu se sklovina stává neschopnou regenerace, poskytuje *hypoplazie jedinečný záznam stresu prodělaného v dětství. (Michaela Křivanová)

hypoplazie, lineární sklovinná (též LEH), lineární forma sklovinných defektů, u nichž lze odečíst věk vytvoření z místa jejich lokalizace na zubu. Zpravidla bývá ve formě proužků

(anglicky: *lines*), žlábků (anglicky: *grooves*) nebo lineární série jamek (anglicky: *pits lines*). (Michaela Křivanová)

hypospadié, porucha diferenciacie vnějšího pohlavního ústrojí, při které dochází k vyústění močové trubice na spodní straně *penisu, a to buď na spodní straně žaludu, v *sulcus coronarius*, v oblasti penoskrotální nebo i perineální. Vývojová vada vzniká nedokonalým srůstem *sinus urogenitalis*. U žen při tomto stavu vyústí uje močová trubice ve *vagině na přední straně. Vzniká v důsledku poruchy vývoje uterovaginálního septa. (Drahomír Horký)

hypostóza (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko“ a *osteon*, „kost“), zmenšení nebo odbourání *kostní tkáně, například při *osteoporóze nebo osteolýze. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hypotalamus, **hypothalamus*.

hypotelorismus (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko“, *télé*, „daleko, do dálky“ a *horizó*, „hraničím“), nápadně zmenšená vzdálenost mezi *očnicemi, tento stav je přítomen například u *trigonocephalie. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hypoteticko-deduktivní metoda, *metoda tvorby a testování teoretických pojmů a hypotéz.

hypotéza (z řečtiny: *hypo*, „pod“ a *tithémi*, „kladu, stavím“, *thesis*, „postavení, výrok, tvrzení“), domněnka, předpoklad; výchozí a podmíněné tvrzení nebo *vysvětlení, jež se předkládá na zkoušku ke kritickému ověření (*verifikaci), případně vyvrácení (*falzifikaci) *experimentem.

Moderní *teorie poznání klade menší důraz na důkazy správnosti hypotézy, které jsou často nemožné nebo neúplné, a zdůrazňuje naopak význam vyvrácení hypotéz. Proto připouští jen takové hypotézy, u nichž lze stanovit podmínky vyvrácení, a odmítá tzv. nevyvratitelné hypotézy, jež žádné podmínky platnosti neobsahují. Podle logických pozitivistů přijatelnost empirických hypotéz roste s mírou jejich ověření. (Jaroslav Malina)

hypotéza Gaia (*Gaia*, řecká bohyně země, dárkyně života), hypotéza předpokládající, že celá *biosféra *Země vytváří jeden superorganismus, zahrnující v sobě různé regulační mechanismy schopné udržovat podmínky na zemském povrchu, tedy teplotu, radiaci, chemické složení atmosféry atd. v rozmezích optimálních pro živé organismy. Existence globálních, z hlediska zachování života účelných planetárních homeostatických mechanismů (*homeostáza) nebyla prokázána a z evolučního hlediska se nejeví příliš pravděpodobná. *Selekce na konkurenčním principu, coby dosud jediný spolehlivě rozpoznávaný zdroj vzniku účelných regulačních mechanismů, totiž v případě osamoceneného superorganismu působit nemůže. Hlavními zastánci hypotézy Gaia jsou americká bioložka Lynn Margulisová (narozena 1938) a britský přírodovědec James Ephraim Lovelock (narozen 1919). (Petr Bureš)

hypotéza kontinua, předpoklad, že neexistuje množina, která by měla více prvků, než má množina všech přirozených čísel a současně méně prvků než obsahuje množina všech reálných čísel (tzv. „kontinuum“). Kurt *Gödel dokázal, že přidání této *hypotézy k *axiomům *teorie množin nevede za předpokladu jejich *bezespornosti ke *sporu. Americký matematik Paul Joseph Cohen (narozen 1934) dokázal, že hypotéza kontinua je na těchto axiomech nezávislá, to znamená, že nevede ke sporu ani její negace. (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

hypotéza molekulárních hodin, poprvé vyslovena v roce 1962 Emilem Zuckerkandlem a Linusem Paulingem, kteří poukázali na to, že počet rozdílů v pořadí aminokyselin v molekule *hemoglobinu mezi různými *taxony přibližně odpovídá době jejich vzájemného oddělení od společného předka, odhadnuté z *fosilního záznamu. V roce 1965 toto svoje pozorování zobecnili tak, že tempo evolučních změn daného *proteinu u různých organismů je v čase přibližně konstantní (srov. *evoluce, neutrální teorie molekulární). (Miloš Macholán)

hypotéza, archeoastronautická, pseudovědecká koncepce o ovlivnění vzniku a evoluce *člověka a jeho kultury *mimozemskými civilizacemi (*mimozemšťané). Základní předpoklad této koncepce – existence mimozemšťanů samých – byl vysloven už ve *starověku. Pěkně ho vyjádřil před dvěma tisíciletími římský básník a filozof Titus *Lucretius Carus (97/96–55/54 př. n. l.) ve svém didaktickém eposu (*O přírodě*, česky v několika vydáních, první vydání v roce 1948): „Všechn tento viditelný svět vůbec není v *přírodě jediný, a musíme mít za to, že jinde v prostoru jsou jiné země s jinými lidmi a jinými zvířaty.“ Ani on však nebyl první. Tutéž myšlenku hlásali před ním mnozí řečtí filozofové a dokonce je možné, že se jí obírali před třiceti tisíciletími paleolitickí lovci, kteří si do *kostí a *kamenů jednoduchými *rytinami zaznamenávali svá pozorování nebeských těles.

Po *kopernikovském obratu, který pokořil staré ptolemaiovské a křesťanské *paradigma, že *Země je středem *vesmíru, se mnozí renesanční myslitelé vrátili k antické spekulaci. Giordano *Bruno (1548–1600) napsal: „Jsou nescíslná *slunce a nescíslné země, které krouží kolem svých slunců jako našich sedm planet okolo našeho *Slunce. Na těchto světech žijí rozumné bytosti.“ Pak tuto představu rozvíjeli racionalističtí filozofové jako *Voltaire nebo Immanuel *Kant. V 19. století se už běžně uvažovalo o existenci inteligentních bytostí na *Měsíci a Marsu, což se odrazilo i v krásné literatuře – například v *Písních kosmických* (1878) Jana *Nerudy (1834–1891).

V 19. století vznikly také prvotní základy druhého předpokladu archeoastronautické hypotézy – vliv mimozemšťanů na lidstvo. V roce 1894 napsal anglický spisovatel Herbert George *Wells vědeckofantastický román *The War of the Worlds* (1898, česky nejnověji: *Válka světů*. Praha: Triton, 2005) o napadení Země Martany, který byl inspirován tehdejší rozpravou astronomů o možném osídlení Marsu.

Zakladatelem archeoastronautické teorie je ovšem Američan Charles Hoy Fort (1874–1932). Po celý život neúnavně shromažďoval všechny údaje a informace, které se zdály vyvracet obecně přijaté vědecké teorie. („Braňme vědu před vědci,“ tak znělo jeho heslo.) Uložil je do čtyř knih *The Book of the Damned* (Kniha prokletých, 1919), *New Lands* (Nové země, 1923), *Lo!* (Ejhle!, 1931) a *Wild Talents* (Nezkrotné talenty, 1932) publikovaných ještě za jeho života. Fortův *archiv obsahoval obrovský souhrn informací tohoto druhu, který začala postupně vydávat v roce 1931 založená společnost Fortean Society v časopise *The Fortean Society Magazine* (nedávno byl tento časopis přejmenován na *Doubt* [Pochyby]; existuje také časopis *The International Fortean Organization Journal*). Do všeho toho promítl Fort svou hlavní ideu o všemocných mimozemských bytostech, pro které jsme my a náš svět něčím mezi pokusným teráriem a vědeckou laboratoří. V roce 1919 v knize *The Book of the Damned* napsal: „Domnívám se, že jsme něčím vlastnictvím. Že dříve byla Země něco jako země nikoho, kterou prozkoumali, kolonizovali a o kterou se spolu přeli obyvatelé jiných světů. Nejvyspělejší z nich nad námi vládnou. To je známo už několik století těm z nás, kteří tvoříme předvoj určitého kultu nebo tajného řádu, jehož členové jako otroci první třídy nás řídí podle pokynů, které dostali, a postrkují nás k našemu záhadnému konání.“

Na Fortovo dílo navázali v Evropě dva francouzští autoři, uznávaný fyzik a chemik Jacques Bergier (1912–1978) a filozof a novinář Louis Pauwels (1920–1997). Fortovo heslo si dokonce zvolili jako motto měsíčníku *Planète*, který začali vydávat ke konci padesátých let 20. století v Paříži. Časopis otevřeli pro nejrozličnější témata: životní prostředí, boj proti hladu, pyramidologie, atlantologie, záhadné *archeologické nálezy, *náboženství, *mytologie, *mystika a *magie včetně démonologie, neidentifikované létající objekty – UFO (lavinu úvah o UFO uvedla do pohybu v roce 1953 kniha Desmonda Leslieho a Georga Adamského *Flying Saucers Have Landed* [Létající talíře přistály]) i návštěvy mimozemšťanů na Zemi a jejich vliv na lidstvo. Oba autoři shrnuli své *názory v roce 1960 v knize *Le matin des magiciens* (česky: *Jitro kouzelníků*. Praha: Svoboda, 1969): „My neodmítáme předpoklad návštěv obyvatel zvenčí, atomických civilizací, zmizelých, aniž téměř zanechaly stopy,

neodmítáme období znalostí a techniky, jež se dá přirovnat k našemu, stopy věd pohroužených do různých forem toho, co my nazýváme esoterismem a praktických skutečností v tom, co my zařazujeme do kouzelnických praktik.“ Později své pojetí prohloubili a rozšířili novými údaji v několika společných i samostatných knihách.

Ve stopách Bergiera a Pauwelse vykročil jejich krajan, novinář Robert Charroux v roce 1963 knihou *Histoire inconnue des hommes depuis cent mille ans* (Sto tisíc let nepoznané historie lidstva), která je pestrou směsicí úvah, hypotéz a nekriticky přejímaných údajů o zaniklých civilizacích, mimozemšťanech a jejich vlivu na lidskou historii. Po úspěchu této knihy vydal ještě celou řadu publikací podobného druhu.

Archeoastronautickou hypotézu prosazovali v šedesátých letech 20. století také Ital Peter Kolosimo (*Terra senza tempo* [Záhadná Země], 1964) a britský badatel a spisovatel Walter Raymond Drake (*Gods or Spacemen?* [Bohové, nebo kosmonauti?], 1964).

Hlubokou tradici má archeoastronautická koncepce v Rusku. V prvních desetiletích 20. století teoreticky uvažoval zakladatel kosmonautiky Konstantin Eduardovič Ciolkovskij (1857–1935) v souladu se svými idejemi o kosmické expanzi civilizací a přímých stycích mezi nimi rovněž o návštěvě mimozemšťanů na Zemi. V téže době upozorňoval Nikolaj Alexejevič Rynin (1887–1942) na zvláštní shodu v *legendách a *mýtech národů oddělených od sebe oceány a pouštěmi, v nichž se vypráví o návštěvách Země v dávných dobách obyvateli jiných světů. Tvůrci a stoupenci archeoastronautické teorie vycházejí tedy explicitně z výkladu mýtu jako racionálního sdělení o návštěvách mimozemšťanů na Zemi a implicitně navazují na teorie *difuzionismu, *migracionismu a *rasismu 19. a počátku 20. století, které se snažily veškerou lidskou kulturu odvodit z jediného místního nebo národního pramene: z *Egypta, od *Sumerů, dokonce i od *Germánů. Ale naopak archeoastronautické koncepce podnítily rozvoj dalších koncepcí, zejména *katastrofické hypotézy vývoje světa a lidstva, i když kořeny katastrofické teorie sahají mnohem hlouběji, až do počátku 19. století, archeoastronautická teorie jí dala moderní jazyk a poskytla inspiraci. Nový podnět k diskusi o tomto problému dal roku 1961 matematik, fyzik a etnolog Matest Mendělevič Agrest (narozen 1915) v obsáhlejší článku *Kosmonavty dřevnosti* (Kosmonauti minulosti). Obhajoval kontakt mimozemšťanů s lidmi na základě geologických, archeologických, umělecko-historických a mytologických pramenů. Od té doby vyšlo v Rusku o archeoastronautické hypotéze několik set článků, studií a knih. V poslední době se snažili filozof Vladimir Rubcov (narozen 1948) s filologem Jurijem Morozovem (narozen 1952) a dalšími autory vytvořit tzv. paleovizitologii jako vědecký obor, jehož prvořadým cílem je zkoumání reality návštěv mimozemšťanů na Zemi.

Teprve švýcarský „soukromý badatel“ a spisovatel Erich von *Däniken (narozen 1935) v roce 1968 v knize *Erinnerungen an die Zukunft* (česky: *Vzpomínky na budoucnost*. Praha: Orbis, 1969) podal archeoastronautickou koncepci v sevřené podobě odůvodněné četnými archeologickými, umělecko-historickými, mytologickými a jinými prameny. Zároveň tuto hypotézu uvedl do povědomí široké veřejnosti díky četným překladům své knihy a díky stejnojmennému filmu. Inspiroval mnohé amatérské badatele, vědce a techniky k jejímu ověřování a případně k shromažďování dalších nálezů, údajů a argumentů na její podporu.

Hluboce zapůsobil zejména na amerického právníka Genea M. Phillipse (narozen 1926), který 14. září 1973 založil *Ancient Astronaut Society* (AAS) (Společnost pro výzkum kosmonautiky v dávné minulosti) se sídlem v Chicagu. Sám o tom napsal: „Myšlenka vytvořit organizaci zaměřenou na výzkum takových důležitých témat jako je ovlivnění lidstva mimozemšťany a existence supertechických civilizací před obdobím naší psané historie mě napadla, když jsem sledoval televizní pořad vycházející z knihy *Chariots of the Gods?* (Vozy bohů?, tj. název anglického vydání *Vzpomínek na budoucnost*) Ericha von Dänikena. Zdálo se mi, že vyzývavé otázky, které von Däniken kladl společnosti vědců, vycházejí z logických úvah a jeho *vysvětlení přinášela daleko více uspokojujících odpovědí o původu života a

základů náboženství, než tomu bylo u spekulativních interpretací některých vědců. Bylo mi jasné, že nová organizace nesmí být při výzkumu těchto problémů spoutána tradiční archeologickou a vědeckou metodologií a že by se měla snažit pohlížet na staré *stavby, *artefakty a jiné pozůstatky minulosti z hlediska dnešní techniky.“ AAS pořádala každoročně světové konference a vydávala v angličtině a němčině časopis *Ancient Skies* (Dávná obloha) a podporovala vydávání sborníků a knih věnovaných archeoastronautické problematice. Snaží se rovněž reagovat na nové objevy v různých oblastech vědy, přičemž i v současnosti zůstává nejvýznamnějším představitelem archeoastronautické koncepce Erich von Däniken.

Základní teze zformuloval Erich von Däniken takto:

„Moje teorie:

1. V pravěkých dobách Zemi několikrát navštívily mimozemské bytosti.
2. Tyto neznámé bytosti vtiskly cílevědomou a umělou *mutací tehdy žijícím *hominidům lidskou inteligenci.

3. Návštěvy mimozemšťanů na Zemi se odrazily ve starých náboženstvích, tradicích, pověstech, legendách a pohádkách a rovněž v určitých kultovních předmětech a stavbách. (...) Byl jsem často tázán, proč by tu měli přistávat mimozemšťané? Co bylo účelem jejich cesty? Proč přišli právě nyní, proč právě k nám?

Spekulovat nad ‚právě nyní‘ je nesmyslné, neboť ‚nyní‘ se nám dostalo do povědomí teprve od té doby, co existuje **Homo sapiens*. Kdyby zde mimozemšťané přistáli například před deseti miliony lety a vytvořili by tehdy cílevědomou umělou mutací inteligentní bytosti, pak by se tyto bytosti tehdy také ptaly: proč ‚právě nyní‘. Stejně to platí i pro ‚právě my‘. Protože v současné době nemáme kontakt s jinými inteligentními formami života ve vesmíru, domýšlíme si, že jsme byli mimozemšťany obšťastněni ‚právě my‘. Ve skutečnosti nemůžeme vědět, kolik jiných slunečních soustav mimozemšťané již navštívili.

Proč by to dělali? Znam osmadvacet odpovědí. Která z nich je správná, to nelze v současnosti posoudit. Domnívám se ovšem, že jeden z těch naléhavých důvodů spočívá v osídlení vesmíru, v tom, abychom se rozšířili a tím byla ve vesmíru umožněna *komunikace. Dr. M. Taube z Eidgenössisch Technische Hochschule (Spříseženská vysoká škola technická) v Curychu vypočítal, jak dlouho by trvalo osídlování naší Galaxie. Docílené výsledky – asi pět milionů let – jsou překvapivě nízké. Podobné výpočty provedl německý astronom N. Vogt z mnichovské *univerzity.

Dvě hlavní otázky zůstaly dosud nezodpovězeny. Proč mají být mimozemšťané podobni lidem? A odporuje moje teorie darwinovské evoluci?

Renomovaný britský astrofyzik sir Fred Hoyle se ve své knize *Evolution aus dem Weltraum* (Evoluce z vesmíru, 1981) domnívá, že ani život, ani inteligence nevznikly na Zemi. Hoyle soudí, že člověk je znovu se vytvořivší dřívější inteligentní forma života. Tato cizí inteligence se rozložila na způsob stavebnice, jejíž základní stavební kameny se rozdělily v celém prostoru. Tato stavebnice obsahovala základní biologické látky, z nichž se skládá život, jak jej známe. Když tato molekulární nebo biologická stavebnice dospěla na Zemi, otevřela se určitým předznamenáním způsobem, podobně jako ze *semena určitého plodu může vzniknout zase jen zcela určitý plod.

Nositel Nobelovy ceny Francis *Crick, objevitel DNA-dvojitě šroubovice, se domnívá, že vesmírné lodi jsou příliš pomalé, aby kolonizovaly Galaxii životem, a říká: Nebylo by pak lepší poslat organismy, které by tuto velmi dlouhou cestu přežily, které by se daly snadno přepravovat a kterým by se dařilo v pravěkém oceánu? K tomu by byly nejvhodnější bakterie. Protože jsou malé, může se jich poslat velmi mnoho. Zůstávají i při velmi nízkých teplotách téměř neomezeně schopny života a měly by velkou šanci, že se v polévce pravěkého oceánu snadno rozmnoží. Asi to nebude náhoda, že nejranější *fosilní organismy, které jsme doposud objevili, odpovídají právě tomuto typu. Tolik profesor Crick.

Co to má společného s otázkou, zda jsou mimozemšťané podobni člověku?

Nějaká inteligentní forma života ve vesmíru se vytvořila jako první. Čistě teoreticky bychom touto první formou života mohli být také my sami, kdyby tu nebyly nepřehlédnutelné indicie, které hovoří o návštěvě mimozemšťanů. Tato první forma života vyslala ‚schránky s životem‘ s miliardami a miliardami klíčků života do všech směrů vlastní galaxie. Mnoho těchto ‚schránek‘ nedorazilo k žádnému cíli. Putují od věčnosti k věčnosti vesmírem nebo shoří v některém slunci. Jiné dospějí k nějaké vhodné planetě, na které se podle evolučního principu musí vyvinout bytosti ‚podle svého obrazu‘. To vše pokračuje dále po způsobu sněhových koulí. Nekonečně, nezadržitelně.

Původ života tedy není možno nalézt na Zemi. Jsme ‚odnožemi‘ nějakého jiného systému. Tím se otázka ‚podobnosti‘ vysvětlí sama sebou.

Tento moderní způsob nazírání nikterak nevylučuje, že se vesmír může cizími formami života jen hemžit – takovými, které si nedokážeme představit ani v nejmělejší fantazii. Jenže: ‚klíčky života‘ takovýchto cizích bytostí by na naší Zemi nevzešly, nemohly by se vyvinout.

A darwinovské učení?

Někdy v minulých tisíciletích přistála u nás poprvé mimozemská vesmírná loď. Mohlo se to stát před dvaceti tisíci, padesáti tisíci nebo sto tisíci a více lety. Z již existujícího hominida, který se vyvinul podle darwinovského principu, vybrali mimozemšťané jeden exemplář. Tomuto ‚pračlověku‘ odňali buňku, geneticky ji změnili a nechali ji v živném roztoku vyrůst ve vajíčko. Toto vajíčko uměle vsadili ženskému jedinci; samička porodila po několika měsících dítě. Toto dítě mělo logicky všechny znaky původního kmene hominidů, jenže získalo touto cílevědomou umělou mutací ještě něco navíc, co rodičům chybělo – inteligenci. Snad také získalo schopnost řeči, schopnost hromadit informace a kdykoli je do informací opět převádět. To mu zjednálo obrovskou přednost oproti ostatním příslušníkům pospolitosti. Přirozeně by musel tento experiment proběhnout nejméně dvakrát (mužský jedinec a ženský jedinec), aby se mohla vytvořit populace. Tím bychom se opět ocitli uprostřed tradice, u legendy o *Adamovi a *Evě.

Podaný model neodporuje ani evoluci, ani náboženství. Darwinovské učení v hrubých rysech odpovídá. Ale ‚missing link‘, chybějícím článkem, nebyla *selekce a *adaptace, nýbrž cílevědomá umělá *mutace.

Kdyby už konečně začala naše věda do svých úvah vážně zahrnovat mimozemský prvek, byly by mnohé záhady vysvětlitelné. Záhady vzniku života a vytvoření inteligence, stejně jako náboženských tradic, podle nichž ‚bůh‘ stvořil člověka ‚k svému obrazu‘: „

Posuďme koncepci Ericha von Dänikena na základě dnešní úrovně poznatků. Z čistě genetického hlediska by se objevil první velký problém hned na počátku. My totiž nejenže dosud nevíme vůbec nic o mechanismu dědičnosti inteligence, ale dokonce nejsme schopni přesně definovat, co inteligenci tvoří. Základní jednotky dědičnosti jsou tzv. geny. Jsou v podstatě tvořeny sekvencí *nukleotidů ve dvojité šroubovici *kyseliny deoxyribonukleové – DNA, která se většinou vyskytuje v jádře buněk. Řečeno zjednodušeně, každý *gen kóduje určitou *bílkovinu – enzym. A my zatím nemáme žádnou představu o tom, co by měly geny pro ‚inteligenci‘ kódovat, i když neurčité speciální znalosti a techniky již známe – umíme například přenášet libovolné úseky DNA do hostitelských buněk. Ovšem těmito buňkami jsou prozatím pouze primitivní *bakterie a nejjednodušší *eukaryota. Vzniká totiž ještě další zásadní problém. I kdybychom zvládli záměrný přenos genů do lidských buněk, bude to zřejmě možné pouze na buněčné úrovni, v případě člověka to znamená na úrovni tkáňových kultur. A v tom to vězí. Zatímco rostliny mnoho let úspěšně pěstujeme z buněčných kultur, u živočichů byly takové snahy dosud zcela neúspěšné. Je to zřejmě podstatně složitější problém, a nejde pouze o metodickou záležitost, jak se domnívají optimisté.

Zeptejme se podobně, jak se ptá Erich von Däniken: je možné, aby mimozemšťané znali metodu diferenciacce živočišných buněk z tkáňových kultur? Možné by to bylo, ale při složitosti a komplexnosti lidského *genotypu by šlo o problém velmi spletitý a z hlediska

dosavadní úrovně znalostí stěží řešitelný. Vyžadovalo by to totiž poznání genů (existují-li vůbec), které inteligenci podmiňují, a poznání principů vedoucích k diferenciaci nespecializovaných buněk. Vzhledem k tomu, že počet genů člověka se odhaduje asi na 100 000, je to velmi nepravděpodobné, poněvadž nezbytné znalosti nemáme dosud ani o těch nejjednodušších a nejlépe prozkoumaných eukaryotických organismech.

Z tohoto pohledu je způsob „vzniku člověka“ z hominidů, jak ho von Däniken uvádí, velmi nepravděpodobný: „Tomuto „pračlověku“ odňali buňku, geneticky ji změnili a nechali ji v živném roztoku vyrůst ve vajíčko. Toto vajíčko uměle vsadili ženskému jedinci; samička porodila po několika měsících dítě.“

Analyzujeme tuto hypotézu. Předně: jakákoli buňka lidského těla – kromě *pohlavních buněk, tj. *spermií a *vajíček – je diploidní. To znamená, že nese dvě kompletní sady *chromozomů. Zde se tedy Erich von Däniken dopouští první chyby – vajíčko nemůže vzniknout z jakékoliv buňky odňaté pračlověku. Navíc, ponecháme-li jakoukoliv lidskou buňku schopnou dělení v živném roztoku, pak během krátké doby dojde k zhoubnému zvratu. Vzniknou buňky s nepravidelným počtem chromozomů, v žádném případě však nevznikne vajíčko, které má haploidní počet chromozomů – to znamená, že nese pouze poloviční počet chromozomů. Proces vzniku vajíčka je natolik složitý, že jeho umělé vyvolání se považuje za nemožné. Byl by to zásah do samé podstaty života. A i kdybychom připustili, že by se nám podařilo získat haploidní vajíčko v kultivační nádobě, pak k tomu, aby vznikl jedinec, by bylo nutné, aby bylo oplozeno *spermií. Takové umělé *oplodnění pro nás již problémem není, vzniká však jiný problém: aby mohlo dojít ke vzniku *zygoty (zárodku), musela by oplozující spermie mít stejné chromozomy jako vajíčko, což je vzhledem k složité stavbě a struktuře lidských chromozomů velmi nepravděpodobné.

Je tedy možné provést umělé oplození a vzniklou zygotu potom přenést do dělohy matky, která ho donosí, ale v žádném případě to nejde způsobem, který uvádí von Däniken. Tolik k umělé manipulaci s genetickou informací.

Ostatní možnosti, které Erich von Däniken uvádí, totiž pohlavní styk mimozemšťanů s hominidy a umělé oplození, jsou z genetického hlediska zcela vyloučené: podmínkou životaschopnosti zárodku je absolutní homologie chromozomů pohlavních buněk, které nelze mezi hominidy a mimozemšťany předpokládat. Pak by totiž na tom byli mimozemšťané „stejně“ jako hominidé a nemohli by hominidy nijak „vylepšit“. Je tedy zřejmé, že z genetického hlediska jsou všechny názory Ericha von Dänikena na vznik člověka pomocí genových manipulací velmi naivní – řečeno velmi shovívavě. Naopak pomocí metod molekulární biologie se podařilo jednoznačně prokázat přímou vývojovou souvislost mezi člověkem na jedné straně a *šimpanzem a *gorilou na straně druhé. Přičemž asijské *lidoopy, *orangutana a *gibona, mezi přímé předky člověka počítat nelze.

I když máme málo pozůstatků našich předků z nejstarších dob (bylo dost času, aby je geologické děje, povětrnostní činitele a chemické procesy docela zničily nebo pohřbily hluboko pod zemí), existuje dost nálezů k důkazu, že v posledních šesti milionech let nedošlo k žádným rychlým změnám nebo přetržkám v lidské *evoluci: **Homo habilis* se mění postupně v **Homo erectus*, který se zase stává po sotva postižitelných změnách *Homo sapiens*. V době před více než šesti miliony let je obraz vývoje méně jasný, nemáme však žádný důvod domnívat se, že tomu bylo nějak jinak. Nevyskytuje se nic, co by bylo neobvyklé nebo zcela odlišné. Každý nový kosterní nález podporuje výklad postupné evoluce. V celém období neexistuje žádná náhlá a překotná změna, která by naznačovala nějaký *genetický zásah, který by navíc byl – alespoň podle současných znalostí molekulární genetiky – stěží proveditelný.

Archeologové a antropologové v uplynulých sto padesáti letech zjistili, že lidé a jejich kultura existují už několik milionů let, nikoli šest tisíc roků, jak se až do začátku 19. století předpokládalo. Zjistilo se, že prehistorie našeho rodu **Homo* začíná v *miocénu před

osmnácti miliony lety ve východní Africe. Tehdy se mezi třetihorními primáty objevili první hominidé (lidoopi). Zpočátku žili v korunách stromů tropického pralesa a živili se jeho bohatými rostlinnými plody. V průběhu miocénu se přizpůsobovali měnícím se přírodním podmínkám, kdy se blahobytný deštný prales změnil v chudé lesostepi a savany. Museli tedy hledat potravu převážně na zemi, pojídali výhonky, semena, hmyz i drobné savce. Byli nuceni k stále jemnější a přesnější manipulaci s věcmi; to jim umožnilo upravovat předměty a později i vyrábět první *nástroje. „Vystoupili“ z okolního světa a učinili ho prostřednictvím svých nástrojů funkčním a ovladatelným, stal se světem pro ně, světem dělným. Učili se věci dělit, spojovat a kombinovat, což vedlo k vzniku myšlení a jazyka. Tato *hominizace neboli polidštění je ovšem dlouhodobým a složitým procesem, v němž se uplatnila řada faktorů: vzpřímení postavy, chůze po dvou, zvětšení mozku a vznik vazby ruka-mozek, počátky *kultury a sociální organizace. Tyto faktory se prolínaly, navzájem ovlivňovaly a souhrou náhod usměrněnou *zákonitostmi přirozené selekce daly vzniknout člověku. Už *australopitékové (5 000 000–1 000 000 let př. n. l.) – plio-pleistocenní *hominini předlidské podoby ve východní a v jižní Africe se vyznačovali všemi základními hominizacími faktory: chůzí po dvou (stopy v *Laetoli v severní Tanzanii), *relativně velkým mozkiem, *materiální kulturou (patrně sezonně používali a vyráběli nástroje) a sociální organizací. Uvedené faktory se vzájemně ovlivňovaly a toto vzájemné působení se stále více zesilovalo, až u jedné formy, kterou nazýváme *Homo habilis* (2 000 000–1 600 000 let př. n. l.) nastalo jejich plné propojení a vedlo ke vzniku *Homo erectus* (1 700 000–400 000 [100 000] let př. n. l.). Tělo *Homo erectus* bylo už plně vyváženo jak pohybově, tak z hlediska reakcí k vnějšímu prostředí; další tělesná „přestavba“ byla nepatrná, s výjimkou mozku. Mozek se totiž nadále zvětšoval a spolu s ním se zvětšovala i jeho informační kapacita. Morfologické změny na lebce pak zasáhly mozkovnu, která se zakulacovala, i obličej, který se zmenšoval. Poněvadž se první *fosilní nálezy *Homo sapiens* nijak ostře neodlišují od fosilních pozůstatků nejmladších forem *Homo erectus*, domnívají se v poslední době někteří vědci, že hranice mezi *Homo erectus* a *Homo sapiens* (stáří minimálně 100 000 let), vytvořená minulými generacemi antropologů, je umělá a ve skutečnosti neexistovala. Vždyť už *Homo erectus* byl perfektně vzpřímený a pohyboval se dlouhým úderovým krokem (pata-špička), měl poměrně zručné ruce, dovedl se přizpůsobit biologicky a kulturně rozmanitým *biotopům, znal *oheň, stavěl přístřešky; rozvíjel i sociální vztahy a výměnu informací uvnitř pospolitosti, což mu kromě jiného dovolovalo lovit velká zvířata. To jsou v podstatě základní vlastnosti a projevy chování *Homo sapiens*, které se během jeho evoluce rozvíjely a upevňovaly a zhruba před 100 000 lety vedly ke vzniku moderního člověka *Homo sapiens*. Vznikem *Homo erectus* se biologická evoluce člověka v hlavních rysech završila. Další vývoj člověka usměrňovaly a urychlovaly především sociální a kulturní faktory. Biologicky je tedy člověk výslednicí dlouhodobého vývoje z nižších živočichů a tento vývoj nebyl ovlivněn žádnou genovou manipulací mimozemšťanů. Totéž lze říci o druhém předpokladu archeoastronautické teorie, o zásahu mimozemšťanů do sociálního a kulturního vývoje lidstva.

Naši nejstarší předkové habilini a erektové se tedy vyvinuli ve východní Africe, kde žili v prvních tábořištích. Jedno takové tábořiště si před 1 700 000 lety zřídili vedle jezera v roklině *Olduvai v Tanzanii na ploše o velikosti většího obývacího pokoje. Tam přespávali a tam se navraceli ze svých loveckých výprav a pojídali vysokou zvěř, prasata, koně, želvy, křasy, ptáky a ryby. Tam zhotovovali nástroje tím nejjednodušším způsobem, jaký si lze představit: udeřili kamenem o kámen. S takovými zaostřenými kameny i s odraženými *úštěpy stahovali zvířecí *kůže, řezali maso, sekali dřevo, rozbíjeli kosti, anebo z kostí vyráběli *nástroje a *zbraně. Kolem tábořiště měli asi dva a půl metru široký plot z křovin, který je chránil před větrem. Za tento pás vyhazovali silné a velké kosti, které jim patrně v táboře překáželi při chůzi a při sezení.

Žádné žijící opice, nejbližší biologičtí příbuzní člověka, nevyrábějí standardizované nástroje a nevytvářejí domovské základny, kde by stará nebo nemocná zvířata nebo samice s mladými mohly přebývat přes den a kam by jim ostatní přinášeli potravu. Zato naši vzdálení předkové si takto počínali před zhruba dvěma miliony let. Ale jinak žili stále velmi podobně jako opice. Neznali oheň, neměli žádná *ohnišť ani k ohřívání, ani k uvaření a upečení potravy. Podobali se tropickým živočichům, kteří tráví všechny čas pod širým nebem a kteří požívají syrovou stravu.

Jejich následovníci v době před zhruba jedním milionem let zhotovovali kamenné nástroje jen o trochu lepší, dokázali však žít i v chladnějších podnebných pásmech – začali totiž užívat oheň. Sloužil jim nejen k ohřátí a k upečení masa, ale zejména k osídlení jeskyní. Ohněm z nich vypudili medvědy, hyeny a jiné dravce. Stali se „pány“ svého *obydlí, zvířat a tak trochu i svého času. V takových jeskyních jako Escalé a Vallonet ve Francii a *Vértésszölös v Maďarsku sedávali kolem ohně už před 750 000 lety (*stavby a obydlí, nejstarší). Prodloužili si délku dne a noční dobu zčásti věnovali vyprávěním zážitků, výměně zkušeností, oslavám a plánování příštích lovů. Nedokázali si však zatím oheň rozlítit. Získávali ho z přírodních zdrojů, z náhodných požárů vzniklých bleskem nebo samovznícením uhlí, ropy, plynu. A pak ho přenášeli jako pochodeň z místa na místo.

Erektové v jeskyni *Čou-kchou-tienu nedaleko Pekingu v době asi před půl milionem let požívali u svých ohňů nejen ulovená zvířata, ale také své druhy. Rozbílili jejich kosti, aby se dostali k morku, a jejich lebky, aby si pochutnali na mozku. Možná věřili, tak jako někteří dnešní „přírodní lidé“, že tím prokazují mrtvým zvláštní úctu a že získají něco z jejich síly a moudrosti.

Zcela nepochybně úctu zemřelým začali lidé projevovat asi před více než 46 000 lety (*smrt a pohřeb – prehistorie). Pochovávali je zpočátku do prostých *hrobů. Avšak už před více než 50 000 lety v *Šanidaru v Iráku uložili zemřelého (**Homo neanderthalensis*) na koberec z květin. Později přidávali do hrobu *milodary, kusy masa, kamenné nástroje a *náhrdelníky z mušlí, aby se mrtví ve svém novém životě dobře cítili. Posypávali také jejich těla červeným práškem, snad proto, aby získala barvu života. Patrně věřili v posmrtný život. Představovali si možná, že pozemské žití se jakýmsi způsobem promění, ale vážali své představy na svůj konkrétní život na zemi; zbavený všech strastí a bolestí, ale se stejnými životními potřebami a obohacený mnoha radostmi.

V různých kulturních *společenstvích, v různém čase a na různých místech byly tyto představy v něčem sice shodné, ale v mnohém odlišné. Nejsložitější a nejdokonalejší systémy rozvinuli a propracovali lidé v prvních starověkých civilizacích. Za podstatný problém považovali zpravidla fyzické uchování těla zemřelého. Zvláště staří Egypťané v tom vynikli. Vynalezli *mumifikaci a dokázali ji provést tak dokonale, že se některé *mumie dochovaly až do dnešních dnů, tedy přes čtyři tisíce let.

Celý myšlenkový svět našich předků vycházel z konkrétního života, z jejich *starostí o vlastní život na zemi, i z jejich radostí. K životu a k zobrazení svých představ používali to, co jim příroda poskytovala. Už dokonce před 400 000 lety zanechali v chatrči na pláži (*Terra Amata, Nice) ve Francii zaostřený kousek rudého okru vypadající spíše jako kousek červené křídly. Malovali jím patrně svá těla nebo dřevěné nástroje a zbraně.

K malování *obrazů na jeskynních stěnách podobnými *barvivy přikročili až mnohem později, před 35 000 lety. V jeskyních zobrazovali většinou lovená zvířata, zřídka rostliny, výjimečně sebe samé, ale vůbec nic, co bychom mohli nazvat *krajinou. Zpodobovali to (někdy v několikasetmetrové hloubce jeskynních chodeb), co souviselo s jejich loveckým způsobem života (*umění, paleolitické). Pravděpodobně věřili, kromě jiného, že obrazy zvířat doprovázené magickými *obřady přispějí k úspěšnému *lovu. Podobně asi také věřili, že sošky žen, které začali v té době vytvářet z *kosti, *hlíny nebo *kamene, zajistí plodnost a pokračování života.

Lidé tedy za několik desetitisíciletí posledního stotísíciletí objevili a vynalezli nebývale mnoho jevů a věcí. Zatímco první nejjednodušší kamenné nástroje používali takřka beze změn déle než jeden a půl milionu let, vynalezli v tomto období rychlejší, přesnější a hospodárnější kamenické techniky i mnoho zcela nových nástrojů – hrotů, rydel, vrtáčků, nožů a svůj stále složitější duchovní svět vyjadřovali obrazy, soškami, rytinami, hudbou a *ozdobami (*technologie, nejstarší).

Zasáhli v tomto období mimozemšťané? Pak by se byly měly tyto nové jevy a věci objevit náhle, pravděpodobně na jediném místě nebo na několika místech na světě, ze kterých by se šířily dále. Ve skutečnosti zjišťujeme opak.

Na první hudební nástroje, kostěné píšťaly, vyluzovali *tóny lidé v severní Africe před 65 000 lety, později si podobně počínali lovci po celém tehdy osídleném světě. Na jeskynních stěnách malovali v několika oblastech ve stejném období, ale rozdílným způsobem a zpodobňovali různou tematiku, jinde začali později, a opět jejich kresby neměly jednotný ráz. Asi před 30 000 lety vynalezli lidé ve střední a západní Evropě novou kamenickou techniku – štípání *čepelí z jednoho kusu kamenného polotovaru. Dokázali tak z půlkilového kamene získat tolik ostrých čepelí, že jejich ostří poskládaná za sebou vytvoří pásek dlouhý tři až dvanáct metrů. Tuto techniku pak rychle převzali lidé v ostatní Evropě. Byla totiž mnohokrát účinnější a hospodárnější než předchozí techniky. Stejnou techniku používali však lidé v západní Asii dávno předtím, zatímco v Africe dospěli k podobnému výsledku pomalu a poněkud odlišnými postupy až v období před 20 000 až 10 000 lety.

Změny, nové nápady a nové věci nebyly žádnou výsadou určitého lidského společenství v některém období či na určitém místě. Proč však najednou nastalo tolik *kulturních změn? Protože lidé s tím, jak pozvolna zlepšovali své lovecké nástroje i způsoby lovu, dokázali uživit více potomků a získávali volný čas, který věnovali přemýšlení a promýšlení činností, hromadění znalostí a jejich předávání. Kombinovali postupně stále větší množství vědomostí a otevírali další možnosti pro *objevy a *vynálezy.

Rostoucí populace nutila a rostoucí znalosti umožňovaly lidem osídlit stále nová a nová místa na světě. Habilini a erektové se vyvinuli v tropickém pásmu Afriky a Asie a za poslední milion let se rozšířili do chladnějších končin Evropy a severní Asie. Nedostali se však na žádný z obou amerických kontinentů, do Australasie ani na mnoho menších ostrovů. Nedokázali překonat na svých primitivních plavidlech mořské plochy širší než třicet kilometrů a kruté zimy v oblasti Beringovy úžiny je oddělovaly od Ameriky. Teprve v posledních 50 000 letech osídlili, zřejmě už *moderní lidé, *Homo sapiens*, i tyto oblasti. Do Austrálie a na Novou Guineu se dostali asi před 55 000 až 60 000 lety (*Australané, první) a do Ameriky dorazili asi 15 000–20 000 let před islandskými *Vikingy (*Američané, první). Menší ostrovy, oddělené od pevniny delší mořskou plavbou, osídlili ještě později. Například tichomořské ostrovy kolonizovali až v posledních čtyřech tisíciletích.

V nových územích se museli přizpůsobit odlišnému prostředí. Třeba v Austrálii se setkali s klokany a jinými vačnatci, kteří se velmi lišili od zvířat, jaká znali ve své pravlasti v jihovýchodní Asii. Byli proto nuceni změnit způsoby lovu, aby se s novou situací vyrovnali. Po osídlení nových oblastí stýkali se lidé se svou původní vlastí jen velmi zřídka a začali rozvíjet svou kulturu a civilizaci v závislosti na nových podmínkách, svébytným způsobem. Proto například lidé na žádném z amerických kontinentů nevyužívali kola k přepravě, proto tamější zemědělci nepěstovali některé z hlavních plodin, které zdomácněly v jihovýchodní Asii. Proto obyvatelé severní Austrálie nezavedli *zemědělství, i když se *půda a podnebí příliš nelišily od jejich pravlasti v Indonésii a na *Nové Guineji, kde je zemědělství běžné. Kdyby se lidé v každé nové oblasti nenaučili rozvíjet v podstatě to, co měli k dispozici, ale převzali by lovecké, zemědělské, stavební a jiné techniky a znalosti z jediného zdroje, existovalo by mnohem více podobností mezi takovými jevy všude na světě.

Zemědělství a pastevectví vynalezli lidé v pěti oddělených oblastech: v jihozápadní Asii (Írán, Irák, Izrael, Turecko, *Palestina, *Sýrie) – zde již před deseti tisíciletími, v severozápadní Asii, v jihovýchodní Asii a ve Střední a Jižní Americe později (*neolit). Ale k usedlému životu nepřešli náhle – trvalo to několik tisíc let na každém z těchto míst. Pak se zemědělci z těchto oblastí šířili dále a začleňovali lovce více či méně násilně do nového a mnohem pokročilejšího hospodářského systému. Jejich dílo dokončujeme dnes my a pohlcujeme do své industrializované zemědělské civilizace několik posledních tisíc lovců a sběračů. Šíření zemědělství po celém světě trvá od svých počátků deset tisíc let.

Nyní se nabízí otázka, proč vůbec takové fakticky i logicky nepodložené archoastronautické koncepce vznikají, proč někteří lidé na nich budují celé teorie a proč jim tak mnozí bezmezně věří. Není „ne-lidský“ výklad dějin „nelidský“?

Mnozí lidé totiž věří, že nějaká cizí moc, obvykle bůh, stvořila svět. Většina z nich však již nechápe boha jako bytost, která dále zasahuje do pozemských věcí svým tvořením; jaksi si ho představuje – když už jednou s velkým třeskem založil celý vesmír – jak nyní sedí a nechává *evoluci probíhat podle stanoveného plánu. Pro moderního člověka konce 20. a počátku 21. století začíná být představa zjevně neindustriálního a technicky primitivně vybaveného boha jako stvořitele lidstva neuspokojivá.

Myšlenka, že nás stvořili mimozemští astronauti z neznámých, ale velmi pokročilých civilizací a tím se stali našimi bohy, by byla jistě velmi lákavá. Protože jsou tak vyspělí, musí mít mnohé schopnosti, znalosti a zařízení na vědecké, technické i sociální a *kulturní úrovni, o které se nám ani nezdá. Jsou tedy přijatelnými tvůrci naší historie, která vede k současné složité, technicky vyspělé společnosti. A sebe pak můžeme bez rozporu považovat za bytosti stvořené k obrazu božímu. Záleží na této víře? Je taková víra nebezpečná? Může být.

Jedním z nejpozoruhodnějších rysů všech technických společností je spoléhání se na strojní zařízení. Kdykoliv chceme semlít kávu, posekat trávník nebo někam cestovat, použijeme obvykle „stroj“. Na život se stroji jsme si už tak zvykli, že když je nemáme, necháme často práci stát: koupíme si umletou kávu a nedrtíme kávová zrnka v moždíři; necháme trávník raději růst a nezačneme chovat ovci, aby nám jej spásala; máme-li porouchané auto, cestu odložíme, nebudeme se přece trmácet pěšky. Od tohoto přístupu vede přirozený krok k přesvědčení, že používání strojů je jediným způsobem, jak něco pořádného udělat, zvláště když jde o velmi namáhavou práci, o práci s mohutnými předměty nebo o přesné mechanické úkony. Lidé archeologům často říkají: „tyto pravěké kameny nebylo možno tak přesně tvarovat bez strojů“ nebo „obrovité sochy a *obelisky jsou příliš velké a těžké, aby se daly přepravit a vztyčit bez nějakého strojního zařízení“ (*stavitelství, megalitické).

Toto přesvědčení, že pouze s pomocí strojů je možno takové práce vykonat, je neopodstatněné. Například i dnes v některých afrických a asijských *zemích budují desetitisíce lidí přehrady, silnice a železnice bez strojního vybavení. Před několika staletími postavili lidé v Evropě velké kamenné *katedrály jen s pomocí dřevěného lešení a svých svalů. Totéž platí o všech monumentálních dílech minulosti. Názor, že mnoho prací se dá provést pouze pomocí strojů, vede k podceňování vlastního umu, vlastní vynalézavosti a vlastních schopností. Vede také k podceňování schopností a vynalézavosti našich předků a těch dnešních společností, které nemají takové stroje jako my. Víra ve stroje snadno přechází do obecného přesvědčení, že jsou společnosti technicky vyspělé nějak nadřazené. Pokud toto přesvědčení posílíme teorií božsko-astronautického původu, pak se ke své škodě zbavujeme možnosti porozumění jiným přístupům, jinému myšlení a jinému životnímu stylu. Přicházíme o informace o schopnostech, zkušenostech a technikách, které se při řešení vztahu k prostředí, k sobě navzájem i jiných všelidských problémů často dobře osvědčily.

Není nám tedy lhostejné, zda minulost je lidská, nebo není. Pokud minulost opravdu je lidská, pak my, dnešní lidé odpovídáme za současný svět i za jeho budoucnost. Nemůžeme

pak předpokládat, že v případě *katastrofy, například jaderné *vátky, přijde nějaký laskavý mimořádně technicky vyspělý bůh z nebe a celý problém za nás vyřeší. Že nám dá po katastrofě nové stroje a nové znalosti a bude nás vést. Měli bychom proto jednat tak, aby světové katastrofy (*hypotéza, katastrofická), které nezasáhly do osudu lidstva v minulosti, nenastaly ani v budoucnosti, tak, abychom dokázali řešit své věci sami. (Jaroslav Malina)

hypotéza, katastrofická, pseudovědecká koncepce o ovlivnění vzniku a vývoje *světa a *člověka a lidských dějin *katastrofami. Kořeny má v roce 1812, kdy uveřejnil francouzský přírodovědec Georges Léopold de *Cuvier dílo *Recherches sur les ossements fossiles de quadrupèdes* (Výzkumy fosilních kostí čtyřnohých). Založil tak *srovnávací anatomii obratlovců a uvedl ve známost svou proslulou korelační metodu („Dejte mi několik kostí a já zrekonstruuji celé *zvíře,“ tvrdil baron Cuvier; a dokázal to), kterou úspěšně rekonstruoval vymřelé kopytníky, třetihorního ptakoještěra pterodactyla a jiné živočichy. Ale ještě větší proslulost si získal geologickým úvodem své knihy, který později vydal samostatně pod názvem *Discours sur les révolutions de la surface du globe, et sur les changements qu'elles ont produits dans le règne animal* (česky již v roce 1834: *Rozprava o převratech kůry zemní, a o proměnách v živočišstvu jimi způsobených, v ohledu přírodopisném a dějopisném*). Podal v něm novou teorii o historii *Země a života: tvorstvo bylo původně jiné a zahynulo při obrovské katastrofě, kataklyzmatu. Pak byli stvořeni noví živočichové, dokonalejší než předchozí, aby opět zahynuli při příští katastrofě. Takových katastrof bylo v minulosti Země několik a poslední z nich byla *biblická potopa.

Cuvierova teorie o *kataklyzmatech, *katastrofismus, až do roku 1830 úspěšně soupeřila s dalšími základními nebo dílčími představami o původu a vývoji světa – neptunismem, plutonismem, prvními zárodky aktualismu a mozaistickou hypotézou. V tomto roce vydal totiž anglický geolog Charles *Lyell první díl knihy *Principles of Geology* (Základy geologie), ve kterém podrobně zdůvodnil aktualismus. Odmítl náhlé a rozsáhlé katastrofy; všechny velké změny, které se udály v minulosti Země, byly způsobeny silami, které jsou činné i nyní, jenže během nesmírně dlouhých dob. Poněvadž jsou procesy, které působily v minulosti, stejné – uniformní, jako procesy, které působí v současnosti, nazývá se Lyellova teorie také uniformismus. Uniformismus neboli aktualismus se stal od té doby základní teorií geologie, která pak byla postupně modifikována a dnes se připouští i jisté extrémní nesouměřitelné s lidskými zkušenostmi, včetně velkých katastrof.

Vítězství aktualismu nad katastrofismem není však úplné a definitivní. Čas od času se katastrofismus objevuje jako základ celostního výkladu vzniku a vývoje *vesmíru, světa a *člověka, nebo alespoň jako hlavní *příčina některých významných událostí v lidských dějinách.

„Byl jsem osvícen, když jsem jako mladý inženýr pozoroval jednoho dne, jak se roztavená ocel rozlévá po vlhké zemi pokryté sněhem. Země vybuchla s jistým zpožděním, ale nesmírně prudce“ – pak už rakouský inženýr Hanns Hörbiger (1860–1931) (Maschineningenieur und Liebhaberastronom [strojný inženýr a amatérský astronom] – tak stojí na titulní straně jedné jeho knihy) jen zjevenou a bleskovou *intuicí pochopenou pravdu o ledu a ohni rozvíjel ve světovou nauku (Welteislehre – WEL); uveřejnil ji v roce 1913 (*Hörbigers Glazial-Kosmogonie: Eine neue Entwicklungsgeschichte des Weltalls und des Sonnensystems* [Hörbigerova glaciální kosmogonie: Nové dějiny vývoje Země a Sluneční soustavy], 1913). Hörbiger se domníval, že vesmír, Země a její obyvatelé tvoří vzájemně propojený organismus, který je ovládán a řízen proměnlivostí trvalého zápasu mezi ledem a ohněm a silou přitažlivou a odpudivou. Takový stav vznikl už při zrodu vesmíru, kdy na obloze žhnulo obrovité těleso, do něhož pronikl velký *objekt složený z kosmického ledu. Dlouho se nic nedělo, pak však vodní pára způsobila výbuch, který do mrazivého prostoru rozmetl obrovité kusy hmoty. Některé z nich byly zachváceny chladem, za čas se pokryly ledem a staly se mrtvými; jen na Zemi probíhá dál zápas mezi ledem a ohněm. Ale všechny planety bez

výjimky se chovají podle působení prvotních a slábnoucích sil výbuchu a gravitace, která je v určitém období konstantní. Každá z planet se proto po spirále přibližuje k svému hmotnějšímu sousedu, aby nakonec celá soustava spadla jako velká ledová hmota do *slunce a aby po čase nastal nový výbuch a nový počátek.

Země si tímto způsobem v průběhu své historie přitáhla postupně tři satelity – měsíce; náš *Měsíc už je v pořadí čtvrtý. Tak se utvářely čtyři geologické doby, jejichž ráz určovala vzdálenost Měsíce od Země: při největší vzdálenosti a tedy malé gravitační síle Měsíce se objevovali živočichové středního vzrůstu a průměrné inteligence a tehdy, na konci třetihor, vznikli i naši předkové. Při nejmenší vzdálenosti a zároveň největších gravitačních silách Měsíce vznikaly obří bytosti nadané mimořádnou inteligencí, dlouhověkostí a civilizačními schopnostmi (povědomí o jejich existenci se údajně dochovalo v četných *mýtech, a jak zjistil jeden z Hörbigerových stoupců Hans Schindler Bellamy [*Moons, Myths and Man*; Měsíce, mýty a člověk, London 1936], zůstaly i hmotné pozůstatky civilizačního působení posledních druhohorních obrů mezi třetihorními lidmi – monumentální *stavby v *Tíwanaku v Andách). V mezidobích, kdy neexistoval žádný Měsíc, žili na Zemi bezvýznamní nepatrní živočichové. Působení Měsíce při spirálovitém přibližování se ovšem podle Hörbigera projevuje v různých oblastech Země různě, a proto dnes žijí lidé malí i nadlidé ve smyslu fyzickém, psychickém i kulturním (ti „velcí“ dokáží svou energií ovlivnit i vesmírné síly). Hörbigerův výklad světa zneužila ve svůj prospěch i nacistická ideologie (*nacismus).

V roce 1950 zveřejnil svou katastrofickou vizi americký badatel Immanuel Velikovsky (1895–1979). Jeho kniha *Worlds in Collision* (Srážející se světy) se vzápětí stala světovým bestsellerem. Velikovsky svou koncepci vystavěl na doslovném znění *Starého zákona a využívá některých poznatků z astronomie, geologie, archeologie, historie i *mytologie. Zakládá si na tom, že jeho přístup je „interdisciplinární“. Především však vychází z víry, že činy lidí a dění ve vesmíru se vzájemně ovlivňují – Slunce se skutečně mohlo na obloze zastavit, když si to *Jozue přál. Výchozí hypotézou Velikovského je, že se před 3500 lety Venuše nebezpečně přiblížila k Zemi, což je prý přesně doba *exodu *Izraelitů z Egypta. Důsledkem byla ohromná přírodní katastrofa, kterou Velikovsky popisuje takto (ve volném překladu): „V několika hrozných okamžicích se *civilizace rozpadly. Živočišné druhy byly ničeny, když se přes pevniny přelilo moře, proudy bahna a kamení. Přílivová vlna usmrtila i největší živočichy a smetla jejich *kosti do *vrstev, které pak byly překryty dalšími usazeninami. Mamuti na Sibiři zmrzli během okamžiku. Ve stejné chvíli byl Egypt napaden morem a *faraonova armáda se utopila v Rudém moři, když slapové síly způsobily, že voda Rudého moře napřed ustoupila a pak se vrátila. Zemi zahalila tma. Poté se Venuše uklidnila a vzdálila se. Za dvaapadesát let se znovu k Zemi vrátila a došlo k další katastrofě. Všechno se to odehrálo za života Jozue. Zemská osa se naklonila a Slunce stálo nehybně na obloze, jak popisuje *Starý zákon. Přešla staletí, Venuše ovlivnila oběh Marsu, který se vyšinul z dráhy a ohrozil Zemi. Nastaly nové katastrofy, které zaznamenává *bible a které známe z *mytologie národů *Středního východu.“

Podobných katastrofických hypotéz a vizí vznikla pak celá řada. Jacques Bergier a Louis Pauwels uvažovali v roce 1960 (*Le matin des magiciens* [česky: *Jitro kouzelníků*. Praha: Svoboda, 1969]) o existenci velmi pokročilých civilizací v dávné minulosti využívajících *ezoterických a pro nás enigmatických principů a vysoce účinných *technologií, které je pak mohly zničit: „Nic není snadnějšího než uvolnění atomické energie. Stačí rozpustit sůl čistého urania v těžké vodě, a těžkou vodu lze obdržet, když opětovně destilujeme po pětadvacet nebo sto let vodu obyčejnou. Stroj na předpovídání přílivů lorda Kelvina (1893), z něhož vzešly naše analogové počítače a celá naše kybernetika, byl složen z kladek a kousků nití. I Sumeřané by ho byli mohli sestavit. To je zorný úhel, který dodává nové dimenze problému zmizelých civilizací. Jestliže byli v minulosti lidé, kteří dosáhli stavu prozření, a jestliže své schopnosti nevyužívali jen v oblasti náboženství, filozofie a mystiky, ale též v oblasti

objektivního poznání a v technice, pak je naprosto přirozené, racionální a rozumné připustit, že mohli dělat ‚zázraky‘ dokonce s vybavením nejjednodušším.“

Ruský badatel a publicista Alexandr Alfredovič Gorbovskij (narozen 1930) vydal v roce 1966 knížku *Zagadki drevnějšej istorii* (Záhady starší historie). Na základě údajů z astronomie, geografie, geologie, paleontologie, archeologie, historie, etnologie, mytologie a řady dalších věd „zrekonstruoval“ Gorbovskij velice vyspělou civilizaci (možná srovnatelnou s naší). Předpokládá, že tato civilizace zanikla v důsledku světové katastrofy. Ta vypukla kolem roku 11 650 př. n. l. a skončila roku 11 542 př. n. l.; změnila jak osudy lidstva, tak tvářnost a obrysy pevnin. Zachránili se lidé v odlehlých krajích na nižším kulturním stupni a jen několik málo příslušníků vyspělé civilizace. Ti uchovávali některé pokročilé znalosti a po čase je začali šířit a zakládat novou civilizaci. O tom prý svědčí jisté technologie a znalosti, které se objevují paralelně v mnohých kulturách a nedají se vysvětlit z jejich vnitřního vývoje.

Český autor Ludvík Souček (1926–1978) v knihách *Tušení stínu* z roku 1974 a *Tušení souvislosti* z roku 1978 vytvořil svou koncepci starších dějin lidstva spojením a kombinováním katastrofických a archeoastronautických hypotéz (*hypotéza, archeoastronautická). Domníval se totiž, že do sociálního a kulturního vývoje v prehistorickém a raně historickém období zasáhli jak *mimozemšťané, tak vyspělé pozemské civilizace. Tyto civilizace, které zanikly patrně v důsledku katastrof, „se mohly vyvíjet zcela zvláštním a pro nás nezvyklým způsobem a používat mimořádných prostředků, které navzdory své účinnosti nezanechaly materiální stopy nebo pouze výsledky svého použití“.

Takřka všechny památky, které uvádějí archeoastronautičtí autoři, od kamenných megalitů až po staré mapy, využívají také katastrofisté k podpoře svých hypotéz o existenci Atlantidy a Lemurie, popřípadě jiných dávných a nám už neznámých civilizací, které zanikly za obrovitých celosvětových katastrof. Tyto památky považují za pozůstatky vyspělejších nebo od nás zcela odlišných civilizací. Archeoastronautické teorie obohatily úvahy katastrofistů navíc o možnost, že celosvětovou katastrofu způsobilo střetnutí mimozemšťanů s pozemšťany v obrovském válečném *konfliktu, s použitím ničivých zbraní, atomových, nebo dokonce zbraní ještě vyšších generací. Takže katastrofisté začali kromě důkazů globálních přírodních katastrof hledat důkazy katastrof umělých, atomových válek celosvětových, nebo dokonce i mezihvězdných. Stejně jako tvůrci archeoastronautických teorií i katastrofisté žasnou nad monumentálními památkami minulosti a nad líčenými prastarými mýty. Obě teorie vycházejí z pocitu moderního člověka, že dokáže ohromné věci a řeší úspěšně velice složité problémy. Technika, kterou vytvořil, znásobuje jeho síly a dodává mu pocit jistoty a velikosti. Technika se mu stala tak běžnou a nezbytnou, že má pocit, že se bez ní neobejde. A nedokáže si představit, že se jiní bez techniky obejít mohou, mohli, či dokonce museli. A už vůbec si nedokáže představit, že by přitom dokázali to, co on, ba dokonce víc. Vlastníma rukama, umem a dovedností. Pouhou silou svalů a pouhým důmyslem. Tvůrci katastrofických teorií na základě těchto pocitů uvažují pak asi takto: Naši předkové byli méně vyspělí než my. My jsme vytvořili a rozvíjíme úžasnou techniku. A přitom se zachovaly z minulosti takové věci, nad kterými žasneme i my. My, kteří bychom totéž dokázali stěží, jen s velkým vypětím sil a s tou nejmodernější technikou. Takže takové památky rozhodně nemohli vytvořit naši přímí předkové, ti, které známe z dosavadních archeologických a antropologických nálezů, v souladu s evoluční teorií lidského vývoje. Muselo se prostě něco stát. Něco velkého. Něco, co změnilo běh světa. Obrovská katastrofa. Zničila všechny lidi s celou jejich vyspělou kulturou a technikou, mnohem dokonalejší, vyspělejší a rozvinutější než naše dnešní moderní civilizace. Jenom pár ojedinělých památek zůstalo: monumentální kamenné *Tiwanaku v nadoblačných výškách dnešní Bolívie, obrovité sochy na *Velikonočním ostrově, kyklopské *pevnosti v peruánských Andách. Možná zanikly celé rozlehlé pevniny a ostrovy, jako například v bájích uváděná *Atlantida, nebo Lemurie či země Mu. Nepravidelné a

nesystematické rozložení zbylých památek po celém světě, většinou ve vysokých horách nebo na ostrovech tuto vizi spíše podporuje. Jistá komplikace však přece jen existuje: nedochovaly se žádné stroje. I když to vlastně nevíme. Kdoví, jak stroje oněch lidí vypadaly, vždyť byly mnohem dokonalejší než naše. Možná tehdejší lidé byli tak vyspělí, že dokázali fantastické operace na počítačích, které by nám vůbec jako počítače nepřípadaly. Možná například i *Stonehenge je zbytkem mohutného počítače. Možná jejich počítače byly založeny na principech nám úplně neznámých. Je také možné, že některé jejich stroje katastrofu přečkaly, ale za dlouhou dobu vývoje naší civilizace podlehly zkáze. Vždyť sami dobře víme, jak rychle v nevhodných podmínkách zrezaví *železo, až se úplně rozpadne, a klimatické podmínky (*klima) se po katastrofě určitě změnily, takže už nebyly pro jejich materiály tak příznivé. Možná používali hmoty, o nichž nemáme zatím ani ponětí, možná jejich stroje byly neuvěřitelně malé, možná jejich počítače s obdivuhodnou technologií byly tak superminiaturní, že byly už pouhým okem neviditelné a přitom informace rozsahu řádově biliony bitů zpracovávaly rychlostí srovnatelnou s rychlostí světla. Možná jejich počítače pracovaly na biologických principech a možná byly dokonce v člověku. Člověk byl současně stroj! Dokázal soustředit a ovládat mentální energii tak, že si to dnes dokáží představit jenom někteří z nás. A to ještě v trapně triviální podobě. Při hledání vhodného místa pro studnu, k roztočení vrtulky nebo určení diagnózy z pohledu do očí. Ale soustředit energii celého vesmíru do jednoho bodu či do hrany řezu tvrdé skály, to prostě nedovede nikdo z nás. Stejně tak zastavit Slunce na obloze jako Jozue z biblické zprávy. Zhruba tak uvažovali a uvažují tvůrci katastrofických koncepcí. Uvažují dále, jak vypadaly, a co uměly zaniklé civilizace. Buď to byli lidé jako my, ovšem už na mnohem vyšším stupni vývoje, takoví, že naše stroje a technická zařízení i naše vědecké a technické poznatky by jim připadaly archaické, přinejmenším zaostalé. Naše přístroje páté generace by s jejich pětistoutřicátou generací byly nesrovnatelné. Ale v podstatě všechny výchozí principy by byly stejné. S modelem newtonovské mechaniky i s modely založenými na *Einsteinově *teorii relativity, s tímž principem hmotné podstaty. Anebo to byly civilizace založené na zcela jiných principech, na využití mentální energie, která buď má podstatu nehmotnou, nebo podstatu sice hmotnou, ale v dimenzích pro nás řádově nepostižitelných. To znamená, že tyto jevy jsou pro nás nezaregistrovatelné, neidentifikovatelné, a tedy neměřitelné. My jsme schopni vnímat pouze výsledky a důsledky jejich působení. Zřejmě to muselo být něco strašného. A v této události se odrazilo všechno hrozné a ničivé, co se kdy v historii Země i lidstva stalo, všechno zlé, co si vůbec dokázali představit. Tuto obrovskou katastrofu, která Zemi potkala, muselo způsobit něco z vesmíru, co bylo mimo Zemi. Bylo to střetnutí vesmírných sil se Zemí. To mohlo být způsobeno přírodními silami, poruchou nebeské mechaniky. Ta způsobila pád obrovského meteoritu nebo asteroidu na zemský povrch, nebo došlo k střetu Země s Měsícem, Marsem, Venuší nebo jiným vesmírným tělesem. Nebo naopak tento pád nebo střet způsobil poruchu nebeské mechaniky. Obojí však mělo pro Zemi nedozírné následky. Ale toto *zlo mohlo být rozpoutáno i záměrně, mohlo být rozníceno expanzí jiné civilizace z vesmíru. Byla to patrně hrůzná mezihvězdná *válka sil, mnohokrát silnějších, než jsou nám známé jaderné zbraně.

V poslední době učinil katastrofismus půdorysem své koncepce americký jazykovědec a kulturní antropolog Roger Williams Wescott (1925–2000). Wescott vytvořil ucelenou katastrofickou teorii biologického, sociálního a psychického vývoje člověka:

„Ze všech záhad lidské prehistorie je na první pohled nejnápadnější rozdíl ve vzhledu člověka a jeho nejbližších živých příbuzných – tj. lidoopů Afriky a Asie. Stejně jako se lidé liší od lidoopů vzhledem, liší se také fyziologickými znaky a rysy chování. Shrneme-li funkční a anatomické znaky člověka, vidíme, že se jedinečnost lidské bytosti uvnitř řádu **Primates* soustřeďuje do čtyř oblastí: postoj, hlava, *kůže a urogenitální ústrojí.

1. Člověk jako jediný z primátů má nohy delší než ruce a chodí vzpřímeně. Z funkčního hlediska však na to doplácí bolestmi v zádech a posuny v *trupu.

2. Člověk je jediným primátem s podkožním tukem a s řídkým ochlupením povrchu těla. I když není jediným primátem, který plave ve vodě, činí tak jako jediný hominoidní tvor. Zároveň však je jediným zástupcem řádů primátů, který má bradykardii, tj. automatické zpomalení srdečního tepu při potápění a pohybu pod vodou.

3. Člověk jako jediný primát má lebeční obsah více než 1 000 krychlových centimetrů a jeho čelist obsahuje špičáky, které nepřesahují svou délkou *řezáky a třenovní zuby. Mezi primáty také jako jediný může vlastní vůlí ovládat dýchání a tvorbu i modulaci *zvuků. Jeho velký mozek mu usnadňuje řeč, zacházení s ohněm a výrobu nástrojů.

4. Člověk je také jediným primátem s vystupujícími prsy, prodlouženým přirozením a polštářkovou zadnicí. Pohlavní styk koná převážně tváří v tvář a během roku nedochází k sezonnímu omezení v páření.

Nejlepším *vysvětlením těchto hominidních anomálií od hominoidní normy je podle mého *názoru hypotéza, kterou od roku 1960 prosazují Alister Hardy, Carl Sauer a Elaine Morganová. Tito autoři soudí, že v *pliocénu, tedy po miocenním rozšíření opic *Starého světa a ještě před začátkem ledových dob (*pleistocénem), vedli naši předkové polovodní život u pobřeží Indického oceánu. Brodění vodou by pak vysvětlovalo náš vzpřímený postoj, plaváním jsme získali lysou a polštářovanou kůži a potápění vedlo k bradykardii a kontrolovanému dýchání. Vystupující prsy samic umožňovaly mláďatům přidržet se při kojení ve vodě své matky, která neměla srst. Prodloužené *genitálie bránily vnikání vody a kalu do oblasti krčku a dělohy. Polštářovaná zadnice usnadňovala sezení na kamenitých plážích. Čelní *kopulace je u mořských savců typickým jevem. Tato skutečnost přesvědčivě navozuje představu o tělesné přeměně našich předků od pobřežních nebo jezerních „ometáků“ (scavengers) v poklidném pliocénu k stepním lovcům pluvialních období pleistocénu.

Stěží lze tvrdit, že lidská prehistorie začala během dlouhého a bohatě zalesněného *miocénu jen proto, že do této doby žádní hominidé neexistovali. Našimi předky byli patrně dryopitékové a můžeme je považovat za chlupaté, čtyřnohé a býložravé stromové živočichy. Pokud se nemýlím v názoru, že vodní prostředí a *zvyky vedly k oddělení hominidů od *pongidů, pak bychom mohli právem hovořit o tomto období lidské prehistorie jako o prehistorii vrcholné. Po těchto lidských bytostech, jejichž aktivní existenci předpokládáme, nezůstaly žádné stopy – ani kosterní, ani ve formě výrobků. Můžeme se pouze domnívat, že se podobaly svým *fosilním příbuzným ze Starého světa – ramapitékům a oreopitékům.

V pleistocénu se však lidské pozůstatky začínají objevovat stejně jako výrobky. Ve svrchním pleistocénu začíná výtvarná činnost – například kráslení zemřelých, jeskynní malby. I když není pleistocén ještě onou historickou epochou jako pozdější *holocén, není zároveň tak zcela beze stop jako předchozí pliocén. Ve snaze zdůraznit přechodný význam pleistocénu pro lidský vývoj, můžeme ho nazvat protohistorickou epochou. Bylo to období, kdy člověk zanechal po sobě alespoň známky existence. Člověk středního pleistocénu se stal masožravcem a *kanibalem. O masožravosti svědčí četné rýhy po kamenných nástrojích na zvířecích kostech. Důkazem kanibalismu jsou zvětšená *foramina magna* na lebkách druhu **Homo erectus*.

Se vznikem *zemědělství začaly lidské oběti a ujal se zvyk pochovávat živé sluhý zemřelých vládců ve společném *hrobě. Posvátné oběti byly usmrcovány dušením, rdoušením, utopením; byly také řezány na kousky nebo páleny. Důvodem pro tuto zdánlivou krutost byl fakt, že během pleistocenních *zalednění zemřelo čas od času mnoho lidí na následky tektonických poruch. Zabíjení obětí v malém a za souhlasu celého *společenství pak sloužilo patrně k úplatě kohosi neznámého, který má moc zabránit horším neštěstím.

(...) Jeden z rozporů v chování, který jsem označil jako disociativní a který spočívá v rozdílu mezi náboženstvím (vyjádřeným v mýtu, který se projevuje v *rituálu) a vědou

(vyjádřenou v technologii a prováděnou v inženýrství) se datuje nejméně od sumerských dob. Během posledních sta let narostl do propastných rozměrů. Pod vlivem uniformistické teorie se totiž vědecký obraz naší minulosti (jako prehistorické evoluce a historického *pokroku) stal neslučitelný s obrazem, jak ho podávají *mytologie všech kontinentů, které lidskou minulost dělí na dvě základní období. První období je relativně neměnný *Zlatý věk, následovaný obdobím druhým, plným změn, které můžeme nazvat Věkem zmatků. Toto období rušivých momentů lze ještě dělit na kratší časové úseky.

Na tuto rozporuplnou situaci odpovídám tím, že přijímám plně vědecký obraz historického vývoje nedávných tisíciletí, avšak pokud se týká *protohistorie, dávám přednost *mytické interpretaci. A to proto, že prehistorický gradualismus, na kterém se dnešní věda shoduje, je podle mého názoru založen na vědomém ignorování minulých katastrof a na odmítání strachu z možných budoucích katastrof. (Před ‚Darwinovým stoletím‘ byli, myslím, vědci lépe připraveni přijmout myšlenku minulých katastrof, neboť takové události byly vyváženy náboženskými útěchami, posléze vědou tak zeslabenými, že se dnes již míjejí účinkem.) Mám podezření, že zůstaneme intelektuálně disociovanými dotud, dokud nebudeme opět schopni spojit myšlení mytické s myšlením vědeckým.

Abych se však vrátil zpět k mytickému popisu naší minulosti. Většina mytických tradic světa popisuje původní rajske období, které zahrnuje tyto podmínky:

1. Na nebeském zenitu neustále bylo obrovité a zdánlivě nehybné svítící těleso nazývané ‚kosmické vejce‘ nebo ‚noční slunce‘, které bylo středem všeobecného obdivu, ale které následkem pohromy zmizelo. (Vědecky řečeno by to znamenalo, že naše sluneční soustava zahrnovala dvě hvězdy, přičemž naše Země byla astrosynchronní družicí menší hvězdy, která zanikla jako explodující nova.)

2. Pozemské podnebí bylo jednotně vlhké a teplé, nebyla zima ani noc.

3. Rostlinstvo bylo bujné a jeho plody byly tak hojné, že bylo možné opatřit si potravu snadno a rychle.

4. Nerovnosti povrchu byly mírné a ojedinělé, hojně vyplněné mělkými vodami; hluboké a bouřlivé oceány neexistovaly.

5. Konflikty mezi jednotlivci a druhy byly vzácnou událostí a málokdy došlo k zranění; masožravci byli spíše mrchožrouty.

6. Sociální struktura lidstva byla matricentrická, otcovství bylo buďto neznámé, nebo nepodstatné. Takzvané „mužné“ *ctnosti útočnost a válečnictví byly zbytečné, zatímco „ženské“ ctnosti něžnost a poskytování útěchy a ochrany byly tak běžné, že byly považovány za samozřejmost.

7. Neexistovala smrt v našem pojetí; tradice nesmrtnosti mohla sice vycházet z dlouhověkosti, ale pravděpodobnější je vysvětlení, že smrt nebyla něčím obávaným a byla považována za přirozenou součást života.

8. Toto období skončilo zničením ‚menšího slunce‘; vědecky řečeno, Země byla katapultována z oblasti, které dnes říkáme Jupiterovy planety, do nové oběžné dráhy, bližší Slunci. Zároveň získala sklon rotační osy a takový způsob otáčení, že vznikly denní a sezonní cykly.

9. Vesmír a obyvatelé Země byli čas od času podrobena různým změnám: povodním, požárům, otřesům, mrazům, bombardování a výbuchům doprovázeným velkými ztrátami na životech lidí i zvířat. Důsledkem novy, která posunula orbitu Země, došlo také k posunu drah ostatních planet: dříve než se ustálily na dnešních drahách, přibližovaly se do vzájemné těsné blízkosti, což mělo ničivé následky.

Ztrátou svého pliocenního ráje byli naši předkové tak vystrašení a zmatení, že se vzdálili nejen okolní *přírodě, ale také své vnitřní přirozenosti, kterou považovali nyní za hrozbu. Jedním z výsledků tohoto procesu byl protichůdný pocit dvojznačnosti – zároveň chtít i odmítat tutéž věc, přičemž si jedinec tohoto vnitřního boje není vědom. Naši předkové

pocívali nostalgii nad ztraceným rájem a snažili se situaci zvládnout tím, že přinášeli neštěstí vnějšímu světu. Jejich myšlenky byly někdy přísně rajske (například vidina nebeského života po smrti), někdy se chovali vysloveně katastroficky (například v nespoutané válce, která nakonec zničila *Kartágo). Většinou však byly kulturní novinky dvojitvárné jako *Janus, čímž zčásti obnovovaly ztracený ráj a zčásti zároveň potvrzovaly ničivé pochody, které tento řád ukončily.

Příklady takových dvojsečných *inovací lze spatřovat v řadě lidských činností. Ovládnutí ohně během *paleolitu vrátilo teplo pliocenního svítícího tělesa, avšak za cenu spalení stromů, někdy dokonce obydlí a lidí. *Domestikace rostlin i živočichů v *neolitu znovu nastolila původní souvládu druhů, ale spíše prostřednictvím vykořisťování než *rovnosti. *Urbanizace v *době bronzové vrátila ztracený planetární řád, ale za cenu stále nepřirozenějšího prostředí pro život člověka. A *imperialismus *doby železné – jehož účelem bylo vytvořit *univerzální řád připomínající původní vesmír – využíval krutého *násilí.

Katastrofické *paradigma není nové. Hlásili se k němu v 19. století Georges *Cuvier a Ignatius Donnelly. Ve 20. století to byli Claude Schaeffer a Immanuel *Velikovsky. Přestože většina současných vědců toto vysvětlení popírá nebo přezírá, samo o sobě, podle mého názoru, mnohem lépe objasňuje právě nejzáhadnější historické jevy.“

Není sporu o tom, že katastrofy způsobené přírodou a člověkem existovaly a existují, dokonce byly v geologické minulosti Země obrovité katastrofy, které podstatně změnily její tvářnost i podnebí a tvrdě zasáhly do života jejich tehdejších obyvatel. Později na sebe a na své okolí zhoubně působil a působí člověk. V době lidské prehistorie a historie docházelo však pouze k místně omezeným katastrofám, které v žádném případě nemohly zničit celé civilizace a ovlivnit tak běh dějin. Tento výklad je oprávněný, protože je nesprávné tvrzení některých zastánců katastrofismu, že katastrofické události a jejich následky zanechávají málo stop, které jsou navíc jen obtížně odhalitelné. Naopak: katastrofy vytvářejí v geologických útvech a v archeologických pramenech výraznější stopy než kterékoli jiné procesy a dají se proto dobře rozpoznat. Geologové nicméně nevyklučují katastrofy. A totéž stanovisko zastávají archeologové. Dokonce musíme přiznat, přestože to bude znít cynicky, že archeologové mají katastrofy docela rádi: mnohem víc toho totiž naleznou na sídlišti, které například zničila sopka a všechno uzavřela pod nánosy popela, ve *vesnici, kterou zatopila řeka, na lodi, která se potopila s veškerým nákladem za prudké bouře, než ve vesnici, kterou její obyvatelé spořádaně opustili s celým majetkem, třeba z toho důvodu, že pole přestala poskytovat dostatečnou úrodu. (Kdo nevěří, necht' se běžít podívat například do *Pompejí.) Existuje proto dostatek pramenů, které opravňují konstatování, že posledních čtyři a půl miliardy let zemské historie už dobře známe.

Geologové a astronomové mají o této době docela dobrou představu. Vědí, co se na Zemi i ve vesmíru dělo. Dovedou rozhodnout, co se udát mohlo a co ne, co se pravděpodobně stalo a co je nepravděpodobné. Dovedou také odhadnout, co se stát může a co by bylo pro nás překvapením. Takže víme, že v minulosti Země mnohokrát došlo k velkým záplavám. Pro tehdejší obyvatele to byly potopy – celosvětové. Zničili všechno, co tenkrát znali, celý jejich svět. Jejich svět totiž sahal za vrcholky nejbližších hor, které nikdy nepřekročili, nebo za moře, které nikdy nepřeplyli. Takže místní povodeň znamenala v jejich řeči světovou potopu. I když šlo o rozsáhlejší nebo docela malou záplavu horské kotliny, říčního údolí nebo nížiny. Stejně tak docházelo k větrání a rozpadu skal i k horotvorným procesům, na některých místech moře stále více postupovalo do pevniny, na jiných místech vznikaly náplavy a usazeniny a pevnina se tu šířila do moře. To všechno se však dalo v průběhu staletí, tisíciletí nebo milionů let. Byly to lokální události, s lokálními důsledky. Nešlo o celosvětovou katastrofu, ale o pozvolné změny, kterým se rostliny i živočichové přizpůsobovali.

Kdežto katastrofisté jako důkazy obrovské přírodní katastrofy shledávají všechny geologické a geografické anomálie. Všechny přírodní události, které geologové, astronomové,

geografové i biologové v historii světa objevili: střety vesmírných těles, horotvorné procesy, potopy, sopečnou činnost, střídání ledových a meziledových dob i vyhynutí některých živočišných druhů. Všechno to obvykle vztahují k jedinému časovému bodu – světové katastrofě. Dnes o těchto událostech víme, kdy a jak k nim docházelo. Stejně jako Měsíc, Merkur, Venuše a Mars, byla i Země odedávna místem dopadu kosmických těles. Na počátku geologické historie Země, to znamená před čtyřmi a půl miliardami let, dopadalo na Zemi dokonce stokrát až tisíckrát více meteoritů než dnes. Pochopitelně při těchto srážkách vznikaly na Zemi krátery. Jejich velikost byla úměrná velikosti, hmotnosti a rychlosti dopadajícího asteroidu či meteoritu a závisela i na místě dopadu. Některé krátery zničil dopad dalších meteoritů, některé nebyly dosud objeveny, poněvadž jsou vyhloubeny ve dně moří či oceánů nebo na obtížně přístupných místech. Samozřejmě tyto geologické změny ovlivnily i geografické a biologické podmínky, znamenaly vyhynutí některých druhů rostlin, a pak i zvířat, která tak ztratila potravu. K největší známé takové události patrně došlo na přelomu druhohor a třetihor, před šedesáti pěti miliony let. Tehdy pravděpodobně dopadl na Zemi obrovský meteorit o hmotnosti několika milionů tun.

Údaje katastrofistů o celosvětových katastrofách v pozdějších dobách jsou prokazatelně nepravdivé. Pokud se katastrofisté odvolávají na *mýty a *legendy, dopouštějí se nesprávné *generalizace. V mýtech jde totiž o zveličené a dramatické líčení místních událostí, z globálního geologického, geomorfologického, geografického a biologického hlediska nepodstatných. V dobách vzniku a vývoje člověka k žádné celosvětové katastrofě nedošlo. Přírodní ani umělé. Stejně chybné jsou totiž hypotézy a úvahy katastrofistů o možné mezihvězdné válce mimozemšťanů s pozemskou civilizací nebo o jaderné válce mezi pozemšťany. Při těchto úvahách se katastrofisté opírají o legendy a mýty zejména ze staré Indie. Například český stoupenec katastrofismu a archeoastronautismu (*hypotéza archeoastronautická) Ludvík Souček (1926–1978), aby dodal závažnosti svým argumentům uvádí: „Mluví se doslova o stínech kdysi kvetoucích měst. Pro pamětníky atomových úderů proti Hirošimě a Nagasaki s jejich stíny bytostí, stromů i budov, proměněných výbuchem v prach a popel, je to výraz svrchovaně významuplný.“

Součkova úvaha má však podstatný nedostatek. Srovnává totiž reálnou skutečnost z Hirošimi a Nagasaki s nadsázkou, či spíše s básnickou metaforou ve staroindickém eposu. Je to stejná chyba, jako kdybychom *Picassovy obrazy srovnávali s obrazy v anatomickém atlasu a usuzovali podle nich na existenci lidských bytostí s krychlovou hlavou, jedním okem a dvěma nosy. Umění je a mělo by zůstat obrazem fantazie a fantazii dále rozvíjet. Tak, jak tomu bylo odnepaměti. Je to konečně doloženo mnoha příklady, kdy přesně známe reálnou skutečnost i její umělecký tvar. Uvedme si příklad také válečnický. Čínský básník Čang Sien popsal ve 14. století výstřel z děla, jehož byl sám svědkem, takto: „Černý drak snesl vejce velikosti tou. Vejce praská, drak se vznáší pryč za dunění hromu. Výbuch zazněl, a nebesa a země se otřásla, jakoby se zřítily hory a řeky.“ Čínský básník popsal ve své době velkou událost, výbuch malého dělostřeleckého granátu naplněného střelným prachem, velkými slovy. Stejnými, jaká dnes běžně používáme při popisu nejhroznější události, výbuchu atomové bomby v Hirošimě a Nagasaki.

Takže paralela se netýká *analogie mezi granátem a atomovou bombou, ale vznikla tím, že v prvním případě jde o uměleckou nadsázkou, ve druhém případě o pravdivý popis. Ludvík Souček hledá a nalézá i hmotné důkazy těchto obrovitých umělých katastrof. Považuje za ně ve škváru proměněné hlavní *město *chetitské říše *Chattušas, spečené *hradby pravěkých pevností v Irsku, zesklivatělé plochy žulových bloků incké pevnosti *Sacsahuamán v Peru. Kdybychom postupovali stejným způsobem jako Souček a další katastrofisté, byl by výčet podobných *lokalit málem nekonečný. Takové památníky objevují archeologové často. Jde totiž o pozůstatky ohořelých objektů, což bylo experimentálně prokázáno. Obloží-li se kamenné zdivo *hradeb *pevnosti, města nebo *hradiště otýpkami chrastí a zapálí, může se

částečně roztavit i kámen. Například zeď z *čediče proložená dřevěnými trámci doslova zesklvatí. Jsou to všechno známé věci, angličtí archeologové prováděli tyto experimenty už před více než půl stoletím. Stejně jako v případě archeoastronautické hypotézy jsme ani u katastrofických hypotéz neprobrali všechny příklady, které katastrofisté uvádějí. Vysvětlili jsme však chyby jejich metody a ukázali princip jejich odhalování. V podstatě jde u katastrofistů jen o různé variace na téma opřené o neexistující skutečnosti.

Katastrofické hypotézy stejně jako archeoastronautické hypotézy vycházejí z vykonstruovaných předpokladů odporujících skutečnosti. Při jejich dokazování používají katastrofisti autoři nesprávné údaje a nekorektní metody. Docházejí proto často k nepravdivým a nesprávným závěrům. Na rozdíl od archeoastronautické teorie, která vychází z možné existence života mimo Zemi a počítá i do budoucna s rozšířením života na jiné planety, katastrofická teorie žádné rozumné východisko nemá. Navíc archeoastronautická teorie poskytuje člověku alespoň útěchu, naději, že bude-li nejhůř, přijdou znovu dobrotiví mimozemšťané a pomohou. Katastrofisté mohou nabídnout jen další katastrofy. Zatímco archeoastronautická teorie vzbudila obecný zájem o historické památky i o některé vědecké disciplíny, zejména o *historii, *archeologii, *antropologii, *geologii a *geografii, knihy katastrofistů působí jako hrůzný horor, s negativními důsledky. I když to patrně nebylo a není úmyslem a záměrem katastrofistů, jsou jejich knihy plné zla. Popisují zlo, které se událo, počítají se zlem v člověku a v budoucnu mohou nabídnout jen nové zlo. Člověk je v jejich pojetí proti tomuto zlu bezmocný. Je pro ně hříčkou zlých sil v něm samém a je vydán na pospas všem zlým silám zvenčí. Všechny snahy katastrofistů dovést tyto hypotézy k optimističtějšímu závěru o potřebě udělat všechno, aby se katastrofy neopakovaly, vyznívají falešně, protože nepravda a zlo jsou v samé jejich podstatě. (Jaroslav Malina)

hypotéza, Sapir-Whorfova, *hypotéza označovaná též jako lingvistický determinismus; předpokládá, že modely vnímání a interpretace světa jsou ovlivněny jazykovým systémem, v němž jsou lidé vychováni a v jehož kategoriích od dětství myslí; lidé různých kultur vnímají svět odlišně v důsledku rozdílů mezi jednotlivými jazykovými systémy.

Podstatu Sapir-Whorfovy hypotézy lze vyjádřit ve třech základních tezích: 1. veškeré myšlení je jazykové; 2. každý jazyk vytváří specifickou vizi reality; 3. jednotlivé obrazy reality, konstruované různými jazyky, se vzájemně liší.

Sapir-Whorfova hypotéza vznikla po roce 1931, kdy Edvard *Sapir přesídlil na Yaleovu univerzitu a spolupracoval s Benjaminem Lee *Whorfem, Charlesem Hockettem, Morrisem Swadeshem a Carlem Voegelinem. Sapir-Whorfova hypotéza navazuje na učení německých romantiků a tzv. novohumboldtovské školy. Tezi, že různé kultury vnímají na základě specifické lingvistické výbavy svět různým způsobem, se Benjamin Lee Whorf pokusil doložit především při studiu jazyka *Hopiů, který srovnával se „standardními“ evropskými jazyky (*SAE – Standart Average European*). Sapir-Whorfovu hypotézu rozvíjeli Joshua A. Fishman, Benjamin Lee, John A. Lucy a George Steiner. Ostré kritice ji podrobili Laura Martinová, Steven Pinker a Geoffrey Pullam. (Jaroslav Malina)

hypotéza, Triversova-Willardova, *hypotéza *evoluční biologie, podle které by rodiče měli investovat více do potomků toho *pohlaví, které jim v aktuálních podmínkách přináší větší reprodukční prospěch, tj. více potomků v následujících generacích. Vzhledem k tomu, že mezi samci jsou výraznější rozdíly v reprodukčním úspěchu a větší šance k reprodukci mají ti větší a silnější, vyplatí se samici v dobrých životních podmínkách, tj. v dobrém zdravotním stavu a fyzické kondici, родit a vychovávat syny. Oproti tomu u samic žijících ve špatných podmínkách je výhodnější родit dcery. Myšlenku, že rodiče v závislosti na podmínkách adaptivně ovlivňují pohlaví svého potomstva, publikovali poprvé Robert L. Trivers a Dan E. Willard v časopise *Science* v roce 1973 (vol. 179, s. 90–92); jako příklad uvedli reprodukční strategii severoamerického karibu (soba). Dosud byla Triversova-Willardova hypotéza testována na řadě živočišných druhů včetně člověka (viz *teorie mateřské dominance).

Samice jelena (*Cervus elaphus*) mají například více synů v příznivých podmínkách a více dcer v nepříznivých podmínkách. U řady druhů však souvislost mezi životními podmínkami matek a poměrem pohlaví v potomstvu zaznamenána nebyla, na druhou stranu je však u mnoha druhů manipulace s poměrem pohlaví u potomstva důležitou součástí reprodukčních strategií. Metastudie výzkumů 15 druhů *primátů z osmi rodů neprokázala závislost sociálního postavení samic a poměru pohlaví potomstva. (Miroslav Králík)

hypothalamo-hypofyzární portální systém, *systém, hypothalamo-hypofyzární portální.

hypothalamus, -i, m. (z řečtiny: *hypo-* „pod“ a *thalamos/thalamus*, „lože, komnata“), část *mezimozku, která vznikla z visceromotorické části *bazální ploténky *neurální trubice. Tvoří spodinu a část laterální stěny *třetí komory mozkové (pod *sulcus hypothalamicus*), ventrálně dosahuje k **lamina terminalis*, laterálně ke **capsula interna*. Bazální část hypothalamu představuje **chiasma opticum*, **infundibulum* s *hypofýzou, **tuber cinereum* a **corpora mamillaria*. *Hypothalamus* výrazně ovlivňuje udržení *homeostázy. Řídí činnost vnitřních orgánů prostřednictvím *sympatiku a *parasympatiku, pomocí *hypothalamo-hypofyzárního systému koordinuje nervové a hormonální řízení organismu a napojením na *limbický systém do určité míry ovlivňuje i emoční a pudové chování. Velké množství jader v hypothalamu lze průběhem *fornixu rozdělit na laterální a mediální jadernou skupinu. Významnější mediální jádra se člení na přední jadernou skupinu nadřazenou parasympatiku (anaboličtým funkcím), střední jádra řídící sympatikus (kataboličtější funkce) a jádra zadní napojená na limbický systém (*corpora mamillaria*). Funkčně se od těchto jader odlišují **nucleus supraopticus* a **nucleus paraventricularis* z přední skupiny a **nuclei tuberales et infundibulares* z prostřední jaderné skupiny. Tato jádra se vyznačují neurosekrecí a významnou měrou ovlivňují činnost hypofýzy. (Lenka Vargová)

hypothenar, -aris, n., malíkový val na ruce, tvořený krátkými svaly – **musculus palmaris brevis*, **musculus abductor digiti minimi*, **musculus flexor digiti minimi brevis*, **musculus opponens digiti minimi*. (Ladislava Horáčková)

hypotiposis (z řečtiny: *hypotithémi*, „podkládám, předkládám na úvod“), označení pro literární figuru oblíbenou v etnografické a antropologické literatuře – úvodní stylizované vyprávění o zážitcích antropologa spojených se vstupem do terénu tvořící zvláštní část textu oddělenou od ústředního objektivizovaného antropologického výkladu. Jeho smyslem je poskytnout následujícímu výkladu věrohodnost vyplývající z přímé terénní zkušenosti autora. Termín se vžil mezi kritiky klasických etnografických postupů z řad reflexivních antropologů. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

hypovitaminóza, chorobný stav z nedostatku některého vitamínu. Vzniká při jeho nedostatečném přívodu, poruše vstřebávání nebo zvýšené potřebě. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

hypsistariáni, hypsistariové, Ctitelé Nejvyššího, asijská synkretická *sekta činná v 3. a 4. století především v oblasti Kappadokie (dnešní východní Turecko). Její monoteistické učení bylo směsí *křesťanství, *judaismu a pohanských kultů (včetně kultu ohně). (Jaroslav Malina)

hypsistariové, *hypsistariáni.

hypsodont, býložravec, jehož korunky stoliček jsou vyšší a delší a stoličky jsou hluboce ukotveny v čelisti; opak brachyodont. Savci s hypsodontními stoličkami se živí tvrdou rostlinnou stravou zpracovávanou silnými tlaky žvýkacího aparátu, který zanechává na stoličkách rýhy.

V *mammaliologii se častěji používají adjektiva: stoličky hypsodontní (s vysokými korunkami) a brachyodontní (s nízkými korunkami). (Jiří Gaisler, Michaela Křivanová)

hypsodontní korunka, *hypsodont.

hyp-, **hypo-** (z řečtiny: *hypo*, „pod, hluboko; po – jako výraz podřízenosti“), v složeninách první část s významem: „malý, menší, než je obvyklé, nedostatečný, snížený nebo spodní, dolejší, pod-, níže, méně“; (latinsky: sub-); opak: *hyper-

hystera, -ae, f., děloha, *uterus, též *metra*.

hysterie (z řečtiny: *hystera*, „děloha“), *nemoc vyznačující se výraznou a nestabilní emotivní citlivostí (až přecitlivělostí). U postižených je zřetelná snaha předvádět své duševní stavy a rozpoložení okolí, nejvýrazněji se projevující jako hysterický záchvat spojený s křečemi, třesem, zrychleným dýcháním a zmítáním se. Někdy se mohou projevit i další poruchy, které sice připomínají jiná onemocnění (obrna, slepota), přesto se však neřídí pro ně typickými fyziologickými *zákonitostmi (například slepota nevede ke srážkám s předměty). Toto onemocnění je velice často spojováno s ženami (i s celkem běžnými a oprávněnými reakcemi), přesto ve vypjatých situacích (například při velké katastrofě) může hystericky (panicky) reagovat větší skupina lidí najednou, včetně mužů.

Jako první popsal hysterii řecký lékař *Hippokratés z Kóu (kolem 460 př. n. l.–kolem 375 př. n. l.), který ji spojoval s nedostatečně sexuálně uspokojenými ženami. *Děloha (*hystera*) těchto žen se tak podle něj stává příliš lehkou a vysušenou, až začne v těle putovat vzhůru a utlačovat *srdce, *plíce a *bránici. V dnešní době se předpokládá, že se jedná o poruchy v určitých oblastech mozku (zejména v *hypothalamu a *limbickém systému). (Sandra Sázelová)

hysteron-proteron (řecky; doslova „pozdější dříve“), termín pochází z *Aristotelovy logiky, kde označuje logickou chybu převrácení pořadí; při vedení důkazu D z hypotézy H se nevychází z logicky správné implikace „H implikuje D“, ale z chybně převrácené implikace „D implikuje H“. Relace hysteron a k němu inverzní proteron se objevuje vedle *teorie poznání také v ústních projevech jako rétorická figura, kdy se časově nebo logicky pozdější uvádí před časově nebo logicky dřívějším. (Břetislav Horyna)

CH

Chabiru, sociální skupina, žijící patrně v kmenovém uspořádání a přítomná od protodynastického období (1. polovina 3. tisíciletí př. n. l.) v *Mezopotámii, *Sýrii a *Palestině; v 2. tisíciletí př. n. l. písemně doložena rovněž v *Anatólii a *Egyptě. Její původ se zpravidla hledá ve stepích na okraji trvale obydleného území, především mezi západosemitskými nomády v horní Mezopotámii a Sýrii. Tam směřuje též vlastní jméno; díky hláskovému podobenství zápisu bylo často spojováno s biblickými *Hebrejci. Etymologii ani případné historické souvislosti se nikdy nepodařilo plně prokázat – naopak fonologický rozbor dnes spíše svědčí proti takové *identifikaci: počáteční slabika, v klínovém písmu zaznamenaná jako CHA, byla patrně znělou hrdelnicí a vyslovovala se jako ^hain; jistota nepanuje ani v čtení následující slabiky BI či PI. Skupinu, kladenou vesměs na nejnižší příčky společenského žebříčku, nelze považovat za etnicky jednolitou. Její příslušníci byli všude považováni za *cizince, kteří se po celá staletí nedokázali přizpůsobit domácímu obyvatelstvu a splýnout s ním. Vystupovali ovšem jen zřídka jednotlivě. I když výjimečné konali odborné placené služby (kameník, písař) a disponovali osobním majetkem, převážně jsou uváděni v oddílech či doslova bandách a chápáni jako nájezdníci, lupiči a tuláci. Jejich způsob života, soudržnost a ochota sáhnout ke *zbraní je ve 2. tisíciletí př. n. l. často přiváděla do vojsk jako *žoldnéře. Kočovali, a tak asi neměli stálé území a nikdy nevytvořili politický útvar. (Jana Součková)

Chac [čak], božstvo deště a bouře poklasického mayského *panteonu. (Oldřich Kašpar)

Chac Xib Chac, vladař *Chichén Itzá. Na několika místech se objevuje také jako božstvo. (František Vrhel)

Chafádží, *archeologická lokalita 30 km východně od Bagdádu (Irák). Čtyři *telly s osídlením od pozdní *kultury urucké do doby starobabylonské (asi 3500–1600 př. n. l.). Tell A: podle výsledků výzkumu na něm bylo poprvé provedeno třídění staromezopotamské hmotné kultury v období asi 3500–2300 př. n. l. uznávané dodnes. Tzv. Sínův chrám má 10 hlavních vrstev z tohoto období. Sín I–III z pozdní doby urucké, Sín IV–V z doby kultury

džemdet-nasrské, ve vrstvě IV první *stavba na terase na tradičním trojdílném půdorysu ústřední síně s přilehlými křídly komůrek. Sín VI–VII z raně dynastického období I, stavba již dvoudílná s dvorem. Sín VIII–IX z raně dynastického období II a Sín IX–X z raně dynastického období III. Tzv. chrám bohyně Nintu: 7 vrstev z raně dynastického období I–III. „Malý chrám ve čtverci O.43“: 9–10 vrstev z raně dynastického období I–III. „Malý osamělý chrám ve čtverci S.44“: raně dynastické období III. Tzv. Oválný chrám: 3 vrstvy z raně dynastického období II–III. Před založením stavby byla vykopána obří základová jáma o objemu 64 000 m³ a vyplněna pískem, snad z kultovních důvodů pro založení stavby na čistém podloží. K ústřednímu *chrámu se *svatyní na terase v nádvoří obklopeném křídly oblužných budov přiléhá ve vnějším ohrazení hospodářský komplex. V blízkosti chrámu prozkoumáno celkem 12 vrstev obytné zástavby, sahající od doby *džemdet-nasrské kultury po dobu akkadského pohřebiště (23–22. století př. n. l.). Další obytné *objekty z počátku 2. tisíciletí př. n. l. Telly B a C: podle nápisu na hliněném válci ze základového deponátu *pevnost Dúr-Samsuiluna, zbudovaná ve 23. roce *vlády stejnojmenného babylonského *krále na ochranu proti cizím nájezdníkům v 18. století př. n. l. Prozkoumána část mohutné *hradby. Tell D: podle hromadného nálezu klínopisných tabulek dávné *město Tutub, odkryt komplex Sínova chrámu a obytná zástavba. (Petr Charvát)

Chagall, Marc (vlastním jménem Mosche Segal, 7. 7. 1887, Liozno, Bělorusko – 28. 3. 1985, Saint-Paul-de-Vence, Francie), francouzský malíř běloruského původu, grafik, ilustrátor a scénický výtvarník; přední představitel Pařížské školy. Inspirován *kubismem, *orfismem a lidovým uměním, vytvořil vlastní snový styl užívající jasné tóny pastelových barev a vyznačující se fantaskními kompozicemi s postavami jakoby volně plujícími prostorem. Zobrazoval scény nostalgické atmosféry námětově těžící z vlastního života a ruského *folkloru i z biblických a mytologických příběhů (například *Báje o Orfeovi*, 1977). Kromě obrazů vytvářel mozaiky, tapiserie, opony, sklomalby, vitráže a monumentální nástěnné malby, z nichž proslula zejména výzdoba stropu v pařížské Opeře. Významnou součástí jeho díla jsou ilustrace: *Gogol, *Mrtvé duše*, *Longos, *Dafnis a Chloé* aj. (Jaroslav Malina)

Chagnon, Napoleon A. (27. 8. 1938, Port Austin, Michigan, USA), americký kulturní antropolog. Chagnon vystudoval *antropologii na University of Michigan, kde získal všechny stupně univerzitního vzdělání. Uznání získal za své rozsáhlé výzkumy jihoamerických *Janomamů, kteří obývají jižní Venezuelu a přilehlé oblasti Barzílie. Mezi Janomamy prožil od roku 1964 do roku 1995 celkem 63 měsíců během více než dvaceti pěti výzkumů, při nichž navštívil přes šedesát janomamských *vesnic. Chagnon Janomamy proslavil a Janomamové proslavili Chagnona. Na základě svých výzkumů publikoval četné studie. Mezi nejznámější patří monografie *Yanomamö: The Fierce People* (Janomamové: Zuřivý lid, 1968), jejíž první kapitola *Doing Fieldwork among Yanomamö* se řadí do antropologické klasiky, a která je obvykle povinnou četbou v úvodních kurzech antropologie. Dalším jeho klíčovým dílem je *Studying Yanomamö* (Výzkum Janomamů, 1974).

Chagnon byl od sedmdesátých let 20. století silně ovlivněn *sociobiologií, která se promítla i do jeho výzkumu Janomamů. Formuloval hypotézu, že nekonečné krvavé *vátky mezi Janomamy jsou důsledkem selekce dominantních samců (mužů). Podle Chagnona je příčinou četných válečných konfliktů mezi Janomamy nedostatek žen, který vyplývá z praxe *polygynie. Muži každého věku proto vedou boje o potenciální manželky. K dílům, v nichž se Chagnon staví na sociobiologické pozice, patří sborník *Evolutionary Biology and Human Social Behavior: An Anthropological Perspective* (Evoluční biologie a lidské sociální chování: Antropologický pohled, 1979), na němž se s ním editorsky podílel William Irons. Ve svém příspěvku ve sborníku uvedl *názor, že jsou kultury adaptovány na konkrétní *ekosystém a kulturní úspěch často vede i k reprodukčnímu úspěchu.

Během terénních výzkumů Chagnon získal také množství filmového materiálu, z něhož připravil jedenadvacet filmů. Některé z nich jsou dnes považovány za klasiku etnografického

filmu (viz *antropologie, vizuální) a jsou používány v kurzech kulturní antropologie. K nejvýznamnějším filmům z Chagnonovy dílny se řadí *The Feast* (Hostina, 1967) a *The Ax Fight* (Boj sekerami, 1975), na jejichž přípravě se podílel americký kulturní antropolog Timothy Asch (1932–1994), se kterým Chagnon velmi často spolupracoval.

V roce 2001 vyšla kniha amerického novináře Patricka Tierneyho *Darkness in El Dorado: How Scientists and Journalists Devastated the Amazon* (Temnota v El Dorádu: Jak vědci a novináři pustoší Amazonii), ve které obvinil Chagnona, že falšoval data, neboť záměrně vyvolával válečné konflikty mezi Janomamy, aby vytvářel data podporující jeho sociobiologickou hypotézu. Dokonce prý spolu s americkým genetikem Jamesem Van Gundiem Neelem (1915–2000) vyvolali mezi *indiány *epidemii spalniček, v jejímž důsledku zemřely tisíce Janomamů. Po řádném prošetření se ukázalo, že se vznesená obvinění nezakládají na pravdě. Epidemie spalniček propukla dříve, než do oblasti přicestovali oba badatelé, kteří se naopak snažili epidemii zmírnit. Kauzou se důkladně zabývala řada vědeckých institucí: *University of Michigan, American Anthropological Association, National Academy of Science, American Society of Human Genetics a International Society of Genetic Epidemiology*. Přezkum ukázal, že vznesená obvinění jsou falešná. V oficiálním stanovisku *American Anthropological Association* však stojí, že Tierneyho kniha antropologii dobře posloužila, neboť opět uvedla do popředí zájmu otázky *etiky vědecké práce v antropologii. (Martin Soukup)

chaîne opératoire (z francouzštiny: *chaîne opératoire*, „řetězec operací, operační řetězec, zřetězení činností“) [archeologie, antropologie aj.], řetězec technologických operací, který transformuje materiál od suroviny po vyrobený produkt. Termín, který do archeologie a sociálních věd zavedl v 50. letech 20. století francouzský archeolog André *Leroi-Gourhan v *kontextu teorie technického procesu, měl zdůraznit vzájemnou spojitost mezi technickým a sociálním *aktem. Důraz je kladen na důležitost lidského těla jako vyjádření a zdroj významu, *moci, *symbolismu a jednání. Chování, s nímž se setkáváme při výrobě něčeho, může figurovat v *sociální interakci daleko výrazněji než samotná slova nebo *informace obsažená v konečném produktu.

Antropologická dimenze pojmu chaîne opératoire je důvodem, proč byl termín do jiných jazyků přejat v originální podobě a je překládán jen zřídka (například v češtině: „technologický řetězec“ nebo „řetězec operací“).

V kontextu *industrie z tvrdých živočišných materiálů je používáno termínu „schéma technique de transformation“ – technologicko-ekonomické transformační schéma, v rámci něhož je sledován artefakt od akvizice *suroviny až po odvrhnutí již nepoužitelného nástroje (viz *technologie výroby industrie z tvrdých živočišných materiálů). Termín zavedla Aline Averbouhová (Jiří A. Svoboda, Richard Thér, Michaela Zelinková)

Chaireás a Kallirhoé, *Charitón z Afrodísiady.

Chajjám, Omar (18. 5. 1048, Níšápúr, provincie Chorásán, Írán – 4. 12. 1131, Níšápúr, provincie Chorásán, Írán), perský básník, matematik, astronom a filozof. Vynikl ve vědě i v *poezii, zejména ve formě *rubá'í – čtyřverší stručně a přesně stavěné: dva verše rozvíjejí téma, třetí verš přináší zvrát, čtvrtý pointu; zachycoval především filozofické a náboženské *názory a životní pocity. Jeho dílo mělo velký vliv na evropskou kulturu, česky vyšlo *Čtyřverší Omara Chajjáma* (Praha: Edice Philobiblon, 1931, nověji: *Čtyřverší: Snad, paní má, tě dar můj neurazí ...* Praha: Pražská imaginace, 1994).

V antropologickém kontextu bývají citována zejména tato Chajjámova čtyřverší: „V tom kruhu nebes, který spíná kolébku i hrob, / nepozná nikdo začátek či konec dob / a nepoví ti také žádný filozof, / odkud jsme přišli a kam zajdem beze stop.“ // „Když s jednou plackou chleba vyjdeš na dva dny / a s jedním douškem z puklé nádoby, / nač podřízen být lidem menším než ty sám / nebo nač sloužit lidem stejným jako ty?“ (Jaroslav Malina)

Chakasové (dříve Abakanští *Tataři), etnikum žijící v Chakaské autonomní republice a na přilehlém území Ruské federace v počtu kolem 80 000 (*cenzus z roku 1989). *Jazyk patří do ujgurské skupiny turkické větve *altajské jazykové rodiny. Vznikli v 17. a 18. století z rozpadajících se populací Jenisejských *Kyrgyzů, *Ketů a *Samodijců; na počátku 20. století se zformovali v moderní *národ. Opustili původní kočovný chov dobytka a stali se usedlými zemědělci; nyní stále výrazněji dochází k rychlé asimilaci Chakasů s dominující *ruskou populací. Vyznávají *šamanismus, postupně přechází k *pravoslaví. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

chakta, alkoholický nápoj, destilovaný z *brambor. (Petr Bureš)

chalcedon, nerost, kryptokrystalická forma *křemene, vyskytující se buď samostatně (mezi jeho odrůdy patří například *jaspis), nebo jako křemenný tmel v sedimentech, někdy vytváří *horniny (*silicity – *pazourek, *rohovec), uplatňující se jako základní *surovina *kamenné štípané industrie od *paleolitu. (Karel Sklenář)

Chalco, jedno z *měst mexické náhorní plošiny na břehu stejnojmenného jezera. Bylo založeno kolem roku 999 *Toltéky. Jeho obyvatelé byli kolem roku 1450 porobeni *Tenochky (ve městě byla okupační posádka) a podřízeni *Tenochtitlánu; po příchodu Hernána *Cortése se přidali na stranu Španělů. (Oldřich Kašpar)

Chalcuchima, jeden z nejlepších incských vojevůdců na počátku 16. století. Za pomoci jeho, *Quisquise a Rumiñaviho se *Atahualpovi podařilo v dynastickém boji porazit nevlastního bratra *Huáscara. (Oldřich Kašpar)

Chaldea (akkadsky: *mát Kaldu*), jižní část *Babylonie (tzv. Přímoří) osídlená *Chaldejci. Nejvýznamnějším chaldejským státem byl Bít-Jakíni s hlavním *městem Dúr-Jakíni, z kterého pocházel *Nabopolassar, zakladatel novobabylonské říše, a proto celá oblast Přímoří měla v novobabylonském období velice významné postavení a její *guvernér patřil k nejvyšším *úředníkům státu. (Jana Pečirková)

Chaldejci (akkadsky *Kaldú*, z čehož vzniklo aramejské *Kaldajja*, hebrejsky *Kasdím*, řecky *Chaldaioi*, latinsky *Chaldaeii*), kočovná etnika příbuzná *Aramejcům. V polovině 9. století př. n. l. se Chaldejci usadili v jižní *Babylonii (Přímoří). Nejvýznamnějším chaldejským státem byl Bít-Jakíni, z něhož pocházel zakladatel poslední babylonské dynastie *Nabopolassar. Ve *Starém zákoně se slovo Chaldejci stalo synonymem pro *Babyloňany. V Danielově knize vystupují Chaldejci jako věštcí a astrologové navazující na babylonskou vzdělanost. Rovněž *Řekové a *Římané považovali Chaldejce za vynikající věštcí a astrology. (Jana Pečirková, Vladimír Sadek)

chalífa (z arabštiny: původně *chalífat rasúl Alláh*, „nástupce posla Božího“, tj. *Muhammada, později jen *chalífa*), hlava islámské obce a vládce islámské říše. (Jaroslav Oliverius)

chalífát, centralizovaný arabský feudalistický *stát v 7.–10. století v čele s *chalífou, *Muhammadovým zástupcem, panovníkem a současně hlavou věřících. Založení chalífátu souviselo se vznikem *islámu. Chalífát byl původně jednotný, ale v 10. století vznikl ještě *córdobský chalífát.

Instituce chalífátu byla představována prvními čtyřmi chalífy, dynastiemi *Umajjovců, Abbásovců a Fátimovců. Po roce 1260 byl v Káhiře vytvořen tzv. stínový chalífát (mamlúcký *sultanát). Po roce 1517 byly přeneseny nároky na chalífát do *Istanbulu a titul chalífy užívali osmanští *sultáni (*osmanská říše). V roce 1924 byl chalífát zrušen tureckým republikánským režimem. (Jaroslav Oliverius)

chalífát, córdobský, muslimský *stát na Pyrenejském poloostrově pod *vládou dynastie *Umajjovců. Původně emirát založený v roce 756 Abd ar-Rahmánem I. V roce 929 se Abd ar-Rahmán III. prohlásil *chalífou. Córdobský *chalífát ovládal většinu poloostrova kromě území křesťanských států na severu. Hospodářsky se opíral o *města, střediska řemeslné

výroby, peněžnictví, obchodu a vyspělé kultury i o prosperující *zemědělství. Obchodoval se severní Afrikou, *Předním východem i s evropskými státy.

Politické zmatky v chalífátu (například v roce 1021 a 1023 vládli současně dva chalífové, jeden v Córdobě, druhý v Seville) vedly v roce 1031 k jeho zrušení. Córdobský chalífát se rozpadl na dílčí (taifská) *království. (Jaroslav Oliverius)

chalkolit, *doba, měděná, *eneolit.

chalupa, česká, *Kroužek české chalupy.

Chamacocové [čamakokové], etnická skupina jihoamerických *indiánů v severní části Gran Chaka v Paraguayi. V roce 1984 žily v Paraguayi poslední asi 1 000–2 000 Chamacoců. *Jazyk patří do jižní skupiny rodiny zamuko. Patří k původním lovcům a sběračům, kteří si postupně osvojili základy tropického zemědělství, ale jejich etnikum se pod vlivem bílé menšiny z větší části rozpadlo. Dělili se do skupin tvořených vesměs *příbuznými rodinami. Náboženství bylo *animistické. Způsob jejich života, kulturu a společnost popsal český etnograf Alberto Vojtěch *Frič v díle *Indiáni Jižní Ameriky* (1943). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Chamberlain, Houston Stewart (9. 9. 1855, Portsmouth, Anglie – 9. 1. 1927, Bayreuth, Německo), anglický sociolog, filozof a spisovatel; jeden ze zakladatelů teorie rasistického *antisemitismu a tvůrce teorie zdůvodňující dějinné poslání *árijské rasy reprezentované německým národem.

Chamberlainova ideologie byla přijata a rozpracována zejména v nacistickém Německu (*antropologie, nacistická, Heinrich *Himmler, Adolf *Hitler, Alfred *Rosenberg, Julius Streicher). Z díla: *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899, česky: *Základy 19. století*, 1910). (Jaroslav Malina)

Chammurapi, amorejsky Chammurápi, „(bůh) Chammu uzdravuje“, jméno babylonských a syrských panovníků:

1. babylonský panovník, 1792–1750 př. n. l., syn *Sín-muballita. Nejvýznamnější *král tzv. I. babylonské dynastie, vládnoucí v letech 1894–1595 př. n. l., jemuž se během dlouhé, 43 roky trvající *vlády podařilo postupně rozšířit teritorium a upevnit moc babylonského *státu. Porážkou Rím-Sína, vládce *Larsy, se postupně zmocnil jihu *Mezopotámie, vyvrátil *město *Mari v čele s panovníkem Zimrí-Limem a po smrti asyrského panovníka *Šamší-Adada I. (asi 1781 př. n. l.) ovládl i severní oblasti Mezopotámie. Ve svých rukou tak soustředil centralizovanou moc nad celým tímto velkým územím, ale i dostatečné prostředky a zdroje, které mu umožnily podnikat rozsáhlou stavební činnost, centrálně řídit irigační práce a přispět tak k rozkvětu *zemědělství a dosažení značných výnosů. *Babylon, hlavní město Chammurapiho státu, se stal i kulturním střediskem celé Mezopotámie. Došlo k výraznému posílení světské moci, oslabena byla naproti tomu hospodářská moc *chrámů i vliv *kněží ve veřejném životě. *Sekularizace se dotkla významně i soudnictví, kde jsou kněžím vyhrazeny jen pomocné úkony (přijímání přísahy apod.). *Hospodářství *země se nadále opírá především o zemědělskou produkci, která stoupá i cílevědomým kultivováním dosud neobdělané půdy. K zvýšení výnosů nepochybně přispělo i zvýšení zainteresovanosti na výsledcích práce jak pachtýřů královských (palácových) pozemků, tak i osob, jimž byly pozemky přenechávány za poskytování pravidelných materiálních odvodů a dodávek paláci v době *míru a za výkon vojenské služby v době *války. Potřeba dovozu nedostávajících se surovin a stavebních materiálů i relativní bezpečnost obchodních cest vedly k rozšíření dálkového *obchodu i k posílení moci vrstvy *obchodníků. Všeobecným směnným ekvivalentem se stalo v této době již natrvalo *stříbro, zatímco úloha *obilí v této funkci již ustupuje do pozadí. Nedostatek stříbra u hospodářsky slabších vrstev obyvatelstva vedl k jejich zadlužení, získávání *půjček na vysoké úroky a k *lichvě. To ve svých důsledcích znamenalo, že velká část obyvatelstva dále chudla, a dokonce upadala do dlužního *otroctví. Chammurapi se snažil tento proces, vedoucí k rychlé polarizaci *společnosti, zadržet tím, že stanovil maximální úrokovou sazbu a omezil dlužní otroctví na dobu tří let. Tím zamýšlel

především zpomalit pokles počtu členů domobrany, která měla v této době značný význam pro obranu babylonského státu i pro úspěch jeho vojenských výprav. Snaha o všestranné úzké sepětí velkého státního útvaru se projevila i v centralizované správě země, v růstu správního aparátu a také v pokusu o zavedení jednotného právního řádu. Tato snaha vyvrcholila vytvořením sbírky zákonů, které byly posléze vytesány na dioritové stěle a obsahovaly kromě prologu a epilogu předpisy regulující různé oblasti hospodářského a společenského života země.

Stéla, nazývaná zákoník Chammurapiho, byla nalezena při archeologickém výzkumu města Sús, kam byla spolu s další kořistí zavezena ve 13. století př. n. l. Elamity. Po smrti Chammurapiho, za vlády jeho nástupců, moc Babylonie postupně slábla, až se stát stal snadnou kořistí Chetitů;

2. jméno řady syrských panovníků, zejména dvou vládců Jamchadu v 18. a 17. století př. n. l., stejně jako vládce Ugaritu (konec 13. století př. n. l.). (Vladimír Souček)

Chammurapiho zákoník, zákoník, Chammurapiho.

chánovod, ductus deferens.

Champollion, Jean-François (23. 12. 1790, Figeac, Francie – 4. 3. 1832, Paříž, Francie), francouzský egyptolog. Rozhodujícím podílem přispěl k pochopení systému egyptského písma a k jeho rozluštění v nové době.

Základní návrh, vycházející z dvojjazyčného textu Rosettské desky, uveřejnil v roce 1822 (*Lettre à M. Dacier, secrétaire perpétuel de l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres, relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques employés par les Égyptiens pour inscrire sur leurs monuments les titres, les noms et les surnoms des souverains grecs et romains* [Dopis panu Dacierovi, stálému sekretáři Académie royale des inscriptions et belles-lettres, pojednávající o abecedě fonetických hieroglyfů používaných Egyptany v nápisech na památkách pro tituly jména a přezdívky řeckých a římských vládců]), od kdy se také datuje vznik egyptologie. Z díla: *Précis du système hiéroglyphique des anciens Égyptiens* (Nástin hieroglyfické soustavy starověkých Egyptanů, 1824). (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

chamská kultura, kultura, chamská.

Chan:

1. (též Chan-cu či Chan-žen), Číňan, příslušník majoritního národa Chanů v Čínské lidové republice;

2. dynastie a impérium na sklonku starověku v Číně (206 př. n. l. až 220 n. l.), někdy také užíváno jako pojmenování pro Čínu a Číňany (Chanové) obecně; zakladatelem dynastie je Liou Pang, jeden z vůdců protičchinského povstání v letech 209 až 206 př. n. l., který v letech 202 až 195 př. n. l. vládl jako císař Kao-cu. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

chán:

1. (z arabštiny: chán), ubytovna pro kupce na karavanních cestách či ve městech, karavanseráj;

2. (z turečtiny: chán), titul tureckých kmenových náčelníků (kagan, chakan); užíván zvláště tureckými a mongolskými vládci Íránu (Ílcháni, Timurovci, Kadžárovci). (Jaroslav Oliverius)

Chan Fej-c' („Mistr Chan Fej“, 280–233 př. n. l.), princ státu Chan a vynikající logistický filozof; jeho dílo inspirovalo politiku Prvního svrchovaného císaře Čchinů a císařova hlavního poradce Li S'a. (Jaroslav Malina)

Chan, Východní (Pozdější) (25–220 n. l.), mladší období dynastie Chan. (Jaroslav Malina)

Chan, Západní (Dřívější) (206 př. n. l. až 8 n. l.), starší období dynastie Chan. (Jaroslav Malina)

chánát (z turečtiny: chán), územně správní celek v čele s chánem, tureckým či mongolským vládcem na úrovni krále. Významným tatarsko-mongolským chánátem byla od

roku 1251 *Zlatá horda, která se v 15. století rozpadla v chanáty (astrachaňský, kazaňský, krymský a sibiřský). (Jaroslav Malina)

chanát, Kazaňský, feudální státní útvar v Rusku ve středním Povolží (v letech 1438–1552) se střediskem v Kazani. Vznikl po rozpadu *Zlaté hordy. V soupeření s moskevským velkoknížectvím o Povolží byl Kazaňský chanát poražen, roku 1522 zanikl a jeho území bylo připojeno k Rusku. (Jaroslav Malina)

Chang, Kwang Chih (15. 4. 1931, Peking, Čínská lidová republika), americký archeolog čínského původu; profesor Yalské univerzity. Zabývá se metodologií a teorií archeologie, sídlištní archeologií a prehistorií Číny. Z díla: *Rethinking Archaeology* (Revize archeologie, 1967), *The Archeology of Ancient China* (Archeologie rané Číny, 1977). (Jaroslav Malina)

Chaniové (zastarale Woniové), etnikum žijící v čínské provincii Jün-nan a částečně i na severu Vietnamu v počtu asi 1,5 milionu lidí. *Jazyk patří do iské skupiny tibeto-barmské větve čínsko-tibetské rodiny. Jako samostatná skupina se začali vydělovat ve 4. století n. l. Jsou zemědělci, doplňkem je chov dobytka, *rybolov, *lov a těžba dřeva. Vyznávají tradiční *animistické náboženství, významný je *kult „dračích stromů“, část přijala *křesťanství. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrď)

Chanové a další etnika čínské společnosti, *etnika, *národnosti a *národy obývajících Čínu. Čína zaujímá rozlehlou oblast východní Asie, relativně izolovanou mořem, horami a pouštěmi, kde se odnepaměti vytvářelo úzké historické, sociální a kulturní *společenství nejrůznějších *populací. Toto společenství, vzniklé převážně podmaňováním a násilným asimilováním malých *kolektivů (*rodů, *kmenů, etnických skupin), bylo již od dob dynastií *Čchin a *Chan (3. století př. n. l.–3. století n. l.) postupně organizováno v jednotný centralizovaný *stát, který se v chodu dějin tu rozpadal, tu opět znovu sjednocoval, který však dokázal vtisknout celé oblasti *Pax Sinica* určitou jednotu hmotné a duchovní *civilizace a *kultury. Úloha jednotícího a určujícího elementu v tomto dlouhodobém procesu připadla lidu *Chan* (Chan-žen), tj. vlastním *Čiňanům (Čung-kuo-žen, „Lid Říše středu“), a to i přesto, že nejednou v dějinách měly *vládu nad tímto prostorem ve svých rukou národy a dynastické rody nechanské, jako kupříkladu rozmanité prototurkické a prototibetské národy v dobách rozdělení Číny za tzv. *Jižních a Severních dynastií (Nan-Pej čchao, 420–589), tunguzští *Kitani či Kitati (Liao, 907–1125) a Džürdženi či Džürdžedi (Ťin, 1115–1234) za doby *Sung (10.–13. století), Mongolové za dynastie *Jüan (1271–1368) a *Mandžuové za dynastie *Čching (1644–1911). Asimilační schopnost Chanů, zpravidla převyšujících civilizační úroveň svých podmanitelů, byla však taková, že cizí vládnoucí rody i s celou aparaturou jejich vojenské a administrativní moci Chanům vždy dříve či později podléhaly a přejímaly společenské a ideové soustavy vytvořené Chany.

Chanské obyvatelstvo v důsledku militaristických výbojů a *kolonizace dobytých území ovšem také pronikalo do míst původně osídlených jinými plemy, mísilo se s nimi a souvislými pruhy svého osídlení (například v provincii Kan-su) narušovalo kompaktní sídliště nechanských etnických celků. Přitom nepochybně docházelo k vzájemnému přejímání řady *zvyků, praktik a idejí vytvořených na obou stranách. Obdobně i nechanská etnika měnila svá sídla a vklíňovala se jedna do druhých, jsouce dohromady připoutávána k společné „Říši středu“ (*Čung-kuo*) tu těsněji, tu volněji – podle momentální pevnosti či slabosti centrální moci sjednocujícího státu. Soužití různých etnik čínské kulturní oblasti se tedy vyvíjelo po staletí a se střídavými šancemi a situace vytvořená tímto složitým historickým procesem vedla ve svých konečných důsledcích k tomu, že z Číny se během staletí stal typický mnohonárodní, respektive mnohonárodnostní stát, že její obyvatelstvo představuje dnes velmi pestrá mozaiku, pokud jde o jeho antropologickou charakteristiku, etnické složení, sociální strukturu a jazykové, kulturní, náboženské a jiné zvláštnosti.

Jako mnohonárodnostní stát v jeho nynějších hranicích se Čína zkonstituovala teprve ke konci 18. století, a to jednak v důsledku postupné absorpce někdejších státních útvarů

*Čuangů, *Mongolů, *Tibeťanů, *Ujgurů a dalších, jednak jako výsledek dobytelských válek čchingských *císařů. Nechanské obyvatelstvo bylo v průběhu těchto akcí vystaveno buďto úplné likvidaci, nebo násilné kolonizaci a postupně dobrovolné, či nedobrovolné asimilaci, tj. sinizaci čínskými dobyteli. Takto získaná nová území bývala osídlována přistěhovalci z čínského vnitrozemí, kteří se na nově získaných teritoriích poměrně rychle zabydleli a záhy také zmocnili klíčových pozic v místní administrativě, obchodu atd. a kteří pokračování své přítomnosti na těchto územích zabezpečovali praktikováním smíšených *sňatků.

Problémy s termíny „národ“ a „národnost“: Kdykoli se dnes v Číně hovoří o jejich národech a národnostech, vždy se o každém či každé z nich – ať jakkoli početně velkém či malém – mluví jako o **min-cu*, respektive *-cu*, „lid, národ, národnost“ (druhého tvaru se užívá v složeninách doplněných o označení dotyčného etnika, kupříkladu Chan-cu, „chanský národ, Chanové“, Cang-cu, „tibetský národ, Tibeťané“, Meng-ku-cu, „mongolský národ, Mongolové“, Wej-wu-er-cu, „ujgurský národ, Ujguři“ apod.). *Čínština nemá totiž možnost rozlišovat termíny NÁROD (anglicky: „nation, people“; německy: „Volk, Nation“; rusky: „narod, nacija“), tj. historicky vzniklé společenství lidí, spojených společnou řečí, územím, hospodářským životem a psychickým založením projevujícím se ve společné kultuře, a NÁRODNOST (anglicky: „nationality“; německy: „Nationalität“; rusky: „nacional’nost“), tj. historický typ etnického společenství lidí spojených společným *jazykem, územím a společnou *hmotnou a *duchovní kulturou. Oba tyto výrazy čínština vyjadřuje slovem jediným, totiž *min-cu*, respektive ve složeninách *-cu*, i když většinu nechanských etnik by vzhledem k jejich počtu a dosaženému stupni jejich společenského vývoje bylo spíše třeba řadit do *kategorie „národnosti“. Jediný rozdíl v označení většinové (chanské) a menšinové (nechanské) složky obyvatelstva ČLR je v tom, že první, zcela odpovídající uvedené definici národa, jsou nazýváni „národ Chan, Chanové“ (Chan-cu), kdežto ostatní, až na výjimky spíše odpovídající zmíněné definici národnosti, jsou jako celek označováni hromadným, nevědeckým termínem, či spíše opisem, „málo čtené národy“ – **šao-šu min-cu*. U nás, ale i v jiných jazycích, se ustálil zvyk překládat tento čínský termín slovy „menšinové národy/národnosti“ či „národnostní menšiny“ (anglicky: „minority nationalities“ nebo „national minorities“; německy: „nationale Minderheiten“; rusky: „nacional’nyje men’šinstva“). Jak vidno, nepřihlížejí v Číně při označování jednotlivých etnik v *zemi ke kvalitativní podstatě označovaného jevu, a vystihují pouze jeho vnější, kvantitativní stránku. Je pak jistě paradoxní, je-li spolu s více než miliardovým národem Chanů (Chan-cu) označován stejnou příponou *-cu* kupříkladu i pouhých několik tisíc duší čítající tunguzsko-mandžuský „národ“ *Chečeů (Che-če-cu) v severovýchodní Číně nebo ještě menší *Lhopové v jihozápadní Číně. V rovině praktické politiky a propagandy bývá tento terminologický nedostatek překrýván tvrzením, že užitím nediferencovaného termínu *min-cu (-cu)* jak pro početně největší národ Chanů, tak pro početně malé národy a národnosti se chce naznačit snaha postupovat vůči nechanským menšinovým národům či národnostem (*šao-šu min-cu*) při řešení národnostní otázky stejně jako vůči příslušníkům vládnoucího národa Chan.

Klasifikace národů a národností Číny: Existuje několik možností a způsobů *klasifikace národů, národností a etnických skupin Číny podle toho, o jaký aspekt národnostní problematiky v této zemi se jedná.

Klasifikace obyvatelstva podle velikosti: Tato zdánlivě exaktní *metoda naráží však na problém nedostatku a spolehlivosti statistických údajů a jejich zastaralosti již v samém okamžiku jejich zveřejnění. Při neustále stoupajícím trendu populačního růstu (v roce 1949 měla Čína 542 miliony obyvatel, v roce 1969 to bylo 806 milionů, v roce 1982 jejich počet přesáhl 1 miliardu a v roce 2002 dosáhl 1 miliardy a 295 milionů) mají jakékoli číselné údaje, například pro případné srovnávání, význam pouze relativní, nikoli absolutní. Dále uváděné počty příslušníků jednotlivých národů a národností ČLR se opírají o údaje sčítání lidu k 1.

červenci 1990. Čínu jako typickou multietnickou zemi obývá 56 oficiálně uznávaných národů, národností a etnických skupin. Největší z nich tvoří původní obyvatelé Číny Chanové, jichž je 92 %, zbývajících 8 % tvoří 55 menšinových národů a národností, z nichž nejpočetnější jsou Čuangové (15,555 milionu), Mandžouvé (8,846 milionu), Chuejové (8,612 milionu), Miaové (7,383 milionu), Ujguři (7,207 milionu), Iové (6,578 milionu), Tchuťiaové (5,725 milionu), Mongolové (4,802 milionu) a Tibetané (4,593 milionu). Nejmenší je etnikum Lhopa (2 300).

Klasifikace obyvatelstva podle oblastí jeho hlavního rozšíření: Zatímco některá etnika žijí v kompaktních celcích často na značně rozlehlém území (kupříkladu Chanové, Čuangové, Ujguři, Tibetané, Mongolové aj.), jiné národnostní celky jsou „roztrhány“ a jejich rozptýlené obyvatelstvo, smíšené s jinými národnostmi, vytváří nanejvýš větší či menší izolované ostrůvky uvnitř majoritní populace. V souvislosti s masovými přesuny chanského obyvatelstva do oblastí obývaných menšinovými národy a národnostmi je někde situace dokonce taková, že i v největší oblasti jejich kompaktního osídlení žije lid dotyčného menšinového národa v početní menšině. I když co do počtu představují menšinové národy a národnosti jen zlomek všeho obyvatelstva Číny, území, na kterém žijí, zabírá přes polovinu celkové plochy země (zhruba 60 % z 9,59 milionu km²). Jedná se přitom povětšinou o okrajové části Číny navazující na sousední asijské země, s nimiž nechanské obyvatelstvo již po staletí udržuje tradiční hospodářské a kulturní styky. V základě těchto vztahů není však jen geografická blízkost a vzájemná potřeba ekonomické a kulturní výměny, nýbrž i etnická a jazyková spřízněnost lidu žijícího na obou stranách hranice. Početně nejsilnější a národnostně nejpestřejší koncentrace nechanského obyvatelstva se nachází v jižní a jihozápadní Číně, jmenovitě v provinciích Jün-nan, Kuej-čou, S'-čchuan a v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si, dále v provinciích Kan-su, Čching-chaj a v Ujgurské autonomní oblasti Sin-ťiang na čínském severozápadě a také v provinciích Chu-nan a Kuang-tung v jižní Číně a Che-pej, Liao-ning, Ťi-lin a Chej-lung-ťiang v severní a severovýchodní Číně. Mimořádný význam území obývaných příslušníky menšinových národů a národností je, vedle jejich nesmírné rozlohy (kupříkladu jen Sin-ťiang, *Vnitřní Mongolsko a Tibet zabírají dohromady plochu větší než 3 miliony km²), dán především tím, že značná část nerostného bohatství nezbytně nutného pro *industrializaci země včetně bohatých energetických zdrojů a nalezišť ropy, se nachází právě zde. O vojensko-strategickém významu těchto převážně horských, pralesních, případně pouštních oblastí není rovněž pochyb.

*Klasifikace podle typu přiznané *autonomie:* Tato klasifikace vychází z typu správy a začlenění menšinových národů a národností do administrativní struktury země. Tento aspekt umožňuje zkoumat změny a úpravy v jejich administrativním zařazení, jakož i důvody a okolnosti zřizování, rušení či slučování takových autonomních útvarů a z toho všeho pak usuzovat o národnostní politice ČLR a jejich trendech jako celku. V souladu s praxí zaváděnou na osvobozeném území Číny ještě před vznikem ČLR a pak rozšířenou zejména v 50. letech minulého století byl některým vybraným nechanským národům a národnostem přiznán status „území s národnostní autonomií“ (*min-cu ti-fang c'-č'*). Tyto „národnostně územní autonomie“ jsou trojího typu (sestupně od vyššího k nižšímu): autonomní oblast (*c'-č'-čchü*), autonomní kraj (*c'-č'-čou*), autonomní okres (*c'-č'-sien*; na území s mongolským obyvatelstvem jeho ekvivalent autonomní „korouhev“, mongolsky chošún – *c'-č'-čchi*). Jejich druh, územní rozsah (velikost) i počet se během doby nejednou měnily či různě upravovaly, než se ustálily ve své dnešní podobě. Z celkového počtu více než 2 000 teritoriálně-administrativních jednotek taxonomického typu I (provincie, autonomní oblasti, *města pod přímou ústřední správou) a taxonomického typu II (kraje, autonomní kraje, okresy, autonomní okresy) na celém území ČLR je v současné době pět autonomních oblastí. Jejich území činí zhruba 4,305 milionu km², což je přibližně 37,5 % z celkové rozlohy ČLR. Chronologicky podle data vzniku to jsou: 1. *Autonomní oblast Vnitřní Mongolsko, správní centrum Chu-che-chao-tche (Chöch chot), rozloha 1 183 000 km², zřízena 1. května 1947. 2. Ujgurská

autonomní oblast Sin-ťiang, správní centrum Wu-lu-mu-čchi (Urumči), rozloha 1 600 000 km², zřízena 1. října 1955. 3. Chuejská autonomní oblast Ning-sia, správní centrum Jin-čchuan, rozloha 66 400 km², zřízena 15. července 1957. 4. Čuangská autonomní oblast Kuang-si, správní centrum Nan-ning, rozloha 236 300 km², zřízena 5. března 1958. 5. Tibetská autonomní oblast, správní centrum La-sa (*Lhasa), rozloha 1 220 000 km², zřízena 9. září 1965.

Klasifikace podle etnické příbuznosti: Toto členění vychází z určitých shodných antropologických rysů jednotlivých národů a národností Číny a z celkového jejich *životního stylu a zvyklostí. S tímto dělením také úzce souvisí třídění nechanského obyvatelstva podle jeho jazykové příbuznosti. Všechno obyvatelstvo Číny lze z těchto hledisek rozdělit zhruba do následujících skupin.

Chanové (Chan-cu): Chanové patří k mongoloidnímu plemeni a na rozsáhlých prostorách severovýchodní, severní, východní, jižní a střední části východní Asie, kde žijí v kompaktních celcích, jsou *autochtonními obyvateli. V současné době tvoří na takto vymezeném teritoriu zhruba 92 % veškeré tamní populace (v roce 1990 přibližně 1 259 milionů). Chanové jsou jediným národem na *světě s tak dlouhým a nepřetržitým historickým vývojem na jednom území, se společnými bioantropologickými rysy, s jedním společným písmem a jazykem a výraznou kulturou, převyšující okolní národy. Chanové (v obecném pojmenování „Čičané“) žijí kromě vlastní Číny a Tchaj-wanu ve větších celcích také v Indonésii, Malajsii, Singapuru, Thajsku, Koreji, Japonsku, Vietnamu, Austrálii a v USA. Z hlediska jazykového jsou řazeni do sino-thajské větve čínsko-tibetské jazykové rodiny.

Chuejové: K Chanům se většinou svých základních charakteristik přimykají Chuejové (*Chuej-cu*, též *Chuej-žen* či *Chuej-chuej*), zaujímající mezi oficiálně uznávanými národy a národnostmi v Číně třetí místo (8,612 milionu), hned za nejpočetnějším nechanským národem Čuangů a Mandžů. Chuejové představují typický ubikvitní národ, vyskytující se prakticky na celém území Číny: kromě vlastní Chuejské autonomní oblasti Ning-sia je nacházíme zejména v provinciích Kan-su, Che-nan, Che-pej, Čching-chaj, Šan-tung, Jün-nan a dále v Sin-ťiang a v městech Peking, Tiencin, Šanghaji a jinde. Chuejové nemají svůj vlastní jazyk a mluví dialekty čínštiny okolního chanského obyvatelstva, s nímž mají také společné znakové písmo. V jejich slovní zásobě je však patrná příměs arabsko-perské islámské terminologie. V chanské populaci tvoří svérázné ostrůvky – ve městech žijí v samostatných čtvrtích, mají vlastní restaurace, svá specifická jídla, své zvyky a náboženské obřady. Jsou totiž pravověrnými *muslimy sunnitského vyznání. Svůj původ na teritoriu Číny odvozují buďto od přistěhovalců ze střední Asie, Íránu a arabských zemí, přicházejících do Číny v dobách mongolské dynastie Jüan ve 13. století, nebo od potomků arabských obchodníků, doložených v Kantonu již v 8. století.

Čuangsko-tungské národy a národnosti čínského jihu: Čuangové a s nimi antropologicky, etnicky a jazykově příbuzné národy a národnosti žijí na čínském jihu v provinciích Jün-nan, Kuej-čou, Chu-nan, Kuang-tung a v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si. Jazykově tvoří samostatnou větev čínsko-tibetských jazyků, rozdělenou do skupiny čuangsko-tchajské (čuangština, puiština, tchajština), tungsko-šuejské (tungština, šuejština, molaoština, maonanština) a liské (lišština a její dialekty). Čuangové (*Čuang-cu*, 15,558 milionu) jsou potomky dávných kmenů Luo-jüe a Po-jüe z 1. století př. n. l. Jako samostatné etnikum jsou v čínských pramenech připomínáni až od dob dynastie *Sung (10.–13. století). Dnes mají od roku 1958 vlastní autonomní oblast Kuang-si (hlavní město Nan-ning). Od téhož roku používají také jako písmo vlastní modifikovanou latinku. *Puiové (*Pu-i-cu*, 2,548 milionu) žijí v provincii Kuej-čou, kde mají od roku 1956 vlastní autonomní kraj Čchien-nan (administrativní centrum Tu-jün). Antropologicky a jazykově jsou nejbližšími příbuznými Čuangů. Používají rovněž modifikovanou latinku. Vedle *taoismu a *buddhismu je mezi nimi rozšířeno i *křesťanství. Tchajové či Tajové (*Tchaj-cu*, 1,025 milionu), početně středně velká

národnost, žijí pouze v Jün-nanu, kde mají od roku 1953 vlastní autonomní kraj Si-šuang-pan-na (administrativní centrum Ťing-chung). Ve *středověku tvořili součást mocné federace Nan-čao – Ta-li, od níž se ve 12. století oddělili a vytvořili si vlastní stát Meng-li-kuo, který však byl ve 13. století vyvrácen Mongoly. *Tungové (*Tung-cu*, 2,506 milionu) žijí v kompaktních celcích na pomezí provincií Kuej-čou, Chu-nan a Čuangské autonomní oblasti Kuang-si, kde mají od roku 1956 vlastní autonomní kraj Čchien-tung-nan (administrativní centrum Kchaj-li). Tungové odvozují svůj původ od Po-jüeů, společných prapředků všech čuangsko-tungských národů. Šuejové (*Šuej-cu*, doslova „Vodáci“, 347 100) žijí v jihovýchodní části provincie Kuej-čou, kde mají od roku 1957 vlastní autonomní okres San-tu (administrativní centrum San-che). Poprvé je nacházíme zmíněné v čínských *kronikách 15. století, avšak jejich vlastní etnogeneze sahá až k počátkům čuangsko-tungské čeledi, s jejímiž ostatními členy mají Šuejové velmi mnoho společného. *Molaové (*Mo-lao-cu*, též *Mu-lao-cu*, 160 600) a *Maonanové (*Mao-nan-cu*, 72 400) jsou nevelké etnické skupiny na teritoriu severní, respektive severozápadní části Čuangské autonomní oblasti Kuang-si. S Čuangy mají také mnoho společných rysů. Obě tyto národnosti nezískaly dosud vlastní autonomní status. *Liové (*Li-cu*), patřící k středně velkým národnostem (1 112 000), žijí v kompaktních celcích v jižní polovině ostrova (dnes provincie) Chaj-nan v Jihočínském moři. Původně sídlili jižně od řeky *Jang-c’-ťiang, odkud se v důsledku stupňujícího tlaku ze strany Chanů přemístili na ostrov Chaj-nan. Liové, kteří neměli dříve vlastní písmo, používají od 50. let minulého století abecedu, vytvořenou na základě latinky.

Miaové, Jaové a ostatní národy a národnosti čínského jihu: Přidáme-li k výše vymezenému pojmu „jih Číny“ ještě další čtyři provincie, totiž S’-čchuan, Ťiang-si, Fu-ťien a Če-ťiang a dále ostrov Tchaj-wan, dostaneme oblast rozšíření dalších devíti nechanských národů a národností ČLR následujících tří etnolingvistických čeledí.

Miaosko-jaoské národy a národnosti: Do této skupiny se řadí především početný národ Miaoů (*Miao-cu*, 7,383 milionu), žijících převážně v provincii Kuej-čou. Miaové jsou potomky tribálního svazku San-Miao (Trojí Miao) z počátku našeho *letopočtu a jsou tudíž autochtonními obyvateli jižní Číny. V lingvistickém ohledu je miaoština a její četné dialekty samostatnou větví společného čínsko-tibetského jazykového kmene. Horský a lesnatý terén jejich sídel poskytuje málo vhodné půdy pro *zemědělství, proto je mezi nimi poměrně hojně rozšířen také chov dobytka, rybolov, honitba a nejrůznější lesní práce. Na značně vysoké úrovni jsou i některá domácí *řemesla, jako *tkalcovství, vyšívání a batikování. V ohledu náboženském byli Miaové ještě donedávna většinou animisté, avšak pod vlivem Chanů byl u nich rozšířen i *kult předků, taoismus a buddhismus. *Jaové (*Jao-cu*), početná etnická skupina (2,137 milionu), se nacházejí především v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si, v sousedním Kuang-tungu a dále v Chu-nanu a také v Jün-nanu. Původní etnická a jazyková jednota Jaoů s Miaooy se udržela zhruba do 8. století n. l., avšak od dob dynastie Sung (10.–13. století) prožívali Jaové již vlastní historický vývoj. Jaové nemají vlastní písmo a používají čínských znaků. Hlavním zaměstnáním Jaoů je zemědělství a částečně také *lov a *sběračství. Na území obývaném Jaooy se ve větším množství nachází *zlato, *stříbro, *železná ruda, *cín a další užitkové nerosty. *Šeové (*Še-cu*, 634 700), sídlící původně v provincii Ťiang-si, se někdy v průběhu 8. století n. l. přemístili dále na východ do přímořských provincií Če-ťiang, Fu-ťien a Kuang-tung, kde je dnes nacházíme ponejvíce v horských oblastech. Vzhledem k poměrně značnému jejich rozptýlu nebyla pro ně zřízena žádná územně autonomní jednotka a jejich izolované postavení v moři chanského živlu je vystavuje nebezpečí postupné sinizace. Kchelaové (*Kche-lao-cu*, v severočínské standardní výslovnosti *Čchi-lao-cu*, 438 200) v provincii Kuej-čou a v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si jsou nejbližšími příbuznými Čuangů a Tungů, avšak v důsledku dlouhého soužití s Miaooy převzali od nich tolik prvků do svého jazyka, kultury a životního stylu, že jsou dnes řazeni k národnostem miaosko-jaoským. V přímořských, ale také v západních krajích Čuangské autonomní oblasti Kuang-si žije

nepočetná, etnický a jazykově samostatná skupina obyvatel vietnamského původu, kteří se sami nazývají Kinh (vyslov Ťin), což Chanové přepisují a vyslovují Ťing (*Ťing-cu*, 18 700). Ťingové hovoří severním dialektem *vietnamštiny, kromě níž je mezi nimi rozšířený také kantonský dialekt čínštiny. Jako písma užívají stejně jako ostatní *Vietnamci latinky. Ťingové jsou většinou taoisté, avšak praktikují také kult předků. Od konce 19. století je mezi nimi rozšířeno rovněž katolické náboženství.

Monkhmerské národy a národnosti: Etnická a lingvistická čeleď monkhmerská je na území Číny zastoupena četnými etniky, žijícími v jihozápadních oblastech Jün-nanu, bezprostředně sousedících s Myanmarským svazem (dřívější Barmou). Jsou to (podle početní velikosti) Kchawaové, Pulangové, Ťinoové, Teangové, *Penglungové, Drungové a další. Čínští etnografové je považují za přistěhovalce z Indočíny představující pravděpodobně zbytky těch australoidů, kteří už v *mezolitu přišli do styku s mongoloidy jižních částí Číny a severních oblastí Indočínského poloostrova. Jiní autoři pokládají monkhmerské národy za autochtonní obyvatele jak jihozápadních částí pevninské východní Asie, tak samotné jihovýchodní Asie. Z lingvistického hlediska náleží monkhmerské jazyky do rodiny jazyků *austroasijských, přičemž kchawaština spolu s pulangštinou a penglungštinou tvoří samostatné skupiny monských jazyků, které se v těchto místech vklínily do jazyků čínsko-tibetských. Kchawaové (*Kcha-wa-cu*, též *Wa-cu*, 352 000) obývají horské oblasti jihozápadního Jün-nanu, kde mají rovněž čtyři svoje autonomní okresy. Hlavním zaměstnáním Kchawaů je zemědělství doplňované místy lovem. Pěstuje se rýže, obilí, *kukuřice, hrách a také mák na výrobu *opia; loví se divoká zvěř žijící v horských lesích – tygři, levharti, medvědi ad. Z řemesel doznalo jistého rozvoje zejména tkalcovství, výroba náradí a předmětů z *bambusu. U Kchawaů je kromě kultu předků rozšířen také buddhismus. Pulangové (*Pu-lang-cu*, sami nazývaní *Wuové* a v západní literatuře Pumanové, 82 400) žijí při čínsko-tchajských hranicích v nejj jižnějším cípu Jün-nanu. Sídliště Pulangů jsou tradičně budována na svazích hor uprostřed neprostupných džunglí, což odjakživa znesnadňovalo styk Pulangů s okolním světem a vedlo k uchování nízké úrovně výrobních sil a primitivní organizace pulangské společnosti. Hlavním zaměstnáním zůstává zemědělství, doplňované lovem, sběračstvím a podél řeky Lan-cchang-t'iang (Mekong) také rybolovem. Penglungové (*Peng-lung-cu*, nazývaní též *Na-an-cu* či *Pu-lej-cu* a v evropské literatuře někdy Palaungové, v roce 1982 čítající 12 000 osob) žijí v nejzápadnějším cípu Jün-nanu a část také v sousedním Myanmarském svazu (dřívější Barmě). Obživu si zajišťují hlavně zemědělstvím (pěstování *čaje, *bavlny, citrusových plodů), částečně i sběračstvím. Penglungské ženy se navíc věnují tkaní barevných látek, muži pletení z bambusu. Většinou vyznávají jižní (hínajánský) buddhismus, který převzali od sousedních Tchajů.

Malajsko-indonéská etnika: *Kaošanové (*Kao-šan-cu*, doslova „Horalé“, 2 900), což je souhrnné označení pro všechna původní nechanská plemena ostrova Tchaj-wanu, jsou v Číně jedinými zástupci etnolingvistické čeledi malajsko-indonéských (někdy označované též jako malajsko-polynéská) národností. Otázka jejich etnogeneze představuje dodnes jeden z nevyřešených problémů vědy. Údajně se měli v prvních stoletích našeho letopočtu přemístit z přímořských oblastí jižní Číny na Tchaj-wan a dále až na Filipíny a Indonéské souostroví. Čínští zemědělci, kteří se později začali usazovat v rovinné západní části ostrova, vytlačovali domorodé obyvatelstvo do vyšších horských poloh a nutili je tak věnovat se jako hlavní činnosti lovu. Kaošanové podle místních podmínek provozují zemědělství, lov nebo rybolov. Tchaj-wan, který leží na rozhraní subtropického a tropického pásma, má velké množství srážek a jeho příznivé podnebí umožňuje pěstování vzácných teplomilných kultur – citrusovníku, kafrovníku, čajovníku ad., zatímco horské oblasti oplývají bohatými *tropickými lesy s hojnou zvěří a ptactvem. O ostrov Tchaj-wan (Formosu) sváděli v 17. století boje Portugalci, Holanďané a Španělé. Z rukou Španělů, posledních jeho držitelů, byl ostrov vyrván v roce 1661 a stal se částí Čchingské říše. Avšak po prohrané *čínsko-japonské

válce v roce 1895 se ho zmocnili *Japonci, pod jejichž vládou se pak nacházel až do roku 1945, kdy přešel znovu pod čínskou správu. V roce 1949 se na Tchaj-wanu usadila Čankajšková kuomintangská vláda.

Tibeťané a další jim příbuzné národy a národnosti čínského jihozápadu: Na obrovském teritoriu ČLR pokrývaném Tibetskou autonomní oblastí, provincií Čching-chaj a většími či menšími částmi přilehlých provincií Kan-su, S'-čchuan, Jün-nan a částečně i Kuej-čou, Chu-nan a Čuangské autonomní oblasti Kuang-si, jež dohromady představuje dobrou čtvrtinu veškeré plochy Číny, žije už od prehistorických dob autochtonní lid stejného či příbuzného etnického a jazykového složení, řazený pod souhrnné označení tibetsko-barmské etnické a jazykové čeledi. Historicky a etnicky jde o národy a národnosti spřízněné s lidem nazývaným v nejstarších čínských pramenech jako *Žungové (Si-žung, *Čchüan-žung ad.), respektive později *Čchiangové (Žuo-čchiang ad.), případně pejorativně též jako *Si-nan-iové (doslova „Jihozápadní *barbaři“). První skupinu tohoto lidu tvoří vlastní Tibeťané a jim nejbližší příbuzní *Sifanové, Ďarongové, Phumiové a Mönповé a dále Čchiangové, Nuové a Tulungové, hovořící vesměs tibetsky, případně dialekty tohoto jazyka. Hlavními jejich sídly jsou Tibetská autonomní oblast a provincie Čching-chaj, S'-čchuan, Jün-nan a Kan-su. Druhou, nejpočetnější skupinu představují Iové a jim etnicky a jazykově blízcí Chaniové, *Lisuové, *Lachuové (spolu s Kchucchungy), *Ačchangové, Nasiové, Pajové a Tchuťiaové, žijící především v Jün-nanu a S'-čchuanu a částečně i v Kuej-čou, Chu-nanu a Čuangské autonomní oblasti Kuang-si. Do třetí skupiny náleží pouze Ťingpchové, kteří žijí v Jün-nanu a v mnoha ohledech již připomínají *Barmánce. Tibeťané, kteří se sami nazývají Bōpa a které Chanové nazývají buďto *Cang-cu*, nebo *Si-cang-žen* (4,593 milionu), zaujímají mezi ostatními nechanskými národy Číny v mnoha ohledech zvláštní a výjimečné postavení, a to jak z hlediska jejich vlastního historického vývoje, tak z hlediska jejich zcela ojedinelé a odlišné duchovní, zejména náboženské kultury čerpající především ze zdrojů indických, tak konečně i z hlediska vlivu jejich svérázné kultury a životního stylu na ostatní s nimi spřízněné národy a národnosti. Tibeťané patří k starobylým asijským národům s vysokou úrovní *materiální a *duchovní kultury a tradičně silným vlivem na okolní svět (Mongolsko, Ladak, Nepál, Sikkim, Bhútán). K sjednocení vlastních tibetských kmenů v údolí řeky Cangpo v centrálním Tibetu v samostatný stát došlo v 6.–7. století n. l., kdy byl do země uveden také buddhismus z Indie a rozvíjeny styky hospodářské a kulturní se sousedními zeměmi. Po rozpadu jednotného tibetského státu v 10. století se dostala do popředí politického života v zemi buddhistická církev a boj mezi četnými jejími školami vyplňoval pak následující staletí. Sakjapovci (*Sakja) ve 13. století se přiklonili k mongolským vládcům Číny, obdobně jako v 17. století představitel školy *Gelug, 5. *dalajlama, hledal ochranu a oporu u mandžuských vládců Číny. Koncem 19. a začátkem 20. století se Tibet stal předmětem expanze ze strany Velké Británie, která si na něm vojenskou silou vymohla řadu výsad, ze kterých pak těžila po celé období republikánské Číny. Od roku 1951 je Tibet zcela podřízen politice čínského ústředí. V důsledku přehmatů ze strany čínské administrativy došlo v roce 1959 ve Lhase k protičínskému povstání a jedním z jeho důsledků byl také masový odchod tibetského obyvatelstva do Indie a dalších zemí subkontinentu. Mezi uprchlíky byl rovněž nejvyšší církevní představitel Tibetu dalajlama, zdržující se v Indii dodnes. Tibeťané jsou tradičně lid zemědělský a pastevecký a vynikají rovněž v obchodu a řemeslech. Obdivuhodně dobře snášejí drsné podmínky vysokohorské *přírody a jejího klimatu. Jejich život soukromý i veřejný je výrazně poznamenán náboženstvím (buddhismus, respektive *bönismus), projevujícím se také v umění, architektuře, písemnictví a vůbec v celé sféře nadstavby. Hovoří jazykem zcela odlišným od čínštiny a používají vlastní slabičné písmo odvozené z indické abecedy, které se píše vodorovně zleva doprava. K vlastním Tibeťanům bývají obvykle počítáni ještě Sifanové a Ďarongové, žijící v S'-čchuanu a hlásící se k buddhismu, respektive bönismu, a konečně i pestrá směs obyvatel nejzazšího tibetského jihovýchodu v

sousedství Indie a Myanmarského svazu (dřívější Barmy), jako jsou Mönpové (*Men-pa*, 7 500), Lhopové (*Luo-pa*, 2 300) a další, vesměs provozující zemědělství a lov. V celé této oblasti se projevuje silný kulturní a náboženský vliv Tibetu. Čchiangové (*Čchiang-cu*, 198,3 000), jimž jediným zůstalo historické jméno dávných kočovných kmenů čínského středozápadu, žijí všichni v západním S'-čchuanu v Tibetském autonomním kraji Ngapa a věnují se zemědělství a pastevectví. Pchumiové (*Pchu-mi-cu*, 29 700) žijí v severozápadní části provincie Jün-nan, kam se dostali odkudsi ze severu, a to už ve 13. století v době tažení mongolských vojsk na čínský jihozápad. Hlavním druhem zaměstnání Pchumiů je zemědělství a chov domácího zvířectva, jako vedlejší činnost provozují lovectví a řemesla. V náboženském ohledu jsou animisté, případně buddhisté či bönisté. Nuové (*Nu-cu*, 27 200), nevelká národnostní skupina, žijící v severozápadním cípu Jün-nanu a v údolí řeky Lancchang-t'iang (Mekong) v nejvýchodnější části Tibetské autonomní oblasti. Hlavním zdrojem jejich obživy je zemědělství. V důsledku dlouholetého působení katolických *misionářů v tomto kraji je mezi nimi poměrně mnoho křesťanů. Tulungové (*Tu-lung-cu*, zvaní též Drungové), patří k nejmenším nechanským národnostem (5 800), žijí v Jün-nanu v okolí města Wej-si a věnují se zemědělství, rybolovu a honitbě. U Tulungů se ještě donedávna praktikovalo mnohoženství, zpravidla ve formě sňatku několika sester s jedním mužem, a také skupinové *manželství, ve kterém několik sester bývalo provdáno za několik bratrů. Iové (*I-cu*, 6 578 000), zvaní též *Nosuové (případně pejorativně Lolo), jsou jedním z nejstarobylých národů tibetsko-barmské etnické skupiny, známého již z 1. tisíciletí př. n. l. V 7. století n. l. se šest iských a jiných kmenů spojilo a pod vládou nejjihnějšího z nich, rodu Meng-še, vytvořilo v jihozápadní Číně a rovněž na území dnešního severního Vietnamu, Laosu, Myanmarského svazu (dřívější Barmy) a Thajska mohutnou otrokářskou federaci *Nan-čao (649–1252), nezávislou na ústřední čínské vládě. Nejkompaktněji dnes žijí v S'-čchuanu, rozptýleně pak v provinciích Jün-nan, Kuej-čou a částečně také v Chu-nanu a v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si. Hlavním zaměstnáním většiny dnešních Iů je zemědělství, v podhorských oblastech doplňované chovem dobytka. Mezi ostatními nechanskými národy vynikají Iové bohatou poetickou tvorbou (známý lidový epos *Ašma*), lidovým uměním (*kroje, výšivky), písněmi a tanci. Iům („Lolo“) věnovali také cizí etnografové poměrně značnou pozornost. Chaniové (*Cha-ni-cu*, 1,254 milionu) jsou etnicky i jazykově nejbližšími a zároveň nejvyspělejšími příbuznými Iů. Žijí v nejjihnější části Jün-nanu, živí se pěstováním cukrové třtiny, kávovníku, banánovníku, kokosových palm, mangovníku ad. Lisuové (*Li-su-cu*, někdy zvaní též Nisu, Losu, Mosu či Nosu) jsou středně početná národnost (574 600), žijící v povodí řeky Nu-t'iang (Salvin) v severozápadní části Jün-nanu. Kromě toho nacházíme Lisuy také v sousedících oblastech Tibetu a S'-čchuanu a za hranicemi ČLR v Myanmarském svazu (dřívější Barmě) (tzv. Yawyinové), Thajsku a v Kambodži. Od začátku 20. století je mezi Lisuy hojně rozšířeno křesťanství. Lachuové (*Lachu-cu*, 411 500), v minulosti rovněž členové federace Nan-čao. V jihozápadní části Jün-nanu obývají horské kraje se subtropickým klimatem a hojnými dešti. Vedle zemědělství, které je jejich hlavním zaměstnáním, se mimo sezonu věnují také lovu. Blízkými příbuznými Lachuů (podle některých etnografů Chaniů) jsou Kchucchungové (*Kchu-cchung-cu*, 30 000), malá národnostní skupina na území okresu Ťin-pching v Jün-nanu. Ještě donedávna neznali zemědělství a vedli kočovný život lovců a sběračů. Chanové je opovržlivě nazývali jie-žen, „divoši“. Ačchangové (*A-čchang-cu*, 27 700) žijí roztroušeně v jihozápadním Jün-nanu, v kraji příhodném pro pěstování rýže, kukuřice, *brambor a zeleniny. Kromě zemědělství provozují Ačchangové rovněž řemesla, z nichž největšímu věhlasu se u nich těší *kovotepectví, mečířství, klenotnictví ad. Většina Ačchangů jsou vyznavači jižního (hínajánského) buddhismu. Nasiové či Nakhiové (*Na-si-cu*, 277 800), dříve nazývaní také Lüsü, Mosie nebo Moso, jsou velmi starobylý národ, jehož existence je doložena již v S'-ma Čchienových *Š'-ti* (Zápisky historika) z 1. století př. n. l. Předkové Nasíů se v 7. století n. l.

významně podíleli na organizaci federace Nan-čao. Dnes žijí v severozápadním Jün-nanu převážně v údolí řeky Ťin-ša-t'iang (horní tok Jang-c'-t'iangu čili *Čchang-t'iangu) a v Tibetském autonomním okrese Mu-li v sousedním S'-čchuanu. Pajové (*Paj-cu*, doslova „Běloši“), dříve zvaní též Min-t'ia, představují středně velkou národnostní skupinu (1,598 milionu osob), koncentrovanou v západní části Jün-nanu, kde mají od roku 1956 vlastní Pajský autonomní kraj Ta-li. Jde o starobylé etnikum, významně se podílející na formování státu Nan-čao, společného řadě iských plemen. Po reorganizaci toho státu v roce 902 si Pajové zřídili vlastní stát Ta-li, zlikvidovaný až v roce 1252 vojsky *chána *Chubilaje. Pajové se věnují hlavně zemědělství, které doplňují chovem skotu a rybolovem. Hlásí se většinou k severnímu (mahájánovému) buddhismu, který do těchto míst pronikl již v 7. století, ale najdou se mezi nimi také stoupenci taoismu a primitivního animismu. Tchut'iaové (*Tchu-t'ia-cu*), početný národ (5,725 milionu osob) žijící na nejzazším východním okraji území, které je osídleno lidem tibetsko-barmské etnické a jazykové provenience, až po centrální čínské provincie Chu-pej a Chu-nan. Pro svůj těsný styk se sousedním chanským obyvatelstvem a přijetí *čínského jazyka a kultury nebyvali dříve považováni za samostatnou národnost, a pouze za jakési „místní domorodce“ (čínsky: *tchu-t'ia*) jižní Číny na rozdíl od Chanů, kteří sem přišli později ze severu a kterým se říkalo *kche-t'ia*, „hosté“ (v jižních dialektech vyslovováno hakka). Ťingpchové (*Ťing-pcho-cu*, 119 300), zvaní též Cajwové, představují v ohledu etnickém a jazykovém přechodný typ k etnikům větve myanmarské (barmské). Žijí v menším množství na území Číny v horských oblastech na pomezí Jün-nanu a Myanmaru, zatímco většina jich žije mimo území ČLR – v Myanmaru, kde jsou známi jako *Kačjinové, a v některých dalších zemích jižní a jihovýchodní Asie. Čínští Ťingpchové se živí hlavně zemědělstvím, dobytkařství je u nich málo rozvinuto. V jejich náboženství převládá primitivní animismus, avšak vyskytují se mezi nimi i buddhisté a katoličtí *konvertité.

Mandžuoové, Korejci a další národy a národnosti čínského severovýchodu: Čínský severovýchod – Tung-pej (oblast bývalého Mandžuska) dnes tvoří provincie Chej-lung-t'iang, Ťi-lin a Liao-ning, jež dohromady zabírají plochu o rozloze 1 230 000 km² (zhruba jedna osmina celkové plochy Číny). Částečně sem svými severovýchodními výběžky zasahuje i území Autonomní oblasti Vnitřního Mongolska. Kromě Chanů, představujících nejsilnější složku místní populace, a četných mongolských kmenů tu mají už od pradávna svůj domov i některá další nechanská etnika ČLR, především skupina národů a národností tunguzsko-mandžuských (Mandžuoové, *Sipové, Čečeové, *Evenkové, Oročoni) a dále Korejci a v menším počtu i starousedlí indoevroptští *Rusové (*E-le-s'-cu*, 13 500).

Tunguzsko-mandžuské národy a národnosti: K tunguzsko-mandžuským etnikům žijícím na území ČLR počítáme Mandžuy, Sipoy, Čečey (Nanajce), Evenky (a k nim patřící Solony) a Oročony. I když tato etnika žijí povětšinou rozptýlena na území tří severovýchodních provincií, jednotlivé jejich představitele nacházíme také v jiných částech Číny, například v Ujgurské autonomní oblasti Sin-t'iang, ve Vnitřním Mongolsku, na Šan-tungu, v Chu-peji, S'-čchuanu, Kuang-tungu, Kan-su a jinde. I když Mandžuoové zaujímají svým počtem jedno z předních míst mezi ostatními nechanskými etniky, nebyl jim – nejspíš pro malou kompaktnost jejich sídel – poskytnut žádný stupeň územní *samosprávy. Všechny pět vyjmenovaných etnik je spjato společným historickým původem, případně jednotou kultury a životního stylu, a všechna hovoří navzájem si velmi podobnými jazyky tunguzsko-mandžuskými, které tvoří samostatnou větev *altajského jazykového kmene. K severní („sibiřské“) větvi se počítají evenčtina a oročonština, k jižní („amurské“) větvi čečeština (*nanajština) a k západní větvi *mandžuština a s ní příbuzná sipoština, jež obě mají už poměrně blízko k jazykům mongolským. Mandžuoové (*Man-cu*, 8 846 000) žijí v kompaktnějších celcích hlavně v provinciích Ťi-lin a Liao-ning, své původní domoviny, rozptýleně je pak nacházíme v Che-peji, Vnitřním Mongolsku a na Šan-tungu. Do dějin Číny se zapsali mandžuskou dynastií Čching (1644–1911), poslední monarchickou vládou v této zemi. Japonský experiment s tzv.

Mandžukuem (Man-čou-kuo), loutkovým státem zřízeným v roce 1932, v jehož čele z vůle japonských okupantů stanul v roce 1934 poslední čchingský císař Süan-tchung (1908–1911; vlastním jménem Aisin Gioro Pchu-i, 1906–1967), skončil v důsledku porážky Japonska v *druhé světové válce naprostým fiaskem. Nevelké početní zastoupení vládnoucích Mandžůů v moři majoritní a vyspělé chanské populace vedlo nakonec k jejich postupnému odnárodnění, ztrátě rodného jazyka a totálnímu počínštění. Řada *zvyků a *obyčejů každodenního života Mandžůů se však zase v důsledku jejich dlouholetého vládnoucího postavení v zemi stala součástí zvyků a obyčejů Chanů a ostatních nechanských národů a národností Číny. Jakkoli dlouho byli Mandžouové vládnoucím národem v Číně, vlastní vzdělanost v podstatě nevytvořili. Písmo převzali od Mongolů a ostatní vyšší vzdělanost od Čňanů. Jediné, čeho dosáhli ve svrchované míře, bylo pořízení dokonalých překladů základních děl čínské klasiky do mandžuštiny, jakož i virtuozyta v čínské kaligrafii. Dnešní Mandžouové představují tradičně zemědělský lid, chov dobytka má u nich pouze podpůrný charakter a omezuje se povětšinou na tažný skot a brav. Uplatňují se ovšem také jako zdatní dělníci nejrůznějších profesí v průmyslových závodech a podnicích v Šen-jangu, Pao-tchou, v hutním kombinátu v An-šanu aj. Sipové (*Si-po-cu*, 172 900), mající k Mandžouům po všech stránkách nejbliže, žijí dnes převážně v Sin-ťiang, kam byli i s rodinnými příslušníky v polovině 18. století vysláni do Džungarska střežit hranice Čchingské říše. Dnešním jejich zaměstnáním je zemědělství, doplňované místy pastevectvím a rybolovem. *Šamanismus, kdysi mezi Sipoy rozšířený, ustoupil později *ččínskému buddhismu, jehož prvky jsou patrné v sipoském folkloru. Čečeové (*Che-če-cu*, 4 300), blízcí příbuzní sibiřských Nanajců, žijí na nejzazším severovýchodě Číny v bažinatém kraji mezi řekami Sungari, Amurem a Ussuri. Spolu se starousedlými Rusy patří k nejmenším nechanským národnostem na území ČLR. Evenkové (*E-wen-kche-cu*, 26 400) žijí rozptýleně v provincii Chej-lung-ťiang, kde mají poblíž Chajlaru vlastní autonomní chošun čili „korouhev“ (c' -č' -čchi; ekvivalent okresu sien). Část jich žije také v Sin-ťiang, kam se vystěhovali spolu se Sipoy v polovině 18. století. K Evenkům bývají tradičně řazeni také *Soloni, Birarové, Manegerové a Tunguzové, žijící v horských údolích Velkého Chinganu (Ta-sing-an-ling), kam přesídlili v 19. a počátkem 20. století z levého břehu Amuru a ze Zabajkalska. Evenkové provozují hlavně dobytkařství a lov. Z řemesel je u nich nejrozvinutější *kovářství. Dřívější kočovný či polokočovný způsob života byl u nich už prakticky zcela vystřídán usedlým životem v městech a na venkově. Oročoni (*E-lun-čchun-cu*, 7 000) jsou nevelká polokočovná národnost na svazích Velkého a Malého Chinganu v Chej-lung-ťiang. V etnolingvistickém ohledu mají Oročoni nejbliže k Evenkům a také v oblasti materiální kultury nacházíme mezi nimi řadu shodných prvků (například *oděv, *obuv a pokrývka hlavy zhotovované ze srnčích kůží ad.). Tak jako Evenkové jsou i Oročoni povětšinou šamanisté a uctívači přírodních sil.

Korejci: Korejci (*Čchao-sien-cu*, 1,923 milionu) žijí poněkud ve vlastním autonomním kraji Jen-pien (Jonbjon, zřízen v roce 1952) ve východní části provincie Ťi-lin, sousedícím jak se severní Koreou, tak s Ruskou federací. Korejci v ČLR jsou etnicky a jazykově spřízněni s obyvateli Korejského poloostrova, eventuálně s ostatními korejskými menšinami v zahraničí, zejména v Japonsku a Rusku. Jejich jazyk je typologicky jazyk aglutinující, nejčastěji řazený ke korejsko-japonské (podle jiných tunguzské) větvi altajského jazykového kmene. Původně u Korejců používané čínské znakové písmo bylo v 15. století nahrazeno vlastní hláskovou abecedou. Kraj Jonbjon představuje konglomerát malých zemědělsko-průmyslových měst a vesniček s rovinami intenzivní zemědělské produkce a s rozsáhlým horským zázemím. Místní průmysl se vyznačuje především těžbou uhlí a četných rud, výskytem zlata, slídy, břidlic a dále zpracováváním ropy, výrobou *papíru, cementu, keramického nádobí ad. Korejští zemědělci jsou v Číně proslulí jako pěstitelé rýže se zkušenostmi v zavodňovací *technice, kromě toho pěstují obilí, sorgho a dále sóju, tykve, slunečnice, tabák a ovoce. Lesy, pokrývající čtyři pětiny kraje, dávají vyhledávaný kořen ženšenu a jiné léčivé byliny.

Vzdělanost jonbjonských Korejců je na relativně vysoké úrovni. Z jejich tradic také vyrostla vůbec první menšinová vysoká škola v ČLR – Jonbjonská univerzita, založená v roce 1949.

Mongolové a jim příbuzné národy a národnosti čínského severu a severozápadu: Severní, severovýchodní a severozápadní Čína představuje poměrně velkou a pestrou koncentraci nechanského obyvatelstva, náležejícího k jedné společné rodině altajských etnik a jazyků – k etnolingvistické čeledi mongolské. K mongolským národům a národnostem ČLR se počítají především vlastní Mongolové a dále *Tungsiangové, Paoanové, *Monguoři a Dahuři, žijící v dlouhém pásu severní Číny, táhnoucím se od Chej-lung-ťiangu na nejzazším severovýchodě, přes Autonomní oblast Vnitřní Mongolsko, provincie Kan-su a Čching-chaj až po Ujgurskou autonomní oblast Sin-ťiang na nejzazším severozápadě. Zatímco početně nejsilnější Mongoly nacházíme roztroušené v celém zmíněném pásu, Tungsiangy a Paoany nacházíme hlavně v Kan-su a Čching-chaji, Monguory v Čching-chaji a Dahury v Chej-lung-ťiangu. Mongolské jazyky, kterými se mluví na širých prostorách Vnitřní Asie od Amuru až po Volhu, představují samostatnou větev altajského jazykového kmene a patří k nim především vlastní mongolština (chalchština), jíž se mluví v Mongolsku a v Autonomní oblasti Vnitřní Mongolsko v ČLR, dále *burjatština a *kalmyčtina na teritoriu Ruské federace, tungsiangština, paoanština, monguorština a dahurština v ČLR a mogholština v Afghánistánu. Mongolové (*Meng-ku-cu*, 4,802 milionu), řazení k početně silným nechanským národům ČLR, se z hlediska jazykového dělí na řadu historických kmenů, jako jsou Alašanové, Barguti, Čachaři, Charčinové, Ordosané, Suniti, Tümeti, Üzemčínové a mnozí další, žijící ve Vnitřním Mongolsku, Chuejské autonomní oblasti Ning-sia a v Kan-su; dále Chošúti, Ůleti a Torgúti (někdy společně nazývaní Ojraty) v Sin-ťiang, Dörbeti a Gorlosové v Chej-lung-ťiang a Ťi-linu a Kókenúrané v okolí jezera Kókenúr v Čching-chaji. Historický vývoj čínských Mongolů je v podstatě shodný s vývojem u Mongolů v dnešním Mongolsku. Na jejich etnogenezi se podílely jak staromongolské, tak staroturkické i některé paleoasijské kmeny tunguzsko-mandžuského původu, obývající v různých dobách rozsáhlé prostory Vnitřní Asie, jejichž přirozeným centrem je území dnešního Mongolska. V čínských pramenech se s těmito etniky setkáváme nejčastěji pod názvy *Siung-nuové (*Hunové), Tung-chuové, Ting-iové ad. *Kmenový svaz Hunů (3. století př. n. l. až konec 1. století n. l.) byl vystřídán nomádkými kmeny Sienpiů, jejichž državy sahaly jednu dobu od Ussuri na východě po Ural na západě a od Sajanských hor na severu až po *Velkou čínskou zeď na jihu. Sienpie na území vlastního Mongolska vystřídali Žoužani (na západě známí jako *Avaři), pod jejichž mocí se tyto prostory nacházely ve 4.–6. století. Za Žoužany přišli altajští Türkové (6.–8. století), za nimi jiný turkický národ Ujgurů (9.–10. století) a konečně v 10.–12. století protomongolští *Kitani, jejichž původní vlast ležela v povodí řeky Liao-che v severovýchodní Číně. K vytvoření vlastního mongolského státu, vzniklého sjednocením kmenových svazů Mongolů, Kereitů, Najmanů ad., došlo počátkem 13. století za Temüdzina, zvaného *Čingischán (1162–1227). V důsledku válečných tažení Čingischánových a jeho potomků do severní Číny, Střední Asie, Persie a Evropy, vznikla světová mongolská veleříše. Za Čingischánova vnuka Batua, zakladatele tzv. *Zlaté hordy, uskutečnila mongolská vojska v letech 1237–1242 dobovačnou výpravu do Uher, Polska, na Moravu a do Slezska (bitva s „*Tatary“ u Lehnice v roce 1241) a další čingischánovec Chubilaj (Kublaj-chán) si podmanil Čínu a stal se tam zakladatelem dynastie Jüan (1271–1368). V průběhu 14.–16. století si znesvářené Mongoly podmanili Mandžuové a učinili si z jejich území součást vlastního mandžusko-čínského *impéria Čching. Mandžuové si z praktických důvodů rozdělili Mongolsko na Vnitřní (*Nej*), ležící blíže Číně (dnešní Autonomní oblast Vnitřní Mongolsko), a Vnější (*Waj*), ležící dále od Číny (dnešní Mongolsko). Čínští Mongolové se podle místních podmínek věnují buďto kočovnému pastevectví, nebo zemědělství, vedlejším zaměstnáním je tradičně lov, dobývání soli a přepravnictví. V podmínkách ČLR se začal u Mongolů postupně rozvíjet i průmysl, především dřevařský, kožedělný, potravinářský, textilní aj. Územím

Vnitřního Mongolska vede železniční trať spojující Peking s Ulánbátarem a Moskvou. Mongolština ve Vnitřním Mongolsku na rozdíl od Mongolska používá staromongolské písmo, psané svise odshora dolů s řádky psanými zleva doprava. Lid se tradičně hlásí k tibetské formě buddhismu, který se mezi Mongoly rozšířil již ve druhé polovině 16. století.

Tungsiangové (*Tung-siang-cu*, 373 700) žijí v okolí města Lan-čou v provincii Kan-su. Jejich staletá izolovanost od ostatního mongolského obyvatelstva zanechala stopy na jejich jazyku, který si uchovává řadu archaických prvků a ve slovníku obsahuje arabsko-perské prvky, což souvisí s tím, že Tungsiangové v důsledku dlouholetého soužití s muslimskými Chueji převzali od nich *islám sunnitského vyznání. Protože nemají vlastní písmo, je vedena výuka ve školách a při *mešitách jak na základě čínského znakového písma, tak na základě písma arabského. Hlavním zaměstnáním Tungsiangů je zemědělství, provozované v podhorských a horských podmínkách a rovněž chov dobytka. Paoanové (*Pao-an-cu*, 11 700) patří k menším nechanským národnostem a hlavní svá sídla mají v provinciích Kan-su a Čching-chaj, kde se podle tradice začali usazovat už ve 14. století. Těsné sousedství s etnickými, jazykově a kulturně odlišnými národnostmi – muslimskými Chueji, turkickými Salary a buddhistickými Tibetany – určuje i některé zvláštnosti paoanštiny (mongolština s příměsí čínštiny a tibetštiny), jakož i jejich náboženství (kansuští Paoanové jsou muslimové sunnitského vyznání, zatímco čchingchajští Paoanové se hlásí k *tibetskému buddhismu). Hlavním zaměstnáním Paoanů je zemědělství, skot chovají především jako tažnou sílu a z řemesel vynikají především v ražbě do stříbra a výrobou nožů. Monguorové (*Tchu-cu* či *Tchu-žen*, „Domorodci“, 192 600) jsou středně velká národnost v nejvýchodnější části Čching-chaje, která prošla složitým utvářecím procesem. Má se za to, že Monguoři představují výslednou kombinaci původních předmongolských Sienpiů s pozdějšími elementy západomongolských Tümetů, turkických Ujgurů, prototibetských Čchiangů a Chanů. V minulosti jejich sídliště sloužila jako vojenská stanoviště k ochraně západních hranic Jüanské říše proti tibetským nájezdníkům. Monguorský jazyk představuje specifickou odnož mongolských jazyků a svou fonetikou a gramatickou stavbou má nejbliže k západomongolským (ojratským) nářečím. Rozšířená mezi nimi je však i tibetština a čínština, případně paoanština či turkická salarština. *Kůň je u Monguorů pokládán za posvátné *zvíře a slouží pouze k jízdě, nikoli k tahání či nošení nákladů. Je mu také věnováno přední místo v monguorském *folkloru. S tím se také velké oblibě u Monguorů těší řemesla tak či onak spojená s koněm, jako zhotovování houní pod sedlo, výroba a zdobení koňské strýže atd. Dahuři, též Daguři, Dauři apod. (čínsky *Ta-chu-er*, respektive *Ta-wo-er-cu*, 121 500), žijí převážně na severovýchodě Číny v provincii Chej-lung-ťiang. Menší část jich žije rovněž v Sin-ťiangu na samé hranici s Kazachstánem. Z etnického hlediska jsou považováni za příbuzné historických *Kitanů, ke kterým v dalším etnogenetickém vývoji přistoupily ještě některé prvky tunguzsko-mandžuské. Pro svou poměrně vysokou *kulturní úroveň zaujímali Dahuři tradičně významná místa ve vojenské a civilní správě své oblasti. V dahurštině jsou patrné některé stopy staromongolských dialektů 13.–14. století, obohacených ve slovníku množstvím elementů tunguzsko-mandžuského původu. Ve 20. letech minulého století byl učiněn pokus vytvořit pro ně vlastní dahurské písmo na základě latinky. To se však neujalo a v roce 1957 přešli Dahuři na písmo odvozené z ruské grafiky. V náboženském ohledu jsou Dahuři povětšinou šamanisté, jen menší část se jich hlásí k buddhismu.

Ujguři a další národy a národnosti čínského severozápadu a západu: Čínský severozápad tvoří provincie Kan-su a Čching-chaj a Ujgurská autonomní oblast Sin-ťiang, v minulosti někdy nazývaná také Východním nebo Čínským Turkestánem. Zabírá rozsáhlé území o rozloze 2,85 milionu km², což odpovídá téměř jedné třetině celkové plochy Číny. Z etnolingvistického hlediska představuje tato oblast velmi pestrá mozaika nechanských národů a národností patřících z převážné většiny k turkické čeledi altajských národů a jazyků a v menší míře také k čeledi jazyků a národů mongolských, tibetských, a dokonce

*indoevropských. Své zastoupení tu samozřejmě mají také Chanové a Chuejové, ať starousedlí, či nově přistěhovalí.

Turkické národy a národnosti: Turkické národy a národnosti ČLR se vyznačují některými společnými rysy: všechny žijí toliko na čínském severozápadě a jediné své příbuzné mají v přihraničních oblastech Ruské federace a Mongolska; všechny jsou spjaty společným etnickým původem, jednotou materiální a duchovní kultury a životního stylu; všechny – až na Jükuy, kteří vyznávají buddhismus – se hlásí k islámu; všechny hovoří navzájem si blízkými turkickými jazyky, dělenými – pokud jde o jejich zastoupení na území Číny – na skupinu jazyků východohunských (sem patří jükuština a *kyrgyzština) a skupinu jazyků západohunských (sem patří *kazaština, salarština, *tatarština, *ujgurština a *uzbečtina). Ujguři (*Wej-wu-er-cu*, 7,207 milionu) se řadí svým počtem na páté místo mezi ostatními nechanskými národy ČLR. Žijí výlučně ve vlastní Autonomní oblasti Sin-t'iang, kde představují hlavní složku obyvatelstva. Etnicky jsou dnešní Ujguři potomky vnitroasijských Türků, ke kterým se v dalším vývoji přimísily elementy Hunů, *Kušanů, Žoužanů (Avarů) a dalších, kočujících na širých prostorách Vysoké Asie, Altaje, Mongolska a Číny. První historicky doložená říše Ujgurů vznikla v 8. století n. l. a rozkládala se na území mezi Altajem a Bajkalem. Říše udržovala přátelské styky s Čínou, odkud se k Ujgurům dostal také manicheismus, který se stal jejich oficiálním náboženstvím. V polovině 9. století tito Ujguři podleli náporu *Kyrgyzů z oblasti kolem dnešního Minusinska. Jedna část se jich tehdy přemístila na jih do okolí Kan-su (tzv. Žlutí Ujguři), kde se udrželi do 11. století, kdy je pohltili *Tanguti. Druhá skupina přenesla svá sídla do Východního Turkestánu, kde měla od roku 850 vlastní stát s hlavním městem Khočo (historický Kao-čchang) v Turfanské prolákle. Ve své nové domovině vytvořili Ujguři pozoruhodnou kulturu, jak dosvědčují četné archeologické nálezy staveb a zejména nástěnných maleb. Nastolení zprvu kitanské (12. století) a později mongolské nadvlády (13. století) ukončilo tuto slavnou kapitolu ujgurských dějin. V dalším vývoji se Ujgursko stalo součástí středoasijského Čaghatajského *chanátu a od poloviny 14. století k nim začal pronikat islám. S jeho přijetím se rozšířilo rovněž užívání arabského písma. V polovině 18. století se Východního Turkestánu zmocnila mandžuská říše Čching, která si z jeho území v roce 1884 vytvořila provincii Sin-t'iang (doslova „Nové pohraničí“). Hlavním zaměstnáním Ujgurů je zemědělství, doplňované domácími řemesly. Na uměle zavlažovaných polích pěstují obiloviny, kukuřici, *boby a z technických plodin bavlnu a tabák. V širším měřítku provozují též intenzivní zahradnictví a sadařství (proslulé melouny, dýně a vinná réva z Turfanu a Chami). Chov domácího zvířectva – koní, krav, koz, velbloudů a ovcí, stejně jako chov *bource morušového, rybolov a honitba představují doplňkovou činnost. Severní polovina Sin-t'iangu – Džúngarsko – je posledním místem na naší planetě, kde ještě volně žijí vzácní koně Převalského. Od vzniku ČLR se začal v Sin-t'iangu rozvíjet též moderní průmysl a těžit nerostné bohatství (ropná pole v Karamai), značně pokročila výstavba dopravních spojů (železnice z Lan-čou do Urumči, strategická „Karakoramská silnice“ do Pákistánu ad.). Všechna materiální a duchovní kultura Ujgurů, jejich písemnictví i folklor jsou hluboce poznamenány sunnitským islámem a jeho předpisy. Že kdysi ve Východním Turkestánu vzkvétal buddhismus, dosvědčují Fa-sienovy *Zápisky o buddhistických zemích* z počátku 5. století n. l. (česká vydání: Praha: Odeon, 1972, Praha: Aurora, 1995) *Kazaši (*Cha-sa-kche-cu*, 1,110 milionu) žijí převážně v severozápadním Sin-t'iangu. Etnicky souvisí s turkickými Najmany a Kereity z 13.–14. století, kteří se do svých dnešních sídel dostali až za Mandžů v polovině 18. století. Hlavním a téměř jediným zdrojem jejich obživy je kočovný chov dobytka. Současný usedlý způsob života si vyžádal postupný přechod od jejich tradičního bydlení v jurtách k modernímu bydlení ve zděných domech. Kazaština používá arabského písma a náboženstvím Kazachů je islám sunnitského vyznání, i když místy se mezi nimi dosud udržují zbytky šamanismu. Kyrgyzové (*Kche-er-kche-c'-cu*, 143 500) žijí v nejzápadnějších výběžcích Sin-t'iangu, kam se měli přesunout ze

západního Mongolska. Avšak v současné době převládá *názor, že na formování kyrgyzského národa v ČLR se podílela četná turkická plemena, přišedší do svých dnešních sídel z oblasti Tchien-šanu, jižního Altaje, povodí Irtyše, jakož i etnika mongolského a kazašského původu. Dříve bylo hlavní obživou Kyrgyzů pastevectví, ať kočovného či polokočovného typu, dnes se však s přechodem k usedlému způsobu života, a kde to místní a klimatické podmínky dovolují, začíná ve větší míře uplatňovat i zemědělství. Lov patří k oblíbené činnosti každého Kyrgyzce. Kyrgyzové jsou známi bohatým lidovým folklorem, zpěvy a tanci. Jejich duchovní svět je dosud silně poznamenán náboženskou tradicí sunnitského islámu. Salaři (*Sa-la-cu*, 87 500) žijí značně rozptýleně, a to zejména v jihovýchodní části Čching-chaje, v sousedním Kan-su, a dokonce až na nejzazším západě Sin-ťiang. Podle *legendy měli přijít do Číny ve 14. století z okolí Samarkandu ve Střední Asii a v novém prostředí se dokonale sžili se svými sousedy – Chany, Chueji, Tibetany ad. Salarština, svou stavbou blízká uzbecktině, do sebe vstřebala četné prvky čínštiny a tibetštiny. Salaři jsou usedlý zemědělský lid věnující se intenzivnímu zahradnictví a chovu domácího zvířectva. Náboženským vyznáním jsou muslimové. Jükuové (*Jü-ku-cu*, 12 300) jsou starobyrou turkickou národností čínského severozápadu, obývající severní výběžky pohoří Čchi-lien-šan v západním Kan-su. Etnický základ dnešních Jükuů (sami se nazývají Saryg Jugur, Šira Jugur či Sary Ujgur – „Žlutí Ujguri“) tvoří dvě vlny ujugurských přistěhovalců: první z Mongolska, odkud je v 9. století n. l. po pádu tamního ujugurského chanátu vypudili Kyrgyzové, a druhá z Turfanu na západě. Jükuové jsou převážně pastevcí, ale v nížinných oblastech provozují i zemědělství a zahradnictví. Hmotná a duchovní kultura Jükuů, jakožto jediného turkického etnika, je výrazně buddhistická. Hlavním poutním místem jükuských buddhistů je tibetský klášter Kumbum (Tcha-er-s') poblíž jezera Čching-chaj (Kökenúr). Uzbekové (*Wu-c'-pie-kche-cu*, 14 800) žijí výlučně v Sin-ťiang, rozptýleni mezi ostatními národnostmi tohoto kraje, zejména ve městech I-ningu, Kášgaru, Tcha-čchengu, Urumči aj. Do svých dnešních sídel se ze svého hlavního etnického teritoria ve Střední Asii přistěhovali v polovině 18. století. Městští Uzbeki se věnují hlavně obchodu, venkovští pak provozují zemědělství. Uzbeki svými obyčejí a způsobem života silně připomínají Ujgury, vyznávají sunnitský islám a používají arabského písma. Tataři (*Tcha-tcha-er-cu*, 5 100) žijí převážně ve městě Tcha-čchengu (Čugučak) a v celém kraji I-li na nejzazším severozápadě Sin-ťiang. Etnicky souvisí s mongolsko-turkotatarskými kočovníky, kteří ve 13. století pronikli daleko na západ, za Ural a do východní Evropy. Část Tatarů usazených ve středním Povolží se koncem 19. a počátkem 20. století přemístila do Čínského Turkestánu, kde vytvořili základ dnešní tatarské populace, historicky vůbec nejmladšího nechanského etnika ČLR. Hlavním zdrojem obživy čínských Tatarů je obchod a řemeslo. Píší arabským písmem a jejich duchovní kultura je ovlivněna sunnitským islámem.

Tádžikové: Tádžici (*Tcha-ťi-kche-cu*, 33 200) představují mezi nechanskými etniky ČLR jediný národ íránského etnolingvistického původu. Jejich domovem jsou pohraniční oblasti jihozápadního Sin-ťiang: Kášgarsko, východní Pamír a severozápadní Kchun-lun, kde mají od roku 1954 zřízen vlastní autonomní okres Táškurgán. Dnes tudy prochází strategicky důležitá tzv. Karakoramská silnice, spojující Čínu s Pákistánem okupovanými částmi Kašmíru. Duchovní kultura Tádžiků čerpá ze zdrojů persko-islámských. Náboženským vyznáním patří k muslimské *ší'itské sektě ismáilitů. (Josef Kolmaš)

Chantové (dříve Ostjaci), *ugrofinské etnikum; celkem přes 28 000 (*cenzus z roku 2002). *Jazyk (*chantština) patří do obsko-ugritské podskupiny *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny. Žijí v Chanty-mansijském autonomním okruhu Ruské federace (v povodí řeky Obu a Irtyše) jako chovatelé sobů, rybáři a lovci. Původní ugrofinská etnika se datují do této oblasti na počátek 1. tisíciletí př. n. l., kdy část ugritských *kmenů, která postupovala od jihu na sever, začala asimilovat zdejší obyvatelstvo. Chantové jsou rozděleni na tři etnografické skupiny (severní, východní a střední). V současné době hovoří vlastním jazykem

stále menší počet Chantů, a to i přesto, že mají *autonomii územní, správní i kulturní. Tradiční náboženství bylo *animistické, dnes *pravoslavní. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

chantština (chantyjština, ost'áćtina), *ugrofinský jazyk rozšířený při řece Ob na Sibiři (*Chantové). (Jaroslav Malina)

chantyjština, *chantština.

Chanuka (z hebrejštiny: *chanuka*, „zasvěcení, vysvěcení“), osmidenní židovský svátek slavený v prosinci. Původně oslava vítězství *Židů vedených *Makabejci nad vojsky Antiocha IV. Epifana, které vedlo k dobytí *Jeruzaléma, znovuzasvěcení *chrámu a vzniku samostatného židovského *státu. Později byla chanuka spojena s *legendou o nálezů jediného džbánu *rituálně čistého oleje; množství potřebné pro chrámový svícen na jeden den vystačilo celých osm dnů, nutných na výrobu nového oleje. Pro svátek je charakteristické postupné zapalování osmiramenného svícnu. (Jaroslav Malina)

Chan-Chan, středisko *chimúské kultury v údolí řeky Moche, největší starověké *město Peru, dnes v rozvalinách; rozloha asi 26 km², až 50 000 obyvatel. Město bylo vystavěno na pravoúhlém půdorysu, ze sušených cihel, s *hradbami vysokými až 10 m. V centru bylo devět palácových komplexů, pohřební *mohyly s výbavou *keramiky, *textilu, zlatých *šperků i *nádob a bronzových *zbraní. V centru i na obvodu byly zahrady, domy; vodu z řeky přiváděly kanály do kamenných nádrží. (Jaroslav Malina)

chaos, slovo řeckého původu, původně znělo *chavos* a souvisí se slovesy *chaskó*, „zeti“ a *chainó*, „zívati“, znamená tedy prvotně „zející“, totiž propast, hlubina, temnota. Podle *Hésioda (*Theogonia* 16) byl chaos jakýsi prabůh a prajsoucno zároveň, který se skládal z mlhy a temnoty. Z něho pak se zrodili ostatní *bozi. Jejich jména a pořadí jsou v různých řeckých tradicích různá. Podle Hésioda se z chaosu zrodili nejdříve Erebos a Noc, Erós a Žádost, kteří pak navzájem zplodili ostatní bohy. Podle orfické *kosmogonie zplodil *Chronos nejprve Aithér a Chaos, z Chaosu pak vzniklo stříbrné vejce, z něhož povstal Fanes čili Erós. Obě tyto kosmogonické báje prozrazují zřetelně orientální původ. Podle foinické tradice byl chaos v podobě jakési chaotické a bouřlivé temnoty božským počátkem všeho jsoucna. Máme o tom zprávu z kosmogonie Filóna z Byblu, který už sice psal řecky, ale jeho dílo se nám nezachovalo a známe je jen z několika citátů u jiných starověkých autorů. Filón se odvolává na jakéhosi dávného foinického spisovatele, zvaného Tautos a někdy spojovaného s egyptským bohem Thovtem, *patronem *písařů, od něhož prý Filón převzal své zprávy. Chaos prý se Žádostí, zvanou *Pothos a vykládanou někdy jako *šifra pro sebeoplodnění, zplodil Mota, prý jakousi už uspořádanou hmotu, v níž se zase zrodilo *vědomí v podobě „pozorovačů nebes“ (*Sofasemim*) v podobě vejce, z něhož bylo vyzářeno *slunce, *měsíc a hvězdy. Pak vzniklo moře, *země a vše ostatní. Je ovšem možné, že Filónova kosmogonie už do sebe přejala některé nepůvodní gnostické prvky. Chaos je však na počátku jsoucna i podle babylonské *kosmogonie. Podle významného akkadského textu Enúma eliš („Když nahoře“) byli na počátku Apsú, vodní prahlubina, a Mummu a s nimi chaotická prapříšera Tiamat, kterou božský stvořitel *Marduk přemohl a rozpoltil, takže vzniklo nebe a země. Podle sumerské tradice bylo na počátku nebe, bůh *An, a země, bohyně Ki, spojeny. Teprve *Enlil, bůh vzduchu, je oddělil (podobně jako egyptský bůh vzduchu Šov oddělil zemi, boha Geba, a na něm ležící bohyni nebes Nut) a tak vznikl náš *svět.

Shrneme-li tyto mytické představy starého *Předního východu a ještě další jim podobné, lze tu rozpoznat dvě základní koncepce. Podle jedné z chaosu jako jména pro prapůvodní stav temného a ještě nestrukturovaného jsoucna vzniká pravejce nebo jakási prapříšera jako základ pro vznik všeho dalšího. Podle druhého pojetí se nerodí z chaosu bohové i jiná jsoucna jen postupným plozením a rozením, nýbrž chaos jako nepřátelská mocnost nicoty musí být přemožen bojem, rozpolcen a tříděn, a tak je mu vtlačena nová struktura, příznačná pro nynější svět. Stopy těchto mytických koncepcí hledají někteří badatelé i ve *Starém zákoně, kde v Gn

1,2 spojují výraz *tehom*, „propast“ s Tiamat babylonské kosmogonie. I podle Gn I vznikl svět tak, že *Hospodin vtiskl jsoucnu svůj řád a oddělil od sebe světlo a tmu, vodu a souši, zemi a moře atd. I zde je tedy počáteční chaos, vyjadřovaný větou, že země byla původně „neuspořádaná a prázdná“ (hebrejsky: *tohu vabohu*), přemožen či odstraněn dílem oddělení, které křesťanská tradice nazývala *opus distinctionis*.

Obraz neuspořádané jednoty jsoucna na počátku, tedy myšlenku chaosu jako východiska jsoucna nacházíme i v bájesloví indickém, čínském, japonském, indonéském, polynéském, africkém atd. Není zcela jasné, nakolik se do všech těchto oblastí mohly rozšířit představy ze starého Předního východu či nakolik, mnohem spíše, tu jde o záležitost archetypální, podle níž je život spojován s řádem a chaos se smrtí a nebytím, protože chaos, neuspořádanost vždycky nějakým způsobem porušuje a ohrožuje život a vede do záhuby a smrti. Uspořádání světa v různých kosmogonických bájích mělo nepochybně svůj protějšek i v *kultu, kterým se přemožení chaosu dramaticky nebo alespoň symbolicky předvádělo účastníkům, kteří byli tímto kultem zároveň vyzýváni, aby se sami také podíleli na zápasu proti chaosu poslušností bohům, ztělesňujícím nebo vytvářejícím řád jsoucna. Těžištěm takového dramatického znázorňování, jak byl chaos přemožen a jak je přemáhán, byly ve starém Předním východě přede vším slavnosti novoroční, při nichž býval citován nebo i dramaticky znázorňován konec období chaosu a počátek období řádu a tedy blaženého života a nového, dobrého věku. Leckde byly tyto slavnosti spojeny se symbolickým znovunastolením *krále, který v nich byl prezentován jako přemožitel zla, chaosu a neblahé minulosti a ručitel či dokonce tvůrce řádu blažené budoucnosti (*intronizace). (Jan Heller)

Chapelle-aux-Saints (La), *La Chapelle-aux-Saints.

Chapultepec („Hora lučních kobylek“), jedno z míst, kde žili *Aztékové před založením *Tenochtitlánu. Původně bývalá *pevnost spojená s vlastním Tenochtitlánem jednou z hrází, po níž také vedl kanál zásobující *město pitnou vodou z místních pramenů. V 17. století byl místo původního aztéckého potrubí vybudován akvadukt. Na místě pevnosti nechal vystavět v roce 1785 místokrál Bernardo de Gálvez (1785–1786) letní sídlo, jež si později oblíbil mexický císař Maxmilián Habsburský. (Oldřich Kašpar)

charakter (z řečtiny: *charaktér*, „rytina, ražba; podoba na minci; znak; soubor vlastností, zvláštností“):

1. souhrn relativně stálých vlastností osobnosti projevující se v jejích činech, *psychických stavech, způsobu myšlení i v osobitostech citového života, povaha;

2. čestná, poctivá povaha;

3. souhrn podstatných, příznačných vlastností, ráz, povaha. Za základ zkoumání povahových typů můžeme považovat eticko-psychologickou studii *Aristotelova nástupce Theofrasta z Eresu na Lesbu (372–288 př. n. l.) *Charaktéres*, v níž shrnul třicet směšných či odpudivých povahových typů. Theofrastovo pojednání ovlivnilo i spis *Caractères* francouzského spisovatele Jeana de La Bruyèra (1645–1696) z roku 1688. Bruyèrova práce *Caractères* vyšla poprvé a rovněž v dalších vydáních spolu s autorovým překladem Theofrastových *Charakterés* (přičemž od 4. vydání byla v následujících vydáních až do autorovy smrti dále rozšiřována a korigována); celý název prvního vydání zní *Les caractères de Théophraste, traduits du grec, avec les caractères ou les mœurs de ce siècle*. (Jaroslav Malina)

charakter kultury, procesuální, *kultura aktivně vytvářena jedinci v každém okamžiku *sociální interakce, odehrávající se uprostřed konkrétního mocensko-historického pole; tato představa je *antitezí konceptu kultury jako neměnné mapy existující pouze v myslích aktérů. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

charakter, národní, jeden z významných znaků každého národa formovaný historicky, geograficky, komunikačními a jinými faktory. Projevuje se v idejích a výtvorech, hlavně kulturních, vědeckých, ekonomických, politických. (Jaroslav Malina)

Charcotovy klouby, *klouby, Charcotovy.

charita (z latiny: *cāritās*, „láska, oddanost; vážnost, úcta; drahost“):

1. v mravním smyslu označuje prvek křesťanské *lásky k bližnímu, lásky ani erotické, ani rodinné, ani přátelské, ani lásky, která by byla redukovatelná na nějaký *univerzální smysl pro povinnost;

2. v užším smyslu organizovaná péče o lidi staré, opuštěné, postižené, nemocné, zraněné a vyhnané z vlasti;

3. název zejména katolických církevních *institucí, jež se touto službou zabývají nebo pojmenování *dárčovství a *dobročinnosti zdůrazňující pomoc bližnímu a pomoc v nouzi. V běžném pojetí se snaží zmírňovat současné *utrpení, bídu a nouzi lidí. (Marie Dohnalová)

charitativní, založený na *dobročinnosti, lidumilnosti, *charitě; dobročinný, lidumilný.

Charitky (latinsky: *Grātia*, „Grácie, bohyně krásy a půvabu, počtem tři“), v *řecké mytologii dcery vládce bohů Dia (*Zeus) a Ókeanovny Eurynomy (podle jiných pověstí prý byl jejich otcem bůh *slunce Hélios nebo bůh vína *Dionýsos) – bohyně půvabu a krásy, průvodkyně bohyně krásy a smyslné lásky *Afrodítý (latinsky: *Venus*, „Venuše“).

Podle tradice byly tři: Aglaia (Skvějící se), *Eufrosyné (Utěšující srdce) a Thaleia (Kvetoucí). Jejich počet symbolizuje trojí podobu dobrodiní, které se má: „dát“, „přijmout“ a „vrátit“.

Charitky byly půvabné bohyně, plné líbeznosti. Ochraňovaly průběh slavností a hostin, obzvláště však dbaly o krásu umění. K bohům i lidem byly laskavé a poskytovaly jim mnohá dobrodiní. Za to byly antickými lidmi ctěny jako ostatní bohové a měly i své chrámy (například v řeckém Orchomenu). Charitky se staly od antického starověku až do současné doby častým námětem výtvarného umění (*malby, vázové malby, *rytiny, *reliéfy, *litografie, *plastiky, *sochy). Z ikonografických rozborů plyne, že byly dosud zobrazovány jako půvabné dívky vždy „ve trojici“ (vyjadřující tři druhy dobrodiní – dát, přijmout, vrátit), „drží se za ruce“ (dobrodiní jako řetězec přechází z ruky do ruky), „vyjadřují radost“ (tou se těší ten, kdo dává i ten, kdo přijímá), „jsou mladé“ (vzpomínka na dobrodiní nemá zestárnout), „mají průsvitné roucho nebo jsou nahé“ (dobrodiní se nebojí pohledu). (Jaroslav Malina)

Charitón z Afrodísiady (asi 2. století), řecký prozaik. Je autorem nejstaršího zachovaného řeckého erotického románu *Ta peri Chaireián kai Kallirhoen* (O věrné lásce Chairea a Kallirhoy). Hlavním dějotvorným prvkem románu je *láska, anebo přesněji milostné trápení Chairea a Kallirhoy, které osud, symbolizovaný záměry boha *Eróta, záhy po *sňatku rozdělí. Zamilovaný Chaireás v žárlivosti fyzicky napadne svou ženu a vyrazí jí dech, takže je považována za mrtvou a pochována. *Hrobku však vyloupí piráti a probuzenou Kallirhou prodají do *otročtví. Zoufalý Chaireás hledá smrt, bůh lásky mu však nabízí naději. Hledá svou milovanou, zažívá nevídaná dobrodružství. Neméně dramatický je život Kallirhoy. Autor detailně zachycuje dobrodružné bloudění mladé milenecké dvojice a teprve na samém konci jejich šťastné shledání. Z jeho stylu je patrné, že se antický román vyvinul z dějepisného oboru. (Jiří Pavelka)

charizma (z řečtiny: *charisma*, „milost, obdaření; půvab, kouzlo, přitažlivost; boží dar, dar boží milosti“), charizma lze chápat jako ekvivalent pojmů užívaných v jiných náboženských tradicích, jako například *aura* v řeckém pohanství, *baraka* v islámském *súfismu, *baruch* v *judaismu nebo *daršan* v *hinduismu:

1. zvláštní schopnost přitažlivosti „nadpřirozeného původu“; původně výraz božské přízně, mimořádný dar *bohů, v *křesťanství dar Ducha svatého a dar *Boží milosti;

2. zvláštní *nadání a forma moci určité *osoby (vůdce, kazatele, trenéra, šéfa apod.) nebo *instituce, *symbolu s mimořádnými vlastnostmi v očích stoupenců, *veřejnosti;

3. v psychologii je charisma vymezeno jako zvláštní a strhující síla a energie *osobnosti, jejíž zásluhou dokáže jedinec působit na druhé lidi. Tato síla mu umožňuje jim předávat své myšlenky, získávat je pro své *názory a být pro ně *autoritou;

4. do *sociologie zavedl pojem charisma německý sociolog Max *Weber (1864–1920) v díle *Wirtschaft und Gesellschaft* (Hospodářství a společnost, 1922), v němž odlišil panství charismatické od panství tradičního a byrokratického. Za charismatickou osobnost Weber považuje jedince obdařeného výjimečnými vlastnostmi, jejichž prostřednictvím získává své stoupence a obdivovatele. Charismatické panství vzniká v *opozici vůči stávajícímu sociálnímu řádu a nastoluje nové podmínky společenského uspořádání. Charismatické panství je založeno na afektivních vazbách mezi charismatickou osobností (vůdce, lupič, pirát, *prorok, vítězný válečník) a stoupenci, kteří jej obdivují a zbožňují. Pokud průběžně nedochází k potvrzování jedincova charismatu novými *zázraky, mimořádnými činy nebo hrdinskými skutky, nastává pokles vlivu na jeho stoupence. V této podobě charisma představuje velmi křehkou a dočasnou formu *moci, jíž nelze institucionalizovat nebo předávat. (Jaroslav Malina, Barbora Půtová)

charismatický, *charisma.

Charles Stuart Mott Foundation, *nadace, založena roku 1926 ve Flintu (stát Michigan v USA), zakladatel Charles Stuart Mott. Posláním nadace je podporovat úsilí o spravedlivou, slušnou a trvale udržitelnou společnost. Granty poskytuje na území Spojených států amerických a ve vybraných regionech v zahraničí v rámci čtyř programů: *občanská společnost, *životní prostředí, oblast Flint, cesty z *chudoby. Prostřednictvím poboček v Praze a Johannesburgu (Jihoafrická republika) financuje aktivity v rámci programu Občanská společnost a nestátní organizace ve střední a východní Evropě a v Jižní Africe. Kontakt: www.mott.org. (Marie Dohnalová)

Charón, v *řecké mytologii převozník zemřelých na řekách *Styx a Acherón při cestě do podsvětní říše. Na úhradu převozného byla mrtvému vkládána do úst *mince (viz *obolos). (Jaroslav Malina)

Charrán, *archeologická lokalita 30 km jihovýchodně od Urfy (Turecko). V písemných pramenech poprvé za asyrského krále *Tiglatpilešara I. (1114–1076 př. n. l.), opakovaně napaden a zrušeno *Chetity a později i *Asyřany. Nejmladší rezidenční *město panovníků *asyrské říše (611–609 př. n. l.); poslední asyrský král Aššurballit se sem uchýlil před útokem babylonských vojsk, jeho armáda se však rozprchla a Aššurballit sám se odebral nejspíše do *Egypta. Uctívání zdejšího měsíčního boha Sína se pokusil jako celostátní *kult prosadit poslední babylonský král Nabonid (556–539 př. n. l.). Nedaleko odtud ztratil v neblaze proslulé bitvě u Karrh (= Charrán) své *vojsko i svůj život římský politik a vojevůdce Marcus Licinius Crassus (53 př. n. l.). V *době římské, byzantské a na počátku *středověku se Charrán stal ústředím novoplatonsky orientovaného kultu nebeských těles, který dlouho vzoroval *křesťanství i *islámu. (Petr Charvát)

charta (z latiny: *carta, charta*, „list, listina“):

1. listina zásadního významu, která obsahuje, vyhláší, popřípadě zaručuje souhrn určitých politických zásad a práv (příklad: *Charta Organizace spojených národů). Původně ve *středověku byl tento termín užíván všeobecně ve významu listina;

2. sdružení *občanů usilujících o dodržování lidských, občanských a politických práv (příklad: *Charta 77). (František Čapka, Marie Dohnalová)

Charta Organizace spojených národů, mezinárodní Kolektivní smlouva, kterou byla vytvořena *Organizace spojených národů (OSN), přijatá 26. 6. 1945 v San Francisku na konferenci států bojujících proti fašistickým mocnostem. Platnost nabyla 24. 10. 1945 (den OSN). Charta OSN je jednou z nejdůležitějších mezinárodních smluv současné doby a členské státy OSN jsou povinny dát jí přednost před všemi svými závazky. Stanoví cíle a zásady OSN, upravuje členství v OSN, stanoví nejdůležitější zásady *mírového soužití

a postup při pokojném řešení mezinárodních sporů, jakož i při ohrožení *míru, porušení míru a útočných činech. Určuje zásady mezinárodní hospodářské a sociální součinnosti i správy tzv. poručenských a nesamosprávných území. Součástí Charty OSN je i statut Mezinárodního soudního dvora, hlavního soudního *orgánu OSN. (Marie Dohnalová)

Charta sociální ekonomiky, *charta definující (v roce 1980) hlavní hodnoty sdílené subjekty *sociální ekonomiky: demokratický princip je prosazován jako základní prvek řízení; princip „jeden člověk – jeden hlas“ je pravidlo rozhodování; princip svobodného zapojení členů v organizaci; vzdělávání a informovanost je prostředkem posilování vztahů mezi členy; právo na rozvoj každého subjektu; právo pozitivního přebytku – nesmí být použit pro osobní *zisk, ale musí sloužit společnému zájmu členů nebo zájmu organizace. (Marie Dohnalová)

Charta základních práv Evropské unie, dokument o *lidských právech slavnostně deklarovaný Evropským parlamentem, Radou EU a Evropskou komisí v prosinci roku 2000, a znovu deklarovaný v prosinci 2007 před podpisem Lisabonské smlouvy. *Charta může být považována za potvrzení *Všeobecné deklarace lidských práv a *Evropské úmluvy o lidských právech a zároveň za potvrzení statusu *základních práv jako všeobecného nepsaného principu právního řádu *Evropské unie (dříve Evropských společenství). Nejedná se však o smlouvu, ústavní ani o zákonnou normu, a o její právní závaznosti tak neexistuje naprostá shoda. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

Charta 77, otevřené, neformální společenství osob různých názorových proudů a profesí (bývalých komunistů, prominentních nekomunistických intelektuálů, *křesťanů – *katolíků i *evangelíků), usilující o dodržování lidských a občanských práv zakotvených v mezinárodních paktech, jež Československá socialistická republika (ČSSR) podepsala. Název zvolen podle prvního dokumentu z 1. 1. 1977 (*Prohlášení Charty 77*), který byl adresován ústavním orgánům; v něm byly vyzvány, aby dodržovaly úmluvy, které podepsaly. Dokument podepsalo původně 242 signatářů, na veřejnosti ji zastupovali tři mluvčí (ti se po roce měnili); prvními byli Jan *Patočka (1907–1977), Jiří Hájek (1913–1993) a Václav *Havel (narozen 1936). Charta 77 vydávala každoročně řadu dokumentů, celkem jich bylo 572. Členové a přívrženci Charty byli různými způsoby perzekuováni a často stíháni Státní bezpečností; v období let 1977–1989 podepsalo Prohlášení Charty 1 883 signatářů (25 jich své podpisy odvolalo).

Po listopadu 1989 se chartisté podíleli na vzniku *Občanského fóra, postupně však mezi nimi docházelo k značným rozporům, dřívější morální *autorita se vytrácela; nakonec se její mluvčí dohodli na zrušení Charty 77 a ta 3. 11. 1992 ukončila v Praze činnost. Dne 12. 12. 1992 se 154 signatářů rozhodlo pokračovat v činnosti Charty jako nadstranického společenství občanů. (František Čapka)

charta, Magna, *Magna charta libertatum* (Velká listina svobod), základní *zákon anglické středověké *společnosti, vynucený roku 1215 anglickými *barony na *králi Janu Bezzemkovi (1167–1216; syn Jindřicha II. Plantageneta a Eleonory Akvitánské, bratr Richarda Lví srdce). Ve své podstatě nebyla novým zákonem, nýbrž pouze potvrzením historických práv a zvyklostí *šlechty. Ve stručnosti lze její obsah shrnout takto: král nemá právo porušovat zákony – pokud tak učiní, mají *poddaní právo se vzbouřit; *daně může král vybírat jen se souhlasem Rady. Text obsahoval také ustanovení o svobodách *církvě, o obchodu a právech *měst, ale hlavně o právní ochraně svobodných mužů, z nichž nikdo nesměl být uvězněn nebo vypovězen ze země bez řádného soudu. (František Čapka, Miloš Macholán)

chartismus (z latiny: *carta, charta*, „list, listina“ a z angličtiny: *People's Charter*, „charta lidu“), první samostatné masové *dělnické hnutí, vzniklo ve 30. letech 19. století ve Velké Británii, jeho cílem byla demokratizace společnosti; program *Charty lidu* obsahoval politické a sociální požadavky: všeobecné *volební právo, zrušení majetkového *cenzu pro vstup do

*parlamentu, tajné hlasování, snížení daní, zvýšení mezd, zkrácení pracovní doby. Odmítnutí Charty parlamentem vyvolalo v roce 1839 bouře v některých britských *městech. O rok později (1840) byla založena Národní chartistická asociace, vedená radikálem Feargusem Edwardem O'Connorem (1794–1855), jež předložila v květnu 1842 parlamentu druhou petici, podepsanou více než 3 miliony lidí, která byla rovněž odmítnuta. Chartistické hnutí se postupně rozštěpilo na *levici a na reformisticky orientovanou většinu, v 50. letech se rozpadlo. (František Čapka)

Charvát, Petr (12. 1. 1949, Praha), český orientalista, archeolog a historik raně státní společnosti. Vysokoškolská studia zahájil v letech 1967–1968 na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (obor archeologie-historie u profesorů Jana Filipa a Františka Grause), poté absolvoval jednoroční studium afrických dějin, angličtiny a francouzštiny na Lagoské univerzitě v Nigérii a po návratu (1969–1973) pokračoval jako posluchač Filozofické fakulty Univerzity Karlovy na oborech klínopis a archeologie u profesorů Lubora Matouše a Jana Filipa. Během studijního pobytu v Egyptologickém ústavu Univerzity Karlovy (1973–1974) vypracoval a obhájil disertační práci *Zdobená keramika z Ptahšepesovy mastaby v Abusíru* a 1975 získal titul doktora filozofie (PhDr.). V letech 1975–1978 absolvoval interní aspiranturu v Archeologickém ústavu ČSAV, kde po obhajobě kandidátské disertace *Slovanské osídlení Vraclavska do poloviny 13. století* získal hodnost kandidáta věd (CSc.) a začal působit jako vědecký pracovník. Prováděl projekty krajinné archeologie, zkoumal městská a venkovská sídliště a pohřebiště. V letech 1982–1984 pracoval jako člen týmu konzultantů na archeologickém výzkumu, konaném v rámci projektu UNESCO „Kulturní trojúhelník“ v buddhistickém klášteře Abhajagiri vihára (1. tisíciletí n. l.) v Anurádhapuře (Šrí Lanka). Roku 1985 hostoval na École des Hautes Études en Sciences Sociales v Paříži, 1989 se zúčastnil v rámci britské archeologické expedice výzkumu protohistorické lokality Džemdet Nasr v Iráku.

Od roku 1990 je vědeckým pracovníkem Orientálního ústavu Akademie věd České republiky a zároveň pedagogicky působí na Katedře dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Od roku 2006 působí v Centru blízkovýchodních studií Katedry antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni a též v Archeologickém ústavu AV ČR v Praze. Roku 1995 obhájil habilitační práci *On Slavs, Silk and the Early State: The Town of Čáslav in the Pristine Middle Ages*, za niž mu Filozofická fakulta *Masarykovy univerzity v Brně udělila docenturu. Ve stejném roce obhájil monografii *Ancient Mesopotamia: Humankind's Long Journey into Civilization* jako doktorskou disertační práci a získal hodnost doktora věd (DrSc.). Roku 1996 se podílel na české archeologické expedici v Libanonu a od téhož roku je členem Španělské archeologické mise v Turecku. V letech 2003–2004 studoval v Univerzitním muzeu archeologie a antropologie Pennsylvánské univerzity ve Filadelfii (Pennsylvania, USA) archeologické nálezy ze starověku Blízkého Východu jako stipendista pražské komise Nadace Johna Williama Fulbrighta. V letech 1994–2008 byl starostou muzejního a vlastivědného spolku Včela čáslavská v Čáslavi. Jeho výzkumné působení bylo 1996 oceněno Cenou ministra školství České republiky. Zaměřuje se hlavně na vznik a nejstarší vývoj raných států, zejména Sumeru a na dálkové kontakty a spoje *českých zemí v raném středověku (do roku 1000). Zejména přispěl k sociálně historické interpretaci nejstarších otisků pečeti na hlíně jako dokladů recipročních a redistribučních činností a počátků zdanění. Od roku 1980 rovněž působí jako překladatel archeologické a historické literatury z češtiny do angličtiny. Z díla: *The Pottery: The Mastaba of Ptahshepses (Czechoslovak Excavations at Abusir)* (Praha: Univerzita Karlova, 1981), *Vyvrždění Slavíkovců* (Praha: Melantrich, 1992), *Dějiny evropské civilizace*, I. (Praha – Litomyšl: Paseka, 1995; spoluautor), *Encyklopedie starověkého Předního východu* (Praha: Libri, 1999; spoluautor), *Mesopotamia Before History* (London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group 2002), *The Iconography of Pristine*

Statehood: Painted Pottery and Seal Impressions from Susa, Southwestern Iran (Prague: Karolinum Press 2005). Kontakt: Doc. PhDr. Petr Charvát, DrSc., Archeologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: eridu@centrum.cz. (Jaroslav Malina)

Charvátí, *Chorvati.

charvátština, *chorvatština.

chásidismus (z hebrejštiny: *chasíd*, „zbožný“):

1. mysticko-ortodoxní směr v *judaismu vycházející z **Kabaly* a prodchnutý živou *zbožností. Podle představ chásidismu je *Bůh přítomen ve všem, co obklopuje *člověka, a proto s ním lze navázat přímý kontakt. Vyznačuje se přísným plněním náboženských příkazů a *tradic, jejich naplněním vnitřním mystickým obsahem a zdůrazněním *principu *radosti. Specifickým rysem je *víra ve Spravedlivé a posvěcení všech úkonů, na jehož základě jsou z hmoty osvobozovány jiskry božího světla (především lidské duše) a navraceny k Bohu;

2. označení rozličných náboženských skupin v judaismu (vyznačovaly se náboženským zanícením, zapálením); v *antice jejich stoupenci hájili judaismus proti helenizaci;

3. židovské náboženské *hnutí, vzniklé v polovině 18. století, usilující o náboženskou obrodu *židovství – požadovalo prostou *víru a mravnost, zrušení rozdílu mezi prostými věřícími, učenci a *rabíny. Prosadilo se zejména u židovských *komunit v Polsku, Rumunsku a na Ukrajině. Zakladatelem je Baal Šem Tov (1694–1748); jeho žáky byli například Dov Bär z Mezirič (1710–1772) a Šneur Zalman z Ljady (1745–1813), zakladatel směru Chabad, který je v současnosti nejvíce rozšířen. Ve druhé polovině 20. století a počátkem 21. století jsou hlavní centra chásidismu v USA a Izraeli (František Čapka, Jaroslav Malina)

chat (z angličtiny: *to chat*, „povídat si“), služba *internetu, jejímž prostřednictvím uživatelé komunikují (chatují) psanými zprávami v reálném čase. V tom tkví hlavní rozdíl od odesílání elektronických zpráv prostřednictvím elektronické pošty. K chatování se používají speciální programy označované jako Instant Messengery. Prvním takovým programem se stal ICQ (zkratka z angličtiny: *I seek You*), jehož první *verze vyšla v roce 1996 a který v současnosti patří k těm nejrozšířenějším. Chatovat lze také prostřednictvím aplikací na *World Wide Webu nebo pomocí *mobilního telefonu, na který lze instalovat speciální verze Instant Messengerů. Instant Messengery umožňují bezprostředně zjistit, který uživatel je aktuálně přihlášen k síti, což představuje hlavní výhodu oproti elektronické poště. Uživatelé při chatování podobně jako v jiných službách internetu využívají *emotikony. Vedle prostých textových sdělení dovolují Instant Messengery také přenášet soubory.

Chatování našlo své využití v pracovním i volném čase. Některé firmy používají chat jako levný a rychlý prostředek vnitřní *komunikace. Jako volnočasovou aktivitu využívají lidé chatování k navazování a udržování vztahů „na dálku“. Není ojedinělé, že uživatelé spolu dlouhodobě udržují takový vztah, aniž se kdy spolu osobně setkají. Chatování má mnoho podob a využívá se k němu mnoho nástrojů. Chatování se může odehrávat nejen mezi dvěma uživateli, ale také mezi více uživateli současně. Takové chatování může probíhat například na diskusních *fórech jako výměna odborných *názorů. (Martin Soukup)

chata, jednoduchý typ *stavby, uplatňující se zejména jako *obydlí v *paleolitu a *mezolitu a v prostředí nativních kultur (pod širým nebem – například *Terra Amata nebo jako vestavba pod skalním *převísem či v nitru *jeskyně – například *Lazaret), vývojově předcházející *domu, který má stěny víceméně kolmé, konstrukčně oddělené od krovu střechy, zatímco u chaty jsou stěny totožné s krovem a zastřešení má tvar zpravidla kupolovitý nebo kuželovitý. Půdorys chaty bývá okrouhlý či oválný mnohem spíše než pravoúhlý, podlaha je na úrovni terénu nebo lehce zahlobená; chata s výrazněji zapuštěnou podlahou je *polozemnice. Přenosnou formou chaty je *stan. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Chateaubriand, François-Auguste-René de (4. 9. 1768, Saint-Malo, Francie – 4. 7. 1848, Paříž, Francie), francouzský spisovatel a diplomat, který působil ve službách francouzského

císaře *Napoleona I. Bonaparta (1769–1821). Funkci ministra zahraničí (1815 a 1822–1824) Chateaubriand zastával za vlády francouzského krále Ludvíka XVIII (1755-1824).

Inspiraci nacházel v exotice Severní Ameriky, kterou navštívil v roce 1791. Sepětí člověka s *přírodou vylíčil v povídkách *Atala, ou les amours de deux sauvages dans le désert* (Atala aneb Láska indiánské dvojice v pustinách, 1801) a *René* (1802), které jsou zasazeny do prostředí severoamerických pustin. Povídky tvořily původně součást románové epopoje *Les Natchez* (Načezové, napsáno 1793–1799, vydáno 1826) a Chateaubriand je poprvé publikoval v politicko-filozofickém traktátu o *křesťanství (*Génie du christianisme ou les Beautés de la religion chrétienne* [Duch křesťanství aneb Krásy křesťanského náboženství], 1802). *Láska je v jeho pojetí projevem živelných sil spjatých s divokou přírodou, které člověk vnitřně kultivuje. (Ivo Pospíšil)

châtelperronien (název podle Grotte des Fées v Châtelperronu, Allier, Francie; v původním pojetí Denise *Peyronyho odpovídá chatelperronien staršímu stupni *périgordien), přechodná *archeologická kultura mezi *středním paleolitem a *mladým paleolitem rozšířená ve Francii mezi Loirou a Pyrenejemi, s ojedinělými *lokalitami zasahujícími do Španělska a Itálie. Je datována mezi 40 000 až 35 000 let. Typickým artefaktem je hrotitá *čepel s obloukovitě otupeným bokem – hrot typu Chatelperron. Většina ostatních artefaktů odpovídá struktuře mladopaleolitických *industrií (*škrabadla, *rydla), zvláště nápadný je však výskyt kostěné industrie (bikónické hroty z *mamutoviny, rourky z ptačích *kostí, parohové nástroje). Přetrvávají rysy *středního paleolitu: prvky *levalloiské techniky a početná drobná dvojitá drasadla. Estetické prvky dokládají přívěsky z kosti a zubů, rýhy v kosti a ve vápencových blocích, případně pokrývání podlahy *barvivem. Tvůrcem této kultury byl přežívající **Homo neanderthalensis*. (Jiří A. Svoboda)

Chatterjee, Partha (Čatterdží, Pártha, narozen 1947, Kalkata, Indie), antropolog, sociolog, historik a politolog; jeden z hlavních představitelů *subalterních studií. Doktorát získal v oboru politické vědy na univerzitě v Rochesteru v roce 1972. V současné době je ředitelem a profesorem politické vědy v Centru pro studium sociálních věd v indické Kalkatě a profesorem antropologie na Kolumbijské univerzitě v USA. Střídavě působí ve Spojených státech amerických a v řadě zemí Asie a Evropy, kde přednáší na prestižních institucích. Zabývá se *politologií a mezinárodními vztahy a rovněž *historií, *sociologií a *antropologií, konceptualizací vzniku hranic mezi disciplínami a problematikou kategorizace. Programově odmítá definice a kategorizace vycházející z myšlení *Západu a jejich aplikace na kultury a státy *Východu. K jeho hlavním tématům patří *nacionalismus, *kolonialismus, *postkolonialismus, *národní stát nebo modernita, nahlížené zejména z indického kulturního kontextu a z „ne-nacionalistické“ a protikoloniální perspektivy.

Zásadním východiskem jeho uvažování je argument, že národní stát byl zformován západním společensko-vědním *diskurzem, a že tedy nemusí nutně fungovat u všech států. Praktickým problémem pak je, že postkoloniální Indie, respektive její politická reprezentace, přijala právě *paradigma národního státu tak, jak je přítomno v západním diskurzu, a tím se uzavřela alternativnímu uvažování mimo rámec západních kategorií. Chatterjee mu jde právě o tyto alternativní možnosti, které se otevírají, když se opustí dominance západních kategorií. Výsledky svých výzkumů nastínil v řadě publikací: *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* (Nacionalistické myšlení a koloniální svět: Derivatívni diskurz? 1986), *The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories* (Národ a jeho fragmenty: Koloniální a postkoloniální historie, 1993), *The Present History of West Bengal* (Současné dějiny Západního Bengálska, 1997), *A Princely Impostor: The Strange and Universal History of the Kumar of Bhawal* (Vznešený podvodník: Podivný a všeobecněji platný příběh prince z Bháválu, 2002), *The Politics of the Governed* (Politika ovládaných, 2004). Chatterjee také publikoval poezii v *bengálštině a je známým autorem divadelních her a divadelním hercem v Kalkatě, také si zahrál ve filmu *The Namesake* (Jmenovec, 2007, režie

Mira Nair). V současné době pracuje na knize *Empire Against Terror* (Impérium proti teroru). (Tereza Kuldová)

Chattijci (též Protochetité), moderní jméno etnika (odvozené od geografického názvu Chatti [označení centrální *Anatólie ve 2. tisíciletí př. n. l.] a od (s ním spojeného) označení jazyka, jímž tento lid hovořil), jež nejpozději ve 3. a počátkem 2. tisíciletí př. n. l. obývalo centrální *Malou Asii až po horský pás Tauru a Antitauru a vytvořilo vyspělou kulturu s výrazně rozvrstvenou společností (královské *hroby v Alaca Hüyükü). Protože Chattijci nezanechali vlastní písemné dokumenty, jsme odkázáni na zprávy zprostředkované ze staroasyrských *obchodních osad (jež zachytily závěrečnou fázi chattijského vývoje) a z pozdějších chetitských textů. Z nich vyplývá, že chattijské území bylo spravováno větším počtem *městských států, soupeřících vzájemně o dominantní vliv, a že chattijská společnost nenabyla tak vyhraněně patriarchálního charakteru jako přicházející *Indoevropané (zmiňována královna v *Káneši). Chattijci byli zdatní ve zpracování *tkanin a *kovů a zhotovovali kvalitní *keramiku. Jejich vysoká kulturní úroveň (především hluboké náboženské představy) měla silný dopad na indoevropské dobyvatele (početné výpůjčky v *chetitštině) a zanechala zřetelné stopy v chetitském kultu. Protože *Chetitě ve svých *rituálech dokonce používali chattijské recitace, zachovali i množství chattijských textů s chetitskými překlady. Jde ovšem většinou o fragmentární nebo rozsahem omezené pasáže, takže doposud nelze předložit ucelený přehled zřejmě bohaté chattijské orální tradice.

Z obavy, že pojmenování Chattijci by mohlo být zaměněno se jménem Chetitě, preferují někteří badatelé pro toto etnikum označení Protochetité. (Jana Součková)

chattijština (též protochetitština), *jazyk *Chattijců, nazvaný podle chetitského označení *chattili*, jež samo bylo odvozeno od geografického jména Chatti, tj. od území, které Chattijci obývali. Původní záznamy jazyka nejsou známy; všechny doklady jsou zprostředkovány chetitskými dobyvateli, kteří pro svůj *kult – Chattijci silně ovlivněný – zapisovali a překládali chattijské *rituály. Navzdory těmto *bilingvám není chattijština dosud zcela prozkoumána a srozumitelná. Jde o aglutinující jazyk, pro nějž někteří badatelé hledají kavkazské spojitosti (zcela odlišný typ než *sumerština nebo *churritština). K podstatným jménům se připojují předpony, případně přípony, eventuálně jejich pozice ve větě není blíže vyznačena. Podobně tomu může být i u přechodného slovesa. K slovesům obecně se připojují pouze předpony. Slovesa i jména mají velmi bohaté možnosti při vyjádření místního určení včetně dodatečných enklitik, jež mohou stát na libovolném místě ve větě. Bohatý chattijský slovník se promítl mnoha výpůjčkami v *chetitštině; jde však vždy o *konkrétní výrazy, nikdy o abstraktní pojmy. (Jana Součková)

Chattové (latinsky: *Chatti*), původní západogermánské etnikum, které bylo usazeno v 1. tisíciletí př. n. l. v oblasti řeky Fuldy; odtud se v dalších dvou stoletích rozšířilo k Rýnu a Mohanu. Chattové patřili zpočátku k nejsilnějším a nejpočetnějším *kmenům *Germánů, avšak téměř neustálé boje s *Batavy, *Cherusky, *Markomany, *Římány a dalšími etniky je značně oslabil, až posléze splynuli s *kmenovým svazem *Franků. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Chattuša, sídelní *město *chetitské říše, v hornatém území v blízkosti dnešní turecké *vesnice Boğazköy, ve vnitřním oblouku řeky Kizil Irmak, asi 150 km východně od Ankarý. Město, které v době svého největšího rozmachu ve 13. století př. n. l. pokrývalo plochu 168 ha, zaujímalu výhodnou polohu na terasách vápencových skal mezi dvěma hlubokými roklemi vodotečí a dovedně využívalo konfigurace terénu. Jádru sídla, *citadela, leželo na skalnaté plošině (dnešní název Büyükkale), chráněné ze dvou stran strmými svahy a ze své výše střežilo obytné čtvrti starého města na svém severozápadním úpatí. V době chetitské nové říše se k němu na jihu připojilo rozlehlé předpolí (tzv. Horní město), s *opevněním vedeným přesně po hřebeni okolních kopců.

Širší okolí města bylo pro osídlení vyhledáváno již v *chalkolitu, ve městě samém se však první nálezy datují do rané *doby bronzové a dosud nejstarší prokazatelná *obydlí pocházejí až z přechodu rané a střední doby bronzové. Leží ve vrstvách (Büyükkale V f–c), které odpovídají zhruba nálezům a době obchodního střediska v *Káneši (*kárum* III–IV), tedy závěru 3. tisíciletí př. n. l. Jsou stavěna ze dřeva, částečně mívají též podezdívku z lomového kamene. Jejich další vývoj (jak na Büyükkale tak v Dolním městě) je přerušen ničivým požárem. Také bezprostředně následující vrstvy (Büyükkale V a–b) vykazují analogické nálezové soubory, tj. souběžný vývoj s Káneší (*kárum* II). Konečně v období Büyükkale IV d se k informacím archeologických dokladů připojují též první písemné dokumenty (staroasyrské obchodní záznamy, tzv. kappadocké klínopisné tabulky), objevené převážně v obchodní části Dolního města (vrstva 4, odpovídající Káneši-*kárum* I b). V nich a ve zmínkách podobných textů v Káneši a Ališaru poprvé nacházíme jméno města, i když zatím v chattijském znění (*chattijština): Chattuš. Z těchto dokladů je zřejmé, že Dolní město v Chattuši je v 19.–18. století př. n. l. živým komerčním střediskem, v němž sídlí i zastoupení asyrské obchodní organizace operující v *Malé Asii. Výšiny Büyükkale, chráněné pevnou *hradbou, pak jsou zřejmě sídlem místního – chattijského – vládce. Ve stratigrafickém sledu jsou (stejně jako Dolní město 4) překryty mocnou vrstvou popela, svědkem násilného zakončení prošlo etapy. Destrukce bývá spojována s panovníkem Anittou z Kuššaru, který tehdy (2. polovina 18. století př. n. l.) dobyl rovněž Káneš a další anatolská sídla a vytvořil první nám známý teritoriální *stát v centrální *Anatolii.

Ve starochetitském a středochetitském období (Büyükkale IV c, Dolní město 3, 17.–15. století př. n. l.) se Chattuša stává rezidencí chetitského dvora. Tradice tento krok připisuje vládci Chattušilovi I. (přibližně 1650–1620 př. n. l.); protože však archeologická i písemná dokumentace této pro Chattuši i celý chetitský stát tak významné etapy je (snad v důsledku pozdějších přestaveb) velmi slabá, chybí zatím opora pro podrobnější *rekonstrukci událostí. Celé sídlo – citadela i Dolní město – je v této periodě obehnané hradbou s baštami spočívající na *valu, jehož náspem na sedmi místech napříč probíhají kamenné výpadové tunely s nenápadnými brankami (tzv. poterny). Chetitská opevňovací *technika tak již v této časné fázi získává své vyhraněné rysy. Naproti tomu *stavby dochované ve městě zatím nevybočují z průměru. Jsou budovány z cihel na základech z lomového kamene, někdy částečně zapuštěny do svahu, rozličně orientovány. Pouze jediná, odkrytá v Dolním městě v prostoru pozdějšího Velkého chrámu, vyniká svou rozlohou (nejméně 8 místností) i důkladností *konstrukce (původně zřejmě vícepodlažní). Přestože písemnosti tvrdí, že město kolem roku 1400 př. n. l. značně utrpělo vpádem kaškejských *kmenů (*Kaškové), archeologické nálezy destrukci takového rozsahu nedokládají.

Chetitská nová říše ve 14. a 13. století př. n. l. znamená pro Chattuši období největšího rozkvětu. Osídlení se rozšiřuje směrem k jihu, kde v členitém terénu tzv. Horního města vyrůstají rozlehlé paláce a početné *chrámy. Jsou obklopeny dvojitou hradbou nad dlážděnou glacis a mohutným náspem, protkaným opět poternami a přerušeným pěti dvojitými branami s reliéfní výzdobou. Kasematové hradební zdivo je v pravidelných intervalech zesíleno předsunutými věžemi, *brána ve vrcholu jižního oblouku opevnění (dnešní Yerkapi) chráněna barbakánem. Stará *fortifikace Dolního města zůstává nadále zachována a stává se součástí vnitřního dílčího hrazení, které se dále rozšiřuje a samostatně uzavírá městské úseky na jednotlivých terasách. Patrně v závěru novochetitského období je do městského opevnění zapojen i vrchol Büyükkale, ležící severovýchodně od města, již za hraničním potokem. Technicky náročné stavební práce (hrazený most aj.) mají patrně zabránit nepříteli v přístupu na strategicky výhodnou polohu a v pohledu na dění ve městě a v nižších partiích královského sídla. Na citadele samé také vládne v obou stoletích čilý stavební ruch. Základní principy stavebního uspořádání jsou dány již ve vrstvě Büyükkale IV b (14. století př. n. l.), ve III. vrstvě však znovu dochází k velkorysým úpravám a přestavbám. Bývá spojována s panovníky 13. století př. n. l. Chattušilem III. a Tutchalijou IV., jednoznačné doklady datování jednotlivých

budov však dosud nejsou k dispozici. Samostatné stavby obytného (budovy F, E), správního (budovy D, H, M, G; *archivy v suterénu E a D, v budovách A, K), reprezentačního (D) a kultovního (C) charakteru jsou sloupořadímí seřazeny do tří rozlehlých nádvoří, spojených dvojitými branami. Výstavba v severovýchodní části, na samém vrcholu citadely, zůstává ovšem neznámá, protože ruiny budov byly na tomto exponovaném místě v minulých staletích sneseny až na holou skálu. Zvláštní hradní opevnění se otevírá blízkými, ale separátními branami do Dolního a Horního města, přičemž poslední ve 13. století př. n. l. zřejmě náleží větší význam: přístupová, tzv. Královská cesta, která od ní stoupá ke vstupu na první hradní nádvoří, je zdůrazněna dlážděním z červených vápencových desek. Cílevědomá volba kamene je ostatně doložena v metropoli i jinde. Takzvaný Velký chrám (též chrám I), vybudovaný ve 13. století př. n. l. v Dolním městě (vrstva 1) na troskách starší zástavby, se od šedého kamene svého hospodářského zázemí a vlastních skladišť výrazně liší zelenou barvou kyklopské podezdívky. Jde o rozsáhlý komplex s centrálním nádvořím o rozloze 26x19 m, dvěma hlavními *svatyněmi, ležícími v nejzápadnější části po obou stranách podélné osy budovy proti bráně a řadou vedlejších svatyní po obvodu dvora. Hlavní svatyně jsou připisovány nejvyšším členům chetitského *panteonu: Bohu bouře a jeho družce, Bohyni *slunce z Arinny (Iřtanu). Budova chrámu, jejíž uspořádání se s menšími obměnami a ve skromnějších proporcích opakuje i u dalších kultovních staveb v Horním městě, je obklopena areálem několikapodlažních skladišť a archivů, k němuž za starou dlážděnou ulicí přiléhají ještě chrámové dílny a hospodářské prostory. Stojí uprostřed obytných čtvrtí s hustou zástavbou dvoukomorových domů a hrazených dvorů, vybavených kanalizací, s částečně dlážděnými ulicemi. Ve vyšších polohách města najdeme však i samostatné *objekty s obytnými a hospodářskými trakty.

Zatímco vrstvu Büyükkale III a Velký chrám pokrývá spáleniště, spojované s nepokoji, vyvolanými na počátku 12. století př. n. l. nápirem tzv. *mořských národů, městské obytné domy nenesou stopy násilí; budí dojem, že byly ve stejné době opuštěny. Vinu na zániku Chattuše nelze sice zatím jednoznačně přisoudit žádnému etniku, obvykle se však předpokládá opětovná účast Kašků ze severních anatolských pohoří. Město zůstalo dlouho neosídleno. První chetitské pozůstatky pocházejí z Büyükkale, snad z 9. století př. n. l. Nejpozději v 8. století př. n. l. využívají noví obyvatelé relativního bezpečí starých chetitských hradeb na někdejší citadele (Büyükkale II b = 780–740 př. n. l., II a = 740–680 př. n. l.), kde staví částečně zahloubené domy a usazují se i na troskách Velkého chrámu a jeho jižního areálu (*zemljanky a domy *megaronového typu, malá svatyně). Toto sídliště zaniká ohněm a nadále je obydlena jen Büyükkale (I c–a). Kolem roku 680 př. n. l., možná v souvislosti s nápirem *Kimmeriů, jsou povlnnější svahy bývalé citadely (tj. severozápadní a jižní partie) znovu opatřeny jednoduchou hradbou, která je v etapě I b (přibližně 630–550 př. n. l.) ještě zesílena dlážděnou glacis. Ve vrstvě I a (přibližně 550–500 př. n. l.) vzniká v prostoru východní *brány *kaple, v níž byla objevena socha bohyně *Kybely v doprovodu dvou hudebníků. V téže době je na západním svahu vybudováno schodiště k *studni na úpatí a je opevněno sídliště na severozápadním svahu Büyükkale (částečně s využitím starochetitských hradeb). Podle svědectví fryžských značek na nádobách, typů *keramiky a doloženého kultu je toto osídlení přinejmenším zčásti připisováno *Frygům.

Nástin chattušské historie je výsledkem dlouholetých archeologických výzkumů i filologického a historického bádání, na němž se významnou měrou podílela i česká věda. Ruiny města objevil v roce 1834 Charles Texier a označil je za trosky Ptérie. Po něm je studovali W. Hamilton, H. Barth, A. C. Mordtmann, G. Perrot a C. Humann, který v roce 1882 pořídil první městský plán. Sondy, které v sezoně 1893–1894 prováděl E. Chantre na Büyükkale a ve Velkém chrámu, odkryly první klínopisné tabulky a filolog V. Scheil jejich tvůrce identifikoval jako Chetity. V roce 1905 navštívil sutiny H. Winckler a v letech 1906–1907, 1911–1912 spolu s Th. Makridym přivedl na Büyükkale a do Velkého chrámu výzkumné týmy Německé orientální společnosti a Německého archeologického ústavu. Tisíce tabulek, které v těchto kampaních

objevil, se staly základem usilovné práce řady filologů. V luštění neznámého *jazyka nejrychleji a s absolutní jistotou uspěl český badatel Bedřich *Hrozný. V roce 1915 podal první nástin a v roce 1917 předložil vědě ucelenou gramatiku *chetitštiny a brzy poté i první překlady různých chetitských písemností. Archeologické výzkumy, přerušené *první světovou válkou, navázaly až v roce 1931 a probíhaly pod vedením K. Bittela v péči obou výše uvedených *institucí do roku 1939 a znovu od roku 1952 do současnosti (v posledních letech byli řízením výzkumu pověřeni P. Neve, poté J. Seeher, nyní A. Schachner). Vedle architektonických pozůstatků, plastiky, keramiky, glyptiky a dalších drobných předmětů přinesly výzkumy především desetitisíce klínopisných tabulek (zatím především ze čtyř *lokalit: různých míst na Büyükkale, Velkého chrámu, tzv. domu na svahu a nejnověji v 80. letech 20. století též z *archivu v chrámové čtvrti Horního města) a omezený počet dokumentů zachycených luvijským *hieroglyfickým písmem (*luvijština). V roce 1966 bylo v Boğazköy zřízeno malé místní muzeum, převážná většina nálezů je však uložena v archeologických muzeích v Ankaře, Çorum a v *Istanbulu. (Jana Součková)

Chaucer, Geoffrey (ca 1343, pravděpodobně v Londýně, Anglie – 25. 10. 1400, Londýn, Anglie), anglický spisovatel, básník, filozof, politik a diplomat. „Rozsah jeho životních zkušeností a zájmů udivuje a sahá od všedního života a kluzkých historek po *puritánské *náboženství; od vášní *lásky po stejně posedlou zvědavost ve *filozofii a *vědě. Znal lidi všeho druhu: nejen anglické, ale také italské, vlámské a německé, dvořany, vojáky, učence, obchodní bankéře, *mnichy, *kněze, dámy a služebné, od nejvyšších lidí v království po nejnižší; kromě chudáků (...). Byl obtlouštělý, svěruje nám, a žádný mluvka (...). Stál v centru anglické společnosti, svým *temperamentem však tíhl k jejím okrajům a srázům. Ač byl oficiálním *úředníkem, hluboce se zajímal o věci neoficiální.“ Takto popisuje Geoffreyho Chaucera jeho moderní britský životopisec Derek Brewer v knize *Chaucer a jeho svět*. Vystihl tím vlastně také jeho nejznámější dílo – *Canterbury Tales* (Canterburské povídky, 1386–1400), i když básník napsal mnohem více děl, za něž je ceněn nejen literárními historiky. Byl to ostatně on, kdo do střední angličtiny přeložil proslulý francouzský *Roman de la Rose* (Román o Růži, kolem roku 1230) autorů *Guillauma de Lorris a Jeana Meunga, později napsal *The Book of the Duchess* (Knihu o vévodkyni, 1370), ohlas dobové italské a francouzské *poezie *The House of Fame* (Dům slávy, 1380), alegorii *The Parliament of Fowls* (Ptačí sněm, po roce 1380) a *The Legend of Good Women* (Legenda o dobrých ženách), kterou dedikoval manželce Richarda II., Anně České (Anne of Bohemia), dceři Karla IV., a ztvárnil středověké téma – *Troilus and Criseyde* (Troila a Criseydu, asi 1385).

Nicméně *Canterbury Tales* jsou asi nejpřesnějším odrazem stavu jeho duše: množství postav a postaviček a jejich hlasů, barvitost scenerie a kouzlo vyprávění, postranní pohled obtlouštělého voyeura, detaily, jimiž prosvítá zelená Anglie posetá hostinci, pláň pokryté jezdci a poutníky v plném rozpuku jara. A především žánrová pestrost: najdeme tu idylu, elegii, *parodii, ale také rytířskou romanci a *fabliaux prosycené pikantními historkami, obhroublým jazykem a sexuální nevázaností. Milostné scény jsou tu ukázány nejčastěji jako součást fabliaux, řidčeji v podobě rytířské etikety.

Například ve vyprávění ženy z Bathu sděluje nejen vše podstatné o jejích milencích, ale obsahuje také kousavé poznámky, *ironii, sarkasmus i vychytralou „ideologii“, která obelstí asketické *křesťanství, a přesto zůstat pravověrnou. Za vtipnou pózou se skrývá středověké lidové chápání života a snad i zárodky toho, co tehdy do Anglie – také skrze Chaucera – teprve směřovalo: renesanční pohled na člověka a svět. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

Chauvet (u Pont-d'Arc, Francie), *jeskyně ve skalnatém údolí řeky Ardèche (objevena v roce 1994), nazvaná podle svého objevitele; zatím nejstarší datované naleziště dokonalých jeskynních maleb a dalších nálezů z počátku *mladého paleolitu (*aurignacien?, předpokládané radiometrické stáří 33 000–25 000 př. n. l.). (Jiří A. Svoboda)

chavínská kultura, *kultura, chavínská.

Chazarové, populace íránsko-altajského původu, která pronikla z Přiuralí do jihovýchodního Podunají. Chazarové zde vytvořili v 6. století n. l. rozsáhlou říši, která však byla již v 9. století vyvrácena a Chazarové zanikli. (František Bahenský, Zdeněk Tvrdý)

chazarská říše, *říše, chazarská.

chazarský kaganát, *říše, chazarská.

Chečeové, odnož *Nanajců v severovýchodní Číně v počtu 4 604 příslušníků (*census z roku 2004). Hovoří dialektem nanajštiny. Hlavním způsobem obživy je *rybolov, *zemědělství a *lov. Udržuje se *šamanismus spojený hlavně s kultem medvěda. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrdý)

cheilognathopalatoschisis, -is, f., rozštěp horního *rtu, *čelisti a *patra. Tato porucha embryonálního vývoje je podmíněna buď geneticky, nebo vzniká působením škodlivých vlivů (biologických, chemických i fyzikálních) v prvním *trimestru nitroděložního života. Bez operačního zákroku je u postiženého jedince problematický příjem potravy. Kojenci nedokáží sát, potrava jde *nosohltanem a *dutinou nosní vně. Při polykání hrozí také nebezpečí vdechnutí potravy, což přímo ohrožuje život udušením nebo následným rozvojem zánětu *plic. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cheiloschisis, -is, f., rozštěp horního *rtu („zaječí pysk“). Porucha embryonálního vývoje, kdy nedojde k úplnému srůstu středního valu (z něhož se vyvíjí střední část horního rtu v rozsahu filtra a **praemaxilla*) s laterálními valy (základy pro ostatní části horního rtu a obě *maxily). Rozštěp může být proto jednostranný nebo oboustranný, úplný nebo jen částečný. Vada je podmíněna buď geneticky, nebo vzniká působením škodlivých vlivů (biologických, chemických i fyzikálních) v prvním *trimestru nitroděložního života. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

chemické datování, *datování, chemické.

Chentkaus, jméno dvou královen Staré říše. Obě sehrály důležitou historickou úlohu na konci 4. a na počátku 5. dynastie, když v dané situaci zaručily *legitimitu vládnoucího rodu. Chentkaus I. byla pravděpodobně dcera Menkaurea (pohřbena v tzv. čtvrté *pyramidě v Gíze), zatímco Chentkaus II. byla manželkou *Neferirkarea (pohřbena v *Abúsíru). Obě královny mohly dokonce samostatně vládnout, pokud jejich identický jedinečný titul přeložíme jako „matka krále Horního a Dolního Egypta a král Horního a Dolního Egypta“. (Břetislav Vachala)

cherem (z hebrejštiny: *cherem*, „klatba“), v *judaismu vyobcování z náboženské obce, spojené s prokletím, ponižujícím *rituálem a někdy i ztrátou majetku. (Jaroslav Malina)

cherub (hebrejsky: *kerúb*), slovo původně snad akkadské, podstatné jméno *kuríbu*, „okřídlený *démon, genius“ odvozené od slovesa *karábu*, „modlit se, zasvěcovat, žehnat“. Je to jednak název *kněze, jehož úkolem je přimluvná *modlitba, a dále název mytické bytosti, zpodobňované často jako *reliéf na branách, protože jeho úkolem je být strážcem bran. Nejčastěji vyhlížejí jako lidské bytosti s křídly, někdy jako pololidské a polozvířecí bytosti, například lvi s lidskou hlavou apod., ale vesměs okřídlení. Ve *Starém zákoně jsou cherubové buď strážci (Gn 3,24; Ez 28,14n), nebo na nich jezdí (2 S 22,11) či trůní *Hospodin (2 Kr 19,15 aj.). Sochy cherubů zdobily víko truhly smlouvy čili slitovnici (1 Kr 6,23n; 8,6n; Ex 25,18–20), obrazy či reliéfy cherubů s květinami a palmami byly na stěnách *Šalomounova chrámu. Tito cherubové jsou zřejmě výpůjčkou od *Kanaánců, *Foiníčanů nebo z *Mezopotámie. (Jan Heller)

Cheruskové (latinsky: *Cherusci*), původní západogermánské etnikum, které mělo před počátkem našeho *letopočtu sídla na území mezi Labem a Veserou; po vítězství nad *Římany v roce 9 n. l. v Teutoburském lese (vůdce Arminius) se sjednotili s *Langobardy, *Semnony a dalšími *germánskými *kmeny ve svaz, porazili *Marobudovu říši, ale po vnitřních rozporech se svaz rozpadl a Cheruskové již v průběhu 3. a 4. století splynuli s *Durynkou a *Sasy. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Chetité, etnikum náležející podle zachovaných jazykových dokladů k anatolské skupině *Indoevropanů. Přistěhovali se do *Malé Asie patrně v průběhu 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. v několika sledech. Chetité se usadili v centrální *Anatólíi, *Palajci na jejím severozápadním okraji, *Luvijci v jižní části poloostrova. Výchozí území je doposud předmětem diskusí. Uvažuje se o příchodu ze západu (přes Bospor), z východu (Derbentskou branou), případně přes Pontské pobřeží, přičemž archeologické a lingvistické argumenty zatím nenacházejí společného jmenovatele. V Malé Asii narazily indoevropské skupiny na obyvatelstvo (*Chattijci) s vyspělou kulturou, organizované v malých městských státech. Třebaže z mocenského zápasu s tímto lidem vyšli Chetité po několika staletích vítězně, kulturně se v podstatě přizpůsobili. V 17.–12. století př. n. l. se stali vůdčím elementem ve *státě, jemuž dali teritoriální rozměr, v němž však nikdy nebyli jediným komponentem (*chetitská říše).

V pojmu „Chetité“ se odráží *hebrejské pojmenování *Hittim* (Chetejci), jež *Starý zákon vztahuje k syrsko-palestinskému obyvatelstvu v časném 1. tisíciletí př. n. l. Jemu pak byly, právě s ohledem na biblický kontext, v 19. století moderní vědou připsány monumentální hieroglyfické nápisy (*písmo, hieroglyfické), nalézané v *Sýrii a jihovýchodní *Anatólíi. Teprve objev klínopisných dokumentů v egyptské *Tell el-Amarně, pocházejících ze 14. století př. n. l., přivedl na scénu *zemi Chatti; lokalizoval ji sice do centrální Anatólie, přinesl však i početné zmínky o přítomnosti obyvatel Chatti v Sýrii. Označení „Chetité“ se tehdy vžilo pro *lid z 2. poloviny 2. tisíciletí a obyvatelstvo z 1. tisíciletí př. n. l. zmiňované *biblí se počalo nazývat „pozdně chetitským“. Když v roce 1906 odkryl německý filolog a historik Hugo Winckler (1863–1913) rozsáhlé klínopisné *archivy v Boğazköy a z jejich akkadsky psaných textů zjistil, že objevil *město *Chattuši, metropoli země Chatti, zdála se být *identifikace definitivně potvrzená. Jakmile ovšem Bedřich *Hrozný rozluštil do té doby neznámý *jazyk, jímž byla psána většina nalezených tabulek, zjistilo se, že pisatelé nazývali svou řeč „nésitštinou“ a jim by tedy analogicky náleželo pojmenování „Nésité“. Jméno Chetité však již zapustilo kořeny a užívá se – i s vědomím, že jde o omyl – stále. Konečně tzv. pozdně chetitské obyvatelstvo severní Sýrie nelze považovat za chetitské ani v tomto konvenčním slova smyslu. Byli to převážně potomci Luvijců. (Jana Součková)

chetitská říše, *říše, chetitská.

chetitské náboženství, *náboženství, chetitské.

chetitština, moderní označení *jazyka, odvozené od geografického jména Chatti, tj. od území v *Anatólíi, kde mluvčí ve 2. tisíciletí př. n. l. sídlili, a ovlivněné hebrejským přepisem ve *Starém zákoně. Mluvčí sami nazývali svůj jazyk nésitštinou. Spolu s klínopisnou a hieroglyfickou *luvijštinou, *lykijštinou, *palajštinou a *lýdštinou tvoří užší, tzv. anatolskou skupinu (*jazyky, anatolské) *indoevropských jazyků, a sice západní větev. Předpokládá se, že anatolská skupina se společně s některými východními indoevropskými jazyky vydělila z praindoevropštiny v 1. polovině 3. tisíciletí př. n. l. a někdy poté dospěli její uživatelé do *Malé Asie. Byli zde přítomni nejpозději počátkem 2. tisíciletí př. n. l., kdy se v centrální Anatólíi podle jednoznačných indicií (chetitské výpůjčky ve staroasyrských dokumentech *obchodních kolonií) setkali s asyrskými kupci. Naopak chetitský slovník byl silně poznamenán výpůjčkami z *chattijštiny (především v kultovní sféře, panovnických titulech a *insigniích, předmětech užívaných při *rituálních úkonech, například názvech pečiva, *hudebních nástrojů, některých materiálech, například *železo). Ačkoliv se Chetité v Malé Asii setkali se staroasyrskými obchodníky, nepřevzali jejich typ *klínového písma, nýbrž teprve v polovině 17. století převzali *variantu zřejmě severosyrské písařské školy. Jde o typ odvozený ze stadia III. dynastie z Uru, jenž ještě neznal přesné rozlišení souhlásek, vypracované ve starobabylonském období. Byla to jen další obtíž, s níž se indoevropský jazyk při převzetí písma z diametrálně odlišného jazykového prostředí snažil vypořádat. Slabičné znaky struktury KV, VK, KVK (K – konsonant, V – vokál) nemohly vždy indoevropské stavbě slova vyhovět – Chetité si proto pomáhali hluchými vokály, jež dnes ovšem poznáme pouze podle toho, že se objevovaly na libovolném místě – před i po

vyslovovaném konsonantu. Jen velmi nedůsledně v písmu rozlišovali mezi znělými a neznělými souhláskami, ne zcela systematicky také vyznačovali krátké a dlouhé samohlásky (přidáním dalšího znaku pro danou samohlásku, tedy například *va-a-tar* = voda). Uzpůsobením znaku pro PI (jenž se dal číst také WA), tj. dodatečným vepsáním příslušné samohlásky, vynášeli svébytný vlastní znak pro chybějící *f*. Lze tedy soudit, že vyslovovali souhlásky *b, c, d, f, g, g^w, ch, k, k^w, l, m, n, p, r, s, š, t* a snad *z*, přičemž *c* zapisovali shlukem znaků obsahujících *t* a *š*, respektive *t* a *z*. Na druhé straně v písemném projevu vůbec neviděli rozdíl mezi *s* a *š*. Podobně jako v *arménštině a *řečtině zcela chybí slova s počátečním *r*. Samohlásky *a, e, i* a *u* rozlišovali jistě; zvažujeme, zda neměli také *o*, protože používali tři různé znaky pro *u* (aniž by jejich volba naznačovala třeba odlišnou kvantitu). Jména měla dva rody – životný a neživotný, dvě čísla – jednotné a množné (s relikty podvojného). Pádové koncovky životných a neživotných jmen se lišily pouze v nominativu a akusativu; kromě toho neživotná jména v množném čísle nevyžadovala vždy plurál u jim příslušných adjektiv. Zájmena měla dvě formy: byla samostatná nebo přivěšená k určitému větnému členu. Slovesa rozlišovala činný a trpný rod, přičemž činný rod znal v jednotném čísle dva vzory časování. Slovesa tvořila několik jmenných tvarů: participium (činné a trpné), verbální substantivum a dva typy infinitivů. Existovaly dva časy: přésens (jenž vyjadřoval i budoucnost) a préteritum. Perfektum se tvořilo analyticky, pomocí neurčitého tvaru příčestí a příslušného tvaru slovesa „míti“ nebo „býti“. Opakované činnosti se naznačovaly iterativem-durativem. Větná skladba se jmenným a slovesným přísudkem velmi dobře zachovala indoevropský charakter. Zápor se vyjadřoval pomocí čtyř různých částic (záleželo na tom, zda šlo o přání, příkaz či konstatování), otázky začínaly často tázacími zájmeny a závisely jistě též na intonaci. Pořádek slov ve větě byl dán, nebyl však zcela strnulý.

Chetitštinu geniálně rozluštil český badatel Bedřich *Hrozný, když rychlým a systematickým rozbořem zjistil, že jde o nejstarší písemně podchycený indoevropský jazyk. Hrozný rovněž popsal základy chetitské gramatiky, na nichž pak mohli stavět generace dalších badatelů. V posledních třiceti letech se soustředili na studium historického vývoje jazyka v průběhu oněch zhruba pěti století, pro něž jsou k dispozici písemné doklady. Dnes je zřejmé, že jazyk v této době prodělal značné změny: zřetelně patrná je starochetitská a novochetitská fáze, poněkud méně pregnantní je přechodná etapa střední. Odhalení signifikantních jevů a jejich deskripce patří opětovně k zásluhám české chetitologie. (Jana Součková)

Chevra kadiša (z aramejštiny: *Chevra kadiša*, „Svaté společenství“, též „Pohřební bratrstvo“), dobročinná náboženská organizace, existující ve všech židovských obcích, jejímž úkolem je péče o nemocné a umírající, pohřbívání, udržování špitálů a *hřbitovů. Nejstarší pohřební *bratrstva vznikla podle vzoru cechovní organizace v severní Itálii již v 15. století. Jedno z nejstarších v Evropě se ustavilo v Praze z podnětu Rabbihö Löwa a Eliezera Aškenaziho v 16. století. (Jaroslav Malina)

Chevsurové, původní etnická skupina *Gruzínů, žijící dosud v Gruzii na úpatí jihovýchodního Kavkazu, která v současné době představuje již téměř zcela asimilované etnikum v rámci gruzínského národa. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

Cheyenni [čajeni, čejeni, šajeni, šejeni], etnikum severoamerických *Préríjních indiánů, které žilo hlavně na území Minnesoty a později přesídlilo do Severní a Jižní Dakoty. Etnicky i jazykově pocházejí ze skupiny *Algonkinů a jejich počet se nyní pohybuje kolem 6 000–7 000. V současné době žijí roztroušeni v několika rezervacích v severozápadním vnitrozemí USA. Až do 16. století byli ručními zemědělci, pak se po přesídlení stali typickými lovci préríjní zvěře, zejména bizonů; projevíli se jako zdatní válečníci, proslavili se v bitvě u Little Big Hornu v roce 1876 spolu s *Dakoty. Náboženství bylo *polyteistické, hlavním *obřadem byl Sluneční tanec; dnes je náboženství silně prostoupeno *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrďý)

chiasma, -atis, m., zkřížení v podobě řeckého písmene χ (chí); v *anatomii například překřížení vláken *zrakového nervu – **chiasma opticum*. (Ladislava Horáčková)

chiasma opticum, překřížení vláken pravého a levého zrakového nervu – **nervus opticus*. V *chiasma opticum* se kříží nervová vlákna *zrakové dráhy pouze z nasálních oblastí *sítnice, zatímco z temporálních částí probíhají nezkříženě. (Ladislava Horáčková)

chiasma tendinum, překřížení šlach *flexorů prstů, kdy šlacha **musculus flexor digitorum superficialis* je rozštěpena ve dvě části a mezi nimi probíhá šlacha **musculus flexor digitorum profundus* k distálním článkům prstů. Na noze je *chiasma tendinum* v místě rozštěpené šlachy **musculus flexor digitorum brevis*, kde rozštěpenou částí probíhá šlacha **musculus flexor digitorum longus*. (Ladislava Horáčková)

Chicagská škola, *škola, Chicagská.

Chicomcoatl („Sedm hadů“), mezoamerická bohyně, jež stála v čele božstev *kukuřice. (Oldřich Kašpar)

chicha, kvašený alkoholický nápoj z *kukuřice někdy také z *brambor oblíbený zejména v prostředí některých jihoamerických kultur. (Petr Bureš)

Chichén Itzá („U studně Itzá“), *kmenem Itzů osídlené centrum velkého městského státu *Mayů na *Yucatánu v Mexiku (kolem 800–1200) s obchodním přístavem Isla Cerritos. Středomexické rysy umění Chichén Itzá, dříve pokládané za důsledek invaze *Toltéků, jsou nově chápány jako výsledek místního mayského vývoje ovlivněného silnými komunikačními kontakty se středním Mexikem. Nacházejí se zde významné památky: nejvyšší, tzv. Cuculcánův chrám neboli Castillo, Velké *míčové hřiště, kruhová stavba Caracol, vodní nádrž s lidskými pozůstatky a se zlatými předměty obětovanými bohu *Chacovi. Španělský kronikář Diego de *Landa (1524–1579) o nich píše s neskrývaným obdivem: „Chichén Itzá je velmi krásné místo deset námořních mil od Izamalu a jedenáct z Valladolidu.“

Po pádu tohoto centra se obyvatelstvo odstěhovalo k jezeru Petén Itzá, kde vytvořilo poslední organizované mayské společenství, které museli *Španělé podmaňovat. (Oldřich Kašpar)

Chichimekové, jedno z nahuaských etnik v Mexiku; někdy také označení pro kočovné migrační vlny Nahuů, které přicházely v 9. století ze severu. Jako generický výraz se vnímalo označení Chichimek ve smyslu „bojovník, válečník“. V klasickém *náhuatlu měl výraz *chichimeca* význam „potomstvo (rod) psů“. (Oldřich Kašpar)

Chilakku, jeden z tzv. pozdně *chetitských států I. poloviny I. tisíciletí př. n. l. v hornatém území Tauru (v oblasti Toros Dağ a Bolkar Dağlari mezi *Ku'e a *Tabalem) v jihovýchodním Turecku (přibližně v prostoru někdejší severozápadní Kizvatny) se silným zastoupením luvijského obyvatelstva (*Luvijci). Kromě luvijských *hieroglyfických nápisů (omezeného počtu i rozsahu) chybí pro dané území v I. tisíciletí př. n. l. vlastní prameny, takže jeho dějiny lze sledovat jen zprostředkovaně z asyrských královských nápisů 9.–7. století př. n. l. a z pozdějších zpráv řeckých. Jihovýchodní *Malá Asie se dostala do centra asyrské pozornosti, když se sílí asyrské *impérium v polovině 9. století př. n. l. obrátilo proti pronikání *Frygů a začalo usilovat o rozšíření sféry svého vlivu. *Salmanassar III., první asyrský vládce, který se osobně účastnil bojů v *Anatolii, se v roce 858 př. n. l. střetl s vojskem Chilakku v *konfederaci asyrských protivníků vedené Sam'alem. Protože však *zemi více nejmenuje, lze předpokládat, že zůstala uchráněna přímého asyrského vpádu. *Sargon II. si osobuje právo disponovat územím Chilakku (dává je věnem své dceři) a v roce 713 př. n. l. je spolu s Tabalem označuje za provincii *asyrské říše. Vzhledem k tomu, že Sargonův nástupce *Sinacherib a jeho syn *Asarhaddon bojují s Chilakku jako s nezávislou zemí, zdá se, že Sargonovy nároky neměly delšího trvání. Pod hrozbou kimmerijského vpádu se Sandašarme, *král nezávislého Chilakku, obrátil na asyrského vládce *Aššurbanipala, poslal do jeho *harému svoji dceru a *věno, patrně se žádostí o ochranu. V desetiletí mezi roky 637–626 př. n. l. byli *Kimmeriové definitivně poraženi a jejich vůdce Lygdamis zahynul právě v prostoru Chilakku. Protože v těsném sledu za Kimmerii postupovali do Malé Asie *Skythové, nezakusilo Chilakku klidu ani v závěru 7. století př. n. l. Avšak již v časném 6. století př. n. l.

vyrostlo ve významný samostatný stát ovládaný domácí dynastií, jehož teritorium zahrnuje též další území obývaná luvijským obyvatelstvem. V tomto širším smyslu je alespoň v podobě Kilikes, Kilikia uváděna řecká tradice, a tak jeho jméno přetrvalo až do současných dnů. (Jana Součková)

Chilané (Chilli, z aruačtiny: *čili*, „chlad, zima“), současný národ obývajících Chilskou republiku v jihozápadní části Jižní Ameriky; z celkového počtu 16 milionů obyvatel (odhad z roku 2006) patří většina k potomkům původních *indiánských etnik (*Araukáni, *Kečuové, Maputové aj.) a k potomkům španělských a jiných evropských usedlíků, kteří zde mají dosud početné menšiny. Nejvýznamnější byli z hlediska etnogeneze Araukáni, kteří dlouho odolávali útokům *Španělů a teprve po dvou stech letech bojů byli v roce 1723 podrobeni. Protišpanělské povstání v roce 1810 vedlo k vyhlášení republiky Chile. Po převratu v roce 1973 a diktatuře Augusta Pinocheta se *země vrátila k demokracii. Věřící jsou vesměs *katolíci, indiáni udržují zbytky předkřesťanských kultů. (Zdeněk Tvrď)

Childe, Vere Gordon (14. 4. 1892, North Sydney, Austrálie – 19. 10. 1957, Mount Victoria, Austrálie), australský lingvista, historik a archeolog; jeden z tvůrců a stoupců *neoevolucionismu a *difuzionismu.

Zabýval se zejména vztahem *Blízkého východu a Evropy v *neolitu. Vytvořil koncepcí *neolitické revoluce (anglicky: *Neolithic Revolution*) a *městské revoluce (anglicky: *Urban Revolution*) a mechanismus jejich šíření z Blízkého východu do jiných oblastí světa. Z díla: *Man Makes Himself* (1936, 1951, česky: *Člověk svým tvůrcem*, 1949), *Progress and Archaeology* (Pokrok a archeologie, 1944, 1945). (Jaroslav Malina)

chiliasmus (z řečtiny: *chiliás*, „tisíc“), náboženské učení o druhém *Kristově příchodu a jeho tisíciletém království na zemi, které se opíralo o představy blouznění za raného *křesťanství, rozvinulo se v řadě evropských zemí do různých podob (mělo často mnoho společného s *valdenstvím nebo s jinými projevy lidového *kacířství).

V *českých zemích se v letech ideově *tolerance za *vlády *krále Václava IV. (1361–1419) chiliasmus rozšířil v nejširších lidových vrstvách. Jeho hlavní tezí bylo tvrzení, že zkažený svět se musí rozpadnout a na jeho troskách vznikne Kristova tisíciletá říše, kdy sám Kristus sestoupí na zem a bude vládnout všem; odsuzoval stávající řád a místo něj nabízel Boží pořádek. Pro většinu chudých bez životních perspektiv byla vidina Kristovy říše jediným východiskem. Chiliasmus se projevoval i v kázáních největších husitských radikálů (předtím už i u Jana Milíče z Kroměříže [zemřel 1374]), posléze u Mistra Jakoubka ze Stříbra (po 1370–po 1429) a Jana Želivského (zemřel 1422). Novou podobu dostal v Táboře v radikálních 72 chiliastických tábořských člancích, podle nichž se zde řídil život; nová společnost měla splňovat vidiny „království božího na zemi“, byly zrušeny feudální výsady, všichni lidé si byli rovni, nazývali se „bratry a sestrami“, majetek byl všem společný, čímž vznikla jakási spotřební *komuna (už v roce 1421 však opustili sektáři Tábor). Chiliasmus se projevil také v myšlení *Jednoty bratrské, především Jana Amose *Komenského. (František Čapka, Jaroslav Malina)

chiliasté, *pikarti.

Chimalpopoca (1417–1427), třetí aztécký (mexický) vládce. (Oldřich Kašpar)

Chimúové [čimúové], obyvatelé chimúské říše (nazývané také „Království Chimor“) (1250–1465), která vyrostla na peruánském pobřeží, na někdejší území Mochiků (*kultura, mochická) pod silným vlivem kultury *huarijské a *tíwanacké (*říše, tíwanacká). Za *vlády Minchana-samana opanovali všechna pobřežní údolí od Túmbezu až po dnešní Limu v celkové délce asi tisíc kilometrů. Chimúská *města (výstavné hlavní město *Chan-chan), postavená na neúrodné půdě a chráněná silnými zdmi, spojovaly až šest metrů široké silnice, sloužící (stejně jako u Mochiků a později u Inků) posílům.

Chimúové rozvinuli takzvanou *chimúskou kulturu, vynikající zejména *kovotepectvím, *hrnčářstvím a *tkalcovstvím. Kultura vznikla kolem roku 1000 v údolí řeky Moche, odtud se

rozšířila na území dnešního Peru a byla pokračovatelkou mochické kultury. Chimúové prosluli obchodováním s pobřežními osadami jižního Peru a severních And. Obchodníci se plavili na balzových vorech s plachtami, zatímco k mořskému rybolovu stačily rybářům totorové čluny. *Půda u Chimúů, stejně jako u Mochiků či Inků, patřila vládci a byla přidělena jednotlivým rodinám. Zemědělci zúrodnili pobřežní pouště pomocí zavlažovacích kanálů a pěstovali tam *kukuřici, tykev, *fazole, *maniok, ananas a další rostliny. Řemeslníci vyráběli vedle drahocenných *tkanin i ozdoby z perí, odlévali a tepali ze *zlata, *stříbra a *mědi *šperky, obličejové *masky, obřadní *nože (*tumi). Nejmocnějším chimúským božstvem byla bledá *luna Si. Chimúská říše byla dobyta *Inky v roce 1465. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

chimúská kultura, *kultura, chimúská.

chimúská říše, *Chimúové.

China, anglický název pro *porcelán; vznikl v 18. století z označení dováženého čínského porcelánu jako „China ware“. (Jaroslav Malina)

chinoiserie (z francouzštiny: *chinoiserie*, „čínský umělecký předmět; přílišný formalismus, zbytečná komplikace; úřední šiml“), evropský dekor s pseudoorientálními motivy, inspirovaný od konce 17. století dovozem čínských předmětů. (Jaroslav Malina)

chinook, pidžinizovaný *jazyk založený na stejnojmenném indiánském jazyce s přejímkami z jiných *indiánských jazyků, z *angličtiny a *francouzštiny, užívaný koncem 19. století v západní části Severní Ameriky od Oregonu po Aljašku. (Jaroslav Malina)

Chipewové [čipevové] (Chippewa-Ojibwa), původní etnikum severoamerických *indiánů. Patří k atabaské jazykové a etnické rodině subarktických lesních indiánů, žijí v počtu kolem 6 000 příslušníků v Kanadě na sever od Velkých jezer. *Kmeny se dělily na čtyři podkmeny a dále na *tlupy, tvořené příslušníky téhož rodu a obvykle vzájemně nepřátelské. Byli lovci a sběrači, dnes přecházejí k usedlému způsobu života. Ke stále dodržovaným *zvykům patří přísné oddělování skupin chlapců a dívek do desátého roku života. Tradiční náboženství bylo *animistické, dnes *christianizováni. (Zdeněk Tvrď)

Chiquitové [čikítové], indiánská populace ve východní Bolívii v provinciích Santa Cruz a Beni, která představuje izolovanou skupinu jihoamerických *indiánů, sestávající z řady příbuzných etnik (Manasí, Penoki, Pinyoca aj.). Dnes (v roce 2006) je jejich počet odhadován na 180 000. V průběhu 17. a 18. století se značně smísili se španělskými přistěhovalci, část jich podlehla zhoubným epidemiím a část se asimilovala s jinými etniky. (Zdeněk Tvrď)

Chirico, Giorgio de (10. 7. 1888, Volos, Řecko – 19. 11. 1978, Řím, Itálie), italský malíř; zakladatel a představitel metafyzické malby, předchůdce a inspirátor *surrealismu. V jeho metafyzických obrazech vystupují postavy před kulisami renesančních architektur a jiných dávných reálií podaných v perspektivní zkratce (například *Hektór a Andromaché*, 1917). Ve 20. letech se vrátil k akademické malbě a klasickým žánrům. (Jaroslav Malina)

chirograf (z řečtiny: *cheir*, „ruka“, *grafó*, „psát“), písemnost napsaná ve dvou totožných zněních na jeden kus pergamenu a opatřená nápisem chirographum nebo písmeny abecedy v ploše mezi oběma texty. Klikatým rozstřížením pergamenu přes tato písmena se získaly dvě písemnosti s totožným textem, pravost se ověřovala přiložením rozstřížených částí k sobě. Chirograf je původu anglického. V Čechách se užívaly pro dlužní úpisy tzv. cedule, řezané se zubovitým řezem bez chirografního znamení. Bývaly pečetené. (Jaroslav Malina)

chirurgie, preprotetická, část *stomatochirurgie, která se zabývá úpravou poměrů v *ústní dutině a přípravou jak měkkých, tak i tvrdých *tkání pro funkčně i esteticky vyhovující protetické náhrady. Hlavně se jedná o odstranění *exostóz a ostrých okrajů alveolů, u měkkých tkání pak o odstranění hlubokého úponu *frenula, prohloubení mělkého vestibula nebo *plastiku alveolu. (Michaela Křivanová)

chitón, ve starém Řecku spodní roucho, košile. Muži nosili krátké chitóny, ženy dlouhé. V iónském prostředí se chitóny tkaly z jemných materiálů a byly bohatě zřasené, jakoby vrapované, jak lze vidět na řeckých archaických sochách. (Marie Pardyová)

Chívarové (Jívaro), *indiánské etnikum žijící ve východním Ekvádoru a v severním Peru (přes 40 000 osob); *jazyk tvoří rodinu chívaro. Usedlí zemědělci, lovci a rybáři. Výrazným rysem jejich způsobu života bylo válečnictví. Praktikovali též *lov lebek, který byl spojen s uchováním hlavy nepřítele, tedy i s měkkými částmi hlavy. Tato praktika spočívala ve vyjmutí lebky nařezáním *kůže na zadní straně krku a týla. Poté byla *tkáň vařením zbavována tuku a v horkém písku docházelo k výraznému smrštění upravované hlavy. Doložen je též rituální *kanibalismus.

Žijí ve velkých domech, často opevněných, obývaných jedinou *patrilineární *rozšířenou rodinou. Tato domácnost je základní sociální a politickou jednotkou v čele s *náčelníkem. Duchovní život Chívarů se soustřeďuje na hledání ochranných duší, tzv. *arutam*, což se děje prostřednictvím vizí, způsobených i požitím *halucinogenů. Náboženství je *animistické, přejali některé *křesťanské prvky. (Zdeněk Tvrдый)

chlamys, krátký pláštík, který v Řecku nosili muži. V *ikonografii je typický pro boha *Herma. (Marie Pardyová)

chlopeň aorty, **valva aortae*.

chlopeň, dvojcípá, **valva bicuspidalis*, též *valva mitralis*.

chlopeň, ileocékální, **valva ileocaecalis*.

chlopeň, trojcípá, **valva tricuspidalis*.

chlup, **pilus*.

chlupy, hmatové, zrohovatělé deriváty **epidermis* ze skupiny terciárního *ochlupení. Kolem vlasových pochev jsou u těchto chlupů široké krevní kapiláry (sinusy). U *člověka se objevují v pozdějším věku zejména v *obočí, pod dolním *víčkem, na *tvářích, nad zápěstím. U mnohých savců (hmyzožravců, hlodavců, šelem, poloopic) je výskyt dlouhých hmatových (sinusových) chlupů na hlavě nebo i na jiných místech těla normálním jevem. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

chobot, parodontální, volný prostor mezi kořenem zubu a dásní, který vzniká v důsledku zánětlivých parodontopatií. Příčinou je *retence *plaku (zejména metabolity anaerobní bakteriální infekce) a zbytků potravy na dně parodontálního sulku (špatné výplně, *zubní kámen). Jeho hloubku zjišťujeme parodontální sondou a stupeň postižení alveolární *kosti rentgenologicky. (Michaela Křivanová)

chodba, křížová, **ambit*.

chodbový hrob, **hrob*, chodbový.

Chodové, česká *etnografická skupina žijící v západních Čechách v oblasti Domažlicka a v pohraničních obcích Českého lesa. Název pochází od jejich „chození“, tj. střežení hranic, protože byli již ve *středověku (Břetislavem I.) pověřeni ostrahou českých hranic a poté za tuto službu obdařeni zvláštními výsadami od českých panovníků. Jejich práva jim byla odňata v 17. století v době pobělohorské (povstání Chodů v roce 1693, poprava Jana Sladkého Koziny v roce 1695). Jejich původ nebyl plně objasněn; byl hledán i v souvislosti s přesídlenci z Polska či *Polabskými Slovy. Ovlivnění byli i německou (bavorskou) kulturou. Pro zvláštní dialekt, vyznačující se například nahrazováním hlásky „y“ hláskou „u“ (byl – bul), odtud bulačina, byli nazýváni i Buláci. Zachovali si až do současnosti některé *tradiční, *jazyk i kulturní *zvyky (*keramika, *kroj aj.). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

cholé (řecky), žluč.

cholelithiasis (z řečtiny: *cholé*, „žluč“ a *lithos*, „kámen“), cholelitiáza, tvorba a přítomnost žlučových kaménků ve žlučových cestách a ve *žlučníku, která může způsobit uzavření (obstrukci) žlučových cest a poruchu odtoku *žluči do *dvanáctníku. K nejčastějším komplikacím cholelitiázy patří městnání žluči (cholestáza) se žloutenkou (*hepatitis) a zánět

žlučových cest (cholangitida). Velikost žlučových kamenů je rozdílná (od velkých až po drobný písek), jejich počet bývá různý (jeden až několik set). Chemicky jsou kameny vytvořeny z přirozených součástí žluči (cholesterolu, *bilirubinu, uhličitánu vápenatého).

Příčiny cholelitiázy nejsou dosud bezesbýtku objasněny, je pokládána za *civilizační chorobu, neboť její nárůst je v současné době značný, zejména v hospodářsky vyspělých *zemích. Byl zaznamenán familiární výskyt, ale není zcela jasné, zda se na jejím vzniku podílí přímo dědičnost nebo pouze návyky, získané z rodiny (například příprava potravy bohaté na tuky, nepravidelný stravovací režim a podobně).

V paleopatologii lze diagnostikovat výskyt žlučových kamenů při pečlivé preparaci útvarů nacházejících se pod pravým žeberním obloukem pohřbených jedinců, u mumifikovaných těl přímo ve žlučníku, případně ve žlučových cestách. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

cholelitiáza, **cholelithiasis*.

cholera, -ae, f. (z řečtiny: *choléra*, „cholera, průjem se zvracením“):

1. [humánní medicína], těžké akutní střevní *infekční onemocnění způsobené *bakterií *Vibrio cholerae* a projevující se zánětem střev, průjmy a svalovými křečemi. Zdrojem nákazy je nemocný člověk, který vylučuje vibria masivně stolicí. Přenos se děje obvykle kontaminovanou vodou nebo potravinami. Zvracení a explozivní průjmy (stolice má charakter „rýžového odvaru“) mohou vést k obrovské ztrátě vody a minerálních látek, až k celkovému metabolickému rozvratu. Bez *léčby infuzními roztoky a *antibiotiky může nastat *smrt v důsledku selhání krevního oběhu nebo *ledvin.

Cholera náležela k obávaným *nemocem zejména v 19. století. Endemickou oblastí cholery je Indie, odkud se tato choroba od počátku 19. století opakovaně šířila v šesti velkých pandemiích (začátky jsou uváděny v letech 1817, 1826, 1846, 1864, 1883 a 1902). Cholera obvykle řádila nejméně dva až tři měsíce, vyžádala si tisíce obětí (s *úmrtností v průměru 60 %) a pak sama spontánně ustoupila;

2. [veterinární medicína], infekční onemocnění drůbeže i jiných zvířat projevující se průjmy, ochablostí apod., s vysokou úmrtností. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

choleric (z řečtiny: *cholé*, „žluč“, jeden ze čtyř druhů temperamentu (*flegmatik, choleric, *melancholik, *sangvinik), labilní *extravert – nedůtklivý, neklidný, útočný, vznětlivý, vrtkavý, impulzivní, spolehlivý a stálý ve svých *názorech a životních hodnotách, řídí se předem stanovenými zásadami, rozený vůdce, cílevědomý organizátor, základní nálada je mrzutá. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

cholesterol (z řečtiny: *cholé*, „žluč“ a *stear*, „tuk“, sloučenina lipidové povahy řadící se k steroidům. Cholesterol je přítomen ve všech živočišných *tkáních, v *krvi a ve *žluči.

Vysoká hladina jedné z jeho frakcí (h-cholesterolu) v krvi je rizikovým faktorem *aterosklerózy a následných onemocnění včetně *infarktu myokardu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

chole-, *chol-.

Chollolán, *Cholula.

cholos, označení míšenců *Aymarů a *kreolů v Bolívii. (Jaroslav Malina)

Cholové, mayské etnikum z pomezí mexických států Tabasco a Chiapas; jejich jméno se objevuje v **Popol Vuhu*; soudí se, že předkové dnešních Cholů se podíleli na vytváření klasické *mayské kultury v údolí řeky Usumacinty. (Oldřich Kašpar)

Cholula (Chollolán), *lokalita v mexickém státu Puebla, osídlená od 6. století př. n. l., významné centrum *Aztéků se silnou vazbou k *Teotihuacánu, které přetrvalo jako důležité náboženské středisko žijící ještě v době příchodu *Španělů; centrum *choluské (čoluské) kultury. Posvátný charakter místa využila *římskokatolická církev po *conquistě k vytvoření vlastního duchovního centra. Významná obchodní křižovatka mezi středním Mexikem,

Mexickým zálivem a jižním Mexikem, přes kterou byly v poklasické době distribuovány klenoty a keramické zboží tzv. mixtécko-puebelského stylu (*Mixtékové). Centrální *pyramida se základnou 325x400 m a výškou 65 m je jednou z nejmohutnějších *staveb světa. (Oldřich Kašpar)

choluská kultura, *kultura, choluská.

chol-, chole- (z řečtiny: *cholé*, „žluč“):

1. ve složeninách první část s významem: žluč, žlučový, popřípadě *žlučník, žlučníkový;
2. přeneseně: žlučovitý, prudký, vzteklý podle starořeckého rozdělení psychotypů na základě převládajících tělesných šťáv. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

Chomsky, Noam (7. 12. 1928, Philadelphia, USA), americký lingvista, psycholog a publicista; profesor na Massachusetts Institute of Technology. Zakladatel generativní gramatiky a průkopník *kognitivní psychologie, který ovlivnil rovněž *kognitivní antropologii. Ve svých veřejných vystoupeních a populárních esejích zaujímá často radikální a kontroverzní postoje podporující některé *autoritativní režimy a hnutí. (Ivo T. Budil)

chondrom, nezhoubný *nádor vyrůstající z *chrupavky. Nádor může vyrůst směřem do nitra *kosti (enchondrom) nebo na jejím povrchu (ekchondrom). V dnešní době představují chondromy téměř pětinu *benigních *nádorů s vrcholem výskytu ve třetím deceniu. Na kosterních pozůstatcích signalizuje toto onemocnění vyklenutí povrchu dlouhých *kostí končetin, obvykle v oblasti *metafýzy. Na rentgenovém snímku je pak patrný osteolytický defekt polycyklického obrysu se ztenčenou *kompaktou. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

chondromatóza, Ollierova nemoc, mnohočetný výskyt *chondromů. Vzácně se vyskytující systémové onemocnění, které začíná obvykle postižením akrální části jedné z končetin. Uvnitř *kostí dochází k bujení chrupavčité *tkáně, v těžkých případech nastává splývání *lézí a postižen pak může být téměř celý skelet. Až u 50 % postižených jedinců dochází k malignizaci procesu – *chondrosarkom. *Léčba je pouze chirurgická, někdy se musí přistoupit i k *amputaci končetiny. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

chondrosarkom (z řečtiny: *sarx*, „maso“, *sarkóma*, „novotvar, nádor“), zhoubný *nádor vyrůstající z *chrupavky. Vzniká buď *primárně, nebo s*ekundárně – maligním zvrhnutím benigního *chondromu. Je typickým nádorem dospělého věku, vyskytuje se nejčastěji v pátém nebo šestém deceniu, a to zejména ve *spongióze pánevních *kostí, *axiálním skeletu a v proximálních metafýzách *femuru a *humeru. Nádorové buňky mají, oproti normálním chondrocytům, velké množství nepravidelností, jsou sdruženy do laloků s nekrotickými ložisky a oblastmi kalcifikované *tkáně. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

chondro- (z řečtiny: *chondros*, „chrupavka“), předpona u výrazů týkajících se *chrupavky. (Ladislava Horáčková)

Chontalové, mayské etnikum z mexického státu Tabasco. (Oldřich Kašpar)

Chopart, François (1743, Paříž, Francie – 1795, Paříž, Francie), francouzský chirurg; pedagog pařížské lékařské fakulty. Navrhl *amputaci nohy v oblasti zánártí (Chopartův kloub – **articulatio tarsi transversa*) v případech zahrnujících i diabetickou *gangrénu. (Ladislava Horáčková)

Chopartův kloub, **articulatio tarsi transversa*.

chopper *sekáč.

chopping tool, *sekáč.

chór (z řečtiny: *chóros*, „krajina, to, co je venku; skupina“):

1. v antickém Řecku součást kultovních slavností a divadelních představení, odtud zpěvácký sbor, v křesťanských *kostelech kúr, místo, kde sbor vystupuje a kde se také obvykle nacházejí varhany;

2. sbor, skupina lidí;

3. [architektura], presbyterium, *kněžiště, původně prostor pro zpěváky, *kněze, *řeholníky nebo *kanovníky, vkládaný u *staveb bazilikálního typu mezi *apsidu a transept jako prodloužení hlavní lodi, oddělený lektoriem a *triumfálním obloukem; v románské architektuře někdy vzhledem k umístění *krypty vyvýšen nebo i v dvouchórovém uspořádání (chór též u západního závěru); v gotické architektuře (*kultura, gotická) má chór zpravidla stejnou šířku a výšku jako hlavní loď, polygonální závěr, u *katedrál je obklopený ochozem s věncem polygonálních kaplí, půdorysně vystupujících mezi opěrné pilíře. Jednochórové *chrámy mají chór na východní straně, dvouchórové chrámy mají druhý chór na straně západní;

4. [divadlo], místo, kde se tančilo, později sbor tanečníků a zpěváků. V antickém divadle představoval chór kolektivní postavu (sbor starců, žen apod.), sledující a komentující dramatické dění poznámkami, které vyjadřovaly *veřejné mínění. Vůdce chóru se nazýval *koryfaios* a členové *choreuti*. V helénistickém období chór ztratil svůj význam a postupně z *tragédií a *komedií vymizel. Nově se uplatňuje jako významný dramatický prostředek. (Jaroslav Malina)

chorál (z řečtiny: *choros*, „tanec; prostor pro tanec nebo pěvce; sbor“), jednohlasý liturgický zpěv, který se vyvinul paralelně s liturgií *římskokatolické církve a během ní je předepsán. Předchůdcem chorálu byly synagogální a helénské zpěvy, jejichž tradice byla přenesena na latinský Západ zhruba ve 4. století. Zásadní změnu prodělal chorál za *papeže Řehoře I. Velikého (asi 540–604), jehož zásluhou vznikl tzv. gregoriánský chorál. Největší rozkvět chorálu spadá do raného *středověku (9.–11. století), s nástupem vícehlasého zpěvu byl chorál postupně vytlačován.

Restaurace a nakonec i záchrana chorálu spadá až do 20. století; roku 1904 byl chorál zaveden pro celou římskokatolickou církev. (Viz též *hudba, evropská středověká a novověká.) (Břetislav Horyna)

chorda, -ae, f., struna, šlašinka (v *anatomii například struna hřbetní – **chorda dorsalis*). (Ladislava Horáčková)

chorda arteriae umbilicalis, párový vazivový pruh, který probíhá od pupku k laterální stěně močového měchýře. Je pozůstatkem **arteria umbilicalis*. Tato tepna v období nitroděložního vývoje zajišťuje odvod krve z plodu prostřednictvím *pupečníku do placenty. (Lenka Vargová)

chorda dorsalis, struna hřbetní, pružný tyčkovitý orgán v těle strunatců a přechodně vytvořená první oporná struktura obratlovců během ontogenetického vývoje *axiálního skeletu. Má indukční vliv na zakládání nervové trubice. Pod vlivem anglosaské literatury se pro týž orgán užívá také termín notochord (z řečtiny: *noton*, „záda, hřbet“). (Jiří Gaisler, Drahomír Horký)

chorda tympani, větev **nervus facialis*, která přivádí parasympatická vlákna do **ganglion submandibulare* a odvádí senzorká vlákna ze dvou třetin *jazyka. Z lícního nervu odstupuje ve středoušní dutině (**cavum tympani*), z lebky ven se dostává skrze štěrbinu *fissura petrotympanica* a mezi *mandibulou a **musculus pterygoideus medialis* se spojuje s **nervus lingualis*. (Ladislava Horáčková)

chordom, poměrně vzácný *nádor ze zbytků buněk struny hřbetní – **chorda dorsalis*. Nádor se vyskytuje typicky na spodině lební a často také na *křížové a *kostrční kosti, kde vytváří jednotnou osteolytickou dutinu, roste destruktivně a má tendenci k malignizaci. I když dosud nebyl případ chordomu v paleopatologické literatuře popsán, je nutné zahrnout tento typ nádoru do diferenciální diagnostiky. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Chórézm, oblast zemědělsky využitelných oáz na dolním toku řeky Amudarji (v antické době nazývané Oxus), dnes leží v Uzbekistánu a Turkmenistánu. Osídlen od 6. století př. n. l. až do 4. století n. l. V 6. století př. n. l. *achaimenovský, ve 4. století př. n. l. spojenecký *stát *Alexandra Velikého. Od 2. století př. n. l. zde panovala dynastie původu Jüe-č' (nejspíše

hunská), která uhájila nezávislost proti vládcům severoindické říše *Kušánů i íránské říše *Sásánovců prakticky až do připojení k muslimskému *chalífátu.

Osídlení se rozkládalo podél závlahových kanálů a sestávalo z opevněných středisek s palácovými stavbami, řemeslnými provozy i *svatyněmi, obklopenými rolnickými *vesnicemi či jednotlivými (i opevněnými) usedlostmi. Zdejší obyvatelé obdělávali pole, zahrady a vinice a chovali skot, *koně a *velbloudy. Zpracovávali *hlínu, *kámen, *kost, *kovy, organické hmoty (*textil) a vyráběli sklo. Od 1. století n. l. razil Chórézm vlastní *mince. Kosterní pozůstatky nebožtíků ukládali pozůstalí do schrán, nazývaných *ossaria. V *náboženství hrál zřejmě významnou roli *kult ohně. Z výtvarných umění se kromě architektury výrazně projevila i tvorba sochařská a nástěnné *malířství (*fresky z paláce v Toprak-kale). Známo odtud asi 140 hospodářských i stavebních nápisů, psaných chórézmijsky *aramejskou abecedou (*aramejščina). (Petr Charvát)

Chórézmané, původní skythské etnikum (*Skythové), které se usídlilo v 9.–6. století př. n. l. jižně od Aralského jezera a vytvořilo významný stát Chvárizm (*Chórézm), který dospěl k feudální struktuře. V 8. století n. l. podlehli Chórézmané *Arabům a ve 13. století *Mongolům. V roce 1873 bylo území připojeno k carskému Rusku; po vzniku Sovětského svazu byla vytvořena Chorezemska oblast v Uzbecké SSR, která se po jeho rozpadu stala součástí samostatného Uzbekistánu (1991); Chórézmané zde tvoří pouze etnickou skupinu (v počtu kolem 800 000, v roce 1984) se starobylou tradicí. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

chorion, jeden ze tří plodových obalů podílející se na tvorbě placenty. Produkuje *HCG. (Drahomír Horký)

choriový gonadotropin, *gonadotropin, choriový.

choroba, *nemoc.

choroby, civilizační, *nemoci, civilizační.

choroidea, -ae, f., cévnatka; tvoří větší (asi 2/3) dorzální část střední vrstvy stěny oční koule (**bulbus oculi*). Obsahuje *krevní cévy a pigment, takže má tmavě červené zbarvení. Po její zevní straně (ve **spatium perichoroideum*) probíhají tenké nervové a tepenné větve (**nervi ciliares* a *arteriae ciliares posteriores longae*) a hlavně žíly, které se sbíhají ve větší **venae vorticosae*. Vzadu prostupuje cévnatkou zrakový nerv (**nervus opticus*), na vnitřní stranu naléhá sítnice (**retina*), ventrálně přechází cévnatka v řasnaté těleso (**corpus ciliare*). (Ladislava Horáčková)

chorovod, druh starého lidového tance; dívčí sborový tanec s písněmi bez doprovodu *hudebních nástrojů. Býval součástí jarních a letních *obřadů, koncem 19. století ztratil obřadní funkci; doložen zejména u *Slovanů. (Jaroslav Malina)

Chorvati (Charváti), raně středověké *slovanské etnikum, které mělo svá původní sídla ve východní Evropě. V některých pramenech bylo toto etnikum umístěováno na české území mylnou interpretací listiny Jindřicha IV. (římský *král a *císař v letech 1056–1106) z 29. dubna 1086. Poslední výzkumy lokalizují jejich *migrace zcela mimo oblast Čech a vylučují též jejich spojitost s rodem Slavníkovců.

Nejpočetnější proud Chorvatů migroval ze slovanské pravlasti na jihozápad, dostal se na Balkánský poloostrov a dal základ dnešnímu *národu, který žije v Chorvatské republice. Z celkového počtu 4,5 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) je 90 % Chorvatů, ostatní jsou hlavně *Srbové, s nimiž měli Chorvati donedávna společný spisovný *jazyk (*srbochorvatština z jižní větve slovanských jazyků), ale píšou latinkou (*chorvatština). Dalších asi 1,5 milionu Chorvatů žije v Srbsku a v jiných evropských *zemích. Specifickou větví jsou tzv. burgenlandští Chorvati, sídlící od 16. století na území dnešního rakouského spolkového státu Burgenland (přesahy i do Maďarska, na Slovensko; zčásti i na jižní Moravu, odkud byli po roce 1948 vysídleni) v počtu ca 50 000 osob.

V 9. století vzniklo první slovanské knížectví, v polovině 13. století došlo k vpádu *Mongolů, v 15.–16. století byla většina území pod nadvládou *Turků. V roce 1918 vzniklo

*Království Srbů, Charvátů a Slovinců (od roku 1929 Jugoslávie). V poválečném období bylo Chorvatsko jednou z šesti jugoslávských svazových *republik. V roce 1990 byl oficiální název změněn na Republiku Chorvatsko a v červnu 1991 vyhlásilo Chorvatsko spolu se Slovinskem nezávislost, což v řadě oblastí bývalé Jugoslávie rozpoutalo válečný *konflikt, který se s přestávkami vlekl až do roku 1995. Věřící jsou většinou *křesťané, část *muslimové. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

chorvatština (charvátština), jihoslovanský *jazyk úředně užívaný v Chorvatsku (*Chorvati). (Jaroslav Malina)

Chosrou a Šírín, *Chosrou Parvív.

Chosrou Parvív (590–628), sásánovský princ a později vladař Íránu. Životní osudy a lásky zprvu přelétavého Chosroua a jeho ženy, arménské princezny, později královny Šírín, jsou zachyceny v románu *Chosrou a Šírín*, který vytvořil v letech 1180 až 1181 Iljás bin Júsuif *Nizámí. Vyprávění končí krvavou tragédií: *krále zavraždí jeho syn zamilovaný do nevlastní matky Šírín, a ona, věrná manželka, ukončí život vlastní rukou u lože mrtvého. (Jaroslav Malina)

choť, **tithónská**, řecká bohyně ranních červánků Eós (římská Aurora). Zamilovala se do syna trójského *krále Láomedonta Tithóna, který byl králem Aithiopů. Aby se od něj nemusela pro jeho smrtelnost odloučit, vyprosila mu u Dia (*Zeus) nesmrtelnost, ale zapomněla přitom na dar věčného mládí. Tithónos žil sice dlouho, ale velmi zestárl a scvrkával se až se změnil v cvrčka.

Ve výtvarném umění toto téma zpracoval Auguste *Rodin (1840–1917) v soše *Aurora s Tithónem*. Eós podobně jako Thetis požádala před trójským tažením *Héfaista, aby jejímu synovi Memnónovi, kterého měla s Tithónem, zhotovil *zbroj. Memnón byl však smrtelně zraněn právě v souboji s Thetidním synem *Achilleem, jeho smrt zobrazil kolem roku 510 př. n. l. *Eufronios na červenofigurovém kráteru (uložen v Metropolitním muzeu v New Yorku). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

chótánština, vymřelý staroíránský *jazyk užívaný v 1. tisíciletí př. n. l. ve východním Turkeštanu a dochovaný v množství textů. (Jaroslav Malina)

chov dobytka, *pastevectví.

chování hominidů, první *homininy klasifikujeme podle vzhledu a dalších prokazatelných morfologických rysů na kosterních pozůstatcích, avšak pro hodnocení a porozumění bude podstatné jejich chování. Spektrum dnes žijících bytostí nenabízí žádný srovnatelný model. Jane *Lawick-Goodallová a další etologové proto volili cestu studia života *lidoopů, zejména *šimpanzů, zatímco etnografové a etnoarcheologové se zaměřili na údaje o lovecko-sběračských populacích současnosti, zejména *Křovácích, původních *Austrálcích a *Eskymácích.

Oba pohledy jsou však vzájemně nepřeklenutelné a dávná skutečnost leží kdesi mimo jejich zorné pole. Co k tomu říká *archeologický záznam a jak ho číst? Snad nikde se neotvírá tak široké pole interpretačních možností jako při interpretaci nejstarších afrických *lokalit. Ve srovnání s rozvětvenou strukturou našeho rodokmenu však archeologické pozůstatky působí poněkud uniformně.

Už Raymond *Dart, poté co popsal *morfologii *australopitéka, zaměřil se rovněž na stopy jeho chování. Avšak rozbité kusy zvířecích *kostí, *zubů a rohů, v nichž viděl nejstarší *zbraně nebo *nástroje a které označil pojmem *osteodontokeratická kultura, se po kritickém přezkoumání ukázaly být spíše důsledky ohlodání šelem nebo přirozených posunů ve vertikálních jeskynních puklinách. Spolu s osteodontokeratickou kulturou vzala za své i představa australopitéka jako úspěšného a nebezpečného afrického lovce.

V 70. letech 20. století pracoval na východoafrických nalezištích homininů spolu s antropology a geology také archeolog Glynn *Isaac. Jeho postup nápadně připomínal práci kriminalisty na místě činu: zkoumal kamenné nástroje, nyní už nesporné, a stopy *řezání či

lámání na zvířecích kostech. A také polohu předmětů v prozkoumaném prostoru a jejich možné vztahy. Domníval se, že nalezené předměty dokládají záměrnou a dokonce už nějak plánovanou součinnost. Naši dávní předkové byli v pohledu Glynnna Isaaca lidé organizovaní a společenší, žili na pevných základnách, donášeli tam kamennou *surovinu, rostlinnou i masitou potravu a dělili se o ni. Necht' si tedy čtenář představit, že se ocitl v oblasti východoafrických jezer před 2,5 miliony let a průvodcem mu bude Glynn Isaac. Jak stoupá do větví osamělého stromu, uvidí asi kilometr daleko na západě bažinaté břehy jezera, oživené ptáky, krokodýly a skupinami hrochů. Na druhé straně se táhne planina porostlá stromy a křovinami, mezi nimiž se potulují skupiny antilop, až k nízkým pahorkům pokrytým *savanou, ve vzdálenosti asi 10 km. Náhle pozorovatel rozezná skupinu čtyř nebo pěti lidí – že jsou to lidé, pozná podle toho, že kráčí vzpřímeně a něco nesou. Teprve když se přiblíží, všimne si, že ve stínu pod stromem se ukrývala skupina dalších tvorů. Teď vzrušeně vstávají a přitom se ukazuje, že to jsou ženy. Volají, gestikulují a pozorovatel najednou zapochybuje, zda je má opravdu považovat za lidi: nejenže jsou nápadně malé, ale neovládají ani artikulovanou řeč. Přinesený předmět je mrtvola impaly, což pochopitelně vzbudí nadšení. Největší z mužů zvedá dva kameny ležící u kořenů stromu, následují zvonivé údery kamene o kámen a ostatní rychle sbírají ostré *ústěpy, odletující do trávy kolem. Muž, teď už vyzbrojený vybraným úštěpem, se vrací k mrtvole impaly a rázným řezem otevírá její břicho. A nyní nastává okamžik, jehož společenský význam hodnotil Isaac zvláště vysoko: dělení potravy.

Uplynulo několik let a *názory na naše předky se začaly znovu měnit. Lewis *Binford v roce 1987 odmítl Isaacovy představy o stálé základně a o společenském životě kolem ní a se svým sarkastickým skepticismem je označil za archeologickou mytologii. „Podle mého názoru,“ říká Binford, „se tihle chlapíci neustále krmili, když se tak potulovali krajinou jako zatracená tlupa pavíánů. Hlízy, červi, *semena, cokoliv. Řekněme, že jeden z nich se podívá k nebi a uvidí tam kroužit supy. Několika údery kamenného *valounu si vyrobí jeden z těchto *sekáčů a jde. Dorazí k mrtvole, ale mezitím už tam byli dravci a moc toho nezbylo. Jen trochu morku a delší končetiny, ale aby se k tomu dostal, musí navlhčit ztvrdlou *kůži. Takže to všechno táhne k jezeru. Tam rozbije *kosti, vezme si, co chce, a nechá po sobě kamenné nástroje, kosti a všechno ostatní. To je to, co pak najdeme na lokalitě. Není tu nic, co by ukazovalo na pevnou základnu, nějakou *zástěnu z trní nebo společenský systém založený na dělení potravy.“

Hned na začátku se nám tedy sešly protichůdné pohledy na tentýž archeologický záznam, kumulaci zvířecích kostí a kamenných nástrojů. První archeolog v něm čte prvky záměrnosti a plánovitosti lidského chování, druhý pouze nahodilost. A vliv silné autority se přirozeně odrazil v celém oboru i na veřejnosti.

Teprve v současné době se řada badatelů znovu vrací k některým původním Isaacovým názorům. *Etologie nás poučí, že i chování *primátů v *přírodě, jejich pohyby za potravou a systém rozmnožování, jsou ve své podstatě specializované. Metody, které si k testování svých modelů vytvořila *archeologie, však zatím nehovoří jednoznačným jazykem. Na prvním místě se přirozeně zkoumá potrava, tedy údaje o druhu zvířecích kostí, o způsobech jejich rozbíjení, o stopách po zubech šelem a po kamenných nástrojích. U každé mršiny se vystřídaly vedle lidí i šelmy a někdy se zdá, že zuby šelem předcházely zářezům po kamenných nástrojích. *Analýzy však nemohou prokázat, zda *zvíře ulovil *člověk, šelma, či zda zahynulo přirozeně. Další informace může poskytnout kamenná surovina, tedy zjištění, zda byla sebrána nedaleko (*valouny *křemene, úlomky sopečných *hornin) nebo záměrně donesena z větší vzdálenosti. Ale teprve s postupem vývoje, až na sídlišťích přibudou i jednoznačné stopy *ohně, *obydlí a dalších specializovaných činností, bude analýza archeologického naleziště komplexnější a její závěry určitější. (Jiří A. Svoboda)

chování, abnormální [primatologie], abnormální aktivity jako je *koprofagie, pití moči, opětovné konzumování vyzvracené potravy, fekální umění (malování výkaly na zed'), pohupování se, bouchání hlavou a mnoho dalších stereotypních pohybů; běžné je u primátů v zajetí, méně často se vyskytuje u divokých jedinců. Příčinou většiny abnormálního chování je špatná *výchova nebo nevhodné prostředí. Zvířata jsou brzy odebrána matce a vychována člověkem nebo ve školce skupinově s ostatními mláďaty. Příčinou abnormálního chování je však také život v neinspirativním prostředí s nedostatkem podnětů. Například divocí *šimpanzi, když ztratí matku během dětství, vykazují abnormální chování (kývavé pohyby, tahání chlupů apod.). Stereotypní pohyby a jiné formy abnormálního chování se mohou vyskytnout i u jiných savců (*slonů, šelem, ale i hlodavců), zvláště při chovu v omezeném prostoru; studium tohoto chování je předmětem *etologie. (Jiří Gaisler, Václav Vančata, Marina Vančatová)

chování, agonistické (z řečtiny: *agón*, „boj, zápas, soupeřivost“):

1. [primatologie], všechny formy chování, jež sledují tyto cíle: prosadit rezolutním způsobem zájmy jedince, vymezit nebo obhájit osobní teritorium daného jedince, udržet vztah k jinému jedinci, nebo naopak jiného jedince nebo skupinu odradit od kontaktu s daným jedincem, vyjádřit nadřazenost jedince k jinému jedinci nebo skupině jedinců, hájit nebo získat pro sebe či pro skupinu potravní zdroje, hájit či monopolizovat samici a také hájit příslušného samce, hájit vlastní nebo jiná mláďata ve skupině, hájit teritorium skupiny nebo říjné samice ve skupině, bránit se napadení, útočit na *predátora nebo na jinou skupinu *primátů a další potenciální konkurenty, kteří ohrožují životy, zájmy nebo teritorium skupiny.

Do tohoto typu chování patří nikoli pouze agresivní či brutální formy chování, nýbrž velmi široká škála projevů: hrozby, *předvádění, odpuzovací *rituály, teritoriální chování, *honičky a zápasení, agrese a záměrné zranění, *kanibalismus a také zabíjení mláďat (*infanticida). Agonistické chování je v mnoha případech úzce propojeno se *sociálním chováním a je nezřídka přísně kontextuální. Znamená to tedy, že i typicky sociální formy chování mohou v daném *kontextu mít *agonistický význam, například mohou být výzvou či *konfrontací. V souvislosti se *sexuálním chováním hrají značnou roli ritualizované formy agonistického chování, agrese se zde uplatňuje jen zřídka, a to obvykle mezi jedinci stejného *pohlaví (většinou samci); (Václav Vančata)

2. [etologie], *komplex vnitrodruhových projevů nadřazenosti, agresivity, imponování a hrozby na jedné straně a projevů *podřazenosti, usmiřování a vzájemného vyhýbání se na straně druhé. Agonistické chování je důležitou součástí etologických projevů uvnitř societ obratlovců. (Jiří Gaisler)

chování, apetenční (anglicky: *appetitive behaviour*), aktivní, k cíli orientovaná a explorační fáze chování, která předchází stereotypnějšímu *konzumatornímu chování. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

chování, komfortní, aktivity živočicha, spojené s péčí o vlastní tělo, mezi něž patří koupání (mytí), oprašování (i popelení), probírání srsti (*grooming), načechrávání peří a srsti, promašťování, škrábání, protřepávání/natřásání, protahování se, slunění, zívání aj. Tyto aktivity slouží většinou k přípravě těla po morfologické a fyziologické stránce na subsistenční aktivity, ochraně proti externím parazitům, úpravě vlastního zevnějšku (sebeprezentaci) v *sociálních interakcích nebo odpočinku. Komfortní chování prováděné druhému jedinci je prvkem složitějších forem *sociálního chování (například allogrooming) při udržování sociálních vztahů ve skupině, výběru sexuálního partnera aj. (Miroslav Králík)

chování, konečné, *chování, konzumatorní.

chování, konzumatorní (též chování, konečné) (anglicky: *consummatory behavior*) [etologie], chování, kterým vrcholí nebo se dokončuje řetězec předchozích, funkčně provázaných forem chování, například *apetenčního nebo vyhledávacího chování. Většinou se jedná o chování po dosažení nějakého cíle, například konzumace potravy, uskutečnění

pohlavního styku aj. V klasické evropské etologii byl na konečné chování vztahován i pojem *instinkt (Konrad *Lorenz). (Jiří Gaisler, Miroslav Králík)

chování, protekční [primatologie], striktní ochrana mláděte před vnitroskupinovou agresí, nešetrným chováním nebo napadením mláděte jiným druhem či predátorem (objevuje se častěji u samců, případně u dominantních samic). Buď jsou vysoce postaveným samcem chráněni kojenci, kteří mohou být odlišně a nápadně zbarvení, nebo i odrostlejší mláďata (například u goril). Způsob ochrany dominantním samcem je razantní a také v případě ztráty vizuálního kontaktu se svým chráněncem může samec reagovat velmi agresivně. Podobně reaguje při napadení mláděte. V takové situaci může reagovat více členů skupiny, například matka nebo vysoce postavení samci.

Protekční chování je samicemi často vysoce hodnoceno a může být i jedním z hlavních důvodů výběru určitého samce jako sexuálního partnera; například samice toleruje dvoření takového samce. V některých případech, například u gorily horské nebo paviána pláštíkoveho, chrání taková mláďata po určitou část dne výhradně dominantní samci. V některých případech mladí samci přejímají péči o odrostlejší nebo osiřelé mládě, čímž na straně jedné toto mládě výrazně chrání před možnou agresí nebo *infanticidou, na druhé straně získávají *toleranci a někdy i ochranu dominantního samce, případně přízeň vysoce postavené nebo říjně samice a mohou tímto chováním též postoupit v *hierarchii skupiny. (Václav Vančata)

chování, protispolečenské, chování záměrně nebo nezáměrně narušující zájmy ekonomické, politické a morální základy *společnosti, *státu, vládnoucí a politické reprezentace. Obvykle má podobu systematického či příležitostného porušování právních či obyčejových (zvyklostních) norem jednání a je pocíťováno jako nežádoucí sociální deviace. (Marie Dohnalová)

chování, sexuální:

1. [primatologie], veškeré chování přímo související s kopulací (*koitus) dospělých jedinců. Problémem je zařazení heterosexuálního chování v době, kdy je samice evidentně mimo říji (*receptivita), tzv. nereprodukčního sexuálního chování, a také některých forem sexuálních kontaktů mezi příslušníky stejného *pohlaví, jakož i autosexuálních aktivit s prokazatelným *orgasmem. Je třeba poznamenat, že u většiny druhů *primátů nebyl orgasmus nikdy bezpečně prokázán. Proto se u samců bere jako *kritérium dovršeného sexuálního chování *ejakulace, u samic podobné kritérium nemáme. Někteří etologové tvrdí, že výraz *tváře u některých samic při sexuálním kontaktu ukazuje na orgasmické prožitky. U vyšších primátů, zvláště velkých *lidoopů, existují i nereprodukční sexuální aktivity, například kopulace mimo ovulační periodu. Podrobné *analýzy chování samic ukázaly, že přinejmenším některé z nich jsou si vědomy, že nejsou ve vrcholné říji.

Základní problém je, že kritéria *sexuality u *člověka a ostatních *primátů nemusí být v mnoha ohledech podobná. Například vůbec nevíme, zda u primátů je homosexuální chování determinováno podobně jako u člověka, nebo zda má čistě sociosexuální charakter. Podobný problém představují z hlediska definice i autoerotické aktivity primátů; (Václav Vančata)

2. [antropologie sexuality, sexuologie], sexuální chování lidí; je výsledkem dlouhého evolučního procesu. Jde o velmi starou motivační strukturu, těsně spjatou se samotnou existencí druhu **Homo sapiens*. V populárním chápání sexuality se dosud uplatňuje koncepce „sexuálního pudu“, tedy představa, že *sex je podobnou potřebou jako potrava nebo pití, že se aktivuje vnitřním nedostatkem a vyznačuje puzením k uspokojení. Jakmile je uspokojení dosaženo, vnitřní přetlak se „vybije“ – a je nastolena dočasná *homeostáza.

Realita lidské sexuality je však mnohem komplikovanější, než jak ji popisuje zmíněná představa unitárního sexuálního pudu. Lidské sexuální chování může být velice imperativní, do značné míry nezávislé na racionálních kontrolních mechanismech. Právě tato subjektivně pocíťovaná „pudová naléhavost“, tak důvěrně známá každému člověku, dala nepochybně vzniknout různým interpretacím sexuální *motivace jako mocného vnitřního energetického

zdroje. Není však možné redukovat sexuální chování jen na pohlavní vzrušení a pocitové vyvrcholení. Zahrnuje celou škálu aktivit, které mají jednak signalizovat sexuální zájem *subjektu, jednak navodit sexuální zájem případných objektů. Toto přípravné období je vlastní všem živočichům. Má za úkol vytvořit dvojici s reprodukčně nejperspektivnějším partnerem. Základní kategorií této přípravné fáze je sexuální atraktivita. Ta je dána přítomností druhotných pohlavních znaků, které jsou nejučinnějšími sexuálními signály. Má však též složku *behaviorální. Určité sexuální aktivity mohou být zdrojem výrazných reakcí u potenciálního partnera. Pro tyto přípravné fáze a sblížování dvojice máme názvy koketování, namlouvání a párování.

Pro zjednodušení a hlavně z didaktických důvodů doporučujeme rozlišovat v lidské sexuální motivaci tyto čtyři základní komponenty: a) *Sexuální identifikace (sexuální role); b) Sexuální orientace (erotická preference); c) Sexuální emoce (sexuální vzrušení, orgasmus, zamilovanost); d) Sexuální chování.

a) *Sexuální identifikace*: Pocit příslušnosti k mužskému nebo ženskému pohlaví je bezesporu základním stavebním kamenem lidské sexuální motivace. Tento pocit v naprosté většině případů bezkonfliktně sleduje genetické a fetálně-gonadální determinanty. Jsou zprostředkovávány organizačním vlivem sexuálních steroidů na *centrální nervovou soustavu v kritických fázích nitroděložního vývoje. Toto kritické období probíhá v druhém trimestru prenatálního vývoje. Výsledkem je výrazná predispozice k mužské nebo ženské sexuální identifikaci. Definitivní formování probíhá pak po porodu součinností zmíněné predispozice s vlivy prostředí. Projevem sexuální identifikace je schopnost jedince zaujmout odpovídající sociální roli.

Izolovanou poruchou sexuální identifikace v čisté podobě je *transsexualita – jedinec touto deviací postižený je identifikován s opačným pohlavím a silně puzen k opačné sexuální roli.

Pro veliký význam prenatálního formativního období svědčí pozorování poruch sexuální identifikace u osob, jejichž matky byly v *těhotenství léčeny vysokými dávkami androgenně nebo estrogeně aktivních steroidů. Opakovaně byly též popsány případy zvrátů sexuální identifikace u jedinců s poruchami sexuálního vývoje, kteří se s nastupující *pubertou nezadržetelně vpravují do mužské sexuální role, navzdory výchově v ženské sexuální roli.

b) *Sexuální orientace*: Z principu dvoupohlavní diferenciaci vyplývá základní dimorfnost sexuální orientace. Erotické signály ze strany příslušníků opačného pohlaví mají zpravidla nejvyšší erotickou hodnotu. Tato zvláštní účinnost *sekundárních pohlavních znaků opačného pohlaví je dobře zjištělná i psychofyziologickým vyšetřením sexuálních reakcí u mužů i žen. V normě nacházíme nízký zájem, až averzi ve vztahu k dětským objektům. Schopnost mláděcích rysů objektů tlumit sexuální aktivitu a agresivitu dospělých je dobře známa též u *subhumánních živočichů.

Pravidelně se u lidí vyskytuje několik procent homosexuálně orientovaných jedinců. Pro několik procent příslušníků každé známé lidské populace jsou eroticky atraktivní osoby stejného pohlaví. K formování vyhraněné *homosexuality nestačí specifické výchovné a vývojové *postnatální vlivy. Základem je specifická zvláštnost naprogramování příslušných sexuálních center v kritických fázích prenatálního vývoje. Centrum pro sexuální identifikaci a orientaci nebude zřejmě totožné, protože odchylky obou zmíněných kvalit se mohou vyskytovat do značné míry na sobě nezávisle.

Pro normální sexuální orientaci tedy platí, že je vztažena k pohlavně zralému jedinci opačného pohlaví. Taková reprodukčně účelná orientace musí být fixována instinktivními mechanismy. *Příroda si v tak významné oblasti „nemohla dovolit“ nechat ve hře jen vlivy kulturně-sociální – ty jsou totiž v mnoha ohledech málo spolehlivé.

c) *Sexuální emoce*: Z našeho odmítnutí koncepce jednotného sexuálního pudu plyne uznání několika sexuálních emocí: sexuálního vzrušení, pocitového vyvrcholení (orgasmu) a emoce zamilovanosti (erotické fascinace objektem).

Sexuální vzrušení je elementární sexuální emoce, která má typickou prožitkovou kvalitu a periferní projevy. Specifickým doprovodem sexuálního vzrušení je především vazodilatace *genitálu (*tumescence). Projeví se erekcí u mužů a zvlhnutím poševní sliznice (lubrikací) u žen. K centrálním mediátorům sexuálního vzrušení patří dopamin a *noradrenalin. Tlumivé mechanismy jsou vázány na účinky kyseliny aminomáselné nebo serotoninu. Vliv sexuálních steroidů na pohlavní vzrušivost není základní, ale jen modelující. *Pohlavní hormony snižují práh pro účinek erotických podnětů, rozšiřují reflexní zóny pro periferní vzruchy a zvyšují sexuální aktivitu. Sexuální vzrušivost vyjadřuje míru snadnosti, s jakou je u subjektu působením erotických podnětů dosahováno pohlavního vzrušení. Výsadní postavení mají u lidí podněty zrakové, ale ani ostatní smysly nepřicházejí zkrátka. Opakovaná prezentace stejného podnětu sexuální vzrušení snižuje. Naopak expozice podnětu nového, nezvyklého působí facilitálně (tato vlastnost bývá u zvířat označována pojmem „coolidge effect“).

Pocitové vyvrcholení (orgasmus) je konzumní fází sexuální motivace v koitálním *aktu. Může být dosaženo stejně snadno *masturbací nebo nekoitální stimulací erotogenních zón. Prožitková i periferní komponenta orgasmu může být různě intenzivní. V prožitkové složce jde o škálu pocitů od jednoduchého uspokojení po extatické stavy se zúženým vědomím. V periferní oblasti jde o různě intenzivní *klonické stahy, především svalstva pánevního dna. U mužů je zpravidla při orgasmu vypuzováno v ejakulačním ději semeno. U žen se jen vzácně objevují orgastické *expulze z *uretry nebo z *pochvy. Zdá se, že lidé jsou schopni dvou druhů orgasmu. Prvý z nich je prožitkově méně intenzivní. Není sledován typickou *refrakterní fází, může tedy k němu docházet sukcesivně vícekrát za sebou. Pracovně jej nazýváme „malý orgasmus“. Častější je u žen, ale může se vyskytovat též u mužů, kde při něm někdy nedochází ani k ejakulaci. Druhý typ orgasmu je sledován refrakterní fází a *rezolucí, je prožitkově intenzivnější. Nazýváme jej „velkým orgasmem“. Druhá forma orgasmu je spojena s vyšší úrovní *sexuální satisfakce.

Orgasmus ženy je zranitelnější než orgasmus muže. V populaci je nejméně 8 % žen, které nikdy orgasmus nemají, a nejméně třetina žen má s dosahováním orgasmu větší nebo menší problémy. Nejde o patologii, ale o evolučně pochopitelnou realitu. Orgasmus ženy (na rozdíl od muže) nemá totiž prakticky žádnou reprodukční úlohu. Proto nebyl vývojově tak pevně fixován.

Sexuální uspokojení (satisfakce) je stav uvolnění a refrakternosti k sexuálnímu dráždění, které se dostavuje po „velkém orgasmu“. Na vzniku tohoto stavu se pravděpodobně výrazně podílí endogenní opioidy (*endorfiny). Endorfiny jsou uvolňovány v průběhu sexuálního vzrušení a orgasmu. Mají jak centrální, tak periferní účinky; dosud však nejsou beze zbytku prostudovány.

Zamilovanost je emoce, která je specificky humánním vyjádřením schopnosti erotické fascinace sexuálním objektem. Podobné stavy dobře známe i z chování subhumánních živočichů. Emoce zamilovanosti není naučená. Dostavuje se zákonitě při dosažení určité zralosti centrálního nervového systému. Je známo, že zamilovanosti nejsou zpravidla schopny děti s předčasnou pubertou, přestože jejich tělesný sexuální vývoj je urychlen a odpovídá vyššímu věku. Naproti tomu zákonitě se v pubertě dostavuje emoce zamilovanosti též u hormonálně těžce deficitních *hypogonadismů. Je tedy zřejmé, že zamilovanost nemá přímý vztah k pohlavním hormonům.

d) *Sexuální chování*: Lidské sexuální chování má párový charakter. Jako u ostatních párujících se živočichů jde v první fázi především o výběr vhodného partnera a navázání partnerské erotické interakce na pretaktilní úrovni. V této fázi se sladují emoční stavy. V různě dlouhé *komunikaci, která přechází do taktilních fází, se ustavuje párový vztah. Jednou ustavený sexuální pár má určitou soudržnost a jeví zřejmou tendenci k restrikci sexuálního chování k ostatním členům skupiny.

Věrnost a *monogamie nejsou fenoménem determinovaným jen kulturně a sociálně. Logicky vyplývají již ze základních biologických motivačních vlastností lidské sexuality. V dobře fungujícím páru je sexualita prožívána nejpřirozeněji a nejintenzivněji. Neexistuje ovšem bohužel žádný biologický mechanismus, který by lidem zaručoval doživotní monogamii, některými *kulturními normami požadovanou. Specificky vysoká intenzita prožívání sexuální interakce v nově vzniklém páru je jistě evolučně užitečná. Nesporně pomáhá upevnit soudržnost dvojice, nezbytnou k péči o děti. Tato kvalita se však v moderní hédonisticky orientované společnosti (*hédonismus) projevuje jako prvek destruktivní. Lidé někdy málo odolávají vcelku přirozeným svodům sukcesivních partnerských vztahů, z čehož plyne vysoká rozvodovost.

Specificky kulturním fenoménem je konzumní přístup k sexualitě. Zejména muži projevují ve všech známých společenských formacích a kulturách znepokojivou tendenci k neosobní kopulaci, která může být zdrojem intenzivních pozitivních prožitků a také známých sociálních a hygienických rizik. Neosobní sex a sex s povrchně známými lidmi se tak stává vyhledávaným zbožím. Může být získáván koupí, jako u prostitučního chování, ale též podvodem nebo *násilím, jako při sexuální delikvenci. Konzumenty erotiky bývají především muži. Zdají se být biologicky disponováni k sexuální *promiskuitě a *polygynii.

Zvláštním projevem lidské sexuality je *autoerotika*. Člověk je zpravidla schopen sexuálně se vzrušit příslušnými fantaziemi. Tyto představy vlastně nahrazují praktické sexuální chování. Buď z něho vycházejí, nebo se zabývají takovým sexuálním chováním, které by subjekt rád v praxi uskutečnil. V autoerotické oblasti dospívají lidé k pohlavnímu vzrušení a uspokojení (orgasmu) často tím, že se sami dráždí na pohlavních orgánech. Obecně vyšší masturbační aktivitu vykazují muži. *Masturbace se někdy vyskytuje již u malých dětí před pubertou. Moderní *sexuologie kategoricky odmítá spekulace o škodlivém vlivu masturbace na duševní nebo tělesné *zdraví. Pomineme-li kuriózní riziko, že se subjekt nevhodným způsobem onanováním zraní, nehrozí mu žádné nebezpečí. Schopnost uvolnit sexuální tenzi onanováním patří k samozřejmé výbavě normálního člověka.

Důležité je, že existují také spontánní sexuální projevy, nezávislé na volní *kontrole. U obou pohlaví se v průběhu spánku dostávají epizody desítky minut trvajících tumescencí genitálu. Vyšetřování *nočních tumescencí penisu* („NPT“, Nocturnal Penile Tumescence) se prosadilo do kliniky v diagnostice poruch erekce. Tyto spánkové tumescence mají svůj *psychický podklad v erotických snech, které má snad každý člověk. Erotické fantazie a sny jsou nesmírně cenným materiálem pro diagnostiku a psychoterapii sexuálních dysfunkcí a deviací.

V sexuálním chování mužů a žen jsou zřetelné rozdíly. Někteří odborníci je vysvětlují pouze vlivy sociálně-kulturními nebo ekonomickými. Dimorfnost sexuálního chování má však svůj základ v biologických faktorech. Rozdíl nepochybně začíná již odlišným rodičovským vkladem obou pohlaví. V přírodě platí, že pohlaví s vyšším rodičovským vkladem je v sexuálním výběru selektivnější a více se věnuje péči o potomstvo. *Reprodukční *strategie mužů a žen tedy musí být již z biologických důvodů diametrálně rozdílná.

Žena za celý svůj život vyprodukuje pouhých několik stovek zralých vajíček a může za normálních okolností porodit o něco málo více než deset dětí. Naproti tomu muž produkuje denně desítky milionů *spermií, a dosáhne-li kopulace s větším počtem partnerek, může být jeho potomstvo velice početné. Zatímco žena svou praktickou reprodukční výkonnost příliš nezvyšuje větším počtem sexuálních partnerů, muž vyšším počtem partnerek může počet svých potomků výrazně zvětšit. Z toho logicky plyne biologická dispozice mužů k vyšší sexuální *promiskuitě a většímu zájmu o neosobní kopulaci. Žena je naproti tomu selektivnější a její sexuální chování více závisí na kvalitě partnera a celého vztahu.

Shrneme-li základní charakteristiky normální lidské sexuální motivace, docházíme k následujícím pěti vlastnostem: 1. Pevná sexuální identifikace (spojená s dobře osvojenou

sexuální roli); 2. Erotická preference objektu opačného pohlaví (homosexuální orientace se fyziologicky vyskytuje jen u několikaprocentní menšiny); 3. Sexuální zralost žádoucího objektu; 4. Kooperace, souhlas partnera, nepřítomnost partnera, neakceptovaná agrese; 5. Vytvoření páru, *vzájemnost.

Sexuální chování v dětství a dospívání: Dospělé podoby lidská sexualita dosahuje složitým vývojem, jak je znázorněn na shora uvedeném schématu. Na dospělém sexuálním chování lidí se podílejí vlivy genetické (genetické pohlaví), *fetální *gonády a s nimi související vliv fetálních sexuálních steroidů, pohlavně specifická organizace centrálního nervového systému a sexuální dimorfnost tělesných znaků a zevního genitálu. V poporodním období následuje dětství, které je ze sexuologického hlediska zdánlivě obdobím úplného klidu. To je vystřídáno bouřlivými změnami v pubertě.

Dětství před pubertou chápeme často jako úplně asexuální životní období; je to však mylný předpoklad: již malé děti mají formovány základní vlastnosti mozku v tom smyslu, který odpovídá jejich pohlaví. Pevná sexuální identifikace se utváří v době, kdy dítě začíná mluvit. K příslušné sexuální roli děti projevují niternou náklonnost, kterou je velice obtížné výchovným působením podstatně ovlivnit. Chlapci tíhnou k bojovým hrám a k soutěživým sportovním činnostem, dívky naopak mají sklony vyhledávat hry pečovatelské a sporty méně soutěživé.

Chlapci i dívky se v dětství sblíží především s příslušníky svého pohlaví. Nápadná přichylnost k společnosti vrstevníků opačného pohlaví může být jedním ze signálů menšinové sexuální orientace nebo identifikace. Několik procent chlapců i dívek se chová nápadně heterotopicky. Takové dívky označujeme za *tomboyské, chlapce pak jako zženštilé (*sissy boys). Zdaleka ne všechny takto nápadné děti mají v dospělosti nějaké skutečné problémy se svou sexuální identifikací a orientací, avšak u více než poloviny tomu tak je.

Děti jsou schopny základních sexuálních emocí: sexuálního vzrušení, orgasmu i erotické fascinace jiným jedincem. Také proto některé děti poměrně často onanují. S dětskou *onanií není třeba zápolit: není-li nepřiměřenými tresty negativně posilována, zpravidla spontánně odezní. Důležité je, že dětské sexuální projevy nemají erotický charakter v „dospělém“ smyslu slova. Dítě vnímá pouze jednoduchou prožitkovou libost. Eroticky nemravný a obscénní charakter dávají těmto dětským aktivitám až dospělí svými sexuálními projekcemi.

Častou aktivitou dětí jsou sexuální hry: zkoumání intimních tělesných partií ostatních dětí, nápodoba sexuálního chování dospělých ... Jen zcela ojediněle dochází při sexuálních hrách dětí před pubertou k pohlavním stykům. Nekoitální manipulace na genitálu jsou mnohem častější, stejně jako nápodoby koitu bez sexuálního spojení. Ani masturbaci ani dětské sexuální hry není třeba hodnotit jako nebezpečný fenomén. Jde o přirozený projev dětské hravosti. Děti ovšem mají být přiměřeně věku poučeny o tom, které hranice nesmí jejich hravost překročit.

I dítě před pubertou může být erotizováno působením zvenčí. Nejzřetelněji lze takové projevy pozorovat u obětí sexuálního zneužívání. Erotizovanosti dítěte v nefyziologicky časně životní etapě zde pachatel dosahuje tělesnými manipulacemi s příslušnou verbální *legendou. Typické je, že takové erotické projevy dětí vyhasnou, jakmile je pohlavní zneužívání dítěte přerušeno. Jejich vliv na dospělé sexuální chování zneužívaného dítěte je tím menší, čím kratší dobu sexuální zneužívání trvalo.

Puberta je obdobím dramatických vývojových změn, při nichž se z dítěte vyvíjí jedinec s vyjádřenými druhotnými pohlavními znaky, somatosexuálně zralý. Základním kritériem sexuální zralosti je schopnost produkovat zralou *gametu. U dívek dochází k prvním menstruačním krvácením zpravidla mezi 10. až 15. rokem. Neproběhne-li *menarché do 17. roku, jde o abnormalitu, která zasluhuje odborné vyšetření. U chlapců bývá uváděn věk při prvním výronu semene kolem 13. až 15. roku. Některá šetření však nacházejí zralé *spermie v moči již u desetiletých chlapců.

Stupeň tělesné sexuální zralosti hodnotíme především podle rozvoje druhotných pohlavních znaků. U děvčat podle vývoje prsů, tělesných proporcí, ochlupení genitálu a axil. U chlapců lze snadno hodnotit velikost *varlat, která jsou před pubertou velikosti hrachu a v pubertě rychle zvětšují svůj objem až na dospělý minimální průměr v dlouhé ose 35 mm. U hochů proběhne rozvoj typického ochlupení a hlasová mutace, když se hlas pod vlivem *androgenů natrvalo přesune z vysoké, dětské do hlubší, mužné polohy.

Puberta přináší u chlapců vysokou úroveň erotizace a vysokou sexuální aktivitu. Již první výrony semene jsou provázeny vysokým sexuálním vzrušením a silnými prožitky pocitového vyvrcholení. Erotizace dívek není zdaleka tak rychlá a intenzivní. Poměrně značná část děvčat v pubertě a v dospívání pocitové vyvrcholení vůbec nezná. Tyto mladé ženy jsou sice tělesně vysoce atraktivní, jejich sexuální aktivita se však teprve rozvíjí. Je více závislá na partnerských sexuálních zkušenostech, než je tomu u chlapců, a zvyšuje se s věkem. Některé ženy své maximální sexuální vzrušivosti a orgastické schopnosti dosahují až ve věku kolem třiceti let a později.

Vývoji tělesně pohlavní zralosti v pubertě neodpovídá vždy vývoj psychosexuální. Rozpor mezi tělesným a duševním vývojem je v podstatě větší u chlapců než u dívek.

Puberta a dospívání jsou životními obdobími, v němž se zásadně formují schopnosti mladých lidí pro dospělé sexuální chování. Zde se modelují první pevnější citové vztahy, probíhá učení se životu v páru. Internalizují se postoje k základním etickým *hodnotám, jako je věrnost, stálost, spolehlivost a zodpovědnost. Nabývají konkrétní podoby a mladí se s nimi v praxi seznamují. V období puberty jsou lidé nejzranitelnější špatnými výchovnými vlivy a špatnými příklady. Je to období, kdy si mladý člověk nejnáze osvojí eticky defektní konzumní vztah k sexualitě. V tomto období získané etické defekty je pak v dospělosti obtížné zásadně měnit. Z hlediska sociosexuální adaptace je tedy období puberty základní kritickou etapou.

Nervová a hormonální *regulace pohlavního chování lidí je sexuálně dimorfní. U mužů v dospělosti pracuje osa *hypothalamus – *hypofýza – gonády bez větších periodických výkyvů. Stejná osa u žen je charakterizována lunárním cyklem, jehož regulátor sídlí v hypothalamu. Významně se uplatňují také vyšší etáže centrálního nervového systému. Moderní behaviorální endokrinologie sexuality klade důraz na součinnost systému endogenních opioidů s dopaminergním systémem a s ostatními neurotransmitery.

Sexuální aktivita lidí nepodléhá sezonním výkyvům. Ani menstruační cyklus žen s pohlavním chováním podstatně neinterferuje. Sexualita člověka se řídí složitějším podnětovým rejstříkem než sexualita subhumánních živočichů. Člověk je navíc živočišným druhem, který nezná nic takového, jako je estrální cyklus sexuální aktivity.

Hormonální mechanismy jsou v pohlavním životě velmi významné. Elementární sexuální reakce však nejsou přísně hormonálně dependentní v jednoduchém smyslu „všechno, nebo nic“. Také lidé s těžkým hypogonadismem jsou schopni sexuálního vzrušení a pocitového vyvrcholení. Jsou také schopni erotické fascinace objektem. Rozdíl oproti lidem s normálními hladinami pohlavních hormonů je v síle a častosti těchto emocí.

Na účinku sexuálních steroidů je závislý vývoj genitálu. Anatomické poměry zde vytvářejí předpoklady pro správnou sekreční funkci a pro přiměřené zvládnutí intimní sexuální interakce v partnerském vztahu.

Z mozkových neurotransmiterů má pro sexuální chování lidí zvláštní význam dopamin (dihydroxyfenylethylalanin). Dopaminergní látky sexuální aktivitu zvyšují (námelové alkaloidy, apomorfin, yohimbin), antagonisté dopaminu ji snižují (některá psychofarmaka).

Kromě neurotransmiterů se v mozku uplatňují též některé složitější hormonální vlivy. Největší význam ve vztahu k sexuálnímu chování mají prolaktin (PRL) a endorfiny. Mozek má též receptory pro pohlavní hormony, zejména pro progesteron, estradiol a testosteron.

Endogenní opioidy hrají významnou roli v regulaci osy hypothalamus – hypofýza – gonády. Mají účinek analgetický a sedativní. Vyplavují se ve zvýšené míře při orgasmu. Endorfinové receptory byly prokázány nejen v mozku, ale též na periférii v genitálu. Endorfiny se podílejí na subjektivním prožitku sexuální rozkoše a satisfakce. Mají vztah k refrakterní fázi, která následuje po orgasmu.

Prolaktin je *hormon hypofýzy. Má vliv na sekreční funkci prsní *žlázy. Jeho tvorba je ovlivňována tlumivým vlivem dopaminu. *Hyperprolaktinémie snižuje sexuální aktivitu mužů i žen. U žen blokuje ovulaci, a může tedy významně narušit plodnost.

Pohlavní hormony (estrogeny, progesteron, androgeny): Estrogeny odpovídají za vývoj a trofiku ženských pohlavních orgánů. Jsou to látky, které se svou strukturou poměrně málo liší od mužského pohlavního hormonu testosteronu. Mohou vznikat z testosteronu aromatizací enzymem aromatázou. Nejvýznamnějším estrogenem je estradiol (E2). Estradiol zvyšuje tonus a zlepšuje trofiku poševní sliznice. Vyvolává zde změny podporující nižší pH a příznivější podmínky pro *růst poševního laktobacilu. Pod vlivem estrogenů se tedy zlepšuje lubrikace, zvyšuje se tonus pochvy a její odolnost vůči *zánětům. Nesporný je také centrální účinek estrogenů: zlepšují celkové emoční ladění ženy, mají tedy určitý antidepresivní potenciál, a zvyšují sexuální apetenci. Vysoké hladiny estrogenů mají účinky antidopaminergní, takže zvyšují produkci prolaktinu. Progesteron je C-21 steroid, produkován zejména buňkami ovariálních *folikulů, *žlutým tělískem, placentou a též kůrou nadledvin. Hlavním posláním gestagenů je příprava pohlavních orgánů ženy na přijetí oplodněného vajíčka. Správný účinek progesteronu vyžaduje, aby cílové orgány byly vlivem estrogenu připraveny. Na mozek působí progesteron sedativně a anesteticky. Snižuje sexuální aktivitu. Androgeny – nejvýznamnějším mužským pohlavním hormonem je testosteron (T). Je produkován především v *Leydigových intersticiálních buňkách varlat. Malá kvanta androgenů *secernují nadledvinky mužů i žen. Jde o hormon, který má významné organizační účinky na prenatální diferenciaci mužského zárodku. V pubertě a v dospělosti je hlavním stimulatorem psychické a tělesné sexuální aktivity. Je spoluodpovědný za *spermiogenezi a za rozvoj a udržení mužské sexuální aktivity. Testosteron působí na buněčné úrovni buď přímo na příslušný receptor, nebo nezávisle na receptoru. Má však též dva mechanismy účinku po předchozí transformaci. Buď je transformován 5-alfa-reduktázou na dihydrotestosteron (DHT), nebo aromatázou na estradiol. Transformace testosteronu na estrogení hormon estradiol je významná především pro některé účinky na receptorech v centrálním nervovém systému. Dihydrotestosteron má významné receptory zejména v periferních *tkáních, prostatě a měchýřkových žlázkách.

Hormony a ženská sexualita: Hormonální poměry u žen jsou poněkud komplikovanější a podléhají větším změnám, než je tomu u mužů. Ve fertlním období je hlavním zdrojem proměnlivosti hormonálních poměrů lunární cyklus. Sexuální aktivita žen v průběhu menstruačního cyklu podléhá určitým změnám. Výkyvy však nejsou velké a jsou nejednotné.

Velké hormonální změny nastávají v těhotenství. Většina žen uvádí, že se jejich sexuální aktivita v těhotenství postupně snižuje. Podílet se na tom mohou jak vlivy psychické, tak stoupající hladina progesteronu. Pokles zájmu o sex přetrvává někdy i poměrně dlouho po porodu. Zde již hraje roli zvýšená hladina prolaktinu při kojení. Pominout nelze ani vlivy psychogenní.

*Kastrace u ženy může vyvolat depleci estrogenů, není to však pravidlem. Asi u poloviny žen po oboustranné ovairektomii je deficit estrogenů vyrovnáván produkcí nadledvin a *konverzí steroidů v tukové tkáni na estradiol. Nedostatek estrogenů se projevuje sníženou trofikou genitálu a *kůže, depresivními stavy a osteoporózou. Obecně známé „návaly horka“ jsou působeny dysregulacemi termoregulačního centra v hypothalamu. Správně dávkovaná *substituce je proto po oboustranné ovairektomii vhodná. Podobně vhodná je též u žen po přechodu, pokud mají estrogenů nedostatek. Dlouhodobé podávání estrogenů ženám

v *klimakteriu je dnes věcí zcela obvyklou. Tato *hormonální substituční terapie významně zvyšuje kvalitu života ženy v involučním věkovém období. Kromě příznivých vlivů hormonální substituce na prevenci osteoporózy a na kvalitu a tonus tkání má tato *léčba také pozitivní vliv na sexuální reakce a sexuální apetenci.

Hormony a mužská sexualita: Na *centrální nervový systém působí androgeny ve všech etážích. Androgenní receptory se nacházejí v mozkové kůře, *limbickém systému, hypothalamu a míšních centrech. Z psychických funkcí má T vztah především k sexuálním představám a fantaziím, jakož i k spontánním a nočním penilním tumescencím. Při nedostatku androgenů klesá tonus zevního genitálu, snižuje se činnost prostaty, měchýřkových i uretrálních žláz. Elementární sexuální reakce jsou však dobře možné. I mnozí kastrovaní muži jsou schopni reagovat průměrnými reakcemi na optické podněty při *falopletyzmozografickém vyšetření, jsou schopni erekce i orgasmu. Protože u nich prakticky chybí tonizující účinek androgenů, je jejich *sexuální apetence nízká a potřebují k vyvolání erotických reakcí intenzivnější a delší stimulaci. Vzácněji než u kastrovaných žen se u mužů po odnětí gonád vyskytují návaly horka a pocení, působené labilitou termoregulačního centra v hypothalamu.

Mužské *klimakterium. Představa o tom, že muži jsou sexuálně aktivní jen do určitého věku, je prastará. V novějších vědeckých dějinách měla své vyjádření v takzvané *Effertzově doktríně. Tato *hypotéza předpokládala, že muži je do věku dán určitý počet orgasmů a určité množství ejakulátu. Když tuto danou „zásobu“ vyčerpá, dojde k zástavě jeho sexuální aktivity. Jde o představu, která sice odporuje realitě, v laické veřejnosti je však dosti rozšířená. Moderní vědecké poznatky ukázaly, že nic takového jako „mužské klimakterium“ ve skutečnosti neexistuje. Jak tvorba hormonů, tak tvorba zárodečných buněk ve varlatech zůstávají u zdravých mužů zachovány do nejpokročilejšího věku. S věkem dochází k mírnému poklesu hladin testosteronu a k zvýšení hladin gonadotropních hormonů. Tato změna však v žádném případě nenavodí zánikový *syndrom.

V posledních několika letech se v odborné literatuře objevují zmínky o syndromu nedostatečné produkce androgenů u mužů v involučním věku. Přestože u mužů neexistuje podobně zlomový úbytek pohlavních steroidů, jak jej známe u žen, pokles hladiny testosteronu může působit problémy, jak dokládají i některé *statistiky. S věkem se výrazně zvyšuje počet mužů s nízkou sexuální aktivitou a poruchami erekce. S věkem nad 60 let výrazně přibývá fraktur, z nichž nejvážnější je *fraktura *kyčelního kloubu, která má u mužů třikrát vyšší *mortalitu než u žen. U mladších mužů má nižší hladina testosteronu vztah k „*viscerální obezitě“ (s predominantním ukládáním tuku v břiše) a k diabetu nezávislém na *inzulinu. Tento typ obezity je příznačný pro muže a v léčbě dobře reaguje na dlouhodobé podávání testosteronu.

Má-li muž hluboce podprůměrné hladiny testosteronu v séru, pak terapie testosteronem zlepšuje nejen sexuální aktivitu, ale také zmírňuje únavnost a příznivě působí na celkovou náladu pacientů.

Dlouhodobé podávání androgenů starším mužům je zajímavou myšlenkou. Tato léčba má daleko k pravé substituční terapii, slibuje však zlepšení sexuální i jiné životní aktivity léčeného muže. Je tedy jen dalším tématem z dlouhé řady lékařských procedur, které nabízejí omlazení a návrat mladistvé energie, tedy „rejuvenalizaci“. Dosažení „omlazení“ organismu hormonální léčbou je postup, který má v *lékařství dlouhou tradici.

Pravděpodobně prvním lékařem, který spojil procesy stárnutí s hormonálními funkcemi, byl klasik endokrinologie Charles Edouard Brown-Séquard (1817–1894). Zabýval se myšlenkou injikovat semeno mladíků do krve stárnoucích mužů, aby zvýšil jejich duševní i tělesné síly. Dokonce v tomto směru podnikl první experimenty na zvířatech. Ve svých dvaasedmdesáti letech pozoroval úbytek životního elánu, a proto si vstříkoval podkožní injekce extraktů ze zvířecích varlat. Tvrdil tehdy, že po deseti takových injekcích zaznamenal zvýšení tělesných i duševních sil, a dokonce zlepšení „proudu moči“ a „síly defekace“.

Zmíněný účinek prý vymizel během měsíce po skončení injekční léčby. Dnešními očima viděno, byly aplikované dávky androgenů nepatrné, a tedy hormonálně neúčinné. Brown-Séquard popisoval buď placebový efekt, nebo v lepším případě účinek „popudové terapie“ cizorodým tkáňovým extraktem.

Jiným lékařem, který usiloval o hormonální „rejuvenalizaci“, byl vídeňský fyziolog Eugen Steinach (1861–1944). Popsal „omlazení“ starých samečků pokusných zvířat, když jim implantoval varlata mladých jedinců. Podobný účinek pozoroval po podvazech *chámovodů. Histologickým vyšetřením (*histologie) varlat po přerušení chámovodů zjistil proliferaci intersticiální tkáně, což považoval za známku „pubertálních žláz“. V roce 1920 publikoval úvahu, že podvaz chámovodů zvyšuje produkci hormonů. Později se proslavil propagací „autoplastické léčby“ stárnutí. Spolu s urologem Robertem Lichtensternem zavedl podvaz chámovodů jako omlazovací proceduru. Tato „léčba“ byla prováděna od roku 1918 po dvě desetiletí a ve dvacátých letech minulého století ji prý podstoupilo nejméně sto akademických funkcionářů Vídeňské univerzity, mezi nimi také sám Sigmund *Freud. Zakladatel *psychoanalýzy prý tvrdil, že transplantacemi varlat „zdravých“ mužů bude možné léčit homosexualitu účinněji než jeho psychoterapeutickou metodou. Nejznámější dobový výrok Eugena Steinacha zní: „Říká se, že člověk je tak starý, jak staré jsou jeho cévy, máme však důvody pro tvrzení, že člověk je tak starý, jak staré jsou jeho endokrinní žlázy.“ Steinach se neomezil jen na muže. Spolu s radiologem Guido Holzknemtem se snažil o „omlazení“ žen ozařováním vaječníků, které mělo „reaktivovat“ jejich hormonální *sekreci.

Zajímavý je také příběh „opičího doktora“ – lékaře ruského původu Sergeje Voronoffa (1866–1951), jenž působil v Paříži. Za pobytu v Egyptě prý pozoroval, že eunuši rychleji stárnou. Po experimentech na zvířatech v roce 1920 provedl první transplantaci opičích varlat muži. Pro lepší dlouhodobé výsledky netransplantoval celé varle, ale pouze jeho část vsíval do varlete příjemce. Výsledkem prý byla zřetelná „rejuvenalizace“, trvající jeden až dva roky. Těchto operací uskutečnil několik set. Obliba opičích žláz byla tak veliká, že přiměla francouzskou *vládu k vyhlášení zákazu lovu opic ve francouzských *koloniích.

Velký zájem mužů o léky, které slibují zlepšit jejich sexuální výkonnost, dobře ilustruje také historie sildenafilu (preparát Viagra). Tento medikament byl připraven při výzkumu prostředků rozšiřujících cévy. Zlepšuje erekci u většiny mužů, kterým je podán. Z medikamentu se stal jeden z největších farmaceutických obchodních úspěchů posledních let. (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

chování, sociální [primatologie], chování vztahující se k udržování pozitivních nebo neutrálních sociálních vztahů ve skupině. Konkrétně se jedná o sociální kontakty, skupinové chování jedinců včetně *groomingu (původně *komfortní chování, které zahrnuje různé typy vískání, probírání a čištění srsti a další typy manipulace se srstí jiného jedince) a prezentace *anogenitální krajiny jedincům stejného nebo opačného *pohlaví při formování a potvrzování *hierarchie ve skupině. Patří sem tedy všechny dostředivé nespécifické typy chování, jako vyjadřování přátelství, zdravení, objímání, usmiřování, utěšování, komfortní chování, *protektivní neboli obranné chování, jež zahrnuje i *tetičkovské chování, agregační chování, sociální *kopulace a podle všeho i některé formy homosexuálního chování (*homosexualita).

Celá problematika sociálního chování živočichů je důležitou součástí *etologie a zahrnuje i projevy, které se u *primátů nevyskytují, například činnost dělnic nebo dělníků ve státech eusociálního hmyzu (čmeláci, vosy, včely, mravenci, termity). Studium evoluce sociálního chování je předmětem *sociobiologie. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

chování, sociosexuální [primatologie], typ sexuálního chování nereprodukčního typu, které má jasně vymezený sociální *kontext, v některých případech pak i *sociální chování založené na ritualizovaném chování, jehož původní význam byl sexuální, například když dominantní samec naznačuje *kopulaci (obvykle bez jakékoliv *intromise) na podřízeném samci. (Václav Vančata)

chování, stereotypní [primatologie], opakované přehnané pohyby – kývání *trupem často s rukama kolem sebe, vrtání se v oku, trhání chlupů, sebemrzačení, *kousání nebo žvýkání vlastního těla, sezení zády ke skupině, dívání se do zdi, vyhýbání se ostatním zvířatům, opakované pohyby dopředu a dozadu aj. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

chování, tetičkovské [primatologie], chování zahrnující nemateřské formy péče o mládě, kdy samice, někdy i samci (existuje-li otcovské rodičovské chování) pečují o mládě, podobně jako jeho matka, případně otec. Velmi často a intenzivně se tetičkovské chování projevuje u mladých i nedospělých samic a výrazné je u starších sester daného jedince. Zdá se, že v některých případech může být i součástí dvoření se určité samici nebo může sloužit k získání *tolerance vysoce postavených jedinců. V jiných případech může souviset i s dalšími faktory spojenými s reprodukcí. Péče o mládě je zejména pro samice velmi atraktivní a toto chování může být v některých případech pro mládě nebezpečné, pokud vysoce postavená samice mládě nevrátí včas k nakrmení nebo s ním nešetrně zachází.

U tetičkovského chování, které u samic začíná již při porodu mláděte, však velmi výrazně převažují pozitivní prvky. Například sledování porodu a poporodní péče jsou důležité pro získání základních návyků v případě, když se stane mladá samice matkou. Pokud samice nemá možnost tuto fázi *ontogeneze sledovat a tetičkovským chováním se na ní podílet, často mláděta odkládá již po porodu, odmítá o ně pečovat a může dojít i k zabití mláděte. Objevují se také poruchy v *sexuálním chování a obecně zvýšená agresivita samic v určitých situacích. Tetičkovské chování je důležité jak pro získávání správných návyků při péči o mláděta, pro učení a výchovu mláděta, tak i pro jejich elementární ochranu. V ojedinělých případech může být tetičkovské chování také demonstrací nadřazeného postavení určité samice nebo samce, při které může být mládě zraněno nebo může dokonce uhynout. (Václav Vančata)

chrám, místo náboženského *kultu; v některých *náboženstvích budova, v níž nebo před níž se konají náboženské *obřady. Chrámy „pohanské doby“ měly funkci ochrany *symbolu *božstva nebo božského příbytku; v křesťanském chrámu dochází k spojení principu obřadního kultu se svatostánkem božím. Vnější vzhled i vnitřní vybavení chrámu je ovlivněno věroukou, dobovými i místními podmínkami; podle architektonických dispozic existují dva základní typy – chrámy centrální a chrámy podélné.

Nejstarší chrámy jako *stavby určené k výkonu náboženských, především kultovních úkonů vznikaly v oblasti *Mezopotámie; podle přesvědčení jejich obyvatel byly i sídlem příslušného božstva. O povaze nejstarších kultovních *staveb a jejich vzhledu se vede diskuse. Tradiční bádání označovalo bez ohledu na charakter výplňových vrstev za chrám každou budovu pravidelného půdorysu, vybavenou náležitostmi, které pokládalo za obvyklé u kultovních interiérů. Za *svatyně se tak pokládaly některé nejvýznamnější stavby pravěké, a to zvláště pozůstatky *architektur v *Eridu a *Tepe Gauře, jak se to namnoze děje až dodnes. Moderní bádání naproti tomu upozorňuje na skutečnost, že tyto stavby obsahují nejen zařízení svědčící o běžném provozu domácností jako *ohniště či *pece, ale že se v nich v průběhu jejich osazení ukládal běžný sídlištní odpad, který byl ponecháván na místě, a pouze v některých případech byly podlahy znovu předlážděny. To odporuje poznatku *kulturní antropologie o tom, že kultovní stavby byly a dodnes jsou udržovány ve větší čistotě, než soudobé příbytky *profánní. Náboženské funkce pravěkých staveb pravidelných půdorysů nelze ovšem úplně vylučovat, a to zvláště v *obejdské kultuře, kde se náznaky čehosi podobného objevují zejména v jejich ústředních síních (malířská výzdoba, symetricky umístěné dvojice výklenků či jednotlivé výklenky v průčelní stěně síně). Přesto lze za první skutečné chrámy pokládat až stavby pozdního období *urucké kultury, odkryté v chrámovém komplexu Eanna *města *Uruku. Vedou k tomu tři důvody: 1) poprvé zde máme jednoznačný doklad o budování takové stavby podle předem připraveného plánu, který byl dokonce, jak bylo výzkumem zjištěno, na staveništi před počátkem prací narýsován na zemi (Anův „Bílý chrám“); 2) tyto stavby byly udržovány v nápadné čistotě a jejich odpadní vrstvy jsou velmi chudé; 3) na rozdíl od

obejdských domů, kde se zpravidla jediným vchodem vstupovalo nejprve do předsíně, poté do ústřední síně a až odtud do dalších místností, byly opatřeny celou řadou vchodů a tak naopak přístupné co nejširším kruhům publika.

Od doby kultury *džemdet-nasrské se pak chrámové budovy v historické Mezopotámii objevují relativně často. Identifikovat je lze buď podle písemných pramenů v nich nalezených, nebo podle doprovodu charakteristických *konstrukcí. To je třeba případ známých *zikkuratů, „babylonských věží“, pro něž shledáváme doklady od III. raně dynastického období (asi 25. století př. n. l.). V jiných případech napomáhají určení další okolnosti. Úsilí, které bylo věnováno přípravě stavby Oválného chrámu v *Chafádží, založeného na vrstvě sterilního materiálu vyplňujícího obří základovou jámu, a skutečnost, že na rozdíl od soudobých profánních struktur neobsahovaly jeho suterény ani jeden pohřeb, nás nenechá na pochybách, že jde o kultovní budovu. Chrámové stavby pak provázejí *Sumery, *Akkadany, *Babyloňany i *Asyřany celým obdobím jejich starověkých dějin; od pozdního 3. tisíciletí př. n. l. známe již i chrámy zřizované zbožným *králům. Postupem doby se ustálil ráz, architektonická podoba i charakter výzdoby svatyní. Tak existovaly specifické regionální podoby chrámů asyrských i babylonských (*architektura). Archeologické bádání postupně dospělo k představě o základních skladebných složkách mezopotamských *sakrálních budov.

Chrám byl chápán jako obydlí boha, a proto půdorys chrámů odpovídá půdorysu obytných domů. *Bůh byl v chrámu zastoupen sochou nebo jiným *symbolem, který byl umístěn v nejsvětější části stavby. Tou byl menší prostor (někdy jen pódium či výklenek), na který navazovala hlavní místnost (**cella*), kde se konaly každodenní *rituály a kde byl také obětní stůl. Před hlavní místností byl vstupní prostor – předsín (hala), která spojovala chrám s vnějším světem. K základnímu schématu vnitřní a vnější svatyně a vestibulu byla pak napojována řada vedlejších prostor a dvorů. Zatím není možno určit roli vnějších prostor kolem chrámu (například esplanády u velké svatyně v *Emaru). Místo, kde byl vystavěn chrám, bylo posvěcené, a tudíž zde nebyla nikdy stavěna obydlí.

Za nejstarší chrám v Mezopotámii můžeme považovat budovu ze VII. vrstvy v Eridu, která pochází z konce obejdského období. Dřívější stavby (například z 6. tisíciletí př. n. l. z Tell es-Sauvānu, Eridu XI–IX) nemůžeme s jistotou identifikovat jako chrámy. Chrám v Eridu z konce 5. a začátku 4. tisíciletí př. n. l. měl trojlodní půdorys jako ostatní domy obejdské kultury. Podlouhlá střední místnost byla obklopena po obou delších stranách menšími prostory. V hlavní místnosti bylo pódium a obětní stůl. Tentýž typ chrámu je doložen později v Uruku (Bílý chrám), Tell Ukajjiru, Tell Bráku a Sínově chrámu v Chafádží. Krásný příklad mohutného kvádrovitého podstavce zdobeného vlysem z bílého *vápence, *reliéfně podaných říms z temně zeleného a temně modrého kamene a pásů zlatého plechu, na němž byl umístěn jako symbol „oční idol“, pochází právě z Očního chrámu v syrském Tell Bráku (džemdet-nasrské období). V některých případech měl tento objekt vybavení pro odtok tekutin, umožňující konat u něj úlitby či odevzdávat obětiny podobného rázu. Chrámový interiér obsahoval rovněž lavice či plošiny pro umístění zbožných darů, zvláště soch uctívačů, které za ně měly před božstvem neustále prosit. Stěny lodi nesly často plastickou či malířskou výzdobu a při archeologickém výzkumu interiérů se někdy nacházejí skryše, v nichž je pietně uložen doslouživší kultovní inventář, asi podobného určení jako genízy judaistických synagog.

Na severu Mezopotámie byl obvyklý typ *megaronu – podlouhlá místnost s vchodem na kratší straně stavby. U vchodu boční zdi přesahovaly, takže se vytvořil jakýsi vestibul. Hlavní místnost neobklopovaly po stranách menší prostory. (V Tepe Gauře byl půdorys rozšířen pod vlivem sumerských staveb o vedlejší místnosti a fasáda byla zdobena výstupky.) Na Předním východě jsou doloženy stavby *in antis* již od *neolitu (*Jericho). Teprve ve 3. tisíciletí př. n. l. je však lze interpretovat jako chrámy (Tell Chuéra, Beycesultan). Zdá se, že tento typ staveb *in antis* po roce 2000 př. n. l. v severní Mezopotámii, Sýrii, jižní Malé Asii a Palestině zdomácněl a byl rozšířen až do 1. tisíciletí př. n. l. (Tell Lejlán, *Mari – Lví chrám, *Ebla, Emar, Ekalte,

Tell Tajnat). Některé starší asyrské chrámy kombinují sumerský typ s chrámem *in antis* (Ištařin chrám v *Aššuru – vrstva H, *Nuzi – vrstvy G–F, Tell Taja) tím, že vchod do chrámu není umístěn v ose stavby.

V „babylonském“ typu chrámu bylo pódium umístěno doprostřed delší strany úzké místnosti (vnitřní svatyně). Naproti tomuto pódiu byl vchod do hlavní místnosti, takže pódium (a na něm stojící sochu božstva) bylo možno spatřit v průhledu dveří. Na tyto dvě „široké“ místnosti mohl být napojen další podobný prostor (předsíň, *ante-cella*). Tato dispozice se vyskytuje v jižní Mezopotámii od přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. (Šú-Sínův chrám v Tell Asmaru) a přetrvává až do seleukovské doby. Měly ji chrámy v *Uru, Uruku, *Babylonu, *Borsippě a *Nippuru. Chrámy byly už ve 4. tisíciletí př. n. l. stavěny na terase (Eridu), takže vyčnívaly nad okolními stavbami. V 21. století př. n. l. se poprvé objevily *zikkuraty, jež sestávaly ze tří teras nad sebou. Později měly tyto chrámové věže až sedm stupňů. V 1. tisíciletí př. n. l. se chrámy rozrostly a tvořily gigantické komplexy. Uvnitř těchto komplexů bylo i několik svatyní, množství kaplí, zikkurat, několik nádvoří a další stavby. Setkáme se ovšem i s velmi prostými svatyněmi začleněnými do řadové obytné zástavby, u nichž bychom jejich kultovní charakter bez písemných dokladů sotva určili („kaple“ boha Chendursangy v Uru 19.–18. století př. n. l.).

Hlavním účelem chrámu je udržování nepřetržitého liturgického provozu soustředujícího se na klíčový kultovní objekt, sochu či symbol božstva. O sochu se pečuje i fyzicky: je živena obětinami potravin a nápojů (jejichž valnou část posléze zcela prozaicky zkonzumuje chrámový personál), omývána a šacena, asi na způsob pražského Jezulátka. Socha přijímá stálé služby k uctění božstva, skládající se z recitace či zpěvu posvátných textů, zpravidla oslavných *hymnů, doprovodné instrumentální *hudby a přinášení obvykle nekrvavých obětí (potraviny, nápoje, květy, vonné látky). Tyto služby konají specialisté z kněžských kruhů, účastní se však též věřící, kteří při svých modlitbách buď klečí, nebo pozvedají ruce v pozdravném gestu. Kromě běžné *liturgie se v chrámech slaví i velké *svátky, mezi nimiž čelné místo zaujímá novoroční slavnost na počátku roku, a to v březnu či dubnu. Podle údajů o tomto svátku z Babylonu se jej účastní všichni městští bohové, zastoupení svými sochami, kteří za předsednictví hlavního boha *Marduka konají ve zvláštní budově sněm, na němž se radí o osudu *země v příštím roce. Ústředním bodem slavnosti je pak uctění Marduka v novoročním pavilonu mimo město, po němž bůh ústy *kněží oznamuje, jak rozhodl o osudu *království na příští rok, načež král „uchopí jeho ruku“. Nato se Marduk ve slavnostním procesí odebírá zpět do svého chrámu. Liturgický provoz chrámu nemůže být přerušen, aniž by to mělo ty nejvážnější důsledky v podobě božího hněvu a trestu. I v případech objektivně nutných úprav, jakými byly například přestavby, je třeba opatřit ze zdiva starého chrámu alespoň jednu *cihlu, před kterou pak probíhají obvyklé služby ke cti božstva. Při přestavování chrámů se mezopotamští panovníci obvykle hleděli řídit podle nejstarších památek, které se na staveništi dochovaly, a občas tak nacházíme zmínky o nálezech textů, které dávní stavebníci dovedli přečíst a určit, od koho pocházejí. Za velmi zbožného krále Nabonida tak docházelo zřejmě k vůbec prvním výkopům, které lze označit za archeologické. Královi muži tehdy podle jeho nápisů kopali tak hluboko, až našli nejstarší dostupné základy, a na nich pak založili novostavbu tak, že „ani palec nepřečníval, ani palec nechyběl“.

Mezopotamský chrám není ovšem *institute pouze a výhradně náboženská. Již od velmi dávných dob se v jejích prostorách do recitace posvátných textů, zvuků hudby a vůně kadidla mísily i jiné zvuky: bučení dobytka, bušení kladiv *řemeslníků, cinkot stříbra, ale i uvážlivá slova občanských jednání, slavnostní proslovy dvořanů či hovor a křik školní mládeže. Chrámy představovaly také instituce významu ekonomického a svůj provoz kryly z větší části (například v *Inannině chrámu sumerského Nippuru asi ze 60 %, zbývajících 40 % hradil král) z výnosů vlastního hospodaření s movitým i nemovitým majetkem, výtěžků z práce chrámových řemeslníků i z investic do podnikání obchodního a finančního. Celá řada

chrámových podnikatelů se zabývala půjčováním peněz na úrok, který, podotkněme, se po tisíciletí vybíral ve víceméně stálé výši 20 % z půjčené částky. Chrámy hrály významnou roli i v oblasti sociální. Udržovaly velmi úzké kontakty s panovníkem, který přispíval významnými částkami do jejich rozpočtů, ale měl i jiná práva. Zachoval si například značný vliv na obsazování vyšších chrámových *úřadů, do nichž bývali jmenováni i královi *příbuzní. Někdy mu dokonce náležely i určité pravomoci kultovní, například péče o některé složky liturgického mobiliáře. V chrámech se začasť objevovali i další přední muži a ženy země, docházel tam však a jejich služeb využíval i prostý *lid. Je nábledni, že pod chrámovými střechami se odehrávaly i rozhodující části *obřadů, doprovázejících významné okamžiky života obyvatel starověké Mezopotámie.

Konečně působily mezopotamské chrámy jako mimořádně významné instituce duchovní. K péči o zachovávání kultovních náležitostí družily se pod jejich střechami intelektuální aktivity všeho druhu. Skupiny chrámových odborníků působily jako svého druhu badatelská centra v oblasti věd matematických a astronomických, ale i přírodních. O astronomických pozorováních (*astronomie) víme s jistotou již od 17. století př. n. l., od 18. století př. n. l. znali mezopotamští geometři některé poučky, které k nám pronikly od *Řeků (například Pythagorova věta, *matematika). Mezopotamští knězi působili jako první sběratelé a interpreti historických pramenů, zabývali se i bádáním o jazycích. Do dějin lidské kultury pronikli i jako znamenití literární autoři v oborech duchovní i světské *poezie i prózy a lze se domnívat, že mnozí zapisovatelé příběhů biblických naslouchali bedlivě slovům mezopotamských mudrců. Neobyčejný význam měla tvorba umělců výtvarných – architektů, sochařů, malířů i zástupců uměleckého *řemesla – vázaných na chrámová ústředí. Konečně jeden z pilířů moderní vzdělanosti, totiž *škola a školní výuka, započal svou dráhu ve třídách chrámových učilišť starověké Mezopotámie zcela jistě ve stejném okamžiku, ve kterém vznikl *stát a první *písma užívající *civilizace dávného Meziříčí. Navíc působili v rámci chrámových komplexů také první lékaři a rovněž věštcí a předpovědači budoucnosti, jejichž slovům připisovali obyvatelé starověké Mezopotámie velkou váhu.

Je třeba uvést, že se výkon mezopotamských náboženských úkonů neomezoval výhradně na prostory chrámů. Od pozdního 3. tisíciletí př. n. l. máme k dispozici i doklady o velmi prostých kultech domácích (sošky božstev a patrně i „oltářiky“). (Petr Charvát, Nea Nováková)

chrám, buddhistický, kultovní *stavba sloužící v *buddhismu k *symbolickým a *rituálním účelům. Jeho architektura se vyznačuje značnými regionálními odlišnostmi.

Jižní Asie: Za svého života a bezprostředně po smrti se *Buddha těšil vážnosti jako učitel, jenž ukázal cestu k vysvobození ze strastného koloběhu životů, a jeho osoba nebyla předmětem devocionálního kultu; tento účel začaly plnit až *stúpy vybudované nad ostatky Mistra a jeho význačných učedníků. Zároveň se *stúpa jako *symbol vzniku *vesmíru a jeho zakotvení na kosmické ose stala místem konání rituálů spojených s těmito kosmogonickými a kosmologickými představami. V Sání, Takšašile či Amarávati ve 3.–1. století př. n. l. vznikly rozsáhlé náboženské komplexy zahrnující vedle stúp buddhistické *kláštery (*vihára), drobné votivní stavby a posléze i chrámy uchováující objekty uctívání. V raných buddhistických *svatyních, ať již strukturálních (Bairát), anebo vytesaných do skály (Guntupalli), tvoří hlavní kultovní předmět samotná stúpa, připomínající Buddhovu *parinirvánu* a vesmírný řád (*dharma), a stejně tak je tomu u skalních chrámů (*čajta*) v Bhádže a Bédse (2.–1. století př. n. l.), Kárlé (1. století n. l.) či Éllóre (7. století). Otázka, zda stúpa má plnit *primárně votivní, pamětní anebo kultovní roli, se kolem počátku našeho *letopočtu stala předmětem ostrých sektářských *sporů a spolu s představou transcendentního Buddha a *bódhisattvů se tehdy objevila první Buddhova vyobrazení určená k uctívání: například v Nágárdžunakondě (3.–4. století) obsahuje jedna ze svatyní stúpu, druhá sochu Mistra; v jednom z mladších jeskynních chrámů v Adžantě (5. století) doplňuje apsidu stúpa, z níž vystupuje Buddhova postava. Rovněž klášterní komplexy, původně určené k ubytování *mnichů během období dešťů,

postupně začaly plnit kultovní funkce: jeskyně č. 1 v Adžantě zahrnuje ústřední sloupovou síň obklopenou mnišskými celami, na jejímž nejzazším konci je umístěn svatostánek ukrývající obraz kosmického Buddha. Zvláštní kategorii kultovních míst navazujících na tradice z předbuddhistického období tvoří ohrazené okrsky, kde jsou předmětem uctívání stromy, sloupy, či vyobrazení přírodních božstev; sem patří zejména posvátný fikovník v Bódhgaji, pod nímž podle tradice historický Buddha dosáhl probuzení (**bódhi*). Poblíž se nachází oltář z doby maurjovského vládce *Ašóky (3. století př. n. l.) a kolem jsou zbytky kamenné ohrady z šungského období (2.–1. století př. n. l.). Nejstarší dochovanou ukázkou indické buddhistické chrámové architektury strukturálního typu tvoří cihlový chrám Mahábódhi v Bódhgaji ve tvaru stupňovité *pyramidy s Buddhovou sochou z 6. století; existenci svatyně vybudované v podobném stylu dokládá vyobrazení na terakotové dlaždici z Kumráháru z 2. století.

Východní Asie: Z indické stúpy se jako typická buddhistická architektonická forma vyvinula *pagoda, která zdomácněla zejména v Číně, Japonsku a Koreji. Podobně jako stúpa sloužila k uchovávání ostatků nebo jako *hrobka proslulých mistrů. Bývá většinou vícepatrová, postavená z kamene, cihel či dřeva. V Číně se pagody stavěly od 3. století n. l., plně se tato forma vyvinula v 5. století n. l. Jednotlivá patra znázorňují rozličné světy, stupně bódhisattvovské cesty nebo obecně cestu k osvícení. V Číně oblíbená osmihranná základna symbolizuje kolo dharmy s jeho osmi loukotěmi. Japonské pagody často plní i funkci zvonice. Z jižní a jihovýchodní Asie se do Číny rozšířila dágoba, *varianta indické stúpy. Nejznámější je Bílá dágoba v Pekingu (13. století). Jedním z typických projevů buddhistické architektury ve Východní Asii jsou skalní a jeskynní chrámy. Nejstarší vznikaly od 4. století n. l. podél *Hedvábné cesty. Prvním významným centrem *čínského buddhismu byly jeskynní svatyně u Tun-chuangu (Dunhuang), budované od roku 366. Světoznámé chrámové skalní komplexy s bohatou sochařskou výzdobou (*buddhové, bódhisattvové apod.) vznikly ve 4.–6. století v Jün-kangu (Yungang) a Lung-menu (Longmen) v provincii Che-nan (Henan). Od 5. století bylo v Číně vybudováno velké množství chrámů a klášterů, pro něž bylo tradiční velké uskupení nízkých budov s dvory a zahradami. Chrámovou buddhistickou architekturou období dynastie *Tchang (Tang, 618–907) byly silně ovlivněny buddhistické chrámy v Japonsku i Koreji. V Číně samotné se těchto památek dochovalo velmi málo, protože mnoho tisíc buddhistických staveb z této doby bylo zničeno v době pronásledování buddhismu, zejména po roce 845. Tchangský styl tak zůstal živý zejména v japonské buddhistické architektuře (chrámy Hórijúdzi a Tódaidži v Naře, 7. a 8. století). Pod vlivem japonské buddhistické architektury se měnily i starší šintoistické svatyně, slučovaly se prvky buddhismu a *šintoismu. Některé japonské buddhistické kláštery se stavěly v jihočínském stylu. V období *Heian (794–1185) se v Japonsku stavěly především malé chrámy zasvěcené kultu Buddha Amidy (*Amitábha). Zatímco v Číně a Japonsku se stavělo převážně z cihel a dřeva, pro korejskou buddhistickou architekturu jsou typické stavby z kamene, zejména *žuly.

Jihovýchodní Asie: Charakteristickým rysem barmských pagod je jejich zakončení vysokým štíhlým hrotem. Tento architektonický styl pochází z období říše Pugam (9.–13. století) a jeho nejproslulejší ukázkou je 116 m vysoká Švedagonská pagoda z 16. století v Rangúnu. Podobnou architekturu mají buddhistické chrámy (*vat*) v Thajsku, jejichž specifickým rysem (který se zformoval za *království Sukchótchaj ve 13.–14. století a v Ajuttchaji ve 14.–18. století) jsou navíc stupňovité soustavy roubených krovů; typickou ukázkou tohoto slohu je chrám Smaragdového Buddha (Vat Phra Keo) z 18. století v Bangkoku. Ojedinelou památkou buddhistické chrámové architektury jihovýchodní Asie je monumentální stupňovitá stúpa *Borobudur z 9. století na střední Jávě v Indonésii. Její tvar patrně již v 9. století inspiroval khmerské stavitele hinduistických chrámových komplexů ve stylu stupňovitých pyramid na území dnešní Kambodže. Posléze se zde tato koncepce

„chrámových hor“ uplatnila v i buddhistické architektuře, zejména při stavbě komplexu Angkor Thom s centrálním chrámem *Bajon. (Jan Filipický)

chrám, džinistický, kultovní *stavba určená k naplňování náboženských potřeb laických vyznavačů *džinismu účastí na chrámových *rituálech a uctíváním svatých obrazů. Uvnitř chrámů bývá umístěno zpodobení konkrétního *tirthankary*, tj. zakladatele nauky Vardhamány Mahávíry (*Džina) nebo některého z jeho mytických předchůdců, jemuž je daná *svatyně zasvěcena. Výzdoba chrámů může dále zahrnovat podoby proroků a *světců (umístěné po stranách hlavního *idolu anebo ve výklencích na okolních stěnách), nižší božstva, příznivá znamení a symbolické obrazce (kolo džinistického *zákona, *svastika představující cyklus znovuzrození, půlměsíc znázorňující magické schopnosti *siddhi*). K nejstarším džinistickým *sakrálním stavbám patřily *stupy, v jejichž tradici dále pokračovali pouze buddhisté, a jeskynní chrámy, původně tesané do skal jako mnišské příbytky, později upravované ke kultovním účelům. Některé jsou stroze jednoduché (Sittanavásal), jiné s bohatou *reliéfní a skulpturální výzdobou, například ve Vátápi (Bádámi) a Aihóle (ze 7. století), či monolitický chrám v Éllóře z doby Ráštrakútů (8.–10. století) známý jako Malý *Kailás (Čhótá Kailása). Pozdější stavěné chrámy se půdorysným rozvržením podobají hinduistickým svatyním (*chrám, hinduistický); většinou sestávají z několika síní (*mandapa*) uspořádaných podél centrální osy, vedoucí k hlavnímu svatostánku. Časem se prosadil i křížový půdorys zvaný *čaturmukha* („čtyřlící“): čtvercová prostřední síň otevřená do čtyř stran a umožňující přístup do bočních kaplí. Vývoj džinistické chrámové architektury na jihu subkontinentu dokumentují stavby v Aihóle a Šravana Belgole (9. století), v Mudbidrí („džinistické Káší“, 14. století) v jižní Karnátace, či Tirupparuttikunram („džinistické Káňčí“, 11. století) v Tamilnádu. Ve střední Indii nacházíme vedle relativně prostých svatyní (Déogarh, 7.–8. století) stavby, jež si co do umělecké působivosti nezdají s hinduistickými památkami (Páršvanáthův chrám v *Khadžuráhu z roku 954). Vrcholná stavitelská díla představují západoindičské džinistické chrámy v tzv. čaulukjovském slohu, k nimž patří skupina svatyní s jemnou figurální výzdobou z leštěného bílého *mramoru na hoře Ábú (nejstarší z roku 1032) v Rádžasthánu, chrámový komplex v pohoří Arávalí v Ránakpuru (hlavní svatyně typu *čaturmukha* je z roku 1439), jakož i chrámová *města v poutních střediscích na Káthijávárském poloostrově, na hoře Girnár a na úbočí hory Šatruňdzaja (od 16. století) jižně od Pálitány. (Jan Filipický)

chrám, egyptský, místo náboženského kultu ve starém Egyptě. V závislosti na specifice božstev a měnicích se historických okolnostech se vytvořily různé typy, které se navzájem lišily architekturou, vnitřním uspořádáním i funkcí. Některé rysy však mají společné, například umístění svatostánku s kultovním obrazem božstva v nejzazší části, místa k *rituální očištění poblíž vstupu, zvláště vyhrazený prostor ke skladování a přinášení obětí apod. Mezi základní typy egyptského chrámu patří Dům milionů roků, Dům zrození, *svatyně meret, skalní chrám, *sluneční chrám, údolní (dolní) chrám, zádušní (horní, pyramidový) chrám. (Břetislav Vachala)

chrám, hinduistický, v *hinduismu *kultovní místo, posvátný okrsek obsahující viditelný *symbol božské přítomnosti a vyhrazený pro rituální účely. Nejstarší *svatyně měly podobu ohrazeného prostranství, v jehož centru se nacházel kultovní předmět (posvátný strom, had, sloup, *lingam, vyobrazení *božstva) tvořící symbolickou osu *vesmíru, jež odděluje nebeskou sféru od oceánu stvoření; původní kamenné hrzení čtvercového půdorysu evokující podobu védského obětního *oltáře později nahradil nezastřešený pavilon. Z počátku 5. století n. l. pocházejí jeskynní chrámy (Udajagiri) i první strukturální *stavby (z kamene i pomíjivějších materiálů), jež svým tvarem navozovaly představu posvátné hory *Kailás. Protipólem *metafory hory se stala metafora *jeskyně, svatostánku ukrytého v lůně svatyně (garbhagrha, „lůnní dům“) a tvořícího prostor pro projevení božství (*brahmasthána*, „stanoviště *brahma“). Svatostánek se zaoblenou (*šikhara*) nebo stupňovitou (*vimána*) věží,

skrývající posvěcený *idol, je chápán jako boží příbytek: během rituálu se zde zpřítomňuje a zviditelňuje nekonečná božská realita, jež jinak zůstává neprojevená. Stejnou představu beztvareho božství, jež v procesu kosmického vznikání přijímá bezpočet forem, navozuje výzdoba chrámových stěn, na nichž je vyobrazeno ústřední božstvo v nejrůznějších podobách, stejně jako přítomnost dalších božstev v samostatných svatyních. Hinduistický chrám bývá označován jako *mandira* („potěšující“), v severní Indii též *prásáda* („palác“); jeho uspořádání i výzdoba připomínají palácový komplex světského vládce, jehož *atributy božstvo přijímá; jeho půdorys má podobu *mandaly symbolicky vyjadřující makrokosmické vztahy. Zároveň chrám slouží i jako *pevnost ochraňující posvátný okresek před silami *zla a *chaosu; od 7. století tuto představu zdůrazňují postavy strážců světových stran (*dikpála*), střežících rohové prostory považované za nejzranitelnější. Jihoindické chrámy často obklopují vnitřní svatyni se svatostánkem soustavou vnějších nádvoří (*prákáram*) vzájemně oddělených okružními zdmi, jež napodobují městské *hradby s *branami (*gópuram*), a některé tak získaly charakter opevněných chrámových *měst. Kromě vertikální osy, symbolicky spojující ústřední svatostánek s centrem vzniku vesmíru, je chrám uspořádán rovněž horizontálně, jako cesta (*márga*) vedoucí uctíváče od vstupní brány do malé a velké sloupové síně (*ardhamandapa*, *mandapa*), přes předsálí (*antarála*) až do blízkosti božstva v hlavní svatyni; na symbolické rovině to ovšem znamená vzestup směrem vzhůru třemi světy, z pozemské úrovně přes vzdušný prostor až do nebeských sfér. Další prostory chrámu jsou vyhrazeny přípravě obětních pokrmů, recitaci posvátných průpovědí, zažehování obětního ohně, či uskladnění obřadních nádob a náradí. Součástí komplexu (zejména na jihu) často tvoří též taneční síň (*nát mandir*) pro produkce chrámových tanečnic (*déavadási*), síň pro obětiny (*bhóg mandir*), svatební pavilon (*kaljána mandapa*, „nádherná síň“) určený k výroční oslavě *sňatku božského páru, síň o tisíci sloupech (*čaultrí*), vodní nádrž (*teppakulam*) sloužící k rituální očištění, stejně jako svatyně zasvěcené jízdě či zvířeti či společníkovi příslušného *boha (býk Nandin, orel Garuda, opičák Hanumán aj.) a vedlejším božstvům. Věřící uctívají božstvo účastí na chrámových rituálech, přinášením darů a obětí, jakož i obřadným obcházením svatyně (zleva doprava) po zvláště vyhrazeném chodníku (*pradakšinápatha*). (Jan Filipský)

chrám, Kromlechský, Cromlech Temple (název od *kromlechu jakožto keltského kultovního místa tvořeného *megality, jako například ve *Stonehenge), britská nábožensko-okultní společnost, která vznikla v 19. století. Základem jejího učení byla syntéza křesťanské *mystiky, *Kabaly a keltských kultů, druidismu (*druidové). (Jaroslav Malina)

chrám, křesťanský, *kostel.

chrám, řecký, místo náboženského *kultu v antickém Řecku. Antické chrámy nebývaly určeny pro shromáždění věřících, byly domem *boha s jeho kultovní sochou. *Obřady se konaly před chrámem, kde byl postaven *oltář. Chrámy vznikaly často na starých kultovních místech (u jeskyní, pramenů, v posvátných hájích). Půdorys řeckého chrámu vychází z mykénského *megara. Stojí na trojstupňové základně (*krépis*), nejčastěji je tvořen předsíní (*pronáos*), trojlodní *celou a zadní předsíní (*opisthodomos*); *stavbu obíhá sloupový ochoz (peripterální typ), u menších staveb jsou sloupy jen v průčelí buď na vstupní straně (*próstylos*), nebo symetricky před oběma průčelími (*amfipróstylos*). Kolosální chrámy v íonském prostředí na ostrovech a v Malé Asii měly dvojité obsloupění (*dipteros*), u obdobných chrámů na Západě ve Velkém Řecku byla vnitřní řada sloupů vynechána (*pseudodipteros*). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

chrám, římský, místo náboženského kultu v antickém Římě. Římský chrám navazuje na etruský. Stojí na podiu se schodištěm pouze na vstupní straně, která je zdůrazněna i hlubokým pronaem (předsíní), *cela je většinou trojdílná. Vedle čtnejších chrámů pravoúhlých existují i kruhové (římský Panteon). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

chrám, sikhský, *kultovní místo a shromaždiště vyznavačů *sikhismu. Původně se učedníci zakladatele sikhského *náboženství Nánaka a dalších učitelů (*gurú*) scházeli v

místnostech či budovách zvaných *dharamsála* („příbytek víry“) k společným zpěvným recitacím (*kirtan*) devocionálních *hymnů (*gurbáni*); první z nich založil Nának (1469–1539) v indickém *městě Kartarpur. Další z gurúů Angad (1504–1552) zavedl praxi společného stravování všech věřících bez rozdílu *kast v chrámové jídelně a nezbytnou součástí sikhského chrámu se stala „gurúova kuchyně“ (*gurú ká langar*). Ještě koncem 18. století se sikhové shromažďovali v dharamsálách, avšak souběžně počaly na poutních místech spjatých s významnými událostmi života jednotlivých učitelů vznikat *svatyně nazývané gurdváry (paňdžábsky: *gurduára*, „gurúova brána“ či „z gurúovy milosti“). Nejvýznamnějšími z nich se staly Zlatý chrám (Harimandir) a Akál Takhat („Trůn Nesmrtelného“) v Amritsar, symbolizující duchovní autoritu (*píri*) i světskou moc (*míri*) sikhských gurúů, Harimandir v Patna Sáhíb, kde se narodil gurú Góbind Singh, Kéšgarh Sáhíb v Ánandpuru, kde ustavil *společenství „čistých“ (*chálsa*), oddaně naplňujících nařízení nesmrtelného božství, a Hazúr Sáhíb v Nandéru, kde zemřel. Postupně oba typy splynuly a gurdvára počala sloužit jako shromaždiště obce věřících (*sangat*), kolektivně ztělesňující osobu učitele, i jako místo, kde učitelkou roli plní boží slovo obsažené v sikhském svatém písmu (*Ádigranth*) a zaznívajícím při recitaci hymnů a modliteb (*ardás*). V době pronásledování sikhismu ze strany mughalských vládců se mnohé z gurdvár ocitly pod správou kněží (*mahant*) z asketické *sekty udásíů, jejichž *rituální praktiky obsahovaly hinduistické prvky (například uctívání *idolů) a jejichž způsob života postupně přestal odpovídat jejich postavení *duchovních. O návrat gurdvár k jejich původnímu poslání počalo usilovat reformátorské hnutí Singh sabhá (založené 1873), na něž roku 1921 navázala nenásilná kampaň vedená organizací Akálí dal, zakončená navrácením chrámů do rukou sikhské obce (1925). (Jan Filipický)

chrám, sluneční, označení chrámů, které postavili egyptští panovníci 5. dynastie *Veserkaf, *Sahure, *Neferirkare, *Neferefre, Niuserre a Menkauhor v oblasti meneferského královského pohřebiště a zasvětili svému „otci“, slunečnímu bohu *Reovi. Ústředním bodem chrámu byl obrovský *obelisk, před nímž stál v otevřeném dvoru oltář. Sluneční chrám byl funkčně, nábožensky i administrativně úzce propojen s pyramidovým komplexem daného vládce. Z šesti slunečních chrámů se dosud podařilo objevit dva (Veserkafův a Niuserreův). (Břetislav Vachala)

chrámové hospodářství, *hospodářství, chrámové.

chráněné bydlení, *bydlení, chráněné.

chrématonymum, *abionymum.

christianizace (z řečtiny: *Christos*, „pomazaný, pojmenování Ježíše“), proces šíření a přijímání *křesťanství, který byl rozhodující událostí pro budoucnost *Evropy po *době stěhování národů; křesťanství vzniklo v polovině 1. století n. l. ve východních provinciích *římské říše, postupně se šířilo po všech římských provinciích (roku 313 bylo přijato za státní náboženství říše – *Edikt milánský).

Prvními hlasateli *evangelia u českých a moravských *kmenů byli kněží z Bavor (*bavorská a řezenská misie), po nich přichází na *Velkou Moravu *cyrilometodějská misie (863), která patrně přenesla křesťanství i do Čech (v 80. letech 9. století přijal *kněz Bořivoj na Moravě křest z rukou *arcibiskupa *Metoděje a po návratu do Čech nechal postavit na Levém Hradci nejstarší *kostel v Čechách). (František Čapka)

christogram (z řečtiny: *christos*, „pomazaný, pojmenování Ježíše“), monogram *Ježíše Krista sestávající z řeckých písmen X a P. (Jaroslav Malina)

christologie (z řečtiny: *christos*, „pomazaný, pojmenování Ježíše“ a *logos*, „věda, nauka“), subdisciplína *teologie pojednávající o *Ježíši Kristu. (Jaroslav Malina)

chromatida, *replikací vzniklá podjednotka *chromozomu tvořená molekulou dvouřetězcové *DNA; chromatidy vzniklé replikací jednoho chromozomu jsou spojeny *centromerou a nazývají se sesterské. (Jiřina Relichová)

chromatidy, nesesterské, chromatidy dvou různých *homologických chromozomů. (Jiřina Relichová)

chromatin, *substance složená z *DNA, proteinů histonové a nehistonové povahy a malého množství *RNA. (Jiřina Relichová)

chromozom (z řečtiny: *chróma*, „barva“ a *sóma*, „tělo“), struktura v jádře eukaryotické *buňky, která je nositelem *genetických *informací. Je tvořena dvoušroubovicí *DNA a proteiny. Počet a tvar chromozomů je druhově specifický. *Člověk má dvě *sady chromozomů (diploidní počet), celkem 46; 22 párů *autozomů a jeden pár *pohlavních chromozomů, žena XX a muž XY. (Jiřina Relichová)

chromozom X, *X chromozom.

chromozom Y, *Y chromozom.

chromozom, akrocentrický, *chromozom, jehož *centromera je umístěna poblíž jeho konce a rozděluje chromozom na velmi krátké rameno (p) a dlouhé rameno (q). (Jiřina Relichová)

chromozom, dicentrický, strukturně abnormální *chromozom s dvěma *centromerami. Může vzniknout například jako důsledek meiotického dělení *buňky s paracentrickou *inverzí na daném chromozomu a *crossing-overu v invertované části nebo jinými mechanismy. (Jiřina Relichová)

chromozom, filadelfský (Ph chromozom), pojmenovaný podle *města, kde byl poprvé pozorován. Vzniká reciprokou *translokací, tj. vzájemnou výměnou částí *chromozomů 9 a 22. Na chromozomu 22 (Ph chromozom) tak vzniká fúzní *gen aktivující *protoonkogen, který je zodpovědný za většinu onemocnění *chronickou myeloidní *leukémií. (Jiřina Relichová)

chromozom, metacentrický, *chromozom, který je rozdělen *centromerou na dvě ramena přibližně stejné délky. U *člověka jsou tři velké metacentrické chromozomy 1, 2 a 3 a dva malé metacentrické chromozomy 19 a 20. (Jiřina Relichová)

chromozom, submetacentrický, *chromozom, který je *centromerou rozdělen na krátké a dlouhé rameno. (Jiřina Relichová)

chromozom, telocentrický, *chromozom s *centromerou umístěnou na konci chromozomu. (Jiřina Relichová)

chromozomová sada, *sada, chromozomová.

chromozomové aberace, *abrace, chromozomové.

chromozomový lokus, *lokus, chromozomový.

chromozomy, *chromozom.

chromozomy, homologické, párové *chromozomy; u *člověka 22 párů *autozomů a u ženy párové pohlavní *chromozomy *X. (Jiřina Relichová)

chromozomy, nehomologické, odlišné *chromozomy; například u člověka pohlavní *chromozomy *X a *Y, které se párují v meióze díky krátkým homologickým úsekům, tzv. *pseudoautozomové oblasti. (Jiřina Relichová)

chronický (z řečtiny: *chronos*, „čas“), vleklý, trvalý. Chronická onemocnění probíhají méně prudce než akutní, jejich příznaky však mohou být přítomny více méně trvale a tím poškozovat organismus a jeho orgány. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

chronologický věk, *věk, chronologický, věk reálný.

chronologie (z řečtiny: *chronos*, „čas“, *logos*, „nauka, věda“):

1. *pomocná věda historická zabývající se způsoby měření *času a pomůckami k tomu sloužícími; dělíme ji na: a) matematickou (astronomickou), která shrnuje výsledky *astronomie a astrofyziky, zabývá se všeobecnými základy měření času, vysvětluje základní časové jednotky odvozené z pohybu nebeských těles; b) historickou (technickou), jež zkoumá způsoby měření času u různých národů; rozlišujeme podle jednotlivých chronologických systémů (například křesťanské);

2. [archeologie], soubor časových vztahů mezi *artefakty, sídelními celky, nalezišti, *kulturami a obdobími. V archeologii rozlišujeme *absolutní chronologii (přímé datování přírodovědnými, zejména *radiometrickými metodami) a *relativní chronologii (definování vzájemných vztahů). (Viz *metody datování v antropologii a archeologii.) (František Čapka, Jaroslav Malina)

chronologie, absolutní, *metody datování v antropologii a archeologii.

chronologie, relativní, *metody datování v antropologii a archeologii.

Chronos, Čas; řecký bůh *času. Rozšířen zejména v *helénismu, kdy pronikl i do *orfismu (zobrazován jako had s různými zvířecími hlavami). (Jaroslav Malina)

chronostratigrafie (z řečtiny: *chronos*, „čas“, z latiny: *stratum*, „prostřená pokrývka; sedlo; dláždění; vrstva“ a z řečtiny: *grafein*, „psát“), dělení geologické historie *Země do jednotek omezených ryze časovými hranicemi. Stanovení chronostratigrafie a jejích jednotek je výsledkem všestranného výzkumu velkých geografických oblastí, popřípadě celosvětového výzkumu. Podle doporučení Mezinárodní komise pro stratigrafickou klasifikaci jsou hlavními chronostratigrafickými jednotkami eonotem, *eratém, útvar, oddělení, stupeň a chronozóna. Názvy a řazení jednotlivých chronostratigrafických jednotek jsou smluvně určeny, údaje o absolutním stáří se postupně upřesňují. (Jaroslav Malina)

chronotyp (z řečtiny: *chronos*, „čas“ a *topos*, „místo“), pojem literární vědy strukturalistického ražení, zavedený ruským literárním teoretikem Michailem Michailovičem Bachtinem (1895–1975). Podle něj existuje určující vztah mezi časem a prostorem jakožto forem, na jejichž základě můžeme poznat a interpretovat typy a druhy vztahů mezi lidmi. V textu zařazeném do určitého času a prostoru se ustavuje svět interakce mezi autorem a čtenářem; jeho charakteristiky závisejí právě na chronotypu, který se v tomto smyslu stává tvůrčím prvkem díla. (Břetislav Horyna)

chrup, *dentice, dočasný chrup **dentés decidui*, stálý chrup **dentés permanentes*.

chrup, difyodontní, dvojnásobné vytvoření zubů, respektive dvou generací zubů, tj. mléčných a stálých. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

chrup, heterodontní, chrup tvořený zuby, mezi nimiž jsou morfologické rozdíly (u *člověka *řezáky, *špičáky, *premoláry a *moláry). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

chrup, homodontní (chrup, izodontní), chrup tvořený velkým počtem neustále se obnovujících zubů stejného tvaru (zuby ryb, obojživelníků a plazů). (Michaela Račanská)

chrup, izodontní, *chrup, homodontní.

chrup, monofyodontní, jednorázové vytvoření zubů bez předcházejících forem (u *člověka jsou monofyodontní moláry, které nemají předchůdce ve formě mléčných zubů). (Michaela Račanská)

chrup, polyfyodontní, vícenásobné vytvoření zubů, k výměně zubů dochází vícekrát za život (nižší savci). (Michaela Račanská)

chrupavka, pevná a tuhá *pojivová tkáň. Skládá se z buněk (chondrocytů) a z průsvitné tuhé mezibuněčné hmoty. Dá se krájet nožem. Vyskytuje se ve třech základních typech: jako *chrupavka hyalinní, *chrupavka vazivová a *chrupavka elastická. (Ladislava Horáčková)

chrupavka, elastická, chrupavka žlutobílého zbarvení, méně průsvitná než *chrupavka hyalinní. Obsahuje množství elastických i kolagenních fibril, její *buňky jsou rovnoměrně uloženy v mezibuněčné hmotě. Tato chrupavka je velmi pružná, tvoří například podklad *ušního boltce, *epiglottis, je obsažena ve stěně drobných *průdušek. (Ladislava Horáčková)

chrupavka, hlasivková, **cartilago arytaenoidea*.

chrupavka, hyalinní, chrupavka sklovitá, na tenkých řezech poloprůhledná. Skládá se z chondrocytů, uložených v základní hmotě většinou ve skupinkách. V embryonálním a raně *fetálním období tvoří největší část *skeletu. V dospělosti jsou z ní tvořeny chrupavky kloubní, přední konce *žeber, mečovité výběžek (*processus xiphoideus*) *kosti hrudní, část

nosní přepážky a zevního nosu, většina chrupavek *hrtanu, *průdušnice a velkých *průdušek. (Ladislava Horáčková)

chrupavka, Meckelova, chrupavčité *mandibulare* (vývojová část dolního čelistního oblouku). Podél zevního okraje Meckelovy chrupavky osifikuje (již u embryí délky 16–17 mm) *endesmálně *mandibula. (Michaela Křivanová)

chrupavka, prstencová, **cartilago cricoidea*.

chrupavka, příklopková, **cartilago epiglottica*.

chrupavka, růstová, *cartilago epiphysialis*, **physis*. Chrupavka, u *kostí dlouhého typu epifyzodiazofyzární ploténka, umožňující *růst kosti do délky v době dětství a dospívání. Její existence a úloha je ovlivněna růstovým *hormonem předního laloku *hypofýzy. Vyskytuje se v tzv. osifikační zóně kostí a ve směru od epifýzy k diafýze má tyto vrstvy: (1) klidová, rezervní zóna normální chrupavky, (2) zóna rostoucí chrupavky, (3) zóna hypertrofické chrupavky, (4) zóna *kalcifikace, (5) linie eroze, (6) zóna osifikace, (7) zóna reabsorpce. (Drahomír Horký)

chrupavka, štítná, **cartilago thyroidea*.

chrupavka, vazivová, matně bílá, v tenkých řezech neprůhledná, velmi pevná *chrupavka. Obsahuje množství silných svazků vazivových vláken, mezi nimiž jsou jen malé ostrůvky chondrocytů. Je hlavním podkladem meziobratlových *plotének, kloubních disků a *menisků, tvoří velkou část *spony stydké. Vyskytuje se i jako součást styčných ploch některých *kloubů, na něž jsou kladeny velké mechanické nároky (například v *kloubu křížokyčelním). (Ladislava Horáčková)

chrupavky hrtanu, **cartilagine laryngis*.

chrupavky, nosní, **cartilagine nasi*.

chryselefantina (z řečtiny: *chrýsos*, „zlato“ a *elefantiné*, „slonovina“), kombinace *zlata a *slonoviny užívaná zejména k tvorbě kultovních soch božstev v antickém Řecku. Nejznámější jsou chryselefantinové sochy vytvořené *Feidiem – **Athéna Parthenos* pro Athény a *Zeus* pro *Olympii. První doklady této *techniky jsou známy z 6. století př. n. l. z Delf. Tento *zvyk od *Řeků v době císařské přejali i Římané. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

chtonické božstvo, *božstvo, chtonické.

chtonický (z řečtiny: *chthón*, „země“), zemi náležející, svázaný se zemí, podzemní, podsvětní.

Chuang-che (Žlutá řeka), druhá největší čínská řeka (délka 5 464 km, povodí 750 000 km², průtok při ústí do Pochajského zálivu 2 500 m³/s); od pravěkých dob je jakousi životodárnou osou čínské kultury a civilizace. (Josef Kolmaš)

chuang-ti („syrchovaný císař“), titul vládce ve starověké Číně. (Jaroslav Malina)

Chuang-ti, „Žlutý císař“ (2696–2598 př. n. l.), podle čínské tradice legendární vládce, symbol moudrosti, později vydáván za zakladatele *taoismu, medicíny a tvůrce první ucelené učebnice sexuálního života. (Jaroslav Malina)

Chubilaj (Kublaj-chán, 1260–1294), mongolský vojevůdce, politik a státník; zakladatel mongolské dynastie *Jüan v Číně. (Jaroslav Malina)

chudoba, situace, v níž jedinec nebo sociální skupina nemůže z vlastních prostředků uspokojovat nejnutnější životní potřeby, a proto potřebuje ekonomickou pomoc jiných. Obvykle se jedná o situaci, v níž příjem nestačí ke krytí existenčního minima. Existenční minimum i chudoba jsou *relativní a vztahují se vždy k příslušným socioekonomickým poměrům určité společnosti.

Subjektivně se chudoba projevuje jako pocit nedostatku prostředků k uspokojování potřeby. Chudoba může být způsobena buď přírodními jevy (*katastrofy, neúroda atd.), sociálními jevy (*válka, vykořisťování, *revoluce, *pogromy apod.), osobními osudy (nemoc,

smrt živitele, stáří apod.), vlastním „příčiněním“ (nehospodárnost, riskování, lenost apod.), nebo kombinací uvedených příčin. (Marie Dohnalová)

chudoba, absolutní, chudoba pod hranicí definovanou životně důležitými minimálními potřebami. (Marie Dohnalová)

chudoba, relativní, chudoba definovaná vzhledem k životní úrovni většiny v dané společnosti. (Marie Dohnalová)

Chuejové, populace tibeto-čínského původu v severozápadní Číně (9,8 milionu, *cenzus z roku 2000) a v Rusku (110 000), kde jsou nazýváni *Dunganové. Hovoří čínsky. Patrně *autochtonní obyvatelé regionu. Základním způsobem obživy je *zemědělství, na severu chov *koní; vyznávají *islám (*sunnité). (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrдый)

Chufu, egyptský panovník, druhý vládce 4. dynastie (26. století př. n. l.), stavitel Velké *pyramidy v Gíze – prvního divu starověkého světa. (Břetislav Vachala)

chungšanská kultura, *kultura, chungšanská.

chuño, sušením a mrazem konzervované hlízy *brambor, zpravidla drcené nebo mleté na moučku. Brambory neplodí po celý rok, a proto bylo snahou předkolumbovských obyvatel Jižní Ameriky „konzervovat“ brambory na období zimy. Tato speciální *technika „mumifikace“ bramborových hlíz přetrvává v horských oblastech Peru a Bolívie dodnes. Spočívá ve střídavém působení mrazu (až $-20\text{ }^{\circ}\text{C}$) v noci a dehydratací působené intenzivním slunečním zářením a větrem během dne. Kombinuje se s rozšlapáváním hlíz bosýma nohama, při kterém se hlízy částečně zbaví slupky a rychleji prosychají. (Petr Bureš)

chunta, *junta.

Church, Alonzo (14. 6. 1903, Washington, D. C., USA – 11. 8. 1995, Hudson, USA), americký matematik a logik. Podal důkaz nerozhodnutelnosti predikátového kalkulu 1. řádu, zabýval se teorií *algoritmů, formuloval tzv. Churchovu tezi, podle níž lze každý formální výpočet uskutečnit pomocí Turingova stroje. (Jaroslav Malina)

Churchill, sir Winston Leonard Spencer (30. 11. 1874, zámek Blenheim, Woodstock, Oxfordshire, Anglie – 24. 1. 1965, Londýn, Anglie), britský konzervativní politik a státník, historik a spisovatel. Studoval na vojenské akademii v Sandhurstu, v letech 1896–1898 sloužil jako voják v Indii a v Africe, 1899–1900 za búrské *vátky válečný korespondent. Od roku 1900 byl poslancem Dolní sněmovny za *Konzervativní stranu, 1900–1924 v Liberální straně jako příznivec *volného obchodu, od roku 1924 opět konzervativec, 1945–1955 vůdce Konzervativní strany. V letech 1908–1910 *ministr obchodu, 1910–1911 ministr vnitra; 1911–1915 první lord admirality. Po neúspěchu dardanelské operace 1915 byl donucen odejít z admirality, 1915–1917 se účastnil jako důstojník bojů ve Francii a v Belgii. 1917–1918 ministr zbrojení (do výzbroje britské armády zaváděl tanky), 1918–1921 ministr války a ministr letectva (organizoval intervenci proti sovětskému Rusku a dodávky zbraní do Polska), v letech 1921–1922 ministr *kolonií, 1924–1929 ministr financí (znovu byl zaveden zlatý standard libry).

Od roku 1929 do vypuknutí *druhé světové války nezastával žádnou vládní funkci, ale ostře kritizoval zahraniční politiku tehdejších *vlád; vyzýval k tvrdému postupu proti nacistickému Německu a k urychlení vyzbrojování britské armády. V letech 1939–1940 byl prvním lordem admirality, od května 1940 do července 1945 předsedou koaliční vlády. Během války zastupoval Velkou Británii na jednáních „velké trojky“ (Churchill, Roosevelt, *Stalin – teheránská, jaltská a postupimská konference), snažil se zamezit oslabení britského impéria, varoval před rozpínavostí Sovětského svazu (SSSR) po válce. V březnu 1946 v projevu ve Fultonu (USA) otevřeně poukázal na nepřekonatelné rozpory v bývalé koalici a vyzval k jednotnému postupu proti zvětšujícímu se vlivu SSSR. V letech 1951–1955 byl předsedou vlády, 1951–1952 současně ministrem obrany.

V roce 1953 obdržel Nobelovu cenu za celoživotní literární, historické a biografické dílo a řečnické výkony na obranu nejvyšších lidských hodnot. (Jaroslav Malina)

Churrité, etnikum na starověkém *Předním východě, jehož *jazyk (*churritština) je příbuzný s *urartejštinou. Přítomnost Churritů je doložena texty v churritském jazyce, churritskými apelativy i vlastními jmény především v *Malé Asii, severní *Sýrii, severní a východní *Mezopotámii. K formování samostatného churritského etnika docházelo zřejmě v 1. polovině 3. tisíciletí př. n. l., kdy se churritský jazyk oddělil od urartejštiny. Ve staroakkadském období (24.–22. století př. n. l.) sídlili Churrité zřejmě v oblasti východních přítoků Tigridu a na horním toku Chábúru (severovýchodní Sýrie). V těchto oblastech patrně existovalo několik menších *států s vládnoucími dynastiemi churritského původu (nejvýznamnější z nich byl Urkeš). Z konce 3. tisíciletí př. n. l. pochází nejstarší doložený nápis churritského vladaře (Atalšen z Urkeše a Navaru), který je ovšem sepsán v *akkadštině. Nejstarším známým textem v churritském jazyce je nápis, který pojednává o založení *chrámu boha Nerigala (nechal jej sepsat Tišatal z Urkeše). Churrité byli nebezpečným soupeřem pro vladaře III. dynastie z Uru a přítomnost churritských válečných *zajatců je v této době doložena v jižní Mezopotámii. Na počátku 2. tisíciletí př. n. l. již sídlilo početné churritské obyvatelstvo v Malé Asii, severní Sýrii, severní a východní Mezopotámii. Asi v 17.–16. století př. n. l. došlo k sjednocení churritských etnických skupin a výsledkem bylo vytvoření rozsáhlého státu *Mítanni, který v 15. století př. n. l. ovládal severní Sýrii (*Ugarit, Alalach, Aleppo), jižní Malou Asii (Kizvatna), *Asýrii a území v povodí východních přítoků Tigridu. Zanikl až kolem roku 1200 př. n. l. Churrité však žili na horním Tigridu a v přilehlých oblastech patrně ještě i v 1. tisíciletí př. n. l., o čemž svědčí především churritská osobní jména v novoasyrských textech.

O materiální a *duchovní kultuře Churritů nás informují jednak artefakty nalezené při archeologických výzkumech na území osídleném churritským obyvatelstvem, jednak dochované churritské texty (jedná se většinou o texty rituální a mytologicko-epické), z nichž většina byla nalezena v *Chattuši. Náboženské představy Churritů vykazují shodné rysy s religiózními systémy v ostatních oblastech Předního východu. Vztah člověka a božstva byl vztahem vzájemné závislosti. Bohové svou vůlí rozhodovali o osudech lidí, ovšem na druhé straně byli sami závislí na lidech, kteří jim pravidelnými *obětmi (chléb, zvířata, nápoje) zajišťovali obživu. Záměry bohů mohly být zjištěny věštbami (z ovčích vnitřností, z letu ptáků, z povětrnostních jevů) a ovlivněny pořádáním magických rituálů, které prováděli profesionální zaklínači. V Chattuši byly objeveny četné texty, které obsahují popisy rituálních *obřadů (jedná se o dvojjazyčné churritsko-chetitické texty, v nichž je popis rituálních obřadů zpravidla v *chetitštině, zatímco doprovodné modlitby a zaklínání v churritštině). Božstva churritského *panteonu mají podobu antropomorfních bytostí. Jejich osudy líčí mytologické skladby v churritském i chetitickém jazyce, nalezené v Chattuši. *Králem churritských bohů byl bůh počasí Tešup (urartejský Teišeba, *Bůh bouře), jehož hlavní *svatyně ležela v *městě Kumme (Kumenu). Jeho manželkou byla bohyně Chepat, uctívána hlavně v Kizvatně (jihovýchodní *Malá Asie). Nejvyšší bohyní byla *Šauška, bohyně lásky a *války, ztotožňovaná s mezopotamskou bohyní Ištar (*Inanna). Významnou úlohu v churritsko-chetitické *mytologii hrál bůh Kumarbi, který byl poražen Tešupem a později se marně snažil získat opět *vládu nad ostatními bohy. Bohem *slunce byl Šimige (urartejský Šivini), bohem *měsíce Kušuch. V mytologických skladbách z Chattuše vystupují i mezopotamská božstva (Ea [*Enki], Ištar, Anu [*An]). V Mítanni byla známa rovněž božstva indoárjovského (*Árjové) původu (*Mithra, *Varuna, *Indra, Násatjové), která však zřejmě v kultu nehrála významnou úlohu.

Hospodářské poměry v různých oblastech obydlených churritským obyvatelstvem se značně lišily podle místních přírodních podmínek. Churrité žili především v horských a pahorkovitých oblastech, skýtajících poměrně příznivé podmínky pro rozvoj rostlinné výroby, která nebyla odkázána na umělé zavlažování v takové míře jako v jižní Mezopotámii. Zemědělská *půda byla patrně (podobně jako v Mezopotámii) z větší části majetkem krále a

příslušníků panovnické rodiny, případně chrámů různých božstev. Kromě toho však existovaly rovněž pozemky v soukromém *vlastnictví. Důležitým ekonomickým odvětvím byla také živočišná výroba, především chov *ovcí, *koz, skotu a rovněž *koní, kteří měli ve 2. tisíciletí př. n. l. klíčový strategický význam (válečné vozy). Vysoké úrovně dosáhla též řemeslná výroba (zpracování *kovů, výroba *keramiky, umělecké řemeslo). O hospodářských poměrech nás informují především texty z Nuzi (polovina 2. tisíciletí př. n. l.) ve východní Mezopotámii, kde sídlilo početné churritské obyvatelstvo. (Lukáš Pecha)

churritské náboženství, *náboženství, churritské.

churritština, *jazyk *Churritů, geneticky příbuzný s *urartejštinou. Uvažuje se rovněž o podobnostech se severovýchodními *kavkazskými jazyky. Z typologického hlediska náleží k jazykům aglutinačním a ergativním. Churritština je zapisována *klínovým písmem, které obsahuje logogramy, slabičné i hláskové znaky (grafémy). V *Ugaritu se k zapisování churritštiny používalo také místní kvazialfabetické *klínové písmo. Churritština se člení na několik dialektů (například dialekt z *Chattuše, z Ugaritu, dialekt Mitanského dopisu atd.). Churritské texty jsou doloženy na rozsáhlém teritoriu, především v *Malé Asii (Chattuša), *Sýrii (Ugarit, *Emar), *Mezopotámii (*Mari, jižní *Babylonie) a Egyptě (*Tell el-Amarna). Nejstarším známým textem v churritském jazyce je nápis, který pojednává o založení chrámu boha Nerigala (nechal jej sepsat Tišatal, vladař Urkeše). Je datován do konce 3. tisíciletí př. n. l. Velká většina churritských textů ovšem pochází až z 2. tisíciletí př. n. l. Největší soubor churritských písemných pramenů byl objeven v Chattuši. Obsahuje především *rituální texty, omína, mytologicko-epické skladby (vyprávění o lovcí Keššim, zlomek eposu o *Gilgamešovi), *modlitby, *hymny (na boha počasí Tešupa) apod. Některé texty jsou psány částečně v churritském, částečně v chetitském jazyce (*chetitština). K nejvýznamnějším písemným pramenům patří churritsko-chetitská *bilingva s epickým obsahem, objevená v Chattuši v letech 1983 a 1985. Významným centrem churritského písemnictví byl rovněž Ugarit, kde byly objeveny četné lexikální seznamy (sumersko-churritský, sumersko-akkadsko-churritský a sumersko-akkadsko-churritsko-ugaritský vokabulář). Z Ugaritu pochází rovněž akkadsko-churritská bilingva, která svým obsahem náleží k žánru mudroslovné *literatury. Z jižní Babylonie a Mari pocházejí churritská zaklínání, která jsou datována do starobabylonského období (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.). V Emaru byl nalezen sumersko-churritský lexikální seznam a větší množství mantických textů. K dalším druhům churritských textů náleží nápisy panovníků (nápis *krále Tišatala) a dopisy (tzv. Mitanský dopis z Tell el-Amarny, který napsal mitanský vladař Tušratta *faraonu Amenhotepovi III. ohledně připravovaného dynastického sňatku, jakož i dopis z Tell Braku). Pro studium churritského jazyka mají rovněž velký význam akkadské texty z Nuzi a Alalachu, které obsahují velké množství churritských apelativ i osobních jmen.

Zkoumání churritštiny začalo roku 1889, kdy byl vydán Mitanský dopis (Hugo Winckler, Ludwig Abel). Základy gramatických studií churritštiny položili v 90. letech 19. století Rudolph Brünnow, Peter Jensen, Archibald H. Sayce a Leopold Messerschmidt. Na ně pak navazovala další skupina badatelů ve 30.–40. letech 20. století, která již měla k dispozici rozsáhlejší textový korpus (texty z Chattuše, Ugaritu, Mari, Nuzi). O rozvoj churritologického bádání se v této době zasloužili především Johannes Friedrich, Albrecht Goetze a Ephraim A. Speiser, který roku 1941 vydal první obsáhlou gramatiku. (Lukáš Pecha)

chut'ová oblast kůry mozkové, *oblast kůry mozkové, chut'ová.

chut'ové ústrojí, *ústrojí, chut'ové.

chut'ový pohárek, *caliculus gustatorius.

chůze, bipední demonstrativní [primatologie], chůze charakteristická u *šimpanzů, často během agrese, pozdravu nebo námluv; ve vzpřímené nebo polovzpřímené pozici se šimpanz rytmicky pohybuje z jedné nohy na druhou, někdy nemusí ani zvednout nohu ze země, paže jsou normálně od těla a ramena nahrbená. V *přírodě jde o projev častější mezi samci,

v zoologické zahradě se objevuje rovněž častěji u samců a bývá typickým začátkem agresivního předvádění určeného publiku. Může být provázeno tleskáním k upoutání pozornosti ošetřovatele, zvláště v čase krmení. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

chůze, přátelská [primatologie], chování u *šimpanzů, kdy jdou dva jedinci vedle sebe a jeden paží objímá druhého. (Marina Vančatová)

chylus, -i, n., míza ze střev.

chymus, -i, m., trávenina.

I

i, znak pro řezák (**dens incisivus*) mléčného chrupu.

I:

1. znak pro řezák (**dens incisivus*) trvalého chrupu;

2. (5. století př. n. l.), velmož z malého státu Ceng v období *Válčicích států (475–221 př. n. l.), jehož neobyčejně bohatě vybavený *hrob byl objeven u Suej-sieny ve východním Chu-peji v Číně. Velmož I byl zřejmě bohatý a hudbymilovný člověk. *Hrobka byla vybavena velkým množstvím drahocenných *milodarů a její střední prostora byla využita pro umístění instrumentů celého orchestru se sto dvaceti čtyřmi hudebními nástroji osmi různých druhů. Mezi nimi upoutával největší pozornost soubor pětadesáti bronzových *zvonů, které byly rozloženy podél dvou stěn pohřební komory; při hraní by byly zavěšeny na rámech dlouhých přes 270 centimetrů a vytvářely by *pien-čung* („zvonkohru“). Dále byly nalezeny bubny, flétny, několik typů citer, nefritové zvonky a nechyběl ani *šeng* („ústní varhánky“). Přes dlouhodobé uložení v zemi byly zvony dokonale zachované a při úderu vydávaly čisté *tóny. Na vnějších stěnách zvonů bylo určeno 2 800 znaků nápisů, které vrhají nové světlo na hudební teorii a kulturu v *období Válčicích států i na předchozí dobu Jar a Podzimů (722–481 př. n. l.).

Experimenty ukázaly, že na této zvonkohře lze vytvořit sedm tónů a pět půltónů, tedy úplnou dvanáctitónovou stupnici. Před nálezem zvonkohry nebylo známo, že se v tak dávných dobách používalo této složité stupnice. Někteří badatelé se totiž domnívali, že dvanáctitónová stupnice se do Číny dostala z antického Řecka koncem období Válčicích států. (Pentatonická stupnice, která byla pak i nadále v Číně používána u většiny skladeb po celá staletí, je jednodušší a pochází z daleko staršího období. Zvonkohra zabírala rozsah pěti oktáv, tedy jen o dvě méně než klavír.) Jiní odborníci vyslovili *názor, že pojem *modulace byl do Číny zaveden nejdříve v období dynastie *Chan (206 př. n. l. až 220 n. l.), nebo dokonce až v období dynastie *Suej (581/589–618). Dvanáctitónová stupnice zvonkohry však prozrazuje, že obě tato pojetí (pentatonika i chromatika) byla v Číně zřejmě prastará a byla známa již přinejmenším v období Válčicích států. Při jejich použití je možno melodie provést v jakékoli tónině a je možno je přesunout do jakéhokoli hudebního klíče. (Jaroslav Malina)

I Čha-don (?–528), mladý *úředník, jenž svou dobrovolnou mučednickou smrtí přispěl k přijetí *buddhismu v korejském státě *Silla. (Miriam Löwensteinová)

I Pom-son (1920–1982), korejský spisovatel; jeden z nejznámějších poválečných autorů Korejské republiky. Jeho vesměs povídková tvorba popisuje na jedné straně tradiční společnost, do jejíhož neměnného řádu zasáhla *válka, například *Hak maul saramdul* (Lidé z vesnice jeřábů, 1957), druhým tématem je život městských lidí v době nejhoršího útlatku: polohy sahají od sentimentální (povídka *Kchosumosu* [Krásenky], 1964) až po existenciální, k nimž patří *Obaltchan* (Zbloudilá střela, 1960), považovaná za jeden z předělů v dějinách moderní korejské literatury. (Miriam Löwensteinová)

Ianus, *Janus.

Iásón, v *řecké mytologii potomek královského rodu v thesalském Iólku. Příbuzným byl zbaven práva na *trůn a získat zpět ho měl za *zlaté rouno. Iásón zorganizoval výpravu *Argonautů a podařilo se mu vrátit z Kolchidy se zlatým rounem, při jehož krádeži mu

pomáhala dcera kolchidského *krále *Médeia, již slíbil *manželství. Když se chystal oženit s dcerou korintského krále, Médeia se mu pomstila vraždou vlastních dětí a jeho nevěsty.
(Jaroslav Malina)

Iásón a Médeia, *Iásón, *Médeia.

IAVE, International Association for Volunteer Effort, *Mezinárodní asociace pro dobrovolnické úsilí.

Ibanové (dříve Mořští Dajakové), *dajacké etnikum ve vnitrozemí Bornea na hranicích Indonésie, Malajsie a Bruneje; celkem asi 400 000 lidí. *Jazyk patří do *indonéské větve *malajsko-polynéské skupiny. Bývali válečníci a *lovci lebek, základním způsobem obživy je *zemědělství, *lov, *rybolov a *sběr kaučuku. Žijí v dlouhých domech pro více rodin, každý dům má *náčelníka a radu starších. Tradiční náboženství představuje *animismus, dnes také *křesťanství. (Zdeněk Tvrdý)

Ibériá, *Hispania.

Iberoameričané (iberoamerická etnika), společný název pro etnické a jazykové skupiny, národnosti a národy Latinské Ameriky, které hovoří *španělsky nebo *portugalsky, tj. iberskými jazyky (jazyky Iberského neboli Pyrenejského poloostrova); patří k nim zejména *Brazilci, *Kubánci, *Mexičané a ostatní národy a státy ve Střední a Jižní Americe; výjimkou jsou anglofonní a frankofonní území (Guayana aj.), kde je úředním *jazykem *angličtina nebo *francouzština (případně *holandština). Termín se používá zejména v amerikanistice.
(Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

iberokavkazská etnika, *etnika, kavkazská.

iberorománská etnika, *etnika, iberorománská, *Španělé, *Portugalci.

iberorománské jazyky, *jazyky, iberorománské.

Iberové (z berberštiny: *i-ber*, „ti, kteří žijí mimo vlast“), starověké etnikum předindoevropského původu zahrnující obyvatelstvo severní oblasti Pyrenejského poloostrova ve 3.–1. tisíciletí př. n. l. Přišli na území *Hispanie (Ibérie) pravděpodobně ze severní Afriky, byli úzce příbuzní s *Berbery (z berberštiny: *ber-ber*, „vnitřní“, *i-ber*, „vnější“). Jejich *jazyk nebyl dosud rozluštěn. Vytvořili již ve 2. tisíciletí př. n. l. významná kulturní centra. Na jejich další vývoj měly vliv *fénická (*Foiničané), kartaginská a *řecká civilizace. Etnicky byli ovlivněni zejména *Kelti, kteří se s nimi na severu Ibérie smísili a dali základ tzv. *Keltiberům. Byli především *řemeslníky a kočovnými chovateli užitkových zvířat; jejich patriarchální *rodová společnost byla založena na širokém *příbuzenství. Po expanzích nejprve *Karthágiňanů v 5. století př. n. l., a pak *Římanů, kteří si Ibery násilně podrobili v 1. století př. n. l., docházelo k rychlému úpadku kultury a společnosti a k etnické asimilaci – *romanizaci Iberů. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Ibibiové, černošská populace starosúdánského původu žijící v počtu přes 6 milionů (odhad z roku 2002) v oblasti pralesů v deltě Nigeru v jižní Nigérii. Ibibiové patří do *příbuzenství *Ibů a hovoří vlastním jazykem, který patří do skupiny benue-kongo (*jazyky, benuekonžské) *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Představují pozůstatek staročernošské západoafrické *kulturní oblasti, která se zachovala v pralesních oblastech Nigérie. V 16. století vznikl na jejich území stát založený, podobně jako sousední státy, na obchodu s *otroky. Dnes jsou převážně zemědělci, důležitá je produkce palmového oleje. *Rodina je *párová nebo *polygamní, usídlení je *patrilokální. Vyznávají původní *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Ibn Hazm (994–1063), arabský učenec a literát muslimského Španělska. Pocházel z nejvyšších společenských a vzdělaných vrstev Córdoba, kde byl jeho otec *vezírem. Zvláštní zájem věnoval oboru, pro který se dnes užívá názvu srovnávací věda náboženská. Z toho důvodu se naučil i latinsky a hebrejsky. Arabské literatuře zůstalo zachováno – ve zkrácené podobě – dílo *Tauk al-hamáma* (Holubiččin náhrdelník). Skládá se ze třiceti kapitol;

těžištěm každé kapitoly je teoretická, filozoficko-psychologická úvaha o daném tématu, která je pak až na výjimky dokumentována skutečným příběhem. (Jaroslav Oliverius)

Ibn Chafádža (1058–1139), arabský básník muslimského Španělska. Pocházel z Alciry ve východní Andalusii. Je básníkem niterných veršů inspirovaných andaluskou *přírodou, která se mu stala estetickým ideálem krásy. Měl hluboký, vřelý vztah k své *zemi a k svému rodnému *městu. Andalusii vyznává *lásku krásnými metaforami jako milované ženě. (Jaroslav Oliverius)

Ibn Chaldún, Abú Zaíd Abú Rahmán bin Muhammad bin Chaldún (27. 5. 1332, Tunis, Tunisko – 17. 3. 1406, Káhira, Egypt), arabský učenec a polyhistor, politik, diplomat, astronom, teolog, filozof a historiograf. Ibn Chaldún vyrůstal na území dnešního Tuniska, kam se jeho rodina uchýlila ze španělské Andalusie před postupující *reconquistou. Vzdělání v oboru filozofie, matematiky a logiky dosáhl v Tunisu pod vedením filozofa a matematika Ibn Abráhíma al-Abiliho (1282/1283–1356). V průběhu studií se seznámil s texty autorů, jimiž byli zejména arabští filozofové *Averroes (1126–1198), Násir ad-Dín Túsí (1201–1274) a Rhazes (864–925). Své rozsáhlé vzdělání uplatnil ve službách místních muslimských vládců v oblasti severní Afriky a na Pyrenejském poloostrově: postupně působil v Tunisku, v marockém Fezu a ve španělské Granadě. V roce 1375 se uchýlil do ústraní a věnoval se především studiu a práci na dějinách světa – *Kitáb al-Ibar* (Kniha příkladů). V období mamlúcké nadvlády (1250–1516) se od roku 1383 natrvalo usadil v egyptské Káhiře, kde zastával soudcovský úřad a působil jako profesor na káhirské univerzitě Al-Azhar. V roce 1401 se setkal s mongolským vojevůdcem Tamerlánem (Timur Lenk, 1336–1405), obléhajícím syrský Damašek.

Mezi množstvím Ibn Chaldúnových děl, zahrnující komentáře, pojednání a excerpty, vyniká sedmisvazkové kompendium *Kitáb al-Ibar*. První díl kompendia tvoří autonomní dílo *Al-Mukaddima* (Úvod, latinsky: *Prolegomena*, dokončeno v roce 1377), jež lze označit za originální syntézu *arabské filozofie a historie. Druhý až pátý díl je věnován historii předislámského období, muslimského Západu i Východu až po období Ibn Chaldúnova života. Šestý až sedmý svazek uzavírají berberské dějiny, které jsou založeny na jeho autentických zkušenostech s berberskými kmeny (česky vyšlo: *Čas království a říší Mukaddima: Úvod do historie*. Praha: Odeon, 1972).

Z antropologického hlediska je inspirativní zejména Ibn Chaldúnova dvojí typologie způsobu života, kterou kladl do souvislosti s konkrétními podmínkami životního prostředí. Pouštní způsob života (*badáwa*) zahrnuje specifické charakteristiky a typ obyvatelstva – kočovné (beduíni) a polokočovné (usedlí vesničané a zemědělci) obyvatelstvo, které se vyznačuje nízkou civilizační a materiální úrovní a zároveň statečností a mravními kvalitami. Usedlý způsob života (*hadára*) nebo usedlá *kultura je spjata zejména s městským a vesnickým obyvatelstvem v bezprostřední blízkosti města. Charakterizuje ji na straně jedné vyšší civilizační a materiální úroveň, na straně druhé však úpadek mravů a negativní sociální jevy, které jsou výsledkem nadbytku hmotných statků (přepych a blahobyť). Ibn Chaldún kladl oba způsoby života do vzájemné opozice.

S pouštním způsobem života souvisí soudržnost nebo kmenová sounáležitost (*asabíja*) – ta podněcuje historický vývoj ke vzniku královské nebo dynastické moci (*mulk*), jejímž nositelem je říše. Vývoj společnosti tak postupuje od pouštního způsobu života k usedlému, k dosažení městské kultury, založení *dynastie a nastolení panovnické moci. Ibn Chaldún soudržnost hierarchicky rozčlenil na soudržnost rodinnou, klanovou, kmenovou a nadkmenovou. Ve fázi nadkmenové sounáležitosti dochází k její regresi, provázené postupnou ztrátou síly, rozpadem a konečně zmizením. Na tomto úpadku se podílí transformace vztahu mezi *panovníkem a jeho původní kmenovou skupinou, s níž jej zpočátku spojovalo vědomí kmenové soudržnosti. V dalším stadiu říše se od ní však panovník distancuje, vymáhá stále větší daně a ze strachu se obklopuje cizími žoldněři. Dynastie se

ocitá v úpadku a dochází k zániku říše, po níž nastupuje soudržnost nová, naplněná energií a elánem. Tento proces se neustále cyklicky opakuje. Ibn Chaldún předložil model přechodu od beduínského k usedlému způsobu života a vzniku, vrcholu a zániku panovníckých dynastií.

Předmět Ibn Chaldúnova vědeckého zájmu představovala kategorie *civilizace (*umrán*), která vzniká za předpokladu vzájemné spolupráce obyvatelstva v rámci společenské organizace. Podle Ibn Chaldúna velikost a rozvinutost civilizace souvisí s počtem jejích tvůrců a mírou jejich spolupráce. Zdůrazňoval také vysokou úlohu *náboženství, jež představuje důležitou složku kmenové soudržnosti. Náboženství funguje na principu sociální síly a zajišťuje dosažení společenských cílů.

Ibn Chaldún se emancipoval od lineárního pojetí *času od starozákonní historické imaginace a svým cyklickým pojetím vývoje lidské společnosti anticipoval například koncepcí italského filozofa a historika Giambattisty *Vica (1668–1744), ruského přírodovědce a historika Nikolaje Javkovleviče *Danilevského (1822–1885) nebo britského historika Arnolda Josepha *Toynbeeho (1889–1975), který se na Ibn Chaldúna explicitně odvolával. Ibn Chaldún předznamenal některé z tematických okruhů současné *antropologie, *ekonomie a *sociologie. Například zformuloval koncept Lafferovy křivky, vyjadřující závislost daňového výnosu na míře daňové sazby (zdanění), jejíž označení pochází až ze 70. let 20. století. (Barbora Půtová)

Ibn Rušd, *Averroes.

ibo, *iboština.

iboština (ibo), *kvaský jazyk z *kongokordofánské rodiny užívaný v jižní a jihovýchodní Nigérii. (Viz též *Ibové.) (Jan Záhořík)

Ibové, černošské etnikum žijící v Kamerunu, Nigérii a Rovníkové Guineji; celkem přes 20 milionů lidí (odhad z roku 1999). Jazyk (*iboština) patří do skupiny jazyků *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny, která tvoří význačnou jazykovou jednotu: původní oblasti rozšíření jsou *savany přerušované *dešťovými tropickými lesy, kde Ibové vytvořili svéráznou a vyspělou zemědělskou kulturu a společnost. Novodobé pokusy o vytvoření samostatného státního celku (Biafra, 1967) byly centrální *vládou potlačeny a Ibové získali pouze *autonomii v rámci nigerijské federace. Základem tradiční společnosti byla *párová nebo *polygamní rodina, usídlení *patrilokální a následnictví *patrilinéární. Většinou jsou *křesťané, částečně přetrvává *animismus. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Ibráhím, arabské jméno pro biblického *Abraháma. V *islámu je považován za zakladatele víry v jediného *Boha a za odpůrce vyznavačů *idolů. První v řadě *proroků, končících předposledním Ísou (*Ježíšem) a posledním *Muhammadem. Podle tradice zbudoval *Ka'bu v *Mekce a stanovil pravidla pouti (*hadždž). (Jaroslav Oliverius)

IBRD, International Bank for Reconstruction and Development, *Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj.

Ibsen, Henrik (20. 3. 1828, Skien, Norsko – 23. 5. 1906, Oslo, Norsko), norský dramatik a básník; jeden z nejvýznamnějších zakladatelů evropského realistického dramatu. Jeho tvorba se pohybuje od romantického k měšťanskému dramatu a odtud k existenciálně laděným dílům, která oslnila svět: vycházejí z *krize společenské a morální, ze situace inteligence, která se z umrtvujícího, sterilního prostředí *vesnice a *města pokoušela najít cestu k jinému životu a k jiné filozofii. Dramatický konflikt přenáší Ibsen z vnějších střetů k střetům vnitřním, psychologickým.

Ibsenovský typ dramatu je založen na několika postavách, které se pohybují v ustáleném prostorovém řečišti. V tomto statickém prostředí na omezené časové ploše se odehrávají dramatické vnitřní konflikty tragického ladění. V analytickém psychologickém dramatu *Samfunnets stotter* (Opory společnosti, 1877) a v komorně laděných syžetech, v pozdější fázi se symbolickým až mystickým vyústěním, z nichž se na světových scénách nejvíce prosadily *Et dukkehjem* (Domov loutek, známější pod názvem *Nora*, 1879), *Gjengangere* (Přízraky,

1881), *En folkefjende* (Nepřítel lidu, 1882), *Villanden* (Divoká kachna, 1884), *Fruen fra havet* (Paní z námoří, 1888) či *Byggmester Solness* (Stavitel Solness, 1896), zaujímají důležité místo erotické problémy. Ibsenův erós je seversky temný, tajemný, skrytý a potlačovaný, který vybuchuje v tragických kolizích života těla a ducha; je často symbolický, mystický, hrozivý, přesahující tělesné dimenze. (Jiří Pavelka)

ICN, *centrum neziskových organizací, o.p.s., Informační.

icterus, hemolytický, zvýšené množství žlučových barviv v krvi („žloutenka“), které je způsobeno nadměrným rozpadem červených krvinek. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

id (z latiny: *id*, „ono“), v *psychoanalýze označení pro nejnižší a nevědomou vrstvu lidské psychiky, ovládanou principem slasti; též *ego. (Jaroslav Malina)

IDA, International Development Association, *Mezinárodní asociace pro rozvoj.

idea (z řečtiny: *idea*, „vid, podoba, způsob, jak se jeví podstata“):

1. základní, vůdčí myšlenka. Původ idejí vysvětluje *Platón jako vzpomínku duše na to, co spatřila před narozením v božském světě, světě dokonalých a věčných idejí. Skutečnost ideje jako něčeho, co zkušenosti předchází a co ji umožňuje, obhajoval v moderní době Edmund *Husserl;

2. myšlenka, nápad;

3. pojem, představa. (Jaroslav Malina)

idea, vrozená (latinsky: *idea innata*), v tradičních teoriích poznání *idea či představa, kterou člověk nezískává zkušenostně, ale patří jakoby k vrozené výbavě jeho mysli. Pojmem vrozené ideje se tak vlastně vyjadřuje rozdíl mezi empirickými a neempirickými prvky, které se podílejí na tvorbě vědění. V novověké filozofii rozpracoval tento model René *Descartes, když rozlišil mezi vrozenými ideami (*ideae innatae*), zkušenostně získanými ideami (*ideae adventitiae*) a umělými ideami (*ideae a me ipso factae*). Svůj projekt zdůvodňoval tím, že smyslová činnost, respektive obraznost nestačí na to, aby dokázaly vysvětlit vznik některých komplexních idejí, například dokonalosti, nekonečnosti, *Boha.

Následujícími dějinami filozofie prolíná spor o existenci vrozených idejí, stoupenci *empirismu, například David *Hume, je odmítají, zatímco spekulativně racionalistické směry (Gottfried Wilhelm *Leibniz) stojí více v karteziánské tradici. Specifické místo zde zaujímá Immanuel *Kant, který se snažil překonat rozpor mezi stoupenci a odpůrci vrozených idejí rozvinutím pojmu *a priori. V současné filozofii se problému vrozených idejí věnují zejména autoři koncepce mentalismu, například Noam *Chomsky. (Břetislav Horyna)

ideál (z řečtiny a latiny: *eidos*, „představa, podoba“ / *idea*, „idea, pravzor; myšlenka, představa; obraz“):

1. to, co je považováno za dokonalé, vzorné, hodné uskutečnění nebo následování; cíl, k němuž se jen přibližujeme, aniž bychom ho kdy plně dosáhli;

2. dokonalý představitel, vzor;

3. předmět tužeb;

4. *iluze. (Jaroslav Malina)

idealismus (z řečtiny a latiny: *idea*, „idea, pravzor; myšlenka, představa; obraz“):

1. nadšení, zanícení pro *ideály bez ohledu na hmotné zájmy; opak: *materialismus;

2. filozofické směry a soustavy uznávající *primární roli ducha ve srovnání s hmotou; v dnešní terminologii bývá často idealismem míněna jen jeho *subjektivní forma; například Kurt *Gödel naopak rozumí idealismem objektivní idealismus platónského typu. Za idealistický náhled na povahu *času považoval *názor, že jeho plynutí je pouze *iluzí smyslů. (Jaroslav Malina)

idealismus, německý:

1. Souhrnné označení velkých filozofických systémů Johanna Gottlieba *Fichta, Friedricha Wilhelma Josepha *Schellinga a Georga Wilhelma Friedricha *Hegela. V různých interpretacích se k nim přiřazuje Immanuel *Kant jako bezprostřední předchůdce německého

idealismu, méně často také autoři z okruhu takzvané rané jenské romantiky (Friedrich *Schlegel, *Novalis, Karl Leonhard Reinhold ad.). Tato úvaha se odvozuje od skutečnosti, že existuje fragmentárně dochovaný dokument, z něž termín německý idealismus pochází. Tento dokument nese název *Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus* (Nejstarší systémový program německého idealismu) a byl napsán v roce 1796 nebo 1797. Tento název mu dal Franz Rosenzweig, který ho roku 1917 objevil a publikoval v *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften (Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus: Ein handschriftlicher Fund* [Nejstarší systémový program německého idealismu: Rukopisný nálezn], 1917), a od té doby se vedou spory o jeho autorství. Protože text je dochován fragmentárně v jednom Hegelově rukopisu, byl za autora považován Hegel, novější filologické a komparativní rozborů ale ukázaly, že autorem byl zřejmě Schelling. Tento text nemá charakter uceleného programu, ale spíš výzvy nebo manifestu romantické myšlenky a hnutí *Neue Mythologie* (Nová mytologie).

Protože „Nejstarší systémový program německého idealismu“ je mladší než základní Kantova díla *Kritik der reinen Vernunft* (první vydání 1781, česky: *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenh, 2001), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788, česky: *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda, 1966) a *Kritik der Urteilskraft* (1790, česky: *Kritika soudnosti*. Praha: Odeon, 1975), bývá pojem německý idealismus někdy spojován až s romantickou pokantovskou filozofií, to znamená s Fichtem, Schellingem a Hegelem, a neřadí se k němu ani sám Kant. Ten se pak ocitá jako filozofický solitér předcházející širší myšlenkový proud německého idealismu. Takové oddělení Kanta od skutečně klasického německého idealismu je do jisté míry oprávněné, pokud za osu německého idealismu chápeme problém vědomí a sebevědomí, tj. otázku, jak je možná transcendentální apercepce. Kant totiž tento problém otevřel, a to na leibnizovských základech, jeho vlastní detailní rozpracování je ale až dílem zejména Fichte a Schellinga.

Abychom mohli zahrnovat uvedené čtyři filozofy pod jedno označení, pod filozofii německého idealismu, musí existovat něco, co je spojuje, nějaká celková souvislost. Vedle toho by měla existovat i společná terminologická základna a společné teoretické záměry. Rekonstrukce takové společné filozofické a argumentativní souvislosti je ústřední problém studia německého idealismu; nalézt ji například v postojích Kanta předkritického období a ve filozofii pozdního Schellinga je něco, co užívání takových souhrnných názvů silně znesnadňuje. Zpravidla se usuzuje, že takovým spojujícím znakem filozofie německého idealismu je noetický obrat; tím se rozumí příklon filozofie k poznání, k poznávajícímu subjektu, čili noetizace a subjektivizace filozofie, která probíhá na úkor jejího dosavadního převážně metafyzického založení. Se subjektivizací souvisí i pomalu se rodící antropologizace, jež skutečně v letech kolem 1750–1800 probíhá. S příklonem k člověku a filozofii člověka opět souvisí postupný, byť jen dočasný a již u Hegela vlastně popřený, odklon od filozofii dějin.

Nikde v Evropě nebyla filozofická diskuse ohledně problému poznání a jednoty poznání tak široká a ostrá jako v Německu kolem roku 1800. Německou filozofii té doby sjednocoval jeden jediný aspekt: Zcela tradicionalisticky se domnívala, že má nadále převahu nad přírodními vědami, nad vědeckým výzkumem a nad vědeckým nahlížením *přírody. Toto je jeden z momentů, kvůli nimž je na místě označovat tuto epochu slovem idealismus: Je to idealistické, místy až romantické přesvědčení o filozofii jako jediné pravé vědě, která dosahuje autentické formy vědění, protože jenom filozofie dokáže a) transcendovat lidskou zkušenost a b) jenom filozofie dokáže lidskou zkušenost zdůvodnit. Tento základní postoj, snadno postřehnutelný již u Kanta, se prosadil ještě u Hegela v tom momentu, kdy se přednostním tématem filozofické reflexe staly *dějiny a objevil se problém harmonizace mezi dějinným pohybem, proměnlivostí, vznikáním na jedné straně a věčností ideje na straně

druhé. Výsledkem byla spekulativní interpretace lidských dějin a dějin přírody, tj. ten výsledek, který přetrvává ve filozofii dodnes.

Německá filozofie počátku 19. století měla vzhledem k těmto rysům velkou tendenci vzdalovat se životním faktům lidí a zcela nechápala kontextuální závislosti filozofování. To zvyšovalo protiklad mezi filozofickými způsoby pozorování světa a vyjadřování světa a zvláště přírodovědeckými, zkušenostně a účelově podmíněnými pohledy. Protiklad mezi filozofickou reflexí a experimentálním přírodovědným poznáním vedl k tomu, že se v Německu vytvořila velice zvláštní kulturní situace: Situace, kdy skvělá, ohromně rozvinutá a v té době bezkonkurenční německá filozofie, která představuje skutečně historický úkaz nesmírné duchovní a intelektuální vyříbenosti, vyvolala spolu se stejně rozvinutou německou vědou těžkou kulturní, politickou a sociální zaostalost a zpátečnictví. Bylo to právě toto dědictví německého idealismu, které se silně promítlo do situace kolem roku 1848 a do následujícího úpadku německé kultury a vědy, který později začalo Německo řešit jinými prostředky.

Filozofie německého idealismu začíná s Kantem: Jeho pozice se vyznačuje obratem k subjektu a jeho rozumu. Rozum je pochopen jako mohutnost, která dovoluje, aby poznání bylo objektivně platné (tj. vědecké) a jednání morálně správné (odpovídající kategorickému imperativu). Po všech analýzách, které Kant provedl na úrovni čistého rozumu (v transcendentální analýze) i na úrovni praktického rozumu, ale dospěl k jednomu závěru: Náš rozum potřebuje jak při poznání předmětů (tzn. při identifikaci materiálu získávaného smyslovostí a rozvažováním), tak při správné orientaci našeho mravního jednání postulovat určité prvky, které ho v této činnosti vedou a řídí. Tyto postuláty (jsou to zásady čistého rozvažování a postuláty čistého praktického rozumu) jsou něčím, co pochází z mimorozumového pramene. S nimi vznikla otázka, jak rozumové vůbec může být pochopení našeho poznání, jestliže musí postulovat takové mimorozumové prvky našeho poznání.

Tato otázka měla určující význam pro další vývoj německého idealismu. Začal ho Fichte, který se problém spojený s Kantovou „věcí o sobě“, nám nedostupnou *entitou, pokoušel vyřešit dalším hlubším příklonem k subjektivitě. Vytvořil tak schéma, které je založeno na vztazích „Já“, proti němu stojícího „Ne-Já“, které lze pochopit jako materiál vystavený poznávání ze strany „Já“, a konečně „kladění absolutního Já“, které znamená, že „Ne-Já“ je jenom jiné jméno pro produkty našeho rozumu.

Toto pochopení rozumu jako „Já“ u Fichta bylo hlavní věcí, která vyprovokovala reakci ze strany Schellingovy. Schelling na Fichta zprvu navázal, ale už roku 1801 se pokusil o přepracování Fichteho základního schématu: zatímco u Fichta platí, že „Já je všechno“, obrací Schelling toto schéma do pozice „Všechno je já“. Tato zdánlivá maličkost znamenala přesun těžiště od subjektu (Já) k přírodě (všechno) a vznik Schellingovy filozofie přírody. V této filozofii ale rozum, o který stále jde, získává absolutní postavení: vzniká tzv. Schellingův absolutní idealismus, který se zakládá na myšlence, že subjektivní rozum existuje jako součást objektivní skutečnosti vedle jejích dalších součástí. Z toho pak Schelling mohl vyvodit svoje učení o principiální poznatelnosti skutečnosti prostřednictvím rozumových výkonů subjektu. Právě tento prvek pozdní Schellingovy filozofie je tím bodem, kvůli němuž je považován za člověka, který filozofii německého idealismu buď definitivně dovršil, nebo který první opustil její půdu.

Schellingovy závěry ostře kritizoval Hegel. Podle něj je to filozofie nerozlišování, která má tendenci k panoramatickému všeobslhlému vidění různých předmětů a různých předmětových oblastí. Tohle celkové intelektuální vidění světa v jedné perspektivě, ztotožnění všeho se vším (bytí s myšlením) Hegel odmítl a za účelem nového rozlišení rozpracoval svůj antitetický systém, v němž duch prochází určitými stadii svého uskutečnění (sebeuvědomování ducha), než dosáhne absolutní identifikace se sebou samým v plném sebeuvědomění. Při tomto pohybu ducha a při poznání jednotlivých forem jeho uskutečňování

stojí ale lidský rozum v jiné roli, než tomu bylo u předchozích autorů. Stává se z něj metodologická maxima, která člověka vede k poznání skutečnosti a k poznání rozumového poznání skutečnosti. Rozum rozpoznává vývoj ducha jakožto nutný, a tím pádem si podepisuje ortel sám nad sebou; alespoň v té podobě, jakou měl dosud. Rozum totiž může být plně desubjektivizován, přestává být subjektivním „kladním“, které třeba u Kanta znamenalo vůbec možnost existence předmětů naší zkušenosti. Rozum dále žije sice v individuu, avšak z děl tradice, dřívější obecně lidské zkušenosti, ze sociálních institucí a z dějin. Životnost a působnost rozumu je zachována v tom ohledu, že se jednotlivci dále ptají na principy rozumu a rozumovosti a mohou je poznávat. Nejsou to však principy, které kladou rozum, ale principy, které se vytvořily jakožto rozumové při sebeuvědomování ducha. Tím se německý idealismus dostal do polohy, která uzavírá oblouk celé jeho výchozí otázky: ta zněla počínaje Kantem, jaký je vztah rozumu a skutečnosti, s tím, že se (plně idealisticky) předpokládá primát rozumu před skutečností. U Hegela se tato protipozice ztratila a dotazování německého idealismu se uzavřelo s tím, že vztahy rozumu a skutečnosti jsou proměnlivé, že jsou v dějinách propojeny a že jejich svazky jsou v dějinných proměnách natolik úzké, že původní otázku na primát jednoho před druhým nelze smysluplně zodpovídat.

2. Samostatnou otázkou tvoří problém, proč se vlastně hovoří o „idealismu“, co toto slovo znamená a zda má u všech zmiňovaných autorů stejný význam a použití.

a) Idealismus je filozofický termín používaný od 18. století (zavedl ho Gottfried Wilhelm *Leibniz v práci *Réponse aux rélexions contenues dans la seconde édition du Dictionnaire Critique de M. Bayle* [Odpověď na úvahy obsažené v druhém vydání Kritického slovníku pana Bayla] z roku 1702). Označoval filozofy, kteří „stejně jako *Platón nepojímají duši jako materiální věc“. V dalších dějinách vykristalizovala dvě pojetí idealismu: (a) idealismus v teorii poznání, který vychází z toho, že bezprostřední objekty našeho poznání, které jsou nám „bezprostředně dány“, nejsou reálné, materiální věci, existující nezávisle na subjektu, ale jejich „ideje“. S otázkami, které spadají do okruhu idealistického teoretického poznání, vyrostl německý idealismus. Dále je to (b) etický idealismus, který říká, že zdůvodnit a mravně řídit naše jednání můžeme a máme pouze na základě poznání ideálních principů jednání. Je to tradice sahající od Platóna po Kanta, která se někdy označuje jako tzv. kognitivistická etika (proti etickému non-kognitivismu, jakým je třeba intuicionismus, emotivismus, naturalismus).

b) Objektivní idealismus je termín velice zřídka používaný Schellingem, který ho zavedl. U něj znamenal označení pozice, která říká: všechno je já. To znamená, že to „objektivní“ je prvořadé, zatímco subjektivita je odvozená. Později se Schelling ve svém systému tzv. filozofie identity tohoto pojmu vzdal. V dějinách filozofie se ale pojem ujal a označuje takové systémy, které předpokládají existenci nějakého objektivního ducha s určujícím působením (Platón, *Tomáš Akvinský, Hegel). Toto pojetí se používá v marxistické tradici.

c) Subjektivní idealismus je termín, který používali Schelling a Hegel k označení filozofického systému Immanuela Kanta. Dělal to proto, aby ho odlišili od vlastních filozofických postojů. Subjektivní *varianta idealismu převádí všechnu realitu na výsledek kladoucí funkce vědomí (nebo Já): jeho formule podle Schellinga zní „Já je všechno“.

d) Transcendentální idealismus: tento název si zvolil jako označení své *teorie poznání Kant. Znamená to, že transcendentální idealismus je označení pro teorii obsaženou v Kritice čistého rozumu. Název byl poprvé použit v Prolegomenách, kde Kant vymezil učení Kritiky čistého rozumu proti dalším idealistickým pozicím, zejména proti tzv. empirickému idealismu Reného *Descarta. Na *vysvětlení pojmu transcendentální idealismus Kant říká: „Můj tzv. idealismus se netýkal existence věcí ..., neboť mě nikdy nenapadlo pochybovat o ní, nýbrž pouze o smyslovém představování věcí, k němuž patří na prvním místě prostor a čas; a o nich, jakož i o všech jevech vůbec jsem pouze ukázal, že to nejsou věci, nýbrž toliko způsoby představování, ani určení patřící k samotným věcem o sobě.“ Nedorozumění, která se týkala

Kritiky čistého rozumu a Kantova pojetí transcendentálního idealismu, ho vedla k tomu, že se snažil termín transcendentální idealismus nahradit výrazem:

e) kritický idealismus. To je výraz, který opět obecně charakterizuje Kantovu teorii poznání, avšak spíše z úhlu teoreticko-kritické pozice v teorii poznání. Výraz byl použit v Kritice čistého rozumu, a to v části Transcendentální dialektika, kapitola Čtvrtý paralogramus ideality. Synonymně je tam užíván také výraz formální idealismus.

f) Absolutní idealismus je opět výraz Schellingův, který ho použil k označení systému své filozofie identity. V ní znamená, že subjektivita a objektivita, tj. subjektivní idealismus, který se domnívá, že možnost naší zkušenosti je zároveň možností pro existenci předmětů naší zkušenosti, a objektivní idealismus (pozice „všechno je já“) nakonec ústí v indiferentním *realismu filozofie přírody. Tento bod indiferentnosti nazval Schelling absolutním idealismem. Výraz absolutní idealismus užíval rovněž Hegel, který tak označoval svou filozofii. Důvodem bylo to, že Hegelova filozofie pojímá realitu jako sebeznázornění určitého pojmu, a to pojmu „absolutní ideje“, absolutního ducha. U Hegela má tudíž termín absolutní idealismus spíš metodický význam: je to označení pro filozofii, která je metodou pojímání absolutní ideje, jež zase explikuje samu sebe jakožto pojem určující realitu. (Břetislav Horyna)

ideální typ, *typ, ideální.

ideje, kulturní, třída kulturních jevů vystupujících v podobě *kognitivních a *symbolických systémů, které jsou sdílené a předávané členy určité *společnosti. Kulturní ideje tvoří společně s *artefakty a *sociokulturními regulativy základní dimenzi každé kultury. Kulturní ideje představují integrovaný komplex znalostí, pojmů, kategorií a explanačních principů, jejichž prostřednictvím příslušníci dané kultury vnímají a interpretují přírodní a sociokulturní realitu. Antropologický výzkum kognitivních a symbolických systémů dává možnost prostřednictvím metody *emické deskripce pochopit a popsat zkoumanou *lokální kulturu v *intencích vnitřní logiky dané kultury z perspektivy jejích příslušníků. V centru studia kulturních idejí stojí jak *analýza modelů lidského vnímání a myšlení v *konkrétním kulturním *kontextu, tak výzkum toho, jak jsou poznatky, symboly a významy sdíleny v procesu *sociální interakce a přispívají k přetváření *světa *člověkem. (Václav Soukup)

identifikace (z latiny: *identidem facere*, „ztotožňovat“):

1. zjištění nebo stanovení totožnosti, shodnosti, identifikování, ztotožnění;
2. [psychologie], ztotožnění se se vzorem, převzetí jeho způsobů jednání. (Jaroslav Malina)

identifikace, sexuální, pocit příslušnosti k jednomu z *pohlaví. Formuje se již v dětství. Za normálních okolností je sexuální identifikace zcela určitá a vnitřně nerozporná. (Viz též *chování, sexuální.) (Jaroslav Malina)

identifikační destička, *destička, identifikační.

identita (z latiny: *idem ēns, entis* „totéž jsoucí“):

1. totožnost, jedna ze základních kategorií myšlení;
2. podstata lidského subjektu, formovaná mnoha různými faktory: biologií, *sexualitou, *genderem, *věkem, generační příslušností, *rasou, *kulturou, sociálně-ekonomickými a politickými vlivy apod. Tato definice je velmi strukturalistická v tom smyslu, že identita je jistým produktem sociálních struktur existujících nezávisle na jedinci. Logickým důsledkem tohoto *názoru je víceméně pasivní pojetí subjektu. Současné feministické teorie identity vycházejí většinou buď z psychoanalýzy, nebo z poststrukturalismu, a soustředí se stejnou měrou na identitu obou pohlaví. Hermeneutická definice pojímá identitu jako sebereflexivní projekt, ve kterém stěžejní roli hraje *agency*. Podle této definice si jedinec vytváří identitu aktivně na základě dostupného materiálu, který je strukturovaný. Důraz je tedy kladen na tezi, že každý člověk je aktivním subjektem. Logickým vyústěním tohoto pojetí je argument, že

identita je vždy mnohorozměrná a nestabilní a že uchopení a definice identity by neměly být cílem zkoumání, ale východiskem pro proces budování sebeuvědomění a subjektivity;

3. typické rysy jedince nebo skupiny, obvykle podmíněné sociálními charakteristikami, *vědomí o vlastní specifičnosti, založené na určitých jasně definovaných rysech jedince nebo skupiny, obvykle formulovaných ve vztahu k druhým;

4. [psychologie] problém jak být sám sebou, osobní identita. (Jaroslav Malina, Věra Sokolová)

identita, genderová, vědomí sebe sama jako ženy či jako muže; koncept korespondující s důrazem na individualizaci v moderní společnosti.

Genderová identita představuje součást osobní *identity člověka. Jedná se o koncept rozvíjený v *psychologii a *sociologii v souvislosti s moderní společností, přičemž oba přístupy akcentují jeho odlišné stránky (vnitřní prožitek jedince versus zakotvení v sociálních strukturách).

Identita představuje pocit totožnosti jedince se sebou samým. Tento pocit se buduje v *ontogenetickém vývoji; klíčové období přichází v batolecím období (přibližně kolem tří let věku) a následně v pubertě. V těchto fázích vývoje si dítě uvědomuje svoje jedinečné znaky prostřednictvím neshod s okolím (Erikson, 1975). Konflikty slouží k ověřování hranic, které oddělují dítě jako samostatnou bytost od ostatních.

Uvědomování si své osobní výjimečnosti v porovnání s druhými lidmi, kteří jsou viděni jako svébytné a odlišné osoby, je jednou z charakteristik identity. Druhou je pak kontinuita, která člověku dovoluje vnímat se jako stále tentýž, ačkoliv se v řadě oblastí proměňuje (Ricoeur, 1994).

Genderová identita je považována za klíčovou část osobní identity. Ve společnostech, které jsou silně organizovány podle genderového principu, je pro identitu člověka určující, zda se vnímá jako žena či jako muž. U většiny osob odvisí genderová identita od jejich genitálně určeného pohlaví (tj. prožívají se jako ženy, protože mají ženské vnější pohlavní orgány). V raných definicích se proto genderová identita chápala jako biologicky determinovaná a ztotožňovala se s pohlavní či sexuální identitou (Kessler, 1998).

Pro samotné vědomí sebe sama je však podstatnější, jak člověk vystupuje a je vnímán v interakcích s druhými. V pozdějších definicích, které jsou platné dodnes, se proto genderová identita vymezuje jako sociálně konstruovaná (tj. člověk se cítí jako žena, protože se chová jako žena a okolí na něj reaguje jako na ženu). Ačkoliv u velké části lidí i při tomto pojetí dochází ke shodě s jejich genitálním pohlavím, dovoluje toto pojetí uvažovat i případy lidí, u nichž existuje nesoulad mezi osobním prožíváním a pohlavím.

Psychologické teorie nabízejí různá výkladová schémata budování genderové identity. Nejdůležitějšími byly: a) psychoanalytické pojetí zdůrazňující úlohu *Oidipova a Elektrina komplexu (Sigmund *Freud), b) neopsychoanalytické pojetí využívající kulturní interpretace tradičních psychoanalytických konceptů, jako byla *kastroční úzkost či závist *penisu (Nancy Chodorowová, Jacques *Lacan), c) neobehavioristické pojetí akcentující sociální učení prostřednictvím odměn a trestů, případně nápodoby a identifikace (Bandura, 1986), d) kognitivně-psychologické pojetí předpokládající přirozenou lidskou potřebu vnímat řád v sociální realitě (Jean *Piaget), e) neokognitivně-psychologické pojetí kombinující principy sociálního učení s klasickými představami *kognitivní psychologie (Bem, 1993).

Mezi teoriemi genderové identity existuje polemika o stabilitě a vnitřní konzistentnosti identity. Dřívější přístupy předpokládaly, že genderová identita je monolitická, vyvíjí se lineárně a je relativně neměnná. Pozdější přístupy zdůrazňují mnohočetnost identit, které nese jeden člověk. Rozvíjí se koncept fluidní genderové identity či kolážovité identity. Společným jmenovatelem současných vymezení je aktualizace různých aspektů genderové identity konkrétního člověka v závislosti na jeho/jejím vnímání určité sociální situace. (Irena Smetáčková)

identita, sociální (též sociální totožnost), udělení sociální totožnosti jako způsob přijetí nově příchozího (*novorozence, případně cizince) do skupiny. Je univerzálním motivem, společným všem lidským *kulturám. Nově příchozí musí být zařazen do *sociální struktury, aby se mohl podílet na kontinuitě kultury a normálním životě. Člověk ponechaný mimo řád je zranitelný a zároveň nebezpečný, kromě jiného i proto, že existenci vně systému zpochybňuje jeho platnost (viz též *fáze rituálu, liminální). Napříč *časem a *prostorem se setkáváme s *rituály, které vítají nově příchozího na světě a začleňují jej do společenství živých lidí. Ústředním motivem bývá přeměna z tvora „před-lidského“ na „kulturní“ bytost, tedy odloučení od předchozího *statusu a přijetí mezi příslušníky konkrétního sociokulturního systému. Tato změna je doprovázena pojmenováním, *kulturními úpravami lidského těla (propichování uší, *obřízka, *tetování) a přidělením různých sociálních statusů.

Společenská *identita je vymezena na základě *příbuzenství (přijetí do *rodiny, *klanu), tedy uznání sociálního vztahu, který nemusí vždy souviset s biologickým příbuzenstvím. Významnou položkou identity bývá příslušnost k náboženské pospolitosti (viz *obřad, iniciační). V křesťanském kulturním okruhu zmiňme instituci kmotrovství jako *nepokrevního příbuzenství, které je významným aspektem duchovního života i sociální pojistkou. Společenská identita dále souvisí například s *genderovou identitou nebo zařazením do vrstevnických skupin (v české kultuře například slavnost „smejvání vínku“ jako přijetí novorozence do společenství dětí). Některé aspekty *sociální identity se v průběhu života mění (viz obřad, iniciační, *obřady přechodu), jiné jsou spíše stabilními charakteristikami. (Jana Válková)

identity, půlené (anglicky: *halfies*), termín *halfies* můžeme překládat jako „půlky“; tento český ekvivalent je aktérským pojmem užívaným v romských *ghettech v České republice pro osoby se smíšenou či „půlenou“ (gádžovsko-romskou) *identitou. V západní antropologii se od 70. a 80. let 20. století objevují badatelé, kteří mají původ v oblastech ovládnutých Západem, ovšem žijí na *Západě a provozují „západní“ teorii. Mezi takové badatele umístěné „mezi kulturami“ patří například Lila *Abu-Lughodová, Arjun *Appadurai, Talal *Asad, Homi *Bhabha a Edward *Said. Lila Abu-Lughodová (narozena 1952) vidí v těchto půlených identitách zpochybnění hranice mezi námi a „druhými“. Čisté příslušnosti jsou modernistickým klamem, který přehlíží existenci kulturně hybridních jevů.

Půlené identity jsou důsledkem nové globální situace a vedou ke zpochybnění výsostného práva anglosaských a evropských badatelů na zkoumání a reprezentování „těch druhých“. Zesílení procesů *migrace a utváření transnacionálních kulturních polí produkuje velké množství osob, které jsou nositeli půlené identity, jako například britští *Pákistánci, němečtí *Turci apod. (Michal Tošner)

ideogram (z řečtiny: *eidōs*, „představa, podoba“ a *gramma*, „písmeno, znak, nápis“):

1. [genetika], též karyogram nebo idiogram, grafické znázornění a seřazení *chromozomů podle jejich celkové délky, umístění *centromery a sekundární *konstrikce; obvykle se řadí a číslovají v pořadí od nejdelšího chromozomu k nejkratšímu; (Jiřina Relichová)

2. znak pro určitý pojem, který má konvencí ustálenou podobu obrázku;

3. báseň psaná nebo typograficky upravená do obrazce, který zpravidla naznačuje i její obsah. (Jaroslav Malina)

ideologie (z řečtiny: *eidōs*, „představa, podoba“, *idea*, „vid, podoba, způsob, jak se jeví podstata“ a *logos*, „věda, učení“):

1. soustava *názorů, idejí a teorií, zaměřená obvykle na problematiku vztahů, uspořádání a směřování *společnosti. Pojem „ideologie“ má v obvyklém používání negativní *konotace, což vyvěrá zejména z marxistického chápání ideologie jakožto formy falešného *vědomí, konkrétně jako nástroje dominantní (kapitalistické) třídy, která s jeho pomocí naturalizuje a legitimizuje umělé společenské nerovnosti. Při snaze o neutrální chápání můžeme ideologii definovat například funkcemi (a) *analýzy a kritiky/legitimace stávajícího společenského

uspořádání, (b) poskytnutí představy žádoucího stavu, do něhož má společnost dospět, a (c) navržení cest a nástrojů k dosažení tohoto stavu. Kromě racionálních argumentů se lze u ideologických systémů setkat s *iracionálními (na emoce působícími) rysy a metodami, což byl/je zejména případ *fašismu, *nacismu, *komunismu či *nacionalismu;

2. původně osvícenská forma platónské „vlády filozofů“: program žáků francouzského filozofa Étiennea Bonnota de Condillaca (1714–1780), kteří chtěli na základě přesné znalosti společnosti i psychologie stanovit praktická pravidla *výchovy, *etiky a *politiky. Na tento program navázali Auguste *Comte i Karl *Marx. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

ideologie, árijská, specifický druh novověké rasové ideologie (*teorie, rasová) prosazující nadřazenost hypotetické *árijské rasy nad tzv. rasami nižšími. Árijská ideologie se stala ve 20. století *integrální součástí politické ideologie nacistického Německa a inspirovala program rozsáhlé etnické *genocidy zaměřený zejména proti *Židům, *Slovanům a *Romům (*holocaust, *šoa).

Důležitým intelektuálním impulzem zrodu árijské ideologie byl poznatek Williama Jonese (1746–1794) a dalších představitelů *Royal Asiatic Society* (Královské asijské společnosti) v Kalkatě z roku 1786 o příbuznosti některých evropských a *indických jazyků a existenci indoevropské lingvistické rodiny založené na genetické souvislosti se *sanskrtem.

V důsledku asimilace tohoto vědeckého poznatku ideologií *romantismu a moderního *nacionalismu se zrodila vize prehistorické rasy, která poskytla západní *civilizaci příležitost prostřednictvím Indie se emancipovat od biblické tradice. Hypotetičtí Árijci nahradili v genealogické *imaginaci Západu starohebrejské patriarchy.

Termín „árijský“ použil v roce 1763 francouzský badatel a překladatel **Avesty* Abraham Hyacinth *Anquetil-Duperron (1731–1805), který si jej vypůjčil od *Hérodotu, jenž pojmem *Arjan* označoval Peršany a Médy. Zmíněný výraz převzali němečtí autoři; zpopularizoval jej Friedrich *Schlegel (1772–1829) a ve druhé polovině 19. století přispěl k jeho oblíbě podstatnou měrou Friedrich Max *Müller (1823–1900) působící na *univerzitě v Oxfordu. K formování árijské ideologie přispěli rovněž August Wilhelm Schlegel (1767–1845) a Ferdinand Eckstein (1789–1861), který hlásal spřízněnost mezi středověkým Německem a soudobou Indií ve snaze polemizovat s hodnotovou orientací moderní doby.

Nejznámějším představitelem árijské ideologie 19. století byl bezpochyby francouzský diplomat, publicista a pozdně romantický spisovatel a básník Joseph-Arthur de *Gobineau (1816–1882), který ve svém spisu *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Pojednání o nerovnosti lidských ras, 1853 [sv. I, II], 1855 [sv. III, IV], česky: *O nerovnosti lidských plemen*. Praha: Orbis, 1941–1942, 2 sv. [zkrácený překlad]) spojil tradiční tezi o Árijcích jako tvůrcích velkých civilizací s dobovými antropologickými a filologickými poznatky a učením o škodlivosti míšení mezi jednotlivými *rasami a vytvořil působivý mytopoetický rasový výklad lidských dějin.

Popularita Gobineauova díla, které obdivoval například hudební skladatel Richard Wagner, a vliv sociálního *darwinismu a *kranioetrie (Paul *Broca, Andreas Adolf *Retzius) učinily z árijské ideologie atraktivní učení, které dokázalo oslovit na přelomu 19. a 20. století širší vzdělanou veřejnost. Knihy Jamese Henryho Breasteda (1864–1935), Ernsta Curtia (1814–1896), Friedricha Delitsche (1850–1922), Constantina Frantze (1817–1891), Ernsta Heinricha *Haeckela (1834–1919), Paula de Lagardeho (1827–1891), Josepha Ernesta Renana (1823–1892), Josefa Strzygowského (1862–1941) nebo Isaaca Taylora (1829–1901) propagovaly nadřazenost árijské rasy, jež byla vesměs ztotožněna s obyvateli severozápadní Evropy a Severní Ameriky.

Historik *Velké francouzské revoluce Jules Michelet (1798–1874) vydal roku 1864 alternativní „árijskou bibli“ zvanou *Bible de l'humanité* (Bible humanity, česky: *Svaté písmo člověčenstva*, 1865). Příslušnost k árijské rase již neurčovala příbuznost se *sanskrtem, ale *dolichokranní, protáhlý tvar *lebky (i když někteří autoři přiřkli Árijcům naopak široký,

*brachykranní typ lebky). Kniha *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899, česky: *Základy 19. století*, 1910) Houstona Stewarta *Chamberlaina (1855–1927) a publikace Georgese Vachera de *Lapouge (1854–1936) definitivně proměnily původně vědeckou teorii v extremistický politický program.

Antropologové Franz *Boas a Rudolf *Virchow a sociální vědci Émile *Durkheim, Alfred *Fouillée, Jean Finot (1858–1922) a Célestin Bouglé (1870–1940) vyloučili árijskou ideologii z oficiálního akademického diskurzu a vojenská porážka nacistického Německa ji zbavila mocenské základny. V současné době se s relikty árijské ideologie setkáme kromě krajně pravicových a rasistických organizací rovněž v rámci různých forem ezoterické *teosofie. (Jaroslav Malina)

ideologie, husitská, souhrn představ, *názorů a *teorií vyjadřující společné i dílčí zájmy husitských stran a skupin v *husitském hnutí; tři výchozí zdroje: a) učení anglického teologa a reformátora *římskokatolické církve Johna Wycliffa (též Wyclef, Wyclif, Wickliffe, v češtině jako Jan Viklef, kolem 1320–1384); b) reformní představy Jana Milíče z Kroměříže (po 1320–1374) a Matěje z Janova (mezi 1350 až 1355–1394); c) prvky *valdenství a jiného lidového *kacířství. Vlastní základ pak tvoří učení Jana *Husa (kolem 1370–1415), Jeronýma Pražského (1378/1380–1416), Jakoubka ze Stříbra (po 1370–1429) a Mikuláše z Drážďan (zemřel asi 1417). Podstatou je využití některých náboženských kategorií, hlavně „Božího zákona“ a *bible, ke kritice soudobé společnosti (doplněno o sociálně, eticky a snad i politicky zaměřené názory).

Od roku 1415 se uplatnily dva hlavní proudy: a) měšťansko-šlechtický (univerzitní mistři, například Jan Rokycana [kolem 1390–1471]), usilující o reformu *katolické církve; b) selsko-plebejský (Jan Želivský [zemřel 1422], Matěj Húska [zemřel 1421], Petr Kániš [zemřel asi 1421], Václav Koranda [asi 1380–asi 1453]), požadující také společenské změny, radikální, odsouzen k nezdaru – *chiliasmus. Završením husitské ideologie bylo dílo Petra Chelčického (asi 1390–asi 1460) – nastolení sociální *rovnosti bez revolučních otřesů. (František Čapka)

ideologie, rasová, *rasismus, *teorie, rasová.

ideově tvůrčí pramen, *pramen, ideově tvůrčí.

idiogram, *ideogram.

idiotie (z řečtiny: *idios*, „vlastní, zvláštní“), těžká mentální retardace vyjádřená *IQ 20 a méně, jedinec je nevychovatelný a nevzdělavatelný, mentální úroveň 3 a méně let, výskyt v populaci zhruba 0,1 %; jedno z pásem úrovně mentální retardace (*debilita – *imbecilita – idiotie). (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

ido, umělý *jazyk vzniklý na počátku 20. století zjednodušením *esperanta, dnes užívaný zřídka. (Jaroslav Malina)

idol (z řečtiny a latiny: *eidolon*, „socha božstva, idol“):

1. [archeologie, etnoarcheologie], kultovní předmět *náboženství pravěkých, starověkých a nativních *kultur vytvořený z *kamene, *keramiky, *kosti, *paroží, *dřeva, *kovu a dalších materiálů sochařskými technikami v podobě *člověka, *zvířete nebo *věci, kterému byla prokazována božská *úcta;

2. uctívaná, zbožňovaná osoba. (Jaroslav Malina)

idol, půlměsícovitý [archeologie], *symbol, předmět ve tvaru půlměsíce, poměrně často se vyskytující v různých dobách, zejména v *neolitu (*ansa lunata, idoly s půlměsícovitou hlavou – *plastika) a v *době halštatské (hliněné předměty – buď desky s půlměsícovitým výřezem kolmo nasazené na podložní, nejspíše okrouhlou desku, nebo masivní kusy bez podložní desky s konkávní horní částí). Bývají často spojovány s uctíváním Měsíce jako *kultovní předměty, výklad ale není jednoznačný: v eneolitických případech mohou hlavy idolů či ucha džbánek právě tak představovat princip uctívaného býka, mužné a plodivé síly

(dvojice rohů); halštatské mohou mít prozaičtější určení jako podstavce například pod jeden konec dřeva, aby lépe hořelo (jako kozlík), čemuž napovídá například nález v halštatské hrobce v Lovosicích – pak je ale pravděpodobné, že sloužily ohni obřadnímu. (Karel Sklenář)

idolatrie (z řečtiny a latiny: *eidólon*, „socha božstva, idol“, *latreia*, „služba bohu“, *idōlatría*, „modloslužebnictví“), modloslužebnictví, uctívání různých *idolů, *modelů a božských *symbolů a obrazů *svatých. Má většinou podobu *obřadů spojených s *obětí. Vyspělá *náboženství se snaží zbavit idolatrie ve prospěch duchovněji pojaté a projevené víry. (Jaroslav Malina)

idololatrie, *idolatrie.

idoly, kykladské, s kultem spjaté mramorové sochy *kykladské kultury, které byly v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. vytvářeny na *Kykladách. Představují první doklady monumentální plastiky v řeckém prostředí. Ostrovy měly zdroje kvalitního *mramoru, jenž byl lámán v plochých deskách a opracováván bronzovými nástroji jednoduchou *technikou do podoby stylizovaných lidských postav – od malých rozměrů až po monumentální plastiky v životní velikosti. Většinou znázorňují ženy, patrně mateřské bohyně se zvýrazněnými sexuálními znaky, v pozdní fázi se objevují i složitější sošky hudebníků z Kéru či skupin. (Jaroslav Malina)

idu, systém zápisu *korejštiny pomocí čínských znaků, tzv. *úřednické písmo. Tvořila je víceméně konečná soustava znaků, používaných ve stálém významu jako zkratky na oficiálních dokumentech. (Miriam Löwensteinová)

Idžové, etnikum v jižní Nigérii; asi 14 milionů lidí. *Jazyk patří do *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. V 16. století založili stát, který se orientoval na obchod s *otroky, dnes jsou zemědělci a chovatelé dobytka. *Rodina je *párová nebo *polygamní; následnictví je *patrilinéární, usídlení *patrilokální. Věřící jsou převážně *křesťané. (Zdeněk Tvrдый, Jan Záhořík)

IFAD, International Fund for Agricultural Development, *Mezinárodní fond pro rozvoj zemědělství.

Ífigeneia, dcera mykénského *krále *Agamemnóna a jeho manželky *Klytáimnéstry. Když nemohlo řecké loďstvo odplout k *Tróji (*válka, trójská) a marně čekalo v přístavu Aulidě na vhodný vítr, věštba odhalila, že se takto mstí Agamemnónovi bohyně *Artemis za to, že jí zabil posvátnou laň, a že ji může usmířit a zachránit zdar výpravy, obětuje-li jí svou dceru Ífigeneiu. Jelikož *vojsko vyžadovalo naplnění věštby, musel se Agamemnón podřídít a ta skutečnost se stala zdrojem rozpadu jeho rodiny a tragédií, které se v ní následně odehrály.

Obětovaná Ífigeneia však o život nepřišla, protože ji z oltáře odnesla Artemis do své *svatyně v Tauridě (na dnešním Krymu) a zde ji ustavila za svou kněžku. Jejím úkolem bylo obětovat bohyni každého *cizince, který sem zavítá. Tento krvavý úkol se nemusel naplnit po sedmáct let, ale když se v *Mykénách její mladší bratr Orestés pomstil za vraždu otce na Klytáimnéstře a jejím milenci *Aigisthovi, poradil mu *Apollón, že za matčinu prolitou *krev se může očistit před Artemidinou sochou v Tauridě. Na cestě ho doprovázel jeho bratranec Pyladés. Oba cizinci měli být obětováni, když je však Ífigeneia poznala, rozhodla se s nimi uprchnout a na cestu s sebou vzala i Artemidinu posvátnou sochu. Přenesla ji do attického Braurónu a Artemidě, která se zřekla krvavých obětí, sloužila až do konce života. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Ifugaové, populace *austronéského původu žijící na Filipínách; celkový počet asi 160 000 (*cenzus z roku 2000); hovoří vlastním *jazykem, který patří do filipínské podskupiny *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Patří k původním obyvatelům ostrovů. Jsou zemědělci (terasová pole). Žijí v rozptýlených osadách, tvořených několika hospodářstvími. Náboženství je *animistické, částečně jsou *christianizováni. (Zdeněk Tvrдый)

iglú (z eskymáckých jazyků), kopulovitě *obydlí *Eskymáků, vystavěné ze sněhových a ledových kvádrů. (Jaroslav Malina)

Igoroti (Igorot, „divoký horský kmen“), horské etnikum na ostrově Luzon ve Filipínách. Jejich celkový počet je přes 3 miliony (odhad z roku 1974). *Jazyk patří do filipínské podskupiny *indonéské větve *malajsko-polynéské skupiny. Mezi největší populace patří Bontokové, Kankanaiové a Nabalioivé. *Vesnice jsou nezávislé, řízené *náčelníkem a radou starších. Rodiny jsou *monogamní, společnost je členěna na šlechtice a prosté vesničany. V jejich sousedství žijí odedávna též *negritské trpasličí skupiny *Aetů, s nimiž se Igoroti částečně smísili a které výrazněji ovlivnili kulturně, hospodářsky i společensky. Igoroti praktikovali *lov lebek spojený s rituálním *kanibalismem. Část Igorotů přijala *křesťanství, část si zachovala původní kmenové *náboženství a *kulturní tradice, včetně výstavby úzkých terasovitých polí s intenzivním *hospodářstvím. (Zdeněk Tvrď)

IHS, původně jeden z řeckých monogramů *Ježíše Krista, později interpretovaný jako zkratka latinských slov *In hoc signo*, „v tomto znamení (zvíťežíš)“, poukazující na *kříž. Také *In hoc salus*, „v tomto je spása“ nebo přepis původně řeckého monogramu $\text{IE}\Sigma$ latinkou, znamenající Jesus (Ježíš). Teprve *jezuity byl interpretován v dnešním nejrozšířenějším významu jako zkratka slov *Iesus Hominum Salvator*, „Ježíš, spasitel lidstva“. (Jaroslav Malina)

Íkaros, syn *Daidalův. Při úniku z *Kréty pomocí umělých křídel se zřítíl do moře. (Jaroslav Malina)

ikebana (z japonštiny: *ikebana*, „oživlé květiny/květy“), osobitý způsob aranžování květin, který si svou jemnou elegancí a kultivovaným projevem získává v poslední době stále více příznivců. *Kadó*, „Cesta květů“, jak bývá toto umění v Japonsku nejčastěji nazýváno, však představuje něco víc než jenom pouhou techniku dekorativní úpravy květin ve váze. Jak napovídá již sám název, je obdobně jako čajový obřad (*sadó*), *kaligrafie (*šodó*) či válečnické umění (*budó*) považována za jednu z Cest (*dó*) k dosažení vnitřní vyrovnanosti a ke zdokonalení morálně etických kvalit jejího tvůrce.

Ikebana má svůj původ v raně buddhistickém *obřadu předkládání květinových obětí (*kuge*), který přišel do Japonska z Číny v průběhu 6. století. Hlavní zásluhu na uvedení tohoto obřadu měl údajně Ono no Imoko, první japonský velvyslanec u čínského dvora v letech 607–609, k jehož odkazu se hlásí *Ikenobó*, první a nejstarší škola ikebany v Japonsku. Jednou ze „tří součástí“ (*micugusoku*) oběti kladené na oltář před zpodobení *Buddhy byla kromě vykuřovadla a svícnu i váza s květinami. Květiny byly ve váze upraveny přirozeným vzpřímeným způsobem (*tatebana*) s jedním hlavním, dlouhým stvolem uprostřed a dvěma kratšími stvoly nalevo a napravo. Váza bývala vysoká, štíhlá, vyrobená z kovu a k oběti se užívaly přírodní květiny rozmanitých druhů.

S výjimkou takto nábožensky motivované úpravy květin, kterou vidíme na raných buddhistických svících či klášterních tapiseriích, neexistují v Japonsku až do poloviny 15. století žádné písemné památky dokládající snahu o systematické utřídění pravidel aranžování květin. První kultivovanou formou, která měla odrážet majestátnost a velebnost přírody, se stala až *rikka*, „vzpřímené květy“, styl stavící na tradicích buddhistických květinových obětí.

Legenda praví, že styl *rikka* se zrodil v Kjótu dne 25. února 1462, kdy Sengjó (Senkei) ze školy Ikenobó způsobil pozdvižení svou úpravou květin ve zlaté váze. Sengjóovo pojetí přinášelo nový prvek asymetrie v postavení jednotlivých „větvi“, které symbolizovalo kosmologický obraz světa. Tradiční *rikka* zahrnuje 29 rozdílných stylů, na jejichž zdokonalení se podílely generace mistrů školy Ikenobó od Sengjóa (mistr v letech 1462–1478) až po Senkóa III., který byl představeným školy v letech 1708–1734.

V průběhu 16. a 17. století vzkvétal styl *rikka* díky podpoře, které se mu dostalo ze strany dvorské *aristokracie i vojenské šlechty, neboť dokonale ladil s honosnými interiéry hradních *pevností v období Azučí-Momojama. Zpočátku sloužily aranžované květiny pouze jako dekorativní prvek soukromých rezidencí, záhy se však staly předmětem veřejného obdivu. Tradičním místem, kde bylo hotové dílo vystavováno, se trvale stala *tokonoma*. Výběr

vhodných květin se prováděl s ohledem na roční období, velká váha však byla přikládána také volbě odpovídající vázy. Zlatým věkem rozkvětu stylu *rikka* se stalo 17. století, kdy mistrné dokonalosti v aranžování dosáhli nejen buddhističtí mniši a aristokraté, ale též samurajstvo. Ačkoli škola Ikenobó nadále představovala hlavní proud, postupem doby se z ní odštěpila celá řada heterodoxních škol hlásících se k tradičnímu stylu *rikka*.

V původním stylu *rikka* tvoří celek sedm větví, které symbolizují pět základních krajinných prvků – vrcholek (*rjó*), pahorek (*gaku*), vodopád (*ró*), město (*ši*) a údolí (*bi*) společně s větvemi prezentujícími část přivrácenou ke slunci, pozitivní (*jó*) a odvrácenou, negativní (*in*). Tyto dvě poslední větve symbolizují rozpornou jednotu čínských prvků **jang* a **jin*, proto se styl *rikka* považuje za první oblast, ve které bylo systematicky zakotveno duální vidění světa. Koncem 18. století byly k původním sedmi větvím přidány další dvě a těchto devět větví se stalo základem moderního stylu *rikka*, který přetrval až do dnešní doby.

Koncem 16. století se společně s rozmachem čajového obřadu (*ča no ju*) objevila nová forma aranžování květin – *čabana* („čajové květiny“). Tento styl byl hluboce ovlivněn filozofií zenového buddhismu (**zen*), stejně jako celý čajový obřad, a na rozdíl od pečlivě propracovaného stylu *rikka* se vyznačuje strohou jednoduchostí, která lépe odpovídá celkovému pojetí *ča no ju*. O jeho rozvoj se zasloužil zejména čajový mistr Sen no Rikjú (1522–1591), považovaný za autora *nageire* („vsazení“), stylu, jehož charakteristickým rysem je umístění pouze jediné květiny do jednoduché vázy. Tento střídavý styl, často též nazývaný *heika* („květina ve váze“), vyniká nenucenou spontánností a zdůrazňuje přirozenou krásu materiálu.

Druhá polovina 17. století byla obdobím nebyvalého hospodářského rozvoje a závratného vzestupu ekonomické moci tokugawského obchodnictva, jehož snaha o napodobení životního způsobu aristokratických vrstev společnosti se projevila i zvýšeným zájmem o umění květinové úpravy interiéru. Výrazem vkusu bohatnoucího měšťanstva se stal nový styl *šóka* („oživlé květy“), který vznikl zjednodušením formy *rikka* na pouhé tři základní větve usazené do tvaru asymetrického trojúhelníku. Zatímco symbolika stylu *rikka* měla vyjádřit myšlenku vznešenosti přírody, ideálem stylu *šóka* bylo zdůraznění přirozené krásy květiny. *Šóka* ve své podstatě představuje spojení důstojnosti stylu *rikka* s prostou jednoduchostí stylu *nageire*. Díky značné volnosti se záhy dočkala mimořádné obliby a od konce 18. století představuje nejrozšířenější formu květinové úpravy. Moderní termín *ikebana*, pod kterým je toto umění známo po celém světě, vznikl z japonského čtení čínských znaků *šó-ka*. V Japonsku samotném se však častěji používá jiného čínského čtení *seika*.

Od poloviny 18. století vznikla celá řada škol stylu *seika*, z nichž nejvýznamnějšími byly *Enšúrjú*, *Korjú*, *Kódórjú* a *Higašijamarjú*. Každá ze škol si původně vytvořila svou vlastní terminologii a pravidla pro umístění, délku a sklon tří základních větví; počátkem 19. století se však ustálilo jejich označení – *ten* (nebesa), *či* (země) a *džin* (člověk).

Otevření Japonska západním vlivům po revoluci **Meidži* (1868) přineslo nové podněty k rozvoji aranžérského umění v podobě nových druhů květin a jiného pohledu na vztah člověk-příroda. První, kdo se pokusil o využití nových druhů rostlin v tradiční japonské úpravě, byl Ohara Unšin (1861–1914), pozdější mistr školy Ikenobó. Na výstavě v Ósace v roce 1897 představil třicet variací v novém stylu, který nazval *moribana* („navršené“ květiny). Styl *moribana*, vycházející z tradičního modelu tří větví, poskytoval tvůrci úplnou volnost ve výběru materiálu a zdůrazňoval přirozený růst květin jejich umístěním v mělké otevřené nádobě (*suiban*). Na rozdíl od vzpřímených forem ve stylu *rikka* a *seika* bylo celkové uspořádání obecně nižší a rozložitější. Tento přístup, ve své podstatě revoluční, představoval první krok směrem k „volnému“ stylu (*džijúka*), který se těší mimořádné oblibě po celém světě. V roce 1912 se Ohara rozešel se školou Ikenobó a založil si svou vlastní školu.

Ve druhé polovině dvacátých let 20. století prosazovala skupina několika mistrů nový, zcela volný styl, oproštěný od všech pout a vazeb s tradicemi minulosti, kterému říkali

zen'eibana („avantgardní květiny“). Vůdčím duchem tohoto hnutí byl Tešigahara Sófú (1900–1979), který v roce 1926 založil školu Sógecu.

Dlužno připomenout, že obdobně jako v jiných oblastech japonského umění ani v ikebaně neznamená nástup nového stylu popření principů škol předcházejících. Proto dnes můžeme v Japonsku spatřit květinovou úpravu od klasického stylu *rikka* či *šóka* (*seika*) přes volnější *moribanu* až po vysloveně avantgardní formy používající kromě květin, větví a kořenů i různých *artefaktů. K uchování tradic jednotlivých škol navíc přispívá i skutečnost, že většina z nich je organizována rodovým způsobem (*iemotosei*), kde představený školy zodpovídá za udržení „čistoty“ stylu a má výlučné právo rozhodovat spory v otázce ortodoxie. (Jan Sýkora)

Ikki, Kita (3. 4. 1883 – 19. 8. 1937), japonský spisovatel, politický filozof a reformátor; vůdce hnutí za národní *socialismus, hlavní ideolog japonského *nacionalismu v meziválečném období. Ve svém hlavním díle *Nihon kaizó hóan taikó* (Plán na obrodu Japonska, 1919) shrnul teorie, jež jsou japonskou obdobou evropského *fašismu. (Klára Macúchová)

ikona (z řečtiny: *eikón* „obraz, znak, podoba“):

1. obrazový, znakový *symbol, motiv;

2. v *křesťanské a především pravoslavné tradici tabulový obraz s portrétem *Ježíše Krista, Panny Marie, *svatých nebo s vyobrazením křesťanských motivů a *svátků. Ikony se malovaly *enkaustikou a *temperou na *dřevě. Jejich tradice se rozvíjí v 5. a 6. století nejvíce v *byzantské říši, ale později také v jižní Itálii (do 14. století) a ve 14. a 15. století zejména v Rusku (především v Moskvě a *Novgorodu), kde dokonce vznikaly i místní školy. Protože některým byl v rozporu s původními zásadami raného křesťanství záhy přičítán posvátný charakter, bylo proti nim zaměřeno obrazoborecké tažení (*ikonoklasmus). Po obnovení *úcty k obrazům v *Byzanci roku 843 brzy některé z nich opět dosáhly mimořádné úcty a jejich posvátnost vyplynula z přesvědčení o jejich zázračných a ochranných schopnostech. (František Čapka, Jaroslav Malina)

ikonodulie (z řečtiny: *eikón*, „obraz, znak, podoba“ a *dúleuó*, „sloužím, uctívám“), uctívání obrazů. (Viz též *ikonoklasmus.) (Jaroslav Malina)

ikonografie (z řečtiny: *eikón* „obraz, znak, podoba“ a *grafein*, „psát“), popis formy a obsahu obrazu, umělecké památky. Vysvětluje historické pozadí daného zobrazení a jeho vztahy ke konkrétnímu kontextu ve smyslu antropologickém, historickém, kulturním a sociologickém. Ikonografie jako uměnovědná *metoda vznikla na začátku 19. století. Jejím úkolem je popis památky, *interpretací jejího významu se zabývá ikonologie. (Jaroslav Malina)

ikonografie smrti v evropském umění, téma započalo ve 14. století a rozvinulo se v pozdním *středověku – v nástěnné a knižní *malbě, v *dřevořezech, *dřevorytech, mimo jiné pod vlivem ilustrované literatury (*ars moriendi, *memento mori) a témat *Tance smrti (*dance macabre*). Rozšířené a oblíbené byly řezby ze *slonoviny představující na vrchní straně *lásku a na spodní straně zmar a rozklad. Spojení *smrti a *erotiky není ojedinělé. Hans *Baldung, zvaný Grien (kolem 1484–1545), spojuje lásku se smrtí na deskovém obraze z roku 1517, kde kostlivec líbá krásnou nahou dívku a zároveň drží jinou mladou ženu za vlasy a ukazuje jí cestu do *hrobu. Nekonvenční perokresba Lucase *Cranacha staršího (1472–1553) *Milenci a smrt* z roku 1503 zachycuje milence ve vášnivém objetí, kteří zcela propadli smyslovému opojení, a smrt, jež se k nim netušeně přibližuje. Téma milenců zaskočených smrtí mohl umělec čerpat z významné předlohy *Dürerova mědirytu *Procházka* z roku 1496. Smrt s přesýpacími hodinami na hlavě zde překvapila milence procházející se ve volné *přírodě. Nejen v tématu spojitosti lásky a smrti, ale i v konkrétních detailech jsou patrné těsné vztahy k dobovým mravoučným hrám, z nichž jedna uvádí příhodná slova *bible: „Nauč nás počítat naše dny, ať získáme moudrost srdce“ (Žalm 90/12). Specifičnost Cranachovy perokresby však spočívá v tom, že se nedá zjednodušit na křesťanskou morální,

ale že splývá se světskou tradicí zobrazování erotiky. Toto dílo svými motivy feudálního *hradu a skrytého milostkování evokuje dvě obsahové konstanty milostné dvorské doktríny: jednou je rovnítko mezi „urozenou“ láskou a „urozeným“ stavem, druhou nelegitimní charakter nemanželského milostného vztahu, jehož erotické kouzlo spočívá právě v utajování. Tradice v zobrazování dvorské galantnosti je zde porušena neskrývaným zachycením spontánní vášně a vzájemného odevzdání žhavých milenců. Demonstrativní přehlídka bezuzdné rozkoše není konformní k ideálům ovládnutí pudů, jak je vyznává dvorská rytířská láska. Podstatný rys Cranachovy kresby tedy spočívá v kombinování obsahově a ikonograficky disparátních motivů, což ukazuje na umělecky naprosto volné a nedogmatické zacházení s tradičními vzorci zobrazování dvorské lásky na přelomu 15. a 16. století.

Pro dnešního člověka je nepochybně těžké vpravit se do středověké představy: do hrůzy z *Posledního soudu, který nemine lidstvo zkažené *prvotním hříchem *Adama a *Evy. Z přesvědčení o blížícím se zúčtování s lidskou hříšností a pošetilostí vyrůstá satirická veršovaná skladba německého spisovatele Sebastiana *Branta (1457–1521) *Das Narren Schyff* (1494, česky: *Lod' bláznů*. Praha: Československý spisovatel, 1972). Autor stihá posměchem hříšníky a roztodivné bláznovy všeho druhu, které umístil na loď plavící se do Narragonie (Země bláznů). Brantovy morální satiry se těšily oblibě a jistě je znal i jeho současník Hieronymus *Bosch (asi 1450–1516), jenž působil v době, kdy mimo jiné vrcholil vývoj výtvarného erotického projevu. Obavy z nemravného lidstva z pekelných trestů, ale i *naděje pozdního středověku v *pokání a následování *Krista jako cestě ke spáse prolínají celé jeho dílo: v *Pokoušení svatého Antonína* *světec vítězí nad ďábelskými nástrahami v různých podobách; na výjevech Kristova *utrpení kontrastuje dobro Ježíše Krista se zlem ztělesněným ve zlobných, zpitvořených tvářích lotrů a Kristových trýznitelů; život v zajetí hříchu naznačuje kruhové uspořádání obrazu *Sedm smrtelných hříchů a čtyři poslední věci člověka*; mravní ohrožení člověka předvádí alegorická *Fůra sena* ve vyobrazení prvotního hříchu Adama a Evy, v otevřené nestoudnosti milenců oddávajících se „hubbě těla“ nikoli náhodou na seně, symbolizujícím nicotnost a pomíjivost pozemských rozkoší; triptych *Poslední soud* je výtvarnou apokalypsou pravého *pekla, zřejmě ovlivněnou líčením z *Dantova *Inferna* či vizemi *Zjevení svatého Jana*, v Boschově fantazii rozvinutou do obrazů, jež předstihují výtvořky *surrealistů. (Jaroslav Malina)

ikonografie, buddhistická, nauka o tvorbě a *interpretaci obrazů a *symbolů inspirovaných učením historického *Buddhy a náboženskými představami jednotlivých škol a směrů *buddhismu. Nejstarší buddhistické ikonografické památky, které se dochovaly v Indii (*basreliéfy na branách a kamenných hrázích v Bhárhutu, Sánčí, Bódhgaji z 3.–1. století př. n. l.), připomínají postavu zakladatele nauky a základní události jeho života, Buddhu samotného však ještě přímo nezobrazují a jeho přítomnost pouze naznačují různými symboly, například *turbanem prince Siddhárthy, trůnem Probuzeného, otisky jeho chodidel, almužní miskou a stromem Probuzení (**bódhi*). První Buddhovu promluvu v Sarnáthu u Váránasí evokuje motiv tří klenotů (*triratna*; symbolizují učitele, nauku a buddhistickou obec) spolu s „kolem dharmy“ (*dharmáčakra*), jež zde Mistr roztočil. Symbolem Buddhova fyzického konce se stala *stúpa (vlastní stavba i její ikonické znázornění), jež tvoří centrum buddhistického kultu. Časté jsou reliéfní či malované výjevy z *džátak* a *avadán*, legendárních příběhů z Buddhova života a jeho předcházejících vtělení. Teprve mezi 1. stoletím př. n. l. a 1. stoletím n. l. se patrně v Gandháře či Mathuře vyvinula hieratická forma zobrazování Probuzeného, která vykazuje řadu ikonografických prvků, jež se posléze staly součástí obecně přijatého buddhistického výtvarného *kánonu: mnišské roucho, nohy zkřížené v lotosové pozici, ruce složené v symbolických gestech (*mudra*), znaky prozrazující buddhovskou osobnost (stočený chomáček vlasů na čele, výstupek na temeni hlavy, výrazné vrásky na hrdle, protáhlé *ušní boltce aj.), přivřená oči a vyrovnaný výraz obličeje.

Tyto základní *konvence posléze místní tradice v Tibetu a východní Asii obohatily o další prvky. Buddha počal být zpodobován nejenom sedící, při meditaci či v okamžiku „probuzení“, ale i stojící, a zejména pak ve chvíli odchodu z tohoto světa (*parinirvána*) vleže na pravém boku s hlavou na polštáři, často ve *společnosti truchlících *mnichů a velmožů. Vedle kamenných či hliněných plastik a soch odlévaných z *bronzu se od 5. století množí vyobrazení monumentálních rozměrů, vytesaná do skalních stěn a útesů. Z téže doby pocházejí první obrazy Buddhy jako světovládného panovníka (*čakravartin*) sedícího na lvím trůně (*sinhásana*), anebo na stupňovitě členěném sedátku symbolizujícím horu Méru, osu světa, a opatřeného královskými *atributy. Se vznikem *mahájány se objevuje *idea transcendentního (nadsmyslového) Buddhy, jež od 3.–4. století n. l. našla svůj výraz v představě jeho všudypřítomnosti, projevující se existencí nekonečného množství *buddhů, kteří prostupují minulým, přítomným i budoucím *vesmírem. Ikonografickým výrazem této kosmické vize jsou bezpočetná Buddhova vyobrazení vymodelovaná, vytesaná či vymalovaná na stěnách stúp a *svatyní. Mistrovu družinu (*parivára*) zpravidla tvoří hlavní z jeho učedníků (Ánanda a Kášjapa), zástupy „zasloužilých“ mnichů (*arhat*), patriarchů, laických vyznavačů a královských příznivců; ikonografie mahájány a *vadžrajány k nim připojila postavy *bódhisattvů, tathágatů, pěťici mistrů *zákona a 84 dokonalých *světců (*mahásiddha*). Od počátku našeho *letopočtu doznala rozšíření vyobrazení bódhisattvy *Maitréji, jež přebývá v *ráji Tušita, odkud má sestoupit na svět jako budoucí Buddha. Poměrně raná je i postava *Avalókitéšvary, ochránce před desaterým nebezpečím (hady, divou zvěří, lupiči, bouřemi aj.), často umělecky ztvárněného na nástěnných *malbách a *reliéfech. Hinduistický vliv vykazuje jeho podoba s jedenácti hlavami, jež pohlížejí do všech stran, a berou je tak pod svou ochranu; obdobnou ideu vyjadřují „věže tváří“ *chrámu *Bajon v kambodžském Angkor Thomu. Buddhův legendární společník Vadžrapáni, na gandhárských reliéfech zobrazovaný jako herkulovský atlet a později válečník v plné zbroji třímající hromoklín (*vadžra*), nabývá v tantrickém buddhismu děsivých atributů společných celé skupině hněvivých božstev (*vadžradharů*). Mahájánový *panteon doplňují postavy ochránců čtyř světových stran (*lókapála*), deseti nebeských vládců (*dévarádža*) a bezpočet božských a polobožských bytostí převzatých z *hinduismu: nebeských vil (*apsaras*), zpěváků a hudebníků (*gandharvů*, *kinnarů*), hrozivých dveřníků (*dvárapálů*) aj. Častým ikonografickým motivem je lotos symbolizující čistotu, stejně jako mnohost světů ve vesmíru.

Vyobrazení mytologických postav tvoří nejenom výzdobu stěn a interiérů svatyní, ale objevují se i na praporcích, meditačních obrazech (**thangka*) a obrazcích (**mandala*), jakož i v podobě sošek z lakovaného *dřeva, *kovu, *kamene či polodrahokamů, které slouží ke kultovním i votivním účelům. (Jan Filipický)

ikonografie, džinistická, souhrn ikonických i anikonických prostředků vizuálního vyjádření světonázorových představ a *ideálů *džinismu. Ústřední místo mezi nimi zaujímají zpodobení 24 *tírthankarů*, tj. zakladatele nauky Vardhamány Mahávíry (*Džina) a jeho předchůdců, která se řídí přísnými ikonografickými pravidly, jež se ustálila na počátku našeho *letopočtu. Stylizovanou podobu tírthankarů stojících nebo sedících v mystickém vytržení zachycují kamenné nebo kovové sochy umístěvané ve *svatyních, jakož i skulptury vyvedené v nízkém *reliéfu na stěnách *chrámů a *jeskyní, skalních útesech (Gválijar) i na jednotlivých balvanech; a také dřevorezby zdobící okenní i dveřní rámy, okenice a okrasné sloupy domácích kaplí i obydlí (zvláště v okolí gudžarátského Ahmadábádu, Pátanu či Pálitány), nástěnné *malby, iluminované rukopisy a *miniatury. Obecně závazným *konvencím se podřizují rovněž vyobrazení světových kontinentů (podle *džinistických kosmologických představ), posvátných míst a velkého slavnostního shromáždění (*samavasarana*), v jehož průběhu Džina proslovil *kázání ve prospěch všeho tvorstva.

Poněkud volnější jsou pravidla zobrazování *proroků, *světců a nižších božstev. Součástí džinistické ikonografie jsou i různá příznivá znamení a *symbolické obrazce (kolo

džinistického *zákona, *svastika představující cyklus znovuzrozdování, půlměsíc znázorňující magické schopnosti siddhi).

V ikonografii dvou hlavních džinistických škol, švétambarů a digambarů, jsou patrné dílčí rozdíly, jež se týkají zejména výčtu blahověstných předmětů a charakteristik jednotlivých postav: švétambarští tírthankarové jsou zobrazováni částečně odění, někdy i příkrášlení, s očima vykládanýma stříbrem; mezi digambary je populární postavou „prostorem oděný“ světec Báhubali, jehož nejproslulejším zpodobením je 17 metrů vysoký monolit vytesaný kolem roku 980 na vrcholku kopce Indragiri v Šravana Belgole v Karnátace. (Jan Filipický)

ikonografie, hinduistická, soubor *symbolů a výrazových prostředků sloužících k zviditelnění transcendentální božské přítomnosti a k ztvárnění mytologických příběhů a světonázorových představ *hinduismu. Praktickým kultovním účelům slouží většinou antropomorfní vyobrazení (*múrti*), která vykazují konkrétní charakteristiky: určitý počet hlav, očí a paží a různé *atributy určující totožnost božstva, vyjadřující jeho moc a připomínající epizody z *mýtů. Takto zachycená podoba přes svou konkrétnost slouží jen jako nástroj, s jehož pomocí si vyznavač vytváří obraz *boha ve své mysli, a *idol samotný tedy představuje pouhý odraz (*bimba*) niterné transcendentní vize, kterou navozuje. Formou jejího grafického zachycení je magický obrazec (*jantra*), polygon vymežující boží přítomnost a přesně vyjadřující charakteristiky daného božstva. Při jeho uctívání si hinduista „poměřuje“ představu vznikající v jeho *obrazotvornosti s viditelným obrazem, který tak slouží jako předloha (*pratimá*) pro vnitřní vizualizaci a jako pomůcka k invokaci boží přítomnosti při *rituálu. Každé z velkého množství božstev hinduistického *panteonu má svůj *kánon individuálních i symbolických podob a ikonografických prostředků k jejich postižení.

Základní ideové představy hinduismu se promítají především do ikonografie ústředních božstev *Šivy a *Višua (někdy pojímaných – spolu s *Brahmou – v jediném celku *trimúrti*) a jejich ženských partnerů, respektive ženských aspektů božství.

V ikonografii Šivy hraje klíčovou roli **lingam* („znamení“) v podobě válce se zaobleným horním koncem, jenž symbolizuje tvořivou sílu na biologické, psychologické i kosmické úrovni, a vyjadřuje tak nejniternější podstatu této mytologické postavy. Často bývá navíc zobrazován ve spojení s **jóni*, svým symbolickým protipólem. Dílčí stránky Šivovy postavy, zahrnující milostivý a děsivý aspekt, vyjadřují jeho další mnohotvárné antropomorfní podoby: blahovolný učitel Dakšinámúrti, vyučující józe, hudbě, všem vědám i skrytým tajemstvím; ochránce zvířat i lidských duší Pašupati a božský ženich Sundaramúrti; kosmický tanečník Natarádža, jenž svým extatickým tancem vyjadřuje počátek i konec *stvoření; vítěz nad silami zmaru a zkázy Tripurántaka, ale i hrozivý ničitel, hříšník a kající Bhairava.

Ikonografie Višua se soustřeďuje na postižení úlohy tohoto božstva jakožto opory a udržovatele *vesmíru. Nejčastěji je zpodobován vzpřímený, a navozuje tak představu kosmického sloupu či osy *světa. Ve svých čtyřech pažích svírá lasturu, jež se šroubovitě stáčí k jedinému bodu, a symbolizuje tak počátek bytí; kolo připomínající koloběh *času; kyj označující sílu vědění a lotos, který představuje dosud nerozvinutý vesmír povstávající z oceánu zrození. Podle toho, v které z rukou je umístěn každý z atributů, lze rozlišit 24 aspektů či *emanací nejvyššího božství, jež skýtají uctívači možnost, aby si zvolil tu, která nejlépe vyhovuje jeho potřebám. Zvláštností višnuovské tradice je vyobrazení boha v poloze vleže, v jógickém spánku na závitěch kosmického hada Šeši, plovoucího na hladině oceánu stvoření. Višnu sám představuje svrchovanou, transcendentální skutečnost (*para*), jež se prostřednictvím svých emanací (*vjúha*), kosmických vtělení (*vibhava*) neboli sestoupení na svět (**avatár*) projevuje jako vnitřní síla dlící v nitru každého jednotlivce (*antarjámín*), či jako posvěcený obraz (*arčá*) představující vlastně rovněž formu hmotného vtělení. Odrazem učení o deseti avatárech ve višnuistické ikonografii je množství antropomorfních, teriomorfních a kombinovaných podob, vyjadřujících symbolickou zkratkou příslušné *mýty a *legendy. Samostatnou kategorií představuje ikonografie *Křšny (jednoho z Višnuových

avatárů), jehož legenda inspirovala zejména kovolitce (dítě s nadlidskými schopnostmi Balaráma, mladistvý pastýřský bůh hrající na flétnu) a od 16. století i malíře *miniatur.

Rozsáhlý okruh ikonografických forem je spjat s postavou Déví, Velké bohyně, ztělesňující *šakti*, neboli ženský tvořivý princip, všepřonikající energii, sílu vznikání, poznání, vůle a zkušenosti. Bohyně se vyskytuje v mnoha podobách, s třema očima (stejně jako Šiva), dvěma až šestnácti pažemi, v doprovodu jízdnic zvířat (*váhana*), například lva (Durga), *slona (Rambha), aligátora (Gaurí) či sovy (u hrozivých vtělení), a bývá zobrazována po boku božstva, s nímž tvoří manželský pár. Většina dochovaných ikonických vyobrazení je z *kamene či z *kovu. *Malby na *textilu, *dřevě či *papíru mají často spíše narativní než ikonický charakter.

Důležitou symbolickou složku vyobrazení božstva tvoří barva, vyjadřující jeho niternou povahu, i když barvy přiřazované též mytologické postavě mohou být v různých textech odlišné. Nedílnou součástí hinduistické ikonografie jsou různá blahověstná znamení (zejména *óm* a **svastika*) a symbolické diagramy makrokosmických vztahů (**mandaly*). (Jan Filipický)

ikonografie, sikhská, konvenční způsob zobrazování významných postav sikhského náboženství. Protože podle *sikhismu smysl náboženského života spočívá v odvržení veškerých forem a *symbolů fenomenálního *světa, jež brání bezprostřednímu vnímání božství prostého jakýchkoli kvalit (*nirguna*), nemá uctívání obrazů v tomto učení místo a idealizované portréty deseti sikhských **gurúů*, světců a vládců plní jen ilustrační funkci. Výjimku z tohoto pravidla tvoří náboženská praxe některých okrajových *sekt (například udásíů), silně ovlivněných hinduistickými tradicemi. (Jan Filipický)

ikonoklasmus (z řečtiny: *eikón*, „obraz, modla“ a *kláo*, „ničím, lámu“), „obrazoborectví“, ideologické *hnutí za očistu náboženské víry od obrazů v duchu původních anikonických představ raného *křesťanství. Hnutím byla zasažena byzantská společnost v letech 726–843 (zahájeno v roce 728 Lvem III. Syrským [asi 675–717], vrcholu dosáhlo v letech 741–775 za Konstantina V. Kopronymose [719–775], definitivně zavrženo za císařovny Theodóry [asi 810–867], kdy byly z výzdoby církevních, ale i veřejných profánních *staveb násilně odstraněny všechny obrazy znázorňující *Ježíše Krista a svaté a nahrazeny symbolickými motivy, například křížem apod.

Z tohoto důvodu byly na území *Byzance nenávratně zničeny všechny *ikony, *mozaiky a jiné artefakty z ranější doby. Dochovaly se ojediněle jen na územích, která do té doby od Byzance odpadla a ikonoklastické předpisy zde tudíž již neměly platnost – například na Západě, zejména v italské Ravenně, v *Malé Asii (*klášter svaté Kateřiny na Sinaji, *kostely v *Sýrii a v Jordánsku). Protože obrazy v byzantské společnosti byly již hluboko citově zakořeněny, prosadilo se stanovisko *ikonodúlů* („ctitelů obrazů“) a také ikonoklastická krize skončila po více než sto letech opětovným vítězstvím sakrálních obrazů. Konec ikonoklasmu se od té doby ve východní církvi slaví jako náboženský *svátek.

Jako boj proti kultu církevních obrazů se ikonoklasmus projevil i v radikálním husitském proudu (Mikuláš z Drážďan [zemřel 1417], Jan *Hus [asi 1371–1415]; srov. *ideologie, husitská), později se s ním setkáme i u *kalvinistů, *hugenotů a příslušníků dalších *protestantských církví. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Iktínos (činný kolem poloviny 5. století př. n. l.), řecký architekt; jeden z nejvýznamnějších athénských architektů 2. poloviny 5. století př. n. l. V roce 447 př. n. l. začal spolu s Kallikratem stavět největší *chrám na athénské *Akropoli, *Parthenón. Tato *stavba byla geniálním způsobem vyprojektována tak, aby její hlavní linie vyrovnávaly optické zkreslení. Každý architektonický článek tomu byl přizpůsoben specifickým zakřivením. Parthenón představoval systém harmonických proporcí, tvořil přirozenou dominantu prostředí a zásluhou Iktína a dalších athénských architektů *Periklovy doby je důraz na funkční a vyrovnaný vzhled chrámového interiéru. Zvýrazněná monumentalita chrámu (v průčelí má osm dórských sloupů namísto obvyklých šesti) sledovala nejen jeho

vnější účinek, ale měl se tím vytvořit dostatečný a harmonicky členěný prostor *celly vhodný pro *Feidiovu kolosální sochu *Athény Parthenos*. (Rekonstrukce Parthenónu v originální velikosti včetně sochy Athény byla postavena ve *městě Nashville-Davidson, Tennessee, USA. Kolosální Athénu vytvořil sochař Alan McQuire; dokončil ji v roce 1990, poté byla pozlacena a polychromována.)

Pro dosažení *harmonie a funkčnosti athénští architekti Periklovy doby umně využívali začlenění některých prvků iónského stylu do dórských staveb, aniž tím porušili slohovou jednotu. Jsou jimi vnitřní dórské sloupy v chrámové pokladnici, do níž se vstupovalo ze západního průčelí, a zejména iónský vlys nad vnější stěnou celly, jenž je nejpozoruhodnější částí sochařské výzdoby této památky. Iktínos je uváděn jako stavitel Apollónova chrámu v Bassai u Figaleie na Peloponnésu. Tento chrám zřejmě nestavěl od základů, jak vyplývá z rozboru jeho architektury, ale byl přizván až později, kdy se zde navršily těžko řešitelné problémy. Harmonickým a vynalézavým designem vnitřního prostoru, v němž byly použity nejen iónské sloupy, ale také poprvé sloup s korintskou hlavicí, přispěl k celkové harmonizaci stavby a vyřešení jejích funkčních i estetických nároků. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

ileocékální chlopeň, **valva ileocaecalis*.

ileum, -i, n., kyčelník, terminální část *tenkého střeva (**intestinum tenue*), která představuje asi dvě pětiny jeho délky. V ileu probíhá zejména vstřebávání živin i dalších látek. Kličky ilea jsou zavěšeny na **mesenteriu* a uloženy v dutině břišní převážně vpravo a dole. Orálním směrem navazuje plynule, bez zřetelné hranice na lačník (**jejunum*), aborálním směrem ústí *ileum* v pravé jámě kyčelní do slepého střeva (**ostium ileocaecale*). Toto ústí je opatřeno chlopní (**valva ileocaecalis*), která zabraňuje zpětné pasáži obsahu *tlustého střeva do střeva tenkého. Stěna jejuna se skládá ze sliznice, podslizničního vaziva, svaloviny a zevní vazivové vrstvy. Sliznice je kryta jednovrstevným válcovým epitelem (resorpčním), vybíhá v drobné klky (*villi*) a je složena v *řasy – *plicae circulares*. Počet klků i řas je menší než v jejunu a aborálním směrem se postupně snižují a ubývá jich. Ve slizničním vazivu jsou přítomny na rozdíl od lačníku větší okrsky lymfatické *tkáně (**folliculi lymphatici aggregati*). Podslizniční vazivo ilea je prokrveno dvěma až třemi řadami tepenných *arkád. Povrch stěny ilea pokrývá viscerální *peritoneum*. (Lenka Vargová)

ilia, -ium, n. (plurál): 1. slabiny; 2. *střeva. (Ladislava Horáčková)

Ílias, báseň o Íliu, název *Homérovi připisovaného eposu o dobývání *Tróje achájskými *Řeky (*válka, trójská). Nejstarší doklad řeckého slovesného umění, tvoří ji téměř 15 000 veršů. První rozsáhlejší český překlad eposu byl publikován v letech 1878–1881 (2 díly), nejrozsáhlejší je překlad Otmara Vaňorného z roku 1926 (Praha: Laichter), který vychází dodnes (poslední vydání – Praha: Rezek, 2007). (Marie Pardyová)

ilio-, v složených slovech pro vztah: 1. ke střevu (kyčelníku); 2. ke *kosti kyčelní. (Ladislava Horáčková)

ilku, akkadský termín, doložený poprvé na počátku 2. tisíciletí př. n. l., označující systém, který byl v *Mezopotámii hojně používán především při správě pozemkového majetku královského paláce. Tento systém v zásadě existoval již ve 3. tisíciletí př. n. l., ovšem nejlépe je doložen teprve ve starobabylonském období (20.–16. století př. n. l.). Podstatou systému *ilku* bylo to, že palác poskytoval různým osobám užívací právo na půdu jako odměnu za výkon služby. Tato služba byla zřejmě zpravidla charakteru vojenského, ale často také administrativního, kultovního nebo mohla zahrnovat specializovanou práci v řemeslné či zemědělské výrobě. Jeden pracovník mohl vykonávat současně i několik služeb *ilku*. Povinnosti každého pracovníka byly zřejmě přesně definovány co do druhu i množství vykonávané práce. V palácových *archivech byly uloženy tabulky, které obsahovaly údaje o služebních povinnostech i o přidělených pozemcích. Tyto záznamy byly často používány v případech sporů a nejasností. Povinnost výkonu služby mohla přecházet z otce na syna (mohla

se i dělit mezi několik dědiců), a tudíž také užívací právo na pozemky se dědilo z generace na generaci. Přidělené pozemky tak často zůstávaly v držení jedné rodiny po celá desetiletí.

Pole, která byla přidělována v rámci systému *ilku*, měla nejčastěji rozlohu 1–3 bury (6,5–19,5 ha). Zpravidla se jednalo o zemědělskou půdu (obilná pole, zahrady, ovocné sady), ale mohly to být také budovy. Vyměřování pozemků a jejich přidělování prováděli královští *úředníci v jednotlivých provinciích, kteří dostávali písemné pokyny přímo od panovníka. Držitel mohl svěřený pozemek obdělávat vlastními silami, nebo jej mohl pronajmout pachtýři, s nímž se podle podmínek smlouvy dělil o výnos. Přidělené pozemky mohly být také v některých případech prodány, ovšem služební povinnosti pak přecházely na nového držitele (byly vázány na pozemek, nikoli na osobu jeho držitele). Pozemky, které byly v držení členů vojska, však nesměly být prodány (*zákoník Chammurapiho). Jejich držitelé je směli pronajmout, ovšem k tomu bylo zapotřebí svolení vojenských hodnostářů. Podobných metod (přidělování za výkon služby) používaly při správě svého pozemkového majetku také *chrámy, avšak termín *ilku* je ve starobabylonském období doložen pouze v souvislosti s *palácovým hospodářstvím. (Lukáš Pecha)

Illapa, incký bůh počasí, hromu a blesku. (Oldřich Kašpar)

illumináti, *ilumináti.

Illyria, *Illyrie.

Illyrie (latinsky: *Illyria*), historické území mezi Jaderským mořem a srbskou řekou Moravou, zhruba na území Albánie a bývalé Jugoslávie. Illyrie byla osídlena ve starověku illyrskými *kmeny (například *Dalmaty), které ve 3.–2. století př. n. l. neúspěšně bojovaly s *Římany; jejich odpor byl zlomen (porážkou Dalmatů v severní Illyrii) až začátkem našeho *letopočtu. Asi ve 2. století př. n. l. vznikla římská provincie Illyricum, nejpozději za *Caesara (100–44 př. n. l.). (Jaroslav Malina)

ILO, International Labour Organization, *Mezinárodní organizace práce.

Ilokanové, filipínská populace na severozápadním pobřeží ostrova Luzon, celkem asi 9 milionů lidí. *Jazyk patří do filipínské podskupiny *indonéské větve *malajsko-polynéske skupiny. Živí se *zemědělstvím a *chovem dobytka. Většinou jsou *katolíci. (Zdeněk Tvrďý)

Ilové (Mashukolumbe), *bantuské etnické skupiny žijící v oblasti středního toku Zambezi a na sever odtud v Zambii v počtu přes 390 000 (odhad z roku 1961). *Jazyk patří do *benuekonžské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou příbuzní s *Amby a představují část původního obyvatelstva jihobantuského původu. Jedním ze známých kmenů Ilů byli Mašukulumbové, o nichž psal český cestovatel Emil *Holub. Tak jako u Ambů, také u Ilů převažuje chov vysokorostlého skotu, doplňovaný kopaničářským zemědělstvím a rybolovem. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

iluminace (z latiny: *illumināre*, „osvětlovat, vybarvovat, ilustrovat“), ilustrovaná a kreslená výzdoba rukopisů (manuskriptů), *inkunábulí a jiných písemností, kterou tvoří zejména *miniatury, *iniciály, *filigrány, *bordury a *drolerie. Původně se jednalo o zvýraznění a „osvětlení“ důležitých míst v textu. Iluminace uskutečňoval malíř zvaný iluminátor podle vzorníků (kopiářů) zpravidla po dokončení textu, rozvrhu výzdoby a provedení podkresby. Vlastní malbu nanášel průsvitnými nebo krycími barvami technikou *tempery, která se vyskytuje zejména v nákladnějších rukopisech. V jiných případech iluminátor uplatňoval kresbu, kterou aplikoval tuší prostřednictvím husího nebo labutího brka. Ke kresbě sloužilo také rákosové pero, jímž se nanášel černý a kovový inkoust (zlatý nebo stříbrný – chrysografie) nebo červená barva, nejčastěji z rumělky, červeného okru a suříku. Kresba se nakonec lavírovala nebo kolorovala barevnými pigmenty, nanášenými jemnými štětci ze zvířecích chlupů (zejména veverčích). Poslední fázi představovalo zlatění práškovým nebo plátkovým (tzv. pozlátka) zlatem a stříbrem. Za podložku iluminací sloužil *papyrus, *pergamen a později také *papír.

Nejstarší iluminace (takzvané viněty) jsou doloženy na papyrových svitcích staroegyptského souboru 189 náboženských říkad el **Knihy mrtvých (Kniha vycházení za dne)*, který se objevuje přibližně od roku 1500 př. n. l. Iluminované knižní památky z období řecké **antiky* se dochovaly pouze v kopiích. Jednalo se o malby na papyrových a pergamenových svitcích, vsazované do sloupců textu bez orámování a pozadí, které později tvořily souvislý pás po celé délce svitku. Formátově unifikované a plošně vymezené iluminace jako důležitá součást psaného textu nastupují v období římské antiky se zavedením **kodexu*, který převážil od 4. století. Z klasického římského období se zachovaly fragmenty iluminovaných kodexů klasické literatury.

Pád **říše západofřímské* v roce 476 n. l. znamenal pro evropskou vědu dočasné přerušení vývojové kontinuity. Tradice antické vzdělanosti v transformované podobě přetrvala v arabské a byzantské kultuře až do rozpadu **východořímské říše (395–1453)*, v průběhu jejíchž dějin doznaly iluminace vynikající úrovně. Na **Západě* přetrval svěbytný kontinuální vývoj, reprezentovaný merovejskou, anglosaskou a irskou insulární knižní malbou. Tvůrcům románských a gotických iluminací byly inspirací iluminace karolinských rukopisů z období 8.–9. století n. l. V období **gotiky* dosáhla umělecká úroveň iluminací svého vrcholu.

S iluminací se setkáváme také v oblasti Mezoameriky, kde byla aplikována na **amatl*. S nástupem **knihtisku* iluminace ustupují do pozadí – psanou knihu nahradila kniha tištěná a knižní malbu grafická technika **dřevořezu*. V současnosti představují iluminované rukopisy vysoce ceněné **bibliofilie*. (Barbora Půtová)

ilumináti (z latiny: *illuminātī*, „osvícení“), členové tajných svobodomyšlných **společností* v 17. a 18. století. (Jaroslav Malina)

iluze (z latiny: *illūdere*, „pohrávat si, klamat“), nesprávná, falešná představa; zkreslený **vjem* neodpovídající skutečnosti, předlud, vidina, **fikce*; klamná, o skutečnost se neopírající **naděje*.

ilyrismus, společensko-politické a kulturní **hnutí* v Chorvatsku (částečně i v jiných jihoslovanských **zemích*) ve 30. a 40. letech 19. století; základní cíl: idea národního a jazykového sjednocení **Chorvatů* a ostatních jižních **Slovanů*. Název, odvozený od starověké Ilyrie (území zaujímající západ Balkánského poloostrova obývané ve starověku kmeny **Ilyrů*), měl zdůrazňovat společný původ těchto jižních Slovanů, kteří žili v rámci jiných státních celků. Vůdčím ideologem byl Chorvat Ljudevit Gaj (1809–1872), jenž se podílel na vytvoření chorvatského spisovného jazyka. Ilyrismus přispěl k zformování novodobého chorvatského **národa* a k jihoslovanskému sblížení, zvláště mezi Chorvaty a **Srby*. (František Čapka)

Ilyrové (latinsky: *Illyri*), starověké etnikum **indoevropského* původu, zahrnující obyvatele starověké Ilyrie (dnešní Dalmácie a území až po Černou Horu). Původ Ilyrů nebyl dosud přesněji určen, nelze je však považovat za předky jižních **Slovanů*, jak se domníval například básník a jazykovědec a významná osobnost českého národního obrození Jan Kollár (1793–1852). Byli usazeni již ve 2. tisíciletí př. n. l. v celé severozápadní části Balkánského poloostrova, zejména při pobřeží, a pronikli i do Itálie (Japygové, Kalabrové, Messapiové aj.). **Jazyk* (**ilyrština*) se zachoval jen v kulturních památkách z 5.–1. století př. n. l. (messapijské nápisy), poté vymizel. Jeden z ilyrských **kmenů* (Osové) zasahoval v té době i na území Slovenska (například název průsmyku Dukla je ilyrského původu). Ve 3. století př. n. l. vytvořili větší centralizovaný státní útvar **Illýrii* a zformovali se ve starověký **národ*. Po makedonských a římských expanzích ztratili jižní části území a uhájili pouze oblast dnešní Dalmácie (název podle hlavního kmene **Dalmatů*). Po příchodu Slovanů zcela splynuli s novým etnikem, a to již v průběhu 1. tisíciletí. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

ilyrština, vymřelý středozezemský **indoevropský* jazyk rozšířený ve starověku mezi Dunajem a Jaderským mořem. (Viz též **Ilyrové*.) (Jaroslav Malina)

image (z angličtiny: *image*, „obraz; podoba; podobenství, zrcadlo, představa; modla“), představa, obraz osoby, *instituce, věci nebo jevu často záměrně pěstovaný s cílem získat *úspěch. (Jaroslav Malina)

imaginace (z latiny: *imāgō*, „obraz, podobizna, socha“):

1. obrazotvornost, obrazivost, představivost; schopnost zobrazení vlastních nebo cizích představ;

2. vybavování představ. (Jaroslav Malina)

imaginativní experiment, *experiment, imaginativní.

imago Dei, obraz Boží; výraz přesvědčení v *křesťanství (podobně i v *judaismu), že člověk je stvořen na Boží obraz a k Boží podobě. Podobnost člověka *Bohu se shledává v různých vlastnostech, nejčastěji v *rozumu a svobodné vůli, někdy se doplňuje, že tělesná krása člověka je odrazem Boží krásy. *Hříchem se imago Dei zatemňuje, podle některých křesťanských směrů znetvořuje, ba ztrácí. (Jaroslav Malina)

imám (z arabštiny: *imám*), předák; v předislámské Arábii vůdce *karavany, v islámské náboženské praxi představený *mešity, který řídí modlitby. V některých muslimských *státech titul vládce, u *ší'itů duchovní vůdce *společenství, což je hodnost patřící pouze potomkům *chalífy *Alího ibn Abí Tálíb, jehož žena byla *Muhammadova dcera Fátima. Podle tzv. imámovské ší'y se dvanáctý imám v roce 875 skryl a vládne světu jako skrytý imám. (Jaroslav Oliverius)

imari, proslavený japonský *porcelán vyráběný v Aritě. Tradice výroby *keramiky započala v Aritě v roce 1616, kdy byl objeven korejskými keramiky místní zdroj *kaolinu. Záhy se výroba porcelánu stala hlavním výrobním odvětvím *regionu, jehož monopol by přísně střežen *feudály ze Sagy. Od poloviny 17. století v produkci převládly typicky japonské výzdobné prvky. V Aritě se produkoval *porcelán s bílou glazurou, *seladony, černá keramika, modrobílá zboží s podglazurní *malbou a porcelán zdobený emailem nanášeným na glazuru (*kakiemon). Porcelán byl exportován nizozemskou Východoindickou společností z přístavu Imari, který dal keramice jméno. Do ostatních částí Japonska se výroba porcelánu rozšířila až na konci 18. století. (Richard Thér)

imažinismus, ruský básnický směr 20. let 20. století; má spojitost s angloamerickým imagismem (latinsky: *imago*, „obraz“), proti *symbolismu se snaží obnovit *autonomii básnického obrazu, melodičnost a zpěvnost verše. Jedna jeho linie kultivovala i téma moderního *města (Anatolij Marijengof, 1897–1962, Vadim Šeršeněvič, 1893–1942), druhá objevovala *vesnici a přírodní dění (takzvaní selští básníci, Nikolaj Kljujev, 1887–1937, Sergej Klyčkov, 1889–1940, Sergej *Jesenin, 1895–1925). (Ivo Pospíšil)

imbecilita (z latiny: *imbecillitas*, „slabost“), střední mentální retardace vyjádřená *IQ 20–49, jedinec je vychovatelný, ale nevzdělavatelný, mentální věk 4–7 let, výskyt v populaci zhruba 0,5 %; jedno z pásem úrovně mentální retardace (*debilita – imbecilita – *idiotie). (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

IMF, International Monetary Fund, *Mezinárodní měnový fond.

imigrace (z latiny: *im-migrāre*, „přistěhovat se, nastěhovat se“):

1. přistěhovalectví, přistěhování; opak: *emigrace;
2. [ekonomie], dovoz *kapitálu. (Marie Dohnalová)

imigrační politika, *politika, imigrační.

imigrant, osoba, přicházející do *země za účelem pobytu dlouhodobějšího charakteru; opak: *emigrant.

imperativ (z latiny: *imperatīvus*, „rozkazovací“):

1. slovesný způsob, jehož hlavní funkcí je apelovost, rozkazovací způsob; tvar tohoto způsobu;

2. naléhavý požadavek, rozkaz, příkaz. Ve filozofii Immanuela *Kanta: imperativ hypotetický (musím A kvůli B) a imperativ kategorický, nepodmíněný – jedne jen podle takového pravidla, o němž můžeš zároveň chtít, aby se stalo obecným *zákonem. Zdůrazňuje *svobodu a *rovnost všech lidí jako osob a zakazuje jednat s kýmkoli pouze jako s prostředkem. (Jaroslav Malina)

imperátor (z latiny: *imperātor*, „velitel, vojevůdce, vrchní velitel; čestný název vítězného vojevůdce“), v antickém Římě vojevůdce, později čestný titul vojenského vítěze. Od *Augusta titul *císaře. (Jaroslav Malina)

imperialismus (z latiny: *imperiōsus*, „vládnoucí, panovačný“):

1. úsilí o ovládnutí cizích území nebo *národů politicky, hospodářsky a případně i kulturně; vytváření světových říší (*impérií).

V obecné rovině existoval od *starověku, například říše *Alexandra III. Velikého (kolem 356–323 př. n. l.), *římská říše, *Svatá říše římská apod., v klasické podobě je spojen s expanzionistickou politikou evropských mocností od 2. poloviny 19. století, s *kolonialismem.

V pamfletu *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* jej použil Vladimír Iljič *Lenin (1870–1924) pro období *kapitalismu od konce 19. století; zde charakterizován pěti základními znaky: a) koncentrace výroby a *kapitálu (vznik monopolů); b) vznik finančního kapitálu; c) převaha vývozu kapitálu; d) vytváření mezinárodních monopolistických svazů, které si rozdělují svět; e) dokončení územního rozdělení světa největšími kapitalistickými státy. Nejmohutnější impérium vybudovala Velká Británie: takřka čtvrtina světové populace, pětina území.

Po *druhé světové válce a rozpadu koloniálních říší dostal imperialismus nový charakter; někdy byl interpretován jako snaha obou supervelmocí (USA a SSSR) o udržení pozic v dosavadních „sférách vlivu“ či o získání nových států na jednu či druhou stranu (cestou vojenské a ekonomické pomoci). Za jinou formu imperialismu je označována i ekonomická převaha vyspělých států, která údajně brání ekonomickému růstu v méně rozvinutých zemích, a limituje tak i jejich nezávislost (tzv. neoimperialismus).

2. teorie o oprávněnosti získávání kolonií a závislých území a podřizování si cizích subjektů vyplývající z přesvědčení o vlastní nadřazenosti a především z této teorie vycházející praktická strategie vykořisťování;

3. z hlediska *antropologie: tato věda (zvláště její sociální a kulturní větev) se zformovala právě v období impériálního kolonialismu a byla s imperialismem po dlouhou dobu svého vývoje svázána, kolonie dlouho fungovaly jako jakási vyhrazená laboratoř, ve které antropologové prováděli své výzkumy, nezřídka ovlivňované „impériální ideologií“. (František Čapka, Jaroslav Malina)

impérium (z latiny: *imperium*, „rozkaz, nařízení, moc rozkazovat, svrchovaná moc; vládní, státní moc, vladařství, vláda“):

1. svrchovaná moc vládní, civilní a vojenská, kterou byli opatřeni nejvyšší *úředníci starého *Říma. Impérium dávalo právo *jurisdikce, právo svolávat sněmy a senát a vykonávat významné *sakrační úkony jménem obce. V oblasti vojenské opravňovalo sbírat vojsko, jmenovat důstojníky, vést *válku, uzavírat vojenské smlouvy apod. Městské imperium bylo omezeno právem *občana odvolat se k sněmu. Vojenské impérium bylo neomezené; v užším smyslu vojenské vrchní velení;

2. velký stát, velká říše, velmoc (příklad: carská říše, *incká říše, *římská říše). (Jaroslav Malina)

Imperium Romanum (římské impérium, římská říše), právní a územní pojem označující všechny oblasti římského *císařství. Zpočátku pojem chápán abstraktně jako výraz mocenské sféry římského *národa, později i konkrétně jako vymezení hranic říše (*limes Romanus). Ze správního hlediska bylo významné zejména: Augustovo rozdělení provincií na senátorské

(spravované senátem, bez stálých vojenských posádek) a císařské (nově dobyté, spravované přímo panovníkem, s vojenskými posádkami); Diocletianovo administrativní rozdělení říše na dvanáct *diecézí, které se dále dělily na provincie (Itálie byla rozdělena na dvě diecéze a tím fakticky postavena na roveň ostatním oblastem Imperia Romana); rozdělení Imperia Romana na část západní a východní po smrti císaře Theodosia I. v roce 395. Největšího rozsahu dosáhlo impérium za císaře Traiana (od *Hispanie až po nově zřízenou provincii Arabii a Dákii), poté vedli *císaři vesměs *války obranné a od 3. století se Imperium Romanum postupně pod nájezdy „*barbarů“ i z vnitřních příčin rozpadalo.

Právní pojem Imperium Romanum přežil pád *západořímské říše v roce 476 a byl převzat Karlem Velikým, později i německými císaři (tzv. *Svatá říše římská národa německého, jež právně zanikla až v roce 1806). Na východě byla nositelem státoprávní ideje Imperia Romana *byzantská říše až do svého zániku v roce 1453 a poté zcela formálně ruská carská říše do roku 1917. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

impérium, římské, *Imperium Romanum.

implantace (vsazení, zasazení) [embryologie], zachycení oplozeného vajíčka ve sliznici dělohy (*nidace). (Drahomír Horký)

implementace (z latiny: *im-plēre*, „naplnit, vyplnit“), doplnění, naplnění, uskutečnění.

implementační agentura, *agentura, implementační.

implementátor, *fyzická osoba či *právnícká osoba pověřená rozdělováním peněz (například *instituce *Evropské unie – Evropská komise: implementátor pověřen rozdělováním „evropských peněz“ – podpora aktivit splňujících požadavky EU). (Marie Dohnalová)

implicitní kultura, *kultura, implicitní.

implikace (z latiny: *implicātus*, „vpletený, zapletený; spleť, zamotaný“), vztah mezi *výroky, z nichž jeden je důsledkem druhého; v *logice výrok vytvořený z daných dvou výroků pomocí spojky: „Jestliže ..., pak ...“ (Jaroslav Malina)

import (z latiny: *im-portāre*, „přinášet, dovážet, dopravovat; způsobit, zavinit“):

1. dovoz z ciziny (například zboží, ale v širším smyslu i nebo kulturních statků apod.);
2. [archeologie, etnoarcheologie], přenos *suroviny nebo výrobků na dané území z větších vzdáleností (výpravy komunit za surovinami, později prostřednictvím prvních kovoliticů nesoucích s sebou rudu i *kov nebo postupně od *občiny k občině; prostředkem na této cestě mohla být *směna, ať praktická či rituální nebo dary při prestižních slavnostech [srov. například reciproční obřadní výměnu – *kula], kterou prováděli obyvatelé ostrovů v oblasti *Nové Guineje).

První importy existují již v *paleolitu, kdy se přenášely i na značné vzdálenosti kamenné suroviny užívané při výrobě *kamenné štípané industrie (*křemence, *obsidián, *pazourek, *radiolarit, *rohovce), od *neolitu *horniny k výrobě *kamenné broušené industrie (například *jadeit, nefrit, zelené břidlice). Od *neolitu se rovněž staly předmětem rozsáhlého importu například lastury ze Středomoří (*spondylové ozdoby) i Černomoří nebo baltský *jantar a také také luxusní *keramika. Od doby měděné a bronzové přistoupily výrobky z *mědi, *bronzu, *železa nebo *skla směřující v případě Evropy od jihovýchodu a jihu do nitra kontinentu.

V *době bronzové možná již došlo ke vzniku specializace putujících obchodníků a metalurgů spjaté se standardními ekvivalenty směny (*hřivny) a se sklady (*depoty) hotových a nepoužitých výrobků a se vznikem obchodní sítě (například *cesta, Jantarová), která pak byla rozvinuta ve *starověku (například *cesta, Hedvábná). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

impotence (z latiny: *impotentia*, „bezmocnost; divokost, prudkost, vášnivost; slabost“):

1. neschopnost muže k pohlavnímu styku a *oplodnění;
2. přeneseně neschopnost, nemohoucnost v různých lidských aktivitách (impotence vědecká, umělecká apod.). (Jaroslav Malina)

impresionismus (z francouzštiny: *impression*, „dojem“), evropský umělecký směr poslední třetiny 19. a počátku 20. století, který byl reakcí na oficiální historizující a akademické výtvarné umění, na kritický *realismus a *naturalismus v *literatuře a na neoromantismus v *hudbě; původně vznikl ve francouzském *malířství na konci 60. let 19. století. Za duchovního otce tohoto směru je považován Édouard *Manet (1832–1883), který svými obrazy *Olympie* a *Snídaně v trávě* vyvolal bouřlivou reakci oficiálních uměleckých kruhů i široké veřejnosti, na druhé straně však ovlivnil celou generaci tvůrců. Mezi nejznámější z nich patřili Claude *Monet (1840–1926), Pierre-Auguste *Renoir (1841–1919), Alfred Sisley (1839–1899), Edgar *Degas (1834–1917) a Camille Pissarro (1830–1903), k nim se přidal i Paul Cézanne (1839–1906). Poprvé společně vystavovali v Paříži v roce 1874. *Hnutí vstoupilo do historie s posměšným názvem, který označil „impresionisty“ za malíře pouhých dojmů (podle Monetova obrazu *Impression, soleil levant* [Vycházející slunce – dojem], 1872).

Impresionisté se odvrátili od oficiálního akademismu a vytvořili osobitý styl, který bývá považován za předěl mezi klasickým a moderním uměním. Preferovali smyslové *vjemy před intelektuálním pojetím, snažili se zachytit atmosféru prchavých okamžiků, okamžitou náladu duše. Zavedli malování v plenéru, hlavním námětem se stala *krajina s typickými motivy vln, vodní hladiny, chvějivého světla, oblaků, větru, kouře, mlhy, jiskření sněhu, slunečního svitu. Základním výrazovým prostředkem impresionistických malířů byly barvy slunečního spektra (červená, modrá, žlutá), posílené o takzvané doplňkové barvy (zelená, oranžová, fialová). Šlo vlastně o aplikaci Newtonova objevu, že barva je určitou podobou světla a že přírodní světlo je směsicí všech barev spektra. Základní metodou bylo nanášení oddělených barevných skvrn viditelnými tahy štětce. Spojením skvrn v divákově *sítnici měl vzniknout světelný dojem, výsledný tvar a tón. Důsledným domyšlením zásad impresionismu jsou proslulé série Clauda Moneta, který maloval jeden námět za různé světelné konstelace (nejznámější cykly *Rouenské katedrály*, *Stohy*, *Lekniny*). Pierre-Auguste Renoir se více než ostatní impresionisté zabýval ženskou postavou, a tak spojil impresionismus s dlouholetou uměleckou tradicí, jež oslavovala fyzickou krásu (*akty *Koupající se ženy*, 1885, *Akt na slunci*, 1876, *Spánek po koupeli*, *Gabriela v rozhalené blůze*, *Koupající se žena s rozpuštěnými světlými vlasy*, 1902–1905). Edgar Degas také zobrazoval lidská těla, ale zcela jinak než Renoir. Místo nymf s hebkými těly kreslil obyčejné ženy v překvapivých pózách, jeho obrazy odhalují smyslná zákoutí, nepůsobí však eroticky (prostitutky, ženy při toaletě, baletky v netanečních postojích). Na poslední výstavě impresionistů v roce 1886 vystavil řadu obrazů pod souhrnným názvem „*Sled ženských aktů, jež se koupají, myjí, suší, utírají, češou nebo se dávají česat*“. Největší zájem však Degas věnoval zachycení pohybu. Proto se k námětům z dostihů, baletu a cirkusů vrací v mnoha variacích. Představitelem českého impresionistického malířství byl mistr krajinomalby Antonín Slavíček (1870–1910). Nejtypičtější impresionistické obrazy zachycují nikoli napětí a drama, nýbrž okamžiky šťastného souznění lidského nitra se světem, vytvářejí barevnou *poezii a hudbu.

Význam impresionismu v malířství však daleko přesáhl jeho vlastní hranice: například jeden z impresionistů, Paul Cézanne, svým pozdním dílem stanul na samé hranici *kubismu (za svůj tvůrčí zdroj ho označil nejen Pablo *Picasso, ale i Henri *Matisse, čelný představitel *fauvismu). Impresionisté výrazně ovlivnili tzv. postimpresionisty, především Vincenta van *Gogha (1853–1890) nebo Paula *Gauguina (1848–1903), z jejichž tvorby čerpal impulzy jak fauvismus, tak i kubismus; van Gogh je chápán i jako předchůdce pozdějšího *expresionismu, z Gauguina zase vycházeli představitelé primitivismu (někteří ho navíc chápou i jako průkopníka *symbolismu).

V poezii se impresionismus zase inspiroval vizuálními vjemy. V literatuře je charakterizován jemnou senzibilitou, zaměřením na detaily a letmé momenty vystihující neopakovatelnou náladu chvíle, důrazem na lyrický účinek, podpořený často hudebními

prvky. Impresionismem byli zejména ovlivněni ve Francii Paul Verlaine (1844–1896), v Německu Detlev von Liliencron (1844–1909), v Rakousku Hugo von Hofmannsthal (1874–1929), v Itálii Gabriele d'Annunzio (1863–1938), v Rusku Boris Konstantinovič Zajcev (1881–1972), v českém prostředí Karel Hlaváček (1874–1898), Vilém *Mrštík (1863–1912), Antonín *Sova (1864–1928), Růžena Svobodová (1868–1920), Fráňa *Šrámek (1877–1952).

Impresionismus se jako směr uplatnil i v hudbě, kde se stejně jako malířství a literatura snaží postihnout neopakovatelnost prchavé chvíle. Typické je zaměření na barvu *zvuku, neurčitě členěná melodie, rozmanitá rytmika (inspirace hudbou *Dálného východu), jemné dynamické odstíny. Důležité inspirační zdroje skladatelé nacházeli v tvorbě „*prokletých básníků“, kteří obraceli pozornost k zvukové podobě slova. Zakladatelem hudebního impresionismu byl francouzský skladatel Claude Debussy (1862–1918). K jeho stěžejním dílům patří *Preludium k Faunovu odpoledni* (1894), klavírní cykly *Estampes* (Rytiny, 1903), *Images* (Obrazy, 1905–1907), *Preludia* (1910, 1913). Impresionistická *imaginace a propojení smyslových vjemů se zračí i v názvech částí cyklů, například *Zahrady v dešti*, *Odrazy ve vodě*, *Zvony pronikající listím*, *Zvuky a vůně chvějící se ve večerním vzduchu*, *Ohňostroj*. Impresionismus se bohatě uplatnil též v tvorbě francouzského skladatele Maurice Ravela (1875–1937). Krásnou ukázkou impresionistického pojetí jsou klavírní díla *Zrcadla* (1905) a *Vodotrysky* (1901), uvedené mottem z díla básníka Henriho de Regnieria „Bůh řek se směje z vody, která ho lechtá“. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

impressio, -onis, f., vtisk, otisk.

impressiones digitatae, též *impressiones gyrorum*, otisky mozkových závitů na plochých *kostech *neurokrania. (Ladislava Horáčková)

impressiones gyrorum, **impressiones digitatae*.

imprinting [etologie], *vtištění.

imprinting, parentální, fenomén, kdy stupeň exprese * genu, respektive jeho *alely, závisí na tom, od kterého z rodičů potomek danou alelu zdědil. Mechanismem řízené exprese genu/alely může být nestejná metylace *DNA, k níž dochází během gametogeneze odlišně u obou *pohlaví. Alela určitého genu může být metylována, a tudíž inaktivní v oocytech, avšak demetylována, a tudíž aktivní ve spermatocytech. Po *oplození pak buňky embrya budou obsahovat inaktivní mateřskou alelu a aktivní alelu otcovskou. Tento proces je reverzibilní v průběhu generací; u nového jedince, je-li muž, musí být všechny metylované alely při gametogenezi demetylovány, je-li to žena, musí být všechny demetylované alely při gametogenezi metylovány. (Jiřina Relichová)

improvizace (z francouzštiny: *improvisation*, „improvizace“), tvorba na základě *inspirace, bez přípravy (například schopnost vytvářet v kontaktu s divákem či posluchačem slovesné i herecké, dramatické a divadelní hodnoty). (Ludmila Sochorová)

improvizované drama, *drama, improvizované.

Imru'ulkajs (kolem 500–550), arabský básník; nejslavnější básník předislámské doby. Pocházel z knížecího rodu v Nadždu na Arabském poloostrově. Zanechal *díván* (sbírku básní) obsahující asi 25 *kasíd*. Poznal dobře beduínské prostředí a zamiloval si pouštní *přírodu. Vynikl především v milostné lyrice a v popisech přírody. Ve svých smyslově erotických verších popisuje milostné zážitky a zejména objekt své *lásky s mnoha podrobnostmi, se spontánním naturalismem a přiléhavými obraznými příklady. V jeho básních jsou i pesimisticky laděné úvahy o vrtkavosti osudu. (Jaroslav Oliverius)

imunita (z latiny: *immunitās*, „osvobození od povinností, služeb, poplatků; volnost; výsada; odolnost proti nákaze“):

1. [biologie, medicína aj.], odolnost, obranyschopnost organismu proti cizorodým látkám pomocí imunitního systému; (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

2. [právo], vynětí osoby nebo skupiny osob z pravomoci soudních orgánů, osvobození od placení poplatků, břemen; například ve *středověku mohl *panovník udílet imunitu, vyjímat

osoby z pravomoci státních *úředníků. V *kanonickém právu platila například soudní imunita (právo *kleriků podléhat pouze církevním soudům). (František Čapka)

imunoprecipitace, reakce protilátky s příslušným antigenem formou vysrážení.

in situ (z latiny: *situs* „místo, původní naleziště; kontext“):

1. [obecně] na původním místě, ve své poloze;
2. [biologie], studium biologických dějů in situ, kde v živém organismu probíhají;
3. [archeologie, tafonomie aj.], v původním *uložení, v původní neporušené poloze odkrytý a někdy i vcelku při výzkumu ze země vyzdvižený *objekt (*hrob, *pec), předmět nebo seskupení předmětů s určitou výpovědní hodnotou. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Inanna, sumersky; Ištar, akkadsky. Inanna, z původního tvaru Ninanna „paní nebes“, nebo „paní datlového hrozu“(?); *varianta jména Innin; jako *astrální bohyně, planeta Venuše, je nazývána Ninsianna. S Inannou ztotožněna akkadská Ištar, starší forma jména Eštar, z všesemitského ^cAthtar; od starobabylonského období (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) jméno používáno též jako pouhé apelativum „bohyně“. Nejdůležitější ženské božstvo sumersko-akkadského *panteonu, bohyně smyslné *lásky, bohyně *války a dobytvačnosti, astrální božstvo – planeta Venuše (aspekt původně vlastní akkadské Ištare). Jméno sumerské Inanny je doloženo již v tzv. archaických textech z Uruku z počátku 3. tisíciletí př. n. l. V seznamu bohů z Fáry (26. století př. n. l.) je uváděna na třetím místě (*An, *Enlil, Inanna). V pozdějších seznamech (od starobabylonského období) uváděna na vzdálenějších místech, což svědčí o jejím poklesu v hierarchické stratifikaci panteonu. Jméno akkadské Ištary (Eštar) je poprvé doloženo v staroakkadském období (2. polovina 3. tisíciletí př. n. l.) jako součást teoforních vlastních jmen. Inanna/Ištar byla považována za dceru boha *Nanny/Sína a bohyně Ningaly, pravnučku boha Ana. Jejím bratrem byl bůh *Utu/Šamaš, sestrou *Ereškigal, jejími syny byl Lulal/Látarák a Šara. Jejím manželem byl *Dumuzi, který však není nikde uváděn jako otec jejích synů. Její průvodkyně byla bohyně Ninšubura. Již ve starosumerských textech se objevují zmínky o úzkém vztahu Inanny a Ana, podle nichž lze usuzovat, že z tohoto spojení se zrodili oba její synové. Symbolem bohyně Inanny byl rákosový věnec, pravděpodobně od středobabylonského období (2. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) byla Ištariným symbolem osmicípá hvězda. Jejím *atributem byl lev, její posvátné číslo bylo 15. Jejím nejdůležitějším kultovním střediskem bylo *město *Uruk s chrámem *Eanna (sumersky „dům nebes“); její uctívání je však doloženo v celé řadě mezopotamských měst, a jak sumerská Inanna, tak i akkadská Ištar měla množství místních podob a jmen. Není zcela jasné, zda s Inannou/Ištarou byly ztotožňovány některé lokální bohyně, nebo zda se naopak její *kult místně diferencoval. O kultu bohyně Inanny/Ištary panuje ještě mnoho nejasností, nicméně je zřejmé, že byl silně sexuálně zbarven.

Kolem postavy bohyně Inanny vznikla řada *mýtů, které ji zobrazují jednak jako válečnici a dobytvačku, jednak jako milenkou a manželku Dumuziho. Důležitou úlohu sehrává v sumerských eposech o Enmerkarovi, *Lugalbandovi, *Gilgamešovi. 1) Inanna a Bilulu. Dumuzi. 2) Inanna a Ebich. Sumerský mýtus o vítězném boji bohyně Inanny s personifikovaným pohořím Ebich (dnešní Džebel Hamrín, východně od Tigridu, jižně od Dolního Zábu), které Inanně neprokázalo *úctu a nesklonilo se před ní. Skladba dochovaná v opisech ze starobabylonského období je zřejmě *reflexí vítězného boje některého z panovníků dynastie z Akkadu proti obyvatelům východních hornatých území. Její autorkou je patrně *Encheduanna, dcera *Sargona Akkadského, kněžka boha Nanny v městě *Uru. Nasvědčuje tomu i pasáž v *hymnu Encheduanny na bohyni Inannu (*Innin šagurra*, sumersky „hrdá paní“), kde je rovněž zmíněn motiv Ebichova odmítnutí holdu bohyni Inanně, když se před ní skláněli všichni velcí bohové i všechna pohoří. Líčení boje Inanny s Ebichem nebo jiným horstvem se objevuje i v hymnu *Ninmešarra*, sumersky „paní všech božských sil“, jehož autorkou je rovněž Encheduanna. Inanna – válečnice vystupuje i v sumerské skladbě Prokletí Akkadu. 3) Inanna a Enki. Během návštěvy, kterou Inanna koná u *Enkiho v Eridu, se jí ho podaří opít a získat pro

sebe „božské síly“ *me, které odváží s sebou do Uruku. Když Enki vystřízliví, vysílá za Inannou svého posla Isimua s démonickými pomocníky, aby „božské síly“ získali zpět. Inanně a její průvodkyni Ninšubure se podaří sedmkrát uniknout a dopravit „božské síly“ do Uruku. Mýtus se zřejmě snažil vysvětlit kultovní a politický vzestup Uruku. Doba jeho vzniku je nejasná, snad 21. století př. n. l. 4) Inanna a Šukaletuda. Inanna, znavená během svého válečného tažení, se uložila k odpočinku nedaleko pozemku zahradníka Šukaletudy, který ji ve spánku znásilnil. Inanna se mstí celému *Sumeru sesláním tří pohrom, Šukaletudu však nemůže dostihnout. Nakonec se obrací o pomoc k Enkimu, jenž jí přislíbí Šukaletudu vydat, navrátí-li se do svého města Uruku a bude-li obnoven dřívější pořádek ve světě bohů. Mýtus je zřejmě odrazem historických událostí souvisejících s povstáním proti akkadskému vládci Narám-Sínovi, jehož patronkou byla bohyně Ištar-Anunitum. Skladba pravděpodobně vznikla v období III. dynastie z Uru, její text je znám z opisů z 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. nalezených v *Nippuru a Uru. 5) Povýšení Inanny. Na žádost shromáždění bohů činí bůh An ze své družky Inanny svou právoplatnou manželku. Pozvedá ji na nebesa jako planetu Venuši a obdarovává ji panovnickými odznaky. Enlil na Anovu výzvu předává Inanně vládu nad zemí a nabádá Enkiho, aby se i on vzdal své moci v její prospěch. Dvojjazyčný sumersko-akkadský hymnicko-mytologický text se dochoval fragmentárně (známá pouze 3. a 4. tabulka) v opisech ze 7. století př. n. l. (Ninive), 6. století př. n. l. (*Babylon) a seleukovského období (Uruk, jeden fragment datován do roku 316 př. n. l.), dobu jeho vzniku zatím nelze určit. Inanna usiluje o získání vlády na nebesích po boku boha Ana i v mýtu o zatmění *Měsíce (Nanna). 6) Sestup Inanny do *podsvětí. Sumerský mýtus vypráví o marné snaze bohyně Inanny získat nadvládu nad podsvětím, kde panovala její sestra Ereškigal. Všechny odznaky zbavená, poražená a smrtí potrestaná Inanna musela zůstat v podsvětí, odkud byla vysvobozena teprve na zásah boha Enkiho, poté co její průvodkyně Ninšubura se marně dožadovala pomoci u Enlila a Nanny. Vzkříšená Inanna opustila podsvětí v doprovodu *démonů Galla, jimž však musela za sebe vydat náhradu. Nedovolila démonům, aby se zmocnili Ninšubury ani jejich dvou synů, bohů Šary a Lulala. Vydala jim svého manžela Dumuziho, neboť neoplakával její podsvětí zjetí. Mýtus je dochován v opisech ze starobabylonského období z 19.–18. století př. n. l. nalezených v Nippuru a Uru, doba jeho vzniku spadá zřejmě do 21. století př. n. l. Akkadská *verze: Sestup Ištary do podsvětí. Poté co Ištar sestoupila do podsvětí a v zápase s Ereškigalou byla poražena a vydána na pospas šedesáti *chorobám, zmizela ze země veškerá plodivá síla. Papsukkal, posel bohů, se obrací o pomoc nejprve k Sínovi (Nanna) a posléze k Eovi (Enki), s jehož přispěním je Ištar vzkříšena a v *Namtarově průvodu je jí dovoleno vyjít z podsvětí. Nedá-li mu však výkupné, musí se vrátit zpět. Oním výkupným je zřejmě Dumuzi, kterého oplakává jeho sestra, zde zvaná Belili (Geštinanna). Text akkadského mýtu se dochoval v opisech pocházejících z *Aššuru (datovaných do 12./11. století př. n. l.) a z Ninive (7. století př. n. l.).

Vedle množství sumerských hymnů opěvujících bohyni Inannu (nejdůležitější jsou uvedeny výše; *Innin šagurra*, *Ninmešarra*, zajímavé mimo jiné tím, že reflektují některé historické události během panování vládců dynastie z Akkadu) se dochovala i řada akkadských hymnů na bohyni Ištaru, z nich zejména hymnus ze starobabylonského období a dále hymnicko-mytologická píseň o Agušaje. O lásce a námluvách Inanny a Dumuziho jednájí sumerské milostné kultovní písně mající vztah k *rituálu *posvátného sňatku. Jen v sumerských nářcích nad zmizelým bohem, které oplakávají zajatého a zemřelého Dumuziho, jsou obsaženy zmínky o snahách bohyně Inanny o jeho osvobození z podsvětí. (Jiří Prosecký)

inaugurační diplom, *diplom, inaugurační.

inbrední deprese, *deprese, inbrední.

inbridng, *křížení, příbuzenské.

Inca Roca, legendární incký panovník. (Oldřich Kašpar)

incest (z latiny: *incestus*, „smilstvo, krvesmilstvo“), pohlavní styk nebo *manželství mezi blízkými příbuznými osobami, krvesmilství. V *psychoanalýze Sigmunda *Freuda důležitý motiv nevědomé dynamiky (*komplex, oidipický). (Jaroslav Malina)

incestní tabu, *tabu, incestní.

incipit (z latiny: *incipio*, „začínám“, doslovný význam: „začíná“; tedy to, čím začíná spis, kniha), počáteční formulace textů měly svůj význam prakticky od dob vynálezu *písma. K nejstarším doloženým incipitům patří sumerské tabulky obsahující seznamy dokumentů řazených podle jejich názvů, jež zastupovala první slova jednotlivých textů. Incipity tedy zastupovaly názvy do té doby, než se obecně rozšířilo jejich používání. Starověká tradice odvozovat názvy spisů podle jejich úvodních slov či spojení se uchovala i u některých starozákonních biblických textů a používala se zejména pro některé *žalmy. Podobně byly podle svých začátků pojmenovány i určité traktáty *Talmudu, později i křesťanských *hymnů či *modliteb (Otčenáš ...). V rukopisné tradici byly incipity zvýrazňovány odlišným druhem písma i jeho barvou již od *starověku. V širší formě incipity obsahovaly i údaje o obsahu spisu, jeho autorovi a pohnutkách, které vedly k jeho sepsání.

Význam incipit se neomezuje jen na kodikologickou tradici, jež jim sice dala název, ale trvá dodnes, kdy se toto označení používá k obecné charakteristice začáteční pasáže jakéhokoli textu, básnického i prozaického. Někteří autoři si na těchto formulacích, od nichž se odvíjí další text, dávají speciálně záležet – tzv. magie první věty. Starý *zvyk označovat spisy podle incipitů je dodnes funkční v případě papežských *encyklik, citovaných podle svých začátečních frází, například *Rerum novarum* ... (Marie Pardyová)

incisový typ erupce, *erupce, incisový typ.

incisura, -ae, f., zářez, rýha (v *anatomii například velký zářez *kosti sedací – *incisura ischiadica major*). (Ladislava Horáčková)

incisura cardiaca, ostrý zářez mezi *jícnem a žaludečním fundem. (Lenka Vargová)

incisura interarytaenoidea, slizniční zářez mezi oběma *hlasivkovými chrupavkami, který vzniká při *fonaci prohloubením **plica interarytaenoidea*. (Lenka Vargová)

incizální, *okluzální plocha u *řezáků a *špičáků. (Lenka Vargová)

incize (z latiny: *incisio*, „naříznutí, zaříznutí, zářez“), naříznutí, chirurgické otevření *kůže, chorobného ložiska, sliznice aj. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

incká říše, *říše, incká.

incké megalitické stavitelství, *stavitelství Inků, megalitické.

incké náboženství, *náboženství, incké.

incus, -udis, f., kovádlíka, sluchová kůstka uložená ve středoušní dutině. Kovádlíka má podobu třenového *zubu se dvěma kořeny. Široká část *corpus incudis* má styčnou plošku pro hlavičku *kladívka (**malleus*). Z těla vystupuje *kaudálním směrem *crus longum incudis*, které je zakončené hrbolkem *processus lenticularis* se styčnou ploškou pro *třmínek (**stapes*). Dorzálně odstupuje kratší a silnější výběžek *crus breve incudis*. (Lenka Vargová)

indeterminismus (z latiny: *in*, „ne“ a *determinismus*, „danost, určení; vymezení hranic“), *názor, který podmíněnost a *příčinnost jevů v *přírodě a ve *společnosti buď omezuje, nebo dokonce vylučuje. Otevírá se tak prostor pro působení svobodné vůle v lidském jednání; opak: *determinismus. (Jaroslav Malina)

index, -icis, m.:

1. ukazatel;

2. [anatomie] ukazováček. (Ladislava Horáčková)

index abraze, termín pro vyjádření rozsahu *abraze při hodnocení *chrupu jako celku, vypočítá se jako součet všech nalezených skór na jednotlivých zubech a dělí se počtem vyšetřovaných zubů. (Michaela Račanská)

index DMF, *index KPE, *index, zubní.

index kep (anglicky: *def index*), kvantitativní vyjádření pozorovatelné prevalence *kazu nebo výskytu kazu v dočasné *dentici; součet počtu dočasných zubů s kazem, nebo zubů zaplněných. Odlišuje se od *indexu kpe v tom, že *dočasné zuby chybějící v době vyšetření jsou v indexu kep ignorovány. (Michaela Račanská)

index kp, kvantitativní vyjádření počtu kariézních (k) a zaplněných (p) *dočasných zubů u dítěte nebo skupiny dětí. (Michaela Račanská)

index KP, kvantitativní vyjádření počtu kariézních (K) a zaplněných (P) *stálých zubů u jedince nebo skupiny. (Michaela Račanská)

index kpe, *index, zubní, také index dmf (z angličtiny: *decayed, missing, filled*), používá se stejně jako *index KPE, ale na dočasných zubech. Do komponenty chybějících zubů jsou zahrnuty pouze ty zuby, které by měly být přítomny podle věku zkoumaného jedince. Jestliže všechny chybějící *dočasné zuby, které nejsou nahrazeny stálým zubem, jsou považovány za chybějící bez ohledu na věk, může to vést ke zvýšení indexu kpe. (Michaela Račanská)

index KPE, *index, zubní, také index DMF (z angličtiny: *Decayed, Missing, Filled*), udává průměrný počet zubů s kazem na jednoho jedince, kvantitativní vyjádření celoživotního vystavení člověka kazu na stálých zubech, hodnotí postižení populace *zubním kazem. Je dán součtem kariézních (K), zaplněných (P) a chybějících (E) stálých zubů, každý zub je započítáván jen jednou, nálezy mohou být vztaženy k různým věkovým skupinám, *pohlaví, *rase apod.). (Michaela Račanská)

index lidského rozvoje (anglicky: *Human Development Index*, zkratka: HDI), kombinovaný indikátor, který měří výsledky dané *země s ohledem na nové *paradigma lidského rozvoje. HDI hodnotí kvalitu života nejen podle ekonomických ukazatelů, které samy o sobě mohou být zavádějící, ale také prostřednictvím sociálních kritérií: index sleduje mimo jiné očekávanou délku života, gramotnost a přístup k vzdělání, dostupnost zdravotní péče, porodní *úmrtnost, *rovnost příležitostí mužů a žen, uprchlictví či přístup k pitné vodě. (Marie Dohnalová)

index, komparativní alveolární, *index, zubní.

index, komparativní dentální, *index, zubní.

index, panmiktický (P) [genetika], měřítko *relativní heterozygotnosti, $P = 1 - F$, kde F je *koeficient inbridingu. (Jiřina Relichová)

index, paternitní (zkratka: PI), poměr pravděpodobnosti otcovství (*určení otcovství) testovaného muže a pravděpodobnosti otcovství náhodného *muže z *populace. (Markéta Zachová)

index, Pearlův, ukazatel používaný pro posouzení a srovnání spolehlivosti metod *antikoncepce. Je vyjádřen v procentech a stanoví se jako poměr počtu (nechtěných) těhotenství ve studovaném vzorku uživatelů a celkového počtu měsíců (nebo menstruačních cyklů), po které byla antikoncepce užívána, násobený hodnotou 1200 (12 měsíců – rok; 100 – vyjádření v procentech; pokud je doba užívání antikoncepce měřena počtem menstruačních cyklů, násobí se poměr číslem 1300). Zjednodušeně řečeno, Pearlův index vyjadřuje, kolik procent žen otěhotní v prvním roce užívání dané antikoncepce. Index dostal název podle amerického biologa Raymonda Pearla (1879–1940). (Miroslav Králík)

index, pohlavní, X/A, u *Drosophila* poměr *chromozomů *X k počtu sad *autozomů (A), index určující *pohlaví: samičky mají pohlavní index 1,0, samečci 0,5; jedinec s hodnotou 0,66 se vyvíjí jako *intersex, 1,5 je supersamice a 0,33 supersameček. (Jiřina Relichová)

index, ponderální, poměr tělesné výšky v centimetrech k třetí odmocnině hmotnosti v kilogramech.

index, vlasový, nejmenší šířka průřezu vlasu násobena 100 a dělena největší délkou průřezu *vlasu. U vlasů rovných a vlnitých dosahuje vlasový index hodnot 80–100, u vlasů kudrnatých 50–75. Hodnoty pro výpočet indexu se měří uprostřed vlasu, neboť směrem ke kořeni nebo k hrotu je průřez u všech typů vlasů téměř kruhový. (Ladislava Horáčková)

index, zubní, ukazatel stavu *chrupu u zkoumané populace. Nejčastěji používané zubní indexy:

CAI, komparativní alveolární index (z angličtiny: *Comparative Alveolar Index*) vyjadřující poměr celkového počtu zachovaných *alveolů se zuby, i po *intravitálních a postmortálních

ztrátách, s jejich ideálním počtem, do jisté míry vyjadřuje stupeň zachovalosti a úplnosti hodnocených čelistí;

CDI, komparativní dentální index (z angličtiny: *Comparative Dental Index*) udávající počet zachovaných alveolů plus volně zachovaných zubů v procentu jejich optimálního počtu; do jisté míry vyjadřuje stupeň zachovalosti a úplnosti hodnocených čelistí;

CRE, index je součtem procentuálního výskytu zubů s kazem, kořenů zbylých po rozrušení korunky, a alveolů, z nichž vypadly zuby během života, z celkového počtu studovaných zubů, respektive alveolů;

F–CE, index *frekvence kazivosti chrupu, udává, kolik procent ze všech zkoumaných lebek má v čelisti alespoň jeden zub s kazem či intravitálně ztracený zub (zubní lůžko, zahojené po ztrátě zubu během života);

I–CE, index *intenzity kazivosti chrupu, udává procento zubů s kazem a vypadlých zubů z jejich ideálního počtu;

CRI, komparativní radikulární index, vyjadřující počet zachovaných elementů s kořeny zubů v procentu jejich optimálního počtu;

KPE, *index KPE, také index DMF (z angličtiny: *Decayed, Missing, Filled*), udává průměrný počet zubů s kazem na jednoho jedince. (Ladislava Horáčková, Michaela Račanská, Lenka Vargová);

V *mammaliologii se pojmem zubní index rozumí počet zubů poloviny úst v horní a dolní čelisti dle typů (*řezáky, *špičáky, *premoláry, *moláry), který je specifický pro každý druh savce, například všechny druhy úzkonosých *primátů (Catarrhini) mají *zubní vzorec 2123 / 2123, dohromady 32 zubů. (Jiří Gaisler)

indexy bohů mayského panteonu (Schellhasova „typologie“), dnes běžné označení mayských bohů velkými písmeny latinské abecedy je původně spjato s německým badatelem Paulem Schellhasem (*Die Göttergestalten der Mayahandschriften* [Podoby božstev mayských rukopisů], 1897), jenž byl prvním, kdo systematicky popsal rozmanitá božstva a je doprovázející *glyfy v *mayských kodexech. V *kodexech figurují více než dva tucty různých postav bohů, které lze navzájem rozlišit a identifikovat jak prostřednictvím jejich *atributů, tak i *hieroglyfů jejich jmen, která je označují, neboť jejich „portréty“ v rukopisech namnoze chybějí nebo se nedochovaly.

Všichni bohové, kteří jsou v rukopisech znázorněni (až na bohy Venuše a různá *zoomorfni božstva) se právě označují Schellhasovými indexy: hieroglyfy jmen se stále nedaří přečíst. Z kodexů nevyplývá, v jakém vzájemném poměru božstva jsou. Nelze proto jednoznačně určit, zda existovala, a jaká byla *hierarchie bohů. Jediné *kritérium, podle něhož lze význam bohů zhodnotit, je četnost jejich výskytu. Nejčastěji zobrazovaní bohové jsou bůh B (bůh deště), bůh D (*Itzamna), bůh E (bůh mladé *kukuřice) a bůh A (bůh smrti). (František Vrhel)

indexy, antropologické, indexy obvykle vyjadřující velikosti menšího rozměru na lidském *těle nebo na *skeletu v procentech velikosti rozměru většího a informující o proporcích lidského těla. Nesrovnáváme navzájem jen délkové míry, ale vyjadřujeme také například vztah délkové míry k nejmenšímu obvodu (u dlouhých *kostí takto počítáme tzv. délkotloušťkový index, který informuje o stupni robusticity zkoumané kosti), nebo velikost oblouků a tětiv. Takto vypočítaný index vyjadřuje stupeň zakřivení studované oblasti.

Indexy počítáme vždy přímo z naměřených hodnot, nikdy z průměrných hodnot pro populaci.

Příklad: výpočet délkošířkového indexu lebky = největší šířka lebky *100/největší délka lebky. Nízké hodnoty délkošířkového indexu ukazují na lebku dlouhou, naopak čím je hodnota indexu vyšší, tím je lebka širší. Abychom mohli proporce vyjádřit slovně, bylo variační spektrum některých indexů rozděleno do tříd o určitém rozpětí. U délkošířkového indexu lebky bylo vytvořeno rozdělení do sedmi tříd:

Rozdělení délkošířkového indexu lebky podle Johna C. Garsona (Breuer 1988): ultradolichokranní do 64,9; hyperdolichokranní 65,0–69,9; *dolichokranní 70,0–74,9; mezokranní 75,0–79,9; *brachykranní 80,0–84,9; hyperbrachykranní 85,0–89,9; ultrabrachykranní 90,0 a více.

Indexy dalších tělesných rozměrů se počítají tímto způsobem:

index = rozměr A * 100/ rozměr B,

kde rozměr A představuje veličinu, u které chceme zjistit jaké je její procentuální zastoupení v rozměru B.

Příklady nejpoužívanějších indexů:

Délka přední stěny *trupu k výšce těla (M 27/M 1), rozpětí paží k výšce těla (M 17/M 1), výška vsedě k výšce těla (M 23/M 1 [tzv. kormický index] je dobrým ukazatelem prenatálního výživového stavu), délka celé horní končetiny k výšce těla (M 45/M 1), šířka biakromiální, bikristální nebo bispinální k výšce těla (M 35, M 40, M 41/M 1) a další. Speciálním případem jsou indexy vyjadřující vztah mezi výškou a hmotností, které jsou velmi užitečné při posuzování výživového stavu jedince. Základním antropometrickým indexem u živého *člověka je hmotnostně-výškový poměr, nejužívanějším je BMI – body mass index (index tělesné hmotnosti), který vztahuje tělesnou hmotnost k druhé mocnině výšky v metrech. Tento index je nejlepším ukazatelem nadměrné hmotnosti a obezity. U dětí do tří let je však vhodné jej nahradit Rohrerovým indexem (index tělesné plnosti), u něhož se také jedná o vztah tělesné hmotnosti k výšce ($RI = m/v^3 * 100$). Oba jmenované indexy však nevypovídají o rozložení tělesné hmotnosti, a proto je vhodné je doplnit o WHR index (waist to hip ratio), poměr hodnot obvodu pas (M 62) / boky (M 64). Tento index ukazuje nejen rozložení tělesné hmoty (nejvíce riziková pro vznik *civilizačních chorob je tzv. abdominální *obezita, kdy je největší část tělesného tuku rozložena okolo pasu), ale má vysokou výpovědní hodnotu i ve výzkumu *sexuálního dimorfismu. Při určování *somatotypu je využíván ponderální index (poměr tělesné výšky v centimetrech k třetí odmocnině hmotnosti v kilogramech). (Martin Čuta)

indiáni (amerindové), veškeré *autochtonní obyvatelstvo obou Amerik s výjimkou *Eskymáků a *Aleutů; celkem asi 30 milionů osob, většinou v *zemích Jižní a Střední Ameriky, v USA asi 2,7 milionu osob (*cenzus z roku 2003), v Kanadě asi 300 000. Jsou asijského mongoloidního původu. Antropologicky žlutohnědé plemeno: žlutohnědá pleť, rovné, černé, tuhé vlasy, tmavé oči, slabé tělesné ochlupení, vystupující *lící kosti, v *chrupu horní čelisti (**maxilla*) lopatkovité druhé *řezáky. U dětí je častý *epicanthus, u některých indiánů promínuje nos. Z antropologického hlediska se indiáni dělí na skupiny: a) severoamerická (vysokorostlé podplemeno atlantské a nižší tichomořské); b) středoamerická (nízkorostlá plemena); c) jihoamerická (malá výška těla; dělena na podplemeno paleoamerické a vlastní jihoamerické); d) patagonská (vysoký vzrůst). Začali osidlovat Ameriku nejpozději před 15 000–13 000 lety přes Beringův průliv (dnešní úžina Beringie vytvářela ve studených obdobích *pleistocénu periodicky jakýsi suchozemský most umožňující zvířatům i lidem pronikat dále na východ), Aljašku a Aleutské ostrovy, podél pacifického pobřeží Severní Ameriky se dostali až do nejjihnějších částí Jižní Ameriky (*Američané, první).

Název indiáni, který chybně vznikl ze španělského slova *Indios* („Ind“, obyvatel Indie), rozšířili po objevení Ameriky Španělé, kteří se domnívali, že připluli do Indie. Jméno se natolik vžilo, že správné označení amerindové se ještě neujalo ani ve vědecké literatuře. Vznikl však samostatný vědní obor – amerikanistika, zabývající se rovněž otázkami etnogeneze původního obyvatelstva a kulturním a společenským vývojem indiánů. Do začátku evropské *kolonizace Ameriky žili indiáni na úrovni rodové a kmenové struktury, s výjimkou *Mayů, *Aztéků, *Inků a dalších etnik, kteří dosáhli vyššího stadia a vytvořili *společnosti tzv. *vysokých kultur ve Střední a Jižní Americe (*civilizace předkolumbovské

Ameriky). Indiáni hovořili více než 2 000 různých *jazyků, které lze zařadit do více než 120 jazykových rodin. Většina indiánských společností v Severní Americe žila na úrovni lovců (*lov), sběračů (*sběračství) a rybářů (*rybolov), pouze *Pueblané a *Irokézové se stali usedlími zemědělci (*zemědělství) a někteří *Préríjní indiáni v průběhu 16. a 17. století přešli k chovu *koní (*Apači, *Komančové ad.). V Severní Americe byli v 19. a 20. století indiáni přesídleni do přírodních rezervací, nebo se zcela asimilovali s bělošským a černošským obyvatelstvem USA a Kanady. Etnické a jazykové rozdělení severoamerických indiánů zaznamenalo ve 20. století četné změny, které byly způsobeny jednak zánikem mnoha malých etnik a jazykových dialektů, ale také v důsledku akulturačního procesu, který vedl k vytvoření větších etnických a jazykových celků (například Harold E. Driver v roce 1961 rozlišuje 17 jazykových skupin, v současných učebnicích však jich je uváděno ještě méně). Nejvýraznějšími znaky sociálního a kulturního vývoje indiánů je přechod četných společenství z původního lovecko-sběračského způsobu života k osvojení *zemědělství. Tento proces probíhal od poloviny 1. tisíciletí v Severní Americe od jihu a v Jižní Americe od severu a vedl posléze k vytvoření sofistikovaných kultur v oblasti *Mezoameriky a andské oblasti v Jižní Americe (*kultury Ameriky, vysoké). Ve Střední Americe vznikly záhy vyspělé zemědělské kultury a raně třídní společnosti (Aztécká říše, Mayská říše aj.). Tyto společnosti dospěly až k objevu zpracování *kovů, k vytvoření *kalendáře a *písma, k vybudování svěbytné architektury a umění, k stavbě důmyslných systémů zavlažování aj. Po příchodu *Španělů byla většina středoamerických indiánů vyhubena. V současné době zde žijí převážně jen míšenci (*kreolové, *mesticové, *zambové ad.). V Jižní Americe se většina indiánů tropů a subtropů věnovala kopaničářskému zemědělství, doplňovanému lovem, sběrem a rybolovem (*Araukáni, Aruakové, *Tupíové ad.). Horší indiáni (Inkové, *Kečuové aj.) vytvořili, podobně jako Mayové a Aztékové, přísně stratifikovanou společnost v *incké říši; ostatní menší skupiny, zejména v jižní části Jižní Ameriky (v Patagonii a v Ohňové zemi) zůstaly na úrovni nomádky lovců a sběračů. V Jižní Americe tvoří indiáni dosud většinu obyvatelstva některých *států, jako například v Bolívii, Brazílii, Ekvádoru, Kolumbii, Paraguayi a v Peru (včetně *míšenců). Kromě toho jsou některé indiánské jazyky úředními jazyky vedle *španělštiny: *kečuština v Bolívii, Ekvádoru a Peru, guaraníjština v Paraguayi aj.

Etnickou hranicí mezi severoamerickými a jihoamerickými indiány je východní hranice Guatemaly. Indiáni Střední Ameriky (v užším smyslu v oblasti Hondurasu, Salvadoru, Nikaraguy, Kostariky a Panamy) patří spolu s indiány ostrovní části Střední Ameriky k jihoamerickým etnikům. Následující dělení odpovídá nejen geografickému, ale zejména jazykovému rozdělení podle hospodářsko-kulturních oblastí:

a) subarktická oblast – *lesy a jižní okraj *tundry obývané malými rodinnými skupinami kočovných lovců, rybářů a sběračů; *kultura některých skupin ovlivněna kontaktem s *Inuity (*Etchaodinové, Kawčodinové, *Tacanodinové);

b) severozápadní pobřeží – usedlí a polousedlí rybáři, lovci a sběrači, hierarchizovaná sociální organizace, vyspělá *řemesla a *umění (*Haidové, *Kwakiutlové, *Tlingitové);

c) Kalifornie – malé, volně organizované skupiny kočovných a polousedlých lovců, rybářů a sběračů (Jokutové, Maiduové, *Pomové, *Yurokové);

d) severovýchod USA – podle převládajících geografických a klimatických podmínek buď kočovní lovci a rybáři; od 16.–17. století *lov kožešinových zvířat, což vedlo k rozkladu kmenové organizace na malé rodinné skupiny (*Creeové, *Naskapiové, *Odžibvejové), nebo lovci a specializovaní sběrači tzv. indiánské rýže v oblasti Velkých jezer (*Menominiové) či zemědělci, lovci a rybáři s vyspělou sociální a politickou organizací (*Delavarové, *Huróni, *Irokézové);

e) jihovýchod USA – hierarchizované společenské zemědělství s raně státní organizací (*Creekové, *Čerokiové, *Čoktavové, Načezové);

f) prerie – kočovní lovci bizonů a sběrači, chovatelé koní organizovaní do menších skupin, které se scházely k výročním obřadům, společnému lovu nebo v případě *války (*Arapahové, *Dakotové, *Cheyenni, Komančové, *Šošoni);

g) jihozápad USA – usedlí a polousedlí zemědělci, lovci a sběrači na různém stupni sociálního a politického vývoje (Apači, *Navahové, Pueblané);

h) Antily – společenství zemědělců, rybářů a lovců, téměř vyhubeni po příchodu Španělů (*Arawakové, *Karibové, *Sibonejové, *Taínové);

ch) Střední Amerika a andská oblast – zemědělství s využitím umělého zavlažování, chov domácích zvířat, vyspělá řemesla, politická organizace od kmenů po státy (*Aymarové, Aztékové, *Čibčové, Kečuové, Mayové, *Zapotékové);

i) tropická a pralesní Jižní Amerika – usedlí i polokočovní zemědělci, lovci, rybáři a sběrači, kmenová společenství tvořená jednou nebo více *vesnicemi (Arawakové, *Guaranijové, Karibové, Tupiové, *Witótové, *Záparové, *Žéové);

j) jih Jižní Ameriky – skupiny zemědělských i kočovných lovců, sběračů a chovatelů koní (Araukáni, *Čarúové, *Tehuelčové);

k) Ohňová země – malé skupiny polousedlých lovců, rybářů a sběračů mořských měkkýšů (*Alakalufové, *Jahganové, *Onové). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Indiáni Gran Chaka, jihoameričtí *indiáni různého původu, kteří žijí v oblasti náhorních plošin *Gran Chaco. Jejich celkový počet nepřesahuje 100 000 (v roce 1984), avšak počet *míšenců je mnohonásobně vyšší. Většinou nejsou původním obyvatelstvem: to bylo *španělskými dobyvateli po objevení *zlata v *zemi vyhubeno nebo vyhnáno k jihu (například *Patagonci). Jde o četné nově přichozí zemědělské *kmeny indiánů ze sousedních oblastí, kteří oblast Gran Chaca osídlili v 17. a 18. století, kdy zájem *Evropanů o tuto oblast poklesl. Převzali od Evropanů znalosti chovu *koní a jízdy na koni, ale nerozvinuli je do takové míry jako severoameričtí *Prerijní indiáni. Nejznámější etnickou skupinou indiánů Gran Chaca jsou dodnes *Guajkurúové, dále *Abiponi, *Čamakokové, *Pilagáové, *Tobové ad. (Zdeněk Tvrдый)

Indiáni Severozápadního pobřeží, etnické skupiny obývající úzký pás pevniny prostírající se mezi mořem a Kordillerami a blízké ostrovy Severní Ameriky. Jsou proslulí svým řezbářstvím. Počítají se k nim *kmeny Bella Bella, Bella Coola, *Haidové, *Kwakiutlové, *Nutkové, *Sališové, *Tlingitové a další. (Zdeněk Tvrдый)

indiáni, Amazonští (Amazonas, podle bojovných žen z *řecké mytologie), původní etnické skupiny jihoamerických *indiánů různého původu žijící v rozsáhlé oblasti povodí řeky Amazonky a jejích přítoků v rovníkové pralesní části Jižní Ameriky; celkový počet příslušníků těchto etnik se odhaduje na více než 100 000 (v roce 1984). Oblast jejich osídlení začíná na svazích peruánských And a prochází napříč kontinentem až k brazilskému pobřeží při Atlantském oceánu. Z hlediska etnogeneze se rozlišují zejména dvě skupiny: indiáni západní Amazonie (*Bororové, Huitótové, *Ipurinové, *Jívarové, Pirové, *Tukanové, Yaguové) a indiáni východní Amazonie (Tapajové, kteří žijí při ústí Amazonky, a dále Murové, Taneteharové, Wajwajové, a pobřežní *Tupínambové, *Tupiové). Většinou žijí jako drobní usedlí zemědělci, lovci a rybáři v oblastech tropických říčních pralesů, které byly až do počátku 20. století téměř nedostupné. V současné době už je každá indiánská pospolitost ve styku s brazilskou společností a mnoho indiánů pracuje jako námezdní dělníci, rolníci nebo rybáři v provinciích Amazonie. (Zdeněk Tvrдый)

indiáni, Bobří (Dunneza, Beaverové, z angličtiny: *beaver*, „bobr“), původní etnikum severoamerických *indiánů žijící v lesní a jezerní oblasti na horním toku řeky Peace v Britské Kolumbii v Kanadě. Jejich nejbližšími sousedy jsou *Čipevajové a *Karierové. V současné době žijí v rezervacích na pomezí USA a Kanady v počtu necelých 7 000 příslušníků (v roce 1984). (Zdeněk Tvrдый)

indiáni, Floridští (Floridové), pozůstatky etnických skupin severoamerických *indiánů žijící nyní na poloostrově Florida, většinou ve vymezených rezervacích. Jsou vesměs považováni za jedny z nejstarších skupin, náležejících k tzv. margidům, kteří se vyznačovali podlouhlým tvarem *hlavy (*dolichocefalie). V současné době jich žije na území Floridy jen několik tisíc a patří k různým *kmenům. (Zdeněk Tvrdý)

indiáni, Hadí, *Šošoni.

indiáni, Kalifornští (Hoka-indiáni), etnické a jazykové společenství severoamerických *indiánů, kteří byli původně rozšířeni zejména v jižní a západní části Severní Ameriky. Jedinou původní oblastí Hoka-indiánů dnes zůstala Kalifornie. Později byli k Hoka-indiánům přiřazeni *Yumové a *Seriové a lze předpokládat, že k jejich jazykové rodině dříve patřila i etnika sídlící po obou stranách dolního toku řeky Rio Grande, jejichž počet dosahoval asi 100 000 lidí a jež se později zcela smísila zejména s mexickými etniky *Utoaztéků. Yumové a Seriové dnes žijí v rezervacích v jihozápadní části USA. K nejbližším příbuzným ještě patří například Maribové (Maribichicoa) v Nikaragui a některé větší skupiny jako Coahuiltékové, Karankavové, Kotonamové, Tamaulipékové, Tonkavové a další etnika v jihozápadní části Texasu a hlavně v Mexiku. (Viz též *hoka.) (Zdeněk Tvrdý)

indiáni, Liščí (Fox indiáni), původní severoameričtí *indiáni algonkinského původu žijící v rezervacích ve státě Iowa a Missouri spolu s příbuznými *Čipevaji, *Odžibveji a *Winibaguy. Dnes představují zbytek původního etnika v počtu kolem 4 000 příslušníků (odhad z roku 2000). (Zdeněk Tvrdý)

indiáni, Moravští (Munsee), etnická skupina severoamerických *indiánů ze skupiny *Algonkinů, kteří obývali území dnešního státu New York, v 18. století byli přesídleni do Pensylvánie a odtud v 19. století do rezervací na řece Betrenche v Kanadě. Zde přijali učení českých exulantů, nazývaných v USA a v Kanadě Moravští bratři (Moravian Brethren), a začali se podle nich nazývat Moravští indiáni (Moravian Indians). Z celkového počtu 350 příslušníků na počátku 20. století jich zbývá dnes přibližně 150. (Zdeněk Tvrdý)

indiáni, Prérijní, nomádské populace severoamerických *indiánů žijících v oblasti vnitrozemských prérií, kteří si zachovali původní způsob obživy, založený na *lovu a *sběru, a zároveň si po příchodu evropských kolonistů osvojili chov *koní a jízdu na koni. V současné době žije pouze několik tisíc příslušníků jednotlivých společenství. Prérijní indiáni se formovali teprve v 17. a 18. století a většinou se specializovali na lov bizonů a velké stepní zvěře; tato zvířata byla později zcela vyhubena. V polovině 19. století se soustředili na uhájení svého území a také zejména na boj proti evropským přistěhovalcům. K Prérijním indiánům náleží *Apači, *Asinibojnové, *Černonožci, *Dakotové, *Hidatsové, *Cheyenni, Iowové, Kadové, *Komančové, *Mandanové, *Omahové, Osagové, Ponkové, *Siouxové a *Šošoni. Patří k různým jazykovým a etnickým rodinám (*Algonkinům, *Athapaskům, *Pomům aj.), zařazení jednotlivých etnik však není dosud jednotně zpracováno.

Z hlediska etnogeneze je zajímavé, že kultury a společnosti Prérijních indiánů trvaly pouze asi 200 let (od konce 17. století do 19. století), neboť skupiny, které nebyly zcela zdecimovány v bojích s kolonisty a vojsky *Angličanů a *Francouzů, musely přesídlit do vymezených rezervací a přejít k usedlému způsobu života. Důsledkem těchto většinou drastických zásahů byl značný pokles jejich populací. (Zdeněk Tvrdý)

indiáni, Vraní (Crow, též Absarokové), původní populace severoamerických *indiánů patřící ke skupině *Dakotů. Jako prérijní lovci byli ze svých původních území v povodí řeky Missouri (Jižní a Severní Dakota) spolu s Dakoty a dalšími indiánskými etniky přesídleni koncem 19. století do rezervací v Montaně v USA. Dnes žije asi 10 000 příslušníků etnika, koncem 18. století jich bylo jen 4 000 až 5 000, po zavlečení neštovic a *cholery v roce 1840 jejich počet klesl přibližně na 2 000. Jazyk patří do rodiny siu, je blíže příbuzný jazyku *Hidatsů, od nichž se podle své tradice oddělili na přelomu 18. a 19. století. Ve své původní domovině se věnovali usedlému *zemědělství, *lovu a *sběračství. V 1. polovině 18. století

během *migrace na západ přejali od *Préríjních indiánů chov *koní a koncem století již byli kočovní lovci bizonů, sběrači a obchodníci (obchodovali zejména se *Šošony). (Zdeněk Tvrдый)

indiáni, Zaječí (Hare), původní etnická skupina severoamerických *indiánů ze skupiny *Athapasků žijící v severozápadní části Kanady; v současné době zbytky původních populací Lesních indiánů severní subarktické zóny. Patří k původním obyvatelům severu a zachovali si též částečně původní *legendy a *mýty (vznik obyvatel země z ondatry a bobra aj.). Patří i jazykově do společenství severních Athapasků. (Zdeněk Tvrдый)

indiánské jazyky, *jazyky, indiánské.

indiánské války, *války, indiánské.

indická civilizace, *civilizace, indická.

indická etnika, *Indové.

indická filozofie, *filozofie, indická.

indická matematika, *matematika, indická.

indické jazyky, *jazyky, indické.

indické konopí, *konopí, indické.

indické náboženství, *náboženství, indické.

indické písmo, *písmo, indické.

Indie, Západní, *svět, Nový.

indiference (latinsky: *indifferentia*, řecky: *adiaphora*), bezrozdílnost, nerozhodnutelnost, nerozlišitelnost. Původně jeden z centrálních termínů řecké pyrrhónské *skepse, v níž vyjadřoval obsah formule „žádná věc není spíše taková než onaká“ či „žádná věc není více tím než oním“. Nerozhodnutelnost skeptického postoje vyjadřoval termín *adiaphoron*, „lhostejnost“. Ve středověké a novověké filozofii označuje indiference především neoprávněnost nebo nespravedlnost (zpravidla etického) rozhodnutí. Ve filozofii *německého idealismu se prosadil termín indiference v pojmově dominantním významu u Friedricha Wilhelma Josepha *Schellinga; v jeho filozofii identity je absolutní Já totožné s absolutní indiferencí, to znamená, že neobsahuje žádné vnitřní rozdílnosti nebo rozpory, zatímco všechny ostatní difference plynou z indiferentnosti Já. Dosažení absolutní identity je pak shodné s totální indiferencí subjektivního a objektivního, tj. se splynutím s absolutnem, jež je absolutním věděním. (Břetislav Horyna)

indikace [medicína], rozhodný důvod či soubor okolností, vyžadující určitý léčebný nebo diagnostický postup.

indikační skica, *skica, indikační.

individualismus (z latiny: *individuālis*, „nerozlučný, nedělitelný“), způsob uvažování, který za výchozí bod myšlení, jednání, hodnocení (etického, společenského) klade proti celku individuum, jedince s jeho schopnostmi, zájmy a právy a s důrazem na jeho samostatnost. Politicky se projevuje uplatňováním práv jednotlivce proti mocenské nadvládě *státu. Teoreticky i prakticky je spjat zejména s *liberalismem 19. století (kořeny již v *renesanci a *osvícenství). Sociologicky uvažován jako rozvíjení *relativní *autonomie jedince ve *společnosti. Společnost chápe jako účelové sdružení svobodných lidí a všechny další společenské jevy odvozuje i hodnotí z hlediska jejich *svobody, jejich potřeb a zájmů; opak: *kolektivismus. (Jaroslav Malina)

individuální fitness, *fitness, individuální.

individuální hodnota zdraví, *hodnota zdraví, individuální.

individuální/citový substrát osobnosti, *substrát osobnosti, individuální/citový.

Indoárijci, *Indoárjové.

indoárijské jazyky, *jazyky, indoárijské.

Indoárjové (Indoárijci, též védští Árjové), historicky významná podskupina indoevropských *kmenů, hovořících (proto)indoárijskými dialekty, které po rozpadu

indoiránské jednoty na přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. pronikaly v několika vlnách přes jižní oblasti Střední Asie a východní část Íránské plošiny do severní *Mezopotámie a přes horská údolí Afghánistánu na indický subkontinent. O přítomnosti protoindoárijských mluvčích v churritské říši *Mitanni (severní *Sýrie) v 16. a 15. století př. n. l. svědčí jména védských *bohů (*Indra, *Mitra, *Varuna) v churritských diplomatických dokumentech, nalezených v chetitských *archivech, základní číslovky či lexikální výpůjčky indoárijského původu v chetitském a churritském pojednání o chovu a výcviku *koní. V následujícím období (asi 1500–1200 př. n. l.) Indoárjové osídlili povodí Indu a oblasti Paňdžábu. Postupně využili převahy, již jim skýtaly rychlé válečné vozy tažené koňmi a kvalitní výzbroj, k expanzi dále na východ. V mladším védském období (mezi léty 1000–600 př. n. l.) Indoárjové kolonizovali úrodné oblasti meziříčí mezi Gangou a Jamunou a ve středním Poganží. Podrobili si původní obyvatelstvo (*Mundové, možná *Drávidové aj.) a jako vládnoucí vrstva rozdělili *společnost bez ohledu na etnickou příslušnost na čtyři *kasty (či *stavy – *varny): kněžskou, válečnickou, rolnickou a poddanskou. Kulturní a společenský vývoj indoárijských etnik dokumentují zhruba od 15. století př. n. l. nejstarší písemné památky zvané *védy, z jejichž jazyka se později vyvinul klasický *sanskrt. V současné době na indickém subkontinentě hovoří indoárijskými *jazyky více než 1 miliarda lidí různých více či méně příbuzných etnik, jež se podílejí se na formování *národností a *národů jižní Asie. (Viz též *civilizace, indická, *jazyky, indické, *jazyky, indoárijské. (Jan Filipický)

Indoevropané (indoevropská etnika), příslušníci mnoha etnických skupin a populací, náležející k společné rodině *indoevropských jazyků. Společný původ těchto etnik je vymezován do oblastí severní a severozápadní Indie, střední a jihozápadní Asie, jakož i do hraničních oblastí mezi Asií a Evropou. Indoevropané vytvořili na počátku svého putování do Evropy několik migračních center, odkud se dále šířili. Jedním z nich byla oblast evropského Černomoří a jižní Ukrajiny, dalším pravděpodobně *Blízký východ a *Malá Asie ad. Pohyb prvních indoevropských skupin je zaznamenán v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. V základech indoevropských *jazyků jsou obsažena četná abstrakta a zobecňující výrazy, které svědčí o významném *pokroku v politicko-organizačních a poznávacích oblastech, jakož i v samotném rozvoji těchto jazyků. Pro počáteční období jejich diferenciací ve *starověku se používá dělení na dvě velké skupiny – kentumové (název odvozen od latinského slova *centum*, „sto“) a satemové (souhlásky k, g, ch jsou nahrazeny sykavkami a název je odvozen od íránského slova *satem*, „sto“). Do první z nich patří *Arméni, *Baltové, *Frygové, *Indoárijci, *Íránci, *Slované, *Thrákové a další, do druhé pak *Albánci, *Germáni, *Chetitě, *Ilyrové, *Italíkové, *Keltové, *Řekové a další. Moderní dělení na východní a západní indoevropské skupiny přihlíží spíše k jejich geografickému členění. V současné době jsou uplatňovány zejména genealogické vazby a vztahy těchto jazyků, například mezi slovanskými a *baltskými jazyky nebo mezi *íránskými a *indoárijskými jazykovými skupinami.

Indoevropané položili základy většiny evropských *národů s výjimkou *Ugrofinů, *turkických etnik a několika dalších výjimek (*Baskové). Z Evropy se šířili dále a v průběhu uplynulých pěti století se jejich menší nebo větší skupiny dostaly prakticky do všech oblastí *světa: osídlili Sibiř, Austrálii, Nový Zéland a další území, vytvořili většinu obyvatelstva v obou Amerikách i jinde, a to zejména v období koloniální expanze Evropanů v 16.–19. století; v současné době mluví indoevropskými jazyky přibližně polovina světové populace: 95 % obyvatelstva Evropy, dále větší část západní a jihozápadní Asie (Indie, Írán aj.) a také miliony potomků evropských přistěhovalců v Americe, Austrálii a v *Oceánii, dále v Africe a hovořila jimi i řada etnik starověkých a středověkých, která vymřela, anebo byla vyhubena. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrđý)

indoevropské jazyky, *jazyky, indoevropské.

indogermánské jazyky, *jazyky, indoevropské.

indoiránské jazyky, *jazyky, indoiránské.

Indonésané, *národ, který vznikl vytvořením Indonéské republiky v roce 1949; celkem asi 245 milionů lidí (odhad z roku 2006). Skládá se z asi 300 etnických skupin, jež si jsou jazykově a kulturně blízké (*Balijci, *Batakové, *Dajakové, *Javánci, *Malajci, *Melanésané, *Papuánci, *Sundové ad.). Z antropologického hlediska náleží k jihoasijskému typu *mongoloidní rasy, část k negroidní rase. Mluví *jazyky *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny, malá část mluví *melanéskými a *papuánskými jazyky; úředním jazykem je indonéština, která vznikla na základě *malajštiny v první polovině 20. století. Jednotlivá etnika jsou na různém stupni společenského a hospodářského vývoje. Obyvatelé jsou z 87 % *sunnité, zbytek jsou převážně *křesťané, dále *hinduisté, *buddhisté a místy se udržuje tradiční *animistické náboženství. (Zdeněk Tvrď)

indonéské jazyky, *jazyky, indonéské.

indonéština, *malajština.

Indové (hindy: *Hindí*, „*Hindové, obyvatelé Hindu“, tj. Indie; též *Bháratiya*, *Bháratvásí*, „obyvatelé Bháratu“, tj. země potomků Bharaty, legendárního vládce a *eponymního zakladatele lunární dynastie, jež podle tradice v dávnověku ovládala celé území indického subkontinentu; vzácněji se objevuje české demonymum Bháratové), souhrnný název označující etnicky, jazykově, nábožensky a kulturně různorodé obyvatelstvo Indické republiky (zhruba 1,3 miliardy lidí – odhad z roku 2007). Obyvatelské jméno je odvozeno z geografického názvu Indie, *exonyma, jež původně označovalo povodí řeky Sindhu (řecky: *Indos*, latinsky: *Indus*), ale postupně se jeho význam rozšířil na celý poloostrov Přední Indie včetně přilehlých souostroví Andamany, Nikobary a Lakadivy (s výjimkou Šrí Lanky a Malediv). Kromě jižní Asie nacházíme početné indické komunity v zemích Středního východu, v Jižní Africe, ve Velké Británii, v karibské oblasti, ve Spojených státech amerických, v Kanadě, na Fidži a v Malajsii.

Při uplatnění tradičních *antropometrických hledisek starší literatura indické obyvatelstvo obvykle člení do následujících hlavních typů: (a) kmenové populace *Andamanců, jihoindické horské kmeny (Irulové, Kádarové, Kurumbové ad.) a také některé kmeny na jihu Bengálska vykazují podle této typologie negritské rysy (malá postava, krátkolebost, plochý nos, silné ohrnuté rty, tmavá pleť, černé kudrnaté vlasy, skrovná tělesná pilozita); (b) k protoaustraloidní nebo austrické skupině, někdy spojované s nositeli *harappské kultury, bývají řazeni *Bhílové, Čenčuové, *Mundové, *Oráonci či *Santálci (nevelký vzrůst, delší lebka s nízkým čelem a výraznými nadočnicovými oblouky, široký nos, tmavohnědá pleť, narudlé vlnité vlasy); (c) za spoluvůrce harappské civilizace bývají někdy považováni též příslušníci mediteránní či drávidské skupiny, kteří tvoří jedno z nejtmaevších europoidních etnik (střední postava, *dolichokranie, menší obličej s nízkým vyklenutým čelem, výrazný, často u kořene široký nos, silné rty, světle až temně hnědá pleť, černé zvlněné vlasy); (d) *brachykefalický alpínsko-dinarský typ je zastoupen zejména mezi komunitou *Pársů, ale i mezi *Bengálci či v etnické skupině Kodavů v jihoindické Karnátace; (e) za reprezentanty dolicho-mezokefalického protonordického typu (robustní postava, snědá, až bronzová barva pleti, úzký vystupující nos a hnědé, až černé vlasy), zastoupeného hlavně mezi populacemi v západním a severním Paňdžábu, v Poganží a mezi příslušníky vyšších *kast, jsou označováni potomci védských *Árjů (*Indoárijců), kteří od 3. tisíciletí př. n. l. do Indie migrovali ze Střední Asie; (f) výsledkem transhimálajských migrací jsou kmenové populace mongoloidního *tibetočínského původu v Ásámu, Nágálendu, Méghálaji, Sikkimu a Ladaku (střední postava, nažloutlá pleť, výrazné lícní kosti, šikmé oči, sporé terciární *ochlupení). Novější výzkumy potvrzují vysokou míru *heterozygotnosti indického obyvatelstva, na jehož *etnogenezi se podílelo značné množství vnějších vlivů v dlouhém sledu cizích vpádů a migrací. Za pozůstatek nejstaršího praosídlení je považován australoidně veddoidní substrát, spojovaný s mluvčími *austroasijských jazyků, kteří se na kontinentu usazovali zhruba před 50 000–65 000 lety. Někdy mezi 8.–4. tisíciletím př. n. l. pronikali ze severozápadu na

subkontinent *Drávidové, kteří jsou soustředěni v jižní části poloostrova a tvoří zhruba čtvrtinu všech obyvatel Indie (*Malajálamci, *Kannadci, *Tamilové, *Telugové ad.), severovýchod zhruba ve stejné době osidlovala sinotibetská etnika (asi 2 %). Nejpočetnější skupinu (72 %) tvoří příslušníci jižní větve europoidních populací, hovořící *indoevropskými (indoárijskými) jazyky (*Ásámci, *Bengálci, *Bihárci, *Gudžarátci, *Hindustánci, *Kašmírci, *Maráthové, *Paňdžábcí, *Rádžasthánci, *Urijci ad.). (Viz též *jazyky, indické.)

Obyvatelské jméno Indové zahrnuje v širším slova smyslu příslušnost ke svébytnému kulturnímu a civilizačnímu okruhu, který přes veškerou mnohotvárnost, různorodost, až rozporuplnost vykazuje značnou míru vnitřní soudržnosti, společný *étos a *životní styl, pro něž se v literatuře ustálilo okřídlené spojení „jednota v různosti“ či „jednota protikladů“. Idea „indickosti“, stmelující všechny obyvatele Indie bez ohledu na etnický původ, jazykové a kulturní rozdíly, náboženství, hodnotový systém a způsob života, vznikala s rozvojem národního hnutí proti britské koloniální nadvládě na přelomu 19. a 20. století. Hlavní politickou platformou k jejímu prosazování se stal Indický národní kongres (založen v roce 1885), který se programově považoval za reprezentanta všech nacionalisticky smýšlejících Indů a usiloval o jejich osamostatnění v rámci jediného *národního státu. Proti tomuto pojetí se záhy postavili někteří předáci indických *muslimů, kteří z obav před dominancí *hinduistů, tvořících devět desetin obyvatel tehdejší Britské Indie, vytvořili vlastní stranu, Muslimskou ligu (založena v roce 1906), jež začala hlásat myšlenku svébytného muslimského národa a v roce 1940 vznesla požadavek rozdělení země na Indický svaz a Pákistán (došlo k němu o půlnoci ze 14. na 15. srpna 1947).

Více než čtyři pětiny (80,5 %) Indů tvoří hinduisté, početnou náboženskou menšinu (13,4 %) představují vyznavači *islámu, 2,3 % obyvatel se hlásí ke *křesťanství, 1,9 % náleží ke komunitě sikhů, 0,8 % vyznává *buddhismus, 0,5 % džinismus, zbytek (0,6 %) připadá na Pársy (stoupence *zoroastrismu), *židy a vyznavače *animistických náboženství. Přes občasné pokusy hinduistických nacionalistických kruhů (hnutí *hindutva*, zdůrazňující „hinduistickost“, tj. ortodoxní morálku, tradiční myšlenkové hodnoty a kulturní odkaz čerpající z *véd) povýšit víru většinové společnosti na státní náboženství indická vláda dodržuje princip *sekularismu vylučující zasahování *státu do náboženských záležitostí a zakládá si na svobodě vyznání garantované ústavou. (Jan Filipický)

Indra, staroindický bůh bouře; nejvyšší z bohů védského období, *patron árijských válečníků. Později v *hinduismu zatlačen do pozadí novějšími teistickými kultury, v nichž dominovali *Višnu a *Šiva. Od 6. století př. n. l. jako jeden ze strážců světových stran ochraňuje východní směr a vládne vzdušnému prostoru mezi nebem a zemí. Jeho *ikonografickým *atributem je bílý *slon a hromoklín. Jako nižší božstvo se vyskytuje i v *mytologii *buddhismu. (Jan Filipický)

indukce (z latiny: *inductiō*, „zavádění, přivádění“):

1. typ úsudku a *metoda zkoumání, kdy se z jedinečných *výroků usuzuje na obecný závěr; opak: *dedukce;

2. matematická indukce je následující *teorém: když platí nějaké tvrzení pro číslo 1 a když z platnosti tohoto tvrzení pro libovolné číslo n plyne platnost tvrzení i pro číslo $n+1$, platí toto tvrzení pro všechna přirozená čísla. (Jaroslav Malina)

indukce, embryonální, počátek nebo vznik určité struktury pod vlivem struktury jiné, například **chorda dorsalis* indukuje vznik nervové trubice. (Drahomír Horký)

industrializace (z latiny: *industria*, „píle, přičinlivost, pracovitost“), rozvoj moderních forem průmyslu založený na tovární výrobě, unifikaci a standardizaci výrobních prostředků, zboží a služeb; představuje jeden z klíčových procesů sociálního vývoje posledních dvou set let. Společnosti, které prošly industrializací, se vyznačují zcela odlišnými vlastnostmi než méně rozvinuté *země. V průmyslových zemích například pracuje jen velmi malé procento

populace v *zemědělství, zatímco před *průmyslovou revolucí to byla většina obyvatel. (Jaroslav Malina)

industriální archeologie, *archeologie, industriální.

industrie (z latiny: *industria*, „píle, pracovitost, příčinnost“):

1. průmysl, průmyslová výroba;

2. [archeologie], soubor *artefaktů (kusů *suroviny, polotovarů, hotových výrobků a výrobního odpadu), který po technické stránce vypovídá o technologických postupech, užívaných výrobcí, po tvarové stránce je určován převládajícími *typy a formami výrobků, jejichž kombinace vytváří určitý obraz, shodný či odlišný ve srovnání s jinými industriemi a sloužící k *relativnímu (přeneseně i absolutnímu) *datování *lokalit či *kultur. Dokonalost industrie roste s vývojem *technik, je však ovlivněna i použitou surovinou. Ve starších obdobích *pravěku vystupuje *kostěná a parohová industrie, *kamenná štípaná industrie, *kamenná broušená industrie, později industrie *kovová (z *mědi, *bronzu, *železa). Množina souborů industrie z určitého okruhu nalezišť se shodným technickým i tvarovým (typovým) výrazem bývá v *paleolitu a *mezolitu označována jako kultura, ač ne zcela oprávněně; vhodnější je neutrální termín *technokomplex – soubor kamenných industrií se srovnatelnými formálními technologickými znaky či parametry. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

industrie z tvrdých živočišných materiálů [archeologie], *artefakty (*harpuna, *hrot, *jehla, *jehlice aj.) vyrobené z *kostí, *paroží, rohoviny a *zuboviny (včetně *slonoviny). K tvrdým materiálům živočišného původu mohou být řazeny také skořápky ptačích vajec, mušle a ulity bezobratlých, zejména perleť.

Pevné *tkáně zvířat byly jako surovina využívány již od *starého paleolitu (hypotéza Raymonda *Darta o existenci *osteodontokeratické industrie v prostředí *australopitéků byla však odmítnuta); nálezy úmyslně štípaných kostí (typu acheulských bifasů) pocházejí z plio-pleistocenních chobotnatců z oblasti Latina v Itálii (*lokality Castel di Guido, Fontana Ranuccio) z doby před 400 000 lety. Využití fragmentů dlouhých kostí, koňských prstních článků a paroží k *retušování kamenných *nástrojů je známo ze *starého a *středního paleolitu (Artenac, *Boxgrove). Existence hrotů z kostí, paroží a mamutoviny během starého a středního paleolitu je poněkud kontroverzní. Sporné nálezy hrotů z kostí a mamutoviny pocházejí ze staropaleolitických lokalit Mesvin (Belgie), *Bilzingsleben (Německo), Lunel Viel (Francie), Torralba a Ambrona (Španělsko) a z již zmiňovaných lokalit italských. Počet lokalit se značně rozrůstá během středního paleolitu (lokality Budesti, Budzujeni – Moldávie, Combe Grenal, La Quina – Francie). Izolované nálezy šidel jsou známy z pozdě neandrtálských lokalit ve Francii a Itálii. Technologické schopnosti *raných homininů a *neandertálců bývají povětšinou podceňovány, existují totiž hypotézy, že štípaní kostí úderem ukazuje na neschopnost vyvinout zvláštní metodu výroby pro tento typ *suroviny, založený nejen na úderu, ale i dalších způsobech tvarování. Předpokládá se, že rané *technologie představovaly jen krátké série jednofázových operací, zatímco výroba nástrojů v *mladém paleolitu zahrnovala fázi několik. Rozmach industrie z tvrdých živočišných materiálů je obecně spojován až s anatomicky moderním člověkem. Od mladého paleolitu, počínaje *aurignaciem, jsou zvířecí tkáně systematicky zpracovávány, byly vyvinuty jednotlivé technologie výroby a předměty již byly vyráběny s přesným funkčním zaměřením.

Metodickým východiskem výzkumu pracovních stop (*trasologie), a to i na industrii z tvrdých živočišných materiálů, zůstává práce ruského archeologa Sergeje Aristarchoviče *Semjonova *Pervobytnaja tehnika* (Pravěká technika, 1957). Současné moderní systematické studie začaly vycházet po inspirující publikaci o epipaleolitických a neolitických kostěných nástrojích ze severní Afriky (Henriette Camps-Fabrer, *Matière et art mobilier dans la préhistoire nord-africaine et saharienne* [Nástroje a mobilní umění v prehistorii severní Afriky a saharské oblasti], 1966). V roce 1974 proběhlo první mezinárodní sympozium

věnované výzkumu prehistorických kostěných nástrojů a zároveň byla založena Commission de nomenclature sur l'industrie de l'os préhistorique (Výbor pro názvosloví pravěké kostěné industrie), jejímž cílem bylo nalézt srovnávací body, využitelné při studiu pravěkých evropských kostěných nástrojů a na jejich základě poté vytvoření chronologicko-typologické klasifikace těchto artefaktů. Od roku 1984 je komise zaštitěna Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (UISPP). Další organizace zabývající se industrií z tvrdých živočišných materiálů je International Council for Archaeozoology (ICAZ [Mezinárodní rada pro archeozoologii]), zejména její odnož Worked Bone Working Group (WBRG). (Viz též *technologie výroby industrie z tvrdých živočišných materiálů. (Michaela Zelinková)

industrie, drobnotvará, *industrie, kamenná drobnotvará.

industrie, kamenná, soubor kusů kamenné *suroviny, polotovarů, hotových *nástrojů a výrobního odpadu, dokládající jednak výrobní činnosti (funkční aspekty, *technologie), jednak kulturní tradici (styl, *typologie); provází člověka v průběhu *paleolitu, důležitá je i v mladších pravěkých obdobích, zejména v *neolitu a *eneolitu. (Viz též *industrie, kamenná broušená, *industrie, kamenná drobnotvará, *industrie, kamenná štípaná, *technologie, nejstarší.) (Jaroslav Malina)

industrie, kamenná broušená, soubor *artefaktů (*klíny, *mlaty, *nože, *přesleny, *sekery, *sekeromlaty, *teslice, *závaží aj.) vyráběný a užívaný od *neolitu do počátku *doby bronzové (v některých nativních kulturách dodnes) z tvrdých, pevných, odolných a zároveň dobře opracovatelných hornin získávaných sběrem sutí na výchozech nebo *valounů z říčních teras, později i odlamováním bloků kamene od skály a mělkou jámovou *těžbou (většinou *horniny přeměněné – šedozelenavé až černozeleňavé jemnozrnné *krystalické břidlice [amfibolické, aktinolitické – „zelené břidlice“], ale i *horniny vyvřelé – *diabas, *diorit, *spility aj. a *horniny usazené – *pískovce, *vápence aj.). Kamenná broušená industrie byla nejčastěji vyráběna *technikami otloukání (shodnými s výrobou *kamenné jádrové industrie), jemnějšího *retušování, případně *řezáním, vyklepáváním důlků a žlábků na liniích dělení (dokončeného zpravidla při obou způsobech rozlomením kusu) a *vrtáním otvoru (u seker a sekeromlatů pro nasazení topírka; nevrtané sekery se upevňovaly k dřevěnému topírku či do jeho rozštěpu ovázáním), na závěr *broušením a hlazením, až leštěním (případně *fasetováním). Tyto techniky byly prováděny pomocí řady specializovaných *nástrojů kamenných, kostěných či parohových nebo dřevěných (*otloukače, *pilky, *brousky či *brusy, zařízení k vrtání aj.). Například vrtání se provádělo dutým dřevěným či kostěným vrtákem nebo plným dřevěným či kamenným vrtákem roztáčeným obouruč nebo lukem. Jako vrták lze užít například krátkou tyčku z černého bezu, z níž byla vytlačena „duše“. Jednou rukou se roztáčí vrták a dlaní druhé ruky je svrchu miskovitým kamenem tlačěn do otvoru kamenné sekery. Zrnka podsypávaného vlhkého křemenného písku se zatlačí do vrtáku a vytvoří účinný rezný hrot, který za hodinu prohloubí otvor asi o 3 mm.

Hlavní část kamenné broušené industrie (sekery, sekeromlaty, teslice) se užívala vesměs k práci se *dřevem: kácení a odvětňování stromů, opracování kmenů při stavbě domu, zhotovování člunů, nádob apod.; některé exempláře mohly sloužit i jako zbraně a zejména v případě použití vzácnější *suroviny (*jadeit a nefrit aj.) též jako *symboly prestiže.

Kdysi se tradovalo, že výroba takového kamenného nástroje trvala v pravěku týdny, či dokonce měsíce a že při použití nástroj mnohdy „nepřečkal“ skácení ani jednoho stromu. Tyto a podobné výroky se opíraly o některé staré nekritické, až povrchní etnografické zprávy, v nichž se líčilo, že kamenné broušené sekery byly vysoce ceněny jednak jako nástroje, jednak jako prestižní předměty. Například francouzský misionář mezi americkými *indiány Joseph-François *Lafitau v roce 1724 v díle *Mœurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* (Zvyky amerických divochů ve srovnání s mravy raných dob)

napsal: „Sekerky se používají po celé Americe od nepaměti. Jsou vyráběny z hladkého kusu kamene, který je tvrdý a nesnadno se láme. Výroba takového jednoho použitelného kusu si vyžaduje velkého množství času. Zhotovují se broušením, a to tak, že se jimi tře o pískovec. Časem a používáním nabývají vzhledu velice podobného našim sekerkám nebo klínům.

*Divoch často nebyl schopen dokončit takový nástroj za celý svůj život, z čehož vyplývá, že takový předmět, i když hrubý a nedokonalý, je cenným dědictvím, které získávají potomci.“

Moderní etnoarcheologické a experimentální výzkumy však ukazují, že výroba takového nástroje trvá řádově hodiny (menší jednoduché nástroje 5–10 hodin) či desítky hodin (větší a složitější nástroje 30–50 hodin). A vzrostlý strom lze skácet za několik minut, aniž by byl nástroj jakkoli poškozen (například s originálním neolitickým sekeromlatem z aktinoliticko-amfibolické břidlice bylo při dlouhodobém experimentu skáceno přes 600 vzrostlých lesních stromů a nástroj stále může sloužit svému účelu). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

industrie, kamenná drobotvará, soubor *kamenné štípané industrie objevující se paralelně s *acheuléem na všech kontinentech *Starého světa (východní Afrika, Čína, jižní Evropa, zejména pak za takzvanou Moviusovou linií); jde o staropaleolitické industrie malých rozměrů (průměrná šířka artefaktů nepřesahuje 3 cm), vyráběných jednoduchým štípáním (bez přípravy *jádra) z lokálních *surovin, nejčastěji z *křemene nebo *křemence. Typologicky se člení do skupin souvisle retušovaných *ústěpů („drasadla“), *vrubů a *zoubkovaných nástrojů a takzvaných „mladopaleolitických typů“ (jednoduchá *škrabadla a *rydla); ojedinělé jsou některé typy *hrotů (typ Tayac a Quinson). Průvodní industrie bývá větších rozměrů a je vyrobena z hrubozrnnějších *hornin (*sekáče, ojediněle i hrubé *pěstní klíny). Předpokládá se rovněž industrie ze štípaných *kostí, případně ze *dřeva (*Bilzingsleben).

Tvůrcem drobotvarých industrií je v Asii *Homo erectus, v Evropě předchůdci *Homo neanderthalensis. Ve střední Evropě se industrie tohoto typu objevují vždy v teplých obdobích (Bilzingsleben, *Vértésszölös). Na Moravě o jejich přítomnosti svědčí jen ojedinělé drobné artefakty v půdních komplexech sprašových *souvrvství (Růženin dvůr, *Červený kopec). (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

industrie, kamenná jádrová, masivní *artefakty (*valounové nástroje, *pěstní klíny) v rámci *kamenné štípané industrie vyrobené povrchovým otlučením a oštípáním kusu *horniny či *valounu tak, že uchovávají jeho hmotnou podstatu (*jádro). (Jaroslav Malina)

industrie, kamenná štípaná, soubor *artefaktů (*nástroje, *zbraně, *ozdoby, ale i polotovary a výrobní odpad) vyráběný a užíváný od *paleolitu až do *doby bronzové (v některých nativních kulturách dodnes) z tvrdých a štěpných *hornin získávaných sběrem valounů a hlíz ze sutí poblíž výchozů nebo valounů z říčních teras a *morén, později (ojediněle v paleolitu, intenzivně od *neolitu) i hornickou *těžbou (zejména *silicity – *pazourek, *radiolarit, *rohovce aj., ale i další horniny a *minerály – *křemen, *křišťál, *obsidián aj.) *technikami otlučení, *štípání a *retušování.

Výrobní proces započal úpravou kusu *suroviny otlučením do vhodného *jádra, od něhož se pak štípáním oddělovaly *ústěpy, respektive *čepele, které mohly být finálním výrobkem, odpadem nebo polotovarem, z něhož další úpravou, zejména retušováním vznikaly různé *typy nástrojů (*drasadlo, *hrot, *rydlo, *škrabadlo aj.), případně zbraní (hrot aj.) či ozdob (*korál aj.); také jádro mohlo být polotovarem k výrobě nástroje (*klín, *pěstní, *hrot, listovitý aj.). V zásadě lze tedy rozlišit artefakty jádrové a úštěpové, respektive čepelové. Výrobní technika jádrová spočívá v otlučení kusu suroviny do žádaného tvaru (odražené úštěpy jsou odpadem), úštěpová naopak směřuje k získání vhodných úštěpů – jednodušší a starší technikou clactonskou (*clactonien), jádro předem neupravující, a pokročilejší *levalloiskou technikou, opracovávající jádro tak, aby tvar úštěpu byl dán předem. Odlišný tvar jádra sloužil k těžbě čepelí. Nástroje byly užívány samostatně, jednotlivě zasazené v rukojetích ze *dřeva, případně jiného materiálu, ale zejména *drobotvaré (*mikrolity) byly často složkou

skládaných nástrojů a zbraní, u nichž bylo několik kusů kamenné štípané industrie spojeno v rukojeti z organického materiálu (hlavně dřeva) tak, aby vytvořilo průběžné či zubovité ostří (*dýka, *nástroje, sklizňové).

Experimenty ukázaly, že výroba kamenné štípané industrie vyžaduje zvládnutí několika na sebe navazujících technologických kroků, ale po jejich osvojení je zhotovení nástroje záležitostí několika sekund nebo nanejvýš minut. Například dva experimentátoři ze skupiny ruského experimentálního archeologa Sergeje Aristarchoviče *Semjonovova při jedné expedici napodobili činnost mladopaleolitických kameníků při odbíjení čepelí z jednoho jádra: za šest týdnů vyrobili desítky tisíc úštěpů a čepelí, které by pro tábor mladopaleolitických lovců zřejmě vystačily po několik let. K obdobným výsledkům dospěli další experimentální archeologové: François *Bordes, Errett *Callahan, Don *Crabtree nebo Kjell Knutsson a potvrzují je rovněž etnoarcheologické výzkumy v rámci některých nativních skupin.

Kamenná štípaná industrie měla zásadní důležitost pro sběračsko-lovecká společenstva *paleolitu a *mezolitu, kdy zřejmě plnila kromě praktických funkcí (*lov zvěře, opracování dřeva, *kosti, *paroží, *kůže aj.) i funkce *symbolické, *prestižní a *rituální. V *neolitu a *eneolitu se kamenná štípaná industrie udržovala vedle *kamenné broušené industrie a později *kovové industrie ve všech svých složkách (jádrové, úštěpové, čepelové), ale v podstatně menším množství a typové rozmanitosti. Byla spjata hlavně s pracemi při sklizni (*čepelka, srpová, *nůž, žací aj.) či se zbraněmi nejen loveckými (*šipka). V době bronzové pak její funkce v podstatě skončila, přestože se nakrátko objevily dokonale kamenicky zpracované artefakty, napodobující zpravidla dosud vzácné výrobky kovové (dýka, *kopí, *sekera, žací nůž). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

industrie, kostěná a parohová (zkratka: KPI) [archeologie], *artefakty vyrobené z *kosti nebo *paroží. Vzhledem k omezenému významu termínu z hlediska použité *suroviny (KPI nezahrnuje *zubovinu a další materiály živočišného původu) se v současné *zooarcheologii používá nadřazeného pojmu *industrie z tvrdých živočišných materiálů. (Michaela Zelinková)

industrie, kovová [archeologie, etnoarcheologie], soubor *artefaktů (*dýka, *jehlice, *kopí, *meč, *nádoba, *náramek, *nůž, *sekera, *sekeromlat, *spona, *srp, *šipka) vyrobených z *kovu (*mědi, *bronzu, *železa, *elektronu, *zlata aj.) příslušnými *technikami (*kovotepectví, *kovolitectví, *kovářství, *metalurgie). (Karel Sklenář)

industrie, osteodontokeratická, podle Raymonda *Darta nástroje z *kostí, *zubů a *parohů zhotovené a užívané *australopitéky; Dartovu domněnku vyvrátil Charles Kimberlin *Brain, který zjistil, že jde nikoli o *artefakty, nýbrž o přirozeně vzniklé útvary nebo výsledky činnosti zvěře. (Jaroslav Malina)

industrie, valounová [archeologie, etnoarcheologie] (anglicky: *pebble industry*, francouzsky: *galets aménagés*), artefakty z rámce *kamenné štípané industrie vyráběné z *valounů a oblázků pocházejících z říčních teras. Valouny byly pro svou snadnou dostupnost, vhodnou *velikost i *tvar opracovávány od počátků *paleolitu po *dobu bronzovou i později (a v některých nativních kulturách dodnes), od *mladého paleolitu však už jen doplňkově jako hrubší *nástroje. Otloukáním nebo přitloukáním, hrubší a někdy i jemnější *retuší z nich vznikaly především *sekáče, dále *špičáky, *pěstní klíny a další druhy *jádrových artefaktů. Valouny samy mohly sloužit také jako *jádra pro výrobu polotovarů úštěpových artefaktů.

Valounová industrie představuje jednu z nejjednodušších technik výroby kamenného nástroje, kdy z *valounu jsou přímým úderem odbíjeny *úštěpy, a to bez fáze přípravy *jádra (dekortikace valounu). Jádro se obvykle stává samo nástrojem – *sekáčem (anglicky: *chopper). V 50. a 60. letech 20. století, kdy se tyto industrie nacházely ve vrstvách spodního *pleistocénu Afriky, se považovaly za nejstarší i na ostatních kontinentech, včetně *českých zemí (tzv. *bohémien). Dnes označujeme valounové industrie *starého paleolitu v Africe jako *oldowan, s tím, že tato jednoduchá technika se udržuje po celý průběh *paleolitu, prakticky

do současnosti. Je přirozeně ovlivněna také dostupností valounové suroviny v říčních nebo mořských sedimentech. (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

INEX – Association for Voluntary Activities, *INEX – Sdružení dobrovolných aktivit.

INEX – SDA, *INEX – Sdružení dobrovolných aktivit.

INEX – Sdružení dobrovolných aktivit (INEX – SDA), *občanské sdružení založené v roce 1991. Vysílá dobrovolníky za zkušenostmi na mezinárodní projekty a umožňuje setkávání různých pohledů na *svět, pochopení každodenní reality a rozdílů v jiných *zemích, a tím i poznávání sebe sama. Na mnoha místech celé České republiky organizuje krátkodobé i dlouhodobé projekty zaměřené na obnovu venkova, záchranu památek, zlepšení životního prostředí, kulturní a sociální aktivity, akce i pro sociálně znevýhodněnou mládež a mnoho dalších. Kontakt: www.inexsda.cz/cze. (Marie Dohnalová)

infanticida (infanticidium: z latiny: *infāns*, „nemluvně, dítě“, *caedō*, „zabím, vraždím“):

1. usmrcování dětí, především *novorozenců, jako regulace přírůstku populace. Může jít i o chování, které způsobí bezprostřední smrt embrya či novorozence závislého na rodičovské péči. Někdy se zabití dítěte označuje jako *neonaticida a infanticidium je označení pro vraždu (nemanželského) novorozeněte vlastní matkou;

2. [zoologie], zabíjení mláďat stejného druhu. Infanticida může mít různé příčiny, v případě pohlavní *kompetice se jedná o reprodukční *strategii (většinou) samců, kteří tímto způsobem likvidují potomky svých konkurentů a zvyšují tak svoji vlastní *fitness (srov. *zdatnost, reprodukční; viz také *efekt Bruceové). Infanticida je v živočišné říši rozšířena od mikroskopických vířníků, přes hmyz, ryby, obojživelníky po ptáky a savce (včetně *primátů). Vedle *člověka je infanticida typická například pro *myši, *potkany a domácí *kočky. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina, Václav Vančata)

infarkt myokardu, odumření části *srdeční svaloviny v důsledku přerušení cévního zásobení. Příčinou bývá uzávěr *věnčité tepny nejčastěji při její *ateroskleróze. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

infarkt, kostní (z latiny: *infarcio*, „pěchuji, ucpávám“), odumření *kostní tkáně, které vzniká na základě uzávěru přírodní *tepny, zásobující danou část kostní tkáně krví. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

infekce, nákaza – vstup, vývoj nebo pomnožování infekčního *agens v těle *člověka či *zvířete. Infekce může probíhat zcela bezpříznakově (inaparentní infekce) nebo vyvolá *infekční onemocnění (manifestní infekce). (Ladislava Horáčková)

infekční agens, *agens, infekční.

infekční onemocnění, *onemocnění, infekční.

inferior, -ioris, dolní, spodní (v *anatomii směr na těle vyjma končetin). (Ladislava Horáčková)

infibulace (z latiny: *in*, „v, dovnitř“ a *fibula*, „spona, sepnutí“), zašití, zasponkování nebo svázání ženských či mužských genitálií s cílem zabránit *souloži nebo *onanii. (Viz též *modifikace/adjustace, genitální, *obřízka.) (Jaroslav Malina)

infirmary (z latiny: *īnfirmus*, „slabý, chabý, nepevný, nesilný; chorý, nemocný“), budova v *klášteře vyčleněná pro nemocné. (Josef Unger)

inflace (z latiny: *īnflātus*, „nafouknutý, nadutý; nabubřelý“), trvalý růst cenové hladiny, čili pokles kupní síly peněz. Otevřená inflace, obvyklá v *tržní ekonomice, se projevuje přímým růstem cen. Inflace potlačená, obvyklá pro *centrálně plánované ekonomiky, kde jsou ceny kontrolované z ústředí, se projevuje zvyšováním nedostatku na trhu, delšími frontami a růstem jiných nákladů na obstarání zboží. (Jaroslav Malina)

informace (z latiny: *in-formāre*, „utvářet, formovat, poučovat, vzdělávat, informovat“):

1. zpráva, údaj;

2. informování, poučení;

3. v teorii informace číselné vyjádření množství údajů přenesené sdělovacím kanálem za časovou jednotku při přenosu zpráv. (Jaroslav Malina)

Informační centrum neziskového sektoru, *centrum neziskového sektoru, Informační.

Informační centrum neziskových organizací, o.p.s., *centrum neziskových organizací, o.p.s., Informační.

informační společnost, *společnost, informační.

informační věda, *věda, informační.

informatika, *věda, informační.

informátor (z latiny: *in-formāre*, „utvářet, formovat, poučovat, vzdělávat, informovat“; anglicky: *informant*), *člověk, který poskytuje *informace jiné osobě nebo osobám.

Z hlediska *antropologie příslušník *kultury, který může a chce antropologovi během jeho terénního výzkumu sdělit podstatné informace týkající se života v jeho *společnosti, ačkoliv se vždy jedná o zprostředkovaný výběr dat. Práce s informátory během terénního výzkumu je kombinována s dalšími technikami sběru dat, zejména s *metodou zúčastněného pozorování.

Antropologové často provádějí výzkumy v malých komunitách, kde etnografická data nezískávají pomocí reprezentativního vzorku *populace, nýbrž pomocí několika klíčových informátorů. Hlavní vlastností informátora je kulturní kompetence, nikoli reprezentativnost výběru; informátor je tedy osoba, která zná odpovědi na kladené otázky a je ochotná odpovědi poskytnout. Informátor však nemusí znát odpovědi a ochota poskytnout odpovědi může být motivována odměnou za informace; rozdíly jsou také v tom, zda antropolog hovoří řečí zkoumaného etnika nebo nikoli; z toho pak mohou vznikat nové úrovně interakce. Na kvalitě informátorů zpravidla závisí úspěch celého výzkumu. Jejich výběru proto antropologové musí věnovat náležitou pozornost. Lidé v každé společnosti se liší svým *statusem a *rolemi, které ovlivňují perspektivu, z níž vnímají a interpretují svou kulturu. Informátory můžeme navíc rozdělit na: a) *informátory s přímou životní zkušeností*, kteří mohou poskytnout nejčennější antropologické informace, jakými jsou například detailní popisy, ukázky činností, vzpomínky, přesnější lokalizace atd.; b) *informátory s nepřímou životní zkušeností*, kteří jsou abstraktně nebo nepřímo informováni o kulturním a sociálním životě svých předků. Kombinace těchto faktorů činí z výběru informátorů složitý a zásadní úkol.

Interakce mezi antropologem a informátorem může přinášet stejná úskalí jako kterákoli jiná mezilidská interakce. Informátoři totiž někdy nemluví pravdu, mohou antropologa klamat nebo projevat svůj osobitý smysl pro humor, který může zaníceným badatelům unikat (například známý příběh ohňozemského informátora Jimmyho Knoflíčka z výzkumu Charlese *Darwina a otázka *kanibalismu v Ohňové zemi). Rovněž na mnoho antropologických otázek nemusí informátoři znát odpověď (prostě proto, že jejich kultura se určitými problémy a úvahami nemusela zabývat). Tyto problémy a další úskalí popsali mnozí antropologové, například Franz *Boas (1858–1942), Napoleon *Chagnon (narozen 1938) nebo Hortense *Powdermakerová (1900–1970).

Práce s informátory má úzký vztah k antropologickému etickému *kodexu. Antropolog dbá na to, aby jeho informátoři byli dobře obeznámeni s předmětem výzkumu, aby věděli, co se od nich očekává a jaké jsou cíle výzkumu. Antropolog musí také chránit soukromí svých informátorů.

V postmoderní antropologii se proměnila role informátorů; z pouhých poskytovatelů informací se stávají odbornými partnery antropologa a nezřídka i spoluautory publikací, které na základě terénního výzkumu vznikají. (Martin Soukup)

informovaný souhlas, *souhlas, informovaný.

infrahyoidní svaly, **musculi infrahyoidei*.

infrakce (z latiny: *infringere*, „nalomit“) [medicína], nalomení, neúplné zlomení *kosti. (Ladislava Horáčková)

infraokluze, stav, kdy zub nedosahuje *roviny okluze. (Michaela Křivanová)

infra- (z latiny), v složeninách první část s významem: „pod, vespod“.

infule, *mitra.

infundibulum, -i, n., nálevka (v *anatomii například stopka *hypofýzy tvaru nálevky). (Ladislava Horáčková)

Ingalikové (Deg Hit'an), původní etnická skupina severoamerických *indiánů žijící ve vnitrozemí Aljašky v blízkosti eskymáckých etnik. Patří do athapaské skupiny. Sousedí na východě s Hany, Kučiny a Tanany a spolu s nimi patří k nejsevernějším indiánským etnikům na kontinentě. Jsou dosud převážně arktickými lovci kožešinové zvěře a jejich počet je v současné době asi 12 000 (v roce 1984). (Zdeněk Tvrдый)

Ingarden, Roman Witold (5. 2. 1893, Krakov, Polsko – 14. 6. 1970, Krakov, Polsko), polský filozof, matematik, estetik; přední reprezentant polské *fenomenologie. Po studiu filozofie a matematiky (byl přímým žákem Edmunda *Husserla) působil jako soukromý docent ve Lvově, v letech 1939–1944 byl během ruské a následně německé okupace suspendován a živil se jako učitel matematiky. Po válce se stal profesorem na *univerzitě v Krakově, kde působil až do své smrti.

Ingarden patřil k mnichovsko-göttingenské škole Husserlových žáků a obhajoval realistickou pozici ve fenomenologii. Jeho hlavním problémem se stala intencionalita: otázku, jak mohou intencionální předměty existovat, analyzoval na příkladu uměleckých děl. Odtud se dostával k základním ontologickým otázkám, které ho vedly ke stále kritičtějším komentářům filozofie svého učitele. (Břetislav Horyna)

ingenium (z latiny: *ingenium*, „vrozená, přirozená povaha, povaha [vůbec]; duch, duševní síla“), *nadání, důmysl, důvtip; člověk těchto vlastností. (Jaroslav Malina)

ingera, placky z mouky *miličky habešské.

Ingold, Tim (1. 11. 1948, Sevenoaks, Kent, Velká Británie), britský sociální antropolog; působí na univerzitě v Aberdeenu. V roce 1976 se habilitoval na univerzitě v Cambridgi s prací založenou na terénním výzkumu z let 1971–1972 mezi skoltskými *Sámy v severovýchodním Finsku. V této práci, publikované v roce 1976 pod názvem *The Skolt Lapps Today* (Skoltští Sámové dnes), se věnuje tématům sociální organizace, ekonomické adaptace a etnické politiky vůči této malé *minoritě v kontextu poválečného přesídlování. Poté působil na univerzitě v Manchesteru a pokračoval ve studiu finského regionu. Z výsledků výzkumu vznikla jeho druhá kniha *Hunters, Pastoralists and Ranchers: Reindeer Economies and Their Transformations* (Lovci, pastýři a farmáři: Ekonomika sobů a její transformace, 1980). Výzkum cirkumpolárního lovu a výpasu *sobů jej přivedl k obecnějšímu zájmu o vztah mezi člověkem a zvířetem, o otázky konceptualizace lidskosti a zvířecosti a k rozvíjení ekologické a komparativní antropologie lovecko-sběračských a pastýřských společností. Tato témata zpracoval v souboru studií, který byl publikován pod názvem *The Appropriation of Nature* (Přisvojení si přírody, 1986). V knize *Evolution and Social Life* (Evoluce a společenský život, 1986) se zabýval proměnami koncepce *evoluce v disciplínách *antropologie, biologie a historie od sklonku 19. století až do současnosti. Je také spoluautorem dvoudílné knihy *Hunters and Gatherers* (Lovci a sběrači, 1988, spolu s Davidem Richesem a Jamesem *Woodburnem). Dalším Ingoldovým tématem byl jazyk a tvorba nástrojů jako kritérium lidské odlišnosti, které vedlo k jeho hlubšímu zájmu o vztah mezi jazykem, technologií a lidskou evolucí. Společně s Kathleen Gibsonovou zorganizoval v roce 1990 mezinárodní konferenci na toto téma, která vyústila ve sborník *Tools, Language and Cognition in Human Evolution* (Nástroje, jazyk a schopnost poznání v lidské evoluci, 1993). Od té doby se Ingoldův zájem soustředil na otázky technologie, jazyka a aplikace ekologických přístupů v antropologii a psychologii, které jsou obsahem jeho práce *The Perception of Environment* (Vnímání prostředí, 2000).

V roce 1995 získal prestižní místo (Max Gluckman Professor of Social Anthropology) na univerzitě v Manchesteru. V letech 1990–1992 byl editorem antropologického časopisu *Man*

(Člověk) a později také editorem *Companion Encyclopedia of Anthropology* (Encyklopedie antropologie, 1994). V roce 1999 se stal prezidentem Antropologické a archeologické sekce Britské asociace pro rozvoj vědy. V současné době se zabývá řadou výzkumných projektů na univerzitě v Aberdeenu a pracuje na plánované knize o vztahu mezi antropologií, archeologií, architekturou a uměním jako disciplinárními liniemi, podél nichž je vnímáno, chápáno a tvořeno prostředí. (Tereza Kuldová)

ingot, odlitá masa *kovu nebo slitiny do forem. Ingoty sloužily pro další zpracování: přetavování, rafinování, tváření apod. a jako zásoby *kovů. Kovové suroviny v podobě ingotů byly předmětem obchodu již ve *starověku. Nalezené ingoty sehrávají důležitou roli při stanovení *provenience kovů. Jedná se většinou o kovy vytavené přímo na původních výchozech rud. (Martin Hložek)

Ingres, Jean-Auguste-Dominique (29. 8. 1780, Montauban, Francie – 14. 1. 1867, Paříž, Francie), francouzský malíř; přední představitel pozdního *klasicismu. Tematicky i formálně byl ovlivněn antickým uměním, v řadě obrazů postihl smyslnou ženskou krásu: například *Jupiter a Thetis*, 1811; *Turecká lázeň*, 1862. Ingrese provokovaly především *harémové scény: nejen kvůli exotice a naskytnuvší se příležitosti zobrazit nahé ženy v přesvědčivém prostředí, nýbrž i proto, že mu umožňovaly ukázat ženy jako hračku, jako oběť mužské náladovosti. (Jaroslav Malina)

Ingriš, Eduard (11. 2. 1905, Zlonice u Slaného – 12. 1. 1991, Reno, USA), český experimentální archeolog, hudební skladatel, cestovatel, fotograf, filmový kameraman a dokumentarista. Ze studií na Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy v Praze přestoupil na Pražskou konzervatoř (prof. Josef Bohuslav Foerster, Jaroslav Kříčka a Vítězslav Novák) v Praze. Složil na 600 písní (například *Když odejde děvče*, *Kytara a ty*, *Peru – má láska*, *Slib mi, že nebudeš plakat*, *Teskně hučí Niagara* [z operety *Trampské milování*]) a 60 operet (například *Melodie srdcí*, *Rozmarné zrcadlo*, *U panského dvora*). Ingriš je také autorem drobných skladeb, symfonií (*Pod peruánským nebem*) a filmové hudby (*Práce jako písnička*, *The Gallant One*).

V roce 1947 odcestoval do Jižní Ameriky a v letech 1948–1962 žil a pracoval v Brazílii a Peru. V Limě si otevřel vlastní ateliér a intenzivně fotografoval peruánskou krajinu, architekturu a známé osobnosti (například oficiální portréty peruánského prezidenta Manuela Prady) včetně hollywoodských celebrit (například Ava Gardnerová, Debbie Reynoldsová). Svými fotografiemi přispíval do časopisů *Life* a *New York Times*. Zúčastnil se několika fotografických soutěží, věnoval se sociálnímu dokumentu a reklamní tvorbě. V roce 1949 se seznámil s cestovatelskou dvojicí Jiřím Hanzelkou (1920–2003) a Miroslavem Zikmundem (narozen 1919), s nimiž podnikl výpravu na guánové ostrovy Chinchas. Z této výpravy vznikl film *Ostrovy miliónů ptáků*. Setkání s norským etnologem a experimentálním archeologem Thorem *Heyerdahlem (1914–2002) v roce 1954 jej inspirovalo k potvrzení hypotézy, podle níž původní obyvatelé Peru migrovali do Polynésie. V roce 1955 podnikl Ingriš první plavbu na voru z balzového dřeva (*Ochroma lagopus*) nazvaném po jihoamerické květině *Kantuta*. Tato plavba však skončila uvíznutím v obrovském vodním víru, z něhož posádku zachránila americká válečná loď. Dramatická plavba přinesla Ingrišovi nebývalou popularitu. Dokonce jej přivzal k natáčení filmu *Stařec a moře*, který byl natáčen v Peru na pobřeží u Capo Blanco, americký spisovatel Ernest *Hemingway (1899–1961). Další plavbu Ingriš zahájil 12. dubna 1959, kdy vyplul na voru *Kantuta II* z přístavu Callao (Peru). Dne 11. srpna 1959 přistála *Kantuta II* u ostrova Mataiva (Francouzská Polynésie). Dále posádka pokračovala na Tahiti, kde se Ingriš spřátelil se švédským antropologem Bengtem Emmerikem Danielsonem (1921–1997). Do Peru se Ingriš vrátil 15. 2. 1960 přes *Velikonoční ostrov, ostrov Pitcairn a ostrov Robinsona Crusoe. Průběh plavby zachytil v barevném dokumentárním filmu *Dvakrát přes Pacifik na vorech Kantuta*. Od roku 1962 žil Ingriš v Los Angeles. V roce 1965 jej Heyerdahl

vyzval k účasti na expedici Ra, jíž však odmítl. V roce 1972 se usadil v kalifornském South Lake Tahoe v pohoří Sierra Nevada.

Unikátní fond Inгриšovy pozůstalosti se nachází v Muzeu jihovýchodní Moravy ve Zlíně. Inгриš natočil několik celovečerních a dokumentárních filmů a vyfotografoval přes 40 000 políček filmu (například *Železnice z Cerro de Pasco do Limy* 1948, *Fotograf ve městě Talara* 1955, *Náčelník kmene Yagua z Amazonských pralesů* 1958). Ve vlastní produkci vyrobil celovečerní filmy *Kantuta I* (Kantuta I, 1954–1959), *Untamed Amazon* (Nezkrocená Amazonka, 1954–1959), *Kantuta II* (Kantuta II, 1959–1960), *Sailing The South Seas* (Plachtění v jižních mořích, 1959–1960) a *Three Faces of Peru* (Tři tváře Peru, 1955). Z kopií filmových materiálů z obou plaveb sestavil film *Kantuta in the wake of the Kon-Tiki* (Kantuta bezprostředně za Kon-Tiki), který se stal vítězným snímkem v soutěži cestopisných filmů v kalifornské Laguna Beach v roce 1967. Inгриše je možné společně s Thorem Heyerdahlem označit za jednoho z představitelů *experimentální archeologie zabývajících testováním možností překonávání velkých vzdáleností na replikách starých plavidel. Inгриšovy etnografické fotografie a cestopisné filmy lze zařadit do zlatého fondu české *vizuální antropologie. (Barbora Půtová)

Ingstad, Helge Marcus (30. 12. 1899, Meråker, Norsko – 28. 3. 2001, Oslo, Norsko), norský kulturní antropolog, cestovatel, spisovatel a politik. V letech 1932 až 1933 byl *guvernérem v Grónsku a v letech 1933 až 1935 působil jako guvernér na Špicberkách. Zpočátku se zabýval výzkumem severoamerických *indiánů a *Eskymáků a pak se věnoval studiu vikinských námořních cest a osídlování Grónska a Severní Ameriky.

V roce 1960 objevil na Novém Foundlandu u *L'Anse aux Meadows vikinské osídlení z doby kolem roku 1000 n. l., kde pak vedl až do roku 1968 mezinárodní výzkumné expedice. V roce 1970 podnikl expedici na východní pobřeží Baffinova ostrova. Z díla: *The Norse Discovery of America: The Historical Background and the Evidence of the Norse Settlement Discovered in Newfoundland* (Severský výzkum Ameriky: Historické pozadí a evidence severského osídlení zkoumaného v Americe na Novém Foundlandu, 1985). Je nositelem četných norských a zahraničních vědeckých cen a čestným doktorem několika kanadských a amerických *univerzit. (Jaroslav Malina)

Ingstadová, Anne Stine (11. 2. 1918, Lillehammer, Norsko – 6. 11. 1997, Oslo, Norsko), norská archeoložka; profesorka na University Museum of National Antiquities v Oslu, doctor honoris causa na Memorial University, St. John's, Newfoundland. Podílela se na archeologickém výzkumu řady norských lokalit, především z doby kamenné a z vikinského období.

Se svým manželem Helge *Ingstadem zkoumala od roku 1953 vikinské osídlení Grónska a v roce 1960 se podílela na objevu vikinského sídliště na Novém Foundlandu u *L'Anse aux Meadows (patrně Vínland severských ság), v letech 1961 až 1968 organizovala a vedla na této lokalitě archeologickou část výzkumu, kterého se zúčastnili odborníci z Islandu, Kanady, Norska, Spojených států amerických a Švédska. Archeologické výsledky tohoto výzkumu publikovala v monografii v roce 1977 a v doplněné *verzi v roce 1985. (Jaroslav Malina)

inguinalis, -e, tříselný (v *anatomii například tříselný kanál – **canalis inguinalis*). (Ladislava Horáčková)

Ingušové (Ghalgha), *národ žijící v Ingušské autonomní republice v Ruské federaci (celkem v Rusku asi 413 000 osob, *cenzus z roku 2002). *Jazyk patří do čečenské větve *kavkazské jazykové rodiny. Považováni za původní obyvatelstvo Kavkazu; zdrojem obživy je *pasterectví, v úrodnějších oblastech *zemědělství a sadařství. V letech 1943–1944 byli pro údajnou pomoc německé armádě násilně vystěhováni do Střední Asie, koncem 50. let jim byl umožněn návrat (stejný osud postihl i další etnika Kavkazu a blízkého okolí: *Balkary, *Čečence, *Kalmyky, *Karačajce, Krymské *Tatary, Meschetské *Turky). Věřící jsou hlavně *muslimové (*sunnité). (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

inhabitace (z latiny: *inhabitare*, „bydlet v“), v *křesťanství označuje trvalou přítomnost Boží v duši, která je ve stavu milosti. Formálně je v **bibli* vyjádřena v **Novém zákonu* v příslibu *Ježíše Krista: „Kdo mě miluje, bude zachovávat mé slovo a můj Otec ho bude milovat; přijdeme k němu a učiníme si u něho příbytek“ (Jan, 14,23). (Jaroslav Malina)

inhalátor (z latiny: *inhalāre*, „vdechovat“):

1. [medicína], inhalační přístroj;
2. [antropologie, etnologie], dvojice dřevěných nebo kostěných trubiček užívaná především *indiány na Karibských ostrovech a v jihoamerických pralesních oblastech k obřadnímu vdechování drogy (nosem). (Jaroslav Malina)

inhumace (z latiny: *in a humus*, „země, hlína“, *inhumātiō*“), pohřeb nespáleného těla. (Jaroslav Malina)

iniciace (z latiny: *iniciātiō*, „zasvěcení“), *obřad, iniciační.

iniciační obřad, *obřad, iniciační.

iniciála (z latiny: *initio*, „počátek“, *littera initialis*, „začáteční písmeno“), počáteční písmeno v rukopisech nebo v tištěném textu, které je odlišeno a zdůrazněno svou velikostí a výtvarným zpracováním. Iniciála poskytovala orientaci v textu, neboť sloužila k dělení textu a k rozpoznání počátku kapitol a odstavců. Její vývoj postupoval od malých a rudimentálních kreseb až po celostránkové *iluminace. Vedle iniciál iluminovaných vznikaly iniciály výhradně kaligrafické.

Korpus iniciály se skládá ze svislého dřívku, vodorovného ramene, šikmé nebo vodorovné příčky a oblouku. Postupně se však rozrůstal do výběžků a vleček nebo v abstraktní, geometrickou a filigránovou ornamentiku. Plocha okolo iniciály se označuje jako vnější pole, které může být rozmanitě olemováno, orámováno, zalamováno, vykrojováno nebo vystupuje v obloučcích a zubech. Iniciála také vybíhala z vymezeného prostoru v obrazci písma do okrajů stran a do prostorů mezi sloupci. Z výběhů iniciál vychází vertikální okrajová ozdoba zvaná *bordura, a to buď směrem vzhůru nebo dolů, nebo dvěma směry zároveň. Na koncích vertikálních okrajů strany se od bordury vydělují dlouhé výběhy horizontálním směrem zvané *drolerie.

Vnitřní pole iniciál představuje z několika stran zcela anebo částečně uzavřený prostor, jenž byl vyplněn iluminacemi, zobrazujícími výjevy vegetabilní, animální, figurální, ornamentální, hagiografické, biblické, fantaskní, emblematické, heraldické, alegorické, satirické, maskaronské a symbolické. Náměty některých iniciál svou výraznou velikostí a rozměry zatlačovaly text rukopisu do pozadí. Na základě proměny *kulturních vzorců se v koncepčním řešení iniciál uplatňuje epická kompozice v krajině i v interiéru, prvky zátiší, znázorněný mobiliář interiéru a detailně provedené architektonické články staveb.

Iniciály se vyskytují již v pozdně antických rukopisech 5. století n. l. Intenzivnější prosazení iniciál nastává až v merovejských, anglosaských a irských rukopisech, které vznikají v průběhu 6.–8. století n. l. Tvůrcům románských a gotických iniciál jako inspirace sloužily iniciály karolinských rukopisů z období 8.–9. století n. l. V období *gotiky dosahuje umělecká úroveň iniciál svého vrcholu, a proto jsou řazeny k nejdůležitějším útvarům knižní malby. Tvůrci iniciál v této epoše byli nazýváni iluminátoři.

V *inkunábulích se iniciály domalovávaly ručně a s expanzí *knihtisku byly prováděny technikou *dřevořezu. Nízká úroveň technologie rodícího se řemesla knihtisku však znesnadňovala včleňování iniciál do procesu sazby. Z tohoto důvodu se iniciály připojovaly sekundárním vlepením separátně vytištěného a vystřiženého písmene, jehož použití přetrvávalo do počátku 16. století, anebo razítkovým otiskem světlejšího tónu tiskařské černě. Tímto způsobem vznikla nejstarší česká tištěná iniciála, s níž se můžeme setkat v nejstarší inkunábuli na našem území – *Kronice trojanské* (1468). Tematické i výtvarné zpracování iniciál se s nástupem knihtisku čím dál více dostávalo do područí grafiky a tištěné knižní ilustrace.

S příchodem *renesance je zaznamenán ústup výjevů fantaskních, alegorických, satirických, maskaronských a symbolických. Převládala spíše ornamentika vegetabilní a animální.

Silná vazba mezi písmenem a výtvarným námětem je charakteristická pro tzv. mluvící iniciály. Ty spojovaly pozadí s vlastním písmenem, jež zároveň evokovalo označení zobrazeného výjevu. Rané uplatnění mluvících iniciál v našem prostředí dokládá první české vydání *Herbáře jinak Bylináře* (1562), jehož autorem byl lékař a botanik italského původu Pietro Andrea Gregorio Mattioli (1501–1577). Pražská tiskařská dílna českého nakladatele Jiřího Melantricha z Aventinu (kolem 1511–1580) v tomto tisku prezentovala výjev *Herakla bojujícího s drakem*, v němž je umístěno majuskulní H.

Největší česká tištěná kniha 16. století *Kozmografia česká* (1554) německého hebraisty a kosmografa Sebastiana Münstera (1489–1552) představovala projekt kumulující a deklarující tehdy uplatňovanou plejádu iniciál několika pražských i mimopražských tiskáren. Široký prostor pro realizaci iniciál byl rovněž poskytnut tiskárnou *Jednoty bratrské v souvislosti s programově chybějící ilustrací.

V období *baroka byl vyhledáván osvědčený repertoár a respektovány spotřební nároky, jež vedly k jejich sériovému vzniku. Iniciály se tak staly unifikovaným a standardizovaným produktem tržní nabídky a poptávky. Převažují zpravidla biblické náměty a přetrvávají náměty vegetabilní a animální. Nově přichází prvek přináší motivy každodennosti a motivy krajinné.

Příchod 18. století značil teritoriální i stylově diferenciovaný vývoj iniciál. V rigidní podobě přetrvávaly barokní iniciály zejména v německy mluvících zemích, které svou konfigurací imitovaly arabesku. Ve francouzském tisku jsou uplatňovány rané projevy *rokoka, které do repertoáru vnášelo architektonické motivy. K těmto motivům inklinovali i tvůrci italští. V etapě rokoka byly některé iniciály pojednány jako prosté písmeno, k němuž byl výzdobný apostrof pouze přiřazen. Jeho podoba se většinou omezovala na rokaj – zpravidla esovitý ornament rozvinutý pouze po jedné straně iniciály. Oživení zaznamenaly výjevy vegetativní, maskaronské a heraldické.

Osmnácté století lze označit za výrazný mezník vývoje iniciál, který se podílel na jejich výrazné proměně v následujících staletích. Iniciála se vzdaluje od výtvarného potenciálu a dochází k narušení kontinuity kompoziční jednoty písmena a zadního plánu.

Současné knižní umění používá iniciál převážně v jubilejních a bibliofilských tiscích, diplomech a v reprintech starých tisků. Možnosti jejich aplikace souvisí s obsahem textu, typografií, typem písma a s jeho určením.

Iniciály představují svébytný sémiotický systém, neboť zahrnují dobové výjevy a autentickou atmosféru zejména středověkého života, čímž napomáhají k *rekonstrukci komplexního obrazu středověké kultury v čase a prostoru. Z antropologické perspektivy lze iniciály považovat za významný zdroj informací o ideové a normativní dimenzi. (Barbora Půtová)

inka, titul inckého vládce, odpovídající českému pojmu „*král“, „panovník“. (Oldřich Kašpar)

inkarnace (z latiny: *in a caro, carnis*, „maso, tělo“), *vtělení.

inklinace zubů, *zuby, inklinace.

inkluzivní fitness, *fitness, inkluzivní.

inkluzivní zdatnost, *fitness, inkluzivní.

inkolát (z latiny: *incolātus*, „bydlení, prodlévání, pobyt“), *právo „obyvatelské – zemské“, pojem středověkého práva označující příslušnost k domácí *šlechtě, obdoba pozdějšího státního občanství; inkolát umožňoval zakupovat nemovitosti, účastnit se *zemských sněmů apod. (například během *tricetileté války ho v *českých zemích získalo na 400 rodin). Byl jednotný pro všechny *země Českého království, udělován do roku 1848, definitivně zrušen

až 10. 12. 1918. Od roku 1791 byl udělován *králem; naproti tomu indigenát (jakožto příslušnost ke šlechtickému stavu) udělovaly stavovské orgány. (František Čapka)

inkorporace (z latiny: *in-corporo*, „vtělit, připojit“), včlenění, připojení území ke *státu (doprovázeno jeho plným začleněním včetně přijetí právních a dalších norem tohoto státu). (František Čapka)

inkorporovaný kulturní kapitál, *kapitál, kulturní.

Inkové (z kečujštiny: *Inca*, „Urozený“), etnikum, jež žilo v horském údolí *Cuzca na jihu peruánských And v sousedství dalších asi patnácti skupin kečujských (*Kečuové) a několika skupin aymarských (*Aymarové). Inkové byli původně nevýznamné etnikum, které postupně ovládlo celou oblast. Nejdříve si podrobili nejbližší sousedy a pak vybudovali nejmocnější říši celé Ameriky **Tahuantinsuyu* („Země čtyř světových stran“). Založili dynastii inků, vládců a jejich *pokrevních příbuzných. *Inka *Pachacuti (zemřel 1471) rozvinul výstavbu hlavního města Cuzca a zahájil dobovačnou tažení v jeho okolí a v oblasti jezera *Titicaca. Od roku 1463 pokračoval v expanzi v Peru se synem Tupakem Inkou, za jehož *vlády (1471–1493) byly dobyty pralesy východní Bolívie a jihovýchodního Peru a jižní území až po řeku Maule v Chile. Za inky *Huayny Capaca (1493–1527) byl dobyt Ekvádor; incký *stát dosáhl největší rozlohy a upevnění centralizované *správy. Inku *Huáscara (vládl 1527–1532) sesadil *Atahualpa. Po vítězství uzurpátora Atahualpy se objevili Španělé vedeni Franciscem *Pizarrem. Pizarrovi se podařilo Atahualpu zajmout a v roce 1533 jej nechal popravit. Atahualpova smrt znamenala faktický konec jedné z nejvýznamnějších říší a kultur předkolumbovské Ameriky (*civilizace předkolumbovské Ameriky).

Inkové rozvinuli politickou organizaci s oficiálním kečujským *jazykem a *náboženstvím, s vyspělým vojenstvím a *diplomacií. Intenzivní *zemědělství (hlavně pěstování *kukuřice), podmíněné složitými zavlažovacími systémy, zahrnovalo rovněž domestikaci zvířat (*lama, alpaka, *pes, *morče, kachna). Specifika sociálního a politického uspořádání: *tribut zvaný *mita* ve formě veřejné práce (na stavbách, v dolech, ve vojenské službě); trojí důsledné rozdělování půdy a výnosu mezi vládu, *kněží a bohy a obecný *lid; přesídlování části podmaněných etnik do *společenství loajálních Inků a naopak. Základní *příbuzenské struktury tzv. **ayllu* – hospodářské i sídelní jednotky klanového typu. V čele rozvrstvené *společnosti stál *inka, božský vládce. Vyšší *šlechtu tvořili potomci inků (z vladařských *ayllu*), zastávali místa hlavních *úředníků, velekněží; nižší šlechtu tvořili členové nepanovnických *ayllu* Cuzca a okolí a dále tzv. *kurakové, náčelníci ovládnutých společenství. Správu jednotlivých území (propojených silnicemi s visutými mosty) řídili *místodržitelé z řad nejvyšší šlechty, jimž kurakové podléhali. Nejpočetnější skupinou byl obecný lid (**hatunruna*), rolníci vázaní tributem; nejnižší stáli nevolníci nucení pracovat na cizí půdě. Řemeslníci a umělci soustředění ve *městech vynikali ve zpracování *kovů (*zlato, *stříbro), *textilu (*vlna, *bavlna), ve stavitelství (*stavitelství Inků, megalitické). (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

inkrustace (z latiny: *incrustatio*, „vlození napevno, vytvrzení v ploše vyhloubeného motivu vložením jiného materiálu“):

1. [biologie], ukládání anorganických látek (oxidu křemičitého, vápenných solí) do buněčných stěn rostlin a živočichů (přesliček, dírkovců, mřížovců aj.);
2. [tafonomie], *postburiální (diagenetický) tafonomický proces, při němž dochází k srážení rozpustných solí na povrchu *kosti nebo *zubu, které jsou vylučovány ze sedimentu a přemísťovány spodní vodou. V místech, kde není dostatečná vlhkost, dochází ke kalcifikaci kostí, tedy k pokrytí vrstvou uhličitanu vápenatého; (Michaela Zelinková)
3. [archeologie, etnoarcheologie, výtvarné umění, umělecká řemesla], výzdobná *technika, při níž jsou vhloubená místa v povrchu předmětu vyplňována materiálem jiné podstaty a barvy, aby byl zvýrazněn výzdobný motiv – například *kámen kamenem jiné barvy,

*mramorem, *kov kovem (tausování) nebo jinou hmotou (niello), dřevo kovem, dřevem (*intarzie, marketerie).

V pravěkých a nativních kulturách se inkrustace vyskytuje nejčastěji na dřevě nebo na keramice (barva hlínky tvoří výplň prohlubní, rýh, žlábků či otisků šňůry apod.). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Ve starověkém *Egyptě a na *Předním východě byly tyto techniky velmi oblíbeny a klenotníci v nich dosáhli obdivuhodného mistrovství již v 1. polovině 3. tisíciletí př. n. l. Doklady přinášejí *hrobky v *Mari a zvláště vynikající příklady pak královské pohřebiště v *Uru. Kompozice z tvarově upravených, sytě barevných polodrahokamů (*lapisu lazuli, *karneolu), mušloviny, perleti, *slonoviny, *kosti, barevného *vápence a ze zlatých či stříbrných plátků tvořily geometrické vzory, ale i výpravné figurální scény a *zoomorfnní plastiky. Byly provedené jako *mozaiky (ojediněle již i přihrádkové inkrustace) na bitumenovém jádře nebo na dřevěném, kamenném nebo měděném podkladu, pokrytém adhezivní vrstvou. Koncem 3. tisíciletí př. n. l. mozaiky postupně zatlačila dokonalejší technika přihrádkové inkrustace, která kromě výše uvedených materiálů aplikovala též skelné pasty, upravované (na rozdíl od emailů) do žádoucího tvaru až po vychladnutí kamenickým způsobem.

Specifickou metodou inkrustace je tausování, při němž se tvrdší kov vykládá měkčím, barevně odlišným a obvykle dražším kovem. Do těla zdobeného předmětu jsou předem vyhloubeny žlábků nebo plošky (provedené od 1. tisíciletí př. n. l. rytím, ve starších obdobích tepáním, tlačení nebo *odlíváním), do nichž se vtepává měkčí kov. Vyhloubené linie mívají trapézovitý tvar (se širší základnou uvnitř), aby vtepaná inlej dobře držela. V pokročilých fázích jsou žlábků do této formy vybrány cílevědomě, ve starověku však takový tvar vznikala teprve dodatečně tlakem na inlej při závěrečném vyrovnávání plochy do stejné úrovně a konečném hlazení a leštění. Nejstarší tausované artefakty známe z *hrobů v Alaca Hüyükü, kde měděné a bronzové kusy byly vykládány ornamenty ze *stříbra a *elektra. Ve větší míře se ovšem tausování uplatnilo až ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. (měděná objímka ceremoniální *sekery z *Ugaritu zdobená *zlatem, dále početné minuciózní šperkařské práce).

*Niello předpokládá podobný postup, s tím rozdílem, že připravené žlábků se vyplňují metalickou kompozicí ze stříbra, mědi, olova a síry, získanou horkou cestou. Roztavená hmota se nalije do prohlubní a po vychladnutí rovněž zbrousí a vyhladí. Její tmavé zbarvení se nejlépe – a proto i nejčastěji – uplatní na stříbrném podkladu. Niello se nejdříve ujalo v Egyptě (není vyloučeno, že tam mělo i svůj původ), na Předním východě je lze nalézt až kolem roku 1800 př. n. l. v *Byblu, a to na *zbraních prozrazujících egyptské vzory. Ve 14.–12. století př. n. l. je doloženo v *Mykénách a konečně značné obliby došlo v Íránu za *Sásánovců.

Svébytným druhem inkrustace horkou cestou jsou konečně emaily, aplikované v Egyptě a na Předním východě přibližně od 16. století př. n. l. Jde o opakní sklovitou hmotu z roztaveného křemičitého písku, křídly a alkalických solí, barvenou kysličníky kovů a v práškovém stavu (při 700–800 °C) natavenou nebo připalovanou na kovový, keramický nebo skleněný podklad. Vznikla jako náhražka či napodobenina staršího mozaikového vykládání, aby je postupně svou virtuózní technikou zatlačila. (Jana Součková)

inkrustovaná keramika, *keramika, inkrustovaná.

inkubační doba, *doba, inkubační.

inkunábule (z latiny: *in cunabulis*, „v kolébce“), označují se tak prvotisky vytištěné z pohyblivých liter v období od *vynálezu *knihtisku v roce 1445 do konce roku 1500. Označení inkunábule poprvé použil v roce 1639 münsterský děkan Bernhard von Mallinckrodt (1591–1664) v traktátu *De ortu ac progressu artis typographicae dissertatio historica* (Historický výklad o vzniku a vývoji typografie), vydaném k 200. výročí vynálezu knihtisku. Časové vymezení prvotisků stanovil německý teolog Johann Saubert (1592–1646). Stalo se tak u příležitosti vydání jím sestaveného katalogu norimberské městské knihovny

Historia bibliothecae reipublicae Noribergensis (Dějiny knihovny svobodného města Norimberku) v roce 1643.

Nejstarším evropským tiskem, a tím i nejstarší inkunábulí, je fragment díla *Sybillino prococtví* o Posledním soudu z roku 1445, vydaný patrně ve Štrasburku Johannem Gutenbergem (vlastním jménem Gensfleisch), vynálezcem knihtisku.

Za první českou inkunábuli je považován historický román *Kronika trojanská*, jehož autorem byl italský právník a básník Guido de Columna (kolem 1210–kolem 1287). Jedná se o nejstarší tisk v českém jazyce, českého původu, kvartového formátu, o 195 listech a s jednou tištěnou *iniciálou P v rámci. *Kronika trojanská* byla vydána anonymním tiskařem v Plzni v roce 1468. Konkrétní datace je uvedena v závěrečném edičním údaji textu (*kolofon). Plzeň je považována za první město v českých zemích, kde byl zaveden knihtisk.

České prvotisky lze rozdělit do dvou skupin na základě tiskového formátu stránky: menší kvart a menší folio. Kvartové prvotisky jsou tištěny v jednom sloupci (*per extensum*), foliové prvotisky ve dvou sloupcích.

Písmo inkunábulí lze rozdělit do dvou základních skupin. Gotické písmo (fraktura) a švabach na jedné straně, římské s antikvou a kurzívou na straně druhé.

Počet zachovalých inkunábulí v Čechách a na Moravě činí 64. Území Čech se přičítá 44 inkunábulí, z čehož 39 je vydáno česky a 5 latinsky. Území Moravy se přičítá 23 inkunábulí, z čehož 21 je vydáno latinsky a zbývající 2 inkunábule německy.

Jedinou *grafickou technikou inkunábulí byl *dřevořez, tisk na principu z výšky. Dřevořezovou ilustraci s tištěnou knihou poprvé spojil v roce 1460 německý knihtiskař činný v Bambergu Albrecht Pfister (ca 1420–před 1466) v dramatické skladbě *Ackermann von Böhmen* (Oráč z Čech), která je dílem spisovatele a notáře Jana ze Žatce (Johannes von Saaz, kolem 1350–kolem 1414).

Výraz inkunábule je užíván také v souvislosti s uměleckými listy, které byly zhotoveny v raných fázích aplikace grafické nebo tiskové techniky, jako v případě *litografie v letech 1798–1821.

Tisk inkunábulí představuje počátek *revoluce v šíření kultury prostřednictvím tisku jako nového typu *replikace symbolických obsahů v čase a prostoru. Tato etapa anticipuje nástup masového šíření tištěné kultury v dosud nebývalém rozsahu. (Barbora Půtová)

inkvizice (z latiny: *inquisitiō*, „shledávání, pátrání; [soudní] vyšetřování“), vyšetřování kacířské činnosti podle pravidel inkvizičního procesu, od raného *středověku prováděné stejnojmennou církevní *institucí, většinou za pomoci světské moci.

Církevní vyšetřování bylo původně záležitostí *biskupů, později se zapojilo do pronásledování (například *donatistů, *manichejců) i světské *právo. Od konce 12. století se inkvizice dostávala pod papežskou *kontrolu, v průběhu středověku se dále institucionalizovala v souvislosti s údajným ohrožením *církve *kacířstvím a snahou potírat všechny odklony od *náboženství (*albigenští, *bogomilové, *kataři aj.). Vznik inkvizice jako instituce je datován do počátku 13. století. Prvním impulzem bylo usnesení IV. lateránského *koncilu z roku 1215 (kromě souhlasu s konáním 4. *křížové výpravy, vyhlášené papežem Inocencem III.[1160–1216]) o definitivním vymýcení kacířství. Po tomto koncilu nebylo nutné prokázat viníkovi jeho *vinu – stačilo pouhé udání – *per denuntiationem*; navíc vznikla nová soudní procedura – inkviziční soud, začala praxe upalování na hranici. Další etapou v budování inkvizice byly dvě *buly Řehoře IX. z roku 1233, které ukládaly členům nedávno vzniklého dominikánského řádu pronásledovat kacíře a k tomu účelu jim poskytovaly licenci po celém tehdejší křesťanském světě (před nimi již tyto funkce vykonávali *cisterciáci). Proces vývoje inkvizice byl završen v roce 1252, kdy papež Inocenc IV. (asi 1195–1254) v bule *Ad extirpanda* potvrdil vznik inkvizičních tribunálů a povoloval při výslechu kacířů používat torturu (útrpné právo – vynucování *svědectví mučením). Současně byl vypracován systém povinné denunce (udání, donášení). Inkvizice

byla centralizována v papežský úřad vedený inkvizitory, převážně *dominikány. Již od začátku 13. století byli kacíři vydáváni k potrestání světské moci a mezi oběma složkami byla nastolena spolupráce. Postupně se ustálila praxe upalování na hranici. Pronásledování kacířů bylo často motivováno politickými a hospodářskými důvody (srov. *templáři ve Francii za Filipa IV. Sličného).

Svého vrcholu dosáhla inkvizice v Itálii, ve Francii a Španělsku, kde se od roku 1478 stala státním úřadem, v Německu byla spojena od poloviny 15. století s pronásledováním čarodějnic (v Evropě rozšířeno do konce 17. století). Význam inkvizice poklesl vlivem osvícenské kritiky a odtržením církve od *státu. Nejvyšší institucí pro všechny soudy ve věcech víry se po reorganizaci v souvislosti s *protireformací stalo v roce 1542 tzv. Sanctum Officium, jež bylo 2. vatikánským koncilem 1965 přeměněno v kongregaci pro věci víry, čímž inkvizice de facto zanikla. V některých zemích však aktivně působila až do 19. století (Španělsko do 1834, Itálie do 1859, *církevní stát do 1870)

První zmínka o existenci inkvizice v *českých zemích pochází z doby Přemysla Otakara II. (kolem 1233–1278), fakticky pak z roku 1318, v *husitství prakticky zanikla (s výjimkou Slezska); změna nastala s příchodem *Habsburků, k největším „čarodějnickým procesům“ došlo v letech 1651–1684 na Šumpersku (Velké Losiny), kde padlo za oběť na 112 lidí. Funkce inkvizitora byla v českých zemích spojena s hodností světícího *biskupa pražského nebo profesora teologické fakulty. U nás byla inkvizice definitivně zrušena reformami *císaře *Josefa II. (1741–1790). (František Čapka, Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

innervatio, -onis, f., inervace, nervové zásobení.

innominatus, -a, -um, bezejmenný, nepojmenovaný.

inovace (z latiny: *innovatio*), obnovení, obnovování, modernizace:

1. [botanika], obnovení větvení;
2. [technologie, věda, umění aj.], zavádění, zavedení něčeho nového v jakékoli oblasti lidských aktivit;
3. [právo], obnovení určitého právního vztahu novou smlouvou, kterou zároveň zaniká dosavadní. (Jaroslav Malina)

inovace, kulturní, mechanismus endogenní *kulturní změny spočívající ve vzniku nových *kulturních prvků a *komplexů uvnitř daného kulturního systému. (Jaroslav Malina)

INRI, *Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum* [latinsky], „Ježíš Nazaretský, král židovský“, nápis (původně míněn jako posměšný), který dal podle novozákonního Janova *evangelia upevnit římský prokurátor provincie *Judea Pontius Pilatus na *kříž, na němž byl umučen *Ježíš Kristus. (Jaroslav Malina)

inscenace:

1. předem připravené, předstírané skutečnosti;
2. uvedení dramatického díla ve filmu, v divadle, rozhlasu nebo *televizi; jeho realizace. Při jevištní konkretizaci dramatického díla se kromě dramatického textu podílejí další divadelní prostředky – herecké umění, hudba, tanec, jevištní prostor, scénické výtvarnictví, scénická technika atd. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

insepultus (z latiny: *insepultus*, „nepohřbený“), nepohřbený mrtvý.

insertio, -onis, f., inzerce, úpon (v *anatomii například úpon svalové šlachy). (Ladislava Horácková)

insigniáda (z latiny: *insignia*, „odznaky moci; insignie“), nacionalistické demonstrace a nepokoje, jimiž vyvrcholila kampaň za předání historických univerzitních *insignií (znaků moci akademických funkcionářů) *Univerzitě Karlově v Praze (dosud v držení německé *univerzity); na základě *zákona z roku 1920 (tzv. *Lex Mareš*) se česká Univerzita Karlova stala pokračovatelkou původně středověké *univerzity, proto jí měly být německou univerzitou vydány *Karolinum, univerzitní *archiv a také insignie. Až do 30. let však zůstávaly v držení německé strany, jež je odmítala vydat; 24. 11. 1934 vydal ministr školství a

národní osvěty výnos o předání insignií. Reakcí se staly o dva dny později (26. 11.) velké nepokoje, kdy část českých nacionalistů mezi studenty (podněcovaná fašizujícím Národním sjednocením) napadla zejména v okolí Karolina a ulic Starého Města nejen německé studenty, ale i *Židy a „levičáky vůbec“. Studentské nepokoje se protáhly až do konce prosince 1934, iluze o tom, že „český národ nemá sklony k *fašismu“, vzaly za své. Insignie byly nakonec vráceny, postup studentů vyvolal názorovou polarizaci české společnosti (*Manifest českých a slovenských spisovatelů*). (František Čapka)

insignie (z latiny: *in-signē*, „znak, známka“):

1. [obecně], odznaky moci nebo vysoké hodnosti, například insignie korunovační, insignie vysokoškolské;

2. [starověký Přední východ], kultovní a světské předměty, které měly symbolizovat moci *bohů a vladařů. Patřilo k nim především žezlo a zvláštní *pokrývka hlavy (tiára), dále i *trůn umístěný na podestu na „místě božských sil a rozhodování osudů“ (*osud) a konečně i božské zbraně a provaz určený k měření a snad i k spoutání protivníka. Ve *Starém zákoně se užívá výrazu „*turban“ pro pokrývku hlavy *králů a velekněží (Ex 28,36–37; 29,6; Lv 8,9; Ez 21,31 atd.). Tvar koruny připomínala i zlatá obruba kolem truhly (*archy) úmluvy, stolu pro posvátné chleby a oltáře (Ex 25,11:24–25; 30,3). S insigniemi se setkáváme i v sumerském seznamu božských mocí *me* a v literárních a historických textech, popisujících uvedení k moci (*intronizaci). Takové předměty měly legitimovat božský nebo Boží původ vůdcovského práva vladařů (2 Kr 11,12; 2 S 1,10; 1 S 18,10), neboť byly vyvoleným lidem předávány jako „dary bohů, Boha“. V sumerské a akkadské *mytologii se některé insignie vztahovaly k představě krále, který byl „pastýřem svého lidu“. Obrazy insignií zdobily i některé další předměty a zařízení, spojené s kultovní činností a s výkonem světské moci, například poutní čluny, nosítka, *brány *měst apod. V 1. tisíciletí př. n. l. byly insignie běžně používány jako kultovní předměty při zaklínáních a zařikáváních během tzv. očištění *rituálů. Při jejich výrobě a výzdobě se používalo materiálů s magickou mocí (drahých *kovů, od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. i meteorického *železa, drahokamů a polodrahokamů), symbolizujících obávané i úchvatné „božství“ (*mysterium tremendum, mysterium fascinans*). Během novoročních slavností v *Babylonu odebíral *kněz *králi z příkazu *Marduka žezlo, tiáru a trůn. Král byl zpolíčkován a jako hříšník ztratil na určitou dobu *vládu nad lidem i zemí. Náhradní insignie zástupného a dočasného „krále“ byly obřadně spalovány a návrat pravého vladaře i pravých insignií byl součástí oslavných *obřadů.

Někteří badatelé řadí k insigniím i božské a královské standarty, zdobící chrámové síně, trůnní sály a vynášené při procesích a válečných taženích. Podle *názoru některých biblistů patřila k insigniím i truhla (archa) úmluvy z akáciového dřeva, pobitá zlatými plechy a zdobená postavami *cherubů. Archa úmluvy, symbolizující sinajskou smlouvu Boha (*Jahve) s lidem *Izraele (*Mojžíš), byla nejprve přenášena z místa na místo a později umístěna v nejsvětější části *svatyně jeruzalémského *chrámu (*Šalomoun, 1 Kr 8,1–9). Tato archa, ukazovaná ve slavnostních průvodech (Ž 132,8; 47,6), byla zřejmě zničena při dobytí *Jeruzaléma roku 586 př. n. l. (Blahoslav Hruška)

insignie, funerální, odznaky společenského postavení zemřelého ukládané do *hrobu. (Jaroslav Malina)

inspirace (z latiny: *in-spīrātio*, „vdechnutí“):

1. popud, podnět k tvoření, náhlý nápad, vnuknutí, vypjaté tvůrčí nadšení;
2. forma *zjevení božského ducha, nezávislá na lidském zvěstovateli;
3. [anatomie], **inspirium*, vdech, nádech. Hlavním vdechovým svalem je bránice (**diaphragma*). (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

inspirium, -i, n., inspirace, nádech, vdech.

instance (z latiny: *instantia*, „přítomnost; stálost, vytrvalost; naléhání, naléhavost; závažnost“):

1. jednotlivý výskyt, exemplář, příklad;
2. *úřad určitého stupně;
3. *orgán kompetentní k provádění něčeho; rozhodující činitel;
4. zvláštní případ vzhledem k nějakému obecnému tvrzení. (Jaroslav Malina)

instinkt (z latiny: *instinctus*, „podnět, popud; vnuknutí; bezděčný pud, vnitřní popud“), vrožený, přirozený pud směřující k obraně a zachování života, bezděčný pocit, vnuknutí, tušení, sklon, tendence; „instinktivní“ jednání člověka bývá sice spontánní reakcí na určitý podnět, není však nikdy zcela strnulé a je silně podmíněno *kulturou.

V klasické evropské *etologii byl termín instinkt užíván buď k označení veškerého chování živočichů, jehož základ je vrožený (v protikladu k učení), nebo jen konečné, *konzumatorní fáze chování. V moderních učebnicích o chování živočichů se pojem obvykle nepoužívá. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

instituce (z latiny: *institutum*, „ustanovení; zřízení, zařízení; obyčej, zvyk, zvyklost“):

1. relativně stálý, sdílený a uznávaný soubor *norem a předpisů, které členové dané *společnosti pokládají za důležité pro uchování sociální stability a uspokojování svých potřeb. Vedle institucí v užším slova smyslu (*úřady, *zákony) sem patří i nepsané *zvyky, *jazyk a všechno, co je sice „lidským dílem“, ne však individuálním. V sociologickém i antropologickém smyslu je to v zásadě každý obecně praktikovaný a v dané *kultuře předávaný způsob jednání. Antropologický přístup v institucích spatřuje účinný prostředek odlehčení, jež zbavuje člověka nutnosti promýšlet případ od případu způsoby jednání vedoucí k uspokojení potřeb jednotlivců, skupin a celých kultur. Instituce bývají typologizovány podle oblastí lidské činnosti, kterou regulují. Rozlišujeme například instituce mocenské, náboženské, ekonomické, vzdělávací apod. Ve svém souhrnu tedy instituce vymezují způsoby jednání, které chrání skupinu či společnost před fyzickým zánikem, před nedostatkem, vnější i vnitřní agresí, před ztrátou pocitu smysluplnosti takto mnohostranně zajišťované existence. Při vymezení povahy hraje klíčovou roli jejich odlišení od organizací. Jestliže instituce znamená v podstatě způsob, jakým lidé provádějí určitou činnost, organizace jsou tvořeny lidmi, kteří určitou činnost institucionalizovaným způsobem provádějí;

2. zřízení, zařízení (příklad: instituce *manželství);
3. ústav, *orgán (příklad: vědecká instituce). (Jaroslav Malina)

instituce Evropské unie, *instituce představující vyjádření vůle vytvářet „stále pevnější unii lidu Evropy“; tvoří je: Evropská komise, Evropský parlament, *Rada Evropské unie (dříve Rada *ministrů), Evropský soudní dvůr, Evropská rada, Evropský účetní dvůr, Evropská investiční banka, Hospodářský a sociální výbor, Výbor regionů, Evropský *ombudsman, Evropská centrální banka. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

instituce poskytující služby domácnostem, neziskové, v pojetí národního účetnictví jsou institucionálním sektorem sdružujícím institucionální jednotky, které jsou ostatními soukromými netržními výrobci, jejichž hlavní ekonomickou funkcí je poskytovat netržní služby (výlučně) domácnostem a jejichž hlavní zdroje činnosti plynou z dobrovolných příspěvků od ostatních sektorů, popřípadě z vlastních důchodů. (Marie Dohnalová)

instituce, kulturní, organizované systémy činností, které koordinují a regulují chování členů určité *společnosti, uspokojují lidské potřeby, integrují sociální motivy a aktivity jednotlivců a zajišťují realizaci společensky žádoucích činností. Z antropologického hlediska je možné na instituce pohlížet jako na v dané kultuře sdílené, schválené a *sankcemi podepřené naučené vzorce chování sloužící k uspokojování lidských potřeb. V souladu s charakterem potřeb, které konkrétní instituce uspokojují má každá z nich vymezený svůj cíl, tj. okruh problémů, které řeší a zahrnuje do své činnosti. Dále disponuje určitými materiálními prostředky a systémem *norem, sankcí i odměn, jež uplatňuje ve vztahu k osobám, které institucionalizované činnosti vykonávají nebo jsou předmětem těchto činností.

Mezi nejvýznamnější institucionalizované činnosti zajišťující fungování, integritu a rozvoj každé kultury patří instituce uspokojující potřeby v oblasti: 1. výroby, rozdělování a *směny zboží a služeb (ekonomické systémy); 2. v oblasti sexuální reprodukce a *výchovy dětí (příbuzenské a výchovné systémy); 3. v oblasti řízení společnosti a *kontroly sociálních vztahů (politické systémy a systémy sociální kontroly); 4. v oblasti umělecké, ideologické, náboženské (umělecké, ideologické a náboženské systémy); 5. v oblasti poznání (*kognitivní systémy).

Vzájemně funkčně spjaté soustavy institucí tvoří základní bázi každého *sociokulturního systému. Tento institucionální systém zajišťuje uspokojování potřeb členů dané společnosti, reguluje sociální vztahy, interakci a chování lidí ve standardních situacích a zajišťuje rozvoj konkrétní kultury jako celku.

K výzkumu institucí, z hlediska jejich příspěvku k uchování integrity a fungování kultury, přispěl zejména britský sociální antropolog Bronislaw *Malinowski, který instituce považoval za základní stavební prvky každého kulturního systému. (Václav Soukup)

instituce, nezisková (anglicky: *Non-Profit Institution*):

1. organizace, jejíž fungování je *primárně zaměřeno na poskytování určitého zboží nebo služeb bez ohledu na *zisk, který není cílem. Musí proto získat dodatečné finanční zdroje z *dotací, *darů apod. Případný zisk nesmí být rozdělen ani zakladateli, ani zaměstnancům, nýbrž musí být použit pro činnost instituce. V širším pojetí jsou mezi neziskové organizace řazeny i instituce *veřejného sektoru, podle pojetí běžného například v USA se musí jednat o instituce soukromého sektoru. V tomto pojetí jsou považovány za důležité nositele občanské iniciativy, a tím i za znak rozvoje *občanské společnosti;

2. též instituce, která implicitně nebo explicitně není zaměřená na dosahování zisku. Jako příklad lze uvést mnohé zdravotnické a vzdělávací instituce. Je argumentováno, že tyto „firmy“ mají jiná omezení a jiné účelové funkce, než s jakými pracuje konvenční teorie firmy. (Marie Dohnalová)

institucionalizovaný kulturní kapitál, *kapitál, kulturní.

INSTRAW, *United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women.

instrumentum vocale (z latiny: *instrūmentum vocāle*, „mluvící nástroj“), mluvicí nástroj, označení pro otroky v antice. (Jaroslav Malina)

insuficience [medicína]:

1. nedostatečnost, selhání činnosti, například insuficience srdeční, insuficience cirkulační, insuficience *ledvin;

2. nedomykavost, insuficience srdečních *chlopní. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

insula, -ae, f., ostrov; v *anatomii například jeden z laloků *telencephala (*lobus insulae*). (Ladislava Horáčková)

intaglie (z italštiny: *intagliare*, „hloubit, vyřezávat“), řezaná *gema se zahlobeným *reliéfem. Užívá se do pečetních *prstenů. Intaglie, u nichž pozitivní obraz znázorněného motivu vzniká až otiskem do pečetního vosku nebo sádry, se zhotovovaly z jednobarevných polodrahokamů, v *antice především z *karneolu. (Jaroslav Malina)

intaglio, *intaglie.

intaktní (z latiny: *intāctus*, „nedotknutý, neporušený“), nedotčený, neporušený.

intarzie, vykládání dřeva (případně dalších materiálů s plochým povrchem) předem upravenými kousky dřeva nebo jiné hmoty odlišné barvy (*slonoviny, *kosti, perleti, mušloviny, želvoviny, *kamene, zejména barevného *vápence nebo *alabastru). Postup je podobný jako v případě *inkrustace: do základního materiálu se vyhloubí prostor pro dekor, vyřezaná plocha pokryje adhezivní vrstvou (bitumen, kliš) a vyplní kompozicí z uvedených odlišných surovin. Ornamenty případně mohou pokrývat celou plochu a ponechat pouze úzký rám na okraji zdobeného předmětu. Na rozdíl od *mozaiky, která staví z drobných prvků

přibližně stejného tvaru kompozici vyjadřující se barvou, intarzie akcentuje výplň samu a barva je podružná. Intarzie se uplatňuje především při výzdobě drobného náčiní (rukojeti *nožů, *dýk, žezel, *seker, vějířů, zrcadel, hřebenů, dále krabičky, plakety, panely), *nábytku, ozvučných skříní hudebních nástrojů, případně architektonických částí (stěn, dveří). Při vykládání nábytku převládají geometrické a florální kompozice, známe však i figurální scény (palác v *Mari a *Kiši, chrám v al-Ubajdu z počátku 3. tisíciletí př. n. l., doklady z královského pohřebiště v *Uru, polovina 3. tisíciletí př. n. l.). V druhé pol. 2. tisíciletí př. n. l. se při exkluzivních dílech stává podkladem pro intarzie slonovina (prosperující dílny v *Sýrii a *Foinikii v 16.–7. století př. n. l.; výbava asyrských paláců v *Dúr-Šarru-kénu a *Kalachu z 9.–7. století př. n. l.). (Jana Součková)

integrace (z latiny: *integer*, „celistvý, úplný, neporušený, nedotknutý“):

1. scelení, ucelení, sjednocení, spojování do celku, sjednocování;
2. [fyziologie], sladění různých orgánových funkcí; řízení na úrovni organismu. (Jaroslav Malina)

integrace cizinců, proces postupného začleňování *imigrantů do struktur a vazeb společnosti domácího obyvatelstva. Jedná se o komplexní jev, který je přirozeným důsledkem *migrace a který má své politické, právní, ekonomické, sociální, kulturní, psychologické a náboženské aspekty. Na rozdíl od *asimilace je v rámci integrace prostor alespoň pro částečné zachování kulturních specifik přistěhovalců; viz také *multikulturalismus. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

integrace, evropská, po skončení *druhé světové války vstoupila *Evropa do obtížného období – obnovy materiálních, duchovních a mravních hodnot, obnovy „staré Evropy“; začalo se pracovat na politickém a hospodářském sjednocení Evropy, která se neskloní ani před *panamerikanismem, ani před sovětským *komunismem. K sjednocení Evropy hodlaly napomoci Spojené státy americké (Marshallův plán). Program pomoci Evropě na období let 1948–1951 připravil Výbor pro evropskou hospodářskou spolupráci (ustaven na konferenci 16 evropských států 12. 7. 1947 v Paříži); 3. 4. 1948 podepsal americký prezident Harry Truman (1884–1972) *Foreign Assistance Act* (Zákon o zahraniční pomoci), který předpokládal poskytnout Evropě úvěr 5 miliard dolarů pro první rok pomoci. K organizování pomoci byla 16. 4. 1948 v Paříži založena Organizace pro evropskou hospodářskou spolupráci; signatáři se stalo 16 *zemí (Belgie, Dánsko, Francie, Irsko, Island, Itálie, Lucembursko, Nizozemsko, Norsko, Portugalsko, Rakousko, Řecko, Švédsko, Švýcarsko, Turecko a Velká Británie; Spolková republika Německo přistoupila 3. 10. 1949). V rámci Marshallova plánu byla poskytnuta těmto *zemím v letech 1948–1951 pomoc za více než 12,5 miliardy dolarů. Později se z této instituce stala *Organizace pro ekonomickou spolupráci a rozvoj (OECD). V roce 1949 byla ustavena *Rada Evropy; již v roce 1948 byl vytvořen Benelux (*celní unie mezi Belgií, Nizozemskem a Lucemburskem). Dalším významným krokem bylo utvoření Evropského společenství uhlí a oceli (ESUO) 18. 4. 1951; původními členy byly Belgie, Francie, Itálie, Lucembursko, Nizozemsko, a Spolková republika Německo (tzv. šestka). Těchto šest evropských zemí utvořilo 25. 3. 1957 v Římě *Evropské hospodářské společenství (EHS) a Evropské sdružení pro atomovou energii (EURATOM). Tak vznikla tři evropská společenství; původně měla tato společenství oddělené instituce; v roce 1967 byl Vysoký úřad ESUO, komise EHS a EURATOM sloučeny, čímž se vytvořil institucionální rámec *Evropského společenství (ES). V roce 1973 se společenství rozrostlo o Dánsko, Irsko a Spojené království Velké Británie a Severního Irsku; k dalšímu rozšíření došlo v roce 1981 – o Řecko, které bylo v roce 1986 následováno Portugalskem a Španělskem. Sjednocení Německa (1990) zvětšilo ES o pět zemí bývalé Německé demokratické republiky.

V roce 1991 došlo k přejmenování ES na *Evropskou unii (EU) a k podpisu Maastrichtské smlouvy o hospodářské a politické unii Evropy. Čtvrté rozšíření nastalo v roce 1995 vstupem

Finska, Rakouska a Švédsko; společně s těmito zeměmi vyjednávalo o členství v ES také Norsko, avšak jeho obyvatelé nakonec vstup v *referendu odmítli (poprvé odmítli členství již v roce 1973). Páté rozšíření (zvané východní) proběhlo 1. května 2004, kdy se EU rozšířila o deset zemí: Česká republika, Estonsko, Kypr, Litva, Lotyšsko, Maďarsko, Malta, Polsko, Slovensko a Slovinsko. K poslednímu (šestému rozšíření) došlo k 1. 1. 2007 vstupem Bulharska a Rumunska do EU, takže v současnosti unie sdružuje 27 evropských států. (František Čapka, Jaroslav Malina)

integrace, sociální, stav nebo proces začleňování jednotlivců nebo skupin do stejného celku (*kolektiv, *společnost), který tak získává alespoň minimální soudržnost. (Marie Dohnalová)

integrální (z latiny: *integer*, „celistvý, úplný, neporušený, nedotknutý“), celkový, souhrnný, úplný, celý, celistvý, naprostý.

integrální antropologie, *antropologie, integrální.

integumentum, -i, n., strop, povlak, pokryv.

integumentum commune, kůže, **cutis*, též *derma*.

intelekt (z latiny: *intellēctus*, „porozumění, rozum; intelekt“), schopnost myšlení, racionálního poznání, *abstrakce, *rozum.

intelektualismus, *názor zdůrazňující až přeceňující rozumové činnosti, *intelekt proti citu, vůli; v teorii poznání proti smyslům, v etice proti vůli citu, v pedagogice preference rozumové výchovy před citovou výchovou. (Jaroslav Malina)

intelektuální růst, *růst, intelektuální.

intelligence (z latiny: *inter-legere*, „rozišovat, vybírat si“, *intelligentia*, „chápavost, soudnost, rozlišovací schopnost, znalost; představa, pojem“):

1. schopnost chápání, samostatného *myšlení, řešení situací, v nichž nelze použít návykového chování, rozumové *nadání;

2. *sociální vrstva lidí vykonávajících složitou, kvalifikovanou duševní činnost. (Jaroslav Malina)

intelligence, machiavelliánská [primatologie], vysoce vyspělá intelligence *primátů, dosahující téměř lidské úrovně, která umožňuje dlouhodobé sociální manipulace a výrobu složitějších nástrojů. Machiavelliánská intelligence není schopna ještě reflektovat přesnou strukturu *času, tedy dlouhodobou minulost, přítomnost a dlouhodobou budoucnost. Tuto formu intelligence vykazují pouze velcí *lidoopi, zejména *šimpanzi a *orangutani. (Václav Vančata)

inteligentní kvocient, *IQ.

inteligentní uspořádání, *uspořádání, inteligentní.

intence (z latiny: *in-tendere*, „napnout, napínat, rozpínat, roztahovat, vztahovat“), záměr, úmysl, cíl, zaměření pozornosti.

intendant (z francouzštiny: *intendant*, „správce“):

1. ve Francii (17.–18. století) správní *úředník v provinciích (vyšel z bývalého královského komisaře); zastupoval *krále proti *stavům, byl oporou *absolutismu. *Úřad byl svěřován (či prodáván) příslušníkům „úřednické *šlechty“ (*noblesse d'office [de robe]*) a bohatým *měšťanům, funkce zanikla za *Velké francouzské revoluce;

2. v některých *zemích (například v Německu) vrchní správce divadla, rozhlasové nebo televizní stanice;

3. příslušník intendantní služby (zpravidla v hodnosti důstojníka). (František Čapka, Jaroslav Malina)

intenzita kazivosti (I–CE), procentuální zastoupení výskytu *zubních kazů a *intravitálních ztrát zubů v závislosti na počtu zubů. Kvůli zohlednění postmortálních ztrát je dána součtem procenta zubů s kazem z celkového počtu zubů a procenta zhojených alveolů ze všech zachovaných zubních lůžek; představuje jedno z kritérií používané v *dentální

antropologii k hodnocení *primárních patologických změn archeologických materiálů. (Ladislava Horáčková, Michaela Račanská, Lenka Vargová)

interakce, sociální (z latiny: *interactiō*, „vzájemné působení“), střetávání a vzájemné působení jednotlivců či skupin v rámci společnosti, které se řídí sdílenými *normami pro chování. (Mariana Pflegerová)

interaktivní zdravotní gramotnost, *gramotnost, interaktivní zdravotní.

interaurykulární čára, *čára, interaurykulární.

intercostalis, -e, mezižeberní (například vnější mezižeberní sval – **musculus intercostalis externus*). (Ladislava Horáčková)

interdentální papily, **papillae gingivales*.

interdikt (z latiny: *interdictum*, „zákaz“), v *římskokatolické církvi vedle *exkomunikace nejtěžší církevní trest, vyhlašovaný *papežem nebo *biskupem; dočasný zákaz vykonávat bohoslužby a udělovat *svátosti (včetně konání *pohřbů, *křtů, oddavek a církevních slavností), a to buď na určitém místě (*interdikt locale*, „interdikt místní“), vzhledem k určité osobě (*interdikt personale*, „interdikt osobní“) nebo tzv. generální, postihující *diecézi nebo celou farnost. Uplatňoval se zejména ve *středověku, ale je doložen již od 6. století. Známý je interdikt vyhlášený na Prahu z důvodu sporu Jana *Husa s církví (1412); právě v husitském období (*husitství) bylo vyhlašování interdiktu časté. (František Čapka, Jaroslav Malina)

interfalangové klouby (ruky a nohy), **articulationes interphalangeales (manus et pedis)*.

interference (z latiny: *inter*, „mezi“ a *ferō*, „nesu; přenos“):

1. [genetika], jev, kdy jeden *crossing-over ovlivňuje vznik dalšího crossing-overu v jeho blízkosti na *chromozomu; (Jiřina Relichová)

2. [primatologie], chování, kdy se třetí jedinec snaží zabránit interakci mezi dvěma jedinci (často v sexuálním *kontextu), kdy se mládě nebo kdokoliv jiný snaží zabránit *kopulaci (dotýkají se a tahají samce), samci jsou kupodivu k tomuto počínání tolerantní; jiná interference nastane, když se samec předvádí a udeří kopulujícího samce nebo samici; interference se objevuje rovněž v kontextu hry, *groomingu a *agrese. (Václav Vančata)

interglaciál (z latiny: *inter*, „mezi“ a *glaciālis*, „ledový“), meziledová doba provázená vlhkým a teplým *klimatem a v Evropě i rozšířením smíšených *lesů; sedimentace je omezená, na starších sedimentech se tvoří půdy, dále vznikají *travertiny, jezerní sedimenty aj.

Poslední interglaciál (eemský [riss-würmský]) v době asi mezi 120 000–90 000 lety př. n. l. byl poměrně teplý, výrazně vlhký, svědčící šíření lesa nejen s borovicí a jedlím, ale i se silnou složkou listnatých stromů (bříza, dub, habr, lípa, líska aj.); tvořil přírodní prostředí mladší fáze *středního paleolitu. (Karel Sklenář)

interchondrální klouby, **articulationes interchondrales*.

interior, -oris, vnitřní, vnitřnější (II. stupeň od *inter*, „vnitřní“, III. stupeň je *intimus*, „nejvnitřnější“).

interkalace, vmezeření, například vmezeření určité látky (akridinová barviva aj.) mezi páry bází v molekule *DNA způsobující v konečném důsledku tzv. posunové *mutace (posun čtecího rámce). (Jiřina Relichová)

interkarpální klouby, **articulationes intercarpales*.

interkulturní komunikace, komunikace, interkulturní.

interludium (z latiny: *interlūdium*, „mezihra“), *typ středověké meziaktní *frašky, komická hra nebo *scéna mezi dějstvími vážné hry, později opery; původně součást středověkých *mysterií, později fraška z lidového prostředí. (Ludmila Sochorová)

intermedius, -a, -um, **medius*, prostřední. Název používaný v *anatomii pro prostřední z útvarů, z nichž dva jsou v krajních polohách a třetí mezi nimi. (Ladislava Horáčková)

intermetakarpální klouby, **articulationes intermetacarpales*.

intermetatarzální klouby, **articulationes intermetatarsales*.

internacionalismus, proletářský (z latiny: *internātiōnālis*, „mezinárodní, internacionální“ a *prōlētārius*, „občan bez pozemků; proletář [snad i od toho, že příslušníci této vrstvy měli hojné potomstvo, že jediným majetkem jim byli jejich potomci – *prōlēs*, „potomstvo, dorost, mládež; děti, potomci; pokolení“]), princip marxistické ideologie (*marxismus) hlásající názor, že revoluční *dělnické hnutí se musí projevat v mezinárodním měřítku (vyjádřeno heslem *Komunistického manifestu* „Proletáři všech zemí, spojte se!“). (František Čapka)

internacionální gotika, *gotika, internacionální.

internalizace (z latiny: *internus*, „vnitřní, domácí“), vnitřní osvojení *hodnot, soustavy *idejí a *norem společnosti individuem v procesu *socializace. (Jaroslav Malina)

International Association for Volunteer Effort, *Mezinárodní asociace pro dobrovolnické úsilí.

International Bank for Reconstruction and Development, *Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj.

International Development Association, *Mezinárodní asociace pro rozvoj.

International Fund for Agricultural Development, *Mezinárodní fond pro rozvoj zemědělství.

International Humanitarian Law, *Mezinárodní humanitární právo.

International Labour Organization, *Mezinárodní organizace práce.

International Monetary Fund, *Mezinárodní měnový fond.

International Society for Krishna Consciousness, *Haré Kršna.

internet (z latiny: *inter*, „mezi“ a angličtiny: *net*, „sít“), síť sítí, síť propojující lokální počítačové sítě pomocí datového protokolu označovaného zkratkou TCP/IP (z angličtiny: *Transmission Control Protocol/Internet Protocol*), který umožňuje jednoznačně identifikovat každý *počítač v internetu. Internet slouží k výměně a sdílení *informací a je také prostředkem masové zábavy a trávení volného času. Nejvyužívanějšími službami internetu jsou *elektronická pošta, *world wide web, *chat a *sdílení souborů. *Patronem internetu a uživatelů počítačů je svatý *Isidor ze Sevilly (560/561–636). Slovo internet poprvé použil v roce 1987 Ed Krol v knize *Hitchhiker's Guide to the Internet* (Stopařův průvodce internetem), jejíž titul je parafrází názvu populárního díla anglického spisovatele Douglase Noëla Adamse (1952–2001) *The Hitchhiker's Guide to Galaxy* (Stopařův průvodce Galaxií, 1979).

Počátky internetu lze spatřovat v experimentální síti ARPAnet, která byla vybudována za finanční podpory grantové agentury *Defense Advanced Research Projects Agency* (Agentura pro pokročilé výzkumné projekty obrany) ministerstva obrany USA. Základem ARPAnetu byly propojené sítě čtyř amerických *univerzit. Architektura sítě nebyla založena na centrálním řídicím modulu, což zajišťovalo její funkčnost i v případě výpadku některého z jejích uzlů. Stejnou architekturu má i současný internet. Postupně se k ARPAnetu připojovaly další lokální i neamerické (1973) sítě, a začalo tak celosvětové šíření internetu. ARPAnet sloužil především ke *komunikaci pomocí elektronické pošty a k pořádání elektronických konferencí. Činnost ARPAnetu byla ukončena v roce 1990.

Počátky komercializace internetu spadají do 80. let 20. století, v polovině 90. let pak došlo k jeho plné komercializaci. V současnosti se celkový počet uživatelů internetu přibližuje k miliardě a půl. V České republice užívá internet polovina populace. Nejrychlejší nárůst uživatelů internetu zažívá v posledních osmi letech Afrika. Internet nikdo nevlastní ani neřídí, i když existují nadnárodní *instituce (Internet Society, WWW Consortium a InterNIC), které se věnují tvorbě a vývoji standardů nutných pro fungování a další rozvoj internetu.

V současnosti se k internetu přistupuje pomocí počítače nebo *mobilního telefonu a existuje široká škála řešení připojení k internetu: zejména pomocí pevných a mobilních

telefonních linek, satelitní datové sítě, kabelové *televize, pozemní bezdrátové sítě a elektrické sítě.

Internet umožnil vznik nových podob *sociální interakce a ovlivnil každodenní komunikaci téměř ve všech společnostech na světě. Charakteristickým rysem je vyřazení prostorové vzdálenosti mezi komunikujícími jako limitujícího faktoru a snížení časového prodloužení při přenosu sdělení na zlomky vteřiny. Na internetu se vytvářejí svébytné *subkultury uživatelů. V souvislosti s absencí centrální *autority je spojen problém efektivní *cenzury informací šířených internetem. Kvůli tomu se lze na internetu setkat s obsahem, který je postihován národním, mezinárodním i *komunitárním právem. Běžně jsou zde ilegálně sdíleny a distribuovány dokumenty a soubory chráněné autorským právem (typicky literární, hudební a filmová díla a *software). (Martin Soukup)

internetová doména, *doména, internetová.

interneurony, *neurony difuzně rozptýlené v *centrálním nervovém systému (například **substantia gelatinosa Rolandi* ve *hřbetní míše, retikulární formace v *kmeni mozgovém), které jsou vloženy mezi *neurony senzorické a *neurony motorické. Interneurony obvykle propojují vertikálně i horizontálně jednotlivé části centrálního nervového systému, mohou do určité míry ovlivňovat činnost specifických jader a nervových drah ve smyslu jejich aktivace či inhibice nebo se z těchto interneuronů vydiferencovala centra k řízení fylogeneticky nejstarších *reflexů (například centra dýchání, řízení srdeční činnosti apod.). (Ladislava Horáčková)

internus, -a, -um, vnitřní.

interosseus, -a, -um, mezikostní (v *anatomii například předloketní mezikostní membrána – **membrana interossea antebrachii*). (Ladislava Horáčková)

interpleniglaciál, teplejší a vlhčí výkyv v rámci vrcholného *glaciálu, ve sprašových sériích charakterizovaný tvorbou slabě vyvinutých půd. (Jiří A. Svoboda)

interpolace (z latiny: *interpolātiō* z *inter*, „mezi“ a *pollēns*, „mocný, silný, mohutný“ = „změna, porušení; vložka, vsuvka“):

1. nepůvodní, cizí, dodatečná vsuvka v textu nebo jeho úprava; případně i k falšování původního významu (například listiny);

2. výpočet hodnot funkce pro čísla ležící uvnitř daného intervalu;

3. [anatomie], přenos nervového vzruchu z jednoho neuronu na další, například v *gangliích. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

interpretace (z latiny: *interpretex*, „vykladač, tlumočnick“; *interpretātiō*, „výklad, vysvětlení“):

1. *vysvětlení, výklad, objasnění. (Původně zprostředkování, ve filozofii hledání významu nebo smyslu [nejčastěji textu] a jeho zprostředkování někomu, komu by jinak nebyl přístupný: výklad, překlad.);

2. přiřazení významu *formulím formalizované teorie. Děje se zpravidla volbou oboru individuí, která vystupují ve formulích. Obvykle hledáme interpretaci, která by byla *modelem odvoditelných formulí dané *teorie;

3. ztvárnění role hercem nebo provedení hudební skladby hudebníkem. (Jaroslav Malina)

interpretace symbolů, multivokální (z latiny: *multus*, „mnohý, četný“, *vōcālis*, „mluvící lidským hlasem; zvučný, zpěvný, libohlasý“), možnost současné existence různých potenciálně stejně platných výkladů jednoho znaku; jev, který je základní vstupní podmínkou společenského smlouvání o významech, umožňujícího historický vývoj kultury a její každodenní re-konstruování. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

interpretativní antropologie, *antropologie, postmoderní.

interpretativní věda, *věda, interpretativní.

interregnum (z latiny: *interrēgnum*, „mezivládí, bezvládí“), mezivládí, období mezi smrtí, sesazením nebo odstoupením panovníka a *intronizací (nastolením) jeho následníka. Šlo o

velmi choulostivé období, jež bývalo zejména ve starověkých *civilizacích nežídka využito k ustavení nové vládnoucí dynastie. Ve starém *Římě byl při smrti obou *konzulů určen interrex (mezikrál), který směl zůstat pouze pět dní, a poté musel být jmenován interrex další, dokud nebyli zvoleni noví konzulové.

V evropském *středověku znamená interregnum též období mezi vymřením panovnického rodu a nástupem dalšího, zejména v *římskoněmecké říši po vymření Štaufů v roce 1254 a před nástupem *Habsburků (Rudolf I., 1273); během této doby, v níž ovšem byli voleni *králové, zesílily partikularistické tendence. Teprve Zlatou bulou Karla IV. v roce 1356 bylo ustanoveno, že v období interregna musí *falckrabí rýnský spravovat franskou část říše a *vévoda saský saskou část říše. (Jaroslav Malina)

interrupce [medicína], umělé přerušování *těhotenství. (Ladislava Horáčková)

intersex, u gonochoristů jedinec s neúplně vyvinutými pohlavními orgány obou pohlaví; jedinec s neutrálními či obojetnými pohlavními znaky, tj. nepatřící jednoznačně ani k pohlaví samčímu ani k pohlaví samičímu. (Jiřina Relichová)

intersexualita, mezipohlavnost, pojem zavedený v roce 1915 americkým genetikem německého původu Richardem Benedictem Goldschmidtem (1878–1958), který zjistil existenci sexuálních mezistupňů, že *pohlaví určené zděděnými *chromozomy se může v průběhu embryonálního vývoje změnit – že mezi jedním a druhým pohlavím se mohou vyskytnout všechny přechodové stupně. Pojem intersexualita použil německý lékař Paul Mathes i na lidskou *typologii ve své práci *Die Konstitutionstypen des Weibes, insbesondere der intersexuellen Typus* (Konstituční typy ženy, zvláště intersexuální typ, in: *Biologie und Pathologie des Weibes*, díl třetí [Biologie a patologie ženy], 1924).

Dnes jsou již známy *geny, které se účastní v procesu diferenciaci pohlaví a jejichž *mutace vysvětlují odchylky v jednoznačném vývoji k jednomu nebo druhému pohlaví. Je to například *syndrom testikulární *feminizace (žena s pohlavními chromozomy XY, kde však na *chromozomu *Y chybí gen *SRY, klíčový pro vývoj testes) či syndrom androgenní insenzitivity (žena XY, s mutací v genu na *chromozomu *X způsobující absenci *receptorů pro testosteron). Jindy dochází k mutaci genu pro *syntézu testosteronu a u plodu s pohlavními chromozomy XY se nevyvíjejí mužské pohlavní struktury. Dítě se narodí jako děvče, avšak v *pubertě, kdy adrenální žlázy začnou produkovat *testosteron, dojde k maskulinizaci ve všech směrech, dokonce dojde k prodloužení *klitorisu do tvaru *penisu. V dospělosti jsou to muži. Tento tzv. pseudhermafroditismus a jiné poruchy mohou být způsobeny mutacemi dalších genů zodpovědných za vývoj pohlaví. (Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

intersticiium (z latiny: *interstitium*, „prostor, údobí mezi“), mezibuněčný prostor vyplněný *tkáňovým mokem (intersticiální tekutinou). (Drahomír Horký)

intersubjektivita (z latiny: *inter*, „mezi; uprostřed“ a *subiectus*, „ležící pod, sousední; podrobený, poddaný, závislý“), to, co je společné všem *subjektům; *komunikace individuálních *vědomí. Edmund *Husserl užívá v tomto *kontextu termín transcendentální intersubjektivita. (Jaroslav Malina)

intersubjektivní, společný *subjektům.

intersubjektivní produkce dat, *produkce dat, intersubjektivní.

intertextualita (z latiny a francouzštiny: *inter*, „mezi“ a *texte*, „text“), pojem literární teorie, kterým se označuje souvstažnost textů, zejména literárních k již existujícím textům. Nový text tak můžeme vnímat a pochopit v rámci jeho interakce se staršími texty, z nichž jsou, byť v pozměněné podobě čerpány určité důležité danosti. Různé teorie intertextuality pak vysvětlují, popisují a systematizují vztahy a propojení mezi texty.

Literární text je vnímán jako *transformace a kombinace různých dřívějších textů, které autor používá jako určité dané kódy, jimiž je ovlivněn. Například francouzský středověký román *Jehan de Saintré* může být z hlediska teorie intertextuality chápán ve spojení s již

existujícími texty scholastickými, s rytířskou *poezií, orální tvorbou středověkých *měst a karnevalových oslav. Tento pojem koncem 60. let 20. století začala užívat francouzská literární skupina Tel Quel (představitelé Julia Kristeva, Philippe Sollers aj.). Skutečnost, že existují vzájemné vazby mezi texty a promluvami, znala už klasická *rétorika, je rozvinutí teorií intertextuality tedy zásluhou především poststrukturalismu. V jeho rámci se prosadila *koncepce, podle které byla intersubjektivita (dialog mezi intencemi autora a čtenářů, případně mluvčích a posluchačů) již nahrazena intertextualitou (dialogem textů). Problém lokalizace subjektu (je-li subjekt decentralizován, vzniká otázka, kde je jeho místo a jaká je jeho role) v teoriích intertextuality se přenáší rovněž do *filozofické antropologie a do *ontologie. (Břetislav Horyna, Marie Pardyová)

intervence, humanitární (z latiny: *interventiō*, „zásah, vmísení se“ a *hūmānitās*, „lidskost, lidství“), akce uskutečněná mezinárodním *společenstvím s cílem chránit a hájit populaci před těžkým a masivním porušením základních *lidských práv a s cílem zajistit humanitární asistenci obětem ozbrojených *konfliktů, jestliže si to vyžaduje svrchovaný *stát. Jelikož mezinárodní a zejména vojenská intervence představuje narušení územní *suverenity dotyčného státu, tedy doposud jednoho (byť nikoliv jediného) z ústředních principů mezinárodního práva, není její ospravedlnění vždy jednoznačné, což dokládají například diskuse v rámci *Organizace spojených národů. Přestože existence *Všeobecné deklarace lidských práv a navazujících Paktů, které ratifikovala velká většina existujících států, posouvá tento problém na novou (a intervencím příznivěji nakloněnou) rovinu, tradiční problém *spravedlivé války – **ius ad bellum*, tedy právo externí moci provést intervenci – zdaleka nezmizel. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

intervertebrální klouby, **articulationes intervertebrales*.

inter- (z latiny: *inter*, „mezi, uprostřed; za, průběhem“), v složeninách první část s významem: „ležící mezi něčím, během“.

inter-observer error, chyba, s jakou je stejný parametr určen dvěma nebo více hodnotiteli při nezávislém hodnocení.

intestinum, -i, n., střevo, je nejdelším oddílem trávicí trubice. *Kraniálně navazuje na pylorus *žaludku, *kaudálně se otevírá zevně análním otvorem. Rozlišují se na něm dvě základní části – tenké a tlusté střevo (**intestinum tenue*, **intestinum crassum*). (Lenka Vargová)

intestinum caecum, slepé střevo, je počátečním a nejširším oddílem *tlustého střeva. Má tvar širokého vaku s polokulovitým slepě ukončeným dnem (délky 7 cm, šířky 6 až 7 cm). Je uloženo v pravé jámě kyčelní, jeho horní konec plynule přechází do vzestupného *tračnicku. Z levé strany se do horní části slepého střeva otevírá konečná část tenkého střeva otvorem – **ostium ileocaecale*. Vyústění je opatřeno **valva ileocaecalis*, která zabraňuje zpětnému průchodu obsahu tlustého střeva do střeva tenkého. Několik centimetrů pod ileocekálním ústím odstupuje ze slepého střeva různě dlouhý (0,5–50 cm) červovitý *výběžek – **appendix vermiformis*. Stěna červovitého výběžku má obdobnou stavbu jako celé tlusté střevo. Nápadněji je vyvinuta lymfatická složka, proto bývá *appendix vermiformis* také označován jako **tonsilla abdominalis*. Poloha apendixu je velmi variabilní. Nejčastěji směřuje do *malé pánve (*positio pelvina*) nebo je uložen za slepým střevem (*positio retrocaecalis*). Méně často probíhá rovnoběžně s konečnou částí kyčelníku (*positio ileocaecalis*) nebo leží laterálně (*positio laterocaecalis*) či kaudálně (*positio subcaecalis*) od slepého střeva. Vzácně je apendix lokalizován před slepým střevem (*positio praecaecalis*). Apendix je zavěšen na peritoneální *řase (*mesoappendix*). Odstup červovitého výběžku se promítá na *Monroovu čáru do *McBurneyova bodu. (Lenka Vargová)

intestinum crassum, tlusté střevo, je konečnou částí trávicí trubice. Přebírá z tenkého střeva tráveninu – **chymus* s nestrávenými zbytky přijaté potravy. V tlustém střevu se obsah postupným vstřebáváním vody zahušťuje a za pomoci hnilobných a kvasných

mikroorganismů (jsou běžnou součástí střevní flóry) jej mění na stolici. Tlusté střevo je dlouhé asi 1,5 m a 6 až 8 cm široké, má šedou barvu. Navazuje na tenké střevo v pravé jámě kyčelní a končí řitním otvorem (*anus*). Na jeho povrchu se rýsují tři bělavé podélné pruhy – **taeniae coli* a příčné zářezy, mezi nimiž se stěna polokulovitě vyklenuje a tvoří výpuky – **haustra coli*. Na dutinové straně odpovídají povrchovým zářezům **řasy* – **plicae semilunares*. Stěna tlustého střeva se skládá ze sliznice, podslizničního vaziva, svaloviny a zevní vazivové vrstvy. Sliznice je bledá, bez klků, je kryta jednovrstevným cylindrickým epitelem. Obsahuje četné žlázy a lymfatické uzlíky. Podslizniční vazivo je bohaté na cévní a nervové pleteně. Hladká svalovina má zřetelnou vnitřní cirkulární vrstvu, která je při lokální kontrakci podkladem *plicae semilunares*, proto se jejich poloha mění v závislosti na činnosti střeva. Povrchová longitudinální vrstva je vyvinutá pouze ve třech **taeniích*. Podle polohy na **příčném tračníku* se rozlišuje v místě úponu **mesocolon transversum* na zadní stěně *taenia mesocolica*, v místě srůstu střeva s **omentum majus* je ventrokranálně lokalizována *taenia omentalis* a ventrokaudálně *taenia libera*. Intraperitoneálně uložené části tlustého střeva (**colon transversum*, **colon sigmoideum* a **appendix vermiformis*) jsou v celém rozsahu kryty **serózou* (viscerálním **peritoneem*), ostatní části tlustého střeva přirostly k zadní stěně dutiny břišní a jsou orgány **retroperitoneální*, pokryté serózou pouze vpředu a částečně po stranách. Na povrchu tlustého střeva pokrytého viscerálním peritoneem jsou četné, různě velké stopkaté lalůčkovité přívěsky, které jsou naplněny tukovou **tkání* (*appendices epiploicae*). Jejich význam je nejasný. Na tlustém střevu rozlišujeme slepé střevo (**intestinum caecum*), vzestupný tračník (**colon ascendens*), příčný tračník (**colon transversum*), sestupný tračník (**colon descendens*), esovitý tračník (*colon sigmoideum*) a konečník (**rectum*). (Lenka Vargová)

intestinum tenue, tenké střevo, část trávicí trubice, která navazuje na **žaludek* a aborálním směrem přechází v **tlusté střevo*. V tenkém střevě je dokončeno chemické trávení potravy a dochází v něm k vstřebávání využitelných látek. Tenké střevo je dlouhé 5 až 7 m, šířka kolísá od 2 do 4 cm. V dutině břišní je tenké střevo složeno v kličky střevní (*ansae intestinales*) a zavěšeno na okruží (**mesenterium*). Dělíme je na tři úseky – dvanáctník (**duodenum*), lačník (**jejunum*) a kyčelník (**ileum*). (Lenka Vargová)

Inti:

1. egyptský **soudce* a **kněz* (doba Pepiho I., 6. dynastie), jehož mastabu objevila v jižním **Abúsíru* česká expedice v roce 2000.

2. **bůh slunce*; nejvyšší bůh **inckého náboženství*. Obvykle byl zobrazován jako kulatý zlatý disk s lidskou tváří zářící na všechny strany. Byl mu zasvěcen největší chrám v **Cuzcu*. Incká společnost se považovala za jeho vyvolené služebníky. (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

intifáda (z arabského slovesa: *intafada*, „povstat, vyskočit“, *intifáda*, „povstání, nepokoj“), protestní povstání **Palestinců* (zejména mládeže) na územích okupovaných Izraelem; bezprostřední příčinou byl incident z 8. 12. 1987 (vozidlo izraelské armády vjelo do skupinky Palestinců, z nichž 4 zabilo a 7 zranilo), následovala série střetů v 50 **městech* na západním břehu Jordánu a v pásmu Gazy. Intifádu podporoval oficiální představitel Palestinců Jásir Abú Ammán Arafát (1929–2004), k odpovědnosti se hlásilo extremistické Hnutí islámského odporu „*Hamás*“. Rozlišujeme První intifádu (1987–1993), pro kterou bylo typické porušování pořádku, demonstrace, bojkoty, házení kamenů, a Druhou intifádu (od roku 2000), krvavější, s častými sebevražednými **atentáty* a raketovými útoky. (František Čapka, Jaroslav Malina)

intolerance (z latiny: *intolerantia*, „nesnášenlivost; nesnesitelnost; zpupnost“), nesnášenlivost; opak: **tolerance*. (Jaroslav Malina)

intraartikulární (z latiny: *intra-*, „uvnitř, dovnitř“ a *articulus*, „kloub“), nitrokloubní.

intraglosální svaly jazyka, **svaly jazyka*, intraglosální.

intrakapsulární, umístěné uvnitř pouzdra (v *anatomii například kloubního pouzdra). (Ladislava Horáčková)

intrakraniální (z řečtiny a latiny: *intrā-*, „uvnitř, dovnitř“ a *kranion / cranium*, „lebka, hlava“), nitrolební. (Ladislava Horáčková)

intraperitoneální, uložený v pobřišnicové (peritoneální) dutině. (Ladislava Horáčková)

intrauterinní (z latiny: *intrā-*, „uvnitř, dovnitř“ a *uterus*, „děloha“), nitroděložní, nacházející se v děložní dutině. (Drahomír Horký)

intravitální (z latiny: *intrā-*, „uvnitř, dovnitř“ a *vita*, „život“), vyskytující se během života. (Ladislava Horáčková)

intra- (z latiny: *intrā-*, „uvnitř, dovnitř“), v složeninách první část s významem: „uvnitř, dovnitř“.

introcize (z latiny: *intrā-*, „uvnitř, dovnitř“ a *caedō*, „řežu, sekám“), *modifikace/adjustace, genitální, *obřízka, ženská.

introitus, -us, m., vchod, vstup (v *anatomii například *introitus *canalis nervi facialis* v pyramidě *spánkové kosti). (Ladislava Horáčková)

intromise (z latiny: *intrā-*, „uvnitř, dovnitř“ a *missō*, „vkládání“) [primatologie], zavedení penisu při *kopulaci. Při sociálních formách využívajících kopulaci jako *rituální formu chování většinou nedochází k intromisi vůbec nebo není úplná, a pokud dojde k plné intromisi *penisu, nedochází k *ejakulaci. Také počet kopulačních pohybů je nižší než při heterosexuální reprodukční kopulaci. (Václav Vančata)

intron, část nekódující *DNA uvnitř *genu, která je odstraněna z *primárního transkriptu před *translací. (Jiřina Relichová)

intronizace (z latiny: *in*, „na, do“ a *thronus*, „trůn, panovnický stolec“):

1. [obecně], nastolení na *trůn;

2. [starověký Přední východ], s prvními záznamy o uvedení vladařů k moci se setkáváme v sumerských datovacích formulích (*datování) v době III. dynastie z Uru (2112–2004 př. n. l.). Obřady spojené s „*korunovací“ dokládají o něco později sumerské literární texty, především *hymny na *krále (*Ur-Nammu, Šulgi, Ibbi-Sín, Išme-Dagán, Lipit-Ištar aj.). Sumerští vládcí vykonávali před nástupem na trůn kultovní pouti do *Uru a *Uruku, hlavní obřady se pořádaly v chrámovém komplexu boha *Enlila (*Tummal) v *Nippuru. Součástí intronizace bylo jakési „požehnání“ spojené s příznivým určováním *osudu a předáním *insignií (koruny nebo tiáry, žezla, vladařské hole a honosného *oděvu). Mezopotamští vládcí, z nichž někteří byli *zbožněni a zastávali funkci velekněze (*en*), se při intronizaci obraceli s prosbami o pomoc k bohům Enlilovi a *Enkimu i k bohyni *Inanně. Sami potom představovali boha vegetace a plodnosti, pastýře *Dumuziho, který měl zajišťovat úrodnost *země v každoročním *rituálu „svaté svatby“ (*sňatek, posvátný). Asyrští králové zastávali v prvním roce *vlády funkci *eponyma země a dostali se tak na seznam mezopotamských vladařů (královské seznamy), který byl veden od časů „před potopou světa“. Od 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. se stala při intronizaci rozhodujícími božstva *Aššur a *Marduk (*henoteismus). Králové i při zachování dynastické posloupnosti usedali na trůn na jejich rozkaz a byli na svůj *úřad jako *korunní princové připravováni. Nástupnictví bylo sousedním *státům sdělováno i v mezinárodních *smlouvách. Intronizace byla v *Mezopotámii a u *Chetitů slavností kněžstva a celého vladařského dvora. O účasti *lidu a případném holdu králi nemáme přímé důkazy.

V *Izraeli byli od konce 2. tisíciletí př. n. l. králové uváděni v úřad různým způsobem. Součástí jejich intronizace bylo pomazání olejem (1 S 10,1), oblečení šatu a nasazení koruny (2 Kr 11,12), královský slib (2 S 5,3) a usednutí na trůn (1 Kr 1,46). Pravděpodobně následoval i slib vazalských knížat a celý obřad završovala triumfální cesta *městem, spojená s holdem lidu. V Izraeli se podle kultovního *kalendáře konala také každoroční korunovace Hospodinova (*Jahve) o podzimních novoročních slavnostech, kdy byla do *chrámu vnášena truhla *Boha (1 Kr 8,2–5), který se tak znovu ujímal vlády (1 Kr 8,11). Boha zastupoval král,

chránící smlouvu s Hospodinem (Ž 24, 7–10). O intronizaci *Saula podává dvě odlišná *svědectví kniha Samuelova (I S 8; I S 10,17–25; I S 9; I S 10,1–16; I S 11). Podle této knihy (I S 9,15–17) byl Saul z postavení soudcovského k vladařství s dědičným nárokem vyvolen Bohem a pomazán Samuelem (I S 10,1);

3. [křesťanství], uvedení *papeže nebo *biskupa na papežský nebo biskupský stolec. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

introspekce (z latiny: *intrā*, „uvnitř, dovnitř“ a *spicere*, „hledět, zkoumat zrakem“), sebezkoumání, nahlížení vlastní mysli, vnitřního života. (Jaroslav Malina)

introvert (z latiny: *intra*, „dovnitř“, *vertere*, „obracet se“), základní pojem *Jungovy typologie stejně jako *extravert; typ člověka uzavřeného, orientovaného do sebe, s bohatým vnitřním životem, nevyhledávající společnost, žijící ve vlastních představách. (Martina Wagenknechtová)

introverze (z latiny: *intrā*, „uvnitř, dovnitř“ a *vertere*, „obracet“), orientace psychické energie osobnosti směrem dovnitř, zaměřování se především na sebe, do vlastního nitra, na svůj vnitřní život (termín Carla Gustava *Junga); opak: *extraverze. (Jaroslav Malina)

intuice (z latiny: *in-tuērī*, „hledět, pohlížet na něco, patřit na něco; nahlížet dovnitř“, případně z francouzštiny: *intuition*, „nazírání“), vhled, náhled, *názor; bezprostřední poznání dosažené „vhledem“ do podstaty věci bez pomoci logické úvahy či systematické metody; tedy postižení pravdy, respektive rozřešení problému prostřednictvím bezprostředního nazírání bez předchozího logického důkazu a bez vědomé racionální poznatelnosti cest, které k ní vedly; jakkoli je zákonitým projevem poznávacích procesů, ve *vědomí se objevuje jen výsledek, který může, ale též nemusí pravdu postihovat; pravdivost intuice je nutno prokázat logickými důkazy. (Jaroslav Malina)

intuicionismus (z francouzštiny: *intuition*, „nazírání“), filozofický přístup k matematice zdůrazňující úlohu *intuice, odmítající všemocnost formalismu a varující před nekritickým přenášením poznatků platných pro konečné množiny na množiny nekonečné. Jeho hlavními představiteli byli Luitzen Egbertus Jan Brouwer (1881–1966), Arend Heyting (1898–1980) a Hermann Weyl (1885–1955). (Jaroslav Malina)

intuicionismus, etický, *intuicionismus, morální.

intuicionismus, morální (též etický intuicionismus), jeden z přístupů v *etice a *politické filozofii, který se při zkoumání a řešení problémů spoléhá na *intuici, na rozdíl od používání jednoznačné metody pro určení *hierarchie *hodnot, *norem, správných řešení apod. (jak činí například klasický *utilitarismus). Intuicionisté tvrdí, že některé z našich morálních povinností (*duties*) jsou neodvozené, tj. nedají se dále redukovat (například na utilitaristický kalkul blaha/štěstí či náboženské *imperativy). Podle kritiků je problémem intuicionismu především jeho nesystematičnost (nedává jasný návod k jednání v případě *konfliktu intuicí) a také neschopnost vysvětlit podstatu etického vědění – tedy jak je možné, že vůbec víme, že je něco správné/špatné (vyjma opětného odkazu k „intuici“). (Pavel Dufek)

intuitivismus, filozofická teorie o *intuici jakožto hlavním činiteli v poznání. Intuice se chápe buď jako zvláštní poznávací schopnost, která umožňuje bezprostředně postihnout realitu, nebo jako nejvyšší stupeň racionálního poznání. (Jaroslav Malina)

intumescencia, -ae, f., naduření; v *anatomii například *intumescencia cervicalis* – vřetenovitě rozšířená část *míchy v úrovni obratlů C₃–Th₂, s nakupením neuronů pro nervové zásobení horní končetiny. (Ladislava Horáčková)

Inuité (Eskymáci, Inuit, „Lidé“), etnikum mongoloidního původu žijící v arktických oblastech severovýchodní Sibíře, Aljašky, Kanady a na pobřeží Grónska (*Grónané); dnes asi 150 000 příslušníků. Hovoří dialekty *jazyka, který patří k *eskymácko-aleutské rodině. Jejich tělesná výška je v průměru pod 160 cm, vzhledem k *trupu mají krátké dolní končetiny, jsou *dolichocefalní, mají široký obličej, vystupující *lící kosti, širokou dolní čelist,

šedohnědou barvu *kůže, tmavou oční *duhovku, černé, rovné vlasy. Mají řídké tělesné ochlupení, vousy téměř chybí.

Od 5. tisíciletí př. n. l. začaly jejich *migrace do Severní Ameriky a odtud ještě později do Grónska, které osídlili podél pobřeží v průběhu 1. tisíciletí. Na původním území zůstala jen malá skupina necelých 2500 příslušníků této etnické skupiny, kteří žijí na východním pobřeží Čukotky a na Wranglerově ostrově, kde pro ně bylo v roce 1932 vytvořeno písmo a zaveden domácí jazyk. Vzhledem k tomu, že sídlí zcela rozptýleně a v malých skupinách na velkém území severního pobřeží Aljašky a Kanady, dochází u nich na jedné straně k míšení, na druhé straně k rychlé ztrátě původního kulturního bohatství lovců mořské zvěře a lovců a sběračů arktického pásma. V létě žili ve stanech, v zimě si stavěli *iglú, místy i *stavby z kamene. Vyráběli kožešinové *oděvy a čluny. *Rodina je *rozšířená, *párová, někdy *polygamní. Tradiční náboženství je *animistické, dnes i *křesťanství.

Inuity se zabývali antropologové a archeologové Lewis R. *Binford, Franz *Boas, Jean L. Briggsová a další. (František Bahenský, Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

invazivní vyšetřovací metody v antropologii, *metody v antropologii, invazivní vyšetřovací.

invence (z latiny: *inventiō*, „vynalézání, vynalézavost; nápaditost; vynález“), důvtip, nápad, vynalézavost.

inventář [archeologie], všechny věci, nacházející se v *uzavřeném komplexu (jako je *hrob) nebo v *polouzavřeném komplexu (jako je *kulturní vrstva). (Jaroslav Malina)

inventio (z latiny: *invenire*, „nalézt, najít něco, přijít na něco, vynalézt“), „zázračné“ objevení ostatků mučedníků. (Josef Unger)

inverze (z latiny: *inversiō*, „převrácení, záměna“) [genetika], intrachromozomová přestavba, při níž dojde k převrácení části *chromozomu o 180°. U paracentrické inverze nezahrnuje převrácený úsek *centromeru, u pericentrické inverze centromeru převrácený úsek obsahuje. (Jiřina Relichová)

investitura (z latiny: *in-vestīre*, „odívatí, oblékatí“; přeneseně „slavnostně propůjčit církevní hodnost nebo léno“):

1. ve středověké západní Evropě slavnostní uvedení *vazala do *držby *léna (symbolicky předány *insignie jako prapor, rukavice, svazek slámy a jiné);

2. jmenování (potvrzení) *biskupa nebo *opata do církevního *úřadu, spojené s odevzdáním insignií (*prstenu a *berly); podle charakteru církevní *autority označována jako *intronizace (investitura *biskupa), introdukce nebo instalace (investitura *opata, *kanovníka, *faráře). Až do 11. století prováděno světskými *panovníky, poté se začali o právo na investituru důrazněji hlásit *papežové. Nejostřejší spor o investituru se vedl mezi papežem Řehořem VII. (asi 1020–1085) a římskoněmeckým *císařem Jindřichem IV. (1050–1106), ukončen kompromisním *konkordátem wormským (1122). (František Čapka, Jaroslav Malina)

involute (z latiny: *in-*, „v, do“ a *volvō*, „obracím“, *involutiō*, „chátrání, zanikání, znehodnocování“):

1. omezování, zanikání, upadání, znehodnocování;

2. [biologie, medicína], fyziologické zmenšení určitého orgánu, jeho návrat do původního stavu po splnění jeho funkce, zpětný vývoj;

3. věkové období prvních nastupujících známek stáří; nepřesně určený věk „kolem padesátky“ a výše;

4. [geologie, pedologie], druh zvířených půd;

5. [matematika], zobrazení, jehož dvojí provedení je *identita. (Jaroslav Malina)

involutum (z latiny: *involutum*, „obal, obvaz“), opouzďený („zarakvený“) *sekvestr. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

inzerce [genetika], chromozomová abnormalita, při které je vložen segment *DNA z jednoho *chromozomu na jiný, *nehomologický chromozom. (Jiřina Relichová)

inzulin, *hormon produkovaný beta buňkami Langerhansových ostrůvků *slinivky břišní, který reguluje metabolismus sacharidů a hladinu cukru v krvi (zvyšuje *transport glukózy do buněk citlivých na inzulin, čímž snižuje její koncentraci v krvi – glykémii). Má také vliv na metabolismus tuků (tlumí degradaci lipidů) a bílkovin (stimuluje proteosyntézu), ovlivňuje buněčný transport aminokyselin a elektrolytů a růst. Celkově inzulin zvyšuje ukládání cukrů, proteinů a tuků ve tkáních.

Část inzulinu je do krve vylučována kontinuálně, nezávisle na příjmu potravy. Tato bazální *sekrece inzulinu zaujímá přibližně polovinu veškerého vyloučeného inzulinu. Zbývajících 50% celkové spotřeby inzulinu připadá na jídlem stimulovanou sekreci (tj. bolusová neboli prandiální sekrece inzulinu). Vyšší koncentrace glukózy v krvi (nad 5,5 mmol/l) dráždí regulační systém β -buněk mechanismem negativní *zpětné vazby, což má za následek vyloučení inzulinu do krve. Sekreci inzulinu ovlivňují i další hormony a nervové vlivy.

V cílových tkáních, kam je inzulin transportován krevním oběhem, působí přes specifické inzulinové *receptory cytoplazmatické membrány. Navázáním inzulinu na receptor se uvnitř buňky rozpoutá kaskáda reakcí. Nejprve dojde k otevření glukózového transportéru, pomocí něhož se glukóza dostane dovnitř buňky. Část přijaté glukózy se spotřebuje na energetický *metabolismus a část se přemění na zásobní cukr (glykogen). Glykogen se následně ukládá v *játrech a v menší míře v příčně pruhované svalovině. Vychytáváním glukózy buňkami se snižuje její koncentrace v krvi, čímž je zpětně inhibována produkce inzulinu.

Při nedostatku inzulinu nebo jeho nedostatečné účinnosti vzniká diabetes mellitus, dochází však také k poruchám celé řady dalších procesů (je například porušen metabolismus tuků, vzniká ketóza a acidóza), což odráží komplexní působení inzulinu v organismu. Nadbytek inzulinu vede k hypoglykémii, která se projevuje zejména postižením nervové soustavy, jejíž správné fungování je kriticky závislé na stálém přísunu glukózy z krve do nervových buněk. (Petra Duchečková, Mikoláš Jurda)

inzulinová rezistence, *rezistence, inzulinová.

inženýrství, genetické, laboratorní a průmyslové postupy měnící genetickou informaci organismu přenosem genů (*transgenóze), nejčastěji do *bakterií a kvasinek, za účelem produkce nejrůznějších látek nebo změny některých vlastností dalších organismů. Výsledkem tohoto procesu jsou geneticky modifikované organismy (*GMO). (Pavel Lízal)

Iokasté, manželka thébského *krále Láia, matka a později i manželka *Oidipova. Když se dozvěděla o tom, že se stala ženou vlastního syna, spáchala *sebevraždu. Její skvělou charakteristiku podal básník *Sófoklés v *tragédii *Král Oidipús*. Sigmund *Freud použil její příklad pro *vysvětlení některých abnormálních incestních pocitů ve vztazích mezi rodiči a dětmi. (Marie Pardyová)

Iónie, část řeckého světa, kde sídlili příslušníci *etnika *Iónů, to znamená řecké ostrovy v Egejském moři a západní pobřeží *Malé Asie s hlavními *lokalitami Milétem, Smyrnou a Efesem (*Efesos). Maloasijská Iónie se stala díky svým stykům s vyspělejšími východními kulturami, u nichž se v mnohém inspirovala, kolébkou řecké vědy a filozofie. Ta je výsledkem tvůrčího střetu logicky myslícího řeckého Západu a staré *kulturní tradice Orientu. (Jaroslav Malina)

Iónové, jeden ze čtyř hlavních starořeckých *kmenů (vedle *Achájů, *Aiolů a *Dórů), tvořících řeckou populaci v 1. tisíciletí př. n. l. Byli pravděpodobně potomky mykénských Achájů, někdy jsou však pokládáni i za nejstarší vrstvu řeckých přistěhovalců (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) s původními sídly (později částečně překrytými Acháji a Dóry) ve středním Řecku, v *Attice, Euboi a na *Peloponnésu. Po pádu *mykénské kultury (12. století př. n. l.), pravděpodobně pod tlakem Dórů, velká část Iónů přešla přes ostrovy Egejského moře na západní pobřeží *Malé Asie.

V 7. a 6. století př. n. l. nastal kulturní a vědecký rozmach (vyspělá literatura, rozvinuté výtvarné umění [*sloh, íónský], *filozofie [milétská škola, *Hérakleitos], *matematika) i hospodářský rozvoj íónských obcí (*města Milétos a *Efosos, ostrovy Chios a Samos aj.); V 6. století př. n. l. Íónové intenzivně kolonizovali Černomoří. Od poloviny 7. století př. n. l. vypukly boje maloasijských Íónů proti *Lýdům, kolem roku 547 př. n. l. byli Íónové podrobena *Peršany. Po nezdařeném íónském povstání nastal hospodářský úpadek, který byl překonán v *helénismu, kdy byli Íónové pokládáni za nositele řecké vzdělanosti. (Jaroslav Malina)

íónský sloh, *sloh, íónský.

Iové (dříve Lolo), etnikum v horských oblastech čínských provincií S'-čchuan a Jün-nan; celkem asi 6,6 milionu. *Jazyk patří do iské skupiny tibeto-barmské větve čínsko-tibetské rodiny. Nejstarší písemné zmínky pocházejí z 1. tisíciletí př. n. l., v 6. století n. l. se podíleli na vytvoření státu Nan-čao, který trval až do 13. století. Dělili se na dvě skupiny: Černí Iolové (Nuo-su) tvořili vládnoucí vrstvu a Bílí Iolové (Luo-luo) byli převážně nevolníci a otroci. Základním způsobem obživy je *zemědělství, *chov dobytka a *rybolov. Tradiční náboženství bylo *animistické, dnes částečně *křesťanství. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrдый)

Ipalnemohuani (z aztéčtiny: „Ten, skrze něhož se žije“), božstvo *Aztéků. (František Vrhel)

Ipetresejet, *Luxor.

ipsace (z latiny: *ipse*, „sám“), sebeukájení, *masturbace. (Jaroslav Zvěřina)

Ipurinové (Kangütü), etnikum jihoamerických *indiánů v severozápadní Brazílii; odhadem asi 1500 osob (v roce 1975). *Jazyk tvoří samostatnou skupinu v rámci *arawackých jazyků. Jsou usedlí zemědělci, lovci a rybáři. *Rodina je *rozšířená, vedená stařešinou; *vesnici tvoří 6–8 rodin, obývajících obyčejně dva domy. Náboženství je *animistické. (Zdeněk Tvrдый)

IQ (z němčiny: *Intelligenz-Quotient*), inteligenční kvocient, hodnota inteligence testovaného jedince vypočtená podle vzorce $IQ = \text{mentální věk} / \text{biologický věk} \times 100$ (pokud má například desetiletý chlapec intelektuální schopnosti na úrovni třináctiletého, je jeho IQ rovno 130 ($100 \times 13/10$); byl zaveden německým psychologem Williamem *Sternem v roce 1912. Průměrná inteligence odpovídá přibližně IQ mezi 90 a 109 body, *inteligence podprůměrná hodnotě mezi 80 a 89 body, inteligence nadprůměrná hodnotě mezi 110 a 119 body, vynikající inteligence hodnotě nad 140 bodů. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

iracionalismus (z latiny: *irrationālis*, „nerozumný, neúčastný rozumu, bez rozumu; protirozumový, rozumem nepochopitelný“), souhrnné označení směrů zakládajících výklad světa, člověka, poznání, jednání na nějakém mimoracionálním principu: vůli, citu, lásce, *intuici, *instinktu apod.; opak: *racionalismus. (Jaroslav Malina)

iracionální (z latiny: *irrationālis*, „nerozumný, neúčastný rozumu, bez rozumu; protirozumový, rozumem nepochopitelný“), vymykající se rozumu, rozumem nepochopitelný; protirozumový, absurdní.

Iráčané (z arabštiny: *al-irák*, „nížina“), souhrnné označení pro obyvatele Iráku v Přední Asii. Ze zhruba 28 milionů obyvatel (odhad z roku 2005) je 80 % *Arabů a 15 % *Kurdů; úředními *jazyky jsou *arabština a *kurdština. Věříci jsou *muslimové (*ší'ité i *sunnité). Za předchůdce Iráčanů jsou považováni první arabští přistěhovalci, kteří přišli do *země po porážce Persie z *Arábie. Od 7. století se v zemi rychle šířila arabská *kultura a *náboženství, centrem arabského *chalífátu se stal Bagdád. V roce 1534 bylo území připojeno k *osmanské říši. V roce 1921 bylo vyhlášeno Irácké *království pod britským *protektorátem, k formálnímu uznání nezávislosti došlo v roce 1930. V roce 1955 byl podepsán Bagdádský

pakt, který vedl v roce 1958 k *revoluci, svržení *krále Fajsala II. a k vyhlášení Irácké republiky. Konečně v roce 1974 byla poskytnuta *autonomie Kurdům v tzv. *Kurdistanu.

V roce 1979 se stal prezidentem Saddám Husajn (1937–2006). Po dlouhodobých sporech napadla země roku 1980 svého souseda Írán. *Válka skončila po dlouhých osmi letech a pro Irák znamenala velké ztráty a dluhy. Kvůli bohatým ropným ložiskům napadl Saddám Husajn v srpnu 1990 Kuvajt. Na základě rozhodnutí *OSN a za značné podpory amerických vojsk byl Irák v únoru 1991 z Kuvajtu vytlačen; na Irák bylo uvaleno hospodářské *embargo. V roce 2003 byl za pomoci americké armády a armád spojenců režim Saddáma Husajna svržen a začal proces demokratizace, který je však komplikován *konfliktem mezi sunnity a ší'ity. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Íránci, etnikum zahrnující obyvatelstvo Íránské islámské republiky; celkem 70 milionů obyvatel (*cenzus z roku 2006). Populaci tvoří příslušníci více než 30 etnik. Z jazykového hlediska je lze rozdělit do tří základních skupin: a) *íránská větev indoevropské rodiny (*Gílánci, *Kurdové, Mázenderánci, *Peršané ad.); b) turkická větev *altajské rodiny (*Ázerbájdžánci, *Kaškájové ad.); c) ostatní (*Arabové, *Arméni, *Asyřané, *Gruzíni ad.). Úředním *jazykem je *perština. Věřící jsou většinou *ší'ité. Íránci přišli z oblasti kolem Aralského moře a spolu s *Médy se v 9. století př. n. l. spojili v jeden historický celek; v té době již většina Íránců osídlila dnešní Írán a oblast *stepí v jižní Evropě až po střední Asii. Vytvořili zde mohutnou médskou a později *perskou říši. Staroíránské jazyky se staly zakladem staré perštiny, jejich nositelé, Peršané (Persové, Parthové aj.) vytvořili říši za dynastie *Achaimenovců. V 8. století vznikla Novoíránská říše, v níž převládlo natrvalo islámské *umění, *kultura i *náboženství, avšak i nadále se rozvíjela další íránská etnika. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

íránská civilizace, *civilizace, íránská.

íránská etnika, *etnika, íránská.

íránské jazyky, *jazyky, íránské.

iredentismus (z italstiny: *terre irredente*, „neosvobozená území, neosvobozené oblasti“), krajní nacionalistické *hnutí usilující o připojení území cizího *státu obývaného vlastní národnostní menšinou; název vznikl v Itálii, která v roce 1870 žádala přivtělení rakouského území (obývaného italsky mluvícími obyvateli) k Itálii – *terra irredenta*; projevoval se i vůči Francii (Korsika, Nizza). Typický byl pro období po *první světové válce, kdy nacionalistické skupiny různých států usilovaly o revizi tzv. versailleského systému (vůči Československé republice – *Maďaři, *Němci, ale i *Poláci). (František Čapka)

iris, -idis, f., duhovka. Tvoří neúplný terčík předního úseku střední vrstvy stěny oční koule (**bulbus oculi*). Je to vlastně clona vložená před čočku (**lens crystallina*), jejíž průměr je asi 10 až 12 mm. Uprostřed se nachází kruhový otvor proměnlivého průměru – panenka, zornice (**pupilla*). Přední plocha duhovky se obrací proti rohovce (**cornea*) a je individuálně různě zbarvena přítomností pigmentu (při *albinismu je bez pigmentu). Ohraničuje také zezadu přední oční komoru (**camera bulbi anterior*). Zadní plocha duhovky má černou barvu, obrací se proti čočce a ohraničuje zepředu zadní oční komoru (**camera bulbi posterior*). Podkladem duhovky je vazivové *stroma iridis*, v němž je hladká svalovina uspořádána ve dvou odlišných směrech (**musculus sphincter pupillae* a **musculus dilatator pupillae*). Duhovku lze přirovnat k takzvané irisové clonce, která má schopnost souměrného zmenšování nebo zvětšování otvoru ve svém středu, čímž reguluje množství světelných paprsků dopadajících do oka za různých okolností – adaptace na světlo (**miosis*) nebo na tmu (**mydriasis*). Podobná clonka byla zkonstruována do optických přístrojů (například do fotoaparátu nebo mikroskopu). (Ladislava Horáčková)

Irjōn (1206–1289), korejský mnich a literát, autor *kroniky **Samguk jusa* (Odkazy Tři království). (Miriam Löwensteinová)

Irokézové, jedno z největších a nejznámějších etnických seskupení severoamerických *indiánů, které v době před objevením Severní Ameriky žilo ve východní lesní zóně kontinentu. V současné době se odhaduje celkový počet Irokézů na 75 000 (odhad z roku 1995). Vytvořili Irokézskou ligu, tj. *konfederaci neboli svaz šesti irokézských *kmenů. Na jejím vytvoření se dohodli kolem roku 1570 dva významní náčelníci Irokézů, Dekanawida a Hiawatha; nejprve spojili pět kmenů: *Kajugy, *Mohavky, *Oneidy, Onondagy a *Seneky. Konfederace se nazývala Svaz pěti či Pět národů, po připojení *Tuskarorů v roce 1722 vznikla Liga šesti (na území dnešního státu New York v USA). Původ Irokézů je datován do konce pravěku a do tzv. období kultury mohyl. Irokézská liga byla založena, aby sloužila *míru mezi kmeny, což umožnilo rychlý rozmach této předstátní formace. V bojích mezi *Angličany a *Francouzi stáli většinou na straně Angličanů a přispěli též k jejich vítězství. Na pokyn George Washingtona zůstali Irokézové neutrální v boji za nezávislost USA, avšak jednotlivé kmeny bojovaly na obou stranách, což vedlo posléze k jejich rozpadu. Kajugové a Mohavkové přesídlili do nových lesních oblastí v Kanadě, Onondagové a Senekové zůstali v rezervacích zřízených na domácí půdě a Oneidové se usadili v Zelené zátocě Michiganského jezera. K význačným rysům jejich kulturního a sociálního života patří *matrilinéární organizace a řízení kmene, stavba dlouhých domů, rozvoj hrnčířství a dřevořezbářství aj. Irokézské kmeny se dělily na *klany, klany na dvě *frátrie, které reprezentovaly mateřský a otcovský princip a jimž odpovídala rodová jména. Ženy hrály důležitou roli v politických řízeních, zejména při výběru *náčelníků.

Irokézy se zabývá zejména americký antropolog William Ernst Engelbrecht. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

irokézské jazyky, *jazyky, irokézské.

ironický, *ironie.

ironie (z řečtiny: *eironeía*, „přetvářka“), dějiny ironie začínají ve starověkém Řecku. Původně znamenalo řecké *eiro*, *-ein*, „řikat, mluvit, vypravovat“, případně „tázat se“; *ho eiron* byl „tazatel, chytrák“, ale také „potutelný člověk“ nebo „pokrytec“. Výraz *eironeía* má k modernímu slovu ironie daleko; znamená předstírání, vytáčku, výmluvu, ale i výsměch; v *Platónově užití je to takový způsob kladení otázek, který zastírá vlastní mínění a znalosti tazatele a umožňuje mu předstírat nevědomost. V tomto smyslu jde o negativní, lživou figuru, jež slouží k oklamání partnera v rozhovoru, ohlupuje ho a vodí na vodítku vlastních tazatelských didaktických záměrů. Protože je neprůhledná, postrádá *eironeía* základní vlastnost ironie a pojí se spíš se špatnými úmysly. Sókratovské (*Sókratés) nevědění vystupuje v Platónových dialozích jako gesto bezbrannosti proti partnerovi v *dialogu, jistému si svým věděním, a donucuje ho posléze uznat rozporuplnost domnělého vědění. Proto dialogy končí zpravidla aporeticky, konstatováním obapolné nevědomosti, odkud je k poznání pravdy vyvádí svým věděním až Platón. Sókratovská ironie, první vážná a současně nejlstivější ironická figura v dějinách evropské filozofické tradice, má proto nejbližší k principům Platónova filozofování a jím intendované *teorie poznání.

Termín *eironeía* není v řečtině doložen před *peloponéskými válkami. Jeho první konjunktura začíná v řecké *komedii u *Aristofana a v platónské filozofii. V Aristofanových dílech je ironik vychytralý, přizpůsobivý podvodník, postava spojená s klamem, uštěpačností, úderem ze zálohy. Typicky ironické projevy se objevují v komediích *Orníthes* (Ptáci) a *Lýsistraté* (Lýsistrata). Postava ironika vyniká zvláště v Ptácích: dva Athéňané, omrzeli životem, protivní, uštěpační, kteří mají dost věčného řečnění na agoře a politických figlů se rozhodnou založit si *město v říši ptáků, mezi nebem a zemí. V důsledku toho se nemůže dostat kouř z obětí athénských občanů k bohům a ti začnou trpět hladem. Aby unikli smrti hladem, musí bohové předat vládu nad světem ptákům, od kterých ji převezme jeden z obou ironiků, který se ožení se zosobněnou Vládou, již mu předá *Zeus. Zápletka Lýsistraty se zakládá na tom, že ženy odmítnou plnit manželské povinnosti, dokud spolu budou válčit

athénští a spartanští muži. Po tomto strategickém rozhodnutí *válka dlouho netrvá a následuje smíření. Aristofanovy hry (*Sfékes* [Vosy], *Batrachoi* [Žáby], *Hippés* [Jezdci] ad.) jsou konvenčně označovány jako komedie; obsahují však množství ironických postojů, které většinou mají sociálně a politicky kritický náboj. Jsou to značně kritické hry podané v plášti ironie a v žánru komedie. Přesně tento rys se s ironií pojí trvale; je to forma kritiky, která se uplatňuje tehdy, když jiné formy selhávají.

Další dějiny antické ironie jsou stále členitější. Pevnou součástí filozofického slovníku učinil z výrazu *eironeiá* *Aristotelés ve spisu *Ethica Nicomachea* (česky: *Etika Nikomachova*. Praha: Laichter, 1937; předtím *Ethika Nikomachova*, 1888). Zlatý střed našel mezi holedbavým přeháněním a vychloubačným zdůrazňováním vlastních schopností a klamnou ironií, která skrývá své vědění pod pokličku lsti. Z Aristotelova zprostředkování získala ironie poprvé v dějinách nádech rovnoprávného, důstojného pojmu filozofického jazyka: smí se jí používat tehdy, nemůže-li člověk říci pravdu rovnou, bez oklik.

*Démostenés v řeči *Peri parapresbeías* (O nepoctivém vyslanectví, 343 př. n. l.) získal nové určení ironie ve sféře politické filozofie: *eironeiá* je zatajování politických a společenských schopností vedené zlou vůlí, jehož se člověk dopouští kvůli tomu, aby se zbavil odpovědnosti a z ní plynoucích povinností. *Theofrastos zase dospěl ve spisku *Charaktéres* (Povahopisy) ke zjištění, že ironik je člověk, jehož nikdy nelze přimět k tomu, aby cokoli učinil nebo se jasně vyjádřil, takže by se ve sporu musel přiklonit k určité straně; z toho podle něj vyplývá, že se ironie nikdy nemůže stát společenskou přítěží.

Římská intelektuální elita řadila ironii (vedle běžného rétorického pojetí) do rámce etických nauk a počínaje *Ciceronem o ní uvažovala jako o důležitém a nepostradatelném nástroji sókratovské *maieutiky. Posun od ironie k „sókratovské ironii“ se v *De officiis* (O povinnostech) promítá v téměř neomezené vážnosti, jíž se ironii dostává; učenci lichotí, je-li považován za ironika, avšak je-li prohlášen za ironika sókratovského řádu, dostává se mu nejvyššího vyznamenání. Imperiální nutnost vychovávat a tím civilizovat všechny dosud nezkracené národy si uzpůsobila také Platónem tradovanou sókratovskou *eironeiá* a snadno si přetvořila pokrytectví skrývané intelektuální převahy do podoby ctnosti. Římský pořádek, jenž pak přetrval půl druhého tisíciletí, vnesl do ironie *Quintilianus, v jehož *Institutio oratoria* (Úvod do řečnictví) se již rozlišují tři druhy ironie v jednom tropu a dvou schématech: jednak krátká řečová figura vsunutá do jinak souvislého textu (*tropos*), dále komplexní řeč, jejíž styl a přednes odporují skutečnému intendovanému obsahu (*schemma*), a konečně celkový životní postoj konkrétních osob (*schemma*). Quintilianus zformuloval stanovisko, jež za závazné pojala i středověká *rétorika a *renesance: ironie je pravá řečová figura, řečová zvyklost, která obsahuje jemnost, zdvořilost a velký přesvědčovací potenciál – ironie je tak poprvé vysvětlena jako pravá myšlenková figura, jako typ myšlení.

Řečnická tradice ustrnula na mnoho dalších století v římsky vymezeném kontextu teorie. Objevily se jen pokusy vykládat ironii jako jeden z druhů *alegorie; například podle Concondria se alegorie skládá z ironie a enigmatu. Přesto na výrazu ironie dále ulpíval prvotní význam lstivého klamu, posměchu, předstírání, pokrytectví a především povrchnosti. Brzy začala být spojována s urážkou; pro Dionýsia z Halikarnassu (ca 54 př. n. l.–ca 8 n. l.) nebo pro Stobaea (5. století) je využití ironické figury závažnou urážkou spolubesedujícího člověka a znevážením filozofie.

Toto hledisko neopustila seriózní filozofie i v následujících staletích a teprve raná *romantika ji přiměla uvažovat o ironii jinak. Francouzská *encyklopedie definovala v roce 1765 ironii k nerozeznání podobně jako antická a raně středověká tradice – je to rétorická figura, umožňující sdělit posluchači něco jiného, než co řečník říká.

Převratná diskuse o ironii ve filozofii začala roku 1797, kdy uveřejnil Friedrich *Schlegel v berlínském časopise *Lyceum der schönen Künste* sto dvacet sedm fragmentů z velké části věnovaných ironii. Jimi začala nová etapa tzv. romantické ironie, která je úplně odlišná od

antické tradice. Romantika nestavěla polarity typu „vážná“ kontra „žertovná“ filozofická řeč. Pro končící 18. století je jako typ myšlení příznačná spíš *syntéza, takže setkává-li se s figurou „vtipu“ a s figurou „vážnosti“, hledá naopak možnosti jejich sjednocení. Není to pro ni pouhá slovní hra, ale odráží se v tom obecná snaha po syntéze, která vychází z filozofických zdrojů, především kantovských a fichtovských, a je podporována snahou po kulturní syntéze, po nové formulaci jednoty společnosti, která se dostává na pokraj *moderny a začínají se v ní rozvíjet modernistické štěpící procesy. Velmi přesně vyjádřil tuto zmiňovanou vůli po syntéze Johann Wolfgang von *Goethe, který hovořil o *ernste Scherze* („vážných vtipech“). Když se na místo tohoto výrazu dosadí slovo „ironie“, dostaneme právě ten civilizační *teorém, který pod ironií viděla raná romantika. V ní ironie nikdy nemá za cíl pouze něco zničit, ale je chápána jako nástroj poznání, především toho, zda je možné poznání posledních zakládajících důvodů a zdrojů našeho poznání. Úvahy o ironii tak zasahují do *metafyziky, která má značnou ironickou kapacitu. (Břetislav Horyna)

Irové, evropský *národ keltského původu žijící v Irské republice a v Severním Irsku (součást Velké Británie); v samostatné Irské republice žije 4 234 925 obyvatel (*cenzus z roku 2006), dalších více než 30 milionů Irů a jejich potomků žije v USA, Kanadě, Austrálii aj. Tento vysoký počet byl důsledkem masové *emigrace Irů v 2. polovině 19. století a jejím pokračováním ve 20. století. Irové představují jediné keltské etnikum v Evropě, které si zachovalo nejen vlastní *jazyk (*irština, úřední jazyk v *zemi, patří ke goidelské skupině *keltské větve indoevropské rodiny), ale vytvořilo i moderní národ ve vlastním státě. Původ Irů je datován do 4. století př. n. l., kdy ostrov osídlili *Keltové. V 3.–5. století zde vznikla malá keltská *království (sv. Patrika aj.). V 8.–9. století začaly útoky *Vikingů, které přiměly obyvatelstvo k sjednocení a vytvoření irského státu (okolo roku 1000). V roce 1801 bylo Irsko násilně připojeno k Velké Británii, což vyvolalo vlny odporu a masového politického *hnutí za *autonomii, jíž bylo dosaženo v roce 1914. V letech 1919–1921 následovala *partyzánská válka proti *Britům, kteří v roce 1921 Irsko rozdělili na *dominium nazvané Svobodný stát irský a na tzv. Severní Irsko (provincie Ulster). Irská republika získala plnou územní nezávislost v roce 1937. Násilný boj za připojení Severního Irska, který vedla Irská republikánská armáda (IRA) teroristickými metodami byl ukončen v roce 2005. Věřící jsou většinou *katolíci, část *protestanti (hlavně v Severním Irsku). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrdý)

iroskotská misie, *misie, iroskotská.

irština, *indoevropský *keltský jazyk, první úřední jazyk (vedle *angličtiny) v Irské republice, na západě ostrova mateřština asi 40 000 lidí (*Irové) (Jaroslav Malina)

Irving, John (2. 3. 1942, Exeter, New Hampshire, USA), americký spisovatel; jeden z nejplodnějších, nejčtenějších a současně nejvlivnějších současných amerických romanopisců. Úspěch tohoto autora spočívá mimo jiné v tom, že dokázal spojit dar nespoutané fabulace a groteskní nadsázky s tradicí realistického románu 19. století. T. S. Garp, hrdina jeho čtvrtého, postmoderního románu *The World According to Garp* (Svět podle Garpa, 1978), dokonce vstoupil do panteonu americké mytologie – stal se nejen symbolem *životního stylu své generace, ale vyvolal vlnu masmediální garpomanie. Román zachycuje spleť životních osudů, v jejichž centru je T. S. Garp, atletický spisovatel plný soustředěné energie uplatnit se. Ve vyprávění objektivního vypravěče se stírají hranice reality a fikce. Důležitým postupem, směřujícím k danému cíli, je uvádění *názorů a obsáhlých citací z Garpových literárních děl. (Jiří Pavelka)

Isá, arabské jméno *Ježíše, který podle islámské tradice nebyl božím synem, ale pouze jedním ze starozákonních *proroků. (Miloš Macholán)

Isaac, Glynn Llywelyn (19. 11. 1937, Kapské Město, Jihoafrická republika – 5. 10. 1985, Tokio, Japonsko), jihoafrický archeolog, sociokulturní antropolog a paleontolog; profesor Harvardské univerzity. Zabýval se výzkumem ekologie a *kamenné industrie nejstarších lovecko-sběračských společností. Nejvýznamnějších objevů dosáhl na nalezištích s osídlením

z údobí *homininů, provázeným kamennými a kostěnými artefakty, v oblasti Koobi Fora v Keni. Z díla: *Koobi Fora Research Project*, Vol. 5: *Plio-Pleistocene Archaeology* (Výzkumný projekt Koobi Fora, sv. V: Pliopleistocenní archeologie, 1997; editor). (Jiří A. Svoboda)

ischemie, místní nedokrevnost *tkáně a orgánu, která vede k jejich poškození až odumření. Podstatou je nedostatek kyslíku a živin v tkáni spojený s hromaděním odpadních produktů. Ischemie je nejčastěji způsobena změnami na přírodních cévách. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ischiadicus, -a, -um, sedací (v *anatomii například nejsilnější nerv v lidském těle – sedací nerv – **nervus ischiadicus*). (Ladislava Horáčková)

Isidor Hispalensis, *Isidor ze Sevilly.

Isidor ze Sevilly (Isidorus Hispalensis, kolem roku 560, Carthago nova, dnes Cartagena, Španělsko – 4. 4. 636, Hispale, dnes Sevilla, Španělsko), latinský teolog, historik a kronikář a arcibiskup v Seville; jeden ze zakladatelů středověké vzdělanosti. Jako významný církevní hodnostář a politik vizigótského *království vystupoval proti ariánské *herezi (sevillský *synod, listopad 618/619). Ve dvaceti svazcích spisu *Etymologiarum sive originum libri XX* (Etymologie čili počátky; česky: *Etymologie*, I–III, IV, V, VI–VII, IX, XII, XIII–XV, XVI, XVIII. Praha: Oikoymenh, 1998–2004), které dokončil Braulion ze Zaragozy, jako první myslitel raného středověku shrnul encyklopedicky tehdejší vědění a prakticky tak založil tzv. *biblickou antropologii, která se snažila vyložit etnickou, institucionální a duchovní rozmanitost lidstva na základě textů Písma a církevních *autorit.

Etymologii chápal jako nástroj odhalení počátku (*origo*) daného jevu nebo instituce. Nalezení prvotního bytí určitého národa (*prīma origo*) je podle Isidora ze Sevilly mírou jeho vnitřní hodnoty. V učení Isidora ze Sevilly již *Římanům nenáleželo výsadní postavení; partikularismus raného středověku se odrazil ve vyzdvižení role různorodých království (*rēgna*), jejichž prostřednictvím se k slovu hlásily jednotlivé národy (*gentēs*). Isidor ze Sevilly respektoval *univerzální duchovní a právní odkaz *Říma, ale Římány jako *konkrétní etnikum degradoval pod úroveň *Gótů. Jméno dal totiž Římanům historicky nahodilý *hérós epónymos* (bohatýr Romulus, který Řím založil), zatímco Gótové odvozovali svůj rodokmen od mnohem staršího biblického Mágoga (*Etymologiae*, 2,27).

Francouzský badatel Marc Reydellet nazval tento Isidorův postup, který odráží vědomí existence dvou časů – křesťanského, v němž se odehrává proces spásy, a pomíjivého pohanského – *recentrage de l'histoire* („přeznačením dějin“). *Dante umístil Isidora ze Sevilly v *Ráji* do společnosti nejvyšších učitelů Církve (X, 130) vedle Richarda ze St. Victore a Bedy Ctihodného (*Beda Venerabilis). Oficiálně byl kanonizován v roce 1598 a Učitelem Církve prohlášen roku 1722; na začátku jedenadvacátého století byl navržen za *patrona *internetu. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

ISKCON, *International Society for Krishna Consciousness.

islám (z arabštiny: *islám*, „oddání se do vůle Boží“), monoteistické *náboženství vzniklé počátkem 7. století v západní Arábii na základě učení proroka *Muhammada (ale i učení proroků, kteří byli před ním) a obsažené v **koránu* (je doplněn *hadíthem* a *sunnou*). Podle islámské věrouky je islám posledním z velkých světových monoteistických náboženství. Dnes je *muslimů, tj. vyznavačů islámu, více než 1 miliarda (zejména v Africe, Asii a Evropě, ale také v Americe), z toho asi 800 milionů jsou *sunnité a zbytek *ší'ité a ostatní menší skupiny. Islám je státním náboženstvím ve většině arabských *zemí a také například v Afghánistánu, Indonésii, Pákistánu a Turecku. Islám však není pouhé náboženství, je to společenský *kodex, soubor morálních a společenských *norem.

Svatým písmem muslimů je *korán*, soubor Muhammadových zjevení. Muhammad, jenž navázal na *židovství, východní sektářské *křesťanství a staroarabské prvky, hlásal, že *Bůh postupně prostřednictvím proroků zjevoval lidem svou vůli, ale ti poselství odmítali nebo porušili. Proto si Bůh vyvolil Muhammada jako svého posledního proroka („pečeť proroků“)

a seslal mu *korán*. Islám se rychle šířil, nejprve „ohněm a mečem“, později také obchodem a *kulturní difuzí (do subsaharské Afriky a jihovýchodní Asie). Přispívala k tomu i jasně formulovaná věrouka a přehlednost právně etických předpisů.

Právní systém upravuje vztahy člověka k Bohu i vzájemné mezilidské vztahy; muslim je povinen dodržovat pět zásad, tzv. *pět sloupů islámu (*arkán ad-dín*), jsou stanoveny zákazy (lichva, vepřové maso, alkoholické nápoje), je povolena *polygamie (nejvýše čtyři manželky) a určena povinnost – účast na *džihádu.

Islámská teologie a právní systém byly propracovány zvláště v 8.–12. století. Od 10. století se šířily také mystické směry (*súfismus) jako duchovní protipól k rigidním a formálním příkazům *šarí’i (viz též *právo, islámské)

Islám nezná protiklad duchovního a světského, ani *instituci církve. Vztah náboženství a *státu jako jediného rámce pro *společenství věřících působí někdy napětí. Politické *spory o vedení obce vyvolaly již v 7. století *schizma (*rozkol, islámský): od sunnitské většiny (sunnité) se oddělily teokratická cháridža a legitimistická ší’a (ší’ité). Po uvolnění centrální vazby (rozkladu *osmanské říše) se islám stal integrující ideologií arabského *nacionalismu, *panarabismu a národně osvobozenického hnutí řady národů Afriky a Asie (mnohde vede až k *restauraci středověkých feudálních právních a morálních hodnot – islámský *fundamentalismus). Islám přesahuje meze pojmu náboženství, zahrnuje také společenské instituce a *kulturní vzory. Jednotu islámu udržují společná *víra, korán, šarí’a a množství *kulturních prvků; dnes také mezinárodní politická Organizace islámské konference.

Do *českých zemí přicházeli první muslimové (bosenští) před *první světovou válkou, od poloviny 30. let 20. století se začali sdružovat podle náboženské příslušnosti, v roce 1934 byla založena Muslimská náboženská obec pro Československo, v letech 1937–1945 vydávala časopis *Hlas muslimské náboženské obce*, znovu vychází od roku 1991 (spolu se znovuustavením obce). (František Čapka, Jaroslav Oliverius)

islamizace, zavádění, zavedení *islámu, šíření jeho vlivu. (Jaroslav Oliverius)

islámská civilizace, *civilizace, islámská.

islámské politické myšlení, *politické myšlení, islámské.

islámské právo, *právo, islámské.

islámský kalendář, *kalendář, islámský.

islámský rozkol, *rozkol, islámský.

Island’ané, současný *indoevropský národ *germánského původu žijící v Islandské republice na ostrově Islandu v severní části Atlantského oceánu; 307 000 Island’anů (odhad z roku 2006) hovoří *islandštinou, která patří do západoskandinávské podskupiny *germánské větve indoevropské rodiny. Islandsky hovoří i část Island’anů usazená v Kanadě. Island’ané jsou potomky *Normanů (Vikingů) a *Irů, kteří se stěhovali na ostrov v 9.–10. století. Jsou dodnes většinou rybáři a chovatelé dobytka a vyskytují se u nich ještě pozůstatky *matrilinéárních vztahů (například jména dětí po matce aj.). Island byl nejprve podmaněn *Nory (1262–1264), ve 14. století obsadili ostrov *Dánové a vlastnili ho až do skončení *první světové války. V roce 1918 se stal Island nezávislým státem, v roce 1948 byla zrušena personální unie s Dánskem. Věřící jsou vesměs *protestanti. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

islandština, severogermánský *jazyk, úřední jazyk na Islandu, užívaný též menšinou v USA. (Viz též *Island’ané.) (Jaroslav Malina)

ismá’ílíja (z arabštiny: *ismá’ílíja*, též *sab’íja*, „sekta sedmi imámů“), odnož *ší’itského *islámu. Vznikla jako důsledek *sporu o osobu oprávněnou k titulu *imám. Jako sedmý imám byl totiž většinou uznán Músa al-Kázim (zemřel roku 799) a nikoli jeho starší bratr Ismáíl (zemřel roku 760) a po něm Músův syn Muhammad al-Mahdí. Stoupenci ismá’ílíje považují Ismaíla za posledního veřejně působícího imáma (odtud sedmíci), zatímco většinová *ší’a, uznávající poslušnost po Músovi, došla až k 12. imámovi Muhammadovi (zemřel roku 878) jako poslednímu veřejně působícímu. Ismá’ílíja se šířila konspirativními metodami a

agitací, největšího úspěchu dosáhla ustavením říše Fátimovců (10.–12. století). Vyšly z ní extrémní *sekty rovnostářských karmatů, *drúzů, *alavitů a bojovných *asasinů.

V současnosti se k ismá'ílji hlásí menší skupiny, zvláště v Indii a východní Africe, též v Sýrii a Libanonu. Od běžného výkladu islámu pro *veřejnost ismá'ílja odlišila své ezoterické učení, které pod vlivem novoplatonské *kosmogonie vykládá *svět i *dějiny *zjevení *emanací Božského světla. (Jaroslav Oliverius)

iso-, *izo-

Istanbul, zkomolený středověký název hlavního *města *byzantské říše *Konstantinopole označované v řečtině jako „město“ (v byzantské výslovnosti *is tin polin*, „do města, ve městě“). (Jaroslav Malina)

isthmus, -i, m., zúžení, zúžené místo, můstek, úžina (v *anatomii například chřtán – **isthmus faucium*). (Ladislava Horáčková)

isthmus faucium, úžina hltanová, je otvor mezi *dutinou ústní a *hltanem. *Kraniálně ohraničuje hltanovou úžinu volný okraj měkkého *patra, který vybíhá ve střední rovině v čípek. Po stranách odstupují od měkkého patra dvě obloukovité slizniční *řasy. Přední řasa – **arcus palatoglossus* jde ke kořenu *jazyka, zadní řasa – **arcus palatopharyngeus* sestupuje k boční stěně hltanu. Obě řasy ohraničují protáhlou trojúhelníkovitou prohlubeň, ve které je uložena patrová mandle **tonsilla palatina*. *Kaudální ohraničení úžiny hltanové tvoří *kořen jazyka. (Lenka Vargová)

isthmus glandulae thyroideae, můstek, který spojuje pravý a levý lalok *štítné žlázy a je zpravidla uložen před druhou až čtvrtou *chrupavkou *průdušnice. Můstek může být neúplný, nebo může dokonce zcela chybět. (Lenka Vargová)

Istrorumuni (Rumerové, Vlaši), miniaturní reliktní *románské etnikum (ca 1 000 osob), sídlící v chorvatské části poloostrova Istrie (zejména obec Žejane). Hovoří dosud zčásti specifickým *jazykem – *istrorumunštinou. (Leoš Šatava)

istrorumunština, asimilující se *románský jazyk v oblasti chorvatské Istrie. (Viz též *Istrorumuni.) (Leoš Šatava)

Istrové, původní obyvatelé poloostrova Istrie (Istra), pravděpodobně předindoevropského původu. Byli objeveni *Římany roku 238 př. n. 1. Jako etnikum zanikli počátkem našeho *letopočtu. (Zdeněk Tvrdý)

Isturitz (Basses-Pyrenées, Francie), podzemní sály s nehojnou parietální výzdobou z období *mladého paleolitu, avšak s bohatým mobilním uměním v sídlištních vrstvách (řezby v parohu, fragmenty drobných kamenných skulptur). Zkoumáno od roku 1913. (Jiří A. Svoboda)

Išida, Baigan (12. 10. 1685, Tanba, Japonsko – 29. 10. 1744, Kjóto, Japonsko), japonský obchodník a filozof období *Tokugawa; podnítil vznik morálně etického kodexu tokugawských obchodníků (**čónindó*), zrcadlící jejich snahu po takové míře společenské emancipace, která by odpovídala jejich reálné ekonomické síle.

Baigan se narodil jako druhorozený syn rolníka v provincii Tamba (dnes správní oblast Kjóto), ale již v útlém dětství odešel do služby k zámožnému kjótskému obchodníkovi. V letech 1702 až 1727 pracoval jako příručí v obchodě se střížným zbožím a usilovně přitom studoval *šintoismus, *buddhismus a *neokonfucianismus. Klíčovým momentem jeho dalšího života bylo setkání se samotářsky žijícím konfuciánským učencem Ogurim Rjóunem (?–1729), který ho přijal za svého žáka a významně ovlivnil jeho další intelektuální zrání. Zanedlouho poté Baigan dospěl k „prozření“, opustil obchodnickou živnost a roku 1728 si v Kjótu otevřel učiliště, ve kterém přednášel své vlastní eklektické učení *Sekimon šingaku* (Išidovo Učení mysli), zkráceně *Šingaku* (Učení mysli). Jeho žáky byli převážně obchodníci, většinou z Kjóta a blízkého okolí, jejichž intelektuálním a duchovním potřebám Baiganův etický systém vyhovoval nejlépe.

Na rozdíl od abstraktních intelektuálně vybraných výkladů, kterými vynikala ortodoxní neokonfuciónská škola, dával přednost příkladům z běžného života a umožnil svým posluchačům přímé vstupy do přednášek. Namísto tehdy běžného důrazu na studium klasiků hledal cestu k poznání v meditaci, sebekontrolě a oddanosti každodenní práci. Baiganův důraz na meditaci vycházel z předpokladu, že „pravá podstata věcí (*kokoro*) není sdělitelná slovy“; meditace sama však není cílem, nýbrž prostředkem („Když pochopíš pravou podstatu věcí a nejednáš podle toho, nemůžeš být označen za moudrého“).

Takovýto požadavek přímé aplikace poznatků v praxi nebyl v tokugawském neokonfucianismu ničím novým, Baigan však zdůrazňoval, že nejde o vnější jevovou formu této aplikace, nýbrž o hlubší propojení vnitřního a vnějšího světa každého jedince – jednota myšlení a konání, duchovní „osvícení“ a správné, morální jednání jsou od sebe neoddělitelné. Nejvyšším cílem pak je poznat *kokoro*, pravou podstatu všech věcí, cestou odosobnění a potlačení svých vlastních tužeb a přání. Baigan pojímal kategorii *kokoro* (mysl) obdobně jako čínský filozof *Wang Jang-ming (1472–1528, japonsky: *Ójómei*), i když ne vždy tak systematicky a důsledně, a vycházel z představy, že univerzální *kokoro* je obsaženo ve všech individuálních, která se odlišují jen svými jevovými formami. Rozdíly mezi zvířaty, ptáky, hmyzem i lidmi proto nelze interpretovat jako odlišnosti jejich individuálních „myšlí“. Pramení z odlišností *forem*, v nichž se univerzální *kokoro* projevuje. Tento princip přírody (*šizen no ri*) pak vede k přirozenému řádu jak v *přírodě, tak i ve *společnosti – jednotlivci se mohou lišit způsobem života, společenským postavením či bohatstvím, ale všichni přitom sdílejí jediný univerzální společenský *princip. Společnost má tedy pevně dané formy a cílem poznání je pochopit své místo v ní – obchodník má respektovat hierarchický řád a svou energii zasvětit píli, skromnosti a úspěšnému rozvoji obchodu. Tento koncept, obdobně jako na *Západě protestantské pojetí „povolání“ Maxe *Webera (1867–1920), poskytoval tokugawským obchodníkům, kteří neměli v uzavřené, hierarchicky strukturované společnosti rovnoprávné postavení, morální legitimitu a racionální základ pro obhajobu jejich ziskově orientovaných podnikatelských aktivit, což se ukázalo mimořádně důležité při modernizaci Japonska v 19. století.

Baiganovo dílo není početné – základní principy svého učení shrnul v dílech *Tohi mondó* (Rozpravy o městě a venkově, 1739) a *Seikaron* (Pojednání o správě rodiny, 1744), část jeho myšlenek pak vydali posmrtně jeho žáci pod názvem *Išida sensei goroku* (Výroky Mistra Išidy) – sehrálo však zásadní roli při formování morálně etických norem měšťanské společnosti druhé poloviny tokugawského období. (Jan Sýkora)

Iškur, sumersky, výklad jména nejasný; Adad, Adda, Addu, akkadsky. V sumersko-akkadské *mytologii bůh bouře. V ugaritských a aramejských textech se toto jméno vyskytuje ve tvaru Hadad. Semitské obyvatelstvo (*Semité) starověkého *Předního východu uctívalo ještě jiného boha bouře jménem Vér/Mér, toto jméno je snad západosemitského původu. Iškur/Adad byl považován za syna boha *Ana, za Adadovu manželku byla pokládána bohyně Šala(š) (snad churritského původu), která vystupuje též jako manželka boha Dagána. Jeho bratrem byl bůh *Enki/Ea, jeho pomocníky byli bohové Šullat a Chaniš. Sumerský Iškur (jméno doloženo již ve 26. století př. n. l.) je líčen především jako ničitel, divoký býk, způsobující vichřici, krupobití, povodeň. Nevystupuje jako bůh zúrodnujícího deště, neboť sumerský jih *Mezopotámie byl odkázán na závlahové hospodářství. Akkadský Adad v sobě ztělesňuje blahodárné i zhoubné přírodní síly: zúrodnující dešť i ničivé záplavy polí, krupobití, blesky, zasolování zemědělské půdy. Často bývá obdařen epitetem „hrázný nebes“. V *mýtu o *Atrachasisovi má Adad na *Enlilův příkaz zadržet dešť, aby propuklo sucho a lidé zemřeli *hladem. Rovněž *potopa je důsledkem dešťové bouře, působení boha Adada a dalších bohů, jeho pomocníků. V mýtu o Anzúovi (*Anzu) odmítá Adad bojovat se zlodějem „tabulky osudů“. Společně se Šamašem (*Utu) byl Adad uctíván rovněž jako bůh věštby, jenž zjevuje svou vůli ve vnitřnostech obětovaných zvířat. Hlavním střediskem kultu

Iškura/Adada bylo *město Karkar ležící mezi *Ummou a Adabem s *chrámem Eudgalgal (sumersky „dům velké bouře“), dále *Babylon, na severu město *Aššur. Jeho *symbolem byl býk, jeho odznakem byl dvakrát nebo třikrát se klikací blesk a sekyra. Jeho posvátné číslo bylo 6. (Jiří Prosecký)

Ištar, akkadská *bohyně *lásky a *války; ztotožněna se sumerskou *Inannou. Objevuje se v mnoha lokálních podobách na celém *Předním východě. Vystupuje v řadě epických a mytologických skladeb. (Blahoslav Hruška)

italické jazyky, *jazyky, italické.

Italikové, starověká *etnika, která přišla ve 2. tisíciletí př. n. 1. na území Apeninského poloostrova ze severu, tj. z oblasti střední Evropy, a usadila se v jižní polovině celého území dnešní Itálie. Od počátku se Italikové členili na dvě velké etnické skupiny: latinskou (Faliskové, *Latinové, *Římané) a osko-umberskou nebo též umbro-sabelskou (*Oskové, *Sabelové, *Sabinové, *Umbrijci aj.). Italikové byli indoevropského původu a jejich *kultura a *jazyk byly silně ovlivněny *Etrusky, *Řeky a dalšími etniky. Původní obyvatelstvo Apeninského poloostrova zčásti vytlačili do okrajových území, z větší části asimilovali. Stali se posléze spojenci Říma, vytvořili sice vlastní stát – Itálii, ale jen na velmi krátké období začátkem 1. století př. n. 1. Již na přelomu *letopočtu byli ovládnuti Římany a silně romanizováni, takže rychle splynuli s ostatními etniky v římském společenství. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrď)

Italové, *národ románského původu v Italské republice na Apeninském poloostrově, na Sicílii, Sardinii a dalších ostrovech ve Středomoří. Z 58 milionů obyvatel (odhad z roku 2006) připadá na Italy 96 %, malá část Italů žije též ve Švýcarsku aj., velké skupiny italského původu se nacházejí i v USA a v Latinské Americe. Hovoří *italštinou, která je jedním z hlavních *románských jazyků.

Italové pocházejí z potomků původního indoevropského obyvatelstva starověké Itálie, na jejich etnogenezi se podílela další *indoevropská etnika *Italiků, *Sabinů, *Umbrijců, Volsků, ale zčásti také *Etruskové, později byli různou měrou smíšeni s *Kelty, etniky *germánského původu, dále s *Řeky, *Araby a dalšími etnickými skupinami, které pronikly na Apeninský poloostrov v průběhu *středověku. Od počátku 2. tisíciletí docházelo k formování italské národnosti, tento proces však probíhal pomalu vzhledem k tomu, že *země byla často vystavována útokům zvenčí – z Francie, Španělska a Rakouska – a přetrvávala rozdrobenost. Teprve v 19. století bylo dovršeno *hnutí za národní jednotu (**risorgimento*); koncem 19. století začaly převládat velmocenské tendence a Itálie zahájila koloniální politiku a expanzi do Libye, Somálska a Etiopie. V letech 1936–1939 se Italové zúčastnili vojenské intervence do Španělska a nakonec se připojili k fašistickému útočnému paktu (osa Berlín – Řím – Tokio) za *druhé světové války. Italské hnutí odporu proti *fašismu přerostlo v roce 1943 v národně osvobozenou *válku a vyhlášení *republiky v roce 1946. Stále zůstává patrný hospodářský a kulturní rozdíl mezi severem a jihem země. Věřící jsou vesměs *katolíci. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

italština, východorománský jazyk, úřední *jazyk v Itálii, San Marinu a jižním Švýcarsku, užívaný též menšinami ve Francii, na Korsice, v Slovinsku, Chorvatsku, Somálsku a USA. (Viz též *Italové.) (Jaroslav Malina)

Itelmeni (zastarale Kamčadalové, Itelmen, „domorodec, zde žijící člověk“), etnikum v počtu 3 180 osob (*cenzus z roku 2002) v Kamčatském kraji Ruské federace; hovoří *itelmenštinou, která patří do čukotsko-kamčatské jazykové rodiny. Jako rybáři a lovci kožešinové zvěře jsou původní východoasijskou etnickou skupinou, která obývala ještě na konci 17. století (z té doby o nich pocházejí první zprávy) celou Kamčatku a Kurilské ostrovy, a to spolu s *Ainy. Od konce 18. století docházelo pod vlivem ruských kolonistů k asimilaci Itelmenů. *Náboženství neslo prvky *animismu, *šamanismu a *totemismu, od 18. století jsou formálně *pravoslavní. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

itelmenština (kamčadalština), *paleoasijský jazyk užívaný v Korjackém autonomním okruhu na Kamčatce v Ruské federaci. (Viz též *Itelmeni.) (Jaroslav Malina)

ithyfalický (z řečtiny: *ithys*, „přímý, rovný, vztyčený“ a *fallos*, „penis, mužské přirození“), s velkým erigovaným falem; v řecko-římské *ikonografii tak byli obvykle znázorňováni satyři nebo bůh *Priápos. (Jaroslav Malina)

Itó, Džinsai (30. 8. 1627, Kjóto, Japonsko – 5. 4. 1705, Kjóto, Japonsko), japonský filozof období *Tokugawa. Narodil se jako prvorozený syn kjótského obchodníka se dřevem. Od mládí projevoval mimořádné nadání a zálibu ve studiu a vytrvale odmítal převzít otcovu obchodnickou živnost či se alespoň vydat, jako mnoho vynikajících mladíků oné doby, na dráhu lékaře. Namísto toho se zcela zasvětil studiu *konfucianismu a do konce svého života, ač opakovaně lákán, nevstoupil do služby k žádnému feudálnímu pánovi. Od svých šestnácti let se zaměřil výhradně na neokonfuciánskou nauku čínského filozofa *Ču Siho (1130–1200) a ve svých 27 letech, přesvědčen, že zvládl podstatu neokonfuciánské doktríny, formuloval své vlastní originální přístupy, které objasnil v dílech *Taikjokuron* (Pojednání o Nejvyšším nejzazším) a *Seizenron* (Pojednání o vrozené dobrotě). Jeho tehdejší poměr k ortodoxnímu *neokonfucianismu je zřejmý i z pseudonymu *Keisai*, který v té době používal, neboť *kei* („vážnost, důstojnost“) je Ču Sim považována za jednu z nejvýše ceněných *ctností.

Krátce se věnoval také subjektivně idealistické škole čínského filozofa *Wang Jang-minga (*jómeigaku*) – *Šingaku genron* (Základní principy Učení Mysli) –, ale záhy se s oběma proudy zásadně rozešel. Ortodoxnímu neokonfucianismu vyčítal koncept předem určené společenské role jedince (*jaku*) a od ní se odvíjejícího neměnného postavení *člověka v rámci společenské hierarchie (*mibun*), stejně jako přemíru buddhistických a taoistických prvků (*buddhismus, *taoismus), které neokonfucianismus postupem doby vstřebal; u subjektivně idealistické školy zase odmítal představu, že by absolutní pravda a cesta k ní mohly ležet výhradně v srdci člověka. Nakonec dospěl k přesvědčení, že klíč k pochopení leží v klasických dílech původního konfucianismu, především v *Hovorech* filozofa *Konfucia (asi 551–497 př. n. l.) a v díle filozofa *Mencia (asi 372–289 př. n. l.). V roce 1662 si proto otevřel na místě rodinného podniku ve čtvrti Horikawa vlastní školu nazývanou *Kogidó* (Škola starověkých významů), která přitahovala studenty z řad prostých lidí, zejména obchodnictva.

Základní koncept své nauky vyložil v nepříliš rozsáhlém spise *Gomó džigi* (Význam pojmů v Hovorech a v Menciovi, 1683). Východiskem jeho úvah bylo Menciovo tvrzení, že všichni lidé jsou v podstatě dobří, toto lidské *dobro je však pro Džinsai pouhým potenciálem, který je třeba dále pěstovat, zušlechtovat a rozvíjet. Připouští sice lidskou schopnost být dobrým, ale odmítá Menciovo pojetí, že tato dobrota je člověku vrozena, že je jeho přirozeností (*seizen*). Lidská přirozenost není vedena stejným *principem, jímž se řídí přírodní a morální svět *univerza, jak předpokládal neokonfucianismus. „Cesta“ člověka představuje souhrn na jedinci nezávislých ideálů, o jejichž dosažení by měl usilovat individuálním morálním zdokonalováním a osobním rozvojem. V tomto smyslu „Cesta“ nemá nic společného s *lidskou přirozeností a lidské city nikterak nesouvisejí s *morálkou. Toto tvrzení se stalo východiskem nového myšlenkového proudu, který odděluje individuální svět jedince od světa společenského, proudu, na jehož konci stojí Ogiú Sosai s teorií úplného oddělení osobního života od veřejné morálky či Motoori Norinaga se svým pojetím mravnosti.

Ačkoli Džinsai odmítal metafyzická východiska neokonfucianismu, plně se ztotožnil s praktickými aspekty neokonfuciánské myšlení. Proces osobního zdokonalování by měl vždy probíhat v rámci společnosti a osobní *etika by měla být v souladu s příslušnými společenskými vztahy. Člověk tedy rozvíjí svou schopnost být dobrý tím, že jedná veden vřelostí či laskavostí (*džin*), která je vyjádřena čtyřmi konfuciánskými ctnostmi – věrností,

čestností, úctou a shovívavostí. Tyto čtyři ctnosti společně s vědomím povinnosti či spravedlnosti tvoří jádro etiky prostého, dobrého člověka.

Džinsaiův požadavek jednat s každým člověkem vlídně však v praxi zároveň znamená přijetí *zákonů a společenských *norem přítomnosti. Tím, že na místo absolutní platnosti neokonfuciánského principu zavedl kategorii změny a rozvoje, mohl také bez problémů přijímat současnou společenskou a politickou realitu. Svět *politiky, správa *státu a vláda však nemá nic společného s osobním morálním zdokonalováním – zatímco vliv politiky je *časově a *prostorově omezený, svět osobního rozvoje nemá hranic. Jeho filozofický systém tak představuje etickou sféru, v jejímž rámci mohli obhájit svoji existenci všechny společenské vrstvy bez rozdílu sociálního postavení, a stal se tak významným prvkem vzrůstajícího sebevědomí tokugawského *měšťanstva v období *Genroku (1688–1704). (Jan Sýkora)

Itzá, mayské etnikum známé z písemných pramenů z 16. století. Po pádu svého *města *Chichén Itzá se usadili u jezera Peten Itzá; hlavní město Tayasal (dnes Flores) nezávislé do roku 1697. (Oldřich Kašpar)

Itzamna, jedno z nejdůležitějších mayských božstev. Jeho jméno se dá přeložit různými způsoby: „dům kapek“, „dům z rosy“, „ještěřčí dům“ nebo „matka, ploditelka leguána“. Překlad „ještěřčí dům“ je vzhledem k mnoha znázorněním ještěrek jakožto „nebeské klenby“ v umění *Mayů asi nejpřesvědčivější. *Nah* znamená dům a současně *vesmír; *itzam* („ještěřka“) se vztahuje na představu, že nejspodnější vrstva nebes je spjata s ještěrkou (některé prameny hovoří o čtyřech ještěrkách, které jsou přiřazeny jednotlivým světovým stranám).

Itzamna nebyl pouze bůh stvořitel; měl četné aspekty a byl také bohem rostlin a možná i jinobytím Hunab Kua. Itzamna je také bohem písařského umění; je pravděpodobně totožný s bohem D v *mayských kodexech. (Viz též *indexy bohů mayského panteonu.) (František Vrhel)

Itzcóatl (1427–1440), aztécký panovník. (Oldřich Kašpar)

Iufaa, egyptský správce paláců a *kněz předčítatel (27. dynastie), jehož nedotčený *šachtový hrob našla v západním *Abúsíru česká expedice v roce 1995. (Břetislav Vachala)

Iuliové, římský aristokratický rod. Jeho nejvýznamnějším příslušníkem byl Gaius Iulius *Caesar. Prostřednictvím lidové etymologie odvozoval tento rod svůj původ od *Aeneova syna *Iula a jeho prostřednictvím od bohyně Venuše (*Venus Genetrix). (Marie Pardyová)

iuliovsko-claudiovské období (julsko-claudiovské období), doba *vlády první dynastie římských *císařů v roce 27 př. n. l., kdy byly Octavianu *Augustovi přiznány zvláštní pocty až po rok 68 n. l., kdy byl zavražděn Nero. (Marie Pardyová)

Iulus, latinské jméno pro Aeneova syna *Askania. Vzhledem k podobnosti s rodovým jménem Iuliů začal tento římský rod odvozovat svůj původ nejen od Iula, ale jeho prostřednictvím od Aenea a jeho matky Venuše (*Venus Genetrix). Do tohoto rodu patřil Caius Iulius *Caesar a po *adopci *per testamentum* i jeho prasynovec a první římský císař Octavianus *Augustus. První dynastie římských *císařů se tak označuje jako iuliovsko-claudiovská. (Marie Pardyová)

ius ad bellum [latinsky], „právo na vedení války“ (použití síly); již od *starověku se objevovaly zárodky úvah o smyslu a oprávněnosti *války. Postupně se rozvíjelo učení o spravedlivých a nespravedlivých válkách; koncepce *spravedlivé války se jasně zformovala v 16. a 17. století, stala se přitom jednou ze základních součástí rodícího se mezinárodního práva. Od *první světové války byla koncepce schvalující válku při řešení sporů a při realizaci zahraniční politiky států odmítnuta; v současné době je použití ozbrojené síly při řešení sporů v rozporu s *Chartou Organizace spojených národů. (František Čapka)

Iuvenalis, Decimus Iunius Iuvenalis (50 až po roce 127), římský spisovatel; nejvýznamnější římský satirik, kritik společenských poměrů i morálních zvráceností soudobé římské společnosti. (Marie Pardyová)

íván (z arabštiny: *íván*, „hala; sloupová síň; palác“), velká hala z jedné strany otevřená, typický prvek staroíránské palácové architektury. (Jaroslav Malina)

ivrit (moderní hebrejščina), *semitský jazyk vzniklý v 19. století z *hebrejštiny, od roku 1948 úřední *jazyk státu *Izrael. (Jaroslav Malina)

iwi (maorský výraz pro typ tradiční sociopolitické jednotky, též „kosti předka“), pojem sloužící k označení typu *sociální organizace tradiční maorské *kultury, která fungovala jako *kmen. V rámci původního maorského sociálního systému slovo *iwi* alegoricky označovalo základní kmenovou jednotku. V současné době je ale tento pojem vztahován spíše k *národu. Konkrétní název jednotlivých *iwi* souvisí se jménem nejstaršího předka, k němuž jsou jejich členové schopni dohledat svůj genealogický původ. V takzvaném klasickém období maorské kultury se jednalo o základní rodovou, sociální a politickou jednotku. V rámci *iwi* existovaly relativně autonomní rodinné *klany (**hapū*). V případě *války docházelo k tomu, že se příslušníci jednotlivých *iwi* spojovali do širších federací pod vedením *náčelníků z nejvýznamnějších klanů. Soudržnost a sounáležitost byla v rámci *iwi* tradičně udržována pomocí *sňatků mezi různě sociálně postavenými *hapū*. Tato nejširší forma sociálního uspořádání byla tradičně vedena svrchovaným náčelníkem, nazývaným *ariki*. (Helena Šulová)

Ixtlaccíhuatl, sopka v nadmořské výšce 5 258 metrů na Mexické náhorní plošině (severně od *Popocatepetlu); důležitá v mezoamerické *mytologii. (Oldřich Kašpar)

Izajáš (8. století př. n. l.), judský *prorok z *Jeruzaléma; po něm se nazývá nejrozsáhlejší prorocká kniha **Starého zákona*, jejíž některá *proroctví snad pocházejí od něho a nejpozdější části byly přidány po babylonském zajetí *Židů. (Jaroslav Malina)

Izapa, největší obřadní středisko tichomořského pobřeží *Mezoameriky na hranici Mexika s Guatemalou. Byl zde aplikován izapský styl (700–100 př. n. l.) – především na sochařském *reliéfu kamenných *stél, spojuje rysy umění *Olméků a *Mayů; doložen dále například v *Tres Zapotes a v *Kaminaljuyú. (Jaroslav Malina)

izodontní chrup, *chrup, homodontní.

izolacionismus (z francouzštiny: *isolément*, „osamoceně, izolovaně“, respektive z italské: *isolamento*, „odloučenost, osamocení“), zahraničně politická strategie odmítající zasahování do záležitostí jiných států, pokud se nedotýkají přímo státu vlastního; politický směr v USA prosazující výhradní nebo převažující orientaci americké zahraniční politiky na americký kontinent (odmítal účast USA v konfliktech mimo tento kontinent a angažovanost například v evropských záležitostech).

Poprvé byly ideje izolacionismu formulovány již v období *války za nezávislost (1775–1783), v roce 1797 je rozšířil v *Dopise na rozloučenou* George Washington (1732–1799), završen prezidentem Jamesem Monroem (1758–1831), který v roce 1823 ve svém poselství Kongresu oznámil nezájem USA o další vývoj v *Evropě a recipročně žádal od evropských států totéž ve vztahu k Americe; americký kontinent definován jako oblast životních zájmů USA (tzv. Monroeova doktrína). Izolacionismus byl přerušen za *první světové války, když 6. 4. 1917 vyhlásily Spojené státy americké válku Německu. Po jejím skončení se izolacionismus opět v americké zahraniční politice prosadil (omezení přistěhovalectví, odmítnutí vstupu USA do Společnosti národů). K výrazné změně a odmítnutí izolacionismu došlo až v souvislosti s *druhou světovou válkou, respektive s poválečným uspořádáním světa a vypuknutím *studené války. (František Čapka)

izolovaný hrob, *hrob, izolovaný.

izolovaný nález, *nález, izolovaný.

izotopy [archeologie], nuklidy téhož chemického prvku, které mají stejný počet protonů, ale rozdílný počet neutronů v atomovém jádře, tedy stejné atomové číslo a rozdílné

hmotnostní číslo a atomovou hmotnost. Studium izotopů má v *archeologii velkou škálu využití, poměr izotopů ve zkoumaných materiálech může velmi často naznačovat jejich původ. Pomocí stanovení izotopů v *kostech lze rekonstruovat stravu lidí (i zvířat) a řešit otázky jejich *migrace. (Martin Hložek)

izozymy (izoenzymy), funkčně podobné formy daného enzymu včetně všech *polymerů složených z podjednotek, kódovaných buď různými *geny, nebo různými *alelami téhož genu. (Miloš Macholán)

izo- (z řečtiny: *isos*, „stejný, stejnorodý“), v složeninách první část s významem: „stejný, stejno-“.

Izrael, jméno zní hebrejsky *jisra'el*, „(ať) bojuje (nebo vítězí) Bůh“. O jeho přesný význam vedli odborníci spory. Zdá se, že je možné vykládat je jak indikativně („bojuje Bůh“), tak optativně („ať bojuje Bůh“). I o původu jména jsou spory – Johannes Hempel je považuje za běžné osobní jméno, kdežto Jan *Heller má za to, že jde původně o „výkřik z božích bojů, kterým bojovníci vyznávají svou víru a zároveň se ujišťují o Boží vládě a božím vítězství“. Jméno označuje praotce – *Jákoba, je jeho čestným přízviskem, které získal podle *Starého zákona (Gn 32,28) zároveň s požehnáním od tajemného, nadpřirozeného protivníka v zápase u brodu Jabok. V označování praotce se jméno Jákob a Izrael střídají, ale nikoli náhodně. Jméno Jákob připomíná otcovu minulost a je vázáno na prostředí palestinské, kdežto Izrael je jméno orientované spíše na budoucnost Jákobova potomstva v pohanském prostředí a jeví se především průvodcem egyptských *kontextů a výpovědí, v nichž se stává vyznáním (krédem). Jméno rovněž označuje *společenství údajně praotcových potomků, přesněji ctitelů Hospodinových, jak o nich vypráví Starý zákon. Nelze je přesně popsat ani novodobým výrazem *národ (hlavním hlediskem bylo uctívání *Hospodina), ani *kmen (nanejvýš *kmenový svaz, ale jen v určitém období jeho dějin) a ani *církve (protože výlučnost jeho životního slohu jej zřetelně oddělovala od všech jiných skupin a etnik).

Vznik Izraele leží za naším historickým obzorem. Současné bádání považuje za jisté, že ve 13. století př. n. l. vznikl na území Palestiny nový politický útvar, kmenový svaz ctitelů Hospodinových, kteří získali moc ve střední Palestině a zmocnili se řady starších kanaánských *měst. Většina z nich přišla do Palestiny jako pastevcí malých zvířat (ovcí a koz). Při ustanovení kmenového svazu měla patrně klíčovou úlohu skupina příšlá z jihu, podle tradice z Egypta (*Mojžíš, *Exodus), a vyznávající Hospodina jako svého jediného boha. Tato *víra a náboženský a sociální program, jenž z ní rostl, se staly tmelem dříve roztržštěných pasteveckých skupin, které se na ní vnitřně sjednotily a pak se i politicky prosadily. Dějiny Izraele můžeme rozdělit na dobu soudců čili předkrálovskou, zabírající konec 13., 12. a počátek 11. století př. n. l. Vyprávějí o ní ve Starém zákoně knihy *Jozue a Soudců. Asi v polovině 11. století př. n. l. zničili hebrejský kmenový svaz *Pelištejci (bitva u Afeku snad 1050 př. n. l.) a na řadu let jej ovládli (podle I S 7,2 na dvacet let). Teprve potom se Izrael pod duchovním vedením Samuela a vojenským vedením *Saula vzchopil k odporu a Saul se stal prvním *králem. Nadlouho však neuspěl a padl v bitvě na hoře Gilbóa. Až jeho nástupce *David vytvořil pevnou říši, přemohl většinu svých sousedů a založil dynastii, která *vládla v jeho sídelním městě *Jeruzalémě až do konce královské doby a pádu *Jeruzaléma do rukou *Babyloňanů (*Nabukadnezar II.) roku 586 př. n. l.

Doba královská tedy zabírá 10. až začátek 6. století př. n. l. Davidovým nástupcem byl jeho syn *Šalomoun. Po jeho smrti se však říše rozpadla na dvě části. V jižní, jejímž jádrem byl kmen *Juda a hlavním městem Jeruzalém, vládli dále Davidovi potomci (*království, judské). Zato severní království, zvané na rozdíl od jižního, judského, také království Izrael, mělo pohnuté dějiny (*království, izraelské). Střídaly se v něm dynastie (nejvýznamnější byli Omriovci a z nich zejména král Achab, politicky úspěšný, ale ve Starém zákoně kritizovaný za příklon k baalismu), hlavní města (Tirsa, Ramat, a posléze *Samaří) i duchovní proudy (heterodoxní Omriovci proti ortodoxním Jehúovcům atd.). Později se dostalo pod vliv *Asýrie, které

muselo platit *tribut. Asýrii se neubránílo, asyrský král *Sargon II. je vyvrátil roku 722 př. n. l. Značná část obyvatelstva (snad až 27 000) byla deportována do Asýrie a na jejich místo byli přestěhováni dosídlenci z jiných *krajín *asyrské říše (viz Starý zákon 2 Kr 17). Zajatci se nikdy nevrátili. Zajetím asyrským (severní říše roku 722 př. n. l.) a babylonským (jižní říše roku 586 př. n. l.) vlastně dějiny Izraele v přesném smyslu končí. Protože navrátilci z *Babylonu po roce 538 př. n. l. byli převážně z kmene *Juda, hovořívá se v odborné literatuře pro poexilní dobu (tj. po době babylonského zajetí) už spíše o *Židech. (Viz též *civilizace, židovská, *Izraelci, *Izraelité.) (Jan Heller)

Izraelci (z hebrejštiny: *jisra'el*, „(at') bojuje (nebo vítězí) Bůh“), současný *národ semitského původu žijící ve státě Izrael, který byl zřízen na historickém území v oblasti Palestiny v roce 1948 na základě mezinárodní *konvence jako nezávislý židovský stát, navazující symbolicky, nikoliv územně, na starověké historické státy *Izrael a *Judea. Z celkového počtu 7 milionů obyvatel (odhad z roku 2006) je přibližně 76 % *Židů a 20 % Arabů. Úředním *jazykem je moderní hebrejšтина (*ivrit).

Vytvoření státu Izrael vedlo od počátku ke konfliktní situaci mezi Izraelci a *Palestinci, tj. arabským obyvatelstvem v *zemi, a posléze mezi Izraelem a sousedními arabskými zeměmi. Dosavadní pokusy o politické řešení celkové situace na *Blízkém východě selhávají; stále výrazněji se prosazují pokusy o řešení vojenské a mocenské (*civilizace, židovská, *Hebrejci, *Izraelité, *Židé). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Izraelité, starověké *semitské etnikum, které pod vedením *Mojžíše a *Jozua kolem roku 1230 př. n. l. ovládlo Palestinu a vytvořilo na jejím území politický a náboženský svaz 12 kmenových *států. Současně asimilovali anebo si podrobili původní obyvatelstvo, zejména příbuzné *Hebrejce (Kananejce ad.) a později i odbojné pobřežní *Filištíny. Po smrti *krále *Šalomouna (922 př. n. l.) se rozpadl jednotný stát Izraelitů na severní část zvanou *Izrael a na jižní *Judeu (*Judsko). Severní část a hlavní *město Samaria dobyli *Asyřané roku 722 př. n. l. a obyvatelstvo vyhubili nebo vyhnali, zatímco hlavní město jižní části *země, Jeruzalém, zůstalo ušetřeno. Ze zbytků obyvatelstva starověkého Izraele vynikly malé skupiny Samaritánů, které se zachovaly až do současné doby v novém státě Izrael. Stát Judea (Judsko) vzkvétal až do roku 587 př. n. l., kdy jej dobyl babylonský vládce Nebukadnezar II., zničil *Jeruzalém a dal Izraelity odvléci do zajetí do *Babylonie. Nakonec *Římané koncem 1. století uvrhli asi 100 000 zbývajících Izraelitů do *otroctví. Nucený *exil vedl malé skupiny Izraelitů k náboženskému, kulturnímu a společenskému sjednocování, od té doby se již nenazývali Izraelité, ale stále více se ujímalo označení *Židé. Izraelské a hebrejské etnikum nezaniklo, ale smísilo se a rozpadlo na malé, převážně náboženské a kulturní skupiny, které vytvářely *kolonie v různých částech světa, až se jim ve 20. století po skončení *druhé světové války podařilo vytvořit vlastní stát na původním historickém území Palestiny – stát Izrael, založený v roce 1948. (Viz též *civilizace, židovská, *Izraelci.) (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

izraelské kmény, *kmény, izraelské.

izraelské království, *království, izraelské.

Ižorci, původní obyvatelstvo Leningradské oblasti v Ruské federaci; v roce 2002 posledních 327 jedinců. *Jazyk patří k finské skupině *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny. Dnes jsou v podstatě asimilováni. Věřící jsou pravoslavní *křesťané. (Zdeněk Tvrдый)

I-t'ing [čínsky], „Kniha proměn“, raná staročínská věšební kniha zahrnující též historické události, první *varianty pocházejí snad z přelomu 2. a 1. tisíciletí př. n. l. (česky: *I-t'ing: Kniha Proměn*. Praha: Maxima, 1995, 2008 [6. vydání]) (Jaroslav Malina)

I-t'ing ta-čuan [čínsky], „Veliké pojednání ke Knize proměn“, staročínský spis obsahující údaje o nejstarších údobích čínského starověku. (Jaroslav Malina)

-itida [medicína], počestělá koncovka označující zánětlivý proces. Termín se tvoří z řeckého názvu orgánu a této koncovky. (Ladislava Horáčková)

-itis [medicína], koncovka označující zánětlivý proces. Termín se tvoří z řeckého názvu orgánu a této koncovky. (Ladislava Horáčková)

J

já:

1. sebeoznačení mluvčího dané promluvy, první gramatická osoba (příklad: já jsem tam nebyl);

2. vyjádřený zájem mluvčího na ději (příklad: ty jsi mi pěkný hrdina). (Jaroslav Malina)

jablko, Adamovo (též *pomum Adami, prominentia laryngea*), ohryzek. Přední oblá hrana, která vzniká spojením dvou plotének *chrupavky štítné, je hmatná zepředu na krku (zejména u mužů). (Lenka Vargová)

jablko, granátové, ve starém Řecku *symbol plodnosti (pro množství zrníček), *atribut bohyň *lásky a *manželství *Afrodity a *Héry. Bylo *zvykem, aby nevěsta při vstupu do manželského lože okusila granátové jablko. Tento *akt uvozoval naplnění a skutečnou platnost manželství. (Marie Pardyová)

Jabné (Javne), *město na jihovýchod od Jaffy v severní Palestině, kde provedla kolem roku 90 n. l. *synoda rozhodnutí o rozsahu posvátného souboru Pisma podle židovské tradice. (Jaroslav Oliverius)

jab-jum (z tibetštiny: *jab-jum*, doslova „otec-matka“), zobrazení mystického kopulačního spojení (*unio mystica*) mužského božstva (*jab*) s jeho partnerkou šakti (*jum*), která představuje ženskou energii. Projev zjitřené fantazie, s níž tantrický buddhismus koncipuje tyto smělé a „skandální“ symboly, které však mají hluboký mystický význam. V žádném případě se kopulující dvojici nesleduje naznačení prokreačního účelu. (Josef Kolmaš)

Jacobsonův orgán, *organum vomeronasale.

Jačvigové, středověké baltolitevské etnikum, které se usadilo na konci 1. tisíciletí n. l. mezi Vislou a Němenem. Jačvigové se nejdříve spojili se zbytky *Pobaltských Slovanů, avšak ve 13. století byli poraženi při tažení *řádu německých rytířů a jako etnikum zanikli. (Zdeněk Tvrдый)

jadeit, *jadeit a nefrit.

jadeit a nefrit, *minerály metamorfovaných *hornin. Tyto minerály nepatří k sobě ani svou genezí, ani minerálním složením, a přece jsou spolu spjaty svou společnou minulostí, kterou mají jako významná kamenná *surovina *ozdob, *šperků, *rituálních a ceremoniálních předmětů užívaná již od prehistorických dob; málokterým minerálům bylo v odborné i populární literatuře věnováno tolik pozornosti. Jadeit a nefrit, označované v obchodním styku společným anglickým termínem *jade*, jsou si podobné svou barvou i ostatními makroskopickými vlastnostmi tak, že jsou často v archeologické nebo uměleckohistorické literatuře a praxi zaměňovány, což vedlo i k vážným omylům, zejména při určení provenience materiálu a z toho vyplývajících úvah o některých sídelně geografických otázkách.

Jadeit tvoří celistvé, jemnozrné až drobně zrnité agregáty. Barvu má bílou, světle šedou nebo tmavě zelenou s různými odstíny. Někdy bývá světle i tmavěji skvrnitý. Textura agregátů je masivní, paralelní textura byla zjištěna u barmských jadeitů. Chemickým složením se jedná o alkalický pyroxen jadeit – $\text{NaAl}(\text{Si}_2\text{O}_6)$. Z podružných součástí mohou agregáty obsahovat další minerály jako například chlorit, světlou slídu, křemen, granát, titanit, zirkon, epidot, nefelín aj. Jadeit se vyskytuje mnohem vzácněji než nefrit. Jeho čisté, monominerální agregáty jsou uváděny pouze z *lokalit Tammaw (Myanmarský svaz; dříve Barma) a Kotaki (Japonsko). Rovněž byl nalezen na Celebesu, v Kalifornii, v italském Piemontu, Srbsku a Alpách.

Horniny tvořené jadeitem – jadeitity (celistvé a jemnozrné *krystalické břidlice, získávané hlavně v podobě *valounů či oblázků v říčních náplavech) sloužily od *neolitu v různých oblastech jako vzácný druh suroviny pro výrobu *kamenné broušené industrie i

ozdob a vzhledem k vzácnosti výskytu a estetické hodnotě představovaly zřejmě prestižní artefakty.

Nefrit se vyskytuje v masivních agregátech, velmi houževnatých a pevných. Na rozdíl od jadeitu je tvořen jemnými, rozmanitě propletenými vlákénky a jehličkami amfibolu aktinolitu $\text{Ca}_2(\text{Mg, Fe})_5\text{Si}_8\text{O}_{22}(\text{OH})_2$. V Evropě patří k nejvýznamnějším nalezištím nefritu především Jordanów, Złoty Stok a Kościeliska dolina na území Dolního Slezska v Polsku, dále lokality v Alpách (Val Malenco, Poschiavo, Oberhalbstein, Unterengadin), v Harzu (Harzburg, Radautal), v jižní části Ligurie (Sestri Levante) aj. Z mimoevropských nalezišť jsou nejvýznamnější výskyty v Rusku (v okolí Bajkalského jezera, v Sajanském pohoří a na Urale), na Novém Zélandu, na *Nové Guineji, na některých amerických lokalitách, bohatá naleziště jsou především v západní Číně (pohoří *Kchun-lun).

Zvláště na *Dálném východě (Čína, Korea, Japonsko) se stal nefrit posvátným kamenem spojovaným s těmi nejušlechtlejšími vlastnostmi, schopnostmi a tužbami, jež svou magickou mocí může pozitivně ovlivňovat. *Čiňany uchvacoval nefrit (čínsky: *jiü*) od pravěkých dob. Byl pro ně *symbolem nezměrné tvrdosti, hedvábného lesku, měkkého tepla, krásy dívčí pleti, ale i lidské dobroty a nezničitelnosti zdravého rozumu a mravní integrity. Proto si také dokonalého panovníka, Nefritového císaře, vládce Nebes, představovali jako obyvatele ideálního ráje, místa koupajícího se v éterické záři nefritu. Od neolitu a v dalších údobích *pravěku a *starověku i později z nefritu vytvářeli ozdoby, šperky a symboly politické a duchovní moci – *sekery (v pozdním neolitu a v dobách dynastie *Šang a *Čou symboly *moci a *autority vládce), ploché disky (*pi*), na články rozdělené duté trubkovité artefakty (*cchung*), pověřovací odznaky v podobě tygra, nefritové kotouče jako symboly královského nebo císařského majestátu aj. Za dynastie Čou začali nefrit užívat k výzdobě přední části obřadních rouch (*oděv z nefritu byl vyhrazen pouze členům císařské rodiny) a k pokrývání těl zesnulých, neboť také věřili, že má magickou schopnost zabránit rozpadu lidského těla. Zřejmě z těchto důvodů pohřbili například u *Man-čchengu chanského prince *Liou Šenga (155–113 př. n. l.) a jeho manželku Tou Wan v nefritových schránkách antropomorfního tvaru.

Není proto divu, že existuje více než pět set čínských znaků založených na kořenu znamenajícím „nefrit“ (mnoho z nich s *konotacemi k uvedeným hodnotám) a že jej *Konfucius údajně užil k symbolickému označení pěti lidských *ctností: lidskost, mravní integritu, moudrost, spravedlnost a vytrvalost představuje prý teplá záře, čistota, příjemný zvuk, tvrdost a odolnost nefritu. (Jaroslav Malina)

jádra mozečku, **nuclei cerebellares*.

jádro:

1. [anatomie], nucleus;
2. [archeologie], (anglicky: *core*, francouzsky: *nucléus*, německy: *Kern*), kus kamenné suroviny určený a v různé míře upravený pro těžbu *ústěpů a *čepelí. Podle stadia využití lze rozeznat připravená a těžená jádra, případně rezidua jader; podle tvaru a způsobu přípravy či těžby jader lze identifikovat jednotlivé *techniky. (Viz též *industrie, kamenná, *industrie, kamenná jádrová, *industrie, kamenná štípaná, *technologie, nejstarší.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

jádro (centrum), osifikační, místo, z něhož se šíří *osifikace (například u *kostí temenních jsou to *tubera parietalia*). (Ladislava Horáčková)

jádro, kulturní, třída *primárních stabilních *kulturních prvků, které se nejvíce podílejí na adaptaci kulturního systému k vnějšímu prostředí. *Sekundární kulturní prvky mají k jádru volný vztah a jsou variabilní. Pojem kulturní jádro, zavedený americkým antropologem Julianem Haynesem *Stewardem, se uplatnil zejména v *kulturní ekologii. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

jádrový [archeologie], *artefakt vyrobený z kusu *horniny či *valounu tak, že uchovává jeho hmotnou podstatu (*jádro), tj. tvar artefaktu vzniká povrchovým otlučením a oštípáním kusu do potřebné podoby. Jde spíše o masivnější artefakty, například *pěstní klín, *valounová industrie. Jeho protikladem je artefakt úštěpový, vyrobený dalším opracováním *úštěpu odraženého z *jádra v technickém smyslu. (Karel Sklenář)

jadžňa (ze sanskrtu: *jadžňa*, „oběť, oblace, obětní dar“ od slovesa *jadž-*, *jadžati/té*, „ctít, uctívat, zasvětit, obětovat“), ve védském *náboženství *rituální úkon, sestávající z obřadného obdarování *bohů obětími, jež jsou jim drahé, v očekávání jejich přízně a milosti. Smyslem obětního rituálu, jehož provádění bylo výsadou bráhmanských *kněží či hlavy rodiny, bylo zajistit plodnost a blahobyt jednotlivce, rodinných příslušníků, domácího zvířectva a celého *společenství. V pozdějších rituálních textech *oběť povýšena na příčinu, jež sama o sobě, bez přispění bohů, přináší požadovaný účinek; nebyla tedy považována za prostředek, jak si naklonit bohy, nýbrž přímo za nástroj k naplnění světských tužeb. V mladším védském období *víra v účinnost obětí upadá; ukazují se jako „vratká plavidla“ neschopná překonat úskalí opakovaných zániků a znovuzrození (*sansára). (Jan Filipický)

Jagellonci, královská *dynastie původem z Litvy, postupně litevský a polský (1386–1572), český (1471–1526) a uherský (1440–1444 a 1490–1526) panovnický rod; zakladatelem byl Vladislav II. Jagiello (kolem 1351–1434), jehož nástupem na polský trůn byla založena polsko-litevská personální unie. Na českém trůnu vládli dva Jagellonci: Vladislav II. (v letech 1471–1516) a Ludvík (1516–1526). Posledním panovníkem rodu byl Zikmund II. August (na polském trůnu od roku 1530 do roku 1572). (František Čapka)

Jaghnóbcí, *etnografická skupina *Tádžiků žijících v údolí řeky Jaghnóbi v severní části Tádžikistánu v celkovém počtu kolem 25 000. *Jaghnóbstina patří do východní skupiny *iránské větve *indoevropské rodiny a byla původně společným *jazykem Jaghnóbců a vymřelých *Sogdů. Věnují se tradičnímu *zemědělství a chovu ovcí. Jejich přesun z hor do nížin urychlil proces asimilace s tádžickým etnikem a zároveň rozpad jaghnóbské *národnosti: od roku 1970 jsou uváděni jako etnografická skupina Tádžiků. Věřící jsou *sunnité. (Zdeněk Tvrďý)

jaghnóbstina, východní skupina íránské větve *indoevropské jazykové rodiny; původně byla společným *jazykem *Jaghnóbců a vymřelých *Sogdů. (Jaroslav Malina)

jáhen, též diakon (z řečtiny: *diakoneuó*, „sloužím“), původně označení pomocníka *biskupa. V *katolické a *pravoslavných církvích je jáhenské *svěcení prvním stupněm služebného kněžství (jáhen, *kněz, *biskup). V katolické církvi bylo v prvních staletích jáhenství stavem trvalým, na tuto tradici se navázalo po 2. vatikánském *koncilu, kdy jáhni (i ženatí) slouží v církevní obci (výuka *náboženství, pohřbívání, bohoslužby slova) a udělují některé *svátosti (*křest, *manželství). Od 19. století užívá *evangelická církev tento pojem pro osoby, které jako hlavní povolání poskytují *charitativní služby. (Jaroslav Malina)

Jahganové, *Jamanové.

jáhly, loupané obilky *prosa.

Jahve, nejběžnější tvar vlastního jména, jímž je ve *Starém zákoně označován *Bůh *Izraele. Nicméně v původním nepunktovaném (tj. bez samohlásek) hebrejském znění se psaly pouze souhlásky *jhvh* a tento čtyřpísmenný znak se dodnes označuje jako tetragram (řecky *tetra*, „čtyři“, *gramma*, „písmeno“). V poexilní době přestal být tento znak vyslovován, zřejmě především z velké *úcty k božimu jménu (*Desatero, 3. přikázání: „Nezneužiješ jména Hospodina, svého Boha.“), a namísto něho se při četbě hebrejského Starého zákona vyslovovalo *adonaj* (doslova: „mé panstvo, Pán“). Z toho vznikla dvojí komplikace. První vyplývá z toho, že výslovnost tetragramu Jahve je jen pravděpodobná, nikoli zaručená; někteří badatelé se domnívají, že jméno bylo zvláště ve staré době vyslovováno spíše Jahu nebo Jaho, jak naznačují předexilní vlastní jména, kde je toto jméno obsaženo jako teoforní element (srov. například Jirmejahu, tj. Jeremjáš, nebo Jehojakim). Ve jménech je často zkráceno na *jhv*

nebo dokonce na *jh*. Zkrácená podoba je i ve Starém zákoně, jmenovitě v Žalmech, kde místo tetragramu čteme *jah*. Druhý problém s výslovností pochází z toho, že v punktovaném znění Starého zákona byly samohlásky slova ^a*donaj* připojeny v upravené podobě ^e-*o-a* pod tetragram. Každému čtenáři znalému *hebrejštiny je jasné, že tu musí namísto psaného *jvhv* (psané, *k^etib*) přečíst *adonaj* (čtené, *k^er^ec*). Lidé neznalí hebrejštiny však mylně spojovali souhlásky *jvhv* se samohláskami ^e-*o-a* dohromady, a tak vznikla už ve *středověku zcela nesprávná výslovnost tetragramu Jehova. Dnešní *židé ovšem vyhradili i slovo *adonaj* – Pán – pro bohoslužebné užívání a jinak namísto tetragramu vyslovují *ha-šem*, „jméno“, tedy svatě čili boží.

O etymologii jména *jvhv* se vede mezi odborníky *spor. Bylo odvozováno od různých semitských, hebrejských i aramejských sloves, od citoslovcí i od *jazyků ne-semitských (například Bedřich *Hrozný je odvozoval od indoevropského slovesa „jít“ a vysvětloval jako „Jdoucí“). V poslední době však mezi řadou odborníků začíná převládat *názor, že *vysvětlení jména, které předkládá Starý zákon (Ex 3,14 „Jsem, který jsem.“), je nejen druhotná výpověď vyznavačsko-teologická, nýbrž zároveň i správná původní etymologie. Ne zcela průhledný výrok Ex 3,14 však neznamená, alespoň v původní vrstvě, „trvale jsoucí“, jak naznačuje *Septuaginta svým překladem *ho ón*, ani „skrytý a nevystižitelný“ (Iz 45,15), tedy asi „jsem, co jsem“. Je tu třeba vzít v úvahu, že sloveso *hjj*, odpovídající aramejskému *hvh*, znamená spíše stávat se, být působivě přítomen, vstupovat do akce, nežli jen prostě v bytí nehybně trvat. Takže původní význam obratu „jsem, který jsem“ je – ostatně zcela ve shodě s kontextem Ex 3,14 – „jsem ten, který ti je a bude působivě přítomen, který se bude vždy znovu stávat jsoucím s tebou a tak tě, Izraeli, vysvobozovat“.

Spory se vedou také o původ jména. Někteří bohoslovci, zejména konzervativnějšího ražení, trvají na tom, že jméno Jahve je zcela jedinečné, že je Bůh prostě *Mojžíšovi nově zjevil. Jiní poukazují na několik výskytů podobného jména na starověkých nápisech a mají za to, že Izrael, případně Mojžíš, toto jméno přejal odjinud a snad jen naplnil novým obsahem. Výskytů není mnoho a jejich výklad je sporný. Stav dnešního bádání je takový, že ani jedno z obou stanovisek nelze pomocí nálezů a napsů ani jednoznačně vyvrátit, ani potvrdit. Podle statistiky je jméno *jvhv* doloženo ve Starém zákoně celkem 6828krát, z jednotlivých knih je nejčastěji u Jeremjáše 726krát, v Žalmech 695krát, v Deuteronomiu 550krát. Statistika není úplně přesná vzhledem k *variantám rukopisů a edicí, ukazuje však, že jde o jedno z nejčastějších slov v celém Starém zákoně, přesně vzato je to nejčastější významové slovo Starého zákona, častější jsou jen některé spojky a předložky. Je podstatně hojnější nežli výraz „Bůh“ (*elohim*), který je ve Starém zákoně doložen 2600krát. Již tento prostý statistický náález ukazuje, že zájem Starého zákona a vlastně *bible vůbec je prokazatelně a zjistitelně soustředěn na boha a jeho dílo, nikoli na lidi a svět, kteří jsou v bibli líčeni z Božího pohledu.

V české tradici se už od počátku *křesťanství v naší *zemi, tedy od dob cyrilometodějských, překládal a překládá tetragram slovem Hospodin. Původně znamenal tolik co hospodář, staleté tradiční užití jej však vyhradilo pro označení Božího jména. Je to výhoda, protože tak lze v češtině rozlišit přesně výrazy Bůh, Pán a Hospodin, stejně jako v hebrejštině. (Jan Heller)

jajoiská kultura *kultura, jajoiská.

Jaklová, Alena (12. 3. 1951, Vimperk), česká bohemistka; profesorka, vedoucí oddělení lingvistiky Ústavu bohemistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, proděkanka pro vědu, výzkum a zahraničí na FF JU v Českých Budějovicích. Vystudovala Pedagogickou fakultu v Českých Budějovicích (1973) a Filozofickou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze (1978), rigorózní zkouška na Filozofické fakultě UK v Praze (1980), kandidátka věd na ÚJČ ČSAV v Praze (1985), docentka pro obor český jazyk (1988 a 1993), profesorka pro obor český jazyk (2007). Jako vysokoškolská učitelka působí od roku 1976 v Českých Budějovicích; nejdříve na Pedagogické fakultě JU (do 2006), později na Filozofické fakultě JU (od 2006 dosud). Má bohatou pedagogickou praxi i na zahraničních *univerzitách: v letech 1994–1998 vyučovala na Filozofické fakultě Rýnské Friedrich-

Wilhelmovy univerzity v Bonnu a zároveň v roce 1998 ve Spolkovém jazykovém úřadu v Hürthu, v letech 2001–2004 na univerzitě v Pasově. Její současné vědecké zaměření je funkční stylistika, nauka o tvoření slov, sémantika, textová lingvistika, teorie *verbální komunikace, *interkulturní komunikace a (odborná) čeština pro cizince.

Je předsedkyní oborové rady českého jazyka na Filozofické fakultě JU v Českých Budějovicích, členkou Vědecké rady FF JU v Českých Budějovicích, externí školitelkou v doktorském studijním oboru český jazyk na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, předsedkyní předmětové komise pro obor gramatika spisovného jazyka českého na Katedře filologie Institutu neofilologie PWSZ (Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa) v Raciborzu, Polsko, členkou komise pro státní závěrečné zkoušky na Katedře studií občanské společnosti Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, členkou redakční rady celoslovenského periodika *Filologická revue*, vydávaného Filologickou fakultou Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici a členkou ediční rady monografické periodické publikace *Marketingové komunikace*, vydávané Fakultou multimediálních komunikací Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Dlouhodobě vykonávala funkci předsedkyně pobočky Jazykovědného sdružení České republiky v Českých Budějovicích (1989–1994 a 2003–2006). Absolvovala řadu zahraničních studijních pobytů a přednášek.

Během svého pedagogického působení vedla více než 70 diplomových prací a několik prací doktorských, od začátku devadesátých let je pravidelně řešitelkou domácích i zahraničních vědecko-výzkumných úkolů. Zatím publikovala sedm monografií (tři z nich jako spoluautorka), třináct učebních textů a více než sto studií a odborných článků, a to doma i v zahraničí (Bělorusko, Německo, Polsko, Rakousko, Rusko, Slovensko, Srbsko, USA). Knižní publikace: *Mluva mládeže v jižních Čechách*, 1979; *Interdisciplinární výzkum řečové činnosti mládeže*, 1986; *Cirkusácký slang*, 1986 (in *Jihočeská vlastivěda*, s kolektivem autorů); *Čechoamerická periodika 19. století*, 2006; *Národnostní a sociálně-ekonomická sebereflexe českých přistěhovalců v čechoamerických periodikách 19. a 20. století*, 2006; *Od informace k reklamě*, 2007 (s kolektivem autorů); *Persuasion through Words and Images*, 2007 (s kolektivem autorů). Kontakt: prof. PhDr. Alena Jaklová, CSc., Ústav bohemistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Na Mlýnské stoce 35, 370 01 České Budějovice, telefon: 387774807, e-mail: jaklova@ff.jcu.cz. (Jaroslav Malina)

Jákob, starozákonní patriarcha, potomek *Abrahámův a Izákův, otec dvanácti synů, praotců kmenů izraelských. V biblickém podání (kniha **Genesis*) zápasil s andělem (ve skutečnosti s *Bohem), jenž mu požehnal a udělil jméno *Izrael. (Jaroslav Malina)

Jakobson, Roman (11. 10. 1896, Moskva, Rusko – 18. 7. 1982, New York, USA), ruský lingvista, slavista a literární historik, spojený s formalismem a průkopník *strukturalismu, jehož vliv zasáhl výrazně mimo vlastní *jazykovědu. V roce 1920 přijel jako člen sovětské obchodní delegace do tehdejšího Československa, kde se v Brně a Praze sblížil s předními představiteli kulturní *avantgardy a stal se členem *Pražského lingvistického kroužku. V roce 1939 odešel přes Skandinávii do Spojených států amerických.

V New Yorku spolupracoval Roman Jakobson na půdě francouzské exilové školy École Libre des Hautes Études s Claudem *Lévi-Straussem, což mělo zásadní význam pro šíření strukturalismu do antropologických věd. Od roku 1949 působil jako profesor slavistiky na Harvardově univerzitě. (Ivo T. Budil)

Jakoubek, Marek (13. 3. 1975, Praha), český antropolog; Mgr. 1999 Fakulta sociálních věd *Univerzity Karlovy v Praze, PhDr. 2006 Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni, rigorózní práce: *Tradiční romská kultura: Pokus o ideálnětypický model*, Ph.D. 2006 Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, dizertační práce: *Kultura romských osad*. Od roku 2001 přednáší na *Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, jako externista působí na Fakultě humanitních studií

Univerzity Karlovy v Praze a v Centru interkulturního vzdělávání Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.

Zabývá se cikánskými-romskými skupinami, česko-(slovensko)-bulharskou krajanskou problematikou a obecně otázkami spojenými s teoriemi kultury a etnicity a metodologií společenských věd. V oblasti cikánologických studií je autorem monografie *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*, Socioklub 2004, (spolu)editorem řady dalších publikací (Jakoubek, M. – Poduška, O., ed., *Romské osady v kulturologické perspektivě*, Brno: Doplněk 2003; Jakoubek, M. – Hirt, T., ed., *Romové: Kulturologické etudy. Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace*, Plzeň: Aleš Čeněk 2004; Hirt, T. – Jakoubek, M., ed., *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: Antropologická perspektiva*, Plzeň: Aleš Čeněk 2005; Hirt, T. – Jakoubek, M., ed., „*Romové*“ v osidlech sociálního vyloučení, Plzeň: Aleš Čeněk 2006; Budilová, L. – Jakoubek, M., ed., *Cikánská rodina a příbuzenství*, Ústí nad Labem: Dryada, 2007; Jakoubek, M., *Cikáni a etnicita*, Praha: Triton, 2008, jakož i (spolu)autorem několika desítek statí u nás i v zahraničí (například Hirt, T. – Jakoubek, M., Ромския национализъм – типология на митовете, in: *Балканистичен форум / Balcanistic Forum*, 1–2–3/2004, roč. XIII, str. 182–190; Budilová, L. – Jakoubek, M., Ritual Impurity and Kinship in a Gypsy osada in Eastern Slovakia, *Romani Studies*, 5, Vol. 15, No. 1/2005, 1–29; Jakoubek, M., Apologie kulturomů, *Politologický časopis*, roč. 12, č. 2, 2005, 181–195; Jakoubek, M. – Budilová, L., Kinship, Social Organization and Genealogical Manipulation in Gypsy Osadas in Eastern Slovakia, *Romani Studies*, Vol. 16, No. 1/ 2006, 63–82). Své výzkumy v bulharském Vojvodovu shrnul v knize: Jakoubek, M. – Nešpor, Z. – Hirt, T., ed., *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Plzeň: Ve spolupráci se Studijní a vědeckou knihovnou Plzeňského kraje vydalo Občanské sdružení Vojvodovo, 2006 a řadě dílčích studií (například: Hirt, T. – Jakoubek, M., Idea krajanského hnutí ve světle konstruktivistického pojetí národa: proměny kolektivní identity vojvodovské náboženské obce, *Český lid: Etnologický časopis*, 4/2005, str. 337–366; Jakoubek, M., Osud Vojvodova, in: Jovova-Dimitrova, S. – Majchrakova, L., ed., *По пътя кам познаието*, Sofia: Bohemia klub, 2006, str. 9–20).

Vedle vlastní tvorby se věnuje též překladatelské činnosti z angličtiny (Eriksen, T. H., *Antropologie multikulturních společností: Rozumět identitě*, Praha: Triton, 2007, str. 80–97) a bulharštiny (Neco Petkov Necov – Dějiny Vojvodova, in: Jakoubek, M. – Nešpor, Z. – Hirt, T., ed., *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*, Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje, Plzeň 2006, str. 27–89 [společně s T. Křivánkovou]).

Provádí četné terénní výzkumy v České a Slovenské Republice a v Bulharsku. Je členem řídicího výboru Gypsy Lore Society a European Association of Social Anthropologists. Kontakt: PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 301 25 Plzeň; e-mail: jakoubek@ksa.zcu.cz. (Jaroslav Malina)

Jakub a Ráchel, dvojice ze starozákonní *Mojžíšovy knihy, představující *archetyp vytrvalé romantické *lásky: Jakub sloužil dvakrát sedm let jako pastýř, aby se mohl ucházet o *Ráchel. (Blahoslav Hruška)

Jakuti (Sachalarové), *národ *turkického původu. V současné době žijí především v Jakutsku, autonomní republice Ruské federace (Republika Sacha) zejména na středním toku řeky Leny, kde tvoří 80 % obyvatelstva v počtu kolem 456 000 (*cenzus z roku 2002). Hovoří *jakutštinou, která patří do turkické větve *altajské jazykové rodiny. Původně žili v oblasti Sajanských hor na jihu Sibíře. Odtud byli Jakuti ve 13. století vytlačeni *Burjaty na sever, kde se od 14. století mísili převážně s *Evenky, od 18. století zejména s *Rusy. Dříve se věnovali chovu *koní a *sobů, nyní v jižnějších částech převážně *zemědělství. Část Jakutů, která se v průběhu 19. století smísila s Evenky a *Eveny, se nazývá *Dolganové. *Náboženství bylo založeno na *šamanismu, dnes se prosazuje *pravoslaví. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

jakutština, *turkický jazyk užívaný v Jakutsku (*Jakuti). (Jaroslav Malina)

Jalisco, *Colima-Jalisco-Nayarit.

Jama, podle *véd první člověk, jenž se svou sestrou Jamí vytvořil první lidský pár; jako první též zemřel a v *mytologii *hinduismu se stal vládcem podsvětní říše a spravedlivým soudcem duší zesnulých. Po smrti každý putuje před Jamův soud; duše ctnostných lidí povznáší do nebeských sfér, duše hříšníků uvrhuje do některého z 28 pekel (*naraka*). Jeho vozidlem (*váhana*) je černý buvol, jehož podobu někdy přijímá; ozbrojen je kyjem (*gadá*) symbolizujícím trest a smyčkou (*páša*), do níž lapá své oběti. Vchod do jeho říše stráží dva čtyřocí psi. V mladší mytologii vystupuje jako strážce světových stran (*dikpála*); má na starosti jih. Rovněž v *panteonu *mahájánového *buddhismu Jama vystupuje jako soudce zemřelých, jenž pečuje o to, aby každý při opětovném zrodu získal takovou existenci, jakou si svými činy (*karma) vysloužil. Podle míry karmických zásluh či provinění zařazuje bytosti do pěti (nebo šesti) říší znovuzrození. Zároveň působí v roli ochránce *Buddhovy nauky (*dharmapála*), kterou přijal poté, co podlehl v zápase se strašlivým Jamántakou, hněvivou podobou transcendentního *bódhisattvy Maňdžušrího, v roli bojovníka se smrtí. (Viz též *Jömwang.) (Jan Filipický)

jáma [archeologie], obecné označení pro dochované umělé zahloubení různého tvaru (okrouhlý, oválný, ledvinovitý, čtyřúhelníkový) i hloubky (nejčastěji kolem 1 m; zahloubení s hloubkou i průměrem menším než 0,5 m se označuje jako *jamka), které mělo původně různý význam především hospodářský (na sídlištích *primárně hlavně jako zdroj stavební *hlíny, druhotně pro ukládání odpadků, zničených předmětů, ale i k *uložení zemřelých apod., někdy k přechovávání zrna – *obilnice, jako dílna aj. – souborně označovány jako jámy sídlištní, případně starším názvem jámy kulturní). S kultovními úkony souvisejí například jámy hrobové. Jáma patří k nejčetnějším *archeologickým objektům. (Karel Sklenář)

jáma, kulturní, *jáma.

jáma, lební, *fossa cranii.

jáma, lební přední, *fossa cranii anterior.

jáma, lební střední, *fossa cranii media.

jáma, lební zadní, *fossa cranii posterior.

jáma, sídlištní, *jáma

jáma, spánková, *fossa temporalis.

jáma, zásobní, *zásobnice.

Jamaga, Sokó (21. 9. 1622, Aizu, Japonsko – 23. 10. 1685, Edo, Japonsko), japonský učenec období *Tokugawa; bývá považován za jednoho z největších velikánů celé japonské intelektuální historie. Těžko posoudit, do jaké míry tato charakteristika odráží jeho skutečný přínos k rozvoji japonského myšlení v období Tokugawa, nicméně je nezpochybnitelným faktem, že to byl člověk mimořádných schopností a spolu s *Jamazaki Ansaie a *Kumazawou Banzanem se významně zasloužil o pojaponštění sungského *neokonfucianismu. K jeho odkazu se hlásili stoupenci školy textového fundamentalismu (škola starověkého učení, *kogaku*), stejně jako příznivci hnutí, které usilovalo o obnovu autority císařské moci ve druhé polovině 19. století. Sokóovy myšlenky však posloužily také jako ideologický základ japonského *nacionalismu, který vyvrcholil v době *druhé světové války pokusem o vybudování sféry společného rozkvětu Velké Východní Asie v čele s Japonskem.

Sokó se narodil v rodině *rónina* (*samuraje* bez pána), který se díky svým přátelským stykům s mocným rodem Mačino dostal až do těsné blízkosti šógunátní vlády v *Edu. Tyto vlivné kontakty umožnily mladému Sokóovi studium v konfuciánské škole *Hajašiho Razana, který byl *šógunátem uznáván jako ústřední nositel neokonfuciánské ortodoxie. Zde se mu dostalo vynikajícího vzdělání nejen v neokonfuciánském učení školy Čcheng-Ču, ale díky

svým učitelům, předním učencům své doby, se podrobně seznámil i s japonskými dějinami, *šintoismem, klasickou japonštinou a vojenskou strategií.

Ve třiceti letech vstoupil Sokó – tehdy již uznávaný učenec – poprvé do knížecích služeb jako učitel vojenského umění v knížectví Akó (poblíž dnešního Kóbe), proslaveném případem čtyřiceti sedmi vazalů, kteří v roce 1703 pomstili smrt svého nespravedlivě odsouzeného pána. Po osmi letech však službu opustil a odešel do Eda, kde založil vlastní školu klasických studií a vojenské strategie. V roce 1665 vydal rozsahem nevelký spis *Seikjó jóroku* (Základy Učení mudrců), jakýsi komentovaný slovník konfuciánských termínů, v němž zpochybnil platnost obecně přijímaných interpretací konfuciánských myšlenek. Kniha byla – částečně i na přímlovu Sokóova rivala Jamazakiho Ansaie – prohlášena za otevřený útok na ideologické základy šógunátu, její šíření bylo zakázáno a Sokó byl vyhoštěn z Eda do knížectví Akó. Jeho původní pán, kníže z Akó, ho sice ustavil do bývalé funkce vojenského instruktora, Sokó se však věnoval především intenzivnímu studiu japonských dějin. V roce 1675 mu byl konečně povolen návrat do Eda, kde strávil zbytek života výhradně vědeckou prací a psaním.

Ačkoli většina jeho myšlenek se dočkala plného uznání až v pozdějších obdobích, jeho přínos je patrný zejména ve třech oblastech – v rozvoji konfuciánských studií, ve vojenské strategii a v interpretaci japonských dějin. Sokó v první řadě výrazně poopravil tehdy obecně přijímanou ortodoxní interpretaci „Cesty“, jak se objevovala v klasických čínských spisech z období *Chan, *Tchang a *Sung. Tato neokonfuciánská interpretace chápala „Cestu“ jako proces osobního zdokonalování a otázku ideální formy vlády pojímala jako problém odvozený, druhořadý. Sokó, zabývající se především praktickými úvahami o organizaci státní správy a v rámci ní pak postavením *samurajstva* (*samuraj), naopak ve svém kontroverzním díle *Seikjó jóroku* definoval cestu jako formu osvícené vlády dávných králů-mudrců. Mudrc, jinak řečeno morální člověk, tedy není plodem přirozenosti, nýbrž výsledkem vzdělávání v cestě starověkých mudrců. Aby však bylo možno tuto formu vlády studovat, je třeba se vrátit k původním konfuciánským textům, především k *Hovorům* filozofa *Konfucia (asi 551–497 př. n. l.) a k dílu filozofa *Mencia (asi 372–289 př. n. l.). Sokó tak společně s Itó Džinsaiem podal jeden z prvních podnětů ke studiu a správné interpretaci původních konfuciánských textů a představil výchozí bod nového proudu, školy starověkého učení (*kogaku*), na jehož konci stojí Ogdjú Sorai.

V původních konfuciánských textech Sokó hledal také etický základ vlády vojenské třídy. V dílech *Bukjó jóroku* (Základy válečnického kréda) a *Jamaga gorui* (Jamagova vybraná pojednání) argumentuje, že *samuraj*, válečník, který v době *války pobírá žold za účast v bitvě, slouží v době *míru jako žijící příklad oddanosti službě, a je tedy morálním vzorem pro veškerý lid. Sokó tak v podstatě ztotožnil pojetí samuraje s Konfuciovým konceptem „ušlechtilého člověka“ (**tün-c*). V Číně však byl původní konfuciánský koncept postupně znehodnocen metafyzickými spekulacemi, zatímco jediné Japonsko zůstalo věrné Konfuciovu výkladu. Na rozdíl od Konfucia však na první místo před vládou, lidskost (*džin*) – jako základní vlastnost „ušlechtilého člověka“ – staví druhou konfuciánskou *ctnost, a to spravedlivost (*gi*), kterou interpretuje jako povinnost, závazek. Plnění povinnosti (vůči svému pánu, *císaři či vlasti) se tak stává základním morálním *imperativem, kterým je třeba se řídit, byť byl při tom porušen zákon či obětován vlastní život. Tento argument se stal důležitým morálním prvkem v již zmíněném případě z knížectví Akó, kdy věrní samurajové dostali povinnosti vůči svému knížeti a svůj přestupek proti vládě a zákonu pak odčinili *sebevraždou. Sokó jako první tak kodifikoval základní principy morálky vojenské třídy, které se později vžily pod označením **bušidó*, „Cesta válečníka“.

Studium klasických čínských textů přivedlo Sokóa v poslední řadě i k úvahám o postavení Japonska ve vztahu k Číně a okolnímu světu. Vynikající znalost japonských dějin a **šintó* mu umožnila vyvodit závěr, že čínská Cesta mudrců je v podstatě totožná s původními šintoistickými rituály. V díle *Čúćó džidzicu* (Pravdivé skutečnosti o Království středu) podává

důkaz svého tvrzení: učení mudrců přežilo v japonských poměrech, neboť na rozdíl od Číny, kde se střídaly jednotlivé *dynastie, panuje v Japonsku nepřerušovaná linie císařského rodu, který jednotlivé vojenské rody uctívají a kterému slouží. Tento závěr, společně s argumentem o božském původu císařského rodu, o zvláštním vlivu japonských vod a půdy na formování japonského ducha a o čisté kráse původního *šintoismu, který vyniká nad buddhismem, ospravedlňoval jedinečné místo Japonska a jeho nadřazenost nad ostatními *národy.

Přesvědčení o výjimečném postavení Japonska přejali od Sokóa nejen učenci školy národní vědy (*kokugaku*) Kamo Mabuči, Motoori Norinaga a Hirata Acutane, ale v moderní době sloužilo jako ideologická doktrína obhajující japonskou expanzivní politiku. (Jan Sýkora)

Jamajčané (z aruačtiny: Jamaica, „ostrov pramenů“), *národ smíšeného etnického původu obývající středoamerický stát Jamajka na stejnojmenném ostrově ve Velkých Antilách. Většina z 2,6 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) jsou *černoši a *mulati, ostatní *Američané, *Evropané aj. Úředním *jazykem zůstává *angličtina. Původními obyvateli ostrova byli středoameričtí karibští *Taínové, kteří byli po příchodu *Španělů již v polovině 16. století téměř vyhubeni a na ostrov, obsazený španělskými usedlíky, byli dováženi černoští otroci ze západní Afriky. V roce 1635 se ostrova zmocnili *Angličané. V roce 1831 došlo k povstání otroků a roku 1833 bylo na Jamajce zrušeno *otroctví. Roku 1866 se stal ostrov britskou *kolonií a teprve v roce 1962 získali Jamajčané nezávislost v rámci Britského společenství národů. Věřící jsou vesměs *protestanti, ale udržují se i prvky starých afrických kultů. (Zdeněk Tvrдый)

Jamanové (Jahganové, Yamana, „Člověk“), zaniklé nejstarší původní *indiánské obyvatelstvo Ohňové země spolu s populací *Onů. Jejich způsob života, založený na *sběru rostlin a *lovu drobných mořských živočichů, byl důsledkem dlouhodobé kulturní a společenské izolace ve velmi nepříznivých přírodních a klimatických podmínkách (*klíma). Žili v *tlupách tvořených 1–3 *rodinami, větší skupiny se scházely jen příležitostně k obřadním účelům. Jamanové byli do značné míry vyhubeni nevhodnými zásahy do jejich způsobu života, včetně zavlečených nemocí a pronásledování španělskými kolonisty, a to na počátku 20. století. V současné době žijí v Ohňové zemi již jen *míšenci, kteří se považují většinou za *Argentince nebo *Chilany. Náboženství bylo *animistické. (Viz též *Ohňozemci.) (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

Jamato, japonský *kmenový svaz z 2. poloviny 3. století (zároveň název prvního státního útvaru na území Japonska); ve 4. století ovládl větší část ostrova Honšú a vytvořil tak předpoklady pro vznik raně středověkého japonského státu. Od konce 6. století vládci Jamata užívají původní čínský titul *tennó* („císař“), používaný v Japonsku dodnes. Svaz bývá považován za etnické jádro *Japonců. Archeologické nálezy spjaté s tímto obdobím tvoří kulturu *doby železné (3.–6. století) v Japonsku. Na vývoj *země měli v době státu Jamato podstatný vliv přistěhovalci z Koreje. (Helena Honcoopová)

Jamatové, protojaponský *kmenový svaz, v němž dosáhli příslušníci etnika Jamatů nadvlády nad ostatními, v 5. století se sjednotili a přispěli k založení japonského státního útvaru, říše *Jamato. Dodnes jsou považováni za prapředky japonského národa. (Helena Honcoopová)

Jamazaki, Ansai (24. 1. 1618, Kjóto, Japonsko – 16. 9. 1682, Kjóto, Japonsko), japonský filozof; jeden z hlavních představitelů japonského intelektuálního života první třetiny období *Tokugawa, kteří se výrazně zasloužili o pojaponštění sungského *neokonfucianismu. Proti univerzalitě filozofického systému přicházejícího z Číny stavěli osobitost a jedinečnost japonského přístupu. U Banzana spočívala tato zvláštnost ve vnitřním stavu mysli (*kokoro*), Sokó ji spatřoval v uspořádání japonské společnosti, od něhož odvozoval výlučné postavení Japonska (koncept *čúčó*), a pro Ansaie byl tímto specifíkem šintoistický kult (*šintoismus) racionalizovaný tak, aby odpovídal neokonfuciánským doktrínám. Ansai se stal zakladatelem šintoistické školy Suika, která představuje syntézu neokonfuciánských etických názorů a

šintoistického náboženského myšlení (synkretické spojení Ise šintó a Jošida šintó). Jeho pojetí šintoismu jako politické nauky vhodně využívala nejen šógunátní vláda v období Tokugawa, ale stalo se i jedním z ideologických základů japonského *nacionalismu v moderní době.

Ansai pocházel z rodiny *samuraje, který opustil službu v knížectví Himedži a usídlil se v Kjótu. Jako chlapec vykazoval mimořádné nadání, a proto jej otec poslal v deseti letech do kláštera Enrjakudži na hoře Hiei, ústředního chrámu buddhistické školy Tendai, aby se stal *mnichem. Následujícího roku mladý Ansai vstoupil do kláštera Mjóšindži, který patřil zenové sektě Rinzai, a v sedmnácti letech odešel do kláštera v provincii Tosa (dnešní prefektura Kóči), která byla od konce období Muromači centrem neokonfuciánských studií školy *Nangaku* (jižní učení). Pod vlivem Učení středu (*Čung jung*) se definitivně odvrátil od *buddhismu a nadále se věnoval výhradně studiu *Ču Siho neokonfucianismu. Tímto krokem však popudil knížete z Tosy a byl nucen odejít zpět do Kjóta. V roce 1646 se formálně vrátil k světskému životu a o rok později uveřejnil své první dílo *Hekii* (Vyvrácení hereze), v němž se plně ztotožnil s Ču Siho neokonfuciánským učením a odmítl buddhismus. V roce 1655 začal přednášet neokonfucianismus a otevřel si soukromé učiliště – školu *Kimon* –, která působila v Kjótu i v Edu a úspěšně konkurovala Hajašiho škole. V té době se Ansaiovi podařilo získat přízeň nejvyššího *šógunova poradce Hošiny Masajukiho, jehož prostřednictvím se dostal až do nejvyšších politických kruhů.

Ansai v žádném případě nebyl originálním neokonfuciánským myslitelem. Jeho pojetí Ču Siho učení mělo charakter strohého moralizování se silným důrazem na úctu (*kei, cucušimi*) a povinnost (*gi*). Jako vynikající znalec Ču Siho života a díla však přispěl k systematickému uvedení neokonfuciánského učení do japonského prostředí. Jeho dílo *Bunkai hicuroku* (Poznámky k četbě) je dodnes zřejmě nejlepším systematickým úvodem do myšlení školy Čcheng-Ču, neboť vychází nejen z původních čínských pramenů, ale vykazuje i silný korejský vliv.

Brzy po zavrnutí buddhismu upřel Ansai svou pozornost na *šintó. Jestliže Ču Siho neokonfucianismus je výrazem pravé Cesty v Číně, pak v Japonsku představuje tuto pravou Cestu šintó, argumentoval Ansai a prosazoval souběžné studium neokonfuciánského i šintoistického myšlení (*šindžu kengaku*). Někteří Ansaiovi žáci sice považovali takovéto spojení racionálního neokonfucianismu s iracionálním náboženským cítěním šintó za nepřijatelné a jeho školu opustili, nicméně Ansaiovy myšlenky plně odpovídaly potřebám *šógunátu, a proto se staly nedílnou součástí politických zásad tokugawské vlády.

Svou šintoistickou nauku opřel Ansai o termín *Suika* (posvátný původ a ochrana), který je podstatou šintó. Toto původní šintó prý učila sama bohyně Slunce *Amaterasu* a prostřednictvím božstev (*kami*) je předala lidstvu. Šintó je proto možné považovat za japonskou obdobu Cesty králů (*ódó*), jež existovala ve starověké Číně, a je v podstatě totožné s původním *konfucianismem. Ansai tak vlastně ztotožnil čínské úvahy o *univerzu se šintoistickými *legendami o vzniku světa a jednotlivé prvky neokonfuciánské *metafyziky s projevy šintoistických božstev. Například neokonfuciánskou kategorii Nejvyšší nejzazší (*taiči*) prohlásil za totožnou s dvěma nejvyššími šintoistickými božstvy a jednotu mezi šintoistickými božstvy a lidmi vysvětlil za pomoci neokonfuciánského principu (*ri*), který je přítomný ve všech věcech.

Obdobně jako všichni konfuciáni také Ansai chápal lidskou *ctnost jako odraz kosmické ctnosti, jinak řečeno principu *ri*. Za ústřední hodnotu pak považoval dodržování neměnných morálních závazků, z nichž nejvýše stojí závazek povinnosti (*gi*), která je součástí vesmírné stavby a pramení z vůle *Nebes. Tato povinnost však úzce souvisí s druhou konfuciánskou hodnotou – s úctou, oddaností (*kei, cucušimi*). Tento původně konfuciánský termín však dostává v Ansaiově pojetí náboženskou konotaci. Úcta je etickým základem veškerého lidského jednání a projevuje se tím, že člověk ctí božstva a je oddán *císaři. Úcta je tak u Ansaie ztotožněna s výrazem „zbožnost“.

Základními prameny, které obsahují původní přesnou historickou pravdu, jsou podle Ansaie starobylé šintoistické texty, zejména kronika **Kodžiki* (712), jejichž studiem se lze dobrat původní podoby šintó a správně sledovat cestu božstev. Poukazoval zejména na ty části textu, které podporovaly jeho tvrzení, že Japonsko je posvátná země, zaujímající ve světě jedinečné postavení. Tato výjimečnost a nadřazenost pramenů z posvátného původu japonských císařů a z nepřerušené návaznosti císařské linie. Svě žáky proto učil, že pokud by *Konfucius (asi 551–497 př. n. l.) a *Mencius (asi 372–289 př. n. l.) přijeli do Japonska v čele invazní armády, mají jeho studenti povinnost chopit se zbraní a oba učence zajmout.

Ansaiovo učení mělo společně se školou národní vědy (*kokugaku*) nesporně velký vliv na myšlení vůdců hnutí za obrodu císařské moci, jež vyústilo v revoluci *Meidži (1868). Zároveň se však stalo jedním z ideologických základů extrémního nacionalismu, který vyvrcholil v době *druhé světové války. (Jan Sýkora)

James, Henry (15. 4. 1843, New York, USA – 28. 2. 1916, Londýn, Velká Británie), britský prozaik a literární kritik amerického původu; představitel literárního realismu. James nedokončil studia na Harvard Law School v Cambridge. Anticipoval modernismus 20. století a rozvíjel tradici kultivovaného a stylisticky virtuózního literárního stylu krásné literatury.

Námětem jeho tvorby se stala zejména konfrontace amerického a evropského způsobu života. Podněty čerpal prostřednictvím vlastních zkušeností a cest, zejména po Evropě. Od roku 1876 žil trvale v Londýně a v roce 1915 získal britské občanství. Do jeho literární produkce patří román *The Golden Bowl* (Zlatá číše, 1904), který pojednává o dvou vzájemně propletených manželstvích, jimiž prostupuje vypočítavost, chamtivost a milenecký poměr. Příběh se odehrává v roce 1903, v období, kdy mladí aristokraté prodávají svůj titul bohatým dědičkám a půvabné nemajetné krásky se stávají doplňkem zámožných mužů pokročilého věku. Název románu a jeho obsahové poselství James odvodil ze starozákonní knihy Kazatel 12, 6: „Pamatuj na svého Stvořitele, dřív než se přetrhne stříbrná šňůra a zlatá mísa než se rozbije, dřív než se roztrhne džbán nad pramenem a kolo u studny se rozláme.“

Novela *Daisy Miller* (Daisy Millerová, 1878 časopisecky, knižně 1879) pojednává o mladé liberální ženě, která se svým nonkonformním chováním a odlišnými životními hodnotami vymyká pravidlům viktoriánské společnosti. Touhu dosáhnout daného cíle James zachytil v románě *The Aspern Papers* (Listiny Aspernovy, časopisecky 1888, knižně 1888), v němž se mladý literární vědec (Henry Jones) snaží získat korespondenci z pozůstalosti romantického básníka Jeffreyho Asperna. Román *The Portrait of a Lady* (Portrét dámy, časopisecky 1880–1881, knižně 1881) popisuje příběh, který se odehrává v 70. letech 19. století. Mladá a inteligentní Američanka (Isabel Archerová) je vmanipulována do sňatku se starším, ovdovělým a lehkovážným sběratelem umění (Gilberte Osmond), žijícím v Itálii, jenž jí ztrpčí život.

V eseji *The Art of Fiction* (Umění románu, 1884) James předložil úvahu, že úlohou románu je soutěžit s životem a poskytnout přesvědčivou iluzi reality (úsilí o maximální autenticitu). Podle Jamese by se román měl vyznačovat zvláštním a nepravidelným rytmem života.

K dalším dílům se řadí: *The American* (Američan, časopisecky 1876–1877, knižně 1887), *Washington Square* (Washingtonovo náměstí, časopisecky 1880, knižně 1881), *What Maisie Knew* (Co všechno věděla Maisie, 1897) nebo *The Turn of the Screw* (Utažení šroubu, 1898). (Barbora Půtová)

James, William (11. 1. 1842, New York, USA – 26. 8. 1910, New Hampshire, USA), americký filozof a psycholog; zakladatel *pragmatismu a americké *psychologie. James získal kosmopolitní vzdělání, neboť jeho otec Henry James zajišťoval pro své děti střídavá studia v Evropě a Americe. James tak studoval nejen ve Spojených státech amerických, ale také v Anglii Německu a ve Francii. Jamesův otec synovi domluvil sňatek s Alicí Gibbensovou, kterou si James po dlouhé známosti v roce 1878 vzal a měl s ní pět dětí. V roce 1870 prožil hlubokou duševní krizi, z níž se zotavoval dlouhé měsíce, ale fakticky se nikdy

zcela nevytěžil. Měsíce trvající depresivní období podstatně poznamenalo jeho intelektuální život. James vystudoval medicínu na Harvardu. Získal však rozsáhlé vědomosti z řady dalších vědních oborů, zejména z *fyziologie, *literatury, *umění, *filozofie a německé psychologie. Rozsáhlé znalosti přispěly k interdisciplinárnímu charakteru Jamesových prací. Jedním z nejdůležitějších vlivů na Jamesovo myšlení měla *Darwinova teorie *biologické evoluce, s níž se pravděpodobně seznámil v letech 1863–1865, kdy navštěvoval přednášky z fyziologie a komparativní anatomie.

James stojí u základů moderní americké psychologie a filozofie pragmatismu; je také uznáván jako jeden ze zakladatelů americké psychologie, ale osobně psychologii nechápal jako vědu, a nechtěl být ani jako psycholog označován. James je dnes pokládán za zakladatele moderní americké psychologie, i když nikdy nezískal žádné formální vzdělání v tomto oboru. Jednou prý prohlásil, že první přednášku, kterou z psychologie slyšel, byla ta, kterou pronesl. Jedním z hlavních pilířů Jamesova pojetí psychologie se stala Darwinova teorie biologické evoluce. Základy moderní americké psychologie James položil hlavně úspěšným dvousvazkovým dílem *The Principles of Psychology* (Základy psychologie, 1890). Příprava tohoto monumentálního díla, které měl podle smlouvy s vydavatelem zvládnout za dva roky, trvala celých dvanáct let.

Jamesovo pojetí psychologie vychází z pojetí jedinců jako produktů biologické evoluce. Při formulování vlastního pojetí lidské mysli vyšel z instinktivistických teorií Johna Georga *Romanese (1848–1894), Georga Heinricha Schneidera (1860–1928) a Douglase Alexandera Spaldinga (1841–1877). James definoval *instinkt jako schopnost jednání takovým způsobem, aby bylo dosaženo určitých cílů, a to bez předvídání těchto cílů a bez předchozího osvojování si takového jednání. James tvrdil, že člověk je vybaven větším množstvím instinktů než kterýkoli jiný živočišný druh a lidská mysl je z podstatné části produktem biologické evoluce. Percepce barev, chutí, doteků, zvuků a podobně jsou evolučně vzniklé mentální reakce. Stejně tak je to s mentální reprezentací *času a *prostoru. Podle Jamese je racionální myšlení umožněno vědomím a schopností identifikovat rozdíly. Jejich kombinace umožnila našim evolučním předkům přežít a je základem vyšších *kognitivních schopností, které se utváří v průběhu *ontogeneze zkušeností, kdy dochází k uspořádání zkušeností v rámci dědičného kognitivního rámce. Jamesovo pojetí lidského vědomí je funkcionalistické, neboť duševní procesy vznikly evolučně díky tomu, že plnily funkce, které vedly k zvyšování zdatnosti svých nositelů. Vědomím jsou podle Jamese vybaveny vyšší druhy živočichů a stejně jako jiné mentální znaky je vědomí výsledkem biologické evoluce. Vědomí není podle Jamese jen výsledkem aktivity *mozku, ale je to proces, který do jisté míry umožňuje kontrolovat aktivitu *centrálního nervového systému, který je příliš komplexně vyvinutý, než aby se mohl sám řídit. Mozek je podle Jamese nástrojem možností, ale nikoli jistot. Ale vědomí, se svými vlastními cíly a velmi dobrou znalostí možností, které k cílům vedou a které nikoli, bude, pokud je vybaveno kauzální účinností, posilovat žádoucí možnosti a potlačovat nežádoucí či neutrální. Vědomí tak posiluje účinnost centrálního nervového systému a přispívá k přežití *organismu a tím i k vyšší zdatnosti. James tak mentální funkce chápal jako produkt biologické evoluce, které slouží k přežití jedinců a jejich přizpůsobování podmínkám prostředí.

Vzhledem k tomu, že James založil svou psychologii na Darwinově teorii biologické evoluce, je označován za jednoho z předchůdců *evoluční psychologie. James se velmi dobře orientoval v dobové darwinistické literatuře a ve svých dílech proto těžší nejen z Darwina, ale navázal také na své současníky Johna Georga Romanese, Conwyho Lloyda *Morgana a částečně na lamarckisticky orientovaného Herberta *Spencera, od něž se však později definitivně odvrátil k *darwinismu. Mezi *názory Jamese, Morgana a Romanese však existují podstatné rozdíly. Romanes předpokládal kontinuitu mentální evoluce mezi jednotlivými druhy. Morgan kladl důraz na roli učení při evoluci adaptivního chování. James však

předpokládal, že mentální procesy plní funkce důležité pro přežití či *reprodukcii. Jamesovo dílo tak bylo ovlivněno nejen samotným Darwinovým dílem, ale proluly se v něm i různé tehdejší darwinistické směry. James zásadním způsobem přispěl k budování psychologie jako empirické vědy a k vymezení jejího předmětu, avšak darwinistický základ jeho psychologie nenašel významnější pokračovatele. V současnosti se však na jeho názory odvolávají představitelé *evolučních sociálních věd.

Následkem horolezecké výpravy do pohoří Adirondack (stát New York), kterou James podnikl v roce 1898, se u něho projevil srdeční problém. Jeho zdravotní stav se i nadále zhoršoval, a tak v roce 1907 opustil místo na Harvardu. V posledních třech letech svého života napsal své stěžejní filozofické dílo o pragmatismu. James byl až do své smrti nesmírně aktivní a živě se zajímal i o dění v psychologii. Svědčí o tom i jeho osobní setkání se zakladatelem psychoanalýzy Sigmundem *Freudem (1856–1939), k němuž došlo během Freudovy návštěvy Spojených států amerických v roce 1909. V roce 1910 ještě James podnikl cestu do Evropy, ale krátce po svém návratu do New Hampshiru zemřel. (Martin Soukup)

jamka, Allenova, **fossa Alleni*.

jamka, Claudiova, místo v malé pánvi, kde je u žen, které rodily, uložen *vaječník. Tuto jamku ohraničují vpředu **vasa iliaca interna* s **ureterem*, vzadu **os sacrum*. (Lenka Vargová)

jamka, kúlová, *jáma.

jamka, podpažní, **axilla*.

jamka, ústní, **stomodeum*.

jamka, varná [archeologie, etnoarcheologie], způsob vaření tekutin v nepropustných kožených vacích, které se vkládají do menších kotlíkovitých jamek; tekutina se přivádí do varu vrháním rozpálených kamenů. Tento postup je znám z etnologie předkeramických kultur, v archeologii je doložen nálezy kotlíkovitých jamek v okolí ohnišť, s nálezy varných kamenů uvnitř nebo při okraji jamky (například *Dolní Věstonice a *Pavlov pro *paleolit, Okrouhlík a další severočeské skalní *převisy pro *mezolit). (Jiří A. Svoboda)

jamková keramika, *kultura s jamkovou keramikou.

jamky, zubní, **pits*.

jámová kultura, *kultura, jámová.

Jan Křtitel (Jan, hebrejsky: *Jóchánan*, „Bůh je milostiv“), syn Zachariáše a Alžběty, novozákonní *prorok. Vedl asketický život v judské poušti, kázal mravní očistu a oznamoval příchod *Božího království. *Ježíš Kristus se od něj nechal pokřtít. Jan Křtitel byl uvězněn Herodem Antipou, jemuž vytýkal *manželství s Herodiadou, ženou jeho bratra Filipa. Byl st'at na rozkaz královny Herodiady, exekuci údajně předcházela Herodianina intrika s dcerou *Salome. (Jaroslav Malina)

Jan Křtitel a Salome, *Jan Křtitel, *Salome.

Jan Nepomucký (vlastním jménem Jan Velflín [Welflin, Wölflin] z Pomuku, kolem 1345, Pomuk u Plzně – 20. 3. 1393, Praha), katolický *kněz, generální vikář pražské arcidiecéze; mučedník a jeden z českých zemských *patronů. Byl umučen a hozen do Vltavy. Hlavním důvodem jeho smrti bylo nepřátelství mezi králem Václavem IV. a pražským *arcibiskupem Janem z Jenštejna, jehož součástí byl i spor o jmenování vysokých církevních hodnostářů. Spory se vyhrtyly roku 1393 kvůli volbě nového *opata benediktinského *kláštera v Kladrubech, kterou Jan z Pomuku jako generální vikář rychle potvrdil, zatímco král dlel na Křivoklátě a nestačil se tak proti volbě postavit. Rozzuřený král dal vikáře spolu s dalšími arcibiskupovými *úředníky zatknout (Jenštejn stačil včas uprchnout), vyslýchat a krutě mučit – prameny uvádějí, že se mučení dokonce aktivně účastnil. Zatímco všichni ostatní postupně slíbili, že se svému pánovi postaví, Jan z Pomuku na mučidlech zemřel. Podle rozšířené *legendy byl však vikář umučen proto, že odmítl prozradit zpovědní tajemství královny Žofie.

Pohřben byl u sv. Víta v Praze a hned po smrti uctíván, svatořečen však až roku 1729 jako Jan Nepomucký.

Jan Nepomucký se těšil se velké úctě v době *baroka, jež se projevovala v *architektuře i *ikonografii. Jeho *atributy jsou: kanovnické roucho, biret, pět hvězd kolem hlavy, *krucifix v pravici, palma, kniha a prst na ústech. (Michaela Králíková, Miloš Macholán)

Janagita, Kunio (31. 7. 1875, Cudžikawa, Japonsko – 8. 8. 1962, Japonsko), japonský básník, novinář a etnograf; zakladatel etnografických studií a folkloristiky v Japonsku. Vyrůstal v rodině šintoistického kněze a po studiích práv na Tokijské císařské univerzitě pracoval v letech 1900–1919 jako státní zaměstnanec na ministerstvu zemědělství a obchodu. V letech 1919–1930 pak působil jako novinář jednoho z největších japonských deníků *Asahi šinbun*. Díky častým služebním cestám po celém Japonsku se podrobně seznámil s lidovou kulturou a mimořádnou pozornost věnoval zejména lidové slovesnosti.

Publikoval více než 100 knih a přes tisíc článků s tematikou japonského *folkloru. Ve svých odborných dílech se snažil najít, popsat a obhájit prvky japonských tradic, které přežily modernizaci na přelomu 19. a 20. století. Na jejich pozadí dokládal odlišnost a jedinečnost japonské národní kultury. V roce 1951 mu císař udělil Řád za kulturu. Jeho sebrané spisy (*Teihon Janagita Kunio šú*) čítají 36 svazků; k nejznámějším pracím patří *Tóno monogatari* (Příběhy z Tóna, 1910) – sbírka 119 lidových příběhů, legend a pohádek z oblasti dnešní prefektury Iwate. (Jan Sýkora)

Jang Kuej-fej (719–756), *konkubína tchangského *císaře *Süan-cunga. Císaře okouzila natolik, že si dobyla výsadní postavení mezi zástupy milostnic a následně získala i vlivné *úřady a pocty pro členy své rodiny. Za *vlády Süan-cunga se postupně vyostřovalo politické napětí, které vyústilo ve zničující vojenské povstání. Za viníky této pohromy byla mezi jinými označena i intrikující rodina Jangova, především pak sama Jang Kuej-fej a její bratr Jang Kuo-čung. *Garda doprovázející císaře se vzbuřila a žádala smrt obou domnělých viníků. Císař byl nucen vydat rozkaz k popravě: Jang Kuej-fej byla uškrcena hedvábným šátkem, Jang Kuo-čung zabili vzbuření vojáci. Císař Süan-cung poté abdikoval a uchýlil se do ústraní. Avšak po celý zbytek života nedokázal na Jang Kuej-fej zapomenout, ještě ve stáří se obklopoval taoistickými *mnichy a žádal po nich, aby mu alespoň na okamžik přivolali zpět duši milované ženy.

Příběh inspiroval vznik řady literárních děl, z nichž vyniká zvláště *Píseň o věčném žalu (čínsky: *Čchang-čen ke*), skladba básníka *Po Ťü-iho. (Jaroslav Malina)

jangban (z korejštiny: doslova „dvojí dělení“), dělení korejského úřednictva na civilní a vojenské. Jangban byl dědičně příslušníkem vládnoucí elity, měl přístup k *úřadům a moci, šlo o jakousi korejskou *šlechtu. (Miriam Löwensteinová)

jangšaoská kultura, *kultura, jangšaoská.

Jang-c'-ťiang, též *Čchang-ťiang (Dlouhá řeka), největší čínský veletok (délka 6 300 km, povodí 1,8 milionu km², průtok při ústí do Východočínského moře 25 000–30 000 m³/s); řeka mající velký význam pro rozvoj čínské kultury a *civilizace od pravěkých dob. (Josef Kolmaš)

janičár (z turečtiny: *yeni çeri*, „nové vojsko“), příslušník elitního pěšího sboru turecké armády, složeného zejména z válečných zajatců a násilně odvedených křesťanských dětí (poturčených balkánských *Slovanů). Procházeli náročným výcvikem a byli vychováváni k islámskému *fanatismu. Sbor janičárů byl vytvořen v roce 1362 *sultánem Muradem I. (1326–1389), v 15.–18. století tvořil jádro tureckého vojska. Janičáři měli značné výsady, ovlivňovali výběr velení včetně osoby *sultána. V roce 1826 byly sultánem Mahmutem II. (1785–1839) v rámci modernizace osmanské armády tyto oddíly zrušeny a při následné vzpouře byli janičáři vyvražďeni, případně posláni do *exilu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Janin, Valentin Lavrentěvič (6. 2. 1929, Vjatka, Rusko), ruský archeolog a historik; profesor na Moskevské státní univerzitě v Moskvě. Zabýval se obdobím ruského *feudalismu na základě *archeologie, *numizmatiky a *sfragistiky; od roku 1962 byl vedoucím Novgorodské archeologické expedice v *Novgorodu.

O novgorodských výzkumech publikoval řadu odborných studií a knih a jednu populárně vědeckou knihu *Ja poslal těbe berestu ...* (Poslal jsem Ti březovou kůru, 1965). (Jaroslav Malina)

Janomamové (*Janoáma*, *Ja□nomamö*, „Ti z vesnice“), etnická skupina jihoamerických *indiánů obývajících tropické deštné pralesy Amazonie v povodí řeky Orinoko na brazilsko-venezuelské hranici. Poprvé byli kontaktováni v roce 1929. Žijí na teritoriu o rozloze téměř 200 000 km², jejich populace se odhaduje na 26 000 jedinců. Toto teritorium sdílí společně s etnickými skupinami Guaharibo, Širianá a s *Waiky; dodnes se vedou spory o to, zda se jedná o jedinou etnickou skupinu nebo o více samostatných etnických skupin. V současnosti jsou Janomamové ohrožováni novými importovanými druhy malárie, *genocidou, *AIDS a těžbou *zlata, jehož ložiska se na jejich území nachází. Zlatokopové (*garimpeiros*) s sebou přinášejí choroby, proti nimž nejsou Janomamové imunní. Jejich jazyk patří do janomamské jazykové rodiny, která má několik podskupin a dialektů (Cobari, Padamo-Orinoko, Parima).

Obživu získávají *lovem, *sběrem a zahradničením – sezonním pěstováním *manioku a banánů, takto získané produkty pokrývají až 40 % jejich potřeb. Ačkoli zakládají *vesnice někdy až se třemi sty obyvatel, vedou jako typičtí lovci-sběrači vysoce mobilní způsob života. V čele každé vesnice je starosta; je zodpovědný za řešení vnitřních sporů a reprezentování vesnici navenek. Autorita starostů závisí na obecném uznání jejich statečnosti, šlechtivosti a charizmatu, svá rozhodnutí nemohou nijak vynucovat. Jejich *kultura je orientována na muže; ženy mají nízké společenské postavení; jsou často bity a zneužívány, a to jak útočníky z jiných vesnic, tak vlastními manžely.

Příbuzenský systém je *patrilinéární a rozlišuje stranu matky a otce (bifurkace) a je variantou irokézského příbuzenského systému; *sociální struktura je rozdělena na dvě *exogamní descendenční skupiny (*descendence); *muži z jedné skupiny si mohou brát některé *ženy z druhé skupiny a *vice versa*; příslušníci jedné skupiny se v rámci své *generace vzájemně označují jako „bratři“ a „sestry“; potenciální manželky ve druhé skupině jako „ženy“ (*suaböya*) a jejich bratry jako „švagry“. Rozlišují *paralelní bratrance / sestřenice a *křížové bratrance / sestřenice; *sňatek lze uzavřít jen s křížovými bratranci / sestřenicemi, nikoli s paralelními bratranci / sestřenicemi. Dívky se vdávají ve věku okolo třinácti let, chlapci se žení ve věku okolo dvaceti let věku; délka generací je proto rozdílná pro muže a ženy; z toho vyplývá problém dodržování preskriptivních pravidel pro uzavírání *manželství, který muži řeší manipulováním terminologií *příbuzenství zařazováním žen do kategorie *suaböya*, aby tak zvýšili své šance na uzavření manželství.

Život Janomamů je naplněn chronickými válečnými konflikty. Americký kulturní antropolog Napoleon A. *Chagnon (narozen 1938) formuloval ve svých základních dílech o Janomamech (*Yanomamö: The Fierce People* [Janomamové: Zuřivý lid], 1968, *Studying Yanomamö* [Výzkum Janomamů], 1974) *hypotézu, že neustálé válečné konflikty podporují preferenci mužských potomků, která proto vede k praktikování *infanticidy. Následný nedostatek žen vede k boji o ženy. Chagnon odmítl interpretaci chronických válek jako důsledku nedostatku živočišných proteinů, kterou předložil americký kulturní antropolog Marvin *Harris (1927–2001) v knize *Cows, Pigs, Wars and Witches: The Riddles of Culture* (Krávy, prasata, války a čarodějové: Kulturní hádanky, 1974). Na základě detailních studií je Chagnon totiž přesvědčen, že Janomamové saturují všechny své dietetické potřeby lovem, sběrem a zahradničením. (Martin Soukup)

Janošík, Jan (26. 6. 1856, Vrbátky [Prostějov] – 8. 5. 1927, Praha), český embryolog a histolog; zakladatel moderní české *anatomie. Zabýval se studiem některých vnitřních orgánů

(například vývojem *pankreatu, *sleziny, *nadledvin a urogenitálního systému). Je autorem učebnice *Histologie a mikroskopická anatomie* (1892) a *Učebnice člověka* (1897, 1912, 1920). V letech 1894–1926 vedl Anatomický ústav České lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze, v roce 1905 byl zvolen jejím rektorem. (Ladislava Horáčková)

Janota, Otokar Jindřich (2. 7. 1882, Praha – 5. 3. 1919, Praha), český hispanista. Zabýval se románskými literaturami. Neprojevoval sice velký zájem o latinskoamerickou oblast, ale jeho překlad inckého dramatu *Apu-Ollantay* (*Ollanta čili přísnoť otcovská a velkomyslnost králova*. Praha 1918) a edice gramatiky kečujštiny (*Španělská mluvnice jazyka peruánského*. Praha 1908) z rukopisu v pražské Univerzitní knihovně se staly součástí tradice české iberoamerikanistiky. (Oldřich Kašpar)

jansenismus, poreformační pokus obnovy *katolické církve a náboženského života, který inspiroval Cornelius Jansen (1585–1638), katolický *biskup z Ypres, svým dílem *Augustinus* (Augustinus, publikováno posmrtně v roce 1640). V protikladu k *renesanci a *osvícenství, které zdůrazňovaly důstojnost a *rozum člověka, zdůrazňovali jansenisté, že pouze *Boží milost umožňuje dostát Božím přikázáním. Pojetí Boží milosti založili na *Augustinově učení, v *opozici k *jezuitům. Na základě papežských odsouzení roku 1653 a 1713 se jansenisté spojili s odpůrci římského centralismu. V roce 1710 dal francouzský *král Ludvík XIV. zničit *klášter Port-Royal, centrum francouzského jansenismu. Jansenisté uprchli do Holandska, kde se odštěpili od Říma a v roce 1723 založili katolicko-jansenistickou církev v Utrechtu v čele se zdejšími *arcibiskupem. Její zbytky zanikly na počátku 19. století.

Jansenismus měl ohlas a stoupence zejména v Itálii, Německu a Rakousku. Představiteli jansenismu byli i významní vědci a umělci: francouzský filozof, filolog, teolog a matematik Antoine Arnauld (1612–1694), francouzský filozof, fyzik a matematik Blaise *Pascal (1623–1662) nebo francouzský dramatik Jean *Racine (1639–1699) aj. (Jaroslav Malina)

jantar, souborný název pro fosilizované pryskyřice jehličnatých stromů, zachované v třetihorních usazeninách nebo v druhotných polohách: „pravý“ jantar (succinit), zlatavého zbarvení a smolného lesku, pocházející z vyhynulé borovice *Pinus succinifera* se objevuje v severní třetině Evropy od Anglie po Rusko, velmi příbuzný materiál pak ve Středomoří a ojedinele dokonce i u nás. Už v *pravěku byl jantar nalézán především na baltském pobřeží od Dánska po Finsko, vyplavený vodou z původního uložení v podobě zrn a amorfních hlíz o váze až 10 kg.

Jantar byl vyhledáván a zpracován na ozdoby již v *paleolitu a nejpozději od mladšího *eneolitu byl baltský jantar předmětem *směny, kterou se šířil nejen po Evropě, ale dokonce až na starověký *Přední východ. (Viz též *cesta, Jantarová.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Jantarová cesta, *cesta, Jantarová.

Jantarová stezka, *cesta, Jantarová.

Janus (Ianus), římský *bůh začátku a konce, *patron městských bran, *symbol počátku všech věcí. Jako bůh vchodu i východu byl zobrazován s dvěma tvářemi, z nichž jedna hledí dopředu a druhá dozadu. Jeho tvář zdobila nejstarší římské lité *mince – bronzové asy. (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

jao, *jaoština.

Jao (2333–2234 př. n. l.), legendární *císař v počátcích čínského starověku. Za Jaovy *vlády údajně začalo pozorování nebeských těles a byl zaveden *kalendář. Jao za svého nástupce určil Šuna místo svého syna, podrobil ho však těžkým zkouškám. Šun se prý vyznal v hrnčířství a sám obdělával pole. Procestoval čtyři nebeské kraje a zahnal čtyři neblahé bytosti. Šunovým nástupcem byl *Jü. (Jaroslav Malina)

jaoština (jao), *thajský jazyk užívaný menšinou v západní Číně. (Viz též *Jaové.) (Jaroslav Malina)

Jaové:

1. *bantuská populace v Tanzanii, Malawi a v Mosambiku; celkem asi 2 miliony příslušníků. *Jazyk patří do skupiny *benuekonžských jazyků. Kolem roku 1830 se usadili na dnešním území, podíleli se na obchodu s *otroky. Dnes jsou většinou zemědělci. Obývají roztroušené rodinné usedlosti, které sestávají z rodiny nejstaršího bratra a z rodin jeho sester. Následnictví je *matrilinéární. Věřící jsou většinou *muslimové. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík);

2. (vlastním jménem Min), etnikum v jižní Číně (2,6 milionu), v severozápadním Vietnamu (470 000), dále menší populace v Myanmarském svazu (dřívější Barmě), Laosu a Thajsku. *Jazyk (*jaoština) patří do skupiny *miao-jao *austroasijské rodiny. Jsou usedlí zemědělci, žijí v rozptýlených skupinách. Následnictví je *patrilinéární, *rodina je *rozšířená, *manželství zpravidla *monogamní. V čele *vesnice je volený *náčelník. Kolem začátku našeho *letopočtu žili v Chu-nanu, ale pod tlakem *Číňanů migrovali na jihozápad; *migrace v podstatě ještě neskončila. Náboženství je *animistické (*kult předků), část byla *christianizována. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrdý)

Japonci (vlastním jménem Nippondžin, Nihonjin), východoasijský *národ mongoloidního původu sídlící na Japonských ostrovech Kjúšú, Šikoku, Honšú a Hokkaidó a řadě dalších v celkovém počtu 128 milionů lidí (odhad z roku 2005). Kromě toho žijí četné japonské menšiny na Havajských ostrovech, v USA, Brazílii, Peru aj. Japonci nazývají svou vlast Nippon („kmen *slunce“), případně Nihon, původně evropské označení je Zipang – názvy jsou odvozeny z čínského termínu pro počátek či zrození slunce. Jejich *jazyk, *japonština, byl považován za zcela samostatnou skupinu, dnes je často řazen mezi *altajské jazyky.

Počátky *japonské civilizace a etnogeneze Japonců jsou v dlouhotrvající *džómonske kultuře, která se vyvíjela od sběračsko-loveckého stadia v *pozdním paleolitu až k neolitickému způsobu hospodaření (*civilizace, japonská). Příslušníci kultury Džómon (Jómon) byli pravděpodobně přímými předchůdci nejstarších přistěhovalců a dnešních *Ainů, považovaných za praobyvatele Japonska. Jejich jméno je odvozeno od *keramiky zdobené „provazovým vzorem“ (velkých nádob s bohatě plasticky tvarovanými a prolamovanými hrdly), která je mezi neolitickými kulturami výjimečná. Po roce 300 př. n. l. přicházely na ostrovy nové etnické skupiny z oblasti kontinentální Koreje (tzv. *kultura, jajoiská), vyznačující se červenou keramikou a užíváním *bronzu. Její nositelé vykazovali tungidní a severočínský původ nebo vliv. Kolem roku 300 n. l. začala v Japonsku *doba železná a nastalo období mohyl (Kofun), ovlivněné již čínskou kontinentální civilizací. První vlna sinizace vrcholila převzetím čínského správního systému v roce 645. S příchodem *buddhismu v 6. století se centrum *země přesunulo ze severu ostrova Kjúšú do krajiny kolem *města *Nara, založeného v roce 710. Vznikly první významné *kroniky *Kodžiki (roku 712) a *Nihongi (roku 720). V téže době již zakotvil v Japonsku buddhismus a jiné kulturní vlivy, pronikající zejména z Číny. Japonci převzali například *čínské písmo, z něhož se do 10. století vyvinuly dvě paralelní zjednodušené abecedy o 47 slabikách, užívané dodnes v kombinaci s čínskými znaky. První abeceda zvaná *hiragana* („oblé písmo“) se užívá k přepisu gramatických koncovek a syntaktických vazeb, zatímco hranatá *katakana* („angulární písmo“) dnes slouží výhradně k přepisu cizích slov.

V letech 1274–1281 odrazili Japonci útoky *Mongolů, v roce 1637 vyhlásili vnitřní izolaci Japonska od ostatního světa. Teprve v roce 1868 byly navázány kontakty s Evropou a USA a nastoupilo období *Meidži (do roku 1912), během něhož Japonsko rychlým tempem přejala vymoženosti západní civilizace, včetně imperialistické politiky, jež dovedla *zemi k zničující *druhé světové válce. Po prohrané válce došlo s pomocí americké okupační armády a administrativy k obnově země a od šedesátých let 20. století také k nebývalému rozmachu japonského hospodářství a kultury, v nichž se prolínají nejnovější *objevy a *vynálezy *vědeckotechnické revoluce s tradičním myšlením a prastarou *symbolikou Japonců: od roku

1860 má Japonsko ve státním *znaku květ žluté chryzantémy a v parlamentním systému dosud figuruje japonský *císař, stále uctíváný jako syn Slunce. V *náboženství hrají největší roli *šintoismus a buddhismus. (Helena Honcoopová)

japonská civilizace, *civilizace, japonská.

japonské písmo, *písmo, japonské.

japonský buddhismus, *buddhismus, japonský.

japonský konfucianismus, *konfucianismus, japonský.

japonština, jazyk dnes často řazený do *altajské rodiny, užívaný v Japonsku, na Tchajwanu, Havajských ostrovech, v USA a Brazílii. (Viz též *Japonci.) (Helena Honcoopová)

jarlyk (z mongolského *jarligh* a tatarského *yarligh*, turecky: *yasa*, „pravidlo, předpis, nařízení“), výsadní listina vydaná tatarským (mongolským) *chánem, jež opravňovala k držbě *půdy, osvobození od daňových nebo jiných povinností, případně potvrzovala právoplatnost *vlády *knížete v oblasti podřízené *mongolské říši, respektive nástupnických *států.

(František Čapka)

jaro, pražské, publicistické označení pro pokus o reformu komunistické moci v Československu, krátké období rozkvětu *demokratického socialismu s „lidskou tváří“.

Začátek: lednové plénum Ústředního výboru *Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) (3.–5. 1. 1968), na němž byl Antonín Novotný (1904–1975) nahrazen ve funkci tajemníka KSČ (zůstal prezidentem) Alexandrem *Dubčekem (1921–1992). Znaky: 1. růst politické aktivity lidu (demokratizace společenských organizací); 2. boj uvnitř KSČ (reformní komunisté *versus* konzervativci); 3. ekonomická reforma (rekonstrukce národního hospodářství schválením tržního modelu); 4. humanizace *kultury; 5. zárodky pluralitní *demokracie (Klub angažovaných nestraníků, Klub 231, příprava pro založení dalších *politických stran); 6. zesílení vnějších tlaků („varšavská pětka“, jednání v Čierné nad Tisou, v Bratislavě). Konec: invaze vojsk Varšavské smlouvy v noci z 20. na 21. 8. 1968. (František Čapka)

jarosit, klencový pseudokubický *minerál, zásaditý síran železito-draselný $K_2Fe_6(OH)_{12}(SO_4)_4$; je okrově žlutý, hnědý, nebo tmavohnědý, silně skelně až diamantově lesklý a tvoří drúzy droboučkových, tabulkovitých nebo klencových krystalů. Vzniká v oxidačních pásmech ložisek sirných rud hlavně rozkladem pyritu.

Jarosit byl po rozetření na kamenných podložkách a po smíchání prášku s vodou nanášen pomocí štětce na povrch nádob v *kultuře s moravskou malovanou keramikou; zde vytvářel typický žlutý dekor. (Martin Hložek)

Jaroslav Moudrý (kolem 978 – 2. 2. 1054), velkokníže *Kyjevské Rusi od roku 1019; syn Vladimira I. Svjatoslaviče. Zajistil jižní a západní hranici knížectví, upevnil dynastické svazky s řadou evropských *zemí. Za jeho panování byl zpracován nejstarší ruský zákoník *Russkaja Pravda*. V roce 1051 byl nastolen první ruský metropolita Ilarion. Jaroslav Moudrý zajistil kulturní rozmach (výstavba Kyjeva, překlady církevních knih aj.), říši rozdělil svým pěti synům. (Jaroslav Malina)

Jaroš, Peter (2. 1. 1940, Hybe, Slovensko), slovenský prozaik a scenárista. Byl až příliš otevřen podnětům zvenčí, takže se na jeho díle podepsala experimentální próza 60. let a francouzský „nový román“. Za clonou těchto experimentů se však prodíral vlastní Jarošův výraz, postupně v prózách *Návrat so sochou* (Návrat se sochou, 1969), *Krvaviny* (1970), *Až dobehneš psa* (Až dobehneš psa, 1971), *Pýr* (1971), *Pradeno* (Přadeno, 1974) a *Trojúsmevový miláčik* (Miláček s třemi úsměvy, 1973).

Jarošovým patrně nejlepším a neúspěšnějším dílem i z důvodů úspěšného zfilmování režisérem Jurajem Jakubiskem v roce 1983 je román *Tisícročná včela* (Tisíciletá včela, 1979); *sexualita má v tomto románu význam individuálního projevu síly a svobody člověka, současně je však součástí pnutí směřujícího k zachování rodu a soustřeďuje v sobě sílu celých generací. (Ivo Pospíšil)

Jarošová, Lenka (3. 5. 1968, Vítkov), česká archeoložka a antropoložka; absolventka magisterského oboru archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Disertační práce: *Artefakty z třetihorních mušlí z mladopaleolitických lokalit Pavlov a Dolní Věstonice* (2003), školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Zabývala se zejména paleolitem a mezolitem se zaměřením na strukturu a funkčnost sídlišť loveckých populací a studium terciérních fosilií.

V současnosti se věnuje výzkumu kvartérních sedimentů a ledovcových souvků. Kontakt: Mgr. Lenka Jarošová, Ph.D., Slezské zemské muzeum, Tyršova 1, 746 46 Opava, e-mail: jarosova@szmo.cz. (Jaroslav Malina)

Jarry, Alfred (8. 9. 1873, Laval, Francie – 1. 11. 1907, Paříž, Francie), francouzský dramatik, prozaik a básník. Jarry se sice nedožil vysokého věku (jeho život zkrátila pohlavní choroba), ale zapůsobil hluboce na vývoj moderního umění. Tento bohém a mystifikátor se stal jedním z nemnoha autorů, k nimž se spontánně a bez výhrad hlásila antitraditionalisticky orientovaná *avantgarda: za svého předchůdce jej označili dadaisté, surrealisté i poetisté. Ti oceňovali jeho důsledné odmítání uměleckých a společenských *konvencí i jeho nespoutanou obrazotvornost a hravost. Jako vývojově perspektivní vnímali také jeho úsilí zrušit či propojit hranice mezi životem a uměním. Jarry se stal inspirátorem dadaistického „patafyzického“ hnutí, které parodovalo výkony vědy a činnost vědeckých společností (český Jára da Cimrman je lyrickým pokračovatelem těchto postupů). Z časového odstupu se Jarryho tvorba jeví také jako jeden z pilířů absurdního dramatu a absurdní literatury. Jarry v patnácti letech napsal světoznámou hru *Ubu Roi* (Král Ubu, premiéra 1896). Ubu se stal symbolem maloměst'ácké neomalenosti, hrubosti, hamižnosti, hlouposti a zbabělosti. Autor zde vytvořil svébytnou podobu černého humoru, v jehož základu se ocitá nadsázka, *konfrontace a disproporce.

Na principu *parodie je založen také román *Le surmâle* (Nadsamec, 1902). Jarry v něm karikuje dobovou módu – sportování a rovněž nadčasovou mužskou ješitnost a pýchu. Předvádí nadlidské výkony extrémně fyzicky a psychicky vyvinutého jedince, předchůdce dnešního supermana, aby odhalil samoúčelnost a směšnost aktivit tohoto typu. V tomto románu je „nadsamcem“ na první pohled neduživý, tajemný Ondřej Marcueil. Ten však svou nadřazenost před okolím skrývá a inkognito se dopouští nadlidských výkonů. Marcueil se stává rovněž iniciátorem sázky, která má rozhodnout, zdali muž „klasickým“ způsobem může obšťastnit ženu více než sedmdesátkrát během čtyřiašedesáti hodin. (Jiří Pavelka)

jařmo, *jho.

jařmový oblouk, *arcus zygomaticus.

jasnovidnost, údajná schopnost zření minulosti, budoucnosti či různých věcí a procesů na dálku. Člověk získává *informace o stavu vnitřního a vnějšího prostředí těmito smyslovými modalitami: zrakem, sluchem, hmatem, čichem a chutí, lze připojit ještě smysl pro rovnováhu, polohu a pohyby těla, vnímání tepla, respektive vnímání poškození organismu (bolest). Mnozí lidé se však z různých důvodů domnívají, že existuje i smysl, který nevyžaduje žádný specifický smyslový orgán, tedy čítí mimosmyslové (ESP – *Extra Sensory Perception*). Jeho základním projevem má být zejména telepatie (z řeckého *tele*, „daleko“ a *pátheia*, „trpění, cítění“, čtení myšlenek na dálku) a jasnovidnost, lucidita. Zastánci ESP již nejméně sto let provádějí rozsáhlé pokusy o *verifikaci těchto schopností, avšak bez úspěchu. Jejich teoretické zdůvodňování vychází buď z ezoterických a parapsychologických koncepcí (tzv. aura, biopole, mentiony aj.), nebo i z kvantové fyziky, ovšem za cenu její vulgarizace a chybného výkladu. (Vlnová funkce mozku může leckoho zaujmout, s výjimkou kvantových fyziků, kteří si jsou vědomi omezení kvantového popisu jevů na mikrosvět. Teorie strun nebo nedávno zřejmě verifikovaný jev kvantové teleportace jsou pro laiky natolik nepochopitelné, že se jich badatelé v oblasti ESP dosud zdráhají použít pro své argumentace.) Jasnovidnou

„metodou“ v podstatě pracují tzv. psychotronikové, zejména při určování diagnóz podle fotografií, dat narození a podobně. Jasnovidectví se člení na prekognici (prekognostiku – zření budoucnosti), retrokognici (retrokognostiku – zření minulosti) a telestézii (vnímání různých věcí a procesů na dálku).

Jasnovidnost je spjata s *věštěním, k němuž lze použít nejrůznější činnosti, procesy, jevy a přírodní útvary, které se vyznačují dostatečně velkou proměnlivostí či náhodností svého chování. Způsob věštění je označován složeninami obsahujícími výraz řeckého původu – mancie (*manteia*, „věštění“): kafemancie – věštění z kávové sedliny, lekanomancie – věštění z kapek oleje na vodě, ofiomancie (z řečtiny *óphis*, „had“) – věštění z chování hadů. Ornitomancie je věšební metoda založená na pozorování ptáků, skapulomancie je založená na věštění podle tvaru trhlin v *kosti lopatky (latinsky: **scapula*), vzniklých v důsledku jejího připečení nad ohněm (viz též *kosti, věšební). Nekromancie využívá k věštění budoucích událostí rozmluvy s dušemi mrtvých. Chiromancie se snaží o vykládání budoucnosti z ruky, přesněji z rýh, které na dlani vznikají svíráním pěsti. Římští haruspikové věštili z vnitřností obětovaných zvířat. Věštění z karet lze označit jako kartomancii. Používá se k tomu sestava sedmdesáti osmi karet – tarot. Dvacet dvě karty představují takzvané hlavní trumfy a dále je přítomno čtyřikrát (čtyři barvy) čtrnáct karet. Uroscopie (prohlížení moči) a uromancie (hádání diagnózy z moči) byla velmi rozšířená ve *středověku a dodnes ji provozují někteří lidoví léčitelé. Zvláštní nádobka na zkoumanou moč (matula) připomínala lidské tělo. Podle toho, ve které části nádoby se objevovaly různé zákaly a podobně, bylo usuzováno na příslušné orgánové onemocnění.

Mezi frekventované pomůcky jasnovidců patří siderické kyvadlo a virgule. Siderické kyvadlo neboli pendle je používáno zhruba tímto způsobem: Kyvadlu jsou kladeny nejdříve otázky, na které známe odpověď. Kladné či záporné odpovědi se projevují odlišnými pohyby kyvadla. Takto se naučíme poznávat, zda nám kyvadlo odpovídá na naši otázku „Ano“ či „Ne“. Potom již můžeme přistoupit ke kladení otázek, na které neznáme odpovědi. „Úspěchy“ dosahují za pomoci kyvadla zejména léčitelé, hledači vody, vzácných rud, pokladů (*geomancie) a ztracených osob. Kyvadla mohou být zhotovena ze vzácných *kovů a *kamenů, ale není to podmínkou. Racionální *vysvětlení pohybů kyvadla spočívá v působení nárazů tepových vln, únavovém třesu a takzvaných ideomotorických pohybech.

Stejně často jako kyvadlo je využívána virgule, proutek. Podle rychlosti otáčení proutku v rukou lze usuzovat na přítomnost vody, rud, tzv. geopatogenních zón i chorobných ložisek v tělech pacientů. V zásadě nezáleží na tom, z čeho jsou proutky vyrobeny nebo jakého jsou tvaru. Údajné schopnosti proutkařů byly několikrát testovány vědeckou metodou, vždy se shodným statisticky podloženým výsledkem – negativním. Pro mimovolný otáčivý pohyb proutku – pružící vidlice držené oběma rukama – existuje uspokojivé fyzikální vysvětlení na bázi mechaniky pružin.

Osoby operující s kyvadly nebo virgulemi jsou označovány jako senzibilové.

Dále jsou uvedeny některé praktiky, které mají charakter jasnovidný nebo jsou jasnovidnosti velmi blízké.

Automatická (přímá) kresba, malba, psaní, hlas. Tyto projevy mají být mimovolními projevy médií uvedených do transu. Všechny tyto paranormální jevy jsou také klasickým repertoárem *spiritismu, kde slouží ke *komunikaci se záhrobím. V *alternativní medicíně se můžeme setkat s „diagnostickým“ využitím automatické kresby. Základním problémem *interpretace kreseb je nalezení jejich podobnosti se studovaným *objektem, pomineme-li ovšem podstatný rozpor s vědeckým poznáním.

Autoskopie. Někteří lidé propadli představě, že člověk může svým vnitřním zrakem pozorovat i svoje vlastní útroby. Toto přesvědčení se po delším pozorování (a sebeutvrzování) mění v jistotu. Pozorování se obvykle provádí za účelem diagnostickým. Podle okultistů

Maxe Heindela a Augusty Fossovové-Heindelové bylo takto před zhruba sto lety například dokázáno, že v živém organismu je *krev v *plynném* stavu.

Grafologie. K jasnovidnosti má velmi blízko, pokud se neomezuje jen na identifikaci pisatele na základě *analýzy rukopisu, což je využíváno v *kriminalistice a soudnictví. Psychologové jsou schopni na základě analýzy rukopisu skutečně částečně odhalit povahové rysy člověka, ale jen v *kontextu s dalšími informacemi. Jinak grafolog dochází jen k velmi obecným soudům, které lze aplikovat prakticky na kohokoliv.

Psychometrie. Takto je někdy označováno jasnovidné poznávání minulosti na základě kontaktu s věcmi tehdy existujícími nebo s prostředím, v němž se minulé události odehrávaly. „Psychometrsta“ se hluboce soustředí a dle potřeby i dotkne doličného předmětu, například sponky do vlasů. Potom se vcítí do minulosti tohoto předmětu a vyjeví to, čeho byl předmět svědkem. Obdobné metody bylo například bezúspěšně použito při odhalování původce bombového útoku Staroměstském náměstí v Praze začátkem devadesátých let minulého století – zde byl ohledáván zbytek pouzdra nálože. V oblasti alternativní medicíny se tato metoda *de facto* používá pro určování diagnózy z vlasů, moči, fotografií aj. (Vojtěch Mornstein)

Jaspers, Karl Theodor (23. 2. 1883, Oldenburg, Německo – 26. 2. 1969, Basilej, Švýcarsko), německý filozof a psychiatr; čelný představitel německé existenciální filozofie (její teistické větve). Původním povoláním byl psychiatr, ale již jeho spis *Psychologie der Weltanschauungen* (Psychologie světových názorů, 1919) svědčí o jeho orientaci na existenciální problematiku. Podle Jasperse filozof proniká k bytí třemi metodami: orientací ve světě, vyjasněním existence a metafyzickým způsobem poznání, umožňujícím člověku pochopit jeho závislost na *Bohu. Bůh se člověku zjevuje v takzvaných mezních situacích člověka (*utrpení, nevykoupená *vina, *smrt apod.).

Jaspersovy *názory jsou obsaženy zvláště v jeho spise *Existenzphilosophie* (Filozofie existence, 1938). Svou filozofii spojoval s dobou a společností (*Die geistige Situation der Zeit*, 1931 [česky: *Duchovní situace doby*. Praha: Academia, 2008], *Die Schuldfrage*, 1946 [česky: *Otázka viny*. Praha: Mladá fronta, 1969, 1991], *Atombombe und die Zukunft des Menschen* [Atomová bomba a budoucnost člověka], 1958 aj.). Proslul svým rozbořem viny německého národa v době *nacismu, kde rozlišil čtyři roviny viny (*vina, trestní, kterou lze soudně prokázat a stíhat; *vina, mravní, kterou lze jen vytknout a přiznat; *vina, politická za jednání *státu, jemuž nedokázal člověk jako individuum zabránit; *vina, metafyzická, která není přístupná pohledu druhých); rovněž je známý výrokiem, že čtyřmi směrodatnými postavami světových dějin jsou *Konfucius, *Buddha, *Sókratés a *Ježíš Kristus. (Jaroslav Malina)

jaspis [petroarcheologie], *minerál, odrůda *chalcedonu, zbarvená většinou hnědě až červenavě, užívaná k výrobě *kamenné štípané industrie (například v Čechách se užíval jaspis z oblasti Kozákova již ve *středním paleolitu i v mladších pravěkých obdobích). (Karel Sklenář)

jastorfská kultura, *kultura, jastorfská.

jaterní brána, *porta hepatis.

jaterní lalůček, *lobulus venae centralis.

játra, *hepar.

Javánci:

1. nejpočetnější populace v Indonésii (asi 85 milionů, *cenzus 2000). Žijí hlavně na střední a východní Jávě, jižní Sumatře a jižním Kalimantanu. Javánci přišli v první polovině 1. tisíciletí př. n. l. z kontinentální jihovýchodní Asie. *Jazyk (*javánština) patří k *indonéské větvi *malajsko-polynéské skupiny. Většina věřících jsou *sunnité;

2. všichni obyvatelé Jávy; celkem 124 miliony (v roce 2005). Jsou mladoindonéského původu a lze je rozdělit do několika etnických podskupin: Javánci na Jávě (70 % obyvatel),

*Sundové (20 %) a Maduresané (10 %) na sousedním ostrově Madura. Kromě těchto velkých etnik lze na Jávě rozlišovat ještě některé malé zbytkové skupiny: Badujci, Tengeresané ad. Ve 4. století vznikla na západní Jávě říše Taruma. Další velká říše byla založena v centrální části Jávy v 9. století (hlavní *město Prambanam), která se stala šířitelem *buddhismu v *zemi. Konečně v 10. století se začal formovat další *stát (nejprve kolem města Kediri a od roku 1294 v Mádžapahitu), jenž se stal hinduistickou velmocí, která zvítězila i nad sumaterskou říší Šriwidžája (roku 1377) a ovládla poté celé souostroví. V důsledku vnitřních islámských rozepří se tato veleříše brzy rozpadla (1478) a na Jávě se vytvořily dva nové islámské státní celky: *sultanáty Bantam a Mataram, a to rozpadem původní hinduistické říše Padžadžáran v západní části Jávy. Nová historie Jávanců začala teprve v roce 1610, kdy *Holandáňané založili v Jakartě (Džakartě) faktorii a kdy na ostrově zahájila činnost britská Východoindická společnost. V roce 1945 se stala Indonésie *republikou. (Zdeněk Tvrďý)

javánština, *indonéský jazyk s bohatou kulturní tradicí užívaný ve střední a východní Jávě. (Jaroslav Malina)

Javne, *Jabné.

jazídové, *jezídové.

Jazygové, starověká etnická skupina z příbuzenství *Sarmatů, kterou uváděli antičtí autoři *Hérodotos a *Ovidius jako významné etnikum na pobřeží Azovského moře. Z původní oblasti rozšíření se Jazygové v době od 1. století př. n. l. do 1. století n. l. přesunuli na území mezi Dunajem a Tisou, kde žili jako *kočovníci, zabývající se *pastevectvím. V 5. století zanikli spolu s ostatními sarmatskými etniky v celé této oblasti v důsledku stěhování národů (zachovalo se pouze jméno původní *župy Jász a *města Jászbereny v dnešním Maďarsku). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

jazyk:

1. [anatomie], *lingua, též *glossa;

2. [jazykověda], *systém vyjadřovacích a dorozumívacích prostředků znakové povahy.

Rozlišují se tyto typy: 1. jazyk přirozený, jazyk užívaný příslušníky lidského (nejčastěji národního) *společenství k ústnímu a písemnému sdělování; 2. jazyk mrtvý (vymřelý), jazyk, který už nemá rodilé mluvčí; 3. jazyk živý, jazyk dosud užívaný k dorozumívání a vyvíjející se; 4. jazyk umělý, jazyk nevzniklý přirozeným vývojem, ale vytvořený jedincem (esperanto, programovací jazyk); 5. jazyk dorozumívací, označovaný též *lingua franca, jazyk užívaný v mnohojazyčných státních celcích či oblastech, kde pro podstatnou část uživatelů není mateřštinou; 6. jazyk úřední, *zákonem stanovený jazyk, v němž je v daném *státu možné vést úřední právně platná jednání, respektive, do něhož je nutné při úředním jednání *cizinců tlumočit; 7. jazyk národní, jazyk *národa, jeho reprezentativní znak; 8. jazyk mateřský (mateřština), jazyk, který si mluvčí v dětství osvojil jako první; 9. jazyk druhý, v bilingvním prostředí jazyk ovládaný na úrovni mateřského, ale osvojený později, zpravidla nikoli výukou, ale v *komunikaci; 10. jazyk cizí, jazyk jiného národního společenství, osvojený učením. (Viz též *jazykověda, *jazyky světa, *typologie, jazyková.)

3. [antropologie], jazyk tvoří symbolickou bázi každé *kultury a je základem *kognitivních systémů, které příslušníci určité společnosti používají k interpretaci sociální zkušenosti a vytváření chování. Prostřednictvím jazyka spolu lidé komunikují, předávají si znalosti a dovednosti, popisují věci, jevy, akce a myšlenky a interpretují realitu. Jazyk je důležitým nástrojem transmise *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí v geografickém *prostoru i prostředkem uchování kulturní kontinuity v *čase. Obecně je možné konstatovat, že jazyk je základním atributem člověka a jeho výzkum umožňuje hlouběji pochopit lidskou podstatu. V rámci antropologie se studiem jazyka zabývá *lingvistická antropologie, jejímž cílem je postihnout vztahy mezi jazykem, *myšlením a kulturou. Původně byly objektem výzkumů lingvistické antropologie jazyky *preliterárních společností. Postupně se však spektrum zájmů lingvistických antropologů rozšířilo o vývojové a komparativní studium

jazykových systémů moderních společností. Charakteristickým rysem výzkumů současné lingvistické antropologie je důraz na studium řeči a jazyka v konkrétním sociokulturním kontextu.

Předmět výzkumů lingvistických antropologů – jazyk, je možné definovat jako systém znaků (zvukové nebo písemné povahy) umožňující lidskou komunikaci. Tato definice nepopírá, že komunikace existuje i na subhumánní úrovni, ale explicitně upozorňuje na znakový a symbolický charakter lidské komunikace. Podstatu znaku jako smyslově vnímatelného objektu nebo jevu, který zastupuje, reprezentuje nebo označuje jiné objekty či jevy, lakonicky vymezil již v roce 1934 německý psycholog a průkopník psycholingvistiky Karl Bühler (1879–1963) konstatováním, že znak je něco, co stojí místo něčeho jiného. Teorii znaků a základy *sémiotiky rozpracoval americký logik, filozof a matematik Charles Sanders Peirce (1839–1914), který znaky označil za základní elementy lidského myšlení. Peirce při studiu znaků zavedl triádu vzájemně spjatých pojmů „objekt“, „vehikulum“ a „dispozice“, jimiž schematicky označil vrcholky relačního trojúhelníku. Objekt představuje konkrétní předmět, o kterém se hovoří, vehikulum slovo, jež daný předmět zastupuje, a dispozice odráží společnou schopnost mluvčího i adresáta přiřazovat zastupující vehikulum k zástupnému objektu. Peirce na základě vztahu znaků s objekty, které označují (zastupují), vytvořil klasifikaci, která znaky dělí na „ikon“, „index“, a „symbol“. U ikonu je souvislost mezi označujícím znakem a označovaným objektem nebo jevem dána jejich vnější podobností. Ikony vystupují například v podobě realistických obrazů, fotografií, map, soch, *piktogramů aj. Typickou ukázkou ikonu může být stylizovaná dětská kresba slunce nebo stromu, vykazující obrazovou podobnost mezi znakem a zobrazeným objektem. Za index (příznak, symptom) Peirce označil znak vyjadřující určitou příčinnou nebo věcnou souvislost věcí a jevů nebo částí a celku. Například kouř je indexem ohně apod. Jako *symbol označil znak, jehož podoba již nevykazuje žádný vztah podobnosti nebo kauzality k jevu nebo objektu, který označuje. Symboly reprezentují třídu znaků, jejichž podoba a význam vznikly a jsou sdíleny na základě konvence, přičemž vztah označujícího a označovaného je dán dohodou. Americký antropolog českého původu Zdeněk *Salzmann (narozen 1925) v této souvislosti mluví o arbitrarnosti – neexistenci vnitřního vztahu mezi formou významové jednotky jazyka a objektem či jevem, který jednotka zastupuje. Typickou ukázkou symbolu je psané nebo mluvené slovo. Slova (symboly) tvořící lidský jazyk jsou kombinacemi zvuků vystupujících v podobě významotvorných hlásek, jimž příslušníci určitého jazykového společenství přiřkládají obecně zavedený a sdílený význam.

Každý jazyk obsahuje konečný počet slov spojených s jedním nebo více významy. Soupis všech slov, která daný jazyk obsahuje, se nazývá „lexikon jazyka“. Studujeme-li jazyk jako znakovou soustavu sloužící ke komunikaci, je možné postihnout jeho tři základní dimenze prostřednictvím sémiotické analýzy. Podle amerického filozofa Williama Charlese Morrise (1903–1979), který programově navázal na dílo Charlese Peirce, zahrnuje sémiotika jako věda o znacích tři základní subdisciplíny – sémantiku, syntaktiku a pragmatiku. Sémantika se zabývá studiem významu znakových soustav, syntaktika zkoumá vzájemný vztah znaků a pravidla jejich skladby a pragmatika analyzuje vztah znaků k uživateli. Vedle sémiotiky hrají při studiu jazyka významnou roli také lingvistická fonologie a morfologie. Předmětem fonologie je výzkum zvukové stránky přirozeného jazyka, zejména studium funkcí hlásek a pravidel jejich spojování do podoby jazykových struktur, které jako celek vytvářejí fonologický systém. Základní jednotkou fonologické analýzy je foném, který lze definovat jako nejmenší zvukovou jednotku, která umožňuje odlišit mezi sebou různá slova. Fonologie, na rozdíl od fonetiky, která zkoumá výhradně akustickou, auditivní a artikulační stránku jazyka, studuje zvukový systém jazyka i z hlediska schopnosti fonémů rozlišit význam větších celků. Předmětem lingvistické morfologie (tvarosloví) je výzkum hláskových kombinací, jejich sledů a pravidel, podle nichž jsou vytvářeny základní, dále nedělitelné jazykové

sémantické jednotky. Základní jednotkou morfologické analýzy je morfém, který lze definovat jako nejmenší vydělitelnou sémantickou jednotku – část slova, která je nositelem věcného nebo gramatického významu. Morfologie studuje jak inventář nejmenších, význam modifikujících jazykových výrazů, tak pravidla, podle nichž se tyto jazykové jednotky užívají a spojují, aby vytvořily slova.

Význam fonologické a morfologické analýzy je dán skutečností, že jazyky se skládají z oddělených jednotek (prvků), které jsou různým způsobem kombinovatelné pro přenos různých sdělení. Například základem existence různých abeced je fakt, že jednotlivá písmena, která sama o sobě většinou nemají žádný význam, lze spojovat a kombinovat do vyšších smysluplných celků – slov a vět. Různé světové jazyky spojuje skutečnost, že používají malý počet hlásek k vytvoření velkého počtu slov. Hlásky ale nejsou pouze jednotkami jazyka, které lidé opakovaně kombinují, když spolu mluví. Slova jsou složena podle gramatických pravidel daného jazyka tak, aby umožnila přenášet celkové sdělení věty. Tím, že lidé v průběhu *socializace dokonale ovládnou slovní zásobu svého jazyka společně s pravidly umožňujícími správně skládat slova do vět, mohou mluvčí i posluchači s velkou přesností odesílat i přijímat velmi složitá sdělení. Lidský jazyk z tohoto hlediska představuje nepřesnější a nekomplexnější systém komunikace v nám známém *univerzu.

Na lidském jazyce je úžasná jeho schopnost spojovat konečné množství slov do nekonečného počtu smysluplných vět. Znalost lingvistických pravidel – gramatiky mateřského jazyka, jejímž prostřednictvím se základní jazykové prvky (hlásky a slova) skládají do vyšších významových celků, – je přitom nevědomá a její používání je intuitivní. Již v průběhu 1. až 3. roku života si děti osvojí tisíce typů symbolů a slov, které dokáží podle gramatických pravidel správně spojovat do větných celků. Proto také rodilí mluvčí nemusí dlouho a složitě přemýšlet o tom, jak správně vytvořit ve své mateřštině větu nebo porozumět nějakému sdělení. Skutečnost, že se děti učí rodný jazyk bez zjevného úsilí, se pokusil vysvětlit americký lingvista židovského původu Noam *Chomsky (narozen 1928) prostřednictvím teorie o vrozených předpokladech k osvojení jazyka v raném dětství. Chomsky je přesvědčen, že existuje geneticky zabudovaná, vrozená univerzální gramatika, která dětem umožňuje, aby se jako rodilí mluvčí naučily v poměrně krátké době správně mluvit jakýmkoliv světovým jazykem.

Významnou charakteristikou jazyka je symboličnost slov a vět, umožňující hovořit a přemýšlet o věcech a jevech, které nejsou empiricky registrovatelné nebo jsou v čase i prostoru vzdálené. Proto můžeme například mluvit o člověku, který není právě přítomen, neboť jazykové symboly mohou v naší mysli představu této osoby vyvolat. Prostřednictvím jazyka lze vytvářet i svět, který existuje výhradně v lidské fantazii. Proto se součástí lidské kultury staly pohádky a *mýty, detailně popisující kouzelné skřítky, neviditelné *duchy, mocné *bohy či zlé *démony. Symboličnost jazyka našla své vyjádření také v umělém jazyce vědy. Například matematické symboly umožňují vědcům popisovat a analyzovat jevy, procesy a zákonitosti, které se v našem reálném fyzikálním světě nevyskytují, ale hypoteticky mohou existovat v alternativní realitě. Klasickým příkladem může být teorie relativity Alberta *Einsteina, lapidárně vyjádřená rovnicí $E = mc^2$. Lidská schopnost zmocňovat se světa prostřednictvím sítě pojmů a kategorií vedla kulturní antropology k formulování hypotézy, podle níž kultura představuje symbolickou konstrukci – systém symbolů a významů, jejichž prostřednictvím lidé interpretují své chování i realitu, která je obklopuje. Studium jazyka se tak stalo důležitým klíčem k pochopení významů, které lidé v dané společnosti přičítají světu, a tedy i podstatě zkoumané kultury.

Poprvé si antropologové a antropoložky uvědomili význam studia jazyků ze zcela praktických důvodů. Realizace *antropologického terénního výzkumu vyžadovala od výzkumníka schopnost komunikovat se svými *informátory v jejich mateřštině, neboť práce s tlumočníky často vedla ke zkreslení získaných informací. Proto se součástí přípravy na

terénní výzkum stala výuka jazyka zkoumaných domorodců, která pokračovala i v době antropologova pobytu v terénu. Rozvoj lingvistické antropologie urychlila na počátku 20. století snaha antropologů získat informace o mizejícím světě preliterárních společností, včetně jejich jazyků. Proto se američtí antropologové zaměřili na studium slovní zásoby a gramatiky indiánských jazyků s cílem uchovat informace o jejich existenci budoucím pokolením. Jedním z důsledků výzkumu domorodých jazyků bylo, že si antropologové uvědomili úzké sepětí jazyka a kultury studované společnosti. V ohnisku výzkumů americké lingvistické antropologie se tak ocitlo testování teorie *lingvistického relativismu (*Sapir-Whorfova hypotéza), podle níž jazyk (slovní zásoba a gramatika) determinuje vnímání a interpretaci světa. Mezi konkrétní podněty, které podnítily zájem antropologů o studium vztahů mezi jazykem, myšlením a kulturou, patřilo zejména zjištění, že jazyk hraje důležitou roli jako nástroj vnímání, klasifikace a konstrukce významů, kterou lidé přikládají přírodní a sociokulturní realitě.

Snaha antropologů objasnit, jak lidé v různých kulturách prostřednictvím kognitivních systémů a jazykových kategorií vnímají, klasifikují a organizují realitu, vedla ve druhé polovině 20. století ke vzniku *kognitivní antropologie a jejích subdisciplín – *etnovědy a *etnosémantiky. Proto se při studiu cizích kultur staly předmětem výzkumů lingvistických antropologů nativní klasifikační soustavy („*folktaxonomie“) a sémantické oblasti („domény“), které vyjadřovaly podstatné hodnoty, normy a ideje studované kultury. Důraz na studium jazyka je typický také pro *symbolickou antropologii, která ve druhé polovině 20. století učinila dominantním předmětem antropologických výzkumů kulturu, vymezenou jako systém symbolů a významů sdílených členy určité kultury. Paralelně s kognitivní a symbolickou antropologií se rozvíjel také směr *etnografie řeči (etnografie komunikace), v centrálním zájmu je výzkum řečových aktů v konkrétní sociální situaci a kulturním kontextu. Obecně je možné konstatovat, že výzkum jazyka jako symbolické báze každé kultury představuje jedno ze základních témat současné antropologie.

Výzkum vztahu jazyka, myšlení a kultury jako předmětu lingvistické antropologie přispěl také k rozvoji antropologické metodologie. K tvořivému uplatnění jazykovědných metod v antropologii došlo například při vzniku jednoho z nejvýznamnějších směrů druhé poloviny 20. století, francouzské *strukturální antropologie. Jak přiznává její zakladatel, francouzský sociální antropolog Claude *Lévi-Strauss (narozen 1908), zásadním podnětem pro vytvoření základů strukturální metodologie mu byly poznatky Pražského lingvistického kroužku, konkrétně principy fonologie, které formuloval ruský lingvista Roman Osipovič Jakobson (1896–1982). Inspirativní dialog mezi strukturální antropologií a lingvistikou pokračoval i v době vrcholného *strukturalismu, kdy se Lévi-Strauss ve své interpretaci nativních *mytologií amerických indiánů inspiroval teorií transformační gramatiky amerického lingvisty Noama Chomskyho. V americké antropologii našla lingvistika své uplatnění zejména v rámci kognitivní antropologie, která učinila významným nástrojem antropologické analýzy kultur metodu komponentní analýzy. V průběhu existence antropologie se tak stal výzkum vztahu jazyka a kultury, stejně jako využití lingvistických metod v antropologii, jedním ze základních atributů lingvistické antropologie.

Kdyby nebylo jazyka, neznali bychom dobro ani zlo, pravdu ani lež, příjemné ani nepříjemné. Jazyk nám umožňuje porozumět tomu všemu. I život a smrt jsou v moci jazyka. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

jazyk véd, *védština.

jazyk, araukánský, jihoamerický *indiánský jazyk užívaný na jihu Chile (*Araukáni).
(Jaroslav Malina)

jazyk, čínský, *čínština.

jazyk, frygický, *frýzština.

jazyk, mixtécký, mezoamerický *indiánský jazyk užívaný v jižním Mexiku. (Jaroslav Malina)

jazyk, odžibvejský, severoamerický *indiánský jazyk z *makroalgonkinského *kmene užívaný v jižním Ontariu v Kanadě. (Viz též *Odžibvejové.) (Jaroslav Malina)

jazyk, přirozený, *jazyk, jímž se mluví, na rozdíl od jazyků umělých či účelových. (Jaroslav Malina)

jazyk, šošonský, severoamerický *indiánský jazyk užívaný především v Nevadě v USA. (Viz též *Šošoni.) (Jaroslav Malina)

jazykohltanový nerv, **nervus glossopharyngeus*, IX. hlavový nerv.

jazyková mandle, **tonsilla lingualis*.

jazyková tepna, **arteria lingualis*.

jazyková typologie, *typologie, jazyková.

jazykověda (lingvistika – z latiny: *lingua*, „jazyk; řeč, mluva“), věda o *jazyku (jazycích), zpravidla o jazyku přirozeném. Sestává z těchto subdisciplín: 1. obecná jazykověda zkoumá obecné principy jazykových systémů; 2. sociolingvistika se zabývá jazykem jako společenským jevem, studuje vztahy mezi stratifikací *společnosti a jazykem; 3. areální jazykověda (jazykový zeměpis) zkoumá prostorové rozšíření jazyků a jazykových jevů; 4. psycholingvistika se zabývá duševními procesy při osvojování a užívání jazyka; 5. srovnávací jazykověda porovnává jazyky zejména z hlediska jejich genetické či typologické příbuznosti; 6. kontrastivní (konfrontační) jazykověda porovnává shody a rozdíly mezi jazyky na základě současného stavu, nezávisle na jejich genetické či typologické příbuznosti; 7. matematická jazykověda aplikuje při výzkumu jazyka matematické metody (statistické metody, případně metody a techniky z vyšší matematiky, z *teorie množin nebo grafů); 8. algebraická jazykověda popisuje jazyk a jeho užívání algebraickými *symboly, které jsou kromě jiného přístupné počítačovému zpracování.

Jiné subdisciplíny jazykovědy se vymezují podle toho, kterou jazykovou rovinou a z jakého úhlu pohledu se jí zabývají: fonetika, fonologie, grafemika, lexikologie nebo morfematika apod. (Jaroslav Malina)

jazykový ostrov, *ostrov, jazykový.

jazyky světa, podle různých pramenů je na světě v současnosti zaznamenáno více než 33 000 přirozených *jazyků, z nichž však jen menší část (3 000–7 000) jazykovědci uznávají jako samostatné; důvodem je neztetelná hranice mezi jazyky a dialekty – například mnohé z čínských dialektů (*čínština) jsou si vzájemně nesrozumitelné, a přesto se považují za nářeční formy jednoho jazyka; naproti tomu *běloruština, *katalánština nebo *slovenština se v procesu formování novodobých *národů ustavily jako samostatné jazyky, přestože jsou velice blízké *ruštině, *španělštině či *češtině.

Podle genetické příbuznosti jsou jazyky řazeny do jazykových rodin (bývá jich porůznu uváděno 94–218), odvozovaných od společného prajazyka. Nejrozšířenější jsou jazyky náležející do *indoevropské jazykové rodiny: uvádí se jich celkem až 443 a hovoří jimi 44–48 % obyvatel planety, tj. zhruba 2,8–3,1 miliardy lidí. Podle počtu mluvčích dále tvoří největší rodiny *tibetočínské jazyky (399 jazyků; 1,3 miliardy mluvčích; pětina lidstva), *nigerokordofánské jazyky (1 514 jazyků; 358 milionů mluvčích; 5,5 % lidstva), *afroasijské jazyky (též semitoamitské, 353 jazyky; 340 milionů mluvčích; 5,2 % lidstva), *austronéské jazyky (či malajsko-polynéské, 1246 jazyků; 312 milionů mluvčích; 4,8 % lidstva), *drávidské jazyky (73 jazyky; 222 milionů mluvčích; 3,4 % lidstva), *altajské jazyky (64 jazyky; 145 milionů mluvčích; 2,4 % lidstva), *japonština (127 milionů mluvčích; 2 % lidstva), *austroasijské jazyky (168 jazyků; 101 milionů mluvčích; 1,6 % lidstva) a skupina jazyků *tai-kadai (74 jazyky; 78 milionů mluvčích; 1,2 % lidstva). (Uváděné počty mluvčích jsou orientační; vycházejí z odhadů za rok 2006, kdy světová populace hypoteticky dosáhla 6,5 miliardy lidí.)

Z regionálního hlediska plná třetina všech jazyků světa (2 269) připadá na Asii (3,5 miliardy mluvčích, tj. 54 % světové populace), necelá třetina (2 092) má původ v Africe (676 milionů mluvčích; 10,4 % světové populace), pětina v pacifické oblasti (1 310 jazyků; 6 milionů mluvčích; 0,1 % světové populace) a necelých 15 % v Americe (1 002 jazyky; 48 milionů mluvčích; 0,8 % světové populace); evropských jazyků je relativně nejnižší počet (239 jazyků; 3,5 %), avšak hovoří jimi více než čtvrtina lidstva (1,7 miliardy obyvatel).

Nejvíce lidí na světě (asi 1,2 miliardy, tj. 18,5 %) mluví čínsky (respektive některým ze sedmi dialektů čínštiny), na druhém místě se nachází *angličtina (asi 0,5 miliardy, tj. 7,7 %), jež dnes plní roli mezinárodního dorozumívacího jazyka, třetí pozici zaujímá *hindština (476 milionů, 7,3 %), čtvrtou španělština (409 milionů, 6,2 %), na pátém místě se nachází ruština (279 milionů, 4,3 %) a na šestém *arabština (235 milionů, 3,6 %).

Z hlediska počtu uživatelů, rozšíření ve funkci druhého či úředního jazyka, hospodářského a kulturního významu a rovněž politické váhy v současném světě patří do kategorie světových jazyků vedle již zmíněné *japonštiny též *portugalština (218 milionů), bengálština (215 milionů), *indonéština s *malajštinou (175 milionů), *francouzština (130 milionů) a *němčina (123 miliony). Těmito jazyky mluví celkem asi 3,8–4,2 miliardy lidí (podle toho, zda počítáme i ty, kdo jich užívají ve funkci druhého jazyka), tedy bezmála dvě třetiny lidstva. Naproti tomu zhruba 90 % z celkového počtu 6 912 živých jazyků (jež uvádí prestižní publikace Gordon, Raymond G., Jr., ed., *Ethnologue: Languages of the World*, 15. vydání, Dallas, Texas: SIL International 2005) používá méně než 100 000 lidí, přibližně 46 jazyků má jen jediného rodilého mluvčího a okolo 2 400 jazyků je na pokraji vymizení: ročně zanikne asi deset jazyků.

Kontakty, střetávání a míšení různých etnik v průběhu historického vývoje provázejí procesy vzájemného ovlivňování a prolinání nepřibuzných jazyků; výsledek jazykového sblížení se projevuje jako *substrát* (pozůstatky jazyka podmaněného etnika v jazyce podmanitelského etnika), *adstrát* (stopy vzájemného působení dvou jazyků či kultur při soužití různých etnik na společném území nebo styk jazyků v pomezí oblasti, při němž nezaniká ani jeden z nich) a *superstrát* (zanikající jazyk dobyvatelů, kteří převzali jazyk podmaněného obyvatelstva vzhledem k jeho početní převaze či kulturní nadřazenosti). Na základě kontaktu vojensky a ekonomicky dominantního etnika (například evropských kolonistů) s místními obyvateli vznikala v minulosti řada tzv. kontaktních jazyků, označovaných jako *pidžin* (*pidgin). Měly sloužit omezeným komunikačním účelům, zejména v obchodním styku. Jako jejich základ posloužila většinou angličtina (méně častěji francouzština, španělština či portugalština), mají limitovaný slovník, a protože jejich účinnost závisela na rychlosti, jakou je lze ovládnout, mají i podstatně redukovanou gramatickou strukturu. Pokud se pidžin začne používat v širším okruhu komunikačních situací a stane se mateřštinou určitého *společenství, hovoříme o kreolštině; typickým příkladem kreolizace je vývoj pidžinu *tok pisin* (neomelanéština), odvozeného z angličtiny a austronéských jazyků, který se stal jedním z úředních jazyků *Papuy-Nové Guineje. Velká většina pidžinů a kreolštin se nachází v pobřežních oblastech rovníkového pásu, kde díky *obchodu vyvstala potřeba navázat pohotově kontakty mezi mluvčími různých jazyků. V přístavech Středomoří sloužil od *středověku do 19. století *interkulturní komunikaci pidžin **sabir*, směs *románských jazyků, *arabštiny a *řečtiny, známější pod názvem *lingua franca* („jazyk Franků“, tj. Západoevropanů).

Jazyky umělé: Vedle přirozených jazyků, které se vyvíjejí spontánně a slouží k běžnému dorozumívání mezi lidmi, existují rovněž jazyky umělé (plánované, vyvíjené, modelové či konstruované, *conlang*). Cílem jejich tvůrců bylo najít obecně srozumitelný, snadno osvojitelný prostředek mezinárodní *komunikace se zcela pravidelnou gramatikou a jednoduchou slovní zásobou, oproštěný od všech výjimek, redundance a komplikovanosti národních jazyků. Pomineme-li rané úvahy humanistických učenců o potřebě překonat

babylonské „změtení jazyků“ vytvořením umělého *univerzálního jazyka (jeho prospěšnost zvažoval i Jan Amos *Komenský), konkrétní pokusy o realizaci této myšlenky přinesla až éra *osvícenství, zvláště 18. a 19. století. Snahy autorů se zaměřovaly několika směry: na vytváření zjednodušených adaptací *latiny, případně dalších klasických jazyků, na zjednodušení gramatiky a slovní zásoby živých národních jazyků a posléze na zcela apriorní, tj. od základů uměle vytvořené jazyky. Za nejstarší známý projekt z první skupiny bývá označován jazyk, který vytvořil neznámý německý filozof používající pseudonym *Carpophorophilus* (1734) – vycházel přitom z latiny s prvky převzatými z jiných jazyků (například *hebrejštiny) a zavedl podstatně zredukovanou abecedu (na 16 písmen). Z novějších pokusů vzbudil pozornost zejména projekt *Latino sine flexione* (Latina bez ohýbání slov; publikováno v článku *De latino sine flexione* v *Revista de mathematica*, 1903), který zveřejnil italský matematik Giuseppe Peano (1858–1932). Jak napovídá jeho název, jde o latinu „bez ohýbání“, oproštěnou o většinu slovesných tvarů (kromě infinitivu) a pádových koncovek, takže připomíná izolující jazyk typu čínštiny. První nástin zjednodušeného pomocného jazyka s gramatikou oproštěnou od všech nepravidelností a slovní zásobou z latiny a francouzštiny, *langue nouvelle*, zveřejnil v roce 1765 francouzský ekonom a *encyklopedista Joachim Faiguet de Villeneuve (1703–1780); podobného typu byl i návrh „univerzálního jazyka“ (*langue universelle*), umožňujícího základní komunikaci pomocí systému 1500 „kořenů“ a 100 modifikujících sufixů, který roku 1836 předložil Augustin Grosselin (1800–1878), a analogické projekty na základě němčiny a dalších jazyků, včetně jazyků *slovanských.

Mezi apriorními jazyky patří k nejzajímavějším výtvorům *solresol*, univerzální „hudební“ jazyk z roku 1817, jehož tvůrce, francouzský učitel Jean François Sudre (1787–1862), sestavil slovní zásobu výhradně ze solmizačních slabik (do, re, mi, ...); k záznamu mluveného slova tak bylo možno použít noty a sdělení zahrát na *hudební nástroj. I tento pokus ovšem zůstal spíše jen hříčkou pro pobavení úzkého kruhu intelektuálů.

Při tvorbě konstruovaných jazyků smíšeného typu poprvé zaznamenal mezinárodní úspěch německý katolický *kněz Johann Martin Schleyer (1831–1912) se svým jazykem *volapük* („světová řeč“, 1879). Používá slova převzatá z živých evropských jazyků, avšak v krajně zjednodušené podobě (hlavně ve tvaru jednoslabičných morfémů), často s arbitrárními hláskovými změnami, část slovní zásoby (například číslovky) nemá obdobu v přirozených jazycích (zčásti tak jde o apriorní jazyk sestávající ze zcela libovolně vymyšlených prvků). Užíval se do 90. let 19. století, kdy jej vytlačilo *esperanto*. První návrh esperanta zveřejnil roku 1887 polský lékař Ludwik Łazarz Zamenhof (1859–1917) ve své učebnici, kterou vydal pod pseudonymem Dr. Esperanto (= „dofající“). Tato první učebnice, vydaná roku 1887 ve Varšavě, byla v ruském jazyce (název: *Международный язык*), téhož roku vyšla verze polská, německá a francouzská, roku 1888 byla publikována verze anglická a učebnice *Dua libro de l'lingvo internacia* – již celá v esperantu. Propracovanější *verze gramatiky doplněná cvičebnicí a slovníkem vyšla roku 1905 pod názvem *Fundamento de Esperanto* (česká verze 1909). Esperanto představuje takzvaný aposteriorní umělý jazyk, eklekticky čerpající slovní zásobu i morfologické rysy z románských a *germánských jazyků, ale například i z řečtiny, což mu ubírá na přirozenosti. Jednoduchostí gramatických pravidel a lexika si však získal širokou oblibu, používá se ve 115 *zemích a počet jeho uživatelů se odhaduje na 2 miliony (z toho až 2000 „rodilých mluvčích“). Esperantské hnutí se rozdělilo v roce 1907, kdy Delegation pro přijetí pomocného mezinárodního jazyka po šesti letech zkoumání navrhla řadu lexikálních změn a zjednodušení gramatické struktury esperanta, avšak poté, co Ludwik Łazarz Zamenhof navrhovanou revizi odmítl, část esperantistů přešla k užívání nové *varianty označované jako **ido* („odnož, potomek“). Pokus o přehodnocení dosavadních přístupů a o vytvoření pomocného dorozumívacího jazyka, jehož slovní zásoba i gramatická struktura měla více než dosud odpovídat charakteru přirozených živých jazyků, učinil v roce

1922 estonský profesor Edgar de Wahl (1867–1948). Jeho jazyk *occidental* usiloval o kompromis mezi přirozeností a požadavkem přísné pravidelnosti, avšak výrazněji se neprosadil, stejně jako neuspěl projekt **novial* (1928, 1930) připravený renomovaným dánským lingvistou Otto Jespersenem (1860–1943), ani řada dalších pokusů, pokračujících až do současné doby. Dosud bylo možno zaznamenat více než tisíc uměle vytvořených jazyků a proces hledání ideálního nástroje mezinárodní komunikace nadále pokračuje.

Zvláštní skupinu umělých jazyků tvoří umělecké jazyky (*artlang*), vytvářené k zvýšení účinnosti literárního díla či z estetických důvodů; nejrozšířenější jsou jazyky fiktivní, objevující se v beletrii, divadelní hře, filmu či v počítačových hrách. K nejznámějším příkladům patří *newspeak*, dvojsmyslný eufemistický jazyk používaný v románu George **Orwella Nineteen Eighty-four* (1984, 1949; česky poprvé 1984 [Köln: Index]), prosazovaný jako nástroj k potlačování nevhodného, či dokonce „zločinného“ myšlení, slang teenagerů (*nadsat*) založený na ruštině s cockneyovskými prvky z futuristického světa vyličeného v románu Anthonyho Burgesse *A Clockwork Orange* (1962, česky: *Mechanický pomeranč*. Praha: Volvox Globator, 1992) či absurdní úřednický jazyk *ptydepe* jakožto **symbol* byrokratické moci v **dramatu* Václava Havla *Vyrozumění* (1965). Speciální kategorii fiktivních jazyků přinesl žánr **science fiction* a *fantasy*: sem řadíme jazyky mytické Středozezemě (například *quenijština* či *vznešená elfština* z románů Johna Ronalda Reuela Tolkiena *The Hobbit or There and Back Again* [1937, česky: *Hobit aneb Cesta tam a zase zpátky*. Praha: Odeon, 1979], *The Lord of the Rings* [1954–1956, česky: *Pán prstenů*. Praha: Mladá fronta, 1990–1992]) anebo jazyk **mimozemské civilizace* vymyšlený roku 1984 pro potřeby **sci-fi* seriálu *Star Trek*, známý pod jménem *klíngonština*. (Jan Filipický)

jazyky, adamawsko-východní, málo prozkoumaná větev **nigerokonžských* jazyků s dvěma předpokládanými skupinami, adamawskou a východní; též označovaná jako skupina adamawa-ubangi. Skupina zahrnuje asi 158 **jazyků*, jimiž se hovoří v Nigérii, Kamerunu, Středoafričské republice, Čadu a Demokratické republice Kongo. (Jan Záhořík)

jazyky, africké, souhrnný název používaný někdy pro jazyky **nigerokonžské*, **khoisanské* a **nilosaharské*. Mezi africké jazyky též patří část jazyků **afroasijských* a jazyk malgašský, kterým se hovoří na Madagaskaru a spadá do jazykové rodiny **austronéských* jazyků. Za africké jazyky se v každém případě považují tzv. původní jazyky. To znamená, že mezi ně nenáleží například **angličtina*, **arabština*, **francouzština* či **portugalština*, jakkoliv jde o **jazyky* početně nejrozšířenější.

Jazyková situace v Africe odpovídá pestrosti etnické a společenské. Nejnovější lingvistické statistiky uvádějí 2 092 jazyků (*Ethnologue* 2005), přičemž ale nemalé procento z nich se nalézá ve stavu ohrožení či přímo vymření. Jednoznačně největší jazykovou rodinou v Africe jsou jazyky nigerokonžské, zahrnující bezmála 1 500 jazyků. V posledním desetiletí se množí **názory*, že jazyky nigerokonžské mohou tvořit jednu makrorodinu s jazyky nilosaharskými (nejaktuálnější klasifikaci vytvořili Kay Williamson a Roger Blench, 2000).

Mezi nejrozšířenější africké jazyky patří v západní Africe **hauština* (40 milionů mluvčích), **jorubština* (20 milionů), **bambarština* a *wolofština*, v rovníkové Africe **lingala* (přes 10 milionů) a **kikongo*, ve východní Africe **amharština* (30 milionů), *oromština* (25 milionů) a **svahilština* (15 milionů). Statistické údaje komplikuje neexistence přesných dat na úrovni jednotlivých **států* a též značná multi-linguálnost afrických **společností*, způsobená multi-etnickým a multi-lingvním charakterem z většiny **zemí*.

Status afrických jazyků se proměnil v době přechodu od **kolonialismu* k nezávislosti. Zatímco v koloniální době byl úředním jazyk ve většině případů evropský (angličtina, francouzština, portugalština), po získání nezávislosti došlo k jazykové emancipaci nejen v tom smyslu, že se africké jazyky stávaly (spolu s těmi evropskými) jazyky úředními, ale zejména v 60. a 70. letech 20. století došlo k tzv. afrikanizaci společností, což znamenalo

přejmenovávání *měst, obcí, i občanů z evropských na africká jména (například za *vlády Mobutua v Zairu).

Jižní Afrika po pádu apartheidního režimu (*apartheid) a demokratických *volbách přijala *ústavu uznávající rovnoprávný status 11 jazykům. Kromě angličtiny a *afrikánštiny jsou to zulu, venda, sepedi, *xhosa, tswana, sotho, severní sotho, tsonga a ndebele. V letech 1925–1989 byla masivně prosazována afrikánština na úkor původních afrických jazyků.

Etiopie představuje jediný africký stát, který si udržel nezávislost i v době kolonialismu, čímž nedošlo k prosazení evropských jazyků na její půdě. Vzhledem k staletí trvající nadvládě *Amharů se amharština rozšířila takřka po celém území Etiopie jako *lingua franca. Ústava z roku 1994 přisuzuje amharštině status federálního jazyka, ale v rámci jednotlivých provincií jsou úředními jazyky též oromština, *somálština, hararština a tigrajtina. Na všech úrovních je neoficiálním úředním jazykem angličtina.

V řadě případů došlo k šíření dnes významných afrických jazyků v době kolonialismu a v této souvislosti se hovoří o jazycích říčních (lingala), vojenských (bambarština), obchodních (*svahilština), administrativních (sango), podle způsobu jejich šíření. Na nadnárodní úrovni však stále převládá využívání angličtiny, arabštiny, francouzštiny a portugalské. (Jan Záhořík)

jazyky, afroasijské, novější označení *semitohamitských, respektive *hamitosemitských jazyků tvořených šesti větvemi: *semitskou, *berberskou, *čadskou, *kúšitskou, *omotickou a vymřelými *jazyky starého Egypta (*egyptština, *egyptština, nejstarší). V posledních letech se hovoří o možnosti existence další skupiny afroasijských jazyků v souvislosti s jazykem ongota (tuto tezi navrhl Harold Fleming, 2006). Zdá se však, že jde spíše o modifikovaný jazyk kúšitský, případně *nilosaharský. (Jan Záhořík)

jazyky, akanské, *akanština.

jazyky, altajské, jazyková rodina zahrnující jazyky *turkické (turkotatarské), *mongolské a *mandžusko-tunguzské. (Jaroslav Malina)

jazyky, anatolské:

1. geografické označení všech starověkých *jazyků v *Malé Asii;

2. lingvistické označení nejstarší větve *indoevropských jazyků, dnes již vymřelé.

Anatolské jazyky jsou doloženy v 2. a 1. tisíciletí př. n. l. na území táhnoucím se od pobřeží Egejského moře až k řece Eufratu (dnešní Turecko). V 1. tisíciletí př. n. l. byly z velké části vytlačeny *fryžštinou, indoevropským jazykem, jímž se původně hovořilo někde v oblasti pozdější Thrákie a Makedonie a jehož nositelé *Frygové migrovali počátkem 1. tisíciletí do Malé Asie. Fryžština byla později vystřídána řeckou koiné (helenizace). Relativně jednotné společenství protoanatolských jazyků se zřejmě od východoindoevropského areálu oddělilo velmi brzy po rozštěpení indoevropského společenství na východoindoevropský a západoindoevropský areál, snad kolem roku 2500 př. n. l., protože jednotlivé anatolské jazyky jsou doloženy již od 17. století př. n. l. K anatolským jazykům starší vrstvy patří především klínopisná *chetitština (doklady ze 17.–13. století př. n. l.), klínopisná *luvijština (rozšířená na jihu a na jihozápadě) a *palajština (rozšířená na severu). O něco mladší jsou doklady hieroglyfické luvijštiny, která byla po pádu *chetitské říše vytlačena do severní *Sýrie a jihovýchodní Anatólie, kde se udržela až do 8. století př. n. l. Jazyky mladší vrstvy jsou doloženy až v 1. tisíciletí př. n. l.: *lykijština (příbuzná s luvijštinou), *lýdština, *kárština a sidetština (doklady ze 3.–2. století př. n. l.). Anatolské jazyky mají kentumový charakter. K jazykové charakteristice anatolských jazyků patří například částečné zachování laryngál v podobě konsonantů, rozlišování jen dvou jmenných rodů, chybění optativu, vznik konjugace na *-hi* na základě indoevropského perfekta. (Dagmar Muchnová)

jazyky, andamanské, rodina *jazyků užívaných na Andamanských ostrovech náležejících Indické republice. (Viz též *Andamanci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

jazyky, arawacké, velká rodina *indiánských jazyků užívaných v rovníkových státech Jižní Ameriky (*Arawakové). (Jaroslav Malina)

jazyky, athapaské, rodina *indiánských jazyků užívaných hlavně v severozápadní Kanadě a v Novém Mexiku a Arizoně v USA (*Athapaskové). (Jaroslav Malina)

jazyky, atlantské, větev *kongokordofánské rodiny užívané na pobřeží západní Afriky od Senegalu po Libérii. (Jaroslav Malina)

jazyky, australské, souhrnné označení asi 200 živých *jazyků původních obyvatel Austrálie (*Austrálci). (Jaroslav Malina)

jazyky, austroasijské, jazyková skupina v jihovýchodní Asii a východní Indii (například *khmerština, *vietnamština aj.) (Jaroslav Malina)

jazyky, austronéské, velká jazyková rodina rozsáhlé ostrovní oblasti od Madagaskaru přes Indonésii až po Nový Zéland. (Jaroslav Malina)

jazyky, baltské, skupina *indoevropských jazyků příbuzných se *slovanskými jazyky (*litevština a *lotyština). (Jaroslav Malina)

jazyky, bantuské, dříve samostatně vyčleňovaná rodina *afrických jazyků, dnes řazená k *nigerokordofánským jazykům; užívány ve střední a jižní Africe. Obvykle se dělí do dvou základních podskupin, na *jazyky severozápadní a centrální. Zatímco členění v ostatních jazykových rodinách probíhá podle větví, bantuské jazyky jsou členěny do jednotlivých zón od zóny A po zónu S (*Bantuové, *etnika, bantuská). (Jan Záhořík)

jazyky, benuekonžské, větev *kongokordofánských jazyků užívaná v subsaharské Africe. Jedná se o nejpočetnější skupinu *jazyků v Africe zahrnující především několik set *bantuských jazyků, které se někdy považují za samostatnou podskupinu. (Jan Záhořík)

jazyky, berberské, skupina *afroasijských (*hamitosemitských) jazyků původních obyvatel severní Afriky (*Berbeři). (Jan Záhořík)

jazyky, čadské, *afroasijská jazyková rodina rozšířená ve střední Africe (kolem Čadského jezera). (Viz též *Čaďané, *etnika, čadohamitská). (Jan Záhořík)

jazyky, dagestánské, někdy vyčleňovaná skupina *kavkazských jazyků (například *avarština, *lezginština) užívaných menšinami v Dagestánu a v kavkazských *republikách. (Viz též *Dagestánci.) (Jaroslav Malina)

jazyky, dajácké, skupina *indonéských jazyků užívaná na ostrově Kalimantan (*Dajakové). (Jaroslav Malina)

jazyky, dardské, skupina *indoíránských jazyků užívaná v Kašmíru a přilehlých oblastech Pákistánu, Afghánistánu aj. (například *kašmírština). (Jaroslav Malina)

jazyky, drávidské, jazyková rodina snad příbuzná s *altajskými jazyky (například *tamilština, *malajálámština, *kannadština apod.); užívány na jihu Indie. (Viz též *Drávidové, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

jazyky, eskymácko-aleutské, *paleoasijské jazyky užívané na severu Ameriky, v Grónsku, na Aleutách, Čukotce, na Wrangelově ostrově a na Komandorských ostrovech. (Viz též *Inuité.) (Jaroslav Malina)

jazyky, galorománské, podskupina *románských jazyků zahrnující *francouzštinu a *okcitanštinu. (Jaroslav Malina)

jazyky, germánské, větev *indoevropských jazyků rozšířená ve střední a severozápadní Evropě, dělí se na východní (vymřelé), severní (skandinávské) a západní. (Jaroslav Malina)

jazyky, hamitosemitské, dřívější název pro *afroasijské jazyky. (Jan Záhořík)

jazyky, hamitské, dřívější větev *hamitosemitských (dnes *afroasijských) jazyků zahrnující 5 skupin: *egyptskou, *berberskou, *kúšitskou, *omotickou a *čadskou. (Jan Záhořík)

jazyky, iberorománské, podskupina *románských jazyků rozšířených na Iberském poloostrově. (Jaroslav Malina)

jazyky, indiánské, asi 2000 jazyků původních indiánských obyvatel Severní, Střední a Jižní Ameriky. (Jaroslav Malina)

jazyky, indické, v užším smyslu termín pro skupinu *indoárijských či indoárských jazyků, tvořících spolu s *dardskými a *iránskými jazyky indoíránskou větev *indoevropské jazykové rodiny; zahrnují starou indičtinu (védský dialekt) a *sanskrt, středoidické jazyky (*prákrty, včetně *páli, jazyka textů jižního směru *buddhismu, tzv. *théravády či *hínajány) a novoidické jazyky. Podle jiné klasifikace představují indické jazyky jednu ze skupin, z nichž sestává „podrodina“ indoárijských jazyků (zbývající dvě opět tvoří jazyky dardské a íránské). V obecnější rovině lze spojení „indické jazyky“ použít jako označení rozmanitých jazykových systémů národů jihoasijského subkontinentu.

Jazyková situace v jižní Asii svou pestrostí odráží multietnické a multikulturní složení obyvatelstva, na jehož utváření se podílelo množství různorodých, dnes již obtížně rozlišitelných domácích i vnějších vlivů. Počet indických jazyků se v různých soupisech značně liší – *cenzus z roku 1991 zaznamenal 114 jazyků a 216 tzv. mateřštin, přehled jazyků světa vydávaný texaským Summer Institute of Linguistics (SIL) v 15. vydání (*Ethnologue* 2005) uvádí pro Indii 415 živých a 13 zaniklých *jazyků, jiné seznamy vyčísľují 850 jazyků a dialektů a 1683 mateřštin. Nejvíce mluvčích hovoří jazyky indoevropské jazykové rodiny (asi 75 %), hojně jsou na subkontinentu zastoupeny jazyky patřící k *drávidské (asi 23 %), méně již k *austroasijské (asi 1,2 %) a *tibetobarmské (asi 0,6 %) rodině.

K nejrozšířenějším indoárijským jazykům patří *hindština (402 miliony mluvčích, 36 % obyvatel), *bengálština (83 miliony, 7,5 %), *maráthština (75 milionů, 6,8 %), *urdština (52 miliony, 4,7 %), *gudžarátština (49 milionů, 4,4 %), *urijština (34 miliony, 3,1 %), *paňdžábština (28 milionů, 2,5 %) anebo *ásámština (16 milionů, 1,5 %). Z drávidských jazyků mají největší počet mluvčích *telugština (79 milionů, 7,2 %), *tamilština (64 miliony, 5,8 %), *kannadština (39 milionů, 3,5 %) a *malajálámština (36 milionů, 3,3 % – vše odhady 2005). Mezi nejznámější reprezentanty *mundské větve austroasijské rodiny patří *santálština (asi 6 milionů mluvčích v Indii, Bangladéši, Nepálu a Bhútánu), *monkhmerskou podrodinu reprezentují například khásijština (0,9 milionu obyvatel, hlavně v Ásámu, Méghálaji a Tripuře) anebo *nikobarské jazyky (0,2 milionu). K tibetobarmským jazykům rozšířeným na subkontinentě patří hlavně bodo, manipurština (meitei) či *tibetština (125 000 v Indii, 60 000 v Nepálu a 4 000 v Bhútánu; k Tibetánům se řadí rovněž 120 000 obyvatel Ladáku (Ladaku), jejichž mateřštinou je ladakština).

*Ústava Indické republiky, jež vstoupila v platnost 26. ledna 1950, stanovila oficiálním jazykem ústředních *úřadů hindštinu psanou dévanágarským písmem, avšak jednotlivé svazové státy a svazová teritoria mohou vést administrativu v některém z místních jazyků. Z 28 indických států používá jako hlavní úřední jazyk hindštinu jen 10 (Arunáčalpradéš, Bihár, Čhattisgarh, Džhárkhand, Harijána, Himáčalpradéš, Madhja-pradéš, Rádžasthán, Uttaráčal a Uttrapradéš) a ze 7 svazových teritorií pouze 3 (Andamany a Nikobary vedle *nikobarštiny, Čandígarh a hlavní *město Dillí společně s paňdžábštinou). Roli vedlejšího úředního jazyka plní angličtina, kterou si pro administrativní účely zvolily Arunáčalpradéš, Mizoram či Nágsko; počet *Indů, kteří při sčítání lidu uvádějí angličtinu jako svou mateřštinu, se pohybuje kolem 200–250 milionů.

Osmá příloha ústavy obsahuje (novelizovaný v letech 1967, 1992 a 2003) seznam jazyků, jež požívají zvláštní oficiální status (z původních 15 byl rozšířen na 23); patří k nim vedle angličtiny ásámština (Ásám), bengálština (Západní Bengálsko, Tripura), bodo (Ásám), dógrí (Džammú a Kašmír), gudžarátština (Gudžarát, Dadra a Nagar Havéli, Daman a Diú), hindština, kannadština (Karnátaka), *kašmírština (Džammú a Kašmír), kónkanština (Góa), maithilština (Bihár), malajálámština (Kerala, Lakšadvíp), manipurština / meitei (Manipur), maráthština (Maharáštra, Góa), *nepálština (Himáčalpradéš, Uttaráčal), paňdžábština (Čandígarh, Dillí, Harijána, Paňdžáb), santálština (Ásám, Bihár, Džhárkhand, Tripura),

sindhština (Gudžarát, Maharáštra, Paňdžáb, Rádžasthán), *tamilština (Tamilnádu, Puduččéri), *telugština (Ándhrapraděš), urdština (Ándhrapraděš, Bihár, Džammú a Kašmír, Uttarpraděš) a urijština (Urísa). Mezi jazyky sepsané (*scheduled*) v osmé příloze byl zařazen i sanskrť; počet mluvčích, pro něž je mateřtinou, se pohybuje kolem 50 000. (Jan Filipický)

jazyky, indoárijské, odnož *indoevropských jazyků užívaných v severní a střední Indii, Bangladěši a Pákistánu; dříve nazývány indické jazyky. (Viz též *Indoárijci, *jazyky, indické.) (Jaroslav Malina)

jazyky, indoevropské (v němčině se ujal název indogermánské jazyky), nejrozšířenější a nejlépe probádaná skupina *jazyků, definovaná na základě podobnosti v gramatické stavbě i ve slovní zásobě, jež vyplývají z jejich genetické příbuznosti. Zahrnuje většinu jazyků evropských a jazyky Indie a Íránu (proto název indoevropské). Zkoumání vztahů a souvislostí mezi indoevropskými jazyky se stalo v 19. století základem rozvoje historicko-srovnávací *jazykovědy (indoeuropeistika; němečtí badatelé Franz Bopp, J. Grimm). Zjistilo se, že v hláskosloví dochází k pravidelným změnám, jejichž *zákonitosti lze odhalit srovnáním jednotlivých elementů z jazyka *x* s elementy z jazyka *y*. Tak byly stanoveny tzv. hláskové response (například řecké *e /e/* = staroindické a avestské *a* = gótské *ai [e]* nebo *i*) a tzv. hláskové *zákony, podle nichž každá hláska prodělává za stejných podmínek stejnou změnu (pokud nepůsobí některé rušivé faktory, například analogie). Byl vysloven *názor, že všechny indoevropské jazyky mají společný jazykový základ („prajazyk“), z něhož postupným vývojem vznikly jednotlivé jazyky. Dnes se předpokládá, že někdy před rokem 3000 př. n. l. se indoevropské společenství (*Indoevropané) rozštěpilo na východoindoevropský (k němuž patřily maloasijské jazyky) a západoindoevropský jazykový areál. Od východoindoevropského areálu se odtrhly jako první zřejmě nejprve jazyky proto-anatolské (snad kolem roku 2500 př. n. l.), o něco později proto-iónské a proto-indoíránské (*Árjové); k zbytkovým dialektům patřila fragmentárně dochovaná *thráčtina na Balkánském poloostrově, *fryžština v Malé Asii, *arménština. Starší teorie preferovaly genetické dělení na jazyky satemové (*indické a *íránské, slovanské, *baltské, arménština a albánština) a kentumové (*italické, *keltské, *germánské, anatolské, *tocharština a *řečtina), jež vycházelo z vývoje indoevropských palatálních velár: *kʷ*, *gʷ* > sykavky (v satemových jazycích), > *k*, *g* (v kentumových jazycích), a labiovelár: *kʷ*, *gʷ* v kentumových jazycích zachovány, v satemových jazycích > *k*, *g*. Název pro satemové a kentumové jazyky byl odvozen z výrazu pro 100 v *avestštině *satem*, respektive v latině *centum* [kentum]. V oblasti Asie se uplatňovaly ve starověku *jazyky anatolské (*chetitština atd.), jazyky indické a íránské, tocharština, fryžština a řečtina (helenizace). Z části jde o jazyky již vymřelé. (Dagmar Muchnová)

jazyky, indogermánské, *jazyky, indoevropské.

jazyky, indoíránské, větev *indoevropských jazyků dělicí se na odnož *indoárijskou (indickou), *íránskou a *dardskou. (Jaroslav Malina)

jazyky, indonéské, větev *austronéských jazyků rozšířená hlavně v Indonésii, na Filipínách a Madagaskaru. (Jaroslav Malina)

jazyky, íránské, odnož *indoevropských jazyků užívaných v Íránu, Afghánistánu, Střední Asii, Zakavkazsku, Iráku a Pákistánu. (Jaroslav Malina)

jazyky, irokézské, rodina *makrosiouxských jazyků užívaných zbytky původních *indiánských obyvatel ve státech New York a Oklahoma. (Jaroslav Malina)

jazyky, italské, větev *indoevropských jazyků užívaných ve starověku na Apeninském poloostrově (například *latina, *oskičtina, *umberština aj.). (Jaroslav Malina)

jazyky, karibské, rodina *indiánských jazyků užívaných hlavně na severu Jižní Ameriky a na ostrovech v Karibském moři. (Jaroslav Malina)

jazyky, kartvelské, jižní větev *kavkazských jazyků (hlavně *gruzínština a roztroušené jazyky v Gruzii, Íránu a Turecku). (Jaroslav Malina)

jazyky, kavkazské, rodina asi 40 *jazyků, dělí se na skupinu *kartvelskou, abcházsko-adygejskou a nachsko-dagestánskou. (Jaroslav Malina)

jazyky, keltské, větev *indoevropských jazyků, dříve rozšířených v celé západní a střední Evropě, dělí se na pevninské a ostrovní (například *bretonština, *gaelština, *irština, *velština ad.). (Jaroslav Malina)

jazyky, khoianské (jazyky, kojsanské), rodina *jazyků užívaných předbantuskými obyvateli jižní části střední Afriky, dále *Sany (Křováky) a *Khoisany (Hotentoty). (Jan Záhorský)

jazyky, kojsanské, *jazyky, khoianské.

jazyky, kongokordofánské (též nazývané *nigerokordofánské jazyky), velká rodina *afrických jazyků užívaných na jih od Sahary. Podle stále se množících úvah *jazyky *nigerokonžské a *nilosaharské tvoří společnou superskupinu kongokordofánskou (Jan Záhorský)

jazyky, kordofánské, větev *kongokordofánských jazyků užívaných na Kordofánské vysočině v Súdánu. (Jan Záhorský)

jazyky, kúšitské, větev *afroasijské rodiny *jazyků užívaných obyvateli Afrického rohu (v Džibutsku, Etiopii, Somálsku) a částečně v Keni, Súdánu a Tanzanii. Mezi nejpočetnější kúšitské jazyky patří oromština a *somálština. (Jan Záhorský)

jazyky, kvaské, podskupina *nigerokordofánských jazyků užívaných v oblastech při Guinejském zálivu. (Jan Záhorský)

jazyky, lechické, severní podskupina západoslovanských jazyků zahrnující *polštinu, *kašubštinu a vymřelou *polabštinu. (Jaroslav Malina)

jazyky, makroalgonkinské, kmen severoamerických *indiánských jazyků rozšířených v USA východně od Skalnatých hor a v jihovýchodní Kanadě. (Jaroslav Malina)

jazyky, makrosiouxské, *jazyky, makrosiuské.

jazyky, makrosiuské (jazyky, makrosiouxské), kmen severoamerických *indiánských jazyků rozšířených ve střední a východní části USA. (Jaroslav Malina)

jazyky, malajsko-polynéské, dříve užívaný název pro *austronéské jazyky. (Jaroslav Malina)

jazyky, mandingské, podskupina *kongokordofánských jazyků užívaných v západní Africe. (Jan Záhorský)

jazyky, mandžusko-tunguzské, skupina *altajských jazyků užívaných na východní Sibiři, *Dálném východě, v severovýchodní Číně a v části Mongolska. (Josef Kolmaš)

jazyky, mayské, rodina mezoamerických *indiánských jazyků užívaných v Mexiku a Guatemale. (Viz též *mayština.) (Jaroslav Malina)

jazyky, melanéské, větev *austronéské jazykové rodiny užívaná v *Melanésii a na severu *Nové Guineje. (Jaroslav Malina)

jazyky, mikronéské, větev *austronéské jazykové rodiny, jejímiž jazyky se mluví v *Mikronésii. (Jaroslav Malina)

jazyky, mongolské, skupina *altajských jazyků, dělí se na větev západní, východní a jižní; rozšířeny v Mongolsku, Číně, v Rusku (východní Sibiř, dolní tok Volhy) a Afghánistánu. (Jaroslav Malina)

jazyky, monkhmerské, skupina *austroasijských jazyků užívaných v Myanmarském svazu (dřívější Barmě), jižní Číně, Kambodži, Laosu, Thajsku a ve Vietnamu. (Jaroslav Malina)

jazyky, mundské, větev *austroasijské jazykové rodiny užívaná ve střední a východní Indii. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

jazyky, nigerokordofánské, jiný název pro *kongokordofánské jazyky. (Jan Záhorský)

jazyky, nigerokongské, *jazyky, nigerokonžské. (Jan Záhorský)

jazyky, nigerokonžské (jazyky, nigerokongské), větev *kongokordofánských jazyků rozšířená na západě střední a jižní Afriky. (Jan Záhořík)

jazyky, nikobarské, *nikobarština.

jazyky, nilosaharské, rodina zahrnující šest skupin *jazyků roztroušených ve vnitrozemské části střední Afriky (saharskou, mabskou, furskou, songhai, koma, šari-nilskou). (Jan Záhořík)

jazyky, omotické, skupina *jazyků, jimiž se hovoří zejména v jihozápadní Etiopii, název podle řeky Omo. Byla objevena v 60. letech 20. století zásluhou amerických lingvistů. Dříve byly omotické jazyky řazeny mezi *kušitské. Nelze zaměňovat s *nilosaharským jazykem omotik. (Jan Záhořík)

jazyky, paleoasijské, skupina většinou nepříbuzných *jazyků malých etnik na Sibiři a severním pobřeží Severní Ameriky. (Jaroslav Malina)

jazyky, paleosibiřské, *jazyky, paleoasijské.

jazyky, papuánské, skupina velmi odlišných *jazyků užívaných původním obyvatelstvem na *Nové Guineji a na řadě menších ostrovů od indonéského Timoru až po Santa Cruz v *Melanésii. (Jaroslav Malina)

jazyky, penutijské, skupina severoamerických *indiánských jazyků užívaných v Kalifornii, Oregonu, Novém Mexiku (USA) a v Britské Kolumbii (Kanada). (Viz též *Penutiové.) (Jaroslav Malina)

jazyky, polynéské, větev *austronéské jazykové rodiny, jejíž blízké příbuzné *jazyky jsou užívány v *Polynésii a izolovaně na některých ostrovech *Mikronésie a *Melanésie. (Jaroslav Malina)

jazyky, románské, větev *indoevropských jazyků vzniklých z vulgární *latiny a rozšířených především v Evropě a Latinské Americe, dělicí se na západní (*galorománské a *iberorománské) a východní. (Jaroslav Malina)

jazyky, samodijské (jazyky, samojedské), větev *uralských jazyků rozšířených při severním pobřeží evropské části Ruska a mezi středním a dolním tokem Obu a Jeniseje. (Viz též *Samojedi.) (Jaroslav Malina)

jazyky, samojedské, *jazyky, samodijské.

jazyky, semitoamitské, dřívější název pro *afroasijské jazyky. (Jan Záhořík)

jazyky, semitské, *jazyky, které se nejpozději od 4. tisíciletí př. n. l. rozšířily v oblasti *Předního východu, v *Mezopotámii, *Sýrii, *Palestině a na Arabském poloostrově. Odtud se rozšířily i do Etiopie a později i do oblasti severní Afriky. Semitské jazyky tvoří jednu rodinu afroasijského (hamitosemitského) kmene, k němuž patří kromě semitských jazyků *egyptština, *berberština, jazyky *kušitské, *omotické a *čadské, které jsou všechny rozšířeny v oblasti severní a severovýchodní Afriky a zasahují až do subsaharské oblasti. Úzká příbuznost semitských jazyků byla stanovena na základě jejich podobnosti v oblasti fonologické, morfologické i lexikální. Semitské jazyky poskytují vynikající materiál pro studium vývoje jazyků, neboť jejich vývoj, diferenciaci a vzájemné překrývání souvisí se vznikem nejstarších písemných systémů, v nichž je tento vývoj zaznamenán a dokumentován. K semitským jazykům starověkého Předního východu náleží: 1) *Akkadština, doložena texty zapsanými *klínovým písmem, pocházejícími z Mezopotámie a okrajových oblastí z období od poloviny 3. tisíciletí př. n. l. do začátku 1. století n. l. 2) *Eblajština; texty v eblajštině psané klínovým písmem pocházejí z *města *Ebly v severní Sýrii z období 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. 3) Amorejština; nedochovaly se žádné texty, existence tohoto jazyka je dokumentována vlastními jmény v sumerských a akkadských textech z konce 3. až 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. 4) Kanaánské jazyky; heterogenní soubor jazykového materiálu z oblasti *Palestiny z období 2. a 3. čtvrtiny 2. tisíciletí př. n. l., částečně se překrývají s amorejštinou. Většina dokladů je rozptýlena v akkadských a egyptských textech, které byly zapsány nebo se vztahují k oblasti *Syropalestiny (vlastní jména, místní jména, glosy, výpůjčky). Nejdůležitějším souborem

těchto textů je *archiv akkadské diplomatické korespondence egyptského dvora s místními vládci v Syropalestině z poloviny 2. tisíciletí př. n. l., který byl objeven v *Tell el-Amarně v Egyptě. K této skupině patří i jazyk nejstarších alfabetských nápisů ze stejné doby, které byly nalezeny v Palestině a v Sinajské poušti. 5) *Ugaritština; doložena souborem asi 1000 textů pocházejících z 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. z *Ugaritu v severní Sýrii a zapsaných hláskovým písmem tvarově podobným písmu klínovému. 6) *Hebrejšťina; nejdůležitějším hebrejským textem je *bible, kterou lze doplnit souborem epigrafického materiálu v hebrejštině a nápisy v blízké moábštině, amónštině a edómštině. Společně s foiničtinou tvoří tyto jazyky vývojové pokračování kanaánštiny. Hebrejšťina byla ve funkci hovorového jazyka vytlačena v Palestině aramejšťinou; tento proces byl ukončen začátkem 2. století n. l. 7) *Foiničťina je blízce příbuzná hebrejšťině. Je doložena od konce 2. tisíciletí na pobřeží dnešního Libanonu odkud se začala šířit do různých oblastí Středomoří. Její poslední doklady pocházejí z *římské doby. *Variantou foiničťiny je *punština doložená nápisy ze severoafrického *Karthága od 5. století př. n. l. do 2. století př. n. l. a dále z různých *lokalit v severní Africe až do 5. století n. l. 8) *Aramejšťina stará; pod tímto názvem se skrývá početná skupina blízce příbuzných jazyků. Staroaramejské nápisy jsou poprvé doloženy ze severní Sýrie a Mezopotámie v 9. století př. n. l. Od tohoto okamžiku začínala probíhat postupná aramejizace Mezopotámie, Sýrie a Palestiny. Od 6. století př. n. l. se aramejšťina stala oficiálním jazykem *perské říše a dorozumivacím prostředkem celého Předního východu (tzv. říšská aramejšťina). 9) *Arabšťina stará je doložena tisíci krátkých nápisů zaznamenaných variantou západosemitského hláskového písma (*písmo, alfabetské). Jsou roztroušeny v Syrské poušti a zejména v severní *Arábii a spadají do období 6. století př. n. l. až 4. století n. l. 10) Jihoarabšťina stará je představována rozsáhlým souborem monumentálních textů z oblasti dnešního Jemenu. Jsou psány jihosemitským hláskovým písmem, nejstarší pocházejí z 1. třetiny 1. tisíciletí př. n. l. a pokračují až do 6. století n. l. 11) Etiopšťina stará (ge'ez); jihoarabské nápisy nalezené v Etiopii a pocházející z 5. století př. n. l. svědčí o úzkých kulturních a hospodářských stycích mezi jižní Arábií a Etiopií. Z Etiopské vysočiny z období 4. století n. l. pocházejí nápisy v etiopštině, domorodým označením ge'ez, která se patrně vyvinula ze staré jihoarabštiny. (Jiří Prosecký)

jazyky, sinotibetské, *jazyky, tibetočínské.

jazyky, siouxske, *jazyky, siuské.

jazyky, siuské (jazyky, siouxske), rodina severoamerických *indiánských jazyků vyskytujících se v severní a střední části USA. (Jaroslav Malina)

jazyky, skandinávske, označení pro severogermánské *jazyky (*dánština, *faerština, *gotlandština, *islandština, *norština, *švédština). (Jaroslav Malina)

jazyky, slovanské, větev *indoevropských jazyků rozšířených ve střední, jihovýchodní a východní Evropě a v severní Asii. Dělí se na tři skupiny: západní, východní a jižní. (Jaroslav Malina)

jazyky, tasmánské, větev *jazyků blízkých *australským jazykům, vymřelá koncem 19. století; užívalo je původní obyvatelstvo Tasmánie (*Tasmánci). (Jaroslav Malina)

jazyky, thajské, jazyková rodina rozšířená v Zadní Indii a jižní Číně (především *laoština a *thajština), někdy též řazené do *tibetočínské rodiny. (Jaroslav Malina)

jazyky, tibetobarmské, větev *tibetočínské jazykové rodiny, jejíž jazyky jsou rozšířeny v Myanmarském svazu (dřívější Barmě), Číně a v dalších státech v širší oblasti Himaláje. (Josef Kolmaš)

jazyky, tibetočínské (jazyky, sinotibetské), velká asijská rodina dělicí se na větev *čínskou a *tibetobarmskou. (Josef Kolmaš)

jazyky, tibetské, podskupina *tibetobarmských jazyků z *tibetočínské rodiny užívaných *Tibeťany a jim příbuznými národy v západní Číně. (Viz též *čínština.) (Josef Kolmaš)

jazyky, turkické (dříve nazývány turkotatarské jazyky), větev *altajské jazykové rodiny dělicí se na skupinu jihozápadní (*ázerbájdžánština, *turečťina, *turkmenšťina aj.),

severozápadní (*kazaština, *tatarština aj.), jihovýchodní (*uzbečtina aj.) a severovýchodní (*altajština aj.). (Jaroslav Malina)

jazyky, ugrofinské, větev *uralských jazyků dělicí se na pět skupin: baltofinskou (například *estonština, *finština), laponskou, volžskou (například *marijština, *mordvindština), permskou (například *udmurtština) a ugrickou (například *chantština, *maďarština, *mansijština). (Jaroslav Malina)

jazyky, uralské, jazyková rodina, jejímiž jazyky se hovoří v severní Evropě, kolem Volhy a na severu a v centrální části Ruska; dělí se na větev *ugrofinskou a *samodijskou. (Jaroslav Malina)

jazyky, voltské, větev *kongokordofánské rodiny, jejíž *jazyky jsou užívány především v Burkině Faso, na severu Pobřeží slonoviny, Ghany, Toga a Beninu. (Jan Záhork)

jazyk, **os hyoideum*.

Jebúsejci, název kanaánského *kmene (*Kanaán), který podle *Starého zákona (Dt 7,1 aj.) obýval *Jeruzalém a jeho okolí (Sd 19,10; 1 Pa 11,4). Jebús bylo prý preddavidovské jméno Jeruzaléma. Tento údaj je sporný, protože jméno Jeruzalém je doloženo (například na egyptských nápisech, v korespondenci z *Tell el-Amarny aj.) už dlouho před příchodem *Izraele do Kanaánu. Jméno Jebús spojovala tradice se slovesem *bus*, „rozšlapat“ a vykládala jako *lid určený k rozšlapání. Zdá se však, že to je výklad druhotný, který chtěl dát jménu významově neprůhlednému nový obsah. Někteří badatelé spojovali Jebúsejce s *Chetity, protože jméno preddavidovského jeruzalémského *krále Aravna (2 S 24,16–25), kterého si patrně David podmanil, se vykládá jako chetitské *aravani*, „svobodný“. Jinak měli Jebúsejci ve starém Kanaánu zřejmě jen nevýznamnou, okrajovou roli. (Jan Heller)

ječmen (*Hordeum*), rod rostlin čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*), k němuž patří významná obilovina ječmen setý (*Hordeum vulgare*). Celkem je známo asi 25 planých druhů ječmenů. Podobně jako u *pšenice existují i v rámci ječmenů tři ploidní úrovně: druhy diploidní ($2n = 14$), k nimž patří i ječmen setý, druhy tetraploidní ($2n = 28$) a druhy hexaploidní ($2n = 42$). Ječmen setý je jednoletá jarní, nebo ozimá obilnina; plané druhy jsou jak jednoleté, tak víceleté.

Ječmen patří k nejstarším obilovinám pěstovaným od počátků *zemědělství. Podobně jako pšenice byl i ječmen domestikován a vyšlechtěn v oblasti *Blízkého východu; dalšími centry genetické variability ječmene jsou Etiopie, východoasijská oblast (Čína, Tibet, Himálaj). Planým druhem, jenž se podílel na vzniku dvouřadých odrůd kulturního ječmene, bylo blízkovýchodní *Hordeum spontaneum*, na vzniku šestiřadých odrůd mohl mít podíl také východoasijský *Hordeum agriocrithon*. Oba plané druhy jsou diploidní s lámavým klasovým větvením. Podle archeologických dokladů byly na Blízkém východě sbírány obilky planého ječmene (*Hordeum spontaneum*) již v období kolem 17 000 let př. n. l. (naleziště Ohalo II na břehu Galilejského jezera v *Izraeli). Pěstování je doloženo z období kolem 7 000 př. n. l. z *lokalit Ajn Ghazzal (na severovýchodním okraji Ammánu) v Jordánsku a Ali Koš (asi 180 km jižně od Kermánšáhu) v Íránu. Pravděpodobně nejstarším dokladem o pěstování *Hordeum spontaneum* je sýpka na nalezišti Gilgal 11 v údolí Jordánu datovaná 9400–9200 př. n. l., obsahující téměř 0,5 milionu obilek *Hordeum spontaneum* a *Avena sterilis* v přibližném poměru 2:1. Do Evropy ječmen pronikl v *neolitu a podle archeologických nálezů několika směry: ze severní Afriky do západní Evropy a do Itálie, z Malé Asie přes Středomoří do střední Evropy.

Plošně zaujímá ječmen dnes čtvrté místo v rozloze osevních ploch (za pšenicí, *rýží a *kukuřicí). Nejvíce se v současnosti pěstuje v Číně, Turecku a *zemích bývalého Sovětského svazu; v Africe se pěstuje nejvíce v Alžírsku, Maroku a Etiopii. Patří mezi nejodolnější obiloviny a severní hranice jeho pěstování sahá v současnosti až za polární kruh (Norsko, Sibiř) a v Tibetu či v Andách je pěstován i v nadmořských výškách až 4 700 metrů. Ječmen

má krátkou vegetační dobu a nízké nároky na vodu, lze je pěstovat i v polopouštních oblastech subtropů v zimním období.

Od starověku byla ječná kaše běžným jídlem v Evropě a dodnes je konzumována na Blízkém východě. V Evropě ječmen z přímé konzumace postupně vytěsnila pšenice. Kromě potravinářských účelů je a byl využíván také pro své léčebné a antiseptické účinky, popřípadě i jako krmivo pro *koně; klasickým využitím ječmene je příprava sladu při výrobě piva. Z ječmene se připravuje náhražka *kávy – melta. Běžné jsou však ječné kroupy a krupky, sloužící jako přísada do polévek a dušených jídel. Konzumaci komplikují pluchy. Na nutriční hodnotě ječmene se podílejí zejména sacharidy (asi 80 %) a cukry (asi 10 %). V ječmeni jsou přítomny i vitamíny skupiny B a E. (Viz též *zemědělství, rané.) (Petr Bureš)

jed, šípový, *kurare.

Jedlička, Petr (31. 1. 1953, Brno), český sochař a malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1968–1972 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Brně u Františka Navrátila a v letech 1973–1978 Akademii výtvarných umění v Sofii v ateliéru D. Daskalova.

Jedličkova tvorba osciluje mezi plastikou (převážně keramickou) a malbou a zejména v posledních letech autor sám považuje malířský projev za svou nejautentičtější realizaci. Na počátku i konci jeho plastik, kreseb a maleb stojí člověk a jeho bytí, k němuž se stále vrací. (Jaroslav Malina)

jednání, kolektivní, poměrně spontánní jednání většího počtu osob shromážděných na určitém místě či v určité oblasti. (Jaroslav Malina)

jednoduchý kloub, *articulatio simplex.

jednolící sekáč, *sekáč.

jednosamcová sociální struktura, *struktura, jednosamcová sociální.

Jednota bratrská, křesťanské církevní *společenství; zformovalo se v roce 1457 v Kunvaldu pod Orlickými horami rozvinutím husitského programu (zejména působením bratra Řehoře z emauzského *opatství) podle myšlenek Petra Chelčického (asi 1390–asi 1460). V roce 1467 došlo k ustavení vlastní *církve (programové zpřetrhání vazeb s *katolickou církví, ale i podobojí) a zvolení vlastních *kněží bez ohledu na apoštolskou posloupnost. Pronásledována Jiřím z Poděbrad. Do začátku 16. století měla ráz *sekty důsledně dodržující novozákonní principy (život v ústraní, vzdělání pouze jako prostředek k pochopení *bible aj.).

Kolem roku 1500 došlo k rozchodu se starověrci a k otevření církve *měšťanům a *šlechtě. Po polovině 16. století prosadili Jan Augusta a Jan Blahoslav kladný vztah k humanistické vzdělanosti; následoval rozvoj bratrského školství i písemnictví (**Bible kralická*, tvorba Jana Amose *Komenského aj.). V roce 1575 se podílela na vypracování české *konfese, v roce 1609 byla legalizována Majestátem Rudolfa II.

Po porážce stavovského povstání na Bílé hoře část členů Jednoty bratrské přežila v utajení po několik generací do *tolerančního patentu a vystoupila jako kalvinistická církev. Z jedné exilové skupiny vznikla světová Unitas fratrum, působící v *českých zemích do současnosti pod názvem Jednota bratrská. (Jaroslav Malina)

jednota, Národní, organizované *hnutí v *českých zemích, vznikající v poslední čtvrtině 19. století, zvláště v poněmčelém pohraničí – s posláním buditelským a obrodním (Národní jednota pošumavská, založená v roce 1880, Národní jednota severočeská, založená v roce 1885 aj.). Plnila úkoly národní, kulturní, hospodářské i sociální. (Jaroslav Malina)

jednotka, fetoplacentární, funkční jednotka složená z orgánů *plodu a placenty. V průběhu *těhotenství se uplatňuje složitá souhra hormonálních produkcí plodu, matky a placenty. Některé biosyntetické pochody (například syntéza a *konverze steroidních

*hormonů) jsou například výsledkem vzájemného doplnění funkce nadledvin plodu a placenty. (Drahomír Horký)

jednotný stát, *stát, unitární.

jednozrnka, *pšenice.

Jeffers, Robinson (10. 1. 1887, Allegheny, Pennsylvania, USA – 20. 1. 1962, Carmel, California, USA), americký básník. Byl ovlivněn panteistickými *názory na *přírodu, nietzschovským *pesimismem a freudovským determinismem pudů. Lidský život chápe jako *utrpení, které nedokáže zmírnit ani *láska, ani *víra. Také Jeffersův životní osud je do značné míry poznamenán rozpory a *konflikty. Před civilizací a jejím ničivým *pokrokem unikl do přírody a v kalifornské pustině si postavil kamenný Dům na útesu a Jestřábí věž, kde v osamocení žil a tvořil. Ani příroda však – podle jeho přesvědčení – neposkytuje člověku harmonické životní prostředí, naopak je vůči němu nepřátelská. Jeffers je v podstatě moralista, skrývající romantický sentiment k přírodě a individuální síle. Opoprvhuje civilizací, člověkem i jeho pudy a současně je jimi fascinován. Poprvé na sebe upozornil sbírkou *Tamar and Other Poems* (Tamar a jiné básně, 1924).

Jeffers se prosadil jako básník apokalyptické představivosti. Ve svých příbězích, připomínajících konstrukcí antické *tragédie, zaznamenává rozklad tradičních lidských hodnot. Archetypálním konfliktům moderního člověka dává patetický, mýtotočrný rozměr. Dospěl až k nihilistickému stanovisku, podle něhož se lidstvo řítí do propasti a ztrácí perspektivu dalšího vývoje. (Jiří Pavelka)

Jefferson, Thomas (13. 4. 1743, Shadwell, Virginia, USA – 4. 7. 1826, Monticello, Virginia, USA), americký politik, státník a vědec; jeden z vůdců boje za americkou nezávislost, v letech 1801 až 1809 prezident USA. Je autorem *Declaration of Independence* (Deklarace nezávislosti Spojených států amerických, 1776), zakladatelem Republikánsko-demokratické strany; v roce 1791 pod jeho vlivem bylo přijato k *ústavě z roku 1789 deset demokratizačních dodatků – *Bill of Rights* (Listina práv). Bývá též považován za „otce americké archeologie“. (Jaroslav Malina)

Jeffreys, sir Alec John (9. 1. 1950, Oxford, Velká Británie), britský genetik; autor metody *DNA fingerprintingu a analýzy *DNA profilu. (Markéta Zachová)

Jefimenko, Petr Petrovič (1884–1969), ruský archeolog. Patří k nejvýznamnějším zakladatelům novodobého výzkumu východoevropského *paleolitu a *mezolitu. Při výzkumu mladopaleolitického sídliště v *Kostěnkách, kde odkryl poprvé pozůstatky paleolitických sídelních *objektů, použil také jako jeden z prvních archeologů metodu velkoplošného odkryvu, která se pak stala základním východiskem moderního archeologického výzkumu. (Jaroslav Malina)

jehla [archeologie], *nástroj protáhlé formy s jedním koncem ostrým, vyhlazenou mediální částí, která se případně proximálním směrem oplošťuje, a který je v proximální části v místě zploštění kolmo perforovaný. Jehla je funkčně spojována zejména s proděravěním *kůže či *kožešiny a protažením vlákna, ale také s dalšími funkcemi jako například s *tetováním.

Jehly jsou doloženy od *mladého paleolitu, kdy byly vyráběny z tvrdých živočišných materiálů. Od *doby bronzové se jehla zhotovovala i z *bronzu, pak ze *železa. (Karel Sklenář, Michaela Zelinková)

jehla, suchá, *grafická technika spočívající na principu tisku z hloubky. Předloha pro tisk je vyryta na kovové desce ocelovou jehlou. Tím, že jehla vyzvedne na jedné straně čáry kov, dosáhne umělec mnohem jemněji kresby a kontury, než u klasické mědirytiny. Technika suché jehly představuje přechodové stadium mezi *mědirytem a *leptem. Název suchá jehla vypovídá o provedení techniky bez leptacího procesu a zároveň bez pomoci mědiryteckých rydel, k jejichž ovládnutí je nutné osvojit si vymezená pravidla.

První užití techniky suché jehly je kladeno do období kolem roku 1480 v souvislosti s Mistrem domácí knihy (Hausbuchmeister, Meister des Hausbuches). Mezi uznávané mistry

této grafické techniky patřil v období *renesance německý rytec a malíř Albrecht *Dürer (1471–1528). V 17. století tvořil technikou suché jehly vrcholná barokní grafická díla především holandský malíř a rytec *Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606–1669), který na této technice oceňoval její spontánnost a bezprostřednost. S technikou suché jehly pracovali moderní umělci, například francouzský sochař Auguste *Rodin (1840–1918), norský malíř Edvard *Munch (1863–1944), německý malíř Max *Beckmann (1884–1950), francouzský malíř běloruského původu Marc *Chagall (1887–1985), španělský malíř Pablo *Picasso a čeští malíři Max *Švabinský (1873–1962) a František *Burant (1924–2001).

Při této grafické technice je jako tiskové forma užívána měděná či zinková deska, do níž je kresba ryta ostrou ocelovou jehlou, nejčastěji zasazenou v dřevěném držátku, popřípadě se k rytí užívá diamant. Při rytí do kovové desky se z desky zvedá spirálka vyrytého materiálu a po stranách ryté čáry vzniká vyvýšenina zvaná grátek, který se záměrně ponechává jako typický prvek (na rozdíl od techniky mědirytu, kde se grátek odstraňuje). Při vybarvování *rytin zadržuje vtíranou barvu na okrajích tahů a vyrytá kresba vychází v tisku měkce, rozplývavě a s tónovou bohatostí. Grátek se tiskem rychle opotřebovává (drcen v lisu), z jedné desky lze pořídit maximálně 50 kvalitních otisků. Při větších nákladech je nutné galvanické poocelení měděné desky. Suchá jehla může sloužit za techniku záměrně kombinovanou s mědirytem či doplňkovou techniku mědirytiny při retuších.

V české výtvarné kultuře originálním způsobem pracoval s technikou suché jehly zejména malíř a grafik František *Tichý (1896–1961), který prostřednictvím svých grafik podal romantické svědectví o světě cirkusů, varietních divadel, kaváren a městských periferií. Z antropologického hlediska lze tato díla považovat za unikátní zprávu o svébytném světě městských *subkultur, jejichž příslušníci preferují alternativní způsob života, zejména odlišné *hodnoty a *normy, než které sdílí představitelé majoritní kultury. František Tichý náměty svých prací programově překračoval hranice různých kultur a subkultur. Technika suché jehly mu umožnila výstižně zobrazit příslušníky exotických kultur jako potenciální účastníky odvěkého dialogu na téma „dobro a zlo“, „bílí černoši“ nebo „my a oni“. (Barbora Půtová)

jehlice [archeologie], ozdobný předmět (dlouhý od několika centimetrů po několik desítek centimetrů) s různě tvarovanou, prostou či zdobnou hlavicí (někdy i v antropomorfní nebo *zoomorfní podobě) k spínání *oděvu nebo upevnění účesu (dlouhé exempláře mohly sloužit i jako *zbraň). První jednoduché jehlice byly vyráběny z *kosti nebo *parohu v *neolitu, v *eneolitu i z mědi a od starší *doby *bronzové také z *bronzu. Bronzové jehlice postupně převážily, vzácné jsou jehlice zlaté nebo *zlatem plátované. Ve starší době železné, po zavedení *spony, užívání jehlic a jejich rozmanitost postupně klesá. (Karel Sklenář)

Jeho knížecí výsosť, oslovení *knížat; od roku 1375 udělováno Karlem IV. (1316–1378) *kurfiřtům, v 17. století *arcivévodům, od roku 1712 říšským knížatům, rokem 1825 spolkovým rozhodnutím mediatizovaným členům, kteří vstoupili do knížecího stavu. Od roku 1844 bylo používáno pro panující *vévody (na rozdíl od oslovení Jeho knížecí výsosť jen oslovení „Výsosť“. (František Čapka)

Jehova, *Jahve.

jehovisté, *Svědkové Jehovovi.

jejunum, lačník, část tenkého *střeva, představující asi tři pětiny jeho délky. V lačníku probíhá zejména vstřebávání živin i dalších látek. Kličky jejunu jsou zavěšeny na *mesenteriu a uloženy v dutině břišní převážně vlevo a nahoře. Orálním směrem navazuje lačník na *duodenum ohbím – *flexura duodenojejunalis a aborálním směrem přechází plynule, bez zřetelné hranice v kyčelník (*ileum). Stěna jejunu má podobnou stavbu jako celá trávicí trubice. Skládá se ze sliznice, podslizničního vaziva, svaloviny a zevní vazivové vrstvy. Sliznice je kryta jednovrstvným válcovým epitelem (resorpčním), vybíhá v drobné klky (*villi) a je složena v četné, husté a vysoké *řasy – *plicae circulares. Tyto řasy se aborálním směrem postupně snižují a jejich počet klesá. Také počet klků i jejich velikost se snižuje. Ve

slizničním vazivu jsou přítomny izolované uzlíky lymfatické tkáně (**folliculi lymphatici solitarii*). Podslizniční vazivo jejuny je bohatě prokrveno jednou až dvěma řadami tepenných *arkád. Svalovina tohoto úseku trávicí trubice je hladká, přičemž vnitřní svalové snopce jsou uspořádány cirkulárně a zevní podélně. Povrch stěny jejuny pokrývá viscerální *peritoneum. (Lenka Vargová)

jelen lesní (*Cervus elaphus*, Linnaeus, 1758); řád: sudokopytníci [Artiodactyla], čeleď: jelenovití [Cervidae]; hmotnost: 75–340 kg; výška v kohoutku: 0,75–1,50 m). Vytváří řadu poddruhů, v západní a střední Evropě je původní jelen západoevropský (*Cervus elaphus hippelaphus*), který představoval, podobně jako *prase divoké, hojně lovené *zvíře v období *holocénu. Jeho pozůstatky se rovněž vyskytovaly i na lokalitách paleolitických lovců. Ne vždy však přítomnost parohů v osteologických souborech značí lov jelena, neboť paroží jako výrobní *surovina byla sbírána i jako shoz. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

Jelínek, Jan (6. 2. 1926, Brno – 3. 10. 2004, Brno), český antropolog, etnolog a muzeolog, emeritní profesor *Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a emeritní ředitel *Moravského zemského muzea v Brně, významný představitel české *bio-socio-kulturní antropologie. V roce 1949 absolvoval pod vedením Vojtěcha *Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka obor *antropologie na *Antropologickém ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně rigorózní práci *Příspěvek k poznání morfologie dlaně dětí ze severního Řecka* (RNDr.).

Jelínkova odborná práce má široký záběr, od problematiky **Homo erectus*, kterého považuje (stejně jako Milford *Wolpoff) za formu **Homo sapiens*, přes neandertálce (**Homo neanderthalensis*) a gravettské lovce, populace z neolitu a doby bronzové až po současného člověka. Prosazoval komplexní přístup při zkoumání *fosilního člověka s využitím poznatků archeologie a etnologie. Spolupracoval s Milfordem Wolpoffem, Davidem Frayerem a Erikem *Trinkausem i s dalšími významnými zahraničními odborníky. Věnoval se také antropologii australských domorodců a jejich skalním malbám, skalní malby studoval i v severní Africe. Vedl řadu výprav do Austrálie, Libye a dalších částí světa. V roce 1950 na muzejní půdě založil Ústav *Anthropos jako středisko výzkumu a prezentace evoluce rodu **Homo*, obnovil vydávání časopisu **Anthropologie* (1962) a v letech 1958 až 1962 vybudoval v Brně-Pisárkách pavilon Anthropos, kde v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století vytvořil špičkovou expozici s problematikou evoluce člověka. Jako vynikající muzeolog byl také dlouhá léta předsedou Mezinárodního výboru muzeí (International Council of Museums, ICOM) při Organizaci OSN pro výchovu, vědu a kulturu (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, *UNESCO). Z Brna se tak díky jeho činnosti stalo jedno z ohnisek rozvoje světové antropologie, které bylo potvrzeno v roce 1980 konáním *2nd Congress of European Anthropological Association* v moravské metropoli. Jan Jelínek se významně zasloužil o obnovení *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně jako *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a o popularizaci antropologie v široké veřejnosti (přednášky, rozhlasové a televizní pořady, filmy, výstavy). Publikoval několik set odborných a populárněvědeckých článků a řadu knih, z nichž je nejznámější *Velký obrazový atlas pravěkého člověka* (1977), který vydalo v mnoha jazykových mutacích pražské nakladatelství Artia. Výběr z dalších prací: *Anthropologie der Bronzezeit in Mähren* (Antropologie doby bronzové na Moravě, 1959), *Die Erforschung der Höhle Švédův stůl 1953–1955* (Výzkum jeskyně Švédův stůl 1953–1955, 1961), *Anthropologie der jüngeren Steinzeit in Mähren – Anthropologie mladší doby kamenné na Moravě* (1964), *30 let ústavu Anthropos: Hledání původu a vývoje člověka* (1980), *Man and His Origins: Selected Papers of the 2. Congress of the European Anthropological Association*, Brno 1980 (Člověk a jeho původ, editor), *Modern Man and His Biological Evolution: Selected Papers of the 2. Congress of the European Anthropological Association*, Brno 1980 (Moderní člověk a jeho biologická evoluce, editor),

Střecha nad hlavou: Počátky lidské architektury (Katalog výstavy, Brno 1986), *The Great Art of the Early Australians: The Study of the Evolution and Role of Rock Art in the Society of Australian Hunters and Gatherers* (Velké umění raných Australanů: Výzkum vývoje a role skalního umění ve společnosti australských lovců a sběračů, 1989), *Střecha nad hlavou: Kořeny nejstarší architektury a bydlení* (2006). (Jaroslav Malina)

Jeremiáš (přelom 7. a 6. století př. n. l.), izraelský *prorok. Již v 7. století př. n. l. předvídal zkázu jeruzalémského *chrámu a vybízel přimluvnými *modlitbami izraelský *lid k poslušnosti. (Jaroslav Malina)

Jericho, dnešní Tell es-Sultán asi 1,5 km severozápadně od stejnojmenného moderního *města, *archeologická lokalita 20 km severovýchodně od Jeruzaléma (Palestinská samosprávná území). Jméno, doložené v řeckých a latinských starověkých textech, je zřejmě odvozeno od jména měsíčního boha Jaricha, dobře známého z ugaritských textů (*Ugarit). Zdá se, že lokalita tedy byla od nejstarších dob střediskem měsíčního kultu. Město samo leží asi 250 m pod úrovní hladiny Středozemního moře, což působí, že má velmi teplé, subtropické *klima, kde se, narozdíl od ostatní *Palestiny, daří i datlovníku. Odtud zřejmě pochází i jeho další přízvisko „Palmové město“ (Dt 34,3; Sd 3,13).

Doklady osídlení od *mezolitu (*epipaleolitu) do doby byzantské. Tábořiště lovců a sběračů kultury *natúfienu (12.–11. tisíciletí př. n. l.) s obdélníkovou hliněnou plošinou. *Předkeramický neolit A (10. tisíciletí př. n. l.): sídliště o rozloze asi 4 ha (kolem 2000 obyvatel) sestává ze zahluobených oválných příbytků budovaných z podlouhlých oblých („doutníkovitých“) hliněných bloků a z výpletu omazaného *hlínou, soustavně obnovovaných (doloženo 22 vrstev). V jedné z fází opevněno(?) do skály tesaným příkopem 8,5 m širokým a 2,1 m hlubokým, kamennou (přestavovanou) *hradbou 1,64 m silnou a okrouhlou věží o výšce 7,75 m a průměru 9 m, přístupnou chodbou a schodištěm na vrchol. Obyvatelé pěstovali *pšenici, *ječmen a *čočku, chovali* psy a lovili gazely, pracovali s *kamenem a *kostí (ale kupodivu málo hrotů *šípů). Udržovali styky s *Anatólií, Sinajským poloostrovem a kraji při Rudém moři. V domech byla pohřbívána těla zesnulých bez hlav, lebky byly někdy ukládány zvláště tvářemi do kruhu či ve skupinách hledících stejným směrem. Také doložen pohřeb dítěte, doprovázený dalšími dětskými lebkami. Antropologicky má populace ráz robustních mediteránců.

Předkeramický *neolit B (9.–7. tisíciletí př. n. l.): pravouhlé příbytky stavěné opakovaně (26 fází) z podlouhlých, na konci zaoblených cihel s otisky prstů na horních plochách. Interiéry byly pečlivě omítány hlínou a někdy byly malovány červenou, růžovou a světle žlutou barvou, pod střechami z hlíny na rákosových rohožích se bydlelo na podlahách někdy pokrytých rákosovými rohožemi. Topeniště a skladovací prostory se nacházely ve dvorech. Zesulí byli pohřbíváni opět v domech a některým z nich (hlavně mužům) byly odnímány hlavy, z nichž po domodelování hlínou a dalších úpravách (zobrazení očí vtlačenými mušlemi) vznikaly pozoruhodné podobizny, snad ke kultovním účelům. Zpracovávání rostlinné potravy (*drtidla), pěstování pšenice a ječmene, chov dobytka (*koza a *ovce) a *psa a též *lov. V pozdním stupni této fáze jsou *sekery ze štípaného kamene nahrazeny exempláři broušenými. Do magických *obřadů byly nyní zapojovány hliněné sošky žen a skotu. Antropologicky má populace ráz gráciálních mediteránců jako v Murejbitu IIIA.

Dvě fáze osídlení pastýřů a lovců keramického neolitu s malovanou a rytou *hrnčinou, snad z 5. tisíciletí př. n. l. Pohřebiště *ghassúlské kultury z pozdního 4. tisíciletí př. n. l. V *hrobkách tesaných do skály byly ukládány lebky a zbytky spálených těl s výbavou *keramiky. Z rané *doby bronzové (3. tisíciletí př. n. l.) pochází osada opevněná hradbou s okrouhlými věžemi a *příkopem. Její obyvatelé se zabývali *zemědělstvím a pěstovali styky s Anatólií a oblastmi *Sýrie a *Egypta. Střední doba bronzová (asi 2000–1500 př. n. l.): skalní hrobky pěti různých typů, v nichž spočívají nebožtíci s výbavou dýk, keramiky či obojího. Sídlíště opevněné mohutnou hradbou se zešíkmenou střední částí („glacis“) bylo dvakrát obnoveno.

Mladší skupina skalních hrobek, v nichž byli uloženi zesnulí bohatě vybavení nábytkem, osobními potřebami (pečetítka v podobě skarabů, hřebeny, paruka?) i nádobami s jídlem (skopové) a nápoji. Vrstvy mladší než 14. století př. n. l. byly většinou odstraněny erozí. Doložena je obytná zástavba *doby železné (1200–587 př. n. l.). Po propuštění *Židů z babylonského zajetí (538 př. n. l.) bylo město osazeno 345 navrátilci.

Navzdory mínění některých konzervativnějších badatelů ukazuje věcné hodnocení archeologických nálezů zastávané většinou odborníků, že tu není žádný doklad izraelského dobytí města, tak jak je líčí *Starý zákon (Joz 6). Literární rozbor zprávy z Joz 6 ukazuje, že v ní jde spíše o liturgii než reportáž; přesněji jde asi o *scénář slavnosti, kterou tu *Izrael konal patrně od velmi staré doby. Nevíme, zda tato slavnost navazovala na podobné slavnosti konané na jiných místech, či na nějaké rity předizraelské, které starý Izrael převzal a přeznačil po svém. Stále se vracející sedma, měsíční číslo, předjeriškého izraelského *rituálu podle Joz 6 naznačuje, že v pozadí zprávy je nejspíše zápas s měsíčním kultem, lokalizovaným původně na místo, které připomínalo měsíc svým jménem. V izraelské době bylo Jericho (navzdory zmínce v Joz 6,26 a 1 Kr 16,34) patrně stále obydleno (srov. Sd 3,13; 2 S 10,5), ale zřejmě jen malou a nevýznamnou skupinou obyvatel. Stop po osídlení je velice málo. Podle zmínky v Neh 3,2 mělo Jericho i po návratu z babylonského zajetí judské obyvatele. Snad je znovu zpustošil perský vládce Artaxerxés III., jistě to však nevíme. Nová významná kapitola dějin Jericha začíná až v době Hasmoneovců. Byla tu *pevnost či spíše jen pevnůstka, kterou podle Strabóna dobyl Pompeius. *Král Héródés a Archeláos zřídili v Jerichu přepychové *stavby v helénistickém slohu. Jejich zbytky byly objeveny a ukazují, že šlo o poměrně rozsáhlý *komplex staveb. Po nešťastném konci židovského povstání v letech 66–70 n. l. ztratilo Jericho zcela svůj dřívější význam a od 4. století n. l. bylo již úplně pusté. Byzantské Jericho, které bylo dokonce sídlem *biskupa, neleželo na starém pahorku, nýbrž na místě dnešního Jericha, stejně jako Jericho křižácké. (Petr Charvát, Jan Heller)

Jerofejev, Viktor (19. 9. 1947, Moskva, Rusko), ruský spisovatel. Byl spoluvůrcem kdysi zakázaného a pronásledovaného literárního almanachu *Metropol* (1977). Po ideově průrazných povídkách se výrazněji prosadil až románem – *Russkaja krasavica* (Ruská krasavice, 1990). Jde o zповěď sovětské prostitutky Iriny Tarakanovové, již se díky erotické dovednosti a přirozené inteligenci podaří proniknout po vzoru slavných *pícar* na mocenský vrchol tehdejšího impéria. Stejně jako všichni prozaici a básníci, kteří jsou řazeni k takzvané nové vlně či alternativní literatuře nebo k ruské *postmoderně, užívá i Viktor Jerofejev při líčení odpudivého, všeobecně se prostituujícího prostředí četných vulgarismů, s oblibou popisuje scény odehrávající se za tmy nebo při umělém osvětlení, za znechucením však prosvítá nostalgie a sentiment. (Ivo Pospíšil)

Jeroným, *Hieronymus, Sophronius Eusebius Hieronymus.

Jeruzalém, *město v Judských horách na hranici úmoří Středoziemního moře a Mrtvého moře, na okraji Judské pouště (*Izrael). Jméno je dobře doloženo již ze staré doby na egyptských klatbových textech z 19. nebo 18. století př. n. l. jako Rušalimum nebo Urušalimum, v dopisech z *Tell el-Amarny (kolem roku 1400 př. n. l.) jako Urusalim, v asyrských nápisech ze 7. století jako Ursalimmu atd. První část jména odpovídá sumerskému *uru*, „město“, hebrejsky *ir*. Druhá část *salim* či *šalim* může znamenat jako apelativum „pokoj, mír“; jako proprium je názvem boha Šalima. Zdá se, že bůh Šalim a jeho družka Šulmanitu byla stará místní božstva, uctívaná v Jeruzalémě až do příchodu *Izraele. Někteří badatelé se domnívají, že ohlasem jejich kultu je ve *Starém zákoně *Píseň písní, v níž při izraelské úpravě nahradilo jméno *Šalomoun a Šulamít starší jména Šalim a Šulmanitu. Jméno Jeruzalém je ve *Starém zákoně zmíněno asi 600krát, nenajdeme je však v knihách *Mojžíšových. Starší tvar jména Jerušalem byl upraven později (masorety) na Jerušalajim, možná proto, aby obvyklá hebrejská koncovka místních jmen *-ajim* (původně duál) zastínila vzpomínku na nepravověrnou minulost jména. Pozdější (od 2. století př. n. l.) tvar jména

Hierosolyma spojuje druhotně prvou část jména s řeckým výrazem *hieros*, „posvátný, svatý“ a *hieron*, „svatyně, chrám“, protože v Jeruzalémě stál chrám. Tento tvar jména získal převahu. V *Novém zákoně je jak tvar Ierousalém, tak Ierosolyma, druhé jméno se vnímá jako neutrum plurálu. V latinské *Vulgátě jsou doloženy dokonce čtyři tvary: Hierusalem, Ierusalem, Hierosolyma a Ierosolyma. *Arabové jej nazývají El-kuds „Svaté (totiž město)“, snad v návazání na tradici Starého zákona, podle níž je Jeruzalém „město svaté“ (*‘ir haqqodeš*, Iz 48,2; 52,1; Neh 11,1; Dan 9,24). Ve starších textech se nazývá také Jebús (*Jebúsejci) podle dřívějších obyvatelů (Sd 19,10; 1 Pa 11,4n), město Davidovo, protože je *David dobyl (2 S 5,6–9; 1 Pa 11,5). Někteří badatelé se však domnívají, že název „město Davidovo“ se v přesném slova smyslu vztahoval jen na jihovýchodní pahorek, ležící jižně od chrámové hory. Ta se jmenuje od pradávna Sijón a stál na ní od doby *Šalomounovy chrám. Horu Sijón ztotožňuje již 2 Pa 3, 1 s horou Mórija, kde měl být obětován Izák (Gn 22,2). Po porážce židovského povstání za císaře *Hadriana byl odžidovštěný Jeruzalém přejmenován na Aelia Capitolina; jméno Aelia či Ailia najdeme ještě u *církevních Otců.

Jeruzalém leží asi 25 km na západ od severního okraje Mrtvého moře na horském hřebeni, který je zároveň rozvodím mezi Středoziemím a Mrtvým mořem. Staré město se sklání od vyššího severozápadu (790 m) k nižšímu jihovýchodu (720 m). Skála, nad níž stál chrám, který dnes leží uvnitř Omarovy *mešity, má vrchol ve výšce 744 m. Okolí je však vyšší, jmenovitě nově vzniklé židovské čtvrti na severu a západě města. Čtvrť Romema leží ve výši 826 m. Na východě je starý Jeruzalém ohraničen údolím potoka Kidrón, tekoucího ze severu na jih a patřícího již do povodí Mrtvého moře. Na jihu je oblast starého osídlení ohraničena údolím Hinóm (Gehenna), které se spojuje s údolím Kidrónu na jihovýchodě města. Za údolím Kidrónu je hora Oliv, její severní pokračování se nazývá Skopus a dosahuje výšky 826 m. Jižně nad vsí či nyní spíše čtvrtí Silvan je „Pahrbek pohoršení“, vysoký 714 m. Jméno „pohoršení“ upomíná na modlářská zařízení z doby Šalomounovy (1 Kr 11,7; 2 Kr 23,13). *Klima vyznačuje, stejně jako celou *Syropalestinu, protiklad mezi dobou dešťů (zhruba naše zima) a dobou sucha (naše léto). Předěly těchto dob jsou přibližně v čase jarní a podzimní rovnodennosti. Hlavní deště přicházejí v prosinci až v únoru, kdežto od května do září neprší vůbec. Průměr srážek v posledních sto letech byl asi 560 mm za rok, toto množství však značně kolísá, roku 1959/1960 to bylo jen 230 mm a roku 1877 bylo dosavadní maximum 1090 mm. V zimě či přesněji v době dešťů může padat i sníh, ale nezůstává ležet, teploty v té době klesají v noci až k nule. Letní teploty kolísají mezi 25 °C až 35 °C ve dne, mohou však vystoupit až na 40 °C. Kolem poledne přichází většinou lehký vánek od Středozemního moře, po něm však odpoledne teplota ještě stoupá. V době mezi dubnem a červnem a pak mezi zářím až listopadem přichází někdy nepříjemný, suchý a prašný vítr od východu, zvaný širokko nebo chamsin, v novohebrejštině šaraf (Iz 49,10). Vlhkost vzduchu je nízká, může klesnout téměř k nule, takže pak se lidé cítí podráždění a oslabení (srov. Jon 4,8). Voda je tu sice vzácná, nicméně osídlení Jeruzaléma už od staré doby umožnily dva stále tekoucí prameny, zvané *‘en gihon* a *‘en rogel*, patrně totožný s „Dračí studní“ zmíněnou v Neh 2,13. Vedle živých pramenů měl ovšem starý Jeruzalém nádrže a cisterny, které obsahovaly i desítky tisíc krychlových metrů vody a byly důležité zejména v dobách obležení. Protože pramen Gíchónu ležel mimo *hradby, byl už v předizraelské době ke Gíchónu vykopán podzemní přístup. Taktéž ze staré doby pocházel povrchový kanál, který odváděl část vody z pramene Gíchónu kolem jihovýchodního pahorku do „starého“ či „dolního rybníka“, přesněji nádrže. *Král Chizkijáš dal tento kanál zasypat a místo něho vyhloubit ve skále tunel, který vedl vodu od Gíchónu do „horního“ čili „královského rybníka“ (nádrže). Tento tunel byl objeven, prozkoumán a našel se v něm pověstný šíloašský nápis, oslavující dokončení tunelu, prokopávaného z obou stran. Ještě v době královské byla patrně zřízena další nádrž nedaleko hrobu Davidova (Neh 3,16). Další nádrž byla u *tvrze Antonia, jiné dokonce, má-li pravdu Josephus Flavius, na baštách jeruzalémských hradeb. V severovýchodním rohu města byl „rybník synů Izraele“, arabsky *Birket beni isra‘il* (*isra‘il*),

který měl podle archeologů obsah více než 100 000 m³ vody. Je sice poprvé zmíněn až v islámské době, ale je jistě starší.

Zatímco většina významných starověkých měst vznikala u velkých řek nebo při významných cestách, ležel Jeruzalém vždy stranou. Byl dostupný jen skrze klikatá údolí a byl v předizraelské době poměrně malý, menší než třeba *Megiddo nebo Chasór. Je nepochybně velmi starý. Na jihovýchodním pahorku se našla *keramika ze 4. tisíciletí př. n. l. Písemné zmínky jsou však až z 2. tisíciletí př. n. l. kdy bylo město sídlem malého kanaánského *státu. Dopisy z *Tell el-Amarny dokládají, že tento stát byl stejně jako *Palestina vazalským státem *Egypta. Král *David jej dobyl (2 S 6) a jeho nástupce *Šalomoun ozdobil stavbami, jmenovitě chrámem a svým palácem, a to ve spolupráci s *Foiničany. Po rozdělení říše po smrti Šalomounově zůstal Jeruzalém hlavním městem jižního, *judského království. Roku 586 př. n. l. jej dobyl babylonský král *Nabukadnezar II., město bylo zničeno a chrám vypálen. Po návratu z babylonského zajetí *Židé znovu Jeruzalém osídlili, obnovili chrám a později pod vedením Nehemjáše i hradby, které však v době trvání *perské říše měly spíše význam právně náboženský nežli strategický. Vydělovaly židovskou pospolitost jako svébytný a do jisté míry autonomní celek z vlivu sousedů, kteří chtěli, aby se Židé asimilovali a splynuli se svým okolím. V knize Nehemjášově máme řadu údajů o různých jeruzalémských *lokalitách, jmenovitě o branách v hradbě. Archeologické nálezy tyto údaje potvrzují.

V *helénistické době se dostala Palestina roku 302 př. n. l. pod *vládu *Ptolemaiovců, kteří dali jeruzalémské hradby odstranit. Znovu byl Jeruzalém opevněn pod veleknězem Šimeónem II. kolem roku 200 př. n. l. a rovněž byla v té době vystavěna velká *cisterna (Sir 50,1–4). Po vítězství *Seleukovce Antiocha III. nad Ptolemaiovcem připadla Palestina roku 198 př. n. l. Seleukovcům. Za jeho nástupce Antiocha IV. Epifána (175–164 př. n. l.) vypuklo makabejské povstání. Antiochos dal hradby strhnout, dal však na místě starého „města Davidova“ (IMak 1,29n) vystavět *hrad, zvaný Akkra, který se stal střediskem helénistické polis, odkud měla být postupně helenizována celá *Judea. Přesná poloha tohoto hradu je dosud předmětem sporu archeologů. Násilná helenizace vyvolala makabejské povstání v roce 168 př. n. l. Už po čtyřech letech dobyli *Makabejci Jeruzalém, jmenovitě chrám, a v něm v prosinci 164 př. n. l. obnovili pravidelnou bohoslužbu. Opevněná Akkra však padla do rukou Šimona Makabejského až roku 142/141 př. n. l., který ji obsadil svými vojáky a opravil a zvýšil jeruzalémské hradby kolem města. Akkru zničili podle Josefa Flavia později *Syřané, už za Heroda z ní nic nezbylo. Ale Hasmonejci vystavěli jinou, novou *pevnost u severozápadního cípu chrámového nádvoří, jejímž předchůdcem byla zřejmě „bira“, zmíněná ve Starém zákoně u Neh 2,8; 7,2. Josefus ji nazývá Baris. Bydlil v ní už Jan Hyrkán jako velekněz, Héródes ji přestavěl a nazval na počest svého ochránce Marka Antonia hrad Antonia. Později tento hrad obsadili *Římané a měli z něho výhled na to, co se dělo na chrámovém nádvoří. To bylo důležité, protože tak mohli hned v zárodku zasáhnout, když se na chrámovém nádvoří jako na tradičním shromaždišti začaly srocovat davy. Mezi zajímavosti héródovského Jeruzaléma patřily věže Hippikos, vysoká 80 loktů, Fazel, vysoká 90 loktů a Mariamne, jejíž výšku neznáme. Byl tu i most přes údolí Tyropoion („Sýrařů“) vedoucí od Héródova paláce na západním pahorku k jižní části chrámového pahorku. Zřejmě tu byl už dříve, Héródes jej pouze obnovil a přestavěl. Dějiny starého Jeruzaléma končí jeho zničením ve vespasianovské válce v letech 66–70 n. l.

Archeologické výzkumy Jeruzaléma začaly po polovině 19. století a pokračují dodnes: francouzský výzkum 1860 (Louis Felicien de Saulcy [1807–1870]), britský výzkum 1864 (Charles Wilson), 1867–1870 (Charles Warren) a 1871–1875 (Herbert Maudslay), německý výzkum 1881 (Herrmann Guthe, Carl Schick), další britský výzkum 1894–1897 (Francis John Bliss, Arthur Dickie) a 1909–1911 (Matthew Parker), francouzský výzkum 1913–1914 a 1923–1924 (Raymond Weill), britské výzkumy 1923–1925 (Robert Macalister, James Duncan), 1927–1929 (Geoffrey FitzGerald a John Crowfoot), 1931–1938 (Robert Hamilton), a 1934–1947 (Carl Johns), výzkumy Izraele 1954–1962 (Yohanan Aharoni) a 1961–1964 (Yigal Yadin),

britsko-francouzský výzkum 1961–1968 (Kathleen Kenyonová, Roland de Vaux), britský výzkum 1964–1966 (John Hennessy) a izraelské výzkumy 1968–1983 (Benjamin Mazar, Nehemiah Avigad, Ruth Amiranová, Arik Eitan), 1971–1976 (Menahem Broshi), 1976–1980 (Hezechiel Geva) a 1978–1985 (Yigal Shiloh). (Jan Heller, Petr Charvát)

jerzmanowicien (název podle *jeskyně Nietoperzowa u Jerzmanowic v Polsku), lokální střeoevropská *archeologická kultura na počátku *mladého paleolitu, definovaná pro jižní Polsko na základě charakteristických *kamenných hrotů, částečně (ventroterminálně) retušovaných. V jeskyni Nietoperzowé leží nad vrstvou se szeletskými *listovitými hroty, která tam je datována k roku 40 000 let př. n. l. Koncepce této kultury je problematická, neboť obdobné typy hrotů se objevují ve značném rozptylu podél Střeoevropské nížiny až do Anglie a zasahují i na Moravu, kde jsou však obvykle doloženy v *kontextu *bohunicien. Fyzický vzhled tvůrce této kultury není znám. (Jiří A. Svoboda)

Jesenin, Sergej Alexandrovič (3. 10. 1895, Konstantinovo [dnes Jeseninovo] u Rjazaně, Rusko – 28. 12. 1925, Petrohrad, Rusko), ruský básník. Byl signatářem manifestu *imažinismu, načas životním druhem americké tanečnice Isadory Duncanové, alkoholik, milovník ruského venkova a básník ruského velkoměsta. Život ukončil *sebevraždou.

Jeseninova *poezie je prosycena lidovou a náboženskou obrazností. Základním problémem jeho poezie je spor mezi starou Rusí a novým, strojovým, mechanickým Ruskem. Vrcholem jeho lyriky je sbírka *Moskva kabackaja* (Krčemná Moskva, 1924), milostná lyrika *Persidskije motivy* (Perské motivy, 1925) a výpravná báseň *Anna Sněgina* (1925). Dokladem fascinující schizoidnosti básníkova nitra je předsmrtná báseň *Čornyj čelovek* (Černý muž, 1925). Je pokládán za vrcholného ruského lyrika 20. století. (Ivo Pospíšil)

Jesenský, Ján (Ioannes Jesenius de Magna Jessen, 27. 12. 1556, Wrocław, Polsko – 21. 6. 1621, Praha), lékař, anatom, filozof a humanista slovenského původu. Medicínu studoval v Lipsku a Padově. Byl profesorem lékařství a chirurgie ve Wittenbergu, Rostocku a v Praze. V letech 1617–1620 zastával funkci *rektora a kancléře *Univerzity Karlovy. Byl vyslancem českých *stavů a aktivním účastníkem protihabsburského povstání v letech 1618–1620. Proslavil se veřejnými pitvami v Praze (v letech 1600 a 1605). Spolu s dalšími 26 vůdci stavovského povstání byl popraven 21. 6. 1621 na Staroměstském náměstí v Praze. (Petr Bureš)

jeskyně [antropologie, archeologie, paleontologie], podzemní dutina různé velikosti, od mělkého výklenku, blízkého k *převisu, až po rozsáhlé a složité chodbové systémy. Menší dutiny jsou typické pro nekrasové jeskyně (například v *pískovcích nebo *křemencích), ale převažují také ve *vápencích (*kras), kde jsou však běžné i sítě chodeb a podzemní vodní toky (například v Moravském krasu).

Z hlediska *antropologie a *archeologie jsou důležité zejména jeskynní sedimenty na dně dutin. V těchto vrstvách tvořících i mohutná *souvrvství (*stratigrafie) se mnohdy uchovaly kosterní pozůstatky lidí a zvířat a stopy lidského sídlení zpravidla lépe než v otevřeném terénu. Navíc jeskyně ve francouzsko-španělské oblasti díky *malbám uchovaným na skalních stěnách zprostředkovaly unikátní průhledy do estetických, mentálních, kultovních a sociálních struktur lovecko-sběračských komunit *mladého paleolitu (*umění, paleolitické); totéž platí i o malbách nativních kultur. V některých fázích *paleolitu byly jeskyně nejen vyhledávanými *kultovními místy, ale také oblíbenými *sídlišti. Na rozdíl od kultovních míst s malbami, jež se často nacházejí v hloubce obtížně přístupných chodbových systémů bez denního světla, osídlení vyhledávalo spíše mělké jeskyně a u větších využívalo hlavně vchodové části v dosahu denního světla. S koncem lovecko-sběračského období v *pozdním paleolitu a *mezolitu a s nástupem *zemědělství počínaje *neolitem mizí užití jeskyně jako trvalého sídliště. Jeskyně jsou využívány zemědělskými populacemi obývajícími okolní otevřenou *krajinu jen jako přechodná sídliště, *refugia a kultovní místa. (Karel Sklenář)

jeskynní malby, *umění, paleolitické.

jeskynní umění, *umění, paleolitické.

jev, *fenomén.

jev, Wahlundův [genetika], statistický důsledek podrozdělení populace, jedna z častých příčin odchylky od *Hardyho-Weinbergova poměru při zjišťování genetické struktury populace: je-li testovaný vzorek populace složen z dvou (nebo více) vzorků, které sice pocházejí z populací s náhodným *oplozením, ale jejichž alelové četnosti byly odlišné, pak bude v celkovém vzorku více *homozygotů a méně *heterozygotů, než by se očekávalo podle Hardyho-Weinbergova poměru. (Jiřina Relichová)

jevišovická kultura, *kultura, jevišovická.

Jezábel, hebrejsky Izebel, snad stažením z původnějšího *abi-zebel* či *achi-zebel*, „mým otcem (či bratrem) je (jeho) Výsost“ (*zebel*), což byl titul boha *Baala. Je možné, že jméno zkrátila a zkomolila záměrně až izraelská tradice, protože *i* znamená „kde?“ a pak i záporku „ne“, takže upravené jméno má význam „kde-výsost“ či „ne-výsost“. Nositelka jména byla dcerou týrského *krále Etbaala (1 Kr 16,31) a manželkou izraelského krále Achaba. Podporovala Baalův *kult v *izraelském království a patrně podnítila zřízení posvátného *kultu (ašera) a Baalova *chrámu v *Samaří. Podle 1 Kr 21 navedla Achaba k justiční vraždě na Nábotovi Jizraelském a pronásledovala *proroky Hospodinovy (1 Kr 19,1; 18,13). Proti ní i proti jejímu manželovi vystoupil prorok Eliáš (1 Kr 21,23), z jehož podnětu povstal král Jehú a achabovskou dynastií vyvraždil. V pozdější tradici se stala příkladem svůdkyně k modlářství (Zj 2, 20). (Jan Heller)

jezídové (jazídové), příslušníci sekty synkretické víry, skládající se z prvků indoiránských kultů, *zarathuštrismu, *manicheismu, *judaismu a *islámu. Vyznavači žijí v severním Iráku, východním Turecku a v Gruzii. *Sekta vznikla v 7. až 8. století. (Jaroslav Malina)

jezuité, členové katolického řádu řeholních *kleriků (oficiálně Societas Iesu – Tovaryšstvo Ježíšovo) založeného jako misijní *společenství Ignácem z Loyoly v roce 1534 a potvrzeného *papežem roku 1540. Uspořádání řádu mělo vojenský charakter a autokratické rysy; v čele stál *generál s neomezenou pravomocí, podléhající pouze papeži. Spiritualita řádu byla založena na *exerciciích Ignáce z Loyoly (1491–1556). Řád se rychle rozrůstal; úspěšné *misie konal v Americe, Africe a Asii, podporoval vzdělání (zakládání škol a *seminářů), řádoví teologové působili významně při jednáních *tridentského koncilu. Na nátlak evropských panovníků byl řád v roce 1773 zrušen (kromě Pruska a Ruska), 1814 obnoven. V *českých zemích jezuité působili od 16. století; značně přispěli k *rekatolizaci.

V současnosti patří jezuité k nejpočetnějším řádům. Angažují se v hromadných sdělovacích prostředcích, ve školství a v teologickém bádání, poskytují duchovní cvičení. (Jaroslav Malina)

ježatka (*Echinochloa*), rod rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Zahrnuje asi 20 jednoletých i vytrvalých druhů. Jako obilovina se využívají *Echinochloa frumentacea*, pěstovaná hlavně v Indii, Číně a v Japonsku jako alternativa *rýže a při nedostatku *obilovin i tzv. pralesní rýže *Echinochloa colona*, jejíž mladé rostlinky se na Jávě konzumují jako zelenina. (Petr Bureš)

Ježíš Kristus (první třetina 1. století n. l.), zakladatel a ústřední postava *křesťanského náboženství. Označení Kristus, vychází z řeckého *Christos*, „Pomazaný“. Podle křesťanské víry jediný syn Boží, vtělený do podoby pozemského člověka. Hlasatel spásy a nové duchovní orientace židovského a posléze i pohanského světa. Vykupitel narozený z Panny. Podstoupil smrt na *kříži a tímto činem zajistil svým věrným *spásu a *věčnost v posmrtném životě. O jeho životě, učení a činech vyprávějí čtyři novozákonní *evangelia a několik nekanonických za *apokryfy označených evangelií, která popisují většinou jeho dětství.

Představa Boha byla u starých *křesťanů úzce spjata s ideou Krista a všechny prosby o spásu směřovaly právě k němu. Proto byl v *raně křesťanském umění Kristus znázorňován i v některých starozákonních motivech. Jeho obrazová podoba vznikla až s jistým zpožděním,

stejně jako samo raně křesťanské umění, protože prvotní křesťané a zejména *církve převzala židovský zákaz zobrazování toho, co je předmětem náboženské *úcty. V antickém prostředí se vyvinul i křesťanský obrazový projev ovlivněný formálními předlohami z pohanského umění. Antický typ idealizované apollinské krásy ovlivnil i způsob znázornění mladistvého Krista, který je typický pro první polovinu 4. století. Po půlce století se začal prosazovat typ vousatého Krista, v němž bývá spatřován vliv Východu. Tento takzvaný etnický typ, pro nějž není zřejmá přímá předloha, patrně nějak souvisí s chápáním Kristova *utrpení a představuje završení postupné *recepce obrazu východního, spirituálně kultivovaného, ale přesto stále neřímského *barbara do antického prostředí a jeho výtvarného umění. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

jho (jařmo) [archeologie], zařízení pro párový i jednotlivý zápřah tažných dobytčat nebo *koní do *vozu nebo *oradla; nejstarší doklady pocházejí z *neolitu *Předního východu, v Evropě až z *eneolitu. Jho bylo čelní nebo šijové, původně obvykle dřevěné, později někdy i s koženým potažením a kovovou výzdobou z hřebíčků, puklic, plíšků apod.

V některých starověkých a nativních kulturách bylo jho *symbolem porobení; například pro zajaté bojovníky projít pod jhem bylo tou největší potupou. Je proto možné, že tento *akt má prehistorické kořeny. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

JHWH, *Jahve.

jícen, *oesophagus.

jidiš, západogermánský *jazyk s *hebrejskými a *slovanskými prvky užívaný židovským obyvatelstvem v USA, Kanadě, Argentině, východní Evropě a v *Izraeli. (Jaroslav Malina)

jídla, masitá a mléčná, podle *rituálních předpisů *judaismu vycházejících z biblických *zákonů *židé nesmějí požívat masitá jídla společně s mléčnými. K jejich přípravě je třeba používat samostatné nádobí, které se musí v *košer kuchyni dokonce skladovat odděleně. Po požití mléčného jídla musí uplynout nejméně půlhodina, než se smí jíst masitý pokrm, a po požití masitého jídla se obvykle čeká hodinu až šest hodin (podle místních zvyklostí), než se pozře pokrm mléčný. (Jaroslav Malina)

Jihoafričané, *Afrikánci.

jihočeská halštatská mohylová kultura, *kultura, jihočeská halštatská mohylová.

Jin (1398–1028 př. n. l.), název starověké čínské dynastie *Šang po přemístění sídelního *města do oblasti *An-jangu. (Jaroslav Malina)

jinakost, opak totožnosti. Ve filozofii *personalismu podstatný rys každé osoby. (Jaroslav Malina)

jingoismus, termín vznikl za rusko-turecké *vátky v letech 1877–1878 z původního anglického citoslovce *by jingo* („Hrome! Na mou věru!“) uváděného v refrénu tehdy populární hurá-vlastenecké písně; rozuměl se tím v užším slova smyslu anglický radikální *šovinismus, v širším slova smyslu rodící se *imperialismus Anglie. (František Čapka)

jin-jang, důležitý pojem čínských filozofických, etických i kosmologických koncepcí, představující jednotu protikladů, z nichž se skládá původní *substance bytí *čchi. *Jin-jang* vzniká z *tao, nepostřehnutelného pramene všeho bytí, je jeho polárním projevem.

Jin představuje ženský princip univerza, dává věcem viditelnou formu, je hmotnou složkou čchi. Vyznačuje se pasivitou, klidem, tíhou, vlhkem, chladem, klesavým směrem pohybu; typickým představitelem jin je voda.

Jang zosobňuje mužský princip univerza, je neviditelnou hybnou silou a funkcí věcí, energetickou složkou čchi. Vyznačuje se aktivitou, pohybem, lehkostí, suchem, teplem, stoupavým směrem pohybu; jeho typickým představitelem je *oheň.

Pro *jin-jang* je však příznačné, že každá z jeho dvou složek obsahuje v sobě zárodek svého protějšku, a je s ním proto nerozlučně spjata. Spjatost vlastností protichůdných sil způsobuje ustavičné změny a pohyb čchi, jež jsou principem procesu vznikání a zanikání všech věcí a

jevů. Tento proces má cyklický charakter, neboť po dosažení svého extrému se *jin* mění v *jang* a naopak. (Jaroslav Malina)

Jíra, Josef (11. 10. 1929, Turnov – 15. 6. 2005, Malá Skála), český malíř, grafik; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvoval Akademii výtvarných umění v Praze v ateliérech Otakara Nejedlého a Vlastimila Rady. Spoluzakladatel výtvarné skupiny M 57, od roku 1972 spoluvůdce každoročních cyklů výstav „Výtvarné léto Maloskalska“ a zakladatelem Galerie výtvarného umění na Malé Skále.

Věnoval se volné malbě, kresbě, grafice, ilustraci, dřevěné plastice a výtvarným realizacím v architektuře. Jeho životní dílo je nesené posedlostí lidskými osudy doby, kterou intenzivně prožíval a na jejíž podněty také umělecky reagoval. Podobu jeho malířského díla ovlivnila krajina Českého ráje hlavně v okolí Malé Skály, stejně jako četné zahraniční cesty. Rozhodující podíl na malířově tvůrčím odkazu měla ovšem jeho vzrušená obraznost. Jí vděčil za to, že dovedl v každodenních dějích a událostech stejně jako v lidské tváři vyhmátnout drama i pocity úzkosti, takže v jeho spontánních malířských plátnech nabývá všednost někdy až mytické dimenze. Dosahoval jí expresivitou malířského vyjadřování, jakož i častým užíváním symbolů. Jak řekl Jindřich Chaloupecký: „Jírovo umění není útěchou, je to varování.“ (Jiří Hlušíčka, Jaroslav Malina)

Jíra, Josef Antonín (19. 7. 1868, Heřmanova Huť u Stříbra – 22. 1. 1930, Praha), český archeolog a sběratel; nejvýraznější osobnost v dějinách archeologie Prahy. Byl žákem prof. Lubora *Niederleho a jeho prvním asistentem v nově založeném Národopisném museu československém, poté ale natrvalo finančním *úředníkem. Archeologicky pracoval v oblasti dnešní Prahy 6, kde na Hanspaulce vybudoval významnou archeologickou sbírku. Na základě svých výzkumů v Šárce propracoval systém českého *neolitu. Když jej v roce 1920 Niederle povolal do Státního archeologického ústavu v Praze jako státního konzervátora archeologických památek pro Čechy, předal své sbírky veřejnosti jako základ dnešního archeologického oddělení Muzea hlavního města Prahy. (Karel Sklenář)

Jirásek, Alois (23. 8. 1851, Hronov – 12. 3. 1930, Praha), český autor historické prózy, dramatik i básník, profesor dějepisu. Narodil se v Hronově, pocházel ze starého selského rodu a vztah k rodnému kraji rozhodně ovlivnil Jiráskův zájem o lidové tradice a o historii. Ta se stala předmětem jeho studií na *Univerzitě Karlově v Praze; po jejím dokončení působil jako středoškolský profesor, nejprve v Litomyšli, pak v Praze. Za *první světové války podepsal Manifest českých spisovatelů z května 1917, v němž se spisovatelé přihlásili k boji českého národa za samostatnost. Do literatury vstoupil na počátku sedmdesátých let básněmi, ale záhy přešel k próze, v níž se tříbil jeho vypravěčské umění. Schopností rozvíjet zajímavé náměty v barvitěm, dramatickém a přitom srozumitelném vyprávění si získával oblibu čtenářů. Čerpal ze vzpomínek pamětníků a z historických pramenů. Prozaické dílo lze rozčlenit do tří vývojových úseků.

V prvním období psal kratší práce, převážně povídkové, ovlivněné romantikou Waltra Scotta (*Skaláci*, 1875; *Povídky z hor*, 1878; *Na dvoře vévodském*, 1881; *Sousedé*, 1884; *Poklad*, 1885). V tomto období vznikla i *Filosofská historie* (zařazena do cyklu *Maloměstské historie*, 1890), svěží povídka přibližující dobový kolorit revolučního roku 1848 v Litomyšli. V druhém období Jirásek pokračuje v povídkových pracích, zároveň tvoří vlastní metodu historického románu, který podává obraz národních dějin prostřednictvím *typizace společenských sil (*V cizích službách*, 1886; *Psohlavci*, 1886; *Skály*, 1887; *Maryla*, 1887; *Zemanka*, 1887; *Z Čech až na konec světa*, 1890; *Staré pověsti české*, 1894). Postupně dozrává Jiráskova koncepce českých dějin, která vidí zdroj síly, odolnosti a vytrvalosti v lidových vrstvách. V třetím období vznikaly rozsáhlé cyklické romány: Romány *Mezi proudy* (1887–1890), *Proti všem* (1894), *Bratrstvo* (1900–1909) a *Husitský král* (nedokončené dílo o

Jiřím z Poděbrad) zobrazují dobu husitskou od společenských předpokladů *husitství přes revoluční boje až k fázi doznívání; působivost těchto „hrdinských“ románů není dána jen napínavým dramatem bojů, ale i dramatem lidských citů a vášní, které Jirásek v řadě případů mistrně vystihl v jejich komplikovanosti a jemných odstínech. Době národního obrození jsou zasvěceny dvě práce: pětidílná *kronika *F. L. Věk* (1888–1906), sledující působení buditelů v Praze, a v prostředí českého maloměsta, a čtyřdílná kronika *U nás* (1897–1903), která si všímá obrození na českém venkově v oblasti Hronovska. K pobělohorské době se Jirásek vrátil v románu *Temno* (1913–1915), který patří k vrcholům jeho díla. Součástí rozsáhlého panoramatu české historie tvoří historické hry *Jan Žižka* (1903), *Jan Hus* (1911), *Jan Roháč* (1914). Druhou tematickou oblastí Jiráskovy dramatické tvorby jsou realistická vesnická dramata *Vojnarka* (1891), *Otec* (1895) a *Samota* (1908). Nejzdařilejší a také nejhranější je romantická báchorka *Lucerna* (1905). Úctyhodné dílo Aloise Jiráska, které přináší nejen obraz, ale i koncepci našich dějin, je dovršením vlasteneckých snah českého národního obrození. (Jaroslav Malina)

Jirků, Boris (10. 4. 1955, Zlín), český malíř, sochař, ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1970–1974 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti a v letech 1974–1980 Akademii výtvarných umění v Praze, v ateliéru Arnošta Paderlíka. V současné době je profesorem na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze, kde vede Ateliér figurální kresby.

Věnuje se volné kresbě, malbě, grafice, ilustraci, dřevěné a kovové plastice, vitráži, výtvarným realizacím v architektuře; ve všech těchto výtvarných disciplínách uplatňuje osobité prvky, originální myšlenky a experimentální postupy. Vysoce je hodnocen jeho přínos pro ilustraci ruské literatury a literatury latinskoamerické, zejména z okruhu *magického realismu. (Jaroslav Malina)

jistina, nadační, peníze nebo majetek daný do svěřenectví *nadace, aby byl zajištěn pravidelný a stálý příjem pro osobu nebo organizaci. (Marie Dohnalová)

Jívarové, *Chívarové.

jizvové tetování, *skarifikace.

Jižní a Severní dynastie, *Nan-Pej čchao.

jmění, nadační, jmění, které může být tvořeno pouze peněžními prostředky, cennými papíry, nemovitými a movitými věcmi, jakož i jinými majetkovými právy a jinými majetkovými hodnotami, které splňují předpoklad trvalého výnosu a nevážnou na nich zástavní práva. (Marie Dohnalová)

jméno [antropologie, sociologie aj.], označení bytosti nebo předmětu, případně označení určitého souboru, celku či skupiny bytostí. Jméno osobu identifikuje ve skupině a zároveň poukazuje na její původ (místní, příbuzenský, etnický, ...), případně ji symbolicky spojuje s jinou nepřibuznou osobou (například *světcem), *zvířetem, jednáním. Původní domněnka o souvislosti jmen s náboženským charakterem „primitivních společností“ se nepotvrdila; označování osob a skupin jmény vychází z neobyčejně složitých klasifikačních systémů. Pozorovatele udivovalo, že *přírodní národy mnohdy používají velký počet jmen identifikujících jednu a tutéž osobu.

Jméno se v těchto společnostech získává při nejedné příležitosti, například při *narození, *iniciaci, *sňatku nebo *smrti *příbuzného, ale může se také ztratit, změnit, získat opakovaně. Například v tradiční čínské a korejské společnosti dostal *novorozenec po prvním, respektive třetím měsíci života často nelichotivé „dětské jméno“ („pes“, „kočka“, „prase“), které mělo odradit zlé duchy, pro dospělé jméno sloužily nejrůznější příručky s doporučenými znakovými kombinacemi. Podle složitého systému souvisejícího s prenatalními sny, datem narození, popřípadě fyziognomií dítěte se stanovuje konečné

jméno, které lze za nepříznivých okolností změnit. Také indiánští Tiwiové z Kanady uplatňují řadu jmen: každý jednotlivec jich má několik, musí být navzájem odlišná; kdykoliv se žena znovu provdá, musí všechny její děti dostat nová jména, smrt jedince s sebou přináší zákaz nejen jeho jména, ale i těch, která sám někomu dal. Nejznámější systémy jmen pocházejí od etnik, která vytvářejí totemické klasifikační soustavy (*totem). V tvorbě židovských jmen dlouho převládaly totemické tradice: *Léa, „kráva“, *Ráchel, „ovce“, ... Mnohá jména vycházejí z *genealogie a sledují příslušná příbuzenská pravidla (*patrilinearita a *matrilinearita), v Koreji se velmi často opakuje první slabika vlastního jména u sourozenců. Například Arabové k jménu přidávali „syn toho a toho“, „otec toho a toho“. Podobně tomu bylo ve starověkém Řecku, kde však součástí jména bylo ještě označení obce. Římské jméno se od dob *republiky skládalo ze tří částí: vlastní jméno *praenomen* bylo vyjádřeno jen iniciálou, *nomen gentile* (označovalo příslušnost k rodu) a *cognomen* přezdívkou konkrétní rodiny (například jméno *Cicero* bylo odvozeno od slova *cicer*, „hrách“ a jeho vznik se vysvětluje tak, že jeden z původních představitelů rodiny byl nápadný tím, že jeho pleť byla postižena vřídky či bradavicemi). Přezdívka byla původně pouze součástí jména patricijů, ale později ji používali všichni *občané (za *císařství jich mohl mít jedinec i několik). Jména prvních *křesťanů se vztahovala k liturgii.

V *Mezopotámii panovala jednojmennost, v úředních dokumentech a někdy také v dopisech se udávalo rovněž otcovo jméno nebo povolání, aby nemohlo dojít k záměně dvou osob se stejným jménem. Jména sumerského a akkadského antroponomastikonu lze dělit na jednočlenná a vícečlenná. K jednočlenným patří například různá přízviska, poměrně frekventovaná jsou přízviska ze světa zvířat: například akkadsky *šélebum*, „liška“, sumersky *mašda*, akkadsky *chuzálum*, „gazela“, sumersky *pirigkura*, „tygr z hor“, akkadsky *arnabum*, „zajíc“ apod. K původním přízviskům patřila také jména označující nějakou tělesnou zvláštnost nebo abnormalitu: akkadsky *gašrum*, „silák“, *uznánnum*, „mající velké uši“ apod. Největší část repertoáru osobních jmen je tvořena vícečlennými jmény, která obsahují jméno některého božstva (tzv. teoforní jména), například akkadsky *šú-Ištar*, „ten, jenž náleží bohyni Ištare“, *úpi-ilum*, „zjevil se bůh“. Vícečlenná osobní jména byla často zkracována vypuštěním některého členu, například *Sín-acham-iddinam*, „Sín mi dal bratra“ na *Sín-iddinam* nebo *adallal-Ištar*, „chci chválit *Ištaru“ na *adallal*. Užití zdvojnásobných podob osobních jmen v akkadském repertoáru osobních jmen mimo rodinný nebo přátelský okruh je bohatě dokumentováno v úředních záznamech, zápisech o prodeji nemovitostí, služebníkům apod., ale také v královské korespondenci. K dispozici jsou také doklady paralelního užívání plné i zkrácené podoby vícečlenného jména stejnou osobou: *šalim-pálích-Šamaš*, „zdráv je ten, jenž uctívá Šamaše“ a *šalim-pálích-šu*, „zdráv je ten, jenž jej uctívá“ a také užívání plných a zdvojnásobných podob jednou osobou: *Šamaš-mušézib*, „(bůh slunce) Šamaš (jej) nechal vyjít“ a *Šamšija*, „slunéčko“. Kromě jmen obsahujících božské jméno byla také v užívání jména vztahující se ke konkrétním událostem, které například postihly rodinu, do které se dítě narodilo. Takovou událostí mohlo být zničení nebo vyplenění *města odkud rodiče potomka pocházeli: *šumrus-álí*, „ustarané je mé město“. Naopak radostnou a významnou událostí, která se promítla do jména pojmenovávané osoby, mohlo být úspěšné vyřešení právního sporu, které bylo patrně vyjádřeno jménem: *úta-mišaram*, „nalezl jsem spravedlnost“. Ztrátu předcházejícího potomka reflektovala jména: *ali-achátí*, „kde je moje sestra“, *ali-achí*, „kde je můj bratr“. Repertoár osobních jmen byl v Mezopotámii velmi rozsáhlý nejen počtem unikátních jmen, ale i různorodostí pojmenovávacích typů, v jednom období čítalo množství užívaných jmen až několik tisíc.

V evropském středověku se hlavním jménem stalo jméno získané při *křtu. *Římskokatolická církev požadovala, aby se dítěti při křtu dalo jméno světce nebo jméno vyskytující se ve *Starém zákoně nebo jméno anděla či křesťanské události (například francouzské jméno *Noël*). Někdy se ke křestnímu jménu připojilo jméno otce – například v irské a britské tradici (*Fitz Gerald*, *Mac Intosh*, *O'Brien*, *John son*), někdy také jméno obce

nebo místa, odkud člověk pocházel (například Jan Jakoubek ze Stříbra). Přezdívky či patronyma (jména po otcích) se staly v Evropě dědičnými: tento jev lze pozorovat od 10. století, ve 14. století již byla dědičnost jména obecná a od 16. století se tento *zvyk přenesl do církevních *matrik a později do civilního práva evropských *států.

Důležitou roli hraje jméno v *čínské kulturní oblasti*. 1) V následujícím výkladu bude řeč toliko o jménech, která mají, nebo si dávají *Chanové, tj. příslušníci nejpočetnější složky čínské populace, čítající zhruba 94 % z přibližně 1,314 miliard všeho obyvatelstva Čínské lidové republiky (ČLR). 2) *Vysvětlení základních termínů *sing* a *ming*. – V pojmenování Chanů stojí vždy na první pozici *jméno rodové* – *sing*, které může být tvořeno jedním slovem (znakem), například Čang, Li, Wang apod., případně maximálně dvěma slovy (znaky), například Ou-jang, S'-ma, Tuan-mu apod. Za tímto *sing* na druhé pozici následuje jednoslovné, případně maximálně dvouslovné *jméno osobní* – *ming*. Tato terminologie odpovídá zhruba našim pojmům *příjmení* (anglicky: *surname*), tj. rodové jméno po rodičích, a *jméno* (anglicky: *given name*), tj. jméno osobní, respektive rodné či „křestní“ (protože u křesťanské populace udělované při křtu). Jejich pořadí u nás bývá však zpravidla opačné – nejdříve osobní jméno a pak jméno rodové či příjmení (například Bedřich Smetana). (U *Japonců a *Maďarů kupříkladu je postup shodný s čínským, srov. Nakano Miyoko, Yuyama Akira, nebo Ligeti Lajos, Uray Géza atd.) 3) Vedle těchto dvou základních kategorií jmen existuje ještě celá řada dalších jmen, jejich modifikací a speciálního určení či užití. Tak například v privátním rodinném úzu je to *žu-ming* („kojenecké [doslovně „mléčné“] jméno“) pro batole či *siao-ming* („malé jméno“) pro dítě předškolního věku. Dále *c'* (tzv. „literátské jméno“), udělované zpravidla při dosažení dospělosti); *chao* (umělecké jméno); pseudonymy (*chua-ming*, *tia-ming*, *ni-ming*, *pi-ming*); přezdívky (*waj-chao*, *čchuo-chao*, *chun-ming*); tabuizované – doslova „zapovězené“ jméno (*t'in-t'i*; jméno použité v pojmenování *císaře, které nemohlo být po dobu jeho života použito pro jiné osoby), a konečně u zesnulých císařů ještě *miao-chao* („chrámové jméno“) a *š'* („posmrtný titul“).

Pohled do historie: Biografické slovníky typu „Who's Who“ mají v Číně dlouhou tradici a první práce tohoto druhu sahají až do dob dynastie *Ming (1368–1644). Jsou to jednak obecné životopisné slovníky významných osobností od dob nejstarších až do nejposlednější doby, jednak různé specializované slovníky osobností podle jejich profesí (spisovatelé, umělci atd.), případně uvádějící jména významných osobností za jednotlivých dynastií, či v jednotlivých teritoriích (lokální celebrity) apod.

Z 20. století je standardním čínským biografickým dílem Cang Li-cheův *Čung-kuo žen-ming ta cch'-tien* (Velký čínský biografický slovník) z roku 1921, který vyšel v několika vydáních a reprintech (poslední z roku 1981). Toto 1807 stran čítající dílo plus desítky stran dodatků a oprav k němu obsahuje více než 40 000 jmen významných osobností z celých čínských dějin. Každá z nich je uvedena svým rodovým jménem, kterých tento slovník zná něco přes 1 550, a její stručnou biografii. K nejčastěji se vyskytujícím slovům (znakům) ve funkci rodového jména v různých znakových a tím i fonetických a významových podobách patří například Čchi, I, Jü, Jüan, Li, Si, Š', Ťi, Wej, Wu ad. Naproti tomu k nejméně frekventovaným znakovým podobám rodových jmen patří například A, En, Fa, Cha a další.

Druhé vydání Il'ji Michajloviče Ošanina Rusko-čínského slovníku (*Kitajsko-russkij slovar'*, Moskva 1955) vyjmenovává 894 rodových jmen, ze kterých je 860 jednoslovných a 34 dvouslovných. To však ještě nic nevypovídá o konkrétních počtech nositelů těchto rodových jmen. K vůbec nejfrekventovanějším rodovým jménům patří Li („Švestka“), Wang („Kráľ“), Čang („Napínat luk“), tvořící mezi všemi čínskými rodovými jmény 7 až 8 %, což v absolutních číslech představuje jména 70 až 80 milionů obyvatel ČLR.

Většina čínských rodových jmen je velmi dávného původu a souvisí se jmény starých *klanů (*š'-cu*), *rodů (*cung-cu*) či *velkorodin (*t'ia-cu*). Jsouce psána čínskými znaky, mají

tato jména, či aspoň měla, i jistý konkrétní význam, dnes ovšem místy již těžko rozpoznatelný a vysvětlitelný.

Postup při dávání osobních jmen: Zatímco s rodovým jménem (*sing*) přichází člověk narozením na svět, neboť je dědí po rodičích a předcích a je tudíž dáno každému jednotlivci předem, osobní jméno (*ming*) je pro každého jedince vymyšleno a vytvářeno buďto ještě před narozením, či *ad hoc* po narození. A protože slovní materiál, který je k tomu účelu k dispozici, poskytuje nevyčerpatelné bohatství existující čínské slovní zásoby, je i možnost tvorby osobních jmen prakticky neomezená.

V Číně se osobní jména vytvářejí a zároveň dávají souběžně s příchodem jedince na svět a jejich podoba se zpravidla řídí momentální situací, okolnostmi, *invencí či přáním rodičů apod. Jméno dítěti obvykle vybírá otec, dědeček, strýc (otcův bratr) apod. Někdy se při výběru jména zvažuje *horoskop, nějaká blahověstná či naopak zlověstná znamení, aktuální událost v rodině, okolí či v *zemi, nebo se jím chce prostě vyjádřit nějaké přání pro budoucnost dítěte (srov. latinské *nomen-omen*, „jméno-předzvěst“). Volba jména není nijak ovlivňována gramatickými zřeteli či pravidly čínské slovtvorby, a přihlíží se při ní nanejvýš k významové stránce věci a někdy i k fonetické libozvučnosti. Rozhodnutí o použití jednoslovného či dvouslovného osobního jména je zcela ponecháno na svobodné vůli každého rodiče, tvůrce osobního jména dítěte.

Příklady výběru a dávání osobních jmen: U jednoslovných osobních jmen se zpravidla zvažuje použití vhodného chlapeckého, případně dívčího jména. U chlapců se volí slovo s významem jako síla, odhodlanost, pracovitost apod., u dívek zase půvab, květina, vůně apod. Prostí venkované se někdy omezí pouze na vyjádření číselného pořadí přírůstku do rodiny (Čang I, „Čang První“, Čang Er, „Čang Druhý“ atd.).

U dvouslovných osobních jmen se může uplatnit některá z níže uvedených kombinací:

a) Jednoduchá juxtapozice dvou samostatných morfémů. Například Chuej-jen (chuej, „moudrost, inteligence“ + jen, „divoká husa“), v překladu asi „Moudrost [šířící se jako let] divokých hus“.

b) Spojení předmětu s tranzitivním slovesem. Například Ťi-cu (ťi, „pokračovat“ + cu, „předkové“), v překladu asi „Pokračovat [v díle] předků“.

c) Vyjmutí části z původně delšího větného celku. Například Jung-tao (jung, „stále, pořád“ + tao, „cesta“, stažením z jung [-jüan cou čeng-čchüe-ti] tao [-lu] = „Kráčej stále správnou cestou“.

d) Narážka na nějakou historickou událost či postavu, její vlastnosti s přáním jejich převzetí či napodobení apod. Například Šao-liang (šao, „předávat, pokračovat v ...“ + liang, „dobrý, skvělý“) v připomínce čestnosti starověkého Wang Lianga – „Převzít Liangovy [dobré vlastnosti]“.

Vysvětlivka: Wang Liang byl vozatajem Ťinského šlechtice Čao Ťiena z doby *Válčících států (480–222 př. n. l.) a proslul obratností a čestností. Filozof *Mencius (372–288 př. n. l.) o něm má následující příběh:

„Dříve šlechtic Čao Ťien ustanovil jistého Wang Lianga vozatajem svého oblíbence Si [lovce ptáků], ale ten za celý den neulovil ani jednoho ptáka. Si o tom podal Čao Ťienovi zprávu, řka: ‚Liang je nejhorší vozataj na celém světě.‘ Kdosi to Wang Liangovi řekl a ten pravil: ‚Prosím, abych směl řízení vozu zkusit ještě jednou.‘ Na naléhání mu to bylo dovoleno.

A kteréhosi jitra ulovili ptáků deset. Tehdy Si svému pánu ohlásil, že Wang je nejlepším vozatajem na světě. Čao Ťien pravil: ‚Zařídím, aby ti pokaždé řídil vůz.‘ Když to sdělil Wangovi, ten nabídku odmítl se slovy: ‚Řídil jsem jeho vůz, přísně dodržuje pravidla řízení, a on za celý den neulovil ani jednoho ptáka. Tentokrát jsem mu řídil vůz schválně nedbale, a on za jedno jitro chytil ptáků deset ... Nejsem zvyklý vést vůz podlému člověku. Prosím o uvolnění z *úřadu.‘

Tak velice bylo vozatajovi stydno sklonit se před vůlí lučištníka. I když, kdyby se byl před ním sklonil, byli by ulovili ptáků a zvíře dostatek k tomu, aby z nich navršili celou hromadu, ale on tak neučinil. „Za co by asi stálo moje chování,“ pravil, „kdybych se vzdal svých zásad a následoval takového prince? Neděláte dobře. Člověk, který se jednou pokřivil, nebude schopen činit jiné rovnými“ (Meng-c', Kniha III, část 2, kap. 1, odstavce 4 a 5).

Při překládání čínských rodových jmen do češtiny s tím nejsou u nás v podstatě žádné větší problémy, vždyť pro mnohá z nich máme v naší mateřštině stejné či podobné ekvivalenty mezi našimi příjmeními. Například C' (Dítě), Cchao (Tráva), Cuo (Levý), Čen (Jehla), Čchiang (Silný), Feng (Větr), Chan (Studený, Zima), Chej (Černý), Chua (Květina), Chung (Červený), Ja (Zub), Jang (Topol), Jen (Vlaštovka), Jin (Stříbro), Jing (Hrdina), Jü (Ryba), Jüan (Zahrada), Jüe (Měsíc), Kao (Vysoký), Ku (Starý), Kuan (Úředník), Lan (Modrý), Lang (Vlk), Lie (Lovec), Liou (Vrba), Lü (Zelený), Ma (Kůň), Maj (Pšenice), Mao (Kočka), Mao (Vlas, Chlup), Paj (Bílý), Pchi (Kůže), Pu (Plátno), Siao (Malý), Sin (Nový), Siung (Hrdina), Sun (Vnuk), Sung (Borovice), Süe (Student), Šan (Hora), Šang (Kučec), Šen (Duch), Tchang (Polévka), Tchie (Železo), Tchou (Hlava), Ti (Císař), Ting (Hřebík), Tou (Hrách), Ťin (Zlato), Ťiou (Devátý), Wa (Cihla), Weng (Stařec), Wu (Poledne), Žuo (Slabý) a mnohá další.

Mnohem větší problémy jsou s překládáním čínských jmen osobních, a to pro jejich složitou skladbu a často netušené či těžko dešifrovatelné významové *konotace (viz výše). Jak správně pochopit význam a pořídit odpovídající překlad takových osobních jmen, jako Ce-tung (ce, „jezero, vodní plocha; zářící, lesknoucí se“ + tung, „východ“) v *Mao Ce-tungově jménu, nebo Siao-pching (siao, „malý“ + pching, „mír“) ve jménu *Teng Siao-pchingově? V praxi se proto autoři při překládání nejčastěji uchylují k jejich ponechání v původní podobě, pouze foneticky přešpané.

„Bolestí dobře známou sinologům, překladatelům i publicistům,“ praví Hana Třísková v recenzi na Vochalův *Čínsko-český, česko-čínský slovník* (Praha 2003), „je nakládání s čínskými vlastními jmény v českém textu. Tato problematika dosud zdaleka není uspokojivě dořešena (například Mao Ce-tung: bez Maa, nebo Maa?) ... Rozhodně přínosný je tedy Vochalův návrh na skloňování čínských osobních jmen v češtině (míněný především pro psané texty), který najdeme v příloze na samém konci slovníku. Byl konzultován s odborníci v oboru onomastiky Miloslavou Knappovou. Pojednává se zde odděleně o jménech mužských a ženských. Sinologům i *Čiňanům bude jistě sympatické tíhnutí k zachování původní tvářnosti ženských jmen (pokud možno neskloňovat, nepřechylovat, nepřehazovat pořadí složek) ... Vochalův návrh představuje cenný odrazový můstek pro budoucí řešení“. – Ponecháváme zde tuto „filologickou lahůdku“ stranou, neboť její pojednání by si vyžadovalo, jak už ostatně i recenzentka naznačuje, mnohem rozsáhlejšího výkladu.

Jména cizinců: S příchodem evropských *misionářů do Číny v 17. století a později i ostatních cizinců až do současnosti, vyvstala potřeba dát jim v novém prostředí čínská jména. Dálo se tak nejčastěji pouhým fonetickým přepisem jejich původních jmen (například Morrison – Ma-li-sun, *Stalin – S'-ta-lin apod.), anebo vytvořením pro ně jmen nových, čínských. Tak italský jezuita Matteo Ricci, zakladatel katolických misí v Číně v 16. století, obdržel krásné čínské jméno Li Ma-tou (Li je za první slabiku Ricciho příjmení, Ma-tou = Matteo). Prezident Eisenhower se čínsky psal a vyslovoval Aj-sen-chao-wej-er atd.

Čeští studenti, studující počátkem 50. let minulého století na čínských *univerzitách, dostávali jména, jako Fu S'-tuan (Novotná **Zdenka**), Š' I-žuej (Spěvák **Jiří**), Teng-na (Vladislav **Dřínek**), Wu Che (**Vochala** Jaromír), Wu Kchang-ni (**Dvorská Xenie**) atd. Příkladem krásně vytvořeného (vlastně přeloženého) jména je čínské jméno české sinoložky Zlaty Černé – Wu Ťin (wu, „černý“, ťin, „zlato“). V padesátých letech minulého století v Číně vybral čínský lingvista Lü Šu-siang pro tehdejšího stážistu na pekingské univerzitě Josefa Kolmaše „literátské jméno“ *Šao-liang*, odvodiv je z posledních dvou znaků [ma-š': ma, „kůň“ +

š', „učenec“ → „učenec na koni“] jeho čínského jména Kao [kao, „vysoký“]-ma-š' – „Učenec na vysokém koni“.)

*Antropologie a *sociologie zkoumá jména také v souvislosti s labellingem a stigmatizací. Například s nositeli známých slavných jmen jsou spojována určitá očekávání nebo takové jméno působí jako mobilitní kanál. Jmen, na nichž lpí zločin nebo skandál, se lidé často zbavují. Některá jména již pouhou svou symbolickou či zvukovou, estetickou stránkou podporují kariéru (herci, zpěváci, spisovatelé, ale i fotbalisté [zvláště brazilští] se přejmenovávají, vybírají si atraktivnější jména), někdy je naopak žádoucí zatajení jména kvůli anonymitě. Podobný účinek má používání pseudonymů: vyrůstá z potřeby projevit určité vlastnosti osobnosti, jež může jméno evokovat. Tato potřeba bývá ještě výraznější v souvislosti s *členstvím v nějaké speciální skupině, eventuálně přijetím speciální role v takové skupině. Nová jména lidé získávají například vstupem do *mnišských řádů, ale i do některých gangů nebo part mládeže, kde má jméno charakter přezdívky. Někdy je používání určitého jména výsadní záležitostí omezeného okruhu osob, souvisí s ezoterickou kulturou, speciálním *rituálem, s *magií. Jméno tak překračuje nejen funkci *identifikace, ale i *symbolu.

Pojmenování je v každém případě známkou vzniku či přiznání svébytné a jedinečné entity. To platí i o pojmenování skupin, lokálních komunit, *organizací, *institucí. V pojmenovávání věcí a přírodních úkazů je obsažen rys *personifikace. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

jméno, křestní, *antroponymum.

jméno, obyvatelské, *antroponymum.

jméno, osobní, *jméno.

jméno osobní, oficiální vlastní, *antroponymum, které slouží k identifikaci jedince na veřejnosti. Za období tzv. jednojmennosti, tj. kdy stačí k identifikaci osoby na oficiální úrovni jediné jméno (*Martin, Bezděd*), je v *českých zemích tradičně považováno časové rozmezí 11.–13. století. Ale jak ukazují tehdejší latinsky psané administrativní listiny vyhotovené na českém území, bývají tato oficiální jména většinou provázena dalším zpřesňujícím doplněním, neboť nepočtená, stereotypně se opakující antroponyma nemohla jednotlivé osoby v dané společnosti spolehlivě identifikovat. Například *Jan frater Golas*, „Jan, bratr Golase“, *Jan iudex Bilzinensis*, „Jan, soudce/rychtář plzeňský“, *Jan de Natunic*, „Jan z Natunic“ v latinské administrativní listině z roku 1192. V listinách z 13. století už byla identifikace osoby pouhým antroponymem zcela ojedinělá. (Jana Pleskalová)

jméno osobní, ochranné vlastní (též apotropaion nebo jméno profylaktické), *jméno, jehož úkolem je chránit svého nositele před zlými *démony. Jsou typická pro společnost věřící v magickou sílu osobních jmen (*magie), která spočívala mimo jiné v přesvědčení, že člověku může škodit ten, kdo zná jeho pravé jméno; to bylo *tabu. Například v *češtině i v jiných *slovanských jazycích patří tato *antroponyma mezi jména nejstarší, většinou už zděděná ze společné *praslovanštiny (srov. české, makedonské a ukrajinské jméno *Prodan*, „prodaný“). Jejich nejvýznamnější typy představují:

1. Jména úmyslně hanlivá, která odpuzují demony zdůrazněním smyšlené negativní vlastnosti pojmenovávaného (*Hlupoň, Potvor*).

2. Jména odvracející pozornost démonů od dětí předstíráním, že jsou nemilované (*Nemil*, „nemilý“), prodané (*Prodan*), nevlastní (*Nemoj*, „není můj“), že se nejedná o lidské bytosti (*Kalina*) apod. (srov. *narození).

3. Výhrůžná jména, která demony zastrašují (*Křik*).

4. Jména zajišťující pojmenovávaným ochranu, zdraví, bezpečnou budoucnost převzetím názvu ochránce (*Děd*), a to i z říše živočišné (*Vlk*), popřípadě rostlinné (staročeské *Chřěn*, „křen“). – Stejná jména mohou mít i funkci predestinační (viz *jméno osobní, přací vlastní).

5. Nepravá jména označující pojmenovávaného obecně, aby jeho pravé jméno nemohlo být demony zneužito (*Děva*).

Ve funkci nepravých jmen mohla vystupovat i ochranná jména typů 1–4. (Jana Pleskalová)
jméno osobní, práci vlastní (dříve též jméno predestinační, tj. předurčující), *jméno vyjadřující přání pojmenovávatele směřující k pojmenovávané osobě. Úkolem těchto *jmen je zajistit jejich nositeli dobré vlastnosti, zdraví, příznivý osud apod. a proto jsou využívána především ve společnostech věřících v magickou sílu vlastních jmen (*magie). Jejich moc se totiž zakládá na představě, že jméno může předurčovat osud i vlastnosti pojmenovávaného. Odtud pramení *víra, že přání vyjádřené v osobním jméně se stane skutkem.

Česká práci jména osobní patří do nejstarší vrstvy českých *antroponym a jejich shody s podobnými jmény slovanskými svědčí o jejich někdejší společném praslovanském původu (*praslovanština):

1. Dlouhověkost, zdraví, sílu a kladné vlastnosti lze získat prostřednictvím jmen obsahujících příslušný apelativní základ: například živ- (české *Života*, srbské a chorvatské *Živan*, bulharské *Živka*), star- (*Star*, „starý“), křep(k)- (*Křeppek*, „křepký“, tj. „čilý“).

2. Vlastnosti a osud slavných předků se přenáší na potomky přebíráním jejich jména nebo apelativního označení: *Děd*, „at' má vynikající vlastnosti, zdraví, úspěchy, štěstí apod. jako jeho děd“. Podobně lze získat obdivované vlastnosti zvířat (*Medvěd*) nebo rostlin (*Dub*).

Stejně typy, ale na základě odlišných pojmenovacích motivů tvoří některá *ochranná vlastní jména osobní. (Jana Pleskalová)

jméno, predestinační, *jméno osobní, práci vlastní.

jméno, profylaktické, *jméno osobní, ochranné vlastní.

jméno, rodinné a rodové, *antroponymum.

jméno, rodné, *antroponymum.

jméno, živé, *antroponymum.

joachimismus, středověké chiliastické *hnutí hlásící se ke spisům cisterciáckého *opata Joachima z Fiore (1132–1202); jeho pojetí světové *historie vycházelo z dělení na tři éry (podle třech božských postav). Nadcházející věk ducha se měl vyznačovat *vládou *lásky, *svobody a *míru na zemi. (František Čapka)

Joanidis, Lefteris (10. 5. 1943, Glikoneri, Řecko), český šperkař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V roce 1948 emigroval s rodiči do Československa. Od té doby žije a pracuje v Brně: v letech 1966–1971 zde vystudoval obor psychologie na Filozofické fakultě *Masarykovy univerzity a od roku 1993 působí jako docent na Katedře výtvarné výchovy Pedagogické fakulty své alma mater. Je členem Sdružení výtvarných umělců a teoretiků a Asociace šperkařů České republiky.

Od počátku své tvorby se specializoval na zpracování mosazi a její povrchovou úpravu niklováním. Z jejích vlastností vytěžil pro realizaci šperků maximum: ohebnost, pružnost, pevnost a lesk. Nejpodstatnějším rysem všech typů šperku – od *náhrdelníku přes *náramek a *prsten po brož – se stalo zrcadlení. (Jaroslav Malina)

jóga (ze sanskrtu: *jóga*, „ujařmení, spoutání, spojení“, přeneseně „kázeň, sebevláda, soustředění, usebrání, sjednocení [s nejvyšším jsouncem]“ – od slovesa *judž-*, *junakti* „spojit, ujařmit“):

1. souhrn prostředků k dosažení vysvobození (*mókša, *mukti*) ze světských pout *sansáry, metoda ukáznování vlastního já, soustředění tělesných a duševních sil s cílem splynout s nejvyšší skutečností (*brahma); filozofická báseň **Bhagavadgíta* mezi způsoby dovršení vnitřní kázně rozlišuje metodu (cestu) činů (*karmajóga*), spočívající v nezištném plnění povinností, jež člověku ukládá jeho *úděl, společenské postavení a zásady *mravnosti, cestu vědění (*džňánajóga*), nabízející meditativní vhled a přímé nazírání pravé reality, a cestu oddanosti (*bhaktijóga*), duchovní praxi založené na lásce k *bohu, oddanosti a splynutí s jeho podstatou; jógové meditační praktiky s cílem dosáhnout vnitřního zkáznění a konečného

vysvobození v *unio mystica* („mystickém spojení“) s absolutním jsoucnem jsou běžné i ve *vadžrajánovém buddhismu;

2. jeden z šesti klasických systémů indické filozofie, zabývající se zejména praktickými aspekty a metodami vedoucími k ukončení koloběhu opětovných zrození. Teoretický základ jógy ve spojení s praktickými metodami někdy ve 2. století př. n. l. sumarizoval Pataňdžali ve svých *Jógasútrách*. Cílem jógy je odstranit nevědomé *komplexy a pět elementárních nežádoucích sil (nevědění, zaměření na sebe, toužení, nenávisť, pud sebezáchovy), jež ženou jedince k novým činům (*karma), a meditačními technikami zastavit proud *vědomí. Konečným stadiem je *kontemplace prostá jakéhokoli objektu, kdy je individuální vědomí spolu se všemi nevědomými komplexy zcela vyřazeno z činnosti („stav vytržení“, *samádhi). Mentálnímu cvičení předchází ukázněvání a *kontrola dechu (*pránájáma*) a navození vhodného fyzického stavu zaujímáním specifických tělesných poloh (*ásana*). Tělesná cvičení směřující k ovládnutí fyziologických pochodů v organismu a k jeho ozdravení byla koncem 1. tisíciletí n. l. rozvinuta do systému známého jako *hathajóga; pro meditační techniky umožňující ovládnutí mysli a nazírání nejvyšší pravdy se později ustálil název rádžajóga („královská jóga“), někdy používaný jako pojmenování celého Pataňdžaliho systému;

3. souhrnné označení tělesných a duchovních cvičení, jež se zejména od poloviny 20. století díky blahodárnému působení na lidské tělo (prevence a *léčba zdravotních poruch) pěstují v Indii i mimo ni, často mimo svůj původní nábožensko-filozofický *kontext. Mezi rozšířené novodobé školy jógy patří *Aijangárova jóga* (anglicky: *Iyengar Yoga*), kterou vytvořil na základě Pataňdžaliho soustavy jihoindický učitel B. K. S. Aijangár (narozen 1918), jakožto celostní disciplínu směřující k harmonizaci těla, mysli, duše i emocí. K módním směrům patří „dynamická“ *vinjásajóga* (ze sanskrtu: *vinjása*, „proud, tok, pohyb, řád“), jež jednotlivé cviky (*ásany*) spojuje do plynulého proudu ladně plynoucích sekvencí a vyžaduje i zvláštní formy kontroly dýchání. (Jan Filipický)

jógaku, *vědy, západní.

jógin (ze sanskrtu: *jógin*, nominativ singuláru *jógi*, nesprávně jogín; od *jóga* + činitelský sufix *-in*), vyznavač filozofie *jógy, kajícník oddávající se kontemplaci s využitím různých jógových technik soustředění a sebekázně. (Jan Filipický)

jóginí (ze sanskrtu: *jóga* + ženská činitelská přípona *-iní*), v *mytologii *hinduismu a tantrického *buddhismu nižší bohyně či démonka, čarodějka, případně asketka obdařená magickými silami. Jejich počet uváděn různě (8, 60, 64, 65); někdy považovány za jednotlivá zjevení bohyně Durgy (rovněž označované jako Jóginí) spojená s *vegetací a působením *osudu, jež přinášejí bohatství i smrt, jindy za její družky a služebnice. V levoruké tradici *tantrismu označení adeptky zasvěcené pro *ezoterický *akt rituální *soulože (*maithuna*), při němž se sexuální partneři mění v božský pár pronikající do záhad celého kosmického procesu. (Jan Filipický)

johanité, *maltézští *rytíři, Rytířský a špitální řád sv. Jana Jeruzalémského – členové rytířského *řeholního *společenství; nejstarší *rytířský řád *římskokatolické církve. Vyvinul se z *bratrstva italských kupců v Amalfi, kteří v letech 1030–1040 založili v *Jeruzalémě při *kostele sv. *Jana Křtitele špitál pro ošetřování poutníků k Božímu hrobu. Bratrstvo osamostatněno v roce 1099; původně se řídilo benediktinskou *řeholí, od roku 1119 (kdy bylo schváleno *papežem) řeholí sv. *Augustina. Účastnili se *křížových výprav, od 12. století působili i v *Evropě. Sídlo velmistra po pádu *Jeruzaléma roku 1187 bylo v Akkonu, po porážce (1291) přesídlili z *Palestiny na *Kypr, roku 1309 dobyli Rhodos (tehdy zvaní rytíři rhodští), kde sídlili až do dobytí ostrova *Turky (1522), v roce 1530 se usadili na Maltě, kterou jim dal v *léno (1534) císař Karel V. Účastnili se bojů s Turky (například v bitvě u Lepanta roku 1571). V roce 1800 byla Malta obsazena *Angličany, proto bylo roku 1834 sídlo velmistra přeneseno do *Říma. V *českých zemích působili od poloviny 12. století. Byli oslabeni husitskými *válkami, evropskou *reformací a *sekularizací 19. století.

V čele řádu je velmistr, řád je územně dělen na velkopřevorství (v čele velkopřevor) a převorství (*komendy). V současnosti se věnují zejména zdravotní a sociální službě. Řád je uznáván jako suverénní; v České republice má diplomatické zastoupení. (Jaroslav Malina)

Johanson, Donald Carl (28. 6. 1943, Chicago, Illinois, USA), americký biolog a paleoantropolog; objevitel slavné kostry *australopitěka – *Lucy*. V letech 1974 až 1981 byl kurátorem Cleveland Museum of Natural History (Ohio, USA). V roce 1981 založil Institute of Human Origins při University of California (Berkeley, USA), který byl v roce 1997 přemístěn z Berkeley do Arizony (Arizona State University). Specializuje se na studium *raných homininů, zejména pak na *archaické australopitěky. Na lokalitě Afar v Etiopii pracuje již od sedmdesátých let minulého století. Spolupracoval s Timothy *Whitem, s nímž vypracoval taxonomický popis druhu **Australopithecus afarensis*; při společné expedici na lokalitu *Olduvai Gorge (Tanzanie) našli velmi fragmentární kontroverzní *skelet OH-62, který je některými antropology připisován druhu **Homo habilis*.

Donald Johanson napsal ve spolupráci s dalšími kolegy několik knih, z nichž nejznámější jsou: Edey, Maitland A. – Johanson, Donald C., *Blueprints: Solving the Mystery of Evolution* (Prvotní plány: K řešení záhady evoluce, 1989); Johanson, Donald C. – Edey, Maitland A., *Lucy: The Beginnings of Humankind* (Lucy: Počátky lidstva, 1981); Johanson, Donald C. – Edgar, Blake, *From Lucy to Language* (Od Lucy k řeči, 1996); Lewin, Roger – Johanson, Donald C., *In the Age of Mankind: A Smithsonian Book of Human Evolution* (Ve věku lidstva: Smithsonianská kniha evoluce člověka, 1988); Johanson, Donald C. – Shreeve, James, *Lucy's Child: The Discovery of a Human Ancestor* (Luciino dítě: Objevení lidského předka, 1989). Za nejlepší jsou považovány knihy *Lucy* (nové vydání z roku 1990) a *From Lucy to Language*, která je vynikající obrazovou dokumentací *fosilních *homininů se zasvěceným komentářem. Donald Johanson napsal také *scénář k několika vědeckým dokumentům o evoluci *hominidů. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

johimbin, *yohimbin.

Johnsonová, Virginia Eshelman (11. 2. 1925, Springfield, Missouri, USA), americká sexuoložka a terapeutka. Spolu s Williamem *Mastersem rozvinula výzkum *fyziologie lidského *sexuálního chování. Z díla: *Human Sexual Response* (Lidská sexuální odezva, 1966; spolu s Williamem Mastersem, česky: *Lidská sexuální aktivita*. Praha: Horizont, 1970). (Jaroslav Malina)

Johnsonův zákon, *zákon, Johnsonův.

joint, *marihuana.

Joint United Nations Programme on HIV/AIDS, *Program boje proti AIDS Organizace spojených národů.

Jom ha-kipurim, *Jom kipur.

Jom kipur, Jom ha-kipurim (z hebrejštiny: „Den smíření“), židovský *svátek připadající na 10. tišri (září, říjen); poslední z deseti dnů *pokání začínajících *Novým rokem (hebrejsky: *Roš ha-šana*). V dobách existence *chrámu v *Jeruzalémě bylo součástí *obřadů obětování býka za velekněze a dvou kozlů za *lid *Izraele. Jom kipur je dnem přísného *půstu a vyznání *hříchů. Synagogální bohoslužbě předchází prohlášení o zrušení nevážených slibů mezi *Hospodinem a člověkem. Jom kipur končí modlitbou, při níž se troubí na beraní roh. (Jaroslav Malina)

Jōmwang, korejský přepis jména *krále *Jamy. Sídlí v *podsvětí a rozhoduje o osudech duší zemřelých. Podle knihy skutků určuje jejich další převtělení a pomocníci v žlutých *turbanech pak duše přenášejí na místo příštího zrození. Jōmwang mívá v korejských *chrámech zvláštní *svatyni. Bývá zobrazován v mnišském *oděvu, s žezlem zakončeným lidskou hlavou a přísným zarudlým obličejem. Často jezdí na býku. Má k dispozici 18 *generálů a 80 000 pomocníků. (Miriam Löwensteinová)

Jongová, Erica (26. 3. 1942, New York City, New York, USA), americká prozaička a básnířka; jedna z nejvýznamnějších představitelky americké feministicky orientované literární tvorby. Slávu sklídila již za románovou prvotinu *Fear of Flying* (Strach vzlétnout, 1974), vydanou po dvou sbírkách *poezie. Román vyvolal bouřlivou diskuzi: na jedné straně byl označen za nudnou knihu plnou klišé a *předsudků o mužích a ženách, na druhé straně za duchaplnou, inteligentní a svěží knihu, odvážně a otevřeně formulující sebevědomý ženský pohled na mužský svět. O knize s nadšením a sympatiemi psali i renomovaní autoři jako John Updike a Henry *Miller, kterému Erica Jongová po letech věnovala vyznavačskou biografii *The Devil at Large* (Démon zblízka, 1993). Jongová vydala řadu románů, z nichž dva, román *How to Save Your Own Life* (Jak si zachránit svůj vlastní život, 1977) a *Parachutes & Kisses* (Padáky a polibky, 1984), jsou pokračováním osudů, jež prožila hlavní hrdinka její prvotiny Isadora Wingová. Pokusila se také o žánr pikareskního románu v díle *Fanny, Being the True History of the Adventures of Fanny Hackabout-Jones* (Fanny aneb Pravdivá historie dobrodružného života Fanny Hackaboutové-Jonesové, 1980) a o „historický“ román v díle *Serenissima* (1980), kompilující příběhy ze světa historie a současnosti italských Benátek.

Strach vzlétnout však zůstává jejím nejzdařilejším dílem; představuje interpretaci moderního světa očima mladé Američanky židovského původu Isadory Wingové, kterou neuspokojuje vlastní život, ale které nechybí smysl pro humor, *ironii i sebeironii a jež v mnohém sdílí stejné osudy jako Erica Jongová. Isadora s lehkostí a suverenitou zachycuje barvitě životní zkušenosti, neméně poutavě dokáže vyjádřit pocit prázdnoty a ohrožení. Hrdinku ovládá „strach vzlétnout“ – strach žít svůj vlastní život a zároveň strach ze *stereotypu, strach mít dítě a zároveň strach z citové závislosti. Sebeobranný cynismus jí však umožňuje, aby své osudy a kolapsy interpretovala s nadhledem a podmanivým půvabem. (Jiří Pavelka)

jóni (ze sanskrtu: *jóni*, „lůno, schránka, místo spočinutí, pramen, původ, příbytek“, od slovesa *ju-*, *jauti*, „spojoval, připoutat, ujařmit, připřáhnout“; souvisí jak se slovem **jho* (*juga*), tak s výrazem jóga – ve smyslu „spojení, spřažení, ujařmení“ – od příbuzného základu *judž-*), termín používaný v indickém kulturním okruhu nejčastěji ve významu „klín, vulva, ženská rodidla, sídlo potěšení a centrum plození“, ve spojení s mužským rozplozovacím orgánem (**lingam*) tvoří *symbol božské tvořivé energie. Předměty identifikovatelné jako zobrazení vulvy související s kultem plodnosti byly nalezeny již v *harappském období. Z té doby pocházejí i tzv. ženské kameny (*strišilá*) s přirozeně vzniklými otvory, používané jako posvátné amulety obdařené magickými silami; k dávným symbolům *jóni* patří lastura (*šankha*). V *hinduismu a tantrické tradici rozšířena trojrozměrná i grafická znázornění ženských generativních orgánů, ať už samotných, anebo spojených se stylizovanou podobou mužského údu, jež symbolizují bohyni Déví a jejího manžela *Šivu v kosmickém spojení. Tantrické magické obrazce (*jantra*) zobrazují *jóni* jako trojúhelník obrácený vrcholem dolů.

Jóni představuje posvátný okrsek, zdroj výsostného blaha, magickou oblast, osu *světa, nádobu obsahující „rozkoš rozkoší“. Tvoří druhá ústa stvořitele, vyslovující tiché výzvy, jimž muži nedovedou odolat, zřídlo nektaru vábící k napití, vládkyni světa, jež jako svrchovaná vesmírná síla má ve své moci celé mužské pokolení. V hlubším ezoterickém smyslu vystupuje jako posvátné pole, kde je zaseto sémě všech bytostí, jež z lůna čerpají životní tep svrchované skutečnosti a v příhodný čas se odtud vynoří. Svým tvarem symbolizuje mystickou nulu (*šúnja*) neboli prázdnotu, v níž jsou obsaženy všechny věci. Mezi *chrámy zasvěcenými uctívání *jóni* je nejslavnější *svatyně Kámákhjádéví v Ásámu, v místě kde byly podle *legendy pohřbeny *genitálie zesnulé Šivovy manželky Satí. (Jan Filipický)

Jorä, **Sökka jorä**, korejský Buddha Šákjamuni. Ve staré *Sille se věřilo, že královský rod pochází z rodu Šákjů, což znamenalo, že se korejští *králové odvozovali od rodiny historického *Buddhy. Slabika Sök (Šákja) se uvádí také na místě rodového jména u nejslavnějších buddhistických

*mnichů, kteří přinesli učení do starokorejských států nebo se zasloužili o jeho rozkvět. Nejznámější socha Buddy Šákjamuniho pochází z 8. století a je součástí umělé j*eskyně Sökkuram. (Miriam Löwensteinová)

Jordán, Jan (1. 1. 1931, Kravsko u Znojma), český typograf, technický a výtvarný redaktor. Vyučoval na učňovském učilišti a externě na typografické škole v Brně. Pracoval jako technický a výtvarný redaktor v Nakladatelství Blok v Brně (1972–1992). Je autorem typografických úprav více než 350 titulů. V oblasti edičních aktivit (grafická a typografická úprava) spolupracuje s *Nadací Universitas (Masarykiana) a *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. Od roku 2004 je členem Správní rady Nadace Universitas, redakční rady edic Nadace Universitas. Laureát *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: Jan Jordán, Panská 10, 602 00 Brno, telefon: 723 502 077. (Jaroslav Malina)

Jordán, Tomáš (1539, Kluž v Sedmíhradsku, Rumunsko – 6. 2. 1586, Brno), první protomedicus Markrabství moravského se sídlem v Brně, moravský dějepisec, zakladatel moravské balneologie a lékař světového jména. Prošel *univerzitami v Paříži a Montpellier, v Basileji, Curychu, Padově, Bologni, Pise a Římě, kde roku 1568 promoval. V roce 1569 přišel do Brna na místo zemského lékaře, které přijal vzhledem k přátelství s Janem Blahoslavem, *biskupem *Jednoty bratrské a vlivným propagátorem vzdělanosti (poznal ho ve Vídni 1567), a to jen proto, že ho velmi zajímala vlast nových přátel z Jednoty bratrské. Brno se mu líbilo, v úvodu ke spisu *Luis novae in Moravia exortae descriptio* (Popis nového moru [nákazy] vzešlého na Moravě, 1580) podal jeho velmi zajímavý popis. Roku 1571 postihla Moravu morová rána, v Brně zemřelo na 3000 lidí. Jordán se na základě tehdejších vědeckých poznatků věnoval analýze a průběhu nemoci i její prevenci ve své nejrozsáhlejší a jedinečné práci o uherském a brněnsko-franském moru *Pestis phaenomena* (1576). Když se koncem roku 1577 objevila v Brně „zvláštní nemoc“ (lues), jíž se během tří měsíců nakazilo kolem osmdesáti osob z Brna a asi sta z okolí, Jordán úspěšně vyléčil několik nemocných a poté o nemoci z Adamových lázní pod Špilberkem vydal spis *Luis novae in Moravia exortae descriptio* (Popis nového moru [nákazy] vzešlého na Moravě, 1580), v němž označil chorobu jako nákazu a odmítl výklad o vlivech komety, vrozenosti, nadměrného pití piva a požívání naloženého zelí. Na tehdejší dobu to byl *názor jedinečný. Jordán se snažil vést lidi k účtě k vědě a k řádné životosprávě. Snad nejznámější jeho knihou je soupis a analýza léčebných pramenů na Moravě, který pořizoval deset let, *De aquis medicatis Moraviae commentariolus* (1586, česky: *Knih o přirozených vodách hojitedlných neb teplících moravských*, 1580). Začíná dějinami moravských *Markomanů a popis zahajuje výzvou: „Vína, obyvateli, znáš svá bez učitele, ode mne doktora uč se znáti vody své.“ Český překlad pořídil Ondřej Zborský, český bratr ze Slavkova. Kniha je cenná nejen popisem dvanácti moravských pramenů a jednoho z okolí Trenčína, jejich využití, indikací k pití, koupeli či obkladům, ale také tím, že v ní Zborský musel vytvořit české balneologické názvosloví, protože dosud se o něm česky nepsalo. Z kulturněhistorického hlediska je to důkaz nejen založení české balneologie, ale také o tvorbě českého vědeckého názvosloví, vlastně prvního, daleko před snahami Jana Evangelisty *Purkyně v 19. století. Spis se stal základem pro všechna balneologická bádání, dosud se z něho cituje (latinsky vyšel až v roce 1586). Jordán v knize mimo jiné prosazuje komplexní pohled na vodoléčbu a na důležitost *životního stylu, když zdůrazňuje, že „podmínkou úspěchu jest život veselý a bezstarostný“.

Tomáš Jordán léčebně i osvětově zasáhl do zdraví Brňanů ještě v roce 1578, když se rozšířila neznámá choroba – těžké koliky a následné obrny. Nemoc identifikoval jako otravu olovem a našel i její zdroj – byly jím nádoby hojně používané na víno, které měly nekvalitní olovnatou glazuru. Zajímavé je, že nemocí trpěly i děti, popsal příběh nemocné šestileté dívky. (Věra Linhartová)

Jordánci (Urdunn), současný arabský *národ a název obyvatel Jordánského hášimovského *království v oblasti *Blízkého východu. Hlavní etnickou složkou jsou *Arabové, menšiny představují *Arméni, *Čerkesové, *Kurdové, *Palestinci aj.; celkový počet obyvatel činí kolem 5,3 milionu (odhad z roku 2005). Úředním *jazykem je *arabština.

Území bylo až do počátku 20. století součástí jiných státních celků (hlavně turecké *osmanské říše aj.). Původní arabské obyvatelstvo bylo v roce 1922 rozděleno a na pravém břehu Jordánu připojeno k Palestině, na levém břehu byl vytvořen emirát Zajordánsko, z něhož v roce 1948 vzniklo nezávislé Jordánské království. Ve starších pramenech je současné území uváděno jako Zajordánsko (na východ od řeky Jordán). Součástí Jordánska bylo do roku 1989 území Západního břehu Jordánu, tehdy zvané též Předjordánsko, jehož se Jordánsko oficiálně vzdalo v zájmu zklidnění v této oblasti; toto sporné území je dnes součástí Palestiny. Věřící jsou převážně *sunnité, část jsou příslušníci *sekty *drúzů. (Zdeněk Tvrďý)

jordanovská kultura, *kultura, jordanovská.

yoruba, *jorubština.

Jorubové, černošské *etnikum súdánského původu obývající jihozápadní Nigérii a žijící též v sousedních *státech Benin a Togo; celkový počet asi 22 miliony (odhad z roku 1997). Jazykově (*jorubština) patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny a rozlišují se na skupiny Oyů (v oblasti Ibadanu), Ilorinů (vlastní Jorubové), Ifů a Iješů ve střední Nigérii; dále Owů, Kabbů a řadu menších skupin v severozápadní části *země; na skupiny Ekitů a Ondů na jihovýchodě země; Ijebů v Lagosu a při pobřeží a konečně Egbů, kteří žijí v jihozápadní části státu. Jorubský stát vznikl na podkladě politické jednoty uvedených etnik ve 13. století a jeho centrem se staly dva středověké státy Ife a Oyo. Říše Oyo byla zničena v 1. polovině 19. století a obyvatelstvo přesídlilo. Říše Ife byla podrobena až koncem 19. století po nastolení britského koloniálního režimu (1893), avšak jorubští *králové si nadále zachovali svou kultovní a symbolickou roli s omezenou vládní mocí.

Jorubský stát byl určitým vrcholem černošského společenského a kulturního vývoje vůbec, což prokázaly i četné archeologické a etnografické nálezy v Ife a na jiných *lokalitych, bronzové plastiky, dřevěné *stavby a dekorativní umění apod. Základem *společnosti byla *párová nebo *polygamní rodina (*polygamie). Po *sňatku žena zůstávala členem své původní rodiny a sama disponovala svým majetkem, nesměla však po muži dědit, což platilo i obráceně. Dnes tradiční uspořádání mizí a také původní *náboženství, založené na rozsáhlém *panteonu asi 400 božstev (*vúdú) – orišů, je nahrazováno *islámem a *křesťanstvím. (Zdeněk Tvrďý, Jan Záhořík)

jorubština (yoruba), *benuekonžský jazyk užívaný v jihovýchodním Beninu a v jihozápadní Nigérii. (Viz též *Jorubové.) (Jan Záhořík)

Josef (hebrejsky: „necht' [Bůh] přidá“), první syn *Ráchel, nejmilejší *Jákovovy ženy. Byl otcovým oblíbencem, vzbudil proto žárlivost bratří, kteří ho hodili do cisterny; poté byl prodán kupcům a ti jej přenechali Potífarovi (Putifarovi), veliteli tělesné stráže *faraona. Potífarova (Putifarova) žena se snažila Josefa svést, a když neuspěla, křivě jej obvinila a Josef byl uvězněn. Díky své schopnosti vykládat sny získal svobodu a stal se správcem Egypta. V očekávání hladu v *zemi, který předpověděl z faraonových snů, prozíravě nashromáždil zásoby potravin, a když pak *hlad donutil jeho bratry nakupovat v Egyptě, smířil se s nimi a povolal celou rodinu k sobě. (Jaroslav Malina)

Josef a Potífarova (Putifarova) žena, *Josef.

Josef II. (13. 3. 1741, Vídeň, Rakousko – 20. 2. 1790, Vídeň, Rakousko), *císař *Svaté říše římské národa německého, král český a uherský, přední představitel *osvícenského absolutismu v evropském měřítku a aplikace jeho idejí při správě *státu. Pocházel z *habsbursko-lotrinské dynastie, byl synem *Marie Terezie a císaře Františka I. Štěpána. Jeho životní krédo znělo: *Virtule et exemplo* (Ctností a příkladem). Byl prvním panovníkem

pocházejícím z *habsbursko-lotrinské dynastie. Dvakrát byl ženat: poprvé se stejně starou princeznou Isabelou Parmskou (1760–1763), s níž měl dvě dcery; v tomto manželství našel osobní štěstí i otcovskou radost, byť jen na krátký čas, a to přesto, že Isabela byla ve skutečnosti lesbičkou. Druhé manželství s malou, tlustou, nehezkou a o dva roky starší Marií Josefou Bavorskou, uzavřené v roce 1765, mu nepřineslo ani štěstí, ani děti. Své sexuální potřeby pak tajně ukájel v nevěstincích. Do doby prvního manželství spadá Josefův prvotní pokus vypořádat se s problémy budoucí vlastní vlády. V pamětním spise, známém jako *Das Träumen* (Snění), vyjádřil přesvědčení, že všechno „dobro“ nutné pro stát je dosažitelné jedině na základě neomezených vladařských pravomocí. Příjmy mocných musí být omezeny a udržování dvora a správy drasticky zjednodušeno. Tyto zásady se prolínaly jeho vládnutím. Roku 1764 byl ve Frankfurtu nad Mohanem korunován římskoněmeckým králem. Když o rok později (1765) po nenadálé smrti svého otce dosáhl hodnosti německého císaře, pokusil se nejprve reformovat říšské instituce. Téhož roku jej matka jmenovala spoluvládcem, čímž mohl kromě vojenské oblasti výrazněji ovlivňovat pouze zahraniční politiku. V ní sledoval bezohledný expanzionismus, kterým mělo být obnoveno otřesené velmocenské postavení monarchie vůči Prusku. Josefův podíl na vnitřním vývoji byl poměrně malý; jednalo se například o zjednodušení dvorního ceremoniálu, zpřístupnění císařských zahrad ve Vídni, zrušení mučení.

Po matčině smrti roku 1780 se Josef jako suverénní vládce pustil rychle „do díla“. Jako první panovník zrušil do té doby tuhou *cenzuru (1781). Další reformy zahájil vydáním *tolerančního patentu (1781), jímž došlo k uzákonění náboženské snášenlivosti vůči *luteránům, *kalvinistům, *řeckokatolickému a *pravoslavnému vyznání i vůči *židům. Následovalo zrušení těch *církvních řádů, které se nevěnovaly vyučování nebo péči o nemocné (1782). Všechny biskupské semináře nahradil jediným státním *generálním seminářem v hlavním městě každé země (1784). Na *univerzity a lycea přenesl monopol teologického vzdělávání, které mělo být od roku 1774 jednotně poskytováno v duchu reformního *katolicismu. Josef II. se snažil o centralizaci své říše. Proto prosadil jako jednotící jazyk říše *němčinu; to vedlo v *českých zemích k nejtvrdější germanizaci. Méně úspěšné byly Josefovy snahy pozvednout *zemědělství a z něj plynoucí daňové výnosy. Zrušení *nevolnictví (1781) urychlilo jak modernizaci zemědělství, tak i průmyslový rozvoj, ale omezení *roboty na tři dny v týdnu, chystané už v 60. letech 18. století, se v málo rozvinutých oblastech dalo jen stěží prosadit. Josef se přesto rozhodl zavést jednotnou pozemkovou daň, platnou pro všechny země a pro panskou i rolnickou držbu. Proti této reformě se postavila téměř veškerá pozemková *šlechta. Reforma byla odvolána. V Uhrách a v Belgii propukly vzpoury nejružnějších opozičních proudů, které vedly k odmítnutí Josefových reforem. Přes tyto neúspěchy představovala vláda Josefa II. rozhodující fázi v modernizaci habsburské monarchie v řadě společenských oblastí, zejména ve správě, zdravotnictví, právu a ve všeobecném vzdělání. Během svého vládnutí vydal Josef II. přes 6 000 výnosů a *patentů (v průměru téměř dva denně). Mnohé reformy se v praxi neosvědčily, ukázalo se, že jsou neefektivní nebo nepřijatelné a již za jeho života došlo k jejich zrušení. Tak například dekretem sice odstranil *trest smrti, ale místo něho zavedl vedle věznění a veřejně prospěšných prací také příkování, bití holí a vystavení na pranýři. Vybudoval síť placených udavačů a policejních špehů. Přitom je dodnes považován za legendu, panovníka-reformátora, osvícence na trůnu či „revolucionáře z boží milosti“. V Čechách se později o něm vyprávěly pověsti a pohádky, jak chodí v převlečení mezi lid a osobně trestá příkoří a nepravosti páchané panstvem. Na Moravě byl dokonce ztotožňován s bájným králem Ječmínkem. Není divu: jako císař v prostém šedém či hnědém plášti a třírohém klobouku objížděl monarchii v obyčejném kočáře bez erbu, často nepoznán a skryt pod jménem Falkenstein. (Viz též *josefinismus.) (František Čapka)

josefinismus:

1. *vrcholné stadium *osvícenství (1780–1790), označované podle jeho hlavního představitele rakouského císaře *Josefa II. (vládl v letech 1780–1790), vycházející z ideje *přirozeného práva, veřejného blaha, svobody svědomí a myšlenky osvícenského *racionalismu. Josefinismus kladl důraz na činnost a funkci *státu, vycházel z názorů *fyziokratů, *merkantilistů a *kameřalistů. S centralistickým úsilím Josefovy vlády postupovala i germanizace. Tento koncept se projevoval v politice evropských panovníků, ovlivněných myšlenkami osvícenství, v druhé polovině 18. století;

2. církevní politika Josefa II. založená na naprostém podřízení *katolické církve *státu. Součástí josefinismu je postátnění výchovy kněží (zřízení *generálních seminářů), rušení *klášterů nezabývajících se výukou, vědou či *charitativní činností, zavedení náboženské *tolerance. *Kněz byl považován za státního úředníka, placeného státem. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Jozue (z hebrejštiny: *Jehošua*, zkráceně *Ješua* – jméno je totožné se jménem *Ježíš* [rozlišení obou jmen je pozdní], „Hospodin je vysvobození [„spása“]“), název jedné z knih *Starého zákona a zároveň i jméno její hlavní postavy, vojevůdce a nástupce *Mojžíše. Hlavním úkolem Jozua (podle tradice žijícího ve 13. století př. n. l.) bylo dobýt a rozdělit zaslíbenou zemi dvanácti pokolením *Izraele. (Jaroslav Malina)

Jü, též Ta Jü, Veliký Jü (2183–2177 př. n. l.), pololegendární zakladatel čínské dynastie *Sia. Považován za kosmického tvůrce, jenž ukončil velkou potopu, zreguloval tok vod a spojil devět krajů. V močálech vyhubil hady a draky a učinil *zemi způsobilou pro obdělávání. Hodně cestoval, navštívil například místo, kde rostl strom *fu-sang* (do jehož koruny vychází *slunce z vody, než vstoupí na oblohu), zemi lidí s černými zuby, zemi okřídlených lidí, zemi nahých lidí a četná další mytologická místa. Jeho synem byl Čchi, který je obvykle uváděn jako první vládce dynastie Sia. (Jaroslav Malina)

Jü Ta-fu (1896–1945), čínský prozaik a básník; příslušník první generace západně orientovaných čínských spisovatelů. Roku 1922 vystudoval v Tokiu ekonomii. Ještě před návratem do vlasti se podílel na založení vlivné romanticky orientované literární společnosti Tvorba. Ve 30. letech krátce spolupracoval s levicovými umělci v Šanghaji. Po vpádu japonských vojsk do Číny se aktivně zapojil do osvětové práce na pomoc vlasti. Roku 1941 odjel do Singapur, krátce nato se vzdal veřejného působení, uchýlil se na Sumatru a žil zde v anonymitě. Za záhadných okolností byl na konci *války zabit japonskými vojáky. (Olga Lomová)

Jüan (1271 nebo 1280–1368), mongolská dynastie a říše v Číně a přilehlých oblastech. Po smrti *chána Möngkeho se v roce 1260 stal Velikým chánem *Mongolů jeho bratr *Chubilaj (Kublaj), jenž se již za jeho života účastnil vojenských operací proti sungské říši. V roce 1264 bylo hlavní *město přeneseno do Peking, roku 1271 se Chubilaj prohlásil *císařem nové dynastie Jüan („Počátek“) a zahájil vítězné tažení proti říši Jižní Sung. V letech 1274 a 1281 byly podniknuty neúspěšné pokusy o dobytí Japonska, bez úspěchu skončily i invaze do Annamu a Čampy (1283–1287). V roce 1276 mongolská vojska dobyla hlavní město Jižních Sungů Chang-čou a roku 1279 po obsazení Kantonu bylo dobytí Jižních Sungů dokončeno.

V novém státě zaujímali Mongolové všechny vedoucí pozice. Obyvatelstvo bylo rozděleno do čtyř skupin podle postavení (Mongolové; spojenci Mongolů ze střední Asie a *Evropané; obyvatelstvo severní Číny; obyvatelstvo jižní Číny) a docházelo k útlaku zejména čínského rolnictva. Postupně však došlo k rozkvětu řemesel a obchodu (papírové peníze, výrobky ze *železa, *šperky, sklo a kožené zboží). Byly podporovány styky s katolickou Evropou (Marco *Polo, Monte Corvino a františkánské mise). V kultuře došlo zejména k rozvoji *divadla a *malířství.

Od roku 1325 docházelo ke stagnaci a k hladovým bouřím. V letech 1351–1368 povstání *Rudých obočí ukončilo mongolské panství v Číně a vedlo k založení nové čínské dynastie *Ming. (Josef Kolmaš)

Jüan Čen (779–831), čínský básník období dynastie *Tchang. Kromě jiného autor milostné novely **Příběh Jing-jing* (čínsky *Jing-jing čuan*; česky *Setkání s opravdovou láskou*), jednoho z nejznámějších milostných příběhů čínské literatury. (Jaroslav Malina)

Juda, hebrejské vlastní jméno, a to jak místní, tak osobní. Jako jméno místní je názvem jižní *Palestiny zhruba na jih od *Jeruzaléma. *Starý zákon vysvětluje toto pojmenování podle jména *kmene Juda, který tu měl své sídlo.

Jako osobní jméno má ve Starém zákoně několik nositelů, zdaleka nejvýznamnější je Juda, syn *Jákovův, narozený z *Ley (Gn 29,35), neprohlášený vůdce synů Jákovových (Gn 37,26–28; 44,14.16.18–34), praotec *Davidův a tak i královské dynastie. Jeho jméno se sice vykládá v Gn 29,35 z hebrejského slovesa *jádá*, „chválit (boha), vyznávat“, tedy asi tolik co vyznavač, ale je možné, že je to výklad až druhotný a že jde o jméno předsemitské či nesemitské, původně zeměpisné, které později převzali obyvatelé *krajiny takto pojmenované. Další nositelé jména Juda v knihách Ezdráš a Nehemjáš, jmenovitě ve výčtech, jsou bezvýznamní. Jako kmen Juda jsou podle Starého zákona označováni potomci praotce Judy, obyvatelé *Judska. Ze jména Jude vznikl „Žid“. (Jan Heller)

judaismus (z latiny: *Iūdaeus*, „židovský“), židovské náboženství, *monoteistické náboženství vytvořené během 1. tisíciletí př. n. l. palestinskými *Židy, vycházející z *Mojžíšova starozákonního učení a z výkladů **Talmudu* (*civilizace, židovská). Judaismus patří spolu s *křesťanstvím a *islámem mezi tři světové monoteistické soustavy. Je z nich nejstarší, základy vznikaly již ve 13. století př. n. l. v době *Mojžíše, jehož předchůdci byli bibličtí praotci. Později se vyvíjelo zejména v *diaspoře. Nositeli judaismu jsou *Židé včetně těch, kteří během historického vývoje k judaismu přestoupili (například v 9.–10. století *Chazarové).

Hlavním rysem judaismu je *víra v jediného *Boha, psaného v biblických textech **Starého zákona* posvátným tetragramem *JHWH (*Jahve) nebo jménem Elohim, který si zvolil Židy za svůj vyvolený *národ, jehož prostřednictvím zřídil mesianistické království boží, říši *míru. Monoteismus dosáhl vrcholu v učení biblických *proroků (*Izajáš, *Jeremiáš aj.). Základem judaismu jsou biblické texty *Starého zákona*. Nejposvátnější je text pěti knih Mojžíšových (**Tóra*, **Pentateuch*). Jako jejich výklad a rozšíření vznikla dále tzv. *Tóra ústní* – náboženský *Zákon předávaný zprvu ústně a později zachycený zejména v *Mišně* a **Talmudu*. Přísný monoteismus se uskutečňuje prostřednictvím souboru náboženských povinností, které posvěcují lidský život a jejichž prostřednictvím člověk dosahuje Boha; jde o 613 příkazů *micva (bázeň před Bohem, láska k Bohu a láska k bližnímu člověku; *svět má spočívat v *pravdě, *spravedlnosti a *míru). Vnější symbolem smlouvy mezi Bohem a Židy, které si Bůh vyvolil za svůj privilegovaný *národ, je *obřízka. Židovskou obec řídí rabíni, náboženský *kult se soustřeďuje na shromážděních v synagogách v den *šabbatu (soboty). Rituály judaismu tvoří *modlitba, mezuzá, cicit, kapores, *košer, *obřízka, rituální očista atd.

Kromě biblických textů *Starého zákona* a pobiblické náboženské tradice je součástí judaismu také židovská náboženská filozofie, která tvůrčím způsobem spojila judaismus s některými prvky *novoplatonismu a aristotelismu (Ibn Gabirol, Jehuda ha-Levi, Maimonides aj.). Významná je též židovská mystika v **Kabale*, která mystické ideje zpracovala v monoteistickém duchu.

Vzhledem k tomu, že v judaismu nevznikl systém *dogmat, vyznačuje se toto náboženství značnou vnitřní *tolerancí. V současnosti existuje několik základních směrů: reformní směr (zejména v USA) se snaží přizpůsobit *společnosti konce 20. a počátku 21. století, ortodoxní judaismus zachovává věrnost židovským tradicím; jeho součástí je i *chadismus. *Konzervativní judaismus zaujímá střední pozici. Po období emancipace došlo k částečné *sekularizaci; respektování základních náboženských *hodnot však zůstalo zachováno, takže v současnosti tvoří judaismus komplex náboženské, národní i kulturní roviny. Přesto je termín

judaismus používán zejména tam, kde jde o židovství jako o náboženský jev. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Judea, *Judsko.

judikatura (z latiny: *iudicium*, „soudní nález, soudní výrok, rozsudek, rozhodování, rozhodnutí, odsouzení“):

1. rozhodovací činnost soudů;

2. souhrn judikátů, to znamená soudních rozhodnutí a nálezů. (Tatiana Machalová)

Júdit (Judita) (hebrejsky: *Jehudit*, „Židovka“), mladá židovská vdova z *města Betúlie, hlavní postava apokryfní knihy, která nese její jméno. Při *obléhání Betúlie krásou a odvážnými intrikami získala lásku a důvěru vojevůdce nepřátelského vojska *Holoferna; posléze mu uťala hlavu, což vedlo k rozvratu a nakonec k porážce obláhatelů. Událost a její hrdinka postrádá historické zakotvení, je možná personifikací izraelského lidu, který s vírou v *Boha zvládne i největší protivenství. Téma bylo často umělecky ztvárněno (*Holofernes a Júdit). (Jaroslav Malina)

Judita, *Júdit.

Judové, starověké hebrejské etnikum, které přispělo na konci 2. tisíciletí př. n. l. k sjednocení příbuzných etnik a k vytvoření prvního hebrejského státu, Judska (Judea) západně od Mrtvého moře. (Jaroslav Malina)

judské království, *království, judské.

Judsko, čili Judea (latinsky), běžný název pro *Palestinu v době perské, tedy od té doby, kdy perský *král *Kýros zničil říši novobabylonskou (roku 539 př. n. l.) a získal *vládu nad jejím územím včetně Palestiny. Když pak *Dáreios I. po roce 520 př. n. l. reorganizoval říši, stala se Judea spolu se *Sýrií a *Kyprem pátou *satrapií s názvem „Za řekou“ (*Abar Nahara*). Pod *Peršany zůstala až do příchodu dobyvatele *Alexandra Velikého, který po vítězství nad Peršany protáhl Judeou do *Egypta. Po jeho smrti 323 př. n. l. došlo k bojům mezi jeho dědici, *diadochy. Judsko získali nejdříve egyptští *Ptolemaiovcí, kteří tu vládli až do roku 198 př. n. l., kdy je získali *Seleukovci a začlenili do své říše. Silným kulturním, ale také politickým činitelem se stal v té době *helénismus, prosazující *řečtinu a jednotnou řecko-helénistickou kulturu včetně způsobu života. V Judeji zasáhl vliv helénismu zvláště horní židovské vrstvy, vrstvy střední a nižší k němu zaujaly záporné stanovisko a viděly v něm ohrožení své náboženské víry a tradic. Jiná situace byla například v Egyptě (Alexandrie aj.), kde *Židé většinou helénistickou kulturu a řečtinu přijali a spojili se svými náboženskými i dalšími tradicemi. V Judeji vyvrcholilo napětí za vlády Antiocha IV. Epifana, který se pokusil o násilnou helenizaci *země, o likvidaci tradičního *náboženství. Odpovědí bylo lidové povstání, vedené rodem Makabejských, kteří v roce 164 př. n. l. získali *Jeruzalém a znovu zasvětili jeruzalémský *chrám. Z rodu Makabejských vyrostla dynastie Hasmoneovců, které se nakonec podařilo získat nejen velekněžskou, ale i královskou moc. Po řadě porážek Seleukovců Judea v té době získala opět určitou politickou nezávislost. Její vnitřní vývoj však charakterizovalo prohlubování sociálních, náboženských a vnitropolitických rozporů, během nichž se zformovaly základní nábožensko-politické skupiny (Saduceové, Farizeové, Esejci, Zélóti). Trval i boj se Seleukovci, kteří teprve roku 142 př. n. l. uznali Šimona Makabejského za samostatného vládce Judska. To už však do sporů vladařů východního Středomoří zasahovali výrazně *Římané. Ti využili vnitřních sporů v Judsku a obsadili je (Pompeius) v roce 64 př. n. l. Od té doby bylo Judsko římskou provincií. (Vladimír Sadek)

judsko-izraelské království, *království, judsko-izraelské.

Jüečové (Jüe-c'), *Sakové.

juga (ze sanskrtu: *juga*, „spojení, sprážen, jařmo“), v legendární indické *chronologii světový věk, z nichž vždy čtyři vymezují trvání projeveného *vesmíru. Pojmenovány jsou podle hodnoty hodu při hře ve vrhcáby (hrálo se ořechy stromu vrcholáku ve tvaru

pravidelného čtyřstěnu se stěnami v hodnotě jednoho až čtyř bodů) – *krta* („čtyřka“), *trétá* („trojka“), *dvápara* („dvojka“) a *kali* („jednička“).

Každému věku předchází svítání (*sandhjá*) a po každém následuje období soumraku (*sandhjánša*) trvající vždy desetinu příslušné juky. *Krtajuga* (v trvání 1 728 000 lidských let) představovala *zlatý věk pravdy a spravedlivosti, kdy lidé žili bez závisti, zloby, klamu, pýchy a krutosti, v plné fyzické a duševní harmonii, neznali strach ani zármutek a dožívali se 4 000 let. O čtvrtinu kratší *trétájuga* (1 296 000 let) zaznamenala rovněž čtvrtinový úbytek *mrvnosti a také lidský život se zkrátil o čtvrtinu; hlavní ctností se stalo vědění, vznikla potřeba *obětí a *rituálů. *Dváparajuga* (864 000 let) přinesla nemoci, bídu a pohromy, *morálka dosáhla jen poloviny původního stavu, stejně tak délka lidského života, objevilo se kastovní dělení společnosti; lidé přestali ctít *pravdu a *povinnost. Současný věk, *kalijuga* (432 000 let), započal o půlnoci mezi 17. a 18. 2. 3102 př. n. l.; je to doba zloby, nenávisti, chamtivosti, nesouladu a svárů, z původní morálky zůstala jen čtvrtina – vládne všeobecná zkaženost, množí se *nemoci těla, mysli i ducha, lidé prahnou po hmotných statcích a uspokojování tělesné žádostivosti. Na konci tohoto období *zla a úpadku sestoupí na svět *Višnu jako Kalki, zničí jej ohněm a vodou v kosmickém *kataklyzmatu, při němž se projevený vesmír navrátí do neprojeveného stavu v mysli stvořitele *Brahmy. Čtveřice věků o délce 12 000 božských (neboli 4 320 000 solárních) let tvoří „velevěk“ (*mahájuga*), ze 2 000 mahájug se skládá eón (*kalpa*), během něhož Brahma stráví jediný den a noc svého života, trvajícího sto brahmovských let; v okamžik jeho *smrti dojde k „velkému rozplynutí“ (*mahápralaja*) celého vesmíru, po němž následuje zrození nového Brahmy a opakování kosmického cyklu tvoření, vývoje a zániků. (Viz též kosmologie, hinduistická.) (Jan Filipický)

Jugoslávci, obecné označení obyvatel zaniklého státu v jihovýchodní Evropě, kteří náležejí k šesti národům někdejšího soustátí: *Černohorci, *Chorvati, *Makedonci, Muslimové, *Slovinci, *Srbové; kromě nich žily v Jugoslávii národnostní menšiny *Albánců, *Turků aj. Společný jihoslovanský stát – Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (SHS) – vzniklý v roce 1918 a 1929 přejmenovaný na Jugoslávii, se rozpadl v roce 1991. (Leoš Šatava)

jugularis, -e, hrdelní (například vnitřní hrdelní žíla – **vena jugularis interna*). (Ladislava Horáčková)

jugulum, -i, n., hrdlo, jamka mezi mediálními okraji *kostí klíčních nad horním okrajem **manubrium sterni* (latinsky: *iugulare*, „proříznout hrdlo, podříznout, probodnout, [úkladně] zavraždit“). (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová)

jugum, -i, n., jho, jármo, hrana (v *anatomii například *juga alveolaria* u obou *čelistí). (Ladislava Horáčková)

Jukagirové (Odulové, Vadulové, „Lovci“ – v obou nářečích), etnikum žijící v Jakutské autonomní republice (Republika Sacha) a v Magadanské oblasti Ruské federace v počtu kolem 1 500 (*cenzus z roku 2002). Původní sídliště Jukagirů byla v celé oblasti mezi severním pobřežím a dolním tokem řeky Leny. Z větší části tohoto území byli vytlačeni *Jakuty, *Evenky a ruskými kolonisty a posléze rozděleni na dvě skupiny žijící odděleně (Oduly a Vaduly). Specializovali se na *lov *sobů. Vytvořili druh obrázkového písma (tzv. dívčí písmo). Hovoří *jukagirštinou, která je v současné době považována za jazykový izolát. Tundroví Jukagirové (Vadulové) se živí hlavně chovem sobů, zatímco kolymští Jukagirové (*Odulové) se specializovali na lov kožešinové zvěře. Od 17. století docházelo k rozpadu početných rodových skupin Anaulů, Čuvanců, Etelů, Chodynců ad. V současné době je tento proces urychlován asimilací jazykovou a etnickou: původním *jazykem hovoří jen asi 40 % Jukagirů, ostatní se již asimilovali s ruskou populací. Vyznavači *animismu a *šamanismu, od 19. století formálně *pravoslavní. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

jukagirština, izolovaný *paleoasijský jazyk užívaný původním obyvatelstvem v Magadanské oblasti a v Jakutsku. (Viz též *Jukagirové.) (Jaroslav Malina)

Jükuové (Žlutí Ujgurové), populace na západě provincie Kan-su v Číně; celkem 13 719 osob (*cenzus z roku 2000). Tvoří ji 4 základní skupiny, které se od sebe liší kulturou i *jazykem v důsledku odlišného vývoje. Společným jazykem je *čínština. Jejich předkové osidlovali dnešní území v několika vlnách od 7. do 18. století. Do poloviny 20. století byla polovina mužů duchovními (*tibetský buddhismus), zbývající populace se zabývala *zemědělstvím a *pasevctvím. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrďý)

juliánské datum, *datum, juliánské.

juliánský kalendář, *kalendář, juliánský.

julsko-claudiovské období, *iuliovsko-claudiovské období.

junctura, -ae, f., spojení (v *anatomii například spojení *žeber a *kosti hrudní – *juncturae sternocostales*). (Ladislava Horáčková)

Jung, Carl Gustav (26. 7. 1875, Kesswil, Švýcarsko – 6. 6. 1961, Küsnacht, Švýcarsko), švýcarský psychiatr, psycholog, filozof a kulturolog. Byl ovlivněn *psychoanalýzou Sigmunda *Freuda, avšak odmítl jeho hypotézu sexuální determinace *libida. *Nevědomí chápal nikoli jako „odkladiště“, ale jako *kreativní a plnohodnotnou součást lidského duševního života. Rovněž, na rozdíl od Freuda, se soustřeďoval nikoli na pudovou stránku a determinaci v dětství, nýbrž na rozmanitost duševního života a vývoj v dospělosti. V rámci tohoto pojetí podloženém ještě *gnosticismem a *novoplatonismem se zajímal o *mytologii, *náboženství, okultní vědy, mystiku a *symboliku různých kultur světa (*Einführung in das Wesen der Mythologie* [Úvod do podstaty mytologie], 1941).

V Jungově koncepci *psychologie se tak prolíná *empirismus zkoumání psychických dějů s intuitivním vhladem do kulturních a dějinných souvislostí. Jako první zavedl do klinické praxe asociační experiment a vytvořil psychologickou *typologii *introverze-*extroverze a typologii čtyř psychických funkcí: myšlení, cítění, vnímání, *intuice (*Psychologische Typen* [Psychologické typy], 1921). Mezi jeho hlavní objevy patří koncepce *kolektivního nevědomí, z něhož pramení nejen *mýty, náboženství nebo pohádky, ale z něhož čerpá také individuální psýcha jednotlivců. Hlavní součásti kolektivního nevědomí, tzv. archetypy, zahrnují psychickou zkušenost mnohých generací lidstva; mezi nejvýznamnější patří archetypy Stínu a Animy (v muži) a Anima (v ženě), Velké Matky, Mudrce, Svěbytí (*Über die Archetypen des kollektiven Unbewussten* [O archetypech kolektivního nevědomí]). Jungovo dílo ovlivnilo a ovlivňuje koncepce a výzkumy nejen psychologie, ale i *sociologie, *filozofické a *kulturní antropologie, *kulturologie a dalších věd. (Jaroslav Malina)

junta (ze španělštiny: *junta*, „shromáždění, rada, sbor, výbor, politické sdružení“):

1. *vláda nebo jiný státní orgán s dočasnou nebo místní pravomocí (případně výbory nebo politická sdružení), v Portugalsku a ve Španělsku povolovány od *středověku *panovníky (za bojů proti *Napoleonovi byla v letech 1808–1810 vytvořena Ústřední junta);

2. od 19. století zejména v Latinské Americe vojenská nebo vojensko-civilní vlády nastolené převratem. (František Čapka)

Jurda, Mikoláš (26. 5. 1983, Starý Bohumín), český antropolog; absolvent bakalářského a magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2008 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Georg-August-Universität Göttingen (Německo) v akademickém roce 2005/2006. Diplomová práce: *Tafonomické změny lidské lebky z pohledu geometrické morfometrie* (2008), vedoucí práce: RNDr. Miroslav *Králik, Ph.D. Kontakt: Mgr. Mikoláš Jurda, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: mikolasju@seznam.cz.

Jurimaguové, jihoamerické *indiánské etnikum v Peru. *Jazyk vymizel, patrně patřil do rodiny *tupí. Původně *animistické náboženství, v 18. století byli christianizováni jezuitským

*misionářem českého původu Samuelem Fritzem (1654–1725), jenž rovněž přispěl k etnografickému a kartografickému poznání této oblasti. Byli zemědělci, lovci, sběrači, hrnčíři. Koncem 16. století byli Jurimaguové decimováni portugalskými otrokáři. Roku 1760 většina etnika vymřela při epidemii neštovic. (Zdeněk Tvrdý)

jurisdikce (z latiny: *iūrisdictiō*, „soudní pravomoc; jednání před soudem“), soudní příslušnost; v mezinárodním právu se rozlišuje jurisdikce územní, vyplývající z územní výsosti státu tak, že i cizinec je zásadně podřízen suverénní moci státu, na jehož území se zdržuje, a jurisdikce personální, podle níž podléhá občan domovskému státu i tehdy, zdržuje-li se na cizím území. (Andrea Grígelová)

jurisprudence (z latiny: *iūrisprūdentia*, „právní věda, právnictví; znalost práva, zákonných norem“), slovo jurisprudence zakotvilo v anglickém jazyce a obecně je používáno pro označení vědy (teorie) o právu. Nejčastěji je rozdělována na analytickou, sociologickou a teoretickou jurisprudenci, které je připisován význam ve smyslu *právní filozofie nebo právní teorie. V německy mluvícím prostředí tento termín není tak frekventovaný, a pokud jej někteří uvádějí, tak jen ve významu právní vědy jako takové nebo označení učení o systému právního jednání a rozhodování. (Tatiana Machalová)

Jurokové, *Yurokové.

Justinianus, Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus (11. 5. 483, Justiniana Prima [dnes Caričin Grad, Srbsko] – 14. 11. 565, *Konstantinopol [dnes *Istanbul, Turecko]), východořímský *císař v letech 527 až 565, nástupce svého strýce Justina I. Za pomoci svých vojevůdců Belissaria a Narséta se pokusil o poslední sjednocení bývalé *římské říše, na určitou dobu získal zpět část Afriky, Itálie a *Hispanie. V Konstantinopoli potlačil roku 532 povstání *Nika a znovu vybudoval zničené památky, především chrám *Hagia Sofia. Ve snaze bránit ortodoxii křesťanské víry úspěšně zasahoval do teologických sporů. Zasloužil se o kodifikaci římského práva v zákoníku **Corpus iuris civilis*. Roku 529 zakázal výuku v pohanských filozofických školách v *Athénách. Tím zastavil vývoj řecké vzdělanosti a její kontinuita nadále byla udržována jen v křesťanské Konstantinopoli. V jeho době se na Východě jako úřední *jazyk začala používat *řečtina. (Marie Pardyová)

Jutové, starověký *kmenový svaz *Germánů pocházejících z Jutského poloostrova; později označení všech etnik, která žila na Jutském poloostrově. Část Jutů se zúčastnila tažení *Anglů a *Sasů do Británie v 5. století, ostatní zůstali a podíleli se od 6. století na formování dánské společnosti. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Jutové (Ute), severoamerické *indiánské etnikum v Utahu a Coloradu. Na začátku 19. století asi 4 500, dnes kolem 10 000 příslušníků. *Jazyk patří do juto-aztécké rodiny. Původně byli lovci a sběrači, v první polovině 17. století se stali chovateli *koní a částečně i lovci bizonů, byli však z préríí vytlačeni sousedními etniky a až do usídlení v rezervaci žili v izolaci. (Zdeněk Tvrdý)

juvenilní hrudní kyfóza, *nemoc, Scheuermannova.

juxta- (z latiny: *iuxtā*, „vedle, nablízku, blízko“), ve složeninách první část s významem: těsně vedle, těsně u.

K

ka, v představách starých Egyptanů síla, s níž se člověk rodí, nositelka života; po smrti člověka žije i nadále, přebývá s mrtvým v hrobce. (Viz též *ach, *ba.) (Břetislav Vachala)

Ka'ba (z arabštiny: *ka'ba*, „kostka“), krychlovitá *svatyně v nádvoří Velké *mešity v *Mekce. V jejím severovýchodním nároží je zalděn černý *kámen (patrně meteorického původu), který byl předmětem kultu již před *islámem. Podle islámu svatyni vystavěl již Adam a později *Ibráhím se synem Ismáílem. *Korán přikazuje konat ke Ka'bě pouť (*hadždž). *Muslimové se k ní obracejí při modlitbách, při hadždži ji obřadně obcházejí. (Jaroslav Oliverius)

Kabala (z hebrejštiny: *kábal* [kébíl], „něco obdržet“, případně *kibbel*, „ústně něco sdělit, obdržet ústní sdělení; zvěstování; tradice“):

1. nepísaná mystická tradice výkladu **Talmudu*;

2. od **středověku* označení židovské mystické nauky ovlivněné **novoplatonismem*. Základy vznikly v Orientu, rozšířena do Německa, Provence, Španělska i Čech (Praha zejména v 16. století). Nauka se odvolává na některé biblické pasáže (kniha *Daniel*, *Ezechiel*) a zejména na starověkou *Knihu stvoření* (hebrejsky: *Sefer jecira*), knihu *Bahir* a knihu *Zohar* z 13. století. **Bůh* jako zdroj veškerého bytí je definován negativně jako Nicota, a aby vytvořil prostor pro **stvoření*, stahuje se do sebe; poté **emanací* světelným paprskem vzniká **svět*, jenž má hierarchickou strukturu složenou z deseti duchovních **vesmírů* (*sefir*). Emančním pojetím „stromu života“ je vyjádřena sounáležitost nejnižší (materiální) součásti vesmíru s nejvyšším sefirem (čirou duchovností). Pomocí speciálních technik lze vést duše po vzestupné cestě k vyšším sefirám; s tím souvisí i učení o převtělování duší. V 16. století bylo centrum kabaly v galilejském Safedu, kde žili kabalisté Moše Cordovero a Jicchak Luria (podal pozměněnou **interpretaci* vzniku světa v tzv. luriánské kabale). Kabala ovlivnila celou novověkou mystiku a zejména **chadidismus*, který je zatím její poslední fází;

3. tajuplné výpočty umožňující údajně předvídat různá data, výherní čísla apod.;

4. tajné pikle, intriky. (Jaroslav Malina)

Kabardáné (vlastním jménem Kabardej nebo Ádyge), etnikum kavkazského původu žijící v Kabardino-balkarské autonomní republice Ruské federace na severním Kavkazu a v přilehlých oblastech v počtu asi 370 000 lidí. **Jazyk* (**kabardština*) náleží do abcházsko-čerkeské větve **kavkazské jazykové rodiny*. Jsou příbuzní s **Čerkesy* a **Adygejci*, od nichž se oddělili ve 13.–15. století a podobně jako oni se věnují převážně chovu skotu a domácím **řemeslům*. Věřící jsou **sunnité* nebo **pravoslavní*. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

kabardština, **čerkeština*.

Kaberryová, Mary Phyllis (17. 9. 1910, California, USA – 31. 10. 1977, Londýn, Anglie), britská **sociální antropoložka*; představitelka **feministické antropologie*. Zabývala se zejména studiem žen a genderových vztahů v mezikulturní perspektivě. Vzdělání v oboru antropologie získala nejdříve na univerzitě v Sydney v Austrálii a poté na London School of Economics v Londýně ve Velké Británii, kde ve druhé polovině 30. let 20. století spolupracovala s Bronisławem **Malinowskim*. **Antropologický terénní výzkum* realizovala mezi původními obyvateli Austrálie (**Austrálci*) v Kimberley (1934–1935), melanéskými domorodci (**Abelamové*) na **Nové Guineji* v oblasti East Sepik (1939–1940) a africkými domorodci (kmen Nso) v lokalitě Bamenda v Kamerunu.

Mary Kaberryová ve svých výzkumech cílevědomě věnovala soustavnou pozornost vztahu mužů a žen v širším sociokulturním, ekonomickém a náboženském kontextu. Feministickou antropologii ovlivnila zejména knihou věnovanou světu domorodých australských žen – *Aboriginal Woman Sacred and Profane* (Domorodá žena sakrální a profánní, 1939). Velkého ohlasu dosáhla také její kniha *Women of the Grasslands* (Žena travnatých planin, 1952), v níž popsala a analyzovala ekonomický status a role afrických žen kmene Nso. Kaberryová se podobně jako Elsie Clews **Parsonsová* úspěšně etablovala ve světě mužské antropologie. O respektu a úctě, který k jejímu „ženskému hlasu“ měli v antropologii mužští kolegové, svědčí skutečnost, že Mary Phyllis Kaberryová byla po mnoho let členkou rady (1951–1963) a viceprezidentkou (1965–1968) Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. (Václav Soukup)

kabinetní antropologie, **antropologie*, kabinetní.

Kabrové (vlastním jménem Kabiema, Kabrema), černošské etnikum žijící v Togu, Beninu a v Ghaně; celkem 473 000 (odhad z roku 1961). **Jazyk* patří do skupiny **gur* **nigerokonžské větve* **kongokordofánské rodiny*. Jsou zemědělci a chovatelé skotu. Usídlení

je rozptýlené, *rodina bývá *polygamní. V čele *vesnice je *náčelník, který má i důležité *rituální funkce. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Kabylové (z arabštiny: *kabyle*, „příslušník kmene“), jedna z nejvýznamnějších etnických skupin *Berberů hovořících *kabylištinou a žijících v severovýchodním Alžírsku v oblasti mezi pobřežím a pohořím Atlasu v tzv. Kabylii. Dnes dosahuje jejich počet asi 6 milionů. Původ Kabylů je totožný s ostatními Berbery, avšak jejich vývoj v období starověku byl ovlivněn historickými událostmi v pobřežní části severní Afriky; zřejmě byli ovlivněni *Kartagiňany, *Římany, *Vandaly a *Araby. Přesto si zachovali mnoho tradičních zvyklostí a kulturních i sociálních zvláštností; jsou dnes převážně zemědělci a na rozdíl od ostatních Berberů žijí usedlým způsobem života v horských oblastech, kde rozvinuli intenzivní terasovité *zemědělství. Rozlišovali se podle jednotlivých kmenů, avšak zachoval se pouze název největšího z nich: Zuavové (Zouaoua). Věřící jsou *sunnité.

Antropologický výzkum Kabylů prováděl zejména francouzský antropolog a sociolog Pierre *Bourdieu (1930–2002). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

kabylišťina, *berberský jazyk etnika *Kabylů v severovýchodním Alžírsku. (Jan Záhořík)

kacír (z němčiny: *Ketzer*, der, „kacíř, bludař; rozvratník“), viz *kacířství.

kacířství (z němčiny: *Ketzerei*, die, „kacířství, bludařství; blud“; odvozeno od názvu středověké *sektu *katarů), lidové označení *hereze. (Jaroslav Malina)

Kačjinové (Jinghpaw), etnikum žijící v Myanmarském svazu (dřívější Barmě) (1–1,5 milionu) a v jihočínské provincii Jün-nan (132 000, *cenzus 2000). *Jazyk tvoří zvláštní podskupinu *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny. Na Malajský poloostrov a do jižní Číny přišli Kačjinové ze své pravlasti, ležící severněji na území Číny, v průběhu 18. století. Jako původní obyvatelstvo *země si zachovali četné rodové a kmenové *zvyky, zejména vesnickou a sídlištní organizaci, založenou na příbuzenských *patrilokálních vztazích. *Manželství bývá *monogamní, *polygamie se vyskytuje u významných a bohatých jedinců. Jsou zemědělci, významná je výroba *opie. V současné době žijí Kačjinové na území Barmy v autonomní oblasti, na území Číny jako národnostní menšina. Většinou vyznávají tradiční *animistické náboženství, zbytek jsou *buddhisté a *křesťané. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrdý)

Kadam (tibetsky: *bka'gdams*, doslova „ústní pokyny“), první poreformní škola v *tibetském buddhismu, založená roku 1057 *Atišovým tibetským žákem Domtönem. Jejím hlavním *klášteřem je Radeng. Koncem 13. století byla zreformována a vyvinula se ve školu *Gelug, odtud někdy nazývanou „Nový Kadam“ – Kadamsarpa. (Josef Kolmaš)

Kádeš:

1. (někdy také Kádeš-Barnea), místo, zmiňované často ve *Starém zákoně, především ve vyprávěních o putování *Izraele po poušti na Sínajském poloostrově. Šlo zřejmě o posvátné, snad staré poutní místo u „Pramenu soudu“ (*En-mišpat*) a „Vod sváru“ (*Me-meribba*, Nu 27,14), důležitou zastávku *Izraele na pouti do *Palestiny (Nu 34,4n; Ez 47,19). Snad je totožné s místem *En-qdes*, ležícím asi 80 km jihozápadně od Beer-šeby;

2. (chetitsky: Kinza), dnešní Tell Nebi Mend, leží na řece Orontu v *Sýrii, 25 km jihozápadně od Homsu. Poloha v úrodném údolí, chráněná ze tří stran řekou a jejím přítokem, na jedné z mála *stezek překračujících pobřežní horská pásma do vnitřní Sýrie, zaručovala *lokalitě velký strategický význam. Nejstarší – neolitické – osídlení pahorku je doloženo v 6. tisíciletí př. n. l., poté následuje dlouhý přerýv a místo je znovu obydleno až ve 3. tisíciletí př. n. l., v rané *době bronzové. Velký stavební rozvoj je dokumentován počátkem 2. tisíciletí př. n. l.; tehdy je *město obehnané obranným valem s mohutným náspem. Vrstvy střední doby bronzové jsou kolem roku 1600 př. n. l. uzavřeny známkami nového úpadku: *opevnění a s ním související objekty byly zničeny a město opět nakrátko opuštěno. V pozdní době bronzové nabylo brzy znovu na významu. Trosky rozlehlých budov, kyperská, mykénská i egyptská *keramika, fragmenty korespondence s vládcem *Aleppa jsou svědky jeho

rozmachu a širokých styků. Písemné zprávy z tohoto období tvrdí, že kádešský vládce vedl *koalici syrských vládařů, která se snažila zastavit egyptský postup do Sýrie. Marně, kolem roku 1300 př. n. l. město dobyl Sethi I. Krátce nato se stalo bitevním polem podruhé. U Kádeše se střetla vojska *faraona *Ramesse II. a chetitského *krále Muvatalliho II. k rozhodujícímu střetnutí o pozice obou velmocí na syrské půdě. Ramesse II. vypočetl bitvu v *chrámech v *Karnaku a Luxoru samozřejmě jako své vítězství, ale následný vývoj jeho *interpretaci příliš neodpovídá. *Chetitě, kteří takticky překvapili egyptské oddíly výpadem z nečekané strany, byli patrně úspěchu blíže. Upevnili dosavadní pozice v Sýrii a rozšířili sféru svého vlivu až k *Damašku. Archeologicky zatím nelze bitvu ani nepokoje, které ovládly Sýrii v závěru pozdní doby bronzové, doložit. V pozdní *době železné, v 8.–7. století př. n. l., ležela v Kádeši asyrská posádka. Perští vládcové ponechali pahorek opuštěný. Laodicea, založená v řecko-římské době jižně od pahorku, začínala zřejmě v pustině. Pahorek byl zkoumán expedicí Francouzského mandátu pod vedením Maurice Pézarda v letech 1921–22 v severovýchodním *sektoru. Výsledky byly publikovány jen předběžně a bez stratigrafických údajů. Nový výzkum zahájila v roce 1975 Londýnská univerzita s Peterem J. Parrem v čele a práce dosud trvá. (Jan Heller, Jana Součková)

kadidlo, ztuhlé kousky pryskyřice některých dřevin, které vlivem tepla v kadidelnici vydávají voňavý dým. Užíváno v různých *náboženstvích, převzato i *křesťanstvím. Kadidlový dým symbolizuje modlitby věřících stoupající k nebi. Podle *Matoušova evangelia* přinesli kadidlo mudrci z Východu spolu s jinými dary nově narozenému *Ježíšovi. Od 11. století se v některých *křesťanských církvích při slavnostních bohoslužbách používá kovová nádoba na dřevěné uhlí zavěšená na řetězech kadidelnice (latinsky: *turibulum*, *incensorium*), do níž se přisypává kadidlo. (Jaroslav Malina)

kadlub [archeologie], odlévací forma (jednodílná i vícedílná) k výrobě kovových (*měď, *bronz, *zlatu aj.) artefaktů užívaná od *eneolitu. Kadluby se zhotovovaly obvykle z destičky měkké *horniny (jemnozrný *pískovec apod.), do níž byl vybroušen negativ předmětu (*břitva, *dýka, *jehlice, *náramek, *sekerka aj.) nebo z *keramiky (spíše jen na jedno použití), výjimečně i bronzové. Do jednoduchého kadlubu se roztavený kov nalil z *tyglíku jako do misky; do dvojdílného, složeného ze dvou polovin (kokila), se kov nalil otvorem a po ztuhnutí se rozevřením obou polovin vyjmul *odlitek. Dvojdílné i vícedílné kadluby se užívaly pro odlití objemnějších a složitějších předmětů. Vícedílné kadluby s roubíkovitým keramickým jádrem sloužily k výrobě artefaktů s *tulejkou, dutinou apod. Složitě, vzácně a mnohdy unikátní předměty se odlévaly do „ztracené formy“: *model, zhotovený obvykle z *vosku, byl obalen *hlínou a vypálen, do dutiny po vyteklém vosku se nalil kov; po utuhnutí bylo nutno formu rozbít, čímž byla pro případné další užití „ztracena“. (Viz též *kovolitectví, *vosk, ztracený.) (Karel Sklenář)

Kadmos, v *řecké mytologii syn Agenóra, *krále foinického (fénického) *města Tyru ve východním Středomoří, praotec Thébanů. Hledal svou sestru *Európu, kterou unesl *Zeus a v řecké Boiótii založil *tvrz Kadmeiu, jádro pozdějších sedmibranných Théb. Připisovalo se mu zavedení foinického hláskového písma do Řecka (takzvaná *Kadmeia grammata*), jehož úpravou vznikla řecká abeceda. (Jaroslav Malina)

kádry, zelené, ozbrojené oddíly a skupiny složené ze zběhů rakousko-uherské armády v *první světové válce; za podpory místního obyvatelstva se skrývaly na různých místech habsburské *monarchie (v Bosně a Hercegovině, Černé Hoře, Haliči nebo v Chorvatsku), včetně *českých zemí (v moravských Beskydech, na Moravském Slovácku, Podluží či na Šumavě). Nebyly nijak pevně organizovány, omezovaly se na místní obranu proti pátracím akcím četnictva a armády; jejich počet narůstal v letech 1917–1918 (v českých zemích několik desítek tisíc osob). Po vzniku Československé republiky (ČSR) zelené kádry zanikly, někteří členové pomáhali při obsazování pohraničí nebo v boji proti maďarským jednotkám na Slovensku. (František Čapka)

Kađuvejové, etnická skupina jihoamerických *indiánů; jejich počet se snížil na několik set příslušníků. *Jazyk patří do rodiny guajkurů. Kađuvejové žili původně na území *Gran Chaca, později byli přesídleni do jižní části brazilského státu Mato Grosso. Většinou zůstali na úrovni pravěkých předků, ale jejich tradiční *zvyky a *obyčeje, mezi nimiž vynikaly zejména malby na obličejích, pomalu mizí. Formálně jsou *křesťané, přezívají silné zbytky tradičního *animistického náboženství. (Zdeněk Tvrđý)

Kafka, Franz (3. 7. 1883, Praha – 3. 6. 1924, Kierling u Klosterneuburgu, Rakousko), pražský spisovatel židovského původu; jeden z nejvýznamnějších autorů 20. století. Narodil se v rodině velkoobchodníka s galanterií Hermanna Kafky a Julie Kafkové, rozené Löwyové; měl dva bratry Georga a Heinricha (oba zemřeli v dětském věku) a tři sestry Elli, Valli a Ottlu (všechny zahynuly v německých *koncentračních táborech). Se svým otcem neměl příliš dobrý vztah (cítil se osamocený, bezmocný, nešťastný a slabý), což později ovlivnilo jeho dílo. V letech 1901–1906 studoval práva na německé části Karlo-Ferdinandovy univerzity, kde se v roce 1902 setkal se svým (později dlouholetým) přítelem Maxem Brodem. Po promoci krátce pracoval u pojišťovny Assicurazioni Generali. V letech 1907–1922 byl zaměstnán v Dělnické úrazové pojišťovně (Arbeiter-Unfall-Versicherungs-Anstalt für das Königreich Böhmen), nejprve jako koncipient, poté na vyšších postech. Ačkoliv dosáhl jistých kariérních úspěchů, neměl svou práci rád. Od roku 1908 začal publikovat své první texty v mnichovském časopise *Hyperion* a v Brodově almanachu *Arkadia*.

Hlavními motivy Kafkovy tvorby byly „odlidštění“ moderního světa, duševní rozpolcenost, pocity vyřazenosti, izolace, bezvýchodnosti a ponížení ještě prohlubované úřední mocí a jejím negativním vlivem na každodenní život člověka, tedy pocity, které sám niterně prožíval (včetně komplikovaného vztahu k ženám). Sex považoval za cosi nečistého a nazýval jej „trestem za lásku“ (v jeho dílech je často spojován s nízkostí, vinou či špínou). Přesto jeho život ovlivnilo několik žen – v roce 1912 se potkal s úřednicí Felice Bauerovou, s níž byl dvakrát zasnouben (v letech 1914 a 1917), jejich vztah definitivně skončil v roce 1917. Dalšími ženami v Kafkově životě byly Julie Vohryzková, s níž prožil v letech 1918–1920 krátký vztah včetně zasnoubení, později to byla jeho vídeňská přítelkyně Milena Jesenská, která překládala Kafkovu prózu do češtiny, a polská družka Dora Diamantová, se kterou prožil posledních osm měsíců svého života v Berlíně a v rakouských sanatoriích. Na podzim roku 1917 začal totiž Kafka trpět *tuberkulózou, kvůli níž opustil o pět let později své zaměstnání a již v roce 1924 podlehl.

Mezi jeho stěžejní díla patří romány *Amerika* (Brodův titul *Amerika* nahradil původně Kafkou zamýšlený název *Der Verschollene*, „Nezvěstný“; první náčrty 1912, vydáno 1927), *Der Prozeß* (Proces, rukopis z let 1914–1915, vydáno 1925), *Das Schloß* (Zámek, rukopis z roku 1922, vydáno 1926) a povídka *Die Verwandlung* (Proměna, 1915). Tato a další díla byla za Kafkova života téměř neznámá a své proslulosti dosáhla až po *druhé světové válce (sám Kafka si v závěti přál, aby jeho nepublikované dílo a deníky bylo zničeno). (Sandra Sázelová)

Kafrové (dříve Kafři, Zulukafři), zastaralý název pro početné skupiny černošských *Bantuů v jihovýchodní Africe. Název pochází z arabského slova *kafir*, „nevěřící“; v současné době se označení Kafrové již nepoužívá. Nyní se označují jednotlivé bantuské populace vlastními jmény (*Ndebelové, *Sothové, *Tangové, *Tswanové, *Xhosové, *Zulové ad.). (Zdeněk Tvrđý, Jan Záhořík)

kafři, zastaralé hanlivé označení užívané kdysi *Búry pro jihoafrické *Xhosey nebo vůbec jihoafrické bantuské *černochoy. (Jan Záhořík)

Kafsa (Qafzeh) (Izrael), *jeskyně na okraji *města Nazaretu, naleziště prvních *moderních lidí a *kamenné industrie *středního paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

kagan (z turkických jazyků), titul představitele nebo *náčelníka ovládajícího zpravidla *kmenový svaz, který užívali *Avaři, *Bulhaři, *Chazaři, *Mongolové, *Pečeněhové, *Turci i východní *Slované a další etnika. (Jaroslav Malina)

kaganát (z turkických jazyků), územně správní celek zejména turkických etnik v čele s *kaganem (později nahrazen *chánem). Ustaven u *Avarů, *Chazarů, *Pečeněhů, volžsko-kamských *Bulharů, na přelomu 8. a 9. století u východních *Slovanů a od 13. století u *Mongolů. (Jaroslav Malina)

kaganát, avarský, mocenský útvar s centrem v Panonii vytvořený Avary v 6. století a na přelomu 8. a 9. století vyvrácený *Franky. (Josef Unger)

kaganát, turkický, státní útvar na území dnešního západního a středního Mongolska a západní Číny, vytvořený svazem turkických *kmenů v polovině 6. století. V 2. polovině 5. století vznikl *kmenový svaz Turkitů na Altaji. Turkický vládce Buman (Tümen) se roku 552 prohlásil *kaganem. Postupně si turkický kaganát podrobil kmen *Kitanů, *Kyrgyzů, Bílých *Hunů a některé státy severní Číny. Turkický kaganát navázal kontakty s *Byzanci a bojoval s Persií o *kontrolu nad *Hedvábnou cestou. Ještě v 90. letech 6. století se rozpadl na západní a východní část. Východoturkický kaganát si udržel samostatnost do roku 630; nezávislost byla přerušena čínskou okupací (dynastie *Tchang) a boji s *Araby. Po obnovení nezávislosti koncem 7. století se východoturkický kaganát v polovině 8. století definitivně rozpadl. Západoturkický kaganát byl obsazen *Čiňany již v polovině 7. století a v 1. polovině 8. století ještě nakrátko svou nezávislost obnovil. (Jaroslav Malina)

Kagjü (tibetsky: *bka'-brgjud*, doslova „ústně předávané učení“), škola *tibetského buddhismu, založená na zděděných tradicích indických mahásiddhů Tilópy, Nárópy a Maitripy, jejichž nauky přinesl do Tibetu Marpa Čhökjilodö, od kterého je převzal *Milaräpa Žapadordže a jež do podoby samostatné školy systemizoval Gampopa Sönamrinčhen. Kagjü se po Gampopovi dělí na čtyři hlavní sekty: Baromkagjü (tibetsky: *'ba'-rom-bka'-brgjud*), Phagdukagjü (tibetsky: *phag-gru-bka'-brgjud*), Karmakamcchangkagjü (tibetsky: *ka-rma-kam-cchang-bka'-brgjud*) a Cchalpakagjü (tibetsky: *cchal-pa-bka'-brgjud*). Linie vzešlé ze sekty Phagdu se dále štěpí na osm menších subsekt: Taglungkagjü (tibetsky: *rtag-lung-bka'-brgjud*), Thophukagjü (tibetsky: *khro-phu-bka'-brgjud*), Dugpakagjü (tibetsky: *'brug-pa-bka'-brgjud*), Marcchangkagjü (tibetsky: *smar-cchang-bka'-brgjud*), Jerpakagjü (tibetsky: *jer-pa-bka'-brgjud*), Jazangkagjü (tibetsky: *g.ja'-bzang-bka'-brgjud*), Šugsebkagjü (tibetsky: *šugs-gseb-bka'-brgjud*) a Digungkagjü (tibetsky: *'bri-gung-bka'-brgjud*). Všechny tyto školy, sekty a podsekty u svých stoupenců zdůrazňují poustevnický způsob života. Za nejvýznamnějšího představitele *řehole Kagjü je pokládán naldžorpa a básník Milaräpa. (Josef Kolmaš)

kahan [archeologie], jednoduché zařízení (nádržka s tukem či olejem s knotem z organického materiálu) k svícení a možná i vyhřívání *obydlí, zhotovované a užívané již v *paleolitu (miskovitý *kámen, konkréce nebo *kost s prohlubní) jako zařízení přenosné i neprenosné. Od *neolitu sloužily jako kahany i běžné keramické nádoby nebo účelově modelované keramické tvary. (Karel Sklenář)

Kahlerova nemoc, **myeloma multiplex*.

kachexie, silná celková sešlost těla, chátrání a hubnutí, spojené s výraznou slabostí. Je následkem vážných onemocnění, zejména zhoubných *nádorů a těžkých infekcí. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Kailás, též Kailáš (novoindecký tvar sanskrtského *Kailása*), nejvyšší hora v pásu Transhimálaje (6 714 m), na území *Tibetu nedaleko jezera Mánasaróvar, posvátná jak pro vyznavače *hinduismu, tak *buddhismu, *džinismu i *bönismu. Symetrický čtyřboký vrchol Kailásu uprostřed prameniště čtyř velkých asijských řek Sindu, Satladže, Karnáli a Cangpa (Brahmaputra). Je opředena bezpočtem *legend a uctívána jako sídlo bönistického božstva Tiselhacän. V hinduistické *mytologii považována za legendární sídlo boha pokladů Kubéry a

nebeský *ráj boha *Šivy, představující duchovní střed *světa; pro tantrické buddhisty je přibýtkem božského Čakrasanvary (tibetsky: Demčog), ztělesněním nejvyšší blaženosti; podle džinistů na jejím vrcholku dosáhl zakladatel nauky Ádinátha (Ršabhadéva) *nirvány. Vstoupit na svahy svaté hory je podle dávné tradice vážný *hřích, avšak pěší pouť kolem ní (asi 52 km) představuje posvátný *rituál přinášející zdar.

Svou majestátní pozicí budí oprávněnou představu, že je jakousi „osou světa“ (*axis mundi*) či „hřídélí *vesmíru“. Nejčastějšími metaforickými tibetskými přízvisky Kailásu jsou Gangrinpoče (*gangs-rin-po-če*), doslova „Velevzácný ledovec“ či Tisegangri (*ti-se-gangs-ri*), doslova „Tise, ledovcová hora“. (Jan Filipický, Josef Kolmaš)

Kainar, Josef (29. 6. 1917, Přerov – 16. 11. 1971, Dobříš), český básník, dramatik a překladatel. Zpočátku tvořil v duchu *existencialismu, později, jako málokterý český básník, dokázal spojit humor a sebeironii s tragickým životním pocitem nebo dokonce s vědomím absurdity životního počinání v jediné básni či jednom písňovém textu. V jeho básnické tvorbě se postupně sblížovaly, prolínaly a v neúspěšnějších případech syntetizovaly postupy a postoje uplatňující se dříve pouze v jednotlivých oblastech jeho tvůrčí aktivity. Laskavý humor a sebeironie tvořily integrující osu tohoto vývoje, zatímco *konfrontace, *koláž, imitace, střídání žánrových technik, mystifikace a mytizace byly charakteristickými stavebními prvky: ve své *poezii z druhé poloviny šedesátých let přesáhl prostor české literární tradice a vybudoval pomocí *ironické a sebeironické nadsázky originální postmodernistický koncept básnické tvorby. Krystalizační osou jeho tvůrčího vývoje se stalo blues. Tento původně hudební černošský žánr je obsažen již v jeho první, rukopisné sbírce *Tulák spí na louce* z roku 1936. Blues je i na konci Kainarovy tvůrčí dráhy: *Moje blues* je název poslední sbírky z roku 1966. Kainarovy protektorátní písňové texty, z nichž mnohé zlidověly, zachycovaly „bluesové“ generační pocity i atmosféru okupace neméně autenticky jako básně jeho nejlepší „okupační“ sbírky *Osudy* (1947; vznikla v letech 1940 až 1943). Je v nich smutek nenaplněné lásky a rezignace, mají nápad a vtip. Jejich protagonisté dokáží vyměnit dívku „za láhev brandy prastaré“ a rovněž oběsit se „samým štěstím na římse“ ... Jen malá část z nich se dostala za autorova života ke čtenářům, a to v útlém výboru *Miss Otis lituje* (1969). Kainarovy písňové texty a básně z doby německé okupace mají zcela odlišnou poetiku. V písňových textech se prosadil hovorový jazyk, konkrétní obraznost, přímočarý, plebejský humor a snaha jasně a přehledně zpracovat téma, v básních složitá stylizace, *symbolika a metaforika, prozrazující vliv Thomase Stearnse Eliota, Františka *Halase, Vladimíra* Holana, Reinera Marii *Rilka, a jen zčásti civilní moderní americké poezie, v níž hledali inspiraci členové Skupiny 42. Mezi osudy hrdinů Kainarových básnických a písňových příběhů existují nápadné shody. Zachycují zejména jejich prohry, slabosti, nedostatky a vášně, v podtextu zaznívá tragický životní pocit a přesvědčení, že nelze změnit osud, který je člověku přisouzen. Součástí tohoto pocitu bylo také vědomí či poznání absurdity světa a marnosti lidského počinání.

Komplementárním výrazem absurdity se stal nonsense. Absurdita, kterou uměl půvabně rozehrát v říkadlech pro nejmenší (*Řikadla, Zlatovláska*), se nejednou projevila jako výraz jeho hlubšího vnímání skutečnosti – jednou jako drama bez racionálního základu, jindy jenom jako součást vtipně pointované výpovědi. V jeho příbězích se lyrickým mluvčím často stává nadosobní vypravěč, který popisuje jednotlivé tragické nebo humorné lidské osudy. V písňovém i literárním blues jde naopak o zaujatější, vyhrocenější vypravěčský postup, o monolog, jehož mluvčí je současně hrdinou příběhu. Nejvyhraněnější formou těchto monologů je „autobiografické“ blues, kde autor bilancuje své životní role. Také v těchto monologích zaznívá tragický životní pocit a ztráta životních ideálů, vypravěč však nebere sám sebe vážně, umí *ironicky zlehčit svůj *úděl nebo si dokonce dělá legraci sám ze sebe. U autobiografického blues se současně silně prosazuje téma smrti a také snaha bilancovat životní osud. Často je v něm vysloveno básníkově krédo: neustrnout a nepřijmout pohodlí

vykalkulovaného *životního stylu. Psal také verše pro děti a divadelní hry (*Nebožtík Nasredin*). (Jiří Pavelka)

Kaingangové, společné označení neguaraníjských *indiánských etnik v jihovýchodních státech Brazílie; počet jejich příslušníků přesahuje 10 000 (1984). Jazyk patří do jižní větve rodiny *žé. Původně žili na mnohem větším území ve vnitrozemí a byli mocným a obávaným *kmenem, později však byli z větší části vytlačeni skupinami *Guaraníjů. Ke Kaingangům patří zejména příbuzní Guayakíjové, Guayanové, *Tupínambové aj., s nimiž v 19. století splynuli. Všichni byli polousedlí nebo usedlí zemědělci, lovci, rybáři a sběrači. Náboženství bylo *animistické, dnes vesměs christianizováni. (Zdeněk Tvrdý)

Kajapóové, *indiánské etnikum žijící v severozápadní Brazílii (7 096 osob, *cenzus 2003). Jazykově patří do jižní větve rodiny *žé. *Vesnice jsou tvořeny jednoduchými chatami, vesničané se někdy dělí na dvě skupiny, které soupeří v *tancích, *rituálech, hrách apod. Jsou polousedlí zemědělci, lovci, rybáři a sběrači, postupně se usazují ve stálých vesnicích. Následnictví je *patrilinéární, někdy *matrilinéární. *Manželství je *monogamní s častými rozvody. Kajapóové jsou proslulí složitými obrazci, jimiž si pomalovávají tělo. Vzory jsou stovky let staré a odrážejí kmenová specifika. Udržují si systém tradiční animistické víry. (Zdeněk Tvrdý)

Kajmaňané, současný malý *národ smíšeného etnického původu obývající nezávislý *stát Kajmanské ostrovy v Karibském moři při pobřeží Jamajky; 45 000 obyvatel (odhad z roku 2005). Skupina tří malých ostrovů byla dlouho britskou *kolonií, poté pod správou ostrova Jamajky a od roku 1980 existuje jako nezávislý stát v rámci Britského společenství národů. Jsou převážně *míšenci (*mulati) a *černoši a zcela malou skupinu tvoří bělošská populace. (Zdeněk Tvrdý)

kajot (španělsky *coyote*, z aztéckého *coyotl*, „šejdíř“), *míšenec *mulata a *mestice (podíl všech tří hlavních populací: 1/2 bílého plemene, 1/8 černého, 3/8 indiánského). (Jaroslav Malina)

Kajugové, původní etnikum severoamerických *indiánů žijící v oblasti jezera Cayuga ve státě New York a jižně od jezera Ontario; celkový počet asi 1 500 (v roce 1984). Jeden z *kmenů, které tvořily svaz označovaný jako Pět národů (*Irokézové). (Zdeněk Tvrdý)

kakao, označení pro semena kakaovníku (*Theobroma*), z nichž se vyrábí kakaový prášek, jež je využit k dalšímu zpracování, především k výrobě čokolády (nápoje či tabulkové čokolády).

Kakaové boby se dělí do tří skupin: Fine, Flavour, Ordinary. Fine ze skupiny criollo je nejkvalitnější a nejdražší, pěstiteli jsou Indonésie, Šrí Lanka, Madagaskar, Venezuela. Flavour představuje kakao ze Střední Ameriky a Karibiku. Ordinary je skupinou zahrnující kakao z Brazílie a západní Afriky.

*Olmékové, *Mayové, *Aztékové a příslušníci dalších *indiánských etnik předkolumbovské Střední Ameriky vyráběli z kaka a nápoje a ochucovali je rozličnými přísadami (medem, vanilkou, kořením, chilli). Aztécký panovník *Moctezuma II. (1503–1520) popíjel *chocolatl* ze zlatých pohárků. Kakaový bob měl nejen zemědělský, ale také náboženský význam, byl symbolem plodnosti a úrody. Aztéky byl využíván také jako směnný prostředek v obchodu. Prvním *Evropanem, který se setkal s boby kakaovníku, byl Kryštof *Kolumbus (1451–1506) na své poslední výpravě. Do Evropy ovšem přivezl kakao až Hernán *Cortés (1485–1547). V roce 1674 byly v Londýně poprvé nabízeny čokoládové válečky ve španělském stylu, které byly počátkem výroby tabulkové čokolády. Čokoláda se stala v 17. a 18. století oblíbeným nápojem *aristokracie. Marie Terezie (1638–1683), manželka francouzského krále Ludvíka XIV. (1638–1715), měla údajně dvě vášně: krále a čokoládu. Marie Leszcynská (1703–1768), manželka francouzského Ludvíka XV. (1710–1774), patřila mezi první, kteří považovali horkou čokoládu za *afrodiziakum. V 18. století v Anglii začali

používat pro výrobu čokolády mléko namísto vody. V roce 1825 nizozemský chemik Coenraad Johannes van Houten (1801–1877) objevil postup odtučnění čokolády.

Hlavními producenty kakaa jsou dnes Brazílie, Ghana, Kamerun, Nigérie a Pobřeží slonoviny.

V současné době je čokoláda, ať už v podobě nápoje, či jako tabulková čokoláda, oblíbenou pochoutkou a stále se vyrábějí nové kakaové produkty, jako čokoládová rtěnka či šňupací kakao. Kakao bylo využíváno dříve jako léčebný prostředek, i dnes je předmětem studií, které sledují jeho pozitivní vliv, například při léčbě trombózy. (Petr Bureš, Alena Řiháková)

kakaovník (*Theobroma cacao*), strom z čeledi slézovitých (*Malvaceae*). Kakaovník původně rostl ve vlhkých tropických oblastech Střední a Jižní Ameriky. Květy kakaovníku vyrůstají přímo z kmene (kauliflorie). Z oplozených květů vznikají plody, až 30 cm dlouhé vřetenovité tobolky, za plné zralosti oranžové, purpurové až hnědé barvy. Semena obsahují 20–40 nafialovělých až hnědavých semen, kakaových bobů.

Rod *Theobroma* zahrnuje přes 20 druhů, z nichž většina je lokálně využívána k potravinářským účelům. Z pěstitelského hlediska jsou rozlišovány tři hlavní skupiny odrůd kakaovníku: criollo, forastero a trinitario. Criollo (*Theobroma cacao* subspecie *cacao*) je původním typem, k jehož domestikaci došlo v severní části Jižní Ameriky a ve Střední Americe před zhruba 2000 lety, vyznačuje se tenkostěnnými žlutými nebo červenými plody, velkými oválnými semeny bělavé až světle fialové barvy, užívá se k výrobě nejkvalitnější čokolády, má však poněkud nižší výnosy a je náchylný k chorobám, proto je v současnosti pěstován spíše zřídka. Typ Forastero (*Theobroma cacao* subspecie *sphaerocarpum*) pochází z dolní části povodí Amazonky a má silnostěnné, obvykle žluté, plody, zploštělá semena fialové barvy; má vysoké výnosy, a proto je často pěstován ve většině oblastí světa. Typ Trinitario pochází z Trinidadu, kde vznikl zkřížením předchozích dvou typů. Kakaové boby obsahují po sklizni před sušením a fermentací přibližně 35 % vody, 10,5 % sacharidů, 31 % tuku, 8 % bílkovin, 2,4 % theobrominu, 0,8 % kofeinu, 5 % polyfenolických látek a zhruba 3% minerálních látek. Vedle kakaového prášku a čokolády se z kakaa získává také kvalitní potravinářský tuk – kakaové máslo. (Petr Bureš)

Kakčikelové, *Cakchiquelové.

kakiemon, japonský *porcelán zdobený emailovou *malbou aplikovanou na glazuru, který se začal vyrábět od poloviny 17. století v Aritě. Za zakladatele emailové výzdoby porcelánu v Japonsku je pokládán Sakaida Kakiemon (1596–1666). Tradici emailové výzdoby udržují jeho přímí potomci (dnes Sakaida Kakiemon XIV, který se narodil v roce 1934). Typickými barvami malby jsou červená, světle modrá, modro-zelená a žlutá. Výzdoba klasického stylu kakiemon je asymetrická a nechávala velkou plochu nádoby volnou pro zdůraznění mléčně bílého povrchu *střepu. Nejtypičtějším výzdobným motivem je olistěná větev s křepelkami. Vynikající kvalita emailové výzdoby této *keramiky byla v Evropě velmi ceněna a imitována evropskými porcelánkami. V roce 1971 byla japonskou *vládou vyhlášena za „nedotknutelné kulturní dědictví“. (Richard Thér)

kalada (z italského: *calata*, „sestup, pokles; svah“), pokles hodnoty peněz, označení pro finanční bankrot, zhroucení; v českých dějinách myšlena velká kalada, vyhlášena *patentem z 28. 12. 1623. Příčinou byl válečný ekonomický úpadek za *třicetileté války, kdy došlo ke snížení hodnoty *mince na desetinu ražené ceny. Cestu k bankrotu nastoupili *Habsburkové již 18. 2. 1622, kdy pronajali mincovní ražbu finančnímu konzorciu – skupině v čele s Albrechtem z Valdštejna (1583–1634), Karlem z Lichtenštejna (1569–1627) a Hansem de Wittem (asi 1583–1634), které začalo razit takzvanou *dlouhou minci, znehodnocenou o více než 80 %, pomocí níž pak nakupovali zkonfiskované statky a spláceli své dluhy. *Stát musel vyhlásit bankrot (hodnota mince snížena na 12,5 % nominální hodnoty) a důsledky nesli především ti, kteří se nemohli znehodnocených peněz včas zbavit. (František Čapka)

Kalach, dnešní Nimrúd, *archeologická lokalita 40 km jihovýchodně od Mosulu (Irák). Po pravěkém osídlení (*halafská a *obejdská kultura) a stopách osídlení z 3. a 2. tisíciletí př. n. l. *město od *Salmanassara I. (1274–1245 př. n. l.). Rezidence asyrských *králů od *Aššurnasirpala II. (883–859 př. n. l., v paláci užity jedny z nejstarších známých glazovaných cihel) po *Asarhaddona (680–669 př. n. l.) a snad i později. Pracovní družstva Aššurnasirpala II. zahájila stavbu kolem roku 878 př. n. l. a po patnácti letech práce na závlahovém kanálu, který přiváděl potřebnou vodu z řeky Záb, *hradbách, domech, *palácích a *chrámech města o celkové rozloze 360 ha uspořádal panovník velkolepou desetidenní oslavu otevření nového (severozápadního) paláce, na níž 69 574 pozvaných hostů včetně 16 000 *měšťanů Kalachu snědlo 14 000 ovcí a vypilo 10 000 měchů vína. Kalach sestával ze zvlášť vyčleněného okrsku se *zikkuratem, chrámy božstev Ninurty, Išary (*Inanna), *Nabúa a Tašmetu (nálezy klínopisných textů, mimo jiné Asarhaddonových vazalských smluv). Dále zde stály královské paláce, které si tu nechali zřídit i *Salmanassar III. (858–824 př. n. l., glazované cihly), Adad-nárari III. (810–783 př. n. l.), *Tiglatpilesar III. (744–727 př. n. l.) a *Sargon II. (721–705 př. n. l.). Pod jižním křídlem severozápadního paláce (Aššurnasirpal II.) byly objeveny čtyři pohřební kobky se skvostně vybavenými pohřby chotí Tiglatpilesara III., *Salmanassara V. (726–722 př. n. l.) a Sargona II. (mimo jiné koruna, náušnice, *náhrdelníky, *náramky, *spona, pečetítko s řetízkem a misky, vše v úhrnné váze 57 kg *zlata, též *nádoby z *alabastru a polévané keramiky). V paláci *guvernéra Kalachu z 8. století př. n. l. objeven *archiv správních klínopisných textů. Ústřední čtvrť obklopovala řadová obytná zástavba uzavřená do hradeb. Četné nálezy monumentální *plastiky, *reliéfů i obrovitých soch ochranných bytostí, mimo jiné v podobě okřídlených býků, jakož i zlomků *fresek. Pochází odtud „Černý *obelisk“ *Salmanassara III. s vyobrazením krále Jehúa, známého z *bible, kořícího se králi *Asýrie. Dále drobný mobiliář včetně „foinických“ řezeb v (patrně egyptské) *slonovině, pocházejících nejspíše od levantinských mistrů, a též *bronzu a *skla (váza se jménem Sargona II.). Dobyť a zničen Médy v letech 614–612 př. n. l. Rovněž nevelké sídliště helénistické doby (asi 240–140 př. n. l.) s nálezy keramiky a mincí. (Petr Charvát)

Kalašové, malá populace *indoárijského původu v Núristáně v horách mezi Pákistánem a Afghánistánem; počet 3 000–6 000 lidí. Jako starobytlí a pravděpodobně i původní obyvatelé si zachovali bohaté tradice: například ženy si bohatě zdobí a malují obličej i jednotlivé části těla. Udržuje se mezi nimi pověst, že jsou potomky řeckých vojáků *Alexandra Velikého. V současné době se věnují převážně *zemědělství a řemeslné domácí výrobě předmětů denní potřeby. (Zdeněk Tvrдый)

Kal'at Džarmo, *Džarmo.

kalcifikace, zvápenatění, ukládání vápenatých solí do *tkání. Kalcifikace je přirozeným procesem při tvorbě *kostní tkáně. Při vysoké koncentraci vápníku v krvi (například při hyperparatyreóze) se však mohou soli vápníku ukládat do různých orgánů (do *plic, *ledvin) a může dojít k poškození jejich funkce. Opakem kalcifikace je odvápnění – *dekalcifikace. (Ladislava Horáčková)

kalefaktorium (z latiny: *calefacere*, „oteplovat, zahřívát“), ohřívárna; jediná vytápěná místnost v některých *kláštřích, umístěná obvykle vedle kuchyně. (Josef Unger)

kalendář (z latiny: *Calendae*, „Kalendy, první den v měsíci v římském kalendáři“):

1. [chronologie], ucelená soustava dělení *času do úseků na základě pravidelnosti a periodicity přírodních jevů na *Zemi i v kosmu: rotace Země, oběhu Země kolem *Slunce (*kalendář, solární), oběhu *Měsíce kolem Země (*kalendář, lunární). Jejich vzájemná nesouměřitelnost vede k různým úpravám kalendářů.

Všechny kalendáře starověkého *Předního východu používaly jako základních jednotek času den, měsíc a rok. Den začínal západem slunce a nástupem nočních hlídek u *hradeb a *bran *měst, měsíc novoluním a rok rozdílně podle opakujících se ročních období. Zatímco *Nový rok (sumersky: *zag-mu*) určoval v *Mezopotámii počátek vegetačního období po zimě

(konec února, březen), začínal všude jinde kultovní rok na podzim v čase vinobraní a sklizně datlí, před orbou polí. Lunární měsíc definovaný podle novoluní měl 29–30 dnů a 12 takových měsíců trvalo pouze 354 dny. Sluneční rok má ovšem 365,2492 dne. Protože rok tvořilo 12 lunárních měsíců a pro počátky důležitých ročních období (pravidelné záplavy, čas sklizně obilnin aj.) byl rozhodující přesný rok sluneční, bylo zapotřebí vkládat do kalendáře přestupné měsíce. Dělo se tak značně nepravidelně a rozdílně, zřejmě z rozhodnutí státní správy a nikoliv podle astronomických pozorování (*astronomie). Nepravidelnosti byly v Mezopotámii odstraněny až v 1. tisíciletí př. n. l. První seznamy let s názvy podle historických i kultovních *událostí (*datování) pocházejí z poloviny 3. tisíciletí př. n. l. (*Ebla), úplnější soupisy potom z konce 3. tisíciletí př. n. l. a ze starobabylonské doby (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.), kdy o přestupných rocích rozhodovali vladaři. V novosumerské době byl ve městě *Uru zaveden dokonce tzv. „říšský kalendář“, který však nikdy nebyl důsledně dodržován. Od počátku 4. století př. n. l. byl všeobecně používán devatenáctiletý cyklus s 1, 3., 6., 9., 12., 14. a 17. přestupným rokem. Babylonští astronomové poznali, že 19 slunečních let odpovídá 235 lunárním měsícům ($[19 \times 12] + 7$ přestupných měsíců). Ve staroasyrské obchodní *kolonii Káneš tvořilo samostatnou jednotku času 5 dnů (akkadsky: *chamuštum*), pojmenovanou vždy podle osob vykonávajících místní správu. V *Asýrii dostávaly roky jména podle vrchních správců (*eponym, *límu*). V hospodářských textech se rok dělil z praktických důvodů na 12 měsíců po 30 dnech. Počátek mezopotamského roku kolísal někdy až o 2 měsíce od jarní rovnodennosti, po zavedení devatenáctiletého cyklu se tato odchylka snížila na 27–14 dnů. Nepravidelnosti kalendáře velmi ztěžují výpočty dat *absolutní chronologie. Nejednotné názvy měsíců svědčí o lokálních městských kalendářích. Řada jmen měsíců se vztahovala k *zemědělství (například k orbě, stříhu ovcí, sklizni, sladovnictví) a dále i k *svátkům a slavnostem božstev v průběhu kultovního roku. Samostatná jména měly pouze 1., 7., 15. a 29. den, kdy začínaly jednotlivé fáze Měsíce. V textech *Starého zákona je příkládán zvláštní význam 7. dni v týdnu (hebrejsky: *šabbat), kdy bylo již podle *Desatera zakázáno pracovat (Ex 20,8–11; 23,12; Dt 5,12–15). Izraelský rok začínal na podzim se sklizní oliv. Snahy o prosazení svátků Nového roku na jaře podle babylonského vzoru se v poexilní době neprosadily.

Egyptský starověký kalendář dělil rok o 12 měsících ještě na 3 období po 4 měsících, měsíc o 30 dnech se ještě dělil na 3 dekády. Kalendářní rok byl doplňován o 5 dní, přesto předbíhal rok solární.

*Čínský kalendář z 2. tisíciletí př. n. l., užívaný i v Japonsku a v Koreji, rozlišoval v šedesátiletém cyklu obyčejné roky o 354 a 355 dnech a plné roky o 383 a 384 dnech. Sluneční rok se dělil na 6 cyklů po 60 dnech (podobně jako u *aztéckého kalendáře).

*Mayský kalendář dělil rok o 360 dnech na 18 takzvaných měsíců po 20 dnech a připojoval doplňkový měsíc o 5 dnech. Podobný byl i *aztécký kalendář.

Antický *řecký kalendář počítal s rokem o 354 dnech děleným na 12 měsíců o 30 a 29 dnech. Rozdíl mezi lunárním a solárním rokem vyrovnávali *Řekové vkládáním dalšího měsíce o 30 dnech 3krát za 8 let. Počítali tedy s průměrnou délkou roku 365,25 dní.

Arabský kalendář vycházel původně též z lunisolárního roku; *islámský kalendář, zavedený roku 622, je důsledně lunární, takže rozdíl mezi kalendářním a solárním rokem narůstá za 33 našich let o celý rok.

Starověký *římský kalendář nepočítal původně se zimním obdobím; lunární rok měl 10 měsíců a trval 304 dny. Později byl vytvořen lunisolární kalendář o 355 dnech. Potřeba udržet svátky ve shodě s ročním obdobím vedla k vsouvání dalších dnů. Zdokonalení přinesl *juliánský kalendář z roku 46 př. n. l.

*Křesťané převzali juliánský kalendář a postupně ho upravovali. Nepřesnost výpočtu délky roku byla odstraněna v 16. století *gregoriánskou reformou kalendáře, dosud platnou.

Z pozdějších pokusů o reformu kalendáře byly na čas místně zavedeny *francouzský revoluční kalendář (1793–1805) a *sovětský kalendář (v SSSR v letech 1929–1940).

Vyskytly se i návrhy *Organizace spojených národů (OSN) na zavedení jednotného *světového kalendáře (*kalendář, věčný);

2. [literatura], žánr lidového čtení, který se s rozvojem *knihtisku vyvinul ze středověkých cisiojánů, určených k zapamatování svátků v roce. Kalendář obsahoval planetář (výklad nebeských znamení podle planet), pranostiky, astrologická, zdravotní a hospodářská ponaučení, později byl doplňován fantastickými příběhy a povídkami (toleranční kalendáře Václava Matěje *Krameria). (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

kalendář Mezoameriky, kalendáře *Mezoameriky mapující sluneční rok, lunární rok, oběhy Venuše a některé další vnímatelné jevy, stejně jako nadpřirozené a *rituální cykly, jejichž hlubší základy zůstávají dosud nepoznány. Kalendář hrál zásadní roli v umění předpovědi a *věštění a rovněž v registraci náboženských oslav. Nejpracovanější kalendářní data ve starém Mexiku a Guatemale nacházíme u klasických *Mayů, zhruba v letech 600 až 900 n. l., avšak doklady o užívání kalendáře v Mezoamerice sahají snad až do 6. století př. n. l.

Dvěšedesátidenní almanach: Cyklus čítající 260 dní, příznačný pro celou Mezoameriku, nejstarší a nejdůležitější, je do dneška v platnosti pro některé etnické skupiny Guatemalského náhoří a mexického státu Oaxaca. V tomto kalendáři se kombinují názvy dní dvacetidenního měsíce s třinácti denními čísly: tedy 260 dní je rozděleno do třinácti měsíců po dvaceti dnech; jako zvláštnost mohou být chápány „týdny“ tvořené třinácti dny. Dny „týdne“ se označovaly čísly od 1 do 13. Lze říci, že tento almanach byl svéráznou kombinací dvacetidenních měsíců a třináctidenních týdnů. „Počet 260“ nemá zjevně žádný vztah k astronomickým ani agrikulturním událostem. Byl pravděpodobně „stvořen“ porodními bábami k určení data narození. Tato forma mezoamerického kalendáře měla v různých jazycích různé názvy, většina jich zmizela; nejznámější je *tzolkin*, „posvátný rok“, termín vymyšlený archeology. *Aztékové používali výrazu *tonalpohualli*, byl-li registrován knižně *tonalamatl*. Žádná jiná kniha v Mezoamerice nebyla pro věstce tak závažná: almanach byl příručkou výkladu budoucnosti a každý jeho den a číslo byly východiskem pro astrologicky založenou interpretaci. Každý z dvaceti dnů byl spjat s nadpřirozeným *patronem.

Souběžně s almanachem byl užíván kalendář o 365 dnech, odpovídající přibližně solárnímu roku, postrádal však přestupné dny nutné pro dlouhodobou přesnost tropického roku; tento kalendář, v mayské oblasti nazývaný *haab*, „vágní rok“, jak se domnívají archeologové, byl členěn do 18 period o 20 dnech plus dny „bezejmenné“, dny „nešťastné“, tvořící „krátký“ devatenáctý měsíc nazývaný *uayeb* (rok o 360 dnech se nazýval *tun*). Analogicky tomu bylo ve středním Mexiku. Vzájemná „interakce“ *tzolkinu* a *haabu* vytváří „kalendářní kolo“ či dvaapadesátiletý cyklus, což obnáší 18 980 dní. Tedy: z jejich kombinace vyvstává opakování daného data; Aztékové reprezentují „kalendářní kolo“ jako *xiuhmolpilli*, „svazek let“: počátek nového cyklu byl spjat s obřadem tzv. Nového ohně. Trasování delších časových intervalů vyžadovalo jiný typ kalendáře: jeho nejvýmluvnějším dokladem je tzv. *dlouhý počet* Mayů (sahající zřejmě v Mezoamerice do pozdního předklasického období), jenž registruje úhrnný počet dní, uplynulých od mytického nulového bodu, korelovatelného (podle novějších prací) s 2. srpnem 3114 př. n. l. (0.0.0.0.4 Ahau 8 Cumku). Můžeme shrnout, že mayský kalendář byl exponován různými systémy (*dlouhý počet*, *tzolkin*, *haab*), k nimž později přistupuje „krátký počet“ či registrace podle dvacetiletí, *katunů*; lze mluvit o *katunovém okruhu* či *katunovém koloběhu* nebo *katunovém počtu* (*u kahlay katunob*), jenž se prosazuje snad několik století před španělským zábořem. V této souvislosti není možná bez zajímavosti, že *stéla C z *lokality Quiriguá zmiňuje samotné datum stvoření. Jak již bylo naznačeno, Mayové používali zvláštního měsíčního kalendáře, jehož prvky, „měsíce“ obnášely 29 nebo 30 dní. Všechny dny měsíce byly označeny řadovými čísly, přičemž se první den – podobně jako v dvacetidenním měsíci – značil nulou. Po šesti lunárních měsících končil měsíční půlrok a po něm nastával první lunární měsíc. Přesnost mayských lunárních

propočtů je ohromující, jak dokládají nápisy v *Copánu a *Palenque. Při zkoumání nápisu jedné copánské stély vznikla dokonce domněnka, že Mayové museli znát Metonův cyklus objevený v Řecku v 5. století př. n. l. Tak velkou přesností se vyznačoval jejich *lunární kalendář. Dodejme, že Mayové používali ještě další kalendář; podle něj měl rok 584 dnů, což je doba jednoho zdánlivého oběhu planety Venuše, nemluvě o různých „asociačních“ podobách členění *času, jakými byli tzv. *Vládcové noci* (spjatí s devíti rovinami podsvětí) nebo – kontrastně – *Ptáci dne*, asociovatelní s třinácti úrovněmi nebe, podobách, jež v různých obměnách nacházíme po celé Mezoamerice.

A tak běžná představa o mayské posedlosti časem, speciálně *chronologií, není zcela nemístná: chronologické údaje jsou vsutku závaznou součástí veškerého *hieroglyfického materiálu; bez nich by byla *konstrukce vnitřních, hieroglyficky založených dějin mayského kulturního areálu, zejména doby pozdně klasické, nepředstavitelná: právě chronologická data, ať kalendářní, nebo čistě astronomická, stojí na počátku úspěšné dešifrace mayského hieroglyfického písma (*písmo předkolumbovské Ameriky). (František Vrhel)

kalendář, aztécký, způsob dělení *času u *Aztéků. Měl základ společný všem mezoamerickým kulturám (*kalendář Mezoameriky, *kalendář, mayský), rok o 365 dnech obsahoval 18 měsíců o 20 dnech a závěrem pět nešťastných dní. Každých 52 let splýval určitý den slunečního roku se dnem *liturgického roku (*tonalpohualli*) o 260 dnech. Čas byl pojímán jako nekonečný cyklus období o 52 letech, neboť Aztékové neznali žádný tzv. „dlouhý počet“. V rámci dvaapadesátiletého cyklu bylo možné přesně zjistit den nějaké události, nikoliv však už, ve kterém cyklu v pořadí k události došlo. (František Vrhel)

kalendář, čínský, kalendář kombinující poznatky o *lunárním i *solárním cyklu. Podle *lunárního kalendáře (*nung-li*), užívaného již dynastií *Šang (16.–11. století př. n. l.), rok začíná o druhém novoluní po zimním slunovratu. Dělí se na dvanáct měsíců (*jüe*; též „měsíc na nebi“) střídavé délky 30 a 29 dnů, rozdíl se dorovnáva jednou za dva až tři roky vložením přestupného měsíce. Měsíc se zprvu dělil na tři desetidenní etapy (*sün*); ve 4. století byl z římských zdrojů přejat sedmidenní týden. Den (*ž'*; též „slunce“) bylo *zvykem dělit do dvanácti dvouhodin (*š'-čchen*). Podle *solárního kalendáře (*jang-li*) se rok dělí na 24 čtrnáctidenních období, zahájených 4. února. Jejich názvy je charakterizují: Začátek jara, Dešťová voda, Probuzení hmyzu, Jarní rovnodennost, Průzračný jas, Obilné deště atd. Dalšími předěly roku jsou svátky, zejména Svátky jara (lunární Nový rok), Svátky průzračného jasu (*čching-ming*), Svátek dračích člunů (*tuan-wu*), Svátek podzimního úplňku (*čung-čchiou*, doslova „střed podzimu“), Svátek rýžové kaše (*la-pa*) aj. V moderní době se k nim přiřadil Svátek práce a oslavy založení *Čínské lidové republiky (ČLR) (1. října).

Rok se již v nejstarších *kronikách počítal v rámci stávající panovnické éry. Analogický počátek od založení Čínské republiky (1912) se dosud užívá na *Tchaj-wanu, vedle stále běžnějšího křesťanského *letopočtu (čínsky: *kung-jüan*, „obecný, veřejný“), na který důsledně přešli v ČLR. V hovorů se však běžně odkazuje na rok 1949 (osvobození – *tie-fang*) a rok 1979 (otevření se – *kchaj-fang*), jako by šlo o počátek éry. Datování podle éry se běžně kombinovalo s jiným systémem, založeným na šedesátiletém cyklu. Ten je sestavený z postupující kombinace dvanácti a deseti jednotek, jmenovitě dvanácti nebeských kmenů (*tchien kan*) a deseti zemských větví (*ti č'*); na šedesátce se cyklus završí a opakuje. Řada nebeských kmenů, ale i dvouhodin, se často nahrazuje zvířetníkem (krysa [rok 2008], buvol, tygr, králík, drak, had, kůň, koza, opice, kohout, pes, vepř), který může označovat jak roky, tak hodiny, dny a měsíce.

Na konci 19. století se proti tradičnímu kalendáři zvedl hlas reformátorů, kteří v něm spatřovali jednu z překážek modernizace. Navrhovali začátek éry od *Konfucia nebo *Žlutého císaře, což bylo stejně, ne-li více zpátečnické. Po *Sinchajské revoluci (1911) byl přijat *gregoriánský kalendář. Pouze hlavní lunární svátky byly tolerovány, avšak přejmenovány a oproštěny od všech „pověrečných rysů“. Kontroverze vyvrcholila v letech

1928–1935 vládními zákazy tisknout a šířit lunární kalendáře a almanachy. Veřejnou *pasivní rezistenci však stát nedokázal zlomit a roku 1935 jeho tlak ustal. Po vyhlášení ČLR (1949) komunisté přijali solární kalendář, s ohledem na rolnictvo však souběžný tradiční kalendář tolerovali. (Lucie Olivová)

kalendář, francouzský revoluční, nový způsob dělení *času za *Velké francouzské revoluce. Vyhlášen 5. 10. 1793 s platností od 22. 9. 1792 (1792 považován za rok 1). Rok měl 12 měsíců s novými názvy, zdůrazňujícími charakter ročního období, každý měsíc měl 30 dní a dělil se na 3 dekády po deseti nově označovaných dnech. K roku se přidávalo 5 dní doplňkových a jednou za 4 roky přestupný den. Datovalo se průběžně v měsíci arabskými číslicemi, po novém názvu měsíce následoval rok *republiky psaný římskou číslicí. 1. 1. 1806 (11. Nivose XIV) byl opět zaveden *gregoriánský kalendář. V roce 1871 se stal francouzský revoluční kalendář nakrátko kalendářem Pařížské *komuny. (Jaroslav Malina)

kalendář, gregoriánský, dnes běžně užívaný *kalendář, vyhlášený 24. 2. 1582 (z pověření *tridentského koncilu) bulou *papeže Řehoře XIII. (1502–1585); vypuštěním 10 dnů (5.–14. 10. 1582) byl odstraněn rozdíl mezi dosavadním *juliánským kalendářem a skutečným střídáním ročních dob. Průměrný rok v novém kalendáři trvá 365,2425 dne, tropický rok (doba mezi dvěma průchody *Slunce jarním bodem) 365,2422 dne, odchylka činí 26 sekund; okamžitě jej přijaly Itálie, Polsko, Portugalsko a Španělsko, Francie v prosinci 1582, německé katolické *země o rok později (1583), německé protestantské *země v roce 1700, Anglie (1752), Rusko (1918), Řecko (1924). V *českých zemích byla gregoriánská reforma kalendáře přijata v roce 1584, v Čechách a ve Slezsku se oprava provedla v lednu 1584, na Moravě v říjnu 1584. Kalendář se částečně prosadil i mimo oblast *křesťanství: v Japonsku roku 1872, v Turecku a v Egyptě roku 1927, v Číně roku 1949. (František Čapka)

kalendář, islámský, *lunární kalendář užívaný v *islámu. Rok má 12 měsíců po 29 nebo 30 dnech. Celkově je tedy o 11–12 dní kratší než rok solární. Jednotlivé měsíce se o toto období každoročně oproti *gregoriánskému kalendáři posouvají. Například *ramadán tak za 33 let projde všemi ročními obdobími. *Letopočet vychází od roku *hidžry; zaveden *chalífou Umarem. V Íránu je užíván letopočet solární (začátek roku 21. 3.). (Jaroslav Oliverius)

kalendář, japonský, život *Japonců byl odpradávná úzce spojen s přírodním děním a *příroda se všemi svými jevy proto hrála určující roli i v jediném původním japonském filozoficko-náboženském systému, v *šintoismu. Tento kult přírody byl později doplněn staročínským taoistickým učením (*taoismus) o harmonické jednotě protikladů – kladného prvku *jang (japonsky *jō*) a záporného prvku *jin (japonsky *in*). Všechny tyto vlivy společně s převážně zemědělským charakterem života, založeným na mokřím pěstování *rýže, vedly k tomu, že běh času, jeho měření a určování bylo často záležitostí spíše magicko-astrologickou než matematicko-astronomickou. Astrologická tradice je patrná i při určování tzv. „šťastných“ a „nešťastných“ dnů v rámci šestidenního cyklu, které dodnes hrají významnou roli ve veřejném i osobním životě většiny Japonců.

Základem určování času v Japonsku byl *lunární kalendář (*inreki*, respektive *kjüreki*), jehož znalost se do Japonska dostala z Číny přes Koreu a který se s menšími změnami používal od roku 604 až do roku 1872, kdy byl oficiálně zaveden *gregoriánský kalendář (*jóreki*, respektive *šinreki*). Jeden synodický měsíc (*sakubógecu*), tj. doba od jednoho novoluní ke druhému, však trval 29,53 dne, a proto se v tomto kalendáři pravidelně střídaly „malé“ měsíce (*šó no cuki*) o délce 29 dnů s „velkými“ (*dai no cuki*) o 30 dnech. Za první lunární měsíc nového roku se považoval ten, kdy *Slunce vstoupilo do znamení Ryb. Jelikož běžný lunární rok (*heinen*) trval pouze 354 dny, docházelo ke zpoždění oproti *solárnímu (slunečnímu) kalendáři o 11,2422 dne ročně, a bylo tedy nezbytné zařazovat každý třetí rok jeden přestupný měsíc (*uruu doši*).

Lunární kalendář byl sice výhodný pro běžný život, ale zcela nevhodný pro určování zemědělských prací a agrotechnických lhůt. Proto souběžně s lunárním (občanským) rokem existoval i solární (přírodní) rok, tj. doba od jednoho zimního slunovratu ke druhému. Zimní slunovrat sám o sobě však ještě neznamenal počátek nového solárního roku; byl pouze jedním z 12 časových úseků (*secu*) o délce 30,44 dne. Počátek každého období se označoval jako *sekki* a střed období jako *čúki*. Vzniklo tak celkem 24 časových úseků, každý se svébytnou funkcí a s osobitým jménem povětšinou odkazujícím k zemědělským pracím. Každé období se dále dělilo na pětidenní cykly, které svými názvy vyjadřovaly postupné proměny přírody.

K určování *letopočtu se tradičně užíval systém jednotlivých ér (*nengó*). Praxe vyhlásování éry byla v Japonsku zavedena společně s přijetím čínského modelu státní správy a používá se nepřetržitě od roku 645 až do současnosti. Od roku 1868 jsou jednotlivé éry ztotožňovány s dobou panování příslušného císaře. V období 1336–1392 sice došlo k rozštěpení císařské moci na tzv. Jižní a Severní dvůr (*Nanbokučó*) a tudíž i k dvojímu označování jednotlivých ér, nicméně spor o legitimitu byl oficiálně ukončen v roce 1911, kdy byl za legitimní prohlášen dvůr Jižní, a éry vyhlášené Severním dvorem byly z oficiální *genealogie vyškrtuty.

Kromě systému ér se pro bližší určení konkrétního data používal šedesátiletý cyklus (*eto*), který vznikl kombinací decimálního systému tzv. deseti „kmenů“ (*džukkan*) a duodecimálního systému dvanácti „větvi“ (*džúniši*). Systém deseti „kmenů“ vycházel ze staročínské představy o pěti přírodních elementech – dřevo (*ki*), oheň (*hi*), země (*cuči*), kov (*ka*), voda (*mizu*), které jsou základními stavebními prvky světa. Jelikož každý z těchto pěti základních prvků může vystupovat v podobě kladné (*jang*) či záporné (*jin*), vzniká deset vzájemných kombinací neboli deset „kmenů“. Systém tzv. dvanácti „větvi“ (*džúniši*) odpovídá dvanácti zvířatům východního zvěrokruhu: krysa (*ne*), buvol (*uši*), tygr (*tora*), králik (*u*), drak (*tacu*), had (*mi*), kůň (*uma*), ovce (*hicudži*), opice (*saru*), kohout (*tori*), pes (*inu*) a kanec (*i*). Kombinací těchto dvanácti zvířat s pěti základními prvky získáváme šedesátiletý cyklus. (Jan Sýkora)

kalendář, juliánský, *solární kalendář zavedený ve starověkém *Římě. Vycházel výhradně ze solárního roku o délce 365,25 dne. Přebývající čtvrtina dne byla vyrovnána jednou za 4 roky přestupným rokem o 366 dnech. Ze starověkého kalendáře bylo převzato označení měsíc, který je již jen početní jednotkou bez souvislosti s lunárním měsícem. 12 měsíců v juliánském kalendáři má střídavě 30 (4x) a 31 (7x) dní, únor 28 a v přestupném roce 29 dní. Nepohodlné označování dní podle *kalend*, *id* a *non* zůstalo nedotčeno. Až pod židovským vlivem bylo zavedeno dělení měsíce na týdny po sedmi dnech. Nepřesnosti kalendáře juliánského vyřešila *gregoriánská reforma kalendáře. Kalendář juliánský je dílem řeckého astronoma Sósigena (1. století př. n. l.), pojmenován podle Gaia Iulia *Caesara, který jej roku 46 př. n. l. zavedl v Římě. Začátkem *letopočtu bylo založení *Říma (753 př. n. l.).

Juliánský kalendář byl dlouho užíván *pravoslavnou církví, v Rusku platil do roku 1918, dodnes se užívá v Etiopii; v mezinárodních textech značený E. C. (Ethiopian Calendar). Ve srovnání s naším kalendářem je zpožděn o sedm let a osm měsíců. (František Čapka, Jaroslav Malina)

kalendář, lunární, měsíční kalendář, nejstarší typ *kalendáře, jeho formativní počátky jsou hypoteticky předpokládány již v *mladém paleolitu. Základem byl synodický měsíc, jehož délka (29 dní, 12 hodin 44 minut) se vyrovnávala střídáním měsíců s 29 a 30 dny. Z lunárního kalendáře vychází například *islámský kalendář. (Jaroslav Malina)

kalendář, mayský, způsob dělení *času u *Mayů; nejsložitější ve staré Americe (*kalendář Mezoameriky). Měl tři součásti: 1. rok *haab* (365 dní) dělený na 18 měsíců o 20 dnech s přídavkem pěti nešťastných dní (odchylka oproti slunečnímu roku, vypočítanému Mayi v 6.–7. století přesně na 365,242 dne, byla v nápisech korigována tzv. druhotnou řadou dat); 2. posvátný rok *tzolkin* o 260 dnech; 3. tzv. dlouhý počet, časový údaj odečtený od výchozího data mayské *chronologie, uvedený v dvacítkovém systému (v něm *tun* – přibližný rok je 360 dní, **katun* je 20 let, *baktun* je 20 katunů atd. až do milionů let). Velký obřadní

význam měl cyklus 52 let, tzv. kalendářní okruh, kdy se sešly výchozí dny haabu a posvátného tzolkinu. V těchto cyklech byly haab a tzolkin sladěny s oběhem *Měsíce a synodickým oběhem Venuše. Mayové uvažovali i v érách délky zhruba 5 200 let (13 baktunů). (František Vrhel)

kalendář, měsíční, *kalendář, lunární.

kalendář, řecký, kalendář užívaný v antickém Řecku; původně počítal s rokem o 354 dnech děleným na 12 měsíců o 30 a 29 dnech. Rozdíl mezi lunárním a solárním rokem vyrovnávali *Řekové vkládáním dalšího měsíce o 30 dnech 3krát za 8 let. Počítali tedy s průměrnou délkou roku 365,25 dní. (Jaroslav Malina)

kalendář, římský, princip určování data pomocí tří pevně stanovených dnů v každém měsíci – kalendy (první den v měsíci), nony (7. den března, května, července a října, 5. den ostatních měsíců) a idy (13., respektive 15. den měsíce se stejným rozdělením jako nony). Ostatní dny se označovaly počtem dní, které scházely do nejbližšího dne s pevným jménem. Tento způsob se udržel po celý *středověk, v humanitních spisech ještě déle. (František Čapka)

kalendář, sluneční, *kalendář, solární.

kalendář, solární, sluneční kalendář, kalendář odvozený z oběžné doby *Země kolem *Slunce. Na jeho základě byl vypracován například *juliánský kalendář. (Jaroslav Malina)

kalendář, sovětský, způsob dělení *času ve Svazu sovětských socialistických republik (SSSR) v letech 1929–1940. Měl pětidenní týden se čtyřmi pracovními dny; volné dny rozděleny tak, aby podniky mohly pracovat nepřetržitě. Nezdařený experiment byl zrušen 27. 6. 1940, dále se užíval *gregoriánský kalendář, zavedený do Ruska v roce 1918. (Jaroslav Malina)

kalendář, světový, *kalendář, věčný.

kalendář, tibetský, kalendář, který vytvořili a užívají *Tibeťané (ale převzali jej i Bhútánci, Mongolové a Sikkimci) a který vešel v obecnou známost pod pojmem „vnitroasijské chronologie“. Výchozí chronologickou jednotkou je *den* (*žag*), ve smyslu „den a noc“, tedy časový úsek od jednoho východu *Slunce do druhého. Skládá se z 12 „dvouhodin“ (*khjim*), označovaných zpravidla příslušnou denní, respektive noční dobou (rozbřesk mezi 6.–8. hodinou, východ slunce 8–10, sluneční teplo 10–12, poledne 12–14, odpoledne 14–16, soumrak 16–18, západ slunce 18–20, tma 20–22, hluboká tma 22–24, půlnoc 0–2, konec noci 2–4, svítání 4–6), doplněnými názvem jednoho z dvanácti zvířat tibetského *zodiaku (viz níže). Kupříkladu „Půlnoční myš“ je doba mezi 0.–2. hodinou. – „Dvouhodina“ je základní časovou jednotkou členění tibetského dne, z níž se odvozují všechny další.

Jedna „dvouhodina“ se dělí na 5 „vodních hodin“ (*čhu-cchod*) po 24 našich minutách. Někdy se dvě takové „vodní hodiny“ spojují v jednu mezijednotku, zvanou *jud-cam* (48 minut). Jedno *khjim* se tedy rovná též 2 a půl *jud-cam*.

Jedna „vodní hodina“ má 60 „vodních minut“ po 24 našich vteřinách a jedna „vodní minuta“ se dělí na 6 „dechů“, každý po 4 vteřinách.

Kromě členění na „dvouhodiny“ existuje ještě jiné, méně „vědecké“ členění dne, a to na osm *thun-cchod* (každé po 3 našich hodinách), případně na čtyři *thun-mcchams* (každé po 6 hodinách), případně na tři *dus* (každé po 8 hodinách).

V nové době se však stále více uplatňuje evropský způsob dělení dne na 24 hodin, každá po 60 minutách a ty opět po 60 vteřinách.

Obdobně jako u nás, tvoří sedm dnů *týden* (*bdun-phrag*), přičemž jednotlivé dny jsou pojmenovány podle planet staré tibetské astronomie: *gza' ňi-ma* (doslova „planeta Slunce“) – neděle, *gza' zla-ba* (*Měsíc) – pondělí, *gza' mig-dmar* (Mars) – úterý, *gza' lhag-pa* (Merkur) – středa, *gza' phur-bu* (Jupiter) – čtvrtek, *gza' pa-sangs* (Venuše) – pátek, *gza' spen-pa* (Saturn) – sobota.

Jednotlivé dny mají též své typické *symboly, případně jsou spojovány s některými „prvky“ (oheň, voda, vzduch a země) a z hlediska astrologického jsou některé dny šťastné a jiné nešťastné (středa a sobota kupříkladu jsou dobré pouze pro příjem, nikoli výdej věcí apod.). Jako u nás i v Tibetu je běžná představa i úzus časového úseku v délce dvou týdnů či čtrnácti dnů (*gza* - *'khor gñis*).

Měsíců (*zla-ba*) čítá tibetský rok celkem dvanáct, výjimečně třináct (viz níže), ale jejich nomenklatura se liší od naší. Říkají buďto *zla-ba* + pořadová číslovka od „první“ do „dvanáctý“, tedy *zla-ba dang-po*, „první měsíc“ (konec února – začátek března) a obdobně *gñis-pa* (druhý), *gsum-pa* (třetí), *bži-pa* (čtvrtý) atd., nebo kombinují název *zvířete tibetského zodiaku se slovem *zla* (měsíc), tedy *'brug-zla*, „měsíc Draka“ (konec února – začátek března), *sbrul-zla*, „měsíc Hada“ (březen–duben) atd. Pro jednotlivé měsíce existuje též celá řada poetických názvů a metaforických označení, jež tu nelze všechny vyjmenovat.

Měsíc, zpravidla o třiceti dnech, se dělí na „horní [polovinu] měsíce“ (též „bílá strana“) od 1. do 15. dne včetně a na „dolní [polovinu] měsíce“ (též „černá strana“) od 16. do 30. dne včetně. Jednotlivé dny se obvykle seskupují do šesti pětic, označovaných symbolickými názvy a pořadovými čísly „první“ až „šestý“: šťastný, dobrý, vítězný, prázdný, úplný. Někdy se setkáváme s jinou pěticí názvů, a sice: hoch, dívka, jinoch, zralý (tj. dospělý), stařena. Tak kupříkladu *bzang-po gsum-pa*, doslova „třetí dobrý“ je každý devátý den v měsíci stejně jako *bu-mo gsum-pa*, „třetí dívka“.

Vždy tři a tři měsíce se spojují v *roční období* (*dus-cchigs* nebo *nam-dus*). V mírném pásu jsou čtyři: jaro, léto, podzim, zima. Někdy, zejména v překladové literatuře, se můžeme setkat s kombinací indického a tibetského dělení roku na šest ročních období, každé po dvou měsících (předjaří, jaro, léto, období monzunových dešťů, podzim, zima).

Rok, tato základní jednotka *času v práci historika, začíná v Tibetu zpravidla v druhé polovině února s objevením se Měsíce v novoluní. Tibetský rok (*lo*) je rokem lunárním, vycházejícím z pozorování měsíčních fází. Jeho základem je tzv. synodický měsíc, tj. doba, která uplyne mezi dvěma stejnými fázemi (postaveními) Měsíce vzhledem ke Slunci (29 dnů 12 hodin 44 minut 2,8 vteřiny). Tato doba je delší než doba jednoho celého oběhu Měsíce po jeho dráze okolo Země, jež se rovná 27 dnům 7 hodinám 43 minutám 11,5 vteřiny (tzv. siderický měsíc). Dvanáct takových synodických měsíců představuje 354 dny 8 hodin 48 minut a 33,6 vteřiny, což je o 10 dnů 21 hodin 0 minut a 12,1 vteřiny méně než standardní délka jednoho tropického roku (365 dnů 5 hodin 48 minut a 45,7 vteřiny). Aby se tento rozdíl mezi lunárním a solárním rokem vyrovnal, vkládá se v průběhu každých devatenácti let (tzv. Metonův cyklus, podle řeckého filozofa Metona z 5. století př. n. l., v němž na období devatenácti let připadá 235 úplných synodických oběhů Měsíce) sedm přestupných měsíců (19 x 12 = 228). Časový rozdíl, který i přesto po 19 letech vzniká, představuje zhruba 2 hodiny ve prospěch roku solárního, což naroste na rozdíl jednoho celého dne teprve za 219 let (mnohem menší nepřesnost než kupříkladu u *juliánského kalendáře, kde lunární rok zůstává pozadu za rokem solárním o jeden celý den už po 128 letech).

V Tibetu je dosud hojně rozšířena představa o šťastných a nešťastných dnech. A tak, třebaže tibetský lunární rok čítá nominálně 360 dnů, vypouští se z něj čas od času několik dní, zpravidla poznamenaných zlým znamením, aby bylo dosaženo souladu s měsíčními fázemi. Takový „nešťastný“ den se nejčastěji určí počítáním na prstech jedné ruky, přičemž do počtu se zahrnuje i mezera mezi palcem a ukazováčkem. Všechny dny připadající na tuto mezeru (druhý, osmý, čtrnáctý, dvacátý atd.) jsou považovány za „nešťastné“ a podle potřeby se vynechají.

Tibeťané užívali v historické *chronologii v podstatě těchto šesti soustav počítání let:

1) Počítání let od nebo do nějaké stanovené události, skutečné nebo legendární (kupříkladu vstoupení *Buddhy do *nirvány, příchod náboženského reformátora Atíši do Tibetu v roce 1042 n. l., úmrtí *Congkhapy v roce 1419 apod.). Dotyčná událost se bere za výchozí bod a roky se počítají buďto dopředu nebo dozadu, přičemž rok události se započítává do výpočtu.

Nevýhodou tohoto poměrně jednoduchého způsobu je někdy obtížnost stanovení přesného data základní či výchozí události. (Jinou *variantou tohoto způsobu je odpočet let, jež uplynula od nebo do doby mluvčího či autora.)

2) Chronologie na základě dvanáctiletého cyklu, kdy každý rok je pojmenován podle určitého zvířete čínsko-tibetského zvěrokruhu v tomto pořadí (názvy zvířat a jejich pořadí se liší od jiných obdobných systémů, kupříkladu staroegyptského, perského, indického atd.): 1. *bji* (myš) – Aries, 2. *glang* (vůl) – Taurus, 3. *stag* (tygr) – Gemini, 4. *jos* (zajíc) – Cancer, 5. *'brug* (drak) – Leo, 6. *sbrul* (had) – Virgo, 7. *rta* (kůň) – Libra, 8. *lug* (ovce) – Scorpio, 9. *spre* (opice) – Sagittarius, 10. *bja* (pták) – Capricornus, 11. *khji* (pes) – Aquarius, 12. *phag* (vepř) – Pisces.

Dvanáctiletý cyklus, zvaný též Jupiterův, vychází z pozorování, ne zcela přesného, že planeta Jupiter potřebuje zhruba jeden pozemský rok, aby prošla na své oběžné dráze od jednoho zvěřetnickového znamení k druhému a dvanáct takových let, aby dokončila svůj oběh kolem Slunce. (Jupiterův pohyb během jednoho pozemského roku nepředstavuje přesně jedno zodiakové znamení, tj. 30° , nýbrž o něco více – $30^{\circ} 21' 3'' 36''$, což po dvanácti letech vytváří diskrepanci $4^{\circ} 12' 43'' 12'''$, která přibližně za 86 roků vzroste na velikost jednoho celého zvěřetnickového znamení a je pak třeba jeden cyklický rok vynechat.)

V tibetských textech z Tun-chuangu, jež jsou nejdávnější písemnou památkou Tibetánů, je zachováno nejstarší známé datum, zachycené tímto způsobem, a sice „rok Psa“ (650 n. l.). Podle podání uvedla prý dvanáctiletý cyklus do Tibetu čínská princezna Wen-čcheng, manželka tibetského *krále *Songcän Gampa, v roce 641 n. l.

3) Šedesátiletý cyklus (*rab-bjung*), nejrozšířenější a dodnes užívaný systém tibetského *letopočtu, je dvojího druhu a má svůj původ jednak v Indii (tzv. bílý čili indický letopočet), jednak v Číně (tzv. černý neboli čínský letopočet).

Hlavním rysem méně běžného „bílého letopočtu“ je pojmenování jednoho každého roku cyklu jeho sanskrtským názvem, případně tibetským překladem tohoto názvu. Pro „černý letopočet“, který dosáhl největšího rozšíření, je zase příznačné užití dvanácti zvířat zodiaku (viz výše) a pěti „prvků“ jdoucích za sebou v tomto pořadí: dřevo (*šing*), oheň (*me*), země (*sa*), železo (*lčags*) a voda (*čhu*).

Podle tohoto důmyslného systému se roky označují kombinací každého prvku vždy dvakrát s dvěma za sebou jdoucími zvířaty (například dřevo + myš, dřevo + vůl; oheň + tygr, oheň + zajíc atd.). Tímto způsobem se pět dvojic prvků opakuje šestkrát ($2 \times 5 \times 6 = 60$), zatímco sled zvířat se vystřídá pouze pětkrát ($12 \times 5 = 60$), čímž se docílí pro každý rok jiné kombinace, a tudíž i jiného, nezaměnitelného označení.

Šedesátiletý cyklus byl uveden do Tibetu v roce 1027 současně s příchodem učení známého jako Kálačakra („Kolo času“). Šlo o mystickou nauku pozdního *buddhismu proniknutou hinduistickými a západními prvky, odvozující všechny jevy pozemského vývoje od tzv. prabuddhy (ádibuddha). Podle tradice, když bylo Buddhovi už osmdesát let, vyložil prý tuto nauku králi Sučandrovi ze *Šambhaly (bájná země buddhistické *mytologie, rozkládající se někde severně od Tibetu, snad v čínském Turkestánu či ve Střední Asii). Odtamtud se toto učení po mnoha staletích vrátilo zpět do Indie a na počátku 2. tisíciletí n. l. proniklo i do Tibetu (v roce 1027 se objevil tibetský překlad komentáře ke *Kálačakamúlatantře*).

První šedesátiletý cyklus, jak dokázali již v roce 1913 badatelé Berthold Laufer a současně i Paul Pelliot, začíná tedy rokem 1027 (nikoliv 1026, jak se do té doby mylně soudilo) a další pak následují v šedesátiletých intervalech (1087, 1147, 1207 atd.). Začíná se však nikoli kombinací „dřevo + myš“, jak by se slušelo na první rok cyklu, nýbrž v pořadí čtvrtou kombinací „oheň + zajíc“, a to proto, aby se tibetský šedesátiletý cyklus hned ve svém počátku dostal do souladu s obdobným cyklem čínským (*tia-c'*), kombinujícím deset „nebeských kmenů“ (*tchien-kan*), s dvanácti „pozemskými větvemi“ (*ti-č'*). Ten tehdy začínal

v roce 1024. Přítomný cyklus, sedmnáctý v pořadí, se začal v roce 1987. Letošní rok (2002) je podle toho rokem Vody a Koně XVII. šedesátiletého cyklu.

Cykly se jen výjimečně označují svými pořadovými čísly, a v tom případě pak jejich vyznačení plní funkci obdobnou našemu počítání podle století (v Tibetu podle „šedesátiletí“). Ve většině případů toto označení chybí a pak je třeba k přesnému určení letopočtu vzít v úvahu rozmanité vnější a vnitřní faktory a jiné odjinud známé okolnosti.

Z důvodů astrologických bývají někdy sudé roky cyklu označovány jako „mužské“ (*pho*), kdežto liché jako „ženské“ (*mo*). Tyto přívlastky se pak vkládají mezi oba komponenty, tj. mezi prvek a zvíře. Kupříkladu *čhu-mo-lug*, neboli „ženský (tj. lichý rok) Vody a Ovce“ byl rok 2003, kdežto následující po něm rok 2004 byl „mužský (tj. sudý rok) Dřeva a Opice“ (*šing-pho-spre*) apod. Označení roků jako „mužské“ a „ženské“ slouží toliko k jejich rozlišení na sudé a liché v rámci cyklu, a je možno tudíž je vynechat, aniž by hrozilo nebezpečí dvojího výkladu.

Pro své časté užití bývá někdy šedesátiletý cyklus zjednodušován tak, že se namísto jednotlivých kombinací prvek + zvíře, respektive prvek + rod + zvíře, udává pevné pořadové číslo takové kombinace (od 1. do 60.). Tak oheň + zajíc = 1, země + drak = 2 atd. až oheň + tygr = 60. Například rok 2002 byl tedy též 16. rokem XVII. cyklu.

4) Pro Tibetany je rok 1027 výchozím bodem – rokem jedna – jejich novodobého letopočtu, a proto se někdy setkáváme i s průběžným počítáním let od tohoto data. V takovém případě se říká *rab-lo* tolikátý a tolikátý (*rab-lo*, zkráceně za *rab-bjung-gi lo* neboli „rok [šedesátiletého cyklu] *rab-bjung*“). Rok 2002 je *rab-lo* 976.

5) Pátý způsob počítání let, nejsložitější a jen málo užívaný (zmiňují ho pouze někteří starší autoři), představuje syntézu obou cyklů, dvanáctiletého a šedesátiletého. Sestává z 252 let rozdělených na jednu periodu o 12 letech (I.) a čtyři periody o 60 letech (II.–V.). Označení jednotlivých let se děje na způsob dotýcných cyklů a nové na tomto způsobu je pouze to, že všechny roky I. a II. periody (léta 1–72) jsou považovány za „neutrální“ (*ma-ning*, doslova „bezpohlavní“), III. perioda (73–132) je celá „mužská“ (*pho*), IV. perioda (133–192) celá „ženská“ (*mo*) a roky v poslední V. periodě (193–252), jsou střídavě „mužské“ a „ženské“. Taková chronologická soustava je ovšem pro všeobecné používání velmi nesnadná a těžkopádná, a proto je odkázána jen do *klášterů, kde se jí zabývají učení *lamové.

6) Zcela ojediněle se můžeme, zejména u moderních tibetských autorů, setkat i s takzvaným „královským letopočtem“ (*rgjal-lo*), jenž se opírá o rok domnělého založení ještě pololegendární dynastie tibetských králů. Je to rok 127 př. n. l., kteréžto datum se při přepočtu bere jako rok 1 (včetně). Tak kupříkladu rok Vody a Koně XVII. cyklu (2002), který je 976. rokem *rab-lo*, je zároveň i 2129. rokem tibetského královského letopočtu *rgjal-lo*. (Josef Kolmaš)

kalendář, věčný, kalendář světový, návrh zjednodušeného kalendáře podaný *Organizací spojených národů, podle něhož je rok rozdělen na čtyři stejná čtvrtletí po 91 dnech (měsíce mají 31, 30 a 30 dní). Po 30. prosinci (a v přestupný rok i po 30. červnu) se vkládá jeden nečíslovaný den. Výhodou věčného kalendáře je, že určité datum připadne vždy na stejný den v týdnu. Nebyl však přijat, protože příliš zasahoval do vžitých tradic jednotlivých států. (Jaroslav Malina)

kalendář, věčný juliánský, středověká chronologická pomůcka pro cyklický výpočet stáří měsíce. Základem je *juliánský kalendář opatřený písmeny denními a dále zlatým počtem u dnů, u nichž nastávají v jednotlivých letech devatenáctiletého kruhu nové měsíce. (Jaroslav Malina)

kalendář, židovský, *lunárně *solární kalendář užívaný v *judaismu. Základní jednotkou je den, končící západem *Slunce. Sedmým dnem v týdnu je *sabat. Rok o 354 dnech je členěn na 12 měsíců, které byly počítány od novu. Chybějící počet dní do 356 (do solárního

roku se doplňuje přidáním jednoho měsíce (sedmkrát během periody 19 let). (Jaroslav Malina)

kalendářní věk, *věk, kalendářní.

kalenderberská kultura, *kultura, kalenderberská.

Kálidása (konec 4. až počátek 5. století), indický básník a dramatik; působil na dvoře guptovského vládce Čandragupty II. Vikramáditi (376–415). Je právem považován za největšího básníka indického *starověku, v jehož díle dosáhla sanskrtská dvorská *poezie a dramatická tvorba svého vrcholu. Proslavil se jako autor eposů *Raghuvanša* (Raghuův rod) a *Kumárasambhava* (Zrození boha války), lyrických skladeb *Méghadúta* (Oblak poslem) a *Rtusanhára* (Šestero ročních období) a tří divadelních her, z nichž největší proslulosti doznala *Šákuntala* (Drama o Šakuntale), ceněná pro básnickou *obrazivost, bohatství literárních ozdob, jemný humor i jímavost. (Jan Filipický)

kalif, *chalífa.

kalifát, *chalífát.

kalifornská kultura, *kultura, kalifornská.

Kalifornští indiáni, *indiáni, Kalifornští.

kaligrafie (z řečtiny: *kálos*, „krásný“ a *grafó*, „psát“), „krasopis“, čínsky *šu-fa*, dekorativní způsob písma, zvláště psaného, obvykle vkomponovaného do jednotně řešené plochy s ilustracemi, ornamentem apod. Uplatňuje se zejména v islámském a východoasijském umění (*kaligrafie, čínská), kde je považována za svébytný a vysoce ceněný obor, v evropské knižní *malbě a v současnosti i v reklamě. (Jaroslav Malina)

kaligrafie, čínská (čínsky: *šu-fa*), *kaligrafie, která se s *poezií a *malířstvím řadí do trojice nejvyšších čínských umění (*san-t'üe*) a lze říci, že mezi nimi zaujímá první místo. Z kaligrafického díla promlouvá v myšlenkové rovině smysl a význam nápisu, v technické rovině dovednost provedení a v estetické rovině formální dojem. Po stránce vizuální na kaligrafii nehodnotíme jen jednotlivé znaky, ale i kompozici celého textu, který se zpravidla zapisuje do svislých sloupců řazených zprava doleva.

V kaligrafii rozlišujeme pět základních *stylů: 1. pečtní písmo (*čuan-wen*), 2. *úřednické písmo (**li-šu*), 3. vzorové písmo (*kchaj-šu*), 4. kurzivní písmo (*sing-šu*), 5. konceptní písmo (*cchao-šu*).

Existují i další styly, například nejstarší známé písmo z *věštebných kostí (*t'ia-ku-wen*) nebo velké pečtní písmo, v kaligrafii se však užívají výjimečně. Shora uvedené pečtní písmo (1), přesněji takzvané malé pečtní, je typ uměle vytvořený po sjednocení Číny v roce 221 př. n. l., jímž byly sjednoceny různé *varianty písma, užívané v porobených *státech. Pečtní písmo je velmi starobylé a bez hlubších znalostí není čitelné. V kaligrafii ožilo díky rozkvětu *paleografie a epigrafie (*t'in-š'*) v 18. století a 19. století v dílech Teng Š'žua (1743–1805), Wu Si-čaje (1799–1870) aj. Dnes se používá především na kamenných pečetích, do kterých se vyrývá. (Nutno však podotknout, že ono sjednocené písmo, které dnes nazýváme pečtní, nemělo žádnou souvislost s dobovými pečetěmi. Teprve od Tchangů se začalo téměř výlučně používat pro pečete a odtud se nezávisle rozvíjelo umění rytí pečeti, s kaligrafií úzce související.)

Nejznámější památkou původního pečtního písma jsou nápisy na deseti „bubnech“, respektive kamenech tvarovaných jako bubny. Tyto nápisy jsou zároveň nejstaršími známými texty rytými do kamene. Byly objeveny na začátku dynastie *Tchang v Pao-t'i (provincie Šensi). Jejich výška je přibližně 90 cm, průměr 60 cm. Na každém bubnu je vyryta báseň o čtyřslabičných verších na lovecký námět, podobná Malým a Velkým ódám z **Knihy písní*. Celkem bylo vyryto asi 700 znaků, v době nálezů již značně poškozených; dnes jsou dochovány 272 znaky, i tak špatně čitelné, a nápis na jednom bubnu je zcela zarovnan. Většina badatelů se shoduje, že mohou být nanejvýš z 5. století př. n. l. či začátku 4. století př. n. l. V 18. století byly zhotoveny kamenné *repliky, které jsou vystaveny v bráně Konfuciova

chrámu v Pekingu. Avšak základním pramenem pro studium forem pečetního písma je slovník *Šuo-wen t'ie-c'*, který sestavil učenec Sü Šen před rokem 100 n. l.

Za dynastie *Chan se ujalo písmo úřednické (2), v němž každý znak nápisu zaujímal rovnoměrné pomyslné pole. Nerylo se do tvrdého materiálu, nýbrž psalo pružným a poddajným štětcem. Tahy se hranatě zalamují, oblast pečetního písma se vytratila. Těla jednotlivých znaků jsou „podsaditá“, roztažená do šíře. Úřednické písmo působí velmi důstojně, proto se dnes používá zejména na slavnostních nápisech, nadpisech knih a podobně.

Autentické nápisy z dob, kdy úřednické písmo vznikalo, se dochovaly na dřevěných nebo bambusových prouzcích, které se za Chanů používaly jako hlavní materiál pro zapisování textů. Další skupinu památek tvoří opisy ryté do *stél z kamene, případně *frotáže (otisky), které se z nich snímaly. Je nasnadě, že texty, jež stálo za to rýt do kamene, musejí mít nesmírnou hodnotu historickou; estetická hodnota zůstává na druhém místě. Jak významná, tak krásná je *Stéla obřadního náčiní (Li-čchi pej)*, datovaná 156 n. l., umístěná v Konfuciově chrámu v Čchü-fu. Jinou ranou památkou je fragment (125x123 cm) konfuciánského *kánonu z roku 175 (*Si-pching š'-t'ing*). Je zajímavý mimo jiné i tím, že známe kaligrafa: učence Cchaj Junga (132–192), jehož *císař pověřil – vůbec poprvé v čínských dějinách – zhotovením stél s konfuciánskými texty. Hotových 46 stél bylo vztyčeno roku 183 před císařskou *univerzitou v hlavním *městě *Luo-jangu a již v roce 190 zničeno při bojích s povstalcí známými jako Žluté šátky. Zmíněný fragment byl nalezen roku 1934 a je uchovávan v Palácovém muzeu v Tchaj-peji. Existují též staré frotáže tohoto konfuciánského kánonu, například sungské. V 17. století úřednické písmo ožilo v díle kaligrafa Čeng Fua (1622–1693), jiným významným kaligrafem tohoto stylu v novém věku byl Ťin Nung (1687–1763), jenž vytvořil variantu zvanou „lakové písmo“.

Také kurzivní písmo (4) vděčí za vznik na konci 2. století n. l. zdokonalení štětce, s kterým se dalo rychleji psát. Znaky psané tímto stylem jsou štíhlé, dynamické a elegantní a přes určitou *redukcí forem stále snadno čitelné. Pro krásu a rychlost se kurzivní písmo rychle ujalo a dnes je nejběžnějším stylem i při běžném – nikoliv kaligrafickém – psaní.

Nejoslavovanější kaligrafií v kurzivním stylu, a snad nejslavnějším kaligrafickým dílem vůbec, je *Předmluva k Pávilonu orchidejí (Lan-tching sü)*, kterou nejen napsal, ale i složil Wang Si-č' (asi 303–361). Je to podélný *svitek s 324 znaky ve 28 sloupcích. Každý znak je originální a nový: řečeno slovy teoretika Sie Chea, „vnitřně rezonuje“. Wang Si-č' a jeho syn Wang Sien-č' (344–386) otevírají epochu umělecké kaligrafie, rozlišenou mnoha směry s rozpracovanými estetickými principy. Jejich hlavní přínos je však na poli konceptního písma, o němž bude pojednáno níže. Úchvatná díla v kurzivním stylu vytvořili tzv. čtyři mistři dynastie *Sung: Cchaj Siang (1012–1067), Su Š', zvaný *Su Tung-pcho (1036–1101), Chuang Tching-t'ien, zvaný Chuang Šan-ku (1045–1105) a Mi Fu (1051–1107).

Teprve za dynastie *Ťin ve 3. a 4. století se rozšířilo pečlivé vzorové písmo (3), též nazývané standardní či regulérní. Je pouhou modifikací písma úřednického, bez větších zásahů do struktury znaku. Pozbylo však statické rovnováhy úřednického písma a přineslo dynamické prvky, dané nestejnou tloušťkou tahů. Znakové pole je užší a vyšší, znaky jsou pravidelné, rovnoměrně uspořádané a působí zklidňujícím dojmem. Vzorové písmo se také lehce čte, což ale neznamená, že je snadné jím psát. Při studiu kaligrafie se začíná právě tímto stylem, ať již jde o čínské děti nebo *cizince, kteří se teprve učí psát, anebo o začínající studenty kaligrafie, kteří se později většinou specializují na komplikovanější styly. Jako kaligrafický styl se *kchaj-šu* ujalo hlavně v buddhistických spisech, jmenovitě *verze zvaná drobné vzorové písmo (*siao-kchaj*), kterou se také psaly eseje při úřednických zkouškách. Dnes stejně jako dříve se vzorové písmo používá v tištěných materiálech.

Největší mistři vzorového písma, Ou-jang Sü (557–641), Jü Š'-nan (558–638) a Čchu Suej-liang (596–658), působili na tchangském dvoře a podíleli na zbudování císařské sbírky kaligrafie. V 10. století za dynastie Sung bylo vyzdvíženo majestátní, ale zároveň prosté

písmo pozdějšího dvorského kaligrafa Jen Čen-čchinga (709–785), konfuciánce vyhlášeného spravedlivostí a čestností.

Až abstraktním dojmem působí konceptní písmo (5), chybně označované jako „trávové“. Tento původně rychlopisný styl pro praktické účely pozvedla na úroveň kaligrafického umění elita z řad vzdělané *aristokracie za dynastie Ťin; vyvíjelo se souběžně se vzorovým a s kurzivním písmem. Konceptní písmo působí lehce a podmanivě, mistrovská ruka jím dokáže vyjádřit silné emoce. Vzniká v takové rychlosti, že jednotlivé znaky bývají pospojované: štětec se ani nezvedne od *papíru. Přesto se konceptní písmo řídí přísnými zásadami, nic není tedy klamnějšího nežli jeho zdánlivá spontánnost. Ten, kdo nestudoval zásady zkracování konceptních znaků, zápis v tomto písmu nepřečte. Jeho radikální formou je takzvané bláznivé konceptní písmo (*kchuang-cchao*), v němž vynikl mnich Chuaj-su (činný asi 730–770).

Čínská kaligrafie je vysoce náročný umělecký směr jak pro tvůrce, tak pro čtenáře nebo diváka. Třebaže je v Číně považována za nejvyšší umění, na západě se poměrně málo sbírá a zkoumá pro obtíže spojené se znalcetvím. Výjimku tvoří okruh žáků profesora Wen Fonga z univerzity v Princetonu (USA). Také Národní galerie v Praze má solidní sbírku čínské kaligrafie. (Lucie Olivová)

kaligrafie, japonská (japonsky: *šodó*), kaligrafie je v Japonsku, stejně jako v ostatních východoasijských *zemích, které se hlásí k odkazu čínského kulturního dědictví, považována spolu s *poezií a malířstvím za nedílnou součást vzdělanosti a vysoké morální vyspělosti jejího tvůrce. Téměř všichni japonští literáti a učenci byli zároveň i vynikajícími kaligrafy. Schopnost vládnout štětcem byla odedávna považována za stejně důležitou, jako ovládat umění meče a příslušníci vojenské třídy byli školeni v obou disciplínách současně. Tento přístup k psaní štětcem je dodnes patrný v japonském základním školství. Skutečnost, že krasopis (*šúdži*) je součástí učebních osnov japonských základních a nižších středních škol, jen vypovídá o tom, jak živá je dosud tato tradice.

Vzhledem k tomu, že Japonci původně své vlastní písmo neměli, dějiny kaligrafie v Japonsku jsou ve srovnání s Čínou relativně „mladé“. Z počátku (od 5. století) *Japonci jen kopírovali čínské, převážně buddhistické texty, záhy si však začali přizpůsobovat čínské znaky (*kandži*) potřebám svého vlastního jazyka. Typickým představitelem takovéhoho systému je abeceda *manjó* (*manjógana*), ve které je zapsána první japonská básnická sbírka *Manjóšú* (blíže viz *písmo, japonské).

Ačkoli znalost čínského jazyka a čínsky psané literatury tvořila ještě po dlouhou dobu základní *atribut japonské vzdělanosti, nástrojem kaligrafického vyjádření se kromě *čínštiny záhy staly i japonské abecedy (*kany*), zejména elegantní *hiragana*, která byla pro kaligrafické ztvárnění jako stvořená. Japonci sice znali již od 8. století techniku *knihtisku, ale až do konce 16. století ji aktivně nevyužívali, a i poté představovala kaligrafie neodmyslitelnou součást knih tištěných z dřevěných matic.

Postupným vývojem se v Japonsku, stejně jako v Číně, ustálilo používání pěti základních typů čínského písma. *Tenšo*, archaické malé pečetní písmo, pocházející z období čínské dynastie *Čchin (221–207 př. n. l.), se tradičně používalo zejména na oficiálních razítkách a pečetích, zatímco *reišo*, úřednické písmo, sloužilo převážně k psaní úředních dokumentů. Tyto dva typy archaického písma doznaly v Japonsku většího rozšíření až v období *Edo (1600–1868), kdy zájem o klasická čínská studia prožívá svoji renesanci. Standardně užívaným písmem je *kaišo*, vzorové písmo, které je snadno čitelné a v současné době představuje základní typ tištěného písma. *Gjóšo*, běžné písmo, je charakteristické spojováním několika tahů a mírným krácením celých znaků, ke kterému dochází při rychlejším pohybu štětce. Tento typ písma se nejčastěji používá v neformálním styku, v soukromé korespondenci či k zápisu osobních poznámek. Posledním typem písma s největší mírou krácení je tzv. trávové písmo, *sóšo*, jehož charakteristickým rysem je plynulé napojování jednotlivých znaků

a grafémů, které společně s různou velikostí znaků a odlišnou tloušťkou tahů dodávají psanému textu svérázný rytmus a dynamiku.

Základní psací pomůcky se od dob vzniku kaligrafie v podstatě nezměnily. Patří k nim především dva druhy štětců – tlustý (*futofude*), používaný k psaní vlastního textu, a tenký (*hosofude*), který slouží k signování hotového díla či k psaní drobných kaligrafických nápisů. Dále je to pevná tuš (*sumi*), vyráběná ze sazí smíchaných s kliehem a vysušená do tvaru špalíku, která se tře s nepatrným množstvím vody na zvláštním kamenu (*suzuri*). Lahvička na vodu k roztírání tuše (*suitekí*) bývá vyrobena z *porcelánu či kovu, stejně jako těžítka (*bunčin*), které zabraňuje posunu *papíru po své textilní podložce (*šitadžiki*). Psací pomůcky se ukládají do zvláštní, většinou lakované krabičky (*suzuribako*), která sama o sobě bývá ukázkou mistrné umělecko-řemeslné práce.

Prvním krokem k dokonalému zvládnutí jednotlivých typů písma bylo odedávna opisování a napodobování rukopisu příslušného mistra. Student začíná s kopírováním, opravdový kaligraf se z něj však stává až poté, co si vytvoří svůj vlastní osobitý styl psaní. Jelikož géniové kaligrafického umění byli většinou zároveň vynikající učenci, literáti či malíři, můžeme pojímat dějiny kaligrafie jako sukces japonských kulturních tradic.

K raným kaligrafickým památkám patří čínské znaky ryté do kamene či kovu, z nichž za nejstarší jsou považovány nápisy na bronzovém zrcadle nalezeném v prefektuře Wakajama či na bronzovém meči z druhé poloviny 5. století objeveném v mohyle Inarijama v prefektuře Saitama. Tyto archeologické památky vykazují zřetelný kontinentální vliv, srovnání s vyspělejší kulturou čínskou a korejskou však nesou. S uvedením *buddhismu a *konfucianismu přicházejí do Japonska i první texty psané na papíře štětcem a tuší. Podle *kroniky *Nihon šoki* (720 n. l.) byly prvními písemnými památkami přinesenými do Japonska komentáře buddhistických sůter zaslané roku 552 korejským královstvím *Päkče. Za nejstarší dochovaný text psaný rukou Japonce je považován Komentář k Lotosové sůtre (*Hokke gišo*), připisovaný princovi Šótokuovi Taišimu. Znaky jsou psány typickým úřednickým kurzivním písmem, které se v Číně běžně užívalo od konce 4. do konce 6. století a v okruhu japonských literátů a písařů se těšilo značné oblibě i poté, co byl v průběhu 7. století přijat tchangský styl.

K jeho rozvoji přispělo zřízení *úřadu pro oficiální opisy buddhistických textů (*Šakjódžo*) v císařském *městě *Nara. Několik nejstarších dochovaných opisů sůter (*košakjó*) svědčí o tom, jak mistrovsky Japonci zvládli a vzájemně propojili různé styly čínských kaligrafů z raného a pozdního období dynastie *Tchang. Nejlepší kaligrafická díla z období Nara (710–784) – opisy buddhistických sůter, přiložené komentáře, oficiální dokumenty i soukromá korespondence – jsou uchovány v císařské klenotnici *Šósóin*. Dokumenty z Šósóinu (*Šósóin mondžo*) dokládají nejen všeobecné rozšíření hlavních stylů čínské kaligrafie, ale vypovídají i o způsobu, jakým si japonští písaři upravovali základní pravidla psaní jednotlivých znaků (zkrácení některé části znaku či změna pořadí tahů) a přecházeli postupně ke kurzivnímu typu písma, které se stalo základem slabičných abeced.

V průběhu 9. století získává japonská kaligrafie nové impulzy a stává se svébytnou uměleckou formou. Hlavní zásluhu na tom měl zakladatel školy ezoterického buddhismu Šingon, mnich Kúkai (774–835), který ze svého pobytu v Číně v letech 804 až 806 přivezl nejen nový kaligrafický styl, ale také povědomí o základních teoretických pravidlech a estetických normách kaligrafie. Kúkai sám jako vynikající kaligraf vytvořil celou řadu děl, z nichž prvořadé místo zaujímá *Fúšindžó*, sbírka jeho dopisů adresovaných zakladateli buddhistické školy Tendai Saičóovi. Kúkai a jeho současníci císař Saga a dvořan Tačibana no Hajanari jsou známi pod označením *Sanpicu* (Tři štětce), kterého se jim dostalo v 17. století jako třem nejlepším kaligrafům raného období *Heian. Od konce 9. století Japonsko omezuje své oficiální styky s tchangským dvorem a začíná období pojaponšťování původně čínských vzorů a hledání vlastního uměleckého vyjádření. Japonci přestávají být v této době pouhými vynikajícími žáky čínských učitelů a prokazují osobitý tvůrčí přístup – charakteristický rys,

kteřý se nevztahuje jen na kaligrafii ale na veškerou uměleckou tvorbu. Sbířka starých a nových básní (*Kokinšú*), kterou sestavil dvořan Ki no Curajuki či *Gendži monogatari* (vznik v letech 1001–asi 1013, česky: *Příběh prince Gendžiho*, 4 sv. Praha: Paseka, 2002–2008) z pera dvorní dámy Murasaki *Šikibu (asi 973–asi 1014) jsou toho živým důkazem. Obě díla mají nejen vysokou literární hodnotu, ale představují také mezník ve vývoji japonské kaligrafie – stávají se příkladem praktického použití japonské slabičné abecedy (*kana*), modelem, ke kterému se budou neustále vracet celé generace japonských kaligrafů.

Proces přechodu od prostého napodobování čínských kaligrafických vzorů k jejich asimilaci a tvůrčímu rozvinutí vrcholil v polovině období Heian, na přelomu 10. a 11. století. Pro tento nový, ryze japonský umělecký přístup patrný v kaligrafii stejně jako v malířství se vžil termín *wajó* (japonský styl). V té době také vstupují na scénu další tři velikáni japonského kaligrafického stylu, označovaní titulem *Sanseki* (Tři stopy [štetce]): Ono no Tófú, zvaný též Ono no Mičikaze (894–966), Fudžiwara no Sukemasa, známý jako Fudžiwara no Sari (944–998) a Fudžiwara no Jukinari, známý pod jménem Fudžiwara no Kózei (972–1027).

Kózeiovi, který se proslavil kaligrafickým prepisem veršů čínského básníka *Po Tü-iho, je přičítáno i zdokonalení kaligrafické formy *kany*. Ačkoli se žádný zápis *kanou*, který by byl prokazatelně Kózeiovým dílem, nezachoval, má se za to, že opis veršů básnické sbírky *Kokinšú*, známý pod označením *Kójagire* (Útržky z hory Kója), je věrným obrazem Kózeiova kaligrafického stylu. Tento styl se stal vzorem pro generace dvorských kaligrafů nejen po celý zbytek období Heian, ale i v období *Kamakura (1185–1333) (škola *Sesondži*) a *Muromači (1338–1573).

O rozmanitosti kaligrafických stylů a škol svědčí také rukopis *Sandžúrokunin kašú* (Antologie šestatřiceti básnických géniů), který vznikl někdy kolem roku 1111 a je uložený v klášteře Niši hongandži v Kjótu. Přepis básní v čínských znacích i v *kaně* je dílem přinejmenším dvaceti kaligrafů a věrně odráží estetické ideály stylu *wajó* z pozdního období Heian. Vedle Kózeiovy školy, jejíž tradice udržovalo celkem 17 generací jeho potomků, se mezi vysokou dvorskou *aristokracií z rodu Fudžiwarů (Fudžiwara no Moromiči a jeho vnuk Tadamiči) formuje nová škola *Hoššódži*, která pod označením *Gokjógoku* přetrvala až do období Kamakura. Řada znamenitých kaligrafů z přelomu období Heian a Kamakura pocházela také přímo z císařského rodu. Za všechny je možné uvést například císaře Gotobu (1180–1239) či císaře Fušimiho (1365–1317), který byl zapáleným stoupencem vytríbeného stylu Kózei.

V období Kamakura byl kultivovaný kaligrafický styl *wajó* dále rozvíjen celou řadou vynikajících mistrů. Postupem doby se ustálily dva základní proudy, které přežily až do období Muromači. První z nich představovala ortodoxní škola *Sesondži*, která uchovávala tradice sofistikovaného kaligrafického stylu z období Heian. Druhý proud naopak vynikal silně individualizovaným přístupem a jeho stoupenci pocházeli především z řad kaligrafů-básníků. Za všechny uvedme alespoň dva básnické velikány z rodu Fudžiwara – Fudžiwaru no Tošinariho, známého jako Fudžiwara no Šundzei (1114–1204), a jeho syna Fudžiwaru no Sadaieho, který se proslavil pod jménem Fudžiwara no Teika (1162–1241). Tento neortodoxní proud v rámci *wajó* je však třeba vidět ve světle nových vlivů, přicházejících do Japonska ze sungské Číny (*Sung), z nichž nejvýznamnější roli sehrál *zenový buddhismus.

Dlouhodobě stagnující ortodoxní školu *Sesondži* oživil až talentovaný princ Son'en (1298–1356), šestý syn císaře Fušimiho, který založil školu *Šóren'in*. Její estetické ideály shrnul ve svém pojednání o kaligrafii (*Džobokušó*, 1352), ve kterém též explicitně označil čtyři kaligrafické mistry heianského období hodné následování – Sugawaru no Mičizaneho (845–903), Ono no Tófú, Fudžiwaru no Sukemasa a Kózeie. Son'en porovnával tradiční tchangské styly s excentrickými školami sungskými a sledoval proces přejímání a postupné asimilace

čínských vzorů. Zdůrazňoval, že Japonsko, na rozdíl od sungské Číny, přehnaně lpí na tradicích klasické *čínské kaligrafie (od Wang Si-č'a až k tehanským mistrům).

Na druhou stranu je třeba přiznat, že čínská kaligrafie období Sung měla na japonské umělce mimořádně silný vliv, především díky zenovým mnichům, kteří během 13. a 14. století putovali do Číny, odkud kromě knih s buddhistickou tematikou přinášeli i celou řadu kaligrafických děl soudobých i starých mistrů. Za zmínku stojí dva velikáni z přelomu 12. a 13. století – zenoví mniši Eisai (1141–1215) a Dógen (1200–1253). Nebyli to však jen sami Japonci, kdo zajišťoval vzájemné kontakty mezi japonským a čínským kulturním prostředím. Současně přichází do Japonska celá řada čínských zenových mnichů, z nichž nejznámější je Lan-čchi Tao-lung (japonsky Rankei dórjú, 1213–1278), který jako jeden z prvních seznámil Japonce s dílem sungského kaligrafa Čang Ťi-č'a.

Nedílnou součástí zenové tradice tzv. Pěti *klášterů (*Gozan*), nosného uměleckého proudu období Muromači, tvořila kaligrafie zenových mnichů, známá jako *bokuseki* („stopy tuše“). Kaligrafie byla spolu s poezií považována za formu duchovního cvičení, za cestu k dosažení koncentrace a pochopení skrytých významů. Mezi mnoha vynikajícími zenovými mnichy-kaligrafy zaujímají zvláštní místo především Musó Soseki (1275–1351), Sesson Júbai (1290–1346), Teššú Tokusai (?–1366) a Zekkai Čúšin (1336–1405).

V průběhu 16. a počátkem 17. století prožívá tradiční kaligrafický styl *wajó*, vykazující známky vleklé stagnace, částečné oživení. Vděčí za ně třem mistrům označovaným jako *Kan'ei no sanpicu* (Tři štětce éry Kan'ei) – dvornímu šlechtici Konoemu Nobutadovi (1565–1614), všestrannému umělci Hon'amimu Kóecuovi (1556–1637) a mnichu ezoterické sekty Šingon Šókadóovi Šódžóovi (1584–1659).

V tomto období začíná také kaligrafie pronikat do širších vrstev společnosti. Kaligrafie různých stylů se objevuje v oficiálních dokumentech, stejně jako v soukromé i obchodní korespondenci. K popularizaci kaligrafie přispěly i ekonomické faktory – literáti, učenci a vzdělaní příslušníci bývalých privilegovaných vrstev jsou nuceni „prodávat“ svůj talent a výuka kaligrafie pro ně leckdy představuje jediný způsob obživy.

Období *Tokugawa (1600–1867) přináší i některé nové čínské vlivy. Založení zenové sekty *Óbaku* v jižní části Kjóta v Udži roku 1661 znamená oživení styků mezi japonskými a čínskými kaligrafy z řad zenových mnichů. Tři nejvýznamnější představitelé – původně čínští mniši z kláštera Manpukudži – Ingen (1592–1673), Mokuan (1611–1684) a Sokuhi (1616–1671) nesou tradiční označení *Óbaku no sanpicu* (Tři štětce sekty Óbaku). Dalším podstatným impulzem je obnovený zájem tokugawských intelektuálů o klasická čínská studia, který se projevuje i v kaligrafii návratem k původním čínským vzorům – tzv. čínský styl (*karajó*) na rozdíl od výše zmíněného japonského stylu (*wajó*). Z celé řady literátů-kaligrafů se velké úctě těšili zejména Hosoi Kótaku (1658–1735), Rai San'jó (1781–1832) a Sakuma Šózan (1811–1864). Tento čínský vliv byl mimořádně silný a na jistou dobu zcela zastínil japonský styl *wajó*, o čemž svědčí celá řada kaligrafických manuálů z přelomu období Edo a *Meidži.

V moderní době je kaligrafie v Japonsku považována za nedílnou součást výtvarného umění. Po *druhé světové válce vznikla celá řada nových proudů od avantgardní kaligrafie (*zen'ei šodó*) až po výlučně abstraktní formy vyjádření a současně začíná pronikat i do *zemí mimo kulturní okruh znakového písma. (Jan Sýkora)

kalich (z latiny: *calix*, „kalich“):

1. obecně číše na noze;
2. liturgická *nádoba související s křesťanskou bohoslužbou, zhotovená z drahého *kovu a často umělecky zdobená. Skládá se z číše, dřívku a nožky. Církevní hodnostáři si na cesty brávali malý cestovní kalich s *patenou (*calix viaticus*), který byl někdy vložen do *hrobu zesnulého. (Jaroslav Malina)

kalich typu calva, kalich vytvořený z lidské *lebky (*relikvie) používaný při liturgických shromážděních. (Josef Unger)

kalichy, ledvinové, *calices renales.

kalichy, ledvinové malé, *calices renales minores.

kalichy, ledvinové velké, *calices renales majores.

Kalimantánci, *indonéské populace *austronéského původu obývající ostrov Borneo; celkový počet přes 11 milionů obyvatel (*cenzus z roku 2000), většinou *Malajců (v severozápadní části) a *Dajaků (ve střední a jižní části) aj. (též *Brunejci, *Sarawačané). (Zdeněk Tvrď)

Kalina z Jäthensteinu, Matyáš, rytíř (10. 1. 1772, České Budějovice – 6. 1. 1848, Praha), český archeolog a historik; význačný pražský právník a přední funkcionář *Královské české společnosti nauk. O archeologických nálezích v Čechách přednášel v této společnosti již roku 1818, kdy sestavil jejich přehled a bibliografii. Jeho práce v oboru vrcholila v první polovině 30. let, kdy s praktickou terénní podporou archeologa Václava *Krolmuse (od roku 1832) své poznatky shrnul do první knihy věnované české archeologii včetně první naší archeologické mapy (*Böhmens heidnische Opferplätze, Gräber und Alterthümer* [Česká pohanská obětiště, hroby a starožitnosti], 1836). Počátkem 40. let pak sbíral rozsáhlý materiál k dílu o *hradištích v Čechách, který však už zůstal nezpracován (první pokus o monotematické zpracování určitého typu *lokalit).

Byl hlavním představitelem starší generace archeologů epochy *romantismu v Čechách. Na základě sebraného materiálu vytvořil historickou koncepci, podle níž je slovanské zemědělské obyvatelstvo v Čechách původní, pouze bylo kulturně překryto nejprve *Kelty a pak *Germány, teprve potom se projevilo i historicky. (Karel Sklenář)

kaliper, tloušťkoměr s milimetrovou škálou pro měření *tloušťky kožních řas. Na koncové plošky měřicích branží nástroje je vyvíjen standardní tlak. Kaliper je součástí základního *antropometrického instrumentáře. (Martin Čuta)

kališnictví, *utrakvismus.

kaliium-argonová metoda, *metoda, kaliium-argonová.

Kalixtus I. (Callixtus I., ?, Řím, Itálie – ca 222, Řím, Itálie), původně *otrok, v letech 217 až 222 se stal hlavou římské křesťanské obce, tedy *papežem. Jeho jméno nese jedno z římských raně křesťanských pohřebišť na via Appia, Kalixtovy (Callixtovy) *katakomy, protože jeho předchůdce, papež Zephyrinus (199–217), mu ještě jako diákonovi světil správu této katakomby. (Marie Pardyová)

kalk (z itaštiny: *calco*, „doslovná kopie; imitace, plagiát“), pojmenování vzniklé zpravidla přesným překladem strukturálních prvků (morfémů nebo slov) z cizího pojmenování (příklad: české pojmenování „stát“ z italského *stato*). (Jaroslav Malina)

kalkaneokuboidní kloub, *articulatio calcaneocuboidea.

kalkul (z latiny: *calculus*, „kamének; počet v souvislosti s tím, že počítadla tvořily řady kamének na šňůře“):

1. výpočet, počet, počítání; úvaha, rozvaha, plán; v matematice a v *logice systém provádění výpočtů či důkazů, založený na úplné mechanizaci postupu;

2. vypočítavá úvaha, častá například v politice, ale je součástí takřka každodenního jednání a chování. (Jaroslav Malina)

kalkul, úplný logický, kalkul, který umožňuje odvodit všechny své *tautologie. Pro kalkul *výrokové logiky dokázal tuto jeho vlastnost Paul Bernays (1888–1977), pro kalkul *predikátové logiky 1. řádu Kurt *Gödel. (Jaroslav Malina)

kalkulóza, *calculus.

Kallikratés, řecký architekt; byl činný ve 2. polovině 5. století př. n. l. v Attice. Postavil chrámek Athény Níké na *Akropoli a spolu s *Iktínem řídil výstavbu *Parthenónu. (Marie Pardyová)

Kallimachos, řecký sochař 2. poloviny 5. století př. n. l., patrně žák *Feidiův. Byl znám přemrštěným úsilím o dokonalost svých výtvorů: dílo prý často nedokázal opustit ve

správném okamžiku a dalším úsilím snížil jeho umělecké vyznění. Byl vynikajícím kovotepcem a přičítá se mu vynález dekorativní korintské hlavice. (Marie Parodyová)

Kallimachos z Kyrény (300–240 př. n. l.), helénistický básník a učenec, správce *alexandrijské knihovny. Tvořil krátké, originální a vybroušené básnické skladby, takzvaná *epyllia*. Jeho nejznámější sbírkou byly Počátky (*Aitia*), o původech *měst, *zvyků atd. Slavná byla jeho báseň o proměně Bereničiny kadeře v souhvězdí, do latiny ji přeložil *Catullus. (Marie Parodyová)

Kallirrhoé, „krásně plynoucí, tekoucí“, známý pramen pitné vody v Athénách, místo četných schůzek a diskusí všech, co chodili pro vodu. (Marie Parodyová)

Kalmyci, *Kalmykové.

kalmyčtina, *mongolský jazyk, dialekt *ojratštiny, užívaný v oblastech při dolní Volze, hlavně v Kalmycké autonomní oblasti Ruské federace. (Viz též *Kalmykové.) (Jaroslav Malina)

Kalmykové (z turkického: *kalimak*, „zůstat vzadu“), *národ mongolského původu žijící v Kalmycké autonomní republice Ruské federace v počtu kolem 174 000 lidí; žijí též v Mongolsku jako *Ojrati (205 000) a v čínské autonomní provincii Sin-t'iang, zde jsou nazýváni *Džungaři, Forguti, Ojrati podle názvů původních etnik (139 000). *Jazyk (*kalmyčtina) patří do *mongolské větve *altajské jazykové rodiny. Kalmykové přišli do středoasijských *stepí jako potomci Ojratů a byli hlavně kočovní pastevci dobytka; počátkem 17. století odešli spolu s Forguty, žijícími ve stepích východního Turkestánu, na západ, až do stepí při dolním toku Volhy, kde se usadili a vytvořili zde patriarchální buddhistické *společenství polonomádkých pastevců. Na pozvání čínského dvora v roce 1771 se přibližně 300 000 Kalmyků vydalo zpět do Střední Asie, avšak cíle dosáhla sotva třetina. Usadili se v mongolských stepích. Hlavní část Kalmyků však zůstala v oblasti při dolním toku Volhy a na pobřeží Kaspického moře, kde si na počátku 20. století osvojili základy *zemědělství a začali rozvíjet svou národní kulturu, vědu, umění a literaturu.

V období mezi světovými *válkami existovala Kalmycká autonomní oblast (od roku 1935 ASSR). Mezi lety 1943–1957 byli Kalmyci (stejně jako řada jiných národů jihu Ruska a Kavkazu) vysídleni v souvislosti s údajnou *kolaborací s nacisty na Sibiř. K návratu etnika do vlasti a obnovení jejich politické *autonomie na bázi *republiky došlo v roce 1957.

V současnosti je Kalmycká republika specifickou součástí Ruské federace, usilující o návrat k asijským kořenům a revitalizaci kalmyckého jazyka. Věřící jsou (jediní evropští *autochtonní) *lamaisté, dále i *pravoslavní a malá část se hlásí k *islámu. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

kalokagathia (z řečtiny: *kálos*, „krásný, dobrý“ a *agathos*, „dobrý, mravný“), pojem vyjadřující harmonické propojení více aspektů krásy fyzické i duševní, které bylo cílem řecké výchovy dokonalého muže, bojovníka, občana. Tento pojem se užívá pro označení estetického *ideálu klasického období 5. století př. n. l., kdy byla dovršena řecká *demokracie. Kalokagathia se však v Řecku vyvíjela po dlouhou dobu a pojem *agathos* v sobě nese ještě pozůstatek aristokratického přístupu, kdy kvalita dobrého člověka byla *primárně dána jeho původem, urozeností. Klasická kalokagathia zahrnovala i jiné aspekty, za krásné bylo v Řecku považováno jen to, co bylo zároveň účelné a užitečné, krása tam nebyla jednostranná a odtažitá, ale byla spjatá se všemi aspekty života.

Základní pojmy kalokagathie obnovili humanističtí vychovatelé, kteří se snažili v reakci na středověký *asketismus zavádět do škol tělesná cvičení. V tom je následoval i Jan Amos *Komenský. Princip kalokagathie vtělil do zásad Sokola i docent estetiky na *Univerzitě Karlově v Praze a jeho zakladatel Miroslav Tyrš (1832–1884). (Jaroslav Malina)

kalokagathie, * kalokagathia.

kalpis, většinou jihoitalský typ řecké *hydrie, jejíž tvar tvoří jedna plynulá křivka. (Marie Parodyová)

kalumet (z francouzštiny: *calumet*, „indiánská dýmka, kalumet“):

1 obřadní indiánská dýmka se zdobenou troubelí a vyřezávanou hlavičkou;

2. indiánské obřadní hole s pěřovými *ozdobami. (Jaroslav Malina)

kalus (z latiny: *callus*, „svalek, mozol“) [medicína], **callus*, svalek.

kalužnice (*Eleusine*), rod rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Zahrnuje 9 jednoletých i vytrvalých druhů, vyskytujících se v tropických a subtropických oblastech, hlavně v Africe (Etiopie, Kongo, Mosambik) a v Asii (Indie, Šrí Lanka). Tradiční obilovinou je kalužnice křivolaká, korakan (*Eleusine colorata*). (Petr Bureš)

kalva, mozková část lebky sahající od horních okrajů *očnic po *linea nuchae superior* na *kosti týlní. Při anatomické preparaci se obvykle odděluje řezem vedeným těsně nad nadočnicovými oblouky a vzadu nad *protuberantia occipitalis externa*. (Ladislava Horáčková)

Kalvárie, katolický název pro vrch Golgotu, na němž byl ukřižován *Ježíš Kristus; též umělecké zobrazení Kristova *ukřižování. (Michaela Králíková)

Kalvín, Jan (Jean Calvin, Jean Cauvin, 10. 7. 1509, Noyon v Pikardii, Francie – 27. 5. 1564, Ženeva, Švýcarsko), francouzský teolog a právník; církevní reformátor, zakladatel *kalvinismu. Pod vlivem německého církevního reformátora Martina *Luthera (1483–1546) se stal stoupencem *reformace. Před pronásledováním odešel z Paříže do Basileje, kde vypracoval základy svého pojetí *protestantismu.

V letech 1536–1538 a od roku 1541 žil v Ženevě, zprvu jako profesor teologie, poté jako faktický vládce městské *republiky; postupně zde nastolil tvrdý netolerantní režim řízený konzistoří (obětí se stal i španělský anatom, lékař a přírodovědec Michael *Servet). Ženeva se pod Kalvínovým vedením stala evropským centrem reformace. Z díla: *Christianae religionis institutio* (Zásady křesťanské víry, 1536, česky: *Učení náboženství křesťanského*. Pardubice: F. Hoblík, 1890, 1895, 2. sv.; *Instituce učení křesťanského náboženství*. Praha: Komenského evangelická bohoslovecká fakulta, 1951). (Jaroslav Malina)

kalvíni, *církev, reformovaná.

kalvinismus, *církev, reformovaná.

kalvinisté, *církev, reformovaná.

káma (ze sanskrtu: *káma*, „žádost“), ve *védách milostná *touha jako mocná kosmogonická síla na počátku procesu tvoření, v pozdější indické tradici jeden ze tří (později čtyř) základních cílů lidského života. Podle ortodoxních hinduistických představ je *údělem jednotlivce nacházejícím se v životním stadiu hospodáře (*grhastha; viz též *ášrama) vést rodinný život a naplňovat přirozené milostné tužby, směřující k plození potomstva.

V širším slova smyslu *káma* označuje jakýkoli smyslový požitek, v užším rozkoš ze sexuálního spojení. Podle slavné Vátsjájanovy příručky milostného umění **Kámasútry*, rozkoš je pro stav těla stejně důležitá jako potrava, uspokojování pohlavního pudu stejně podstatné jako cesta *morálky a *ctnosti, již nám ukládá posvátný řád (*dharma*), anebo snaha o dosažení hmotného prospěchu a blahobytu (**artha*).

Personifikací sexuální touhy se stal hinduistický bůh Káma zpodobovaný jako mladík, jenž létá na papoušku a z luku z cukrové třtiny střílí květinové šípy vzbuzující milostný cit. *Šiva, jehož svou střelou vyrušil z rozjímání, jej pohledem spálil na popel; od té doby přežívá jen jako mentální obraz a nese jméno Ananga („Beztělý“). Jako ztělesnění milostného zápalu též považován za jednu z forem ohně, jejíž protipól tvoří žár vyvolávaný při asketických praktikách (*tapas*). S tím souvisí i jeho pověst pokušitele a nepřítele asketů; takový je i jeho buddhistický protějšek, bůh zmaru a pán světa chtiče (*kámalóka*) Mára. (Jan Filipický)

Kamaiurai (též Kamayurá), malé *indiánské etnikum žijící na březích řeky Ferro, která je přítokem řeky Yingú v brazilském státě Mato Grosso. *Jazyk tohoto etnika je řazen do jazykové rodiny *tupí. (Jaroslav Malina)

Kamakura, období japonských dějin (1185–1333). Vojenská *šlechta vystřídala na vrcholu společenské pyramidy šlechtu dvorskou, vojenská *vláda sídlila v Kamakuře (jih dnešní prefektury Kanagawa). *Císař byl na *trůnu ponechán s omezenými pravomocemi. Zpočátku byl v čele rod *Minamoto, záhy byl vystřídán rodem Hódžó, jehož členové vládli jako regenti místo *šógunů; v letech 1275 a 1281 odrazili dva útoky *Mongolů. Z kulturních děl prosluly zejména válečné eposy a narativní ilustrované *svitky. *Buddhismus pronikl i do lidových vrstev. (Helena Honcoopová)

kamarské vázy, *vázy, kamarské.

Kámasútra, indická příručka obsahující návody, jak dosáhnout dokonalosti v manželském i mimomanželském sexuálním a erotickém životě; sepsal ji někdy mezi 3. a 5. stoletím mudrc Mallanága *Vátsjájana; do češtiny byla ze sanskrtského originálu přeložena jako *Kámasútra aneb poučení o rozkoši* (Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1969). (Jan Filipický)

kámašástra (ze sanskrtu: *káma*, „žádost, touha, rozkoš, potěšení“ a *šástra*, „nauka, učebnice“), staroindická nauka o tělesné *lásce, *sexu, umění milovat, *erotice. Jako vědní disciplína se rozvíjela souběžně a v úzké souvislosti s naukou o světském prospěchu (**artha*), jehož dosahování spolu s uspokojováním tělesných žádostí (**káma*) tvořilo dva ze tří (později čtyř) základních životních cílů hinduisty (*tri-*, *čaturvarga*). Nejstarší dochovanou památkou poměrně rozsáhlé kámašastrové literatury je **Kámasútra*, z pozdějších učených pojednání (**šástra*) zasluhují pozornost zejména *Ratirahasja* (Tajnosti lásky), kterou sepsal někdy v 12.–13. století mudrc Kókkóka, Džajadévova stručná veršovaná příručka *Ratimaňdžarí* (Kytka veršů o lásce) zhruba ze stejné doby, anebo *Anangaranga* (Herna boha lásky) dvorského básníka Kaljánamally z 16. století. (Jan Filipický)

Kamayurá, *Kamaiurai.

Kambariové, černošské etnikum v Nigérii; i s příbuznými skupinami jich je asi 700 000 (odhad z roku 1991), přičemž „vlastních“ Kamberiu je asi 100 000. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé dobytka. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších. Většinou jsou *muslimové. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Kambodžané, *národ v Kambodži (kolem 14 milionů, odhad z roku 2005), který tvoří převážně *Khmerové (90 %), dále *Vietnamci (5 %), *Čamové, *Laové, *Thajci aj. Úředním *jazykem je *khmerština (kampučtina). Od 1. století n. l. tu kvetly domorodé státy (Funan, angkorské *království) pod silným vlivem Indie, které v 15. století vyvrátily nájezdy Thajců a Vietnamců (Vietů). Od 19. století sem pronikali *Francouzi, v letech 1863–1946 byla Kambodža pod francouzskou nadvládou jako *protektorát. Za *druhé světové války ji okupovali *Japonci, poté byl obnoven francouzský protektorát a v letech 1946–1953 byla Kambodža součástí Francouzské unie, nezávislost byla vyhlášena roku 1953 po odchodu Francouzů. V roce 1970 byla ustavena *republika, v letech 1975–1979 byla u moci komunistická *vláda Rudých Khmerů v čele s Pol Potem (*genocida odhadovaná na 2 miliony osob), která přejmenovala *zemi na Demokratickou Kampučiu. Rudé Khmery vystřídala komunistická vláda dosazená Vietnamem (Kampučská lidová republika), který zemi fakticky okupoval, a *občanská válka pokračovala do roku 1990. V roce 1991 došlo pod dohledem *OSN k *volbám. Současně byl opět změněn název země na Stát Kambodža. V roce 1993 byla podle nové *ústavy schválené parlamentem země prohlášena *monarchií, Norodom Sihanuk (narozen 31. 10. 1922) se stal *králem a skončila dočasná správa OSN. Napětí v zemi, provázené ozbrojenými incidenty, ovšem trvá. Státní náboženství *buddhismus vyznává na 90 % obyvatel, minority se hlásí k sunnitskému *islámu, *křesťanství, respektive jsou bezvěrci. (Zdeněk Tvrď)

Kambové, černošské etnikum žijící v Keni, Tanzanii a malém počtu i Ugandě; v roce 2007 odhadem 3,9 milionu. Kambové náležejí k východním *Bantuům a byli na počátku svého vývoje ovlivněni *kúšitskými etniky. *Jazyk patří do skupiny benue-kongo *nigerokonžské

větve *kongokordofánské rodiny. Osvojili si vyspělé ruční *zemědělství se zavlažováním a vytvořili svérázné a historicky významné etnikum, které je mnohdy řazeno spolu se skupinami Embu, Mbere, Meru či Tharak k širšímu společenství *Kikujů. Dodnes se udržuje rodová organizace, každý jedinec patří do jednoho z 25 rodů. Základem společnosti je *rozšířená rodina, která někdy bývá *polygamní. Tradiční náboženství bylo *polyteistické, od poloviny 19. století christianizováni. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

Kamčadalové, *Itelmeni.

kamčadalština, *itelmenština.

kamej (z italského: *cameo*, z francouzštiny: *camée*, „kamej“), řezaný polodrahokam (gemma) s vystupujícím *reliéfem a používaný většinou jako *medailon do *šperku. Při výrobě kamejí se používají nerosty se střídajícími se tmavými a světlými vrstvami, například sardonix (*onyx). Antické helénistické a římské kameje dosahovaly někdy pozoruhodných rozměrů i kvality. K nejznámějším patří dvě velké kameje ze začátku 1. století n. l. *Gemma Augustea* ve Vídni (původně v pražské sbírce Rudolfa II.) a *Grand'camée de France* v Paříži (Bibliothèque Nationale). Jednu z nejvýznamnějších kolekcí antických kamejí dnes vlastní Kunsthistorisches Museum ve Vídni. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

kámen [archeologie, petroarcheologie], anorganická látka, která byla vedle organických materiálů (*dřevo, *kost, *paroží, *kůže aj.) nejběžnější a nejstarší *surovinou lidských výrobků, trvanlivější než materiály rostlinného a živočišného původu, a proto převládající v archeologických nálezech až do vzniku *keramiky. Z kamene pochází snad devadesát devět procent *nástrojů a *zbraní paleolitického člověka (z *etnoarcheologie však víme, že dominantními surovinami byly v *paleolitu zřejmě látky organického původu [dřevo, kost aj.], které se však nedochovaly), kámen je v tomto období nejdůležitějším a mnohdy jediným pramenem poznání těchto nejstarších údobí lidských dějin. Kámen se proto dnes jeví jako rozhodující činitel lidské *technologie před objevením *kovů (*doba, kamenná) a jsou na něm postaveny archeologické systémy charakterizující zejména *starší dobu kamennou.

Doba kamenná skončila na různých místech světa v různou dobu, například v Evropě před čtyřmi tisíci lety, v Číně a jihovýchodní Asii asi před pěti tisíci lety a na *Předním východě dokonce před sedmi tisíciletími. Jinde k tomu došlo později a na několika místech, například na *Nové Guineji nebo v některých oblastech Afriky, Asie, Austrálie nebo Jižní Ameriky (v pralesích Brazílie aj.) jako by doba kamenná trvala dodnes. Ale i v těch pravěkých oblastech, kde lidé vyráběli nástroje a zbraně z *mědi a pak z *bronzu a ze *železa, používali ještě dlouhou dobu vedle kovových nástrojů nadále pazourkové, rohovcové nebo obsidiánové *nože, *srpy, hlavice *šípů a *sekery a *sekeromlaty z *amfibolitu, serpentinitu, *porfyritu a jiných hornin, i kamenné *brusy a *zrnotěrky podobně jako v *neolitu a *eneolitu. A vyvíjeli i nové kamenné nástroje, například těžké *palice z masivních hornin, *čediče, *porfyritu nebo *žuly a jiných houževnatých materiálů, opatřené na obvodu žlábkem k uchycení násady. Používaly se k těžbě rudy v měděných dolech i k roztloukání vytěžené rudy na povrchu. Ani další zpracování rudy se bez kamene neobešlo. Ruda se tavila v tavicích jamách a pískách zkonstruovaných z kamene. Vytavený kov se odléval do *forem z hlíny a převážně z kamene, většinou z jemnozrnného *pískovce, *vápence nebo masku. Kamenné formy byly trvalé, na rozdíl od hliněných je bylo možno využít opakovaně. Navíc šlo do kamene vytesat a vyrýt negativ odlitku velice přesně. Kámen tak pomohl rozvoji použití nového materiálu – kovu.

Také na *Předním východě, v oblasti vzniku prvních civilizací byl kámen jednou z prvních surovin pro výrobu pracovních nástrojů. Od *mezolitu se kámen uplatňoval rovněž jako *stavební materiál. V oblastech, kde ho bylo dostatek (Írán, *Malá Asie, část *Sýrie), se z něho budovaly základy domů, případně i nadzemní části význačných objektů a *hradeb. Vzhledem ke geologickým podmínkám šlo především o vápenc; měkké druhy se užívaly jako výplň do vnitřních částí zdiva, zatímco pro fasády se ve *starověku vybíraly tvrdé variety. Důmyslně se rovněž střídaly barevné odstíny. Kromě vápence narazíme mezi stavebninami na tmavý čedič, a

to především v západní Sýrii a *Palestině. Bývají z něho zhotoveny konstrukčně i pohledově exponované části budov, přičemž kromě pevnosti hraje svou roli nepochybně opět i barevná kompozice. Čedič (případně *diorit) tu z těchto důvodů dostává přednost i tehdy, musí-li se dovážet, zatímco vápenec je k dispozici v těsné blízkosti staveniště. V Malé Asii se někdy stavělo též z vulkanického *andezitu (*Káneš), brekcie (do výplně zdiva), ojedinele rovněž z čediče (Gavurkalesi). Jedinkrát je doložena velmi tvrdá *žula zelenavého nádechu, užitá se zřejmým záměrem vyzdvihnout vlastní kultovní část, *svatyni, uprostřed šedého vápencového komplexu Velkého chrámu v *Chattuši. Cílevědomou hru s barvou uplatnil chetitský architekt také při budování Královské silnice vedoucí do chattušského *hradu: Mezi šedobílými paláci se vine dláždění z červených vápencových desek. V *Mezopotámii, kam se kámen musel zdaleka dovážet, se v konstrukcích upotřebil jen zcela výjimečně (například Anův chrám v *Uruku ze světlého vápence, vápencová dlažba a dláždění z brekcie na Ištařině cestě procesí v *Babylonu). Věnoval se spíše na úsporné obklady stěn (vápencové kužely, desky a ortostaty ze *sádrovce, *alabastru, případně vápence), ukotvení veřejí nebo prahy v palácích (alabastr). V Malé Asii a v Sýrii převažuje čedič i mezi ortostaty, alabastrové a vápencové desky jsou však též doloženy. Z kamene se nebudovala jen obydlí pro živé; sloužil i k stavbě *hrobek, hrobových komor, *náhrobních stél, a to v těch druzích, které byly v místě obvyklé.

Stavební kámen se zpravidla dovážel z nejbližšího *lomu *lodí po moři nebo řece. Nejnutnější *transport po souši se odbyval na dvoukolých vozících, případně na saních podkládaných válci. Až do 3. tisíciletí př. n. l. museli kameníci vystačit s kamennými a dřevěnými nástroji, ve 3. tisíciletí př. n. l. přišla na pomoc *měď. Ve 2. tisíciletí př. n. l. přibyla konečně tvrdá dláta z *bronzu, v jeho závěru snad ojedinele i nástroje ze *železa. Všeobecně se však železné nástroje rozšířily teprve v 1. tisíciletí př. n. l. Na opracování žulových bloků, případně jiných tvrdých kamenů a dále na řezání tenkých desek se užívala pila. Její list byl hladký, podobný čepeli nože, nejprve zřejmě dřevěný, později bronzový a podsypávaný se *abrazivem, takže se velmi rychle opotřebovával. Případná vadná místa v kamenném bloku nebo desce se záplatovala.

Kámen byl od časných dob důležitým materiálem ve volné plastice. Vzhledem k charakteru a určení soch se škála neomezovala jen na místní suroviny. I v Mezopotámii, na kámen naprosto chudé, se kromě světlého, tmavého a růžového vápence, sádrovce a alabastru setkáváme se steatitem, *mramorem, pískovcem, čedičem, ojedinele též aragonitem, trachytem, brekcií, *onyxem, ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. – v dílech akkadských tvůrců a v *Lagaši – obdivujeme velmi častý, dokonale zvládnutý diorit, v Íránu najdeme vedle vápence, alabastru a mramoru též magnezit, serpentin a bituminózní horninu. Maloasijská a syrská sochařská využívali zkušenosti místních kameníků a pracují tak jako oni s vápencem, alabastrem, dále mramorem a dioritem, nejčastěji však s čedičem.

Analogické rozložení materiálu lze pozorovat také v dochovaných kamenných nádobách. Podstatně pestřejší skladbu najdeme u válečkových a razítkových pečetítek (*glyptika); připomíná spíše skladbu kamenů a polodrahokamů užívaných v odpovídající době v klenotnických dílnách (*šperky). Ve shodě s tehdejšími možnostmi jsou v ní zastoupeny především kameny měkké, snáze opracovatelné, případně dobře štěpné (barevné variety vápence, alabastr, mramor, steatit, serpentin, obsidián, malachit, *tyrkys, mikroklin, fluorit). Ve 3. tisíciletí př. n. l., s rozvojem *metalurgie, vzrůstá zájem o tvrdší polodrahokamy, jakými jsou v Mezopotámii *lapis lazuli, *karneol, *achát (včetně onyxu a sardonyxu). Postupně škálu doplňuje horský *křišťál, hematit (*krevel), *jaspis, markazit, porfyr, granát. Užití určitého druhu kamene ovlivňuje též *symbolika s ním spjatá a magická moc mu prisuzovaná (u jaspisu například léčivé působení a ochrana těhotných) (srov. *symbolika kamene).

Podobně jako kamenné nádoby se klenotnické suroviny opracovávaly sekáním různými dlátky, řezáním, *broušením a hlazením na *korálky, přívěsky, inleje; otvory se prováděly vrtáčky, otáčenými buď bezprostředně rukou, nebo uváděnými do chodu pomocí *luku či jinak

mechanizovaného pohybu. Jako vrtáčky sloužily pazourkové, rohovcové, případně jaspisové nebo karneolové, později též měděné nebo bronzové hroty, v podobě trubkových vrtáček pak velmi často i organické hmoty (tvrdé *dřevo, *rákos, *kost) ve spojení s vhodným abrazivem (dle povahy vrtané suroviny buď nečistý korund původem z jihozápadního Turecka či kykladského Naxu nebo jemný písek), napájeným olejem, vodou nebo octem (v případě *křemene). Otvory se vrtaly z obou protilehlých stran směrem do středu, aby se nepřehřál vrtáček a dále aby se nevylomila štěpina, kdyby na opačném konci prorážel vrtáček povrch předmětu. Jemné abrazivum (*písek, *hlína, pálená hlína), případně čedičová podložka, se užívaly též při finálním broušení hotového předmětu. Kruhové řezačky se užívaly sice až od počátku 2. tisíciletí př. n. l. (přičemž běžným nástrojem se staly teprve asi v 8. století př. n. l.), ale pečelní válečky z tak tvrdého materiálu jako je horský křišťál svědčí o tom, že v Mezopotámii byly ojediněle známy již ve 3. tisíciletí př. n. l. Možnost upevnit nástroj tak, aby se uvolnily obě ruce k opracování kamene, přispěla k podstatnému zdokonalení pracovních postupů. Řezačky se užívaly výjimečně i k *fasetování drahokamů (opětovně horský křišťál v *Sumeru ve 3. tisíciletí př. n. l.); obecně se však drahokamy brousily do tvaru kabošonu a fasetování se ve větší míře uplatňovalo až ve *středověku. Od 4. tisíciletí př. n. l. se řezbou, rytím a vrtáním tvořily *intaglie (s negativním vzorem) pro pečeti (glyptika) a od 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. též kameje (s reliéfním dekorem).

Klenoty se někdy přepracovávaly do módnější podoby a gemy zasazovaly druhotně. Po dlouhá staletí byly nejvýše ceněny sytě barevné opakní polodrahokamy, které v klenotech působily výrazným dojmem. Teprve v 1. tisíciletí př. n. l. vzrostla obliba jemně zbarvených a průsvitných druhů. Čiré drahokamy se ve starověku až do přelomu *letopočtu na Předním východě neuplatnily – snad i proto, že jejich tvrdost vzdorovala tehdy dostupným nástrojům.

Nejatraktivnější kameny dovážené ze vzdálených krajin (karneol, lapis lazuli, obsidián) od časných dob významně stimulovaly dálkový *obchod: daly se snadno přenášet, přesouvaly vysoké hodnoty při nízkých nákladech. Na obchodních *stezkách z východu vznikla překladiště a kamenická a klenotnická zpracovatelská střediska (Šahre Sochta, kde se lapis lazuli zbavoval balastu, Tepe Jahjá, kde se spojoval přísun tyrkysu ze střední Asie a karneolu z Indie, Tepe Hissar, Tepe Sialk, Tepe Gaura), která podstatně napomáhala širší kulturní výměně.

Kámen „sám o sobě“ (řečeno v nadsázce) dokonce vystačil k rozvinutí vyspělé starověké civilizace. Indiánští obyvatelé Střední a Jižní Ameriky po celou dobu rozvoje svých městských civilizací používali kov velmi málo, spíše výjimečně. Většinu základních nástrojů k práci, lovu, boji i rituálním obřadům vyráběli z kamene, pazourku, rohovce, obsidiánu a nefritu. Kamenem opracovávali kámen, z něhož stavěli svá *města, *pevnosti a chrámy a tesali sochy (viz *stavitelství Inků, megalitické, *Uxmal). I tvůrci vyspělých starověkých civilizací v Egyptě, Mezopotámii, Indii a Číně, kteří kovy znali a hojně používali, užívali nadále i kámen jako nástroj po mnohá staletí své historie. Egyptané zhotovovali pazourkové nože a srpové čepele až do doby římské, mezopotamští kameníci vyráběli kamenné moždíře a drtiče na obilí, čínští zemědělci používali kamenné motyky a stejně jako starověcí Indové vyráběli z kamene třecí misky na drcení a rozmělnění měkkých kamenů a barev, i různé paličky, moždíře a drtiče. Ale staré civilizace kámen především využívaly v monumentálním stavitelství a sochařství, které ovšem mají své počátky v pravěkém *megalitickém umění.

Staří kameníci používali při lámání a tvarování obrovitých kamenů kladiva a drtidla z houževnatých hornin. Tyto postupy jsou dobře patrné zejména na nedokončených egyptských kamenných monumentech a v lomech. Při pokusu v asuánském lomu experimentátoři odstranili replikami starověkých asi pětikilogramových čedičových (doleritových) koulí pětimilimetrovou vrstvu žuly ve vytloukaném příkopu zhruba za hodinu. Z tohoto údaje bylo vypočítáno, že například známý asuánský nedokončený *obelisk, dlouhý

41,75 m a o hmotnosti 1168 tun, mohlo uvolnit a vytvarovat za 15 měsíců asi 400 mužů – 260 z nich by prudce vrhalo z výšky čedičové pěchy na horninu a zbytek by odklízěl prach a kamenné odštěpky hromadící se ve vyloukaném příkopu. Tyto údaje, jak se zdá, potvrzují i egyptské prameny, které udávají, že dobývání menšího karnackého obelisku královny *Hatšepsut trvalo sedm měsíců. Dále byla při těchto experimentech zpochybněna hypotéza o lámání bloků pomocí vodou nasáklých a na *slunci bobtnajících klínů naražených do jamek vydlabaných ve skále. Klíny totiž ze svého lůžka spíše vyskakovaly, aniž by vyvinuly trhací účinek. Podobně udivující megalitické dílo jako starověcí Egyptané vytvořili o několik tisíciletí později v peruánských Andách *Inkové (viz *stavitelství Inků, megalitické).

Největší význam pro člověka měl však kámen v době lovecko-sběračského systému, v *paleolitu a mezolitu. Tehdy dominovala výroba *kamenné štípané industrie (*drasadla, *hroty, *rydla, *škrabadla), využívající zejména dobře štípatelné horniny (*obsidián, *radiolarit, *rohovce, *pazourek aj.), v případě jejich nedosažitelnosti i horniny a minerály hůře štípatelné (*křemen, *křemence aj.), v obou případech pokud možno snadno dostupné na povrchu ve formě valounů, konglomerátů či zlomků (rozsáhlejší hornická *těžba kvalitních surovin, po ojedinělých pokusech v paleolitu, začala až v neolitu).

Po zavedení zemědělství počínaje neolitem si rozmáhající práce se dřevem (*žďáření lesa, stavba domů aj.) vyžádala i výrobu *kamenné broušené industrie (*sekery, *tesly) z hornin jiných typů, zejména z *krystalických břidlic.

Z kamene se ovšem vyráběly i jiné předměty: *brousky, *drtidla, *kadluby, nádoby, *nátepní destičky, *otloukače, *přesleny, *výstružníky, *závaží, *žernovy aj.

Kámen (v širokém spektru minerálů a hornin vyvřelých, usazených a přeměněných) se od paleolitu podnes užívá rovněž k stavebním účelům (základy a zdivo obydlí nebo *opevnění, *profánní a *sakrační budovy, vnitřní *konstrukce *hrobů a *mohyl, *megality aj.), ve výtvarném umění a řemesle (*stély, obelisky, *sochy, *reliéfy aj.) i k vyjádření prestiže a společenského postavení (*amulety, *pečetní válečky a *prsteny aj.).

Rozsáhlým a složitým předivem vztahů mezi člověkem a kamenem (druhy kamene, jejich původ a vlastnosti, způsoby a formy užití aj.) se zabývá *petroarcheologie. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Jana Součková)

kámen, prubířský (zlatnický kámen), černý buližník, na němž zlatníci zkoušeli slitiny *zlata a *stříbra. Pomocí prubířského kamene rozeznávali, kolik je ve zlatě nebo stříbře příměsí ostatních *kovů. K tomu účelu sloužily zkušební jehly: sada zlatých drátků, z nichž každý má určitou příměs stříbra. Ke zkoušení stříbra byla určena sada drátků ze stříbra, z nichž každý měl určitou příměs *mědi. Na prubířském kameni se zkoumaným předmětem udělala čára, a vedle ní se vytvářely jehlami čáry tak dlouho, až některá z nich s barvou čáry hodnoceného předmětu souhlasila. Z toho vyplývalo, že zkoumaný předmět má takové množství příměsí jako zkušební jehla. Tento způsob testování kovů však není zcela spolehlivý. (Martin Hložek)

kámen, vztyčený [archeologie], víceméně neopracovaný sloupovitý kámen až balvan, uvedený člověkem do svislé polohy. Může stát buď v rámci složitějšího objektu kruhového (například *henge), řadového („kamenné řady“) nebo komorového (*megalitická hrobka), ale i samostatně, respektive v menších skupinách formálně nesouvisejících (monolity). V západní Evropě, zejména ve Francii (v Bretani), patří tento typ především *eneolitu až starší *době bronzové a je v tomto případě označován pojmem *menhir. Význam menhiru a představy s ním spojené jsou však, přes různé domněnky, dodnes nejasné.

V Čechách se vyskytuje několik vztyčených kamenů, vysokých maximálně kolem 3 m nad zemí, na víceméně původních místech (Drahomyšl, Klobuky, Praha-Horní Chabry) nebo již v muzeích (Březno), případně v *kontextu podpovrchových *lokalit (Libenice). Vzhledem připomínají menhiry, ale povahou i zeměpisně jsou bližší k vztyčeným kamenům středního Německa, s nimiž mají společnou i nejistotu nejen o účelu, ale i o době vzniku (téměř nikde

není prokázáno ani jejich pravěké stáří). Proto není vhodné užívat pro ně názvu menhir, ale ani pojmu *stéla; vhodnější je indiferentní pojem vztyčený kámen. (Karel Sklenář)

kámen, zlatnický, *kámen, prubířský.

kámen, zubní, mineralizovaný *zubní plak. Tvrdá hmota složená z organických a anorganických látek, která se usazuje na povrchu zubů, tvoří se nad dásní, na krčcích zubů v sousedství vývodů slinných *žláz nebo pod dásní, kde tvoří srpečkovité povlaky. Shromažďuje se u báze živého zubního plaku a je připevněn k povrchu zubu, dráždí dásně, odtláčuje ji od zubů, napomáhá vzniku parodontopatií a podporuje množení mikroorganismů. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

kámen, zubní subgingivální, *zubní kámen nacházející se na zubním kořeni, postupně jak dochází k ustupování *parodontu. Objevuje se ve slabších vrstvách než *supragingivální zubní kámen, ale je mnohem tvrdší (více mineralizován). U kosterního materiálu je obtížné jej odlišit od normálního zubního *cementu, protože mají stejnou barvu. Na *apikální hranici se v něm někdy mohou vyskytovat tmavé proužky. (Michaela Křivanová)

kámen, zubní supragingivální, *zubní kámen, který je připojen k zubní *sklovině na přechodu korunky v krček jako pásek indikující pozici hranice *gingivy. Silnější vrstvy, které už rostou déle, se nacházejí výše na korunce, nebo dokonce vytváří kolem korunky silný obal. Někdy se takto nachází jen na jedné korunce, jindy v celé *dentici. Jeho povrch je hrubý, má světle hnědou, smetanovou, někdy až tmavou barvu. U kosterního materiálu je často poškozen nebo zcela chybí. (Michaela Křivanová)

kamenina, *keramika, která se vyznačuje slinutým *střepem s vysokou pevností. Teplota výpalu se obvykle pohybuje mezi 1150 a 1350 °C. Pórozita kameniny by neměla přesahovat 2 %. Při produkci kameniny je důležitý střep s vysokým obsahem hliníku a nízkým obsahem tavic. Díky vysoké teplotě se tvoří sloučeniny hliníku a křemíku (mullit), které dávají kamenině charakteristickou tvrdost. *Čínština užívá termínu *cch'* jak pro kameniny, tak pro bílý průsvitný *porcelán. Jsou to totiž vesměs kameniny složením, glazurou i vlastnostmi příbuzné porcelánu, neboť jejich složkou jsou rovněž živce a kaolinité hlíny (*kaolin). Proto se tyto čínské kameniny někdy označují jako „porcelánovité kameniny“. Nejstarší porcelánovité glazované kameniny byly objeveny v čínských *hrobkách z doby asi 1500 let př. n. l., největšího rozkvětu dosáhly v 10.–15. století.

Kamenina se objevuje v Číně již za dynastie *Šang kolem roku 1400 př. n. l. Od 2. století př. n. l. známe jemnou bílou kameninu (*jüe*), která byla dál rozvinuta za dynastie *Tchang (618–907). Typická olivově zelená nebo hnědozelená barva a *živcové glazury ji řadí do rodiny *seladonů. Kamenina s živcovými glazurami se v Číně rozvíjela i v dalším období. Vedle ní se za dynastie *Sung (960–1279) objevila červená až tmavě hnědá neglazovaná kamenina (keramika *t'ien*). V 17. století byla tato keramika vyráběna v I-singu (provincie Ťiang-su) dovážena do Evropy, kde byla vysoce ceněna hlavně pro přípravu *čaje a také imitována (v Anglii, Německu a Nizozemí). Její popularita v Evropě mizí v 18. století spolu se vzrůstající oblibou porcelánu.

V Evropě prodělala kamenina svůj vlastní vývoj. Protokamenina s pórozitou kolem 5 % se vyráběla od poloviny 12. století v Porýní. Byla pálena na teploty mezi 1000 a 1100 °C. Vlastní kamenina se objevila na konci 13. století. Vykazuje pórozitu kolem 1,5 % a byla pálena mezi 1200–1300 °C. Střep byl však stále hrubší s patrnou příměsí písku. Jemná kamenina s pórozitou okolo 0,4 % se objevuje v druhé čtvrtině 14. století. Teplota výpalu se zvýšila až na 1300–1400 °C. Dosažení takové teploty bylo umožněno vývojem horizontálních *hrnčířských pecí, které byly postupně zdokonalovány až do 18. století. V 15. století se na kamenině objevují první *glazury. Zprvu vznikaly pravděpodobně náhodně reakcí popela s povrchem střepu při vysokoteplotních výpalech (viz *glazura, popelová). Postupně však v glazuře nahrazuje potaš soda, což svědčí o záměrném přidávání soli (viz *glazura, solná). Podle etnografických údajů bylo potřeba k výpalu keramiky v peci o objemu 30 m³ zhruba 45

hodin až 3 dny. V teplotním rozmezí od 1150 do 1200 °C byla do pece vhažována *sůl (v množství několik set kilogramů). Pak byla pec uzavřena. Tato *technologie působila značné znečištění ovzduší. V Kolíně nad Rýnem, kde hrnčíři pracovali ve středu *města, vznikl v 16. století tlak na přesunutí hrnčířských pecí za zdi města. Spor mezi hrnčíři a občany vyvrcholil úplným zákazem v roce 1556 spojeným s demolicí pecí a uvězněním zpupných hrnčířů.

Výjimečnost kameniny a z ní plynoucí prestižní postavení zboží mezi evropskou keramikou se promítlo do organizace produkce. V 16. století byla výroba organizována kolem jednotlivých keramických rodin. Hlavní produkční centra sestávala z několika vzájemně soupeřících hrnčířských rodin. Každá z rodin měla několik mistrů, kteří provozovali vlastní pece. Například v Siegburgu (Německo) bylo mezi lety 1572–1578 dvacet pět mistrů ze čtyř rodin. *Cechy byly řízeny členy vůdčích keramických rodin, kteří kontrolovali kvalitu výroby, ceny, množství produkce a obchodní práva. Kromě mistrů existovaly další dvě kategorie pracovníků: řemeslníci a učedníci. Podle otisků prstů na keramice z 13.–15. století se na výrobě podílely i děti, které pravděpodobně vykonávaly různé pomocné práce. Učedníky se mohli stát pouze legitimní nebo adoptivní synové mistrů. Bylo zapovězeno zaměstnat cizího *řemeslníka. Pokud mistr zemřel, mohla pokračovat ve vedení dílny jeho žena. Pokud se však znovu vdala, musela se vedení dílny vzdát. Podle záznamů se kvantita produkce v Siegburgu ve druhé polovině 16. století omezovala ve prospěch kvality. Rodiny pálily v průměru třikrát nebo čtyřikrát ročně. Sezóna výpalů keramiky byla omezena na období mezi červnem a prosincem. Celý systém sloužil k udržení exkluzivity kameniny, kterou produkoval jen úzký okruh hrnčířů. (Richard Thér)

kamenná broušená industrie, *industrie, kamenná broušená.

kamenná čepel, *čepel, kamenná.

kamenná doba, *doba, kamenná.

kamenná drobotvará industrie, *industrie, kamenná drobotvará.

kamenná industrie, *industrie, kamenná.

kamenná jádrová industrie, *industrie, kamenná jádrová.

kamenná štípaná industrie, *industrie, kamenná štípaná.

kamenné řady, *kámen, vztyčený.

kamenný hrot, *hrot, kamenný.

kamenotisk, *litografie.

kamenování, *trest smrti ukamenováním; uplatňován například ve starověkém Řecku nebo v *incké říši (za *cizoložství). Smrt ukamenováním byla trestem znamenajícím naprosté vyloučení z pospolitosti, která se bránila jakémukoli kontaktu s viníkem. Tato forma trestu je uváděna ve **Starém zákonu*. Odsouzený byl vyveden za *město a tam ukamenován. Židovský *zákon ji předepisoval za modlářství, *rouhání, čarodějnictví, svatokrádež, znesvěcení *sabatou nebo cizoložství. Dva svědci, nezbytní podle zákona při každém rozsudku smrti, hodili první kámen. Jan Evangelista podává zprávu o tom, jak k *Ježíšovi přivedli cizoložnou ženu. Ježíš řekl: „Kdo z vás je bez hříchu, první hoď na ni kamenem!“ a odmítl tak hříšnou ženu odsoudit (J 8,7). Kamenování bylo také v době pronásledování *křesťanů trestem proti víře v Ježíše a počalo se kamenováním sv. Štěpána.

V současné době je kamenování jako trest smrti přípustný za cizoložství ženy v některých islámských *zemích. (Jaroslav Malina)

kameny z dob červánků lidstva, *eolity.

kameny, dřevné, nepravidelné, kulaté mineralizované objekty. Nachází se ve dřeni většiny trvalých zubů, zvláště u starších lidí. Začínají mineralizovat jako samostatné útvary, ale později se připojují pomocí sekundárního *dentinu ke stěně dřevné dutiny. (Michaela Křivanová)

kameny, vařicí [archeologie, etnoarcheologie], kameny rozpalované v ohni a následně užívané k ohřívání tekutin nebo k pečení (masa aj.); tento způsob vznikl již od objevu *ohně v

paleolitu, užíval se až do *novověku a v rámci některých nativních kultur v *Oceánii a jinde dodnes. Zlomky kamenů rozpadlých působením ohně se označují jako termofrakty. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

kameralista (z latiny: *camerarius*, „komorník, komoří; úředník“), označení specialisty-odborníka administrativního a ekonomického zaměření z okruhu osvícenských myslitelů za *vlády *Marie Terezie (1717–1780) a *Josefa II. (1741–1790). V 60. letech 18. století vznikly na *univerzitách ve Vídni a v Pešti stolice policejní a kamerální vědy s hlavním představitelem Josefem von Sonnenfelsem (1733–1817); jeho učení překonalo *názory *merkantilismu a doplňovalo ho učením o úloze absolutistického státu, o zdokonalení daňového systému; kameralisté se také zabývali úvahami o *řemeslech a *zemědělství. Nositeli této politiky a idejí byli zejména *úředníci. (František Čapka)

Kamerunci, obyvatelé Republiky Kamerun v západní Africe; přes 16 milionů obyvatel (odhad z roku 2005). Nejsou jednotného původu, žijí zde příslušníci *súdánských, *bantuských a bantoidních etnik; nejpočetnější jsou dnes *Arabové a *Fulbové na severu *země, *Bamilékové na západě a *Bamumové, *Ibové aj. na jihu. Na území Kamerunu vznikala významná společenská a kulturní střediska už od starověku. Od 11. století bylo území islamizováno a v 18.–19. století ovládnuto Fulby. Od poloviny 19. století bojovali Kamerunci proti francouzské a britské *kolonizaci, ale jejich boj byl dovršen teprve v letech 1960–1961, kdy byla uznána nezávislost nejprve francouzské a o rok později anglické části Kamerunu. Posléze v roce 1972 byly obě části sloučeny a vznikl Kamerun. Věřící jsou převážně *křesťané a *muslimové. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

kami (z japonštiny: *kami*, „božstvo“), transcendentní síla vlastní *přírodě a přírodním jevům, která byla vyznávána v *šintó, původním *polyteistickým náboženství obyvatel japonských ostrovů. Jako kami byly uctívány hory (například hora Fudži), ale i skály, vodopády, řeky, prameny, hadi, ptáci apod., jevící se v dané lokalitě jako mimořádné. Později do kategorie kami vstoupily i některé historické osobnosti, jako například bůh písemnictví Sugawara no Mičizane z 9. století, známý jako kami Tendžin. (Klára Macúchová)

kamikaze (z japonštiny: *kamikaze*, „božský vítr“), japonští piloti-sebevrazi, nazvaní podle tajfunu, který ve 13. století zničil mongolské invazní loďstvo; sebevražedné letecké jednotky byly zformovány v létě 1944 z popudu admirála Takadžiró Ónišiho (1891–1945) a poprvé byly nasazeny do akce v bitvě u Leyte (25. 10. 1944). Největšího úspěchu dosáhly v bojích u Okinawy na jaře 1945, kde potopily 26 lodí a dalších 217 poškodily (u Okinawy padlo více než 300 „kamikaze“). Za *druhé světové války provedli celkem na 5 000 útoků. Zprvu to byli dobrovolníci, ke konci *války však létali na rozkaz. (František Čapka)

Kamilarojové, původní etnikum australských domorodců v oblasti horního toku řeky Darlingu v Novém Jižním Walesu ve střední Austrálii; celkový počet asi 1 000 příslušníků (v roce 1984), kteří dosud zachovávají starobylé *zvyky a *obyčeje *partriarchální společnosti nomádských sběračů a lovců z předhistorického období. (Viz též *Austrálci.) (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Kaminaljuyú, dnešní předměstí Guatemaly, rozsáhlé obřadní a obchodní středisko *mayské kultury (1200 př. n. l.–900 n. l.) v Guatemalské vysočině. V pozdním předklasickém období po roce 300 př. n. l. se rozrostlo v mohutný komplex asi sta *pyramid z *hlíny a sušených cihel s chrámovými *stavbami na vrcholech, uvnitř často s *hrobkami vybavenými *keramikou, *jadeitem, *obsidiánem, *bavlnou. Monumentální *skulptura tohoto období odráží izapský styl. Archeologie i pohřby klasického období ukazují na silný vliv *Teotihuacánu. (Jaroslav Malina)

kampaň „občanské neposlušnosti“, nenásilné protesty proti britskému koloniálnímu režimu v Indii zahájené 12. 3. 1930. Vůdčí osobností byl Móhándás Karamčand *Gándhí, zvaný Máhatmá („Velká duše“) (1869–1948). Vyhlásil 11 bodů proti britskému vykořisťování (mezi nimi i zrušení solného monopolu). V březnu 1930 podnikl „solný pochod“ k mořskému

pobřeží (velký ohlas, zejména u rolnictva). Krutě zasáhla britská policie, vyvrcholení přineslo několik povstání, znovu vyhlášena v roce 1933. (František Čapka)

kampaň, veřejná, záměrné působení na *společnost s cílem upozornit na *konkrétní problém apod. (Marie Dohnalová)

kampeličky, drobná *úvěrová družstva, respektive záložní a spořitelní *spolky nazvané podle jejich propagátora Františka Cyrila Kampelíka (1805–1872), výrazné osobnosti českého společenského a hospodářského života v polovině 19. století. Kampeličky byly zaměřeny na poskytování levných úvěrů malým a středním živnostníkům, zemědělcům i příslušníkům jiných středních vrstev. V *českých zemích s přestávkami působily od roku 1890. (Marie Dohnalová)

Kampové (Campa, Atzíri, Chunchu, Kuruparia, Tampa), původní *indiánská populace obývající východní svahy And v Peru v počtu 25 000–55 000 lidí. *Jazyk patří k předandské skupině *arawacké rodiny. V předkolumbovském období tvořili *kmenový svaz, který byl součástí *incké říše. V době španělské *conquisty kladli dlouho odpor dobyvatelům (až do konce 18. století). Odmítali kontakt se západní *civilizací, část populace se dosud vědomě izoluje. Udržují tradiční způsob života, jsou zemědělci, lovci a sběrači. Žijí v malých *vesnicích obývaných skupinami příbuzných a vedených volenými *náčelníky a radou starších. (Zdeněk Tvrдый)

kampučtina, *khmerština.

Kanaán (též Kanaan), původní název syropalestinské oblasti, zejména jejich pobřežních částí, řecky nazývaných *Foiníkie. Slovo značí původně purpurovou barvu (akkadsky: *kinachchu*) a purpurovou látku, k jejímuž barvení se užívalo *barviva, získávaného z některých druhů mořských měkkýšů. Od počátku 3. tisíciletí př. n. l. byl Kanaán osídlen semitskými *Kananejci, kteří sem přinesli městskou *civilizaci a vytvořili zde řadu *městských států. Podle *Starého zákona žili Kananejci na pobřeží a při údolí Jordánu, zatímco další etnické složky zvané souhrnně *Amorejci sídlili na vysočinách. Nejdůležitějším pramenem pro starší dějiny Kanaánu jsou tabulky z *archivu *faraona *Amenhotepa IV. – Achnatona z Achetatonu – *Tell el-Amarny. Tabulky obsahují mimo jiné korespondenci místních kananejských vládců (*Byblos, *Ugarit, Bejrút, *Sidón, *Týr, Akko, Aškalón, *Megiddo, Gezer, *Jeruzalém, *Lakíš, Chebrón aj.) s faraony Amenhotepem III. a Amenhotepem IV. – Achnatonem z 15.–14. století př. n. l. K zásadnímu zlomu v dějinách Kananejců došlo od 13. století př. n. l. Značnou část Sýrie získali *Aramejci, kteří zde vytvořili aramejské *království s hlavním *městem Damaškem. Samotný Kanaán obsadily postupně izraelské *kmeny (*Izrael) a podmanily si tamní kananejské městské státy. Jižní část pobřeží obsadili *Pelištejci, kteří zde vytvořili pět městských států. I když skupiny Kananejců ještě dlouho přeživaly, zachovali se Kananejci jako kompaktní etnický celek jen na části pobřežního pásu, pro kterou se později užívalo řeckého názvu *Foiníkie. *Foiničané byli tedy bezprostředními potomky Kananejců a jejich vzdálenějšími příbuznými byli rovněž *Karthágiňané – Punové. Hlavní pramen pro toto mladší období Kanaánu tvoří texty Starého zákona. Ty ovšem zaujímají vůči Kananejcům nepřátelské stanovisko a systematicky polemizují s kananejským náboženstvím, které dlouho přeživalo a bylo posilováno vlivy ze sousední Foiníkie.

Kananejské *náboženství bylo zemědělského charakteru a odráželo potřeby a tužby usedlé agrární *společnosti, závislé na dešti a vláze. *Mýty se proto soustřeďují na dosažení plodnosti země, *přírody i samotného *člověka. Kananejská *mytologie byla zřejmě úzce příbuzná s mytologií Ugaritu a Foiníkie. Svým způsobem můžeme ugaritskou a foinickou mytologii považovat za dvě *varianty základní mytologie kananejské. Cílem mýtů, spojených s příslušnými *rituály, bylo zajistit hojnou úrodu a cyklus plodných let. Nejvyšší postavou *panteonu byl El, později v helénistické době ztotožněný s řeckým bohem Kronem. Především však vystupuje v kananejském náboženství do popředí bůh *Baal a ženské bohyně *Astarte, Aširtu (Athirat) a Anat. Jejich *kult v kananejské oblasti dokazují četné sošky nahých ženských postav,

pocházejících z 2. tisíciletí př. n. l. Tyto bohyně *lásky, *sexuality a *plodnosti byly zpravidla také bohyněmi *války a lovu, jako například bohyně Anat, která vystupuje v ugaritské mytologii jako manželka a sestra Baala. Texty Starého zákona zmiňují z kananejských bohů především Baala a bohyni Aširtu. Pod tím jménem (Ašera) se ve Starém zákoně rozumí také místo, kde byla tato bohyně uctívána, zpravidla vyvýšenina či háj s *idolem dřevěného sloupu. Přesto, že se ve Starém zákoně proti kananejskému náboženství ostře vystupuje, byl jím Izrael mnohdy ovlivněn. Tak například v *bibli zmiňovaná mořská příšera *Livjatan existuje již v ugaritské mytologii a jméno ugaritského Danela souzní se jménem spravedlivého a moudrého *Daniela, zmiňovaného v bibli (Ez 14,14.20 a 28,3). Biblický zákaz vařit kůzle v mléce jeho matky (Ex 23,19; 34,26; Dt 14,21) se také zřejmě vztahuje ke kananejskému rituálu, který je zmíněn v ugaritských textech. Také po stylistické a terminologické stránce poskytují ugaritské texty řadu paralel k Starému zákonu. (Vladimír Sadek)

Kanaánci, *Kananejci.

kanaánské náboženství, *náboženství, kanaánské.

kanaánština, *vymřelý severozápadní *semitský jazyk užívaný v 2. tisíciletí př. n. l. na většině území Palestiny. (Viz též *Kananejci.) (Jaroslav Malina)

Kanad'ané, souhrnné označení pro obyvatele Kanady v celkovém počtu více než 32 miliony obyvatel (odhad z roku 2007). Většina Kanad'anů je anglofonního původu (62 %) a hovoří anglicky, část je frankofonní (30 %) a hovoří francouzsky a ostatní jsou příslušníci smíšených nebo původních etnik *indiánů, *Inuitů a různých národnostních menšin evropského původu. Národnostní složení je velmi rozmanité: na formování kanadského národního společenství se nejvíce podíleli *Angličané, *Francouzi, *Irové a příslušníci řady dalších evropských *národů a *národností, avšak jen z malé části původní eskymácké (Inuité) a indiánské obyvatelstvo (1,2 %), dále někteří američtí *černoši a *míšenci a menšiny *Číňanů, *Japonců a jiných asijských etnik. Nejstarší obyvatelé, severoameričtí indiáni ze skupin *Algonkinů, *Athapasků, *Irokézů ad., přišli na území Kanady již koncem *pravěku; někteří z nich, například Irokézové, vytvořili před příchodem Evropanů, počátkem 16. století, kmenovou federaci (Irokézská liga). V roce 1535 byla Kanada prohlášena francouzskou državou, počátkem 17. století zřídili Francouzi *kolonii Nová Francie (Québec) a Angličané kolonii Nové Skotsko (Halifax). V roce 1763 byli Francouzi poraženi a Kanada postoupena Velké Británii (pařížský *mír). V roce 1840 byly obě části Kanady sjednoceny a roku 1931 získala Kanada nezávislost v rámci Britského společenství národů. Věřící jsou většinou *katolíci nebo *protestanti. (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrđý)

Kanakové, *Havajané.

kanál, Alcockův, **canalis pudendalis*.

kanál, karpální, **canalis carpi*.

kanál, tříselný, **canalis inguinalis*.

kanalizace (z francouzštiny: *canalisation*, „kanalizace, potrubí“), zařízení (sít' stok) sloužící k odvádění, popřípadě vyčištění odpadních a srážkových vod z lidských sídel. Poprvé se objevuje na *Předním východě, kde byla již od *pravěku součástí sídlišť a její rozsah a význam se zvýšil zvláště ve *městech (od počátku 4. tisíciletí př. n. l.). Kanalizace zde měla zpravidla dvojí účel. Sloužila jako svod dešťové vody do velkých nádob nebo do zděných a hliněných cisteren a k odvodu splašků z příbytků (včetně *paláců a *chrámů) do sběrných otevřených kanálů. Nejstarší formou odpadního kanálu byl otevřený žlábek ve tvaru U, ústící do trativodu. Od konce 3. tisíciletí př. n. l. se setkáváme i s hliněnými trubkami o délce jednoho „lokte“, vyráběnými na *hrnčířském kruhu nebo na rotační desce hrnčíři. Potrubí bylo spojováno zasunutím do „límce“ a utěšňováno asfaltem. Ve větších městech (například *Aššur, *Babylon, *Byblos, *Jeruzalém, *Ninive) existovaly od konce 2. tisíciletí př. n. l. i kanalizační větve, ústící do zděných stok a šachet (přepadových septiků). Některé z cihlových stok vysokých až 1 m měly klenbu nebo byly kryty kamennými deskami. V mezopotamských,

anatolských a syropalestinských městech byla kanalizace součástí drenáží, které odvodňovaly mokřadla a prohlubně na cestách a ulicích. V I. tisíciletí př. n. l. ústily sběrné stružky a trubkovody do tzv. studnic (technické) vody, používané k mytí a zavlažování zahrad.

Sídlíštní archeologie, která věnuje v poslední době stále větší pozornost výzkumu infrastruktury starověkých měst, považuje za kanalizaci v podstatě všechny rozvody, tedy i přívody vody (*vodovod) z přirozených zdrojů (prameny, rybníky, jezera) a toků (potoky, řeky) k příbytkům. Zásobování obyvatel měst pitnou a technickou vodou patřilo k předním povinnostem státní správy. Vrchol kanalizační *techniky představuje nález tzv. „čističky“ z města *Uruku (jižní *Mezopotámie, 6. století př. n. l.), kde byly mechanické nečistoty ve zděné zdrži o rozměrech 3x5x1 m odstraňovány pomocí sedimentačních mezistěn a rákosových rohoží. (Blahoslav Hruška)

kanálky, Haversovy, součásti osteonů *kompaktní kostní tkáň, obsahují cévy. (Ladislava Horáčková)

kanálky, Volkmannovy, příčně orientované kanálky v *kompaktní vrstvě *dlouhých kostí, které ústí do *kanálků Haversových; obsahují cévy z *periostu. (Ladislava Horáčková)

Kananejci, *Kannanejci.

Kaňariové, vymřelá skupina jihoamerických *indiánských etnik v jižním Ekvádoru. *Jazyk patřil do severní skupiny rodiny čimú. Byli usedlí zemědělci a chovatelé *lam, doplňkem byl *lov a *rybolov. Byli ovládnuti *Inky a v 16. století *Španěly; do konce 19. století z velké části vymřeli, zbytek splynul s okolními indiány, nebo se smísel s *bělochy. (Zdeněk Tvrдый)

kanaválie (*Canavalia*), rod rostlin z čeledi bobovitých (*Leguminosae, Fabaceae*). Zahrnuje asi 50 druhů. Mezi významnější *luštěniny jihoamerického původu patří *Canavalia ensiformis* a *Canavalia gladiata*, popínavé rostliny s trojčetnými listy. Pěstují se v Jižní Americe, USA a ve východní Asii. (Petr Bureš)

kancelář, dvorská, nejdříve zčásti, od roku 1620 definitivně od říšské kanceláře oddělené správní, finanční a soudní *úřady pro rakouské *dědičné země. Samostatné kanceláře (česká i rakouská) byly roku 1749 zrušeny a nahrazeny společným *Direktoriem pro veřejné a kamerální záležitosti, jehož agendu převzala od roku 1762 Spojená dvorská kancelář česko-rakouská. Jako nejvyšší správní a politický úřad *monarchie existovala do roku 1848 (poté změněno na ministerstvo zahraničí). (František Čapka)

kancerogen (z latiny: *cancer*, „rak, rakovina“ a řečtiny: *gennaó*, „rodím, způsobuji“), fyzikální nebo chemický faktor způsobující vznik rakoviny. (Petr Bureš)

kancionál (z latiny: *cantionalis*, „týkající se zpěvu“), náboženský zpěvník v podobě velké knihy; soubor duchovních písní s nápěvy (doplňeny o důležitá ponaučení týkající se *víry a o různé *modlitby), tvořících součást bohoslužeb *křesťanských církví, ve *středověku býval bohatě výtvarně zdoben. Největší rozmach v *českých zemích byl zaznamenán v 16. století, ale už předtím vznikl například husitský *Jistebnický kancionál*, poté *Šamotulský kancionál* (1561) a *Ivančický kancionál* (1564) *Jednoty bratrské. V době pobělohorské byly vydávány jen katolické kancionály (*Zdoroslaviček na poli požehnaném*), často odrážející *mariánský kult. Úpadek nastal v roce 1784 po zrušení literárských bratrstev Josefem II. (1741–1790), kdy byl vydán úřední zpěvník *Normální zpěvy*, který měl nahradit všechny doposud používané kancionály. (František Čapka)

kancléř (z latiny: *cancellārius*, „kancléř; představený kanceláře; soudní písař“), vysoký dvorský *úředník, správce kanceláře (královské, prezidentské, univerzitní či biskupské); v *českých zemích se poprvé uvádí v době *vlády Soběslava I. (tj. v letech 1025–1140). Kancléř odpovídal za obsah královských listin, byl královým rádcem a důvěrníkem (řešil otázky diplomatické), byl nejvýznamnějším úředníkem českého státu, vybírán z panského stavu, jmenován na pět let. Společně se zrušením České královské kanceláře (1749) skončila i tato funkce, později (1753) byla opět formálně obnovena, ale spojena s rakouským

kancléřstvím. Od vzniku České republiky vede Kancelář prezidenta republiky. (František Čapka)

Kandert, Josef (22. 7. 1943, Praha), český etnolog a sociokulturní antropolog; vedoucí Katedry sociologie Fakulty sociálních věd *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1966 absolvoval obory etnografie, folkloristika a afrikanistika na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 1969 je vědeckým pracovníkem Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur v Praze, od roku 1998 vedoucím Katedry sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Výzkumy prováděl v Nigérii, na Pobřeží Slonoviny, v Etiopii, v Zimbabwe a také na Slovensku. Od roku 1992 přednáší sociální a kulturní antropologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Je autorem knihy *Afrika* (1984) a dalších monografií a článků věnovaných africkým kulturám a problematice společenských vztahů „přírodních“ národů. Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Absolvoval četné badatelské a přednáškové pobyty v Nigérii, Portugalsku, USA, ve Velké Británii a v dalších *zemích. Je členem Národopisné společnosti, European Association of Social Anthropologists a Slovenské národopisné společnosti. Kontakt: Prof. PhDr. Josef Kandert, CSc., Katedra sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 159 00 Praha 5-Jinonice, e-mail: kandert@mbox.fsv.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

kandidóza, infekce vyvolaná kvasinkou rodu *Candida* (například *Candida albicans*). U člověka žijí kandidy jako saprotytické organismy v trávicím *ústrojí a v *pochvě. Onemocnění vyvolávají pouze při oslabení organismu (například cukrovkou, *nádorem, léčbou antibiotiky či kortikoidy). Nejčastěji způsobují povrchové *záněty sliznic (zejména v pochvě a v *dutině ústní – u kojenců způsobují moučnivku) nebo *kůže. Ke vzniku hlubokých orgánových *mykóz dochází vzácně. Napadeny pak bývají zpravidla *plíce a trávicí systém, výjimečně i jiné orgány, u nichž vyvolávají obvykle chronický granulomatózní *záněť. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kandomble, *candomblé.

Kandžur (tibetsky: *bka'-gju*, doslova „Překlad slov [Buddhových]“, první část tibetského buddhistického *kánonu obsahující na 1 100 ze *sanskrtu přeložených základních děl buddhistické věrouky, filozofie a mnišské disciplíny.

První překlady se datují z 8. století a celý soubor byl kodifikován ve 14. století polyhistorem *Butön Rinčendubem (1290–1364). Existuje několik rukopisných, xylografických a tištěných vydání *Kandžuru* (a Tandžuru), například narthangské, dergeské, čoneské, pekingské, lhaské a další. (Viz též *Tandžur.) (Josef Kolmaš)

Kandžutové, *Burušaskové.

kanelovaná keramika, *kultura s kanelovanou keramikou.

kanelování [archeologie], žlábkování (svislé, šikmé i vodorovné, přímé či obloukové) povrchu keramických nádob před vypálením; Podle tohoto způsobu výzdoby byl odvozen název *kultury s kanelovanou keramikou, vyskytuje se však i v jiných obdobích, například ve střední až pozdní *době bronzové. (Karel Sklenář)

Káneš (chetitsky: Néša), významné *město v *Malé Asii, jehož trosky ukrývá dnešní pahorek Kültepe u *vesnice Karahöyük, asi 20 km severovýchodně od Kayseri. Sídlo v úrodné pláni, jíž vévodí Erciyas dağı (3916 m), se patrně již hluboko ve 3. tisíciletí př. n. l. stalo křižovatkou významných spojnic mezi jižní a severní, západní a východní *Anatolií. Archeologické výzkumy dosáhly omezenými sondami zatím do vrstev rané *doby bronzové I a zachytily obytné domy a místní *varianty *keramiky. Protože výkopy nemohly prostoupit do větších hloubek ve vlastním jádru města, neboť tam leží důležité památky z pozdější doby, odhalily první monumentální *stavbu až v rané době bronzové III (vrstva 12, přibližně 22. století př. n. l.), kdy městské

centrum zřejmě již zaujalo větší plochu. Je jí budova typu řeckého *megara s antovým průčelím a hlavní síní o půdorysu 11x12,5 m, která bývá interpretována jako *palác nebo *chrám. Vedle starší monochromní keramiky se v tomto *horizontu objevuje tzv. „přechodné zboží“ s malovanou geometrickou výzdobou; *importy syrské keramiky v Káneši dovolují synchronizaci této fáze s obdobím akkadské říše v *Mezopotámii.

V následující střední době bronzové dosáhla Káneš svého největšího rozkvětu a významu. Město tehdy bylo uspořádáno ve třech soustředných kruzích – *citadele, horním a dolním městě – obepnutých *hradbami či ochranným *valem. Citadela ležela takřka v samém středu a byla tvořena palácovým komplexem (vrstva 7–8) o rozloze 13 000 m², který kromě reprezentativní funkce – sídla vládce *městského státu – sloužil rovněž účelům správního a hospodářského střediska. Svým rozvržením (k ústřednímu dlážděnému nádvoří přiléhaly ceremoniální, obytné, správní a skladovací prostory propojené sloupovím) předznamenával principy pozdější chetitské architektury. Palác byl opevněn zdi z mohutných *andezitových kvádrů, která v mladší stavební fázi (vrstva 7) byla přinejmenším místy zdvojená nebo zesílená věžemi. Horní město tvořilo střední prstenec, odpovídající oválu dnešního pahorku s jeho rozlohou 550x450 m. Také ono bylo chráněno *opevněním; tyto hradby nebyly sice dosud prozkoumány, jejich průběh se však zřetelně rýsuje ve zvýšeném okraji pahorku. V horním městě, již mimo zdi citadely, byly odkryty další monumentální stavby: palác (ve vrstvě 8 v jižní části pahorku), budova čtvercového půdorysu, z jejichž rohů vyčnívaly předsunuté věže (vrstva 7), budova, na jejíž podlaze (vrstva 7) byla objevena bronzová dýka s nápisem vládce Anitty. Na několika místech poblíž obvodu pahorku byla rovněž soukromá obydlí. Dolní město bylo situováno ve vnějším okruhu v pláni pod pahorkem. Jeho trosky nepřevyšovaly nikterak výrazně okolní terén (maximálně 2 m oproti 20 m převýšení v případě pahorku skrývajících horní město). Bylo to dáno podstatně kratší historií osídlení: první obyvatelé tu založili své stavby právě až ve střední době bronzové a po čtyřech sídelních vrstvách, v nepokojích v závěru této dějinné etapy, dolní město opět opustili. Dolní město chránil val, který probíhal ve vzdálenosti asi 500 m od okraje městského pahorku, tj. od hradeb horního města. Ze samotných údajů je zřejmé, že Káneš se ve střední době bronzové rozrostla ve skutečné starověké velkoměsto o průměru až 2 km, v jehož zdech žilo odhadem 20 000–30 000 lidí. Velkoplošné výzkumy prostoru dolního města přinesly mimořádně bohaté výsledky a jednoznačně prokázaly, že tu ležely obchodní čtvrti – tržiště a kupecká sídla –, které pro výstižnost označujeme slovem, vypůjčeným od jejich vlastních obyvatel: *kárum* (akkadsky: „přístav, středisko obchodu“).

Jeho nejstarší vrstvy (kárum Káneš III–IV), ležící nad panenskou půdou a dosažené zatím jen v omezeném rozsahu, charakterizuje v ruce vyráběná tzv. „kappadocká“ keramika, zdobená geometrickou *malbou a ve střepech doložené severosyrské importy; datují se do 1. poloviny 20. století př. n. l. Vývoj vrcholí ve vrstvě kárum Káneš II (odpovídající vrstvě 8 na pahorku). Dolní město bylo tehdy hustě zastavěno samostatnými obytnými domy, eventuálně uzavřenými obytnými bloky, seskupenými kolem dlážděných ulic, opatřených částečně kanalizací. Domy měly zvláštní prostory pro obchody, sklady, *archivy, kuchyně a obytné místnosti; v případech, kdy byly dvoupodlažní, situovaly soukromé, rodinné prostory do poschodí. Jejich obyvatelé užívali nyní již na kruhu točenou, geometrickými vzory malovanou keramiku, vedle ní však technicky jedinečné monochromní nádoby z jemné hlíny, vynikající odvážnou tektonikou tvarů i vysoce leštěným červeným povlakem. Toto zboží, nesoucí někdy tzv. „královské“ keramické značky, je předzvěstí keramiky budoucích staletí. Zřejmě rituálním účelům sloužily početné *zoomorfí nádoby a rhyta. K běžné výbavě obydlí II. vrstvy patřily pečetní válečky staroasyrské, starobabylonské, syroanatolské či lokální anatolské provenience.

Nejvýznamnějšími nálezy II. vrstvy byly ovšem hliněné tabulky s účetními, právními a správními záznamy v *klínovém písmu. V některých domech byly pečlivě uspořádány ve skutečné archivy a uloženy ve zvlášť chráněných místnostech. Jsou to první písemné prameny na maloasijské půdě a poskytují neocenitelné informace o životě ve střední Anatólii ve 2.

polovině 20. až 1. polovině 19. století př. n. l. Jejich autory byli asyrští kupci, kteří přišli ze starého *Aššuru do Malé Asie, aby tu směňovali prvotřídní mezopotamské *tkaniny a *cín za domácí *stříbro, případně *zlato a doplňkově, snad jen v rámci Malé Asie, obchodovali též s mědí a místními *textiliemi. Písemnosti z kárum Káneše II dokumentují činnost několika generací asyrských kupců, kteří v Malé Asii působili prokazatelně nejméně 129 let (doložena jména tolika po roce se střídajících vysokých asyrských správních *úředníků [*eponym]), a to v době *vlády asyrských *králů Erišuma I., *Sargona I. a Puzur-Aššura II. Zdá se však, že asyrští kupci navázali obchodní styky s Malou Asií již podstatně dříve. Vrstvy kárum Káneš III–IV jsou toho patrně hmatatelným dokladem. Máme však ještě starší písemné opory pro tuto hypotézu: archivy syrského města *Ebly hovoří o obchodním středisku v Káneši již kolem roku 2400 př. n. l. a podobné, i když legendárně zabarvené zprávy přinášejí i nápisy králů akkadské dynastie. Tak jak se situace jeví na podkladě dnes známých pramenů, obchodní osada v Káneši byla zřejmě nejstarším asyrským emporiem v Anatólíi. Jak se obchodní styky rozvíjely, stala se zřejmě mateřskou osadou a konečně formálním ústředím celého systému asyrských *obchodních osad v prostoru střední a jihovýchodní Malé Asie.

Kárum Káneš II. vrstvy bylo zničeno požárem, který vypukl náhle a přinutil tak obyvatelstvo, aby většinu svých mobilii ponechalo na místě. Spáleniště přikryly sutiny o mocnosti asi 2 m; archeologové z toho usuzují, že kupecké firmy dlouho – snad asi 40 let – otálely s návratem do osady. Usadily se zde znovu až za vlády asyrského krále *Šamši-Adada I. a setrvaly asi 50 až 70 let (zánik obchodní osady). Svými obydlími a jejich *inventářem vytvořily sídelní vrstvu Ib. Neliší se podstatně od předchozí vrstvy II, neliší se však především vůbec od dokladů místní anatolské kultury. Kdybychom neměli k dispozici tisíce asyrských písemných záznamů, netušili bychom, že v Malé Asii žili po tak dlouhou dobu a v tak vysokém počtu homogenní skupiny cizího etnika. Vrstva kárum Káneš Ib (odpovídá vrstvě 7 na pahorku) se vyznačuje dalším vývojovým stupněm keramiky, novými typy *idolů odlévaných z olova do mělkých forem; po dlouhé staletí trvající přestávce se vrací k starému lokálnímu druhu pečetidel (*glyptika) – pečetním razítkům (pečetní válečky, zejména místních vzorů, se však udržují nadále). Archivy asyrských klínopisných tabulek i v této vrstvě podrobně zachycují obchodní a finanční transakce, i když již nejsou tak početné jako ve vrstvě II. Zato se však v této době objevují první, rovněž asyrsky psané dokumenty v horním městě na pahorku. Jsou nepochybně zaznamenány místními anatolskými *písaři pro jejich domácí vládcy (doložena posloupnost sedmi panovníků: Varšama, Inar, Churmili, Charpativa, Turupani, Pitchana, Anitta). *Asyrština se tedy v této době stává nástrojem obecného dorozumění, diplomatickým jazykem. Také na několika tabulkách v kárum Ib a na bronzové dýce v paláci v horním městě (vrstva 7) našli archeologové jméno vládce Anitty. Usoudili, že to byl právě Anitta, který svým dobovačným tažením vyvrátil horní město i obchodní osadu pod pahorkem. Osídlení pokračovalo krátce ještě nad tímto spáleništěm. Kárum zažilo ve vrstvě Ia opět určitý stavební ruch, byly však renovovány a užívány znovu i některé objekty z vrstvy Ib. Rozsah osady byl ovšem výrazně menší. Totéž platí i o dvou stavebních fázích na pahorku, patřících již starochetitské kultuře a závěru střední doby bronzové. Prostor obchodní osady pod pahorkem nebyl již v pozdní době bronzové osídlen. Sloužil jen v obdobích mnohem pozdějších jako pohřebiště. Obyvatelstvo se však v pozdní době bronzové nevrátilo ani do vlastního města Káneše na pahorku.

Teprve v pozdně chetitském období v 1. tisíciletí př. n. l. (v *době železné) se na pahorku znovu objevila rodinná obydlí. Nejlépe je dochována pozdně chetitská vrstva na citadele. Byla rekonstruována kamenná hradba (a znovu užitá v *helénistické a *římské době). Zlomky *reliéfů na ortostatech naznačují spojení s pozdně chetitskými státy v jižní Malé Asii (*Tabal). Malovanou keramikou a bronzovými *sponami jsou v Káneši doloženi *Frygové. Město bylo znovu hustě osídleno v *helénistickém období. Jeho obyvatelé místy použili pro své stavby materiálu ze starých monumentů. Dosavadní výzkumy přinesly asi 15 000

písemností, početné doklady drobného umění, uměleckého *řemesla, všedního náčiní, pozůstatků architektury aj. (Jana Součková)

kanibal (termín odvozen od jména karibského etnika Karibů, které Kryštof Kolumbus zkomolil na *Caribales* [Carib]; *Karibové byli obávaní válečníci a provozovali rituální *kanibalismus):

1. lidojed, lidožrout;
2. přeneseně surovec, ukrutník. (Jaroslav Malina)

kanibalismus, v širším slova smyslu označuje požívání jedinců vlastního, popřípadě příbuzného druhu. V případě člověka se označuje také jako *antropofagie; jde o pojídání lidského masa a zvláště některých vnitřních orgánů (například *srdce, *jater aj.), praktikované zřejmě už v *paleolitu, ale i v zemědělských kulturách počínaje *neolitem. Jako jeden z nejstarších dokladů antropofagie bývají uváděny nálezy z prostředí **Homo antecessor* v *Atapuerce ve Španělsku, **Homo erectus* v *Čou-kchou-tien v Číně a **Homo neanderthalensis* v Krapině v Chorvatsku; ale nálezy fragmentace kosterních pozůstatků, které zde antropologie registruje, ještě nemusí být dokladem konzumace.

Kanibalismus byl součástí celého souboru sociálních a rituálních zvyklostí. Často se pojil s představou přenosu oceňovaných vlastností pojídané osoby (statečnosti, síly, obratnosti apod.).

Zvláštní formu představuje endokanibalismus, obřadní pojídání zesnulých jedinců z vlastního *společenství; v minulosti byl patrně rozšířen – například u mnoha etnik Ameriky: nebožtík byl spálen a jeho popel a rozdrčené *kosti se rozmíchaly v rituálním nápoji, který pozůstalí vypili, ve víře, že v nich tak bude zemřelá osoba žít dál. V předkolumbovské a částečně i v pokolumbovské *Mezoamerice představoval kanibalismus význačný náboženský *akt, související s rituály lidských obětí. Informace z mayského *Yucatánu v koloniálním období hovoří o mase lidských obětí, které bylo považováno za posvátnou potravu, neboť povyšovalo člověka pojídajícího tělo obětovaného na úroveň *bohů. Podobně *Aztékové španělským dobyvatelům, které pokládali za bohy, nabízeli jídlo prosycené lidskou krví. *Španělé také pozorovali, jak při aztéckých obětních obřadech člověk, zosobňující určité aztécké božstvo, konzumoval lidské maso. Nejúplnější dokumentace rituálního kanibalismu pochází právě z aztéckého prostředí. Z těstové hmoty zvané *tzoalli*, uhnětené z rozdrčeného amarantu, medu a lidské krve, modelovali Aztékové figury bohů, například *Huitzilopochtliho, nebo horských duchů. Při obřadech měsíce Panquetzalitzli věšeli tyto figury vysoko do větví stromů *xocolli* nebo je rituálně „zastřelili“, a pak je pojídali (obřad se příznačně nazýval *tecualo*, „pozření božstva“). *Misionáři dokonce zpočátku tento rituál přirovnávali ke křesťanskému *přijímání Kristova těla. Jednalo se však o magický úkon, jehož smyslem byla představa, že se obřadníci takto stávají spolustolovníky bohů, s nimiž mohou rozmlouvat. Nejvyhrocenější formou rituálního kanibalismu byl obřad *tlacatlacualli*, během něhož se části těla obětovaného uvařily v *kotli spolu s *kukuřicí a *kořením. Tento pokrm – zároveň tedy i *komunikace s bohy – byl vyhrazen *nobilitě. (Jaroslav Malina, František Vrhel)

kannabidoidy, *konopí, indické.

Kannadci (název země a jazyka: Kannada, Kannara, obyvatelé se nazývají Kannadiga [m.], Kannadigiti [ž.], anglicky: Kanarese), etnikum *drávidského původu žijící v jihoindickém *státě Karnáta a na území přilehlých svazových států Ándhrapradesh, Tamilnádu, Kérala a Maháráštra. *Jazyk (*kannadština) patří do jižní větve *drávidské rodiny; celkový počet mluvčích se odhaduje na 44 milionů (v roce 2005). První epigrafické památky v kannadštině se datují do 5. století n. l., počátky kannadské literatury lze zaznamenat od 9. století. Ve *starověku i *středověku se na území Karnátaky vystřídala řada mocných a kvetoucích státních celků: *království Západních Gangů a Kadambů (4.–6. století), Čálukjovců z Bádámi (6.–8. století), Ráštrakútovců (8.–10. století), Západních

Čálukjovců (10.–12. století) a Hójašálů (10.–14. století), z nichž každé přispělo k rozvoji kannadské kultury, vzdělanosti, literární tvorby a umění. K všestrannému rozmachu přivedli říši vládci Vidžajanagaru (1336–1565), posledního hinduistického státu na jihu Indie. Po jeho rozpadu a období politické roztržičnosti vytvořil Haidar Alí v polovině 18. století v karnátském Maisúru mocný muslimský *sultanát. V roce 1799 byl Maisúr dobyt vojsky britské Východoindické společnosti a předán dynastii Odejarů závislé na *Britech.

Po vyhlášení nezávislosti byl tento knížecí stát integrován do Indické unie, v roce 1956 rozšířen o kannadské oblasti států Madrás, Bombaj a Haidarábád, v roce 1973 přijal historické jméno Karnátaka. Více než 70 % obyvatel pracuje v *zemědělství, rozvíjí se těžební průmysl, slévárenství a strojírenská výroba. Překotný rozvoj v poslední době doznaly informační technologie a *biotechnologie. Hlavním *náboženstvím Kannadců je *hinduismus, část se hlásí k *džinismu, *islámu a *křesťanství. (Jan Filipický)

kannadština, *drávidský jazyk užívaný v indickém státě Karnátaka. (Viz též *Kannadci, *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Kannanejci, *Hebrejci, *Izraelité.

Kano, Takayoshi (narozen 1938), japonský primatolog; působí v Primate Research Center, Kyoto University. Zabývá se zejména chováním *bonobů, jako první začal dlouhodobě vědecky zkoumat divoce žijící *šimpanze bonobo na lokalitě Wamba v severním Zairu. Důležité jsou jeho studie *sociosexuálního chování bonobů, protože se jedná prakticky o jediné skutečně solidní informace o divoce žijících bonobech. Z díla: *The Last Ape: Pygmy Chimpanzee Behavior and Ecology* (Poslední lidoop: Chování a ekologie šimpanzů bonobo, 1992). (Václav Vančata)

kánon (z řečtiny: *kánón* od *kané*, „râkos“, měřítko, norma, pravidlo, vzor:

1. soubor pravidel, zásad, předpisů, směrnic (příklad: kánon proporcí lidského těla);
2. pravidlo, předpis, *dogma nebo článek *kanonického práva (kánonů), vydané *křesťanskými církvemi, zejména *římskokatolickou církví. Předmětem kanonického práva jsou hlavně ustanovení o vnitřní organizaci a činnosti církve, o *morálce, *manželství, *rodině i nebožském *kultu (někdy se užívá termínu církevní právo);
3. soubor pravidel správného myšlení platný v určitém okruhu;
4. stanovený soubor literárních textů nebo děl vzorných autorů; souhrn textů *Starého zákona a *Nového zákona uznaných církví (kánon svatých knih);
5. kontrapunktická skladební technika, při které je melodie nástupního hlasu opakována za sebou nastupujícími hlasy. (František Čapka, Jaroslav Malina)

kanonická analýza, *analýza, kanonická.

kanonické právo, *právo, kanonické.

kanonický, stanovený za normu, normativní; uznávaný, vzorový.

kanonie (z řečtiny: *kánón*, „měřítko, pravidlo, vzor“), řádový dům řeholních *kanovníků (*augustiniánů kanovníků, *premonstrátů) nebo *křížovníků. (Josef Unger)

kanonizace:

1. prohlášení (procedura), jíž se blahoslavený (blažený) zaznamenává do *kánonu svatých a poté je v katolické církvi prohlášen za svatého (svatořečení). V raném *středověku k tomu stačila úcta věřících, kterou potvrdilo rozhodnutí *biskupa (do 13. století), potom tak činil *papež. Později se kromě ctnostného života vyžadovaly od blahoslaveného dva a od budoucího svatého čtyři zázraky. Návrh na kanonizaci zkoumala zvláštní papežská *kongregace; (František Čapka)

2. v oblasti výzkumu starověkého *Předního východu se tímto termínem označuje proces výběru a ustálení formy i obsahu tradovaných textů, k němuž došlo ve starověké *Mezopotámii přibližně ve 12. století př. n. l., na sklonku panování kassitské dynastie (*Kassité). Během tohoto procesu byly texty jednoho druhu shromážděny a zapsány, případně přepracovány a opatřeny společným názvem, který byl obvykle dán zněním 1. řádky textu (**incipitem*). Texty byly

sloučeny do tzv. sbírek, pevně stanoveného sledu tabulek, na nichž byly zapsány texty delší, nebo celá kompendia. Tomuto procesu byly podrobeny jak texty naučné, tak i texty literární, které tak získaly svou relativně pevnou formu. Během procesu kanonizace byly vylučovány všechny skladby, v nichž se odrážely překonané náboženské představy, nebo z nichž vyzařovalo *zbožnění novosumerských panovníků a vládců z období dynastií z Isinu a *Larsy. Tyto skladby nebyly přijaty do souboru tradovaných textů. I za *vlády *Aššurbanipala působila řada pisarů, kteří kopírovali staré tabulky a kteří pokračovali v procesu kanonizace, který byl zahájen již ve 2. tisíciletí př. n. l., a během něhož bylo vylučováno vše, co nebylo uznáno za hodno uchování. Kanonizované (ustálené) znění textů umožňuje dnešním badatelům provádět jejich rekonstrukci na základě fragmentů pocházejících z různých historických období a z různých lokalit, neboť se od sebe mnohdy liší jen v nepodstatných *variantách. (Jiří Prosecký)

kanopa (podle *lokality *Kanóbos* v egyptské deltě), označení jedné ze čtyř nádob, do nichž se ve starověkém *Egyptě při *mumifikaci ukládaly vnitřnosti zemřelého. Kanopy jsou doloženy od 4. (běžně od 5.) dynastie v různých podobách a materiálech (*alabastr, *fajáns, *keramika, *vápenec, později i *bronz, vždy s víkem ze stejného materiálu nebo méně často ze *dřeva). Od 1. přechodné doby měla víka někdy podobu lidské hlavy, od Nové říše často čtyř synů Horových, pod jejichž ochranou kanopy stály. Někdy byly ukládány do kanopových skříněk. Název je odvozen od boha *Usira, uctívaného v podobě baňaté vázy s lidskými rysy ve *městě Kanopu. (Břetislav Vachala)

kanovník (z latiny: *canōnicus*, „pravidelný, řádný; církevní; kanovník“), od 4. století příslušník stavu duchovních při katedrálním nebo kolegiálním *kostele, zabývající se liturgickými *obřady a pomáhající *biskupovi při správě *diecéze; jejich jména zachycoval seznam zvaný *kánon. Od 11. století se rozlišují kanovníci světsí a kanovníci řádoví; světsí (či titulární) kanovníci konají společně liturgické obřady, ale nepraktikují společný život ani společenství majetku, obživu jim zajišťují prebendy (pevné důchody), naproti tomu kanovníci řádoví vedou společný život v *opatství, žijí v chudobě a zřikají se vlastnictví svých statků (řídí se *řeholí sv. *Augustina [354–430]). (František Čapka)

Kant, Immanuel (22. 4. 1724, Königsberg, nyní Kaliningrad, Rusko – 12. 2. 1804, Königsberg, nyní Kaliningrad, Rusko), německý filozof; první představitel *německého idealismu a tvůrce transcendentální kritické filozofie. Ačkoli vyšel z tradice reprezentované Gottfriedem Wilhelmem *Leibnizem a Christianem Wolffem, začíná jeho dílem nová epocha v tradici evropského filozofického myšlení. Je to proto, že se jeho filozofie posunula na novou problémovou rovinu: na stupeň transcendentální reflexe předchůdných podmínek možnosti jakéhokoli *poznání. To je zásadní obrat; od předmětového, objektového myšlení k myšlení transcendentálnímu (*transcendence). Takové vyjádření je zkratka, za níž se skrývá, že Kant opustil dosavadní převažující způsob filozofování, které bylo vztahované na poznání objektů či předmětů, ať už vnějšího světa v přírodní filozofii nebo předmětů přesahujících naši zkušenost v *metafyzice. Místo toho začal zkoumat, jaké jsou subjektivní podmínky naší zkušenosti s těmito předměty, aby přes teorii zkušenosti u předzkušenostního nebo mimozkušenostního poznání nutně dospěl k teorii rozumu. Zcela analogicky opustil v oblasti praktické filozofie (nauky o jednání) ten způsob vymezení *morálky, kdy se příkazy a zákazy, tj. mravní normy (*mravy, *mravnost), odvozují z domnělé podstaty věcí nebo z přirozenosti (bytnosti) člověka, to znamená z určitých antropologických charakteristik. Místo toho zpracoval teorii nepodmíněné morální povinnosti, to znamená teorii, která určuje podmínky, za kterých je mravní povinnost (*Sollen*, „povinnování“) pojmově vymežitelná a rozumově uchopitelná: pak se také může stát kategorickou a získává formu tzv. kategorického imperativu.

Tento kantovský obrat od objektového k transcendentálnímu myšlení se nakonec stal směrodatným pro celou následující filozofii, nejen pro *německý idealismus, ale pro téměř všechnu pokantovskou filozofii v 19. a 20. století. Ve vývoji Kantovy filozofie se rozlišuje

obvykle mezi tzv. předkritickým a kritickým obdobím. V předkritické fázi se věnoval zejména přírodovědným a kosmologickým otázkám (*kosmologie), *fyzice a *astronomii. Postihl široké pole tehdejší vědy a formuloval koncepci vzniku sluneční soustavy známou jako tzv. nebulární hypotéza či Kant-Laplaceova teorie (tak ji zcela mylně označil Arthur *Schopenhauer). Od roku 1770 se datuje Kantovo tzv. kritické období, to znamená údobí, v němž vznikají jeho nejslavnější práce, *Kritik der reinen Vernunft* (1781, česky: *Kantova Kritika čistého rozmyslu*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1930, *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenh, 2001), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788, česky: *Kritika praktického rozumu*. Praha: Laichter, 1944, Praha: Svoboda, 1966) a *Kritik der Urteilskraft* (1790, česky: *Kritika soudnosti*. Praha: Odeon, 1975). Vedle těchto nejproslavenějších děl sem náležejí ještě především *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (1783, česky: *Prolegomena ke každé příští metafyzice, jež bude moci vystoupiti jako věda*. Praha: Pelcl, 1916, *Prolegomena ke každé příští metafyzice, jež se bude moci stát vědou*. Praha: Svoboda, 1972 [2. upravené vydání 1992]), *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (Nápad k univerzální historii s kosmopolitním účelem, 1784), *Beantwortung der Frage: Was ist die Aufklärung* (Odpověď na otázku: Co je vysvětlení, 1784), *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1785, česky: *Základy k metafyzice mravů*. Praha: Laichter, 1910, *Základy metafyziky mravů*. Praha: Svoboda, 1976 [2. vydání 1990]); *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (Náboženství v mezích čistého rozumu, 1793) a *Die Metaphysik der Sitten* (Metafyzika mravů, 1797).

Chronologicky je prvním dílem kritického období a základem transcendentální metody disertační práce *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* z roku 1770 (Forma a principy smyslového a rozumového světa). Zde je poprvé formulována Kantova *transcendentální* metoda pro výzkum otázky po možnosti metafyziky. Východiskem k její formulaci se stal rozdíl mezi dvěma druhy lidského poznání, smyslovým a intelligibilním čili *rozumovým*. Obě formy jsou na sobě vzájemně nezávislé. Smyslové poznání pramení v lidské smyslovosti (*sensualitas = receptivitas subiecti*) a jeho předmětem jsou sensibilia, čili fenoména, jevy. Smyslové poznání představuje *člověku věci tak, jak se jeví ve své relaci k *subjektu. Naproti tomu intelligibilní poznání se vztahuje na intelligibilia, čili noumena. Pramenem tohoto poznání je *intelligentia (rationalitas, facultas subiecti)* a poznává věci takové, jaké *jsou*. Těmito formami poznání se před nás staví svět fenomenální a svět reálný. Na tuto dvojnost se pojí problém možnosti apriorního poznání obou světů prostřednictvím formálních principů poznání. Látka, materie čili *sensatio* smyslového poznání je pojata jako počitek, který sice ukazuje přítomnost nějakého smyslového objektu, neříká ale nic o tom, jaký ten objekt je. Tyto počitky a dojmy, které získáváme o smyslovém světě, jsou uspořádávány podle *zákonů, které nepocházejí z těchto počitků samotných, ale z naší mysli. Aby z neuspořádaných, chaotických počitků o nějakém *objektu vznikl uspořádaný celek, ucelená představa nějakého objektu, musí k nim přistoupit vnitřní princip z naší mysli, který dává počitkům podobu. Tímto uspořádáním vzniká *jev* a pořadajícími zákony jsou **prostor* a **čas*. Poznání jevu je pravdivé, to znamená, že *smyslový názor (Anschauung)* nám podává poznání, o které se můžeme opřít jako o věrohodné. Smyslový názor je tudíž pro Kanta vlastním a původním zdrojem poznání.

Na tomto základě vymezil Kant filozofii jako čistou vědu *a priori, bez jakéhokoli zkušenostního příměsku. Filozofie má dvě hlavní součásti; skládá se z *transcendentální filozofie* a *metafyziky*. Transcendentální filozofie zkoumá podmínky možnosti, zdroje a meze poznání z čistého rozumu: je to systém všech principů čistého rozumu, lze ji tedy pochopit jako obecný systém principů čistého spekulativního, zkušenostně nijak nezatiženého rozumu. Její úlohou je připravit půdu metafyzice, která bude možná jako věda; transcendentální filozofie je tedy svým způsobem propedeutika k systému poznání z čistého rozumu a k metafyzice jako vědě. Zatímco kritická transcendentální filozofie je formální disciplína, tvoří

metafyzika její protiklad: metafyzika je označení pro rozumové poznání předmětů. Metafyzika se skládá ze dvou velkých odvětví: *metafyziky přírody*, které odpovídá filozofie *přírody, a z *metafyziky mravů*, jíž odpovídá morální filozofie. Toto rozčlenění metafyziky je odvozeno z rozdělení předmětného světa na oblast *přírody* a na oblast *svobody*. Jsou to jakési dva velké světy, svět fyzický, přírodní, a svět morální: Ve smyslovém, přírodním světě se jedná o přírodní zákony, podle nichž je apriorně konstruován svět jevů; v rozumovém, morálním světě se jedná o praktické *zákonodárství podle pojmů svobody a nutnosti, tj. o takové zákonodárství, které svobodné rozumové bytosti mohou nahlížet a akceptovat jako přírodní zákony mravního světa.

Toto formální členění filozofie bylo podkladem pro systém, který měl vzniknout, zůstal však torzovitý a nebyl nikdy dokončen. První v tomto systému je *teoretická filozofie*, jejímž hlavním dílem je *Kritika čistého rozumu*, která má prozkoumat pole kritické filozofie a vymežit možnosti a meze apriorního poznání. První část *Kritiky čistého rozumu* tvoří *Transcendentální estetikato* znamená transcendentální teorie apriorních principů vnímání čili *náзору. Transcendentální estetika obsahuje nauku o *smyslovém poznání*, *pokud toto poznání obsahuje prvky, které umožňují poznatky apriori*. Kant zde nezkoumá smyslovost a smyslové poznání vůbec, protože to je předmětem *antropologie; nezabývá se všemi smyslovými kvalitami, které prostřednictvím počitků subjekt získává (barva, světlo, zvuk atd.); jde výhradně o nauku o těch prvcích smyslovosti, které umožňují poznání a priori, a tyto elementy jsou dva: *prostor* a *čas*. Už před Kantem *noetika tvrdila, že apriorní poznání je možné prostřednictvím obecných pojmů *rozumu. Avšak až Kant dospěl k přesvědčení, že *nezkušenostní prvky* těchto pojmů náležejí k našemu názoru a tedy ke smyslovosti. Z toho pro *estetiku vyplývají dva hlavní úkoly: 1. dokázat, že prostor a čas původně náležejí subjektu jakožto formy jeho smyslového názoru; 2. dokázat, že prostřednictvím těchto forem názoru je možné poznání a priori. Při těchto důkazech Kant dovozuje, že prostor a čas nemohou být odvozeny ze zkušenosti prostřednictvím nějaké abstrakce z daných prostorových a časových vztahů, protože se nacházejí v základu každého názoru, ať již vnějšího nebo vnitřního. Čas a prostor jsou podle Kanta *původní předpoklady* každého nazření, tj. každého smyslového uchopení kterékoli věci jakožto věci jsoucí v prostoru a čase, jako věci prostorové a časové. Dále platí, že prostor a čas jsou neodmyslitelné momenty našeho vědomí, od kterých nelze nijak abstrahovat. To je rozdíl proti všem zkušenostně daným obsahům prostoru a času, které kdykoli odmyslet můžeme. Z toho plyne, že prostor a čas náležejí k subjektu jako jeho apriorně produkované, nikoli aposteriorně dané formy názoru. A konečně, prostor a čas nejsou obecné pojmy, ale *názory*.

Druhá část *Kritiky čistého rozumu* se nazývá *Transcendentální analytika*, která jedná o čistých rozvažovacích pojmech a o zásadách, to znamená o apriorní výbavě „rozvažování“ (*Verstand*), které představuje jakousi nižší, základní úroveň rozumového poznání. Zdůvodnění a založení čistých rozvažovacích pojmů (tzv. kategorií) provádí Kant cestou metafyzické dedukce a cestou *transcendentální dedukce. Metafyzická dedukce znamená, že kategorie jsou vyvozeny ze společného principu, totiž z *formy soudu*, kterým vždy odpovídá jedna kategorie. Kant nejprve zjišťuje, že v rozvažování probíhá sjednocování (*syntéza) smyslové rozrůzněnosti pomocí *soudů. Jazykově se jedná o subjekt-predikátové věty (například „všechna tělesa jsou dělitelná“). Pojmy jsou potom predikáty všech možných soudů; avšak jestliže mají být pro naši zkušenost konstitutivní čisté rozvažovací pojmy, pak musí existovat soudy, které jsou nezkušenostní a přesto pro zkušenost nepostradatelné. Takové najdeme podle Kanta tehdy, když abstrahujeme od jakéhokoli *obsahu pojmů* a sledujeme pouze formu jejich spojování, to znamená formu souzení. Dále Kant vymezuje zcela neobsažné formy soudů: forma soudu se vytváří jako výkon čistého rozvažování; pak platí, že hledané pojmy čistého rozvažování čili kategorie musí odpovídat přesně pouhým formám soudů. Následně sestavuje tabulku soudů, kterou přejímá z *formální logiky. Podle

Kanta existují přesně čtyři hlediska (třídy), podle kterých můžeme členit formy souzení, a pod každé toto hledisko spadají přesně tři specifické formy: výsledně tudíž dostáváme dvanáct soudů. Kant formuluje čtyři záhlaví, z nich každé má pod sebou 3 momenty. Jsou to: 1) kvantita soudů (obecné, částečné, jedinečné); 2) kvalita soudů (kladné, záporné, nekonečné); 3) realita soudů (kategorické, hypotetické, disjunktivní); 4) modalita soudů (problematické, asertorické, apodiktické). A konečně posledním krokem přiřazuje Kant těmto dvanácti soudům odpovídajících dvanáct kategorií. Tímto posledním krokem je čistá syntéza, která nám dává čistý pojem rozvažování. Důležité je, že na pojmy nepřevádíme pouze představy, ale čistou syntézu všech představ, tj. provádíme syntézu, která se zakládá na syntetické jednotě a priori. Je to tedy stejná funkce, která dává jednotu různým představám v soudu. Nyní dává jednotu syntéze různých představ v názoru a stává se *čistým rozvažovacím pojmem*. Je to úplně stejné rozvažování, které uskutečnilo logickou formu soudu v pojmech a které nyní vnáší pomocí syntetizace rozmanitosti různých názorů transcendentální obsah do svých představ. Celá tato rozumová činnost se děje pomocí čistých rozvažovacích pojmů, které se a priori vztahují k objektům, což na úrovni logiky možné není. Tímto způsobem vzniká právě tolik rozvažovacích pojmů, které se a priori vztahují k předmětům názoru, kolik bylo v tabulce všech možných soudů logických funkcí – nemůže jich být víc ani míň, protože rozvažování je jejich funkcemi, jimiž se a priori vztahují k objektům, plně a zcela vyčerpáno. Jsou to kategorie: 1. podle *kvantity* (jednota, mnohost, veškerost); 2. podle *kvality* (realita, negace, limitace); 3. podle *relace* (inherence, kauzalita, vzájemnost); 4. podle *modality* (možnost, existence, nutnost). Výsledkem metafyzické dedukce je tudíž řada rozdílných, ostře vzájemně vymezených a podle přesného pravidla uspořádaných kmenových pojmů čistého rozvažování.

Poslední část nauky o elementech se nazývá *Transcendentální dialektika*, která pokrývá oblast vlastního „čistého rozumu“ (*Vernunft*). Kant v ní dokazuje, že všechny pokusy čistého rozumu o prokázání světa za fenomény, jakéhosi světa skutečného bytí, musí nutně ztroskotat. Všechny snahy dosavadní filozofické (metafyzické) tradice, která chtěla dosáhnout poznání na poli spekulativní metafyziky, skončily neúspěchem. Čistý rozum nemůže dokázat, že *duše je nesmrtelná, že *vůle je svobodná, ani že existuje *Bůh; tudíž všechno, oč usilovala tradiční metafyzika, *nemá žádný filozofický základ*. To ale neznamená, že bychom mohli a měli toto dotazování uzavřít: naopak totiž nelze stejně tak z čistého rozumu dokázat, že duše není nesmrtelná, vůle není svobodná a Bůh neexistuje. Z toho plyne, že k *nesmrtelnosti, *svobodě a Bohu nemůže čistý rozum zaujmout ani souhlasné, ani odmítavé stanovisko. *Vysvětlení této situace Kant podává v analýze čistého používání rozumu, kdy zjišťuje, že rozum sám spontánně syntetizuje a vytváří tzv. ideje. Transcendentální ideje čili pojmy čistého rozumu jsou tři; přesněji řečeno, jde vlastně o tři *třídy idejí*, pod které jsou zahrnuty specifické mody „čistých rozumových pojmů“ (*reine Vernunftbegriffe*). Čistý rozum nám tak poskytuje ideu k 1. transcendentální nauce o duši (*psychologia rationalis*); touto ideou je *nesmrtelnost*; 2. k transcendentální nauce o světě (*cosmologia rationalis*); touto ideou je *svoboda*; 3. k transcendentálnímu poznání Boha (*theologia rationalis*); touto ideou je *nejvyšší bytost, Bůh*. U žádné transcendentální ideje není možná objektivní dedukce, poněvadž ideje nemají vztah k objektu, který bychom mohli klást jako s nimi reálně shodný: právě proto jsou to jen ideje. Ideou tedy Kant rozumí *nutný rozumový pojem*, kterému nemůže být dán žádný odpovídající předmět ve smyslech. Za schopnost myslet transcendentální ideje ale platí rozum velkou daň: když myslí ideu nesmrtelnosti, dostává se do tzv. *paralogismů*; když myslí ideu svobody, dostává se do tzv. *antinomií*; a když myslí ideu Boha, používá tzv. *důkazy boží existence*, které se všechny dají vyvrátit. Tyto překážky rozumu všechny způsobují, že v této oblasti jsme s rozumovým poznáním v koncích; zde už nic poznat nemůžeme, pouze poznání předstíráme tam, kde jde ve skutečnosti o *zdání*. Transcendentální ideje nikdy nemají takové konstitutivní použití, aby jejich prostřednictvím byly dány pojmy určitých předmětů. Mají ale

nepostradatelné *regulativní* užití, protože vedou naše rozvažování k určitému cíli – napomáhají tudíž jednotě mezi teoretickým a praktickým rozumem, účelné jednotě světa vůbec. Můžeme proto s Kantem uzavřít: Čistý rozum, který se nám zpočátku nezdál slibovat nic menšího než rozšíření poznatků za hranice veškeré zkušenosti, tak neobsahuje – jestliže mu správně rozumíme – nic než regulativní principy, které sice požadují větší jednotu, než jaké může dosáhnout empirické používání rozvažování, ale právě tím, že cíl jeho snažení odsouvají tak daleko, dovádějí jeho souhlas se sebou samým pomocí systematické jednoty na nejvyšší stupeň. Pokud jim však rozumíme nesprávně a považujeme je za konstitutivní principy transcendentních poznatků, vytvářejí pomocí sice skvělého, ale ošidného zdání sebeklam a domnělé vědění. (Břetislav Horyna)

kantharidin, cyklický anhydrid kyseliny cyklohexandikarbonové, vyskytující se v hemolymfě a přídatných pohlavních žlázách brouků z čeledi majkovitých (*Meloidae*) – puchýřníků (*Lytta*) a majek (*Meloe*). Je velmi toxický (smrtná dávka v čistém stavu činí pro člověka 0,03 g), poškozují ledviny a nervový systém, při styku s kůží vyvolává prudkou dermatitidu s výraznými puchýři, způsobuje také otoky sliznic, v minulosti užíván také jako abortivum, avšak již od starověku je nejznámější použitím majkovitých brouků pod jménem „španělské mušky“ jako afrodiziaka k vyvolání erekce. O majkovitých broucích v této souvislosti píše jak Aristotelés, tak Dioskorides a Plinius starší a v humorné nadsázce například anglický spisovatel Roald Dahl (1916–1990) (viz eugenika). V pozdějších dobách z nich lékárníci vyráběli různé tinktury, sirupy, masti i bonbony (*Pastilles galantes*, *Pastilles à la Richelieu*, *Diabolini di Napoli*). Kantharidin se využíval v travičství jako účinný jed buď přímo, nebo jím byli krmeni živočichové, kteří jed kumulovali v mase, které bylo následně podáno nic netušící oběti. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

Kantorovič, Leonid Vital'jevič (19. 1. 1912, Sankt-Petěrburg, Rusko – 7. 4. 1986, Moskva, Rusko), ruský matematik a ekonom; profesor matematiky na univerzitě v Leningradu (Sankt-Petěrburg). Kantorovič publikoval řadu objevených prací z oblasti matematiky; například jeho práce z roku 1939 *Matematičeskije metody organizacii i planirovanija proizvodstva* (Matematické metody organizování a plánování výroby) představovala ve skutečnosti objev takzvaného lineárního programování, které se stalo široce používané pro řešení mnoha praktických úloh (rovněž v ekonomii).

Je zakladatelem školy optimálního plánování a alokace zdrojů v socialistické ekonomice; významně přispěl k teorii blahobytu. V roce 1942 napsal základní práci *Ekonomičeskij rasčet nailučšego ispol'zovanija resursov* (Optimální využití ekonomických zdrojů), ve které rozvinul princip optimalizace; tato práce však byla publikována poprvé až v roce 1959. Kantorovič se intenzivně zabýval i dynamickými modely ekonomického programování. Hlavní dílo: *The Best Use of Economic Resources* (Nejlepší využití ekonomických zdrojů). Laureát Nobelovy ceny za ekonomii (1975, spolu s nizozemským ekonomem Tjallingem Ch. Koopmansem). (Jaroslav Malina)

kanuri, *kanurijština.

Kanurijci (Beri-Beri), černošská *súdánská populace žijící na území Nigérie, Nigeru, Kamerunu a Čadu v původní kanurské oblasti jihozápadně od jezera Čad; spolu s příbuznými skupinami přes 4 miliony lidí (odhad z roku 1991). Kanurijci spolu s Dazy, Kanemby a Tedy tvoří společnou nilosaharskou jazykovou rodinu (*kanurijština), která má svůj původ v této oblasti, kde Kanurijci vytvořili i významné státní celky, říše Kánem a Bornu, ve 13.–18. století; kanurská dynastie Sef vládla až do roku 1846, kdy se kanurský stát rozpadl v bojích s Tuaregy, Fulby, Araby a Francouzi. Jsou zemědělci a chovatelé skotu. Věřící jsou sunnité. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

kanurijština (kanuri), *nilosaharský jazyk užívaný v severovýchodní Nigérii. (Viz též *Kanurijci.) (Jan Záhořík)

kaolin (název je odvozen od bohatého čínského naleziště na hoře Kao-ling u Ťing-te-čenu), základní surovina *porcelánu, zemina vzniklá dekompozicí pegmatitu a *granitu. (Jaroslav Malina)

Kaošanové (z čínštiny: *Kao-šan*, „Horalé“), příbuzné etnické skupiny v horských oblastech ostrova *Tchaj-wan; asi 458 000 lidí (v roce 2006). Kaošanové jsou zbytky původního nečínského obyvatelstva ostrovů; *jazyk patří do *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Etnogeneze je spojována s dvěma odlišnými etnickými proudy: jeden přišel z Tichomoří, druhý představuje indonéská větev původně sídlící v jižní Číně. Jsou zemědělci, lovci a sběrači. V *náboženství se prolínaly *polyteistické představy s *totemismem, proslulý byl rituální *lov lebek. V izolovaných oblastech zachovávají patriarchální vztahy s tajnými mužskými spolky a *iniciacemi. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Zdeněk Tvrđý)

Kao-cu („Vznešený zakladatel“), *Liou Pang.

kapametr [archeologie], přenosný přístroj pro měření zdánlivé magnetické *susceptibility *in situ*. Pomocí kapametru lze měřit magnetickou susceptibilitu *kamenné broušené industrie, případně keramických hmot tepelně-výrobních zařízení. (Martin Hložek)

Kapaukové (vlastním jménem Me, „Lidé“), papuánské *etnikum žijící ve vnitrozemí indonéské části *Nové Guineje; odhadem asi 100 000 příslušníků (v roce 1985). Lingvisticky patří do skupiny *jazyků Západní vysočiny. Obývají západní část centrální vysočiny ve výšce 1500 m nad mořem. Jsou zemědělci pěstující hlavně sladké brambory, *taro, banány a cukrovou třtinu; základní složkou jejich potravy jsou sladké brambory. Hlavním domácím zvířetem je *prase, které má též významnou sociokulturní funkci (například při slavnosti *tapa*). Zemědělství a chov doplňují částečně *lovem (hlavně kasuáři, divoké prase), rybařením a *sběrem (hmyz, žáby a některé druhy rostlin). K lovu tradičně používali hlavně *luky a *šípy. Významný je obchod, platidlem jsou ulity měkkýšů (kaurí) a dva druhy *náhrdelníků. Hodnota ulit se liší podle typu a druhu. Nejmenší hodnotu má *kawane*; vysoce ceněné jsou *bomoje*; rozlišují dva druhy – *dege bomoje* (15 *kawane*) a *buna bomoje* (asi 20 *kawane*), které se liší barvou. Náhrdelníky *dedege* a *pagadau*, které se rovněž používají jako platidlo, mají standardní velikost a hodnotu jedné *bomoje*. Peníze mají ve společnosti Kapauků významnou funkci, lze jimi platit za služby, zboží i nevěsty. Chudí jedinci nejsou respektovanými osobnostmi. Základními společenskými jednotkami jsou *patrilinéární *totemické rody, dělené na menší jednotky. Nejmenší jednotkou je *rodina, zpravidla *monogamní. Náboženství je *animistické, ovlivněné *křesťanstvím.

Antropologický výzkum u Kapauků uskutečnil americký kulturní antropolog českého původu Leopold *Pospíšil (narozen 1923), který o tomto etniku publikoval práce *Kapauku Papuans and Their Law* (Papuánci Kapaukové a jejich právo, 1958), *Kapauku Papuan Economy* (Ekonomika papuánských Kapauků, 1963) a *The Kapauku: Papuans of West New Guinea* (Kapaukové: Papuánci Západní Nové Guineje, 1963). (Martin Soukup)

Kapaurové, papuánské *etnikum na jihozápadě indonéské části *Nové Guineje; přesný počet není znám, snad 3 000–4 000 (v roce 1985). *Jazyk patří mezi západoguinejské, je ovlivněn *indonéskými jazyky. Jsou zemědělci, rybáři a sběrači. Náboženství bylo *animistické, dnes jsou většinou *muslimové. *Kultura je silně ovlivněna stykem s *Malajci. (Zdeněk Tvrđý)

kapiláry mizní, **vasa lymphocapillaria*.

kapitál (z italského: *capitale*, „kapitál; úhlavní, hlavní; hrdelní“; z francouzštiny: *capital*, „kapitál, jistina; hlavní věc“):

1. nashromážděné jmění nebo velké množství hotových peněz, bohatství;
2. základní peněžní částka, která je předmětem jednání, sporu, úrokování apod.;
3. v *ekonomice takové výrobní prostředky (bohatství, peníze), z nichž je možné vytěžit *zisk. Kapitál není určen ke konzumaci, ale k produkci;

4. v přeneseném smyslu označení pro nahromadění rozmanitých *hodnot a statků, vystupujících v podobě *ekonomického, *kulturního, *sociálního a *symbolického kapitálu;

5. název stěžejního díla německého filozofa a zakladatele *historického materialismu Karla *Marxe (1818–1883) – *Das Kapital*, I–III (Kapitál, 1867 [I], 1885 [II], 1894 [III]). V tomto díle Marx provedl vědeckou analýzu ekonomických zákonů *kapitalismu a kapitalistického výrobního způsobu. Marx upozornil, že zisky (část výstupu, který je vyroben dělníky, ale obdrží jej kapitalisté) tvoří nadhodnotu. Podle Marxe se kapitál dělí na *konstantní kapitál* a *variabilní kapitál*. Konstantní kapitál slouží k získání výrobních prostředků („neživá práce“) – stroje a suroviny. Variabilní kapitál slouží ke koupi pracovní síly („živá práce“), tj. zdrojem nadhodnoty od chvíle, kdy vytváří vyšší hodnotu, než sama stojí;

6. pojem kapitál také použil německý *duchovní Reinhardt Marx (narozen 1953) pro název svého díla *Das Kapital: Eine Streitschrift* (Kapitál: Polemický spis, 2008), v němž předložil analýzu kapitalismu z hlediska sociálního a etického. (Jaroslav Malina, Barbora Půtová)

kapitál, ekonomický:

1. v *politické ekonomii vymezil *kapitál v návaznosti na britské ekonomy Davida *Ricarda (1722–1823) a Adama *Smitha (1723–1790) německý filozof Karl *Marx (1818–1883) ve svém stěžejním díle *Das Kapital*, I–III (Kapitál, 1867 [I], 1885 [II], 1894 [III]). Zde z perspektivy *historického materialismu provedl analýzu kapitalistického výrobního způsobu. Marx za kapitál považoval nahromaděné ekonomické prostředky (peníze, suroviny, stroje a zařízení, polotovary aj.), které jsou určeny pro výrobu dalšího zboží. Kapitál je v kapitalistické společnosti soustředěn v ruce třídy kapitalistů, která si přivlastňuje část výsledku práce dělníků a zaměstnanců ve formě nadhodnoty;

2. v *sociologii vymezil ekonomický kapitál francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002). Do tohoto pojmu zahrnul různé formy materiálního bohatství a statků, jež lze směnit za peníze a institucionalizovat prostřednictvím vlastnického práva. Podle Bourdiea je ekonomický kapitál úzce spjatý s kapitálem *kulturním, *sociálním a *symbolickým. Ve spojení s nimi může sloužit jako ukazatel pozice jedince nebo skupiny v *sociálním poli. (Barbora Půtová)

kapitál, inkorporovaný kulturní, *kapitál, kulturní.

kapitál, institucionalizovaný kulturní, *kapitál, kulturní.

kapitál, kulturní, vlastněné kulturní statky, jejichž disponibilní výše závisí na úrovni dosažené *socializace a *enkulturace. Míra a forma kulturního kapitálu determinuje pozici jednotlivce v *sociálním poli. Jeho reprodukce je zajištěna vzdělávacím systémem společnosti a rodinným dědictvím. Pojem kulturní kapitál poprvé použil francouzský politik a ekonom Anne Robert Jacques Turgot (1727–1781), avšak jeho základní principy popsal až francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002) v díle *La Reproduction: Éléments pour une théorie du système d'enseignement* (Reprodukce: Prvky teorie vzdělávacího systému, 1970). Bourdieu kulturní kapitál dále rozlišil na 1) objektivovaný kulturní kapitál, 2) inkorporovaný kulturní kapitál a 3) institucionalizovaný kulturní kapitál. Objektivovaný kulturní kapitál vystupuje v podobě *artefaktů a zahrnuje kulturní statky, jako jsou například knihy, umělecká díla nebo technické přístroje. Inkorporovaný kulturní kapitál je součástí *habitu, neboť zahrnuje znalosti, schopnosti a dovednosti, které si konkrétní jedinec osvojil v průběhu své socializace a enkulturace. Součástí inkorporovaného kapitálu je schopnost jednotlivce adekvátně se pohybovat v sociálním prostoru a takové vzorce chování, jako jsou *vkus, preference nebo distinkce. Jeho nabytí souvisí s časovou investicí jedince, neboť tento typ kapitálu nelze delegovat. Institucionalizovaný kulturní kapitál zahrnuje doklady (vysvědčení a diplomy) nebo potvrzení o absolvování určitého stupně vzdělání. Dosažení určitého titulu opravňuje jedince vykonávat určité povolání a tím proměnit tento typ kapitálu v *ekonomický kapitál.

Prostřednictvím kulturního kapitálu může jedinec rozvíjet schopnost *kulturní inovace, posilovat svoji sociální mobilitu a rozšiřovat *symbolickou moc. V konkrétním kulturním kontextu kulturní kapitál aktivně ovlivňuje diferenciaci vkusu, recepci uměleckých děl a kvalitu intelektuální *tvořivosti. Současně funguje jako diferenciativní znak určité *sociální vrstvy nebo třídy. (Barbora Půtová)

kapitál, lidský, výsledný produkt vrozených schopností a předpokladů (vloh), vzdělávání a sociální zkušenosti, jimiž v průběhu svého života disponuje konkrétní jedinec. Lidský kapitál zahrnuje znalosti, dovednosti, schopnosti a vlastnosti jedince, které usnadňují vytváření *ekonomického, *kulturního a *sociálního kapitálu. Lidským kapitálem můžeme rozumět také produktivní schopnosti *člověka. Takto chápaný lidský kapitál je označován jako *základní lidský kapitál*.

Lidský kapitál lze chápat jako tržní kategorii. Z této perspektivy jedinec představuje *analogii ekonomického podniku, který kombinuje fixní zdroje s variabilními vklady při vytváření určitého produktu. Individuální vlastnosti a vlohy (například *IQ, manuální zručnost, kreativní potenciál aj.) mohou být chápány jako fixní zdroje. K těmto zdrojům jsou přidávány variabilní vklady ve formě vzdělávání. Kombinací fixních zdrojů a variabilních vkladů dosahuje jedinec výtěžku (výstupu) v podobě lidského potenciálu použitelného na trhu práce. (Barbora Půtová)

kapitál, objektivovaný kulturní, *kapitál, kulturní.

kapitál, sociální, soubor aktuálních či potenciálních zdrojů, které jsou spjaty s vlastnictvím nebo participací na *sociální síti více či méně institucionalizovaných mezilidských vztahů. Sociální kapitál vymezil francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002). Jedná se o typ bohatství vystupující v podobě sociálních konexí a známostí, které může jedinec využívat při prosazování svých potřeb a zájmů. Tento kapitál závisí na členství ve skupině nebo účasti v sociální síti, která svému členovi přiděluje a stupňuje uznání, prestiž a důvěryhodnost, a zvyšuje tak jeho sociální kredit. Objem sociálního kapitálu narůstá s velikostí sítě vztahů, jíž jedinec disponuje. Nabývání sociálního kapitálu vyžaduje investování času do tvorby společenských kontaktů a vkládání peněžních prostředků do sociálních aktivit a *životního stylu souvisících s budováním žádoucí sociální sítě. (Barbora Půtová)

kapitál, symbolický, prestiž, *čest a kredit vážnosti, jež jedinec získává zejména svým výkonem nebo svým původem. Symbolický kapitál vymezil francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002). Symbolický kapitál zahrnuje *ekonomický, *kulturní a *sociální kapitál, jejichž účinnost je schopen upevnit nebo posílit. Symbolický kapitál existuje do té míry, nakolik ho vnímají lidé jako statusový znak a princip sociální diferenciaci. Tento kapitál hraje ústřední roli v procesech legitimizace *symbolické moci i faktické moci. (Barbora Půtová)

kapitalismus (z italštiny: *capitalismo*, „kapitalismus“; z francouzštiny: *capitalisme*, „kapitalismus“):

1. politický, sociální a ekonomický systém, v němž je *vlastnictví – kapitál (včetně kapitálových aktiv) a jeho výkon z větší části v rukou soukromých osob. Kapitalismus se liší od předchozího ekonomického systému *feudalismu zejména v tom, že práce je nájímána za peněžní mzdu (pracující směňují své odpracované hodiny – svou pracovní sílu – za mzdu placenou ze zásob kapitálu), a nikoli, tak jako za feudalismu, vynucována zvyklostmi, povinnostmi vůči vrchnosti a příkazy. Kapitalista nedostává mzdu, nýbrž zisk tím, že na trhu realizuje hodnotu vyrobeného zboží. S ohledem na dominantní roli soukromého vlastnictví se též zásadně liší od *socialismu, který se vyznačuje společenským vlastnictvím prvků výroby.

Za kapitalismu je cenový mechanismus používán jako signální systém, který alokuje zdroje mezi různá užití. Podle rozsahu působnosti tržního cenového mechanismu, stupně *konkurence na dílčích trzích a úrovně vládního zasahování je možné rozlišovat různé formy

kapitalismu. V základu stojí teorie skotského ekonoma a filozofa Adama *Smitha (1723–1790), že sledování vlastních zájmů člověka je nejlepším a jediným způsobem, jak maximalizovat blaho všech členů *společnosti i bohatství *národa. Původní kapitalismus byl charakteristický výrobou pro zisk a nízkou státní kontrolou. Jeho negativní stránky lze podle liberálů, například Friedricha Augusta von *Hayeka (1899–1992), odstranit dalším rozvíjením kapitalistických vztahů na základě rozšiřování sociální základny a svobody kapitalistického podnikání, naopak podle marxistů nahrazením kapitalismu *socialismem a podle sociální demokracie odstraněním záporné stránky kapitalismu státními intervencemi. Po *druhé světové válce došlo v kapitalistických společnostech k výrazným ekonomickým a zejména politickým změnám a k vytvoření institucionálních předpokladů ekonomického růstu životního standardu a k podstatnému rozšíření sféry občanských svobod, lidských práv a demokratických principů – cesta k působení společnosti „sociálního blahobytu“, k vytváření industriálně demokratického systému. Takřka všechny průmyslové společnosti dnes mají kapitalistickou orientaci – jejich ekonomické systémy jsou založeny na svobodném podnikání a soutěžení;

2. *podle marxismu je kapitalismus přechodným stadiem historického vývoje a je navíc charakterizován konstituováním kapitalistické a dělnické třídy, přičemž kapitalisté (*buržoazie) hromadí veškerou nadhodnotu, zatímco dělnická třída (proletariát) nevlastní nic (je bez majetku). (František Čapka, Jaroslav Malina)

kapitanát, generální (z pozdní latiny: *capitāneus*, „hlavní, vedoucí, rozhodující“), ve španělské koloniální Americe správní celek tvořící součást místokrálovství. Byl spravován generálním kapitánem s rozsáhlými pravomocemi; současně zastával funkci *guvernéra a prezidenta audiencie. Generální kapitanáty vznikaly v okrajových oblastech místokrálovství, vystavených většímu ohrožení ze strany *indiánů (zvláště v Chile) nebo jiných vnějších nepřátel. (Oldřich Kašpar)

kapitodiazýrní úhel, *úhel, kapitodiazýrní.

Kapitol (latinsky: *Capitōlium*), jeden z římských pahorků, starodávné *kultovní místo; jeho jméno se odvozuje od latinského slova *caput*, „hlava“. Podle tradice zde měla být objevena lidská lebka a věštci tento nález vyložili tak, že se *Řím stane hlavou Itálie, později se začalo říkat, že hlavou světa. Za legendárního pátého římského *krále *Tarquinia Priska (vládl 616–579 př. n. l.) byl na tomto místě vystavěn *chrám zasvěcený etruské božské *triádě Iuppiterovi, Iunoně a Minervě, která až do té doby měla sídlo na *Quirinále. Kapitolský chrám byl hlavní římskou *svatyní. Na východním výběžku Kapitolu se nacházela *tvrz (*Arx Capitolina*) a Iunonin chrám. Husy, které tam byly chovány, zachránily Řím roku 386 př. n. l. před *Galy (Kelty). Většina původních staveb se nezachovala, dnešní stav je výsledkem rekonstrukce vedené *Michelangelem Buonarrotim (1475–1564).

S tradicí, která stála u počátků Kapitolu, se setkáme i v jiných kulturách. Stejný význam má i jeruzalémská Golgotha (řecky: *Kranion*, latinsky: *Calvaria*); také tady měla být objevena lebka, přisuzovaná biblickému *Adamovi. *Ukřižování *Ježíše Krista na tomto místě pak křesťanští autoři vysvětlují jako *vykoupění lidského rodu z jeho *hříchů, započatých *Adamem. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

kapitula (z latiny: *capitula*, „kapitula, shromáždění kanovníků či řeholníků“):

1. sbor duchovních (*kanovníků, *mnichů) při *katedrále (kolem *biskupa) nebo jiném význačném *kostele (kolegiální kapitula), vázaných určitými povinnostmi. Členové kapituly jsou buď sídelní, nebo čestní *kanovníci, představeným bývá *probošt;

2. vedení klášterních a řeholních společenství, jež rozhoduje o závažných otázkách a volí představené na různých úrovních;

3. označení pro síň, v níž se kapitula schází. (Jaroslav Malina)

kapitulní síň, *síň, kapitulní.

kaplan (z latiny: *capella*, „kaple; kněz, který se o ni stará“), obvykle katolický *kněz pověřený zvláštní duchovní péčí mimo farní strukturu, například ve školách, v ozbrojených silách, v nemocnicích nebo ve vězeních. Populárně též označení farního vikáře. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

kaple (z latiny: *capella*, „kaple“), nefarní *sakrální *stavba určená k speciální funkci (pohřební, křestní, soukromé). Může jít o samostatně stojící objekt nebo o objekt související s větším celkem – *chrámem, *klášteřem, laickou (profánní) stavbou. Jméno bylo odvozeno od malého prostoru, v němž byl na dvoře franských *králů uchováván plášť (latinsky: *cappa*) sv. Martina z Tours. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

kapoidní rasa, *rasa, kapoidní.

Kapová a Ignatijevská jeskyně (Šulgan-Taš a Jamazy-Taš; Ural, Rusko), ojedinělá naleziště jeskynních *maleb v severní Eurasii; podle přímých radiokarbonových dat spadá Kapová jeskyně do *mladého paleolitu, malby v Ignatijevské však až do *mezolitu. (Jiří A. Svoboda)

Kappadokie, *krajina na východě anatolské náhorní roviny, ohraničená na západě řekou Halys (dnešní Kizil Irmak), na jihu pohořím Taurus, na východě prostoupená hřebeny Antitauru a na severu sahající původně až k Černému moři. Pojmenována antickými autory podle etnika, které sem přišlo patrně kolem roku 700 př. n. l. Současné perské a babylonské prameny je nazývaly *Katpatuka*, egyptské *gdpdkj*; jeho jazyková příslušnost není dosud jasná. V osmdesátých letech 19. století se na tržištích v kappadockém středisku Kayseri objevily hliněné tabulky popsané starou asyrštinou (*akkadština), které přinesly významné informace k dějinám tohoto území v prvních stoletích 2. tisíciletí př. n. l. Protože přesné naleziště nebylo známo, byly označovány jako „kappadocké tabulky“ a asyrské obchodní osady, kde vznikly, pak „kappadocké kolonie“. V letech 1924–1925 objevila jejich ústředí v *Káneši (u dnešního Kültepe) expedice vedená Bedřichem *Hrozným. Jako „kappadocký“ bývá také označován charakteristický styl pečetních válečků, pocházejících z výše uvedených obchodních osad. Ve 2. tisíciletí př. n. l. patřilo území k jádru *chetitské říše, po jejím pádu se zde počátkem 1. tisíciletí př. n. l. vytvořily tzv. pozdně chetitské *státy *Tabal a *Merid. V 7. století př. n. l. sužovala *zemi tažení *Kimmeriů a *Skythů. Roku 585 př. n. l. byla Kyaxarem začleněna do médské říše; po vítězství *Kýra Velikého nad lýdským *králem *Kroisem (547–546 př. n. l.) se stala perskou satrapií. Za krátké seleukovské *vlády připadla severní část k pontské říši. Od roku 255 př. n. l. tvořila Kappadokie pod vládou Peršana Ariarathesa III. samostatné *království, později se dostala do sféry vlivu Mithradata VI., až konečně roku 17 n. l. za císaře Tiberia se stala římskou provincií. Po rozdělení *římské říše v roce 395 se stala součástí *východořímské říše, poté *byzantské říše. V letech 1080–1307 byla seldžuckým rúmským *sultanátem, po jeho rozpadu ovládnuta osmanskými *Turky. (Jana Součková)

Kapští barevní (Cape coloureds), bývalé souhrnné označení obyvatel Kapska (Jihoafrická republika), kteří jsou smíšeného původu (celkem v Jihoafrické republice asi 3,5 milionu osob); byli tak označováni původní obyvatelé Kapska mluvící *afrikánsky. Část jsou tzv. Grikové (*Khoinové), část potomci zejména malajských přistěhovalců ze 17.–18. století. V době *apartheidu většina jedné ze čtyř *rasových kategorií (bílí, Asijci, barevní, černí), do níž patřily i osoby smíšeného původu z jiných částí Jihoafrické republiky. Termín získal zejména v době apartheidu hanlivý význam. (Jan Záhořík)

kaptorga (z tatarštiny: „kovová ozdoba na pasu, později kovová krabička, obvykle za pasem, kam se ukládaly cenné věci“ a z ruštiny: *kaptorga*, „schránka“), zdobená schránka na ostatky a *amulety; byla zpravidla z ušlechtilého *kovu ve tvaru válce, hranolu či trapezoidu a nošena jako součást *náhrdelníku. Oblíbená od přelomu 9. a 10. století do 11. století zejména v Čechách a na území severně od *českých zemí; užívána i později (zejména v 16.–18. století). (Jaroslav Malina)

kapucíni (z italštiny: *capucino*, „františkán, podle tmavého pláště s kápí přes hlavu“), členové katolického žebravého řádu z františkánské duchovní rodiny, založeného v roce 1528. Kombinují život v řeholních komunitách s prvky *poustevnictví, věnují se kromě jiného evangelizaci a sociální službě mezi chudými a postiženými. V *českých zemích byli kapucíni nejsilněji zastoupeni v 16. a 17. století. (Jaroslav Malina)

Kapverd'ané, *národ zahrnující obyvatelstvo Republiky Kapverdy na ostrovech při pobřeží západní Afriky; jejich celkový počet je 420 000 (odhad z roku 2006). Patří k *súdánským a bantoidním černošským etnikům a většina z nich jsou *míšenci (*mulati), potomci otroků dovezených na ostrovy z Guineje a Senegalu a *portugalských dobyvatelů, kteří Kapverdské ostrovy objevili v roce 1460, kdy ještě nebyly obydleny. V roce 1951 byly ostrovy prohlášeny za zamořskou provincii Portugalska, ale národně osvobozené hnutí Kapverd'anů v 60. a 70. letech 20. století vedlo k vyhlášení nezávislosti ostrovů v roce 1975. (Zdeněk Tvrďý)

Karačajci, populace *altajského, *turkického původu žijící v počtu kolem 170 000 (*cenzus z roku 2002) v Karačajevsko-čerkeské oblasti v Stavropolském kraji Ruské federace. *Karačajština patří do severozápadní skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny, ale hovoří jí už jen asi polovina obyvatel, ostatní se již plně asimilovali do *ruského národa. Karačajci se začali formovat v národnostní pospolitost v oblasti severně od Kavkazu na přelomu 13. a 14. století nejprve pod tlakem turkických *Kypčáků a poté smíšením zejména s kavkazskými *Čerkesy a *Osetinci. Základním způsobem obživy zůstal po staletí chov ovcí, koz, hovězího dobytka a *koní. Jejich území bylo počátkem 19. století připojeno k Rusku. Věřící jsou *sunnité. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

karačajština, *turkický jazyk užívaný menšinou na Kavkaze (*Karačajci). (Jaroslav Malina)

Karadžariové (Minala), australské etnikum na západním pobřeží Austrálie, pobřežní část populace se nazývá Nadža (Nadja), vnitrozemská Naudu. Podle vlastní tradice přišli z vnitrozemí nejpozději v 18. století. Jsou rybáři a sběrači. Jejich *jazykem v roce 1991 hovořilo posledních 12 jedinců. (Viz též *Austrálci.) (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrďý)

Karaimové (vlastním jménem Karáim), etnicko-religiózní skupina žijící v Polsku, Pobaltí (zejména v Litvě – městečko Trakai), na Ukrajině (Krym), *diaspora na *Středním východě, ve Francii a v USA. Vznikli v 8. století v Iráku jako judaistická *sekta, po rozpadu *chazarské říše v 10. století se jejich *náboženství udrželo u části obyvatel tureckého původu, kteří zůstali na Krymu, smísili se s *Kypčaky a stali se předky dnešních Karaimů. V současnosti je hlavní kulturní charakteristikou náboženství (karaimské, na Krymu i *muslimové) a bilingvismus. Vlastním *jazykem – karaimštinou (z kypčacké skupiny *turkické větve *altajské rodiny) hovoří již jen několik stovek osob; vedle toho mluví Karaimové i jazykem *země, ve které žijí. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

karaimština, v současnosti zanikající *jazyk z kypčacké skupiny *turkické větve *altajské rodiny, užívaný v Litvě a na Ukrajině. (Viz též *Karaimové.) (Leoš Šatava)

Karakačani (Sarakačani), disperzní balkánská populace, způsobem života a tradicemi blízká *Aromunům, hovořící však převážně *řecky. V současnosti jsou malé zbytky Karakačanů rozptýleny především na severozápadě Řecka (zejména Epir), dále i v Bulharsku aj. (Leoš Šatava)

karakalpačtina, *turkický jazyk užívaný hlavně v Karakalpacké autonomní oblasti Ruské federace. (Viz též *Karakalpakové.) (Jaroslav Malina)

Karakalpakové, etnikum žijící po obou stranách jižní části Aralského jezera v Uzbekistánu; malá část žije v Afghánistánu, Íránu a Turecku (zde se nazývají Karapapachové a Karapapakové). Celkový počet je kolem 550 000 příslušníků, z nichž necelá polovina hovoří vlastním *jazykem – *karakalpačtinou, která patří do *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Jsou potomky původního íránského obyvatelstva a kočovných *turkických etnik. Byli

polokočovní chovatelé dobytka, dnes převážně usedlí zemědělci. Věřící jsou *sunnité. (František Bahenský, Zdeněk Tvrдый)

Karak/Kaja (43 př. n. l.–562 n. l.), státečky v jihovýchodní části dnešní Koreje, podle *mýtu založeny *Suroem, jehož poslala Nebesa na Zem v podobě vejce. Šest států Karak/Kaja bylo postupně pohlcováno *Sillou, poslední (Velká Kaja) v roce 562. Japonské *kroniky a posléze i japonská historie považují Karak za svou *kolonii Mimana (korejsky Imna), kterou údajně *Japonci založili na poloostrově. (Miriám Löwenseinová)

Karamojongové, souhrnný název pro nilotská etnika v Ugandě, žijící v okrese Karamoja; asi 150 000 příslušníků (odhad z roku 1961). *Jazyk patří do jihonilotské podskupiny *nilosaharské rodiny. Jsou pastevci a zemědělci, mají složitou společenskou strukturu podle věkových stupňů. Do prvního věkového stupně jsou příslušníci společnosti přijímáni v 18 nebo ve 20 letech. (Jan Záhork)

Karamzin, Nikolaj Michajlovič (12. 12. 1766, Michajlovka, Rusko – 3. 6. 1826, Petrohrad, Rusko), ruský spisovatel; zakladatel ruského *sentimentalismu a první moderní ruský prozaik a historik. Pocházel z rodiny povolžského statkáře tatarského původu, studoval v Moskvě, stal se členem petrohradské zednářské lóže. Jeho prvotina *Jevgenij i Julija* (Evžen a Julie, 1789) napodobuje módní anglický *sentimentalismus. V letech 1789 až 1790 podnikl cestu do Evropy a popsal ji v díle *Pis'ma ruskogo putešestvennika* (Dopisy ruského cestovatele, 1791–1792): na vlastní oči viděl *revoluci v Paříži, ale také počátek konzumní kultury a industriální společnosti v Anglii. V 90. letech 18. století publikoval několik povídek včetně prózy *Ostrov Borngol'm* (Ostrov Bornholm, 1793) s incestním motivem. Historická novela *Marfa Posadnica ili Pokorenije Novagoroda* (Starostka Marta aneb Pokoření Novgorodu, 1803) se stala mostem k práci historika, jíž se cele oddal jako carský dvorní historiograf. Tato činnost vrcholí vydáváním epochálního díla *Istorija gosudarstva Rossijskogo* (Dějiny ruského státu, díly 1.–8. 1816–1817, díl 9. 1821, díly 10.–11. 1824, díl 12. 1829). Objevil pro ruskou literaturu citovou exaltaci a do té doby tabuizovaná erotická témata (*tabu). (Ivo Pospíšil)

Karanovo (u Staré Zagory, Bulharsko), *archeologická lokalita, *tell s osídlením od *neolitu do starší *doby bronzové, který umožnil propracovat *relativní chronologii archeologických kultur na jihovýchodě Balkánu. (Jaroslav Malina)

karanténa (z francouzštiny: *quarantaine*, „doba ca čtyřiceti dnů, považovaná za dostatečnou k izolaci zdroje nákazy“), omezení volnosti pohybu osob nebo zvířat podezřelých z nákazy. (Monika Laštovičková)

Karásek ze Lvovic, Jiří (24. 1. 1871, Praha – 5. 3. 1951, Praha), český básník a prozaik; plodný představitel české literární *dekadence, v jehož eklektické tvorbě, orientující se na zachycení stavů a problémů narušené lidské psychiky, dochází ke spojení mysticismu a módní, defektní erotiky. Autor psal básně (*Zazděná okna*, 1894, *Sodoma*, 1895), povídky a prózy (*Lásky absurdní*, 1904), romány (*Gotická duše*, 1900), divadelní hry (*Hořící duše*, 1899), věnoval se umělecké kritice a esejistické tvorbě (*Impresionisté a ironikové*, 1903). Spolu s Arnoštem Procházkou založili v roce 1894 tiskový orgán dekadentního hnutí *Moderní revue*. (Jiří Pavelka)

karavana (z perštiny), způsob *dopravy produktů, zboží, cestujících, případně zpráv po suchozemských *stezkách *Předního východu. Datuje se nepochybně k počátkům výměnného *obchodu, doložena je ovšem teprve písemnými dokumenty ve 3. tisíciletí př. n. l. Karavany vypravovali specializovaní dopravci nebo se v nich shromažďovala volná seskupení obchodníků a cestujících, kteří měli – alespoň na část cesty – společný cíl. Karavanám bývaly k *transportu svěřovány dopisy a jiné zásilky, takže sloužily také jako pošta; rádi se k nim přidávali i poslové. Cestování s karavanou bylo totiž úspornější a především bezpečnější. Třebaže ochrana obchodníků byla leckde zakotvena v *zákonech a zaručována vládci, zadržování kupců a jejich zboží, loupežná přepadení nebo dokonce usmrcení nebyla vzácnou výjimkou. Cestovní sezona všeobecně byly

příznivé jarní a podzimní měsíce; v letním žáru cestovní ruch v jižních oblastech utíchal, v zimě se zase zcela zastavil v horách na severním okraji „Úrodného pŕlměsíce“. Karavany se pohybovaly po tisíciletí vyšlapávaných trasách, kde využívaly dávných znalostí terénu, brodů, průsmyků, zdrojů vody. Denně podle místních podmínek urazily 20–35 km, v těžkých horských úsecích i podstatně méně. Nocovaly v útulcích budovaných k tomu účelu nejpozději od 3. tisíciletí př. n. l., kde kromě útočiště nakoupily potraviny a napojily a nakrmily zvířata. K nošení břemen užívaly především *oslu (přibližně 75–90 kg na jedno *zvíře, podle druhu zboží), jen v rovinaté *krajině nebo tam, kde bylo třeba přepravovat objemné a těžké náklady (*měď v asyrských *obchodních osadách v *Anatólíi apod.), také vozy (*vůz) tažené voly. Pouze výjimečně se od 2. tisíciletí př. n. l. uplatnil *kůň. Od 13. století př. n. l. byl jako nákladní zvíře znám *velbloud, s nímž se – od oázy k oáze – otevřely cesty přes pouště Arabského poloostrova. Zboží se ukládalo do keramických nádob, proutěných košů (křehké věci), kožených vaků (*kovy a cennosti), látky se balily do povlaků, které se pak spolu s *textiliemi prodaly. Obaly se uzavřely a zapečetily, aby byla vyloučena nežádoucí manipulace. Předávání zboží v cíli se dělo za přítomnosti *svědků, náklad byl převážen, přezkoušen, porovnán s připojenými nákladními listy (podle zpráv z asyrské obchodní osady v *Káneši). Otevření a použití části přepravovaného nákladu se považovalo za závažné a stěží omluvitelné porušení zvyklostí. Aby k takovým přestupkům nedocházelo, býval vůdce staroasyrské karavany vybaven provozním *kapitálem a kapesným (zpravidla v podobě zvlášť zabalené části zboží), určeným k uhrazení cestovních potřeb, poplatků, cel, mimořádných vydání (například nájem člunů pro převoz, když vzdmutá řeka se nedala přebrodit). Výdaje musel v cíli cesty vyúčtovat, případně svědecky doložit. Kromě vůdce (smluvně najímaného, pokud zboží nedopravoval cestovní agent nebo člen obchodní firmy) potřebovala karavana honáky oslu (případně vozataje), eventuálně v neklidných dobách a rušných místech také ozbrojený doprovod. Velikost výpravy se neřídila jen množstvím zboží: příliš malá karavana nebyla bezpečná, příliš velká se pohybovala pomalu a kladla nadměrné nároky na honáky, noclehy, pití i krmení. Dostupné údaje se pohybují mezi 2 až 50 osly, přičemž v prvním případě pravděpodobně nejde o celou uzavřenou karavanu, nýbrž jen o jednu její součást, vypravenou jedním obchodníkem. (Jana Součková)

Karažové, původní *indiánské etnikum ve střední Brazílii po obou stranách řeky Rio Araguaia. V důsledku častých bojů se sousedy se jejich počet značně snížil, z původních asi 10 000 na počátku 20. století na pouhých asi 2 500 v roce 1999. Představují izolovanou etnickou i jazykovou skupinu, která není ani vzdáleně příbuzná se sousedními skupinami *Tupíů a *Žeů. Karažové vynikali zejména pokročilejším *zemědělstvím i společenskou organizací a dříve i válečnickým uměním, které v minulosti uplatňovali. (Zdeněk Tvrďý)

karbonář (z italštiny: *carbonaro*, „uhlíř, karbonář“), příslušník tajné revoluční národně osvobozené organizace působící na začátku 19. století v Itálii a ve Francii; karbonáři vznikli ze *svobodných zednářů na území jižní Itálie. Poprvé na sebe upozornili při obraně Neapolského království proti francouzským okupantům za napoleonských válek. Od přelomu let 1814–1815 vystupovali proti systému Svaté *aliance a zejména proti panství Rakouska v Itálii, stáli za revolučními boji v Neapoli (1820) a Piemontu (1821). Ve Francii splynuli s novými republikánskými spolky, v Itálii se jejich převážná část připojila k hnutí Mladá Itálie. (František Čapka)

karcinogen (z řečtiny: *karkinos*, „rak, rakovina“ a *gennaó*, „plodím, působím“), rizikový faktor, který přispívá k vzniku zhoubného nádoru. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

karcinom, zhoubný *nádor vyrůstající z epitelových buněk. (Lenka Vargová)

karcinom, bronchogenní, rakovina plic, zhoubný nádor vycházející z průdušek.

Významným faktorem, který přispívá k jeho vzniku, je kouření.

V paleopatologii lze diagnostikovat bronchogenní karcinom pouze u mumifikovaného těla. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kardinál (z latiny: *cardinālis*, „hlavní, základní, stěžejní“):

1. v *římskokatolické církvi nositel nejvyšší hodnosti po *papeži, oprávněný k volbě papeže, člen jeho poradního sboru. Jmenován papežem původně z římských *kněží a *jáhnů, od 8. století i z *biskupů sedmi tzv. suburbikálních *diecézí (ležících v okolí Říma), od 12. století i z *arcibiskupů a biskupů mimo Řím. Kardinálové spolupracují s papežem na vedení *církve, v době uprázdnění papežského stolce řídí církev, v tajném *konkláve volí nového papeže (voliteli jsou do věku 75 let); (Jaroslav Malina)

2. [zoologie], asi 30 druhů většinou jihoamerických ptáků čeledě strnadovití, z nich nachově zbarvený kardinál červený žije na jihu Severní Ameriky a v Jižní Americe. (Jiří Gaisler)

Kardiner, Abram (17. 8. 1891, New York City, USA – 20. 7. 1981, Easton, Connecticut, USA), americký antropolog a psychiatr. Aplikoval východiska *psychoanalýzy na studium a interpretaci *kultur. Kardiner absolvoval v roce 1917 studium medicíny na Coronell Medical School v New Yorku. V letech 1921–1922 studoval psychoanalýzu u Sigmunda *Freuda (1856–1939). V letech 1922–1944 působil jako psychiatr v New York Psychoanalytic Institute. Souběžně s klinickou praxí přednášel antropologii a psychiatrii na Coronell University (1923–1929). V roce 1949 převzal vedení psychiatrické kliniky a od roku 1955 přednášel na Emory University.

Kardiner, stejně jako okruh jeho spolupracovníků (Cora *DuBoisová, Charles Wagley, James West, Carl Withers) byl ovlivněn psychoanalýzou. Ta byla teoretickým východiskem prací, které vznikly v období jejich spolupráce. Významnou roli z tohoto hlediska sehrály semináře, jež Kardiner vedl v roce 1936 na New York Psychoanalytic Institute a po roce 1937 společně s Ralphem *Lintonem na Columbia University. Jednotlivé semináře měly standardní průběh. V úvodní přednášce vždy některý z přítomných antropologů referoval o výsledcích svého terénního výzkumu, poté Kardiner provedl psychoanalytický rozbor a interpretaci daného problému a otevřel prostor pro následnou diskuzi. Prvním výsledkem těchto seminářů byla Kardinerova práce *The Individual and His Society: The Psychodynamics of Primitive Social Organization* (Individuum a jeho společnost: Psychodynamika primitivní společenské organizace, 1939). Kolektivním dílem, které vzniklo pod Kardinerovým vedením, a na kterém se podíleli Cora DuBoisová, Ralph Linton a James West, byla kniha *The Psychological Frontiers of Society* (Psychologické hranice společnosti, 1945).

Kardinerova teoretická východiska výzkumu kultury byla založena na radikálním přehodnocení klasického freudismu. Kardiner odmítl Freudovu koncepci kultury jako represivního činitele a vyloučil ze své teorie předpoklad o rozhodujícím vlivu *Oidipova komplexu a sexuality na formování osobnosti člověka. Na druhé straně oceňoval Freudovo pojetí psychodynamiky osobnosti a metodu psychoanalýzy, jež může v modifikované podobě sloužit jako účinný nástroj antropologických výzkumů a interpretací kultury. Podle Kardinera nelze koncipovat výzkum vztahu osobnosti a kultury pouze na základě antropologických metod, protože adaptace člověka zahrnuje procesy, které standardní technika terénního výzkumu neumožňuje odhalit. Antropolog je proto nucen využít výzkumných metod a technik psychologie, jako jsou Rorschachův test, tematicko-apercepční test a další. Kardiner dospěl na základě dlouhodobého studia tanalské a markézské kultury k závěru, že v každé ze zkoumaných kultur je možné izolovat určitou osobnostní konfiguraci – „základní osobnostní strukturu“ (*basic personality structure*), která je sdílena většinou členů společnosti jako výsledek společných zkušeností z dětství. V souladu se svými psychoanalytickými východisky předpokládal, že rozhodující roli při formování základní osobnostní struktury hrají rané dětské zážitky. Podle Kardinera je v prvních letech života člověk vystaven vlivům, které představují základní determinanty jeho dalšího *ontogenetického vývoje. Právě tyto rané zážitky mohou být původcem případných psychopatologických projevů osobnosti i významným indikátorem mentality dospělého člověka. V centru zájmu psychoanalyticky orientovaných antropologů proto stojí takové oblasti lidské činnosti, jako je kojení,

hygienické návyky, projevy sexuality a podobně. Výchovné praktiky se předávají z *generace na generaci a jsou sdíleny většinou rodin dané *společnosti. Proto můžeme předpokládat, že v rámci určité kultury většina dětí prochází obdobnou obecnou zkušeností, která u nich vytváří mnoho společných osobnostních rysů. Formy rodiny a metody výchovy, jejichž prostřednictvím rodina utváří osobnost dítěte, jsou odlišné v různých kulturách. Proto také nacházíme v různých kulturách různé typy základní osobnostní struktury.

Vedle pojmu základní osobnostní struktura zavedl Kardiner do antropologických výzkumů svoji vlastní koncepci „primárních a sekundárních institucí“. Kardiner považuje za instituci jakýkoliv fixovaný modus myšlení nebo chování skupiny jednotlivců, který je v dané kultuře obecně přijímán a jehož porušení je zdrojem sociálních problémů jak u jednotlivce, tak ve skupině. Podle Kardinera určité kulturně ustálené techniky výchovy dětí mají rozhodující význam pro utváření základních postojů a hodnotových orientací, jež přetrvávají v mentálním vybavení jednotlivce. Instituce, které mají rozhodující vliv na formování základních psychických rysů každé osobnosti a na vytvoření základní osobnostní struktury, označil Kardiner za primární. Mezi tyto primární instituce řadí především organizaci rodiny, vnitřní utváření skupiny a tzv. „základní disciplíny“. Zahrnuje mezi ně sexuální disciplínu, kontrolu *agrese, toaletní disciplínu, požívání potravin, kojení, institucionalizovanou péči o děti aj. Primární instituce, především rodina, položily podle Kardinera základ projektivnímu systému, jehož prostřednictvím vytváří jednatelce v procesu racionalizace, generalizace a systematizace sekundární instituce, jako je *náboženství, *folklor, *ideologie, způsoby *myšlení a podobně.

Kardinerova koncepce představuje pokus o řešení dvou základních otázek výzkumu osobnosti a kultury: 1. Objasnění problému člověka jako tvůrce a zároveň produktu kultury. 2. *Vysvětlení příčiny, proč členové určité kultury vykazují podobné osobnostní rysy. Pojem primárních institucí vysvětluje mechanismus působení společnosti a kultury na formování základní osobnostní struktury, zatímco pojem sekundárních institucí objasňuje zpětný vliv jednotlivců na sociokulturní prostředí. Přestože Kardinerův přístup ke studiu vztahu osobnosti a kultury negativně poznamenal jednostranně psychoanalytický výklad podstaty člověka, měla jeho teorie kultury výrazný vliv na vývoj *psychologické antropologie. Nárůst terénních výzkumů osobnosti a kultury totiž do značné míry potvrdil správnost Kardinerovy metodologické orientace, spočívající ve studiu mechanismů *socializace prostřednictvím *integrace antropologických a psychologických metod. Na základě zkušeností Kardinera a jeho spolupracovníků byla podniknuta celá řada empirických výzkumů osobnosti a kultury, jež výrazně přispěly ke vzniku psychologické antropologie. (Jaeoslav Malina, Václav Soukup)

kardiová keramika, *kultura s kardiovou keramikou.

kardiovaskulární, týkající se srdce a cév.

kardiovaskulární ústrojí, *ústrojí, kardiovaskulární.

Karelové (Karelofinové):

1. etnikum balto-ugrofinského původu v Republice Karélie v Ruské federaci, ve které žije kolem 716 000 lidí (*census z roku 2002) z toho asi tři čtvrtiny *Rusů, Karelů je jen 9 % menšina (asi 65 000); *pravoslavní;

2. stejnojmenná populace sídlící ve východním Finsku, kde jsou Karelové vnímáni jako etnografická skupina *Finů (ca 1 milion lidí, 1984); *protestanti.

Etnogeneze je doložena kmeny Karelů v 9. století v okolí Ladožského jezera, kde sousedili se *Slovany a do určité míry zde podléhali jejich expanzi. Větší část byla vytlačena k Bílému moři, menší část k hornímu toku Volhy (tzv. tverští Karelové). Jejich vývoj na dnešním území dospěl již ve 13. století k jazykovému odlišení od *finštiny a k prvním písemným památkám v karelštině. Nejvýznamnějším kulturním přínosem oblasti Karélie je finský národní epos *Kalevala*, který byl v 19. století sestaven filologem a lékařem Eliasem Lönnrotem (1802–

1884) na základě ústní tradice a který sehrál zásadní úlohu v novodobé emancipaci Finů. (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrdý)

karelština, *jazyk patřící k baltsko-finské podskupině *ugrofinské větve *uralské rodiny, velmi blízký finštině (v SSSR se projevovaly určité snahy o jeho specifikaci; ve Finsku je karelština pokládána za pouhý dialekt). (Viz též *Karelové.) (Leoš Šatava).

karen, *karenština.

karence (z latiny: *careō*, „mám nedostatek, strádám“), nedostatek určité důležité látky v potravě. (Jaroslav Malina)

Karenové, etnikum žijící v horách jihovýchodní části Myanmarského svazu (dřívější Barmy) (asi 7 milionů) a západního Thajska (asi 400 000). *Jazyk (*karenština) patří k *tibetobarmské větvi *tibetočínské rodiny. Rozlišují se na Rudé Kareny (Breové, Faungtové, Padaungové) a Bílé Kareny (Pwové, Sgawové). Karenové byli prvními obyvateli tibetobarmského původu, kteří přišli v 5. století ze severu až na území Myanmarského svazu. Od počátku byli pěstители *rýže a zemědělci, později byli kulturně ovlivněni *Barmánci a *Mon-Khmery. Po vytvoření nezávislého státu Barma (dnes Myanmarský svaz) v roce 1947 si vydobyli autonomní oblast ve východní části Myanmarského svazu, Kayah – stát Karenů. Největší politickou jednotkou je *vesnice, řízená dědičným *náčelníkem a radou starších. Věřící jsou převážně *buddhisté, asi 15–20 % *křesťané. (Zdeněk Tvrdý)

karenština (karen), *tibetobarmský jazyk užívaný menšinami v Barmě a Thajsku. (Viz též *Karenové.) (Jaroslav Malina)

kargo kulty, *cargo kulty.

Karchemiš, starověké *město na západním břehu středního Eufratu přímo na hranici mezi Sýrií (vnější město) a Tureckem (*akropole a vnitřní město). Tato poloha málo přeje archeologickému výzkumu; jsou tudíž k dispozici jen výsledky kampaní uskutečněných před *první světovou válkou pro Britské muzeum, které odkryly části akropole a vnitřního a vnějšího města, vždy s příslušným *opevněním, trosky chrámu Boha bouře, paláce, městských bran a dalších architektonických objektů s jejich reliéfní výzdobou a nápisy. Protože byly odhaleny jen tzv. pozdně chetitské vrstvy, údaje o starších dějinách Karchemiše je nutno hledat v pramenech třetích *archivů. Karchemiš je písemně poprvé doložena po polovině 3. tisíciletí př. n. l. v textech z *Ebly jako důležitý článek obchodní sítě poplatný *králi Ebly. Asyrští kupci operující v *obchodních osadách v *Anatónii Karchemiš zřejmě míjeli, neboť jejich *stezka vedla severněji; v jejich písemnostech Karchemiš tudíž nefiguruje. Úzké vztahy pojily Karchemiš s *Mari, jemuž počátkem 2. tisíciletí př. n. l. dodávala *vino, *med, *textilie a *kovy. Opačným směrem jsou doloženy zásilky *cínů. Jeden z karchemišských vládců té doby nese nepochybně amorejské jméno (*Amorejci). Po pádu *Mari se Karchemiš zřejmě nakrátko stala součástí staré *chetitské říše, po jejím úpadku výspou *Mitanni. Na významu opět nabyla, když Šuppiluliuma I. ovládl severní *Sýrii, učinil Karchemiš správním střediskem jedné ze dvou provincií a uvedl zde svého syna Pijaššiliho (Šarri-Kušucha) do postavení chetitského vicekrále. Karchemiš byla tehdy rozšířena o aštatská (Aštata) města po obou březích Eufratu. Hranice s *Aleppem, kde chetitskou vůli prosazoval Šuppiluliumův druhý syn *Telipinu, zatím není jasná. Dynastie založená Pijaššilim přetrvala i po pádu chetitské říše, ačkoliv již za *vlády Muršila II. se musela obávat asyrského tlaku a Muršila II. na její podporu dočasně v *regionu vojensky intervenoval. O zásah se pokoušeli i egyptští *faraonové (Sethi I., *Ramesse II.). Po bitvě u *Kadeše však Karchemiš znovu upevnila svou pozici v Sýrii. Zdá se, že na přelomu 12.–11. století př. n. l. v nepokojích spojovaných s *mořskými národy unikla nejhoršímu a bez zničující destrukce v rané *době železné dále vzkvétala. Se zánikem *Chattuše a *Ugaritu sice dočasně zmizely i zprávy o Karchemiši, ale reliéfy s hieroglyfickými nápisy (*písmo, obrázkové) nalezené na místě alespoň částečně zaplňují mezery. Lze z nich dedukovat dvě dynastie: posloupnost Suchiho (10. století př. n. l.) a Astiruvy (8. století př. n. l.). V asyrských dokumentech je Karchemiš chápána nadále jako vůdčí útvar v „pozdně chetitské“

Sýrii. I když pravděpodobně platí *tribut, *Asyřané nemohou strpět její samostatnou existenci a nejistou pozici v jejich zápasu se syrskou protiasyrskou *koalicí na jedné a s *Urartu na druhé straně. V roce 717 př. n. l. obvinil *Sargon II. karchemišského vládce Pisiriho, že porušil závazky, a Karchemiš dobyl. Pisiri a jeho rodina putovali v řetězech do Asýrie, karchemišské *vojsko bylo začleněno do asyrských oddílů, ve městě byli usazeni asyrští kolonisté a Karchemiš se stala asyrskou provincií. Zůstala jí až do pádu *asyrské říše v roce 612 př. n. l. Zbytky asyrské branné moci se stáhly do prostoru severní Sýrie, takže region byl přeměněn v bojiště. V letech 607–606 př. n. l. rozbili v Karchemiši svůj tábor *Egyptané, proti nimž v roce 605 př. n. l. napřel *Nabukadnezar všechny síly. Pronásledoval je až k Chamátu. Nabukadnezar operoval v okolí města znovu v roce 596 př. n. l. Poté zprávy mizí; město asi bylo zničeno a opuštěno. Nové osídlení se vrací až v klasickém období, snad pod jménem Europos. (Jana Součková)

karibal (z jihoamerických nativních jazyků), způsob rodinného uskupení charakteristický pro lakandonské indiány (*Lakandonové) až do druhé poloviny 20. století. Jedná se o malé osady rozmístěné v džungli, obvykle tvořené jednou nebo několika *nukleárními rodinami. Každý karibal měl svého duchovního vůdce, vlastní pravidla a zemědělskou produkci. Jednotlivé lakandonské karibaly byly od sebe vzdáleny několik kilometrů a jejich vzájemný kontakt byl omezen na občasnou výměnu žen a zboží. (Lucie Nečasová)

Karibové, původní *indiánské obyvatelstvo ostrovů Střední Ameriky a severní části Jižní Ameriky až po oblast Mato Grosso. Celkový počet v předkolumbovském období byl odhadován na 10–12 milionů. Počet *kmenů nebo jejich zbytků se dnes odhaduje na sto a celkový počet Karibů je asi 250 000 (v roce 1984). *Jazyky tvoří *karibskou rodinu. Jsou zemědělci, lovci, sběrači a rybáři.

Základní společenské a hospodářské jednotky představují *sousedské obcíny, složené z *rozšířených rodin. Velkou *autoritu měli váleční náčelníci, osobní prestiž se získávala statečností v *boji. V průběhu 16.–18. století byli ostrovní Karibové v celé Střední Americe vyhubeni až na malou část, která se zachovala na ostrově Dominika. V 18. století byla poslední část Karibů převezena na pobřeží Hondurasu, kde se smísili s deportovanými *černochoy a žijí zde dosud. Na pobřeží Jižní Ameriky byla větší část Karibů rovněž vyhubena, přežily pouze indiánské populace ve vnitrozemí, zvláště v oblasti mezi horním tokem řek Tapajós a Xingu. Náboženství bylo *animistické, mnohé kmeny provozovaly rituální *kanibalismus; dnes jsou různou měrou *christianizováni. (Viz též *lidé v karibské oblasti, první.) (Oldřich Kašpar, Zdeněk Tvrďý)

karibské jazyky, *jazyky, karibské.

Karierové (Dakelh), původní etnikum severoamerických *indiánů ze skupiny *Athapasků žijících v Britské Kolumbii v západní Kanadě. V současné době sídlí jejich zbytky v rezervaci na jih od řeky Peace. Hlavním způsobem obživy byl lov a rybolov. (Zdeněk Tvrďý)

Karlova univerzita, *Univerzita Karlova.

Karlovcí (karlovská dynastie), nejdříve šlechtická a později panovnická *dynastie, která vládla ve *franské říši od roku 751 a stala se obnovitelkou říšské ideje v západní *Evropě; svůj název odvozovala od svého nejvýznamnějšího člena, císaře Karla I. Velikého (snad 742 nebo 747–814). Osobou Karla Martela (689–741) získali Karlovcí roku 737 dočasně královský titul, jeho syn Pippin III. (715–768) byl za souhlasu *papeže v roce 751 zvolen *králem (odstranil z trůnu *Merovejce). Karel I. Veliký obnovil v roce 800 císařský titul na západě. Jeho vnuci verdunskou smlouvou uzavřenou v roce 843 rozdělili říši na tři části, z nichž později vznikla království v Burgundsku, ve Francii, v Itálii a Německu. Karlovcí vymřeli v Itálii v roce 875, v Německu v roce 911, ve Francii v roce 987 a v Lotrinsku v roce 1012, jejich dědictví se ujali Kapetovci a Luidolfovci. (Viz též *doba, karolínská.) (František Čapka)

karlovská dynastie, *Karlovcí.

Karlukové, *Kumáni.

karma, též karman (ze sanskrtu: *karman*, od slovesa *kr-*, *karati*, *krnóti*, *karóti*, „konat, činit, provést, udělat“; tibetsky: *lä*), „čin, skutek“, respektive odplata za ně („jak zaseješ, tak sklidiš“). V nejstarší indické tradici náboženský *akt vykonaný v očekávání božské přízně či odměny; v mladším období konání činů, plnění povinností předepisovaných posvátným mravním *kodexem (*dharma) a provádění *rituálních úkonů – tzv. cesta činů (*karmamárğa*), označovaná za jednu z cest ke konečnému vysvobození (*mókša). Z védské představy *rta*, světového řádu založeného na neměnném principu kauzality, podle něhož každý čin přináší své plody, vychází pojetí karmy jako slepého neuvědomělého *zákona řídicího chod celého *vesmíru.

Univerzální zákon odplaty za minulé činy byl poprvé zformulován v *Šatapathabráhmaně*, později byl s určitými obměnami přijímán většinou indických náboženských a filozofických systémů, od doby *upanišad býval spojen s nezávisle vzniklou představou o *převtělování. Charakter zrození, životních prožitků a délka života jsou obecně určeny charakterem činů, které jedinec vykonal v minulých životech: dobré činy vedou k lepším zrozením (například do vyšší *kasty, poskytující lepší předpoklady ke konečnému vysvobození z koloběhu existencí), zlé činy k zrozením nižším (nízká kasta, *zvíře, popřípadě rostlina). Tak se kromě jiného vysvětluje i existence sociálních nerovností. Za nositele karmy je obvykle považováno tzv. jemnomotné tělo, jež opouští zemřelého a vstupuje do nově vzniklého zárodku.

V *džinismu je karma chápána jako nahromadění atomických částíček jemné hmoty, jež v důsledku činnosti ulpívá na duši, spoutává ji a uvrhuje do transmigračního procesu. *Buddhistické pojetí karmy je založeno na učení o příčinně podmíněném vznikání (*pratítjasamutpáda*). Jednotlivé myšlenkové systémy se liší ve způsobech, jak dosáhnout osvobození od determinace minulými činy, a tím i ukončení koloběhu zrození (*sansára). Podle učení *advaity* je nejúčinnějším nástrojem poznání (*džňána*) pravé povahy já (*átman), pro *višišťadvaitu* je to láskyplná oddanost (*bhakti) a naprosté odevzdání se *bohu (*prapatti*), jehož milost (*prasáda*) je spásným prostředkem i podle *dvaitinů*. Podle džinistického učení lze řetězec znovuzrození přetřhnout jedině rozptýlením karmy a zastavením jejího ulpívání přísnou sebekázní. *Buddhova nauka nachází lék proti strastnému v překonání žizně (*tršna*), považované za hlavní příčinu strastného přerovovacího koloběhu sledováním ušlechtilé *osmidílné cesty (*árjáštángamárğa*). Působení karmy lze eliminovat též *jógu, jejímž konečným cílem je *kaivalja* neboli nadvědomý stav pohřížení (*samádhi) do absolutní reality (*brahma). (Jan Filipický)

karmaté (název podle zakladatele Hamdána Karmata [2. polovina 9. století]), stoupenci islámského (ší'itského) náboženského *hnutí, usilovali o zavedení všeobecné *rovnosti a spravedlnosti. Přívrženci především z řad *řemeslníků a zemědělců. Šířilo se od druhé poloviny 9. století z jižního Iráku, jeho stoupenci stáli v čele bojů (tzv. karmatská povstání) proti *Abbásovcům. Po bojích v jižní *Mezopotámii, dobytí Bahrajnu, bojích v *Sýrii a dobytí *Mekky (930) vytvořili na Bahrajnu *stát, který zanikl v roce 1075. V průběhu dalších let hnutí oslabovalo, až zcela zmizelo. (František Čapka)

Karmel, hora a stejnojmenné pohoří na pobřeží Středozemního moře s úrodnými poli, zahradami a vinicemi. Místo zápasu starozákonního *proroka Elijáše (hebrejsky: *Elijahu*; působil asi v letech 870–850 př. n. l.) s modloslužebníky kanaánského boha *Baala. (Jaroslav Malina)

karmelitáni (název podle biblické hory *Karmel), členové katolického *řeholního řádu navazujícího na starozákonní prorockou tradici a rané křesťanské *poustevnictví. Zformován v Palestině kolem roku 1154. V Evropě karmelitáni přejali podobu žebravého řádu v čele s *generálem. Reformovaná větev bosých karmelitánů vznikla v 16. století ve Španělsku na základě reformy *Terezie z Ávily a Jana od Kříže. Zdůrazňují rozjímání (karmelitánská mystika), ale věnují se i skupinové a individuální duchovní péči. (Jaroslav Malina)

Karnak (Egypt), největší dochovaný chrámový soubor *starověku u dnešního Luxoru v *Horním Egyptě, zasvěcený boží trojici *Amonovi, Mutě a Chonsuovi. (Břetislav Vachala)

karneol, kryptokrystalický kysličník křemičitý, odrůda *chalcedonu, zbarvená příměsí železa do oranžového, krvavě červeného až hnědavého tónu o tvrdosti 6,5 Mohsovy stupnice. Ačkoliv tedy patří k tvrdším kamenům, byl karneol na *Předním východě, protože je dobře štěpný, opracováván již od pozdního 7. tisíciletí př. n. l. a v Íránu dokonce občas užíván k výrobě šipek a vrtáčků. Vyskytoval se v oblázcích na jihoiránském poloostrově Búšír a ve východní poušti v Egyptě; hlavním starověkým zdrojem však bylo okolí Rajpiply v jižním Gudžarátu, odkud prostřednictvím *harappské kultury v povodí Indu přicházel ve 3. tisíciletí př. n. l. námořní cestou do *Mezopotámie (sumerské texty souhlasně vztahují původ karneolu k *zemi *Meluchcha). Výskyt polodrahokamu na *lokality Tepe Jahjá a Šahre Sochta však svědčí o tom, že karneol neminul ani obchodní *stezky po souši. *Surovina byla opracovávána obvyklými kamenickými *technikami (*kámen); v případě karneolu však k postupu patřilo také zahřívání ve speciálních podkovovitých pecích; nejprve proto, aby se snáze odstranila zvětralá kůra oblázků, při dokončování pak, aby artefakty osleplé *broušením na podložkách z *čediče znovu získaly svůj lesk a zářivou barvu. Žáru 300–400 °C bylo rovněž zapotřebí k fixování případného geometrického vzoru vyběleného alkalickým roztokem, jímž se někdy karneolové *korálky v údolí Indu zdobily. Klenoty z karneolu byly na Předním východě po celý starověk velmi ceněny. Kromě korálků se zhotovovaly různé přívěsky a *amulety (velmi typické pro foinické dílny), karneolové gemy se osazovaly do *prstenů, užívaly jako výplň do luxusních předmětů. (Jana Součková)

karner (z latiny: *carnarium*, „márnice, kostnice“), hřbitovní kaple kruhového nebo polygonálního půdorysu. Dolní prostor slouží jako *kostnice (**ossarium*), horní podlaží jako bohoslužebný prostor. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

karneval (z italštiny: *carnavale*, „svátky, kdy byl dostatek jídla, masa“), *svátek slavený v opozici k oficiálnímu svátku jako dočasné a specifické osvobození od stávajícího řádu, oficiálních hodnot a norem a hierarchických vztahů. Vymezení karnevalu jako součásti lidové smíchové kultury předložil ruský filozof a literární teoretik Michail Michailovič *Bachtin (1895–1975) v publikaci *Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaja kultura srednevekovja i renessansa* (Tvorba Françoise Rabelaise a lidová kultura středověku a renesance, 1965). Bachtinova interpretace karnevalu je založena na binární opozici, která existuje mezi oficiální a světskou kulturou. Bachtin popisuje karneval jako způsob života, který stojí v protikladu k oficiálním *normám *církve a *státu. Během karnevalu je vše dovoleno, neboť v něm vládne logika „převrácenosti“ a světa „naruby“. Karneval představuje způsob života bez sociálních hierarchií, osvobozující od restrikcí křesťanské morálky, disciplíny a sociální kontroly.

Karneval zahrnuje ojedinělý typ groteskní *komunikace, programového nevkusu, obscénností, profanace všeho svatého a oslavy tělesných požitků a excesů nemožných v každodenním životě. Karneval symbolizuje revitalizaci světa – jeho obrození a obnovení, jehož se účastní všichni lidé. Bachtin upozornil na čtyři skutečnosti spjaté s karnevalem: 1. během karnevalu hraje život sám a hra se na čas stává životem, 2. v karnevalu není rozdíl mezi hercem a divákem, 3. karneval se nesleduje, nýbrž prožívá, 4. v čase karnevalu je možné žít pouze podle jeho zákona – podle zákona karnevalové svobody. Z antropologického hlediska lze na karneval pohlížet jako na typický jev *sui generis* – třídu věcí, jevů a aktivit, které se vyvíjejí podle svých vlastních zákonitostí. (Barbora Půtová)

karnevalová kultura, *kultura, karnevalová.

Karolínci, obyvatelstvo tichomořského souostroví Karolíny v *Mikronésii; na skupině 48 obývaných ostrovů z celkového počtu 680 žije asi 70 000 lidí (v roce 1984). Název souostroví pochází z doby španělské okupace od roku 1686, kdy bylo pojmenováno na počest španělského *krále Karla II. Karolínci patří většinou k *Mikronésanům, vznikli jako severozápadní odnož *Polynésanů; část obyvatel jsou míšenci Mikronésanů a jiných etnik,

část představují *evropští přistěhovalci a *Američané. Celé území spolu se sousedními Palauskými ostrovy, ostrovem Jap, Ponape, Truk a Kusaio jsou od roku 1947 součástí tzv. Tichomořských ostrovů pod kontrolou USA. (Zdeněk Tvrdý)

karolínská doba, *doba, karolínská.

karolínská renesance, *doba, karolínská.

karolínské umění, *umění, karolínské.

Karolinum, stavební komplex v Praze na Starém Městě, nejstarší univerzitní kolej ve střední Evropě. Vzniklo rozšířením a úpravou *paláce královského mincmistra a bankéře Jana Rotleva, roku 1383 bylo darováno Václavem IV. (1361–1419) Karlově neboli Velké koleji mistrů (*Collegium Caroli*). Od roku 1386 sloužilo nejen pražským profesorům, kteří tu vyučovali a bydleli, ale kolej se také stala slavnostním shromaždištěm *univerzity a rezidencí *rektora a akademických funkcionářů. Během 16. a 17. století budovy postupně chátraly, Karolinum bylo často přestavováno (jako v letech 1715–1718), k nové adaptaci došlo v letech 1945–1968 (architektem Jaroslavem Fragnerem [1898–1967]) pro potřeby rektorátu a centrálních institucí *Univerzity Karlovy, a také v letech 1996–1997 (budova byla komponována jako slavnostní sídlo univerzitního života; nově byl zřízen přednáškový sál v přízemí, tzv. císařský sál, a zasedací místnosti ve sklepním suterénu). Z původní stavby zůstala zachována část přízemí a *arkýř kaple sv. Kosmy a Damiána. V pobělohorské době zde sídlila právnická a lékařská fakulta, za první *republiky pak německá univerzita v Praze; dnes je zde sídlo rektorátu Univerzity Karlovy. Jedná se o národní kulturní památku. (František Čapka)

Kárové, starověké etnikum obývající hornaté *krajiny v jihozápadní *Malé Asii, podle nich pojmenované Kárie. Slovo Kárové není řecké a jeho význam neznáme. Ve staroperských nápisech *Dáreia I. a *Xerxa I. se objevuje výraz *karká-/krká* (l. pád množného čísla) s významem Kárové, v *chetitských textech uvedené výrazy *Karkija/-iša* by snad mohly podle některých badatelů označovat krajinu Kárie (srov. též elamsky *kur-qa-ap* a akkadsky *kar-sa*). První řecké zmínky jsou u *Homéra v **Iliadě*, kde o obyvatelích Miletu Homér hovoří jako o *Káres barbarofónoi* („Kárové mluvící nesrozumitelným jazykem“) a pokládá je za spojence *Trójanů. Řeční historikové (*Hérodotos, *Thúkýdídés) je považovali, podobně jako Pelasgy a Lelegy, za *autochtonní obyvatelstvo egejských ostrovů a maloasijského pobřeží, známé svým námořnickým uměním, později zatlačené do vnitrozemí na území budoucí Kárie. Sami Kárové se však pokládali za původní obyvatele Malé Asie a za příbuzné *Lýdů a Mýsů. Po osídlení pobřeží Egejského moře *Řeky docházelo k míšení místního obyvatelstva, Kárů, s Řeky (srov. rodina řeckého historika Hérodota z Halikarnássu), ale ve vnitrozemí si Kárové uchovali svou etnickou příslušnost i *jazyk až do 4. století př. n. l. Kárové byli známi jako *žoldněři (působili například v *Egyptě, kde zanechali nápisy a graffiti v *kárštině) a Hérodotos jim připisuje několik vynálezů z oblasti vojenského života. (Dagmar Muchnová)

karpální kanál, **canalis carpi*.

karpální kosti, **ossa carpi*, kosti zápěstní.

karpometakarpální klouby, **articulationes carpometacarpales*.

karpometakarpální palcový kloub, **articulatio carpometacarpalis pollicis*.

kárština, *indoevropský jazyk maloasijských *Kárů, jenž patří spolu s *lýdštinou a *lykijštinou k mladší vrstvě *anatolských jazyků. Kárština je doložena nejen epichorickými nápisy, ale i nápisy a graffiti z Egypta a Núbie (7.–4. století př. n. l., většinou od kárských *žoldněřů) a Řecka (4.–3. století př. n. l.). Pro velký počet grafémů bylo kárské písmo zpočátku považováno za směs slabičného a hláskového písma, dnes však je zřejmé, že jde o písmo hláskové. Fonologická hodnota jednotlivých znaků je již z velké části stanovena, je možno číst – také díky řeckým napsům z Kárie – kárská jména, jsou identifikovány některé pádové koncovky a slovesné tvary. Přes značné pokroky a úsilí badatelů, které se od osmdesátých let 20. století ještě prohloubilo, se kárštinu zatím úplně rozluštit nepodařilo. (Dagmar Muchnová)

Kartágiňané, *Karthágiňané.

Kartaginci, *Karthágiňané.

Kartágo, *Karthágo.

Karthágiňané (Kartágiňané, Kartaginci) (Římany nazýváni Punové, Kart-Hadaštin, „Obyvatelé Nového Města“), starověké etnikum fénického původu; zahrnuje obyvatele starověkého námořního *státu *Karthágo na severním pobřeží Afriky, kteří ovládli načas i Korsiku, Sardinii a Sicílii a část španělského pobřeží, kde vybudovali obchodní *města a *přístavy. Hlavní *město Kart-Hadašt bylo založeno *Féničany poblíž dnešního Tunisu kolem roku 800 př. n. l. jako *kolonie města Tyr. Karthágiňané vybudovali od 7. století př. n. l. jeden z největších obchodních a námořních států raného starověku, který ovládal hlavní obchodní cesty ve Středomoří a jako oligarchická otrokářská *republika se stal v některých směrech vzorem pro *Římany a jejich pozdější *impérium. Ve 3.–2. století př. n. l. bylo Karthágo ve třech punských *válkách poraženo a stalo se římskou provincií. V roce 439 n. l. bylo obsazeno *Vandaly, v roce 698 bylo celé hlavní město rozbořeno *Araby a zbylí Karthágiňané zahynuli nebo padli v troskách města. Dochovaly se doklady vyspělého námořního a obchodního umění a kulturní a výtvarné památky (*mozaiky, *sochy aj.). (Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrдый)

Karthágo (Kartágo) (foinicky: *Kart Hadašt*, „Nové Město“, řecky: *Karchedón*), přístav na severním pobřeží Afriky založený kolem roku 800 př. n. l. Féničany z *města Tyru (podle mytologické tradice vedenými královnou Dídó [**Aeneis*]) poblíž dnešního Tunisu. Významná obchodní křižovatka, od 5. století př. n. l. hlavní centrum Punske říše (*Punové). Od 3. století př. n. l. soupeř Římanů, na konci 3. *války punské roku 146 př. n. l. bylo Karthágo srovnáno se zemí, k čemuž předtím *Římany dlouho vybízeli *Cato Starší. Je známo, že dějinám Karthága věnoval jedno ze svých dvou řecky psaných historických děl *Karchedóniaka* (Dějiny Karthága) císař Claudius. (Viz též *Karthágiňané.) (Jaroslav Malina)

kartografie, národopisná, *etnokartografie.

kartotéka oblastí lidských vztahů (anglicky: *Human Relations Area Files*, zkratka: HRAF), antropologická informační databáze zahrnující empirická data o několika stech světových *kulturách, která umožňuje realizaci komparativně koncipovaných *transkulturních studií.

Systematické budování této databáze probíhá podle pevně stanovených kritérií; zahájil je v roce 1937 americký antropolog George Peter *Murdock (1897–1985) v rámci projektu Cross-Cultural Survey. V současné době HRAF představuje nejrozsáhlejší transkulturní databázi na světě, která byla vytvořena na základě empirických antropologických terénních výzkumů. Informace zahrnuté v HRAF pokrývají různé oblasti života zkoumaných společností a jsou uspořádány tak, aby poskytovaly ucelené datové soubory. Původně byly zapsány na kartotéčních lístcích a od roku 1960 uloženy na mikrofiše. V současné době jsou databáze HRAF dostupné na CD nosičích a částečně i na *internetu.

Kartotéka oblastí lidských vztahů inspirovala řadu podobných projektů orientovaných na transkulturní výzkumy: mezi nejvýznamnější patří Societal Research Archives System v Pittsburghu a Centre Documentaire d'Ethnologie Comparée v Paříži. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kartuš (z italtštiny: *cartuccia*, přes francouzštinu: *cartouche*, „zarámování“):

1. [výtvarné umění, architektura], plocha různého tvaru rámovaná dekorativně rozvinutým okrajem, často se znaky nebo nápisy; motiv zejména renesanční a barokové ornamentiky, užívaný většinou v severské architektuře; oválný rámeček, do kterého se zaznamenávalo trůnní a rodné jméno egyptských panovníků;

2. [polygrafie], ozdobná lišta, obruba. (Jaroslav Malina)

kartuziáni, členové katolického *mnišského řádu založeného v roce 1084 v údolí La Chartreuse (latinsky: *Cartusium*; odtud název) severně od Grenoblu. V řádu jsou silně

zastoupeny poustevnické tradice: bydlení v poustevnických domcích, ostrá *askeze, uzavřenost vůči světu. (Jaroslav Malina)

Kartvelové, *Gruzíni.

kartvelské jazyky, *jazyky, kartvelské.

karty, hrací, vznikly v Číně, oblíbenou zábavou byly již v 9. století, kdy anonymní autorka napsala první návod ke karetním hrám, text se však nezachoval. Z četných dochovaných exemplářů plyne, že staré čínské karty byly z tuhého *papíru, měly rozměr přibližně 6x2,5 cm, byly potištěny obrázky legendárních hrdinů a ručně kolorovány. Karty se mohly snadno přenášet a hrát se daly téměř všude a za všech podmínek, hráči nepotřebovali zvláštní znalosti a jak bylo doporučeno, hra je cvičila v myšlení a podporovala neškodný společenský styk. V souvislosti s *prohibicí hráčství v 18. století bylo též zakázáno vyrábět a prodávat hrací karty, a to více jak 1000 kusů jednou osobou. (Lucie Olivová)

karyatidy, ženské *sochy s nosnou funkcí používané místo sloupů. Jsou výtvorem řecké architektury klasického období. Pro analogické sochy mužů se používá názvu *atlanti*. Označení karyatidy je odvozeno podle obyvatel řecké obce *Karyai* na Peloponnésu, jehož dospělí obyvatelé byli po porážce odvedeni do *otroctví. Ženy si část majetku, kterou si mohly vzít s sebou, nesly na hlavě. (Marie Pardyová)

karyogram, *ideogram.

karyotyp (z řečtiny: *karyon*, „ořech, jádro“), soubor *chromozomů *buňky, jedince nebo druhu. (Jiřina Relichová)

kasava (termín z indiánských jazyků):

1. tropický keř z rodu *Manihot*, z jehož hlíz se vyrábí mouka nebo škrob s vysokým obsahem sacharidů (viz též *maniok);

2. označení placek nebo chleba (kvašeného či nekvašeného) z maniokové moučky či škrobu. (Petr Bureš)

kaseifikace (z latiny: *cāseus*, „sýr“ a *fiō*, „stávám se“), zesýrovatění, zvláštní druh rozpadu *tkání (*nekrózy) typický pro *tuberkulózu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kasein:

1. mléčná *bílkovina;

2. sýrovitá hmota, zvláštní druh *exsudátu či nekrózy u *tuberkulózy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kasída, pevná básnická forma s průběžným rýmem a pevným metrem v islámském písemnictví. (Jaroslav Oliverius)

kasik, *kazik.

Kasité, *Kassité.

Kassandra, dcera trójského *krále *Priama a jeho manželky *Hekaby, proslulá věstkyně. Protože odmítla *Apollónovu lásku, byla potrestána tím, že jejím věštbám nikdo nevěřil, ačkoli byly pravdivé. Po dobytí *Tróje se stala zajatkyní *Agamemnonovou a po jeho návratu do *Mykén, byla spolu s ním zavražděna. (Marie Pardyová)

Kassandros, syn *Alexandrova vojevůdce Antipatra. Roku 317 př. n. l. dal zavraždit Alexandrovu matku *Olympias a zmocnil se *vlády nad Makedonií. Roku 310/309 př. n. l. odstranil i Alexandrovu vdovu Róxanu a jejího syna Alexandra. Po vzoru ostatních *diadochů přijal roku 305 př. n. l. královský titul. (Marie Pardyová)

Kassité (akkadsky: *Kaššú*), *etnikum, které je doloženo v *Babylonii a západním Íránu od 18. století př. n. l. V Babylonii sídlilo kolem *Sipparu, koncem starobabylonského období jsou Kassité doloženi také v povodí středního Eufratu (Terka, Chana) a v Alalachu. V raném 16. století př. n. l. Kassité získali *kontrolu nad severním územím Babylonie a kolem roku 1475 př. n. l. dobyli i jižní Babylonii. Kassitská dynastie vládla s malými přerušeními na tomto území do roku 1157 př. n. l. Kassitská populace se nacházela v tomto období i v churritském *Nuzi. Menší množství Kassitů žilo rovněž v *Asýrii, kam byli odvezeni jako *zajatci poté,

co Tukultí-Ninurta I. (1244–1208 př. n. l.) dobyl Babylonii. Od poloviny 9. století př. n. l. obývali hornatou *krajinu východního Iráku a západního Íránu. Kassité prosluli svou nepoddajností a bojovností. Často úspěšně vzdorovali i asyrské armádě a byli žádanými bojovníky v babylonském vojsku. Podle babylonského královského seznamu měla kassitská dynastie 36 *králů, kteří vládli „576 let a 9 měsíců“. Seznam členů dynastie začíná Gandašem, který byl asi současníkem Samsu-iluny. Babylonským králem (aspoň její severní části) se stal až jedenáctý panovník dynastie Burnaburiaš I. Pozdější tradice však připisovala ovládnutí Babylonie již jeho předchůdci (Agum II. nebo Agum-kakrime), který vládl patrně nedlouho po Samsu-ditánovi. Počínaje 2. polovinou 15. století př. n. l. se stala kassitská dynastie jednou z hlavních politických sil na *Předním východě. Kassitští králové uzavírali smlouvy s Egyptem a Asýrií, později byli v diplomatickém, vojenském a obchodním kontaktu s *Chetity a s oblastmi Íránu. Byly uskutečněny i diplomatické sňatky členů kassitské dynastie s egyptskými, chetitskými a asyrskými královskými rodinami. Po roce 1335 př. n. l. vedli Kassité čas od času *války s Asýrií a státy na území Íránu. Nejvážnější z těchto střetů bylo dobytí Babylonie Tukultí-Ninurtou I. (1234–1228 př. n. l.) a elamský vpád (1160–1157 př. n. l.), který ukončil *vládu kassitské dynastie.

Jádro prosperity kassitského státu tkvělo v rozvoji *zemědělství a *chovu zvířat a také v obchodu. Mezinárodní obchod mířil až do egejské oblasti na západě a do Afghánistánu na východě. Vyváželi se *koně, *textilie a zemědělské plodiny. Dovážely se *kovy, zejména *zlato a luxusní zboží. Zkušenost s chovem a výcvikem koní a používání silné vozové jízdy přispěly rovněž k válečným úspěchům Kassitů. Hospodářský rozvoj *země se udržel nejméně do vlády Adad-šuma-iddiny (asi 1224–1219 př. n. l.).

Kassité vytvářeli sociálně ekonomické jednotky, tzv. „domy“, jež byly nazývány podle (někdy i fiktivních) *eponymů, například Bít-Karziabku. Členové těchto „domů“ byli označováni jako „synové“ eponymního předka. „Dům“ sestával z potomků po mužské *linii, nezřídka obsahoval i několik *vesnic a vlastnil rozsáhlé pozemky. Hlavou tohoto „domu“ byl *bel bítí*, „pán domu“, který svolával shromáždění starších (mužů) a případně sestavoval výkonnou radu. „Domy“ měly asi původ v kmenové organizaci a jsou nejlépe dokumentovány v období od roku 1200 do roku 850 př. n. l. (Ve starobabylonské době se vyskytuje termín „pán domů“, jenž představoval spíše žijícího vůdce než eponymního předka.) Během vlády kassitské dynastie došlo též k mnohostrannému kulturnímu vzestupu. V tradičních babylonských centrech byl realizován extenzivní stavební program a bylo rovněž vybudováno nové hlavní *město Dúr-Kurigalzu (s palácovým a chrámovým komplexem). Nový palác byl vystavěn také v *Nippuru a *chrámy vznikaly či byly renovovány v dalších městech: Adabu, *Babylonu, *Borsippě, Deru, Isinu, -*Larse, Nippuru, Sipparu, *Uru a *Uruku. V architektuře se užívaly reliéfní *cihly vytlačené z formy, z nichž se sestavovala dekorace (například fasáda Inannina chrámu v Uruku, postavená Karaindašem). Ukázkou vnitřní výzdoby staveb poskytují nástěnné malby paláce v Dúr-Kurigalzu. Nové výrazové formy nacházíme na *kudurru i v *glyptice. Zruční kassitští řemeslníci byli žádáni i na jiných panovnických dvorech. Svými schopnostmi prosluli i kassitští lékaři. Kassitští panovníci používali jako oficiální *jazyk *babylonštinu (*akkadština). Babylonština se stala diplomatickou řečí užívanou v mezinárodní korespondenci států Předního východu. (Významný *archiv dopisů se našel v egyptské *Tell el-Amarně.) S babylonským jazykem se šířila i mezopotamská literatura, jež byla tradována a rozvíjena v písařských „školách“. *Kassitština je prozatím velmi málo známa, dochovaly se totiž jen sporé seznamy babylonsko-kassitské, uvádějící většinou jen vlastní jména, dále množství kassitských jmen v akkadských textech (většinou z období 1360–850 př. n. l.) a některé technické termíny týkající se převážně chovu zvířat, zvláště koní. Z tohoto kusého materiálu nelze zatím kassitštinu rekonstruovat ani určit její příbuznost s jinými jazyky. (Nea Nováková)

kassitština, *jazyk *Kassitů, v němž se však nedochovaly žádné souvislé texty. Dochovala se pouze jednotlivá kassitská slova, která jsou známá z krátkého kassitsko-babylonského seznamu slov (48 položek), seznamu vlastních jmen (19 položek) a roztroušeně se vyskytujících vlastních jmen, odborných výrazů vztahujících se zejména k chovu *koní a oslů a jiných slov v akkadských textech. Genetická příslušnost kassitštiny je nejasná. Jména některých kassitských *bohů (Burijaš, Maruttaš, Šurijaš) byla srovnávána se jmény bohů řeckých a staroindických, ale taková srovnání mohou svědčit pouze o jistých *kulturních kontaktech. Na základě dochovaného materiálu existují určité představy o kassitském hláskosloví, méně jasná je otázka tvarosloví, o skladbě kassitštiny není známo vůbec nic. (Jiří Prosecký)

kasta (z portugalštiny: *casta*, „plémě, rod“; od latinského *castus*, „čistý, neposkvrněný“):

1. přísně uzavřená jednotka hierarchického společenského systému, profesně specializovaná endogamní skupina (*endogamie), v níž je členství pevně určeno askriptivním dědictvím (*askripce) a *rituálním oddělením od ostatních kast. Kastovní systém je charakteristický zejména pro hinduistickou Indii (*hinduismus), avšak přetrvává i v dalších *zemích jižní Asie (Bangladéš, Nepál, Pákistán, Šrí Lanka).

Při studiu indického kastovního systému se slovem „kasta“ (anglicky *caste*, německy *Kaste* aj.) nepřesně označuje jak *varna (původně trojice, později čtvero společenských *stavů či vrstev, odpovídajících *Dumézilově „indoevropské trojčlennosti“, dávnému „funkčnímu“ dělení *společnosti na třídy vladařů a válečníků, *duchovních a výrobců, k nimž byly následně přiřazeny masy původních obyvatel v roli sluhů a *nevolníků), tak *džáti* („zrození, původ“), jednu z mnoha skupin lidí stejného původu, ať už jednoho rodu, nebo příslušníků více spřízněných rodů, které uzavírají *sňatky výhradně mezi sebou, případně komunitu, kterou její společné etnické či *kulturní dědictví odlišuje od všech ostatních.

Hinduistická *džáti* obvykle sdružuje příslušníky jednoho nebo několika příbuzných povolání, jejichž výkon může poznamenat její členy větší či menší mírou rituálního znečištění, a tím více či méně omezit jejich styk s příslušníky jiných kast (tento aspekt vystihuje jejich portugalské označení odvozené od adjektiva *casto*, „čistý“). Mezikastovní styky se (zjednodušeně řečeno) řídí „pouty chleba“ (*róti*), tj. rituálními předpisy pro vzájemné stolování, a vztahem k „dcerám“ (*béti*), tedy pravidly endogamie a *exogamie. Kastovní (profesní) příslušnost danou rodem neklamně prozrazují příjmení: Gándhí je původem „voňavkář“, Dhóbi „pradlák“, Šrívástava „písař“, Džóši „astrolog“.

Ve védské literatuře zmiňované čtyři původní skupiny zvané varny (doslova „barvy“, tj. *bráhmani – *kněží a obětníci, *kšatrijové – bojovníci a vládcí, *vaišjové – kupci, zemědělci a *šúdrové – řemeslníci, služebníci) jsou předobrazem a jedním z orientačních vodítek pro klasifikaci v současnosti existujících asi tři tisíc hlavních kast. Výsadou příslušníků prvních tří stavů či varn je podstoupit iniciační obřad *upanajana* („uvedení“), jeden z dvanácti očištných ritů, jež mají kastovní hinduistu zbavit poskvrny fyzického početí a zrození, a tím ho zasvětit – rituálně očištěného – do studia posvátných textů a do „árjovského“ *společenství. Koná se zpravidla ve věku 8 až 12 let, byl považován za druhé zrození (odtud označení *dvidža*, „dvojzrozenec“) a zasvěcovaný při něm obdrží posvátnou šňůru (*jadžňópavíta*), kterou pak po celý život nosí na nahém těle pod pravou paží a přes levé rameno. Zpravidla bývá bavlněná (pro kšatrije je vhodná i *vlna a pro vaišje *len), bílé či žluté barvy, a má být spletená ze tří pramenů (upředěných bráhmanskou pannou), jež nositeli připomínají trojí dluh dávným žrecům, předkům a *bohům.

Míra sociální *mobility jednotlivce je dána schopností a vůlí jeho kasty změnit svůj rituální *status a zlepšovat své postavení v rámci kastovní soustavy. Kromě ekonomických a často i politických faktorů hraje roli ve vzestupu prestiže kasty i osvojení si a dodržování řady specifických zvyklostí typických pro tzv. dvojzrozenec (vegetarianismus, abstinence, „čistý“ způsob přípravy a konzumace jídla, striktnější pravidla přípustnosti sňatků aj.). Přejímání způsobu života, obřadů, náboženských představ a mravních zásad hláсанých vyššími kastami,

ve snaze rituálně se k nim připodobnit, bývá v literatuře označován jako proces „sanskrtizace“, snaha přiblížit se k zdrojům hinduistické „velké tradice“ (jejímž posvátným *jazykem je *sanskrt). Mimo vlastní systém kast stojí bezkastovní obyvatelstvo, tzv. *nedotknutelní či „nedotýkatelní“ (*dalit*, *pária), nejnižší a nejvíce diskriminovaná skupina. Neortodoxní hinduistické směry (*bhakti, *tantrismus), stejně jako reformní hinduismus 19. a 20. století (Vivékánanda, Móhándás Karamčand *Gándhí) kasty (a zejména diskriminaci nedotknutelných) chápaly jako nežádoucí sociální jev a prosazovaly jejich odstranění. Ačkoli indická *ústava kastovní dělení a diskriminaci zakazuje, tradice *kastovnictví nadále přetrvává v mnoha oblastech života společnosti;

2. skupina, vrstva, která se vědomě odlučuje, izoluje, nebo je izolována od ostatní společnosti. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

kastel (z latiny: *castellum*, „pevnost, tvrz, hrad“):

1. menší *pevnost ve starořímském *opevnění, obvykle součást obranného systému (**Limes romanus*);

2. středověký *hrad s obvodovou zástavbou a s vystupujícími věžemi. Vznikl ve Francii kolem roku 1200, odtud pronikl do Itálie, ve druhé polovině 13. století i do Anglie, Španělska a Německa. V *českých zemích jde například o hrad Václava I. (1205–1253) Týřov (40. léta 13. století), později kastel středoevropského typu – Domažlice, Kadaň, Písek.

3. dřevěná nástavba na přídi nebo zádi lodí z 10.–17. století, sloužící jako bojové stanoviště. (František Čapka, Jaroslav Malina)

kastelán (z latiny: *castellānus*, „správce venkovského hradu panovníkova, klíčník, kastelán, hradecký župan“), královský *úředník (jakýsi hradecký správce, vojenský náčelník), spravující určité území z ústředního *hradu za pomoci vojenské hotovosti, jeho pravomoci byly často rozšiřovány o práva soudní a správní; první se připomíná k roku 1041 (bílinský kastelán Prkoš [zemřel 1041]). K výkonu pravomocí měl kastelán další úředníky. V 15. století se tato funkce změnila na funkci *hejtmana. (František Čapka)

kastelologie (z latiny: *castellum*, „pevnost, tvrz, hrad“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), interdisciplinární obor zabývající se problematikou vzniku, vývoje a významu stavebních objektů obranného i reprezentativního charakteru, které byly sídlem vyšších *společenských vrstev (*hradisko, *hrad, *tvrz, *zámek aj.); zabývá se rovněž vztahem mezi těmito objekty a člověkem vystupujícím v roli stavitele, obyvatele, obránce či dobyvatele. Při tomto celostním zaměření proto užívá metody a poznatky *archeologie, *pomocných věd historických, historie architektury, sídelní geografie, *antropologie a dalších disciplín.

Za zakladatele české kastelologie je považován historik a genealog August Sedláček (1843–1926), k jehož nejvýznamnějšímu vědeckému odkazu patří patnáctisvazkové dílo *Hrady, zámky a tvrze království Českého*, jehož jednotlivé svazky vycházely po dobu téměř půl století (1882–1927). (Michaela Endlicherová)

kastico (ze španělštiny: *castizo*, „ryzí, nezkažený“), původní označení potomků narozených ve svazku *Evropana (respektive *Španěla) a *mestice na španělském koloniálním území v Jižní Americe. Jedná se o jakýsi klasifikační systém odpovídající španělskému kastovnímu systému, který Španělé uplatňovali na svém výsostném území. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Kastilci, obyvatelé historicky významné oblasti Kastilie (Castilla) ve středním Španělsku, kterou rozdělovalo Kastilské pohoří na dvě části: severní starou Kastilii a jižní novou Kastilii. Kastilci vytvořili v 9. století nezávislé *hrabství, které se v letech 1028–1035 stalo součástí Navarrského *království; později se toto hrabství stalo samostatným královstvím, v němž byli Kastilci hlavní oporou znovudobytí (*reconquisty) *země na *Arabech. Tím se zároveň značnou měrou podíleli na vytvoření jednotného Španělska a později i na formování španělského národa (*Španělé). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrдый)

Kastór, smrtelný bratr Polydeukův, *Dioskúrové. (Marie Pardyová)

kastovnictví (z portugalštiny: *casta*, „plémě, rod“; od latinského *castus*, „čistý, neposkvrněný“), funkčně hierarchický způsob uspořádání *společnosti v některých *zemích jižní Asie ovlivněných hinduistickou tradicí (zejména Indie a okolní státy). Kastovní dělení ovšem zdaleka nezůstalo omezeno pouze na *hinduismus; na indickém subkontinentu jeho prvky přežívají i mezi vyznavači *náboženství, jež obecně prosazují rovnostářské postoje, jako je *buddhismus, *džinismus, *islám, *křesťanství či *sikhismus. U zrodu kastovního systému stojí nauka o *varnách, jež podle učení *véd (například *Rgvéda* X, 90) povstaly při oběti kosmického Muže (*Puruša*) – „z jeho úst se zrodil *bráhman, z paží se stal válečník (*kšatrija), stehna dala občiníka (*vaišja), z nohou je lid poddaný“ (*šúdra). Systém varn, uplatňovaný při rozčlenění společnosti do tří (později čtyř) základních skupin, jež stvořitel obdařil specifickými funkcemi, povinnostmi (*dharma) a kvalitami, autoři véd povýšili na obecný klasifikační princip, umožňující dát mnohosti jevů celého viditelného i neviditelného *vesmíru jednotný řád a *hierarchii. Každá z lidských varn má podle tohoto uspořádání odpovídající protějšek mezi *bohy, zvířaty i rostlinami, v čase i prostoru. Vzhledem k postavení véd jakožto zjevené pravdy („zvěstované“ lidem – *šruti*), po tisíciletí uznávaných jako autoritativní zdroj ortodoxní tradice, získalo dělení společnosti na varny a z nich odvozený systém kast, podkast a profesních skupin (*džáti*) postupně kanonický *status. Odtud pramení i rigidita kastovního uspořádání, jehož zastánci s odkazem na posvátné védské zjevení brání veškerým pokusům o modernizaci.

Společenství jihoasijských *muslimů se tradičně rozpadá na skupinu *ašráfů* („vznešených“), kteří se považují za potomky středověkých arabských dobyvatelů a přistěhovalců, od nichž odvozují své nadřazené postavení, a *adžláfů* (množné číslo od *džilf*, „nizkého rodu, podřadný“), pocházejících z řad místních *konvertitů. Postavení *nedotknutelných v muslimské komunitě zaujímají příslušníci podkasty *arzulů* (od *razl*, „nizký, podlý“), kteří jsou považováni za *rituálně nečisté a jimž tradičně bývá vyhrazeno povolání odklízečů mršin, čističů latrín a metařů.

Rodový původ určuje kastovní příslušnost rovněž mezi indickými *křesťany, z nichž v současnosti 70 % patří mezi nedotknutelné. Zatímco komunitu syrských křesťanů na západním Malabárském pobřeží tvoří převážně potomci raných konvertitů z řad vyšších kast, portugalští *misionáři se v 16. století soustřeďovali hlavně na nižší sociální skupiny a od 19. století křesťanský *ideál *rovnosti před Bohem přilákal zvýšený počet nedotknutelných hinduistů. Z těchto historických příčin přetrvávají i mezi členy křesťanských církví v jižní Asii nejrůznější přehrady kastovní, sektářské či komunální povahy.

Zatímco v městských centrech díky rozvoji vzdělávání, společenské osvětě, těsnému soužití nejrůznějších komunit a oslabování vazeb s ortodoxní tradicí význam kast upadá, v řadě venkovských míst kastovní *předsudky nadále přetrvávají. Vliv kastovnictví navíc posiluje i politika některých komunálních stran, jejichž voličskou základnu tvoří výhradně příslušníci určitých kast a kastovních skupin.

V zájmu překonání kastovních přehrad uplatňuje Indická republika aktivní politiku *pozitivní diskriminace, založenou na systému rezervace určitého procenta míst, který zaručuje příslušníkům nižších a marginálních vrstev přístup k vzdělání a zaměstnání. Indický rezervační systém rozlišuje tři sociální kategorie zasluhující zvláštní ochranu: skupina tzv. registrovaných kast (tj. vyjmenovaných v ústavním dodatku, *Scheduled Castes*), registrovaných *kmenů (*Scheduled Tribes*) a „dalších nerozvinutých tříd“ (*Other Backward Classes*). K registrovaným kastám patří *menšina nedotknutelných (*dalitů*, „potlačených“), kteří v současnosti tvoří 16 % obyvatel, mezi registrované kmeny se řadí kmenové populace tzv. *ádivásů* („praobyvatel“), tvořících asi 7 % populace, a definici tzv. dalších nerozvinutých tříd odpovídá kolem 3000 kast, jež výrazně zaostávají sociálním a ekonomickým postavením, jakož i možnostmi přístupu k vzdělávání. Podle různých odhadů představuje tato skupina v Indii asi 32 % obyvatel a jejím členům je rezervováno 27 % míst ve státním sektoru. Systém

rezervací se však setkává s ostrou kritikou, neboť diskriminuje uchazeče o vzdělání či místa ve státní službě, na něž se v důsledku vyhrazených kvót nedostane. (Jan Filipický)

kastrace (z latiny: *castrāre*, „klestit, vyklestit“), umělé odstranění pohlavních žláz (*varlat nebo *vaječnicků). Způsobuje *sterilitu a nedostatek *pohlavních hormonů. Důsledky tohoto zákroku závisejí na době, kdy byla kastrace provedena. Je-li to před *pubertou, nevyvíjejí se druhotné pohlavní znaky, vzniká *eunuch (kleštěnec). Kastrace v dospělosti nemusí nutně znamenat pokles pohlavního pudu. (Viz též *modifikace/adjustace, genitální, *obřízka, mužská.) (Jaroslav Malina)

kastrát (z latiny: *castrātus*, „kleštěnec, kastrát“), kleštěnec, *eunuch.

kašer, *košer.

Kaškájové, skupina šesti jazykově a kulturně příbuzných etnik v jihozápadním Íránu; v roce 1978 odhadem 365 000 osob. *Jazyk patří k *turkickým jazykům *altajské rodiny. Jsou kočovní pastevci nebo zemědělci. Každý *kmen má v čele *chána a dále se dělí na menší skupiny s vlastním územím. Dnes se kmenová a rodová organizace rozpadá a Kaškájové přecházejí k usedlému způsobu života. Věřící jsou *ší'ité. (Zdeněk Tvrđý)

Kaškové, *etnikum neznámého původu a neznámé jazykové příslušnosti, které se objevuje v polovině 2. tisíciletí př. n. l. v severním pohraničí *chetitské říše, v Pontském pohoří a na pobřeží Černého moře. Podle zpráv chetitských textů jde o polonomády (ve stadiu rozpadající se *prvobytně pospolné společnosti) věnující se pastevectví skotu, bravu a vepřů a jen doplňkově hledající obživu v *zemědělství; v řemeslných zručnostech pak o vyhlášené pláteníky. Podle těchže pramenů vyznávají *polyteistické náboženství a žijí v *kmenech s patriarchální strukturou, seskupených snad do tří navzájem nezávislých *kmenových svazů. Jádro západní skupiny se nalézá severně od horního toku Devrezu a Gök Irmaku a proniká postupně do chetitských provincií Palá a Tummanna. Střední skupina obývá prostory mezi Kizil Irmakem a Yeşil Irmakem, odkud expanduje do samého nitra chetitské říše. Konečně východní skupina severně od Kelkit Çayı až po Azzi-Chajašu ohrožuje chetitskou Horní zemi. Novochetitské zprávy kladou první nájezdy Kašků hluboko do období staré říše a tvrdí, že boje s nimi sváděl již Chattušili I. Současná historická věda tyto údaje zpochybňuje, protože vlastní starochetitské dokumenty ještě Kašky neznají a tehdejší *králové bez známek ohrožení ovládají významná střediska až na černomořském pobřeží. V době chetitské střední říše však Kaškové náhle vystupují jako vážný, regulérními způsoby boje nezvládnutelný a diplomatickému jednání (vzhledem k odlišným tradicím) těžko přístupný nepřítel. Arnuvanda I. a Ašmunikal se kolem roku 1400 př. n. l. přesto snaží vázat je smluvně, nařikají však na škody na kultovních zařízeních a přiznávají územní ztráty. Další citelné porážky utrpěl Tutchalija III. Za jeho *vlády postoupili Kaškové hluboko do náhorní roviny, pronikli až do *Chattuše a vypálili ji. Tutchalijův syn Šuppiluliuma I., který se účastnil bojů již jako princ, se snažil chránit severní provincie věncem *pevností, avšak jeho dlouhodobé *vátky v severní *Sýrii nedovolily dostatečně účinný postup. Výsledkem byly výboje Kašků zejména v Palá a v Tummanně. Muřšili II. usiloval o znovuzískání těchto provincií v soustavných vojenských kampaních po nejméně devět let své vlády, aniž by dosáhl podstatných a trvalých změn. Za krále Muvatallihu II. se stal správcem nejohroženějších severních území bratr panovníka, pozdější Chattušili III. V soustředěném úsilí se mu s proměnlivými úspěchy podařilo Kašky zatlačit a částečně i pacifikovat a získat zpět významné chetitské kultovní středisko Nerik. Zdá se, že Chattušilovy zásahy byly trvalejšího rázu, protože ani on ani jeho nástupci na potíže s Kašky nadále nezhrají. Nikoliv však trvalého. Okolnosti nasvědčují tomu, že Kaškové se podíleli na příčinách zániku chetitské říše kolem roku 1200 př. n. l., a že rozkladu odvěkého protivníka rychle využili k podstatnému rozšíření svých pastvin. Za vlády *Tiglatpilešara I. na přelomu 12.–11. století př. n. l. pronikli až do severní *Asýrie. I když byli poraženi a podrobeni, je zřejmé, že zůstali zneklidňujícím elementem na severním okraji *Předního východu. V roce 738 př. n. l. převzal *Tiglatpilešar III. *tribut předáka Kašků sídlícího již v jižní části náhorní planiny. Posledním písemným svědectvím o

existenci Kašků jsou zprávy o střetnutích se *Sargonem II. Území Kašků tehdy sahalo na jihu až k *Tabalu. (Jana Součková)

kašmírština, *dardský jazyk užívaný v Kašmíru. (Viz též *jazyky, indické, *Kašmírané.) (Jan Filipický)

Kašmírané (též Kašmírci, kašmírsky Košur, hindsky Kašmíri), demonymum označující obyvatele Kašmíru, geografického regionu zahrnujícího zejména Kašmírskou kotlinu, ležící mezi pohořím Pír Paňdžal a masivem Vysokého Himálaje, který již ve *starověku proslul jako centrum *hinduismu a sanskrtské vzdělanosti. Jeho název bývá tradičně odvozován ze sanskrtského *Kašjapamíra* („Kašjapovo moře“), neboť podle pověsti horskou kotlinu původně zaplňovalo jezero, jehož hráz prokopal mytický mudrc Kašjapa, syn boha *Brahmy, odvedl jeho vody do řeky Indu a získanou souš nabídl k osídlení *bráhmanům. Za císaře *Ašóky (273–232 př. n. l.) byl Kašmír připojen k maurjovskému impériu, jež podporovalo *buddhismus. Od 8. století se zde začal šířit *islám, který se v polovině 14. století stal dominantním náboženstvím. Koncem 80. let 16. století byl začleněn do říše Velkých *Mughalů, v roce 1752 jej ovládl afghánský panovník Ahmad Šáh Durrání (1747–1773). Ve 20. letech 19. století zřídil nad Kašmírem svůj *protektorát stát *sikhů v čele s Randžítem Singhem (1801–1839), jenž jmenoval guvernérem dobytých území Gulába Sinha (1792–1858) z rodu Dógrů, rádžu Džammú, království ležícího jižně od Kašmírské kotliny. Po první anglo-sikhské válce (1845–1846) postoupila britská Východoindická společnost Gulábu Sinhovi za úplatu dobytá horská území na východ od Indu a na západ od řeky Rávi (protékající Kašmírskou kotlinou); smlouva z Amritsaru (1846) uznala knížectví Kašmír a Džammú za nezávislou državu dógerské dynastie. Jeho součástí tvořily též Ladak (Ladák), Baltistán a severně položený Gilgit, který ale zůstal pod britskou kontrolou. Po velkém indickém povstání (1857–1859), v němž se kašmírský mahárádža postavil na stranu Britů, byl knížecí stát podřízen svrchovanosti britské koruny. Od roku 1947 se území stalo předmětem vleklých sporů mezi Indií a Pákistánem. Poté, co hinduistický vládce rozhodl o připojení knížectví, jehož tři čtvrtiny obyvatel se hlásily k islámu, k Indické unii, vypukla nevyhlášená válka (22. 10. 1947–1. 1. 1949), v jejímž průběhu se více než třetina kašmírského území ocitla pod pákistánskou kontrolou: tzv. Svobodný Kašmír (*Ázád Kašmír*) při hranicích s pákistánským Paňdžábem a Severozápadní pohraniční provincií, jakož i Severní území zahrnující větší část Baltistánu a Gilgit. Zbývající zhruba dvě třetiny původní rozlohy rozděleného knížectví připadly na svazový stát Džammú a Kašmír, jemuž indická ústava přiznává zvláštní postavení v unii. Pákistán indické nároky na Kašmír odmítá a spor o jeho území mezi oběma zeměmi vyústil v několik válečných konfliktů (1965, 1971, 1999).

Podle údajů cenzu z roku 2001 obývalo Džammú a Kašmír 10 143 700 lidí; v současnosti se počet obyvatel státu odhaduje zhruba na 12,5 milionu. Připočteme-li asi 3 miliony obyvatel Pákistánem okupovaného „Svobodného“ Kašmíru a dalších oblastí pod pákistánskou kontrolou, přesahuje počet Kašmíranů 16 milionů. Etnicky jde o populaci převážně *indoevropského původu; mateřštinou více než poloviny obyvatel Džammú a Kašmíru je *kašmírština, jež patří k *dardské skupině indoárijských jazyků, asi pětina Kašmíranů (přes 2 miliony) hovoří indoárijským jazykem dógri (v Pákistánu označovaným jako paháří), řazeným do západopahárské skupiny. Jazykem etnik tibetobarmského původu v Baltistánu a Ladaku je ladakština. Zhruba dvě třetiny obyvatel indické části Kašmíru (67 %) tvoří *muslimové, necelých 30 % *hinduisté, 2 % vyznavači sikhského náboženství, asi 1 % připadá na buddhisty (žijící hlavně v Ladaku, kde tvoří téměř 46 % obyvatel). Zatímco muslimové převažují zejména v Kašmírské kotlině (95 %), hinduisté jsou soustředěni hlavně v Džammú (67 %). Významnou skupinu mezi nimi tvoří tzv. kašmírští Panditové, příslušníci nejvyšší bráhmanské *kasty, nositelé tradiční kultury a vzdělanosti (*pandita* znamená „učenec“), k jejichž předním představitelům patřil i první indický premiér Džaváharlál Néhrú (1889–1964). Tradičním zdrojem obživy Kašmíranů je *zemědělství (pěstuje se rýže, pšenice,

ječmen, oves, kukuřice, různé druhy zeleniny a ovoce), dříve výnosný turistický ruch a umělecká řemesla upadají od konce 80. let 20. století, kdy stát zachvátily náboženské nepokoje a Pákistánem podporované protiindické povstání. Útoky militantních islamistů tehdy vyhnaly z Kašmírské kotliny většinu hinduistického obyvatelstva, zejména Panditů, z nichž mnozí přežívají v uprchlických táborech v Džammú a na dalších místech Indie. V poslední době sílí pokusy obnovit ideu kašmírské etnické a kulturní sounáležitosti (*kašmíríjat*, „kašmírskosti“) a zastavit sektářsky motivované násilí. (Jan Filipický)

kašovien (název podle svrchní vrstvy *lokality Kašov na východním Slovensku), *epigravettien v Karpatské kotlině (asi 18 000–15 000 let př. n. l.), který se zdá být spíše periferií velkých kulturních center východní Evropy. Typologicky dominují krátká, někdy masivní *škrabadla a *rydla, zatímco přetrvávání gravettských prvků je méně významné, než se v tomto období očekávalo (mikročepele s otupeným bokem). Technologicky jsou zajímavým jevem klínovitá *jádra na mikročepele, evidentně již štípaná tlakem, připomínající *industrie severní Asie a severozápadní Ameriky. Umění reprezentují jen drobné ozdobné předměty a jednoduché *rytiny v *kameni či *kosti. (Jiří A. Svoboda)

Kašpar, Jiří (11. 6. 1941, Svijany u Turnova), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1955–1959 absolvoval Střední odbornou výtvarnou školu v Praze a v letech 1959–1965 Akademii výtvarných umění v Praze, v ateliéru Vincence *Makovského.

Věnuje se volné tvorbě zejména v cínu (cínové plastiky odlévané a znovu opracovávané mu dávají možnost vyjádřit plnost a dutost, otevřenou či zavřenou formu) a restaurování uměleckých děl v kameni a štuku. (Jaroslav Malina)

Kašpar, Oldřich (6. 1. 1952, Jestřebí), český amerikanista, etnolog, historik, překladatel a spisovatel, docent *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a člen korespondent Mexické akademie historie. V roce 1974 absolvoval obory historii a bohemistiku na Univerzitě Palackého v Olomouci. V současné době působí jako docent na Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Je členem České národopisné společnosti, ediční rady Encyklopedie českých dějin, Asociación Española de los Nahuatlantos, redakční rady odborného časopisu *Kámen*, redakční rady časopisu *Western World*, Komise pro sbírkotvornou činnost Náprstkova muzea asijských, afrických a amerických kultur.

V odborné práci se zabývá zvláště dějinami a kulturou předkolumbovské Ameriky, dějinami česko-španělsko-hispanoamerických vztahů, působením českých jezuitů 17. a 18. století v Novém světě, zvláště v Mexiku. V letech 1984–2004 působil jako hostující profesor na Kubě (Universidad de la Habana), ve Španělsku (Universidad Complutense de Madrid), v Mexiku (Universidad Ibero-Americana, Ciudad de México; Universidad Autónoma Nacional de Querétaro, Universidad San Nicolás de Hidalgo, Morélia; Universidad Nacional Autónoma de Baja California, Tijuana) a ve Slovinsku (Univerzita v Ljubljani). Zúčastnil se řady mezinárodních kongresů a sympozií v Anglii, Francii, Itálii, Mexiku, Rakousku, ve Španělsku a na Kubě. V roce 2004 byl koordinátorem jedné ze sekcí Mezinárodního kongresu evropských amerikanistů v Bratislavě. Publikoval několik desítek knih, učebních textů a stovky studií u nás i v zahraničí. Z odborných publikací a edicí: *Nový svět v české a evropské literatuře 16.–19. století* (Praha 1983); *Tam za mořem je Amerika: Dopisy a vzpomínky českých vystěhovalců do Ameriky v 19. století* (Praha 1986); *Zlato v rouše smrti: Ze starých zpráv a kronik 16. a 17. století* (Praha 1990); *Los Jesuitas Checos en la Nueva España, 1678–1767* [Čeští jezuité v Novém Španělsku, 1678–1767] (México 1991); *Zámořské objevy 15. a 16. století a jejich ohlas v českých zemích* (Praha 1992); *Contes aztèques* (Paris 1995); *Märchen der Azteken* (Hanau 1995); *Neuvadnou mé květy, neumlknou mé písňe: Výbor z aztécké, kečuánské a mexické poezie* (Praha 1996); *Děti Opeřeného hada: Mýty, legendy a*

pohádky mexických Indiánů (Praha 1996); *Ninigo a stvoření světa: Mýty, legendy a pohádky Indiánů Jižní Ameriky* (Praha 1996); *El Nuevo Mundo y el Corazón de Europa* (Praha 1997); *Dějiny Mexika* (Praha 1999); *Kouzelný strom: Mýty, legendy, pohádky a humorky Latinské Ameriky a Karibské oblasti* (s Evou Máankovou, Praha 2001). Autorsky se také podílel na publikaci *Slovník spisovatelů Latinské Ameriky* (Praha 1996) a to hesly hispanoamerických autorů období *conquisty a kolonie. Z beletrie: *Tajemství vlčí rokle* (Praha 1988); *Svatyně smrti: Stříbrný Tezcatlipoca* (Pardubice: Kora, 1992); *Koruna a srdce Evropy: Na cestu do Španělska* (Olomouc 1992); *Smrtí život nekončí: Příběh českého misionáře na Amazonce* (Praha 1993); *Toulky magickým světem Mexika* (Praha 2000). Z překladů: José López Portillo y Pacheco, *Příchod Opeřeného hada: Quetzalcóatl* (Praha 1982); Dora Alonsová, *Údolí barevného ptáčka* (Praha 1989); *Nejkrásnější pohádky z celého světa* (se Šárkou Belisovou, Praha 1997); Kolektiv autorů, *Velký atlas zaniklých civilizací* (Bratislava 2000); Hernán Cortés, *Dopisy: Druhý a třetí dopis o dobytí Tenochtitlánu* (s Evou Máankovou, Praha 2000). Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsal 8. svazek *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Byl autorem výstav *Zámořské objevy a jejich ohlas v českých zemích* (Vojenské historické muzeum, Praha, 1992) a *Tadeáš Haenke – český účastník Malaspinovy výpravy* (Vojenské historické muzeum, Praha, 1994). Kontakt: Doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: oldrich.kaspar@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Kašubové, *etnografická skupina v Pomořansku v severním Polsku (jazykově odhady 50 000–200 000 osob; kašubskou *identitu však udává až půl milionu osob). Tvoří součást polského národa, svým původem však představují svéráznou jazykovou i kulturní skupinu, pokládanou za zbytek *Pobaltských Slovanů – Pomořanů. *Kašubština je blízká *polštině; byla však ovlivněna i pobaltskou slovanštinou a *němčinou. Donedávna byla v Polsku považována za pouhý dialekt. V roce 2006 dosáhla statutu regionálního *jazyka – řada (především nepolských) lingvistů ji však klasifikuje jako samostatný slovanský jazyk. Z historického hlediska jsou stejně zajímavou skupinou jako *Lužičtí Srbové na území Německa. Od *Poláků se liší nářečím, historickým vývojem *etnika i tradicemi (odlišný *kroj, zvykosloví aj.). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrďý)

kašubština, západoslovanský *jazyk, ovlivněný pobaltskou slovanštinou a *němčinou, který se vývojem sblížil s *polštinou. Je používán na pobřeží Baltu a ve vnitrozemí západně od Gdaňska. Donedávna byla v Polsku považována za pouhý dialekt; v současnosti (2006) dosáhla *statutu „regionálního jazyka“. (Viz též *Kašubové.) (Jaroslav Malina, Leoš Šatava)

katakombní hrob, *hrob, katakombní.

katakomby (z řečtiny *kata*, „pod“, *cumbās*, „hrobky“, podle místního názvu *lokality, z níž vzniklo starokřesťanské pohřebiště sv. Sebastiana u via Appia v Římě):

1. raně křesťanská a židovská podzemní hromadná, tj. komunitní pohřebiště pro kostrové a žárové pohřby; takto byla pojmenována lokalita podél via Appia v blízkosti *baziliky Apoštolů, tj. u katakomb sv. Sebastiana (Šebestiána). Od 16. století se tento název rozšířil i na všechna podzemní hromadná pohřebiště, zejména starokřesťanská (byla zdobena nástěnnými *malbami, které patří k prvním projevům *raně křesťanského výtvarného umění), ale i židovská, či smíšená. Původně zde od 3. století n. l. byli podle příslušnosti k náboženským obcím pohřbíváni příslušníci minoritních vyznání, jež se odlišovala od římského státního *polyteismu a císařského kultu. K masovému rozšíření katakomb došlo ve 4. století, poté, co roku 313 bylo uznáno *křesťanství. Budování podzemních nekropolí o více patrech s chodbami lemovanými pohřebními výklenky – *loculi* (*loculus) a kruhovými *kryptami –

hypogey (*hypogeum) na křižovatkách umožňoval geologický podklad z měkkého sopečného tufu, v němž se snadno hloubily prostory. V Římě je dodnes známo na sedmdesát velkých i malých rodinných katakomb, další jsou doloženy v Neapoli, sicilských Syrakusách, na Maltě, řeckém ostrově Mélu a ve středověké Paříži;

2. přeneseně podzemní chodby a místnosti vůbec. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Katalánci, *románské etnikum v autonomní oblasti Katalánska ve východním Španělsku a na Baleárských ostrovech (celkem asi 7 milionů). Část Katalánců žije také v jihovýchodní Francii (asi 100 000), v Andoře (31 000), na Sardinii a v zámoří. Katalánci jsou největším etnikem Evropy bez vlastního státního útvaru (nepočítáme-li za něj Andorru). *Jazyk, *katalánština, patří do *iberorománské větve *indoevropské rodiny. Za jejich předchůdce jsou pokládáni starověcí romanizovaní *Iberové na Pyrenejském poloostrově. Katalánština je úzce příbuzná se *španělštinou a s okcitánskými (*okcitanština) provensálskými (*provensálština) dialekty v jižní Francii. Ve 20. století usilovali o plnou *autonomii. V letech 1934–1937 se podařilo ustavit Katalánskou republiku v rámci Španělska, ta však byla frankisty zrušena. Až do roku 1975 byly katalánština a katalánská *kultura potlačovány. Na přelomu 70. a 80. let 20. století došlo k vyhlášení tří samosprávných katalánských *regionů (Katalánsko, Valencie, Baleáry). (Leoš Šatava, Zdeněk Tvrď)

katalánština, *iberorománský jazyk, úřední *jazyk v Katalánii a v Andoře, užívaný též na Baleárách, ve španělské provincii Valencia, v jižní Francii a na Sardinii. (Viz též *Katalánci.) (Jaroslav Malina)

katalaxe (z řečtiny: *katallatein*, „vyměňovat, směňovat; přijmout do společnosti, udělat si přítele z nepřítele“), spontánní řád; termín pocházející od Friedricha A. von *Hayeka, kterým chtěl tento významný představitel klasického *liberalismu zachytit podstatu svobodného řádu společnosti, v němž je individuální jednání omezeno pouze obecnými a negativně vymezenými pravidly („mantinely“) a nemusí se podřizovat předem určené *hierarchii cílů, ke kterým má společnost směřovat. Ta je naopak podstatou „ekonomiky“, určitý cíl sledující hospodářské organizace, například v podobě domácnosti, firmy či finanční administrativy *vlády. Termín katalaxe měl zabránit směšování těchto dvou významů; Hayek se jeho prostřednictvím stavěl proti *socialistickým a liberálně rovnostářským (*egalitarismus, liberální) *názorům. (Pavel Dufek)

katapygon (z řečtiny: *katapygon*, „souložící zezadu“):

1. v antice nadávka užívaná vůči pederastům (*pederastie);
2. v moderní době se takto označují neslušné výrazy nebo nápisy odpovídající stylu veřejných záchodků. (Jaroslav Malina)

katar (z řečtiny: *katarrhos*, „řítící se ven, vylučující se“), zánět sliznic způsobující hypersekreci (například rýma či zánět průdušek). (Ladislava Horáčková)

Katarci, arabský *národ v arabském státě Katar na Katarském poloostrově v Perském zálivu v počtu přes 800 000 (odhad z roku 2006). Katarci jsou především *Arabové (*sunnité), část jsou příslušníci jiných *národností a národů (*Indové, *Íránci, *Pákistánci). Katar byl od 7. století součástí Arabské říše. V 16. století byl obsazen *Portugalci, v 17. století Íránci a *Turky, v 19. století o něj usilovali *Angličané, v letech 1916–1971 byl britským *protektorátem. V této *konstituční monarchii bylo oficiálně zrušeno *otroctví až v roce 1952. Katarci formují své národní společenství teprve od roku 1971, kdy byla vyhlášena nezávislost tohoto emirátu, který vystoupil ze Sjednocených arabských emirátů. (Zdeněk Tvrď)

katarze (z řečtiny: *katharsis*, „očista, očištění“):

1. duševní očista vyvolaná soucitem či bázní, mystické očištění duše od všeho smyslného, tělesného; povznášející pocit vůbec;
2. [psychologie], uvolnění tenze a *úzkosti sdělením či přehráním minulých zážitků; v *psychoanalýze zvláště odreagování potlačených afektů;

3. mravní efekt předcházející před vyvrcholením antické *tragédie. (Jaroslav Malina)

kataři (z řečtiny: *katarchó*, „jako první počínat“), příslušníci náboženského *hnutí v jižní Francii, v Itálii a také v Bulharsku (11.–13. století); hlásali dobrovolnou chudobu. Vycházeli z raně křesťanských *herezí, které tvrdily, že existují dva věčné principy: *dobro a *zlo, spolu vzájemně bojující; kataři se dělili na dokonalé neboli „čisté“ (v podstatě s kněžskými pravomocemi, jimž byla udělována jediná svátost – *consolamentum*, jistý druh *křtu) a věřící. Odmítali *svátosti, *kult svatých, ctění *kříže, *obrazů i *relikvií. Byli ovlivněni hnutím *bogomilů, projevovali se v řadě *sekt. Jejich učení vyvracel svatý Dominik (1171–1221) a *univerzita v Toulouse, založená v roce 1229. Byli potřeni *křížovou výpravou proti *albigenským a *inkvizicí, vytvořenou k tomuto účelu roku 1231; ještě více však k zániku tohoto *kacířství přispělo zakládání *klášterů žebravých *mnichů a pastorační činností jejich bratří. (František Čapka)

katastr (z italštiny: *catástro*, přes němčinu: *Kataster*, der, „katastr, soupis, seznam [pozemků]“), zakreslení a soupis pozemkového majetku za účelem vyměření zemské *berně (*daně); nejstarším zemským berním katastrem pro Čechy se stala *berní rula (z let 1653–1655), její soupis není však úplný, chybí údaje z některých krajů (například z Bechyňska, Čáslavska nebo ze Slánska). Na Moravě známe soupis pod názvem lánová vizitace (z let 1656–1657); druhá lánová vizitace znamenala vznik *lánových rejstříků (za léta 1669–1679), na ně navazují dva tzv. *tereziánské katastry, z nichž druhý evidoval také panskou půdu (*dominikál); josefínský katastr byl sice objektivnější (vznikl na základě měření), ale platil jen jediný rok. Všechny nedostatky měl odstranit teprve tzv. *stabilní katastr z let 1824–1843, založený na přesném vyměření pozemků; přípravy byly zahájeny císařským *patentem v prosinci 1817, celkem vyměřeno 12 696 *katastrálních obcí (každá měla mapu, tzv. *indikační skicu v měřítku 1:2 880), v platnost byl uveden od roku 1860 a platí vlastně dodnes jako základní zeměměřičský podklad pro evidenci pozemků. (František Čapka)

katastr, stabilní (z latiny: *stabilis*, „stálý, pevný, trvalý, ustálený“), přesný soupis všech pozemků na území Předlitavska vytvořený s pomocí trigonometrického vyměření za účelem zdanění, a to na základě čistého výnosu parcel. Jeho základy byly položeny *patentem císaře Františka I. z 23. 12. 1817. Práce na něm probíhaly v letech 1826–1843 v Čechách a v letech 1824–1835 na Moravě a ve Slezsku; celkem bylo vyměřeno 12 696 *katastrálních obcí (základní jednotka), přičemž každá z nich obdržela tzv. *indikační skicu (*katastrální mapu v měřítku 1:2 880). Na Moravě byl stabilní katastr zaveden v roce 1851, v Čechách až v roce 1853 v pěti krajích, později i v ostatních. (František Čapka)

katastr, tereziánský (z italštiny: *catástro*, „pozemková kniha, pozemková daň, soupis pozemků“), soupis pozemků a všech dalších důchodů podrobených pozemkové *dani a dárkám; práce byly zahájeny v roce 1713, v platnost vstoupil 1. 5. 1748. Nahradil *berní rulu a *lánové rejstříky, evidoval *půdu, měšťanské domy, *řemesla a *Židy, stanovil jednotný berní základ z čistého výnosu poddanských usedlostí (*rustikálu). V roce 1757 byl nahrazen druhým tereziánským katastrem, jehož součástí byl i soupis panské půdy (*dominikál), včetně dalších vrchnostenských užitků z podnikání, *roboty i příjmů *církve a městského hospodaření. Platil do zavedení josefínského katastru, Leopold II. (1747–1792) se k tereziánskému katastru vrátil, pak platil do zavedení *stabilního katastru. (František Čapka)

katastrální mapa, *skica, indikační.

katastrální obec, *obec, katastrální.

katastrofa (z řečtiny: *katastrofē*, „obrat, převrat“):

1. extrémní událost přírodního původu (zemětřesení, povodeň) nebo lidského původu (*válka), která může v daném místě a v daném okamžiku způsobit škody a poruchy, které rozpoutají proces pohromy;

2. závěrečná část výstavby *dramatu, rozuzlení děje. (Jaroslav Malina)

katastrofická hypotéza, *hypotéza, katastrofická.

katastrofická teorie, *hypotéza, katastrofická.

katastrofismus, *hypotéza, katastrofická.

katedra (z řečtiny: *katedra* a z latiny: *cathedra*, „křeslo, stolec, trůn“):

1. učitelský stolec (původně vyvýšený bedněný pult) v učebně;
2. vědecko-pedagogická instituce na vysoké škole sdružující příslušné odborníky zabývající se výukou určitého oboru a případně vykonávající oborové vědeckovýzkumné aktivity (například Katedra antropologie); profesorské místo s daným oborem spojené;
3. trůn biskupa, ve starokřesťanském *chrámu umístován za *oltářem v centru *apsidy, později u boční stěny;
4. učitelský *úřad *papeže. (František Čapka)

Katedra antropologických a historických věd (Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště, založené Ivo Budilem a jeho spolupracovníky v roce 1998 jako Katedra sociální a kulturní antropologie v rámci Střediska humanitních studií Právnické fakulty Západočeské univerzity v Plzni; od roku 1999 je součástí Fakulty humanitních studií (od 3. 1. 2005 Fakulty filozofické) Západočeské univerzity v Plzni; od 1. 1. 2004 do 31. 12. 2007 nesla název Katedra antropologie.

Pracoviště je tvořeno Centrem sociální a kulturní antropologie, Centrem biologické antropologie, Centrem blízkovýchodních studií a Centrem historických věd. *Katedra zajišťuje výuku bakalářského studijního oboru Sociální a kulturní antropologie, Blízkovýchodní studia, České dějiny a Obecné dějiny, navazujícího magisterského studijního oboru Sociální a kulturní antropologie, Antropologie populací minulosti, Kulturní antropologie Předního východu a Moderní dějiny a doktorského studijního oboru Etnologie (společně s Etnologickým ústavem Akademie věd České republiky). Kurzy zaměřené na antropologickou problematiku jsou rovněž integrovány jako součást studijních plánů dalších studijních oborů Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, především bakalářských oborů Humanistika, Politologie, Blízkovýchodní studia a Archeologie a magisterských oborů Evropská kulturní studia a Politologie.

Pedagogický a badatelský program katedry z oblasti antropologických a etnologických věd zabezpečují interní pracovníci Vladimír *Blažek, Ivo *Budil, Patrik Galeta, Tomáš *Hirt, Marek *Jakoubek, Jitka Kotalová, Vladimír *Sládek, Daniel Sosna, Michael Tošner a Marta Ulrychová, z externích pracovníků působí na katedře například František *Bahenský, Vladimír Borecký, Jaroslav Brůžek, Zdeněk *Uherek a Jiří *Woitsch.

Výzkumná antropologická a etnologická činnost pracoviště zahrnuje především problematiku etnických a sociálních procesů, migrací a konfliktů, dějiny antropologického myšlení a teorie, *aplikovanou a terénní antropologii, *politickou antropologii (problematiku *nacionalismu, politické ideologie, *rasové ideologie a *totalitarismu), obecnou teorii kultury, epistemologické a metodologické otázky etnologického, antropologického a sociologického výzkumu, *urbánní antropologii, *biologickou antropologii, evoluci člověka a humánní etologii. Významnou součástí studijního a badatelského zaměření *katedry je rozvoj terénního výzkumu souvisejícího zejména s problematikou etnických menšin, sociálně marginálních skupin, imigrace, multikulturalismu, sociální revitalizace, tzv. kultury chudoby, a biologické antropologie.

Výsledky výzkumného programu v oblasti antropologie a etnologie Katedry antropologických a historických věd jsou pravidelně prezentovány na domácích a mezinárodních konferencích; katedra pořádá *mezinárodní konferenci *Antropologické symposium*, interdisciplinární semináře zaměřené na problematiku sociálního a biologického determinismu, rasové teorie a ideologie a totalitarismu a odborné semináře oddělení biologické antropologie, z nichž jsou vydávány sborníky. Vedoucí katedry: Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc. Kontakt: Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické

Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, telefon: 377 635 300, fax: 377 635 302, e-mail: budil@ksa.zcu.cz. (Ivo T. Budil)

Katedra antropologie a genetiky člověka (Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Historie *antropologie na *Univerzitě Karlově začíná již koncem 19. století, tehdy ještě na Filozofické fakultě. Od zimního semestru roku 1891 započaly přednášky profesora Lubora *Niederla (1865–1944) z osteologické, tedy prehistorické a *historické antropologie, které byly rozšířeny i o některé části *etnické antropologie.

Od roku 1897, kdy převzal přednášky a cvičení z antropologie profesor Jindřich *Matiegka (1862–1941), vzniklo na *univerzitě moderně orientované badatelské středisko. To se zejména po roce 1908, kdy bylo v Praze povoleno založení prvního Ústavu pro antropologii a demografii c. k. české univerzity Karlo-Ferdinandovy (Univerzity Karlovy) v Rakousku, stalo školicím pracovištěm, na němž vystudovala řada antropologů evropského i světového formátu. Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze byl v tomto období zaměřen vedle prehistorické a historické antropologie také k teoretickým otázkám růstu dětí a mládeže. Zejména po *první světové válce se pražský Antropologický ústav stal vedle Paříže uznávaným evropským centrem, o jehož odborný věhlas se vedle Jindřicha Matiegky a jeho školy přičinil svou spoluprací i slavný americký antropolog českého původu Aleš *Hrdlička (1869–1943). Z jeho fondů bylo při Antropologickém ústavu založeno „Muzeum člověka“, později přejmenované na dnešní *Hrdličkovo muzeum člověka.

Těsně před *druhé světovou válkou se stal vedoucím Antropologického ústavu profesor MUDr. Jiří *Malý (1899–1950). V období uzavření českých vysokých škol byl na místě Antropologického ústavu zřízen německý „Institut für Rassenbiologie“.

Po skončení *vátky v létě 1945 byla provedena rekonstrukce ústavu i Hrdličkova muzea a na podzim zahájena normální výuka antropologie. V roce 1950, po úmrtí profesora Malého, byl pověřen vedením *katedry profesor RNDr. Vojtěch *Fetter (1905–1971). V letech 1971–1986 vedl katedru docent RNDr. Chruoš Troníček, CSc. (1922–2002) a v letech 1986–1990 docentka RNDr. Helena Malá, CSc. (narozena 1935).

Po období *normalizace převzal vedení katedry od roku 1990 profesor RNDr. Karel Hajniš, CSc. (narozen 1930), od roku 1994 docent RNDr. Zbyněk *Šmahel, CSc. (1946–2008), od roku 1997 docent RNDr. Ivan Mazura, CSc. (narozen 1955), v letech 2003–2008 opět profesor RNDr. Zbyněk Šmahel, CSc., od 1. 11. 2008 je vedoucím katedry doc. Mgr. Vladimír *Sládek, Ph.D. (narozen 1969).

K výraznému odbornému a personálnímu rozvoji *biologické antropologie došlo po *druhé světové válce. V důsledku založení specializovaných antropologických oddělení pro historickou a prehistorickou antropologii na jiných pracovištích byla tato problematika obsažena v přednáškách, ale badatelsky byla zastoupena jen okrajově. Těžištěm výzkumu se stal živý člověk se všemi jeho aspekty. V návaznosti na Matiegkův program výzkumu základních tělesných znaků českých dětí byla založena tradice opakovaných studií růstu a vývoje dětí a mládeže a tělesného stavu dospělého obyvatelstva. Výzkumy byly prováděny při všech celostátních spartakiádách i při jiných terénních akcích. Dalšími výzkumy celostátního charakteru, které katedra spoluorganizovala, byly Celostátní antropologické výzkumy dětí a mládeže 0 až 18 let (*české země). První výzkum proběhl v roce 1951. Hlavním organizátorem byl Vojtěch Fetter. V desetiletých intervalech se uskutečnily další (1961, 1971, 1981, 1991), poslední v roce 2001. Zpracovaná data poskytla vždy aktuální reprezentativní referenční standardy tělesné výšky, hmotnosti a dalších parametrů české populace sledovaných věkových skupin.

V současnosti hlavní výzkumné programy katedry zahrnují: 1. V oblasti výzkumu současných populací sledování postnatálního růstu a vývoje dětí a auxologické patologie, výzkum obezity a jejích důsledků, sledování kraniofaciálního růstu normálního a anomálního,

analýzu vzniku a vývoje čelistních a ortodontických anomálií u obličejových rozštěpů v závislosti na postupech terapie, vývoj programů pro praktické využití ve *funkční a *klinické antropologii a dermatoglyfické studie ve vztahu k vývojovým poruchám. 2. V oblasti kosterní antropologie jsou sledovány morfologické, tělesné a zdravotní vlastnosti historických a prehistorických populací, studovány nespecifické zátěže *životního stylu dávných populací jako indikátory *zdraví a hodnocena validita metod morfologické a morfometrické identifikace pohlaví koster a kostí. 3. Hlavními tématy řešenými v laboratoři molekulární antropologie a forenzní genetiky Katedry antropologie a genetiky člověka jsou genetické profily české populace ve *VNTR a STR lokusech, genetická analýza pohlaví a příbuzenských vztahů v historickém materiálu a mutační analýza některých geneticky vázaných poruch člověka. Nedílnou součástí je oblast forenzní genetiky a genomika a proteomika vyšších primátů. Jsou studovány immobilizované molekulové systémy pro rozvoj nanotechnologických detekcí a interferenční jevy při detekci v komplexních biologických materiálech, metody experimentální transgeneze, biosenzorické a čipové analýzy. Poslední oblastí je vývoj a charakterizace bioaktivních molekul pro cílenou chemoterapii lidských neoplazií. Klinicky zaměřená část katedry je v současné době také součástí Evropského centra pro medicínskou informatiku, statistiku a epidemiologii (EuroMISE), se kterým spolupracuje na vývoji a testování nových progresivních diagnostických a výukových programů v oblasti biomedicínských informačních technologií. Komplexní genomická, proteomická a antropometrická data jsou shromažďována k modelování individuálního lékařského záznamu (e-health). Do výzkumu jsou zaváděny také nové metody, v antropologii především 3D optická bezkontaktní morfometrie a geometrická morfometrie. Metody užívané v genetických a proteomických studiích zahrnují vybranou škálu molekulárně genetických, biochemických a imunochemických technik, jako jsou například extrakce genomické DNA, ELISA test, PCR, metody restrikční analýzy, sekvenční stanovení vybraných genetických lokusů atp.

Katedra zajišťuje výuku antropologie, anatomie člověka a lidské genetiky pro bakalářské studium biologie. Magisterský program umožňuje specializaci v kosterní antropologii, v antropologii současných populací, v lidské genetice a proteomice a v ekologii člověka, jež zahrnuje také experimentální embryologii a teratologii. Nově je ve spolupráci s Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze zavedeno kombinované studium biologické a *sociokulturní antropologie. V postgraduálním studiu je na katedře jako celouniverzitní program, zahrnující i další fakulty, akreditována „Antropologie“ a jako fakultní program „Antropologie a genetika člověka“. V současnosti (2005) je školen 59 studentů. Katedra má oprávnění habilitačních i jmenovacích řízení. Kontakt: Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, telefon: 221 951 618, fax: 221 951 619, www.natur.cuni.cz. (Pavel Bláha, Jaroslav Malina)

Katedra antropologie a zdravotní vědy (Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. V roce 1946 byl na Pedagogické fakultě obnověn Univerzity Palackého v Olomouci vybudován zásluhou Vojtěcha *Fettera samostatný Ústav biologie dítěte, vedený Jaroslavem Šmiřákem; ústav byl později změněn na Kabinet biologie dítěte v rámci Katedry přírodopisu Pedagogické fakulty. Díky úsilí Vojtěcha Fettera, v duchu myšlenek nestorů naší školní *antropologie – Aleše *Hrdličky, Jindřicha *Matiegky, Vojtěcha *Suka a později Jaroslava *Suchého – se v Olomouci všem budoucím učitelům dostalo vzdělání o růstu a vývoji dětského organismu ve *zdraví a *nemoci, v otázkách hygieny školní práce i školního prostředí již v rámci pregraduálního studia. V centru zájmu byl také zdravý způsob života a výchova k němu.

V roce 1968 byla ustavena samostatná Katedra biologie dítěte a školní hygieny, která pod názvem Katedra antropologie a zdravotní vědy a s širším posláním existuje dosud. Prvním vedoucím pracoviště byl doc. MUDr. et PaedDr. Jaroslav Šmiřák, CSc. (1968–1972), dalšími vedoucími byli doc. RNDr. Josef Klementa, DrSc. (1972–1991), doc. RNDr. Josef Krátoška

(1991–1993, 1997–2002), doc. RNDr. Jan Šteigl, CSc. (1994–1996, 2003–2008), v současnosti (od září 2008) zastává tuto funkci doc. PaedDr. Miroslav *Kopecký, Ph.D.

Katedra antropologie a zdravotní vědy zajišťuje v prezenční i kombinované formě výuku pro různé studijní obory. Participuje na výuce disciplín pedagogické způsobilosti a společného základu studia učitelství; ve většině oborů vyučuje propedeuticky antropologické disciplíny, podílí se na biomedicíně průpravě studentů studijního programu speciální pedagogika, dále na odborné přípravě studentů oborů učitelství přírodopisu, pedagogiky, sociální práce, společenských věd, učitelství pro 1. stupeň základních škol a oboru výtvarná výchova. Garantuje studijní obory: učitelství odborných předmětů pro zdravotnické školy, učitelství sociálních a zdravotních předmětů pro střední odborné školy, učitelství rodinné výchovy pro 2. stupeň základních škol a učitelství oboru výchova ke zdraví se zaměřením na vzdělávání pro 2. stupeň základních škol.

Na katedře v současné době působí 6 učitelů, kteří jsou pedagogicky a odborně zaměřeni takto: Mgr. Michaela Hřivnová, Ph.D. – problematika životního stylu, výživy a reprodukčního zdraví, *biologická antropologie. PhDr. Ivana Knausová, Ph.D. – sociální politika, metody sociální práce, *demografie, *kulturní a *sociální antropologie. Doc. PaedDr. Miroslav Kopecký, Ph.D. – biologická propedeutika, vývojová antropologie, *fyzická antropologie, somatologie, zdravotní tělesná výchova. Doc. RNDr. Lubomír Krejčovský, CSc. – vývojová antropologie, anatomie a fyziologie člověka, humánní genetika, somatologie, biologická propedeutika, plastická anatomie, odborně se specializuje na antropologii dětí a mládeže a na antropologii funkční, dlouhodobě spolupracuje s výzkumným kolektivem při Státním zdravotním ústavu při řešení antropologických výzkumů celostátního charakteru. Mgr. Jana Majerová – školní hygiena, první pomoc, výchova ke zdraví, biologie člověka. Mgr. et Mgr. Jitka Tomanová, Ph.D. – zdravý *životní styl a výchova ke zdraví, odborně je zaměřena na problematiku seniorů.

*Katedra dlouhodobě spolupracuje s katedrami a ústavami antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě, s Technologickou fakultou Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, s Katedrou biologie Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, s Fakultou tělesné kultury a Ústavem normální anatomie Lékařské fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Státním zdravotním ústavem v Praze i s dalšími vysokými školami a odbornými pracovišti v Polsku a na Slovensku.

V habilitačním řízení v oboru antropologie garantovaném katedrou získali docenturu dva vysokoškolské učitelé, v profesorském řízení byl udělen jeden titul – Zbyňku *Šmahelovi. Součástí katedry je regionální Středisko zdravého životního stylu. V roce 1977 byla Katedře antropologie a zdravotní vědy udělena *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Katedra antropologie a zdravotní vědy Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc, telefon: 585 635 502, e-mail: eva.svubova@upol.cz. (Miroslav Kopecký)

Katedra antropologie Fakulty filozofické (Západočeské univerzity v Plzni), *Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni.

Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty (Masarykovy univerzity v Brně), *Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity.

Katedra asijských studií (Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště, založené v roce 2002 (respektive v září 1993, kdy vznikl Kabinet Dálného východu při Katedře romanistiky). Katedra asijských studií FF UP zajišťuje výuku v oborech čínská a japonská filologie bakalářského dvouoborového a navazujícího magisterského dvouoborového studia. Studijní plán zahrnuje přednáškový cyklus z Kulturní antropologie Číny, zaměřený na výklad o člověku v rámci čínské společnosti, na její specifickou organizaci a na rozbor kolektivně sdílených znalostí, symbolů,

významů, kulturních kódů a pravidel, které užívá. Realizace přednáškového cyklu souvisí s celofakultním záměrem akreditovat obor kulturní a sociální antropologie na FF UP.

Katedra asijských studií pořádá periodicky konference z *Kulturní a sociální antropologie východní Asie*, první v listopadu 2006, druhou, tematicky zaměřenou na *Zvířecí mýty a mytická zvířata* v březnu 2008, třetí, tematicky zaměřenou *Postava vtipálka v asijské slovesnosti* v březnu 2009. Sborníky z konferencí jsou v tisku. Další konference se připravují. Členové *katedry se podíleli na publikacích: *Tabák v čínské společnosti 1600–1900* (Lucie Olivová, 2005), *Čína z antropologické perspektivy* (Josef Kolmaš – Jaroslav Malina, 2005), *Čínské pohádky* (Lucie Olivová, 2007), *Tradiční čínská architektura* (Lucie Olivová, 2008), *Knížka o čínštině* (Daniel Kane, 2009). V souvislosti s rozvojem oboru antropologie spolupracuje Katedra asijských studií s českými i zahraničními pracovišti (jmenovitě *Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně; *Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur v Praze; Muzeum Kroměřížska; Katedra jazyků a kultur krajín východnej Ázie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislavě; Institut für Philosophie, Wissenschaftstheorie, Wissenschafts- und Technikgeschichte v Berlíně, účast na projektu „Geschichte und Ethnologie der Alltagstechniken Chinas“; Norwegian Institute for Asian Studies v Oslu, účast na projektu „Lifestyle and Entertainment in Yangzhou“).

Vedoucím katedry je Mgr. David Uher, Ph.D. (sinologie), vedoucí japonské sekce Mgr. Ivona Barešová, Ph.D. Kontakt: <http://www.kas.upol.cz>; kasffup@yahoo.co.uk. (Lucie Olivová)

Katedra biologie a ekologie (Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity v Ostravě), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Ostravská univerzita byla založena 28. září 1991. Základy pro její vznik byly však položeny již roku 1953, kdy byla v Opavě otevřena Vyšší pedagogická škola, jejíž náplní bylo vzdělávání učitelů pro tzv. 2. stupeň základních škol (tj. pro 5. až 8. ročník). Zároveň rozhodnutím o zrušení existující pedagogické školy pro vzdělávání učitelů národních škol v Ostravě byla pak výuka spojena do jednoho pracoviště, jímž se stal v roce 1959 nově zřízený Pedagogický institut v Ostravě. V roce 1964 dostal tento Institut statut samostatné Pedagogické fakulty, která ve čtyřletém studiu připravovala učitele 1. a 2. stupně základních škol (ZŠ). Tím bylo vytvořeno vysokoškolské pracoviště, jehož pedagogové se začali podílet na vědeckém a kulturním životě nejen v regionálním, ale i v celostátním kontextu. V současné době má Ostravská univerzita 4 fakulty a 2 vědecké ústavy.

Součástí Přírodovědecké fakulty je i Katedra biologie a ekologie. Tato *katedra zajišťovala zpočátku výuku biologie pro studenty učitelského směru, později byly akreditovány i odborné biologické obory – Systematická biologie a ekologie a Aplikovaná ekologie. Katedra má tři oddělení: 1. Oddělení obecné biologie, biologie člověka a didaktiky biologie, 2. Oddělení zoologie a ekologie a 3. Oddělení botaniky a botanickou zahradu. Součástí katedry je pracoviště zabývající se biologií člověka a *antropologií. Až do odchodu do důchodu roku 2005 byl garantem těchto předmětů RNDr. Jan Kantorek, CSc., který se kromě výuky antropologie a biologie člověka zabýval i hydrobiologií. Diplomové práce zaměřené na antropologickou problematiku se zabývaly doposud tématem biologie živého člověka a jeho *životního stylu. Od roku 2005 je ve funkci garanta těchto předmětů RNDr. Michal *Živný, Ph.D. Na katedře je z antropologických disciplín přednášena Biologie člověka, Antropologie, Ekologie člověka a Somatologie a antropologie. Budoucím záměrem výzkumu v oblasti antropologie je problematika kosterní antropologie, antropologie živého člověka a demografie. Vedoucí katedry: Doc. RNDr. Kateřina Malachová, CSc. Kontakt: Katedra biologie a ekologie Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, 30. dubna 22, 701 03 Ostrava, e-mail: katerina.malachova@osu.cz. (Michal Živný)

Katedra funkční antropologie a fyziologie (Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Členové *katedry zajišťují výuku základních i výběrových předmětů společného základu i specializací u učitelského a odborného studia tělesná výchova a sport, rekreologie, aplikovaná tělesná výchova, fyzioterapie a trenérství (funkční anatomie, fyziologie obecná a zátěžová, kinantropometrie, somatodiagnostika, podpora zdraví, základy první pomoci, patofyziologie, fyziologie cyklických a acyklických sportů, zdravotní tělesná výchova, ekologie člověka, výživa, somatopatologie, biologická propedeutika, kineziologie, psychomotorika, rekondiční a sportovní masáže a další předměty).

Vědecko-výzkumná práce katedry je zaměřena na problematiku *funkční antropologie (typologie, biologický věk člověka, morfologie nohy, stabilita a prediktabilita vývoje), fyziologie zátěže (testování tělesné zdatnosti, tvorba tréninkových programů sportovců, preskripce a kontrola pohybové aktivity za účelem prevence civilizačních onemocnění) a na studium svalových funkcí a pohybových stereotypů. Součástí práce katedry jsou i licenční programy (rekondiční a sportovní masáže, zdravotní tělesná výchova). Postgraduální studium je realizováno v oboru *kinantropologie, se specializací na funkční antropologii a fyziologii.

Učitelé katedry: prof. RNDr. Jarmila *Riegerová, CSc., doc. MUDr. Pavel Stejskal, CSc., doc. RNDr. Miroslava Přidalová, Ph.D., MUDr. Renata Vařeková, Ph.D., PaedDr. Petr Kolisko, Ph.D., RNDr. Pavel Vodička, MUDr. Milan Petr, Mgr. Iva Dostálová, Mgr. Iva Řehová, Mgr. Aleš Jakubec. Na katedře studuje 6 interních studentů postgraduálního studia a 7 studentů kombinovaného studia. Vedoucí katedry: Prof. RNDr. Jarmila Riegerová, CSc. Kontakt: Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci, Třída Míru 115, 771 17 Olomouc, telefon: 585 636 150, e-mail: riegerov@ftknw.upol.cz. (Jarmila Riegerová)

Katedra obecné antropologie-integrální studium člověka (Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště, založené v první polovině 90. let 20. století předními sociálními antropology/etnology, filozofickými antropology a biologickými antropology (Daniel Frynta, Josef *Kandert, Mirjam Moravcová, Zdeněk Pinc, Božena *Škvařilová, František *Vrhel, Petr Zima ad.) ve snaze propojit vzdělání zejména v oblasti *sociokulturní, *lingvistické a *biologické antropologie (odkaz boasovského transdisciplinárního nazírání na antropologii, etablované na konci 90. let 19. století na Columbia University v New Yorku a sestávající z *kulturní antropologie/etnologie, biologické antropologie, lingvistické antropologie a archeologie). V tomto směru šlo o první takto integrálně zaměřené pracoviště svého druhu v České republice, institucionálně zakotvené nejprve v rámci Institutu základů vzdělanosti (do roku 2000) a od akademického roku 2000/2001 rozvíjené jako magisterské studium na tehdy založené Fakultě humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze.

Obor obecná antropologie-integrální studium člověka byl zpočátku (2000–2004) tříletým navazujícím magisterským studiem a od roku 2004 dvouletým navazujícím magisterským studiem (navazujícím na tříleté bakalářské studium humanitní vzdělanosti, v jehož rámci studenti absolvovali určité penzum kurzů ze sociokulturní antropologie, lingvistické antropologie, *antropologie města a teorie etnicity). V rámci tříletého studia posluchači absolvovali specializace odpovídající někdejšímu boasovskému *kvadriviu (povinně sociokulturní, lingvistickou a biologickou antropologii, volitelně archeologii a povinně navíc *filozofickou antropologii). I po reorganizaci a zkrácení doby studia o jeden rok se *katedra snaží o transdisciplinární a integrální přístup k studiu člověka, lidské společnosti a kultury. Od roku 2004 je jádrem oboru sociokulturní a lingvistická antropologie, která je povinnou součástí (nikoli nutně diplomní specializací) studia pro všechny posluchače obecné antropologie. Vedle této hlavní (základní) specializace si student vybírá jednu ze čtyř dalších specializací (historická antropologie-kulturní dějiny, filozofická antropologie, etologie

člověka nebo biologická antropologie, která je zajišťována pedagogy z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze), která může, ale nutně nemusí, být specializací diplomní.

Katedra obecné antropologie navázala během své dosavadní krátké existence kontakty s řadou příbuzných pracovišť zejména na evropských *univerzitách. Mgr. Petra Ezzeddine je tutorkou studijních pobytů na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem, kde se naši studenti vzdělávají především v oblasti kvalitativních metod v *sociologii a *sociální antropologii. Úspěšné jsou též pobyty studentů a pedagogických pracovníků v rámci recipročních dohod Erasmus a Socrates na univerzitách v Durhamu, Florencii, Chesteru, Santiagu de Compostela, Tübingenu, Vídni aj.

Odborným periodikem Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze je třikrát ročně vycházející časopis *Lidé města*, založený v roce 1999 PhDr. Mirjam Moravcovou. Časopis je zaměřený především na problematiku v oblasti sociokulturní antropologie, etologie člověka a primátů, filozofické antropologie, historické antropologie a lingvistické antropologie. Fakulta se též nově podílí na vydávání dnes již renomovaného časopisu **Cargo*, na konci 90. let 20. století založeného studenty etnologie z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zaměřeného výlučně na sociální a kulturní antropologii.

Mgr. Marina *Vančatová se svými spolupracovníky každoročně pořádá letní etologickou školu, která se během několika let své existence stala prestižní akcí svého druhu, jež je hojně navštěvována též odborníky ze zahraničí.

Stručná anotace základní specializace (sociokulturní a lingvistická antropologie): nabídka se opírá o formulaci tří klíčových oblastí antropologického bádání: *Moc a směna*, *Způsoby sociální organizace* a *Symbolické formy*. Ty charakterizují podoby každého sociálního fenoménu a jejich analýza tudíž vystihuje antropologický pohled na sociální realitu. Těmto klíčovým oblastem ovšem nelze rozumět jako samostatným a svébytným programům výzkumu. Při studiu sociálních fenoménů je často nezbytné zohlednit všechny tři dimenze sociální reality a jednotlivé kurzy se ve větší nebo menší míře těchto oblastí dotýkají v závislosti na zaměření vyučujícího nebo podle vlastností jím předkládaných příkladů. Přínosem tohoto členění je v první řadě plastičtější a syntetičtější obraz antropologie.

Struktura, profil a výběr kurzů Katedry obecné antropologie-integrálního studia člověka: výuku v jednotlivých specializačních modulech zajišťují tito učitelé (stav k listopadu 2006): *sociální, kulturní a lingvistická antropologie*: garant specializace a vedoucí katedry: Mgr. Marek Halbich, Ph.D. (Dějiny antropologických teorií; Boasovská škola; Kultura jako adaptivní systém; Četba textů ze sociální a kulturní antropologie; Antropologie turismu; Vybrané kapitoly z obecné antropologie/etnologie/etnohistorie Latinské Ameriky), Mgr. Yasar Abu Ghosh (Etnografie: metoda a žánr; Antropologie a Romové; Seminář/Klíčové texty pro sociální a kulturní antropologii), Mgr. Radovan Haluzík (Válečné konflikty v globalizovaném světě; Antropologie divočiny a divoštví; Každodennost socialismu a postsocialismu; Antropologie krajiny; Seminář/Klíčové texty pro sociální a kulturní antropologii), Mgr. Petra Ezzeddine (Metody kvalitativního antropologického výzkumu; Židovská studia), Doc. PhDr. Václav Matoušek, CSc. (Antropologie krajiny; Antropologické otázky paleolitu a mezolitu; Experimentální archeologie), Doc. Petr Zima (Antropologie komunikace a kontaktní lingvistika; Struktura jazyka a struktury jazyků; Seminář z antropologické lingvistiky se zaměřením na Afriku; hauština), Prof. PhDr. Josef Kandert, CSc. (Komparativní antropologie; Politická antropologie; Teorie náboženství), Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc. (Vývoj lidského myšlení; Interkulturní komunikace); *historická antropologie-kulturní dějiny*: garant specializace: Dr. phil. Pavel Himl (Historická antropologie), Mgr. et Mgr. Zdeněk Rastislav Nešpor, Ph.D. (Historická antropologie náboženství se zaměřením na Evropu; Historická antropologie náboženství se zaměřením na Asii; Sociologie náboženství), PhDr. Jan Horský, Ph.D. (Historiografie a metodologie historické vědy; Dějiny pojmů a idejí); *etologie člověka*: garant specializace: Mgr. Jan

Havlíček, Ph.D. (Etologie člověka; Etologický seminář; Čtení z významných biologických textů), Prof. RNDr. Stanislav *Komárek, Dr. (Jung a Portmann o člověku; Moc, nemoc a psychosomatika; Od Plinia ke Goodallové; Portmannovský seminář; Seminář z obecné antropologie; Zvířata a rostliny v kulturních kontextech), Mgr. Marina Vančatová (Etologie primátů; Člověk a lidoopi; Strategie žebření); *filozofická antropologie*: garant specializace: Doc. PhDr. Ladislav Benyovszky, CSc. (Schelerovský seminář; Metody filozofické antropologie), Mgr. Jaroslav Novotný (Heideggerovský seminář); *biologická antropologie*: garant specializace byl: Prof. RNDr. Zbyněk *Šmahel, CSc. (Antropologie; Paleoantropologie; Ekologie člověka [do roku 2008]), Doc. RNDr. Božena Škvařilová, CSc. (Aplikovaná antropologie; Trasologie; Etnická antropologie). Další kurzy této specializace zajišťují učitelé z Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Externí učitelé: Dott. Giuseppe Maiello, Ph.D. (Antropologie smrti; Slované), Prof. PhDr. Leoš Šatava, CSc. (Etnické menšiny Evropy; Migrační procesy a české vystěhovalectví), Mgr. Stanislav Lhota (Základy primatologie; Ochrana primátů a tropických *ekosystémů; Analýza behaviorálních dat), Mgr. Ying Qian (Visual Anthropology), Vidhu Maggu, Ph.D. (Globalization in Social Contexts), Anna Bryson, Ph.D. (History of Social Theories), Mgr. Martin Nodl (Antropologie středověkých světů), Doc. PhDr. Jan *Fridrich, DrSc., PhDr. Ivana Sýkorová, Ph.D. (Homo faber-seminář z archeologické antropologie), Doc. RNDr. Jaroslav Flégr, CSc. (Evoluční biologie).

Doktorandi podílející se na výuce: Mgr. Martin Heřmanský (Kultury nativních severoamerických etnik), Mgr. Marco Stella (Od Plinia ke Goodallové), Mgr. Karel Šima, Mgr. Lucie Storchová (Historická antropologie), Mgr. Barbara Husárová (Workshop prezentačních a komunikačních technik; Seminář z obecné antropologie), Mgr. Věra Pivoňková (Historie a současnost psychofyzických typologií v evropském kulturním kontextu), Mgr. Filip Pospíšil (Menšiny ve společnosti-setkání antropologie a historie).

Součástí Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze je *Hrdličkovo muzeum člověka, lokalizované ve Viničné ulici na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Správou sbírek muzea je pověřena doc. RNDr. Božena Škvařilová, CSc. V muzeu pracují jako lektoři někteří doktorandi, specializující se na biologickou antropologii.

Obecně antropologické schéma je dodržováno i v rámci doktorandského studia (od roku 2002), student se však může zaměřit více na jednu z nabízených specializací. Garantem doktorandského studia na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy je prof. RNDr. Stanislav *Komárek, Dr.

Kontakt: Katedra obecné antropologie-integrálního studia člověka Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Husníkova 2075, 155 00, Praha 5, telefon: 251 620 283, e-mail: 7745@mail.fhs.cuni.cz. (Marek Halbich)

Katedra oboru Občanský sektor (Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze), *Katedra studií občanské společnosti Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

Katedra sociálních věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště, založené v roce 2001 na nově zřízené Fakultě humanitních studií Univerzity Pardubice docentem PhDr. Bohuslavem Šalandou, CSc., který tuto *katedru vedl do února 2003. Vedoucí funkci dále zastávali: PhDr. Jaroslav Paulovič (2003), Ing. Mgr. Petr Kokaisl (2003–2005) a PhDr. Livia Šavelková (od 2005). Katedra je rozdělena na dva kabinet – Kabinet sociální antropologie a Kabinet sociologie.

Pracoviště zajišťuje výuku bakalářského a magisterského studia oboru sociální antropologie, dále bakalářského studia oboru *sociologie. Již od počátku byla uplatňována zásada terénního výzkumu, kterého se povinně zúčastňují všichni studenti oboru sociální antropologie. Zpočátku byl terénní výzkum realizován díky grantovému projektu *Sociální*

antropologie a sociologie obce Dolní Roveň na přelomu třetího tisíciletí, jehož hlavním řešitelem byl PhDr. Petr *Skalník, CSc.

*Katedra se specializuje na studium *etnicity, *politické antropologie, *kolonialismu a *postkolonialismu, *ekologické antropologie, *vizuální antropologie, romistiky, součástí studijních plánů je i široká nabídka antropologie areálů (Maghreb, Subsaharská Afrika, Severní a Jižní Amerika, Indie, Indonésie, Balkán, Sibiř, Kavkaz, Austrálie a *Oceánie). Na základě spolupráce s Katedrou religionistiky a filozofie Fakulty filozofické Univerzity Pardubice je dalším zaměřením oboru antropologie náboženství. Antropologické kurzy jsou také nabízeny studentům dalších oborů Fakulty filozofické – *religionistiky, *historie, humanitních studií a jazykových oborů. Katedra spolupracuje s mnoha českými i zahraničními institucemi, jako například s Filmovou akademií múzických umění, s *Masarykovou univerzitou v Brně nebo se Západočeskou univerzitou v Plzni, dále s *univerzitami v Banské Bystrici, Bristolu, Kaunasu, Ljubljani, ve Vladivostoku a Wrocławu. Výrazem široké spolupráce katedry je i volba Petra Skalníka (v roce 2003) viceprezidentem Mezinárodní unie antropologických a etnologických věd (International Union of Ethnological and Anthropological Sciences [IUAES]), nejstarší celosvětové oborové organizace. V roce 2005 katedra realizovala interkongres IUAES na téma *Mnoho tváří rasismu: výzva pro všechny antropology a etnology* za účasti odborníků z 23 *zemí.

Pedagogičtí pracovníci: Zbyněk Andrš, Tomáš Boukal, Václav Březina, Hana Horáková, Tereza Hyánková, Oldřich *Kašpar, Radmila Trnková-Lorencová, Giuseppe *Maiello, Jaroslav Paulovič, Petr Skalník, Barbora Spalová, Jadwiga Šanderová, Leoš Šatava, Livia Šavelková, Lada Viková, Lucie Vítková; externisté: Ivo *Budil, Jan Černík, David Festa, Věra Honůsková, Petr Lozoviuk, Stanislav Novotný, Tomáš Petrůň, Zdeněk *Uherek.

Vedoucí katedry: PhDr. Livia Šavelková. Kontakt: Katedra sociálních věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, Studentská 84, Pardubice, telefon: 466 036 307, 466 036 532, e-mail: Livia.Savelkova@upce.cz. (Livia Šavelková)

Katedra studií občanské společnosti (Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště založené v roce 2000 (původní název Katedra oboru Občanský sektor) na nejmladší (17.) fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Katedra studií občanské společnosti poskytuje akademické vzdělání pro uplatnění absolventů ve státních institucích a ve vedoucích pozicích v nestátních neziskových organizacích. Nabízí dvouletý magisterský studijní program zaměřený na posilování demokratických hodnot v české společnosti. Ve studijním plánu jsou předměty od teorie *občanské společnosti, dějin v *Evropské unii, ekonomie a práva po účetnictví *nestátních neziskových organizací a sociální marketing. Studium je realizováno v prezenční a v kombinované formě, kde studenti využívají svých zkušeností z nestátních neziskových organizací.

Katedra studií občanské společnosti je aktivní v České republice i v zahraničí. Publikuje studijní materiály a knihy jako například *Antropologie občanské společnosti* (Marie Dohnalová, 2004), *Sociální ekonomika v evropském kontextu* (Marie Dohnalová, 2006), *Slovník antropologie občanské společnosti* (Marie Dohnalová – Jaroslav Malina, 2006), *Politická kultura* (Marek Skovajsa, 2006). Spolupracuje s akademickými institucemi v České republice, Evropské unii a v USA, jakož i s organizacemi, jakými jsou Britská rada, *Nadace rozvoje občanské společnosti nebo Fulbrightova nadace. Kontakt: www.fhs.cuni.cz/kos. (Marie Dohnalová)

Katedra teorie kultury (*kulturologie) (Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště zabývající se integrálním výzkumem *člověka, *společnosti a *kultury v mezioborové perspektivě. Katedra teorie kultury prošla zásadní koncepční proměnou v roce 1991, kdy byl ustaven nový studijní obor – *kulturologie, který byl koncipován jako báze umožňující syntetizovat poznatky různých společenských věd zabývajících se studiem kultury. Mezi základní disciplíny tvořící jádro obecné kulturologie

patří zejména *biokulturologie, dějiny kultury, *filozofická antropologie, *kulturní antropologie, *kulturní ekologie, *sociologie kultury a psychologie kultury. V rámci aplikované kulturologie je rozvíjena především problematika managementu kultury, animace kultury volného času, ochrany kulturního dědictví, fungování kulturních institucí, šíření kultury prostřednictvím masmédií atd. Aplikovaná kulturologie na jedné straně vystupuje jako řada speciálních tematických oblastí a využívá poznatků obecné kulturologie k praktickým účelům, jako je například řízení procesů *kulturní změny, na straně druhé představuje badatelskou oblast, která stimuluje další rozvoj kulturologické teorie.

V průběhu minulého desetiletí byl gnozeologický potenciál obecné a aplikované kulturologie teoreticky i prakticky testován prostřednictvím akademické výuky i řady dlouhodobých sociokulturních empirických výzkumů lokálních městských kultur na území České republiky, které Katedra teorie kultury úspěšně realizovala. Základním cílem *katedry je výchova vysokoškolsky kvalitně připravených odborníků, jejichž vzdělání spojuje vysokou syntetickou erudici v teoretických vědách o člověku, společnosti a kultuře (obecné kulturologii) s praktickými znalostmi a dovednostmi v oblastech managementu kultury, ekonomiky kultury, animace kultury a médií (aplikované kulturologii). Obor kulturologie je koncipován jako komplexní a kontinuální bakalářské, magisterské a doktorské studium. Na jeho budování se podílel interdisciplinární tým odborníků, který tvořili jak kmenoví zaměstnanci katedry (Vladimír Borecký, Martin Matějů, Jitka Ortová, Václav *Soukup), tak přední představitelé společenských věd (Ladislav *Holý, Josef Petráň, Miloslav *Petrušek Josef Polišenský aj.). Vybudování oboru kulturologie umožnilo obnovit kontinuitu výzkumů kultury, které byly na tomto pracovišti systematicky rozvíjeny již v 60. letech 20. století.

Současná kulturologie vychází z antropologického pojetí kultury jako systému nadbiologických prostředků a mechanismů, jejichž prostřednictvím se člověk adaptoval k vnějšímu prostředí. Na rozdíl od jednotlivých speciálních věd, které studují kulturu z různých zorných úhlů, se kulturologie pokouší překonat tuto roztržitost a odhalit vnitřní vztahy, které mezi jednotlivými dimenzemi kultury reálně existují. Z tohoto hlediska představuje kulturologie bezprostřední reakci na stále větší dezintegraci a diferenciaci výzkumů člověka, společnosti a kultury, na nezbytnost interdisciplinární spolupráce při řešení řady konkrétních problémů dnešního světa a na narůstající praktickou potřebu transkulturní komunikace. Charakteristickým rysem takto koncipované disciplíny je její generalizační funkce. Zatímco speciální vědy o člověku, společnosti a kultuře studují dílčí aspekty sociokulturní reality, kulturologie se zabývá komplexním výzkumem kultury jako specifického jevu *sui generis* a svébytné superorganické reality. Podrobnější informace o katedře a jejich zaměstnancích na: <http://www.kulturologie.cz>. (Václav Soukup)

katedrála (z latiny: *cathedralis ecclesia*, „katedrální chrám“; z řečtiny: *katedra*, „křeslo, stolec, trůn“), biskupský *chrám (*dóm) s *kapitulou (sídlní *kostel *biskupa nebo *arcibiskupa), navazující na původní románskou *baziliku, s chórovým ochozem nad katedrálním závěrem (věnec kaplí), trojlodní nebo pětিলodní s příčnou lodí, triforiem a dvojicí věží nad trojdílným západním *portálem a také s biskupským trůnem (křeslem); podle něho je nazýván kostel (katedrála) i hodnost a sídlo *biskupství (biskupská stolice, stolec).

V *českých zemích jsou jen čtyři katedrály – sv. Víta na *Pražském hradě, sv. Barbory v Kutné Hoře, klášterní kostel v Sedlci u Kutné Hory a sv. Bartoloměje v Kolíně. Představují jednotný umělecký i konstrukční vrchol *gotiky s rozsáhlou sochařskou výzdobou, nástěnnými i deskovými malbami, skleněnými okny apod. (František Čapka)

kategoriální proměnná, *proměnná, kategoriální.

kategoriální znak, *proměnná, kategoriální.

kategorický (z řečtiny: *katégoros*, „žalobce; mluvící proti; stěžující si“):

1. výslovný, rozhodný, určitý;

2. vylučující jinou možnost, bezpodmínečně platný, nepodmíněný; v *logice je kategorický soud takový, který lze vyjádřit ve tvaru X je Y, žádné X není Y, některá X jsou Y, některá X nejsou Y. (Jaroslav Malina)

kategorie (z řečtiny: *katēgoria*, „označení, nařčení, obvinění“):

1. základní a nejobecnější pojem určité vědy nebo oboru (příklad: filozofická kategorie);
2. soubor, třída, skupina předmětů nebo jevů se společnými vlastnostmi, respektive pojem, který takovou třídu určuje (příklad: sociální kategorie). (Jaroslav Malina)

kategorie středověké kultury, koncepce, kterou nastolil ruský historiograf a kulturolog Aron Jakovlevič Gurevič (1924–2006) v 70. letech 20. století v práci *Kategorii sredněvekovoj kul'tury* (1972, česky: *Kategorie středověké kultury*. Praha: Mladá fronta, 1978).

Kategorie středověké kultury představují gnozeologický nástroj a tvoří *sémantický inventář *kultury. Kategorie znamenají *systém hodnotových orientací, který určuje lidské *vědomí a jednání jednotlivců a skupin. V jejich základu je možné odhalit *univerzální a pro celou *společnost závazné pojmy a představy. Univerzálnost značí, že jsou vlastní člověku ve všech etapách jeho historie, k proměně dochází pouze po stránce obsahové.

Každá společnost vytváří obraz *světa, který se podílí na formách všech lidských aktivit. Obraz světa představuje návod, podle kterého se jednatel ve svém jednání řídí. Kategorie, předávané kulturní tradicí, usnadňují jednání jednotlivce a přispívají k transformaci obrazu světa. Jednatel přijímá impulzy a dojmy z vnějšího světa a přetváří je v prvky své vnitřní zkušenosti.

K univerzálním kategoriím kultury, jimž je věnována pozornost v Gurevičově práci, náleží *čas a *prostor, *právo, bohatství, *práce a *vlastnictví. Vedle těchto forem prožívání světa existují i kategorie další, s nimiž se setkáme v každé společnosti. K těmto kategoriím lze přiřadit kategorii jednotlivce, *společensví, *svobody, *práva, *spravedlnosti.

Studium kategorií kultury umožňuje pochopení kultury a společenského života, *analýzu jednotlivých kategorií a odhalování jejich smyslu jako elementů jednotného společensko-kulturního systému. (Barbora Půtová)

katechismus (z řečtiny: *katechó*, „zapamatovat si, podržet“, *katéchismos*, „křesťanská věrouka, krédo“):

1. soubor pravidel křesťanské víry určený pro *výchovu věřících, systematický výklad *křesťanské víry, určený pro vzdělání dětí nebo dospělých ve víře. Obsahuje obvykle přehled věrouky, poučení o mravním životě a o modlitbě. Tradičně je formulován v podobě otázek a odpovědí. Novější katechismy už tuto strukturu opouštějí. Oficiálními katechismy katolické církve jsou *Tridentský katechismus* a *Katechismus katolické církve* vydaný v roce 1992. Na oficiální katechismus navazují katechismy v různých *zemích a pro různé skupiny čtenářů. Významné jsou katechismy reformačních církví – *Heidelberský katechismus* a *Lutherův katechismus*;

2. poučení a zkouška snoubenců římskokatolického vyznání před církevním sňatkem, snoubenecká katecheze;

3. stručná učebnice nebo příručka obsahující základní poučky některých oborů. (Jaroslav Malina)

katechumen (z řečtiny: *katechúmenos*, „učící se, podstupující přípravu k životu křesťana“), adept připravující se na přijetí křtu, který musí projít přípravou, *katechismem, aby se mohl stát plnohodnotným křesťanem. Původně v *křesťanství převažoval *křest na základě víry a vědomého osobního obrácení. Křtili se tedy dospělí, respektive lidé schopní užívat *rozum. Připravovali se dlouhodobým, i několikaletým katechumenátem. (Jaroslav Malina)

Katna, starověké archeologické naleziště 18 km severovýchodně od Homsu v Sýrii. Dějiny *města, ležícího na důležité cestě spojující údolí Eufratu se Středomořím (obchod s íránským cínem, později kyperskou mědí), počínají v časech třetí dynastie urské (2112–2004

př. n. l.). Od 19. století př. n. l. tu vládla dynastie *amorejského původu, která udržovala nesnadnou rovnováhu mezi *Mari, *Babylonem a syrským Jamchadem (Aleppo); jedna ze zdejších princezen se provdala za vládcu Mari Zimrilima (1782–1759 př. n. l.). V 15. století př. n. l. zápasily o nadvládu nad Katnou *Egypt a *Mitanni; ve 14. století př. n. l. Katnu napadla a vyplenila chetitská vojska Šuppiluliumy I. Město samo existovalo patrně do 13. století př. n. l., poté však zpustlo a bylo znovu osazeno až ve století šestém.

Na lokalitě dodnes stojí původní *hradby, až 20 m vysoké, uzavírající městiště čtvercového půdorysu o celkové rozloze 1 km². Na vnější straně obklopoval za hradbami městské opevnění příkop a ve středech všech čtyř stran se nacházely brány.

V severozápadním rohu města se nacházel královský palác z počátku 2. tisíciletí př. n. l. Jeho stěny nesly malířskou výzdobu vykazující vlivy z oblasti Středomoří. Pochází odtud početný nálezový soubor včetně pozůstatků pěstovaných plodin (pšenice, ječmen, čočka, vinná réva, fíky) a též zlomky dovážené kyperské keramiky. Pod palácem se objevila královská pohřební *krypta s přepychovými ukázkami dvorské kultury, zlatými šperky vykládanými drahými kameny, honosnými zbraněmi a luxusním nádobím z drahých kovů. Známe odtud též *archiv 63 klínopisných tabulek psaných *akkadštinou silně promíšenou *churritskými výrazy a obraty (konec 15. století př. n. l.). (Petr Charvát)

katolicismus (z řečtiny: *katholikos*, „obecný, univerzální“, z *kata*, „z, ven“ a *holos*, „celý“), dnes nejrozšířenější směr v *křesťanství; v širším slova smyslu všechny *církve, jež si nárokují všeobecnost, nejčastěji se však užívá ve spojení s církvemi, které vycházejí z doktríny *církve římskokatolické. Obecně pojem katolicismus (katolictví) vyjadřuje přesvědčení církve, že je přístupná každému člověku. První doklad termínu katolický pochází z Listu Smyrnenským sv. Ignáce z Antiochie: „Kde biskup, tam ať je i lid, jako kde je Kristus, tam je i římskokatolická církev“ (Ign. *Smyrn.* 8,2). (Jaroslav Malina)

katolická církev, *církev, římskokatolická.

katolická moderna, *moderna, katolická.

katolictví, *katolicismus.

katolík, stoupenec *katolicismu. (Jaroslav Malina)

Katukinové (Wiri-dyapá), skupina devíti jazykově příbuzných jihoamerických *indiánských etnik v Brazílii na středním toku řeky Jutaí. Přesný počet není znám, odhaduje se na několik set. *Jazyky patří do jižní skupiny rodiny katukina. Jsou zemědělci, lovci a sběrači. Základní sociální jednotkou je *rozšířená rodina, několik rodin tvoří větší skupiny, nazývané podle nějakého *zvířete nebo vlastnosti. Náboženství je *animistické. (Zdeněk Tvrдый)

katun, dvacetiletí; *mayská chronologie založená na dvacítkové početní soustavě užívala těchto základních výrazů: *kin* – den, *uinal* – měsíc (dvacet dní), *tun* – rok, *katun* – dvacet tunů, *baktun* – dvacet katunů. (František Vrhel)

Katz, Friedrich (13. 6. 1927, Vídeň, Rakousko), americký amerikanista německého původu. Působil jako profesor na Humboldtově univerzitě v Berlíně, po roce 1970 přednášel na řadě univerzit, zejména severoamerických, od roku 1983 rozvíjel pedagogickou a výzkumnou činnost na univerzitě v Chicagu.

Výklad velkých amerických civilizací opírá Katz o *analýzu dynamiky strukturálních proměn předkolumbovských společností, zejména tzv. postklasického období. Jeho díla *Die sozialökonomischen Verhältnisse bei den Azteken im 15. und 16. Jahrhundert* (Sociálně ekonomické vztahy u Aztéků v 15. a 16. století, 1956), *Vorkolumbische Kulturen* (Předkolumbovské kultury, 1969, česky: *Staré americké civilizace*. Praha: Odeon, 1989) mají těžiště ve srovnávacím pohledu na vývoj dvou velkých civilizací staré Ameriky – aztécké a incké. (Jaroslav Malina)

Katzev, Michael Lazare (25. 7. 1939, Los Angeles, California, USA – 8. 9. 2001, Southport, Maine, USA), americký podmořský archeolog; profesor v Institute of Nautical

Archaeology v College Station v Texasu. Je jedním ze zakladatelů moderní podmořské archeologie. Podmořský archeologický výzkum prováděl zejména ve Středomoří a v Karibské oblasti. (Jaroslav Malina)

kaudální (z latiny: *cauda*, „ocas, dolní konec“), vztahující se k ocasní části těla obratlovců, včetně savců i *primátů (*poloopice, většina *opic); vztahující se k dolní části těla *člověka a zadní části těla bezocasých primátů (*lidoopi, magot). Obecně směr od hlavy. (Jiří Gaisler)

kauterizace (z řečtiny: *kautérion*, „vypalovací želízko, nástroj“), zástava krvácení sežehnutím *tkání. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kauzalita (z latiny: *causa*, „příčina, důvod“), *příčinnost.

káva (z arabštiny: *qahwah*, „síla“), horký nápoj z mletých a pražených zrn *kávovníku.

Výroba kávy je zahájena sklizní červených, zralých a nepoškozených plodů. Česání mají na starosti, především u kvalitnější kávy, česačky, které za den nasbírají až 70 kg plodů, nebo česací stroje. Po sklizení se plody kávovníku zpracovávají dvěma způsoby. Při tzv. mokřém způsobu se vyplavením pomocí proudící vody oddělí plně zralé plody od nečistot a nezralých plodů. Zralé plody jsou ozubenými rotujícími válci zbaveny většiny oplodí a uvolněná semena se zbytky oplodí jsou 12–24 hodin fermentována ve speciálních nádržích, poté jsou vyprána a usušena. Usušená semena jsou pak následně strojově zbavena tuhé vnitřní části oplodí a stříbřitého blanitého osemení, roztřídí se podle velikosti a exportují. Sušená kávová zrna obsahují asi 2,5 % kofeinu, 10 % kyselin (kávových a chinových, z toho 4,5 % chlorogenových kyselin), 30–40 % sacharidů (především polysacharidů, z toho 27 % celulózy), 13 % bílkovin, 10–15 % tuků a vosků, 10–13 % vody a zhruba 4 % minerálních látek. Při pražení, které se provádí až v místě spotřeby, dochází k vypaření vody, karamelizaci cukrů a částečnému uhelnatění celulózy. Během pražení se do kávy mohou přidávat další ingredience jako skořice, hřebíček a další, které mění aroma kávy. Při suchém způsobu se po oprání suší celé plody a oplodí je kompletně odstraňováno až ze suchých plodů na speciálních strojích. Mletí pražené kávy dříve probíhalo mezi dvěma kameny či paličkou ve hmoždíři. Čerstvě umletá káva má nejlahodnější aroma.

Z oblasti původního rozšíření v Etiopii bylo pěstování kávy přeneseno do Jemenu pravděpodobně již v 6. století. Archeologické doklady nejstarších kávových zrn v arabské oblasti však pocházejí až z 12. století ze Spojených arabských emirátů, z regionu Ras al-Khaimah. *Arabové bedlivě chránili pěstování kávovníku a sankcionovali jeho vývoz. Konzumace kávy se šířila mimo Arabský poloostrov od 15. století, a to nejprve do Turecka (první kavárna Kiva Han byla založena v roce 1475 v *Konstantinopoli) a odtud do evropských přístavních měst (v roce 1645 byla otevřena první kavárna v Itálii). Papež Klement VIII. (1536–1605) uspořádal koncem 16. století koncilium o kávě, při němž ji poželhal a učinil křesťanským nápojem. Během 17. století se pití kávy rozšířilo takřka po celé Evropě. Teprve v 17. století se podařilo i *Holanďanům pěstovat kávu ve vlastních provinciích na Šrí Lance, v Indii a Indonésii. Holandská produkce tak postupně vytlačila dominantní postavení arabské konkurence v produkci kávy. V roce 1669 francouzský král Ludvík XIV. (1638–1715) udělil velvyslanci z Turecka povolení pro pořádání kávových dýchánek. V roce 1683 údajně zanechali prchající Turci, kteří neúspěšně obléhali Vídeň, velké množství kávy u městských hradeb. Armádní důstojník Georg Kolschitzky pak založil ve Vídni první kavárnu *Zur Blauen Flasche* (U modré lahve), kde také servíroval sladké pečivo ve tvaru srpku měsíce (předchůdce rohlíku), které se stalo symbolem porážky Turků. V Anglii byla jednou z nejvýznamnějších kavárna založená v roce 1688 Edwardem Lloydem. Byla místem setkání loďařů a obchodníků. Lloyd pro ně vydával zpravodaj *Lloyds List*, kde kromě jiného zveřejňoval seznam lodí, které byly pojištěny jeho zákazníky. Časem se na těchto základech ustavila i známá pojišťovací Lloydova společnost. První pražská kavárna „U Zlatého hada“ byla v provozu roku 1714 pod malostranskou Mosteckou věží a provozoval ji

Arab, Georgius Hatalah z Damašku, zvaný Jiří Theodat. Roku 1720 *Francouzi tajně převezli první kávovník na ostrov Martinik (Martinique). Kolem roku 1730 brazilský důstojník Francisco de Melo Palheta přivezl lší z Francouzské Guyany kávovník do Brazílie, která se později stala největším producentem kávy na světě. Pruský král Fridrich II. Veliký (1712–1786) v roce 1777 zakázal v Německu obchod s kávou a její konzumaci, nicméně tímto rozhodnutím vyvolal tak velkou nelibost, že je musel zrušit.

Káva vstoupila i do umění. Německý skladatel Johann Sebastian Bach (1685–1750) napsal kantátu o kávě a Ludwig van Beethoven (1770–1827) popíjel rád kávu, kterou si vařil přesně ze 60 zrníček. Také francouzský spisovatel Honoré de *Balzac (1799–1850) byl vášnivým milovníkem tohoto nápoje – „záplava černé kávy“, kterou slavný spisovatel vypil, se odhaduje na padesát tisíc koflíků (v Balzacově domě v Paříži je vystaven jeho pověsný kávostroj). Na kávu pěl Balzac ódy: „Káva sklouzne do žaludku a potom se všechno dá do pohybu: myšlenky táhnou jako prapory velké armády na bojišti ...“; *tabák však odmítal: „Tabák škodí tělu, porušuje rozum a otupuje celé národy.“ Božena *Němcová (1820–1862) napsala o kávě ve svém vrcholném díle *Babička* (1855): „To řkouc, vyvedla babičku z kabinetu do salónu, kde byla přichystána káva, čokoláda a rozličné lahůdky. ... Káva a podobné panské pití, to nebylo tenkrát ještě mezi lidem v módě.“ Jan *Neruda (1834–1891) je autorem fejetonu (1874), kde píše o kávě: „Pijeme kávu ve dne v noci, ráno hned po vyspání a na večer pro uspání, ráno k najedení a v poledne pro trávení. Káva je nám – alespoň v Čechách, kde čaje požívá se dosud málo – mezi nápoji tím, čím brambor a chléb mezi jídly ...“ Zmínka o kávě se nachází také v díle českého básníka Petra Bezruče (1867–1958) *Studie z Café Lustig* (1889). Bratři Alois *Mrštík (1861–1925) a Vilém *Mrštík (1863–1912) „využili“ kávu s jedem jako prostředek k vraždě v dramatu *Maryša* (1895). Káva a její role v životě člověka a společnosti se objevuje i ve výtvarném umění: například francouzský malíř Édouard *Manet (1832–1883) namaloval obrazy *V kavárně* a *Koncert kavárny*.

V hovorovém jazyce se termín „káva“ nebo „kafe“ užívá v obecně kladném nebo záporném významu: „jen láska silná, horká a sladká jako káva je ta pravá“, „to je můj šálek kávy“, „to není můj šálek kávy“, „to je silný kafe“ apod.

Podle arabského rčení má být správná káva „černá jako noc, horká jako peklo a sladká jako láska“. V současné době je káva předmětem antropologických a medicínských studií, které například sledují její vliv na rakovinu *močového měchýře, *infarkt myokardu, *osteoporózu, působení na *menstruační cyklus či *plod a její roli v životě různých komunit. (Petr Bureš, Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

kavernózní topořivá tělesa penisu, *tělesa penisu, kavernózní topořivá.

kavkazská etnika, *etnika, kavkazská.

kavkazská rasa, *rasa, kavkazská.

kavkazské jazyky, *jazyky, kavkazské.

kavokavální anastomózy, *anastomózy, kavokavální.

kávovník (*Coffea arabica*), zpravidla 2–3 m vysoký keř nebo stromek se vstřícnými listy z čeledi mořenovitých (*Rubiaceae*). Plodem kávovníku jsou dvousemenné peckovice světle zelené, postupně žloutnoucí až červenající, jež tvoří výchozí surovinu pro výrobu pražené *kávy – kávová zrna. Pokud peckovice obsahují jen jediné semeno, mají kávová zrna kulovitý tvar, označují se pak jako tzv. perlová káva.

Za oblast původního výskytu kávovníku arabského jsou považovány horské lesy Etiopie. Rod *Coffea* zahrnuje zhruba 60 druhů, domácích v tropech a subtropích *Starého světa, plody mnohých z nich jsou využívány také k výrobě kávy, například *Coffea liberica* nebo *Coffea canephora*, *Coffea congensis*, *Coffea eugenoides*, *Coffea excelsa* nebo *Coffea stenophylla*, kvalita je však nižší než u kávovníku arabského. (Petr Bureš)

kawa-kawa, opojný nápoj vyrobený z oddenkových hlíz pepřovníku opojného (*Piper methysticum*), který je používán od Havaje až po Novou Guineu. Jeho pití je součástí

polynéského života a kultury. Obřady pití kawy jsou však známy především z ostrova Fidži. Účinnými látkami jsou amidové alkaloidy (například pipermethystin), kawa-laktony (například kawain, methysticin, yagonin) a chalkony. (Petr Bureš)

kaz, zubní, *caries dentis.

kázání:

1. duchovní řeč; výklad přednášený kazatelem. Rozvíjí se od výroků *Ježíše Krista a řečí apoštolů. Velký význam má v *protestantských církvích, kde je jádrem bohoslužby zvěstování slova Božího. Problematiku kázání zkoumá *homiletika, subdisciplína *teologie;

2. přeneseně a expresivně napomínání, kárání, domlouvání. (Jaroslav Malina)

Kazanlykové, *Tataři.

Kazaňský chanát, *chanát, Kazaňský.

Kazaši, *národ *turkického původu v Kazachstánu, malá část Kazachů žije také v Uzbekistánu (kde byli dříve považováni za část *Kyrgyzů), dále v Číně, Afghánistánu a Mongolsku; celkem asi 16 milionů lidí. Hovoří *kazaštinou, která patří do *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Původ Kazachů je třeba hledat v altajské oblasti, odkud se rozšířili na jih od jezera Balchaš, kde vytvořili koncem 15. století kmenovou federaci na obranu proti nájezdům *Mongolů. Postupně obsáhli rozsáhlé území stepí od Altaje až po dolní tok Volhy, stali se součástí *Zlaté hordy. Založili svéráznou sociální strukturu společnosti, která se dělila na vládnoucí vrstvu (Bílé kosti), *lid (Černé kosti) a organizované vojsko (Bojující kosti); později vznikla ještě čtvrtá vrstva, mající svůj základ v rodovém *příbuzenství. Po vpádu *Kalmyků na jejich území uzavřeli v roce 1731 dohodu s *Rusy a pod jejich ochranou částečně přešli od *pastevečství k *zemědělství. Věřící jsou *sunnité, dlouho se udržovaly pozůstatky *šamanismu a různé tradiční kultury. (František Bahenský, Zdeněk Tvrď)

kazaština, *turkický jazyk užívaný *Kazachy ve Střední Asii, v Číně a Mongolsku. (Jaroslav Malina)

kazatelna, původně tribuna spojená s oltářním prostorem a určená k čtení liturgických textů. Teprve v pozdním *středověku byly budovány vyvýšené kazatelny v kostelní lodi. (Josef Unger)

kazik (nebo spíše cacique – z indiánských karibských jazyků):

1. označení vyššího nebo hlavního *náčelníka v předkolumbovské Karibské oblasti a v Mezoamerice;

2. v současné době v latinskoamerických *zemích a ve Španělsku označení vlivného regionálního politika. (Oldřich Kašpar)

kazuistické právo, *právo, kazuistické.

kazuistika (z latiny: *cāsus*, „případ“, přes španělštinu: *casuista*, „vzorové jednání pro určité situace vycházející ze svědomí“):

1. součást etiky stanovení zásad správného chování a správných postojů v *konkrétních případech, životních situacích (jako morální *teologie součást většiny náboženských systémů a učení), které vychází z popisu, rozboru, případně z řešení jednotlivých případů;

2. výklad práva se zřetelem ke konkrétnímu individuálnímu případu; (Jaroslav Malina)

3. souhrn klinických pozorování průběhu téže *nemoci u několika nemocných; popis lékařsky zajímavých případů, onemocnění v medicíně; termín je obdobně užíván v dalších vědách a situacích. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kázule (z latiny: *casula*, „košile“), též ornát, prosté liturgické bohoslužebné roucho s otvorem pro hlavu, které nosí *kněz při *mši přes *albu. Vyvinul se ze starověkého oblečení. Postupem času se bohaté zvoncovité roucho začalo zkracovat, hlavně na ramenou, až nabylo podoby barokní. Dnes se liturgická praxe opět vrací k původní formě. (Michaela Králíková, Josef Unger)

Kde domov můj, první část československé státní hymny a česká státní hymna, jejíž slova poprvé zazněla ve Stavovském divadle v Praze 21. 12. 1834 při premiéře *Tylovy hry se

zpěvy *Fidlovačka aneb Žádný hněv a žádná rvačka*, kde je hrána slepým houslistou Marešem; nápěv složil František Škroup (1801–1862). Postupně zastínila odvěký národní hymnus *Hospodine, pomiluj ny* i píseň Samuela Tomášika (1813–1887) *Hej Slované*; v prosinci 1918 předeepsána spolu s písní Janko Matúšky (1821–1877) *Nad Tatrou sa blýska* jako hymna společného státu ČSR (potvrzeno usnesením *vlády z roku 1920). Od 1. 1. 1993 hymnou nově vzniklé České republiky. (František Čapka)

KDS, *Křesťanskodemokratická strana.

KDU-ČSL, *Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová.

ke ming, odnětí nebeského mandátu *Synu nebes, čínskému *císaři, jenž se zpronevěřil svému poslání (v moderním jazyce je *ke-ming* termínem pro „*revoluci“, „provést revoluci“). (Jaroslav Malina)

Kebara (Izrael), *lokalita s *hrobem neandertálského muže (**Homo neanderthalensis*) uloženého na zádech v zahloubené *jámě, protínající starší sídelní *horizonty včetně ohnišť. Datum *TL (termoluminiscence) pro příslušné vrstvy X–XII je 61 000–59 000 let, *ESR (Electronic Spin Resonance) 64 000–60 000 let. Další nález zlomkovitě dochovaného skeletu náleží sedmiměsíčnímu až devítiměsíčnímu dítěti; k tomu se připojuje velký počet drobných zlomků lidských skeletů. (Jiří A. Svoboda)

Keblice u Litoměřic, *sídlíště *mladého paleolitu, zničené už náhodným objevem v roce 1910. Vrstva s *kamennou štípanou industrií *magdalénienou obsahovala i kusy břidlice s *rytinami, z nichž nejzajímavější je zlomek tyčinkovitého hrotu, opracováním a rytím snad znázorňující mihuli říční (není vyloučena souvislost s loveckou *magií). (Karel Sklenář)

kečua, *kečuánština, *quechua.

kečuánština (kečua, kečujština), jihoamerický *indiánský jazyk s četnými nářečími. (Viz též *Kečuové.) (Jaroslav Malina)

kečujština, *kečuánština.

Kečuové, původní *indiánské populace v Jižní Americe (v celkovém počtu kolem 11 milionů, odhad z roku 1980) žijící v Peru, Bolívii, severním Chile, jihozápadním Ekvádoru, malá část též v jižní Kolumbii a v severozápadní Argentině. Jejich nejbližšími příbuznými jsou *Aymarové. *Kečujština (kečuánština) má pět hlavních dialektů a je úředním *jazykem v Bolívii, Ekvádoru a Peru. Kečuové vytvořili již v předkolumbovském období mnemotechnickou pomůcku *quipu, o existenci písma se diskutuje (*písmo předkolumbovské Ameriky); teprve od 17. století používali latinku. Dnes patří kečujština k jazykům aglutinačního typu a je do značné míry ovlivněna *španělštinou; patří k nejrozšířenějším *indiánským jazykům.

Kečuové představují etnicky potomky předkolumbovských zakladatelů *inké říše, kteří byli vyspělými zemědělci, vynikajícími *řemeslníky (zejména řezbářství, zlatnictví) a staviteli (*stavitelství Inků, megalitické). Kečuové, jako nositelé *kulturního dědictví *Inků, si zachovali starobylé tradice společenského života, zemědělské i řemeslné činnosti, které se dodnes udržují v literatuře, umění a jsou dále rozvíjeny na základě indigenismu, výrazného celonárodního hnutí za obrodu a rozvoj původní kultury a společenského života v Peru, Bolívii, Ekvádoru, Kolumbii, Venezuele a dalších *zemích Latinské Ameriky. Věřící jsou většinou *katolíci se silnými pozůstatky předkřesťanských tradic. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina, Zdeněk Tvrdý)

Kedourie, Elie (25. 1. 1926, Bagdád, Irák – 29. 6. 1992, Washington, USA), britský historik a orientalista. Proslul svými originálními tezemi polemizujícími s teorií vzniku *nacionalismu Ernesta *Gellnera a kritikou britské zahraniční politiky na *Blízkém východě po *první světové válce a tzv. *orientalismu v podání Edwarda *Saida. V letech 1953 až 1990 působil na London School of Economics. Z díla: *Nationalism* (Nacionalismus, 1960); *The Chatham House Version: And Other Middle Eastern Studies* (Verze z Chatham House a další blízkovýchodní studie, 1970); *In the Anglo-Arab Labyrinth: The McMahon-Husayn*

Correspondence and its Interpretations 1914–1939 (V anglo-arabském labyrintu: Korespondence mezi McMahonem a Husajnem a její výklad, 1914–1939, 1976). (Ivo T. Budil)

kefalický kult, *kult, kefalický.

Kegelovy cviky, *cviky, Kegelovy.

Kegelsugel, vesnice v provincii Chimbu (Papua-Nová Guinea, *Nová Guinea). Vesnice se nachází pod nejvyšším vrcholem Papui-Nové Guineje Mt. Vilhelmem, který patří po Kokodě k turisticky nejvyhledávanějším místům v zemi. Turistickým ruchem je tato vesnice výrazně ovlivněna.

Hospodářsky jsou lidé v Yawanu závislí na zahradničení; pěstují hlavně *taro, *jamy a *batáty. Zahradničení doplňují chovem hospodářských zvířat (hlavně *prasata a kasuáři), *lovem a *sběrem. Společnost Kegelsugelu je založena na *patrilinéárních klanech, uplatňují *patrilokální pravidlo a významní muži uzavírají *polygynní manželství. Etnicky patří ke skupině Kuman, kterou již na konci třicátých let 20. století zkoumal misionář John Nilles (1905–1993). Příslušníci komunity v Kegelsugelu užívají *pidgin (Tok pisin), mnoho z nich mluví také anglicky. Jazyk Kuman v Kegelsugelu vlivem turismu ztrácí z antropologického hlediska na významu. (Martin Soukup)

Keith-Flackův sinusový uzlík, *nodus sinuatrialis.

kele (z řečtiny: *kélé*, latinsky: **hernia*), kýla. Vysunutí části orgánu mimo jeho přirozené místo otvorem ve struktuře, ohraničující místo jeho výskytu. (Ladislava Horáčková)

kelímek, *tyglík.

Keller, Jan (23. 1. 1955, Frýdek-Místek), český sociolog a publicista, profesor *sociologie na Ostravské univerzitě. Vystudoval Filozofickou fakultu *Masarykovy univerzity v Brně (1979), PhDr. (1980), docent pro obor sociologie (1992, *Civilizace úředníků, studie o byrokratizaci francouzské státní správy za Starého režimu*), profesor sociologie 1999. Byl řešitelem nebo spoluřešitelem řady projektů podpořených Grantovou agenturou České republiky (GA ČR). Přednáší obecnou sociologii, dějiny sociologie, sociologii organizace a *byrokracie, dále o problematice sociálního státu a o společenských souvislostech ekologických problémů. Vede doktorské práce studentů na *univerzitách v Ostravě, Brně a Praze. Přednáší pravidelně na univerzitě v Lille a nepravidelně na univerzitách v Trentu a Barceloně.

Je autorem asi dvaceti odborných a popularizačních knih. Po odborné stránce se zabývá problematikou racionality moderní společnosti (*Nedomyšlená společnost*, 1992, *Dvanáct omylů sociologie*, 1995, *Abeceda prosperity*, 1997, *Politika s ručením omezeným*, 2001, *Teorie modernizace*, 2007, anglická *verze *Modernisation and Transformation of the Social*, 2007), problematikou byrokracie (*Sociologie organizace a byrokracie*, 1996, 2. přepracované vydání 2007), společenskými aspekty ekologických problémů (*Až na dno blahobytu*, 1993, 3. vydání 2005, *Šok z ekologie aneb Politické systémy v rozpacích*, 1996, *Sociologie a ekologie*, 1997, *Naše cesta do prvorohor*, 1998), dále problematikou středních vrstev (*Vzestup a pád středních vrstev*, 2000), sociálního státu (*Soumrak sociálního státu*, 2005) a otázkami vzdělanosti (*Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna*, 2008, se spoluautorstvím Lubora Tvrdeho). Je autorem učebnic *Úvod do sociologie* (1992, 5. vydání 2004), *Dějiny klasické sociologie* (2004), *Úvod do filozofie, sociologie a psychologie*, 2008, se spoluautorstvím psychologa Petra Novotného. Kontakt: Prof. PhDr. Jan Keller, CSc., Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, e-mail: jan.keller@osu.cz. (Jaroslav Malina)

Kelsen, Hans (11. 10. 1881, Praha – 20. 4. 1973, Berkeley, USA), rakouský právní teoretik a státovědec, tvůrce rakouské *ústavy z roku 1920, zakladatel Vídeňské *normativní právní teorie, tzv. *ryzí nauky právní. Usiloval o zvědečtění právní teorie, o vypracování metodologie, noetiky a logiky jejího přístupu k právu. Jeho teorie měla velký vliv na

formování brněnské normativní školy právní, jejíž základy položil nezávisle na něm František *Weyr. S nástupem *nacismu v Německu byl Kelsen nucen emigrovat do USA (1940).

V poválečném období čelil ostré kritice, která viděla v principu ryzosti a formalismu velké nebezpečí. Navzdory tomu ryzí nauka právní představuje základy moderní právní dogmatiky. Kelsen se do Evropy nikdy natrvalo nevrátil a dožil v USA. Z díla: *Allgemeine Staatslehre* (1925, česky: *Základy obecné teorie státní*. Brno: Barvič & Novotný, 1926), *Reine Rechtslehre* (1934, česky: *Ryzí nauka právní*. Praha: Orbis, 1933). (Jaroslav Malina)

Keltiberové, smíšené starověké populace *Keltů a *Iberů v severní části Pyrenejského poloostrova (Ibérie). Jsou pravděpodobně předky *Basků; od počátku našeho *letopočtu byli romanizováni a došlo k jejich asimilaci s ostatními etniky. Nejvíce vzdoroval *Římanům keltiberský *kmen nazývaný Kantabrové při pobřeží Biskajského zálivu. (Římané na ně pohlíželi spatra, protože prý k *hygieně *ústní dutiny používali kloktání vlastní močí.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Keltové, *Galové.

Keltská církev, *církev, Culdejská.

keltská etnika, *Galové.

keltské jazyky, *jazyky, keltské.

keltské náboženství, *náboženství, keltské.

Kemet („Černá země“), staroegyptské označení úrodného nilského údolí a delty, na rozdíl od *Dešret („Červené země“) – pusté a obávané pouště. (Břetislav Vachala)

Kanaan, *Kanaán.

Keňané, dnešní obyvatelé Keňské republiky ve východní Africe, mezi nimiž převládají původní černošská etnika *bantuského, *kúšitského a *nilotského původu. Z celkového počtu kolem 34 milionů obyvatel (odhad z roku 2005) jsou nejpočetnější skupinou *Kikujové (22 %), dále *Luhjové (14 %), *Luové (13 %), *Kambové (11 %), *Kisijové (6 %), Meru (6 %) aj.; z přistěhovalců tvoří významné minority *Arabové, *Evropané a *Indové. *Zemi navíc sužují problémy s vnitřními (kolem 200 000) a zahraničními *uprchlíky (kolem 250 000, zejména ze Somálska, dále z Etiopie, Súdánu a Tanzanie). Od poloviny 90. let 20. století narůstá etnické napětí v zemi, která je národnostně velice pestrá a jejíž vedoucí politikové prosazují především „kmenové“ zájmy. Vůdčí skupinou v zemi jsou Kikujové, známí svým protikolonialistickým hnutím Mau-Mau, které usilovalo o dosažení nezávislosti již od počátku 20. století.

Původní obyvatelé při pobřeží obchodovali s Egyptem, Arábií, Čínou a jihovýchodní Asií již od 5. století př. n. l. V 8. století n. l. vybudovali na pobřeží Keni první osady *Arabové. V roce 1505 dobyli *Portugalci hlavní přístav Mombasu. V 80. letech 19. století převládl vliv *Britů, kteří začali na celém území zřizovat *protektoráty a v roce 1916 je připojili k Britské východní Africe. Proti *kolonialismu povstali ve 30. letech Kikujové a po nich *Masajové. V letech 1952–1956 se uskutečnilo povstání Svazu keňských Afričanů v čele s hnutím Mau-Mau a konečně v roce 1964 byla vyhlášena nezávislá Republika Keňa. V *náboženství hraje nejdůležitější roli *animismus (60 %), k němuž inklinují i mnozí domorodí *katolíci (26 %), *protestanti (7 %) a *muslimové (6 %); nepočetné minority tvoří *hinduisté, *židé aj. (Zdeněk Tvrď, Jan Záhořík)

kenotaf (z řečtiny: *kenos*, „prázdný“ a *tafos*, „hrobka, náhrobek“), symbolický *hrob nebo *náhrobek za nezvěstného nebo za zemřelého, jehož tělo bylo pohřbeno jinde; používán od *starověku, možná i v *pravěku. Pozůstatky ovšem také mohly časem zaniknout pod vlivem nepříznivého půdního prostředí, nebo mohly být původně uloženy například na povrchu *mohyly. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Kentauri, mytické bytosti s horní částí těla lidskou a dolní částí koňskou, obývající *krajinu s posvátnou horou *Olympem v řecké Thesálii. Vyznačovali se bezohlednou divokostí – ta podle Ovidiova líčení v *Metamorfózách* (Met. 12, 210n.) vyvrcholila při

svatebním obřadu lapithského *krále Peirithoa: Kentauři se v opilosti pokusili unést přítomné ženy Lapithů (polomytický *kmen v Thesálii, od něhož thesálská *šlechta z velké části odvozovala svůj původ), načež mezi Lapithy a únosci vypukl zápas na život a na smrt (*kentauromachiá*), který skončil díky přispění boha *Apollóna vítězstvím Lapithů. (Od svých druhů se moudrostí a šlechtností odlišoval Kentaur Cheirón, vychovatel mnoha řeckých hrdinů, například *Achillea, *Iásóna nebo *Thésea; byl poraněn jedovatým šípem *Hérakleovým, a protože jeho rána byla nezhojitelná, vzdal se nesmrtelnosti ve prospěch *Prométhea.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Kenyantropus platyops (australopiték ploskolící), *australopiték představovaný nálezem téměř úplné, ale značně deformované lebky (staré více než tři a půl milionu let) z naleziště Lomekwi v Keni. Zatím není vyjasněno, zda se jedná o zástupce nového rodu *Kenyanthropus*, nebo o druh australopitéka *Australopithecus platyops*. Tento druh australopitéků má vedle velmi starobyklých znaků také znaky, které se do jisté míry podobají jednomu z prvních druhů *člověka – **Homo rudolfensis*. Jedná se však nejspíš o náhodnou shodu, a nikoliv o skutečnou příbuznost druhu *Homo rudolfensis* – i když je nález extrémně zlomkovitý (není ani možné odhadnout objem mozkovny), většina odborníků je dnes přesvědčena, že „australopitéčí“ znaky jsou nepopíratelné a výrazné.

O tom, jak byl tento australopiték velký a zda měl jako ostatní archaičtí australopitéci *skelet adaptovaný i ke šplhání na stromy, nemáme žádné informace. (Václav Vančata)

Kepler, Johannes (27. 12. 1571, Weil der Stadt, Německo – 15. 11. 1630, Řezno, Německo), německý astronom, astrolog, matematik, fyzik a mechanik, jeden ze zakladatelů moderní *astronomie.

Dlouhodobě pracoval na modelu sluneční soustavy, na zdůvodnění faktu, že existuje právě šest planet (viditelných pouhým okem) a *vysvětlení jejich vzájemných vzdáleností. Jeho první model popsáný roku 1596 v knize *Mysterium cosmographicum* (Tajemství kosmu) však byl z dnešního pohledu poněkud bizarní. Velikost rozestupů jednotlivých planet zde Kepler zdůvodňuje vlastnostmi pěti pravidelných mnohostěnů, tzv. platónských těles (*Platón).

Pro vývoj astronomie se stalo osudové Keplerovo setkání s největším astronomem té doby – Tychonem *Brahem. Od roku 1600 se Kepler stal jeho pomocníkem pro matematické výpočty na rudolfinském dvoře v Praze a po Brahově smrti v roce 1601 zaujal jeho místo dvorního astronoma.

Léta Keplerova pražského působení (do roku 1612) patří v jeho vědeckém životě k nejplodnějším. To, že měl k dispozici výsledky astronomických pozorování, která Brahe s neobyčejnou přesností shromažďoval po celá desetiletí, významně přispělo k tomu, že Kepler objevil a zformuloval tři *zákony pohybu nebeských těles, které se staly zásadním milníkem v historii astronomie. (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

Kéralci (Kéralané, malajálamsky: Kéralíjan, anglicky: Keralites), hromadné označení obyvatel indického svazového *státu Kérala ležícího u Arabského moře, na jižním cípu Malabárského pobřeží. Téměř 97 % z asi 32 milionů Kéralanů (2001) tvoří *Malajálamci, etnikum *drávidského původu, jehož mateřtinou je jihodrávidská *malajálámština (zvaná též *kairalí*, „kéralština“). V *ediktech *krále *Ašóky z 3. století př. n. l. nacházíme zmínky o samostatném státě Kéralaputru (Čérů), sousedícím na jihozápadě s územím maurjovské říše, a o šíření *buddhismu. Čérové tvořili jednu ze starobyklých *tamilských dynastií, jejichž *království doznalo zejména v prvních čtyřech stoletích našeho *letopočtu značného rozkvětu: přístavy na Malabárském pobřeží se staly kvetoucími centry dálkového obchodu mezi antickým světem a jižní Indií, započal příliv židovských osadníků i syrských *křesťanů. Zhruba v 8. století arabští kupci přinesli do *země *islám. V období tzv. druhé čerské říše (asi 800–1102) mezi Kéralci zakořenil *hinduismus a malajálámština se vydělila jako samostatný dialekt *tamilštiny; proces jejího ustavování do podoby literárního *jazyka vyvrcholil zhruba na přelomu 13.–14. století. V 11. a 12. století tvořila značná část čerského území součást

*impéria tamilských Čólů, s oslabením čolského vlivu se Kérala rozpadla na řadu drobných knížectví. K nejvýznamnějším patřil ve 14. století Kalikat (Kólikkódu), jehož vládce nesoucí titul *sámúdiri* („pán moří“, anglicky: *zamorin*) úspěšně čelil portugalskému a později holandskému pronikání na Malabár. Koncem 18. století jeho državy krátce ovládl maisúrský *sultán, po jeho porážce *Brity bylo území Malabáru přičleněno k Madráské prezidencii.

Svazový stát Kérala vznikl v roce 1956 na základě sloučení knížectví Tiruvidángúr-Kočči a přilehlých oblastí, kde se hovoří malajálamsky. Rozvinut je zejména průmysl a *zemědělství (96 % indické produkce černého pepře, 91 % přírodního kaučuku, 80 % palmového oleje, 60 % skořice aj.). Kéralci jsou vyznáním *hinduisté (56 %), *muslimové (24,7 %) a *křesťané (19 %). (Jan Filipický)

Kerameikos, řemeslnická čtvrť v západní části starověkých Athén. Byly zde soustředěny hrnčířské dílny, v nichž pracovali významní malíři váz (*vázy, řecké malované). Protože to byla lidová a velmi frekventovaná část *města, nacházely se zde i nevěstince. Rovněž zde byl proslulý athénský *hřbitov. (Marie Pardyová)

keramická ekologie, *ekologie, keramická.

keramika (z řečtiny: *keramos*, „hrnčířská hlína, keramika, výrobky z pálené hlíny“), výrobky, jejichž základním *atributem je použitý materiál: *hlína. Hlína v sobě spojuje dvě odlišné charakteristiky: 1) je plastická, to znamená, že může být modelována a udrží tvar, který se jí vtiskne a 2) lze ji vytvrdit působením tepelné energie tak, že vytvoří křehký, ale jinak prakticky nezničitelný materiál. Vlastnosti hlíny, podle kterých hrnčíř posuzuje jejich vhodnost pro výrobu keramiky, závisí na: a) přítomnosti a vzájemném poměru jednotlivých skupin jílových *minerálů, b) na přítomnosti, množství, tvaru, distribuci a velikosti částic ne-jílových minerálů, které tvoří neplastickou složku hlín, c) na přítomnosti organických složek (zbytky rostlin a organické molekuly absorbované povrchem jílových minerálů), d) na přítomnosti a množství výměnných iontů nebo solí a d) na textuře hlíny. Čistá hlína je žáruvzdorný materiál, který vitrifikuje při teplotách kolem 1600 °C. V přírodě se ale hlína většinou vyskytuje s řadou dalších příměsí snižujících teplotu, při které hlína začne vitrifikovat. Pro keramiku pálenou na nízké teploty (do 1000 °C) bez známek vitrifikace a se značně porézním *střepem (30 % a více) se používá pojem *terakota. Menší pórovitost (10–25 %) pak vykazuje *pórovina. Teplota výpalu póroviny se pohybuje mezi 900 a 1200 °C. Keramika se silně vitrifikovaným střepem se označuje buď jako *kamenina, nebo *porcelán.

U mnoha přirozeně se vyskytujících hlín stačí přidat odpovídající díl vody k tomu, aby keramika získala dostatečnou tvárnost a byla bezprostředně použitelná pro výrobu keramiky. Tvárnost materiálu definují dvě vlastnosti: plasticita a smrštivost při schnutí. Plasticita umožňuje dosáhnout požadovaného tvaru a udržet jej, zatímco smrštivost ovlivňuje schopnost hlíny udržet tvar při schnutí a výpalu. Na tyto vlastnosti má vliv poměr jednotlivých jílových minerálů v hlíně a charakter příměsí. Čím více je hlína plastická, tím větší má zpravidla smrštivost, a tím je zároveň větší pravděpodobnost poškození keramiky při schnutí a výpalu. Hrnčíř posuzuje použitelnost hlíny podle vlastní technologické tradice: *techniky tvarování, předpokládaného tvaru keramiky, požadovaných vlastností povrchu střepu, výpalu a funkce keramiky. Pokud mu dostupná hlína nevyhovuje, může záměrně měnit její vlastnosti. Proplavováním, prosíváním a zráním za působení organických kyselin lze zvýšit plasticitu hlíny, přidáním ostřiva (neplastické složky keramického těsta) ji lze naopak snížit a tím zároveň snížit i smrštivost hlíny. Ostřivo kromě zmenšování smrštivosti zároveň brání rozvoji prasklin v keramickém těstě. Pokud má však ostřivo odlišnou teplotní roztažnost než hlína, vytváří při výpalu ve střepu pnutí, které může vést k poškození keramiky. U ostřiva je vhodné minimalizovat jeho objem a maximalizovat jeho plochu. Čím více se tedy tvar ostřiva blíží kouli, tím více snižuje plasticitu hlíny a méně brání rozvoji prasklin. Proto je například říční písek poměrně nevhodným ostřivem, neboť jednotlivá zrnka jsou zakulacena erozními procesy. Navíc má písek vysoký obsah *křemene, který mění svou molekulární strukturu při

573 °C, čímž zvyšuje svůj objem a vytváří napětí v keramice. Přesto byl písek široce užíván jako ostřívo v případě hrubší keramiky, neboť je poměrně snadno dostupný, nevyžaduje náročnou přípravu a jeho nevýhody se v případě hrubší keramiky významně neprojeví. Vhodnějším ostřivem je například záměrně nadrcená *hornina, kde částice nejsou omlety erozními procesy. Obzvláště vhodným ostřivem je slída, která má listovitou strukturu. Podobnou strukturu mají také nadrcené vápenné schránky živočichů. Ty ovšem není vhodné užít, pokud je keramika vystavena teplotám vyšším než 650 °C v oxidačním prostředí a 750 °C v prostředí redukčním. Na těchto teplotách se *vápenec (CaCO_3) rozkládá na CO_2 a CaO . CaO při chladnutí podléhá hydrataci. Tato reakce je doprovázena výraznou změnou objemu, což opět vytváří napětí ve stěpu. Z hlediska tepelné roztažnosti je ideálním ostřivem nadrcená keramika. Ostřívo z organických materiálů (nasekaná tráva, sláma, obilky, vlasy) zvyšuje pórozitu keramického těsta a tím dává hlíně víc prostoru pro změny objemu při schnutí a náhlých změnách teploty. Snižuje však značně pevnost a zvyšuje propustnost střepe. Zvyšuje také termoizolační schopnosti keramiky, takže nádoby se střepe ostřeným organickými materiály jsou vhodné například pro přímé vaření (obsah je zahříván uvnitř nádoby) a naopak nevhodné pro nepřímé vaření (obsah nádoby je zahříván skrze stěnu nádoby).

Techniky formování můžeme rozdělit na *primární a *sekundární. Primární techniky dávají nádobě základní tvar, sekundární potom slouží k dotvarování, zúžení stěn nebo zvýšení pevnosti spojů. Nejjednodušším způsobem tvarování je vymačkávání. Prstem se vytvoří důlek vprostřed hroudy, a pak se ztenčují a tvarují stěny stlačováním hlíny mezi palcem a ostatními prsty. Modifikací této techniky je vytahování, kdy stěny formujeme kombinací tlaku a tahu. Vytloukání je formováním hlíny pomocí tlaku vyvinutého nástroji. Vytloukat můžeme buď bez protisměrného tlaku, nebo s protisměrným tlakem. Obvykle se tato *metoda aplikuje ve chvíli, kdy je keramika v koženém (tedy částečně vysušeném) stavu. Vytloukání bez protisměrného tlaku slouží ke korekcím tvaru nádoby, jako je například vyrovnání okraje nádoby. Vytloukání s protisměrným tlakem slouží k nabíjení hlíny do forem, nebo se při něm používají speciální nástroje: babka a tlouk. Babka je obvykle zakulacený nástroj z různých materiálů, který se přikládá k stěně z vnitřku nádoby. Tlouk je plochý nástroj, kterým se tlouče z vnější strany na stěnu nádoby. Vytloukání zužuje stěny a zvětšuje velikost nádoby. Tato technika se ve většině případů používá pro sekundární formování. Čistě primární metodou formování je válečková metoda. Stáčením připravených válečků hlíny různé délky a síly se vytvoří hrubý tvar nádoby, který je pak dotvářen nejčastěji kombinací škrabání a vyhlazování. Na podobném principu jako válečková technika funguje také technika stavby z velkých plátů hlíny, která se používá především pro stavbu velkých nádob. Při točení na rychle rotujícím *hrnčířském kruhu se hlína formuje za pomoci odstředivé síly vzniklé rotací kruhu. K dosažení odpovídající odstředivé síly je potřeba zhruba 50 až 150 otáček za minutu. Pro točení se obecně používá hlína, která je lehčí a vlhčí než pro stavění v ruce. Točení na kruhu je potřeba odlišit od dotáčení na otočné podložce nebo pomalu rotujícím kruhu, což je sekundární modelovací technika, která nevyužívá odstředivou sílu, pouze rotací usnadňuje tvarování. Další technikou, oproti točení na kruhu vyžadující daleko méně zručnosti a zkušenosti při tvarování, je tvarování nádob pomocí forem a to buď litím hmoty do formy, nebo vtláčováním. Speciální formy se někdy používají i při točení na kruhu. Přes využití této techniky v masové produkci je tvarování pomocí formy archaickou technikou, která doprovází výše zmíněné techniky tvarování v ruce. Jako forma může sloužit v „primitivních“ podmínkách například pletený košík, nebo dno rozbité nádoby. Řada keramických tradic se neomezuje na jednu jedinou techniku formování, ale kombinuje jednotlivé techniky podle typu a velikosti nádoby nebo podle části nádoby (spodek je například vytvořen pomocí formy, vršek válečky, nebo tělo je vytočeno na kruhu a hrdlo přidáno ve formě válečku).

Po vytvarování nádoby může být povrch keramiky dále upravován. Hlazení se používá pro vytvoření jemnějšího a rovnoměrnějšího povrchu, než jaký vznikl samotným formováním. Hladí se nástroji z materiálů měkkých (látka, *kůže, svazek trávy nebo ruce) nebo tvrdých. Nádoba je obvykle hlazena ještě před tím, než úplně vyschne, případně je znovu navlhčena. Hlazením vzniká spíše matný než lesklý povrch. Lesklý povrch se vytváří leštěním. Leští se pomocí tvrdých předmětů s hladkým povrchem (oblázky, *kosti aj.) v koženém stavu nebo za sucha. Hlazení a leštění není pouze estetickou úpravou, ale snižuje také (obzvláště v kombinaci s redukčním výpalem) propustnost střepu. Keramiku je možné zdobit rytím, otiskem prstů, nehtů nebo různých typů kolků, rolováním válečkovitého nástroje se vzorem po povrchu nádoby, inkrustací (viz *keramika, inkrustovaná), odstraňováním hlíny z povrchu střepu nebo perforováním. Plastická výzdoba vzniká přidáním hlíny tvarované do pásek, pupků, různých typů uch a výčnělků. Povrch nádoby se zjemňuje a/nebo barevně mění aplikací *engob, *glazur, *pigmentů nebo emailů, které navíc mění i další vlastnosti keramiky.

Po vysušení se keramika vypaluje na teplotu odpovídající požadovanému charakteru zboží. Základním cílem výpalu je zahřátí hlíny na teplotu, při které dojde k transformaci krystalické struktury jílových minerálů. Minimální teplota se pohybuje od 500 do 800 °C podle druhu minerálů. Hlína vypálená na teplotu vyšší než je tato hranice, trvale ztrácí schopnost stát se plastickou při kontaktu s vodou. V některých případech však tato vlastnost není nutně u keramiky vyžadována. V suchých oblastech může keramika, která ve svém funkčním užití nepříjde do kontaktu s tekutinami, zůstat pouze vysušená. Také *funerální keramika evropského *pravěku je často vypálena na teploty nižší, než je potřeba pro nevratnou změnu jílových minerálů.

Dosažení odpovídající teploty je klíčovým, ale často ne jediným cílem výpalu. Keramik se často snaží kontrolovat také atmosféru výpalu, která může být oxidační, neutrální nebo redukční podle poměru oxidů uhlíku a kyslíku tak, aby dosáhl určitého barevného účinku na střepu (viz *keramika, zakuřovaná). Klasickým příkladem je řecká *černofigurová a *červenofigurová keramika. Atmosféra výpalu může také významně změnit další vlastnosti keramiky (například propustnost) nebo usnadnit či zabránit dalším změnám minerálů (například na atmosféře je závislá teplota, na které začíná střep slinovat).

Nejjednodušším způsobem výpalu je výpal v otevřeném ohništi. Základní charakteristikou otevřených výpalů je nepřítomnost struktury, která by proces výpalu izolovala od okolního prostředí. Přesto se dá i v tomto případě určitá míra izolovanosti procesu dosáhnout vhodně zvoleným palivem a manipulací s ním. Výpaly v otevřeném ohništi mezi sebou mohou výrazně variovat. Přesto lze načrtnout základní charakteristiku: a) lože je vytvořeno z paliva (často pomalu hořící druh), b) na lože je umístěna keramika, c) kolem keramiky a nad ní se přidává další palivo (buď je stejné jako lože, nebo se přidává rychleji hořící palivo – tráva atd.), d) *oheň je zapálen obvykle odspodu a lze přidávat další palivo, e) zbytek má víceméně samovolný průběh, f) keramiku lze vyjmout skoro bezprostředně po výpalu (přerušovaný výpal), nebo se nádoby nechají pomalu vychladnout v popelu. Délka výpalu značně variuje, ale obvykle se pohybuje mezi 20 minutami a 2 hodinami. Teploty při těchto výpalech mohou být poměrně vysoké a jsou velice nerovnoměrné. Doba žhání keramiky (vystavení keramiky určité teplotě) je velmi malá. Tento typ výpalu je vhodný pro sezonní keramiky, kteří vyrábějí hrubší zboží. Někdy se keramika obkládá většími kusy dřeva, střepy, *kovem nebo jinými ochrannými prostředky (rošty, *kotli) a vytváří se tak rudimentární pec. Jiným typem ochranného zařízení jsou nádoby bez dna, do kterých se vkládají malé nádoby. Takové zařízení stojí na pomezí mezi pecí a *muflí. *Hrnčířské pece jsou pak vypalovacími zařízeními se stálou izolační strukturou.

Jako paliva při výpalu se užívá rozličných materiálů podle dostupnosti a aktuálních potřeb výpalu. Odhlédneme-li od moderních elektrických či plynových vypalovacích zařízení, je

nejčastějším palivem pro výpal keramiky dřevo, tráva, sláma nebo trus. Nedostatek dřeva nutí keramiky někdy použít jiné dostupné palivo, jako například odpad ze zpracování *bavlny (Bombaj) nebo vyřazené pneumatiky (například *indiáni *Pueblané na jihozápadě USA nebo hrnčíři v Indii). Často se jako o substituci nedostatku dřeva v suchých oblastech uvažovalo také o trusu, ale ukazuje se, že trus jako palivo má vlastnosti, které v řadě aspektů předčí dřevo, zvláště v otevřených výpalech, kde je palivo v kontaktu s keramikou. Trus je velmi výhřevný a dlouho drží teplotu. V podobě sušených kravinců je zároveň výborným izolantem, který chrání keramiku před náhlými změnami teploty. Nadrcený sušený trus se používá pro vytvoření redukčního prostředí v závěrečné fázi výpalu.

Po výpalu se užívá řada technik, které mají změnit estetické vlastnosti keramiky, snížit propustnost nebo zvýšit pevnost keramiky. Vývarem z určitých druhů rostlin se polévají ještě do ruda rozžhavené nádoby, kvůli zatažení pórů. Stejným způsobem a za stejným účelem se někdy používá dehet, pryskyřice nebo například mléko.

Vznik keramické technologie: Původ technologie výroby keramických nádob se často dává do souvislosti se vznikem produktivního *hospodářství a je považován za technologickou adaptační odpověď na nově vzniklé potřeby skladování a úpravy potravin. Faktem ovšem zůstává, že vznik keramické technologie často nešel ruku v ruce se vznikem produktivního hospodářství. Keramická technologie někdy produktivní hospodářství předcházela, nebo byla naopak zavedena až později. Keramika nemusela být nutně praktickou odpovědí na nově vzniklé potřeby, ať už produktivních nebo neproduktivních společností. Daleko významnějším faktorem jejího vzniku mohly být sociální mechanismy, z nich pak hlavně vznik sociální soutěže, v rámci níž mohla technologie keramiky figurovat jako *technologie prestižní. Vznik prestižních technologií je spojen se vznikem komplexních lovecko-sběračských společností. Komplexní společnost přináší do socio-ekonomické praxe skladování, usazování a vznik ekonomicky založené soutěže a sociálních nerovností jako důsledku soutěže. Tito lovci a sběrači mají mnoho společného s prvními zemědělci. Keramika v tomto prostředí splňovala řadu kritérií *prestižních technologií: a) ve fázi rozvoje představovala pracnou záležitost, b) hlína byla připravena přijmout požadovaný tvar odpovídající symbolickému *kontextu, c) keramika mohla být dramaticky při slavnostech rozbíjena jako doklad bohatství, d) keramika umožnila náročnou a dlouhou tepelnou přípravu delikates, jako je například vaření piva. První užití pálené hlíny se skutečně objevuje v kontextu vzniku prvních komplexních lovecko-sběračských komunit v době kolem 25 000 př. n. l. (viz *keramika v paleolitu).

*Vývoj technologie na *Blízkém a *Středním východě a v *Egyptě:* Nádoby nejsou prvním objektem na Blízkém východě, k jehož výrobě sloužila jako materiál hlína. Hlína již byla používána na cihly, omítky, malty a symbolické předměty, ale tyto objekty nebyly vypalovány. Keramickým nádobám předcházely nádoby z kamene, dřeva, sádry nebo asfaltem vylité košíky. Nejstarší známé keramické nádoby jsou datovány do počátku 7. tisíciletí př. n. l. Protohassúnská keramika byla formována v ruce z hrubého těsta často s vysokým obsahem organického ostřiva. Písek byl užíván jako ostřivo pro jemnější zboží, které se objevuje v malém množství od počátku. Nádoby se stavěly z nerovnoměrně tvarovaných plátů a někdy bylo dno tvarováno ve formě. Technika lepení plátů v sekvencích a vrstvách vychází pravděpodobně z tradice výroby „bílého zboží“ (nádoby ze sádry a vápence) a hliněných figurín. Povrch byl lehce vyhlazen a výzdoba se omezovala na červenohnědé pásy na hrdle a plastické výčnělky, někdy v *zoomorfních či *antropomorfních formách. Teploty výpalů se pohybovaly kolem 600–700 °C a doba výpalu byla zhruba 1 hodina, což svědčí o rychlých otevřených výpalech. V malém množství se začíná objevovat tenkostěnná, leštěná keramika třešňově červené barvy, která již byla předmětem *směny na větší vzdálenosti. V 7. tisíciletí př. n. l. vzrůstá počet nádob vyrobených z vápence a sádry – tzv. „bílého zboží“. To naznačuje zvyšující potřebu skladování, která mohla být motivem pro zavedení keramických

nádob. Spolu s rozšířením keramických nádob se pak počet „bílého zboží“ snižuje. Zprvu byla keramika vyráběna z místních hlín. Stylově keramika variovala v rámci sídlišť. To naznačuje, že keramiku na sídlišťích vyrábělo více rodin, které uchovávaly tradici výroby. Směna byla omezena na jemné zboží a směnný okruh byl relativně malý, i když se objevují příklady keramiky, která „cestovala“ na vzdálenost až 400 km. Otázkou je, zda cílem směny byla keramika samotná nebo její obsah.

Hassúnská keramika byla již pálena lépe a objevují se i první hrnčířské pece (například pec s keramickým roštěm, ale pravděpodobně bez stálé kopule z *lokality Jarimtepe I) a zároveň se zlepšuje kvalita výpalu (teploty výpalu se pohybují mezi 850–1050 °C). Pece se shlukují do větších počtů, což ukazuje na oddělování hrnčířského *řemesla od každodenních domácích aktivit. Kulovité nádoby byly zdobeny rytím a černou nebo červenou *malbou. Výzdobné vzory často připomínají pletené košíky.

Unifikace halafské keramiky (6000–5400 př. n. l.) a lokality vykazující znaky produkčních center ukazují na rozvinutou směnnou síť, ve které byla řada sídlišť závislá na *importu keramiky. Jemná keramika dosahuje svého vrcholu. Stěny nádob jsou ztenčeny na minimum a keramika je bohatě abstraktně či naturalisticky malovaná v tónech červené a černé. Specializace v produkci odpovídá hierarchizovanější struktuře společnosti. Vedle masovějších produkčních center existovala také podomácká produkce hrubé keramiky.

*Obejdská kultura, která se rozvíjela paralelně na jižních záplavových rovinách údolí Eufratu a Tigridu (6000–3500 př. n. l.), se vyznačuje kvantitou keramické produkce. Nově se na keramice objevují nálevky a ucha. Pro dokončování nádob a malbu byly užívány otočné podložky. V malbě se uplatňovaly hlavně oxidy železa. U černé redukčně pálené malby se připravoval pigment s vysokým obsahem potaše. Potaš v pigmentu působila jako tavivo, díky kterému malba vytvořila kompaktní vrstvu rezistentní vůči reoxidaci železitých složek. Produkce se stává standardizovanější a s menší variabilitou ve výzdobě.

Keramické řemeslo v *Mezopotámii produkovalo obrovská kvanta užitkové keramiky. Z 3. tisíciletí př. n. l. známe zmínky o hrnčířských dílnách, které byly lokalizovány na okrajích *měst. Příčinou jejich umístění byla pravděpodobně kombinace několika faktorů: nízkého sociálního statusu řemesla, rizika požáru a dostupnosti surovin a paliva. V *Lagaši existovalo 7 různých areálů určených k produkci keramiky. V takových areálech jsou nacházeny vertikální pece, milíře a plavící jámy. Texty se zmiňují o hrnčířských dílnách o počtu 2 až 10 lidí pracujících na částečný úvazek (v létě a na podzim mimo zemědělskou sezonu) pod vedením mistra.

Prvními glazovanými předměty jsou fajánsové *korálky z Egypta (viz *fajáns, egyptská), které se poprvé objevují kolem roku 4000 př. n. l. Nelze však rozhodnout, zda se egyptská fajáns objevila poprvé v Egyptě nebo Mezopotámii. V obou těchto oblastech se objevuje ve stejném období. Fajáns se vyvinula nezávisle na technologii keramiky. *Olovnaté glazury se poprvé objevují na keramických obkladech v architektuře. Fragment z *Kalachu (dnešní Nimrúd, Irák) je datován zhruba do roku 890 př. n. l. Užití modrých, žlutých a bílých *glazur pro povrchovou úpravu keramických nádob se rozšířilo v 8. a 7. století př. n. l. Monochromní modré glazury byly rozšířené v novobabylonském a perském období.

Vývoj technologie na Dálném východě: Na *Dálném východě prodělala technologie keramiky fascinující vývoj. Nejstarší užití hlíny pro výrobu nádob je známo z *Japonska*. Keramika se zde objevuje v *džómonské kultuře dlouho před přijetím produktivního hospodářství. Keramika je stavěná v ruce a typově se omezuje na poháry a hluboké nádoby. Typická je pro ni výzdoba otiskem šňůry, která také dala celému *kulturnímu komplexu jméno. Datace první keramiky je stále předmětem sporů. Skeptické odhady se opírají o dataci pomocí *termoluminiscence, která neukazuje data starší než polovina 6. tisíciletí př. n. l. Nejstarší *radiokarbonová data (hora Asama, střední Honšú) ukazují naopak stáří nejstarších keramických střepů okolo 14 000 let př. n. l.

Mezi poznatky a produkty, jimiž *Čína* obohatila svět, má výsostné postavení keramika a porcelán, s nimiž může v jistém ohledu soupeřit snad jen *hedvábí. Máme-li jen velmi stručně upozornit na klíčové body vývoje keramiky, musíme se vrátit zpět až do 6. tisíciletí př. n. l. i dříve, tedy do počátků neolitu, kdy je vypalované hliněné zboží doloženo četnými archeologickými nálezy. Většinou jde o užitkovou, hrubou *hrnčinu (čínsky: *tchao*) šedé nebo nahnědlé barvy, pálenou při teplotě 700 až 900 °C, s porézním střepem. Pro obřadní účely se však vyrábělo zboží s jemnějším střepem, pozoruhodně malované. Z různých nalezišť pocházejí nádoby rozmanitých forem (*zásobnice *kuan*, ploché misky *pchan*, trojnožky *li*, lahve *chu* atd.) a dekoru, odpovídajících té které kultuře či jejím fázím z celého území dnešní Číny. Kultura *jangšaoská (nazvaná podle eponymní lokality Jang-šao) (asi 6000/5000–3000 př. n. l.) na středním toku Žluté řeky proslula šedou nebo červenou keramikou s geometrickými i antropomorfními vzory, malovanými černým nebo červeným pigmentem. Pro navazující kulturu *lungšanskou (lokality Lung-šan) v Centrální planině (asi 2600–2000 př. n. l.) je typická šedá užitková keramika, zdobená otisky provazů, a „obřadní“ hladká černá keramika. Na jihu provincie Šan-tung bylo objeveno velké množství keramických typů z nalezišť *tawenkchouské kultury (lokality Ta-wen-kchou) (asi 4300–2400 př. n. l.), včetně malovaných nádob. Jsou zde i nové, kombinované tvary, například *konvice s třemi laločnatými nožkami *kuej* nebo misky na vysoké nožce *tou*. V závěrečném období se na hrnčířském kruhu vytáčely tenkostěnné nádoby z černých i bílých, zřejmě kaolinitických hlín (*kaolin). Extrémně tenkostěnné černé zboží, leštěné a dokonale hladké, znala též kultura lungšanská v Šan-tungu. Později byla hrnčina zkvalitněna užitím plev, například olovnatých.

V době bronzové, za dynastie *Šang, se pro obřadní účely používal *bronz. Užitková keramika, prostá a levná, se příliš nelišila od neolitické. Obřadní nádoby se objevují jen vzácně: jde o bílou keramiku, tvarovanou podle bronzových nádob, které nejspíše za určitých okolností nahrazovala. Pro vývoj keramiky je však tato doba důležitá tím, že na jejím konci, údajně v průběhu 13. století př. n. l., vyvinuli v Číně nový keramický typ: *kameninu* (čínsky: *cch'*) s tvrdým, hutným střepem, který nepropouští vodu, a zvonivého *tónu. Tento objev byl podmíněn důvěrnou znalostí suroviny, tedy *kaolinu (podle Kao-lingu, naleziště v provincii Ťiang-si) i zdokonalením stoupavých komorových pecí, zabudovaných v propojené soustavě do svahu, neboť kameninu je třeba pálit při vysoké teplotě okolo 1200 °C. Kamenina má mezi keramickými typy, užívanými v Číně, nejdelší historii. Dominovala až do doby dynastie *Sung, kdy ji vystřídal protoporcelán a porcelán.

Následující období za dynastie *Čou nadále orientované na bronz, se uvedlo do umění keramiky výrobou pohřebních figurín (**ming-čchi*), které se vkládaly do *hrobů místo obětí a lidských obětí. Kromě lidských postav (vojáků, *úředníků, služebnictva, hudebníků) to byly též plastiky zvířat, modely domů a drobnějších užitných předmětů; v této souvislosti si připomeňme slavný nález *terakotové armády Prvního svrchovaného císaře Čchinů. Velikost plastik a jejich složité tvarování vyžadovaly dokonalé ovládnutí technologie. Keramickou produkci v závěrečné fázi *Období Válčících států využívá i architektura: mnohé *hrobky byly obloženy cihlami s malbou nebo s tlačeným *reliéfem. Střechy význačných budov se pokrývaly pálenými taškami.

Další vývojový mezník představuje vynález olovnaté polevy, která se po vypálení zbarví do zelena nebo žlutohněda, někdy se stříbrným či zlatavým leskem. Nejstarším nálezem keramiky s olovnatou polevou jsou figurky v hrobce z dob chanského císaře Wu-tiho (140–87 př. n. l.). Nízký bod tavení olovnaté glazury (asi 800 °C) umožnil rozvoj „měkké“ glazované keramiky (hrnčiny). Tvrdá keramika, s vysokožárnými polevami, spadá do dvou velkých skupin daných základní barvou: takzvaných *seladonů (*čching-cch'*) čili kamenin s rovnoměrně lnoucí živcovou glazurou a bílého zboží (*paj-cch'*). Vývoj v době rozpadu (3. až 6. století) lze sledovat podle různých keramických dílen, z nichž uvádíme jen několik nejznámějších. Dílny Jüe-jao v dnešní provincii Če-t'iang vyráběly seladonové zboží, mezi

nímž tvarem zaujmou například přenosné nočníky ve tvaru tygra. Bílou kameninu vyráběly četné dílny v severní Číně: například v Čchang-nanu, v Ťi-čou a v Sing-čou. Za dynastie *Tchang produkovala bílou keramiku dílna Sing v provincii Che-pej, seladon vyráběly dílny Jao-čou v provincii Šen-si a císařské dílny Žu v Pao-fengu v provincii Che-nan. Snad nejpůsobivější tchangský dekor představuje takzvaná trojbarevná poleva *san-cchaj*, tj. žlutá, hnědá a zelená nebo modrá, volně a nekontrolovaně stékající po předmětu.

Za Sungů prosluly seladony elegantních tvarů z četných dílen v okrese Lung-čchüan v provincii Če-ťiang, jejichž provoz pokračoval i za dynastií *Jüan a *Ming (s polevou olivové barvy). Nádoby se světle modrou polevou a fialovými skvrnami vycházely z dílen Ťün v provincii Che-nan, bílé a černohnědé zboží, zdobené rytím i malbami, pochází z dílen Cch'-čou v provincii Che-pej. Dvě posledně jmenované skupiny dílen započaly výrobu za severních Sungů a jejich zboží se vyrábí i dnes. Sungské technické vymoženosti, včetně *knihtisku, který urychlil a znásobil jejich šíření, vedly i keramiku k podivuhodné dokonalosti, a to nejen technické, ale i umělecké. Samotný počet keramických dílen nebývale vzrostl, třebaže dnes je *zvykem zmiňovat jen pět největších: Ting-jao, Žu-jao, Kuan-jao, Ke-jao a Ťün-jao. Státní (doslova „úřední“) dílny *kuan-jao* vyráběly pro císařský palác stejnojmenné zboží se světlezelenou polevou studeného tónu, zatímco soukromé (doslova „lidové“) dílny *min-jao* spíše experimentovaly s barevnými polevami. Vyráběly se nádoby zdobené mělkým reliéfem nebo rytím, například s motivy květin, jež se teprve poté namáčely v polevě a vypálily. Další efektní metodou, jak zvýraznit polevu, byla *krakeláž. Obruba talířů a misek se vykrajovala do tvaru květu. Uvedené druhy dekoru sdílejí jemnost, střídmost a nevtravnost, tedy estetické *hodnoty související se *čchanovou (zenovou)* filozofií. Ta tehdy prožívala své vrcholné období a její estetika pronikla do keramických dílen nepochybně i prostřednictvím čajového obřadu, který má rovněž čchanové kořeny. Oblíbenou barvou pro čajové mističky se stala temně hnědá a černá (polevy nazývané japonským termínem *temmoku*).

Přibližně od 10. století se začal vyrábět pravý *porcelán*, tedy směs kaolinu, živce a křemene, pálená při průměrných teplotách až 1300 °C; první nálezy však pocházejí již z 6. století z hrodek v období dynastie *Suej. Díky ložiskům kvalitního kaolinu se vyvíjel v jižních provinciích Če-ťiang a Ťiang-su a dalších, v klíčovém období od 11. do 13. století. *Číňané jej názvem nerozlišují od „porcelánu primitivního“ (kameniny) a dlouho ho necenili jinak než jako žádaný artikl obchodu s cizími *zeměmi. Tyto postoje vůči hodnotě porcelánu se v Číně samotné změnily až od 14. století.

Na začátku 14. století za dynastie Jüan byly státní (císařské) dílny zřízeny v městě Ťing-te-čen – vzhledem k jakosti tamějších surovinových zdrojů i k snadné dosažitelnosti po říční síti. Vzápětí se staly hlavním výrobcem porcelánu, určeného pro císařský palác (tzv. *jü-jao*), pro úřední aparát (tzv. *kuan-jao*) a pro vývoz. Obchod s Japonskem, jihovýchodní Asií, Tureckem a Evropou vytvořil již ve 14. století ideální podmínky pro rozvoj výroby keramiky, tohoto nejžádanějšího zboží z tajemné a vzdálené Číny. Zejména barevná kombinace modré a bílé okouzila svět, jehož pokusy o výrobu porcelánu se zdařily až mnohem později. Působivý modrobílý porcelán (*čching-chua*), malovaný kobaltovou modří pod průsvitnou polevou, byl vyvinut a zdokonalován právě během dynastie Jüan. Nápaditost a zdobnost nejen modrobílých, ale též červenobílých, mědí malovaných porcelánů, vychází z lineárních technik tušového malířství. Čím ostřejší je výsledná modř, která může mít mírně rozpité kontury, tím více vyniká bílá barva porcelánového střeptu. Běžnými náměty jsou květy (pivoňky, chryzantémy, lotosy aj.) nebo plody (*granátová jablka, tykve), obtáčené a rámované vlastními stonky a lístečky, dále rybky mezi vodními rostlinami nebo draci a fénixové v mracích, případně na vlnách, které případně tvoří i pás obepínající nádoby nade dnem. Horizontální lemování při dně a na hrdle často tvoří stylizované hroty listů banánovníku, řada

hlavic žezla *žu-i*, vlnovky atd. Motivy se postupem dob, i za následující dynastie Ming, zhojňují.

Jen málo znalců odmítne *názor, že nejkrásnější porcelán se vyráběl během tří set let panování dynastie Ming, zejména za císařských ér Süan-te (1426–1435), Čcheng-chua (1465–1487), Ťia-t'ing (1522–1566) a Wan-li (1573–1619). K typickým rysům císařského porcelánu patří dokonalá bílá poleva s namodralým nádechem. Byl zdokonalen modrobílý porcelán, i porcelán s červenou polevou (zvanou obětní červeň – *jou-li-chung*), která se kombinovala s dalšími barvami. Na pestrobarevném zboží (*wu cchaj*), malovaném kobaltem pod polevou a průsvitnými emaily přes polevu, se jako nikdy dříve rozvíjí tematická nápaditost dekoru. Keramika se inspiroje *textilem, zejména tkaným brokátém. V takzvaném přechodném období (rozumí se období kolem střídání dynastií), kdy upadalo přísné vedení v císařských dílnách, dosahuje uměleckého vrcholu figurální malba na porcelánu. Objevuje se hojnost nových, nápaditých tvarů, přejímaných od lakovaných předmětů a výrobků z kovu. K obvyklým miskám, pohárkům, talířům, mísám a vázám (neboli lahvím, čínsky: *pching*) přibývá například baňatá váza s dlouhým úzkým hrdlem nebo kruhová zásobnice s víkem. Porcelán se stává uměním, které se staví na roveň profesionálnímu malířství a sochařství, předmětem zájmu starožitníků a sběratelů, kteří o něm v posledních dvou dynastiích sepsali řadu hodnotných pojednání.

Válečné události, provázející pád dynastie Ming a nástup mandžuské dynastie *Čching v polovině 17. století, výrobu porcelánu ochromily. Mandžuská vojska postupující na jih zničila císařské dílny v Ťing-te-čenu. Teprve v roce 1654 byl jejich chod v omezené míře obnoven, avšak dočasně do roku 1660; ke skutečné obnově došlo roku 1672. Postupně se výroba kvantitou vyrovnala době mingské, aby ji nakonec za císařských ér Kchang-si (1662–1722), Jung-čeng (1723–1735) a Čchien-lung (1736–1795) překonala. Co se týče stránky estetické, těžko můžeme mingské a čhingské období srovnávat, obě jsou totiž příliš odlišná výrazově. Z nových technologií je třeba zmínit malbu neprůsvitnými emaily (*fa-lang-cchaj*), přejatou z Evropy, zavedenou v císařské dílně v Pekingu roku 1683. Osmnácté století přineslo různost a neobvyklost tvarů: například nádoby s dvojitou stěnou, jejichž částmi se dá otáčet, takže malované výjevy na vnitřním těle je možné pozorovat skrze otvory na vnějším těle. Eklektický *vkus doby postihuje nejen snaha napodobovat v porcelánu (ale i jinde) odlišné materiály jakými jsou *mramor, dřevo, bambus atd., ale především hromadění různých dekorů vedle sebe. Složitě dekorační vzorce, komponované z orámovaných *medailonů na přezdobeném pozadí, kdy každý komponent může být malován odlišnými barevnými technikami, zvládali umělci té doby s udivující bravurou – zdá se, že nebylo nic, co by nebyli dokázali. Na straně druhé v 18. století sílí záliba v předmětech s jednobarevnou polevou. Nádherných barev, aplikovaných na tyto monochromy, byla vyvinuta neobyčejně bohatá škála.

Kupodivu některé lidové dílny, existující již za Mingů, si i pod dynastií Čching udržely smysl pro jednoduchou krásu. Literátní vkus odrážely dílny v I-singu, známé čajovou keramikou: červenohnědou kameninou bez polevy (*c'-ša*), která je směsí několika hlín. Tvary jsou střídme a elegantní, jindy naturalisticky zpodobující přírodní motivy: větve, ořechy, ovoce ... Dílny Te-chua v provincii Fu-t'ien produkovaly krémově bílé monochromy známé v Evropě jako *blanc-de-Chine*. Původně se jednalo hlavně o plastiky zdobící oltáře, teprve evropská poptávka rozvinula i výrobu nádobí. Dílna Š'-wan u města Fo-šan v provincii Kuang-tung se specializovala na trojí okruh zboží: střešní ozdoby, imitace keramiky Ťün-jao a sošky. Dílny Fa-chua vyráběly keramiku, zdobenou kombinovaným dekorem azurové a fialové barvy. Výroba z těchto čtyř významných lidových dílen pokračuje i dnes a také Ťing-te-čen je v současné době znovu jedním z největších středisek výroby porcelánu na světě.

Korea se může pochlubit dlouhou keramickou tradicí. Z jejích druhů byly a dodnes jsou neslavnější dva: *seladon* a bílý porcelán *päkča*. Technika výroby sice má svůj původ v Číně,

ale oba se v Koreji modifikovaly a vytvořily snad nejvýraznější a kvalitativně i esteticky nejzdařilejší zboží v regionu. Ostatně korejsko-japonská (tzv. *imdžinská*) *válka z let 1592–1598 bývá někdy nazývána „keramická“. Sjednotitel Japonska Tojotomi Hidejoši totiž velice obdivoval korejský pákča a z Koreje také přikázal přivést keramické mistry. Ti posléze založili tradici některých známých japonských dílen, jejichž produkty se dostaly nejen do celého Japonska, ale i do Evropy, některé kusy byly nalezeny i v Indii a jinde.

Stejně kvalitní a vysoce hodnocený je i seladon (korejsky: *čchōngdža*), jenž je v Koreji doceňován až od 20. století, a většina jeho produkce je orientována na vývoz. Kromě porcelánu byla souběžně užívána hrncina, původně ovlivňovaná hlavně z pevniny, jejímž nejznámějším a nejdokonalejším druhem je tzv. *punčchōng*, vyráběný zhruba od 15. století.

Seladon se v Koreji objevil kolem 9. století, kdy už byla keramika používána i užitkově, tedy nejen pro *sakrální účely. První nádoby byly silně pod vlivem tchangské Číny, co se týče glazury i dekorů. Vrcholu seladon dosáhl za *království *Korjō (10.–14. století), kdy se poprvé objevují nádoby s typickou modrozelenou glazurou, původně určené pouze pro královský dvůr, který si zboží hlídal a stavěl pro jejich výrobu dílny, jichž bylo v tomto období kolem tří set. Od 11.–12. století do mongolských vpádů se také datuje největší rozkvět seladonu, poté až do konce dynastie Korjō (tj. do konce 14. století) nastává období úpadku a s nástupem nového královského domu seladon definitivně mizí. Pro rané období výroby seladonu je patrné přejímání čínské techniky, vzorů a dekorů. Teprve s příchodem 11. století zaznamenáváme výrazné projevy domácí estetiky, včetně nových technických postupů, zejména *inkrustace.

Kvalita keramiky byla přitom různá a závisela na druhu hlíny, jíž je v Koreji dostatek. Nejvyšší kvalitu mívaly nádoby používané při buddhistických obřadech (například *kundika*, ale i čajové soupravy), také zboží pro královský dvůr, kde se seladon užíval téměř všude, včetně střešnic. Výrazně korejským produktem jsou vázy *mābjōng*, vysoké s malou nožkou, trychtýřovitým rozšířením a relativně rychlým zúžením na konci, opatřeným poklicí. Stejně velké i populární byly melounové vázy, většinou bez dekoru, s nejkvalitnější glazurou. Poměrně originální byly i tvary konviček, lahví, misek a šálků, také nádobek na vodu a předmětů denní potřeby, ale i sošky, zvířecí motivy u oušek nádob, pokliček, podstavců. V tomto období byla dovedena k dokonalosti barva seladonu; tato zelenomodrá barva bývá také nazývaná ledňáčková, najdeme však celé spektrum barev podle dalších příměsí (popelavě šedá, nahnědlá, hnědá až černá, bělavá, bleděmodrá, světlezelená apod., celkem se klasifikuje na sedmdesát odstínů). V prvním období je nejčastější nádoba hladká, později se objevuje porcelán malovaný či vykládaný. Technika inkrustace byla původně podpůrná, postupem času se jí užívalo zvláště pro komplikovanější dekory pod glazurou, ty bývaly i ryté. Zajímavá je krakeláž, zprvu považovaná za kaz, způsobený nesprávným vypálením nádoby, ale postupně se tyto jemné prasklinky staly módou a vytvářely se záměrně. Původní keramika byla zcela bez dekoru, následovaly jednoduché tvary obohacené o rytou linku, ražený reliéf a reliéf modelovaný, tradiční technikou byla podmalba oxidu železa nebo *zlatem. Ryté nádoby a nádoby s vtačovaným reliéfem byly poměrně jednoduché a procento zdobení nemělo překročit polovinu plochy nádoby. Častějšími než v Číně byly inkrustované nádoby s inlayem, v době úpadku zdobnost zdůrazňovalo zlacení a hojné podmalby oxidu železa a mědi. S koncem Korjō končí i zlatá éra seladonu, který nahradil bílý porcelán pákča, jenž měl být výrazem nového vidění světa království *Čosōn a jehož uměřenost, střídmost a elegance měly souznít s neokonfuciánským ideálem. Dva druhy keramiky – pákča a *punčchōng*, jak již bylo řečeno, ovlivnily i sousední Japonsko.

Punčchōng na první pohled vypadá jako kamenina, i když používá stejné keramické hlíny jako seladon a pákča. Původně bělavá barva se postupem času rozrůznila. Standardní typ je charakteristický dekoracemi, rytými po celé ploše nádoby. Sloužil k denní potřebě a zdoben

byl především květinami a zvířecími motivy, někdy i abstraktními, lehce načrtnutými linkami, arabeskami apod.

Bílý porcelán pákča byl vyráběn už za předešlé dynastie, ale jeho sláva a široké užití jsou spjaté až s dobou od 15. století. Technika pocházela z Číny, konkrétně ze slavných dílen v Ťing-te-čenu. Po dlouhou dobu byl určen pouze pro královskou domácnost, to znamená, že byl vydán přísný zákaz jeho používání mezi obyvatelstvem a sloužil i jako *tribut, který Korea Číně každoročně odváděla. S 15. stoletím souvisí vznik prvních královských dílen, jež byly pod správou „Úřadu pro královskou kuchyni“, Saongwõnu, a jsou známé pod označením *punwõn*. Nejproslulejší ležely v blízkosti dnešního města Kwangdžu ve střední Koreji, kde byl dostatek dřeva a také *doprava po řece Han do hlavního města nebyla tak obtížná, jako z jiných lokalit. V počátečním období byla produkce omezená, od 16. století výrazně vzrostla. Záhy se dílny ocitly na pokraji úpadku, neboť úředníci, kteří měli jejich správu na starost (šlo většinou o královny příbuzné), porcelán rozkrádali a posléze prodávali vysokým úředníkům. Ti si přes oficiální zákaz i nejrůznější opatření pákča obstarávali nelegálně, zvláště výrobky související s kaligrafií (tzv. potřeby literáta) – nádobky na vodu, na roztírání tuše, kapátka apod. S rozšířením pákča mimo královský dvůr souvisejí změny v technice, malbě a podmalbě, rytí, *prolamování apod.

První nádoby byly čistě bílé, bez vzoru, ovšem glazura mívala nejrůznější odstíny bílé s modrou, jadeitovou, okrovou ad. Od 16. století byl žádaný vykládaný a malovaný porcelán, zdobený nejčastěji kobaltem, oxidy železa a mědi. Tímto postupem vznikaly nádoby modrobílé, hnědobílé a červenobílé. Čím pozdější doba, tím více byl pákča zdobený, nejprve blahopřejnými motivy, květinami a ptáky, rostlinami, z nichž nejpoblíbenější bývají tzv. čtyři ušlechtilí (*sagundža*), od 17. století i krajinnými výjevy a idealizovanými sceneriemi. V 18. století nastoupila éra modrobílého pákča s jednoduchými motivy trávy, kosatců, orchidejí, lotosů, symbolů dlouhověkosti – draků, jelínků, jeřábů. Žádané byly také tzv. pohledy z okna. Problém byl ovšem s kobaltem, který se musel dovážet, a tudíž se jím nemohlo plýtvat. Z tohoto důvodu je porcelán malován prostě a vykazuje estetické koncepce typické i pro malířství, alespoň co se týče kompozice. Modrobílý porcelán byl jednu dobu natolik populární, že se používal i pro učenecké náčiní a na pohřební destičky, také na nádobí. Proto jsou podmalby mědi či oxidy železa náhražkové a tyto druhy považovány za méněcenné.

V tvarech vidíme také určitý posun. V 15. století jsou misky, talíře, zásobnice, láhve, lahvice a kapátka jednoduché, odlehčené, od 17. století se rozrůžňují, zvětšují se rozměry a celkově působí robustněji. To je obzvlášť patrné na nádobách z 19. století, jimž přibýly také nožky a ouška. Říká se, že „pákča raného Čosõn se podobá mladému *generálovi, který si svou razancí a energií vydobyl obdiv. Pákča středního období se podobá spíše uměřenému aristokratovi s jemným, uhlazeným chováním“. Dodejme, že pozdní Čosõn bychom mohli přirovnat k nestálé, marnivé ženě, která svými vrtochy ztrácí konzistenci výrazu i půvabu. Přesto pro korejský porcelán nikdy neplatí ona přemíra barev či motivů, jako tomu bylo u čchingského porcelánu v Číně nebo i v Japonsku.

Po otevření Koreje „světu“ v roce 1876 byly keramické dílny prodány, začaly se šířit cizí technologie a ruční práce přestala být efektivní. Do módy přicházelo stříbrné nádobí a dílny byly na téměř půlstoletí uzavřeny. Až poslední desetiletí a zvláště poptávka po seladonu způsobily renesanci výroby, ovšem ruční práce není dnes prvořadá – převládá strojová výroba. Někteří mistři se snaží obnovit staré techniky za použití jiných tvarů a dekorů, což vlastně znamená modernizaci porcelánu za použití žádané glazury.

Vývoj technologie v Evropě: Evropa nepředstavovala nezávislé centrum rozvoje keramické technologie. V prehistorických počátcích čerpala hlavně z rozvoje na *Blízkém východě. V antickém Středomoří překračovali běžnou keramickou produkci dva typy zboží: černofigurová a červenofigurová keramika a římská *aretinská keramika. Oba tyto typy lze klasifikovat jako nízko pálenou pórovinu. V obou případech byla aplikována jemná lesklá

engoba. Specifického lesku a barvy bylo dosaženo speciální přípravou engoby a sofistikovaným způsobem výpalu (viz *vázy, řecké malované).

Ve středověkém Porýní výroba póroviny od 12. století postupně šla k produkci kameniny, která se poprvé objevuje na konci 13. století. V 15. století byla místní kamenina doplněna *solnými glazurami.

*Glazury tónované oxidy cínu se do Evropy dostaly v období *renesance z islámských oblastí severní Afriky a jižního Španělska. Užití těchto glazur definuje typické zboží tohoto období: fajáns, *majoliku a *delftskou keramiku. Vývoj keramické technologie v novověké Evropě se nesl obecně v duchu napodobování oblíbeného čínského zboží. U porcelánů bylo nutné nahradit nedostatek vhodných zdrojů kaolinu. Po pokusech na konci 16. století v Itálii, které neměly trvalý vliv na technologii, se podařilo porcelán v Evropě vyrobit až na počátku 18. století. Stalo se tak v roce 1708, kdy Ehrenfried Walther von Tschirnhaus (1651–1708) a Johann Friedrich Böttger (1682–1719) završili úspěchem dvanáctihodinový výpal keramiky z místního zdroje kaolinu a dosáhli tvrdého, bílého a průsvitného střepu. V roce 1710 pak byla otevřena první německá porcelánka v Míšni (Meißen) u Drážďan. Angličanu Josiahu Spodemu se podařilo na konci 18. století obejít nedostatek vhodných hlín pro produkci porcelánu přidáním kostěného prachu do jemné bílé kameniny a vytvořil tak „bone china“ – slonovinově bílou, velmi tvrdou a průsvitnou keramiku.

Vývoj technologie v Novém světě: V Novém světě se technologie výroby keramiky vyvinula nezávisle v několika centrech. Američtí keramici před příchodem Evropanů nepoužívali hrnčířský kruh, ačkoliv na některých místech používali otočné podložky (Oaxaca, Mexiko). Také neznali glazury a jen výjimečně užívali hrnčířské pece (od 5. století v mexickém náhoří). Většinou byla keramika pálena v otevřených vypalovacích zařízeních na teploty mezi 700–900 °C. Jedna z nejstarších keramických tradic se objevila ve Valdiviu na pobřeží Ekvádoru. Je datována do období kolem 2500 př. n. l. Výzdobou je tato keramika velmi podobná džómonske keramice. Poté se keramika rychle objevuje i v jiných oblastech: pobřeží Kolumbie, tichomořské pobřeží Mexika, jihovýchod USA. Jednoduché formy keramiky byly zdobeny rytím nebo červenou engobou (Mexiko). Od posledních století před naším *letopočtem a v prvních stoletích našeho letopočtu vytvářeli keramici na pobřeží Peru nádoby vymodelované do podoby domů, zvířat, rostlin a lidských tváří i výjevů (včetně erotických) z každodenního života (vynikla zejména *kultura, mochická), které jsou tak individualizované, že se zdají být portréty konkrétních osobností. Keramika se malovala širokou škálou odstínů: červenou, černou, hnědou, žlutou, modrou, zelenou, růžovou a bílou. V Guatemale a Mexiku v pozdně klasickém období (600–900) produkovali mayaští keramici válcové nádoby a talíře zdobené mytologickými a rituálními výjevy v elegantním naturalistickém stylu často doprovázené krátkým komentářem. Výjevy byly malovány jemně tónovanými pigmenty na lesklé oranžové engobě. Po roce 1000 se výzdoba většiny keramiky od Mexika na jih omezila na kombinace červené, černé a bílé malby. Výraznou keramickou tradici v Severní Americe představují indiáni Pueblané z jihozápadu USA, kteří mezi lety 700 a 1300 vyvinuli výrazný styl polychromní a černobílé geometrické a stylizované výzdoby. Značné virtuozity dosáhli při výpalu, neboť dokázali kontrolovat atmosféru v odlišných fázích výpalu tak, aby dosáhli požadované kontrastní barevnosti, aniž by používali hrnčířské pece. Jejich současníci ve středu a na jihovýchodě USA pro změnu preferovali plastickou výzdobu. Okraje nádob opatřovali plastikami zvířecích hlav nebo do podoby hlav tvarovali samotné nádoby. Výraznými keramickými artefakty jsou bohatě zdobená keramická vykuřovadla z Mezoameriky v podobě postav *bohů nebo lidí nebo velké *urny z Jižní Ameriky, ve kterých byl umístěn mrtvý ve skrčené poloze. (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina, Lucie Olivová, Richard Thér)

keramika v paleolitu, objevuje se poprvé v *mladém paleolitu, přičemž světový primát jako naleziště nejstarších vypalovaných hrudek a figurek modelovaných z *hlíny mají *Dolní

Věstonice a *Pavlov na jižní Moravě. K těmto *lokality se připojují i menší soubory podobných unikátních předmětů z *Petřkovic, *Předmostí, Kremsu (Wachtberg, Rakousko) a ze slovenských lokalit (Cejkov, Kašov, Moravany nad Váhom). Na některých z nich ještě rozeznáme otisky prstů člověka, který je modeloval. *Surovinou mu byla místní *spraš, vypalovaná až do teplot mezi 500–800 °C. To potvrzuje i rozbor teplot, kterých se dosahovalo na některých ohništích a experimenty s vypalováním. Konkrétní terénní situace na výzkumu v Dolních Věstonicích zase ukazují, že dosažení žáru napomáhaly kanálky pro přívod vzduchu, okraje ohnišť vyzvednuté na způsob pece nebo prosté kameny, vkládané jako akumulátory tepla. Analýzy vlastních hrudek provedly Olga *Sofferová a Pamela Vandiverová.

Hrudky, ať už vypálené záměrně či náhodně, ukazují, že hlína posloužila hned celé škále účelů, praktických, estetických, ale i *rituálních. Výzkum Emanuela *Vlčka a v poslední době Miroslava *Králika zase na jejich povrchu prokázal otisky prstů, a to dospělých i dětí. Část figurek zvířat i lidí byla na místě modelována a vzápětí ničena, a to opakovaně. Na povrchu plastik totiž vidíme zřetelné stopy násilných lomů či vpichů ostrým předmětem, ale také deformace vzniklé prudkou změnou teploty při vypalování. Charakteristické důsledky teplotního šoku, ať už byla figurka vhozena ještě vlhká do ohně, nebo naopak vytažena a prudce ochlazená, se vyskytují opakovaně, a to spíše v Dolních Věstonicích I než v Pavlově I. Není to snad nešikovností, tím, že by nejstarší keramici svou *techniku ještě nezvládli. Spíše se zdá, že zničení výrobku tu bylo záměrem, že předmět měl smysl jen po určitý okamžik a že tedy mohl souviset s rituálním chováním (viz *technologie, prestižní).

Později se ojedinělé předměty z pálené hlíny objevují také v *Kostěnkách na Donu, v Majně na řece Obu, v Mechta-Afalou v Alžírsku. Teprve na samém sklonku paleolitu (16 000–12 000 př. n. l.) byl na *Dálném východě (v Poamuří, povodí Usuri, v severní Číně a v Japonsku [*kultura, džómonska]) tentýž *vynález poprvé využit i k vypalování nádob. Podobně jako u *broušení kamene také praktické a obecné využití keramiky ve funkci nádob souvisí až s šířením neolitické zemědělské populace. (Viz též *technologie, nejstarší.) (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

keramika, arretinská, *terra sigillata.

keramika, černofigurová, *vázy, řecké malované.

keramika, červenofigurová, *vázy, řecké malované.

keramika, delftská, modrobílá keramika, produkovaná v Nizozemsku. Jejím základem je *pórovina s nanesenou bílou neprůsvitnou *glazurou s obsahem oxidů cínu, dekorovanou oxidy kovů a přetaženou olovnatou transparentní *olovnatou glazurou pro dosažení většího lesku. Prvotním motivem pro vznik této keramiky byla imitace čínského modrobílého *porcelánu dováženého do Nizozemska v 17. století, ale záhy si tato keramika našla svůj vlastní výzdobný styl. (Richard Thér)

keramika, funerální, *nádoby uložené v pravěkých *hrobech. Někdy se tvarováním, výzdobou a jakostí odlišuje od keramiky užitkové. (Jaroslav Malina)

keramika, grafitová (nesprávně tuhovaná keramika), *keramika obsahující ve vytvářecí hmotě přírodní *grafit. Grafit byl do keramiky přidáván pro zlepšení technologie či užitkové hodnoty výrobku, z hlediska estetického apod.; používání termínu tuhovaná keramika je proto zavádějící a nevhodné. Často nelze vyloučit, že černá barva *střepu je způsobena grafitizací organických látek. Termíny tuhový a tuha se používají pro upravené grafitové suroviny – používání označení tuhová keramika není příliš vhodné, protože homogenizace grafitu často nebývá provedena. Pojem grafitová keramika by měl být rovněž používán v případech, kdy jde o záměrnou příměs grafitu, odlišovat by se měla keramika s náhodnou příměsí grafitu (obsah grafitu méně než 5 %). Grafitová keramika je nejčastěji zkoumána pomocí mikropetrografických rozborů a diferenční termické analýzy (DTA).

K prvnímu záměrnému využití grafitu při výrobě *keramiky u nás došlo v *kultuře s lineární keramikou v období *neolitu. Poté se užíval v keramické technologii jen ojediněle. Záměrné přidávání grafitu do keramického těsta se ve větším měřítku objevilo v pozdně *halštatském období. Grafitová keramika byla hojně vyráběna v *době laténské. Poté se v našem prostředí vyráběla až v *době hradištní. Od 11. století se objevila jako významná součást keramické produkce. Používání grafitu pro výrobu spotřební keramiky končí s produkcí takzvané loštické keramiky v 16. století (název podle lokality Loštice, okres Šumperk). (Martin Hložek)

keramika, inkrustovaná, keramika zdobená rytými ornamenty, obvykle vyplněnými bílou vápennou směsí, vytvářející kontrast s okolním povrchem nádoby. (Jaroslav Malina)

keramika, kanelovaná, *kultura s kanelovanou keramikou.

keramika, kardiová, *kultura s kardiovou keramikou.

keramika, řecká, keramická produkce vyráběná v antickém Řecku. Nejvyšší řecká keramika byla produkována v 6.–4. století př. n. l. v Attice (*vázy, řecké malované), z její terminologie také vychází ustálené názvosloví. Nejčastější jsou nádoby na *víno, vodu a jejich míšení: *amfora, *hydrie, kantharos, *kratér, *kyathos, *kylix, oinochoé, peliké, *rhyton (picí roh v podobě zvířecí hlavy), *skyfos; dále nádoby na stolní olej a ocet (*askos), na toaletní a vonné oleje (*alabastron, *aryballos, *lékythos), na masti a pudry (exaleiptron, lekanis, lydion, *pyxis). *Lútrofory (vázy ve tvaru amfory se štíhlým krkem a válcovitým tělem) sloužily jako svatební nádoba, nebo stály na *hrobech jako *symboly pohřbů svobodných mladých lidí. (Marie Parďová)

keramika, tuhovaná, *keramika, grafitová.

keramika, vypíchaná, *kultura s vypíchanou keramikou.

keramika, zakuřovaná, černá keramika produkována v mnoha oblastech světa; černou barvu má díky obsahu uhlíku ve *střepu. Pro dosažení tohoto efektu je potřeba kontrolovat atmosféru výpalu keramiky. Pokud je obsah kyslíku při výpalu vyšší, než je potřeba k spalování paliva, tak mluvíme o oxidačním prostředí. Hlavními složkami atmosféry jsou v tomto případě O₂ a CO₂. V oxidačním prostředí začne uhlík vyhořívát při teplotách nad 500 °C. Když je kyslíku méně, než je potřeba k spalování, vzniká redukční prostředí, při němž se tvoří CO. V takových podmínkách se usazuje uhlík ve střepu a způsobuje šedou či černou barvu (maximální účinnost zakuřování je mezi 400 a 650 °C). Pokud je obsah CO v atmosféře do 2 %, mluvíme o neutrálním prostředí. Železo, které není přítomné v krystalické struktuře jiných *minerálů, je přítomné ve střepu při teplotách nad 600 °C jako Fe₂O₃, který je červený. V redukčním prostředí se tvoří šedé nebo černé oxidy (FeO, Fe₃O₄). Redukce oxidů železa začíná při teplotách nad 900 °C. Změn barev oxidů železa dokázali mistrně využít keramici starověkého Řecka při výrobě *černofigurové keramiky a *červenofigurové keramiky. (Richard Thér)

keratin (z řečtiny: *keras*, „roh, rohovina, rohovka“), skleroprotein neboli fibrilární (vláknitá) *bílkovina lidského těla, vyskytující se zejména v *kůži, *vlasech a *nehtech. Je také součástí intermediárních filament. Jeho množství se v buňkách pokožky zvyšuje při jejich rohovatění (*keratinizaci). (Drahomír Horký)

keratinizace (z řečtiny: *keras*, „roh, rohovina, rohovka“), rohovatění, představuje komplexní proces. Je známo přibližně 30 rozličných typů *keratinu, které se rozdělují na základě své molekulové velikosti a izoelektrického bodu (neutrální, bazický či kyselý). Každý keratin je produktem jednoho specifického *genu. Ve vrstvě bazálních buněk *epidermis se například syntetizují cyklokeratiny 5 a 14, v suprabazální vrstvě cyklokeratiny 1 a 10. Ve *stratum granulosum* se vyskytuje profilagrin bohatý na histidin, jehož produkt přeměny na filagrin tvoří pro *stratum corneum* *matrix pro udržení soudržnosti keratinových filament. Za tvorbu skutečných membrán rohové vrstvy jsou zodpovědné další proteiny, kromě jiných i

involuktrin a loktrin. Polypeptidy jsou známé také jako součást dezmosomů (například plakoglobin a dezmozoplaktin I a II). (Drahomír Horký)

keratinocyty, *korneocyty.

keratohyalin, obsažen v keratohyalinových granulích, které se velmi intenzivně barví zásaditými barvivy, jsou poměrně velké a na řezech většinou pravidelných obrysů. Vznikají syntetickou činností volných *ribozomů a pozoruhodné je na nich to, že nemají membránu. Chemicky se keratohyalinová zrna skládají z proteinů s vysokým obsahem histidinu a cysteinu a jsou díky své velikosti (2 až 3 μm) velmi dobře patrná ve světelném mikroskopu. (Drahomír Horký)

Kerberos, v *řecké mytologii pes hlídající *podsvětí; syn stohlavého obra Tyfóna a položeny-polohada Echidny. Kerberos měl tři hlavy, hady ovinuté kolem šíje a ocas končící dračí hlavou. Byl bdělým strážcem podsvětí *Hádovy říše; pouze jediný *Héraklés vyvedl Kerbera na světlo dne, když ho z příkazu *krále Eurysthea přivedl do *Mykén. (Marie Pardyová)

Keresové, původní skupina severoamerických *indiánů – *Pueblů, kteří jsou od ostatních (*Hopiů, *Tanů, *Zunijů aj.) poměrně izolováni a žijí odděleně ve svých tradičních *pueblech jako zemědělci a řemeslníci (San Felipe, Santa Ana, v Sia, Cochiti, Santo Domingo, Laguna) v celkovém počtu asi 10 000 (v roce 1984). Zachovali si dosud vlastní *jazyk – kereštinu i vlastní způsob života. (Zdeněk Tvrďý)

Kerouac, Jack (12. 3. 1922, Lowell, Massachusetts, USA – 21. 10. 1969, Petrohrad, Rusko), americký prozaik, jehož předkové žili ve francouzské Bretani; představitel takzvané *beat generation („beatové generace“) symbolizující revoltu americké mládeže ve 50. a 60. letech proti generaci konformních otců. Je autorem řady pozoruhodných próz – *The Town and the City* (Město a velkoměsto, 1950), *The Subterraneans* (Podzemníci, 1958), *The Dharma Bums* (Dharmoví vandráci, 1958), *Satori in Paris* (Satori v Paříži, 1966) aj., mezi nimiž dominuje román *On the Road* (Na cestě, 1957), který se stal emblémem beatové generace, jež *sex chápe jako příležitost, která nemá být odmítnuta. (Jiří Pavelka)

Keš, *sumerské sídliště v jižní *Mezopotámii se *svatyní bohyně *Inanny. (Blahoslav Hruška)

Ketové (Ket, „člověk, muž“, dříve Jenisejští Ost'jáci), malé etnikum na středním toku Jeniseje v Krasnojarském kraji Ruské federace; celkový počet je 1494 osob (*cenzus z roku 2002). Většina příbuzných populací jako Asanové, Arinové, Kottové a další se již v průběhu 17.–19. století asimilovala anebo zanikla, ketština je proto jazykovým izolátem. V roce 1934 bylo sice zavedeno ketské písmo, avšak literatura se nerozvinula. Základem obživy byl *lov, *rybolov a na severu regionu také chov *sobů, v příhodných podmínkách *zemědělství. Oficiální *náboženství je *pravosláví, ale důležitou roli hrál *šamanismus. (František Bahenský, Zdeněk Tvrďý)

ketúbím, soubor pěti „svátečních *svitků“ v textech *Starého zákona, doložených v písemné podobě z období 6. až 3. století př. n. l. (*Píseň písni, Rút, Ester, Kazatel, Pláč). (Jaroslav Malina)

Keynes, John Maynard, lord (5. 6. 1883, Cambridge, Anglie – 21. 4. 1946, Firle, Sussex, Anglie), anglický ekonom; profesor ekonomie na Cambridge University v Cambridgi. Během *první světové války pracoval na ministerstvu financí; po válce se marně pokoušel přesvědčit vítězné státy, aby zmírnily své reparační požadavky vůči Německu, a ve své práci *The Economic Consequences of the Peace* (1919, česky: *Ekonomické důsledky míru*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury [CDK], 2004) varoval před rizikem nepokojů a *válek, které nadměrné *reparace vůči Německu znamenají pro Evropu.

V roce 1936 publikoval své hlavní dílo *The General Theory of Employment, Interest and Money* (česky: *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963), které ovlivnilo další vývoj *makroekonomie. V této

knize, která vznikla jako reakce na *velkou hospodářskou krizi třicátých let, Keynes obhajoval aktivní úlohu *státních výdajů při stimulaci celkové poptávky a zmírňování deprese. Jeho doporučení ovlivnila hospodářskou politiku řady *zemí (Velké Británie, USA) po *druhé světové válce a znamenala vznik velkých rozpočtových deficitů. Keynes zastupoval Velkou Británii na Bretton-woodské konferenci v roce 1944, která vedla k vytvoření *Mezinárodního měnového fondu. (Jaroslav Malina)

keynesiánská ekonomie, *keynesismus.

keynesismus (keynesiánská ekonomie), souhrn teorií opírajících se o ekonomické učení Johna Maynarda *Keynese, zejména o jeho teorii zaměstnanosti, úroku a peněz; rozšířil se ve 40. a 50. letech 20. století. Od 50. let se začíná dělit na tzv. postkeynesiánství (Nicholas Kaldor, Joan Robinsonová, Sidney Weintraub), zdůrazňující neslučitelnost keynesiánské ekonomie s *neoklasickou ekonomii, a proud jdoucí směrem k *syntéze keynesiánství a neoklasismu – tzv. neoklasická syntéza (Franco Modigliani, Paul Anthony Samuelson, James *Tobin). (Jaroslav Malina)

ke-ming, *ke ming.

Khadžuráhó, *lokalita v indickém státu Madhjadpradéš; za *vlády dynastie Čandélů (10.–11. století) zde byla vybudována skupina dvaceti *hinduistických *svatyní zasvěcených hlavně *Višnuovi a *Šivovi, které patří mezi takzvané „chrámy milostné rozkoše“: kamenné stěny těchto staveb zdobí velké množství ve vysokém *reliéfu provedených ženských a mužských postav, jež zaujímají svůdné pózy anebo spočívají v erotických pozicích. (Jan Filipický)

Kham (tibetsky: *Khams*), historický východní Tibet, dnes rozdělený mezi *Autonomní oblast Tibet (západní polovina) a čínskou provincii S' -čchuan (východní polovina). (Josef Kolmaš)

Khásiové (Ki Khásí), skupina kmenových populací obývajících zejména pohoří Khásí a Džaintija v severovýchodní Indii, v indickém svazovém státě Méghálaja (1,12 milionu – cenzus 2001); žijí též v Mizoramu, Tripuře, Ásámu (asi 29 000), Západním Bengálsku a sousedním Bangladéši (79 000). Vedle vlastních Khásíů k nim patří Džaintijové (zvaní též Sinténgové či Pnárové), žijící na severovýchodě, Várové na jihu, Bhóiové v severocentrální oblasti a Linggámové na západě. Jejich celkový počet v současnosti dosahuje zhruba 1,36 milionu. Hovoří khásijštinou, *monkhmerským jazykem řazeným do austroasijské jazykové rodiny, který představuje regionální úřední jazyk státu Méghálaja. Podle indické ústavy patří mezi tzv. vyjmenovaná či registrovaná (*scheduled*) etnika, jež se těší zvláštní státní ochraně. Jejich hlavní zdroj obživy tvoří *zemědělství, od úhorového (*džhúm*) po intenzivní hospodaření; pěstují rýži, kukuřici, proso, luštěniny, brambory, zeleninu (hlavně baklažány, dýně a tykve) a ovoce (ananasy a pomeranče), z komerčních plodin cukrovou třtinu, zázvor, ořechy arekové palmy a bavlnu. Ekonomickým i rituálním účelům slouží chov drobných zvířat (koz, prasat a drůbeže), často používaných při *obětech. Běžnou součástí jídelníčku tvoří sušená ryba a mouka připravená z kmene ságové palmy (cykasu indického, *Cycas circinalis*); vzhledem k špatné absorpci laktózy Khásiové nekonzumují mléko a mléčné výrobky.

Přestože byli od konce 19. století soustavně *christianizováni a z více než 80 % se hlásí ke *křesťanství (zejména k presbyteriánské a *římskokatolické církvi), uchovávají si mnohé z tradic *animistického náboženství. K uctění či usmíření dobrých a zlých duchů slouží zvířecí (v minulosti dokonce lidské) oběti, na něž dohlíží velekněžka (snad odraz *matriarchálního uspořádání khásijské společnosti). Malou část tvoří *hinduisté a *muslimové. Základní sociální jednotkou je rodina a *matrilinéární *exogamní *klan, manželství je *monogamní. Rodový majetek dědí nejmladší dcera a při dělení dědictví mají přednostní nároky ostatní sestry. (Jan Filipický)

khatag (tibetsky: *kha-btags*), tibetská hedvábná obřadní stuha vyměňovaná na znamení *úcty, případně přinášena do *chrámu či kladená ke kultovním objektům jako projev díky a podobně. (Josef Kolmaš)

Khmerové (*Kambodžané), etnikum indomalajského původu pocházející z *monkhmerské jazykové rodiny (*khmerština); žijí převážně v Kambodži (asi 12,5 milionu), též v Thajsku (1,4 milionu) a na jihu Vietnamu (1 milion). V 1. polovině 1. tisíciletí n. l. se začala rozvíjet *kultura a společnost Khmerů ve velké námořní a obchodní říši Funan. V roce 802 byl vybudován Angkor, který se stal centrem Kambodže (Angkor Vat), nové khmerské *angkorské říše sahající od Thajska až po jižní Vietnam (1080–1280). V bojích se sousední říši Čampa a také s mongolskými nájezdníky (*Mongolové) upadala moc říše i hlavního *města. Vzniklo nové hlavní město Phnompenh. Khmerové ztratili samostatnost a dostali se do područí thajských a vietnamských říší. V 18. století přišli o část území a posléze se stali součástí Francouzské Indočíny (1867). Khmerové se na počátku 20. století posléze i vojensky aktivizovali a bojovali spolu s *Vietnamci proti *francouzským kolonizátorům a získali nezávislost v Kambodži (1953). Po diktatuře komunistického Pol Potova režimu (1975–1979) a občanské válce (do roku 1990) byla v roce 1993 vyhlášena *monarchie. Věřící jsou většinou *buddhisté, část *křesťané. (Zdeněk Tvrdý)

khmerská říše, *říše, khmerská.

khmerština (kampučtina), *monkhmerský *jazyk, úřední jazyk v Kambodži, užívaný též khmerskými menšinami v Thajsku a ve Vietnamu. (Viz též *Khmerové.) (Jaroslav Malina)

Khnopff, Fernand (12. 9. 1858, Grembergen, Belgie – 12. 11. 1921, Brusel, Belgie), belgický malíř; představitel secesní malby a zejména grafiky. Byl inspirován japonským uměním a tvorbou anglických preraffaelistů. Je rovněž jedním z hlavních představitelů *symbolismu v Belgii; jeho obrazy se vyznačují jemností tlumených barev, ještě zesilujících niternou *symboliku a mystiku námětů a motivů, mezi nimiž nejednou dominuje *sfinga jako zosobnění pradávných tajemství o osudu člověka (například *Sfinx*, 1896 – polonahý mladík se ocitá ve spárech sfingy snad dychtící po lásce ...). (Jaroslav Malina)

Khoiové (dříve Hotentoti), původní *khoisanské obyvatelstvo nejzazšího jihu Afriky, dnes malé skupinky v Jihoafrické republice a Namibii (asi 40 000, odhad z roku 1967). Jazykově patří do *khoisanské rodiny. Byli pastevci a lovci, po příchodu *bělochů částečně vytlačeni do vnitrozemí, většinou vyhubeni nebo podrobeni. V Kapsku se částečně smísili s evropskými a asijskými přistěhovalci, jejich potomkům se říká Grikové (*Kapští barevní). Dnes většina pracuje na farmách, ve *městech, nebo se živí *zemědělstvím. Většina věřících se hlásí ke *křesťanství (*protestanti). (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

Khoisané (Khoiv-Khoiv, Hottentot), nejstarší tzv. paleonegroidní populace: *Sanové (Křováci, asi 80 000) a Khoiové (dříve *Hotentoti) a jejich příbuzní *Sandavové a *Kindigové (asi 40 000, odhad 1967). Tyto etnické skupiny mají společný původ a společný jazykový základ v tzv. *khoisanských jazycích, které se vyznačují četnými archaismy (mlaskavky), a které v důsledku dlouhodobých styků přejaly i některé *bantuské jazyky (například *xhosa). Jejich celkový počet se odhaduje na 250 000 lidí (1984). Khoisané se vyznačují zejména některými tělesnými zvláštnostmi: malý tělesný vzrůst (145–150 cm), vlasy ve tvaru pepřových zrnků (fil-fil), nahromadění tuku v hýžděové části těla (*steatopygie u žen) aj. Etnicky i jazykově se odlišují od jiných černošských populací a představují zřejmě zbytky prapůvodních černošských etnik, která osídlila území jižní a východní Afriky již v pravěku. Dnes žijí už jen malé skupiny jednotlivých skupin *Sanů (Křováků) a Khoivů (Grikové, Konakové, Koránové a *Namové) v jižní Africe a příbuzné skupiny ve východní Africe v Tanzanii: Dorobové, Kindigové (Hadzapové) a Sandavové, kteří vykazují již částečné promíšení s *bantuskými etniky. (Zdeněk Tvrdý, Jan Záhořík)

khoisanské etnické skupiny, *Khoiové.

khoisanské jazyky, *jazyky, khoisanské.

khorwa (tibetsky: *'khor-ba*, doslova „kruh, okruh, koloběh; otáčení se v kruhu“, sanskrtsky: *sansára*), základní buddhistický *axiom: nepřetržitý řetěz znovuzrovnání (převtělování) v různých podmínkách *bytí (*šest stavů existence), z kterého se jedinec nemůže vymanit, dokud nedospěje procitnutím (*čhangčhub*) ke konečnému vyvanutí v *ňangdä*. Podmínky znovuzrovnání jsou dány *zákonem spravedlivé odplaty za všechny spáchané činy dobré i zlé (**lā*). (Josef Kolmaš)

Kchung Čchiou, *Konfucius.

Kchung-fu-c', *Konfucius.

Kchun-lun, pohoří na západním pomezí Číny známé nalezišti *nefritu.

kibla, modlitební směr *muslimů k *Mekce. (Jaroslav Oliverius)

kibuc (z hebrejštiny: *kibbuzim*, „scházení se“), izraelská egalitárně organizovaná *komuna založená na kolektivním majetku, práci i výchově dětí, s minimálními nerovnostmi v bohatství a příjmech; typická pro období znovuosídlování Palestiny židovskými obyvateli a zejména pro osídlení státu *Izrael po *druhé světové válce. (Jaroslav Malina)

Kičéové, *Quichéové.

Kidder, Alfred Vincent (29. 10. 1885, Marquette, Michigan, USA – 11. 6. 1963, Cambridge, Massachusetts, USA), americký archeolog; zakladatel moderní metodologie *archeologického terénního výzkumu ve Spojených státech amerických. Vědeckou dráhu zahájil v průběhu svého studia na Harvardské univerzitě, kde v roce 1914 získal titul doktor filozofie v oboru *archeologie. Kidder uskutečnil řadu archeologických expedic do oblastí jihovýchodní a severozápadní Arizony, které sponzorovalo harvardské Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Významnou etapou Kidderova života byly archeologické terénní výzkumy, které provedl v letech 1915 až 1929 v Novém Mexiku v *pueblu Pecos. Založil je na programovém a systematickém výzkumu *statigrafie a *chronologie jednotlivých *kulturních vrstev, což mu umožnilo stanovit vývojové fáze pueblanské kultury až do doby před 2000 lety. Výsledky tohoto výzkumu publikoval v dnes již klasickém díle *Introduction to the Study of Southwestern Archaeology* (Úvod do studia archeologie Jihozápadu, 1924). Kidderovým cílem bylo prostřednictvím analýzy stratigrafie zachované v pueblu Pecos rekonstruovat dlouhodobý vývoj pueblanské kultury a stanovit chronologii jiných puebel v oblasti amerického Jihozápadu. Tento ambiciózní projekt dovršil v roce 1927, kdy jím stanovenou chronologii, známou jako klasifikační systém Pecos (*Pecos Classification*), bylo možné aplikovat na další archeologické lokality amerického Jihozápadu. V letech 1929 až 1950 působil jako vedoucí oddělení historických výzkumů na Carnegie Institution for Science, kde řídil rozsáhlý multidisciplinární výzkum pozůstatků rozsáhlého obchodního a obchodního střediska *mayské kultury *Kaminaljuyú (1200 př. n. l.–900 n. l.) v Guatemale. Tuto významnou archeologickou lokalitu objevil již v roce 1925 Manuel Gamio, ale teprve v roce 1935 byl k systematickému průzkumu přizván Kidder a jeho spolupracovníci Jesse David Jennings (1909–1997) a Edwin Martin Shook (1911–2000). Výsledky výzkumu společně publikovali v práci *Excavations at Kaminaljuyu, Guatemala* (Exkavace v Kaminaljuyú, Guatemala, 1946). Kidder vedl také archeologické exkavace v mayských *městech Uaxactún (Guatemala) a *Chichén Itzá (Mexiko).

V průběhu těchto výzkumů úspěšně uplatňoval principy integrálně koncipované *antropologické archeologie, neboť programově vytvářel interdisciplinární týmy, které zahrnovaly archeology, fyzické a kulturní antropology, lékaře, geology, ekology, lingvisty a geografy. Jedním z nejvýznamnějších výstupů archeologického studia předkolumbovských mayských lokalit bylo rámcové stanovení statigrafie a chronologie mayské kultury. Neméně důležitá je skutečnost, že Kidder položil základy interdisciplinárně koncipované antropologické archeologie a statigrafické metodologie. Kidder svými empirickými výzkumy i teoretickými pracemi inspiroval své pokračovatele, kteří ve Spojených státech učinili

z antropologické archeologie moderní interdisciplinární vědu o lidské *historii a *prehistorii a nedílnou součást širokého proudu antropologického myšlení. (Václav Soukup)

Kijonaga, Torii (1752–1815), japonský malíř, grafik a ilustrátor školy *ukijoe; poslední velký mistr školy Torii. Na sklonku 18. století se stal vůdčí osobností umění *dřevořezu, který přivedl k dokonalosti: dokázal tiskem naznačit průsvitnost – pestrým svrchním šatem prostupují barevné vzory spodního oblečení nebo za spuštěnými bambusovými žaluziemi lze rozeznat interiér; je také autorem polyptychů – dovedl rozvrhnout několik listů tak, aby vytvořily kompoziční celek, a přesto se daly prohlížet i samostatně.

Náměty čerpal z hereckého prostředí, z obchodů, čajoven nebo nevěstinců v *Edu. Překonal tradiční schematizaci a podtrhoval osobitost postav. Jeho portréty žen ztělesňují nový ideál krásy v 80. a 90. letech 18. století: vysoká štíhlá postava, vláčné obrysy těla, jemné, aristokratické rysy tváře. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Kijonobu, Torii (1664–1729), japonský malíř. Rozvíjel rodinnou tradici malířů plakátů pro divadlo *kabuki*, postupně si vytvořil osobitý rukopis (zejména výrazné vedení obrysové linie) a kolem roku 1700 vydal první rozměrné ručně kolorované černé tisky (*sumie*) na motivy z divadelního a hereckého prostředí, představující aktéry v dramaticky vypjatých pózách. Tyto tisky založily proslulost jeho školy Torii, která udávala v tomto oboru tón zhruba po tři čtvrti století. Obdobný přístup Kijonobu uplatnil v četných podobiznách kurtizán a scénách s erotickou tematikou. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

kikongo, *konžština.

Kikujové (Akikuya, Wakikuya), nejvýznamnější současná východobantuská populace žijící ve střední části Keni v počtu kolem 7,4 milionu příslušníků. Jako původní *bantuské obyvatelstvo přišli na území náhorních plošin střední Keni na jih od nejvyšší hory Keňa již v 16. století; přinesli znalosti v oblasti *zemědělství a *chovu dobytka. Jsou příbuzní s jižními sousedy *Kamby, Embu, Mbere, Meru, Tharaka aj. Prosluli jako zakladatelé hnutí Mau-Mau (20. léta 20. století), bojující za nezávislost Keni. Té bylo dosaženo v roce 1963. Nyní se podílejí na utváření keňského národa (*Keňané), tvoří 22 % keňské populace. *Jazyk (*kikujština) patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. V současnosti se věnují zemědělství, patrná je silná *migrace do *měst. Jejich původní *náboženství je *monoteistické, dnes se 73 % Kikujů hlásí ke *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

kikujština (kikuju), *benuekonžský jazyk užívaný ve střední a východní Keni. (Jan Záhořík)

kikuju, *kikujština.

Kilian, Jan (29. 5. 1934, Příbram), český lékař; přední představitel české stomatologie. Od 1964 nepřetržitě působí na Lékařské fakultě v Plzni. Jeho hlavním oborem je dětská stomatologie. Nositel řady ocenění, člen mnoha společností a rad. Publikoval více než 100 vědeckých a odborných prací a přednesl v České republice i v zahraničí přes 200 odborných přednášek.

Spolupracoval na antropologicko-lékařském výzkumu historických osobností českých dějin s antropologem Emanuele *Vlčkem, s nímž publikoval řadu prací. Modifikoval *Gustafsonovu metodu pro odhad dožitého *věku na základě histologických změn tvrdých zubních tkání. Z díla: *Určování věku dospělých osob podle chrupu* (kandidátská disertace, 1986), *Prevence ve stomatologii* (1999, se spoluautory). Kontakt: Prof. MUDr. Jan Kilian, DrSc., Stomatologická klinika Lékařské fakulty *Univerzity Karlovy a Fakultní nemocnice, Alej svobody 80, 304 60 Plzeň, e-mail: kilianj@fnplzen.cz. (Michaela Račanská)

Kim Al-či, zakladatel mocného rodu Kim v korejském státě *Silla. Podle *legendy byl v truhličce seslán Nebesy do posvátného Kohoutího lesa (*Kjerim*) v roce 60. n. l. (Miriam Löwensteinová)

Kim Čchun-čchu, *Mujöl.

Kim Ju-sin (595–673), korejský vojevůdce, politik a státník státu *Silla. Byl mimo jiné strůjcem sjednocení Korejského poloostrova. Jeho mohylová *hrobka se nachází v někdejší sillské metropoli Kjöngdžu. (Miriam Löwensteinová)

Kim Man-džung (1637–1692), korejský básník, prozaik, esejista; nejznámější autor starší korejské prózy. Kromě románů *Kuunmong* (Sen devíti z oblaků, kolem roku 1690) a **Sassi namdžonggi* (*Putování paní Sa na jih, po roce 1689) je autorem mnoha básní, esejů a vědeckých pojednání. Obě prózy pocházejí z doby jeho druhého vyhnanství po převratu na královském dvoře v roce 1689, kdy jeho rodina protestovala proti vyhnání panující královny z rodu Min. Kim Man-džung, původně odsouzený k *trestu smrti, byl nakonec poslán do *exilu na malý ostrůvek na jihu Koreje, kde rekapituloval svůj do té doby obvyklý život konfuciánského učence a *úředníka a kde také začal studovat *buddhismus, jak je patrné i z jeho románu *Sen devíti z oblaků*. Kim Man-džung v exilu také po třech letech zemřel a byl rehabilitován až posmrtně. (Miriam Löwensteinová)

Kim Si-sup (známý pod pseudonymem Mäwoltang, 1435–1493), korejský prozaik a básník; jeden z prvních autorů korejské prózy. Byl jedním ze vzdělavců, jimž měla být vzhledem k jejich původu i schopnostem zaručena skvělá kariéra. Jeho vzestup však přerušily politické události na korejském *trůně, jehož se nezákonně chopil princ ze Sujangu, budoucí *král Sedžo, který dal v roce 1456 odstranit mladého krále Tandžonga. Část *úředníků, kteří proti této svévoli protestovali, dal Sedžo popravit (jde o tzv. *sajuksa* – 6 věrných mrtvých *vazalů), další, včetně Kim Si-supy, se uchýlili do ústraní a nikdy se do státní služby nevrátili (*sängjuksin* – 6 věrných živých vazalů). Kim Si-sup od svých jedenadvaceti let putoval po Koreji a často pobýval v buddhistických *kláštěrech, v jednom z nich také v roce 1493 zemřel. Jeho nejznámějším dílem je román *Kumo sinhwa* (Vyprávění z hory Kumo), psaný ve stylu čchuan-čchi, kde je propojen reálný a nadpřirozený *svět: jde o pět povídek, z nichž tři jsou věnovány sepětí *lásky a *smrti v buddhistickém, taoistickém a konfuciánském pojetí, kde milenci či manželé žijí spolu i přesto, že jeden z nich přichází ze světa mrtvých; vědomí konečnosti prožitku činí vzájemný vztah intenzivnějším a čistým. (Miriam Löwensteinová)

Kim Pu-sik (1075–1151), korejský státník, vojevůdce a historik doby středního *Korja, příznivce *konfucianismu a věčné vazalské závislosti na Číně. Proslul jako kompilátor první dochované oficiální *kroniky **Samguk sagi* (Dějiny Tří království). (Miriam Löwensteinová)

Kim Tä-mun (8. století), korejský literát z doby Sjednocené *Silly, autor mnoha pojednání, z nichž se dodnes dochovaly pouze **Hwarang segi* (Životopisy hwarangů). (Miriam Löwensteinová)

Kimbajové (Quimbaya), *indiánské etnikum žijící v severozápadní části Kolumbie. Byli zřejmě úzce příbuzní s *Čibči a sehráli na počátku historického vývoje indiánských etnik v této oblasti důležitou úlohu. Jako jedno z významných etnik v předkolumbovském období (500 000 příslušníků) se kolem roku 1500 sjednotili k obraně proti *Španělům a zpočátku zastavili jejich pronikání do *země; pak však byli likvidováni. Jedním z hlavních důvodů této španělské *genocidy se stal tradiční kultovní *kanibalismus (symbolický) Kimbajů, ale zejména obava z válečnických schopností, založených na přísné společenské organizaci a absolutní moci *náčelníků (*kaziků). Kimbajové byli též tvůrci kvalitních keramických předmětů a mnozí z nich ovládají toto umění dodnes. Jejich počet však v současné době nepřesahuje 100 000 (*Kolumbijci). Původní indiánská etnika na území dnešní Kolumbie tvoří pouze 1 % z celkového počtu obyvatel. (Lukáš Šín)

Kimbrové (Cimbren), *germánské etnikum, které žilo původně na Jutském poloostrově. Kolem roku 120 př. n. 1. odešli Kimbrové spolu s *Ambrony a *Teutony do *Galie a severní Itálie, kde byli nazýváni Cimbrové. Zde byli roku 101 př. n. 1. poraženi *Římany a jako etnikum zanikli. (Jaroslav Malina)

Kimmeriové (v asyrských pramenech: *Gimirrája*), kočovná etnika ze severního Černomoří (Kimmerský Bosporus – Keržská úžina). Etnickou příslušnost Kimmeriů není snadné určit, ale

jména jejich *náčelníků mají íránský ráz. Doložení jsou v asyrských, babylonských a řeckých pramenech. Podle *Hérodoty byli ze svých sídlišť vytlačeni *Skythy a poté se pohybovali na území *Malé Asie a v severovýchodních oblastech *Předního východu. V roce 714 př. n. l. se zmiňuje asyrský *korunní princ *Sinacherib, pověřený přípravou slavné 8. výpravy *Sargona II. proti *Urartu, ve zprávě pro svého otce, že Kimmeriové ohrožují Urartu a dokonce obléhají *krále Rusu I. V roce 677 př. n. l. jsou Kimmeriové jmenováni mezi ostatními *kmeny ohrožujícími východní hranice *Asýrie v jednom z Asarhaddonových dotazů na boha *Slunce Šamaše. Asarhaddon část Kimmeriů v čele s náčelníkem Teušpou porazil a vytlačil je z území na Dolním a Horním Zábu, ale ještě v roce 657 př. n. l. jsou spolu s *Médy uvedeni v *Aššurbanipalových nápisech jako útočníci na východní hranici říše. Kimmeriové poražení Asarhaddonem táhli západními oblastmi Urartu do Malé Asie. Zpustošili *Frygii (Muški asyrských pramenů) a fryzský král *Midás (asyrský Mita) spáchal podle *legendy *sebevraždu. Jejich pustošivé nájezdy zasáhly *Lýdiu a Kimmeriové dobyli i Sardy a zabili krále Gýga. Zpustošili také řecká *města na egejském pobřeží Malé Asie. Neustálé *vátky a zhoubné epidemie postupně zmenšovaly jejich počet a nakonec je z Malé Asie vyhnal lýdský král Alyattés.

Jeden z proudů Kimmeriů směřoval v 9. století př. n. l. na západ, pronikl až na Balkán a do Karpatské kotliny (kultura Mezöcsát) a přinesl sem jezdecké využití *koně, vyspělou *technologie zpracování *kůže a *bronzu, zejména na koňské postroje (v *archeologických pramenech *horizont tzv. kimmerijských [thrácko-kimmerijských] bronzů) a možná i znalost výroby a zpracování *železa. Výrazně přispěl k formování časně *doby halštatské. *Hroby kultury Mezöcsát se mimo centra v severovýchodním Maďarsku našly na jihozápadním Slovensku a dále i na jižní Moravě (Brno-Líšeň, Podolí-Žuráň). Mohlo by tak jít o první historicky známé etnikum na území České republiky. Východní okraj rozšíření tvoří také oblast v Dolním Rakousku (Stillfried an der March). Tento proud byl tedy na počátku dalších kočovnických vpádů jiných etnik (Skythové, *Hunové, *Avaři, *Bulhaři, *Uhři, *Tataři) do střední Evropy. Část kimmerijského etnika v Podunají splýnula s *Thráky, část se vrátila do původních sídel. (Martin Golec, Jaroslav Malina, Jana Pečírková)

kimono, japonský ženský i mužský národní *kroj; dlouhý volný šat se širokými rukávy a širokým pásem (japonsky: *obi*). (Helena Honcoopová)

Kimura, Motoo (13. 11. 1924, Okazaki, Japonsko – 13. 11. 1994, Mišima, Japonsko), japonský biolog; jeden z nejvýznamnějších evolučních genetiků. Známý především zavedením a rozpracováním *neutrální teorie molekulární evoluce, v níž hlavní silou měnící četnosti alel v populacích je *genetický *drift. Z díla: *Evolutionary Rate at the Molecular Level* (Evoluční rychlost na molekulární úrovni, in: *Nature*, 217, 1968, s. 624–626), *The Neutral Theory of Molecular Evolution* (Neutrální teorie molekulární evoluce, 1983). (Miroslav Králík)

kina (slovo *kina* pochází z tolaštiny [Kuanua, Nová Británie]):

1. měna státu *Papua-Nová Guinea, která se dále dělí na *toe* (1 kina = 100 toe); zkratka PGK. Měnu přijala Papua-Nová Guinea po získání samostatnosti. V současnosti jsou v oběhu mince v hodnotách 5, 10, 20 a 50 toe a mince v hodnotě 1 kina. Bankovky jsou v hodnotách 2, 5, 10, 20, 50 a 100 kina. Na mincích a bankovkách jsou vyobrazeny symboly Papuy-Nové Guineje, jako je rajka, krokodýl, kasuár apod. Název měny je odvozen od tradičního platidla kina, používaného některými kmeny Nové Guineje;

2. náhrdelník, který v minulosti používali příslušníci některých *kmenů Nové Guineje jako platidlo, a to zejména v centrálních horských oblastech. Náhrdelníky měly vysokou hodnotu. Základem náhrdelníku byla lastura perlotvorky velké (*Pinctada maxima*), kterou se příslušníci horských kmenů často bohatě zdobili. Lastury byly získávány *směnou s kmeny žijícími na pobřeží. Krátce po vstupu kolonizátorů a zlatokopů do vnitrozemí došlo ke zhroucení měny, a to v důsledku importu nebývalého množství lastur z pobřeží, jimiž kolonizátoři a zlatokopové platili za služby a zboží. Kina se používala zejména při platbách za nevěstu a byla symbolem

bohatství; vlastníci je nosili především při slavnostních příležitostech a prezentovali tak svůj status a bohatství. (Martin Soukup)

kinantropologická antropologie, *kinantropologie.

kinantropologie (z řečtiny: *kineó*, „hýbu se, funguji“ a *anthrópos*, „člověk“), věda zabývající se studiem vzájemných vztahů mezi účelově zaměřeným lidským pohybem a člověkem jako biosociálním subjektem. Studuje vlivy a formativní účinky záměrných pohybových aktivit (tělesných cvičení, sportu rekreačního i vrcholového, zdravotní tělesné výchovy, pohybové terapie apod.) na člověka. Vlastní obsah kinantropologie tvoří kinantropologické obory: *antropomotorika, *biomechanika, teorie sportovního tréninku, fyziologie tělesných cvičení, pedagogika sportu, psychologie sportu, sociologie sportu, historie sportu, didaktiky sportů. (Josef Pavlík)

Kindigové (Hadzapové), etnická a jazyková skupina trpasličích černošských skupin žijící v počtu asi 1000 členů nerovnoměrně na obou stranách jezera Eyasi ve střední části horské Tanzanie. Tradičně je uváděn jejich *khoisanský původ. Ovšem poslední *DNA analýzy ukazují spíše na jejich příbuznost s *Pygmeji. Též původní předpoklad blízké příbuznosti s jihoafrickými *Sany nebyl výzkumem DNA potvrzen. Jsou lovecko-sběračskou společností. Nestaví si trvalá obydlí, pouze přechodné přístřešky z větví a stepní trávy. V 60. až 80. letech 20. století proběhly pokusy, které měly přimět Kindigy k usedlému způsobu života. Kindigové se však zejména vlivem klimatických podmínek vrátili k *lovu a *sběru.

V letech 1995 až 1997 uskutečnil výzkum mezi Kindingy americký antropolog Frank W. Marlowe. Výzkum zaměřil na systém priorit, které ovlivňují muže i ženy tohoto etnika k volbě budoucího partnera. Formou řízeného rozhovoru „vyzpovídal“ 46 mužů a 39 žen pocházejících z několika různých skupin. Z výsledků výzkumu vyplývá, že muži nejvíce oceňují plodnost žen a to více než ženy samotné. Ženy naopak při výběru partnera kladou důraz na jeho *inteligenci a to více než muži u žen. Obě *pohlaví pokládají za důležité lovecké schopnosti muže. Muži dále staví na vysoký stupeň žebříčku hodnot pro výběr partnerky její schopnost provádět těžké manuální práce. Ženy na druhé straně oceňují spíše fyzickou atraktivitu mužů. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Kingsborough, Edward King Lord (16. 11. 1795, Cork, Irsko – 27. 2. 1837, Dublin, Irsko), anglický amerikanista; jeden z průkopníků moderní amerikanistiky. Jeho životní dílo *Antiquities of Mexico* (Mexické starožitnosti) vyšlo v letech 1831 (svazek I–VII) až 1848 (svazek VIII–IX). Na svou dobu přepychově vypravená práce (s reprodukcemi mexických *kodexů) stála Kingsborougha obrovskou sumu 32 000 liber i život: po sporech s dodavatelem papíru byl uvězněn v Londýně ve vězení pro dlužníky a zemřel tam na tyfus. (Oldřich Kašpar)

kinoa, *merlík čilský.

kino- (z řečtiny: *kineó*, „hýbu se, funguji“), v složeninách první část s významem: „pohyb, pohyblivost“.

Kinsey, Alfred Charles (23. 6. 1894, Hoboken, New Jersey, USA – 25. 8. 1956, Bloomington, Indiana, USA), americký biolog a sexuolog; významná osobnost světové *sexuologie. V roce 1947 založil v Bloomingtonu Institute for Sex Research a se spolupracovníky provedl rozsáhlý výzkum sexuálního života amerických mužů a žen. Výsledky shrnul v publikacích *Sexual Behavior in the Human Male* (Sexuální chování muže, 1948) a *Sexual Behavior in the Human Female* (Sexuální chování ženy, 1953).

Tyto knihy se záhy staly světovými bestsellery; výrazně přispěly k odtabuizování sexuálních témat a odhalení poměrně značného rozšíření sexuálních praktik považovaných do té doby za amorální, deviantní, nebo dokonce delikventní: *masturbace mužů a žen, *nekoitální sex, předmanželská a mimomanželská *sexualita, *homosexualita. Tyto výzkumy inspirovaly podobně zaměřená bádání ve Spojených státech amerických i jinde na světě. (Jaroslav Malina)

Kiowové, *indiánské etnikum žijící v USA v počtu asi 4 000 osob v rezervaci v Oklahomě; asi kolem 1 000 Kiowů-Apačů žije v Oklahomě a Texasu; dnes jsou již vesměs asimilováni s americkým národem (*Američané). Jazykově patří do rodiny kiowa-tano. Původně žili ve skalních sídlech v oblasti Wyomingu a Montany, byli příbuzní s *Nahuy. V 17. století si osvojili jízdu na *koni a přesídlili do prérií. Byli kočovní lovci bizonů, sběrači a chovatelé koní. Poté byli vytlačeni ze severního Arkansasu na jih do oblastí dnešního Texasu, Oklahomy a východních částí Nového Mexika, kde se spojili s *Komanči. Prosluli jako jedna z nejobávanějších, loupeživých indiánských skupin. V roce 1868 byli přinuceni přestěhovat se do rezervací, kde žijí dosud smíšení se zbytky Komančů, *Apačů a jiných *Prérijních indiánů. (Lukáš Šín)

Kipetaři, *Albánci.

kipu, *quipu.

Kircher, Athanasius (2. 5. 1602, Geisa [Rhön], Německo – 27. 11. 1680, Řím, Itálie), německý filozof, teolog, jazykovědec a přírodovědec; významný představitel barokního filozofického universalismu. Nejvyšším principem stvořeného univerza je podle Kirchera univerzální harmonie, která se projevuje v proporcionalitě, již lze vyjádřit matematicky.

Kircher se zabýval *antropologií, *matematikou, teorií hudby, *egyptologií, sinologií a dalšími disciplínami, které významně obohatil. Z díla: *China Illustrata*, jak bývá zkráceně uváděno Kircherovo dílo s barokním titulem *China monumentis qua sacris qua profanis, nec non variis naturae & artis spectaculis, aliarumque rerum memorabilium argumentis illustrata* (Čína s ilustracemi tamních náboženských i profánních památek s obrazy různých krajinných a uměleckých výjevů a charakteristických projevů, 1667). (Jaroslav Malina)

Kiribat'ané, nově se formující *národ žijící v ostrovním státě v západní části Tichého oceánu zahrnujícím tři skupiny ostrovů (Gilbertovy ostrovy, Phoenix, Line) a ostrov Banaba; v roce 1979 získal nezávislost v rámci *Commonwealthu a byl nazván Republika Kiribati (Kiribati – staré polynéské pojmenování tohoto území). Obyvatelstvo (asi 90 000) tvoří především Mikronésané (90 %), zbytek *Polynésané, *Číňané a *Evropané aj. První zprávu do Evropy o ostrovech přinesli Španělé v roce 1606, jméno jim dal ruský mořeplavec Adam Johann von Krusenstern (1770–1846) ve 20. letech 19. století. V letech 1892–1915 spolu s Lagunovými ostrovy (respektive Elliceovými ostrovy – dnes Tuvalu) tvořily britský *protektorát (Gilbertovy a Elliceovy ostrovy). V roce 1999 *země vstoupila do *Organizace spojených národů. Neexistující politické strany nahrazují *kmenové svazy, jejichž zástupci jsou voleni do parlamentu. Věřící jsou *katolíci (53 %), *protestanti (40 %), *adventisté sedmého dne, mormoni aj. (Lukáš Šín)

Kirké, dcera boha *slunce Héliá, čarodějnice žijící na osamělém ostrově. Dostali se k ní *Iásón a Médeia, které očistila od viny a také *Odysseus, jenž se zde musel rok zdržet. (Marie Pardyová)

kisäng, žena ve staré Koreji bavící tancem a zpěvem a někdy i sexuálními službami, korejská obdoba japonské *gejši nebo řecké *hetéry. Ve *středověku také zastávala funkci léčitelky ženské části královského dvora. V dějinách Koreje se vyskytuje mnoho případů, kdy tyto ženy vynikly svým talentem, zejména jako básnířky (například Hwang Čin-i). Na kastovním žebříčku však stály kisäng na posledním místě společně s příslušníky opovrhovaných řemesel, navíc šlo o zaměstnání dědičné. (Miriam Löwensteinová)

Kisijové, původní populace súdánského původu žijící v republice Guinea aj. v západní Africe; celkový počet asi 3 000 příslušníků. Patří do skupiny Mande-fu neboli do jižní podskupiny spolu s *Dany, Gbundy, *Gury, *Kpelly, Kuranky, *Malinky, Susy ad. Kisijové jsou především rybáři a byli původně zřejmě malým etnikem, které ztratilo svoji samostatnost. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

kismet (z arabštiny: *kisma*, „osud“), v *islámu *předurčení lidského života dané *Alláhem. Podle původních představ je předurčeno: a) *pohlaví; b) zda člověk prožije šťastný či

nešťastný život; c) zda bude, nebo nebude hladovět; d) jak dlouho bude žít. (Jaroslav Oliverius)

Kiš dnešní mikroregion se skupinou tellů s hlavními *lokalitami Tell Uhajmir (vlastní Kiš?) a Tell Ingharra (původně patrně Chursagkalamma), archeologická lokalita 14 km severovýchodně od Hilly (Irák). Osídlena od doby *obejdské kultury po dobu osmanskou. Ze dvou drobných sídlišť konce 4. tisíciletí př. n. l. (3 klínopisné texty z doby kolem roku 3000 př. n. l.) se v první třetině 3. tisíciletí př. n. l. (raně dynastická doba I a II) rozvinula souvislá městská zástavba i s bohatě vybavenými pohřby pod domy, jejíž existence byla asi ve 27. století př. n. l. (na počátku raně dynastické doby III) přerušena katastrofální a dlouhodobou záplavou. Ještě během první poloviny raně dynastické doby III (26.–25. století př. n. l.) však bylo *město obnoveno a byl vystavěn mohutný královský palác, další rezidenční architektura, tzv. plankonvexní budova, a založeno pohřebiště, na němž byly ukládány i přední osobnosti doby s vozy taženými dobytčaty a bohatou výbavou, zejména měděných předmětů. Nálezy méně než 10 hospodářských klínopisných textů. V 25. až raném 24. století př. n. l. podlehl palác i plankonvexní budova zkáze a nad starším pohřebištěm byl zbudován dvojitý *zikkurrat s přilehlým sídlištěm a vlastní rozsáhlou nekropolí. Kiš, uváděná i v textech z *Ebly, dominovala raně dynastickému *Sumeru jako výrazný a nejspíše monopolní mocenský útvar severní *Babylonie, základ její moci však byl zřejmě rozrušen vojenskými porážkami, které jí uštědřili urský panovník Mesanepada a lagašský vládce Eannatum. Podle *legendy sloužil na kišském dvoře *krále Urzababy mladistvý *Sargon Akkadský, než založil své vlastní město *Akkad. Starší akkadští králové použili královského titulu kišského k vyjádření své svrchované *vlády nad Sumerem (od Narám-Sína totéž vyjádřeno přiřčením božského postavení). Kiš sama však za *Narám-Sínovy vlády povstala a zvolila ze shromáždění občanů vlastního panovníka jménem Ipchur-Kiši (akkadsky: „Kiš se shromáždila“); po vojenském potlačení povstání poklesla na úroveň provinčního střediska. Z této doby pocházejí nálezy několika set hospodářských a literárních klínopisných textů. V 19.–18. století př. n. l. (starobabylonská doba) se Kiš konstituovala jako nezávislý *městský stát a posléze byla připojena k babylonskému *království. Také z této doby, kdy zde byl postaven zikkurrat k počtě boha Zababy (*chrám přestavěn babylonským králem *Chammurapim), se zachovalo několik set hospodářských klínopisných textů. Zpustošena za asyrsko-babylonského *konfliktu v 8.–7. století př. n. l., obnovena v době novobabylonské (6. století př. n. l., několik desítek hospodářských klínopisných textů). V 5.–6. století n. l. tu vzniká městské sídliště s nevelkým palácovým střediskem, vykazujícím pozoruhodnou štukovou výzdobu. (Petr Charvát)

Kitaj, ruský název Číny, odvozený od jména tunguzského etnika *Kitanů (množné číslo: Kitat; čínsky: Čchi-tan). (Josef Kolmaš)

Kitani, skupiny jazykově a kulturně příbuzných tunguzských etnik, která nejpozději od 4. století kočovala na dnešním území Mongolska a severní Číny. V 10. století založili Kitani stát *Liao (907–1125; na začátku 11. století mu byla poplatná Čína), který byl v roce 1125 zničen Džürčeny. Jazykově patřili do *mongolské větve *altajské rodiny. Od jména Kitanů jsou odvozeny středověké evropské názvy a ruský název Číny (Kathay, Kitaj). (Josef Kolmaš)

Kitzberger, Igor (24. 5. 1963, Rožnov pod Radhoštěm), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1978–1982 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Turnově, obor umělecký kovář, a v letech 1984–1990 Vysokou školu výtvarných umění v Bratislavě, v ateliéru figurálního a reliéfního sochařství Jána Kulicha. Dosažené výsledky mu otevřely možnost studijních pobytů v Itálii, v roce 1986 v Perugii a v roce 1992 v Benátkách (stipendium UNESCO). Je členem Unie výtvarných umělců (oblast Ostrava) a skupiny Kontrast '90.

Vytváří plastiky (v oceli, bronzu, mosazi a v kombinovaných materiálech) vyznačující se emotivní vypjatostí. (Jaroslav Malina)

kiwicha, *laskavec.

kjökkenmödding, doslova kuchyňské odpadky, termín zavedený ve skandinávské archeologii pro hromady odpadků, zejména škeblí, akumulující se podél mořských pobřeží (srov. též pojmy z anglické archeologické terminologie: *shell-middens*, *concheros*). Karel *Absolon tento termín použil v přeneseném smyslu pro nahromadění mamutích *kostí na moravských *lokalitách *gravettienu. (Jiří A. Svoboda)

Kjōn Hwōn (867–936), korejský rebel, zakladatel *království Pozdní Päkče (*Hu Päkče). (Miriam Löwensteinová)

Kjōngmun (vládl 861–875), podle pověsti jeden z mála korejských panovníků, kteří byli na *trůn dosazeni vzhledem ke svým schopnostem. Z *folkloru je znám jako *král s dlouhýma ušima. (Miriam Löwensteinová)

Kjunjōdzōn (Vyprávění o Kjunjōovi), nejstarší celistvý životopis o korejském buddhistickém mnichovi Kjunjōovi, propagátorovi *sektu *Hwaōm v Koreji a tvůrci básnické formy *hjangga. Životopis vznikl v roce 1075. (Miriam Löwensteinová)

kladistika (z řečtiny: *klados*, „větev, ratolest, letorost“), správněji fylogenetická systematika. Její vznik je spojen s osobou německého entomologa Williho Henniga (1950, 1966). Tato taxonomická škola klasifikuje organismy striktně podle jejich společného původu, tj. na základě pořadí větvení *fylogenetického stromu (srov. *genealogie), bez ohledu na míru genetické nebo morfologické odlišnosti mezi nimi. Na rozdíl od *numerické taxonomie (*fenetiky) odlišuje společné odvozené znaky (*synapomorfie) od znaků původních, zděděných po předcích (*znaky, pleziomorfní). Organismy sdílející společného předka tvoří tzv. monofyletické skupiny zvané klady (anglicky: *clades*).

V současné době kladistika nahradila starší taxonomické školy, numerickou taxonomii i evoluční systematiku. Její domovskou bází je The Willi Hennig Society, vydávající časopis *Cladistics*. (Miloš Macholán)

kladívko [anatomie], **malleus*.

kladívko, kovotepecké [archeologie], *nástroj z *kamene, *mědi (v *neolitu a *eneolitu) nebo *bronzu (od *doby bronzové) užívaný v *kovotepectví při zhotovování různých tvarů včetně výroby drátu a plechu; někdy bývají kovotepecká kladívka v archeologických nálezech provázena kovádkami z týchž materiálů. (Karel Sklenář)

kladivo [archeologie], *nástroj v rámci *kamenné broušené industrie, menší forma *mlatu, vznikající zejména v *neolitu spíše druhotnou úpravou opotřebovaných či poškozených *klínů, *seker, v otvoru přelomených *sekeromlatů, u nichž je *břit nahrazen obuchem a oba konce jsou tedy víceméně ploché. V *době železné se začala užívat železná kladiva. (Karel Sklenář)

kladkový kloub, *kloub, kladkový.

kladkový nerv, **nervus trochlearis*, IV. hlavový nerv.

kladogeneze (z řečtiny: *klados*, „větev, ratolest, letorost“ a *genesis*, „zrození“), *evoluce, biologická kladogenetická.

kladogram (z řečtiny: *klados*, „větev, ratolest, letorost“ a *grafō*, „psát, popisovat“), diagram vyjadřující sekvenci větvení v evolučním stromu, vzniklý seskupováním studovaných skupin podle jejich *apomorfních znaků, fylogenetický rodokmen. K jeho sestrojení slouží výhradně *synapomorfní (tj. sdílené odvozené) znaky. Kladistika předpokládá, že v *konkrétním časovém okamžiku se každá linie může rozdělit pouze na dvě monofyletické větve (klady), proto je štěpení vždy divergentní. Nejstarší společný bod kladogramu se nazývá kořen, ancestrální větve s převahou *pleziomorfních znaků se označují jako kmenové skupiny a mladší větve s převahou apomorfních znaků jako korunové skupiny. Větve vznikající při prvních divergencích se nazývají bazální, větve na opačném konci

kladogramu terminální, například mezi žijícími *primáty jsou první bazální větvi *poloopice (Prosimii) a poslední terminální větvi hominidi (**Hominidae*). (Jiří Gaisler)

Klages, Ludwig (10. 12. 1872, Hannover, Německo – 29. 7. 1956, Kilchberg, Švýcarsko), německý filozof a psycholog; stoupenec a propagátor filozofie Friedricha *Nietzscheho. Značnou popularitu získal jako zakladatel vědecké grafologie. Patřil do úzkého kruhu Nietzscheových pokračovatelů, kteří se pohybovali na hranici mezi ezoterními naukami, mystikou, *poezií a psychologickými výzkumy. Skupina se jmenovala *Kosmische Runde* (Kosmický kruh) a pokoušela se oživit mysteriálně náboženské prvky Nietzscheho myšlení.

Klages vypracoval učení o životních formách (*Lebensformen*), které jsou základem kosmického řádu bytí a oduševňují všechny věci. Proti této světové „duši“ stojí duch, odpůrce a opak duševnosti. Duch je představován rozumem, kulturou, institucemi, společností a jejími pravidly. Filozofie má zbavit člověka útlaku ducha a vrátit ho zpět přirozenému oduševnělému prožívání (*Erleben*). Některé momenty Klagesovy filozofie i myšlení Kosmického kruhu přejímal německý nacionální socialismus (*nacismus). (Břetislav Horyna)

klaka (z francouzštiny: *claque*, „klaka; plácnutí pohlavek; papírová klapačka“):

1. skupina předem zorganizovaných návštěvníků veřejného představení nebo shromáždění, zvláště politického, najatá pro potlesk a ovace nebo pro vypískání a dehonestaci. Může být přísně organizovaná a trvalejšího charakteru nebo vzniklá pro účely jedné akce;

2. skupina lidí pomáhajících něco prosadit nebo odsoudit. (Jaroslav Malina)

klan (z keltské velštiny: *clann*, „rodina, kmen“, z angličtiny: *clan*, „rod, kmen; parta táhnoucí za jeden provaz, sebranka“):

1. [antropologie], exogamní unilineární příbuzenská skupina (*exogamie), jejíž členové se hlásí pokrevně k témuž *totemickému předku. Na rozdíl od *rodu, jehož každý člen dokáže přesně identifikovat svůj genealogický vztah vůči společnému předkovi, se klanová sounáležitost odvozuje nikoliv od lidského předka, nýbrž od předka mytického. Klanové příbuzenství je tedy příbuzenstvím ryze kulturním, nikoli biologickým: jedinci jsou si navzájem „bratry“ a „sestrami“ ne proto, že mají společného otce nebo matku, nýbrž proto, že se hlásí k stejnému *totemu; členové klanu se považují za jeho fyzickou součást. Totemický předek není doložen genealogicky, nýbrž myticky. *Mytologie zahrnuje příběhy společného předka, vedle toho ale definuje také vztahy k předkům ostatních klanů a stanoví příslušné zákazy (*tabu). Ne každá rodová organizace vytváří klan. Pro klan však platí stejná pravidla následnosti jako pro rody: přenáší-li se genealogické vztahy mezi generacemi po mateřské linii, jedná se o klan matrilineární (*matrilinearita), přenáší-li se tyto vztahy po otcovské linii, jde o klan patrilineární (*patrilinearita). Klanová organizace není stálá v čase, mění se na základě demografických změn: některé klany zanikají, jiné se dále dělí;

2. kmen, potomstvo, rod;

3. pevně semknuté *společenství lidí utvořené zpravidla na prosazování a hájení vlastních shodných zájmů. (V Irsku a Skotsku se termínem klan označuje sociální skupina, kterou tvoří několik rodin.) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

Klanění tří králů, obrazový motiv oblíbený v *raně křesťanském umění. Vychází z informací synoptických evangelií o *úctě, kterou novorozenému *Kristovi vzdali význační představitelé Orientu, když se mu přišli poklonit. V evangeliích se neudává jejich počet, pouze u Matouše (2, 11) se objevuje zmínka o třech darech, které přinesli – *zlato, *kadidlo a *myrhu. Z toho se vyvinula *verze tří králů doložená ve starokřesťanské *ikonografii a *hagiografii. *Legenda o třech králich se vyvíjela dále a v 5. století byli již rozlišeni svým věkem tak, aby zastupovali tři etapy lidského života a rovněž dostali jména *Kašpar*, *Melichar*, *Baltazar*, jak ukazuje například jejich vyobrazení na mozaice v ravenenské *bazilice San Apollinare Nuovo. (Jaroslav Malina)

Klaproth, Heinrich Julius (9. 10. 1783, Berlín, Německo – 28. 8. 1835, Paříž, Francie), německý orientalista a cestovatel. Od mládí se intenzivně věnoval asijským jazykům; v roce

1802 začal vydávat ve Výmaru *Asiatisches Magazin*. Působil v petrohradské akademii věd a v roce 1805 byl členem poselstva ruského vyslance *knížete Golovkina do Číny. Během návratu prováděl v letech 1807 až 1808 rozsáhlý etnografický a lingvistický průzkum Kavkazu. V roce 1812 odešel do Berlína a o tři roky později do Paříže, kde získal na přímluvu Alexandra von *Humboldta od pruského krále plat a titul profesora asijských jazyků a písemnictví po dobu, jež bude nutná k dokončení jeho děl. V Paříži Klaproth působil až do konce života. (Jaroslav Malina)

klarisky (název odvozen od jména sv. Kláry, *řeholnice „druhého řádu“ františkánů), příslušnice *římskokatolického ženského řádu z duchovního společenství *františkánů. Řád založila mezi lety 1212–1214 Klára z Assisi z podnětu *Františka z Assisi. *Řeholi schválil *papež Inocenc IV. a přepracoval papež Urban IV. v roce 1263. Klarisky se věnují zvláště modlitbě a kontemplaci. (Jaroslav Malina)

klasicismus (z latiny: *classis*, „třída, kvalita; znak dokonalosti“):

1. obecná tendence *kultury a *umění, která staví na *racionalismu a řádu a opírá se – obdobně jako *tradicionalismus – o osvědčené a zavedené tradiční modely a postupy;

2. evropský umělecký směr 17. až 18. století, který v oblasti výtvarného umění a v architektuře a obecně ve slovanské kulturní oblasti přesahuje do 19. století. Myšlenkově vycházel z osvícenské představy *světa jako nadosobního objektivního řádu založeného na *rozumu, z *víry v racionalismus a výchovnou sílu vzdělání. Proti *subjektivismu *baroka a *rokoka oživil v umělecké tvorbě některé zásady antického umění, zejména formální a estetické kvality *řeckého umění, jež tehdy Johann Joachim *Winckelmann (1717–1768) označil za klasické (podnětně působily vykopávky v Herculaneu a *Pompejích). Klasicismus jako umělecký směr navazuje též na *ideály klasické *antiky, *renesance a jejího nejvlivnějšího směru *humanismu, a tím se staví proti základním tendencím a směrům prosazujícím se v barokním umění; s barokním uměním jej ovšem spojuje úsilí o monumentalitu. Od poloviny 18. století, kdy baroko dospívá do své závěrečné, manýristické fáze (rokoko), přejímá vývojovou iniciativu a mění se v kulturní a umělecký sloh. Klasicismus napodobuje antické umění a řídí se přesnými normami a pravidly (normativní estetikou). Klasicistické umění napodobuje *přírodu a současně ji rozumově koriguje (podle přírodních vzorů se vytvářejí normy a právě ty se napodobují). Příroda podle klasicistů je „rozumná“ a uměřená, spoutaná člověkem. Dokládají to zahrady a parky, které jsou oblíbeným prostředím klasicistické přírodní lyriky a námětem tvorby výtvarných umělců. Tento pohled na přírodu se projevuje v koncepci takzvaného francouzského parku, představující přírodu jako architektonicky řešený zahradní prostor.

Pevný řád prosazující se v klasicistickém umění odpovídá pevnému řádu dobové *společnosti – centralizovanému, *absolutistickému *feudalismu. Stejně jako byla rozčleněna společnost, byly i literární styly rozčleněny na vysoké a nízké. Jim odpovídala zpracovávaná témata: vysokým stylem se psaly *tragédie a ódy, nízkým stylem *komedie, bajky, satiry apod. Jednotlivé žánry a styly byly až dogmaticky definovány podle antických modelů. V architektuře byla *asymetrie a hravost baroka nahrazena geometrií a pravoúhlými tvary, kopírovaly se antické *chrámy a *sochy, v *sochařství byl nejpoužívanějším materiálem bílý *mramor.

V *malířství je pro klasicismus typická čistota obrysů, vyvážená kompozice, reliéfová výstavba obrazového prostoru. V *literatuře klasicismus vyšel z renesančního obdivu k antice, dodržoval její principy, napodoboval ji, ale současně i rozvíjel a přetvářel.

Největšími představiteli literárního klasicismu byli ve Francii autoři tragédií Pierre Corneille (1606–1684) a Jean *Racine (1639–1699), autor komedií *Molière (1622–1673), básník Jean de Lafontaine (1621–1685), v Německu se k tomuto směru hlásili Johann Wolfgang *Goethe (1749–1832) a Friedrich Schiller (1759–1805). Vlivnými osobnostmi etapy osvícenského klasicismu byli v Německu zakladatel klasické archeologie Johann

Joachim *Winckelmann (1717–1768), v Anglii filozof John *Locke (1632–1704), ve Francii filozof a spisovatel *Voltaire (1694–1778).

Klasicismus znovu ožívá kolem roku 1900 v neoklasicismu; ve francouzské kulturní oblasti se tato druhá fáze klasicismu nazývá *empír (kromě klasického tvarosloví a tematiky je empír ovlivněn i egyptizující módou plynoucí z výzkumů uskutečněných při napoleonské expedici do Egypta). Klasicismus se prosadil ve všech druzích umění, tedy i v hudbě, kde svého vrcholu dosáhl v dílech Josepha Haydna (1732–1809), Wolfganga Amadea Mozarta (1756–1791), Ludwiga van Beethovena (1770–1827) aj.; z českých autorů vynikli zejména František Xaver Brixl (1732–1771) a Josef Mysliveček (1737–1781). (Jaroslav Malina)

klasicismus, osvícenský, nová *verze *klasicismu, jež vznikla v průběhu 18. století a v druhé polovině 18. století zasáhla do vývoje *umění jako celku a vytvořila světonázorovou základnu pro samostatnou vývojovou etapu evropské kultury. Ve filozofii a vědách odpovídala tato etapa *osvícenství, zejména době působení francouzských *encyklopedistů.

Osvícenský klasicismus v některých druzích *umění, zejména v *architektuře a *malířství, přerůstal do první třetiny 19. století a dostal se do kontextu nového, v té době vznikajícího uměleckého slohu *romantismu. Dlouhodoběji působil také v méně rozvinutých národních kulturách jako jeden z ideových zdrojů národně obrozenského zápasu. (Jaroslav Malina)

klasická archeologie, *archeologie, klasická.

klasická otrokářská demokracie, *demokracie, klasická otrokářská.

klasický (z latiny: *classis*, „třída, kvalita; znak dokonalosti“):

1. dokonalý, osvědčený, příznačný;
2. vztahující se k starým *Řekům a *Římanům;
3. mající za vzor starořecké a starořímské umění a tvořící pod jejich vlivem a vyznačující se snahou o dokonalost, jasnost, řád, *harmonii. (Jaroslav Malina)

klasický sloh, *sloh, klasický.

klasický starověk, *starověk, klasický.

Klasies, řeka v Jihoafrické republice, při jejímž ústí do moře leží *jeskyně s kosterními pozůstatky zřejmě prvních *moderních lidí a *kamennou industrií *středního paleolitu. Obdobná situace je v jeskyni Border Cave. (Jiří A. Svoboda)

klasifikace (z latiny: *classis*, „třída“), třídění, hodnocení, řazení organismů, věcí, jevů atd. podle zvolených kritérií do skupin; termín, používaný ve vědě ve dvou významech:

1. v užším smyslu je to redukování (uvedení) určitého množství *objektů na systém tříd, odpovídající přísným logickým pravidlům dělení objemu pojmů (jednota kritéria, vzájemné vylučování tříd, zahrnutí celého objemu, přiměřenost členění atd.). Tato operace nemá jiný název;

2. v širším významu je to jakékoli seskupování objektů dané množiny podle určitých kritérií (včetně klasifikace v úzkém smyslu a *typologie). Pro tuto proceduru máme však i jiný termín – „seskupování“, „shlukování“, „grupování“. (Jaroslav Malina)

klasifikace, Anglova, anomálie mezičelistních vztahů rozdělená do tří tříd: I. třída Anglova – normookluze, neutrookluze. Meziobukální hrbolek prvního horního moláru okluduje do mezihrbolkové rýhy prvního dolního moláru (tzv. klíč okluze). Horní špičák nakusuje mezi dolní špičák a první premolár (tzv. klíč okluze frontálních zubů). Horní *řezáky jsou ve fyziologickém překusu a předkusu do 2 mm, bukální hrbolky horních premolárů a molárů jsou laterálně ve vztahu k bukálním hrbolkům dolních zubů. II. třída Anglova – distookluze. Meziobukální hrbolek prvního horního moláru okluduje s dolním druhým premolárem a prvním molárem, *hluboký skus. III. třída Anglova – mesiookluze. Dolní *zubní oblouk je posunut mesiálně, mesiobukální hrbolek prvního moláru okluduje s distálním hrbolkem dolního prvního moláru, ve frontálním úseku je *obrácený skus. (Michaela Račanská)

klasifikační pojmy, *pojmy, klasifikační.

klasifikační příbuzní, *příbuzní, klasifikační.

klastogen (z řečtiny: *klaó*, „lámu“), mutagen indukující *chromozomové aberace. (Jiřina Relichová)

klášter (z latiny: *claustrum*, „uzavřené místo; závora, zámek“), veřejnosti uzavřené sídlo řeholní komunity. Princip kláštera je doložen již v *buddhismu (2. polovina 1. tisíciletí př. n. l.), *judaismu a *antice.

Raně křesťanské kláštery vznikaly od 2. poloviny 3. století v Egyptě, ve 4.–5. století se šířily do Palestiny, Malé Asie, Itálie a Irska. V katolické církvi se od 6. století řídily řeholemi Benedikta z Nursie (*benediktini), později byly vytvořeny další řehole. (Řehole sv. Benedikta předpokládala, že každý klášter bude vybaven vším potřebným k životu [vodou, mlýnem, dílnami, sady, školou, knihovnou, *kostelem aj.], aby byl plně soběstačný a mohl čelit tehdejšímu společenskému rozvratu.) Kláštery se staly středisky středověké vzdělanosti (zejména písemnictví), vlastnily i značné pozemky – tzv. klášterní velkostatky. Od konce 18. století se mnohé rušily (zejména za *osvěcenského absolutismu), u nás po roce 1781 v rámci reformy *Josefa II. (1741–1790) (*josefinismus). Pravoslavné kláštery vznikaly v Rusku od 11. století.

Dispozice kláštera byla podmíněna řádovou příslušností a funkcí kláštera: základní dispozicí je kostel s *rajským dvorem, křížovou chodbou (*ambitem) a studnou na jižní straně kostela, dalšími součástmi jsou obvykle *kapitulní síň (*capitulum*), refektář, společná ložnice (dormitář) nebo jednotlivé cely, jídelna (refektář), kuchyně, knihovna, ohřívárna, škola noviců, písařna (*scriptorium*) hospodářské a jiné budovy tvořící klášterní komplex. (František Čapka, Jaroslav Malina)

klatba, nejprísnejší církevní (ale i světský) *trest, vylučuje postiženého z účasti na bohoslužbách, v církevních *úřadech a na církevním životě vůbec; byla často užívána jako prostředek politického nátlaku na *panovníky ze strany *papeže i římského *krále nebo *císaře. Tak tomu bylo například v roce 1176, kdy klatba stihla *knížete Soběslava II. (1128–1180) za devastaci *kostelů při Dunaji, nebo zhruba o století později, kdy si Přemysl Otakar II. (1233–1278) „vysloužil“ klatbu za odpor proti Rudolfovi Habsburskému (1218–1291) jako římskému králi, byl obžalován z porušení lenního slibu a říšský sněm ve Würzburgu na něj v roce 1275 uvalil říšskou klatbu, kterou přesně o rok později sněm v Augsburgu zpřísnil tzv. oberachtem, tj. přímou výzvou k povstání v *českých zemích. Říšskému *achtu se nevyhnul ani Václav II. (1271–1305), když jej na něho v roce 1304 uvalil římský král Albrecht I. Habsburský (1255–1308); důvodem bylo neuposlechnutí výzvy k odstoupení Chebska a Míšně a předání českého *horního regálu říši. V předhusitském a husitském období počet klateb nad Čechy výrazně vzrostl. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Klaus, Václav (19. 6. 1941, Praha), český ekonom, politik, státník, pedagog. V roce 1964 absolvoval obor zahraniční obchod na Obchodní fakultě Vysoké školy ekonomické v Praze; poté zahraniční studia na ISVE (Istituto di Studi per lo Sviluppo Economico) v italské Neapoli (1966) a na Cornellově univerzitě v USA (1969); vědecká aspirantura (1968); habilitace v oboru ekonomie na *Univerzitě Karlově v Praze (1991); profesura pro obor financí na Vysoké škole ekonomické v Praze (1995). Působil jako vědecký pracovník Ekonomického ústavu Československé akademie věd v Praze (1964–1971); odborný pracovník Státní banky Československé v Praze (1971–1986); vědecký pracovník Prognostického ústavu Československé akademie věd v Praze (1987–1989). V roce 1968 založil Klub mladých ekonomů (KMEN), sdružující část pozdějších významných ekonomů, a stal se jeho předsedou. Z Ekonomického ústavu byl pro své *názory propuštěn a poslán „do praxe“. Šestnáct let pracoval na různých místech ve Státní bance československé. Na počátku 80. let využil funkce bankovního vědeckého tajemníka Československé vědeckotechnické společnosti k organizování pravidelných ekonomických seminářů, které trvaly šest let (1980–1985) a na nichž vystupovala řada pozdějších polistopadových tvůrců společenské a

hospodářské reformy i dalších ekonomů a politiků. Úroveň seminářů dokládá dvanáct vydaných sborníků. Celá 70. a 80. léta vedle své bankovní práce intenzivně studoval světovou literaturu a publikoval řadu odborných studií, v nichž polemizoval s oficiálními ekonomy. Po listopadu 1989 se jako politik a státník stal jedním z hlavních tvůrců a představitelů procesu transformace od centrálně řízeného hospodářství a *diktatury k společenskému systému založenému na tržních a demokratických principech: *ministr financí České a Slovenské federativní republiky (1989–1992); místopředseda *vlády ČSFR (1991–1992); předseda vlády České republiky (1992–1997). Od poloviny roku 1990 do konce roku 1992 byl poslancem Sněmovny lidu Federálního shromáždění za *Občanské fórum (od roku 1989 ve vedení Občanského fóra, od října 1990 do února 1991 jeho předseda), později za *Občanskou demokratickou stranu, jejímž byl nejvýznamnějším zakladatelem a předsedou od vzniku v dubnu 1991 do prosince 2002; od roku 1996 poslanec Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky a její předseda v letech 1998 až 2002. Dne 28. února 2003 byl zvolen prezidentem České republiky na pětileté období, *úřadu se oficiálně ujal 7. března 2003; v roce 2008 zvolen prezidentem *republiky na druhé funkční období.

Rozsáhlou badatelskou a publikační činnost zahájil v 60. letech minulého století příspěvky v odborném, vědeckém a kulturním tisku (*Ekonomická revue, Kulturní tvorba, Literární noviny, Politická ekonomie, Tvář, Zítřek* aj.), v 70. letech přibýly přednášky na seminářích a konferencích doma, v Maďarsku a Polsku, v letech 1987–1989 i na řadě západních *univerzit, od listopadu 1989 se staly přednášky intenzivní a trvalou součástí jeho odborných a společenských aktivit. Od roku 1965 byla jeho vědecká práce zaměřena na problematiku makroekonomie, ekonomické rovnováhy, monetární politiky, *inflace, komparace ekonomických systémů a dějin ekonomických teorií. Od druhé poloviny 70. let publikoval ekonometrické, později i obecně ekonomické stati v časopisech *Ekonomicko-matematický obzor, Finance a úvěr, Politická ekonomie* aj. Práce v 80. letech se soustředily do oblastí: ekonometrické modely, obecná makroekonomie, *měnová politika, soudobé ekonomické teorie, komparativní ekonomické systémy. V Prognostickém ústavu se podílel na výzkumném projektu *Souhrnná prognóza Československa do roku 2005*. V 90. letech 20. století a v prvních letech století 21. se soustředil zejména na analýzy ekonomické reformy a hospodářské politiky v transformačním období, zaobíral se i tématy politologickými a sociologickými, jež byly publikovány v našich i zahraničních časopisech (*Communist Economies, European Journal of Political Economy, National Review, Univerzitní noviny – List Masarykovy univerzity a Nadace Universitas Masarykiana, Wirtschaftswissenschaft* aj.) a v řadě knižních monografií; mnohé byly přeloženy do světových jazyků a publikovány v zahraničí. Bibliografie jeho prací dosáhla v současné době několika set položek. Výběr z knižních publikací: *A Road to Market Economy*, 1991; *Nemám rád katastrofické scénáře*, 1991; *O tvář zítřka*, 1991; *Proč jsem konzervativcem?*, 1992; *Rok: málo či mnoho v dějinách země*, 1993; *Česká cesta*, 1994; *Dopočítávání do jedné*, 1995; *Ekonomická teorie a realita transformačních procesů*, 1995; *Mezi minulostí a budoucností: Filozofické a humanologické úvahy a eseje*, 1996; *Renaissance: Rebirth of the Liberty in the Heart of Europe*, 1997; *Obhajoba zapomenutých myšlenek*, 1997; *Jana Klusáková a Václav Klaus rozmlouvají nadoraz o osmi letech ve svobodném státě*, 1998; *Tak pravil Václav Klaus*, 1998; *Proč nejsem sociálním demokratem*, 1998; *Země, kde se již dva roky nevládne*, 1999; *Cesta z pasti*, 1999; *Od opoziční smlouvy k tolerančnímu patentu*, 2000; *Evropa pohledem politika, pohledem ekonoma*, 2001; *Narovinu: Hovory V. K. s Petrem Hájkem nejenom o tom, co bylo, je a bude*, 2001; *Přerušovaný rozhovor*, 2003; *Makroekonomická fakta české transformace*, 2007 (společně s Vladimírem Tomšíkem). Projevy, články, eseje postupně uveřejňuje také v pravidelné řadě – *Rok první: 2003* (2004), *Rok druhý: 2004* (2005), *Rok třetí: 2005* (2006), *Rok čtvrtý: 2006* (2007), *Rok pátý: 2007* (2008), *Rok šestý: 2008* (2009), proslovy a rozhovory v Kanadě a v USA vyšly pod názvem *Celebrating Freedom: His Excellency Václav Klaus, President of*

the Czech Republic, Speaks to Canadians and Americans in November 2004, 2005. Největší diskuzi vyvolávají jeho úvahy o otázkách spojených s integračními snahami v Evropě a s otázkami globálního oteplování: *Evropa Václava Klause*, 2004; *Czym jest europeizm?*, 2008; *Modrá, nikoli zelená planeta. Co je ohroženo: Klima nebo svoboda?*, 2007 (německé vydání 2007, anglické, holandské, polské, ruské a španělské vydání v roce 2008).

Jako třetí prezident na světě (po Richardu Nixonovi a Françoisi Mitterandovi) převzal Václav Klaus 29. září 2005 záštitu nad Národním onkologickým programem (NOP), který vyhlásila Česká onkologická společnost Jana Evangelisty Purkyně pro Českou republiku (3 roky před Usnesením Evropského parlamentu o boji proti rakovině v rozšířené Evropě). Svým podpisem pod NOP se jako hlava státu postavil do čela nesnadného boje proti nádorovým onemocněním a svým postojem vyzval k reálnému následování. Deklaroval při tom osobní zájem o pravidelné hodnocení reálných výsledků NOP v České republice, což následně potvrdil svými návštěvami onkologických pracovišť.

Za své dílo obdržel několik desítek našich a zahraničních prestižních ocenění a čestných doktorátů. Spolupracoval s *Nadací Universitas Masarykiana: články a rozhovory v časopise *Univerzitní noviny*, autor knihy *Mezi minulostí a budoucností: Filozofické a humanologické úvahy a eseje* (3. svazek Edice Heureka Nadace Universitas Masarykiana, 1996). V Edici Osobnosti Nadace Universitas je připravována k vydání biografie *Václav Klaus*. Kontakt: Václav Klaus, prezident republiky, Pražský hrad, 119 08 Praha 1. (Věra Linhartová, Jaroslav Malina)

klauzule (ze středověké latiny: *clausula*, „uzavření; vymezení; pravidlo“):

1. doložka, omezení, podmínka, výhrada k úředním nebo smluvním listinám;
2. rytmické zakončení verše, poloverše nebo ustálené rytmické zakončení prozaického úseku. (Jaroslav Malina)

Klein, Wilhelm (28. 11. 1850, Karánsebes [dnes Caransebes], Maďarsko – 19. 5. 1924, Krassó-Szörény, Maďarsko), rakouský klasický archeolog; od roku 1885 profesor pražské *univerzity a uznávaný autor rekonstrukcí antických soch. Klein byl zčásti vědec, zčásti umělec, což mu umožnilo věnovat se rekonstrukcím antických soch a sousoší, přičemž spolupracoval s českým sochařem Josefem Václavem *Myslbekem, který mu pro práci se sádrovými odlitky dával k dispozici své žáky. Zásadní význam má jeho rekonstrukce sousoší *Athéna a satyra Marsya* od *Myróna z Eleuther (5. století př. n. l.) a idylické helénistické sousoší mladé nymfy a satyra, takzvané *Vyzvání k tanci*, Kéfisodotova *Eiréné s Plútem* v mnichovské Glyptotéce. Vytvořil sbírku sádrových odlitků antických soch, která v jeho době patřila k nejlepším v Evropě. Kleinovy rekonstrukce (včetně *Afrodíty Knidské* [*Afrodíté] a dalších) jsou vystaveny v sádrových odlitcích v Muzeu antické plastiky v Hostinném a v Muzeu antického sochařství a architektury Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Litomyšli.

Jako první archeolog se také pokusil o rekonstrukci individuálních stylů raných mistrů červenofigurového slohu ve studii o Eufroniovi z roku 1879. K této orientaci připojil spis o řeckých vázách se signaturami a takzvané *Nápisy miláčků*, roku 1897 vydal publikaci o *Práxitelovi a ve své poslední monografii z roku 1921 pojednal o takzvaném antickém *rokoku (dekorativním a manýristickém slohu z pozdně helénistického období). (Marie Pardyová)

Kleisthenés (2. polovina 6. století až 5. století př. n. l.), řecký státník a politik; roku 508–507 př. n. l. uskutečnil v Athénách ústavní změny vedoucí k *demokracii. Kleisthenés, vycházející z jedinečného řeckého zaujetí pro *polémos* („zápas, střet, spor“; zde ve smyslu politického úsilí, které je zdrojem pozitivních změn ve vývoji společnosti), učinil základem občanské organizace **démy*, do nichž se zapisoval každý *občan po dosažení zletilosti a jež byly seskupeny vždy v počtu deseti okresů (*trittys*) v oblasti Athén a jejich okolí a dále

v pobřežních a vnitrozemských oblastech. Zastřešující organizací bylo deset *fýl, jež se však nevztahovaly k určitým oblastem, ale každá z nich měla po jedné *trittyi* z každé ze tří skupin.

Tímto opatřením Kleisthenés zajistil jak rovnoměrné zastoupení všech vrstev obyvatelstva, tak i prostor pro vyrovnávání jejich různorodých zájmů a vyhnul se dřívějšímu rodovému i územnímu principu, kde určitá skupina mohla snadno získat převahu. Nové *fýly* byly určující i pro složení rady, dělící se o moc s občanským sněmem, usnášejícím se právě jen o návrzích rady. Tímto opatřením prozíravě projevil nedůvěru k principu absolutní svrchovanosti *lidu a k diktátu většiny, který se zpravidla „zvrhne“ v diktát menšiny. Předznamenal tak nejen *Montesquieovu teorii dělby moci, ale i praktická řešení zakladatelů americké demokracie. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Klementinum, původně dominikánský *konvent na Starém Městě pražském, od roku 1556 hlavní sídlo *jezuitů v *českých zemích. Současný areál byl budován a přestavován od roku 1653 do počátku 18. století, v následujících letech již nebyl výrazněji měněn. Poté co byli jezuité pověřeni správou *Karlovy univerzity, umístili sem roku 1622 její knihovnu, v roce 1722 zde založili astronomickou observatoř. Univerzita využívala Klementinum i po zrušení jezuitského řádu (1773), sídlila zde teologická a filozofická fakulta a nadále také univerzitní knihovna, v jejímž rámci byla roku 1781 založena Národní knihovna, která zde společně se Státní technickou knihovnou sídlí dodnes. (František Čapka)

Klemm, Gustav Friedrich (12. 11. 1802, Chemnitz, Německo – 25/26. 8. 1867, Drážďany, Německo), německý historik, etnolog a archeolog. Anticipoval moderní antropologické pojetí pojmu *kultury – jeho způsob užívání tohoto pojmu k studiu *obyčejů, *zvyků, znalostí a dovedností různých společností v sobě již zrcadlí požadavky rodících se empirických věd; tímto pojetím ovlivnil též britského antropologa Edwarda Burnetta *Tylora, který je považován za vlastního tvůrce moderní globální vědecké definice kultury. Z díla: *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit* (Všeobecné kulturní dějiny lidstva, 10 svazků, 1843–1852), *Allgemeine Culturwissenschaft* (Všeobecná věda o kultuře, 2 svazky, 1854–1855). (Jaroslav Malina)

Klempererová, Helena (11. 4. 1979, Vyškov), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2004 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Analýza funkce mladopaleolitických nástrojů pocházejících z jeskyně Santa Cristina (Verona, Itálie)* (2004), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav *Malina, DrSc. Kontakt: Mgr. Helena Klempererová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: hklempererova@hotmail.com. (Jaroslav Malina)

klenba, nožní, podélné a příčné sklenutí nohy. Všechny kosti nohy jsou seřazeny do dvou podélných řad. **Talus*, **os naviculare*, **ossa cuneiformia*, *metatarzy I.–III. a jejich *články prstů tvoří mediální řadu, laterální řadu tvoří **calcaneus*, **os cuboideum*, IV. a V. metatarz a jejich články prstů. Podkladem oblouku podélné klenby nožní je poloha *kosti hlezenní, která nasedá na dorzální stranu *kosti patní. Tvar *kostí klínových spolu s metatarzy vytváří příčnou klenbu nožní. Podélná i příčná klenba nožní je zabezpečena vazy na plosce nohy a také tahem svalů, především **musculus tibialis anterior*, **musculus tibialis posterior*, **musculus peroneus longus*, a dlouhými *flexory palce a prstů. V důsledku příčné a podélné nožní klenby se nohy opírají o podložku ve třech bodech – proximálně o *tuber calcanei*, distálně o hlavičky prvního a pátého metatarzu. Klenba nožní chrání měkké části chodidla (především cévy a nervy) před jejich poškozením tlakem při stání a podmiňuje pružnost nohy při chůzi. (Ladislava Horáčková)

Kleopatra VII. (69–30 př. n. l.), egyptská královna od roku 51 př. n. l.; poslední panovnice z dynastie Ptolemaiovců (*Egypt, ptolemaiovský). Výrazná osobnost, která se dokázala prosadit ve sporu o následnictví, podle svých schopností chránila *suverenitu

Egypta vůči *Římu tak, že svým vztahem k *Caesarovi a *Marku Antoniovi významně zasáhla i do římské politiky. Po Caesarově smrti podporovala jeho stoupence, zejména Marka Antonia, a spolu s ním usilovala o obnovení původních hranic ptolemaiovské říše z počátku 3. století př. n. l., doby její největší slávy. V námořní bitvě u Aktia roku 31 př. n. l. byli oba spojenci (i milenci) poraženi Octavianem *Augustem a spáchali *sebevraždu. Výsledek této bitvy znamenal vítězství *Římanů a politický vzestup Octaviana. Egypt se stal římskou provincií a Řím naplnil svůj sen o *vládě nad Středomořím. Kleopatra jako jediná mezi egyptskými panovníky z řecké dynastie Ptolemaiovců považovala za užitečné naučit se i jazyk, jímž mluvilo domácí egyptské obyvatelstvo.

Pozdější tradice líčí Kleopatru VII. jako neobyčejně krásnou ženu typu *femme fatale*. Pravdou je, že podle obrazů na mincích byla dost všedního zjevu a měla velký nos. Tyto nedostatky však dokázala kompenzovat svými schopnostmi a možnostmi, jaké jí poskytovalo její výjimečné postavení. (Břetislav Vachala)

klerik (z latiny: *clericus*: „příslušník křesťanské církve, učený člověk“), v *křesťanství označení příslušníka *kléru, toho, jenž dosáhl jednoho ze tří stupňů kněžského *svěcení, jímž se stane služebníkem *Boha a církve a je včleněn do některé místní *církve nebo do osobní prelatury, řeholní *společnosti nebo do společnosti apoštolského života. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

klerika (z latiny: *clērica*, „to, co je vyhrazeno pro církevní hodnostáře“) (též sutana), dlouhý, až po *kotníky sahající černý (může být i bílý, purpurový nebo fialový) šat *duchovních, vepředu zapínaný na knoflíky; na rozdíl od *taláru přiléhá nahoře k tělu. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

klerikalismus (z řečtiny: *klēros*, „los, úděl, povolání“ a latiny: *clericus*, „příslušník křesťanské církve, učený člověk“):

1. prosazování vlivu, zájmů *katolické církve ve *společnosti, *politice, *výchově;
2. pejorativní označení sklonů *duchovenstva zasahovat do záležitostí ležících mimo jeho úzkou, tj. přísně *rituální kompetenci. Teoretické zásady klerikalismu byly vyjádřeny v bule *Unam sanctam* papeže Bonifáce VIII. (asi 1235–1303) v roce 1302, v ní je formulována koncepce papežské moci, jež je nadřazena moci světské. Zasahování církve do záležitostí mimocírkevních (tedy jistý stupeň klerikalismu) však nezbytně plyne z vlastního pojmu církve jakožto obce Boží s jednoznačným úkolem působení na tomto *světě;
3. politické směry a hnutí vycházející z křesťanského *světového názoru a ze sociálního učení církve. Křesťanské (klerikální) politické strany jsou orientovány zejména na *katolickou církev, avšak nejsou její součástí. Rozvoj křesťanských politických stran, zvaných běžně klerikální, nastal zejména po vydání *encyklyky *Rerum novarum* v roce 1891 papežem Lvem XIII. Převážně se jedná o strany *konzervativní se silným akcentem na sociální program. V České republice je takto orientována *Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-ČSL). (Jaroslav Malina)

klérus (z řečtiny: *klēros*, „los, úděl, povolání“ a latiny: *clericus*, „příslušník křesťanské církve; učený člověk“), v počátečním údobí *křesťanství všechn křesťanský *lid, ale již od 3. století n. l. termín označující čekatele na kněžské *svěcení. Dnes římskokatolictví *kněží jako celek, římskokatolické *duchovenstvo uspořádané podle *hierarchie od nejnižšího *diakona, přes kněze až k *biskupovi – pro vstup do této hierarchie byla určena věková i mravnostní pravidla a zásady životního a duchovního režimu. Klérus je tedy tvořen biskupy, kněžími a *jáhny, kteří jsou do svých služeb ustanovováni svěcením a mají v církvi pastýřskou funkci. Tvoří stav v církvi vedle laiků. Někdy je jako samostatný uváděn stav *řeholní, v němž jsou zastoupeni představitelé kléru i laici. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

kleštěnc, *kastrát.

kletba, zlořečení, prokletí; výrok založený na *magii, jehož vyslovením se určitý objekt (osoba, společenství, zvíře, přírodní útvar apod.) stane prokletým – postihne jej neštěstí, zkáza

apod. Vyskytuje se zvláště v *mýtech, *legendách, pověstech, pohádkách; běžně se též užívá pro uvolnění vnitřního napětí (často pomocí vulgarit). V češtině souvisí s termínem *klatba, který však představuje církevní trest *kanonického práva. (Václav Soukup)

klička, esovitá, esovitý tračník, **colon sigmoideum*.

klíční kost, **clavicula*.

klíčotypie, *heliogravura.

klient (z latiny: *cliēns*, „svěřenec, chráněnc, klient“), chráněnc:

1. [historie], ve starém Římě zchudlý *rolník a bezzemek závislý na bohatém vlastníkoví půdy (*patronovi). Později též propuštěný otrok ve vztahu k svému pánovi. Patron poskytoval klientovi právní ochranu, klient podporoval patrona zejména v jeho politických ambicích. Ve středověku politický chráněnc silného *feudála;

2. [právo], zákazník; člověk, který si sjednává za úplatu služby advokáta, lékaře, peněžního ústavu a podobně. (Jaroslav Malina)

klientelismus (z latiny: *clientēla*, „svěřenství [poměr klienta a patrona]; klientela; ochrana; chráněnc“):

1. původně označení vztahu pána (*patrona) a poddaného (klienta), který byl jeho chráněncem, za což mu poskytoval své služby a projevoval svoji oddanost;

2. dnešní označení pro nahrazování obecných (legálních) pravidel ve *veřejné správě vztahy specifické *reciprocity mezi podřízenými a nadřízenými, či mezi politiky, *úředníky a *občany, které jsou v zásadním rozporu s moderním liberálním pojetím *právního státu. Jde tedy o neoficiální systém organizace v *politice založený na protekci, konexích a rozhodnutích „v zákulisí“, uvnitř struktur politické moci. Klientelismus je charakteristický pro systémy od totalitních režimů (*totalitarismus), přes *diktatury až po nevyspělé nebo počínající *demokracie. Dnešní klientelismus lze chápat jako vztah, kde veřejné činitele a zájemce o státní zakázky spojuje společný osobní prospěch, takže se navzájem chrání, nebo z nabízené a přijímané ochrany mají (finanční) prospěch. Klientelismus je *variantou korupce. (Jaroslav Malina)

klihotypie, *světlotisk.

klima (z řečtiny: *klimein*, „sklánět se“), podnebí, dlouhodobý charakteristický cyklický (ve větším měřítku, zejména roční) režim *počasí na určitém místě zemského povrchu, podmíněný energetickou bilancí, cirkulací atmosféry, místním utvářením zemského povrchu a dnes i člověkem. Podnebí lze charakterizovat pomocí statisticky hodnocených meteorologických dat, základními jsou průměry teploty vzduchu a průměrné úhrny srážek. Podle fyzikálních *zákonitostí tvorby podnebí v různě velkých prostorech lze rozlišovat makroklima, mezoklima a *mikroklima.

Makroklimatem rozumíme podnebí rozsáhlých oblastí, klimatických pásů (pásem, zón), jakými jsou pás tropický, subtropický, mírných šířek a polární (arktický a antarktický), které jsou charakteristické hodnotami základních klimatických prvků (teplota, srážky, sluneční svit) a podmiňují výskyt a rozšíření rostlin, živočichů a typů jejich základních formací (například *tajga, *les, tropický deštný). Určujícími faktory makroklimatu jsou zejména zeměpisná šířka, poloha oblastí vzhledem k ploše pevniny a moří, poloha vzhledem k velkým pohořím apod.

Mezoklima (lokální klima, topoklima) je podnebí menších geografických celků, kdy hlavním modulujícím faktorem je především utváření reliéfu, jako jsou říční údolí, horské hřebeny, horské svahy, menší ostrovy apod.

Mikroklima se pak vztahuje ještě na menší celky zemského povrchu, nebo na specifické klima uvnitř vegetačních formací (například mikroklima tajgy, *listnatého opadavého lesa, tropického deštného lesa, *louky, *savany apod.), půdní mikroklima, mikroklima pod *oděvem (v prostoru mezi povrchem těla a oděvem). Dále můžeme rozlišovat i klima *měst,

klima uzavřených prostor (kryptoklima), jako jsou budovy, místnosti, stáje, výrobní provozy, nemocniční pokoje, operační sály, sportovní haly. (Petr Bureš)

Klíma, Bohuslav (26. 3. 1925, Drahotuše – 6. 2. 2000, Brno), český archeolog; vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně a docent *Masarykovy univerzity. Prováděl archeologické výzkumy paleolitických nalezišť v *Dolních Věstonicích a v *Pavlově pod Pavlovskými vrchy, v Moravském krasu, v *Předmostí u Přerova, v *Ostravě-Petřkovicích a na dalších lokalitách. Zaměřil se především na *gravettien, resp. pavlovien, jehož náplň vypracoval.

Svémi výzkumy významně přispěl zejména k poznání struktury mladopaleolitických sídlišť, kamenné industrie, počátků umělecké tvorby i antropologie mladopaleolitických populací v českých zemích i v celosvětovém měřítku. Z díla: Pavlovien a jeho vztahy ve střední Evropě (*Archeologické rozhledy*, 1967); *Dolní Věstonice, tábořiště lovců mamutů* (1983); *Der pleistozäne Mensch aus Dolní Věstonice* (Pleistocenní člověk z Dolních Věstonic, *Památky archeologické*, 1990); *Lovci mamutů z Předmostí* (1990); *Dolní Věstonice II: Ein Mammutjägerplatz und seine Bestattungen* (Dolní Věstonice II: Stanice lovců mamutů a její pohřby, 1995). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Klíma, Ivan (14. 9. 1931, Praha), český prozaik, dramatik a publicista. V rané tvorbě byl ovlivněn existencialistickou prózou (Franz *Kafka) a absurdní literaturou, v jeho pozdějších pracích se však postupně prosadily postupy a prostředky tradiční prózy. Klímovou základní námětovou oblastí se stala *láska, to znamená hodnota vzdorující destrukci a zmaru. Tato tvůrčí orientace byla natolik výrazná, že se prosadila v nejvyšším obsahovém plánu jeho prozaických děl – v názvu povídkového triptychu *Milenci na jednu noc* (1964) a *Milenci na jeden den* (1970, vydání skartováno), v názvu románu *Milostné léto* (1972, německy), povídkové sbírky *Moje první lásky* (1985) i románu *Láska a smetí* (Londýn 1988, Praha 1990). Děj románu *Láska a smetí* spadá do doby *normalizace. Diskriminační praktiky totalitního režimu ani společenská situace v okupovaném státě nepředstavují námět díla, jsou pouze pozadí, které otevírá obecný lidský problém procházející napříč dějinami: střet nevypočitatelné, pudové lásky se společenskými *konvencemi, pocitem zodpovědnosti a svědomím. Román nese řadu autobiografických prvků. Hlavním hrdinou a také vypravěčem románu je pražský disidentský spisovatel, který ztratil možnost působit v oblasti kultury.

Obdobné zkušenosti měl Ivan Klíma v letech 1969 až 1989, kdy žil v Československu, ale svá díla mohl zveřejňovat pouze v *samizdatu nebo v zahraničních nakladatelstvích. Součástí vypravěčského partu spisovatele z románu *Láska a smetí* jsou další známé okolnosti Klímova občanského života: protektorátní pobyt v terezínském *ghettu nebo univerzitní působení ve Spojených státech amerických. Název románu je symbolický, vyjadřuje nejen pouze fakt, že se šťastně ženatý, sedmačtyřicetiletý hlavní hrdina zamiloval do jiné ženy a že se v současné době žije jako pouliční metař, ale i skutečnost, že láska a smetí, které lidé produkují, představují složité podmíněné životní protipóly. „Smetí“ ničí „lásku“ a rovněž „láska“ za jistých okolností otravuje a ničí harmonický život člověka. (Jiří Pavelka)

Klíma, Ladislav (22. 8. 1878, Domažlice – 19. 4. 1928, Praha), český myslitel a spisovatel. Byl ovlivněn gnozeologickým *skepticismem, schopenhauerovským *pesimismem, Nietzscheovými etickými *názory a *dekadentní estetikou. Vybudoval si krajně subjektivistický obraz světa na principech grotesknosti, *morbidity, absurdity a *paradoxu. Ve svých filozofických pracích (*Svět jako vědomí a nic*, 1904 aj.) užívá prostředků krásné literatury, zatímco jeho literární díla se dostávají do *kontextu filozofické eseistiky (román *Utrpení knížete Sternenhocha*, 1928). (Jaroslav Malina)

klimakterium (z řečtiny: *klimax*, „vyvrcholení“), přechod, *menopauza. Období života ženy, v němž postupně vyhasíná aktivita ženských pohlavních orgánů a v němž dochází k výrazným hormonálním změnám, které jsou doprovázeny poklesem tvorby *pohlavních hormonů. Ve *vaječnicích postupně přestávají uzrávat vajíčka, menstruační krvácení se stává

nepravidelným, až zcela ustane (menopauza), žena přestává být plodnou. Klimakterium nastává zhruba mezi 45. až 55. rokem ženy, ale existují značné výjimky. K předčasnému klimakteriu dochází též po chirurgickém odnětí obou *vaječnicků. Jako „mužské klimakterium“ se označuje stav snížené tvorby *testosteronu, který nastává asi u desetiny mužů po 55. roce věku. (Jaroslav Zvěřina)

klimatická zóna, *klíma.

klimatické pásmo, *klíma.

klimatický pás, *klíma.

klimax (z řečtiny: *klimax*, „vyvrcholení“):

1. absolutní vrchol, nejvyšší dosažitelná či dosažená úroveň;
2. [biologie], vrcholové stadium sledu po sobě následujících rostlinných společenstev v příslušné biocenóze; vrcholová fáze vývoje organismu nebo přemnožení populace;
3. [antropologie, archeologie aj.], vrcholné stadium vývoje kultury, po němž následuje úpadek;
4. [literatura], řečnická figura tvořená řadou výrazů nebo slovních spojení blízkého významu vyjadřujících jeho postupné stupňování, zesilování. (Jaroslav Malina)

Klimt, Gustav (14. 7. 1862, Baumgarten, Rakousko – 6. 2. 1918, Vídeň, Rakousko), rakouský malíř, grafik a kreslíř; významný představitel evropské *secese a *symbolismu, spoluzakladatel Vídeňské secese. Zpočátku byl ovlivněn ornamentálním dekorativismem, později i egyptským uměním a byzantskými mozaikami. Když však byla roku 1897 založena Wiener Sezession a začal vycházet časopis *Ver Sacrum*, odpoutal se od akademické tradice a dospěl k svébytné *variantě secesního stylu: příznačná je dokonalá kresba, převádějící objemy do plošné zkratky, a jemné barevné polotóny kombinované se stříbrem a zlatem.

Námětově se jeho *malba, *grafika (*autotypie, *litografie) a kresba soustřeďuje zejména na erotické vyzařování ženy v jeho heterosexuálním i homosexuálním projevu (*Vodní hadi I [Přítelkyně]*, 1904/1907; *Vodní hadi II*, 1904/1907; *Polibek*, 1907/1908; *Půlakt sedící se zavřenýma očima*, 1913 aj.) zesílené mnohdy tajuplnou atmosférou a ornamentální kresebnou formou i výběrem z historie proslulých *femme fatale*, pojednaných však novým způsobem, odlišným od pojetí renesančních nebo barokních mistrů. Například téma *Holofernes a Judita zachytil Klimt na dvou obrazech *Judita I* (1901) a *Judita II* (1909): na obou je nezbytný *atribut v podobě Holofernovy uťaté hlavy, avšak Judita je kráska (v prvním případě rozkošnický přivírající oči), přitažlivá, nebezpečná a jaksi nadosobní; *Danau* (*Zeus a Danae) (kolem roku 1907/1908) pojal jako nádherný do sebe se choulící ženský *akt se zavřenýma očima láskyplně přijímající Dia v podobě zlatého deště.

Klimt (podobně jako Egon *Schiele [1890–1918] a další malíři) touto linií své tvorby reagoval na dobově živé téma ženské role a s ní spojené téma *sexuality, které bylo typické pro tehdejší dobu pnutí mezi potlačováním sexuality na jedné straně a její emancipací na straně druhé. Interpretace a zobrazení ženy jako *femme fatale*, vyznačující se všepohlcující sexualitou, i ženy jako nesamostatné, bezduché součásti dekorace nebyla náhodná. Epochu přelomu století provázelo veliké znejistění a krize *identity. Tehdejší císařská Vídeň prožívala tuto situaci snad ještě intenzivněji než jiné evropské metropole také díky vlivným teoriím psychiatra Sigmunda *Freuda (1856–1939) nebo filozofa Otty *Weiningera (1880–1903). (Jaroslav Malina)

klín [archeologie], tradiční, spíše jen pomocný název *nástroje v rámci *kamenné broušené industrie, vyznačujícího se nepřiliš ostrým úhlem *břitu a absencí průvrtu. Název zastírá jeho skutečnou funkci: podle analýzy *pracovních stop (*trasologie) na břitu sloužil nejspíše k opracování dřeva (například jako *dláto nebo *teslice). (Karel Sklenář)

klín, pěstní (anglicky: *handaxe*, francouzsky: *coup de poing*, německy: *Faustkeil*) [archeologie], *nástroj v rámci *kamenné štípané industrie, který byl vyráběn oboustranným objevením výchozího kusu kamenné *suroviny do charakteristických mandlovitých, oválných

či dvouhrotých tvarů; vyskytuje se v různých kulturách *starého paleolitu a *středního paleolitu, typický je zejména pro *acheuléen.

Pěstní klíny nejen dobře sloužily svému účelu, ale většinou byly také velice vzhledné. Mnohé z nich mají tak estetický a dokonalý tvar, že nám dnes připadají spíše jako působivá sochařská díla, než jako všední nástroj či zbraň. Oproti jednoduchému *sekáči byla výroba pěstního klínu materiálově i časově náročnější. Nejpěknější pěstní klíny vznikaly ze štěpných druhů kamene – *pazourku, *rohovce nebo *obsidiánu. Pazourkový pěstní klín estetického acheulského typu o hmotnosti asi 700 gramů vyštípal experimentátor za 30 minut. Anglický experimentální archeolog Mark Holland Newcomer, který se věnoval výrobě kamenných pěstních klínů dlouhodobě, dokázal jednu repliku zhotovit i za 15 minut. Postupoval tak, že nejprve zhruba otloukl křemencovým *otloukačem (přítloukačem) pazourkové jádro do oválného tvaru, čímž obvykle odpadlo 10–20 úštěpů. Pak odštípal z polotovaru těžší paličí (z jeleního parohu) dalších 10–20 tenkých úštěpů. Dosáhl tím zploštění celého kusu a vytvoření hrotu. Nakonec z tohoto artefaktu oštípal parohovou paličkou 15–30 malých, tenkých úštěpů a pěstní klín byl hotov. Vedle těchto 35–70 úštěpů, z nichž některé by se daly po drobné úpravě použít k řezání masa, oškrabávání kůže a dalším činnostem, se kolem dokončeného pěstního klínu nahromadilo množství drobných pazourkových úštěpků, šupinek a třísek – u každého výrobku kolem čtyř až pěti tisíc. Při jednom experimentu mělo původní jádro hmotnost 2948 gramů a výsledný pěstní klín byl těžký 230 gramů. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Klinefelterův syndrom, *syndrom, Klinefelterův.

Klinger, Max (18. 2. 1857, Lipsko, Německo – 5. 7. 1920, Großjena u Naumburgu, Německo), německý malíř, grafik a sochař; významný představitel *symbolismu a předchůdce *secese. Klingerovo dílo prostupuje tematika ženy. Roku 1881 vytvořil cyklus *Parafraze na nálezkou rukavičky*. Tato proslulá řada je ukázkou metody jeho vyjadřování. Mladý muž při jízdě na kolečkových bruslích zvedne dámskou rukavičku. Bezvýznamná událost se v jeho psychice promění v erotický zážitek, rukavička jako *fetiš zastoupí ženu. Základním tématem Klingerových grafických cyklů je utrpení a neodvratně tragický osud pokorné milující ženy, vydané všanc touhám a chtíčům muže: *Dramata*, 1883; *Život*, 1883; *Láska*, 1887; *Amor a Psyché*, 1890; *Eva a budoucnost*, 1890; *Satan*, 1916. (Jaroslav Malina)

klinická antropologie, *antropologie, klinická.

klínopis, *písmo, klínové.

klínová kost, **os sphenoidale* (kost *neurokrania).

klínová střední kost, **os cuneiforme intermedium* (kost nohy).

klínová vnější kost, **os cuneiforme laterale* (kost nohy).

klínová vnitřní kost, **os cuneiforme mediale* (kost nohy).

klínové písmo, *písmo, klínové.

klitoridektomie (z řečtiny: *klitoris*, „poštěváček“, *e-*, *ex-*, „z, ven“ a *temnó*, „řežu, sekám“), *ženská obřízka; spočívá v operativním odstranění konce *klitorisu (poštěváčku), radikálnější formy však zahrnují odstranění celého klitorisu i části **labia minora*. Ženskou obřízku praktikují zejména africké kultury. U některých etnických skupin v Somálsku následuje po odstranění poštěváčku (operace je zpravidla pokládána za *obřad očisty před vstupem do *manželství) svorkování nebo sešití **labia majora*, přičemž se ponechá pouze malý otvor pro odchod moči a menstruační krve. Tato operace se nazývá **infibulace*. Součástí manželského obřadu je částečné znovuootevření *vagin novomanželem, takže pohlavní styk lze provádět vcelku normálně. Teprve když se přiblíží doba porodu, je *pochva plně otevřena, ale jakmile se žena z porodu zotaví, dochází opět k *aktu infibulace.

V některých oblastech nativní Austrálie a Afriky jsou mladé ženy nuceny podrobit se chirurgickému rozšíření vaginálního otvoru či protřetí *panenské blány (**hymen*), aby byla dívka náležitě připravena k snubnosti. Některé skupiny *Austrálců odírají vnitřní stěny vagin

dívce, jež dosud nedostaly menstruaci, dokud nedojde ke krvácení, o němž se předpokládá, že přinese *menarché. Připomíná se tím *introcize jako určitý protipól infibulace: je umělým rozšiřováním (dívčí) vaginy, v nativní Austrálii například *bumerangem. V *bibli není ženská obřízka zmíněna a odporuje jejímu duchu – ve *Starém zákonu je vysloven zákaz jakéhokoli deformujícího zásahu na *člověku (Lv 21,17–21; 22,22–24; Dt 23,1); v jiných *civilizacích *Předního východu se ženská obřízka prakticovala zřejmě zřídka, nejspíše jen u žen v *harémech, a to s cílem pojistit ženinu věrnost ztížením, až znemožněním *orgasmu. (Viz též *modifikace/adjustace, genitální, *obřízka.) (Jaroslav Malina, František Vrhel)

klitoris (z řečtiny: *klitoris*, „poštěváček“), poštěváček, erogenní zóna ženy. (Jaroslav Zvěřina)

kloaka (z latiny: *cloaca*, „stoka, kanál“):

1. společné vyústění trávicí trubice, orgánů močových a pohlavních u některých živočichů;
2. kanál odvádějící hnis ze zánětlivého ložiska. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

klon, jedinec či soubor *buněk vzniklých v důsledku *klonování.

klonické stahy, *stahy, klonické.

klonování (z řečtiny: *klón*, „větev, výhonek“), vytváření geneticky shodných organismů, buněk nebo částí *DNA. (Jiřina Relichová)

Klose, Daniel (3. 9. 1973, Opava), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1988–1992 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti, obor kamenosochařství v ateliéru Jiřího Habarty a v letech 1992–1998 Fakultu výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně, obor sochařství v ateliéru Vladimíra *Preclíka. Je zakládajícím členem skupiny NATE (1996).

Od roku 1998 se jako sochař ve svobodném povolání zabývá volnou tvorbou v různých materiálech a věnuje se restaurování starých sochařských děl. (Jaroslav Malina)

kloub, *articulatio.

kloub kosti hráškové, *articulatio ossis pisiformis.

kloub, akromioklavikulární, *articulatio acromioclavicularis.

kloub, atlantoaxiální, *articulatio atlantoaxialis.

kloub, atlantoaxiální laterální, *articulatio atlantoaxialis lateralis.

kloub, atlantoaxiální mediánní, *articulatio atlantoaxialis mediana.

kloub, atlantookcipitální, *articulatio atlantooccipitalis.

kloub, čelistní, *articulatio temporomandibularis.

kloub, elipsoidní (vejčitý), název odvozený podle tvaru styčných plošek. Kloubní hlavice má tvar elipsoidu, pohyblivost v kloubu je možná podle dvou os (například u *kloubu radiokarpálního lze provést dvojici pohybů – *flexi, *extenzi a *pronaci, *supinaci). (Ladislava Horáčková)

kloub, elipsovité, *articulatio ellipsoidea.

kloub, hlezenní, *articulatio talocruralis.

kloub, humeroradiální, *articulatio humeroradialis.

kloub, humeroulnární, *articulatio humeroulnaris.

kloub, Chopartův, *articulatio tarsi transversa, je klinické označení pro kloubní šterbinu mezi *kostí hlezenní a *kostí loďkovitou a *kostí patní a *kostí krychlovou. Hlavním vazem Chopartova kloubu je *ligamentum bifurcatum. V kloubu se provádí v indikovaných případech *exartikulace chodidla. (Ladislava Horáčková)

kloub, jednoduchý, *articulatio simplex.

kloub, kalkaneokuboidní, *articulatio calcaneocuboidea.

kloub, karpometakarpální palcový, *articulatio carpometacarpalis pollicis.

kloub, kladkový, název odvozený podle tvaru styčných plošek. Kloub kladkový má jednu styčnou plochu ve tvaru kladky a proti ní vyvstává na druhé *kosti hrana, pohyblivost v kloubu je možná podle jedné osy (například v *kloubu humeroulnárním lze provést pouze *flexi a *extenzi). (Ladislava Horáčková)

kloub, kolenní, **articulatio genus*.

kloub, kolový, **articulatio trochoidea*.

kloub, křížokyčelní, **articulatio sacroiliaca*.

kloub, kulový, **articulatio spheroidea*.

kloub, kuneokuboidní, **articulatio cuneocuboidea*.

kloub, kuneonavikulární, **articulatio cuneonavicularis*.

kloub, kyčelní, **articulatio coxae*.

kloub, Lisfrankův, představuje kloubní linii **articulationes tarsometatarsales* a **articulationes intermetatarsales*. Jde o příčnou řadu pevných kloubních spojení, která jsou zapojená do pérovacích pohybů nohy, účastní se malých pasivních pohybů při změně zátěže nohy. Podélné a příčné vazy zesilují kloubní spojení ze strany dorzální, plantární i mezi jednotlivými kostmi. (Ladislava Horáčková)

kloub, loketní, **articulatio cubiti*.

kloub, mediokarpální, **articulatio mediocarpalis*.

kloub, plochý, **articulatio plana*.

kloub, radiokarpální, **articulatio radiocarpalis*.

kloub, radioulnární distální, **articulatio radioulnaris distalis*.

kloub, radioulnární proximální, **articulatio radioulnaris proximalis*.

kloub, ramenní, **articulatio humeri*.

kloub, sedlový, **articulatio sellaris*.

kloub, složený, **articulatio composita*.

kloub, sternoklavikulární, **articulatio sternoclavicularis*.

kloub, šarnýrový (kloub podobný dveřnímu pantu, **ginglymus*), jeden z typů *kloubu válcového, kdy je rotační osa kolmá na podélnou osu kosti. Pohyblivost v kloubu je tedy možná podle jedné osy (ve smyslu ohnutí a natažení), například kloubní spojení mezi články prstů. (Ladislava Horáčková)

kloub, talokalkaneonavikulární, **articulatio talocalcaneonavicularis*.

kloub, tibiofibulární, **articulatio tibiofibularis*.

kloub, válcový, **articulatio cylindrica*.

kloub, zánártní dolní, **articulatio subtalaris*.

kloub, zánártní horní, **articulatio talocruralis*.

kloub, zápěstní, **articulatio radiocarpalis*.

kloubní, **articulatio*.

kloubní cesta přenosu žvýkací síly, *cesta přenosu žvýkací síly, kloubní.

kloubní myšky, **myšky*, kloubní.

klouby hrtanu, **articulationes laryngis*.

klouby (ruky a nohy), interfalangové, **articulationes interphalangeales (manus et pedis)*.

klouby, Charcotovy, těžké poškození větších kloubů, které vzniká jejich přetěžováním při porušeném vnímání bolesti. Vyskytuje se u některých nervových poruch, například u *neurosyfilis. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

klouby, interchondrální, **articulationes interchondrales*.

klouby, interkarpální, **articulationes intercarpales*.

klouby, intermetakarpální, **articulationes intermetacarpales*.

klouby, intermetatarzální, **articulationes intermetatarsales*.

klouby, intervertebrální, **articulationes intervertebrales*.

klouby, karpometakarpální, *articulationes carpometacarpales.

klouby, kostochondrální, *articulationes costochondrales.

klouby, kostotransverzální, *articulationes costotransversariae.

klouby, kostovertebrální, *articulationes costovertebrales.

klouby, metakarpofalangové, *articulationes metacarpophalangeales.

klouby, metatarzofalangové, *articulationes metatarsophalangeales.

klouby, sternokostální, *articulationes sternocostales.

klouby, tarzometatarzální, *articulationes tarsometatarsales.

Klouček, Celestýn (Celda, 6. 12. 1855, Senomlaty u Rakovníka – 14. 10. 1935, Praha), český sochař, dekoratér a paleontolog; profesor na Uměleckoprůmyslové škole v Praze. Absolvent berlínské Akademie výtvarného umění (studium v berlínském ateliéru německého sochaře a malíře Otty Lessinga [1846–1912] pro dekorativní skulpturu a odvětví uměleckého průmyslu) a Uměleckoprůmyslové školy ve Vídni.

Charakteristický prvek jeho tvorby představovali putti (nahá dětská postava podobná andělu), zvaní kloučci, festony (plastická výzdoba v podobě polovence nebo závěsu), girlandy (plastická výzdoba v podobě věnce) a jiné rostlinné a ornamentální motivy. K jeho pražským realizacím náleží výzdoba portálů a fasád Walterova paláce (Voršilská č. p. 140, 1892), Živnostenské banky (dříve Zemská banka, Na Příkopě č. p. 858, 1894–1896) nebo Pražské úvěrní banky (ulice 28. října č. p. 337, 1902). (Barbora Půtová)

klouzavé pomocné body, *body, klouzavé pomocné.

Kluckhohn, Clyde Kay Maben (11. 1. 1905, Le Mars, Iowa, USA – 29. 7. 1960, Santa Fe, New Mexico, USA), americký antropolog. Terénní výzkumy, etnopsychologicky orientované a zaměřené na *socializaci, *sociální kontrolu a kulturní hodnoty, prováděl zejména u *indiánského kmene *Navahů; přispěl jimi k rozvoji školy *osobnost a kultura, k prosazení *konfiguracionismu a problematiky transkulturní komparace a *univerzálních kategorií kultury jako důležitého antropologického tématu. Z díla: *Mirror for Man* (Zrcadlo pro člověka, 1949), *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* (Kultura: Kritický přehled koncepcí a definic, 1952, spoluautor Alfred *Kroeber, česky: *Kritický nástin systémů a definic kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko, 1969–1970, 2 sv.). (Jaroslav Malina)

Klytaiméstra, *Klytaimnéstra.

Klytaimnéstra (Klytaiméstra), dcera spartského *krále *Tyndarea a *Lédy, sestra *Heleny a *Dioskúrů. Byla provdána za mykénského vládce *Agamemnóna a žila s ním až do doby, kdy *Řekové rozpoutali *trójskou válku a její manžel se stal hlavním velitelem. Roztržku mezi manžely způsobila i skutečnost, že Agamemnón pro zdar začátku *války nechal obětovat jejich dceru *Ífigeneiu. Za dlouhé nepřítomnosti svého muže se sblížila s jeho bratrancem *Aigisthem, a když se Agamemnón konečně vrátil domů, společně ho zabili. Tím se rozpoutala další série zločinů v pokolení Átreovců, protože Agamemnónův syn Orestés se za podpory své sestry Élektry a přítele Pylada pomstil své matce i Aigisthovi. Byl však pronásledován výčitkami *svědomí v podobě strašných bohyň pomsty *Erínyí. Aby se očistil, vydal se na radu *Apollóna na nebezpečnou plavbu po Černém moři do Tauridy na dnešním Krymu. Zde ho zachránila Artemidina kněžka, v níž poznal svou sestru Ífigeneiu. Spolu uprchli a vrátili se do Řecka. V *Attice Ífigeneia založila Artemidin *kult v Braurónu a stala se tam kněžkou. Orestés byl konečně očištěn a rod Átreovců se tak zbavil své dědičné kletby. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

kmen (řecky: *φύλε*, z latinského *tribūs* pak vychází francouzský termín *tribu* a anglický *tribe*):

1. [antropologie, etnografie], jednotka politické *integrace založená *primárně na principu příbuzenství, bez centralizované *vlády a socioekonomické stratifikace. Obvykle jde o etnicky jednotné *společenství, jehož příslušníci se hlásí k společnému původu. Tento typ společenského uspořádání a politické organizace je typický pro pastevecké a zemědělské

*společnosti, které se nacházejí na evolučním kontinuu mezi jednoduchými lovecko-sběračskými skupinami (*tlupami) a socioekonomicky stratifikovanými *státy. Málokterý antropologický termín je natolik proměnlivý jako „kmen“. Kmen označuje specifickou sociální a politickou organizaci, která kdysi, před vznikem státu, existovala u všech *indoevropských etnik. Skládala se z menších částí, jako byly *genos* a *frátria* (*frátrie) u *Řeků, *gens a *cūria* u *Římanů. Všechny tyto termíny spojovaly příbuzenské organizace s politickými *institucemi. Antropologové nepovažují kmenovou organizaci za vývojově nezbytnou a obecnou, americký antropolog Morton H. Fried (1923–1986) v ní dokonce vidí slepou uličku vývoje lidstva. Existenci kmene v systémech politické organizace v Africe, Americe, Asii a *Oceánii považují někteří politikové *třetího světa za retardující činitel v soudobém politickém vývoji tamějších států. Americký psycholog Burrhus Frederic *Skinner prohlásil za neštěstí, že tribalismus se stal synonymem primitivismu a *tradicionalismu. (Viz též *typy sociální a politické organizace společnosti.); (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

2. [biologie], základní kategorie hierarchické klasifikace organismů, vyšší než *třída a nižší než říše. Příslušníci určitého kmene jsou vždy charakterizováni znaky odlišnými od příslušníků jiných kmenů. Jako kmen se označují většinou velké taxonomické jednotky. Několik kmenů tvoří říši, zatímco každý kmen se skládá z jedné až několika tříd.

Fylogenetická *systematika (*kladistika), převládající směr současné klasifikace organismů, nevystačí s tradiční *hierarchií *taxonů, jejíž základy položil švédský botanik Carl von *Linné v 18. století. Z *kladogramů lze sice hierarchickou pozici jednotlivých taxonů odvodit, ale počet kategorií, které by bylo nutno zavést, je příliš vysoký – například mezi „řád“ primátů (Primates) a „nadřád“ placentálové (Placentalia) patří ještě dvě dobře zdůvodněné monofyletické skupiny, Euarchontoglires a Boreoeutheria. Proto se v moderních systémech živočichů, zejména obratlovců, kategorie vyšší než čeleď často vůbec nezmiňují. Tyto nedostatky tradiční linnéovské klasifikace se snaží řešit nedávno navržený Mezinárodní kód fylogenetické nomenklatury (*International Code of Phylogenetic Nomenclature*, zkráceně *PhyloCode*). Jeho pravidla však dosud nejsou ustálená a kód sám je poněkud kontroverzní a počet jeho zastánců omezený.

V tomto slovníku je zařazení *člověka do systému provedeno již podle fylogenetické systematiky, ale s ponecháním tradičních kategorií; jen tam, kde nevystačují, jsou příslušné taxony označeny jako „linie“ nebo „skupina“. (Jiří Gaisler);

3. [botanika], dřevnatý, zpravidla nevětvený stonek dřeviny, nahoře rozložený v korunu z větví; (Petr Bureš)

4. [genetika, medicína], *inbrední nebo outbrední *linie laboratorních živočichů (srov. *myš, laboratorní; *potkan). Za inbrední je považován kmen křížený nejméně 20 generací systémem bratr-sestra. (Miloš Macholán)

kmen, mozkový, **truncus encephalicus*.

kmen, tělní, část lidského těla, která sestává z hlavy – **caput*, krku – **collum* (jehož dorzální část se nazývá šíje – **nucha*) a *trupu – **truncus*. (Ladislava Horáčková)

kmenová buňka, *buňka, kmenová.

kmenová rodina, *rodina, kmenová.

kmenový svaz, *svaz, kmenový.

kmeny, izraelské, kmeny, z nichž se skládal Izrael; odvozovány podle *Tóry od dvanácti synů praotce *Jákoba, zvaného též *Izrael: Rúben, Šimeón, Lévi, *Juda, Isachar, Zabulón, Josef, Benjamín, Dan, Neftalí, Gád a Ašer. Kmeny měly rozděleno území Palestiny, pouze Lévijci byli rozptýleni mezi ostatními a konali duchovní službu. (Jaroslav Malina)

kmotřička, *smrtka.

knecht (z němčiny: *Knecht*, der, „čeledín, pacholek; sluha, služebník; otrok“), ve středověkém Německu bojovník ve službách *šlechty, od 16. století obecné označení příslušníka vojenského stavu. (František Čapka)

kněz, v některých *náboženstvích osoba zajišťující spojení mezi duchovním *světem a pozemskou oblastí; osoba zmocněná k zvláštním úkonům v *kontextu ritu dané náboženské *společnosti. Charakteristickými úkony jsou *oběť a *žehnání. Starozákonní kněží obstarávali *kult v jeruzalémském *chrámu. V *křesťanství je kněz v plném smyslu *Ježíš Kristus. Jeho kněžské poslání se přenáší na *církve (všeobecné kněžství) a v ní na *biskupy a *presbytery (služebné kněžství).

Na starém *Předním východě se kněžská funkce většinou prolíná s vladařskou, takže vzniká *sakrální *království, v němž je nejpřednější místo při styku s *bohy vyhrazeno vladaři. Ten může být přímo vtělením říšského boha, jako je to v *Egyptě, nebo jeho zplnomocněncem a pověřencem, jako je to v *Mezopotámii a u západních *Semitů. Odchylné stanovisko zastává *Izrael, v němž je alespoň podle instrukcí *Starého zákona vladařská a kněžská funkce striktně rozdělena a její směřování se považuje za velký *hřích. Tím izraelský *král už není zjevovatelem božských *zákonů, nýbrž je jim podřazen jako kterýkoli jiný Izraelec. Tak je odloučení vladařské a kněžské funkce významným krokem vpřed směrem k *rovnosti všech před zákonem a k podřízení vladaře pod obecné etické normy.

Těžiště činnosti kněží záleží především v obětech, ve věštách a v tom, že účinkují v kultickém *dramatu, které zpodobňuje a zpřítomňuje mytické děje a tak obnovuje svět, porušený mocnostmi zhouby, *chaosu, *smrti a *zla. Často má kněz roli jakéhosi odborného manipulátora s božskými, nadzemskými silami, které uvolňuje a směřuje k prospěchu ctitelů, aniž jsou jimi ohroženi. To se děje především tam, kde se oběti pojmají tak, že se jimi dodává božstvu životní síla, kterou pak božstvo zase – především na zásah kněží – vydává k prospěchu svých ctitelů. Samozřejmě je i jiné pojetí oběti, doložené především ve starém Izraeli, které vidí v oběti výraz vděčnosti a vnitřního sebeodevzdání bohu. Úkolem kněží je také rozeznávat mezi kulticky čistým a nečistým, bohulibým a neřestným, správným a nesprávným. Tak souvisí kněžský *úřad i s funkcí soudce, s legislativou a *jurisdikcí. Příkladem je *Mojžíš, vydavatel Zákona.

V nejstarší době zřejmě obstarává kněžské úkoly otec rodiny či představený rodu, později se vyděluje zvláštní *třída či skupina lidí, kněžství se stává dědičným, ale jeho aktivní vykonávání je vázáno zároveň na zvláštní předchozí výuku či vzdělání, poskytované především v chrámových školách. Často souviselo se znalostí písma, hlavně v Mezopotámii a v Egyptě, a s dalšími vědomostmi (matematickými, astronomickými, meteorologickými, lékařskými atd.), potřebnými především při *věštění. Ve starozákonním Izraeli bylo kněžství vázáno na původ z *kmene Lévi a z rodu Árona, podle Starého zákona (Ex 4nn) prvního velekněze.

O struktuře, úkolech a postavení kněžského stavu existují obšírné informace z Mezopotámie, kde byli kněží nezastupitelnými vykonavateli různých kultovních úkonů, které byly nezbytné pro udržování harmonických vztahů mezi lidmi a božstvy. V textech je doloženo velké množství termínů pro různé kategorie kněží a kněžek, jejichž význam v mnoha případech není zcela jasný. Mezi jednotlivými kategoriemi byly značné rozdíly v celkovém společenském postavení. Kněží byli rozděleni do mnoha specializovaných skupin, které se soustřeďovaly na provádění určitých kultovních činností. Například „vykladač božích znamení“ (akkadsky *báru*) se specializoval na věštění z vnitřností (játra, plíce) obětovaných zvířat (především ovcí). Kněz-zaklínač (akkadsky: *ášipu*) prováděl zaklínání proti zlým *démonům, kteří byli pokládáni za původce *nemocí. Ke kultovnímu personálu mezopotamských chrámů náležely rovněž různé kategorie chrámových zpěváků a hudebníků (*náru*, *kalú*, *nargallu* aj.), kteří obstarávali hudební doprovod k náboženským *obřadům. Kněžské úřady byly často vykonávány také ženami. Jejich společenské postavení bylo velmi rozmanité. Na nejnižším stupni stály kněžky, které zřejmě mimo jiné provozovaly také kultovní *prostituci (například kněžky *kezretu*, *charimtu*, *šamchatu*). Velmi vysoké postavení měly naproti tomu například kněžky *naditu*, které často pocházely z vážených a bohatých rodin. Tyto kněžky hrály důležitou úlohu v *Sipparu ve starobabylonském období (1. polovina 2. tisíciletí

př. n. l.), kde vlastnily rozsáhlý majetek (především pozemkový) a provozovaly četné majetkové transakce. Významný byl také úřad kněžky boha *měsíce v *Uru (*entu*), který byl tradičně (od staroakkadského období, 24.–22. století př. n. l.) svěřován královským dcerám. Příslušnice některých skupin (zejména *naditu*) ve starobabylonském období mohly žít v jakýchsi uzavřených „klášterech“ (akkadsky *gagú*). Kněží a kněžky působili ve službách chrámů, které byly zasvěceny různým božstvům. Za svou práci pro chrám byli odměňováni naturálními přiděly (zejména obilí), případně dostávali přiděly pozemků. Od starobabylonské doby je doloženo, že některé (především nižší) kněžské úřady se mohly proměnit v jakési prebendy, jejichž držitelé je vykonávali pouze nominálně. Mohly být prodány, pronajaty, vyměněny či zděděny. Osoby, které takto získaly kněžský úřad, vůbec nevykonávaly patřičné náboženské úkony a pouze měly nárok na hmotné požitky, které ze zastávání příslušného úřadu vyplývaly. (Jan Heller, Lukáš Pecha)

kněžiště, *chór.

Kněžna de Clèves, hlavní postava románu *La Princesse de Clèves* (Kněžna de Clèves, 1678), jehož autorkou je Marie Madeleine Pioche de La Vergne de *La Fayette. Paní de Clèves pocítuje vinu za smrt svého manžela a současně *lásku k panu de Nemours a tento rozpor řeší *sebevraždou v podstatě na prahu naplnění nového milostného vztahu. Mohlo by se zdát, že jedná neuváženě na základě falešného asketismu, avšak tato snad nejvíce fascinující postava francouzské literatury si implicitně uvědomuje, že láska má skutečnou hodnotu jen tehdy, je-li naplňována svobodnými bytostmi s čistým *svědomím, které si mohou vážit jedna druhé a samy sebe. Takto pojímaný cit přenáší pojetí lásky ze sféry biologie na straně jedné a dvorské etikety na straně druhé do světa specificky lidských hodnot. (Ivo Pospíšil)

Knies, Jan (26. 11. 1860 Tasov u Velkého Meziříčí – 5. 3. 1937, Brno), český pedagog a archeolog. Vedl výzkumy v Moravském krasu i na otevřených moravských lokalitách, na svou dobu metodicky velmi dobře a komplexně, včetně zpracování *fauny. Vytvořil realistickou koncepci moravského *paleolitu vztaženou k vývoji *klimatu. (Jaroslav Malina)

Knih dokumentů, *Šu-t'ing.

Knih historie, *Šang-šu.

Knih hor a moří, *Šan-chaj t'ing.

Knih mrtvých, novodobé označení rozsáhlého staroegyptského souboru 189 náboženských říkadel, doprovázených ustálenými ilustracemi (takzvané viněty). Egypťsky se tento soubor, jenž se objevuje přibližně od roku 1500 př. n. l., nazýval „Knih vycházení za dne“. *Knih mrtvých* měla zemřelému především pomoci zdárně absolvovat posmrtný soud před vládcem *podsvětí *Usirem, zajistit mu dosažení nerušené věčné posmrtné existence na onom *světě a umožnit mu vycházení z *hrobky na tento svět a nabývání libovolných podob.

Knihy mrtvých, jež navazují na *Texty pyramid* a *Texty rakví*, se psaly na papyrové *svitky, které se ukládaly do rakví. Objevují se ale i na stěnách hrobek, obinadlech mumií a různých součástech pohřební výbavy. (Břetislav Vachala)

Knih o Tao a ctnosti, *Tao-te-t'ing.

Knih obřadů, *Li-t'i.

Knih písní, *Š'-t'ing.

Knih proměn, *I-t'ing.

Knih původu, *Genesis.

Knih zpěvů z Dzitbalché, rukopis, v němž je poprvé doložena existence lyrické *poezie u *Mayů. Na základě lingvistické analýzy se předpokládá, že rukopis byl v té podobě, v níž se dochoval, sepsán po roce 1742, i když některé jeho texty sahají minimálně do 15. století. Rukopis byl objeven v roce 1942, jeho edici a doslovný překlad pořídil v roce 1965 významný mayolog Munro S. Edmonson. (Oldřich Kašpar)

knihy, gruntovní, úřední knihy podávající přehled poddanského pozemkového vlastnictví (*rustikálu), jeho změn, převodů (prodejem, dědictvím, postoupením apod.); někdy nazývané „gruntovnice“ nebo „purkrechtní registra“; byly zakládány a spravovány *vrchností od konce 14. století až do roku 1874, kdy jejich agendu převzaly *okresní soudy – Bezirksgerichte, od roku 1964 nahrazeny evidencí nemovitostí, po roce 1992 *katastrem nemovitostí. (František Čapka)

knihy, lenní, zvláštní pozemkové knihy sloužící k evidenci pohybu nemovitostí vázaných *lenním právem; první doloženy v *českých zemích od 14. století. (František Čapka)

knihy, městská, úřední knihy užívané ve středověkých *městech k zajištění *práv města, *měšťanů i ostatních obyvatel města a pro evidenci hospodářské, soudní a charitativní městské samosprávy; v *Evropě vznikaly ve 12.–13. století, v *českých zemích od poslední čtvrtiny 13. století. Nejstarší doloženou městskou knihou je staroměstská kniha pražská (z roku 1310), kniha novobydžovská (z roku 1311), na Moravě pak brněnská kniha počtů (z roku 1343).

Po věcné stránce obsahují městské knihy převody nemovitostí (domů), městské účetní knihy, knihy soudnictví aj., podle vzniku se dělí na knihy soudní (památní, nálezů, černé neboli smolné, pro svědomí aj.) a knihy radní. Užívaly se do konce 18. století (změny v době josefínské – zřízeny jednotné hlavní knihy pro města). (František Čapka)

Knihovna České společnosti antropologické, knihovna utvářející se zejména na základě výměny za oborový časopis *České společnosti antropologické – *Česká antropologie; původně byla umístěna v *Ústavu Anthropos Moravského zemského muzea v Brně, v roce 2000 byla převedena do správy *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Knihovna byla původně katalogizovaná klasickým „lístkovým“ systémem, který se stal v nových podmínkách nevyhovující – v roce 2002 byl vytvořen nový katalog v elektronické podobě v programu Microsoft Access a umístěn na webové stránky Katedry antropologie (<http://www.sci.muni.cz/anthrop/>), kde je k dispozici zájemcům po celém světě.

V současné době obsahuje knihovna více než 1600 položek, řazených podle původních přírůstkových čísel, přičemž za jednu položku je považována kniha, separát nebo časopis (celá řada). Kromě českých a slovenských publikací jsou zde i práce americké, anglické, bulharské, čínské, francouzské, indické, irské, islandské, italské, japonské, maďarské, německé, polské, portugalské, rakouské, ruské, slovinské, španělské a další. Oborově jde o publikace a periodika, jež se týkají jak *biologické, tak *sociokulturní antropologie, a dále o knihy a časopisy s tematikou jiných biologických a medicínských oborů a věd o Zemi. Z početněji zastoupených řad časopisů jsou v knihovně například *Acta Anthropologica Sinica*, *Acta Universitatis Carolinae* (řada Biologica), *Alt-Thüringen*, *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici*, *Ausgrabungen und Funde*, *Biološki věstnik: Glasilo slovenskih biologov*, *Die Erde: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, *Ethnologia Slovaca et Slavica*, *Fontes Archaeologici Posnaniensis*, *Man in India*, *Materiały archeologiczne*, *Materiały starożytne*, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, *Paideuma*, *Przegląd antropologiczny*, *Rivista di antropologia*, *Sovetskaja etnografija*, *Správy Slovenskej akademie vied*, *Zinruigaku Zassi (The Journal of the Anthropological Society of Nippon)*, *Zprávy ČSAV* aj. Řada jiných periodik je však zastoupená pouze jedním nebo několika málo čísly. Knihovna dále obsahuje například etnograficky zaměřené publikace vydávané École Française d'Extrême Orient či publikace ediční řady Anthropological Records, stovky separátních výtisků článků zabývajících se především problematikou *fyzické antropologie a další. V současné době probíhají jednání o obnovení knižní a časopisecké výměny mezi Knihovnou České společnosti antropologické, která nabízí svůj časopis Česká antropologie s několika vědeckými institucemi v České republice, na Slovensku i jinde v Evropě. (Jaroslav Malina)

Knihovna Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, obsahuje kolem 4 000 svazků knih postihujících nejen *biologicko-sociokulturní antropologii, ale i vědy s antropologií úzce či volněji související. Velká část fondu pochází z doby existence *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně v letech 1923–1953. V následujícím mezidobí byl fond doplňován sporadicky, ale od vzniku samostatné *Katedry antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v roce 1993 je opět systematicky rozšiřován – nákupem, prostřednictvím darů či výměnami s jinými ústavu a institucemi doma i v zahraničí. Jeho nepominutelnou součástí z posledních let tvoří publikace z edic *Nadace Universitas Masarykiana a svazky z edice *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů.

Byl vytvořen soupis všech knih, a to v elektronické podobě, což zjednodušilo a zpřehlednilo orientaci v knihovně. Knihovna spravuje také mnoho ročníků různých časopisů a periodik – například *American Journal of Physical Anthropology*, *Folia biologica*, *Památky archeologické* ... V současné době knihovna odebírá následující časopisy: **Anthropologie*, *Archeologické rozhledy*, **Český lid*, *Dějiny a současnost*, *Univerzitní noviny*, *Vesmír* aj. Jsou zde uchovávány rovněž separáty z odborných publikací. Knihovna je přístupná jak studentům a zaměstnancům ústavu, tak zájemcům z ostatních fakult Masarykovy univerzity. Výpůjční doba je zpravidla 14 dní s možností prodloužení na základě individuální domluvy. Vzácnější knihy jsou zapůjčovány pouze prezenčně. Kontakt: Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vlnařská 5, 603 00 Brno, e-mail: anthrop@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

knihovna, alexandrijská, největší antická knihovna vybudovaná za *Ptolemaia I. Sótéra (323–285 př. n. l.) a jeho nástupce Ptolemaia II. Filadelfa (285–246 př. n. l.). Vlastnila prý 700 000 *svitků. Roku 47 př. n. l. během *občanské války mezi *Caesarem a Pompeiem byla z velké části zničena. Jako náhradu později věnoval *Marcus Antonius *Kleopatře druhou největší helénistickou knihovnu z Pergamu (*Pergamon) o 200 000 svitků.

Za náboženských bouří roku 389 byla alexandrijská knihovna rozbořena z popudu fanatického *biskupa Theofila. Byla však vybudována znovu a věda se v ní pěstovala až do obsazení *Alexandrie Araby roku 643. (Jaroslav Malina)

knihtisk, nejstarší *technologie tisku pohyblivými písmeny zvanými litery, která je založena na principu tisku z výšky. Z antropologického hlediska knihtisk představuje jeden z nejvýznamnějších mediátorů vlivu kultury na člověka. Technologicky se jedná o unikátní syntézu tiskového písma, ilustrace a dekoru, umožňující reprodukovat, přenášet a uchovávat *sémantické informace v čase a prostoru.

Vynález knihtisku je obvykle spojován s osobností německého zlatníka a brusiče kamenů Johanna Gutenberga (ca 1400–1468) z Mohuče. Jedinečnost Gutenbergova vynálezu tkví ve spojení různorodých tiskových postupů v jeden koordinovaný výrobní proces. Hlavní složky této tiskové technologie představovaly pohyblivé litery, optimální slitina pro výrobu liteřiny (cín, mosaz, antimon a vizmut), tiskařský lis, lící strojek a speciálně vytvořené tiskové barvy.

Tisk prostřednictvím pohyblivých liter nelze považovat pouze za Gutenbergův osobní vynález. Technologii pohyblivých tiskových liter jako prostředek tisku z výšky poprvé použil čínský kovář Pi-Sheng (ca 990–ca 1051) již v letech 1041–1048. V tomto období byly litery ručně zhotoveny a vypáleny z *hlíny. Poté k sobě byla jednotlivá písmena lepena voskovým tmelem na kovové desky. Po sestavení formy a provedení otisku se nahřátím desek uvolnil tmel a litery mohly být po rozebrání užity k dalšímu tisku.

Výroba trvanlivějších mosazných liter dala vzniknout nejstarší sázené knize pohyblivými literami, právnímu *kodexu korejské provenience *Sanden Remum* z roku 1234. V první polovině 15. století byly litery (po vzoru razítek) vyřezávány z kovů, jako je *bronz nebo *olovo. Za radikální změnu lze z tohoto hlediska považovat Gutenbergův vynález

písmolijectví (patrice, matrice a písmový kov), které umožnilo sériové *odlévání jednotlivých tiskových liter. Patrice (razidlo), sloužila k ražení matric neboli destiček, do nichž byl úderem kladiva vražen obraz litery (písmene). Přednost písmolijectví spočívala v multiplikaci matrice s poměrně velkým počtem identických odlítků liter až do jejího vyčerpání. Kovová písmena se vyznačovala dlouhodobou životností a funkčností, trvající i při opakovaném použití.

Vzhledem k nedostatku dokladů o zrození technologie sazby je možné rekonstruovat její možný postup pouze na základě dochovaných tisků. S ohledem na počáteční snahy knihtisku konkurovat písařskému řemeslu, musela sazba stránky působit jako graficko-optický celek. V rámci výrobního procesu bylo žádoucí před každým otiskem vysunout tlakovou partii lisu, nabarvit formu a přiložit zvlhčený *papír či *pergamen. Otisku bylo dosaženo nárazovým sešroubováním a snížením tlakové partie lisu. Po upevnění písmového materiálu do sazby a otištění, docházelo k čištění a rozmetání liter do kas pro opakování procesu tisku. V průběhu 15. století dosahovala produkce lisu maximálně 20 otisků za hodinu.

Knihtisk si udržel prvenství v rozmnožování textů pro svou schopnost velkého počtu otisků a ostrost sazby i po nástupu jiných *grafických technik a postupů. Revoluční změny a technologické *inovace spjaté s vynálezem knihtisku postihly v průběhu 16. a 18. století nejdříve písmolijecké dílny (licí strojek) a ruční papírny. Teprve na přelomu 18. a 19. století došlo ke kvalitativnímu zlepšení tiskařského lisu, který typově odpovídá Gutenbergově lisu, v němž na plochou sazbu působila tlaková plocha.

Nejstarším evropským tiskem, a tím i nejstarší *inkunábulí, je fragment díla *Sybillino proroctví* z let 1440–1444, vydaný patrně za Gutenbergova pobytu ve Štrasburku. První datovaný tisk představuje fragment *Astronomického kalendáře* na rok 1448, tištěný v roce 1447. Za první zcela zachovaný tisk lze označit *Turecký kalendář* na rok 1455, dotištěný ve druhé polovině prosince roku 1454. Tyto tisky se ještě vyznačují nestandardizovaným zrcadlem a nejednotným písmem ve velikosti a v typu. Pevně zakotvené zrcadlo užil při tisku *42 řádkové bible* zvané *B 42*, jejíž sloupec čítá 42 řádků. Tato *Biblia latina*, vytištěná v Mohuči v letech 1452–1455 ve 180 exemplářích, čítá 1 282 stran. Přibližně 30–35 exemplářů bylo vytištěno na pergamen, 145–150 exemplářů na papír. Při tisku byla užita kombinace červené a černé barvy. Definitivní zhotovení dokládá přípisek s datací 1456 iluminátora *iniciál Heinricha Kremera.

O pohyblivých literách čínské provenience jako inspiračním zdroji Gutenberga spíše nelze uvažovat. Za podnět k vynálezu mohly sloužit zkušenosti s nástroji středověkých kovorytců a zlatníků, kteří kvalitu ryteckých výtvorů ve *stříbře a *zlatě posuzovali ručním otištěním na papír prostřednictvím *techniky zvané *niello (inspirativní vliv i na vznik *mědirytu). K přímým zdrojům anticipujícím knihtisk lze přiřadit knihvazačské praktiky *slepotisku, užívající negativně rytých kovových razidel (z mosazi) k vtlačování do gotické vazby.

Při řešení prvenství vynálezu knihtisku nelze vyloučit, že k objevu této technologie došlo na několika místech, nezávisle na sobě mezi první a druhou polovinou 15. století. K potenciálním vynálezci knihtisku se řadí nizozemský dřevořezáč a knihvazač Laurens Janszoon Coster (ca 1370–ca 1440), italský lékař Pamfilo Castaldi (ca 1398–ca 1490), belgický knihkupec a tiskař francouzského původu Jean Brito (1417–1484) a zlatník patrně českého původu Prokop Waldvogel, činný v Avignonu v letech 1444–1446. Polemiky na téma, kdo byl vynálezce knihtisku, jsou bezvýznamné ve srovnání s dopadem, který měla tato tisková metoda na vývoj lidské kultury. Vynález knihtisku zásadním způsobem akceleroval rychlost šíření *kulturních idejí a v 19. století, kdy byla v evropských *zemích postupně odstraňována negramotnost, vytvořil předpoklady pro vznik masové kultury. (Barbora Půtová)

Knihy Chilama Balama aneb „Proroka Jaguára na Yucatánu“, mayský rukopis sepsaný sice až po *conquistě a latinkou, ale opírající se o starší záznamy. (Oldřich Kašpar)

knihy, královské, soubor dvou biblických starozákonných knih, jež zachycují dějiny *Izraele v období *vlády 40 izraelských a judských králů (v rozmezí více než 400 let) po smrti krále *Davida (asi 1010–973 př. n. l.); obsah knih lze rozdělit do tří částí: 1. děje a *legendy jednotné říše za vlády krále *Šalomouna (971–933 př. n. l.); 2. období rozdělené říše – království Izraele a *Judska až do zániku Izraele (721 př. n. l.); 3. léta judského království až do jeho podmanění *Babyloňany v roce 587 př. n. l. (František Čapka)

Knížák, Milan (19. 4. 1940, Plzeň), český multimediální umělec, pedagog a publicista; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Po absolvování střední školy v Mariánských Lázních v roce 1957 se pokoušel o studia na několika vysokoškolských učilištích: 1957–1958 Vysoká škola pedagogická v Praze (vyločen); 1958–1959 Přípravka na Akademii výtvarných umění při Výtvarné škole v Praze (vyločen); 1963–1964 Akademie výtvarných umění v Praze (vyločen); 1976–1977 Matematicko-fyzikální fakulta *Univerzity Karlovy v Praze (odešel po 1. roce studia). Až v roce 1998 mohl zúročit své, tehdy už mezinárodně uznávané, umělecké a odborné výsledky též „formálně“ – absolvováním doktorského studia na Akademii výtvarných umění v Praze. Paralelně s těmito „pokusy o institucionální vzdělávání“ se věnoval „samostudiu bez hranic“. V šedesátých letech se živil jako uklízeč, kopáč, strojník, elektrikář, malíř a tapetář nebo tesař, ale také jako hostující profesor (1968–1969 příležitostně přednášky na *univerzitách v USA, Salcburku a Berlíně). Od roku 1964 se stal samostatným umělcem, od roku 1966 byl evidován ve Svazu československých výtvarných umělců. Evidence skončila v roce 1973 a od té doby byl v oficiálních uměleckých institucích bez jakékoliv evidence, zato jej od roku 1966 trvale evidovaly politické instituce jako „nepřítele socialistického zřízení“. Pro své nekonformní postoje se dostával do konfliktů s mocí, byl průběžně vyšetřován a krátkodobě vězněn.

Po celou tuto dobu a v pozdějších letech rozvíjel umělecké a kulturní aktivity v oblasti akčního umění, malby, plastiky, architektury, nábytkového a módního designu, hudby, literatury, publicistiky, věnoval se i teorii a praxi vysokého školství uměleckého zaměření (úhrnný počet jeho prací, knižních monografií, odborných studií, esejů, fejetonů, causerií, recenzí, katalogů, výstav, prezentací a instalací přesáhl tisíc položek). Avšak až po listopadu 1989 mohl své umělecké a odborné výsledky uplatnit při utváření demokratické společnosti a stát se její výraznou osobností: 1990–1997 – *rektor a pedagog Akademie výtvarných umění v Praze; od roku 1999 generální ředitel Národní galerie v Praze. (Jaroslav Malina)

kníže:

1. původně titul samostatného *panovníka, suveréna (vladařský titul);
2. od *středověku titul příslušníka nejvyšší vrstvy *šlechty, podřízené přímo *králi, která se vzhledem k blízkosti královskému dvoru podílela na *vládě. Taxa za knížecí titul činila 12 600 zlatých; byla-li povýšena *rodina, titul užíval jen pán, ostatní byli princí a princeznami. (Viz též *kníže, český.) (František Čapka, Jaroslav Malina)

kníže, český, vladařský titul *panovníků českého přemyslovského státu od Bořivoje (k roku 894) až po Přemysla Otakara I. (roku 1197, od roku 1198 *králem) s výjimkou Vratislava II. (1085–1092) a Vladislava II. (1158–1172), kteří pro svou osobu obdrželi v uvedených letech královský titul. (František Čapka)

kníže, duchovní, ve *Svaté říši římské národa německého (do roku 1806) vysocí církevní *duchovní, kteří náleželi k říšskému knížecímu stavu. V ottonsko-sálské říšské *církvi byla duchovní knížata upřednostňována jako pomocníci *krále ve *vládě, postupně vybavována říšským majetkem a právy. *Boj o *investituru přinesl jejich vyrovnání se světským knížatům. (František Čapka)

knížecí hrob, *hrob, knížecí.

knížecí zrcadlo, *zrcadlo, knížecí.

knížectví, údělné, území spravované členem panovnického rodu, který plně podléhal centrální *vládě; podle *stařešinského řádu získávali *úděly mladší, tedy nevládnoucí členové přemyslovského rodu. V Čechách existoval například úděl kouřimský, plzeňský a žatecký, jejich území nebylo dědičné a měnil se i jeho rozsah, zanikly ve 13. století. Na Moravě, jež byla původně údělem Břetislava I. (okolo 1002–1055), vznikla po jeho smrti (1055) tři na sobě nezávislá údělná knížectví: brněnské, olomoucké a znojenské (od konce 11. století se proměnila v dědičná), do jejichž čela se postavili Břetislavovi mladší synové. Knížectví byla podřízena pražskému *knížeti, přitom si však zachovala všechny *atributy knížecí moci; rozdělení Moravy na úděly nenarušilo vědomí *země jako jednotného celku (byla nazývána *princes Moraviae* nebo *dux Moraviae*). V roce 1182 bylo zřízeno moravské markrabství jako říšské *léno a roku 1197 úděly zanikly; přechodně fungovaly i úděly břeclavský a jemnický. (František Čapka)

knížka, rudá, sbírka *Citátů z díla předsedy Mao Ce-tunga* (čínsky: *Mao ču-si jü-lu*), vydaná v roce 1964 (stažena z oběhu v roce 1971). (Josef Kolmaš)

knížní malba, *malba, knižní.

Knorozov, Jurij Valentinovič (19. 11. 1922, Charkov, Ukrajina – 31. 3. 1999, Moskva, Rusko), ruský mayolog; klíčová osobnost dešifrace mayského hieroglyfického písma (*písmo předkolumbovské Ameriky). Jeho díla *Pis 'mennost' indejcev majja* (Písemnictví mayských indiánů, 1963), vytykající principy dešifrace, dovršené četbou všech *mayských kodexů, *Ieroglifičeskije rukopisi majja* (Mayské hieroglyfické rukopisy, 1975), otevřela – svou fonetickou orientací – definitivní horizont rozluštění tohoto jediného genuinního mezoamerického písma.

V osmdesátých letech pokračoval Knorozov, spolu se svou žačkou Galinou G. Jeršovovou, v četbě paleografického materiálu, zejména polychromní *keramiky. Na Knorozova explicitně navázali autoři jako Michael Coe, David Kelley, Floyd Lounsbury. (František Vrhel)

Knóssos, *archeologická lokalita na střední *Krétě na severním úpatí pohoří Ída, sídlo mytického vládce *Mínóa – pro složitě a nepřehledně členěnou architekturu paláce se vžilo označení *labyrint a byl spojen s bájí o *Mínotaurovi, jež je fabulací odrážející některé aspekty kultu býka (*symbolu síly, plodnosti) na Krétě. Osídlen v *neolitu, v *době bronzové byl hlavním správním centrem severní části mínojské Kréty s obrovským palácem odkrytým Arthurem *Evansem. Palácový komplex s nádvořími (nazývaný podle kultovní *dvojbřité sekery – *labyrinthos*), postavený začátkem 2. tisíciletí př. n. l., byl zničen blíže neznámou *katastrofou (snad zemětřesením) v 2. polovině 18. století př. n. l., obnoven a opět zničen kolem roku 1400 př. n. l. (po archeologických objevech Arthura Evanse byl částečně rekonstruován); zachovány nástěnné *malby a doklady všech hlavních typů předalfabetických krétských písem (palácový *archiv hliněných tabulek se záznamy v mykénském lineárním písmu B, pocházejících převážně z konce 15. století př. n. l.).

V Knóssu na *mínojské osídlení navázala kolem roku 1400 př. n. l. *mykénská kultura a *kolonizace. (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

knovízská kultura, *kultura, knovízská.

know-how (amerikanismus: *know-how*, „znalosti, fortel, dovednosti“), soubor technicko-ekonomických, technologických, organizačních, obchodních a jiných znalostí, metod a postupů získaných v procesu výroby, odbytu, vědeckého výzkumu, řízení správních obvodů, legislativní činnosti, uplatňování státní moci atd., který umožňuje dosahovat vysokého stupně kvality, bezporuchového provozu a efektivnosti příslušných postupů. V nejširším pojetí jde o veškeré *informace v podniku, *instituci či jiné formě organizačního uspořádání *občanské společnosti. (Marie Dohnalová)

Knox, Robert (4. 9. 1791, Edinburgh, Skotsko – 20. 12. 1862, Hackney, Anglie), skotský anatom a lékař; propagátor *rasové teorie na Britských ostrovech. V letech 1810 až 1814

studoval na Lékařské fakultě Edinburghské univerzity. Byl žákem jednoho z nejvýznamnějších anatomů počátku 19. století Johna Barclaye. V roce 1815 se Knox jako vojenský lékař účastnil bitvy u Waterloo a v letech 1817 až 1820 sloužil v jižní Africe na východních hranicích Kapska, kde se začal zabývat přírodními vědami, *etnologií a *antropologií. Po návratu studoval v Paříži u Georgese *Cuviera a navázal přátelství s řadou významných francouzských vědců. V roce 1822 přijal nabídku Johna Barclaye vyučovat v Edinburghu anatomii na Anatomy School. O rok později byl zvolen členem Royal Society of Edinburgh.

Knoxovy mimořádné pedagogické schopnosti a průkopnické odborné studie o anatomii oka získaly značný ohlas; na jeho anatomických přednáškách se tísnily stovky posluchačů. Roku 1824 se podílel na zřízení muzea *srovnávací anatomie v rámci Royal College of Surgeons v Edinburghu, jehož se stal prvním kurátorem. Od roku 1825 byl členem Royal College of Surgeons a byl pokládán za skutečného nástupce Barclayova, jenž zemřel v roce 1826. Úspěšná Knoxova badatelská a pedagogická dráha byla na přelomu dvacátých a třicátých let 19. století nenapravitelně poškozena skandálem. Roku 1828 vyšlo najevo, že William Hare a William Burke zavraždili minimálně šestnáct osob a těla obětí prodávali k pitevním účelům Knoxově anatomické škole. Ačkoliv Knox nebyl obviněn, veřejné mínění se obrátilo proti němu a jeho reputace byla zničena. V roce 1831 se vzdal místa kurátora a uzavřela se mu cesta k získání prestižní profesury patologie nebo anatomie. Neúspěšně se pokusil o založení anatomické školy v Glasgowě a zájem o jeho přednášky v Edinburghu klesal. Roku 1842 odešel do Londýna, kde přednášel, publikoval odborné studie, věnoval se lékařské praxi v Hackney a po roce 1856 působil jako patolog v Cancer Hospital v Bromptonu a Royal Marsden Hospital. V roce 1854 po propuknutí Krymské *války se přihlásil jako dobrovolník, avšak armáda jej odmítla (ačkoliv na Krymu sloužila řada veteránů od Waterloo a z Kapska).

Ve čtyřicátých letech 19. století Knox obnovil svůj zájem o etnologickou a antropologickou problematiku a dospěl k tezi o vrozené intelektuální nerovnosti různých *ras. Roku 1850 vydal knihu *The Races of Men: A Fragment* (Lidské rasy: Fragment). (Ivo T. Budil)

Knußmann, Rainer (narozen 15. 4. 1936), německý antropolog. Na *univerzitě v Hamburku založil Institut für Humanbiologie. Převzal tradici vydávání příručky *fyzické antropologie *Lehrbuch der Anthropologie* (Učebnice antropologie) po Rudolfovi *Martinovi a Karlu *Sallerovi: Knußmann, Rainer, *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (Antropologie: Příručka srovnávací biologie člověka, 4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin), Band I und II. Jena – New York – Stuttgart: Gustav Fischer, 1988. (Jaroslav Malina)

Ko Čosön (Starý Čosön), nejstarší korejský mytický stát, založený podle *kronik v roce 2333 př. n. l. *Tangunem. Jeho lokalizace je nejpravděpodobnější v nížině kolem dnešního Pchjŏngjangu. (Miriam Löwensteinová)

koadaptace, společná, vzájemná *adaptace, kdy oddělené morfologické struktury nebo formy chování jsou *přirozeným výběrem uzpůsobeny pro vzájemnou interakci. Může k ní dojít mezi dvěma strukturami jednoho *organismu nebo mezi organismy. Ke koadaptaci mezi organismy může docházet v rámci druhu nebo mezidruhově. Příkladem koadaptace v rámci organismu jsou složité orgány, jako například komorové oko. Příkladem koadaptace vnitrodruhové je *komunikace, při níž na signál vysílaný jedním živočichem je koadaptován percepční systém příjemce. Mezidruhová koadaptace představuje *komplementární adaptace mezi příslušníky odlišných druhů. Sem můžeme zařadit vzájemné přizpůsobení *morfologie a chování opylujícího hmyzu a *květů rostlin, jiným příkladem může být *symbióza mezi dvěma živočišnými druhy. (Miroslav Králík)

koagulace (z latiny: *coagmentāre*, „slučovat, spojovat“, *coāgulum*, „pojídlo“, chemické shlukování částic tuhých látek, zpravidla koloidních – například hemokoagulace čili „srážení krve“. (Ladislava Horáčková)

koalice (z francouzštiny: *coalition*, „sdružení, koalice; spolek, spolčení“):

1. [etologie, primatologie], jedinci sdružující se do dočasných zájmových skupin, například u lvů nebo *primátů může jít o bratry, kteří oba soupeří dlouhodobě o vysoké postavení, ale v dané situaci je pro ně výhodnější se navzájem podporovat; (Marina Vančatová)

2. [sociologie, historie], skupina lidí, institucí a jiných entit sdružujících se dočasně nebo krátkodobě k dosažení nějakého cíle (sdružení dvou nebo více *politických stran k vytvoření *vlády opírající se o podporu většiny poslanců; spolenectví dvou nebo více *států k obraně nebo expanzi). (Jaroslav Malina)

koalice, protifašistická, politicko-vojenský svazek *států bojujících za *druhé světové války proti fašistickému útočnému bloku (*fašismus); založena po vstupu SSSR do *vášky (červen 1941) – sovětsko-britské dohody. Koaliční jednání začala moskevskou konferencí 29. 9.–1. 10. 1941 – jádrem kolice: SSSR, USA, Velká Británie, rozšířena *Deklarací Spojených národů* (1. 1. 1942, 26 států). Na konci války tvořilo tuto koalici 51 států; koaliční vedení války se uskutečňovalo konferencemi tzv. Velké trojky (SSSR, USA, Velká Británie) na nejvyšší úrovni (Teheránská konference, Jaltská konference, Postupimská konference). (František Čapka)

koalice, volná, spolenectví neziskových organizací, které dlouhodobě nedelegují na jednu osobu či jednu neziskovou organizaci pravomoc hájit jejich zájmy a vystupovat jejich jménem. (Marie Dohnalová)

kočka domácí (*Felis silvestris* f. *catus*), zdomácnělá forma kočky divoké (*Felis silvestris*); není však jasné, zda byl domestikován jen severoafrický poddruh, kočka plavá (*Felis silvestris lybica*), nebo i jeden či více dalších poddruhů, které jsou navíc někdy hodnoceny jako samostatné druhy.

Podobně jako *pes, vyhledávala i kočka lidské osady nabízející dostatek potravy. Její nejstarší pozůstatky pocházejí z Jericha (7000 let př. n. l.). Ve starověkém *Egyptě je kočka prokázána jako „domácí mazlíček“ již v končícím 4. tisíciletí př. n. l. Kočičí podobu měla dcera slunečního boha Bastet – ochránkyně matek a bohyně hojnosti. K vrcholu uctívání kočky v Egyptě došlo v 1. tisíciletí př. n. l., kdy se stala jedním z nejdůležitějších posvátných zvířat a kdy vznikla rozsáhlá pohřebiště kočičích mumií. Z Egypta se posléze prostřednictvím *Řeků a *Římanů kočka domácí šířila dále, rovněž do Evropy. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler, Břetislav Vachala)

kočovníci (nomádi) [antropologie, archeologie], lidské skupiny stěhující se za zdroji obživy z místa na místo, bez pevných sídlišť a obydlí a bez vazby na určitý omezený prostor, jakou vyžaduje rolnictví. Tímto způsobem žily už v *paleolitu lovecké *tlupy sledující *migrace lovné zvěře, v mladších obdobích *pravěku pak silné a bojovné *kmeny zabývající se chovem dobytka a především *koní, obývající rozsáhlé stepní prostory Eurasie a v rámci určitého území putující v závislosti na klimatických podmínkách za pastvinami. Tyto přesuny se mohou odehrávat v dvojrozměrném či trojrozměrném souřadnicovém systému. Buď jde o pohyb z míst, kde již je příliš sucho, do míst, kde je díky zeměpisným podmínkám dostatek pastvy i vody. V druhém případě je přesun kombinován s výstupem do hor, kde stáda spásají čerstvý jarní porost. Druhý postup se označuje jako transhumance (přehánění) a na starověkém *Předním východě jej lze písemně doložit již od 19.–18. století př. n. l. V oblasti *Mezopotámie tráví obvykle nomádi zimu (říjen–duben) v poušti, využívajíce vzrůstu *vegetace po zimních deštích. Na léto pak přehánějí svá stáda jinam, často do pahorkatin při úpatí hor či přímo do hor. Až do *eneolitu si všechny skupiny obyvatelstva pravěkého Předního východu podržely *životní styl, zahrnující občasné přesuny bydliště či změny způsobu obživy. Podmínky pro

vytvoření specializovaného kočovnictví či nomádství se vytvořily teprve po sedentarizaci, zaujetí sídel fixní polohy v prostoru i čase.

Stále obsazení území nejhodnějších pro provozování *zemědělství usedlími *rolníky vyloučilo z užívání této půdy skupiny zvolivší jiné obživné strategie. Ty pak byly odkázány na území méně vhodná pro zemědělství, často pouze periodicky zásobená vláhou vyvolávající růst vegetace. Obživa chovem dobytka byla pak racionálním vyvozením důsledků z této situace, volbou obživné strategie dobře přizpůsobené daným přírodním podmínkám. Nejprve šlo o kočovnictví v malém měřítku se stády ovcí a koz, s nimiž se pastevci pohybovali asi na vzdálenosti desítek spíše než stovek kilometrů. Již v době pravěké se také musela poprvé objevit nutnost sladit pobyty kočovníků v říčních údolích s agrárním *kalendářem rolníků, aby nedocházelo k poškozování úrody. V přirozených podmínkách nebyl tento problém zvláště obtížný, neboť podle dlouhodobých zkušeností se v jižní Mezopotámii osvědčuje zemědělský model, při němž je asi polovina dostupné půdy obdělávána, kdežto druhá její polovina leží ladem, aby se přílišnou intenzitou zavlažování nezaneslo do ornice škodlivé množství minerálních solí. Zástupci zemědělců i pastýřů se však museli nezbytně dohodnout alespoň na prostorových aspektech využívání pozemků: jak budou rozložena pole, aby mohl dobytek vypásat i pozemky ležící mezi nimi, kudy budou mít stáda přístup k vodě apod. Tato *dichotomie, která se nejspíše odrazila v konsenzuální povaze rozhodování mezopotamské *civilizace (kdo neustoupí, zničí možná druhé, ale později i sebe), vstoupila i do zdejší *duchovní kultury a její přítomnost zjišťujeme v celé řadě literárních skladeb. Za archeologický projev přítomnosti kočovníků se pokládá osídlení charakterizované drobnými a krátkodobě osazenými *lokalitami v kombinaci s rozsáhlými osamělými pohřebišti.

Poněkud odlišná situace nastala v době, kdy jak prvé ohočení koně a *velblouda (s jistotou kolem roku 2000 př. n. l.), tak dostupnost *technologií zpracování mléka a výroby mléčných výrobků umožnily vznik specializovaného nomádství, při němž se skupiny kočovníků pohybují na vzdálenosti daleko větší. Uvádí se, že pár volů v záprahu ujde za hodinu asi 3 km a za den asi 18 km, což kočovníkům umožňuje urazit v průběhu jedné sezony až do 150 km. Mohou se přitom spoléhat na úživnost, udávanou schopností *stepi vyživit za rok 6–7 býků či koní z 1 km². K rozvoji nomádství „velkého měřítká“ snad přispěla i klimatická změna v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. V důsledku stále suššího podnebí totiž nejspíše zesílil tlak na využívání lépe zavodněných pozemků a tradiční kočovníci z nich mohli být vytlačováni. Specializovaní nomádi se stády koní či velbloudů mají podstatně větší akční rádius než dříve, takže představují pro usedlé populace, se kterými navíc zdaleka nežijí v tradiční úzké symbióze, potenciálně větší ohrožení. Moderní bádání rovněž zjistilo, že *hospodářství těchto nomádů je energeticky pasivní a není schopno pokrýt všechny jejich potřeby. Kočovníci tedy musí doplňovat své zásoby od usedlých zemědělců, což se v zásadě děje dvěma způsoby. V prvním případě se od nich nechávají najímat do pracovního poměru a získávají příslušné potraviny jako mzdu. Takové postupy ilustruje velmi názorně kniha *Exodus *Starého zákona, kde se *Izraelité „na poušti“ žijí včetně samého *Mojžíše právě tímto způsobem („čtyřicetileté putování“ do země zaslíbené je ve skutečnosti dočasným přechodem dané skupiny obyvatelstva ke kočovnickému způsobu života). Podobně si však počínali již chanejší kočovníci 19.–18. století př. n. l. v *království Mari (Chana). V případě druhém ovládnou bojovní kočovníci usedlé populace silou a svůj energetický nedostatek naplňují z výtěžku daní a dávek, kterými podrobené obyvatelstvo zatíží. Pokud ovšem vědomě nepěstují svůj kočovný životní styl, rozplynou se zpravidla v mase usedlého obyvatelstva a zůstane po nich obvykle jen *jazyk a případně i určitý politický celek. Podobných případů lze z dějin starověkého Předního východu uvést celou řadu – patří sem nejspíše již od 19. století př. n. l. *Amorejci, ale prapůvodně rovněž *Chetitě, indoíránské Mitannci (*Mitanni) a později patrně *Aramejci a snad i *Chaldejci. Zvláště nápadné je to v oblasti Íránu, v jehož dějinách se uplatnily podobným způsobem založené *státy *Médů a posléze i *Peršanů vedených *Achaimenovci. Nutnost

soužití s kočovnými populacemi a dokonce jisté porozumění pro to, co se v našich časech nazývá „polykulturnost“, vyjadřují některá veřejně výchovná díla klínopisné literatury, hovořící jménem předních vládců mezopotamských dějin (Narám-Sínova legenda z Kuty, „fiktivní autobiografie“).

Vztah mezi kočovnými a usedlými populacemi velmi výstižně shrnul tuniský středověký autor *Ibn Chaldún: nomádi jsou svou povahou nezávislí a útoční, pokud se usadí, počnou orat pole a platit *daně. Tím ztratí svou bojovnou povahu a zeslábnou, čemuž lze čelit pěstováním *náboženství, které znovu vytvoří hrdé a nezávislé osobnosti.

Zvláště v mladším pravěku, ve *starověku a raném *středověku představovala tedy nomádská etnika díky své pohyblivosti dynamickou vojenskou a politickou sílu často zásadně měnící politickou a etnogenetickou „mapu“ světa (viz například *Árjové, *Kimmeriové, *Mongolové, *Skythové). (Petr Charvát, Jaroslav Malina)

kód, genetický, systém pravidel, podle nichž jednotlivé *kodony určují na *ribozomu řazení standardních aminokyselin v polypeptidu. (Petr Bureš)

kód, omezený jazykový, *teorie jazykových kódů.

koda, *paspal obilný.

kodex (z latiny: *cōdex*, „kmen, špalíček; dřevěné desky na psaní, tabulky, kniha, spis; seznam“):

1. v antice svazek destiček s voskovou vrstvou na psaní;

2. pergamenová rukopisná kniha; též název tvaru knih, jež byly psány od 2. století na složených dvoulistech nejprve *papyru, později *pergamenu a od 14. století na *papíru. V ohybu se dvoulisty uspořádané do čtveřic (*kvateru*), pětic (*kvinteru*) nebo šestic (*sexteru*) spojovaly a sešívaly řemínky do větších složek, které byly chráněny pevnými deskami. Kodex se rozšířil ve 4. až 5. století, kdy postupně nahradil *svitky. Mezi nejznámější české kodexy patří například *Vyšehradský kodex* (z konce 11. století, 108 pergamenových listů) či *Jenský kodex* (rukopis z konce 15. století, 14 folií, z toho 9 pergamenových);

3. v amerikanistice běžné konvenční označení *piktografických rukopisů, jež vytvářeli *Aztékové a *Mixtékové, nebo *hieroglyfických rukopisů, jež vytvářeli *Mayové. Jednotlivé listy se lepily k sobě ve formě leporela. Ve zhotovování kodexů vynikali zvláště Mixtékové, od nichž toto umění přejali Aztékové. Obvykle byly barevně psány na vydělanou jelenici či papír ze stromové kůry *amatl, na který mexičtí lidoví umělci dodnes malují své insitní obrázky. Jako celek přinášejí mezoamerické kodexy množství *informací, údajů o *bozích a *rituálech, *mytologii a *historii, *flóře a *fauně, a dokonce i o obchodu a poplatcích.

Většina z nich se nedochovala; dnes je jich známo několik desítek, jež lze rozdělit, poněkud svévolně, do dvou hlavních skupin: na kodexy koloniální, zrcadlící „společnost v konfliktu“, a na kodexy předhispánské, komponované čtyřmi skupinami: mayskou (dochovány čtyři kodexy), mixtéckou (sestavující z osmi „knih“, z nichž tzv. Seldenův svitek – Rollo Selden podává dosti formalizovaně či schematicky dějiny jedné lokální dynastie, již se nepodařilo zcela identifikovat), kodexy skupiny Borgia (jež spojuje religiозní orientace; jako celek byly na počátku 20. století vytknuty Eduardem Selerem; za nejvelkolepější je v rámci této skupiny pokládán právě Kodex Borgia, rozsáhlý rukopis o 39 listech, rukopis, jehož protagonistou je patrně rituální *tonalamatl*) a nakonec nahuaskou nebo aztéckou: nejvýraznějším členem této skupiny je zřejmě *Kodex bourbonský, rukopis o 36 listech, podávající ve čtyřech sekcích kalendářně založené rituální a slavnostní události. Nejnápadnější je možná to, co bývá nazýváno „asociovaným“ členěním *času (*kalendář Mezoameriky) ve znamení devíti vladařů noci a třinácti ptáků dne. (František Čapka, Jaroslav Malina, František Vrhel)

Kodex bourbonský, *Codex Borbonicus.

Kodex drážďanský, *Codex Dresdensis, *kodexy, mayské kodexy.

Kodex Grolier, *Codex Grolier.

Kodex kanonického práva, *Codex iuris canonici.

Kodex madridský, *Codex Tro-cortesianus, *kodexy, mayské.

Kodex Mendozův, *Codex Mendoza.

Kodex pařížský, *Codex Peresianus, *kodexy, mayské.

kodex, Norimberský, dokument z roku 1948 zabývající se vymezením právního rámce pravidel pro provádění pokusů na *člověku. Jeho dikce vycházela z historické zkušenosti a z rozsudků, které padly před vojenským tribunálem v Norimberku. Pevně stanovil práva a povinnosti zkoumaných osob, současně ukotvoval práva a povinnosti vědců a výzkumníků. Jako **conditio sine qua non* stanovil potřebu *informovaného souhlasu. Jednalo se o etický *kodex, který byl souborem doporučení pro lékařskou praxi. Dnes je již překonán a nahrazen modernějšími předpisy (*Helsinská deklarace, Úmluva o biomedicině – viz *Úmluva na ochranu lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny [Úmluva o biomedicině], *deklarace o lidském genomu a lidských právech, Všeobecná). (Andrea Grígelová)

kodex, Vyšehradský (nazvaný podle toho, že byl dočasně chován na Vyšehradě), iluminovaný korunovační *evangelistař Vratislava II.; byl velmi pravděpodobně objednan Vratislavem nebo Vyšehradskou *kapitulou a pořízen u příležitosti *korunovace přemyslovského *knížete Vratislava v roce 1085 prvním českým *králem. Pergamenové listy jsou svázané do dřevěných desek potažených zdobeným plátnem. *Kodex nebyl dokončen a některá místa obrazů zůstala nedomalována, snad pro rychlé rozhodnutí o době korunovace. Je psán majuskulí odvozenou z kapitály a uniciály, tehdy již zastaralým typem písma, a obsahuje kromě ozdobných *iniciál řadu (i celostranných) obrazů. Ženské a mužské postavy jsou podány podle tehdejších zvyklostí: štíhlé, většinou protáhlé figury asexuálního typu mají jen zběžně načrtnuté obličej a vlasy. Podle výtvarného pojetí obrazů a typů písma je blízký stylu pozdně otoské malby. Vznikl pravděpodobně v německém prostředí; avšak spolu se *Svatovítským kodexem*, *Hnězdenským kodexem* a *Krakovským kodexem* ze stejného období reprezentuje českou školu knižní malby. Kodex je uložen v Národní knihovně České republiky v Praze. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

kodexy, mayské, všechny dochované mayské kodexy – *Kodex drážďanský, *Kodex Grolier (?), *Kodex madridský, *Kodex pařížský – sloužily zjevně jako obřadní knihy *kněží. Představují jakousi *encyklopedii, zachycující rozmanité stránky života starých *Mayů. Jsou dokladem *rituálně založeného úsilí o *měření času a vypracování *kalendáře, jakož i neobvyklých úspěchů v oblasti astronomické geometrie. Nacházíme v nich výčet *obřadů, předpovědi spjatých s lokálním *hospodářstvím (*zemědělství, *lov, *rybolov, *včelařství) a týkajících se všech vrstev obyvatelstva (kněží, vojáci, kupci, řemeslníci, zemědělci) s výjimkou otroků.

V tomto smyslu jsou mayské kodexy – na rozdíl od quichéského **Popol Vuhu*, v němž snad lze najít určité rysy *univerzalizmu – spíše „speciálními“, *konkrétními doklady. To může znamenat, že jejich pochopení a výklad (za předpokladu úplné dešifrace) jsou vně *kontextu, bez sumy znalostí etnologických a chronografických velice obtížné. (František Vrhel)

kodominance [genetika], vztah dvou *alel téhož genu, při němž se obě projeví ve *fenotypu. Kodominantní jsou například alely I^A a I^B pro krevní skupiny systému AB0. Jedinec *genotypu $I^A I^B$ má krevní skupinu AB. (Jiřina Relichová)

kodominantní alela, *kodominance.

kodon, základní jednotka *genetického kódu tvořená třemi *nukleotidy v určitém pořadí, kódující určitou standardní aminokyselinu v polypeptidu nebo signalizující začátek či konec jeho syntézy na *ribozomu. (Jiřina Relichová)

Kodžiki (Kronika o dávných věcech), první japonské kronikářské zápisy, sepsané v roce 712 na příkaz *císaře zaznamenat ústně tradovaná vyprávění. Nejstarší dochovaná kopie

*kroniky v podobě svitkového rukopisu pochází až z konce 14. století. Kronika zahrnuje záznamy od období legendárního vzniku Japonska až do začátku 7. století. Je zapsaná čínským písmem, protože Japonsko ještě nemělo své vlastní písmo. (Klára Macúchová)

koeficient (z latiny: *cum*, „s“ a *efficiēns*, „vytvářející, působící“), faktor, hodnota.

koeficient inbridingu (F), pravděpodobnost, že *alely určitého *genu jedince jsou identické původem, to znamená, že pocházejí od společného předka rodičů tohoto jedince; také relativní *redukce *heterozygotnosti v populaci ve srovnání s populací s náhodným *oplozením. Koeficient inbridingu potomka sourozenců je 1/4, strýce a neteře 1/8, bratrance a sestřenice 1/16 apod. (Jiřina Relichová)

koeficient příbuznosti (R), pravděpodobnost, že dva jedinci sdílejí *alely identické původem. Koeficient příbuznosti je dvojnásobkem koeficientu inbridingu ($R = 2F$). Koeficient příbuznosti sourozenců je 1/2, bratrance se sestřenicí 1/8 apod. (Jiřina Relichová)

koeficient, selekční, míra znevýhodnění *genotypu (ve srovnání se standardním referenčním genotypem) v souvislosti se zdatností (*fitness), tj. relativním příspěvkem genotypů do genového fondu populace. Selekční koeficient $s=1$ vyjadřuje, že daný genotyp nepřispívá, například z důvodu úplné *sterility, vůbec do genového fondu následující generace. (Jiřina Relichová)

Koestler, Arthur (5. 9. 1905, Budapešť, Maďarsko – 3. 3. 1983, Londýn, Anglie), britský spisovatel maďarského původu; psal anglicky, francouzsky, maďarsky a německy.

Vystudoval na *univerzitě ve Vídni, poté byl zahraničním korespondentem na *Středním východě, zúčastnil se expedice k Severnímu pólu a byl reportérem ve španělské občanské válce. Byl vězněn ve Francii, sloužil v *cizinecké legii. V roce 1940 emigroval do Anglie.

Po sedmiletém členství v roce 1938 vystoupil z Komunistické strany Německa a německy publikoval své *opus magnum*, román o stalinských prověrkách a kriminálech a jejich vlivu na charaktery komunistů – *Sonnenfinsternis* (Zatmění slunce, 1940; anglicky: *Darkness at Noon*; česky: *Tma o polednách*); román bývá srovnáván s antiutopií George *Orwella *Nineteen Eighty-four* (1984, 1949). Další Koestlerova tvorba zahrnuje antiutopie a satirické politické romány. Z díla: *Španělsko krvácí* (1937, česky vydaný výbor reportáží a dokumentů), *Spanish Testament* (Španělská závěť, 1938), *The Gladiators* (Gladiátoři, 1939), *Scum of The Earth* (Póvl z celého světa, 1941), *Arrival and Departure* (Příjezd a odjezd, 1943), *The Yogia and the Comissar* (Jogin a komisař, 1945), *The Invisible Writing* (Neviditelné písmo, 1954), *The Call Girls* (Lehké dívky, 1972), *Bricks to Babel* (Cihly do Babelu 1982). (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

koevoluce (z latiny: *cum*, „s, se“, *ēvolūtiō*, „vývoj“), v *evoluční biologii vzájemně podmíněné a provázané evoluční změny u dvou nebo více druhů v důsledku jejich vzájemného ovlivňování. Tento pojem v roce 1964 zavedli Paul Ralph Ehrlich a Peter Hamilton Raven. V průběhu koevoluce dochází například k vnitrodruhovým a mezidruhovým *závodům ve zbrojení nebo různým formám symbiózy. Typickým příkladem mezidruhových evolučních závodů ve zbrojení je vztah mezi *predátorem a kořistí nebo mezi parazitem a hostitelem, z vnitrodruhových závodů ve zbrojení vychází například princip *Červené královny.

Užití pojmu a *zákonitostí koevoluce se nemusí vztahovat pouze na evoluční biologii. S koevolucí se pracuje například v *kosmologii nebo ve výzkumech umělé inteligence. Pozornost koevoluci byla věnována i v *evolučních sociálních vědách – *sociobiologii a přístupu *koevoluce genů a kultury. (Martin Soukup)

koevoluce genů a kultury, přístup ke studiu kultury, který představuje jednu z *evolučních sociálních věd. Koevoluční modely jsou založeny na vzájemné interakci *genů a *kultury, přičemž jednotliví autoři těchto modelů stojí za *názorem, že geny i kultura představují dva rozdílné, ale rovnocenné zdroje dědičnosti. Pro modely koevoluce genů a kultury je charakteristické využívání matematického a technického aparátu.

Lze rozlišit tři hlavní *varianty modelu koevoluce genů a kultury: *model transmise kulturních prvků, *teorie evoluce kulturním výběrem, *teorie dvojí dědičnosti. Byl také vytvořen sociobiologický model (*sociobiologie) koevoluce genů a kultury, v němž je kultura chápána jako derivát genů a nepředstavuje typ dědičnosti rovnocenný genům. Proto sociobiologický model nespadá do této *evoluční sociální vědy.

Mezi představitele tohoto přístupu ke studiu kultury se řadí především Kenichi Aoki, Robert Boyd, Luigi Luca Cavalli-Sforza, William Durham, Marcus Feldman, Jochen Kumm, Kevin Laland, Peter Richerson a Lev Zhivotovsky. (Martin Soukup)

koevoluční závody ve zbrojení, *závody ve zbrojení, koevoluční.

kofein, *psychostimulační *alkaloid obsažený v druzích rodu kávovník (*Cofea*) pocházejícího z tropické Afriky; v menším množství se vyskytuje také v čajovníku (*Camelia*) a kolovníku (*Cola*) a v dalších rostlinách. Stimuluje činnost srdce a dýchání, působí proti potřebě spánku, odstraňuje duševní únavu, působí i mírně euforicky, uvolňuje hladké svalstvo a má také účinky diuretické. Nemění však ani *osobnost, ani *charakter. Předávkování může vyvolat křeče, nervozitu, vzrušení, srdeční arytmií, nespavost a svalové záškuby.

V Evropě byla první kavárna otevřena roku 1645 v Benátkách. Zpočátku bylo pití kávy doporučováno jako prostředek proti horečce, bolesti hlavy, dně, revmatismu a opilosti. Pro potřeby pražení se pěstují po celém světě především *Coffea arabica*, původem z vyšších poloh Etiopie, a *Coffea canephora*, pocházející z *tropických deštných lesů v povodí řeky Kongo, popřípadě také *Coffea liberica*, *Coffea excelsa* a *Coffea stenophylla*, poskytující méně kvalitní druhy kávy. Největšími producenty kávy jsou dnes Brazílie, Kolumbie, Mexiko a Indie. (Petr Bureš)

koflík (šálek) [archeologie], menší *nádoba rozmanitých tvarů, na boku opatřená uchem (zpravidla svíslým), sloužící k pití. V pravěké keramice se objevuje od *neolitu, od doby bronzové přibývají koflíky zhotovené z *kovu (nejčastěji z *bronzu, luxusní exempláře ze *zlata nebo z *elektronu). (Karel Sklenář)

kogentní norma, *norma, kogentní.

kognace (z latiny: *cōgnātiō*, „rodné příbuzenství, pokrevní příbuznost“), pokrevní příbuzenství; opak: *agnace. (Jaroslav Malina)

kognát (z latiny: *cōgnātus*, „pokrevní příbuzný; shodný“), pokrevní příbuzný; opak: *agnát. (Jaroslav Malina)

kognitivní (z latiny: *cognōscere*, „poznávat, rozpoznat, shledat“), označení toho, co má poznávací význam; *sémantický termín pro výraz, který má teoretický význam a tedy pravdivostní hodnotu. (Jaroslav Malina)

kognitivní antropologie, *antropologie, kognitivní.

kognitivní ekologie člověka, *ekologie člověka, kognitivní.

kognitivní psychologie, *psychologie, kognitivní.

kognitivní systém, *systém, kognitivní.

Kogurjō, jeden ze tří starokorejských států (37 př. n. l.–668 n. l.), ležící svou větší částí v Mandžusku, založený mytickým čarostřelcem *Tongmjōngem/Čumongem. Zakladatelský *mýtus v nejstarších *kronikách kombinuje dva podobné mýty o vzniku Kogurjō a historicky staršího *Pujō, jež leželo mimo dnešní Korejský poloostrov a bylo později Kogurjem vyvráceno. Kogurjō je zmiňováno i v čínských kronikách vzhledem k častým střetům s jednotlivými čínskými státy. Kogurjō zaniklo v roce 668 společným tažením tchangské Číny a *Silly, čímž bylo také dokončeno sjednocení Koreje. (Miriam Löwensteinová)

koherence (z latiny: *co-haerēre*, „držet pohromadě, souviset“), souvislost, spojitost, bezespornost, slučitelnost, soudržnost.

Kohlrauschova řasa, **plica transversa recti dextra*.

kohorta (z latiny: *cohors*, „zástup, dav; ohrada“):

1. družina, skupina lidí;

2. demografický termín označující soubor osob, které prožily stejnou událost (*svatbu, *rozvod) během téhož kalendářního roku;

3. ve starověkém *Římě nejmenší taktická jednotka pěchoty (složená ze tří manipulů), desetina legie; jako taktická jednotka vojska poprvé použita vojevůdcem Corneliem Scipiem Africanem (236–183 př. n. l.). Za *císařství samostatná jednotka pomocných sborů, v *městě *Římě sloužily jako policejní a také hasičské sbory. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Kohout, Pavel (20. 7. 1928, Praha), český básník, prozaik, dramatik, scenárista a režisér. Prošel obdobným vývojem jako mnozí jeho vrstevníci: po osvobození byl stržen revolučním a budovatelským nadšením, v šedesátých letech hájil *socialismus „s lidskou tvář“, v následujícím období vystupoval proti normalizačnímu režimu, což bylo také důvodem pro jeho vypovězení z Československa. Po listopadu 1989 se do vlasti nevrátil. I v této době však – z vídeňského *exilu, který se stal jeho novým domovem – sleduje a glosuje, například v lustračním románu *Sněžím* (1994), její osudy a aktuální problémy. Kohoutova tvorba vykazuje zásadní proměny a hluboké zlomy v pohledu na svět. Její jednotlivá stadia se jeví jako zcela protichůdná, takže vznikají obtíže klást je do jedné vývojové řady. Ale i přes kritické výhrady, kterým byla vystavena, se vždy prosadila na čtenářském trhu.

Světový ohlas získala jeho původní tvorba i jeho divadelní adaptace známých literárních děl. Jednou z hlavních příčin Kohoutova úspěchu na literárním poli byla odvaha jít s vlastní kůží na trh, politicky se angažovat, důrazně proklamovat vlastní *názory a odhalovat své soukromí. Silné autobiografické zaměření přinesla již Kohoutova svazácká, se stalinskou ideologií spjatá *poezie, i jeho protinormalizační prozaické práce. Ne náhodou je jeho první prózou práce nazvaná *Z deníku kontrarevolucionáře* (1969, vydáno pouze německy). Vrchol Kohoutovy prozaické tvorby představuje deníkový román *Kde je zakopán pes* (Kolín nad Rýnem 1987), popisující události a autorovy životní zkušenosti z doby represí proti organizátorům *Charty 77. Mimo okruh autobiograficky koncipovaných děl patří fantaskní tragikomický román *Katyně* (1990). Tento román, inspirovaný absurdní, kafkovskou a rovněž masovou, pokleslou literaturou, popisuje události, které se odehrávají kolem půvabné, ale mentálně poněkud retardované Lízinky Tachecí; ta se shodou okolností stala první studentkou na dosud vždy chlapecké střední škole vychovávající budoucí katy. Erotika je zde spjata s násilím, je exhibicionistickým *aktem, nepříliš vzdáleným popravčímu úkonu. (Jiří Pavelka)

kohoutí zápasy, *zápasy, kohoutí.

koitus (kopulace) (z latiny: *coitus*, „sejití, sblížení; obcování [pohlavní]“), *soulož, spojení pohlavních orgánů, tedy vložení *penisu do *pochvy. Přeneseně se hovoří též o koitu análním (do *konečníku) nebo koitu mezi prsy či mezi stehna.

Při souložích se během sexuálního podráždění zavádí penis do pochvy, která již předtím prodělala změny, usnadňující zavedení *pyje a pohlavní styk. Fyziologické reakce na sexuální podněty se u muže i u ženy dělí na čtyři fáze (období): fáze podráždění (excitace), období „plateau“ (dosažení vysoké úrovně podráždění před další fází), orgastická fáze a období uvolnění. Zatímco u muže probíhají tyto fáze poměrně uniformně, u žen je v sexuální dráždivosti velká individuální *variabilita.

Období podráždění je vyvoláno psychickými, zrakovými a čichovými podněty a bez ostré hranice přechází ve fázi „plateau“ a v *orgasmus, který trvá u muže jen několik vteřin, avšak u ženy existuje v délce a intenzitě orgasmu velká variační šíře. Po orgasmu nastává období uvolnění (*refrakterní fáze), které u muže zpravidla vylučuje nové podráždění (*erekci). Řada žen však může i v tomto období dosáhnout dalšího orgasmu. Ve všech fázích až po orgasmus dochází k měštnání krve v žilních pleteních malé *pánve.

V mechanismu koncepce má rozhodující úlohu *pochva. Při přípravné excitaci dochází k jejímu rozšíření a k výstupu *sekretu na povrch poševní sliznice. Sekret, prostupující ve formě transsudátu poševním epitelem, se na sliznici objevuje již během několika sekund. Jeho původcem není děložní čípek nebo hrdlo děložní ani **glandulae vestibulares majores*; za

zdroj sekretu jsou považovány naplněné žilní pleteně stěny pochvy, protože poševní stěna neobsahuje téměř žádné *žlázy. Obě poševní stěny, přední i zadní, jsou za normálního stavu přiloženy k sobě. Během sexuální excitace se pochva prodlužuje a rozšiřuje a děloha (**uterus*) je reflektoricky tažena nahoru a dozadu. Při dosažení fáze „plateau“ se masivně plní žilní pleteně dolní části pochvy (vytvářejí erektilní vrstvu) a **bulbi vestibuli*, zvětšují se i malé *stydké pysky. Venózní městnání je anatomickým předpokladem fyziologické reakce pochvy při orgasmu a označuje se jako orgastická manžeta. Tato „manžeta“ se projevuje pouze v dolní třetině pochvy. Při orgasmu dochází k pravidelně se opakujícím stahům pochvy, na nichž se podílí svalovina poševní stěny, **musculus bulbospongiosus* a sousední svaly. Kontrakce se dostávají v odstupech asi 0,8 sekundy a opakují se 3 až 6x, někdy i vícekrát. Ve fázi uvolnění se rychle vyprazdňují žilní pleteně pohlavních orgánů, krček děložní klesá dolů proti zadní stěně pochvy. *Fornix vaginae posterior* představuje „*receptaculum seminis*“ (nádržku na semeno), do níž se zanořuje poševní část děložního čípku. Během orgasmu dochází i k stahům děložní svaloviny (od *fundus uteri* přes *corpus uteri* až na *isthmus uteri*), kontrakce však nevyvolávají její nasávací činnost.

U dospělého zdravého muže reaguje penis na pohlavní podráždění prodloužením, ztluštěním a ztopořením (erekcí). Ve fázi plateau dochází u penisu k zvláštnímu zduření v oblasti *corona glandis*. Při orgasmu je sperma vystříknuto (*ejakulace) v důsledku kontrakce *musculus bulbospongiosus*, **musculus ischiocavernosus*, **musculus sphincter urethrae*, svaloviny pánevního *dna, *prostaty, *semenných váčků a *chámovodu. K ejakulačním kontrakcím dochází v rozmezí asi 1 vteřiny. Po prvních 3–4 silných kontrakcích se frekvence a síla dalších stahů zmenšuje. Při erekcí se močová trubice (**urethra*) jako vývodná pohlavní cesta vyrovnává, prodlužuje a rozšiřuje. Při ejakulaci dochází k rytmickým kontrakcím *uretry i celého penisu. Ve fázi uvolnění dojde nejprve k ochabnutí a poté k zmenšení penisu. Ve fázi podráždění dochází i k změnám na kůži šourku (**scrotum*), na čemž se podílí **tunica dartos scroti*, **musculus cremaster* a naplnění žilních pletení. *Varlata se zdvíhají proti *hrázi a zůstávají v této pozici až do uvolnění. Během orgasmu zvětšují varlata svůj objem až o 50 %, především v důsledku městnání krve, ve fázi uvolnění se opět zmenšují a klesají. Ve fázi „plateau“ se objevují při zevním ústí močové trubice kapky sekretu ze žláz močové trubice. Ejakulát je zpočátku tvořený sekretem prostaty, poté se mísí s obsahem *ampulla *ductus deferentis* a **vesiculae seminales*. Před začátkem orgasmu dochází ke kontrakci svaloviny *močového měchýře, takže se do něho semeno nedostává a na druhé straně se nemísí moč do semene. Vystřikující tlak při ejakulaci je tak velký, že ejakulát je vypuzován až do vzdálenosti 30–60 cm od zevního ústí uretry. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Zvěřina)

kojení, krmení mláďete savce z laktující *mléčné žlázy matky (viz *laktace), společné všem savcům. Kojení je u člověka umožněno vyhledávacím, sacím a polykacím *reflexem *novorozence (kojence) a reflexní produkci a ejekcí mléka mléčnou žlázou matky po stimulaci *prsů v průběhu kojení (sání). Kojení u člověka je pro kojence zdrojem nutričních faktorů (živiny, voda, minerály, vitamíny), růstových faktorů, imunitních faktorů a pomáhá utvářet emocionální vazbu dítěte a matky (viz též *amenorea, laktační, *mléko, mateřské, *mlezivo,). (Miroslav Králík)

kojsanské jazyky, *khoisanské jazyky.

kokain (z indiánských jazyků), *psychostimulační látka, *alkaloid, *droga obsažená v listech stromu rudodřevu koka (*Erythroxylon coca*), původem pravděpodobně z východních svahů bolivijských a peruánských And, popřípadě z jiných druhů rodu rudodřev, které vedle kokainu obsahují také další velmi účinné alkaloidy, například thuxillin, hydrolin, cuskohyopin a valerín. Indiánská pověst říká, že první *Inka – *Manco Capac I., syn boha *Slunce, přinesl lidem tuto bájnou rostlinu, která „obveseluje zarmoucené, unaveným dává sílu a nasyčuje hladové“. *Indiáni využívali žvýkání listů koky k *rituálním a *náboženským

účelům a dodnes pro miliony lidí v Jižní Americe má žvýkaní listů koky stejnou roli, jakou hraje v jiných částech světa *káva nebo *čaj.

Do Evropy byla koka dovezena v polovině 19. století; kokain byl z ní izolován v roce 1859 a v následujících zhruba 25 letech byl používán při odvykací *léčbě morfinistů. V roce 1886 byla na trh uvedena *Coca-Cola*, která v té době obsahovala několik miligramů kokainu (později nahrazeného *kofeinem). Propagátorem lékařského využití kokainu byl také Sigmund *Freud. Spotřeba i sociální dopad kokainu se výrazně zvýšil po objevení *cracku, tj. kokainu upraveného pro kouření. V polovině osmdesátých let 20. století se kokain stal módní drogou zejména v Americe, odkud později dorazila tato vlna také do Evropy. Pro psychostimulační účinky je aplikován šňupáním, kouřením nebo požitím, injekční aplikace je méně častá; může také sloužit jako lokální anestetikum. Při kouření či šňupání účinkuje již po několika aplikacích. Počáteční *euforie, může přecházet v podrážděnost, výrazný psychomotorický neklid a stavy *úzkosti až paniky. Zvýšené sebevědomí může přecházet v agresivitu, zejména u pravidelných uživatelů vyšších dávek. Předávkování se projevuje zvýšením tlaku a teploty, tachykardií až poruchami srdečního rytmu, neklidem, úzkostí, vztahovačností, svěděním *kůže až delirantními stavy s generalizovanými křečemi, respiračním selháním nebo akutním *infarktem myokardu. Dlouhodobé užívání vede k psychické závislosti, zvyšuje riziko infarktu a mozkových příhod, pravidelná aplikace šňupáním vede k vzniku nekróz nosní sliznice; užívání kokainu v *těhotenství může způsobit poškození plodu nebo úmrtí *novorozence. Do České republiky se tato poměrně drahá droga dováží hlavně z Kolumbie a Venezuely. (Petr Bureš)

kokcidiomykóza, typ systémové *mykózy, kterou způsobuje houba *Coccidioides immitis*. Vyskytuje se zejména v Jižní Americe, v Evropě bývá pouze importovanou chorobou. *Nemoc se obvykle projevuje *chronickým zánětem *plic, může však napadnout i jiné orgány (*játra, *slezinu, *ledviny) a ve čtvrtině případů postihuje také kosterní systém. Nejčastěji jsou zasaženy drobné *kosti rukou i nohou, *obratle a *žebra v podobě drobných lytických ložisek obklopených sklerotickým lemem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Kóken (718–770), japonská císařovna doby *Nara; vládla dvakrát, nejprve pod jménem Kóken, podruhé jako Šótoku, poslední císařovna doby Nara a zároveň poslední žena na *trůnu až do roku 1600. (Klára Macúchová)

kokhim (z hebrejštiny: *kochim*, „krypta“), *hroby v židovských katakombách zapuštěné kolmo do stěny a upravené pro uložení dvou těl. (Josef Unger)

kokila, *kadlub.

Kokinšú, nezkráceně *Kokin wakašú*, „Sbírka starých a nových japonských básní“, první ze série básnických sbírek, kompilovaných na císařův příkaz, dokončená kolem roku 905. Obsahuje básně starších, anonymních autorů a množství básní sto dvaceti básníků, žijících v době kompilace sbírky. (Klára Macúchová)

Kokoschka, Oskar (1. 3. 1886, Pöchlarn, Rakousko – 22. 2. 1980, Montreux, Švýcarsko), rakouský malíř, grafik, scénický výtvarník, básník a dramatik; přední představitel *expresionismu. Ze studií Uměleckopřemyslové školy ve Vídni byl vyloučen na základě realizace autorské hry *Mörder, Hoffnung der Frauen* (Vrah, naděje žen, 1909). Jeho prvním grafickým a literárním projevem se stalo dílo *Die träumenden Knaben* (Snící chlapečci, 1908), jehož prostřednictvím vyjádřil svou platonickou a nenaplněnou lásku. V roce 1910 odcestoval do Berlína, kde spolupracoval s expresionistickým časopisem *Der Sturm* (Bouře). Po návratu do Vídně v roce 1911 byl zaměstnán jako učitel kreslení. V letech 1919–1924 vyučoval v malířském ateliéru na Akademii krásných umění v Drážďanech. Poté žil ve Francii a od roku 1931 ve Vídni. V roce 1934 emigroval do Prahy a v průběhu *druhé světové války žil v Londýně. Jeho dílo bylo v hitlerovském Německu zařazeno mezi *entartete Kunst* („zvrhlé umění“) a zkonfiskováno. Kokoschka na konfiskaci reagoval provokativní malbou

Autoportrét zvrhlého umělce (1937). Roku 1953 se usadil ve Švýcarsku, kde žil až do své smrti.

Kokoschka byl ovlivněn Vídeňskou *secesí, německým expresionismem a rakouskou barokní tradicí. Jeho umělecký rukopis se vyznačuje barevnými metamorfózami, světelnou férií, virtuálním pohybem a svobodnou transpozicí tónů a odstínů. Na svých plátnech dokázal zdokumentovat expresivní duševní rozpoložení. Jeho tvorba zahrnuje portréty (*Adolf Loos*, 1909; *Petr Altenberg*, 1909), krajiny (*Dent du Midi*, 1910; *Tre Croci*, 1913), městská panoramata, *veduty (*Jeruzalém*, 1929; *Karlův most v Praze*, 1934) a erotické scény (*Milenci s kočkou*, 1917; *Odmítnutý milenec*, 1966). V 50. letech vytvořil monumentální obrazové kompozice, tematicky čerpající z *mytologie a starověkých dějin, v návaznosti na barokní nástrovní malby: *Sága o Prométheovi* (1950) a *Thermopyly* (1954). Dramatickou lásku Kokoschky a pro něj „osudové ženy“ Almy Mahlerové (1879–1964; obletovaná múza společenských salonů, vdova po řediteli vídeňské Státní opery, známém hudebním skladateli Gustavu Mahlerovi) dokládá obraz *Bouře (Větrná nevěsta)* (1914), provedený dynamickými a znepokojivými tahy štětcem. Toto dílo bylo inspirováno básní rakouského lyrika Georga Trakla (1887–1914) *Noc*. Naráží na lidovou pověru, podle níž větrný vír unáší ženy za divokými lovci. Na obraze je klid a uvolněné spočinutí krásné ženy kontrastem k nervóznímu, křečovitě sevřenému muži. Kokoschka k dílu poznamenal: „Bouři jsem namaloval z paměti, když už jsem se rozešel s Almou Mahlerovou (...) Dokončil jsem ji na jaře 1914 a v květnu byla vystavena na výstavě Secese v Mnichově. Pak jsem ji prodal a získal jsem potřebné peníze, abych si koupil koně.“ Odezvu v Kokoschkově díle našel nejen milostný vztah k Almě Mahlerové, jak ho umělec zvěčnil v *Bouři*, ale i zranění a zhroucení lásky, s nímž se dlouho nedokázal vyrovnat. Motiv zmařeného dětského života (*Alma s dítětem a smrt*, 1913) odkazuje na *potrat, který Alma podstoupila, když s Kokoschkou otěhotněla; z téhož roku pochází kresba *Alma souká Kokoschkova střeva* (1913). Umělec zde využil podobenství s mučením svatého Erasma (kolem 240 – kolem 303), jehož trýznitelé mu vytahovali střeva z těla navijákem. Almě k této činnosti slouží kolovrátek. V roce 1915 Kokoschka odešel jako dobrovolník do *první světové války na ruskou frontu, z níž se vrátil s těžkým zraněním, vyčerpaný a poznamenaný na těle i na duchu. Alma ho odmítla navštívit a provdala se za německého architekta Waltera Gropia (1883–1969). Kokoschka si nechal zhotovit do detailu věrný model své ztracené lásky, oblečený do drahých šatů, a s touto loutkou v životní velikosti vyjížděl ve fiakru, do opery a opatřil jí také komornou. Svou umělou ženu mnohokrát namaloval (nejznámější je obraz *Žena v modrém*, 1919) a poslední z děl s tímto námětem *Autoportrét s loutkou* (1920/1921) sugeruje už rezignaci, jako by umělcovo hledání útěchy ve *fetišu dospělo k deziluzi. Kokoschkova hadrová figurína skončila v odpadcích: po jedné bouřlivé oslavě jí na zahradě usekl hlavu a rozbil o ni láhev červeného vína, až vzbudil pozornost drážďanské policie, která váženého profesora Výtvarné akademie málem podezírala z vraždy.

Kokoschka napsal také řadu expresionistických divadelních her, například *Sphinx und Strohmann* (Sfinga a slaměný panák, 1907) a *Der brennende Dornbusch* (Hořící trní, 1911) a vytvořil několik scénických výprav (*Kouzelná flétna*, Salcburk 1955 aj.). (Jaroslav Malina, Barbora Půtová)

kolaborace (z latiny: *com*, „s“ + *laborare*, „pracovat“ – „spolupráce“):

1. spolupráce;
2. označení pro spolupráci (zejména politickou) příslušníků porobených *národů či *států s okupačním režimem, často z důvodu osobního prospěchu. Krajiní formu kolaborace představuje *aktivismus, ztotožňující se s cíli a často i s *ideologií okupantů. Zvlášť četná byla za *druhé světové války na Německem okupovaných územích; symbolem pro zrádce a kolaboranty se stalo jméno Vidkuna Abrahama Quislinga (1887–1945), předsedy norské *vlády v letech 1942–1945 (po válce zastřelen).

V *Protektorátu Čechy a Morava byl typickým představitelem kolaborace ministr školství a národní osvěty v letech 1942–1945 Emanuel Moravec (1893–1945). Poválečnou očistou veřejného života od zrádců a kolaborantů se zabývala IX. kapitola Košického vládního programu a dekrety, na jejichž základě probíhala tzv. *retribuce, tj. činnost *Národního soudu a dalších očistných soudů. Nálepku „kolaborant“ byli mnohdy účelově označováni i političtí odpůrci poválečného režimu. Termín se objevil i v srpnu 1968 v době okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy, kdy byla takto pojmenována skupina konzervativních funkcionářů *Komunistické strany Československa (KSČ). (František Čapka)

koláčky, mezkalové, *peyotl.

kolagen (z řečtiny: *kolla*, „klíh“ a *gennaó*, „tvořím“), vláknitá bílkovina tvořící základ *pojivových tkání (vaziva, *chrupavky a *kosti). V organismu je kolagen hojně zastoupen, protože vazivo je součástí většiny orgánů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kolárek, bílý kněžský límec, tuhý, vpředu celistvý a zapínaný vzadu. (Michaela Králíková)

Kóláriové, *etnika, mundská.

Kolář, Jiří (24. 9. 1914, Protivín – 11. 8. 2002, Praha), český výtvarník, básník, dramatik, překladatel; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Jedna z nejpodnětnějších osobností českého i světového umění od 40. let 20. století. V roce 1953 byl uvězněn, v roce 1968 se stal představitelem Koordinačního výboru uměleckých svazů, v 70. letech byl koeditorem edice Petlice, signatářem Charty 77. V letech 1953–1979 se takřka denně setkával s přáteli v kavárně Slávie u „Kolářova stolu“. Od roku 1980 žil a tvořil v Paříži, po roce 1989 i v Praze.

Kolářovo básnické dílo se úzce prolíná s výtvarným a obě vycházejí z podobného principu: v básních jej dovedl do nejzazších formálních důsledků, až k rozkladu „přirozené poezie“ do typogramů (*Básně ticha*) a ve výtvarné linii dospěl k *asamblážím a *kolážím, využívajícím jak útržků nejrůznějších druhů písma, tak i obrazový slovník časopisů a především reprodukcí slavných výtvarných děl minulosti. První samostatnou výstavu dvanácti koláží uspořádal v pražském Mozarteu v roce 1937. V roce 1949 se poprvé pokusil o obrazovou interpretaci své básně. Poté experimentoval s různými formami koláže, tvořil například *raportáže* – kontrastující nebo paralelizující dvě nesouvisející zobrazené události. Dále rozvinul celý rejstřík opírající se o dadaistický princip a posléze i o informelní a konstruktivní tendence a o lettristické kreace soudobého umění na přelomu 50. a 60. let. Od té doby vyvinul řadu specifických metod: *roláž* – jedna nebo i několik reprodukcí se rozřeže na stejné proužky, které se, obvykle v pravidelném rytmu výškově posunuty, prostřídávají, vytvářejíce deformovaný útvar rezonující s dobovými kinetickými tendencemi; *chiasmáž* – informelní chaos útržků písma či barevných reprodukcí, nezřídka organizovaný do kontrastních geometrických útvarů nebo kombinovaný s jinými metodami; *muchláž* – ozvláštňuje původní obraz fixováním jeho deformované podoby vzniklé muchláním; aj. V roce 1941, za patronace Františka *Halase vyšla Kolářova první básnická sbírka *Křesťanský list*, shrnující tvorbu z let 1937–1939. V letech 1941–1944 napsal *Ódy a variace*, ovlivněn variacemi Richarda Weinerja a v posledních dvou válečných letech vytvořil knihu prvních metamorfózních básní *Limb a jiné básně*. V roce 1949 napsal sbírku-deník *Očitý svědek* a pokusil se o první obrazové interpretace: *Křesťanský soud* podle své básně *A kamení začalo ožít*. V letech 1950–1952 dokončil knihu *Prométheova játra* s deníky a prvními cykly dvojbytných básní; vrátil se ke kolážím, využívá analogií se svými dosavadními literárními postupy: konfrontáže, raportáže, příběhy, antianatomie, nalezené koláže. V roce 1954 začal pracovat na knize *Vršovický Ezop*. V letech 1956–1957 napsal knihy *Mistr Sun o básnickém umění* a *Nový Epiktet* a v letech 1958–1961 dramata *Chléb náš vezdejší* (uvedlo je vídeňské divadlo Theater Brett v roce

1986) a *Mor v Athénách*. V letech 1959–1961 se postupně rozchází s verbální *poezií. Napsal *Básně ticha* a vytvořil první *verze vizuální evidentní poezie, první řady typoskriptů, cvokogramů, analfabetogramů, rébusů, otvorových, hloubkových, barevných, notových básní, básně erbovní, závěsné, žiletkové; asambláže a objekty. Zúčastnil se nebo uspořádal několik desítek kolektivních a samostatných výstav takřka po celém světě. Jedna z největších výstav *Příběhy Jiřího Koláře* se uskutečnila ve Veletržním paláci v Praze na přelomu let 1999 a 2000. (Jaroslav Malina)

Kolata, Alan Louis (narozen 1951), americký archeolog a kulturní antropolog; profesor na The University of Chicago. Zabývá se vývojem starověkých městských civilizací předkolumbovského období ve Střední Americe na území dnešního Mexika a Guatemaly a v Jižní Americe na území dnešního Peru a Bolívie, zejména zkoumá otázky zemědělské *technologie, *architektury a *mytologie.

Na základě podrobného paleoekologického a archeologického výzkumu a ověřovacích experimentů odhalil překvapivě vysokou úroveň *zemědělství v době *tiwanacké říše, které bylo zřejmě dokonce efektivnější než současné zemědělství v této oblasti (Kolata, A. L., *The Agricultural Foundations of the Tiwanaku State: A View from the Heartland. American Antiquity*, 51, 1986, č. 4, 748–762). (Jaroslav Malina)

kolaterála (z latiny: *con-laterālis*, „spolupostranní“), postranní větev. Nejčastěji se používá ve smyslu postranních cév, které vedou *krev do týchž oblastí jako céva hlavní. (Ladislava Horáčková)

kolaterální oběh, *oběh, kolaterální.

koláž (z francouzštiny: *coller*, „lepit, nalepit, slepovat“), výtvarná technika, která je založena na dvojrozměrné kompozici na plošném pozadí. Jedná se o postup, při kterém jsou na plochu nalepovány papírové výstřižky nebo vkládány běžné mimoumělecké materiály, jako jsou látky, fotografie a *papír. Papírové výstřižky mohou představovat noviny, časopisy, tapety, reprodukce a jiné materiály plošného charakteru. Vzniklý účinek spočívá v neočekávaném materiálovém, vizuálním a významovém kontrastu jednotlivých komponent a fragmentů. Koláž lze chápat jako součást obrazu vytvořeného nějakou z *malířských, kresebných nebo *grafických technik, a zároveň jako autonomní dílo vzniklé originální konfigurací užitých plošných materiálů na podložku.

První záměrné užití techniky koláže lze doložit v roce 1912 v analytickém *kubismu Pabla *Picassa (1881–1973) a Georgese Braqua (1882–1963). V rámci *futurismu koláž rozvíjeli itaští malíři Umberto Boccioni (1882–1916), Carlo Carrà (1881–1966), Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944) a Gino Severini (1883–1966). Carlo Carrà (1881–1966) a Filippo Tommaso Marinetti se zaměřili na vizuální poezii v koláži. Výrazové prostředky koláže umožnily prosadit hravé principy *dadaismu, které lze zaznamenat v tvorbě švýcarských malířů Kurta Schwitterse (1887–1948) a Hanse *Arpa (1887–1966), německého malíře Johannese Baadera (1875–1955) a francouzského malíře a sochaře Marcela *Duchampa (1887–1968). Koláž znamenala výzvu i pro představitele neoplasticismu nizozemského malíře Theo van Doesburga (1883–1931) a reprezentanta *konstruktivismu ruského malíře El Lissitzkyho (1890–1941). Originální rozvedení a využití koláže dokládá *kolážová novela*, jejímž autorem byl německý malíř, představitel *surrealismu Max *Ernst (1891–1976). Tato forma koláže vzniká spojením obrazů starých rytin, časopisů nebo různých publikací v narativní, tematické a zároveň nelineární příběhy. Kombinace autorské malby, kresby a koláže představovala hlavní umělecký princip tvorby představitelky *abstraktního expresionismu Lee Krasnerové (1908–1984). Metoda koláže pronikla také do uměleckého směru *pop-artu, kde ji nadčasovým způsobem rozvíjeli američtí malíři Robert Motherwell (1915–1991), Robert Rauschenberg (1925–2008) a anglický malíř Richard *Hamilton (narozen 1922).

V 50. a 60. letech 20. století experimentovali mnozí umělci s inverzním postupem koláže – *dekoláží*, vznikající destruováním povrchu původního uměleckého artefaktu strháváním, smíváním nebo jiným odkrýváním. Tento postup prosazovali představitelé francouzského nového *realismu Mimmo Rotella (1918–2006), Francois Dufrêne (1930–1982) a Raymond Hains (1926–2005), kteří tímto prostřednictvím prováděli reflexi městského života a kultury. V současnosti lze za pokračovatele tohoto postupu označit amerického malíře Richarda Genovese (narozen 1947).

Aplikace koláže na malířské plátno bývá označována jako *plátňová koláž*. Tímto způsobem s koláží pracovali američtí umělci malíř Conrad Marca-Relli (1913–2000) a malířka Jane Franková (1918–1986).

Za významnou formu koláže lze označit *fotokoláž* (fotomontáž), která se zakládá na konfiguraci fragmentů a útržků fotografií. Reprezentativní fotokoláže vytvářeli představitelé *dadaismu německá malířka Hannah Höchová (1889–1978) a rakouský malíř Raoul Hausmann (1886–1971). Každodennost afro-americké subkultury, reinterpretace rituálů a jazzové hudby, představovala inspirační zdroj kolážové tvorby afro-amerického umělce Romare Beardena (1911–1988). V rámci pop-artu fotokoláž rozvíjeli britští malíři Peter Blake (narozen 1932) a David Hockney (narozen 1937). V českém umění metodou koláže pracovali malíři Jindřich *Štyrský (1899–1942) a Adolf Hoffmeister (1902–1973). Neobyčejná invence a technická bravura charakterizuje koláže českého výtvarníka a básníka Jiřího *Koláře (1914–2002). Jeho kolážová produkce ze 40. a 50. let 20. století zahrnuje konfrontáže, které spočívají v nalepení fotografií na karton. Postupně ve své tvorbě pracoval s textovými fragmenty a útržky psanými latinkou, arabsky, azbukou, hebrejsky a psacím strojem. Specifický rozměr koláže poskytl Kolářovi „uzlové písmo“, které komponoval do básní zvaných uzlovky. V těchto formách Kolář propojil literární a výtvarné složky v jedinečný kulturní celek. S technikou koláže pracovali dále čeští výtvarníci Ladislav *Novák (1925–1999), Zbyněk Sekal (1923–1998) nebo Vladimír *Preclík (1929–2008). Tvorbě papírové koláže se věnuje česká malířka a sochařka Věra Janoušková (narozena 1922). V současnosti techniku koláže preferují američtí malíři Jonathan Talbot (narozen 1939) a Cecil Touchon (narozen 1956).

Z perspektivy *postmoderní antropologie je možné na svět pohlížet jako na kulturní konstrukt, který vzniká dekonstrukcí a rekonstrukcí sdílených symbolů a významů. Z tohoto hlediska koláž představuje originální alternativu nového sdílení a interpretace reality. (Barbora Půtová)

Kolčín, Boris Alexandrovič (1914–1984), ruský archeolog. Významně přispěl k zavádění přírodovědných metod do archeologie. Věnoval se studiu řemesel na Staré Rusi, zejména *železářství, a rozpracování metod datování archeologických nálezů; na základě nálezů z *Novgorodu propracoval dendrochronologickou metodu pro oblast východní Evropy. Z díla: *Dendrochronologija Novgoroda* (Dendrochronologie Novgorodu, 1963). (Jaroslav Malina)

Koldewey, Johannes Gustav Eduard Robert (10. 9. 1855, Blankenburg, Německo – 4. 2. 1925, Berlín, Německo), německý architekt a archeolog. Prováděl výzkumy ve Středomoří a na *Předním východě, v letech 1899 až 1917 vedl archeologické odkryvy v *Babylonu, které se vyznačovaly přesností a důsledným uplatněním *stratigrafické metody.

Koldewey v Babylonu objevil nejdůležitější *stavby (části opevnění a paláce, Cestu procesí, Ištařinu bránu, *zikkurrat) z doby existence novobabylonské říše, z konce 7. století až z první poloviny 6. století př. n. l. Z díla: *Das wieder erstehende Babylon: Die bisherigen Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen* (Babylon znovu povstalý: Dosavadní výsledky německých výzkumů, 1913). (Jaroslav Malina)

kolegium (z latiny: *collēgium*, „sbor, kolegium; spolek, družstvo; spoluúřadování“):

1. ve starověkém *Římě sdružení osob spojených společnými zájmy (například řemeslnická *kolegia podle specializace, kněžská, pohřební apod.);

2. poradní sbor ministra, *rektora nebo *děkana na vysoké škole, *papeže (kardinálské kolegium) apod. (František Čapka)

kolej (z latiny: *collēgium*, „sbor, kolegium; spolek, družstvo; spoluúřadování“):

1. ve *středověku ústav při *univerzitách, kde bydleli společně či odděleně studenti, mistři a kde probíhalo i vyučování;

2. církevní zařízení, v němž sídlí někteří řeholní *klerikové, jako *jezuité, piaristé a jiní;

3. zařízení pro ubytování vysokoškolských studentů;

4. ve Velké Británii a ve Spojených státech amerických vyšší škola s internátem. (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

kolektiv (z latiny: *collēctus*, „sebraný; stručný“), skupina lidí pracujících na společném díle, spojených společnými *názory, zájmy, preferencemi, cíli apod. (Jaroslav Malina)

kolektivismus (z latiny: *collēctivus*, „společný“):

1. požadavek, aby se osobní, individuální zájmy, cíle, případně *názory podřizovaly nějakému kolektivu (*komunitě, *politické straně, *státu);

2. životní praxe a názory, založené na požadavku kolektivismu; je příznačný pro archaické pospolitosti, starověké *despocie a moderní socialistické či komunistické entity a ve svém důsledku vede k potlačování jednotlivců, k pasivitě a k odevzdanosti; opak: *individualismus;

3. politická a ideologická *hnutí (*komunismus, *legismus aj.) usilující o to, aby se principům kolektivismu podřídily všechny sféry společenského i osobního života. (Jaroslav Malina)

kolektivizace, proces zespolečenštění, přeměny (obvykle násilnou cestou) individuálního soukromého zemědělského hospodaření v kolektivní; systém převládající po *druhé světové válce ve většině komunistických států s výjimkou Jugoslávie a Polska, který vycházel ze systému vytvořeného v SSSR ve 30. letech 20. století (během 1. pětiletky, v letech 1928–1932, pod heslem likvidace *kulaků). Kolektivizace byla uskutečňována buď „dobrovolným sdružováním“ samostatně hospodařících *rolníků do družstev (ve skutečnosti však převážně cestou psychického a fyzického nátlaku pod dohledem orgánů stranické a státní moci), nebo vytvářením státních zemědělských podniků na znárodněné půdě (státních statků).

V Československé republice (ČSR) byla zahájena v roce 1949 a probíhala až do počátku 60. let (v roce 1960 obhospodařovala JZD již 88 % zemědělské půdy). Po listopadu 1989 došlo k přeměně větší části JZD ve družstva nového typu (Zemědělská družstva) zapojená do rámce obnovené *tržní ekonomiky, současně byla velká část dříve zabrané půdy vrácena původním majitelům, nastala obnova individuálního zemědělského hospodářství. (František Čapka)

kolektivní hrob, *hrob, kolektivní.

kolektivní jednání, *jednání, kolektivní.

kolektivní nevědomí, *nevědomí, kolektivní.

kolektivní správa práv, *správa práv, kolektivní.

kolenní kloub, *articulatio genus.

kolikvace (z latiny: *colliquātiō*, „zkapalnění, rozpuštění“), zkapalnění nekrotických *tkání. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

kolkovaná výzdoba, *výzdoba, kolkovaná.

Kolmaš, Josef (6. 8. 1933, Těmice u Hodonína), český sinolog a tibetolog, sociokulturní antropolog, překladatel. Emeritní ředitel Orientálního ústavu Akademie věd České republiky v Praze (1994–2002) a emeritní profesor *Masarykovy univerzity v Brně. Po gymnazijních studiích na Velehradě a v Kyjově (1945–1952) absolvoval v letech 1952 až 1957 obory čínština a dějiny Dálného východu na Filologické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze a v letech 1957 až 1959 tibetský jazyk a literaturu na Ústředním národnostním ústavu v Peking. Od roku 1959 do roku 2003 působil v Orientálním ústavu, kde v letech 1961–1964 absolvoval interní vědeckou aspiranturu v oboru tibetanistiky. Působil jako Visiting Lecturer

na Australian National University v Canbeře (1966), byl profesorem tibetštiny na Státní jazykové škole v Praze (1975–1994); v roce 1997 se habilitoval v oboru antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně (*Antropologické struktury zemí východní a vnitřní Asie a jejich místo v současném světě: Fenomén sociokulturního přenosu*), v roce 2003 byl jmenován profesorem antropologie na Masarykově univerzitě v Brně. V letech 1994–2003 byl členem redakčních rad *Archivu orientálního* a *Nového Orientu*. Je členem International Association for Tibetan Studies (1979), European Association of Chinese Studies (1990). V letech 1993–2001 byl členem Vědecké rady Akademie věd České republiky v Praze. Od roku 1998 je členem ediční rady Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana v Brně, od roku 2003 členem Vědecké rady Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, od roku 2004 je členem redakční rady časopisu *Univerzitní noviny* (Brno).

V odborné práci se zabývá sociokulturní antropologií a politickými a kulturními dějinami Číny a Tibetu, tibetskou historiografií, klasickou tibetskou a čínskou literaturou, tibetským buddhismem a bibliografií tibetského a tibetologického písemnictví. Překládá z čínštiny, tibetštiny a některých evropských jazyků. Publikoval u nás i v zahraničí řadu vědeckých knih, překladů a odborných statí, mimo jiné *Bibliography of Sino-Tibetan Languages* [Bibliografie sino-tibetských jazyků], sv. 2 (Wiesbaden 1963, spoluvydavatel); *Tibet and Imperial China: A Survey of Sino-Tibetan Relations up to the End of the Manchu Dynasty in 1912* [Tibet a císařská Čína: Výzkum sino-tibetských vztahů do konce mandžuské dynastie v roce 1912] (Canberra 1967); *A Genealogy of the Kings of Derge (Sde-dge'i rgyal-rabs)* [Genealogie králů Derge] (Prague 1968); *Tibetan Manuscripts and Blockprints in the Library of the Oriental Institute Prague* [Tibetské rukopisy a tisky v knihovně Orientálního ústavu v Praze] (Prague 1969); *Prague Collection of Tibetan Prints from Derge, I–III* [Pražská sbírka tibetských tisků z Derge] (Wiesbaden – Prague 1971–1996); *Mezinárodní konference o otázkách statutu a hranic Tibetu (Simla, 1913–1914)* (Praha 1975); *Tibetan Books and Newspapers (Chinese Collection) with Bibliographical Notes* [Tibetské knihy a noviny /čínská kolekce/ s bibliografickými poznámkami] (Wiesbaden – Prague 1978); *The Iconography of the Derge Kanjur and Tanjur* [Ikografie dergeského Kandžuru a Tandžuru] (New Delhi 1978, 2002); *ABC cestovatelů, mořeplavců, objevitelů* (Praha 1979, ve spolupráci s Ivanem Hrbkem); *Ferdinand Stoliczka (1838–1874): The Life and Work of the Czech Explorer in India and High Asia* [Ferdinand Stoliczka /1838–1874/: Život a dílo českého badatele v Indii a Střední Asii] (Wien 1982); *Chinese Studies on Tibetan Culture* [Čínské výzkumy tibetské kultury] (New Delhi 1983); *The Ambans and Assistant Ambans of Tibet (A Chronological Study)* [Ambanové a zástupci ambanů v Tibetu /Chronologická studie/] (Prague 1994); *Buddhistická svatá písma. Šestnáct arhatů* (Praha 1995); *Svět tibetského buddhismu* (Praha 1996, spoluautor); *Vzpomínka na Tibet / Recalling Tibet* (Praha: Práh, 1997, spoluautor); *Tibet: Dějiny a duchovní kultura* (Praha 2004); *Suma tibetského písemnictví* (Praha 2004). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 11. svazek *Tibet z antropologické perspektivy* (2002), 12. svazek *Smrt a pohřbívání u Tibeťanů* (2003), 16. svazek *První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo resumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003) a 21. svazek (s Jaroslavem Malinou) *Čína z antropologické perspektivy* (2005). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, I: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Překlady z čínštiny: Po Tü-i, *Drak z černé tůně* (Praha 1958, 1964, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); Fa-sien, *Zápisky o buddhistických zemích* (Praha 1972, 1995); Po Tü-i, *Datlovník v meruňkovém sadu* (Praha 1996, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); Süan-cang, *Zápisky o západních krajinách za Velkých Tchangů* (Praha 2002). Překlady z tibetštiny: *Bajka o ptácích a opicích* (Praha 1965);

Černý mrak v bílém. Tibetská lidová poezie (Praha 1976, Ostrava 2000, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); *Tibet*, v knize *Prameny života. Obraz člověka a světa ve starých kulturách* (Praha 1982, s novým názvem *Duchovní prameny života. Stvoření světa ve starých mýtech a náboženstvích*, Praha 1997); Sakja-pandita, *Pokladnice moudrých rčení* (Praha 1984, 1988, v básnické spolupráci s J. Štroblovou); *Tibetská kniha mrtvých. Bardo thödol. Vysvobození v bardu skrze naslouchání* (Praha 1991, 1995, 1998, 2001, 2004; též ve slovenském překladu, *Tibetská kniha mrtvých*, Praha 1998); *Jádro transcendentální moudrosti* (Praha 1992); *Nangsa Öbum. Mystérium o životě a zmrtvýchvstání krásné paní Nangsy* (Praha 1993); Sönam Gjalchän, *Zrcadlo králů. Tibetská kronika 14. století* (Praha 1998). Překlady z ruštiny: Čína. *Čínský jazyk* (Praha 1957, spolupřekladatel); G. C. Cybikov, *Cesta k posvátným místům Tibetu* (Praha 1987, 2001). Překlady z angličtiny: XIV. dalajlama, *O Tibetu a tibetském buddhismu* (Praha 1992, spolupřekladatel); *Svoboda v exilu. Autobiografie 14. dalajlamy* (Praha 1992); Roy Willis, *Mytologie světa. Ilustrovaný průvodce* (Praha 1997, spolupřekladatel); W. D. Žagabpa, *Dějiny Tibetu* (Praha 2000). Překlady z latiny a francouzštiny: Karel Slaviček, *Listy z Číny do vlasti a jiná korespondence s evropskými hvězdáři (1716–1735)*, Praha 1995 (překlad do čínštiny, *Čung-kuo laj-sin* [Listy z Číny], Čeng-čou 2002). Překlady z němčiny: *Lexikon východní moudrosti. Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (Praha – Olomouc 1996, spolupřekladatel). Odborný editor cestopisných a jiných knih o Tibetu, autor odborných úprav, předmluv, doslovů, poznámek apod.: Arnošt Černík, *Trůny bohů. K nebetyčným štítům Himálaje* (Praha 1964, 1972); Láma Yongden [Lama Jongdän] a Alexandra David-Néelová, *Mipam, lama s Paterou moudrostí* (Praha 1969, 1990, Kutná Hora 2000); Evariste-Régis Huc, *Cesta do Lhasy* (Praha 1971, s novým názvem *Putování Tibetem L. P. 1845–1846*, Praha 2002); Heinrich Harrer, *Sedm let v Tibetu: Můj život na dvoře dalajlamy* (Praha 1972); Ippolito Desideri, *Cesta do Tibetu* (Praha 1976, 2001); W. Y. Evans-Wentz, *Milaräpa. Velký tibetský jógin* (Praha 1996); Helmut Uhlig, *Tibet. Tajemná země na střeše světa* (Praha 2002); Patrick French, *Tibet, Tibet. Historie ztracené země* (Praha 2004); Fosco Maraini, *Skrytý Tibet* (Praha 2005). Josef Kolmaš je držitelem medaile Kőrösi Csoma Sándora (Budapest, 1984), Zlaté plakety Františka Palackého (Akademie věd ČR, 1993), několika nakladatelských cen ad. K 70. narozeninám mu byl věnován sborník *Studia Sinica et Tibetica* (Dedicated to Josef Kolmaš to His 70th Birthday). *Archiv orientální*, roč. 71, 2003, č. 3, s. 245–489. A dále Martin Slobodník (2003): Vedecká dráha na pomezí *sinica* a *tibetica* – k životnému jubileu profesora Josefa Kolmaša. *Studia Orientalia Slovaca*, 2, s. 23–27 (Bratislava). Kontakt: Prof. PhDr. Josef Kolmaš, DrSc., Čihákova 30, 190 00 Praha 9, telefon: 284 823 782, e-mail: kolmas@post.cz. (Jaroslav Malina)

kolo, kruhový útvar přenášející pohyb. K prvnímu praktickému uplatnění kola (u *hrnčířského kruhu a u *vozu) došlo v *Mezopotámii ve 4. tisíciletí př. n. l. Vůz byl zpočátku čtyřkolý, pak i dvoukolý s plnými koly. Koncem 3. tisíciletí př. n. l. byla v Mezopotámii vynalezena kola loukot'ová, která umožňovala, tehdy již válečným vozům, lepší manévrování. Ve starém *Egyptě je užití kola poprvé prokázáno v 6. dynastii (okolo roku 2350 př. n. l.), přičemž jde o desková (plná) kola, která nesou vysoký žebřík použitý při dobývání opevněného *města nacházejícího se pravděpodobně v *syropalestinské oblasti. Ikonografický doklad pochází z *hrobky královského stavitele Kaemheseta v *Sakkáře. Nejstarší zobrazení čtyřkolového vozu (s deskovými koly) se datuje do konce 13. dynastie (okolo 1650 př. n. l.). Lehké dvoukolové vozíky (s loukot'ovými koly), tažené koňmi, Egypťané převzali od asijských dobyvatelů *Hyksósů v 16. století př. n. l. Nadále je hojně užívali v boji i pro zábavu.

V Evropě se první vozy objevují v průběhu *eneolitu. V *Novém světě, ač tam byl princip kola znám, zavedli jeho praktické využití u vozů až evropští kolonisté; ještě překvapivější je

fakt, že i v tak supertechické zemi, jakou je dnešní Japonsko, se kolo v praxi objevilo až po polovině 19. století. (Viz též *transport.) (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

kolodigrafický úhel, *úhel, kolodigrafický.

kolofon (z řečtiny: *kolofón*, „ukončení, završení“ a z názvu *města Kolofón v Malé Asii, latinsky: *explicit*), písařovy poznámky informující o vzniku rukopisu, jeho autorovi a o místě a času jeho zpracování. Kolofon obsahuje někdy i zmínky o předlohách rukopisu a různá sdělení zdůrazňující namáhavost a užitečnost písařské práce; poprvé se objevuje na starověkých mezopotamských hliněných tabulkách (*písmo). U středověkých rukopisů kolofon bývá umístěn na konci knihy. (Jaroslav Malina)

kolona, pátá, označení pro skupinu tajně působící proti svému *státu (případně *národu, *hnutí apod.) ve prospěch jeho protivníka; vzniklo v době *občanské války ve Španělsku (1936–1939), kdy čtyři vojenské kolony postupovaly na Madrid a dobyly jej za pomoci nepřátel *republiky ve *městě (tedy páté kolony). Takto bývá označována i činnost Sudetoněmecké strany (*Sudetendeutsche Partei*) v předmnichovské Československé republice (ČSR); podobné fašistické páté kolony existovaly i v jiných evropských *zemích – ve Francii, v Nizozemsku, Norsku nebo v Polsku. (František Čapka)

kolonát (z latiny: *colōnātus*, „dědičné nevolnictví svobodných drobných zemědělců; kolonát, osídlování římské půdy zajatci“; *colōnus*, „rolník, sedlák, hospodář; nájemce pole; osadník“), nájem velkostatkářské půdy (splácený penězi, později v naturáliích) svobodným *rolníkům a bezzemkům, případně usazování otroků-kolonů začátkem 1. poloviny 1. století př. n. l. v *římské říši. Zpočátku představoval výnosnou formu hospodaření – koloni měli (ve srovnání s *otroky) větší zájem na práci a větší smysl pro technické novoty; stávali se jimi i přistěhovalci. Postupně se však nájem kolonům zvyšoval, což vedlo k jejich zadlužení (museli pracovat i určitý počet dnů na statcích velkostatkářů), jejich postavení se přestalo lišit od otroků, a k častým útěkům. V roce 332 *Konstantin Veliký (272 nebo 273–337) připoutal kolony k půdě dědičně. (František Čapka)

kolonialismus (z latiny: *colōnia*, „osada, kolonie“):

1. získávání nových závislých a exploatovaných území;
2. systém politického ovládnutí a ekonomického využívání málo rozvinutých zemí; též politika mocností směřující k vytvoření takového systému; ve vztahu k mateřské zemi mohou mít *kolonie různý status (*protektorát, svěřenecké území, *mandátní území, *poručenské území). Na jedné straně kolonialismus vedl k obohacení koloniálních mocností a obchodních společností, urychlil a někdy přímo umožnil jejich průmyslový vývoj i vytvoření globálního trhu, na druhé straně způsobil ekonomický, hospodářský i kulturní úpadek porobených *kolonií a prohluboval rozdíl mezi vyspělými a rozvojovými zeměmi. Přínosem pro kolonie byl pozvolný růst nových hospodářských odvětví, pronikání *techniky, moderního vzdělání a kultury. Koloniální výboje evropských *států (často jim předcházely zeměpisné objevy) byly zahájeny v celosvětovém měřítku v 15. století Portugalskem a Španělskem (ovládnutí evropského obchodu s Afrikou a Asií, dobytí Jižní a Střední Ameriky); velká potřeba pracovních sil v amerických koloniích vedla k rozvoji obchodu s africkými *otroky (viz též *otroctví, *otrokářství). Od 16. století usilovaly o kolonie další evropské státy, koncem 16. století získalo převahu v expanzi do východní a jihovýchodní Asie Nizozemsko. Současně vzrostla koloniální expanze Anglie, která roku 1588 zlomila španělskou převahu na moři a v polovině 17. století zatlačila z koloniálních pozic Nizozemsko. Od 17. století dochází k soupeření Anglie a Francie, které se v 18. a 19. století staly největšími koloniálními mocnostmi. Koloniální charakter mělo rovněž ruské pronikání na Sibiř a do střední Asie. Ve druhé polovině 19. století se koloniálními mocnostmi staly i Německo, Belgie a Japonsko.

Největší rozšíření kolonialismu nastalo na počátku 20. století, kdy v koloniích žilo přes 70 % obyvatel světa. Po *první světové válce a zejména po *druhé světové válce nastal rozpad

kolonialismu (národně osvobozenecské *hnutí, ale i pokojné předávání *samosprávy); v současnosti žije v koloniích asi 0,2 % obyvatelstva. (Jaroslav Malina)

koloniální říše, *říše, koloniální.

kolonie (z latiny: *colōnia*, „osada, kolonie“):

1. antické označení pro sídla mimo *Řím a římské území; po dobytí cizího území navrátili *Římané část *země poraženým, díl země si však ponechali jakožto kolonii, obsadili ji a osídlili svým obyvatelstvem. Úkolem kolonií bylo zajistit dobytou *zemí a vytvořit vojenskou oporu; vedle toho do popředí vystupovaly také obchodní zájmy a zásobování vlastního obyvatelstva. Z mnohých kolonií se vyvinuly i mocné *státy (*Kartágo, Syrakusy);

2. ve *středověku vznikaly zejména z obchodních důvodů (benátské kolonie v Dalmácii, ve Středozezemním moři, v Egejském moři);

3. území získané z *objevných plaveb, jež si přivlastnily některé evropské státy (především velmoci). (František Čapka)

kolonizace (z latiny: *colōnia*, „osada, kolonie“):

1. [biologie], evoluční proces velkého ekologického rozsahu – jak geograficky, tak i časově. Je to rozšíření určité systematické skupiny nebo i více skupin do nových, dříve neobývaných areálů, nových adaptivních zón a rozšíření se do nových ekologických nik. Mohou vznikat nové životní formy. Ke kolonizaci může dojít buď při příležitostném, nahodilém „odstranění“ environmentálních bariér, biotických nebo abiotických, anebo (častěji) na základě *biologických nebo *behaviorálních změn;

2. [antropologie, archeologie, historie, sociologie], proces osídlování dosud neobydleného území a budování nových osad: 1. kolonizace řecká, zakládání nových osad *Řeky na pobřeží Středozezemního a Černého moře (nejvíce na Sicílii, v jižní Itálii), 8.–6. století př. n. l.; nové *obce byly na svých mateřských obcích nezávislé, měly však úzký vzájemný obchodní styk (patřily sem například Marseille, Syrakusy, Tarent, Varna); 2. kolonizace římská, zakládání nových obcí na cizím území s cílem hospodářského i kulturního ovládnutí tohoto území (prostřednictvím římských rodin); za *občanských válek a za *císařství byli v *koloniích usazováni vysloužilí vojáci. Kolonizace napomáhaly k tzv. romanizaci západních částí *římské říše; 3. výše zmíněné procesy kolonizace s podobnými cíli známe již z velkých říší (*asyrská, *babylonská) *Předního východu i z jiných kulturně historických a geopolitických oblastí světa jak ze *starověku, tak i z pozdějších období (kolonizaci praktikovali v dobách expanze *Arabové, *Aztékové, *Číňané, *Inkové a další etnika); 4. kolonizace česká, šlo o velkou kolonizaci ve 12.–13. století; rozeznáváme: a) vnitřní (12. století) – uskutečňovaná vlastní populací; měla na ní zájem především *šlechta, a to kvůli dostatečnému osídlování dosud neobydlených oblastí; na této kolonizaci se podílely rovněž *kláštery, které dostávaly *půdu darem od *panovníka; b) vnější (od 13. století) – osídlování za pomoci cizích kolonistů (*Němců, *Valonů, *Vlámů); docházelo tak k postupnému osídlování volného území Čech, Moravy i Slezska, a to zejména pohraničních oblastí, čímž se doplňovala ekonomická struktura českého státu. Povolávání cizích městských i venkovských kolonistů bylo tehdy běžnou praxí panovníků, klášterů a *vrchností v *zemích střední a východní Evropy; za tuto činnost jim byly udělovány různé trvalé nebo dočasné výsady, tradiční *právo české bylo postupně nahrazeno *emfyteuzí (právem německým). K novému souvislejšímu usídlování v pohraničí německým obyvatelstvem docházelo v 16.–17. století; vznikly německé pohraniční Sudety. (František Čapka, Jaroslav Malina)

kolonizace, valašská, *kolonizace přicházející z Balkánu, patrně z rumunských Karpat (románský živel valašský – původně označení „Vlaši“, zejména chovatelé ovcí a kopaničáři), od konce 14. století migrovali k severu a usazovali se na území hornoslovenském a dále pak v západní části Beskyd, cestou se *Valaši mísili s místním obyvatelstvem a poslovanštili se; v průběhu 16. a 17. století se tato kolonizace rozšířila až k okrajům jihomoravského úvalu (valašské oblasti: horské části někdejšího panství brumovského, hukvaldského, lukovského,

valašskomeziříčského, vizovického, vsetínského a zlínského). Valašská kolonizace si vytvořila zvláštní *valašské právo. (František Čapka)

Kolosseum (z latiny: *colossus*, „kolos, socha nadživotní velikosti“), amfiteátr v *Římě vybudovaný za *dynastie Flaviovců (69–96 n. l.), určený pro gladiátorské hry a pantomimu; jde o třípatrovou budovu s kapacitou 50 000 diváků s eliptickým půdorysem a dvojitým ochozem otevřeným *arkádami. (František Čapka)

kolostrum (latinsky: *colostrum*), *mlezivo.

Kólové, *etnika, mundská.

kolový kloub, *articulatio trochoidea.

kolpchum čedo, „systém kostí“, dělení obyvatelstva v korejském *státě *Silla. Podle „kosti“ (*kol*) se elita dělila na tzv. **sōnggol* (svatou kost) a **čingol* (pravou, opravdovou kost). Ze „svaté kosti“ pocházeli *králové do roku 654, poté vládla tzv. „pravá kost“. Zbytek obyvatelstva byl stratifikován podle původu do 6 *pchum*, nižších kategorií bez práva na nejvyšší posty ve státě. (Miriam Löwensteinová)

kolpo- (z řečtiny: *kolpos*, „pochva“), ve složeninách první část s významem: *pochva, poševní.

kolumbárium (z latiny: *columbārium*, *columba*, „holub“), hromadné *pohřebiště pro ukládání *uren s popelem zemřelých do jednoduchých výklenků připomínajících holubníky:

1. v antickém Římě místnost nebo *náhrobek (stěny bývaly zdobeny *freskami, štukem, deskami a nápisy) s výklenky (**loculi*) pro uložení *popelnic;

2. dnes část *hřbitova upravená k uložení popelnic (uren). (Jaroslav Malina, Josef Unger)

Kolumbijci, *národ Republiky Kolumbie, státu na severozápadě Jižní Ameriky při pobřeží Tichého a Atlantského oceánu. Obyvatelstvo (kolem 47 milionů) tvoří *mesticové (58 %), *běloši (20 %), *mulati (14 %), *černoši (4 %), *zambos (3 %), *indiáni (1 %, *Arawakové, *Čibčové, *Karibové aj.). Na území Kolumbie (název *země na počest Kryštofa Kolumba) existovaly v předkolumbovském období vyspělé indiánské kultury, jež dosáhly svého vrcholu v říši Čibčů. Roku 1499 zde přistáli *Španělé, kteří si v letech 1536–1539 podrobili domorodou říši Čibčů a z celého území vytvořili v letech 1549–1564 *generální kapitanát Nová Granada (od roku 1739 součást stejnojmenného místokrálovství). V roce 1811 sice byl proklamován samostatný stát, ale Španělé tu obnovili svou moc. Až roku 1819 byli definitivně poraženi a území se stalo součástí tzv. Velké Kolumbie. V roce 1830 se ovšem federace rozpadla na Ekvádor, Venezuelu a Novou Granadu (Kolumbie a dnešní Panama). Nová Granada se prohlásila roku 1831 *republikou, ale byla až do roku 1861 zmítána *občanskou válkou. Poté vybojovala vítěznou *válku s Ekvádorem (1862–1863) a změnila svůj název na Kolumbie. Věřící jsou převážně *katolíci (95 %), minority *protestanti, *židé aj. (Lukáš Šín)

Kolumbus, Kryštof (italsky Cristoforo Colombo, španělsky Cristóbal Colón, mezi 25. 9. a 31. 10. 1451, Janov, Itálie – 20. 5. 1506, Valladolid, Španělsko), italský mořeplavec ve španělských službách; objevitel *Nového světa a autor španělsky psaných zpráv o svých cestách. Až do smrti byl přesvědčen, že našel novou, kratší cestu do Indie; to však nijak nezmenšuje význam jeho objevu. Když 12. října 1492 přistál u amerických břehů na antilském ostrově Guanahaní, který ihned překřtil na San Salvador (Svatý Spasitel), a uviděl tam první domorodce, popsal je těmito vzletnými slovy: „Jsou to lidé věru sliční. Vlasy nemají kučeravé, nýbrž splývavé a přitom hrubé, jako koňské žíně. A všichni mají hlavy a čela mnohem širší, než jsem kdy u lidí viděl. A mají také velice krásné, nikterak malé oči. Plet' nemají tmavou, nýbrž takovou, jako obyvatelé Kanárských ostrovů. Nohy mají pěkné, rovné, jako by je všechny vytvořila jedna ruka, a nejsou otlí, nýbrž mají břicho pěkně posazeno. Chodí úplně nazí, tak jak vyšli z lůna matčiny, a to i ženy; ovšem viděl jsem jen jednu a ta byla spíše ještě děvčetem. Všichni, které jsem viděl, byli pěkně urostlí, měli krásná těla a přívětivé obličej.“

Kolumbus byl přesvědčen, že doplul do Indie, a proto nazval obyvatele, s nimiž se setkal, *indiány. Od tohoto okamžiku až do dnešních dnů neustal spor o původu praobyvatel amerického kontinentu (*Američané, první). Kolumbovou hlavní literární prací je *Diario* (Deník), to znamená lodní deník z první plavby a *Memorial* (Pamětní spis) o druhé plavbě. I když jeho myšlení zůstávalo ještě v zajetí středověké koncepce *světa, jsou jeho práce nesmírně cenné jako zdroj prvních informací o obyvatelích karibské oblasti (*lidé v karibské oblasti, první). Česky jeho spisy vyšly pod názvem *Kolumbův lodní deník* (1942) a *Cesty Kryštofa Kolumba: Deníky, listy, dokumenty* (1958); většina jeho textů je obsažena též v českém překladu knihy Cesara de Llois, *Život Kryštofa Kolumba* (1992). (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

Komančové (Comanche), *indiánské etnikum žijící v USA, významná populace severoamerických *Prérijských indiánů. Jejich počet je dnes odhadován na zhruba 10 000, z toho téměř polovina žije v rezervaci v Oklahomě (s centrem v *městě Lawton), zbylá část se koncentruje v Texasu, Kalifornii a v Novém Mexiku. Jazykově patří do juto-aztécké rodiny, jejich *jazyk bývá též klasifikován jako šošónský dialekt; většina příslušníků tohoto etnika dnes mluví anglicky. Jejich původní sídla byla ve Wyomingu, v sousedství příbuzných *Šošonů. Byli kočovnými lovci bizonů a sběrači, od 17. století se zabývali chovem *koní a *ovcí. Výzkumem Komančů se zabýval americký antropolog E. Adamson *Hoebel. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

komanditní společnost, *společnost, komanditní.

Komárek, Stanislav (6. 8. 1958, Jindřichův Hradec), český biolog, filozof a publicista; profesor *Univerzity Karlovy v Praze. Po absolvování gymnázia v Jindřichově Hradci (1977) studoval biologii na Univerzitě Karlově v Praze, obor entomologie. Krátce po nástupu na aspiranturu v Parazitologickém ústavu ČSAV emigroval do Rakouska (1983), kde po udělení politického azylu pracoval v Muzeu přírodní historie, na Ministerstvu zemědělství a nakonec na Zoologickém ústavu Vídeňské univerzity. Ve Vídni spolupracoval s Altenberským okruhem pro filozofii a dějiny přírodních věd (R. Riedl, E. Oeser, W. Grössing). V tuto dobu intenzivně studoval německou autonomistickou školu v biologii a podobně orientované proudy v *etologii a *antropologii (zejména A. *Portmann, dále K. Henke, O. Koenig, K. *Lorenz, L. Peterich, F. Süffert, J. von Uexküll a další); v této problematice intenzivní spolupráce s oddělením teoretické biologie Zoologického ústavu Vídeňské univerzity (R. Riedl, F. Wagner), E. Pucherem z Muzea přírodní historie a Ústavem Konrada Lorenze v Altenbergu (zejména A. Höschl). Ve stejné době započal jeho intenzivní zájem o otázky *psychologie a *psychoanalýzy, zpočátku pod vlivem vídeňské tradice (zejména freudovské), později i jungovské. Proslovil řadu přednášek v rámci Vídeňské univerzity (Institut für Wissenschaft und Kunst) a české Společnosti pro vědy a umění, jejíž vídeňskou pobočku organizoval společně s J. Němcem a R. Falkenauerem. Pravidelně se účastnil sjezdů české exilové inteligence ve Frankenu a její „mládežnické“ frakce v Rohru (Německo).

V roce 1990 se vrátil do Prahy, jako jeden ze zakládajících členů nastoupil na tehdy Zdeňkem *Neubauerem nově založenou Katedru filozofie a dějin přírodních věd na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze jako odborný asistent. V říjnu 1990 začal přednášet o vzájemných vztazích přírodních a kulturních fenoménů a o biologické estetice A. Portmanna. V následujícím roce byly zahájeny i přednášky o dějinách biologie, o dějinách objevných cest, domestikaci jakožto biologickém fenoménu a mimetických jevech v živé *přírodě. Fenomén mimikry a mimetismu dále rozpracovával i v pozdějších letech a uvedený fenomén se stal stěžejním objektem jeho zájmu (bibliografie mimetických jevů v živé přírodě o 5 000 položkách vyšla v rejstříkové podobě pod názvem *Mimicry, Aposematism and Related Phenomena in Animals and Plants: Bibliography 1800–1990* [Mimikry, aposematismus a příbuzné jevy u živočichů a rostlin: Bibliografie 1800–1990] v roce 1998, knižní zpracování údajů obsažených v těchto pracích dalo vznik monografii *Mimikry*,

aposematismus a příbuzné jevy: Mimetismus v přírodě a vývoj jeho poznání z roku 2000, v tisku je i anglické vydání). Počátkem devadesátých let se hlouběji zabýval dílem C. G. *Junga a snažil se o propojení Jungových psychologických vhlédů s biologickou problematikou (od roku 1999 i samostatnými přednáškami o Jungově psychologii). V roce 1994 se habilitoval v oboru entomologie, habilitační práce *Vznik, vývoj a eko-etologické významy křídelných kreseb u motýlů*. Počínaje rokem 1993 publikoval četné eseje v časopisech *Tvar, Vesmír, Prostor, Analogon, Přítomnost, Salon Práva* a dalších, jejich souborné vydání zahrnuje tři sborníky. Od roku 1996 do roku 2002 byl ve funkci vedoucího Katedry filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991–2001 přednášel na Katedře estetiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy o přírodní estetice a od roku 1999 na Ústavu filozofie a religionistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy o *lidské přirozenosti v zrcadle děl významných biologů 19. a 20. století. V roce 2001 byl jmenován profesorem pro obor filozofie a dějiny přírodních věd. Od roku 2002 přednáší i na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, zcela nově uvedl i přednášku *Moc, nemoc a psychosomatika, sledující v Portmannově duchu nemoc jako prostředek komunikace a sebevyjádření*.

Publikoval četné popularizační články a vystupoval v médiích, podnikl řadu cest po Evropě i mimo ni. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 20. svazek *Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století* (2003), kde kriticky analyzuje proměny pojmu lidská přirozenost v minulosti, v díle významných biologů 19. a 20. století (Charles *Darwin, Alfred *Wallace, Adolf Portmann, Konrad *Lorenz, Edward *Wilson, Irenäus *Eibl-Eibesfeldt) a uvádí své vlastní velmi hluboké příspěvky k tomuto důležitému pojmu. Hlavní knižní publikace: 1995: *Sto esejů o přírodě a společnosti*. Praha: Vesmír. 2. rozšířené vydání: *Pitevní praktikum pro pokročilé*. Brno: Petrov, 2000 (sborník esejů); 1997: *Dějiny biologického myšlení: S apendixem Vznik, vývoj a eko-etologické významy křídelných kreseb u motýlů*. Praha: Vesmír; 1998: *Lidská přirozenost*. Praha: Vesmír; *Mimicry, Aposematism and Related Phenomena in Animals and Plants: Bibliography 1800–1990*. Prague: Vesmír; 1999: *Hlavou dolů*. Praha: Vesmír. 2. vydání: Praha: Dokořán, 2006 (sborník esejů); 2000: *Příroda a kultura: Svět jevů a svět interpretací*. Praha: Vesmír. 2. vydání: Praha, Academia, 2008; *Mimikry, aposematismus a příbuzné jevy: Mimetismus v přírodě a vývoj jeho poznání*. Praha: Vesmír. 2. vydání: Praha: Dokořán, 2004 (anglická *verze *Mimicry, Aposematism and Related Phenomena: Mimetism in Nature and the History of Its Study*. München: LINCOM, 2003); 2003: *Mír s mloky*. Brno: Petrov (sborník esejů); 2005: *Spasení těla: Moc, nemoc a psychosomatika*. Praha: Mladá fronta. 2007: *Ptáci v Čechách v letech 1360-1890 aneb Tajemství rytíře von Sacher-Masocha*. Praha: Academia. 2008: *Obraz člověka a přírody v zrcadle biologie*. Praha: Academia (souborné vydání prací o biologické antropologii a dějinách biologie); *Sloupoví aneb Postila, Zápisky z Okcidentu, Zápisky z Orientu* (tři sborníky esejů). Praha: Dokořán. Poezie: souborné vydání: *Mé polopouště*. Praha: L. Kasal (2006). Romány: 2002: *Opšlstisova nadace*. Brno: Petrov; 2004: *Černý domeček*. Brno: Petrov; 2007: *Mandarini*. Brno: Host. Kontakt: Prof. RNDr. Stanislav Komárek, Dr., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5-Jinonice, též Katedra filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viniční 7, 128 44 Praha 2, e-mail: stanislav.komarek@email.cz. (Jaroslav Malina)

Komárek, Vladimír (10. 8. 1928, Hřensko u Semil – 24. 8. 2002, Jilemnice), český malíř, grafik, ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1945–1946 studoval Sklářskou školu v Železném Brodě, 1946–1947 Akademii výtvarných umění v Praze, 1948–1954 absolvoval Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze u Karla Štipla. Je

spoluzakladatelem skupiny „7“ (1959), členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar (1965) a spolku Mánes Praha (1989).

Primitivizující projev malby v počátku 50. let záhy přetavil ve svébytný výraz, pro nějž je charakteristická poeticky odlehčená věcnost a snově umocněná všednost, kde dominují věci tvořící každodennost, stůl, dveře, hodiny, petrolejka, neodeslaný dopis, zapomenuté brýle ... To vše umocňuje významovou mnohoznačností a hlubokou *symbolikou, kterou podporuje i zvláštní barevnost omezená na šedobílou, černou, zelenou a pastelově růžovou, s občasným třpytivě zlatavým akcentem. Věnoval se malbě, volné i užitě *grafice včetně *ex libris a knižní ilustraci, vyznačující se formální a obsahovou jednotou. (Jaroslav Malina)

kombinacionismus (z latiny: *combīnātio*, „spojování“), koncepce v *archeologii a v *antropologii, kterou v první polovině 20. století rozvíjel ruský archeolog a historik Michail Ivanovič Rostovcev (1870–1952). V jeho přístupu se zřetelně odrážejí teorie *německo-rakouské školy kulturních okruhů. Rostovcev nezavrhne ani *migrace ani vlivy a zabývá se také *autochtonními tradicemi. Vytváření nové kulturní kvality spatřuje v míšení, křížení a spojování různorodých *kulturních prvků. Poněvadž ekonomicky a politicky podmíněné velké sociální otřesy a etnické *konflikty spadají do zlomových, krizových momentů historie, slouží jako jakýsi spouštěcí mechanismus pro jevy míšení a křížení, jež se výrazně zesilují. Míšením se vytváří jiné spojení starých prvků, které už samo o sobě představuje *inovaci. A vzájemné působení překřížených prvků nadto vede k jejich změně a odtud rychle vzniká nová *kultura nebo nový styl. Dochází tak k prudké přestavbě struktury jakoby explozivní transformací. Vývojové tendence, byť zahrnují pohyby a *krize, obsahují v Rostovcevově pojetí prvky cyklismu: inovace se tvoří z různých kombinací jedněch a těchže prvků. (Jaroslav Malina)

komedie (z řečtiny: *kómódia*, „zpěv veselého průvodu“), základní dramatický žánr (vedle *tragédie), v němž se konflikt, dramatický děj i postavy líčí s veseloherní nadsázkou a končí převážně smírem; ve *středověku ve spojení s mimem ovlivnila tradice antické komedie vznik *frašky, v italském divadle iniciovala vznik *commedie dell'arte. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

komenda (z latiny: *commendāre*, „svěřovat, odevzdávat; doporučovat“):

1. v církevním právu *obročí dočasně přiznané *duchovnímu bez povinnosti vykonávat s ním spojený *úřad;

2. nejnižší správní, sídelní a hospodářská jednotka *rytířských řádů; v čele stojí komtur. (Jaroslav Malina)

Komenda, Stanislav (7. 5. 1936, Louka u Jemnice – 17. 2. 2009, Olomouc), český matematik a statistik, spisovatel, básník a aforista; profesor Ústavu lékařské biofyziky Lékařské fakulty a Oddělení biometrie Univerzity Palackého v Olomouci. Přednášel aplikovanou statistiku na fakultách Univerzity Palackého v Olomouci: Lékařské, Filozofické, Pedagogické, Přírodovědecké a na Fakultě tělesné kultury. Je autorem deseti monografií, několika skript a asi sedmi set odborných článků; publikoval bajky, eseje, povídky a verše knižně, časopisecky a v rozhlase. Celkem asi 50 knižních publikací, volně či těsněji inspirovaných otázkami metodologie vědy. V letech 1988–1990 vydával na Lékařské fakultě Univerzity Palackého a ve Fakultní nemocnici Olomouc časopis *Pacemaker*, od roku 2003 publikoval autorský internetový měsíčník *Liber catenatus* na adrese <http://liber.upol.cz> (výbor byl publikován knižně: *Liber catenatus: Úvahy o životě a přilehlém okolí*, 2006). V brněnském časopise *Univerzitní noviny* měl svou rubriku Antropologický zápisník.

S antropologií a *antropologií spolupracoval více než 40 let. Nejdříve v oblasti ergonomie při konstrukci velikostní soustavy oděvů v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), později při statistickém vyhodnocování růstových norem dětí a mládeže a z toho odvozené kontroly uplatnění velikostní soustavy školního sedacího nábytku a stanovení norem *indexů tělesné hmotnosti (BMI). Rozsáhlejší matematicky založená studie o metodě

standardizace se nachází v *Archivu Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V posledním desetiletí publikoval v tematicky mnohem širší oblasti antropologie *filozofické, *kulturní a *sociální; zabýval se i otázkami etickými, včetně etiky vědy a výzkumu. Podílel se na vzdělávání doktorandů několika fakult Univerzity Palackého. Byl jedním z několika matematických statistiků v České republice, pro které byla podstatná část jejich činnosti mostem mezi *biometrií na jedné straně a *biologickou antropologií, případně humanitními odnožemi antropologie, na straně druhé. Nositel řady prestižních ocenění: *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky (1994), Cena města Olomouce aj. (Jaroslav Malina)

Komenský, Jan Amos (28. 3. 1592, Uherský Brod nebo jeho okolí, Morava – 15. 11. 1670, Amsterdam, Nizozemsko), český pedagog, humanistický filozof, spisovatel, teolog, polyhistor a reformátor, diplomat a politik; autor učebnic, spisů didaktických a pedagogických (*Opera didactica omnia* [Souborná vzdělávací, didaktická díla], souborné amsterdamské vydání 1657), i spisů politických (*Angelus pacis* [Anděl míru], 1667 aj.) a sociálně nápravných (celoživotní dílo *Obecná porada o nápravě věcí lidských*, soudobé vydání – Praha: Svoboda, 1992, 3 sv.).

Snahou Komenského bylo sjednocení veškerého lidského vědění na základě jeho zpřístupnění všem. Položil základy novověké *pedagogiky. (Jaroslav Malina)

komenzál (z latiny: *con-mensālis*, „spolustolovník“) [biologie], *organismus žijící v blízkém vztahu k jinému organismu, z nichž jeden (takzvaný komenzál, doslova „spolustolovník“) má užitek z druhého (hostitele). Komenzál využívá zbytky potravy hostitele i jeho úkryt, aniž jej nepříznivě ovlivňuje. (Jaroslav Malina)

komenzalismus, jeden z typů symbiotického vztahu (viz *symbióza); soužití dvou nebo více druhů *organismů, z nichž jeden druh (*komenzál) využívá druhý, aniž by mu škodil (neškodné příživnictví). (Miloš Macholán)

komfortní chování, *chování, komfortní.

komi, *komijština.

komijština (komština, komi), *ugrofinský jazyk užívaný v Komijské autonomní oblasti Ruské federace. (Jaroslav Malina)

Komínek, Jaroslav (4. 11. 1920, Praha – 2. 3. 1986, Praha), český stomatolog; zakladatel dětské stomatologie v *českých zemích. Během německé okupace pracoval v zubní laboratoři, kde získal první poznatky v oboru stomatologie. Po promoci v oboru stomatologie nastoupil na II. stomatologickou kliniku, kterou vedl profesor František Neuwirt (1895–1957). V roce 1959 na žádost nově vznikající fakulty *Univerzity Karlovy v Praze zahájil práci na projektu dětské stomatologické kliniky v areálu 2. fakultní nemocnice v Praze-Motole. Záhy úspěšně obhájil habilitační a doktorskou práci a v roce 1969 byl jmenován řádným profesorem pro obor dětské stomatologie. Klinika se pod jeho vedením stala ojedinelým centrem pedostomatologické péče.

Komínkova odborná práce byla rozsáhlá a zahrnovala takřka celý obor *pedostomatologie. Především se věnoval psychologii dětského pacienta při stomatologickém ošetření, novým postupům při ošetřování růstu s nedokončeným vývojem, *retenci zubů. Spolupracoval s Evou *Rozkvcovou, s níž vytvořili metodiku určování biologického věku dětí podle stupně *mineralizace zubů. Publikoval více než sto odborných sdělení, řadu monografií a vysokoškolských učebnic. Jeho nejvýznamnější dílo *Dětská stomatologie* (3. vydání 1974, ve spolupráci s Jaroslavem Tomanem a Evou Rozkvcovou) bylo přeloženo do němčiny, ruštiny a španělštiny. (Michaela Křivanová)

kominutivní zlomenina, **fractura comminutiva*.

Komiové (Komi), *národ žijící v ruské Komijské autonomní republice (severovýchod evropské části Ruska) v počtu asi 340 000 osob. Jazykově (*komijština) patří do permské skupiny *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny, asi polovina Komiů mluví *rusky. Jejich

etnogeneze začala již v průběhu diferenciaci *ugrofinských etnik v 1. tisíciletí př. n. 1. v oblasti řek Kama a Vjatka. Na začátku 2. tisíciletí n. 1. se osamostatnili a vytvořili písmo na základě ruské azbuky. Jejich další vývoj je úzce spojen s příbuznými *Komi-Permjaky a *Udmurty (tzv. permské společenství). Od 14. století se uplatňoval stále silněji vliv *Rusů, který způsoboval postupnou *asimilaci Komiů, zvláště ve *městech. Větší část tvoří zemědělské obyvatelstvo (90 %), dříve se zabývali i *řemeslem a chovem *sobů. Většina Komiů jsou *pravoslavní křesťané. (František Bahenský, Lukáš Šín)

komise za lidská práva, Občanská, *Občanská komise za lidská práva.

komisurální neurony, *neurony, komisurální.

Komi-Permjaci, *národ žijící v Komijské autonomní republice a Permském kraji Ruské federace (asi 155 000 osob). Jazykově patří do permské skupiny *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny, většina dnes ovšem mluví rusky (silná *asimilace), příbuzní *Komiů. Geograficky jsou jižní skupinou Komiů. (František Bahenský, Lukáš Šín)

komora, dvorská, vrchní finanční *úřad habsburské *monarchie (*Habsburkové) pro oblast příjmů a vydání, zřízený Ferdinandem I. (1503–1564) k 1. 1. 1527 ve Vídni. Působil jako nadřízený úřad finančních správ všech *zemí (rakouských, českých a uherských) a byl i poradním orgánem *panovníka, pracovali v něm vesměs státem placení *úředníci (tedy ne stavovští funkcionáři). Dvorské komoře byla podřízena i v té době založená česká komora v Praze. Její význam narůstal s postupující *centralizací panovnické moci, zejména po roce 1620. Od roku 1813 začal samostatně působit i zvláštní ministr financí – odtud vedla cesta ke zřízení pozdějšího ministerstva financí. (František Čapka)

komora, mozková čtvrtá, *ventriculus quartus encephali.

komora, mozková postranní, *ventriculus lateralis encephali.

komora, mozková třetí, *ventriculus tertius encephali.

komora, srdeční levá, *ventriculus sinister cordis.

komora, srdeční pravá, *ventriculus dexter cordis.

komorní město, *město, komorní.

komorový oční mok, *humor aquosus.

komory, mozkové, *ventriculi encephali.

komory, oční, *camerae bulbi.

Komořané, obyvatelé Federativní islámské republiky Komory, *státu v Indickém oceánu na stejnojmenném souostroví v Malgašském průlivu mezi Afrikou a Madagaskarem. Obyvatelstvo Komor (asi 798 000) představují z 97 % Komořané, kteří se však dělí do řady kmenových skupin (Antaloatra, Khosa, Makua a řada dalších), menšiny tvoří *Arabové, *Malgašové, *Indové a *Evropané (většinou *Francouzi). Ostrovy byly objeveny Evropany koncem 16. století a staly se roku 1886 francouzským *protektorátem, když na jednotlivých ostrovech existovala domorodá *království či *sultanáty. Jako *kolonie byly spravovány spolu s Madagaskarem do roku 1946, kdy se jim dostalo *statutu zámořského území Francie. Po *referendu z roku 1974 byla o rok později vyhlášena nezávislost *země, která se nevztahovala na ostrov Mayotte. Ovšem separatistické tendence, respektive snahy politických zástupců některých ostrovů setrvat ve svazku s Francií, rozdělují zemi dodnes. Jistým jednotícím prvkem zůstává státní *náboženství, jímž je *sunnitský *islám (99 %), nepočetnými minoritami jsou *katolíci a baháisté (*bahá'ismus). (Lukáš Šín)

Komořanské jezero u Mostu, sídelní prostor z období *pozdního paleolitu a *mezolitu, zničený povrchovou těžbou uhlí. V mělké depresi vznikla koncem *pleistocénu na řece Bílině přirozená nádrž asi 12x9 km (25 km²), existující zde ve zbytcích až do 19. století. Na jejích březích existovala četná lovecká *sídliště, vesměs ale zaniklá bez řádného výzkumu, ač *kamenná štípaná industrie tu byla sbírána již od konce 19. století. (Karel Sklenář)

komoří, čestný *úřad z období pozdního *středověku ve střední Evropě (v Německu a v habsburské *monarchii); původně pečoval o panovníkovo obydlí a poklad. (František Čapka)

kómos (z řečtiny: *kómos*, „průvod“), v antickém Řecku se tak nazývaly nevázané kultovní průvody na počest boha *Dionýsa. Termín dosud žije v pojmu *komedie, protože tento dramatický útvar se vyvinul z původních Dionýsových oslav během 6. století př. n. l. v Athénách stejně jako druhý typ *dramatu *tragédie (z řečtiny: *tragos*, „kozel“), kde sbor oddělující jednotlivá vystoupení herců zpíval v kostýmech Dionýsových průvodců, polozvířecích *satyrů. (Marie Pardyová)

kompakta (z latiny: *compingō, compactus*, „stlačuji, lisuji“), **substantia compacta*, druh *kostní tkáň (takzvané hutné), uložený na povrchu *kostí. (Ladislava Horáčková)

kompaktáta, soubor ujednání z roku 1436 mezi zástupci basilejského *koncilu a představiteli českého *království o ústupcích katolické církve českým husitům v některých věroučných otázkách (zejména *přijímání podobojí). (Miloš Macholán)

komparatistika, v obecném smyslu srovnávací věda, v nejčastějším užití srovnávací literární věda, jejímž cílem je srovnání dvou nebo více literárních děl z různých jazykových, případně též *kulturních oblastí. Vznik komparatistiky se datuje do 2. poloviny 19. století, návazně na rozvoj srovnávací přírodovědy (srovnávací *anatomie, srovnávací *fyziologie, srovnávací embryogeneze ad.), srovnávací právní vědy, srovnávací politické vědy a komparativních dějin náboženství (*religionistika, komparativní).

Předmětem komparatistiky je především typologické srovnání, genetické srovnání, jazykově pojmové srovnání (zejména spojené s problémy překladu a tvorbou adekvátních pojmů v jiných kulturních a historických kontextech), komparace v oblasti periodizace (různých vývojových fází téhož jevu v odlišných podmínkách) a problematika akceptování kulturních jevů v cizích kulturních kontextech (*alterita, kulturní). Komparatistika se v současnosti rozvíjí v řadě teorií a metodologických přístupů, s trvajícím důrazem na typologii a genetické souvislosti literatury. Další *pokrok v této oblasti představují tzv. areálová studia. (Břetislav Horyna)

komparativní alveolární index, *index, zubní.

komparativní anatomie, *anatomie, srovnávací.

komparativní dentální index, *index, zubní.

komparativní religionistika, *religionistika, komparativní.

kompenzace za nevěstu (cena za nevěstu), platba, u afrických i jiných kultur nejčastěji ve formě dobytka, kterou *příbuzní ženicha poskytují příbuzným nevěsty jako kompenzaci za ztrátu její pracovní síly a odměnu za zrození dětí. (Viz též *služba za nevěstu, *mahr.) (Jaroslav Malina)

kompetice (z latiny: *com-petere*, „společně žádat; shodovat se, hodit se, stačit“), soupeření, rivalita, soutěživost:

1. snaha dvou nebo více jedinců či skupin o dosažení téhož cíle – *zisku, výhry aj.;
2. [biologie, ekologie], antagonistický vztah v biocenóze mezi dvěma i více organismy, které čerpají své potřeby ze stejných zdrojů. (Jaroslav Malina)

kompetitivní trh, *trh, kompetitivní.

komplementární (z latiny: *com-plēre*, „naplnit, doplnit“), navzájem se doplňující. (Jaroslav Malina)

kompletní zlomenina, **fractura completa*.

komplex (z latiny: *com-plēre, complexus*, „objetí, náruč; zahrnutí, shrnutí, spojení“):

1. celek složený z několika propojených částí, ze souboru předmětů nebo jevů, skupina, souhrn;
2. v některých *teoriích *psychologie a *medicíny soubor různorodých duševních (zejména nevědomých, potlačených) prvků (představ, pocitů, postojů) spojených společným

afektem (úzkostí, hněvem apod. – například komplex méněcennosti, *komplex, oidipový). (Jaroslav Malina)

komplex, amygdalární, **nucleus amygdalae*.

komplex, hlavní histokompatibilní (anglicky: *Major Histocompatibility Complex*, zkratka: MHC), velká rodina *genů většiny obratlovců včetně člověka (zde nese název *Human Leucocyte Antigens*, zkratka: HLA). Proteiny kódované těmito geny jsou na povrchu buněk všech čelistnaticů a mají schopnost vázat antigeny mikroorganismů a nádorových buněk a prezentovat je T *lymfocytům. MHC systém proto hraje zásadní roli v imunitním systému. (Lenka Vargová)

komplex, kulturní, soubor vzájemně spjatých a integrovaných kulturních elementů (*idejí, *norem, *sociokulturních regulativů, *artefaktů ad.) funkčně seskupených kolem určitého *kulturního prvku. V kulturách moderních *společností existují charakteristické kulturní komplexy paralelně v různých oblastech života společnosti, zatímco v *preliteratečních společnostech byly sociokulturní systémy spjaty s jedním základním kulturním komplexem (například s *lovem určitého *zvířete nebo pěstováním určité plodiny). Pro označení řady vzájemně spjatých kulturních komplexů používají někteří antropologové a sociologové pojmu kulturní konfigurace, což je například současný typ *industriální společnosti.

Na kulturní komplexy upozornil již německý antropolog Leo *Frobenius, věnoval se však spíše *difuzi kulturních prvků a kulturních komplexů, stejně jako jeho pokračovatelé (Robert Fritz *Graebner, Wilhelm *Schmidt), představitelé evropského difuzionismu, a jejich američtí kolegové (Franz *Boas, Alfred Louis *Kroeber, Clark David *Wissler aj.). Na systémový výzkum kulturního komplexu se zaměřili až představitelé amerického *konfiguracionismu (Ruth *Benedictová, Morris Edward *Opler, Edward *Sapir aj.) a britského *funkcionalismu (Bronisław *Malinowski, Alfred Reginald *Radcliffe-Brown aj.), kteří přistupovali k studiu kulturního komplexu jako k vnitřně integrovanému fungujícímu systému. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

komplex, oidipovský, *komplex, oidipový.

komplex, oidipový (komplex, oidipový) (název podle jména *Oidipa, postavy z *řecké mytologie), erotický vztah dítěte k rodiči opačného *pohlaví a nepřátelský vztah k rodiči stejného pohlaví; jádro psychoanalytického učení Sigmunda *Freuda. *Legenda o Oidipovi je podobenstvím vztahu mezi otcem – matkou – dítětem, v němž vzniká erotická vázanost na rodiče opačného pohlaví spojená se strachem z *trestu, proto má rozdílné utváření u *ženy a *muže. (Jaroslav Malina)

komplex, polgárský kulturní, *kulturní komplex dvou *archeologických kultur na severovýchodě Karpatské kotliny; zahrnuje starší *tiszapolgárskou kulturu a mladší *bodrogeresztúrskou kulturu. (Jaroslav Malina)

komplex, polouzavřený [archeologie], soubor různorodých věcí, které se spojily v průběhu času z těch, které lidé například na sídlišti ztratili, zahodili a nakonec opustili. Je to tedy jakási namátková sbírka (na rozdíl od *uzavřeného komplexu), která podává svědectví o různých druzích lidské činnosti (o různých událostech) během nějakého období. Je to prostě náhodný výběr mezi různými událostmi z různých časových úseků. Polouzavřený komplex nedává sám o sobě nějakou určitou informaci o tom, kdy hromadění započalo nebo skončilo. *Kulturní vrstva či *sídlištní jáma mohou (ale také nemusí) být typickými příklady polouzavřeného komplexu. (Jaroslav Malina)

komplex, uzavřený (uzavřený nálezový celek) (anglicky: *assemblage*, německy: *sicherer Fund* nebo *geschlossener Fund*, rusky: *zamknutyj kompleks* nebo jen *kompleks*, v české archeologii: *uzavřený nálezový celek* nebo *nálezový celek*) [archeologie], soubor předmětů, jejichž současnost uložení zajišťují okolnosti jejich uložení a podmínky objevení. Skládá se z věcí, které lidé v minulosti po určitou dobu (relativně krátkou dobu) shromažďovali a pak je v jednom okamžiku uzavřeli do jakéhosi obalu. Pokud se důvodně domníváme, že výběr věcí

tvořících komplex provedl člověk v minulosti záměrně (například *hrob, *depot), mluvíme někdy o „intencionálním komplexu“ (či „intencionálním nálezovém celku“), v opačném případě pak o „neintencionálním komplexu“ (či „neintencionálním nálezovém celku“). O „uzavření“ komplexu se ovšem mohou postarat i přírodní síly (oheň, sopečná činnost, záplavy atd.). *Milodary a osobní příslušenství v *hrobě, *nástroje, *zbraně a *ozdoby v kovové nádobě, *mince v hliněném hrnci mohou (ale také nemusí) být typickými příklady uzavřených komplexů. Uzavřený komplex je tedy odrazem obvykle jedné určité události z relativně krátkého časového úseku. (Jaroslav Malina)

komština, *komijština.

komuna (z latiny: *commūnis*, „společný, pospolitý, obecný“):

1. administrativně územní jednotka s určitou formou *samosprávy, zejména organizace práce; například: rodové nebo územní venkovské komuny (tzv. *občiny ve starých zemědělských *civilizacích); městské komuny ve středověké západní Evropě (10.–13. století), zejména ve Francii a v Itálii, prosazující raně kapitalistické prvky (Florence, Janov); pracovní komuny ve Svazu sovětských socialistických republik; lidové komuny v komunistické Číně (zakládány od roku 1958);

2. sociální skupina organizující svůj život na základě kolektivního *vlastnictví; například: náboženské kolektivistické obce *středověku (*adamité, husitský Tábor ve 20. letech 15. století nebo komuna v Münsteru [1543] aj.); komuny utopických socialistů, budované na principu společné práce, majetku a spotřebních předmětů; *kibuc; komuny mládeže hledající alternativní způsob života v současnosti apod.;

3. Pařížská komuna (1792) – pařížská *městská rada za *Velké francouzské revoluce, reprezentovaná militantním křídlem revolucionářů, později název městského parlamentu v roce 1871. (František Čapka, Jaroslav Malina)

komuneři, *comuneros.

kōmungo (původně *hǰōnhakkūm*, doslova „citera černého jeřába“), starý citerový nástroj, vedle *kajagūmu* nejznámější strunný nástroj v Koreji, sloužící v literátské i lidové *korejské hudbě. (Miriam Löwensteinová)

komunikace (z latiny: *commūnicāre*, „sdílet, svěřovat“), proces dorozumívání prostřednictvím sdělování a přijímání *informací mezi lidmi nebo živými organismy. Podle vzdálenosti komunikujících jedinců lze rozlišit komunikaci přímou (zvuky, řeč, posunky, dotyk aj.) a komunikaci nepřímou (pachové a mechanické stopy, *písmo, rozhlas, *internet, *televize aj.). Signály, kterými je informace sdělována, lze dále rozlišit podle funkce (výstražné, svolávací, vábící apod.) nebo častěji podle povahy informačního kanálu (dotykové, optické, chemické, akustické, elektrické či jejich kombinace). (Viz též *komunikace, interkulturní, *komunikace, lidská, *teorie jazykových kódů.) (Josef Duda, Věra Linhartová)

komunikace, interkulturní (z angličtiny: *intercultural communication*, „interkulturní komunikace“), vědecká disciplína, která studuje souvislosti mezi *jazykem a *kulturou, způsob verbálního chování/jednání příslušníků různých kultur, a tedy i způsob vnímání a chápání světa u různých etnických skupin. To je úkol v aktuální fázi světové *globalizace a zejména v současné spojující se multikulturní Evropě velmi aktuální a na jeho řešení by se měla podílet i donedávna monokulturní Česká republika. (Podle údajů Ministerstva vnitra ČR pobývalo v roce 2004 legálně v České republice přes 250 000 *cizinců; srov. podrobněji <http://www.mvcr.cz/azyl/index.html>.)

Tato disciplína vznikla v šedesátých letech 20. století ve Spojených státech amerických a v Kanadě. Vlastním impulzem pro její vznik byly problémy existující v severoamerickém *kontextu, způsobené imigrací a potřebou formování multikulturní *společnosti. Základem interkulturní komunikace byla tehdy zejména *pedagogika, *psychologie a *sociologie. Pojem *intercultural communication* odborné veřejnosti poprvé předložil americký antropolog

Edward T. Hall v práci *The Silent Language* (Tichý jazyk, 1959). Do Evropy se obor interkulturní komunikace dostal v osmdesátých letech 20. století a začal se rozvíjet hlavně ve Francii, v Německu a ve skandinávských *zemích. Vedle problematiky *imigrace a *multikulturalismu se evropská mutace tohoto oboru věnuje hlavně interkulturní komunikaci v ekonomické sféře (management, marketink, personalistika, reklama) a interkulturní pedagogice. V posledních letech k tomu přistupuje také interkulturní filozofie, interkulturně orientovaná a kulturně srovnávací psychologie, interkulturní literární věda a řada dalších disciplín.

Definovat pojem interkulturní komunikace není snadné. Ve světové odborné literatuře existuje celá řada definic tohoto pojmu, které se různí jednak podle disciplín zabývajících se interkulturní komunikací, jednak podle *kulturních oblastí, v nichž je tento obor pěstován. Rozsáhlý přehled různých pojetí a definic interkulturní komunikace uvádí německý badatel Hans-Jürgen Lüsebrink v práci *Interkulturelle Kommunikation* (Interkulturní komunikace, 2005). Poukazuje zde mimo jiné na to, že lingvisté zpravidla užívají úzké definiční vymezení interkulturní komunikace tím, že její problematiku omezují na interpersonální face-to-face komunikaci mezi příslušníky různých kultur. Předmětem studia tohoto oboru se tak stávají komunikační formy, které lidé, členové různých kulturních skupin, užívají v interpersonálním kontaktu. Je to tedy celá oblast verbální, *neverbální a paraverbální komunikace, která je chápána vždy dialogicky. Znamená to, že se jí účastní alespoň dva komunikanti, mezi nimiž existuje *konkrétní sociální vztah.

Objektem zkoumání interkulturní komunikace v širokém pojetí je vedle interpersonální interakce také medializovaná interkulturní komunikace ve všech jejích podobách. Tento typ komunikace hraje v současnosti stále důležitější roli v životě každého člověka. Patří sem film, *internet, rozhlas, *televize a další formy, například reklama (viz interkulturní adaptace reklamních sloganů) nebo různé mediální žánry, například *talkshows* nebo *reality-shows*, které jsou stále častěji exportovány, globalizovány a zároveň interkulturně adaptovány na odpovídající specifické standardy a komunikační formy různých kultur.

Interkulturní komunikace je založena na dvou centrálních pojmech: na *kultuře a na *komunikaci. Oba tyto termíny mají mnoho aspektů, které jsou v různých vědních oborech nazírány z různých hledisek. Jen k pojmu kultura existuje přes 300 definic.

Složitost *kultury*, její neviditelné a mnohdy těžko postižitelné součásti jsou důvodem k tomu, že mnohdy dochází k těžkostem v komunikaci s příslušníky jiných kultur, a to i tehdy, mají-li slova správný lexikální význam. V kontextu interkulturní spolupráce/komunikace jsou za základní kulturní rozdíly ovlivňující lidské chování řadou autorů (například N. Bergmann a A. L. J. Sourisseaux, R. W. Brislin et al., E. T. Hall, G. Hofstede, H. C. Triandis) považovány tyto kontrastní dimenze:

a) závazek/povinnost vůči skupině versus orientace na individuální zájmy; b) orientace na pragmatický užitek versus orientace na principy a ideály (partikularismus versus universalismus); c) orientace na stávající nebo minulý stav versus otevřenost vůči všemu novému (*tradicionalismus versus pokrokovost); d) vnímání a hodnocení osob: *askriptivní hodnocení člověka (osoba je hodnocena podle toho, co je) versus hodnocení orientované na výkon člověka (řizeno vlastnostmi osobnosti, jako je inteligence, kompetence nebo kreativita); e) monochronní versus polychronní strukturace času; f) převaha přímé (explicitní) versus nepřímé (implicitní) komunikace; g) vyjadřování emocionálních stavů: otevřené versus kontrolované.

Znalost těchto kontrastních kulturních dimenzí je významnou, byť orientační pomocí v interkulturních kontaktních situacích. V komunikaci se samozřejmě neprojevují pravidelně a automaticky, neboť důležitou roli hraje rovněž individualita komunikanta a jeho odlišnost od daného kulturního prototypu.

Druhým základním pojmem oboru interkulturní komunikace je sám termín *komunikace*. Tento pojem je tradičně definován jako (*sociální) interakce sloužící sdělování, výměně *informací. A jak je tento termín chápán v interkulturní komunikaci? Dříve, než přejdeme k vymezení jeho významu, uvědomme si, že jazyk je *symbolický znakový systém, kód*, jehož jednotlivé *symbolické znaky* je nutno ve verbální komunikaci nejdříve dekodovat a teprve potom následně syntetizovat výsledný význam. To je samozřejmě myšlenkově i časově značně náročné. (Obrazy na rozdíl od jazyka představují *ikonický znakový systém*, což je systém globální, který je recipientem vnímán naráz; obrazy nejsou například podle italského lingvisty a sémiotika Umberta Eca analyzovatelné na znaky [analogické k morfémům nebo slovům].) A právě z tohoto pojetí vychází i obor interkulturní komunikace, která komunikaci definuje jako proces, v němž centrální roli hrají *symboly, proces, v němž nejde o vysílání a přijímání korektních, objektivních poselství, nýbrž o vytváření společných významů. A protože vedle verbálních prvků hrají v komunikaci důležitou roli také prvky neverbální a rovněž celkový kontext, stává se možnost interkulturního dorozumění ještě složitější.

Na otázku, co může nejvýznamněji přispět k usnadnění interkulturní komunikace, se na prvním místě nabízí odpověď, že je to znalost cizího jazyka. Ovládání jazyka komunikačního partnera nebo nějaké společné třetí řeči je bezesporu potřebný předpoklad dorozumění. Přesto však bývá role cizojazyčné kompetence přeceňována, uvědomíme-li si, že komunikace se realizuje z velké části rovněž nonverbálně, a že její významnou složku představuje kontext. Jestliže totiž mluvčí perfektně ovládá cizí jazyk, může u jeho partnera vzniknout dojem, že má také dostatečné znalosti kulturního zázemí dané země, a eliminuje proto nejruznější, mnohdy ale potřebná *vysvětlení.

Jiný problém v interkulturní interakci souvisí s tím, že ne všechna slova se dají exaktně přeložit, neboť jimi označovaná realita v jiné kultuře prostě neexistuje nebo má dané slovo, a může se jednat například i o internacionalismus, jiný význam. To v současné komunikaci platí například pro výraz *konkurz*, který má v němčině význam pouze slova *bankrot*, ale naši běžnou vazbu *vypsání konkurzu na volné místo* je nutno do němčiny přeložit zcela jinými slovy, totiž výrazy *die Ausschreibung einer freien Stelle* („vypsání volného místa“).

Nedorozumění v komunikaci s partnerem, který zastupuje jinou kulturu, vznikají rovněž proto, že komunikanti vkládají do komunikace rozličné kulturní *hodnoty nebo že v komunikaci postupují podle různých kulturně podmíněných zvyklostí. Například my *Češi se nezdáří, že německý výraz *nicht wahr?* („že ano?“) má pro Němce stejně jako pro nás význam ryze formální, že považují toto spojení pouze za kontaktní prostředek a že jeho *sémantika je proto i pro ně nevýznamná. Užívání tohoto lexikálního prostředku je však v Německu nezdrovňivé, neboť si jím, podle tamních komunikačních zvyklostí, vynucujeme na svém partnerovi jednoznačný souhlas se svým tvrzením. Jiným příkladem může být americký pozdrav *How are you?*, o němž každý jistě ví, že Američan neočekává zprávu o našich finančních problémech nebo o bolestech hlavy. Z uvedených příkladů je zřejmé, že komunikační *konvence, tedy způsob, kdy co řekneme, má vliv nejenom na dorozumění, ale i na chování a z hlediska partnera pak rovněž na hodnocení naší osoby.

Někteří teoretikové interkulturní komunikace, například J. Bolten, K. H. Flehsig nebo B. Müller-Jacquier, se shodují v tom, že nejčastější příčinou nedorozumění v interkulturní komunikaci jsou tyto základní kategorie:

1. Lexikum a sociální význam pojmů. Sociální význam pojmů se často mění jejich mechanickým překladem do jiného jazyka. Pod zdánlivě významově odpovídajícími pojmy jsou v různých kulturách chápány jiné skutečnosti. Například české slovo *vlast* může být podle slovníku přeloženo buď jako *Heimat*, nebo jako *Vaterland*, což už ovšem v daném historickém a sociálním kontextu znamená něco jiného (výraz *Vaterland* ve významu „německá vlast, otčina“ užívali němečtí nacisté během *druhé světové války).
2. Průběh řečového chování, organizace rozhovoru. Zde je například nutno vědět, která pravidla určují

průběh komunikace v různých situacích, které zvyklosti ovlivňují způsob mluvení (například pauzy, odkašlávání, intonaci, důraz apod.), jak se naznačuje střídání mluvčích, jakými prostředky se vyjadřuje vztah mezi komunikanty, jak jsou předkládány argumenty a jak se zdůvodňují. 3. Komunikační témata. Zde jde o otázky, jako například, která témata jsou v odlišné kultuře *tabu, kterými tématy se začíná rozhovor, do jaké míry je potřebný detailní popis kontextu, jak exaktní musí být vyjadřování apod. 4. Přímota a nepřímota ve vyjadřování. Kdy má být mluvčí v komunikaci spíše otevřený, kdy spíše nepřímý. Mohu například kritizovat spolupracovníka v přítomnosti dalších kolegů? Když ano, mohu kritizovat přímo, nebo musím svou kritiku opsat? 5. Společenské fráze, ritualizace komunikace. Pro určité situace ve společnosti jsou zvyklostmi stanoveny různé verbální vazby, které se ale v různých kulturách značně liší. Pro úspěšnou interkulturní komunikaci je proto potřeba vědět, jak silně je komunikace ritualizována, a do jaké míry je naopak neformální, jakou roli hraje stáří komunikantů a jejich pohlaví, jaký vliv má na komunikaci sociální status, společenská hierarchie či moc. 6. Paraverbální faktory. Sem patří rytmus, tempo, melodie, důraz a přízvuky, pauzy atd. 7. Neverbální faktory. 8. Důležitou roli hraje také držení těla, gestikulace, *mimika, kontakt očí, proxemika a haptika.

Uvedený přehled překážek v interkulturní komunikaci dává tušit, že ideálem komunikace není dorozumění ve smyslu identických významů jednotlivých slov, a to dokonce ani v intrakulturní komunikaci ne, to znamená v komunikaci mezi členy jedné kultury. I zde můžeme pouze pozorovat, co se děje, jak náš partner reaguje na naše sdělení, ale o čem přemýšlí a co si skutečně myslí, to nevíme. Na základě této skutečnosti je také modifikován cíl interkulturní komunikace. Je to snaha vyjádřit se co nejzřetelněji a nejuvýstižněji a zároveň akceptovat sdělení partnera a porozumět mu, poznávat partnerovy odlišnosti a respektovat je. Tím se interkulturní interakce zaměřuje na oba partnery v komunikaci a hledá to, co je spojuje, aniž by přitom ignorovala, nebo naopak zdůrazňovala rozdíly mezi nimi. (Alena Jaklová)

komunikace, lidská (sociální), základní bio-sociální výbava člověka, složitý a mnohvrstevný psychický proces závislý na inteligenci, vzdělání, individuálních a sociálních zkušenostech mluvčích (například na schopnostech reflektovat zvykové a dobové konvence a kulturní tradice), na individuální kvalitě smyslů (zraku, sluchu, čichu, hmatu, chuti), jejichž prostřednictvím vnímáme svět (člověka, vědomí a přírodu). Porušené smysly vychylují komunikaci z normy, pozměňují ji a vyžadují i specifické komunikační prostředky, například náhradní komunikační systémy pro neslyšící, nevidomé a hluchoslepé (znakové jazyky, slepecké písmo, haptické prostředky).

Cílem komunikace je účinně a efektivně něco sdělit – zjistit, přesvědčit, odradit, pobavit ... Lidská komunikace má podobu *verbální (slovní) – mluvenou a psanou a *neverbální (komunikace těla) – původní animální způsob dorozumívání. Její mluvená podoba neexistuje mimo konkrétní účastníky (nejméně jsou dva), probíhá vždy a pouze v určitém čase a prostředí, v jedinečných, obtížně zopakovatelných situacích a zpravidla má dialogický charakter. Interpersonální komunikace jako *sociální interakce* je dovednost i umění, které je úzce spjata se znalostí psychologie osobnosti, se schopností využívat patřičných sdělovacích prostředků jazykových (lingválních) – lexémů, včetně systémů domluvených symbolů a gramatických pravidel pro jejich užívání, a prostředků nejazykových (paralingválních) – hlasu, rytmu, tempa řeči, intonace, emocí, stylu mluvy ... Z toho plynou její individuální zvláštnosti – úroveň komunikace se liší znalostí jazyka, „vycvičeností“, dědičnými dispozicemi, výchovou komunikačních dovedností v rodině, ve škole i ve společnosti, i způsoby, jimiž je realizována. *Obecná a specifická pravidla*, kterými se řídí mluvená a psaná komunikace, jsou dána dobovou podobou národního jazyka a jsou pro uživatele závazná. Tento fakt se obvykle respektuje v cizích jazycích, jimž se intenzivně učíme podle pravidel správné výslovnosti mnohem důsledněji než jazyku mateřskému.

Řečovou komunikaci vždy provázejí neverbální prostředky, které zpravidla označujeme jako „řeč těla“. Jsou vizuální (gesta, mimika, výraz očí, tváře, pozice těla, ale také *oděv, účes ...), audiální (všechny zvuky, které vydává tělo – dýchání, smrkání ...) i haptické (všechny druhy dotyků a distance mezi mluvícími osobami). Neverbální komunikace vyjadřuje skutečný duševní, emocionální i racionální stav mluvčího, proto bývá „pravdivá“, slovem může mluvčí klamat.

Mluvená komunikace (není-li pořízen technický záznam) pomíjí v čase, psaná komunikace se může uchovávat věky. V ní jsou komunikační schopnosti a dovednosti pisatele fixovány; text prozradí o svém původci mnohé, nejen jeho jazykové znalosti a celkovou kulturní úroveň, ale je-li psán rukou, může z něj grafolog také vyčíst povahové rysy a duševní stav pisatele při psaní. V tomto smyslu jsou psané památky bohatým zdrojem poznání (viz *písmo).

Lidská komunikace se stala předmětem vědeckých výzkumů až ve 20. století a zhruba od padesátých let se formuje jako vědní obor. První publikaci vydal americký matematik a inženýr Claude Elwood Shannon (1916–2001) v roce 1949. Od té doby vznikající teoreticko-praktické práce se od sebe liší vymezením pojmu komunikace, definicí její struktury, užívanou terminologií i mírou (technizací) recipročního (interaktivního) komunikačního procesu. Mnozí z autorů píšou o komunikaci „jak je vidět a slyšet“, pomíjejí její jedinečná bio-psycho-sociální východiska (individualitu osobnosti) a snaží se vytvářet jednotné návody k jednání, které mají ovšem vesměs manipulativní charakter.

Nejčastěji užívané technické termíny v komunikaci jsou vysílač (člověk, který mluví), přijímač (ke komu se mluví), komunikační kanál (prostor, v němž dochází ke komunikaci a způsob přenosu informace – jazyk mluvený a psaný, znakové jazyky – Braillovo písmo, Lormova a Morseova abeceda, šifry, telefon, mediální nosiče ad.). Komunikační kanál (přenos informace) může být narušován například špatně užívaným či ledabylým jazykem, chybami povahy mechanické, psychické či sociální, což bývá zpravidla označováno termínem komunikační šum (vše, co brání správné komunikaci).

Komunikaci dělíme podle toho kdo, co, komu, jak, proč a s jakým výsledkem říká na: osobní (je to naše vnitřní řeč, myslíme pouze jejím prostřednictvím, permanentně k sobě mluvíme), mezilidskou (interpersonální), masovou (mezi společenskými a politickými organizacemi, při velkých shromážděních, důležitou roli hrají média), neosobní (extrapersonální – komunikace s *počítačem, automatem, bankomatem), biologickou (informace mezi organismy, bolest, čichová komunikace, předávání genetických informací). (Viz též *rétorika.) (Věra Linhartová)

komunikace, neverbální, sdělování *informací a doplňování řečové (verbální) komunikace různými částmi těla. Jako komunikační neverbální prostředky slouží pachové signály (viz *feromony), *mimika – mimické výrazy (včetně pro člověka specifického *úsměvu a *smíchu), *oční kontakt, gesta a pozice těla a jeho částí, udržování vzdálenosti. Sem patří i některé charakteristiky řeči, tzv. extralingvistické projevy (hlasitost, *tón hlasu, melodie a tempo řeči aj.). U některých neverbálních projevů se předpokládá souvislost se vznikem řeči (podle konkrétních teorií se jedná zvláště o gesta a mimické zdůrazňování vokální komunikace). Neverbální komunikace je významnou součástí komunikace, mnohdy plnohodnotně doplňující nebo nahrazující vlastní řečové dorozumívání. (Vladimír Blažek)

komunikace, pretaktilní (z latiny: *commūnicāre*, „sdílet, svěřovat“, *prae*, „před“ a *tactilis*, „dotekový“), fáze párování předtím, než dojde k vlastnímu intimnímu sblížení s prvními doteky. (Jaroslav Zvěřina)

komunikace, verbální, dorozumívání pomocí řeči (respektive *jazyka) v mluvené či písemné podobě. V sociální interakci je provázena neverbálními prostředky komunikace (*komunikace, neverbální). (Vladimír Blažek)

komunismus (z latiny: *commūnis*, „společný, pospolitý, obecný“):

1. označení pro společensko-hospodářský systém založený na společenském *vlastnictví výrobních prostředků a na rozdělování produktu podle potřeb jednotlivce. Vychází z představy, že společenské vlastnictví je základem beztřídní *společnosti, a tudíž odstraní vykořisťování a antagonismy mezi lidmi, což by mělo vést k vytvoření beztřídní, rovnostářské, prosperující a bezkonfliktní společnosti (nikdo nevlastní podstatně více než kdokoli jiný buď proto, že neexistuje instituce majetku, nebo proto, že je majetek omezen na prostředky spotřeby). Takzvaný primitivní (prvotní) komunismus se měl údajně vyskytovat v archaických společnostech. Podle Karla *Marxe a Friedricha *Engelse se společnost po proletářské revoluci a zániku *kapitalismu vrátí ke komunismu na vyšší civilizační úrovni, což bude završením lidských dějin. Komunismus je nutno odlišovat od uspořádání, v němž majetek není vlastněn společně, ale jakýmsi neosobním (autonomním) vlastníkem, například *státem (státní komunismus);

2. politická a ideologická teorie a praxe komunistických stran;

3. společné vlastnictví majetku, někdy i žen a dětí (Platónův stát);

4. utopické prognózy sociálně spravedlivé společnosti (viz též *utopie, *utopismus).

(František Čapka, Jaroslav Malina)

komunismus, reformní, směr v komunistickém *hnutí, který se snažil o změnu kurzu vládnoucích komunistických stran *reformami, významnější vliv měl jen v některých východoevropských *zemích. Jeho podstatou byla snaha po určité demokratizaci politických poměrů v komunistických zemích bez ústupků základním postulátům komunistické *doktríny (jako vedoucí úloze komunistické strany). Impulz byl dán vystoupením Nikity Sergejeviče Chruščova (1894–1971) na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) v únoru 1956, v němž podrobil kritice politickou praxi *stalinismu. Omezenost reformního komunismu ukázaly události v Maďarsku (1956), v Československu (1968), v Polsku (1956, 1970, 1980). Posledním pokusem reformovat komunistický režim byla perestrojka Michaila Sergejeviče *Gorbačova (narozen 1931) v SSSR (1985–1991). (František Čapka)

komunismus, válečný, označení ekonomické politiky bolševiků po *říjnové revoluci (léto 1918–březen 1921), v období *občanské války v Rusku, jejímž důsledkem byl celkový hospodářský rozvrat (některé oblasti byly zasaženy *hladomorem či rolnickými vzpourami); hlavní znaky: 1. zestátnění půdy a *konfiskace majetku statkářů; 2. zestátnění průmyslu a bankovníctví; 3. vytváření spotřebních *komun (*družstev) s přidělovým systémem (na chléb, *oděvy); 4. zavedení všeobecné pracovní povinnosti; 5. naturalizace vztahů mezi průmyslem a zemědělstvím, *městem a venkovem (výměnný obchod); 6. krajní *centralizace při řízení průmyslu; 7. zásobovací *diktatura (*rolník musel odevzdat skoro veškerou úrodu – kromě osobní spotřeby a osiva). V politické oblasti byl válečný komunismus provázen tzv. rudým terorem. Po březnu 1921 se přešlo na *Novou ekonomickou politiku (NEP). (František Čapka)

Komunistická strana Čech a Moravy (zkratka: KSČM), česká *politická strana; jedna z následnických organizací *Komunistické strany Československa. Nový název přijala po parlamentních volbách v roce 1990; od té doby nepřetržitě zůstává parlamentní stranou. Současným předsedou strany je Vojtěch Filip (narozen 13. 1. 1955), který v této funkci v roce 2005 vystřídal dlouholetého předsedu Miroslava Grebeníčka (narozen 21. 3. 1947).

Podle stanov je „programovým cílem KSČM *socialismus, demokratická společnost svobodných, rovnoprávných občanů, společnost politicky a hospodářsky pluralitní, postavená na maximální občanské samosprávě, prosperující a sociálně spravedlivá, pečující o zachování a zlepšování životního prostředí, zabezpečující lidem důstojnou životní úroveň a prosazující bezpečnost a mír. Program KSČM vychází z marxistické teorie otevřené dialogu s mezinárodním komunistickým a levicovým hnutím, novým myšlenkám a poznatkům. KSČM usiluje o to, aby byla stranou masovou, která pracuje na základě kolektivnosti jednání a

rozhodování, samosprávných principů a široké vnitrostranické demokracie“ (Jaroslav Malina)

Komunistická strana Československa (zkratka: KSČ), *politická strana v Československu prosazující marxisticko-leninskou ideologii. Vznikla 14.–16. 5. 1921 vydělením z Československé sociální demokracie (*Česká strana sociálně demokratická). KSČ přijala jedenadvacet podmínek Komunistické internacionály. Proces *bolševizace završil nástup křídla Klementa Gottwalda (1896–1953) do čela strany v roce 1929. Za nacistické okupace byla činnost KSČ zakázána, ale teprve po vstupu Sovětského svazu (SSSR) do *vátky začala vyvíjet na území *Protektorátu Čechy a Morava ilegální odbojovou činnost, čímž získala sympatie části veřejnosti, které ještě zesílily po osvobození Československa Rudou armádou.

Po únorovém převratu v roce 1948 měla KSČ až do listopadu 1989 výsadní postavení v *zemi, které využila k nastolení *totalitního režimu. Pokračovala její úzká vazba na Komunistickou stranu Sovětského svazu (KSSS). V 50. letech rozpoutala boj proti „vnitřnímu nepříteli“ a stranické čistky. Rozkol ve straně na konci 60. let přinesl období uvolnění během *pražského jara 1968, ukončeného sovětskou okupací. Po ní následovalo období *normalizace. Nadvláda KSČ skončila po listopadu 1989. (Jaroslav Malina)

komunita (z latiny: *communitās*, „společenství, společnost“):

1. společenství, *kolektiv vyznačující se těsnými vnitřními pouty, silnou soudržností (*vědomí sounáležitosti, společný cíl), pocitem *solidarity vůči vnějšímu světu, i když nevyklučuje vnitřní napětí. Německý sociolog, ekonom a filozof Ferdinand Tönnies (1855–1936) komunitu v ideálním případě definuje jako pospolitost charakterizovanou dobrovolností, *altruismem a společným *ideálem;

2. společně užívaná obecní *půda, společný majetek. (Jaroslav Malina)

komunitarismus (z latiny: *communitar*, „společně, vespolek“), *teorie *společnosti, zdůrazňující mezilidské vazby (*přátelství, *solidaritě, společné cíle, zájmy, *tradice) proti individualistické představě (*individualismus) společnosti jako množiny jedinců, spojených pouze *zákony a smlouvami. Pojem „komunitarismus“ se přitom používá ve dvou významech: Za prvé, pro označení politicko-ideologického *hnutí v USA, spojeného se jmény Roberta Putnama (narozen 1941) či Amitaie Etzioniho (narozen 1929), které upozorňuje na oslabování komunitních vazeb, sociálních sítí a z širšího hlediska na odumírání *občanské společnosti. Svě požadavky směřuje *primárně do sféry politického rozhodování, například ve směru posilování programů sociální podpory, veřejně zprostředkované práce a podobně.

Za druhé tento pojem označuje skupinu politických filozofů, kteří se v 80. a 90. letech 20. století vymezili vůči obrozenému kantovskému *liberalismu v podání Johna *Rawlse a jeho následovníků. Poměrně různorodá skupina myslitelů (Alasdair McIntyre, Charles Taylor, Michael Walzer a další) adresovala především ontologické předpoklady liberalismu, který podle nich postuloval existenci atomistických a vzájemně nezávislých individuí, jejichž vazba na společnost a její *hodnoty (kolektivně „sdílená porozumění“ účelu a smyslu života) je kontingentní, respektive má pouze instrumentální charakter. Stejně tak, inspirování myšlenkami *Aristotela, *Hegela či *Rousseaua, komunitaristé nesouhlasili s univerzalistickým liberálním individualismem, jehož výrazem je například eticky neutrální liberální *stát nebo nadřazování *univerzální morálky místně specifickým tradicím a hodnotám. (Pavel Dufek, Marie Dohnalová)

komunitární právo, *acquis communautaire.

komunitární programy, *programy, komunitární.

komunitní bydlení, *bydlení, komunitní.

komunitní nadace, *nadace, komunitní.

komuny, lidové (čínsky: *žen-min kung-še*), sdružení zemědělské a průmyslové výroby, obchodu, školské výchovy a státní správy v daném obvodu v *Čínské lidové republice. Jejich zakládání vyhlášeno v srpnu roku 1958. (Josef Kolmaš)

Konášová, Kateřina (6. 6. 1980, Chlumec nad Cidlinou), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu učitelství biologie a chemie pro základní školy na Pedagogické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích a bakalářského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2006 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Università degli Studi di Firenze (Itálie) v roce 2006/2007, 6 měsíců. Bakalářská práce: *Zranění a nemoci paleolitického člověka* (2006), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, PhD. Kontakt: Mgr. Kateřina Konášová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: Konasova.K@gmail.com. (Jaroslav Malina)

koncentrační tábor, *tábor, koncentrační.

koncentrovaná epidemie HIV/AIDS, *epidemie HIV/AIDS, koncentrovaná.

koncepte rozpoznatelnosti (anglicky: *recognition concept*) [primatologie, antropologie], koncepte ukazující, že z řady důvodů ekologických i sociálních je výhodné, aby byl příslušník dané populace (eventuálně *druhu) snadno rozeznatelný od jedince pocházejícího z jiné populace. Teorie snadné rozpoznatelnosti příslušníka dané skupiny má samozřejmě také význam pro *vysvětlení *reprodukční *strategie a *sexuálního chování dané skupiny, soutěže o potravní zdroje a způsob ochrany teritoria. (Jaroslav Malina)

koncil (z latiny: *concilium*, „schůze, schůzka; svolané shromáždění, sbor, sněm“), církevní sněm, shromáždění zástupců *církve (*biskupů, popřípadě jiných delegovaných osob) pověřené rozhodovat o základních otázkách *víry, *mravů a církevního života. V raných křesťanských dějinách řešily lokální koncily, složené především z biskupů určitého *regionu, zejména disciplinární otázky. Ekumenický (všeobecný) koncil reprezentoval všechny biskupy a rozhodoval navíc závazně i o otázkách věroučných (formuloval kanonické normy, liturgická pravidla, určoval způsoby boje proti *kacířství); usnesení uznává jak *církev katolická, tak většina *církví pravoslavných.

Vzorem koncilům byl jeruzalémský koncil, který se sešel v kruhu kolem *apoštolů v roce 49. Až do IV. koncilu konstantinopolského (869–870) je svolával *císař, od I. lateránského koncilu *papež (1123). Mezi nejznámější koncily patří: 16. kostnický (1414–1418), odstranění *Velkého západního rozkolu (papežského *schizmatu); 17. basilejsko-florentský, ferrarský (1431–1449), z něhož vzešla dohoda o sjednocení katolické a *pravoslavné církve a na němž byla přijata kompaktáta; 19. tridentský (1545–1563), přijal řadu dogmat a vyjádřil požadavek vedení *matrik; 1. vatikánský (1869–1870), vyhlášeno *dogma o neomylnosti papeže. (František Čapka, Jaroslav Malina)

koncil, tridentský, 19. ekumenický *koncil, konaný v letech 1545–1563 v Tridentu. Svolán na nátlak *císaře *Svaté říše římské Karla V. (1500–1558), který chtěl docílit dohody mezi *katolíky a *protestanty. Na koncilu však převážily tendence zaměřené proti radikálním reformám *katolické církve. Pod vlivem *papeže byla přijata řada *dogmat, namířených proti *reformaci a byla posílena organizační jednota *římskokatolické církve. Koncil vytvořil podmínky pro nástup celoevropské *protireformace konce 16. a zejména 17. století. (Michaela Králíková)

koncil, vatikánský, dva ekumenické *koncily uspořádané ve Vatikánu v bazilice sv. Petra; 1. vatikánský koncil byl svolán *papežem Piem IX. (1792–1878), konal se ve dnech 8. 12. 1869–20. 9. 1870 jako 20. ekumenický koncil. Věnoval se zejména otázkám neomylnosti papeže ve věcech *víry a *mravů a jurisdikčnímu primátu papeže (*bula *Pastor aeternus*). Pius IX. jako zastávce dogmatického konzervativního *katolicismu prosadil přijetí *konstituce *katolické církve (bula *Dei Filius*). Koncil nedokončil svou práci pro vojenské

obsazení papežského státu během prusko-francouzské *války; 2. vatikánský koncil byl svolán v roce 1962 papežem Janem XXIII. (1881–1963), dokončen za Pavla VI. (1897–1978), s několika přestávkami zasedal od 11. 10. 1962 do 8. 12. 1965, za účasti 8 000 katolických *biskupů (dokonce i zástupců *pravoslavné a *anglikánské církve). Šlo o reformní koncil oslabující papežský *centralismus: jednal o vztahu *římskokatolické církve k měnícímu se světu, o sblížení s dalšími *křesťanskými církvemi a o vztahu k jiným náboženstvím, přinesl ústup od dogmat a *klateb, rozšířil úlohu *laiků a zaujal stanovisko k některým celosvětovým problémům. Na 4. zasedání přijal 16 dekretů (například o *reformě řeholního světa, o výchově *kněží, výchově věřících, o učení o *Bohu, misijní činnosti apod.) a ani jediné dogma (František Čapka)

konciliarismus (konciliární hnutí), *hnutí v *katolické církvi, které bylo založeno na myšlence, že *koncil je nejvyšší *autoritou v *církvi. Rozšířen zejména v době *Velkého západního rozkolu, který *instituce *papežů nedokázala vyřešit. Jeho největší oporou byla pařížská univerzita. Conciliarismus vedl k svolání koncilů v Pise (1409), koncilu kostnického (1414–1418) a koncilu basilejského (1431–1449). Nejvyšší papežská autorita byla obnovena v průběhu jednání basilejského koncilu papežem Evženem IV. (Jaroslav Malina)

konciliární hnutí, *konciliarismus.

kondom, pánský a dámský antikoncepční a zdravotní prostředek, který více či méně slouží k ochraně před přenosem pohlavních chorob včetně viru *HIV a žlutenek typu B a C.

Název kondom je patrně odvozen od jména lékaře Contona (také Condom, Contom, Condon nebo Quondam), jenž působil ve službách anglického krále Karla II. (1630–1685). Název je možné odvodit také z latinského slova *condus* („nádržka, nádoba, rezervoár“) nebo italského slova *guanto* (rukavička).

Zmínky o kondomu lze zaznamenat již v *řecké mytologii. Krétský král *Mínós chránil své milenky kozím močovým měchýřem, jenž si navlékal na *penis. Toto opatření sloužilo jako ochrana před jeho vlastním semenem, obsahujícím hady a štíry, které očarovala jeho manželka bohyně Pásifaé na základě Mínoovy slabosti pro ženské pohlaví. Nejstarší obrazový důkaz o existenci kondomu lze spatřit na malbách ve francouzské jeskyni Les Combarelles (100–200 n. l.). První text o kondomu pochází z období starověkého Egypta a je kladen do roku 1350 př. n. l.; jako materiál zde sloužilo plátno. V Japonsku obsahuje první zmínky o antikoncepci již nejstarší kronika **Kodžiki* (712). Větší rozšíření kondomů je však doloženo až v období *Tokugawa (1600–1868) především díky erotické literatuře s hojným obrazovým doprovodem. V průběhu 16. a 17. století se používaly dva typy kondomů: *kawagata*, „pláštík“ vyrobený z tenké kůže, a *kabutogata*, „klobouček“, zhotovený nejčastěji z rohu vodního buvola či ze želvoviny. První kondom z lněného plátna vytvořil v roce 1560 italský anatom Gabriele Fallopio (Fallopius, 1523–1562) a popsal jej v díle *De Morbo Gallico* (Francouzská nemoc, 1564). Toto pouzdro z lněného plátna bylo napuštěné roztokem anorganické soli nebo bylinek a primárně sloužilo jako prevence před *syfilis. Písemně uvedl výraz kondom poprvé anglický hrabě, libertín a literát John Wilmot (1647–1680) v názvu své básně *A Panegyric Upon a Cundum* (Chvalozpěv na kondom, 1665). Návod ke kontrole kvality kondomu před jeho užitím zaznamenal italský spisovatel, diplomat a milovník žen Giacomo Girolamo *Casanova (1725–1798) ve svých pamětech *Mémoires: Histoire de ma vie* (celý název *Histoire de ma vie jusqu'à l'an 1797*, Historie mého života, poprvé kompletně publikováno 1960–1962). Casanova kondom označoval za „anglický jezdecký plášť“.

K výrobě kondomu sloužily mnohé jiné přírodní materiály, jako jsou například ovčí a vepřová střívka, rybí měchýř, tenká kůže nebo naolejovaný papír. Jeho součástí obvykle tvořily šňůrky, jimiž byl připevňován ke kořenu penisu. Od roku 1844 se k výrobě kondomů používal vulkanizovaný kaučuk. V procesu vulkanizace se surový kaučuk zpracovává pomocí síry a vysoké teploty. Tím se mění v pevný a elastický materiál. Výrobu kondomů z přírodního latexu zahájil Frederick Kilian v americkém Ohio v roce 1919. Britská firma

Durex začala produkovat lubrikované kondomy v roce 1957 a anatomicky tvarované kondomy v roce 1969. Latexové kondomy přetrvaly do současnosti a patří k nejvyhledávanějším antikoncepčním prostředkům. Tvarově odpovídají „kuželovému návleku“, na jehož konci je rezervoár k zachycení *ejakulátu.

Na trhu jsou dnes dostupné mnohé varianty kondomů, které se odlišují rozměry, tvary, barvou, povrchovou úpravou, aromatickými látkami nebo speciálními stimulačními účinky, které vyvolávají. K dalším materiálům, z nichž jsou zhotovovány, patří polyetylén nebo polyuretan (v souvislosti s alergickými reakcemi). Ženský kondom byl uveden na evropský trh v roce 1992 a na trh americký v roce 1993. Tento typ kondomu se vyrábí z polyuretanu nebo nitrilu a je opatřen ohebnými kroužky na obou koncích. Jeden z těchto konců je uzavřený, zavádí se do *pochvy a slouží k zachycení ejakulátu.

První reklama na kondomy *Dr. Power's French Preventatives* byla publikována v amerických novinách *The New York Times* v roce 1861. V roce 1993 dosáhla roční produkce latexových kondomů 8,5 bilionů kusů. (Barbora Půtová)

kondominium (z italštiny: *con*, „s“ a *dominio*, „vláda“), společná správa (*protektorát) dvou nebo více *států nad určitým územím (forma kompromisu mezi státy, které si činily současně nárok na totéž území); od kondominia se liší koimpérium (společné panství nad cizím územím, bez vlastních teritoriálních nároků). Kondominium bylo ustaveno například vídeňským *mírem z 30. 10. 1864 nad vévodstvími Holštýn, Lauenburg a Šlesvik (o *vládu se dělilo Prusko a Rakousko) nebo od roku 1899 nad Súdánem (společná správa Anglie a Egypta); po roce 1918 se objevovali také snahy zřídit kondominium nad Ostravsko-karvinským uhelným revírem (Československo, Polsko a Rakousko). (František Čapka)

kondukt (z latiny: *conductus*, „svádění [dohromady], sbírání; průvod, zvláště pohřební“), pohřební průvod.

konec historie, *hypotéza prosazovaná americkým filozofem a politickým ekonomem Francisem *Fukuyamou; po pádu *komunismu nastává podle Fukuyamy konec historie, protože už neexistuje žádná forma *společnosti, která by mohla nahradit liberální *kapitalismus západního stylu. Fukuyamovou inspirací bylo dějinně-filozofické učení Georga W. F. *Hegela o vývoji absolutního ducha. (Viz též *antropologie a makrohistorie.) (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

konečné řešení židovské otázky, *řešení židovské otázky, konečné.

konečník, **rectum*.

Koněpruské jeskyně (Česká republika), archeologická a paleoantropologická *lokalita; v suťovém kuželu v Proškově *dómu byly objeveny kosterní pozůstatky moderního *člověka s několika artefakty zřejmě ze starší fáze *mladého paleolitu. Podle přímého *radiokarbonového datování (ca 13 500 př. n. l.) spadá nález do *magdalénienu, který je také v okolí nejvíce rozšířenou kulturou. (Jiří A. Svoboda)

konfederace (z latiny: *cum*, „s“ a *foedus*, „smlouva, společenství“ prostřednictvím italštiny: *confederazione*), spojení, spolek, sdružení či svazek dvou nebo více státních útvarů, které přenášejí část svých pravomocí na nově vytvořené politické, administrativní nebo ekonomické instituce, přičemž však na rozdíl od federace neztrácejí vlastní samostatnost jako subjekty mezinárodního práva. Konfederativní orgány států zahrnují zejména oblast zahraniční politiky, obrany a *měny. Jejich pravomoc není imperativní, přijaté rozhodnutí musí být schváleno kvalifikovanou většinou smluvních *subjektů. (František Čapka)

konference, mezinárodní [právo], shromáždění zástupců jednotlivých států či zájmových skupin, kteří jsou zmocněni projednat nebo rozhodnout určité otázky společného zájmu. Mezinárodní konference může být vládní (setkání oficiálních zástupců států – například *ministrů, poslanců) nebo nevládní (setkání zástupců zájmových skupin – například lékařů, ekologů). *Variantou jsou tzv. smíšené konference, kdy se setkávají zástupci vládního i nevládního sektoru. (Andrea Grigelová)

konference, Simelská, Britsko-čínsko-tibetská konference v severoindické Simle v letech 1913–1914 o otázkách statusu a hranic Tibetu; na ní vytyčena koncepce Vnějšího a Vnitřního Tibetu a jednáno o tzv. McMahonově linii. (Josef Kolmaš)

konfese (z latiny: *confessio*, „doznání, přiznání; uznání; vyznání [hříchů], zpověď; vyznání víry; přesvědčení, konfese“), *vyznání:

1. původně (v dobách prvotní *křesťanské církve) veřejné vyznání *víry (*confessio fidei*), také hrob a nad ním zbudovaná *svatyně mučedníka pronásledovaného a umučeného proto, že veřejné vyznání učinil (například konfese, bazilika sv. Petra v Římě);

2. [křesťanství], v některých *protestantských církvích normativní text, v němž je vysloveno jejich vyznání víry – základní věroučné důkazy, shody i odlišnosti vůči ostatním *křesťanům. Základní konfese dvou hlavních větví *reformace: augšpurská konfese (*Confessio Augustana*, 1530) *luteránů (augšpurské vyznání) a helvetská konfese *kalvinistů (zejména druhá, *Confessio Helvetica II*, 1566). U našich evangelíků *Česká konfese* (1575) (*konfese, česká). Někdy se též mluví o konfesi u nekřesťanských náboženství, například o konfesi židovské aj.

3. [literatura], žánr autobiografické literatury zdůrazňující důvěrnost stylizace a vnitřní psychologii autora. Počátky jsou ve spisu Aurelia *Augustina (354–430) *Confessiones* (česky: *Vyznání*. Praha: Kalich, 1990, přetisk vydání z roku 1926 [Praha: L. Kuncíř], předtím *Svatého Augustina Vyznání kněh třináctero*. Praha: B. A. Credner, 1858). Vyznání od Jeana-Jacquesa *Rousseaua (1722–1778) (*Les confessions*, 1782–1789, česky: *Vyznání*. Praha: St. Sokol, 1910–1911, 2 sv.; Praha: Odeon, 1978) souvisejí s preromantismem. Ústup od dějové fabule a příklon k *subjektivismu se projevil v románovém *impresionismu, který z konfese převzal ich-formu, intimní autorskou stylizaci a důraz na niternou psychologii. (František Čapka, Jaroslav Malina)

konfese, česká, společné vyznání víry evangelíků v *českých zemích, které bylo předloženo císaři Maxmiliánovi II., českému a uherskému králi, roku 1575. Podle vzoru *augšpurského vyznání víry z roku 1530 se snažili čeští *evangelíci o to, aby byla uzákoněna svoboda svědomí a typické charakteristiky české *reformace (*česká konfese navazovala na husitské myšlenkové dědictví a na tradici novoutrakvismu). Znakem české konfese je náboženská snášlivost a neodsuzování jinak věřících; obojí se ale s nastupujícím *absolutismem, konfesijními boji, *třicetiletou válkou a *protireformací nemohlo prosadit. (Břetislav Horyna)

konfiguracionismus, *antropologie, konfiguracionistická.

konfiguracionistická antropologie, *antropologie, konfiguracionistická.

konfirmace (z latiny: *confirmatio*, „upevnění; upokojení, útěcha; tvrzení“):

1. [diplomatika], listina ověřující a potvrzující obsah starší listiny vepsané do konfirmace v plném znění;

2. [křesťanství], úkon v některých protestantských církvích (*protestantismus), jimiž jsou mladí členové přijímáni do plného společenství v *církvi. Předchází zkouška z potřebných vědomostí; *akt zahrnuje vedle obvyklého čtení a *kázání též vložení rukou a modlitbu za konfirmandy. (Jaroslav Malina)

konfiskace (z latiny: *confiscatio*, „zabavení, vyvlastnění státem bez náhrady“; od *fiscus*, „státní pokladna“), zabavení, nucené odnětí majetku bez náhrady politickým oponentům a zrádcům, většinou *panovníkem, později *státem, a zpravidla jeho následné přidělení nejvůlejšímu stoupencům moci (případně začlenění do státního vlastnictví).

U nás jsou doloženy již z dob přemyslovských vládců (zmocnění se majetku Slavníkovců a Vršovců) a od konce 13. století jsou používány jako forma *trestu (rozhodoval panovník). Vlna konfiskací postihla církevní majetek v době husitských válek (*husitství), později byly užívány jako trestní postih za delikty proti státu (15. a 16. století, **Vladislavské zřízení zemské*). Ke konfiskacím se uchýlili *Habsburkové krátce po nástupu na český trůn (v roce

1547 konfiskace majetku *královských měst a šlechtické opozice proti Ferdinandovi I. [1503–1564]). K velkým konfiskacím došlo po bitvě na Bílé hoře (1620); důvody byly jednak politické (likvidace stavovské *opozice), jednak finanční (prostředky na vedení *války, odměny věrné *šlechtě). V letech 1780–1790 za *vlády *Josefa II. (1741–1790) byl ve prospěch státu zkonfiskován majetek mnoha rušených *klášterů. Od roku 1939 konfiskovaly nacistické orgány židovský majetek na území *Protektorátu Čechy a Morava (tzv. *arizace).

Rozsáhlá konfiskace, týkající se veškerého majetku (zejména zemědělské a lesní půdy, průmyslových podniků a živností obyvatel německé a maďarské národnosti, s výjimkou osob, které se aktivně účastnily boje za zachování celistvosti Československé republiky [ČSR] nebo trpěly pod nacistickým terorem), proběhla po roce 1945 v duchu Košického vládního programu a na základě dekretu prezidenta *republiky č. 12 z 21. 6. 1945 (o konfiskaci a rozdělení půdy *Němců, *Maďarů, zrádců a *kolaborantů) a č. 28 z 20. 7. 1945 (o přidělování půdy malozemědělcům, zemědělským dělníkům a deputátníkům) – tzv. Benešovy dekrety. Týkala se téměř tří milionů hektarů půdy většinou v pohraničí. Konfiskace a rozdělení půdy proběhly v *českých zemích převážně v letech 1945–1946 (v souvislosti s osídlováním), prováděly je národní výbory a rolnické komise; na základě dekretu prezidenta republiky č. 5 z 19. 5. 1945 se v konfiskovaných podnicích zřizovaly *národní správy. V říjnu 1945 byla část takto zkonfiskovaných podniků znárodněna, část zůstala pod národní správou a menší závody přešly do individuálního vlastnictví nebo do správy národních výborů.

(František Čapka)

konflikt (z latiny: *conflictus*, „srážka, střetnutí“):

1. rozpor, neshoda, nesouhlas, srážka, utkání, střetnutí, střet zájmů, *válka;
2. situace, kdy se dva nebo více aktérů sledujících rozdílné cíle setkává a činí rozhodnutí v rámci jednoho systému nebo se dělí o společné zdroje. Matematickými prostředky modeluje konflikt teorie her;

3. v psychologii napětí mezi opačnými tendencemi, *hodnotami, obavami; neřešitelné konflikty člověk vytěsňuje, takže se pak stávají zdrojem nesnází a potíží. (Jaroslav Malina)

konflikt mezinárodního charakteru, ozbrojený konflikt mezi *státy (včetně okupace, byť by se nesesetkala s odporem), *boj proti okupaci, ale i boj národů proti koloniálním a rasistickým režimům za právo na sebeurčení (mezinárodní konflikt může tedy rovněž probíhat „vnitrostátně“ – na území jednoho státu). (Jaroslav Malina)

konflikt nemající mezinárodní charakter, konflikt mezi vládními silami a povstanci či konflikt mezi nepřátelými skupinami v rámci jednoho *státu (*občanská válka, dezintegrace státu). (Jaroslav Malina)

konflikt rodičů a potomků, evoluční teorie střední úrovně, označuje se jím *konflikt, povstávající z odlišných *genetických zájmů rodičů a potomků. *Přirozeným výběrem jsou zvýhodňováni potomci, kteří manipulují svými rodiči tak, aby si zajistili jejich co nejvyšší investici (často na úkor svých sourozenců), a naopak mezi rodiči budou zvýhodňováni ti, kteří dokáží ve svém zájmu manipulovat se svými potomky a zajistit nejlepší kombinaci jejich počtu a kvality.

Jedním z příkladů je genetický konflikt mezi plodem a matkou v *těhotenství, kterým se zabýval David Haig (1993). V důsledku přirozeného výběru by se měly *geny *plodu v děloze snažit získat pro plod od matky více zdrojů, než je optimální z hlediska matky. *Placenta produkuje allokrinní *hormony, které snižují citlivost matky k inzulínu a tak zajišťují, že se v krvi dostane k plodu větší množství cukrů. Matka na to reaguje zvýšením hladiny inzulínu v krvi, a placenta proti tomu zase reaguje tím, že obsahuje *receptory pro inzulín, jejichž prostřednictvím se spouští produkce enzymů, které inzulín odbourávají. Vzhledem k tomu, že jen část počatých zárodků nedospěje k porodu (ca 30 %), se vytváří další prostor pro konflikt mezi matkou a plodem. Plod bude mít nižší kritéria vlastní kvality (limitní mez) pro spontánní *potrat, než má pro jeho spontánní potracení matka. Limitní mez

kvality plodu z hlediska matky se ovšem bude snižovat s tím, jak se matka blíží ke konci svého reprodukčního života. Důsledkem toho může být, že mezi dětmi starších matek najdeme vyšší výskyt genetických poruch. V počátečních fázích těhotenství je udržení plodu v děloze řízeno mateřským hormonem *progesteronem, v pozdějších fázích především hormonem choriogonadotropinem (*HCG), který produkuje plod do krve matky a který způsobuje zvyšování produkce progesteronu matkou. Kromě toho konflikt probíhá také při řízení krevního tlaku, s nímž souvisí krevní zásobení placenty. Plod se snaží zvyšovat krevní tlak matky, což může vést k těhotenské *hypertenzi (preeklampsie). Vysoké porodní hmotnosti *novorozenců pozitivně korelují s krevním tlakem matky. Také po porodu může potomek požadovat více zdrojů, než je pro matku výhodné poskytovat, a přirozená přítomnost benzodiazepinů (sedativa, hypnotika) v *mateřském mléce může být protiakcí ze strany matky. U každého potomka může navíc docházet ke konfliktu mezi geny pocházejícími od matky a od otce (viz *imprinting, parentální).

Konflikt rodičů a potomků uvedl do evoluční teorie v roce 1974 americký evoluční biolog a sociobiolog Robert L. Trivers (narozen 1943), později byl rozšířen do obecnější teorie sobeckého genu. (Miroslav Králík)

konflikt, kulturní, *konflikt, při němž členové dvou či více kultur, které jsou spolu v kontaktu, prosazují odlišné nebo protikladné *kulturní normy, *premis, *hodnoty a zájmy. *Konfrontace rozdílných kulturních hodnot má často antagonistickou podobu. Kulturní konflikt může vést až k ztrátě kulturní *identity, ale někdy i k jejímu posílení. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

konformace (z latiny: *con-formāre*, „dát tvar, uskupit“), uspořádání makromolekuly (například bílkoviny, nukleové kyseliny) do prostorové struktury, která je pro ni za daných podmínek energeticky nejvýhodnější. (Petr Bureš)

konformismus (z latiny: *con-formis*, „shodný, stejnorodý“), přizpůsobivost, snaha či potřeba neodlišovat se od druhých, jednat, vyhlížet jako oni, přizpůsobovat se většinovému mínění, postojům a vzorům chování. Sociálním konformismem označujeme úzkostlivé dodržování stanovených pravidel a trvání na dominantních *hodnotách. (Jaroslav Malina)

konformita (z latiny: *con-formis*, „shodný, stejnorodý“), shoda, souhlas, přizpůsobení, přizpůsobivost. (Jaroslav Malina)

konfrontace (z latiny: *con (cum)*, „s“, *-frōns*, „čelo“, *confrontātio* „střet, střetání, utkávání se“):

1. střetnutí *názorů, roztržka, *konflikt, *spor;
2. postavení vedle sebe, vzájemné porovnávání textů, myšlenek apod. se skutečností;
3. současný výsledek dvou nebo více obviněných a *svědků tváří v tvář k srovnání jejich odporujících si výpovědí;
4. [primatologie], ritualizované, *agonistické nebo i agresivní chování dvou jedinců, jehož prostřednictvím uplatňují nárok na vyšší postavení v hierarchii dané skupiny nebo získání nějaké výhody. Konfrontace je hlavní formou získání vedoucího postavení ve skupině. I když se v rámci tohoto chování často objevují agresivní prvky, konfrontace probíhá většinou ritualizovanou formou a vítězem se nemusí nutně stát silnější jedinec, ale jedinec inteligentnější a obratnější nebo také jedinec s větší podporou v rámci dané komunity;
5. v *teorii *antropologie občanské společnosti momentální protikladnost, konflikt, *opozice nebo kontrapozice *státu a *občanského sektoru; občanský sektor je vnímán jako *konkurence státu a tudíž není státem podporován; opak: *partnerství. (Jaroslav Malina, Marina Vančatová)

konfucianismus (čínsky: *žu-t'iao*; termín „konfucianismus“ pochází od polatinštěné podoby jména čínského filozofa Kchung Čchioua – *Kchung-fu-c*, „Mistr Kchung“), morálně etické a státoprávní učení o uspořádání vztahů a zájmů jednotlivce, *společnosti a *státu, jež se stalo jedním z nejdůležitějších pilířů čínské morálky a chování v nejširším smyslu; jsou

v něm vzájemně propojeny filozofické, náboženské (pro myslitele čínského *starověku a *Konfucia však nebeský *bůh pozbývá svého náboženského charakteru a stává se principem kosmického řádu, zárukou morálních *zákonů) a životanázorové aspekty. Konfucianismus se stal v Číně na celá dvě tisíciletí oficiální *ideologií, všeobecně přijímanou soustavou morálních a etických *kategorií a *hodnot, jakož i praktickou státovědou.

Základem konfuciánství je učení staročínského myslitele Kchung Čchioua (Konfucius, asi 551–497 př. n. l.). Kchungova osoba je obestřena *legendami, které měly zvyšovat jeho historický význam. Po chudobném dětství nastoupil prý ve svém rodném státečku Lu na Šantungském poloostrově úřednickou dráhu a vrcholu kariéry dosáhl roku 501 př. n. l., kdy se stal *ministrem veřejných prací a potom spravedlnosti. Intrikou však byl donucen vzdát se svého postavení a od roku 497 př. n. l. se po třináct let toulal po státech východní Číny a živil se poskytováním rad a doporučení místním vládcům. Ve světle moderní kritické historie se však tato tradice jeví pouhou legendou. Konfucius byl patrně ve styku se vzbouřenci z nižší *šlechty proti různým větvím knížecího rodu, parcelujícím si stát. Snahou nižší šlechty bylo vytvořit *jednotný stát, na jehož řízení by se podíleli všichni podle zásluh, vzdělání a charakteru. Tyto myšlenky formulované Konfuciem se staly páteří byrokratického státu, jenž se začal v Číně tvořit během příštích staletí. Konfuciův postulát „řádu“ (**li*) jako obdoba řádu vesmírného (*vesmír) má prolínat společnost a upravovat vztahy mezi lidmi. Podstatou Konfuciové etiky je „humanita“ (**žen*) – mravní princip, který má určovat vztahy ve společnosti i v rodině a který se zakládá na *úctě a *lásce k lidem starším a společensky výše postaveným (teorie **wu lun* neboli „pět vztahů“, totiž mezi mužem a ženou, otcem a synem, starším a mladším bratrem, pánem a poddaným a mezi přáteli). Proti nevyočitatelné zvlášti mocných Konfucius zdůrazňoval, aby lidé byli k sobě ohleduplní a zachovávali posvátný *kult předků. Hlásil se rovněž k starším *názorům o magické síle panovníkovy „mystické ctnosti“ (**te*), jež sama je s to uspořádat *svět, učinit ho humánnějším, bez dovolávání se nadpřirozených příkazů. Pro Konfucia jsou „nebesa“ (**tchien*) spíše *symbolem či ztělesněním světového morálního řádu než osobním bohem. Od jeho výrazně laické morálky a zdrženlivého postoje vůči tradičním ritům vede pak cesta k obecnému racionalismu čínské filozofie a k odmítání náboženských nauk, nebo aspoň k zaujímání skeptického stanoviska k nim. Konfuciové výroky byly po jeho smrti uspořádány jeho žáky do knihy *Hovorů* či *Rozprav* (**Lun jü*).

Pro formování raného konfuciánství a jeho rozšíření měl velký význam filozof *Meng Kche (Mencius, Meng-c', asi 372–289 př. n. l.), který vycházel z názoru o vrozené dobrotě. Mínil, že každý člověk je od přirozenosti dobrý a niterně rozeznává, co je správné a co špatné. Kritériem *mravnosti je podle Mencie shoda s nebeským řádem a rozkvět státu je úměrný výši jeho morálky. Menciovy myšlenky jsou obsaženy ve stejnojmenném díle *Meng-c'*, patřícím v Číně mezi nejčtenější, jehož prostřednictvím se také Evropa seznámila s Konfuciovou naukou. Význam Mencie v *kontextu čínského filozofického myšlení tkví především v tom, že svým dílem dobyl Konfuciově nauce její dominantní postavení mezi ostatními školami a umožnil jí stát se státně uznávanou doktrínou.

Principy všeobecné lásky vnesl do konfuciánství filozof Mo Ti (**Mo-c'*, Micius, asi 479–400 př. n. l.), jen o několik let mladší Konfuciův současník. Jeho názory byly reakcí na tehdejší nekončící *války mezi soupeřícími státy, na všeobecné násilí a boj o moc.

Dalším významným Konfuciovým stoupencem byl *Sün-c' (asi 298–238 př. n. l.), který hlásal, že *příroda je hmotná a že neexistuje ani bůh ani jiná nadpřirozená síla, která by mohla v přírodě rozhodovat. Proti Menciovi soudil, že člověk je od narození egoista a že morální zákony nevycházejí z *lidské přirozenosti. Sün-c'ův požadavek jednotné centralizované moci se stal základem školy legistů (*fa-t'ia*, „znalci zákona“), jejímž předním reprezentantem byl filozof *Chan Fej (280–233 př. n. l.) (*legismus).

Původní konfucianismus byl posléze povýšen na ortodoxní učení a stal se nejen doktrínou státu, ale znalost konfuciánských klasiků také sloužila k výběru státních *úředníků. Mezi 3. a 8. stoletím proniklo do konfucianismu mnoho prvků jiných učení, především z *taoismu a *buddhismu, což doktrínu obohatilo o mysticismus. Daleko vlivnější než původní konfucianismus byl pak na *Dálném východě *neokonfucianismus, zvláště *Ču Siho učení. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

konfucianismus, japonský (japonsky: *džukjó* či *džugaku*), původně čínská nauka, která přišla do Japonska spíše jako filozofické, etické a politické učení než jako náboženská doktrína. Jako ideologický základ centralizovaného, byrokratického státu sehrál *konfucianismus významnou roli zejména od 6. do 9. století, v období *Tokugawa (1600–1867) a částečně i v době *Meidži (1868–1912), Taišó (1912–1926) a v počátečních desetiletích období Šówa (1926–1989).

Podle japonských *kronik **Kodžiki* a *Nihon šoki* uvedli konfucianismus do Japonska korejští učenci Wani a Ačiki z korejského království *Päkče v roce 285, kteří s sebou přivezli *Konfuciovy *Hovory* (*Lun-ju*, japonsky: *Rongo*) a tzv. *Učebnici tisíce znaků* (*Čchien c'wen*). Ačkoli moderní historiografie klade Waniho příjezd až do let 404 či 405, je jisté, že počátky konfucianismu v Japonsku jsou úzce spojeny se silným korejským vlivem.

Postupující centralizace japonské společnosti koncem 6. století připravila pro přijetí konfucianismu mimořádné příznivé podmínky, takže od doby panování císařovny Suiko (593–628) představuje konfucianismus jeden z hlavních ideologických pilířů nově vznikajícího prvního japonského státu. Vliv konfuciánské ideologie byl patrný zejména v oblastech *astrologie a *věštění, organizace rodinného života či historiografie, nejsilněji se však projevil ve sféře státem organizovaného vzdělání.

Čínský model ústřední *vlády předpokládal existenci profesionální *byrokracie, k jejíž výchově a vzdělání byl vybudován systém metropolitních a provinčních učilišť. První konfuciánská *univerzita v Japonsku – *Daigakurjó* – vzniká v průběhu 7. století, v době vlády císaře Tendžiho (661–672), a její postavení je přesně vymezeno zákoníkem Taihó z roku 701. Instituce byla umístěna v Kjótu a začleněna pod *jurisdikci Ministerstva pro obřady (*Šikibunšó*). Pedagogický sbor se skládal z jednoho doktora (*hakase*) a dvou odborných asistentů, ve škole studovalo přibližně 430 žáků. Žáci pocházeli z rodin dvorské *šlechty pátého a vyššího stupně a do školy nastupovali ve věku od 13 do 16 let. Kromě povinného studijního plánu, který zahrnoval Konfuciovy *Hovory* a *Knihu synovské oddanosti*, si studenti dále vybírali ze sedmi klasických konfuciánských textů. Po ukončení studia se mohl kandidát přihlásit ke státním zkouškám různých stupňů, jejichž úspěšné složení mu otevíralo dveře do státní služby.

Podle výsledků státních zkoušek získávali absolventi akademické tituly. Nejvyšším titulem byl „vynikající talent“ (*šúsai*). O míře náročnosti zkoušek nutných k jeho dosažení svědčí fakt, že ho v letech 704–935 získalo pouze 65 kandidátů. Dalšími akademickými tituly byl „znalec kanonických textů“ (*mjójó*) či „uznávaný učenec“ (*šinši*). Kromě ústřední univerzity vznikaly v jednotlivých krajích provinční učiliště (*kokugaku*) pro výchovu úřednictva z řad místní šlechty. Počet jejich studentů kolísal podle velikosti provincie od 20 do 50, přičemž obsahová náplň studia v podstatě kopírovala osnovy *Daigakurjó*.

Systém státem organizované výchovy profesionálního úřednictva však narážel od samého počátku na celou řadu překážek. Jednou z nich byl omezený přístup ke vzdělání a tudíž i k veřejným funkcím. Jestliže se v Číně větší část státní byrokracie rekrutovala ze střední třídy, japonský požadavek šlechtického původu podstatně zužoval rozsah výběru a princip dědičného obsazování jednotlivých *úřadů se nakonec ukázal být silnější než zásada výběru odborně schopných a morálně zdatných kandidátů. Konfuciánská vzdělanost se tak v Japonsku na rozdíl od Číny nestala klíčem k nejvyšším státním úřadům. Navíc ryzí teoreticko-filozofický přístup ke klasickým konfuciánským textům, který tvořil základ učebních osnov

univerzity, se postupem doby měnil v lingvistickou a literární analýzu textu. Zařazení specializovaného semináře čínské literatury do učebního plánu univerzity v roce 728 svědčí o míře popularity, které se těšila čínská literatura u dvorské šlechty. Druhou, zásadní překážkou limitující možnosti školského systému byla skutečnost, že se konfucianismus nestal jediným či alespoň převažujícím ideologickým proudem, který by zásadním způsobem ovlivnil intelektuální klima celé společnosti. Naopak, od počátku období *Nara (710–784) to byl především *buddhismus, ke kterému se obracela vládní struktura, když hledala ideologickou oporu v mocenském boji.

Ačkoli v průběhu 8. a první poloviny 9. století prožívá státní vzdělávací systém období relativního rozkvětu, od počátku 10. století se již začínají zřetelně projevovat prvky jeho úpadku. Koncem 9. století totiž končí období intenzivních styků s pevninskou kulturou a konfucianismus začíná ztrácet kontakt s intelektuálním prostředím tchangské Číny. Od 11. století jsou akademická místa v podstatě přeměněna v dědičné úřady a vedení univerzity trvale přechází do rukou několika dvorských rodů. S rozpadem centrálně byrokratického systému vlády upadá i úroveň státních zkoušek a do celkového intelektuálního prostředí univerzity stále hlouběji proniká buddhismus.

Přestože konec období *Heian (794–1185) a nástup vojenské šlechty k moci znamená definitivní vítězství buddhismu nad konfucianismem, první vlna konfuciánských vlivů zanechala v Japonsku významné dědictví – konfuciánský ideál osvíceného panovníka, spojený s původním šintoistickým mýtem o božském původu císařského rodu, silně ovlivnil japonské politické myšlení. Na rozdíl od sousední Koreje se však ani v pozdějších obdobích nikdy nepodařilo prosadit ortodoxní konfucianismus do všech oblastí života japonské společnosti. (Jan Sýkora)

konfucianismus, korejský (korejsky: *jugjo*), původně čínská doktrína, která se do Koreje dostala ve 4. století n. l. V nejstarší Koreji mělo učení ještě malý vliv; projevovalo se spíše v rovině vzdělanosti, méně státotvorně. Význam *konfucianismu do 10. století byl minimální, zvláště ve srovnání s původními kultury a *buddhismem. Pozdější konfucianismus, zvláště *neokonfucianismus, měl ovšem daleko silnější působnost a od 14. století se stal oficiální doktrínou *státu. Neokonfucianismus byl v Koreji přijímán v rigidní podobě a silně ovlivnil celou *společnost prakticky ve všech podstatných směrech – politických, sociálních, filozofických, rituálních.

Konfucianismus si vytvořil i své kultury a také svaté, kterými byli kromě *Konfucia, jemuž se stavěly *svatyně, nejznámější korejští učenci. Konfucianismus ve zjednodušené podobě se projevuje i v dnešní Koreji, zvláště tzv. *pět základních vztahů. (Miriam Löwensteinová)

Konfucius (Kchung Čchiou; Kchung-fu-c', „Mistr Kchung“, 551–479 př. n. l.), čínský filozof a etik; tvůrce jednoho z nejstarších morálně-etických a státoprávních učeních, dochovaného v **Lun-jü* (Hovory, česky: *Hovory Konfuciovy*. Praha: Laichter, 1940), o uspořádání vztahů a zájmů jednotlivce, *společnosti a *státu. V Číně je uctíván jako jeden z největších mudrců všech dob. Konfucius pohlížel na rodinu jako na mikrokosmos státu, jeho základní článek. Panovník byl otcem všeho lidstva a představitel státní správy na určitém stupni *hierarchie byli mnohdy označováni jako „rodiče lidu“.

Konfuciovo učení, *konfucianismus, se stalo jedním z nejdůležitějších pilířů čínské morálky a chování v nejširším smyslu. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

kongenitální (z latiny: *congenitālis*, „vrozený“), vrozený.

konglomerát (z latiny: *con-glomerō*, z *glomus*, „klubko“; „snášet dohromady, zavinout“):

1. spojení nesourodých prvků, nesourodá směs;

2. v ekonomickém *kontextu označení pro skupinu podniků s diverzifikovanou činností.

Tyto podniky se na základě procesu koncentrace dostávají pod *kontrolu mateřské společnosti; pro takto utvořenou skupinu je charakteristické, že jejím hlavním cílem je

*diverzifikace činnosti, růst je externí a jde ji především o dosažení maximální hodnoty
*portfolia akcií. (Jaroslav Malina)

kongo, *konžština.

kongoidní rasa, *rasa, kongoidní.

kongokordofánské jazyky, *jazyky, kongokordofánské.

Kongové (Bakongo), severobantuské etnikum žijící na dolním toku řeky Kongo a v pobřežní části Demokratické republiky Kongo – dřívější Zair; užívá se též názvu Kongo (Kinshasa) sloužící k odlišení od sousední Republiky Kongo, dnešní Kongo (Brazzaville) – dále například v enklávě Kabinda a v severní části Republiky Angola; celkový počet dosahuje 4,5 milionu lidí. Jazykově (*konžština) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny; blízcí příbuzní *Bantuů. Zabývají se zejména *zemědělstvím a *rybolovem, významné a tradiční je u nich obchodování. V 15. století vytvořili Konžskou říši, která dlouho odolávala evropským snahám o *kolonizaci a podlehla teprve *Portugalcům. Po *druhé světové válce přispěli ozbrojeným bojem k zisku nezávislosti Zairu a Angoly. Podílejí se na formování *angolského, *konžského a *zairského národa (asi 16 %). Většinově se hlásí ke *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

kongregace (z latiny: *congregātiō*, „sdužování, sdružení, spojování společenské, družnost“):

1. v *katolické církvi typ řeholní společnosti vedle *řádů řeholních; vznikaly v *novověku. Na rozdíl od řádů jejich členové nenosí řeholní hábit a mnišské zvyklosti bývají omezeny na minimum. Mívají určenou oblast praktické činnosti (například redemptoristé misii a duchovní službu pro nemocné);

2. výkonné úřady papežské kurie s přesně vymezenou správní a soudní pravomocí, zajišťující centrální správu *římskokatolické církve, vytvářené od 16. století;

3. v *benediktinském řádu sdružení *klášterů na regionálním základě nebo podle společné tradice;

4. v jedné z větví *kalvinismu (*kongregacionalisté) sbor. (Jaroslav Malina)

kongregacionalisté (z latiny: *con-gregātiō*, z *grex*, „stádo“), členové *reformované církve (kalvinisté) s uspořádáním založeným na samostatnosti sborů (*kongregací), jež mohou být spojeny volně, na způsob *konfederace. Sbor je tedy chápán jako místní *církve v novozákonním smyslu. (Jaroslav Malina)

kongrua (z latiny: *portiō congrūens*, „přiměřený díl“):

1. důchod vyplácený výběřcím *desátků *knězi, který měl na starosti *farnost, měl mu stačit k obživě;

2. plat *duchovního ve veřejné duchovní správě, zajištěný zákonem (tzv. kongruovým zákonem, u nás vydán 25. 6. 1926), další úprava platů duchovních pak v roce 1949 ad. (František Čapka)

kongština, *konžština.

koncha, *concha.

konchologie (z řečtiny: *concha*, „ulita“ a *logos*, „nauka, věda“), část *malakologie zaměřená pouze na studium schránek měkkýšů. Toto úzké zaměření má své opodstatnění, protože zachovalé fosilní schránky měkkýšů umožňují obecnější aplikaci poznatků malakologie v několika dalších vědních oborech, zejména v paleoekologii a *archeologii, kde slouží k porozumění vývoje klimatu, vývoje krajiny nebo přírodních poměrů dané lokality v minulosti, případně k hodnocení historie lidského využití dané *lokality. (Michal Horsák)

Koniáš, Antonín (1. 2. 1691, Praha – 27. 10. 1760, Praha), český *jezuita; představitel jezuitské *protireformace v pobělohorských Čechách. Proslavilo jej dílo *Clavis haeresim claudens et aperiens – Klíč kacířské bludy k rozeznání otevírající, k vykořenění zamykající* (1729). Byl pilný a úspěšný kazatel, který uměl strhnout a přesvědčit své posluchače. Jeho *kázání, vydaná ve třech svazcích, nejprve pod názvem *Vejtažní naučení* (1740, soudobé

vydání – Brno: Blok, 1995), poté jako *Postila* (1750 a 1756) – patřila ve své době k nejoblíbenějším. Významná jsou Koniášova díla hymnologická – soubor katolických písní *Cytara Nového zákona* (1727). Jeho zásluhou je, že v době úpadku českého *jazyka a značně rozkolísaných jazykových norem se udržela tradice vysoké jazykové kultury. (Ludmila Sochorová)

koniotomie [anatomie, medicína], protěti **conus elasticus* mezi dolním okrajem *chrupavky štítné a obloukem *chrupavky prstencové v místě *ligamentum cricothyroideum*. Jedná se o urgentní, život zachraňující zákrok při neprůchodnosti horních dýchacích cest. (Lenka Vargová)

konkláve (z latiny: *conclāve*, „místnost [uzavřená klíčem], komnata, pokoj“, od *clāvis*, „klíč“), přísně uzavřené shromáždění *kardinálů volící *papeže (od roku 1271, volby Řehoře X. [1210–1276]), svolává se 18 dnů po smrti papeže, volba je tajná, ke zvolení nového je třeba většina dvou třetin hlasů účastníků (kardinálů) plus 1 hlas; kardinálové jsou po dobu trvání volby uzavíráni v naprostém odloučení. Minimální počet účastníků konkláve byl apoštolskou *konstitucí Pavla VI. (1897–1978) stanoven na 120.

Dnes se volba koná ve Vatikánu v Sixtinské kapli a přilehlých prostorách. Po každém hlasování se hlasovací lístky pálí, barva kouře, stoupajícího z komína Sixtinské kaple, podává zprávu o úspěšnosti volby (v případě neúspěšné volby se k lístkům přidává vlhká sláma, která zbarví kouř tmavě, v druhém případě je dým bílý). (František Čapka)

konkluze (z latiny: *conclūdere*, „zavírat, uzavírat“), konečný *úsudek, výsledek, logický závěr, rozhodnutí. (Jaroslav Malina)

konkordance (z latiny: *concondāre* „souhlasit, shodovat se; sjednotit se; smířovat“) [genetika], v případě studia dvojčat jsou tato konkordantní, jestliže se sledovaný znak projevuje u obou. U kvantitativních znaků slouží stupeň konkordance jednovaječných (K_{JD}) a dvojevaječných dvojčat (K_{DD}) vyjádřený v procentech k odhadu *dědivosti daného znaku podle vzorce $(K_{JD} - K_{DD}) / (100 - K_{DD})$. (Jiřina Relichová)

konkordát (z latiny: *concondāre* „souhlasit, shodovat se; sjednotit se; smířovat“), dohoda mezi vládou *státu a Svatou stolicí zastoupenou *papežem jako hlavou *římskokatolické církve o úpravě postavení církve na území státu a vzájemných vztazích; hlavním účelem je záruka náboženské a církevní *svobody. Formu soužití státu a církve definuje někdy *modus vivendi*, který je považovaný za přechodnou formu dohody.

Snad nejznámější konkordát byl uzavřen 23. 9. 1122 ve Wormsu na jihozápadě Německa (Wormský konkordát) mezi *císařem *Svaté říše římské Jindřichem V. a papežem Kalixtem II. (proto bývá někdy papežskými historiky nazýván *Pactum Calixtinum*). Touto dohodou byl uzavřen vleklý spor o *investituru; spočívala v tom, že se císař vzdává práva na volbu vyšších církevních hodnostářů, naopak papež souhlasil s císařovou přítomností u voleb ve sporných případech.

Podle vzoru konkordátu s Francií z roku 1801 (mezi *Napoleonem I. Bonapartem [1769–1821] a Piem VII. [1742–1823]) podepsal Vatikán v 19. a 20. století na třicet konkordátů s různými státy; konkordát s habsburskou *monarchií z 18. 8. 1855 upravoval vzájemné vztahy církve a státu a poskytoval rozsáhlé pravomoci římskokatolické církvi v oblasti kultury, výchovy, školství a manželského práva, jeho platnost byla postupně redukována dílčími *zákony (tzv. májovými z roku 1868) a roku 1870 byl definitivně zrušen.

Prvním českým konkordátem bylo takzvané **Velké privilegium církvi* z 10. 3. 1222, kterým se ukončil spor mezi pražským *biskupem Ondřejem (zemřel 1223) a *králem Přemyslem Otakarem I. (kolem 1156–1230); církev byla uznána plnoprávným partnerem světských *feudálů. (František Čapka, Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

konkordismus, teorie, vzniklá koncem 19. století, o skloubení *evoluce a božského *stvoření světa mechanickým ztotožněním biblických dnů stvoření s *eratémy. (Jaroslav Malina)

konkrétní (z latiny: *con-crēscere*, „srůst; ztuhnout“), představující něco uchopitelného, smysly vnímatelného, prostorově i časově určitého, jednotlivého; opak: *abstraktní. (Jaroslav Malina)

konkubína (z latiny: *concupīna*, „souložnice, milostnice“), žena žijící v *konkubinátu, družka. (Jaroslav Malina)

konkubinát (z latiny: *concupinātus*, „pohlavní soužití [bez uzavření řádného manželství]“), volné soužití muže a ženy bez uzavření *sňatku. Buď jde o soužití dvou osob mimo *manželství („druh“ a „družka“), nebo o soužití dvou osob, z nichž alespoň jedna uzavřela dříve sňatek s jinou osobou a tento sňatek je dosud platný (častý jev ve společnostech, kde je rozvod zakázán nebo obtížně dosažitelný), nebo konečně pravidelný sexuální a společenský styk dvou osob, z nichž alespoň jedna žije v normálním manželském svazku (běžný případ v životě evropské *šlechty apod.).

Například konkubinát v Číně a Koreji byl svého druhu manželstvím (se zkrácenými svatebními obřady); ženy byly přijímány do domu zejména pro zachování rodové *linie. *Konkubíny měly omezená práva, nicméně za určitých okolností se mohly stát zákonnými ženami. Podle zákoníků však po smrti manžela ztratily právo sdílet společný dům s mužovou rodinou, a pokud neměly potomky, bývaly mnohdy vyháněny.

Konkubinát je neznámým jevem u *přírodních národů, protože sociální a ekonomické podmínky tento typ soužití prakticky vylučují. Na afrických královských dvorech měly všechny ženy praktikující sexuální styk s panovníkem statut manželek. *Tuaregové měli často otrokyně jako své milenky, přičemž děti vzešlé z tohoto vztahu byly svobodné a mohly po otci dědit majetek (aniž mezi rodiči došlo k sňatku). V antické společnosti se konkubinát prakticoval tam, kde nebyly podmínky k uzavření řádného sňatku: mezi otroky, u vojáků nebo tam, kde byl velký společenský rozdíl mezi mužem a ženou. V pozdní antice se úzus konkubinátu natolik rozšířil, že prakticky vyprchaly morální *předsudky a odsudky vztahující se k tomuto typu soužití.

Zvláštní typ konkubinátu představoval vztah svobodné osoby a otroka (otrokyně): ve starověkém Řecku byl takový vztah tolerován za podmínky, že otrokyně nežila ve stejném domě jako manželka. (Zdeněk Justoň, Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

konkurence (z latiny: *con-currere*, „sbíhat se, shlukovat se, scházet se; srážet se, utkat se v boji“):

1. [ekonomie], hospodářská soutěž; rivalita, soupeření; střet různých zájmů různých *subjektů na trhu. Rovnovážná cena není optimální pro výrobce, kteří ji považují za příliš nízkou, ani pro spotřebitele, kteří ji považují za příliš vysokou – je cenou kompromisu;
2. konkurující firma;
3. soutěž, soutěžení. (Marie Dohnalová)

konkurence, necenová, hospodářské soutěžení firem s použitím jiných prostředků než prodeje za nižší ceny, například využitím reklamy, výdajů na výzkum a vývoj. (Marie Dohnalová)

konkurenční demokracie, *demokracie, elitistická.

konopí [starověký Přední východ], vysoká bylina se složenými listy pěstovaná pro vlákna z lodyh a pro plody (semeneček); na *Předním východě prokázáno kolem poloviny 1. tisíciletí př. n. l., kdy se začíná, jako velmi levná surovina, pěstovat v široké míře. V závěru 3. tisíciletí př. n. l. se však v novosumerických textech objevuje rostlina, interpretovaná zatím jen obecně jako „tráva s vysokým alkalickým obsahem“, jejíž vlákno se zpracovává podobně jako plátno. Vzniklá *tkanina tak bývá také označována a používána. Kromě toho se vlákno uplatňuje též pro výplety obuvi a mobiliáře. Nabízí se tedy konopí, které by tyto funkce mohlo plnit. V úvahu však mohou přicházet i ramie a čínská tráva. (Jana Součková)

konopí, indické (konopě, *Cannabis indica*), dvoudomá, až 1,5 m vysoká, jednoletá rostlina z čeledi konopovitých (*Cannabaceae*) s charakteristicky dlanitě dělenými listy,

drobnými nenápadnými *květy ve složitých latnatých květenstvích. Samičí květenství jsou hustě žláznatá, drobné plody (nažky) s intenzivní mozaikovitou kresbou v době zralosti samovolně vypadávají. Pochází ze západních svahů Himálaje a západního Kašmíru. Pěstuje se dnes v Indii až do výšky 3000 m n. m., v severovýchodním Íránu, v Afghánistánu, Pákistánu, Indonésii, ve střední Asii, v severozápadní a střední Africe, Mexiku, ve Spojených státech amerických a v Jižní Americe. Obsahuje cannabidoidy, z nichž nejvyšší účinnost vykazuje tetrahydrocannabidol (THC), jehož koncentrace v pryskyřici produkované žlázkami bývá kolem 40 %, zatímco v listech a květenství se jeho koncentrace pohybuje v rozmezí 8–12 %. Hlavním využitím konopí je výroba *marihuany nebo *hašiše. Má také využití jako technická či textilní rostlina; jako léčivá rostlina se užívá jako sedativum, analgetikum, prostředek proti zácpě, astmatu, dně, revmatismu a protijed při otravě strychninem.

Indické konopí bylo využíváno od *starověku, jak dokládají zmínky v thébském Ebersově papyru z 16. století př. n. l. i v asyrském lékopisném receptáři z 12. století př. n. l. Jako prostředek k tišení bolesti používali konopí také evropští lékárníci v 18. a 19. století. V současnosti se testují THC preparáty použitelné při pokročilé fázi AIDS a nádorových onemocnění, zkoumají se také jejich účinky při Parkinsonově nemoci. (Petr Bureš)

konotace (z latiny: *con-notāre*, „spolu-označovat; připsat, zaznamenat“):

1. významově spojit, spojovat;
2. pragmatické (nepojmové) rysy významu (expresivita, postojové, citově hodnotící, estetické, intenzifikační, evokační a ideologické příznaky);
3. jazykový význam s důrazem na jeho extenzi; opak: *denotace. (Jaroslav Malina)

konsekrace (z latiny: *cōnsecrāre*, „posvěcovat, zasvěcovat, obětovat; zbožnit, zvěčnit; zaklínat“), zasvěcení, liturgické proměnění chleba a vína v Tělo a Krev *Ježíše Krista – *hostie. (Josef Unger)

konsekrační kříž, *kříž, konsekrační.

konsekvence (z latiny: *consequēntia*, „následek, důsledek“), důsledek, který z předchozího vyplývá.

konsenzus (z latiny: *consēnsus*, „souhlas, jednomyslnost, shoda“), shodné mínění, svolení, živelný souhlas, shoda příslušníků jistého společenství. Situace, v níž se určitá skupina, *komunita nebo společnost shodne na určitých základních *názorech, *hodnotách, řešeních apod.; jde tedy o více či méně obecný souhlas v myšlenkách i citech, který napomáhá dosažení, ustavení a udržení řádu. (Jaroslav Malina)

konses (z latiny: *cōnsessus*, „společné sedění, shromáždění, sbor“), nový *úřad vzniklý za *vlády *Marie Terezie (1717–1780) v roce 1749, po zrušení Královského místodržitelského úřadu v Praze, z *úředníků tohoto *zemského úřadu; tento konses „pro otázky veřejného práva“ existoval do 17. 12. 1763, kdy byl spojen s bývalou *Královskou reprezentací a komorou, přeměněnou v *zemské gubernium. (František Čapka)

konsolace (z latiny: *cōnsōlātiō*, „útěcha“), útěšná řeč sdělovaná slavnostním způsobem.

Konstantin (Cyril, 827, Soluň, Řecko – 14. 2. 869, Řím, Itálie), byzantský učenec a misionář; svatořečen. Od roku 845 knihovník konstantinopolského patriarchy, v roce 860 byl s bratrem *Metodějem vyslán do Chazárie, kde se naučil východní jazyky. Pro misii na *Velkou Moravu sestavil první slovanské písmo – hlaholici, přeložil *evangelium a liturgické texty. Roku 867 odešel s Metodějem do Itálie, v Benátkách úspěšně obhajoval slovanské písmo a *liturgii, poté na pozvání *papeže odjel do *Říma (roku 868 zde posvěceny slovanské knihy a vysvěceni žáci). Ještě v Římě se zřekl funkce byzantského vyslance a vstoupil do *kláštera (přijal jméno Cyril). Jeho život zachycuje *legenda vzniklá na Velké Moravě (za autora považován Metoděj). (Jaroslav Malina)

Konstantin Veliký, *Konstantinus Veliký.

Konstantinopolis (Konstantinovo město), programově nazvané také Nový Řím, nové sídelní *město císaře *Konstantina Velikého, jež začal budovat ze strategických důvodů od

roku 326 na Bosporu, na místě staré řecké *kolonie *Byzantion. Kostantinopolis byla projektována jako křesťanské město, *kostely byly začleněny do urbanistického celku. Kvůli výzdobě Konstantinopole dal *císař z Říma i z Řecka odvézt značné množství památek. Město bylo zasvěceno roku 331. Postavení hlavního říšského centra si pak Konstantinopolis uchovala po celou dobu existence *východořímské, tj. *byzantské říše. Ve středověku se pro ni začalo používat označení *Istanbul. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Konstantinovo město, *Konstantinopolis.

konstantinovský obrat, *obrat, konstantinovský.

Konstantinus Veliký (Gaius Flavius Valerius Constantinus, 27. 2. 272 nebo 273, Naissus [dnešní Niš v Srbsku] – 22. 5. 337, u Nikomédie na severovýchodě Malé Asie v dnešním Turecku), římský *císař v letech 306 až 337. Syn římského *generála a později císaře Constantia Chlora a *Heleny. Jako rukojmí byl vychováván na Diocletianově císařském dvoře, odtud uprchl ke svému otci do Británie a po jeho smrti se nechal provolat za císaře. Svě postavení upevnil dynastickým sňatkem s dcerou západořímského císaře Maximiana. Roku 312 vstoupil do Itálie a v bitvě u Milvijského mostu na severním okraji Říma porazil uzurpátora Maxentia, údajně s pomocí křesťanského *Boha.

Roku 313 zrovnoprávnil *křesťanství a až do své smrti je výrazně podporoval a zasahoval i do dogmatických sporů: na *koncilu v Nikáji roku 325 se zasloužil o jejich urovnání a přijetí *Nikájského vyznání víry*. Mezitím odstranil svého spoluvladaře Licinia a roku 324 se stal jediným císařem formálně vládnoucím se svými nedospělými syny. Po sérii násilných úmrtí, k nimž, patrně na jeho rozkaz, došlo v blízkosti oslav jeho dvacetiletého panování, se odebral na Východ a vládl odtud, ať již se zdržoval v *Konstantinopoli nebo v Antiochii či Nikomédii, kde také, čerstvě pokřtěn, zemřel. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

konstituce (z latiny: *cōnstitūtīō*, „zřízení, uspořádání; ustanovení; postavení; stavba“):

1. [anatomie, antropologie], tělesná soustava z hlediska anatomického i funkčního ustrojení; tělesný stav, konstrukce;
2. [biologie, psychologie aj.], souhrn vrozených tělesných a povahových rysů jedince;
3. [historie, politologie], forma *vlády a státního zřízení, v němž jsou pravomoci hlavy *státu vázány spolupůsobením voleného zastupitelstva (srov. například *monarchie, konstituční);
4. dokument obsahující učení *římskokatolické církve, projednaný ekumenickým *koncilem a schválený *papežem; druh papežské listiny;
5. stanovy *řádu, *kapituly apod.
6. *ústava. (Jaroslav Malina)

konstituční monarchie, *monarchie, konstituční.

konstitutivní (z latiny: *constituere*, „sestavit, ustavit, zakládat; společně stavět“), základní, zásadní, podstatný, bytostný, neodmyslitelný; například konstitutivní *akt zakládá právní poměry. (Jaroslav Malina)

konstitutivní heterochromatin, *heterochromatin.

konstrikce, primární, zúžení na *chromozomu v místě *centromery. (Jiřina Relichová)

konstrikce, sekundární, *satelit.

konstrukce (z latiny: *cōnstructiō*, „sestrojení, složení“), stavba konstrukcí je typickým projevem chování člověka. Člověk pozměňuje lokální prostředí stavbou obydlí a dalších staveb (sýpky, studny, stáje, dílny, *opevnění a stavby s dalšími sociálními a náboženskými funkcemi), koncentruje svou aktivitu v takto pozměněném prostředí a vytváří sídliště. Prakticky každá lidská *společnost užívá nějakou formu přístřešku, alespoň po část roku. Konkrétní podobou staveb ovlivňuje řada faktorů: roli hraje dostupný *stavební materiál, klimatické podmínky (*klima), ekonomický systém společnosti, sociální systém (struktura *rodiny a dalších *příbuzenských vztahů) a v neposlední řadě kulturní schémata (často je v architektuře vyjadřovaná například *kosmologie).

Dočasné přístřešky jsou nejčastěji stavěny lovecko-sběračskými a pasteveckými *komunitami a souvisejí s jejich způsobem života, ale nejsou výjimkou ani v případě zemědělských společností. Pokud mobilní společnosti žijí v prostředí, kde se výrazně mění podmínky během roku, pak mohou v různých ročních obdobích stavět odlišné konstrukce podle převládajícího počasí, ale také třeba podle velikosti skupiny v dané části roku. U australského *kmene Wik Monkan bylo například dokumentováno pět různých typů staveb. Variabilita se však netýká pouze lovců a sběračů nebo pastevců. Například Ibanové na Borneu žili po většinu roku v dlouhých domech. V období sklizně si však stavěli dočasné přístřešky v bezprostřední blízkosti polí, z nichž svá pole hlídali. Po zhruba pěti letech života ve velkém dlouhém domě vyčerpali okolní půdu, opustili *dlouhý dům a rozdělili se do tří nebo čtyř menších skupin, z nichž každá si postavila svůj vlastní dům. Dům byl obýván po dalších zhruba pět let, než byla *půda v okolí vyčerpána. Po dvaceti letech se skupina vrátila do původního velkého dlouhého domu. Ten však nebyl nikdy úplně opuštěn. V průběhu let byl průběžně opravován a konaly se v něm některé slavnosti.

Speciálním typem obydlí přizpůsobeným kočovnému životu je *stan. Přes velkou variabilitu forem lze najít společné rysy stanu. Konstrukce je tvořena systémem tyčí, přes které je natažen plášť vypnutý nebo zatížený závažími. Jejich výhodou je snadná stavba a rozebrání, nevýhodou nutnost přemísťovat je z místa na místo. *Transport stanu nemusí být snadným úkolem, i když se většinou přemísťuje pouze plášť a tyče. Například *týpí (tepee) indiánského kmene *Černonožců sestává ze 40 bizoních *kůží, jeho přemístění tak nutně vyžaduje příslušné prostředky transportu.

Doklady o podobě obydlí lovců a sběračů z našeho prostředí známe hlavně z *mladého paleolitu. Doloženy jsou stavby kruhových a oválných půdorysů, někdy mírně zahlobené. Výjimečně je zachycena obvodová linie křulových jamek dokládající lehkou dřevěnou konstrukcí z tyčí a prutů ukotvenou zasazením do země. Předpokládáme, že skelet stavby byl potažen kůžemi nebo pokryt drnem. Uvažuje se i o využití *mazanice. Konstrukce mohly být zatíženy velkými *kostmi nebo *kameny. Na obydlí byly adaptovány také skalní převisy (*abri).

Mobilní komunity mohou stavět i pevná obydlí. Tyto konstrukce jsou obydleny několik týdnů nebo měsíců v roce a mohou být periodicky znovu využívány. Trvanlivost těchto staveb zajišťuje jednak zvolený materiál, jednak způsob jejich konstrukce. Například *Ainové na ostrově Hokaidó stavějí domy z bambusových kůlů se střechou pokrytou rákosovými došky, některé lovecké skupiny na Aljašce hloubí *polozemnice s dřevěnou konstrukcí a drnovou střechou. Stálé *domy jsou však typičtější pro usdlé zemědělské obyvatelstvo.

Konstrukční materiály se odvíjejí od místního prostředí. Většina společností se pohybuje v prostředí s dostupnými organickými stavebními materiály, jako je dřevo, kůra, listí, tráva. Kde je dostatek dřeva a vznikla tradice konstrukcí stálých obydlí, tam se většinou stavěly domy z kulatiny, trámů, štípaných prken nebo kombinace těchto prvků doplněné izolací z *mazanice, trav nebo mechů. Takové stavby jsou většinou obdélného nebo čtvercového půdorysu. Spoje v konstrukcích jsou vytvářeny pomocí vázání (houžve, provazy), klínování nebo pomocí tesařských spojů (čepování, přeplátování). Krov střechy spočívá přímo na stěnách konstrukce, nebo může být v případě překlenutí širšího prostoru podepřen sloupy uvnitř domu, tzv. sochami. Pro pokrytí střechy jsou užívány rozličné materiály: *rákos, sláma, palmové listí, kůra, dřevěná prkna a šindele a další. Pokud jsou na stavbu využity lehčí materiály, jako je například tyčovina nebo větve, pak mívají stavby spíše kruhový než obdélný půdorys. Volba geometrie půdorysu však závisí také na velikosti zastavěné plochy, funkci domu a architektonické tradici. Pokud jsou konstrukční prvky ohebné nebo je zvolen poddajný materiál, jako je *hlína, nemusíme pozorovat ostrý přechod mezi stěnami a střechou. Klasickým příkladem jsou stavby v některých oblastech Afriky připomínající vosí hnízda nebo termitiště.

Do kategorie společností využívajících převážně organické materiály pro stavbu konstrukcí patřily i středoevropské pravěké společnosti. Dnes můžeme podle archeologických nálezů soudit, že základní stavební konstrukce a tesařské spoje byly známy již od *neolitu. Základním typem konstrukce doložené archeologickými výzkumy je konstrukce sloupová. Vertikální sloup zasazený do země je základním nosným prvkem této konstrukce. Struktura nosných sloupů vytváří skelet, který je vyplněn izolací. Izolace může být tvořena proutěným výpletem omazaným mazanicí, drobnější kulatinou nebo prkny svisle kladenými do žlabu či prahového trámu, nebo vodorovně kladenými prvky zasazenými do sloupů stěn (drážková konstrukce). Jsou-li stěny zbudovány z dřevěných prvků vodorovně kladených mezi dvojice svislých sloupů, tzv. stěnových kleštín, jde o konstrukci kleštínovou. Samotné svislé sloupy nemusejí být zahloubeny do země. Někdy jsou začepovány do prahového trámu v dolní části a do tzv. ližiny (vodorovného trámu zakončujícího stěnu) v horní části stěny. Tuto konstrukci označujeme jako štenýřovou. V případě srubové konstrukce má nosnou funkci samotná stěna. Stěna je tvořena pouze vodorovnými konstrukčními prvky (kulatina, trámy), které v nárožích tesařsky spojované (přeplátované). Doklady přeplátování známe již od staršího neolitu.

*Kámen není mezi archaickými společnostmi běžným stavebním materiálem. Kameny někdy slouží jako základy domu nebo závaží, ale zřídka je z nich postavena celá stěna. Kamenné stavby využívají nejčastěji pastevci k stavbě stálých přístřešků, které periodicky navštěvují, což souvisí hlavně s prostředím, v němž se pohybují, a kde je dostatek kamene jako stavebního materiálu. Dokladem o adaptaci na místní podmínky je například prehistorické osídlení Shetland a Orknejí, kde jsou v kamenitém terénu četné doklady pravěkých staveb s nasucho stavěnými kamennými zdmi. Větší plocha zastavěná kamennými konstrukcemi je většinou získávána pouze dělením prostoru dalšími kamennými zdmi popřípadě přidáváním dalších místností. Kamenné domy tak přirozeně tvoří rozsáhlé haly, jaké známe v případě dřevěných konstrukcí. Celokamenné zděné stavby v našem pravěku neznáme, jen kamenné podezdívky (možná již v *eneolitu, bezpečně od mladší *doby bronzové).

Podobná konstrukční omezení jako kamenné stavby mají konstrukce hliněné, které se uplatňovaly hlavně v sušších *klimatických zónách. Menší místnosti s hliněnými stěnami se mohou řetězit a bezprostředně navazovat jedna na druhou. Typickým příkladem jsou *puebla na jihozápadě USA. Druhou *variantou mohou být samostatně stojící stavby, kde však jedna stavba nepředstavuje samostatný dům, ale funkční komponentu hospodářství (sýpka, ložnice, kuchyně, ...). V tomto případě mluvíme o tzv. rozptýleném domě. Rozptýlené domy jsou typické pro některé oblasti Afriky. Stavby s hliněnými stěnami se mohly ojediněle objevit i v našem prostředí na konci neolitu a v eneolitu. Archeologicky jsou však hliněné stavby těžko doložitelné. Vlhčí klima střední Evropy pro jejich využití není optimální, proto se v místní architektonické tradici příliš neprosadily. Nejbližší známe hliněné stavby z tellových sídlišť v jihovýchodní Evropě (*tell).

Ne všechna prostředí poskytují dostatek vhodného stavebního materiálu na stavbu. Afričtí *Nuerové například řeší nedostatek dřeva tím, že svazují stébla prosa, čímž vytvářejí základní nosné prvky konstrukce domu, kterou pak vyplňují směsí hlíny, dobytčího trusu a popela. Střechu nakonec pokrývají listy. Výjimečným materiálem pro stavbu obydlí je sníh. *Inuité v arktických oblastech severní Ameriky postaví sněhový přístřešek (*iglú) za hodinu a půl pouze s použitím nože na sníh. (Richard Thér)

konstrukce, experimentální (z latiny: *cōnstructiō*, „sestrojení, složení“ a *experīmentum*, „pokus, zkouška; pokusný předmět“), proces, při kterém je analyzována archeologická struktura prostřednictvím fyzické *stavby, většinou v měřítku 1:1.

Experimentální konstrukce může být založena na *rekonstrukci struktury jasně definované archeologickými doklady. V tomto případě není cílem experimentální konstrukce vlastní podoba stavby. Ta je pouze prostředkem pro naplnění jiných cílů *experimentu, kterými může

být sledování konstrukčních postupů při stavbě a jejich náročnosti nebo následné funkční užití objektu. Ve většině případů však archeologické doklady neposkytují dostatek informací pro spolehlivou (jistou) rekonstrukci stavby. Proto je nejčastěji experimentální konstrukce založena na hypotetické rekonstrukci struktury, která vychází z dochovaných částí struktury a doplňuje je do celku. V tomto případě je většinou *primárním cílem experimentální konstrukce testování oprávněnosti hypotetické rekonstrukce. Fyzickou stavbu je možné s určitými omezeními nahradit simulací ve virtuálním prostředí (*experiment, virtuální). Pojem konstrukce zde obecně označuje proces stavby, zatímco rekonstrukce více či méně jistou podobu struktury, vzniklou buď *replikací stavby (experimentální konstrukcí), anebo vizualizací teoretických představ o podobě struktury. Tomuto užití pojmů odpovídá například rozlišení Slavomíla *Vencla mezi jistou, pravděpodobnou a možnou rekonstrukcí podle stupně determinace celku archeologickými doklady. Peter *Reynolds ovšem omezuje užití pojmu rekonstrukce pouze na rekonstrukci jistou. Ve chvíli, kdy celková podoba struktury není evidentní z archeologických dokladů a my ji různými metodami dotváříme, preferuje Reynolds pojem konstrukce. (Richard Thér)

konstrukce, kulturní, *konstrukt kultury.

konstrukcionismus (z latiny: *cōstructiō*, „sestrojení, složení“), pojetí *ethnicity, využívající instrumentalistické pojetí, podle něhož je etnicita jedním z možných zdrojů mobilizace v zápase o (re)distribuci moderních sociálních výhod.

Konstrukcionismus spojuje politicko-ekonomickou a diskurzivně-symbolickou perspektivu. George Alphonse De Vos (narozen 1923), významný představitel konstrukcionismu, v tomto smyslu tvrdí: „Nové etnické skupiny jsou vytvářeny jak z instrumentálně-ekonomických důvodů, tak i proto, aby řešily vnitřní existenciální potřebu sounáležitosti. Kolektivní fabrikace mytické minulosti se přitom může ukázat stejně tak sociálně účinnou jako reálná historie.“ Podle reprezentantů konstrukcionismu etnická *identita, výtvar strukturně a situačně podmíněných *konfliktů, reaguje na specifickou potřebu člověka. Etnicita je „vynalézána“ (*invented*) a „vytvářená“ (*constructed*) zároveň. Kromě instrumentálních funkcí plní i specificky existenciální a diskurzivně-symbolické funkce, reaguje na touhu po ukotvení, smyslu a orientaci ve *světě. Skupinová příslušnost je součástí individuální sebedefinice. Zakořenění do skupiny slibuje překonání konečnosti individuální existence a poskytuje ontologické bezpečí. Opuštění skupiny vyvolává pocit viny, její ohrožení je vnímáno jako ohrožení vlastní osoby. (Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

konstrukt kultury, teoreticky vyabstrahovaný *model (gnozeologický), sloužící k odlišení od reálné kultury, sdílené a předávané členy určité *společnosti. Pojem konstrukt kultury zavedl americký antropolog Ralph *Linton za účelem *deskripce, *klasifikace a *interpretace kulturních dat. Americký antropolog Edward Adamson *Hoebel (*Anthropology: The Study of Man* [Antropologie: Studium člověka], 1972, 4. vydání) uvádí, že přesnost převedení údajů o skutečné kultuře do konstrukt kultury je úměrná efektivitě použité vědecké metodologie. Clifford James *Geertz, ve své práci *Works and Lives: The Anthropologist as Author* (Díla a životy: Antropolog jako spisovatel, 1988) zdůrazňuje znamenitý vědecký postup antropologů, jako jsou Ruth *Benedictová, Edward Evan *Evans-Pritchard, Claude *Lévi-Strauss a Bronisław *Malinowski, s nímž dokázali vytvořit a prezentovat své konstrukty kultury. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

konstruktivismus (z latiny: *cōstructiō*, „sestrojení, složení“):

1. umělecký směr, který vznikl v Rusku v roce 1915 (založen Vladimírem Jefgrafovičem Tatlinem [1885–1953]), po *říjnové revoluci v roce 1917 se stal oficiálním uměním bolševického státu. Ve 20. letech se přenesl do Německa (Bauhaus), Nizozemska a také do Československa (železobetonový skelet, neomítané cihly – baťovské stavby ve Zlíně). Nejvýrazněji se projevil v architektuře, ale také v literatuře. Konstruktivisté využívali nové *techniky a nové *stavební materiály, jejich výtvoři měly být účelné, funkční, v tom je blízký

*funkcionalismu (v západní Evropě Le Corbusier – Charles Édouard Jeanneret [1887–1965]). V literatuře se konstruktivismus vyznačoval důrazem na techniku tvorby, plánovitost, citlivost k společenské objednávce. *Poezie konstruktivistů je věcná, úsporná, prosycená prozaismy a odbornými termíny. Ke konstruktivismu (1924–1930) se nějakou dobu hlásili ruští básníci Eduard Georgijevič Bagrickij (1895–1934), Vladimir Alexandrovič Lugovskoj (1901–1957) a další. Na některé *postuláty konstruktivismu navazoval český *poetismus;

2. [matematika], směr připouštějící existenci jen takových předmětů (*výroků), jež lze konstruovat pomocí předem zadaných operací. (František Čapka, Jaroslav Malina)

konstruktivismus, radikální, termín označující transdisciplinární koncepce teorie poznání a vědění, která se v současnosti pojí nejúžeji s kognitivními systémy. Původně vznikl konstruktivismus jako koncepce tzv. erlangenské školy, kterou založili Friedrich Kambartel, Wilhelm Kamlah, Kuno Lorenz a Paul Lorenzen a dnes ji reprezentuje zejména Peter Janich. Výchozím postulátem konstruktivismu byla teze, že pro založení a zdůvodnění *vědy a vědecké praxe nepostačuje samotné metodologické zdůvodnění jejích pojmů a metod poznání. Věda musí být rovněž normativně ospravedlnitelná, to znamená, že musí umožňovat rozumovou rekonstrukci našeho jednání a řeči prostřednictvím elementárního nesporného rozumění přirozenému životnímu světu (*Lebenswelt*) člověka. Konstruktivistická *teorie vědy má pak dvojí podobu; jednak obecné teorie vědy, která rozvíjí formy, metody a pojmy argumentace společné všem vědám, a jednak řadu speciálních teorií vědy, které byly označeny termínem protověda (*Protowissenschaften*). Obecná teorie vědy se dělí na logiku a etiku; logika zdůvodňuje výroky, které se používají v teoretické argumentaci, etika legitimizuje cíle, normy a formy praktického jednání. V tom se projevuje návaznost na kantovské členění čistého a praktického rozumu, jemuž odpovídá i konstruktivistické upřednostnění normativního ospravedlnění praktické vědecké aktivity před metodologickým zdůvodněním dané vědy.

Radikální konstruktivismus se rozvinul z této základny a jeho centrální myšlenka spočívá v *názoru, že vědění a poznání jsou čistě kognitivními konstrukty, které nemusí korespondovat a také nekorespondují s tím, co se v teoriích poznání a teoriích pravdy tradičně označovalo jako objektivní realita. Důležité pro vědění a poznání přestávají být kategorie adekvace, korespondence nebo různých forem shody, rozhodující jsou naopak přizpůsobivost a kompatibilita s kognitivními systémy. Naše poznání nereprezentuje realitu, jaká „skutečně je“, ale vytváří systém subjektivních živých kognicí, které dovolují pouze konstrukci skutečnosti (vnímání, pozorování), konstrukci poznání (tvorbu jazykových struktur, které lze verifikovat interpersonálně) a konstrukci poznávacích schopností (tvorbu pojmů, konceptů, schémat, teorií). V posledních desetiletích pronikají principy radikálního konstruktivismu do značného množství věd o člověku, kde se dále diferencují především na základě rozvoje *kulturálních studií (*cultural studies*). (Břetislav Horyna)

konstruktivistický racionalismus, *racionalismus, konstruktivistický.

konšel (ze starofrancouzštiny: *conscil*, „rada“), člen *městské rady. Postavení konšelů se měnilo od poloviny 13. století (vazba na *městské právo, další předpoklady – majetkové, věkové, pracovní, trvalé bydliště atd.). V závislosti na velikosti *města se jejich počet pohyboval mezi 4–12, městské radě předsedal *purkmistr. V dalších staletích byly na konšele kladeny další požadavky, jako například požadavek katolické *víry nebo základního právnického vzdělání. K omezení postavení městských rad došlo za *vlády Ferdinanda I. (1503–1564) i Ferdinanda II. (1578–1637). Radikální změny provedla *Marie Terezie (1717–1780), která podmínila členství v městské radě návštěvou univerzitních přednášek a zredukovala dvanáctičlenné rady na 8 konšelů, kteří dostávali stálý plat. Místo pojmenování konšelé se začalo prosazovat označení radní. (František Čapka)

kontagium (z latiny: *contagiō*, „nákaza“), domnělý specifický původce moru. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

kontakt, kulturní (z latiny: *contāctus*, „dotyk, styk; nákaza“), proces vzájemné interakce mezi různými kulturami. U kulturních kontaktů lze rozlišit komunikační, fyzické, psychické a ekologické složky interakčních procesů, které se podílejí na eventuální *kulturní změně. Pro *komunikaci má rozhodující význam transmise kulturních *symbolů, zejména prostřednictvím *jazyka. Fyzické působení v kulturním kontaktu je bezprostřední, přičemž *kulturní prvky a *kulturní komplexy se šíří prostřednictvím *migrace obyvatelstva a kulturní *difuze. Psychické složky kulturního kontaktu souvisejí s přenosem emocionálních motivů a prožitků, zatímco ekologické složky sledují přírodní a sociokulturní prostředí, v němž dochází ke kulturním kontaktům.

Rozlišujeme tři základní formy kulturních kontaktů: 1. kulturní kooperace, 2. *kulturní konflikt, 3. kulturní izolace (při neexistenci nebo ztrátě kulturního kontaktu). V současné době, kdy pokračující modernizace, *urbanizace a *industrializace působí na čilé kulturní kontakty, dochází k *integraci, nikoli k izolaci.

Výzkumy kulturních kontaktů (otázkami difuze kulturních prvků a migrace obyvatelstva) se zabývali v prvních desetiletích 20. století představitelé *difuzionismu, ale až s výzkumem akulturačních procesů prováděných představiteli *konfiguracionismu a *funkcionalismu byla zformulována *teorie kulturních kontaktů. Výzkumy v Africe prováděl zejména Bronisław *Malinowski a jeho žáci. Jejich společná práce *Methods of Study of Culture Contact in Africa* (Metody výzkumu kulturních kontaktů v Africe, 1938) sleduje transformaci původních afrických kultur, v níž se jako výsledek střetání domorodé kultury s kulturou západní vytváří nová syntéza afrických a evropských kulturních prvků. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kontakt, oční, součást *neverbální komunikace, která se významně podílí na organizování rozhovoru; vykazuje mezipohlavní rozdíly, souvisí i s projevy *dominance a *submisivity, ovlivňuje celkový dojem. Vliv očního kontaktu umocňuje i míra rozšíření *zorniček. (Vladimír Blažek)

kontaktní magie, *magie, kontaktní.

kontaminace (z latiny: *contaminātiō*, „spletení, poznamenání“):

1. zkrřížení, smíšení, směšování; významová záměna;
2. znečištění, zamoření prostředí; vniknutí choroboplodných zárodků do organismu.

(Jaroslav Malina)

kontemplace (z latiny: *contemplātiō*, „pozorování; rozjímání, uvažování“), pozorování, zření, rozjímání; obecně úkon, jímž *intelekt celistvě nazírá skutečnost v pohroužení do vlastního nitra. V *mystice hlavní metoda poznání a cíl mystické cesty; odhalení božského, absolutního či nadsmyslného v našem nitru. V *křesťanství vedle intelektuálního úkonu zahrnuje také dokonalou lásku k *Bohu. (Viz též *meditace.) (Jaroslav Malina)

kontext (z latiny: *con-textus*, „spojitost, souvislost, propojení, pokračování“):

1. textová souvislost, souvislý text, případně souhrn okolností a souvislostí určitého textu nebo situace. Kontext je důležitý pro porozumění a *výklad textu;
2. souvislost vůbec, soubor souvislostí v nějakém ději. (Jaroslav Malina)

kontextualismus, morální (z latiny: *contexo*, „plést, spojovat, setkat, skládat se“ a z angličtiny: *context*, „souvislost“) [filozofie], *názor, že morální soudy (tj. soudy o tom, že je něco správné/dobré nebo nesprávné/špatné) není možné prohlásit za pravdivé nebo nepravdivé bez přihlídnutí ke *kontextu, v jakém je tento soud vyslovován. To má za následek, že některé zdánlivě jednoznačné soudy („Vražda je špatná“) mohou být v některých kontextech pravdivé a v jiných nepravdivé. Jako takový je tento názor součástí morálního, popřípadě *kulturního *relativismu, a zpochybňuje údajnou *univerzální platnost konceptů jako *lidská práva nebo *spravedlnost. (Pavel Dufek)

kontinentální právo, *právo, kontinentální.

kontingence, kontingentní (z latiny: *contingere*, „stávat se, přiházet se“), pojem, který označuje náhodnost, náhodné dění, v protikladu k nutnosti (apodikticitě). Jako kontingentní

můžeme charakterizovat větu A tehdy, jestli ani A, ani negace A nejsou nutně pravdivé. Ve významu náhody se užívá kontingence od Immanuela *Kanta, starší terminologie s ním spojovala spíše význam nenutnosti. Termín kontingence se uplatňuje v přírodních vědách, *filozofii, *teologii, *filozofii dějin, *politologii a dalších disciplínách. Vyhraněná obhajoba kontingentního charakteru všeho dění představuje tzv. kontingentismus, který ve filozofii prosazoval v 70. letech 20. století například Jacques Monod. Kontingenci přírodních *zákonů zkoumal například Émile Boutroux.

V teologii se kontingence využívá při konstrukci tzv. *důkazů boží existence; i kdyby bylo všechno kontingentní, musí mít první náhoda svou příčinu, která je identifikována s *bohem. Z antropologického hlediska patří kontingence mezi elementární lidské zkušenosti, které dokládají, že člověk nemá moc nad vším, co prožívá, ale některé věci se mu prostě přiházejí, aniž by jimi jakkoli disponoval. V tomto smyslu má kontingence často vazbu na problém konečnosti. (Břetislav Horyna)

kontingentní kontingence, *kontingence, kontingentní.

kontinuální proměnná, *proměnná, kontinuální.

Kontor, *Góndové.

kontracepce, viz *antikoncepce.

kontradikce (z latiny: *contrādictiō*, „odporování, mluvení proti“):

1. protimluv, *spor, tvrzení, které totéž tvrdí i popírá;
2. tvrzení, jehož nepravdivost lze dokázat. (Jaroslav Malina)

kontrakultura, *subkultura, pro kterou je typický nesouhlas s *idejemi, *normami a se *sociokulturními regulativy převládající majoritní kultury. Kontrakultury neakceptují *kulturní vzory, vznikají v *opozici, mimo oficiální scénu, ovšem na jejím pozadí, jinak by ztratily smysl. Vznikají v procesu *kulturní změny, jsou plodem *kulturní dezintegrace. Ze sociologického a kulturologického hlediska lze rozlišit řadu typů. Kontrakultury se rodí v rozvráceném prostředí deklasovaných živlů (alkoholiků, *bezdomovců, kriminálníchků), v ilegálních programech pronásledovaných, v masových akcích protestující mládeže, v *radikálních náboženských *sektách, ale i v umírněných snahách o vytvoření alternativní kultury. Každá kontrakultura je dílem kritiky, nemusí však směřovat zrovna k negaci oficiální kultury. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kontrarevoluce (z latiny: *contrā*, „proti, naproti“ a *revolūtiō*, „převrat; odboj; revoluce; návrat; otáčení zpátky, obrácení“), označení pro svržené mocenské síly, které se pokoušejí znovu dostat k *moci za pomoci *revoluce, usilují o *restauraci (navrácení) původního mocenského stavu. (František Čapka)

kontrasty, binární (z latiny: *contrastāre*, „stát, držet se proti, vzdorovat“ a *binārius*, „dvojitý, dvojité“), koncepce francouzského antropologa Clada *Lévi-Strausse předpokládající, že spojení pomocí protikladů je všeobecným rysem lidského *rozumu a uvažování a podněcuje myšlení a uvažování ve dvojicích protikladů. (Jaroslav Malina)

kontribuce (z latiny: *contribuere*, „připojit, přispívat“), název pro všechny dávky a *daně *státu vůbec, v Rakousku to byla speciálně daň reálná, postihující statky *vrchnosti, užitky z domů a živností, dále daň výdělková (1812) a daň domovní (1824); kontribucí se jinak označují nucené peněžní a naturální dávky (převážně) vymáhané na obyvatelstvu pro válečné účely (17.–19. století).

Po *první světové válce byl výraz kontribuce nahrazen termínem *reparace (například nová Československá republika [ČSR] musela zaplatit jako nástupnický stát po rozpadu Rakouska-Uherska 750 milionů zlatých franků reparace – „poplatek za osvobození“). (František Čapka)

kontrola (z francouzštiny: *contrôle*, „kontrola, dozor, dohled; prohlídka, revize; řízení, ovládnutí“):

1. přezkoušení, ověřování, přezkoumávání; činnost tvořící součást řízení, spojená s plánem, sledující plnění normy, příkazů, průběh a výsledek práce;

2. dozor, dohled;

3. kontrolní *orgán, revize. (Jaroslav Malina)

kontrola, sociální, souhrn formálních a neformálních prostředků, které pomáhají udržovat řád a stabilitu *společnosti. Jedno z možných dělení způsobů sociální kontroly rozlišuje tři *kategorie: 1. elementární systémy *tabu – některé druhy chování striktně zakazují a jiné vyžadují; 2. *veřejné mínění – dohlíží na dodržování *obyčejů a *zvyků vyvíjením sociálního tlaku na narušitele; 3. *instance *politiky, *náboženství a *práva – ty přímo předepisují přijatelné způsoby jednání a jejich překročení trestají. (Jaroslav Malina)

konusová šlacha, *šlacha, konusová.

konvence (z latiny: *conventiō*, „dohoda, smlouva, ujednání; shromáždění“):

1. úmluva, dohoda, smlouva, ujednání (příklad: dopravní konvence);

2. mezinárodní smlouva s více účastníky, zpravidla humanitárního rázu (příklad: Ženevská konvence o Červeném kříži);

3. ustálený, navyklý způsob (jednání, chování apod.); společenské pravidlo, zvyklost. (Jaroslav Malina)

konvence, Granadská, *Úmluva o ochraně architektonického dědictví Evropy.

konvence, Maltská, *Úmluva o ochraně archeologického dědictví Evropy.

konvencionalismus (z latiny: *conventiō*, „dohoda, smlouva, ujednání; shromáždění“):

1. lpění na společenské *konvenci;

2. směr a činnost libující si v ustáleném způsobu myšlení nebo uměleckého tvoření;

3. filozofický směr, považující výchozí *axiomata, *pojmy a *definice za věc *konvence, a soudící, že kritériem vědeckých *zákonů a *teorií není pravdivost, nýbrž konvenční přednosti jako jednoduchost a účelnost, dohoda mezi vědci; stoupenci tohoto směru byli zejména někteří logikové a matematici (Rudolf Carnap, Henri Poincaré aj.). (Jaroslav Malina)

konvencionalismus, morální [filozofie], přesvědčení, že *hodnoty a *normy, které regulují fungování jakékoliv společnosti, jsou věcí společenské *konvence, tj. nevycházejí z nějakých objektivních faktů (*lidská přirozenost, *racionalita, *kognitivní schopnosti ...) a nemají tudíž nutně platnost mimo danou společnost. Fenomény či koncepty jako *spravedlnost, *právo, *vlastnictví, *morálka a další (respektive jejich konkrétní *interpretace) mohou být všechny chápány jako konvenční, a tudíž nahraditelné nějakým principiálně rovnocenným souborem hodnot a norem. Například z hlediska prosazování *lidských práv se jedná o dvousečnou zbraň, protože ačkoliv (a) podrývá kulturně ospravedlňované „speciální“ nároky společností, které například nedodržují ustanovení *Všeobecné deklarace lidských práv, zároveň (b) ochuzuje o pevný základ samotný koncept lidských práv s jeho liberálně-demokratickým rodokmenem. (Pavel Dufek)

konvenčně-dynamický systém, *systém, konvenčně-dynamický.

konvent (z latiny: *conventus*, „sněm, soud; schůze, shromáždění“):

1. řeholní *komunita *kláštera v některých římskokatolických řádech (*dominikáni, *minorité aj.), přeneseně i budova kláštera (ložnice, cely, jídelna, ambit, *kapitulní síň);

2. volené shromáždění s konkrétně stanovenou pravomocí v některých protestantských církvích (*protestantismus);

3. někdy také zákonodárné (ústavodárné) shromáždění, jako například ve Francii, v Anglii nebo USA. Konventem bylo v periodickém tisku označováno po vzniku *republiky i *Národní shromáždění Republiky československé. (František Čapka, Jaroslav Malina)

konvergence (z latiny: *con-vertere*, „obracet, obrátit; zvrátit, změnit“):

1. sbíhavost, sbíhání, sblížování, směřování do jednoho bodu;

2. vývoj, který vede k sblížení. (Jaroslav Malina)

konvergence, evoluční, *evoluce, konvergentní.

konvergence, kulturní, *kulturní změna, pro kterou je charakteristické sblížování a nárůst podobnosti *kulturních prvků a *kulturních komplexů ve vzájemně izolovaných a původně odlišných kulturních systémech. Americký antropolog Robert Harry *Lowie odlišil kulturní konvergenci od kulturního paralelismu. Vývoj kultur od různorodosti k stále větší kulturní homogenitě nazval *konvergentní evolucí a vzájemně nezávislý a souběžný vývoj kultur v obdobných podmínkách označil jako paralelní evoluci.

Teorii kulturní konvergence rozvíjel americký antropolog Alexander A. *Goldenweiser, který objasňoval *zákonitosti kulturní konvergence prostřednictvím tzv. „principu omezených možností kulturního vývoje“. Vycházel z předpokladu omezeného počtu kulturních prvků, tedy i omezeného počtu jejich kombinací a variací, což přispívá ke kulturní konvergenci.

V současné americké *antropologii navázal na koncepci kulturní konvergence zejména *neoevolucionismus a *kulturní ekologie (Elman Rogers *Service, Julian Haynes *Steward a další). Tyto směry empiricky testují *hypotézu, podle které kulturní konvergence vzniká jako důsledek *kulturní adaptace na podobné podmínky. Obdobně rozvíjel teorii kulturní konvergence také představitel *kulturního materialismu americký antropolog Marvin *Harris. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

konvergentní evoluce, *evoluce, konvergentní.

konvergentní myšlení, *myšlení, konvergentní.

konvertibilita měny (z latiny: *convertere*, „obracet, obrátit“), schopnost směniti volně na *trhu za určitou *měnu jinou měnu. (Jaroslav Malina)

konvertita (z latiny: *conversio*, „obrat, oběh; převrat“):

1. člověk přestoupivší k jinému *vyznání nebo obrácený na jinou *víru;

2. člověk změnivší své smýšlení, přesvědčení apod. (Jaroslav Malina)

konverze (z latiny: *conversio*, „obrat, oběh; převrat“), přeměna, změna, obrat:

1. [antropologie, religionistika], vnitřní obrat člověka k *náboženství. Později též vnější (formální) změna náboženské příslušnosti nebo vstup do jiné církve. Přeneseně změna *názorů (ideologie) vůbec;

2. [ekonomie, ekonomika], a) přeměna staré půjčky na novou při současné změně podmínek (například změna způsobu splácení, úrokové míry); b) u státních a veřejných půjček sjednocení několika původních půjček do jedné půjčky se změněnými podmínkami; c) *směna jedné *měny za druhou. Provádí se například nákupem a prodejem deviz centrální bankou s cílem ovlivnit devizový kurz; d) zásadní přeměna průmyslového odvětví znamenající změnu výrobního programu (zejména konverze zbrojního průmyslu);

3 [výpočetní technika], převod dat. Obvykle se používá při převodu textových souborů v různých datových formátech a s různým kódováním. (Jaroslav Malina)

konvice [archeologie], vysoká a štíhlá *nádoba s uchem, s tělem zpravidla méně objemným než *džbán, zato s hrdlem spíše delším, opatřená často výlevkou (roukovitou nebo hubičkovitou na okraji), užívaná při stolování. První keramické konvice se objevily v *neolitu na *Předním východě (ve střední Evropě až v *eneolitu), od *doby bronzové se konvice vyráběly také z *bronzu a z dalších *kovů. (Karel Sklenář)

konvička, mešní, nádobka ve tvaru konvice, ze skla nebo kovu (obvykle souprava i s podnosem). Slouží pro přípravu vína i vody pro mši svatou a pro omývání rukou při mši. Někdy na víčku označení „A“ (zkratka z latinského *aqua*, „voda“) pro konvičku s vodou a „V“ (zkratka z latinského *vinum*, „víno“) pro konvičku s vínem. (Michaela Králíková)

konvrš (z latiny: *convertere*, „obracet, obrátit“), člověk, který se obrátil ze světského k duchovnímu životu; laický bratr, jemuž bývalo svěřováno hospodářské zabezpečení komunity. Zvláště časté u *cisterciáků. (Josef Unger)

konzervace (z latiny: *cōservatio*, „zachování; uchovávání; šetření, záchrana“) [archeologie], opatření k zachování starého *objektu ve stavu, který se pokud možno co

nejvíce blíží ke stavu, který byl přijat jako výchozí stav pro uchovávání (za takový stav se zpravidla považuje stav, ve kterém byl objekt objeven nebo zastížen). (Jaroslav Malina)

konzervatismus (z latiny: *con-servāre*, „spolu, vcelku zachovat, uchovat, zachránit“):

1. úsilí o zachování něčeho dosud platného, vžitého, tradičního, toho, co se musí z minulosti zachránit;
2. označení politického programu konzervativců a jiných stran tradicionalistického zaměření;
3. sociálně-politická doktrína (politická *ideologie), která se rozvinula v reakci na několik společensko-historických procesů: *Velkou francouzskou revoluci (jakožto předobraz moderních demokratických revolucí), *průmyslovou revoluci, vzestup *liberalismu, *radikalismus Jeremyho *Benthama a dalších *utilitaristů. Konzervativci všeobecně nesouhlasí s myšlenkami radikální společenské přeměny, ať už individualistického či kolektivistického rázu; trpí totiž podle nich pýchou tzv. *racionalismu* – přesvědčení, že člověk je schopen prostřednictvím svého *rozumu nejen navrhnout, ale i uskutečnit *ideál společenského uspořádání. V protikladu k tomu zdůrazňují konzervativci omezenost a nedokonalost člověka, význam přirozené společenské *hierarchie a *politické autority; obracejí se k minulosti, tradicím a *předsudkům, které podle nich drží předevo *společnosti pohromadě. Požadují *kontinuitu *institucí, zdůrazňují sociální dimenzi *člověka, obhajují hierarchické uspořádání společenských institucí a nedotknutelnost soukromého vlastnictví.

Umírněný konzervatismus je úzce spojen se jménem britského politika a myslitele Edmunda Burka (1729–1797), který proslul trefnou kritikou Velké francouzské revoluce. Poprvé byl tento termín použit v roce 1818 v názvu časopisu *Le Conservateur* francouzského diplomata a spisovatele Françoise René de *Chateaubrianda (1768–1848). Ve 20. století se zejména v politické praxi Velké Británie a USA dostal konzervatismus do těsné blízkosti liberalismu, z čehož vznikl proud označovaný jako Nová pravice – zachovávající si konzervativní *názory v oblasti morálky, ovšem příklánějící se k idejím volného trhu ve sféře *hospodářství (nízké zdanění podnikatelů apod.). Možnost *koherentního spojení obou myšlenkových proudů je nicméně předmětem sporů i v samotném konzervativním táboře;

4. hanlivé označení přepjaté snahy a zaujatosti proti všemu novému nebo pokrokovému, staromilství, například i v oblékání. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

konzervativní (z latiny: *con-servāre*, „spolu, vcelku zachovat, uchovat, zachránit“):

1. z potřeby kontinuity, *identity a jistoty usilující o zachování vžitého, dávající přednost danému stavu před změnami, vyjadřující skepsi k možnostem racionálního plánování společnosti apod., a zdůrazňující cenu tradičních, vyzkoušených *norem, postupů, *hierarchii daných *institucí atd.;

2. zaujatý proti novému, zpátečnický. (Jaroslav Malina)

Konzervativní strana (anglicky: Conservative Party), britská politická strana, jejíž počátky jsou spjaty s volební reformou v roce 1832; formálně založena v roce 1867. Původně sdružovala torye a whigovskou *aristokracii, ve 20. století se stala stranou pro širší spektrum britské společnosti. (Jaroslav Malina)

konzervativní tradicionalismus, *tradicionalismus, konzervativní.

konzistentní (z latiny: *consistēns*, „hustý, soudržný, pevný“), pevný, soudržný, bezrozporný, bezesporný. (Jaroslav Malina)

konzortní pár, *pár, konzortní.

konzul (z latiny: *cōnsul*, „konzul, jeden ze dvou nejvyšších úředníků římské *republiky, volený na rok“):

1. ve starověkém *Římě jeden ze dvou *úředníků, kteří měli v době republiky nejvyšší soudní a vojenskou pravomoc; byli voleni na 1 rok (původně z *patricijů, od roku 324 př. n. l. pravidelně jeden z *plebejů). Odznakem jejich moci byly *fasces, kurulské křeslo a tóga s

nachovým lemem. Za *císařství byli zbaveni téměř všech pravomocí (již nebyli voleni ale jmenováni *císařem), poslední konzulové byli ustaveni v 6. století;

2. ve Francii (1799–1804) titul nejvyšších státních úředníků;

3. úředník zastupující vlastní *stát ve velkých *městech cizího státu k ochraně zejména hospodářských a právních zájmů vlastní *země a jejich občanů (obchodní, generální konzul). (František Čapka)

konzulát (z latiny: *cōnsulātus*, „konzulát, hodnost konzulská, úřad konzulský“):

1. první období přímé *vlády *Napoleona I. Bonaparta (1769–1821) ve Francii (1799–1804); po svém návratu z Egypta provedl Napoleon převrat, svrhl *direktorium, zrušil *ústavu (1795) a dal se jmenovat jedním ze tří *konzulů (jako první konzul na 10 let). V této pozici dosáhl Napoleon řady úspěchů: dosažení *míru s Rakouskem v Lunéville (1801), amienského míru (1802), *konkordátu s *církví (1801), založení Čestné legie (1802), nová ústava (1802), užívání *občanského zákoníku **Code civil* (1804), a roku 1804 mu byl „lidovým hlasováním“ přirknut císařský titul;

2. zastupitelský *úřad ve velkých *městech cizích *států (zabezpečuje zejména hospodářské a právní zájmy svého státu a jeho občanů). (František Čapka)

konzumatorní chování, *chování, konzumatorní.

konzumerismus (z latiny: *cōn-sūmō*, „spotřebovat, strávit“), konzumní způsob života spojený s přeceněním významu spotřeby hmotných statků. (Jaroslav Malina)

Konžané, *národ zahrnující obyvatele Republiky Kongo (bývalé Konžské lidové republiky), státu při pobřeží Guinejského zálivu v západní Africe při toku stejnojmenné řeky. Současný užívaný název Kongo (Brazzaville) [s hlavním městem v závorce] slouží k odlišení od sousední Demokratické republiky Kongo, dřívějšího Zairu. Těsnou většinu obyvatel *země (asi 3,999 milionu) tvoří *Kongové (Bakongo, 52 %), následovaní *Teky (Bateke, 24 %), Sanghy (20 %), Mbošii (12 %), k minoritám patří Mbeteové, *Pygmejové, *Evropané (vesměs *Francouzi) aj. První bantuské obyvatelstvo osídlovalo území od *neolitu a vytvořilo v průběhu historie řadu vnitrozemských států. *Portugalci ovládali od 15. století pouze část pobřeží, teprve Francouzům se podařilo v 80. letech 19. století vytvořit z celého území *kolonii. Úplná nezávislost byla vyhlášena roku 1960. Věřící jsou *katolíci (54 %), *protestanti (25 %), ale zároveň se polovina obyvatel hlásí k *animismu. Z minorit jsou nejpočetnější *muslimové (2 %). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

konžština (kikongo, kongo, kongština), *benuekonžský jazyk užívaný v západním Zairu a přilehlých oblastech Angoly a Konga. (Viz též *Kongové, *Konžané.) (Jan Záhořík)

Koons, Jeff (21. 1. 1955, York, Pennsylvania, USA), americký sochař a malíř, bývalý burzovní makléř na Wall Streetu. V polovině 80. let se prosadil jako umělec s vyhraněným smyslem pro absurdno a ztvárnění sexuální a erotické tematiky až v pornografické poloze. Proslul například cyklem velkoformátových obrazů, kde zachytil, jak souloží s italskou pornohvězdou Cicciolinou, jež byla počátkem 90. let jeho manželkou. Koons zdůrazňuje, že jeho dílo nastavuje zrcadlo *populismu a elitářství. Mnozí výtvarní kritici jej hodnotí jako tvůrce, který postrádá uměleckou podstatu i základní etické normy. (Jaroslav Malina)

koordinátor (z latiny: *coordinātiō*, „uspořádání, soulad“), vedoucí programu (anglicky: *program officer*), vedoucí projektu, zaměstnanec *instituce (*nadace, organizace), jenž realizuje projekt. Řídí plnění projektu obsahově i finančně, jedná s odpovědnými institucemi a s partnery, píše monitorovací zprávy, odpovídá za realizaci všech činností. (Marie Dohnalová)

kopa, početní jednotka 60 kusů, používala se od roku 1300 v *českém mincovnictví (kopa *grošů). (Jaroslav Malina)

kopáč [archeologie, etnoarcheologie], *artefakt z *paroží s jednou ponechanou a do hrany seříznutou výsadou; existoval již v *paleolitu, užíval se i v mladších pravěkých obdobích, vyskytuje se též v řadě nativních kultur. Kopáč se užíval zejména při zemních pracích

souvisejících se *sběračstvím, *zemědělstvím nebo hornictvím apod. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Kopecký, Miroslav (5. 10. 1964, Olomouc), český antropolog a kinantropolog; vedoucí Katedry antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (od 1. 9. 2008). V roce 1988 ukončil studium učitelství všeobecně vzdělávacích předmětů oboru tělesná výchova-biologie na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Státní rigorózní zkoušku ve studijním oboru učitelství všeobecně vzdělávacích předmětů (PaedDr.) složil v roce 1989. V letech 1989 až 1997 působil jako učitel na základní škole. V roce 1997 byl přijat jako odborný asistent na Katedru antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Externí postgraduální doktorandské studium antropologie (Ph.D.) na Katedře antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci ukončil v roce 1999 (disertační práce: *Somatický vývoj a fyzická zdatnost sportujících chlapců ve věku 10 až 15 let z Olomouce*). V oboru *kinantropologie se habilitoval v roce 2005 na Fakultě tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci (habilitační práce: *Somatotyp a motorická výkonnost dětí*). Na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého přednáší biologickou propedeutiku, vývojovou antropologii, fyzickou antropologii, somatologii a zdravotní tělesnou výchovu.

V oblasti vědeckovýzkumné činnosti je zaměřen na funkční antropologii, na somatický a motorický vývoj sportující a nespportující populace dětí a mládeže, vliv životních podmínek na tělesný a pohybový vývoj současné populace. Je autorem monografie *Somatický a motorický vývoj 7 až 15letých chlapců a dívek v olomouckém regionu* (2006), monografie byla oceněna Čestným uznáním za vědeckou monografii rektorem Univerzity Palackého v Olomouci (2006). Od roku 2000 je členem České společnosti antropologické, od roku 2005 člen redakční rady celostátního časopisu *Česká antropologie* a od roku 2008 místopředseda České společnosti antropologické (Olomoucká pobočka). Kontakt: Doc. PaedDr. Miroslav Kopecký, Ph.D., Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky, Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo nám. 5, 771 40 Olomouc, telefon: 58 563 5501, e-mail: miroslav.kopecky@upol.cz. (Jaroslav Malina)

Koperník, Mikuláš (polsky: Kopernik, Mikołaj, latinsky: Copernicus, Nicolaus, 19. 2. 1473 Toruň, Polsko – 24. 5. 1543, Frombork, Polsko), polský matematik, kartograf, astronom a lékař; hlavní autor *heliocentrické představy o *vesmíru. Koperník vyrůstal v péči svého zámožného strýce, *biskupa Warmie, Lukáše Watzenrodeho, který ho též přijal jako *kanovníka do své *katedrály. Studoval nejdříve na krakovské *univerzitě, pak v Boloni, Římě, Padově a ve Ferrare, kde se připravoval na doktoráty z práv a medicíny a kde studia také dokončil. Ve svém domě ve Fromborku si zřídil malou hvězdárnu. Zásadní význam má Koperníkovo dílo *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o obězích nebeských sfér), publikované v úplnosti krátce před autorovou smrtí v roce 1543 v Norimberku.

Koperník vycházel převážně ze svých pozorování, avšak byl ovlivněn i heliocentrickou představou významného antického astronoma *Aristarcha ze Samu (3. století př. n. l.). Koperník o svém objevu napsal: „Počal jsem přemýšlet o pohybu Země, a ačkoli tato myšlenka vypadala absurdně, přece jen jsem se domníval, že stejně, jako jiní přede mnou mohli předpokládat určité kruhy pro *vysvětlení pohybu hvězd, mohl jsem se pokusit, zda by se dalo najít lepší vysvětlení pohybu nebeských sfér za předpokladu nějakého pohybu Země. A tak předpokládaje pohyby, které v dalším připisují Zemi, jsem nakonec po dlouhém a pečlivém zkoumání zjistil, že když se pohyby ostatních planet vztáhnou na kroužení *Země a vypočítají pro oběh každé hvězdy, vyplývají z toho nejen tyto jevy, ale že i pořadí a velikosti hvězd, jejich kruhů a samotných nebes jsou tak vzájemně spojeny, že v žádné části se nic nemůže vyměnit, aniž by se nevyvolal zmatek ve zbývající části a v celém vesmíru.“ Pak nastalo velké soupeření obou protichůdných teorií, staré *geocentrické, zeměstředné, a nové

heliocentrické, sluncestředné. A Koperník vymyslel křížový experiment, který měl mezi nimi rozhodnout: kdyby z hlediska zeměstředného Venuše obíhala okolo Země ve vzdálenosti větší než *Slunce, pak ji lidé nikdy neuvidí méně osvětlenou než jen do poloviny jejího terče; kdyby naopak obíhala Venuše okolo Slunce, musí se pozemšťanům jevit ve stejných fázích jako *Měsíc, od úplňku až k srpku. Celé století potom trvalo, než nový astronomický dalekohled poskytl nespornou odpověď na tuto otázku: když jím Galileo *Galilei spatřil Venuši jako úzký srpek, poznal, že geocentrická teorie je neudržitelná.

Tím byl vážně napaden *Ptolemaiovův geocentrický systém, který plně vyhovoval i křesťanské věrouce a tvořil vlastně i jeden z jejích ideových pilířů. Komplikované teorie o pohybech nebeských sfér (epicyklech) byly nahrazeny elegantní a dobře srozumitelnou představou planet obíhajících kolem nehybného Slunce. Země se stala jen jednou z těchto planet a tím ztratila své výsadní postavení. Kopernikovy představy zahájily v krátkém čase astronomická a fyzikální bádání, která pak tyto představy dále upřeshňovala (změna paradigmatu označovaná jako *kopernikovský obrat). V díle Johannese *Keplera, Galilea Galileiho a Isaaca *Newtona tato bádání získala přesnou kvantitativní podobu.

Mikuláš Koperník si sám patrně v plném rozsahu neuvědomoval, jaký převratný význam jeho učení o vesmíru má a nedostal se ani do osobního *konfliktu s *inkvizicí, která pronásledovala jeho pokračovatele, i když byl pro *heliocentrismus napadán již za svého života jak ze strany *protestantů tak i *katolíků. Svůj život dožil jako kanovník, uznávaný matematik a odborník na problematiku oběživa. (Jaroslav Malina, Vojtěch Mornstein)

kopernikovský obrat, *obrat, kopernikovský.

kopí [archeologie, etnoarcheologie], těžká *bodná zbraň buď jednodílná (dřevěné kopí s hrotem zaostřeným a případně opáleným v ohni; vyskytuje již v *paleolitu a je rozšířeno transkulturně, v mnoha nativních kulturách dodnes), nebo dvojdílná sestávající z hlavice (ostří) (kamenné, kostěné, později kovové opatřené *tulejí) a dřevěného ratiště. Rozlišení mezi hlavicemi kopí a *oštěpu je mnohdy nejasné (za hlavicí oštěpu se zpravidla považují lehčí formy). (Karel Sklenář)

kopie – replika – pasticcio, posloupnost vyjadřující kvalitativní posun v autentičnosti dochovaných děl antického sochařství. Významná sochařská díla *řeckého umění se až na nepatrné výjimky nezachovala v originále, ale jen v pozdějších helénistických a římských kopiích. Naprostá většina známých kopií jednotlivých výtvarných děl se neshoduje ve svých parametrech, nýbrž jsou volné. Mechanicky přesné kopie představují pouze dvě známé *verze Polykleitova *Diadúmena*, ostatní sochy můžeme považovat za repliky, tj. volné kopie. Termínem *pasticcio* se označuje dílo, které představuje volné zpracování jednotlivých známých motivů v novém *kontextu. V pozdním *helénismu tak sochaři vytvářeli, většinou již na objednávku římských zákazníků, eklektická sochařská díla, v nichž napodobovali vzory slavných umělců řecké minulosti. Nešlo jim o originalitu, naopak kombinovali různé motivy bez ohledu na jejich stylovou čistotu a vytvářeli z nich nové dekorativní kompozice. (Jaroslav Malina)

koprofagie (z řečtiny: *kopros*, „výkal, trus“ a *fagein*, „pojídat, jíst, živit se“):

1. [biologie], požívání výkalů;
2. [primatologie], chování *primátů projevující se orální manipulací s výkaly (například při průjmu jsou vybírány nestrávené zbytky; starší jedinci pojídají vlastní nebo cizí výkaly). V *přírodě je poměrně málo pozorovaná, v zoologické zahradě je častější.
3. [medicína, psychologie], duševní porucha projevující se pojídáním vlastních výkalů. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

koprolit (z řečtiny: *kopros*, „bláto, bahno, kal“ a *lithos*, „kámen“), mineralizovaná fekálie *člověka nebo *zvířete. Kompozice koprolitů poskytuje informace o *stravě lidí a zvířat a ukazuje některé rysy ekologického prostředí, v němž žili. Z chemického pohledu tvoří koprolity převážně fosforečnany ($\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$) a jsou obvykle velmi křehké. Koprolity je

možné studovat chemicky, lze z nich izolovat *aDNA apod. Koprolyty bývají nejčastěji zachovány vlivem uložení v některých typech *půd nebo ve specifickém prostředí (například solné jeskyně v rakouském *Hallstatu). V lidských koprolytech se nacházejí reliktů potravy – semínka, slupky luštěnin, vajíčka parazitů aj. V koprolytech šelem se nacházejí úlomky kostí. (Martin Hložek)

Koptové (Gypt), historická etnická skupina křesťanských *Egyptanů žijících ve *městech a větších střediscích Egyptské arabské republiky; jejich celkový počet se odhaduje asi na 10–15 milionů, egyptská *vláda ovšem oficiálně uvádí počet 6 milionů. V současnosti se označení Koptové užívá zejména pro členy *Koptské ortodoxní církve (asi 2 miliony osob). Až do 17. století hovořili *koptštinou, která představuje poslední vývojovou fázi staré *egyptštiny (s její pomocí byly rozluštny staroegyptské *hieroglyfy). *Jazyk je přímým pokračováním staroegyptštiny, tvoří samostatnou podskupinu v rámci *afroasijské jazykové rodiny. Původní koptský jazyk se dnes používá hlavně jako liturgický církevní jazyk. Většina Koptů již mluví a píše arabsky, nebo je bilingvní. Kopty lze považovat za přímé potomky starých Egyptanů. Začali se prosazovat spolu s šířením *křesťanství v Egyptě, tj. od 3. století n. l.; v 5. století se přiklonili k *monofyzitismu a ustavili se jako samostatná církev. V 7. století dnešní území Egypta ovládli *Arabové, kteří Kopty diskriminovali. Jejich situace se zlepšila v 1. polovině 20. století v době, kdy se Egyptané bránili expanzím *Francouzů a *Angličanů a bojovali s Kopty za nezávislost *země, již bylo dosaženo v roce 1922. (Jan Záhořík)

koptská ortodoxní církev, *církev, koptská ortodoxní.

koptština, *afroasijský jazyk, mluvená podoba nejstarší vývojové fáze staré *egyptštiny (vymřelá v 16. století). (Viz též *Koptové.) (Jan Záhořík)

kopulace (z latiny: *copulatio*, „kladení na sebe, k sobě, spojení“):

1. [knižně a odborně], spojení;

2. [biologie], pohlavní spojení jedinců prostřednictvím kopulačních orgánů, páření.

Pohlavní rozmnožování splýváním *gamet, izogamie; spojení samičí gamety s gametou samčí, ovogamie, oogamie.

3. [primatologie], u většiny primátů má kopulace čistě reprodukční charakter, i když jí samice mnohdy využívají k prosazování svých zájmů a také k preferenci určitých jedinců. Vlastní kopulace je ve všech případech kratší než u člověka, sexuální předehry v úzkém slova smyslu neexistují, ale vlastní kopulaci může předcházet komplikované *chování sociosexuální, například vytváření *konzortních párů. Až na *šimpanze probíhá kopulace u primátů prakticky v období sexuální *receptivity, *říje, která je u poloopic většinou jednou za rok, u *lidoopů a opic (stejně jako u člověka) přibližně jednou za měsíc. U většiny druhů převažuje dorzoventrální kopulace, samec přitom nemusí stát na zemi, může se opírat o lýtka samice. Při kopulaci ve stromech jsou kopulační pozice pestřejší, objevuje se i ventroventrální kopulace, takzvaná pozice misionářská neboli kopulace tváří v tvář. Nejpestřejší kopulaci zjišťujeme u adolescentních *orangutanů a šimpanzů *bonobo, kteří mají v repertoáru ventroventrální i dorzoventrální kopulaci a další pozice. Četnost kopulací je, i když pouze v období říje, u non-humánních primátů naopak vyšší než u člověka. U šimpanzů (samců i samic) je normální mnohonásobné opakování kopulací v průběhu několika hodin. Ke kopulacím mimo říje dochází běžně pouze u šimpanzů bonobo, možná i u šimpanze učenlivého. S výjimkou bonobů je kopulace mezi *příbuznými a mezi dospělým samcem a adolescentní samičí zcela výjimečná.

4. [medicína, sexuologie], *soulož, *koitus. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

kopulace, mimopárová (anglicky: *extrapair copulation*, zkratka: EPC), *kopulace jedince s jiným než se svým stálým sexuálním partnerem. (Jaroslav Malina)

kopulace, neúspěšná [primatologie], chování *primátů, kdy samec nedosáhne *ejakulace po *intromisi kvůli příchodu jiného jedince nebo samice; kopulující samec odstoupí a může dojít k *ejakulaci „na vzduchu“. (Václav Vančata)

kopule (kupole) (z latiny: *cōpula*, „pouto; pojítka, svazek“), polokulovitá klenba nad kruhovým nebo mnohoúhelníkovým půdorysem. (Josef Unger)

kopytovitý tvar, *tvar, kopytovitý.

kora, jazyková větev a stejnojmenný *indiánský jazyk užívaný v Mexiku. (Jaroslav Malina)

korakan, *kalužnice.

korál (korálek) [archeologie, etnoarcheologie], drobná *ozdoba s otvorem k navlečení na šňůru *náhrdelníku (případně sloužící jako nášivka) rozšířená transkulturně a vyráběná již od *mladého paleolitu z *kamene, *kosti, lastur měkkýšů, *mamutoviny, *paroží nebo zvířecích zubů, od *neolitu a *eneolitu též z *keramiky, *mědi, perleti, mořského mlže *Spondylus gaedoropus* a později i ze *skla, *bronzu a jiných materiálů. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

korálek, *korál.

korán (z arabštiny: *qur'án*, „kniha, písmo [čtené]“), svatá kniha *muslimů a *islámu; podle ortodoxního učení islámu slovo *Alláhovo zjevené proroku *Muhammadovi archandělem Gabrielem. Vedle *legend o prorocích (*Adam, *Abrahám, *Mojžíš, *Ježíš Kristus) obsahuje i historické prvky, právní předpisy, báje o *stvoření a konci světa. Redakci koránu uskutečnil 3. *chalífa Usmán. Vznikl tak *kanonický text, rozdělený do 114 *súr (kapitol; nejrozšířenější opis má 6225 veršů). První je *fátíha* („otvíratelka“, název první súry *koránu* – nejčastější součást muslimských modliteb; bývá označována za islámský Otčenáš), další súry jsou řazeny od nejdelších k nejkratším. Nazývají se podle obsahu a dělí se na verše. V záhlaví se rozlišuje, zda jde o súru z mekkánského nebo medínského období; v mekkánských převažuje vzrušená, poetická dikce a eschatologické náměty, medínské súry jsou delší a obsahují kromě jiného i právní předpisy. Korán často parafrázuje biblické příběhy, klade důraz na Boží moc a její znamení a na posmrtnou odměnu nebo trest. Text je psán rétoricky působivou prózou, místy členěnou rýmy.

Korán je základem islámského myšlení a kultury; jeho *kritika je pro muslimy nepřijatelná. Při výkladech se však využívají víceznačné výroky k různým argumentacím, včetně modernistických. Pro *Araby představuje vzor jazykové správnosti a krásy; případné překlady mají jen pomocnou funkci k pochopení arabského originálu. (Jaroslav Oliverius)

kord, dlouhá bodná zbraň s různě tvarovaným košem; lehčí než meč a mohutnější než rapír; používaný v 16. a 17. století hlavně jako odznak hodnosti. (Michaela Králíková)

kordillerská kultura, *kultura, kordillerská.

kordofánské jazyky, *jazyky, kordofánské.

kordon, sanitární (z francouzštiny: *cordon sanitaire*, „sanitární kordon, bezpečnostní pásma“), označení pro *státy, které tvoří ochrannou hráz proti ideologickým vlivům nebo vojenskému nebezpečí; v roce 1919 použil toto označení francouzský ministr zahraničí Stéphen Pichon (1857–1933), aby charakterizoval politiku ohraničení „bolševické světové *revoluce“ v sovětském Rusku. Západní mocnosti hospodářsky a diplomaticky izolovaly sovětské Rusko a zároveň podporovaly státy s ním sousedící, například s nimi uzavíraly spolky nebo přátelské dohody (s Estonskem, Finskem, Litvou, Polskem, Rumunskem). Tuto politiku poprvé porušilo Německo v roce 1922 uzavřením rapallské smlouvy; ukončena byla vstupem SSSR do Společnosti národů (1934). (František Čapka)

koré (z řečtiny: *koré*, „dcera, mladá dosud neprovdaná dívka“), konvenční označení pro jeden ze dvou základních sošných typů, které jsou charakteristické pro řecké archaické umění – *koré* (frontální statická a strnulá ženská socha) a analogické znázornění nahého muže (**kúros*). Označení je autentické v případě výrazu koré (neprovdaná mladá žena) a jako neologismus se používá i pro mužské plastiky z 6. století př. n. l. V této podobě se zachovaly

sochy adorantek, zcela určitě tak byly znázorňovány i bohyně a v pozdně archaickém umění byly sochy tohoto typu stavěny i na *hroby jako *pomníky mladých předčasně zesnulých dívek, příslušnic attických aristokratických rodů. (Toto označení je původní, v dochovaných nápisech na základnách soch spolu se jménem dívky naznačovalo, že zemřela v mladém věku, dříve než mohla vstoupit do *manželství.) Na vzniku tohoto typu se podílela *inspirace strohou monumentalitou egyptského umění, s nímž *Řekové přišli do styku v 7. století př. n. l.

V tradici byly první obdobné řecké výtvořiny spojovány s postavou bájněho *Daidala (jméno doslova znamená sochař), který se prý po útěku z *Kréty se svými žáky usadil na *Peloponnésu a založil zde sochařskou tradici. V tomto *mýtu se skrývá skutečnost, že první doklady řecké monumentální plastiky vycházejí z dórského prostředí, tj. z Kréty a Peloponnésu. Řecké pojetí monumentality nespočívá ani tak v rozměrech jako v koncepci díla. Sochaři daidalské generace teprve postupně rozvíjeli své dovednosti. Základním typem, na nějž se soustředili, představují ženské sochy. Postavy zahalené do dlouhých draperií byly technicky méně náročné na zvládnutí než podobné sochy nahých mužů (kúrů).

Tři *zákony archaického sochařství – statika, frontalita a symetrie vycházely z hieratické *konvence a bezprostřední nutnosti technologického zvládnutí problému stojící sochy a byly striktně dodržovány až do konce archaického období. Osvobození od této konvence přinesla až klasika. První plastiky (například koré z Auxerre v Louvru, datovanou do let 650–630 př. n. l.) charakterizuje jednoduchý tvar, expresivnost, prvky geometrické stylizace a nerespektování *anatomie. Inspirace Egyptem je patrná v účesu stylizovaném do tvaru těžké paruky. Omezenou plasticitu doplňují ryté, původně polychromií zvýrazněné detaily. Sochaři 6. století př. n. l. dále rozvíjeli tento typ a všímali si anatomie, znázornění draperie a výrazu obličejů (takzvaný archaický úsměv). Na pojetí soch měl rovněž vliv jejich původ – íonské výtvořiny byly zdobnější, jak je zřejmé ze série pozdně archaických kor z athénské *Akropole z let 530 až 490 př. n. l. Nejmladší ze známých exemplářů se již zbavily íonské zdobnosti a koketnosti a svou důstojnou monumentalitou se blíží duchu rané klasiky. (Marie Pardyová)

Koré, původní jméno bohyně *Persefoné. (Marie Pardyová)

Korecká, Zuzana (9. 5. 1962, Praha), česká etnoložka. Filozofickou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze, obor etnologie, absolvovala v roce 1997. Do doktorského studia téhož oboru se specializací na etnologii amerického kontinentu byla přijata v roce 1998. Během něj také absolvovala v roce 1999 dva krátkodobé etnologické výzkumné pobyty zaměřené na komparaci vztahů etnických menšin na Slovensku. Následující rok absolvovala studijní cestu do Mexika, kde se zabývala studiem indiánských kultur (převážně Mezoameriky) – na mexických univerzitách Universidad Nacional Autónoma de México a Escuela Nacional de Antropología e Historia Unidad Chihuahua. V rámci tohoto pobytu provedla zúčastněná pozorování mezi indiánskými skupinami Pimů, Tarahumarů, Tepehuanů a Varohuiů.

Publikuje témata a recenze spjaté s americkými nativními kulturami (zejména v ročence *Acta Universitatis Carolinae, Studia Ethnologica* a v časopise **Český lid*). Zmíněná témata přednáší i na Ústavu etnologie. Kontakt: Mgr. Zuzana Korecká, *Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail:

Zuzana.Korecka@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Korejci, *národ žijící v Korejské republice (téměř 50 milionů osob, odhad z roku 2005) a v Korejské lidově demokratické republice (asi 23 miliony osob, odhad z roku 2005), podstatnější minority se nacházejí v Číně, Japonsku, Rusku a USA. Užívají *korejštinu. Severokorejci své etnikum pojmenovávají *Čosŏn saram*, Jihokorejci *Hangugin* nebo *Hanguk saram*. Archeologické nálezy potvrzují, že Korejský poloostrov byl obydlen už před 500 000 lety, ovšem přímí předchůdci dnešních Korejců přišli až v *neolitu z jihozápadní Sibiře a Střední Asie. Jejich migrace na Korejský poloostrov a do Mandžuska probíhala v delším časovém úseku, ale podle všeho od 5. tisíciletí př. n. l. Přistěhovalci se smísili s pevninským

obyvatelstvem, o jehož původu se spekuluje, nejčastěji jako o původních obyvatelích Japonských ostrovů či Sachalinu. Do Japonska pak také později v několika vlnách migrovali. Významné pro další utváření etnika byly styky s *Číňany, kteří se na poloostrově usazovali a stejně jako ostrovní *Japonci zde do vytvoření prvních *států žili a splynuli s původním obyvatelstvem. Od *starověku je korejská populace jak etnicky, tak lingvisticky homogenní, přestože v určitých historických obdobích byla její čistota narušována „krví“ kočovných etnik, nejvýrazněji *Kitany, *Džürdženy a *Mongoly, kteří dokonce *sňatky s královskou rodinou vytvořili pokrevně smíšený vládnoucí rod. (Mongolské dědictví se prý dodnes u některých Korejců projevuje modrou skvrnou na zádech *novorozenců.) Severní oblasti a Mandžusko, které Korejci také do 10. století kontrolovali, byly vždy etnicky heterogenní s Korejci jako vládnoucí vrstvou a *Mandžuy či *Tunguzy nebo Kitany jako starousedlíky. Z Mandžuska také po okleštění starověkého území na Korejský poloostrov přicházeli další migranti a usazovali se v severních územích, v těchto oblastech Korejského poloostrova žijí dodnes nepodstatné minority Číňanů. Korejské etnikum se zhruba od 1. století př. n. l. mísilo s přistěhovalci minimálně, naopak považovalo vždy nové usedlíky za méněcenné. Tento trend převládal jak za nadvlády Mongolů v 13. století, tak i později za japonské okupace. I Korejci v zahraničí tvoří homogenní minority a dodnes jsou sňatky s *cizincem považovány za nežádoucí. Děti ze smíšených *manželství jsou pak kvůli svému vzhledu většinou nuceny žít mimo Koreu, neboť je *společnost nepřijímá za své.

Podle statistik z posledních let je průměrná výška muže zhruba 170 cm, ženy 156 cm, jsou tedy v rámci asijské populace výškově průměrní. Dalšími výraznými znaky jsou dlouhé mandlové oči a relativně vysoko postavené *lící kosti. Korejská populace do 20. století čítala kolem 10 milionů, díky západní medicíně se během japonské okupace počet obyvatel zvýšil na 25 milionů, po korejské válce pak na severu žilo 8 milionů, na jihu kolem 20 milionů. Extrémní nárůst populace na jihu vedl v 70. letech 20. století k plánovanému rodičovství, které *vláda vyhlásila pod heslem „jedno dítě v rodině“, ale kampaň nebyla příliš úspěšná. Dnes patří Korejci k nejstarším populacím na světě a průměrná délka života se výrazně zvyšuje ze zhruba 55 let v roce 1960 na 69,5 (muži), respektive 77,4 (ženy) podle posledních statistik.

Jihokorejská populace je dnes silně pod vlivem nejrůznějších odrůd *křesťanství, vytváří i vlastní církve. Z věřících se polovina hlásí k *buddhismu, polovina jsou *křesťané různých denominací. Na severu poloostrova je sice *ústavou garantována náboženská *svoboda, nicméně skuteční věřící jsou pronásledováni. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Miriam Löwensteinová)

korejská civilizace, *civilizace, korejská.

korejská hudba, *hudba, korejská.

korejská mytologie, *mytologie, korejská.

korejské malířství, *malířství, korejské.

korejské náboženství, *náboženství, korejské.

korejské písmo, *písmo, korejské.

korejské sochařství, *sochařství, korejské.

korejský buddhismus, *buddhismus, korejský.

korejský konfucianismus, *konfucianismus, korejský.

korejský taoismus, *taoismus, korejský.

korejština, izolovaný *jazyk, také řazený k tunguzské větvi *altajských jazyků, užívaný v obou korejských *státech a menšinami v Číně, Japonsku, Rusku a USA (korejským jazykem mluví kolem 75 milionů lidí, z toho kolem 3 milionů mimo poloostrov). Mezi izolované je dnes zařazován vzhledem k nedostatku důkazů o příbuzenství s jinou jazykovou skupinou. Pokud jde o dřívější teorii o korejštině jako altajském jazyce, pak v současnosti se má za to, že vztah korejštiny k altajským jazykům je vzdálenější, a pokud mezi ně protokorejština

patřila, vyčlenila se velice záhy. Vznikají také studie o příbuznosti korejštiny a *japonštiny, ale pro tuto tezi neexistuje průkazný materiál. Typologicky patří korejština mezi jazyky aglutinační a v její gramatické stavbě se nachází celá řada příznaků pro tento typ jazyků, mimo jiné vysoký počet gramatických morfémů řazených za sebou a připojovaných ke kořeni slova, zvláště slovesa, přičemž každý má jednu gramatickou funkci; dále nerozlišování jmenného rodu, neexistence členů, téměř shodná morfologie slovesa a adjektiva, hojně užívání nominálních tvarů sloves a deverbálních substantiv, poměrně pevný slovosled typu subjekt-objekt-predikát, vokálová harmonie, omezený počet slovních druhů a sloveso jako nejdůležitější slovní druh.

Korejština přejala velmi záhy pro zápis jazyka čínské znaky, které používala až do konce 19. století nejprve pro všechny druhy písemnictví, později pro vyšší literární útvary. Znaky ovšem nebyly pro zápis korejštiny vhodné, respektive zaznamenaly pouze význam, nikoliv podobu jazyka (gramatické kategorie, fonetickou podobu aj.). Klasickou *čínštinou bylo možné se dorozumívat pouze v omezené vrstvě vzdělanců, a to výhradně v písemném styku. Korejská výslovnost znaků se liší od čínské a bez textové opory nedává smysl. Korejské hláskové písmo bylo vytvořeno v polovině 15. století s cílem rozšířit gramotnost a zachytit jazyk, ovšem mezi vzdělanci se neujalo a až do moderní doby bylo považováno za vulgární, ženské písmo. Rozšíření hláskového písma má souvislost s rostoucím *nacionalismem na konci 19. století a ve 20. století se již používá oficiálně. Čím odbornější je text, tím více čínských znaků však obsahuje. Tento fenomén neodkazuje pouze k sečtělosti autora, ale je v podstatě vynucený homonymií, a má tudíž funkci zpřesňující. Během 20. století dochází i k posunu vnímání a s tím souvisejícím stupněm znalosti čínských znaků: od povinné znalosti literární čínštiny z počátku minulého století přes penzum stanovené pro absolventy střední školy (1800 znaků) k současné situaci, v níž je znalost znaků většinou pasivní a populace je používá čím dál méně.

Korejština má vzhledem k téměř dvoutisíciletému vlivu klasické čínštiny velký podíl sinokorejské slovní zásoby; v posledních desetiletích však do jazyka na jihu i přes purifikační snahy pronikají četné amerikanismy. (Viz též *Korejci.) (Miriam Löwensteinová)

korelace, míra závislosti dvou proměnných nebo sady dat. Nejčastějším vyjádřením korelace je Pearsonův korelační koeficient, který je definován jako poměr *kovariance dvou veličin a součinu rozptylů těchto veličin. Nabývá hodnot v rozsahu od 0 do 1. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

korelační matice, *matice, korelační.

korintský řád, *řád, korintský.

Korjaci, populace paleosibiřského původu žijící v Čukotském autonomním okruhu a Kamčatském kraji Ruské federace v počtu asi 8 700 osob. Příbuzní s *Čukči. *Jazyk (*korjatština) patří do čukotsko-kamčatské jazykové rodiny (*čukotština). Má sedm základních dialektů, přičemž čavčuvenský je základem spisovného jazyka, stále více Korjaků však mluví rusky. První zprávy o nich pocházejí z počátku 17. století; v této době se dělili na dvě základní skupiny: kočovní chovatelé sobů (Čavčyv) a usedlí obyvatelé, zabývající se *lovem mořských savců a *rybolovem (Nymylyn). V 18. století byli formálně obráceni na *pravoslavi, ale až do 20. století zde hrál hlavní roli *šamanismus. (František Bahenský, Lukáš Šín)

korjatština, *paleoasijský jazyk užívaný v severní části Kamčatky v Ruské federaci. (Viz též *Korjaci.) (Jaroslav Malina)

Korjō, *dynastie, korejské.

Korjō kajo, korejsky doslova „Písně dynastie Korjō“ (918–1392), nejrůznější anonymní básně, které se dochovaly pouze torzovitě a většinou jen kvůli své melodii. Za následující dynastie I byly totiž většinou považovány za vulgární. (Miriam Löwensteinová)

Korjō sadžorjo (Přehled dějin Korjō), dějiny státu Korjō ve zkrácené podobě z počátku 15. století. (Miriam Löwensteinová)

Korjōsa (Dějiny Korjō), historická *kronika korejské dynastie Wang (*Korjō) z počátku 15. století. (Miriam Löwensteinová)

Korjūsai, Isoda (činný 1764–1788), japonský malíř, grafik a ilustrátor školy *ukijoe. Raná díla jsou poplatná jeho učiteli Suzuki *Harunobuovi, od svého vzoru se však odpoutal a dospěl k vlastnímu stylu: užíval jasné oranžové tóny, dekorativně zdůrazňující černé obrysy rouch a postav, jejichž výraz je věrný skutečnosti. Jeho tisky jsou často soustředěny v souborech o osmi nebo dvanácti listech a také v erotických albech. Je uznáván jako mistr takzvaného „pilřového obrazu“ – tisku podlouhlého formátu. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

korneocyty, zrohovatělé *buňky, bez jádra, mají nepravidelnou konfiguraci a jsou ploché. V dermatologii se užívá rovněž termínu keratinocyty. (Drahomír Horký)

kornština, vymřelý *keltský jazyk užívaný do konce 18. století v Cornwallu ve Velké Británii. (Jaroslav Malina)

koro, duševní *choroba vyznačující se přeludy *atrofie genitálií, *retrakce (smrštění) penisu, prsních bradavek, vyschnutí prsou, doprovázenými pocity smrtelné *úzkosti. Tato choroba byla zjištěna u některých populací ostrovní jihovýchodní Asie. (Jaroslav Malina)

korofilie (z řečtiny: *koré*, „dcera, mladá dosud neprovdaná dívka“ a *filia*, „přátelství, náklonnost, láska“) [psychologie, sexuologie], chorobná pohlavní náklonnost mužů k nedospělým dívkám. (Jaroslav Malina)

koronární levá tepna, levá věnčitá srdeční tepna, **arteria coronaria cordis sinistra*.

koronární pravá tepna, pravá věnčitá srdeční tepna, **arteria coronaria cordis dextra*.

Korowajové, etnikum žijící poblíž jižního pobřeží Irian Jaya na *Nové Guineji (Indonésie), počet je odhadován na 700 až 4 000 osob. Mluví *jazykem korowai (nezařazen do žádné skupiny). První kontakt s vnější *civilizací byl učiněn teprve v 70. letech 20. století. Korowajové žijí v rodinných skupinách v domech zvaných *khaim*, vybudovaných vysoko v korunách lesních stromů. Na stromech se cítí v bezpečí před zlými duchy, jimiž je podle jejich představ osídlena země, také se tím chrání před sousedy, hmyzem a horkem. Při kmenových *válkách dochází k *rituálnímu *lovu lebek a dodnes prý praktikují *kanibalismus. (Lukáš Šín)

korporace (z latiny: *corpus*, „tělo, jednotný celek, soubor“):

1. sdružení, *spolek osob majících určité společné poslání (dobročinné korporace);
2. organizace osob téhož společenského stavu, zaměstnání nebo oboru;
3. jedna ze zákonných forem, v nichž mohou být v některých *zemích (například ve Spojených státech amerických) prováděny neziskové aktivity nebo obchod. (Marie Dohnalová)

korporativismus (z latiny: *corpus*, „tělo, jednotný celek, soubor“), dříve označení stavovského uspořádání *společnosti, v současnosti pojem (často také „neokorporativismus“ nebo „liberální korporativismus“) vyjadřující jeden z modelů politického zprostředkování zájmů v moderních demokraciích, kdy některé významné zájmové skupiny úzce spolupracují se *státem, ovlivňují přípravu a realizaci státní politiky a přebírají část politické odpovědnosti. (Viz také *tripartita.) (Marie Dohnalová)

korpus (z latiny: *corpus*, „tělo, těleso; celek, soubor; soupis“):

1. soubor, soupis, sbírka originálních textů, dokumentů, materiálů, který je základním zdrojem vědní oblasti;
2. podstatná část něčeho (například korpus hudebního nástroje). (Jaroslav Malina)

Korsičané, obyvatelstvo Korsiky (275 000, odhad z roku 2005). Jde o obyvatele jazykově i kulturně blízké *Italům. Vzhledem ke specifickému vývoji ostrova je však dnes *korsičtina považována za zvláštní *románský jazyk, dělící se na dva. Korsičané vznikli smíšením

starověkého etnika Korsů (zřejmě iberského původu) s *Etrusky a *Římany (kterými byli romanizováni), *Vandaly, *Huny a Italy. V novověku usilovali o nadvládu nad ostrovem Itálie, *Britové a *Francouzi; v roce 1768 se Korsika stala součástí Francie.

Od roku 1981 disponují Korsičané širokou *autonomií; existují ovšem snahy o úplnou nezávislost na Francii. V důsledku geografické izolace se až do 20. století udržely zbytky rodových vztahů, mimo jiné i *krevní msta. Věřící jsou vesměs *katolíci. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

korsičtina, *románský jazyk blízký *italštině, užívaný přibližně polovinou populace Korsiky. (Viz též *Korsičané.) (Leoš Šatava)

kortesy (ze španělštiny: *corte*, plurál *cortes*, „španělská sněmovna, kortesy, říšští stavové, sněm“), stavovská středověká shromáždění (sněmy) v křesťanských *zemích na Pyrenejském poloostrově; zastupovaly zájmy *šlechty, *církve a *měst a omezovaly moc *panovníka. Na počátku 19. století se měnily v národní *parlamenty. (František Čapka)

korunka, hypsodontní, *hypsodont.

korunka, zubní, **corona dentis*.

korunní princ, *princ, korunní.

korunovace, slavnostní ceremoniál nástupu *panovníka na *trůn; v jeho průběhu dochází k odevzdání výsostných odznaků královské moci – vložení *koruny na hlavu, předání žezla a jablka a opásání panovníka *mečem. Korunovace bývala zpravidla spojována s prohlášením věrnosti *stavů. (František Čapka)

korunovační revers, *revers, korunovační.

korzár (z francouzštiny: *corsaire*, „korzár, námořní lupič; kapitán ozbrojené lodi; ozbrojená loď“), nájemce nebo majitel válečné, takzvané lapačské lodi, který dostává od svého panovníka korzářský *patent, jenž mu umožňuje napadat nepřátelské (zejména obchodní) lodi; určitý podíl z kořisti musí odvádět svému pánovi. Korzáři ovšem nebyli nijak chráněni mezinárodním právem, neboť postižená strana je vcelku oprávněně považovala za námořní lupiče. A tak pokud byli dopadeni, končili obvykle v oprátkách na ráhnech nepřátelských lodí.

Především francouzští korzáři (Jean Fleury) a angličtí korzáři (Francis Drake, Walter Raleigh) byli velmi platnými pomocníky svých pánů (Františka I., Alžběty II.) v bojích proti *Španělům v 16. století. V Karibské oblasti se v tomto období vyvinuly dvě nezávislé formy námořních pirátů – bukanýři (zpočátku pouze Francouzi z ostrova Haiti) a flibustýři (nejdříve hlavně *Holanďané). (Jaroslav Malina)

kořen jazyka, **radix linguae*.

kořen zubu, **radix dentis*.

koření [starověký Přední východ], části některých rostlin přidávané do pokrmů pro chuť nebo vůni. Kuchaři *Předního východu ochucovali potraviny minerálními a rostlinnými přísadami, aby z celkem jednoduchých surovin vytvořili rafinované, aromatické a pikantní pokrmy, lákavé i v místním převážně teplém až horkém *klimatu. Mnohé z užívaných *substancí nedodávaly jídlu jenom chuť, ale zvyšovaly i jeho stravitelnost. Tato schopnost jim zároveň otevírala cestu mezi medicínské preparáty, přítomnost aromatických látek se využívala i v *kosmetice, obojí pak zakládalo i určitý význam magický a apotropaický. Proto je často nacházíme i v *rituálech, při zařikání, proto chápeme pokyny v *hemerologiích neužívat v některých dnech jisté druhy koření. Každý *region a každá doba měly své zvláštní zvyklosti, podle místních podmínek se měnila i dosažitelnost některých druhů koření a přípravků. Většina pocházela z místních zdrojů, příslušné byliny se pěstovaly na zahrádkách spolu se *zeleninou. Rozsáhlý obchod, kdy koření překonávalo značné vzdálenosti, se zřejmě rozvinul až v římském období. Od nejstarších časů nejčastější přísadou byla *sůl; kromě přípravy jídel se uplatňovala rovněž při *konzervaci potravin (v *Izraeli též prostředek *exorcismu). Akkadsky název *tabtu*, odvozený od kořene *tíb*, „dobrý, příjemný“, svědčí o tom, jaký význam v kuchyni

se soli přičítal. Získávala se jednak ze známého minerálu, jednak obohacením pokrmu rostlinou *uchúlu* obsahující vysoké procento soli. Další náhražkou byl vývar z ryb nebo kobylek. Od stejného kořene pocházelo také pojmenování pro ocet. Zhotovoval se kysáním *vína, *piva, šťáv (nejčastěji jablečných), možná též mléka, louhováním *ječmene. Silně zředěný ocet sloužil v Izraeli (a patrně i jinde na Předním východě) jako nápoj, silný pak v kuchyni a v *lékařství. K ochucení pokrmů je doložen i ve spojení s olejem a slaným vývarem. Dalšími velmi oblíbenými přísadami byly hořčice, řeficha (jinak symbol opuštěných, neobydlených míst), česnek, cibule a pórek. Při způsobu užití i konzumovaném množství je otázkou, zda jde o koření nebo zeleninu. Právě koření tvořily vesměs různé aromatické byliny, s nimiž se setkáváme nejen v kuchyni, ale i při přípravě parfémů a vonných mastí. Velmi oblíben byl šafrán. Hojně se používal též kmín, známý v černé a bílé *variantě, který si až z této dávné doby přinesl své jméno (akkadsky: *kamínu*, ugaritsky: *kmn*, hebrejsky: *kammon*). Tehdy jako dnes se sypal na chléb, přidával do masitých jídel. Doložen je rovněž fenykl, tymián, koriandr, kurkuma, kardamon, bobkový list, máta, dobromysl. Lecjaké koření stále ještě nemůžeme s jistotou identifikovat, takže jen zkusmo uvažujeme, že texty hovoří o roketě seté, škumpě, styrači, ločidle čertovu lejnu. Sezam nebyl jen důležitým zdrojem oleje, ale jeho semínka též oblíbeným kořením. V těch případech, kde účinné látky byly obsaženy v bylinných částech, zacházelo se s kořením stejně jako dnes: užívalo se čerstvé nebo sušené, případně drcené na prášek. Semínka se uchovávala ve speciálních dózách a přidávala do pokrmů buď celá (sezam, kmín na pečivo) nebo se drtila v moždíři. Některá se předem pražila. Koření se velmi často vzájemně kombinovala: čtyři až pět druhů v jedné směsi není zvláštností, běžné je i míchání aromatických bylin se solí. Chuť pokrmu určovala kuchařka již během přípravy, některá jídla se však kořenila teprve hotová (některá pečiva, sýry, mléko, vývary, polévky). Slánka s čistou nebo komponovanou solí či kořenky stávaly také přímo na stole. (Jana Součková)

kořenová, cysta, *cysta, radikulární.

kosa [archeologie], dlouhý železný *artefakt s obloukovitou částí *čepele vzniklý v mladší *době železné a užívaný spíše ke kosení trávy a rákosin, neboť při sklizni obilí docházelo k jeho roztrušování; *srpy ze žňových prací začaly vytlačovat až kvalitní břitké ocelové kosy od 17. století. (Jaroslav Malina)

kosák [archeologie], dlouhý železný *artefakt s téměř rovnou střední částí *čepele vzniknuvší ve starší *době železné a představující přechodný tvar od *srpu ke *kose, užívaný vedle ní dále až do *středověku. (Miloslav Slabina)

Kosmas (kolem 1045, Zdice – 21. 10. 1125, Praha), český kronikář, církevní hodnostář (*kanovník svatovítské *kapituly) a vzdělanec evropského rozhledu. Studoval na pražské katedrální škole, v Lutychu a pravděpodobně i na jiných evropských školách. Je autorem latinsky psané *kroniky *Chronica Boemorum* (Kronika Čechů), která je překládána pod názvem *Kronika česká* a která ve třech knihách zachycuje české dějiny od mytických počátků (příchod praotce Čecha) až po *vládu *knížete Soběslava I. (vládl v letech 1125–1140). (Jaroslav Malina)

kosmetika (z řečtiny: *kosmó*, „zdobím, upravuji“) [starověký Přední východ], úprava a péstění těla fyzikálními i chemickými prostředky, zvláště udržování zdravé pokožky, popřípadě odstraňování nebo zakrytí jejích nedostatků. Horké a suché podnebí oblastí starověké *Mezopotámie klade značné nároky na lidskou pleť, takže již odedávna hleděli obyvatelé oblasti péstit svá těla změkčujícími a vyživujícími *substancemi. Základní surovinu k tomu poskytovaly různé oleje; již od doby kultury sámarrské byl patrně znám olej z pěstovaného *lnu, později se ovšem objevily i jiné zdroje, zvláště některé druhy stromů (*olivy). Není vyloučeno, že některé miniaturní nádoby, známé již z pravěku této oblasti, mohly sloužit jako flakonky na kosmetické přípravky. První doklady o soustavné péči o pleť máme k dispozici z doby pozdní *kultury urucké; jde o palety k roztírání kosmetických přípravků a rovněž o obsidiánovou, zlatem zdobenou tyčinku, snad k nanášení líčidla. Od doby kolem roku 3000 př.

n. l. je doloženo použití zrcadel. Zvláště často se s doklady kultivace zevnějšku (obvyklými právě v dobách výrazného sociálního vývoje, kde se člověk společensky zařazoval zejména vzhledem) setkáváme v prostředí „královského hřbitova“ v *Uru (asi 25. století př. n. l.). Součástí necesérů urských dam oné doby bývaly ze *zlata, *stříbra či *mědi tepané flakónky na kosmetické přípravky, napodobující mořské mušle (*Cardium*), které byly k tomuto účelu užívány již od doby kolem roku 3000 př. n. l. Obsahovaly původně zřejmě líčidla, vesměs minerálního původu, jejichž zbytky mají dnes bílou, žlutou, červenou, purpurovou, modrou, zelenou a tmavou (tmavohnědou až černou) barvu. Později vyšla tato forma flakónku z módy. Náročnější kosmetické přípravky, zejména parfémy, byly v historické době hotoveny z importovaných substancí, například z pryskyřic různých stromů či z cedrového oleje; loď, která se kolem roku 1316 př. n. l. potopila u jihotureckého pobřeží a jejíž vrak byl prozkoumán poblíž *města Kaš u mysu *Ulu Burun, vezla asi tunu pryskyřice z pistáciových stromů, ale také slonovinový flakónek na některou z kosmetických substancí. Podle mladších archeologických i písemných dokladů zobecnělo užívání kosmetiky do té míry, že se pokládalo takřka za vlastní všem bytostem ženského rodu, od bohyně lásky *Inanny (báseň o sestupu Inanny do *podsvětí) až po krásy tohoto světa, za jejichž odznaky pokládala klínopisná literatura hřeben, přeslici, zrcadlo, sponu do vlasů a kelímek na mast. Postupně se necesér dam (i pánů) dbajících o svůj zevnějšek rozšířil o další zaváděné materiály, takže kosmetické soupravy 1. tisíciletí př. n. l. obsahují již i flakónky z *fajáanse či z barevného, velmi esteticky působícího skla. Stojí za zmínku, že název jednoho z mezopotamských líčidel, znějící původně akkadsky *guchlu* („antimon“), přešel do aramejštiny jako *kuhl* a odtud do arabštiny, odkud, doplněn určitým členem *al-*, dodal většině evropských *jazyků název pro jednoho z opěvaných i zatracovaných, avšak neodlučných průvodců moderního člověka životem – *alkohol. (Petr Charvát)

kosmogonie (z řečtiny: *kosmos*, „svět fungující podle řádu“ a *gennaó*, „tvořím, rodím“):

1 [obecně], nauka o vzniku a počátku *světa a *vesmíru. Zpočátku nábožensko-mythologické vylíčení vzniku či zrození světa a původu všech věcí, zejména z prazárodečného *chaosu, později vědecká disciplína zabývající se vznikem a vývojem jednotlivých druhů kosmických těles a jejich systémů, zejména planet a hvězd (kosmogonie sluneční soustavy, kosmogonie hvězd);

2. [starověký Přední východ], sumerské a akkadské *mýty přinášejí jenom stručné zmínky a výklady o uspořádání kosmu, jehož sféry nejsou nikde přesně vymezeny a jejichž vznik a uspořádání byly objasňovány především na základě genealogické posloupnosti božských párů (sumersky *en* „pán“, *nin* „paní“) v mnohovrstevném *panteonu. Základní sférou byla „země“, ovládaná božstvy (*Enki, *Enlil, *Ninlil) a později zabydlená lidmi, sloužícími *bohům. Centrálním místem kultu bylo ve 3.–2. tisíciletí př. n. l. *město *Nippur s chrámovým komplexem *Tummal. Oddělení nebe od *země bylo připisováno potomkům, vzniklým ze spojení nebeského vládce (*An) a „paní země“ (Nin-uraš), přičemž se obě sféry vytvořily z chaosu, v němž dominovaly atmosférické projevy (vítr, bouře) a praoceán Abzu. Podobnou představu chaosu známe i z textu *Starého zákona (Gn 1,2–5). Sféru nebe a země spojovaly posvátné pahorky a stromy, případně i pásy hor (sumersky: *chursag*, *Ninchursanga), z nichž božstva přenesla na zemi tzv. civilizační znaky (znalosti *zemědělství, umělého zavlažování a řemesel). S horami byla spojována i prameniště a povodí životodárných řek (Eufrat, Tigris). Sféra vod, která oddělovala zemi od *podsvětí, se dělila na sladké spodní vody včetně praoceánu (*Abzu) a slané moře (Tiamat). V mladší kosmogonii z 1. tisíciletí př. n. l. byla bohyně Nammu považována za matku „pána země“ (Enki), který ovlivňoval spolu s *Mardukem rozhodujícím způsobem osudy lidí. Třetí kosmogonický pojem tvořil tzv. mytický *čas, který se cyklicky opakoval v koloběhu protikladů (světlo, tma, teplo, chlad, sucho, vlhko) a představoval „věčnost“ nebo „odvěký božský řád“. Jediným jeho předělem bylo oddělení nebe od země, které nastalo v mytických bojích božstev a démonů, nebo naopak božskou svatbou. Od 2. tisíciletí př. n. l. se v babylonském panteonu ustálila kosmogonická *triáda *An, Anu,

Enlil a Enki, Ea. Nebeská sféra nebyla již jednotná, ale tvořila vlastní „kosmos“, v jehož nejspodnější a ze země viditelné vrstvě vládla *astrální božstva a božstva nebeských těles (*Utu, *Nanna, *Inanna aj.). Znalosti o kosmogonických představách starověkého *Předního východu čerpáme z různých mytologických textů, ve středu jejichž pozornosti však stojí nejen otázky kosmogonické ale též otázky teogonické a antropogonické. Důležitým pramenem poznání jsou rovněž různé seznamy bohů.

V sumerské *literatuře se nedochoval žádný mýtus zabývající se výlučně kosmogonií. Nejdůležitější mýtus akkadské literatury věnovaný otázce *stvoření je nazýván podle svého *incipitu **Enúma eliš*, akkadsky „Když nahoře“, rozsáhlá skladba o 7 zpěvech, obsahující celkem asi 1100 veršů. Navazuje na prastarou sumerskou eridskou tradici a motivicky čerpá z různých sumerských, akkadských a snad i západosemitských textů. Je podřízen jediné vůdčí myšlence: zdůvodnit povýšení Marduka, lokálního boha města *Babylonu, na hlavní božstvo mezopotamského panteonu. Počíná líčením prapůvodního stavu, kdy neexistovalo ani nebe ani země, pouze vody sladkovodního oceánu (Apsú, Abzu) a slaného moře (Tiamat) se mísily dohromady. Z těchto dvou elementů se postupně zrodilo několik generací bohů a celá teogonie je završena zrozením Marduka z boha Ey (Enki) a bohyně Damkiny (Damgalnunna). Mezi mladšími bohy a jejich zploditeli, Apsúem a Tiamatou, však dochází ke generačnímu *konfliktu. Rodičům se protíví nadměrná aktivita jejich potomků, které proto chtějí zničit. Konfliktu padne za oběť rukou Eovou nejprve Apsú, a posléze i Tiamat, která se svým hrůzným vojskem vytáhne do boje pomstít smrt manžela, je zahubena Mardukem. Ten se však k činu odhodlá až poté, co mu ostatní bohové odevzdají ve shromáždění nejvyšší moc a uznají jej za svého *krále. Tiamatinou smrtí se završuje *teomachie a nastupuje líčení vlastní kosmogonie. Z Tiamatina těla, jež je tu označeno akkadským slovem *kúbu*, „embryo, fétus, zrůda, nestvůra“, tvoří Marduk nebesa a zemi, na obloze seskupuje hvězdy v jednotlivá souhvězdí, která jsou podobami a sídly bohů, a astrální božstva Sína (*Nanna, *měsíc) a Šamaše (*Utu, *slunce) ustanovuje v jejich *úřad správců času. Jeho vlastní hvězdou je Polárka(?) (akkadsky: *Néberu*), kolem níž se otáčí celý vesmír. Konečně chce Marduk stvořit lidskou bytost (*antropogonie), jež by zbavila bohy jejich každodenní těžké práce. Protože však tradice připisovala tento akt vždy Eovi, vlastní stvoření je jeho dílem, za inspirátora je však označen Marduk. Podobně jako v mýtu o Atrachasisovi, i zde je obětován jeden bůh, z jehož krve je stvořen člověk. Tímto bohem je Kingu, manžel Tiamaty a vůdce jejích vojsk, jenž je označen za jediného viníka a podněcovatele konfliktu. Když byl stvořen člověk, služebník bohů, a oni byli rozděleni ve svá nebeská a pozemská sídla, rozhodli se, na důkaz vděčnosti k Mardukovu dílu, zbudovat Babylon, Mardukovo kultovní centrum, s *chrámem Esagilou, a své shromaždiště. Zde na slavnostní hostině vzdali Mardukovi hold jako svému vládcovi a obdařili ho padesáti jmény, z nichž každé je jakousi definicí jistého aspektu Mardukova božství. Mýtus *Enúma eliš* byl recitován každoročně, zcela jistě od 8. století př. n. l., čtvrtý den novoročních slavností v Mardukově chrámu Esagila (sumersky „dům, jehož vrcholek je vysoko“) v Babylonu. Rovněž v *Asýrii se mýtus těšil velké vážnosti. Zde však jméno Mardukovo bylo nahrazeno jménem boha *Aššura, původně lokálního božstva města *Aššuru a později nejvyššího boha *asyrské říše, jenž byl ztotožněn s bohem Anšarem. Povědomí o kosmogonických představách vyjádřených v mýtu *Enúma eliš* přetrvávalo ještě dlouho, prakticky až do období pozdní antiky. Béróssos, historik a *kněz babylonského Bérova chrámu Esagila, v první knize svého historického díla *Babyloniaka*, psaného řeckým *jazykem, prokazuje velmi dobrou znalost celé mytologické látky. Odtud pak čerpali své vědomosti další antičtí autoři jako například Alexandros Polyhistor a Eusebios. Ještě i Damaskios, novoplatonský filozof, působící v 6. století n. l., zaznamenává sled jednotlivých generací bohů od Apsúa a Tiamaty (řecky Apasón, Tauthe) až po Marduka-Béla (řecky Bélós), syna Ey a Damkiny (řecky Aos, Dauké). Datace vzniku mýtu není jasná, pohybuje se mezi 18.–7. stoletím př. n. l.

V akkadské literatuře je doložena řada dalších drobnějších skladeb, v jejichž centru pozornosti stojí rovněž otázky kosmogonické nebo antropogonické. Radí se k nim text nazývaný *Stvoření*

člověka, který se dochoval na novoasyrské tabulce nalezené v Aššuru, která je datována přibližně do roku 800 př. n. l., a jejíž další duplikáty pocházejí ze sousedního *Ninive. Aššurská tabulka je rozdělena do tří sloupců. První z nich obsahuje písařské cvičení ve slabičném zápise vlastních jmen, druhý obsahuje sumerskou a třetí akkadskou *verzi mýtu, který líčí stvoření prvního lidského páru z krve dvou zabitých bohů, aby lidé takto stvoření konali všemožné práce a přinášeli oběti ostatním bohům. Podle dochovaného *kolofonu patřil její obsah k tajným znalostem, které mohly být svěřeny pouze zasvěceným.

Podobnost s mýtem o Atrachasisovi vykazuje tzv. *Mýtus o stvoření člověka a krále*, jehož zbytky se dochovaly na tabulce z Babylonu, která je datována do 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. Podobně jako v mýtu o Atrachasisovi i zde se vyskytuje motiv vzájemného konfliktu bohů, který je bezprostřední příčinou stvoření lidského pokolení. Je zajímavý i tím, že zdůrazňuje, na rozdíl od ostatních *antropogonických mýtů, zvláštní společenskou úlohu a zvláštní postavení panovníka a jeho stvoření odděluje od stvoření ostatních lidí.

Kratší kosmogonické mýty byly součástí různých „naučných traktátů“, *rituálů a *zaklínání. Babylonská astrologická sbírka *Enúma Anu Enlil*, akkadsky „Když bohové Anu a Enlil“, obsahuje mýty, které se vztahují k ustanovení nebeských těles a určení jejich funkce ukazatelů času. Jsou blízké té části mýtu *Enúma eliš*, která vypráví o Mardukově ustanovení astrálních božstev v jejich úřad správců času.

Kosmogonické mýty, které tvoří součást různých zaklínání a rituálů se odvolávají k prvotnímu *aktu stvoření, který se tak stává magickým předobrazem a legitimizací konání, které je těmito texty doprovázeno. Text dvojjazyčného sumersko-akkadského mýtu o Mardukově stvořitelském díle patřil do sbírky rituálů nazývané *Mís pí*, akkadsky „Omývání úst“, a byl opatřen titulem „Zaklínání při založení chrámu“. Zdůrazňoval okamžik stvoření chrámů a jako součást rituálů chrámové očisty obnovoval jejich prvotní neposkvrněnost. Představa stvoření pevné země, tak jak je zde vyjádřena, obraz (rákosového) voru, který je zasypan hlínou, se zřejmě zrodila v jihomezopotamském městě *Eridu ležícím v blízkosti řeky Eufratu, jejíž nánosy postupně vytvářely aluviální pobřežní oblast Perského zálivu.

Podobně kosmogonie knězi *kalú-žalmistů* byla součástí rituálu při obnově chrámu. Ve středu její pozornosti stojí stvoření první *cihly, stvoření ostatního stavebního materiálu, prvních božských *řemeslníků, obětníků a kněží, a celý akt je završen stvořením panovníka a lidí jako těch, kteří mají pokračovat v péči o *svatyně a ve službě bohům.

Jiný kosmogonický mýtus je součástí rituálu konaného u příležitosti budování chrámových základů, do nichž se ukládaly sošky posla bohů Ninšubura, které měly chránit nově postavený chrám proti různým bouřím a přírodním *katastrofám. Opět je zde zdůrazněno stvoření, zbudování prvotního chrámu samotnými velkými bohy a ustanovení prvotních obětí.

Kosmogonické motivy obsahuje i *hymnus či *modlitba k řece, na jejíž vodách závisel život a úroda *Babylonie. Tato oslava Řeky (akkadsky: *náru*) byla součástí apotropaického rituálu zvaného *namburbú*, který sloužil k odvrácení nějakého hroziícího zla.

S kosmogonickými motivy se setkáváme i v několika zaklínáních různých *chorob (Zaklínání bolavého zubu, Zaklínání ječného zrna), neboť má-li být *zlo odstraněno, je třeba se dobrat jeho prvotní příčiny, jež je obsažena již v počátečním aktu stvoření. Je-li tato prvotní *příčina poznána a pojmenována, zlo je magicky ovládnuto a nemůže déle přetrvávat. Mytologický úvod s kosmogonickou tematikou obsahuje rovněž text pocházející z Ninive, který byl teprve nedávno zařazen mezi tzv. spory a nazván *Spor dvou živočichů*. (Blahoslav Hruška, Jiří Prosecký)

Kosmokratór (z řečtiny: *kosmos*, „svět fungující podle řádu“ a *kratein*, „vládnout“), vládce světového řádu. Takto se označuje pozdně antický obrazový typ trůnícího nebeského *Krista buď na globu (apsida v San Vitale v italské Ravenně), nebo na křesle a s bohem nebeské klenby Coelem u nohou (*sarkofág Iunia Bassa z vatikánských grott). (Jaroslav Malina)

kosmologie (z řečtiny, *kosmos*, „svět fungující podle řádu“ a *logos*, „systém, věda“), vědní obor, který se zabývá vznikem, stavbou a vývojem *vesmíru. Na základě poznatků fyziky a zejména teorie gravitace vytváří tzv. teoretické modely vesmíru, které ověřuje pozorováním. Kosmologie Isaaca *Newtona je odvozena z jeho gravitačního *zákona, dnes uznávaná relativistická kosmologie vychází z obecné *teorie relativity Alberta *Einsteina. (Jaroslav Malina)

kosmologie starověkého Předního východu, soubor představ (ve starověkém mytickém myšlení [*mýtus]) o rozdělení a uspořádání „světa“, který se zrodil z *chaosu (*kosmogonie). V sumerské a akkadské *mytologii tvořily základní kosmické sféry nebe se *zemí (sumersky: *an-ki*, akkadsky: *šamú u ersetu*). *Podsvětí bylo v sumerské kosmologii považováno za součást země, ohraničené „čtyřmi rohy světa“ (horizonty). Tato představa odpovídala zkušenostem z měření polí a *plužin, rozdělovaných převážně do čtyřúhelníků. V akkadské mytologii tvořila nebeská sféra samostatný vícevrstevný „svět“ božstev, s viditelnými cestami nebeských těles (*Slunce, *Měsíc) a s hvězdami (souhvězdími) na spodní části klenby. Střed nebe byl původně příbytkem skupiny bohů Igiú, kteří však později s božstvy Anunna vládli i na zemi. Podsvětí se stalo samostatnou sférou, obydlenou vybranými božstvy a démony, kam jiná božstva a samozřejmě ani živí lidé neměli přístup. Podsvětí oddělovala od země mytická řeka Chubur, kterou musel před setměním sluneční bůh (*Utu, Samaš) překonat na lodi. V základních kosmických sférách vládla stará a nejmocnější božstva *panteonu: na nebi *An, Anum, *Nanna, Sín (Měsíc), na zemi ve *městě *Nippuru *Enlil a v moři *Enki, Ea. Jednotlivé mocenské sféry božstev se zejména v 1. tisíciletí př. n. l. měnily a zjednodušovaly (*henoteismus, *Aššur, *Marduk, Nergal). Babylonskou představu o kosmu zobrazuje i „mapa světa“ z 6. století př. n. l. (*mapy), kde zemi představuje kulatá deska, obklopená „Horním (Středozezemním) mořem“ a „Dolním mořem“ (Perský záliv). Svět tvořilo 8 „krajů“. U severního je poznámka o tom, že v něm „není vidět Slunce“, což odpovídá všeobecně rozšířenému archaickému označení severu jako „půlnoční strany“. Babyloňané, zaujatí řešením různých matematických úloh (*matematika), se v 6. století př. n. l. dokonce pokoušeli vypočítat vzdálenost nebeské klenby od podzemních vod. Z různých výsledků dospěli k největší vzdálenosti 432 000 „dvouhodin“ (pochodu), tj. k 4,7 milionu kilometrů. (Blahoslav Hruška)

kosmologie, buddhistická, souhrn úvah o původu a povaze *vesmíru jakožto dějiště lidské pouti k vysvobození, tvořících součást učení jednotlivých škol a směrů *buddhismu. Neexistuje jako jednotný systém; každý z buddhistických proudů si vytvořil vlastní tradici kosmogonických a kosmologických spekulací, čerpající z indických (*hinduismus, *džinismus, učení ádživiků) i neindických (zejména *helénistických) zdrojů. Sám *Buddha soudobé kosmologické teorie odmítal jako výsledek mylného výkladu zkušenosti z minulých životů, či klamně *sofistiky a poukazoval na neúčinnost podobných spekulací pro řešení hlavního problému lidského života – existence strasti (*dukkha*) a jejího odstranění. Kritizoval zejména eternalistický *nábor šášvatavádinů, že *svět a *duše jsou trvalé *entity, nedůslednost učení kreacionistů, podle nichž věčný stvořitel stojí u vzniku pomíjivého stvoření, stejně jako předpoklad zastánců teorie náhodného původu (*adhítja samutpannika*), že *vesmír povstal bez jakékoli příčiny. Zdroj podobných bludných koncepcí spatřoval ve falešné představě individuality (*satkájadršti*), v uvažování z hlediska „já“ (**átman*) považovaného za ústřední duchovní entitu, jaká ve skutečnosti neexistuje (*anátman, anattá*).

Nejstarší buddhistické texty popisují svět jako plochý disk, na vnějším okraji obehnaný železnou horskou stěnou zvanou Čakravála (též Čakraváda), jež propůjčila jméno i celému světovému komplexu. Jeho povrch je rozčleněn sedmi kruhovými, koncentricky uspořádanými horskými hřbety ze zlata, uprostřed se tyčí posvátná hora Méru či Suméru; prostor mezi horstvy vyplňují vody moří (*sítá*). V rozlehlém oceánu (*mahásamudra*), který se prostírá mezi předposledním a posledním okrajovým horstvem, leží čtveřice ostrovních světadílů (*dvípa*) – na východě Púrvavidéha ve tvaru půlměsíce, na jihu čtyřúhelníková

Džambudvípa, na západě Aparagódánija připomínající měsíční úplněk, na severu čtvercové Uttarakuru. Zatímco nadlidské bytosti obývající ostatní kontinenty mají pevně vymezenou délku života (350, 500 a 1000 let), délka života lidských obyvatel Džambudvípy se v průběhu světového cyklu (*kalpa*) neustále zkracuje a nikdo si není jistý, jak dlouhý věk je mu v důsledku působení *zákona **karmy* vymezen. Světový kotouč spočívá svým podkladem tvořeným zlatou zeminou (*káñčanamajíbhúmi*) na kruhové vodní ploše (*ábmandala*), kterou podepírá větrná vrstva (*vájumandala*), jež se zase dotýká volného prostoru (*ákáša*). Nad čakraválou se nachází trojice nebeských světů (*trilóka*), z nichž nejnižší leží oblast touhy (*kámadhátu*) sestávající z 6 rajských či božských mezisfér (*dévalóka*). Nejnižší z nich, umístěná na svazích hory Méru, je sídlem božských králů (*dévarádža*), kteří plní úlohu ochránců světových stran (*lókapála*) a bdí nad bezpečností Buddhy i jeho stoupenců. Sem se přerouží nezištní a poctiví lidé a zbožní, moudří, učení a lidumilní *mnichové (*bhikšu*). Ráji Trájastrinša na vrcholku Suméru vévodí postava vládce bohů *Indry (Šakra) převzatá z hinduismu spolu s 32 dalšími „bohy touhy“ (*kámadéva*), kteří tráví čas v požitcích oblažujících všech pět smyslů; v nebi Tušita se rodí Buddha jako *bódhisattva předtím, než přijde na svět v Džambudvípě, aby tam dosáhl buddhovství (**bódhi*). Následuje dalších 16 nebi patřících do „oblasti tvaru“, čisté formy či žádostiprosté tělesnosti (*rúpadhátu*), kde sídlí bohové ve čtyřech sférách *meditace (*dhjána*) odpovídajících čtyřem stupňům pohřížení. Vrchol *pyramidy tvoří oblast bez tvarů (*árúpjadhátu*) rozdělená na čtyři „sféry nekonečna“, z nichž nejvyšší se nazývá „vrchol bytí“ (*bhavágra*). Oblasti tvaru a beztvorosti společně tvoří *Brahmovo nebe (*brahmalóka*), kam přicházejí všichni, kdo se vzdali smyslových požitků a pěstují buddhistické *ctnosti – blahovůli (*maitrí, mettá*), soucit (*karuná*), rovnodušnost (*upékkhá, upekkhá*) a *radost ze *štěstí druhých (*muditá*). Pod povrchem Džambudvípy leží 8 chladných a 8 horkých pekel (*naraka*), kam hříšníky odsuzuje ke krutým mukám vládce podsvětí *Jama; nejstrašnější je nejnižší položené Avíči, kde strašlivý oheň spaluje vrahy rodičů, učitelů či světců na prahu buddhovství (*arhat*). *Pekla mají vlastně povahu očišťov, protože pobyt v nich tvoří jen jeden z článků nekončícího řetězce znovuzrození (**sansára*).

Vesmírný *model jediného světa doložený v pálijském *kánonu (*Tipitaka, Tripitaka) i v sanskrtské buddhistické literatuře doplňují alternativní koncepce založené na představě velkého počtu světů, jejíž zárodky se objevují v *hínajánových *kanonických textech i v *džátakách*. Pro tuto „kosmologii tisíců“ (*sáhasra*) je příznačné dělení vesmíru na množství světových soustav, od souboru tisíce světů (*sahassí lókadhátu*), jemuž vládne „tisícovkový“ (*sahassó*) stvořitel *Brahma, až po statisícový komplex (*satasahassó*) tvořený 1000¹⁰⁰ světy. Podle popisu obsaženého v pálijské sbírce *Anguttaranikáji* (1.227) kosmický prostor zaplňuje miliarda vesmírných systémů tvořících „velký chiliokosmos“ (*trisáhasramahásáhasra lókadhátu*), rozčleněný na tisíc „středních chiliokosmů“, z nichž každý se skládá z tisíce „malých chiliokosmů“ (tj. tisícovek vesmírů). Všechny kopírují svět, v němž žijeme, včetně čtyř ostrovních kontinentů, čakraválové stěny, sedmi soustředných pásem hor, *Slunce, *Měsíce a centrální hory Méru. Zároveň všechny dohromady tvoří jediné buddhovské pole (*buddhakšétra*), doménu jediného kosmického Buddhy či jiné jednotící entity. Naproti tomu asankhájiová kosmologie rozpracovaná v mahájánových školách buddhismu (*mahájána) vychází z představy bezpočtu (*asankhájéja*) buddhovských sfér zaplňujících deset oblastí prostoru, z nichž v každé přebývá plně a dokonale probuzený Tathágata (tj. Buddha), jenž šíří vysvobozující nauku ve prospěch všech bytostí. Buddhovská pole jsou trojího typu – čistá (*višuddha*), nečistá (*avišuddha*) a smíšená (*mišraka*). Mezi „čistými zeměmi“ patří k nejznámějším Sukhávati („blažená“), západní *ráj, kde vládne dhjánibuddha („meditační“ *buddha) *Amitábha; mezi nečistými (či z jiné perspektivy smíšenými) poli je nejdůležitější Saha, představující náš vesmír a působiště Buddhy Šákjamuniho. Vývoj tisíců světů sáhasrové kosmologie probíhá ve velkých kosmických cyklech (*mahákalpa*) převzatých z hinduistické puránové *chronologie, jež vymezují délku života Brahmy i trvání vesmíru; v buddhistickém

pojetí každý velecyklus sestává ze čtyř eónů (*kalpa*) nezměřitelného trvání, z nichž každý obsahuje 20 mezidobí (*antarakalpa*). Počáteční éru tvoření (*vivartakalpa*) vyplňuje proces zrodu materiálního světa (*bhádžanalóka*) a živých bytostí (*sattva*); po něm následuje věk trvání stvořeného (*vivartasthájikalpa*), doba rozkladu (*sanvartakalpa*), kdy se bytosti dosáhnouví *nirvány shromáždí v nejvyšší meditační sféře a níže položené světy spálí oheň, zaplaví voda a rozmetá vítr, a fáze trvání rozloženého (*sanvartasthájikalpa*), kdy na místě světa přetrvává jen prázdný prostor (*ákáša*).

Do tohoto kosmického rámce je zasazeno soteriologické *drama, v jehož rámci výjimečný jedinec předurčený k tomu, aby „roztočil kolo zákona“ (*čakravartin*), zasvětil sled svých životů duchovnímu výcviku, studiu a rozjímání, až se zbaví smyslnosti, chtivosti, zášti a klamu, odvrhne světská pouta a pozvedne se k dokonalému stavu arhatství, jež je předstupněm dosažení nirvány; ze slitovného soucitu k bytostem hledajícím cestu k vysvobození setrvává v sansárovém koloběhu jako bódhisattva, během bezpočtu znovuzrození trvajících nesčetné množství kosmických věků dosáhne deseti dokonalostí (*páramita*), projde deseti stavy vedoucími k buddhovství (*bhúmi*) a posléze se zrodí jako Buddha, aby hlásal světu spásonosné poselství. (Jan Filipický)

kosmologie, džinistická, způsob popisu a výkladu světových soustav a jejich rozložení ve *vesmíru tradovaný v *džinismu. Džinisté chápou vesmír (*lókákáša*) jako trojrozměrnou strukturu, kterou od prázdného prostoru bez atmosféry, pohybu či jakýchkoli *světů (*alókákáša*) oddělují tři atmosférické vrstvy (*valaja*) – srážkových vod (*ghanámbu*), hustého vzduchu (*ghanaváta*) a řídkého vzduchu (*tanuváta*). Veškerou realitu (*astikája*, tj. souhrn jsoucího) tvoří pohyb (*dharma*), klid (*adharmá*), prostor (*ákáša*), pluralita duší (*džíva*) a hmota (*pudgala*), jež představují věčné, nestvořené *substance. Kosmos sestává ze čtyř světů: pod zemským povrchem leží *podsvětí (*adhilóka*), které se skládá ze sedmi úrovní (*bhúmi*) obývaných polobohy, démony, titány a bytostmi odsouzenými za zlé skutky do pekel (*náraki*); nadzemský prostor zaplňuje horní, nebeský svět (*úrdhvalóka*) se sídly *bohů umístěnými v létajících palácích (*vimána*), nad nímž se na samém vrcholu vesmírného komplexu jako rozevřený deštník klene *siddhalóka*, trvalý příbytek osvobozených duší (*siddha*).

Nebešťané se dělí na obyvatele 12 či 16 nižších nebeských sfér (*kalpa*) a na ty, kteří je překročili (*kalpátíta*), povznesli se do některé ze 14 vyšších úrovní a od konečného vysvobození (**mókša*) je dělí jen několik přerodů v lidské podobě. Nejnižší nad zemí, bezprostředně nad vrstvou vzdušných vod, se klene nebe Saudharmja, kde panuje vládce bohů Šakra (*Indra), a nad ním se prostírá nebeské království Aišána, jemuž vládne Íšána (protějšek hinduistického *Šivy). Oba *ráje obývá 3,2 milionu nadpozemsky krásných, zářivých božských bytostí, jež žijí mimo *čas, v blahobytu a smyslových rozkoších; podléhají však stejně jako pozemšťané působení *zákona *karmy a transmigračnímu koloběhu (**sansára*). Nad kalpovými úrovněmi touha po požitcích mizí a nahrazuje ji úsilí o dosažení zvláštního vhledu (*samjakdaršana*).

Pozemský svět v džinistickém pojetí tvoří podobně jako v *hinduismu (*kosmologie, hinduistická) ústřední ostrov Džambudvípa obklopený sláným mořem Lavana a kruhovými, soustředně uspořádanými pásy pevniny, vzájemně oddělenými vodami oceánů; ostrovních kontinentů (*dvípa*) je bezpočet (*asankhjáta*), avšak jen první dva a vnitřní část třetího jsou pro pozemšťany obyvatelné, zatímco dále od centra končí působnost lidských *institucí, včetně *chronologie (*samaja*). Džambudvípu rozděluje šest horských pásem směřujících od východu k západu na sedm zemských okrsků (*varša*); Bharata, Airávata a polovina Vidéhy tvoří doménu činů (*karmabhúmi*), kde lze dosáhnout vysvobození, Haimavata, Ramjaka, Hari a Hairanjaka představují oblast požitků (*bhógabhúmi*). Ve vzdálenosti 790 až 900 jódžan (délková míra odpovídající vzdálenosti, kterou lze ujet s jedním záprahem, tj. asi 14,5 km) se nad povrchem *země vznášejí létající kočáry světelných božstev (*džjótíša*), měsíců, planet,

slunci, hvězd a souhvězdí. Oblasti podléhající vlivu činů procházejí nekonečnými časovými cykly, které jsou střídavě sestupné (*avasarpini*) či vzestupné (*utsarpini*) a každý se rozpadá na šest epoch: nejlepší podmínky skýtají éry *sušamasušamá* („šťastně šťastná“), jež trvá 4×10^{14} ságarópamových let (časový úsek délkou „podobný oceánu“ odpovídá $8\,400\,000 \times 10^{19}$ lidských let), *sušamá* („šťastná“) dlouhá 3×10^{14} ságarópamů a zčásti *sušamadušamá* („šťastně nešťastná“) čítající 2×10^{14} ságarópamů, během jejíž druhé třetiny nastávají znatelné změny k horšímu; úpadek se prohlubuje za éry *dušamasušamá* („nešťastně šťastné“) o délce 10^{14} ságarópamů mínus 42 000 solárních let, období *dušamá* („nešťastné“) trvající 21 000 běžných let přináší rozvrat náboženského i společenského pořádku a za stejně dlouhé éry *dušamadušamá* („nešťastně nešťastné“) svět postihují ničivé pohromy – měsíce vyzařují zhoubný chlad, *slunce spalující žár, oblaka dští zlo, země je rozpálená do ruda a lidé přežívají pouze v jeskyních. Na konci sestupného cyklu oblohu zahálí dešťová mračna a 100 000 let trvající lijáky obrodí zemi i lidstvo, jež vstoupí do vzestupné fáze vývoje. Nyní svět prochází pátou érou (*dušamá*) sestupného cyklu, která započala 75 let a 8,5 měsíce po narození zakladatele džinismu Mahávíry (*Džina). (Jan Filipický)

kosmologie, hinduistická, soubor náboženských představ a mytologických obrazů o vzniku a uspořádání *vesmíru, jež se utvářely jako součást kulturních, duchovních a světonázorových tradic *hinduismu. Během svého vývoje od védského *bráhmánismu přes spekulace upanišad (*védy, *upanišady) a sánkhjového období až po éru *bhakti, jež završila ortodoxní syntézu, se hinduismus stále systematictěji zabývá kosmologickými tématy – *mýty osvětlujícími původ fenomenálního *světa, rozdělením kosmických sfér, *chronologií dějů probíhajících na božské i lidské úrovni.

Nejstarší indické kosmogonické úvahy obsahují *hymny *Rgvédy (10.121, 10.129, 10.190, 10.90 aj.), v nichž se původ světa a všech věcí odvozuje z milostného spojení nebeského rodičovského páru, otce Nebe (Djaus) a matky *Země (Prthiví), ze samovolně vzniklého vesmírného vejce či „zlatého zárodku“ (*hiranjagarbha*), z procesu sebeoplodnění a prvoplození bezejmenné příčiny, jež sama povstala jako plod žáru (*tapas*) či prvotního sebevznícení vesmírné energie, případně z obětního *aktu, při kterém vznikli bohové i celý živý a neživý svět z těla kosmického Muže (Puruši). Podle *Šatapathabráhmany* představoval obřad *rituálního budování ohňového oltáře (*agničajana*) symbolické utváření kosmu pro obětní účely.

V raných textech védského období se projevený vesmír dělí na tři sféry: pozemský svět (*bhúr*), vzdušný prostor (*bhuvah*) a nebe (*svar*). Motiv původu všehomíra z předvěkého Puruši se objevuje i v upanišadách, avšak východiskem světotvorného procesu zde není rituál, nýbrž vznik *vědomí sebe sama spojené se strachem z prázdnoty (*Brhadáranjakópanišad* 1.4.1–17). Původní trojice kosmických sfér se v této době rozšířila o další čtyři; centrem fyzického vesmíru se však stal člověk a jeho posmrtná pouť buď cestou předků (*pitrjána*) k *Měsíci a odtud zpět do koloběhu znovuzrození, anebo cestou bohů (*dévajána*) ke *Slunci a konečnému vysvobození ve stavu splnutí s absolutnem (**brahma*). Podle učení sánkhje tvoří prvopříčinu, z níž se vyvíjí veškerý fenomenální svět, prahmota (*prakṛti*), nestvořená, věčná a všepromikající hmotná kosmická *substance, obdařená schopností samopohybu; na počátku procesu tvoření se nachází v neprojeveném stavu, z něhož ji dokáže vyvést pouhá přítomnost Puruši, odvěkého vesmírného ducha, který je naprosto inertní, avšak prostřednictvím bezpočtu duchovních monád vázaných na projevy hmotné *přírody oduševňuje svět. Během evolučního procesu se prakṛti rozrůžňuje na jednotlivé produkty vývoje, zahrnující intelekt (*mahat*), jáství neboli princip individualizace (*ahankára*), mysl (*manas*), pět orgánů vnímání a pět motorických orgánů, pět jemných (*tanmátra*) a pět hrubých prvků (*mahábhúta*), z nichž sestává psychomentální a fyzický svět. Přestože sánkhja přijímá učení o transmigraci duší v souladu s působením karmanového *zákona (**karma*), pojem *času jako samostatného činitele ovlivňujícího všechny bytosti v jejím učení chybí. Sánkhjový kosmologický *model

představuje východisko pro praxi *jógy, při níž adept své já (**átman*) postupně vyprošťuje ze závislosti na vývojových produktech prakti – nižší představují *pekla a vyšší nebeské sféry – až v aktu splynutí individuální duše s věčnou duchovní podstatou vesmíru překoná koloběh smrti a znovuzrození (**sansára*). V bhaktických kosmologických soustavách tvoří střed vesmíru bůh poskytující oporu všem bytostem, z nichž každá je sama součástí božské podstaty, a čas představující rovněž jeden z aspektů božstva bytosti pohání ke konečnému stavu vysvobození (**móksa*), stojícímu zcela mimo čas.

Nejpropracovanější kosmografii obsahují texty *purán*, zvláště *Višņupurána* (4. století), podle níž Země má podobu plochého disku sestávajícího ze sedmi koncentrických pruhů pevniny navzájem oddělených oceány. Uprostřed leží ostrov Džambudvīpa, dosahující v průměru 100 000 jódžan (délkových jednotek odpovídajících asi 14,5 km), v jehož středu se tyčí mytická hora Méru kuželovitého tvaru z ryzího zlata, 160 000 mil vysoká, která vévodí nadpozemským světům a kolem níž se otáčejí *nebeská tělesa. Na jejích svazích roste obrovitý strom džambu (hřebíčkovec jambosový, *Eugenia* či *Syzigium jambos*), jenž vrhá na kontinent ochranný stín a šťáva z jeho plodů o velikosti slonů stéká po horských úbočích jako řeka propůjčující nesmrtelnost. Pásmo hor táhnoucí se v přímých, paralelních liniích od východu k západu rozdělují ostrov na devět krajů (*varša*); nejsevernější z nich se nazývá Uttarakuru, oblast zahrnující indoganžské roviny nese jméno Bháratavarša (země Bharatovců), z něhož povstalo moderní označení Indie – Bhárat. Do kruhu uspořádané ostrovní kontinenty od sebe oddělují oceány naplněné slanou vodou (Lavanóda), melasou (Ikšura), vínem (Suróda), přepuštěným máslem (Ghrtóda), jogurtem (Dadhjóda), mlékem (Kšíróda) a sladkou vodou (Svádúdaka), z nichž poslední se prostírá do vzdálenosti 6 400 000 jódžan, ke kruhovému pásmu horstev zvanému Lókálóka, jež tvoří konec světa (*lókasansthiti*). Okolní prostor, kam nedosáhnou sluneční paprsky, halí temnota a vyplňují jej základní hmotné prvky či živly (*mahábhúta*): země, vítr, éter a oheň. Celý vesmír v sobě ukrývá skořápka Brahmova vejce (*brahmánda*), které v průměru měří 500 000 000 jódžan. Vertikálně se kosmos člení na tři světy (*trilóka*), z nichž každý sestává ze sedmi sfér. První skupina zahrnuje Zemi (*bhúrlóka*), nad níž se nachází vzdušný prostor (*bhuvarlóka*) dosahující až k Slunci, který je příbytkem otců (*pitar*), zemřelých předků; od Slunce po Polárku sahá sféra nebes (*svarlóka*), již vyplňují Měsíc se svými 27 či 28 asterismy (*nakšatra*), Merkur (*Buddha), Venuše (Šukra), Mars (Angáraka), Jupiter (Brhaspati), Saturn (Šani), souhvězdí Sedmi ršíů (Velká medvědice), Polárka (Dhruva), jakož i rajské světy bohů *Indry, *Šivy, *Kršny a *Višňua.

Tyto tři vesmírné okrsky společně tvoří oblast důsledků činů, kde se přerouží duše, aby užívaly karmických plodů nashromážděných v předchozích vtěleních; odtud její název *bhógabhúmi* (země požitků). Jsou přechodné povahy, protože byly „vytvořeny“ (*krtika*) a po uplynutí *Brahmova dne (*kalpa*) opět zanikají; nad nimi se nachází smíšená sféra *maharlóka* (svět blaženosti), kde přebývají demiurgové (*pradžápatiové*) a která se na konci světa vylidní, ale nezaniká. Nejvýše leží trojice sfér, jež jsou „nevytvořené“ (*akrtika*) a přervávají až do konce Brahmova života – *džanarlóka* obývaná Brahmovými syny, svět pokání (*tapólóka*), kde sídlí jeho dcera Virádž, a posléze svět pravdy (*satjalóka*), nejvyšší příbytek božského stvořitele Brahmny. Další vesmírnou zónu tvoří sedm podsvětních sfér (*tala*), zahrnujících království hadího plemene Nágů zvané Pátála, podzemní říši břichatých skřetů – jakšů Atala, svět zlovolných démonských plemen asurů, daitjů a dánavů známý jako Rasátala či Nitala, sídlo lidožravých obrů rákšasů Gabhastala, království Vitala obývané *chtonickým plemenem Háataků, jemuž vládne bůh *Šiva, panství démonského krále Baliho Sutala a říši Mahátala, jež je domovem strašidelných duchů zemřelých (*prétů*) a vůči lidem nepřátelsky zaujatých skřetů *kumbhándů* (s *varlaty jako džbány). Třetí oblast tvoří sedmero pekelných světů: Avíči („neradostný“) určený duším čekajícím na znovuzrození; Put vyhrazený těm, kdo nezplodili žádného potomka; Sanháta pro mírnější hříšníky; Támisra, kde provinilce sužuje vlhkost,

strašlivý puch a věčná temnota; Rdžíša, kde pachatele zla nemilosrdně trýzní *svědomí v podobě ohně, jedovatých hadů a hmyzu, dravých ptáků a divokých šelem; Kudmala, kde hříšníci šíření malomocenstvím živoří na březích řeky Vaitarani naplněnou krví, hnisem, výkaly a špínou; a posléze Kákóla či Talátala, bezdná jáma, v níž jsou nejtěžší hříšníci pozvolna opékáni na rožni, smaženi v rozpáleném oleji, rváni na kusy rozžhavenými kleštěmi, nabodávání na jedovaté trny a napájení hnilobnou břečkou z Vaitarani.

Pro hinduismus je příznačné cyklické pojetí času, chápání vývoje světa i života jednotlivce jako nekonečného sledu pravidelně se opakujících period, jež se dělí na kratší či delší úseky: nejkratší časovou jednotkou je *kášttha* trvající 15 mžiknutí oka, 30 *kásth* tvoří veličinu zvanou *kala* (96 vteřin), 30 *kal* trvá *muhúrta* (48 minut), den a noc odpovídá 30 *muhúrtám*, 30 dnů dohromady dává měsíc, který se dělí na světlou a tmavou polovinu. Šest měsíců trvá sluneční pouť (*ajana*) na sever, šest měsíců na jih; severní *ajana* představuje den bohů, jižní jejich noc. 360 takových dnů tvoří božský rok, 12 000 božských let vytváří velevěk (*mahájuga*) sestávající ze čtyř věků (**juga*). Na konci každého velevěku (někdy zvaného též *manvantara*, epocha praotce lidstva jménem *Manu) je materiální svět zničen ohněm a vodou v kosmické *katastrofě označované jako rozplynutí (*laja*) a nadále přetrvává pouze v neprojevené podobě v mysli stvořitele Brahmy. Následují vývojové fáze tvoření (*sršti*, doslova „vypuštění“), při němž Brahma ze sebe vyloučí stvořený vesmír, setrvání (*sthiti*) či vývoje poznamenaného pokračujícím úpadkem a nového rozplynutí až do konce světového údobí nesoucího název *ardhakalpa* (poloviční eón), jež zahrnuje tisíc *mahájug* (4 320 000 000 lidských let) a tvoří jeden brahmovský den. Tehdy dochází k ničivějšímu rozkladu (*pralaja*), kdy spolu s hmotným vesmírem zanikají i nižší bohové; poté se Brahma ukládá k odpočinku a po dobu dalšího půleónu tvořícího kosmickou noc zůstává tvorstvo ve stavu nerozlišeného *chaosu. Příštího dne následuje *stvoření (*prasršti*) a další evoluce (*prasthiti*), jenže v širším měřítku. To se opakuje každý Brahmův den a noc dohromady označované jako *kalpa* (eón); po dovršení stovky brahmovských let zachvátí vesmír všeobecné kataklyzma (*mahápralaja*), které zahubí všechny bytosti, démony, bohy i samotného Brahma. Pak potrvá celý brahmovský věk, než se chaos postupně urovná, zrodí se nový tvůrce a aktem „velkého stvoření“ (*maháprasršti*) zahájí další světovou periodu. (Jan Filipický)

kosmonymum, *abionymum.

kosmos, *vesmír (Vesmír).

Kossinna, Gustaf (28. 9. 1858, Tilsit, Německo – 20. 12. 1931, Berlín, Německo), německý archeolog a filolog; stoupenec *migracionismu, jeden ze zakladatelů *sídelní archeologie. Pod vlivem indogermánské jazykovědy a nordického rasového učení soudil, že archeologie je schopná vymezit *kulturní oblasti (německy: *Kulturprovinzen*), které lze ztotožnit se zcela určitými etnickými a národnostními celky a ty lze sledovat pomocí retrospektivní metody hluboko do pravěké minulosti: „*Scharf umgrenzte archäologische Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen*“ („Ostře ohraničené kulturní oblasti se kryjí ve všech dobách se zcela určitými národy nebo národními celky“). Věřil, že *národ a jeho *kultura jsou prastarými *entitami, které se vyvíjely z hlubokého pravěku (*Germáni v severní Evropě od *mezolitu), století po století, až po současnost.

Kossinna tvrdil, že tam, kde žila *germánská etnika v době protohistorické, je hranice jejich působnosti vyznačena pohřebišti a jinými archeologickými pozůstatky daleko přesněji než prameny písemnými a filologickými. A domníval se, že stejná situace musela být i v pravěku. Z díla: *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft* (Německá prehistorie, vynikající národní věda, 1912). (Jaroslav Malina)

kost:

1. [anatomie], *os;

2. kost jako *surovina patří vedle *kamene, *dřeva a *kůže k materiálům užívaným lidmi od nejranějších dob. Vhodné nástroje a zbraně odpovídající paleolitickým předlohám (například hrotům) vznikají již při pouhém rozbíjení kostí, jehož původním účelem bylo získání morku. Na příčné a podélné dělení kostí postačí jednoduché *valounové jedolící nebo dvoulící *sekáče, jaké se užívaly od *nejstaršího paleolitu. Od *mladého paleolitu se soubor kostěných předmětů značně rozrostl. Objevily se *ozdoby, *dýky, *jehly, šídla, *harpuny i *hudební nástroje a *plastiky lidských a zvířecích postav. Dokonce si lze těžko představit, že by v té době mohla být kost u některých z těchto předmětů, například jehel, šidel a harpun, nahrazena nějakým jiným materiálem. Při výrobě tak složitých předmětů se již nedalo vystačit s hrubým úderem staropaleolitickými sekáči, a proto se objevily techniky škrabání nebo strouhání, řezání, pilování, broušení, leštění a vrtání pomocí specializovaných druhů kamenných nástrojů (*rydla, *vrtáčky aj.). Mladopaleolitické pazourkové a rohovcové nástroje jsou sice mnohem tvrdší než kost i paroh, ale tento materiál vzdoruje i ocelovému noži. Soudí se proto, že při zpracování velkých kusů suroviny (například z mladopaleolitického hrobu dítěte v *Sungiru pochází téměř dvouapůlmetrový oštěp zhotovený z napřímené štěpiny odštípnuté z původně zakřiveného mamutího klu) a při provádění složité a hluboké řezby byly užívány také jednoduché metody změkčování. Archeologické i etnografické doklady ukazují, že k změkčování mohl sloužit roztok připravený z vody a rozmačkaných rostlin obsahujících kyselinu šťavelovou – šťovíky (*Rumex acetosa*, *Rumex acetosella*, *Rumex crispus* aj.). Například kousky parohu ponořené do takového roztoku po týdnu změkly do hloubky 3 mm a po šesti týdnech se daly krájet jako dřevo. Po dvou dnech začaly opět tvrdnout a čtvrtý den získaly původní tvrdost.

V *neolitu a v následujících obdobích přibyly brusle, sanice, *srpy, *přesleny, vřetena, *závaží, udičky, háčky, vidlice, lžice, dózy, *jehlice, *amulety, přívěsky, *spony, *prsteny a další předměty. Pokud byla kost zdobena, pak detaily bývaly provedeny jemným rytím, řezbou, případně malbou. Později sice nahradily kost kovy, ale stále zůstala důležitou surovinou některých nástrojů a zejména ozdobných a uměleckých artefaktů i hudebních instrumentů, a to i v rámci starověkých civilizací.

Například na *Předním východě od 2. tisíciletí př. n. l. sloužila kost častěji ryze dekorativním účelům – k *inkrustacím dřevěných panelů, schránek, částí *nábytku apod., případně jako nášivka na *oděv. Podobným způsobem se užívala rovněž rohovina; celé kusy se uplatnily jako hudební nástroje (rohy), nádoby a dózy. Zuby různých zvířat, kterým se patrně připisovalo ochranné působení, se navlékaly jako *korálky nebo přívěsky, případně se zasazovaly do *kovu. V závěru 2. tisíciletí př. n. l. počaly kost jako surovinu na výrobu drobného náčiní nahrazovat kovy, jako materiál ozdob, inlejí a dekorativních prvků mobiliáře ji v širší míře vytlačovala *slonovina. (Viz též *industrie, kostěná a parohová, *industrie z tvrdých živočišných materiálů.) (Jaroslav Malina, Jana Součková)

kost, čelní, **os frontale*.

kost, čichová, **os ethmoidale*.

kost, hákovitá, **os hamatum*.

kost, hlavatá, **os capitatum*.

kost, hlezenní, **talus*.

kost, holenní, **tibia*.

kost, hrášková, **os pisiforme*.

kost, hrudní, **sternum*.

kost, klíční, **clavicula*.

kost, klínová, **os sphenoidale* (kost *neurokrania).

kost, klínová střední, **os cuneiforme intermedium* (kost nohy).

kost, klínová vnější, **os cuneiforme laterale* (kost nohy).

kost, klínová vnitřní, **os cuneiforme mediale* (kost nohy).

kost, kostrční, **os coccygis*.
kost, krychlová, **os cuboideum*.
kost, křížová, **os sacrum*.
kost, kyčelní, **os ilium*, součást **os coxae*.
kost, lícní, **os zygomaticum*.
kost, lodřkovitá, a) **os scaphoideum* (na kostře ruky); b) **os naviculare* (na kostře nohy).
kost, loketní, **ulna*.
kost, lýtková, **fibula*.
kost, mnohohranná menší, **os trapezoideum*.
kost, mnohohranná větší, **os trapezium*.
kost, nosní, **os nasale*.
kost, pánevní, **os coxae*.
kost, patní, **calcaneus*.
kost, patrová, **os palatinum*.
kost, pažní, **humerus*.
kost, poloměsíčitá, **os lunatum*.
kost, radličná, **vomer*.
kost, sedací, **os ischii*, součást **os coxae*.
kost, sezamská, **os sesamoideum*.
kost, slzní, **os lacrimale*.
kost, spánková, **os temporale*.
kost, stehenní, **femur*.
kost, stydká, **os pubis*, součást **os coxae*.
kost, temenní, **os parietale*.
kost, trojhranná, **os triquetrum*.
kost, týlní, **os occipitale*.
kost, vřetenní, **radius*.

Kostaričané, společný název pro etnika a etnické skupiny obývající Republiku Kostarika, stát ve Střední Americe. Obyvatelstvo (celkem asi 4,327 milionu, odhad z roku 2005) tvoří převážně *běloši (87 %), dále *mesticové (7 %), *černoši (3 % včetně *mulatů), *Asiaté (2 %) a *indiáni (1 %, hlavně *Talamankové); původními obyvateli byli indiáni *Čibčové, *Karibové ad. U pobřeží roku 1502 přistál Kryštof *Kolumbus a *země začala být postupně kolonizována *Španěly, kteří od počátku 16. století decimovali původní domorodé obyvatele. Roku 1823 se Kostarika osamostatnila jako součást Spojených provincií středoamerických a teprve roku 1838 obnovila Kostarika svou nezávislost jako *republika. Státním *náboženstvím je *katolictví (89 %), část populace se hlásí k protestantství (8 %), zbytek tvoří nepočetné minority vyznavačů *baháismu, *hinduismu aj. (Lukáš Šín)

kostel (z latiny: *castellum*, „opevněné místo, tvrz, pevnost“), křesťanský *chrám; budova užívaná *křesťany především pro bohoslužby; budovány od 4. století (předtím byly bohoslužby konány například v soukromých domech, v *synagogách).

Exteriér se vyznačuje charakteristickými znaky (věž, zvonice, *kříž, popřípadě jiné *symboly), interiér je uzpůsoben bohoslužbám podle církve a ritu (kazatelna, oltář, svatostánek, křtitelnice, lavice, někdy sochy, obrazy, *ikony, ikonostas apod.); *pravoslavné a protestantské kostely mají *oltář vysunutý do prostoru pro věřící). Diferencuje se podle účelu a funkce (kostel kapitulní, kolegiátní, klášterní, metropolitní, poutní s *ambity a ubytovny). (František Čapka, Jaroslav Malina)

kostěná a parohová industrie, *industrie, kostěná a parohová.

kostěné zubní lůžko, **alveolus*.

Kostěnki (u Voroněže, Rusko), *komplex sídlišť *mladého paleolitu na západním břehu řeky Don, s nálezy *obydlí, symbolických a uměleckých předmětů, *rituálních *hrobů a

kosterních pozůstatků moderního člověka. Stáří jednotlivých *lokalit a vrstev se pohybuje mezi 40 000 až 18 000 lety př. n. l., většina dat je z období kolem roku 20 000 př. n. l. Bohaté mobilní umění v sídlištním *kontextu: ozdobné předměty a *nástroje, figurky žen (*venuše), fragmenty řezb v měkkém kameni (slínovci), ojediněle i úlomky vypálené *hlíny. (Jiří A. Svoboda)

kostěnkovsko-strelecká kultura, *streleckien.

kostěný labyrint, *labyrinthus osseus.

kosti, dlouhé, *ossa longa.

kosti, karpální, *ossa carpi, kosti zápěstní.

kosti, krátké, *ossa brevia.

kosti, monoepifýzové, osifikují z *diafýzy a jen jedné *epifýzy (například *kosti metakarpální). (Ladislava Horáčková)

kosti, nártní, *ossa metatarsi.

kosti, ploché, *ossa plana.

kosti, pneumatizované, *ossa pneumatica.

kosti, předloketní, *ossa antebrachii.

kosti, sezamské, *ossa sesamoidea.

kosti, věšební (čínsky: *t'ia-ku-wen*), kostěné artefakty z období dynastie *Šang (Jin) (1751–1028 př. n. l.) s nejstarším čínským písmem. Nejstarší *čínské písmo, obdobně jako mezopotamské, začínalo svůj vývoj u obrázku (*piktogramu). První čínské nápisy vznikaly jako komentáře k věštbám. Když byla kost vložena do ohně nebo se k ní přiložil rozžhavený předmět, objevily se na jejím povrchu praskliny vytvářející rozmanité obrazce. Tyto obrazce představovaly podle víry starých *Číňanů odpovědi Nebes (*Tchien) na položenou otázku. Výklad vůle Nebes byl vyryt vedle prasklin, aby byla věštba uchována a mohla být později případně zkontrolována. Bez takové konzultace s Nebesy se neobešel žádný významnější čin panovníka, ať šlo o válečné tažení, založení *města nebo o řádné uctění památky předků. Neboť Nebesa byla považována za zdroj veškeré moci a pozemského řádu a panovník byl Synem nebes, vykonavatelem jejich vůle na zemi.

Vedle věšebních nápisů *sakrační povahy se však na mnohých kostech stejně jako na mezopotamských hliněných tabulkách, objevují nápisy týkající se politických událostí, uspořádání šangské (jinské) společnosti i hospodářských záležitostí. (Jaroslav Malina)

kosti, zánártní, *ossa tarsi.

kosti, zápěstní, *ossa carpi, kosti karpální.

kosti, záprstní, *ossa metacarpi.

kostní dřeň, *medulla ossium.

kostní infarkt, *infarkt, kostní.

kostní tkáň, *tkáň, kostní.

kostní věk, *věk, kostní.

kostnice (též *osárium, *ossarium):

1. místo k ukládání *kostí z narušených *hrobů (prostá jáma nebo zvláštní prostora v podzemí pod podlahou *kostela, případně i v nadzemí, nad kterou byla postavena *kaple zasvěcená obvykle svatému Michalovi) (Viz též *kostnice, barokní.);

2. místo, kde se ve větším množství zachovaly kosti vyhynulých živočichů. (Jaroslav Malina)

kostnice, barokní, zpravidla jednopodlažní (výjimečně dvoupodlažní) a jednoprostorové stavby pro uskladnění kosterních ostatků (především v bočních chodbičkách anebo pod podlahou) a sloužící také jako márnice nebo pohřební kaple obsahující oltář (střední prostor stavby). Mohly být půdorysu čtvercového, obdélného nebo i víceúhlového, ale také kruhového nebo oválného. Vnitřní stěny bývaly zdobeny malbami a kosterní ostatky bývaly často umělecky seskládány. (Michaela Králíková)

kostochondrální klouby, **articulationes costochondrales*.

kostotransverzální klouby, **articulationes costotransversariae*.

kostovertebrální klouby, **articulationes costovertebrales*.

kostra, *skelet.

kostrční kost, **os coccygis*.

Kostrhun, Jan (3. 7. 1942, Podivín), český prozaik a scenárista. Prvním zralým Kostrhunovým dílem je baladická novela *Vinobraní* (1979), představující sondu do života socialistické vesnice. Autor zde zachytil osudy několika nepoddajných jednotlivců, neschopných či neochotných dorozumět se se svým okolím. Důvěrná znalost prostředí mu umožnila zaznamenat dobové předsudky, tragická nedorozumění i generační konflikty. Kostrhun s nepokrytou nostalgií a lyrickým zaujetím sledoval společenské proměny vesnického regionu, z něhož se vytrácely tradiční hodnoty, jakými jsou solidarita, pracovitost a odpovědnost. Mimo žánr vesnické prózy náleží Kostrhunův pátý knižní titul *Co by to bylo, kdyby to byla láska* (1982). Ani v tomto románu neopouští prostředí jižní Moravy, jeho hlavním tématem však již není život vesnice, ale „láska“. Objektivní, vševědoucí vypravěč s kritickým odstupem glosuje narušené milostné a manželské vztahy, životní styl románových postav a v nejširším plánu také nešvary a poklesky doby. (Jiří Pavelka)

kostrový hrob, *hrob, kostrový.

košer (z hebrejštiny: *kašer*, „čisté, vhodné, správné“), *sociokulturní regulativy formulované v rámci židovské věrouky jako požadavek rituální čistoty. Pojem košer se v židovské kultuře tradičně užívá k označení rituálně správně připravených a čistých potravin a pokrmů. Dodržování principu košer potravy je výrazem poslušnosti božímu přikázání (*Deuteronomium 17,11) a židovské náboženské tradici. Košer vystupuje v duální opozici ke kategorii *trejfe (*Leviticus 11,47) a představuje symbolický klasifikační systém, který organizuje sociální život dané židovské komunity. Dodržování košer přípravy pokrmů a stravování (*kašrut*) přispívá k udržování kulturních specifik a posilování hodnot a norem židovské kultury (Leviticus 20,26). Košer pokrmy mají tělo nejen žít, ale také duchovně posilovat podle stanovených dietetických pravidel. Jedná se o podporu tělesné a zároveň duševní čistoty. V obecném významu vyjadřuje pojem košer to, co je v židovské kultuře považováno za vhodné, žádoucí, správné a povolené.

Za košer pokrmy je považováno maso rituálně čistých zvířat, jako například domácí drůbež a holoubata, sudokopytníci a přežvýkavci (Deuteronomium 14,4–7): hovězí dobytek, ovce, kozy, gazely, jeleni aj. Z ryb lze konzumovat pouze ryby se šupinami a ploutvemi (Leviticus 11,9), například kapra, tuňáka, štika, cejna, lososa a makrelu. Z ptactva ke košer pokrmům patří například holubice, slepice, křepelka, bažant, kachna a husa. Z hmyzu jsou povoleny pouze kobylky (Leviticus 11,22). Ke košer pokrmům dále náleží produkty z mléka (*chalav*) rituálně čistých zvířat a neutrální pokrmy zvané *parve* (*parev*). K těmto pokrmům náleží ryba, vejce povolených ptáků, brambory, houby, med, sojové mléko, ovoce a zelenina, které byly řádně očištěny, především od červů a hmyzu.

Rituální čistota zvířat je závislá na způsobu jejich porážky (hebrejsky: *schita*, česky: *košerování*), již provádí profesionálně vyškolený řezník (*šochet*) hladkým a ostrým nožem bez špičky (*chalaf*). Základní součástí porážky je odstranění krve jako symbolu života (Leviticus 17,13–14), která vyteče po proříznutí hrdla zvířete, a proto se nedostane do masa. Rozporcované maso je následně propráno, nasoleno (*melicha*) a po dobu jedné hodiny dále odkrvováno na nakloněném prkně. Odstranit je třeba také hlavní žíly, svazové žíly na kyčli (*Genesis 32,33) a zakázaný tuk (*chelev*). Celý postup se vztahuje k přípravě hovězího masa a domácí drůbeže. U ryb se nevyžaduje dodržování příkazů platných pro porážku (*Numeri 11,21–22).

Mléko a mléčné výrobky nesmí být smíšeny s masitým pokrmem (Exodus 23,19) – *basar*. Tolerance k porušení tohoto požadavku je možná pouze v případě, že jedna z částí tvoří méně

než 1/60 celého pokrmu, že se tak stalo neúmyslně a konzument si svého přestupku není vědom. Požadavek čistoty a bezvadnosti se vztahuje také na speciálně připravené víno. K pravidlům „košer stravování“ patří oddělené nádoby a přístroje na masité a mléčné pokrmy, jež nesmí být smíchány ani v průběhu mytí. Výjimku představují neutrální výrobky (*parve*), jež lze konzumovat s masitými i mléčnými pokrmy, ovšem při užití odděleného nádobí. Někteří *židé vlastní zvláštní nádoby i na neutrální výrobky. Po konzumaci masitého pokrmu je možné mléčné pokrmy požívat až po tříhodinovém intervalu (německý ritus) nebo šestihodinovém intervalu (východní ritus). V opačném případě stačí půlhodinový nebo hodinový interval. V některých komunitách vyžaduje konzumace masitého pokrmu tříhodinový interval, požití mléčného pokrmu, vypláchnutí úst a sněžení kousku chleba.

Z antropologického hlediska představuje košer významný kulturní regulativ, jehož smysl a funkce umožňují pochopit, jak důležitou roli hrají v židovské kultuře kategorie „čisté“ a „nečisté“. Jejich prostřednictvím provedla analýzu židovské kultury například britská sociální antropoložka Mary *Douglasová (1921–2007) v knize *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (Čistota a nebezpečí: Analýza pojmu poskvrnění a tabu, 1966). Kategorii nečistého zde prezentuje jako kulturní konstrukt, který je synonymem „něčeho nemístného“. Podle Douglasové příslušníci židovské kultury symbolicky demonstrují svoji solidaritu a identifikaci s ústředními hodnotami a normami židovské kultury dodržováním toho, co je považováno za „čisté“ (košer). (Barbora Půtová)

košíkářství, jedno z nejstarších řemesel, jež mělo podstatný význam především pro sběračské a zemědělské kultury. U řady hlavně sběračských etnik a kultur sloužily košíky (zřejmě již od *paleolitu) také jako nádoby na vaření. Plnily se různými druhy kašovitě *stravy, jež se tepelně upravovala vložením kamenů rozpálených na ohništi.

Například v Koreji patřilo košíkářství vedle řeznictví a některých dalších činností mezi opovrhovaná *řemesla a košíkáři museli žít ve zvláštních osadách. (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

košile, hnědé, označení členů nacistické polovojenské organizace Sturmabteilung (SA), založené Adolfem *Hitlerem (1889–1945) v Mnichově roku 1921; příslušníci se rekrutovali z řad společenské spodiny, prosluli nacistickými pochody a shromážděními, zavražďovali své politické oponenty. Od roku 1931 je vedl Ernst Röhm (1887–1934), snaha o přetvoření SA v sílu rovnocennou armádě a nacistické straně, v nástroj revolučního přetvoření *státu a společnosti podle idejí *nacismu. V červnu 1934 dal Hitler Röhma a dalších 70 vůdčích osobností SA za tzv. noci dlouhých nožů popravit příslušníky SS. (František Čapka)

košile, kroužková [archeologie], druh *zbroje (*panciře) chránící *trup a paže bojovníka. Byla zhotovena z drobných kovových navzájem propojených kroužků. Nálezy podobných kroužků z *doby halštatské jsou poměrně četné, prokazatelně šlo o kroužkovou košili v *hrobě z prostředí *horákovské kultury v Brně-Židenicích, kde se na prsou pohřbeného našlo na 15 000 kroužků o průměru 0,5 cm i zbytky *kůže, na níž byly původně našity. Jinak tehdy používali kroužkové košile *Skythové. (Miloslav Slabina)

koteka, pokrývka *genitálií (*pouzdro, penilní), kterou nosí mužští příslušníci některých horských společností *Nové Guineje. Koteka se nasazuje na *penis, *šourek zůstává nezakrytý. Vyrábí se z tykví Divenice lahvovité (*Lagenaria siceraria*), z Láčkovky podivné (*Nepenthes mirabilis*) nebo z bambusu. Koteky mohou být zdobeny malováním, případně mušlemi. Způsoby jejich nošení se liší od jedné *kultury ke druhé a sdělují informace o jejich nositeli, a to zejména s ohledem na úhel jejího nasazení a někdy i velikost. Každý muž má zpravidla několik kotek, které užívá při různých příležitostech. (Martin Soukup)

kotel [archeologie], kovová (nejčastěji bronzová) *nádoba hlubokého mísovitého tvaru s oblým dnem (někdy opatřená pohyblivým obloukovým držadlem nad okrajem, k němuž jsou zahnuté konce držadla upevněny provlečením do různě tvarovaných pout [ataší]), sloužící od

*doby bronzové k přípravě potravy nad ohněm nebo k obřadním a kultovním účelům. (Karel Sklenář)

kotel, tavicí [antropologie, sociologie, politologie], představa splynutí etnicky rozdílných populací do nového celku, který bude obsahovat prvky různých kultur, a přece bude spojen překlenujícími společnými *hodnotami (*multikulturalismus). Jako klasický příklad „tavicího kotle“ se uvádějí USA, existují však i kritické hlasy poukazující na latentní fakt kulturní *asimilace, který je metaforou tavicího kotle pouze zakrýván. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

Kotinové (latinsky: *Cotini*), starověké *keltské etnikum, které se usadilo na počátku našeho *letopočtu v oblasti středního Slovenska a na Moravě; Kotinové vynikali těžbou rud a jejich zpracováním. Vytvořili spolu s germánskými *Kvády a sarmatskými *Jazygy vojenský svaz, byli však *Římany poraženi a císař *Marcus Aurelius je přesídlil do Panonie, kde již ve 3. století zanikli. (Jaroslav Malina)

kotník, vnější, **malleolus lateralis*.

kotník, vnitřní, **malleolus medialis*.

kotníkochoďci, *kotníkochoďci.

kotníkochoďci (anglicky: *knuckle-walking*), zvláštní typ pozemní lokomoce, kdy se ruce opírají o zem hřbetními stranami kotníků prstů, takže nejsou úplně sevřeny v pěst. Prstní *klouby jsou zpevněny a na hřbetních stranách kotníků jsou tuhé třecí podušky bez chlupů. Kotníkochoďci je nejčastější lokomocí *goril, u *šimpanzů a *bonobů je její podíl na pohybu závislý na tom, kolik která *tlupa tráví času na stromech a kolik na zemi. Je možné, že kotníkochoďci vznikla u šimpanzů a goril nezávisle v důsledku *konvergence. Jiným způsobem se na zemi pohybují *orangutani, kteří sevrou ruce v pěst a opírají se o zem jejich hřbetní stranou, to je pěstní chůze (*fist walking*). (Jiří Gaisler)

kotoko, *čadský jazyk užívaný obyvateli jižních břehů Čadského jezera. (Viz též *Kotokové.) (Jan Záhorský)

Kotokové (Makari, Mantage), černošské etnikum v africkém Čadu a Kamerunu; v roce 1970 byl jejich počet odhadován asi na 120 000. V severní části svého území jsou smíšené s *Araby, ve východní s *Kanurijci. *Jazyk (*kotoko) patří do *čadské větve *afroasijské rodiny. Pravděpodobně potomci populace, která vytvořila civilizaci Sao existující v povodí řek Šari a Logone v 9.–16. století. Tato civilizace nevytvořila velký centralizovaný stát, ale mnoho malých městských států s propracovaným systémem politické organizace (ženy se účastnily *vlády). Postupně byly jednotlivé městské státy asimilovány mocnějšími sousedy; v průběhu 14.–16. století byli islamizováni. (Lukáš Šín, Jan Záhorský)

Kotové (Bakota), černošská populace severobantuského původu žijící ve střední Africe mezi řekami Ogoué a Songa na severu území Gabonu a v severozápadním Kongu. Jejich nejbližšími příbuznými jsou Kakové, *Pomové, Sangové ad. Jsou typickými tropickými zemědělci, některé skupiny vynikají uměleckou řemeslnou činností, zvláště dřevorezbu a výrobou masek (tzv. duchů zemřelých) či měděných a bronzových ochranných figur. V současné době představují Kotové a příbuzné populace asi 150 000 lidí. (Lukáš Šín, Jan Záhorský)

Kótové (hindsky, kannadsky: Kóta, sami se nazývají Kóv; toto *endonymum bývá spojováno s drávidským *kó*, „král“), indigenní kmenové *etnikum usídlené zejména v oblasti Nílgiri (Modrých hor) v indickém svazovém státě Tamilnádu, zčásti též v sousední Karnátace a Kérale. V důsledku *endogamie, nedostatečné hygieny a skrovných životních podmínek jejich počet během uplynulých 150 let stagnoval; v současnosti se odhaduje zhruba na 2 300 příslušníků, ale díky vládní podpoře, plynoucí z jejich zařazení mezi „registrované kmeny“ (*scheduled tribes*), zaznamenává mírný vzestup. Hovoří kótštinou (*kóv mánt*), drávidským jazykem řazeným do jižní tamilsko-kodagské skupiny, jenž je blízký jazyku příbuzného etnika *Todů; jejich druhým jazykem je obvykle *tamilština. Kótské vesnice jsou promíšené

s osadami dalších nilgírských kmenů (vedle Todů zejména Badagů a Kurumbů), jimž Kótové výměnou za mléčné výrobky, plody džungle a podíl na sklizni obilnin tradičně zajišťovali různé řemeslné (hrnčířské, košíkářské, kovářské, truhlářské aj.) práce a služby. Kóťští hudebníci pravidelně účinkovali při badagských a todských svatbách, pohřbech a dalších obřadech. Jako platbu za své služby dostávali maso rituálně obětovaných buvolů, jehož konzumaci v *kastovní hierarchii poklesli na úroveň *nedotknutelných. Od 30. let 20. století lze zaznamenat rozpad tradičních vazeb mezi nilgírskými kmeny, v jehož důsledku se Kótové zbavili služebního postavení vůči ostatním kmenovým komunitám a stali se hospodářsky soběstačnější.

K jejich hlavním zdrojům obživy nadále patří řemesla (železářství, stříbrotepectví, zpracování dřeva, výroba hudebních nástrojů – různých typů bubnů a dlouhých zakřivených rohů), ale v rostoucí míře i zemědělská výroba (pěstování brambor, zeleniny, luštěnin a z komerčních plodin hlavně čajovníku). Přestože nejsou vegetariáni, dávají přednost skopovému a drůbežimu masu před hovězím a buvoly nyní chovají jen pro mléko, nikoli jako dříve pro rituální účely. Každou kótskou vesnici obývá několik *exogamních *patrilinéárních a *patrilokálních *klanů (*kér*). Časté jsou sňatky mezi *křížovými bratrance (a sestřenicemi), manželské svazky v rámci vlastního klanu jsou vyloučeny. Pokud první manželka neporodí syna, může si muž pořídit druhou ženu; rozvody jsou běžné a není s nimi spojováno žádné *stigma. V minulosti byla u Kótů obvyklá i *polyandrie. Rodný dům obývají až tři generace, natrvalo v něm zůstává nejmladší syn, který ho dědí na základě práva *ultimogenitury; ostatní majetek se dělí rovnoměrně mezi ostatní bratry, případně další mužské i ženské dědice. Kótové se hlásí k *hinduismu; uctívají zejména bohyni-matku (Amnór) a dvě podoby boha-otce (Ájnór), „velkého“ (Dodájnór), ztotožňovaného s *Šivou, a „malého“ (Kunájnór). Vedle hlavního vesnického kněze (*mundikánón*), jenž řídí všechny rituální aktivity kmenového společenství, působí v kótských osadách místní věštec (*térkáran*), jehož si některé z božstev samo vyvolilo, aby ho při vhodné příležitosti posedlo a jeho ústy promlouvalo k věřícím. (Jan Filipický)

kottabos (z řečtiny: *kottabizó*, „stříkám“), společenská hra, která se provozovala na řeckých *symposiích po jídle. Spočívala v obratném šplíchání trošky zbytku vína ze dna číše tak, aby zasáhla určený cíl. Toto typické gesto, kdy účastníci symposia drží pohár za ucho zaklesnutým ukazováčkem, bývá často zobrazováno na řeckých *vázách. (Marie Pardyová)

kotva, nominální, označení pro ekonomickou veličinu, nejčastěji směnný kurz nebo peněžní zásobu, jejíž nominální hodnota je v průběhu stabilizačního programu udržována na určité úrovni, a přispívá tak ke stabilizaci (zakotvení) ostatních nominálních ekonomických veličin. (Jaroslav Malina)

koule, oční, **bulbus oculi*.

koupě [starověký Přední východ], *směna nestejnorodých statků mezi dvěma stranami, kupující a prodávající, spojená s přechodem vlastnického práva k těmto statkům, je bezpečně doložena od 26. století př. n. l. (*archivy z Fáry, *Šurupak). Není však vyloučeno, že této kategorii lze přiřadit i transakce s polnostmi o velké rozloze z počátku 3. tisíciletí př. n. l. v jižní *Mezopotámii. V raně dynastickém období a v době akkadské říše, přesto, že zásobování denními potřebami v rámci velkých celků spočívalo všeobecně na redistribuci, se forma koupě rychle prosazovala. Znamená to, že v dané době již lze předpokládat individuální vlastnické vztahy, osobní majetek (i když jako prodávající častěji vystupuje skupina spřízněných[?] osob a kupující zprvu možná ještě musí přijmout *statut hosta nebo příbuzného prodávajícího) a určitou formu finančního hospodářství. Předmětem koupě jsou nemovitosti – polnosti, *zahrady, v *Sýrii vinice, olivové háje, stavební parcely, domy, dále pak osoby (vedle cizích jmen se od počátku objevují i jména místní; předmětem prodeje je tedy i domácí obyvatelstvo, z toho v celé polovině případů rodinní příslušníci prodávajícího) a zvířata (zejména skot, osli, ve 2. tisíciletí př. n. l. též *koně). Brav a jiné drobné movitosti v kupních smlouvách přicházejí jen

zřídka. Neznamena to, že by nebyly předmětem koupě, nýbrž že v těchto případech se nevyžadovala, respektive nebyla považována za nutnou, kupní *smlouva v písemné podobě.

Kupní smlouva sledovala zpravidla zavedený formulář, který se v čase a místně proměňoval. Kromě objektu koupě vždy zásadně uváděla zúčastněné strany a protihodnotu. Jako kupující v nejstarších obdobích vystupovaly nejčastěji velké hospodářské jednotky (*palác, *chrám), zastoupené pověřenými agenty (představený obchodník, *obchod), později též individuálně význačné osobnosti. Jako prodávající převažovali jinak neznámí členové určité pospolitosti, případně celá skupina, v době *akkadské říše se však partnery stávali rovněž jedinci. Protihodnotou byl obvykle *kov – *měď a zejména *stříbro, ve starších fázích pak i naturálie (skot, datle, *vlna, *textilie). Počínaje obdobím akkadské říše se škála v Mezopotámii zúžila prakticky pouze na stříbro, v Sýrii se naturální ekvivalent udržel až do poloviny 2. tisíciletí př. n. l. (*platidlo). Podle výpovědi kupních smluv byli transakci v zásadě vždy přítomni *svědkové. Kromě nejstarších dob, kdy se rekrutovali ze strany prodávajícího, byli přiváděni kupcem; jejich počet byl zřejmě volen podle druhu a nákladnosti koupě. Ve 3. tisíciletí př. n. l. bývali odměňováni naturálně (menším množstvím potravin), od 2. tisíciletí př. n. l. téměř výlučně mědí nebo stříbrem (ojediněle obilím). Bývali jimi mnohdy nositelé vysokých veřejných *úřadů; tak se patrně plnila povinnost dát transakci ve známost, případně podrobit ji požadovanému dohledu. Středoasyrské *zákony například ukládaly přítomnost královského hlásného a zvláštního pověřence (u něhož se pak ukládala jedna ze tří kopií smlouvy), na místní úrovni starosty a dalších tří hodnostářů. Také ugaritský vládce si zajišťoval zastoupení *úředníkem své kanceláře a kontroloval tak veškerý pohyb nemovitostí. Prodeje pozemků se konečně účastnil také měřič a při platbách v kovu rovněž vážný, jehož úkolem bylo zaručit nejen správné množství, ale hlavně odpovídající kvalitu (býval jím proto často kovář, zlatník nebo – protože měl k dispozici váhy i zkušenosti – také obchodník). Případní ručitelé stvrzovali, že prodávaná věc není kradená, případně že na ní nevážnou břemena; přiváděl je tudíž prodávající, a to zejména při prodeji movitostí (vlastnické vztahy u nemovitostí byly patrně všeobecně lépe známy). Spolu s *písařem všichni zúčastnění kupní smlouvu opatřili svými pečeti. V mladších obdobích bývalo pravidelnou součástí smlouvy také datum vyhotovení a *sankce pro případ porušení jejího obsahu (peněžní pokuty, jiné ztráty na majetku, eventuálně fyzické tresty). Smlouva byla koncipována v minulém čase; to znamená, že následně ověřovala právo disponovat předmětem získané v minulosti a byla chápána jako doklad o nabytí majetku. (Jana Součková)

kousání [primatologie], chování *primátů, kdy dojde k zranění druhého jedince stiskem zubů do jeho *kůže silným sevřením čelistí. Někdy se zdá, že napadený jedinec je kousnut silně, ale není vidět žádné zranění, i když je srst mokrá od slin. Primáti také provádějí „něco jako kousnutí“ při vzrušení nebo hře. Pro velkou frekvenci kousání a malé procento zranění je nutno toto chování pozorně sledovat. Hravé kousání se může vyvinout v agresivní kousání, když hra přeroste do „tvrdé“ podoby. U *líbání otevřenými ústy (*open-mouth kiss*) jsou také zuby tlačeny do kůže druhého, toto chování musíme posuzovat v souvislostech a rovněž brát v úvahu odpověď „příjemce“. (Marina Vančatová)

koutnice (též kútnice), velká plachta sloužící k oddělení postele šestinedělky s *novorozencem od zbytku místnosti. Kromě své praktické funkce (vymezení klidnějšího místa izolovaného od zbytku domácnosti) byla považována za magický prvek ochrany před *zlem. Obvykle byla bohatě zdobená výšivkami, mohla být doplněna drobnými ochrannými *artefakty, konkrétní provedení se liší podle regionů. Barvy a ornamenty na koutnicích (například motiv *srdce a tzv. *stromu života) zajišťovaly *zdraví, *plodnost, *šťěstí a *lásku. Jako nejceněnější *textilie v domácnosti bývala používána k více účelům. V některých oblastech ji matka nebo kmotra dítěte nosila jako součást slavnostního *oděvu k *úvodu nebo ke *křtu, někdy bývala doplňkem svatebních šatů nevěsty. Stejně tak se ale koutnice používala i při *pohřbech jako plachta k zakrytí stolu pod *rakví nebo rakve samotné. Pokud se vkládala do rakve, byla obvykle pohřbena spolu s mrtvým. (Jana Válková)

kouzelník [antropologie], léčitel, který vedle praktických léčebných postupů používá také magických úkonů, jimiž působí na nadpřirozené síly – čarování. Jeho hlavním posláním je léčit fyzicky i duševně nemocné jedince i celé *kolektivy. Na rozdíl od lékaře působí kouzelník nejen na nemocného, kterého léčí, ale zároveň na publikum, které je jeho zákroku přítomno nebo si jeho zákrok přeje. Cílem *obřadu je vyléčení chorého jedince, ale zároveň řešení *konfliktu, který může nemoc vnést do společnosti. Kouzelník je lékařem, psychoterapeutem a *knězem v jedné osobě. Na rozdíl od *šamana zůstává psychicky obvykle mimo účinky své vlastní *léčby. Kouzelník se jako významná osoba vyskytuje u mnoha *přírodních národů.

V některých společnostech přejímají jeho roli speciální skupiny (například medicínské společnosti u *Irokézů), jiné profesionální osoby (kováři, zaříkávači, bylinkářky) nebo zvláštní *kasty či dokonce *kmeny s léčitelskými schopnostmi a praktikami. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

kov, *kovy.

kov, písmenkový, *liteřina.

Kováč, Valér (28. 4. 1936, Liptovská Osada, Slovensko), český sochař, sklářský výtvarník; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V roce 1966 absolvoval Střední uměleckopřemyslovou školu v Brně. Je členem brněnského tvůrčího Sdružení Q. V roce 1992 se Štěpánem Popovičem založil první Mezinárodní sklářské sympozium výtvarníků plochého skla na světě (Teplice – Glavunion). V roce 1995 se Štěpánem Popovičem a Bohumilem Eliášem založil „Světovou asociaci výtvarníků plochého skla se sídlem v České republice“ („*World Association of Flat Glass Artists with a Seat in the Czech Republic*“) a byl zvolen jejím prezidentem.

Zabývá se výtvarným zpracováním plochého skla a jeho užitím v architektuře a komorní tvorbě, kde dosáhl mezinárodní proslulosti díky originálnímu obsahu, odvážné formě i virtuóznímu zvládnutí specifických metod a technik. (Jaroslav Malina)

kovadlinka, *incus.

kovariační matice, *matice, kovariační.

kovariance, míra závislosti dvou veličin nebo souboru dat. Je definována jako střední hodnota součinu odchylek obou náhodných veličin od jejich středních hodnot. Kovariance může nabývat libovolných hodnot. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

Kovárník, Jaromír (23. 9. 1955, Třebíč), český archeolog. Vystudoval Filozofickou fakultu *Masarykovy univerzity (MU) v Brně (1979), PhDr. (1981), CSc. (1989, *Technologie výroby pravěké keramiky*, I–III, rukopis, Brno 1988), docent pro obor archeologie (2003, *Centrální mladoneolitická sídliště středního Podunají*, I–II, rukopis, Brno 2002). Jihomoravské muzeum (JMM) ve Znojmě: archeolog 1979–dosud, ředitel 1984–1990; Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty MU: 1998–2003; zde byl vedoucím systematického výzkumu neolitického a pravěkého sídliště a pohřebiště v Těšeticích-Kyjovicích (okres Znojmo). Externě přednáší na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty a Katedře historie Pedagogické fakulty MU, od roku 2008 působí na Katedře praktické a experimentální archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové.

Specializuje se na výzkum neolitu a eneolitu střední Evropy, tzv. rondelovou archeologii, experimentální archeologii (technologie staré keramiky). Při interpretaci archeologických pramenů rovněž uplatňuje metody sociokulturní antropologie. Jako první v *zemích bývalého východního bloku zavedl pro území Moravy roku 1982 systematickou leteckou archeologickou prospekci. Objevil první polní nebo pochodové tábory římských *legií na Moravě (20. 6. 1991), řadu *rondelů, příkopových opevnění a dalších významných lokalit. Vedl řadu záchranných a zjišťovacích archeologických výzkumů (například: 2005 Hrušovany

nad Jevišovkou, 2006 Jaroslavice, 2007 Znojmo). Je autorem více než stovky článků, jedné monografie (1997: *K významu pravěkých kruhových příkopů: Úvahy k hospodářství, náboženství a organizovanosti starých zemědělských civilizací*, Brno) a spoluautorem dvou monografií (1986: Koštuřík, Pavel – Kovárník, Jaromír – Měřínský, Zdeněk – Oliva, Martin: *Pravěk Třebíčska. Prameny k dějinám a kultuře Moravy*, č. 2, Brno; 1999: *II. 1 Běhařovice, okr. Znojmo*, 25–40; *II. 7 Rašovice, okr. Vyškov*, 87–93; *II. 10 Troskotovice, okr. Znojmo*, 139–165, in: Podborský, Vladimír, ed., *Pravěká sociokultovní architektura na Moravě – Primeval Socio-ritual Architecture in Moravia*. Brno: Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně). Byl spoluřešitelem výzkumného projektu GA ČR č. 404/95/1224 „Pravěká sociokultovní architektura na Moravě“; řešitel prof. PhDr. Vladimír Podborský, DrSc.; výzkumného projektu GA ČR „Římský vojenský zásah severně středního Dunaje a populace severně středního Dunaje v prvních třech stoletích po Kristu“; řešitel doc. PhDr. Jaroslav Tejral, DrSc., a výzkumného záměru MŠMT „Výzkum sídlištních center a pohřebišť z pravěku až středověku“. Uspořádal nebo spolupřipřádal několik vědeckých konferencí: 1988: *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur 1888–1988*, Znojmo-zámek, Kravsko-Těšetice; 1997: Project EU Raphael 1997 *Aus der Luft. Bilder unserer Geschichte*, Národní muzeum Praha; 2006: *Aktuální otázky archeologie v regionu severně středního Dunaje*, Hrušovany nad Jevišovkou a řadu konferencí *Ve službách archeologie* (od roku 1998). Je autorem a spoluautorem výstav – například: 1981, *Pravěké zemědělství Znojemska*, Okresné muzeum Nové Zámky (Slovensko); 1988, *110 let muzea ve Znojmě*, JMM Znojmo; (Kazdová, Eliška – Koštuřík, Pavel – Kovárník, Jaromír – Rakovský, Ivo) 1988, *100 let od objevu kultury s moravskou malovanou keramikou ve Znojmě (výstava ke 110. výročí založení Jihomoravského muzea ve Znojmě a ke 120. výročí narození řídícího učitele Františka Vildomce)*, JMM Znojmo; 1997, *Člověk a mamut. Lovci mamutů na jižní Moravě a v Dolním Rakousku – Mensch und Mammut. Mammutjäger in Südmähren und Niederösterreich*, JMM Znojmo; a expozic: 1979, *Pravěk Moravskokrumlovska*, Jihomoravské muzeum, pracoviště Moravský Krumlov (nová expozice); 1981, obnova expozice *Pravěk Znojemska*, JMM Znojmo; 1995, *Historie Znojemska*, JMM Znojmo (nová expozice). Kontakt: Doc. PhDr. Jaromír Kovárník, CSc., Katedra praktické a experimentální archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové 3, e-mail: jaromir.kovarnik@uhk.cz. (Jaroslav Malina)

kovářství [archeologie, etnoarcheologie], *řemeslo vzniklé v souvislosti s *železářstvím ve starší *době železné, zpracovávající pomocí speciálního kovářského nářadí (kladiva, kleště aj.) i zařízení (kovářská výheň aj.) surové *železo za studena i za tepla specifickými kovářskými *technikami (pěchování, vytahování, hrocení, ostření, ohýbání, kroucení; svařování, žihání, kalení, popouštění a další techniky zdokonalující užité vlastnosti železa a finálních výrobků).

V nativních a tradičních kulturách je kovářství (stejně jako *kovolitectví a další práce spjaté s *kovy) často považováno za posvátnou činnost, spojenou s *rituály a *magií a předávanou z pokolení na pokolení jako dědičné řemeslo. Obdobné pojetí se předpokládá i pro pravěké období. (Karel Sklenář)

Kovats, Martin (14. 10. 1967, Londýn, Velká Británie), britský antropolog a ciganolog. Titul Ph.D. získal v roce 1998 na University of Portsmouth obhájením dizertační práce *The Development of Roma Politics in Hungary 1989–1995* (Vývoj romské politiky v Maďarsku v letech 1989–1995). V období 1998–1989 působil jako badatel na School of Slavonic and East European Studies při University of London. V roce 2000 pracoval jako výzkumný pracovník v Centre for Russian and East European Studies při University of Birmingham. V letech 2003–2004 působil na Katedře sociologie University of Economic Sciences and Public Administration v Budapešti (dnes Corvinus University) jako stipendista Marie Curie Fellowship. Od roku 2005 přednáší na Birkbeck College, University of London. V roce 2007

byl hlavním konzultantem projektu UNICEF Breaking the Cycle of Exclusion – Roma Children in South East Europe (Rozlomit bludný kruh vyloučení – romské děti v jihovýchodní Evropě).

Martin Kovats je autorem řady studií, jako například: *Minority Rights and Roma Politics in Hungary* (Menšinová práva a romská politika v Maďarsku), in: Cordell, Karl, ed., *Ethnicity and Democratisation in the New Europe* (Etnicita a demokratizace v nové Evropě), London: Routledge, 1999, s. 145–56; *The European „Roma Question“* (Evropská „romská otázka“), *The Royal Institute of International Affairs European Programme Briefing Paper*, March 2000; *Opportunities and Challenges – EU Enlargement and the Roma/Gypsy Diaspora* (Možnosti a výzvy – Rozšiřování Evropské unie a romská/cikánská diaspora), Eumap.org, 1 November 2001, www.eumap.org/journal/features/2001/nov/; *The Emergence of European Roma Policy* (Ustavení evropské romské politiky), in Guy, Will, ed., *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe* (Mezi minulostí a budoucností: Romové ve střední a východní Evropě), Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2001, s. 93–116; *Problems of Intellectual and Political Accountability in Respect of Emerging European Roma Policy* (Problematika intelektuální a politické zodpovědnosti ve vztahu k rodičím se evropským politickým strategiím zaměřeným na Romy), *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Autumn, 2001, www.ecmi.de/jemie/; *Roma Politics and Policy in Hungary 1999–2003* (Romská politika a strategie v Maďarsku v letech 1999–2003), *European Yearbook of Minority Issues*, Volume 2, 2002/2003 (2004), Flensburg: European Centre for Minority Issues, s. 73–93; *Roma Health: Problems and Perceptions* (Romové a zdraví: Otázky a pohledy), in: Healy, Judith – McKee, Martin, ed., *Accessing Health Care: Responding to Diversity* (Nástup zdravotní péče: Odpověď na rozmanitost), Oxford: Oxford University Press, 2004, s. 237–256; *EU-Funded Roma Programmes: Lessons from Hungary, Slovakia and the Czech Republic* (Romské programy financované EU: Lekce z Maďarska, Slovenska a České republiky), London: Minority Rights Group, 2006 (společně s Willem Guyem); *Breaking the Cycle of Exclusion – Roma Children in South East Europe* (Rozlomit bludný kruh vyloučení: Romské děti v jihovýchodní Evropě, se spoluautory), Belgrade: UNICEF, 2007. České překlady: *Politika romské identity: Mezi nacionalismem a chudobou*, in: Jakoubek, Marek – Hirt, Tomáš, ed., *Romové: Kulturologické etudy*, Plzeň: Aleš Čenek, 2004, s. 92–101; *Problematika intelektuální a politické zodpovědnosti ve vztahu k rodičím se evropským politickým strategiím zaměřeným na Romy*, in: Hirt, Tomáš – Jakoubek, Marek, ed., „*Romové*“ v osidlech sociálního vyloučení, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čenek, 2006, s. 181–188; *Možnosti a výzvy – Rozšiřování Evropské unie a romská/cikánská diaspora*, in: Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek, ed., *Romové a Cikáni – neznámí i známí*. Praha: Leda, 2008. (Marek Jakoubek)

kovolitectví [archeologie, etnoarcheologie], zpracování kovových rud tavením (v *pecích, *tyglících, výhních) a *odléváním do *kadlubů. Odlévání předmětů z *mědi, *bronzu, *zlata a dalších *kovů se provádělo jednorázově do otisku žádaného tvaru v písku. K opakované (sériové) výrobě se užívala trvalá forma – *kadlub (jednodílný, dvojdílný i vícedílný, případně s roubíkovitým keramickým jádrem). Odlévání vzácnějších nesériových předmětů se provádělo do „ztracené formy“. Železná litina se v rámci pravěkých a tradičních kultur nevyráběla, neboť v užívaných jednoduchých hliněných výhních a pecích lze dosáhnout maximálně 1300 °C, kdy železo nepřechází do tekutého stavu; k tomu je zapotřebí teplot kolem 1530 °C. (Viz též *metalurgie, *vosk, ztracený, *železářství, *železo.); (Karel Sklenář)

Na *Předním východě je kovolitectví doloženo již z počátku 3. tisíciletí př. n. l., a to steatitovými formami, určenými k zhotovování *šperků (*prstenů, *náramků, přívěsků, *korálků). Protože jednoduchou jednodílnou formu lze vyhloubit i přímo do země, nelze vyloučit, že počátky kovolitectví sahají hlouběji do minulosti. Vedle steatitu se pro zhotovování forem užívaly i jiné měkké kameny jako serpentín, *vápenec, případně pálená *hlína; kromě jednodílných, vhodných

jen pro prosté tvary s jednou plochou stranou, byly vždy opatřeny otvorem k nalití kovu a vzduchovými kanálky. Tyto kadluby byly vhodné pro tvorbu plných, méně členitých a většinou menších kusů, opakovaných v delších sériích. Náročné, tvarově složitější artefakty se odlévaly individuálně metodou ztraceného vosku, doloženou v *Mezopotámii nejpozději počátkem 2. čtvrtiny 3. tisíciletí př. n. l. Při tomto postupu se nejprve zhotovil přesný *model budoucího odlitku z včelího *vosku nebo pryskyřice (u rozměrných předmětů nebo odlitků, které měly být duté, se model vytvaroval na hliněném jádru) a obalil se až na dva průduchy hlínou (pevná poloha jádra se zajistila protknutím kovovými trny). Model s hliněným obalem se vypálil, vosk buď strávil *oheň, nebo se – roztavený – průduchem vylil. Dutinu po „ztraceném“ vosku vyplnil žhavý kov a vytvořil tak přesnou *repliku modelu. (Pokud bylo třeba většího počtu identických kusů, odlévaly se voskové antety do formy a z nich pak výše popsáním způsobem tvořily modely.) Hliněný obal se po zchladnutí odlitku rozbil, případné jádro vyškrábalo a vysypalo.

Zvládnutí tepelného zpracování kovů, uplatňované nejdříve u zlata, *stříbra, mědi a pravděpodobně olova (lití železa nebylo ve starověkém Předním východě známo), bylo jednak prvním krokem na cestě k vyšší čistotě a kvalitě materiálu (zlato, afinace); zejména však předpokladem k výrobě cílených slitin se žádanými vlastnostmi kovu. Od počátku 3. tisíciletí př. n. l. byly známy slitiny mědi s arzenem, zvolna nahrazované slitinami s *cínem (bronz, závěr 3. tisíciletí př. n. l.). *Elektron, který je ve 3. tisíciletí př. n. l. často doložen, byl patrně spíše přírodní surovinou než výsledkem záměrného procesu. Kovolitectví neobyčejně rozšířilo možnosti jak výroby kovových předmětů tak i jejich zdobení. Slévači tvořili kombinací metod (například na kovanou jehlu odlili hlavici *jehlice aj.), značně zdokonalili způsoby zlacení (zlato) a vedle *plátování cínem se objevilo též pocínování. Zkušenost z práce se žhavým kovem vedla brzy ve 4. tisíciletí př. n. l. k novým postupům – letování a svařování. Při letování, užívajícím k spojení dvou kovových částí pájky, se hledal kov s nižší tavicí teplotou a podobným zbarvením, aby spájené místo zůstalo nenápadné. U zlata se proto užíval elektron (pohřebiště v *Uru), ještě častěji však slitina s mědí. Také v případě stříbra se jako pájka aplikovala slitina s mědí; snížení tavicí teploty napomáhala nejspíše potaš (v Mezopotámii) nebo *natron (v Egyptě), vyloučena není ani mořská *sůl. Obecné *kovy se – pokud to bylo nutné – letovaly měkkými pájkami, slitinami olova a cínu, spojení však nebylo příliš pevné. Také proto se předměty z mědi a jejich slitin odlévaly většinou vcelku anebo spojovaly mechanicky pomocí čepů, hřebíčků, nýtů ap. Svařování spojující dvě stejnorodé části kovu o stejné tavicí teplotě pouze natavením jejich povrchu a tlakem dosahovalo podstatně pevnějších spojů. Potřebný žár dávala výheň s dřevěným uhlím, rozdmýhávaná měchy, opatřeny patrně vývody z rákosu chráněného keramickými koncovkami. (K aplikaci letování a svařování viz též *filigrán, *granulace, k práci s kovem za horka *inkrustace.) (Jana Součková)

kovotepectví [archeologie, etnoarcheologie], zpracování *mědi, *bronzu, *zlata a dalších kovových materiálů prováděné *kovotepeckým kladívkem vytepáváním do různých tvarů včetně výroby drátu či plechu (na ozdoby, nádoby aj.). (Karel Sklenář)

Na *Předním východě představovalo kovotepectví nejstarší způsob zpracování zlata, *stříbra a mědi, kovů, které byly v *přírodě k dispozici ve stavu nevyžadujícím tepelnou úpravu. K tepání plechu jako plochého polotovaru se užívalo zaoblených kamenných, dřevěných nebo kostěných kladívek držných v ruce bez násady, jejichž ráz tlumily po obou stranách prostřené *kůže, střívka nebo *papyrus. Duté tvary se z plechu formovaly pomocí kopyt, případně z volné ruky *technikou zvanou *repoussé* (též *embossing*) tak, že úder kladívka (v tomto případě na násadě) se vedly od středu na spodní (vnitřní) straně spirálovitě k okrajům, až se plech vydul do žádané formy. Kov tepáním tvrdl. Proto se plech během práce nahříval, aby zůstal tvárný a zabránilo se trhlinám. Takto zhotovené předměty se dále upravovaly z lící strany *cizelováním, tj. tepáním jemných výzdobných linií nad poddajnou podložkou (bitumen, pryskyřice, hlína, písek, měkké dřevo, olovo). Dlátka s tupě zahroceným koncem, která k tomu byla zapotřebí, musela být z dobré mědi nebo z bronzu. Techniku cizelování, stejně jako

všechny další toreutické postupy, které vyžadují ohraničené linie (*inkrustace, tausování) nebo otvory či dělení plechu, nelze tedy předpokládat dříve než počátkem 3. tisíciletí př. n. l. Opakované tvary nebo identické prvky dekoru se modelovaly tlačením mezi pozitivní a negativní matricí, případně ražením pomocí negativního bronzového razidla nad oloveným podkladem. Probíjený, vyřezávaný, prolamovaný vzor vyžadoval rovněž měděná a bronzová dlátka a průbojníky (nůžky na plech byly k dispozici až v helénistickém období), avšak od počátku 3. tisíciletí př. n. l. patřil k základním výzdobným technikám. Na silnějším plechu se nejprve vrtáčkem vytvořily otvory, a ty pak opět upravily dlátkem (*opus interassile*, 2.–3. století n. l.). Nejmladší technikou bylo rytí. Na rozdíl od cizelování, které žlábký v kovu pouze promáčkne, při rytí se linie vyhloubí a vzniklá tříška odstraní. Lze tak vyznačit nejjemnější detaily dekoru, předpokladem však je ostré tvrdé rydlo; patrně proto je rytí v kovovém materiálu doloženo teprve počátkem 1. tisíciletí př. n. l. Zlatý a stříbrný plech byl ve starověku východiskem i pro výrobu drátu. Tenké stužky plechu se krájely (patrně spirálovitě, aby se dosáhlo maximální délky) a pak kovaly (postup obvyklý především v *Mezopotámii; typický je lehce nepravidelný průřez drátu), nebo svíjely mezi dvěma hladkými povrchy (charakteristické hlavně pro *Egypt od počátku 3. tisíciletí př. n. l.). Tak se zhotovovaly také trubičky. Dráty kruhového průřezu se protahovaly otvorem v kamenné perle, dráty obdélného profilu nebo silné dráty tvarovaly vkováním do zápusťky v kovadlince či formě. Tvrdší měděné dráty se pouze kovaly. Pro dekorativní účely se drát *tordoval (například náušnice), příčně žlábkoval (*jehlice), přesekával (perličkový drát, přelom 3.–2. tisíciletí př. n. l. v *Anatolii, polovina 2. tisíciletí př. n. l. v Egyptě) nebo splétal (řetízky, náramky, *prsteny). (Jana Součková)

kovová čepel, *čepel, kovová.

kovová industrie, *industrie, kovová.

kovy [archeologie, etnoarcheologie], soubor kovových prvků, vyskytujících se v zemské kůře obvykle v rudách, vzácněji v čisté podobě (*měď, *zlato, *železo aj.), v níž byly nejdříve užity člověkem. Význam kovů byl obvykle zprvu *symbolický (*rituální, *kultovní), pak majetkový a prestižní, teprve při větším zobecnění praktický. První technickou kovovou slitinou (mědi a *cín) se stal *bronz, prvním všeobecně rozšířeným kovem železo. Ostatní kovy mají v pravěkých a tradičních kulturách jen omezený význam. (Viz též *industrie, kovová, *kovářství, *kovolictví, *kovotepectví, *metalurgie.) (Karel Sklenář)

Kow Swamp (Austrálie), archeologická a antropologická *lokalita, kde byly odkryty pozůstatky více než čtyřiceti jedinců, mužů, žen i dětí (stáří 13 000–9 000 let). (Jiří A. Svoboda)

koza domácí (*Capra aegagrus f. hircus*), zdomácnělá forma pravděpodobně kozy bezoárové (*Capra aegagrus*); domácí forma byla vyšlechtěna v jihozápadní Asii a Malé Asii. Nejranější nálezy kozy domácí pocházejí z pohoří Zagros (Írán, Irák) a jsou staré ca 10 000 let. Typické kozy domácí, vyznačující se v Evropě v průběhu *neolitu a *eneolitu šavlovitě utvářenými *rohy, byly posléze v *době bronzové vystřídány plemenem s rohy zátkovitěho tvaru. (Gabriela Dreslerová)

kozáci (kasak, „válečník na koni“), potomci kolonistů a svobodných hraničářů žijící na Ukrajině, zvláštní etnografická skupina (*Ukrajinci), která se zformovala na evropském území Ruska ve stepních jižních oblastech. Kozácké vojenské jezdecké útvary se staly důležitým činitelem při rozšiřování vlivu carského Ruska. Kozáci netvořili jednotné etnikum, ale formovali se z různých menších i větších etnik, mezi nimiž dominovali zvláště *Rusové, Ukrajinci a *turkická etnika (krymští *Tataři, kasavští Tataři aj.). Vzorem pro kozácké útvary byli zřejmě turkičtí válečníci ze *Zlaté hordy a jejich pokračovatelé. První kozácký svaz vznikl z obranných důvodů ve 14. století v povodí Dněpru na Ukrajině (hraniční *země), když byla *Kyjevská Rus dobyta *Mongoly. Převzali výzbroj a vojenské umění *Tatarů a Mongolů a stali se jednou z nejsilnějších vojenských organizací v Rusku. Kozákům byla udělena zvláštní *privilegia (například osobní *svoboda). Prosluli zejména jižní kozáci, zvaní

Zápороžci, kteří vytvořili zvláště přísný a tvrdý vojenský řád (atamani – náčelníci kozáckého vojska původně voleni kozáckou *občinou, 18 let vojenské služby), jenž dosáhl svého vrcholu v 16. a 17. století. První porážku zaznamenali Zápороžci v *bitvě u Poltavy v roce 1709, ale brzy získali opět většinu svých práv. K jejich konečné porážce došlo v roce 1779, kdy byl svaz rozpuštěn a velká část kozáků byla přesunuta na Kubáň, do *stepí mezi Kaspickým mořem a Kavkazem. Zde se Zápороžci spojili s kubáňskými kozáky (Černomořci) a usilovali během 19. a 20. století o vytvoření kubáňské kozácké *republiky.

Další významnou skupinou kozáků byli donští kozáci, kteří se zformovali již v 15. století na Donu a vytvořili obdobnou vojenskou organizaci jako Zápороžci. Na konci 16. století pod vedením atamana (*náčelníka) Jermaka Timofejeviče (mezi 1537 a 1540–1585) uskutečnili tažení na Sibiř a spolu se Zápороžci dosáhli na počátku 17. století západní Sibiře. Tím bylo započato dobývání Sibiře. Na Sibiři se zformovala skupina sibiřských kozáků, která se dělila na menší skupiny (uralští, jaičtí kozáci aj.).

Povstání donských kozáků v letech 1667–1671 usilující o získání *autonomie a vedené atamanem Stěpanem (Stěnkou) Timofejevičem Razinem (1630–1671) a tzv. pugačevské povstání v letech 1773–1775 přimělo ruskou *vládu, aby omezila jejich práva a pravomoci a rozdělila je na menší skupiny. Koncem 19. století existovalo celkem 11 menších kozáckých svazů (donský, kubáňský, orenburský, zabajkalský, těrský, uralský, sibiřský, astrachaňský, ussurijský, amurský a semirječenský) o celkovém počtu asi 2,5 milionu příslušníků. Po roce 1917 byla veškerá privilegia kozáků zrušena, od roku 1991 jsou však dále rozvíjeny jejich kulturní, historické a jazykové zvláštnosti. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Kozłowski, Janusz Krzysztof (narozen 21. 8. 1936), polský archeolog; profesor Jagellonské univerzity v Krakově. Je jedním z nejvýznamnějších polských archeologů a autorem knih o metodách archeologie a o pravěku lidstva; specializuje se především na nejstarší údobí prehistorie. Prováděl archeologické terénní výzkumy v Bulharsku, Egyptě, Polsku, na Slovensku a v Turecku. Hlavní dílo: *Wielka historia świata*, tom I. (Velká historie světa, 2004). (Jaroslav Malina)

koželužství, *kůže.

kožešina, vydělaná a upravená zvířecí *kůže se srstí. Kožešiny se užívaly od *paleolitu k zhotovování *oděvů, při stavbě *obydlí i v jeho interiéru. Například na starověkém *Předním východě byly kožešiny oblíbeny především ve starších obdobích. Z *reliefů a *plastik z *Mezopotámie v polovině 3. tisíciletí př. n. l. usuzujeme na polodlouhé pánské suknice s bohatým vlasem. Dále se uplatnily jako tepelné vložky pro zimní oblečení. Pro zpracování byla nejoblíbenější jehnětina z okolí Šírázu a Komu, vynikající černou barvou, umocněnou ještě působením kysličníku železa a drcenou slupkou granátových jablek do hlubokého tmavě černého lesku. (Jana Součková)

kožní žlázy, *žlázy, kožní.

Kpellové (Kpelle), původní súdánská etnická skupina dnes žijící na jihu Guineje (asi 150 000) a ve střední Libérii, kde tvoří největší domorodé etnikum v počtu asi 400 000 osob.

Kpellové náležejí do skupiny Mande-fu spolu s *Dany, Kuranky, *Malinky, Susy ad. Jazykově patří do skupiny mande nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny. Žijí v malých *vesnicích; nejvyšší *autoritou je *náčelník a rada starších. Společenskou jednotkou je nezávislá *polygammí rodina. Dochovali se u nich tradiční *kulty předků a přírodních sil. V životě vesnice hrají důležitou roli tajné společnosti.

Kpelly studovala zejména americká antropoložka Ruth M. Stoneová, profesorka Folklore Institute and African Studies of Indiana University (USA). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Krafft-Ebing, Richard von (14. 8. 1840, Mannheim, Německo – 22. 12. 1902, Graz, Rakousko), německý psychiatr; průkopník v oblasti studia sexuálních deviací. Jeho kniha *Psychopathia sexualis* (Sexuální psychopatie) vyšla poprvé v roce 1886 a dočkala se celé řady

reedicí a překladů; největší pozornost je věnována popisu různých kazuistik, zejména homosexuálně orientovaných lidí (*homosexualita). (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

kraj, územní jednotka v České republice vykonávající samosprávu a státní správu; reprezentován *hejtmanem, úkoly plní *krajský úřad. Kraj pečuje o všestranný rozvoj svého území a o potřeby svých občanů. Česká republika má 14 krajů. (Jaroslav Malina)

krajané, označení příslušníků nějakého etnika, kteří žijí mimo jeho tradiční teritorium; zpravidla vystěhovalci a jejich potomci, pokud udržují nějaké vazby se svou původní vlastí nebo sami se za příslušníky daného etnika považují. (Jaroslav Malina)

krajina, termín pocházející z holandštiny (*landschap*, *land*, „země, půda“ a *schap*, „lod“; v angličtině původně *landskip*, *land* a *skip – ship*, „lod“ je svázáno také se *schaft*, „složení, tvar, forma, podoba“); současné anglické *landscape* pochází z roku 1598, kdy bylo užito jako malířský termín v rámci holandské krajinářské školy 16. století, a znamenalo obraz vykreslující scenerii *země (Appleton, Jay, *The Experience of Landscape* [Zkušenost krajiny] London: Wiley, 1975, Hoad, Terence, F., *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology* [Stručný oxfordský slovník anglické etymologie], 1996). V češtině je termín krajina odvozen od slovanského základu „krojiti“ – jako „okraj, vzdálená krajina, lem“. Zřejmě je zde souvislost také s pojmem vlast – *vláda, krajina je něco na okraji, co již nespadá pod přímou vládu. „Krajina představuje souvislé území, vnímané člověkem, jehož vzhled je určován činností a vzájemnou interakcí přírodních a antropogenních činitelů“ (Úmluva o evropské krajině, 2000).

Krajina v západní tradici má většinou význam jako označení pro: 1. nějaké charakteristické území, oblast, 2. přírodní scenerii, 3. malbu, obraz krajiny v umění. Krajina je spojena s kulturním vnímáním, jde o předvědecký pojem, i když jsou snahy krajinu definovat exaktně v ekologii a v ochraně *přírody. Zev Naveh a Arthur S. Lieberman uvádějí první zmínky o krajině ve *Starém zákoně (Naveh, Zev – Lieberman, Arthur, S. [1984]: *Landscape Ecology*. [Krajinná ekologie]. New York: Springer). Starohebrejské *yafeh*, *yaffa*, „krásný“ (4.–3. století př. n. l.) se stalo výrazem pro pohled na *město *Jeruzalém. Dodnes používané hebrejské dívčí jméno Yaffa znamená „krásná“. Asijské kořeny pro krajinu najdeme v čínském znaku, spojujícím „vodu – horu – obraz“, zhruba ve stejné době jako Yaffa. Vnímání krajiny ve zmíněných *zemích je utvářeno pomocí osmi typických scenerií. Tyto scenerie neexistují *primárně jako krajiny, ale jsou odvozeny z čínských veršů ze 4.–5. století n. l. a jsou populární dodnes jako *kulturní vzorec v Číně, Koreji a Japonsku. Osm scenerií se zřejmě dostalo také do Evropy v době mongolských nájezdů (1240–1242), ale nezapustilo zde kulturní kořeny.

Z ekologického hlediska obsahuje krajina živé a neživé složky prostředí a navíc do krajiny může vstupovat i široce pojaté kulturní prostředí člověka ve formě antropogenních struktur (člověkem vytvořených a přeměněných – jako je například celá zemědělská krajina). Součástí krajiny se tak může stát *materiální kultura a ve formě plánů, vzorů a idejí do krajiny vstupuje také *duchovní kultura. V evropské krajině jsou tak běžně propojeny dva systémy: a) *přírodní*, tvořící krajinu jako autonomní systém se vši dynamikou a toky látek, energie a *informace, vysvětlitelný v současné době asi nejlépe ekologickými modely a představami, b) *sociální*, interagující s přírodním prostředím a vytvářející kulturu, evolučně nový způsob existence druhu *Homo sapiens; a to vše je propojeno do jednoho celku tzv. *kulturní krajiny.

Jednotlivé krajiny se mezi sebou liší charakterem. Jedna z prvních definic krajiny od Alexandra von *Humboldta v roce 1806 toto reflektuje a označuje krajinu v němčině jako „totální charakter určitého zemského povrchu“.

Geografické členění krajin Evropy: Nizozemský geograf Johan H. A. Meeus se svým týmem provedl v roce 1990 třídění zemědělských krajin Evropy do 13 krajiných megatypů a později je upřesnil. Megatyp znamená velké území zemědělské krajiny nad 2000 km² (Meeus,

Johan [1995]: Pan-European landscapes [Pan-evropské krajiny]. *Landscape and Urban Planning*, 31 [1995], 57–79):

A. Otevřené zemědělské krajiny mírného pásu, A1. openfields (otevřená pole), A2. former openfields (bývalá otevřená pole), A3. poldry (nízko položené pobřežní plochy), B. Otevřené zemědělské krajiny subtropického mediteránního pásu, B4. mediterranean open land (otevřená krajina středozemního moře), B5. huertas (říční delty a zavlažovaná krajina Středozemního moře), C. Uzavřené zemědělské a zemědělsko-lesní krajiny pahorkatin subtropického mediteránního pásu, C6. coltura promiscua (stará kulturní krajina založená za římských dob), 67. montados (Portugalsko), dehesa (jihozápadní Španělsko) (suchá kopcovitá krajina bez trvalé orby), D. Uzavřené zemědělské a zemědělsko-lesní krajiny atlantického klimatu, D8. bocage (z francouzštiny výraz pro krajiny členěné mozaikou pozemků geometrického tvaru s hranicí z keřů, stromů, suchých kamenných zídek), D9. semibocage (vyšší polohy, krajinu uzavírají *lesy), D10. kampen (nížinné polohy, písčité půdy, větší pole ve srovnání s megatypem bocage), E. Horské pastvinářské a zemědělsko-lesní krajiny, E11. highlands (vrchoviny atlantického klimatu), E12. montagnes (vysokohorské zemědělské krajiny), F. Poříční zemědělské krajiny se zavlažováním, F.13 delty (říční delty a široké nivy zcela přetvořené člověkem).

Z funkčního hlediska je krajina tvořena mozaikou *ekosystémů určitého ekotopu, vlastností ekosystémů a jejich a dynamikou.

Z kulturního hlediska do Evropy proniká pojem krajina v současném smyslu slova poměrně pozdě, v 16. století díky nizozemské krajinomalbě. Jsou to holandští malíři, především Pieter *Brueghel starší (ca 1525–1569) s obrazem *Žně* (1565), kteří učí Evropany vidět krajinu. Teprve očima malířů se v renesanční Evropě objevuje krajina podobná současnému chápání.

Ještě v 18. století existovala krajinomalba ze dvou praktických důvodů: doplňující fantastické pozadí příběhů z antických bájí a jako topografické nepřesné náčrtky území. Krajina se zobrazovala jako měřítko, typ, detail a nebyla považována za solidní uměleckou práci. Pro umělce na počátku 19. století byla představa práce na krajinomalbě bizarní. Do roku 1817 francouzská akademie udělující studentům výroční ceny neměla vůbec kategorii krajinomalby, kromě povoleného smyšleného historického pozadí zobrazených příběhů. Průlom nastal až s teorií vznešenosti, kterou v roce 1756 formuloval britský filozof a politik Edmund Burke (1729–1797). Vznešenost je podle něho podstatnou zkušeností božství včetně tajemství, temnoty, strachu a osvícení a je záměrem *přírody a *boha a nacházíme ji právě v krajině. Burke „vrátil“ do krajiny antropologické konstanty a velké protiklady odpovídající duchu romantického nazírání na svět, jak se objevuje například u německého filozofa Friedricha *Schlegela (1772–1829).

Zlom v praxi nastal v roce 1808, kdy německý romantický malíř Caspar David Friedrich (1774–1840) vystavil oltářní obraz *Das Kreuz im Gebirge* (Kříž v horách), na němž je lesní krajina, skála a *kříž. Kritika byla zděšena svatokrádežným námětem; Friedrich se jí bránil odkazem interpretujícím obraz jako návrat ke křesťanským symbolům věčně zeleného stromu, obnovy přírody, obnovy života, pevnosti skály, chrámu přírody (Schama, Simon [1996]: *Landscape and Memory*. New York: Vintage [česky: *Krajina a paměť*. Praha: Argo, 2007]). (Miloslav Lapka)

krajina, anogenitální (z latiny: *ānus*, „kruh; řitní otvor“, *genitālia*, „pohlavní orgány“):

1. [primatologie], oblast vnějších pohlavních orgánů a anální oblast, která se u samic nehumánních *primátů v maximální fázi ovulačního cyklu často specificky zabarvuje nebo se výrazně zvětšuje; (Václav Vančata)

2. [anatomie, sexuologie], u člověka se krajina zevních pohlavních orgánů a v okolí análního otvoru označuje jako *regio perinealis*. Jde od dolního okraje *spony stydké podél genitofemorální rýhy (ohybová rýha mezi vnitřní stranou stehna a zevními pohlavními

orgány) až k *tuber ischiadicum* sedací *kosti a odtud přímo k hrotu *kostrče. Spojnice hrbolů sedacích rozděluje tuto krajinu na přední oblast – *regio urogenitalis* (se zevními pohlavními *orgány) a zadní *regio analis* s análním otvorem. Změny vyvolané ovulačním cyklem nejsou u žen v urogenitální krajině makroskopicky patrné. (Jaroslav Malina, Lenka Vargová)

krajina, kulturní, *krajina přetvořená lidskou činností. *Ideu kulturní krajiny z antropologického hlediska přinesl americký humánní geograf Carl Ortwin Sauer (1889–1975). V jeho klasické definici je kulturní krajina vytvářená z přírodní krajiny kulturní skupinou: „Culture is the agent, the natural are the medium, the cultural landscape is the result“ („Kultura je činný agens, *příroda je médium a kulturní krajina je výsledek této interakce“) (Sauer, Carl O. [1925]: *The Morphology of Landscape* [Tvarosloví krajiny]. University of California Publications in Geography, Vol. 2, No. 22, 19–53).

Kulturní krajina obecně znamená krajinu v různém stupni přetvoření lidskou činností, kombinaci přírodních a antropogenních prvků a funkcí krajiny. Kulturní krajina podle definice *UNESCO z roku 2005 je významná geografická oblast nebo nemovitost reprezentující unikátní kombinaci tvorby přírody a člověka. Tento koncept má své filozofické důsledky jako pokus překonat *dualismus západního myšlení rozdělujícího kulturu a přírodu. Kulturní krajiny podle UNESCO zahrnují: a) krajinu navrženou a vytvořenou záměrně a zcela člověkem; b) přirozeně vytvořenou a vyvíjející se krajinu; c) „asociativní kulturní krajiny“ cenné z hlediska náboženských, uměleckých nebo kulturních asociací vztahujících se k přírodním prvkům v krajině (Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO, World Heritage Centre [2005]: *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* [Operační průvodce pro realizaci Konvence kulturního dědictví lidstva]. Paris: UNESCO World Heritage Centre, s. 83). (Miloslav Lapka)

krajina, vnitřní (anglicky: *inscape* – *in*, „v, uvnitř“, *scape skip* – *ship*, „loď, tvar, vnitřní krajina, krajina v nás“), obraz *krajiny v naší mysli. Kanadský botanik, geograf a ekolog Pierre Mackay Dansereau zahájil na počátku sedmdesátých let 20. století přednášky na téma *Inscape and Landscape*, v nichž oživil dřívější výraz pro vnitřní krajinu, krajinu v nás, obraz krajiny v naší mysli – „*inscape*“. Napětí vztahu mezi *landscape* a *inscape* je napětím skutečného a ideálního, napětím představ a realizace, napětím mezi *člověkem a *přírodou. Svě původní přírodovědně zaměřené myšlení Dansereau rozšířil na oblast environmentální a koncept krajiny v tom hraje klíčovou úlohu (Dansereau, Pierre Mackay [1975]: *Inscape and Landscape: The Human Perception of Environment* [Vnitřní a vnější krajina: Lidské vnímání přírodního prostředí] New York: Columbia University Press). (Miloslav Lapka)

krajinná archeologie, *archeologie, krajinná.

krajinná ekologie, *ekologie, krajinná.

krajská vláda, *vláda, krajská.

krajské zřízení, *zřízení, krajské.

krajský hejtman, *hejtman, krajský.

krajský sjezd, *sněm, krajský.

krajský sněm, *sněm, krajský.

krajský soud, *soud, krajský.

krajský úřad, *úřad, krajský.

krakeláž, *kraklé.

kraklé (krakeláž) (z francouzštiny: *craquelé*; *craquelage*, „kraklé; krakeláž“), síť prasklin v *glazuře, záměrně vyvolaná a někdy zdůrazněná zatřením barvy nebo tuše. Řídká síť větších kraklů je v čínském keramickém názvosloví označována jako „krabí klepeta“, hustá síť drobné krakelury jako „rybí jikry“. (Jaroslav Malina)

král:

1. panovník v *monarchii; ve všech *státech starověkého *Předního východu, s výjimkou *Izraele, byl život ve společnosti řízené králem považován za jedinou formu civilizovaného života. V mezopotamské *mytologii „*království sestoupilo z nebes“ a jedno mezopotamské rčení říká, že „lidé bez krále jsou jako stádo bez pastýře“. Oba citáty obsahují podstatu legitimizace královské moci: království dali lidstvu bohové a *bůh, který byl skutečným vládcem *světa, si zvolil mezi smrtelníky svého zástupce, panovníka. A jen bohu byl král odpovědný za blahobyt a bezpečí svého „stáda“. Proto byla také hranice mezi světskou a duchovní mocí nezřetelná a v některých státech (například v *Asýrii, v *chetitské říši) byl panovník současně i nejvyšším *knězem státního kultu. Vládcové nejstarších sumerských městských států užívali různé tituly, jejichž původ byl patrně ovlivněn převážně lokální tradicí (**en* v *Uruku, **lugal* v *Uru nebo **ensi* v *Lagaši). Vládcové nejstaršího asyrského státu *Aššuru užívali několik titulů, které vyjadřovaly různé aspekty jejich funkce a moci, která byla omezena městským shromážděním příslušníků nejbohatších rodin Aššuru. Nejprestižnějším titulem byl titul *iššiak Aššur* (náměstek boha Aššura), který vyjadřoval intimní vztah panovníka k městskému bohu *Aššurovi. Dalším titulem byl titul *rubá'u* („velký“), který se konvenčně překládá jako „kníže“ a v babylonských textech označuje bohy nebo cizí vládce, ale v Asýrii tento titul vyjadřoval postavení panovníka na prvním místě rodové a sociální struktury. Ve své funkci administrátora užíval asyrský vládce titulu *waklu* („předák“). Se vznikem teritoriálních států a říší začali mezopotamští panovníci užívat titulu *šarru* (král, poprvé ve staroakkadském období), jehož užívání je spojeno s velkým posílením a *centralizací královské moci, která byla teoreticky neomezená, ale v praxi ji omezovala tradice i zájmy vládnoucí elity. Obrovskou moc mezopotamských panovníků vyjadřují prestižní tituly jako „král velký“, „král mocný“, „král čtyř světových stran“ a řada dalších titulů a epitet odrážejících funkci krále jako ochránce *spravedlnosti, dobrého vládce, statečného válečníka, velkého stavitele a především oddaného služebníka bohů. V mytologické rovině královské tituly a epiteta představují krále v jeho hlavní funkci ochránce řádu a *civilizace před silami *chaosu. Osobnost panovníka byla považována za posvátnou a chránila ji řada *rituálů a magických *obřadů. Magická moc byla přičítána i odznakům královské moci (**insignie*): královskému roucho, pokrývce hlavy a dalším odznakům královské moci, které byly každému novému králi předány při slavnostním korunovačním obřadu (**intronizace*). Tato magická síla královské osoby mohla být nebezpečná prostým smrtelníkům, kteří se proto k panovníkovi přibližovali s tváří skloněnou nebo přitisknutou k zemi a to je původ ceremoniálního pozdravu (tzv. *proskynese*), který tolik popuzoval *Řeky. Mezopotamští panovníci však nebyli považováni za bohy a nanejvýš byli v určitých obdobích uctíváni jako ochranná božstva země (například v období III. dynastie z Uru).

Také moc prvních chetitských králů byla omezena shromážděním rodové *aristokracie (*pankuš*) a král byl chápán pouze jako „primus inter pares“. Sřetení královské moci se zájmy aristokracie často vedlo ke krvavým dynastickým *válkám až do doby, kdy *Telipinu stanovil pravidla nástupnictví (**princ*, korunní). S růstem moci a vlivu rostla i osobní moc chetitských králů. Chetitský královský titul *labarna* (častěji *tabarna*) je vlastně jménem panovníka, který byl podle tradice zakladatelem chetitského státu (Labarna). *Kult mrtvých panovníků byl součástí *chetitského náboženství.

Charakter královské moci *achaimenovských vládců *Persie v podstatě kopíroval modely starobylých civilizací, kterým vládli. Užívali titulu „král země“, „velký král“ nebo „král králů“. Byli korunováni v *Pasargadách a jejich korunovační roucho mělo připomínat *oděv zakladatele říše *Kýra. Symbolický význam měla i další slavnostní roucha, různé tvary korun, dlouhá brada, žezlo a dýka u pasu, což byly tradiční odznaky moci achaimenovských králů.

Izraelští králové také v podstatě kopírovali královskou funkci, jakou znali ze sousedních států, ale pro izraelské teology a *proroky bylo království cizím prvkem hlavně proto, že odmítali připustit, že by do bezprostředního vztahu mezi *Jahvem a „vyvoleným“ izraelským národem

měl vstupovat prostředník v osobě panovníka. Mezi izraelskými teology a panovníky proto často panovalo napětí, což se odrazilo ve *Starém zákoně, který izraelské krále hodnotí především podle jejich vztahu ke kultu boha Jahveho.

Významnou součástí *legitimity královské moci ve všech státech starověkého Předního východu byla dynastická posloupnost a *genealogie jsou proto součástí všech královských nálezů. Dynastická legitimita však mohla být chápána různým způsobem, babylonská tradice například uznávala střídání dynastií, asyrská tradice naopak trvala na jediné nepřerušené dynastické *linii, i když ta byla ve skutečnosti několikrát přerušena. Pro legitimitu izraelských králů bylo nezbytné, aby pocházeli z „domu Davidova“. (Viz též *dvůr, panovnický.); (Jana Pečírková)

2. *wang;

3. *májka.

Král, Jaroslav (5. 12. 1883, Malešov u Kutné Hory – 22. 3. 1942, Osvětim, Polsko), český malíř a kulturně politický činitel levicové orientace. Již ve svých sociálně laděných obrazech první poloviny dvacátých let se přihlásil k principům moderního zobrazení reality, a to využitím některých kubistických tvárných postupů k cílům výrazovým. Po polovině dvacátých let sílí v jeho tvorbě lyricko-poetická složka jeho talentu, která se zprvu uplatňuje v neoklasicistních obrazech žen a dívek a záhy též v zátiších a figurálních plátnech lyrického *kubismu. Po polovině třicátých let je Královo umělecké snažení usměřováno druhou vlnou neoklasicismu ve figurálních skladbách, jimiž reaguje na válečnou hrozbu nebo jimiž dává výraz erotickému citu. Ten se vtělil do tvárně vytříbených obrazů s náměty ženských *aktů. (Jaroslav Malina)

Kralická bible, *Bible kralická.

králík domácí (*Oryctolagus cuniculus f. domestica*), zdomácnělá forma králíka divokého. Divoké králíky objevili v severozápadní Africe nebo jihozápadní Evropě jako první zřejmě již *Féniciáné kolem roku 1100 př. n. l. Časový průběh domestikace není přesně známý, je možné, že byla dovršena již *Římany (ti považovali králíčí maso za delikatesu) nebo až ve *středověku, a to především v areálech francouzských *klášterů. Nežádka však některý jedinec uprchl do volné *přírody, čímž vznikly populace zdivočelých králíků v západní a střední Evropě. K souvislejšímu rozšíření v *českých zemích a na Slovensku došlo zřejmě až v 19. století. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

Králík, Miroslav (28. 1. 1973, Brno), český antropolog; absolvent magisterského a doktorského studijního programu a rigorózního řízení v oboru antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Otisky prstů a dlaní na keramickém materiálu* (2000), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Otisky prstů na Věstonické venuši* (2003); disertační práce: *Paleodermatoglyfika. Analýza otisků prstů na pravěké keramice: Teoretická východiska, metodologické problémy a praktická doporučení* (2004), školitel: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc. V současnosti působí jako docent Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a statutární zástupce ředitele ústavu (do roku 2009).

Zabývá se zejména rozvíjením metod analýzy stop na pravěkých a historických keramických artefaktech a *antropologií sexuality. V roce 2000 získal Cenu Biologické sekce, v roce 2004 Cenu rektora Masarykovy univerzity v Brně pro nejlepší studenty doktorského studijního programu. Kontakt: Doc. RNDr. Miroslav Králík, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vlnařská 5, 603 00 Brno, e-mail: mirekkralik@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Králíková, Michaela (rozená Rubinková, 5. 5. 1976, Brno), česká antropoložka; absolventka magisterského a doktorského studijního programu a rigorózního řízení v oboru antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Pohřební rítus 17. a 18. století na Moravě* (1999), vedoucí práce: Prof.

PhDr. Josef *Unger, CSc.; rigorózní práce: *Devocionálie jako předměty zbožnosti v hrobech ze 17.–19. století* (2004), disertační práce: *Pohřební ritus 16.–18. století na Moravě a ve Slezsku s přihlédnutím k území střední Evropy* (2006), školitel: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsala 35. svazek *Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy (antropologicko-archeologická studie)* (2007). Kontakt: RNDr. Michaela Králíková, Ph.D., e-mail: misakralik@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

královna, Červená (anglicky: *Red Queen hypothesis*), *hypotéza prezentovaná v roce 1973 americkým evolučním biologem Leighem Van Valenem, kterou se snažil vysvětlit svůj *zákon extinkce – ten říká, že pravděpodobnost vymření skupiny příbuzných organismů (čeledi) se v čase nemění. Název byl převzat z knihy Lewise Carrola *Through the Looking-Glass* (Za zrcadlem, 1872), kde Červená královna vysvětluje Alence, že všichni utíkají ze všech sil, aby zůstali stát (protože jde o šachovou figuru, měl by český překlad správně být „Černá královna“, nicméně vžil se doslovný překlad původního anglického termínu *Red Queen*, poukazujícího na skutečnost, že v Anglii byly dříve používány červené figury místo černých).

V evolučním *kontextu to znamená, že druhy musí neustále reagovat na změny prostředí, jinak vyhynou. Princip Červené královny je používán k *vysvětlení *koevolučních závodů ve zbrojení, typických například ve vztahu predátor-kořist, kde na vznik určité evoluční novinky (například ochranného zbarvení) musí protějšek reagovat vytvořením „protizbraně“ (například zvýšenou rozlišovací schopností oka). Van Valenovou hypotézou bývá vysvětlován i vznik pohlavního rozmnožování, které umožňuje rychlejší evoluci a tedy efektivnější reakci na změny prostředí. (Miloš Macholán)

Královská česká společnost nauk, první vědecká instituce v *českých zemích se sídlem v Praze, její počátky klademe do 70. let 18. století (1770–1775, asi 1773), kdy byla založena Soukromá učená společnost pro rozvoj matematiky, vlasteneckých dějin a přírodovědy v Čechách, která dne 4. 12. 1784 přijala název Česká společnost nauk a o 6 let později (1790) byla přejmenována na Královskou českou společnost nauk. Podnět k založení vzešel ze skupiny učenců, jakými byli František Josef Gerstner (1756–1832), *hrabě František Josef Kinský (1739–1805), hrabě Anton Friedrich Mitrovský (1770–1842) a hrabě František Josef Šternberk (1763–1830). Sídlo měla v *Karolinu, kde byla v roce 1786 založena i její knihovna. V roce 1890 byla nahrazena Českou akademií věd a umění, přímou předchůdkyní dnešní Akademie věd České republiky. (František Čapka)

královská horní berně, *urbura.

královská rada, *rada, královská.

královské knihy, *knihy, královské.

královské město, *město, královské.

královské reprezentace a komory, *reprezentace a komory, královské.

královský hejtman, *hejtman, královský.

královský rychtář, *rychtář královský.

královský tribunál, *tribunál, královský.

království, *monarchie v čele s *králem, rozšířená zejména v období *feudalismu.

V průběhu historického vývoje se forma království jako monarchie měnila až do 20. století, a to především podílem vládních složek na *vládě (království jako patriarchální, feudální, *stavovská, *absolutní a *konstituční monarchie). Český název podle Karla Velikého (latinsky: *Carolus*, německy: *Karl*). (Jaroslav Malina)

Království české (též České království), historické území kontinuálně existující v letech 1198–1918 jako suverénní státní monarchistický útvar v čele s *králem; předtím (pouze pro svou osobu) se stal českým králem roku 1085 *kníže Vratislav II. (zemřel 1092) a roku 1158 kníže Vladislav II. (kolem 1110–1174), ten sice získal dědičný královský titul, avšak jeho nástupci opět užívali titulu *kníže. Dědičnou královskou hodnost obdržel v roce 1198 až

Přemysl Otakar I. (kolem 1156–1230); definitivní stvrzení dědičnosti královského titulu přineslo vydání *Zlaté buly sicilské* v Basileji roku 1212 římskoněmeckým panovníkem Fridrichem II. Sicilským (1194–1250).

Království české zažívalo velký rozkvět za posledních *Přemyslovců a pokračovalo v něm i za *Lucemburků; Jan Lucemburský (1296–1346) připojil ke království nová území (například Slezsko) a prohlásil je za jeho neoddelitelnou součást. Tento proces *integrace dokončil Janův syn Karel IV. (1316–1378) získáním dalších území (Lužice); v roce 1348 se Českému království oficiálně od něj dostalo již dříve užívaného názvu *Corona regni Bohemiae* a v roce 1356 jím vydaná *Zlatá bula* stanovila nové státoprávní poměry v *římskoněmecké říši, když mimo jiné posílila postavení českého krále mezi světskými *kurfürty. Úpadek království přinesly husitské *války (*husitství), k jistému posílení prestiže došlo až za *vlády *Jagellonců. Po bitvě u Moháče (1526) nastoupili na český trůn *Habsburkové a České království se stalo součástí habsburské *monarchie. Posledním korunovaným českým králem se stal v roce 1836 v Praze Ferdinand I. Dobrotivý (1793–1875) jako Ferdinand V. S rozpadem Rakouska-Uherska v roce 1918 skončilo období trvání Českého království, nástupcem se stala Republika československá (RČS). (František Čapka)

království nebeské, *království, Boží.

Království smrti (*mictlan*, „místo mrtvých“), kosmická struktura mezoamerické *mytologie složená z devíti vertikálních vrstev nacházejících se v podzemí. 1) *Apanohuaia* nebo také *Itzcuintlan*, kde protéká hluboká řeka, jejíž mohutný tok musí mrtví překonat na hřbetě psa, 2) *Tepectli Monamictlan*, „místo, kde se srážejí pahorky“, 3) *Iztepetl*, „pahorek nožů“, 4) *Izteecayan*, „místo, kde vane vítr nožů“, 5) *Paniecatacoyan*, „tam, kde těla vlají jako zástavy“, 6) *Timiminaloyan*, „kde se střelili z luku“, 7) *Teocoyolcualloya*, „kde se šelmy živí srdci“, 8) *Izmictlan Aepochcaloca*, „cesta mlhy, která oslepuje“, 9) *Chicubamictlan*, deváté a nejhlubší „místo pánů smrti“.

Po skonání musely lidské bytosti sestupovat těmito místy a zároveň čelit různým nebezpečím. Přitom byla těla zbavena *tkáně, až dospěla k osvobození své *tonalli* („duše“). Posmrtné putování každého zemřelého trvalo čtyři roky, až dosáhl posledního místa věčného odpočinku. (Oldřich Kašpar)

království, Boží, království nebeské, podle *křesťanů stav, kdy se lidé plně podrobí Boží vládě. Podle evangelií je Boží království smyslem díla *Ježíše Krista. Začíná v nitru člověka, ovlivňuje vztahy lidí a společenské struktury a má i kosmický aspekt. Vrcholem je stav po závěru dějin a druhém příchodu Kristově, kdy *Bůh je „vše ve všem“. (Jaroslav Malina)

království, izraelské, po smrti *krále *Šalomouna došlo k rozpadu jeho říše na severní, izraelské, a jižní, *judské království. Příčinou rozpadu byly rozpory mezi jižními *kmeny a kmeny ostatními, sídlícími v severní části Palestiny. Když Šalomounův nástupce Rechabeám odmítl severním kmenům zmírnit *daně a nucenou práci, vypukla vzpoura, která skončila jejich odtržením a vytvořením izraelského království, jehož prvním králem se stal Jarobeám I., který vládl přibližně v letech 922–901 př. n. l. Oficiálním *náboženstvím izraelského a judského království byl *kult Hospodina, *Jahveho. Izraelské království však odmítalo uznat za hlavní *město kultu *Jeruzalém, který zůstal hlavním městem jižního, judského království. Aby si zajistil nezávislost na jeruzalémském *chrámu, zřídil izraelský král Jarobeám I. hlavní *svatyně izraelského království v Bét-elu a Danu. Hlavním městem izraelského království byl zprvu Šekem, pak Tirsá a nakonec *Samaří, které založil král Omrí. Na rozdíl od judského království bylo izraelské království po náboženské stránce více přístupné vlivům foinického náboženství, což bylo způsobeno i tím, že v *zemi dlouho přetrvávaly četné skupiny původního kanaánského obyvatelstva (*Kanaán). Není rovněž vyloučeno, že jedna z izraelských dynastií založená králem Omřím nebyla židovského původu. Biblické texty se proto většinou staví k izraelským králům nepříznivě (*Královské knihy) a prosazují za hlavní místo kultu judský Jeruzalém. Jinak ovšem počtem obyvatelstva, ekonomikou i politickým vlivem izraelské

království převyšovalo království judské. Jeho slabostí bylo však časté střídání vládců, zatímco v judském království se udržela po celou dobu jeho trvání davidovská dynastie.

Dějiny izraelského království probíhaly zprvu ve znamení válek s jižním sousedem, judským královstvím, a zejména se severním sousedem, jímž bylo aramejské damašské království (Damašek). Nástupcem Jarobeáma I. se stal jeho syn Nádab. Po krátké době *vlády (přibližně 901–900 př. n. l.) jej zavraždil vojevůdce Baeša, který se prohlásil za krále. Během Baešovy vlády (přibližně 900–877 př. n. l.) válčilo izraelské království jak s královstvím judským, tak s aramejským Damaškem. Baešův syn Éla byl po krátké vládě (přibližně 877–876 př. n. l.) zabit vojevůdcem Zimrím. Převratu však nakonec využil další vojevůdce Omrí, který Zimrího po sedmi dnech vlády svrhl, sám se zmocnil vlády a založil vlastní dynastii. Jeho silná *vláda byla založena na spojenectví se sidónsko-týrským vládcem Itobaalem (hebrejsky Etbaal). Svého syna Achaba oženil Omrí s Itobaalovou dcerou *Jezábel. Spojenectví s *Foiníkií bylo však zároveň spojeno s pronikáním foinických náboženských kultů (zejména kultu boha *Baala a Melkarta) do *Izraele, což vyvolalo silnou *opozici vůči Omrího dynastii. Za vlády Achabova syna Jórama v letech 849–842 př. n. l. vedlo izraelské království spolu s judským králem Jóšafatem a edomským králem *válku proti moábskému králi Méšaovi, která skončila vítězstvím *Moábu. Nadále pokračovaly války mezi izraelským a damašským královstvím, především o pohraniční město Rámot-gileád. Při jeho *obléhání byl Joram zraněn, čehož využil jeho vojevůdce Jehú, dal se prohlásit vojskem za krále a provedl převrat, při kterém zahynuli Joram i Jezábel. Stejně tak byli zlikvidováni představitelé foinických kultů. Jehúův převrat a jeho vládu podporovaly skupiny, které usilovaly o prosazení náboženského pravověří. Patřili sem například proroci, jako byl Elijáš, Eliša, nebo skupina Rekábitů, která usilovala o návrat k nomádskému životnímu *stylu. Co se týče zahraničních vztahů, vedla Jehúova vláda k dočasnému zeslabení izraelského království, poněvadž bylo přerušeno spojenectví s Foiníkií. Jehú se nakonec podrobil jako *vazal asyrskému králi *Salmanassarovi III. a jeho jméno je uvedeno na tzv. Černém *obelisku tohoto vládce. Jehúův nástupce Jóachaz (vládl kolem roku 815–801 př. n. l.) se stal vazalem damašského krále Chazaela. Do dalšího vývoje však začal stále silněji zasahovat vliv *Asýrie, který vedl k oslabení Damašku. Izraelskému králi Jóášovi (ca 801–786 př. n. l.) se proto podařilo získat v boji s damašským králem Ben-Hadadem III. ztracená území a jeho syn Jarobeám II. (přibližně 786–746 př. n. l.) během své více než čtyřicetileté vlády izraelské království podstatně rozšířil. Po jeho smrti však nastal postupný úpadek a rychlé střídání vládců. Pod hrozbou asyrského útoku se nakonec izraelské a damašské království spojily v protiasyrské *koalici, ke které se však judské království odmítalo připojit. V nastalé válce mezi judským královstvím a protiasyrskou koalici judský král Achaz požádal Asýrii o pomoc. Během intervence *Asyřané dobyli Damašek a v roce 733 př. n. l. získali také značnou část izraelského území, které proměnili ve svou provincii. Izraelský král Hóšea se sice Asýrii podrobil, avšak později se snažil o spojenectví s Egyptem, což mělo za důsledek další útok Asýrie. Po tříletém obležení Salmanassarem V. bylo hlavní město izraelského království Samaří nakonec dobyto roku 721 př. n. l. *Sargonem II. Izraelské království tak přestalo existovat, a značná část obyvatelstva byla Asyřany deportována. Nadále však přetrvávalo jižní království judské s hlavním městem Jeruzalémem, jehož populace sestávala z příslušníků kmene *Juda, případně kmene Benjamín. (Vladimír Sadek)

království, judské, starověký židovský státní útvar vzniklý v *Kanaánu (Palestině) po rozpadu jednotného *Izraelského království roku 932 př. n. l. Centrem byl *Jeruzalém, *králové pocházeli z rodu *Davidova. V roce 920 př. n. l. byl Jeruzalém vypleněn *Egyptem, 711 př. n. l. spojenectví s Egyptem zaměřené vůči asyrskému *Sargonovi II., 609 př. n. l. bylo Judské království podrobena Egyptu, od roku 605 př. n. l. pod babylonskou svrchovaností a roku 597 př. n. l. bylo poraženo babylonským králem Nabukadnesarem II. a část obyvatelstva byla odvedena do babylonského zajetí.

V roce 586 př. n. l. bylo království Nabukadnesarem II. rozvráceno a *Židé odvečeni (druhá *deportace do babylonského zajetí). Státní útvar byl obnoven až za Judy Makabejského (zemřel 161 př. n. l.). (Jaroslav Malina)

království, judsko-izraelské, starověký židovský státní útvar v *Kanaánu (Palestině) vzniklý na počátku 10. století př. n. l. spojením severní a jižní části *země. (Jaroslav Malina)

království, langobardské, raně feudální stát germánského *kmene *Langobardů v severní Itálii. Bylo založeno po vstupu Langobardů do Itálie po roce 568; hlavní *město Pavia. V roce 774 bylo poraženo *franskou říší; králem langobardského království se stal Karel Veliký a připojil je k franské říši. (Jaroslav Malina)

království, skythské, státní útvar *Skythů vzniklý asi v polovině 4. století př. n. l. se střediskem na dolním Dněpru. Na přelomu 3. a 2. století př. n. l. bylo přeneseno na Krym. Skythské království se stalo ohniskem výbojů proti řeckým *koloniím a poté proti Římu v Černomoří. Skythské království zaniklo ve 3. století. (Jaroslav Malina)

království, Vanniovo, státní útvar germánských *Kvádů, který vznikl s podporou *římské říše na území mezi řekami Moravou a Váhem začátkem našeho *letopočtu. Zaniklo kolem poloviny 1. století. (Jaroslav Malina)

Kramerius, Matěj Václav (12. 2. 1753, Klatovy – 22. 3. 1808, Praha), český spisovatel, novinář a vydavatel; nadšený propagátor josefínských reforem. Je považován za zakladatele českého novinářství a „lidovýchovného vzdělávání“. Méně známá je jeho činnost v oblasti popularizace cizokrajné etnografie a cestopisu (*Krátká zpráva o pátém dílu světa, Ouplné vypsání Afriky* aj.).

V roce 1803 vydal *Historické vypsání, kterak čtvrtý díl světa Amerika, od Kolumbusa vynalezena byla*, kde v úvodu překvapujícím způsobem zformuloval, pochopitelně v dobových termínech, mnohem později obecně přijatou teorii o osídlení Ameriky (*Američané, první): „Vezmu-li do ruky mapu Ázie, tak uvidím, že nejvyš nahoře k půlnoci, kdež země Kamčatka leží, Ázie s Amerikou skoro se spojuje, a že oba tito dílové světa toliko ouzkým mořem rozdělení jsou. Může tedy být, že lidé před mnoha tisíci lety šli na moře ryb lovit, do Ameriky se dostali, tu se osadili a po tom čase množice se, dále dolů až k polední Americe přišli.“ (Oldřich Kašpar)

kraniální (z řečtiny a latiny: *kranion/crānium*, „lebka“, **cranialis*, lebeční, vztahující se k hlavě, směr k hlavě. (Ladislava Horáčková)

kraniometrie (z řečtiny: *kranion*, „lebka“ a *metron, metrum*, „míra, rozměr“), soubor metod k měření jednotlivých částí lebky. Zakladateli kraniometrie jsou francouzský neurochirurg, anatom a antropolog Pierre Paul *Broca (1824–1880) a švédský anatom, fyziolog a etnograf Anders Adolf *Retzius (1796–1860). (Jaroslav Malina)

kraniostenóza, **craniostenosis*.

kranosynostóza, **craniosynostosis*.

kras (slovo převzaté ze slovinštiny) [geologie, archeologie], oblast tvořená převážně *vápenci (případně sádrovci nebo solemi) v mocnosti a čistotě potřebné k vývoji krasových jevů – v podstatě produktů mechanické (erozní, evorzní) a chemické (korozní) činnosti vody na povrchu země (škrapy, propasti, závrtky aj.) i v podzemí, kde proudění vody v puklinách vytváří krápníky, chodby a celé chodbové systémy (protékané někdy podzemními toky), které se otvírají k povrchu úzkými komíny nebo širšími otvory jeskyní. Tyto krasové jevy se označují jako *primární, zatímco následná tvorba *sintrových a jiných výplní takto vzniklých dutin spadá mezi jevy *sekundární.

Krasová území byla už od *paleolitu člověkem využívána díky *jeskyním, vyhledávaným jako obydlí či kultovní místa (*umění, jeskynní); v mladších obdobích počínaje *neolitem byla využívána již jen sporadicky jako přechodná sídliště, refugia a kultovní místa, protože kras není (především kvůli skalnatému členitému povrchu a nedostatku povrchových vod

[silně propustné podloží]) vhodný k zemědělskému obdělávání, zejména pravěkými postupy. (Karel Sklenář)

Krásná, Soňa (27. 2. 1980, Brno), česká archeoložka; absolventka magisterského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (diplomová práce: *Use-wear Analysis and Its Application on Chipped Stone Artefacts from Moravia [Czech Republic]*, vedoucí práce: Helena Knutssonová, Inna Mateiciucová); v rámci studia absolvovala pod vedením Heleny Knutssonové a Kjela Knutssona třísemestrální stáž na Uppsala Universitet se zaměřením na studium funkčních analýz *kamenné štípané industrie. Od roku 2005 studentka doktorského studijního programu Historické vědy na Ústavu pro pravěk a ranou dobu dějinnou Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze.

Specializuje se na výzkum kamenné štípané industrie (funkční analýzy a jejich využití v archeologii včetně technologie výroby, funkčních experimentů, určování zdrojů lokálních kamenných surovin a jejich využívání apod.). Kontakt: Mgr. Soňa Krásná, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 38 Praha 1, e-mail: sona.krasna@centrum.cz. (Jaroslav Malina)

krásný sloh, *sloh, krásný.

kratér, řecká *nádoba na míšení vína s vodou. Nejstarší kratéry pocházejí již z *mykénské kultury. Od 6. století př. n. l. byly užívány čtyři typy: sloupkový, volutový, kalichový a zvoncový. (Viz též *keramika, řecká, *vázy, řecké malované.) (Marie Pardyová)

krátké kosti, *ossa brevia.

krátké rozptýlené opakující se elementy, *elementy, krátké rozptýlené opakující se.

krátké rozptýlené opakující se sekvence DNA, *sekvence DNA, krátké rozptýlené opakující se.

krátké tandemové repeticce, *mikrosatelity.

Krátký, Jaroslav (2. 1. 1965, Litoměřice), český sochař, historik a teoretik výtvarného umění; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvoval studium na Katedře výtvarné výchovy Pedagogické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem (1984–1989). Ve studiu dějin umění pokračoval na Ústavu pro dějiny umění Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, kde absolvoval v roce 1996.

Reaguje na nejrůznější podněty a inspirace, avšak pokaždé se nějakým způsobem vztahuje k duchovním tradicím evropské *civilizace a principům starého umění, přičemž hledá syntézu spojující minulost s přítomností. Lidská hlava je pro něho ústředním bodem celé postavy a zároveň částí, kterou je možné vyjádřit celek. (Jaroslav Malina)

Krátoška, Josef (28. 2. 1929, Praha), český antropolog; docent a emeritní vedoucí *Katedry antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Vysokoškolské vzdělání získal na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v roce 1953 – obor učitelství biologie. V roce 1956 na Přírodovědecké fakultě VŠP v Olomouci nabyl aprobační pro 3. stupeň škol, RNDr. obhájil na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě v roce 1973, habilitace z oboru antropologie na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v roce 1991. Středoškolský profesor v letech 1953–1957, dělník 1957–1958, pracovník Oděvního průmyslu a Výzkumného ústavu oděvního v Prostějově v letech 1958–1968 a znovu od roku 1975 do roku 1989. Vysokoškolský učitel Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci na Katedře biologie dítěte a školní hygieny v letech 1968–1975. V roce 1990 (po rehabilitaci) vysokoškolský učitel na *Katedře antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a její vedoucí v letech 1991–1992 a znovu v letech 1997–2002; proděkan a statutární zástupce děkana Pedagogické fakulty v letech 1992–1996, vedoucí

Střediska zdravého životního stylu při Pedagogické fakultě Univerzity Palackého. Člen vědecké rady Pedagogické fakulty od roku 1992, člen vědecké rady CMTF Univerzity Palackého, člen ediční komise Pedagogické fakulty, předseda oborové rady a školitel pro doktorský studijní program oboru antropologie na Pedagogické fakultě, člen *České společnosti antropologické a místopředseda její olomoucké pobočky. V oblasti *antropologie spolupracuje s odborníky z Belgie, Německa, Norska, Polska, Rakouska, Slovenska, Švédska, Švýcarska a z Velké Británie.

Pedagogická činnost je zaměřena na *integrální antropologii, kulturní antropologii, *filozofickou antropologii a na aplikace z oblasti *fyzické antropologie, průmyslové antropologie, ergonomie. Speciálně se věnuje problematice diplomových prací z oboru antropologie, je dlouholetým předsedou odborných komisí pro státní závěrečné zkoušky na Pedagogické fakultě a na CMTF Univerzity Palackého a na Technologické fakultě Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Jeho vědecko-výzkumná činnost se orientuje na problematiku somatometrie české populace, na metodické otázky aplikované somatometrie a na *ergonomickou, pedagogickou a integrální antropologii. Je uznávaným odborníkem na tvorbu velikostní typologie pro průmyslovou výrobu *oděvů. Sleduje aspekty připravenosti učitele ve směru podpory a ochrany zdraví, zdravotní etiky a výchovy k rodičovství. Zpracoval řadu výzkumných zpráv, recenzoval učebnice odborných předmětů a publikoval odborná sdělení, zejména v oblasti průmyslové antropologie. V letech 1997, 1998, 2000 a 2001 byl řešitelem projektů Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy se zaměřením na prevenci sociálně patologických jevů a protidrogovou problematiku a vedoucím Střediska zdravého životního stylu při Katedře antropologie a zdravotní vědy. V období let 1999–2004 byl řešitelem a vedoucím řešitelského týmu pro výzkumný záměr Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy „Výzkum somatického a psychického stavu populace ČR s aplikacemi v antropogogice, pedagogické psychologii, *klinické antropologii a ergonomii“. Publikované práce jsou zaměřeny na problematiku integrální antropologie, fyzické antropologie, antropologické výzkumy, výchovu ke zdraví. Je editorem řady sborníků z antropologických konferencí pořádaných Katedrou antropologie a zdravotní vědy. V roce 1992 mu byla udělena *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Josef Krátoška, Katedra antropologie a zdravotní vědy Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc, telefon: 585 635 501, e-mail: kratoska@pdfnw.upol.cz. (Jaroslav Malina)

krček zubu, **collum dentis*.

krční obratel, **vertebra cervicalis*.

krční pleteň, **plexus cervicalis*.

krční svaly, **musculi colli (cervicis)*.

krční žebro, *žebro, krční.

kreacionismus (z latiny: *creātiō*, „stvoření; volba“), označení novodobého názorového směru, který biblickou zprávu o *stvoření *světa (*Bůh stvořil svět i veškerá jsoucna z ničeho) chápe doslovně a odmítá *evoluci. (Jaroslav Malina)

kreativita, *tvořivost.

Krédo, *Credo.

kremace (z latiny: *cremātiō*, „spálení; upálení“), pohřeb spáleného mrtvého těla; *cremo.

Kremlička, Rudolf (19. 6. 1886, Kolín – 3. 7. 1932, Praha), český malíř a grafik. V jeho rané tvorbě se objevují ohlasy starých holandských mistrů. Od roku 1915 tvořil v duchu *vitalismu a formuloval své charakteristické zobrazení ženy, zejména v motivech ženského *aktu a tanečnice, vyznačující se tradičním kultivovaným podáním eroticky smyslného námětu (*Před zrcadlem*, 1926; *Tři ženy v lázni*, 1929 aj.). (Jaroslav Malina)

kreol (ze španělštiny: *criollo*, odvozeno z *criadillo*, diminutiva od *criado*, „vychovaný, vypěstovaný, domácí“; francouzsky *créole*), v průběhu 16. až 18. století označení každé

osoby, která se narodila španělským rodičům ve *Španěly kolonizované části amerického kontinentu. Během španělské koloniální éry byl kreolům znemožněn přístup k vysokým správním i ekonomickým postům na úkor elit ryze španělského původu. Tento *status quo* byl udržován zejména v 18. století, kdy *imigranti ze Španělska (označovaní jako *peninsulares*, *gachupines* či *chapetones*) ovládali ekonomiku jihoamerické oblasti.

Otevřené nepřátelství a diskriminace kreolů vedla na počátku 19. století k *revolucím v Mexiku a Peru, kde se kreolové stali součástí vládnoucích vrstev.

Dnes je označení kreol používáno v rozličném významu a to i na jihoamerickém kontinentu. Označuje osobu čistě španělského původu narozenou v Jižní Americe; pojmenování člena rodiny, jenž svůj původ odvozuje z období španělské koloniální éry. Dále pojmenování kreol odlišuje danou osobu od původního *indiánského obyvatelstva jako příslušníka městské vrstvy evropského původu. V Peru jsou kreolové vnímáni jako lidé žijící pestrým a energickým životem schopní přesvědčivě a duchaplně rozmlouvat na širokou paletu témat. Ve Francouzské Guyaně je označení kreol používáno pro osoby, které přejali evropský *životní styl bez ohledu na svůj původ; v sousedním Surinamu jsou takto označováni potomci afrických otroků. Označení kreol se v Louisianě (USA) vztahuje na francouzsky mluvící obyvatele, kteří svůj původ odvozují od původních francouzských a španělských osadníků nebo jím označují *mulaty mluvící francouzsky nebo španělsky. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

kreolizace, kulturní (ze španělštiny: *criollo*, odvozeno z *criadillo*, diminutiva od *criado*, „vychovaný, vypěstovaný, domácí“; francouzsky *créole*), pojem, který spolu s řadou dalších, jako je *kulturní hybridita, indigenizace a *mesticita*, označuje míšení původně oddělených systémů. Historicky slovo kreol vzniklo jako dobové označení pro španělské potomky dobyvatelů narozené v *Novém světě. Podobně jako dochází například v karibské oblasti ke kreolizaci jazyků, probíhá současně kreolizace kulturní. Kreolizace je považována za přímý důsledek *kolonialismu, neboť došlo k přesídlení velkého množství populace do jazykově a kulturně smíšeného prostředí. Slabinou koncepce kreolizace je představa původně uzavřených nepropustných kultur.

V historické perspektivě v souvislosti s utvářením *nacionalismu v Novém světě popsal kreolizaci americký historik a politolog britsko-irského původu Benedict *Anderson (narozen 1936) v publikaci *Imagined Communities* (Společenství představy, 1983). Švédský antropolog Ulf *Hannerz (narozen 1942) v knize *Cultural Complexity: Studies in Social Organisation of Meaning* (Kulturní komplexita: Studie ze sociální organizace významu, 1992) užil pojem kreolizace ke studiu kulturních procesů. Příkladně jej k lingvistickým procesům přejímání slov, fonémů a gramatických transformací vyplývajících z kontaktu dvou *jazyků. Někdy je kreolizace chápána jako okamžik vzniku stabilní kreolské kultury, v jiných pojetích je chápána jako trvalý proces prolétání kultur. Druhý z postojů zastává Ulf Hannerz, jenž oproti uzavřeným stabilním kulturám staví globální oikumenu lidského rodu. Tomu lze oponovat poukazem, že aktéři sami sice přejímají prvky od jiných skupin, nadále však produkují difference a pomyslné komunity. Doplnky pojmu kreolizace tvoří pojmy *kulturní hybridity, *diaspory, *transnacionalismu a *půlené identity, sloužící k postžení logiky míšení či utváření diferencí v teritoriálně sdíleném prostoru a k zachycení aktuálně deterritorializovaných jevů. (Michal Tošner)

Krésilás (2. polovina 5. století př. n. l.), athénský sochař; původem z Kydónie na Krétě, žák Feidiův. Spolu s mistry starší generace *Polykleitem a *Feidiem se k roku 430 př. n. l. zúčastnil soutěže o sochu *Rané Amazonky* pro Artemidin *chrám v Efesu, o níž nás informuje *Plinius Starší (*Naturalis historia*, XXXIV, 8, 19). (Marie Pardyová)

Krésus, *Kroisos.

Kréta, největší ostrov Středozemního moře, odedávna sloužící jako zprostředkovatel předovýchodních impulzů evropské pevnině. K prvnímu osídlení ostrova došlo v raném neolitu (pozdní 8. či rané 7. tisíciletí př. n. l.) po námořním výsadku z *Anatólie.

Neočekávané kapacitní možnosti soudobé *mořeplavby naznačuje skutečnost, že sem tehdy muselo být dovezeno najednou nejméně 15 tun osiva a osobní výbavy. Rozvinuté námořní kontakty umožňují předpokládat již během 3. tisíciletí př. n. l. dovoz *kovů z Peloponnésu, *Kyklad i *Kypru. Posledně uvedený směr přinášel později řadu *inspirací z oblasti *Předního východu, jejich nejstarší náznaky máme však na Krétě až z konce rané doby *mínójské (konec 3. tisíciletí př. n. l.). Z jedné z hrobek na *lokalitě Mochlos v severovýchodní části ostrova pochází stříbrný pečetní váleček nejspíše syrského původu, zhotovený již kolem roku 2500 př. n. l. Zdá se rovněž, že se soudobí krétské klenotníci poučili z pracovních postupů mistrů, jejichž díla pocházejí z *hrobů „královského hřbitova“ v *Uru. Z *Knóssu pak pochází hroší kost a dva zlomky kamenných mis egyptského původu. Častější styky s oblastmi Předního východu se však zjevně rozvinuly až ve střední době mínójské I, kdy v Egyptě vládla 12. dynastie, tedy ne před rokem 1963 př. n. l. V onen čas se však již o ostrovy „uprostřed velké zeleně“, jak nazývali Středozevní moře *Egyptané, intenzivně zajímali i obchodníci z oblasti dnešní *Sýrie. Již v raném 18. století př. n. l. se odkudsi z Asie (Afghánistán?) dovážely ingoty vzácného *cínu přes *Súsy do *Mari a odtud do široké oblasti východního Středomoří od *Karchemiše až po Chasór. Z *Ugaritu se pak tyto ingoty dále dopravovaly až do *země Kaptaru, pravděpodobně totožné s Krétou. Texty z Mari se o zemi Kaptaru zmiňují častěji a uvádějí dokonce výměnu čestných darů mezi panovníky obou zemí, jakož i zapojení tlumočnicků do vzájemných styků. Krétský malířský sloh zanechal nepopíratelné stopy v umění syrských a palestinských lokalit 16.–15. století př. n. l. (například Alalach). Ve stejné době se na Krétě objevuje modrý *lapis lazuli, dovážený sem nejspíše z Afghánistánu. Z 9. století př. n. l. pak pochází chrám s foinickými rysy z přístavní lokality Kommos na jihu ostrova. (Petr Charvát)

Krétané (Kriti), starověké etnikum a obyvatelstvo starověké *Kréty. Krétané pocházeli pravděpodobně z *Malé Asie, avšak nebyli indoevropského původu (dosud nebylo rozluštěno jejich lineární A-písmo). Jejich předchůdci byli Eteokrétové (*Mínójci) a Kydóni, zakladatelé *města Kydónie na Krétě. Krétané vytvořili v 3. tisíciletí př. n. l. a v 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. první evropskou *civilizaci, která vynikala zejména svou *thalassokracií* („vládou nad mořem“), vyspělým obchodem, kulturou i *mytologií, z níž se stal nejznámější *mýtus obětování jinochů a dívek bájnemu *Mínótaurovi při každoročních slavnostech. Proslulým se stal palác v *Knóssu, nástěnné malby, *keramika a další artefakty. Krétská civilizace zanikla po několikrát opakovaném silném zemětřesení a následných výbojích Achájů a dalších řeckých a jiných etnik na území Kréty (*Achájové, *Řekové). Tato civilizace, objevená britským archeologem Arthurem *Evansem (1851–1941), a jím nazvaná *kulturou mínojskou (2700–1450 př. n. l.), je spjata s *technologii *doby bronzové. Mínojská kultura podlehlá *kultuře mykénské (1600–1100 př. n. l.). (Jaroslav Malina)

Kretschmer, Ernst (8. 10. 1888, Wüstenrot, Německo – 8. 2. 1964, Tübingen, Německo), německý psychiatr. Zabýval se léčbou mani-depresivního syndromu a hysterie; po *první světové válce zejména jako důsledku válečných postižení. Zkoumal vztah mezi tělesnou a psychickou *konstitucí člověka s ohledem na jeho osobní charakter a dispozici určitých typů onemocnění. Autor konstituční *typologie člověka (*biotyp). Z díla: *Körperbau und Charakter: Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten* (Stavba těla a charakter: Výzkumy ve vztahu ke konstitučnímu typu a nauce o temperamentu, 1921). (Jaroslav Malina)

krev, tělní tekutina, proudící cévami. Skládá se z plazmy a *krevních buněk. (Drahomír Horký)

krevel (hematit), oxid železitý (Fe₂O₃), ocelově šedá až červenohnědá sloučenina železa (obsah asi 70 %), tvořící významnou složku sedimentárních železných rud, získávaných jako výrobní *surovina již v *době železné. Avšak již v *paleolitických i mladších pravěkých a nativních kulturách sloužil krevel se zemitými příměsmi (*okr, rudka) jako červené *barvivo

například při *pohřebních obřadech, při malování těla nebo nádob. Krevel byl užit i jako sochařský materiál pro drobnou skulpturu slavné mladopaleolitické *venuše z *Petřkovic. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

krevní buňky, *buňky, krevní.

krevní cévy, *cévy, krevní.

krevní msta, *msta, krevní.

krevní skupiny AB0, *skupiny AB0, krevní.

Krikové (Creek, vlastním jménem Maskoke), označení užívané v 17.–19. století pro seskupení severoamerických *indiánských etnik žijících v dnešních státech Alabama a Georgia v USA, od roku 1838 v rezervaci v Oklahomě (dnes asi 15 000 osob) a jinde v USA v počtu odhadovaném na 50 000–60 000 osob. Členy seskupení byli Alabamové, Apalačové, Hitčitiové, Jučiové (Yuchi), *Načezové a Šoniové. Jazykové patří do skupiny *muskogí. Byli usedlí zemědělci (*kukuřice), lovci, rybáři a sběrači; dnes jsou převážně drobní farmáři. Základní společenskou jednotkou byl *matrilokální rod. Žili ve velkých *vesnicích vedených voleným *náčelníkem (zpravidla stále z jediného rodu), vesnickou radou a skupinou hodnostářů. Vesnice byly politicky nezávislé, pod tlakem *bělochů v 18. století došlo k jejich spojení pod společným vůdcem (náčelnictví). Věřící jsou *křesťané (*christianizace od poloviny 19. století), místy se udržují některé prvky tradičního *náboženství (*kult *Slunce a ohně či zemědělské kultury). (Lukáš Šín)

Kriminalistický ústav Praha Policie České republiky, jeden z nejstarších, vysoce odborných a specializovaných policejních útvarů s celostátní působností. Uvádí se, že základy Kriminalistického ústavu byly položeny v roce 1945 založením Kriminální ústředny Ministerstva vnitra. Faktické kořeny kriminalisticko-technické a znalecké činnosti policie však sahají do dob Rakouska-Uherska. Již tehdy se při objasňování zločinů začaly úspěšně uplatňovat poznatky přírodních a technických věd. Postupně vznikal nový obor, který získal pojmenování *kriminalistika. Jeho prudký rozvoj nastal počátkem 20. století. Za oficiální den vzniku Kriminalistického ústavu je považován 12. prosinec 1958, kdy byl rozkazem ministra vnitra č. 166 vydán „Statut Hlavní správy VB“, jehož novou součástí se stal Kriminalistický ústav. Kriminalistický ústav je dnes zapsán v oddílu I. a II. seznamu ústavů kvalifikovaných pro znaleckou činnost pro obory kriminalistika, elektrotechnika, chemie, písmoznalectví a strojírenství, vedeném Ministerstvem spravedlnosti České republiky.

Obor kriminalistika představují v současné době tato odvětví: mechanoskopie, *trasologie, elektrotechnika, defektoskopie, metalografie a technická diagnostika, balistika, zkoumání ručního písma, zkoumání písma psacích strojů, technické zkoumání dokladů a písemností, technické zkoumání pravosti platidel a cenin, *daktyloskopie, chemie, fyzikální chemie, *biologie, *genetika, *antropologie (také *forenzní antropologie), fonoskopie, zkoumání videozáznamů, zkoumání fotografií a fotografické techniky, analýza dat a zkoumání nosičů dat.

Kriminalistický ústav zpracovává znalecké posudky a odborná vyjádření zejména pro orgány činné v trestním řízení, vedle vlastního výkonu kriminalisticko-technické a znalecké činnosti se podílí na výchově a vzdělávání špičkových specialistů, je metodicko-řídícím pracovištěm pro specializované policejní útvary na území České republiky. V roce 2007 získal ústav akreditaci v oblasti znalecké činnosti, čímž se stal mezinárodně uznávanou laboratoří v oboru forenzního zkoušení.

Nezastupitelný je podíl ústavu v oblasti vědeckého výzkumu, zejména ve vývoji a zavádění nových metod a postupů do kriminalisticko-technické a znalecké praxe. Kriminalistický ústav se v neposlední řadě věnuje také publikaci odborných studií, vydává časopis *Kriminalistický sborník*. (Hana Eliášová)

kriminalistika (z latiny: *crīmen*, „obvinění, žaloba, nařknutí“), věda objasňující *zákonitosti vzniku, shromažďování a využívání stop a soudních důkazů, vypracovávající

metody a prostředky k odhalování, vyšetřování a předcházení trestné činnosti. Kromě jiných metod využívá metody a poznatky *antropometrie a *forenzní antropologie. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

kriminologie (z latiny: *crīmen*, „obvinění, žaloba, nařknutí“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), věda zabývající se stavem, strukturou a vývojem kriminality (*kriminalistika), jejími *příčinami, *metodami jejího zkoumání a bojem proti ní. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

Kriové (Cree), severoamerické indiánské etnikum, jazykově příbuzné skupiny *indiánů (algonkinská rodina) žijící v oblasti Québecu a v Ontariu (Kanada) v počtu přes 200 000 osob, většina mluví i anglicky nebo francouzsky. Kolem roku 1840 pro ně bylo vytvořeno písmo, které se v omezené míře užívá dodnes. Původně lovci a sběrači v oblasti lesů, od 17.–18. století specializovaní lovci *kožešin. Během 18.–19. století vznikly dvě kulturně odlišné skupiny: 1. západní (préríjní) – kočovní lovci *bizonů a chovatelé *koní, koncem 19. století byli usazeni v rezervacích v Kanadě; 2. východní (lesní) – mnohem početnější skupina kočovních lovců kožešinové zvěře a rybářů, od počátku 20. století vesměs převzali západní způsob života. Většinou *katolíci, udržují i některé prvky tradičního *animistického náboženství. (Lukáš Šín)

Kristus, *Ježíš Kristus.

Krišna, *Křšna.

kritérium (z řečtiny: *kritérion*, „to, co slouží k posuzování a zkoušení“), měřítko, hledisko pro srovnávání, posuzování více jevů, podstatný určovací rozlišovací znak.

kriticismus (z řečtiny: *krínein*, „rozhodnout, rozsoudit“):

1. termín označující *Kantovu kritiku poznávacích schopností člověka (zvláště jeho kritiku čistého rozumu) a jeho převratnou kritickou metodu vůbec, že je třeba začínat od kritiky našich poznávacích možností; označují se tak i jiné filozofické koncepce, jež za zdroj poznání považují pouze zkušenost;

2. sklon ke kritizování, kritický postoj, kritičnost. (Jaroslav Malina)

kritická antropologie, *antropologie, kritická.

kritická teorie společnosti, *teorie společnosti, kritická.

kritická zdravotní gramotnost, *gramotnost, kritická zdravotní.

kritické období vývoje, *období vývoje, kritické.

kritika (z řečtiny: *krínein*, „rozhodnout, rozsoudit“, *kritikos*, „rozhodný, relevantní“), posuzování, posudek; věcné a pokud možno nezávislé posouzení, zhodnocení, rozlišení dobrého a špatného. V běžném použití především vytknutí nedostatků. (Jaroslav Malina)

kritika písemných pramenů, vnější (malá), hodnocení pravosti a neporušenosti textu a *rekonstrukce prvků originálu. Hlavními odvětvími tohoto oboru kritiky jsou expertiza pravosti a textologie. (Jaroslav Malina)

kritika písemných pramenů, vnitřní (vyšší), hodnocení spolehlivosti samotných údajů, oznamovaných autorem, vycházející ze znalosti okolností a osudů *informace před tím, než se k autorovi dostala a u něho. Na jedné straně se opírá o hodnocení osobnosti autora (zjištění jeho informovanosti a zaujatosti), na straně druhé o srovnání s údaji jiných pramenů. Skládá se ze dvou etap: komunikační kritika (prostředky folkloristiky a paleohistoriografie sleduje staré cesty přenosu myšlenek a fakt, hodnotí význam přípravných či předběžných peripetií pro informovanost posledních *informátorů) a obsahová kritika (hodnotí stupeň objektivnosti zpráv s ohledem na tendenčnost autorů). (Jaroslav Malina)

kritika pramenů, prověřování pramenů, které musí zajistit spolehlivost *informací, jež jsou z nich získávány, a oddělení spolehlivé informace od nespolehlivé. Hlavní oporou je rozčlenění informace pramene na odražené obrazy a údaje o odrážejících prostředcích a následné samostatné srovnání obou bloků informací s jinými poznatky. (Jaroslav Malina)

kritika, společenská (z angličtiny: *social criticism*):

1. [sociální a politická filozofie], teoretický přístup ke *společnosti, který prostřednictvím poukazování na strukturálně zapříčiněné nespravedlnosti nastiňuje program žádoucích společenských změn, a to v podobě reformy i *revoluce. V tomto smyslu se překrývá s kritickou/subverzivní pozicí *politické filozofie. Ačkoliv v 19. a 20. století si nástroj společenské kritiky monopolizovaly zejména různé *verze *socialismu, vzestup *feminismu či *environmentalismu od 60. let 20. století ukazuje, že její zázemí je mnohem širší a diferencovanější. Sporná je ovšem otázka, související s problémem *kulturního relativismu, zda je nutno východiska společenské kritiky hledat uvnitř tradic a norem dané společnosti, nebo zda lze sáhnout k *univerzálním konceptům a normám, jako jsou například *lidská práva. Jinými slovy, je možné kritizovat danou společnost „zvenčí“? Negativně na tuto otázku odpovídají zastánci *komunitarismu, pozitivně naopak například kosmopolitní *liberalismus;

2. v širším pojetí jakékoliv obecně srozumitelné vyjádření kritického postoje vůči existující společnosti; může se projevat v *literatuře, *hudbě, *výtvarném umění atd. (Pavel Dufek)

Krítios (1. polovina 5. století př. n. l.), řecký sochař. Spolu s Nesiótem vytvořil v roce 477/476 př. n. l. druhé sousoší **Tyranobijců*, jehož kopie je zachována v Neapoli. (Marie Pardyová)

Krivičové (Kriviči), východoslovanské etnikum, které se usadilo na horním toku Dněpru, Volhy a západní Dviny a dolním toku řeky Velikaja (od počátku 6. století n. l.). Ve 2. polovině 9. století se připojili ke *Kyjevské Rusi a významně se podíleli na etnogenezi *Bělorusů. Od 2. poloviny 12. století zprávy o nich končí, zřejmě se již asimilovali do běloruského etnika. (Jaroslav Malina)

krize (z řečtiny: *krísis*, „soud, rozsudek“):

1. přechodné údobí, kdy vrcholí rozpory a blíží se rozhodný obrat;

2. těžká, svízelná situace, svízel, potíže, tíseň zmatek (příklad: duševní krize, hospodářská krize). (Jaroslav Malina)

krize, velká hospodářská, *krize, jež vypukla 24. 10. 1929 krachem na newyorské burze („černý čtvrtek“), americké banky začaly shánět zahraniční půjčky a odmítly pokračovat v kreditování německých *reparací a průmyslového rozvoje. V Německu i USA zahájili vkladatelé „útok na banky“, masově vybírali své úspory a přivedli banky do platební neschopnosti. Zemědělci nemohli prodávat svou úrodu, továrny nezískaly kredity a byly nuceny zastavit výrobu. Dělníci byli masově propouštěni, maloobchod bankrotoval. *Vlády nemohly pokračovat ve výplatě podpor v nezaměstnanosti. V *koloniích (i v Latinské Americe) poklesly poptávky po surovinách, radikalizovalo se zde nacionální *hnutí. Rostl počet nezaměstnaných: Německo (6 milionů), Velká Británie (3 miliony), USA (14 milionů), Československo (1 milion). V roce 1932 byly v USA zavřeny téměř všechny banky. Ve všech evropských *zemích vzrostlo politické napětí a extremismus. Obavy z *bolševické revoluce přivedly na Balkáně a v Pobaltí k moci vojenské vlády inspirované *fašismem. Krize zasáhla svět zejména v letech 1929–1933, ale dopady přetrvávaly až do konce 30. let (i v Československu). (František Čapka)

krkavice, **arteria carotis (communis, interna nebo externa)*.

krkavice, společná, **arteria carotis communis*.

krkavice, vnitřní, **arteria carotis interna*.

krkavice, zevní, **arteria carotis externa*.

Kroeber, Alfred Louis (11. 6. 1876, Hoboken, New Jersey, USA – 5. 10. 1960, Paříž, Francie), americký antropolog; jeden ze zakladatelů *konfiguracionismu; po smrti Franze *Boase vůdčí osobnost americké *kulturní antropologie. Na Kolumbijské univerzitě studoval od roku 1892 angličtinu a literární vědu a v letech 1897 až 1899 pracoval jako asistent na katedře anglického jazyka a literatury; Franz Boas jej získal pro studium *antropologie. V roce 1901 byl Kroeberovi udělen vůbec první doktorát antropologie v dějinách Kolumbijské univerzity za dizertační práci o arapažském umění. Téhož roku Kroeber odešel

do Kalifornie, kde působil na *univerzitě v Berkeley. Od roku 1909 stál až do svého odchodu do penze v roce 1946 v čele místní *katedry antropologie, kterou přeměnil v důležité středisko antropologického bádání.

Kroeberovy zájmy zahrnovaly kromě *etnologie rovněž *lingvistiku, *archeologii a *fyzickou antropologii; díky tomuto záběru je pokládán za posledního všeobecného antropologa. První Kroeberovy studie se zabývaly etnografií a jazyky *indiánských populací Arapahů, Bannoků, Mohavů, Šošonů a Yuroků. Indiánské populace žijící v Kalifornii se vyznačovaly zřejmě nejvyšší lingvistickou rozmanitostí v Severní Americe. Tyto výzkumy, shrnuté v sedmdesáti odborných studiích, vyústily posléze do monumentálního tisícistránkového kompendia – *Handbook of the Indians of California* (Slovník indiánů Kalifornie, 1925). Kroeber sdílel s Franzem Boasem a Williamem *Riversem přesvědčení, že smyslem antropologické práce je především shromáždění co nejúplnějších dokladů o těchto vymírajících archaických formách lidské sociální a kulturní existence. V návaznosti na tradiční difuzionistickou školu se Kroeber zabýval koncepcí *kulturních oblastí, jejíž obdobou v německém *difuzionismu byla teorie *kulturních okruhů (*Kulturkreise*). Další Boasův žák Clark *Wissler ukázal, že v Severní Americe existuje korelace mezi určitými geografickými oblastmi a *kulturními komplexy indiánských populací. Kroeber razil ve studiích *Area and Climax* (Oblast a klimax, 1936) a *Cultural and Natural Areas of Native North America* (Kulturní a přírodní oblasti domorodé Severní Ameriky, 1939) pojmy *kulturní intenzity* (způsob, jehož prostřednictvím *kultury dosahují a udržují svoji *kulturní úroveň) a *kulturního klimaxu* (nejvíce integrované středisko nebo ohnisko *kulturní oblasti). Problematikou pojmosloví a systému příbuzenských vztahů se obšírněji zabýval v práci *California Kinship Systems* (Kalifornské příbuzenské systémy, 1917), věnované především Šošonům. Kroeber se snažil ukázat, že příbuzenská terminologie se přímo nevztahuje k soudobým či minulým společenským poměrům, ale je podmíněna „psychologickou“ dispozicí, čímž rozuměl formální dispozice lidského myšlení, které se přímo odrážejí v povaze jazyka. Kroeber se snažil, obdobně jako jiní žáci Franze Boase, překonat historický partikularismus svého učitele. Kultura dosahuje podle Kroebera vnitřní *integrace, která je pozvedává nad pouhou chaotickou akumulaci *kulturních prvků, díky *kulturním vzorcům* (*cultural patterns*) nebo *konfiguracím* (*configurations*), představujícím její organizační princip. *Kulturní vzor podmiňuje charakter institucí, náboženství a umění dané společnosti. Rozlišil *primární a *sekundární kulturní prvky, kterým odpovídají příslušné kulturní vzorce. Primární kulturní prvky, zahrnující praktické, ekonomické aktivity společnosti, vytvářejí oblast *kulturní reality* (*reality culture*), jež je výrazem úsilí o optimální adaptaci na přírodní prostředí. Neutilitární sekundární kulturní prvky reprezentují oblast *kulturních hodnot* (*value culture*), která se ztělesňuje především v umělecké a estetické tvořivosti společnosti.

Kroeber striktně odlišil kulturu od společnosti; zatímco společnost se vyskytuje všude tam, kde existuje skupinový život (například u včel, mravenců nebo vyšších primátů), kultura se skládá z osvojitelných a sdílených *hodnot, *norem a *zvyků. Kultura představuje podle Kroebera nadindividuální entitu, která působí na jedince zvnějšku obrovskou silou. Kroeber převzal od Herberta *Spencera pojem *superorganický*, který použil pro vymezení kultury jako nadindividuální, autonomní a specificky lidské entity, stojící nejvýše v *hierarchii jsoucna, jejíž organizační princip a *zákonitosti se vymykají anorganickým a organickým faktorům. Kultura sice vzniká jako prostředek adaptace lidí na přírodní prostředí, ale nabývá nadindividuální, autonomní a nebiologické kvality. Ve studii *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions* (Kultura: Kritický přehled koncepcí a definic, česky: *Kritický nástin systémů a definic kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko, 1969–1970, 2 sv.) z roku 1952 analyzoval s Clydem *Kluckhohnem více než sto padesát vymezení kultury a podal následující definici: „(...) kultura je produkt, je historická, zahrnuje ideje, vzorce a hodnoty,

je selektivní, lze se jí učit, je založena na symbolech a je abstrahována z chování a z produktů chování.“

Alfred Louis Kroeber se tak výrazně zasloužil o to, že američtí antropologové nadále dávali přednost konceptu kultury před sociální strukturou, prosazovanou britskou funkcionalistickou školou. Kroeber pracoval téměř osm let na přípravě rozsáhlého díla *Configurations of Culture Growth* (Konfigurace kulturního růstu, 1944). Na více než osmi stech stranách se pokusil o syntetický pohled na vývoj kulturních konfigurací světových *civilizací od starověkých států *Předního východu po současnou západní civilizaci. V roce 1957 shrnul své historické teze v kratší studii *Style and Civilizations* (Styl a civilizace). Kroeber sledoval v Konfiguracích kulturního růstu cíl znovu smířit *antropologii s *historií. Své historické zaměření zdůraznil v práci *An Anthropologist Looks at History* (Antropolog se dívá na dějiny, 1963). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Kroisos, *král *Lýdie v letech 560–546 př. n. l., syn krále Alyatta, jenž po mírovém uspořádání s *Médy v roce 585 př. n. l. přivedl *zemi k nebývalému rozkvětu. Kroisos plně využil příznivé situace, dobyl Miletos, zajistil si *kontrolu nad Smyrnou na západním pobřeží a povzbuzen úspěchy začal uvažovat o rozšíření svého panství též východním směrem. Spatřil svou příležitost, když Peršan *Kýros II. odstranil jeho švagra, médského vládce Astyaga, a Lýdie se tak přestala cítit vázána smlouvou s Médy z roku 585 př. n. l. o hranicích na řece Halys (Kizil Irmak). Podle *Hérodotu si legendární výrok delfské *věštinny (bohatě obdarované drahocenným náčiním), že překročí-li Halys, zničí velkou říši, vyložil ve svůj prospěch. Ačkoliv byl podporován *Babylonií a *Egyptem, podlehl roku 546 př. n. l. Kýrovi II. a jeho bohatá země se stala součástí *perské říše. Kroisos poté působil jako perský *místodržící. V antických pramenech jsou rovněž příslovečné zprávy o jeho obrovském bohatství (z latinizované *verze *Croesus*, vzniklo označení pro bájně bohatce – *krésus*). (Jana Součková)

kroj, specifická forma *oděvu, zařazující svého nositele sociálně, profesně, názorově, případně i jinak. Z řeckého *krino*, „krájím, odděluji“ (látku, kůži) pro zhotovení oděvu. Ze stejného základu „krajčí – krejčí“. (Irena Štěpánová)

kroj, lidový, *oděv lidových vrstev, zejména venkovského obyvatelstva, s ustálenými charakteristickými znaky vyjadřujícími lokální příslušnost, věk, pohlaví a manželský stav. V Čechách se ustálil koncem 18. a na začátku 19. století, s *industrializací a urbanizací rychle zanikal. (Jaroslav Malina)

Krolmus, Václav, P. (3. 10. 1790 Březinka u Bělé pod Bezdězem – 24. 10. 1861, Praha), český *kněz, archeolog a folklorista. V letech 1832–1840 spolupracoval s Matyášem *Kalinou z Jäthensteinu na jeho první knize o českých archeologických nálezích (1836), po roztržce s ním žil v Praze, roku 1848 byl vězněn za politickou činnost. Přátelství s jazykovědcem a spisovatelem Václavem Hankou (1791–1861) jej přivedlo ke spolupráci s *Národním muzeem. V letech 1846–1859 prováděl rozsáhlý průzkum středních Čech (první u nás sledoval výstavbu komunikací, jako první se zajímal o *jeskyně Českého krasu).

Byl prvním významným terénním archeologem v *českých zemích – jeho nálezy tvořily třetinu tehdejší archeologické sbírky Národního muzea. Snažil se sestavit komplexní obraz slovanského pravěku na základě *archeologie, *folkloru a toponomastiky; nedostatek příslušného vzdělání jej však sváděl k fantaziím v duchu vizí básníka a historika Jana Kollára (1793–1852), směřujících především ke starému slovanskému náboženství, respektive *mytologii. Cennější než romantické domněnky v jeho stěžejním díle (*Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy ohledem na bájesloví Česko-slovanské*, 1845–51) a mnoha drobných knížkách jsou jeho záznamy, v 50. letech 19. století zčásti upravované pro tisk v *Památkách archeologických*. (Karel Sklenář)

kromlech (ze staré keltštiny), kruhové megalitické památníky, sloužící kultu. Dochovány v západní Evropě (zvláště v Anglii) z *eneolitu. (Viz též *henge, *stavitelství, megalitické.) (Jaroslav Malina)

Kromlechský chrám, *chrám, Kromlechský.

kronika (z řečtiny: *chronos*, „čas“, *chronikon*, plurál *chronika*, „časový sled, popis dějinných událostí“):

1. [obecně], zápis historických *událostí v časovém sledu bez hlubšího sepětí nebo odborného zpracování;

2. [starověký Přední východ], kroniky a královské seznamy starověké *Mezopotámie náleží k tzv. „chronografickým textům“, které obsahují líčení historických událostí nebo seznamy panovníků určitého období. Některé texty však mohou obsahovat obojí. Ze starověké Mezopotámie se dochovalo celkem 25 textů, které jsou označovány jako kroniky. Téměř všechny jsou značně fragmentární a jejich spolehlivost jako historického pramene je třeba kriticky hodnotit. 1–13) Sbírká babylonských kronik pokrývá období od Nabú-násira (747–734 př. n. l.) až do 2. roku Seleuka III. Sótéra (224 př. n. l.). V líčení je mnoho mezer, neboť textový materiál se dochoval fragmentárně. Sbírkou lze rozdělit do dvou částí. První líčí události do pádu *Babylonu v roce 539 př. n. l., druhá události následně. Autoři sbírky babylonských kronik se zřejmě opírali o jediný pramen, a sice o tzv. „astronomické deníky“, záznamy o pravidelných pozorováních událostí astronomických ve spojitosti s událostmi politickými i vojenskými. 14) Asarhaddonova kronika vypráví o událostech, k nimž došlo v Mezopotámii v době *vlády *Asarhaddona (680–669 př. n. l.) a v prvních letech vlády jeho syna Šamaš-šuma-ukína (667–648 př. n. l.). 15) Šamaš-šuma-ukínova kronika obsahuje líčení událostí z období vlády tohoto panovníka, ale zmiňuje i vládců 10., 8. a počátku 7. století př. n. l. 16) Kronika novoročních *svátků *akitu* je popisem událostí, v jejichž důsledku došlo k zrušení babylonských novoročních slavností počínaje *Sinacheribovým vypleněním Babylonu (689 př. n. l.) a konče nastoupením Nabopolassara, zakladatele chaldejské dynastie, na babylonský *trůn v roce 626 př. n. l. 17) Náboženská kronika vypráví o událostech v *Babylonii od období vlády Nabú-šumu-libúra (1033–1026 př. n. l.), posledního vládce II. dynastie z Isinu, do období vlády Nabú-mukín-apliho (978–943 př. n. l.). 18) Dynastická kronika obsahuje stručné líčení událostí v Babylonii od předpotopních časů přinejmenším až do 8. století př. n. l. Text pocházející z *Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive je velmi poškozen. 19) Weidnerova kronika líčí události od raně dynastického období až do vlády Šulgiho, druhého panovníka III. dynastie z Uru (2094–2047 př. n. l.). Hlavní pozornost autora kroniky se soustřeďuje na vztah panovníka k Babylonu, *Mardukovi a k poskytování obětí jeho kultu. Kronika vznikla zřejmě někdy kolem 12. století př. n. l. Vzhledem k anachronismům, které obsahuje, a celkovému propagandistickému charakteru jí nemůže být přikládána velká důvěra. 20) Kronika dávných králů vypráví o událostech v Mezopotámii od *Sargona Akkadského (2334–2279 př. n. l.) do Aguma III. (asi 1450 př. n. l.). 21) Synchronní dějiny jsou stručným vylíčením asyrsko-babylonských vztahů od Puzur-Aššura III. (asi 1500 př. n. l.) až do vlády Adad-nárářiho III. (810–783 př. n. l.). Text líčí Babylonii jako neustálého rušitele vzájemných hranic mezi oběma *státy a varuje ji před trestem za její zločiny. 22) Kronika P vypráví o událostech v Babylonii během vlády kassitské dynastie (16.–12. století př. n. l.). 23) Kronika tržních cen obsahuje stručné záznamy tržních cen od *Chammurapiho (1792–1750 př. n. l.) až snad do období vlády Nabú-šuma-iškuna (asi 748 př. n. l.). 24) Eklektická kronika líčí události vztahující se k Babylonii od Marduk-šápik-zériho (1081–1069 př. n. l.) do období vlády *Salmanassara V. (726–722 př. n. l.). Kronika snad byla sepsána v době zničení Babylonu *Sinacheribem v roce 689 př. n. l. jako souhrn důležitých událostí babylonské historie od založení II. dynastie z Isinu. 25) Poslední kronika objevená v Britském muzeu v Londýně vypráví o událostech v Babylonii od Adad-šuma-usura (1218–1189 př. n. l.) do období vlády Adad-apla-iddina (1068–1047 př. n. l.), pokrývá časový úsek od konce kassitské dynastie po větší část trvání II. dynastie z Isinu; (Jiří Prosecký)

3. kroniky, též Letopisy, dvě knihy *Starého zákona. Hebrejsky se nazývají *Divre ha-jamim*, „slova dní“ (*anály). Řecký text Starého zákona (*Septuaginta) označuje Kroniky názvem „Paralipomenon“, tj. knihy „opomenutých věcí“, rozumí se těch, které nejsou zmíněny ve

starozákonních *Královských knihách. Také latinský překlad Starého zákona, *Vulgata, užívá rovněž termínu Paralipomenon. Tento tradiční název ovšem nevystihuje skutečný charakter Kronik. Nejde o doplněk Královských knih, ale o samostatné historické dílo, psané z pozice kněžské tradice. Autor Kronik soustřeďuje své líčení na Jeruzalémský chrám a jeho bohoslužbu, idealizuje postavu krále *Davida a promítá tak do minulosti *ideje a *ideály kněžstva, které přežilo zánik *judského království a davidovské dynastie. Na druhé straně však Kroniky obsahují také některé údaje, jež se nezachovaly v jiných textech Starého zákona, a mají snad proto i historickou hodnotu. Předpokládá se, že Kroniky byly původně součástí rozsáhlejšího díla, které zahrnovalo také starozákonní knihy Ezdráše a Nehemjáše. Dokazuje to obdobný styl, slovní zásoba, podobnost myšlenek a to, že konec 2. knihy Kronik je totožný se začátkem Ezdrášovy knihy. Toto „kronikářské“ dílo podávalo v kněžském teokratickém duchu dějiny *Izraele od *stvoření světa až do počátku 4. století př. n. l. Jeho autor není znám a bývá označován jako „kronikář“. Tradice *judaismu považovala za autora Kronik Ezdráše; (Vladimír Sadek)

4. galerii českých kronik zahajuje na počátku 12. století *kanovník svatovítské *kapituly *Kosmas (kolem 1045–1125) svou kronikou *Chronica Boëmorum* (Kronika Čechů [Kronika česká]), zachycující české dějiny od mytických počátků až po *vládu *knížete Soběslava I. (vládl v letech 1125–1140); kronika je rozdělena do tří knih: první pojednává o nejstarších dějinách do roku 1038, druhá končí rokem 1092, třetí líčí Kosmovu současnost. Pokračovateli Kosmy byli neznámý *Kanovník vyšehradský* (do roku 1142) a neznámý *Mnich sázavský*; na Kosmu nepřímo dále navázali kronikáři ve 2. polovině 12. století *Vincentius* (okolo 1130–po 1167) a *Jarloch* (asi 1165–1228). Z 13. a 14. století máme dvě kronikářská díla – *Kroniku zbraslavskou* Petra Žitavského (asi 1260/1270–kolem 1339) a *Kroniku tak řečeného Dalimila*. Kronikářská tradice doby Karla IV. (1316–1378) ožila v díle Františka Pražského (1290–1362), navazujícího na *Kroniku zbraslavskou* s výkladem do roku 1342, dále dílo Beneše Krabice z Veitmile (zemřel 1375) a *opata *kláštera opatovického Neplacha (1322–1371) a také Přibíka Pulkavy z Radenína (zemřel 1380); z husitské doby je nejznámější *Kronika husitská* Vavřince z Březové (asi 1370–asi 1437). V dalším období počet kronikářů narůstal (nejznámější je *Česká kronika* Václava *Hájka z Libočan [konec 15. století–1553] – z roku 1541). (František Čapka)

Kronika Jar a podzimů, *Čchun-čchiou.

Kronos, v *řecké mytologii syn boha nebe *Úrana a bohyně *země *Gaie; nejmladší a nejlstivější z *Titánů. Úranův nástupce ve vládě nad světem, otec *Hestie, *Démétry, *Héry, *Poseidóna, *Háda a Dia (*Zeus). Svržen do Tartaru Diem. Ve starověkém Římě byl částečně ztotožněn se Saturnem, později s bohem *času *Chronem. (Jaroslav Malina)

Kroové, *indiáni, Vraní.

Kropotkin, Pjotr Alexejevič (9. 12. 1842, Moskva, Rusko – 8. 2. 1921, Dmitrov, Rusko), ruský *kníže a anarchista, který předložil svébytnou darwinistickou teorii. Po studiích na Pážecím Institutu se stal komorníkem cara Alexandra II. a poté v letech 1862–1867 sloužil jako důstojník u amurských *kozáků. V té době podnikal na Sibiři své geografické expedice. V roce 1867 se v Sankt Petěrburgu zapsal na *univerzitu a současně se stal tajemníkem fyzikálního oddělení Geografické společnosti. V té době podnikl expedici do Finska a studijní cesty do Belgie a Švýcarska. Po návratu z cest, v jejichž průběhu se setkal se stoupenci Michaila Alexandroviče Bakunina (1814–1876), se oddal *anarchismu a jeho propagaci. Za tyto aktivity byl nakonec zatčen a uvězněn. Po svém útěku z petropavlovské *pevnosti v Sankt Petěrburgu emigroval z Ruska a následujících čtyřicet let života prožil v západní Evropě. Do Ruska se vrátil až po *revoluci v roce 1917, kde krátce nato zemřel.

Kropotkinovy politické a sociální *názory se významně promítly do jeho jediného darwinisticky laděného díla *Mutual Aid* (Vzájemná pomoc, 1905). V této práci na naivních antropomorfovaných příkladech ze života zvířat (*zvíře) argumentuje, že vedle *zákona o vzájemném boji o život existuje v *přírodě i zákon pospolitosti, který je pro úspěšný boj o

život a zvláště pro postupný vývoj druhu mnohem důležitější, než zákon boje o život. Vzájemná pomoc mezi jedinci téhož druhu pomáhá podle Kropotkina přežívání i takových druhů, jejichž jedinci by jinak sami neobstáli. Kropotkin zdůraznil, že spolupráce sehrála důležitou roli v *evoluci *člověka a jeho *dějinách. Spolupráce byla nezbytností, protože tvor tak bezbranný jako člověk by nemohl přežít, kdyby žil v nemilosrdném zápasu o vlastní prospěch a nedbal zájmů druhu. Lidé podle Kropotkina nežili v nepřetřžitě *válce jednoho proti druhému, jak soudil anglický filozof Thomas *Hobbes (1588–1679), ale ve vzájemném souladu a spolupráci. Společnosti *paleolitu byly rodově uspořádány, neexistoval v nich soukromý majetek ani rodina. Vznik patriarchální rodiny, vyvolaný stěhováním národů, způsobil zánik těchto společností. Novou formou společnosti byla *obec, v níž existoval soukromý movitý majetek. *Půda byla nadále vlastnictvím všech příslušníků obce. Se vznikem středověkých *měst se toto uspořádání rozpadlo, ale spolupráce byla zajišťována v rámci *cechů. Národní *státy, založené na *individualismu, nedokázaly adekvátně nahradit cechovní uspořádání (*cech). Lidé však jsou přirozeností taženi ke spolupráci, a proto v národních státech sílí *dělnické hnutí a vznikají dobročinné spolky jako formy spolupráce. (Martin Soukup)

Krotón, dnešní Crotone, řecká *kolonie na jihu Itálie založená koncem 8. století př. n. l. a také důležitý přístav, jenž v 7. a 6. století př. n. l. zprostředkoval *Etruskům obchod s Východem. V 6. století př. n. l. zde založil *Pýthagorás svou filozofickou školu. Jeho žákem byl i slavný atlet Milón, který byl roku 511/510 př. n. l. velitelem krotónského vojska, jež zvítězilo nad Sybaridou. Tehdy se Krotón stal jedním z nejvýznamnějších center Velkého Řecka. Samostatnost a prosperitu si udržel až do roku 194 př. n. l., kdy se stal římskou kolonií. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Kroužek české chalupy, sdružení zájemců o lidovou kulturu v čele s Aloisem *Jiráskem, které připravilo etnografickou expozici „česká chalupa“ na *Zemské jubilejní výstavě v roce 1891. Působili zde Luboš Jeřábek, Jan Koula, Josefa *Náprstková, Josef Vítězslav Šimák, Renáta *Tyršová, Antonín Wiehl, Čeněk *Zíbrt a několik dalších spolupracovníků, především dam z předních vlasteneckých rodin. Výstava prezentovala skanzenovým způsobem (*skanzen) vybrané artefakty české lidové kultury, převážně takové, které byly vysoce esteticky působivé. Výstavní obraz přibližoval idealizovanou, v podstatě už zaniklou etapu vývoje tradiční vesnické společnosti s akcentem na několik českých etnografických regionů. Úspěch chalupy byl nesporný, byl impulzem pro vydávání časopisu *Český lid, zřízení selské síně v *Národním muzeu v Praze a uspořádání *Národopisné výstavy československé, organizované ovšem názorově jinak orientovanou skupinou odborníků – *realistů. (Irena Štěpánová)

kroužková košile, *košile, kroužková.

Kršna (ze sanskrtu: *kršna*, „černý, temný“, v novoindické výslovnosti: *Krišna*), *hinduistický *bůh; osmé vtělení (*avatár) nejvyššího boha *Višnu. Ve staroindickém eposu *Mahábhárata dosud lidská bytost, v *Bhagavadgítě zbožněn. Postupně se stal středem kultu zdůrazňujícího osobní lásku a oddanost (*bhakti) jeho božské osobě. Předmětem uctívání se stal celý jeho život od útlého neposedného dětství (odtud *ikonografický motiv Kršny jako zloděje másla) přes romantické mládí vyplněné milostnými hrami s pastýřkami až po hrdinské činy popisované v Mahábháratě. Kršnovské *legendy a *mýty zachycené v puránách inspirovaly mnoho literárních děl v novoindických jazycích a řadu dodnes aktivních *kršnaistických sekt a směrů (například *Haré Kršna). (Jan Filipický)

kršnaismus, označení sektářského směru v *hinduismu, spjatého s uctíváním *Kršny, jednoho z vtělení (*avatár) boha *Višnu; jeho počátky souvisejí s rozšířením kultu boha Vásudévy v 6.–5. století př. n. l., jenž kolem 4. století př. n. l. splynul s postavou zbožštěného hrdiny a náboženského vůdce *kmene Jádavů Kršny. Začátkem našeho *letopočtu kršnovskou *legendu obohatil cyklus legend oslavujících božského pastýře Gópálu, jeho dovádění

s mlékačkami i jeho hrdinské kousky. *Integrací všech tří kultů zřejmě neárijského původu a jejich propojením s postavou védského Višnu vznikl kršnaismus jako součást višnuistického *náboženství a jeho nejvýznamnější proud.

V širším smyslu název kršnaismus zahrnuje množství škol a náboženských *hnutí vyzdvihujících Kršnu jako nejvyšší božstvo a zdůrazňujících cestu láskyplné oddanosti jeho božské osobě (*bhakti); řadí se k nim hnutí nimbárků nesoucí jméno svého zakladatele z 11.–12. století, škola vallabhovců pojmenovaná podle višnuistického světce a filozofa Vallabhy z 15. století, bhaktické směry vycházející z učení bengálského mystika Čaitanji z 16. století, stejně jako neohinduistická hnutí typu ISKCON (*Haré Kršna). (Jan Filipický)

kruciáta, *výprava, křížová.

krucifix (z latiny: *crucifixus*, „na kříži přibitý“, přičestí minulé od *crucifigere*, „křížovat“), zobrazení *Ježíše Krista na *kříži. Také název pro latinský kříž nesoucí tělo (korpus) Ježíše Krista, zpravidla také kartuš s nápisem INRI, může nést i lebku na zkřížených hnátech, postavu *Madony nebo rozetu. (Michaela Králíková)

kruh a prsten, prastaré *symboly provázanosti lidského bytí s vesmírným děním (*vesmír) a jejich ukotvení ... Kruh zahrnuje všechny geometrické obrazce, trojúhelník stejně jako čtverec, a proto obsahuje i všechny jejich významy, je symbolem *univerza, uzavřenosti, *věčnosti bez začátku a konce, návratnosti kosmického dění ... Symbolizuje nebe, splývá s vědomím plynoucího, ale současně stojícího *času, v solárních představách je spjat se *sluncem a světlem. Jako symbol věčného bytí se v nejrůznějším ztvárnění objevuje snad ve všech *kulturách *světa odpradávná: před více než 25 000 lety na území dnešního Brna (*Brno 2) byly kotoučky a dekorativní předměty vyřezané z mamutoviny, dva kamenné disky a unikátní plastika mužské postavy se zobrazením *falů, vloženy jako *milodary do *rituálního *hrobu muže, tvar kruhu mají základny *mohyl z mladších období pravěku, kruh se objevuje na starověkých *náhrobcích, v rituálních symbolech a zpodobeních rituálních tanců, jako svatozář božstev, zbožněných ...

*Prsten – kruhový, zdobený či nezdobený tvar bez počátku a konce – symbolizoval nekonečnost a uzavřenost i společenské postavení. Prsteny nosili naši pravěcí předkové, později starověcí *Egyptané, jimž byl prsten i *hieroglyfickým znakem věčnosti, antičtí *Řekové, pro něž byl prsten výrazem svobodného muže, *Římané, kterým prsten představoval i sociální postavení, příslušníci orientálních *civilizací, kteří prstenu připisovali magickou ochrannou funkci. Zvláštní význam měl pečetní prsten: zanechával otisk, znamení symbolizující nedotknutelnost, měl vysokou hodnotu a též význam zplnomocnění. Pečetní prsten, kterým vládce stvrzoval své výnosy, byl zpravidla nošen na prstu pravé ruky. V jiných případech převládá *zvyk nosit prsten na prsteníku levé ruky: třeba při starořímském svatebním obřadu, kdy byla nevěstina ruka vložena do pravice jejího muže, a na čtvrtý prst levé ruky (tj. na „prst srdce“, který podle antických představ byl žilou či nervem přímo spojen se srdcem, byl navléknut snubní prsten; vsunutí prstu do prstenu je též chápáno jako symbolický *akt spojení muže a ženy. Tento zvyk podrželo i *křesťanství, kde je posvěcený svatební prsten vzájemnou *zástavou symbolizující věnost; též význam mají prsteny řádových sester, u nichž znamenají svatbu zasvěcené duše s *Kristem ... Podobné významy mají kruh a prsten pro *Čiňany. Kruh rozdělený sigmou na dvě části s černým bodem v bílém poli a bílým bodem v černém poli představuje symbol univerza, dynamické jednoty dvou protikladů, mužského a ženského principu *jin-jang, z nichž se skládá původní *substance bytí *čchi. Jin-jang vzniká z *tao, nepostřehnutelného pramene všeho bytí, je jeho polárním projevem. Mužský aktivní princip jang je symbolizován kruhem (nebe), jehož bílé pole znamená energii a směřování, ženský pasivní princip jin je symbolizován čtvercem (země), jehož černé pole znamená setrvání. Ve spojení dynamizovaném sigmou bílý bod v černém poli znamená, že ženský prvek v sobě zahrnuje i aktivní substanci, zatímco černý bod v bílém poli vyjadřuje, že ani mužský prvek není zcela prost ženské substance.

Význam symbolu kruhu a prstenu v životě člověka vyjadřuje mnohé z toho, co nás lidi spojovalo a spojuje. V tomto smyslu inspiroval také slovesné i výtvarné umění od nejstarších dob. (Jaroslav Malina)

Kruh prstenu (Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy), vědecko-umělecký projekt iniciovaný Jaroslavem *Malinou a spolupracovníky počátkem devadesátých let minulého století. Představuje vytvoření reprezentativní trojsvazkové publikace a sbírky erotik českých malířů a sochařů. Trilogii tvoří tyto tři svazky: *Kruh prstenu, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007), *Kruh prstenu, 2: Euroamerická civilizace*, *Kruh prstenu, 3: Český svět*. Uvedená trilogie předkládá pojednání o vývoji lidské *sexuality, * erotiky, *lásky a *manželství v biologických, obecně antropologických a kulturně historických souvislostech spolu s přehledkou nejzajímavějších literárních a výtvarných děl minulosti a zároveň přináší reprodukce obrazů a soch, jež v závěru 20. a počátkem 21. století vytvořilo více než sedm desítek českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem jednotlivých svazků. České výtvarné originály se možná stanou základem Galerie a muzea sexuality, erotiky a lásky, budou však spolu s knihou „putovat“ po muzeích, galeriích a výstavních sálech. Vzniká dílo celostní a zdá se, že právě ve svém transdisciplinárním založení v daném tématu i ojedinělé.

Autorem námětu a celého projektu je Jaroslav Malina, spoluautory trilogie jsou Jan *Filipský, Jiří *Hlušička, Helena *Honcoopová, Blahoslav *Hruška, Josef *Kandert, Oldřich *Kašpar, Josef *Kolmaš, Miroslav *Králík, Adéla Křikavová, Olga *Lomová, Miriam *Löwensteinová, Klára *Macúchová, Giuseppe *Maiello, Jakub *Maršálek, Jaroslav *Oliverius, Lucie *Olivová, Alena Opletalová, Marie *Pardyová, Jiří *Pavelka, Lydia Petráňová, Ivo *Pospíšil, Jaroslav *Skupnik, Jiří A. *Svoboda, Hana *Třísková, Břetislav *Vachala, Václav *Vančata, Marina *Vančatová, František *Vrhel a Jaroslav *Zvěřina, to znamená amerikanisté, antropologové, arabisté, archeologové, egyptologové, etnologové, historici, indologové, japanisté, koreanisté, literární historici, sexuologové, sinologové, sumerologové, tibetologové a další odborníci, kteří díky své erudici provázejí čtenáře historií, kulturou a etikou vztahů muže a ženy „svého světa“ a literární i výtvarné ukázky volí tak, aby i z nutně omezeného počtu a rozsahu vynikla specifika jednotlivých kulturně historických oblastí naší planety v jejich vývoji od pravěku a starověku po moderní dobu.

Moderní výtvarnou „vizi“ *Kruhu prstenu* vytvářejí čeští malíři a sochaři, představitelé starší, střední i nejmladší generace, vyznačující se rozmanitostí filozofických a estetických východisek: Jiří *Anderle, Nikos *Armutidis, Tomáš *Bím, Adolf *Born, František *Burant, Tomáš *Císařovský, Olga *Čechová, Karel *Demel, Vladimír *Drápal, Jaromír *Gargulák, Kurt *Gebauer, Stanislav *Hanzík, Jiří *Hlušička, Helena *Hlušičková, Ladislav *Hodný, Zdena *Höhmová, Miroslav *Hudeček, Petr *Jedlička, Josef *Jíra, Boris *Jirků, Lefteris *Joanidis, Jiří *Kašpar, Igor *Kitzberger, Daniel *Klose, Milan *Knížák, Jiří *Kolář, Vladimír *Komárek, Valér *Kováč, Jaroslav *Krátký, Oldřich *Kulháněk, Sylva *Lacinová, Josef *Liesler, Zdeněk *Lindovský, Zdeněk *Macháček, Zdeněk *Makovský, Jaroslav *Malina, Miroslav *Malina, Jiří *Marek, Dana *Marková, Zdeněk *Mézl, Alois *Mikulka, Jiří *Netík, Miroslav *Netík, Ladislav *Novák, Hana *Novotná, Peter *Oriešek, Petra *Oriešková, Eduard *Ovčáček, Jan Antonín *Pacák, Arnošt *Paderlík, Josef *Paleček, Veronika *Palečková, Jaroslava *Pešicová, Vladimír *Preclík, Vladimír *Renčín, Michael *Rittstein, Ludmila *Seefried-Matějková, Jaromír *Skřivánek, Jiří *Slíva, Vladimír *Suchánek, Jiří *Suchý, Jan *Svoboda, Jaroslav *Svoboda, Vladimír *Svoboda, Jiří *Šalamoun, Jaroslav *Šerých, Jan *Šimek, František *Štorek, Libuše *Šuleřová, Marta *Tabery, Marta *Taberyová, Josef *Vajce, Aleš *Vašíček, Jindra *Viková, Antonín *Vojtek, Roman *Wenzel, Vlastimil *Zábranský, Olbram *Zoubek. (Jaroslav Malina)

kruh, bludný, *circulus vitiosus.

kruh, hrnčířský, zařízení, které se užívá pro formování nádob. Při točení na hrnčířském kruhu se *hlína formuje za pomoci odstředivé síly vzniklé rotací kruhu. K dosažení odpovídající odstředivé síly je potřeba zhruba 50 až 150 otáček za minutu. Tuto *techniku je potřeba odlišit od formování nebo dotáčení na otočné podložce nebo pomalu rotujícím kruhu, při kterém odstředivá síla nehraje roli. Umístění na mobilní podložku, která usnadňuje tvarování nádoby, bylo zřejmě prvním krokem k vynálezu rychle rotujícího kruhu. K jeho vlastnímu rozšíření však bylo potřeba víc než samotné lidské vynalézavosti. Ve společnosti nejdříve musela vzniknout potřeba takového zařízení, a proto přítomnost hrnčířského kruhu v určité technologické tradici je, spíše než známkou vyspělosti *technologie, svědectvím o sociálním pozadí technologie. Točení na rychle rotujícím kruhu je časově velmi efektivní technikou, ale pořízení kruhu vyžaduje nemalou investici. Zatímco otočná podložka je velmi jednoduše zhotovitelná (například z palmového listu), rychle rotující kruh je technicky komplikovanou a nákladnou záležitostí, neboť je u něj potřeba zajistit dostatečnou rychlost rotace a stabilitu. Sezonní hrnčíř, který dokáže uspokojivě vyhovět poptávce po keramice prostřednictvím tradičních modelovacích technik a není existenčně tlačěn efektivitou produkce, nebude mít o hrnčířský kruh zájem, protože je nákladný a navíc po část roku, kdy nejsou vhodné podmínky na výrobu *keramiky (v důsledku počasí nebo jiných ekonomických aktivit), bude kruh zbytečně zabírat místo pod střechou. Dalším faktorem je délka učení, která je v případě točení na kruhu výrazně delší než u jiných technik. Proto je točení považováno za známku relativně vysokého stupně řemeslné specializace. Objevuje se ve společnostech, jejichž sociální komplexita dospěla do stadia, kdy vznikají specializovaná řemesla, to znamená, kdy se dílčí aktivita stává pro jednotlivce klíčovou ekonomickou aktivitou, pouze příležitostně doplňovanou jinými aktivitami. V tu chvíli se vyplatí větší investice do výrobních prostředků (pořízení hrnčířského kruhu), které produkci zefektivní. V důsledku toho je přítomnost hrnčířského kruhu většinou doprovázena dalšími znaky specializovaného řemesla, jako je především výpal v *hrnčířských pecích nebo glazování (viz *glazury). Spojitost kruhu a pece nemusí souviset pouze s mírou specializace, ale také se samotnou technikou točení, při které se obecně uplatňují plastičtější hlíny (viz *keramika) citlivé následně na rychlost a homogenitu výpalu.

Součástí hrnčířského kruhu je hlava, čep a setrvačnick. U kruhů bez setrvačnicku plní roli setrvačnicku samotná hlava kruhu. Pro tyto typy kruhů je proto typická masivní široká dřevěná, hliněná nebo kamenná hlava, která se roztáčí buď ručně, nebo za pomoci tyče usazené na obvodu hlavy. Druhým typem je kruh kopací. Sestává z hlavy a setrvačnicku spojených dlouhou vertikální osou. Kopáním do setrvačnicku se kruh uvádí do pohybu. Váha setrvačnicku pak zajišťuje stabilitu rotace. Tento kruh umožňuje nepřerušovanou rotaci. Moderní elektrické kruhy fungují na stejném principu.

Není zcela jasné, kdy se poprvé začal rychle rotující kruh používat, protože dokladů samotných kruhů je velmi málo a stopy na keramice mohou být zavádějící. Prozatím první točená keramika je doložena ze 4. tisíciletí př. n. l. z mezopotamského *Uruku. V Uruku byl také nalezen hrnčířský kruh datovaný okolo roku 3000 př. n. l. Je vyroben z pálené hlíny, v průměru má 75 cm, váží 44 kg a byl poháněn tyčí zasazenou na obvodu kruhu. Stejný typ kruhu používají afghánští keramici dodnes. První doklady o kopacím kruhu jsou z perského období. V Číně se tradice točení na rychle rotujícím hrnčířském kruhu rozšířila v 1. tisíciletí př. n. l. V Americe se až do příchodu Evropanů používaly pouze otočné podložky. (Richard Thér)

kruh, nánožní, *nánožník.

kruh, Vídeňský, označení pro skupinu filozofů a badatelů nejrůznějšího zaměření, která se zformovala ve dvacátých letech 20. století ve Vídni a vytvořila jednotný program *logického pozitivismu, formulovaný roku 1929: *Wissenschaftliche Weltauffassung – der Wiener Kreis* (Vědecký světový názor – Vídeňský kruh). Ten se pak rozvinul zejména v USA, kam někteří

členové Vídeňského kruhu emigrovali. K nejvýznamnějším členům patří Rudolf Carnap, Hans Reichenbach, Moritz *Schlick a zejména Kurt *Gödel, jenž se o činnost kruhu zajímal, ale pak se s ním rozešel. (Jaroslav Malina)

kruhov^á úseč, *segment.

krunýř, *panciř.

Kruové, skupina jazykově a kulturně příbuzných etnik žijících na pobřeží Libérie a v západní části Pobřeží Slonoviny (celkem asi 2,3 milionu osob); mluví dialekty jediného *jazyka ze skupiny *kwa *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Původně tvořili Kruové územní i etnickou jednotu, která byla narušena příchodem *Danů a jim příbuzných etnik, která jednotlivé *kmeny a skupiny rozdělila. Tvoří je zvláště populace vlastních Kruů, dále Basové, Kranové a Grebové v Libérii, Bakwové a *Betové na Pobřeží slonoviny. *Manželství bývá *polygamní. Usídlení je *patrilokální, následnictví *patrilinéární. Nejvyšší *politickou autoritou je vesnický *náčelník a rada starších. Velký vliv mají tajná společenství; jejími členy se lze stát až po *iniciačním obřadu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Kruta, Vladislav (27. 6. 1908, Bělá pod Bezdězem – 6. 9. 1979, Brno), český fyziolog; profesor fyziologie na Lékařské fakultě *Masarykovy univerzity v Brně (1951–1970). Mezinárodního ohlasu se dostalo zejména jeho výzkumu srdeční stažlivosti. Vynikl rovněž jako historiograf české medicíny (mimo jiné objevené monografie o Jiřím *Prochaskovi a Janu Evangelistu *Purkyňovi). Za *války v zahraničním odboji, po roce 1970 politicky persekčován. Z díla: *Několik pohledů na srovnávací fyziologii srdce a oběhu krevního* (1958). (Pavel Bravený)

krychlová kost, **os cuboideum*.

Krymčakové, malá populace žijící zejména v Krymské oblasti Ukrajiny a na Kavkaze, asi 2500 příslušníků (kolem roku 2000). Jazykově patří do severozápadní skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny, dnes však většina příslušníků užívá *ruštinu. Jejich etnogeneze dodnes nejasná: 1. předpokládá se *asimilace původních obyvatel především *turkickými etniky (*náboženstvím je *judaismus, z čehož lze vyvodit dřívější vliv říše *Chazarů, případně jejich vznik jako etnika vyděleného po jejím rozpadu); 2. podle jiné hypotézy jde o *Židy, kteří přejali *jazyk turkických etnik. (František Bahenský, Lukáš Šín)

kryonika (z řečtiny: *kryos*, „mráz“), moderní způsob uchovávání hluboce zmrazených lidských těl pro budoucnost. Dosavadní metody zmrazování však vedou k nevratnému poškození *tkání. (Jaroslav Malina)

krypta (z řečtiny: *krypté*, „zakrytý, podzemní prostor; klenba“), v raně křesťanské době hrob mučedníka v *katakombách; později zaklenutý bohoslužebný prostor obvykle umístěný pod východním závěrem *kostela a částečně zapuštěný pod povrch terénu. Krypta sloužila především k uchovávání *relikvií, ale někdy byla využívána i jako pohřebiště významných *duchovních i světských osob.

Pro pohřbívání začala být častěji užívána od 14. století. Krypty zpočátku sloužily k pohřbům osob duchovních (řádových příslušníků, vyšších představených řádu, učitelů, rektorů, duchovních hodnostářů), poté i osob laických (především *šlechty, představitelů panovnických rodů, stavitelů a zakladatelů chrámů a nakonec i *měšťanů); budovaly se jak ve farních kostelech, tak i v kostelech klášterních a mohli tam být kromě katolíků pohřbeni i protestanti (většinou nikoli společně). Kostelní krypty bývají zaklenuté s cihlovým zdívkem, někdy omítnuté. Přístup do krypt býval zpravidla po schodech přímo z interiéru kostela otvorem v dlažbě kostela (zakrytý dlažebním kamenem nebo *náhrobníkem). Krypta často bývá přístupná i ze zadní části kostela (popřípadě ze hřbitova), kde bývá snížený terén. (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

krypteiá (z řečtiny: *kryptein*, „ukrývat se“), služba mladých *Spartanů, spojená s *iniciačním obřadem: mladíci se ve dne ukrývali a v noci podnikali trestné výpravy proti *heilótům (Spartány ztrocení zemědělci obývající Lakónii a Messénii). (Jaroslav Malina)

kryptoklima, *klima.

kryptorchismus, porucha *sestupu *varlete tříselným kanálem (**canalis inguinalis*) z břišní dutiny do *šourku (*scrotum*). Označuje se jako *dystopie, zatímco *ektopie je umístění varlete v jiné oblasti (například v *perineu). (Lenka Vargová)

kryptozoologie (z řečtiny: *kryptos*, „skrytý“, *zoon*, „tvor; živočich“ a *logos*, „věda, nauka“), označení pro pseudovědecké *hypotézy o existenci živočichů, které se svými rozměry nebo jinými neobvyklými vlastnostmi vymykají poznatkům současné *zoologie. Psychologické zdůvodnění kryptozoologických snah je nejasné, pomineme-li možné zjištěné důvody „objevitelů“ nebo narušení jejich mysli. Zjevná je psychologická příbuznost i s různými záhadami a paranormálními jevy. Zřejmě jde i o jeden z projevů nedůvěry k moderní vědě.

Tajuplní živočichové jsou často očekáváni v hlubinách oceánu (kde skutečně stále čeká řada biologických druhů na své popsání), v některých odlehlých jezerech (Bajkal, Loch Ness aj.) i pouštích. V mongolské poušti Gobi se má například vyskytovat na dálku zabíjející červ Orgoj-chorchoj, což je součást mongolského *folkloru. Mezi kryptozoologické fenomény patří do jisté míry i *Yeti (sněžný muž, Himálaj), podobně popisovaný Bigfoot (Velká noha, Kalifornie) zvaný též Sasquatch a sibiřský Alma(z). Veškeré důkazy o existenci těchto polointeligentních tvorů, občas považovaných i za poslední exempláře *člověka neandertálského, jsou však velmi nepřesvědčivé (stopy ve sněhu) a v řadě případů byly identifikovány jako žerty či podvody (fotografie, *skalp pocházející z kozy). Chybí *kosti nebo jiné biologické vzorky. Nebezpečným tvorem zcela nepodobným člověku má či měl být alpský tzv. skákající červ (Tatzelwurm). Ještě poměrně nedávno se psalo (v prvním čísle periodika *Fantastická fakta*), že v roce 1997 se plánuje výprava do odlehlých alpských údolí za tímto záhadným tvorem, jehož pozůstatky prý již v roce 1824 zašantročila *univerzita v Heidelbergu. Přežívající ichtyosaurus se má nacházet ve skotském jezeře Loch Ness. Původní lochnesska byla podle všeho vymyšlena kolem roku 1933. Od té doby bylo jezero mnohokrát s negativním výsledkem prozkoumáno i za pomoci nejmodernější techniky, samozřejmě s vynaložením značných prostředků. Za důkaz existence lochnessky jsou vydávány nezřetelné fotografie, které lze interpretovat různým způsobem. V povodí Amazonky se má údajně vyskytovat had srovnatelný co do velikosti se soupravou metra.

Určitou podporou pro kryptozoologické hypotézy mohl být svého času objev latimérie podivné (*Latimeria chalumnae*), považované za vyhynulou, či ověření existence obřích sépií (krakatic). (Vojtěch Mornstein)

krypto- (z řečtiny), v složeninách první část s významem: „skrytý, utajený“.

krysa obecná (*Rattus rattus*), středně velký myšovitý hlodavec, významný škůdce a přenašeč závažných *chorob. Od příbuzného *potkana (*Rattus norvegicus*) se liší tmavším zbarvením a delším ocasem a ušima. Pochází z tropické Asie a během *římské doby se přes *Střední východ šířila na západ. V 6. století se tento druh dostal do Evropy, odkud se díky námořní *dopravě rozšířil i na další kontinenty. Následkem *kompetice s potkanem se v současné době omezuje spíše na teplejší oblasti.

V České republice krysa na nějakou dobu zcela vymizela a začala se objevovat až s rozvojem labské říční dopravy na přelomu 19. a 20. století (Děčín, Mělník). Dnes se vyskytuje v severních a středních Čechách a její areál se stále zvětšuje. Je známým přenašečem dýmějového *moru, *tyfu, toxoplazmózy a trichinelózy. (Miloš Macholán)

krystalické břídlíce, *břídlíce, krystalické.

krystaly hydroxyapatitu, *hydroxyapatit.

kryt, měkký (francouzsky: *vernis mou*), *grafická technika na založená na principu tisku z hloubky. Za tiskovou formu slouží měděná či zinková deska o tloušťce 2–3 mm, jejíž okraje jsou šikmo zbroušeny fasetou, a povrch dokonale očištěn a vyhlazen. Přední strana desky je opatřena měkkým, netvrdnoucím krytem (příkrovem) z roztaveného pevného krytu

a vazelíny, popřípadě loje, sádla, levandulového oleje. Kryt by měl disponovat měkkou a lepkavou strukturou. Směs krytu je na zbroušenou měděnou desku nanášena koženým tamponem nebo rozválena koženým válečkem. Kresba je prováděna nepřímou metodou tlaku tužkou na zrnitý *papír či *tkaninu, který na desce opatřené vrstvou měkkého krytu zanechává otisk. Tlak je vynakládán v různé intenzitě, aby bylo dosaženo bohatě diferenciovaných linií. Měkký kryt se pod tlakem tužky přilepí na zadní stranu kreslicího materiálu a zároveň obnaží v zrnitých liniích kovový podklad. Takto opracovaný povrch je připraven k leptání roztokem chloridu železitého. Měkký kryt se vyznačuje kresebným či malířským vyzněním a reprodukuje strukturu papíru či tkanin. Někdy je snáze zaměnitelný s *litografií, od níž se odlišuje zřetelně vytlačenými okraji desky, reliéfem barvy a slabým tónem čisté plochy.

Za prvního uživatele této *techniky (kolem roku 1620) bývá obvykle považován švýcarský grafik Dietrich Meyer starší (1572–1658). V 19. století dovedl techniku *akvatinty k umělecké dokonalosti zejména belgický grafik a malíř Félicien *Rops (1833–1898), který se jedinečným způsobem zmocnil erotických a fantaskních motivů. V kontextu českého prostředí vyhledal výrazové prostředky měkkého krytu grafik a cestovatel František Tavík Šimon (1877–1942), reflektující atmosféru amerického světa mrakodrapů a reklam, japonské exotiky a každodennosti pařížských ulic, *karnevalů a trhů. V moderní české výtvarné kultuře užívá měkký kryt jako doplňkovou techniku při tvorbě svých technicky dokonalých grafických listů výtvarník a sběratel africké kultury Jiří *Anderle (naroz. 1936), který prostřednictvím svých děl systematicky mapuje alternativní rozměry lidské existence. (Barbora Půtová)

Kryzové (Krycové), nepočtená etnická skupina v několika *vesnicích v horách Ázerbájdžánu (počet neuveden, od roku 1959 jsou připočítáváni k *Ázerbájdžáncům). Jazykově patří do tzv. šachdarské podskupiny *lezginské skupiny *dagestánských jazyků *kavkazské rodiny; převážná část mluví *ázerbájdžánsky. Dříve byli do této skupiny řazeni (jako samostatná etnika) Džekové a Gaputlanové, dnes jsou považováni za etnografické skupiny. Charakteristické je terasovité uspořádání vesnic. Do 20. století se udržela přísná *endogamie, která bránila i jejich splývání s okolím. Dnes jsou rychle asimilováni Ázerbájdžánci. (Lukáš Šín)

Krzemionki Opatowskie (u Kielců, Polsko), archeologické naleziště; v *eneolitu zde existovaly doly na pruhovaný *rohovec (až 11 m hluboké *šachty se štolami); z něho byly vyráběny *sekery, které se směřovaly v celé Evropě. (Jaroslav Malina)

křemen, skupina *minerálů (v zemské kůře nejrozšířenějších) tvořená hmotou SiO₂. Křemen je sice pro výrobu *kamenné štípané industrie kvůli špatné štěpnosti málo vhodný, přesto byl díky své hojnosti často využíván zejména v *nejstarším, *starém a *středním paleolitu.

Vedle tohoto obecného křemene se pro výrobu kamenné štípané industrie intenzivně užívaly i specifické formy: bílý křemen mléčný, bezbarvý *křišťál, celistvé odrůdy (*bulizník, *křemenec, *pazourek, *rohovec) nebo skrytě krystalické (*chalcedon, respektive *jaspis). (Karel Sklenář)

křemence, usazené (sedimentární) *horniny blízké *pískovcům, tvořené křemennými zrny spojenými křemenným tmelem. Vedle *pazourku a *rohovců patří křemence (jejichž některé jemnozrnné druhy se štěpností blíží pazourku) k nejvýznamnějším *surovinám *kamenné štípané industrie od *nejstaršího paleolitu po *dobu bronzovou. Zpočátku se křemence sbíraly na povrchu, na výchozech, od *neolitu a *eneolitu v některých oblastech i hornickým způsobem (například u Tušimic v severozápadních Čechách). (Karel Sklenář)

křest, *rituální *akt přijetí do *církve. V *křesťanství úkon obvykle řazený k *svátostem, v němž *symbol omytí vodou – ponořením (*immersiō*) nebo politím (*aspersiō*) naznačuje a zprostředkovává duchovní očištění. Omytí doprovází formule, jež mluví o křtu ve jménu Otce i Syna i Ducha svatého. Někteří *křesťané křtí jako za prvotní církve jen na základě vědomé osobní víry, u jiných (*katolíci) později uplatňován křest dětí brzy po *narození.

Příprava ke křtu zahrnuje v křesťanských církvích výchovu a vzdělání ve víře, tzv. katechezi. V antickém křesťanství se lidé na křest připravovali poměrně dlouho, i několik let. Křtění byli *biskupem, většinou o *Velikonocích. Křestní kaple tzv. *baptisteria jsou proto jedním z hlavních kritérií pro určení katedrálních *kostelů. Během přípravy, popřípadě po křtu se někteří lidé museli zříci povolání považovaných z křesťanského pohledu za nečestná. To se týkalo *prostituce, výtvarné tvorby, protože se s vírou neslučovalo, aby jako křesťané nadále vytvářeli sochy, tedy i *idoly pohanských *bohů. Rovněž vysocí *úředníci se soudcovskou pravomocí by nesměli po přijetí křtu udělovat tresty smrti. Z tohoto důvodu křest oddalovali až na samý konec života a přijímali jej třeba až na smrtelném loži jako například císař *Konstantinus Veliký. (Jaroslav Malina)

křesťané (z latiny: *Christiānus*, „křesťan“), vyznavači (dnes více než jedna miliarda) *křesťanství, nejrozšířenějšího ze tří světových *monoteistických náboženství (*judaismus, *islám). (Viz též *civilizace, křesťanská.) (Jaroslav Malina)

Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová (zkratka: KDU-ČSL), *politická strana středu navazující na tradice Československé strany lidové. V novodobé podobě byla ustavena 2. 4. 1992, jejím předsedou byl zvolen Josef Lux (1956–1999). Po parlamentních volbách v červnu 1992 vytvořila KDU-ČSL společně s vítěznou *Občanskou demokratickou stranou (ODS), *Křesťanskodemokratickou stranou (KDS, kandidovala v koalici s ODS) a *Občanskou demokratickou aliancí (ODA) pravicově orientovanou vládní *koalici. I přes relativně nevýrazný volební výsledek si tak zajistila podmínky k prosazování základních cílů svého volebního programu. Ve *vládě České republiky měla KDU-ČSL čtyři zástupce, přičemž předseda strany Josef Lux byl místopředsedou vlády a *ministrem zemědělství. Ve volebním roce 1996 vedení strany vyhlásilo, že volební program vychází z křesťanských hodnot a nebude obsahovat cizí principy, například britské *Konzervativní strany a Josef Lux požadoval, aby v příští koaliční vládě neměla žádná strana dominantní postavení. KDU-ČSL získala ve staronové koalici (ODS, ODA, KDU-ČSL) čtyři rezorty a deklarovala, že strana je ideově stejně vzdálena liberální ODS jako levicové *České straně sociálně demokratické (ČSSD). Problémy v koalici narůstaly, Lux se vyslovil pro odstoupení některých členů *vlády a nevyloučil budoucí koalici s ČSSD. Uvnitř strany tak rozproudil diskusi na dané téma. Část členské základny měla výhrady k případné spolupráci s ČSSD. 28. listopadu rozhodla mimořádná Celostátní konference KDU-ČSL vystoupit z koalice kvůli nejasnému finančnímu hospodaření ODS. Josef Lux byl pověřen prezidentem Václavem *Havlem, aby vedl rozhovory se členy politických stran o sestavení kabinetu. Dne 16. prosince byl jmenován Josef Tošovský (narozen 28. 9. 1950) předsedou vlády, lidovci dostali tři křesla. V červnových parlamentních volbách získala KDU-ČSL 9 % hlasů a 20 křesel ve sněmovně. Snaha o utvoření koalice s *Uníí svobody (US) a ČSSD vyšla pro odpor US naprázdno. *Opoziční dohodu ODS a ČSSD, která vedla k jednobarevné vládě socialistů, označilo vedení strany za protiústavní. KDU-ČSL odešla do konstruktivní opozice a dohodla se s ODA, *Demokratickou unií (DEU) a US na vytvoření *Čtyřkoalice. 24. září rezignoval Josef Lux z funkce předsedy strany pro vážné onemocnění. Do sjezdu ho zastoupil 1. místopředseda Jan Kasal. Ve dnech 29. a 30. května se v Českých Budějovicích konal sjezd KDU-ČSL; vedle stranických dokumentů (národohospodářská doktrína, analýza personální práce, změna stanov aj.) se zabýval především volbou nového vedení strany. Delegáti sjezdu zvolili za předsedu Jana Kasala (narozen 6. 11. 1951) a 1. místopředsedu Cyrila Svobodu (narozen 24. 11. 1956). Oba potvrdili odmítavý postoj KDU-ČSL k sestavení menšinové vlády a názor, že strana nemusí být ve vládě za každou cenu, jak se jí to v minulém období snažili podsouvat političtí oponenti. Po parlamentních volbách v roce 2002, již za předsednictví Cyrila Svobody, vytvořila KDU-ČSL spolu s ČSSD a US koaliční vládu.

Se svými zhruba 60 000 členy je KDU-ČSL druhou nejpočetnější politickou stranou v České republice. Nejvíce stoupců má na Moravě, především jižní a dále ve východních a jižních Čechách. V Praze, v severních a západních Čechách je její vliv podstatně menší. Nepříznivým důsledkem totalitních let je kromě jiného i poměrně vysoký věkový průměr a převaha osob se základním vzděláním mezi členy a příznivci KDU-ČSL. Současná KDU-ČSL je stranou nekonfesní. Nejvíce členů má ve věku 18–45 let a převažují muži. Na Sjezdu KDU-ČSL roku 2003 v Ostravě byl zvolen předsedou strany Miroslav Kalousek (narozen 17. 12. 1960), kterého v roce 2006 ve funkci předsedy strany vystřídal Jiří Čunek (narozen 22. 2. 1959). Po parlamentních volbách v roce 2006 utvořila KDU-ČSL spolu s ODS a *Stranou zelených (SZ) trojkoaliční vládu (leden 2007–květen 2009). (Jaroslav Malina)

křesťanská civilizace, *civilizace, křesťanská.

křesťanská filozofie, *filozofie, křesťanská.

Křesťanské sdružení mladých mužů (anglicky: *Young Men's Christian Association*, zkratka: YMCA), mezinárodní organizace založená v Londýně v roce 1844 k výchově mladých lidí; využívá mimo jiné tělovýchovu a sport. YMCA je přístupná všem bez rozdílu pohlaví, etnické příslušnosti, politického nebo náboženského přesvědčení. Ve stu *zemích je organizováno asi 30 milionů členů. Československá organizace založena v roce 1920, v roce 1951 zrušena (přerušena ještě 1943–1945) a v roce 1990 obnovena; jedno z největších českých sdružení sídlí v Brně. (Marie Dohnalová)

Křesťanské sdružení mladých žen (anglicky: *Young Women's Christian Association*, zkratka: YWCA), mezinárodní organizace s výchovným zaměřením se sídlem v Ženevě, založená v roce 1894. Ve stu *zemích je organizováno asi 25 milionů členů. Československá organizace založena v roce 1920, v roce 1951 zrušena (přerušena ještě 1943–1945) a v roce 1990 obnovena. (Marie Dohnalová)

Křesťanskodemokratická strana (zkratka: KDS), česká *politická strana pravicového zaměření. Ilegální počátky spadají již do období komunistického režimu v polovině 80. let, 15. 11. 1989 vznikl autonomní Křesťanskodemokratický klub, 3. 12. 1989 byla ustavena KDS. Jejím prvním předsedou byl zvolen Václav *Benda. Parlamentních voleb se účastnila jako koaliční partner *Občanské demokratické strany, s níž se v roce 1996 sloučila. (Jaroslav Malina)

křesťanský chrám, *kostel.

křesťanství (z latiny: *Christiānitās*, „křesťanství, křesťanstvo“), světové *monoteistické náboženství, blízké dvěma dalším monoteistickým náboženstvím – *judaismu a *islámu. S více než miliardou vyznavačů představuje nejrozšířenější náboženství na světě; vzniklo v polovině 1. století ve východních provinciích *římské říše jako nové náboženství *otroků a utiskovaných. Zpočátku bylo považováno za jednu ze židovských *sekt, teprve koncem 1. století a začátkem 2. století se vyvinulo v samostatný směr, zbavilo se židovského kmenového partikularismu, získalo nadnárodní charakter, vytvořilo pevnou organizaci a stalo se politickým *hnutím. Postupně se rozšířilo do všech římských provincií (bylo však krutě pronásledováno), stávalo se náboženstvím vládnoucích skupin; roku 313 za *vlády *Konstantina Velikého (asi 272 nebo 273–337) bylo přijato za státní *náboženství. Neprosadilo se ve východní a v severní Africe (potlačeno islámem) a ani vůči *buddhismu a *hinduismu v Indii. Svou *autonomií si zachovalo v malých enklávách v Asii (Barma, Čína, Filipíny, Indie, Japonsko aj.) a také v Africe (pomocí misionářské činnosti).

Podstata křesťanského náboženství je redukována na *víru ve spasení skrze *Ježíše Krista, který svou mučednickou smrtí vykoupil *hříchy lidstva a vrátí se podruhé na zem, a na víru v *Poslední soud a *Boží království. Často docházelo k vnitřním *krizím a rozporům a křesťanství se v průběhu historie rozštěpilo do řady proudů. Největší rozkol byl způsoben rozdělením římské říše na *západořímskou a *východořímskou říši (*byzantskou, roku 395), vznikla dvě náboženská centra – *Řím a *Konstantinopolis. K dalšímu štěpení došlo v roce

1054, kdy se od západního křesťanství oddělilo východní *pravoslaví. V 16. století vzniklo protikatolické hnutí, které vedlo ke zrodu třetí varianty křesťanství – *protestantismu. V rámci těchto náboženství existuje celá řada *sekt i směrů (*abelité, *agonistikové, *amalrikáni, *beghardi aj.). Do *českých zemí proniklo křesťanství v 9. století (*bavorská misie, *byzantská misie). (František Čapka, Jaroslav Malina)

křestní jméno, *antroponymum.

křišťál, *minerál (nerost), bezbarvá až průhledná odrůda *křemene, užívaná někdy jako *surovina při výrobě *kamenné štípané industrie (například *Žitného jeskyně v Moravském krasu), ale i jako sochařský materiál (například v *aztécké kultuře v Mezoamerice).

Křišťál je o něco tvrdší než *pazourek a *rohovec, ale je naopak křehčí. Na rozdíl od *silicitů, u nichž stupeň obsahu vláhy významně ovlivňuje technické vlastnosti, zůstává křišťál v tomto ohledu neměnný. K dobrému výsledku však vedou pouze úder podél určitých krystalografických směrů. Jiné úder mění krystal v hromádku nepotřebných úštěpků. Štípaní probíhá nejnázne podél směru plochy základního romboedru. U kvalitních krystalů lze i slabším úderem podél tohoto směru získat tenké, téměř ploché *úštěpy. Velmi dobré jsou i úštěpy nepříliš se odkloňující od plochy romboedru. Příčný úder do středu krystalu vyvolává také jeho štípaní podle romboedru. Avšak při štípaní krystalu podle prizmatu dostaneme obyčejně úštěp nahodilý a nepravidelný. Charakter *retuše, jemného zoubkování hran, je výrazně určován krystalografickou orientací krystalu tak, že na dvou shodných hranách jednoho úštěpu se může objevit retuš jako jemná a plochá i jako hrubá a hluboká, což závisí na úhlu styku retušeru s plochou romboedru. Z *analýzy křišťálových industrií plyne, že staří kameníci (například mladopaleolitické kameníci z Žitného jeskyně) využívali tyto základní mineralogické poučky. (Jaroslav Malina)

Křivanová, Michaela (8. 8. 1981, Chomutov), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2005 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Universidade de Coimbra (Portugalsko) v roce 2004, 6 měsíců. Diplomová práce: *Děti z Pohanska. Srovnání biologického věku podle stupně mineralizace a vývoje dlouhých kostí postkranálního skeletu. Pohřebiště u kostela* (2005), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Kontakt: Mgr. Michaela Křivanová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: mic.kri@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

křivice, **rhachitis*.

křivka, růstová, záznam změny kvantitativní veličiny jako funkce času (viz *modely, růstové). Rozlišujeme růstovou křivku distanční, kdy se k času vztahuje přímo *sledovaná veličina* (například výška postavy), růstovou křivku rychlostní, kde se k času vztahuje *růstová rychlost* sledované veličiny, a růstovou křivku akcelerační, kde se k času vztahuje *změna rychlosti* růstu. Při studiu růstu člověka rozlišujeme růstové křivky, vytvořené na základě longitudinálních (dlouhodobých) změn, a růstové křivky nepravé, založené na průřezových studiích. V růstové antropologii se často vytvářejí a využívají růstové křivky ve formě percentilových růstových grafů nebo křivky růstových rychlostí (zejména pro období pubertálního růstu). Percentilové grafy pak slouží jako populační norma pro srovnání růstu dětí a zachycení případných růstových poruch a jsou jako informace o normalitě růstu rutinně využívány také v pediatrii.

Na rozdíl od růstu ostatních živočichů, který lze obvykle popsat jednoduchou rovnicí (většinou logistickou funkcí), distanční růstová křivka lidského těla je složitější a má tvar dvojité esovitý. Odráží pro člověka specifický průběh *ontogeneze, ve které je mezi odstav a pohlavní dospělost vloženo dlouhé období dětství. V průběhu prenatálního období a asi prvního roku po narození roste člověk rychle. V průběhu prvních postnatálních let neustále

rychlost růstu klesá až dosáhne stabilní míry okolo 4 let života a v té vytrvá v průběhu celého dětství (u značného procenta dětí je toto plató narušeno menším růstovým spurtem mezi 6–8 lety života). Pomalý kontinuální růst těla do výšky je pak opět urychlen v pubertě a v adolescenci zpomalí a nakonec se zastaví. V dospělosti pak dochází k neustálé obnově tkání (pokožka, vlasy, nehty, epitel trávicí trubice) a dále mírně rostou už pouze některé okrajové oblasti těla (ušní boltec, nos). Růst jednotlivých orgánů lidského těla se však od právě popsaného obecného růstu člověka liší, neboť hlavní období růstu jednotlivých orgánů probíhají v jiných obdobích ontogeneze. Jako první popsal tyto rozdíly Richard E. Scammon v roce 1930. Zatímco růst nervové tkáně (mozku a míchy) je nejvýraznější v prenatálním období a v prvních několika letech po narození (v osmi letech života je téměř ukončen), reprodukční orgány v dětství rostou jen zvolna a největšího růstu se dočkají až v pubertě. Lymfatická tkáň (thymus, slezina, lymfatické uzliny a další lymfatické tkáně) roste výrazně do časně adolescence, poté se naopak zmenšuje. (Miroslav Králík)

křivka, Speeova kontaktní, kontaktní čára, ve které se stýkají *zuby horního a dolního oblouku při sevřených *čelistech. Při pohledu na sevřené čelisti klesá Speeova kontaktní křivka od *řezáků až k první *stoličce a odtud distálním směrem stoupá k třetí stoličce. Vzniká tak oblouk mírně konvexní *kaudálním směrem. (Lenka Vargová)

kříž (z latiny: *crux*, „kříž; mučidlo“):

1. motiv dvou nebo více přetínajících se úseček, které zpravidla svírají úhel 90° a dělí tak jednu nebo obě úsečky vedví. Jedná se o jeden z nejstarších *symbolů užívaných již v *mladém paleolitu i mladších pravěkých obdobích, který ve *starověku převzala řada *náboženství, zejména *křesťanství. Jako symbol může označovat rozdělení *světa na čtyři elementy či světové strany, případně popisovat spojení božského (vertikála) a lidského či světského prvku (horizontála).

Kříž má celou řadu forem: kříž řecký s rameny téže délky, kříž latinský s prodlouženým svislým dolním ramenem, kříž ondřejský s rameny šikmo zkříženými, kříž antonínský v podobě T, kříž patriarchální s dvěma příčnými břevny, z nichž horní je kratší, kříž papežský s třemi příčnými břevny, z nichž horní je nejkratší, kříž pravoslavný s třemi příčnými břevny, z nichž dolní je šikmé, kříž maltézský s rozšiřujícími se rameny;

2. [historie, religionistika, umění], v *římském impériu popravčí nástroj v podobě kůlu nebo kůlu s příčným břevnem. Odsouzení na něj přivázaní nebo přibití po dlouhém trápení umírali, obvykle udušením. Na kříž byl přibit za ruce a nohy *Ježíš Kristus. Kříž se proto stal od 4. století jedním ze symbolů křesťanství. Přímá zobrazení Ježíšova ukřižování jsou známa až z konce 5. století (*ukřižování). Z protestantských církví používá zobrazení kříže pouze *církev *anglikánská a *luterská. Gesto znamení kříže spojené s žehnající formulí je užíváno zejména v *katolicismu a *pravoslaví.

V *ikonografii křesťanského umění hlavní symbol (Kristovy smrti) užívaný v *malířství, sochařství i architektuře (například půdorysné dispozice *sakrálních *staveb). Různá výtvarná zpodobení kříže souvisí s vývojem křesťanské ikonografie i uměleckého stylu, popřípadě *heraldiky, i se *symboly podobného tvaru v jiných kulturách a náboženstvích (*svastika – vyskytuje se v podobě levotočivé i pravotočivé, kterou používali nacisté v Německu). (Jaroslav Malina)

kříž, konsekrační, dvanáct znamení zasvěcení na vnitřních stěnách *kostela. (Josef Unger)

Kříž, Martin (14. 11. 1841, Brno-Líšeň – 5. 4. 1916, Ždánice), český notář, speleolog, archeolog a paleontolog. Vedl výzkumy v *Předmostí a v jeskyních Moravského krasu (*Kůlna, *Pekárna) s důrazem na stratigrafii a geografickou dokumentaci. Jeho koncepce, jež uznává jediné zalednění a v podstatě jedinou lidskou kulturu v *paleolitu, byla zjednodušující. Z díla: *Kůlna a Kostelík: Dvě jeskyně v útvaru devonského vápence na Moravě* (Brno 1889–1891); *Die Höhlen in den mährischen Devonkalken und ihre Vorzeit* (Jeskyně v moravských

devonských vápencích a jejich minulost, 1891–1892); *Mé výzkumné práce u Předmostí a jich hlavní výsledky* (1896); *Průvodce do moravských jeskyň* (s Florianem Koudelkou, 1900, 1902). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

kříž, hákový, rovnoramenný *kříž se čtyřmi stejnosměrnými, pravoúhlými, ostroúhlými nebo zakulacenými rameny. Od raně historické doby prokazatelný jako myticko-náboženský *znak v Evropě, Asii, zřídka v Africe a Střední Americe. Od 19. století používaný jako čistě *árijský symbol nacionálně-antisemitskými skupinami v Německu a Rakousku, převzatý nacisty (*nacismus) jako poznávací znak Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP), v letech 1939–1945 byl částí německé vlajky; také po roce 1945 je používán neonacistickými skupinami. (Viz též *svastika.) (František Čapka)

kříž, náprsní, *pektorál.

kříž, procesní, *kříž s korpusem (vyobrazením ukřižovaného *Krista), který se nosil na tyči při průvodech souvisejících s náboženskými *obřady. (Josef Unger)

kříž, relikviářový, *enkolpion.

kříž, smírčí, kamenný *kříž zřizovaný z trestu vrahem na místě zločinu; někdy nese vytesaný vražedný předmět, vzácněji *letopočet a později i nápis objasňující událost. (Michaela Králíková)

kříž, zubní, zubní schéma, vyjadřuje rozdělení celého *chrupu do čtyř kvadrantů. Hranicí mezi nimi je rovina *okluze a rovina *sagitální. V každém kvadrantu je u chrupu *dočasného pět zubů, u chrupu *stálého osm zubů. Zuby *horní čelisti se vypisují nad vodorovnou čáru kříže, zuby *dolní čelisti pod vodorovnou čáru kříže. Kolmice kříže je střední čára v chrupu, při označování zubů se vpisují čísla (popřípadě znaky) zubů do jednotlivých kvadrantů tak, jak bychom je viděli před sebou v otevřených ústech. (Viz též *vzorec, zubní.) (Michaela Račanská)

křížácká výprava, *výprava, křížová.

křížácké války, *výprava, křížová.

křížácké výpravy, *výprava, křížová.

křížácký hrad, *hrad, křížácký.

křížácký stát, *stát, křížácký.

křížák, účastník *křížové výpravy (výpravy byly vyhlášovány v 11.–13. století *římskokatolickou církví jako svatý boj proti *pohanům a *kacířům); křížáci nosili znamení *kříže, byli pod zvláštní ochranou *církve. (František Čapka)

kříženec, *míšenec.

křížení, analytické zpětné [genetika], křížení *hybrida s recesivním *homozygotem (rodičem), které fenotypově zviditelní typy a podíl *gamet, jež tvoří daný hybrid. (Jiřina Relichová)

křížení, příbuzenské (inbriding) [genetika], křížení blízkce *příbuzných jedinců, kteří mají společného předka. Příbuzenské křížení vede v populacích k zvýšení četnosti *homozygotů na úkor *heterozygotů, ve srovnání s *Hardyho-Weinbergovým poměrem. Těsnost příbuzenského vztahu se měří *koeficientem inbridingu nebo *koeficientem příbuznosti. Nejtěsnější inbriding je samooplození u *hermafroditů. (Jiřina Relichová)

křížení, reciproké [genetika], křížení, při kterém se oproti původnímu křížení zamění *genotypy rodičů, například křížíme-li samici genotypu *AA* se samcem genotypu *aa*, pak reciproké křížení je samice *aa* x samec *AA*. Reciprokým křížením můžeme zjistit, zda se jedná o dědičnost *genů vázaných na pohlaví, nebo o *dědičnost cytoplazmatickou, při kterých, na rozdíl od mendelovských znaků, dávají reciproká křížení odlišné výsledky. (Jiřina Relichová)

křížení, testovací [genetika], křížení, kterým zjišťujeme *genotyp testovaného jedince. Většinou se používá křížení s recesivně *homozygotním jedincem, tzv. analytické zpětné křížení. Křížíme-li například jedince *fenotypu *AB* avšak neznámého genotypu, s jedincem

aa bb a v potomstvu dostaneme pouze jediný fenotyp, AB, pak testovaný jedinec byl dominantně homozygotní v obou genech (*AA BB*). Dostaneme-li však čtyři různé fenotypy, AB, Ab, aB ab, pak testovaný jedinec byl *dihybrid (*Aa Bb* x *aa bb*, potomstvo: *Aa Bb*, *Aa bb*, *aa Bb*, *aa bb*). (Jiřina Relichová)

křížokyčelní kloub, **articulatio sacroiliaca*.

křížová cesta, *cesta, křížová.

křížová chodba, *ambit.

křížová kost, **os sacrum*.

křížová pleteň, **plexus sacralis*.

křížová validace, *validace, křížová.

křížová výprava, *výprava, křížová.

křížové výpravy, *výprava, křížová.

křížoví bratraci (a sestřenice), *bratraci (a sestřenice), křížoví.

křížovníci, souhrnné označení tří *římskokatolických *rytířských řádů, řídících se *řeholí sv. *Augustina:

1. křížovníci s červeným *křížem neboli strážci Božího hrobu; řád byl založen ve 12. století v *Jeruzalémě k ochraně Božího hrobu, po svém rozšíření v Evropě se zabýval zejména *charitativní činností;

2. křížovníci s červeným srdcem, zvaní též cyriaci; řád byl založen za *křížových výprav ve 12. století. Hlavním posláním je péče o nemocné a duchovní správa. Rozšíření zejména v Polsku, kde se účastnili tažení proti pohanským *Prusům. Nejvyšší představitel řádu, generální *převor, sídlil od roku 1340 do husitských válek v Praze;

3. křížovníci s červenou hvězdou; jediný řád českého původu. Vyvinul se ze špitálního *bratrstva založeného v roce 1233 Anežkou Přemyslovnou u *kostela sv. Haštala v Praze, roku 1237 byl potvrzen *papežem, od roku 1252 má trvalé sídlo u kostela sv. Františka při Juditině, později Karlově mostu. Hlavním posláním je špitální činnost a duchovní správa. V 16. a 17. století byli nejvyšší představitelé řádu, velmistři, zároveň i pražskými *arcibiskupy. (Jaroslav Malina)

křížový obratel, **vertebra sacralis*.

Křováci, *Sanové.

KSČ, *Komunistická strana Československa.

KSČM, *Komunistická strana Čech a Moravy.

kšatrijové (ze sanskrtu: *kšatrija*, „vládce, bojovník“, od slovesa *kši-*, *kšajati*, „vlastnit, ovládat, opanovat“; souvisí se staroperským *chšájathrija*, odtud moderní *šáh*), název druhého ze čtyř *stavů, na něž se v období *védské kultury rozdělila staroindická společnost a z nichž se později vyvinuly *kasty. V systému čtyř *varn personifikují princip *kšatra* („nadvláda, moc“) spojovaný s kvalitou „aktivity“ (*radžas*) a k jejich příznačným vlastnostem patří mužnost, síla, tělesná zdatnost, mladistvý zápal, vůdčí schopnosti, úspěch a proslulost. K jejich povinnostem patřila ochrana *země, jejích obyvatel, majetku, společenského pořádku a spravedlnosti, naplňování zásad morálky, statečnosti a loajality. Počítali se k nim příslušníci vládnoucích vrstev, od panovníka po *náčelníka *vesnice, a vojenské *hierarchie od vrchního velitele po řadového pěšáka. (Jan Filipický)

Ktésifon, *město v *Babylonii na levém břehu Tigridu, zimní rezidence parthských *králů, za *Sásánovců hlavní město *perské říše. Odtud uprchl poslední sásánovský král před *Araby, kteří město dobyli v roce 637. *Íván, velká hala ktésifonského paláce, se stala první modlitebnou pro *muslimy na území Iráku. (Jaroslav Malina)

kuan-chua [čínsky], doslova „úřední řeč“, *čínština pekingského nářečí, dříve zvaná též mandarinština. (Josef Kolmaš)

Kuan-jin, původně *Kuan-š'-jin* („ten, který naslouchá hlasům světa“), čínské jméno *Avalókitěšvary, *bódhisattvy milosrdenství, vystupujícího v *sútrách *Lotosová sútra*,

Avatamsaka sůtra, Šurangana sůtra a Sůtra srdce. Nejuctívanější buddhistické božstvo v Číně, též nejčastěji zobrazované. Rozmach kultu nastal již za *Tchangů (618–907) u všech sekt, včetně nově uvedeného *tantrismu, kde na sebe bere „tisícirukou a tisíciokou“ formu (symbol schopnosti vidět nebezpečí a pomoci všem, kdo v nouzi zvolají jeho jméno). Za *Sungů (960–1279) došlo k pozvolné proměně z mužské podoby v ženskou bohyni, způsobené řadou kulturních podnětů a rozšířením na celý *Dálný východ (korejsky: *Kwanŭm, japonsky: Kannon). Také v pozdějších *legendách se převtělovala v ženy, například v princeznu Miao-šan či promiskuitní tetu Ma s košíkem ryb.

Centrem jejího kultu je Pchu-tchuo-šan, ostrov při březích provincie Če-t'iang v Číně, analogie rodného ostrova (hory) Potalaka v Indii. Zjevuje se prý na vlnách v bílé splývavé říze a bosá, v rukou vázičku s nektarem osvětlení a vrbovou větvíčku k zahrnutí nemocí – tedy v sinizované podobě, pro niž chybí podklad v textech. Má přes třicet dalších *ikonografických zpodobení, většinou ženských, například s dítětem v náručí; jindy ji doprovází dvojice dětí (chlapec Súdhana a Dračí princezna). Běžným způsobem uctívání je recitovat „dháraní o veleslitovné Kuan-jin“ (*Ta-pej Kuan-jin čou*), což vede k mnoha zázrakům – příběhy o nich jsou dochovány ve výpravných cyklech. (Lucie Olivová)

kuan-kuo, *rituál pohřbívání zemřelého ve staré Číně do vnitřní rakve (*kuan*), kterou obklopovala jedna nebo několik dalších vnějších rakví (**kuo*); tyto schránky někdy zdobily *malby a *reliéfy zobrazující *koně, *opice, *jeleny, ale i lidské postavy nebo abstraktní kompozice. Mezi stěnami vnitřní rakve a vnější rakve (vnějších rakví) bývaly umístěny *milodary.

Tento systém, který je jedním z nejdůležitějších znaků vyššího společenského postavení, byl poprvé užít v pozdním neolitu (ca 3000–2000 př. n. l.) (například v *tawenkchouské kultuře a *lungšanské kultuře), poté se rozvinul ve složitý rituál kodifikovaný v ritualistických textech z 1. tisíciletí př. n. l. – **Li-t'i, I-li* aj. (Jaroslav Malina)

Kubánci, *národ smíšeného etnického původu žijící na Kubě (přes 11 milionů osob, *cenzus z roku 2002); *jazyk *španělština s vlivy *indiánských a *afrických jazyků. Většina Kubánců (asi 70 %) jsou *kreolové španělského původu, zbytek *mulati (asi 17 %) a *černoši (asi 12 %). Na východě Kuby žijí přistěhovalci z Haiti (*Hait'ané) a zbytky původního indiánského obyvatelstva (*Tainové; několik desítek osob), k minoritám patří hlavně *Číňané (1 %). Mnoho Kubánců žije v *emigraci (jen v Miami na Floridě v USA na 700 000). V roce 1902 Kubánci proklamovali nezávislou *republiku. Významnými etapami národní konzolidace Kubánců byl boj proti španělské nadvládě v letech 1868–1898.

Po letech liberálních režimů se moci v roce 1952 zmocnil pučem Fulgencio Batista (1901–1973). Jeho *diktatura nedokázala čelit narůstajícímu odporu a roku 1959 se *vlády chopila revoluční *vláda, která posléze prosadila socialistický experiment provázený „vývozem *revoluce“ do Latinské Ameriky i do Afriky, a to včetně vojenských jednotek. Režim Fidela Castra (narozen 1926) prožíval počátkem 90. let po ukončení pomoci bývalého tzv. socialistického tábora silnou ekonomickou krizi, spojenou s masovou emigrací do USA. Od roku 1994 začal díky umírněné *liberalizaci *ekonomiky a zahraničním investicím pozvolný hospodářský růst. Politickou liberalizaci zatím Castrův režim odmítá. Vlivem dlouholeté masivní propagandy je dnes údajně více než polovina (56 %) Kubánců bez vyznání, většina věřících se hlásí ke *katolictví (38 %). (Lukáš Šín)

Kubary, Jan Stanisław (13. 11. 1846, Varšava, Polsko – 9. 10. 1896, Ponape, Federativní státy *Mikronésie), polský etnograf a přírodovědec; náleží k průkopníkům antropologických výzkumů v oblasti *Oceánie. Jako student medicíny a přírodních věd (Szkoła Główna) byl pronásledován ruskou policií kvůli aktivní účasti na polském Lednovém povstání v letech 1863–1864. Z těchto důvodů emigroval do Německa. V roce 1869 podepsal pětiletou smlouvu, v níž se zavázal sbírat přírodopisný a etnografický materiál na tichomořských ostrovech pro Godeffroyovo muzeum v Hamburku. Nejdříve strávil šest měsíců ve *městě

Apia na ostrově Upulu v souostroví Samoa. Zde si osvojil místní jazyk a začal profesionálně fotografovat přírodní a kulturní reálie. V době svého pobytu na souostroví Fidži a souostroví Tonga věnoval pozornost zejména ornitologii. V roce 1870 navštívil Tuvalské ostrovy (dříve Elliceovy ostrovy), Gilbertovy ostrovy (Kiribati), Marshallovy ostrovy a ostrov Yap (Jap) v souostroví Karolíny. Paralelně s přírodovědeckými výzkumy studoval jazyk domorodců žijících na atolu Ebon na Marshallových ostrovech, kde také zaznamenal jejich gramatiku a slovník. V letech 1871–1873 navštívil ostrov Koror (Oreor) na Palauských ostrovech. V roce 1873 cestoval v oblasti souostroví Karolíny, kde studoval místní kulturu na atolech Ulithi, Ngulu, Woleai, Nukuoro a ostrově Ponape (Pohnpei). V roce 1873 objevil pro západní svět tajemné kamenné město *Nan Madol, jehož ruiny se zachovaly na východním pobřeží ostrova Ponape. Jako jeden z prvních Evropanů provedl popis této unikátní lokality, sestavil situační plán uměle vytvořených ostrůvků a detailní skici na nich postavených čedičových staveb. Předěšel tak britského archeologa Fredericka Williama Christiana (1867–1934), který realizoval výzkum Nan Madolu v 90. letech 19. století. V roce 1874 Kubary pobýval na atolu Jaluit a Novém Zélandu. O rok později odcestoval do Polska a Německa, kde v Hamburku obnovil smlouvu pro výzkumnou činnost v Mikronésii na dalších pět let. Po návratu se usadil na ostrově Ponape. Výpravy na ostrovy Mortlock (Nomo) a souostroví Chuuk (Truk) v Karolínách podnikl v letech 1877–1879. Godeffroyovo muzeum ukončilo s Kubarym spolupráci během jeho plavby Oceánií. V roce 1882 pracoval několik měsíců v muzeích v japonských městech Jokohama a Tokio. Ve výzkumech a sběru materiálu na ostrově Ponape mohl pokračovat prostřednictvím krátkodobé spolupráce, kterou uzavřel s Národním etnologickým muzeem (Rijksmuseum voor Volkenkunde) v nizozemském Leidenu a Etnologickým muzeem (Museum für Völkerkunde) v Berlíně. V roce 1883 navštívil oblast Palauských ostrovů a ostrov Guam na Mariánských ostrovech. V roce 1885 byl zaměstnán jako překladatel na válečných lodích a poté jako správce plantáží na ostrově Matupit (Matupi). Poté co uzavřel dohodu s Novoguinejskou společností (Neuguinea-Kompanie, založena 1884 v Berlíně), působil jako správce obchodních stanic Konstantinshafen a Hatzfeldthafen na *Papui-Nové Guineji a následně jako správce plantáží.

Etnografický a přírodovědný materiál, který Kubary shromáždil a popsal, představoval autentický a primární zdroj dat, který umožnil dalším badatelům provést komparativní studie *kulturní změny v Mikronésii a Tichomoří. Předmětem jeho výzkumu byla jak domorodá *materiální kultura (masky, ručně pletené rohože, ozdoby z mušlí, lýkové hole aj.), tak přírodovědný materiál (zoologické, botanické a ornitologické vzorky a kolekce), data z oblasti lingvistiky (klasifikace polynéských, melanéských a mikronéských jazykových skupin) a *fyzické antropologie (lidské skelety a lebky).

Kubary je autorem prvních fotografických záběrů domorodého obyvatelstva, jež byly publikovány v periodiku *Journal des Museum Godeffroy (Die Palau-Inseln in der Südsee* [Palauské ostrovy v Jižním moři], 1873) a publikace *Südsee Typen: Anthropologisches Album des Museum Godeffroy* (Jihomořské typy: Antropologické album Godeffroyova muzea, 1881). Články, reportáže a výsledky výzkumů průběžně publikoval v evropských časopisech zahrnujících německá periodika *Globus* (například *Aus dem samoanischen Familienleben* [Z rodinného života na Samoi], 1885) a *Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg* (například *Die Bewohner der Mortlock-Inseln* [Obyvatelé ostrovů Mortlock], 1878–1879), polská periodika *Ateneum*, *Tygodnik Ilustrowany*, *Wędrowcu*, *Wszechświat* a francouzské periodikum *La Nature. Ethnographische Beiträge zur Kenntniss der Karolinischen Inselgruppe und Nachbarschaft I.: Die sozialen Einrichtungen der Palauer* (Etnografické příspěvky ke znalostem souostroví Karolíny a sousedních ostrovů I.: Sociální uspořádání obyvatel Palau, 1885) a *Ethnographische Beiträge zur Kenntniss des Karolinen Archipels* (Etnografické příspěvky ke znalostem souostroví Karolíny, III část, 1889–1895).

Široké spektrum jeho antropologických výzkumných zájmů zahrnovalo takové tematické oblasti tichomořské kultury, jako jsou lokální architektura, materiální technologie, konstrukce domorodých lodí, místní peněžní systémy a typy platidel, formy *umění, projevy *víry a *náboženství, pohřební praktiky, *rituály, zbraně, *mytologie nebo *kulturní úpravy lidského těla jako *tetování aj. Paralelně se studiem domorodých kultur Oceánie prováděl také výzkum místních *ekosystémů. Do dějin vědy se tak zapsal i tím, že objevil několik druhů ptactva (*Corvus kubaryi*, *Gallinolumba kubaryi*, *Rhipidura kubaryi*), motýlů (*Ornithoptera paradisea*), obojživelníků a hmyzu.

Jan Stanisław Kubary svými výzkumy přispěl k integrálnímu poznání Oceánie v oblasti antropologie, archeologie, etnografie, jazykovědy a přírodních věd. Jako projev uznání jeho tichomořských výzkumů mu byl na Papui-Nové Guineji vztyčen pomník a byla po něm pojmenována hora Mount Kubari v pohoří Finisterre Range. (Barbora Půtová)

kubismus (z francouzštiny: *cube*, „krychle, kostka“), umělecký směr, který se projevil hlavně v *malířství a odvozeně v *literatuře a *architektuře. Vznikl v Paříži kolem roku 1910, v atmosféře dychtivosti po nových poznacích. Mladí umělci netoužili tvořit díla hodná muzeí, vydali se tedy na cestu experimentu. O charakteru kubismu, jehož zakladateli byli španělský výtvarník Pablo Picasso (1881–1973) a francouzský malíř, grafik a sochař Georges Braque (1882–1963), nelze soudit z jeho pojmenování (původně posměšného), kubisté rozhodně netvořili v krychlích. Odmítli všechny dosavadní malířské normy a představy, klasickou krásu a klasické proporce. Jejich *inspirací byl viditelný svět, ale ten přetvářeli, rozkládali na elementární geometrické tvary, které v nových souvislostech kladli vedle sebe v plochách, rozbili *iluzi prostoru (viz *perspektivismus), barvy omezili na šedou, černou, hnědou. Tato *metoda se stala základem kubismu. Přibližně ve stejné době jako *dadaismus přišel kubismus též s metodou *koláže. Z českých výtvarných umělců se prosadili zejména Emil *Filla (1882–1953), Otakar Kubín-Coubine (1883–1969) a Bohumil Kubišta (1884–1918).

Literární kubismus vznikl ve Francii v návaznosti na malířský. Jeho hlavní představitel Guillaume Apollinaire (1880–1918) ve sbírce *Kaligramy* (1918) vytvořil básně-obrazy, v nichž se pomocí typografické úpravy pokusil „spojit a ztotožnit *poezii a malířství“. Ve své nejslavnější sbírce *Alkoholy* (1913) použil objeveného řetězení a prolínání rozličných postřehů, připomínajícího koláže. Pro českou moderní poezii mělo mimořádný význam Apollinairovo „Pásmo“ (úvodní báseň sbírky *Alkoholy*), uvedené k nám ve vynikajícím překladu Karla *Čapka. Kubismus se zajímavě uplatnil v české architektuře, zejména v dílech Josefa Gočára (1880–1945) a Josefa Chochola (1880–1956). (Jaroslav Malina)

Kublaj, *Chubilaj.

Kubové (Bakuba, Kuba), *bantuské etnikum žijící v Demokratické republice Kongo (dřívější Zair) a v severní Angole (asi 200 000 osob). Jazykově patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. V 1. polovině 17. století vytvořili stát, který dosáhl svého vrcholu na konci 17. století. Rozvoj byl umožněn především přechodem k novým, produktivnějším plodinám (*kukuřice, *maniok, *fazole aj.), které pocházely z amerického kontinentu a do Afriky byly převezeny *Portugalci v 1. polovině 16. století. Kubové prosluli výraznou uměleckou činností. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Kubuové (Kubu; pojmenování Kubů je původní malajské hanlivé označení *kubu* – druh parazitické liány), malé skupiny kočovných lovců a sběračů v bažinatých pralesních oblastech na jihu Sumatry (Indonésie). Celkový počet není znám, odhaduje se velmi různě na 2 000–50 000. Jejich dialekty jsou blízké *malajštině. Jsou organizováni do *exogamních skupin tvořených *příbuznými rodinami. Skupiny udržují jen příležitostné styky; nazývají se obvykle podle svého území či podle řeky, u které žijí. Dodnes přecházejí k usedlému způsobu života jen zcela výjimečně. Sami se považují za *muslimy, ale udržují si mnoho prvků tradičního *animistického náboženství. (Lukáš Šín)

Kučinové (Kučjinové), *Nadeneové.

Kučjinové (Kučinové), *Nadeneové.

kudurru, akkadský termín pro „hranici“ nebo „hraniční kámen“. Po roce 1400 př. n. l. je doložen v babylonských i asyrských pramenech. V asyriologické terminologii označuje především kamenné nebo hliněné *stély pocházející z *Babylonie pozdního 2. a počátku 1. tisíciletí př. n. l. Tyto stély byly obvykle zdobeny *reliéfy *bohů nebo božských *symbolů a obsahovaly nápis vztahující se k vlastnictví půdy a osvobození od daní. Klasická forma nápisu se vyvinula v kassitském období a měla dvě hlavní části: část zaznamenávající legální *akt a část obsahující vyzvání bohů a kletby proti narušitelům aktu i samotné stély. V období *vlády kassitské dynastie téměř všechny kudurru zaznamenávaly královské dary půdy vysokým *úředníkům a *chrámům. Ke konci období byly stále častěji doprovázeny osvobozením pozemků od povinností platit *daně, zvláště v případech členů královské rodiny. V následujícím období (II. dynastie z Isinu) byly stále častěji osvobozovány od daní pozemky, které již příjemce kudurru vlastnil. Na kudurru se také objevily záznamy soukromých transakcí: prodej a *koupě půdy, dary půdy jako součást věna. Po konci období vlády II. dynastie z Isinu kudurru stále více nabývaly charakteru soukromých *smluv o prodeji a *koupě půdy, domů, sadů bez formálních náležitostí legálního dokumentu (chybí jména *svědků, datum a pečeť).

Nejstarší kudurru pocházejí pravděpodobně z období vlády Kadašman-Enlila I. (před rokem 1375 př. n. l.) a přestaly se užívat někdy v době smrti Šamaš-šuma-ukína kolem roku 648 př. n. l. Kudurru tedy nebyl legálním dokumentem nýbrž monumentem, který měl posílit nebo potvrdit platnost legálního aktu, a byl určen k veřejnému vystavení zpravidla v chrámu, takže majetek i jeho vlastník byli pod ochranou bohů. Časem se frazeologie narativní části stále více přibližovala legálnímu textu, občas se připojovala i jména svědků a datovací formule. Často býval připojován *kolofon uvádějící, že kudurru je kopií dokumentu opatřeného královskou pečetí. Reliéfy na kudurru zobrazovaly bohy a lze na nich sledovat vývoj babylonského *panteonu. Od 11. století př. n. l., kdy již kudurru nezaznamenávaly pouze královské dary a stále více nabývaly charakteru legálního dokumentu, objevuje se na nich také postava *krále. Závěrečné formule textu i reliéfy odrážejí především měnící se popularitu jednotlivých božstev a posun v náboženské víře bohatých vrstev babylonské společnosti. Prominentní úlohu zaujímala trojice Anu (*An), Enlil, Ea (*Enki), trojice Sín (*Nanna), Šamaš (*Utu), *Marduk a dále trojice Ninurta, Gula a Nusku. Narativní text dokládá vzestup kultu boha Marduka během vlády *Nabukadnezara I. a úpadek kultu boha Enlila.

Kudurru jsou také velmi významným pramenem sociálně-ekonomických dějin Babylonie. Ukazují, že *půda byla velmi ceněným vlastnictvím, a proto byly všechny pozemky pečlivě změřeny a zaznamenány. Pozemky byly na kudurru identifikovány svou rozlohou, jmény sousedních vlastníků a trojnásobnou administrativní klasifikací: podle geografického okrsku (pole + zeměpisný název), podle zdroje zavlažování a podle politického okrsku a provincie. Z vlastnictví půdy plynula odpovědnost a povinnost platit daně v naturáliích i pracovní síle. Osvobození od daní bylo velmi významným *privilegiem. Kudurru dále odráží i práci a schopnost královské administrativy. Kassitští králové měli svou administrativu pevně pod *kontrolou, ale pozdější králové již tak úspěšní nebyli zejména v oblastech, kde se usazovaly aramejské a chaldejské *kmeny. Úpadek královské moci provázal i úpadek *hospodářství. Kudurru ukazují, že po roce 1050 př. n. l. byla značná část obdělávané půdy zpustošena, zvýšila se cena pozemků a rozsáhlé oblasti byly ohroženy *hladem. Provinciální administrativa se zhroutila a královští úředníci nebyli schopni vybírat daně. Držitelé kudurru byli výhradně příslušníky nejvyšších vrstev babylonské společnosti: členové královské rodiny, vysocí královští úředníci a chrámoví hodnostáři. (Jana Pečirková)

Kuhn, Thomas Samuel (18. 7. 1922, Cincinnati, Ohio, USA – 17. 6. 1996, Cambridge, Massachusetts, USA), americký fyzik, filozof a historik vědy. Na základě analýzy historie

vědy prokázal, že *pokrok vědeckého poznání není přímočarý, ale že je čas od času přerušován zásadními zvraty – „*vědeckými revolucemi“. Při těchto revolucích dochází k přehodnocení samotných základů dosavadního vědění. Vědecké poznání tedy nesměřuje k nějaké jediné „pravdě“ o světě, netýká se žádné „objektivní reality“ – nezávislé skutečnosti, všem společné, vždy zde již jsou. Věda, tak jako každá jiná lidská činnost, má svůj sociální, kulturní, psychologický, institucionální a dějinný rozměr. I vědecké poznatky jsou proto historicky podmíněné: vyjadřují ducha dané epochy, mění se s dobou i s okolnostmi. Tuto koncepci shrnul Thomas Kuhn v monografii *The Structure of Scientific Revolutions* (1962, česky: *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoyomenh, 1997).

Klíčovým pojmem Kuhnova pojetí vývoje vědy je vědecké *paradigma (z řečtiny: *paradeigma*, „příklad, vzor, model, pravidlo“): „(...) obecně uznávané vědecké výsledky, které v dané chvíli představují pro společenství odborníků model problémů a model jejich řešení“. Paradigma ovládá jistou vědeckou komunitu, častěji celý vědní obor a je určujícím prvkem při rozhodování, co by mělo být předmětem výzkumu a co nikoli, jaké metody lze s úspěchem použít, dokonce i jakého druhu by měly být výzkumné výsledky. Podstata paradigmatu je většinou explicitně formulována v renomovaných oborových učebnicích a v publikacích všeobecně uznávaných představitelů daného oboru. Výzkum podléhající danému paradigmatu nazývá Kuhn „normální věda“. Po určité periodě se však objeví anomálie: například je popsán jev, který není možné vysvětlit v pojmech stávajícího paradigmatu. Tehdy zpravidla dochází i k pokusům, jak je zažitým představám přizpůsobit, ale pokud nelze fakta na staré paradigma aplikovat, dochází k změně paradigmatu. Během období, kdy k tomu dochází a kdy anomálie vyvíjejí už příliš velký tlak na staré paradigma, probíhá *krize, po níž následuje vědecká revoluce. Vědecké disciplíně pak už nedominuje staré paradigma, ale nahradí je paradigma nové, reflektující nové poznání, proběhne vědecká revoluce.

Thomas Kuhn tak dokázal, že věda sice představuje poměrně kontinuální proces, ale ten je čas od času narušován různě intenzivními momenty diskontinuity. (Jaroslav Malina)

Kujavané, středověké východoslovanské etnikum, které se koncem 1. tisíciletí n. l. usídlilo na středním toku Visly v dnešním Polsku a významně se podílelo na utváření *polské společnosti. (Lukáš Šín)

Kuk (*Papua-Nová Guinea), *lokalita rozkládající se v údolí Wahgi v novoguinejské Centrální vysočině těsně při rovníku a v nadmořské výšce kolem 2000 m. Tato oblast s velmi proměnlivými klimatickými poměry a složitými přírodními podmínkami byla zemědělsky obdělávána již od 7. tisíciletí př. n. l., jak vyplývá z výzkumů australského archeologa Jacka *Golsona v 70. letech 20. století. (Viz též *zemědělství, rané.) (Jaroslav Malina)

Kukat'ové (Kukatja, Aluridia, Loritja), etnikum *Austrálců na severu Austrálie v MacDonnelově pohoří a u jezera Amadeus; na počátku 70. let 20. století jich zůstalo pouze několik set osob žijících většinou v blízkosti misí a ve *vládou zřízených osadách. Jejich označení vyjadřuje, že jsou lovci a konzumenti masa, zatímco sousední *kmeny byly více závislé na rostlinné stravě. (Lukáš Šín)

Kukčo pogam (Zrcadlo dynastie), korejské historické dílo o 90 svazcích, kompilace dějin státu *Čosön, vydané na sklonku dynastie v roce 1908. (Miriam Löwensteinová)

Kúkíčjinové, *Čjinové.

Kúkiové, *Čjinové, *Mizové.

Kukukukuové, souhrnné označení jazykově a kulturně příbuzných populací *Papuánců na východě *Papui-Nové Guineje. Údajně pojmenováni svými jižními sousedy; název je odvozen z *homosexuálních sklonů (*homosexualita), které jim jižní etnika přisuzují. Sami nemají vlastní pojmenování a jednotlivé skupiny se nazývají podle území, které obývají. Jejich počet byl odhadován různě na 50 000–100 000 (70. léta 20. století). Všechny skupiny žijí do jisté míry izolovaně a mluví vlastními dialekty, které patří do skupiny *jazyků anga

(kukukuku). Tradiční náboženství je *animistické, je s ním spojen i rituální *kanibalismus. Pokusy o *christianizaci na počátku 20. století byly vesměs neúspěšné. (Lukáš Šín)

Kukulcán, *mayský výraz pro *boha-*kulturního hrdinu *Quetzalcóatla. (Oldřich Kašpar)

Kukuové (Cucu), původní populace jihoamerických *indiánů z kečujské skupiny žijící ještě v 19. století na území Chile; jako pobřežní zemědělci a rybáři byli záhy vytlačeni z úrodného území evropskými přistěhovalci a posléze vyhynuli. (Lukáš Šín)

kukuřice (*Zea mays*), rostlinný druh z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*), třetí nejvýznamnější obilovina světa. Mohutná jednoletá tráva dorůstající až 3 metrů výšky. Na rozdíl od jiných trav má dvě pohlavně odlišná květenství přítomná na jediné rostlině – samčí (lata) na vrcholu stébla a samičí (palice) na boku stébla v paždí listů. Kukuřice se od ostatních trav liší tím, že její obilky nejsou chráněny jednotlivými pluchami a pluškami, ale celá palice je obalena listeny.

K domestikaci kukuřice došlo v Mexiku v období 4000–3000 př. n. l.; nejpravděpodobnějším předkem kukuřice je planě rostoucí tráva *teosinte (*Euchlaena mexicana*). Nejstaršími archeologickými doklady jsou nálezy vřeten palic kukuřice v jeskyni Guilá Naquitz v Mexiku. Kukuřice během domestikace ztratila schopnost uvolňovat semena z palice, čímž není schopna autoreprodukce a je při rozmnožování zcela závislá na pěstování člověkem.

Do Evropy se kukuřice dostala v průběhu 16. a 17. století. V současnosti je v rozvojových *zemích Latinské Ameriky a Afriky (Guatemala, Honduras, Mexiko, Nicaragua, Venezuela; Keňa, Lesotho, Malawi, Zambie, Zimbabwe) kukuřice spotřebovávána převážně jako hlavní zdroj výživy obyvatel. V rozvojových zemích Asie je zhruba vyrovnané její použití jako potraviny i jako krmiva.

Ve své domovské zemi Mexiku je kukuřice nedílnou součástí kultury a je nejenom přítomná téměř ve všech potravinách, ale suché stonky se používají jako *stavební materiál pro ohrady a střešní krytiny, listy pro tvorbu rohoží atd. Při tradičním indiánském způsobu výroby kukuřičného piva a vína rozžvýkávají ženy částečně rozvařené obilky a vyplivují je do vody, kde pokračuje kvasný proces; působením enzymů jsou natráveny cukry a usnadněno tak jejich následné zkvašování. V rozvinutých zemích se v potravinářském průmyslu kukuřice využívá jako zdroj mouky, krupice, oleje, škrobu (maizena), glukózy, fruktózového sirupu a bioetanolu, vyrábí se z ní také kávovinová náhražka; v *lékařství nacházejí uplatnění blizny a olej z klíčků. Mezi největší producenty kukuřice na světě patří Spojené státy americké, Čína, Brazílie, Mexiko, Argentina, Itálie a Francie. Kontroverzní reakce vyvolává pěstování kukuřice geneticky upravené, pěstované zejména ve Spojených státech amerických, Kanadě, Jihoafrické republice a ve Španělsku.

Zásadní význam měla kukuřice pro středoamerické *civilizace. Dá se v podstatě říci, že to byly civilizace především této rostliny. *Mayové měli svého boha kukuřice nazývaného Yumcax; aztécký bůh kukuřice Centeotl (Cinteotl, Centeocinuatl, Senteotl) byl také bohem úrody, hojnosti a veselí, *patronem každoroční obnovy života a svěžesti. (Viz též *zemědělství, rané.) (Petr Bureš)

kula (z melanéských jazyků; též *kun*, *kune*; sloveso i podstatné jméno), symbolická reciproční obřadní obdarování, která jsou prováděna obyvateli některých ostrovů v *Melanésii a mají povahu sociopolitické *směny. *Kulu* poprvé popsal a z funkcionalistického hlediska interpretoval britský antropolog polského původu Bronisław *Malinowski (1884–1942) v roce 1922 v práci *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku). Na základě jeho dat tento jev analyzoval francouzský etnolog a sociolog Marcel *Mauss (1872–1950) v publikaci *Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques* (1925, česky: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999) a označil jej za formu *potlače. Prognózy zániku *kuly* se

nepotvrdily, stále se praktikuje, její význam roste a rozšiřují se i oblasti, kde se uplatňuje. Povaha *kuly* se ovšem průběžně mění, na což upozorňoval již Bronisław Malinowski.

Účastníci *kuly* si při setkání ceremoniálně vyměňují *náhrdelníky zvané **soulava* a *náramky zvané **mwali*. *Soulava* se někdy označuje jako „žena“, *mwali* „muž“. *Kula* vytváří vztah mezi dvěma *entitami (jedinci, klany, komunitami), které vzájemně přijímají a dávají předměty, jejichž stáří může být i několik tisíc let. Základní ideou *kuly* je vytvoření smluvního závazku mezi dvěma entitami.

Kula je založena na složitých pravidlech a očekáváních, která bývají v rámci melanéských *kultur odlišná; obecně však lze konstatovat: (1) *Kula* začíná již při výrobě náhrdelníků a náramků. Nikdo je nevyrábí od začátku do konce; materiály potřebné pro jejich výrobu jsou získávány postupným směňováním a darováním. (2) *Šperky nevznikají naráz; náramky a náhrdelníky jsou postupně doplňovány o mušle *conus*, respektive lastury *charma*. Tím začíná historie šperků, která zakládá jejich budoucí hodnotu v *kule*. (3) Partnerství v *kule* je formální *instituce, jež se utváří prostřednictvím jasně daných procesních pravidel; vztahy mezi dvěma účastníky jsou budovány a udržovány po celý život. (4) Partneri v *kule* mohou žít v blízkosti (i v jedné *vesnici), ale také na různých ostrovech vzdálených od sebe i mnoho kilometrů. Návštěvy vzdálených partnerů se uskutečňují nepravidelně. (5) Pravidla rovněž stanovují, kdo do *kuly* může vstoupit; v každé melanéské kultuře se vyvinula pravidla, kdo se smí *kuly* účastnit. Na některých ostrovech se *kuly* účastní jen *náčelníci, na jiných ostrovech všichni muži; platí však princip, řečeno slovy Bronislawa Malinowského, „jednou v *kule*, navždy v *kule*“. To platí jak pro účastníky, tak pro *soulava* a *mwali*. (6) Náhrdelníky putují v pomyslném směru hodinových ručiček a náramky ve směru opačném. Žádný z účastníků si nikdy nenechává náhrdelníky a náramky navždy, ale po čase je opět daruje (náhrdelník za náramek); *kula* je nikdy nekončící ceremoniální obdarování. Na každém ostrově nebo i ve vesnici bylo vždy několik aktivních účastníků *kuly*. (7) Účastníci *kuly* nemohou směňovat *soulava* za *mwali*, kdykoli se naskytne příležitost; účastníci „kulují“ jen při předepsaných příležitostech. (8) Náhrdelníky a náramky vyměňované v *kule* jsou sice svého druhu šperky, ale k běžnému nošení sloužily jen zřídka; jejich dočasní majitelé se jimi zdobili při slavnostních příležitostech. Úspěšní muži disponovali velkým množstvím náhrdelníků a náramků, které příležitostně půjčovali příbuzným a přátelům. (9) Směna *soulava* za *mwali* se zpravidla neodehrává „z ruky do ruky“; završení vzájemného obdarování může trvat několik hodin, často však řadu měsíců, výjimečně i několik let. Obdarovaný je povinen někdy v budoucnosti dát svému partnerovi v *kule* opačný *dar srovnatelné hodnoty. (10) Dávající i přijímající kalkulují relativní hodnotu daru; příjemce nikdy nevyjadřuje svůj názor na hodnotu daru. Očekává se, že směňované *soulava* a *mwali* budou mít ekvivalentní hodnotu. Při *kule* se nesmlouvá.

Obyvatelé Trobriandových ostrovů nepravidelně pořádají velké námořní výpravy, jejichž cílem je *kula*. Takové výpravy, která se nazývá *uvalaku*, se účastní obyvatelé několika vesnic. *Uvalaku* je přikládán velký význam a Trobriandané ji zřetelně odlišují od menších výprav, které se odehrávají na jednom ostrově nebo mezi několika ostrovy. Výpravy *uvalaku* se tradičně pořádaly každé dva až tři roky z každé oblasti. *Uvalaku* vyžaduje dlouhodobé přípravy, v jejichž průběhu jsou vyrobeny nové kánoe a opraveny staré, jsou prováděny magické rituály a další přípravné rituály a práce. Magické rituály hrají důležitou roli i při samotné plavbě, neboť *magie významně ovlivňuje úspěšnost nejen výpravy *uvalaku*, ale „kulování“ obecně.

Kula nemá ekonomickou funkci. Příležitostně však mohou být směňovány náhrdelníky a náramky za jiné komodity. Pokud vlastník bezprostředně využije získané komodity pro potřebu vlastní či své rodiny, jedná se o směnu komodit označovanou *lago*. Pokud však vlastník daruje získané komodity mužským příbuzným ze strany manželky, jedná se nikoli o směnu, nýbrž o obdarování nazývané *urigubu*. Paralelně s *kulou* a mimo její kontext probíhá

gimwali (na Trobriandových ostrovech) – směna zboží užitné a spotřební povahy.

V Melanésii existuje mnoho podobných okruhů ceremoniální sociopolitické směny (například *moka* v horských oblastech na *Nové Guineji). (Martin Soukup)

kulak (z ruštiny: *kulak*, „bohatý sedlák; skrbník, držgrešle; pěst“), střední a bohatší *rolník:

1. v Rusku vznikl kulacký stav po Stolypinově agrární reformě (1906–1911), tvořil asi 25 % ruských rolníků. Po *říjnové revoluci (1917) byli kulaci *opozicí nové státní *moci, proto bolševici v roce 1929 nařídili likvidaci kulaků jako „třídy“ (byli buď fyzicky likvidováni, nebo odvečeni do táborů – *gulagů a přesídlení). Do poloviny 30. let bylo tak v SSSR likvidováno na 5 milionů rolnických usedlostí;

2. v období tzv. *kolektivizace označení přeneseno i do Československé republiky. Přineslo represivní opatření vůči bohatším sedlákům, kteří odmítali vstup do Jednotných zemědělských družstev (JZD). (František Čapka)

kulčiba (*Strychnos*), rod rostlin z čeledi loganiovitých; zahrnuje asi 100 druhů tropických stromů, keřů a lián. V pletivech obsahují alkaloidy strychninového typu, působící jako nervové jedy. Z kůry jihoamerického druhu *Strychnos toxifera* se připravují tzv. šípové jedy (*kurare); indická kulčiba dávnivá (*Strychnos nux-vomica*) poskytuje farmakologicky účinnou látku zvanou Semen strychni, tzv. kulčibové *semeno. (Petr Bureš)

Kuldová, Tereza (17. 8. 1985, Praha), česká sociální antropoložka. V roce 2009 absolvovala obor sociální antropologie na Fakultě sociálních věd Univerzity v Oslu a zahájila doktorandské studium sociální antropologie při Kulturněhistorickém muzeu v Oslu. Regionálně se specializuje na oblast jižní Asie; tematicky pak zejména na problematiku komunalismu, *nacionalismu, *materiální kultury a *identity. Působí jako recenzentka nových antropologických studií pro nakladatelství Ashgate. Překládá z norštiny a angličtiny (například překlad knihy Thomase Hyllanda *Eriksena *Antropologie multikulturních společností: Rozumět identitě* (Praha: Triton, 2006; společně s Markem *Jakoubkem). Od roku 2007 publikuje pod pseudonymem Tessa Valo. Kontakt: e-mail: tessa.valo@gmail.com. (Václav Soukup)

Kulháněk, Oldřich (26. 2. 1940, Praha), český malíř, grafik, ilustrátor, scénograf a pedagog; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Studoval na Vysoké škole uměleckopřmyslové v Praze v letech 1958–1964 (prof. Karel Svoboda). Je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

Jeho osobitý umělecký styl vychází z vizuální zkušenosti a je založen na precizní realistické kresbě, jakož i na svrchovaném zvládnutí grafických technik, zejména leptu a litografie. Tyto výtvarné předpoklady jej přivedly k nové figuraci. Do svých skladeb zašifroval osobní poznatky a zkušenosti, měl blízko ke kufkovským a orwellovským podobenstvím. Jeho *názory na svět našly výraz v politicky nekompromisní tvorbě, která měla ohlas i v zahraničí. Roku 1971 byl zatčen a vyšetřován. Je vynikajícím portrétistou a knižním ilustrátorem (ilustroval například *encyklopedii Jana *Beneše *Člověk*, 1994). Perfektní grafický projev jej oprávnil k návrhům na kompletní sérii bankovek České republiky (1992–1993). (Jiří Hlušíčka, Jaroslav Malina)

Kůlna (Sloup, okres Blansko), majestátní *jeskyně tvořená velkým, téměř horizontálním tunelem o délce 92 m, zahloubeným do levého svahu poloslepého Sloupského údolí (469 m n. m.). Byla zkoumána Jindřichem *Wankelem v roce 1881, Martinem *Křížem v letech 1881–1886 a Janem *Kniesem v letech 1887 až 1913. Na jejich činnost navázal v letech 1961–1976 Karel *Valoch.

Podle Karla Valocha náležejí nejstarší stopy osídlení (malý soubor artefaktů z vrstvy 14) ještě do doby předposledního (*risického) *zalednění. V následující, interglaciální vrstvě 11 objevil K. Valoch *drobnotvarou industrii *taubachienu. Emanuel *Opravil zjistil převahu

uhlíků jedle, s ojedinělými kusy smrku či modřínu. Zvířecí *kosti, fragmentárně dochované, náležejí *koni provázenému *nosorožcem. Následovalo *souvrvství spodního *würmu (vrstvy 9b–6a). Vrstvy 8b–7d dokládají postupné šíření stepní *krajiny s glaciální faunou. Ve vrstvě 7c byl tento proces přerušen teplou fází, během níž se opět krátkodobě rozšířily *lesy (interstadiál Kůlna, pravděpodobně odpovídající brörrupu). Nadložní vrstvu 7b tvoří mocný, jemně zvrstvený sediment bez nálezů, avšak biostratigraficky není vrstva 7c od následné vrstvy 7a oddělena. Rovněž z archeologického hlediska je obsah vrstvy 7c srovnatelný s vrstvou 7a – obě obsahují *micoquien. Vrstva 7a nadto poskytla *neandertálské kosterní pozůstatky (**Homo neanderthalensis*). Je datována pomocí C 14, ale tato data jsou na samé hranici možností metody, a jistě minimální. Skutečnost, že ani v tomto nejslibnějším případě nejsme schopni datovat konec neandertálského osídlení Moravy, je závažným nedostatkem pro pochopení přechodu od *středního paleolitu k *mladému paleolitu. Údaje o vegetaci jsou k dispozici pouze z uhlíků. Ve vrstvě 7c zjistil E. Opravil jedli, provázenou smrkem nebo modřínem a borovicí. Ve vrstvě 7a bylo několik úlomků jasanu a borovice, provázených několika kusy javoru, smrku nebo modřínu. Rudolf *Musil pozoroval, že kůň převládá na bázi spodního würmu (vrstva 9b), zatímco v nadložní vrstvě 8a je vystřídán sobem. Ve svrchní části souvrství (vrstvy 7d–6a) byl nejčastěji loven mamut a sob. Poté následoval významný *hiát ve výplni jeskyně. K. Valoch by do této úrovně kladl hypotetické osídlení svrchního *gravettien. Magdalénské vrstvy 6 a 5, které jsou datovány do doby kolem 11 500 př. n. l., obsahovaly opět bohatý materiál, zejména *kamennou industrii, zatímco *kostěnou industrii reprezentují spíše zlomky. Paleobotanické *analýzy provedli Emanuel Opravil z hlediska uhlíků a Helena Svobodová z hlediska pylu. Struktura lovné zvěře stále odpovídá podmínkám glaciálu (sob, kůň, zajíc, liška). Z výzkumu M. Kříže pochází rovněž zlomek lidské čelisti, který dnes Jan *Jelínek řadí do *magdalénien. Tyto vrstvy jsou překryty souvrstvím *epimagdalénien (vrstvy 4 a 3), datovaným mezi 11 500–9 500 př. n. l. Struktura lovné zvěře se postupně mění (*jelen, *los, divoké *prase, bobr) v závislosti na šíření lesa na konci glaciálu. Vrstva 3 obsahovala dva lidské zuby. (Jiří A. Svoboda)

kůlová jamka, *jáma.

kulovité amfory, *kultura kulovitých amfor.

kulový kloub, **articulatio spheroides*.

kult (z latiny: *cultus*, „ozdobený, uctíváný; vypěstěný, vzdělaný“):

1. ritualizovaná vazba na posvátný *objekt, založená na ustáleném komplexu *symbolů. Životnost kultu se udržuje v *rituálu uctívání, zbožňování, pokory, bázně, ale i obrany proti strachu. Kultovní chování má expresivní význam, nikoli účelový. Zajišťuje kontakt s něčím, co nelze plně racionalizovat, co má mysteriózní charakter. Kultovní chování patří k *primárním lidským, respektive společenským potřebám. Každý kult má v podstatě náboženský charakter, vyděluje ze *světa „posvátné“ (například *plodnost, *Zemi, *Slunce, *Měsíc) a staví je do kontrastu k „profánnímu“. Pokročilé náboženské kultury se upírají k vyšší bytosti – *bohu, dílí kultury (v monoteistických *náboženstvích) se vztahují k svatým jako ke vzoru náboženského chování. Kult může vyrůst i kolem důležité převratné události kolektivního či individuálního života (zázrak, *narození dítěte, *sňatek, úmrtí, ...). Vývoj náboženského kultu často probíhá od relativně spontánních projevů (vzývání vlastními slovy, gesty, zpěvem nebo tancem) přes jejich standardizaci (předepsání modliteb, písní nebo forem pokání) a jejich vzájemné skloubení až po úplnou institucionalizaci kultu (vytvoření náboženských organizací, místa konání obřadů, stanovení *svátků). Společné vykonávání kultu posiluje skupinovou, případně společenskou integritu. Podle amerického sociologa Talcotta *Parsonse se při kultovních výkonech manifestují společné postoje, čímž se posilují, upevňují a zároveň účastníky přivádějí k sebeuvědomění a k vytvoření morálního *společenství;

2. náboženské seskupení bez trvalé struktury, k němuž jsou jedinci volně přidruženi;

3. nekritické přepjaté uctívání, velebení někoho nebo něčeho vůbec, slepé uctívání *autority nějakého činitele či představitele (*kult osobnosti, například sovětského vůdce Josefa Vissarionoviče *Stalina, *Mao Ce-tunga, vůdce Komunistické strany Číny nebo Klementa Gottwalda, představitele Komunistické strany Československa), zveličování jeho zásluh v politice, ve sportu, v umění, prakticky ve všech oblastech života moderní *společnosti. (Jaroslav Malina)

kult osobnosti, neúměrné zveličování zásluh a vlastností významných *osobností, *mučedníků či *světců; jeho formativní podoba se objevuje již v raném období vývoje lidstva (vůdcům přisuzovány neúměrné, až nadpřirozené vlastnosti; podoby chvalo zpěvu, díkůvzdání), u nás *kult sv. Václava, sv. Vojtěcha, sv. Jana Nepomuckého, později *panovníků.

Projevoval se prakticky ve všech vývojových fázích společnosti, zrudné podoby dosáhl ve 20. století v nacistickém Německu – Adolfem *Hitlerem (1889–1945), v komunistickém Sovětském svazu – Josifem Vissarionovičem *Stalinem (1878–1953) a také v dalších komunistických *zemích (jako v Čínské lidové republice – *Mao Ce-tung nebo v Korejské lidově demokratické republice – Kim Ir-sen, Kim Čong-il). (František Čapka)

kult panovníka, *sakrální uctívání *panovníka, který má mimořádnou moc a vedle svých panovnických funkcí má často také funkci nejvyššího *kněze. Existoval již v kulturách *starověku – v Číně, *Egyptě, Japonsku nebo *Sumeru. Božské uctívání existovalo i u následovníků *Alexandra Velikého (kolem 356–323 př. n. l.); *Řím viděl v císařském *kultu prostředek k udržení celistvosti *říše, *Augustus (63 př. n. l.–14 n. l.) byl po své smrti prohlášen senátem za *boha. Gaius Caesar Caligula (12–41 n. l.) jako první požadoval již za svého života božské uctívání a za Lucia Domitia Aurelia (214–275) byla již *dominátorem používána formule „Pán a Bůh“ (z Východu se přenesl kult Nepřemožitelného Slunce – *Sol Invictus*). S *Konstantinem Velikým (272 nebo 273–337) došlo pod vlivem *křesťanství k omezení *kultu panovníka v *době stěhování národů a časného *středověku. Také křesťanství však považovalo *vládu *krále a *císaře za posvátnou a *korunovací za sakrální akt, králové zdůrazňovali, že jejich vláda je posvěcena *Bohem. (František Čapka)

kult předků, *kult vycházející z *animismu, v němž duchové předků hrají významnou roli, vyjadřující ve vztahu živých k mrtvým nepřetržitost existence sociálních skupin, počínaje *rodinou a konče *státem. Kult je příznačný především pro koncepce pravěkých kultur a *přírodních národů a pro většinu náboženských systémů starověkých a pozdějších *civilizací, ale ve zvykové podobě se v určité míře promítá i do života moderní *společnosti v podobě *pohřebních obřadů, *svátků mrtvých ap., i když zde se jeho původní funkce vytrácí. Kult předků je reakcí na dichotomii života a smrti rozdělující svět na *svět živých a mrtvých a je založen na víře, že člověk po smrti odchází do světa mrtvých, což však nastane až po řadě přechodových rituálů (*obřady přechodu). Mrtvý nesmí na onom světě strádat, proto dostává ve formě pohřebních *milodarů a obětí osobní věci, jídlo, pití, nástroje, cenné předměty, umělecké artefakty, případně i sluhy, otroky, manželky a *konkubíny (například v sumerské civilizaci v *Mezopotámii nebo v době dynastie *Šang v Číně). Vztah mezi živými a mrtvými je vyjádřen systémem obřadů, jež se zpravidla periodicky opakují a jejichž účelem je naklonit si duchy zemřelých, aby v roli zprostředkovatele byli ochotni pomoci živým prostřednictvím nadpřirozených sil či boží vůle. Tato blízkost duchů předků k *bohům a jejich role zprostředkovatele je velmi důležitá, neboť obvykle souvisí s celou řadou pravidel, povinností, zákazů a pověr v sociálním životě žijících. Kontinuitu existence sociálních skupin vyjadřují tyto obřady, ať už se obracejí na mytické předky nebo na nedávno zemřelé; obřady navazují na pravidla *příbuzenství, která tak vyjadřují i základní vztahy, jež existují mezi živými a mrtvými příbuznými.

Kult předků je neobyčejně rozvinut zejména v *čínské civilizaci. Představuje zde základní rituál a všepronikající předivo čínského způsobu života na zemi i na onom světě patrně již od

neolitických dob; pro raná období doložená nejen archeologickými, ale i písemnými prameny, se tato hypotéza mění v jistotu: oficiálnímu *náboženství *Šangů i *Čouů kult předků dokonce dominoval. Tehdy byl kult předků především záležitostí *aristokracie, která jeho prostřednictvím legitimovala svoje společenské postavení. Obřady k počtě předků měly podobu hodovních slavností, při nichž se scházeli členové rodu a hodovali společně se zemřelými předky. Rituály k počtě předků byly velmi formalizované a hlavní důraz byl kladen na společenský status jejich účastníků. Později tento kult ztratil akcent aristokratické výlučnosti, zato se však rozšířil ve všech vrstvách společnosti a *Konfucius jej učinil jedním z pilířů svého učení. Základní otázky sociální a náboženské *identity jsou v Číně určovány příslušností k rodině a uctíváním předků. V Číně rodinný kult předků konstituuje celou jednu univerzální náboženskou strukturu. Nepatřit k žádné skupině a neuctívat předky je ve svém důsledku vlastně totéž jako nebýt osobou, nebýt součástí reality. Mělo se rovněž za to, že prosperita *země a společnosti, správné fungování říše odvisí od řádného vykonávání rodinných povinností.

Rodina, jejíž neoddelitelnou součástí byli i předkové *cu-sien*, byla chápána jako nikdy neumírající *kolektiv, živý organismus přesahující i spojující jednotlivé členy v průběhu věků. Rodina zahrnovala jako současné a „živé“ členy i předky – a podobně, jak se tím rozšířila do minulosti, musela se šířit také do budoucna. Důležité pojítko rodiny představoval rituál. Nejprostší formou bylo zapálit ráno i večer *kadidlo buď před portrétem předka, nebo před tabulí s jeho jménem a uctivě se uklonit – kouř kadidla stoupající vzhůru symbolicky udržoval kontakt s duchem předka. Složitější obřady se konaly o zvláštních dnech – o svátcích nebo výročích zesnulých předků rodiny. Každý člen rodiny, napřed její hlava a potom ostatní členové v pořadí svého postavení, se pomodlil a provedl před portrétem či tabulkou předka *kchou-tchou*, „hlubokou úklonou“. Největší pozornost byla zpravidla věnována nedávno zesnulým a nejstarším známým předkům. Jako obětiny byly přinášeny také potraviny, které byly po obřadu při hodovní slavnosti zkonsumovány.

Rodiny byly v rámci určitého kraje seskupeny v rody, jež se skládaly ze všech rodin se stejným příjmením. Pravidelně se konaly důležité rodové obřady, zejména k počtě patriarchy, který v daném místě založil rodinu. Obřady tohoto druhu, zahrnující i rituální oběti zvířat, se odbyvaly v rodovém *chrámu předků *cu-miao*, kde byly vystaveny tabulky *šen-ču*, případně též portréty předků z předchozích generací.

Uctívání předků má tedy v Číně hluboké, prehistorické kořeny a v tradiční čínské společnosti hraje ústřední roli dosud. Oltář předků byl umístěn v hlavní hale domu nebo ve zvláštní *svatyni *cch'-tchang*. Na oltářích bylo umístěno množství dřevěných tabulek *šen-ču*, z nichž každá reprezentovala jednoho mrtvého; je na ní napsáno nebo vyryto jeho (její) jméno a jméno přímého předka. Kult mrtvých a rituály s ním spjaté zahrnují tedy dvě základní stadia: pohřební rituály, které následují bezprostředně po smrti, a obětní rituály, které posléze udržují dlouhodobé vztahy mezi živými a mrtvými. Po pohřbu byla zhotovena papírová tabulka a uložena u oltáře předků. Asi po roce byla papírová tabulka spálena a nahrazena novou ze dřeva. Před tabulkami byly prováděny oběti i jiné obřady, například uzavření sňatku. Uctívání každé tabulky trvá v tradiční společnosti tři až čtyři generace, pak je tabulka odstraněna: buď zničena, nebo pohřbena při hrobu.

Oltář k uctívání předků není vlastnictvím jen jedné domácnosti. Pro získání svého místa ve svatyni předků jsou zapotřebí dvě věci: aktuální nebo potenciální přínos v souvislosti s majetkem nebo členstvím v rodu a rodové příjmení. Muž, který se přiřadí do rodiny své manželky a dovolí svým dětem převzít její příjmení, ztrácí nárok na to, aby mohl mít ve svatyni vlastního rodu po své smrti umístěnu tabulku.

Z kultu předků jsou odvozovány příslušné pohřební zvyklosti a rituály. Zemřel-li jedinec jako svobodný nebo do svých dvanácti let, pak se mu po smrti dostalo jen jednoduchých nebo žádných rituálů. Podle konfucianistů tyto rituály, oběti předkům, pomáhají při zušlechťování

morálních *hodnot, zejména pak *synovské oddanosti. Pohřební rituály – *sang li* představují *komplex kultovních praktik, které se v detailech liší v různých oblastech, ale v podstatě celou Čínou prostupují velmi podobně.

Mrtvý (umírající) je položen na lůžko, které je umístěno v domě ve svatyni předků před jejich tabulkami. Lože s umírajícím je poblíž vchodu, aby duše mohla snadno opustit dům. Do úst zemřelého jsou vkládány různé obětiny, třeba čajové lístky. Ze slámy nebo z *papíru jsou vytvářeny nejrůznější věci – koně, služebníci, vozy či peníze, aby to všechno mohlo být spáleno a bylo k dispozici zemřelému v zemi mrtvých. Předtím, než je zemřelý v domě uložen do rakve, je umístěn nohama ke dveřím: aby nemohl škodit uvnitř domu, kdyby snad povstal jako démon *kuej*, a aby nejkratší cestou zamířil ven.

První část procedur je vedena najatými taoistickými *mnichy, kteří hrají na gongy a *zvony, zatímco pozůstali stojící kolem mrtvého zpívají žalozpěvy. Pak je tělo přemístěno do rakve. Před uzavřením rakve se odehrává „obřad odřezání“: kolem zápěstí mrtvého se uváže motouz, který prochází rukama všech příslušníků jeho rodiny; poté každý ze zúčastněných dostane kadidlo a nepravé papírové peníze, které přeloží, aby takto vytvořeným záhybem mohl motouz procházet a nedotýkat se rukou, načež taoistický obřadník před každou osobou provázek přestříhne. Provázky, papírové peníze a kousky kadidla jsou dány do koše, který je později spálen. Pak je *rakev symbolicky zatlučena hřebíky. Celý tento obřad slouží k oddělení živých od mrtvého.

Po úmrtí je přizván geomant (viz *geomancie), aby určil správný den a místo pohřbu. Do té doby, někdy až 49 dní, je rakev s tělem vystavena v domě. Příbuzní, ale i najaté plačky se shromažďují kolem, lkají a naříkají, mrtvému se obětuje jídlo. V určený den zrána je tělo přemístěno na vybrané místo. Místo pro *hrob je zvoleno tak, aby bylo chráněno před podzemní vodou a větrem, aby zde byl koncentrován „kosmický dech“ *čchi* a aby okolní pahorky měly příhodný tvar a výšku. Ve starších dobách drželi přímí potomci tři roky (přesněji 25 měsíců, tj. až na práh třetího roku) smutek.

V jižní Číně, například v provincii Kuang-tung, se praktikuje druhotný pohřeb. Po šesti až sedmi letech, kdy už jsou měkké *tkáně odděleny od *kostí, je rakev otevřena, kosti jsou očištěny a naaranžovány do keramické nádoby, která se umístí do hrobové *jámy na levou stranu od rakve; někdy se nad místem s nádobou vztyčí hrobový kámen, někdy je postaven celý přístřešek. Po těchto úpravách je hrob každoročně na jaře a na podzim navštěvován. V buddhistických chrámech probíhají obřady za zemřelé v sedmém lunárním měsíci.

Kult předků v Koreji plní, obdobně jako v Číně, významnou sociální roli; představuje zde konfuciánský obřad spojený s obřadem smutečným; projevují se v něm ovšem rezidua *buddhismu, *taoismu, *šamanismu i předšamanských představ. V Koreji existuje představa trojí duše, která sídlí na třech místech, jimiž jsou tabulka se jménem předka, hrob a onen svět. Rituály patří duši, která si pro obětiny přijde z hrobu do domu, ovšem může sídlit i v domě nebo ve vzduchu. Obřady kultu předků byly odedávna vyjádřením *úcty zemřelému a také projevem strachu z působení zlých duchů, které úmrtí mohlo přivolat. Uctívání předků je bezprostředně spjato s obdobím smutku, trvajícím v nejdelší podobě tři roky. První dva roky byly označeny jako období „hlubokého“ smutku a následující třetí rok byl obdobím smutku „malého“. V období smutku se konaly nejrůznější oběti ve prospěch bloudící duše zemřelého. Při prvním výročí úmrtí to byla „malá oběť“ – *sosang*, na konci období smutku „velká oběť“ – *tasang*. Oběti se prováděly na hrobech předků nebo v domácích svatyních. V bohatých rodinách bývaly svatyně oddělené budovy u obytného domu (*sadang*), méně zámožní lidé měli pro tabulky předků vyhrazenou jednu místnost. Tabulka se jménem zemřelého byla vytvořena z prkénka asi třicet centimetrů dlouhého, sedm centimetrů širokého a dva centimetry tlustého, nejlépe ze dřeva kaštanu, jenž rostl hluboko v lese. Prkénko bylo natřeno černou barvou, jméno a hodnota na něm byly napsány bílými znaky, po stranách byly otvory, aby duše nebožtíka mohla snáze vniknout dovnitř. Tyto tabulky se v případě muže spalovaly

po třech letech, v případě ženy po dvou letech. Byly nahrazeny tabulkami *üpchä*, které se uchovávaly po čtyři generace. Když rodinu postihlo neštěstí, tak se *vina přikládala tomu, že zesnulý předek byl pohřben v nepohodlné poloze, hrob bylo pak nutné přemístit, což bylo možné i více než třikrát. Další obřady kultu předků souvisejí zejména s podzimním svátkem *čchusök*. V současnosti končí smuteční období nejčastěji do druhého výročí smrti, ale smí končit i po stu dnech či při prvním výročí úmrtí. Na konci období smutku je velký *svátek, někdy se konají i buddhistické rituály, a to po 49 dnech, kdy bývá mrtvý údajně přijat do nového života. Po čtyři generace je předek uctíván jednou ročně rodinným rituálem, což má tradici sahající do hluboké minulosti. Kult předků se v Koreji projevuje dodnes o velkém podzimním svátku *čchusök* a také o novoročních svátcích. (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina, Lucie Olivová)

kult svatých, projev náboženské *úcty, zbožňování světců a světic jako součást katolické *zbožnosti. *Tridentský koncil ho povolil jako užitečný, nikoli však nezbytný ke spasení. Úcta svatých jako ochránců *monarchie byla součástí rakouské zbožnosti a byla tedy platným modelem nastoleným již od 16. století, i pro *šlechtu a poddané. Svatí byli pokládáni za pomocníky každodenního života – měli chránit před *válkami, utrpením, hladem, nemocemi, epidemiemi, živelnými pohromami, neúrodou, zlými silami, čarodějnictvím a v neposlední řadě také před zlou smrtí. Kultu svatých sloužily oltáře, sochy, obrazy, byly mu obětovány peníze na stavění kapliček a slouženy mše, zakládány fundace apod. (Michaela Králíková)

kult těla (respektive „kult těla“):

1. druh *výtvarného umění (anglicky: *body art*), které využívá jako základní prostředek lidské tělo; je možné sem zařadit malbu na nahé lidské tělo, *piercing, *tetování aj. (viz *animality, *Ateliér tělového designu Fakulty výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně, *mutilace, *skarifikace);

2. označení pro společenský trend zdůrazňování (až zbožštění) významu lidského těla (krásy, *zdraví, výkonnosti) pro život *člověka, spojený v naší společnosti většinou s následováním a napodobováním ideálních tělesných vzorů prezentovaných v tisku a *televizi za pomoci moderních prostředků úprav těla (například plastické chirurgie) a speciálních tělesných cvičení. Výraz kult těla je užíván v celé škále akcentů, od pozitivního zdůraznění zdravého *životního stylu a životosprávy až po negativní moralizující postoj vůči nežádoucím důsledkům nekritických a nepřirozených zásahů do lidského těla.

Kult těla v západní civilizaci nenaplnuje povahu religionistického pojmu ve smyslu explicitního komplexu symbolů vztažených k posvátnému, včetně rituálů, formálních pravidel atd. (viz *kult), nýbrž kult (v některých aspektech) pouze vzdáleně připomíná. Blíže ke kultu snad měly státem organizované tělesné aktivity a sport v nacistickém Německu (viz *antropologie, nacistická, *naturismus, německý). Dnešní kult těla má řadu podob a v některých z nich mu nelze upřít minimálně parareligiózní (či kvazireligiózní) povahu (například vztah fanoušků k mediálním hvězdám, reprezentujícím tělesné ideály, viz *kult osobnosti). Řada náboženských kultů také začínala spontánními nereflektovanými projevy *religiozity a teprve později došlo k reflexi a formalizaci rituálů. Jiné, i když příbuzné téma představuje „tělo v kultu“; většina kultů v religionistickém slova smyslu zahrnuje nějaký tělesný prvek, ať už z hlediska věrouky (tělesné aspekty *bohů), povahy rituálů (Tělo Kristovo, *votivní předměty ve tvaru nemocné části těla) nebo specifických nároků na tělesnou stránku zastánců/věřících (*askeze, cvičení, půst aj.). Tuto problematiku zde ponecháváme stranou (některé z jejích dílčích témat jsou zpracovány ve sborníku: Doležalová, Iva – Hamar, Eleonóra – Bělka, Luboš, *Náboženství a tělo*. Brno – Praha: Masarykova univerzita – Malvern, 2006).

Péče o vlastní tělo (viz též *grooming, *chování, komfortní) patří k základním a fyziologickým formám chování savců. Má zdravotní a sociální význam, stejně jako zkoumání a zájem o těla druhých (péče o mláďata, sexuální interakce, péče o nemocné a staré jedince,

pozorování a interakce s rivaly aj.), zejména u *primátů. U člověka jsou společenské vlivy vždy spojeny s *kulturou, navzdory své biologické podstatě je tělo a zacházení s ním kulturně specifické, hovoříme o *tělesné kultuře*. V jejich základech je kulturně specifické chápání (*filozofie) vztahu těla a *duše, sahající od úplného *dualismu (viz též *albigenští, *Descartes, René, *filozofie myslí, *nirvána, *orfismus) po chápání holistické, celostní, snažící se o překonání dualismu (viz též *okasionalismus, *přirozenost, lidská, *tantrismus). Obraz vlastního těla (anglicky: *body image*) má u člověka vrozený podklad v podobě obrazu vlastního tělesného schématu, což je patrné z jevů známých jako fantomy – lidé, kteří ztratili končetinu, si ji mohou stále uvědomovat a cítit (fantomové bolesti) a ve snech vidět svoje tělo jako kompletní. U každého člověka je pak obraz těla dotvořen konfrontací vzhledu a funkcí vlastního těla s reakcemi okolí na něj a srovnáváním s tělesnými vzory předkládanými společností, což ovlivňuje způsob nakládání s tělem (výživa, práce a pohybové aktivity, *hygiena, odpočinek a relaxace, úpravy zevnějšku, zdobení a odívání aj., viz též *adjustace, *úpravy lidského těla, kulturní), způsob zobrazování a popisování lidského těla v *umění a při *komunikaci, vztah k nahému lidskému tělu (viz *nahota, *nudismus, *naturismus, *stud), vztah k mrtvému lidskému tělu (*antropologie smrti, *lov lebek, *mumie) a také možnosti a cíle zkoumání lidského těla (*antropologie, fyzická). Lidské tělo – některé jeho rozměry, tvar i subjektivní pocity – je pak do určité míry produktem kultury, je *artefaktem, podléhá společenským (ideologickým, technologickým) změnám.

Pro běžného člověka jsou kulturně specifické formy biologicky a transkulturně nestandardních způsobů nakládání s vlastním tělem (například vytrhávání vousů, uříznutí článku prstu, péče o tělo v soláriu, aplikace různých diet) vnímány jako přirozené, dokud člověk není konfrontován s odlišností. Tělesná kultura může být interpretována jako kult těla, pokud některé její projevy překročí únosnou míru. Tomu může napomoci reflexe jiné tělesné kultury, buď alternativní tělesnou kulturou téže společnosti, nebo s jinou společností či historickou dobou.

V moderní společnosti nemá kult těla explicitní ideologické pozadí (historicko-politické, etnické a náboženské), nakládání s tělem je opodstatněno/vysvětlováno esteticky a zdravotně, i když zmíněné vlivy mohou být implicitně přítomny (*tradiční, *menšiny, cizí vlivy aj.). Kult těla představuje především (podvědomé?) následování idealizovaných tělesných vzorů, včetně vzorů chování, předkládaných v masových médiích. Hlavními aspekty kultu těla v dnešní době je důraz na mladistvý vzhled (kosmetika, facelifting), tělesnou hygienu a zdravý životní styl (bio-potraviny), pevnost a štíhlost těla (bodybuilding, kulturistika, fitcentra, diety), výkonnost a sebekontrolu (například „adrenalinové sporty“), to vše převážně v souvislosti s fenoménem volného času. Tento trend je podpořen jednak sociálními a ekonomickými změnami (ekonomika služeb, informační společnost), jednak rozvojem příslušných technologií biomedicínského, kosmetického, oděvního, sportovního a zábavního průmyslu a s nimi spojených služeb, jejichž využívání tvoří důležitou složku aktivit volného času, a proto dnes i podstatnou oblast *ekonomiky. Na úrovni příjemců hrají však významnou roli i osobní kontakty a socializace v dílčích komunitách/subkulturách („teeneageři“, gay a lesbická komunita, kulturisté, prostředí modelingu, prostředí fitcenter, sportovní kluby aj.), v nichž má kult těla vždy povahu poněkud odlišnou od běžné normy.

Ideály tělesné krásy má patrně každá společnost a většina jejích členů se jim snaží přiblížit. Problém kultu těla se týká povahy ideálu a způsobu nakládání s ním. Idealizovaná forma lidského těla z hlediska jeho velikosti a proporcí může mít své biologické a zdravotní opodstatnění; v některých aspektech odráží normu ve smyslu biologické průměrnosti/modality našeho druhu, a odpovídá tedy zdravé nejfrekventovanější formě (zdravý vzhled, nepřítomnost extrémů), v jiných aspektech koresponduje s nároky *pohlavního výběru (dostatečně rozvinuté sekundární pohlavní znaky: útlý pas u žen, svalnaté tělo u mužů aj.), přičemž ideálem jsou znaky viditelně převyšující průměr. V dnešní době se vzory (ideální

postavy, obličej, vlasů atd.) utvářejí z mnohem rozsáhlejší základny osob (prakticky globální) než kdykoliv před tím a jsou navíc často vylepšovány pomocí počítačové grafiky. Odlišnost od reálných tvarů je proto mnohem výraznější než ve společnostech, v nichž platí přirozená lidská měřítka a jsou tak posunuty dále za rámec reálných možností každého člověka. Škála dnes mediálně předkládaných tělesných forem je příliš úzká (například nenechává prostor pro všechny zdravé konstituční typy postavy) a tendenčnost zobrazovaných forem nesouvisí jen s ideálem krásy, nýbrž podléhá i čistě kulturním (arbitrárním) posunům (žije si svým vlastním životem). Například kritický postoj k obezitě se v západní kultuře opodstatňuje nespornými zdravotními riziky a společenskými náklady s ní spojenými. Méně se však už mediálně akcentuje, že mírná nadváha (v rozmezí *BMI 25–30) nemusí být zdravotně nebezpečná, nebo může být dokonce i prospěšná, zejména u žen. Popularizací některých faktů tak může docházet k posunutí a tím zkreslení jejich významu. Kořeny společenské stigmatizace nadváhy jsou však kromě zkreslených zdravotních hledisek i jiné. Nadváha je vnímána jako projev ztráty kontroly nad vlastním tělem (obdobně jako v případě alkoholismu či jiné drogové závislosti nebo sexuální deviace). Obézní člověk je někdo, kdo se nekontroluje, a tím společnost ohrožuje. V některých arabských nebo černošských populacích je obézní žena považována za krásnou. Naopak vyhublost není v západních zemích vnímána tak negativně jako v zemích s nižší životní úrovní, protože běžně nebývá spojena s vážnými chorobami.

Nadsazené a posunuté vzory se distribuují členům společnosti masovými informačními médii a jejich množstvím a všudypřítomnost vytváří dojem reálného obrazu škály lidských forem, mezi které má pozorovatel patřit. Konfrontací vlastního těla s všudypřítomnými ideálními vzory vzniká nespokojenost s vlastním tělem, která nutí jedince k řešení. Za prezentovanými ideály následují reklamy na prostředky, jimiž lze (údajně) těchto vzorů dosáhnout. Závažnost dnešní společnosti propagovaného kultu těla dnešní společnosti proto není ani tak v jeho podstatě (ta je obdobná jako podstata tělesné kultury v tělesné *enkulturaci v jiných společnostech), jako spíše v technologické efektivitě prostředků tvorby vzorů a jejich distribuci a především v efektivním propojení s *ekonomikou, které dovádí jinak přirozené jevy (snahu člověka být zdravý a silný, cítit se dobře, líbit se ostatním) někdy *ad absurdum*.

Mezi negativní důsledky dnešního kultu těla patří mimo jiné zvýšený výskyt mentální *anorexie a *bulimie u dívek a žen, nežádoucí důsledky užívání anabolických steroidů u mužů, psychické potíže mužů i žen, zejména v kritických obdobích života (význam vzhledu v pubertě, ztráta výkonnosti v dospělosti), velké finanční prostředky investované do úprav a zkrášlování těla (plastická chirurgie, kosmetika, móda), nebývalý *individualismus a jeho sociální konsekvence, životní zaměření na prchavé a povrchní tělesné prožitky (globální zážitková turistika) a odklon od hlubších duchovních hodnot. V této souvislosti se užívá výrazu kultu těla pro označení celého způsobu existence západní sekularizované společnosti, zbavené křesťanského duchovního rozměru; analogicky je užíváno označení „kultu bohatství“ nebo „kultu pracovního úspěchu“ ve smyslu „doba“ či „epocha“ nějakého gnozeologicky nepřehlédnutelného/vůdčího fenoménu, na který je tím zredukována. Dnešní křesťanstvím ovlivněné filozofické myšlení (u nás například Tomáš Halík) vystupuje proti kultu těla jako degradaci člověka, zejména v jeho extrémních projevech. Naráží tím na samu podstatu současného kultu těla, již je právě komercializace těla (například komerční vystavování preparovaných lidských těl, *pornografie, lékařské manipulace s lidskými zárodky motivované ziskem aj.). Obdobně extrémní formy nakládání s lidským tělem však měly patrně všechny doby a kultury (ne-li extrémnější), moderní technologie však dnes umožňují jejich nesrovnatelně efektivnější rozšíření, všeobecnější dostupnost a větší publicitu. (Miroslav Králík)

kult, kefalický (z latiny: *cultus*, „ozdobený, uctíváný; vypěstěný, vzdělaný“ a z řečtiny: *kefalé*, „hlava“), záměrné oddělování a ukládání lebek. (Jaroslav Malina)

kult, mariánský, v *katolické církvi (na rozdíl od *protestantské, která jej neuznává) uctívání Panny Marie (*mariolatrie*) jako bohorodičky (*Theotokos*; oficiálně od efezského církevního koncilu, který se konal roku 431), uznávání jejího neposkvrněného *početí v lůně její matky Anny (*Immaculata*, dogma od roku 1854) a jejího nanebevstoupení (*Assumpta*, dogma od roku 1950) a její vyhlášení za matku církve (1964). Mariánský kult se utvářel současně s *mýtem o *Ježíši Kristu pod vlivem *kultů bohyň plodnosti a matek-bohyň (*Astarté, *Éset). Mariánský kult, upínající se k *ideálu zbožnosti a pokory, je značně rozšířen mezi lidovými vrstvami (poutní místa), promítl se do řady církevních *svátků a liturgických úkonů. Studium osoby Panny Marie se zabývá mariologie. (František Čapka, Michaela Králíková)

kult, zádušní (ve starém Egyptě), *rituál přispívající k udržení věčné posmrtné existence člověka tím, že zajišťoval jeho duchu stálé uspokojování hlavních fyzických potřeb prostřednictvím každodenního předkládání jídel a nápojů v hrobce. Jeho důležitou součástí byly i vzpomínkové slavnosti na počest zemřelého. Počátkem Staré říše zajišťoval zádušní kult nejstarší syn zesnulého a další rodinní příslušníci, později zádušní *kněží. Rozhodnutí týkající se zabezpečení svého zádušního kultu člověk uvedl v poslední vůli. (Břetislav Vachala)

kultovní, spojený s představami *náboženské povahy, s *kultem.

kultovní místo, *místo, kultovní.

kultovní předmět, *předmět, kultovní.

kultovní vozík, *vozík.

kultura (z latiny: *colo, colere, cultus*, „pěstovat“):

1. plastický, mnohovýznamový, specificky lidský způsob činnosti individuí, fixovaný *normami, shromažďovaný, uchovávaný, utvářený a předávaný *společností na základě společenské praxe, především společenské výroby. Vytváří zvláštní umělý systém prostředků, který připouští značnou *svobodu volby a je spojen se *symbolizací. Konkrétně se projevuje ve výsledcích fyzické a duševní práce. Kultura je jednou ze základních kategorií společenských věd, mezi nimi *antropologie, *archeologie, *kulturologie;

2. souhrn duchovních a materiálních *hodnot vytvořených a vytvářených lidstvem v celé jeho *historii;

3. lidské *společenství, charakterizované společnou kulturou (příklad: *kultura s moravskou malovanou keramikou, *kultura, únětická, *kultura, védská);

4. označení toho, co je třeba pěstovat nebo co se pěstuje (příklad: kultura vína, kultura bavlníku, lesní kultura). (Jde o původní význam termínu, jak plyne i z jeho etymologie.);

5. *buňky, tkáně nebo mikroorganismy pěstované v umělém prostředí pro výzkumné účely.

Pojem kultura má svůj etymologický původ v antickém starověku; vznikl z latinského *colo, colere* a byl původně spojován s obděláváním zemědělské půdy (*agri cultura*). Novou dimenzi pojmu kultura odkryl římský filozof Marcus Tullius *Cicero (106–43 př. n. l.), když v *Tusculanae disputationes ad Marcum Brutum* (45 př. n. l., česky: *Hovory tuskulské věnované M. Brutovi*. Praha: J. Otto, 1921) nazval filozofii kulturou ducha („*cultura animi autem philosophia est*“). Tím položil základ pojetí kultury jako charakteristiky lidské vzdělanosti. Pojem kultura tak získal selektivní funkci – odděloval ty, kteří prostřednictvím filozofie rozvíjeli své intelektuální schopnosti, od všech ostatních, kteří setrvali ve filozofické nevědomosti. Kultura již tehdy vystupovala jako hodnotící pojem vázaný na osobnost, neboť jejím vlivem se člověk povznáší k vyšší formě individuální i sociální *identity. Zároveň je zřejmé, že pojetí kultury jako kultivace člověka (*cultura animi*) a *přírody (*agri cultura*) od samého počátku označovalo aktivní lidskou činnost.

Ve *středověku se pojmu kultura jako charakteristiky kultivace lidských schopností příliš neužívalo. Pokud se přece jen s pojmem kultura v tomto období setkáme, pak má silný

náboženský obsah. V dílech některých křesťanských autorů vystupuje dokonce jako ekvivalent pojmu uctívání (*cultus deorum*).

Nástup *renesance a *humanismu znamenal i znovuzrození antického významu pojmu kultura. Filozofie, věda i umění se orientovaly na existenci člověka, na rozvoj jeho tvořivých schopností a subjektivní moci. Ve spojitosti s kultivací a vzděláním člověka se znovu setkáváme s užíváním pojmu kultura pro označení sféry pozitivních hodnot, které přispívají k zdokonalování lidských schopností. Renesanční návrat k člověku však vtiskl pojmu kultura novou funkci – vést hraniční čáru mezi člověkem a přírodou. Člověk je chápán jako aktivní tvůrce kultury. Jejím prostřednictvím neustále překračuje kruh svých existenčních možností a přetváří tak přírodu i sebe sama. Mezníkem v chápání rozsahu pojmu kultura je spis německého právníka a historika Samuela von Pufendorfa (1632–1694) *De jure naturae et gentium libri octo* (Osm knih o právu přirozeném a právu národů, 1672). Tím, že Pufendorf vymezil kulturu v důsledné kontrapozici k přírodě, silně ovlivnil osvícenské pojetí kultury. Jeho zásluha spočívá také v tom, že pojem kultura, který do té doby vystupoval vždy s předmětem v genitivu („cultura iuris“, „cultura scientiae“, „cultura litterarum“), osamostatnil jako nezávislou lexikální jednotku. Pro Pufendorfovu koncepci kultury je charakteristický důraz na sociální aspekt kultury. Podle jeho *názoru tím, že člověk přetváří své přírodní i sociální prostředí, povyšuje sám sebe nad změny, jichž je původcem. Individuální existenci člověka tak nelze oddělit od existence sociální. Pufendorf zahrnul do kultury všechny lidské výtvořiny a společenské *institute – *jazyk, *vědu, *morálku, *zvyky, odívání i bydlení. V centru vědeckého zájmu tedy již není pouze problematika kultivace schopností člověka, ale také rozsáhlá oblast produktů lidské činnosti.

Pro představitele *osvícenství je kultura jednoznačně sférou lidské existence, která stojí v protikladu k světu přírody. Toto pojetí kultury, které akcentuje spíše zušlechťování, zjemňování lidských schopností nežli stav a podmínky sociálního života, dále rozvíjeli v letech 1770–1801 němečtí badatelé, zejména Karl Franz von Irwing (1728–1801) a Johann Christoph Adelung (1732–1806), který v roce 1793 definoval kulturu jako třídu pozitivních hodnot.

Předpoklady k překonání osvícenské koncepce kultury položil ve svém čtyřsvazkovém díle *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Myšlenky k filozofii dějin lidstva, 1784–1791, česky: *Vývoj lidskosti*. Praha: Laichter, 1941) Johann Gottfried von *Herder (1744–1803), podle něhož člověk v existenčním zápase nahrazuje své fyzické nedostatky kulturou jako specifickým lidským nástrojem adaptace k prostředí. V dějinách kultury, které Herder chápe jako neustálý nárůst *humanity a sebeutváření člověka, přisuzuje rozhodující úlohu kulturní tradici. Herder odmítal teorii o nekulturních národech, neboť kulturu považoval za všeobecný *atribut sociálního soužití všech národů světa. Připouštěl, že existují více či méně kulturní společenství, ale kulturu jako takovou považoval za *univerzální lidský fenomén. Herderovu koncepci lze považovat za vyvrcholení teorii kultury, které syntetizují filozofickou a speciálně vědní povahu pojmu kultura.

Od Herderova vystoupení však dochází k stále narůstající divergenci mezi všeobecně vědní (filozofickou) a speciálně vědní dimenzí tohoto pojmu. Další vývoj pojmu kultura je proto nutné sledovat ve *dvou paralelních liniích*. Na počátku první linie stojí německá klasická filozofie, jejíž představitelé dále rozpracovali filozofickou dimenzi pojmu kultura. Druhá linie, zpočátku reprezentovaná pracemi historiků, vytváří v polovině 19. století široké spektrum pohledů složené z rodící se *antropologie, *archeologie, *etnografie a *etnologie.

První linie (filozofická) rozvíjí zejména *axiologické (hodnotící) pojetí kultury. V pracích německých filozofů 18. století je pojem kultura používán především jako charakteristika pozitivních hodnot, které přispívají k *humanizaci a zdokonalování člověka. Východiskem koncepce kultury Immanuela *Kanta (1724–1804) je kategorický *imperativ, *mravní *zákon. Kant zahrnuje do kultury především *ideu morálnosti, již určuje úroveň svobody

dosažené společností i jednotlivcem, úroveň vědy, umění, práce, ale také disciplíny a sebeomezování vypěstovaného výchovou. Cíl kulturního vývoje vidí ve vytvoření mravně dokonalé bytosti. V díle Geoga Wilhelma Friedricha *Hegela (1770–1831) dostává pojem kultury zřetelně ontologický význam a jako takový slouží k vyjádření celku lidského světa. V souladu se svou teorií vývoje absolutní ideje Hegel považuje kulturu za výsledek a specifický stupeň vývoje absolutního ducha, jeho sebepoznání a sebeuskutečnění, které probíhá formou lidského poznávání. Německý filozof a historik Wilhelm *Dilthey (1833–1911) přejal od Hegela pojem objektivní duch, nepovažuje jej však za jeden z momentů vývoje absolutní ideje, nýbrž za integrovaný obraz společenského a historického života, strukturovanou *totalitu, sociální prostředí. V něm vyčlenil jako zvláštní oblast zkoumání tzv. systémy kultury, které tvoří jazyk, morálka, umění, náboženství a věda. Proces konstituování pojmu kultury byl v německé filozofii dovršen v poslední třetině 19. a na počátku 20. století představiteli novokantovské školy Wilhelmem Windelbandem (1848–1915) a Heinrichem Rickertem (1863–1936), který navrhoval vybudování „vědy o kultuře“ (Kulturwissenschaft). Na půdě německé filozofie tak byla de facto konstituována *filozofie kultury, pro kterou je charakteristická tendence interpretovat kulturu jako jev abstrahovaný z celku společenského vývoje. Setkáváme se s ní ve všech následujících etapách kulturologického myšlení. Ve 20. století je problematika kultury, zvláště otázka kulturních hodnot, nedílnou součástí většiny filozofických škol a směrů. S nejrůznějšími koncepcemi kultury se setkáme na půdě *fenomenologie (Edmund *Husserl aj.), *existencialismu (Martin *Heidegger, Karl *Jaspers, Jean-Paul *Sartre), *filozofické antropologie (Arnold *Gehlen, Karl Löwith, Helmuth *Plessner, Max *Scheler), *personalismu (Pierre Maria-Joseph *Teilhard de Chardin, Jacques Maritain, Jan *Patočka), *pragmatismu (John *Dewey), *realismu (Alfred North Whitehead, George Santayana), přičemž tyto směry nedospívají k jednoznačnému vymezení rozsahu a obsahu pojmu kultury nebo sjednocení způsobu studia sociokulturních jevů.

Druhá linie vývoje pojmu kultury se utvářela ve značně širokém spektru na půdě rodící se antropologie, etnografie, *psychologie, *sociologie a dalších speciálních disciplín. Na rozdíl od tradičního axiologického přístupu, který za kulturu považuje především třídu věcí a jevů humanizujících a kultivujících člověka, nemá antropologické pojetí kultury hodnotící význam; předpokládá mnoho specifických kultur příslušejících různým společenstvím (definovaných v čase a prostoru) a poskytuje možnost srovnávacího výzkumu jednotlivých *sociokulturních systémů. Zrození moderního antropologického významu pojmu kultury anticipoval německý historik, etnolog a archeolog Gustav Friedrich *Klemm (1802–1867) v pracích *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit* (Všeobecné kulturní dějiny lidstva, 10 svazků, 1843–1852) a *Allgemeine Culturwissenschaft* (Všeobecná věda o kultuře, 2 svazky, 1854–1855). Jeho způsob užívání pojmu kultura ke studiu *obyčejů, *zvyků, znalostí a dovedností různých společností v sobě již zrcadlí požadavky rodících se empirických věd. Po Klemmově vystoupení již nemůže být pochyb o uznání pojmu kultura v pracích německých píšících historiků. O popularizaci pojmu kultura na půdě dějin kultury se vedle G. Freitagy a Wilhelma Heinricha Riehla (1823–1897) zasloužil především švýcarský historik Jacob Christoph Burckhardt (1818–1897), který pod vlivem Hegelovy filozofické koncepce postavil kulturu jako ducha epochy do centra zkoumání světových dějin.

Za vlastního tvůrce moderní globální vědecké definice kultury je však považován britský antropolog Edward Burnett *Tylor (1832–1917), který v úvodu své práce *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Primitivní kultura: Výzkumy vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků, 1871) kulturu definoval jako „(...) komplexní celek, který zahrnuje poznání, víru, umění, právo, morálku, *zvyky a všechny ostatní schopnosti a obyčeje, jež si člověk osvojil jako člen společnosti“. Tylorova definice vtiskla pojmu kultura novou gnozeologickou funkci a

umožnila jeho prostřednictvím *holisticky a komparativně studovat pluralitu lidských společností v čase a prostoru. Původní axiologický (hodnotící) význam pojmu kultura byl zásadním způsobem rozšířen tak, aby sloužil k označení veškeré sféry lidských nadbiologických (superorganických, metabiologických) věcí a jevů typických pouze pro rod *Homo. Studium kultury z antropologického hlediska není tedy již omezeno pouze na oblast pozitivních hodnot, které kultivují a humanizují člověka, ale zahrnuje třídu všech produktů lidské činnosti, jejichž prostřednictvím se člověk adaptoval na vnější prostředí. Kultura z tohoto hlediska vystupuje jako specificky lidský nadbiologický adaptační nástroj přetváření světa člověkem. S odstupem času lze konstatovat, že Tylorova definice kultury nikdy nezestárla, ale naopak se stala výchozím bodem většiny antropologických teorií kultury.

V průběhu 20. století se antropologický pojem kultura stal součástí kategoriálního aparátu archeologie, prehistorie, etnografie, etnologie, sociální a kulturní antropologie, sociologie, psychologie a dalších vědních disciplín. K dynamickému rozvoji obecné teorie kultury došlo především v rámci *difuzionismu (*škola kulturních okruhů, *heliotická teorie kultury, americký historismus), *funkcionalismu a strukturálního funkcionalismu, *konfiguracionismu, *strukturalismu, *neoevolucionismu, *kulturní ekologie, *kulturního materialismu, *psychologické antropologie, *kognitivní antropologie, *symbolické antropologie, *dialektické antropologie, *etnosémantiky, *etnovědy, *nové archeologie, *analytické archeologie, *sociobiologie a *postmoderní interpretativní antropologie. Osobitou *variantu výzkumu sociokulturních jevů představuje koncepce kulturologie Leslieho Alvina *Whita, který navrhl studovat kulturu jako autonomní třídu věcí a jevů závislou na lidské schopnosti symbolizace a posuzovanou v extrasomatickém *kontextu.

Každá nová antropologická škola přišla s novou definicí kultury, jejímž cílem často bylo specializovat antropologické zkoumání nebo redefinovat pojem kultury v rámci nového vědeckého paradigmatu. Zamyslíme-li se nad nejvlivnějšími teoriemi kultury 20. století, můžeme konstatovat, že sociální a kulturní antropologie nabídla několik základních paradigmat:

1. Koncepci kultury jako funkcionálního systému (rozvíjenou směry funkcionalismu a neofunkcionalismu).
2. Koncepci kultury jako strukturálního systému (rozvíjenou směry strukturální a poststrukturální antropologie).
3. Koncepci kultury jako adaptivního systému (rozvíjenou směry kulturní ekologie, kulturního materialismu a nové archeologie).
4. Koncepci kultury jako kognitivního systému (rozvíjenou směry kognitivní antropologie, etnosémantiky a etnovědy).
5. Koncepci kultury jako symbolického systému (rozvíjenou školou symbolické antropologie).
6. Koncepci kultury jako sémiotického textu (rozvíjenou v rámci *interpretativní antropologie).
7. Koncepci kultury jako multidimenzionální, kaleidoskopické reality (rozvíjenou v rámci *postmoderní antropologie a kulturních studií).

Všechny výše uvedené teorie nesporně přispěly k hlubšímu poznání člověka a kultury. Díky nim se nedílnou součástí antropologických výzkumů kultury staly pojmy funkce, struktura, adaptace, symbol a význam.

O sjednocení různých přístupů k vymezení pojmu kultury se v roce 1952 pokusili američtí antropologové Alfred Louis *Kroeber a Clyde Kay Maben *Kluckhohn. Na základě rozboru více než 150 definic dospěli k názoru, že kultura je produkt, je historická, zahrnuje *ideje, *vzory a *hodnoty, je selektivní, lze se jí učit, je založena na symbolech a abstrahována z chování a produktů chování. Tuto koncepci kultury, typickou pro sociální antropologii a

kulturní antropologii, je současně možné chápat jako shrnutí dominantních tematických okruhů studia kultury v kulturní antropologii.

V roce 2000 analyzoval pojem kultura německý badatel Klaus P. Hansen (*Kultur und Kulturwissenschaft* [Kultura a kulturologie]); podle něho má výraz kultura v běžné *komunikaci čtyři základní významy. Za prvé se vztahuje na produkty kreativní a umělecké práce – například hudbu, divadlo, film, literaturu a výtvarné umění. Za druhé charakterizuje určitý způsob života. Osoby, které nedisponují vzděláním, *vkusem, správným chováním nebo duchovními zájmy, se zpravidla označují jakožto nekulturní lidé. Kultura je zde tedy chápána jako civilizovanost. Třetí význam pojmu kultura se užívá pro vymezení skupiny lidí s určitými vlastnostmi a zvláštnostmi. Jiné *národy, jiná *etnika proto v tomto smyslu označujeme jako cizí kultury. A konečně se čtvrtým významem slova kultura se můžeme setkat v *zemědělství, *biologii nebo v *medicině a dalších oborech. Hovoří se tam o *kulturních rostlinách, o lesní kultuře, o kulturách v zemědělské produkci, o kulturách *bakterií apod. Kultura je zde výsledkem pěstitelské činnosti.

Při vymezování národů se v souvislosti s kulturou poukazuje zpravidla na její stabilní a navenek zřetelně vyjádřené komponenty, jako jsou jazyk, náboženství, obyčeje, obřady, ústní lidová slovesnost, lidové výtvarné umění, mýty, hodnoty, konvence, *normy chování apod. Toto pojetí je důležité i pro *interkulturní komunikaci, neboť všechny tyto skutečnosti ovlivňují komunikativní jednání, a tedy i komunikativní jednání probíhající mezi různými kulturami. Obecně řečeno vymezuje interkulturní komunikace jako komplexní orientační systém, který ovlivňuje myšlení, cítění a zejména chování členů určité kulturní skupiny.

Také užívání pojmu kultura v archeologii, kulturní ekologii, prehistorii, pedagogice, psychologii nebo sociologii svědčí o preferenci globálního antropologického pojetí kultury. Většina společenských věd užívá pojmu kultura jako označení pro všechny nadbiologicky vytvořené prostředky a mechanismy, jejichž prostřednictvím se lidé adaptovali k vnějšímu prostředí. Kultura z tohoto hlediska zahrnuje společenské *vědomí lidí, jeho projevy v chování a materiální a duchovní produkci života společnosti. Jedná se o negenetický program činnosti jednotlivců a sociálních skupin, který je fixován sociokulturní samoregulací a kulturními *stereotypy, přetvářen společenskou činností a předáván prostřednictvím *kulturního dědictví. Kultura vystupuje v podobě: a) výtvorů lidské práce (artefaktů), b) *sociokulturních regulativů (*obyčejů, *mravů, *zákonů, *tabu), c) idejí (*kognitivních a symbolických systémů), d) *institucí (*norem a pravidel organizujících lidské chování). Nezbytným předpokladem existence *kulturních prvků a *kulturních komplexů je jejich objektivace (exteriorizace) a následné osvojení (interiorizace) jednotlivcem nebo sociální skupinou. Interiorizace kultury probíhá v rámci procesů *socializace a *enkulturace. Velice účinným mechanismem transmise, který přispívá k zachování kulturní kontinuity a zpevnování *kulturní tradice v čase, je endokulturace, tj. předávání kulturních prvků starší generací generaci mladší. Z tohoto hlediska je nezbytné pohlížet na kulturu jako na kolektivní produkt, výsledek činnosti lidí, kteří v procesu *sociální interakce tvořivě rozvíjejí kulturní dědictví minulosti. *Kulturní změna (transformace kulturních prvků nebo komplexů) přitom může probíhat prostřednictvím *kulturní inovace a *invence (*endogenní změna) nebo *kulturní *difuze a *migrace (*exogenní změna).

Kulturu je možné zkoumat z různých zorných úhlů na třech základních úrovních:

První rovinu představuje výzkum kultury jako univerzální *technologie lidstva a stanovení hranice mezi specifickou lidskou činností a biologickými formami života. Předmětem výzkumu je zde kultura obecně neboli *generická kultura, již se druh **Homo sapiens* odlišuje od ostatních subhumánních bytostí. Mezi hlavní tematické okruhy spjaté s řešením této problematiky patří geneze, vývoj a fungování kultury v procesech *fylogeneze, *antropogeneze a sociogeneze, otázky vztahu mezi *biologickou evolucí a kulturní evolucí, *adaptací a *adaptabilitou apod. Pro současné výzkumy generické kultury je příznačná snaha

o integraci poznatků a metod přírodních věd (*biologie, *ekologie, *etologie, *genetiky, *fyzické antropologie) a společenských věd (kulturní antropologie, kulturní ekologie, archeologie, psychologie, filozofické antropologie aj.) a vznik nových mezioborových syntetických disciplín (například sociobiologie).

Druhou rovinu výzkumu kulturních jevů představuje studium kultury na úrovni kultur a *subkultur. Předmětem výzkumu již není kultura obecně, ale konkrétní sociokulturní systémy, identifikovatelné v čase a prostoru. Kultury představují jedinečné a unikátní konfigurace artefaktů, idejí, norem, *modelů, institucí a kulturních vzorů, typických pro určitou společnost nebo sociální skupinu. Jednotlivé kultury přitom vystupují jako relativně autonomní, vnitřně strukturované a integrované, superorganické adaptivní systémy, které se transformují a dále vyvíjejí pod stimulačním, limitujícím a determinujícím vlivem ekologických, technologických, ekonomických a demografických faktorů. Předmětem výzkumů je především kulturní dynamika, kulturní procesy a kulturní morfologie, otázky kulturní evoluce a difuze, akulturace, kulturní konfigurace apod.

Třetí rovina výzkumu kulturních jevů se nachází na úrovni jednotlivce. Analyzuje vztah kultury a osobnosti, jazyka a myšlení v konkrétním sociokulturním kontextu. Předmětem studia je jednotlivce jako tvůrce a zároveň produkt své kultury. Zvláštní pozornost je věnována socializaci a enkulturaci, při nichž dochází k utváření modální (bazální) osobnosti a interiorizaci *kulturních vzorců, vztahu biologické a kulturní determinace lidské psychiky, kognitivním procesům, symbolické *komunikaci aj.

Spektrum výzkumů moderní kultury rozšířila zejména sociologie, která programově studuje krizi kultury (Hannah *Arendtová, Erich Fromm), vliv masové kultury na způsob života (Theodor *Adorno, Antonina Kłoskowska), nivelizaci kultury (Ernest van den Haag), permutaci kultury (Alvin Toffler), kulturu postmoderního člověka (Zygmunt *Bauman, Bernd Guggenberger), fenomén *kulturního kapitálu (Pierre *Bourdieu), komunikační aspekty kultury (Marshall McLuhan) aj. Prioritními soudobými otázkami se staly problémy kulturní změny a možnosti její *predikce, ochrany kultury, předávání kultury a podpory kultury. Výzkumy osobnosti a kultury dnes představují mezioborovou oblast, na níž participuje sociální psychologie, psychologie osobnosti, psychologická antropologie, sociologie kultury, psycholingvistika, srovnávací pedagogika apod. Přestože studium kultury na všech třech úrovních probíhá již mnoho let velice intenzivně, nedošlo dosud k sjednocení přístupů a poznatků. Snaha konstituovat kvalitativně nový *integrální přístup k studiu kultury se odráží v úsilí vybudovat novou vědní disciplínu – kulturologii jako integrální vědu studující kulturní jevy na úrovni lidského rodu (generická kultura), úrovni sociokulturních systémů (kultur, *subkultur, *kontrakultur) a jednotlivce (*kultura, osobnostní).

Vznik a expanze antropologického pojetí kultury ovšem neznamená, že došlo k opuštění tradičního axiologického (hodnotícího) významu tohoto pojmu. Ve filozofii, v uměnovědních disciplínách i běžném jazyce se i nadále často používá pojmu kultura v jeho původním, humanistickém hodnotícím smyslu. Obecně lze konstatovat, že v současné odborné literatuře převládají tři základní přístupy k vymezení rozsahu a obsahu pojmu kultura:

I. Tradiční axiologické pojetí kultury vycházející z humanistické a osvícenské tradice používání tohoto pojmu ve filozofii a uměnovědách. Axiologická koncepce kultury je výrazně hodnotící. Omezuje rozsah třídy kulturních jevů pouze na sféru pozitivních hodnot, které přispívají ke kultivaci a humanizaci člověka a k progresivnímu rozvoji lidské společnosti. Do kultury jsou tak tradičně zahrnovány zejména takové oblasti duchovních hodnot společnosti jako umění, věda, literatura, osvěta, výchova, ušlechtilé a pokrokové ideje apod.

II. Globální antropologické pojetí kultury zahrnující do kultury nejen pozitivní hodnoty, ale všechny nadbiologické prostředky a mechanismy, jejichž prostřednictvím se člověk jako člen společnosti adaptuje k vnějšímu prostředí. Antropologické pojetí kultury nemá hodnotící funkci. Díky tomu lze charakterizovat a klasifikovat různá společenství v čase a prostoru

podle jejich specifických kulturních prvků a komplexů. To umožňuje komparativní výzkum sociokulturních systémů (kultur, subkultur, kontrakultur) v čase a prostoru. Antropologické pojetí kultury chápané jako systém artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí sdílených a předávaných členy určité společnosti se prosadilo zejména v sociální a kulturní antropologii, archeologii, etnografii, etnologii, sociologii, psychologii a kulturologii.

III. Redukcionistické pojetí kultury zahrnuje velké množství přístupů, pro které je typická snaha omezit rozsah pojmu kultura pouze na určitý výsek sociokulturní reality. Snaha vymezit antropologický pojem kultury tak, aby zahrnoval méně a odhaloval více, je charakteristická například pro přístupy rozvíjené v rámci směrů současné kognitivní a symbolické antropologie. V protikladu ke globálnímu pojetí kultury jsou rozvíjeny zejména sémiotické přístupy, které redukují pojem kultura na systém znaků, symbolů a významů sdílených členy určité společnosti;

3. lidské společenství, charakterizované společnou kulturou (příklad: *kultura s moravskou malovanou keramikou, *kultura, únětická, *kultura, vědská);

4. označení toho, co je třeba pěstovat nebo co se pěstuje (příklad: kultura vína, kultura bavlníku, lesní kultura). (Jde o původní význam termínu, jak plyne i z jeho etymologie.);

5. buňky, tkáně nebo mikroorganismy pěstované v umělém prostředí pro výzkumné účely. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kultura a genitálie, *modifikace/adjustace, genitální.

kultura a osobnost, *antropologie kultury a osobnosti.

kultura a úpravy lidského těla, *úpravy lidského těla, kulturní.

kultura ahmarienu, *ahmarien.

kultura ahrensburienu, *ahrensburien.

kultura acheulénu, *acheuléen.

kultura aurignacienu, *aurignacien.

kultura bojových sekeromlatů, skandinávské a finské skupiny *kultury se šňůrovou keramikou v období *eneolitu (kolem poloviny 3. tisíciletí př. n. l.). (Jaroslav Malina)

kultura clactonienu, *clactonien.

kultura creswellienu, *creswellien.

kultura epigravettienu, *epigravettien.

kultura epimagdalénienu, *epimagdalénien.

kultura Este, *archeologická kultura pozdní *doby bronzové a *doby železné (až po obsazení území *Římany v roce 182 př. n. l.) v severovýchodní Itálii a přilehlých oblastech. Jejimi tvůrci byli historičtí *Veneti (dnešní Veneto, Venezia), kteří na východě sousedili s *Ilyry, na západě s *Kelty a na jihu s Římany. Užívali vlastní *jazyk (*venetština), odlišovali se od sousedů, ale postupně podleli jejich asimilaci. Udržovali vlastní tradice, ale přijímali též podněty z řecké kultury i od *Etrusků, kteří se od 6. století př. n. l. šířili od jihu do Pádské nížiny. Etruskové zprostředkovali Venetům výrobu bronzových nádob a výzdobné motivy, které se ve venetském prostředí rozvinuly v rámci svérázného situlového umění. Dalšími specifickými rysy v oblasti kultury Este byly kamenné *náhrobní stély s bohatou *ikonografií nebo nábožensky aktivní místa – prameny, *studně s votivními dary bronzových plechů, sošek nebo miniatur nádob. Kultura Este sehrála významnou roli jako zprostředkovatel vyspělých středomořských podnětů pro halštatské Přialpí. (Martin Golec, Jaroslav Malina)

kultura gravettienu, *gravettien.

kultura chatelperronienu, *chatelperronien.

kultura Chłopice – Veselé (název podle sídliště Chłopice v Polsku a pohřebiště Veselé na Slovensku), archeologická kulturní skupina z konce *eneolitu (kolem 2000 př. n. l.). Vznikla v Malopolsku, odkud se dále rozšířila Moravskou branou do východního Pomoraví a přes karpatské průsmyky dále na Slovensko. Patří do širšího komplexu přikarpatských kulturních

skupin, vycházejících z pozdní *kultury se šňůrovou keramikou. Považuje se za počáteční fázi *kultury nitranské. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura chudoby, koncepce kultury chudoby (*The Culture of Poverty*; některými autory překládáno též jako „kultura bídy“), (která je v této souvislosti velice blízká pojetí *sociální exkluze* [vyloučení] a konceptu *underclassu*) vychází z premisy, že obyvatelé sociálně vyloučených lokalit *jsou nositeli specifického *kulturního vzorce, který vznikl v procesu adaptace na dlouhodobou chudobu*, stejně jako sociální, symbolické i prostorové vyloučení (nejčastěji v urbánním prostředí) a jako reakce na tyto skutečnosti. Daný specifický *kulturní vzorec konceptualizovaný jako kultura chudoby je, slovy svého tvůrce Oscara Lewise, „jak adaptací, tak i reakcí chudých na jejich okrajovou pozici v třídě uspořádané, vysoce individualizované, kapitalistické společnosti“, přičemž „mnohé znaky kultury chudoby můžeme považovat za lokální, spontánní úsilí uspokojovat potřeby, které chudým *instituce a orgány většinové společnosti neposkytují, protože chudí nejsou způsobilí tyto služby užívat, nemohou si je dovolit, nebo jsou nevzdělaní a nedůvěřiví“.

Kultura chudoby je *subkulturou moderní komplexní společnosti*, na níž je v mnoha ohledech závislá, na druhou stranu však funguje jako relativně autonomní kulturní systém s většinou klasických *atributů takového útvaru, „má vlastní strukturu a vnitřní logiku, a vlastní způsob života předávaný v rodinách z generace na generaci“. Kultura chudoby tedy „není pouze záležitostí strádání a neuspořádanosti, tedy stavem nedostatku něčeho. Je to kultura v tradičním antropologickém pojetí, tedy taková, která poskytuje lidským bytostem návod na život, připravený soubor řešení problémů, a plní tedy významnou adaptivní funkci“.

Tento specifický kulturní vzorec, jehož jádrem je soubor alternativních *hodnot a od nich odvozené jednání, pak sice dotyčným lidem umožňuje v dané pozici (pře)žít a obstát, zároveň jim však znemožňuje zpětnou *integraci do struktur majoritní společnosti – tito lidé nejsou schopni „chopit se šance“ na změnu *životního stylu, která se jim naskytne, ani využít programů nabízených jim ať již *státem či nevládními organizacemi. Dojde-li přitom jednou k etablování vzorců kultury chudoby (tedy k adaptaci na dlouhodobou chudobu jakožto *životní strategii*), mají tyto vzorce tendenci se reprodukovat a mezigeneračně předávat, takže následující generace je do nich již *primárně socializována.

Za charakteristické rysy tohoto specifického kulturního systému jsou považovány zejména: nedůvěra ke státním institucím, *solidarita omezená především na *nukleární (respektive *rozšířenou) rodinu, životní strategie zaměřená na přítomnost, absence majetku, uzavřený ekonomický systém charakterizovaný zastavováním věcí a půjčováním peněz na vysoké úroky, tendence a vysoká míra *tolerance k sociálním patologiím, rané sexuální zkušenosti, vysoká porodnost a častý výskyt rodin/domácností matrifokálního typu (tedy „domácností, jejichž *životaschopnost závisí zejména na přínosu žen“, přičemž „spojení muže s jeho prokreační rodinou je obvykle volné a nepravidelné; a tak se pro ženaté muže stává domácnost matky ‚domovem‘“), časté pocity *fatalismu, v případě mužů slabé ego projevující se vychloubačností a zdůrazňováním vlastní *maskulinity a další.

Základem Lewisova konceptu je též *rozlišení mezi chudobou a kulturou chudoby*. Jak O. Lewis dokládá, existuje či existovalo mnoho *společenství, jako například nejnižší kasty v Indii, židovské komunity ve východní Evropě či většina preliterárních společností, které trpěly značnou materiální chudobou, ale nevykazovaly rysy charakteristické pro kulturu chudoby (tyto společnosti měly například vysoce diferencovanou a bohatou sociální organizaci s ustavenými kanály reprezentace a *autority [náčelnictví, *paňčajat*, institut *rabína, atd.]). Definičním znakem kultury chudoby a jejím ustavujícím prvkem tedy není chudoba jako taková, měřená například výší průměrné mzdy v dané oblasti, ale charakteristický soubor *hodnot a *norem (a od nich odvozené postoje a jednání), které osoby v daném společenství sdílí.

Kultura chudoby vykazuje všude na světě shodné strukturální rysy a to nezávisle na „etnické“, „rasové“, religiozní, jazykové, regionální či národnostní příslušnosti jejích nositelů. Z tohoto hlediska se přitom ukazuje, že *projevy kultury chudoby jsou velice často mylně interpretovány jako důsledky „etnické“ či „rasové“ příslušnosti a nikoli primárně jako důsledky dlouhodobého *sociálního vyloučení.* (Marek Jakoubek)

kultura kašovienu, *kašovien.

kultura kulovitých amfor (název odvozen podle typického tvaru nádoby), *archeologická kultura středního a mladšího *eneolitu. Vznikla v Polsku a ve východním Německu, odkud se šířila dál na západní Ukrajinu a k jihu na Moravu a do Čech (enklávy na Opavsku a v Polabí). Navazuje na *kulturu s nálevkovitými poháry a předchází *kultuře se šňůrovou keramikou. Ekonomika byla založena na orebném zemědělství a pravděpodobně i na obchodu s baltským *jantarem. Výrazný je *pohřební ritus, vyznačující se kamennou úpravou hrobů upomínající na severské *megalitické oblasti. Zvláštností kultury jsou i rituální pohřby hovězího dobytka. Nápadně bohaté hroby mužů s obětovanými doprovodnými osobami naznačují výrazně *patriarchální strukturu společnosti. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura levalloisienu, *levalloisien.

kultura magdalénienu, *magdalénien.

kultura mezinien, *mezinien.

kultura Mezöcsát, viz *Kimmeriové.

kultura micoquienu, *micoquien.

kultura Mondsee (název podle jezera Mondsee, Rakousko), *archeologická kultura v oblasti hornorakouských jezer (Attersee, Mondsee, Traunsee) s doklady měděné metalurgie (*eneolit, 2. polovina 4. tisíciletí př. n. l.). (Jaroslav Malina)

kultura moustérienu, *moustérien.

kultura nálevkovitých pohárů (název podle typického tvaru nádoby), *archeologická kultura z období *eneolitu představující *komplex příbuzných kulturních skupin rozšířených na rozsáhlém území od západní Ukrajiny přes Skandinávii až po Nizozemsko, předalpské Podunají, Dolní Rakousko, severní Moravu a Malopolsko. Základem obživy bylo *zemědělství (různé druhy *pšenice, *ječmen, *oves, *proso, *hrách aj.) a *chov domácích zvířat (hovězí dobytek, *prasata, *ovce, *kozy a snad i *koně) doplňované *lovem, *rybolovem a *sběrem (ovoce aj.). Kromě tradiční výroby *keramiky (nálevkovité *poháry, *láhve s límcem, *šálky, *mísy, *zásobnice aj.) a jiných podomáckých řemesel (kost'ářství, *textilnictví aj.) se objevují odvětví vyžadující specializaci počínaje hornickým získáváním výchozí *suroviny (*kámen, *měď); jejich produkty se staly i předmětem dálkového obchodu. Sídliště, sestávající z obydlí pro jednu rodinu, byla nížinná i výšinná, někdy opevněná. V *pohřebním ritu převládal *kostrový ritus nad *žárovým. Zemřelí byli pochováni ve skrčené poloze na pravém boku, později na levém boku, nezřídka v kamenném obložení nebo v kamenné skříňce. (Jaroslav Malina)

kultura obloukovitých nožů (*Federmessergrupe), kultura *pozdního paleolitu, rozšířená v severní části Německa a v Polsku, s ojedinělými zásahy do Čech. Vůdčím typem je hrot s obloukovitě otupeným bokem. Je tedy velmi blízká francouzskému *azilienu. (Jiří A. Svoboda)

kultura okrových hrobů, archeologický *kulturní komplex v severním Černomoří v *eneolitu (3. tisíciletí př. n. l.), vyznačující se mohylovými pohřebišti s jámovými nebo *katakombními hroby, v nichž byli zemřelí posypáni červeným *barvivem (okrem). (Jaroslav Malina)

kultura okruhu industrií hrotů s řapem, *okruh industrií s hroty s řapem.

kultura oldowanu, *oldowan.

kultura pavlovienu, *pavlovien.

kultura périgordien, *périgordien.

kultura popelnicových polí, rozsáhlý evropský komplex *archeologických kultur vyznačující se zakládáním pohřebišť se žárovými pohřby (v *urnách, tzv. *popelnicích, i bez nich), často o značné rozloze. Časově spadá zejména do mladší a pozdní *doby bronzové (v některých *zemích se toto období označuje přímo jako doba popelnicových polí). Zvláště v mladších fázích je patrný populační vzestup a zrychlený ekonomicko-sociální vývoj. Metalurgická výroba se mimo *nástrojů a *šperků zaměřuje i na *zbraně a zbroj, společnost (zvláště v jižnějších regionech celého komplexu) se výrazně stratifikuje a formuje se vrstva válečníků. V tomto období vzniká vojenská demokracie, v podobě, jak ji známe z klasických děl *Homérových. V anonymitě kultur popelnicových polí lze tušit *mořské národy, které se vydaly na jih a ohrožovaly ve 12. století př. n. l. středomořské říše. Komplex kultur popelnicových polí se dále dělí na okruh hornodunajský, středodunajský, lužický a karpatský. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura pražského typu, *typ, pražský.

kultura primátů, *protokultura.

kultura rokoka, *rokoko.

kultura s hřebenovou keramikou, souhrnný název pro lovecko-rybářské kultury z období *neolitu v severovýchodní Evropě s keramikou zdobenou otisky hřebenu (kolku). (Jaroslav Malina)

kultura s jamkovou keramikou, *archeologická kultura s charakteristickými nádobami s povrchem zdobeným hlubšími důlky, které jsou příznačné pro lovce a rybáře v *neolitu v severovýchodní Evropě. (Jaroslav Malina)

kultura s kanelovanou keramikou (název podle typické výzdoby keramiky kanelací, tj. žlábkováním; též kultura, bádenská), *archeologická kultura středního *eneolitu ve střední Evropě (přibližně 3000–2600 př. n. l.). Vyvinula se na podkladě *kultury s nálevkovitými poháry za současných vlivů jihovýchodních; keramika z maďarského pohřebiště v Ózd napodobuje patrně tzv. obličejové *urny z vrstvy II starověké *Tróje. Známá jsou výšinná *hradiště – centra výroby (Hlinsko u Přerova) i zemědělská nížinná sídliště. Pohřebiště, převážně kostrová, jsou zachycena spíše ve východních areálech. Výjimkou nejsou ani pohřby zvířat (hovězí dobytek, psi). V keramickém inventáři se objevují typické picí soupravy *čerpáků a nádoby s charakteristickými tunelovitými oušky. Zpracování *mědi je ve srovnání se starším eneolitem méně výrazné, snad kvůli vyčerpání povrchových zdrojů rud. Kromě spirálovitých šperků se objevují *dýky a *sekery. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura s kardiovou keramikou (název podle výzdoby otiskem mušle srdcovky), souhrnné označení pro prvotní kultury *neolitu v severním Středomoří (7.–5. tisíciletí př. n. l.). (Jaroslav Malina)

kultura s lineární keramikou (název podle výzdoby nádob rytými liniemi a volutami; proto též kultura s volutovou keramikou), *archeologická kultura prvních zemědělských populací ve střední Evropě, spadající do starého *neolitu (2. polovina 6. tisíciletí př. n. l.). Prostorově zaujímá areály od Nizozemska až po Moldavsko. Společnost měla rovnostářský charakter a byla tvořena *velkorodinami, jak naznačují struktury sídlišť s typickými *dlouhými domy (Bylany u Kutné Hory aj.). Hlavní ekonomickou základnu tvořilo primitivní *žárové zemědělství, dosud bez využití oradla a zvířecího záprahu. Pohřebiště je známo nepoměrně méně než sídliště. Typický je kostrový *pohřební ritus ve skrčené poloze na boku (Vedrovice u Moravského Krumlova, Nitra). Jako *milodary se objevují typické kulovité nádoby, *kamenná broušená i štípaná industrie a *spondylové ozdoby, dokládající kontakty se Středomořím. Původ a vznik není plně objasněn; pravděpodobně šlo o posun prvotních zemědělců z jihovýchodní Evropy, kteří neolitizovali zbytky místního *mezolitického obyvatelstva. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura s moravskou malovanou keramikou (nazvána podle charakteristické výzdoby nádob malováním), *archeologická kultura, geneticky vycházející z *kultury lengyelské,

rozšířená v mladším *neolitu a ve starším *eneolitu (v 5. a 4. tisíciletí př. n. l.) ve střední Evropě. Pozoruhodné jsou tzv. *rondely (Těšetice-Kyjovice u Znojma aj.), asi kultovní a obranné *stavby, malovaná *keramika, první měděné artefakty a četné plastiky žen, zvířat, modelů *chat a dalších předmětů. (Jaromír Kovárník)

kultura s volutovou keramikou, *kultura s lineární keramikou.

kultura s vypíchanou keramikou (název podle typické výzdoby prováděné vpichy), *archeologická kultura středního a mladšího *neolitu (5. tisíciletí př. n. l.), která vznikla z *kultury s lineární keramikou ve střední Evropě. Na Moravě zaniká počátkem mladšího neolitu s nástupem progresivní *kultury lengyelské, v Čechách přežívá déle v poměrně jednoduché podobě. Inventář tvoří *keramika typicky hruškovitého tvaru, někdy se stylizovanými lidskými nebo žabími postavami a broušené a štípané *kamenné nástroje. Mimo *kostrových hrobů se objevují i *kremace. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura sangoanu, *sangoan.

kultura se šňůrovou keramikou (název podle typické výzdoby *keramiky otiskem šňůry; ve Skandinávii nazývaná též kulturou člunkovitých sekeromlatů), *archeologická kultura pozdního *eneolitu (2. polovina 3. tisíciletí př. n. l.) rozšířená na rozsáhlých územích západní, severní, střední a východní Evropy. Ve starších fázích má kultura relativně uniformní projev na celém obsazeném území (tzv. panevropský horizont), v mladších fázích vznikají lokální *varianty ovlivněné domácím kulturním podložím. Neexistence řádných sídlišť svědčí pro polonómádký způsob života, založený na chovu dobytka. Nejvýznamnějším pramenem poznání jsou pohřebiště, zakládána často podél vodních toků (například Vikletice u Chomutova). Mrtví byli ukládáni ve skrčené poloze pod *mohyly; striktně se dodržovalo uložení žen na levém a mužů na pravém boku. Převážně z hrobů je znám i typický inventář: zdobené poháry, fasetované kamenné *sekeromlaty, kostěné a měděné ozdoby a šperky. Kultura výrazně ovlivnila tvářnost Evropy v následné *době bronzové. Podle jedné z hypotéz reprezentuje první vlnu *Indoevropanů, která původně vyšla ze severopontské oblasti a následně se rozšířila do rozlehlých evropských prostor. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura Severní Ameriky, pouštní, *archeologická kultura lovců a sběračů Velké pánve a okolí (8000–3000 př. n. l.) představující substrát většiny kultur oblasti; archeologické nálezy (koše, kamenné mlýnky) v jeskyních. (Jaroslav Malina)

kultura solutrénu, *solutrén.

kultura Somogyvár-Vinkovci, *archeologická kultura mezi Dolním Rakouskem a severozápadním Srbskem na počátku *doby bronzové se vztahy k egejské oblasti. (Jaroslav Malina)

kultura šwiderienu, *šwiderien.

kultura szeletienu, *szeletien.

kultura tardenoisienu, *tardenoisien.

kultura taubachienu, *taubachien.

kultura tayacienu, *tayacien.

kultura Vekerzug, viz *Skythové.

kultura willendorf-kostěnkienu, *willendorfien-kostěnkien.

kultura zvoncovitých pohárů (název podle charakteristické zdobené nádoby ve tvaru obráceného *zvonu), archeologický *kulturní komplex ve střední, jižní, jihozápadní a západní Evropě a v severní Africe, spadající do pozdního *eneolitu (2400–2100 př. n. l.). Současná s *kulturou se šňůrovou keramikou, se kterou se v některých oblastech mísí. Původ není dosud objasněn; antropologicky jde o cizorodou krátkolebou populaci neindoevropského původu. Ekonomickou základnu tvořilo *zemědělství a chov *dobytka, ale i rozvinutá *metalurgie. Způsob pohřbívání navazuje na *eneolitické tradice: mrtví byli pohřbíváni ve skrčené poloze, muži na levém a ženy na pravém boku. V mladších fázích se objevují i *kremace. Nad hrobem byla v některých případech vršena *mohyla a kolem vykopán kruhový příkop

(Prosiměřice). Hrobový inventář dokazuje rozšíření *lukostřelby (*nátepní destičky, kamenné *šipky, *brousky); mezi další typické *artefakty patří kostěné knoflíky, triangulární dýčky, spirálovité šperky a zejména keramické poháry. Kultura zvoncovitých pohárů byla na počátku *doby bronzové asimilována *kulturou únětickou. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, adenská, kultura *indiánů Severní Ameriky; součást lesní kultury v povodí Ohia (1000–300 př. n. l.). Příslušníci kultury byli lovci a zemědělci a obývali sídliště s dvěma až pěti kruhovými domy. Zhotovovali *keramiku s rytou výzdobou, *textil, dýmky z *kamene, tepané *šperky z *mědi, ozdoby z *kosti a perleti. Budovali obřadní valy a mohyly s pohřby kostrovými, žárovými a s hrobovou výbavou, někdy v dřevěných komorách. (Jaroslav Malina)

kultura, anasazijská, kultura původních obyvatel náhorních planin na jihozápadě USA; byla rozšířena v období let 1–1700 n. l., navázala na *pouštní kulturu Severní Ameriky. V předkeramické fázi žili lovci, sběrači a zemědělci v *zemnicích; 750–1700 se objevily *vesnice, *puebla, s bloky patrových obydlí z kamene a ze sušených cihel. Uplatnilo se závlahové pěstování *kukuřice, výroba *keramiky s černobílou geometrickou malbou a tkaní *textilu z *bavlny. Řadu rysů anasazijské kultury převzali historičtí *Pueblané. (Jaroslav Malina)

kultura, antropologická, *systém *idejí, *norem, *sociokulturních regulativů a *artefaktů sdílených a předávaných členy určité *společnosti. Antropologickou kulturu můžeme chápat realisticky jako nadosobní *ideu, slaběji jako duchovní dědictví či tradici, nebo naopak nominalisticky jako soubor vnějších projevů, kterými je zcela určena – soubor činností, výtvorů a idejí (například pro Alfreda Louise *Kroebera je *kultura výtvořem společnosti o extrasomatickém charakteru, předávaným jinými prostředky, než je dědičnost). Jednotlivé kultury mohou být vymezeny jako formální pomůcka třídění (Alfred Louis Kroeber: pomáhá nám uspořádat velké množství faktů do přehledného pořádku), organicisticky (Oswald *Spengler: kultury jsou organismy) či funkcionálně (Bronisław *Malinowski: kultura je instrumentálním aparátem). Je-li pojata jako soubor *konvencí, *norem a *vzorů, lze i ty interpretovat jako transcendentální *hodnoty nebo jako sociální fakta. (Pojem kultury má obdobu v pojmu slohu v dějinách umění, v některých historických pojmech a druhu v *biologii. Také v biologii jejich pojetí kolísá. Tak Carlu *Linnéovi je druh neměnnou jednotkou, charakterizovanou plně vnějšími vlastnostmi, Georgesu *Cuvierovi je už vyšší anatomickou jednotou, zatímco dnes se druh chápe jako proměnná a měnící se populace. Rovněž zde může metodologie vést k ontologickým závěrům a naopak.)

Antropologické definice kultury je možno rozdělit do několika typů: 1. Definice zdůrazňující sociální dědictví: kulturou je každý sociálně zděděný element v životě člověka, ať materiální či duchovní. 2. Definice zdůrazňující naučené chování: kultura je sociologický pojem pro naučené chování. 3. Definice zdůrazňující ideje: kultura je jistá asociace komplexu idejí. 4. Definice zdůrazňující standardizované chování: kultura se skládá z více nebo méně standardizovaných idejí, postojů a *zvyků. 5. Definice zdůrazňující superorganický přístup: kulturu tvoří superbiologický nebo extrasomatický soubor událostí. 6. Definice zdůrazňující jméno třídy, věci nebo události: kultura je slovo, kterým označujeme třídu fenoménů, věci nebo události. (Jaroslav Malina)

kultura, apeninská, *archeologická kultura *doby bronzové na Apeninském poloostrově ve 2. tisíciletí př. n. l.; její projevy jsou obsaženy v řadě *lokálních kultur, zvláště v jižní a severní Itálii. Nálezy vykazují egejské a středoevropské vlivy. Apeninská kultura byla ukončena příchodem a usazením *indoevropských etnik (*Italiků), které se později za civilizačního vlivu *Řeků a *Etrusků stali nositeli kultur *doby železné. (Jaroslav Malina)

kultura, archeologická, soubor prvků hmotné *frakce kultury, vyskytující se v archeologickém materiálu a zastoupený jak rozsáhlou a svéráznou škálou typů, tak těsně vzájemně spojených (teritoriálně i chronologicky, stylisticky, společným výskytem nebo

kovariací), že tento soubor může být chápán jako výsledek *archeologizace *dílčí kultury. K tomuto pojetí se archeologie dopracovává od konce 19. století a zejména v prvních desetiletích a v dalším průběhu století dvacátého; děje se tak díky stoupajícímu počtu nálezů, preciznějším exkavačním a dokumentačním technikám, používání kartografických metod a vzrůstajícím možnostem etnoarcheologických paralel. Vzniká tak možnost pro otázku, nakolik lze ztotožnit archeologickou kulturu (branou jako soubor hmotných památek) s lidmi, kteří ony věci vytvářeli.

Tyto souvislosti byly sledovány samozřejmě dílčím způsobem i dříve, avšak první, kdo se soustavně zabýval tímto problémem, byl německý archeolog Gustaf *Kossinna (1858–1931). Od té doby se archeologická kultura stává jednotkou, kterou je prehistorická minulost popisována. Je zde patrná jistá paralela k problémům samotné *historie. Ta se v zásadě nemůže vázat na jednotlivá individua, ale na širší celky, které jsou představovány společenskými skupinami, *státy, *národy atd. V prehistorii odpovídá – při všech rozdílech – společenským celkům kultura. „Prehistorická historie“, abychom užili tohoto neobvyklého spojení, nám pak podává časový a prostorový přehled kultur spolu s jejich charakteristikami a některými vazbami. Její *analogií by byla například taková historie, která by znala jen časový a prostorový přehled států spolu s jejich obecnými charakteristikami a některými vzájemnými vazbami. A protože už tehdy bylo zřejmé, že stát, *kmen, *etnos, *rasa v *prehistorii nebo její části existovaly, stejně jako archeologické kultury, vzniká logicky otázka, nakolik lze tyto jednotlivé kategorie sloučit, jaký je jejich vzájemný vztah. Je to otázka, jakým způsobem lze kulturu v těchto pojmech interpretovat. Tehdejší archeologie a vědění vůbec nastoluje tedy otázky *vysvětlení vztahů a změn kultur a problémy etnogenetické.

Ideálními explanačními prostředky se zdají být prostorové koncepce a archeologie se jim také plně otevírá. Jednou z nich je *migracionismus, který prohlašuje, že téměř každá změna kultury znamená příchod nového etnika s jinou kulturou. Polycentrický migracionismus, jehož předním tvůrcem a stoupcem je například francouzský archeolog Henri *Breuil (1877–1961) přivádí nové kultury z různých oblastí, nezřídka z těch, které jsou málo prozkoumané nebo téměř neznámé. Gustaf Kossinna konstruuje monocentrický migracionismus (migracionismus), jehož centrum umísťuje do severního Německa a Skandinávie – „pravlasti Indogermánů“. Z této pravlasti vycházejí do všech směrů germánští nositelé a šířitelé vyšší kultury. Ale přibývajíc nálezy vedou k tomu, že z archeologických map mizí bílá místa a tím se polymigracionismu zužuje prostor k manévrování. Mnohá předpokládaná ohniska *migrace mizí a nová se hledají jen s obtížemi.

Široký *komplex etnických a etnogenetických problémů musí nutně vycházet z některých jazykovědných a antropologických koncepcí. Koncem 19. století s plnou silou ožívá filologická indoevropská teorie – vzniklá koncem 18. a na počátku 19. století – o společném původu *indických a evropských *jazyků (viz *Indoárijci, *Indoevropané). Později jsou zavedena synonyma indogermánský (nacionálně chápáný termín použitý poprvé v roce 1823 Heinrichem Juliem *Klaprothem) a árijský (ztotožnění árijského s indogermánským zastával zejména Karl Penka roku 1883) (viz *ideologie, árijská). Začíná se počítat s příchodem Indoevropánů z východu, z Asie do Evropy, kde měli asi v době bronzové překrýt původní neindoevropské obyvatelstvo. Zároveň se rozvíjí nordická *rasová teorie.

V roce 1895 vystoupil Gustaf Kossinna pod vlivem indogermánské *jazykovědy a nordického rasového učení s tezí, že archeologie je schopná vymezit *kulturní oblasti (německy: *Kulturprovinzen*), které lze ztotožnit se zcela určitými etnickými a národnostními celky a ty sledovat pomocí retrospektivní metody hluboko do pravěké minulosti. Věřil, že *národ a jeho *kultura jsou prastarými *entitami, které se vyvíjely z hlubokého *pravěku (*Germáni v severní Evropě od *mezolitu), století po století až po současnost. A co horšího, tendenčními *analýzami i *interpretacemi a posouváním *chronologie se snažil zajistit pro Germány kulturní nadřazenost nad ostatními evropskými etniky a vypracovat mohutné

germánské migrace ovládající rozsáhlé prostory. Kossinnovo učení bylo v Německu před *první světovou válkou uznáno za oficiální a upevňováno jeho žáky, hlavně Erichem Blumem a Martinem Jahnem. Po nástupu *nacismu bylo jeho učení prohlášeno za *paradigma a stalo se součástí takzvaného nordického *mýtu, na němž byla založena vnitřní i zahraniční politika *země. K těmto představám se přidružila myšlenka na vybudování Germánie, o níž se soudilo, že „spočívá na dědictví předků“, od Flander k Visle, od Alp až po Severní Skandinávii. Archeologie, jejíž výsledky byly považovány za „Starý zákon německého národa“, se stala význačnou složkou obrazu světa v *Třetí říši. Stála ve službách státní ideologie a panoval *názor, že má obstarávat rozhodující důkazy o právu Němců na území, jež dobyla Wehrmacht. Nelze se pak příliš divit vzedmuté vlně reakcí po *druhé světové válce, která pomocí týchž pochybných metod a předpokladů preferovala jiná etnika, například slovanská (Aleksandr Jakovlevič Brjusov, Jan *Filip, Józef Kostrzewski aj.).

Přístup Kossinnův a jeho stoupenců se stal sice předmětem kritiky řady archeologů, lingvistů a historiků, ale teprve důkladný rozbor německého archeologa Ernsta Wahla v roce 1941 diskreditoval krátké a schematické spojení: v každé době určitá kultura = určité etnikum. Rozborem *archeologických pramenů, zejména z protohistorické doby (lze je konfrontovat s prameny písemnými a jazykovými), Wahle dokázal, že jedna kultura může zahrnovat různé etnické celky nebo jejich zárodky a že změna etnika nemusí vyvolat novou kulturu, a naopak nová kultura nemusí znamenat nové etnikum.

Přes všechna scestí, na která se Kossinna dostal při uplatňování svých teoretických předpokladů, přinesl aktiva (nebo možná lépe: výrazně postuloval a hledal metody k řešení otázek, uvažovaných před ním jen implicitně), kterými obohatil metodologii archeologie. Do jejího zorného pole posunul prostorovou vázanost kultury. Téměř všeobecně je uznávána jeho zásluha o zavedení a propracování nových kartografických metod v archeologii. Teoreticky zdůvodnil jejich nutnost a učinil zvykem nesestavovat pouze mapy rozšíření různých druhů památek, leč také mapy kultur. Z jeho podnětu se objevila na mapách archeologů kulturní dynamika, kontinuita, migrace. Jeho přínosem je také vyzvednutí problému etnického výkladu archeologického materiálu, pro nějž se snažil nalézt platné řešení. Mnoho chybných, avšak několik úspěšných speciálních řešení ukázalo, že určité postupy jsou i v tomto směru v zásadě možné a že nastolený problém je nosný.

Lze tedy vidět shody mezi archeologickou kulturou a *etnografickou kulturou nebo *historickou kulturou. *Etnická kultura nebo *etnikum (ethnos) se s ní přímo neshodují, přestože v praxi se s ní mohou shodovat, avšak nikoli nevyhnutelně a nikoli pravidelně; shody je nutné zjišťovat v každém případě zvláště na základě syntézy *informací z různých druhů pramenů. Archeologické kultury se v dnešním pojetí rozpadají na nižší entity, které jsou nazývány *subkultura (užívají se i termíny typ a facie, které však mají v archeologii ještě i jiné významy) nebo naopak skládají vyšší entity – skupina kultur, *kulturní okruh (facie kulturního okruhu), *komplex kultur, technokomplex, *civilizace. V případě, že tvůrci archeologické kultury jsou společnosti etnicky neznámé, jsou užívány názvy archeologické kultury odvozené podle naleziště (například *únětická kultura), podle výzdoby nádob (*kultura s moravskou malovanou keramikou) nebo podle charakteristického znaku, například v pohřebním ritu (*kultura, mohylová). (Jaroslav Malina)

kultura, archeologizovaná, soubor prvků *materiální kultury, který zůstane po procesu její *archeologizace – tj. po zániku jedněch jejích složek a po transformaci části druhých složek – během doby mezi *uložením a nalezením. (Jaroslav Malina)

kultura, axiologická, třída pozitivních *hodnot přispívajících k *humanizaci *člověka a rozvoji jeho schopností. (Jaroslav Malina)

kultura, bádenská, *kultura s kanelovanou keramikou.

kultura, barokní (z portugalského: *barroco*, „perla nepravidelného tvaru“, případně z italského: *barocco*, „baroko“):

1. pojem sloužící k označení kulturní epochy, která vznikla na konci 16. století v Itálii a prosadila se jako evropský univerzální sloh v 17. a první polovině 18. století. V Evropě se baroko z Itálie rozšířilo do Anglie, Francie, Portugalska, Španělska, zaalpských *zemí a dále až do Skandinávie a na území Ruska. Prostřednictvím koloniálních výbojů se rozvinulo baroko také na území Střední a Jižní Ameriky.

Rozlišovat je třeba mezi okázalým, oslňujícím panským (oficiálním) barokem (monumentální paláce a církevní stavby, sochy a obrazy) a skromným lidovým barokem (lidová tvorba – píseň, lidová slovesnost, malby na skle, nábytek, keramika, vesnická architektura, kapličky, boží muka, *kroje);

2. *sociokulturní systém, zahrnující *artefakty, *sociokulturní regulativy a *kulturní ideje, které byly spjaté s katolickou ideologií *protireformace (jejímiž nejhörlivějšími šířiteli se stali *jezuité [řád založen v roce 1534]), uměleckou monumentalitou a výtvarnou dynamikou, vědeckou racionalitou, politickým *absolutismem a manufakturním *kapitalismem v jeho merkantilistické podobě. Z antropologického hlediska je možné na barokní kulturu pohlížet jako na období absolutistického *feudalismu, ve kterém se kumulují protiklady a rozpory spjaté s *endogenní kulturní změnou vyvolanou rostoucím vlivem *měšťanstva, rodícím se kapitalistickým způsobem výroby, národním uvědomováním, rozvojem přírodních věd a vojenskou i ideologickou *konfrontací *katolicismu a *protestantismu. Na vývojové proměny barokní kultury ale měla vliv také *exogenní kulturní změna, kterou vyvolaly zámořské objevy a koloniální expanze evropských mocností. Baroko je dobou střetu různých norem, hodnot a idejí na úrovni sakrální i profánní. Možná právě proto v tomto období došlo k unikátnímu spojení takových *kulturních témat a kontratémat, jako jsou okázalá zbožnost a náboženské vytržení, smyslová exaltovanost a fyzická názornost, filozofický *senzualismus a *racionalismus, vědecký *empirismus a *naturalismus.

Slovo baroko bylo zpočátku používáno poněkud pejorativně, k popisu něčeho strojeného, výstředního, složitého a komplikovaného. K širokému uznání pojmu baroko jako označení svébytného a hodnotného uměleckého slohu, který znamenal definitivní rozchod s *renesancí, přispěl až v 19. století švýcarský historik a filozof Heinrich Wölfflin (1864–1945) v díle *Renaissance und Barock* (Renesance a baroko, 1888). Podstata barokní kultury se nejvýrazněji projevila ve výtvarném umění, kde se v opozici k renesanci prosadily jako typické prvky složité kompozice, ve kterých byla akcentována dynamičnost prostřednictvím diagonály, elipsy, kruhové rotace a iluzionismu. V malířství, sochařství i architektuře byly preferovány prohnuté plastické formy, křivky, ovály, složité prostorové kompozice, dynamický pohyb a uplatnění světelných efektů. Významnou kulturní kategorií, uplatňovanou v barokní tvorbě, byla prostorová nekonečnost – iluze, kterou se barokní umělci pokoušeli vyvolat všemi dostupnými výtvarnými prostředky. Barokní prostor byl koncipován vertikálně nebo diagonálně, a proto byl kladen důraz na nástrovní malířství. Baroko, které vývojově navázalo na renesanci a *manýrismus, ve své rané fázi po určitou dobu vykazovalo klasicizující tendence. Vrcholné baroko již ale představuje svébytný sloh, který se osvobodil od pravidel a principů spjatých s renesancí a *antikou. V tomto období vedle sebe existovaly dvě paralelní linie barokního umění a architektury – dynamické baroko a klasicizující baroko, jež je někdy označováno jako barokní klasicismus. Pro dynamické baroko je typická expresivní dramatická a radikální tvarová a prostorová dynamika, zatímco klasicizující monumentální baroko charakterizují takové znaky, jako je vysoký sloupový řád inspirovaný antikou a renesancí, dekorativní působení plošné fasády a vyvážený vnitřní prostor. V pozdní fázi vývoje barokní architektury došlo v některých zemích, zejména ve Francii, k tak radikálnímu oživení klasicizujícího směru, že lze již mluvit o nástupu nového směru – *klasicismu. Barokní kultura se šířila z Itálie po celé Evropě a v místním ekonomickém, politickém a náboženském kontextu získala v každé zemi specifickou podobu.

Barokní kulturu je možné analyzovat na úrovni artefaktů, sociokulturních regulativů a kulturních idejí. Barokní artefakty se dochovaly v podobě materializovaných kulturních prvků a komplexů – architektury, výtvarného umění a řemeslných výrobků, jako jsou pracovní nástroje, zbraně, *oděvy a věci každodenní potřeby. Barokní sociokulturní regulativy (*obyčejje, *mravy, *zákony, *tabu) a kulturní ideje (kognitivní a symbolické systémy) je možné rekonstruovat zejména na základě analýzy barokní literatury – *poezie, prózy, divadelních her, náboženských traktátů, filozofických děl a vědeckých prací. Zdrojem empirických dat o způsobu života v období baroka jsou také *archeologické prameny a artefakty, které je možné dešifrovat a interpretovat jako kulturní semiotické texty.

Materiální bázi barokní kultury tvořila zemědělská produkce, řemeslná cechovní a manufakturní výroba a obchod. Zdroje energie byly i nadále omezeny na sílu vody, větru, člověka a tažnou sílu domestikovaných zvířat (kůň, mula, osel, vůl). Tepelná energie byla získávána ze dřeva a dřevěného uhlí. Ve vyspělých zemích západní Evropy se ale v 18. století začala stále více prosazovat agrární *revoluce, která byla předpokladem dalších proměn hospodářské struktury a vytvoření předpokladů pro vznik průmyslové výrobní činnosti. Agrární revoluce je spjatá s přechodem od *trojhonného hospodaření ke střídavému osevu ve čtyřleté rotaci, zavedením nebo rozšířením pěstování nových plodin (brambory, cukrová řepa, jetel, kukuřice, slunečnice, tabák, vojtěška), posílením živočišné výroby, vylepšením zemědělského nářadí užívaného k orbě, rozšířením plochy užitkové půdy na úkor lesů a bažin a šlechtěním zemědělských plodin. Paralelně s růstem zemědělské výroby docházelo ke zvyšování objemu cechovní ale především manufakturní výroby. Velice dynamicky se rozvíjely zejména nové technologie výroby a zpracování železa a textilní výroba. Od poloviny 17. do poloviny 18. století dochází ve vyspělých evropských zemích k urychlenému rozvoji manufakturní výroby, formování kapitalistických vztahů i dočasnému upevnění feudalismu a státního absolutismu. Konsolidace feudálního absolutistického státu byla doprovázena růstem sociálních rozporů a rolníckými povstáními, které někde měly charakter tzv. selských válek. Součástí obecné krize feudalismu bylo nejen zostření třídních bojů mezi *feudály a *poddanými, ale také mezi feudálním státem a rodící se novou třídou – *buržoazií. Na ekonomický vývoj evropských států v období baroka měla velký vliv exogenní kulturní změna, vyvolaná koloniální expanzí Anglie, Francie, Nizozemska, Portugalska a Španělska. V důsledku rozvoje zbožní výroby a hledání nových zdrojů surovin zesílily obchodní styky mezi Evropou a zámořskými kontinenty, což ve svých důsledcích vedlo k vytváření světového trhu. Nejrychleji na španělskou a portugalskou koloniální politiku zareagovali Nizozemci, kteří pronikli do jihovýchodní Asie a poté Angličané, kteří od druhé poloviny 17. století postupně vytlačovali Nizozemce z Indie a během 18. století ovládli větší část asijského obchodu. Nové koloniální mocnosti – Anglie, Francie a Nizozemsko, úspěšně pronikly také do oblasti Karibského moře, kde narušily obchodní *hegemonii Portugalců a Španělů v *Novém světě. V 18. století se radikálně proměnila také skladba surovin a zboží dovážených z *kolonií. Z jihovýchodní Asie již nebylo *primárně vyváženo pouze koření, ale ve stále větší míře narůstal vývoz textilních výrobků a *čaje. V Americe klesla těžba a vývoz drahých kovů a preferovaným vývozním artiklem se stala cukrová třtina, tabák, později bavlna a vzácná dřeva. Rostoucí poptávka po cukrové třtině narážela na nedostatek pracovních sil pro práci na plantážích. Proto se rozmohl dovoz *otroků z afrického pobřeží do Ameriky. Evropský dálkový obchod tak získal podobu složitých, vzájemně spjatých výnosných vztahů, které se označují jako obchod po trojúhelníku. Boj o nové zdroje surovin a odbytiště pro zboží vedl ve stále větší míře k hospodářským a obchodním *válkám, zejména o kolonie. Paralelně s koloniální expanzí a bojem o kolonie pokračovala vnitřní politická a náboženská diferenciací uvnitř Evropy na země katolického a protestantského tábora. Narůstající náboženská a ideologická krize se projevila nejdříve v Nizozemsku a Anglii, kde proběhly první buržoazní revoluce, které v sobě spojily ideje protestantismu s rodícím se

kapitalistickým řádem. Nárůst politických, náboženských a ekonomických rozporů vedl v kontinentální Evropě (v letech 1618–1648) k třicetileté válce, v níž se utkaly dvě *koalice feudálních států. Tato válka pozměnila hranice některých států, prohloubila nerovnoměrnost evropského hospodářského a společenského vývoje, destruovala habsburskou vidinu světové katolické *monarchie a učinila z Francie vedoucí evropskou mocnost.

Barokní kultura zahrnuje a specificky odráží široké spektrum politických, náboženských, ideologických, ekonomických a sociálních rozporů 17. a první poloviny 18. století. K největším paradoxům tohoto období patří skutečnost, že ekonomicky se již začíná rozvíjet kapitalismus, ale politicky ještě vládnou feudální panovníci. Významnou roli v době baroka hrála také *římskokatolická církev, která všemi prostředky umělecké tvorby ideologicky posilovala svoji moc a vliv na široké vrstvy věřících.

Duchovní báze baroka zahrnovala jak náboženskou, tak filozofickou a vědeckou dimenzi kultury. Na straně jedné došlo k posílení náboženského cítění a růstu intolerance, na straně druhé pokračovalo prohlubování filozofického empirismu a vědeckého racionalismu. Základy filozofického empirismu 17. století položil svou knihou *Novum organum scientiarum* (Nové vědecké organon, 1620, česky: *Nové organon*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1922, Praha: Svoboda, 1974, 1990) anglický filozof Francis *Bacon (1561–1626). Empirismus, který se rozšířil především v Anglii, uskutečňuje novověký obrat k lidskému subjektu jako obrat k smyslové zkušenosti. Současně se pokouší převést rozum na smyslovost a ukázat empirický výzkum jako jediné adekvátní poznání. Empirismus, zdůrazňující empirickou *indukci a *experiment jako základní metodu dosahování pravdivých poznatků, stojí v opozici k filozofickému racionalismu, který se v 17. století rozšířil na evropském kontinentě. Základy klasického racionalismu rozpracoval francouzský filozof a matematik René *Descartes (1596–1650) ve spisu *Discours de la méthode* (1637, česky: *Rozprava o metodě*. Praha: Svoboda, 1992, 3. vydání; 1. a 2. vydání 1933, 1947 [Praha: Laichter]; předtím ještě: *Rozprava o metodě, kterák správně mysliti a hledati pravdu ve vědách*, 1882). Východiskem Descartovy teorie vědeckého poznání je vyhraněná metodická skepse vyjádřená jeho slavným výrokem: „*Cogito, ergo sum*“ („Myslím, tedy jsem“). Přijetí metodické skepse, která nachází prvotní jistotu v *ego cogito* („myslím já“), podle Descarta vyžaduje vytvoření metodologických pravidel a myšlenkových postupů, zaručujících dosažení poznání s vysokým stupněm pravdivosti. Na rozdíl od Baconova induktivního empirismu, Descartes preferuje jako metodu poznání racionální *dedukci. Přestože Bacon a Descartes zastávali odlišné epistemologické přístupy, od jejich vystoupení se racionální dedukce a empirická indukce staly nedílnou součástí moderní vědecké metodologie. Mezi další charakteristický rys filozofie v období baroka patřil matematický ideál poznání, který přispěl k relativní jednotnosti a kontinuitě vývoje evropské filozofie. Filozofové oceňovali na matematice, že se jedná o exaktní vědu, jež překračuje národní i individuální specifickosti, má všeobecnou platnost a poskytuje logickou metodologii, která přináší jednoznačné důkazy. Významní filozofové doby baroka – René Descartes, Gottfried Wilhelm *Leibniz (1646–1716) a Blaise *Pascal (1623–1662), byli vynikajícími matematiky. Matematika ovlivnila také nizozemského filozofa Barucha *Spinozu (1632–1677), který se při budování svého filozofického a etického systému inspiroval „způsobem geometrickým“ (*more geometrico*). Z antropologického hlediska je významné, že se v rámci mechanického materialismu 17. a 18. století zformoval filozofický výklad člověka jako stroje (*machine de terre*, „zemský stroj“), který je tvořen fyzickým tělem (*res extensa*, „věc rozprostraněná“) a racionální duší (*res cogitans*, „věc myslící“). Podle Descarta byl tento stroj původně stvořen *Bohem, ale od té doby pracuje samostatně podle principů své vlastní mechaniky. U člověka, stejně jako u skutečného stroje, proto závisí průběh životních procesů na jeho konstrukci. Podle Descarta se člověk liší od ostatních živočichů, které považoval za nemyslicí stroje, racionální duší, která lidem umožňuje myslet a poznávat. Mechanistický přístup ke studiu člověka dovršil v 18. století

francouzský filozof Julien Offroy de *La Mettrie (1709–1751) v knize *L'Homme-machine* (1748, česky: *Člověk stroj*. Praha: ČSAV, 1958). Z českých učenců působících v období baroka získala světový ohlas díla Jana Amose *Komenského (1592–1670). Proslulá je zejména jeho filozoficky koncipovaná alegorická próza *Labyrint světa a ráj srdce* (napsáno 1623, 1. vydání 1631) a četné didaktické spisy, jimiž položil základy moderní pedagogiky. Komenského snaha vytvořit výchovný systém jako prostředek formování osobnosti člověka v průběhu *socializace, de facto anticipovala jedno z centrálních témat moderní *psychologické antropologie – výzkum kultury, jako determinanty lidského chování a prožívání.

Doba baroka nepřinesla pouze změnu ve filozofii, ale také v rodící se novověké přírodovědě. Prudký rozvoj matematiky, fyziky a mechaniky vedl k novým objevům a zdokonalování takových technických přístrojů, jako je *mikroskop, dalekohled, logaritmické pravítko, teploměr, barometr aj. V roce 1609 italský fyzik a astronom Galileo *Galilei (1564–1642) využil dalekohled k objevu čtyř Jupiterových měsíců a získal tak empirické důkazy, potvrzující pravdivost *heliocentrické teorie polského renesančního astronoma Mikuláše *Koperníka (1473–1543). Revoluci ve fyzice dovršil anglický fyzik, astronom a matematik Isaac *Newton (1643–1728), který ve svých pracích předložil jednotný fyzikální obraz světa. V díle *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Matematické základy přírodovědy, 1687) formuloval tři zákony pohybu, které se staly základem klasické fyziky a mechaniky. Budování teoretických základů novověké přírodovědy bylo spjato s vytvářením materiální a institucionální základny vědeckého výzkumu. Snaha jednotlivých badatelů o užší spolupráci a zvýšení vzájemné informovanosti vyústila v zakládání vědeckých institucí – akademií. Nejstarší z nich jsou *Accademia dei Lincei* (Řím, 1603), *Académie française* (Paříž, 1635) a *Royal Society* (Londýn, 1662). Mezi nejvýznamnější technické vynálezy doby baroka patřil mikroskop, který se od poloviny 17. století stal nepostradatelnou pomůckou biologického výzkumu. Průkopníky využití mikroskopu při studiu mikrostruktur se stali nizozemský přírodovědec Antoni van *Leeuwenhoek (1632–1723) a anglický přírodovědec Robert Hooke (1635–1703), který je považován za objevitele rostlinných buněk. K budování metodologické základny *fyzické antropologie přispěla snaha vědců rozpracovat metody měření tělesných znaků člověka. Zasloužil se o to zejména německý přírodovědec a lékař Johann Sigismund *Elsholtz (1623–1688), když ve spisu *Anthropometria, sive De mutua membrorum corporis humani proportione* (Antropometrie čili proporční vztahy jednotlivých částí lidského těla, 1654) rozpracoval metody měření tělesných znaků člověka a představil jednoduchý přístroj „antropometron“, který tato měření umožňoval. K hlubšímu poznání funkcí lidského těla přispěl také anglický lékař a zakladatel novověké *fyziologie William *Harvey (1578–1657), který v roce 1628 oznámil objev principu krevního oběhu. Obecně je možné konstatovat, že v období baroka byl člověk stále systematictější a komplexněji studován z perspektivy filozofie i přírodních věd.

Úsilí filozofů a přírodovědců, postihnout člověka jako součást širšího, systémově provázaného *univerza, bylo komplementární se snahou barokních umělců, kteří spojili různé formy umělecké kultury do jednoho komplexního univerzálního slohu. Umění doby baroka bylo spjato s protireformačním hnutím a snahou demonstrovat absolutistickou moc feudálního státu. Ideologicky bylo baroko spjato především s katolictvím, a proto k největšímu rozmachu pro něj typické dynamické podoby došlo především v Itálii, Portugalsku, Španělsku, jižním Nizozemsku, ve střední Evropě a v Rakousku. Oproti tomu ve Francii a v Anglii se rozvíjel umírněný barokní klasicismus a v severním Nizozemsku realistické baroko. V barokním výtvarném umění se originálním způsobem komplementárně spojují a vzájemně doplňují principy smyslové názornosti, racionální energie, prostorového iluzionismu a pohybové dynamiky. Také v krásné literatuře jsou akcentovány typicky barokní postupy a kulturní témata jako jsou niterný prožitek, filozofická spekulace a dialektické sepětí rozumu a víry. V

barokní poezii a divadelních hrách proto dominují zvýšený senzualismus, citová exaltovanost, duševní rozpolcenost, složitá *symbolika, záliba v hypertrofovaných metaforách, slovních hříčkách a duchaplných obratech. Tyto literární tendence získaly v různých zemích specifickou formální podobu a označují se zde jako marinismus (Itálie), góngorismus (Španělsko), euphuismus (Anglie), preciozita (Francie) a alomodová poezie (Německo, Čechy). Mezi preferované barokní literární žánry patřily vedle poezie také *tragédie, satira a kázání.

Dynamickou proměnou prošla v období baroka také divadelní a hudební tvorba. Nově se utvářel divadelní prostor a architektura, rozvíjela se specifická barokní divadelní poetika, formovaly se nové divadelní žánry, jako jsou opera a balet. Opera má své kořeny v italských dvorských slavnostech 16. století a zpočátku se vyvíjela zejména ve Florencii a v Mantově. Svého prvního vrcholu ale dosáhla v 17. století v Benátkách, kde bylo v roce 1637 otevřeno první veřejné operní divadlo. K předním skladatelům operní hudby patřili v tomto období Claudio Monteverdi (1567–1643) a Francesco Cavalli (1602–1676). Vývoj italské opery byl od konce 17. století spjatý s rozmachem pěvecké virtuozity, růstem významu operní árie a instrumentálního doprovodu. Italská opera se v 17. století rychle rozšířila do dalších zemí Evropy a byla provozována také ve Vídni, v Drážďanech a Hamburku. V 17. století, paralelně s italskou tradicí, se rozvíjela také francouzská dvorská opera a balet, k jejímž předním tvůrcům patřil francouzský skladatel italského původu Jean Baptiste Lully (1632–1687). Dvorský balet se vyznačoval smyslem pro kontrast a efektní působivost a střídáním vznešené mytologie s *burleskou. Oblíbeným barokním tancem byl menuet, který svým stylem vyjadřoval vznešenost, půvab, dvornost i koketérii. Vedle barokní opery a baletu patřily mezi oblíbené hudební žánry také *oratorium, kantáta, sonáta, svita, symfonie, ouvertura aj. Různé funkční využití umožňuje klasifikovat barokní hudbu na chrámový styl, divadelní styl a komorní styl. Barokní hudbu obecně charakterizují kontrasty, patos, monumentalita a okázalá formální i výrazová virtuozita. Renesanční koncepce vícehlasu, jako celku současně znějících melodií, byla vystřídaná pojetím vícehlasu tvořeného řadou za sebou následujících akordů. Relativní rovnoprávnost jednotlivých hlasů byla nahrazena nadvládou jediného hlasu, k němuž ostatní hlasy tvořily doprovod. Důraz na prostorové, barevné a dynamické kontrasty vedl ke vzniku tzv. koncertantního stylu. Dominantním výrazovým prostředkem charakteristickým pro barokní hudbu se stal kontrapunkt. Umění kontrapunktu ve svých hudebních dílech *Hudební obětina* a *Umění fugy* dovedl k dokonalosti německý skladatel Johann Sebastian Bach (1685–1750). Mezi další významné skladatele pozdního baroka patřili Antonio Vivaldi (1678–1741) a Georg Friedrich Händel (1685–1759).

Italská opera a francouzský dvorní balet měly velký vliv na barokní divadlo, které se při tvorbě divadelního prostoru inspirovalo prostředím dvorských slavností. První divadelní budovy vznikaly od 20. let 17. století v Itálii jako divadla dvorská a městská. Hlavním znakem barokního divadelního prostoru bylo ostré oddělení jeviště a hlediště rampou a jevištním portálem, který tvoří tzv. kukátko. Portál vytvářel rámec prostorového jevištního obrazu a současně skrýval mechanismy sloužící k výměně dekorací a osvětlení. V pauzách oddělovala jeviště od hlediště opona. Pro dvorské a šlechtické divadlo byly typické pompézní *inscenace s působivou dekorační a kostýmní výpravou. Náboženské divadlo využívalo nákladné a efektní hry s biblickou tematikou k propagandistickým účelům a formování duchovního citění širokých vrstev obyvatelstva. Vrcholným představitelem barokního divadelnictví byl španělský dramatik Pedro Calderón de la Barca (1600–1681), který napsal přes 200 her. Ty je možné rozdělit na zápletkové *komedie pláště a dýky, historická dramata a hry filozoficko-teologické. Za Calderónovy stěžejní hry lze označit veršované drama *La vida es sueño* (1636, česky: *Život pouhý sen*. Praha: Jaroslav Pospíšil, 1870; *Život jest sen*. Praha: Grosman a Svoboda, 1900; *Život je sen*. Praha: Odeon, 1981), nastolující otázky smyslu života a lidské existence, a hru *El gran teatro del mundo* (1655, česky: *Velké divadlo*

světa. Praha: Grosman a Svoboda, 1903), ve které vyjádřil katolickou filozofii, podle níž je pozemský svět pouhou divadelní scénou, jejímž autorem je Bůh. Paralelně s aristokratickým a církevním divadlem se v období baroka rozvíjelo *lidové divadlo, které navazovalo na tradici karnevalových slavností, pouličních zábav, her a lidových frašek.

V období baroka vznikaly velkolepé sakrální a profánní stavby. Barokní architektura i malba vyniká rozměrností a monumentalitou, důležité je vyvolání pocitu prostoru bez hranic, odpovídajícímu nekonečnosti *vesmíru, proto právě v baroku dosáhly mimořádných kvalit nástrojných malby. Barokní umění používá efektů – světelných, barevných, tvarových – k dosažení účinku založeného na fascinaci – říká se tomu „teatrum sacrum“. Barokní architektura nahradila renesanční přímky a rovné plochy křivkami, ovály a plasticky zvlněnými nebo zakřivenými plochami. Základy barokních staveb jsou tvořeny oválnými půdorysy nebo půdorysy vytvořenými průnikem oválů či elips. Ve stavbách raného baroka ještě doznívají renesanční stavební prvky, ale zakladatelé římského baroka sochař a architekt Gian Lorenzo *Bernini (1598–1680), malíř a architekt Pietro da Cortona (1596–1669) a architekt Francesco Borromini (1599–1667) dokázali renesanční architektonické tvarosloví reinterpretovat a integrovat na zcela novém urbanistickém a stylovém principu. Renesanční statický řád nahradili dynamickým pohybem, šikmými a zakřivenými liniemi, pokroucenými plochami, iluzivním prostorem, bohatým dekorem a architektonickou monumentalitou. Mezi typické barokní architektonické prvky patřily zdobený trojúhelníkový nebo obloukový (segmentový) fronton, bohatě zdobená průčelí se zakřivenými liniemi, vznesené kupole, využití křivek v půdorysu, konkávní stěny, oválná nebo kruhová okna a vysoké pilastrové řády. Architektura byla koncipována jako součást širšího kulturního a přírodního kontextu, ve kterém jednotlivé stavby tvořily integrovaný funkční a kompoziční systém. Významným rámcem zámecké architektury byla kulturní krajina. Barokní zahrada byla obvykle orientovaná na osu *zámku tak, aby vznikaly průhledy na fontány, jezírka a zahradní plastiky. Důležitou součástí staveb byla také okázalá divadelní schodiště, opatřená sochařskou výzdobou. Velkou pozornost věnovali barokní architekti také budování veřejných prostranství, jako jsou náměstí, zdobená sochami a fontánami. Vnitřní prostor barokních staveb byl modelován nejen prostředky architektury, ale také prostřednictvím iluzivní malby, plastické štukové výzdoby, dynamického pohybu soch a mobiliáře. Římské baroko proniklo do Rakouska a střední Evropy prostřednictvím rakouských architektů Johanna Bernhardta Fischera von Erlach (1656–1723), jehož mistrovským dílem byla klasicizující stavba císařské vídeňské letní rezidence v Schönbrunnu (1695–1700), a Johanna Lucase von Hildebranta (1668–1745), který je autorem dynamicky koncipovaného palácového komplexu Belveder (1714–1723) ve Vídni. V Čechách, v první třetině 18. století, tvořivě rozpracoval podněty italského dynamického baroka český architekt německého původu Kilián Ignác Dienzenhofer (1689–1751). Jeho dostavba chrámu sv. Mikuláše (1737–1753) na Malé Straně v Praze patří k vrcholům evropské barokní architektury. Za jednoho z nejoriginálnějších stavitelů doby baroka je považován také český architekt italského původu Jan Blažej Santini-Aichel (1677–1723), který spojil barokní principy s gotickým tvaroslovím a vytvořil tak velmi působivé gotizující baroko (*barokní gotiku). Vliv českého dynamického baroka se rozšířil až do Bavorska, kde ovlivnil především pozdně barokní tvorbu německého architekta Johanna Balthasara Neumanna (1687–1753). Za jeho vrcholné dílo bývá označována biskupská rezidence ve Würzburgu (1722), která již ale v řadě dekorativních prvků a výzdobě interiérů anticipuje nástup *rokoka. Souběžně s dynamickým barokem se vyvíjelo umírněné klasicizující baroko. To se prosadilo zejména v protestantské západní a severní Evropě a v 18. století výrazně ovlivnilo architektonickou produkci také v Prusku a carském Rusku. Svého vrcholu klasicizující baroko dosáhlo ve Francii, kde plnilo funkci honosné reprezentace dvorské kultury absolutistických panovníků Ludvíka XIII. a Ludvíka XIV. Pro francouzskou architekturu tohoto období byl typický monumentální, racionálně koncipovaný, noblesní styl,

který nalezl své vyjádření při přestavbě královského paláce v Louvru (Pierre Lescot, Louis Le Vau), budování zámeckého areálu ve Versailles (Jacques-Ange Gabriel, Jules Hardouin-Mansart, Louis Le Vau) nebo kupolovitého chrámu pařížské Invalidovny (Jules Hardouin-Mansart). V Anglii využil principy barokního klasicismu architekt a matematik Christopher Wren (1632–1723) při urbanistické přestavbě Londýna, poničeném velkým požárem v roce 1666. Inspirován dílem renesančního architekta Andrey *Palladia (1508–1580) obnovil v klasicizujícím stylu 51 londýnských *kostelů a postavil hlavní dominantu *města – monumentální kopulovou *katedrálu sv. Pavla (1675–1710), která se stala důstojným protestantským protějškem katolického chrámu sv. Petra v Římě. Na přelomu 17. a 18. století feudální a církevní barokní architektura začala ve stále větší míře ovlivňovat také podobu měšťanských domů a venkovských staveb. Lidové baroko se projevilo zejména v půdorysech, průčelích a štítech venkovských statků. V závěrečné fázi vývoje baroka došlo k oživení klasicizujícího směru také v zemích, kde dříve převládalo dynamické baroko. Tento trend již byl předzvěstí nastupujícího klasicismu, který v umění a architektuře na sklonku 18. století oživil ideje a principy antické uměřenosti, vyrovnanosti, střídmosti, ukázněnosti a kompoziční vyváženosti.

Ústřední principy barokní kultury, expresivní dramatičnost a prostorová dynamika, se promítly také do sochařství a malířství. Barokní sochy jsou plny života a vyjadřují fyzickou akci a duševní napětí. Dynamického efektu bylo dosahováno nejen prostřednictvím pohybu, ale také složitě řasenou *draperií šatu a rafinovanou hrou světla a stínů na hluboce modelované struktuře těla. Inspiračním zdrojem uměleckých děl byly často biblické a mytologické motivy. Svého vrcholu dosáhlo barokní sochařství v díle italského sochaře Giana Lorenza Berniniho a jeho žáků, kteří rozšířili barokní styl po celé Evropě. Za mistrovské Berniniho dílo, spojující architektonický prostor se sochařskou výzdobou, je možné označit Cornarovu kapli (1645–1652) v kostele Santa Maria della Vittoria v Římě, kde se nachází i jeho slavné sousoší *Vidění svaté Terezie* (*mramor, výška 350 cm), dokonale vyjadřující pocity duchovního vytržení a hluboké citové extáze. Vynikající ukázkou Berniniho sochařské tvorby, rozvíjející barokní principy dynamického pohybu, dramatičnosti a vášnivých emocí, je mramorové sousoší *Apollon a Dafné* (1622–1625). Za geniální díla je možné považovat také jeho fontány, v nichž hra vody a odrazy světla transcendentně dokreslují vytesaná těla zvířat a lidí a jako celek vytváří emocemi prostoupený nadpozemský svět. V českém sochařství originálním způsobem rozvinul podněty berniniovské tvorby sochař Matyáš Bernard *Braun (1684–1738), který dokázal ve svém díle spojit radikální dramatický patos italského barokního iluzionismu a expresionismu s virtuózní řemeslností středoevropského řezbářství. Mezi jeho vrcholná díla v duchu iluzionistického dynamismu patří cyklus *Ctnosti a neřesti* (po roce 1712) vytvořený pro špitál v Kuksu nebo velkolepá alegorie *Náboženství* (1719) určená pro prostranství před kukským kostelem.

Barokní malířství nalezlo svůj osobitý výraz jak v monumentální nástěnné malbě, tak v závěsném obraze. V italském malířství je možné sledovat dvě vývojové linie. Na počátku jedné z nich stojí osobitý *realismus Michelangela Merisiho, zvaného *Caravaggio (1571–1610), který ve svých obrazech ztvárňoval biblické výjevy bez příkras, jako scény ze skutečného života. Jeho obrazy, malované technikou šerosvitu, se vyznačují jednoduchou přehlednou kompozicí a výrazným postraním osvětlením, které plasticky modeluje tvary objektů a osob. Druhou, klasicizující a více akademickou vývojovou linií reprezentují malíři boloňské školy, za jejíž zakladatele jsou považováni italští bratři Agostino *Carracci (1557–1602) a Annibale *Carracci (1560–1609). Carracciové proměnili komplikovanou manýristickou symboliku v jednoduché alegorie, přispěli k přehlednosti a též k ustálení katolické ikonografie. Za vrchol této boloňské školy je možné považovat díla italského malíře Guida *Reniho (1575–1642). Barokní malířství se rychle šířilo po celé Evropě jak povoláváním italských umělců na královské a knížecí dvory, tak cestami cizích malířů do

Itálie. Italským barokním uměním byli ve Španělsku ovlivněni malíři Diego Rodríguez de Silva *Velázquez (1599–1660) a Bartolomé Estéban Murillo (1618–1682). Ve Francii zpracoval podněty italského baroka do podoby klidného, kompozičně uměřeného barokního klasicismu Nicolas *Poussin (1594–1665). Odlišnou cestu zvolilo protestantské baroko (*Rembrandt aj.), jehož realismus označují někteří teoretici jako antibaroko. Mimořádně vysoké umělecké kvality dosáhla česká barokní malba, reprezentovaná dílem Karla Škréty, který ve svém díle spojil tradici italského caravaggiovského realismu a francouzského poussinovského klasicismu. Mezi další významné české barokní tvůrce patřili malíř oltářních obrazů Petr *Brandl (1668–1735), portrétista Jan Kupecký (1667–1740), freskař Václav Vavřinec Reiner (1689–1743) a rytec Václav Hollar (1606–1677). Významným centrem malířské tvorby se v období baroka stalo Nizozemsko, kde se v průběhu 17. století výrazně profilovaly jako svébytné malířské žánry krajinomalba a zátiší. Ve velké oblibě zde byla také portrétní tvorba a žánrové výjevy z vesnického života. Obrazy byly v této zemi považovány nejen za oficiální prezentaci církevních a státních institucí, ale také za komorní součást výzdoby měšťanských interiérů. Vrchol nizozemské malířské tvorby představují Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606–1669) a Jan *Vermeer (zvaný Vermeer van Delft, 1632–1675). Vermeer ve svých kompozičně jednoduchých obrazech využíval působivého efektu jasného slunečního světla, které osvětluje klidné a meditující osoby v interiéru měšťanského domu. Rembrandt nepracoval s hřivými barvami ani s ostrým světelným kontrastem; používal šerosvitu a tlumených barev; jeho zdrženlivý výtvarný projev byl dalek jakékoli teatralnosti. Nadčasovým způsobem ztvárnil psychickou dimenzi a vnitřní život zobrazených lidí.

Barokní syntézu nizozemské tradice a italské malby provedl o něco starší Rembrandtův současník vlámský malíř Peter Paul *Rubens (1577–1640), který ve svých monumentálních obrazech dovršil umění barokní dynamické kompozice. „Kníže malířů“, jak bývá Rubens s úctou nazýván, byl vpravdě univerzální (malíř, kreslíř, architekt, sochař, ilustrátor, diplomat) a vynikl v mnoha žánrech (mytologické scény, historický portrét, oltářní náboženské obrazy, dramatické válečné výjevy, bukolické krajiny, zátiší ad.). Vytvořil svým dílem zvláštní svět, v němž člověk spolu s bohy proniká do extatických tajemství života. Erotika, sexuální sblížení, jak je otevřeně vyjádřil ve svém díle, jsou odrazem jeho představ o intimních vztazích mezi lidmi, jejich přáních a potřebách. Protireformace zásadně neustoupila ze stanoviska odporu *křesťanství k tělesnosti a sexu, zbožný Rubens se však neostýchá dát najevo zaujetí pro krásnou ženu. Velmi smyslnými *akty překypují jeho mytologické obrazy, kde vedle bujných extatických aktů potkáváme i křehké snové postavy: *Fortuna* (1635–1636) je s mohutným tělem, růžovou pleť, světlými očima a plavými vlasy ideálem barokní krásy; *Ceres a Pomona* (1611–1612) – bohyně plodnosti a úrody – stavějí vedle rohu hojnosti na odív především svou krásu; v působivém zpracování klasického mýtu *Tři Grácie* (asi 1636/1638) lze rozpoznat Rubensovu první ženu Isabellu Brandtovou i druhou manželku Helenu Fourmentovou; Helena Fourmentová byla modelkou i pro bohyni Afroditu v obraze *Paridův soud* (kolem 1630), jehož erotiku umocňuje poetická *příroda; *Venušina toaleta* (1615), bezpochyby jeden z nejpopulárnějších výtvarných námětů, má s mytologií společnou jen postavu bohyně lásky, která je synonymem ženské krásy – v Rubensově provedení plné, a přesto velmi estetické ženské tělo ve zlatavých odstínech, pohled do zrcadla upřený přímo na diváka, Amor nastavující zrcadlo a exotická služebná v pozadí dokreslující erotický kontext; *Venušina slavnost* (kolem 1637) předvádí v široké paletě jásavou oslavu lásky. Ani ve slavnostním výjevu *Vylodění Marie de Medici v Marseille* (1621) nechybějí mytologické akty, stať tu tvoří svalnatí tritoni a kypré najády. Intenzivní a naléhavé barokní malířství sahalo často po dramatických námětech znásilnění, únosu, bitvy. Rubens mimo jiné zachytil *Bitvu Amazonek* (1616–1618). Postava Andromedy upoutané ke skále v Rubensově díle *Perseus osvobozuje Andromedu* (kolem 1640) byla pro malíře příležitostí ukázat nádherné svítivé plné ženské tělo. Úchvatný kontrast a zároveň shodný rytmus propletených ženských a

mužských těl, propojení *země a nebe zachycuje scéna z antické mytologie *Únos dcer Leukippových* (1616–1618), na níž dva bojovníci unášejí Leukippovy dcery Phoebe a Hilaeiru. Kontrast mužské síly a ženské křehkosti nemusí vyniknout zrovna v zápase; tam, kde muže a ženu váže láskyplný vztah, působí rozdílnost ženských a mužských prvků na vnímavé smysly daleko silněji, tím spíše, že nad milenci se vznáší osudový čas loučení: *Orfeus a Eurydika* (1636–1638), *Venuše a Adonis* (1637–1638). Další Rubensovou mytologickou kreací jsou obrazy se satyry: V díle *Satyři překvapili Dianu a její nymfy* (kolem 1639) horda satyrů přepadá nahé a polonahé ženy, a v pohybu se tak ocitají nejen postavy, ale i příroda. Postavy podroušených satyrů se vyskytují také v Rubensových dílech věnovaných opojnému vínu a postavě boha vína Dionýsa: *Bakchanálie* (1615), *Bakchus* (1635–1640) jsou naturalisticky detailně pojaté, psychologicky velmi přesvědčivé obrázky nezřízených orgií s groteskními postavami opilých satyrů, mainád, samotného Bakcha, a dokonce ovíněných dětí. V rámci barokního umění rozvinul Rubens svůj vlastní styl, v rámci norem stanovených dobou protireformace rozvinul obrazový svět „mezi konvencí a potřebou“, přičemž konvence porušoval. Příkladem narušování konvencí je jeho *Kožíšek* (1636–1638); obraz představuje ženu jako milenkou, nikoli ženu v roli hospodyně. Umělcovou múzou a objektem tohoto nesmírně eroticky působivého díla je Rubensova druhá žena Helena Fourmentová, kterou si bral jako šestnáctiletou. Obraz není statický, naopak velmi živý, přičemž jeho svůdné prvky tkví nejen v barevných tónech, ale i liniích, postoji, držení rukou, v přímém pohledu ženy a v neposlední řadě ve volbě kožíšku, do něž se milá halí. Kožich je symbolem přepychu, též smyslnosti a zvířecího prvku. Rubens uměl zacházet s přiléhavým výrazem, náznaky, detaily, tolik potřebnými pro erotickou atmosféru obrazu. V neposlední řadě dokázal působit na smysly diváků brilantní technikou, které se přiučil v Itálii u renesančních mistrů.

Nejvýznamnější vliv na něj měl Tizian, což se mimo jiné projevilo v promyšleném použití barev, sugestivně zářivých barev s příměsí krve, prostoupených světlem. Rubensovi vlastní robustní realismus přetvářel jeho bohyně, pastýřky, královny či venkovské dívky v ideál věčného ženství, z něž sálá podnětná síla. A obrovským podnětem se stalo celé Rubensovo mistrovské dílo, jehož ozvěny zřetelně procházejí evropským malířstvím až do moderní doby.

Barokní malířství tak patří k jednomu ze základních pramenů poznání světské i duchovní podstaty barokní kultury. Široké spektrum malířských žánrů, které se v době baroka pěstovaly, nám umožňuje vytvořit si představu o životním způsobu všech vrstev tehdejší společnosti. Pro barokní umění bylo typické propojení sakrální a profánní ikonografie. To dokládá mnohoznačnost symbolů a podobenství v patetických příbězích mučedníků: šíp, kterým se anděl chystá proklát tělo svaté Terezy v Berniniho sousoší, je zároveň symbolem *falů, Murillův *Zbičovaný Kristus* (1650) nese náznaky *sodomasochismu, hada na prsou ženy na obraze Sebastiana Mazzoniho *Smrt Kleopatry* lze interpretovat stejně jako šíp v případě svaté Terezy. Čím více utrpení, tím erotičtější účinek. Baroko si vydatně doprávalo rozkoš bolesti. Životní způsob a hodnoty vládnoucí *šlechty jsou vizualizovány na četných malbách určených pro reprezentaci feudálních sídel a dvorů, zatímco náboženské ideje církve jsou dramaticky ztvárněny na oltářních plátnech a nástěnných *freskách monumentálních sakrálních staveb. Barokní umění umožňuje nahlédnout i do světa prostých venkovských lidí a měšťanstva, zejména prostřednictvím komorních obrazů nizozemského realismu.

Také v barokním užitém umění se prosadila tendence směřující od statickosti k iluzi pohybu a prostorové dynamice. Barokní interiéry, nábytek, *sklo, *porcelán a *textilie byly nedílnou součástí barokního výtvarného citění, a proto se i zde prosadila dynamická hybnost zvláště tvarů a křivek. Slohová jednodušnost je evidentní zejména na vybavení interiérů církevních staveb, ve kterých tvořily oltář, kazatelna, zpovědnice, lavice a varhany jednotný systém, který korespondoval s architekturou a vytvářel s ní systémový celek. Sepětí kostelního mobiliáře s architekturou posilovala vnitřní umělecká výzdoba, zejména iluzivní fresky, plastické štukové omítky a imitace mramoru na stěnách a sloupech. S principy barokní

dynamiky korespondoval i světský mobiliář, reprezentovaný například sekretářem a prádelníkem. Unikátní stylové jednoty a slohové univerzálnosti dosáhlo také sklářské barokní užitě umění.

Závěrečná fáze vývoje barokní kultury je označovaná jako rokoko. Rokoko nepředstavuje autonomní sloh, zejména v oblasti střední Evropy je považován za závěrečnou fázi baroka. Jedná se spíše o výtvarný styl charakteristický dekorativním lyrismem, uplatňovaným na pozdně barokních stavbách, a využívající při výzdobě interiérů, v malbě a užitém umění odlehčenou a hravou estetiku spjatou s požitkářskou filozofií graciéznosti, erotiky, smyslnosti a hravosti. Rokoko se rozvíjelo v letech 1730 až 1780 a přestože má své kořeny v severní Itálii, největšího rozmachu dosáhlo ve Francii v době *vlády Ludvíka XV.; hlavně ve Francii se však rokoko vyhranilo vůči klasicismu jako samostatný sloh. Z antropologického hlediska lze na rokoko pohlížet také jako na *životní styl, který sdíleli příslušníci dvorské společnosti v období transformace vrcholné barokní kultury v klasicismus. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kultura, belobrdská, *archeologická kultura vytvářená v 11. století *Slovany a *Maďary; je známá především z pohřebišť na Slovensku a v Maďarsku. (Jaroslav Malina)

kultura, bodrogkeresztúrská (název podle kostrového pohřebiště v Bodrogkeresztúru v severovýchodním Maďarsku), *archeologická kultura ze staršího *eneolitu v severovýchodní části Karpatské kotliny. Tvůrci kultury znali metalurgii mědi a užívali zlaté ozdoby. (Jaroslav Malina)

kultura, bukovohorská, *archeologická kultura rozšířená v oblasti Bukových hor (Maďarsko) a v jižní části středního Slovenska ve středním *neolitu (5000–4500 př. n. l.). Mimo zemědělské výroby se tvůrci kultury zabývali i exploatací *obsidiánu a obchodem s touto surovinou. Doloženo je rituální využívání jeskyní Slovenského krasu (Arдово, Domica). Charakteristická je velmi kvalitní malovaná *keramika zdobená jemným rytím a *inkrustací. Ojedinelé importy jsou známy i z východního Pomoraví. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, bylanská (název podle *lokality Bylany u Českého Brodu ve středních Čechách), *archeologická kultura představující osídlení ve středních a severozápadních Čechách ve starší *době železné (800–450 př. n. l.) s rozvinutými *řemesly a *obchodem, *keramikou a *ozdobami v *halštatském slohu. Centry osídlené *krajiny byly *dvorce čtverhranného půdorysu s přílehlými sídlištními aglomeracemi (Praha-Hostivař). Pro *pohřební ritus jsou charakteristické *žárové hroby a komorové „knížecí“ *hrobky s čtyřkolými *vozy a nespálenými pohřby vybavené bohatstvím *milodarů. Od 6. století př. n. l. začala vznikat rozsáhlá centra (Závist u Prahy, Vladař – na pomezí s *jihočeskou mohylovou kulturou), která vévodila krajině časně laténského období. (Martin Golec, Jaroslav Malina)

kultura, cch'šansko-pchejlikangská, *archeologická kultura raného *neolitu ve střední a severní Číně (asi 5500–4900 př. n. l.), nazvaná podle nalezišť Cch'-šan v provincii Che-pej a Pchej-li-kang v provincii Che-nan (někdy interpretována jako dvě kultury). Lidé této kultury, jako jedni z prvních na území Číny, pěstovali *obilí, chovali vepře, ovce a psy, vyráběli *keramiku, žili v obydlích s kruhovým nebo čtverhranným půdorysem a pohřbívali do rodových pohřebišť. (Jaroslav Malina)

kultura, cloviská (název podle *lokality Clovis, New Mexico, USA), nejstarší průkazná paleoindiánská kultura v Severní Americe, datovaná mezi 13 500 až 12 500 let př. n. l. Charakteristické jsou protáhlé bifaciální *kamenné hroty s negativem úderu při bázi (anglicky: *fluted points*), který usnadňuje vsazení do násady. Stopy vsazení a upevnění pomocí šlach jsou trasologicky prokazatelné. Na jihozápadě USA se hroty typu Clovis ještě vyskytují spolu s posledními *mamuty. (Viz též *Američané, první.) (Jiří A. Svoboda)

kultura, čavínská, *kultura, chavínská.

kultura, černachovská (název podle *lokality Čerňachov u Kyjeva, Ukrajina), *archeologická kultura rozšířená ve 2.–4. století ve východním Rumunsku a na severním pobřeží Černého moře. Silně se v ní uplatňoval římskoprovinciální vliv; nositelem bylo etnicky různorodé obyvatelstvo včetně raných *Slovanů. (Jaroslav Malina)

kultura, čchüťialingská, *archeologická kultura z období *neolitu na středním toku *Dlouhé řeky (*Čchang-t'iangu) v Číně; z jejího prostředí pocházejí doklady pěstování *falických kultů. (Jaroslav Malina)

kultura, čimúská, *kultura, chimúská.

kultura, čorrerská, *archeologická kultura rozšířená ve středním Ekvádoru v Guayanské pánvi a na pobřeží (1000–500 př. n. l.), spojená s místním zavedením *kukuřice přinesené zřejmě z *Mezoameriky asi kolem roku 1500 př. n. l. Příslušníci této kultury vyráběli tenkostěnnou leštěnou *keramiku, někdy s „duhovou“ malbou nebo řezaným či žlábkovaným ornamentem, mezi níž vynikají figurální lahvice s píšťalkou. (Jaroslav Malina)

kultura, dílčí (anglicky: *a culture*), *systém vzájemně sladěných *norem a jejich realizací v jednání, věcech, *idejích a v tělesném vzhledu lidí, mající jeden a tentýž hlavní smysl, jeden a tentýž význam (*hodnotu) pro určitou pospolitost lidí a podstatně se lišící od jiných obdobných systémů, jichž se přidržují jiné pospolitosti lidí. Dílčí kultura je časově i prostorově omezena, přestože není vždy výrazně ohraničena (nezřídka jsou hranice nejasné, ale vždy existují). Dílčí kultura zpravidla zahrnuje veliké *společenství lidí, je rozšířena na značném území a zaujímá výrazný časový úsek.

V existenci dílčích kultur je vyjádřena diskrétnost *kultury. Základem tohoto fenoménu jsou dvě okolnosti: různorodost komplexu lidstva z hlediska hustoty, jeho seskupení do různých společenství (s tím jsou spojeny rozdíly v hustotě kontaktů a vzájemných vztahů, výskyt pásem izolace a odcizení); konvenčnost a *svoboda výběru mnoha složek kultury, rozsáhlé možnosti pro různá konstruktivní řešení stejných úloh, pro různé provedení a realizaci stejných funkcí pro různou *symbolizaci (s tím je spojena náhodnost a neopakovatelnost mnoha forem kultury, vzájemná souvislost jejich a areálu se sítí kontaktů, s reálnými skupinami: kontaktujícími lidmi). Mohou to být kontakty hospodářské nebo kultovní, svatební nebo válečné, intenzivní, ale krátkodobé, nebo slabé, avšak velmi dlouhodobé a posílené shodou pokud jde o podmínky života. Protože kultura je stabilní, může dílčí kultura dlouho uchovávat ucelenost i po rozpadu sítě kontaktů, v níž vznikla – potom se na existenci dílčí kultury projevují nikoli aktuální kontakty, nýbrž kontakty minulosti. (Jaroslav Malina)

kultura, disidentská, *disent.

kultura, dongsonská (název podle naleziště Dong Son v severním Vietnamu), *archeologická kultura *doby bronzové (7. století př. n. l. – 2. století n. l.); byla rozšířena v severním Vietnamu a zasahovala přilehlé oblasti jižní Číny, Laosu, Kambodže, dokonce i Malajsii a Indonésii. Dlouho byla považována za nejstarší v jihovýchodní Asii; nové výzkumy ukazují, že navazovala na starší tradici sahající až na přelom 4. a 3. tisíciletí př. n. l. Pro technicky dokonalé dongsonské bronzové předměty jsou charakteristické bronzové bubny s vysokou příměsí olova (až 20 %), zdobené geometrickými vzory a *rituálními scénami. Vypělá byla rovněž keramická *technologie včetně užití hrnčířského kruhu. Z pozdního období dongsonské kultury pocházejí i ojedinělé nálezy železných předmětů. (Jaroslav Malina)

kultura, dorsetská, *archeologická kultura (800 př. n. l. – 1200 n. l.) *Inuitů na východě arktické oblasti (od východní části severozápadních kanadských teritorií až po Grónsko). Její představitelé byli lovci mořských savců a karibů, obývali částečně zahloubené pravoúhlé domy, používali drobné nástroje z *úštěpů *kamene, z *kosti, mrožoviny (hroty *šípů, *harpun, *nože atd.). Byla vystřídána *thulskou kulturou. (Jaroslav Malina)

kultura, duchovní, typologická *kategorie užívaná v tradičních teoriích *kultury k označení třídy institucionalizovaných *norem a *kulturních idejí sdílených a předávaných členy určité *společnosti. Duchovní kultura vystupuje v podobě *sociokulturních regulativů

(*obyčejů, *mravů, *zákonů, *tabu) a symbolických a kognitivních systémů (*umění, *věda, *náboženství, *filozofie apod). Jednotlivé složky duchovní kultury (*ideje, *normy, *symboly, významy) jsou spojeny a organizovány do vyšších systémových celků, jako jsou kulturní komplexy a kulturní konfigurace.

Při studiu duchovní kultury, která představuje regulativní a kognitivní bázi každé kultury, je nezbytné respektovat její spojení s *materiální kulturou. Prostřednictvím *artefaktů jako jsou knihy, *obrazy, *sochy a *architektura, jsou totiž ideje objektivovány. Skutečnost, že materiální a duchovní dimenze společnosti tvoří nedílnou a neoddělitelnou součást kultury jako celku, vedla ke kritice této tradiční distinkce a hledání adekvátnějších typologických *kritérií a kategorií. (Václav Soukup)

kultura, džemdet-nasrská, *archeologická kultura rozšířená v období asi 3200–2900 př. n. l. od jižní po střední oblasti východního Iráku, v Podijálí a v přilehlé oblasti Íránu (plán Deh Luran). Stopově lze její přítomnost doložit též v oblasti Perského zálivu, a to na Bahrajnu, ve Spojených arabských emirátech (oáza Burajmí) a snad i v Ománu (oblast aš-Šarkíja). Název podle stejnojmenné *lokality jihovýchodně od Bagdádu (*Džemdet Nasr). Za příznačnou se považuje zejména vícebarevná *keramika, nesoucí malované geometrické vzory, a dále tradičně převládnutí některých jednodušších typů pečetních válečků (figurální náměty vytvářené *vrtákem, stopy jsou nepříliš pečlivě zahlazovány), jejichž výskyt se v době předchozí *urucké kultury omezoval na některé *regiony. V oblasti monumentální architektury zobecněla výstavba „chrámů“ na vyvýšených terasách. Poprvé se zde objevuje *pohřební ritus příznačný pro *Mezopotámii 3. tisíciletí př. n. l., a to pochovávání skrčených těl na levém boku (ženy) či pravém boku (muži) s výbavou osobních potřeb. V džemdet-nasrské kultuře se objevuje i specifický umělecký styl (plastika) a další vývoj podstupuje *klínové písmo, které pozvolna ztrácí starší obrázkový charakter a snižuje se v něm počet užívaných znaků.

Společensky představuje toto období rozpad původní redistribuční soustavy kultury urucké v „konfederaci“ místních společensko-politických středisek (tzv. městská liga) a další posun ve směru vzniku rozvrstvené *společnosti a *státu. Hierarchické vztahy tu však patrně platí ještě mezi celými rodovými jednotkami, nikoli mezi jednotlivci. Nositeli džemdet-nasrské kultury by již mohli být *Sumerové. (Petr Charvát)

kultura, džómonska (z japonštiny: *džómon*, „označený provazem“), prehistorická doba a *archeologická kultura (nazvaná podle výzdoby nádob prováděné otiskem provazu) v Japonsku; jako jedna z prvních na světě vyráběla keramické nádoby již koncem *mladého paleolitu (též v Poamuří, povodí Usuri, v severní Číně – viz *keramika v paleolitu), ve 12. tisíciletí př. n. l., tedy v údobí, kdy se lidé stále ještě živilí *lovem zvěře, *rybolovem a *sběrem rostlin, zatímco jinde se první nádoby objevují až zhruba o pět tisíciletí později, v souvislosti se vznikem *zemědělství.

Džómonska kultura se dále vyvíjela, její příslušníci začali ve 4.–2. tisíciletí př. n. l. obdělávat půdu a hrnčířství přivedli k vrcholnému rozkvětu. Zároveň položili základy k usedlému životu – nejprve v trvalých *vesnicích a později i ve *městech a městských státech, které zřejmě v 7. století př. n. l. splynuly do formativního státního útvaru pod *vládou legendárního císaře *Džimmua. (Viz též *civilizace, japonská.) (Jaroslav Malina)

kultura, eridská, *archeologická kultura, dnes označovaná jako *obejdska kultura 1, rozšířená v 6.–5. tisíciletí př. n. l. v oblasti dnešního iráckého pobřeží Perského zálivu. Název zvolen podle *lokality *Eridu, z níž je nejlépe známá. Na mezopotamském jihu ji zatím předchází pouze osídlení lokality Tell Avajli, nazvané pracovním Obejd 0. Dnes je včleňována do celkové sekvence kultury obejdska jako její první stupeň. Příznačná světlá *keramika nese povrchovou vrstvu světlejší a jemnější *hlíny (engobu či slip) a bývá zdobena malbou tmavými odstíny (černá, hnědá, temně červená). Hrnčíři volí geometrické vzory, umístěné obvykle v středových medailonech mis a na okraje nádob. Tvarové bohatství keramiky, zahrnující kromě běžného užitného zboží misky, hrnce a poháry, dokládá důležitost jídelního nádobí a tím i význam

kultivovaného *stolování. Na eponymní lokalitě se objevuje ve vrstvách XIX–XIV, vrstvy XVII–VIII charakterizuje pak (společný) výskyt keramiky dříve zvané Hadždži Muhammad (dnes obejdská 2), podle naleziště zachyceného německou archeologickou expedicí zkoumající lokalitu *Uruk již roku 1937. Slohové podobnosti se hledají v keramikách jihozápadního Íránu, kam ukazuje i původ některých surovin z lokality Tell Avajli (asfalt, fáze Obejd 0). V současném pojetí tvoří eridská i hadždži-muhammadská kultura první dvě fáze širě pojímané kultury obejdské, po nichž následují tři stupně vlastní obejdské kultury. (Petr Charvát)

kultura, etnická, soubor *prvků kultury jednoho *etnika (*etnosu). Neshoduje se vždy s *etnografickou kulturou a nevytváří vždy samostatnou kulturu jako ucelený a všezahrnující systém. (Jaroslav Malina)

kultura, etnografická, *díleč kultura, přístupná pozorování etnografů. Podle typů kontaktů, které byly základem pro její vytvoření, se etnografické kultury dělí na hospodářsko-*kulturní typy a historicko-etnografická společenství. Základem hospodářsko-kulturních typů je shoda *hospodářství a každodenního života spojená s kontakty v podmínkách jednoty přírodního prostředí a celkovou úrovní vývoje. Základem historicko-etnografických společenství jsou dlouhodobé intenzivní kontakty a *příbuznost, hmotná část může být zjištěna archeologicky. Od etnografické kultury se v zásadě liší *etnická kultura, založená na zvláštní jednotě historických osudů. (Jaroslav Malina)

kultura, explicitní, zjevné formy *kultury vystupující jako typické a výrazné, empiricky pozorovatelné, projevy chování. Explicitní kultura zahrnuje verbální i neverbální jednání sdílené členy určité *společnosti. Představuje *primární zdroj empirických dat, která antropologové získávají v průběhu *antropologického terénního výzkumu. Explicitní kultura je determinována *implicitní kulturou – skrytým *systémem *hodnot, *norem, *názorů a *premis, které tvoří „kulturní gramatiku“ každé společnosti. (Václav Soukup)

kultura, firemní, základní *hodnoty, *normy a obecná pravidla, která ve firmě vládou. Tyto hodnoty určují vedoucí pracovníci a tím dávají najevo, jak spolu mají jednat všichni zaměstnanci. Pokud například podnik obecně vychází z *návoru, že zaměstnanci chtějí podávat výkony, vede to k atmosféře důvěry a *svobody a jednotliví pracovníci mají pak velké pole působnosti pro uskutečnění svých nápadů a kreativní řešení pracovních úkolů. Naopak, panuje-li ve firmě přesvědčení, že jsou zaměstnanci spíš líní a nesamostatní, je zavedeno mnoho kontrolních mechanismů. K firemním hodnotám může patřit například i úcta k *životnímu prostředí. (Marie Dohnalová)

kultura, folsomská (název podle *lokality Folsom, Nové Mexiko, USA), paleoindiánská kultura v Severní Americe následující po *cloviské kultuře, datovaná mezi 12 000 až 11 000 let př. n. l. Typické *kamenné hroty se poněkud zkracují, zatímco „kanálek“ (provedený charakteristickým negativním úderem ze směru báze) se zvětšuje tak, že zabírá většinu plochy hrotu a mohl sloužit nejen k upevnění, ale i jako krevní rýha (anglicky: *channel*). V průvodní *industrii převládají krátká *škrabadla, *drasadla a zobce, nápadné je chybění *čepelí a *rydel. Dominujícím lovným *zvířetem se stává *bizon. (Viz též *Američané, první.) (Jiří A. Svoboda)

kultura, generická, označení kultury v atributivním smyslu (kultury lidstva) jako univerzálně lidského fenoménu a základního znaku, který odlišuje lidský rod od ostatních živočichů. (Jaroslav Malina)

kultura, ghassúlská, *archeologická kultura jižní Palestiny v *eneolitu (starší 4. tisíciletí př. n. l.). Nazvána podle naleziště severně od Mrtvého moře (Telejlát Ghassúl). Nositelé kultury pěstovali obilí, olivy a datle, snad chovali dobytek a svou obživu doplňovali *lovem. Jejich neopevněné vsi sestávaly z pravoúhlých domů ze sušených cihel, vybavených ohništi, zásobními prostorami a nádržemi. Stěny alespoň některých z nich byly opatřeny geometrickými i figurálními malbami. Zesnulí byli pochováváni do kamenných skříněk, v jiných případech sloužily k uložení jejich kosterních pozůstatků zvláštní schrány, *ossuaria.

Zdejší obyvatelé pracovali s celým spektrem *surovin, které obvykle *archeologický výzkum zachycuje (*hlína, *kámen, *kost, *kov, z organických hmot *textil). Při vzniku kultury nelze vyloučit migraci ze severu či východu, její konec je dosud zahalen tajemstvím. Oblast rozšíření ghassúlské kultury navazuje na kulturu beeršebskou (Beer-šeba). (Petr Charvát)

kultura, gotická (z latiny: *gothicus*, „gótský, tj. germánský“; přeneseně pak barbarský, protože *Gótové byli v důsledku vydrancování *Říma při invazi roku 410 chápáni jako synonymum *barbarů; podle toho se také začátkem *renesance začalo takto označovat předchozí období středověké kultury):

1. pojem sloužící k označení univerzálního slohu, který se rozvíjel v rámci evropského kulturního okruhu od poloviny 12. století do konce 15. století;

2. *sociokulturní systém, zahrnující *artefakty a monumenty (architekturu, výtvarné a užité umění, řemeslné výrobky aj.), *sociokulturní regulativy (*obyčeje, *mravy, *zákony, *tabu) a *kulturní ideje (znalosti, symboly a významy), sdílené a předávané příslušníky evropských feudálních států v období vrcholného středověku.

Slovo *gotika použili italští humanisté 16. století jako hanlivé označení pro výtvary barbarských Gótů, které se svým stylem lišily od děl antického umění. V 18. století došlo k oživení zájmu o gotiku a její dekorativní systém, který byl využit v barokní architektuře, kde získal označení *barokní gotika. Gotickou kulturu a její duchovní dimenzi začal v plném rozsahu oceňovat až *romantismus. Od té doby je gotika předmětem studia vědců zabývajících se základy středověké kultury a umělců, kteří ji považují za nadčasový zdroj *inspirace.

Z antropologického hlediska gotika představuje unikátní konfiguraci vzorců chování, *hodnot, *norem a *kategorií středověké kultury, které jsou institucionalizované církví a vládnoucí vrstvou feudální společnosti. *Kulturní jádro středověké kultury tvořil výrobní způsob založený na principu feudálního vlastnictví půdy jako základního výrobního prostředku a *vlády *feudála nad *poddanými, které feudál donutil odvádět pravidelnou *rentu. Gotickou kulturu lze analyzovat na úrovni artefaktů, *sociokulturních regulativů a kulturních idejí. Gotické artefakty se dochovaly jako produkty cílevědomé lidské práce, materializované do podoby architektury, výtvarného umění a řemeslných výrobků, jako jsou pracovní *nástroje, *zbraně, *oděvy a věci každodenní potřeby. Středověké *sociokulturní regulativy (normativní vrstva kultury) a kulturní ideje (kognitivní a symbolická vrstva kultury) je možné rekonstruovat na základě *analýzy dochovaných literárních pramenů, symbolů a významů, které jsou zakódované v dochovaných artefaktech.

Duchovní bázi gotické kultury tvořilo *křesťanství. Rozhodující roli z tohoto hlediska sehrála *církev, která byla v období *středověku hospodářsky, ideologicky a politicky nejcentralizovanější organizací v Evropě. Kontrolovala přístup ke vzdělání a prostřednictvím náboženské *ideologie legitimovala světský feudální řád. Křesťanská věrouka zásadním způsobem utvářela normativní a hodnotový systém středověké kultury a determinovala způsob života všech vrstev obyvatelstva. Biblická *dogmata byla základem víry, vědeckého poznání a filozofie. Církev formulovala sociokulturní regulativy jako rituály zbožnosti, křesťanské příkazy a zákazy, mravní kritéria pro výchovu a principy upevňující vědomí náboženské sounáležitosti. Součástí běžného chování se stala jednoduchá symbolická gesta, jako je křížování, každodenní modlitby, pravidelné návštěvy *kostelů a rytmicky se opakující celoroční náboženské úkony. Čas byl organizován prostřednictvím církevního *kalendáře, který strukturoval realitu na období sakrální a profánní. Každodennost byla vnímána jako opakující se denní, roční a životní časový cyklus, jehož řád byl v myšlení a jednání lidí určován cykly ročních období, náboženskými obřady a svátky církevního roku. Ritualizován byl i životní prostor, jehož centrem bylo stavení a místo, kde se člověk cítil být „doma“. V závislosti na sociálním statusu a mobilitě se příslušníkům různých vrstev společnosti každodenní prostor rozšiřoval. Venkovan měl okruh svých činností spojený se svým domem,

*vesnicí, kostelem, polem a *trhem. *Měšťan, zabývající se obchodem, měl podstatně širší prostorový rádius, neboť se pohyboval v městské aglomeraci, cestoval do jiných *měst a navštěvoval vzdálené trhy. Feudál, v souladu se svými ekonomickými možnostmi a politickými aspiracemi, žil podle potřeby v několika sídlech. Ve shodě se svým stavovským postavením vnímal jako životní prostor nejen svůj *hrad a *léno, ale také kraj, stát nebo cizí *země, které byly předmětem potenciální vojenské nebo ekonomické expanze.

Kulturní ideje byly v období gotické kultury formulovány a šířeny prostřednictvím *scholastiky, která odmítala objektivní empirické studium *člověka a *přírody a podřídila vědu náboženské víře. Scholastika byla nejdříve pěstována a přednášena na středověkých církevních školách, později na *univerzitách. Zde se pokoušela filozofickými prostředky obhájit církevní dogmata a vybudovat ucelený teologický systém, sjednocující antické vědění s křesťanskou věroukou obsaženou v *bibli. Vrcholným představitelem středověké scholastiky byl italský teolog *Tomáš Akvinský (1225–1274), který ve svém filozofickém systému provedl syntézu *Aristotelova učení a biblických dogmat. Tomáš Akvinský byl přesvědčen, že filozofickým poznáním smyslových věcí jako Božích výtvorů se člověk povznáší k poznání samotného *Boha. Ve sporu o podstatu obecných pojmů (*univerzálií), který byl scholastiky zahájen již v období *románské kultury, se Tomáš Akvinský postavil na stranu umírněného *realismu. V boji proti *nominalistům, pokládajících obecné pojmy jakožto jména za druhotné a empirické věci za prvotní, se snažil dokázat, že obecné pojmy v Božím rozumu existovaly před empirickými věcmi, jako jejich praobrazy. Navzdory snaze Tomáše Akvinského bránit principy realismu jeho následovníci, jako například anglický teolog a filozof William *Occam (asi 1285–asi 1349), prosadili ve filozofii a scholastice principy nominalismu. Tomáš Akvinský, stejně jako všichni středověcí kreacionisté, byl přesvědčen, že všechny živočišné a rostlinné druhy byly stvořeny Bohem, vzestupně od nejjednodušších živých forem až k těm nejsložitějším a nejkompexnějším – lidem. Tato ontologická gradace ale nebyla středověkými učenici považována za vývoj, neboť scholastika nepřipouštěla možnost, že by se jeden druh mohl vyvinout v další. Podle Tomáše Akvinského jsou jednotlivé druhy a jejich místo v přírodě neměnné a každý tvor je spojen s dalším ve „velkém řetězci bytí“ (**scala naturae*). Středověký obraz světa byl založen na principu hierarchie a uspořádán do podoby nezvratné a neměnné *pyramidy, na jejímž vrcholu stojí Bůh. Od něho se směrem dolů odvíjel řetězec bytí světa andělů, lidí, zvířat, rostlin a kamenů. Středověké *kosmologii, založené na hierarchii, analogicky odpovídala sociální stratifikace feudální společnosti. Na vrcholku světské hierarchie středověkého světa lidí stál *císař nebo *král, který byl považován za vládce z *Boží milosti. Poté následovala vrstva feudálů a *šlechty, se svou vlastní vnitřní hierarchií, dále následovali řemeslníci a obchodníci a nakonec svobodní sedláci a nevolníci.

Materiální bázi gotické kultury tvořila zemědělská produkce, řemeslná výroba a obchod. Obdělávání zemědělské půdy, jejíž plocha byla rozšiřována *žďářením lesů, umožnil *pluh se železnou *radlicí a kypřicí hrábě nebo brány. Základem hospodaření byla úhorová soustava, ze které se vyvinulo *trojstranné (trojhonné) hospodaření, při kterém se pravidelně každým rokem střídalo na obdělávaném pozemku ozim, jař a úhor. Tento systém zabraňoval úplnému vyčerpání půdy, neboť úhor po určité období ležel ladem. Základní zemědělskou plodinou bylo *obilí (*ječmen, *oves, *pšenice, *žito), které se žalo srpem a dále zpracovávalo cepy na udusaném mlatu. Ke skladování obilí nejdříve sloužily vypálené obilní jámy (*obilnice), později zásobníky z pálené hlíny a nakonec zemědělské sýpky (špejchary). Vedle obilí se pěstovaly také *luštěniny, *zelenina, *ovoce, *vinná réva a *len, který sloužil jako surovina pro výrobu plátna. S rostlinnou výrobou byla spjatá živočišná výroba (chov vepřů, hovězího dobytka a ovcí). Zdokonalování zemědělské výroby, rozvoj *dopravy a obchodu umožnily oddělení *řemesla od *zemědělství. Řemesla se rychle rozvíjela v podhradí sídel feudálů a řemeslných osadách, které vznikaly na křižovatkách obchodních cest. Z těchto tržních a

řemeslných osad vznikala města, jejichž další rozvoj vedl k posílení obchodu a peněžního hospodářství. Prosperující města výrazně ovlivnila ráz středověké *krajiny a stala se významnou součástí středověké sídelní sítě *hradů, *tvrzí, vesnic a *klášterů.

Gotická kultura v sobě unikátním způsobem spojovala *sakrální (posvátnou) a *profánní (světskou) dimenzi každodenního života příslušníků středověké společnosti. Sakrální svět byl spjatý s aktivitou církve, která usilovala o literární, filozofické a výtvarné ztvárnění nadpozemských pravd křesťanského zjevení a umělecké vyjádření duchovní podstaty lidského života. Gotická kultura a umění z tohoto hlediska plnily funkci vizuálního jazyka určeného k oslavě dominantního místa církve ve společnosti. Profánní svět byl spjatý zejména s každodenním způsobem života šlechty a prostého *lidu v kontextu hradů, vesnic a měst. Materiální objektivací gotiky na sakrální úrovni byly *katedrála, *kostel a klášter, na úrovni profánní hrad, vesnice a město. Sakrální stavby na straně jedné a profánní stavby na straně druhé představují specifické *kulturní komplexy, které integrovaly široké spektrum *kulturních prvků a vzorců chování typických pro způsob života té doby. Katedrály, kostely a kláštery plnily funkci transcendentního spojení středověkého člověka s *Bohem. Tyto stavby byly objektivací normativního a ideového světa křesťanské víry, který vyjadřovaly prostřednictvím unikátního spojení prostoru, světla, vitráží, obrazů, soch a vícehlasé církevní hudby (*hudba, evropská středověká a novověká). Ústředním principem, který postupoval všemi projevy gotického umění, byla vertikálnost, která se promítla do architektury i oduševnělého esovitého postoje gotických soch, symbolicky směřujících vzhůru k nebesům. Z antropologického hlediska je důležité postihnout svět středověké každodennosti na úrovni vládnoucí elity (vladař, církev, šlechta), rodící se střední třídy (měšťané, obchodníci, řemeslníci) a *poddaných (*sedláci). Všechny dimenze gotické kultury se protínaly v sakrálním prostoru katedrál a kostelů, které je možné považovat za nositele symbolických hodnot, norem a idejí závazných pro všechny příslušníky středověké kultury. Gotická katedrála ztělesňovala středověký mikrokosmos a specifický sémiotický text, v jehož rámci bylo možné číst a interpretovat slova *bible nejen na úrovni kázání, ale také prostřednictvím náboženských témat zobrazených na *portálech, reliéfech, okenních vitrážích, oltářích, sochách, obrazech a nástěnných malbách. Interiér katedrál byl magickým duchovním prostorem umožňujícím intenzivní prožívání mystických náboženských idejí. Katedrála nebyla pouze místem modlitby, ale také zdrojem estetických zážitků a náboženského poznání. Sochy na portálech, nástěnné malby a deskové obrazy věřící seznamovaly se životy svatých a příběhy, které jsou obsažené v bibli. V katedrále nebo na prostranství před ní mohl každý přihlížet náboženským hrám a mystériím. V blízkosti katedrál (někdy i v jejich interiéru) se také odehrávaly světské aktivity, jako byly trhy a jarmarky. Významnými centry středověké kultury a vzdělanosti byly kláštery. Klášterní architektura představuje relativně standardizovanou a uzavřenou urbánní zástavbu, obvykle tvořenou obytnými budovami pro řeholníky, kostelem s přílehlou *křížovou chodbou a *rajským dvorem obklopeným arkádami. Součástí širšího klášterního areálu byl *hřbitov a budovy, které sloužily hospodářským účelům (klášterní huť, mlýn, cihelna, hrnčírna aj.). Kláštery přispěly k hospodářskému a zemědělskému rozvoji středověké Evropy tím, že programově zakládaly nové vesnice, podporovaly obchod a těžbu surovin. *Primární funkcí klášterů jako církevních institucí ale byla služba Bohu, která se podle *řeholí dělila na klášterní komplexy *mnišských řádů nebo komendy *řádů rytířských.

Gotické kláštery, katedrály a kostely byly primárně spjaty se sakrální dimenzí středověké kultury, zatímco hrady, vesnice a města představovaly objektivaci života profánního. Symbolem narůstající expanze světské kultury do světa přírody se staly na jedné straně *hradby středověkých hradů a měst, na straně druhé plocha kultivované zemědělské půdy. Hranice vymezené prostřednictvím mohutných hradeb ale svědčí o politicky a vojensky neklidné době. Hrad proto ve své architektuře spojoval funkci obrannou, obytnou, politickou a

mocenskou. Prostřednictvím hradní architektury feudální šlechta demonstrovala svoji moc nad ovládaným panstvím (*lénem), svými poddanými i potenciálními cizími útočníky. Hrad, jako opevněné panské sídlo, byl většinou vybudován na vyvýšeném místě chráněném *příkopy či řekou. Jednalo se o architektonický komplex, který obvykle zahrnoval silné hradby, mohutné obranné věže, obytný palác a hradní kapli. Mezi vrcholné ukázky gotické hradní architektury patří například hrady Angers (Francie), Castello del Monte v Apulii (Itálie), Coca (Španělsko), Conwy (Wales) a Malbork (Polsko). Hrady neplnily pouze obrannou a správní funkci, ale byly také místem, kde se rozvíjela svébytná šlechtická kultura, která byla založena na středověkém *ideálu *rytíře, preferujícího takové aktivity, jako je lov, hostina, turnaj, válečné řemeslo, sport a tanec.

Významným centrem profánní kultury se stala středověká města, jejichž správní systém byl založen na principech *městského práva, městské svobody a městského míru. Gotická města lze podle výrobního charakteru rozlišit na dva základní typy. První typ představují řemeslnická města spjatá se zemědělskou produkcí, druhý typ reprezentují města výrobně specializovaná, pro která byla typická převaha jednoho výrobního odvětví, jako je například soukenictví nebo hornictví. Města se postupně vymaňovala z vlivu církve a feudální šlechty a ve stále větší míře, jako svéprávná výrobní a obchodní centra, soustřeďovala kapitál v prvních bankovních domech. Vedle měst živelně vznikajících v podhradí a na obchodních stezkách byla panovníky programově zakládána zcela nová města „na zeleném drnu“, která obvykle měla pravidelný půdorys s pravouhlym protínáním ulic a čtyřúhelným náměstím. Středověké gotické město tvořily bloky ulic, které se dělily na úzké parcely, v jejichž přední části stály měšťanské domy se štítovým průčelím nebo s podloubím. Některé výstavné domy měly gotický *arkýř, někdy i věž. Mezi nejhonosnější městské budovy patřila radnice a farní chrám. Městské ulice byly přes den plné lidí a zaplněné vozy. Po jejich stranách stály volně přístupné řemeslnické dílny a kupily se zde stánky obchodníků. U kašny nebo u městské studně si lidé sdělovali různé novinky a dohadovali obchodní schůzky. Na ulicích a v uličkách vysedávali a přespávali také žebráci, neboť zde byl jejich domov. Jen málo ulic bylo dlážděných a městská kanalizace neexistovala. Odpadky, které se na ulice běžně vyhazovaly, proto nechávala městská správa odklízet. Města byla obklopena hradbami s baštami a vyzdívaným příkopem. Městské hradby primárně plnily obrannou funkci, ale současně byly symbolem ekonomické síly a prosperity. Ukázkou vyspělého gotického fortifikačního systému jsou například dochované hradby ve městech Ávila (Španělsko), Carcassonne (Francie) a Rhodos (Řecko). Vstup do města zabezpečovaly pevné *brány s padací mříží, které fyzicky i symbolicky oddělovaly svět středověké kultury a přírody.

Světská dimenze městské středověké kultury nalezla své vyjádření v lidové „smíchové kultuře“, která zahrnovala slavnosti karnevalového typu, pouliční zábavu, žertovnou literaturu a specifickou familiární pouliční mluvu včetně lidových kleteb, zapřísahání, dobových anekdot, klevet, dušování a nadávek. V průběhu oslav a církevních svátků se ve městě konaly maškarní průvody a hrála divadelní představení. Například o masopustu se v ulicích provozovaly divadelní *frašky a celé město, aby zapomělo na sociální rozdíly, se v přestrojení oddávalo nespoutanému veselí. Ve středověku, zvláště v jeho pozdním období, bylo tak mnoho příležitostí k rozmarnému životu včetně milostných dobrodružství – paradoxně je umožňovala sama církev pořádáním mnoha svátků k uctění památky svatých, připomenutí rozmanitých biblických činů a událostí a náboženských poutí. V *Livre du Voir-dit* (Kniha o pravdivém skládání) francouzského dvorního básníka Guillaumea de Machauta (mezi 1300 a 1305–1377) například procesí poskytuje dvojici protagonistů příležitost k milostnému dobrodružství. Zvláštní afinitu mezi procesím a cestou za zábavou zjišťujeme i v díle ze 14. století *Quinze joyes de mariage* (česky: *Patnáct radostí manželských*. Vyškov: F. Obzina, 1931), kde se podnikavá mladá žena snaží přesvědčit o tom, že je nutné, aby šla na procesí sama. V *Canterburských povídkách* Geoffrey *Chaucer popisuje v povídce ženy

z Bathu náboženské obřady jako osvědčený rámeček zábavných mimomanželských dobrodružství. Práví se tam: „Můj muž se tehdy zdržoval v Londýně, takže jsem měla více času i na zábavu, na to, abych viděla jiné a dala se vidět. (...) Proto jsem navštěvovala procesí, bývala jsem při vigiliích a zjevování zázraků, poutích a kázáních, svatbách všeho druhu.“ Není nesnadné pokračovat ve výčtu literárních dokladů s touto tematikou a tato okolnost objasňuje přímo topický charakter spojení mezi poutěmi nebo jinými náboženskými obřady a milostnými dobrodružstvími. Na tuto situaci reagovala v mravokárných slovech řada církevních autorit. Středověkou kritiku poutí zhuštěnou ve formulaci „*qui multum perigrinatur, raro sanctificatur*“ znovu doslova zopakoval nizozemský teolog a mystik Tomáš Kempenský (asi 1380–1471), autor spisu *De imitatione Christi* (O následování Krista, česky vychází již od 16. století [*O dokonalém následování Pána Krista*, 1567]; nejnovější vydání: *Čtyři knihy o následování Krista*. Brno: Cesta, 1991, 2. vydání 2001), ve výroku: „ti, kteří se hojně účastní poutí, jsou málokdy svatí.“ Již církevní otec *Augustinus chtěl z poutí vyloučit ženy a rytíř de la Tour Landry dává ve spise k poučení své dcery varovný příklad rozmarných žen, které využívají poutí jako záminky k setkání s milenci.

Městská smíchová *karnevalová kultura nalezla své místo na náměstích i tržištích. Tržiště plnila především ekonomickou funkci, neboť zprostředkovávala *směnu zemědělských produktů a potravin dovezených z venkova za zboží vyrobené ve městě. Trhy, které se lišily podle druhu nabízeného zboží, se konaly pravidelně (týdenní trhy) nebo v době různých výročí (jarmarky). Protože hlavní funkcí trhů bylo zajišťovat obživu městskému obyvatelstvu, městská správa je podporovala a podřizovala určitým pravidlům. Aby bylo možné v záplavě prodejců zavést pořádek, začaly se zřizovat tržnice nebo krytá tržiště, která se dále diferencovala na trhy s rybami, obilím, zeleninou ap. Součástí městské kultury byly také lázně (privátní, obecní, špitální), jejichž návštěva nebyla pouze očištnou, zdravotní a hygienickou záležitostí, ale plnila také funkci společenského rituálu spojeného se zábavou nebo příslušností v některém cechovním řádu (*cech). Péče o lidské tělo byla ve středověku institucionalizována prostřednictvím městských špitálů, chudobinců a charitativních zařízení, jako byly domovy pro zestárlé nebo nevléčitelně nemocné. Město poskytovalo obchodní prostor také lékárníkům (apatykářům), jarmarečním mastičkářům (dryáčnickům), kořenářům, porodním bábám, pouličním trhačům zubů a lidovým léčitelům, přičemž některé z těchto služeb se postupně profesionalizovaly jako městská živnost. V průběhu 13. až 15. století se rozvíjela také *kosmetika, která byla spjata s odvěkou lidskou touhou po fyzické kráse. Pro běžné mytí bylo užíváno mazlavé louhové mýdlo nebo luxusní pevné benátské mýdlo orientálního původu. Ke kosmetické péči aristokratických vrstev patřilo ve stále větší míře také užívání parfémů a tekutých voňavek, vzácných olejů, kosmetických líčidel a lektvarů k bělení zubů. Mezi středověké artefakty, dokumentující úroveň kosmetiky a estetického zájmu o lidské tělo, patří nádoby na masti a parfémy, čistítka na nehty a uši, kovová zrcadla, pinzety, štětečky, škrabátka ve tvaru ručičky na dlouhé rukojeti, jehlice do vlasů, hřebeny aj.

Významnou součástí středověkých měst byly městské školy a univerzity, které se postupně stávaly centry světské vzdělanosti, poznání i zábavy. První univerzity vznikaly již v období románské kultury jako cechům podobná sdružení učitelů a žáků. V čele každé univerzity, která měla rozsáhlou samosprávu, řadu výsad a vlastní majetek, stál *rektor, zatímco jednotlivé fakulty řídili děkani. Na univerzitě žáci zahajovali své studium ve velmi mladém věku. Základní výuku studenti absolvovali na *artistické (filozofické) fakultě, která byla zaměřena na osvojení sedmera svobodných umění – latinské gramatiky, *rétoriky, *logiky, aritmetiky, *geometrie, *astronomie a *hudby. Teprve po absolvování artistické fakulty mohli studenti pokračovat v dalším studiu na lékařské, právnické nebo teologické fakultě. Univerzitní výuka probíhala prostřednictvím přednášek a disputací, neboť byl nedostatek knih. Knihy již nebyly považovány pouze za vzácný předmět, sloužící k šíření náboženské víry, ale i za pramen vědění.

Laičtí žáci kapitulních a farních škol a studenti univerzit měli významný podíl na vzniku středověkého *dramatu, neboť postupně vnášeli do chrámových prostor světskou interpretaci a prezentaci liturgických slavností. To ve svých důsledcích vedlo ke vzniku světských divadelních her, které byly na náměstích, tržištích a v krčmách provozovány jako zábavná divadelní představení. Středověké divadlo původně vycházelo z náboženské tematiky, kterou věřícím názorně prezentovalo. Od 13. století však do jednotlivých scén pronikaly národní jazyky a z obřadu, který byl původně součástí náboženské bohoslužby, se postupně stala hra (ludus). K velkému rozkvětu náboženských her došlo ve 14. století ve Francii, kde vznikaly rozsáhlé, biblí inspirované divadelní cykly zvané *mystéria. Ve Francii a v Anglii se od 13. století pěstoval jako specifický divadelní žánr tzv. *mirákl (zázrak), předvádějící události ze života světců, ukončené zázrakem. Ve Španělsku vznikl jako osobitý typ náboženského divadla, spjatého se svátkem Božího těla, žánr zvaný auto sacramentales. V německých zemích byly oblíbené několikadenní náboženské hry inspirované utrpením, smrtí a vzkříšením *Ježíše Krista. Tyto hry spjaté s velikonočními obřady se pod označením Pašijové hry (německy: *Passionspiel*) rozšířily i na území Čech. Nejvýznamnějším žánrem světského divadla byla lidová fraška, inspirovaná groteskními situacemi každodenního života. V německé oblasti vznikly ve středověku jako specifický žánr *masopustní hry. Na sklonku období gotiky se rozvíjel také typ divadelní hry označovaný jako *moralita. Obsahem těchto her byl obvykle konflikt, který se odehrával mezi dobrem a zlem v duši potenciálního hříšníka. Důležitou součástí středověké gotické kultury byly také tance, které se v období vrcholného středověku diferencovaly na tance lidové, dvorské a cechovní. Pojem tanec se nejdříve označovalo táhlé rytmické kráčení ve dvojici či trojici. Teprve v dobách pozdějších bylo toto slovo používáno jako označení všech tanečních projevů. Dvorské tance se rozvíjely jako součást středověké dvorské kultury. V tanci a hudbě se, stejně jako v dvorské literatuře symbolicky odrážel dobový ideál mužského obdivu a služby dámě. Dvorské párové tance představovaly uměleckou hru a milostný obřad, při kterém se rytíř jemně dotýkal dámy, často jen konečky prstů, nebo ji držel za cíp rukávu či za šátek. Stejně, jako se stylizovaly projevy lásky, stylizovaly se i taneční pohyby. Vedle zpěvného doprovodu se při dvorských tancích uplatňovaly píšťaly, loutny a bubínky. Společenské vzorce chování se v rámci dvorské kultury podřizovaly dobovým představám estetiky a krásy. Dokonce i fyzický boj našel svoji slavnostní formu v podobě etikety a pravidel rytířských turnajů. Dvorná láska, zachycená v literatuře a vyjádřená prostřednictvím hudby a tance, byla součástí širší stylizace feudála do podoby rytíře, který představoval ideál křesťanského bojovníka sloužícího Bohu, svému pánu a vyvolené dámě. Klasickou ukázkou dvorské literární tvorby je *Roman de la Rose* (kolem roku 1230, česky: *Román o Růži*. Praha: Odeon, 1977), který napsal francouzský trubadúr *Guillaume de Lorris (kolem 1205–po 1240). Jedná se o veršovanou skladbu, která v alegorické formě líčí milostnou strategii kurtoazní lásky a současně shrnuje dobové vědění a myšlení. Vrcholným představitelem gotické milostné *poezie byl také francouzský básník a hudebník Guillaume de Machaut (asi 1300–1377), který ve službách krále Jana Lucemburského (1296–1346) pobýval také v Čechách.

Kult rytířské lásky nemohl zůstat bez odezvy ve výtvarném umění. Příkladnou stylizací ideální manželské lásky je mědiryt *Monogramisty b x g (působil v poslední čtvrtině 15. století) *Erb von Rohrbachů a von Holzhausenů*, který vyobrazil ideální dvojici s motivem řetězu, jakéhosi milostného pouta, jež je výtvarnou podobou literárních metafor „milostné oprátky“. Dalším příkladem je vyjádření milostného vztahu stvrzovaného stiskem pravice – v perokresbě *Milenci*, jejímž autorem je takzvaný Mistr kruhu (činný mezi lety 1510–1520). Dvorskému rytířskému ideálu lásky a erotickým strategiím v namlouvání je poplatný nejpopulárnější německý cyklus mědirytin od Israhela van Meckenema (?–1503) z konce 15. století – *Scény z každodenního života*. Cyklus přináší mimo jiné originální spojení erotických metafor a výtvarné konvence znázorňování dvorské lásky s vykreslením všední měšťanské

reality (*Rytíř a jeho kráska*). Erotické prvky nacházíme v obrazech společné hry na hudební nástroje (Israhel van Meckenem, Lucas van Leyden, Hans Sebald *Beham), protože společné muzicírování bylo nepochybně působivou erotickou stimulací. Podle ikonografických a dobových tradic byl souzvuk nástrojů odrazem harmonie citů.

Dvorská kultura byla mezinárodní a po všech evropských dvorech ji rozšířili trubadúři a žakéři, kteří ve své profesi spojovali hudbu, tanec, divadlo i literaturu. Mezi literární památky, které vyjadřují ideály dvorské kultury, patří zejména dvorská lyrika a rytířská epika. Ve 14. století, době kdy se v hudbě výrazně začíná prosazovat polyfonní kompozice, dochází také k obohacení rytmiky a melodiky. Tento hudební trend je označován jako „nové umění“ (*ars nova). Vícehlasé písně mají nápěv v nejvyšším hlasu, který je doprovázen jedním či více hlasy instrumentálními. Texty čerpají z francouzské lyriky truvérského typu. Paralelně se světskou hudbou a literaturou ale vznikala také díla vyjadřující sakrální dimenzi gotické kultury. Jednalo se zejména o literární *legendy, věnované osudům světců a církevní zpěvy, jejichž základem byl i nadále středověký gregoriánský *chorál.

Zrození gotické kultury je spjato se vznikem nových principů a postupů, které se nejvýrazněji projeví ve výtvarném umění. Gotickou kulturu spojuje s předcházejícím obdobím románské kultury zájem o spirituálnost. V románském umění se však spirituálnost projevovala téměř v abstraktní podobě, zejména v symbolech, které materializovaly a objektivovaly církevní učení. Oproti tomu v gotickém umění byly náboženská spirituálnost a církevní učení vyjadřovány ve stále větší míře prostřednictvím reflexe životní reality a smyslové skutečnosti. Zatímco se románští umělci podřizovali zákonům spekulativního systému a vytvářeli v sochařství a malířství stylizovaná nebo geometrická díla, gotičtí umělci tento typ logiky odmítli a nahradili ji nevypočitatelnou a rozmanitou logikou světa přírody. Zájem o smyslový a reálný svět však v závěrečných fázích vývoje gotické kultury vedl k potlačení středověké spirituality a vyústil ve zrození novověké *renesanční kultury. Na vývoj gotického výtvarného umění lze pohlížet jako na proces postupného zesvětšování umělecké kultury. Mezi výtvarnými umělci začal postupně převládat laický živel a počali se sdružovat po vzoru ostatních *řemeslníků do *bratrstev a *cechů. K šíření profánních idejí přispívaly kočovné stavební hutě, realizující široké spektrum světských zakázek souvisejících s nárůstem urbanizace. Vedle čistě náboženské umělecké tvorby se tak v gotické kultuře ve stále větší míře prosazovala světská snaha vyjádřit uměleckými prostředky rozmanitost krásy a života pozemského světa. Současně s pronikáním světských a realistických prvků do témat náboženských děl docházelo ke zdokonalování výtvarných metod a technik. Lineárnost a plošnost, typická pro ranou fázi vývoje gotické kultury, byla vystřídána uměleckými postupy, které umožňovaly plastickou modelaci tvaru a prostoru světlem a stínem. V poslední fázi vývoje gotického malířství byly postavy a výjevy běžně zasazovány do reálného architektonického nebo přírodního prostředí. Stoupající sebevědomí gotických řemeslníků (umělců) vedlo k individualizaci jejich tvorby a postupnému vymaňování se ze středověké anonymity.

Gotika vznikla jako svébytný architektonický sloh v polovině 12. století na území severní Francie v Île de France a Normandii. Tento sloh není produktem cílevědomého myšlenkového úsilí nebo ideového programu, ale spíše výsledkem technického vývoje, jímž prošly stavební formy a postupy užívané v románské architektuře. Geneze nového slohu je spjatá se stavbou benediktinského chrámu v Saint-Denis (v severní části metropolitní oblasti Paříže), který vznikl v letech 1140–1144 z iniciativy *opata Sugera (1081–1151). V průběhu budování tohoto chrámu byl poprvé uplatněn systém žebrových kleneb podepíraných lomenými příčnými pásy, které zajistily stabilitu stavby. Základní rozdíl mezi gotickým a *románským slohem spočívá v tom, že došlo ke změně masivní konstrukce nosné kamenné zdi na odlehčenou konstrukci kostrovou. Toho bylo dosaženo spojením lomeného oblouku s žebrovou klenbou, která sváděla tlaky do nosných pilířů. Na vrcholku každého klenebního

pole uzamykal klenbu závěrečný kámen – svorník, obsahující koncovou část každého žebra. Optimalizaci statického zatížení a eliminaci části tlaků umožňoval vnější opěrný vertikální systém. Nahrazení románského polokruhového klenebního oblouku gotickým hrotitým (lomeným) obloukem vedlo k celkovému odlehčení stavby a vtisklo gotickým katedrálám vznosnou výšku. Tento technický *pokrok umožnil rozevřít stěny chrámů širokými, vysokými okny, vyplněnými barevnými vitrážemi, jimiž do interiéru proudilo magicky působící světlo. Odlehčení nosné konstrukce (zeď, sloup, pilíř) našlo své vyjádření v odhmotnění stavby a vznosné vertikalitě, která představuje typický znak vrcholné gotické architektury. *Chór katedrál byl zpravidla rozšířen o ochoz s věncem kaplí. V bohatě zdobeném průčelí se nacházelo kulaté okno (rozeta) se složitou kružbou. U postranních oken, která byla vyplněna barevnými vitrážemi zobrazujícími geografické, rostlinné nebo figurální výjevy, byla kružba střídmější. K hlavnímu průčelí, někdy i k bokům lodi, byly přičleněny vysoké gotické věže zdobené četnými dekorativními prvky a plastickými architektonickými články. Mezi vrcholná díla francouzské gotické architektury patří katedrály v Albi, Amiensu, Chartres, Remeši, Rouenu a Paříži, papežský palác v Avignonu nebo klášter Mont-Saint-Michel. Expanzi sakrální gotické kultury na území Evropy dokládají gotické katedrály v Kolíně nad Rýnem, Marburku a Norimberku (Německo), v Canterbury, Ely, Lincolnu, Salisbury a Wellsu (Anglie), Barceloně, Leónu a Seville (Španělsko), Miláně a Orvietu (Itálie), Ženevě (Švýcarsko), ve Vídni (Rakousko), v Praze (Česká republika), Roskilde (Dánsko) a Trondheimu (Norsko). Gotická architektura našla své uplatnění také v profánních stavbách, jako jsou Dóžecí palác (Itálie), soukenické burzy v Bruggách a Ypres (Belgie), celnice v Norimberku (Německo), zájezdni hostinec U Jiřího v Glastonbury (Anglie), špitál ve městě Rhodos (Řecko), gotický most v Praze atd. S rozvojem kamenictví v pozdním středověku vznikaly stále složitější architektonické prvky, jako jsou různé *varianty lomeného oblouku (oslí hřbet, kýlový oblouk, tudorský oblouk), nové typy okenní kružby (plamínková, perpendikulární) a stále rafinovanější žebrové klenby (vějířová, hvězdicová, síťová). Obecně lze vývoj gotické architektury rozdělit do několika fází. Zrození gotiky je spjato s přelomem 12. a 13. století, kdy se v architektuře postupně začala uplatňovat křížová klenba vyztužená žebry. Ve 13. století již vykristalizovala klasická podoba gotického slohu – v architektuře byly potlačeny masivní zdi a dominovaly konstrukční prvky zdůrazňující princip vertikality, ve výtvarném umění se prosadil nový typ estetiky glorifikující spiritualismus. Ve 13. a 14. století se vrcholná gotika jako univerzální sloh rozšířila po celé Evropě. Pouze v Itálii byl její vliv krátkodobý. V 15. století gotika postupně vyčerpala svůj tvůrčí potenciál a nabývala stále více na manýristicky hypertrofované dekorativní podobě. V architektuře se tento trend projevil budováním stále složitějších klenebních struktur a diferenciovanějších typů oblouků a okenních kružeb. Přesto i v tomto období vznikla řada velmi kvalitních staveb. Na území České republiky reprezentuje špičkovou podobu pozdně gotické architektury chrám svaté Barbory v Kutné Hoře s rafinovanou a složitou sítí kroužených žeborů. V Anglii byla hra s gotickým architektonickým tvaroslovím dovedena k dokonalosti v Cambridgi (kaple King's College), kde byla vybudována dekorativní vějířová klenba, ve které se kamenné oblouky sugestivně rozvětvují jako vrchol palmových listů. Z antropologického hlediska je nesmírně zajímavá portugalská manuelská gotika, která ve své dekorativní výzdobě absorbovala a výtvarně zpracovala motivy inspirované zámořskými plavbami. Dekorativní součástí pozdně gotických průčelí a portálů se zde totiž staly námořní navigační pomůcky, lana, kotvy a mořská flóra a fauna. Manuelská gotika stojí na samé hranici mizícího světa středověku a rodící se kultury renesance a *humanismu. Není to náhodou, neboť právě Portugalci svými námořními výboji zahájili cestu za obzor *Západu – příběh o objevování a *konfrontaci evropské kultury s odlišným světem plurality kultur „těch druhých“.

Významnou dimenzi gotické kultury představovalo *sochařství. V rané fázi svého vývoje bylo úzce spjaté s vývojem architektury, což například dokládají portály a průčelí

francouzských katedrál v Chartres a Saint-Denis. V průběhu dalšího vývoje gotického sochařství vznikaly ve stále větším rozsahu volné sochy a reliéfy, do jejichž způsobu zpracování pronikalo široké spektrum témat a pocitů, jako jsou vypjatá emotivní exprese, realistické tklivé oživení, něžný dvorský půvab a osobnostní individualizace. Také gotické *malířství, které se dochovalo na deskových obrazech, nástěnných malbách, okenních vitrážích a v knižní malbě, zpočátku sloužilo především církevním potřebám a plnilo náboženskou didaktickou funkci. Jako knižní ilustrační technika se vedle *iluminací prosadil zejména *dřevořez. V rané fázi bylo gotické malířství poplatné plošnému schematismu. V průběhu dalšího vývoje byla výrazová lineárnost a plošnost postupně nahrazena trojrozměrnou modelací tvaru lidského těla a plastickým zobrazením záhybové struktury draperií šatů. Kolem roku 1400 se ve výtvarném umění zformoval mezinárodní gotický sloh (*krásný sloh). Ten se projevil v malířství i sochařství zejména v typu tzv. krásných *Madon, pro které je charakteristické esovitě prohnuté tělo, oduševnělý a ušlechtilý výraz obličejů a bohatost draperie, jež je uspořádána v rytmicky skládaných záhybech. V období pozdní gotiky malíři usilovali o zachycení skutečné perspektivy a realistické zobrazení lidského těla v kontextu architektury nebo přírody. Řešení těchto úkolů již v plném rozsahu anticipuje nástup renesanční kultury. Snad ještě příznačnějším rysem tohoto trendu je pronikání křesťanstvím zapovězené erotické touhy i do náboženských témat. Široké spektrum erotiky a také sadismu najdeme na obrazech mučedníků – svatého Vavřince, který se otáčí na rožni, svatého Ondřeje přibíjeného na *kříž, svatého Bartoloměje stahovaného z kůže, svatého Šebestiána proklátého šípy, svatě Kateřiny na mučidlech, svatě Agáty surově zbavované ňader apod. Často se v nich zračí přímo masochistické extáze, rozkoš z bolesti.

Běžným námětem středověkých výtvarných děl se stalo rovněž utrpení a umučení Páně. Přestože postava Krista bývá idealizována, působí výjev ukřižování (hlavně v postavách lotrů) dojmem brutálního výsměchu, který odhaluje plnou bolest a ponížení trestu: například Hieronymus *Bosch, *Vysmívání Kristu*, Albrecht *Dürer, *Velké pašije*.

Ne přátelský postoj křesťanství vůči sexualitě dokládají i jiné hrůzné sadistické scény. Na Giottově fresce *Poslední soud* (1304–1306) v Cappella degli Scrovegni v Padově vzbudí pozornost čtyři nazí hříšníci pověšení za tu část těla, jíž zhřešili: jeden visí za jazyk, druhý za vlasy a další dva, muž a žena, za pohlavní orgány. Na jiném místě ďábel kastruje hříšníka kleštěmi. Přehlídkou krvavé brutality jsou miniatury ilustrující francouzský překlad Boccacciova díla *De casibus virorum illustrium* (například oslepení a vykastrování Viléma III. Sicilského).

Některé (nečetné) příklady erotických prvků v umění středověku jsou pozůstatkem pohanských kultů: falu například odpovídají malé sošky Lazara kladené do hrobu a magicky zajišťující nové zrození, jako falus bývá zobrazován strom Jesse, sošky žen s velkou vulvou v irských kostelech měly odvracet neštěstí. Křesťanství však falickému symbolu jako kultu plodnosti vtisklo negativní význam, *akt plození je hříchem ztrestaným vyhnáním z ráje, nahota je nemravná.

Křesťanská tradice na rozdíl od řecké zavrhuje nahotu jako podněcování smyslnosti, vnímá ji jako pohanu (stržení šatu odsouzencům). Nahé jsou podle ní jen nevěstky, cizoložnice a jejich partneři. Nahé dospělé postavy ve středověkém umění se provinily hříchem chlípnosti. Nahá Eva je často konfrontována s oděnou „novou Evou“, tedy Marií. V době tak pruderní v zobrazování nahoty překvapí realistický, technicky dokonale provedený autoportrét Albrechta Dürera, jenž svému tělu věnoval pozornost až narcistní. Portrét, který se pohybuje mezi sakrálním a profánním uměním, zde nabývá individuální podoby.

Erotika vyjadřovaná v tajuplných symbolech a náznacích je tím vzrušivější, oč skrytě rafinovanější. Neviditelné, nevyslovené podněcuje fantazii, vytváří tušení. Křesťanské symboly navázaly na starší tradice, z nichž leccos ponechaly, mnohé přehodnotily a přidaly.

Křesťanské věrouce patří celý systém symbolů, jejichž úkolem bylo předávat poselství, sloužily totiž především výchově.

Zvláště široká, někdy k neproniknutelnosti spleť je zvířecí *symbolika, v níž se mísí různé vlivy – biologie, kosmologie, mytologie, lidových představ, biblických alegorií. Symboly se neobejdou bez výkladu – a jeho významným pramenem je řecký spis *Fysiologos* (v latinském přepracování pod názvem *Physiologus*), dílo neznámého autora, které vzniklo pravděpodobně v Egyptě kolem roku 200 n. l. Jako pokračování tohoto výkladového spisu lze chápat středověké bestiáře, ilustrovaná díla zachycující skutečná a bájná zvířata. Protože však středověká symbolika je neobyčejně komplikovaná, nedokážeme rozkrýt všechny symboly tak jednoznačně, aby nám mohly zprostředkovat ucelenou představu o svém významu. To dosvědčuje například množství různých, často protikladných výkladů obrazových motivů v díle Hieronyma Bosche.

Příkladem takové spleť symboliky je had, jenž zanechal stopy v artefaktech dávných kultur. Hadi v uměleckých výtvorech středověku a rané renesance symbolizují spíše triumf zla. Had nechybí mezi symboly neřestí – v obraze stromu, jehož kořeny sestávají z hadích těl. Často jsou s hady spojovány ženské postavy: na ilustracích prvotního hříchu najdeme vedle hadů s jablkem (v této souvislosti symbolem smyslné dráždivosti) i vlasaté hady, had s ženskou hlavou, řadry a pažemi znázorňuje ďábla. Již v románských dílech (Moissac a Vézelay) hadi ohlodávají ženám prsy a pohlaví, protože zhřešily smyslností (luxuria). Ta je smrtelným hříchem a objevuje se v dalších podobách: jako nahá žena s hady a červy na zádech, jako siréna držící v rukou své rybí ocasy. Smyslnost jezdívá na vepři nebo na kozlu. Vepř takto osedlaný není užitečným domácím *zvířetem a ani kozel, v řecké mytologii symbol plodivé síly, nemá ve středověku dobrou pověst: nečistý, páchnoucí tvor v zajetí pohlavních pudů je symbolem zatracenců u Posledního soudu; též ďábel se představuje v podobě kozla. Křesťanské umění pozvolna převzalo i mytologickou bytost živočišného Kentaura (kombinaci člověka a koně, požírajícího syrové maso). Kentaur je obrazem dvojí podstaty člověka – zvířecí i božské – a na řadě znázornění (především na manických hlavicích sloupů) symbolizuje tělesné žádosti v jejich nespoutané brutalitě, která člověka činí zvířetem. Vedle symbolů ze zvířecí říše nacházíme ve středověkých výtvorech nestvůry v různých syntézách – lidi se zvířecími hlavami (prohřešky na duchu), zvířecí těla s lidskou hlavou (hříchy těla).

Na chrámových portálech, hlavicích sloupů, podstavcích, misericordiích, jako součást iluminovaných rukopisů se zvířecí i rostlinné motivy se svými symbolickými významy prolínají s realistickou zkušeností. Někdy jsou ve výtvarné metafoře znázorněna celá přísloví, některé výjevy jsou dosti odvážné, některé scény obhroublé (ocas v díře). Na jedné misericordii v bristolské katedrále jsou vyřezány oplzlé opice, jak je čert vítá v pekelném chřtánu, což je ilustrace úsloví „vodit opice do pekla“ (= „trpět sexuální frustrací“). V kostele Saint Martin v Champeaux je na misericordii zobrazeno francouzské přísloví „*Petite pluie abat grand vent*“ („Trocha deště vyhrává nad velkým větrem“), založené na slovní hříčce: stejné znění slov *van* („vějíř“) a *vent* („vítr“) podnítilo umělce k zobrazení sedláka čurajícího do vějíře upleteného z plev.

Při posuzování výtvarných děl středověku je však třeba mít na paměti, že to, co se z dnešního hlediska jeví jako erotický motiv, nemusí v tehdejší době mít erotický kontext. Tak je tomu například v ilustracích k vyprávění Marca *Pola o zemi *hermafroditů.

Významnou roli v dějinách gotické malby sehrálo knižní malířství. Knižní dílny vznikaly nejdříve v kláštrech, později se umění malířské výzdoby rukopisů prosadilo také na univerzitách a panovnických dvorech. V období vrcholné gotiky se v knižní malbě uplatnil výzdobný systém, v němž se písmo, *iniciály, obraz a dekorativní prvky, jako jsou *bordury a *drolerie, vzájemně doplňují a vytváří tak jednotný umělecký účinek. Po roce 1320 se v knižní malbě stále více prosazuje realismus, usilující o co nejvěrnější zobrazení iluze

prostoru, světla a plastického tvaru. Kolem roku 1400 měla již knižní ilustrace vedoucí postavení mezi dalšími malířskými obory a přední iluminátoři, podporovaní panovníky a bohatými feudály, tvořivě stimulovali další vývoj deskové malby. Zvláštní místo v umělecké a řemeslné tvorbě zaujímají tkané gobelíny, které zachycují široké spektrum témat od náboženských motivů přes alegorické a mytologické příběhy k obrazům každodenního života.

Gotická kultura se rychle šířila z Francie do dalších zemí středověké Evropy a prostřednictvím *křížáckých výprav pronikla i na území *Předního východu, kde našla své vyjádření zejména v mohutných hradech. Přestože je možné sledovat vývoj gotiky jako plynulé kontinuum rané, vrcholné a pozdní gotiky, v jednotlivých evropských zemích se tento sloh rozvíjel v různém časovém období a měl svá lokální kulturní specifika. V národním kontextu je proto možné v architektuře diferencovat mezi specifickými styly gotiky „svislé“ (Anglie), „plaménkové“ (Francie), „isabelské“ (Španělsko), „manuelské“ (Portugalsko), „hanzovní“ (Pobaltské země) ap.

S kulturou pozdního středověku je spjatá symbolika *smrti, která souvisela s epidemiemi moru a malomocenství, úpadkem církve, neúspěchy křížových válek a rozkladem tradičních hodnot. Motiv smrti našel své vyjádření v tématu *Tance smrti (danse macabre), které jako specifická kulturní kategorie symbolizující zánik a zmar proniká do různých druhů umělecké tvorby (*ikonografie smrti v evropském umění). Soumrak světa gotické kultury na sklonku 15. století je spojen s rodící se renesancí, jejíž hodnoty a principy rychle pronikaly do architektury, výtvarného umění, uměleckých řemesel, hudby a měnicího se *životního stylu. Lidé pozdního středověku postupně obraceli pozornost od sakrálního světa víry a náboženských liturgií k hodnotám pozemského života, uměleckému realismu a idejím humanismu.

Krizi středověkého *světového názoru vyjádřili již v období vrcholného rozkvětu gotické kultury italský básník *Dante Alighieri (1265–1321), anglický spisovatel, básník a filozof Geoffrey *Chaucer (ca 1343–1400) a francouzský básník François *Villon (1431–1463). Tito a další autoři ve svých dílech, v *opozici ke středověké scholastické filozofii, zdůrazňovali hodnotu člověka a jeho právo na autentický život ve světském kulturním kontextu. Tím anticipovali nástup renesanční kultury, která v 16. století, jako nový univerzální sloh a myšlenkový proud nahradila gotickou kulturu. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kultura, gumelnická (název podle *tellu Gumelnița v Rumunsku), *archeologická kultura ve východním Bulharsku a v jihovýchodním Rumunsku spadající do *eneolitu (1. polovina 4. tisíciletí př. n. l.). Součástí kulturního komplexu Kodžadermen – Gumelnița – Karanovo VI., který představuje jednu z prvních velkých *civilizací na evropském kontinentě. Ekonomika byla založena na pluhovém zemědělství a na rozvinuté *metalurgii mědi (těžba rud v bulharských Rodopech). Typická jsou silně opevněná tellová sídliště (například Kodžadermen v Bulharsku) a *kostrová pohřebiště, často velmi bohatě vybavená měděnými a zlatými *artefakty (Varna). V keramické produkci se objevuje hojně antropomorfní plastika a modely chrámů či obydlí. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, halafská, *archeologická kultura eneolitického nebo *chalkolitického období (asi 6000–4500 př. n. l.). Oblast jejího rozšíření se táhne předhůřími íránských a tureckých hor od střední části irácko-íránského pomezí až na syrské pobřeží. Nazvána podle severosyrské *lokality *Tell Halaf (75 km severozápadně od Hasseke) zkoumané německou archeologickou expedicí. Nositeli halafské kultury byly především obce zemědělců pěstujících *obilniny (*pšenice *Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum* i *Triticum aestivum*, *ječmeny *Hordeum distichum* i *Hordeum vulgare*), *luštěniny (*hrách, *čočka) a *len a nejspíše užívajících umělých závlahových zařízení, kteří se někdy věnovali i rozšiřování *plužiny klučením *lesa. Vyznačovaly se jí však též skupiny kočujících pastevců, chovajících s pomocí ochočených psů ovce, kozy a skot, v menší míře prasata. Postupně se zvyšující podíl skotu na některých, zvláště nížinných lokalitách naznačuje zájem o mléčné hospodářství a snad i o využití dobytčat jako

potahů či soumarů. Na některých lokalitách (*Tell Arpaččija) stoupá v průběhu kultury nápadně procentuální podíl pozůstatků prasat, což patrně nasvědčuje pevnějšímu usazení obyvatelstva na místě (sedentarizaci). V rámci kultury působily i skupiny lovců stepní i lesní zvěře (divoký osel, gazela, kanec, jelenovití atd.). Nositelé halafské kultury pracovali s obvyklým spektrem přírodních materiálů (*hlína, *kámen, *kost, *kov, organické a umělé hmoty, zde především *fajáns). Zhotovovali skvělou tenkostěnnou *keramiku malovanou ponejvíce geometrickými vzory, patrně nejkrásnější *hrnčinu pravěkého *Předního východu, k místní spotřebě i na obchod. Zeměpisné rozšíření kultury naznačuje účinné využití dopravních prostředků, především asi k poříčnímu *transportu na větší vzdálenosti.

Sídliště byla dvojího druhu – trvalejší lokality s výraznými *stratigrafiemi desítek vrstev, nejspíše svého druhu střediskové obce, a krátkodobé „stanice“, patrně výrobní lokality osídlené jen několik sezon. Kromě pravoúhlých budov proslula halafská kultura i okrouhlými a snad klenutými *stavbami z hlíny zvanými *tholoi*, původně nejspíše obytnými budovami, posléze užívanými patrně v některých případech ke kultovním účelům. Kromě úplných i neúplných pohřbů nespálených i spálených nebožtíků v osídlených okrscích nebyla zatím zachycena systematicky zakládaná pohřebiště.

Společnost halafské kultury se nepochybně vyznačovala prvotním rozvrstvením, alespoň na řídící *elitu nejspíše náčelnického typu se správními i kultovními pravomocemi a na neelitní „široké vrstvy“ výlučnost této *elity uznávající. V některých střediskových obcích se prokazatelně soustřeďují dodávky hmotných statků označené otisky pečeti jako signaturami odesílatelů; takto je poprvé v dějinách lidské společnosti historicky doloženo soukromé *vlastnictví.

Nositelé halafské kultury snad kromě položení základů k teorii živlů rovněž vytvořili jeden z prvních doložených univerzálnějších náboženských *systémů, zachytitelný v podobě asociace bílé, červené a černé barvy. Ze závěrečné fáze lokality *Tell Arpaččija převzali tuto *triádu v *obejdné kultuře obyvatelé sousední Tepe Gaury a posléze se výrazně uplatnila ve výzdobě nejstarších sumerských *chrámů pozdní *kultury urucké v *Uruku. Halafská kultura představuje počátek velmi významného stadia dějin Předního východu, které vyústilo ve vznik *státu, *písma užívaní *civilizace a prvních široce pojímaných soustav výkladu *světa a místa *člověka v něm náboženské povahy. (Petr Charvát)

kultura, halštatská, v užším smyslu kultura (kultury) starší *doby železné (asi 800–470/450 př. n. l.), nazvaná podle rakouské *lokality *Hallstatt. Rozšířila se na velkém území od východní Francie na západě až po Karpatskou kotlinu na východě a zasáhla i oblast na severozápadě Balkánského poloostrova. Rozlišuje se západohalštatský a východohalštatský okruh. Etnogeneticky a kulturně je západohalštatský okruh spjat s *Kelty, oblast východních Alp náleží *Ilyřům a *Venetům a zvláštní jihovýchodohalštatský okruh souvisí s ilyrskými populacemi adriatické oblasti. (Jaroslav Malina)

kultura, harappská (název podle *lokality *Harappa, Pákistán), též civilizace údolí Indu, vyspělá městská kultura z 3.–2. tisíciletí př. n. l. v západní části indického subkontinentu s výběžky u hranic Íránu, v Afghánistánu a na Amudarji. Důležitými středisky byly zejména *Móhandžódaró a Harappa v dnešním Pákistánu.

Opevněná *města s pravoúhlými třídami a ulicemi měla vyvýšenou *citadelu, *paláce a kultovní *stavby, veřejné lázně, sýpky, cihlové obytné čtvrti s rozvodem vody a kanalizací. Nositelé harappské kultury (snad drávidského původu) vytvořili zřejmě teokratický *stát s centrální organizací, jednotný *systém *měr a vah, znali písmo (zachováno na pečetích; dosud nerozluštěno; viz *písmo, harappské); zanechali pozoruhodné ukázky řemeslné výroby a umění. Provozovali závlahové *zemědělství, vedli obchodní styky s *Mezopotámií. Náhlý zánik harappské kultury mezi lety 1800–1700 př. n. l. není dosud spolehlivě vyjasněn (předpokládá se jako důsledek přírodní *katastrofy či nájezdu *Árjů aj.). (Viz též *civilizace, indická.) (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

kultura, historická, *díličí kultura, která existovala v dávné minulosti a zanikla, aniž by ji etnografové stačili prozkoumat; podmíněně ji lze přirovnat k *etnografické kultuře. (Jaroslav Malina)

kultura, hmotná, *kultura, materiální.

kultura, hohokamská, *archeologická kultura severoamerických *indiánů (100 př. n. l.–1400 n. l.) v pouštní oblasti jižní Arizony, s významným podílem závlahového *zemědělství (*kukuřice). Ve stadiích I–III jsou charakteristické *chaty čtvercového a později oválného půdorysu, *keramika s červenou figurální malbou, *míčová hřiště a mohyly s plošinami. Ve IV. klasickém stadiu po roce 1200 existovaly v některých *lokalitych mohutné *stavby ze sušených cihel (Los Muertos) a keramika typu *anasazijské kultury. Předpokládá se možnost kontinuity s historickými *kmeny Pima a Papago. (Jaroslav Malina)

kultura, hopewellská, *archeologická kultura obyvatel Severní Ameriky (300 př. n. l.–200 n. l.). V rámci lesní kultury na východě Severní Ameriky navázala na *adenskou kulturu, jejíž prvky rozvinula a územně rozšířila. Větší *komplexy mohly a valů obsahovaly pohřby s nápadně bohatými obětinami (ornamentálně vyřezávané artefakty ze slídy, ozdoby z tepané mědi, perly, předměty z *obsidiánu a *pazourku, figurální dýmky, *keramika s rytou a šňůrovou výzdobou). (Jaroslav Malina)

kultura, horákovská (název podle „knížecí“ mohyly v Horákově u Brna), *archeologická kultura starší *doby železné na jižní Moravě, součást severovýchodního přialpského prostoru v období 800–470/450 př. n. l. Součástí osídlené *krajiny byly kromě *zemědělství další aktivity (například těžba *rohovce v Krumlovském lese nebo v jeskyních Moravského krasu, z nichž velká kumulace nálezů pochází z *Býčí skály). Komunity budovaly rovinná sídliště se společenskými centry, „knížecími“ dvorci a výrobními areály (Kuřim). Známé jsou i rondelové *lokality (Kuřim, Modřice) a kolem čtyřiceti malých refugií z 6. století př. n. l. Společensky stratifikovanou společnost dokládají pohřebiště (Modřice, Vojkovic) se složitým a birituálním ritem, „knížecí“ mohyly (Horákov, Morašice) nebo rozměrné *hroby vybavené někdy početnými *milodary (Bratčice, Brno-Holásky, Brno-Horní Heršpice). (Martin Golec, Jaroslav Malina)

kultura, huarijská, *archeologická kultura v Peru (600–1200) na náhorní plošině středních And; utvářena kontakty s kulturou *nazcaskou a *tíwanackou. Vyvrcholila vznikem raného *státu, s hlavním *městem Huari (asi 10 km²) s kamennou architekturou až třípatrových budov. *Keramika huari-tíwanackého stylu byla rozšířena na většině území Peru. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky.) (Jaroslav Malina)

kultura, chamská (název podle *města Cham v Bavorsku), *archeologická kultura charakterizovaná poměrně řídkým zemědělským osídlením jihozápadních Čech (zejména okolí Plzně) a sousedního západního Podunají v mladším *eneolitu (kolem 2500 př. n. l.). Vyrůstá na podkladě bádenské kultury (viz *kultura s kanelovanou keramikou) a je příbuzná se současnou středočeskou *kulturou řivnáčskou. Sídliště mají většinou charakter malých *hradisek v obtížně přístupných polohách (Lopata u Štáhlavic, Velká Skála u Bzí). Kontakty s bavorskou oblastí dokládají importy kvalitní kamenné suroviny (tzv. „Plattensilex“), v domácí výrobě hrálo důležitou úlohu *textilnictví. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, chavínská, *archeologická kultura rozšířená v letech 1000–300 př. n. l. v Peru ve středních Andách. Obřadní středisko Chavín de Huantár obsahuje *komplex pravouhlých kamenných plošin s tzv. Novým chrámem. Výtvarné motivy jaguára s vyceněnými tesáky a kondora byly užity v kamenné *plastice a *reliéfu, na keramice i tepaných zlatých špercích. V období 600–300 př. n. l. se prvky chavínské kultury rozšířily na peruánské pobřeží. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky.) (Jaroslav Malina)

kultura, chimúská, *archeologická kultura spojená s raným státním útvarem Chimor existujícím na severním pobřeží Peru v období 1200 až 1465; byla ovlivněna *mochickou kulturou, zřejmě i při vytváření figurální *keramiky se sexuální a erotickou tematikou.

Vyvinula vyspělé *zemědělství a *metalurgii *bronzu, *mědi, *stříbra a *zlata i monumentální stavitelství, které se uplatnilo zejména v hlavním *městě *Chan-Chan. *Chimúové expandovali na jih až do oblasti dnešní Limy a stali se nejmocnějšími protivníky *Inků, jimž podlehli kolem roku 1465. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky.) (Jaroslav Malina)

kultura, choluská (název podle *lokality *Cholula v mexickém státu Puebla), *archeologická kultura z předkolumbovské doby se střediskem v Cholule. (Jaroslav Malina)

kultura, chungšanská (název podle *lokality Chung-šan, Čína), *archeologická kultura z období *neolitu na území provincie Liao-ning a Vnitřního Mongolska. V jejím inventáři vynikají zejména trojrozměrná zobrazení draků, ptáků a lidských postav včetně takzvaných *venuší provedená v *nefritu. (Jaroslav Malina)

kultura, implicitní, vnitřní dimenze *kultury zahrnující systém *hodnot, *norem, *názorů a *premis, tvořících jádro „kulturní gramatiky“ každé *společnosti. Pro implicitní kulturu je charakteristické, že si její determinující tlak většina členů dané kultury nijak zvlášť trvale nebo systematicky neuvědomuje. Implicitní formy kultury jsou skryty za *explicitní kulturou – zjevným vnějším chováním příslušníků určité společnosti. *Analýza implicitní kultury je nezbytným předpokladem pochopení jednání lidí v konkrétní historické nebo lokální společnosti. Implicitní formy kultury dodávají lidskému chování a prožívání vnitřní smysl, logiku, koherenci a pravidelnost, které jsou pak více nebo méně manifestovány v explicitní kultuře. (Václav Soukup)

kultura, jajoiská (název podle archeologické lokality na území Tokia, Japonsko), *archeologická kultura v Japonsku pronikající asi ve 3. století př. n. l. z Korejského poloostrova. Vystřídala *džómonsou kulturu a přinesla na japonské ostrovy metalurgii *kovů (*bronzu i *železa současně) a pokročilejší zemědělství. (Jaroslav Malina)

kultura, jámová, *kultura okrových hrobů.

kultura, jangšaoská (název podle *lokality Jang-šao, provincie Šen-si, Čína), *archeologická kultura z období *neolitu (asi 6. až 3. tisíciletí př. n. l.) při dolním a středním toku *Žluté řeky na severozápadě Číny. Charakteristická je červená *keramika s černým, převážně geometrickým vzorem, pěstování *prosa a zeleniny, *chov *prasat, *koz a *psů, snad i *bource morušového, výroba kamenných nástrojů i nefritových šperků.

Typická jsou rozsáhlá sídliště, například ve *vesnici Pan-pcho-cchun (provincie Šen-si) bylo odkryto sídliště oválného tvaru o rozloze 50 000 m², obehnané *příkopem hlubokým 5–6 m, mimo ohrazený prostor bylo umístěno *pohřebiště a *pece na vypalování *keramiky. Kultura se dělí do řady časově i regionálně diferencovaných fází. (Jaroslav Malina)

kultura, jastorfská (název podle *lokality Jastorf, Německo), *archeologická kultura, nejstarší projev formujících se *germánských etnik; rozšířena v 6.–1. století př. n. l. od severovýchodní části Dolního Saska do Meklenburska a od Jutska do středního Polabí. (Jaroslav Malina)

kultura, jevišovická (název podle *hradiště Starý Zámek u Jevišovic, Česká republika), *archeologická kultura mladšího *eneolitu (kolem 2500 př. n. l.) na jižní Moravě, vyrůstající na podkladě bádenské kultury (viz *kultura s kanelovanou keramikou) a současná s příbuznou *kulturou řivnáčskou a *kulturou chamskou v Čechách. Definována byla na základě materiálu z vrstvy B z eponymní lokality. Typické je budování výšinných sídlišť na strategických polohách (Grešlové Mýto-Mírovec a Vysočany na Znojemsku; Staré Zámky u Líšně na Brněnsku). Některé kostěné a keramické artefakty naznačují kulturní kontakty s lublaňskou oblastí. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, jihočeská halštatská mohylová, *archeologická kultura starší *doby železné v jižních a jihozápadních Čechách, příbuzná se středočeskou *kulturou bylanskou. Trvala v rozmezí konce 8. až do 5. století př. n. l. a za její tvůrce jsou považováni bezprostřední předchůdci *Keltů. Typickým projevem je pohřbívání pod *mohylami, nejdříve s žárovým a

později s kostrovým *pohřebním ritem. Při pohřbívání byly využívány starší *nekropole z období popelnicových polí (Nynice u Plzně) nebo zakládány četné nové *mohylníky. Unikátním dokladem *rituálních aktivit je nález na vrchu „Burkovák“ (nebo „Tábor“) u Nemějc, který patrně představoval nábožensky významné „poutní“ místo – byly zde nalezeny (votivní?) hliněné předměty, které byly původně zavěšovány na stromy či sloupy (xoany). Kromě běžných sídlišť jsou známy i velmožské *dvorce (Krašovice). *Region nabývá na důležitosti od 6. století př. n. l., kdy dočasně pozbývá význam *Jantarová cesta ve východním Přiaľpí. Dochází zde k vytvoření výrazné společenské *elity, která navazuje kontakty s vyspělým Středomořím, zejména s *Etrusky. Tyto vlivy se projevují v bohaté výbavě některých knížecích mohyl (Chlum u Rokycan) a pohřebišť (Manětín-Hrádek), ale i v sídlištních archeologických kontextech (hradiště u Písku, hradiště Vladař v karlovarském kraji). (Eva Čermáková, Martin Golec, Jaroslav Malina)

kultura, jordanovská (název podle *lokality Jordanów Śląski, Polsko), *archeologická kultura raného *eneolitu (před 4000 př. n. l.); rozšířená ve Slezsku, na Moravě a v Čechách. Představuje závěrečnou fázi a vyznívání *kultury s moravskou malovanou keramikou, obohacenou o nové jihovýchodní vlivy zprostředkované skupinou Balaton – Lasinja (například některé kantaroidní tvary keramiky). Charakteristické jsou džbánky „jordanovského typu“ s pravoúhle lomeným uchem. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, kalenderberská (název podle *lokality Kalenderberg v Dolním Rakousku), *archeologická kultura *starší doby železné v Dolním Rakousku, Burgenlandu, na jihozápadním Slovensku a v oblasti Mikulovska na jižní Moravě v období 800–550 př. n. l. (tradičně nezařazeno období pozdního halštatu do roku 470/450 př. n. l.). Typická jsou žárová pohřebišť ve východní části a birituální pohřebišť v západní části rozšíření. *Krajině vévodí velké mohyly (největší Gemeinlebarn, Grossmugl, Langenlebarn ad. v Dolním Rakousku, Dunajská Lužná, Janíky ad. na jihozápadním Slovensku). Tvůrci kultury budovali rozlehlá opevněná centra, někdy s *mohylníky pod *hradbami (Kalenderberg bei Maleiten [Rakousko], *Sopron–Várhely [Maďarsko], *Molpír u Smolenic [Slovensko]). Specifická je polychromní *keramika s plastickými aplikacemi a složitou popisnou výzdobou vymykající se tehdy typické geometrické výzdobě. (Martin Golec, Jaroslav Malina)

kultura, kalifornská, pravěká severoamerická kultura (5000 př. n. l.–1700 n. l.). Ekonomika byla založena na *sběru žaludů, ořechů, *semen, měkkýšů, *lovu a *rybolovu. Počátky byly ovlivněny *kordillerskou a *pouštní kulturou Severní Ameriky. Po materiální stránce málo proměnná (mlýnky, hmoždíře a nádoby z *kamene, koše, *luky a *šípky, *ozdoby z lastur). Na její tendence navázaly historické *kmeny *Kalifornských indiánů. (Jaroslav Malina)

kultura, karnevalová, formy a projevy středověké zábavy, vyznačující se travestiemi a *parodiemi, mimetickými hereckými a divadelními formami; průvody a reje masek i scénické divadelní výstupy v provedení profesionálů či amatérů; renesanční tradice těchto zábav pokračovala v barokním divadle a v *lidovém divadle. (Ludmila Sochorová)

kultura, knovízská (název podle Knovíze u Slaného, Česká republika), *archeologická kultura mladší *doby bronzové (1250–950 př. n. l.) rozšířená zejména ve středních a severozápadních Čechách, s několika enklávami v jižních Čechách. Na severovýchodě sousedí s *kulturou lužickou, na jihozápadě s příbuznou *kulturou milavečskou. Přirazuje se k hornodunajskému okruhu *kultur popelnicových polí. Známá je z hojných nížinných zemědělských (Praha-Čakovice) i výšinných sídlišť (Bílina) a pohřebišť. Zvláštností jsou odchylky od *pohřebního ritu, kde se kromě typických žárových pohřbů objevuje relativně velké množství neúplných a zohavených *skeletů pohozených v jámách na sídlištních. Tento jev se obvykle interpretuje jako doklad drastických *rituálních praktik, případně trestů smrti. Knovízská keramika se vyznačuje zvláštní etážovitou profilací amfor. V pozdní době bronzové dospívá knovízská kultura do štitarského stupně svého vývoje (někdy se přímo

vydělují štítarská kultura). Dochází k průniku do východních Čech a zakládají se nová pohřebiště a *hradiska. Objevuje se i množství bronzových *depotů (Třtěno, Hostomice). (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, kordillerská, kultura paleoindiánských lovců a sběračů na západních svazích Skalnatých hor v USA (10 000–5 000 př. n. l.). V *kamenné industrii jsou charakteristické *hroty ve tvaru vrbového listu. V Kalifornii přešla v *kalifornskou kulturu a ve Velké pánvi v *pouštní kulturu Severní Ameriky. (Jaroslav Malina)

kultura, kostěnkovsko-strelecká, *streleckien.

kultura, kvétská, *archeologická kultura (předcházející *harappsou kulturu) údolí v balúčských horách současného Pákistánu, sahající do poloviny 4. tisíciletí př. n. l. Vyznačuje se zemědělskou výrobou, chovem ovcí a koz, obydlími z hliněných cihel, rohovcovými a kostěnými nástroji, znalostí hrncířského kruhu a malovanou *keramikou s geometrickými vzory. (Jaroslav Malina)

kultura, kyjatická (název podle *lokality Kyjatice, Slovensko), *archeologická kultura na středním Slovensku a v přilehlém severním Maďarsku z mladší a pozdní *doby bronzové (11.–8. století př. n. l.), náležející do karpatského okruhu *kultur popelnicových polí. Četné nálezy z jeskyní (Silická ľadnica, Majda-Hraškova jeskyně) naznačují rituální využívání těchto prostor. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, kykladská (název podle souostroví *Kyklady), *archeologická kultura označující specifické projevy obyvatelstva, které na počátku 3. tisíciletí př. n. l. osídlilo z Malé Asie řecké ostrovy v Egejském moři. K svébytným artefaktům patří zejména takzvané *kykladské idoly. (Jaroslav Malina)

kultura, lakandonská, *kultura indiánského etnika *Lakandonů, obývajících Lakandonskou džungli v mexickém státě Chiapas; představuje systém specifických *artefaktů, *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí spjatých s klanovým uspořádáním, *polygamií, zemědělským způsobem života a pravidelnými náboženskými aktivitami. Lakandonové dnes žijí v pěti trvalých osadách, sdružujících několik rodin. Dříve byly rozptýleni v džungli v jednotlivých rodinných *klanech, tzv. karíbalech. Klany byly od sebe vzdáleny několik kilometrů a jejich vzájemný kontakt byl založen na občasné výměně žen a zboží. V čele každého klanu stál otec *rodiny, který byl zároveň považován za hlavní duchovní *autoritu.

V rodinném uspořádání Lakandonové upřednostňovali *polygamií. Protože se však řídili *endogamními příbuzenskými pravidly, docházelo často ke *sňatkům i mezi rodinnými příslušníky. Muž měl obvykle dvě až čtyři ženy, mezi nimiž mohl být věkový rozdíl jako mezi matkou a dcerou. Každá žena měla v domácnosti své ohniště, na kterém připravovala kukuřičné tortily pro svého manžela, sebe a své biologické potomky. V blízkosti lakandonského obydlí bylo vždy kukuřičné pole, tzv. *milpa (pole získané *žďářením džungle). Charakteristickým rysem způsobu života těchto indiánů byla jejich schopnost snadno se přemístit do nového teritoria, když byla zemědělská půda vyčerpána. Lakandonové pěstovali *kukuřici, *maniok, fazole a juku. Součástí jejich potravinové strategie byl také pravidelný *lov v okolní džungli.

Významnou roli v lakandonské kultuře hrály náboženské *rituály a obětiny. Ty vykonával duchovní vůdce, tzv. *T'o'oh-il, v domě bohů. Hlavním cílem náboženských aktivit bylo zajištění dobré úrody a zdraví pro celou rodinu.

Lakandonská kultura se začala měnit v průběhu 20. století důsledkem modernizace, přílivem nových technologií, vlivem *protestantských církví a rozvojem turismu. Současná lakandonská kultura je stále charakteristická soužitím v rámci široké rodiny, občasnou polygamií, aktivním užíváním mayského jazyka a základní znalostí tradiční *mýtů a *náboženství. Přesto se začíná stále více přizpůsobovat kultuře západní a řada kulturních

artefaktů a náboženských rituálů se dnes mění spíše v komerční záležitosti, podporující rozvoj turistického ruchu.

Antropologický terénní výzkum kultury lakandonských indiánů v současné době provádějí Oscar Gustavo Chanona Pérez, Felipe Jimenez Lopez, Lucie *Nečasová a Marin Roblero Morales. (Lucie Nečasová)

kultura, laténská, kultura (nazvaná podle švýcarské *lokality *La Tène) mladší fáze *doby železné (5.–1. století př. n. l.) rozšířená původně v západní a střední Evropě a později, po expanzi jejích hlavních tvůrců a nositelů – *Keltů i v jihozápadní a jihovýchodní Evropě, na Britských ostrovech a dokonce až v *Malé Asii (Galatie). Nejstarší památky laténské kultury, jejichž klasické projevy se formují až po roce 400 př. n. l., pocházejí z dvorského prostředí „knížecí“ vrstvy na rozlehlém území (východní Francie, zejména Burgundsko, horní Podunají, střední Porýní, jižní a jihozápadní Čechy, západní Rakousko) již v 5. století př. n. l. Tvoří je přepychové artefakty etruské nebo řecké provenience (*ozdoby a *šperky z *bronzu, ze *zlata a jiných materiálů) zdobené oproti předchozímu strohému geometrickému halštatskému stylu rostlinným i figurálním dekorem. Na tomto základě Keltové postupně rozvinuli vlastní svébytný styl, který se vyznačoval zejména redukcí klasických prototypů na formální vzory a posléze jejich obohacením o další motivy (ptačí hlavy aj.) i rozvojem volné a aplikované plastiky. Po roce 400 př. n. l. se v důsledku keltské expanze laténská kultura šířila do zmíněných oblastí.

Laténská kultura dosáhla vrcholu v 1. století př. n. l. v rámci *oppid, která se stala centry výroby, obchodu (ražba mincí), kultury a politické moci a vykazovala formativní znaky *městské civilizace. V období kolem změny *letopočtu laténská kultura ve střední Evropě zanikla pod náporu *Germánů ze severu a *Římanů z jihu, zatímco v západní Evropě (zejména Bretaň, Irsko, Skotsko, Wales) přetrvala až do *středověku. (Jaroslav Malina)

kultura, lengyelská (název podle *lokality Lengyel, Maďarsko), *komplex *archeologických kultur zabírající původně území jižní Moravy, jihozápadního Slovenska, severozápadního Maďarska a Dolního Rakouska, odkud se v mladších obdobích šíří dále (Čechy, Německo, jižní Polsko). Časově spadá do mladšího *neolitu a časného *eneolitu (5.–4. tisíciletí př. n. l.). Lengyelská civilizace je úzce spjatá s balkánskými kulturami (například s *kulturou vinčanskou), jejichž vliv postupně zprostředkovala dále na severozápad. Hospodářství bylo založeno na *zemědělství, i když ve východních oblastech nebyl bez významu ani *lov. Společnost byla uspořádána na matrilineárních principech (*matrilinearita). Zdůraznění ženského principu se odráží i v četné figurální plastice představující tzv. „*venuše“. Velká koncentrace těchto sošek je v rámci celého lengyelského komplexu zachycena na Znojemsku, představujícím určité sekundární kulturní ohnisko. Složitější společenskou strukturu naznačuje budování mohutných *rondelů, objektů astronomicko-religiózního charakteru. Způsob pohřbívání nebyl v celém areálu jednotný; zatímco na západě jsou pohřby spíše vzácné, v Maďarsku a na Slovensku bylo nalezeno několik nekropolí s převahou kostrových pohřbů (Aszód, Svodín). Kultura je však známá nejvíce ze sídlištních nálezů, mezi kterými vyniká zejména kvalitní a pečlivě zdobená keramika. V mladším období byla zdobena polychromní pastózní malbou, nanášenou často na jemně rýsované ornamenty. V mladším období malba ustupuje. Lengyelská kultura má několik skupin, například *kulturu s moravskou malovanou keramikou, slavenskou skupinu Sopot, moravsko-rakouskou skupinu nebo kulturu se slovensko-moravskou malovanou keramikou. Na jejím podloží se vyvinulo mnoho eneolitických kultur. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, lepensko-virská, *Lepenski Vir.

kultura, liangčuská (název podle *lokality Liang-ču, Čína), *archeologická kultura z období mladšího *neolitu na území dnešních provincií Če-t'iang a Ťiang-su v Číně; v jejím inventáři se nacházejí artefakty z *nefritu. (Jaroslav Malina)

kultura, lidová, souhrnné označení pro kulturu venkovského a městského obyvatelstva. Původně míněny jevy, které bylo možné z hlediska romantických a evolucionistických představ považovat buď za tzv. přežitky dávného způsobu života, nebo za typické pro etnicky neporušené prostředí (například české). Od poloviny 20. století obvykle jevy spojované s tzv. vrstvami „pracujících či vykořisťovaných“. (Jaroslav Malina)

kultura, lokální, označení kulturní, historické a geografické specifiky různých kulturních *systémů. Na rozdíl od obecného pojmu *kultura (*kultura, generická), který je užíván k označení třídy všech nadbiologicky vypracovaných prostředků a mechanismů, jejichž prostřednictvím se druh **Homo sapiens* adaptoval k vnějšímu prostředí, pojem lokální kultura fixuje fakt plurality kultur. Základní gnozeologickou funkcí pojmu lokální kultura je vést hraniční čáru mezi odlišnými způsoby kulturní adaptace, které si v průběhu dějin vypracovaly historické pospolitosti a *společnosti obývající různé geografické regiony. Lokální kultury existují jako relativně autonomní, regionálně, časově i prostorově omezené kulturní systémy, které zahrnují *artefakty, *sociokulturní regulativy (*obyčeje, *mravnost, *zákony, *tabu) a *ideje (*kognitivní a *symbolické systémy) sdílené a předávané členy určitého *společenství. Z hlediska vnitřní organizace je každá lokální kultura tvořená celou řadou komplexně spjatých subsystémů (ekonomický, sociální, sociálně psychologický, politický, ideový, náboženský, jazykový, ideologický aj.), jejichž prostřednictvím reaguje kulturní systém na vnější prostředí. V tomto smyslu je možné každou lokální kulturu studovat jako adaptivní systém, který prochází různými stavy a při interakci s vnějším prostředím modifikuje a proměňuje svoji strukturu. (Václav Soukup)

kultura, lungšanská (název podle *lokality Lung-šan v provincii Šan-tung, Čína), *archeologická kultura mladšího *neolitu v Číně (asi 2900–1900 př. n. l.) v povodí středního a dolního toku *Chuang-che (odkud vytlačila či převrstvila *jangšaoskou kulturu), na Šantungském poloostrově a v jižním Mandžusku. Charakteristická je šedá a černá *keramika s tenkými stěnami, částečně zhotovená na hrnčířském kruhu, bílé nádoby z nečistého *kaolinu, tvary nádob předznamenávají *rituální bronzové nádoby rané *doby bronzové (*Sia a *Šang). Pěstovala se *rýže, nové druhy *obilí, sojové boby a zelenina; byla chována *domácí zvířata (ovce, vepř, psi). Opevněná sídliště, o rozloze až 300 000 m², mají většinou kruhová obydlí.

Poprvé byly použity *věšební kosti a archeologické prameny dokládají existenci *kultu předků. V rámci lungšanské kultury vykristalizovaly socioekonomické a politické systémy, z nichž vyrostly první státní útvary na území Číny; tvůrci kultury snad pocházeli z etnik známých pod názvem Sia. (Jaroslav Malina)

kultura, lužická (název podle historického území Lužice, dnes rozděleného mezi Německo a Polsko), *archeologická kultura, poměrně samostatná část komplexu *kultur popelnicových polí v mladší a pozdní *době bronzové v širší střední Evropě; kultura měla centrum v Polsku, zasahovala do východního Německa, severních a východních Čech, na severní Moravu a Slovensko a na západní Ukrajinu. Etnicita tvůrců lužické kultury je nejasná, pokusy spojit ji s předky *Slovanů a jiných etnik známých v této oblasti později jsou odmítány. (Jaroslav Malina)

kultura, maďarovská (název podle opevněného sídliště u obce Maďarovce, dnešní Malinovec u Levic na jihozápadním Slovensku), *archeologická kultura na jihozápadním Slovensku z období závěru starší *doby bronzové. Spadá do komplexu *kultur protourbánních. Vznikla z *únětické kultury a je příbuzná s moravskou *kulturou věteřovskou (věteřovsko-maďarovský kulturní okruh). Typická jsou mohutně opevněná sídliště napodobující egejská *města (Nitriansky Hrádok). (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, madráská (název podle prvního naleziště poblíž Madrásu v jižní Indii), *archeologická kultura *starého paleolitu s *ústěpovou industrií, rozšířená takřka v celé

poloostrovní Indii až po východní Rádžasthán a náhorní plošiny Uttarpradéše, Biháru a Západního Bengálska. (Jaroslav Malina)

kultura, maglemoská (název podle *lokality Maglemose na dánském ostrově Sjælland), *archeologická kultura charakterizující lovecko-rybářské osídlení v severní Evropě v poledové době (8.–7. tisíciletí př. n. l.). (Jaroslav Malina)

kultura, maltsko-bureťská, skupina sibiřských *lokalit *mladého paleolitu datovaných mezi 30 000 až 25 000 let př. n. l. *Industrie je čepelová, avšak s přežívajícími moustéroidními prvky. Bohaté jsou umělecké řezby, zejména nápadně štíhlé figurky žen s vyjádřenými detaily obličeje a *oděvu, dále osobní *ozdoby, *hroby. S tímto komplexem může souviset i mladopaleolitické pohřebiště v Horní jeskyni v *Čou-kchou-tieniu.

Mezi 20 000 až 10 000 lety následuje na Sibiři a v severozápadní Číně složitý vývoj, doložený na celé řadě různorodých sídlišť s dobře dochovanými zbytky *ohnišť a *obydlí, a to i v mnohonásobných superpozicích (Ust' Menza, Studenoje, Siao-ku-šan). (Jiří A. Svoboda)

kultura, manteňská, *archeologická kultura (500–1500 n. l.) na území Ekvádoru (provincie Manabí a Guayas). Tvůrci manteňské kultury pěstovali *kukuřici a *maniok, vynikli v kamenosochařství volné plastiky, reliéfních *stél, sedaček formy U s figurálními podstavci; vyráběli monochromní leštěné keramické nádoby i plastiky, zlaté a stříbrné *šperky, měděné *sekery. (Jaroslav Malina)

kultura, manýristická, *manýrismus.

kultura, materiální, ta *frakce kultury, která je objektivizována ve věcech – diskrétních souhrnech látky, zformovaných pracovními činnostmi lidí. Přes běžnou představu ji lze klást do protikladu nejen k *duchovní kultuře (psychické nebo kultuře citů a idejí), ale i ke kultuře chování a fyzické kultuře. Jde o typologickou *kategorii užívanou v tradičních teoriích *kultury k označení třídy *artefaktů sdílených a předávaných členy určité *společnosti. Artefakty vystupují v podobě hmotných produktů cílevědomé lidské práce a jako integrovaný celek tvoří materiální bázi každé kultury. Za nejstarší doklady existence materiální kultury jako specifického nadbiologického prostředku, jehož prostřednictvím se příslušníci lidského rodu adaptovali k vnějšímu prostředí, lze označit kulturu *oldowanu; jedná se o kamenné nástroje ve tvaru jednoduchého valounového *sekáče (anglicky: *chopper*), které před 2,6 až 2,5 milionu let začali vyrábět raní zástupci lidského rodu, pravděpodobně příslušníci druhů **Homo rudolfensis* nebo **Homo habilis*.

V průběhu další *evoluce lidstva se spektrum materiálních technologií neustále rozšiřovalo, takže v současné době materiální kultura zahrnuje rozsáhlé kulturní konfigurace a komplexy artefaktů – umělé životní prostředí, které je prostředkem, podmínkou i rámcem fungování moderní *civilizace. Při antropologickém studiu materiální kultury je nezbytné respektovat její spojení s duchovní kulturou a neoddělovat ji od ideové báze kultury – kognitivních, normativních a symbolických systémů. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kultura, maťiajaoská (název podle naleziště Ma-ťia-jao, provincie Kan-su, Čína), *archeologická kultura středního až mladšího *neolitu v severozápadní Číně, představující mladší fázi *jangšaoské kultury (asi 3300–2200 př. n. l.). Tvůrci kultury vyráběli kvalitní *keramiku s polychromní černou a červenou malbou, pěstovali *proso, chovali vepře. (Jaroslav Malina)

kultura, mayská, starověká indiánská kultura (2000 př. n. l.–1541 n. l.). Tvůrci mayské kultury vynikli v *astronomii, *matematice a *filozofii *času, znali hieroglyfické písmo (*písmo předkolumbovské Ameriky). Oblast mayské kultury zahrnuje Guatemala, Belize, v Mexiku státy Yucatán, Campeche, Quintana Roo, Tabasco a Chiapas; počátky jsou spojeny se vznikem zemědělských osad s intenzivní kultivací *kukuřice, *fazolí a tykví.

V předklasickém období, hlavně v pozdní fázi (400 př. n. l.–150/250 n. l.), se uprostřed guatemalské vysočiny a na tichomořském pobřeží objevily monumentální skulptury a reliéfní kamenné *stély nesoucí data tzv. dlouhého počtu (*kalendář, mayský) a hieroglyfické texty.

Na přelomu *letopočtu se zde projeví silné vlivy z centrálního Mexika (*Izapa, *Kaminaljuyú).

K rozkvětu mayské kultury došlo v nížinách guatemalského El Peténu a jeho okolí (dříve tzv. Stará říše Mayů), kde kolem roku 100 př. n. l. vyrůstala velká *města, která v klasickém období (150/250–900) ovládala přes dvacet mocných, navzájem soupeřících *městských států. K zhroucení mayské *civilizace v jižní nížině došlo patrně v důsledku zemědělské *katastrofy krátce před rokem 900, kdy ustala stavební činnost a poklesl počet obyvatel (*Bonampak, *Copán, *Palenque, *Tikal).

V poklasickém období (dříve tzv. Nová říše, 1000–1541) tradici mayské kultury rozvíjely městské státy v severních nížinách (střed a sever *Yucatánu), které díky rozvinutému obchodu přijímaly kulturní impulzy až z centrálního Mexika (*Chichén Itzá, *Uxmal aj.).

Mayská *společnost v klasickém období byla výrazně rozvrstvena; v čele stál vládce *ahaw* „božského původu“ a *elita složená z *šlechty, *kněží a vojevůdců. Zahrnovala též obchodníky, písaře, umělce, *řemeslníky; základ tvořilo zemědělské obyvatelstvo, povinné vládcům *tributem a službami; na půdě pracovali též otroci. Mayové pěstovali kukuřici, fazole, rajská jablíčka, koření, *tabák, chovali krocany, *psy a včely (viz též *zemědělství, rané). Města byla stavěna s rozlehlým náměstím s *chrámy a *pyramidami. Mayská kultura dosáhla vrcholu v *architektuře, *sochařství i *malířství.

Guatemala byla dobyta *Španěly v roce 1525, Yucatán v roce 1541, Tayasal (*Itzá) v roce 1697. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky, *Mayové.) (Jaroslav Malina)

kultura, merovejská (název podle *Merovejců, první dynastie *franské říše), *archeologická kultura *doby stěhování národů u západogermánských etnik. (Jaroslav Malina)

kultura, mezinská, *mezinien.

kultura, michelsberská (název podle eneolitického výšinného sídliště Michelsberg u Untergrombachu, severovýchodně od Karlsruhe, Německo), *archeologická kultura starého *eneolitu (4. tisíciletí př. n. l.), někdy vnímána jako nejzápadnější větev *kultury s nálevkovitými poháry. Rozšířena je od Belgie přes střední Německo do Salzburska, několik lokalit je zjištěno i v severozápadních Čechách (Mostecko). Je známa převážně ze sídlišť, typickým keramickým *artefaktem je tzv. tulipánovitý pohár. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, milavečská (název podle *mohyly v Milavčích u Domažlic, Česká republika), *archeologická kultura mladší *doby bronzové (1250–950 př. n. l.) rozšířená v jihozápadních Čechách. Přiřazuje se k hornodunajskému okruhu *kultur popelnicových polí, stejně jako současná a příbuzná *knovízská kultura. Mohylovým způsobem pohřbívání však navazuje na místní tradici přežívající ze střední doby bronzové. Známa je především z mohylových pohřebišť (Plzeň-Nová Hospoda, Vrhavěč) a v mladším období i z plochých žárových pohřebišť (Dýšina, Pláně). (Eva Čermáková)

kultura, mínojská, *archeologická kultura; název odvozený od bájného *krále *Knóssu *Mínóa a zavedený Arthurem *Evansem pro *civilizaci, která se rozvinula na *Krétě v 2. tisíciletí př. n. l. *Mínojci žili na ostrově, který jim poskytoval spolehlivou obživu, a okolní moře je chránilo před vetřelci. Navíc Mínos je u řeckého historika *Thúkydida uváděn jako první *panovník, který vybudoval loďstvo, jež poskytovalo Krétě obranu a umožňovalo styky s okolními kulturami. Mínojská sídliště, většinou městského typu, nemusela proto budovat složitá a nákladná *opevnění. *Paláce, z nichž vyniká zejména palác v Knóssu, představují příbytek vládce a jsou vybaveny dílnami a rozsáhlými skladišti, kam byly soustředěny pečlivě inventarizované výsledky zemědělské produkce a řemeslné výroby a odtud byly redistribučním systémem (obdobně jako na *Předním východě) přidělovány obyvatelstvu. Kultura dosáhla svého vrcholu v 16. a 15. století př. n. l. Později (kolem roku 1400 př. n. l.) byly paláce zničeny (není jasné jak, protože hypotéza o souvislosti s výbuchem na ostrově

*Théra padla vzhledem k upřesnění této události ze strany geologů, podle nichž se velký výbuch sopky na Théře odehrál již kolem roku 1630 př. n. l.) a ostrov byl na určitou dobu kolonizován mykénskými *Řeky.

Mínojská civilizace vytvořila specifický umělecký výraz, ornamentiku, typy památek. Vzhledem k tomu, že Mínojci niterně vnímali pestrou ostrovní *přírodu a moře s bohatým životem, představuje jejich umění dekorativní stylizaci odtud čerpaných motivů. Mínojská civilizace vyvinula specifický písemný systém. Nejstarší písmo bylo *piktografické, v období mladších paláců vzniklo slabičné lineární písmo A. Jím se později inspirovali Mykéňané (*kultura, mykénská) a zjednodušili je pro potřeby vlastního *jazyka v lineární písmo B, v jehož záznamech je uchována nejstarší podoba *starořečtiny. (Jaroslav Malina)

kultura, mississippijská mohylová, *archeologická kultura v Severní Americe (700–1700), vyvinutá z lesní kultury Severní Ameriky (viz též *kultura, adenská, *kultura, hopewellová), rozšířená po celém východě Severní Ameriky. Její nositelé pěstovali *kukuřici, *fazole a tykve, obývali velké *vesnice a budovali mohutné tzv. chrámové mohyly (anglicky: *mounds*) s obřadními *stavbami na vrcholových plošinách (Cahokia, Illinois). *Keramika byla tvarově bohatá, v pozdní fázi černá leštěná s rytou výzdobou, užitou i na lasturách a měděných destičkách. Ve Wisconsinu byly budovány figurální náspy (anglicky: *effigy mounds*). (Jaroslav Malina)

kultura, močická, *kultura, mochická.

kultura, mogollonská, *archeologická kultura sběračů, lovců a zemědělců v Arizoně a Novém Mexiku na jihozápadě USA (100 př. n. l.–1400 n. l.). Příslušníci mogollonské kultury obývali *zemnice v trvalých sídlištích a vyráběli jednoduchou *keramiku; zhruba po roce 1000, pod vlivem *anasazijské kultury, se objevuje vyspělejší keramika s černou geometrickou malbou na bílém podkladu a *stavby typu *pueblo. (Jaroslav Malina)

kultura, mohylová halštatská, *archeologická kultura starší *doby železné v jižních a jihozápadních Čechách, s vazbami na bavorské prostředí a příbuzná též se středočeskou *kulturou bylanskou. Trvala v rozmezí konce 8. až do 5. století př. n. l. a za její tvůrce se považují bezprostřední předchůdci *Keltů. Typickým projevem je pohřbívání pod *mohylami, nejdříve s žárovým a později s kostrovým *pohřebním ritem. V pozdní *době halštatské se formuje výrazná společenská elita, která navazovala kontakty s vyspělým Středomořím, zejména s *Etrusky. Tyto vlivy (například v podobě importovaných šperků nebo bronzového nádobí) se projevují v bohaté výbavě některých knížecích mohyl (Chlum u Rokycan), ale i v sídlištních archeologických kontextech (Hradiště u Písku). (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, mochická (kultura, močická) (název podle údolí Moche, Peru), předincká *archeologická kultura na severním pobřeží Peru v 1. až 7. století, původně v údolí Moche a Chicama. *Mochikové vybudovali raný státní útvar klasické doby Peru, který prosperoval zejména díky vyspělému *zemědělství spjatému s umělým zavlažováním. Tkali *oděv z *vlny a *bavlny, rozvinuli *metalurgii *mědi, *stříbra a *zlata. *Města nestavěli, ale budovali ceremoniální *stavby, mezi nimiž vynikají dvě chrámové *pyramidy *Slunce a *Měsíce z nepálených cihel. Prosluli zejména jako tvůrci antropomorfní *keramiky s tématy z náboženského i běžného života, včetně sexuálního. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky.) (Jaroslav Malina)

kultura, mykénská, *archeologická kultura, která se na Peloponnésu vytvořila kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. a byla pojmenována podle důležitého centra *Mykén, protože u *Homéra má mykénský vládce zřejmou *autoritu nad ostatními lokálními *králi. Nositeli této kultury byli indoevropané *Řekové, u Homéra označovaní jako *Achájové, *Danaové nebo Argejci. Do Řecka se jejich předkové dostali při migrační vlně na počátku 2. tisíciletí př. n. l. a jejich spojením s původním obyvatelstvem se vytvořilo etnikum Mykéňanů.

K vzestupu kultury došlo v 16. století př. n. l. V umělecké produkci Mykéňané napodobili vyspělou Krétu (*kultura, mínojská), je z ní ovšem zřejmé, že byli více zaměřeni na *boj a *lov a jako *Indoevropané měli také větší sklon k abstrakci. Ve 13. století př. n. l., kdy začaly ohrožovat mykénské panství útoky příslušníků další migrační fáze, byly *lokality obehnané mohutnými *hradbami z *kyklopského zdiva (Mykény, Tírýns), ale k jejich záchraně to nestačilo: byly vypáleny a mykénská civilizace zanikla téměř se všemi svými projevy pod náporom nových vln řeckého etnika včetně ničivého průniku *Dóřů. (Jaroslav Malina)

kultura, natúfská, *natúfien.

kultura, nazcaská (název podle *města Nazca, Peru), vyspělá předincká zemědělská kultura na jižním pobřeží Peru (200 př. n. l.–700 n. l.); vynikala zvláště v *tkalcovství (vzorované *textilie) a v *keramice (polychromní a figurální), tvarově velice rozmanité a pestře polychromně zdobené, avšak především proslula vytvářením obrovitých obrazců na planině El Ingenio (geoglyfy patrně z ptáčích perspektivy). Tyto linie a obrazce monumentálních rozměrů se staly jedním z argumentů zastánců *archeoastronautické hypotézy, zejména Ericha von *Dänikena.

Obrazce jsou vytvořeny na zvlněných plošinách krytých reziduálními šterky. Jsou pozůstatkem sedimentů, které navršily vodní toky proudící z hor. Vítr pak z nich vyvál jemnější písek a zbyl jen hrubší šterk. Někdy se také tento šterk označuje jako pouštní dlažba. Reziduální šterky jsou tvořeny několikamilimetrovými až metrovými ostrohrannými úlomky a kusy vyvřelých *hornin, *andezitu nebo *čediče. Šterky jsou tmavé, neboť jsou povlečeny asi milimetrovou vrstvičkou pouštního laku složeného hlavně z oxidů manganu. Naproti tomu sádrovcová kůra neboli gypkrusta a sádrovcový písek v podloží reziduálních šterků jsou světlé. Linie a obrazce nejsou ani namalovány, ani vyryty do horniny; vznikly odstraněním šterků a tedy obnažením světlé sádrovcové kůry, která se pak v průběhu času povléká druhotnými hydroxidy železa – proto barevný kontrast postupně slábne. V době vzniku však musely obrazce svítit. Vytváření takové linie jde docela snadno a rychle – odkládání šterku na okraje vznikajícího pruhu není nic nadlidského. Před časem vytvořil stejným způsobem místní učitel spolu se čtyřiačtyřiceti žáky za 12 hodin na přilehlé pampě docela pěknou padesátimetrovou rybu. Spíše než hrubá a úmorná práce byla asi nutná při takovém díle dobrá organizace a určité geometrické znalosti. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky.) (Jaroslav Malina)

kultura, nitranská (název podle *města Nitry, Slovensko), *archeologická kultura z počátku starší *doby bronzové (21.–18. století př. n. l.) na jihozápadním Slovensku a východní Moravě. Vyvinula se z pozdně eneolitické *kultury Chłopice – Veselá a ještě během starší doby bronzové splynula s *kulturou únětickou. Pramennou základnu poznání tvoří především nálezy z pohřebišť: měděné a bronzové artefakty (charakteristický je měděný šperk ve tvaru vrbového listu), lukostřelecká výbava (kamenné šípky a *nátepní destičky) a četné kostěné výrobky. Keramická výbava hrobů je nápadně chudší. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, občanská, *normy vytvářející způsoby mírumilovného a solidárního soužití. Mezilidské vztahy jsou korektní a založené na vzájemné *úctě a ohleduplnosti. Občanská kultura pomáhá řešit *konflikty vznikající mezi *egoismem a *solidaritou a *altruismem. (Marie Dohnalová)

kultura, obejdská, *archeologická kultura rozšířená v celé oblasti „Úrodného půlměsíce“ od syrského pobřeží přes jihovýchodní Turecko a západní Írán až do oblasti Perského zálivu po Ománský poloostrov zhruba v období 6000–3500 př. n. l. Pojmenování získala podle eponymního naleziště 40 km jihozápadně od Násirije v Íráku, kde expedice USA odkryly poprvé sídlištní vrstvy a pohřebišť z tohoto období. Původně se za období obejdské kultury pokládala pouze doba výskytu *keramiky zdobené v obejdské slohu. Dnes se kultura člení na celkem šest fází, z nichž Obejd 0 představuje nejstarší fázi vývoje kultury v sumerském *Tell

Avajli. Obejd 1 a 2 se kryje se staršími kulturami – *eridskou a hadždži-muhammadskou, kdežto Obejd 3 a 4 představuje vlastní obejdskou kulturu v původním, užším chápání termínu. Závěrečný stupeň Obejd 5 pak pokrývá období výskytu malbou nezdobené, avšak výrobně tradiční keramiky obejdské kultury. Označení kultury tak nabylo rázu spíše archeologického (výskyt stále se opakujícího souboru rysů hmotné kultury) než historického, což při klasifikaci jejího historického významu činí určité obtíže, neboť obejdská kultura je tak vřazována jak do *neolitu, tak i do *eneolitu. V hospodářském životě eneolitické fáze kultury pokračuje tendence k intenzifikaci a zvyšování výkonu ekonomiky. Poprvé se objevují doklady o použití orebného náčiní (orné brázdy na *lokalitě KS–102 v jihozápadním Íránu) a též o odborném zahradnictví (pěstování *datlové palmy na Tell Avajli). Dobytkářství je charakterizováno zvyšujícím se významem skotu, snad jako zdroje živin (mléčné hospodářství) či energie (potahy a soumaři), a rovněž důrazem kladeným na chov prasat, nejspíše pro maso, který současně naznačuje pokročilou sedentarizaci (prasata špatně snášejí kočovný způsob života). Všechny sféry práce s přírodními materiály vykazují rovněž známky intenzifikace. Začíná masová výroba keramiky na rychle rotujícím *hrnčířském kruhu a její vypalování v dokonalejších pecích při teplotách okolo 1000 °C. Rozšiřují se odborně náročné *techniky zpracování kamene a poprvé se obrábějí i *suroviny stupňů tvrdosti 4–7. Podstatně se rozvíjejí i metalurgické pracovní postupy (*měď, arzenový *bronz, poprvé *zlato). Snad vůbec poprvé se objevuje tkalcovský stav (Tell Avajli) a odborní výrobci zhotovují stále více předmětů z materiálů umělých (*fajáns). *Doprava a styky na vzdálenosti měřitelné ve stovkách kilometrů se stávají běžnou praxí.

Sídliště obejdské kultury obsahují čím dále tím častěji náročné architektonické *komplexy pravidelných půdorysů, často s ústřední obdélníkovou síní a s křídly menších komůrek přiléhajícími k jejím delším stranám, při jejichž stavbě se snad uplatnila již i znalost Pýthagorovy věty (*Pýthagorás ze Samu). Tyto *stavby byly zřejmě sídly společenských *elit, nejspíše předních rodin jednotlivých pospolitostí. Rozsáhlá pohřebiště naznačují jak rozvinutou *úctu k památce zesnulých členů obejdských obcí, tak i vysoký stupeň přivlastnění a „polidštění“ jednotlivých úseků *krajiny a značnou míru jejího zaujetí lidskými sídly fixními v prostoru i v čase. Neznáme podrobně pravomoci řídicích skupin obejdské kultury, domníváme se však, že jim bylo přirčeno právo na dodávky hmotných příspěvků od občanů řízených pospolitostí, které byly označeny osobními „signaturami“ odesílatelů (otisky pečeti). *Ikonografický materiál poukazuje na to, že tyto dodávky byly kompenzací za péči elit o tělesné i duchovní blaho obyvatel řízených obcí. Těm se od předních mužů a žen pospolitostí obejdské kultury dostávalo především *rituálního zajištění úrodnosti pozemků a plodnosti lidí i chovaných zvířat a dále rovněž fyzického bezpečí (scény vojenského *triumfu). V některých případech lze již předpokládat rozdělení na vůdce duchovní a světské a rovněž řešení otázek nástupnictví s odpovídajícími „nastolovacími“ *obřady. Vůdčí skupiny kultury byly v řadě případů schopny poměrně účinně vyvolat a řídit vynakládání energie ve prospěch společných projektů (například budování monumentální architektury). Značná sociální soudržnost a relativně rovnoměrný rozptyl zboží, které lze považovat za luxusní (například dovážené ozdobné materiály a jejich imitace), však naznačují, že rozvoj společenské nerovnosti se ubíral spíše cestou hierarchického řazení celých společenských jednotek (*velkorodin?, *občin?, klanových segmentů?) do soustav podřízenosti a nadřízenosti, nežli jednotlivců uvnitř nich. Ve sféře duchovní vyrůstala snad z bohatého podloží tradičních rituálních a magických úkonů již první univerzálnější náboženská víra. To naznačuje soustavné užívání skupiny tří barev – bílé, červené a černé – ve výzdobě čestných míst monumentálních staveb kultury, kterou lze snad interpretovat jako symbolickou výpověď o chápání jednoty světa. Nositelé obejdské kultury převzali tento sloh z prostředí *halafské kultury a zprostředkovali jeho znalost *kněžím *urucké kultury, kteří jej užívali při výzdobě monumentálních chrámových budov uruckého centra. V době obejdské kultury však leží i počátky exaktních věd (znalost

Pythagorovy věty) a umění (architektura). Obejdská kultura představuje podloží, z něhož bezprostředně vyrostla první *písma a *státu užívající *civilizace starověké *Mezopotámie. (Petr Charvát)

kultura, olmécká, *archeologická kultura (1100 př. n. l.–300 n. l.) vytvořená *Olméky na jižním pobřeží Mexického zálivu; nejstarší známá vyspělá kultura *Mezoameriky, dříve považovaná za kolébkou ostatních kultur, v současnosti se objevují hypotézy nevylučující možnost vzájemně nezávislého vývoje. V obřadních střediscích *La Venta, *San Lorenzo, *Tres Zapotes jsou dochovány hieroglyfické záznamy a kresby tváří s dětským či démonickým (jaguáří) výrazem v olméckém stylu. Obchodní a kulturní expanze olmécké kultury dosáhla tisíců čtverečních kilometrů. (Jaroslav Malina)

kultura, osobnostní, naučená vrstva lidské osobnosti zahrnující *kulturní vzorce a *mentální schémata, které si člověk osvojil jako člen určité *kultury. Osobnostní kultura se utváří v průběhu *enkulturacy a *socializace v prostředí primárních a sekundárních sociálních *skupin. Na utváření osobnostní kultury mají velký vliv také prostředky masové *komunikace a zkušenost derivovaná ze sociální interakce. Osobnostní kultura zahrnuje typická schémata pro jednání ve standardní situaci. Vzniká interiorizací *artefaktů, *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí, které jsou sdíleny a předávány příslušníky konkrétní kultury, *subkultury nebo *kontrakultury. Osobnostní kultura jako produkt kulturní determinace lidského chování a prožívání je předmětem výzkumů sociálních psychologů a antropologů, kteří se specializují na *psychologickou antropologii. Studium kultury na úrovni osobnosti se programově zabývá také *kulturologie, která z osobnostní kultury učinila jeden z hlavních tematických okruhů svých výzkumů. (Václav Soukup)

kultura, osteodontokeratická, *industrie, osteodontokeratická.

kultura, pazyrycká, středoasijská *kultura *doby železné, spojovaná s počátky skythského etnika (*Skythové). Pazyryčtí *kočovníci obývali oblast Altaje přibližně v 6. až 3. století př. n. l. Čilé kontakty s vyspělými *civilizacemi (*Blízký východ, Čína, *Persie) výrazně ovlivnily podobu pazyrycké kultury a vedly k vytvoření svébytného uměleckého zobrazování zvířat (zvěrný styl), typického projevu skythských kultur (nomádi zpravidla věřili, že je třeba stále mít u sebe podobu zvířete, aby člověk nabyl jeho vlastností). Pro tuto kulturu jsou nejtypičtější kamenné *mohylníky, budované v extrémních vysokohorských polohách: Ak-Alacha, Bašadar, Pazyryk (Rusko), Berel, (Kazachstán), Olon-Kurin-Gol (Mongolsko). Díky specifickému klimatu a trvale zmrzlé půdě se v pazyryckých *mohylách (kurhanech) uchovalo nejen množství *artefaktů z organických materiálů, ale i těla pochovaných. Uchování těl zemřelých nebylo umožněno pouze přírodními podmínkami, ale je i výsledkem úmyslné *mumifikace, kterou tvůrci pazyrycké kultury praktikovali u vybraných zemřelých. U některých mumií bylo možno identifikovat i *tetování v podobě zobrazení fantastických druhů zvířat a dravých ptáků. Nezřídka se v mohylách objevily i pohřby koní, hrající klíčovou roli v životě pazyryckých kočovníků. Z uložených *milodarů vynikají i dřevěné řezby zvířecích motivů, kožené oděvy, hedvábné textilie čínského původu (*hedvábí), *hudební nástroje (harfy, tamburíny) a fragment nejstaršího tkaného koberce. (Eva Čermáková)

kultura, pchejlikangská, *archeologická kultura z období *neolitu (6500–4900 př. n. l.) ve střední a severní Číně (v provinciích Che-nan, Che-pej a Šan-si). (Jaroslav Malina)

kultura, platěnická, *archeologická kultura starší *doby železné na střední Moravě a ve východních Čechách (zde též *kultura slezskoplatěnická), součást jižního okraje lužického kulturního okruhu (*lužické kultury) rozšířeného v *době halštatské odtud až po Baltské moře v letech 800–470/450 př. n. l. Přísné spalování zemřelých na nekropolích navazuje na pohřební zvyklosti *kultur popelnicových polí (Moravičany). Díky geografickému umístění a sousedství s *halštatskými kulturami (*bylanská kultura, *horákovská kultura) vznikla řada

shodných kulturních jevů, které platěnickou kulturu řadí k halštatským kulturám severního Přialpí. (Martin Golec)

kultura, podolská (název podle pohřebiště v Podolí u Brna), *archeologická kultura pozdní *doby bronzové (10.–8. století př. n. l.) na jižní Moravě. Náleží do středodunajského okruhu *kultur popelnicových polí a přímo navazuje na *kulturu velatickou. Známa je z četných opevněných výšinných sídlišť (Brno-Obřany, Tabulová hora u Klentnice) a přilehlých rozsáhlých žárových pohřebišť. Kromě bronzových *artefaktů místní provenience se objevují nově i železné předměty, pravděpodobně importy či válečná kořist od *Kimmeriů, kteří koncem doby bronzové decimovali místní obyvatelstvo. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, populární, označení *kultury sdílené širokými vrstvami populace. Je spjata zejména s prostředky masové *komunikace – tiskem, filmem, rozhlasem, *televizí, videem a *internetem. (Marie Dohnalová)

kultura, postmoderní, *postmodernismus.

kultura, potiská, *archeologická kultura z období *neolitu (kolem 5000 př. n. l.) na severovýchodě Karpatské kotliny. (Jaroslav Malina)

kultura, právní, soubor vzájemně propojených informací a poznatků o právním vědomí a závazných předpisech platných pro příslušníky určitého společenského uskupení, které jsou pro každou společnost charakteristické; *právo je vnímáno jako společenská kategorie. (Andrea Grígelová)

kultura, primitivní, označení kultury domněle svázané s jednoduchou a neměnnou životní formou na nejnižší příčce evolučního žebříčku, za jakou byly – v době počátků *antropologie jako samostatné disciplíny (zejména v průběhu 19. století) – považovány například kultury lovců a sběračů, vnímané nadto jako statické a radikálně odlišné od dynamických a *komplexních kultur Západu.

Falešnou představu o „primitivních“ a neměnných kulturách definitivně vyvrátily kulturně-ekologické výzkumy v 60. letech 20. století, především ty, které prováděl americký antropolog Irven *DeVore a další badatelé u *Sanů v oblasti Kalahari. V dnešní antropologii je termín „primitivní kultura“ nepřijatelný. (Jaroslav Malina)

kultura, protoúnětická, *archeologická kultura z přelomu pozdního *eneolitu a starší *doby bronzové (2300/2200–2000 př. n. l.) zejména z území Moravy, nejstarší fáze *únětické kultury s výraznými pozdně eneolitickými znaky. V její náplni se kombinují vzorce *kultury se šňůrovou keramikou, *kultury se zvoncovitými poháry a znaky kultur rané doby bronzové Karpatské kotliny. Antropologicky převládá typ tělesné stavby člověka kultury se šňůrovou keramikou. (Robin Pěnička)

kultura, púchovská (název podle naleziště Skala u Púchova, Slovensko), *archeologická kultura *doby železné na Slovensku (2. století př. n. l.–2. století n. l.). Předpokládá se, že se na púchovské kultuře kromě *autochtonního obyvatelstva podíleli *Keltové a snad i *Dákové. (Jaroslav Malina)

kultura, renesanční (z francouzštiny: *renaissance* a z italštiny: *rinascimento*, „obroda, obrození, znovuzrození, nový rozkvět“):

1. pojem sloužící k označení kulturní epochy vznikuvší ve 14. století v Itálii a rozšířivší se do většiny *zemí západní a střední Evropy a svou pozdní fází přetrvávající až do 16. století; původní záměr, obrození antiky, přerostl do nové filozofie, přírodovědy i umění, jež postavily člověka a jeho rozvoj do středu svých zájmů. Jde o etapu, která následuje po *středověku a znamená počáteční stadium epochy představované jako *novověk. Renesance se začala vyvíjet na konci 13. století v Itálii a byla spjata s rozvojem *měst a vystoupením *měšťanstva jako nové, ekonomicky důležité společenské síly. Dalším významným centrem renesance bylo Nizozemsko, které se v 15. a 16. století stalo jedním z hospodářsky a obchodně nejsilnějších států Evropy. V Itálii byly od poslední čtvrtiny 16. století renesanční

ideály postupně opouštěny a nahrazovány ideály protireformačního *katholicismu, který se stal ideovým základem *baroka (a *protireformace). Renesanční ideály, koncentrované v *humanismu jako kulturním proudu, však žily dále, v období baroka i *osvícenského klasicismu. V jednotlivých kulturních oblastech se renesance uplatňovala v odlišné síle. Méně výrazně tomu bylo v zemích s velkou protestantskou reformační tradicí, například v Čechách, Německu a ve Švýcarsku. Východní, pravoslavná Evropa renesancí v podstatě neprošla. Renesanční člověk byl ovlivněn výsledky vědy, zejména astronomie; pochyboval o existenci *Boha nebo již v něho přestal věřit. Ztratil jistoty, které mu poskytovala křesťanská víra, ale získal osobní odpovědnost za svůj vlastní osud. K nejvýznamnějším činům doby renesance patřil vynález *knihtisku (kolem roku 1445) a objev Ameriky (1492). Příznačnými rysy renesance se staly *antropocentrismus, *racionalismus a *individualismus;

2. *sociokulturní systém, zahrnující *artefakty, *sociokulturní regulativy a *kulturní ideje, které v opozici k hodnotám středověké feudální *románské a *gotické kultury zdůrazňovaly profánní dimenzi lidského života, význam člověka, jeho právo na poznání, svobodu a rozvoj lidských schopností. Mezi klíčová *kulturní témata a principy, které vtiskly renesanční kultuře její jedinečnou tvář, patří vědecký *racionalismus a *empirismus, *humanismus, *individualismus a nový způsob vidění a zobrazování skutečnosti.

Slovo *renesance (*rinascita*) použil italský malíř, architekt a historik umění Giorgio Vasari (1511–1574) v roce 1550 jako označení pro období obrození antického umění („*rinascita dell'arte antica*“), k němuž došlo v Itálii 15. a 16. století. K širokému uznání pojmu renesance jako označení svébytného uměleckého slohu, který znamenal definitivní rozchod s kulturou středověku, přispěl v 19. století švýcarský kulturní historik Jacob Christoph Burckhardt v díle *Die Cultur der Renaissance in Italien* (Renesanční kultura v Itálii, 1860). Z antropologického hlediska je možné na renesanci pohlížet jako na unikátní konfiguraci hodnot, norem, vzorců chování a myšlení doznávající středověké a rodící se novověké kultury. Vznik renesanční kultury je spjatý s krizí *feudalismu a s oživením uměleckých ideálů antické kultury. Jednalo se o zrození nového způsobu myšlení a poznání, v jehož centru stojí *člověk, *společnost a *příroda.

Renesanční kulturu lze analyzovat na úrovni artefaktů, sociokulturních regulativů a kulturních idejí. Renesanční artefakty se dochovaly v podobě materializovaných kulturních prvků a komplexů – architektury, výtvarného umění a řemeslných výrobků, jako jsou pracovní *nástroje, *zbraně, *oděvy a věci každodenní potřeby. Renesanční sociokulturní regulativy (*obyčeje, *mravy, *zákony, *tabu) a kulturní ideje (kognitivní a symbolické systémy) je možné rekonstruovat na základě analýzy dobových literárních pramenů nebo informací a významů, které jsou zakódované v dochovaných artefaktech. Zdrojem empirických dat o způsobu života v období renesance je na jedné straně krásná a vědecká literatura, která odráží zájem člověka o profánní dimenzi *kultury, na straně druhé renesanční umění, usilující o co nejvěrnější zachycení skutečnosti. Unikátní jsou z tohoto hlediska například díla nizozemských malířů, jejichž zájem o svět prostých lidí nalezl své vyjádření v téměř sociologických obrazech každodenního života. V období renesance se mezi vzdělanými vrstvami obyvatelstva utvářel nový ideál člověka jako harmonické bytosti, která se přiklání k pozemskému životu a usiluje o svůj všestranný duchovní i tělesný rozvoj. Středověký ideál *rytíře a bojovníka byl v šlechtických a měšťanských kruzích nahrazen osobností vzdělaného a uhlazeného dvořana, který vyniká svými duševními i tělesnými schopnostmi. Tato skutečnost se promítla do výchovy, dobových hodnotových a normativních systémů i způsobu života. Součástí vzdělávání bohatých vrstev se staly nové učební předměty, jako jsou *řečtina, literatura a dějepis. *Šlechta ve stále větší míře opouštěla nepohodlné *hrady a dávala přednost příjemnějšímu životu v městských palácích a rušné společnosti. Požívací životní způsob rychle napodobovali a dále rozvíjeli bohatí měšťané. Renesanční důraz na lidskou touhu po uplatnění ale do značné míry zrelativizoval tradiční křesťanské

morální hodnoty, což ve svých důsledcích někdy vedlo k vypjatému individualismu a nezřízené touze po slávě a moci. Pokřivený obraz renesanční osobnosti skvělého, úspěšného ale morálně pokřiveného muže, který neváhá v cestě za svým ušlechtilým cílem použít jakékoliv prostředky, podal v díle *Il Principe* (Vladař, vznik 1513–1514, vydáno posmrtně 1532) italský myslitel a politik Niccolò *Machiavelli (1469–1527).

Renesanční kulturní ideje našly své vyjádření v humanismu, který představoval nový myšlenkový směr a *světový názor. Humanisté, v opozici ke středověké scholastické filozofii (*scholastika) založené na teologických tezích, kladli velký důraz na empirickou a racionální stránku poznání člověka a přírody. Renesanční učenci usilovali o induktivní analýzu a vědecký popis přírody a člověka, zatímco umělci té doby zachycovali tuto reálnou skutečnost výtvarnými prostředky. V období renesance se v jednom člověku často spojovala osobnost vědce i umělce. Ukázkou renesanční syntézy vědy a umění je život a dílo humanisty a architekta Leona Battisty Albertiho (1404–1472), který kromě vědeckých studií věnovaných architektonickému prostoru napsal také řadu pojednání o malířství a sochařství. Vznik renesančního humanismu, vědy a umění je spjatý s hospodářským rozvojem italských městských států. Zde se koncentrovala řemeslná výroba, vznikaly první *manufaktury, rozvíjel se obchod a hromadil bankovní kapitál. Významným ohniskem renesance se stala zejména Florencie, kam v 15. století emigrovali byzantští učenci, kteří přeložili významná díla antických básníků, filozofů a vědců a ve spojení s místní intelektuální tradicí podnítili rozvoj vědeckého poznání a umělecké tvorby. Mezi další centra renesanční italské kultury patřila svobodná a samostatná města Benátky, Janov, Mantova, Padova a Siena. Humanisté využili znalosti klasických jazyků a *hebrejštiny k posouzení správnosti různých překladů *bible a začali srovnávat její obsah se skutečností. Tento kritický postoj prospěl nejen filologii a historii, ale ve svých důsledcích anticipoval zrození novověké vědy.

Materiální bázi renesanční kultury tvořila zemědělská produkce, řemeslná výroba a dynamicky se rozvíjející obchod. K postupné proměně zemědělské výroby došlo v severní Itálii, kde ve 14. století začal být osazován úhor pícninami, jako je vojtěška nebo jetel. Dostatek čerstvé a suché píce vedl k rozvoji živočišné výroby, opuštění středověkého *trojpolního hospodaření a jeho nahrazení hospodařením střídavým, které lépe zajišťovalo zásobování obyvatelstva potravinami. Rozvoj zemědělské výroby urychlilo i pěstování nových plodin. Na počátku 16. století se v Itálii začala pěstovat asijská *rýže a ve Francii americká *kukuřice, která se rychle rozšířila po celé jižní Evropě až do Malé Asie. V západní Evropě se výrazně rozšířilo pěstování chmelu, *lnu, *konopí a zvyšovala produkce zeleniny a ovoce. Zvýšenou spotřebu masa v Evropě do jisté míry uhrazovaly mořské a sladkovodní ryby. Z cizokrajných plodin ovlivnil evropský jídelníček dovoz koření a třtinového cukru, který nahrazoval med a nekvašenou šťávu z hroznů. Na proměnách materiální kultury měly v období renesance svůj podíl nové technické vynálezy. Dynamickým rozvojem prošly zejména takové obory lidské činnosti, jako je hornictví a hutnictví, ve kterých se ve stále větší míře uplatnily nové čerpací stroje, zdokonalená vodní kola, mechanická kladiva a vysoké pece na výrobu tekutého *železa (litiny). Podstatnými změnami prošla také textilní výroba, v níž urychlil rukodělnou práci šlapací kolovrat, horizontální tkalcovské stavy a ruční stroj na pletení punčoch. K velkým změnám došlo také ve válečné technice zavedením střelného prachu, zdokonalením děl a ručnic se zámkem a pistolí. V námořní *dopravě sehrála významnou roli stavba lehkých pohyblivých vícestěžňových lodí (karavel) a užívání zdokonaleného kompasu k navigaci na širém moři. Mezi významné kulturní inovace patřil zejména vynález a rozšíření *knihtisku, který zásadním způsobem ovlivnil rychlost šíření kulturních idejí v čase a prostoru. Zdokonalené nástroje a nové technologie sice vedly ke zvyšování objemu výrobků, ale malovýroba, založená na cechovním řemesle (*cech), neumožňovala uspokojovat stále narůstající poptávku po zboží. Proto bohatí kupci, řemeslníci a měšťané budovali stále větší dílny, ve kterých pracovalo stále více zaměstnanců. Tato

kolektivní spolupráce stimulovala dělbu práce, při níž byl pracovní postup rozdělen na množství dílčích pracovních úkonů vykonávaných jednotlivými pracovníky. To vedlo v bohatých italských městech ke vzniku prvních manufaktur a sociální diferenciaci výrobců na podnikatelskou vrstvu tvořenou bohatými měšťany a námezdní vrstvu jejich zaměstnanců.

Na evropskou výrobu, obchod a peněžnictví měly velký vliv zámořské objevy, které jako první zahájili Portugalci. Symbolem jejich počínající námořní expanze se stali Bartolomeu Dias (asi 1450–1500), který obeplul africký mys Dobré naděje, a Vasco da Gama (1469–1524), jehož lodě dosáhly břehů Indie. Plavby těchto mořeplavců inspirovaly nejvýznamnějšího portugalského renesančního básníka Luíse Vaz de Camõesa (ca 1524–1580) k napsání eposu *Os Lusíadas* (1572, česky: *Lusovci*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958), oslavujícího velikost portugalského národa. Také Španělé, krátce po objevu Ameriky, který učinil v roce 1492 Kryštof *Kolumbus (1451–1506), zahájili rozsáhlé koloniální výboje ve Střední a Jižní Americe. Zde španělský *conquistador Hernán *Cortés (1485–1547) v roce 1521 dobyl indiánskou říši *Aztéků, rozkládající se na území dnešního Mexika. Krátce poté, v letech 1532 až 1536, další španělský dobyvate, Francisco *Pizarro (1476 nebo 1478–1541), rozvrátil peruánskou říši *Inků. Dobývání *Nového světa bylo spojeno s velkou krutostí vůči původnímu obyvatelstvu. *Indiáni nebyli adaptováni na evropské nemoci a jejich populaci devastovala těžká práce v dolech. Úbytek domorodého obyvatelstva podnítil výnosný obchod s africkými *otroky, kteří byli jako pracovní síla dováženi do amerických *kolonií. Zámořské objevy zásadním způsobem změnily představy *Evropanů o světě, rozšířily jejich jídelníček a změnily potravinové řetězce a zvyklosti. Dovoz *tabáku a dalších *drog stimuloval vznik nových potřeb spjatých s jejich návykovou konzumací. Vykořisťování kolonií a příliv *stříbra, *zlata a drahých kamenů z Ameriky do Evropy vedly k poklesu hodnoty peněz a vzestupu cen výrobků. Současně ale přispěly k prvotní akumulaci kapitálu, která byla předpokladem vzniku *kapitalismu. Na obchodu se zámořím se podílelo stále více evropských zemí, čímž se vytvářely předpoklady pro vznik celonárodních trhů a vytvoření světového obchodu. Střediska dálkového obchodu se postupně přemístila ze Středozezemního a Baltského moře na pobřeží Atlantského oceánu. Z italských měst si udržely obchodní význam jedině Benátky, Florencie a Janov, které pokračovaly v rozvíjení manufakturní výroby a úspěšně vyvážely své textilní výrobky do španělských kolonií i do *Orientu.

Z antropologického hlediska je důležité, že jako sekundární produkt zámořských objevů vznikl vědecký zájem o studium mimoevropských kultur. Evropané, stojící tvář v tvář exotickým obyvatelům cizích světů, si stále intenzivněji kladli zneklidňující otázky souvisící s kulturní pluralitou a skutečností, že hodnoty evropské společnosti nemusí být absolutně platné a pravdivé. Jedním z prvních, kdo vyvodil filozofické a antropologické důsledky z existence mimoevropských domorodých kultur, byl francouzský renesanční filozof a humanista Michel Eyquem de *Montaigne (1533–1592), jenž v knize *Les Essais* (Eseje, 1580, posmrtné definitivní vydání 1595) ocenil autenticitu indiánské kultury a zpochybnil absolutní platnost hodnot a norem evropské civilizace. Na obranu práv amerických indiánů žijících pod španělskou koloniální nadvládou ostře vystoupil také španělský dominikánský mnich Bartolomé de *Las Casas (1474–1566) v knize *Brevíssima relación de la destrucción de las Indias* (1552, česky: *O Zemí Indijských pustošení a vylidňování zpráva nejstručnější*, 1954 [překlad z latinského vydání, 1664]), ve které ostře kritizoval nelidské koloniální praktiky evropských dobyvatelů. Kritický postoj ke španělské koloniální politice na území Mexika zaujal také španělský františkánský misionář Bernardino de Sahagún (mezi 1499 a 1500–1590) jehož kniha, napsaná v indiánském jazyce *nahuatlu i *španělštině, *Historia de las cosas del reino de Nueva España* (Obecná historie věcí království Nového Španělska) představuje zásadní pramen pro studium *aztécké kultury. Velmi rozporuplnou roli sehrál v dějinách dobývání a poznávání nativní Ameriky španělský *biskup Diego de *Landa (1524–

1579), jenž ve jménu křesťanské víry zničil tisíce indiánských kultovních předmětů, včetně desítek vzácných obrázkových rukopisů (*kodexů) *mayské kultury na Yucatanu v Mexiku. Po určité době však Pravděpodobně v obavách před důsledky svých fanatických činů ale po určité době začal od indiánů systematicky získávat podrobné informace o různých oblastech jejich kultury. Své poznatky, které mají velkou historickou a antropologickou hodnotu, zachytil ve spisu *Relación de las cosas de Yucatán* (Zpráva o věcech na Yucatanu, 1566, tiskem až 1864), který se později stal významným zdrojem informací o mayské kultuře. Zámořské objevy, zahájené v době renesance, představují počátek rozsáhlých akulturačních procesů, jejichž součástí byla destrukce velkého množství mimoevropských kultur a vojenská, politická a ekonomická expanze *Západu.

Duchovní báze renesance byla úzce spjatá s ekonomickým rozvojem měst. Ta se postupně vymaňovala z vlivu feudální a církevní moci a měnila v politicky nezávislá centra. Společně se vzestupem měšťanstva jako nové společenské třídy se formovala praktická filozofie a nový světový názor, který vnesl do všech oblastí života pragmatického, světského ducha a důraz na reálný svět. Měšťané, kteří se věnovali výdělečné činnosti, ve stále větší míře odmítali tradiční církevní *dogmata, vyžadující odříkání se pozemského světa. Nepovažovali již člověka za bezmocnou bytost a práci za prokletí. Věřili v lidské schopnosti, duchovní sílu člověka a jeho právo na svobodný život. V opozici k církevní teologii, založené na biblických dogmatech, se zrodil nový myšlenkový směr a světový názor – humanismus, který učinil z člověka ústřední hodnotu i předmět vědeckého poznání. Osobitý svorník mezi středověkou metafyzikou a rodící se novověkou filozofií a vědou představuje dílo německého teologa, filozofa a matematika *Mikuláše Kusánského (Nicolaus Cusanus, 1401–1464). Z hlediska *filozofické antropologie jsou nadčasové zejména jeho úvahy nad kognitivním potenciálem člověka. Podle Mikuláše Kusánského je sice mikrokosmos *člověka podřízen makrokosmu *vesmíru, ale člověk *kosmos přesahuje svým rozumem a intelektem, neboť jej dokáže poznávat. Intelektuální a kulturní ohnisko epochy renesance je spjaté s vědeckým, literárním, uměleckým humanismem spisovatelů, umělců a učenců, kteří se postavili proti scholastické filozofii a církevním názorům. Široké lidové vrstvy sice i nadále ovlivňovala *křesťanská církev a pověrečná zbožnost, ale vzdělání šlechtici a bohatí měšťané ve stále větší míře vytvářeli nový světový názor, opírající se o empirickou zkušenost, vědecké poznání, individualismus a respekt k lidské svobodě.

Nový životní postoj a způsob života našel své vyjádření také v krásné literatuře. Jako první umělecky vyjádřil rodící se renesanční touhu po emancipaci člověka středověký italský básník *Dante Alighieri (1265–1321) v rozsáhlé alegorické básnické skladbě *La Divina Commedia* (Božská komedie, 1307–1321; původně pouze *Commedia*, první tištěné vydání 1472; s přívlastkem *Divina* poprvé 1555; v českém překladu Jaroslava Vrchlického 1879 (Peklo), 1880 (Očistec), 1882 (Ráj), v novějším překladu O. F. Bablera 1952 [Praha: Vyšehrad], nejnovější vydání v tomto překladu 1989 [Praha: Odeon]). Mezi představitele rané renesance patřili lyrický básník Francesco *Petrarca (1304–1374), který příklon k pozemskému životu vtělil do milostných sonetů, a Giovanni *Boccaccio (1313–1375), autor rámcového cyklu sta povídek *Il Decamerone* (Dekameron, 1348–1353; první tištěná bezpečně datovaná vydání 1471 a 1472; česky: Praha: Nákladelství Aloisa Hynka [1897], poté v různých překladech, 1959 [Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění] v překladu R. Krátkého, vychází dodnes). Vrcholnou renesanci v italské literatuře reprezentují epičtí básníci Ludovico Ariosto (1474–1533) a Torquato *Tasso (1544–1595). Ve Francii se s prvními náznaky renesančního vztahu ke světu setkáváme v básních Françoisise *Villona (1431–1463), který do literatury uvedl bohémský svět lidí žijících na okraji společnosti – tuláků, zlodějů, pijanů a nevěstek. Za vrchol oficiální francouzské renesanční *poezie lze označit básníka Pierra de Ronsarda (1524–1585), který reprezentuje básnickou školu francouzských lyriků označovanou jako Plejáda. V románové podobě ztvárnil renesanční

ideál světského života francouzský spisovatel François *Rabelais (ca 1494–1553) v pěti knihách o životě obrů *Gargantua et Pantagruel* (zkrácené názvy pěti knih, které jsou publikovány jako *Gargantua et Pantagruel*: *Pantagruel* [1532], *Gargantua* [1534], *Tiers livre* [1546], *Quart livre* [1552], *Le cinqueisme livre* [1564]; česky více vydání; souborné vydání všech 5 knih: 1953 [Praha: Melantrich], předtím *Život Gargantuův a Pantagruelův*. Praha: Družstevní práce, 1930). Rabelais navázal na tradice i jazyk středověké smíchové *karnevalové kultury a podal groteskní, satirický obraz absurdity scholastického církevního učení, katolické *askeze, rytířského bláznovství a pokrytecké výchovy a morálky. V Německu rozvíjel světskou poetiku karnevalové městské kultury německý básník a dramatik Hans Sachs (1494–1576), jenž ve svých masopustních *fraškách, bajkách, písních ale zejména v básních (*Schwänke*) v žertovné a groteskní nadsázce humorně zobrazil každodenní život a pocity pozdně středověkého a renesančního měšťanstva. Ve Španělsku *ironicky zobrazil mizející svět středověké rytířské kultury Miguel de Cervantes Saavedra (1547–1616) v díle *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* (druhý díl: *El ingenioso cavallero Don Quijote de la Mancha*) (1605–1615, česky: *Důmyslný rytíř Don Quijote de la Mancha*. Praha: J. Otto [1899], předtím 1866–1868 *Don Quijote de la Mancha*). Za vrcholného představitele „zlatého věku“ španělské renesanční literatury je považován dramatik a básník Lope de Vega Carpio (1562–1635). Ve středověké Anglii anticipoval nástup renesance spisovatel Geoffrey *Chaucer (ca 1343–1400) veršovaným cyklem povídek *Canterbury Tales* (1386–1400, první vydání pravděpodobně 1476, česky: *Canterburské povídky*. Praha: Družstevní práce, 1941, 2. přepracované a rozšířené vydání 1953 [Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění]). Vrcholné období anglické renesance je spjato s divadelními hrami a poezií alžbětinských dramatiků Christophera Marlowa (1564–1593) a Williama *Shakespeara (1564–1616), kteří ve svých dílech nadčasovým způsobem ztvárnili rozmanitost a bohatost lidských emocí a světského způsobu života.

Nový světový názor spjatý s renesancí a humanismem ovlivnil také pojetí hudby a její společenské funkce. Středověký jednohlasý zpěv se udržoval pouze v oblasti církevní liturgické hudby. Renesanční hudební kultura, která se rozvíjela od druhé třetiny 15. století, se inspirovala člověkem, společenským životem a smyslovou stránkou lidských emocí. Svůj výraz nalezla zejména v komponované polyfonii, která se stala nejrozšířenějším typem hudby. Hlavními druhy renesanční polyfonie byly mše (missa), moteto a různé písňové formy, jako například francouzský šanson (chanson). Významnou hudební formou společenského zpěvu v Itálii se stal madrigal, jenž prostřednictvím milostných textů vyjadřoval vášnivé či teskné emoce. V období renesance došlo také k ocenění osobnosti skladatele (compositor) jako originálního tvůrce hudebních děl. Status skladatele se tak odlišil od dříve běžně užívaného obecnějšího pojmu hudebník (musicus). Vrcholným představitelem renesanční hudební skladby byl Giovanni Pierluigi da Palestrina (1525–1594), v jehož díle vykrystalizoval vyvážený kontrapunktický sloh (vokální polyfonie a capella), který se stal vzorem pro církevní hudbu pozdějších staletí. V období renesance se dynamicky rozvíjelo také hudební školství, včetně soukromého vyučování na hudební nástroje. Velký vzestup zaznamenala i hudební teorie, které vynález nototisku a knihtisku umožnil prostřednictvím hudebních nakladatelství v nebyvalé míře šířit a popularizovat hudební spisy a příručky. Proměnou prošly také instrumentální nástroje. Byly zdokonaleny varhany a trvalou součástí dodnes užívané kolekce hudebních nástrojů se staly housle, viola da gamba, loutna a pozoun (viz *hudba, evropská středověká a novověká). Významnou součástí renesanční hudební kultury byl tanec, který v 16. století zahrnoval široké spektrum nejrozmanitějších druhů od tanců lidových přes tance dvorské až k tancům alegorickým nebo mytologickým. Důraz na pohybovou kulturu se promítl i do výukových programů *univerzit, kde se vedle kultury ducha začala pěstovat i kultura těla v podobě školení v tanci a šermu.

Oficiální filozofií v období renesance zůstala i nadále scholastika, ale rozvoj humanismu,

oživený zájem o antickou vzdělanost, a rozvoj novověké přírodovědy způsobily postupný rozklad scholastického vidění světa a výkladu přírody. Šíření idejí humanismu a renesance z Itálie do dalších evropských zemí bylo spjaté s rozvojem mezinárodního obchodu, růstem objemu výroby a ekonomickým vzestupem měst. Expanze renesanční kultury v 15. a 16. století ve svých důsledcích vedla k oslabení významu tradičních církevních institucí, které představovaly hlavní oporu feudální společnosti. V opozici k dominantnímu postavení katolické církve se tak postupně zformovalo revitalizační náboženské a sociální hnutí – *reformace. Za zakladatele reformačního hnutí jsou považováni německý teolog a filozof Martin *Luther (1483–1546) a francouzský církevní reformátor působící ve Švýcarsku Jan *Kalvín (1509–1564). Reformace způsobila postupný rozpad církevní jednoty Evropy, která se rozdělila na katolické a reformované (protestantské) země. V protestantských zemích (severní Německo, severní Nizozemí, Skandinávie, Švýcarsko) byly zjednodušeny církevní obřady, oslabena instituce církve a posílena autorita bible jako autentické cesty k Bohu. Ve filozofické rovině originálním způsobem vyjádřil myšlenky humanismu a reformace nizozemský renesanční myslitel *Erasmus Rotterdamský (1466–1536) ve spisu *Encomium moriae* (1509 nebo 1510, česky: *Chvála bláznivosti*. Praha: Odeon, 1966, předtím několikrát pod názvem *Chvála bláznovství*). V období renesance představovala bláznivost, jako protiklad rozumu, významnou kulturní kategorii. Symbolem renesančního postoje k bláznivosti a šílenství se stala literární a výtvarná díla zobrazující plující loď bláznů. Erasmus Rotterdamský si uvědomil, že kategorie bláznivosti mu umožňuje nastavit zrcadlo mravním nedostatkům své doby. Skrze prizma kulturní kategorie bláznivosti satiricky komentoval ortodoxní scholastiku, lidskou pošetilost i obecně přijímané hodnoty a uznávané ideje. Erasmus Rotterdamský svým dílem otevřel nový pohled na soudobou společnost a naznačil, že svět středověké kultury se zhroutil a hodnoty scholastické filozofie musí být nahrazeny autentickým poznáním. Podobně působila i dobová satira německého spisovatele a moralisty Sebastianiana *Branta (1457/1458–1521) *Das Naren Schyff* (1494, česky: *Loď bláznů*. Praha: Československý spisovatel, 1972).

Erasmus Rotterdamský výrazně ovlivnil také dobové představy o výchově mladých šlechticů a chlapců z vrstev městské honorace. Stejně jako italský humanista Baldassare Castiglione (1478–1529), který v knize *Il libro del cortegiano* (1528, česky: *Dvořan*. Praha: Odeon, 1978) načrtl ideál kultivovaného renesančního kavalíra, Erasmus Rotterdamský nabádal ve svých spisech mladé muže k osvojení principů civilizovaných, společensky uznávaných norem a rituálů. Tento model vzdělávání byl přijat příslušníky aristokratických vrstev, kteří při výchově svých mužských potomků rozšířili tradiční rytířská cvičení tělesné zdatnosti a obratnosti o umění dvorské etikety, konverzace, duchovní síly a společenské vychovanosti. Také dívky z urozených rodin byly vedeny k osvojení civilizovaných vzorců chování. Jejich výchova zahrnovala jak ruční dovednosti jako jsou vyšívání, péče o domovní interiéry a květinovou zahradu, tak studium cizích jazyků, hudby, tance a výtvarného umění. Cílem aristokratické výchovy bylo vychovat vzdělaného (civilizovaného) renesančního kavalíra a kultivovanou paní domu. Program výchovy mladého aristokrata a dvořana završovala cesta do zahraničí, kde mohl získat praktické zkušenosti a rozšířit si vzdělanostní obzor v umělecké, politické, diplomatické, technické a ekonomické sféře. V rodinách méně zámožné šlechty a měšťanstva děti navštěvovaly městské, farní nebo klášterní školy, ve kterých si osvojily základy *trivia (čtení, psaní, počty). Jejich další osud byl však spjat s jejich schopností začlenit se a úspěšně prosadit v rámci sociokulturního systému renesanční kultury.

V oblasti přírodních věd byl renesanční humanismus spjatý s empirickým studiem člověka a přírody, které vyústilo ve vědeckou *revoluci, jež otřásla základy středověké *kosmologie. Tento myšlenkový převrat zahájil polský matematik, lékař a astrolog Mikuláš *Koperník (1473–1543). Ve svém díle *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o obězích nebeských sfér), publikovaném v úplnosti krátce před autorovou smrtí v roce 1543 v

Norimberku, odňal Zemi její nehybné postavení ve středu vesmíru a na její místo postavil *Slunce. Koperníkova *heliocentrická teorie, předpokládající rotaci *Země kolem Slunce, sehrála rozhodující roli při radikální revizi statického obrazu světa. Koperník a jeho následovníci, italský filozof Giordano *Bruno (1548–1600) a italský fyzik a astronom Galileo *Galilei (1564–1642), zahájili odvrát od středověké scholastiky k novověké exaktní přírodovědě, založené na pozorování, empirickém testování *hypotéz a *experimentu.

Zájem o empirické studium lidské anatomie a fyziologie našel své vyjádření v dílech renesančních lékařů i umělců, kteří bořili hranice různých oborů poznání a nastolili princip komplexního studia člověka a přírody. Symbolem vstupu do epochy glorifikující lidské tělo se staly nejen renesanční sochy a obrazy, ale také anatomické studie a lékařské *pitvy. Typickou ukázkou spojení přírodovědného zájmu a umělecké tvorby je dílo *Leonarda da Vinci (1452–1519), který se jako jeden z prvních představitelů nové epochy zabýval anatomickými studii lidského těla. Leonardo, všestranný umělec, vynálezce a vědec, na základě empirického studia lidského organismu ve svých pracích již programově spojoval *anatomii s *biomechanikou. Lidská anatomie se jeho zásluhou oprostovala od nekritického tradování starých představ a zaměřila se na důkladné studium stavby těla prostřednictvím pitev. V období renesance, stejně jako v době antiky, bylo antropologické studium lidského organismu úzce spjato s vývojem lékařství. V jistém smyslu lze konstatovat, že moderní *fyzická antropologie se postupně konstituovala jako vedlejší produkt dynamického rozvoje lékařství. Významný podíl na oživeném zájmu o empirický výzkum lidského organismu měl v první polovině 16. století německý lékař a přírodovědec *Paracelsus (1493–1541), který při studiu člověka kladl důraz na pozorování, zkušenost a experiment. Rozhodující roli při konstituování vědecké *anatomie však sehrál vlámský lékař Andreas *Vesalius (1514–1564). Ve svém stěžejním díle *De humanis corporis fabrica libri septem* (Sedm knih o stavbě lidského těla, 1543) popsal lidskou anatomii a anticipoval tak zrození fyzické antropologie jako vědy studující biologickou variabilitu člověka. Možnost existence fyzické antropologie jako samostatného vědního oboru naznačil německý lékař a filozof Magnus *Hundt (1449–1519), jenž ve spisu o psychické i fyzické podstatě člověka *Antropologium de hominis dignitate, natura et proprietatibus, de elementis, partibus et membris humani corporis* (Antropologické pojednání o hodnotě člověka, jeho přirozenosti a vlastnostech a rovněž o elementech, ústrojích a údech lidského těla, 1501) užil termín „anthropologie“ pro označení studia tělesné stavby člověka. Charakteristickým rysem rodící se vědy o člověku bylo její spojení s praktickou zkušeností a aplikací v praxi. Renesanční věda kladoucí důraz na všestrannost spojuje vědomosti učence se znalostmi *řemeslníka a kreativitou umělce. Ideálem doby byl vědec a současně umělec ovládající dokonale všechny vědecké i umělecké disciplíny.

Výtvarné umění doby renesance programově využívalo poznatky anatomie, matematiky, geometrie a fyziky k uměleckému zachycení lidského těla, předmětů a přírody. Ideově se renesanční umění opíralo o antiku, ale výsledkem tvorby renesančních umělců, založené na zkušenosti, experimentu a pozorování empirického světa, bylo nové umění oslavující pozemský život a člověka. Tematicky se umělecká tvorba opírala i nadále o biblické náměty, ale způsob jejich ztvárnění vyjadřoval ideály humanismu a zájem o autentické zobrazení lidského těla a přírody. Renesanční *realismus se opíral o vědeckou teorii perspektivy a hledal ideální lidský typ, který by ztělesňoval harmonickou syntézu fyzické dokonalosti a duševní ušlechtilosti. Renesanční sochaři a malíři byli fascinováni lidským tělem, které se snažili zachytit v plnosti jeho plastické modelace, přirozených postojích a pohybech v kontextu reálné *krajiny nebo *architektury. Umění oslavovalo pozemský, nikoliv posmrtný život a bylo určeno pro člověka, který byl jeho středem. V rané fázi vývoje renesančního umění usilovali malíři a sochaři o dokonalé ztvárnění lidského těla ve všech pohybech a z nejrůznějších úhlů pohledu. V období vrcholné renesance zaměřili pozornost na přesvědčivé postižení duševních stavů a hnutí při zachování renesanční uměřenosti a ideálu harmonie těla

a duše. V tomto období se v malířství, vedle kresby a modelace světlem a stínem, které byly charakteristické pro ranou renesanci, uplatnil také šerosvit a kolorit. Tyto technické prostředky umožnily umělcům stupňovat expresivnost duševního výrazu, dynamizovat tělesný pohyb, poetizovat skutečnost a ozvláštňovat realitu. Ve svých důsledcích však tento trend vedl ke vzniku *manýrismu, který předznamenal nástup *barokní kultury.

Zrození renesance anticipoval svým zájmem o plastickou modelaci postav, psychologickou typologii, perspektivní prostorovou konstrukci a věrné ztvárnění přírody již italský gotický malíř, sochař a architekt Giotto di Bondone (1266–1337). Za zakladatele renesančního malířství je ale možné označit až Giottova pokračovatele *Masaccia (1401–1428), který povýšil malířství nad pouhé napodobování skutečnosti a ve svém díle vytvořil novou syntézu přírodního pozorování a umělecké abstrakce. Na Masacciových obrazech jsou již lidská těla, architektura i příroda realistickým a současně nadčasovým ztvárněním objektivní reality. V jeho jednoduchých, prostorově koncipovaných kompozicích je hlavním prvkem lidská postava modelovaná světlem a perspektivou. Mezi další významné průkopníky renesančního malířství patřili Fra Angelico (1387–1455), Piero della Francesca (1420–1492), Giovanni Bellini (1430–1516), Andrea Mantegna (1431–1506), Sandro *Botticelli (1445–1510) a další. Renesanční umění kumuluje na území papežského Říma v dílech *Raffaela Santiho (1483–1520), Leonarda da Vinciho (1452–1519) a *Michelangela Buonarrotiho (1475–1564), kteří dokázali spojit různé umělecké obory a dokonale ztvárnili humanistické ideály své doby. Nadčasovým symbolem *geniality a všestrannosti těchto renesančních umělců je Leonardova *Mona Lisa*, Raffaelova *Sixtinská madona*, Michelangelův *David* nebo Michelangelovy *fresky v Sixtinské kapli. Monumentálním triumfem římské renesance byla přestavba a výzdoba chrámu svatého Petra ve Vatikánu. Vrcholná renesanční díla vytvořili také představitelé benátské malířské školy *Giorgione (vlastním jménem Giorgio da Castelfranco nebo Giorgio Barbarelli, 1478–1510) a *Tizian (ca 1485–1576) a jejich pokračovatelé v období pozdní renesance a manýrismu – *Tintoretto (1518–1594) a *Veronese (1528–1588). Tito malíři dovedli k dokonalosti *senzualismus a kolorismus, který umožnil vytvářet zářivé olejové malby modelující plastický tvar nanášením průsvitných barevných lazur.

V průběhu 15. a 16. století se ideje a technické postupy renesančního malířství z Itálie rychle rozšířily do západní Evropy a zaalpských zemí. Ve Francii zpracoval podněty rané italské renesance malíř deskových obrazů a miniatur Jean *Fouquet (kolem 1420 – mezi 1478–1481). Jeho dílo svědčí o znalostech principů italské renesanční malby, které uplatnil v osobitěm plastickém ztvárnění lidských osob, přírody a architektury. K posílení italského vlivu na francouzské umění došlo v 16. století. Zásahu na tom měl francouzský král František I. (1494–1547), když povolal k výzdobě svého královského *zámku ve Fontainebleau italské umělce a přispěl tak ke vzniku tzv. *Fontainebleauské školy. Podobným způsobem pronikl vliv italské renesanční malby také do Španělska, kam povolal španělský král Filip II. (1527–1598) italské umělce k výzdobě zámku Escorialu. V Německu patřili mezi průkopníky renesančního malířství Matthias Grünewald (1470–1528) a Lucas *Cranach starší (1472–1553). Svého vrcholu dosáhla německá renesanční malba a grafika v díle Albrechta *Dürera (1471–1528), který unikátním způsobem syntetizoval domácí severskou tradici založenou na kresbě, přesné linii a smyslu pro detail s výtvarnými postupy italské renesance. Zvláštní místo v dějinách renesančního malířství zaujímá německý malíř Hans Holbein mladší (1497–1543), který se stal dvorním malířem krále Jindřicha VIII. (1491–1547) a uvedl tak do Anglie ideje a principy italské a německé renesanční malby. V Čechách je nástup renesančního malířství spjatý s dílem *Mistra litoměřického oltáře (přelom 15. a 16. století), který pod vlivem německého a italského renesančního malířství koncipoval své obrazy jako uměřenou jednotu realistického tvaru a optického prostoru. V Nizozemsku renesanční malířská tvorba našla své vyjádření především v závěsném deskovém obraze, jehož formát vyhovoval místním klimatickým podmínkám i vzrůstající sběratelské zálibě zdejších

měšťanů. K zakladatelům nizozemské renesance patřili Jan van Eyck (ca 1385–1441) a Rogier van der Weyden (1399/1400–1464), kteří svými díly posunuli vývoj malby z období pozdní gotiky do doby renesance. Klíčovou roli z tohoto hlediska sehrál především Jan van Eyck. Jeho obrazy, malované technikou rané *olejomalby, se vyznačují používáním jasných, zářivých barev, plastickou modelací tvaru světlem, prostorovou zkratkou a dokonalým vykreslením detailů. Mezi další představitele renesanční nizozemské malby patřili Hugo van Der Goes (1440–1482), Hieronymus *Bosch (1450–1516) a Joos van Cleve (1490–1540). Z antropologického hlediska jsou velmi inspirativní obrazy vlámského malíře Pietera *Brueghela staršího (1525–1569), neboť umožňují nahlédnout do světa každodennosti nizozemského venkova. V Brueghelově díle došlo ke geniálnímu spojení podnětů italské malby s domácí tradicí, upřednostňující realistické zobrazení žánrových scén a všedních činností. Jeho obrazy věrně zachycují pracovní činnosti, církevní obřady a oslavy, obyčeje, zábavy a kratochvíle sedláků v kontextu autentické venkovské architektury a krajiny.

Snaha renesančních umělců věrně ztvárnit skutečného člověka, včetně jeho objektivních tělesných dispozic a duševních stavů, se promítla také do *sochařství. To se zpočátku inspirovalo antickými plastikami, které geniálně transformoval do podoby nového slohu italský sochař a zlatník Lorenzo Ghiberti (1378–1455) na dveřích florentského *baptisteria San Giovanni. Bronzové reliéfy postav, které zde Ghiberti ztvárnil, vyvolávají působivou naturalistickou iluzi prostoru na pozadí reálné architektury a přírodního prostředí. Největší florentský sochař rané renesance – *Donatello (1386–1466), dosáhl mimořádného mistrovství ve schopnosti zhmotnit lidské tělo v bronz, kameni, dřevě i terakotě. Donatello dokázal svým sochám vtisknout silné emoce, energii i výraz duchovního rozjímání nad lidským osudem. Dvě z jeho nejznámějších děl – *Atys-Amorino* a *David*, obě z Bargella ve Florencii – jsou založena na antických vzorech a přitom u nich lze rozlišit mezi čistě intelektuálním, respektive programovým klasicismem a klasicismem jako dobovým slohem. Stěží je možné jednotlivě vyjmenovat četné výtvarné vzory, které předcházejí Donatellovu dílu *Atys-Amorino*. Postava má vpředu stažené kalhoty, které genitální oblast nejen zdůrazňují, ale zároveň otevřeně nabízejí. Kromě toho má křídla, stejně jako Erós, a zašlapuje hada, podobně jako mladý Herkules. Tato postava stylově odpovídá římským bronzovým plastikám, má však zčásti osobitou výzdobu, příznačnou jen pro imitaci. Dílo se tak nakonec staví na odpor nejen morálnímu, nýbrž i estetickému pojetí své doby. V této provokaci spočívá ale jeho erotika. *David* je zcela jiný. Tomuto dílu posloužila za vzor helénistická a římská ztvárnění Herma; tělo je kombinací pevnosti a pružnosti, neznámou od doby zániku pohanství. Navzdory *atributům, jako jsou klobouk a meč, které často specifikují postavu a někdy mohou zdůrazňovat její erotický náboj, se tato postava vyznačuje sebeovládáním zapovídajícím jakékoli sexuální narážky.

Vrchol renesančního sochařství je spjatý s dílem florentského sochaře, malíře a architekta Michelangela Buonarrotiho. Jeho sochy *David*, *Piety* a *Mojžíše* jsou již oproštěny od antických vzorů. Michelangelo dospěl k svébytnému realistickému uměleckému výrazu a dokázal na základě živého modelu vtisknout svým sochám anatomickou přesnost i psychologickou přesvědčivost. Z hlediska fyzické antropologie lze na jeho sochy pohlížet jako na doklad růstu poznatků o stavbě lidského těla, zejména lidské anatomie a fyziologie. Italské sochařství pozdní renesance a manýrismu reprezentuje dílo Michelangelova žáka Benvenuto *Celliniho (1500–1571), který dosáhl mistrovské přesnosti v detailním zpracování zlaté slánky krále Františka I. (*Saliera*, 1540–1543).

Renesanční příklon ke světskému životu našel své vyjádření také v dobové architektuře a s ní spjatým stylem života. Šlechta opouštěla nebo přestavovala nepohodlné hrady a nechávala si budovat paláce a venkovské *vily inspirované antickými architektonickými vzory. Z církevních staveb vznikaly zejména farní a hřbitovní *kostely a kaple. V tomto období se také k původně gotickým kostelům přistavovaly renesanční věže se čtvercovým

nebo vícebokým půdorysem. Monumentální, vertikální gotické chrámy byly vystřídány nižšími a menšími stejnoramennými stavbami, které vytvářely jednotně sladěný symetrický prostor, jehož obloukovou klenbu často zakončovala kopule. V renesanční architektuře se stala dominantní linií přímka, z křivek byl nejvíce preferován kruh. K zakladatelům renesanční architektury patřil italský architekt Filippo Brunelleschi (1377–1446), který inspirován antickými stavbami překlenuje gotickou *katedrálu ve Florencii velkou kopulí. Vrcholnou italskou renesanční architekturu reprezentuje dílo Donata Bramanteho (1444–1514), jenž ve svých stavbách dospěl k dokonalé a vyvážené rovnováze mezi prostorem, hmotou a světelnými efekty. Specifické místo v dějinách renesanční architektury zaujímá italský architekt Andrea *Palladio (1508–1580); proslul nejen svými symetrickými stavbami s typickým centrálním portikem s frontonem v průčelí, ale také teoretickými knihami o architektuře, jimiž ovlivnil evropskou architekturu 17. a 18. století. Statický klid a uměřenost, které jsou typické pro renesanční stavby vrcholného období, překonal monumentální dynamikou a zduchovněním architektonického prostoru kopule chrámu svatého Petra v Římě Michelangelo Buonarroti a anticipoval tak nástup manýristické a barokní architektury. Renesanční architekti preferovali systém sloupů, které nesly vodorovné kladí. Mezi typické znaky renesanční architektury patří arkády, trojúhelníkové štíty, horizontální kladí, výrazné římsy, dvojité rovná sdružená okna s kamenným ostěním, sgrafitové obrazy a ornamenty, fasády s prvky antických chrámových průčelí, ploché kazetové stropy a sloupy inspirované antickými stavebními řády. Nejvýrazněji se renesanční architektura uplatnila ve světských stavbách – šlechtických *zámcích a *palácích, měšťanských obytných domech, radnicích, věžích a masných krámech. Renesanční zámky měly zpravidla čtyři křídla, do nichž byly situovány ze tří nebo dvou stran arkády. Městské paláce tvořily zpravidla uzavřené čtverhrany s centrálním prostorným dvorem, který byl obvykle ozdoben obloukovým podloubím. Obytnou budovu někdy spojovala se zahradou z jedné strany otevřená přízemní místnost (salla terrena). Renesanční zahrady byly budovány v přísně geometrickém stylu. Pomocí cestiček z písku byly rozděleny do čtverců, kruhů a obdélníků a byly lemovány živými ploty. Výrazný architektonický prvek měšťanských domů představovaly domovní štíty, které byly v období vrcholné renesance zdobeny volutami, šíškami, koulemi, klíčovými střílnami, lucerničkami a dalšími *ozdobami. Fasáda renesančních domů je poměrně plochá a působí klidným, vyváženým dojmem, neboť všechny architektonické články mají lidské měřítko. Estetickou působivost renesančním stavbám dodávaly architektonicky nebo plasticky zdůrazněné a zdobené *portály. Domovní štíty, atiková patra a nečleněné fasády jsou často zdobeny geometrickými, ornamentálními nebo figurálními sgrafity. Města byla opevněna pravidelným příkopem, do něhož vybíhaly okrouhlé bašty.

Renesanční architektura, stejně jako výtvarné umění, krásná literatura, rodící se novověká filozofie a empirická věda, odrážela posun od profánních hodnot středověké kultury k novým sociokulturním regulativům a kulturním idejím, založeným na světském způsobu života, jehož centrem je pozemský člověk. Prosperující renesanční města, která byla centrem řemesel, obchodu a bankovníctví, se společně s jejich obyvateli stala hybnou silou ekonomických změn, jež ve svých důsledcích vedly k vytvoření nového společenského řádu – kapitalismu.

Ve 20. letech 16. století byla na území Itálie zahájena transformace vrcholné renesance v manýrismus – umělecký sloh, který se rozvíjel v letech 1520 až 1600. Charakteristickým rysem této kulturní epochy byla dekonstrukce výtvarných a architektonických principů typických pro renesanční kulturu. Manýrismus svým důrazem na kompoziční asymetrii a dynamiku, uměleckou deformaci tvaru a prostoru, duchovní subjektivitu a emotivnost již však anticipoval nástup barokní kultury. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kultura, románská (z francouzštiny: *romane*, „románský“):

1. pojem sloužící k označení kulturní epochy a univerzálního uměleckého slohu, vzniklého jako kompilát antických, byzantských, iroskotských a karolínských (franských) vzorů a

ujednoceného ve Francii, Německu a Itálii na počátku 11. století a rozvíjejícího se od počátku 11. století do poloviny 13. století na území Evropy. Konec tohoto stylu – i když na některých místech se prosazoval až do poloviny 13. století – je datován do poloviny 12. století, kdy ve Francii vzniká nový styl – *gotika;

2. *sociokulturní systém, zahrnující *středověké *artefakty a monumenty (architekturu, výtvarné a užité umění, řemeslné výrobky aj.), *sociokulturní regulativy (*obyčeje, *mravy, *zákony, *tabu) a *kulturní ideje (znalosti, symboly a významy), sdílené a předávané příslušníky raných evropských feudálních států.

Slovo „románský“ (*romane*) jako označení uměleckého slohu použil poprvé v roce 1818 francouzský historik a archeolog Charles-Alexis-Adrien Duhérisier de Gerville (1769–1853) jako analogii s tehdy užívaným filologickým termínem „románské jazyky“. Pojem „románský“ byl ale přenesen na ranou středověkou architekturu, která vykazovala řadu podobností s antickou římskou architekturou. Slovy Charlese de Gervilla „románské umění“ vystřídalo antické umění stejně, jako „románské jazyky“ vystřídaly latinu.

Z *antropologického hlediska je možné na románskou kulturu pohlížet jako na unikátní konfiguraci hodnot, norem, vzorců chování a myšlení typických pro období rané evropské středověké *kultury. Románská kultura představovala systém ekonomické, sociální a politické organizace, v níž feudální třída válečníků, vlastníků a držitelů půdy ovládala poddaný venkovský lid obdělávající zemědělskou půdu. Panovníci, kteří chtěli lépe ovládat své *země, propůjčovali půdu (*léno) svým *vazalům (mocné *šlechtě) výměnou za přísahu věrnosti a slib vojenských služeb. Šlechta si půdu rozdělila na panství (statky) a dále je pronajímala svým vazalům – nižší šlechtě nebo *rytířům. Tito nižší vazalové přísahali věrnost a vojenskou poslušnost svým pánům, ale současně byli také zavázáni panovníkovi (králi), který byl pánem všech. Na nejnižším stupni společenské hierarchie byli *poddaní, kteří půdu obdělávali.

Vznik románské kultury, která se zrodila na území rozpadlé *franské říše císaře Karla Velikého (768–814), je spjat s oživením antických poznatků, materiálních technologií a stavebních postupů. Po celém území bývalé *západořímské říše se nacházely pozůstatky římských staveb, které inspirovaly středověké stavitele k využívání takových architektonických prvků, jako byla valená klenba, polokruhový oblouk a sloup. Součástí románské kultury se staly také znalosti obsažené v dochovaných antických rukopisech, které byly uchovávány, přepisovány a studovány v klášterních knihovnách. Duchovní odkaz antické vědy a filozofie byl však přijímán a zpracováván velice selektivně, neboť dominantní ideologií období raného středověku byla *scholastika, jejímž *primárním cílem bylo posílení *autonomie a autority *křesťanské církve. Desáté století bylo v západní Evropě dobou sociálního neklidu, úzkosti, válek, drancování, hladomorů, politické i duchovní nestability. Rok 1000 ale proběhl bez očekávané *apokalypsy a vedl k obrození křesťanské víry, která našla své vyjádření ve velkých zbožných poutích ke svatostánkům *křesťanství, rozvoji církevních řádů, obnově nebo výstavbě nových *klášterů, kaplí a *kostelů. Významnou roli při formování základů románské kultury sehrálo *clunyjské hnutí spjaté s reformovaným benediktinským klášterem ve francouzském Cluny. Opatí v Cluny, podporovaní francouzskými *feudály, patřili k nejmocnějším církevním hodnostářům 10.–12. století. Na šíření románské kultury v tomto období měly velký podíl také vznikající *mnišské řády – clunyjský řád (910), *kartuziáni (1084), *cisterciáci (1098), *premonstráti (1120) a gilbertini (1133), budující po celé Evropě nové kláštery. Tato duchovní a misijní centra šířící křesťanství současně fungovala jako hospodářské jednotky, které v průběhu 11. století vnesly nový kulturní a ekonomický potenciál do zpusťovaných a mnohde vyliďněných oblastí. Kláštery měly standardní architektonickou dispozici. Střed areálu obvykle tvořil *rajský dvůr s křížovou chodbou, k níž z jedné strany přiléhal kostel, z druhé kapitulní síň, na třetí straně stál refektář a na čtvrté byly hospodářské budovy. Součástí širšího klášterního komplexu byly polnosti, ovocné zahrady, vinice, rybníky a řemeslné dílny, jako jsou přádelna, tkalcovna,

hrnčírna aj. Své výrobní postupy i znalosti mniši předávali okolnímu obyvatelstvu a stimulovali tak kulturní a ekonomický rozvoj venkova. V důsledku demografické stabilizace vznikaly v 11. století nové vesnické usedlosti a probíhala intenzivní výstavba *hradů jako center feudální, politické a vojenské moci.

Revitalizace křesťanské církve výrazně ovlivnila fungování středověkých sociokulturních regulativů, které představovaly normativní vrstvu románské kultury. Výraznou zásluhu na tom měl *papež Řehoř VII. (1004–1085), který koncem 11. století zahájil reformu církve, jejímž cílem bylo posílit mocenskou pozici církve ve vztahu ke světským panovníkům (*boj o *investituru), získat dohled nad laickými vrstvami společnosti a posílit hierarchickou církevní strukturu. Gregoriánská reforma papežům umožnila zvýšit kontrolu nad *duchovenstvem, neboť *biskupy, které dříve uváděl do *úřadu král, nyní jmenoval přímo papež. V této politice pokračovali další papežové, kteří jako nejvyšší církevní hodnostáři systematicky vytvářeli hierarchizovanou pontifikální správu a vyhlášovali křesťanské zákony, jimiž se měla řídit celá společnost.

V románském období se postupně stabilizovaly dvě základní dimenze kultury, typické pro dobu středověku. První dimenzi představuje kultura profánní, kterou rozvíjela šlechta, venkovský lid a vznikající vrstva *měšťanů. Druhou dimenzi reprezentuje kultura sakrální. Jejimi tvůrci, nositeli a současně zprostředkovateli byla církev a duchovenstvo. Profánní kultura našla svou materiální objektivaci ve šlechtických a královských hradech, rolnických usedlostech a *vesnicích a středověkých kupeckých a řemeslnických *městech. Sakrální kultura byla rozvíjena v prostředí klášterů a církevních staveb a jejím symbolem se staly románské kostely, které lze považovat za dílo kolektivně sdílené středověké náboženské víry a alegorický obraz křesťanské *kosmologie. Románské kamenné kostely na věřící působily zejména svojí mohutností a majestátností. Jejich poněkud ponurý interiér modifikovala vnitřní výzdoba, která využívala materiálů se zářivou barevností. Stěny pokrývaly malby nebo tapiserie teplých a intenzivních tónů. Malované byly často také klenby, pilíře a hlavice sloupů. Intenzivní prožitek architektury a malby doplňovalo fantaskní umění románských sochařů, kteří na kamenných plastikách, reliéfech a hlavicích sloupů vytvářeli podivuhodný svět reality a náboženské mystiky. Církevní prostory byly místem, kde se odehrávaly křesťanské *liturgie. S církevními obřady je spjata sakrální středověké písemnictví, reprezentované opisy biblí, *evangelií, žaltářů a mešními knihami. Úsilí církve o názorné a srozumitelné přiblížení liturgie, biblických příběhů a církevních svátků vyústilo ve vznik náboženského divadla, které se v románském období velice rychle šířilo po celé Evropě. Tyto duchovní hry vznikaly zprvu rozvíjením chorálních zpěvů prostřednictvím tropů pojmávaných jako dialogy (vánoční hry, velikonoční hry). V raném středověku byly duchovní hry latinské a obvykle byly provozovány v interiérech kostelů nebo jejich blízkosti. Sakrální svět románské kultury, vytvořený chrámovou architekturou a inscenovanou liturgií, doplňoval posvátný a závazný církevní zpěv, označovaný jako gregoriánský *chorál (viz *hudba, evropská středověká a novověká). Jednotícím jazykem liturgie i chorálu byla *latina, zdrojem textů *bible, většinou *žalmy. Jednalo se o výlučně jednohlasý zpěv, bez doprovodu nástrojů, neboť instrumentální hudbu v tomto období církev odmítala. Hlavními bohoslužbami, při nichž byl chorál zpíván, byly mše (*missa*) a kanonické hodinky (*oficium*). Významným literárním útvarem, který byl prezentován v chrámových prostorách, byly *legendy, vyprávějící o životě svatých. Jejich cílem bylo prostřednictvím obrazného vyprávění podnítit a inspirovat věřící k následování příkladného života. Pohlížíme-li z tohoto hlediska na sakrální románskou kulturu, můžeme konstatovat, že církevní architektura, výtvarné umění, liturgie, gregoriánský chorál, duchovní hry a legendy ze života svatých vytvářely konzistentní systém kulturních prvků a komplexů, který vyjadřoval náboženskou podstatu a ideovou jednotu středověké společnosti.

Na vzniku a expanzi románské kultury na území Evropy měli svůj podíl významní církevní

hodnostáři a politici, kteří od počátku 11. století podporovali výstavbu nových kostelů a reformovali náboženské řády. K šíření románské kultury přispěla také významná poutní místa, zejména Řím, Jeruzalém a Santiago de Compostela. V roce 1095 se španělské město Compostela stalo biskupským sídlem, do kterého se sbíhaly poutní cesty z celé Evropy. Poutníci směřující do Compostely procházeli čtyřmi středisky (Paříž, Vézelay, Le Puy, Saint-Gilles-du Gard), které se staly důležitými centry románské kultury. Významnou roli v tomto období sehrály také mnišské církevní a *rytířské řády, působící na území Evropy a *Předního východu. Pro difuzi románských kulturních prvků a komplexů byly významné také válečné výboje. V roce 1066 porazil normanský *vévoda Vilém I. Dobyvatel (1027–1087) v bitvě u Hastingsu posledního anglosaského krále Harolda II. (1022–1066) a zahájil tak pronikání románské kultury na území Anglie. Za doby jeho *vlády zde bylo postaveno 85 nových románských hradů a řada významných církevních staveb. V polovině 11. století *Normané dobyli Sicílii a Království Obou Sicílií se stalo významným centrem *akulturace, ve kterém se vzájemně ovlivňovaly byzantská, arabská a románsko-normanská kultura. Působivou ukázkou této originální kulturní syntézy je například sicilská *katedrála v Montrealu (1182), která představuje vynikající příklad normansko-arabského stavebního stylu. Vojenská expanze se šířila také na území Pyrenejského poloostrova, kde v rámci *reconquisty probíhal boj s *Araby (Maury) za znovunabytí ztracených křesťanských území. V průběhu 12. a 13. století došlo k šíření středověké evropské kultury prostřednictvím *křížových výprav, usilujících o dobytí Svaté země na území Předního východu.

Hodnotíme-li románskou kulturu z hlediska její životaschopnosti a svébytnosti, můžeme konstatovat, že v průběhu své existence dokázala efektivně využít kulturní dědictví *karolínské a otonské renesance a zahájila úspěšnou expanzi středověké evropské kultury.

Pro období raného středověku byly charakteristické ekonomická a politická rozdrobenost, převaha *naturálního hospodářství, nerozvinutost společenské dělby práce a obchodních styků. Ekonomickou základnu románské kultury primárně tvořila zemědělská produkce. Řemeslná výroba a obchod v období raného středověku plnily pouze doplňkovou ekonomickou funkci. Základním hospodářským a politickým celkem bylo v období raného středověku panství. To tvořil obvykle hrad, panský *dvorec a několik vesnic, které zcela svrchovaně ovládal feudální majitel. Základem feudálního zemědělství byly vesnice, které fungovaly jako soběstačné hospodářské jednotky. Zemědělská produkce a řemeslná výroba uspokojovala potřeby jak vesničanů, tak jejich feudální *vrchnosti. Tento model naturálního hospodářství, založený na lokální hospodářské soběstačnosti, do značné míry limitoval obchodní aktivity a podporoval politickou roztržičnost. Část pozemků, na kterých pracovali poddaní, měl majitel panství vyhrazenou pro sebe, ostatní pronajímal za poplatek (*pacht) svobodným vesničanům. Poddaný *rolník vlastnil část výrobních prostředků (zemědělské nástroje a nářadí) a jeho osoba nebyla v absolutním vlastnictví feudálního pána. Na rozdíl od starověkého *otroka měli proto poddaní určitý zájem na výsledcích své práce. Ekonomická moc, založená na pozemkovém vlastnictví, byla posílena soudní pravomocí, která lennímu pánu umožňovala trestat pachtýře, kteří neplatili *daně. Mocní feudálové, kteří byli držiteli manského práva (právo „banu“), disponovali pravomocemi obecně uplatňovanými v království, které jim umožňovaly na jejich území soudit, trestat, donucovat k službě, vybírat různé typy daní a mýtné, povolávat do vojska aj. Součástí feudálních pravomocí udělených králem byly také povinnosti, které vrchnosti ukládaly ochraňovat na svém území *mír a právo, udržovat cesty a mosty a zajišťovat bezpečnost obchodu. Vykonávání spravedlnosti bylo výsadou feudálního pána. Malé přestupky, jako jsou drobné krádeže, rvačky nebo *cizoložství, byly sankcionovány pokutami, které se vyplácely vrchnosti. Těžké přestupky byly trestány tělesnými tresty, vyobcováním nebo smrtí. Velkou moc významným feudálním pánům poskytovalo právo držet a kontrolovat lokální váhy a míry a právo razit mince. Důležitou osobou v hospodářském životě každého panství byl správce, který jménem

vrchnosti organizoval práci, vybíral dlužné poplatky, daně a v případě nutnosti trestal nebo tvrdě potlačoval odpor vesničanů.

V raném středověku nebyli rolníci příliš dobře technicky vybaveni na obdělávání zemědělské půdy. Orba byla zprvu prováděna rádlom s dřevěnou *radlicí, teprve na počátku 12. století začal být používán pluh se železnou radlicí, který umožňoval řezání drnů, odkrojení pásu půdy a její převrácení (viz *oradlo, *pluh, *zemědělství). Zemědělské výnosy zvyšovalo vláčení, při kterém se zoraná půda rozmělnovala branami a hliněné hroudy rozbíjely dřevěnými hráběmi. Významnou inovaci, usnadňující orbu, představoval koňský postroj, jehož součástí byl pevný dřevěný chomout potažený plstí, který tažnému *zvířeti usnadňoval dýchání. Na polích se nejčastěji pěstovalo *obilí (*pšenice, *žito), *len a někde *konopí. Na nejvlhčích místech se nechávala volně růst tráva, která posečená a usušená poskytovala seno na zimu. Z nedostatku hnojiva se půda rychle vyčerpala, a proto ji rolníci nechávali jednou za dva nebo tři roky odpočinout. Tato praxe vyžadovala neustálé rozšiřování zemědělské půdy, která byla získávána vypalováním a klučením lesů (*žďáření). Získaná nová pole, zúrodněná popelem, zpočátku velmi dobře rodila. Les, kromě nové zemědělské půdy, poskytoval množství dalších cenných surovin, jako dřevo na výrobu nástrojů a stavby, dřevěné uhlí, maso a kůže ulovených zvířat aj. Doplnkovým zdrojem zemědělských produktů byly oplocené zelinářské zahrady, které se nacházely u většiny vesnických stavení. Jejich půda, na rozdíl od polí, byla kvalitně hnojena a pravidelně hluboko kypřená rýči, a proto dobře rodila zeleninu, ovoce, vinnou révu a léčivé byliny. *Pokrok v zemědělské výrobě se postupně prosazoval zřizováním většího počtu vesnických kováren, které produkovaly stále širší spektrum železných zemědělských nástrojů. Významnou inovaci znamenalo také pěstování jarních plodin (*ječmen, *oves) a *luštění, které regenerovaly půdu, a postupné přecházení z úhorové soustavy k *trojpolnímu (trojhonnému) hospodaření. V potravě prostých vesničanů převládal černý chléb z ovsy, prosa nebo žita, obilná kaše, polévka a boby. Maso venkované získávali lovem pernaté zvěře a králíků, neboť dobytek se primárně choval pro zemědělské práce, vlnu a mléčné produkty, nikoliv pro porážku. *Strava vrchnosti byla podstatně bohatší. Její významnou složkou bylo maso ulovené vysoké a černé zvěře, které bylo servírováno na krajících bílého chleba. Oblíbenou součástí šlechtické tabule byly kořeněná jídla s omáčkou, paštiky, sladkovodní ryby a škeble, medové cukrovinky a vína. Ve středověku se ale konzumovalo poměrně málo mléčných produktů i čerstvé zeleniny. Od 12. století neustále vzrůstala produkce pšenice, neboť měšťanské rodiny, snažící se napodobovat šlechtice, odmítaly konzumovat venkovský černý chléb. Vývoj materiální základny románské kultury byl založen na postupných inovacích v oblasti zemědělské produkce a rozvoji řemeslné výroby. Středověké vesnice jako základní ekonomické jednotky feudálního systému dokázaly úspěšně zajistit jeho fungování až do období vrcholného středověku.

Hospodářská a politická samostatnost feudálů byla v románském období posílena tím, že půda a tituly, které jim panovník propůjčil k doživotnímu užívání, se proměnily v dědičná léna. Feudálové se tak stali samostatnými vládci nad svěřeným územím, posilovali svůj status přijímáním titulů (vévoda, *kníže) a rozšiřovali svá panství v četných drobných *válkách s jinými feudály. Politickou a vojenskou základnu románské kultury tvořila síť hradů, které sloužily jako královská nebo šlechtická správní sídla a místo pro ubytování vojenských posádek. Románské hrady (s jejich mohutnými věžemi a pevnými *hradbami) lze považovat za symbol profánní feudální moci. Hrady se objevily v politicky nestabilním a sociálně neklidném 10. století, když se zhroutila říše Karla Velikého a královská moc přešla do rukou knížat a jejich vazalů. Byly postaveny na vojensky strategických místech, aby poskytovaly ochranu před nepřáteli a současně ovládaly kraj i jeho obyvatele. První románské hrady se stavěly na vyvýšených místech a obvykle je tvořily jednoduché dřevěné věže obehnané palisádou. V 11. století se v hradní architektuře prosadil jako stavební materiál kámen, který snížil nebezpečí požárů. V průběhu 12. století se hrady neustále zdokonalovaly, až získaly

svojí klasickou podobou kombinující v různých *variantách fortifikační sílu hradních věží a hradeb s obytnou funkcí hradního paláce. Vývoj středověkých hradů nepřetržitě probíhal po téměř pět století a jejich stavitelé úspěšně používali stavební postupy typické pro románskou a později pro gotickou architekturu. V průběhu křížových výprav do Svaté země se evropská hradní architektura rozšířila také na území Předního východu, kde se evropští stavitelé inspirovali byzantskou a arabskou pevnostní architekturou. Klasickou ukázkou vyspělé hradní architektury jsou hrady Chateau-Gaillard (Francie) a Krak des Chevaliers (Sýrie). K obraně hradů užívali králové a feudálové vojenské *družiny rytířů, kteří byli svému lennímu pánu zavázáni vazalskou přísahou. Pro rytíře byla hlavní ctností osobní statečnost. Tu prokazovali ve válečných střetech nebo na rytířských turnajích. Rytíři měli poměrně drahou výzbroj, kterou tvořily *meč, *kopí, *štít, *přilba, drátěná košile, *pancíř nebo celé brnění. Tyto zbraně vyráběli specializovaní řemeslníci, z nichž nejproslulejší pocházeli z Itálie a Německa. Rytíře doprovázeli jejich panoši, kteří nosili štít, starali se o výzbroj a válečného koně. Ve středověkých válkách tvořili obrnění rytíři bojující na koni základ jízdy, považované za elitu každé armády. Pevné usazení obrněného jezdce na koně umožnil vynález třmenu. Tato kulturní inovace je čínského původu a do Evropy pronikla prostřednictvím Arabů. Vedle jízdy se ve válkách používala také pěchota, vyzbrojená sekerami, píkami a noži a oddíly lukostřelců. Pěší vojenské sbory ale nebyly stálé a vyzbrojovaly se podle potřeby. Na sklonku románského období se stále více prosazovali nájemní profesionální vojáci, kteří již ale neválečili ve jménu rytířské cti, ale za peníze.

Vojenský potenciál románské středověké Evropy se projevil ve výbojných taženích evropských feudálů na území Předního východu. Tyto křížové výpravy, jejichž záminkou bylo osvobození Jeruzaléma („Svaté země“) od „pohanských“ *Turků, iniciovala ústy papežů křesťanská církev. Skutečnou příčinou této vojenské expanze ale byla touha evropských feudálů, církve a obchodníků po bohatství orientálních zemí. V průběhu 12. a 13. století na dobytém území Předního východu vznikly a postupně zanikly křesťanské státy – Jeruzalémské království, Antiochie, Tripolis a Edessa. Tyto latinské státy, v nichž hrály významnou roli rytířské řády *johanitů a *templářů, byly centrem silné akulturace a *kulturní difuze. Po dobu existence těchto států vzkvétal obchod mezi *Orientem a *Západem. Z Evropy na Přední východ putovaly zbraně, dřevo, vlněné sukno a další zboží. V *Levantě se obchodníci zásobovali od karavan kořením, *hedvábím a drahými kameny, které pak směřovaly do Evropy společně s arabskými koberci, tkaninami, sklem, voňavkami, mýdlem a dalšími orientálními výrobky. Vzácným a žádaným zbožím byly také citrusové plody, datle, fíky a cukrová třtina, která byla užívaná na Západě jako léčivo. Prostřednictvím křížových výprav byla křesťanská Evropa konfrontována s odlišnými kulturními idejemi a sociokulturními regulativy v oblasti náboženské víry, potravinových a hygienických návyků a dalších vzorců chování každodenního života.

Románský svět feudálních hradů nebyl spjatý pouze s válkou, ale byl také místem, kde se rozvíjela svěbytná dvorská rytířská kultura. V centru dvorské kultury stál tedy idealizovaný obraz rytíře, který jako válečník věrně slouží svému lennímu pánu a jako muž se dvoří paní svého srdce. Ideál odvážného a statečného feudálního válečníka našel své vyjádření v hrdinské a rytířské epice, která byla původně zpívaná. Mezi nejslavnější skladby tohoto typu patří cyklus starofrancouzských „písní o činech“ (*chansons de geste*), které reprezentuje *La Chanson de Roland* (kolem 1100, česky: *Píseň o Rolandovi*. Praha: Laichter, 1915, Praha: Odeon, 1987 a *Píseň o Rolandu*. Praha: J. Otto, 1895). Děj tohoto příběhu se odehrává v době bojů Karla Velikého se *Saracény. Ústřední postava, chrabrá vojevůdce Roland, neváhal v boji položit za franského krále vlastní život. V osobě Rolanda je ztělesněn ideál dokonalého rytíře, vyznačujícího se odvahou, hrdostí, věrností lennímu pánu a Bohu. Nejvýznamnější památkou španělské středověké literatury je hrdinský epos *Cantar de mio Cid* (kolem 1140, česky: *Píseň o Cidovi*. Praha: Práce, 1994), který popisuje statečné činy rytíře Rodriga Díaze

de Vivar (1043–1099), jenž se proslavil v bojích křesťanů s *Maury. Vrcholným dílem německé literatury z období románské kultury je veršovaný epos *Nibelungenlied* (asi 1200–1210, česky: *Píseň o Nibelunzích*. Praha: Čs. akademie věd a umění, 1941; Praha: Odeon, 1974, 2. přepracované a doplněné vydání 1989), který je inspirován starogermánskými mýty o Siegfriedovi a Kriemhildě. Ve středověké literatuře, věnované hrdinským činům velkých válečníků, byla velmi oblíbená postava makedonského krále *Alexandra Velikého (356–323 př. n. l.). Jeho životní osudy ztvárnil v latinsky psaném historickém eposu *Alexandreis* (Alexandreida, 1178–1184) francouzský básník Gautier de Châtillon (kolem 1135–1200). Toto dílo inspirovalo celou řadu dalších autorů, a proto se s tímto tématem setkáváme v mnoha evropských zemích po celé období středověku.

V průběhu 12. a 13. století vzniká na šlechtických dvorech svébytná kultura proměněného rytířského stavu. Obvyklé rytířské ctnosti (nebojácnost, vypjatý smysl pro čest, věrnost apod.) se obohacují o nové emoce: ochrana slabých, dvorná úcta k ženám bez ohledu na prospěch a výhody (rytířstvo pohrdá spekulacemi vypočítavých obchodníků, i když na nich pochopitelně není zcela nezávislé). Rytířský stav přináší kult lásky, nový ideál a s ním spojenou novou milostnou lyriku, odlišující se od dřívějších dvorských kultur; ta nová je totiž nejen ovlivňována ženami, ale „zženšťuje“ též muže (už jen tím, že muž se *uchází* o lásku). Žena není otrokyní, kořistí, obětí či poddanou muže, nýbrž zdrojem, předmětem a uznalým publikem poetických výtvorů. Milostné motivy hrály v umění vždy důležitou roli, ale plnily různou funkci. Římská literatura pojednávala spíše o ženách než o lásce, řecká literatura byla soustředěna na lásku pohlavní, starověk měl v oblibě hrdinské příběhy a mýty, raný středověk životy svatých. Lásky jako romantický motiv se vyskytovala již v *helénismu (dramatické milostné příběhy a milostné idyly), ať vášnivá či něžná, ale nikoli jako princip. Kult dvorské lásky je jiný: milující myslí s něhou a vroucně na svou vyvolenou, je obšťastňován už pouhou milostnou touhou, bez ohledu na její vyslyšení a naplnění. Kult dvorské lásky má erotický charakter, milostná náklonnost obsahuje jisté napětí. Muž se dvoří, žadoní o lásku nebo aspoň o nepatrný projev přízně. Je s podivem, kam odhodil hrdina svou důstojnost. A co je v upjatém středověku navíc pikantní – milovník nezřídka vyznává lásku vdané ženě, často manželce svého pána či hostitele. To vše působí dosti nevěrohodně, takže jsou na místě pochybnosti, zda jde o skutečný prožitek, nebo jen o společenskou hru. Galantnost je podle všeho umělým ideálem. Do sentimentální dvorské *poezie se promítá situace na tehdejších šlechtických dvorech: středem dění je šlechtična, stále obklopená houfem svobodných mladíků, z nichž mnozí byli u dvora od dětství. Byli v tomto uzavřeném prostředí vychováni a provázeni žádoucí ženou, která však byla vdaná. Vazba na ženu jiného, sublimovaná do zamilovanosti, hromadila erotické napětí a vystupňovala přiznáním milostného citu. Mužský citový exhibicionismus a zároveň *masochismus kurtoazní lásky se později plně rozvinul v milostné romantice. Téma lásky našlo své vyjádření v provensálské dvorské milostné lyrice, psané v jazyce zvaném *okcitanština (*poezie, trubadúrská a truvérská). Autoři provensálské lyriky se nazývali trubadúři a byli současně tvůrci i interpreti písní, které se zpívaly za doprovodu strunných nástrojů (violy, loutny a psaltéria). Mezi autory dvorské lyriky patřili i příslušníci vysoké šlechty, jako například vévoda *Vilém Akvitánský (1071–1127). Z jeho milostné poezie se dochovalo 11 písní, které vyjadřují kurtoazní (dvorné) pojetí lásky k dámě, již se měl muž kořit, sloužit jí a opěvovat její krásu. Kurtoazní vztah k ženě se promítl také do kráčivých párových tanců, které náznakovou pantomimou a decentním pohybem naznačovaly milostnou hru a dvornou službu dámě. Ve druhé polovině 12. století pronikla trubadúrská píseň do severní Francie a prostřednictvím migrujících trubadúrů a žakérů se ve 13. století postupně prosadila na většině evropských dvorů.

Obraz idealizovaného rytíře a uctívané dámy, umělecky ztvárněný v dílech dvorské kultury, ale neodpovídal skutečnému životu mužů a žen v období raného středověku.

Narození a raná výchova šlechtických dětí patřily k ženskému světu. Když se dítě narodilo, vykoupalo se, pevně zavinulo a uložilo do kolébky u ohně. Šlechtické děti měly obvykle kojnou, neboť jen málokterá hradní paní sama kojila. V prvních dnech po narození bylo dítě pokřtěno. Chlapci zůstávali až do sedmi let v mateřském prostředí, teprve poté byla zahájena jejich výchova k válečnému řemeslu, často u jejich kmotra nebo sousedního pána. Dívky neopouštěly hrad až do svého sňatku. Učily se číst, počítat, tkát, zpívat a vést domácnost. Jejich hlavním úkolem však bylo přivést na svět děti, zejména syny. V rigorózním středověku byla *sexualita dána do *klatby. Podle křesťanské doktríny plodí hřích, který žena dále předává svým mateřstvím (dědičný hřích). Tělesná touha, smyslná vášeň, stejně jako šílenství jsou podle středověké víry zavrženíhodným dílem ďábla. Žádoucí je asketický život ve víře, *celibát, panenství se považuje za čistší než *manželství. Církevní učení o tom, že si Marie navzdory mateřství uchovala panenství (neposkvrněné početí), že tedy nebyla poznamenána dědičným hříchem, přešlo z teologie do výtvarného projevu a podnítilo bohatou mariánskou *symboliku: mezi symboly panenského mateřství patří například hořící trnový keř, který oheň nestráví, uschlá Aronova hůl, která rozkvetne a nese plody, tři mládenci v peci ohnivé, kterým plamen neublíží, a mnoho dalších. Asketická tendence spojila sexualitu se silně negativním obrazem hříchu. Sexuální život byl provázen permanentním strachem z trestu. Pocit hříšnosti se mnohdy vyvíjel od sebeobviňování k sebetřýznění, jež mohlo vést až k posedlosti. Tak není divu, že docházelo k masochistickému *flagelantství, provázenému davovým *fanatismem. (Rozmohlo se natolik, že musela zasáhnout církevní autorita: papež Klement VI. v polovině 14. století prohlásil sebemrskání za *kacířství.)

Svět románských hradů a šlechtických dvorů reprezentuje politickou autoritu dvorské kultury doby raného středověku. Po celou dobu existence románské kultury jako svébytného sociokulturního systému ale nic nenaznačovalo tomu, že nositelem a základní hybnou silou dalšího kulturního vývoje se stanou centra obchodu a řemesel – rodící se středověká města.

Na vzniku a expanzi měst měl podíl růst zemědělské výroby, který vedl ke vzniku zemědělských přebytků, rozvoji řemesel a obchodu. Na křižovatkách obchodních cest vznikaly řemeslné osady, kolem nichž se vytvářel *trh. Tržní a řemeslná centra se postupně transformovala v městečka a města obehnaná nejdříve dřevěnou, později kamennou hradbou. Ve Francii, v Itálii a Německu docházelo k revitalizaci pozůstatků starých římských měst. Řada nových měst byla však založena v průběhu kolonizace nově osídlované půdy. První románská města vznikala v 11. století v oblastech kolem Středozemního moře na jihu Francie a Itálie a v severovýchodním Španělsku. Krátce poté se města objevila také v oblastech, kde byly velké zemědělské přebytky (severní Itálie, Nizozemsko, Porýní). Ve 12. a 13. století se města, jako centra řemesel a obchodu, začala rozvíjet i na území ostatní Evropy. Součástí středověkých měst i nadále zůstala zemědělská výroba. Na vyhrazených místech uvnitř městské zástavby byla vyhrazená plocha pro pěstování obilí a chov dobytka. Na významu nejrychleji nabývaly města a přístavy ležící na velkých obchodních cestách, spojujících hlavní oblasti řemeslné výroby a obchodu.

S rozvojem měst je spjaté formování základů světského divadla a lidové „smíchové“ kultury, která se pěstovala na tržištích. Nesmělé počátky světských divadelních produkcí je možné vidět v umění středověkých minstrelů a žakérů, kteří svým vyprávěním, recitací, mimickými scénkami, akrobacií, žonglováním, zpěvem a tancem bavili za drobný peníz prostý lid na tržištích. Žakéři (šprýmaři) vystupovali na nejrůznějších městských slavnostech (svátcích, karnevalech, svatbách, pohřbech) a jako specialisté na mluvené, hudební a divadelní produkce byli zvaní k obveselení na šlechtické dvory.

Paralelně se smíchovou lidovou kulturou se v průběhu 12. století v románských městech konstituovaly předpoklady pro rozvoj filozofické a vědecké kultury univerzitního typu. Významnou roli přitom sehrály rodící se městské *univerzity, které představovaly nový typ školy, zásadním způsobem rozšiřující spektrum středověkých vzdělávacích institucí. Vzdělání

již nebylo omezeno na městské školy a církevní školy (farní, klášterní a kapitulní). Mezi nejstarší evropské univerzity, které vznikly v románském období, patří univerzita v Boloni (1119), Paříži (1150) a Oxfordu (1167). Na středověkých univerzitách bylo možné nejdříve získat univerzální filozofické vzdělání na *artistické fakultě a poté pokračovat v dalším studiu na fakultě teologické, právnické nebo lékařské. Ústředním tématem rané scholastické filozofie byl spor o *univerzálie, který rozdělil učence na přívržence *realismu a *nominalismu. Jádrem tohoto sporu, který ilustruje ústřední filozofické dilema středověké kultury, bylo hledání odpovědi na otázku podstaty obecných pojmů. Realisté, reprezentovaní v románském období *Anselmem z Canterbury (1033–1109) a Vilémem z Champeaux (1070–1121), byli přesvědčeni o tom, že obecné pojmy jsou vůči individuálním přírodním věcem prvotní a že existují reálně „samy o sobě“, nezávisle na empirické realitě. Oproti tomu nominalisté, jako byl Jan Roscellinus z Compiègne (kolem 1050–1120), obhajovali názor, podle něhož objektivně existují pouze jednotlivé předměty a jevy se svými individuálními vlastnostmi. Obecné pojmy je proto nutné považovat za pouhá jména, která vznikla jako výsledek abstrahující činnosti lidského vědomí. O syntézu nominalismu a realismu se pokusil Petrus Abaelardus zvaný *Abélard (1079–1142), který se ve svém stanovisku snažil vyhnout jednostrannosti obou přístupů. Na rozdíl od tvrzení, že univerzálie jsou před věcmi (realisté) nebo tvrzení, že univerzálie jsou po věcech (nominalisté), Abélard formuloval tezi, podle níž univerzálie existují ve věcech (*universalia in rebus*). Filozofické, náboženské a normativní systémy, které vznikly v rámci románské kultury, byly dále rozvíjeny po celé období vrcholného středověku jako součást ideové báze *gotické kultury. Relativní autonomie románské kultury se nejvýrazněji projevila na úrovni artefaktů v architektuře a výtvarném umění, které je možné považovat za specifický jev *sui genesis* a svěbytný umělecký sloh, který se kvalitativně liší od gotické kultury vrcholného středověku.

Románskou, římskými stavbami inspirovanou, architekturu je možné časově rozdělit na ranou fázi (1000–1100), pro niž jsou ještě charakteristické stavby s převážně plochým dřevěným stropem, vrcholnou fázi (1110–1180), ve které se již prosadily kopule a zděné klenby (valené, křížové) a pozdní fázi (1180–1250), v níž se objevují hrotité oblouky, žebra a křížové klenby. Klasická románská valená klenba měla kruhový tvar a byla tvořená jediným klenutým obloukem, který prochází celou délkou stavby. Významnou technickou inovací bylo zjištění, že průnik dvou valených kleneb vytváří nový typ klenby – klenbu křížovou, která může být zesílená žebry umístěnými kolem hran křížení. Tento objev ale již anticipoval nástup gotického slohu, pro který byla žebrová klenba typická. Mezi znaky vrcholné románské architektury patřily mohutné nosné zdi, seskupené do prostorových tvarů krychle, kvádrů a válce, hluboká a úzká sdružená okna s polokruhovým nadpražím a malými meziokenními sloupy, fasáda plasticky členěná lizénami a obloučkovými vlysy, mezilodní arkády a kamenné sloupy, jejichž hlavice byly zdobeny geometrickými, rostlinnými, zoomorfními nebo antropomorfními motivy. V sakrální architektuře se uplatnily dva základní typy staveb – podélné kostely a *baziliky nebo centrální stavby postavené na půdorysu rovnoramenného *kříže či kruhu (*rotundy). Klasickou ukázkou románské sakrální architektury je bazilika – trojlodní nebo vícelodní podélná kamenná stavba se zvýšenou a osvětlenou střední lodí, oddělenou uvnitř od bočních lodí pilíři nebo sloupy, nesoucími obvykle oblouky. Zpočátku se stavěly baziliky bez příčné lodi, ústící do jedné nebo tří *apsid, povýšených někdy nad *kryptu, později baziliky s příčnou lodí, připomínající půdorysem písmeno T. Tento typ baziliky ale na počátku 11. století nahradily baziliky postavené na půdorysu latinského kříže, vzniklého vsunutím *chóru mezi příčnou loď a apsidu. Prostor, kde se křížila hlavní a příčná loď, býval zdůrazněn oblouky na pilířích. Zároveň se půdorysný čtverec křížení stal výchozí kompoziční jednotkou celého půdorysu. Tento kvadratický schematismus se začal promítat i do vertikálních proporcí a v románském období postupoval celou stavbu. Koncepce románských kostelů nabývala v různých zemích specifické podoby.

Italští architekti například preferovali od chrámu oddělenou zvonici (kampanilu), ve Francii se hmota chrámu spojila s průčelím, které tvořily dvě věže, zatímco v Německu byly v oblibě věže a vížky stojící nad křížením chrámové lodi. Románské kostely však sjednocovala snaha jejich stavitelů akcentovat průčelí a vstupní *portály chrámů, které byly bohatě zdobené architektonickou nebo sochařskou výzdobou. Vrcholnou ukázkou románské sakrální architektury jsou například katedrály v Durhamu (Anglie), Santiagu de Compostela (Španělsko) a Wormsu (Německo), bazilika Sainte-Madeleine ve Vézelay (Francie) a *dóm, *baptisterium a kampanila v Pise (Itálie). Na území České republiky reprezentují románské církevní stavby rotundy a bazilika svatého Jiří na *Pražském hradě. Principy a stavební postupy, typické pro církevní architekturu, byly používány také při budování románských hradů, měšťanských domů, mostů a silnic.

Románské sochařství se soustředilo především na výzdobu církevních staveb (hlavice sloupů, portály a průčelí chrámů). Uplatňovalo se – obdobně jako sochařství následujícího, gotického období – především v plastické dekorativní i figurální výzdobě kamenných portálů, průčelí, zejména trojúhelníkového nebo půlkruhového štítu (*tympanonu), i vnitřních chrámových prostor. Krása románských portálů je založená nejen na sevřené kompozici jednoduchých lineárních a plošných schémat, ale také na jemně a detailně zpracovaných plastických ornamentech a reliéfech. Románské sochy a plastiky respektují tvar rámce, jehož jsou součástí. Proto jejich kompozice variuje podle toho, do kterého geometrického obrazce jsou konkrétní skulptury zasazeny. Například v pravoúhlém nadpraží jsou lidské postavy řazeny horizontálně, zatímco v půlkruhovém *tympanonu sledují hlavy postav křivku obvodu. V románském sochařství se tak zrodila dekorativní plastika, která představuje originální syntézu plošné ornamentální linie a plochy s plasticitou hmoty a objemu. Za inspirační zdroj románských sochařů lze označit římské plastické sochařství, byzantské a orientální tkaniny a ornamenty a severský zvěrný styl. Imaginace a fantazie románských sochařů dokázala spojit dynamiku linií a dekorativních pletenců s těly fantastických zvířat a nestvůr. Ve vrcholné a v závěrečné fázi vývoje románské kultury se součástí bohatých ústupkových portálů a kostelních průčelí stává monumentální figurální skulptura zobrazující profánní alegorie, biblické výjevy a příběhy ze života svatých. Za vrcholné ukázky románské plastiky lze považovat portál kláštera San Salvador v Leyre (Španělsko), kostelů Saint-Trophime v Arles (Francie), Santa Maria le Real v Sangüese (Španělsko) a katedrály v Santiagu de Compostela (Španělsko), dále sochařskou výzdobu západního průčelí kostela Notre-Dame-la-Grande v Poitiers (Francie) a kaple Cámara Santa v Oviedu (Itálie). Svě uplatnění našlo sochařské umění také v náhrobní plastice, kovolitectví, řezbářství ve dřevě a řezbě do slonoviny. Mohlo by se zdát, že v době tak sevřené náboženskými *dogmaty nemůže sexualita a erotika prosáknout do uměleckých projevů. Ale v některých románských kostelech a katedrálách, zvláště v severním Španělsku, nalezneme dokonce realistická sochařská zpodobení rozmanitých erotických scén, včetně například sexuální *polohy 69, kdy dochází ke kontaktu úst muže s vulvou ženy (*cunnilingus) a úst ženy s penisem (*felace); ta byla ještě ve 20. století v euroamerické civilizaci tabuizována. Tato a podobná zpodobení mají jistě nábožensko-ideologické zdůvodnění: odvracení od hříchu, kritika rozmařilosti islámského živlu (v kameni jsou provedeny islámské kurtizány, některé mužské postavy mají arabské/saracénské *atributy), který tehdy zvláště na Pyrenejském poloostrově ohrožoval křesťanský svět. Ale také jsou nepochybně výrazem toho, že pod přísným asexuálním křesťanským příkrovem existoval reálný život, v němž si sexualita a erotika uchovávala své přirozené místo, možná až s hédonistickým přijímáním sexuálních požitků. Je pozoruhodné, že některá z těchto evropských sochařských erotik mají analogie v šivaistických takzvaných „chrámech milostné rozkoše“ z 10.–11. století v Khadžuráhu v Indii, tedy ve společnosti vyrůstající ze zcela jiné životní filozofie, náboženství i morálky; což kromě jiného dokazuje, že lidské chování související se sexualitou má obecné biologicky a antropologicky podmíněné

základy.

Značného rozkvětu dosáhla užitá drobná plastika zpracovaná ve zlatě, stříbře nebo v bronzu a figurální kompozice prováděné na kovových destičkách technikou smaltu. Mezi špičkové ukázky románského uměleckého řemesla patří křtitelnice a schránky na ostatky a *relikviáře, které jsou obvykle vyřezávané ze dřeva a pokryty tepanými plátky zlata.

S architekturou, sochařstvím a uměleckým řemeslem bylo spjaté také *malířství, které uvnitř sakrálních staveb plnilo výzdobnou a didaktickou náboženskou funkci. Románská malba (nástěnná a desková malba, oltářní cykly, *iluminace) nezná ještě prostor a modelování tvaru světlem a stínem, je plošná, s výraznými obrysovými liniemi a strnulá v zobrazování gest. Zpracovávala obdobné náboženské náměty jako *předrománské umění. Interiéry románských kostelů neměly díky malířské výzdobě strohý vzhled. Barvy zářily z nástěnných maleb, mozaikových dlažeb, skleněných vitráží a malovaných pilířů, hlavic sloupů a stropních kleneb. Církev nebyla pouze objednavatelem a odběratelem uměleckých děl, ale také jejich spoluvůrcem. Pokud připustila účast laiků na malířské tvorbě, vykonávala nad nimi přímý a přísný dozor, předepisovala náměty i způsob zpracování. Malovaná výzdoba kostelů byla chápána jako otevřená obrazová kniha, pochopitelná i negramotným věřícím, jimž nahrazovala Písmo svaté. S posláním sakrálního románského umění souvisel požadavek na názornost, jasnost a srozumitelnost uměleckého díla, které mělo oslovit široké vrstvy věřících. Náboženskou funkci se proto podřizují také malířské výrazové prostředky. V románské malbě tuhá linie obrysově vymezuje tvar v ploše, který dále člení schematickou vnitřní kresbou. Barva pestře koloruje plochu, zatímco světlo a stín, jako prostředek prostorové modulace, jsou výrazně potlačeny. Zobrazené postavy jsou obvykle vyjmuty z přirozeného prostředí a souvislosti a vloženy do abstraktního prostoru, který je často uzavřen zlatým nebo vzorovaným pozadím. Hlavními obory románského malířství byla nástěnná a knižní malba. Nástěnná malba, spjatá zejména s chrámovou architekturou, byla obvykle dílem malířů-laiků, kteří pracovali při stavebních hutích. Oproti tomu knižní malbu, která byla určena úzké vrstvě církevních a světských vzdělanců, praktikovali klerici v klášterních dílnách. Knihy, zdobené iluminovanými *iniciálami, *bordurami, *droleriem a *miniaturami, byly velice drahé a představovaly luxusní produkty umělecké tvorby. Románské iluminované rukopisy byly malovány na *pergamen kvašovými barvami, v pozadí miniatur a iniciál se užívalo zlato nanášené v prášku nebo ve fólii. V závěrečné fázi vývoje románského slohu došlo k rozšíření tematiky iluminovaných knih. Vedle náboženských rukopisů se objevily světské knihy (historické eposy, rytířské romány) a díla duchovně naučná. Pro tento typ knih nebyly závazně stanovené ikonografické vzory, a proto do knižní malby pronikly realistické prvky odpozorované ze skutečné reality. Na konci románského období se také objevila desková malba, která sloužila k výzdobě oltářních *menz. Významnou součástí románského malířského umění byly malované okenní vitráže. Ikonografie románských vitráží byla stejná jako u nástěnné malby a v sochařské výzdobě. Kompozice maleb byla velmi jednoduchá, bez důrazu na detail, ale poměrně vysoký byl stupeň umělecké stylizace. Nejstarší románská barevná okna se zachovala v chrámu Saint-Remi v Remeši (Francie), o něco mladší jsou vitráže z francouzských kostelů v Chartres, Le Mans, Poitiers a Saint-Denis. Z malířských vzorů a kreseb vycházela také výroba nástěnných koberců (tapiserií), které byly důležitou součástí světských sídel i chrámových interiérů. Za vrcholnou ukázkou románské textilní tvorby lze označit výšivku jehlou na plátně, označovanou jako *Tapiserie z Bayeux* (1067–1077), na níž je v padesáti osmi obrazech znázorněno dobytí Anglie Vilémem Dobyvatelem a nástěnnou tapiserií s názvem *Stvoření*, která se zachovala ve španělské katedrále v Geroně.

Jednotlivé projevy románského malířství, sochařství, architektury a užitého umění ale není možné posuzovat izolovaně, neboť jsou komplexní součástí širšího sociokulturního kontextu. Románskou kulturu není možné redukovat na její materiální substrát, tvořený artefakty. Ty jsou pouhými nositeli toho, co tvoří samu podstatu románské kultury, a tím je unikátní systém

symbolů, významů a *kategorií středověké kultury, které příslušníci středověké kultury sdíleli a vztahovali ke světu, který je obklopoval. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

kultura, romská národní, *kultura programově budovaná jako analogie kultury majoritní, a proto ve všech důležitých ohledech s majoritní kulturou shodná. Základním principem společenství nositelů této kultury je jejich *primární identifikace s romským *národem – příslušnost k romskému národu je tedy bázovou *identitou nositelů národní romské kultury. Ústřední myšlenkou, na níž romský národ stojí, je představa, že všichni „Romové“ jsou příslušníky romského národa a sdílejí jednu – romskou národní – identitu, stejně jako loajalitu ke „svému“ národu. (Všimněme si principiálního rozporu s premisami *romské tradiční kultury.)

Právě z řad nositelů *této* kultury se rekrutují tzv. romské elity, romští lídři a zejména pak romská politická reprezentace (v tradiční romské kultuře takové skupiny nemají místo, neboť nemají ničí mandát – překračují totiž příbuzenské *linie).

Romská národní kultura je kulturou psanou, předává se prostřednictvím standardizovaného *jazyka zejména školní výukou (na rozdíl od kultury tradiční romské, která je předávána výhradně ústně během života v rámci daného příbuzenského společenství). Romské dějiny, tak jak se s nimi setkáváme v podobě publikací, stejně jako standardizovaná podoba *romštiny zaznamenaná ve všemožných učebnicích, slovnících a slabikářích, stejně jako všechna „romská“ periodika tedy *náleží výhradně k této kultuře* (jinými slovy: z výše uvedených důvodů *nemohou být součástí tradiční romské kultury*).

Vedle těchto pilířů národní romské kultury se s touto (a z těch „romských“ výhradně s touto) pojí romská hymna, romská (národní) vlajka, romský *kalendář, romská kuchařka, knižní vydání romských pohádek, jakož i romská muzea, divadla, televizní pořady, rozhlasové relace a další, které v tradiční romské kultuře nenacházíme a které jsou často v rozporu s jejími principy.

Dnes se velice často hovoří o romském „národním obrození“, jímž se míní právě aktivity spojené s etablováním a rozvojem romské národní kultury. Vpravdě se ovšem nejedná o „obrození“, ale o vytváření, *konstrukci (*analogie s českým národním obrozením je v tomto případě zavádějící, to totiž navazovalo na český národ středověký a raně novověký, zatímco v případě romského národa takový předchůdce chybí – není tedy co obrozovat či budit).

Přestože romské národní kultuře se dostává výrazné podpory, romský národ dosud nikterak výraznou „členskou základnu“ nemá; počet jeho příslušníků zhruba odpovídá počtu osob hlásících se k romské *národnosti (32 903 v roce 1991 a 11 746 v roce 2001). Tento nesoulad je způsoben zejména zahrnutím (často z neznalosti věci, často záměrně) nositelů tradiční romské kultury do počtu participantů romského národa. Tento *akt je však nelegitimní, neboť základní principy obou kultur se vzájemně vylučují. (Marek Jakoubek)

kultura, romská tradiční, *kultura, jejichž patrně nejvýznamnějším rysem je skutečnost, že ve *společenstvích jejich nositelů je *dominantním organizačním principem příbuzenství*. To mimo jiné znamená, že nositel tradiční romské kultury se **primárně cítí být příslušníkem příbuzenské skupiny*, od níž také *odvozuje svou *identitu* a vůči níž je též přednostně loajální.

Společenství nositelů tradiční romské kultury tedy patří mezi populace, u nichž dichotomizace my – oni neprobíhá v etnické rovině. V souboru kolektivních identit nositelů tradiční romské kultury *národnost či *etnicita chybí, přičemž skutečnost, že institucionální sférou s funkcionální prioritou je v jejich skupinách *příbuzenství, ustavení zmiňovaných kategorií vylučují. Z tohoto důvodu jsou snahy o uchopení (například v průběhu sčítání lidu) odlišnosti nositelů tradiční romské kultury v etnických či národnostních kategoriích neporozuměním jejich *jinakosti; jedná se totiž o populace – užijeme-li termínu Petra Lozoviuka – *etnicky indiferentní*.

Vedle principu příbuzenského je velice významným strukturačním faktorem těchto společenství koncept *rituální nečistoty*. Jeho jádro tvoří *víra v magicky pojímanou kvalitu,

kteřá v *rituálním (tedy nikoli hygienickém) smyslu poskvřňuje svého nositele. Rituálně nečistou osobou se může člověk a) narodit (jsou-li jeho rodiče rituálně nečistí), b) stát během života stykem s jiným nositelem rituální nečistoty nebo kontaktem s *věcí či *zvířetem (v případě zvířat se jedná zejména o jejich pozření), které jsou nečisté svou vlastní povahou (pes, ježek, šnek, fekálie, ...). Svě rituální nečistoty se přitom dotyčná osoba (v obou uvedených případech) zbavit nemůže. Hranice rituální ne/čistoty se pak kryjí s hranicemi *velkorodin, takže tyto jsou vzájemně endogamní, tedy nedochází mezi nimi k výměně manželských partnerů (důvodem je skutečnost, že *sňatkem, respektive následným soužitím by došlo ke znečištění).

Posledním významným faktorem organizace společenství nositelů tradiční romské kultury je *subskupinová příslušnost*. Celé společenství nositelů tradiční romské kultury se dělí na Romy olašské, slovenské (v tomto smyslu se jedná o arbitrární označení, nesouvisející dnes již s územím Slovenska), maďarské a zbytky populace Romů českých, respektive moravských a subskupinu Sintů. Tyto subskupiny se většinou navzájem považují za rituálně nečisté a jsou tedy opět vzájemně endogamní. Základem subskupin jsou, jak jsme již uvedli, příbuzenské skupiny, takže princip rituální ne/čistoty, stejně jako subskupinová příslušnost, nakonec vždy kopíruje příbuzenské *linie.

Rituální ne/čistota (a analogicky pojímaná subskupinová příslušnost) je Romy pojímána jako substanciálně chápané vlastnosti ovlivňující kvalitu samotného lidství (a nakonec i samotný ontologický status), které toto určují a ovlivňují jeho „hodnotu“ či „kvalitu“. Jednotlivé romské skupiny takto se navzájem lišící přiznávanou hodnotou lidství se pak navzájem neuznávají, opovrhují sebou a liší se mírou vzájemně přiznávané důstojnosti. Jednotlivé skupiny tedy nejsou podílníky rovného, *univerzálního a obecně sdíleného lidství, ale naopak jsou reprezentanty jeho jednotlivých, hierarchicky pojímaných forem, které mohou být nahlíženy buď jako zvláštní lidské „druhy“, lišící se navzájem svou kvalitou, nebo jako sice náležející do téže kategorie, nicméně lišící se opět její kvalitou či mírou. Lidství je tedy v této optice nahlíženo jako (vertikálně) diferencovaná kategorie, jejíž jednotliví nositelé jsou si, na základě příslušnosti k některé z jeho konkrétních forem, nerovni co do jeho kvality a jednotlivé skupiny se liší mírou sociální *úcty, která je jim prokazována. Myšlenka přirozené lidské *rovnosti zde absentuje, základem sociálního řádu v tradiční romské kultuře je představa o bytostné nerovnosti lidí.

Skutečnost, že rituální znečištění je dědičné, přičemž není možné se jej jakoukoli aktivitou zbavit, tedy že status rituálně znečištěné osoby je člověku při narození připsán, je faktorem významně ovlivňujícím sociální strukturu společenství nositelů dané kultury, která tak v mnoha ohledech výrazně připomíná situaci indických *kast (podle mnoha autorů je dokonce přímým dědicem dávného indického kastovního systému), neboť i zde se distance mezi oběma skupinami projevuje zejména vyhraněnou *endogamií.

Základem sociální organizace v tradiční romské kultuře tedy je (principiální, apriorní a dědičná) nerovnost lidských bytostí, která je výrazem skupinové příslušnosti. Pokud uvedeme tento rys do vztahu se skutečností, že pro politiku je (občanská) rovnost axiálním principem, ukáže se, že v souvislosti s tradiční romskou kulturou nemůžeme hovořit o existenci politiky v přísném slova smyslu.

Jiným důvodem pro absenci politiky jako institucionální sféry v tradiční romské kultuře je skutečnost, že jedinec je v této kultuře pevně vklíněn do rodinných struktur. Jedinec zde nepatří sám sobě, ale rodině, jejímž je příslušníkem. Ve všeobjímajícím prostředí (tradiční) romské rodiny není možné rozlišit jednotlivá individua jakožto soukromé osoby, které jediné se mohou účastnit veřejného života ve vlastním smyslu, protože občanskou *veřejnost lze předně chápat jako sféru soukromých osob shromážděných v publikum. Veřejnost je tvořena soukromými osobami, které svůj status jako takový získávají právě podílem na veřejných aktivitách. Sféra soukromá a veřejná jsou na sobě závislé a ustavují se ve vzájemném

dialektickém vztahu společnou diferenciací od příbuzenského nexu ovládaného rodinami a jejich zájmy. Pro politiku je ale existence veřejnosti podmínkou *sine qua non*. Neexistence veřejnosti tak nutně znamená nepřítomnost politiky.

V tradiční romské kultuře tedy *není ustavena sféra veřejného* v úzkém slova smyslu. To *inter alia* znamená, že věc, záležitost nebo aktivita náleží konkrétní rodině, nebo se této netýká. Sdílení za hranicí rodiny je nepředstavitelné (sdílet je možno *pouze v rámci rodiny*, co je vně, je buď irelevantní, nebo to hrozí možným rituálním znečištěním). S touto skutečností jde pak ruku v ruce i *absence veřejné (či politické) autority a reprezentace*. Jedinou uznávanou a legitimní autoritou a reprezentací nositelů tradiční romské kultury je reprezentace a autorita založená na *příbuzenství*.

Nahlíženo z jiné strany: absence politiky jako organizačního principu v tradiční romské kultuře znamená nemožnost politické reprezentace nositelů této kultury. Právě uvedená skutečnost pak vedla Palomu *Gay y Blasco k tomu, že označuje romské populace jako *akefální* a Willa Guye zase k tomu, že psal o podobnostech mezi sociální organizací romských skupin a „*leaderless political systems*“.

Uvedené skutečnosti též do značné míry ovlivňují specifické sídelní vzorce nositelů dané kultury. Právě absence veřejného, tedy sdíleného (zopakujme: sdílet je možno *pouze v rámci rodiny*, co je vně, je buď irelevantní, nebo ohrožuje aktéry možným rituálním znečištěním) způsobuje, že o „veřejný“ prostor nikdo nedbá (tento fakt přitom velice často ostře kontrastuje s komfortním, čistým a hýčkaným obytným prostorem jednotlivých rodin). Sídelní struktury nositelů tradiční romské kultury („nejtradičnější“ jsou v tomto ohledu romské osady na východním Slovensku) nemají *obecní* (v úzkém smyslu) charakter – jednotlivé rodiny v nich žijí *vedle sebe*, ale nikoli *spolu*. (Marek Jakoubek)

kultura, řivnáčská (název podle výšinného sídliště Řivnáč u Žalova), *archeologická kultura mladšího *eneolitu (kolem 2500 př. n. l.) ve středních a severozápadních Čechách, vyrůstající na podkladě bádenské kultury (viz *kultura s kanelovanou keramikou). Je současná s příbuznou *kulturou chamskou v jihozápadních Čechách a *kulturou jevišovickou na Moravě. Charakteristické je budování výšinných sídlišť, mnohdy opevněných (Homolka u Stehelčevsi), a archeologicky nezachytitelný pohřební ritus. Specifickým rysem jsou aplikace býčích rohů nebo měsíčních srpků na keramice a na stylizovaných lidských plastikách (tzv. „*ansa cornuta“ či „*ansa lunata“). (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, sansingtuejská (název podle naleziště u vesnice San-sing-tuej, 40 km severně od *města Čcheng-tu v provincii S'-čchuan, Čína), *archeologická kultura, jejíž rozkvět je souběžný se soumrakem dynastie *Šang (16.–11. století př. n. l.) a s dynastií *Západní Čou (11. století–771 př. n. l.). Jedinečný nález z roku 1986 odkryl dvě obětní jámy plné napřed rozbitých a pak pohřbených bronzových artefaktů z 12.–11. století př. n. l., například stromu *fu-sang* s ptáky (výška 4 m) nebo pro Čínu nezvyklých antropomorfních plastik včetně čtyř desítek *masek a sochy „panovníka“ (výška 2,6 m). Dále artefakty z nefritu, keramiky, zlata; mušle kaori, sloní kly aj. Zachovala se též část *hradby, která kdysi chránila město o rozloze 3,5 km², čili větší nežli šangské město Čeng-čou. Sansingtuejská kultura měla vlastní technologii výroby *bronzu a zůstala nezávislá na šangských, respektive čouských centrech, se kterými nicméně udržovala kontakty.

V čouských písemných pramenech není tato kultura zmiňována a zůstává nedořešenou záhadou. Někdy je považována za předchůdce státu Šu, dobytého roku 316 př. n. l. státem *Čchin. Příslušníci této kultury byli stejně vyspělí jako Šangové, avšak neznali *písmo. Nálezy dalších bronzových kultur nejen v provincii S'-čchuan, ale i v provincii Ťiang-si (wučhengská kultura, objevená roku 1973) vyvracejí tezi o „kolébce“ *čínské civilizace na Žluté řece. (Lucie Olivová)

kultura, siaotchunská (název podle naleziště u vesnice Siao-tchun poblíž *města An-jangu v provincii Che-nan, Čína), *archeologická kultura; vznikla koncem 3. tisíciletí př. n. l.

v údolí řeky Chuaj-che a v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. převrstvila *jangšaoskou kulturu a *lungšanskou kulturu. Tvůrci siaotchunské kultury byli Šangové (*Šang). (Jaroslav Malina)

kultura, singlungwaská, *archeologická kultura z období *neolitu (6500–5000 př. n. l.) v Číně založená na pěstování rýže, rozkládající se v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao. (Jaroslav Malina)

kultura, sinleaská, *archeologická kultura z období *neolitu (5000–3000 př. n. l.) v Číně založená na pěstování rýže, rozkládající se v severovýchodních provinciích kolem řeky Liao. (Jaroslav Malina)

kultura, slavonská, *kultura, vučedolská.

kultura, slezská (název podle dříve předpokládané oblasti vzniku), *archeologická kultura představující pokračování vývoje *kultury lužické ve východních Čechách a na severní Moravě v pozdní *době bronzové (9.–8. století př. n. l.). Představuje období největšího ekonomického i demografického rozkvětu v rámci celého vývoje lužické kultury. *Metalurgie dosahuje dokonalosti ve výrobě tenkostěnných zdobených bronzových nádob, šperků, nástrojů a především zbraní, známých z četných *depotů. V závěru slezské kultury se objevují i první železné předměty, nejspíše kimmerijské provenience (*Kimmeriové). Ve starší *době železné se transformuje v jednodušší *kulturu platěnickou, která v podstatě představuje její mladší fázi (*kultura, slezskoplatěnická). (Eva Čermáková)

kultura, slezskoplatěnická, souhrnné označení pro *kulturu slezskou a z ní vyrůstající *kulturu platěnickou, náležející do lužického okruhu popelnicových polí (*kultura, lužická, *kultura, popelnicových polí). (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, starčevo-krišská, *kultura, starčevská.

kultura, starčevská (název podle naleziště Starčevo u Bělehradu a řeky Cris [Körös]; též kultura, starčevo-krišská), *archeologická kultura nejranějších neolitických zemědělců (6. tisíciletí př. n. l.) na severu Balkánu. (Jaroslav Malina)

kultura, straubinská (název podle naleziště u *města Straubingu, Německo), *archeologická kultura zemědělského osídlení ve starší *době bronzové v Bavorsku v Podunají mající vztah k Čechám. (Jaroslav Malina)

kultura, středodunajská mohylová, *archeologická kultura, součást *komplexu *mohylových kultur ve střední *době bronzové (16.–13. století př. n. l.) na jižní Moravě, západním Slovensku, v dolním Rakousku a s enklávami ve středních Čechách. Vyvinula se z *kultury věteřovské. Kultura je známá především z pohřebišť, často se zachovalými mohylovými náspy (Borotice na Znojensku, Velké Hostěradky ve Ždánickém lese) obsahujícími jak *kremace, tak *inhumace. Velkého významu nabývá bronzová *metalurgie. Objevují se zcela nové tvary; například *meče, *břítvy a *srpy. Ekonomika byla založena na *zemědělství, ale výraznou roli hrálo i *pastevectví. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, táchúnská, název, jímž se původně označoval okruh *kamenné štípané industrie, později přiřčené předkeramickému neolitu B v *Jerichu (PPNB). Kultura je rozšířena v pásu sledujícím východní pobřeží Středozemního moře zhruba od Latakie na sever podél řek Nahr el-Asi (Orontés) a Jordán až po Mrtvé moře na jihu. Ve štípané industrii převažují *hroty *šípů či oštěpů s řapy (*pointe de Byblos*), *čepele a *vrtáky. Pozorujeme ústup od mikrolitické tradice a návrat k zhotovování celých větších nástrojů, jichž se zjevně užívalo v *zemědělství, při zpracování surovin a k *lovu. (Petr Charvát)

kultura, tawenkchouská (název podle eponymní *lokality Tawen-kchou v provincii Šantung v severovýchodní Číně), *archeologická kultura z období mladého až pozdního *neolitu; rozvíjela se od 4. tisíciletí př. n. l. do poloviny 3. tisíciletí př. n. l. v severní Číně (zejména v oblastech kolem *Žluté řeky) a plynule přerostla do *lungšanské kultury. Obě kultury představují již diferencovanou, hierarchicky uspořádanou společnost, což se projevilo i v *pohřebním rituálu zavedením systému vnějších a vnitřních rakví (viz *kuo, *kuan, *kuan-kuo) a rozdílů ve velikosti hrobových jam, v kvantitě, kvalitě a struktuře hrobové výbavy.

V rámci obou kultur se zformovaly socioekonomické a politické systémy, z nichž vyrostly první státní útvary v celém *regionu kolem Žluté řeky. (Jaroslav Malina)

kultura, tělesná, úroveň poznatků, činností a zvyklostí v dané společnosti, souvisejících se všestrannou péčí o tělesný rozvoj člověka; zahrnuje tělesnou výchovu (tělocvik), sport a pohybovou rekreaci; tvoří jednotu s kulturou duchovní už od antiky (ideál *kalokagathie, tj. člověka krásného tělesně a dobrého duchovně). (Jaroslav Malina)

kultura, thulská, *archeologická kultura *Inuitů v Severní Americe, navazující na *dorsetskou kulturu. Asi od roku 1000 se stala základem pro historické a moderní inuitské kultury severní Aljašky, arktické Kanady a Grónska. (Jaroslav Malina)

kultura, tiszapolgárská (název podle *lokality Tiszapolgár, východní Maďarsko), *archeologická kultura v severovýchodní části Karpatské kotliny ve 2. polovině 5. tisíciletí př. n. l. Z pohřebišť pocházejí četné nálezy měděných *sekeromlatů, zlatých *ozdob a importovaného volyňského *pazourku. (Jaroslav Malina)

kultura, tíwanacká (název podle *lokality *Tíwanaku u jezera *Titicaca, Bolívie), jedna z nejstarších a nejpozoruhodnějších *archeologických kultur předkolumbovské Ameriky, jejímiž tvůrci byli indiánští *Aymarové. Rozvíjela se od 5. století př. n. l. zhruba 1 500 let, největšího rozmachu dosáhla ve 4. až 8. století, kdy zaujímala části území dnešního Peru, Bolívie, Chile a Argentiny. Prosperita byla zajištěna neobyčejně racionálně rozvinutým *zemědělstvím, které převyšovalo dnešní úroveň agrikultury v této jinak málo výnosné a pro život drsné vysokohorské oblasti. A tak měli tíwanačtí Aymarové dobré hospodářské podmínky a zázemí i pro organizování velkolepých megalitických stavitelských projektů, které se uskutečnily zejména v Tíwanaku. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky, *říše, tíwanacká.) (Jaroslav Malina)

kultura, trójsko-jortanská, *archeologická kultura rané *doby bronzové (3. tisíciletí př. n. l.) v severozápadní *Anatolii. Nazvána podle hlavních nalezišť *Tróje a Jortanu 20 km severně od Akhisaru v západním Turecku. Známa je především z pohřebišť. Zesnulí byli ukládáni buď ve velkých zásobnicích, nebo v kamenných skříňkách, a to ve skrčené poloze hlavami k východu. Jejich posmrtnou výbavu tvořily *šperky, *zbraně, *nástroje a hliněné i kamenné *nádoby. *Keramika je spíše tmavá, s bílými malovanými či inkrustovanými vzory, na konci období je již vypalována do světlejších tónů a vytáčena na *hrnčířském kruhu. Snad zde nacházíme i červené či žluté *barvivo ukládané spolu s nebožtíky do zásobních nádob. (Petr Charvát)

kultura, trypilská (název podle *lokality Trypillja [Tripolje] u Kyjeva, Ukrajina), *archeologická kultura na západní Ukrajině a v Moldavsku v *eneolitu (konec 5. a 4. tisíciletí př. n. l.). (Jaroslav Malina)

kultura, únětická (název podle pohřebišť v Úněticích u Prahy, Česká republika), *archeologická kultura starší *doby bronzové (20.–16. století př. n. l.) rozkládající se na území středního Německa, jižního Polska, Čech, Moravy a západního Slovenska. V Rakousku tvoří jižní hranici osídlení Dunaj. Únětická kultura vychází z ještě *eneolitické *protoúnětické kultury, ovlivněné *kulturou se šňurovou keramikou a *kulturou se zvoncovitými poháry. Na charakteru keramiky se však odrazily významně i vlivy z karpatské kotliny. Kultura představuje prosperující civilizaci s rozvinutou *metalurgií; využívána byla rudná ložiska v německém Harzu, Prialpí a patrně i v Krušných horách. Rozvíjí se obchod a vznikají první předmincovní platidla – bronzové *hřivny a žebra, nalézané často hromadně v *depotech (Hodonín). *Pohřební ritus připomíná ukládáním mrtvých ve skrčené poloze ještě eneolitické zvyklosti. Nově se však objevují dlabané dřevěné *rakve. Koncem starší doby bronzové se z únětické kultury vyvinula *kultura věteřovská a *kultura maďarovská. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, urucká, eneolitická („chalkolitická“) kultura tzv. Velké Mezopotámie, náležející období sklonku 5. až sklonku 4. tisíciletí př. n. l. Rozšířena téměř v celé oblasti „Úrodného

půlměsíce“ od jihovýchodního Turecka (amucká pláň východně od Antakye) v oikumeně obloukovitě rozprostřené oblastmi předhůří anatolských a íránských hor (Taurus a Zagros) a táhnoucí se až k pobřeží Perského zálivu. Obecně se člení v období „předurucké“ (*Uruk-*Eanna* vrstvy XVIII–XIII) a dále v ranou (Uruk-*Eanna* XII–IX), střední (Uruk-*Eanna* VIII–VII) a pozdní (Uruk-*Eanna* VI–IV) fázi urucké kultury. Pozdní fáze kultury urucké s prvními nálezy psaných textů (asi 3500–3200 př. n. l.) náleží již historii a jejími nositeli či spolunositeli mohli být Sumeňané (= *Sumerové).

Kultura spočívala na rozvinutých hospodářských základech. Výtěžky intenzivního usedlého *zemědělství užívajícího závlahových zařízení a prvotních strojů (orebné náčiní, smyk k mlácení sklizeného obilí, do jehož spodní plochy byly vsazeny pazourkové čepele k drcení klasů, antické *tribulum*) doplňovaly příspěvky zahradníků a sadařů i chovatelů dobytka (zvláště *ovcí a *koz). *Lov byl stále provozován, buď jako „sport vznešených“ či jako symbolický *akt „polidštění“ dosud necivilizovaných krajů. Mistři rozličných řemesel zásobovali své obce vším potřebným. V práci s hlinou byl poprvé zaveden rychlotočivý *hrnčířský kruh a začala hrnčířská velkovýroba ve specializovaných dílnách. Kovotepci kultury zhotovovali velmi ušlechtilé a technicky vyspělé výrobky z arzenového *bronzu, *mědi, *zlata, *stříbra či *olova. Experimentovalo se se složením měděných slitin a potřebné suroviny opatřovali obchodníci přímo u zdrojů nerostných surovin (*Anatólie, Írán). Rozvíjela se výroba předmětů z organických hmot a zjevně již zde sklízela úspěchy později tolik proslulá sumerská *textilní výroba. Nositelům kultury nebyly cizí dálkové styky a *transport na velké vzdálenosti s pomocí plavidel (říční i námořní *lodě), kolových vozidel (*vůz) i soumarů (ochočení *osla). Zásobování nositelů kultury urucké, alespoň v pozdní fázi centrálně řízené, nabylo podoby gigantického *redistribučního mechanismu. Hospodáři ústředí zhodnotili podle geografických a přírodních podmínek ekonomický potenciál členských obcí urucké oikumeny a stanovili každé z nich výrobek, jímž bude zásobovat společnou spotřební sféru. Tyto příspěvky potom veleobec kultury urucké spotřebovávala společně. Tak se třeba mořské ryby dostávaly ke spotřebitelům stovky kilometrů od mořského pobřeží. Většina nositelů kultury urucké sídlila na *vesnicích, kde přední osobnosti obývaly domy typu halových trojlodí (k delším stranám rozlehlé ústřední obdélníkové síně, tvořící společný slavnostní prostor, přiléhala křídla sestávající z menších komůrek užívaných jako kuchyně a ložnice).

Kultuře dominovalo v její pozdní fázi kultovní a náboženské ústředí v jižní *Mezopotámii, vyznačující se rozsáhlou zástavbou chrámových budov i celých sakrálních komplexů, proslulý Uruk. Vyspělý *urbanismus kultury zastupuje sídliště její pozdní fáze neznámého jména, prokopané na lokalitě *Habúba Kabíra na Eufratu ve střední *Sýrii. Obdélné *město o rozloze přibližně 1 km², přiléhající jednou z delších stran k řece, uzavírala mohutná hlavní *hradba z hliněných *cihel o mocnosti zhruba 2 m s parkánovou zdí představenou ve vzdálenosti 8–10 m. Z líce hradby vystupovaly hranolové bašty. Do města se vcházelo dvěma *branami, sestávajícími ze dvou dvojic hranolových věží svírajících mezi sebou průjezd. Uliční síť byla vyměřena v pravouhlé síti a na městských parcelách stály prostorné domy, budované někdy i kolem ústředních dvorů, opatřené vlastní kanalizací ústící do trativodů pod ulicemi. Nálezy *strusky a zkušebních misek („koupelky“) naznačují, že hlavní úkol zdejších obyvatel spočíval v získávání kvalitních surovin z náhorních planin východní Anatólie, jejich případného zpracování a *dopravy do *Sumeru. Další sídelní typ kultury představují „hrady“, malé, ale mocně opevněné lokality střežící strategicky důležitá místa (Godintepé V v Íránu) nebo výchozy důležitých surovin (Hasek Höyük ve východní Anatólii).

Pohřbívání kultury urucké představuje jednu z největších záhad blízkovýchodní archeologie. Hřbitovy z této doby neznáme, a nevíme, jak se zacházelo s většinou těl zesnulých. Nečetné doložené příklady (zhruba dvě až tři desítky pohřbů) dokládají jak sociálně exponované funkce nebožtíků (předměty osobní výbavy včetně kráslicích

prostředků), tak i pohřební *tryzny či „hostiny mrtvých“ (tělo doprovází servis stolních nádob s miskami s jedlými mušlemi, jakož i konvičkami a poháry k pití).

Společnost (alespoň pozdní fáze) kultury urucké představovala zřejmě určitou formu *teokracie. Duchovní sféře dominovala „papežská dvojice“ velekněze EN a velekněžky NIN, kteří spolu konali obřad zvaný v pramenech NA₂, patrně předobraz proslulé „svaté svatby“ (viz *sňatek, posvátný), spouštějící úrodnost země a plodnost všeho tvorstva. Jako kompenzaci za tuto službu dostávali velekněz a velekněžka zřejmě velký objem hmotných příspěvků tvořící hospodářský základ veřejného života urucké veleobce. Účetní aparát dvojice EN-NIN využil zřejmě v zájmu udržení přehledu o stavu a dislokaci hospodářských rezerv starší vynález, totiž *písmo, které se ve velekněžské sféře široce uplatnilo (celkem asi 4000 psaných dokumentů). Ve správě *profánní zaujal zřejmě přední postavení hodnostář s titulem NAMEŠDA, který se ve většině písemných pramenů prakticky nevyskytuje. K dalším orgánům urucké veleobce patřilo shromáždění (UKKIN), které se nejspíše vyvinulo z dávného obřadného společného stolování. Ani zde neznáme dobře jeho úkoly a postavení v rámci urucké společnosti. Z památek umění výtvarného známe i bojovníckou elitu kultury urucké, archeologické nálezy však v žádném případě neumožňují podrobněji rekonstruovat úlohy a postavení uruckých vybranců a vybranek (žádné šperky, velmi málo honosných zbraní, žádné přepychové stolní servisy, žádné paláce, žádné nechrámové bohatství a žádné mimořádné pohřby). Většinu obyvatelstva tvořily zřejmě osoby svobodné. *Otroky společnost držela, jejich počet však neumíme odhadnout.

Velmi rozvinutá duchovnost kultury urucké se již uplatňovala v klasické trojici *náboženství-*vědy-*umění. Nositelé kultury urucké vystoupili s univerzální a jednotnou náboženskou soustavou, symbolizovanou trojicí barev bílá-červená-černá, vlastní později kultu nebeského *boha *Ana. Vypracovali již základní soustavu *dogmat charakterizujících mocnosti nadsvětí, jejich povahu a jejich působnost. Božstva kultury urucké představovala bytosti neomezených možností, které po libosti nabývaly podoby lidí, zvířat nebo i celých měst. Jejich život trval patrně věčně a lidský svět byl povinen jim prokazovat úctu. Kultura vytvořila propracovaný *kult včetně ustálených obřadů a *liturgie, chrámových budov a mobiliáře (sochy či symboly božstev, standarty, emblémy, obřadní nádoby, nábytek či zbraně). V chrámech se pravidelně sloužily obřady k počtě bohů; víme třeba o ranní a večerní bohoslužbě. Liturgie sestávala zřejmě z přednášení textů, zpěvu a hudby (harfy). Přinášené obětiny zahrnovaly kadidlo a jiné vonné substance, potraviny, případně zvířata. Z magických praktik (*magie) lze doložit ukládání základových obětí před založením významných staveb.

K pojmovému aparátu kultury náležely především základní pojmy charakterizující *prostor a *čas. Prostor byl nazírán jako totožný s oblastí osídlenou kulturou uruckou (kraj = jeho obyvatelé) a uspořádaný do podoby čtyř světových stran. Zatímco lineární plynutí času ve dnech, měsících a letech dovedli nositelé kultury spolehlivě měřit, znali i čas cyklický vepsaný do prostorových souřadnic (půlnoc = sever, poledne = jih). Měli zřejmě již představu o nebi klenoucím se nad zemí i o tajemstvích skrývajících se pod zemským povrchem (půdní vláha jako *Abzu, „podzemní oceán“ boha vod *Enkiho). Počali s pěstováním věd exaktních, přírodních i společenských. Vytvořili celou řadu soustav *měr a vah, jejichž použití se řídilo druhem počítaných předmětů. Učinili zřejmě již první kroky v oblasti *astronomie. Studovali podrobně rostliny i zvířata a sledovali údaje zeměpisné. Z prostředí kultury známe první slovníky. K uměním pěstovaným nositeli kultury urucké náleží v prvé řadě tvorba slovesná a múzická: *poezie a próza (nejspíše skladby náboženského obsahu), hudba (*hudba, starověká) a snad i tanec. Vnější prostředí nositelů kultury urucké krásnila díla architektury, plastiky, malířství i uměleckého řemesla včetně výtvarně neobyčejně hodnotných *pečetních válečků. (Petr Charvát)

kultura, valdivijská, *archeologická kultura lovců a sběračů v Ekvádoru (3800–1800 př. n. l.) s nejstarší dosud známou *keramikou (kromě nálezů v Puerto Hornigu v Kolumbii)

v Jižní Americe. Kolem roku 1500 př. n. l. započalo v této oblasti pěstování *kukuřice spjaté později s *čorrerskou kulturou. (Jaroslav Malina)

kultura, védská, kultura *Árjů védských v období, kdy přišli do Indie (ze severozápadu) v 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. a postupně se usazovali a přešli od kočovného k zemědělskému způsobu života. Pěstovali *žito, *ječmen, *rýži, *proso, sezam, chovali dobytek a jiné užitkové zvířectvo v Indoganžské nížině (raná védská kultura), až se trvale usídlili a vytvořili první státní útvary (asi do 6. století př. n. l., pozdní védská kultura). V tomto období bojovali s místními obyvateli (dásové) i mezi sebou; Árijové prošli vývojem od kmenového zřízení s volenými *náčelníky k územním pospolitostem v čele s vládci (dědičnými i uzurpátory) posvěcenými zvláštním *rituálem prováděným *bráhmaňem; společnost se vnitřně diferencovala (*varna) a splyvala s původním obyvatelstvem. V duchovní sféře je patrný přechod od *mýtu a *magie k *mystice a *filozofii (*upanišady). *Materiální kultura se projevuje nálezy malované šedé *keramiky, rozšířené v období 800–400 př. n. l. (výjimečně asi 1000 př. n. l.). Rozvívěla se *řemesla včetně zpracování *kovů, *doprava a obchod, od 7. století př. n. l. došlo k užívání zlatých a stříbrných platidel.

Védská kultura je zachycena v literárních dílech (dlouho tradovaných ústně a později zpracovaných písemně) známých jako *védy. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

kultura, velatická (název podle *lokality Velatice u Brna, Česká republika), *archeologická kultura mladší *doby bronzové (13.–11. století př. n. l.) na jižní Moravě, západním Slovensku, v Dolním Rakousku a v severozápadním Maďarsku. Náleží do středodunajského okruhu *kultur popelnicových polí. Zvláště ve východních oblastech byla velatická společnost výrazně sociálně rozvrstvena, na což poukazuje existence honosných *mohyl náčelníků (Velatice, Očkov na Slovensku) vymykajících se prostým popelnicovým pohřbům. Známa jsou nížinná (Lovčičky) i výšinná sídliště, z nichž některá měla patrně i religiózní funkci (návrší Cezavy u Blučiny na Brněnsku). (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, veracruzská (název podle mexického státu Veracruz), *archeologická kultura klasického období *Mezoameriky na území mexického státu Veracruz. Typické jsou kamenné plastiky tzv. jha, *sekery a palmy (pálky) zdobené nízkým *reliéfem, které mají souvislost zřejmě s rituální míčovou hrou *tlachtli, a keramické „rozesmáté“ plastiky. (Jaroslav Malina)

kultura, věteřovská (název podle hradiště Nové Hory u Věteřova na Kyjovsku, Česká republika), *archeologická kultura na Moravě a v Dolním Rakousku na konci starší *doby bronzové (17.–16. století př. n. l.) řadící se ke *kulturám protourbánním, ovlivněným egejským prostředím. Úzce spjatá s *kulturou maďarovskou (věteřovsko-maďarovský kulturní okruh). Ekonomika byla založena na *zemědělství, *chovu dobytka, *obchodu (*jantar) a *metalurgii. Stala se podložím pro vývoj *středodunajské mohylové kultury. (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

kultura, vinčanská (název podle *města Vinča u Bělehradu, Srbsko), *archeologická kultura v *neolitu Srbska (2. polovina 6. tisíciletí př. n. l.); významná pro počátky zemědělského osídlení ve střední Evropě. (Jaroslav Malina)

kultura, vučedolská (název podle hradiště Vučedolu u Vukovaru ve Slavonii, Chorvatsko), *archeologická kultura z pozdního *eneolitu (kolem 3000 př. n. l.) v jižním Maďarsku a ve Slavonii. (Jaroslav Malina)

kulturalismus, jeden z ústředních termínů z oblasti *kulturních studií, jehož účelem je časové a tematické odlišení rané fáze kulturních studií od pozdějších období. Pojem je neologismus, který zavedl roku 1980 britský kulturní antropolog Stuart McPhail Hall (Cultural Studies: Two Paradigms [Kulturní studie: Dvě paradigmata], in: *Media, Culture and Society*, vol. 2, 1980, 57–72), aby odlišil strukturalistickou fázi ve vývoji *kulturní antropologie od fáze, která ještě pracuje s nestrukturalistickým pojetím *kultury, to znamená zhruba přelom 70. let 20. století. Do interpretace kultur se prostřednictvím kulturalismu vnesl aspekt zkušenosti, protože kultura se chápe jako proces vzájemného prolínání objektivních

skutečností se subjektivními zkušenostmi a jednáním. Ideové a filozofické základy kulturalismu měly poměrně blízko k *marxismu, avšak bez marxisticko-leninského schematismu základny a nadstavby.

V současnosti, kdy je pojem kultury dále pluralizován, se kulturalismus hodnotí spíše jako pozůstatek starších překonaných teorií. (Břetislav Horyna)

kulturální studie, *studie, kulturální.
kulturně historická škola, *difuzionismus.
kulturní adaptace, *adaptace, kulturní.
kulturní alterita, *alterita, kulturní.
kulturní antropologie, *antropologie, kulturní.
kulturní dědictví, *dědictví, kulturní.
kulturní deformace končetin, *deformace končetin, kulturní.
kulturní deformace lebky, *deformace lebky, kulturní.
kulturní determinismus, *determinismus, kulturní.
kulturní dezintegrace, *dezintegrace, kulturní.
kulturní difuze, *difuze, kulturní.
kulturní doména, *doména, kulturní.
kulturní ekologie, *antropologie kulturní ekologie.
kulturní element, *prvek, kulturní.
kulturní endogenní změna, *změna, kulturní endogenní.
kulturní exogenní změna, *změna, kulturní exogenní.
kulturní fatalismus, *fatalismus, kulturní.
kulturní hrdina, *hrdina, kulturní.
kulturní hybridita, *hybridita, kulturní.
kulturní ideje, *ideje, kulturní.
kulturní inovace, *inovace, kulturní.
kulturní instituce, *instituce, kulturní.
kulturní institucionální změna, *změna, kulturní institucionální.
kulturní jádro, *jádro, kulturní.
kulturní jáma, *jáma.
kulturní kapitál, *kapitál, kulturní.
kulturní komplex, *komplex, kulturní.
kulturní konflikt, *konflikt, kulturní.
kulturní konstrukce, *konstrukt kultury.
kulturní kontakt, *kontakt, kulturní.
kulturní konvergence, *konvergence, kulturní.
kulturní krajina, *krajina, kulturní.
kulturní kreolizace, *kreolizace, kulturní.
kulturní materialismus, *antropologie kulturního materialismu.
kulturní materiální pozůstatky, *pozůstatky, kulturní materiální.
kulturní mezera, *mezera, kulturní.
kulturní model, *model, kulturní.
kulturní normy, *normy, kulturní.
kulturní oblast, *oblast, kulturní.
kulturní ohnisko, *ohnisko, kulturní.
kulturní okruh, *okruh, kulturní.
kulturní potřeby, *potřeby, kulturní.
kulturní praxe, *praxe, kulturní.
kulturní propichování těla, *propichování těla, kulturní.
kulturní prvek, *prvek, kulturní.

kulturní rámec, *model, kulturní.
kulturní relativismus, *relativismus, kulturní.
kulturní revoluce, *revoluce, kulturní.
kulturní růst, *růst, kulturní.
kulturní rostliny, *rostliny, kulturní.
kulturní rys, *prvek, kulturní.
kulturní scénář, *scénář, kulturní.
kulturní šablona, *šablona, kulturní.
kulturní šok, *šok, kulturní.
kulturní témata, *témata, kulturní.
kulturní tradice, *tradice, kulturní.
kulturní typ, *typ, kulturní.
kulturní univerzálie, *univerzálie, kulturní.
kulturní úpravy lidského těla, *úpravy lidského těla, kulturní.
kulturní úpravy zubů, *úpravy zubů, kulturní.
kulturní úroveň, *úroveň, kulturní.
kulturní variabilita, *variabilita, kulturní.
kulturní vrstva, *vrstva, kulturní.
kulturní vzor, *vzor, kulturní.
kulturní vzorce, *vzor, kulturní.
kulturní změna, *změna, kulturní.
kulturní/ideační substrát osobnosti, *substrát osobnosti, kulturní/ideační.

kulturologie (z latiny: *colere, cultus*, „pěstovat“ a z řečtiny: *logos*, „věda, nauka“), výzkumná orientace, studijní obor a formující se holistická, komparativní a interdisciplinární věda o *kultuře. Její kořeny je možné vidět již v pracích kulturních historiků 18. a 19. století (Johann Christoph Adelung [1732–1806], Johann Gottfried von *Herder [1744–1803], Gustav Friedrich *Klemm [1802–1867]), kteří usilovali o konstituování filozofie dějin kultury. Kulturologický přístup ke studiu sociokulturní reality anticipovali ve druhé polovině 19. století také němečtí filozofové novokantovské školy, kteří otevřeli prostor pro utváření filozofie kultury. Významnou roli z tohoto hlediska sehrál zejména Heinrich Rickert (1863–1936), který vymezil kulturu jako vše, co vytvořil *člověk, a vymezil jako specifickou oblast společenskovědního poznání takzvané vědy o kultuře (německy: *Kulturwissenschaft*). Paralelně se snahou filozofů a historiků kultury se ve druhé polovině 19. století etablovala jako věda o kultuře také *antropologie. Velkou zásluhu na tom má britský antropolog Edward Burnett *Tylor (1832–1917), který v knize *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Primitivní kultura: Výzkumy vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků, 1871) předložil širokou antropologickou definici kultury, v níž vymezil základní předmět výzkumů moderní *sociokulturní antropologie. Na počátku 20. století se pokusil vytvořit komplexní vědu o kultuře také německý chemik a filozof Friedrich Wilhelm Ostwald (1853–1932). Ve své práci *Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft* (Energetické základy věd o kultuře, 1909) v souladu se svou filozofickou koncepcí energeticismu požadoval studium a interpretaci kultury jako projevu *transformace a kontroly energie. Jeho klasifikace věd a pojetí kultury se však neseťkaly s všeobecným přijetím. Ve 20. století lze identifikovat linii kulturologického myšlení zejména v pokusech některých sociologů koncipovat *sociologii jako vědu o sociokulturních jevech (Talcott *Parsons [1902–1979], Pitirim Alexandrovič Sorokin [1889–1968] aj.) a dílech sociálních a kulturních antropologů, kteří aspirovali na výzkum kultury jako relativně autonomní vrstvy reality – jevu *sui generis* (Ruth Fulton *Benedictová [1887–1948], Franz *Boas [1858–1942], Marvin *Harris [1927–2001], Alfred Louis *Kroeber (1876–1960), Leslie Alvin *White [1900–1975] aj.).

Nejvlivnější koncepci kulturologie jako relativně samostatné vědní disciplíny v rámci americké *kulturní antropologie vypracoval Leslie Alvin White. Díky němu pojem kulturologie (anglicky: *culturology*) pronikl do společenských věd a stal se součástí prestižních slovníků a *encyklopedií, jako jsou *Encyclopaedia Britannica*, *Webster's International Dictionary*, *Encyclopedia of the Social Science* aj. Whitova snaha využít kulturologické perspektivy při studiu *evoluce *kulturních systémů výrazně ovlivnila kulturní antropologii a archeologii druhé poloviny 20. století. White také výrazně přispěl k rozpracování *neoevolucionistické antropologie, která kulturu studuje jako nadbiologický systém prostředků a mechanismů, jehož prostřednictvím se příslušníci určité společnosti adaptují k vnějšímu prostředí. Toto vymezení kultury bylo uplatněno zejména v *kulturní ekologii, *kulturním materialismu, *analytické archeologii a *nové archeologii. Vliv Whitovy kulturologie, která aspirovala na studium kultury jako třídy věcí a jevů, závislých na lidské schopnosti symbolizace a posuzovaných v extrasomatickém kontextu, překročil rámec kulturní antropologie a ve druhé polovině 20. století výrazně ovlivňoval i evropskou teorii kultury.

Současná česká kulturologie ale nepředstavuje pouhé oživení teorie kultury Leslieho Whita. Pražská kulturologická škola se zformovala na počátku 90. let 20. století na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Na budování studijního oboru kulturologie se podíleli jak čeští reprezentanti věd o člověku, společnosti a kultuře, tak vědci, kteří působili na zahraničních *univerzitách. Založení kulturologie reflektovalo jednak výraznou domácí potřebu studijního oboru, který by integroval poznatky věd zabývajících se studiem člověka, společnosti a kultury, jednak vývoj analogických věd v zahraničí. Tam je věda o kultuře nejčastěji zahrnována pod zastřešující obor antropologie nebo pěstována pod označením *kulturální studie (anglicky: *cultural studies*). Primárním cílem původní české koncepce kulturologie byla reakce na stále větší dezintegraci a diferenciaci vědeckého poznání, nezbytnost nastolení holistické perspektivy při studiu člověka v konkrétním kulturním kontextu a potřeba „nové syntézy“ poznatků přírodních a společenských věd. Předmětem kulturologie je kultura, která je definována jako systém *artefaktů, *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí sdílených a předávaných členy určité společnosti. Na rozdíl od jednotlivých společenských věd, které studují kulturu izolovaně a v různé rovině abstrakce, se kulturologie pokouší překonat úzkou specializaci a odhalit vnitřní vztahy, které mezi jednotlivými dimenzemi kultury reálně existují. Vychází přitom z předpokladu, že kulturu je možné zkoumat komplementárně na třech základních strukturálních úrovních, které by neměly být vzájemně zaměňovány.

První rovinu představuje výzkum kultury v atributivním smyslu, jako systému extrasomatických (superorganických, metabiologických, negenetických) prostředků a mechanismů, které motivují, koordinují a realizují lidskou činnost na úrovni lidského rodu. Předmětem výzkumu je kultura lidstva jako rodový *znak – *generická kultura, na kterou je pohlíženo jako na nejvýznamnější *atribut, jímž se rod **Homo* odlišuje od nonhumánních bytostí. Specificky lidská, na genetické dědičnosti nezávislá schopnost transmise kulturních artefaktů, sociokulturních regulativů a ideových systémů zajišťuje kulturní kontinuitu. Generická kultura umožňuje nepřetržitou kumulaci lidského poznání, a funguje tak jako negenetická kolektivní paměť lidstva. Kultura jako autonomní superorganická sféra představuje specifický typ organizace a adaptace a podléhá jiným zákonům než svět anorganické a organické přírody. Výzkum vedený z tohoto zorného úhlu usiluje objasnit specifčnost kultury jako univerzální technologie lidstva. Úkolem kulturologie z tohoto hlediska je stanovit hraniční čáru mezi kulturou a *přírodou, zejména mezi specificky lidskou činností a protokulturou nonhumánních primátů. Zvláštní pozornost je věnována také analýze vzájemné podmíněnosti biologické a kulturní dimenze lidské činnosti.

Druhou rovinu výzkumu kulturních jevů představuje studium kultury v distributivním smyslu na úrovni konkrétních kultur, *subkultur a *kontrakultur. Předmětem výzkumu již tedy není kultura lidstva jako celek (generická kultura), ale konkrétní *sociokulturní systémy, které je možné identifikovat v *čase a *prostoru. Tento přístup vychází z faktu, že generická kultura se aktuálně manifestuje v nesmírné varietě dílčích *lokálních kultur, tj. v odlišném způsobu života různých skupin lidí. Studium kultury na úrovni sociokulturních systémů akceptuje fakt kulturního pluralismu a metodologicky se opírá o koncepci *kulturního relativismu. Kultury z tohoto hlediska představují jedinečné a unikátní konfigurace artefaktů, sociokulturních regulativů a idejí sdílených a předávaných členy určité společnosti. Jednotlivé kultury je přitom možné studovat jako relativně autonomní, vnitřně strukturované a integrované adaptivní systémy, které se transformují a dále vyvíjejí pod stimulačním, limitujícím a determinujícím vlivem ekologických, technologických, ekonomických a demografických faktorů.

Třetí rovinu výzkumu kulturních jevů představuje studium kultury na úrovni jednotlivce. Předmětem takto koncipovaných výzkumů je studium mechanismů osvojování si kultury člověkem v procesu *socializace a *enkulturace a analýza kultury jako determinanty lidského chování a prožívání. Zvláštní pozornost je věnována také otázkám individuální tvořivosti, zejména její kognitivní a motivační bázi a vztahu k sociokulturnímu systému. Výzkumný akcent je tedy přenesen z roviny atributivní a distributivní kultury do polohy jednotlivce, který je zkoumán jako tvůrce a produkt kultury.

Kulturologie samozřejmě nepopírá, že studium kultury na všech třech úrovních má dlouhou *tradiční. Paradoxem ovšem zůstává, že výzkumy kulturních jevů na úrovni lidského rodu, sociokulturních systémů a jednotlivce jsou často realizovány izolovaně, bez vzájemné souvislosti. Proto kulturologie usiluje o vybudování nosné teoretické báze, umožňující *integraci poznatků, kterých bylo v různých vědách o kultuře dosaženo. Předmětem kulturologie se tak stalo integrální studium kultury na úrovni generické kultury, sociokulturních systémů a *osobnostní kultury. Za základní kulturologické disciplíny, které tvoří jádro obecné kulturologie, je možné označit *biokulturologii a filozofii člověka a kultury (studium kultury v atributivním smyslu), sociokulturní antropologii, kulturní a etnické studie, kulturní ekologii, sociologii kultury a dějiny kultury (studium kultury v distributivním smyslu) a psychologii kultury (studium kultury jako determinanty lidské osobnosti).

Kultura jako předmět kulturologického výzkumu – model obecné kulturologie

Úrovně analýzy kulturních jevů	Předmět studia	Tradiční vědy o člověku a kultuře	Kulturologické disciplíny
Úroveň rodu <i>Homo</i> (atributivní dimenze)	Kultura jako rodový atribut lidstva (generická kultura)	Filozofická antropologie Filozofie kultury	<i>Filozofie člověka a kultury</i>
		Fyzická antropologie Paleoantropologie Etologie člověka Primatologie	<i>Biokulturologie</i>

Úroveň sociokulturních systémů (distributivní dimenze)	Kultura, subkultura a kontrakultura v čase a prostoru	Sociální a kulturní antropologie Kulturní studie Etnické studie	<i>Sociokulturní antropologie</i> <i>Kulturní a etnické studie</i> <i>Sociologie kultury</i> <i>Kulturní ekologie</i> <i>Dějiny kultury</i>
		Sociologie	
		Sociální a kulturní ekologie	
		Archeologie Prehistorie Obecné dějiny	
Úroveň jednotlivce (osobnostní dimenze)	Kultura jako determinanta osobnosti člověka	Obecná, vývojová, sociální a kognitivní psychologie Transkulturní psychologie Psychologická antropologie, Pedagogika	<i>Psychologie kultury</i>

Paralelně s budováním obecné kulturologie byly položeny také základy aplikované kulturologie, která programově využívá kulturologických poznatků v oblasti řízení sociokulturních procesů. V centru zájmu aplikované kulturologie stojí především problematika managementu kultury, animace volného času, tvorby, distribuce a prezentace kulturních hodnot, ochrany kulturního dědictví, fungování kulturních institucí, šíření kultury prostřednictvím masmédií atd. Aplikovaná kulturologie na jedné straně vystupuje jako řada speciálních tematických oblastí, využívající poznatků obecné kulturologie k praktickým účelům, jako je například řízení procesů kulturní změny, na straně druhé představuje badatelskou oblast, která stimuluje další rozvoj teorie kultury, neboť umožňuje formulovat a prakticky testovat nové hypotézy, vytyčovat nové problémové okruhy a zdokonalovat metody a techniky kulturologických výzkumů. V průběhu minulého desetiletí byla gnozeologická síla obecné a aplikované kulturologie teoreticky i prakticky testována nejen prostřednictvím akademické výuky, ale i řady dlouhodobých empirických výzkumů lokálních městských kultur, které Katedra teorie kultury (kulturologie) úspěšně realizovala.

Aplikovaná kulturologie

Tematické oblasti	Předmět studia	Kulturologické disciplíny

Aplikovaný kulturologický výzkum	Kulturní jevy a procesy	<i>Metody a techniky kulturologického výzkumu</i>
Tvorba, šíření a rozdělování kulturních hodnot	Kulturní hodnoty	<i>Ekonomika kultury Animace kultury Management a marketing kultury Kulturní politika</i>
Tvorba, šíření a rozdělování kulturních idejí	Kulturní masmédia	<i>Mediální kultura Masová komunikace</i>
Ochrana kulturních hodnot a kulturního dědictví	Kulturní památky	<i>Kulturní dědictví *Památková péče Obnova kulturního dědictví</i>

Výše uvedený model obecné a aplikované kulturologie představuje jedno z možných alternativních řešení integrálního studia sociokulturních jevů. Podle našeho názoru tato původní česká koncepce odráží celosvětový trend ve vědách o člověku, společnosti a kultuře. Současně je ale nutné přiznat, že se jedná o nesmírně ambiciózní projekt, jehož plná realizace bude ještě vyžadovat rozsáhlou a dlouhodobou pedagogickou a vědecko-výzkumnou činnost. (Václav Soukup)

kultury Ameriky, vysoké (nebo také „vrcholné“, „jádrové“, „nukleární“), označení především tří *civilizací předkolumbovské Ameriky – *Aztéků, *Mayů a *Inků. Někteří badatelé (Georges *Baudot) k nim ještě někdy přiřazují kulturu Muisků-Chibchů (Kolumbie). Aztékové a Inkové bývají často označováni jako imperiální, Mayové jako intelektuální. V metaforické rovině se ještě hovoří o Aztécích jako o *Germánech Ameriky, o Mayích jako o *Řecích *Nového světa a o Kečuích (Incích) jako o *Římanech Ameriky. (Jaroslav Malina)

kultury primátů, chování založené na sociálním učení. Zvířata, která žijí ve skupinách patřících k stejnému druhu, pohlaví a věku, se ve většině případů chovají podobně. To je dáno především tím, že mají podobný *genetický základ a individuální a sociální zkušenosti. Čas od času se ovšem objevuje nový prvek chování, *inovace, kterou si mohou, ale nemusejí osvojit další členové skupiny, v níž inovace vznikla. Je pak důležité, zda a jak se ostatní členové skupiny učí novým dovednostem. V případě, že se nové chování ve skupině (populaci) ujme, rozšíří se mezi její členy a předává se pomocí učení (nikoli geneticky) i dalším generacím zvířat, můžeme mluvit o vzniku tradice nebo „kultury“ v jednotlivých populacích různých druhů zvířat. Tento proces trvá poměrně dlouho a často je spojen s mnohaletým učením se novým dovednostem. V odborné literatuře se o kulturním chování nejen *primátů, ale i jiných savců nebo ptáků objevuje stále víc poznatků, nejčastěji se však přece jen týkají primátů používajících *nástroje.

Profesor Andrew Whiten s kolegy, kteří studovali nástrojovou činnost *šimpanzů v různých lokalitách v Africe (Cultures in Chimpanzees. *Nature*, 399, 1999, 682–685), považují inovace za tradice či kulturu, kde hlavní roli v získání a udržení dovedností hraje sociální učení. Podle práce Christopa *Boesche a Michaela Tomasella z Max Planckova institutu pro evoluční antropologii v Lipsku z roku 1998 (Chimpanzee and Human Cultures. *Current Anthropology*, 39, 591–614) můžeme chování označit jako kulturní, jen pokud jsou splněny tři následující podmínky: 1. populace jednoho druhu se odlišují navzájem svým chováním (důležité je, aby se chování vyskytovalo u všech nebo aspoň u většiny jedinců dané věkové pohlavní skupiny, například u dospělých samců); 2. prostředí populací se neliší

natolik, aby se pomocí těchto rozdílů dalo vysvětlit, proč se populace chovají jinak; 3. členové populací mají stejnou genetickou výbavu, takže odlišné chování není možné objasnit ani z genetického hlediska.

Kulturní tradici pak rozumíme chování jedinců v jedné populaci, které si osvojili sociálním učením, je u všech členů stejné a plní stejnou funkci.

Carl van Schaik s kolegy v roce 1999 (*The Conditions for Tool Use in Primates: Implications for the Evolution of Material Culture. Journal of Human Evolution*, 36, 719–741) popsali podmínky pro výskyt nástrojové činnosti u primátů. Jejich model vycházel z předpokladu, že nástrojová činnost v přírodě je závislá na: 1. vhodných ekologických podmínkách; 2. manipulačních schopnostech jedinců; 3. určité míře inteligence; 4. sociální toleranci ve společenském uspořádání, která umožňuje jak nalézání nové nástrojové činnosti, tak její předávání.

Kritickým bodem pro rozšíření nástrojové činnosti v populaci je předávání nové dovednosti. Nejčastější způsob předávání u primátů je tzv. vertikální, tj. od matky k dětem. Pro upevnění nástrojové techniky v celé populaci je však zásadní tzv. předávání horizontální. To již vyžaduje určitý stupeň socializace, proto je nepravděpodobné u samotářsky nebo skoro samotářsky žijících zvířat, která se potkávají spíš výjimečně. Předávání rovněž vyžaduje blízkost v situacích, které jsou spojeny s jídlem – tato podmínka je ale často obtížně dosažitelná, protože primáti se nemusejí krmit ve stejnou dobu, navíc dominantní samec bývá často agresivní, když se podřízený samec přiblíží příliš blízko. Proto je pro předávání dovedností velmi důležitá sociální tolerance. Ta umožňuje pozorování z blízké vzdálenosti, omezuje strach, a proto mají zvířata větší odvahu a možnosti zkoušet nové dovednosti. Redukuje také hrozbu ztráty jídla během zkoušení dovednosti. (Marina Vančatová, Václav Vančata)

kultury, mohylové (název podle typických mohylových pohřebišť), komplex příbuzných archeologických kultur a skupin ze střední doby bronzové (15.–13. století př. n. l.) rozšířených od Porýní po západní Maďarsko. Hospodářsky představují oproti předchozí době určitý pokles, ale osídlily vyšší polohy a rozvinuly zpracování bronzu (první meče, hroty oštěpů, šípů, nože i toaletní předměty). (Jaroslav Malina)

kultury, protourbánní (název podle opevněných sídlišť městského charakteru), komplex archeologických kultur ze závěru starší doby bronzové (16. století př. n. l.) zahrnující kulturu věteřovskou na Moravě, vrcovickou skupinu kultur únětické v Čechách, kulturu maďarovskou na západním Slovensku, kulturní okruh otomansko-füzeszabonyský na východním Slovensku a v Maďarsku, kulturu veszprémskou v západním Maďarsku a kulturu böheimkirchenskou ve východním Rakousku. Protourbánní kultury jsou ovlivněny vývojem v egejské oblasti, zvláště kulturou mykénskou. Typické je napodobování středomořských městských sídel, výzdobných motivů (mykénská vlnice), pohřebních zvyklostí (pohřby dětí v zásobnicích, tzv. „pithoi“). (Eva Čermáková)

kulty, mithraistické, mithraismus.

Kumáni, populace turkického původu; patří k nim Kurlukové, Kypčaci, Polovci, Uzové. Toto nomádské etnikum přišlo do Evropy v 11. století a obsadilo celé stepní území na východě sahající od Panonie až po ústí Volhy, ve 13. století se část Kumánů usídlila v Uhrách. Název je odvozen od Kumánské stepi severně od Kavkazu, kde měli pravděpodobně svá sídla. Pocházeli nejspíše z oblasti západního Turkestánu, kde vytvořili svůj stát, který však byl v 7. a 8. století rozvrácen Ogusy. Jejich jazyk (kumánština) je zachován v písemné památce zvané *Codex Cumanicus* ze 13. století. Arabští cestovatelé je nazývali Kurlukové, zatímco Rusové, Polovci a Byzantinci Uzové. V roce 1235 nad nimi zvítězili Mongolové a jejich území získala Zlatá horda. Kumáni v počtu asi 40 000 rodin ustoupili až do Panonie, kde se jako příbuzní s Maďary (jazykově i etnicky) usadili v Uhrách mezi

Dunajem a Tisou (tzv. Kumánie). Od poloviny 14. století se postupně asimilovali s Maďary, avšak jejich jazyk a tradice se zachovaly až do 18. století. (František Bahenský, Lukáš Šín)

kumánština (polovečtina), vymřelý *turkický jazyk užívaný ve *středověku tureckými kočovníky (*Turci) ve Střední Asii a jižním Rusku. (Viz též *Kumáni.) (Jaroslav Malina)

Kumazawa, Banzan (1619, Kjóto, Japonsko – 9. 9. 1691, knížectví Koga, Japonsko), japonský filozof; stoupenec subjektivně idealistické školy čínského filozofa *Wang Jang-minga (*Jómeigaku*) v Japonsku první třetiny období *Tokugawa. Kromě prací filozofických proslul také jako autor cenného komentáře k nejstaršímu japonskému románu Příběh o princí Gendžim (*Gendži monogatari*) spisovatelky Murasaki *Šikibu (asi 973 – asi 1014) a mnoha her divadla *džóuri*. Ačkoli je často považován spíše za konzervativního eklektika než za systematického filozofa, významným způsobem přispěl k pojaponštění mingského *neokonfucianismu a ostrou kritikou společenských poměrů tokugawské vlády ovlivnil radikalizující se samurajstvo v první polovině 19. století.

Narodil se v rodině zchudlého *samuraje bez pána (*rónina*). V šestnácti letech vstoupil do služeb knížete Ikedy Micumasy, pána provincie Bizen (dnešní prefektura Okajama), odkud však v roce 1639 z neznámých důvodů odešel. Vrátil se zpět do Kjóta a následující léta žil v mimořádné chudobě. Od roku 1641 studoval neokonfuciánské spisy pod vedením Nakae Tódžua, který ho systematicky seznámil především s učením Wanga Jang-minga (1472–1528). Z existenčních důvodů byl však nucen přijmout nabídku knížete Ikedy a v roce 1645 odjel zpět do provincie Bizen, kde byl pověřen vedením reformy knížecí správy. Následujících deset let měl proto jako jeden z mála neokonfuciánských učenců své doby vynikající příležitost konfrontovat své teoretické závěry s praktickými hospodářsko-politickými problémy. Tato zkušenost výrazně ovlivnila celou jeho pozdější tvorbu. V roce 1656 definitivně opustil knížecí službu a vrátil se do Kjóta, kde se věnoval výhradně dalšímu studiu a výuce. Za svůj kritický postoj k politice šógunátní vlády byl však z Kjóta vyhoštěn a od roku 1667 strávil zbytek života v poloexilu jako potulný učitel. V těchto letech také napsal většinu svých děl, v nichž se zabýval nejen otázkami etické a morální povahy, ale pojednal i o problémech ekonomických a politických. Neustálé cestování ho přivedlo do různých částí Japonska, kde intenzivně sbíral lidové *legendy, popisoval *zvyky a *obyčeje a zaznamenával řadu místních událostí. Tyto práce představují vynikající sondy do života tehdejšího Japonska a jsou cenným pramenem etnografických studií.

Banzanovo učení je ve své podstatě eklektické. Nejvíce byl ovlivněn Tódžuovou interpretací Wanga Jang-mingova filozofického systému, některé prvky *racionalismu však převzal z ortodoxního neokonfucianismu školy Čcheng-Ču, a dokonce i z *buddhismu. Banzan, obdobně jako Jamaga Sokó či Jamazaki Ansaie, usiloval o nalezení argumentů, jejichž pomocí by mohl efektivně čelit převaze „cizí“, tedy neokonfuciánské ideologie. Na rozdíl od Ansaie či Sokóa však neodmítal univerzalitu neokonfucianismu ve prospěch jedinečnosti Japonska. Ve svém díle *Šúgi wašo* (Japonské poznámky o hromadění dobra) podal vlastní výklad rozdílu mezi klasickým *konfucianismem a neokonfucianistickými školami období *Sung (škola principu) a *Ming (škola myslí, *šingaku*). Na rozdíl od Džinsaie či Soraie, kteří neokonfuciánskou interpretaci klasického konfucianismu striktně odmítali, se Banzan snažil eklekticky spojit všechny tyto školy do jednoho systému. Jeho *metafyzika je z větší části ovlivněna sungským neokonfucianismem. Termíny jako princip (*ri*), substance (*ki*) a vrozená *lidská přirozenost však nejsou u Banzana přesně definovány. V *Šúgi wašo* například tvrdí, že *princip je kategorií jak individuální, to znamená, že je obsažen v individuální myslí, tak i transcendentní. Naproti tomu *ki* koluje v našem těle a její duchovní stránkou je „mysl“ (*šin*). Tento výklad připomíná – ač značně zmateně – neokonfuciánskou teorii univerzálního principu (*ri*), který je vlastní lidské přirozenosti, a materiální substance (*ki*), která je jak univerzální, tak jedinečná. Obdobně převzal od čínského filozofa *Ču Siho (1130–1200) i kategorii Nejvyšší nejzazší (*taikjoku*), nejvyšší princip, který má normativní i ontologickou

stránku. Problémy *metafyziky či existence objektivních etických norem však nejsou *apriori předmětem jeho zájmu. Daleko více ho zajímá otázka subjektivní pravdy (*makoto*). „Co je zjevné na pohled, je chování. Co vidíme uvnitř, je mysl a city. Nebesa přejí těm, jejichž mysl je čistá, dokonce i tehdy, když jejich chování čisté není.“ Podstatným prvkem jeho *etiky tedy není to, co je člověku dáno zvenčí, ale to, co je v jeho nitru. Člověk je podle Banzana vybaven schopnostmi, které mu cestou introspekce umožňují správně se rozhodovat a morálně jednat v různých historických, geografických a společenských podmínkách. Tyto schopnosti jsou *člověku vlastní ze své podstaty, a při rozhodování by se tedy měl člověk spíše spolehnout na své nitro, cit, „zdravý rozum“ (*šin*) než hledat imanentní princip (*ri*) v objektivní realitě. Ze zásady odmítá rigidní konfuciánské instituce a obřady a prostý lidský cit staví nad společenský řád. Takovéto chápání *makoto* (osobní pravda) nemá daleko k pojetí *nidžó* (lidské city) a zjevně bylo inspirováno světem měšťanské kultury, jejíž nedílnou součástí byl právě konflikt mezi povinností (*giri*) a citem (*nindžó*).

Jestliže v oblasti neokonfuciánských studií se Banzan neprojevil jako příliš velký novátor, v oblasti reálné *politiky je považován za zakladatele moderního interdisciplinárního přístupu k politiko-ekonomickým problémům správy panství a celé země. Nutným předpokladem správného rozhodování, a tudíž i „osvícené vlády“, je dokonalá znalost reálného stavu věcí. Empirické poznání tedy považoval za mnohem důležitější než neokonfuciánskou metodu zkoumání věcí. Tento přístup nese zjevné stopy jeho více než desetiletého praktického působení v provincii Bizen a potulného života, který byl nucen vést po svém vyhoštění z Kjóta. Ve svém stěžejním díle *Daigaku wakumon* (Rozpravy o Velkém učení, 1657), které bylo následně *šógunátem zakázáno, řešil základní problém tehdejší společnosti – rozpor mezi bohatstvím a bídou, mezi životem ve městě, kde „je zboží ceněno výše než ctnostný člověk“, a na venkově, kde „lidé jedí hůře než dobytek“. Pro Banzana však nebyl problém bohatství a bídy oddělen, bral je jako dvě neoddelitelné strany jedné mince. Na rozdíl od tehdy běžně přijímaného názoru, že příčinou chudoby je nedostatek zemědělské půdy, který je třeba řešit klučením lesů a rekultivací půdy, Banzan poukazoval na ekologické důsledky této politiky (splavování půdy, větrná eroze), jež nakonec vedou spíše ke společenským ztrátám. Jako první ve své době odhalil skutečnou příčinu postupného chudnutí samurajstva a rolnictva, spočívající v rozvoji zbožního hospodářství a postupné monetarizaci celé společnosti, a identifikoval tak jevy, které o dvě stě let později vedly k rozpadu šógunátního systému jako celku. Nicméně řešení, která navrhoval přijmout (návrat samurajstva k životu na venkově, omezení zbožné peněžních vztahů a snížení daňového zatížení rolnictva), byla nejen v rozporu s oficiální politikou šógunátu, ale navíc i reálně neuskutečnitelná. (Jan Sýkora)

Kumrán (též Qumran, Chirbet Qumran, Izrael), *archeologická lokalita na severozápadním pobřeží Mrtvého moře, kde byly po *druhé světové válce objeveny zbytky sídliště, obývaného *esejci. Členové kumránské obce pečlivě dodržovali náboženské předpisy *judaismu, měli společný majetek, složitou vnitřní *hierarchii a očekávali příchod konce *světa – boj Synů světla se Syny tmy. Sídliště zaniklo kolem roku 70 n. l., zachovaly se však rukopisy, ukryté v jeskyních: biblické texty, komentáře k nim, vlastní literatura.

Objev vyvolal široké diskuse o vztahu Kumránu k ranému *křesťanství; ohlasy učení Kumránu jsou patrné v **Novém zákoně*. (Jaroslav Malina)

Kumykové (dříve Kumuchové, Kumuk), populace staroiránského původu s výraznými europoidními rysy žijící zejména v rovinaté části a předhůří Dagestánské autonomní republiky Ruské federace v celkovém počtu asi 228 000 osob (v roce 1979). Jazykově patří do kypčacké skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny (má tři základní dialekty). Na etnogenezi mělo vliv *autochtonní obyvatelstvo Dagestánu (*Dagestánci), které se od 1. tisíciletí př. n. l. mísilo s pronikajícími íránskými *kmeny. Od 7. století n. l. byla oblast součástí říše *Chazarů, v jejímž rámci (ale i po jejím rozpadu) měla významný vliv *turkická etnika, především *Kypčaci (zásadním způsobem ovlivnili Kumyky zejména po stránce jazykové).

Až do 20. století se udržela *patriarchální rodina a některá rodová specifika (*krevní msta apod.). *Náboženstvím je *islám (*sunnité). (František Bahenský, Lukáš Šín)

kumykština, *turkický jazyk užívaný menšinou v Dagestánu. (Viz též *Kumykové.) (František Bahenský)

kůň, *kůň divoký, *kůň domácí

kůň divoký, tarpan (*Equus ferus* Boddaert, 1785; řád: lichokopytníci [Perissodactyla], čeleď: koňoví [Equidae]; hmotnost: ca 200–300 kg; výška v kohoutku: ca 120–140 cm), velikostní variabilita divokých koní v *pleistocénu je široká. Představu o jejich vzhledu například zprostředkovávají *rytyny na žebrech nalezených v jeskyni *Pekárna (Morava) nebo malby v jeskyni *Lascaux (Francie), kde je patrná podobnost s doposud žijícím divokým koněm Převalského (*Equus przewalskii*). S jejich ostatky se poměrně hojně setkáváme například v jeskyni Pekárně a pro starší období (před 100 000–70 000 lety) i v jeskyni *Kůlně.

Tito velmi mobilní obyvatelé stepních oblastí Eurasie představovali v období *mladého paleolitu vyhledávanou kořist pravěkých lovců; zdá se, že například francouzská *lokalita *Solutré (pozůstatky asi 100 000 koní) nebo moravská *Stránská skála byly specializovanými lovišti koní, využívajícími morfologie terénu s příkrou skalní stěnou. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

kůň domácí (*Equus caballus*), zdomácnělá forma *divokých koní, kteří žili v *pleistocénu na území Eurasie. Není zcela jasné, zda jediným předkem domácího koně byl *kůň divoký nebo tarpan (*Equus ferus*) nebo dva či více divokých druhů; pokud to byl jen tarpan, pak byly zdomácněny jeho různé poddruhy. K první domestikaci došlo pravděpodobně v oblasti jižního Ruska před 6000 lety, v Přední Asii až o dvě tisíciletí později a nezávisle snad později i v Evropě křížením domestikovaných koní z Asie a místní populace divokých koní. Zpočátku byl kůň využíván jako zdroj masa a snad i mléka, teprve v mladších obdobích (od 3. nebo 2. tisíciletí př. n. l.) byl používán jako *zvíře tažné, nosné (soumar) a jezdecké. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

kůň, trójský, dřevěný kůň, v jehož útrobach byli ukryti *Řekové obléhající Tróju v *trójské válce. Přeneseně označení předmětů, myšlenek apod., jež zevnitř naruší obranu protivníka. (Viz též *dar, danajský.) (Marie Pardyová)

Kunamové, etnická skupina žijící zejména v dnešní Eritreji (asi 200 000, odhad z roku 1998). *Jazyk patří do severosúdánské podskupiny *nilosaharské rodiny. Největší část tvoří *muslimové, menšinu *křesťané, ostatní si zachovali tradiční *animistické náboženství s vírou v nejvyššího *boha jménem Anna. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

kundaliní, *síla, Hadí.

Kundera, Ludvík (22. 3. 1920, Brno), český básník, prozaik, dramatik, autor lyrických memoárových próz, literární a výtvarný kritik, výtvarník, kulturní a literární historik, zabývající se zejména dílem Františka *Halase, *expresionismem a *dadaismem, překladatel (zvláště z německé literatury), editor. Zakládající člen surrealistické skupiny Ra a Sdružení Q. Autor sbírek experimentální *poezie (*Tolik cejchů*, 1945, 1966; *Živly v nás*, 1946; *Hruden*, 1985; *Malé radosti*, 1990; *Sny též*, 1995 aj.), próz (například *Napospas aneb Přísluví pro kočku*) a dramát (*Totální kuropění*, 1961–1962; *Labyrint světa a lusthauz srdce*, 1983; *Královna Dagmar*, 1988 aj.).

Kunderova tvorba vytvořila spojnici mezi avantgardními a postmoderními koncepty umění. (Jiří Pavelka)

Kundera, Milan (1. 4. 1929, Brno), český a francouzský prozaik, básník, dramatik, esejista a překladatel; od roku 1975 činný ve Francii. Vytvořil vyhraněný typ racionalistické, reflexivní prózy inspirované vypravěčskými postupy a strategiemi osvětského románu 18. století a dílem Vladislava *Vančury. Jeho prvními významnými prozaickými díly byly tři sbírky povídek shrnutých do souboru *Směšné lásky* (1970) a román vyrovnávající se s

důsledky *Stalinova *kultu osobnosti *Žert* (1967). Světový úspěch zaznamenal především svými romány *Nesnesitelná lehkost bytí* (1985) a *Nesmrtelnost* (1993), prezentujícími atraktivní, postmoderní koncept literární tvorby. (Jiří Pavelka)

kuneokuboidní kloub, **articulatio cuneocuboidea*.

kuneonavikulární kloub, **articulatio cuneonavicularis*.

kung-fu (z čínštiny: *kung-fu*, „umělec-muž“), označení čínské gymnastické soustavy vycházející z pravidelného opakování pohybových, fyziologických i duševních cviků, užívané k udržování tělesné a duševní svěžesti, k léčebným účelům, v pěstním zápasu i v boji zblízka; údajně pochází z doby legendárního císaře *Chuang-tiho kolem roku 2698 př. n. l., avšak bezpečně doložené zprávy jsou až z 6. století př. n. l. (Jaroslav Malina)

Kung-je (?–918), jeden z povstaleckých korejských *generálů, zakladatel státu *Hu Kogurjō. (Miriam Löwensteinová)

Kung-wang-ling (vesnice u Si-anu, Čína), naleziště kosterních pozůstatků a kamenných *nástrojů „prvního čínského člověka“ (**Homo lantianensis*) z doby před 900 000 až 790 000 lety. (Jaroslav Malina)

Kunijoši, Utagawa (1798–1861), japonský malíř, grafik a ilustrátor školy *ukijoe. Ilustroval více než čtyřicet knih *šunga. Snad nejlepší z nich, *Komončó* (Sešit vzorků), vydal ve třech svazcích, jež obsahují jeho nejzdařilejší erotické kresby. (Jaroslav Malina)

Kunové, *indiánské etnikum žijící ve východní Panamě, severovýchodní Kolumbii, část na ostrovech San Blas u karibského pobřeží Panamy (tzv. San Blas Cuna). Jako původní obyvatelé *Mezoameriky byli Kunové nositeli dvou významných předkolumbovských kultur, Coclé a Darién, vyznačujících se polychromní *keramikou a uměleckými zlatými předměty. *Španělé za *conquisty drancovali jejich sídliště a *hroby *náčelníků a způsobili poměrně rychlý společenský a kulturní rozpad Kunů, což dále vedlo k úbytku etnika. Počet není znám, je odhadován na 50 000. Jazykově patří do rodiny *čibča, užívají vlastní *piktografické písmo. Žijí ve *vesnicích vedených starosty. V minulosti byla společnost členěna na vrstvy náčelníků, šlechticů, svobodných občinníků a otroků. V 17.–18. století měli na ostrovech San Blas své základny angličtí a francouzští piráti, sami Kunové se od nich nechávali najímat jako loďníci. Na začátku 19. století byla na ostrovech zřízena katolická mise a ostrovní Kunové se začali kulturně odlišovat od pevninských. Roku 1925 vyhlásili nezávislý stát a dodnes (i když jsou součástí Panamy) mají výhradní právo na využití ostrovů a části panamského pobřeží. Žijí ve velkých vesnicích a s obyvateli na pevnině udržují jen sporadické styky. Náboženství je *animistické, sílí vliv *křesťanství; Kunové z ostrovů San Blas jsou *katolíci. (Lukáš Šín)

kuo, tradiční čínské označení takzvané vnější rakve obklopující „vnitřní rakev“ (*kuan*) a vytvářející tak systém „vnitřní a vnější rakve“ (**kuan-kuo*). (Jaroslav Malina)

Kuo Mo-žo (1892–1978), čínský básník, prozaik, překladatel a literární vědec; jeden ze zakladatelů moderní čínské *poezie. Mimo jiné překladatel Goethova *Utrpení mladého Werthera*. (Olga Lomová)

Kuové, původní thajsko-khmerská populace žijící na území dnešního Thajska a Kambodže v počtu kolem půl milionu lidí. Hovoří kuoštinou, patřící do *austroasijské jazykové skupiny, a vyznačují se zejména svými rozvětvenými příbuzenskými vztahy a blízkým etnickým společenstvím spřízněným s *Khmery a *Thajci. (Lukáš Šín)

kupelace (z francouzštiny: *coupellation*, „kupelace“), oddělování drahých kovů, zvláště *zlata a *stříbra, od olova a obecných kovů oxidačním tavením jejich slitin v kelímcích. (Jaroslav Malina)

Kuper, Adam Jonathan (29. 12. 1941, Johannesburg, Jihoafrická republika), britský kulturní antropolog jihoafrického původu; zaměřuje se na dějiny antropologického myšlení. Vystudoval historii a sociální antropologii na University of the Witwatersrand v Johannesburgu (B.A. 1961). Kuperovo antropologické myšlení ovlivnila také jeho teta Hilda Beemer Kuperová (1911–1992), kterou Adam Kuper navštěvoval během jejího

antropologického terénního výzkumu ve Svazijsku. Kuper získal doktorát filozofie v oboru sociální antropologie v roce 1966 v Cambridgi na základě svého terénního výzkumu v Botswaně. Kromě toho uskutečnil výzkum na Jamajce. Od té doby působil na několika *univerzitách, a to na Makerere University v Ugandě (1967–1970), University College v Londýně (1970–1976), univerzitě v Leidenu (1976–1985); v současnosti působí na Brunel University (od roku 1985). Kuper sehrál důležitou roli při vzniku *European Association of Social Anthropologists* (Evropská asociace sociálních antropologů, 1989).

Kuper dosud uskutečnil čtyři terénní výzkumy. V letech 1963–1965 a následně v letech 1966–1967 provedl terénní výzkum v Kgalagari v Botswaně, kde se soustředil na studium *příbuzenských a politických vztahů. Výsledky Kuperových výzkumů v Botswaně vyvolaly velkou pozornost. V kontextu Kuperových jihoafrických výzkumů je významná jeho kniha *Wives for Cattle: Bridewealth and Marriage* (Manželky za hovězí dobytek: Věno a manželství v Jižní Africe, 1982); vychází zde z historických dokladů z období 1900–1940 a zastává *názor, že správné pochopení etnografických detailů je závislé na komparativní analýze regionálních kontextů. Menší uznání Kuper získal za výzkumy na Jamajce (1972–1973) a na Mauritiu (1983, 1984).

Během působení v Leidenu (1976–1985) se seznámil s holandskou strukturalistickou školou, ve které je kladen důraz na regionální struktury, nikoli na struktury univerzální. Kuper holandský strukturalismus oživil svým důrazem na komparativní přístup. Příbuzenské a symbolické systémy studované v podmínkách jejich místa v „regionálním systému systémů“ představují účinnější antropologickou metodu, než důraz na jeden *sociokulturní systém.

Kuper je autorem významných knih o dějinách antropologického myšlení: *Anthropology and Anthropologists: The Modern British School, 1922– 1972* (Antropologie a antropologové: Moderní britská škola v letech 1922–1972, 1973), *The Invention of Primitive Society: Transformations of an Illusion* (Vynález primitivní společnosti: Proměny jedné iluze, 1988), *The Chosen Primate: Human Nature and Cultural Diversity* (Vyvolený primát: Lidská přirozenost a kulturní diverzita, 1994), *Culture: The Anthropologists' Account* (Kultura: Zpráva od antropologů, 1999).

Kuper zasáhl do antropologického myšlení o *kultuře. Podobně jako další badatelé upozornil na pokračující erozi konceptu kultury v antropologii, která je mimo jiné důsledkem expanze konceptu kultury do všech myslitelných oblastí a oborů („Každý z nás je teď v kultuře,“ uvádí Kuper). Identifikoval tři hlavní přístupy ke kultuře, které se formovaly od 18. století. Francouzští intelektuálové 18. století zavedli pojem *civilizace jako znaku odlišujícího *člověka od zvířat (*zvíře); v konceptu civilizace je kladen důraz na *hodnoty a je vyjádřen v pojmech *pokroku. V německy mluvících oblastech vznikl pojem kultura jako antiteze francouzského pojmu civilizace. Namísto důrazu na pokrok jako žádoucí hodnoty je v konceptu kultury kladen důraz na *ideje. Splnutí těchto intelektuálních tradic je v antropologii zřetelné v první antropologické definici kultury podané Edwardem Burnnettem *Tylorem (1832–1917), která začíná slovy „kultura neboli civilizace ...“. V britské tradici, reprezentované například Matthewem Arnoldem (1822–1888), je v konceptu kultury kladen důraz na intelektuální výtvoř. Kuper je toho názoru, že sice mohou uvedené tři klasické přístupy ke kultuře působit nesourodým dojmem, ale jejich jednotícím rámcem jsou ideje, hodnoty a intelektuální výtvoř.

Se svou ženou Jessicou Kuperovou redigoval *The Social Science Encyclopedia* (Encyklopedie společenských věd). Jessica Kuperová získala doktorát filozofie v oboru antropologie na základě svého terénního výzkumu v Ugandě v asijské komunitě (Goanové), který uskutečnila na konci šedesátých let 20. století. Do roku 1971, kdy byla penzionována, působila v redakční radě Cambridge University Press pro oblast antropologie, archeologie a afrických studií. (Martin Soukup)

Kupido, latinsky *Cupido* (z latiny: *cupio*, „toužím“), římský *bůh *lásky, *Amor. (Jaroslav Malina)

Kupka, František (pseudonym Paul Regnard, 23. 9. 1871, Opočno – 24. 6. 1957, Puteaux, Francie), český malíř, grafik, ilustrátor a teoretik umění; od roku 1906 činný ve Francii, přední zakladatel evropské abstraktní malby. Vyšel ze středoevropské *secese a ovlivněn *symbolismem, *fauvismem a *futurismem dospěl k nefigurativnímu zobrazování a stal se jedním z průkopníků *abstraktního umění; po roce 1930 se zaměřil na geometrickou abstrakci. Věnoval se též kresbě a ilustraci významných literárních děl (například *Píseň písní*, *Lysistraté*), vynikl podáním extaticky vypjaté erotiky (*Banquet carabin 24. juin*, 1903; *Studie pro Extázi*, bez datace aj.). (Jaroslav Malina)

kupole, *kopule.

Kuprin, Alexandr Ivanovič (7. 9. 1870, Narovčat, Rusko – 25. 8. 1938, Petrohrad, Rusko), ruský spisovatel, absolvent vojenského učiliště, důstojník, pak publicista, ale také zpěvák a lovec. Roku 1919 už jako známý spisovatel emigroval; do Sovětského svazu se vrátil roku 1937. Realista ovlivněný dekadentní poetikou a temnými zákoutími velkoměsta, stejně jako zasažený vojenským prostředím. Z jeho literárního díla vynikají: román *Pojedinok* (Souboj, 1905, česky v několika vydáních, první vydání: 1907), poetické povídky, v jejichž středu stojí neobvyklé, často vykojené postavy a drtivé sociální prostředí (*Iskušeniye* [Pokušení], 1910), a dvoudílný román o prostitutkách *Jama* (Jáma, I. 1909, Jáma, II. 1915, vyšlo česky v několika vydáních, první vydání: *Jáma: Život ve vykřičeném domě*, 1911, další vydání 1923). (Ivo Pospíšil)

kur domácí (*Gallus gallus f. domestica*), zdomácnělá forma kura bankivského (*Gallus gallus*), vyskytujícího se v jižní a jihovýchodní Asii od Indie po Filipíny; zpočátku byl využíván čistě jen pro souboje a kultovní účely. První důkaz o jeho domestikaci pochází z prostředí *harappské kultury. Jeho stáří je odhadováno asi na 4500 let, na což ukazuje dvojnásobná velikost *kostí než u divoké formy. Posléze se kur šířil do *Malé Asie a *Mezopotámie, přičemž díky *Římanům byl následně zprostředkován i evropskému kontinentu. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

kůra ledviny, **cortex renalis*.

kůra, mozková, **cortex cerebri*.

kuraka (z indiánských jazyků), nižší vrstva *incké *nobility, *náčelníci porobených *kmenů. (Oldřich Kašpar)

kurare (z indiánských jazyků), šípový jed, souhrnný název pro směs *alkaloidů rostlinného původu. Je používáno hlavně v povodí Amazonky a Orinoka. *Indiáni extrahovali rostliny vodou, výtažek zčásti odpařili a používali k napouštění hrotů šípů.

Existuje více druhů kurare lišících se složením. Například „curare de tubo“ uchovávané v nádobách z bambusových stébel indiány v Brazílii a Peru obsahuje extrakt především z druhů *Curarea candidans*, *Curarea toxicofera* a *Chondrodendron tomentosum* (někdy také z dalších druhů rostlin z rodů *Abuta*, *Cissampelo*, *Sciadotenia*, *Telitoxicum*) s hlavními účinnými alkaloidy chondrokurinem, isochondrodendrinem, kurinem a tubokurarinem; „curare de calabaza“ používané indiány v Kolumbii, Guayaně a Venezuele se získává z extraktů různých druhů rodu *kulčiba (*Strychnos castelani*, *Strychnos letalis*, *Strychnos rodetelioides*, *Strychnos toxifera*) a jeho účinnými látkami jsou brucin, calebassin, curarin, strychnin a toxiferin. Kurare způsobuje u teplokrevných obratlovců obrnu příčně pruhovaného svalstva (blokuje účinek acetylcholinu na nervosvalové ploténce a tím znemožňuje svalovou kontrakci). Používá se v *lékařství k uvolnění kosterního svalstva. (Petr Bureš)

Kuráš, *Kýros.

Kurdistán, zeměpisný název, v používání přibližně od 14. století, doslova oblast, kde žijí *Kurdové. Označuje se jím území jihovýchodního Turecka, severního Iráku, západního Íránu a severních oblastí Sýrie při turecké hranici o celkové rozloze přibližně 400 000 čtverečních

kilometrů; dnes zde žije asi 25 milionů obyvatel. Pojem Kurdistan je však pouze zeměpisný, nikdy neznamenal v plném rozsahu politický celek. Je to souvislé území, které je však dnes rozděleno několika státními hranicemi. Staršího data je rozdělení mezi bývalou *osmanskou říši a *perskou říši (Írán) (16.–17. století), k dalšímu dělení došlo až po *první světové válce se vznikem nových *států na území rozpadlé *osmanské říše. (Jaroslav Malina)

Kurdové (vlastním jménem Kurd, Kurmandž), etnikum íránského původu žijící v *Kurdistánu („země Kurdů“). Území Kurdistanu dnes tvoří jihovýchodní Turecko, část západního Íránu, severní a severovýchodní Irák a úzký pruh syrského území podél syrsko-turecké hranice. Mimo toto území existují kurdské enklávy, vzniklé v důsledku různých historických událostí: v Zakavkazsku (Arménie, Ázerbájdžán, Gruzie) a ve Střední Asii území zasahující jih Turkmenie, přiléhající k severní hranici Íránu. Do těchto míst byli Kurdové od 17. století v několika vlnách přesídlováni k obraně východních hranic Íránu. Poměrně značné procento Kurdů žije v *emigraci v Evropě (Francie, Holandsko, Německo, Švédsko, Švýcarsko, Velká Británie a jinde), dále ve Spojených státech amerických. Celkový počet je odhadován na 27–37,5 milionů osob. Věřící jsou *muslimové (*sunnité, část *ší'ité).

Kurdové patří k nejstarším etnickým celkům na *Blízkém východě. Od starověkých dob obývají horské oblasti severního povodí řek Eufratu a Tigridu a horská pásma severozápadního Íránu. Otázka původu Kurdů není dosud plně objasněna: pochybnosti jsou však pouze v tom, zda patří k původnímu obyvatelstvu, které zde žilo před příchodem *indoevropských etnik, nebo zda jde o splynutí populací původních s populacemi nově přichozími ve 2. tisíciletí př. n. l. Jazykově (*kurdština) patří k západní skupině *íránské větve *indoevropské rodiny, jež má 3 skupiny dialektů. Přetrvávající rozptýlení je důsledkem rozdělení územního i kmenového (*kmen), různé jazykové odlišnosti se nestačily sjednotit do podoby jediného *jazyka. Pozitivním důsledkem je však skutečnost, že dialekty zachycují určité znaky a etapy vývoje indoevropských, konkrétně íránských jazyků, které například stabilizovaná *perština jako úřední jazyk již nemá. Z tohoto důvodu je studium kurdských dialektů ojedinělou příležitostí nahlédnout do starších etap vývoje íránských jazyků. V jednotlivých *zemích se jejich hospodářské a sociální postavení liší. Všichni Kurdové mají silné vědomí příslušnosti k témuž národu, ale přesto jejich politická, sociální a hospodářská organizace je založena především na kmenových a rodových základech.

Ve své původní vlasti větší část Kurdů žije dodnes v kmenovém *společenství v horských oblastech Kurdistanu a živí se chovem ovcí či jiného drobného skotu. Žijí také ve *městech, kde se věnují různým *řemeslům, v nichž získali velkou zručnost. V minulosti se nechávali jako výborní jezdci a bojovníci najímat do žoldnéřských služeb. Život v kmenových společenstvích a mnohé z kmenové organizace a také mentality přetrvalo do současné doby. Kmenová pospolitost dokázala totiž úspěšně vzdorovat nebezpečí vyplývajícimu z existence mocensky silných sousedních *států, válečných *konfliktů i tvrdých podmínek života v horách. Prostředí, v němž Kurdové žili a doposud žijí, není příhodné pro vytvoření velkého státního útvaru: jde o členité území rozbrázděné horskými údolími, která ztěžují *komunikaci uvnitř i navenek. Rytmus života byl dán potřebami chovu ovčích stád, i když určitou možnost obživy dávalo a dává nezávlahové *zemědělství; jeho výnosy jsou však malé. Péče o stáda dělí rok na etapy pravidelného přesunu kmene za zelenou pastvou: ze zimních sídel v údolích na sídla letní, položená výše v horách, kde příbytkem byly stany. Každý kmen putoval každoročně na svoje pevně stanovené pastviny, někdy stovky kilometrů vzdálené od zimních sídel. Nicméně některé kmeny se postupně sdružovaly ve větší celky s jedním centrem, z něhož se vytvořilo kmenové knížectví, jakýsi počátek budoucího sjednocovacího státotvorného procesu. Takových středisek vzniklo několik, ale rozhraničení pozastavilo tento proces v situaci, kdy se Kurdové ocitli na obou stranách hranice dvou říší (*osmanské a *perské – 1516, 1639). Převahu si nadále uchovávala pevná vazba k vlastnímu kmeni, případně kmenovému *knížeti, zatímco vazba k říši byla volnější a často i opoziční a

odstředivá. Některá z těchto kurdských středisek dokonce nárokovala vytvoření nezávislého postavení, všechny pokusy však skončily neúspěchem.

Existence trvalého rozdělení a politických zásahů zvenčí zcela vyloučily možnost osamostatnění Kurdů ve vlastním státě. Pokud se licitace tohoto druhu vyskytly v diplomatických jednáních (slib samostatného Kurdistanu na mírových jednáních v Sèvres v roce 1920, ve 30. letech 20. století ve Velké Británii aj.), žádná z velmocí je nemínila vážně. Trvalé rozdělení Kurdů se stalo skutečností (1922–1925), která měla a stále má negativní dopad na osud tohoto národa. Dnes Kurdové citlivě vnímají svou etnickou sounáležitost, ale státy, kde žijí, nejeví nejmenší ochotu cokoliv řešit. Kurdové na druhé straně zůstávají beznadějně roztrženi jak v Kurdistanu, tak v *emigraci, pocit křivdy zkresluje jejich vnímání problému do podob až naivních, těžko řešitelných. Navzdory neustálému nepokoji v těchto oblastech a ozbrojeným konfliktům nejsou Kurdové již národem, kterému by hrozila *asimilace nebo zánik, i když existuje mnoho přehrad, které je rozdělují, a je spíše obdivuhodné, že nejen přežili, ale že jejich národní organismus je velmi živý. Vědomí sounáležitosti je již dostatečně pevné a nacházejí oporu i mezi politiky.

Složitou situaci, jíž je vývoj tohoto etnika poznamenán, zřetelně odrážejí projevy kurdského slovesného umění. Stručně vyjádřeno, stav kmenové roztržitosti přetrval do doby, kdy proces formující se *národnosti Kurdů již nebylo možno dovést do alespoň nějaké základní podoby státotvorného politického celku. Zůstali rozdělení do několika států, čímž se zastavil sjednocovací proces kmenů, dialektů i dalších důležitých faktorů. Problémy z toho plynoucí jsou nejspíše příčinou toho, že kurdská literatura, navzdory mnoha odborným oceněním, zůstává stranou pozornosti. Nepochybně k tomu přispěla doba po *druhé světové válce, která představovala množství ozbrojených střetů, přinejmenším téměř deset let trvajících konflikt na území Iráku v 60. letech 20. století mezi Kurdy a iráckou *vládou, konflikty v Turecku, problémy Kurdů v zahraničí (radikalizace projevů kurdských organizací v Německu) a podobně.

Světová veřejnost je informována o Kurdech příliš jednostranně. Představa o Kurdech jako lidech, s nimiž jsou stále nějaké problémy, začíná v povědomí veřejnosti převládat, aniž by se někdo pokusil vysvětlit podstatu věci. Jen úzký okruh odborníků je si vědom nedostatečnosti výzkumu v tomto směru. Na druhé straně neklid v kurdských oblastech brání skutečnému terénnímu výzkumu, který by byl nepochybně velmi přínosný, zejména kdyby se podařilo zachytit mizející dialekty a neobyčejně bohatou slovesnou kulturu. Skryté ostatně zůstávají i další stránky života Kurdů. Pravděpodobně nejstarším a nejcennějším dokladem *starobylosti kurdského obyvatelstva je totiž jazyk a literatura. Ani zde však není situace bez problémů. Jak již bylo řečeno, existuje nikoli jeden stabilizovaný kurdský jazyk, nýbrž skupina větších a drobnějších dialektů. Jazykem literatury se postupně staly všechny větší dialekty, což je důsledkem územního rozdělení. Kurdské dialekty přesto tvoří celek výrazně se odlišující od svého nekurdského okolí. Řada znaků, často společných, ukazuje na jeden indoevropský jazykový zdroj. Z tohoto důvodu je studium kurdských dialektů ojedinělou příležitostí nahlédnout do starších etap vývoje íránských jazyků. Nejstarší a nejarchaičtější skupina dialektů je nazývána **kurmándží* podle dialektu hlavního a pokrývá oblast jihovýchodního Turecka, syrskou oblast osídlenou Kurdy, také oblasti Zakavkazska, kam přišli Kurdové převážně z Turecka. Tato skupina je obklopena *turečtinou, jazykem již svým původem odlišným, a zřejmě proto si zachovala nejvíce své osobité znaky. Střední skupina se rozvíjela v arabském prostředí, tedy v blízkosti semitské arabštiny, rovněž svým původem odlišného jazyka. Jihovýchodní skupina dialektů se nalézá na území Íránu, v těsné blízkosti spřízněného perského jazyka. Zde dochází k nejsilnějšímu ovlivnění perštinou. Někdy je obtížné stanovit, zda jde o dialekt perský nebo kurdský. Jazykem klasické kurdské literatury je kurmándží, moderní literatura (zejména po druhé světové válce) vychází již z řady dalších dialektů. Velmi komplikujícím faktorem šíření slovesnosti a ediční činnosti je písmo. V Íránu se užívá

arabského písma, v Iráku zvláštního přepisu arabského písma (s některými ojedinělými grafémy pro krátké samohlásky). V *Sýrii, kde blahodárně působil vliv kurdské knížecí rodiny Bedirchánů z Džizre, byl pro kurdštinu vytvořen systém na základě latinky (1927). V Turecku je používána latinka na základě tureckého systému latinky (1928). V Arménii, kde je Kurdů v rámci zakavkazské části nejvíce, byl nejdříve užit systém písma arménského (1921), později systém latinky a od roku 1945, kdy byla pro všechny národy Sovětského svazu (s výjimkou Arménie, Gruzie a Pobaltí) jednorázově zavedena azbuka, stala se azbuka závazná i pro kurdštinu. Každá změna grafického systému znamenala pochopitelně řadu knih v tom či onom systému tištěných. Vzhledem k tomu, že v někdejším Sovětském svazu vycházela závažná, zejména jazykovědná díla stabilizující jazyk (gramatiky, slovníky různých kurdských dialektů), bylo poukázáno na to, že tyto publikace za hranicemi Sovětského svazu nikdo nemůže číst, a tedy používat. Proto se přistoupilo k publikování v latince, což umožnilo i čilejší kontakty mezi Kurdy ze Zakavkazska a západními kurdologickými centry. (Jaroslav Malina)

kurdština, západoíránský *jazyk užívaný kurdskými menšinami (*Kurdové) v Iráku, Íránu, Sýrii, Turecku, Afghánistánu a v kavkazských *republikách. (Jaroslav Malina)

Kureishi, Hanif (5. 12. 1954, Londýn, Velká Británie), britský spisovatel, dramatik a scenárista britsko-pákistánského původu; výrazný představitel postkoloniální literatury, jenž otevřel nová témata jihoasijské *diaspory (dospívání, *sex, vzdělání, *náboženství a *emancipace). Předmětem jeho tvorby byla také problematika lidských emocí, včetně *sexuality a *homosexuality. Život na chudém londýnském předměstí analyzuje zejména z hlediska *etnicity, *sociokulturní adaptace a integrace minorit, rasové diskriminace marginalizovaných skupin a *subkultur. Kureishiho tvorbou prostupují autobiografické komponenty, jež reflektují jeho dvojí kulturní identitu. To je patrné také v autorově autobiografii *My Ear at His Heart* (Mé ucho je v tvém srdci, 2004).

Kureishi již filmovým scénářem *My Beautiful Laundrette* (Moje krásná pradlenka, 1985), který pojednává o homosexuálních chlapcích britsko-pákistánského původu, dekonstruoval hranice stereotypních obrazů o *emigrantech. Největšího úspěchu dosáhl románem (tzv. Bildungsroman – vývojový román) *The Buddha of Suburbia* (Buddha z předměstí, 1990), který zaznamenává vztah otce (Harún označovaný jako „Buddha“) a syna (Karim) na pozadí *asimilace imigrantů do majoritní londýnské společnosti v 70. letech 20. století. Kureishi v tomto románě řešil téma *nevěry a dilematu muže odcházejícího od manželky a dětí, jež s psychologickým entuziasmem dále rozpracoval v novele *Intimacy* (Intimita, 1999, česky: *Byli jsme si blízcí*, 2000). Další románová tvorba zahrnuje tituly *Gabriel's Gift* (Gabrielův dar, 2001), *The Black Album* (Černé album, 1995) nebo *Something to Tell You* (Něco, co ti chci říct, 2008). Kureishi je také tvůrcem dramát – *Boderline* (Hranice, 1981), *Sleep With Me* (Spi se mnou, 1999) a *The Mother* (Matka, 2003). (Barbora Půtová)

kurfiřt (z němčiny: *Kurfürst*, der, „kurfiřt“), jeden z volitelů římskoněmeckých *králů, původně je volila všechna říšská *knížata, od poloviny 13. století do roku 1806 se jejich počet ustálil na čtyřech světských (*vévoda saský, *markrabě braniborský, *falckrabě rýnský a král český [říšský číšník – dáno *Zlatou bulou sicilskou* z roku 1212]) a třech církevních knížatech (*arcibiskupové mohučský, kolínský a trevírský). Postupem doby se český král propracoval na 1. místo mezi světskými voliteli (potvrzeno *Zlatou bulou* Karla IV. z roku 1356). Od husitských válek (*husitství) kurfiřtskou funkci čeští panovníci neuplatňovali, byla obnovena až v roce 1708 za *vlády *Habsburků tzv. readmisí Josefa I. (1678–1711). (František Čapka)

kurgan, *mohyla.

kurhan, termín převzatý z ruštiny a užívaný v české archeologické literatuře pro označení *mohyly v jižním Rusku. (Jaroslav Malina)

kurie (z latiny: *cūria*, „kurie, sdružení několika rodů; shromaždiště, kurie; radnice [jako shromaždiště senátu], senát, rada; stolice [papežská]“):

1. v nejstarším období *Říma – skupina *rodů, která měla svůj *kult a společný majetek (bylo jich třicet, deset vytvářelo *tribus*); patřili sem dědičně *patriciové a *plebejové;
2. radnice, kde se scházel římský senát;
3. ve *středověku termín pro dvůr (zemědělský, panovnický) i pro radnici;
4. kurie papežská – soubor nejvyšších vatikánských *úřadů, tribunálů a kancelářů, jimiž *papež řídí a spravuje *římskokatolickou církev;
5. samostatný voličský sbor vymezený podle společenského stavu nebo majetku (*kurie, volební). (František Čapka)

kurie, volební (z latiny: *cūria*, „shromaždiště, kurie; radnice, senát, rada“), rozdělení voličů při volbách do říšské rady do určitých skupin; v Rakousku zavedeny únorovou *ústavou (26. 2. 1861); původně rozlišovaly volební řády tři volební kurie pro volbu do *zemského sněmu i do poslanecké sněmovny říšské rady: 1. kurii velkostatkářskou (oprávnění k volbě měli jen držitelé statků zapsaných v *zemských deskách, při roční platbě 250 zlatých přímé *daně); 2. městských obcí, rozdělenou na část *měst a městysů a na část obchodních a živnostenských komor (10 zlatých roční daně); 3. venkovských obcí, kde se volilo nepřímo, tj. prostřednictvím volitelů (taktéž 10 zlatých roční daně). Dubnovou ústavou z roku 1873 se zvýšil počet kurií na čtyři (o kurii obchodních a živnostenských komor). Takzvaná Badenihovo volební reforma (1896) zavedla pátou (všeobecnou) kurii pro všechny muže nad 24 let, kteří bydleli ve své obci déle než půl roku, v té volili také všichni voliči prvních čtyř kurií. Volební kurie byly v Rakousku zrušeny po zavedení všeobecného a rovného *volebního práva v roce 1907. (František Čapka)

Kurilové, *Ainové.

kurmándží, severozápadní skupina kurdských dialektů, nejarchaičtější a nejcennější z hlediska *jazykovědy. (Jaroslav Malina)

kúros (z řečtiny: *kúros*, „hoch, mladík“), typ sochy stojícího nahého mladíka charakteristický pro archaické *řecké umění. S určitým zpožděním navazuje na typ stojící ženské sochy *koré, který je o něco starší.

Nejstarší sochy tohoto typu se objevují kolem roku 600 př. n. l. Jejich tvorba byla pro sochaře náročnější než v případě ženských soch. Vyžadovala již jisté znalosti *anatomie a systém rozvržení proporcí těchto námětů podle pomocné grafické sítě, odvozené z pozdního egyptského umění. To se později projevilo ve snahách umělců o vytvoření jednotného proporčního *kánonu (*Polykleitos v *Doryforovi*). Ve stylu a proporcích se od sebe liší také jednotlivé místní školy: dórští kúrové jsou mohutnější, členitější a expresivnější ve výrazu obličeje (*Kleobis a Bitón* z argejského okruhu, kolem 590 př. n. l.). Iónský okruh dával přednost štíhlým a splývavějším sochám a nezvýrazňoval příliš anatomii (doklady jsou poněkud mladší, například kúros z Mélu z doby kolem roku 550 př. n. l.). Attičtí kúrové jsou charakterizováni svou solidní *konstrukcí a zároveň i snahou o celkovou *harmonii (kúros z New Yorku, kolem roku 600 př. n. l.). V průběhu 6. století př. n. l. sochaři zdokonalili svou technickou zručnost a pokročili ve znalosti anatomie. V iónském prostředí vznikly i první kolosální sochy (kúros ze Samu, torzo z Délu aj.). V pozdně archaickém období se sochy kúrů stavěly na *hroby zemřelých mladíků (kúros z Anavyssu, kolem roku 530 př. n. l.). Posledním z řady kúrů a zároveň prvním z řady klasických kontrapostových soch atletů je socha takzvaného *Kritiova efěba* (*Kritios) z athénské *Akropole (490–480 př. n. l.). Ukazuje, nakolik se tradiční typ kúra proměnil uvolněním a převedením námětu do reálných prostorových vztahů. Pro archaické řecké sochy a motivy kúrů zvláště je typická soustředěnost, energie a *optimismus, které z nich vyzařují. Jsou specifickým vitality rané řecké kultury v jejich počátcích a v po nich nastávající strmé fázi vzestupného vývoje *řecké civilizace. (Marie Pardyová)

kurtoazní literatura, *literatura, kurtoazní.

kuru, degenerativní porucha *centrálního nervového systému (CNS). Jedná se o virovou infekci, která se do lidského organismu dostane konzumací lidského masa. *Nemoc se epidemicky šířila mezi příslušníky kmene *Fore (*Papua-Nová Guinea) v důsledku praktikování *kanibalismu a postihovala nejčastěji ženy a děti. V jazyce kmene Fore znamená slovo *kuru* „strach nebo třes“. Příslušníci kmene připisují původ kuru činnosti zlých *čarodějů. Nemoc poprvé popsal kadet John McArthur, který byl členem hlídky v distriktu Okapa. Ve zprávě z roku 1954 popsal kuru jako psychosomatickou nemoc, která se rozvíjí v důsledku *víry v moc čarodějů. Nicméně nejstarší známé případy kuru nastaly již ve dvacátých letech 20. století. V době největšího šíření choroby kuru na ni zemřelo přes 2500 lidí, přibližně z osmdesáti procent se jednalo o příslušníky Fore. V letech 1957–1968 zemřelo na kuru více než 1100 příslušníků jižního Fore. V šedesátých letech, kdy byla epidemie kuru na vrcholu, byli příslušníci jižního Fore přesvědčeni, že jejich *populace zanikne.

Klinická charakteristika kuru: dysfunkce mozku, v jejímž důsledku jedinci nejsou schopni udržet rovnováhu, ztrácejí schopnost koordinace a ovládá je třas. Nemoc postupuje k úplné neschopnosti pohybu. Symptomy nemoci diagnostikuje jedinec dříve než okolí (bolest v rukách, nestabilní chůze). Ženy, které byly nejčastějšími oběťmi nemoci kuru, se často stáhly z aktivit komunity, následně zanechaly práce na vlastních zahradách a nakonec při naprosté neschopnosti pohybu zůstávaly doma v očekávání *smrti.

Z hlediska medicíny průběh nemoci poprvé v roce 1963 popsal americký lékař slovenského původu Daniel Carleton Gajdusek (1923–2008), který za své výzkumy nemoci kuru obdržel v roce 1976 Nobelovu cenu za medicínu. Gajdusek prováděl výzkumy v druhé polovině padesátých let přímo na Papui-Nové Guineji a později pokračoval v experimentálním výzkumu. Gajdusek definoval tři následné fáze: (1) Ambulantní fáze, nestabilní postoj a chůze, také občas selhávající hlas, ruce a oči. Provázené třasem. Třas je v této fázi podobný třasu zimou. Neschopnost stát alespoň několik vteřin na jedné noze. V pozdní části této fáze si postižený musí brát hůl jako oporu pro chůzi. (2) Sedavá fáze, postižený není schopen chůze bez pomoci druhých, ataxie a třas jsou nesnesitelné a končetiny tuhnou, často provázeno škrábáním končetinami. Může docházet k výbuchu smíchu, někteří pacienti propadají depresivním stavům. (3) Konečná fáze nastává v okamžiku, kdy pacient není schopen ani sedět bez pomoci druhých. Neschopnost kontrolovat sfinktery. Nastává problém s polykacím reflexem, v jehož důsledku nemocní trpí žízní a hladem. Vyhublý a nekomunikativní nemocný nakonec nemoci podléhá.

Gajdusek se svými spolupracovníky z National Institutes of Health experimentálně dokázal, že inkubační doba nemoci byla několik let. Pokusný *šimpanz začal projevovat symptomy kuru padesát měsíců po injekci, kterou byl do jeho *mozku vpraven vzorek z mozku oběti kuru. Import kanibalismu v kombinaci s pohřebními praktikami Fore a dlouhá inkubační doba nemoci jsou hlavními příčinami *epidemie kuru. Příslušníci kmene vzhledem k dlouhé inkubační době kuru nedávali onemocnění do souvislosti s pohřebními rituály, ale připisovali její původ čarodějům. Americký kulturní antropolog William Durham (*teorie evoluce kulturním výběrem) uvádí nemoc kuru jako příklad situace, kdy jsou zájmy *kultury a zájmy genů v opozici.

Nemoc se šířila v rodinách, a tak se předpokládalo, že se jedná o genetickou nemoc, kde gen je dominantní u žen a recesivní u mužů. Pozdější výzkumy ukázaly, že nemoc patří do skupiny transmisivní spongiformní encefalopatie, tedy do stejné skupiny jako například *Creutzfeldt-Jakobova nemoc nebo Gertsmanův-Strausslerův-Schenkerův syndrom. Tyto nemoci jsou vyvolány priony, za jejichž objev byl americký neurolog Stanley Ben Prusiner (narozen 1942) oceněn v roce 1997 Nobelovou cenou. Šíření v rodinách je vyvoláno příbuzenským systémem u kmene Fore, se kterým jsou úzce svázány také pohřební rituály.

Výzkum kuru a životní osudy Daniela Carletona Gajduska se staly námětem pro román *Opředení mocným kouzlem* (1984) brněnského antropologa Jana *Beneše (1935–1998). (Martin Soukup)

Kuruš, *Kýros.

kurzivní písmo, *písmo, kurzivní.

kurzový režim, *režim, kurzový.

Kusajr Amra, letní rezidence *chalífy al-Valída II. v poušti východně od Jordánu a Mrtvého moře z první poloviny 8. století, kterou v roce 1898 objevil český arabista, etnograf a kartograf Alois *Musil (1868–1944). Musilův objev probíhal za dramatických okolností. Při první cestě k zámečku Kusajr Amra v roce 1898 jej provázeli *beduíni z *kmene Bení Sachr. Dříve než však Musil mohl pořídit fotografické snímky a svůj velký objev zdokumentovat, došlo k bitvě mezi Bení Sachr a jejich nepřáteli, beduíny z kmene Rwala, takže byl nucen místo opustit. O svém objevu uveřejnil předběžnou zprávu, které však mezinárodní vědecká veřejnost nechtěla uvěřit, a proto žádala důkazy. Jak Musil píše, prožíval dva roky velkou morální trýzeň, než v roce 1900 podruhé stanul v Kusajr Amře. Tentokrát pořídil mnoho snímků a nákresů. Při třetí návštěvě Amry roku 1901 spolupracoval s malířem a popsal nástěnné *fresky.

Převládají zde fresky s různými ornamentálními vzory běžně známými v celém islámském světě, ale vyskytnou se i unikátní malby s figurálními scénami a výjevy, z nichž některé naznačují erotický obsah. Dokazují, že v té době nebyl islámský zákaz zobrazování živých tvorů brán příliš vážně; ženské postavy na těchto freskách – polonahé tanečnice – představují arabský ideál ženské krásy (široké boky, vyvinutá ňadra). Kusajr Amra je jedním z dokladů, že v prvních stoletích po expanzi *islámu z Arabského poloostrova směrem na sever a na východ se *Arabové setkali s uměním anticko-helénisticko-byzantským a perským, které bezpochyby ovlivnilo jejich první výtvarné pokusy. (Jaroslav Oliverius)

kustodia (z latiny: *custōdia*, „hlídání, opatrování, střežení; stráž, hlídka; vazba, vězení“):

1. schránka na malou svatou Hostii, používaná na zaopatřování nemocných, má podobu malé *pateny s víčkem;

2. *pyxida, nádoba z ušlechtilého kovu, často uvnitř zlacená, sloužící na uschovávání Nejsvětější svátosti oltářní ve svatostánku. (Michaela Králíková)

Kusý z Dúbrav, Emanuel, rytíř (28. 3. 1844, Mohelnice – 19. 12. 1905, Vídeň), český lékař a antropolog. Už za studií se zajímal o *antropologii s archeologickým aspektem, zejména o tehdy oblíbenou *kranilogii, své výsledky publikoval v pracích *Lebky, jak svědčí o životě národův* (1868) a *Studie lebkoměřické o národu slovanském a jihoněmeckém obyvatelstvu* (1869). Později už se tomuto směru nevěnoval, působil jako vojenský a pak civilní lékař na Moravě, od roku 1888 ve Vídni. (Karel Sklenář)

Kušáni, *Kušanové.

Kušánové, starověké etnikum pravděpodobně *skythského původu, které vytvořilo kolem počátku n. 1. velkou indo-skythskou říši na území dnešního Pákistánu a v části Střední Asie. Střediskem Kušánské říše byl nejdříve Kábul, později Pěšávar. Kušanové ohrožovali svými nájezdy zejména *civilizaci v údolí Gangy. Po třech stoletích podlehli soustředěnému náporu vládnoucí dynastie *Sásánovců a poté *Guptovců a po roce 250 n. 1. vymizeli z dějin jihozápadní Asie. Byli nositeli významných kulturních *vynálezů: *samostřílů (kuše), rozporky a spojeného lučiště aj. Na pahorku *Tillá Tepe (u Šibirġanu, severní Afghánistán) bylo objeveno kostrové pohřebiště příslušníků kušánské vládnoucí vrstvy z doby 1. století př. n. 1. až 1. století n. 1. vybavené honosnými *milodary. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Kušité, *Kúšité.

Kúšité, skupina jazykově příbuzných etnik žijících v severovýchodní Africe. Jejich *jazyky tvoří *kúšitskou větev *afroasijské rodiny. Dříve byli nazýváni *Hamité nebo východní Hamité. Patří k nejstarším kulturním vrstvám obyvatelstva. Kúšité jsou dnes

považováni za původní obyvatelé severovýchodní Afriky, kteří znali některé zemědělské *techniky dávno před příchodem *Semitů; částečně se rozšířili a smísili s černošskými, zvláště *nilotskými skupinami ve východní Africe. Řada kúšitských etnik již vymizela, ale četné etnické skupiny dosud žijí na území od pobřeží Rudého moře (*Afarové, *Bédžové, Bišarinové, *Danákilové aj.), přes území Etiopie a Somálska (*Agauové, Callové, *Sidamové, *Somálci, Talašové aj.) až po oblast Mezijezeří (Burungové, Irakové, Mbugové, Wassiové aj.). Jejich počet se pohybuje v desítkách milionů, nejvíce jich žije v Etiopii a Somálsku. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

kúšitské jazyky, *jazyky, kúšitské.

Kušta, Jan (22. 5. 1845, Rohovka u Počátek – 1. 4. 1900, Praha), český geolog, paleontolog a archeolog; povoláním středoškolský profesor v Rakovníku, od roku 1894 v Praze. Zabýval se paleobotanikou permokarbonu, ale také *pleistocénem a archeologickými nálezy. Byl autorem prvního řádného výzkumu paleolitického sídliště v Čechách (*Lubná u Rakovníka, 1890). (Karel Sklenář)

kútnice, *koutnice.

Kutsovlaši, *Aromuni.

Küttnerova uzlina, **nodus lymphaticus jugulodigastricus*.

kuváda (z francouzštiny: *couver*, „sedět na vejcích, klubat se, líhnout se“), *obyčej uplatňující se v období před *porodem: ukládá budoucímu otci řadu omezení a obsahuje rovněž určité prvky chování odvozené z chování rodičky, jako je předstírání *těhotenství a porodu; existuje řada *vysvětlení tohoto *zvyku, například že otec je takto chápán jako účastník porodu dítěte, což mu pomáhá vyrovnat se s novou sociální rolí, či že svým chováním odlákává zlé síly, které by mohly skutečné rodiče a dítěti uškodit; byl popsán v mnoha kulturách nativní Jižní Ameriky, Indie, Číny a Afriky a také u pyrenejských *Basků. (Jaroslav Skupník)

Kuvajt'ané, označení původního arabského obyvatelstva Kuvajtu (ostatní jsou *Arméni, *Íránci aj.). Kuvajt'ané (3,1 milionu, odhad 2006) užívají *arabštinu. Původně kočovní pastevci *velbloudů, *koz a *ovcí; žijí zde již od počátku *starověku, kdy bylo území postupně součástí *Babylonie, *Asýrie a *Persie. V 7. století n. l. dobyli území *Arabové a připojili je k arabské říši, později *Turci k *osmanské říši. V roce 1756 vznikl nezávislý šejchát, ve kterém vládne dynastie as-Sabeh dodnes. V roce 1961 získal Kuvajt úplnou nezávislost a brzy se stal ropnou velmocí, neboť na jeho území se nacházejí bohaté zásoby ropy a zemního plynu. Věřící jsou většinou *muslimové sunnitského směru, nepatrná část *křesťané. (Lukáš Šín)

kůže:

1. [anatomie] orgán pokrývající a chránící tělo obratlovců; **cutis*, též *integumentum commune*, *derma*; (Ladislava Horáčková)

2. kůže jako surovina patří vedle *kamene, *dřeva a *kosti k materiálům užívaným lidmi od nejranějších dob, kdy poznali, že ulovené *zvíře je může nejen nasytit, ale že kůže poskytuje také teplo a ochranu před nepříznivými povětrnostními vlivy. Tyto blahodárné účinky obzvláště oceňovali v drsných podmínkách *dob ledových, kdy teploty klesaly ve srovnání s dnešními až o 12 °C. Na druhé straně lovci a sběrači byli jistě otužilí a dobře adaptovaní na své prostředí. Soudíme tak podle chování dnešních nativních skupin. Sanové z jihoafrické Kalahari se proti chladu natírají směsí tuku a popela a nosí jen koženou zástěrku. *Ohňozemci užívali často jen pláště z nevelkého kusu kůže, který nastavovali proti větru („kam vítr, tam plášť“); a dokonce i sněžení snášeli takřka neoblečení. Ve *starém a *středním paleolitu již zhotovovali lidé z kůží *oděvy, jednoduché přehozy, lůžka, obydlí nebo jejich součásti. K nálezu těchto rychle se rozpadajících materiálů zatím nedošlo, ačkoliv jejich existence je pravděpodobná. Z *mladého paleolitu již existují doklady o způsobech používání kůží a *kožešin. V *Sungiru u Vladimíru (Rusko) byl odkryt hrob asi

šedesátiletého muže datovaný mezi 25 000 až 21 000 let př. n. l. Mrtvý měl tělo pokryté asi 3500 kostěnými perlami, jejichž rozmístění naznačovalo, že byly původně patrně našity na kožené vestě, kalhotách a obuvi, zatímco tři řady kostěných perel na lebce tvořily zřejmě výzdobu honosné kožešinové pokrývky hlavy. I z této doby však patří nálezy kožených a kožešinových věcí spíše k výjimečným událostem, zato kamenné koželužské nástroje – *nože, *škrabadla i kostěné *jehly a šídla, se objevují běžně. Kůže se postupně uplatňovala při výrobě řemenů, vaků na tekutiny, *štitů, potahů *lodí nebo *stanů a mnoha dalších potřeb.

Zpracování kůže je přitom poměrně složitým technologickým procesem. I když stažení kůže ze zabitého zvířete, jež bylo základním krokem této procedury, nečinilo jistě ani prvním lovcům ve starém paleolitu žádné velké potíže. Experimentálně byla stažena kůže z desetiletého kozla středopaleolitickým neretušovaným *úštěpem za několik minut. Experimentátor postupoval tak, že úštěpem rozřízl kůži, pak ji krátkými řezy odděloval od tukové vrstvy a natahoval ji na sebe levou rukou. Zjistilo se také, že o něco méně účinné byly při stahování staropaleolitické valounové *sekáče, zatímco mladopaleolitické pazourkové *čepele se takřka vyrovnaly ocelovým nožům. Další postup zpracování kůže je poměrně složitý. Kůže totiž po stažení obsahuje 50–70 % vody, minerální látky, tuky a bílkoviny a skládá se ze tří vrstev: pokožky (tvoří asi 1 % z celkové tloušťky a vytváří různé vedlejší útvary: chlupy, štětiny, peří, kopyta, rohy, drápy aj.), škáry (tvoří 70–98 % celkové tloušťky kůže a sestává ze spleti vazivových vláken, jejichž podstatou je bílkovina zvaná kolagen) a podkožního vaziva (je nejspodnější vrstvou stažené kůže a skládá se ze sítě kolagenních a elastických vláken, mezi kterými jsou roztroušeny vazivové buňky. Podkožní vazivo je potenciální tukovou tkání, schopnou deponovat v buňkách velké množství tukových kapének. Na predisponovaných místech tvoří pruhy kolagenního vaziva, které pevně připojují kůži k *periostu nebo k *fascii.). Voda spolu s rozkládajícími se bílkovinami rychle způsobují hnilobu, a proto je třeba surovou kůži chránit konzervováním vzápětí po jejím stažení. Pouze v suchém podnebí by bylo možno používat kůže bez vydělávání, protože by hnití postupovalo pomalu. Doklady předmětů z nevydělané kůže pocházejí z raně dynastických období starověkého *Egypta. Američtí *indiáni vyráběli *štitů ze surové kůže tak, že naplnili bizoní kůži na hromadu písku a sušili ji na *slunci, čímž ji zároveň ztvrdili. Avšak ve vlhkých podmínkách by takový artefakt změkkl a rozpadl se.

V *nejstarším paleolitu první krok koželužského zpracování, odstranění vrstvy podkožního vaziva, prováděl člověk patrně svými zuby nebo kostmi či kameny. Od starého a středního paleolitu začal používat kamenná *drasidla a škrabadla. Pomocí *trasologie a *experimentu bylo zjištěno, že se taková práce na nástrojích projevuje měkkým otupením okrajů retuše, čárovitými příčnými rýhami a oleštěnými místy, a celá činnost mohla být na tomto základě rekonstruována. „Paleolitický“ koželuh-experimentátor nejprve rozložil kůži na podložce, na zemi, na kmeni stromu, anebo ji naplnul na dřevěný rám. Škrabadlo přiložil na kůži téměř kolmo s nepatrným sklonem k sobě, spodní částí nástroje směrem k obličeji a táhl jím k sobě. Ostrá lehce ozubená hrana nástroje seškrabovala sušením ztvrdlou mázdru a měnila ji v tenkou bílou vlnitou stužku. Zprvu tvrdá kůže se stávala postupně měkkou a pružnou. Za půl hodiny očistil experimentátor od ztvrdlé vrstvy asi 50 cm² suché kůže. Hrana ostří nástroje se lehce otupila, což bylo možno snadno napravit novou retuší. Otupení způsobily spíše drobné částičky hlíny a písku než mázdra. Před dalším pokusem kůži nejprve experimentátor namočil. Písek, hlína a krev se zčásti odmočily, spodní vrstva zbytněla a spojení mezi vlákny se narušilo. Bylo ji proto možno snadněji oddělit a také škrabadlo se pomaleji otupovalo.

Kamenná škrabadla se dala snadno vyrobit a byla při práci účinná, zřejmě proto se používala po celou *dobu kamennou i později. Ale od *neolitu se objevil další snadno dostupný materiál, totiž *keramika. V některých oblastech Iráku, Kavkazu nebo Ázerbájdžánu dokázali zužitkovat i střepy z rozbitých nádob. Okraje střepů opatřili zoubkováním a získali tak vhodné koželužské nástroje. K odstraňování mázdry se obzvláště dobře hodily střepy

z hrdla nebo dna s dlouhou hranou opatřenou hrubou retuší. Malá diskovitá škrabadélka se užívala při úpravě škáry. Kůži berana o rozměrech 4500 cm² zpracoval (mázdření, úprava škáry) experimentátor pěti škrabadly za necelých 5 hodin. Stopy zřetelného opotřebení se sice objevily na nástrojích již po 20 minutách, ale pracovní hrany zůstaly ještě dostatečně ostré, aby se daly i nadále používat bez opravy. Keramické nástroje jsou ve srovnání s pazourkovými škrabadly dostatečně účinné, ale rychleji se opotřebovávají. Tuto nevýhodu však nahrazuje dostupnost polotovarů, jakož i snadnost a rychlost jejich výroby.

Předpokládá se, že vedle těchto mechanických způsobů zpracování kůže byly brzy objeveny a používány i jednodušší chemické technologie. Například popel obsahuje nevelké procento vápna, sody a jiných látek, které rozrušují chlupové folikuly, z nichž chlupy vyrůstají. Tento jev mohli snadno odhalit již paleolitičtí lovci, když se hráli na kůžích v blízkosti táborových ohnišť. Experiment ukázal, že kůži pokrytou dva dny roztokem popela bylo možno zbavit chlupového porostu škrabadlem mnohem snadněji. Patrně nejobvyklejší a nejrozšířenější metodou vydělávání kůží bylo jejich máčení v jamách nebo nádobách, ve kterých byly proloženy vrstvami z dubové kůry. Tato praxe je vzácně doložena již z období neolitu a později z mnoha míst *Starého světa, včetně starověkého Egypta a Mezopotámie, antického Řecka a římské říše.

Severoameričtí indiáni vyvinuli jinou metodu. Kůži ponořili do roztoku vzniklého vařením mozku vysoké zvěře a jeho promísením s tukem. Po vychladnutí se kůže v roztoku dobře promkla, aby do ní mohlo činidlo proniknout. Po vyždímání se kůže napne na rám a oškrábe se po celém povrchu. Pak je kůže jemná a měkká. Dále se kůže připravuje kouřem. Zavěsí se nad jámu vyplněnou čerstvým dřevem a kůrou, šiškami nebo palicemi kukuřice zbavenými zrn, které produkují hodně kouře a nehoří plamenem. S kůží je přitom nutno otáčet, aby nakuřování probíhalo rovnoměrně. Délka nakuřování je 3–4 hodiny u tmavé kůže a 1 hodina u oranžové kůže. Tím je proces ukončen a kůže neshnije a uchová si měkkost a vláčnost i po úplném vyschnutí a opětovném styku s vodou.

K velkému rozvoji *koželužství došlo v rámci starověkých civilizací. Například na *Předním východě byla kůže dobře dosažitelnou surovinou pro množství specializovaných řemesel a základem mnoha potřeb každodenního života. Zpracovávala se především kůže hovězí, ovčí a kozí, dále pak vepřová a oslí; jen výjimečně též kůže divokého vepře, jelení nebo gazelí, případně – jako *tribut – také sloní. Jakostní stupeň se označoval značkami, odpad (odřezky, rohy, *kosti, ocas, šlachy) se používal k výrobě lepidel, klihu a pojidel do barev. Koželužství vyžadovalo učení a zkušenost a patřilo k váženým *řemeslům; v městských sídlech se soustřeďovalo ve vlastních čtvrtích. Vydělávání kůží počínalo odstraněním srsti pomocí soli, kyselého mléka a mouky, případně vápna a konečně nože nebo škrabadla. Třísloviny, které sloužily k vyčistění, dávaly usnám zároveň i určité zbarvení (*barvivo): škumpa koželužská, dubová kůra a kořen, duběnky, kamenec, kovové soli (sírany železa). Kozinka se vydělávala drcenou slupkou granátových jablek a barvila octanem mědi do zeleného odstínu, čímž byl získáván zcela svébytný typ kůže, považovaný za zvlášť odolný proti dešti, prachu, slunečnímu záření (užíván proto zejména na čluny a stanové díly). Černou barvu dávalo kůžím tzv. černidlo ševcovské či skalice zelená, červenou zejména mořena barvířská.

Usně se zvláčňovaly napouštěním olejem nebo vepřovým sádlem, aby byly zužitkovány dalšími kožedělnými řemesly: v nejstarších dobách ke zhotovování *oděvů (kožešiny), později spíše oděvních doplňků (pásů, helem), obuvi, pancéřových košil, *štitů, *toulců, ale také praků (*zbraně, *zbroj), popruhů, bičků, udidel, klapků na oči pro *koně, různých poklic, ale i bubnů a tympanů. Kůže byly nepostradatelné pro potahování dveří, židlí, částí vozů, lodí, na výrobu truhlic, obalů nádob a především obalů jako takových. Neporušené koží kůže (vydělávané v kusu tak, že vnitřek se vyplnil dubovou kůrou a kořeny) se uplatňovaly jako měchy na vodu (upevněné na dřevěnou kostru je bylo možné přenášet i na velké vzdálenosti vojenských tažení), olej nebo víno (ty případně i s vlasem), jako vaky na stloukání másla i saky na sypké

potraviny, mouku, koření. Kožené vaky sloužily ovšem též jako cestovní pytle k *transportu *textilií, drahokamů, drahých kovů, kovových ingotů, k přenášení, ale i ukládání tabulek s písemnostmi. Uzavřené úvazky opatřené *bulou garantovaly zároveň svůj obsah. Zapečetěné kožené měšce naplněné stříbrem s deklarovanou hodnotou byly výměnným ekvivalentem zboží. Kusové, neporušené, vodotěsné kůže se nafukovaly jako pomůcka při plavání; svázané ve větším počtu tvořily tzv. keleky, dopravující náklady zboží po vodě. Kozinka a ovčí kůže se užívaly k zhotovování stanů (též svatostánek ve *Starém zákoně) a konečně v 1. tisíciletí př. n. l. k výrobě *pergamenu. (Jaroslav Malina, Jana Součková)

kůže člověka, adaptivní vlastnosti, *člověk – adaptivní vlastnosti kůže.

Kvádové (Quadi), starověké *germánské etnikum sídlící podél řeky Mohanu. Kvádové tvořili část *kmenového svazu *Svévů, ale na počátku našeho *letopočtu přesídlili do oblasti řeky Moravy až k Dunaji a na západní Slovensko. Vybudovali zde tzv. *Vanniovo království (*král Vannius byl dosazen *Římany), ale již od 2. století n. l. se spojili s *Markomany a později i s *Jazygy proti Římu a stali se stálým nebezpečím na severní hranici *římské říše. Po příchodu *Slovanů na konci 4. a na začátku 5. století vyklidili oblast řeky Moravy a spolu s *Vandaly migrovali až na Pyrenejský poloostrov; zde vybudovali říši, kterou koncem 6. století ovládli *Vizigóti, s nimiž Kvádové posléze splynuli. (Jaroslav Malina)

kvadratura (z latiny: *quadrare*, „sestavit do čtverce“), *ambit.

kvadrivium (z latiny: *quadrivium*, „čtyřcestí, rozcestí, křižovatka“), čtyři svobodná umění: aritmetika, geometrie, astronomie a hudba. Soubor předmětů vyučovaných na *artistických fakultách (filozofické) středověkých *univerzit po předchozím zvládnutí *trivia (viz *artes liberales). (František Čapka)

kvadrupeza (z latiny: *quadruplus*, „čtyřnásobný“ a řečtiny: *pareisis*, „únava, ochablost, ochrnutí“), částečné ochrnutí horních i dolních končetin. (Ladislava Horáčková)

kvadrupezie (z latiny: *quadrupēs*, „čtyřnohý; čtvernožec“; anglicky: *quadrupedy*, *quadrupedalism*), pohyb po čtyřech končetinách typu noh. Obratlovci se čtyřmi původně kráčivými končetinami, vhodnými k pohybu na souši, jsou řazeni do jedné taxonomické jednotky čtvernožci (*Tetrapoda*), kam patří všichni obojživelníci, plazi, ptáci a savci. Kvadrupezie je typickým pohybem pro většinu z nich, nejznámější výjimky představují ptáci a netopýři (přední končetiny jsou *primárně modifikovány k letu), kytovci a sirény (zadní končetiny zakrněly, přední jsou využity jako ploutve), ploutvonožci (přední a zadní končetiny jsou v různé míře veslovitého tvaru), *člověk (habituální *bipedie, přední/horní končetiny využity k uchopování a manipulaci), hadi a červoři (většinou zcela bez končetin). Kvadrupezie u *primátů se dělí na několik typů, které odpovídají celkové hmotnosti živočicha a *ekosystému, v němž žije. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

kvalitativní metody, *metody, kvalitativní.

kvantitativní metody, *metody, kvantitativní.

kvantitativní PCR, *reakce, polymerázová řetězová v reálném čase.

kvacity, *křemence.

kvartace, označení postupu při zmenšování objemných vzorků. Této metody se využívá především v archeobotanice při práci s velkým množstvím zuhelnatělého materiálu (například velké množství zuhelnatělého obilí z obilnic). Vyplavený materiál (uhlíky, obilí) se nasype na rovnou podložku na kuželovitou hromadu. Hromada se poté stlačí do ploché vrstvy (například skleněnou deskou) a rozdělí na čtvrtiny. Dvě protilehlé čtvrtiny se odstraní, zbytek se sesype, homogenizuje a znovu kvartuje. Tento postup se opakuje tak dlouho, až se vzorek zredukuje na požadované množství. Kvartace ušetří značné množství času i energie při dalším zpracování, a není tak třeba zpracovávat veškerý materiál. Kvartace se dále využívá při půdních analýzách apod. (Martin Hložek)

kvartér (z francouzštiny: *quaternaire*, „čtvrtohory“), *čtvrtohory.

kvarteron (ze španělštiny: *cuarterón*, odvozeno od *cuarto*, „čtvrtá [osoba]“), historický termín snažící se zachytit a popsat rodový původ osob smíšeného afrického a evropského původu. Toto označení bylo používáno v průběhu 19. století v Latinské Americe, ve Spojených státech amerických (zejména v Louisianě) a také v Austrálii, kde se vztahoval na osoby s předky austrálského (*Austrálci) a evropského původu.

Kvarteron má ve svém genetickém základu 1/4 podílu afrických předků, konkrétně jeden z rodičů je *běloch, druhý je smíšeného evropského a afrického původu (ve své rodové *linii má jednoho prarodiče černošského původu a tři prarodiče původu evropského). Dále se také používaly klasifikační termíny: *terceron* – potomek bělocha (bělošky) a mulatky (*mulata); *oktavon* – jeden z rodičů je kvarteron, druhý evropského původu; *kvinteron (*hexadekaron*) – jeden z rodičů je oktavon, druhý evropského původu. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

kvaské jazyky (*kwa*), *jazyky, kvaské.

kvaš (z italského: *guazzo*, „vodomalba; louže, kaluž“), malířská *technika, která je založena na krycích schopnostech vodových barev. Tuto schopnost barev způsobuje příměs krycí běloby. Ta dává vzniknout matným, sametovým, méně výrazným a světlejším tónům, podobným *pastelu. Kvaš může disponovat pastózním koloritem, který je závislý na zvoleném pojidle. Vhodné pojídlo pro kvašovou techniku představuje arabská guma, tragant nebo ovocná guma a škrobový maz. Historickým pojídlem, užívaným v byzantské knižní malbě, bylo fíkové mléko. V 19. století byla při tvorbě divadelních kulis, tapet a interiérové malby užívána klišová pojídla. V současnosti je nejvíce preferovaným pojídlem metylcelulóza, která se používá i v kombinaci se stabilizujícími přísadami.

Techniku kvaše lze aplikovat zejména na *papír, *pergamen, *slonovinu a *textilie. Po nanesení podkladu je možné malovat na plátno, dřevo i omítku. Aplikaci kvašové malby lze provést štětcem s měkkými štětinami, například ze štětín hovězího dobytka a tchoře a z chlupů sobola a veverky. V současnosti je vyhledávaným nástrojem štětec ze syntetického vlákna. Klasickou techniku kvaše představuje malba na vlhkém podkladu, jejímž prostřednictvím lze dosáhnout jemného odstupňování a splývavých přechodů. Technika kvaše provedená na suchou podložku vyžaduje zhotovit přípravnou kresbu a plošnou podmalbu řídkší barvou. Ta je po zaschnutí přemalována a dokončena hustší a krycí malbou, která z důvodů nežádoucího vzniku krakelur (trhlin) nesmí přesáhnout sílu 0,5 mm. Závěrem je provedena světelná modelace mírně pastózními světly. Na této výstavbě barevné vrstvy je založena technika kvašakvarelu, která spočívá v podmalbě *akvarelem a vytvoření světelných efektů nebo inkarnátů v kvaši. Výsledná malba se vyznačuje světelnou plasticitou a hloubkou. Barevnou vrstvu v kvašové technice je možné fixovat za použití zředěných pastelových fixativů.

Vznik kvaše je spojován se starověkou knižní *iluminací. Kvaš našel uplatnění zejména v raně *středověké knižní iluminaci v rámci dekorativního pojetí iluminovaných rukopisů, především v tvorbě *iniciál, *bordur a *drolerií. V období *renesance sloužil účelům studijních kartonů a k lavírování kreseb. V roce 1550 vydal italský malíř a spisovatel Giorgio Vasari (1511–1574) dílo *Le vite de più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri* (Životy nejvýznamnějších malířů, sochařů a architektů od Cimabua do našich dnů, česky: *Životy nejvýznamnějších malířů, sochařů a architektů*. Praha: Odeon, 1976–1977, 2 sv.; druhé vydání 1998; předtím v několika svazcích jako *Životopisy umělců*, 1927, 1928), jehož předmluva věnuje pozornost kvašové technice. Od 15. století se tato technika uplatnila v portrétní miniatuře, jejíž vrchol je kladen do 18. století. S využitím kvaše v krajinomalbě je v období *klasicismu spjat francouzský malíř Gaspard Dughet zvaný Gaspard Poussin (1615–1675). Italští malíři Marco Ricci (1676–1729) a Francesco Zuccarelli (1702–1788) tvorbou vedut a capriccií uvedli tuto techniku do anglického prostředí. Dekorativní kvašovou tvorbu vytvářel francouzský rokokový malíř François *Boucher (1703–1770). Prostřednictvím kvašové techniky se v období tzv. zlaté éry vějířů (18. století) zdobily

vějířové listy, zhotovené z *papíru, *pergamenu nebo jehněčí *kůže. K užívaným motivům těchto listů patřily zejména biblické a mytologické náměty, lovecké a galantní slavnosti (fêtes galantes), kratochvíle s projevy dvornosti a koketérie, chinoiserie, krajiny a veduty. Inovativním námětem se staly balony a hudební nástroje.

Kvaš představoval významný výrazový prostředek v topografickém umění. V tomto vymezení se jí věnoval zejména anglický malíř Paul Sandby (1731–1809) a švýcarský malíř Louis Ducros (1748–1810). Fenomenální krajinomalbu v kvaši rozvíjeli anglický malíř Joseph Mallord William Turner (1775–1851) a český malíř Josef Navrátil (1798–1865). Originálním způsobem uplatňoval techniku kvašakvarelu francouzský malíř a grafik Honoré Daumier (1808–1879) v karikatuře a zobrazení sociální satiry. Melancholickou smyslnost prostřednictvím této techniky sugestivně vyjádřil představitel *preraffaelismu Edward Coley *Burne-Jones (1833–1898). Vznik barevné *litografie v 1. polovině 19. století umožnil užití kvaše jako média pro vytváření originálních předloh plakátové tvorby. V tomto kontextu kvaš rozvíjel francouzský malíř Henri *Toulouse-Lautrec (1864–1901) a ruský malíř El Lissitzky (1890–1941).

Koncem 19. století zaznamenal kvaš úspěch v ilustrátorské produkci, neboť splňoval kritéria rychlé a pohotové malby. Výrazným představitelem ilustrační tvorby v kvaši a v kombinované technice kvaše s podmalbou v akvarelu byl český malíř Luděk Marold (1865–1898). Krajinomalba nalezla v kvaši uplatnění také v 19. století v souvislosti s tvorbou amerického malíře George Innesse (1825–1894). Expresionistického ladění dosáhl v kvaši německý malíř August Brömse (1873–1924). V kombinaci s výrazovými prostředky *grafických a *malířských technik tuto techniku využíval španělský malíř Pablo *Picasso (1881–1973), německý malíř Otto *Dix (1891–1969) a český malíř Vojtěch Sedláček (1892–1973). Lyrické motivy a snová náboženská vyobrazení jsou charakteristická v tvorbě touto technikou francouzského malíře běloruského původu Marka *Chagalla (1887–1985). Pozornost kvaši ve své tvorbě věnovali francouzští malíři Georges *Rouault (1871–1958) a Jean *Dubuffet (1901–1985). Pod vlivem *surrealismu vytvářeli kvaše španělský malíř Joan Miró (1893–1983) a anglický malíř Graham Sutherland (1903–1980). Prostřednictvím kvašové techniky oživil hybridními figurami kubánský malíř Wilfredo Lam (1902–1982) afro-kubánskou tradici a kulturu. Kvaš tvořil významný výrazový prostředek v tvorbě amerického malíře, představitele *abstraktního expresionismu Morrisse Gravesa (1910–2001). Erotické náměty ztvárňuje touto technikou německý malíř a grafik, představitel neosurrealismu, Paul *Wunderlich (narozen 1927). Kuvajtský malíř Basil H. Alkazzi (narozen 1938) dosahuje v kvaši spirituálního vyznění abstraktních obrazů a přírodních symbolů. V současnosti se této technice věnují čeští malíři Michael *Rittstein (narozen 1949) a Roman Trabura (narozen 1960). Paralelně s evropskou tvorbou se technologie kvaše rozvíjela také v mimoevropských oblastech. Významnou roli sehrála tato technika ve vývoji indické knižní ilustrace v období mughalské říše (1526–1857).

V současné době kvaš představuje jednu z transkulturně rozšířených malířských technik, která je využívána ve volné tvorbě a v knižní malbě. Z antropologického hlediska lze na kvaš pohlížet jako na flexibilní výtvarné médium, jehož prostřednictvím umělci v různých *zemích fixují kulturní významy a symboly v čase a prostoru. (Barbora Půtová)

Kveniové, černošské etnikum v Pobřeží slonoviny, v roce 1961 byl jejich počet odhadován na 150 000. *Jazyk patří do skupiny *mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Žijí ve *vesnicích řízených radou starších. Základem společnosti je rozšířená rodina, usídlení je *patrilokální, následnictví *patrilinéární. Zachovali si tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Kvenové (Quainové), několikatisícová populace finského původu, smíšená s *Laponci a Nory, sídlící v nejsevernějších částech Norska (Laponsko). (Leoš Šatava)

kvenština, jazyk smíšené populace (viz též *Kvenové) na severu norského Laponska. Bývá řazen mezi *ugrofinské jazyky, nese i norské a laponské vlivy. V současnosti prochází fází emancipace. (Leoš Šatava)

kvesal, *quetzal chocholatý.

kvestor (z latiny: *quaestor*, „kvestor, úředník v hospodářské a finanční správě; pomocný soudní vyšetřující úředník; pokladník, výběřčí“):

1. správce státní pokladny (*aerarium*) v antickém *Římě. Z původních dvou stoupl jejich počet ve 3. století př. n. l. na osm, později byli přiděleni po třech do každé provincie, postupem času jich bylo až čtyřicet. Zprvu jmenování *konzuly na jeden rok, od roku 447 volení tributním sněmem;

2. od 19. století na rakouských *univerzitách účetní *úředník, který měl na starosti například zápisy studentů, správu kolejného a další finanční starosti; dnes stálý zástupce *rektora vysoké školy pro hospodářské a správní záležitosti. (František Čapka, Jaroslav Malina)

květ (*anthos, flōs*), soubor přeměněných listů krytosemenných rostlin přisedajících na stonk a podílejících se na pohlavním rozmnožování rostlin. Tvoří jej zpravidla květní obal (kalich + koruna nebo okvěti), tyčinky a plodolisty. (Petr Bureš)

květináč (v moravské archeologii také látka), tvar užitkové *keramiky, užívaný od *eneolitu, ale nejběžnější v *kulturách popelnicových polí. Jde o *hrnec nejspíše vejčitého těla s nižším hrdlem, opatřeným protilehlou dvojicí uch. Názvy jsou odvozeny z tradičního tvaru lidové keramiky, s účelem pravěké nádoby ovšem nemají nic společného. (Karel Sklenář)

kvétská kultura, *kultura, kvétská.

kvietismus (z latiny: *quiēs*, „klid, pokoj, mír; odpočinek, spánek“):

1. postoj filozoficky zdůvodňující klid, pasivitu, odevzdanost *osudu nebo vůli boží;
2. nábožensko-etické učení hlásající pasivní poměr k *světu, podřízenost *Bohu a jeho vůli, mysticko-kontemplativní pohroužení. Bylo rozšířeno zejména v 17. století. Vzhledem k tomu, že vede k potlačování osobní zodpovědnosti a odmítání jakékoli osobní iniciativy, byl v roce 1687 *katolickou církví odmítnut. (Jaroslav Malina)

kvinteron (ze španělštiny: *quinterón*, odvozeno od *quinto*, „pátá [osoba]“), *kvarteron.

kvocient, inteligenční, *IQ.

kwa, *kvaské jazyky.

Kwakiutlové (vlastním jménem Kwakiutl – „Kouř světa“ či „Pobřeží na severní straně řeky“), *indiánské etnikum žijící na severozápadě ostrova Vancouver (Kanada) a na protilehlém pobřeží Kanady (Britská Kolumbie); původně tvořené asi 20 menšími jazykově a kulturně příbuznými kmenovými skupinami (*kmen), které netvořily kmenovou jednotku (jejich pojmenování je odvozeno od jedné z nich). Jazykově patří do wakašské rodiny, jež má několik dialektů; mluví též anglicky. Byli především rybáři a sběrači; vysoké úrovně dosáhla *řemesla (stavba domů, řezbářství, malba na dřevě). Společnost byla dělena do tří dědičných tříd (*šlechta, svobodní občinníci a *otroci). Základní hospodářskou a politickou jednotkou byla *numina* (*totemický rod; skupina *příbuzných rodin žijících v jednom velkém domě) a *vesnice, tvořená několika velkými domy. V tradiční kultuře měla významné místo slavnost – *potlač. Rozlišovali na 658 čestných titulů, které vyjadřovaly bohatství a štědrost dotyčné osoby. Věřící jsou *křesťané s pozůstatky tradičního *náboženství.

Jeden z prvních antropologických výzkumů Kwakiutlů provedl v roce 1886 americký antropolog Franz *Boas. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Kwanggätcho (vládl 391–413), kogurjöský *král, který se nevídaně zasloužil o rozšíření území tehdejšího korejského státu *Kogurjō. O jeho činech vypovídá *stéla, která byla později převezena do Japonska a je považována za jednu z nejstarších památek korejského písemnictví. (Miriam Löwensteinová)

Kwankong, Kwansongčegun, původně čínský bůh *války Kuan Jü, v Koreji objekt kultu zejména během válečných střetů nebo ohrožení *země. Podle *legendy zprostředkoval čínskou pomoc Koreji během korejsko-japonské války v 16. století, když ve snu nabádal čínského *císaře, aby vyslal do Koreje vojska. Standarty s jeho podobiznou se pak užívaly i ve válce samotné. Během 16. století mu byly stavěny *chrámy v provinciích a v hlavním *městě. V Koreji byl *kult tohoto vojevůdce chápán vulgarizovaně, jeho duch se má objevit v nejpotřebnější okamžik bitvy a porazit nepřítele.

Posléze se Kuan Jü stal objektem uctívání korejských neokonfuciánů. Existoval jednak jeho tajný, domácí kult, jednak kult veřejný, a to zejména za posledního *krále a *císaře Koreje Kodžonga, během jehož *vlády došlo k japonské *anexi Koreje (1910). (Miriam Löwensteinová)

Kwanseŭm, *Kwanŭm.

Kwanŭm (Kwanseŭm) (čínsky *Kuan-jin, „ta, která slyší volání“), korejské jméno *bódhisattvy *Avalókitéšvary („shlížejícího dolů se soucitem“), který je dobře znám v celém buddhistickém světě.

V Koreji měla i přívlastky „tisíciruká“ a „tisícioká“, ochránkyně matek a dětí, nikdy ovšem nebyla chápána, na rozdíl od Číny a Japonska, jako bohyně milosrdenství. Často se k ní chodí modlit bezdětní manželé. Kwanŭm se do korejského *panteonu včlenila s příchodem *sektý Chua-jen (korejsky: *Hwaŏm). K její „tisíciokosti“ se váže jedna z populárních buddhistických *legend, v níž ji slepé dítě žádalo písni o prozření a ihned po jejím přednesení prohlédlo. Kwanŭm bývá zobrazována různě, většinou s lotosem, broskví či větévkou vrby, s větším počtem rukou (maximálně 40 párů) a očí, také s mnoha tvářemi, nejčastěji sedmadvaceti. Může plout na lístku lotosu, na draku nebo číst knihu. Najdeme ji v buddhistických *kláštorech, ale i v soukromých *svatyních nebo domácích oltářících *šamanek prakticky až do 20. století. (Miriam Löwensteinová)

Kwenové, *Kvenové.

kyathos (z řečtiny: „pohárek, kalíšek“), naběračka, pohárek s vysokým ouškem používaný na nabírání *vína z *kratéru. Tvar nádoby pochází z etruského *bucchera a do Řecka ji přenesl attický hrnčír Nikosthenés v poslední čtvrtině 6. století př. n. l. (Marie Pardyová)

Kybelá, *Kybelé.

Kybelé (Kybelá) (latinsky: *Cybele*), maloasijská bohyně. Její *kult (spjatý s výstředními obřady a orgiemi) byl zaveden již v archaické době v Řecku; ztotožněna s *Gáiou. Od 3. století př. n. l. byla uctívána i v Římě, zejména pod názvem *Magna Mater. (Jaroslav Malina)

kyberantropologie (anglicky: *cyberanthropology*), relativně nová oblast antropologických výzkumů zabývající se studiem člověka a proměn lidské existence v kontextu moderních počítačových, informačních a komunikačních technologií. Základy kyberantropologie položil v 90. letech 20. století americký antropolog Arturo Escobar v článku *Welcome to Cyberia: Notes on the Anthropology of Cyberculture* (Vítejte v Kybérii: Poznámky k antropologii kyberkultury, 1994). Podle Escobara lidé stále více žijí a utvářejí své osobnosti v technokulturním prostředí informačních technologií a biotechnologií, a proto je nezbytné učinit předmětem antropologických výzkumů *kyberkulturu a *kyberprostor.

Z antropologické perspektivy lze kyberkulturu vymezit jako součást kulturní praxe a *životního stylu spojeného s využíváním moderních informačních a komunikačních technologií. Kyberkultura může být studována prostřednictvím *kulturních idejí, *rituálů a společenských vztahů, které vznikají v kyberprostoru, a *hodnot, *norem a *institucí, jež virtuální realita vytváří a podporuje. Ohniskem kyberkultury jsou především diskurzy a kulturní praktiky spojené s využíváním informačních a komunikačních technologií. Mezi preferovaná témata kyberantropologického výzkumu patří: 1. Produkce a využívání nových informačních a komunikačních technologií jako nástrojů antropologické výuky a výzkumu. 2. Vliv vědy a informačních technologií na představitost, estetické technonarace a

technoliterární praktiky vznikající v kyberprostoru. 3. Kyberkulturní texty (literatura, hudba, film, videohry) a *komunikace zprostředkovaná *počítačem a *internetem. 4. Vztah mezi internetovou komunikací, sociální strukturou a kulturní *identitou. 5. Komunity založené na využívání počítačů a internetové infrastruktury. 6. Tok informací a informačních kategorií v lokálním i globálním kontextu. 7. Informační *kapitalismus a politická ekonomie kyberkultury. 8. *Kyberpunk a jeho vliv na *životní styl v době *postmoderny.

Cílem kyberantropologických výzkumů je přispět k pochopení diskurzů a praktik uživatelů počítačů a informačních technologií, analyzovat vztah mezi reálným prostorem a kyberprostorem a interpretovat fenomén kyberkultury jako specifický životní styl sdílený a předávaný příslušníky různých typů internetových subkultur. (Václav Soukup)

kyberkultura (anglicky: *cyberculture*), polysémantický postmoderní pojem sloužící k označení *životního stylu, kulturních praktik a diskurzů spojených s využíváním počítačových, informačních a komunikačních technologií. Fenomén kyberkultury se zrodil v průběhu 60. až 70. let 20. století jako sekundární produkt vývoje počítačů a interaktivních komunikačních technologií. Mezi prvními reprezentanty tohoto specifického typu *subkultury lze zařadit počítačové vědce, programátory a vysokoškolské učitele a studenty, kteří sdíleli víru v kladný potenciál počítačů a neomezené možnosti informačních technologií jako prostředku svobodného přístupu a šíření dat a informací. V 70. letech překročily počítačové technologie hranice vědeckých ústavů a *univerzit. Podíl na této expanzi měl technologický pokrok spojený se vznikem prvního mikroprocesoru Intel 4004 (1971) a vytvoření prvního osobního počítače Altair 8800 (1974). V roce 1975 byla založena budoucí softwarová a počítačová velmoc – společnost Microsoft. V roce 1977 uvedla firma Apple Computer na trh první sériově vyráběný mikropočítač Apple II a zahájila tak průlom digitálních technologií do veřejné i osobní sféry člověka. Paralelně se zdokonalováním počítačových technologií se vyvíjela hackerská komunita, vyžadující volný přístup k počítačům, svobodný tok informací a decentralizaci. Sdílenou životní filozofií *subkultury hackerů byl předpoklad, že počítače mohou učinit život člověka lepším a obohatit jej i o nové estetické hodnoty. V 80. letech se ve vyspělých západních *zemích již počítače a veřejné počítačové sítě staly běžnou součástí kanceláří a prostředkem domácí zábavy. To ve svých důsledcích vedlo k rozmachu virtuálních subkultur, sdružujících různé typy počítačových hráčů. Současně došlo k diferenciaci hackerských komunit a ke vzniku počítačovými technologiemi inspirovaných literárních a uměleckých hnutí, jakým je například *kyberpunk (cyberpunk), který se v první polovině 80. let oddělil od klasické *science fiction.

Součástí kyberkulturní scény se stala také nová generace hackerů – tzv. crackerů, která se profilovala jako specifický typ *kontrakultury. Crackeri kromě vývoje volného softwaru začali programově nabourávat zabezpečení lokálních sítí a prolamovat ochranu placených počítačových programů. Přestože se předcházející generace hackerů od tohoto typu počítačové kriminality distancovala, crackeri se považovali za jejich pokračovatele. Změnu v hodnotovém a normativním systému crackerské *kontrakultury ale ilustrují jejich programová prohlášení typu „boj s mocí“, „vrať šum do systému“ nebo „udělej to sám“. Nástup této počítačové kontrakultury se negativně odrazil v užívání slova hacker, které se stalo synonymem deviantního a kriminálního chování v *kyberprostoru.

V 90. letech pokračoval masový nárůst uživatelů počítačů a internetu. Standardizace hardwaru po vzoru IBM a expanze velkých společností jako jsou Microsoft a Apple, byla doprovázena sjednocováním standardů, ceny a výkonu osobních počítačů. K masovému růstu kyberkultury v tomto období přispěl také technologický vývoj směřující k zjednodušení uživatelského prostředí, grafického rozhraní počítačů a nástup World wide webu. Mluvčími kyberkultury (spojené s kyberpunkem) se v tomto období stala tzv. digitální avantgarda, která propagovala ideje technooptimismu na stránkách časopisů *Mondo 2000* a magazínu o

kyberkultuře *Wierd*. Prostřednictvím těchto médií pronikala kyberkultura do povědomí stále širší vrstvy populace a stala se součástí *populární kultury.

Paralelně s expanzí kyberkultury do každodenního světa rostl zájem vědců o kritickou reflexi tohoto sociokulturního fenoménu. Výzkum kyberkultury v současné době zahrnuje široké spektrum přístupů, akcentující zejména informační, sociální, ekonomické, psychologické, technologické, antropologické a epistemologické důsledky vlivu informačních a počítačových technologií na člověka, společnost a kulturu. Antropologickou perspektivu výzkumů kyberkultury nastolila *kyberantropologie, která věnuje pozornost interakci a vzájemnému ovlivňování virtuálního a reálného světa, sociokulturní *komunikaci online, kyberprostorovému diskurzu, proměnám *identity jedinců v kyberprostoru a důsledkům informačních a počítačových technologií pro život člověka v postmoderní kultuře a společnosti. (Václav Soukup)

kyberprostor (anglicky: *cyberspace*), virtuální prostor vytvářený prostřednictvím moderních informačních a počítačových technologií. Tento umělý svět, vytvořený počítači a telekomunikačními sítěmi, existuje paralelně ke světu reálnému. Pojem kyberprostor uvedl do literatury americký spisovatel William Ford *Gibson (narozen 1948) ve své povídce *Burning Chrome* (1982, česky: *Vypálit chrom*. Brno: Návrat, 1998) a knize *Neuromancer* (1984, česky: *Neuromancer*. Plzeň: Laser, 1992). Podle Gibsona kyberprostor představuje počítačový trojrozměrný svět, ve kterém se uživatelům sítě data jeví jako geometrické struktury a virtuální realita. Gibson se při psaní svých literárních děl inspiroval stylem a drsnou poetikou detektivek amerického spisovatele Raymonda Chandlera (1888–1959), kterou spojoval s žánrem *science fiction. Osobitou směsicí metafyziky a technické estetiky virtuálního světa uplatnil také v románech *Count Zero* (1986, česky: *Hrabě nula*. Brno: Návrat, 1997) a *Mona Lisa Overdrive* (1988, česky: *Zběsilá jízda*. Brno: Návrat, 1998). Gibson svými knihami přispěl k etablování témat, která kombinují razantní vypravěčství drsných a akčních příběhů se zájmem o vědecké technologie, umožňující zásah do lidského těla a mysli. Z tohoto hlediska lze Gibsona označit za průkopníka hnutí *kyberpunk, jehož představitelé (Marc Laidlaw, Tom Maddox, Rudy Rucker, Neal Stephenson, Bruce Sterling aj.) inspirovaní virtuálním počítačovým světem vytvořili osobitý literární a umělecký žánr vědecké fantastiky. Sugestivnost virtuální reality a vědeckofantastických příběhů, jež se odehrávají v kyberprostoru, využili jako ústřední téma v kultovní filmové trilogii *The Matrix* (Matrix) američtí režiséři – bratři Andrew Paul „Andy“ Wachowski (narozen 1967) a Laurence „Larry“ Wachowski (narozen 1965).

V současné době je fenomén kyberprostoru předmětem vědeckého výzkumu *kyberantropologie, která se zabývá studiem člověka v kontextu virtuální reality, vytvářené prostřednictvím moderních počítačových, informačních a komunikačních technologií. (Václav Soukup)

kyberpunk (anglicky: *cyberpunk*), literární a umělecké hnutí inspirované světem *počítačů a informačních technologií. Kyberpunk vznikl jako literární hnutí, které se na počátku 80. let 20. století odklonilo od klasické *science fiction. V průběhu následujících let se dále profiloval jako svébytná teoretická, filozofická a umělecká reflexe světa, vystupující nejen v podobě literárních děl, ale také prostřednictvím divadelních a hudebních performací. Literární představitelé amerického kyberpunku – Rudolf von Bitter Rucker (narozen 1946), Pat Cadiganová (narozena 1953), William Ford Gibson (narozen 1948), Lewis Shiner (narozen 1950), John Patrick Shirley (narozen 1953) a Michael Bruce Sterling (narozen 1954) provedli ve svých knihách originální syntézu *antropologie, *metafyziky, technizované estetiky a *science fiction, založenou na příbězích o potenciálním spojení umělých technologií s lidskou biologií a virtuální realitou. Mezi preferovaná témata kyberpunku patří interakce lidí s *androidy, *kyborgy a *roboty, disponujícími umělou inteligencí. Hrdinové kyberpunkových příběhů, často spjatí se světem hackerů, se pohybují v přetechnizovaném

světě blízké budoucnosti, ve kterém hrají významnou roli informační technologie, implantáty fyzické i mentální povahy, biotechnologie, nanotechnologie a *kyberprostor. Dějové dynamiky je dosaženo využitím detektivních zápletek a akčních scén, jež se odehrávají v nihilistické, undergroundové atmosféře a cynickém prostředí, v němž často vládne zločin, *drogy, průmyslová *mafie a nadnárodní společnosti. V tomto kontextu se utváří poznání, že autenticitu lze generovat synteticky a rozdíly mezi kyberprostorem a skutečnou realitou, biologií a technologií, člověkem a umělou inteligencí, jsou nejen relativní, ale i fascinující.

Kyberpunkový svět uvedl na plátna kin v roce 1982 britský režisér Ridley Scott (narozen 1937) v kultovním snímku *Blade Runner*, který byl inspirován románem amerického spisovatele Philipa Kindred Dicka (1928–1982) *Do Androids Dream of Electric Sheep?* (1968, česky: *Blade Runner: Sní androidi o elektrických ovečkách?* Praha: Argo, 2004). Tento film, odehrávající se v blízké budoucnosti, se stal základem pro vizuální ikonografii *kyberpunku. Ridley Scott zde prostřednictvím skvělé výpravy, rafinované režie a působivé hudby prezentuje Los Angeles jako odcizené, depresivní a neustále deštivé *město, ve kterém se dekadentně a absurdně prolínají různé *kultury a *národy. Úkolem hlavního hrdiny, osamělého detektiva Ricka Deckarda, je pátrat po androidech, kteří uprchli na Zemi, z jim vyhrazených pracovních kolonií na jiných planetách. Existenciální hloubka filmu vyrůstá ze zpochybnění hranic, které oddělují člověka a androidy. Ti totiž v morfologických i mentálních parametrech vykazují obdobné vlastnosti jako lidé a jejich útěk je bojem o právo na lidský život. Dilema hlavní postavy vyrůstá ze zjištění, že není schopen dále androidy ničit, když dokáží být více lidské, než sám člověk. Prezentovaný problém vztahu člověka k umělé inteligenci, která je sice lidským dílem, ale bojuje o vlastní *identitu a právo na autentický život, se stalo významným tématem kyberpunkových knih a filmů a dokonce ovlivnilo úvahy některých antropologů nad specifikou lidského rodu.

Pro konstituování kyberpunku byl klíčový rok 1983. Tehdy došlo k osobním setkáním kyberpunkových spisovatelů Williama Gibsona, Rudyho Rockera, Lewise Shinera a Bruce Sterlinga a americký spisovatel Bruce Bethke (narozen 1955) vydal povídku *Cyberpunk* (Kyberpunk, 1983), která dala celému hnutí jméno. V roce 1983 kanadský režisér David Paul Cronenberg (narozen 1943) natočil film *Videodrome*, vyjadřující kyberpunkové vize virtuální a mediální reality a nakladatelství Semiotext(e) vydalo anglický překlad filozofických esejů francouzského sociologa Jeana *Baudrillarda (1929–2007) *Simulations* (1983), které z tohoto teoretika postmoderny učinilo hlavního filozofa *kyberkultury. V roce 1984 vyšel jeden z klíčových manifestů kyberpunkové kultury – kniha *Neuromancer* (1984, česky: *Neuromancer*. Plzeň: Laser, 1992), jejíž autor americký spisovatel William Ford Gibson přispěl k etablování pojmu kyberprostor (anglicky: *cyberspace*). V témže roce americký novinář Steven Levy (1951) vydal první knihu věnovanou subkultuře hackerů – *Hackers: Heroes of the Computer Revolution* (Hackeri: Hrdinové počítačové revoluce, 1984), byl založen pověstný hackerský klub Legion of Doom a pojem hacker pronikl do každodenního jazyka. Ve druhé polovině 80. let pokračovala expanze kyberpunku, který byl stále více vnímán jako součást postmoderní kultury. Na počátku 90. let se zformovala druhá vlna kyberpunku, jejíž představitelé jako například Neal Town Stephenson (narozen 1959), rozšířili spektrum tradičních námětů a témat o dimenzi humoru. Svěbytnou součástí kyberpunkových děl se v první polovině 90. let stalo také téma kybernetického a virtuálního *sexu. Například v roce 1992 začal vycházet časopis *Future Sex*, v jehož člancích se setkáváme s pokusy literárně spojit erotiku s kyberkulturou. V průběhu 90. let byla expanze kyberpunku do různých oblastí zábavy doprovázená určitým stupněm komercializace kyberpunkových produktů.

V současné době je možné sledovat nárůst zájmu společenských věd o vědeckou reflexi kyberpunkového hnutí a jeho důsledků pro uměleckou tvorbu, *životní styl a trávení volného času v podmínkách postmoderní kultury. Z antropologického hlediska představuje fenomén

kyberpunku významnou oblast výzkumů *kyberantropologie, která se programově zabývá studiem člověka a proměn lidské existence v kontextu moderních počítačových, informačních a komunikačních technologií. V průběhu své existence představitelé kyberpunku vytvořili řadu děl, ve kterých byly formulovány nadčasové filozofické, antropologické a existenciální otázky. Například ve světě kyberpunku tradiční filozofická *dichotomie „člověk versus *zvíře“ získala nový antropologický rozměr, který lze vyjádřit dichotomií „člověk versus umělá inteligence“. Jinými slovy, z kyberantropologické perspektivy již otázka nezní, čím se člověk liší od ostatních živočichů, ale čím se liší od umělé inteligence, o jejíž vytvoření lidstvo usiluje. Na půdě kyberpunku, v rovině umělecké nadsázky, tak byl formulován problém vztahu člověka ke stroji, který jednou bude disponovat stejným kognitivním potenciálem, jako příslušníci lidského rodu. (Václav Soukup)

kyborg (složenina počátků slov *kybernetický organismus*), živá bytost obohacená o mechanické či elektronické systémy. Tyto součástky jsou obvykle nesnímatelné a jejich montáž nebo demontáž se provádí formou chirurgického zákroku. Kyborgové, u nichž elektronické či mechanické součástky tvoří významnou část těla (z živé bytosti může být použit pouze mozek), jsou fiktivními postavami žánru *science fiction. V technickém slova smyslu je kyborgem i člověk s takzvaným kochleárním nebo retinálním implantátem nebo srdečním stimulatorem. Možnosti umělých náhrad orgánů, zejména smyslových, jsou však dosud velmi omezené. (Miroslav Králík, Jaroslav Malina)

kýč (odvozeno patrně z německého výrazu *sketch*, „levná upomínková skica, malůvka“; případně z německého *kitschen*, doslova „šmírovat“, *Gekitschtes*, „šmíráctví“), výraz nejasného původu, který vznikl zřejmě ve druhé polovině 19. století v prostředí mnichovských avantgardních umělců a kritiků. Termín se vžil pro označení uměleckých užitkových produktů, které se jeví (subjektivně) jako esteticky a stylisticky znehodnocené, nepravé, klišovitě, nízké, bezduché; prázdná nápodoba umění. Kýč a umění platily za dichotomické kategorie, měřítkem odlišnosti byla míra *vkusu, s níž byli konzumenti připraveni akceptovat nebo odmítnout falešné city a umělou, prázdnou komerci.

V současné epoše rozvolnění estetických hranic, zanikání žánrů a rozkladu uměleckých *kánonů se mění i poměr vůči kýči. Kýčovitost může být záměrně využívána v umělecké tvorbě, může sloužit jak k poukazům na míru nevkusu ve společnosti, tak k sociální nebo morální kritice. Banalizace, kterou odráží kýč, je současně odrazem banalizace společnosti (trivializace a redukce vztahů na čistě ekonomické vztahy nabídky a poptávky, reklama, sentimentalizace v sebereflexi individua a společnosti, happy end jako nepřekročitelný *zákon triviální literatury a kinematografie apod.). Prolínání kýče do vědomých uměleckých vyjádření v zásadě znemožňuje jeho jednoznačné kategoriální zařazení. (Břetislav Horyna)

kyčelní kloub, **articulatio coxae*.

kyčelní kost, **os ilium*, součást **os coxae*.

kyčelní svaly, **musculi coxae*.

kyfóza (z řečtiny: *kyfos*, „křivý“), vyklenutí *páteře v předozadní rovině směrem dozadu, přirozená je v hrudní a křížové oblasti. Kyfózy jsou zbytkem původního zakřivení páteře a kompenzují *lordózy. Oba druhy zakřivení (lordózy i kyfózy) dodávají páteři pružnost a jsou dokladem přiměřeného rozvoje svalstva. Vrchol hrudního kyfotického zakřivení je mezi obratli Th₆₋₇ a u křížové kosti mezi *S₂₋₃. (Ladislava Horácková)

kyjatická kultura, *kultura, kyjatická.

Kyjevská Rus, *Rus, Kyjevská.

kykladská kultura, *kultura, kykladská.

kykladské idoly, *idoly, kykladské.

Kyklady, souostroví v Egejském moři. Název pochází od toho, že roztroušené ostrovy připomínaly kruh (řecky: *kyklos*) okolo malého, ale kultovně důležitého ostrůvku Délu. (Jaroslav Malina)

Kyklóповé, obludní, divocí a nevzdělaní obři s jedním okem uprostřed čela. Byli potomky *Úrana a *Gáie. Když *Zeus povstal proti tyranské vládě svého otce *Krona, ukovali mu hromy a blesky, jež mu dopomohly k vítězství. Z *Homéra je znám kyklóp *Polyfēmos, který se nevládně zachoval k *Odysseovi a byl z nutnosti potrestán ztrátou jediného oka. Původní sousedé Kyklópů *Faiákové se pro jejich násilnosti museli vystěhovat do bezpečné vzdálenosti na ostrov Scherii. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

kyklópské zdivo, *zdivo, kyklópské.

kýla, *hernia, též *kele.

kylix, ve starém Řecku mělká malovaná číše na *vino, na nízké noze s mírně pozdviženými horizontálními uchy (viz též *keramika, řecká). (Marie Pardyová)

Kymrové, *Velšané.

kynantropie (z řečtiny: *kyón*, „pes“ a *anthrōpos*, „člověk“), schopnost *člověka proměňovat se ve *psa. Jde o specifický typ *lykantropie. Ve většině případů dotyčný člověk přímo nemusí věřit, že je proměny schopen, je to jen součástí jeho nutkavých toužebných představ, často s erotickým podtextem (viz *theriantrop). Může se objevovat u *zoofilů. (Josef Duda)

kynismus (z řečtiny: *kyón*, „pes“), antická filozofická škola založená Antisthenem (asi 445–365 př. n. l.), radikalizující *Sókratovu zásadu preference duchovních *hodnot před hodnotami materiálními až ke krajní soběstačnosti, oproštěnosti od majetku, spotřebního komfortu, společenských *konvencí (Diogenés žijící v sudu). (Odtud moderní odvozenina „cynik“, pejorativně označující člověka, jenž otevřeně popírá jakoukoli závaznost.) (Jaroslav Malina)

Kypčaci, *Kumáni.

Kypr, řecký ostrov v blízkosti jižního pobřeží Malé Asie. Důležité strategické i obchodní centrum (rovněž díky nalezištím mědi, od níž má ostrov své jméno), kde se střetaly a prolínaly vlivy Východu (Foinikie) a Západu (Řecka). Na Kypru se od *neolitu utvářela svébytná *kultura. Svou specifikou si Kypr dlouho zachovával i v řecké době. Až do 3. století př. n. l. se zde používalo zvláštního slabičného písma (kypromínojská písma), které bylo dědictvím místního předřeckého obyvatelstva. (Viz též *Kypřané.) (Jaroslav Malina)

Kypris („Kypřanka“), epiteton bohyně *Afrodítý, která se měla narodit z mořské pěny u ostrova *Kypru. (Marie Pardyová)

Kypřané (řecky: *Kypriaké*, turecky: *Kybris*; z latiny: *cuprum*, „měď“, která se zde těžila), obyvatelé Kyperské republiky na ostrově *Kypru ve východní části Středomoří. Etnické složení Kypřanů je pestré: 78 % kyperských Řeků, 18 % kyperských Turků a 4 % *Řeků, *Turků, *Arabů, *Židů, *Arménů aj., celkem téměř 690 000 obyvatel (*cenzus z roku 2001). První osídlení ostrova je známo z 6. tisíciletí př. n. l. V letech 1967–1977 po občanské válce mezi kyperskými Řeky a Turky došlo k dohodě o rozdělení ostrova na kyperskou a tureckou část, které trvá dosud. Kypřané jsou tak uměle rozděleni na dvě etnické skupiny antagonistické povahy, mezi nimiž je sjednocovací proces velmi obtížný a v podstatě závislý na vztazích mezi Řeckem a Tureckem. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Kyréné, řecká *kolonie založená v 7. století př. n. l. v severní Africe, významné centrum řecké vzdělanosti v období *helénismu, od roku 74 př. n. l. se stala římskou provincií. Při vykopávkách v tamních lázních bylo objeveno krásné torzo *Afrodítý vystupující z lázně (*Anadyomené*), dnes vystavené v nové expozici Museo delle Terme v Římě. (Marie Pardyová)

Kyrgyzové, *národ *turkického původu obývající území Kyrgyzstánu ve Střední Asii (z celkového počtu 4,6 milionu obyvatel představují Kyrgyzové 56,5 %, *Rusové 19 %, *Uzbekové asi 13 %, *Němci asi 1 %, odhad z roku 1998). Kyrgyzové tvoří menšiny v Číně a Afghánistánu (asi 0,5 milionu). Jejich původní sídla byla na horním toku Jeniseje, odkud přesídlili pod tlakem *Mongolů aj. Jako kočovní pastevci a částečně zemědělci se přesunuli v 9.–13. století do oblasti Pamíru a západního Ťan-šanu a byli nazýváni Kara-Kyrgyzové (Černí

Kyrgyzové). Jazykově (*kyrgyzština) náleží do *turkické větve *altajské jazykové rodiny. V současné době žijí usedlým způsobem života a rozvíjejí svou vlastní kulturu, vědu a umění včetně *jazyka – kyrgyzštiny. Věřící se hlásí k *sunnitskému *islámu (70 %), část k *pravoslaví a *buddhismu. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (František Bahenský, Lukáš Šín)

kyrgyzština, severozápadní *turkický jazyk užívaný v Kyrgyzstánu, dalších středoasijských *republikách a v Číně. (Viz též *Kyrgyzové.) (Jaroslav Malina)

Kyrynové, *Lezgové.

Kýros Mladší, syn *Dáreia II. a Parysatidy. S podporou své matky a 1300 řeckých *žoldněřů povstal v roce 401 př. n. l. proti svému bratrovi, *králi Artaxerxovi II. Byl poražen a zabit, průběh povstání a zpáteční pochod řeckých vojáků vylíčil jeden z Kýrových velitelů řecký historik a spisovatel *Xenofón (asi 430–asi 353 př. n. l.) ve spisu *Anabasis* (Anabáze, 7 knih), na něhož Kýros hluboce zapůsobil svou odvahou, velkorysostí a osobním kouzlem. (Jana Pečírková)

Kýros II. Starší, řecky, [2. pád Kýra], persky Kuruš, babylonsky Kuráš, 559–530 př. n. l., perský *král z dynastie *Achaimenovců, zakladatel *perské říše. Porazil médského krále Astyaga, lýdského krále *Kroisa a babylonského krále Nabonida. Tím se stal vládcem Íranu (*Persie), *Malé Asie, *Mezopotámie, *Sýrie a *Palestiny. Dobytým územím ponechal určitý stupeň *autonomie a respektoval domácí *zvyky a *náboženství. Padl na výpravě proti *Massagetům a byl pochován v královské hrobce v *Pasargadách, která se zachovala. Jeho život a činy se staly legendou již ve starověku díky řeckým autorům, především *Xenofóntovi (asi 430–asi 353 př. n. l.), který učinil Kýra hrdinou svého historického románu *Kýrův paideia* (O Kýrově vychování, 8 knih). Evropská tradice dlouho považovala Kýra za jediného skutečně dobrého a osvíceného orientálního vládce. (Jana Pečírková)

kyselina, deoxyribonukleová (zkratka: *DNA), *polymer deoxyribonukleotidů, který se nachází ve všech živých *buňkách a některých virech. Je nositelkou dědičné *informace předávané z generace na generaci přesnou *replikací molekuly DNA; je složena ze dvou *komplementárních, avšak neidentických vláken, jež se spirálovitě otáčejí kolem společné imaginární osy. Obě vlákna se při sobě udržují vodíkovými vazbami mezi *bázemi protilehlých vláken (párování bází). Genetická informace je dána pořadím bází. (Jiřina Relichová)

kyselina, ethylendiamintetraoctová (EDTA), chelatační činidlo, používá se například při dekalifikaci vzorků kosterního materiálu. (Michaela Vaňharová)

kyselina, iboténová, *halucinogen, dříve nazývaný nesprávně mykoatropin, obsažený v *muchomůrce červené (*Amanita muscaria*). (Petr Bureš)

kyselina, ribonukleová (zkratka: *RNA), biopolymer složený z ribonukleotidových jednotek. Je přítomný ve všech živých *buňkách a v některých virech. Funkcí RNA je přenos genetické *informace z *DNA na místo biosyntézy *bílkovin (*mRNA*) a *translace této informace během proteosyntéz (*mRNA*, *rRNA* a *tRNA*). (Jiřina Relichová)

kyselost, *pH.

L

L₁₋₅, v *anatomii označení bederních *obratlů a příslušných *segmentů míšních. (Ladislava Horáčková)

lā (tibetsky: *las*, „skutek, čin, volní akt“; sanskrtsky: *karma*, *karman*), v *tibetském buddhismu podmíněná příčina neodvratného účinku, plodu. Příčinný důsledek činů se může projevit již za tohoto života, v životě příštím, ale i později. Lā představuje *zákon příčiny a následku ve sféře konání každé živé bytosti, projevující se v činech, slovech a myšlenkách, podle něhož platí „jak zaseješ, tak sklídíš“. Působení karmického zákona vyžaduje, aby se každá bytost znovuzrozovala, a to podle toho, jak se zasloužila, v různém ze šesti stavů

existence. Jak činy špatné, tak i činy dobré vedou ke znovuzrození, neboť oboje zaslouží spravedlivou odplatu. Život, který nyní žijeme, je výslednicí našich předchozích životů a zároveň determinantem našich životů příštích. Dobré lä (tj. zásluhy) lze rozmnožovat a důsledky špatného lä (tj. trest) minimalizovat či dokonce zcela zahladit vedením řádného, ctnostného života v dané existenci. (Josef Kolmaš)

La Fayette, Marie, Madelaine Pioche de La Vergne (18. 1. 1634, Paříž, Francie – 26. 6. 1693, Paříž, Francie), francouzská prozaička; jedna z nejvýznamnějších představitelk francouzského literárního *klasicismu. Kromě prózy *La Princesse de Clèves* (Kněžna de Clèves, 1678, česky v několika vydáních, první vydání 1910), která je považována za první světový moderní psychologický román (například vedle díla japonské spisovatelky Murasaki *Šikibu), prodchnutý bolestnou touhou po milostném naplnění, po štěstí a současně neoblomným sebezapřením, je autorkou galantní novely *La princesse de Monpensier* (Kněžna de Monpensier, 1662), románu *Zayde* (1670) a díla *Mémoires de la cour de France pour les années 1688 et 1689* (Paměti francouzského dvora let 1688 a 1689, vyšlo 1731).

Hrdinka románu kněžna de Clèves, která pociťuje vinu za smrt svého manžela a současně lásku k panu de Nemours a která tento rozpor řeší *sebevraždou v podstatě na prahu naplnění nového milostného vztahu, jedná neuváženě na základě falešného asketismu. Tato snad nejvíce fascinující postava francouzské literatury si však implicitně uvědomuje, že *láska má skutečnou hodnotu jen tehdy, je-li naplňována svobodnými bytostmi s čistým svědomím, které si mohou vážit jedna druhé a samy sebe. Takto pojmáný cit přenáší pojetí lásky ze sféry biologie na straně jedné a dvorské etikety na straně druhé do světa specificky lidských hodnot. Je takřka symbolické, že ve zfilmované podobě románu z 60. let 20. století hrála titulní úlohu francouzská herečka ruského původu Marina Vladyová, pozdější žena slavného ruského herce, zpěváka a básníka Vladimira Vysockého: hodnotová nekompromisnost až k prahu nebytí jako by po třech stoletích reflektovala mučivost milostné scény z románu madame de La Fayette. (Ivo Pospíšil)

La Ferrassie (Dordogne, Francie), mohutný skalní *převís s komplexním *souvrvstvím *středního a *mladého paleolitu. Významné jsou kostry **Homo neanderthalensis*, zřejmě *rituálně uložené, a jednoduché *rytiny na vápencových blocích z počátku mladého paleolitu (*aurignacien). (Jiří A. Svoboda)

La Chapelle-aux-Saints (Francie), *jeskyně Bouffia de Bonneval poskytla první doklad záměrných pohřbů v *paleolitu: *skelet dospělého muže (ca 50 let), údajně v *jámě ve středu jeskyně. (Jiří A. Svoboda)

La Mettrie, Julien Offroy de (25. 12. 1709, Saint-Malo, Francie – 11. 11. 1751, Postupim, Německo), francouzský filozof, přírodovědec a lékař; představitel *osvícenství, stoupenec *ateismu a *materialismu. Zastával hypotézu *abiogeneze (vznik živých organismů z neživé hmoty), na *člověka pohlížel jako na mechanismus, duši chápal jako materiální princip, který živočichům umožňuje myslet, poznávat, cítit ... (*L'Homme-machine*, 1748, česky: *Člověk stroj*. Praha: ČSAV, 1958). (Jaroslav Malina)

La Mouthe (Dordogne, Francie), *jeskyně; od roku 1895 jsou katalogizovány *rytiny zvířat (*bizon, *kůň a jiná zobrazení), dále velký geometrický *symbol („chata“) z *mladého paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

La Peyrère, Isaac (1596, Bordeaux, Francie – 30. 1. 1676, Aubervilliers, Francie), francouzský právník a volnomyšlenkář ovlivněný Epikurovým naturalismem; autor preadamitské teorie. Pocházel z hugenotské rodiny, jež byla údajně židovského původu; sám konvertoval od *kalvinismu ke *katolicismu. Netrpěl nijak nedostatkem skromnosti a svůj význam srovnával s přínosem *Koperníkovým. Isaac La Peyrère byl označován za vzdáleného předchůdce *sionismu; ve spise *Du Rappel des Juifs* (Zpětné povolání Židů) z roku 1643 vyzval totiž francouzského *krále, aby se zasadil o návrat vyvoleného národa do Palestiny a o obnovení Davidova trůnu.

V roce 1655 uveřejnil spis *Systema theologicum ex praeadamitarum hypothesi* (Teologický systém založený na předpokladu, že lidé byli před Adamem), ve kterém hlásal polygenický původ lidstva. (Tento spis vycházel odděleně nebo společně (pod názvem *Prae-Adamitae*) s prací *Prae-Adamitae. Sive Exercitatio super Versibus duodecimo, decimotercio, et decimoquarto, capituli quinti Epistolae D. Pauli ad Romanos. Quibus inducuntur Primi Homines ante Adamum conditi* [aglicky jako: *Men before Adam, or, A Discourse upon the twelfth, thirteenth, and fourteenth Verses of the First Chapter of the Epistle of Apostle Paul to the Romans. By which are prov'd that the first Men were created before Adam*, 1656]).

*Polygenismus obhajoval na základě citací z *evangelia – *Římanům* 5, 12–14.

S odvoláním na poznatky *misionářů se snažil dokázat, že dědičný *hřích a *biblická potopa nebyly univerzálními historickými událostmi, ale týkaly se pouze oblasti osídlené Židy, a že *chronologie *Starého zákona proto postrádá všeobecnou platnost. K nejznámějším La Peyrèrovým oponentům, bojujícím za ortodoxii, náležel například Samuel Desmarets z Groningenu. La Peyrèrův spis byl záhy přeložen do angličtiny pod názvem *A Theological Systeme upon that Presupposition that Men Were before Adam* (Teologický systém založený na předpokladu, že lidé byli před Adamem, 1656). Kniha byla roku 1656 veřejně spálena v Paříži; její autor byl zatčen během pobytu ve španělském Nizozemsku, ale propuštěn poté, co údajně své *názory odvolal. Preadamitská teorie je pokládána za předchůdce *rasové teorie a polygenismu 19. a 20. století. (Jaroslav Malina)

La Tène (Švýcarsko), *archeologická lokalita na břehu Neuchâtelského jezera ve Švýcarsku s nálezy velkého počtu železných artefaktů (zejména mečů), podle níž byl nazván mladší úsek doby a kultury (*doba, laténská, *kultura, laténská) v západní a střední Evropě v mladší fázi *doby železné (5.–1. století př. n. l.). (Jaroslav Malina)

La Venta, archeologické naleziště v Mexiku ve státě Tabasco, středisko *olmécké kultury z období 800–400 př. n. l., jehož ústřední část tvořil *komplex *staveb pravidelně uspořádaných na ose sever – jih, kterým na jihu vévodí *pyramida vysoká více než 30 m. Z dalších nálezů vynikají čtyři gigantické lidské hlavy z *čediče, čedičové kvádry a *stély s *reliéfy, nefritové a serpentinové *mlaty a *plastiky a obětní *mozaiky v *jámách. (Jaroslav Malina)

labarum (latinsky: „vlajka, prapor“), římská válečná standarta s křesťanskými symboly, kterou poprvé použil císař *Konstantin. Její tvar napodoboval latinský *kříž (vysoká žerď s příčným ráhmem), původně římský popravčí nástroj, který byl v Konstantinově době již uctíván jako symbol nového náboženství. Labarum dále tvořil čtvercový prapor se *znakem císaře a na vrcholu žerďe umístěný věnec obtáčeující monogram *Ježíše Krista (znak „chiró“). Podle známé *legendy se zjevil Konstantinovi před bitvou u Mulvijského mostu ve snu Ježíš s křížem a s nápisem „V tomto znamení zvítězíš“ (řecky: *tuto nika*; latinsky: *in hoc signo vinces*). Konstantin v této bitvě z roku 312 zvítězil a toto vítězství se mělo stát legendárním podnětem k jeho přijetí *křesťanství. (Břetislav Horyna)

labia majora pudendi, velké stydké pysky, patří k zevním ženským pohlavním orgánům. Velké stydké pysky jsou dva sagitálně orientované kožní valy, které se táhnou od *mons pubis dozadu. Jejich délka je asi 8 cm, šířka 3 cm. Ventrálně i dorzálně se obě *labia majora* navzájem spojují a vytvářejí *commissura labiorum anterior et posterior*. Laterálně jsou od stehna *labia majora* oddělena pomocí zřetelné rýhy – *sulcus genitofemoralis*. Ve střední rovině k sobě velké stydké pysky přiléhají a ohraničují stydkou rýhu (*rima pudendi*). Podkladem *labia majora* je vazivově tuková *tkáň. Do tukově vazivového tělesa velkých stydkých pysků vyzařuje *ligamentum teres uteri. Povrch velkých stydkých pysků je ze zevní strany pokryt *kůží se silnými chlupy (*pubes). Na vnitřní straně má kůže charakter sliznice, je vlhká, bledě růžové barvy. Mediálně od *labia majora pudendi* leží malé stydké pysky. Oba útvary od sebe odděluje mělká rýha (*sulcus interlabialis*). (Lenka Vargová)

labia minora pudendi, malé stydké pysky, patří k zevním ženským pohlavním orgánům. Jsou sagitálně postavenou párovou kožní *řasou asi 3 cm dlouhou a 5 mm širokou. *Labia minora pudendi* jsou uložena v **rima pudendi* mezi velkými stydkými pysky a za normálních okolností jsou jimi překryty. Podkladem malých stydkých pysků je vazivová *tkáň s hojnými elastickými vlákny, která je prostoupena žilními pleteněmi. *Kůže *labia minora pudendi* nemá chlupy ani *potní žlázy, je tenká, má charakter sliznice a je velmi citlivá. V kůži se nacházejí četné *mazové žlázy, jejichž *sekret spolu s odloupanými epitelii tvoří **smegma*. Přední okraje *labia minora* se rozdělují na dvě řasy, které obkružují **clitoris*. Přední řasy obou stran se spojují před *glans clitoridis*, střečovitě jej překrývají a vytváří předkožku (*praeputium clitoridis*). Zadní řasy přirůstají k spodní ploše klitorisu a tvoří uzdičku (*frenulum clitoridis*). (Lenka Vargová)

labia oris, rty, jsou dvě silné *řasy (**labium superius* a **labium inferius*), které svými volnými okraji ohraničují horizontálně orientovanou ústní štěrbinu a na obou jejích koncích se stýkají v ústních koutcích. Podkladem rtů je kruhový sval ústní (**musculus orbicularis oris*) a další, k němu směřující mimické *svaly. Zevně pokrývá svalovinu *podkožní vazivo a *kůže, na dutinové straně se nachází podslizniční vazivo a sliznice s mnohovrstevným dlaždicovým epitelem. Na zadní straně obou rtů se ve střední rovině zvedá sagitálně orientovaná řasa – uzdička horního a dolního rtu (**frenulum labii superioris et inferioris*), která přechází do *dásní alveolárních výběžků. Kolem štěrbinu ústní se na okraji rtů (na přechodu kůže ve sliznici), nachází červeně zbarvený lem, který má tenkou kůži bez pigmentu, chlupů, vousů, *potních žláz a jen s ojedinělými *žlázami mazovými. (Lenka Vargová)

labiodoncie (z latiny: *labium*, „okraj, ret“ a řečtiny: *odús*, *odontos*, „zub“), klešťovitý skus čelistí. (Lenka Vargová)

labium, -i, n., okraj, hrana, ret, pysk.

labium inferius, dolní ret, silná *řasa, která jde od ústní štěrbinu až k horizontálně orientovanému **sulcus mentolabialis*. (Lenka Vargová)

labium superius, horní ret, silná *řasa, která začíná od dolního okraje nosu a **sulcus nasolabialis* a dosahuje až k *ústnímu otvoru. (Lenka Vargová)

laboratorní myš, *myš, laboratorní.

labrum, -i, n. (z latiny: *lavare*, „mýt“), pánev, vana, nádržka, mísa.

labrum acetabulare, pruh vazivové chrupavky na okraji *acetabula *pánevní kosti prohlubující kloubní jamku *kyčelního kloubu. Náleží k pomocným zařízením kloubu. (Ladislava Horáčková)

labrum glenoidale, v *anatomii vazivově-chrupavčitý lem prohlubující kloubní jamku *kloubu ramenního. Náleží k pomocným zařízením kloubu. (Ladislava Horáčková)

labrys, *sekera, dvojbřítá.

labyrint (z řečtiny: *labyrinthos* od *labrys*, „dvojitá sekera“), tradiční název pro Minoův palác v *Knóssu (*Mínós). Původní název vznikl od kultovního *symbolu dvojitě *sekery, ale vzhledem k nepřehledné architektonické dispozici tohoto největšího minojského *paláce brzy nabyl významu bludiště a byl dán do souvislosti s bájí o *Mínotaurovi (napůl člověku, napůl býku). Autorství tak složité *stavby *Řekové přisoudili svému archetypálnímu umělci *Daidalovi. (Jaroslav Malina)

labyrint, blanitý, **labyrinthus membranaceus*.

labyrint, kostěný, **labyrinthus osseus*.

labyrinthus membranaceus, blanitý labyrint, součást vnitřního *ucha uložená v kostěném *labyrintu. K blanitému labyrintu patří dva váčky **utricleus* a **sacculus* (ve **vestibulum labyrinthi ossei*), tři **ductus semicirculares* (v **canales semicirculares ossei*) a **ductus cochlearis* (v **cochlea*). (Lenka Vargová)

labyrinthus osseus, kostěný labyrint, součást vnitřního *ucha. Skládá se z předsíně (**vestibulum*), tří polokruhových kanálků (**canales semicirculares ossei*) a hlemýžďe

(**cochlea*). Ke kostěnému labyrintu lze počítat také vnitřní zvukovod (**meatus acusticus internus*). (Lenka Vargová)

Lacan, Jacques-Marie-Émile (13. 4. 1901, Paříž, Francie – 9. 9. 1981, Paříž, Francie), francouzský filozof a psychiatr; stoupenec *strukturalismu. Reinterpretoval *psychologii Sigmunda *Freuda v duchu strukturalismu a vytvořil tak nový *determinismus lidského chování, založený na znacích, signálech, *šifrách a *konvencích, které v jeho výkladu ponechávají jen málo místa pro svobodnou volbu. Založil vlastní školu (École freudienne), kterou však nedlouho před svou smrtí sám rozpustil. Z díla: *Écrits* (Spisy, 1966). (Jaroslav Malina)

Lacanjá (stát Chiapas, jižní Mexiko), největší *komunita jiholakandonských *indiánů (*Lakandonové) obývající lokalitu v blízkosti mayské archeologické lokality *Bonampak mezi dvěma přírodními rezervacemi La Cojolita a Monte Azules. Osada Lacanjá začala vznikat ve 40. letech 20. století a postupně se rozrůstala o nové rodinné *klany, dříve rozptýlené v džungli. Lakandonové z Lacanjá původně žili v jednotlivých klanových uskupeních tzv. *karibalech v oblasti Santa Clara, Tzendales, San Quintín, Lacantun a na řece Lacanjá. Komunita se rozšířila v 80. letech, kdy se kvůli náboženským důvodům do komunity přistěhovalo několik rodin ze severních vesnic. V roce 2009 zde žilo 425 obyvatel. (Lucie Nečasová)

Lacina, Bohdan (15. 2. 1912, Sněžné – 6. 7. 1971, Sněžné), český malíř, grafik a sochař; přední představitel českého moderního malířství. V časném údobí své malířské tvorby byl zaujat lyrickým *kubismem, ale záhy se přiklonil k *surrealismu, zprvu jej nakrátko ovlivnilo dílo Salvadora *Dalího. V průběhu čtyřicátých let však poměrně záhy nalezl svou vlastní výtvarnou mluvu, která souzněla s poetikou skupiny Ra. Tehdy jeho tvorba těžila z podnětů rodné Českomoravské vrchoviny, reagovala na problematiku matematicko-fyzikální, na zážitky hudební stejně jako se nechala unášet uhrančivostí ženského zjevu (grafický cyklus *Ženy v rouškách*, 1943; *Poutnice*, 1947). Po odmlčení v padesátých letech se na novém vývojovém stupni v obrazech uvolněného malířského ductu a sonorní barevnosti vrátil k osnovným zdrojům své inspirace, v níž nezanedbatelné místo příslušelo touze přiblížit se tajemné podstatě ženství (*Lúno*, 1967; *Žena kolébka*, 1968 aj.). (Jaroslav Malina)

Lacinová, Sylva (6. 3. 1923, Brno), česká sochařka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1943–1944 studovala Školu umění ve Zlíně u Vincence *Makovského, v letech 1945–1950 absolvovala Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru Karla Pokorného. Studia ukončila čestným rokem. V roce 1950 se stala zakládající členkou Svazu československých výtvarných umělců, z něhož byla pro politický postoj v roce 1969 vyloučena a znovu přijata až po sedmnácti letech, v roce 1986. V roce 1990 se stala členkou Unie výtvarných umělců a Sdružení sochařů Čech, Moravy a Slezska.

Od počátků tvorby směřovala k sevřenému harmonickému vyjádření. V 60. letech nalézala už neiluzivní znakové formy, odvozené z *přírody, kdy uzavřený celek sochy rytmizuje střídáním konkávně a konvexně prohnutých kubusů a liniemi jejich hran a přechodů. V monumentálních realizacích, vyznačujících se vytříbeným propojením s okolním prostředím, dominuje motiv matky s dítětem. V komorní tvorbě převládají osobní lyrické prožitky, laskavý humor, případně úsměvná *ironie. Od druhé poloviny 80. let jsou do sebe uzavřené kamenné sochy výrazem duchovní *kontemplace a hledání smyslu života. (Jaroslav Malina)

Laclos, Pierre-Ambroise François Choderlos de (18. 10. 1741, Amiens, Francie – 5. 9. 1803, Taranto, Itálie), francouzský prozaik a básník. Psal povídky, básně, epigramy, naučné spisy. Proslul zejména jako autor románu v dopisech *Les liaisons dangereuses* (Nebezpečné známosti, 1782, česky ve více vydáních, poprvé 1914 pod názvem *Nebezpečné poměry*, dále

1928, 1929 jako *Nebezpečné známosti*), v němž analyzuje *morálku a *sexuální chování francouzské libertinské společnosti (*libertin, *libertinismus); tento román ovlivnil zejména romaneskní literaturu 19. a 20. století.

Původním záměrem autora možná bylo jen odhalení pokrytecké morálky společnosti, do níž se chtěl dostat a kterou niterně nenáviděl; jeho dílo šlo však mnohem hlouběji. Ukázal anatomii a fyziologii *lásky jako jevu, který nemá morálku, jako biologického fenoménu, který je blíže zlu než dobru, který je využitelný a zneužitelný, který se může stát objektem hry, stejně jako prostředkem zločinu. Na počátku je rozmarná, i když značně škodolibá hra dvou šlechticů, na konci pak nezvládnutelná *neřest, která hrozí katastrofou. De Laclos s neobyčejnou znalostí lásky nejen jako biologického, ale především komunikačního *aktu ji ukázal jako nebezpečí (což je ostatně i v titulu), jako hada, jehož síly nelze zkrotit. Současně prezentoval erotiku jako nebezpečnou hru: právě toto nebezpečí lidem neustále hrozí a právě proto je stále láká a nejsou mu s to mu odolat. Láska láká lidi především svou zlou, potměšilou tváří.

De Laclos přesáhl – patrně to však nebylo jeho původním záměrem – z kritického líčení *mravů vyšší společnosti do těžce uchopitelných sfér, v nichž člověk rozehrává partie, jejichž vzbuze živly nezvládne. Jeho román proto zachází s osudovostí a předurčeností: není náhoda, že odlesky románu najdeme v sešitech *Směšných lásek* a v *Žertu* Milana *Kundery. A není také divu, že po filmu *Nebezpečné známosti* s Jeanne Moreauovou a Gérardem Philipem vytvořil novou filmovou podobu Miloš Forman ve *Valmontovi*. Dráždivost a „nebezpečnost“ díla dokládá i fakt, že do českého prostředí se dostává až na počátku 20. století a ještě roku 1914 je výbor z tohoto románu zabaven – román vychází kompletně až v letech 1928–1929 v překladu Stanislava Kostky *Neumanna. (Jiří Pavelka)

lacrima, -ae, f., slza. Slzy jsou produkty slzní žlázy (**glandula lacrimalis*). Mají velký význam pro zvlhčování epitelu rohovky, omývají přední segment *oční koule, odstraňují prachové částí, *bakterie a pomáhají i v odplavování cizích těles. (Ladislava Horáčková)

lacuna, -ae, f., *krypta, prohlubeň.

lacuna musculorum, prostor mezi **ligamentum inguinale* a horní větví *kosti stydké, laterálně od vazivového obloučku (*arcus iliopectineus*). Slouží pro vstup **musculus iliopsoas* a **nervus femoralis* z pánve na stehno. (Ladislava Horáčková)

lacuna vasorum, prostor pod **ligamentum inguinale* mediálně od *arcus iliopectineus*, který štěrbinu mezi tříselným vazem a *ramus superior* *kosti stydké dělí. V *lacuna vasorum* jsou útvary, které zde procházejí uspořádány tak, že nejmediálněji je **ligamentum lacunare*, následuje *vena femoralis* a nejlaterálněji **arteria femoralis*. Mezi prvními dvěma jmenovanými útvary je štěrbinu, v níž je uložena velká mízní uzlina (*lymphonodus Cloqueti*). Štěrbina se nazývá **anulus femoralis* a je to jedno z oslabených míst dutiny břišní, kudy mohou pronikat na stehno femorální *hernie. (Ladislava Horáčková)

lacuna, Howshipova, enzymaticky vyleptaná proláklina kostní hmoty, objevující se v úsecích resorpce *kosti. V této proláklině se nacházejí části *cytoplazmy osteoklastů. (Drahomír Horký)

lacus, -us, m., jezero. Například slzné jezírko (*lacus lacrimalis*), prostor v mediální části štěrbinu oční při vnitřním koutku oka, záhyb ve spojivce, v němž se hromadí slzy. (Ladislava Horáčková)

lačník, **jejunum*.

ladino (též judezmo nebo judeošpanělština), jazyk židovských *Sefardů představující syntézu středověké kastilštiny a *hebrejštiny, jež podléhala modifikacím pod vlivem dialektů dalších jazykových oblastí. Ladino lze zároveň označit za **lingua franca* námořníků a obchodníků, jež působili po celém pobřeží Středozemního moře. (Barbora Půtová)

Ladinové (Ladin), rétorománská populace (ca 30 000 osob) v severní Itálii (zejména autonomní oblast Jižní Tyrol/Horní Adiže). Stejným pojmem je někdy označována východní

skupina rétorománských dialektů ve Švýcarsku. Jsou potomky starověkých *Rétů, romanizovaných na počátku našeho *letopočtu, a příbuzní dnešních *Rétorománů, zvláště *Romanšů ve Švýcarsku a *Friulů v Itálii. Věřící jsou *křesťané (*katolíci i *protestanti). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

ladinština, *jazyk příbuzný *rétorománštině a *friulštině užívaný menšinou v italském Jižním Tyrolsku. (Viz též *Ladinové.) (Jaroslav Malina)

Laekenská deklarace, *deklarace, Laekenská.

Laena, přezdívka athénské *hetéry z 2. poloviny 6. století př. n. l. Byla důvěrnou přítelkyní *Tyranobijců *Harmodia a *Aristogeitóna. Při vyšetřování, které nastalo po jejich úspěšném útoku na Peisistratova syna *Hipparcha roku 514 př. n. l. a při němž oba spiklenci zahynuli, byla krutě mučena, nic však neprozradila. Tak jako *Athéňané později věnovali *pomník Tyranobijcům, rozhodli se uctít i památku Laeny. Protože nechtěli v její soše oslavit hetéru, zobrazili ji v podobě lvice, jak odpovídalo její přezdívce, a navíc bez jazyka, protože se při krutém výslechu zachovala, jako by ho neměla. (Marie Pardyová)

Laetoli (Tanzanie), naleziště archaických australopitéků (**Australopithecus afarensis*), zvláště proslulé jsou otisky šlápějí ve zpevněném tufu. (Jiří A. Svoboda)

Lafitau, Joseph-François (1. 1. 1681, Bordeaux, Francie – 3. 7. 1746, Bordeaux, Francie), francouzský misionář a spisovatel; průkopník etnografického studia severoamerických *indiánů. Pocházel ze zámožné rodiny; v roce 1696 vstoupil do jezuitského řádu a studoval *filozofii a *rétoriku na řádových učilištích v Pau, Poitiers, La Flèche a v Paříži. Jeho představení jej v roce 1711 vyslali do Kanady. Zde se na misijní stanici v Sault Saint-Louis (Caughnawaga) věnoval důkladnému etnografickému a etnologickému studiu irokézských *zvyků a *příbuzenství, jehož výsledkem bylo známé dílo *Mœurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* (Zvyky amerických divochů ve srovnání s mravy raných dob, 1724).

Lafitau systematicky poukázal na paralely mezi zvyky *Irokézů a kulturou starověkých *Řeků a *Římanů, čímž se stal jedním ze zakladatelů etnologického komparativního přístupu. Zdůraznil rovněž výsadní úlohu, kterou v irokézské společnosti hrají ženy. V Kanadě objevil léčivou rostlinu *Panax quinquefolius* (americký *ženšen), jejíž účinky jsou velice podobné jí příbuzné rostlině, Ženšenu pravému (*Panax ginseng*), která byla předtím známa pouze z Číny a ze střední Asie. Tento objev vzbudil značné naděje na možné obchodní využití, jež však záhy pohasly. Lafitau každopádně věnoval v roce 1718 ženšenu samostatné pojednání *Mémoire présenté à Son Altesse Royale Monseigneur le Duc d'Orléans, concernant la précieuse plante du Gin seng de Tartarie, découverte en Canada* (Práce představená Jeho Výsosti vévodovi Orleánskému, týkající se rostliny ženšenu z Tartarska [severovýchodní Čína], objevené v Kanadě). Roku 1717 se vrátil do Francie, kde hájil před korunou zájmy misionářů a usiloval o potlačení distribuce *alkoholu indiánským etnikům. Ačkoliv představený jezuitů otec Julien Garnier usiloval o jeho návrat do Kanady, Lafitau strávil zbytek života ve Francii. V roce 1733 vydal *Histoire des découvertes et conquêtes des Portugais dans le Nouveau Monde* (Dějiny dobytí a objevů Portugalců v Novém světě). (Jaroslav Malina)

Lagar Velho (Portugalsko), antropologická a archeologická *lokalita pod skalním *převísem; v levé části tohoto převisu byl při zemních úpravách náhodně odkryt poškozený pohřeb dítěte, datovaný zhruba do doby 24 000 let př. n. l. Osobní *ozdoby zahrnují provrtané zuby *jelena a schránky měkkýše *Littorina obtusata*. Nález vyvolal diskusi o možnosti křížení mezi neandertálci (**Homo neanderthalensis*) a anatomicky *moderními lidmi (**Homo sapiens*). (Jiří A. Svoboda)

Lagaš, historický *region a historická a archeologická *lokalita, dnes 50 km severně od Násiríje (Irák). Místní jméno se původně asi vztahovalo k území celého *městského státu s hlavními centry v *Girsu (dnešní Telló), vlastní Lagaši (dnešní al-Hibá) a v Nina-Sirara (dnešní

Surghul). Podrobnější údaje jsou k dispozici z výzkumů na Telló (Girsu) a al-Hibá (Lagaš). Zdejší osídlení sahá od doby *obejdské kultury po rané 1. tisíciletí př. n. l. Francouzský výzkum Telló i následné drancování opuštěného naleziště domácími výkopci poskytly fragmenty jednotlivých původních *kontextů až po období 19.–17. století př. n. l., dále též značné množství soudobého archeologického mobiliáře včetně několika tisíc hospodářských, správních, historických a literárních sumerských klínopisných textů a řady výtvarně i filologicky velmi cenných památek 3. tisíciletí př. n. l. (asi 40 celých i zlomkovitých plastik lagašského vladaře *Gudey). Na al-Hibá byly odkryty zbytky dvou *chrámů, Ibgalu bohyně *Inanny a Bagary boha Ningirsua. Inannin Ibgal s vnějším ohrazením oválného půdorysu byl chráněn sérií 14 základových obětín s Ur-Nanšeovými a Eannatumovými nápisy. Pochází odtud hojný mobiliář, mimo jiné nálezy *keramiky z jihozápadního Íránu, patrně doklad o plenění Eannatumových vojáků při útoku na *Elam. Rovněž zde byla získána řada otisků pečeti na *hlíně, některé se jménem Eannatumovým. Dále zde byla zachycena správní budova raně dynastické doby. Z naleziště pochází asi 30 hospodářských a historických klínopisných textů. Ningirsuův chrám Bagara byl představován rovněž za Gudey a v 18. století př. n. l. V 27–26. století př. n. l. uznávala Lagaš svrchovanost kišských *králů (*Kiš). Samostatně vystoupil teprve Ur-Nanše, který se zřejmě rozešel s tradiční společenskou elitou a své postavení upevnil úspěšnými podniky hospodářskými, zejména rozsáhlým osídlováním venkova doprovázeným zakládáním *svatyní a zřizováním závlahových a komunikačních kanálů, a též vojenskými výpravami. Vrcholu své moci dosáhla Lagaš za Ur-Nanšeova vnuka Eannatuma, za něhož směřovaly lagašské útoky na východ (Elam), sever (*Subartu, *Mari) i jih (*Umma, jíž vnutil mírovou smlouvu [*mír], zachycenou na proslulé „Supí *stéle“). Jeho nástupci byli již ovšem nuceni se značným úsilím odvracet následky jeho expanzivní politiky (Entemena) a na další výboje posléze rezignovali. Z doby vladaře Entemeny (jiné čtení Enmetena) známe první mezistátní smlouvu klínopisné mezopotamské *civilizace mezi Lagaši a *Urukem. Za blíže neznámých okolností přešel výkon státní moci v Lagaši na nejvyšší kruhy kněžstva (Enentarzi). Jejich neuvážené kořistění ze společných zdrojů na úkor širších vrstev chrámových obcí vyvolalo sociální napětí, v jehož důsledku přistoupil vladař *Uruinimgina (tradiční čtení Urukagina) k svým „reformám“. Pokusil se stanovit spravedlivěji režim společného užívání nemovitého i movitého chrámového vlastnictví, snížil *daně, zrušil dluhy a vyhlásil i některá nařízení z oblasti *trestního práva. Než však mohla tato politika přinést výsledky, zhroutil se Uruinimginova *vláda pod náporem vojsk sousední Ummy, vedeným jejím králem *Lugalzagesim. Po roce 2200 př. n. l. hrála pak Lagaš významnější roli již jen za teokraticky orientovaného, umírněného a „všeobecný blahobyt“ podporujícího Gudey, jehož *správa ovšem představovala pozoruhodnou syntézu tradičních postupů sumerských městských států a *inovací, zavedených akkadskými panovníky (například ukládání všeobecné pracovní povinnosti, „roboty“). Po násilné *anexi prvním panovníkem III. dynastie z Uru poklesla Lagaš na úroveň provinčního střediska, přesto však máme z této doby nálezy několika desítek tisíc hospodářských a správních klínopisných textů. Ve 2. století př. n. l. soustředil zdejší vladař Adad-nadin-achché většinu dávných Gudeových soch do chrámové architektury, kterou v Lagaši zbudoval, takže k jejich novodobému objevu dopomohlo i jejich soustředění na jedno místo. (Petr Charvát)

láhev [archeologie], keramická nádoba s výrazně zúženým a protáhlým hrdlem, vyskytující se od *neolitu. V eneolitické keramice nálevkovitých pohárů je výrazným tvarem drobnější láhev s „límecem“ – vodorovnou římsovitou lištou na hrdle – užívaná snad jako *kahan, pro pozdní halštat jsou typické láhve s vertikálně stlačeným, až čočkovitým tělem a vysokým hrdlem. (Karel Sklenář)

lahndá, *paňdžábština, západní.

Lachuové (La-chu), etnikum zejména v provincii Jün-nan v Číně (304 000, odhad z roku 1983), dále v severovýchodní části Myanmarského svazu (asi 66 000, odhad 1950),

v severním Thajsku (asi 15 000, odhad z roku 1961) a v severozápadním Laosu (asi 2 000, odhad 1951). Dnes se odhaduje jejich celkový počet na 711 000. Žijí na stejném území a často promíšeně s populacemi *Jaoů, *Lisů aj. Jméno Lachuů se odvozuje z výrazu pro tygra (čínsky: *chu*) a *obřadu jeho společného pojídání (*la*). Netvoří souvislé osídlení, ale dělí se na několik skupin lišících se obývaným územím a některými *kulturními rysy (*oděv, náboženské obřady, vztah k sousedním etnikům). *Jazyk patří k itské skupině *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny, která má několik dialektů. Základní společenskou a hospodářskou jednotkou je *rodina; větší jednotkou je pouze nezávislá *vesnice vedená *náčelníkem a obyčejně i radou starších. Vesnice jsou poměrně malé (120 až 160 obyvatel). *Náboženství je *animistické (zejména *kult tygra), v Číně ovlivněni *konfucianismem, jinde *buddhismem a částečně i *křesťanstvím. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

laicismus (z latiny: *laicus*, „laik, nekněz; neoborník; nezasvěcenec“), termín vzniklý ve Francii za *Velké francouzské revoluce pro označení snahy omezit nebo zcela vyloučit vliv *církve a *náboženství na chod státu a veřejný život (zejména na školství); byl odsouzen *papežem Piem IX. (1792–1878), v 19. století se stal součástí liberálních a demokratických požadavků. U nás nastal počátek *laicizace školství již za *Marie Terezie (1717–1780) a *Josefa II. (1741–1790). (František Čapka)

laicizace školy, *odluka školy od církve.

laissez faire, laissez passer (z francouzštiny: *laissez faire, laissez passer*, „nechte věcem volný průběh; nechte být, nechte, ať se stane“), zásada klasického *liberalismu vyjadřující požadavek, aby hospodářskému dění, tj. podnikání jednotlivců, byla ponechána volnost a aby zejména stát do něho nezasahoval. (Jaroslav Malina)

lak, pouštní, černé limonitové povlaky na skalách, balvanech, oblázcích v pouštních oblastech. Vzniká vztlínáním ve vodě rozpuštěných železitých látek na povrch a odpařením vody. Pouštní lak je typický pro některé zdroje *rohovců (například rohovec typu Krumlovský les); proslulé je využití jeho kontrastního efektu při vytváření monumentálních obrazců na planině Nazca v Peru v rámci *nazcaské kultury. (Martin Hložek)

Lakandonové, jedno z nejmenších *etnik mayských *indiánů obývajících nejjižnější mexický stát Chiapas. V dnešní době žije přibližně 1 000 Lakandonů v pěti indiánských osadách v severní části Lakandonské džungle. Na základě řady kulturních a lingvistických rozdílů je antropologové dělí na jižní a severní skupinu. Jižní Lakandonové se dnes vyskytují ve třech hlavních komunitách: *Lacanjá, *Betel a *San Javier a severní v komunitách *Nahá a *Metzabok. Sami sebe Lakandonové považují za *Hach winik*, tzv. „Pravé lidi“, a svou tradiční *kulturu spojují s archeologickými lokalitami v *Palenque a *Yaxchilánu, jemuž přikládají specifický význam, neboť věří, že jejich nejdůležitější bůh *Hachakyum* („Pravý bůh“) žil právě tam. Odkud a kdy přišli Lakandonové do Chiapasu, není jednoznačně prokázáno. V současnosti převládá *teorie, že jsou potomky skupin uprchlíků, které během 17. a 18. století uprchly z *Yucatánu před tvrdým režimem španělské koloniální vlády. Tato teorie je podpořena faktem, že lakandonští indiáni dodnes hovoří dialektem yucatánské mayštiny.

Na rozdíl od ostatních domorodých chiapaských etnik nebyli Lakandonové nikdy pod přímou nadvládou španělské vlády, což jim do jisté míry umožnilo uchovat si svou samostatnost a řadu specifických *zvyků a *obyčejů. Přestože první kulturní kontakty byly zaznamenány již na konci 18. století, Lakandoni si dokázali udržet izolovanost až do počátku 20. století. První stálejší kulturní kontakt mezi Lakandony a okolním světem způsobil příchod dřevorubců, kteří přijeli do oblasti těžít hodnotné cedrové a mahagonové dřevo. Jejich tábořiště se stala pro Lakandony důležitým místem k obchodu a pravidelně přicházeli měnit plodiny ze svých polí za užitečné věci (sůl, mačety nebo příkrývky). Zásadní změnu znamenala 40. léta 20. století, kdy Lakandonskou džungli začali osidlovat příslušníci jiných

domorodých etnik. Tato situace Lakandonům znemožnila uchovat si rozptýlený způsob života a byli nuceni usadit se v trvalejších komunitách, čímž se stali přístupnější *misionářům, antropologům a turistům. V 70. letech mexická vláda na základě stálého odlesňování Lakandonské džungle vydala dekret o vytvoření tzv. lakandonské zóny a mezi 66 lakandonských rodin rozdělila 662 000 hektarů půdy. Z nepočteného etnika se tak stalo etnikum nejbohatší.

Lakandonští indiáni a jejich tradiční kultura se mění v důsledku modernizace, přílivu moderních technologií a vlivem západních institucí, jako je škola a lékařská klinika. Symbolickou dimenzi jejich tradiční kultury výrazně narušilo také protestantské náboženství. Dnešní Lakandonové se již téměř nevěnují zemědělské činnosti a upřednostňují aktivity v oblasti ekoturismu. Většina domácností je vybavená televizorem, DVD přehrávačem a satelitem. Ve třech komunitách je veřejně přístupný internet (stav v roce 2009), který kromě turistů aktivně využívá i lakandonská mládež. Hlavní zdrojem obživy je v současné době prodej kulturních artefaktů, pronájem prostorů pro turisty, prodej jídla a průvodcovské služby do džungle a blízkých archeologických lokalit. Z antropologického hlediska jsou Lakandonové významní především svou dlouholetou izolovaností a uchováním specifických kulturních *prvků a *konfigurací.

Přestože se toto etnikum v důsledku *akulturace a modernizace změnilo, zůstává předmětem výzkumů řady antropologů, jako jsou Didier Boremanse, Robert Bruce nebo Jon McGee. (Lucie Nečasová)

lakandonská kultura, *kultura, lakandonská.

Lakeidaimoňané (Lakedaimon), starověké etnikum *dórského původu žijící od 9. století př. n. l. v řecké Lakónii kolem *města Lakedaimonu ve východní části Peloponnésu. Stali se významnou částí *Spartanů. K jejich úpadku došlo kolem roku 146 př. n. l., když se dostali pod nadvládu *Římanů. Jejich tzv. Lykúrgovy *zákony byly zachovávány až do počátku 5. století n. l. (Jaroslav Malina)

Lakiš, *město ve staré *Palestině, původně amorejské (Joz 10,3–35), dnešní Tell ed-Duwejr, asi 25 km severo-severozápadně od Chebrónu. *Lokalita byla osídlena asi od 4. tisíciletí př. n. l. (*chalkolit), jistě v 31. století př. n. l. (raná doba bronzová II). V první polovině 2. tisíciletí př. n. l. (střední doba bronzová) obehnána *opevněním sestávajícím z mohutné *hradby a *přikopu. Nálezy 7–8 textů v kanaánském hláskovém písmu, nejstarší na dýce ze střední doby bronzové. V pozdní době bronzové (asi 1550–1200 př. n. l.) zřízena nevelká *svatyně, několikrát obnovovaná. Město, uváděné v textech z *Tell el-Amarny a spravované z *Egypta (texty uvádějící vybírání chrámové *daně dle egyptských zvyklostí), zaniklo v době kolem roku 1150 př. n. l. (snad v souvislosti s izraelským dobýváním Palestiny [Joz 10,32]). Nějaký čas bylo neobydleno, obnovil je *David. Jeho vnuk Rechabeám je opevnil, aby tak chránil hranici proti *Pelištejcům (2 Pa 11,9). *Králi Amasjášovi se Lakiš stalo útočištěm, když proti němu roku 782 př. n. l. vypukla v *Jeruzalémě vzpoura. Lakiš se jako útočiště neosvědčilo, vzbouřencům se zdařilo uprchlého krále v něm dostihnout a zabít (2 Kr 14,19; 2 Pa 25,27). V roce 701 př. n. l. je oblehl a dobyl asyrský král *Sinacherib (2 Kr 18,14.17; 19,8). Sinacheribovi ženisté přemístili tehdy k hradbám 13 000–19 000 tun kamene, z nichž zbudovali mohutnou přibližovací rampu pro obléhací stroje s povrchem ze zdiva na maltu. Obránci města reagovali zřízením protilehlé rampy, která převýšila asyrskou, čímž oblehatele donutili k nástavbě druhé fáze vnější rampy. Z hromadného pohřbu, snad osob padlých při *obléhání města, pocházejí pozůstatky 695 mužů, žen i dětí, celkový počet pohřbených se odhaduje asi na 1500 zesnulých. Obléhací operace je vyobrazena na *reliéfech, jimiž si Sinacherib nechal vyzdobit svou rezidenci v *Ninive. Pak Lakiš znovu získalo *judské království, ale roku 588 př. n. l. je dobyl novobabylonský král *Nabukadnezar. Z jeho doby pocházejí lakišské dopisy, převážně vojenská hlášení o okamžité situaci. Je jich celkem 21, psaných na střepech nádob (*ostraka). V perské době zmiňuje znovu osídlené Lakiš

Nehemjáš (Neh 11,30). Byla v něm rezidence perského hyparchy a na místě dřívějšího *paláce stál *chrám, zasvěcený patrně *slunci. (Petr Charvát, Jan Heller)

Lakové (zastarale Kazikumykové, vlastním jménem Lak), populace obývající zejména horské oblasti středního Dagestánu (autonomní *republika Ruské federace) v počtu asi 100 000 (odhad z roku 2005). *Jazyk patří do *dagestánské větve *kavkazské jazykové rodiny, která má 5 základních dialektů. Obecně jsou pokládáni za autochtony, jejich přímé ztotožnění s *Lezgi je problematické. Šlo totiž o širší označení používané antickými a středověkými gruzínskými autory, které se vztahovalo i na další etnika. Věřící jsou *muslimové (*sunnité od 8. století), byli i horlivými šířiteli *islámu. (František Bahenský, Lukáš Šín)

lakros (z francouzštiny: *crosser*, „odpalovat, odpálit [míč]“), původně indiánská míčová hra, která má mnoho různých názvů (*istaboli* – Choctav, *baggataway* – Odjibvay) i rozdílná pravidla. U severoamerických *Irokézů hrálo 6–8 hráčů na každé straně hřiště rozličné velikosti. Před započítím zápasu byly prováděny různé *rituály (obřadní zdobení těla, zpěv, tanec apod.). Hráči nastupovali ke hře se speciální pálkou v každé ruce. Tvary a výplety pálek se lišily podle jednotlivých etnických skupin. Hrálo se mezi dvěma brankami míčem z jelenice, který byl vycpaný trávou. Míček musely pátky spoluhráčů neustále udržovat ve vzduchu.

Mnohdy se i vážné mezikmenové *spory řešily lakroseem namísto *válkou. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

Lakšmí, v *hinduistické *mytologii bohyně *lásky, krásy a plodnosti; manželka boha *Višnu. Je zobrazována s lotosovým květem v ruce nebo sedící na lotosu. (Jan Filipický)

laktace (z latiny: *lac*, „mléko“), tvorba a vylučování mléka z *mléčné žlázy. Příprava na laktaci u *člověka nastává již v časných fázích *těhotenství, mléčná žláza postupně získává schopnost sekrece (fáze laktogeneze I), sekrece je však tlumena placentárními hormony (laktace může nastoupit po přerušení těhotenství už v 16. týdnu těhotenství). Po *porodu placenty dochází k rychlému poklesu krevních hladin estrogenů i progesteronu u matky a nastává vlastní laktace. Nejprve se tvoří *kolostrum, ca po 30–40 hodinách od porodu se pak složení sekretu mění a začíná produkce velkého množství *mateřského mléka (fáze laktogeneze II). *Kojení není nutné pro iniciaci, ale pro udržení laktace. Nekojující ženy tvoří zpočátku stejné množství kolostra jako ženy kojící, do tří dnů po porodu by však mělo začít mechanické odstraňování mléka (kojení, odstříkávání), jinak laktace začne ustávat. Při kojení dochází ke změně řízení laktace z endokrinní na autokrinní – mechanickou stimulací prsní bradavky se v *hypofýze reflexně uvolňuje *prolaktin a *oxytocin, hormony nezbytné pro správnou (1) tvorbu a (2) ejakci mléka. Množství vytvořeného mléka pak není řízeno centrálně, ale závisí na intenzitě kojení (respektive odstraňování mléka odstříkáváním), reaguje tedy na potřeby každého kojence. Produkce mateřského mléka kolísá od 17 do 33 ml/hodinu po každém kojení a závisí na plnosti prsu – čím je plnější, tím je rychlost tvorby mléka nižší. Ejekční reflex je neurohumorální reflex, při němž podrážděním dotykových receptorů prsu (nejvíce okolí prsní bradavky) je vzruch veden senzitivními drahami do paraventriculárních a supraoptických jader hypotalamu, neurony obsahující oxytocin pak tento hormon uvolňují v zadním laloku hypofýzy. Oxytocin způsobuje stahy myoepitelových buněk vývodů mléčné žlázy a ejakci mléka do hlavních vývodů (viz **glandula mammaria*), odkud je již kojenci dostupné.

U některých savců najdeme v mléčné žláze mléčné rezervoáry, které pojmu až 50 % vytvořeného mléka – mládě může mléko v nich shromážděné vysát bez ohledu na ejakční reflex. U člověka takové rezervoáry v mléčné žláze nejsou, ejakční reflex je proto důležitý pro správnou funkci laktace a kojení. Ejekce mléka se může spustit i bez mechanické stimulace prsu na vnější, například na sluchový podnět (dětský pláč). (Miroslav Králík)

laktační amenorrhea, *amenorrhea, laktační.

Lakulíša (ze sanskrtu: *lakula*, „kyj“ a *íša*, „pán“), jedno z vtělení boha *Šivy, uctívané zejména v Gudžarátu, k jehož hlavním *atributům patří kyj (*lakula*) a ztopořený úd (**lingam*). (Jan Filipický)

lalok, mozkový čelní, **lobus frontalis cerebri*.

lalok, mozkový spánkový, **lobus temporalis cerebri*.

lalok, mozkový temenní, **lobus parietalis cerebri*.

lalok, mozkový týlní, **lobus occipitalis cerebri*.

lalůček, jaterní, **lobulus venae centralis*.

lama (tibetsky: *bla-ma*, „nemající nad sebe vyššího; duchovní učitel, rádce, mistr učení“), v *tibetském buddhismu je slovo lama nejvyšší mnišskou hodností, omezenou na úzký okruh jejích nositelů. Na hodnost lamy mají právo jen tulkuové (tzv. „živi buddhové“), dále opatí-khänpové vyšších škol ve významnějších *kláštěrech a *mniši titulovaní geše. V Evropě je titul lama nesprávně aplikován na tibetské mnichy bez rozlišení. (Josef Kolmaš)

lama krotká (*Lama glama*), zdomácnělá forma divoké lamy druhu *huanako (*Lama guanicoe*). Podobně jako *velbloudi i lama náleží do čeledi velbloudovitých. K její domestikaci došlo pravděpodobně již v 3. tisíciletí př. n. l. v oblasti And v Jižní Americe. Byla chována zejména pro maso, mléko, *vlnu, intenzivně byla využívána rovněž pro *transport. V době invaze španělských *conquistadorů ve 20. letech 16. století čítala populace domácích lam v *incké říši kolem 10 milionů kusů; úmyslné zabití lamy bylo v inckém *zákonodárství trestáno smrtí. (Jiří Gaisler, Gabriela Dreslerová)

lamaismus, dřívější název pro *tibetský buddhismus. (Josef Kolmaš)

Lamarck, Jean Baptiste Pierre Antoine de Monet (1. 8. 1744, Bazentin-le-Petit, Francie – 28. 12. 1829, Paříž, Francie), francouzský přírodovědec; průkopník evoluční teorie, předchůdce Charlese *Darwina, Charlese *Lyella a Ernsta *Haeckela. Kvůli zranění musel odejít ze služby v armádě a díky pomoci Georgese *Buffona se v pařížském muzeu začal věnovat botanice. Brzy vytvořil nové vědecké odvětví zabývající se bezobratlými (tento termín sám zavedl). Jeho zájmy však byly mnohem širší, věnoval se například i chemii a meteorologii. Svoje evoluční myšlenky poprvé formuloval roku 1802, ale plně je rozvinul, spolu s hlavními biologickými a paleontologickými tezemi, v knize *Philosophie zoologique* (Filozofie zoologie) z roku 1809.

Podle Lamarckových představ probíhá *evoluce tak, že dostatečně silná a stálá změna vnějšího prostředí vyvolává změnu v „potřebách“ (*besoins*) organismu a ty naopak vyvolávají změny v jeho aktivitách, směřující k uspokojení těchto potřeb. Zvýšeným prouděním jenného, v těle volně cirkulujícího „nervového fluida“ do více namáhaných částí organismu dochází k jejich zvětšování nebo zdokonalování. Takto získané nové vlastnosti jsou potom předávány do následujících generací (srov. *lamarckismus). Další tezí Lamarckovy teorie je i tzv. transformismus vycházející z představy neustálého spontánního vzniku nových, „primitivních“ organismů a jejich postupná změna (transformace) ve formy vyšší, tj. počet druhů je neměnný (sám Lamarck se ve své vědecké praxi od této teze poněkud odchyloval a připouštěl u některých skupin bezobratlých i vznik dvou druhů z jednoho předka). (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

lamarckismus, evoluční teorie, podle níž organismy pod vlivem prostředí směřují k vytváření stále složitějších a dokonalejších adaptivních forem. Lamarckismus předpokládá, že znaky získané během života organismu jsou dědičné a přenášejí se na další generaci (tzv. dědičnost získaných vlastností). Připsání tohoto způsobu dědičnosti *Lamarckovi však není přesné, její původ sahá přinejmenším až k *Platónovi a až do znovuobjevení *Mendelových *zákonů počátkem 20. století byla všeobecně akceptována, a to včetně Charlese *Darwina (srov. *pangeneze). (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

lamboideus, -a, -um, lambdový, podobný řeckému písmenu λ (lambda). V *anatomii například šev (**sutura lamboidea*) mezi *kostmi temenními a *kostí týlní. (Ladislava Horáčková)

Lambert, Johann Heinrich (26. 8. 1728, Mülhausen, Alsasko, Francie – 25. 9. 1777, Berlín, Německo), německý filozof, matematik, logik, přírodovědec; jeden z posledních polyhistorů evropské vzdělanostní kultury. Autor koncepce konstruktivní *teorie vědy, která v sobě sjednocovala prvky *empirismu, zejména Johna *Locka, a *racionalismu Gottfrieda Wilhelma *Leibnize a Christiana *Wolffa (tímto syntetickým pokusem ovlivnil Lambert Immanuela *Kanta, který chtěl původně dedikovat svou *Kritiku čistého rozumu* právě Lambertovi).

Metodologickým *paradigmatem všech věd je podle Lamberta *matematika; naproti tomu odmítal jako základ vědy axiomatizaci (*axiom). Místo axiomů musí počátek vědecké teorie tvořit *postuláty, které Lambert chápal jako *normy jednání (téměř doslovně totéž pojetí použil také Kant). Lambert vypracoval několik zásad a tezí, které platí v matematice a *logice do současnosti; v logice jsou to tzv. Lambertovy diagramy, v teorii vědy věta, že stupeň vědeckosti teorie odpovídá míře její kvantifikovatelnosti, v matematice důkaz, že π je iracionální číslo. Mimořádný přínos znamenalo jeho dílo pro geometrii. Jeho posmrtně publikovaná práce *Theorie der Parallellinien* (napsáno 1766, publikováno in *Leipziger Magazin für reine und angewandte Mathematik*, 1786) obsahuje dokonce teze, které se staly základem moderních neeuclidovských geometrií. (Břetislav Horyna)

lamella, -ae, f.: 1. destička, ploténka; 2. list.

lamina, -ae, f.: 1. list; 2. deska.

lamina dentalis, viz *vznik a vývoj zubů.

lamina praetrachealis fasciae cervicalis, střední část **fascia cervicalis*. Obaluje infrahyoidní svaly (**musculi infrahyoidei*). Má trojúhelníkový tvar, vrcholem se připojuje na *jazyku, dolní částí se spojuje s dorzálním okrajem **manubrium sterni* a s *kostí klíční. Mezi povrchovým listem (*lamina superficialis*) a pretracheálním listem krční fascie tak vzniká prostor – *spatium suprasternale*, v němž jsou uloženy povrchové žíly (**arcus venosus juguli*). (Ladislava Horáčková)

lamina praevertebralis fasciae cervicalis, nejhlubší list **fascia cervicalis*, pokrývající **musculi praevertebrales* a **musculi scaleni*. Mezi středním a hlubokým listem krční fascie je prostor, v němž se nacházejí krční útroby (například *průdušnice, *hrtan, *jícen) a nervově-cévní svazky. (Ladislava Horáčková)

lamina spiralis cochleae, součást *hlemýžďe vnitřního *ucha. Kostěná ploténka, která se upevňuje na plášť *modiolu a neúplně rozděluje **canalis spiralis cochleae* na horní oddíl *scala vestibuli* a dolní část *scala tympani*. V místě upevnění *lamina spiralis ossea* na plášť modiolu spirálovitě probíhá kanálek *canalis spiralis modioli*. *Lamina spiralis ossea* vybíhá ve hrotu hlemýžďe v háček *hamulus laminae spiralis*, při bázi navazuje na dolní stěnu vestibula. *Scala vestibuli* se proto otevírá na přední ploše vestibula, kdežto dolní *scala tympani* zasahuje až pod něj, kde končí slepě. (Lenka Vargová)

lamina spiralis ossea, tenká kostěná destička, odstupující z modiolu do dutiny hlemýžďe (**cochlea*) ve vnitřním uchu (**auris interna*). (Ladislava Horáčková)

lamina superficialis fasciae cervicalis, povrchový list **fascia cervicalis*, ležící na povrchu *krčních svalů. U mediálního okraje **musculus sternocleidomastoideus* se štěpí ve dva listy, které sval obalují. Při jeho dorzálním okraji se listy opět spojují a připojují se ke střednímu a hlubokému listu krční fascie. (Ladislava Horáčková)

lamina tecti, **tectum mesencephali*.

lamina terminalis, část *telencephala, ploténka bílé hmoty, která se nachází mezi oběma mozkovými hemisférami (**hemispherium cerebri*). Probíhá od **commissura anterior* až k **chiasma opticum*. (Ladislava Horáčková)

lamina vastoadductoria, zesílená vazivová lamela rozepjatá na stehně mezi **musculus adductor longus* a **musculus adductor magnus* na mediální straně a *musculus vastus medialis* na laterální straně, tvoří přední stěnu **canalis adductorius*. (Ladislava Horáčková)

Laming-Empeaire, Annette (1917–1977), francouzská archeoložka a historička umění. Prováděla archeologické výzkumy ve Francii a v Jižní Americe, zabývala se archeologickou teorií a metodologií.

V roce 1957 jako jedna z prvních vystoupila s teorií o široce filozoficky založeném významu paleolitického skalního umění (**umění, paleolitické*). Z díla: *La signification de l'art rupestre paléolithique* (Význam paleolitických skalních maleb, 1962). (Jiří A. Svoboda)

Lamuti, **Evenové*.

lamutština, **evenština*.

lán, plošná jednotka, užívaná zejména v období **kolonizace* ve 13. a 14. století, její výměra byla značně rozmanitá a kolísající (důvody různé: nestejná bonita **půdy*, množství půdy při založení **obce*, počet osedlíků, mezi něž se dělila). Častý průměr 1 lánu byl nad 18 hektarů (nejběžnější, tzv. selský **lán* měl 18,6 hektaru, panský či zemanský nebo svobodný lán asi 23,3 hektaru, kněžský lán asi 25,6 hektaru, královský orný lán dokonce 27,95 hektaru). Dílem lánu bylo staročeské jitro (1 lán měl 30–60 jiter), polovinou jitra byl korec, třetinou jitra byla měrice. (František Čapka)

lancknecht (z němčiny: *Landsknecht*, der, „lancknecht, žoldněř“), v 15. a 16. století pěší **žoldněř* vlastníci výzbroj a výstroj (předchůdce moderního pěšáka); od rozkladu rytířského vojska (konec 15. století) do vzniku stálé armády (polovina 17. století) tvořili lancknechti jádro vojenských oddílů (bojovali za **žold*). (František Čapka)

lanckrabě (též landkrabě, lantkrabě, lantkrabí) (z němčiny: *Landgraf*, der, „lanckrabě“), od 12. století titul pro zástupce královských práv v oblasti, v nichž náležela knížecí moc samotnému **králi* (například v Durynsku), případně tam, kde mohla být pro dobro říše omezena (například Alsasko). Původně byl obdařen vysokou soudní, správní, vojenskou a finanční pravomocí (byl předsedajícím soudcem **zemského soudu*, od 13. století zemským pánem lanckrabství) a měl udržovat **zemský mír*. Později byl užíván titul i pro další **knížata* (František Čapka)

Landa, Diego de (12. 11. 1524, Cifuentes, Alcarria de Guadalajara, Španělsko – 1579, Mérida, Yucatán, Mexiko), španělský františkán a kronikář; **biskup* na **Yucatánu*. Příčinil se o zničení takřka všech památek mayského písennictví, přičemž se však sám zabýval studiem mayského písma a jazyka a ve své kronice *Relación de las cosas de Yucatán* (Zpráva o věcech na Yucatánu, 1566, tiskem až 1864) zanechal neocenitelný pramen k studiu historie a etnologie **Mayů*. (Oldřich Kašpar)

landfríd (z němčiny: *Landfriede[n]*, der – *Land*, das, „země“, *Friede[n]*, der, „mír“) (též zemský mír), prozatímní smlouva **panovníka* se **stavy* (jindy se uvádí, že se jednalo o nařízení **panovníka*), uzavíraná na úrovni **zemí*, respektive krajů, jež obsahovala zákaz násilí, loupeží a rušení veřejného pořádku; od 11. století ve Francii a v Německu, v **českých zemích* od konce 14. století. Nejvyvinutější byl landfríd ve Slezsku, nejstarší z roku 1275. Na Moravě byl první landfríd roku 1387 jako nařízení **markhraběte* Jošta (1351–1411), další pak z ledna 1389, uzavřený Joštem, olomouckým **biskupem* Mikulášem III. z Riesenburgu (zemřel 1397) a vratslavským biskupem Václavem Lohnickým (zemřel 1419). V Čechách význam landfrídu vzrostl po husitských **válkách* (podporoval je Zikmund Lucemburský [1361–1437]), nejstarší byl plzeňský (již z let 1419–1420), významný byl také východočeský (základ obnovy celozemské správy – Jiří z Poděbrad [1420–1471]). Svůj význam si udržely landfrídy ještě za **Jagellonců*, **Habsburkové* je však zrušili. (František Čapka)

landkrabě, **lanckrabě*.

landlord, příslušník statkářské **aristokracie* v Anglii. V polovině 19. století vlastnilo zhruba 4 000 osob asi jednu sedminu veškeré obdělávané **půdy* a pronajímalo ji zhruba čtvrt

milionu podnikajícím farmářům (ti zaměstnávali kolem jednoho a čtvrt milionu nádeníků, podruhů). Landlordi patřili k nejbohatším osobám v Anglii, podněcovali maximální efektivnost farem na svých pozemcích, investovali do své půdy, otevírali doly, zúčastňovali se na výstavbě železniční sítě. Stejně významné místo zaujímali v politickém životě (převaha v Horní sněmovně). (František Čapka)

Landmann, Michael (16. 12. 1913, Basilej, Švýcarsko – 25. 1. 1984, Haifa, Izrael), švýcarský filozof; jeden z hlavních představitelů *filozofické antropologie. Studium filozofie na *univerzitě v Basileji zakončil v roce 1939, v roce 1949 se habilitoval v Mohuči a následně v roce 1951 získal profesuru na Freie Universität v Berlíně; nakonec působil na univerzitě v Haifě. K nejdůležitějším Landmannovým dílům patří *Der Mensch als Schöpfer und Geschöpf der Kultur: Geschichts- und Sozialanthropologie* (Člověk jako tvůrce a výtvar kultury: Historická a sociální antropologie, 1961) a *Philosophische Anthropologie: Menschliche Selbsteutung in Geschichte und Gegenwart* (Filozofická antropologie: Lidské sebeurčení v dějinách a současnosti, 1964). Studoval člověka jako tvůrce kultury a svůj přístup označoval jako *kulturní antropologii, i když se jeho pojetí kulturní antropologie liší od zavedené koncepce oboru. Kulturní antropologie je podle Landmanna antropologií budoucnosti. Kulturní antropologie je v jeho pojetí antropologií objektivního ducha, který se projevuje v kulturních artefaktech a existuje nezávisle na jedinci. Objektivní duch umožňuje existenci subjektu – žily kultury musí člověk prokrvit vlastní subjektivitou. Kulturní antropologie v jeho pojetí studuje živočišnou i duševní stránku člověka a aspiruje tak na komplexní vědu o člověku.

Člověk je bytost chudá na instinkty, která není ve svém chování úzce determinována *přírodou. Charakteristickými rysy člověka jsou podle Landmanna tvořivost (*Homo sapiens* je *Homo creator*) a lidská svoboda. Svoboda člověka spočívá právě v jeho nezávislosti na instinktech a současně ve svobodě sebeurčení a sebezdokonalení, které se uskutečňují tvorbou kultury. Tvořivost, kterou člověk nahrazuje řízením svého chování instinkty, spočívá v kulturní tvorbě – *Homo creator* se zvětšuje v *creatum* kultury. Současně je však člověk formován a během života řízen kulturní *tradicí, která však neřídí chování člověka rigidně a dovoluje mu nové *interpretace a změny kulturních tradic nebo vytváření nových.

Člověk v jeho pojetí je bytostí se základní živočišnou vrstvou, nad níž se nachází duševní vrstva, která teprve činí člověka člověkem. Tyto dvě složky člověka jsou neoddělitelné, a proto i postrádá smysl pouze přírodovědně nebo jen filozoficky orientované antropologie. V tomto smyslu pokračuje v tradici filozofické antropologie Helmutha *Plessnera a Maxe *Schelera. Člověk je tvůrcem a současně produktem kultury, která má svou samostatnou existenci. Landmann ve svém přístupu rezignoval na historické a evoluční vymezení člověka a upřednostňuje typologický přístup. Nicméně pracuje s konceptem historicity kultury. Člověk se setrvale mění a dokončuje vlivem stále nových kulturních výtvarů, které jsou jeho dílem. Historická dimenze kultury je příčinou existence různorodosti kultur, každé z nich pak odpovídá i určitý typ člověka. Co zůstává neměnné, je nutnost, aby člověk setrvale nabýval nových podob vlivem své tvořivosti a svobody sebeurčování a sebezdokonalování. (Martin Soukup)

landsmål (dnes zvaný *nynorsk), norský spisovný *jazyk, který uměle vytvořil ve druhé polovině 19. století norský filolog a básník Ivar Andreas Aasen (1813–1896) ze západonorských nářečí. (Jaroslav Malina)

Lang, Andrew (31. 3. 1844, Selkirk, Velká Británie – 20. 7. 1912, Banchory, Kincardineshire, Velká Británie), skotský spisovatel, folklorista a antropolog. Studoval na *univerzitách v St. Andrews, Glasgově a Oxfordu. Po roce 1868 Andrew Lang působil na Merton College v Oxfordu, po sedmi letech odešel do Londýna, kde se živil jako žurnalista a literát. Je autorem řady knih nejrůznějších žánrů, například *Ballads and Lyrics of Old France*

(Balady a lyrika staré Francie) z roku 1872. Rovněž překládal a propagoval dobové ruské a francouzské spisovatele.

V pozdějším období kritizoval evolucionistické pojetí *antropologie Edwarda Burnetta *Tylora, zastával teorii *pramonoteismu* a pokusil se učinit z parapsychologických jevů součást antropologického bádání. (Ivo T. Budil)

Lange, Oskar Ryszard (27. 3. 1904, Tomaszow Mazowiecki, Polsko – 2. 10. 1965, Londýn, Anglie), polský ekonom, statistik, politik a diplomat. V letech 1945 až 1946 působil jako polský velvyslanec ve Spojených státech amerických a v letech 1946 až 1947 byl polským delegátem v Radě bezpečnosti. V oblasti ekonomie byl zaměřen na obecnou teorii reprodukce, ekonometrii a plánování; k hlavnímu předmětu jeho zájmu patřila teorie hospodářských cyklů a vývojové tendence *kapitalismu.

Lange je považován za spoluzakladatele moderní ekonomie blahobytu. Vyznačoval se sympatiemi k *socialismu – pokoušel se prokázat, že socialistická ekonomika dokáže optimálně alokovat zdroje; známý je na toto téma jeho spor s rakouskými ekonomy Ludwigem von *Misesem a Friedrichem Augustem von *Hayekem. V závěru své odborné činnosti se věnoval rovněž kybernetice. Z díla: *Wstęp do ekonometrii* (Úvod do ekonometrie, 1958), *Ekonomia polityczna*, I–II (Politická ekonomie, I–II, 1959, 1965, česky: *Politická ekonomie: Obecné otázky*, 1966). (Jaroslav Malina)

Langerhansovy buňky, *buňky, Langerhansovy.

Langobardi (z němčiny: *langebärte*, „dlohobradí“), *germánské etnikum pocházející z jižní Skandinávie, které se na počátku našeho *letopočtu usadilo na dolním Labi. Langobardi se spojili s *Markomany a *Cherusky proti *Římanům a na přelomu 4. a 5. století se přesunuli na území Čech a Moravy až k Dunaji, kde porazili *Heruly a vytvořili langobardský svaz, který trval až do poloviny 6. století. Odtud se dostali do Itálie a spolu s *Avary zničili říši *Gepidů. V severní a střední Itálii vytvořili *Langobardské království, které koncem 8. století dobyl Karel Veliký. V 9. století se romanizovali a splynuli s italskými etniky. Dnes připomíná středověké panství Langobardů jen název kraje Lombardie. (Jaroslav Malina)

langobardské království, *království, langobardské.

Lanka, tradiční označení ostrova Cejlonu, podle eposu **Rámájana* ostrovní říše démonů, jíž vládl obávaný Rávana. (Jan Filipický)

lánový rejstřík, *rejstřík, lánový.

LAnse aux Meadows (Newfoundland, Kanada), *lokalita s vikinským osídlením (obydlí vikinského typu, hutnická a kovářská dílna aj.) z doby kolem roku 1000 n. l.; objevili ji a v letech 1961–1968 odkryli norští badatelé Helge Marcus *Ingstad a Anne Stine *Ingstadová. Je dokladem raného objevu Severní Ameriky *Vikingy, kteří se americkému kontinentu přibližovali v jakýchsi postupných skocích: výchozím místem Vikingů bylo Norsko, odtud se dostali na Faerské ostrovy, pak na Island a nakonec do Grónska. Eirik Zrzavý osídlil Grónsko kolem roku 986. Touto *kolonizací se Grónsko stalo docela blízkým sousedem Severní Ameriky; odděluje je od sebe pouze Davisova úžina, jejíž nejužší místo měří jen kolem 200 námořních mil. To nebyla žádná zvláštní vzdálenost pro obyvatele Grónska, zvyklé na dlouhé plavby – vždyť se občas plavili až do Norska, tedy na vzdálenost asi 1 500 námořních mil. Uvážíme-li, že tito lidé žili na grónském pobřeží skoro 500 let, můžeme plným právem předpokládat, že jen stěží mohli Ameriku neobjevit. Takový úsudek by byl vlastně oprávněný, i kdyby na jeho podporu neexistovaly žádné literární a archeologické doklady; přesto objev LAnse aux Meadows (patrně Vínland severských ság) považujeme za jeden z významných úspěchů archeologie 20. století. (Jaroslav Malina)

lantkrabě, *lanckrabě.

lantkrabí, *lanckrabě.

lanugo, -inis, f., zrohovatělý derivát **epidermis*, náleží do skupiny *primárního *ochlupení, které se objevuje u plodů již mezi 4.–6. měsícem nitroděložního života. Skládá se

z jemných, světle zbarvených chloupků, které nemají dřev (*substantia medullaris*). Pokrývá celé tělo plodu (s výjimkou dlaní a chodidel, dorzálních konečků prstů, *rtů, očních víček, prsních bradavek a zevních genitálií. V těle je upraveno v určitých směrech, takže tvoří proudy (*flumina pilorum*), nebo se chloupky rozbíhají z jednoho místa a tvoří víry (*vortices pilorum*). Před *narozením odpadá *lanugo* do plodové vody, spolykané je součástí první novorozenecké stolice – smolky (**meconium*). Na některých místech je nahrazeno *sekundárním ochlupením (chloupky – *pili* [**pilus*], vlasy – *capilli* [**capillus*], řasy – *cilia* (**cilium*) a obočí – **supercilia*). *Lanugo* se pokládá za náznak celkového původního ochlupení těla. Vrozené celkové nadměrné ochlupení se nazývá *hypertrichosis lanuginosa*. (Ladislava Horáčková)

Lan-tchien, *město v Šen-si v Číně, v jehož okolí (například u *vesnice *Kung-wang-ling) jsou naleziště kosterních pozůstatků a kamenných *nástrojů prvního člověka na území Číny z doby před 900 000 až 790 000 lety (**Homo lantianensis*). (Jaroslav Malina)

Láodameia, *Prótesiláos a Láodameia.

Laosané, souhrnné označení pro obyvatele Laosu, jež tvoří několik desítek etnik a etnických skupin v celkovém počtu dosahujícím téměř 6 milionů osob (odhad z roku 2005). Z etnolingvistického hlediska se dělí na 3 základní skupiny: 1. Lao-lum (nížinní Lao) – vlastní Lao (*Laové) a tzv. horští Thajové; mluví *jazyky *thajské rodiny; 2. Lao-teng (horští Lao) – tzv. horští *Monové a tzv. horští *Khmerové; mluví jazyky *monkhmerské skupiny *austroasijské rodiny; 3. Lao-sung (Lao z kopců) – *Miaové aj.; jejich jazyky patří k thajské rodině. Převážně ve *městech žijí další etnika včetně *Barmánců, *Číňanů, *Indů, *Vietnamců aj. Úřední jazyk (*laoština) patří k thajské jazykové rodině. Většina věřících vyznává *buddhismus (58 %), u horských etnik převládá *animismus (34 %); *křesťané, *muslimové, *taoisté a *konfuciánci tvoří minority. (Lukáš Šín)

laoština, sinothajský *jazyk, někdy řazený k *tibetobarmské větvi, užívaný obyvateli severního Laosu. (Viz též *Laosané, *Laové.) (Jaroslav Malina)

Laové, etnikum žijící v Laosu (asi 2,7 milionu osob), kde tvoří většinu obyvatelstva, ovšem většina žije na území Thajska (asi 12,8 milionu osob); malé skupiny žijí ve Vietnamu, v Kambodži a Číně. *Jazyk patří k thajské rodině, je úředním jazykem Laosu. Předkové dnešních Laů pronikli do jihovýchodní Asie z jižní Číny na přelomu našeho *letopočtu a do 13. století postupně obsadili údolí Mekongu a jeho přítoků, odkud vytlačili své dnešní sousedy. Ve 14. století vytvořili stát Lanxang (zanikl v 18. století). Věřící jsou většinou *buddhisté s pozůstatky kmenových *náboženství *animistického charakteru; nepatrné množství Laů tvoří *křesťané. (Lukáš Šín)

Lao-c' („Mistr Lao“, též Starý Mistr, kolem 570–490 př. n. l.), čínský myslitel; pololegendární osobnost, jíž se připisuje autorství **Tao-te-ťingu* (Kniha o Cestě a ctnosti) a vytvoření *taoismu. (Jaroslav Malina)

lapis lazuli [starověký Přední východ], složitý alumosilikát sodný s cizím aniontem síry; poměrně tvrdá (Mohsova stupnice 5,5) opakní *hornina modrého zbarvení, sahajícího od světlých odstínů až po indigovou modř. Příměs kyzu železného mu může dát i zelenavý nádech (a zvýšit tvrdost na 6,5 Mohsovy stupnice). Patrně jediným, kulturám *Předního východu dostupným nalezištěm bylo údolí řeky Kokča v afghánském Badachšanu, kde se vyskytuje v žilách při vrcholech vápencových hor v nadmořské výšce 1500–5000 m. Odtud polodrahokam, jen zhruba očištěn od vápencové matečné horniny, putoval po souši obchodními *stezkami přes různá překladiště a zpracovatelská střediska (Šahre Sochta, Tepe Hissar) do *Tepe Gaury, kde se jeho cesta patrně větvila do *Mezopotámie nebo dále do *Sýrie a *Egypta. Přestávky v dodávkách v raně dynastické době I, chronologické rozdíly mezi doklady z Tepe Gaury a jižního *Sumeru naznačují, že obchod lapisem lazuli prodělával peripetie, jejichž pozadí zatím nelze zcela osvětlit. V raně dynastické době II, ve 2. čtvrtině 3. tisíciletí př. n. l., se přísun postupně obnovil a lapis lazuli dosáhl maximálního ocenění. Od poloviny 3.

tisíciletí př. n. l. přicházel lapis lazuli do Mezopotámie také po moři prostřednictvím *civilizace z údolí Indu (*kultura, harappská). Lapis lazuli sloužil k zhotovování drobných *korálek, pečetítek a *amuletů. Vynikající exempláře z královských *hrobů v *Uru jej představují rovněž jako výplň ozvučných skříní – *hudebních nástrojů, schránek, hracích desek nebo součást kompozitních plastik. V podobě očí, obočí nebo vousů velmi často oživoval lidské i zvířecí sošky. Uplatňoval se rovněž na honosném ceremoniálním náčiní (destičky s nápisy, *nádoby, *brousek, rukojeť dýky, hlavice žezla). Vzhledem k své textuře a tvrdosti byl používán vždy spíše tak, aby působil především svou barevnou hmotou, méně již detailním povrchovým pojednáním (rytinou apod.).

Na Předním východě patřil lapis lazuli k mimořádně cenným *surovinám po celý *starověk (ve starobabylonském období přesahoval až dvojnásobně hodnotu *stříbra), tvořil součást královských darů; až do sásánovského období z něho vznikaly drobné luxusní předměty a pečetní válečky. Poté, co přestaly sloužit původnímu účelu, byly znovu a znovu přepracovávány (*depot pečetních válečků v řeckých Thébách). Ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. se z *minerálů obsahujících *měď tavila imitace polodrahokamu, takže mezopotamské písemnosti počaly rozlišovat „lapis lazuli z hor“ a „lapis lazuli z pece“. Drcený lapis lazuli se užíval k výrobě barev (přírodní ultramarín. *Aššurnasirpal hovoří o využití v nástěnné malbě; jde ovšem o slepou cestu, protože lapis lazuli bledne v kyselém prostředí. (Nesloužil však ani jako *barvivo v glazurách pro babylonskou Ištařinu bránu a cestu procesí, jak se někdy uvažuje, protože v žáru ztrácí svou modř.)

Modrá barva měla ve starověku symbolický význam a magický podtext, který se přenesl na polodrahokam. Běžně se s ním tudíž setkáváme v mezopotamských zaklínáních a v *rituálech. (Jana Součková)

Lapka, Miloslav (27. 9. 1957, Praha), český krajinný a sociální ekolog; absolvent Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze; PhDr. (1982), CSc. (1988). Pracovník současného Ústavu systémové biologie a ekologie AV ČR, v.v.i., právního nástupce Ústavu krajinné ekologie ČSAV, kde zastával řadu funkcí: 1990–1997 člen vědecké rady, 1997–2002 předseda vědecké rady, od roku 1990 vede oddělení socio-ekologie. Je předsedou vědecké rady Národního zemědělského muzea Praha. Externě přednáší na Katedře kulturologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze téma sociologie krajiny a kulturní ekologie.

Hlavní oblasti zájmu jsou filozofické, sociální a kulturní aspekty krajinné ekologie, rurální sociologie, filozofické a etické otázky kulturní krajiny, globální změny a jejich projevy v krajinném systému, filozoficko-metodologické otázky našeho vztahu ke krajině, problémy transdisciplinarity ve vědeckém poznání. Je autorem a spoluautorem více než stovky vědeckých cizojazyčných a českých publikací, včetně desítek impaktovaných prací, monografií *Rolník a krajina* (společně s Miroslavem Gottliebem, 2000), *Is Globalization Overpowering Democracy?* (Eva Cudlínová, J. Sanford Rikoon spolueditoři, 2007) a řešitelem rámcových projektů EU a NSF – USA. Kontakt: PhDr. Miloslav Lapka, CSc., Ústav systémové biologie a ekologie AV ČR, v.v.i., Na Sádkách 7, 370 05 České Budějovice, e-mail: miala@usbe.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Laponci, *Sámové, *Saamové.

laponština, *sámština.

Lapouge, Georges Vacher de (12. 12. 1854, Neuville-de-Poitou, Francie – 20. 2. 1936, Poitiers, Francie), francouzský antropolog a sociolog; představitel francouzské *rasové ideologie, jehož myšlenky v mnohém předznamenaly program nacionálního socialismu (*nacismus); Jean Colombat jej označil za „francouzského učitele Adolfa *Hitlera“. Georges Vacher de Lapouge, pocházející ze staré aristokratické rodiny, vystudoval medicínu a práva a působil několik let jako prokurátor. Po obeznámení se s dílem Charlese *Darwina, Ernsta *Haeckela a Francise *Galtona studoval s Paulem *Topinardem u Paula *Brocy v l'École d'anthropologie. Vacher de Lapouge byl zakladatelem tzv. *antroposociologie, spočívající v

pokusu „aplikovat závěry biologie v sociálních vědách“. Pracoval na *univerzitách v Montpellier, Rennes a Poitiers jako knihovník, což pokládal za projev perzekuce ze strany státní moci. Neoficiální přednášky (*courses libres*), které pronesl v Montpellier (známé jako *Leçons de Montpellier*, které navštěvoval například Paul Valéry), byly publikovány v *Revue d'anthropologie* a později uveřejněny jako samostatné knihy *Les sélections sociales* (Sociální selekce, 1896) a *L'Aryen: Son rôle social* (Árijec: Jeho sociální role, 1899); pozornost vzbudila pojednání *Les Lois fondamentales de l'Anthroposociologie* (Základní zákony antroposociologie, 1897) a *Race et milieu sociale* (Rasa a sociální prostředí, 1909). *Rasu vymezil Vacher de Lapouge jako biologickou entitu vybavenou dědičnými dispozicemi a specifickou psychickou konfigurací; jedinec proto nemůže ani prostřednictvím výchovy uniknout svému rasovému *údělu. Lidstvo dělil na vyšší (*nordickou) a nižší rasu; rozvoj společnosti nastává až tehdy, když vedoucí místo obsadí vyšší rasa. *Příroda nepředstavovala v Lapougeově systému model pro *vysvětlení průběhu reálných společenských procesů, ale normativní vzor určený pro ideální společnost řízenou důslednou rasovou politikou. *Osvícenství, *Velkou francouzskou revoluci a modernitu označil za projev historického triumfu „otrocké“ *brachykranní rasy nad „panskou“ rasou *dolichokranní. Hlavní tragédie moderní civilizace spočívala podle jeho *názoru v převaze sociální *selekce nad *přirozeným výběrem, která způsobila šíření nižších brachykranních populací a degeneraci západní společnosti. Vacher de Lapouge se jakožto člen *Parti ouvrier français* (Francouzské dělnické strany) hlásil k *socialismu, *marxismu a *kolektivismu; jeho syntéza Darwina s *Marxem byla kritikou liberálně demokratických proudů vzešlých z Francouzské revoluce. Ve Francii se antroposociologie setkala s rozhodným odporem francouzského sociologa Émila *Durkheima a jeho žáků; v zahraničí však zaznamenala výrazný ohlas. Německý císař Vilém II. považoval Vachera de Lapouge za „jediného velkého Francouze“ současnosti. Vacher de Lapouge korespondoval s předním nacistickým rasovým teoretikem Hansem *Güntherem; v roce 1921 jej přijal v Bílém domě americký prezident Warren Harding. Pravděpodobně ne náhodou to bylo v době, kdy byly ve Spojených státech amerických uváděny v život rozsáhlé eugenické programy. Za *druhé světové války založil vichystický režim *Institut d'Anthroposociologie* (Antroposociologický ústav), jehož ředitelem se stal Lapougeův syn Claude Vacher de Lapouge. Pierre Lavale nařídil roku 1940 zřídit komisi, jež měla posoudit možnost uplatnění eugenických tezí antroposociologie v praxi.

Velmi znepokojivá je Lapougeova předpověď z roku 1887: „Střetnutí ras se právě nyní chystá propuknout uvnitř národů a mezi národy, a nezbyvá, než se tázat, zda ideje *bratrství a *rovnosti lidí nejsou proti přírodě. (...) Jsem přesvědčen, že v příštím století se lidé budou zabíjet po milionech kvůli rozdílu jednoho nebo dvou stupňů lebečního indexu. Lidé budou identifikováni prostřednictvím tohoto znaku, který nahradil biblický šibolet a lingvistické pouto, ... a poslední sentimentalisté uží nejmasovější vyhlazování“ (Vacher de Lapouge, *L'Aryen: Son rôle social*, Paris, 1899, str. VII). (Ivo T. Budil)

Larsa, dnešní Sinkara, *archeologická lokalita 100 km severozápadně od Násiríje (Irák). Osídlení od nejstarší fáze kultury *obejdské, v písemných pramenech od doby *džemdet-nasrské. Monumentální architektura doložena již v období raně dynastickém; stavělo se tu i za III. dynastie z Uru. Z 19. století př. n. l., kdy se Larsa stala jednou z regionálních mocností sumerské politiky, pochází odkrytý půdorys *paláce *krále Núr-Adada (1865–1850 př. n. l.) a rovněž drobné nálezy včetně asi 70 hospodářských a právních klínopisných textů. *Město bylo obleženo vojsky babylonského krále *Chammurapiho a dobytý za použití těžké ženijní *techniky (obléhací věže, beranidla, nasypávání obléhacích ramp). Z iniciativy téhož panovníka byl poté od základu přestavěn starší chrámový *komplex Ebabbar boha *slunce Šamaše (*Utu), pocházející snad již z dob krále Rím-Sína (1822–1763 př. n. l.), a opatřen mimo jiné fasádami zdobenými spirálovitě vinutými polosloupky. Tradici výzdoby tohoto druhu rozvinuli později architekti kassitských panovníků. Chrámové budovy poskytly hojný

nálezový mobiliář včetně asi tří set hospodářských, historických a právních klinopisných textů (i zlomky *Chammurapiho zákoníku). Pod podlahou jedné z místností přiléhajících k nádvoří *chrámu byl v čase nouze, snad za protibabylonské vzpoury roku 1738 př. n. l. (11. rok *vlády krále Samsu-iluny), ukryt v keramické nádobě inventář dílny pana Išsu-ibnišsu, zlatníka, pracujícího na oficiálních (chrámových?) zakázkách. Obsahoval úředně zapečetěné sáčky s přesně odváženým množstvím drahých *kovů a se zápisy těchto vah, dále zlatnické nářadí, ingoty, kovadlinku, sérii 67 závaží, dva pečetní válečky, suroviny a šrot z drahých kovů a konečně hotové *šperky – závěšky, náušnice a dva *medailony opatřené granulovanou a filigránovou výzdobou ze *zlata a *stříbra. Město 19.–18. století př. n. l.(?) bylo obeháno *hradbami s pěti *branami. Uvnitř hradeb se nacházely chrámové a správní čtvrti, jakož i obytná zástavba, za hradbami pak prostorné rezidence významnějších osobností, ale též řemeslnické čtvrti (hrnčíři). Archeologicky doloženo rovněž osídlení z doby kassitské (14–13. století př. n. l.), 12.–11. století př. n. l., novobabylonské (7.–6. století př. n. l.), helénistické a parthské. (Petr Charvát)

Lartet, Édouard Armand Isidore Hippolyte (15. 4. 1801, Castelnaud-Barbarens, Francie – 28. 1. 1871, Seissan, Francie), francouzský paleontolog a archeolog; profesor paleontologie na pařížské Sorbonně. Učinil významné nálezy antropoidních předchůdců člověka, rozdělil dobu kamennou do údobí podle základních zvířecích druhů, s nimiž člověk sdílel *krajinu, a popsal některé nálezy francouzského paleolitického umění. (Jaroslav Malina)

lartpouarlartismus (z francouzštiny: *l'art pour l'art*, „umění pro umění“), čistě estetické pojetí umění jako účelu sama pro sebe. (Jaroslav Malina)

larynx, -gis, m., hrtan, je prvním oddílem dolních cest dýchacích. Leží před *hltanem (*pharynx*) a je pod *kůží na krku viditelný a hmatný (zřetelněji u mužů jako „*jablko Adamovo“, „ohryzek“ – *prominentia laryngea*). *Kraniálně navazuje na **pars laryngea pharyngis*, kaudálně pokračuje do *průdušnice. Jeho podkladem jsou chrupavky – **cartilagineae laryngis*, které jsou vzájemně pohyblivě spojeny pomocí *kloubů – **articulationes laryngis* a vazů – **syndesmosis laryngis*. Pohyby jednotlivých částí hrtanu zajišťuje soubor svalů – **musculi laryngis*. *Larynx* je zavěšen na *jazykce prostřednictvím vazů a svalů, u dospělých se hrtan promítá na krční páteř v rozsahu obratlů C₄₋₆, u *novorozenců a malých dětí je umístěn kraniálněji ve výši obratlů C_{2,3-4}. Uvnitř laryngu se nachází hrtanová dutina – **cavum laryngis*, která je vystlána načervenalou sliznicí s víceřadým cylindrickým epitelem s řasinkami. Pouze na hlasových vazech je vrstevnatý dlaždicový epitel, který má nažloutlou barvu. Ve sliznici jsou četné žlázy (*glandulae laryngeae*) a uzlíky lymfoidní tkáně. Největší nakupení lymfatické *tkáně je v horní části laryngu a označuje se jako *tonsilla laryngea*, jež je součástí *Waldayerova mízního okruhu. Podslizniční vazivo je v povrchové vrstvě řídké, v hloubce je zahuštěno v **membrana fibroelastica laryngis*. Na frontálním řezu má hrtanová dutina tvar přesýpacích hodin a je ji možno rozdělit na tři oddíly. Horní oddíl **vestibulum laryngis*, prostřední oddíl **glottis* a dolní **cavum infraglotticum*.

Kromě funkce respirační (dýchací) se hrtan podílí na tvorbě hlasu (funkce fonační). Obě funkce – průchod vzduchu při dýchání i vznik hlasu – jsou spojeny s postavením hlasových vazů, které jsou od sebe při dýchání rozevřeny (respirační poloha) a při tvorbě hlasu se hlasové vazy napínají a přikládají k sobě (fonační poloha). Vzduch, který je přes takto uzavřenou hlasivkovou štěrbinu vydechován „rozrazí“ obě *hlasivky od sebe a sloupec vzduchu nad nimi se rozechvěje (princip retní píšťaly). Výška *tónu závisí na délce hlasivek, jejich napětí a tvaru. Intenzita tónu je ovlivněna silou procházejícího vzduchu a tón, který takto vzniká, je slabý a řezavý. Charakteristickou barvu získá až po formování pomocí rezonačních dutin (hltan, *dutina nosní, *dutina ústní, *dutiny paranazální, *hrudník). K přeměně hlasu na hlásky dochází v dutině ústní, kde jsou tóny pomocí *jazyka, *zubů, *rtů

a *patra formovány na řeč (artikulace). Řeč sama je však funkcí *mozkové kůry. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Las Casas, Bartolomé de (srpen 1474, Sevilla, Španělsko – 17. 7. 1566, Madrid, Španělsko), španělský historik Ameriky, *biskup v mexickém Chiapasu. Proslul jako ochránce *indiánů. V obraně domorodců dosáhl dílčích, spíše teoretických úspěchů, jež se projeví ve vydání některých španělských *zákonů – v praxi však jen málo dodržovaných.

Z jeho ohromného písemného dědictví, které čítá na 75 knižních položek, mají významnou historickou hodnotu také *Historia de las Indias* (Dějiny Indií) a *Apologética historia sumaria de estas Indias Occidentales* (Souhrnné obranné dějiny těchto západních Indií). Autorova svědectví jsou mimořádně důležitá tím, že se řady událostí přímo zúčastnil a mnoho jejich protagonistů (*Cortése, *Kolumba, Nárvaeze, Velázqueze aj.) znal osobně. Největší obžalobu španělských *conquistadorů představuje jeho nejproslulejší dílo *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* (1552, česky: *O Zemí Indijských pustošení a vyliďňování zpráva nejstručnější*, 1954 [překlad z latinského vydání, 1664]). Zejména toto jeho dílo, ale i další spisy měly vliv na zrození tzv. *černé legendy*, kterou šířili evropští *protestanti, hlavně Nizozemci, a jejímž hlavním úkolem bylo očernit Španělsko v očích ostatního světa. (Oldřich Kašpar)

Lascaux (*jeskyně u *vesnice Montignac, departement Dordogne, jihozápadní Francie), *archeologická lokalita; na jeskynních stěnách bylo roku 1940 objeveno několik set maleb a *rytin (převážně postavy zvířat, výjimečně schematická postava muže, symboly mužského a ženského pohlaví aj.) vytvořených v *mladém paleolitu, v období 15 000–13 000 let př. n. l., lovci kultury staršího *magdalénieniu. Od roku 1963 je pro veřejnost uzavřena, zpřístupněna je však *replika této jeskyně.

Lascaux obsahuje snad nejpůsobivější soubor mladopaleolitických maleb. Hned za vstupní částí jeskyně se otevírá nejvelkolepější prostora, pojmenovaná v moderní době Velký sál nebo Sál býků, dlouhá 17 m, široká 7 m a vysoká 6 m. Z něho vybíhá doleva úzká chodba, nazývaná Galerie, a doprava pak vede z Velkého sálu jiná chodba (Průchod), která se po několika metrech rozšiřuje do oválné Apsidy, na niž navazuje Chrámová loď, která směřuje k Síni lvic. Doprava z Apsidy vybíhá takzvaná Šachta, kde byla provedena lovecká scéna, znázorňující velkého rozzuřeného býka, který se zřejmě chystá rozsápat lovce, jenž do něho předtím vrazil oštěp. Nejdokonalejší malířská díla však byla vytvořena ve Velkém sálu; vynikají mistrným zvládnutím křivky zvířecího těla, využitím reliéfu skály i překrýváním obrazů k zdůraznění dynamického pohybu (což obzvláště vynikne při srovnání s poměrně statickým provedením zvířat v jeskyni *Altamira), zvládnutím velké plochy (jedno ze zvířat je dlouhé přes pět metrů) i působivým kombinováním různých odstínů červené, žluté a černé barvy. Právě tato část jeskyně s dynamickou kompozicí, připomínající kompozici *Michelangelovu v Sixtinské kapli, přispěla k metaforickému označení Lascaux jako „Sixtinské kaple pravěku“. (Jaroslav Malina)

láska, hluboký pozitivní citový vztah *subjektu (milujícího) k sobě samému, k jinému subjektu nebo *objektu (milovanému), k jiným osobám, věcem a jiným entitám duchovní nebo fyzické povahy. Láska je silným motivem. Milující je „přitahován“ k objektu lásky, považuje jej za žádoucí dobro, jež chce získat, sdílet, radovat se z něho, pečovat o něj, chránit ho a hlouběji poznávat.

Láska má rozmanité podoby, od lásky pohlavní, smyslové, estetické (*erós – láska ke kráse) k lásce duševní a duchovní (láska zamilovaných osob – vášnivá; láska manželská, mateřská – spojená s něžností a trpělivostí; otcovská – láska ochraňující; láska k vlasti; láska k *Bohu), od lásky hledající v prvé řadě vlastní uspokojení k lásce zapomínající na sebe, obětavé, darující (třeba i život). Láska je mnohdy považována za proměňující, svrchovaný činitel lidského života a jeho naplnění. Láska rodičů k dětem v časném dětství je jednou z vitálních potřeb člověka a podmínkou jeho základní důvěry ve *svět a také podmiňuje

správný vývoj jeho citových a morálních *hodnot, je podstatou toho, že se člověk vyvine jako společenský a kulturně formovaný a formovatelný tvor. Dítě v nejranějším věku potřebuje pro svůj správný vývoj projevy lásky, a ne jen nezbytnou péči, potřebuje vnímat nejen pocity, ale i příklady, aby si osvojilo archetypální hodnoty důvěrnosti a blízkých vztahů. – Konrad *Lorenz: „Lidské vlastnosti se mohly vyvinout jen v seskupeních přátelských.“

Moderní *biologie ukazuje, že láska je něco, k čemu jsou lidé geneticky vybaveni, naprogramováni, ale na rozdíl od jiných živých tvorů se neomezuje jen na přirozenost pohlavního pudu, zajištění *reprodukce, nýbrž záleží na *psýché, na jedinci, co je schopen z tohoto vztahu udělat, v co ho přetvořit, jaké nové duchovní hodnoty založit.

Moci a danosti lásky jako všemocného hybatele si byli lidé vědomi dávno před objevy biologie ve 20. století, a dokonce i před existencí jakékoli vědy – poznali ji citem, *intuicí, a vyjádřili ji již tvůrci maleb a soch v *mladém paleolitu. Láska, pohlavní *touha, vztah mezi mužským a ženským prvkem se totiž objevuje jako prapočátek *vesmíru a veškerenstva v kosmogonických mýtech a raných filozofiích takřka všech kultur a *civilizací světa.

Například v *indickém* kulturním okruhu (*civilizace, indická) v mladších *hymnech **Rgvédu* je představa jediného nerozlišeného počátku, existujícího mimo *čas a *prostor, jehož rozrůzněním vznikl veškerý fenomenální svět. Světotvorný proces je pak zobrazen jako sebeoplození a prvoplození této bezejmenné prapříčiny, která sama povstala jako plod kosmického žáru či zanícení (*tapas*). Hybnou silou v pozadí *aktu tvoření védští pěvci spatřovali v žádosti (**káma*), pohlavní touze, jejímž působením z jednoty povstala dvojnost, polarita, jež je východiskem procesu rozplodování. Zdroj veškerenstva se na počátku tvoření polarizuje na nebeský manželský pár, otce Nebe, jenž se naplněn milostnou touhou sklání nad matkou Zemí a oplodňuje ji životodárným deštěm jako svým semenem, na mužský a ženský prvek, přítomný v lidském pokolení, kde se neustále opakuje proces *emanace, „vypouštění“ (*sršti*) světa jevů, který se na konci věků, ve velkém rozplynutí (*pralaja*) opět navrací k svým pramenům. Zřídlo a střed všehomíra na makrokosmické úrovni tvoří ohnivý sloup, nebetýčná hora, nebeský strom či božský úd (**lingam*), umístěný v „lůnním domě“ (*garbhagrha*), v nitru svatyně, jenž symbolizuje *axis mundi* a představuje spojení mužského a ženského plodivého principu.

Čínské koncepce jsou založeny na pojmu **jin-jang*, jenž představuje jednotu protikladů, z nichž se skládá původní *substance *bytí **čchi*; jin je ženským principem univerza, jang zosobňuje mužský princip.

Obrovskou sílu lásky si uvědomovali i antičtí *Řekové. Protože ji nedokázali jinak vysvětlit, přidělili jí důležité místo ve svých kosmických představách: podle *Hésioda se v samých počátcích světa z *chaosu zrodila *Země (**Gaia*) a vedle ní jako všeoživující síla i **Eros*. *Eros* spojil rozptýlené počátky věcí, z nichž vznikly všechny živé bytosti: bohové, lidé i živočichové. Láska je mocná, neúprosná, zasahuje všechny živé bytosti, nelze jí odolat. Přináší *radost, rozkoš, ale na druhé straně i *starost a žal. Podle mladší koncepce byl *Eros* synem **Afrodity*, která se stala personifikací ženského prvku plodnosti, lásky, půvabu a krásy; zosobňovala tedy vlastnosti, které s láskou souvisejí. Vedle *Eróta*, jenž žil v představách Řeků klasického období jako krásný mladý chlapec (později v *helénismu jako půvabné hravé dítě s lukem a šípy), patřily do *Afrodítina* okruhu i bohyně půvabu a lásky **Charitky* (*Grácie*). Ty ztělesňovaly představu dobrodiní, jímž je pro lidi naplněná láska (jejich počet naplňuje trojí podobu dobrodiní, které je třeba poskytnout, přijmout a vrátit; taková podoba dobrodiní zároveň symbolizuje fakt, že šťastná láska je přející, altruistická). Láska se ve starém Řecku pro své výjimečné a těžko klasifikovatelné vlastnosti stala posléze filozofickým pojmem. Řekové se ji však nesnažili analyzovat za každou cenu, spíše ji použili jako kosmický princip spojující rozdělené části v harmonický celek – tak představují u *Empedokla* „Láska“ (*Filia*) a „Zášť“ (*Neikos*) dva základní hybné principy jsoucna a jeho vývoje (při vládě Lásky existuje setrvalý stav celkové *harmonie, ale protože krajní stavy

nejsou udržitelné, kolísá svět stále někde na ose mezi láskou a nenávisí). Tato neustálá kvantitativní nerovnováha obou hlavních sil je zdrojem hledání harmonie, a tedy vývoje. Platónská teorie lásky jako síly povznášející lidskou duši k vyšším idejím je obsažena v dialogu *Symposion*. *Platón v něm postupně obhajuje pederastickou lásku jako výchovný princip. Počáteční projevy tělesné lásky, jako je zalíbení a přitažlivost, jež jsou zcela individuální a jež nelze postihnout běžnými pravidly, vysvětluje umělou *konstrukcí spočívající v hledání dvou doplňkových principů souladné a celistvé osobnosti, kterou kdysi byli původní lidé, než je bozi potrestali rozdělením na dvě poloviny, jež se musí neustále hledat. Umožňuje mu to objasnit jednotlivé podoby lásky mezi pohlavími a zároveň rozdíly v intenzitě lásky. Vlastní podstatou Platónova pojetí je spojení lásky s krásnem a jeho věčností – láska se naplňuje v přirozené touze po zplození krásna, krásno je odrazem nadsmyslné, transcendentální *ideje, přístupné jen *intelektu.

Biblická koncepce lásky odděluje od sebe lásku lidskou a lásku božskou. Láska je jedním z hlavních projevů osobnosti *Boha, projevuje se v jeho vztahu k člověku. Její specifikou je, že na nikoho není vázána žádným poutem, nezávisí na kvalitách toho, koho Bůh miluje. Závisí pouze na svrchované a nevysvětlitelné vůli a *milosti Boží. Její podmínkou však je, že v tom, kdo je touto milostí zahrnut, vyvolává lásku k Bohu. Boží láska se týká nejen vyvoleného lidu, ale i jiných národů, později v *Žalmech* je naznačena myšlenka lásky k jednotlivci, zejména pokud ji potřebuje. Podle **Starého zákona* je láska k Bohu lidskou odpovědí na Boží lásku, tedy vděčností, a projevuje se poslušností. Láska k Bohu se uskutečňuje také filantropickou láskou k bližnímu, dokonce i k nepříteli, který je v nouzi. Nejde tu tedy o lásku citovou, ale o praktickou morální povinnost. Křesťanské pojetí lásky vyjádřené v **Novém zákoně* ne zvolilo pro slova *milovat* a *láska* stejné výrazy, jaké používala klasická *řečtina, tj. *eraó* a *erós*, které byly spjaty s láskou tělesnou i duchovní, ale vždy vlastně egocentrickou, protože byla vyvolána touhou po milované osobnosti, po získání této osoby pro vlastní uspokojení. Proto po vzoru **Septuaginty* se v křesťanském *kontextu začalo používat výrazů *agapaó* a *agapé*. Boží láska se v *Novém zákonu* naplňuje ve „*vtěleném Slově*“, *Ježíši Kristu. Jeho láska spočívá v sebeobětování a sdílení, v něm se naplňuje Boží milosrdenství a milování, o němž mluví sám Ježíš. Podle Janova *evangelia (4, 8, 16) je Bůh svou podstatou láska, jako láska existoval i před *stvořením světa. Láska Otce k Synovi a Syna k Otci je tajemstvím trojjediného boha (Mt 11, 27; J 16, 13–15). Předmětem Boží lásky je podle *Nového zákona* *Izrael nové Boží smlouvy a od *Pavla z Tarsu i církev Kristova. Tato láska trestá, ale i odpouští a vykupuje prostřednictvím *kříže a zmrtvýchvstání. Láska k Bohu je odpovědí na lásku Boží v Kristu, reakcí vyvolanou Duchem svatým. Odpovídá spíše víře a projevuje se poslušností. Tak ji chápe i Pavel z Tarsu a na mnoha místech nahrazuje výraz láska, objevující se u synoptiků, termínem víra. Ale přesto i on na mnoha místech používá výrazu láska – například ve vzletné koncepci (1 Korintským 13, 1–13): „Kdybych mluvil jazyky lidskými i andělskými, ale lásku bych neměl, jsem jenom dunící kov a zvučící *zvon. Kdybych měl dar prorocký, rozuměl všem tajemstvím a obsáhl všechno poznání, ano kdybych měl tak velikou víru, že bych hory přenášel, ale lásku bych neměl, nejsem nic. A kdybych rozdal všechno, co mám, ano kdybych vydal sám sebe k upálení, ale lásku bych neměl, nic mi to neprospěje. Láska je trpělivá, laskavá, nezávidí, láska se nevychloubá a není domýšlivá. Láska nejedná nečestně, nehledá svůj prospěch, nedá se vydráždit, nepočítá křivdy. Nemá radost ze špatností, ale vždycky se raduje z pravdy. Ať se děje cokoli, láska vydrží, láska věří, láska má naději, láska vytrvá. Láska nikdy nezanikne. Prorocký – to pomine; jazyky – ty ustanou; poznání – to bude překonáno. Vždyť naše poznání je jen částečné; až přijde plnost, tehdy to, co je částečné, bude překonáno. Dokud jsem byl dítě, mluvil jsem jako dítě, smýšlel jsem jako dítě, usuzoval jsem jako dítě; když jsem se stal mužem, překonal jsem to, co je dětinské. Nyní vidíme jako v zrcadle, jen v hádance, potom však uvidíme tvář v tvář. Nyní poznávám částečně, ale potom poznám plně, jako Bůh zná

mne. A tak zůstává *víra, *naděje, láska – ale největší z té trojice je láska.“ **Philantropia* („láska k bližnímu“) je doplňujícím protějškem lásky Boží a lásky k Bohu, je dílem Ducha svatého, vnášejícího Boží lásku do lidí, a každého nutí k tomu, aby s druhým jednal jako s tím, za něhož Kristus zemřel.

Láska byla ve *středověku též považována za *nemoc a příčinu oslabení, za nebezpečný blud. Lékař Bernard de Gordon de Montpellier na počátku 14. století ji v díle *Lilium medicinae* popsal jako jednu z depresivních poruch – „melancholicae passiones“ – a zařadil ji do skupiny mozkových nemocí. Na konci 15. a počátku 16. století vychází množství publikací, které ztotožňují pojem láska se ztrátou *rozumu. Humornou karikaturou takového bláznovství a také *parodií na vznešené dvorské prostředí je rytina Daniela Hopfera (1470–1536) *Püst*. Nevábní tanečníci, ozdobení rolničkami, poskakují kolem staré vrásčité „krasavice“, která drží jako cenu pro nejlepšího tanečníka buřty na špízu a džbán. Na tanec ostatně pohlíželi hlavně první *křesťané s nedůvěrou: „Kde se tančí, tam je ďábel,“ jsou slova Jana Zlatoústého. Jiné zamilované bláznovy předvádí rytina Hanse Sebaldy *Behama (1500–1550) *Šašek se dvěma ženami v lázni*. Ubohý, bezmocný muž je zcela vydán na pospas ženám; ty ho nutí vstoupit do lázně, sápu se po něm a odhalují ho. Pomatení zamilovaných šašků a bláznů bylo námětem *minnesangu vrcholného středověku už ve 13. století a v pozdně středověkých postních hrách nabývá stále komičtějšího zabarvení. Tak například v jedné postní hře žije zamilovaný muž na přání zbožňované ženy tři roky bez kalhot.

Je nesporné, že láska je prvkem života, prvkem pružným, schopným přizpůsobit se jakémukoli novému prostředí – přírodnímu nebo společenskému. Jako fenomén veskrze lidský se prosazuje svou naléhavostí a přirozeností navzdory všem dobovým *konvencím jak společenským, tak náboženským a působí vlastně jako ventil, kterým se tlak prostředí zmírňuje a žádnému vnějšímu tlaku se v podstatě nedaří ji zlomit. Má své místo jak ve společenstvích krutých a nekultivovaných, jako tomu bylo v raně středověké Evropě *doby stěhování národů, tak i v provensálském prostředí, kdy se v přímé reakci na barbarské poměry prosadila kurtoazní *úcta a láska k ženě (*literatura, kurtoazní), nebo ve středověkých románech líčících fatální lásku sahající až za hrob (*Tristan a Isolda), často stimulovanou magickými prostředky. Člověk vždy zůstává člověkem a jeho přirozenost se projeví i podvědomou formou v jeho výraze – například doklady z výtvarného umění (rané *křesťanství), kde je vyjádřena alegorie duchovní a současně je přítomna i přímá senzualita.

Budeme-li nahlížet na lásku z mnoha stran a přitom pronikat do její podstaty, stále bude vycházet jeden evoluční fakt: podvědomé nutkání mužů mít za daných podmínek co nejvíce dětí, a to nejen s jednou ženou. Na druhé straně ovšem žádné ženě nic nebrání, aby v podvědomé snaze posbírala pro své potomky nejlepší geny a s nimi pevnou podporu pro své děti a pro sebe (ženy jsou geneticky naprogramovány tak, aby v krajním nebezpečí daly přednost lásce k dítěti a starosti o ně před mužem). Láska plynoucí z rodičovského *instinktu a promítající se do sexuálního vztahu by měla být hýčkována v každém věku, měla by být obdivována už pro emoce a energii, kterou v každém z nás spouští. Lásku mezi mužem a ženou bychom si měli též považovat proto, že je naším obdivuhodným dědictvím a v evoluci *biosféry snad i nejprogresivnějším evolučním činitelem. (Jaroslav Malina)

láska, lesbická, *lesbismus.

láska, platonická:

1. pojem týkající se *Platónovy filozofie; zachycuje hloubku vztahu moudrého člověka k poznání idejí (konkrétně ideje Krásy), tedy lásku k moudrosti, filo-sofii (*filozofie). Platón toto pojetí nastiňuje v dialogu *Symposion*. Od nejnižších forem krásy v podobě jednotlivého lidského těla by měl být erotický náboj lásky (*Erós) přesměrován k abstraktnějším jsoucům (*zákony, poznání, ideje), přičemž *hierarchie vrcholí v ideji Krásy, která je sama o sobě Dobrem.

2. sentimentální (často nenaplněný) citový vztah dvou lidí, který nemá sexuální podtext. (Pavel Dufek)

laskavec (*Amaranthus*), rod rostlin z čeledi laskavcovitých (*Amaranthaceae*), zahrnující zhruba 100 převážně jednoletých druhů zpravidla vyššího vzrůstu, původem většinou z Ameriky. Semena *laskavců mají moučnatý endosperm, obsahující kromě sacharidů až 16 % *bílkovin a 8 % tuků, a proto jsou využívána jako náhražka obilovin. Pro výrobu mouky i jako listovou zeleninu pěstovali laskavce některá *indiánská etnika již před třemi tisíciletími, později pak zejména *Aztékové a *Inkové. *Rituální význam měly u Aztéků obětní figurky uhnětené z těsta připravovaného z lidské krve a laskavcové mouky (viz *kanibalismus). Inkové nazývali laskavec *kiwicha*. V současnosti se laskavce pěstují omezeně v Latinské Americe, Indii, Pákistánu, Tibetu a Číně. Většinou jde o druhy *Amaranthus caudatus*, *Amaranthus dubius*, *Amaranthus hypochondriacus*, popřípadě *Amaranthus cruentus*. U nás se výrobky z laskavcové mouky uplatňují při bezlepkové dietě. Kromě potravinářství se laskavce využívají i jako krmivo pro hospodářská zvířata. (Petr Bureš)

Laši, etnografická skupina českého národa (*Češi) *slovanského původu; obývají Lašsko – část Slezska a pohraniční oblasti severovýchodní Moravy podél řeky Ostravice. Dnes jsou to jen zbytky původního etnika – *kulturní rysy a dialekt postupně od skončení *druhé světové války (přes některé protichůdné snahy – filolog a básník Āndra Ľysohorský [1905–1989]) zanikají. Hovoří dosud lašským nářečím a uchovali si některé tradiční *zvyky a *obyčeje (lašský *kroj, *zvyky). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Laštovičková, Monika (16. 4. 1981, Polička), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2005 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Antropologická charakteristika populace z pohřebiště na Wurmově ulici v Olomouci* (2005), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Školitel v doktorském studijním programu: Prof. PhDr. Jaroslav *Malina, DrSc. Kontakt: Mgr. Monika Laštovičková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: 41723@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

laténská doba, *doba, laténská.

laténská kultura, *kultura, laténská.

lateralis, *laterální.

laterální (z latiny: *laterālis*, „boční, postranní“), postranní, boční, vzdálenější od střední roviny.

laterální myšlení, *myšlení, divergentní.

Latgalové, obyvatelé východní oblasti Lotyšska, zvané Latgalsko (Latgale); hlavní centrum Rezekne. Na rozdíl od protestanského lotyšského západu jsou *katolíci. Místní regionální jazyk, *latgalština (několik set tisíc uživatelů) má v současném Lotyšsku statut „historické variety *lotyštiny“. (Leoš Šatava)

latgalský dialekt, *latgalština.

latgalština (latgalský dialekt), regionální *varianta *lotyštiny užívaná *Latgaly ve východním Lotyšsku. (Jaroslav Malina)

latina, *italický jazyk, původně *jazyk *kmene *Latinů v *Římě a okolí, úřední jazyk *římské říše (z mluvené, tzv. vulgární latiny, se od 6. století n. l. vyvíjely *románské jazyky), ve středověku církevní, jednacím, odborným a uměleckým jazyk, dnes úřední jazyk (spolu s *italštinou) ve Vatikánu a oficiální jazyk *římskokatolické církve. (Jaroslav Malina)

latina, vulgární, *latina.

Latinové, starověké *etnikum *indoevropského původu žijící v oblasti Latia podél řeky Tiberu v Itálii. Na konci 2. tisíciletí př. n. l. vytvořili svaz, který sloučil nejstarší kmenové skupiny jak Latinů, tak dalších *Italiků. Jejich centrem byla Alba Longa v Albánských

horách. Odtud byl v 8. století př. n. l. založen *Řím a *Římané postupně mezi Latiny získali stěžejní vliv a dali vzniknout novému velkému starověkému etniku – římskému národu. Latinové sice splynuli s Římany, ale zachoval se název kraje Latium, *jazyka (*latina), a podle toho, kam se její užívání rozšířilo, se dodnes užívá i označení latinská oblast, kultura, vzdělanost apod. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

latissimus, -a, -um, nejrozsáhlejší, nejširší (v *anatomii například **musculus latissimus dorsi*) (Ladislava Horáčková)

látky, psychostimulační, legální i nelegální *drogy (psychoanaleptika, psychomimetika), zvyšující aktivitu *centrální nervové soustavy (*CNS). Patří mezi ně tein (alkaloid v *čaji), theobromin (alkaloid v kakau), *colanin, *guarana, *kofein, z tvrdších drog sem patří *amfetamin, *crack, fenmetrazin, *kokain, *metamfetamin (pervitin), popřípadě i taneční droga (*MDMA), která má kromě stimulačního účinku také účinek *psychedelický. Účinkem psychostimulačních látek se zvyšuje koncentrace stimulačních mediátorů (dopamin, *noradrenalin, serotonin) v synaptické štěrbině. Tím dochází k uvolnění lehkých depresí, k zvýšení psychomotorického tempa a bdělosti, urychlení myšlení, tvorby myšlenkových asociací a vybavovací schopnosti paměti, často však na úkor přesnosti. Potřeba spánku, únava a chuť k jídlu ustupují, dostavuje se příjemný pocit síly duševní i tělesné.

Užití silnějších psychostimulačních látek může však vést až k agresivitě a přecenění hranic psychosomatických schopností. Závislost na psychostimulačních drogách je psychické povahy; vyznačuje se především cravingem (dychtěním po látce, respektive po jejím účinku). Psychická závislost je při tom nebezpečnějším a zákeřnějším následkem než závislost fyzická a zbavit se jí vyžaduje relativně dlouhou *léčbu s velkým rizikem návratu závislosti. Časté užívání nebo vysoká dávka amfetaminu, kokainu či pervitinu může vyvolat toxickou paranoidně-halucinační psychózu, neodlišitelnou od schizofrenie. (Petr Bureš)

Latour, Bruno (22. 6. 1947, Beaune, Francie), francouzský filozof, antropolog a sociolog vědy. Původně vystudoval filozofii a byl ovlivněn filozofem vědy Michelelem Serrem. Jeho profesní růst byl spojen se zájmem o antropologii a klasickým terénním výzkumem v Pobřeží slonoviny, kde se zabýval industrializací a *dekolonizací. Později využil antropologickou zkušenost při zúčastněném pozorování vědců. Společně s antropologem vědy Stevem Woolgarem v knize *Laboratory Life: Social Construction of Scientific Facts* (Život v laboratoři: Sociální konstrukce vědeckých faktů, 1979) se zaměřil na vědce v endokrinologickém výzkumu. Pozorování vědců odhalilo, jak významně se rozchází ideál vědeckého výzkumu a každodenní praxe. Téma teorie a dějin vědy Latour rozpracoval v monografii o slavném francouzském biologovi Lousi Pasteurovi (1822–1895), vydané v anglickém překladu pod názvem *The Pasteurisation of France* (Pasteurizace Francie, 1984). Postupně radikalizoval sociálně konstruktivistický přístup k vědě a ukázal, jak data tzv. tvrdých věd závisejí na mnoha společenských faktorech, které významně utvářejí předmět vědy i způsoby prezentace výsledků a jejich prosazování. V práci *Science in Action: How to Follow the Scientists and Engineers Through Society* (Věda v akci: Jak sledovat vědce a inženýry skrze společnost, 1987) například popsal, jak je při výzkumu *genů využíváno přístrojů a institucí, o jejichž funkci a struktuře nemají ani sami vědci přesné představy. V titulu *Nous n'avons jamais été modernes: Essai d'anthropologie symétrique* (Nikdy jsme nebyli moderní: Esej o symetrické antropologii, 1991) postihl Latour principy moderního myšlení upínající se k čistým kategoriím *objektu a *subjektu, *kultury a *přírody. Podle Latoura však toto myšlení nelze důsledně aplikovat, neboť kategorickému třídění se vzpírá hybridní povaha zkoumaných objektů. Proto navrhl koncept tzv. symetrické antropologie, jejímž cílem je sledovat produkci objektů vědy i poznávajících subjektů. Symetrická antropologie se snaží přemostit reduktivní modernistické kritiky spočívající v naturalizaci, diskurzivizaci a sociologizaci. V díle *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies* (Pandořina naděje: Pojednání o realitě ve vědeckém výzkumu, 1999) se věnoval

fenoménům vědeckého realismu a „vědeckých válek“, které vědci mezi sebou vedou proto, aby docílili úspěchů svých koncepcí. Mezi významná díla patří kniha *Politiques de la nature* (Politika přírody, 1999), v níž se v politických souvislostech zabýval konceptem přírody. V pozdějších fázích rozvinul tzv. posthumanistickou perspektivu vyjádřenou v jeho teorii aktérských sítí (*actor network theory* – ANT). Tato teorie tvrdí, že lidští aktéři jsou v četných interakcích s aktéry nelidskými (například *bakteriemi, *technologemi apod.) Teorie aktérských sítí je přehledně představena v knize *Reassembling the Social: An Introduction to Actor Network Theory* (Nové ustavení sociálna: Úvod do teorie aktérských sítí, 2005). Důsledky teoretických a epistemologických posunů, které byly učiněny v jednotlivých krocích Latourovy badatelské dráhy, vynesly na povrch důležitou sociální oblast, jež může být označena jako politika věcí. Sborník *Making Things Public: Atmosphere of Democracy* (Udělejme věci veřejnými: Prostředí demokracie, 2005), který Latour editoval společně s Peterem Weibelem, se vydává právě tímto směrem.

Latour ve svém díle dokázal využít antropologické zkoumání k postžení tvorby vědění a sociotechnického prostředí v současných rozvinutých společnostech. Jeho dílo ve svém celku otevřelo pole pro antropologii vědy a pozitivní ohlas získalo zejména mezi antropology a filozofy vědy. Mezi představiteli exaktních věd je naopak často traktováno jako útok na vědeckou autoritu. (Michal Tošner)

latus, -a, -um, široký, rozsáhlý (v *anatomii například stehenní fascie – *fascia lata*). (Ladislava Horáčková)

latus, -eris, n., bok, strana.

laudātio fūnebris [latinsky], oslavná pohřební řeč.

Lavater, Johann Caspar (15. 11. 1741, Curych, Švýcarsko – 2. 1. 1801, Curych, Švýcarsko), švýcarský teolog, pastor a kreslíř; jeden ze zakladatelů *fyziognomie. Zaměřil hledání schopností a *psychických vlastností na zkoumání tvaru hlavy a rysů obličeje a dovedl je k velké dokonalosti. Jeho patnáctisetstránkové čtyřsvazkové dílo *Physiognomische Fragmente, zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe* (Fyziognomické fragmenty napomáhající poznání člověka a lidské lásky, Leipzig – Winterthur 1775–1778) se stalo základem fyziognomie. Obsahuje soubor více než devíti set vynikajících *mědirytin, portrétů a detailů obličeje, dokonalý atlas fyziognomie *lidské tváře.

Lavater lidské hlavy a obličeje pečlivě proměřoval a posuzoval v souvislosti se schopnostmi a chováním těchto lidí. Měl výbornou tvarovou a prostorovou představivost a byl především znamenitým praktickým psychologem. Dokázal dobře porozumět druhému člověku, vcítit se do jeho způsobu uvažování, vnímání a cítění, poznat a posoudit jeho schopnosti a povahové rysy. Uměl mu dobře poradit, jak své vlohy rozvíjet i jak usměrňovat své chování. Až potud je z dnešního hlediska všechno v pořádku. Dokonce i dnes by Lavater uspěl. Díky schopnosti vyjádřit opravdově a přesvědčivě myšlenkové a citové rozpoložení člověka v souvislosti s jeho povahovými rysy a pro výborné kreslířské dovednosti by i dnes byl pravděpodobně uznávaným grafikem. Jeho schopnosti citlivého přístupu k druhému člověku, znalost lidské povahy a schopnost navázání kontaktu a *komunikace by mu asi přinesly i dnes věhlas výborného psychologa. Neuspěl by však se svou „teorií“. Ve své fyziognomii se totiž snažil spojit nespojitelné. Dal do příliš úzké a těsné spojitosti tvar a funkci. I když například určité závislosti mezi tvarem lebky a činností mozku existují, nelze tvar lebky zkoumat jako určující faktor nebo odraz či obraz činnosti mozku v jemných nuancích. A s ostatními rysy je to většinou už zcela absurdní. Proč by měl zrovna tvar nosu nebo úhel *lícnicích kostí souviset s myšlením člověka; souvisejí leda tak se schopností čichat a kousat. Další Lavaterovou chybou bylo, že se věci spolu související snažil zobecnit jako jevy charakteristické pro všechny lidi; zaměnil individuální a obecné. (Jaroslav Malina)

lavatorium (z latiny: *lavātio*, „mytí, koupel, lázeň“), umývárna, kamenné koryto v blízkosti studniční kaple. (Josef Unger)

lávra (z řečtiny: *laura*, „ulička“), označení pravoslavného *kláštera, v němž je soustředěno značné množství budov (tvořících osadu pro mnichy) a chrám. Původně vznikaly lávry spojováním obydlí jednotlivých eremitů (*eremita) v jejich skalních usedlostech. Lávry začaly vznikat již v 6. století, nejprve na území *Palestiny; jedna z nejznámějších je lávra na Athosu (založena 963, lávra sv. Athanasia). Na území Rusi se lávry šířily od počátku 11. století, nejstarší z nich je Kyjevskopečerská lávra z roku 1051. (Břetislav Horyna)

Lawick-Goodallová, Jane (3. 4. 1934, Londýn, Anglie), britská primatoložka; jedna ze zakladatelek (spolu s Dian *Fosseyovou a Biruté *Galdikasovou) moderní *primatologie velkých *lidoopů. I když se v současné době věnuje více organizační než vědecké práci, její vědecký tým analyzoval a prokázal řadu důležitých rysů chování *šimpanzů, například nástrojovou činnost, lov, *kanibalismus, hlídkování samců na hranicích teritoria, likvidační „nájezdy“ samců na okolní populace a také charakter a dynamiku sociální struktury šimpanzů. Autorka vědecké monografie *Chimpanzees of the Gombe: Patterns of Behavior* (Šimpanzi z Gombe: Vzorce chování, 1986) a slavných knih pro širší vědeckou veřejnost *In the Shadow of Man* (1971, česky: *Ve stínu člověka*, Praha: Mladá fronta, 1978) a *Through a Window: My Thirty Years with the Chimpanzees of Gombe* (Přes okno: Mých třicet let s šimpanzi, 1990).

Jane Lawick-Goodallová je vědeckou ředitelkou *Gombe Stream Research Center*. *Jane Goodall Institute for Wildlife Research, Education and Conservation*, instituce, kterou sama založila již v roce 1977; tato instituce představuje jednu z nejvýznamnějších a nejuznávanějších nadací podporujících výzkum a záchranu šimpanzů a další environmentalistické aktivity po celém světě. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Lawrence, David Herbert (11. 9. 1885, Eastwood, Nottinghamshire, Anglie – 2. 3. 1930, Vence, Francie), anglický básník, prozaik, romanopisec a povídkář. Ve svém sexuálně uvolněném díle kriticky reagoval na úzkoprsou viktoriánskou výchovu. Prožil bouřlivý a nevyrovnaný život, jehož plodem bylo několik próz, v nichž se opíral o Sigmunda *Freuda, ale také o předvěké *rituály spojující přírodní pohyby s potřebami lidského těla v románech *Women in Love* (1920, česky ve více vydáních, 1. vydání pod názvem: *Zamilované ženy*, 1932; 1982 jako *Ženy milující*) a *Lady Chatterley's Lover* (Milenec lady Chatterleyové, 1928; dílo bylo ve Velké Británii zakázáno až do soudního procesu v roce 1960, kdy bylo uvolněno k publikaci; česky ve více vydáních, 1. vydání v roce 1930). (Ivo Pospíšil)

Layard, sir Austen Henry (5. 3. 1817, Paříž, Francie – 5. 7. 1894, Londýn, Anglie), britský archeolog, cestovatel a diplomat. V letech 1845 až 1847 prováděl výzkumy v Nímrudu, který původně považoval za asyrské *město *Ninive, později na *lokality Tell Nabí Júnus a Tell Kújundžuk (dnes předměstí Mosulu v Iráku) skutečně objevil Ninive s proslulým palácem a *archivem asyrského panovníka *Aššurbanipala (668–627 př. n. l.). Jeho výzkumy a památky, jimiž obohatil Britské muzeum v Londýně, vzbudily v širší evropské veřejnosti zájem o kultury Předního východu a podnítily jejich vědecký výzkum. (Jaroslav Malina)

Lazar, Žid z Betanie, bratr Marie a Marty. Postava zmiňovaná v Janově evangeliu (11. kapitola) zároveň představuje nejvýznačnější *Kristův zázrak. Zatímco se předchozí *evangelia zmiňují jen o Kristových uzdraveních, zde dokázal svou moc tím, že vzkřísil z mrtvých tři dny pohřbeného Lazara, jehož tělo již podléhalo rozkladu. (Jaroslav Malina)

Lazaret, *jeskyně na území dnešního *města Nice (Francie), odkud pocházejí doklady počátků stavby obydlí umístěného uvnitř jeskyně (*starý paleolit, období mladšího acheulénu, stáří asi 150 000 let). Vestaveb bylo provedeno několik (jedna z nich měla délku 11 m, šířku 4,5 m). Základem byl obvodový *val z velkých kamenů, v němž byly zakotveny opěrné kůly pro nízký krov. Krytinu tvořily patrně zvířecí *kůže. (Jaroslav Malina)

lazaristé, členové misijní *kongregace, založené roku 1625 sv. Vincencem z Paula a schválené v roce 1632. Název je odvozen od pařížské nemocnice Saint-Lazare, kde působili první stoupcí kongregace. Lazaristé se zabývají *misiemi, řídí *semináře a vyučují v nich,

organizují duchovní programy pro *klérus i laiky apod. V Německu a v anglosaských *zemích jsou lazaristé nazýváni vincenciáni. (Jaroslav Malina)

Lazové (Čanové, Lazi), etnografická skupina *Gruzínů, která žije v Turecku a v gruzínské Adžarské autonomní republice; hovoří lazským dialektem zanského *jazyka, který náleží do *kartvelské větve *kavkazské jazykové rodiny. Lazové jsou pravděpodobně *autochtonními obyvateli pobřeží Černého moře při úpatí Kavkazu; zmiňují se o nich již antičtí autoři. Tradičním způsobem obživy bylo *zemědělství – sadařství, ovšem významnou roli měla i *řemesla – *kovářství, *kovotepectví, zbrojířství, umělecká řemesla aj. V současné době se urychluje proces jejich *asimilace jak s většinovou gruzínskou, tak tureckou populací. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Le Fort I (též Guérinova dolní subzygomatická zlomenina), *zlomenina, probíhající od *apertura piriformis* šikmo horní čelisti k **tuber maxillae* nad kořeny zubů. (Michaela Křivanová)

Le Fort II (též pyramidová horní subzygomatická zlomenina), *zlomenina, jejíž linie lomu jde přes kořen nosu po mediální stěně *orbity přes **os lacrimale* a **os ethmoidale* na spodinu orbity, dále přes *fissura orbitalis inferior* na *sutura zygomaticomaxillaris* a distálně ke křídílům *klínové kosti, kde vede přibližně v jejich polovině. Dochází k odtržení celé čelisti a *kosti nosu od ostatní kostry obličeje a hlavy. (Michaela Křivanová)

Le Fort III (též suprazygomatická zlomenina), zlomenina, jejíž lomná čára vede přes kořen nosu poblíž *sutura nasofrontalis* po mediální stěně *orbity do *fissura orbitalis inferior* (většinou distálněji od *Le Fort II), kde se větví. Jedna linie směřuje do **fossa pterygopalatina* k odstupu výběžků *kosti klínové, druhá vede laterálně k zygomaticosfenoidálnímu spojení a po temporální stěně orbity k *sutura zygomaticofrontalis*. Další lomná čára přerušuje lící oblouk poblíž *sutura zygomaticotemporalis*. Dochází k odtržení kostí celé střední etáže od báze lebni. (Michaela Křivanová)

Le Fortovy zlomeniny, *zlomeniny, Le Fortovy.

Le Goff, Jacques (1. 1. 1924, Toulon, Francie), francouzský historik; profesor na Sorbonně. Zabývá se kulturními dějinami raného a vrcholného *feudalismu.

Patří k nejvýznamnějším historikům školy *Annales; od roku 1967 byl spoluvydavatelem časopisu *Annales*. Z díla: *Les Intellectuels au Moyen Âge* (1956, česky: *Intelektuálové ve středověku*. Praha: Karolinum, 1999), *Marchands et banquiers du Moyen Âge* (Obchodníci a bankéři ve středověku, 1957), *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval* (Výkladový slovník středověkého Západu, 1999; s Jeanem-Claudem Schmittem, česky: *Encyklopedie středověku*. Praha: Vyšehrad, 2002). (Jaroslav Malina)

Le Mas d'Azil (Ariège, Francie), monumentální jeskynní tunel protékaný říčkou; ve střední části ústí systém podzemních galerií s nehojnou parietální výzdobou, ale bohatým mobilním uměním typického *magdalénienu v sídlištních vrstvách (řezby v parohu, zvláště plastické *vrhače oštěpů). Ve vchodu sídliště *pozdního paleolitu, *azilienu, s charakteristickými oblázky s geometrickou výzdobou. (Jiří A. Svoboda)

Le Moustier (Dordogne, Francie), etážovitě uspořádané skalní *převisy. Starší nález skeletu dospělého muže – **Homo neanderthalensis*, byl učiněn v *kontextu kultury *moustérienu, definovaného právě na této *lokalitě. (Jiří A. Svoboda)

Le Portel (Ariège, Francie), *jeskyně větvící se do tří paralelních chodeb s konturovými černými malbami *koní a *bizonů (méně: *sob, sova, ...) z období *mladého paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

Le Roy Ladurie, Emmanuel (19. 7. 1929, Les Moutiers-en-Cinglais, Francie), francouzský historik; přední představitel tzv. třetí generace školy *Annales, zabývající se především regionálními dějinami předrevolučního Languedoku. Představitelé zmíněné generace, ovlivnění *marxismem, se odklonili od braudelovského pojetí *longue durée* a své výzkumy zaměřili na komplexní výzkum francouzských regionů. Na otázku, jak mohlo

v podmínkách primitivního a nevykonného středověkého *hospodářství dojít k dostatečné akumulaci *kapitálu potřebného pro vznik *kapitalismu, Emmanuel Le Roy Ladurie odpověděl v knize *Les Paysans de Languedoc* (Vesničané Languedoku, 1966), že *černá smrt způsobila ve 14. století dramatický pokles populace, ale po skončení stoleté *války došlo po roce 1450 k výraznému růstu zemědělské výroby, která vytvořila silnou vrstvu zámožných *rolníků. Na École des Hautes Études en Sciences Sociales vedl sekci Biologická historie a společnost, působil jako vedoucí *katedry na Collège de France a stal se ředitelem Bibliothèque Nationale.

Emmanuel Le Roy Ladurie je autorem rozsáhlé studie *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (1975, česky: *Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294–1324*. Praha: Argo, 2005), která je pokládána za průkopnické dílo „dějin každodennosti“ a „historie viděné zdola“. Pokusil se zde rekonstruovat vnitřní svět středověkých obyvatel středověké *vesnice na základě inkvizičních záznamů, pořázených v letech 1318 až 1325 Jacquesem Fournierem, *biskupem v Pamiers a pozdějším *papežem Benediktem XII., pátrajícím po katarské *herezi, a uložených ve Vatikánské knihovně v Římě. (Ivo T. Budil)

Le Tuc d'Audoubert, *Les Trois Frères a Le Tuc d'Audoubert.

Lea (z akkadštiny: *lú*, „býk“, *litu*, „kráva“), hebrejské ženské jméno. Podle *Starého zákona (Gn 29,16–49,31) manželka praotce *Jákoba a dcera Lábanu, starší sestra *Ráchel, kterou si vyžádal Jákob za ženu a sloužil proto Lábanovi po sedm let. Lában však o svatební noci podstrčil Jákobovi starší Leu, takže Jákob musil za Ráchel, kterou pojal za svou další ženu, sloužit Lábanovi ještě dalších sedm let. Lea porodila podle Gn 29,32–30,20 Jákobovi šest synů (Rúben, Šimeón, Lévi, *Juda, Isachar, Zabulón), které *bible považuje za praotce jednotlivých izraelských *kmenů. Otokyně Ley Zilpa porodila Jákobovi syny Gáda a Ašera, kteří byli rovněž podle tehdejšího práva považováni za děti Ley. Podle biblické tradice byla Lea pohřbena v Chebrónu, v hrobě *Abrahamovy rodiny v Makpele (Gn 49,31). (Vladimír Sadek)

Leacocková, Eleanor Burke (2. 7. 1922, Weehawken, New Jersey, USA – 2. 4. 1987, Honolulu, Hawaii, USA), americká kulturní antropoložka; představitelka *feministické antropologie. Pod vlivem *marxismu (*historického materialismu), klasického *evolucionismu a *neoevolucionismu programově studovala vztah mezi postavením žen a ekonomickou strukturou konkrétní společnosti v historické perspektivě. Podle Leacockové podřízenost žen nepředstavuje *kulturní univerzálii, neboť ve většině tradičních společností ženy neměly nižší postavení než muži. Podřízenost žen a ztráta jejich rovnocenného statusu je údajně důsledkem historického a ekonomického vývoje, který vyústil ve vznik soukromého vlastnictví, nadvýrobku, státu, třídní stratifikace a sociální nerovnosti. V této souvislosti vyslovila hypotézu, že v prehistorických sběračských společnostech neexistovaly rozdíly mezi veřejnou a domácí sférou a k podřízení žen došlo až se vzrůstem soukromého vlastnictví. Dokonce se pokusila prokázat, že ve většině sběračských a loveckých společností existovala před kontaktem se *Západem rovnocennost mužů a žen. Proto také ve svých výzkumech věnovala pozornost vlivu koloniální expanze (*kolonialismus) *Západu a důsledkům, které mělo šíření *kapitalismu na vztahy a postavení mužů a žen v *preliterárních společnostech.

Eleanor Leacocková ukončila svoje studia v oboru antropologie získáním doktorátu v roce 1952 na Kolumbijské univerzitě. Její disertační práce *The Montagnais „Hunting Territory“ and the Fur Trade* (Lovecké teritorium a obchod s kožešinami v Montagnais, 1954) byla věnovaná kultuře subarktických *indiánů kmene Innu (Naskapi-Montagnais Indians). Na příkladu této lovecké kultury, jejíž příslušníci obývají Labradorský poloostrov (Kanada), prezentovala marxismem ovlivněnou interpretaci světa preliterárních rovnostářských společností, v nichž neexistuje soukromé vlastnictví a s ním spjatá sociální nerovnost. V roce 1963 pronikla Eleanor Burke Leacocková, jako první marxisticky orientovaná feministická antropoložka, na akademickou půdu a zahájila výuku antropologie na Brooklyn Polytechnic Institute. V centru jejího výzkumného zájmu byla i nadále analýza vztahů mezi pohlavím,

sociálních rolí mužů a žen, rodinou, výrobním způsobem, třídou a státem. Mezi její nejznámější práce věnované *genderové problematice patří například *Women's Status in Egalitarian Society* (Status ženy v rovnostářské společnosti, 1978) nebo *Myths of Male Dominance* (Mýtus mužské dominance, 1981). Velkou pozornost věnovala také *antropologii města, zejména problémovým okruhům, které jsou spjaty s *kulturou chudoby, ekonomickou a rasovou příslušností, sociální nerovností a přístupem různých vrstev obyvatelstva ke vzdělání. V roce 1972 přijala nabídku City of College of New York, aby zde vytvořila špičkové vědecké oddělení antropologie, které úspěšně vedla až do své smrti. Po celý svůj akademický život čelila kritikám, že jednostranně spojuje problematiku pohlaví a genderu s marxismem, politickou mocí a třídní diskriminací. Svým nekompromisním přístupem, apelujícím na lidskou svobodu a nezávislost, inspirovala „třetí vlnu“ feministické antropologie, která dokončila dekonstrukci tradiční mužské antropologie, rezignovala na hledání univerzálních vysvětlení podřízeného postavení žen ve společnosti a programově se zasazovala o studium pohlaví a genderu do konkrétních sociálních, historických, ekonomických a politických souvislostí. (Václav Soukup)

Leaf, Murray John (1. 6. 1939, New York, USA), americký sociální a kulturní antropolog; v současné době působí na texaské univerzitě v Dallasu. Zabývá se zejména vztahem mezi myšlením, rozhodováním a sociální organizací a snaží se vytvářet teorii sociální organizace, která by ukázala na vztahy mezi institucionálním pluralismem, individuální volbou, racionalitou a evoluční adaptací. Ve svém přístupu preferuje radikální *empirismus v opozici k *postmodernismu, *pozitivismu a *interpretativním směrům, jakož i v opozici k *marxismu. Dále se zabývá *náboženstvím v komparativní perspektivě, etikou, rozvojovou teorií a obecnou teorií společnosti. Regionálně je zaměřen na oblast Indie, Bangladéše, Japonska a jihovýchodní Asie.

Ve svých pracích sleduje rozsáhlé a rozmanité spektrum problémů – od sociální organizace, kastovního systému (který zásadně odmítá, stejně tak jako sociální *determinismus) přes indické náboženství, antropologickou teorii a rozvojová studia či neoliberalismus. Mezi jeho nejvýznamnější práce patří *Information and Behaviour in a Sikh Village* (Informace a chování v sikhské vesnici, 1972), *Man, Mind, and Science: A History of Anthropology* (Člověk, mysl a věda: Dějiny antropologie, 1979) a *Pragmatism and Development: The Prospect for Pluralism in the Third World* (Pragmatismus a rozvoj: Vyhlídky pluralismu ve třetím světě, 1998). (Tereza Kuldová)

Leach, Edmund Ronald (7. 11. 1910, Sidmouth, Anglie – 6. 1. 1989, Cambridge, Anglie), britský sociální antropolog; představitel *strukturalismu. Zabýval se zejména výzkumy (založenými na konceptu strukturalismu) sociálních, politických a symbolických systémů, příbuzenstvím a mytologií v jihovýchodní Asii, z nichž vyniká zejména jeho analýza a interpretace politických systémů (*gumlao a *gumsa) *Kačjinů, barmského etnika tibetočínského původu. Rozpracoval rovněž teorii a metodologii *antropologie (*Rethinking Anthropology*). Z díla: *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure* (Politické systémy horské Barmy: Výzkum kačjinského sociálního systému, 1954), *Pul Eliya, a Village in Ceylon: A Study of Land Tenure and Kinship* (Pul Eliya, vesnice na Cejlonu: Výzkum vlastnictví půdy a příbuzenství, 1961), *Rethinking Anthropology* (Revize antropologie, 1961), *Lévi-Strauss* (Lévi-Strauss, 1970). (Jaroslav Malina)

Leakey, Louis Seymour Bazett (7. 8. 1903, Kabete u Nairobi, Keňa – 1. 10. 1972, Londýn, Anglie), britský paleoantropolog a archeolog; zakladatel významné nadace Leakey Foundation, která se zasloužila o rozvoj moderní *primatologie a *paleoantropologie. Od roku 1932 se aktivně věnoval terénním výzkumům, jejichž úkolem bylo hledat *fosilní primáty, zvláště *homininy. Od třicátých let organizoval výzkumy fosilních miocenních *lidoopů v oblasti jezera Ukerewe (tehdejší Viktoriino jezero), kde byla objevena řada nálezů fosilních lidoopů: již ve třicátých letech zbytky druhu *Proconsul africanus* (objev učinila jeho

žena – antropoložka a archeoložka Mary D. *Leakeyová). V padesátých letech minulého století pak zahájili spolu s manželkou výzkumy v Olduvai Gorge (*Olduvai) v Tanzanii. První významný nález – **Australopithecus (Zinjanthropus) boisei* (Louskáček) – byl učiněn v roce 1959. V roce 1964 popsali spolu s Johnem *Napierem a Phillipem *Tobiasem nový lidský druh **Homo habilis*, což byla mimořádná událost, která přispěla k vzniku moderní paleoantropologie.

Vedle dalších výzkumů v Etiopii a USA se začal stále více věnovat primatologii. Organizoval primatologická centra a inicioval primatologické terénní výzkumy lidoopů: *šimpanzů v Gombe Stream v Tanzanii (Jane *Lawick-Goodallová), gorily horské ve Rwandě (Dian *Fosseyová), *orangutanů na Borneu (Biruté *Galdikasová). Založením Leakey Foundation přispěl i k výzkumu dalších primátů, například paviánů. Přestože sám nikdy nedosáhl vědeckých kvalit své ženy, byl neúnavným popularizátorem a organizátorem a právem patří mezi nejvýznamnější postavy *antropologie 20. století. Napsal také několik knih – například: *The Stone Age Cultures of Kenya Colony* (Kultury z doby kamenné v Keňské kolonii, 1931), *Adam's Ancestors* (Předkové Adama, 1934), *By the Evidence: Memoirs, 1932–1951* (Z důkazů: Paměti, 1932–1951, 1974), *Adam's Ancestors: The Evolution of Man and His Culture* (Předkové Adama: Vývoj člověka a jeho kultury, 1980), *Progress and Evolution of Man in Africa* (Vznik a vývoj člověka v Africe, 1961). Byl editorem významného sborníku *Fossil Vertebrates of Africa* (Fosilní obratlovci Afriky, 1969–1976). (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Leakey, Richard Erskine (19. 12. 1944, Nairobi, Keňa), britský paleoantropolog; syn Louise *Leakeyho a Mary *Leakeyové. Od roku 1968 pracoval řadu let jako ředitel National Museum of Kenya v Nairobi a organizoval expedice do oblasti jezera Turkana (tehdy Rudolfova jezera). Jeho tým objevil stovky fosilizovaných ostatků *homininů, *australopitéků i raných zástupců rodu **Homo*. Mezi jeho nejznámější nálezy patří KNM-ER 1470 (1972 – lebka **Homo rudolfensis*), KNM-ER 3733 (1975 – lebka **Homo ergaster*), KNM-WT 15000 (1984 – *Turkana Boy*, někdy též *Nariokotome Boy*, *skelet nedospělého jedince *Homo ergaster*) a KNM-WT 17000 (1985 – *Black Skull* – lebka *australopitéka druhu **Australopithecus aethiopicus*). Richard Leakey je však také rozporuplnou osobností, někdy pro něho znamenaly fosilie „přesplíši“: mnozí z antropologů, kteří byli u něho v „nemilosti“, neměli nikdy možnost „jeho“ *fosilní nálezy zkoumat. Posledním výstřelkem bylo uvěznění Martina Pickforda (v roce 1999), k němuž Richard Leakey jako významný politický činitel přispěl, protože podle jeho *názoru Pickford prováděl vykopávky v Keni neoprávněně.

Přestože Richard Leakey nikdy nezískal dostatečné vzdělání (nedokončil ani střední školu), napsal úspěšné vědecko-naučné knihy, některé z nich s vynikajícím popularizátorem vědy – publicistou Rogerem Lewinem. Mezi nejznámější patří: *People of the Lake: Mankind and Its Beginnings* (1978, česky: *Lidé od jezera: Člověk, jeho počátky, jeho povaha a budoucnost*, 1984), *The Making of Mankind* (Vznik lidského druhu, 1981), *The Illustrated Origin of Species (by Charles Darwin)* (1982, česky: *Darwinův Původ druhů v ilustracích*, 1989), *Human Origins* (Počátky lidství, 1982), *The Origin of Humankind* (1994, česky: *Původ lidstva*, 1995), s Rogerem Lewinem: *Origins* (1977, Počátky), *Origins Reconsidered: Origins Reconsidered: In Search of What Makes Us Human* (Revize počátků: Hledání příčin naší lidskosti, 1992), *The Sixth Extinction: Patterns of Life and the Future of Humankind* (Šesté vymírání: Vzorce života a budoucnost lidského druhu, 1995); s manželkou Meave *Leakeyovou: *The Fossil Hominids and an Introduction to Their Context, 1968–1974 (Koobi Fora Research Project, Vol. 1. (Fosilní hominidi a úvod do jejich kontextu, 1968–1974 [Výzkumný projekt Koobi Fora, sv. 1], 1978)*; s Alanem Walkerem: *The Nariokotome Homo erectus Skeleton* (Skelet *Homo erectus* z Nariokotome, 1993). (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Leakeyová, Mary Douglas Nicol (6. 2. 1913, Londýn, Anglie – 9. 12. 1996, Nairobi, Keňa), britská antropoložka a archeoložka; manželka Louise *Leakeyho, matka Richarda *Leakeyho. Proslula výzkumy a studiiemi v *Olduvai Gorge a *Laetoli v Tanzanii.

Mary Leakeyová byla vynikající znalkyní *nejstaršího paleolitu a *starého paleolitu Afriky a znamenitou terénní badatelkou, přestože nikdy nedokončila univerzitní vzdělání. Objevila lebku miocenního *lidoopa druhu *Proconsul africanus* a v roce 1959 prvního východoafrického *robustního australopitéka (*Zinjanthropus*) **Australopithecus boisei*. Během výzkumů v Laetoli, které zahájila v roce 1974, našla v roce 1978 řadu stop *australopitéků, které studovala spolu s Timothyem *Whitem. Z díla: *Olduvai Gorge. Volume 3, Excavations in Beds I and II* (Olduvai: Exkavace souvrství I a II, 1971); Leakey, M. – Roe, D., *Olduvai Gorge, Volume 5: Excavations in Beds III, IV and the Masek Beds* (Olduvai: Sv. 5: Exkavace souvrství III, IV a souvrství Masek, 1994). (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Leakeyová, Meave (28. 7. 1942, Londýn, Anglie), anglická paleoantropoložka; manželka Richarda *Leakeyho. Specializuje se na výzkum nejstarších *homininů zejména v oblasti Keni, kde, kromě jiného, objevila pozůstatky časově zatím nejstaršího druhu *australopitéků – **Australopithecus anamensis*. Z díla: *Stratigraphy and Paleontology of Pliocene and Pleistocene Localities West of Lake Turkana, Kenya* (Stratigrafie a paleontologie pliocenních a pleistocenních *lokalit západně od jezera Turkana, Keňa, 1988, editorka spolu s Johnem Harrisem et al.). (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Lebensborn (z němčiny: *Lebensborn*, der, „Pramen života“, „Studnice života“; bývá však překládáno též jako „Lidská farma“), nacistický eugenický a sociálně darwinistický zaměřený program, jehož účelem bylo prostřednictvím řízeného křížení rasově „vhodných“ osob přispívat k vytváření nadřazené *árijské rasy, i když o hlavní náplni a rozsahu celé iniciativy se v důsledku zničení archivního materiálu stále vedou spory.

Organizace *Lebensborn e.V.* (*eingetragener Verein*, „zapsaný spolek“) byla založena 12. prosince 1935 z iniciativy Heinricha *Himmlera v Mnichově, přičemž jejím účelem bylo zvýšit porodnost především mezi rodinnými příslušníky SS (*Schutzstaffel*, „ochranný oddíl“; původně osobní ochranka Adolfa *Hitlera), kteří měli v případě potřeby nalézt ve speciálních domech zřízených v rámci programu sociální a lékařskou pomoc (první azylový dům byl otevřen v roce 1936 ve Steinhöringu u Mnichova). V září 1936 označil Himmler za smysl organizace *Lebensborn e.V.* podporovat rasově a biologicky hodnotné rodiny, poskytovat útočiště rasově a biologicky cenným svobodným matkám v nouzi a starat se o osiřelé rasově a biologicky vhodné děti. *Instituce byla do roku 1938 součástí *SS Rasse- und Siedlungshauptamt* („Hlavní rasový a osidlovací úřad SS“); poté byla zařazena do *SS Hauptamt Persönlicher Stab Reichsführer* („Hlavní úřad osobního štábu říšského vůdce SS“) a podřízena přímému Himmlerovu dozoru. V čele *Lebensborn e.V.* stáli Max Sollmann a Gregor Ebner.

Po roce 1941 byly domy náležející *Lebensborn e.V.* otevřeny v Rakousku (tři), v okupované východní Evropě (tři), Dánsku (dva) a po jednom v Belgii, Lucembursku, ve Francii a v Nizozemí. V Německu existovalo jedenáct domů a v Norsku údajně až patnáct; toto vysoké číslo pravděpodobně odráží skutečnost, že se zmíněnou skandinávskou *zemí nacističtí rasoví teoretikové spojovali výskyt rasově nejčistších představitelů árijské rasy. Celkem prošlo domy patřícími *Lebensborn e.V.* až 70 000 žen a dětí. Často šlo o ženy pocházející z místní populace, které otěhotněly s německými vojáky; v Německu pak o vdovy a ženy po padlých vojácích. Vždy před přijetím musely podstoupit důkladné „rasové vyšetření“.

Po *druhé světové válce byla organizace *Lebensborn e.V.* obviněna především ve východní Evropě z násilného odebírání rasově „vhodných“ dětí, případně z nedobrovolného křížení „rasově čistých“ partnerů za účelem vyšlechtění „vyšší rasy“. Soudní proces, jenž byl proti

vůdcům *Lebensborn e.V.* veden v americké okupační zóně, byl však ukončen pro nedostatek důkazů.

Program *Lebensborn* přitahoval pozornost mnohých spisovatelů a filmových tvůrců, kteří zacházeli s historickou látkou dosti volně (viz rovněž český film *Pramen života*, 2000).

V listopadu 2006 se uskutečnilo mezinárodní setkání osob narozených v rámci programu *Lebensborn*. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

lébés, bronzový nebo též keramický kotlík se zaobleným dnem, v antickém Řecku se umísťoval na keramické báze nebo bronzové trojnožky. (Marie Pardyová)

lébés gamikos, „svatební lébés“, keramický kotlík na vyšší kónické podnožce. Při svatebním *obřadu se do něj přinášela voda pro koupel nevěsty. Mezi antickými vázami, které *primárně sloužily k uchování tekutin nebo sypkých látek, představuje jediný typ, jenž byl příležitostně využíván i jako váza, protože při *svatbě se do něj vkládaly také květiny a zelené ratolesti. Malovaná výzdoba těchto váz nezdávka představuje svatební scény a lébés je na nich také často znázorňován. (Marie Pardyová)

lebka, **cranium*.

lebka, malovaná, *lebky, malované.

lebky, malované, lebky pomalované různými symboly nebo popsané jmény zemřelých, uložené obvykle v *kostnicích; jeden z lidových *zvyků nakládání s pozůstatky mrtvých rozšířený zejména v 18. a 19. století v Evropě.

*Exhumace kosterních pozůstatků a jejich uchování v kostnicích (karnariích či ossariích), tzv. druhý pohřeb, byl v Evropě poměrně starým pohřebním zvykem. V našich *zemích vznikaly kostnice hlavně ve 14. století. Zejména v silně katolických oblastech, jichž se podstatně nedotkla *reformace (například Itálie, jižní Německo, Rakousko) se zvyk „druhého pohřbu“ bohatě rozvíjel a vedl až k lidovému kultu předků a duší a svého vrcholu dosáhl v 19. století. Od 17. do 20. století se v těchto oblastech lebky předků popisovaly, aby nebyla možná jejich záměna, když se lidé v *karnerech modlili za duše zemřelých.

Je velmi pravděpodobné, že se o vznik kostnic zasloužilo přeplňování uprostřed *vesnic kolem *kostela lokalizovaných, a tudíž stísněných středověkých *hřbitovů za morových epidemií a válečných událostí. Někteří viděli smysl zakládání kostnic především v **memento mori*. Lebky vystavené na odív sloužily jistě, snad již v pozdním středověku, ale především v *baroku, připomenutí si *smrti, jako například lebky zazděné ve stěnách kostnic, případně fantastické ornamentální dekorace na stěnách a oltářích v některých kaplích v Itálii, Španělsku a u nás například v Sedlci u Kutné Hory.

Vedle toho označování lebek, tzn. pomalování různými symboly a popisování lebek jmény mrtvých, poukazuje na jiné pojetí zvyku. Lidé chtěli mít *kosti svých předků nezaměnitelně před sebou, když se v kostnicích modlili za jejich duše nebo když je obdarovávali svícenou vodou a světlem. V kostnicích, které byly mezi *lidem považovány za místo pobytu duší, byly dříve slouženy zádušní *mše. Někde se zde také konaly bohoslužby, například za účelem ovlivnit uzdravení nemocného nebo ulehčit umírajícímu zápas se smrtí. Rušení ossarií probíhalo postupně již od dob reformace, tedy od 16. století. V našich zemích pochází nařízení o tom, že kosti z ossarií mají být uloženy do země na hřbitově, z konce devadesátých let 18. století. Nařízení se však plnilo různými způsoby, často vůbec ne.

Do přelomu století existoval na mnohých venkovských hřbitovech (zejména rakouských) zvyk uložit všechny zemřelé do řadových *hrobů, které byly po určitém počtu roků znovu obsazovány. Buď sám hrobník, nebo nejbližší rodina se postarala o očištění a vybělení lebky. Očištění se provádělo vyvařováním kostí v *kotlích anebo ponořením speciálně upravených proděravělých nádob do jezer, kde se o důkladné očištění kostí od zbytků měkkých *tkání postaraly ryby. Za nejlepší způsob bělení lebek byl považován svit *měsíce, proto byly lebky vystavovány ve střešních výklencích domů. Jakmile byla lebka dostatečně vybledlá, začala další fáze, malování. Používalo se vápna, později křídových či dokonce olejových barev.

Na lebky byly zobrazovány například vavřínové listy táhnoucí se od záhlaví ke spánku, což zřejmě souviselo v některých oblastech se zvykem korunovat lebky skutečnými vavřínovými věnci. V některých oblastech byly na lebku nakresleny větvičky, listy i plody dubů, vinné révy, buku, vrby, oleandru a břečťanu. Na jedné straně se zobrazovaly obzvlášť bohatě listnaté větvičky, někdy nesoucí plody, zatímco druhá strana byla zdobena jen málo olistěnou větví. Šlo o poukaz na stoupající a klesající křivku života, motivu, který se vrací i na *náhrobcích a hrobových *křížích. Lebky dětské, svobodných žen a šestinedělek (výjimkou však nejsou ani lebky starců) byly dekorovány *reprodukcemi květů, mezi nimiž převládaly růže. V tomto případě šlo o *symboliku nebeské radosti, která zesnulého očekává, nebo také o symbol „růžové zahrady“, která se často i dnes používá jako synonymum hřbitova.

Lebky nejčastěji pomalovávali a popisovali místní truhláři, méně často hrobníci nebo samotní *příbuzní. Mnohde šlo také o domácí putující lidové umělce, méně často o učitele a místní *kněze. Se změnou způsobů natírání se měnilo popisování lebek časově i místně. Místo celých jmen a povolání zemřelých se zejména ve východním Tyrolsku a Solnohradsku objevil zvyk uvádět pouze iniciály, data narození a úmrtí, případně bylo vystaveno na oltáři nebo zazděno podél klenutí *portálu 24 lebek vždy jen s jedním písmenem abecedy s poukazem na to, že každý z nás, ať se jmenuje jakkoliv, podlehe smrti. S popisem se často váže umístění symbolu kříže s monogramem *Krista a *Marie, pod jejichž ochranu je lebka svěřena. Dodržovalo se pravidlo, že hlavy rodičů, i když exhumace byly od sebe časově vzdáleny, byly odpovídajícím pomalováním navzájem podobné. Na lebku otce se umísťoval monogram Kristův, na lebku matčinu Mariin. Lebky se ve většině kostnic vystavovaly na policích nebo velkých oltářních stolech, záleželo pouze na regionálních zvycích.

Jednu z dochovaných kostnic s přibližně dvěma sty pomalovaných lebek je dosud možné vidět v Rakousku, v městečku na úpatí Východních Alp – *Hallstattu – v kapli sv. Michala. Zajímavé je, že nejmladší takto označené lebky pocházejí z druhé poloviny minulého století a byly takto upraveny před několika desítkami let.

Na našem území bylo nalezeno dvanáct podobně dekorovaných lebek pod poutním *chrámem Jména Panny Marie ve Křtinách (Morava). Všechny lebky měly namalované větvičky vavřínu s plody, v týlní krajině svázané stužkou. Na čele (v oblasti *glabelly) byly označeny písmenem T. Celá kresba byla provedena černou barvou (směsí uhlí a živočišného tuku).

Význam a smysl pomalování křtinských lebek je však zřejmě jiný, než je tomu například u hallstattských lebek. Téměř shodný způsob označení všech dvanácti lebek prozrazuje, že v tomto případě nebyla totožnost mrtvých důležitá. Kresba snad spíše symbolizuje nějaký zvláštní povahový rys nebo možná osud společný všem dvanácti zemřelým. Evidentně byly takto označeny kosterní pozůstatky lidí nějakým způsobem výjimečných. Je dokonce možné, že by se mohlo jednat o lebky mučedníků. Historikové se shodují v *názoru, že kresby podle svého charakteru pochází ze 17. století. Je obecně známo, že v době pobělohorské dochází u nás ke vzkříšení památky katolických mučedníků, a byly to právě Křtiny, které v té době prosluly jako jedno z významných center rekatolizačního hnutí na Moravě.

Písmeno T uprostřed čelní krajiny je možná posledním písmenem hebrejské abecedy – tau a byly takto označeny lebky osob, které měly být spaseny. Je ale také možné, že jde o symbol kříže, snad antonínského, který má podobu písmene T.

Křtinská kolekce lebek se symbolem vavřínového věnce je unikátní, a to hned ze tří důvodů: jde o dosud nejseverovýchodněji vzdálenou *lokalitu od míst maximálního výskytu zvyku pomalovávat a popisovat lebky zemřelých, která leží v jihozápadním Rakousku, dále typem kresby, který řadí křtinské lebky k nejstarším svého druhu, a v neposlední řadě proto, že se v českých zemích jedná o *ojedinělý nález. (Ladislava Horáčková)

lební dutina, **cavitas cranii*.

lební jáma, **fossa cranii*.

lectulus, -i, m., lůžko (například lůžko nehtové – *lectulus *unquis*). (Ladislava Horáčková)
léčba, *léčení.

léčení (terapie), široký souhrn aktivit směřujících k vyléčení *nemoci, popřípadě k zmírnění potíží pacienta. (Jan Holčík)

léčitelství, *medicína.

léčivo, léky; látka k přípravě léků. První názvy a popisy přípravy léků používaných v *lékařství a léčitelství známe z prostředí starověkého *Předního východu. Dosvědčují, že většina z nich vycházela z poznání hojivých účinků rostlin (esence jehličnanů, pryskyřice, listy fikovníků, kůra citrusů aj.), orgánů zvířat (drť z *rohů a *kostí, pláty *kůže, části vnitřností) a minerálů (prášek z drcených *vápenců). Identifikace složení léčiv je velmi obtížná a zůstává předmětem intenzivního výzkumu. Přípravou léčiv se zabýval „vodičkář“ (sumersky: *a-zu*, akkadsky: *asú*) po poradě s *kněžími. Jeho znalosti však nedosahovaly úrovně přípravy a aplikace léků v Egyptě. Léky byly používány vnitřně (nápoje, výplachy včetně klystýrů, čípky, žvýkání) a zevně (masti, obklady), vždy ve spojení s magickými prostředky (*magie, *amulet, zaklínání). Ve 2.–1. tisíciletí př. n. l. měly léky ve stále větší míře působit proti *symptomům zlých sil („černá magie“). K tomu se používalo i exkrementů zvířat (trus, sliny), popela spálených obětí a srstí. Tak se rozšířilo i okušování nemocného a jeho příbytku. Rány a kožní onemocnění byly léčeny obklady s tvarohem, který měl antiseptické účinky. V Palestině se do mastí a obkladů často přidával olivový olej, který byl nejenom pojídlem dalších léčiv, ale měl i hojivé účinky. (Blahoslav Hruška)

Léda, manželka spartského *krále *Tyndarea, matka *Kastóra, *Polydeuka, *Heleny a *Klytaimnéstry. *Zeus se s ní spojil v podobě labutě a Léda porodila dvě vejce, z nichž se následně narodila Helena a *Dioskúrové Kastór a Polydeukés. Podle jiné *verze byli dětmi Diovy jen Helena a Polydeukés, kdežto Kastór byl syn Tyndareův. (Jaroslav Malina)

ledová doba, *glaciál, *pleistocén.

ledovec, masa ledu vznikajícího na souši nad sněžnou čarou, jež v chladných obdobích *čtvrtohor ležela velmi nízko a jejímž mimořádným výsledkem byl vznik pevninského (kontinentálního) ledovce. Jeho příkrov souvisle pokryl sever Evropy v síle mnoha set metrů a v *glaciálních obdobích *pleistocénu se šířil k jihu.

Kontinentální ledovec při svém maximálním rozšíření překročil i severní hranice *českých zemí, kde zanechal stopy svého působení na Frýdlantsku, Opavsku a zejména v Moravské bráně. Na jeho čelní frontě vznikly *morény, které byly v teplejších obdobích zdrojem *surovin pro výrobu *kamenné štípané industrie zejména v *mladém paleolitu, ale i později (severský *pazourek). Na vrcholcích vyšších hor (Alpy, Krkonoše, Šumava aj.) vznikaly v glaciálech vysokohorské ledovce výrazně ovlivňující charakter tamějšího přírodního prostředí. (Karel Sklenář)

ledvina, *ren, též *nephros*.

ledvinová branka, *hilus renalis.

ledvinová pánvička, *pelvis renalis.

ledvinové kalichy, *calices renales.

ledvinové malé kalichy, *calices renales minores.

ledvinové velké kalichy, *calices renales majores.

Lee, Richard Borshay (1937, New York, USA), kanadský kulturní antropolog. Studia antropologie absolvoval na University of Toronto v roce 1961. Ve studiu, které vyústilo disertační prací *Subsistence Ecology of !Kung Bushmen* (Přírodní zdroje obživy Křováků !Kung, 1965), pokračoval na University of California v Berkeley. V roce 1972 se vrátil na Torontskou univerzitu, kde působí až do současnosti jako emeritní profesor antropologie. V roce 1963 zahájil ve spolupráci s americkým primatologem a etnoarcheologem Irvenem *DeVorem (narozen 1934) dlouhodobý výzkum *Harvard Kalahari Project* v oblasti Dobe v jihoafrické poušti Kalahari za účelem odhalení způsobu života !kungské společnosti lovců a

sběračů. Prvním výstupem z tohoto výzkumu se stala konference *Man the Hunter* v roce 1966 a navazující sborník *Man the Hunter* (Člověk lovec, 1968). V tomto sborníku byl (kromě jiného) definován pojem „Original Affluent Society“ (OAS), který označuje společnosti přirozeně oplývající životními potřebami, neboť jejich nároky jsou snadno uspokojovány z okolní přírody. Mezi OAS patří společnosti: 1) s malým osobním vlastnictvím, sociální systém je založen na rovnostářství; 2) s vysokým pohybem jedinců uvnitř komunit, větší skupiny tvoří jen sezonně; 3) s volnou organizací bez teritoriálních práv; 4) s žádným skladováním potravin; 5) bez pevné vazby k určitému území.

V raných výzkumech Lee usiloval o vyvrácení tvrzení anglického filozofa Thomase *Hobbese (1588–1679), že život *lovců a *sběračů je zlý, surový, odporný a krátký. Výsledky komplexního výzkumu lovecko-sběračské společnosti zveřejnili Lee a DeVore v publikaci *Kalahari Hunter-Gatherers: Studies of the !Kung San and Their Neighbors* (Kalaharští lovci-sběrači: Studie !Kungů Sanů a jejich sousedů, 1976). V monografii *The !Kung San: Men, Women and Work in a Foraging Society* (!Kungové Sanové: Muž, žena a práce ve sběračské společnosti, 1979) Lee otevřel některá témata společnosti lovců a sběračů, jimiž jsou například lovecké techniky, proměna potravinových vzorců chování v jednotlivých ročních obdobích nebo problematika homocidy. Za ukázkou působení implicitních vzorců chování v !kungské společnosti může sloužit článek *Eating Christmas in the Kalahari* (Vánoční stravování na Kalahari, in: *Natural History Magazine*, 1969), jenž představuje dodnes užívaný studijní materiál při výuce kulturní antropologie. Na sociální a ekonomické základy rovnostářských společností se Lee zaměřil v publikaci *Politics and History in Band Societies* (Politika a historie ve společenství tlup, 1982), jejíž spoluautorkou je americká kulturní antropoložka Eleanor Burkeová Leacocková (1922–1987). Lee a americký kulturní antropolog Napoleon A. *Chagnon (narozen 1938) jsou autory publikace *Yanomamo/the Dobe Ju/'hoansi* (Janomamové/Dobe Ju/'hoansi, 1998), v níž na základě terénních výzkumů usilovali o prokázání podobnosti mezi jihoamerickými indiány *Janomamy a jihoafrickými *Sany (!Kungy). Shrnutí základních poznatků o lovecko-sběračské společnosti Lee publikoval v díle *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers* (Cambridžská encyklopedie lovců a sběračů, 1999), na němž se editorsky podílel americký kulturní antropolog Richard Haywood Daly (narozen 1942). V centru jeho zájmu dále stojí *ekologie, *etnoarcheologie, lékařská antropologie, politika a kultura, metody terénního výzkumu a negativní dopady *HIV/AIDS a ostatních průvodních onemocnění na kvalitu života společnosti lovců a sběračů.

Z dalšího díla: *The Dobe !Kung* (Dobe !Kung, 1984), *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective Ju Haonsi* (Kulturní antropologie: Srovnávací perspektiva Ju Haonsi, 1999, spoluautoři americký kulturní antropolog Roger Martin Keesing [1935–1993] a britský sociální antropolog Andrew J. Strathern [narozen 1939]), *The Dobe Ju/'hoansi* (Dobe Ju/'hoansi, 1993), *The Dobe Ju/'hoansi* (Dobe Ju/'hoansi, 2003). (Barbora Půtová)

Leeuwenhoek, Antoni van (24. 10. 1632 Delft, Nizozemsko – 26. 8. 1723 Delft, Nizozemsko), nizozemský přírodovědec a vynálezce. Zhotovil jednoduchý mikroskop s jedinou čočkou, který zvětšoval 300krát; díky mikroskopu prostudoval řadu mikroorganismů, poprvé popsal *spermie v lidském *ejakulátu, objevil krevní kapiláry, jako první podal v roce 1683 přesný popis *bakterií a prvoků, popsal příčné pruhování svalů. Popisem buněčné stavby rostlin se stal jedním ze zakladatelů rostlinné anatomie. (Petr Bureš)

legalita (z latiny: *lĕgalitās*, „zákonný stav, zákonnost“), legální, zákoný stav, legálnost, zákonnost – označení stavu, který je v souladu s právem, zahrnuje aspekt legislativní a aplikační; vlastnost toho, co je v souladu se *zákonem; na rozdíl od *legitimity ovšem bez ohledu na to, zda zákon je správný a náležitý. (Jaroslav Malina)

legát (z latiny: *lĕgātus*, „posel, vyslanec; legát“):

1. v antickém *Římě senátor se zvláštním posláním;

2. v *římskokatolické církvi papežský zmocněnec, vysílaný *papežem k vyřízení určitých záležitostí. (František Čapka)

legenda (z latiny: *legō*, „vybírám, čtu; to, co má být čteno“):

1. významný žánr evropské středověké epiky zachycující život křesťanských *světců – opírá se o ústní *tradici, popisuje zejména *zázraky a skutky lidí, které přispěly k tomu, že jsou považováni za svaté. Začala se konstituovat ve 2. století, kdy vznikala *Acta martyrum* (Skutky mučedníků), popisující smrt *křesťanů, kteří položili život za *víru. Legendy plnily funkci příkladu pro ctnostný život. Důležitým obdobím pro vývoj legend byla karolínská doba.

Jednotlivé legendy byly záhy spojovány do sbírek; pro *české země měla například význam *Legenda Austriaca* (Rakouská legenda) a vůbec nejrozšířenější *Legenda aurea* (Zlatá legenda). V českých zemích (z období do 14. století) rozeznáváme podle tematického zaměření legendy: cyrilometodějské (panonské), václavsko-ludmilské, vojtěšské, prokopské – psané staroslověnsky, latinsky a staročesky. Do českého písemnictví se *tradice legend vrátila v pobělohorské době v podobě dramatické (jezuitské školské drama, lidové hry, jako například *Hra o svaté Dorotě*); jako literární žánr byla legenda kultivována také v moderní literatuře, počínaje *romantismem;

2. atraktivní příběh-smyšlenka nepodložený skutečností, vyprávějící o neobyčejných událostech, skutcích a osudech zpravidla známých, významných či populárních osobností. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Legenda o sv. Kateřině, zvaná *Stockholmská* anebo *Větší legenda o sv. Kateřině* patří (spolu s *Legendou o sv. Prokopu*) k vrcholům české legendistické tvorby vůbec. Tato rozsáhlá anonymní veršovaná skladba se hlásí do padesátých let 14. století. Vznikla zřejmě v kontaktu se vzdělaným univerzitním prostředím pražské *univerzity. Je závislá na latinských předlohách, avšak vykazuje značnou míru samostatnosti (viz též *Život sv. Kateřiny). (Jiří Pavelka)

Léger, Jules Fernand Henri (4. 2. 1881, Argentan, Francie – 17. 8. 1955, Gif-sur-Yvette, Francie), francouzský malíř, sochař a jevištní výtvarník. Od *kubismu přešel k monumentálním kompozicím zachycujícím v malbě moderní věk jednoduchými formami s užitím jasných barev s tmavými konturami; tímto osobitým způsobem zobrazil i erotické scény a ženský *akt (*Milenci v krajině*, *Tři ženy* aj.). Tvořil též keramické plastiky a reliéfy. (Jaroslav Malina)

Leggova-Calvéova-Perthesova-Maydlova nemoc, *nemoc, Perthesova, *osteochondrosis deformans coxae juvenilis*.

legie (z latiny: *legiō*, „legie, pluk vojska; výběr, vybrané mužstvo, vojenská výzva, branný lid, vojsko“):

1. ve starověkém *Římě základní vojenská jednotka, v nejstarším období hotovost celého *města, později měl každý z *konzulů jednu *legii, s rozmachem Říma počet legií stoupal. Služba v nich byla původně občanskou povinností (konaly se odvody s přísahou) a legie byly svolávány v případě potřeby na nezbytně dlouhou dobu. Od Mariových reforem (asi 104–100 př. n. l.) pak Řím disponoval stálým vojskem, do legií mohli vstupovat i nemajetní občané a sloužili v nich jako *žoldníci po pevně danou dobu. Legie trvale držely strategické body podél Rýna a Dunaje (tábory až u Budapešti, u Bratislavy a u *Mušova na jižní Moravě). Členění se v průběhu historie měnilo, od Mariových reforem se legionáři dělili na čtyři kategorie, v každé z nich bylo 4 200 mužů, členila se na 10 *kohort, 30 manipulů a 60 centurií. Postupně rostl podíl ostatních *etnik (*Germáni, *Syřané aj.);

2. nepravidelné vojenské jednotky tvořené dobrovolníky v revolučních (studentská legie) nebo národně osvobozeneckých *válkách: polská legie, Garibaldiho legie, vojenské jednotky československých dobrovolníků (zajatců) za *první světové války (ve Francii, v Itálii, Rusku a Srbsku) apod. (František Čapka)

legie, Cizinecká (francouzsky: *Légion étrangère*), francouzské koloniální vojsko vytvořené poprvé v roce 1831 v Alžírsku, skládající se z dobrovolníků různých *národností. Roku 1940 byla dočasně rozpuštěna a v roce 1946 byla obnovena a nasazena v Indočíně a v Alžírsku. S koncem alžírské *války a se zánikem francouzské *koloniální říše ztratila na významu. Dnes představuje elitní jednotky rychlého nasazení; podíl na mírových misích *Organizace spojených národů (do jednotek přijímání i cizinci, kteří chtějí bojovat bez ohledu na státní příslušnost). (František Čapka)

legismus (z latiny: *lex, legis*, „zákon; ustanovení, smlouva, podmínka“; čínsky: *fa*, „zákon“, *fa-tia* „znalci zákona“), staročínské politicko-filozofické a státoprávní učení vzniklé v průběhu 4. století př. n. l. a zdůrazňující přesně definované a přísně uplatňované *zákony jako základ uspořádání a řízení *společnosti. V průběhu doby se ukazovalo, že řízení čínské společnosti založené na pouhém morálním apelu k dodržování *lidskosti a etických zásad a na idealizované představě šlechtěného vládce je nereálné a nemůže vést k nastolení pořádku a k vytvoření pevného *státu. Není to možné proto, že téměř každý člověk ve své přirozenosti touží po prosazení svých zájmů i na úkor druhých. A pokud není spoután přísnými příkazy a zákazy, tresty a odměnami, dává přednost vlastním zájmům.

Legistický teoretik a zároveň zkušený praktik *Šang Jang (známý též jako Kung-sun Jang nebo Wej Jang, asi 390–338 př. n. l.) ve svém spisu **Šang-t'ün šu* (Kniha vévody z Šangu) se k tomuto problému vyjádřil jasně: „Lidumil může být lidumilný k jiným lidem, ale nemůže lidi přimět k lidumilnosti. Spravedlivý vládce může milovat jiné lidi, ale nemůže lidi přimět, aby se milovali navzájem. Z toho je zřejmé, že sama lidumilnost nebo spravedlnost ještě nestačí, aby bylo dosaženo dobrého řízení Podnebesí (Číny).“ Legisté (*fa-tia*) učinili východiskem a základem svého učení přesně definovaný zákon (*fa*). Legistický filozof Šen Tao ve 4. století př. n. l. napsal: „Právo nepřichází dolů z nebe, stejně jako nevychází ani ze *země, nýbrž vzniká mezi lidmi a musí být ve shodě s jejich smýšlením. Právo vyrovnává stejnoměrně všechny pohyby v říši. Je nejspravedlivějším, jednou provždy ustanoveným řádem. Když máme k dispozici váhu, nemůže být nikdo ošizen vydáváním lehkého za těžké. Pokud jsou délkové míry, nemůže být nikdo ošálen při určení velikosti. A existují-li zákony a ustanovení, nemůže být nikdo podveden neoprávněnými manipulacemi. I špatné zákony jsou lepší než žádné zákony ...“ Šang Jang povýšil zákon na princip nejvyšší síly, která měla působit nezávisle na vůli lidí i *Nebes. Zákonu se měli bezvýhradně podřizovat všichni obyvatelé Podnebesí, od prostých lidí až po panovníka: „Vládce se svými dobrými skutky obvykle neliší od ostatních lidí, neliší se od nich ani rozumem, nepřevyšuje je ani statečností, ani silou. Ale i když mezi lidmi jsou svrchovaně moudří, neodvážejí se proti panovníkovi intrikovat. I když jsou stateční a silní, neodvážejí se vládce zabít. I když lidé mohou nahromadit milionová bohatství z hojných odměn, neodvážejí se rvát se o ně. I když se budou uplatňovat tresty, lidé se neodvážejí na ně žehrat. A to vše proto, že existuje zákon.“

Dodržování a uplatňování vyhlášených zákonů ve společnosti (kde byli za nejváženější vrstvy prohlášeni zemědělci jako tvůrci *národního bohatství a vojáci jako vykonavatelé expanzivní politiky) měli zajišťovat *úředníci nového typu. Do svých funkcí byli jmenováni na základě svých zásluh a schopností, nikoli podle stavovské příslušnosti; byli řízeni, placeni a povyšováni ústředními administrativními *úřady podléhajícími despoticky vládnoucímu panovníkovi. Proto byli zainteresováni na prosazování státní politiky a upevňování centralistické moci. Nastolení rovných možností při přijímání lidí do státních služeb (na rozdíl od konfuciánské stavovské předurčenosti) vytvářelo předpoklady k sociálnímu pohybu, mělo ve společnosti příznivý ohlas a zároveň omezovalo vytváření silných úřednických *klanů, které by se mohly vymknout *kontrolu panovníka.

Legismus se ve 4. století př. n. l. začal uplatňovat v některých čínských státech a vedl tam k vytváření silných despotických *monarchií. V dalším století se však ukázalo, stejně jako předtím v případě *konfucianismu, jak je i legismus pouhou šedou teorií, zatímco živý strom

života se vždy znovu zazelená s plnou silou. Úředníci totiž dokázali nalézt cesty a prostředky k upevnování vlastní *moci a pro ústřední *správu i pro panovníka bylo stále obtížnější zbytnělou *byrokracii řídit a omezovat její ambice stát se autonomní silou. Znovu proto vzplanuly diskuse mezi teoretiky legismu a konfucianismu a ti nejlepší hledali nová východiska. Mistr Sün (**Sün-c*’, asi 298–238 př. n. l.) vytvořil jakousi syntézu obou směrů. Přijal legistickou koncepci zákona, systém odměn a trestů i stejné možnosti pro všechny při vstupu do státních služeb. Zároveň však při uplatňování zákona o trestech omezoval krutost konfuciánskými humánními normami a zajištěním ochrany úředníků a konfuciánských učenců. Vedle Mistra Süna proslul zejména Mistr Chan Fej (**Chan Fej-c*’, 288–233 př. n. l.). Chan Fej byl nejlepším žákem Mistra Süna, ale na rozdíl od svého učitele byl přesvědčený legista. Ve svých stylisticky elegantních a logicky vybroušených spisech – jež se staly inspirací *Prvnímu svrchovanému císaři a jeho rádci *Li S’ovi – uceleně vyložil legistickou státovědu. Postihl i její hlavní slabinu – úřednictvo. Tendence úřednictva k upevnění vlastní moci na úkor jednoty státu byly v té době již zjevné a Mistr Chan Fej jako chanský princ *mravy a zlovyky byrokracie navíc dobře znal i z vlastní zkušenosti. Tento legista a stoupenec mocného všečínského státu také ovšem dobře věděl, že silný stát není bez úřednictva možný. Proto se ve svých úvahách soustředil na problém zvládnutí a kontroly úřednictva, který považoval za jeden z nejdůležitějších. (Podobně jako později florentský politik, filozof a politolog Niccolò *Machiavelli, vypracoval zásady umění vládnout.) Radil panovníkovi, aby mezi úřednictvem nejrůznějšími prostředky neustále pěstoval ovzduší podezíravosti, vzájemné nedůvěry a nevraživosti, aby toto spříseženské *společenství spojené neviditelným předivem služeb a protislužeb štěpil na protichůdné skupiny a takto udržoval rovnováhu sil a stabilitu státu. Rovněž nabádal, aby „osvícený panovník štědře odměňoval a nemilosrdně trestal“.

Legismus začal být nejdříve a nejdůsledněji uplatňován ve státech Chan a *Čchin (i když ještě předtím došlo k jakémusi prologu legismu ve státu Čchu). V obou státech se o to zasloužili zhruba ve stejnou dobu (od poloviny 4. století př. n. l.) hlavní ministři: Šen Pu-chaj v Chan a Šang Jang v Čchin. Oba hlavní ministři byli nejen dobrými uskutečňovateli legistických zásad výstavby a řízení státu, ale také vynikajícími teoretiky tohoto učení, i když každý s poněkud jinou orientací. Podle hodnocení Chan Feje se Šen Pu-chaj nadměrně věnoval metodám „umění vládnout“ (*šu*), zatímco Šang Jang příliš preferoval „zákony“ (*fa*). (Viz též *civilizace, čínská.) (Jaroslav Malina)

legitimita (též legitimnost) (z latiny: *lēgitimus*, „zákonitý, zákonný, zákonem stanovený; právní; spravedlivý, náležitý, řádný, správný“), označení oprávněnosti (spravedlivosti a náležitosti) *státu (*vlády) vystupovat jako politická *moc. Každá forma lidské *společnosti je konfrontována s otázkou legitimacy, tedy s otázkou, zda a proč si její řád zasluhuje loajalitu členů společnosti. Znamená tedy jednak založení na zákonném oprávnění, současně se jí však rozumí i vnitřní akceptace například politické moci, právního řádu apod. jednotlivcem, skupinou nebo společností. V *liberálních demokraciích jsou za základní legitimizační princip politické moci považovány pravidelné, všeobecné a tajné *volby do parlamentních *orgánů, případně do prezidentského *úřadu, vyjadřující širší legitimizační moc *lidu jakožto suveréna. S tím je úzce spojena legitimizační funkce *veřejného mínění, které se utváří v rámci mimopolitické *občanské společnosti; opak: ilegimitita. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

legitimní násilí, *násilí, legitimní.

legitimnost, *legitimita.

LEH (z angličtiny: *Linear Enamel Hypoplasia*), *hypoplazie, lineární sklovinná.

lechické jazyky, *jazyky, lechické.

Leibniz, Gottfried Wilhelm von (21. 6. 1646, Lipsko, Německo – 14. 11. 1716, Hannover, Německo), německý filozof, matematik, logik a polyhistor. Usiloval o univerzální metodu

poznávání, vynalézání a objevování, založenou na logickém kalkulu; nezávisle na Isaacu *Newtonovi položil základy infinitezimálního počtu, zdokonalil počítač Blaise *Pascala. Tvořivě zasáhl do *antropologie, *geologie, *historie, *archeologie a řady dalších věd. (Jaroslav Malina)

Leif Eriksson (10.–11. století), islandský mořeplavec; syn Erika Rudého. Asi roku 1000 doplul se svou výpravou do Severní Ameriky; přistál na atlantském pobřeží (v dnešním americkém státě Massachusetts) a *zemi nazval Vinland (Země vína). Dvě následující výpravy vedli jeho bratři Torvald a Torstein. (Viz též *L'Anse aux Meadows, Helge Marcus *Ingstad, Anne Stine *Ingstadová.) (Jaroslav Malina)

leiomyom, **leiomyoma*.

leiomyoma, -tis, n. (z řečtiny: *leios*, „hladký“ a *mýs*, *myos*, „sval“), nezhoubný *nádor vyrůstající z hladkých *svalových buněk stěny děložní. Nádor je tvořený vřetenovitými *svalovými buňkami s příměsí vaziva, které mu dodává tuhou konzistenci. Leiomyom může nabývat různého tvaru i velikosti a významně zmenšovat děložní dutinu. Při mnohočetném výskytu nebo větším rozsahu nádoru jsou okolní útvary poškozovány tlakem, objevují se komplikace v případě *těhotenství a *porodu.

V *paleopatologii lze diagnostikovat leiomyom pouze u mumifikovaného těla postižené ženy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lékařská antropologie, *etnomedicína.

lékařství, *medicína.

lékařství a léčitelství starověkého Předního východu, počátky lékařství, respektive léčitelství, se objevují již v raných pravěkých obdobích, kdy se vycházelo z poznatků léčitelství, které se snažilo pomocí přírodních *léčiv (rostlin, minerálů, vody, krve a částí zvířat) i chirurgických operací (*trepanace) odstraňovat následky úrazů a onemocnění (včetně duševních). První písemné záznamy pocházejí z prostředí starověkého *Předního východu. Onemocnění zde byla považována za „trest bohů“, kteří na člověka nechali působit moc zlých *démonů. Nemoc tak byla často chápána jako důsledek *hříchu, například zanedbání kultovních povinností, *incestu, nevěry. Prameny poznání mezopotamského lékařství tvoří klinopisné texty s návody postupů léčitelů při běžných *symptomech nemocí (horečka, zimnice, bolest hlavy, kašel), vzácněji se setkáváme i s diagnostikou konkrétních onemocnění (například kurděje, žloutenka, spála, záškrť, mor). Největší soubor lékařských textů *sa-gig* = *sakikkú* („nemoc svalů“) na 40 tabulkách pochází z *Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive. Zvláštní péče byla věnována onemocněním rodiček, nemluvňat, batolat a dětí, o čemž svědčí sbírka tabulek, opisovaná pod názvem „Spi, děťátko, spi!“ . *Léčení zajišťovala zpravidla tříčlenná skupina „odborníků“, kterou tvořil „vodičkář“ (sumersky: *a-zu*, akkadsky: *asú*) a dvojice *kněží (*ášipu*, „zaříkavač“ a *barú*, „věstec“), s rozdělenými úkoly diagnostickými, terapeutickými a prognostickými. Od 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. vystupuje často terapeut *asú* samostatně jako lékař se vzděláním, které získával pouze praxí pomocníka. Léčitelské „povolání“ přecházelo obvykle v rodině z otce na syna. Lékař ručil za své výkony (*právo, trestní). Lékařské terapeutické texty obsahují vzácně název nemoci, jinak si všímají spíše její léčby (farmaceutické návody), spojené s magickým zařikáváním (*amulet, *magie) a s *rituály. Identifikace konkrétních léčiv i terapeutických postupů je doposud obtížná. Prognóza nemoci se omezuje na výrazy „uzdraví se, zemře“.

Léčitelství a lékařství dosáhlo na Předním východě pozoruhodné úrovně. Kromě trepanací lebek, doložených již v pravěku, dokázaly chirurgické zákroky odstranit některé oční a ušní vady, srovnávat distorzni *zlomeniny. Léčiva byla podávána ústně, obklady, tampóny, mastmi a vzácněji i čípky a výplachy (klystýr). Střediskem léčitelství bylo v *Mezopotámii *město Isin a bohyní lékařství byla Gula. Babylonští a asyrští léčitelé dokázali úspěšně léčit zvláště nemoci kožní (plísňe a vředy, plané neštovice) a poranění po kousnutí obtížným hmyzem (štír, tarantule), dále i parazitární infekce (malárie). Při komplikovaných porodech byly přítomny i

porodní báby, které mohly ve vzácných případech vyvolat podáním „vína s osmi rostlinami“ *potrat. Léčitelé se věnovali i nemocným zvířatům a pomáhali například při složitých porodech skotu, *oslu a *koní. Specializaci na veterinární léčení však nepředpokládáme. Lidé s vrozenými vadami a lidé nemocní byli považováni za „jiné“ a stávali se spíše předmětem útrpnosti, než předmětem zájmu a účasti. Nemocní s kožními *chorobami (vyrážky, „prašivina“, snad lepra) byli ve starověké Palestině (Lv 13–14, Nu 12,1–15) izolováni, protože se dbalo na „čistotu příbytku“ (Dt 23,15).

Vážná nemoc byla v Mezopotámii důvodem k rozvodu. Muž však musel o nemocnou ženu pečovat ve své domácnosti, i když se znovu oženil, a zajistit ji oddělené obydlí. Jsou známy i případy zaměstnávání slepců v jednoduché řemeslné výrobě a při hudebních a pěveckých vystoupeních. Mezi placenými herci a tanečníky při kulturních slavnostech byli i lidé s vrozenými tělesnými vadami vzrůstu (liliputi). Osud slabomyslných jedinců závisel na rodinných vztazích. Neporušená rodina o své „blázny“ (akkadsky: *sak-ku, lá múdí*) pečovala, ale většinou je skrývala. Obecně platilo, že tělesné a duševní *zdraví bylo vůlí bohů (*Boha) a nezměnitelným *osudem. (Viz též *medicína.) (Blahoslav Hruška)

lékařství, preventivní, medicínský obor zabývající se studiem *prevence, její orientací, rozvojem, realizací, účinností a dopadem. Snaží se posilovat *zdraví a předcházet *nemocem, invaliditě a předčasným úmrtím. (Jan Holčík)

lékařství, sociální, medicínský a interdisciplinární obor, který se zabývá *zdravím a péčí o *zdraví ve *společnosti. Klade si tři základní otázky, a to jaká je zdravotní situace lidí ve společnosti, proč je taková a co se dá udělat pro její zlepšení. Sociální lékařství spoluvytváří a využívá filozofickou, informační, poznatkovou i metodickou základnu sloužící k popisu, rozboru a hodnocení zdravotní situace, studiu zdravotního stavu obyvatelstva (včetně zdravotních potřeb občanů) a k pochopení, tvorbě, plnému využití, hodnocení i zdokonalení systému péče o zdraví s cílem přispět k zlepšení zdraví lidí. Sociální lékařství plní pět základních funkcí. Je to funkce poznávací a metodická, hodnotová a postojová, výchovná, aplikační a formativní, koordinační a integrační. (Jan Holčík)

lékythos, řecká keramická nádoba na olej válcovitého tvaru na nízké noze s úzkým hrdlem, kónickým ústím a jedním svislým uchem (viz též *keramika, řecká, *vázy, řecké malované). (Marie Pardyová)

Lem, Stanisław (12. 9. 1921, Lvov, Ukrajina – 27. 3. 2006, Krakov, Polsko), polský spisovatel, myslitel a futurolog. Je autorem řady románů a povídek žánru *science fiction, v nichž se odráží vývoj od poplatnosti komunistické utopii k střízlivému, mnohdy satiricky laděnému pohledu na budoucnost lidstva. Jeho perspektivám se zřetelem k očekávanému vědeckotechnickému *pokroku se věnuje i v knize *Summa technologiae* (1964, česky 1995), a ve sbírce esejů *Tajemnica chiňského pokoju* (1996, česky *Tajemství čínského pokoje*, 1999). (Jan Novotný)

Lemkové, *slovanská etnografická skupina žijící na Zakarpatské Ukrajině. Jsou příbuzní s *Rusíny a *Huculy a jako horští pasteveci a zemědělci si zachovali horalské tradiční archaické *zvyky a *obyčeje. Dnes zahrnuti v počtu *Ukrajinců, s nimiž splývají. Mluví dialektem *ukrajinštiny. Tato karpatská skupina tvoří zhruba polovinu z polských Ukrajinců, její příslušníci sídlí převážně v Dolním Slezsku a při pobřeží Baltu v Polsku, kam byli nuceně přesídleni v roce 1947 („akce Wisła“). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

lemniscus, -i, m., smyčka, klička.

lemniscus lateralis, část sluchové *dráhy. Vzniká v *pons Varoli po překřížení vláken vystupujících z *nucleus cochlearis dorsalis a běží do *mezimozku na *nucleus corporis geniculati medialis. K tomuto svazku se přidávají také vlákna z *nucleus cochlearis ventralis, avšak až po *interpolaci v *nuclei corporis trapezoidei. (Lenka Vargová)

lemniscus medialis, svazek sensorických nervových drah, které probíhají do specifických jader *thalamu. Jeho základem je *tractus bulbothalamicus, jehož vlákna vystupují

v prodloužené *míše z **nucleus gracilis* a **nucleus cuneatus medialis*, probíhají jako *fibrae arcuatae internae* k střední rovině, kde se kříží – **decussatio lemniscorum*. K takto vytvořenému *lemniscus medialis* se postupně přidávají další specifické senzorycké dráhy – **tractus spinothalamicus* a část **tractus trigeminothalamicus*. (Lenka Vargová)

lemniscus trigeminalis, svazek senzoryckých nervových drah – část vláken **tractus trigeminothalamicus*, která probíhají od **nucleus tractus spinalis nervi trigemini* a **nucleus sensorius principalis nervi trigemini* do specifických jader *thalamu. (Lenka Vargová)

lemuria (z latiny: *lemures*, „duchové zemřelých“), slavnosti pořádané *Římany 9., 11. a 13. května. Věřilo se, že v tyto dny se duchové zjevují na *světě. O půlnoci procházel hospodář domem a s odvrácenou tváří házel duchům devětkrát *boby a přitom provolával, že vykupuje členy rodiny. (Marie Pardyová)

len, bylina s modrými *květy pěstovaná pro vlákna a *semena. Podle svědectví lněných semínek na *archeologických lokalitách severní *Sýrie a *Mezopotámie se len pěstoval nejpозději od 6. tisíciletí př. n. l. Přibližně ze stejné doby pocházejí fragmenty lněné *tkaniny z *Çatal Hüyüku. Také filologická pozorování (přenesení výrazů spjatých původně s lněným vláknem v pozdější etapě též na vlnu) nasvědčují tomu, že len byl spřádán dříve, případně hojněji než *vlna, i když zřejmě nikdy nehrál tak významnou roli jako v *Egyptě. V době, kdy písemné dokumenty dovolují stanovit vzájemné relace, tj. ve 3. tisíciletí př. n. l., tvoří len na *Předním východě již jen asi 12 % užívaných textilních surovin. Předpokládáme, že jej vlna, díky snazšímu zpracování, postupně zatlačovala. Len vyžaduje poměrně úrodné půdy, které značně vyčerpává, dostatek vody, včasnou sklizeň i velké množství náročné ruční práce. Od dobrých podmínek, které mu – kromě Egypta – do konce 3. tisíciletí skýtala oblast *Uru a *Lagaše, a později ve větší míře již pouze severní Sýrie, odvisí kvalita jeho vláknů. Domácí produkce se ve 3. tisíciletí př. n. l. doplňovala dovozem z *Dilmunu (případně prostřednictvím Dilmunu z oblastí přístupných z Perského zálivu). Zatímco v Sýrii se plátenická tradice jistým podílem na textilní výrobě stále udržovala (*Ebla, ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. proslulá plátna z Amurru), v Mezopotámii ve 2. tisíciletí př. n. l. prakticky úplně upadla. Nicméně určitá potřeba stále trvala: důkazem jsou dopisy kassitských panovníků nebo vládce Alašije, které si vymínují dodávky od egyptského *faraona. V polovině 1. tisíciletí př. n. l. dochází konečně k oživení, když se za *Nabukadnezara II. znovu rozšiřují osevňovací plochy a pláteníci se profilují jako zvláštní *řemeslo.

Pěstitelé lnu předávali prádelnám připravenou surovinu; to znamená, že trhání lnu, sušení, odstraňování semeníků, rosení, opětovné sušení, lámání a tření bylo jejich úkolem, a to hlavně úkolem ženských rukou. V prádelnách se vlákno, zbavené dřevitých částí a vázané do svazků, v ochlovalo, naklepávalo, spřádalo, skalo. V tkalcovnách se pak příze napínala do osnovy a tkala. Není jisté, zda tkalci sami či teprve návazné dílny se věnovali valchování a praní tkanin. Nepochybně nové zkušenosti a zvláštní školení i jiné vybavení vyžadovalo bílení (pomocí alkalických činidel) a případné barvení.

Tónované plátno bylo ovšem spíše výjimkou, přednost lněného materiálu spočívala naopak právě v jeho bělobě, v možnosti vyvářky, která zaručovala kultovní čistotu. Právě proto se patrně plátno na Předním východě udrželo ve větší míře jako tkanina pro *oděvy *kněží, ceremoniální úbory vládců a roucha oblékaná chrámovým sochám *bohů, ačkoliv všeobecně nebylo ceněno tak vysoko jako vlněná sukna. Pokud se výjimečně vyskytla barevná plátna, šlo většinou o *tribut ze severní Sýrie nebo *import z Egypta. Z hygienických důvodů se plátno dále hojněji užívalo k zhotovování ubrusů, utěrek, ručníků, ložního prádla, také obvazů a obinadel pro lékařské účely. Uplatnilo se ovšem též v pohřebním ritu a konečně při výrobě svrchních částí obuvi, potahů na *nábytek a plachet. Nestandardní silnější vlákna a koudel se zpracovávala do provazů, lan, sítí – výrobků, které zhodnotily pevnost lnu i výhodu, že se ve vodě méně sráží. Podle chetitských dokumentů se konečně zdá, že len se také uplatňoval v osnově vlněných tkanin. Koudel se spotřebovávala též na výrobu knotů do lamp. (Jana Součková)

Lenduové (vlastním jménem Bale), černošské *etnikum v dnešní Demokratické republice Kongo a Republice Kongo. Jejich počet bývá zahrnut v počtu *Moru-Mangbetů. *Jazyk patří mezi centrální súdánské jazyky *nilosaharské rodiny. Základem *společnosti je *polygamní rodina. Nejvyšší *politickou autoritou je *náčelník *vesnice a rada starších. Zachovali si tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Lenguové, jihoamerické *indiánské etnikum v paraguayském *Gran Chacu. *Jazyk patří do skupiny lengua (někdy nazývaná mačikuí). V polovině 20. století byl *kmen tvořen 10 nebo 11 podkmeny a podle různých odhadů byl jejich počet asi 2 500–5 000 osob. Podkmeny se dělí na skupiny tvořené příbuznými rodinami. Tradiční náboženství je *animistické, část Lenguů je ovlivněna *křesťanstvím, protože od konce 19. století žijí v misijních stanicích nebo v jejich blízkosti. (Lukáš Šín)

lengyelská kultura, *kultura, lengyelská.

Lenin, Vladimír Iljič (vlastním jménem Uljanov, 22. 4. 1870, Simbirsk [dnes Uljanovsk], Rusko – 21. 1. 1924, Gorki u Moskvy, Rusko), ruský komunistický politik, státník a revolucionář; vůdce bolševické strany, teoretik *leninismu jako adaptace *marxismu v období *imperialismu. Narodil se v rodině školního inspektora, začal studovat práva na *univerzitě v Kazani, poté v Petrohradě. V roce 1895 byl uvězněn a následně poslán na tři roky do vyhnanství na Sibiř; po návratu z vyhnanství (1900) odešel do *emigrace a brzy se stal vedoucí postavou extrémně levicového hnutí v rámci Sociálně demokratické dělnické strany Ruska (od roku 1903 stál v čele její bolševické frakce). Již v té době často ignoroval rozhodnutí strany, s nimiž nesouhlasil. Proti svým odpůrcům bojoval tvrdě a nemilosrdně, vždy prosazoval „svou pravdu“. Od roku 1907 žil ve Finsku a následně putoval po Evropě a účastnil se mnoha levicových setkání a aktivit. Po svržení *cara Mikuláše II. se v dubnu 1917 vrátil ze Švýcarska do Petrohradu a stal se zde vedoucím představitelem bolševického hnutí (*bolševismus). Po neúspěšném červencovém dělnickém povstání se Lenin z bezpečnostních důvodů přesunul do Finska; zpět do Ruska se vrátil v říjnu 1917. Využil slabosti Kerenského *vlády a 7. listopadu 1917 vydal povel k *revoluci (tzv. *Velké říjnové socialistické revoluci); byl zvolen prvním předsedou rady lidových komisařů (vlády). Začal organizovat teror jakobínského stylu; nechal zřídit Čeku (tajnou policii), prosadil popravy „nepřátel revoluce“ bez soudů. V Rusku propukl „rudý teror“ provázený rozsáhlými represemi ve všech oblastech života společnosti. V ekonomice začal Lenin prosazovat *kolektivizaci, elektrifikaci Ruska a politiku tzv. *válečného komunismu (nahrazena doktrínou *Nové ekonomické politiky [NEP]). V roce 1919 vznikla z jeho iniciativy Komunistická internacionála, která měla sloužit k rozšíření proletářské revoluce do dalších *zemí. Od května 1922 byl vážně nemocen, po další mrtvici v lednu 1924 zemřel. Leninovo tělo bylo nabalzamováno a dodnes je vystaveno v *mauzoleu na Rudém náměstí v Moskvě.

Z díla: *Co dělat?* (1902), *Krok vpřed, dva kroky vzad* (1904), *Materialismus a empiriokriticismus* (1909), *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916), *Stát a revoluce* (1918), *Dětská nemoc „levičáctví“ v komunismu* (1920). Česky byly vydány *Spisy V. I. Lenina*, sv. 1–45, Praha 1951–1970. (František Čapka)

leninismus, doktrínální *varianta ortodoxního *marxismu, spojená se jménem ruského filozofa, politika a státníka Vladimíra Iljiče *Lenina (1870–1924). Hlavním teoretickým přínosem leninismu byl koncept avantgardní strany sestavené z profesionálních revolucionářů, která sjednotí rozptýlený a nejednotný *proletariát a prostřednictvím tzv. *diktatury proletariátu dosáhne beztřídní společnosti. (Pavel Dufek)

lenka, jihoamerický *indiánský jazyk užívaný v jihozápadním Hondurasu a v přilehlé části Salvadoru. (Viz též *Lenkové.) (Jaroslav Malina)

Lenkové, několik desítek jazykově a kulturně příbuzných malých skupin *indiánů žijících v horských oblastech Hondurasu a částečně v severním Salvadoru (asi 60 000 osob; jejich celkový počet je odhadován na 100 000); mluví dialekty jediného *jazyka, který patrně tvoří

samostatnou rodinu *lenka. Jednotlivé skupiny se nazývají podle obývané *vesnice či *města. Formálně jsou *katolíci, ale udržují se pozůstatky *animismu a zemědělských kultů. (Lukáš Šín)

lenní kniha, *kniha, lenní.

lenní právo, *právo, lenní.

lenní vztah, *vztah, lenní.

léno (z němčiny: *Lehen*, das, „propůjčená půda“) (též *feudum), středověké označení pro pozemky, výsady či *úřady propůjčené podle zvláštních pravidel lenním pánem osobě ve služebním poměru (leník, *man, *vazal) za slib věrnosti a vojenské pomoci; *poddaným byla propůjčována tzv. robotní léna. Nejdříve byla léna dočasná, později dědičná. Poprvé se vyskytuje ve *franské říši za *Karlovců, vrcholu dosahuje ve 12.–14. století.

V českém státě byla nejdůležitější léna královská (patřily k nim nejen jednotlivé statky, ale i celé oblasti), u nás došlo ke zrušení lenních svazků teprve roku 1869 (zákon z 12. 5.), ve většině evropských *zemí do poloviny 19. století. Zrušení lenního svazku bylo vyřešeno výkupem a bývalý vazal se stal svobodným vlastníkem půdy. (František Čapka)

lens, -tis, f., čočka.

lens crystallina, čočka, jedna z částí obsahu oční koule (**bulbus oculi*). Čočka je bikonvexní útvar o průměru 9–10 mm a tloušťce asi 4 mm. Přední plocha je méně zakřivená než plocha zadní, její poloměr křivosti činí asi 9–10 mm. Zadní plocha čočky je zřetelně více zakřivená, její poloměr křivosti činí 5–6 mm. Rozměry čočky se mění při *akomodaci. Obě plochy čočky, přední a zadní, v sebe přecházejí okrajem *equator lentis*. V jeho okolí se upíná závěsný aparát čočky (*zonula ciliaris*) představovaný vlákny, která upevňují čočku na řasnaté těleso (**corpus ciliare*). Význam vláken *zonula ciliaris* je v tom, že udržují tahem čočku oploštělou a ta je tak přizpůsobena vidění do dálky. Naopak při kontrakci **musculus ciliaris* se uvolňují vlákna závěsného aparátu čočky a ta se díky pružnosti více vyklene, čímž zvýší svou lomivost a přizpůsobí se vidění do blízka. Optická mohutnost čočky činí ve vnitřním prostředí oka +17 až +20 dioptrií. Na povrchu čočky je průhledné elastické pouzdro – *capsula lentis*. Vlastní hmota čočky se dělí na měkkou povrchovou korovou vrstvu (*cortex lentis*) a na tuhé bezstrukturní jádro (*nucleus lentis*). (Ladislava Horáčková)

Lenz, Fritz (9. 3. 1887, Pflugrade [dnes Redło, Polsko] – 6. 7. 1976, Göttingen, Německo), německý antropolog, genetik a eugenik; jeden z nejvýznamnějších tvůrců a stoupců *rasové teorie a ideologie, rasové hygieny a *nacistické antropologie v době Výmarské republiky a *Třetí říše. Stal se prvním profesorem rasové hygieny v Německu a na Mnichovské univerzitě vedl od roku 1923 Katedru rasové hygieny (Lehrstuhl für Rassenhygiene). V roce 1921 vydal společně s Erwinem *Baurem a Eugenem *Fischerem *Grundriss der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene* (Základy nauky o dědičnosti člověka a rasová hygiena, 1921), spis, který měl velký vliv na rasovou koncepci Adolfa *Hitlera; další práce: *Menschliche Auslese und Rassenhygiene* (Lidský výběr a rasová hygiena, 1932; poprvé vyšlo 1921 jako druhý svazek předchozího díla [1. sv.: *Menschliche Erblichkeitslehre*, 2. sv.: *Menschliche Auslese und Rassenhygiene*]), *Die Rasse als Wertprinzip: Zur Erneuerung der Ethik* (Rasa jako hodnotový princip: K obnově etiky, 1933; poprvé vyšlo pod názvem *Zur Erneuerung der Ethik* v *Deutschlands Erneuerung*, 1917).

Lenz nerozlišoval mezi rasovou a sociální hygienou, protože za základ zdravého života považoval kvalitní dědičné vlohy. Podporoval opatření k realizaci ideje rasové hygieny, mezi nimi sterilizaci „méněcenných“ osob. Zásadní význam přikládal *manželství vyhovujícímu rasovým požadavkům, ženské roli spočívající především v mateřství (stavěl se proti emancipaci žen) a plodné rodině (bezdětnost považoval bezmála za nemoc), která přispívá k zachování a rozmnožování „dobré rasy“ – inteligentních, nadprůměrně zdatných jedinců. Nejvýše hodnotil *nordickou rasu jako tvůrkyni západoevropské kultury. Pro posouzení *rasy nepokládal za důležité její vnější, nýbrž vnitřní znaky – „duši“ rasy. Z tohoto hlediska

obhajoval *Norimberské rasové zákony, schválené roku 1935, které nedefinovaly *Židy podle vnějších znaků, nýbrž podle původu. Lenz dal rasové hygieně jednoznačnou politickou dimenzi. Teorii selekce lidských ras považoval i po *druhé světové válce za vědecky prokázanou. (Jaroslav Malina)

Leonardo da Vinci (15. 4. 1452, Anchiano u Vinci, Itálie – 2. 5. 1519, Cloux u Amboise, Francie), italský filozof, malíř, sochař, architekt, inženýr, hudebník, básník a vědec; univerzální osobnost renesanční filozofie, vědy a umění. Leonardova malířská tvorba, v níž vrcholí renesanční *realismus (*Dáma s hranostajem*, *Madona ve skalách*, *Mona Lisa*, *Poslední večeře* – postavy vystupující v měkkém sfumatu z tmavého pozadí a zahalené oparem tajemství) ovlivnila vývoj evropského malířství. Jeho studijní kresby z přírodovědy, medicíny, techniky a dalších oborů daly vznik vědecké a technické ilustraci. (Jaroslav Malina)

León-Portilla, Miguel (22. 2. 1926, Ciudad de México, Mexiko), mexický amerikanista; žák Ángela Marií *Garibaye Kintany, profesor mexické Národní autonomní univerzity; doctor honoris causa *Univerzity Karlovy v Praze. Patří k nejvýznamnějším současným znalcům mexických předkolumbovských etnik, především *Nahuů. Zabývá se rovněž působením jezuitských misionářů v Dolní Kalifornii v 16.–18. století. Autor zásadní práce o předkolumbovském myšlení *La filosofía náhuatl estudiada en sus fuentes* (Nahuaská filozofie studovaná na základě svých pramenů, 1956, česky: *Aztécká filozofie: Myšlenky Nahuů na základě původních pramenů*, 2003), jež se dočkala mnoha vydání nejen ve španělštině, ale prakticky ve všech světových jazycích, včetně ruštiny. Další díla: *Siete ensayos sobre la cultura náhuatl* (Sedm esejů o nahuaské kultuře, 1958), *Los antiguos mexicanos a través de sus crónicas y cantares* (Staří Mexičané ve svých kronikách a zpěvech, 1961), *Relaciones aztecas, mayas e incas* (Aztécké, mayské a incké relace, 1964), *Trece poetas del mundo azteca* (Třináct básníků aztéckého světa, 1967), *Tiempo y realidad en el pensamiento maya* (Čas a skutečnost v myšlení Mayů, 1968) aj. (František Vrhel)

Leopardí muži, *společnost, Levhartí.

Leopardí společnost, *společnost, Levhartí.

Lepčové (vlastním jménem Ronga – tj. „obyvatelé skalnaté země“ či „lid skalních strží“), etnikum považované za *autochtonní v horské oblasti Sikkimu; dále žijí v Západním Bengálsku a Bhútánu v celkovém počtu 50 000 osob. Mluví *jazykem rong-kä, rong či lepča; jde o *sinotibetský jazyk s vlastním písmem, často jsou bilingvní i trilingvní (*nepálština, sikkimština). Většinou jsou zemědělci budující domy z *bambusu 1–1,5 metru nad zemí. Známí jsou bohatou folklorní tradicí (tance, písně a příběhy). Žijí v *endogamních rodinách. (Lukáš Šín)

Lepenski Vir, archeologické naleziště u Železných vrat na břehu Dunaje v Srbsku. Sídliště s lichoběžníkovitými půdorysy *chat s kamennými oltáři a plastikami z období pozdního *mezolitu (6. tisíciletí př. n. l.). V závěru tzv. lepensko-virské kultury se objevily prvky *zemědělství. (Jaroslav Malina)

lepra, -ae, f. (z řečtiny a latiny: *lepra*, „malomocenství, kožní prašivina“), malomocenství, *elephantiasis*. *Chronické *infekční onemocnění způsobené *bakterií **Mycobacterium leprae*. Tato bakterie proniká obvykle do organismu *kůží nebo sliznicí dutiny nosní, kde se šíří podél periferních nervů. Lepra se vyskytuje ve dvou formách: uzlové nebo nervové. Pro uzlovou formu je typická přítomnost uzlů (*lepromů), které jsou lokalizovány zejména v kůži a mohou vést k výrazným deformacím obličeje (**facies leontina*). U nervové formy lepry jsou postiženy konečné úseky periferních nervů, což vede k poruchám citlivosti různě velkých okřsků kůže a k jejich trofickým změnám. V místech s porušenou výživou *tkáň odumírájí, vznikají nebolestivé vředy, které se mohou šířit až na *kosti a *klouby.

Kostní ložiska se u lepry nejčastěji vyskytují na obličeji v podobě destrukce palatonazální oblasti, dále na distálních článcích prstů ruky a v metatarzofalangeálních kloubech, kde se leprózní změny projevují jako tužkovitá kostní resorpce.

Lepra byla hlavní *nemocí *středověku, k jejímu epidemickému šíření přispěly zejména křížácké *vátky. Ve 13. století, v době největšího rozšíření lepry, bylo v Evropě zřízeno více než 19 000 izolačních domů pro leprózně nemocné (*leprosáři). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

leprom, uzlovitý útvar, tvořený specifickými *buňkami, které jsou charakteristické pro uzlovitou formu *lepry. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

leprosárium, izolační dům pro leprózně nemocné (*lepra) nebo osada s nemocnicí, kde jsou izolováni a léčeni malomocní. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lept, klasická *grafická technika založená na principu tisku z hloubky prostřednictvím leptané tiskové formy. Poprvé byla pravděpodobně užitá v Augsburgu kolem roku 1510 členy platnéřské rodiny Hopferových. Danielu Hopferovi staršímu (kolem 1470–1536) jsou v této souvislosti připisovány první leptané volné grafiky tištěné na *papír a kladené do období 1501–1507. Za nejstarší datovaný lept je považován *Svatý Jeroným* německého rytce a malíře Albrechta *Dürera (1471–1528) z roku 1514. Předchůdcem grafické techniky leptu byly metody zlatníků, zbrojířů a platnéřů v 1. polovině 15. století, kteří jej používali k výzdobě *zbraní a brnění a k uchování otisků pro vzorníky. K rozšíření leptu vedla snaha nalézt levnější, jednodušší a časově úspornější *technologie, než byl finančně náročný a technicky obtížný *mědiryt.

Lept je *technikou lineární, která je založena na tvorbě obrazu utvořeného z čar a bodů. Technika leptu využívá působení chemického leptadla na *kov, ulehčuje fyzickou námahu, dovoluje lehkost, spontánnost a širší repertoár výrazových prostředků. Za tiskovou formu slouží měděná, zinková nebo mosazná deska o tloušťce 2–3 mm, jejíž okraje jsou šikmo zbroušeny fasetou, a povrch dokonale očištěn a vyhlazen. Za tepla je měděná přední strana desky gruntována, tj. opatřena ochranným krytem, nejčastěji z včelího *vosku, syrského asfaltu, smoly a mastixu. Směs krytu je na zbroušenou měděnou desku nanášena koženým tamponem nebo rozválena koženým válečkem. Takto pokrytá deska je tónována plamenem svíčky či mletými sazemi, aby rytí obrazu bylo kontrastnější. V současnosti směs krytu nahrazuje vosková pasta, nanášená na měděnou desku plochým štětcem, s jejíž pomocí je dosaženo stejné plochy vhodné k rytí. Rytí obrazu se provádí ocelovými rycími jehlami negativně (světlo na černém podkladu), kromě jehly lze použít i stužkové rydlo, rulety a molety. Na jehlu by měl být vyvíjen stále stejný tlak, bez ohledu na výraznost a rozdílnou hloubku čar. K jejich rozlišení dochází až různou intenzitou leptání. Koncentrace a volba kyseliny, množství zaleptávání ovlivňuje škálu světel a stínů. K leptání je užívána kyselina dusičná, která účinkuje do hloubky i do šířky, nebo chlorid železitý. Diferenciaci světlých a tmavých partií kresby umožňuje opakované leptání. Po skončení chemického procesu a odstranění ochranného krytu se nanáší tiskařská barva, a to koženými tampony, válečkem nebo hadříky. Tisk z desky je uskutečňován v měditiskařském lisu. Setrvalost tiskové formy obvykle dovoluje realizovat 100 až 200 otisků. Pro lept je charakteristická čára, která je v celé své délce stejně široká a má na rozdíl od *rytiny tupý začátek.

V průběhu 16. století lept společně s mědirytem vytlačily techniku *dřevořezu. V polovině 17. století se technika leptu kombinovala s mědirytem, čímž vznikla technika leptané rytiny. V této epoše tvořivým způsobem rozvíjeli techniku leptu český barokní rytec a kreslíř Václav Hollar (1607–1677) a holandský barokní malíř Jacob van Ruisdael (ca 1628–1682) a Adriaen van de Velde (1636–1672).

Od doby svého vzniku do současnosti je lept využíván jako pomocná mědirytecká technika nebo je často doplňována technikou *suché jehly a *akvatinty. V 18. století lept zcela ovládl reprodukční techniku grafických listů. V tomto období došlo k rozvoji a vzniku nových postupů a technik. K leptařským technikám náleží barevný lept, lept do *měkkého krytu (vernís mou) a zrnkový lept (akvatinta).

Ve 20. století umožnila technika leptu vést transkulturní dialog mezi umělci, kteří pocházeli z odlišných *kulturních oblastí. Prostřednictvím leptu reagovali na velká témata evropské historie i moderní současnosti tak významní umělci jako Marc *Chagall (1887–1985), Edvard *Munch (1863–1944), Pablo *Picasso (1881–1973), Viktor Stretti (1878–1957) nebo Ota Janeček (1919–1996).

Technika leptu představuje jednu z nejvýznamnějších grafických technik. Jejím prostřednictvím umělci zachytili nejen historické reálie, ale také způsob života sdílený příslušníky různých kulturních komunit. Proto jsou lepty cenným zdrojem empirických dat nejen pro uměnovědce a historiky, ale také pro antropology, kteří se zabývají problematikou *historické antropologie. (Barbora Půtová)

lept, zrnkový, *akvatinta.

Lermontov, Michail Jurjevič (15. 10. 1814, Moskva, Rusko – 27. 7. 1841, Pjatigorsk, Rusko), ruský básník, prozaik a dramatik; klasik ruského *romantismu. Do erotické problematiky vnáší nejen smutek a tragédii milostného vztahu, ale také *zlo a jeho nositele. Démonské postavy, které zaplňují nejen stránky jeho lyrických básní *Démon* (Démon, 1829–1839; česky v několika vydáních, první překlad v roce 1906: *Démon: Pověsti východní*), ale také jeho narativní kompozice, prózu *Geroj našeho vremeni* (*Hrdina naší doby*, 1840; česky v několika vydáních, první překlad v roce 1879) a drama *Maskarad* (Maškarní bál, 1835–1836; česky v několika vydáních, první vydání v roce 1929 pod názvem *Maškarní ples: Drama o čtyřech dějstvích ve verších*), jsou nešťastné, trpí a toto utrpení přenášejí na milované bytosti. *Láska je v Lermontovově poetice často ztotožňována s jodem. Démon, bytost ze stejnojmenné výpravné básně, svržený anděl, který se pohybuje mezi nebem a zemí, svým polibkem zabíjí gruzínskou princeznu Tamaru, kterou miluje. Démonství mělo však u Lermontova i jiné dimenze: bylo symbolem jeho mezigenerace, která se po porážce děkabristického povstání roku 1825 ocitla v politickém vzduchoprázdnu – nepatřila vlastně nikam a marně hledala své místo v životě. Lermontov zahynul v souboji. (Ivo Pospíšil)

Lerner, Abba Ptachya (28. 10. 1903, Bessarábie, dnes Moldavsko – 27. 10. 1982, Tallahassee, Florida, USA), americký ekonom, námořník a podnikatel ruského původu. Studoval na Cambridge University v Anglii, mimo jiné u Johna Maynarda *Keynese, jehož ekonomické učení obhajoval. Později působil na London School of Economics a v roce 1937 se přestěhoval do Spojených států amerických. Je považován za posledního velkého nematematizujícího ekonomu.

Lerner se vyznačoval celoživotními sympatiemi k *socialismu, ale zároveň obhajoval cenový systém alokace zdrojů. Spolu s Oskarem *Langem patří k zakladatelům teorie tržní tvorby cen v socialistické ekonomice (takzvaný *tržní socialismus). K jeho nejznámějším pracím patří *The Economics of Control: Principles of Welfare Economics* (Ekonomie kontroly: Základy ekonomie blahobytu, 1944). (Jaroslav Malina)

Leroi-Gourhan, André (25. 8. 1911, Paříž, Francie – 19. 2. 1986, Paříž, Francie), francouzský archeolog, etnolog a historik; profesor pařížské Sorbonny. Na základě etnoarcheologických výzkumů vytvořil model vývoje prehistorické společnosti; zabýval se také studiem skalních maleb *mladého paleolitu, které interpretoval jako výraz prvotní životní filozofie založené na dialektické jednotě základních prvků živé *přírody – mužského a ženského principu. Z díla: *Préhistoire de l'art occidental* (Prehistorie západního umění, 1965). (Jaroslav Malina)

les, společenstvo s charakteristickou skladbou dřevinných dominant (stromů a keřů), tvořící více či méně uzavřený, vícepatrový porost, sestávající zpravidla z patra mechového, bylinného, keřového a stromového, popřípadě při složitější struktuře lze rozlišit i vyšší a nižší stromové, respektive keřové patro. *Biodiverzita tohoto typu *vegetace roste od pólu k rovníku. (Petr Bureš)

Les Combarelles (Dordogne, Francie), jeskynní naleziště z období *mladého paleolitu. Na stěnách hadovité jeskynní chodby jsou od roku 1901 dešifrovány a dokumentovány četné *rytiny zvířat (především *koně a *bizoni, dále *mamuti, *sobi, šelmy, antropomorfní témata) v magdalénském stylu (*magdalénien). (Jiří A. Svoboda)

les mírného pásu, opadavý, lesní vegetační formace převážně mírného pásu severní polokoule, makroklimaticky podmíněná průměrnou denní teplotou nad 10 °C v trvání 4–6 měsíců, relativně teplým, avšak vlhkým létem, ročním úhrnem srážek v rozsahu od 650 do 1500 mm (srážky jsou přitom během roku relativně rovnoměrně rozložené) a střídáním čtyř ročních období. Základní adaptací je v tomto případě adaptace na sucho v zimním období, kdy je zmrzlá voda pro stromy nedostupná; obnovovací pupeny se zakládají v létě a nezmrznou, protože neobsahují volnou vodu, a nevyschnou, protože jsou kryty šupinami nebo voskovým povlakem. Tato formace se konstitovala v místech svého nynějšího výskytu v průběhu postglaciální migrace dřevin z jejich glaciálních refugií. Dominantními dřevinami jsou duby (*Quercus*), buky (*Fagus*), bukovce (*Nothofagus*), habry (*Carpinus*), habrovce (*Ostrya*), lípy (*Tilia*), jilmy (*Ulmus*), javory (*Acer*), olše (*Alnus*), jasany (*Fraxinus*); bohaté je také keřové patro s lískami (*Coryllus*), hlohy (*Crataegus*) a bylinné patro; ze živočichů se zde vyskytují datlovití ptáci, zubři, *jeleni, srnci, lišky, kuny, jezevci.

Člověkem nejvíce a po nejdelsí dobu využívaná lesní formace; značnou část člověk převedl na ornou půdu nebo na louky či pastviny, popřípadě nahradil jiným typem lesa (jehličnaté monokultury). (Petr Bureš)

Les Trois Frères a Le Tuc d'Audoubert (Ariège, Francie), rozlehlé podzemní systémy na říčce Volpes, s nálezy uměleckých artefaktů z období *mladého paleolitu (zkoumáno od roku 1912). Komplexní výzdoba *zoomorfní (*bizon, *kůň, *mamut, šelmy), antropomorfní („čarodějové“) i symbolická. Otisky lidských šlápějí. Samostatná Lví kaple. V Tuc d'Audoubert byly nalezeny plastiky bizonů z *hlíny. (Jiří A. Svoboda)

les, tropický deštný, extrémně druhově bohatá lesní vegetační formace v pásmu mezi 10° severní a 10° jižní zeměpisné šířky Afriky, Jižní Ameriky a indomalajské části Asie s průměrnou roční teplotou kolem 25 °C a ročním úhrnem srážek 2000–2500 mm (Havaj až 14 000 mm), ve všech měsících roku přesahuje průměrná denní teplota 18 °C a teplotní rozdíly mezi dnem a nocí jsou malé, den i noc trvá 12 hodin. Tato *vegetace se kontinuálně vyvíjí zhruba 30 milionů let, během glaciálu sice došlo místy k fragmentaci (jinde, například v indomalajské oblasti, naopak k propojení dnes na ostrovy fragmentovaného tropického deštného lesa). Stromy v něm mohou dorůst až 90 metrů a patrovitá struktura lesa je výrazně diferencovaná (zpravidla 3–4 korunová patra). Má velkou *biodiverzitu s obrovskou rozmanitostí potravních vazeb a mnoha vysoce adaptovanými organismy s často úzkou ekologickou nikou. Dominantními dřevinami jsou kauliflorní stromy (s *květy a tedy i *plody vyrůstajícími přímo na kmeni), palmy, stromové kapradiny, liány, hojné epifyty (kapradiny, orchideje, bromélie), u živočichů je zde obrovská diverzita zejména hmyzu, ale i ptáků a různých šplhavých forem plazů, obojživelníků a jiných obratlovců; typickými obyvateli jsou například gorily, kočkodani, okapi, zoborožci. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

lesba (lesbičanka, lesbička) (anglicky: *lesbian*), žena, kterou sexuálně přitahují ženy a která se sama ztotožňuje s touto *identitou a sexuální orientací. V českém překladu se současně používají termíny „lesba“ a „lesbička“, jež fungují jako synonyma. Pojem „lesba“ je v současné době stále více rozšířen a preferován před pojmem „lesbička“, neboť pojem „lesbička“ v sobě obsahuje konotace zdobnělny a asociace určité nevyzrálosti, hravosti a pomíjivosti. Ve vztahu k termínu *gay je prostřednictvím těchto zlehčujících konotací lesbička symbolicky postavena do asymetrického vztahu neserióznosti a závislosti, který umocňuje *genderové stereotypy rozšířené v naší společnosti, stereotypy, které také prostupují gay a lesbickým hnutím u nás.

Termín byl odvozen z názvu řeckého ostrova Lesbu, kde koncem 7. a na počátku 6. století př. n. l. žila lyrická básnířka *Sapfó, údajně homosexuálního, případně bisexuálního zaměření, opěvující v básních ženy; jako synonymum se užívá též termínu sappismus, odvozeného ze jména Sapfy. (Jaroslav Malina, Věra Sokolová)

lesbická láska, *lesbismus.

lesbičanka, *lesba.

lesbička, *lesba.

lesbismus (anglicky: *lesbianism*), lesbická *identita, která vyjadřuje nejen sexuální orientaci, ale celkový postoj k životu, sobě samé a ke společnosti. Lesbismus v sobě může, ale nemusí obsahovat prvky společenského a politického *aktivismu. (Věra Sokolová)

lesbismus, politický (anglicky: *political lesbism*), politický *názor a pozice, která se vyvinula jako odnož radikálního *feminismu v šedesátých letech 20. století. Za politické lesby se považují ženy, které se jako lesby identifikují, i když nežijí v sexuálních vztazích se ženami. Poukazují tak jednak na heterosexistické praktiky uvnitř feministického hnutí a jednak na proměnlivost a nestálost vlastní *identity a ženství, které nemusí být nutně odvozeny a definovány z binárního vztahu k mužům. Tyto ženy přijaly identitu „lesbické feministky“ jako logický krok v procesu osvobodování se z mužské dominance a považují jej za krok, který může učinit kterákoliv žena nezávisle na svém sexuálním cítění a chování. Nejznámější skupinou radikálního lesbického feminismu jsou *Radicalesbians*. (Věra Sokolová)

Lesch-Nyhanův syndrom, *syndrom, Lesch-Nyhanův.

lesk [trasologie], plošná modifikace přirozeného povrchu *nástrojů na místech kontaktu s opracovávaným materiálem, může být pozorovatelná pouhým okem (anglicky: *gloss*) nebo jen za použití mikroskopu – HPA (anglicky: *polish*; *High Power Approach). Vzniká při intenzivním kontaktu povrchu nástroje s opracovávaným materiálem za současného působení změněného tlaku, teploty a chemických vlivů. Metodu pozorování lesků rozvinul v 80. letech 20. století archeolog Lawrence H. Keeley. Na základě odlišných vlastností lesků (rozmístění, topografie povrchu, intenzity, orientace apod.) současně s vyhodnocením dalších *pracovních stop na nástroji je možné rozlišit různé kontaktní materiály (živočišné, rostlinné, anorganické). Při pozorování optickým mikroskopem se lesk jeví jako zářivá, světlo odrážející plocha, naopak při pozorování rastrovacím elektronovým *mikroskopem (SEM) se plochy lesku jeví jako místa tmavá a matná. (Soňa Krásná)

Leskov, Nikolaj Semjonovič (16. 2. 1831, Gorochovo, Rusko – 5. 3. 1895, Petrohrad, Rusko), ruský prozaik a dramatik. Na počátku jeho tvůrčí dráhy stojí povídky a novely z vesnického prostředí, mezi nimi především novela s kriminální zápletkou *Ledi Makbet Mcenskogo ujezda* (Lady Macbeth Mcenského újezdu, 1865; česky v několika vydáních) a nepovedené drama *Rastočitel'* (Marnotratník, 1867; česky v roce 1924). Slávu si dobyl až v povídkách založených na takzvaném skazu (jazykově rázovité vyprávění v první osobě), například *Skaz o tulskom kosom levše i o stal'noj bloche* (Levák, 1881) a románových *kronikách, které se noří do hlubin ruského života, například *Soborjane* (Služebníci chrámu, 1872; česky: *Duchovenstvo sborového chrámu: Kronika o pěti částech*, 1903) nebo *Očarovannyj strannik* (Očarovaný poutník, 1874; česky v několika vydáních).

Do světa jeho dílo výrazněji proniká až ve druhé polovině 20. století. *Láska je v jeho pojetí v podstatě tragický cit: člověk si ji musí vydobýt utrpením. Smyslem je najít blízkého člověka: vášeň k životu patří, ale je jevem vratkým, který spíše rozvrací, než pozitivně motivuje. (Ivo Pospíšil)

Lesothové, černošský *národ jihobantuského původu obývající Království Lesotho, vnitrozemský *stát tvořící enklávu v Jihoafrické republice; v celkovém počtu kolem 1,8 milionu obyvatel (*cenzus z roku 2004) dominují *Basutové. Území Lesotha bylo až do 2. poloviny 19. století součástí basutské říše (Mošeše I.), v roce 1871 bylo připojeno ke Kapské

*kolonii a roku 1884 zde byl zřízen britský *protektorát pod názvem Basutsko (Basutoland), od roku 1965 s vnitřní *samosprávou. Roku 1966 byla vyhlášena nezávislost *země, posléze i změněn její název a také vlastní jméno národa – *Sothové (Sutové), kteří představují naprostou většinu obyvatelstva (okolo 99 %), minority tvoří *Zulové, *Xhosa (Khosové), *běloši a *Indové. Věřící jsou vesměs *křesťané (*katolíci 43 %, dále *protestanti, hlavně Lesothská evangelická církev 30 % a *anglikánská církev 12 %), menšiny tvoří *muslimové a *animisté. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

léta (horečka), Gründerská (z němčiny: *Gründerjahre*, „léta bouřlivého zakládání kapitalistických podniků; gründerství“), „zakladatelské období“, léta od konce prusko-francouzské *války (1871) do roku 1873, která jsou charakterizována silným hospodářským rozvojem a zakládáním nových ekonomických subjektů ve sjednoceném Německu (začala hospodářská *krize). V tomto krátkém období vzniklo přes 800 akciových společností. Příčinou této konjunktury bylo: 1. optimistická nálada v důsledku vítězné války; 2. převis poptávky nad nabídkou; 3. zrušení cla; 4. zřízení velkého hospodářského prostoru; 5. francouzská válečná odškodnění ve výši 5 miliard zlatých franků, která umožnila Německé říši rychlé zaplacení půjček a vedla k značnému zvýšení množství peněz. Gründerská architektura, poplatná *historismu, se uplatnila zejména na bankách, obchodních domech, továrnách a *vilách podnikatelů. Gründerská léta byla ukončena všeobecným zhroucením kurzu a trvajícím poklesem konjunktury. (František Čapka, Jaroslav Malina)

letální alela, *alela, letální.

letecká archeologie, *archeologie, letecká.

Léthé, v *řecké mytologii řeka zapomnění; podsvětní řeka, ze které pili duchové zesnulých. (Jaroslav Malina)

letnice (letniční hnutí) (řecky: *pentekoste hemara*, „padesátý den, padesátice“):

1. svatodušní svátky, kdy *římskokatolická církev slaví památku seslání Ducha svatého. Padesátice proto, že se svátek slaví padesátý den po Božím hodu velikonočním (*Velikonoce). Svatodušní svátky se slaví rovněž v *pravoslaví, kde jsou vyvrcholením velikonočního období a druhým nejvýznamnějším církevním svátkem v roce;

2. letniční hnutí je označení pro celek křesťanských společností a církví, které usilují o osobní individuální nápravu a obrození Duchem svatým. Jeho sestoupení očekávají návazně na vyprávění v *Novém zákoně (Sk 2,1–4) jako dar *Boží milosti, který se projevuje charizmatickými událostmi (*charizma), například uzdravováním, *glosolálií, pronášením *proroctví apod. Letniční hnutí vzniklo ve druhé polovině 19. století v USA, jeho reprezentanty byly především různé evangelikální skupiny, metodisté, *baptisté ad. Svě stoupence má rovněž v České republice (Apoštolská církev, Voda života ad.); (Břetislav Horyna)

3. v lidové tradici našeho kulturního okruhu se v rámci letnic spojuje symbolika křesťanských Svatodušních svátků s necírkevními významy nahromaděnými kolem letního slunovratu. Časová blízkost významného křesťanského svátku a nejdelšího dne roku dala vzniknout synkretickému souboru obřadních úkonů, jimž vévodí motivy mládí, krásy, zelené vegetace, vody, světla a ohně. *Slunce i *život jsou na vrcholu sil, vegetační cyklus se láme do druhé poloviny. Podobně jako u dalších předělových okamžiků roku (viz *dny, osudové) se i v tomto případě prosazuje přesvědčení o možnosti pozitivně ovlivnit nadcházející období. Nadpřirozené síly jsou mocnější než obyčejně, čehož lze snadno využít, zároveň je však nutné se obezřetněji chránit před *zlem.

V lidové tradici se setkáváme s rozmanitými podobami úkonů, které se snaží zajistit dobrou úrodu, *zdraví a *plodnost, mnohé starší zvyky souvisejí s prvním vyhnáním dobytka na pastvu, poměrně archaickou symboliku vykazují rituály čištění studánek a proseb za déšť. Na některých místech se během Svatodušních svátků dodnes vztyčují *májky.

Významnou skupinou tradičních zvyklostí jsou obřady se symbolikou králů a královen, které (podobně jako velká část dalších svatodušních rituálů) dnes patří spíše k vymřelé tradici. Setkat se s nimi můžeme především v podobě inscenovaných představení folklórních souborů. V živé obřadnosti se vyskytují ojediněle, avšak s tím větší slávou. Jízda králů, která se u nás zachovala v některých obcích na Slovácku a Hané (nejznámější je slovácký Vlčnov), je obřadem s motivy lokálního společenství a symbolikou *iniciačního rituálu. Česká republika v současnosti usiluje o zařazení jízdy králů do seznamu ústního a nemateriálního kulturního dědictví lidstva *UNESCO. (Jana Válková)

letniční hnutí, *letnice.

Létó („Zářící“), latinsky Latona, sestra a milenka Diova (*Zeus), jemuž porodila dvojčata *Apollóna a *Artemidu. (Jaroslav Malina)

letopisy, Cakchiquelské (*Anales de los Cakchiqueles*), nazývané též *Memorial de Tecpán-Atitlán* nebo *Memorial de Sololá* či *Anales de los Xahil*, historické a chronologické svědectví mayských *Cakchiquelů objevené v roce 1844 v Guatemale. Zapsali je dva autoři: v letech 1560–1582 Francisco Hernández Arana Xahilá a po něm pokračoval po roce 1600 Francisco Díaz Gebutá Queh. Dnes je rukopis v knihovně Pennsylvánského muzea a naposledy jej vydal Adrián Recinos. Obsah rukopisu se dá rozdělit zhruba do dvou částí: strany 1–17 jsou *anály do roku 1540; strany 17–96 tvoří místní *kroniku městského státu Cakchiquelů. Mytologická část se v zásadě shoduje s *mýty **Popol Vuhu* a částečně je doplňuje. (Oldřich Kašpar)

letopočet:

1. určení roku;
2. soustava let počítaná od určité *události, skutečné nebo legendární (*éra); počátek éry se nazývá *epocha.

Staří *Řekové počítali léta od první olympiády v roce 776 př. n. l., *Římané od údajného založení Říma v roce 754/753 př. n. l. Diocletianova éra začíná rokem 284 n. l. Tzv. alexandrijský letopočet počíná od *stvoření světa, jež klade do roku 5493 př. n. l., starší byzantský letopočet, odvozený od alexandrijského, začíná rokem 5509 př. n. l.

Židovský letopočet označuje za počátek světa 7. 10. 3761 př. n. l.

Na Iberském poloostrově počítali od 5. století podle španělského letopočtu, začínajícího rokem 38 př. n. l.

Dosud užívaný islámský letopočet začíná rokem 622 n. l. (*hidžra).

V Íránu byl v roce 1976 zaveden nový letopočet od založení *perské říše, kladeného 1180 let před hidžru.

Křesťanský letopočet, označovaný též jako náš letopočet, zavedl v roce 525 římský *kněz Dionysius Exiguus (asi 470–asi 544), který při sestavování velikonoční tabulky nahradil dosavadní počítání podle Diocletianovy éry léty od narození *Ježíše Krista. Nový letopočet se ujímal jen zvolna. Ve vyprávěcích pramenech je běžný od 8. století, v úředních dokumentech až od 9. a 10. století. (Jaroslav Malina)

lettner (z latiny: *lētōrium*, „oltářní pult, chrámové zábradlí“), původně čtecí pult mezi chórem a hlavní lodí, později vysoká příčka oddělující kněžiště od prostoru pro laiky. Někdy byl před lettnerem umístěn *oltář pro laiky. (Josef Unger)

leukémie (z řečtiny: *leukos*, „bílý“ a *haima*, „krev“), zhoubné onemocnění bílých krvinek, charakterizované nárůstem zejména jejich nezralých vývojových neplnohodnotných forem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lev jeskynní, pralev (*Panthera spelaea* [Goldfuss, 1810]; řád: šelmy [Carnivora], čeleď: kočkovití [Felidae]; hmotnost: 235–400 kg; výška v kohoutku: až 1,2 m; celková délka těla: 3,5 m), *kosti lva jeskynního se vyskytují na četných evropských nalezištích, ale pouze v malém počtu. Druhové označení „jeskynní“ získalo *zvíře ve spojení s častými nálezy jeho kostí v jeskyních, nicméně jeho životní prostředí bylo jiné. Lev jeskynní upřednostňoval spíše otevřené oblasti, *stepi a lesostepi, zatímco *jeskyně vyhledával pouze příležitostně. Závěrem

*doby ledové mizí. Označení této kočkovité šelmy za lva není zcela jednoznačné, neboť se na jejích *fosilních kostech kombinují znaky nejen současných lvů, ale i tygrů, proto navrhl český zoolog a odborník na rod *Panthera*, Vratislav Mazák, název pralev. Určitou pomoc nabízejí *jeskynní malby kočkovitých šelem, kde ovšem nejsou patrné jednoznačné pruhy tygra nebo hřiva lva. Pouze *rytina na lopatce z mladopaleolitické *lokality Laugerie-Basse (Dordogne, Francie) naznačuje na konci ocasu „bambulku“ – příznačný znak ocasu lva. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

levalloisien (název podle naleziště Levallois-Perret u Paříže, Francie), *archeologická kultura *starého paleolitu, typická *technikou předem upravených kamenných jader (*technika, levalloiská). (Jiří A. Svoboda)

levalloiská technika, *technika, levalloiská.

levallois-leptolitická technika, *technika, levallois-leptolitická.

Levanta (z francouzštiny: *le levant*, „východ slunce“), starší označení východní části Středomoří včetně pobřežních oblastí (dnešní Sýrie, Libanon, Egypt, Kypr). Historicky významné území zprostředkovávalo od *starověku dálkový obchod mezi Evropou a Asií. Název vytvořili francouzští *křižáci při svých východních taženích. (Jaroslav Malina)

Levantinci, zastaralé označení obyvatel *Levanty, to znamená východního Středomoří (zejména *Libanonu), kteří byli do určité míry ovlivněni evropskou kulturou. Tvoří je především *Arabové, dále pak *Arméni, *Koptové, *Malt'ané, *Řekové, *Syřané, *Turci aj. (Lukáš Šín)

levator, -oris, m., levátor, zdvihač, zvedač (v *anatomii například **musculus levator ani*, hlavní sval *dna pánevního, odvozeno z latinského: *levare*, „zdvíhat“). (Ladislava Horáčková)

Levhartí muži, *společnost, Levhartí.

Levhartí společnost, *společnost, Levhartí.

Leviatan, *Livjatan.

levice, označení jedné části politického spektra (protipólu pravice), inspirované rozsazením poslanců ve francouzském Národním shromáždění v době *Velké francouzské revoluce; je charakterizována prosazováním: 1. zájmů nižších a středních vrstev (sociální *rovnost, rovnost forem vlastnictví – preference státního a družstevního vlastnictví, politická a náboženská rovnost); 2. *kolektivismu; 3. rozsáhlého sociálního zabezpečení; 4. státních zásahů do hospodářských oblastí.

Nejvýznamnější levicové spektrum představují dnes zejména strany sociálně demokratické, socialistické a reformované komunistické strany. (František Čapka)

levicový liberalismus, *egalitarismus, liberální.

levicový libertarianismus, *libertarianismus, levicový.

Levinas, Emmanuel (30. 12. 1905, Kaunas, Litva – 25. 12. 1995, Paříž, Francie), francouzský filozof a judaista židovského původu; představitel *personalismu. Vedle židovské tradice je východiskem jeho filozofie kritický vztah k dílu Edmunda *Husserla a Martina *Heideggera a zejména zásadní odmítnutí západního pojetí *ontologie jako „první filozofie“, která chápe bytí jako „totalitu“. Proti ontologii staví *eschatologii *míru a *spravedlnosti, tedy *primárně etickou zkušenost.

Levinasova filozofie, rozvíjená na půdorysu personalismu, podává rovněž originální *interpretaci času a dějinnosti a řeči jako dialogu; má být výzvou k nelhostejnosti a k *odpovědnosti za osud druhých. Z díla: *De l'existence à l'existant* (Od existence k existujícímu, 1947; česky: *Existence a ten, kdo existuje*. Praha: Oikoymenh, 1997), *Totalité et l'infini* (1961, česky: *Totalita a nekonečno*. Praha: Oikoymenh, 1997). (Jaroslav Malina)

levirát (z latiny: *laevir*, „švagr“), preferenční pravidlo výběru manželského partnera, podle něž by si vdova měla vzít bratra svého zesnulého manžela, případně jiného vzdálenějšího *příbuzného zemřelého muže. Potomstvo je právně považováno za potomstvo zesnulého a dědí po něm. Levirát je transkulturním jevem a je doložen od *starověku až do *novověku a

v řadě *nativních kultur. Je charakteristický pro společnosti, kde základním *principem *příbuzenských vztahů je *patrilinárta, proto se vyskytuje především v pasteveckých společnostech (*Beduíni, *Fulbové, *Nuerové atd.).

Levirát zvyšuje patrilinéární rodovou kontinuitu, chrání nedělitelnost rodového majetku a zachovává sociální postavení vdovy a sirotků. Tento typ patří mezi tzv. preferované sňatky (*příbuzenství, nepokrevní) a zdá se být svou sociální strukturou blízký *polyandrii (*sňatku jedné ženy s několika bratry). Například doklady ze *Starého zákona zdůvodňují levirátní opatření tím, že je třeba, aby nevyhynul rod zemřelého (Dt 25,5–10, srov. též *Nový zákon Mk 12,19n). Příklady jsou *Juda a Tamar (Gn 38,6–30) a *Rút a Bóaz (Rt 1–4). Zatímco původně šlo o práva mužského potomka, který byl přímým pokračovatelem rodu, vztahovaly rabínské kruhy v helénistické době slůvko „syn“ na jakéhokoli potomka, tedy i dceru, takže povinnost levirátního manželství nastupovala jen u těch, kdo zemřeli bezdětní. *Starý zákon* (zvláště Rt 4) ukazuje, že v případě, kdy si nechtěl vzít vdovu nejbližší příbuzný, konal se zvláštní obřad zouvání obuvi (hebrejsky: *halisa*) (Dt 25,9; Rt 4,7), jímž práva i povinnosti levirátního manželství přecházely na jiného příbuzného. Levirátní sňatek stojí v protikladu k zákazu příbuzenských sňatků v Lv 18,16 a 20,21; zřejmě však byl vzácný a představoval výjimku z obecné normy. Ještě v *Novém zákoně* (Mk 12,18nn) argumentují saduceové v rozhovoru o *vzkříšení proti *Ježíšovi právě případem levirátního sňatku. Levirát je doložen i na *Dálném východě, zejména na severu Korejského poloostrova. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

levis, -e, hladký, uhlazený; lesklý; holý, lysý, bezvousý (v *anatomii například **sutura levis*). (Ladislava Horáčková)

Leviticus, třetí kniha z Pěti knih Mojžíšových (tzv. *Pentateuchu), které jsou prvou částí *Starého zákona. V hebrejském originálu se kniha Leviticus nazývá podle svých počátečních slov *Va-jikra ...* („A zvolal ...“). Řecký překlad Starého zákona, *Septuaginta, tuto knihu nazývá „Levitikon“, poněvadž většinou pojednává o záležitostech izraelského kultu, který vykonávali příslušníci *kmene Lévi. Latinský překlad Starého zákona, Vulgata, označuje tuto knihu podle Septuaginty jako Leviticus. Text knihy obsahuje převážně náboženské právo a bohoslužebné instrukce. Židovská a křesťanská tradice připisovala knihu *Mojžíšovi, jako celý Pentateuch. Novodobá *analýza *bible však dokazuje, že Pentateuch vznikl z různých látek, jež byly teprve postupně propojovány a spojovány v jeden celek (bible). (Vladimír Sadek)

Lévi-Strauss, Claude (28. 11. 1908, Brusel, Belgie – 3. 11. 2009, Paříž, Francie), francouzský antropolog, etnolog, amerikanista; zakladatel *strukturální antropologie (*strukturalismus) a jedna z nejvýraznějších osobností francouzského poválečného myšlení a kultury, která měla značný vliv na vývoj moderních věd o člověku. Ve srovnávací perspektivě zkoumal rozličné kulturní jevy a formy (*příbuzenství, *mýty, *umění, *klasifikace), hledaje mezi nimi *univerzální principy fungování lidské mysli a lidského konání; rovněž se věnoval rozpracování metodologie a teorie antropologického výzkumu člověka a kultury.

V letech 1927 až 1932 studoval na Sorbonně práva a filozofii, poté dva roky vyučoval na provinčních lyceích v Mont-de-Marsan a v Laonu; vrátil se do Paříže, aby pokračoval v postgraduálních studiích *sociologie. V roce 1935 odešel na doporučení Celestina Bouglé (1870–1940) do brazilského São Paula, kde na nově založené *univerzitě přednášel sociologii a začal se věnovat terénnímu výzkumu mezi *indiánskými *kmeny v Mato Grosso v západní Brazílii. V roce 1938 získal finanční podporu od francouzské *vlády pro realizaci dlouhodobého výzkumu v severozápadní Brazílii při hranicích s Bolívií, kde studoval Ňambikváry a Tupí-Kavahíby. Po porážce Francie emigroval do Spojených států amerických, kde působil na New School of Social Research v New Yorku, a setkal se s představiteli americké *kulturní antropologie; značný význam mělo seznámení s bývalým členem *Pražského lingvistického kroužku, ruským lingvistou Romanem *Jakobsonem, který mu

přiblížil strukturální teorii v *jazykovědě. V letech 1945 až 1947 Lévi-Strauss zastával postavení kulturního rady francouzského velvyslanectví ve Washingtonu, avšak poté se vrátil do Francie, kde na Sorbonně obhájil dizertační práci *Les structures élémentaires de la parenté* (Elementární struktury příbuzenství) a v roce 1948 získal doktorát. Působil jako kurátor v Musée de l'Homme, stál v čele oddělení sociální antropologie na École Pratique des Hautes Études a roku 1959 vstoupil do Collège de France, v níž působil až do svého penzionování v roce 1982 (v roce 2007 však stále ještě pracoval ve své laboratoři). V roce 1973 byl zvolen členem Académie Française.

Claude Lévi-Strauss zasvětil většinu svého života hledání struktur lidského nevědomí, které tvarují formy kulturního života. Základní stavební kameny své teorie čerpal z americké kulturní antropologie, *Durkheimovy a *Maussovy sociologie a strukturální jazykovědy Pražského lingvistického kroužku. Mezi své intelektuální vzory zařadil Claude Lévi-Strauss rovněž Jeana Jacquese *Rousseaua, Karla *Marxe a Sigmunda *Freuda. Za základní omyl tradiční *antropologie považuje skutečnost, že se zabývala termíny, a nikoli vztahy mezi nimi. Antropologie stejně jako jazykověda nesmí setrvávat na povrchu společenského života, ale musí se soustředit na „nevědomé základy“, na nichž onen společenský život (a *jazyk) spočívá. Jejím cílem musí být *langue* („jazyk“) celé kultury, který se sleduje prostřednictvím *parole* („řeči“). Uchopit „super-rationálně“ společenského života, ve kterém by se rozplynuly rozdíly nejen mezi smyslovým a racionálním, prelogickým a logickým, ale i mezi „divošským“ a „civilizovaným“, umožní podle Lévi-Strausse strukturalismus, analyzující kulturu na hlubší úrovni abstrakce jako strukturu vzájemných vztahů.

Lévi-Strauss se pokusil dokázat, že různé složky sociálního a kulturního chování, *obřady, *rituály, *příbuzenské vztahy, *manželské právo, způsoby přípravy jídla či *totemické systémy netvoří izolované entity, ale jsou konstituovány na základě kontrastivních vztahů, takže vytvářejí struktury analogické fonologické strukturu jazyka. Lévi-Strauss se věnoval *analýze především tří specifických systémů, v nichž se odráží povaha celé kultury a které mohou být vytvořeny „identickými strukturami nevědomí“: příbuzenským systémům, mýtům a myšlení „přírodních národů“. Příbuzenství připodobnil k jazyku v tom smyslu, že stejně jako jazyk představuje strukturovaný a strukturující systém znaků, jejichž povaha je symbolická, seberegulující a soběstačná, a mimo své hranice nevyžaduje žádný odkaz ke skutečnosti nebo přirozenosti, který by jeho postupy ospravedlnil. Tak jako Marcel Mauss pokládal Claude Lévi-Strauss *směnu za *primární *akt ustavující lidskou společnost; tvrdil, že pojem směny můžeme považovat za společný denominátor veškeré lidské aktivity, protože lidská společnost je tvořena systémem směny, operující na třech rovinách *komunikace: 1. výměna zpráv, konstituující jazyk, 2. výměna žen, vytvářející příbuzenský systém (kinship), 3. výměna zboží, zakládající ekonomickou aktivitu. K těmto rovinám připojil i čtvrtý typ komunikace – genů mezi jednotlivými genotypy. Při studiu *mytologie přírodních národů vyšel původně ze strukturalistického modelu jazyka, ale od roku 1964 považoval za vhodnější model pro pochopení mýtu hudbu.

Důležitou součástí Lévi-Straussova díla byly studie věnované myšlení přírodních národů. Popíral existenci kvalitativních rozdílů ve způsobu, jakým posuzuje realitu archaická a moderní společnost. Pokusil se dokázat, že „primitivní“ logika „chladných“ přírodních národů je schopná generalizovat, klasifikovat a analyzovat stejným způsobem jako logické myšlení „horké“ moderní *civilizace. Odlišnost spočívá pouze ve skutečnosti, že logika „předdějinného“ člověka pracuje se smyslově konkrétními pojmy a je spojená s bezprostředními pocity. Lévi-Strauss vymezil pojem *bricolage jako označení archaického způsobu myšlení, jehož produktem jsou klasifikační systémy pracující s různými přírodními a sociálními fenomény.

Lévi-Strauss byl velmi produktivním autorem a počet jeho odborných publikací a knih je impozantní, náleží mezi ně *La vie familiale et sociale des Indiens Nambikwara* (Rodinný a

společenský život indiánů Ňambikvára, 1948), *Les structures élémentaires de la parenté* (Elementární struktury příbuzenství, 1949), *Race et histoire* (1952, česky: *Rasa a dějiny*, 1999), *Tristes tropiques* (1955, česky: *Smutné tropy*, 1966), *Anthropologie structurale* (1958, česky: *Strukturální antropologie*, 2006), *Le totémisme aujourd'hui* (1956, česky: *Totemismus dnes*, 2001), *La pensée sauvage* (Myšlení divochů, 1962, česky: *Myšlení přírodních národů*, 1971, 1996), *Les mythologiques: Le cru et le cuit* (1964, česky: *Mythologica: Syrové a vařené*, 2006), *Les mythologiques: Du miel aux cendres* (1966, česky: *Mythologica: Od medu k popelu*, 2006), *Les mythologiques: L'origine des manières de table* (1968, česky: *Mythologica: Původ stolničení*, 2008), *Les mythologiques: L'homme nu* (1971, česky: *Mythologica: Nahý člověk*, 2009), *Anthropologie structurale deux* (1973, česky: *Strukturální antropologie – dvě*, 2007), *La voie des masques* (1975, česky: *Cesta masek*, 1996), *Le regard éloigné* (Vzdálený pohled, 1983), *La potière jalouse* (Žárlivá hrnčířka, 1985), *Histoire de lynx* (1991, česky: *Příběh rysa*, 1995), *Regarder, écouter, lire* (Dívát se, poslouchat, číst, 1993). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Lévy-Bruhl, Lucien (10. 4. 1857, Paříž, Francie – 13. 3. 1939, Paříž, Francie), francouzský filozof, sociolog a sociokulturní antropolog. Z jeho filozofických děl byl oceňován spis *L'Allemagne depuis Leibniz* (Německo po Leibnizovi, 1890), pojednávající o vývoji národního vědomí v Německu. V roce 1900 se přesunul jeho zájem na *sociologii a stal se postupně hlavním představitelem durkheimovské školy. Pravidla durkheimovské metody uplatnil ve spise *La Morale et la science des moeurs* (Morálka a věda o mravech, 1903), jímž se stal zakladatelem vědy o mravnosti (na rozdíl od předchozí etiky filozofické a normativní).

Druhým důležitým mezníkem v odborném životě byl rok 1910, kdy vyšel jeho spis *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures* (Mentální funkce primitivních společností), jímž zahájil řadu spisů věnovaných studiu mentalit „primitivního“ člověka (zde vyslovená teorie o myšlení „primitivního“ člověka jako předlogického – na rozdíl od logického myšlení moderního člověka – je však novými etnologickými výzkumy zpochybněna). Svým dílem ovlivnil učení Carla Gustava *Junga o *archetypech. (Jaroslav Malina)

lex (z latiny: *lēx*, „ustanovení, smlouva, podmínka; zákon, právo; pořádek, způsob“), všeobecný závazný právní předpis, *zákon (ve starověkém Římě). (Jaroslav Malina)

lex imperfecta (z latiny: *lēx*, „ustanovení, smlouva, podmínka; zákon, právo; pořádek, způsob“, *imperfectus*, „nedokončený, nedokonalý“), *norma, která neobsahuje *sankci za její porušení; opak: *lex perfecta. (Jaroslav Malina)

lex perfecta (z latiny: *lēx*, „ustanovení, smlouva, podmínka; zákon, právo; pořádek, způsob“, *perfectus*, „udělaný, hotový; dokonalý, důkladný“), *norma, která obsahuje *sankci za její porušení; opak: *lex imperfecta. (Jaroslav Malina)

Leydigovy buňky, *buňky, Leydigovy.

léze, poškození, postižení, porucha orgánu či *tkáně, které má za následek narušenou funkci. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

lezginština, severovýchodní *kavkazský jazyk užívaný menšinami v Ázerbájdžánu a Dagestánu (*Lezgové). (Jaroslav Malina)

Lezgové, *národ žijící v ruské Dagestánské autonomní republice, menšiny žijí i v sousedních *zemích (celkem asi 600 000 osob). Po *Avarech představují druhé nejpočetnější etnikum v Dagestánu; jsou příbuzní s Aguly, *Rutuly, Samury a *Tabasaránci. Obecně jsou pokládáni za autochtony; nejstarší zmínky o *kmeni Lezgi (Legi) jsou už u antických autorů. Jazykově patří do *lezginské skupiny *dagestánské větve *kavkazské jazykové rodiny. V 7.–8. století přijali *islám. Za existence Sovětského svazu pod rusifikačním tlakem mnozí převzali *ázerbájdžánštinu a část Lezgu se začala hlásit k *Ázerbájdžáncům. Do 19. století žili v tzv. volných společenstvích, která sdružovala několik *vesnic – *endogamie, *velkorodina i *krevní msta se udržely až do 20. století. (František Bahenský, Lukáš Šín)

LGB, *LGBT.

LGBT, zkratka označující *lesby, *gaye, *bisexualy a *transgender osoby včetně *transsexuálů. Jednotlivá písmena se v této zkratce mohou vyskytovat v různém pořadí, nejčastěji GLBT. Písmeno L se na první místo zkratky posunulo v průběhu času zejména díky silnému vlivu homosexuálních feministek. V jiných *variantách se připojují i další písmena: I označující intersexuály, Q značící *queer, U pro lidi s dosud nevyjasněnou orientací (*unsure*), další T označující tzv. „*Two-spirit people*“, což je novější výraz pro *berdache, dále se může přidávat písmeno A odkazující na asexualitu, P značící lidi vyznávající *pansexualitu či *polyamorii, písmeno O pro lidi omnisexuální a další méně časté varianty. V přísnějším pojetí mnozí užívají pouze kratší *verze LGB s tím, že transgenderové osoby (*transgender) se vypořádávají především se svou pohlavní a *gender identifikací na rozdíl od ostatních, kteří se vypořádávají jen se svou sexuální orientací.

Někteří lidé toto označení stále neradi používají, poukazují na jeho diskriminační povahu, a tvrdí, že jde jen o další nepotřebnou, uměle vytvořenou kategorii, do které je možno přiřadit každého „nenormálního“ jedince. Pro jiné je ovšem takovéto označení vítanou variantou, která naopak upozorní, že do kategorie lidí s odlišnou orientací a identifikací nepatří jen homosexuální muži, ale i jiné, někdy opomíjené osoby. (Josef Duda).

Lhasa (tibetsky: *lha-sa*, doslova „Místo boha, bohů“), nejvýznamnější *město v *Tibetu; původní název města byl Rasa (tibetsky: *ra-sa*, „Místo koz“). S oficiálním přijetím *buddhismu v 7. století se město přejmenovalo a stalo hlavním městem tibetské říše, která si zde kolem chrámu Džókhangu zřídila královskou rezidenci. Po rozpadu říše Lhasa význam administrativního centra *země na dlouhou dobu ztratila a své vedoucí postavení si obnovila až v polovině 17. století, kdy se ujal *vlády pátý *dalajlama Ngawanglozangjamccho. Od té doby až dodnes je Lhasa sídlem nejvyšší duchovní a světské moci v Tibetu. (Josef Kolmaš)

Lhopové (Lho-pa, Loba, Luoba, Luo-pa – všechna pojmenování odpovídají výrazu pro „Jížana“), souhrnné označení menších populací a etnických skupin na jihovýchodě Tibetu při hranicích s Indií a Myanmarským svazem (dřívější Barmou). Patří sem například Aborové, Daflové, Miriové, Mišmiové, Mönповé (Menba, Mon-pa) aj. Celkový počet je odhadován na asi 10 300 osob (v roce 2005). Jejich *jazyky (označované též jako himálajské dialekty) jsou většinou považovány za dialekty *tibetštiny; patří do *tibetské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské jazykové rodiny. U většiny skupin se zachovaly silné patriarchální vztahy. V *materiální i *duchovní kultuře je patrný vliv *Tibeťanů. V *náboženství se vedle *buddhismu ve značné míře udržely i původní *animistické koncepce. (Josef Kolmaš)

Lhota, opatření, jehož podstatou bylo osvobození kolonistů (12.–14. století) od všech jiných povinností kromě kolonizačních na zpravidla 28 let, tj. po celou jednu generaci („léta lhotní“), během kterých platili *feudálovi jen část platů; po uplynulé lhůtě osvobození přestalo a „lhotáci“ se stali běžnými *poddanými. Lhoty vznikaly na českém území již před německou *kolonizací (hlavně ve 13. století). Památka na lhoty je dochována v názvu několika set *vesnic v Čechách i na Moravě (například Dolní Lhota, Horní Lhota, Lhotka apod.). (František Čapka)

LH-RH (luteotropin releasing hormone, gonadoliberin), *hormon produkovaný v *hypothalamu, který stimuluje tvorbu gonadotropinů v *hypofýze. (Drahomír Horký)

li (z čínštiny: *li*):

1. termín *konfucianismu označující zásady správného chování; v *neokonfucianismu termín pro základ všech věcí, který je prvotní a existuje mimo hmotu;

2. délková míra v Číně (ve *starověku přibližně 500 metrů, nyní 576 metrů) a v Koreji (nyní 392 metrů). (Jaroslav Malina)

Li Čching-čao (1084–1155?), čínská básnířka z období dynastie *Sung. Její skladby patří k nejpůsobivějším mezi milostnými písněmi *cch', neboť i konvenční téma dokázala transformovat do podoby hluboce upřímného osobního vyznání. (Olga Lomová)

Li Po (vlastním jménem Li Tchaj-po, 701–762), čínský básník v období dynastie *Tchang; lyrik zamýšlející se nad smyslem života a opěvující *přírodu, *vino, *lásku a komentující důležité události v dějinách Číny.

Z jeho díla byly česky publikovány parafráze Bohumila Mathesia ve výboru *Zpěvy staré Číny: Parafráze staré čínské poesie* (první vydání 1939, další výbory: *Nové zpěvy staré Číny*, 1940, *Třetí zpěvy staré Číny*, 1949; souhrnně 1950), samostatně výbory *Pavilon u zelených vod*, *Měsíc nad průsmykem* (1977). V jedné ze svých básní oslavil moc *Prvního svrchovaného císaře Čchinů. (Jaroslav Malina)

Li S' (vévoda z Tchangu, asi 280–208 př. n. l.), čínský filozof, politik a státník legistické orientace; čchinský hodnostář, nejbližší spolupracovník *Prvního svrchovaného císaře Čchinů, tvůrce politiky a státoprávního uspořádání čchinské říše v duchu *legismu; postupně dvorní historik, předseda nejvyššího dvorního soudu, hlavní *ministr. (Jaroslav Malina)

Liang (502–557), krátkodobá dynastie v období Jižních dynastií (*Jižní a Severní dynastie) v Číně. (Josef Kolmaš)

Liang, Pozdější (907–923), krátkodobá dynastie v období *Pěti dynastií v Číně. (Josef Kolmaš)

liangčuská kultura, *kultura, liangčuská.

Liao (907–1125), dynastie tunguzských *Kitanů v severní Číně. Po přemístění na západ pokračovala pod názvem Si Liao (Západní Liao) nebo také Kara Kitan (Černí Kitani, 1124–1211). (Jaroslav Malina)

líbání [primatologie], chování *primátů projevující se dvěma způsoby: 1. polibek našpulenými rty – rty jsou mírně našpulené a jsou krátce přitisknuty k tělu, obličejí nebo končetinám jiného jedince; mohou vyjadřovat pozdrav, *uklidnění, *submisivitu; 2. líbání otevřenými ústy (*open-mouth kiss*) – ústa jsou přitisknuta na tělo nebo ústa druhého, primáti se tímto způsobem líbají na rty, nos, bradu, oči nebo obočí během krmení a *sociálního vzrušení. Jestliže je líbání vzájemné, může vyústit v líbání úst na ústa; líbání může zahájit jak dominantní, tak podřízený jedinec. (Marina Vančatová)

Libanon, západosemitsky „Bílé pohoří“, nejčastěji souhrnný název pro dva horské hřbety, táhnoucí se severojižním směrem mezi *Sýrií a *Palestinou a dosahující v Hermonu výšky přes 2800 m. Na severu se vymezuje řekou Nahr el-Kasimije, ve starověku zvanou Leontes, a na jihu říčkou Nahr el-Kebir, ve starověku Eleutheros. Západní přímořský pás je Libanon v užším slova smyslu. Jeho východní svah spadá dosti strmě do údolí al-Biká, kdežto západní svah k Středozemnímu moři je povlnnější a rozryt řadou údolí. Přímoří pod ním tvoří starou *Foiníkii. Východnější pás Antilibanon končí na jihu masivem Hermonu čili Chermonu; jeho západní úbočí spadá do údolí al-Biká, východní, povlnnější sestupuje až k *Damašku a je protékáno řekami Abana a Parpar, které zavodňují damašskou oázu. Kdysi byl Libanon zalesněn proslulými cedry, byly však vydatně káceny už ve *starověku a dopravovány po vodě hlavně do *Egypta. Dnes jsou z cedrových lesů jen nepatrné zbytky. V údolí al-Biká mezi horami leží proslulý *Baalbek. Oblast Libanonu byla proslulá kultem *Adónidovým. (Jan Heller)

Libanonci, *národ formující se na multietnickém základě v Libanonské republice v Přední Asii na východním pobřeží Středozemního moře; v *zemi žije 3,9 milionu obyvatel (odhad z roku 2006): *Arabové (90 %), Drúzové, *Palestinci, *Syřané (*sunnité a *ší'ité), *Arméni, *Kurdové, *Židé a další menšiny, které se hlásí k maronitům, *pravoslaví, *římskokatolickému náboženství aj. Dočasně usídlení Palestinci a Syřané výrazně ovlivňují aktuální politické a národnostní poměry.

Území *Libanonu bylo ve *starověku centrem obchodního, kulturního a společenského rozvoje: *Féničané zde založili *městské státy již ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. (Arad, *Byblos, Sidon, Tyros aj.), v roce 333 př. n. l. dobyl území *Alexandr Veliký a v 7. století n. l. Arabové. Až do roku 1918 byl Libanon součástí *osmanské říše. Po *první světové válce se

stal francouzským *mandátním územím a v roce 1944 byla vyhlášena *republika. Libanonci velmi rychle vytvořili v této oblasti Středomoří významný obchodní a strategický stát („Švýcarsko východu“) i vlastní národ. (Lukáš Šín)

Libby, Willard Frank (17. 12. 1908, Grand Valey, Colorado, USA – 8. 9. 1980, Los Angeles, USA), americký chemik a fyzik; profesor na University of California v Los Angeles, laureát Nobelovy ceny za chemii z roku 1960. V roce 1947 vytvořil metodu *radiokarbonového datování, sloužící k zjišťování stáří různých organických a případně i anorganických *objektů a *artefaktů na základě ubývání izotopu ^{14}C .

Uplatněním Libbyho metody v *antropologii a *archeologii došlo v mnoha případech k zásadnímu přehodnocení teorií a *názorů na dobu vzniku a vývoje řady základních etnogenetických, kulturních, společenských a hospodářských jevů. Princip radiokarbonové metody podnítil vyvíjení dalších datovacích metod založených na *radiometrickém systému. Z díla: *Radiocarbon Dating* (Radiokarbonové datování, 1952). (Viz též *metody datování v antropologii a archeologii.) (Jaroslav Malina)

liber, -era, erum, volný, svobodný.

liberalismus (z latiny: *liberālis*, „týkající se svobodného člověka, důstojný“):

1. systém ekonomických, politických, sociálních, etických a jiných *hodnot (*individualismus, *univerzalizmus, politická *svoboda, *tolerance, omezení státního paternalismu, tržní koordinace ekonomických vztahů) a doktrín (dělbá moci, svoboda obchodu), na nichž je založena většina moderních demokratických *států (*demokracie, liberální); první liberální myšlenky obsahovala už **Magna charta libertatum* (Velká listina svobod, 1215), v moderní podobě byl vymezován počínaje 17. stoletím zejména Baruchem *Spinozou (1632–1677), Johnem *Lockem (1632–1704), Charlesem-Louisem *Montesquieuem (1689–1755), Johnem Stuartem *Millem (1806–1873), v ekonomii především Adamem *Smithem (1723–1790) a nejnověji Friedrichem Augustem von *Hayekem (1899–1992) a Miltonem *Friedmanem (1912–2006).

Jako způsob myšlení a rozvažování o člověku a politice inspiroval liberalismus během posledních čtyř století mnoho politických *hnutí v Evropě i mimo ni. Protože měl v Evropě dlouho výsadní postavení, zdá se nemožné jej definovat bez ztotožnění se západní *civilizací. Liberální myšlení bylo také spojováno s četnými politickými stranami, ačkoli označení „liberální“ bylo poprvé použito pro politickou stranu ve Španělsku v roce 1810, jejíž program kopíroval anglický konstitucionalismus. Počátky moderního liberalismu jsou nejzřetelnější v myšlení a politice, jež jsou spojeny s anglickou *revolucí v roce 1688. Redukovat liberalismus na jedinou teoretickou tezi je nemožné, k jeho hlavním principům však patří víra v nejvyšší hodnotu jednotlivce, jeho svobody a práva. Častým předpokladem je přesvědčení, že jednotlivec má přirozená práva, která existují nezávisle na vládě či státu a která by měla být vládou (státem) a proti vládě (státu) chráněna.

V rámci širokého myšlenkového proudu liberalismu lze, počínaje dílem Johna Stuarta Milla, vysledovat tendenci ke štěpení na dvě základní větve, které sdílejí výše uváděná východiska, nicméně liší se v závěrech, jak tyto hodnoty a cíle nejlépe ochránit, respektive jak jich dosáhnout. *Klasičtí liberálové* (ve 20. století nazývaní také neoliberálové), mezi něž patří Hayek i Friedman, trvají na tzv. minimálním státu, jehož pravomoci budou omezeny na ty oblasti, které nedokáže obstarat trh (vnitřní a vnější bezpečnost, vynucování uzavřených smluv apod.). Sociální stát vidí jako omezení svobody a rovnosti. Upřednostňují také koncepci negativní svobody (*svoboda, pozitivní a negativní). Naopak *moderní (progresivní, sociální) liberálové* (viz též *egalitarismus, liberální; *Rawls, John) jsou přesvědčeni, že vzhledem k nezaslouženým rozdílům v životních příležitostech, daných například narozením do určité *společenské vrstvy, jsou k dosažení liberálních *ideálů jisté zásahy státního aparátu (zejména v podobě daňové *redistribuce majetku) přijatelné a nutné. Důležitou roli pro ně

hraje koncepcí pozitivní svobody. Moderní liberalismus se tak sblížil se sociální demokracií jakožto pozůstatkem evoluční větve *socialismu.

2. shovívavost, snášenlivost, tolerance k jiným *názorům; smířlivost k projevům odlišných *ideologií. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

liberalismus, egalitární, *egalitarismus, liberální.

liberalismus, levicový, *egalitarismus, liberální.

liberalismus, rovnostářský, *egalitarismus, liberální.

liberalizace, transformace *společnosti a společenských vztahů v duchu zásad *liberalismu. (Jaroslav Malina)

liberální (z latiny: *liberālis*, „týkající se svobodného člověka, důstojný“), snášenlivý, *tolerantní k jiným *názorům. (Jaroslav Malina)

liberální demokracie, *demokracie, liberální.

liberální egalitarismus, *egalitarismus, liberální.

liberální multikulturalismus, *multikulturalismus, liberální.

liberální nacionalismus, *nacionalismus, liberální.

Liberijci, směs různých *etnik a potomků *otroků, tvořící *národ obývajících republiku Libérii, první nezávislý černošský stát na území Afriky. Stát byl založen potomky osvobozených amerických otroků, jejichž repatriaci prováděla Americká kolonizační společnost založená roku 1816. Na území Libérie žily původní etnické černošské skupiny již ve *starověku, avšak ke vzniku prvního nezávislého státu novoosídlenců z Ameriky (z oblasti Marylandu) došlo roku 1847 spojením osad vzniklých mezi lety 1821–1836. Potomci osvobozených otroků tvoří dosud vládnoucí vrstvu, s původním obyvatelstvem se smísili jen částečně a nadále si zachovávají odlišnosti americké skupiny, i když mnozí přistěhovalci byli potomky ze stejných afrických etnik. Od počátku existence samostatného státu tak musela *země čelit napětí mezi osvobozenými otroky (a jejich potomky) a místními kmeny, napětí mezi kmeny nadále přetrvává.

Celkový počet obyvatel je podle odhadu z roku 2008 3,489 milionu. Nejpočetnějším etnikem jsou Kpellové (20 %), další etnika jsou méně četná: Bassové (asi 14 %), Danové (8 %), Kruové (8 %) a desítky dalších. Amerikanolibertarijci tvoří asi 5 %. Většina věřících se hlásí ke *křesťanství a často zároveň k *animismu (obě skupiny okolo 70 %), početnou minoritou jsou *muslimové (15 %). Jazykem *Liberijců i úředním jazykem Libérie je *angličtina. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

libertarianismus (z latiny: *liberālis*, „týkající se svobodného člověka, důstojný“):

1. původní význam se týkal *metafyziky a konkrétně obhajoby svobodné *vůle (v *opozici vůči deterministickým filozofiím);

2. vnitřně rozrůzněný leč výrazný myšlenkový proud *politické filozofie, jehož zastánci radikalizují principy klasického *liberalismu. Libertariáni v zásadě tvrdí, že jediná ospravedlnitelná forma *státu je stát „ultraminimální“, tedy takový, který bude mít na starosti pouze vnitřní a vnější bezpečnost a vynuovení uzavřených smluv; zbytek (tedy drtivá většina) společenských interakcí je ponechána fungování trhu. Podle Roberta Nozicka (1938–2002, dílo *Anarchy, State, and Utopia* [česky: *Anarchie, stát a utopie*, 1974]) by rozsáhlejší stát porušoval nezadatelná práva na vlastní tělo, *svobodu nakládat s ním a prací nabytý majetek; kromě zřejmé *inspirace přirozeně-právní teorií Johna *Locka využil Nozick i kantovský (*Kant, Immanuel) *imperativ nakládat s lidmi vždy jako s účely. Například vnucený systém daní tento požadavek nespĺňuje, neboť jedinec je v něm proměněn na pouhý zdroj státního příjmu. V oblasti *morálky jsou libertariáni nakloněni absolutní individuální svobodě činit to, co člověk uzná za vhodné (v rámci omezení daných stejnou svobodou ostatních).

Libertarianismus má blízko k anarchokapitalismu (*anarchismus) a hranice mezi oběma směry je leckdy zamlžená; stejně tak se za libertariány někdy označují autoři jako Milton

*Friedman či Friedrich A. von *Hayek, kterým ovšem spíše náleží označení neoliberalů, respektive klasických liberálů. Specifickou *variantou je pak *levicový libertarianismus;

3. politické *hnutí inspirující se myšlenkami politické filozofie libertarianismu a klasického liberalismu. Zahrnuje především think-tanky (Cato Institute, Center for Libertarian Studies, Ludwig von Mises Institute) a libertariánské politické strany či stranické *frakce (například ve Francii, v Německu a USA). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

libertarianismus, levicový, myšlenkový proud v rámci *politické filozofie, který spojuje tradiční liberální důraz na individuální *svobodu a rovnostářský pohled na *redistribuci statků a břemen, vycházející z předpokladu původně společného *vlastnictví přírodních zdrojů (z čehož plyne poměrně restriktivní *názor na soukromé vlastnictví). Vzhledem k existujícímu světovému uspořádání do teritoriálně definovaných států podporují levicoví libertariáni redistribuci v globálním měřítku (viz též *spravedlnost, distributivní). (Pavel Dufek)

liberté, égalité, fraternité, *volnost, *rovnost, *bratrství. Heslo vyjadřující základní lidské vlastnosti v průběhu *Velké francouzské revoluce. (Jaroslav Malina)

libertin (z latiny: *libertās*, „svoboda, volnost; svobodomyslnost; svévole, nevázanost; svoboda občanská; přímost, upřímnost, smělost“):

1. volnomyšlenkář; člověk volných *názorů a *mravů;
2. stoupenec *libertinismu. (Jaroslav Malina)

libertini, spirituálové, členové evangelické *sekty založené roku 1525 v Nizozemsku. Odtud se rozšířila do Francie, kde našla sympatie a podporu u královny a spisovatelky *Markéty Navarrské (1492–1549). Základem jejího učení byl tzv. panteistický antinomismus, podle něhož povznesení ducha vedoucí k spojení s *Bohem vede k plné volnosti jednání, v němž pro člověka není rozdílu mezi *dobrem a *zlem, ani *hříchu, protože Bůh v takovém *člověku sám vše koná. (Jaroslav Malina)

libertinismus (z latiny: *libertās*, „svoboda, volnost; svobodomyslnost; svévole, nevázanost; svoboda občanská; přímost, upřímnost, smělost“):

1. volnost *názorů a *mravů; nevázanost;
2. náboženský směr namířený proti mravnímu a náboženskému despotismu švýcarského teologa a reformátora francouzského původu Jana *Kalvína;
3. *hnutí odmítající zaváděné náboženské a etické normy nebo usilující o odcírkevnění veřejného života (vynikli zejména francouzští „*libertini“ v 18. století; například Donatien-Alphonse-Françoise *markýz de *Sade [1740–1814]). Morálku a sexuální chování francouzské libertinské společnosti mistrně zachytil zejména francouzský prozaik Pierre-Ambroise François Choderlos de *Laclos v románu *Les liaisons dangereuses* (Nebezpečné známosti, 1782)

4. novátorské umělecké směry, zvláště v *literatuře a ve *výtvarném umění. (Jaroslav Malina)

libertus (z latiny: *libertās*, „svoboda“), v antickém Římě otrok propuštěný na svobodu. (Jaroslav Malina)

libido (z latiny: *libīdō*, „záliba, chuť, touha, žádostivost; slast, rozkoš“):

1. pohlavní pud, touha; příjemný pocit doprovázející pohlavní vzrušení;
2. v *psychoanalýze Sigmunda *Freuda nejsilnější pudová síla v člověku, původně sexuální, jež se však *sublimací může přenést do jiných oblastí. (Jaroslav Malina)

libitinarii (z latiny: *libitinārii*, název podle Venuše Libitiny – bohyně smrti), organizátoři *pohřebních obřadů v antickém Římě; pohřební podnikatelé. (Jaroslav Malina)

libreto (z italštiny: *libretto*, „knížečka; operní text; školní index“):

1. základní textová složka, vycházející z dramatické předlohy činoherní, básnické či prozaické; původně operní text;
2. ideový nástin obsahového a prostorového uspořádání výstavy. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

libri dei morti (z latiny: *libri dei morti*, „knihy božích mrtvých“), knihy registrující ve středověké Florencii zemřelé. (Jaroslav Malina)

libri prohibiti [latinsky], původně v *římskokatolické církvi „zakázané knihy“ (první soupis vydán roku 1559 – *Index librorum prohibitorum*); v *českých zemích „proslulo“ dílo *Klíč kacířské bludy k rozeznání otvírající, k vykořenění zamykající jezuity Antonína *Koniáše* (1691–1760), označující za kacířskou asi jednu třetinu českých knih z let 1414–1620, tj. zhruba 1233 titulů, dále protestantské knihy francouzské, italské a německé. Mnoho z nich bylo zabavováno a páleno, u jiných byla opravována či začernována závadná místa (sám Koniáš vlastnoručně údajně zabarvil nebo spálil na 30 000 publikací, z nichž byla asi polovina českých).

Uvedeného termínu je možné použít i pro období *Protektorátu Čechy a Morava a pro období po únoru 1948, kdy se tisícovky „kacířských titulů“ ocitly na „seznamech“ zakázaných knih (aniž existoval oficiální „klíč“). (František Čapka)

Libuše, podle pověsti zaznamenané v Kosmově latinské *Kronice české* (*Kosmas) byla nejmladší a nejmoudřejší ze tří dcer (Kazi, Teta, Libuše) soudce Kroka. Po smrti otce byla kmenovou radou starších kmene *Čechů ustavena soudcem. Po *konfliktech s některými muži zvolila si za muže Přemysla Oráče (*Přemysl Oráč a Libuše) a stala se zakladatelkou dynastie *Přemyslovců. (Jaroslav Malina)

Libyjci, etnikum *hamitského (afro-asijského) původu, sousedící na východě s *Egyptany. Staří Libyjci pocházeli z tzv. bílé skupiny Egyptanů (Lotofagové) a byli pravděpodobně smíšení s *Berbery. Od počátku 1. tisíciletí př. n. l. vytvářeli vlastní státní útvary (například Kyrenaika) soustředěné v libyjských oázách a při pobřeží severní Afriky. Od 7. století ovládali území hlavně *Arabové. Od té doby udržovala Libye čilé obchodní styky s etniky a říšemi subsaharské Afriky. Převážnou většinu národa tvoří Arabové (92 %), dále Berbeři, *Palestinci, *Tedové, minoritou jsou *Italové (okolí Tripolisu) aj. Celkový počet obyvatel je 5,673 milionu (*cenzus z roku 2006). Úředním *jazykem je *arabština. Většinu obyvatelstva tvoří *muslimové (*sunnité). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

lícní kost, **os zygomaticum*.

lícní nerv, **nervus facialis*, VII. hlavový nerv.

lícní tepna, **arteria facialis*.

lícování [archeologie], způsob kladení neopracovaných či nahrubo otesaných kamenů při stavbě zdi nebo *hradby tak, aby jejich nejplošší strany směřovaly ven a vytvářely na líci stavby rovnou svislou plochu; byl užíván od *neolitu. (Karel Sklenář)

Ličchaviové, *indické, patrně horské etnikum asimilované védskými *Árji. Ličchaviové byli usazeni asi od 6. století př. n. l. severně od Gangy v dnešním Biháru s hlavním *městem Vaišálí, kde vytvořili stát s autokraticko-republikánskou státní formou. S okolními *kmeny se sdružili v *konfederaci Vrdždži, po mnohaletém úsilí dobytou kolem roku 480 n. l. magadhským Adžátašatruem. Ličchaviové si udrželi vliv až do 4. století a princezna Kumáradévi spoluzaložila dynastii *Guptovců. (Viz též *civilizace, indická.) (Jan Filipický)

lid:

1. sociální a kulturní kategorie, jejíž obsah je historicky proměnlivý v závislosti na sociálním, politickém, kulturním a jazykovém *kontextu. V jednotlivých vědních oborech, *politice a *ideologii je pojem definován různě. Z hlediska současného politického uspořádání je podstatné kritérium, respektive definice „lidu“, jež může vycházet z etnických a kulturních, nebo naopak politických hodnot; viz také *nacionalismus, *Evropská unie, *patriotismus, ústavní;

2. většina obyvatel daného *státu vymezená kulturně, sociálně a politicky (například neprivilegované a nemajetné vrstvy, pracující, vykořisťované vrstvy apod.);

3. [antropologie, etnografie], označení zpravidla méně majetných vrstev venkovského a městského obyvatelstva, popřípadě bohatší venkované, jejichž *kultura, způsob života a

*hodnoty byly považovány za etnický, národně a místně charakteristické, typické, tradiční a které byly předmětem antropologického nebo etnografického studia. (Viz též *demos.) (Jaroslav Malina)

lidé, viz *člověk.

lidé v karibské oblasti, první, první obyvatelé karibské oblasti (Antilských ostrovů) v předkolumbovském období. Osídlení je charakterizováno čtyřmi základními *kulturními komplexy. První z nich, a z hlediska chronologického také nejstarší, odpovídá *kultuře, kterou Fernando Portuondo del Prado označuje pro oblast Kuby jako *Guanajatabeye* neboli *kulturu lastur*, podle nejdůležitějšího materiálu užívaného k výrobě jednoduchých *nástrojů. Je vcelku logické, že *Guanajatabeyové obývali zejména pobřežní oblasti, odkud byli později vytlačeni *Arawaky. V době příchodu *Španělů žili poslední představitelé tohoto prastarého etnika v ústraní, především v nejzápadnější oblasti Kuby. Vyznačovali se pohřebním ritem velmi podobným tomu, jaký známe u pozdější kultury *moundů („mohylových monumentů“) na území dnešních Spojených států amerických.

**Tainy* jako v pořadí druhou etnickou skupinu popisuje účastník druhé *Kolumbovy výpravy sevillský lékař Diego *Álvarez Chanca následujícími slovy: „Toho dne – poprvé od té doby, co jsme se tu vylodili – se na břehu u samého moře objevilo množství mužů a žen, kteří zírali na naše loďstvo a žasli nad tou nezvyklou podívanou. Když pak se naši lidé přiblížili ve člunu ke břehu, aby s nimi pohovořili, začali volat: ‚Taino, taino,‘ – to znamená ‚dobře‘; dokud byli námořníci ve člunu, zůstali na místě, ale vypadalo to tak, že jsou připraveni dát se na útěk, jakmile bude třeba.“ Tainové, známí v Kolumbových dobách jako *Arawakové z ostrovů*, byli představiteli mírumilovné zemědělské civilizace. Bývají děleni do pěti skupin – *Ingeriové* (Trinidad), vlastní *Tainové* a *Subtainové* (Kuba a Jamajka, obojí vymřeli), *Siguajové* (Dominikánská republika) a *Lukajové* na Bahamách.

Příslušníci tohoto etnika vyřešili otázku svého přežití díky pružnému vývoji zemědělských *technik. Nejdůležitější kulturní plodinou, která na jimi obydlených ostrovech nahrazovala *kukuřici, charakteristickou pro středoamerické populace, byl **maniok*. Mnohočetný kořen této jihoamerické plodiny, importované do jejich sídlišť na Antilách, poskytl velmi výživný škrob. Kořen manioku Tainové strouhali a sušili v pytlích z rostlinných vláken. Tato hmota byla hlavní součástí **kasavy*, nekvašeného nebo i kvašeného chleba připravovaného na peci z pálené hlíny. Kasava představovala nejdůležitější složku stravovacího systému Tainů. Maniokový škrob musel projít tepelnou úpravou, protože za syrova obsahoval jedovaté látky. Požíváním syrového manioku páchali Tainové po příchodu Španělů hromadně *sebevraždou. Kromě této nepostradatelné plodiny pěstovali předkolumbovští ostrované také kukuřici, ananas, **tabák* a svoji **stravu* doplňovali *sběrem ovoce, jako je **papaya*. Dlouhá epocha objevů a dobývání započatá výpravou Kryštofa Kolumba zůstane navždy poznamenána těžkou daní prolité krve, kterou zaplatila *indiánská etnika *Nového světa. Tainové byli jedněmi z prvních, jež příchod Evropanů zasáhl nejtvrdějším způsobem. Kolumbus, který se s nimi setkal v roce 1492, když se vylodil na Hispaniole (v arawačtině Haití, dnes Santo Domingo), o nich napsal: „Milují své bližní jako sebe samé a *jazyk, jímž hovoří, je nejsladší a nejjemnější, který znám. Stále se usmívají.“

Tehdy čítalo obyvatelstvo Hispanioly kolem 300 000 lidí. Po padesáti letech, během nichž byli stále decimováni nezvyklou a vyčerpávající prací, do níž je nutili noví páni nad ostrovy, kteří je využívali jako nádeníky na plantážích a v dolech, jich nezůstaly více než dvě stovky. Nemoci podporované podvýživou a podle dobových **kronik* také kolektivní sebevraždy vedly k vyhubení tohoto etnika. Zemědělci a rybáři, kteří měli za sebou více než tisíc let mírumilovné existence, úplně zmizeli z povrchu země. Tak skončila – hromadnou tragédií – historie „dobrých indiánů“, pro něž ani nadšená chvála objevitele Nového světa nemohla nic udělat.

V Kolumbově období obývali Taínové Hispaniolu, Portoriko a osídlili rovněž další ostrovy Velkých Antil a Baham, včetně Kuby a Jamajky. Na Malých Antilách, souostroví obydleném již **Kariby* nebo *Karaiby*, se usadili pouze na několika severních ostrovech. Otázka původu Taínů se stala předmětem dlouhých diskusí. Nejpravděpodobnější hypotéza předpokládá, že vzešli z *kmenů sídlících původně v Jižní Americe, přesněji řečeno v oblasti Venezuely, nedaleko od orinocké delty. Tento základní etnický pramen byl obohacen vlivem andských kultur a je rozeznatelný v mnoha rysech taínské kulturní tvořivosti. Proces formování vlastního taínského etnika započal kolem 3. tisíciletí př. n. l., když se první skupiny jejich předků přesunuly z oblasti Orinoka na Antily. Za touto prvotní migrací následovaly čtyři další velké vlny. V průběhu dvou posledních (v 10. století n. l.) získala už taínská kultura rysy, které ji výrazně odlišují od dávných počátků. Jméno *Tainos* uvedl poprvé do Evropy Diego Álvarez Chanca, španělský lékař, který byl účastníkem druhé Kolumbovy výpravy. Álvarez Chanca slyšel tento výraz na Malých Antilách od arawackých indiánů a pochopil, že označuje domorodce z ostrovů považované za lidi „dobré a ušlechtilé“, na rozdíl od Karibů, kteří byli proslulí svou krutostí. Chanca si také uvědomil, že slovo *taíno* neoznačuje pouze obyvatelstvo Hispanioly, ale i přesně definovaný způsob života a etický *kodex stojící v naprostém kontrastu s divokou násilností Karibů, stále válčících s Arawaky. Prvotní dojem Kryštofa Kolumba je tak potvrzen míněním, jež o Taínech měli sami obyvatelé sousedních oblastí. V dnešní době je termín *taíno* odborným výrazem svázaným s archeologickými objevy a etnografickými výzkumy. V roce 1965 publikoval jednu z prvních prací o kultuře dávných obyvatel Velkých Antil Sven Loven. Poté následovaly další výzkumy a znalosti se prohlubovaly. Pro některé badatele byl nejpříznačnějším faktorem ve vývoji taínské kultury rozvoj racionálního a vztupného systému zemědělské produkce. Správné uplatnění nových technik v patřičné míře zajistilo Taínům ekonomičtější využívání půdy a přálo progresivnímu rozvoji sociálních vztahů, který se odrazil jak ve správě území, tak i v umělecké tvorbě. Zemědělská práce ve výhodných klimatických podmínkách nebyla patrně příliš vyčerpávající, lze se tedy domnívat, že Taínové měli více volného času na organizaci slavnostních *rituálů a že se také mohli více věnovat tvorbě uměleckých a rituálních děl. Bude nicméně vhodné připomenout, že tuto hypotézu je třeba dále zkoumat a přijímat s určitou opatrností, ostatně stejně jako všechny další domněnky. Studium kultur a civilizací, které následují jedna za druhou od doby prehistorické až po moderní, poukázalo totiž na skutečnost, že zrod rozvinutých forem uměleckých projevů nebyl vždy nutně svázan s množstvím volného času. Stejně tak i společnosti, která optimálně vyřešila problém své výživy, nemusí mít vždy sofistikovanou uměleckou tvorbu. Ohromující elegance a rozmanitost taínské umělecké tvořivosti, která je i ze sporých dochovaných dokladů zjevná, nemusí být nutně podmíněna vysoce produktivním *zemědělstvím.

Dokonalé jsou především hrncířské výrobky Taínů: talíře, mísy a poháry. Velkou dovednost vyžadovala také výroba kánoí. Některé kánoe malých rozměrů byly určeny pro rybolov, do jiných se vměstnalo až 80 osob a Taínové je užívali k stěhování nebo válečným výpravám. Z dalších řemesel se významně uplatňovalo *košíkářství, výroba typické tříbarevné *keramiky a zpracování *zlata za studena.

Důležitým faktorem v řemeslné výrobě a umělecké tvorbě byla samotná sociální struktura tohoto etnika. Společnost dobrých indiánů byla postavena na kmenové *hierarchii řízené *náčelníkem – **kazikem*, který stál nad **nitainos* – oblastními náčelníky. Náčelníci řídili své společenské jednotky podle pokynů svého nadřízeného. Kazik měl absolutní moc ve všech sférách a jeho úřad se dědil z otce na syna; v případě absence mužského potomka se kazikem mohla stát žena. Každá kmenová skupina měla své *kněží a *šamany – **behiques*, kteří náleželi k elitě společnosti. I oni mohli v určitém případě vykonávat *úřad kazika. Konečně je zapotřebí se zmínit o **naborías* – vrstvě služebníků, kteří se starali o blaho kaziků a zasvětili svůj čas též výrobě rituálních a symbolických předmětů určených kazikům a behikům. Mezi

jejich výrobky najdeme **inhalátory* či lžičky, nástroje, které se používaly při obřadu **cohoby* – rituálu, jímž se navazovaly styky mezi *behiky* a **zemis*. Plastiky z kamene i dřeva – *zemis*, byly Taíny považovány za schránky osobních duchů, a indiáni byli tudíž přesvědčeni, že jsou naplněny božskou energií.

Rituál **cohoba* představuje nejdůležitější náboženský obřad života Taínů. Zúčastňovala se ho pouze elita společnosti: kazikové, behikové a nitainové, kteří se shromažďovali v místě, kde byly uchovávány plastiky *zemis* – „Pánové Stvoření“. Poté co jim předložili obětiny, které sestávaly z maniokového chleba a ovoce, se behikové rituálně očistili, a to tak, že si pomocí speciální dřevěné lžičky určené k tomuto účelu vyvolali zvracení. Když se zbavili všech svých nečistot, přiložili chřípí k inhalačnímu nástroji se dvěma trubičkami ze **dřeva* nebo z **kosti*, jimiž vdechovali halucinogenní prášek (**halucinogeny*) z rozdrčených sušených bylin. Tato omamující látka je uvedla do stavu **změněného vědomí*, v němž vstoupili do styku se svými božstvy. Behikové představovali spojení Pánů Stvoření se zemí a přenášeli jejich pokyny týkající se sklizně, válek a všech dalších problémů, které zaměstnávaly společenství.

Jako **animisté* věřili Taínové v duchy mrtvých a v duchy přírodních jevů, které je možno ovládat a s nimiž se lze dostat do souladu prostřednictvím *zemis*. Každý příbytek měl svého vlastního *zemi* a ti, kteří náleželi náčelníkům, byli umístěni v jakémsi druhu svatyň – zvláštních chýších stojících na okraji **vesnice*. Další **symbol* moci představovala *duho* – dřevěná stolička určená kazikům, nebo ostatním *vznešeným* ze skupiny *behiques* a *nitainos*. *Duho* se používalo během *cohoby* anebo u příležitosti soutěže **batey*, což byl druh míčové hry provozované na návsi osady. Kazikové a ostatní *vznešení* jí přihlíželi sedíce na svých *duho*, což je odlišovalo od jiných lidí, kteří se museli spokojit s nepohodlnými kamennými sedačkami. *Duho*, které představovalo jeden z význačných symbolů moci, doprovázelo jeho majitele i ve smrti. Mrtvý kazik byl zahalen od hlavy až k patě do pásů **bavlny* a poté usazen na *duho*, s nímž byl také pohřben. Vykopávky uskutečněné na ostrovech osídlených Taíny umožnily objevy četných exemplářů *duho*, které unikly drancování Španělů. Tyto předměty ze dřeva (nikoliv ze zlata) neměly v očích **conquistadorů* žádnou tržní hodnotu.

Taínové žili ve velkých vesnicích tvořených společnými příbytky zvanými **bohío* nebo *caney*. Tyto chýše měly kruhovitý půdorys a kuželovitou střechu ze dřeva a z palmového listí. Uvnitř se nacházely **hamaky* (závěsné sítě) spletené z rostlinných vláken. Právě taková slova, jako jsou *hamaka*, *tabák*, *kánoe* nebo *uragán*, která dnes běžně užíváme, tvoří část dědictví, jež nám odkázali Taínové.

Třetí skupinu v osídlení karibských ostrovů představují **Sibonejové*. Jejich jméno je odvozeno patrně z arawackého *siba a ejeri*, tj. „Skalní lidé“. Před příchodem Španělů obývali tito indiáni většinu Kuby a část Haiti. O jejich životě a zvycích máme k dispozici poměrně dosti informací díky archeologickým nálezům a zprávám španělských autorů z prvního období dobývání Ameriky. Jedním z kronikářů, jenž se dle svých možností snažil o co největší přesnost v popisu, byl Bartolomé de **las Casas*, žijící kromě jiných míst také v kubánském Trinidadu. *Las Casas*, který proslul především jako neochvějný *Defensor de los Indios* („Ochránce indiánů“), píše, že na *Espanole* se o lidech z Kuby mluví jako o *Sibonejích*, a vyzdvihuje jejich mírumilovnost a slepou poslušnost vůči náčelníkům – kazikům. Nálezy koster ukazují, že *Sibonejové* byli střední postavy, písemné zprávy se zmiňují o jejich hustých vlasech. Vesnice stavěli zejména ve východní části ostrova. V době, kdy přicházeli Španělé, museli *Sibonejové* už většinu svých území vyklidit a ustoupit bojovnějším Taínům, takže jim zbývala pouze malá enkláva kolem dnešního **města Cienfuegos*.

Hlavní složkou potravy *Sibonejů* bylo pečivo z maniokové mouky, dále ryby, hutie, ale i psi, krabi, měkkýši, prostě všechno, co v **přírodě* našli nebo mohli ulovit svými kamennými zbraněmi. Nebylo toho asi mnoho, protože právě u *Sibonejů* nabyli Španělé dojmu, že „indián sní za měsíc tolik potravy, kolik **běloch* za den“. Domy *Sibonejů* byly okrouhlé, ve střeše měly otvor, jímž neustále stoupal kouř. V každém domě žila jedna rodina, spali v hamakách,

zavěšených v řadě za sebou. Jedním vchodem vstupovaly do obydlí ženy, druhým vcházeli muži. Vesnice mívala kolem stovky domů vystavěných bez jakéhokoliv plánu nebo řádu. Největší z nich patřil kazikovi, jiná *stavba byla určena návštěvám. Sibonejové neznali *tkaniny (tudíž ani *oděv) a svoje nástroje vyráběli z kamene, mušlí a dřeva. *Náhrdelníky s ornamenty (vyrytými do mušliček) překvapují impresivní jednoduchostí.

Posledními v řadě jsou Karibové, kteří dali své jméno celé ostrovní oblasti i jejímu moři. Diego Álvarez Chanca pro ně nemá jediného dobrého slova: „*Obyčeje mají tito Karibové vpravdě hovadské. (...) Místo železných *zbraní mají šipy, a poněvadž železa neznají, připevňují jedni na jejich hroty úlomky želvích krunýřů, jiní, z druhého ostrova, ozubené rybí kosti, podobné pěkným ostrým pilám. Není pro Kariby těžké hubit těmito šipy bezbranné lidi – a indiáni na všech ostatních ostrovech jsou bezbranní – a činit jim všeliké příkoří. Při nájezdech na jiné ostrovy Karibové s sebou odvlékají ženy, kolik se jim jich jen podaří chytit, a pak s nimi žijí, zejména jsou-li mladé a krásné, nebo je mají za služby. Těch žen je tak mnoho, že v padesáti domech jsme viděli jen samé indiánky, a mezi otrokyněmi tam bylo přes dvacet dívek. Ženy ty vyprávějí, že Karibové s nimi zacházejí tak surově, až je to k nevíře; děti, které se těm ženám narodí, požívají a vychovávají jen děti zrozené ženami karibskými. Zajaté muže odvlékají do svých osad a tam je pojídají a stejně zacházejí se zabitými. Říkají, že nic na světě se nevyrovná chuti lidskému masu; a zdá se, že tomu tak vpravdě je, soudě podle toho, že všechny lidské kosti, které jsme u Karibů našli, byly pečlivě ohlodány, a jestli na nich zůstaly kousky masa, pak jen tam, kde bylo příliš tuhé a nebylo možno je ohryzat. Tu také v jednom z domů byla nalezena v polévce uvařená lidská šíje.“

Odhlédněme od sugestivního líčení španělského lékaře a přidržme se uměřenější řeči faktů. Příslušníci karibské lingvistické rodiny hovořili asi sto jazyky, jejichž klasifikace nebyla dodnes přesně propracována. Lingvistická rodina *Cariban* (*jazyky, karibské) se nejdříve rozšířila z Kolumbie k ústí Amazonky na pobřeží Guayany, na jih a jihozápad Brazílie, pak teprve migrovala na ostrovy. Karibové vykazují jazykové příbuzenství se skupinou zahrnující *Trie*, *Pianakoty* (na hranici Brazílie a Surinamu), *Huanakoty* v Kolumbii a *Tamanaky* a *Chaymy* na Orinoku. Podle některých badatelů byly jazyky *Maya-Quiché* a *Karib-Arawak* příbuzné v rámci jakéhosi hypotetického prajazyka.

Základními sociálními jednotkami byly *sousedské obcíny složené z *rozšířených rodin. Společnost prakticky neznala sociální stratifikaci, náčelníci představovali spíše formální reprezentanty dané skupiny. Osobní prestiž se získávala hlavně udatností v boji. Z tradičních řemesel bylo významné košíkářství, *hrnčířství a *tkalcovství. Během 14. a 15. století osídlili Karibové Malé Antily, odkud vytlačili Arawaky. Na Antilách se jednotlivé skupiny nazývaly obvykle podle ostrova, který obývaly, ale sami se souhrnně označovali *Kalinago* či *Kalino*. Kolumbus se s nimi setkal při své druhé cestě (1493) a zkomolil jejich jména na *Caribales* (Carib), odtud dnešní termín *kanibal.

Karibové byli obávaní válečníci – zajaté ženy a děti přijímali mezi sebe, muže rituálně zabíjeli. Odtud pochází poněkud zkreslená představa prvních Španělů o všeobecném *kanibalismu, který měl vlastně pouze rituální charakter (síla udatného nepřítele přejde po konzumaci části jeho těla na mne ...). *Konflikty s Arawaky a s nimi související akulturační proces představovaly pro Kariby získání zajatců pro náboženské rituály a uloupení arawackých žen, jež pro ně byly velmi dobře využívanou pracovní silou. Dodnes je možno v Guayaně a ve Venezuele odlišit specifické rysy arawacké a karibské ve vzájemné kulturní interakci. Arawakové postupně podlehli masivnímu tlaku Karibů. Na druhé straně jisté arawacké skupiny jako *Cabereové* a *Waipunaveové* vstřebali karibské tradice (válečné expedice na dlouhé vzdálenosti říční cestou a kanibalismus). Ale obecně tomu bylo hlavně naopak, Karibové přejímali prvky sociální, náboženské a *materiální kultury Arawaků. Například ostrovní Karibové, jejichž jazyk popsal Raymond Breton, hovořili arawačtinou, nikoli karibštinou.

Důležitost *války a s ní spjatých obětních rituálů pro společnosti Karibů je zapotřebí zdůraznit. Z rituálních důvodů si Karibové propichovali jazyk, stejně jako mexičtí a guatemalští *Mayové. Měli poměrně bohatý *panteon božstev, praktikovali dosti složité zemědělské rituály; dospěli k základním astronomickým znalostem, používali jednoduché (především rytmické) hudební nástroje a hráli také míčovou hru, která byla něčím mezi severoamerickým *lakrosem a mexickým *tlachtli. Jejich *stromem života se stala *ceiba. Nosili *caracoli* (pektorál ve tvaru půlměsíce), báli se boha *Huracana*, který na ně mohl poslat ptáka *Savaku*, jenž dokázal, jak věřili, rozpoutat zničující bouře. Náboženství Karibů bylo *animistické, mnohé kmeny provozovaly rituální kanibalismus, jehož podstatu, jak vyplývá z uvedené ukázky, první Evropané nepochopili, a tudíž si jej vykládali (se značnou nadsázkou) po svém. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

lidé, archaičtí, předchůdci moderního *člověka (**Homo habilis*, **Homo erectus*, hypotetický **Homo antecessor*, **Homo heidelbergensis*, **Homo neanderthalensis*). Archaická lidská populace se šíří po velkých plochách povrchu planety; za těmito pohyby tušíme první historické činy a poté i cosi jako první geopolitické struktury, takže lze hovořit o nepsaných dějinách. *Svět se však zdá být ještě neohraničený, beztvárný, zaměřený na nekonečno a dálky. Nebyly tu směry ani mapy, jen pohyb a *radost z pohybu. Nevíme tedy, jak lidské činy chápat: zda šlo o vědomé *migrace, jimiž skupiny našich předků radikálně řešily problémy ve svých dosavadních sídlištích, či o postupný, spíše biologický proces šíření druhu, rozložený do mnoha generací.

Do určité míry je charakter těchto prvních migrací ovlivněn prázdnotou nových prostor, kde dosud nežili jiní lidé. Nejasnost pojmu migrace je však umocněna tím, jak málo chápeme své předky – vždyť pro jejich způsob myšlení a života dnes žijící zvířata ani lidé neposkytují žádnou použitelnou *analogii. A nadto začala záhy působit geografická odlišnost nově osídlených prostor, která se odrazila v diferenciaci biologického i kulturního vývoje. Jestliže Afriku a Asii zřejmě po dlouhou dobu obýval člověk vzpřímený, *Homo erectus* (*Asiaté, první), v Evropě vývoj směřoval přes hypotetické přechodné formy *Homo antecessor* a *Homo heidelbergensis* (*Evropané, první) až k vyhraněné eurasijské formě, *Homo neanderthalensis*. Nejstarší *Homo erectus* v Africe, někdy vyčlenovaný jako **Homo ergaster*, je datován před 1,9–1,8 milionu let. Zhruba 1,6 milionu let je starý *skelet asi dvanáctiletého chlapce, příslušníka *Homo erectus* (známý též jako *Turkana Boy* nebo *Nariokotome Boy*), překrytý kdysi vodou a bahnem při západních březích jezera Turkana v Keni. Objevili jej v roce 1984 Kamoya Kimeu a Richard *Leakey a svět tehdy překvapilo, jak je jeho tělo moderní. Zato lebka *Homo erectus* je nízká, se zploštělou *čelní kostí, avšak objemná (obsah mozkovny dosahuje 1 000 krychlových centimetrů), s charakteristickým nadočnicovým a týlním valem. Jak ukázali Richard Leakey, Alan Walker i G. Philip *Rightmire, jsou tyto základní znaky společné nálezům z Afriky, Jávy i Číny.

Při své velké expanzi z Afriky do jihovýchodní a východní Asie ovšem *Homo erectus* využil nejen dobře přizpůsobeného těla, ale i *technologie a kultury, kterou na většině osídleného území označujeme jako *acheuléen. Nejstarší typicky acheulské *pěstní klíny se objevují v Hadaru v Etiopii před téměř 1,5 milionem let a zhruba současně (1,4 milionu let) už i v *Ubajdiji, která leží sice až v údolí Jordánu na *Předním východě, ale geologové nás ujistí, že se stále nacházíme v pokračování téhož východoafrického tektonického zlomu. Původně vodorovné vrstvy jezerních slínů, štěrků a jíílů, ukládané při březích zmizelého jezera, byly v údolí Jordánu dodatečně vyvrátněny, takže archeologové musí nálezové vrstvy zkoumat v nezvyklé, silně ukloněné a místy úplně svislé poloze. Nejstarší *industrie této oblasti charakterizují velké pěstní klíny a *sekáče z *čediče, *vápence a *pazourku, provázené nápadnými sféroidy, z nichž některé dosahují poměrně značné váhy a rozměrů (klíny až 19 cm, sféroidy 7,5 cm).

V posledních letech se stává klíčovým nalezištěm *lokalita *Dmanisi v Gruzii. Již v roce 1983 se ukázalo, že pod středověkými stavbami leží nálezová vrstva z počátku čtvrtohor. Okolí lokality tvoří láva asi 50 km vzdálené sopky, která v minulosti zastavila vody řeky Pinezauri a vytvořila jezero. *Analýzou lávy kalio-argonovou metodou bylo získáno datum 1,8 milionu let. Archeologické a paleontologické nálezy jsou ovšem mladší, usazovaly se nad touto lávou, ale ještě v době existence jezera. Nálezy zvířeny jako je *slon, etruský nosorožec, *kůň, machairodus a pštros vysoké stáří vrstvy potvrzují. Doprovázejí je nejen *nástroje z tufitů a *křemene, ale nejvýznamnější jsou stále přibývající kosterní pozůstatky rodu *Homo, včetně poměrně kompletních lebek. Jde buď o archaickou formu *Homo erectus* nebo o *Homo ergaster*.

Jestliže byla Afrika lidskou kolébkou, pak Přední východ tvoří křižovatku. Proud lidské *kolonizace směřoval z Afriky, ale přitom většina savců, kteří obývali Přední východ, pochází buď z nitra Asie, nebo snad z Evropy, jakoby lidé putovali proti směru tehdejší fauny. A pak už se cesty člověka rozdělují. Východní cesta směřuje do obrovských prostor Asie, *země, kterou později asyrské nápisy označí jako *Asu*, „Země vycházejícího slunce“. Ale tím není její potenciál vyčerpán: za Asií lze tušit obrysy dalších kontinentů, Austrálie a Ameriky, jen co bude člověk schopen jich dosáhnout. Zato západní cesta je slepá, vzápětí skončí v Evropě, kterou zřejmě Asyřané nazývali *Ereb* nebo *Irib*, „Země zapadajícího slunce“. A právě na tomto nevelkém západním poloostrově Asie se vývoj kultury v budoucnu prudce zrychlí. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

lidé, moderní, populace našeho typu, **Homo sapiens*. Po dlouhá desetiletí jsme se na dějiny *paleolitu dívali pod úhlem *evropocentrismu. Ještě někdy v padesátých letech 20. století převládala představa, že moderní člověk pochází z Evropy. Především známý kromaňonec, považovaný za předka europoidní populace a pokřtěný podle převisu *Crô-Magnon ve Francii. V lebce z Chancelade, rovněž ve Francii, se na počátku století hledal předek asijských populací, zatímco *lebka z *jeskyní *Grimaldi při italsko-francouzské hranici se v duchu těchto hypotéz měla podobat dnešním Afričanům.

Když byly ve třicátých letech 20. století otevřeny nové výzkumy v Galilei, především v jeskyni *Skhul ležící v masivu hory *Karmel a v *jeskyni *Kafsa (Qafzeh) na okraji dnešního Nazaretu, začaly se tyto *názory postupně měnit. Objevily se totiž početné kosterní pozůstatky člověka, ještě stále s *kulturou *moustérienu, ale již s nápadně moderními anatomickými znaky. Nejprve se uvažovalo jen o jakési vyvinutější formě *neandertálců, teprve v roce 1959 nazval americký antropolog Francis Clark *Howell tuto populaci protokromaňonci. A nové výzkumy Bernarda *Vandermeersche a Ofera *Bar-Yosefa v jeskyni Kafsa v letech 1965–1979 tento názor plně potvrdily.

Od sedmdesátých let minulého století tedy tušíme, že naši přímí předkové, *Homo sapiens* nebo, jak se dnes častěji říká, moderní lidé žili na *Předním východě nejpozději před 60 000 lety. Konec let osmdesátých přinesl další překvapení – nová datování příslušné vrstvy v jeskyni Kafsa v Galilei posunula stáří nejstaršího moderního člověka až k roku 90 000. Pod dojmem tohoto objevu se vzápětí začaly přehodnocovat i další nálezy, které mohou dokládat vysoké stáří moderní populace mimo Evropu: kosterní pozůstatky od řeky Omo v Etiopii či z jihoafrické jeskyně ve skalnatém pobřeží Indického oceánu při ústí řeky *Klasies (poněkud široce datované mezi 125 000 až 60 000 let). V roce 1987 proběhla v Cambridgi konference o původu a šíření anatomicky moderního člověka a jeho kultury, nazvaná tehdy *The Human Revolution* („Lidská revoluce“), a zhruba od té doby plynule navazují pravidelná vědecká setkání a sympozia o různých aspektech tohoto provokativního a současné multidisciplinárního tématu. Molekulární genetiky vytyčují určité vývojové linie a vzájemné vztahy mezi populacemi, paleoantropologie popisuje jejich *fyzický vzhled, *archeologie spolu s *psychologií rekonstruuje lidské chování a případně bývá přizvána ještě *geologie a paleoekologie, které tuto dramatickou historii zarámují údaji o *chronologii, *klimatu a

*krajině. Ale ani tak není dosud komplexnost přístupu úplná. Perspektivní by byl například užší dialog s *jazykovědou, pokud by se – v tomto stadiu poznatků – mohla shodnout na novém stanovisku k původu evropských *jazyků.

V září roku 2005 se badatelé vrátili do Cambridge, aby „*lidskou revoluci“ s odstupem 18 let přehodnotili. Celkový posun v našem poznání za tu dobu shrnul Chris *Stringer: v roce 1987 byly genetické studie vycházející z mitochondriální *DNA ještě v plenkách, datování anatomicky moderních nálezů z jeskyně Kafsy až k 90 000 let bylo nečekaným překvapením, stále ještě bylo únosné argumentovat, že Afrika nehrála při vývoji anatomicky moderního člověka podstatnější roli a že vývoj probíhal nejen tam, ale i v multiregionálním měřítku – tedy paralelně ve východní Asii a do určité míry i v Evropě. Od té doby v terénu přibyly nové nosné body, tedy přímo datované lidské fosilie, zatímco v laboratořích byly starší nálezy nově datovány či re-datovány (čímž ovšem některé nálezy a *lokality definitivně vypadly ze hry). Je jistě povzbuzující, jak dobře nové informace zapadají do schématu načrtnutého původně molekulárními genetiky a předpokládajícího africký původ moderní populace.

Podle srovnávací *analýzy současného *genomu, prováděné na všech kontinentech, vykazují africké populace nejvyšší *variabilitu. Jejich diverzita se interpretuje jako produkt delšího procesu, který lze vyjádřit časově. Odtud pochází zprůměrované stáří hypotetické Evy (kolem 200 000 let) i následné odhady zrychlených expanzí do Eurasie mezi 100 000–50 000 lety a v posledních 20 000 letech (viz *antropogeneze, Eva mitochondriální teorie). Přestože kalibrace „molekulárních hodin“ (viz *hypotéza molekulárních hodin) zatím není jednoznačná, rámcovou orientaci dnes tento odhad nesporně umožňuje.

Dalším významným přínosem je objev, že DNA neandertálců se od moderní populace celkově liší. Poprvé byla identifikována na *kostech z Neanderova údolí v Německu a v současné době ji cílený *genetický výzkum fosilií, prováděný především laboratoří v Lipsku, potvrzuje na dalších lokalitách v Chorvatsku, Rusku a v Uzbekistánu. Pozitivním výsledkem je i to, že dosud analyzované anatomicky moderní fosilie neandertálskou DNA postrádají. Ale teprve v posledních několika letech se ukázalo, jak složitá je *identifikace fosilní DNA z paleoantropologických nálezů moderního člověka. Opakovaně se totiž lidská DNA zjišťuje i v kostech fosilních zvířat, jeskynních medvědů, mamutů a dalších, což naznačuje, jak silně jsou tyto vzorky kontaminovány DNA všech osob, které s nimi při výzkumu a po něm přišli do styku. A to i při odběru vzorků hluboko pod povrchem kosti.

Nová datování známých antropologických nálezů z *Omo (Kibiš) v Etiopii dosáhla 195 000 let a konkrétně tak potvrdila svrchu vzpomenutý teoretický výpočet genetiků o praměti Evě. Následoval nový objev tří anatomicky moderních lebek z Herto, stále ještě v Etiopii, datovaný před 160 000 let. Nově byly datovány také nálezy anatomicky moderního člověka z Guomde (>150 000 let), Singa (>130 000 let) a další fosilie, ukazující variabilitu africké populace té doby. Poněkud se navýšila data z lokalit, které leží geograficky v přímém dosahu, ať již jde o jeskyně v ústí řeky Klasies nebo o nálezy z jeskyně Skhul.

Naproti tomu v Evropě několik lokalit v důsledku nových datování radioaktivním uhlíkem odpadlo (*Vogelherd, Velika Pečina, Koněpruské jeskyně, jeskyně Svatého Prokopa; nejisté je stáří nálezu z *Kostěnek 14-Markina gora). Ty zbývající nepřesahují stáří 40 000 let: Peštera cu Oase v Rumunsku, 38 000 let, *Mladečské jeskyně na Moravě, kolem 33 000 let; a několik spornějších nálezů z Rumunska, Peštera Muierilor, 32 000 let a Cioclovina, 31 000 let (uvedené hodnoty jsou odhady, navyšující dosud nekalibrovaná *radiokarbonová data). Teprve z období po 30 000 let máme ucelenější vzorky moderních populací, opět především z Moravy. Takže při všeobecném nárůstu dat ze zámoří se osídlení Evropy jeví jako velmi pozdní. Jako by se moderní lidé na její hranici zastavili po celých 80 000 let.

Domníváme se, že se budou proměňovat původní představy o plynulosti šíření našich předků. Jistě, *Homo sapiens* byl moderní nejen anatomicky, architekturou lebky i štíhlou a svalnatou postavou, ale do určité míry i svým myšlením a chováním, mohl mít výhody, které

mu poskytovala představivost, plánovitost, a potažmo i artefakty. Musíme však opustit představu, že z Afriky postupoval tak rychle, jak mu to dovoľoval demografický růst, geografické vzdálenosti a prostá schopnost překonat je. Ostatně, měl-li opravdu větší představivost, jak se mu přisuzuje, pak mohl mít i větší strach.

Na rozdíl od *prvních lidí (**Homo ergaster*, **Homo erectus*, **Homo heidelbergensis*), kteří někdy před milionem let osídlovali dosud liduprázdný svět, vstupoval *Homo sapiens* příliš často na území, kde již byly zabydleny domorodé populace. Na severu byl silným konkurentem neandertálec (**Homo neanderthalensis*). Měl za sebou několik státisíciletí vývoje v chladném pásmu, byl dobře adaptován na studené klima svou menší a robustnější postavou, ale jistě i svým chováním a předávanými poznatky. Dovedl ovšem přežít i výkyvy teplého klimatu, které se na severu pravidelně opakovaly.

Jemnější chronologie, která je dnes vypracována pro jeskyně Předního východu, ukazuje, že nálezy tamních neandertálců (*Amud, Dederíja, *Kebara, *Šanidar) jsou mladší než anatomicky moderní fosilie v tomtéž *regionu (či dokonce jen mikroregionu historické Galileje). Takže by v chladných fázích nastupující *ledové doby neandertálci naopak migrovali v protisměru, dosáhli Předního východu, žili tam současně s moderními populacemi anebo je odtud dokonce dočasně vytěsnili. V roce 2005 identifikovala laboratoř v Lipsku neandertálskou DNA u chlapce pohřbeného v jeskyni *Tešik Taš v Uzbekistánu, což potvrzuje, že se tato populace šířila také k východu, minimálně do střední Asie (nejasně je dosud určení zlomků kostí z nalezišť ještě dále na východě, například z Okladnikovy jeskyně na Altaji). V jižnějších evropských refugiích, například v Chorvatsku (jeskyně Vindija), ve Španělsku (Zafarraya) či na severním Kavkaze (jeskyně Mezmajskaja), neandertálci přežívali ještě před 35 000–30 000 lety. Erik *Trinkaus se dokonce domnívá, že zděděné neandertálské rysy lze pozorovat ještě před 27 000 lety, na dolních končetinách chlapce nalezeného pod převisem *Lagar Velho v Portugalsku, který by tedy byl jakýmsi míšencem. Tento názor však většina ostatních antropologů nesdílí.

Proponenti termínu „lidská revoluce“, jako byli Paul *Mellars, Christopher Stringer, Lewis *Binford a další, předpokládají, že zhruba před 40 000–35 000 lety došlo v Evropě k dramatickým změnám v lidském myšlení a chování, především v používání *symbolů, jazyka, nových *technologií a organizace lidských komunit. V teoretické rovině se uvažuje o definici času (viz *čas lovců), o strukturovaném myšlení a lepší *komunikaci, o vyšším stupni plánovitosti. V *archeologickém záznamu by tomu odpovídala velká a vnitřně rozčleněná lovecká sídliště, archeozoologický materiál dokládá efektivní a někdy i specializovaný *lov stádních zvířat a nálezné situace na některých centrálních sídlištích i v hlubokých jeskyních naznačují existenci určitých *rituálů. Ne všechny tyto *inovace jsou ovšem natolik vzájemně synchronizovány, jak by si autoři termínu „lidská revoluce“ přáli. Archeologicky je nejprokazatelnější rychlý nástup *paleolitického umění, tedy zobrazení se symbolickými významy, zhruba před 35 000 lety. Tento jev je nápadný také tím, že zobrazení jsou od samého počátku už formálně dokonalá. Zůstává otázka, proč se umění objevilo až tak pozdě a tak vysoko na severu. V každém případě moderní chování, tak jak je archeologie rekonstruuje, neprovázelo moderní populaci při jejich velkých *migracích napříč kontinenty, ale vzniklo až po osídlení Eurasie – a tedy i po kontaktu s neandertálci.

V roce 2000 zveřejnily pod názvem „Afrika: revoluce se nekonala?“ Sally McBreartyová a Alison Brooksová článek koncipovaný z africké perspektivy. Pokud žili anatomicky moderní lidé nejprve v Africe, odkud se měli vítězně šířit, hledají autorky takové změny v chování, které by je oddělily, případně nadřadily ostatním tehdy žijícím lidským populacím. A určité doklady se jim skutečně podařilo shromáždit. Jsou ale poměrně skromné a vůbec ne revoluční, naopak, akumulovaly se pozvolna. Již před 200 000 lety se v Africe objevuje *čepelová technika, kamenná *drtidla na *barvivo i rostlinnou potravu a drobné *kamenné hroty jako projektily střelných *zbraní (*lov). Před zhruba 100 000 lety k tomu přistupují

doklady *rybolovu a *sběru škeblí, dálkové výměny kamenných *surovin a jejich dolování z těžebních jam, kostěné nástroje včetně *harpun, předměty s vyrytými vzorci, snad záznamy či dekor, a konečně zvláštní kamenné hroty s obloukovitě otupeným bokem a provrtané ozdobné závěsky. Zdobení je jistě významný jev, můžeme-li je chápat jako projev symbolického myšlení a odraz sebeuvědomění nositele.

Ale všechny skutečně nápadné fenomény, na prvním místě reprezentativní umění a *hroby, se v Africe objevily později než v Eurasii. Badatelé pracující v Eurasii rovněž namítnou, že některé z jevů uvedených jako africké u nás můžeme doložit zhruba ve stejné době jako v Africe. Konkrétně máme na mysli čepelovou techniku, zpracování barviv a ojediněle i kostěné nástroje či jednoduché symbolické předměty. Africe by tak zbývalo prvenství především ve výskytu osobních ozdob a hrotů s otupeným bokem, které se v Evropě skutečně rozšířily až později.

Šíření anatomicky moderního člověka bylo dosud převážně chápáno jako jev odehrávající se na spojnici Afriky a Evropy – z toho vyplynula i role Předního východu jako přestupního uzlu. Dnes se zdá, že ještě předtím se oddělila významná větev, která překročila úžiny mezi východní Afrikou a Arabským poloostrovem a pokračovala dále k východu přes indický subkontinent a jihovýchodní Asii až po Austrálii. Populace vzniklá v tropech, vybavená vysokým a štíhlým tělem a nepřizpůsobená chladu, by se podle této teorie nejprve šířila horizontálně, v sobě vlastním klimatickém pásmu, a to i přesto, že vzdálenosti byly nesrovnatelně větší a v cestě stály mořské úžiny.

Některá starší, dosud nejasná zjištění by v *kontextu této koncepce dostala nový smysl. Například nález anatomicky moderní lebky z Liou-ťiangy v jižní Číně z roku 1958, kde byla nálezová vrstva s určitými rozpaky datována již na 63 000–70 000 let. Lebka však bohužel nepochází z řádného archeologického výzkumu, a proto se uvolňuje prostor pro pochybnosti: zda lebka skutečně ležela v této vrstvě, a pokud ano, zda se do tak hluboké úrovně nedostala dodatečně. V každém případě by však byl nejstarší známý anatomicky moderní nález poněkud mladší než moderní lidé z Předního východu.

Obraz moderní populace Číny není jednotný. Charakteristické východoasijské rysy, jako je plochý obličej, lopatkovitý *řezák a malý vzrůst (kolem 156 cm), spojují nález z Liou-ťiangy s nálezy z lokality Minatogawa v Japonsku a Niah na Borneu. Naproti tomu populace severní Číny se liší vzrůstem (kolem 174 cm u mužů) i tvarem lebky a připomínají tak nápadně moderní populaci Evropy, například Mladečské jeskyně. Reprezentativní kosterní nálezy pocházejí z Horní jeskyně v *Čou-kchou-tieniu a jsou dokonce doprovázeny kostěnými *šperky a *jehlami, v Asii do té doby neznámými. Minimální stáří Horní jeskyně podle radioaktivního uhlíku je 13 000 let.

Mezi těmito dvěma vyhraněnými skupinami stojí řada dalších kosterních pozůstatků moderního člověka nalezených v různých provinciích Číny, ale vždy v nejmladší *spraši formace Malan či z dalších sedimentů svrchního pleistocénu: C'-jang (39 000 až 37 000 let), jeskyně Mao-mao (15 000 až 14 000 let), Wu-šan, Ta-lung-tchan, Čchuan-tung, Ťin-čchuan, Liou-ťiang, Čuang-lang a další. Na základě jejich studia však vedoucí pekingský antropolog Wu Sin-č' rozdíl mezi severem a jihem Číny potvrzuje.

Nejednotná byla i kultura. Na většině čínského území pokračuje tradice výroby drobnotvarých nástrojů (Fu-lin, Š'-jü, Sa-la-wu-su), které ve srovnání s nástroji *starého a *středního paleolitu vykazují jen malý nebo žádný technologický *pokrok. Naproti tomu v severní Číně se objevují *industrie srovnatelné s prudce se rozvíjející mladopaleolitickou technologií severní Eurasie, které rozvíjejí čepelovou techniku s prvky *levalloiskými i mladopaleolitickými. V Šuej-tung-kou a na dalších nalezištích *Vnitřního Mongolska se rovněž vyráběly dokonale opracované *listovité hroty, jaké v té době známe ze střední a jihovýchodní Evropy. Následuje zřejmě další kulturní vlna ze západu, tentokrát charakterizovaná *kostěnou industrií a ozdobnými předměty. Vedle Horní jeskyně v Čou-

kchou-tieniu je to nové naleziště Siao-ku-šan, odkud čínský archeolog Chuang Wej-wen uvádí provrtané zuby i drobné přívěsky, zlomek kostěného kotoučku (rondelle), jehly a vyřezávanou kostěnou harpunu. To všechno jsou prvky typické pro eurasijskou mladopaleolitickou tradici.

Přechod od středního k *mladému paleolitu je tedy archeologicky nejviditelnější právě ve stopách onoho rychlého šíření moderní populace do nových prostředí a celých kontinentů. Celkový obraz je však složitější, neboť tendence k změnám v technologii a myšlení se projeví nejen v kulturách evidentně vytvořených moderními lidmi, jako je *aurignacien, ale také u některých posledních neandertálců, jak je to doloženo v *chatelperronienu. Zdá se tedy, že na počátku přechodného procesu probíhalo několik paralelních vývojových linií, které teprve v jeho průběhu krystalizovaly, některé se urychlovaly a jiné, neandertálské, definitivně zanikly. Vzápětí se různé formy umění a ozdobné prvky dále šíří, ale už jen v určitých částech Evropy a odtud později do širších oblastí severní Asie. Další změny, neméně prostorově omezené, indikuje archeologický kontext sídlišť, hrobů a doklady nových technologií. Jedna ze zobecňujících teorií tedy předpokládá, že populační růst, přesuny populací a technologické a společenské změny na počátku mladého paleolitu jsou propojeny s potřebou nových prostředků komunikace a rituálů. Takzvané umění, už svou schopností vyjádřit informace pomocí předmětů spíše než slovy a gesty, totiž propůjčuje každému sdělení trvalejší charakter a umožňuje mu neustále překračovat hranice přítomnosti. Někde za těmito vnějšími jevy ovšem leží strukturální změny v lidském myšlení (*myšlení, jazyk, symboly a rituály moderních lidí). Především jeho univerzálnost. A dále uvědomění si času a časových sekvencí jako další z podstatných změn. Doplnuje totiž onen rozměr, v němž se symbolické chování utváří a projevuje. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

lidé, moderní, a poslední neandertálci, koncept vztahu mezi **Homo sapiens* a **Homo neanderthalensis*. Pro moderní lidi (*lidé, moderní), lovce kozorožců a gazel ve skalnatém terénu *Předního východu a Středomoří, musela být obrovská stáda velkých savců při řekách a v nížinách severní Eurasie bezesporu přitažlivá. Ale cestu do obrovské zóny na severu, dosud osídlené neandertálci, zřejmě otevřela teprve série přechodných klimatických oteplení v rámci posledního *glaciálu, kterou nazýváme *interpleniglaciál (OIS 3, ca 60 000–24 000 let). *Model dvou populací, prvé expandující a druhé stahující se do refugií, souhlasí rovněž s teoriemi molekulární genetiky, které předpokládají rychlejší demografický růst mezi 100 000–50 000 lety (normálně se u lovců a sběračů předpokládá roční přírůstek populace jen velmi nízký). Očekávali bychom tedy, že archeologie, pracující s lidskými artefakty, tento obraz podpoří svými metodami, nebo přinejmenším potvrdí, že expandující populace byla také technologicky vyspělejší. Avšak pokusy korelovat *technologie výroby artefaktů s výskytem lidských fosilií v čase a prostoru nejsou jednoznačné, vyvolávají různé interpretace, kritiku a diskusi.

Archeologických *lokalit z přechodného období je dnes (oproti vzácným antropologickým nálezům) dostatek; jejich rozložení v prostoru a čase sledují vznikající archeologické databáze, v různých měřících a na různých úrovních přesnosti. Na dosavadních mapách Evropy, vzniklých v rámci projektů „OIS stage 3“ nebo „Eco-Niche Modelling“, mohou být lokality vztaženy k mapám klimatu i k *radiokarbonovým datům. Uvažuje se o aplikaci programů, které modelují šíření druhů v daných ekologických podmínkách (GARP, CSM), což bude jistě perspektivní směr výzkumu.

Ale už z prosté mapy je patrné, že mezi 50 000 až 35 000 lety se ve třech paralelních centrech, a to na Předním východě (tzv. emirien), ve středním Podunají (tzv. *bohuncien) a ve střední a severní Asii (*archeologická kultura Kara Bom) rychle rozšířila zvláštní nová technologie. Originálním způsobem kombinuje archaické postupy výroby *úštěpů z tvarově predeterminovaného *jádra, typické pro *střední paleolit (*technika, levalloiská), s prvky progresivní *čepelové (leptolitické) techniky, tvarující jádro tak, aby umožnilo odštěpovat dlouhé a tenké čepele v celých sériích. Proniknout do detailů této komplexní technologie dnes

archeologům umožňuje metoda zpětného skládání úštěpů a čepelí do původních jader. Je nápadné, jak se její rozšíření kryje s předpokládanými směry šíření moderního člověka. A nadto, spolu s ní se šířily i skromné artefakty ozdobného či obecně estetického významu: provrtané schránky měkkýšů z *jeskyně Ůčagizli v Turecku, *kámen s pravidelnými rýhami z jeskyně Temnata v Bulharsku či provrtané přívěsky z lokality Kara Bom na Altaji.

Původ této *levallois-leptolitické technologie se hledá na Předním východě, případně ve středním Egyptě, kde se podobné principy objevují již před více než 50 000 lety, a tam (lokality Taramsa) snad i v přímém *kontextu hrobu anatomicky moderního dítěte. V celém dalším areálu jejího rozšíření však nebyly nalezeny žádné další kosterní pozůstatky, které by prokázaly, že výrobcem těchto artefaktů byl skutečně anatomicky moderní člověk. V roce 2004 předvedl Anatolij Derevjanko fragmenty dětské lebky a jednotlivé zuby z jeskyně Obi Rachmat v Uzbekistánu. Nepodařilo se však určit, zda dítě bylo ještě neandertálské, nebo už anatomicky moderní. Kromě toho Obi Rachmat, ač se v některých aspektech levallois-leptolitickým *industriím nápadně podobá, bude jistě podstatně starší.

Tradičně se šíření moderního člověka spojuje s poněkud mladší, již plně mladopaleolitickou kulturou, kterou nazýváme *aurignacien a která se rozšířila před 40 000–30 000 lety. Když se v roce 2004 ukázalo, že anatomicky moderní antropologické nálezy z jeskyně *Vogelherd v Německu, dosud považované za aurignacké, jsou podstatně mladší, Nick Conard na okamžik zapochyboval, zda aurignacien nemohli vytvořit poslední neandertálci (a tuto pochybnost krátce převzal i denní tisk). Ale byl to typicky negativní argument. Nové datování přímo z lidské *kosti v Mladči u Litovle na Moravě (*Mladečské jeskyně) znovu potvrzuje, že v době aurignacienu moderní lidé v Evropě žili. To je důležité i proto, že právě aurignacien se pyšní prvním skutečným uměním vysokých estetických i informačních kvalit, a to hned v několika centrech svého rozšíření. Miniaturní řezby zvířat a lidí v mamutovině z jižního Německa, jednoduché *rytiny ve vápencových deskách z Périgordu či dokonalé skalní umění jeskyně *Chauvet v posledních letech doplnily červené malby na kameni, objevené v alpské oblasti severní Itálie.

Avšak rovněž aurignacien má svou problematiku. Vyneseme-li do mapy radiokarbonová data, ukazuje se, že nejstarší, dosud ojedinělé lokality s typicky aurignackou technologií se objevily v Evropě, podél Dunaje, v Belgii a v Kantabrii. Teprve později pokryla území Evropy souvislejší síť nalezišť, která zasáhla také na Přední východ – tedy v opačném směru, než bychom teoreticky očekávali. To by znamenalo, že kulturu aurignacienu moderní člověk do Evropy nepřinesl, ale vytvořil ji až na místě, zřejmě v kontaktu s posledními neandertálci. Opak se pokoušejí dokázat současné výzkumy Marcela Otteho v jeskyních Íránu (například Yafteh), ale ani tam zatím aurignacká data nepřesáhla stáří dat evropských. Poslední velká kultura mladého paleolitu, která je v tomto kontextu předmětem diskuse, je *gravettien, který před 33 000 až 23 000 lety aurignacien vystřídal. Gravettien se již spojuje s velkými soubory anatomicky moderních antropologických nálezů, a to na prvním místě z Moravy (*Předmostí, *Dolní Věstonice – *Pavlov), takže o jeho tvůrcích již není pochyb. Jak ukazuje Trent Holliday a další antropologové, kteří se jejich kostrami zabývali, uchovali si tito moderní *Evropané dosud své štíhlé tělo, adaptované na podmínky tropického klimatu (postava se stává menší a robustnější teprve v následujícím desetitisíciletí evropského pobytu).

Gravettien je obdobím technologického i kulturního rozkvětu, podmíněného efektivním *lovem velkých savců, především *mamutů, a komplexní společenskou organizací, tak jak ji odráží zakládání velkých sídlišť, opět především na Moravě. Velká lovecká sídliště, nové technologie práce s organickými materiály, umění a *symbolismus vznikly nesporně v Evropě, jmenovitě v Podunají, a jsou projevem adaptace na zdejší podmínky. Současně však technologie výroby kamenných *čepelí a *hrotů s charakteristicky otupeným bokem zřetelně prozrazuje jihovýchodní původ této kultury. Na Předním východě (kultury tzv. ahmarienu a

lagamienu) a v severní Africe (kultura dabba) totiž srovnatelné technologie vznikly již o zhruba 10 000 let dříve.

Je zřejmé, a opět to zapadá i do teorií genetiků, že příchod anatomicky moderní populace do Evropy nebyl jednorázový proces, ale opakoval se v několika vlnách. Paradoxně je to teprve gravettien, poslední z velkých kultur a technologií přechodného období, kde tento proces můžeme sledovat nejzřetelněji.

I když tedy předpokládáme, že kolébkou moderního člověka je Afrika, Evropa – jako nejzápadnější poloostrov Eurasie – nehrála jen pasivní roli příjemce přichozích populací. Stala se kolébkou nových typů chování, technologií, lovu velkých savců, *rituálů a umění. Za současného stavu poznatků bychom mohli uzavřít, že přestože šíření moderního člověka na povrchu planety byl dlouhodobý proces, skutečná „lidská revoluce“ se odehrála poté, co anatomicky moderní lidé ovládli Evropu. Zbývá mnoho nezodpovězených otázek. Například, zda přitom sehrál nějakou roli i kontakt s posledními domorodci, s neandertálci. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

lidé, první, morfologická hranice, která by umožnila rozdělit *homininy na úrovni rodu – *australopitéky od prvních lidí, na první pohled není tak zřetelná. Jako první zástupce rodu **Homo* se někdy uvádí **Homo rudolfensis*, který se před více než 2 miliony let objevuje v *Olduvai a v oblasti jezera Turkana (původně Rudolfovo jezero). Oproti už klasickému, poněkud mladšímu (až po 2 milionech let) **Homo habilis*, kterého už v roce 1964 definovali Louis *Leakey, Phillip *Tobias a John *Napier, je pro něj charakteristická delší a širší tvář s méně výraznými nadočnicovými oblouky a s poměrně velkou mozkovnou, ale rozdíly mezi oběma druhy nejsou velké.

Celkově je u prvních lidí charakteristická gracilizace žvýkacího aparátu, avšak zvláště *Homo habilis* měl ještě stále tvář australopitéka. Odlišuje se však od něj nejen užšími *stoličkami, ale zejména výrazným zvětšením mozku (až 730 cm³) a zřejmě i jeho složitější stavbou, takže se někdy uvažuje o schopnosti jednoduché řeči. A právě to je trend, který v dalším vývoji pokračuje. Archeologický *kontext prokazatelně dokládá, že *Homo habilis*, tedy „člověk zručný“, vyráběl nástroje a této jistotě vděčí i za své jméno. Podobně je tomu i s posledním zástupcem prvních lidí, **Homo ergaster* („člověk dělník“), pro něhož je typická menší spodní čelist, vystupující nos a modernější *anatomie končetin. Nabízí se tedy představa, že mezi stavbou mozku a *technologii existovala přímá souvislost. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

lidoopi, české označení dříve samostatné čeledi **Pongidae* z řádu *primátů (*Primates*) z nadčeledi **Hominoidea*. Na základě poznání neobyčejně blízké genetické příbuznosti mezi člověkem rozumným (**Homo sapiens*) a oběma druhy *šimpanzů (*Pan troglodytes* a *Pan paniscus*) jsou v moderních systémech primátů a savců vůbec lidoopi řazeni přímo do čeledě **Hominidae*, která se pak česky označuje jako hominidi nebo velcí lidoopi a lidé. V tradičním pojetí zahrnuje velké primáty s dorzoventrálně zploštělým hrudníkem a prodlouženými rukama, jimiž se zavěšují a přitahováním a kmity se pohybují ve větvích ze stromu na strom. Někdy se název lidoopi používá také pro čeleď gibbonovití (*gibon), která zahrnuje primáty menší velikosti pohybující se na stromech v závěsu pouze za hrudní končetiny (brachiáci). Lidoopi v užším smyslu využívají k pohybu na stromech i pánevní končetiny (nohy), tento pohyb se označuje jako semibrachiace. V souvislosti s brachiáci, respektive semibrachiáci došlo ke ztrátě ocasu. U recentních lidoopů je adaptace k životu na stromech různě výrazná, nejvíce pozemní jsou *gorily. Kromě jednoho nebo dvou druhů goril sem patří dva druhy rovněž afrických šimpanzů a jeden nebo dva druhy *orangutanů žijících na Sumatře a Borneu. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

lidová demokracie, *demokracie, lidová.

lidová fronta, *fronta, lidová.

lidová hudba, *hudba, lidová.

lidová kultura, *kultura, lidová.
lidové divadlo, *divadlo, lidové.
lidové komuny, *komuny, lidové.
lidový kroj, *kroj, lidový.
Lidská farma, *Lebensborn.
lidská komunikace, *komunikace, lidská.
lidská práva, *práva, lidská.
lidská přirozenost, *přirozenost, lidská.
lidská revoluce, *revoluce, lidská.

lidské a mimolidské, hranice mezi *světem lidí a světem ostatních bytostí; od nejstarších dob je pocíťována nejednoznačně a „rozmazané“. Zatímco pro novověké lidstvo bylo otázkou pouze oddělení světa lidí od světa zvířat, ve starších *společnostech byl spatřován neméně problematický předěl mezi světem *bohů a *démonů a světem lidským. Svět tzv. *přírodních národů většinou zná jak množství antropomorfních „démonických“ bytostí s možností intervenovat do lidských věcí, včetně těch nejintimnějších (představy divoženek a jimi podvržených dětí byly ještě v minulém století samozřejmou součástí světa i českých venkovanů), tak i plynulé přechody mezi zvířaty a lidmi, zejména v podobě nejrůznějších metamorfóz či zvířat jako příbuzných, praotců a zakladatelů rodu (*totemismus). Poměrně velmi běžná je představa zvířat jako „začarovaných“ či „metamorfovaných“ lidí, ať už zacíleným magickým zásahem (*magie), nebo „samovolně“ pod tíží viny po přestoupení tabuových zákazů (*tabu). Představa proměny, zejména pak proměny k horšímu, moderním slovníkem řečeno „degenerace“, je představou vysoce archetypickou a vyskytuje se v nejrůznějších dobách na různých rovinách myšlení.

Starší doby nesdílely moderní biologickou koncepci druhů jakožto souboru populací navzájem plodně křížitelných, které se s druhy jinými nekříží buď vůbec, nebo v podobě dále neplodných *hybridů (tato představa vznikla až v 19. století a její kořeny lze sledovat zhruba do doby *Linnéovy). Svět lidí mohl plodit potomstvo se světem bohů (archaickému Řecku byla tato představa ještě zcela vlastní), démonů (evropské démonologie 17. století tyto kauzy podrobně rozebírají) či elementálů (například u *Paracelsa podrobně rozvedeno i s komentáři, do jaké míry se podobají lidem a za jakých okolností mohou do jejich světa vstupovat). Nejen proto zcela jasné, zda „bohové stvořili lidi či naopak“. Ať už jev chápeme jako *projekci či introjekci ve smyslu učení Carla Gustava *Junga, je jisté, že představy o teomorfности či daimonomorfности (*daimonomorfismus) lidí, či naopak o antropomorfности (*antropomorfismus) mimolidských sil jsou prastaré, byť třeba ne ve všech případech zcela *univerzální. Vzájemné korespondence jsou však prakticky vždy zdůrazňovány. Zajímavou novověkou mutací archaičtějších představ o antropoidních bytostech je představa o *mimozemšťanech, vynořující se tak zhruba od poloviny 16. století a úzce propojená s dalšími dvěma novověkými *mýty – mýtem o nadčlověku a mýtem o stroji. V zásadě kontinuální linie vedoucí od veličin typu *Keplera, *Swedenborga či *Kanta až k „zlidovělým“ formám zájmu o UFO a mimozemšťany ve 20. století (Erich von *Däniken, Ludvík Souček aj.) naznačuje, že se jedná o jedno z nosných témat myšlenkového světa *novověku. Tyto mimozemské bytosti jsou většinou chápány jako antropoidní, morálně i technicky člověka převyšující, asi do roku 1880 hrají v literatuře pouze pozitivní roli, poté i negativní (viz *hypotéza, archeoastronautická, *hypotéza, katastrofická). Hrají roli Ottova *mysterium tremendum et fascinans* (strašidelná a fascinující záhada) s četnými archetypickými prvky jednotlivých historek o nich, jako jsou kolmé starty či přistání ve stylu nanebevstoupení či sestoupení odtud, zastavení povelu či auta, položení otázky či projevení nějakého přání atd. Ve spojení s mýtem o stroji se mimozemšťané díky své technické výbavě stávají z *deus ex machina* (bůh ze stroje) postupně *deus cum machina* (bůh se strojem), popřípadě i *deus sine machina* (bůh bez stroje). Tyto představy snad vznikly divergencí

z mýtu o *Olympu, stejně jako se velmi dlouho udržovaly představy o antropomorfních bytostech v podzemí. Ještě Athanasius *Kircher (1678) ve svém *Mundus subterraneus* (Podzemní svět) popisuje mezi podzemními živými bytostmi permoniky, stejně jako krtky či žížaly, a lidové či literární tradice se v tomto smyslu táhly ještě podstatně dále k současnosti.

Tak jako může v představách většiny *kultur a dob docházet k míšení lidského s nadlidským, může docházet i k plození potomstva se zvířaty. Nejrůznější *mytologie jsou plné těchto motivů, ať už jsou partnery zvířata lidem morfologicky i velikostí poměrně podobná (medvěd ve slovanských zkazkách) či relativně vzdálená (například divoká husa v příbězích eskymáckých). Případy údajných hybridů člověka a zvířat má ve své *Monstrorum historia* (Dějiny stvůr) Ulysses Aldrovandi (1642) (například koza s lidským obličejem ze Sicílie jako výsledek mesaliance pastevce a jedné z jeho chovanek) a diskuse na tato témata v učených kruzích definitivně umlkají až v 18. století, zatímco na rovině ústní tradice či pokleslé literatury jsou jako archetypicky vzrušující obdobné kauzy tradovány i dále (ostatně podobně je tomu i s mesalianci démonickými či mimozemskými). Lidským *psychickým danostem odpovídá považovat za lidi v plném slova smyslu pouze příslušníky vlastního etnika, ne-li pouze rodu. Mnoho etnik nazývá sebe sama slovem, které v překladu znamená prostě „lidé“ (*Inuit, Roma atd.). Tento postoj implikuje, že příslušníci etnik ostatních jsou ve svém lidství nějakým způsobem deficitní (v extrémních případech bývají příslušníci některých skupin prohlašováni přímo za zvířata). Stejným způsobem je za *jazyk v užším slova smyslu pokládán jen jazyk vlastní – řecké *barbaros* znamená cosi jako nesrozumitelně brebtající, koktající, prostě ten, kdo nezvládá skutečný lidský jazyk, tj. *řečtinu. *Barbaři byli sice považováni za schopné přijmout některé civilizační prvky, jejich lidství však bylo neplnohodnotné a jejich jazyky nehodné bližšího zájmu. Rozdíl mezi *cizinci, popřípadě *otroky a *Řeky, nebyl povahy právní, jako tomu bylo později v Římě, ale zcela substanciální – takovéto osoby mají i barbarské, respektive rabské duše a žádná formálně-právní operace tento statut nezmění. Dostí obdobná je i situace s označením *Slovan (ten, kdo zná slova) a *Němec (ten, který je nezná, je němý). Jazyky jiných národů, zvláště minorit, bývají pokládány za neplnohodnotné, v zásadě spíše zkomolené či úmyslně přizpůsobené utajování a krytí nepravostí. Za jiných okolností dochází k vydělování *kast v rámci téže společnosti, z nichž ty nejnižší jsou na svém lidství zkráceny, ne-li o něj zcela připraveny. Indie není zdaleka jediný příklad tohoto v zásadě obecného jevu (Claude *Lévi-Strauss viděl vysokou hustotu osídlení jako příčinu tohoto vylučování mimo-lidského ze společnosti). Že tendence k upření či deficienci lidství části společnosti je jev člověku bytostně vlastní a málo závisející na stupni technické *civilizace, dobře dosvědčují příklady nacionálního socialismu (*nacismu) i *komunismu z nedávné minulosti. „Rozřadovací“ *kritérium nemusí být nutně etnické, může být i nábožensko-ideologické, „třídní“, či dokonce mezipohlavní nebo věkové. V téměř všech společnostech jsou raná ontogenetická stadia člověka chápána jako nějakým způsobem na lidství zkrácená a požívají vesměs menších práv i ochrany. V mnoha tradičních společnostech bylo kritériem pro „lidství“ až víceméně kompletní prořezání zubů a počátek řeči u dítěte. I v relativně silně „biologizujícím“ 20. století je například ve většině *zemí povoleno beztrestně usmrcovat embrya, zatímco starší féty a všechna další vývojová stadia už nikoli (to pak vede k právním paradoxům toho typu, že chráněný živočich, třeba mořský orel, je chráněn už jako vejce, člověk sám ve svých nejranějších vývojových stadiích ne). Lidství bylo ostatně namnoze vnímáno jako výsledek zacíleného výchovného procesu (*paideia* [„výchova“] starých Řeků), tak říkajíc „*opus contrā natūram*“ („dílo proti přírodě, přirozenosti“).

Po objevení Ameriky byl kastilský dvůr postaven před poměrně zásadní právní problém, totiž zda jsou obyvatelé nově objeveného kontinentu (zejména pak antilských ostrovů, kolonizovaných mezi prvními; viz *lidé v karibské oblasti, první) plně lidmi a mohou se stát poddanými v tom smyslu, jako jimi byli kastilští *sedláci. Záležitost nebyla z tehdejšího

hlediska jednoduchá, protože obecně přijímaná hlediska lidství (*monoteismus, existence psaných *zákonů a centralizované *vlády), jimž třeba dobře odpovídala kultura maurská, nebylo možno na indiánské obyvatelstvo, žijící zhruba neolitickým způsobem, uplatnit. Domorodci byli pro *Španěly „*sine rege, sine lege, sine fide*“ („bez krále, zákona a bez víry“ – tj. celkově sociálně a duchovně bezprizorní, nezakotvení) a pouze schopnost zvládnout *španělštinu a pochopit základní pravdy víry a tím platně přijmout *křest přesvědčila nakonec příslušné odborné komise, které se záležitostmi zabývaly, že se jedná o lidi v plném slova smyslu, nikoli o cosi blízkého zvířatům (záhy nahlédnutá možnost plodného křížení s Evropany tehdy samozřejmě nebyla argumentem). Ohraničení lidského a mimolidského nebylo tradičně snadné v případě *lidoopů a také pralesních lovecko-sběračských etnik, zejména odlišných vizáží a postav (afričtí *Pygmejové, filipínští a indonéští *Negrité). Zprávy o obou typech bytostí se od samého počátku beznadějně proplétají a dá se říci, že se zcela nevyjasňují až do samého počátku 19. století. V této souvislosti je zajímavé, jak si pozdní 19. a 20. století vytvořilo a hluboce prožívalo problematiku bytosti stojící přesně na rozhraní mezi lidským a zvířecím – „sněžného muže“ yetiho (ruský zoolog A. V. Chachlov neváhal tento druh v roce 1911 i vědecky popsat). V této souvislosti je vcelku lhostejné, zda se četné zprávy o tomto fenoménu týkají nějaké reálně existující bytosti (jak známo, ukázalo se, že údajné tělesné pozůstatky náležely buď běžnému člověku našeho typu, či nějakému známému *zvířeti), nebo netýkají. Jungova zásada „*wirklich ist das, was wirkt*“ („skutečné je to, co funguje“) poukazuje k tomu, že téma člověka-zvířete je psychologicky neobyčejně nosné a přitažlivé, tak říkajíc archetypální. Carl Linné (1758) ve svém díle kromě člověka moudrého (**Homo sapiens*) uvádí ještě „člověka divokého“ – *Homo ferus*, který nemluví, a cituje zde především v literatuře tradované případy dětí odchovaných *vlky či jinak vyrostlých izolovaně od lidské společnosti. Dále zmiňuje druh zvaný *Homo nocturnus* (Člověk noční) (v jiných vydáních *Systema naturae* též *Homo pygmaeus* [Člověk trpasličí]), což je v zásadě ozvěna cestovatelských zpráv o *orangutanech, jimž ovšem přičítá myšlení a řeč, život v jeskyních a noční aktivitu. Zdá se, že spojování archaických či dávno minulých lidských *společenství s *jeskyněmi a podzemními prostory je prastará archetypální představa, jen málo závislá na pozdějších jeskynních nálezích paleolitických památek. Termínu „pygmej“ bylo střídavě používáno jak pro lovecké *kmeny ekvatoriální Afriky, tak pro lidoopy, jak je pěkně zachyceno v Tysonově popisu *anatomie *šimpanze z roku 1699. Celé 17. a 18. století zobrazovalo lidoopy v zásadě s lidskými proporcemi a nezřídka s nějakým nástrojem, nejčastěji holí či kyjem v ruce. Tento způsob nazírání na ně se valně nemění ani tehdy, když se pozorováním prvních živých importovaných exemplářů ukáže, že postrádají dva základní lidské *atributy, tj. řeč a „rozumnost“, a svým duševním obzorem se zásadně neliší od jiných opic či člověku jinak blízkých zvířat, například typu psa. Ještě francouzští *encyklopedisté se vážně zaobírají myšlenkou budoucího zcivilizování opic a možnosti naučit je řeči, morálce a dobrým způsobům. Počínaje počátkem 19. století se tato misijně osvětová činnost, rozšířená i o misi technologickou, už plánuje pouze pro „zaostalá“ lidská etnika v dnešním slova smyslu.

Primáti jako skupina byli vždy pro evidentní podobnost s člověkem v *morfologii i gestice středem pozornosti. V evropských *kontextech byly opice od antiky až po raný novověk chápány jako lidská karikatura, jako zvíře přes svou vysokou manipulativní inteligenci odpudivé a zavrženíhodné, pravý výsměch lidství. V opicích byl tradičně spatřován „animální“ aspekt dřímající i v člověku – chlípnost a smyslnost, lstivost, krutost a zlovůle, pud k ničení, žravost a mlsnost, chtivost nejrůznějších předmětů, pochoutek a cetek, myšlení jen na přítomnou chvíli, bez dlouhé perspektivy, pošetilost, pitvornost a bláznovství. Jakkoliv byly opice v některých periodách evropských dějin oblíbenými domácími zvířaty a ve všech vděčnou atrakcí kejklířských produkcí a tržišť (to byli ostatně v mnohých periodách příslušníci mimoevropských etnik také), obecné mínění o nich bylo vesměs krajně negativní.

Britští badatelé D. a R. Morrisovi (1968) dokládají tuto symbolickou roli opic pro pudové, zejména sexuální složky lidské psýchy na obsáhlém materiálu s mnoha dobovými karikaturami, které až do konce 18. století (například u Georgese *Buffona) předpokládají sexuální kontakty mimoevropských etnik, hlavně v subsaharské Africe, s opicemi a někdy i jejich pravidelné míšení a „hybridní“ původ těchto národů (obdobně byl v Evropě někdy vysvětlován i *hirsutismus, ojedinele se vyskytnuvší u lidí). Mimoevropské národy si naopak zhusta vysvětlují původ opic, především lidoopů, „poklesnutím“ a „zdivočením“ lidí, přičemž motivem pro jejich odchod do lesů a zapomenutí (namnoze jen úmyslné veřejné neužívání) řeči je buď nějaké provinění, nebo přání, aby nemuseli pracovat. Tento motiv „zdivočení“ spojený s odchodem do lesů a obrůstáním srstí či mechy se zdá být archetypální a univerzálně rozšířený a v některých aspektech není cizí ani evropskému myšlení. Lze říci, že *Darwinova představa vývoje člověka z nižších primátů představuje obrácení této archetypální představy o „zvrhnutí“ či „degeneraci“ lidí v opice. Darwinova descendenční představa neměla v žádném dřívějším myšlenkovém systému předobraz, naopak šla v tomto směru psychologicky jaksi „proti proudu“, a proto také narazila na odpor natolik rozhořčený, že zdaleka nebyl úměrný reakci na zveřejněnou biologickou hypotézu. Pouhá strukturní *analogie a blízké systematické zařazení člověka a primátů předtím skandálem nebyly; tím se stala až představa descendance, zejména jejího směru (směrem této descendance je právě ascendance). Akceptace Darwinových myšlenek pak rychle vedla k podstatnému zlepšení obrazu primátů v očích laické i odborné veřejnosti, kdy se z odporlivých lidských karikatur během krátké doby stali zajímavými a sympatickými budícími předměty pozorování a výzkumu, lidskými „mladšími bratry“. (Viz též *přirozenost, lidská.) (Stanislav Komárek, Jaroslav Malina)

lidskost, *žen.

lidský kapitál, *kapitál, lidský.

Lieberman, Philip (narozen 1934), americký lingvista; profesor na Brownově univerzitě v Providence. Zabývá se *komunikací *primátů a počátky lidské řeči. Oproti Noamu *Chomskému hájil možnost zkoumání evolučního původu lidské řeči.

Za klíčový moment zrození lidského *jazyka pokládá Philip Lieberman pokles hrtanu, který měl za následek vznik tzv. supralaryngeální rezonanční dutiny umožňující produkovat artikulovanou řeč. Průkopník tzv. paleolaryngologie. Z díla: *On the Origins of Language: An Introduction to the Evolution of Human Speech* (O původu jazyka: Úvod do evoluce lidské řeči, 1975), *The Biology and Evolution of Language* (Biologie a vývoj jazyka, 1984). (Jaroslav Malina, Ivo T. Budil)

lien, -enis, m. (z řečtiny: *splen*, „slezina“), slezina, orgán cévního systému. Slezina má šedofialovou barvu a měkkou konzistenci. Tvarem se podobá kávovému zrnku o délce asi 12 cm a proměnlivé váze (v závislosti na momentálním obsahu krve). V břišní dutině je uložena pod levou klenbou brániční, její podélná osa je rovnoběžná s 10. *žebrem. Přední pól sleziny (*extremitas anterior*) směřuje k žeberním *chrupavkám, zadní pól (*extremitas posterior*) je orientovaný k *páteři. Konvexní plocha sleziny (*facies diaphragmatica*) je přivrácená k *bránici, na nerovné konkávní viscerální ploše (*facies visceralis*) je příčná šterbina, *hilus lienis*, kudy do sleziny vstupují cévy a nervy. Nad hilem je mělká jamka, která je podmíněná *žaludkem, pod hilem leží otisk levé *ledviny. V blízkosti předního pólu naléhá na viscerální plochu sleziny *flexura coli sinistra. Slezina je na povrchu kryta *peritoneem, pod nímž naléhá vlastní tenké vazivové pouzdro (*capsula lienis*). Od pouzdra odstupují do nitra sleziny vazivové trávce (*trabeculae lienis*), které rozdělují slezinu na jednotlivé laloky. Prostory mezi trávci vyplňuje červená dřev (**pulpa lienis*). V trávcích sleziny probíhají četné tepny, na jejichž terminální úseky jsou vázány uzlíky mízní *tkáň (*folliculi lymphatici lienales*), které ve svém souboru tvoří bílou dřev sleziny. Ve *fetálním období je slezina významným krvetvorným orgánem. V červené dřev sleziny jsou vychytávány a destruovány poškozené erythrocyty (*hemolýza), bílá dřev je součástí obranného lymfoepiteliálního systému

organismu. V širokých sinusoidách sleziny je uložena rezerva krve, která je vypuzována při zvýšených nárocích organismu na zásobování kyslíkem. (Lenka Vargová)

Liesler, Josef (19. 9. 1912, Vidolice u Kadaně – 23. 8. 2005, Praha), český malíř, grafik, sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V roce 1934 absolvoval České reformní reálné gymnázium v Karlových Varech, v roce 1938 Vysokou školu architektury a pozemního stavitelství Českého vysokého učení technického v Praze, obor kreslení, u Oldřicha Blažíčka, Cyrila Boudy a Josefa Sejkpy. V letech 1938–1941 byl členem skupiny Sedm v říjnu, prvního sdružení mladých umělců v období mezi oběma světovými *válkami, v letech 1942–1948 členem Spolku výtvarných umělců Mánes a znovu pak po jeho obnovení, v letech 1949–1957 členem 1. střediska Svazu čs. výtvarných umělců, od roku 1945 byl členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar, v roce 1958 se stal členem Skupiny 58, později Radar. V roce 1964 byl zvolen čestným členem florentské Akademie „Accademico onorario“, od roku 1969 byl „Membre associé“ Královské belgické akademie. V letech 1945–1949 působil jako profesor kreslení pro architektury na Vysoké škole architektury a pozemního stavitelství při Českém vysokém učení technickém v Praze.

Lieslerovo dílo od počátku vynikalo invencí, hledáním vlastního výrazu a perfektním zvládnutím malířských a kreslířských technik. Bylo proto zařazeno do expozic progresivních zjevů generace 40. let, které byly uspořádány v Praze roku 1941 pod názvem *Konfrontace*. Rovněž bylo zastoupeno na výstavě *Generace Mánesa 1947* a na výstavě mladého československého umění v Galerii La Boétie v Paříži roku 1947, která se pak opakovala v Bruselu, Antverpách a v Lutychu. Liesler patří k umělcům dovolávajícím se klasických hodnot minulosti, navázal zejména na El Greca, Francisca *Goyu a Honoré *Daumiera. Další jeho tvorba se pohybovala v prostoru *surrealistického vizionářství opírajícího se o techniky starých mistrů dokonale zvládané s manýristickou rafinovaností. Ilustroval více než sto knižních titulů, byl tvůrcem artprotisů, známek, listů volné grafiky, vlastních *bibliofilii, *ex libris, drobné grafiky, plakátů, příležitostně i plastik a objektů; psal povídky, básně, publikoval statě a úvahy o umění. (Jaroslav Malina)

life history, *historie, životní.

liga pro sexuální reformu, Světová, první sexuologická organizace s celosvětovou působností; vznikla v roce 1928 z iniciativy Henryho *Ellise, Augusta *Forela a Magnuse *Hirschfelda. Poslední, V. kongres této instituce se konal v roce 1932 v Brně za organizačního *patronátu Antonína *Trýba; činnost ligy skončila s nástupem nacistů k moci a zrušením Hirschfeldova ústavu v Berlíně.

Když se v roce 1932 konal v Brně V. mezinárodní kongres Světové ligy pro sexuální reformu, který měl jednat o sexuální výchově mládeže a o *homosexualitě, tehdy světově tabuizovaném problému, byl vedením *Masarykovy univerzity v Brně vyslán Jan *Bělehrádek jako tehdy známý biolog a eugenik spolu s profesorem Antonínem Trýbem, odborníkem na pohlavní nemoci, a MUDr. Josefem Weiskopfem, z Ústavu sociálního lékařství, členem Mezinárodního výboru pořádající Ligy, aby se podílel na jednání kongresu. Byla to významná událost pro ČSR, Brno i Masarykovu univerzitu. Velkou pozornost jí věnoval rozhlas i tisk; prezident Tomáš Garrigue *Masaryk zaslal sjezdu pozdravný dopis, jednání sledovali též učitelé, sociologové a filozofové. Weiskopf byl ustanoven generálním sekretářem sjezdu, Trýb byl členem předsednictva, Bělehrádek byl pověřen vedením odborné sekce a diskusi vedl v angličtině, němčině a francouzštině. Kongresu se účastnili odborníci na sexualitu z 20 *zemí, včetně Indie, Číny a USA, celkem 85 účastníků. Diskutována byla tehdy odvážná témata: sexuální rovnoprávnost ženy, osvobození manželství od *církvě a stranických vlivů, regulace porodnosti ve smyslu odpovědného plození, eugenické ovlivňování potomstva, ochrana nemanželských dětí, správné posuzování intersexuálních

variací a homosexuality, prevence *prostituce a pohlavních chorob, úchylné projevy, plánovitá sexuální výchova, poučování o projevech sexuálního života. Doplňkem byly i přednášky pro laickou veřejnost. Jednání poukázalo na neoliberální přístupy k řešení vážných problémů mezilidských vztahů, malý důraz byl však kladen na citovost, která by je měla doprovázet, i na citlivost, s níž se ve společnosti musí tento problém prosazovat. Novinové i rozhlasové zprávy z jednání byly dost syrové. Veřejná obhajoba sexuálních abnormalit se nesečkala s kladnou odezvou a s mnohými *názory naši účastníci nesouhlasili. Zarazila je i otevřenost jednání, s níž se obhajovala homosexualita a jiné způsoby sexuálního obcování, které nebyly spojeny s biologickým významem sexu – plodit život. Proto Trýb jednání kongresu opustil. Naše vědce zajímalo jak posílit vůli neplodit potomstvo u dvojic, které nezaručovaly jejich kvalitu, jak ovlivňovat fyzické i mravní zdraví přes sexuální život, jak zapojit školu, lékaře, církve, stát, společenské organizace tak, aby všichni pochopili, že pohlavní otázky jsou jedny z nejdůležitějších, ale také nejodpovědnějších, protože život lidstva závisí na morálním a biologickém zdraví společnosti.

Jan Bělehrádek shrnul v rozhlase konání sjezdu následovně: „Lidstvo se neobejde bez sexu, sex slouží k zachování rodu, k reprodukci, v něm jsou proti sobě dva druhy pohlaví, a to stačí. Ty, kteří hledají zrovnoprávnění a přirozenost v homosexualitě a sterilních deviacích, jako biolog podpořit nemohu. Oni proti logice přírody hledají argumenty v patologii intimity. Vědecky řízená sexuální reforma by se měla soustředit na to, aby je deliminovala.“ Bělehrádkova slova dokládají, jak nesehadné je prosazování svobody v lidském sexuálním chování. (Věra Linhartová, Jaroslav Malina)

ligamenta alaria, vazy **articulatio atlantoaxialis*, které spojují vrchol **dens axis* s laterálním okrajem **foramen magnum* *kosti týlní. (Ladislava Horáčková)

ligamenta carpometacarpalia, vazy zesilující kloubní pouzdra **articulationes carpometacarpales* mezi *karpálními kostmi distální řady a bázemi *metakarpů. Na dlaňové straně se nacházejí *ligamenta carpometacarpalia palmaria*, na dorzální straně *ligamenta carpometacarpalia dorsalia*. (Ladislava Horáčková)

ligamenta costotransversaria, vazy zesilující kostovertebrální spojení; jsou rozepjata mezi krčkem *žebra a transverzálním výběžkem hrudního obratle (**vertebra thoracica*). (Ladislava Horáčková)

ligamenta cruciata genus, zkřížené nitrokloubní vazy *kloubu kolenního – **ligamentum cruciatum genus anterius* a **ligamentum cruciatum genus posterius*. (Ladislava Horáčková)

ligamenta cuneocuboidea, dorzální, plantární a interosseální vazy na noze rozepjate mezi **os cuneiforme laterale* a **os cuboideum*. (Ladislava Horáčková)

ligamenta cuneonavicularia, vazy na noze spojující **os naviculare* s *klínovými kostmi. Jedna skupina vazů se nachází na dorzální a druhá na plantární straně nohy. (Ladislava Horáčková)

ligamenta flava, žluté, převážně elastické vazy rozepjate mezi oblouky *obratlů; omezují flexi páteře. (Ladislava Horáčková)

ligamenta glenohumeralia, zesilující vazy *kloubu ramenního. Prostírají se na dutinové straně přední plochy kloubního pouzdra. (Ladislava Horáčková)

ligamenta intercarpalia dorsalia, palmaria et interossea, zesilující vazy **articulatio radiocarpalis* a **articulatio mediocarpalis*, spojují *kosti zápěstní navzájem. (Ladislava Horáčková)

ligamenta metatarsalia dorsalia, interossea et plantaria, drobné vazy rozepjate mezi bázemi *metatarzálních kostí, které zesilují kloubní pouzdra **articulationes intermetatarsales*. (Ladislava Horáčková)

ligamenta ossiculorum auditus, vazy sluchových kůstek. Patří mezi ně *ligamentum mallei superius* (jde od hlavičky *kladívka ke stropu *dutiny středoušní), *ligamentum mallei anterius* (jde od *processus anterior* kladívka do *fissura petrotympanica*), *ligamentum mallei laterale*

(jde od *collum mallei* k okraji *incisura petrotympanica*), *ligamentum incudis superius* (jde od *corpus incudis* k stropu dutiny středoušní), *ligamentum incudis posterius* (jde od *crus breve incudis* k zadní stěně středoušní dutiny), *ligamentum anulare stapedis* (drží bázi *třmínku ve **fenestra vestibuli*). (Lenka Vargová)

ligamenta phrenicopericardiaca, vazy, které spojují *bránici s *perikardem. (Lenka Vargová)

ligamenta sternocostalia radiata, vazy zesilující kloubní pouzdra sternokostálních kloubů (**articulationes sternocostales*), vpředu se paprscitě rozbíhají do *periostu přední strany hrudní kosti, kde jejich spojením vzniká vazivová *membrana sterni*. (Kateřina Konášová)

ligamenta sternopericardiaca, vazy, které spojují *perikard se *sternem. (Lenka Vargová)

ligamenta tarsometatarsalia dorsalia, drobné vazy zpevňující kloubní pouzdro **articulationes tarsometatarsales* z dorzální strany. (Ladislava Horáčková)

ligamenta tarsometatarsalia plantaria, drobné vazy zpevňující kloubní pouzdro **articulationes tarsometatarsales* z plantární strany. (Ladislava Horáčková)

ligamentum, -i, n., vaz, pruh vaziva, *lig.*, zkratka pro „vaz“, *ligg.*, zkratka pro plurál „vazy“. (Ladislava Horáčková)

ligamentum acromioclaviculare, zesilující vaz **articulatio acromioclavicularis*. Rozprostírá se po horní straně kloubního pouzdra mezi *akromiem a laterální částí *kosti klíční. (Ladislava Horáčková)

ligamentum anococcygeum, vazivový pruh mezi análním otvorem a hrotem kostrče. (Ladislava Horáčková)

ligamentum anulare radii, zesilující vaz *kloubu loketního; je připevněn na ventrální a dorzální okraj *incisura radialis ulnae* a přichycuje hlavičku *radia k *ulně. (Ladislava Horáčková)

ligamentum apicis dentis, vaz zpevňující **articulatio atlantoaxialis*. Táhne se od **dens axis* k *ventrálnímu okraji **foramen magnum* *kosti týlní. (Ladislava Horáčková)

ligamentum arcuatum pubis, zesilující vaz *pánve, který vyplňuje úhel mezi dolními rameny *kostí stydkých. (Ladislava Horáčková)

ligamentum arteriosum, vaz, který se nachází mezi **arcus aortae* a **truncus pulmonalis*. Tento vaz vzniká postnatálně obliterací **ductus arteriosus*. (Lenka Vargová)

ligamentum bifurcatum, zesilující vaz **articulatio talocalcaneonavicularis*. Dělí se na **ligamentum calcaneonaviculare* a na **ligamentum calcaneocuboideum*. *Ligamentum bifurcatum* se nazývá klíčem k *Chopartovu kloubu, protože se při *exartikulaci nohy jeho protětím otevře kloubní štěrbinu. (Ladislava Horáčková)

ligamentum calcaneocuboideum dorsale, zesilující vaz **articulatio calcaneocuboidea*, součást **ligamentum bifurcatum*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum calcaneofibulare, zpevňující vaz *kloubu hlezenního, součást **ligamentum collaterale laterale*; táhne se od laterálního *kotníku k laterální stěně *kosti patní. (Ladislava Horáčková)

ligamentum calcaneonaviculare plantare, zesilující vaz **articulatio talocalcaneonavicularis*. Táhne se od **sustentaculum tali* *kosti patní k **os naviculare*. Na dorzální straně je stejnojmenný vaz součástí **ligamentum bifurcatum*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum capitis costae radiatum, zesilující vaz **articulatio capitis costae*. Rozbíhá se paprscitě z hlavičky *žebra na hrudní obratel (**vertebra thoracica*). (Ladislava Horáčková)

ligamentum capitis femoris, vaz *kloubu kyčelního, z *fovea capitis femoris* běží pod *incisura acetabuli* a upíná se po okrajích *acetabula. (Ladislava Horáčková)

ligamentum capitis fibulae anterius, vaz **articulatio tibiofibularis*, který zpevňuje jeho kloubní pouzdro zepředu mezi hlavičkou *fibuly a přední plochou laterálního kondylu *tibie. (Ladislava Horáčková)

ligamentum capitis fibulae posterius, slabý vaz **articulatio tibiofibularis*, který zpevňuje jeho kloubní pouzdro zezadu mezi hlavičkou *fibuly a zadní plochou laterálního kondylu *tibie. (Ladislava Horáčková)

ligamentum cardinale uteri, párový vaz patřící mezi *parametrální vazy; probíhá v bázi **ligamentum latum uteri* od hrdla děložního k laterální stěně *pánve. (Lenka Vargová)

ligamentum carpi radiatum, zesilující vaz **articulatio radiocarpalis* a **articulatio mediocarpalis*, rozbíhá se od palmární strany **os capitatum* na sousední *kosti zápěstní. (Ladislava Horáčková)

ligamentum carpi transversum, **retinaculum musculorum flexorum*.

ligamentum collaterale carpi radiale, postranní vaz **articulatio radiocarpalis*. Táhne se od *processus styloideus radii* k **os scaphoideum*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum collaterale carpi ulnare, mediální vaz **articulatio radiocarpalis*. Táhne se od *processus styloideus ulnae* k **os triquetrum* a k **os pisiforme*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum collaterale fibulare, zevní postranní vaz *kolenního kloubu, který se táhne od laterálního epikondylu *femuru k hlavičce *fibuly. Na rozdíl od **ligamentum collaterale tibiale* není spojený ani s kloubním pouzdrům, ani s meniskem. (Ladislava Horáčková)

ligamentum collaterale laterale, zevní postranní vaz *kloubu hlezenního. Vaz odstupuje ve třech pruzích od *fibuly k *talu a k *patní kosti jako: *ligamentum talofibulare anterius*, *ligamentum talofibulare posterius* a *ligamentum calcaneofibulare*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum collaterale mediale, též *ligamentum deltoideum*, součást *kloubu hlezenního. Vaz odstupuje ve čtyřech pruzích od mediálního *kotníku k sousedním kostem. Skládá se z částí spojujících *kost hlezenní, *kost patní a *kost loďkovitou (*pars tibiotalaris anterior*, *pars tibiotalaris posterior*, *pars tibio calcanearis* a *pars tibionavicularis*). (Ladislava Horáčková)

ligamentum collaterale radiale, zesilující vaz *kloubu loketního, táhne se od *epicondylus lateralis humeri* a splývá s **ligamentum anulare radii*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum collaterale tibiale, zesilující vaz *kloubu kolenního. Vaz odstupuje od *epicondylus medialis femoris*, srůstá s kloubním pouzdrům a s mediálním *meniskem a upíná se na proximomediální část *tibie. (Ladislava Horáčková)

ligamentum collaterale ulnare, zesilující vaz *kloubu loketního, vějířovitě se rozbíhá od mediálního epikondylu *humeru k *processus coronoideus* a *olecranon ulnae*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum coracoacromiale, **fornix humeri*.

ligamentum coracoclaviculare, zpevňující vaz u **articulatio acromioclavicularis*, táhne se od *processus coracoideus* *lopatky k **tuberositas coracoidea* *kosti klíční. (Ladislava Horáčková)

ligamentum coracohumerale, zesilující vaz *kloubu ramenního, probíhá po zevní straně od *processus coracoideus* *lopatky k přední straně kloubního pouzdra. (Ladislava Horáčková)

ligamentum costoclaviculare, zesilující vaz **articulatio sternoclavicularis*, odstupuje od kraniální plochy 1. *žebra k mediokaudální ploše *kosti klíční (k *impressio ligamenti costoclavicularis*). (Ladislava Horáčková)

ligamentum cricotracheale, jeden z vazů *hrtanu, který spojuje dolní okraj *chrupavky prstencové s horním okrajem první chrupavky tracheální (připojuje *tracheu k hrtanu). (Lenka Vargová)

ligamentum cruciatum genus anterius, přední vnitřní vaz v *kloubu kolenním, rozepjatý mezi přední *area intercondylaris* *tibie a laterálním kondylem *femuru. Zkřížené vazy zajišťují pevnost kolena, omezují rotaci v kolenním kloubu tím, že se na sebe (spolu s **ligamentum cruciatum genus posterius*) navíjejí. (Ladislava Horáčková)

ligamentum cruciatum genus posterius, zadní vnitřní vaz v *kloubu kolenním, rozepjatý mezi zadní *area intercondylaris* *tibie a mediálním kondylem *femuru, zezadu kříží přední

vnitřní vaz. Zkřížené vazy zajišťují pevnost kolena, omezují rotaci v kolenním kloubu tím, že se na sebe navíjejí. (Ladislava Horáčková)

ligamentum cruciforme atlantis, vaz zpevňující **articulatio atlantoaxialis*. Je tvořen **ligamentum transversum atlantis* a svislými vazivovými snopci jdoucími od **čepovce* ke **kosti týlní (fasciculi longitudinales)*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum cuneocuboideum interosseum, tuhý vaz napjatý mezi **os cuneiforme laterale* a **os cuboideum*. Spolu se stejnojmenným vazem dorzálním a plantárním tvoří příčné zpevnění obou kostí. (Ladislava Horáčková)

ligamentum deltoideum, **ligamentum collaterale mediale*.

ligamentum falciforme hepatis, sagitálně orientovaná peritonální **řasa*, na níž jsou zavěšena **játra*. Její začátek se upevňuje ve střední rovině na parietální **peritoneum* v čáře, která jde od **bránice* po přední stěně břišní až k pupku. Od tohoto začátku pak probíhá závěs k diafragmatické ploše jater. Dorzálním směrem se rozestupuje na **ligamentum triangulare sinistrum et dextrum*. V dolním okraji *ligamentum falciforme hepatis* probíhá **ligamentum teres hepatis*. (Lenka Vargová)

ligamentum gastrocolicum, peritoneální **řasa* mezi **curvatura major ventriculi* a *taenia omentalis* příčného **tračnicku*. Tato peritoneální duplikatura je součástí **omentum majus*. (Lenka Vargová)

ligamentum gastrolienale, též *ligamentum gastrosplenicum*, peritoneální **řasa* mezi hilem **sleziny* a levou částí **curvatura major ventriculi*. (Lenka Vargová)

ligamentum gastrosplenicum, **ligamentum gastrolienale*.

ligamentum hepatoduodenale, peritoneální **řasa* mezi **játry (*hepar)* a **bulbus duodeni*, která je součástí **omentum minus*. V tomto vazy probíhají **arteria hepatica propria*, **ductus choledochus* a **vena portae*. (Lenka Vargová)

ligamentum hepatogastricum, peritoneální **řasa* rozepjatá mezi **curvatura minor ventriculi* a **porta hepatis*. Je součástí **omentum minus*. (Lenka Vargová)

ligamentum hepatorenale, peritoneální **řasa* v místě přechodu viscerálního **peritonea* **jater (*hepar)* na zadní stěnu peritoneální dutiny, v oblasti pravé **ledviny*. Tato řasa ohraničuje dorzálně **foramen epiploicum*. (Lenka Vargová)

ligamentum hyoepiglotticum, jeden z vazů **hrtanu*. Tento vaz je napjatý mezi **jazylkou* a přední plochou *lamina cartilaginis epiglotticae*. (Lenka Vargová)

ligamentum iliofemorale, zesilující vaz **kloubu kyčelního*, probíhající od *spina iliaca anterior inferior* **kyčelní kosti* k přední straně kloubního pouzdra (až k *linea intertrochanterica femoris*); je nejsilnějším vazem v lidském těle. (Ladislava Horáčková)

ligamentum iliolumbale, vaz rozepjatý mezi *processus costalis *L₄₋₅* obratlů a zadním okrajem *crista iliaca* **kyčelní kosti*; napomáhá při zpevnění **articulatio sacroiliaca*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum inguinale, tříselný vaz. Zesílený dolní okraj **aponeurózy *musculus obliquus externus abdominis*, který probíhá od *spina iliaca anterior superior* **kosti kyčelní k tuberculum pubicum* **kosti stydké*. Tříselný vaz tvoří dolní stěnu **canalis inguinalis*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum interclaviculare, zesilující vaz **articulatio sternoclavicularis*, táhne se podél horního okraje **manubrium sterni* mezi oběma **kostmi klíčními*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum ischiofemorale, zesilující vaz **kloubu kyčelního*, probíhá od těla **kosti sedací* k zadní straně kloubního pouzdra. (Ladislava Horáčková)

ligamentum lacunare, vazivový pruh odstupující od mediálního konce **ligamentum inguinale* směrem na **kost stydkou*; vystylá mediální úhel **lacuna vasorum*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum laterale, zesilující vaz *kloubu čelistního. Táhne se od kořene *processus zygomaticus* *kosti spánkové na zevní stranu kloubního pouzdra pod hlavici *dolní čelisti. (Ladislava Horáčková)

ligamentum latum uteri, široký vaz děložní, peritoneální duplikatura fixující *dělohu. Vaz je laterálním pokračováním viscerálního *peritonea, které pokrývá dělohu (přední plochu těla, *fundus, zadní plochu) a zadní klenbu poševní. *Ligamentum latum uteri* se skládá z předního a zadního listu viscerálního peritonea, mezi nimiž je vazivová vrstva – **parametrium*. K hornímu okraji *ligamentum latum uteri* jsou na obou stranách připojeny prostřednictvím **mesosalpinx* *vejcovody, dorzálněji pak pomocí **mesovaria* *vaječníky. (Lenka Vargová)

ligamentum longitudinale anterius, podélný přední vaz na *páteři. Spojuje obratlová těla podél přední strany krční, hrudní a bederní části páteře. (Ladislava Horáčková)

ligamentum longitudinale posterius, podélný zadní vaz na *páteři. Probíhá po zadní straně obratlových těl (tedy po přední straně páteřního kanálu) a spojuje převážně meziobratlové *ploténky. Kraniálně od obratle C₃ splývá s **membrana tectoria*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum metacarpale transversum profundum, příčně probíhající vaz spojující na palmární straně ruky **articulationes metacarpophalangeae*; udržuje vzájemnou polohu metakarpů. (Ladislava Horáčková)

ligamentum metatarsale transversum profundum, příčně probíhající vaz, který spojuje na noze hlavičky *metatarzů. (Ladislava Horáčková)

ligamentum nuchae, též *septum nuchae*, je pokračování **ligamenta supraspinalia* v rozsahu krční *páteře až na *kost týlní. (Ladislava Horáčková)

ligamentum ovarii proprium, jeden ze závěsných vazů *ovaria, který běží od rohu děložního k *extremitas uterina* *vaječníku. (Lenka Vargová)

ligamentum patellae, pokračování úponové šlachy čtyřhlavého stehenního svalu – **musculus quadriceps femoris*, která splývá s ventrální stranou kloubního pouzdra *kloubu kolenního. Vaz odstupuje od *apex* **patellae* a upíná se na *tuberositas* **tibiae*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum phrenicocolicum, peritoneální *řasa, která jde od levé části *bránice k **flexura coli sinistra*. Na tuto peritoneální duplikaturu shora nasedá dolní pól *sleziny. (Lenka Vargová)

ligamentum phrenicogastricum, peritoneální *řasa mezi **curvatura minor ventriculi* a *bránicí. Tato řasa je součástí **omentum minus*. (Lenka Vargová)

ligamentum phrenicolienale, též *ligamentum phrenicosplenicum*, peritoneální *řasa mezi hilem *sleziny a *bránicí. (Lenka Vargová)

ligamentum phrenicosplenicum, **ligamentum phrenicolienale*.

ligamentum pisohamatum, laterální část šlachy **musculus flexor carpi ulnaris*, která probíhá od **os pisiforme* na *hamulus* **ossis hamati*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum pisometacarpale, část šlachy **musculus flexor carpi ulnaris*, která probíhá od **os pisiforme* na bázi IV. a V. *metakarpu. (Ladislava Horáčková)

ligamentum plantare longum, zesilující vaz na plosce nohy, probíhá od **tuber calcanei* k bázím *metatarzů. (Ladislava Horáčková)

ligamentum popliteum obliquum, zesilující vaz zadní strany *kloubu kolenního, součást šlachy **musculus semimembranosus*. Odstupuje od mediálního kondylu **tibiae* a upíná se na laterálním kondylu **femuru*. Brání uskřínutí kloubního pouzdra. (Ladislava Horáčková)

ligamentum pterygospinosum, vaz, který probíhá mezi *spina* **ossis sphenoidalis* a zadním okrajem *lamina lateralis processus pterygoidei* *kosti klínové – prochází zde část nervů ze 3. větve **nervus trigeminus*. Vaz může někdy *osifikovat a pak se nazývá **ponticulus pterygospinosus* – zahrnuje se mezi *variety na *skeletu. (Ladislava Horáčková)

ligamentum pubicum superius, zesilující vaz *pánve, probíhá po horní straně *symfýzy mezi oběma *kostmi stydkými. (Ladislava Horáčková)

ligamentum pubofemorale, zesilující vaz *kloubu kyčelního, táhne se od horního ramene *kosti stydké k přední straně kloubního pouzdra. (Ladislava Horáčková)

ligamentum radiocarpale dorsale, zesilující vaz *kloubu radiokarpálního a **articulatio mediocarpalis*. Rozprostírá se od styloidního výběžku *radia paprskovitě na dorzální stranu *kostí zápěstních. (Ladislava Horáčková)

ligamentum radiocarpale palmare, zesilující vaz **articulatio radiocarpalis* a **articulatio mediocarpalis*. Rozprostírá se od styloidního výběžku *radia paprskovitě na palmární stranu *kostí zápěstních. (Ladislava Horáčková)

ligamentum reflexum, vaz odštěpený z mediálního úseku **ligamentum inguinale*, který lemuje *anulus inguinalis superficialis* z mediokaudální strany. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sacroiliacum interosseum, zesilující vaz *kloubu křížokyčelního. Je napjatý mezi *tuberositas sacralis* *křížové kosti a *tuberositas iliaca* *kosti kyčelní. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sacroiliacum posterius, vaz zesilující kloubní pouzdro *kloubu křížokyčelního ze zadní strany. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sacroiliacum ventrale, vaz zesilující kloubní pouzdro *kloubu křížokyčelního z přední strany. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sacrospinale, silný vaz na *pánvi, který vějířovitě vyzařuje od *spina ischiadica* *kosti pánevní k laterální straně *kosti křížové a kostrče. Spolu s *incisura ischiadica major* a částí **ligamentum sacrotuberale* ohraničuje **foramen ischiadicum majus*. *Ligamentum sacrospinale* a *ligamentum sacrotuberale* spolu s *incisura ischiadica minor* ohraničují **foramen ischiadicum minus*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sacrotuberale, silný vaz na *pánvi, který z dorzální strany kříží **ligamentum sacrospinale*. Odstupuje od okrajů *kosti křížové a kostrče a upíná se na *tuber ischiadicum* *kosti pánevní. Spolu s *incisura ischiadica major* a *ligamentum sacrospinale* ohraničuje **foramen ischiadicum majus*. *Ligamentum sacrotuberale* a *ligamentum sacrospinale* spolu s *incisura ischiadica minor* ohraničují **foramen ischiadicum minus*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sacrouterinum, párový *parametrální vaz, který probíhá od hrdla děložního ke *kosti křížové. Obě *ligamenta sacrouterina* obkružují *konečník a oboustranně podmiňují peritoneální *řasu (*plica sacrouterina*). (Lenka Vargová)

ligamentum sphenomandibulare, probíhá od *spina *ossis sphenoidalis* k *lingula *mandibulae*, má vztah ke *kloubu čelistnímu. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sternoclaviculare anterius, vaz zesilující přední stranu kloubního pouzdra **articulatio sternoclavicularis*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum sternoclaviculare posterius, vaz zesilující zadní stranu kloubního pouzdra **articulatio sternoclavicularis*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum stylomandibulare, vaz probíhající od *processus styloideus* *kosti spánkové k *angulus *mandibulae*, má vztah ke *kloubu čelistnímu. (Ladislava Horáčková)

ligamentum supraspinale, podélný vazivový spoj při dorzálních okrajích trnových výběžků *obratlů. Jejich *kraniálním pokračováním je **ligamentum nuchae*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum suspensorium ovarii, jeden ze závěsných vazů *ovaria, který běží od pánevní stěny k *extremitas tubaria ovarii*. Tento vazivový pruh obsahuje cévy vyživující vaječník. (Lenka Vargová)

ligamentum talocalcaneum interosseum, zesilující vaz **articulatio subtalaris*, nalézá se v **sinus tarsi*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum talocalcaneum laterale, zesilující vaz **articulatio subtalaris*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum talocalcaneum mediale, zesilující vaz **articulatio subtalaris*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum talofibulare anterius, zpevňující vaz **articulatio talocruralis*, součást **ligamentum collaterale laterale*; táhne se od laterálního **kotníku* ke krčku **kosti hlezenní*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum talofibulare posterius, zpevňující vaz **articulatio talocruralis*, součást **ligamentum collaterale laterale*; táhne se od laterálního **kotníku* k *processus posterior* **kosti hlezenní*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum talonaviculare, zesilující vaz **articulatio talocalcaneonaviculare* spojující hlavici talu a **os naviculare* z dorzální strany. (Ladislava Horáčková)

ligamentum teres hepatis, vaz představující zbytek po obliterované **vena umbilicalis*. Probíhá v dolním okraji **ligamentum falciforme hepatis* od pupku k viscerální ploše **jater* (**hepar*), na níž podmiňuje zářez *fissura ligamenti teretis*. (Lenka Vargová)

ligamentum teres uteri, oblý vaz děložní, patří mezi **parametrální vazy*. Tento párový vaz směřuje od rohu děložního pod předním listem **ligamentum latum uteri* k tříselnému **kanálu*. Po průchodu přes **canalis inguinalis* končí ve vazivu velkých stydkých pysků. *Ligamentum teres uteri* je silný vaz, který táhne fundus **dělohy* dopředu a udržuje dělohu v **anteverzi* a *anteflexi*. (Lenka Vargová)

ligamentum thyroepiglotticum, jeden z vazů **hrtanu*. Připojuje *petiolus* **příklopkové chrupavky* k **chrupavce štítné*. (Lenka Vargová)

ligamentum tibiofibulare anterius, vazivové spojení distálních konců **tibie* a **fibuly* na ventrální straně laterálního kotníku, který zpevňuje v **syndesmosis tibiofibularis*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum tibiofibulare posterius, vazivové spojení distálních konců **tibie* a **fibuly* na dorzální straně laterálního kotníku, který zpevňuje v **syndesmosis tibiofibularis*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum transversum acetabuli, vaz **kloubu kyčelního*, přepažuje zářez na **acetabulu* (*incisura acetabuli*) **kosti pánevní*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum transversum atlantis, zpevňující vaz **articulatio atlantoaxialis* – je rozepjatý mezi *massae laterales* **atlasu*, příkládá se zezadu na **dens axis*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum transversum perinei, vazivově změněný přední okraj **musculus transversus perinei profundus*, který dopředu dosahuje k **ligamentum arcuatum pubis*. (Lenka Vargová)

ligamentum transversum scapulae, vaz přepažující *incisura* **scapulae*. Vzniklým otvorem probíhá **nervus suprascapularis*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum triangulare sinistrum et dextrum, dvě peritoneální **řasy*, jejichž prostřednictvím je zadní a horní část diafragmatické plochy **jater* (**hepar*) připevněna k **bránici* a k zadní stěně břišní. V místě, kde se pravý a levý vaz setkávají, odstupuje od brániční plochy jater směrem dopředu **ligamentum falciforme hepatis*. (Lenka Vargová)

ligamentum ulnocarpeum palmare, zesilující vaz **articulatio radiocarpalis*. Probíhá od styloidního výběžku **kosti loketní* na dlaňovou stranu **kosti poloměsíčité* a **trojhranné*. (Ladislava Horáčková)

ligamentum ventriculare, též *ligamentum vestibulare*, jeden z párových vazů **hrtanu*. Probíhá od zadní plochy **štítné chrupavky* k **hlasivkové chrupavce* a leží **kraniálně* od **ligamentum vocale*. Je podkladem stejnojmenné řasy. (Lenka Vargová)

ligamentum vesicouterinum, jeden z **parametrálních vazů*; směřuje od děložního hrdla ke stěně močového **měchýře*. Jeho **ventrálním* pokračováním k **symfýze* je *ligamentum pubovesicale*. (Lenka Vargová)

ligamentum vestibulare, **ligamentum ventriculare*.

ligamentum vocale, jeden z vazů *hrtanu. Tento párový vaz je napjatý mezi *processus vocalis* *hlasivkové chrupavky a zadní plochou *štitné chrupavky. *Ligamentum vocale* je podkladem **plica vocalis*. (Lenka Vargová)

lignit, *sapropelit.

Ligurové, starověké etnikum pravděpodobně *iberského původu žijící v *království Ligurie, které se rozkládalo při Janovském zálivu v Itálii a na jižním pobřeží dnešní Francie. Předkové Ligurů zde žili již v období před příchodem *indoevropských etnik. Na konci 2. tisíciletí př. n. l. část Ligurů splynula s nově příchozími *Italiky, malá část s *Kelty (Taurinové). Před počátkem našeho *letopočtu vytvořili starověký *národ se střediskem v Genue (dnešní Janov) a byli pravděpodobně spřízněni s *Korsičany (Korsy), *Sardy aj. *Římané si zcela podrobili Ligury teprve v 1. století př. n. l. Ti pak splynuli s dalšími etniky na území střední Itálie. Přesto se jejich jméno zachovalo jak v názvu celého kraje v severozápadní Itálii, Ligurského moře a Ligurských Alp v Itálii, tak i v názvu Ligurské republiky, kterou vytvořil *Napoleon v roce 1797 z dosavadní republiky Janov. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

ligurština, vymřelý středomořský *jazyk, ve *starověku rozšířený v severozápadní Itálii, části Francie a ve Španělsku (*Ligurové). (Jaroslav Malina)

lig., v *anatomii zkratka pro „vaz“, *ligg.* plurál „vazy“. (Ladislava Horáčková)

lichoběžník (trapéz), *artefakt v rámci *kamenné štípané industrie, představovaný *čepelí nebo čepelkou příčně přelomenou a retušovanou na obou kratších stranách tak, že směry těchto stran se sbíhají a spolu s rovnoběžnými delšími hranami čepelky vytvářejí lichoběžníkový obrazec. Drobnější lichoběžníky (obvykle krátké a široké) jsou typické pro mladší *mezolit a *neolit a plnily funkci příčné *šipky s ostrou hranou místo hrotu; delší lichoběžníky se užívaly od neolitu až do vzniku kovových *srpů jako *srpové čepelky. (Karel Sklenář)

Lichtenberg, Georg Christoph (1. 7. 1742, Oberramstadt, Německo – 24. 2. 1799, Göttingen, Německo), německý přírodovědec, spisovatel a filozof. Působil jako profesor experimentální fyziky, matematiky a astronomie na *univerzitě v Göttingen. Ve své době byl znám jako autor populárně vědeckých statí a původce zajímavých experimentů (draci vypouštění do mraků, hromosvody, létající balony). Antropologie se bezprostředně týká jeho reakce na Lavaterovu teorii o odrazu charakteru člověka ve *fyziognomii. Tuto nauku kritizoval v práci *Ueber Physiognomik; wider die Physiognomen* (O fyziognomice; proti fyziognomům, 1778 [knižní vydání]) a dal jí i satirickou formu v parodickém *Zlomku o ocasech*, kde ze siluet zvířecích ocasů a lidských copů vyvozuje dalekosáhlé závěry o jejich nositelích. Dnes je znám především jako autor krátkých záznamů, v nichž zachycoval své nejrůznější nápady a postřehy. Z velké části byly vydány až po jeho smrti. Bývají někdy charakterizovány jako aforismy, což však jejich podstatu zcela nevystihuje, někdy jde spíše o miniaturní eseje či filozofické úvahy, právě pestrost a žánrová nezařaditelnost při zachování niterné jednoty osobnosti autora je pro Lichtenberga charakteristická. Projevuje se v nich svár mezi rozumem a srdcem, příznačný pro století *osvícenství, jejich autor se vysmívá iracionalitě lidského jednání a uvažování, ale uvědomuje si též omezenost lidského vědění. Pohled do vlastního nitra mu umožňuje postihnout tragické i komické rysy lidské existence. (Ten člověk byl tak inteligentní, že se k ničemu na světě nehodil; Lidé nemohou říci, jak se nějaká věc udála, nýbrž pouze, jak se domnívají, že se udála; Znal jsem lidi, kteří pili tajně a byli veřejně ožralí; Že se káže v *kostelích, nečiní přece hromosvody na nich zbytečnými; Dlouhé štěstí ztrácí již svým pouhým trváním.)

Lichtenbergovo dílo bylo shrnuto do několikadvazkových souborů a vydáváno pod názvem *Georg Christoph Lichtenberg's vermischte Schriften* (Souborné dílo Georga Christopa Lichtenberga, 1800–1806 [9 dílů], 1817 [5 dílů], 1844 [5 dílů]); česky nejobsáhleji *Večery při svíče* (1958), kde je obsažen i *Zlomek o ocasech*. (Jan Novotný)

Lichtenstein, Roy Fox (27. 10. 1923, Manhattan, New York City, USA – 29. 9. 1997, Manhattan, New York City, USA), americký malíř, grafik a sochař; představitel amerického *pop-artu. V roce 1937 se Lichtenstein zapsal na sobotní akvarelové kurzy v Parsons School of Design v New Yorku, kde se věnoval zejména malbě zátiší. V roce 1940 navštěvoval letní kurz malování na Art Students League v New Yorku pod vedením amerického malíře Reginalda Marshe (1898–1954). V letech 1940–1946 studoval výtvarné umění na Ohio State University v Columbusu, kde jej ovlivnil americký umělec Hoyt Leon Sherman (1903–1981). Sherman k výuce užíval tachistoskop (přístroj na určení rychlosti vizuálního vnímání), jehož prostřednictvím promítal v tmavé místnosti v rychlé posloupnosti diapositivы předmětů. Poté museli studenti kresebně zachytit přetrvávající vjem z promítaných diapositivů. V průběhu *druhé světové války se Lichtenstein seznámil s evropskou tradicí malby, která zapůsobila na jeho výtvarný projev. Do postgraduálního studia na Ohio State University nastoupil v roce 1947 a vedl zde kurzy malby. V roce 1951 se Lichtenstein přestěhoval do Clevelandu, kde se věnoval malbě a grafickému designu. V tomto období začal vystavovat také své šperky, jejichž výrobou se zabýval od druhé poloviny 40. let. Od roku 1957 Lichtenstein vyučoval na State University of New York v Oswegu a od roku 1960 na Rutgers University v New Jersey. V tomto období vytvořil litografii anticipující pop-art *Ten Dollar Bill* (Desetidolarová bankovka, 1956). V letech 1957–1961 začal uplatňovat styl abstraktního *expresionismu a principy obrazového uspořádání podle komiksu, včetně plošné barevnosti a „bublin“ k zobrazení promluvy. Tyto obrazy svým ztvárněním představovaly předdimenzované panely a stripy (komiks s 3–6 políčky). Průlomovým dílem se v této souvislosti stala olejomalba *Look Mickey* (Podívej Mickey, 1961), již realizoval prostředky tiskové techniky Benday dots, původně užívané pro tištění barev na levném papíře. Postupně dosáhl dostatečně pravidelného vzoru o různé velikosti bodů, barevné škále a v kombinaci barevných kontrastů jako modrá a bílá nebo černá a bílá. Tato kombinace mu umožnila přiblížit se podobě tištěné reprodukce. Od roku 1969 aplikoval kromě bodů také pruhy.

Lichtenstein čerpal své náměty z oblasti spotřebního zboží, reklamních letáků a zásilkových katalogů, jak je patrné například na olejomalbách *Washing Machine* (Pračka, 1961), *Refrigerator* (Lednička, 1962) nebo *Spray* (Sprej, 1962). V roce 1962 vznikly obrazy, inspirované válečnou komiksovou tvorbou, například *Blam* (Blam), *Takka Takka* (Takka Takka) a *Brattata* (Brattata). V detailních záběrech vytvořil sérii žen *Blonde Waiting* (Plavovlasé vyčkávání, 1964), *Girl in Mirror* (Dívka v zrcadle, 1965) nebo *M-Maybe* (M-možná, 1965). Lichtenstein využil také přednosti techniky sítotisku, zejména její barevnou paletu, která mu umožnila lépe vyjádřit plošné vyznění reklamní a komiksově tvorby. Experimentoval s akrylovou barvou, jejímž prostřednictvím rozvinul svou originální verzi pop-artu na obrazech *Whaam!* (Whaam!, 1963), *Good Morning, Darling* (Dobré ráno, miláčku, 1964) nebo triptychu *As I Opened Fire* (Když jsem zahájil palbu, 1964). V průběhu 70. let vytvářel série, v nichž navázal na tvorbu *impresionismu, *kubismu, *futurismu, *expresionismu a *surrealismu. V roce 1977 navrhl design karoserie *automobilu BMW Art Car: 320i. V 80. letech se navrátil k tvorbě abstraktního expresionismu. V tomto období objektivoval motiv „mechanizovaných tahů štětcem“, původně námět jeho obrazových pláten (*Yellow and White Brushstrokes* [Žluté a bílé tahy štětcem, 1965]), do podoby série sochařských děl, k nimž patří například *Brushstroke* (Tah štětcem, 1996). Jeho pozdní tvorba zahrnuje velkoformátové krajiny, vycházející z tradice čínské malby (například *Landscape in Fog* „Krajina v mlze“, 1996). (Barbora Půtová)

Lichtenštejnci, obyvatelé Lichtenštejnského knížectví mezi Švýcarskem a Rakouskem. Jsou německého původu a hovoří německy. Celkový počet obyvatel je 33 987 (odhad z července 2006). Území existuje jako svébytné feudální panství od 14. století; rod Lichtensteinů je získal na přelomu 17. a 18. století. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

lichva, poskytování prostředků na úrok (*půjčka). Na *Předním východě regulováno *zákony, případně samostatnými ustanoveními místních *autorit. Pokud zákonná úroková sazba (obvykle do výše 1/3 výchozího *kapitálu) byla překročena (známe i úroky 120 %) a přestupek vyšel najevo, *smlouva byla neplatná a hrozila ztráta celého kapitálu. Lichvářští věřitelé proto ustanovení různě obcházel: v dlužním úpisu udávali přímo vyšší částky zápůjčky, větší množství *obilí apod., z nichž se úrok počítal, nebo využívali kolísavých kurzů obilí (půjčovali po sklizni při nízkých kurzech a požadovali plnění při vysokých cenách před setím – tzv. plodinová lichva). Spekulacím sloužily příležitostně i dohody, že místo *stříbra bude vráceno obilí (vyšší úroková sazba, kolísavý kurz, výhodný přepočet), nebo smlouvy, že při vracení zaměnitelných věcí bude jejich množství stanoveno teprve podle *tržní ceny platné v době dodávky. Dlužníci byli též zavazováni k dalším dodatečným službám. S lichvou však nelze zaměňovat zcela regulérní úrok z prodlení, který mohl rovněž dosahovat značné výše. (Jana Součková)

Likovský, Jakub (28. 4. 1972, Praha), český antropolog a paleopatolog; vědecký pracovník Přírodovědeckého oddělení Archeologického ústavu Akademie věd České republiky, Praha. Vystudoval obor lékařství na 3. lékařské fakultě *Univerzity Karlovy v Praze; disertační práci z oboru antropologie na téma zdravotního stavu středověké populace a možností populační paleopatologie obhájil na Přírodovědecké fakultě téže *univerzity.

Zabývá se kosterní antropologií a především paleopatologií, hodnocením zdravotního stavu pravěkých i středověkých populací našeho území, včetně srovnání s *recentními sbírkami. Věnuje se aplikacím moderních diagnostických metod v paleopatologii. Publikuje v českých a zahraničních recenzovaných časopisech. Kontakt: MUDr. Jakub Likovský, Ph.D., Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: likovsky@arup.cas.cz. (Jaroslav Malina)

liktor (z latiny: *līctor*, „liktor, zřízenec vyšších magistrátů“), v antickém *Římě strážci krácející na veřejnosti před hodnostáři (*konzuly, *diktátory) v řadě za sebou; nesli *fasces (svazky prutů s vetknutou sekerou), oděni byli tógou (ve *městě) nebo černým pláštěm (v poli); jejich počet byl různý (podle úřední hodnosti doprovázeného). (František Čapka)

likvidita (z latiny: *liquidum*, „čistý, jasný; tekutina, nápoj“), schopnost aktiva (majetku) být směnitelný v krátké lhůtě a bez nákladů. Různá aktiva se vyznačují větší či menší likviditou. Peníze představují aktivum dokonale likvidní, protože slouží k *směně (vyrovnávají závazky vyplývající ze směny). Depozita představují nižší likviditu, na jejich základě nemohou být vystavovány šeky, jejich držitel si však může peníze vyzvednout okamžitě; jiná aktiva, například cenné papíry, mohou být směnitelná za peníze, avšak s možnou ztrátou *kapitálu. A konečně, některá aktiva jsou nelikvidní (nábytek, umělecká díla) v tom smyslu, že jejich *konverze v peníze vyžaduje čas a může vést k finanční ztrátě. (Marie Dohnalová)

limbická oblast kůry mozkové, *oblast kůry mozkové, limbická.

limbický systém, *systém, limbický.

limbus, -i, m., okraj (v *anatomii například okraj *rohovky – *limbus corneae*). (Ladislava Horáčková)

limen, -inis, n., práh, kraj (v *anatomii například *limen nasi* – vyklenutá hrana mezi předsíní a vlastní *dutinou nosní). (Ladislava Horáčková)

limes Romanus [latinsky], „hranice římská“, opevněná hranice *římské říše proti severním a východním sousedům. Jejím základem byla strategická silnice, která spojovala vojenská zařízení na ní ležící a umožňovala rychlé přesuny vojsk. Od přelomu letopočtu vznikala na hranicích provincií (převážně podél vodních toků) řetěz táborů (*castra*), opevněných stanic (*castella*), věží (*burgi*), *hradeb a *přikopů. Obranu limes Romanus zajišťovaly *legie a pomocné sbory (*auxilia*). Ve střední Evropě tvořil hranici střední tok Dunaje a dolní tok Rýna (mezi oběma řekami vznikl postupně umělý limes – zhruba od

dnešního Remagenu až k dnešnímu Řeznu); podobně byly budovány také obranné linie v Británii (Hadrianův val), na dolním Dunaji, v severní Africe, v *Malé Asii, *Sýrii, *Palestině, *Arábii. Limes Romanus postupně zanikal na sklonku 4. a v 5. století, kdy se *Římané začali stahovat z okrajových území říše. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

liminalita (z latiny: *līmen*, „práh“), * fáze rituálu, liminální.

liminální fáze rituálu, * fáze rituálu, liminální.

limitans, -antis, ohraničující.

limonit, *hnědel.

Limonov, Eduard (22. 2. 1943, Džeržinsk, Rusko), ruský spisovatel a publicista, později emigrant v USA. Proslul románem *Eto ja – Edička* (1979, česky: *To jsem já, Edáček*, 1994), ve kterém nejen zaujal kritický postoj ke své nové vlasti, ale zaplnil dílo podrobnými popisy heterosexuálních a homosexuálních praktik, takže to i ve Spojených státech vyvolalo skandál. Kritika ho zařadila do „nové vlny“ ruského *postmodernismu, ale popravdě řečeno je jí Limonov dosti vzdálen: jeho styl je příliš přímočarý a jeho popisy drsně autentické, takže se ocitají na pokraji pornografické literatury. S postmodernisty ho spojuje temný obraz současného světa a bezvýchodnost lidské existence v něm. (Ivo Pospíšil)

Lindovský, Zdeněk (6. 9. 1943, Veřovice u Nového Jičína), český sochař a keramik; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1957–1961 absolvoval Školu uměleckých řemesel v Brně v oboru keramika u Jaroslava Lukeše, Emanuela Ranného a Josefa Pěty. Poté pracoval v Chemickém výrobním družstvu Hlubna Kunštát jako mistr, technik a výtvarník. Roku 1967 založil s Františkem Maxerou keramický ateliér. Od roku 1981 se věnuje vlastní výtvarné tvorbě.

Již v počátečním období, kdy se věnoval ryze funkční keramice, experimentoval s drobnou figurální plastikou, která posléze v jeho tvorbě dominuje. Kombinací režného a částečně glazovaného povrchu v přírodních tónech se snaží podtrhnout jednoduchou a pevnou formu. Plastiky buduje na dokonalé znalosti materiálu a technologie stavby keramických tvarů. Inspiruje se prožitky z každodenního života, antickými mýty, historickými událostmi a postavami. Jde mu především o vyjádření dějové podstaty zvoleného motivu často v poloze decentní humorné nadsázky, nikoli o hrubý popis skutečnosti a „dramatickou“ pózu. (Jaroslav Malina)

LINE, *elementy, dlouhé rozptýlené opakující se.

linea, -ae, f., čára, linie.

linea alba, bělavý bezcévný pruh vaziva vzniklý spojením a propletením vláken z pochev přímých břišních svalů (**musculus rectus abdominis*) obou stran. Táhne se od mečovitého výběžku *kosti hrudní po *symfýzu. Zhruba pod polovinou délky *linea alba* se nachází pupeční jizva. Je to místo, kde byl za nitroděložního života připojen *pupečník (**funiculus umbilicalis*) vedoucí cévy *plodu do placenty a z placenty. (Ladislava Horáčková)

linea terminalis, hranice *pánve velké a *pánve malé; probíhá po *promontoriu, podél *linea arcuata* *pánevní kosti k hornímu okraji *symfýzy. Představuje také rovinu *vchodu pánevního. (Ladislava Horáčková)

lineární keramika, *kultura s lineární keramikou.

lineární sklovinná hypoplazie, *hypoplazie, lineární sklovinná.

lingala, *ngalština.

lingam (ze sanskrtu: *lingam*, „znamení“), původně označení hole ke kypření půdy anebo *radlice, později název pro mužský pohlavní úd, uctíváný zejména v šivaistické tradici jakožto znak božské plodivé síly. *Šivův *falický *symbol má tvar válce, jenž je na vrcholu (či na obou koncích) zaoblený na znamení toho, že nespočívá ani nevzniká v čase či prostoru, nýbrž představuje výraz nekonečné, transcendentní tvořivé *potence. V této podobě

připomíná kosmické vejce, prapůvodní zlatý zárodek (*hiranjagarbha*), z něhož povstal vezdejší jevový *svět. Často bývá vsazen do kruhového podstavce, jenž je symbolickým znázorněním *jóni, jeho ženského protějšku. (Jan Filipický)

lingua, -ae, f., též **glossa*, jazyk. Je to pohyblivý svalnatý orgán pokrytý sliznicí, který vyplňuje téměř celou *dutinu ústní. Uplatňuje se při zpracování potravy – posunuje sousta, aby mohla být dobře rozmělněna zuby, promíchána se slinami a polknuta, podílí se na artikulaci a slouží jako chuťový orgán. Zadní třetinu představuje kořen jazyka (**radix linguae*). Přední dvě třetiny zaujímá tělo jazyka (**corpus linguae*), které se směrem dopředu zužuje v hrot (**apex linguae*). Na jazyku rozlišujeme dvě plochy, horní – hřbet jazyka (*dorsum linguae*) a dolní (**facies inferior linguae*). Obě plochy se stýkají v okraji jazyka (*margo linguae*). Na povrchu jazyka se nachází sliznice, která má v přední části mnohovrstevný dlaždicový epitel s řadou drobných výběžků – jazykových papil (**papillae linguales*). Sliznice na kořenu jazyka je hrbolatá, bez papil. Je prostoupena četnými lymfatickými uzlíky, které se souborně označují jako mandle jazyková (**tonsilla lingualis*). Nejobjemnější část jazyka tvoří příčně pruhovaná svalovina, kterou je podle lokalizace možno rozdělit na *extraglosální a *intraglosální svaly jazyka. (Lenka Vargová)

lingua franca (z latiny: *lingua*, „jazyk; řeč, mluva“ a *Francī*, „Frankové“ [tj. Západoevropané]; „jazyk Západoevropanů“):

1. směs *arabštiny, *francouzštiny, *italštiny, *řečtiny a *španělštiny, kterou se mluvilo až do 19. století ve středomořských přístavech; plnila roli „obchodního jazyka“;

2. jiná podobně smíšená řeč větší vícejazyčné komunity. (Jaroslav Malina)

lingua general, pidžinizovaný *jazyk založený na tupijsko-guaranijských jazycích původního *indiánského obyvatelstva rozšířených v minulosti v Brazílii. (Jaroslav Malina)

linguální (z latiny: *lingula*, „jazýček“), jazykový; například u *zubů se jako linguální plocha korunky označuje ta, která je orientována do *ústní dutiny směrem k *jazyku – jiný výraz pro **facies oralis* u zubů dolního oblouku – **arcus dentalis inferior*). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

linguistic turn (anglicky: „obrat k jazyku“, německy: *Sprachwende*), pojem zavedený americkým filozofem Richardem *Rortym roku 1967 ve stejnojmenné publikaci; označuje lingvistický obrat, příklon ke studiu *jazyka jako určující podmínky *myšlení. Nejde o jeden vyhraněný směr v soudobé jazykové a analytické filozofii, ale o poměrně široký proud různě zaměřených směrů, které sdílejí několik základních výchozích znaků, v interpretaci a řešeních se ale rozcházejí. Prvotní je pro ně myšlenka, že jazyk není transparentní médium, kterým by bylo možné uchopit skutečnost, jaká je o sobě, a komunikovat o ní; dále se opírají o předpoklad, že lidské poznání je strukturováno jazykem; mimojazyková skutečnost neexistuje, anebo je nepostižitelná; filozofie se mění v kritiku jazyka. I když výzkumy jazyka mají dlouhou tradici a sahají do řecké antiky, vlastní lingvistický obrat se odehrál ve 20. století ve filozofii Gottloba Friedricha Ludwiga Frega, Bertranda *Russella, Ludwiga *Wittgensteina, představitelů *Videňského kruhu, Johna Langshawa Austina, Michaila Michailoviče *Bachtina, Michela *Foucaulta a mnoha dalších. (Břetislav Horyna)

lingula (z latiny: *lingula*, „jazýček“):

1. [anatomie] jazýček; například *lingula mandibulae* – kostěný jazýček ohraničující vstup do kanálku *dolní čelisti (*canalis mandibulae*);

2. *relikvie u hrobu sv. *Jana Nepomuckého považovaná za jazyk mučedníka. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

lingva franka, *lingua franca.

lingvistická antropologie, *antropologie, lingvistická.

lingvistický relativismus, *relativismus, lingvistický.

lingvistika, *jazykověda.

Linhartová, Věra (22. 2. 1942, Ivančice), česká literární historička a slovakistka; od roku 1998 se zabývá dějinami lékařství. Absolvovala Pedagogický institut (1959–1963) a poté Filozofickou fakultu *Masarykovy univerzity (1966–1972) v Brně. Do roku 1996 pracovala jako docentka Katedry bohemistiky Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, v letech 1985–1989 jako její vedoucí. Od roku 1999 působí na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Kabinetu dějin lékařství; badatelsky i publikačně se věnuje dějinám lékařství na Moravě v širším kulturním kontextu. Pedagogicky je pověřena vedením přednášek z dějin medicíny na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity a vede kurzy Komunikace a kultury mluveného projevu v postgraduálním studiu pro lékaře z celé České republiky, kteří se připravují na Ph.D. na odborných teoretických i klinických pracovištích Lékařské fakulty Masarykovy univerzity.

Publikovala mnoho odborných a popularizačních článků v domácích i zahraničních časopisech a vědeckých sbornících, nejprve z oboru české a slovenské literární historiografie (monografie *Cesty k porozumění*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1985), později z dějin medicíny a Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně. K 80. výročí založení Lékařské fakulty vydala kalendář *Významné osobnosti Lékařské fakulty* (Brno: Masarykova univerzita, Lékařská fakulta, 1998). Pravidelně přispívala do časopisu *Univerzitní noviny*, patřila k nejvýznamnějším autorům tohoto periodika. Připravila k vydání monografii o životě a díle významného biologa, kulturně-politického pracovníka a prvního poválečného rektora *Univerzity Karlovy v Praze prof. MUDr. Jana Bělehrádka (*Jan Bělehrádek a jeho cesta ke svobodě ducha*. Praha: Galén), v níž se účastnila i autorsky, a společně se sochařem Olbramem Zoubkem knížku *Putování za bezovou duší. Hra na vzpomínky* (7. svazek *Edice Beletrie Nadace Universitas Masarykiana, 2006). K 85. výročí založení Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně vydala publikaci *Po spirále času* (Brno: Masarykova univerzita, 2004), do níž vybrala ze stránek *Univerzitních novin* články, rozhovory, medailony i nekrology dotýkající se osobností a událostí na brněnské Lékařské fakultě v uplynulém pětiletí. Pro mediky a lékaře připravila publikaci *Praktická komunikace v medicíně* (Praha: Grada, 2007). K desetileté aktivní spolupráci brněnské zoologické zahrady a Lékařské fakulty MU – onkologicky nemocným dětem umožnit pravidelné návštěvy zoologické zahrady jako specifický druh psychoterapie – napsala beletristickou knížku *Dívej, jak se šimpanz směje: Povídky z onkologické kliniky* (Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2007). Ke 140. výročí narození prof. MUDr. Františka Hamzy, zakladatele sociálního lékařství a významného bojovníka proti tuberkulóze u nás, vydala monografii *Skutkem a pravdou milovat lidi* (Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2008). Ve spolupráci s ruskou menšinou žijící u nás připravila jedinečnou knížku *Život na laně aneb Kniha jedné básně* (Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2008), v níž je její báseň *Klauniáda* přeložena do jazyků *zemí, kde žijí současní ruští emigranti. Kontakt: Doc. PhDr. Věra Linhartová, CSc., Kabinet dějin lékařství Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, telefon: 549 495 339, e-mail: vlinhart@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

linie (z latiny: *līnea*, „čára, linie; řada, řada příbuzenská; hranice, cíl; lněná nit, provázek“):

1. [antropologie, etnologie], a) příbuzenská skupina, v níž práva, povinnosti a členství jsou přenášeny na základě vztahu potomek-předek; b) linie, též rod či rodová linie; příbuzenská skupina skládající se z lidí, kteří genealogicky odvozují svůj původ od společných předků unilineárně či neunilineárně; pokud je pravidlo odvozování původu unilineární, jsou jeho produktem patriline (práva a povinnosti se předávají z otce na syna), nebo *matrilinie (práva a povinnosti se předávají z matky na dceru); zatímco v patrilineích se jejich dalšími členy stávají pouze potomci mužů, v matrilinieích se naopak jejich členy stávají pouze potomci žen; unilineární mají zpravidla korporátní charakter, to znamená, že navenek vystupují jako ucelená jednotka se společným majetkem, vnitřní organizací a politickou subjektivitou. Pokud je původ odvozován nebilinéárně, tedy bilaterálně od mužských i ženských předků, jsou jeho

produktem *bilaterální (či též kognatické) linie, zahrnující potomky mužských i ženských předků; (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

2. [genetika], skupina homozygotních jedinců (*homozygotů) vzniklých samooplozením. (Jiřina Relichová)

linie (čára), demarkační, na rozdíl od státní hranice jen předběžně stanovené (pomyslné) vymezení výsostných území jednotlivých *států nebo též pásmo, prostor oddělující od sebe vojska nepřátelských stran po uzavření příměří nebo okupační vojska v obsazeném území; za *druhé světové války byla stanovena na jaltské konferenci a určovala koordinaci postupu vojsk v závěrečné fázi *války v Evropě (s tím souviselo i rozdělení britsko-americké a sovětské okupační zóny v Německu). Na území *českých zemí probíhala přibližně spojnicí *měst Karlovy Vary – Plzeň – České Budějovice. (František Čapka)

linie, Ebnerovy, linie, které se objevují v *dentinu a *cementu a vyjadřují změny v *mineralizaci během tvorby dentinu. (Michaela Křivanová)

linie, Harrisovy, horizontální sklerotické linie zobrazující se na *rentgenovém snímku, lokalizované v metafýze dlouhých *kostí v různé vzdálenosti od úrovně původní epifyzární šterbiny. Jako *příčina výskytu Harrisových linií se obecně udává zpomalení či zástava *růstu v období zátěže organismu, ve skutečnosti jsou tyto linie svědectvím urychleného růstu – zhušťování kostních trabekul v době po skončení působení zátěže. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

linka (typ Ankara), flotační plavící, plavící linka určená pro environmentální výzkumy na *archeologických lokalitách. Umožňuje separaci archeobotanického materiálu z rozplavené zeminy. Linka má možnost i recyklace vody, a lze ji tedy používat i v oblastech s nedostatkem vody. Zemina se nasype na síto, kde se spodní vodou rozplavuje. Lehká frakce jde přes okraj do sít, kde se zachytávají organické makrozbytky. (Martin Hložek)

Linné, Carl von (23. 5. 1707, Råshult u Stenbrohultu, Švédsko – 10. 1. 1778, Uppsala, Švédsko), švédský přírodovědec; zakladatel botanické a zoologické *systematiky. V díle *Systema naturae* (Systém přírody, 1735) popsal všechny tehdy známé organismy stručnou latinskou charakteristikou a označil je dvojslovnými názvy – rodovým a druhovým jménem (tzv. binomická nomenklatura), z nichž většina platí dodnes. Vytvořil pojem druh (*species*) jako základ přirozené soustavy organismů.

Systematika Carla Linného je také začátkem změněného nazírání na postavení *člověka v *přírodě, a tím i základem k vlastnímu „přírodopisu člověka“. Člověk (**Homo sapiens*) figuruje v Linnéově systematice jako zvláštní druh v řádu *primátů a jsou popsány jeho variety. V jednotlivých vydáních spisu *Systema naturae* (Systém přírody) se však údaje liší. V prvním vydání (1735) je člověk zařazen do řádu *Anthropomorpha* (Lidský druh, doslova „člověkotvaří“), v druhém vydání z roku 1740 je uvedeno rozdělení lidstva podle kontinentů, které byly tenkrát známé: *Homo Europaeus albus* (Člověk evropský bílý), *Homo Americanus rubescens* (Člověk americký rudý), *Homo Asiaticus fuscus* (Člověk asijský [asiatský] žlutý), *Homo Africanus negreus* (Člověk africký černý). V 10. (1758) až 12. vydání je rozdělení již složitější: Linné rozděluje rod **Homo* na dva druhy. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

linoleoryt, *linoryt.

linoleořez, *linoryt.

linoryt (též linoleoryt, linoleořez, linořez), *grafická technika podobná *dřevorytu založená na principu tisku z výšky. Za tiskovou formu slouží korkové linoleum či PVC. Pružné a hluboké linoleum je zbroušeno jemným smirkovým papírem a potřeno šedou temperovou barvou. Hrubá struktura linolea je vhodná pro kresby, využívající větší plochy a silné čáry. Před přenášením přípravné kresby je žádoucí položit nakřídovanou plochu *papíru na potřenu tiskovou formu. Na tento papír se přiloží průsvitný papír s obtaženou kresbou, jejíž prosvítající obrysy na rubu papíru je třeba silně obtáhnout tužkou. V partiích, které byly obtaženy tužkou, ulpí křída na šedé tisknoucí ploše. Křídové obrysy kresby musí být následně

obtaženy tuší, stejně tak všechny partie, které by měly zůstat tmavé. K vyrytí předem naskicované kresby slouží dutá (žlábkovitá) rydla (rýtka), profilovaná do U či V, eventuálně dlátka a nože, jimiž jsou odebírány netisknoucí linie a plochy. Měkkost tiskové formy dovoluje rytí linií dynamického a elastického charakteru. Šedě natřená forma umožňuje kontrast mezi vyrytými a intaktními partiemi. Každý vryp odhalí světlou plochu linolea, čímž usnadňuje orientaci v ryteckém postupu. Tisková forma je příznačná vysokou přilnavostí barvy, která je nanášena válečkem a snímána na papír hladítkem, kartáčem či lisem. Z linolea lze tisknout i na *textilie, surové *hedvábí, plátno a *kůži.

Za obvyklou *verzi linorytu je považován jednobarevný linoryt, který se při strmém světelném kontrastu ploch vyznačuje úsporností a lapidárností. Výjimku však nepředstavuje ani barevný linoryt, vznikající postupným soutiskem barev z jednotlivých tiskových forem. Barevného linorytu je možné též dosáhnout z jedné tiskové formy. Prvenství ve využití jedné tiskové formy pro vícebarevný linoryt je připisováno francouzským malířům Henri *Matisovi (1869–1954), Mauriceovi de Vlaminckovi (1876–1958) a Pablu *Picassovi (1881–1973). V oblasti českého grafického umění byl linoryt přijat a dále rozvíjen Josefem *Čapkem (1887–1945) a Otou Janečkem (1919–1996). Na rozšíření linorytu v Americe má významný podíl český malíř a grafik Vojtěch *Preissig (1873–1944), který v první polovině 20. století propagoval tuto techniku v době svého působení na *univerzitách v New Yorku a Bostonu.

Z antropologického hlediska je zajímavá role, kterou sehrál linoryt na území Mexika, kde byl užíván při tvorbě plakátů, letáků a slabikářů pro negramotné obyvatelstvo. Většina plakátové produkce zde sloužila jako agitační nástroj v politickém boji nebo v zápase proti *imperialismu a *rasismu. Techniku linorytu při tvorbě plakátů originálním způsobem rozpracovali zejména mexičtí grafici Alberto Beltrán (1923–2002), Fernando Castro Pacheco (1918) a Andrea Leopoldo Méndez (1902–1969), kteří jsou spojováni s Dílnou lidové grafiky zvanou TGP (Taller de Gráfica Popular), založenou v roce 1937. V současnosti se technice linorytu věnují australští malíři Dennis Nona (narozen 1973) a David Bosun (narozen 1973), kteří tvořivým způsobem navázali na aboriginské umění *Austrálců a na tradiční nativní umění v oblasti *Torresovy úžiny. (Barbora Půtová)

linořez, *linoryt.

Linton, Ralph (27. 2. 1893, Philadelphia, Pennsylvania, USA – 24. 12. 1953, New Haven, Connecticut, USA), americký antropolog. Terénní výzkumy prováděl v Americe, v Africe, na Madagaskaru a v jižním Tichomoří. Přispěl k rozvoji výzkumu problematiky *akulturace a *osobnosti a kultury.

Vlastní koncept kultury založil na syntéze konfiguracionistického a etnopsychologického přístupu; kultura mu představuje konfiguraci naučeného chování a jeho výsledků, jehož komponenty jsou sdíleny a předávány členy dané společnosti. Z díla: *The Study of Man* (Studium člověka, 1936), *The Cultural Background of Personality* (Kulturní základ osobnosti, 1945), *The Tree of Culture* (Strom kultury, 1955). (Jaroslav Malina)

Liou čchao [čínsky], „Šest dynastií“, v čínské historiografii vžitě souhrnné označení dynastií Wu z období *Tři říší, Východních Ťin a dynastií Sung, Čchi, Liang a Čchen z období Nan-čchao. (Josef Kolmaš)

Liou Jung (konec 10.–11. století), čínský básník z období dynastie *Sung. Patří mezi nejslavnější autory milostných písní *cch', vytvářel milostné básně prodchnuté *melancholií pramenící z vědomí pomíjivosti mileneckého *štěstí a nevyhnutelnosti odloučení. Pohrdal úřednickou kariérou a většinu života strávil ve společnosti zpěvaček a kurtizán. Byl mezi nimi natolik oblíben, že jej po jeho smrti po staletí každoročně uctívaly vzpomínkovým obřadem. (Olga Lomová)

Liou Pang (původním jménem Liou Ťi, žil 247–195 př. n. l.), čínský vojevůdce a státník, jeden z vůdců vítězného protičchinského povstání a protagonistů následné *občanské války o *hegemonii nad Čínou – v roce 202 př. n. l. porazil posledního soupeře Siang Jüho. Stal se

zakladatelem a prvním *císařem dynastie *Chan v letech 206–195 př. n. l., do historie vstoupil čestným posmrtným jménem *Kao-cu* („Vznešený zakladatel“). (Jaroslav Malina)

Liou Šeng (155–113 př. n. l.), princ dynastie *Chan, jenž byl pohřben, stejně jako jeho manželka Tou Wan, v rakvi antropomorfního tvaru z nefritových destiček uložené v honosném skalním *hrobě u *Man-čchengu. (Jaroslav Malina)

Liou tchao (*Šestero taktik*), traktát o vojenství připisovaný čínskému stratégovi *Lü Šangovi (11. století př. n. l.). (Jaroslav Malina)

Liové, nechanská národnostní menšina tibetočínského původu žijící od počátku *středověku na ostrově Chaj-nan (obývají především horské a podhorské oblasti ostrova) v počtu asi 1,3 milionu. Hovoří lištinou, která patří do čuangsko-tchajské (tungské) skupiny *austrosijské (respektive *thajské) rodiny. V 50. letech 20. století bylo vytvořeno písmo na základě latinky. Původně obývali oblasti na jih od řeky *Jang-c'-ťiang (1. tisíciletí př. n. l.). Poté se pod tlakem *Číňanů uchýlili na Chaj-nan. V *náboženství hrály hlavní roli dodnes přežívající *animistické koncepty. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

lipom (z řečtiny: *lipos*, „tuk“), nezhoubný *nádor vyrůstající z tukové *tkáně. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

liquor, -oris, m., mok, tekutina.

liquor cerebrosinalis, mozkomíšni mok, čirá tekutina (100–150 cm³), která vyplňuje *komory mozkové a subarachnoidální prostor. Nadlehuje mozek a chrání ho před nárazy. Mozkomíšni mok vzniká v žilních pleteních – *plexus choroidei* mozkových komor, zejména v postranní *komoře, odkud se dostává přes **foramen interventriculare* do třetí komory mozkové a skrze **aquaeductus cerebri* do *komory čtvrté. Ze čtvrté komory mozkové odtéká mozkomíšni mok otvory *aperturæ laterales et mediana ventriculi quarti* do **cavum subarachnoidale*, kde je vstřebáván do žil a dostává se do žilních splavů (**sinus durae matris*). (Lenka Vargová)

lis, břišní, vzniká při současné kontrakci *svalů břišních a *bránice (při zadržení dechu). Takto se vyvine tlak na břišní a pánevní orgány, důležitý pro vyprázdnění jejich obsahu (při *defekaci, za porodu a podobně). Zároveň se znehybní i začátky *svalů thorakohumerálních, které se mohou plně uplatnit při pohybech horní končetiny. Proto se před každým namáhavým výkonem horních končetin uvádí v činnost břišní lis a „nabírá se dech“. (Ladislava Horáčková)

Lisabonský proces, *proces, Lisabonský.

Lisfranc, Jacques (2. 4. 1790, Saint-Paul-en-Jarez, Loire, Francie – 13. 5. 1847, Paříž, Francie), francouzský chirurg a gynekolog. Popsal mimo jiné **articulatio tarsi transversa* (Lisfrankův kloub) a *tuberculum Lisfranci* – hrbolek na prvním *žebře, místo úponu **musculus scalenus anterior*. (Ladislava Horáčková)

Lisfrankův kloub, *kloub, Lisfrankův.

Lisici, západoslovanské etnikum *Polabských Slovanů, součást *kmenového svazu *Veletů, které se usadilo v 7. století na soutoku Labe s Havolou. Od 10. století byli asimilováni nově se šířícími německými etniky a zanikli v průběhu 11.–13. století. (Lukáš Šín)

list, apoštolský, rovněž *epištola, původně druh rané křesťanské literatury, která měla většinou formu příležitostných dopisů, psaných různým osobám nebo jednotlivým *církvím, a obsahovala zpravidla radu či návod na řešení konkrétního náboženského problému. Epištoly tím umožňují sledovat postupné vytváření a usazování doktrinálních prvků křesťanské víry. Vedle apoštolských listů existují ještě listy katolické, které jsou adresovány všem křesťanům. Křesťanská část *bible, *Nový zákon, obsahuje 21 listů, které byly kanonizovány, vedle toho ale existuje množství nekanonizovaných listů, jejichž autory byli apoštolští Otcové (Polykarpos, Ignatios, Barnabáš, ad.).

V současnosti listina vydávaná *papežem k závažné dogmatické nebo kultovní otázce.
(Břetislav Horyna)

list, fíkový, pětidílný list *smokvoně, podle biblické *legendy „oděv“ *Adama a *Evy.
(Petr Bureš)

listina, březová, dokument psaný na březovou kůru. Březovou kůru k různým záznamům prováděným rytím (pomocí rydel) nebo inkoustem užívali staří *Římané, američtí *indiáni, ve Švédsku existovaly v 15. století březové dopisy, u Saratova byla objevena březová listina z období *Zlaté hordy z 16. století. Běžným psacím materiálem byla březová kůra (rusky: *beresta*) v ruských *městech (Mstislav, Pskov, Smolensk, Stará Russa, Vitebsk aj.), mezi nimiž vyniká *Novgorod, odkud pochází více než 600 březových listin (rusky: *gramota*) z období 11. až 15. století.

Žánrová různost novgorodských gramot je velmi pestrá a široká: jejich texty obsahují hospodářské údaje, politická hlášení, soudní výnosy, žádosti *měšťanů, stížnosti *rolníků, technologické návody pro *řemeslníky, školní cvičení, objednávky *ikon u umělce, milostný dopis i oznámení o smrti blízkého člověka nebo dlužní úpisy. Za každým takovým dokumentem si lze představit živé lidi s jejich každodenními starostmi, radostmi, problémy, stesky a soužením. Dokonce se tehdy uvažovalo o rozšíření březové kůry vzhledem k jiným psacím materiálům. Například autor z přelomu 15. a 16. století Iosif Volockij vypráví o skromnosti a neokázalosti života vzdělaného mnicha Sergije Radoněžského, který žil v polovině 14. století, a uvádí o něm také, že psal knihy na bříze. Iosif Volockij spojuje používání břízy s chudostí *kláštera, což znamená, že bříza byla ve srovnání s *pergamenem a později *papírem zřejmě levnější. O tom, že v minulosti byly pergamen a papír vzácnými a drahými materiály, existuje mnoho dokladů. Například jeden písař, který na přelomu 14. a 15. století přepisoval *Evangelium pro Kirillo-Bělozerský klášter, si po skončení všech prací zapsal svá vydání za materiál: „(...) za kůži jsem dal tři ruble.“ Tři ruble byly velká suma: z novgorodských gramot vyplývá, že na konci 14. století bylo možno za rubl koupit koně. Pergamenové listiny a knihy se proto nevyhazovaly, ale na nepotřebných kusech se odstraňoval text, aby se pergamen mohl znovu použít. Jestliže tedy březová kůra nahrazovala pergamen kvůli své levnosti, jednoduchosti a snadnosti zpracování (stačilo ji pouze vyvařit ve vodě, aby byla měkká a elastická), pak mohla být využívána mnohem častěji než pergamen a papír. Výzkumy v Novgorodu ukazují, že s písemnostmi se nezacházelo v minulosti o nic lépe než dnes. Novgorodané je trhali, pohazovali na zem, zašlapávali do bláta nebo s nimi topili v peci. Avšak zatímco po listu papíru odhozeném do bláta nezůstane za krátkou dobu ani stopa, uchová se březová listina mnoho století. Novgorodané v minulosti po gramotách doslova šlapali. Víme to dobře z nálezů, avšak tento fakt zajímal i samotné Novgorodany. Zachoval se zajímavý zápis diskuse mezi mnichem Kirikem a *biskupem Nifontem, jež se udála ve 12. století. Kirik kladl Nifontovi spoustu otázek týkajících se bohoslužebné praxe a mezi jiným se ho zeptal: „Není to hřích chodit po gramotách nohama, jestliže je někdo rozřezal a zahodil a slova budou i nadále známa?“ Mluvílo se nepochybně o březové kůře, nikoli o drahém pergamenu, který se nevyhazoval, nýbrž vyškrabával a znovu používal. A jak Novgorodané sami, autoři a adresáti těchto gramot, nazývali popsanou březovou kůru mezi sebou? První odpověď byla získána z gramoty číslo 24. Její text, který se zachoval v úryvku, zněl: „(...) čelovekom gramotku prišli tajno.“ Můžeme se jen dohadovat, pokud jde o tajemství, ale autor zcela jasně nazývá dopis gramotkou. A v listině číslo 27 se objevilo jiné, daleko přesnější a přiléhavější pojmenování: „Poklon ot Faleja ko Jesifu. Poslal jazo k tobi beresto, napisav (...).“ To znamená, že Novgorodané mohli gramotku jednoduše nazývat také *beresta* – „březová kůra“. (Jaroslav Malina)

listina, vázaná kandidátní, *volební systém v období první Československé republiky; podle volebního zákona z roku 1920 se hlasovalo v parlamentních a komunálních volbách pro kandidátní listinu jedné politické strany, přičemž na ní bylo maximálně tolik kandidátů, kolik

bylo poslanců volených v daném volebním obvodu, takže volič hlasoval pro celý seznam kandidátů jedné z *politických stran, nesměl zde škrtnat či připisovat jiná jména. Voleni byli kandidáti podle pořadí, jak je zapsala politická strana. Tento systém neumožňoval ovlivňovat kandidátku například preferenčními hlasy; poslušnost poslanců vůči vedení strany byla zajištěna prohlášením o vzdání se poslaneckého mandátu, které kandidáti podepisovali ještě před volbami, takže politická rozhodnutí se tak přijímala na stranických sekretariátech a nikoli v *parlamentu. (František Čapka)

listina, zakládací, písemná smlouva potvrzující splnění požadavků na vznik *právnícké osoby. Její obsah je dán příslušnými *zákony (například zákon o nadacích a nadačních fondech, zákon o obecně prospěšných společnostech). (Marie Dohnalová)

listovitý hrot, *hrot, listovitý.

listr, tenký povlak *kovu na povrchu *skla nebo *glazury s perleťovým leskem. Výzdoba *keramiky pomocí kovových listrů se rozvinula v islámském světě. *Technologie pravděpodobně souvisí s výrobou barevného skla v Egyptě, při které se pro malbu na čírem skle nebo pro zbarvení skla užívalo sloučenin *mědi a *stříbra. První islámské listrem malované sklo pochází z 8. století z Egypta. V 9. století se objevuje v Basře. V tomto období iráckí hrnčíři experimentují s polychromními listrovými glazurami. V 10. století je nahradilo monochromní zboží malované listrem. Listry se nanášely na bílý povrch *olovnaté glazury s příměsí oxidů cínu, ovšem pro jejich výpal bylo potřeba odlišných podmínek, proto se keramika páčila dvakrát. Bílá *glazura vyžaduje výpal oxidační. Po prvním výpalu byl na keramiku aplikován listr. Druhý výpal byl pak redukční, neboť ze sloučenin kovů je potřeba pro dosažení požadovaného efektu odstranit kyslík. Listrová keramika za *Abbásovců proudila v 10. století do Íránu, Egypta, severní Afriky a Španělska. Na konci 10. století se centrum výroby přesouvá do Káhiry, kde vládla dynastie Fátimovců (909–1171).

Období 11. a 12. století pak představuje vrchol islámské produkce listrové keramiky. Ačkoliv z tohoto období známe jména nejméně šesti hrnčírů, víme velmi málo o organizaci produkce. Jedna skupina výrobců pravděpodobně produkovala nádoby s bílou glazurou, zatímco jiná skupina malovala zboží listry. Snaha napodobit čínský *porcelán vedla v 11. století v islámském prostředí k vývoji nového typu *střepu, který byl podle dochované receptury ze 14. století složen z deseti dílů rozemletého *křemene, jednoho dílu rozemletého skla a jednoho dílu jemné bílé hlíny. Pro nedostatek plasticity byly nádoby z tohoto materiálu tvarovány spíše pomocí forem. Na novém střepu nebylo potřeba použít bílou glazuru, což umožnilo použití *alkalických glazur. Tím se pro listrovou keramiku zvýšil repertoár použitelných barevných odstínů. Po pádu fátimovské dynastie se technologie listrování šíří do Egypta, Íránu a Sýrie, kam zřejmě odešla spolu se specialisty střežícími výrobní tajemství. O vysokém postavení hrnčírů ovládajících listrování svědčí Abu'l Quasimův spis z přelomu 13. a 14. století, podle kterého byl vůdčí keramický rod (k němuž sám autor patřil) v Kāshānu (v Kašānu) ve středním Íránu ušetřen po mongolské invazi, protože ovládal keramickou technologii, která nebyla známa ani v Číně. Po mongolském vpádu se listry používaly hlavně pro obklady v architektuře. Obliba listrů klesá ve 14. století, kdy jej nahrazují jiné *techniky. Produkce listrové keramiky však zcela neustala. V 19. století byla posilována hlavně zájmem evropských sběratelů. (Richard Thér)

Lisuové (vlastním jménem Lisu, Li-shaw, Losu, Mosu, Nisu, Nosu; v Myanmarském svazu Yawin, Yao-yen, Yaw-yen), etnikum žijící v jižní Číně (na severozápadě provincie Jün-nan), v pohraničí Tibetu (celkem asi 500 000 osob), Myanmarského svazu (dřívější Barmy), Thajska i jinde v jihovýchodní Asii (mimo Čínu kolem 200 000 osob). Jazykově patří do iské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny, běžná je znalost více *jazyků. Etnogeneze Lisuů je spjata se širším společenstvím *Iů, v oblasti čínsko-barmského pomezí jsou považováni za autochtony. Zemědělci, významně se podílejí na produkci *opia. Společnost je organizována do *patrilinéárních rodů, jejichž členové žijí v různých

*vesnicích. Vesnice je obyčejně tvořena 30–40 domy, na jednom místě zůstává až do vyčerpání okolní půdy (40–50 let). Ze všech Lisuů byli donedávna politicky nezávislí jen tzv. Černí Lisuové na horním toku Salvinu v Číně (dědičný *náčelník řídil několik vesnic). Mimo Čínu jsou vesnice řízeny radou starších. *Náboženství je *animistické (zejména *kult předků), někteří jsou *křesťané (Myanmarský svaz); patrný je vliv *taoismu a *buddhismu. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Liščí indiáni, *indiáni, Liščí.

lišta, dentogingivální, *vznik a vývoj zubů.

lišty, hmatové, **cristae cutis*.

litanie (z řečtiny: *litaneia*, „prosba“), *modlitba prosebného charakteru, již se římskokatoličtí křesťané obraceli k *Boží Trojici, Panně Marii a *světcům (světicím). Litanie vznikly ve 4. století v Antiochii, do římské mešní *liturgie je zavedl *papež Gelasius I. (492–496). Litanie začínají vyzváním (invokací) a skládají se z řady proseb, případně slibů, které se modlí ten, kdo vede bohoslužbu. Její účastníci mu odpovídají ustálenými formulacemi, například „Smiluj se nad námi“, „Oroduj za nás“. (Břetislav Horyna)

literátská družina (bratrstvo), *družina (bratrstvo), literátská.

literatura (z latiny: *littera*, „písmeno; písmo, umění psát“):

1. souhrn slovesných děl uměleckých i odborných a jejich tvorba, písemnictví;

2. souhrn děl, statí, studií k určité otázce v odborné knize, spise;

3. souhrn děl určených ke studiu;

4. [starověký Přední východ], ve smyslu písemných památek obecně je přímo spjata se vznikem nejstarších písemných systémů (*písmo, klínové) na *Předním východě na rozhraní 4. a 3. tisíciletí př. n. l. Díla „krásné“ literatury, která je ovšem v daných souvislostech anachronickou kategorií a současnou abstrakcí, jsou jen o několik století mladší (Abú Salábich, 27. století př. n. l.). Jejich vyčlenění z rámce rozsáhlého staroorientálního písemnictví do samostatné skupiny není jednoznačné, neboť vysoký umělecký styl a široké epické pojetí vykazují i některé žánry, které běžně chápeme jako díla naučná, historiografická či zákonodárná (prolog a epilog *Chammurapiho *zákonů, některé *anály [královské nápisy], *kroniky aj.) a opačně, mnohá kompozice, kterou dle dnešních měřítek klasifikujeme jako beletrii, vycházela například z *kultovních a *rituálních funkcí. Literatura starověkých orientálních *civilizací vyrůstala z ještě starší pestré tvorby, přenášené ústní tradicí z generace na generaci. Hluboko předtím, než měl možnost zachytit své myšlenky písemně, hledal člověk odpověď na základní otázky týkající se vztahu k *přírodě, k členům svého *rodu, k světu *bohů a nadpřirozených sil a pátral po příčinách jevů, na nichž byl životně závislý, po příčinách pravidelného opakování vegetačního cyklu, pravidelného příchodu dešťů a záplav i příčinách přírodních pohrom. Dávno v orální tvorbě proto vzniklo bohaté bájesloví a početné *mýty (poskytovaly první představy o vzniku kosmu a smyslu přírodního řádu, vysvětlovaly poslání a náplň individuální lidské existence, reagovaly na změny společenských podmínek a na přesuny moci). Vedle mýtů, personifikujících přírodní síly a vyznačujících se antropomorfismem, nacházíme brzy pohádky charakterizované základním motivem boje dobra a zla, objevujeme lidovou moudrost a zkušenost koncentrovanou v příslovích (u *Sumerů, *Babyloňanů, *Asyřanů a Hebrejců) a sporech. Konečně velmi časně se setkáváme i s hrdinským *eposem, soustředujícím se na udatné činy rodových vůdců a vládců, jejich rozhodnost, čestnost ve vztahu k přátelům a nesmiřitelnost k zrádcům, popisujícím snahu o překonání smrtelnosti promítnutím dočasné individuální existence do vykonání přetrvávajícího díla apod. K spontánním, na základě orální tradice zachyceným žánrům patří i lyrické skladby (milostná lyrika). Nově a cílevědomě vytvářená díla zahrnují nauky (*literatura, didaktická), oslavné *hymny na božstva a panovníky, biografie a autobiografie vládců a hodnostářů (fiktivní autobiografie), glorifikující jejich činy a ospravedlňující poklesky (Idrimi, *Nabukadnezar, *legenda o Sargonově zrození, autobiografie Chattušila III.), na druhé straně však i nářky, modlitby a dopisy bohům. Od 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. je staré dědictví systematicky

shromažďováno (chetitská královna *Puduchepa vysílá ve 13. století př. n. l. vrchního *písaře, aby v jižní provincii říše sbíral a pořídil záznamy závažných děl; *král *Aššurbanipal nechává v knihovně v *Ninive soustředit všechna hlavní díla akkadské literatury), kompozice jsou postupně z různých místně odchylných *verzí redigovány do jednotné a od té doby závazné podoby (*kanonizace akkadského písemného odkazu, vznik starozákonního *kánonu), která zajišťuje jednotný výklad a respektuje příslušné teologické učení. Za písemné zachycení mnohotvárné slovesnosti i za cílevědomou činnost vedoucí k formálně pevnému tvaru literárních děl vděčíme písařům, působícím především v knihovnách a *archivech *chrámů, vladařských *paláců nebo v písařských *školách. Školeným písařům, případně *kněžím a úzké skupině vzdělavců zůstávala vyhrazena i interpretace literárních děl: složitost grafických systémů a z toho vyplývající obtížnost aktivního osvojení písemného projevu omezovala gramotnost jen na ty vyvolené, kteří prošli dlouhodobým vzděláním. Ostatní byli i nadále odkázáni na poslech, případně vlastní ústní podání. Řada známek ostatně nasvědčuje, že některá díla (Enúma eliš [*kosmogonie], Ilujanka) byla předváděna jako *drama u příležitosti náboženských *svátků pro početná shromáždění. Ve starověkých orientálních civilizacích byli písaři často i přímými tvůrci literárních památek. Jejich jména, ať již skladbu pouze opsali či zredigovali, upravili do kanonické podoby nebo vytvořili, bývají uváděna jen výjimečně (Enche-duanna, Sín-leke-unínni [*Gilgameš]) a velká většina dochovaných kompozic zůstává dílem anonymním.

V celé oblasti Předního východu docházelo od raných dob k úzkým kontaktům mezi jednotlivými civilizacemi, k široké výměně kulturních hodnot a s nimi i k přejímání literárních děl. Traktovala se v původní podobě (akkadský Gilgameš v *Chattuši, *Megiddu a *Emaru, Adapa v *Tell el-Amarně, Etana v *Súsách), překládala a případně upravovala, tak aby srozumitelně oslovila místní posluchače (do *churritštiny a *chetitštiny přetlumočený Gilgameš a *Atrachasis v Chattuši, původně zřejmě churritský, do *akkadštiny převedený Kešši v Tell el-Amarně aj.). Nejintenzivněji vyzařovaly obě nejstarší a nejvyspělejší civilizace orientálního starověku – *Egypt a *Mezopotámie. Jejich vliv se nejhloběji projevil v oblasti, s níž udržovaly nejtěsnější a všestranné styky – v *Sýrii a *Palestině. Do ugaritské a staroizraelské literatury přešly mnohé motivy a témata (báje o *potopě obsažená v *Genesis, původní *chaos, *stvoření člověka, báje o *ráji), byly však napodobeny i celé žánry (hebrejské Žalmy vyrůstaly zřejmě ze vzoru sumerských a akkadských nářků; milostná *poezie obsažená v *Písni písní čerpala z egyptské literatury apod.). Byly ovšem podrobeny kanonickému zpracování a zcela přizpůsobeny duchu hebrejského *monoteismu. Sýrie se stala prostředníkem transferu mezopotamské tradice a vzdělanosti do *Malé Asie (chetitská literatura); Levantské pobřeží (*Levanta) a Malá Asie, zejména íónská *města, pak byla i spojnicí do antického světa. Některé staroorientální motivy a témata se dostaly do evropského povědomí – bez antického prostřednictví – s rozšířením *křesťanství a se znalostí *Starého zákona v raném *středověku. Podstatná část staroorientálního odkazu k nám však znovu promluvila teprve v 19. století, když byly objeveny autentické písemné památky a rozluštno mezopotamské *klínové písmo. (Vladimír Souček)

literatura, didaktická [starověká Mezopotámie], důležitou skupinu textů sumerské i akkadské *literatury tvoří skladby didaktického (naučného, výchovného) zaměření. Patří k nim zejména tzv. Staré rady oráče synovi (též Sumerská Georgica nebo Rolnický *kalendář), nejstarší známé literární dílo obsahující praktické návody k polnímu *hospodářství od okamžiku závlahy, přípravy zemědělského nářadí, orby a setby až po sklizeň, výmlat a rozdělení úrody. Z textu je zřejmé, že *Sumerové pokládali tyto praktické znalosti, jako veškeré vědění a moudrost, za dar *bohů. Vznik skladby o rozsahu 109 veršů je datován nejméně do konce 18. století př. n. l.

K nejstarším sumerským literárním textům náleží tzv. Šuruppakova ponaučení, skladba moralistního zaměření. Dochovala se ve čtyřech *verzích, z nichž první byla zapsána kolem roku 2500 př. n. l. a druhá v období 2400–2300 př. n. l. Třetí verze ze starobabylonského

období (okolo roku 1800 př. n. l.) je mnohem delší než obě předchozí (obsahuje 283 řádky). Nejmladší verze skladby z 12.–11. století př. n. l. je dochována velmi fragmentárně a je zřejmě doslovným překladem sumerské verze ze starobabylonského období do *akkadštiny. Skladba obsahuje celou řadu ponaučení, která otec předává svému synovi a která se týkají různých stránek každodenní praktické činnosti, chování i vztahu k ostatním lidem, včetně vlastní rodiny, služebnictva, otroků, sousedů i paláce panovníka.

K písarské *škole se vážou dvě dvojjazyčné sumersko-akkadské skladby, *Chvála písarského umění* a *Nesnáze písarského umění*. Jsou zajímavým dokladem vysokého sebehodnocení příslušníků písarské profese a vyličením obtíží, které adept písarského umění musel překonat na cestě za získáním moudrosti, než dosáhl žádaného mistrovství ve svém oboru. Ačkoli jsou tyto texty relativně pozdní, pocházejí z 1. tisíciletí př. n. l., zachycují nepochybně skutečnosti mnohem starší, vztahující se k 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l., k období starobabylonskému.

Akkadský text nazývaný Moudré rady je sbírkou mravních napomenutí o rozsahu přibližně 160 veršů. Otec nebo učitel tu vyzývá svého syna či žáka, aby vyslechl jeho rady, které se týkají různých oblastí mezilidských vztahů. Skladba byla sepsána pravděpodobně v době kassitské (2. polovina 2. tisíciletí př. n. l.), dochované texty pocházejí ze 7.–5. století př. n. l.

Další akkadský text obdobného zaměření nazývaný též Moudré rady nebo Rady pesimisty byl patrně částí rozsáhlejší sbírky moudrých výroků. Zdůrazňuje pomíjivost veškerého lidského konání, nabádá k zachování náboženských povinností, pečlivému konání zemědělských prací a k laskavé, leč přísné výchově potomstva. Pro skeptický tón, který z textu zaznívá, bývá přirovnáván k biblické knize Kazatel. Jeho přesnější datování je nejasné.

V souvislosti s didaktickými texty bývají zmiňovány i dva akkadské *hymny, první, značně fragmentární, na boha Ninurtu, jehož úvodní část obsahuje několik „mravních přikázání“ a druhý, na slunečního boha Šamaše (*Utu), jehož moralistně-didaktické zaměření tkví ve chvále tohoto boha jako trestatele zločinů a odměnitele spravedlivých. (Jiří Prosecký)

literatura, kurtoazní (z francouzštiny: *littérature courtoise*, „dvorská, dvorná literatura“), proud v evropské středověké *literatuře, který vznikl ve 12. a 13. století na území Provence v jihovýchodní Francii a odtud se rozšířil do celé Evropy (*minnesang, *poezie, trubadúrská a truvérská). Byla vytvářena při dvorech zámožných *feudálů, na nichž panoval jemný *životní styl a vytríbená jazyková kultura spjatá s *kodexem rytířských *ctností. Obsahem bylo opěvování vdané ženy, která je pro čitele společensky nedosažitelná. Líčení milostného citu je přesně stylizováno a posunuto do roviny alegorie. (Jaroslav Malina)

literatura, vědecko-fantastická, *science fiction.

liteřina (písmovina, písmenkový kov), slitina *olova, antimonu a *cínu k odlévání písmen pro tisk. S liteřinou se setkáváme v novověkých archeologických kontextech. Například v Kralicích na Moravě byla archeologicky zkoumána tiskařská dílna *Jednoty bratrské; bylo zde nalezeno přes 4 000 kusů kovových literek. Pomocí spektrometrie bylo potvrzeno charakteristické chemické složení (Pb, Sb, Sn). (Martin Hložek)

Litevci, *národ žijící v Litvě (3,392 milionu osob, *cenzus z roku 1996) a v okolních *zemích (zejména v Polsku), početné skupiny žijí v zámoří (Kanada, USA). Podíl litevské populace byl, na rozdíl od Lotyšska a Estonska, stabilní i v letech sovětské *vlády (od roku 1940 do 6. září 1991). Specifickou regionální skupinu tvoří *Žmudové (Žemaičiai), sídlící na západě země (viz též *žmudština). *Jazyk patří do *baltské větve *indoevropské rodiny. Původ Litevců je spojen s příchodem *Baltů koncem 3. a počátkem 2. tisíciletí př. n. l. do oblasti Pobaltí, kde se natrvalo usadili a žili nejprve na území, které později obsazovali *Slované. Původní baltoslovanské kmenové společenství se později rozpadlo a Baltové byli vytlačeni do severních pobřežních částí Pobaltí: žili zde hlavně Aukšajti, Nadravové, Skalvové aj. Litevská pospolitost se z nich utvářela v období 5.–12. století a tehdy zároveň docházelo k místní asimilaci lotyšských Kuronců, Selů a Zemgalů, později i Jatvěgů a baltských *Prusů, některých malých slovanských a *ugrofinských kmenů. V 19. století se v

zemi formoval moderní litevský národ završený vznikem Litevské republiky v letech 1919–1940. Po roce 1945 působila i rusifikace, které však Litevci odolali ze všech tří pobaltských zemí nejlépe. Věřící jsou *katolíci, část obyvatelstva *protestanti. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

litevština, východobaltský *jazyk, úřední jazyk v Litvě, užívaný též menšinami v Polsku, USA, Kanadě, Austrálii a Jižní Americe. (Viz též *Litevci.) (Jaroslav Malina)

litografie (z řečtiny: *lithos*, „kámen“ a *grafein*, „psát“) (též kamenotisk), *grafická technika umožňující *replikaci písma a obrazu na principu tisku z plochy. Čáry a plochy obrazu nejsou ani vyvýšené jako u tisků z výšky, ani vyhloubené jako u tisků z hloubky, ale nakreslené na ploše litografického kamene. Litografie byla vynalezena v roce 1797 německým tiskařem, spisovatelem a hercem Aloisem Senefelderem (1771–1834). Vynález popsal ve své učebnici *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey* (Úplná učebnice kamenotisku, 1818), kde zdůraznil základní povahu litografie jako chemického tisku. Ačkoli je technika litografie později spojována téměř výhradně s tiskem výtvarného umění, ve svých počátcích měla být prostředkem písemného sdělení slova a hudby, záznamem písmen a not. Rané projevy kamenotisku v letech 1798–1821 jsou označovány za litografické *inkunábule. Toto vymezení navrhl jeden z prvních sběratelů litografie a historiků litografie Franz Maria Ferchl (1792–1862) v knize *Geschichte der Errichtung der ersten lithographischen Kunstanstalt bei der Feiertags-Schule für Kunstler und Techniker in München* (Dějiny zřízení prvního ústavu umělecké litografie při sváteční škole pro umělce a techniky v Mnichově, 1862). Za první litografický tisk, v němž se uplatnila kresba, je považován *Požár v Neuöttingu* od Aloise Senefeldera z roku 1797.

Tiskovou formu pro litografii tvoří mramorová nebo vápencová břidlice (původně z německého Solnhofenu či Kelheimu), pokreslená mastnou tuší perem, štětcem nebo mastnou křídou. Ostatní povrch kamene, zpreparovaný kyselinou a arabskou gumou, odpuzuje mastnotu tiskařské barvy. Fixaci kresby umožňuje tuk a mýdlo obsažené v tuši či křídě. Tmavší partie je nutno preparovat několikrát, na světelné části stačí nanášet pouze arabskou gumu. Tušová kresba se v konečné fázi vymyje terpentýnem, čímž obraz zdánlivě zmizí, ale mastná substance kreslicího materiálu je v kameni připravena přijmout tiskařskou barvu. Mastná tiskařská barva, nanesená na navlhčený kámen barvicím válcem, ulpívá jen na mastné kresbě a nepokreslená místa zůstávají *intaktní. Tisk se uskutečňuje v ručním tříčlovém lisu či v automatickém rychlolisu pod velkým tlakem. Tlakem vyhlazený otisk disponuje kresebnou jemností, která je navíc demonstrována absencí vytačených faset a reliéfních obrazů. Litografie se svou jednoduchostí, působivými tónovými škálami a kresebnou bezprostředností stala brzy po svém vzniku velmi oblíbenou grafickou technikou.

Litografické techniky lze rozdělit do dvou základních skupin. Pro první skupinu platí, že tisknoucí elementy jsou na povrch kamene nakresleny ručně (čárová, křídová, škrábaná a později praktikovaná lavírovaná litografie). Pro druhou skupinu je typické, že se tisknoucí elementy vrývají či zaleptávají, čímž je docíleno kvalitnějšího spojení litografického barviva s kamenem (litografická rytina a litografický *lept). Předností litografie byla velká setrvalost tiskové formy, která umožňovala vytvořit až 2 000 otisků, a možnost kombinace textu a obrazu. Mezi průkopníky umělecké litografie patřil španělský malíř a grafik Francisco José de *Goya y Lucientes (1746–1828), který jako jeden z prvních využil tuto techniku pro potřeby svébytné umělecké tvorby. V produkci litografie dosáhli uměleckých forem zejména francouzští malíři a grafici Eugène *Delacroix (1798–1863) Honoré Daumier (1808–1879). Vzrůstající obliba litografie jako prostředku umělecké tvorby pravděpodobně souvisela s tím, že tato grafická technika umožnila realizovat rychle a efektivně experimentální aspirace představitelů moderních uměleckých směrů. Proto se s litografií jako prostředkem umělecké tvorby setkáváme v *impresionismu, *expresionismu, *futurismu, *dadaismu a v dalších uměleckých směrech. Litografie současně flexibilně reagovala na potřeby průmyslové produkce ilustrací a vytvořila tak osobitou spojnicí vedoucí od klasické kresby k časopisecké

a novinové fotografii. Společně s *knihtiskem se na počátku 20. století stala nejmasovějším multiplikačním prostředkem. Uplatnění nacházela především v merkantilu (viněty, vizitky, obaly průmyslového zboží), při tisku barevných i černobílých plakátů a jako technická knižní a časopisecká ilustrace. Po *první světové válce však byla v průmyslové oblasti vytlačena *ofsetovou technikou, v níž je kámen jako tisková forma nahrazen tenkou a ohebnou plechovou deskou.

Z antropologického hlediska je výzkum klasické litografie stále aktuálnější, neboť v době svého vrcholu byla jedním z nejdůležitějších mediátorů vlivu kultury na člověka. Litografické tisky, které vznikly na sklonku 19. a počátku 20. století, zrcadlí různé aspekty rodící se *populární kultury a vypovídají o *hodnotách, *idejích a *vzorcích chování té doby. K jistému oživení o litografii dochází v souvislosti s nástupem *postmoderní kultury v 70. a 80. letech 20. století. Tato tisková technika totiž umožňuje umělcům hledajícím alternativní výtvarné techniky zobrazovat neotřelým způsobem kaleidoskopický svět *kultur, *subkultur a *kontrakultur v *kontextu postmoderní situace. (Barbora Půtová)

litotéka (z řečtiny: *lithos*, „kámen“ a *théké*, „schránka, místo, kde se uchovávají určité předměty“), srovnávací sbírka *minerálů a hornin. Ve vědeckých institucích jsou budovány speciální litotéky se surovinami a artefakty *kamenné štípané industrie a *kamenné broušené industrie aj. Litotéky slouží pro badatelské a výukové účely. (Martin Hložek)

liturgické drama, *drama, liturgické.

liturgický rok, *rok, liturgický.

liturgie (z řečtiny: *leitōs ergon*, „veřejná služba“), soubor bohoslužebných úkonů; vyvinula se ze starověkých *mystérií. V *katolické církvi jde o úkony slavené určenými (řádnými nebo mimořádnými) vykonavateli (obvykle *biskupy, *kněžími, *jáhnny). Zahrnuje *mši, ostatní *svátosti, liturgii hodin a některé *obřady. Ve východních církvích se liturgií míní eucharistická bohoslužba, v některých *protestantských církvích předem určený průběh čtení, *modliteb a zpěvů v bohoslužbě. Každá liturgie používá svůj vlastní jazyk – národní jazyky, bibličtinu, *latinu, *řečtinu, starořečtinu, *staroslověnštinu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Livia Drusilla (58 př. n. l.–29 n. l.), třetí manželka Octaviana *Augusta. Ten přinutil jejího původního manžela Tiberia Claudia Nerona, aby se s ní rozvedl, ačkoli Livia byla v té době těhotná. Augustus ji respektoval jako svou rádkyni, a Livia měla tudíž velký vliv, který se snažila využívat ve prospěch svých dvou synů. Po Augustově smrti za *vlády svého staršího syna *Tiberia získala titul *Augusta* a byla jeho spoluvládkyní. (Marie Pardyová)

Livjátan (též Leviatan), mytický netvor v podobě mnohohlavého draka, přebývající v moři. Jeho pohyby vzbuzují mořské bouře a vlnobití. Jméno je patrně odvozeno ze západosemitského slovesa *lvh*, „vinout se“, tedy „svinutec, vinoucí se“. Jde o ztělesnění *chaosu a jeho ničivých sil. *Hospodin jej přemohl při *stvoření (Ž 74,13n) a dokonale zničí na konci tohoto věku (Iz 27,1). Síly chaosu, ztělesněné Livjátanem, se jinde nazývají „Buřič, Násilník“ (hebrejsky: *rahab* Iz 51,9; 2 89,11; Jb 9,13; 26,12), „Drak, Netvor“ (hebrejsky: *tannin*, Ž 74,13; 91,13; 148,7; Iz 51,9; Ex 7,9–12) či „Moře“ (hebrejsky: *jam*, Iz 51,10; Jb 26,12n), ovšem v zosobněné podobě, tedy jako kanaánský bůh, jsou dobře známy například z ugaritských textů. Livjátan je blízký babylonské nestvůře Tiamatě (ve *Starém zákoně viz *tehom* v Gn 1,2; 2 33,7; 42,8; 104,6; Sir 42,18) a chetitské nestvůře Ilujankovi, egyptskému obrovitému hadu Apopovi či řecké Hydře. Zápas s chaosem, ztělesněným drakem či hadem, se vyskytuje jak v bájesloví starokanaánském (ugaritském), tak v *Mezopotámii (Labbu) i u *Chetitů a *Churritů. Vesměs jde o symbolický průmět báje o střetu se silami zhouby, ohrožujícími struktury potřebné k životu, a tím vlastně o boj se silami smrti. (Jan Heller)

livonština, *livština.

Livové, silně asimilované *etnikum žijící v Lotyšsku na pobřeží Baltu, dle cenzu z roku 1989 140 osob, v současnosti již jen desítky. Jazykově (*livština) patří do baltsko-finské

skupiny *ugrofinské větve *uralské rodiny; obyvatelstvo hovoří *lotyšsky. Patřili k původnímu obyvatelstvu Livonska (název pro území dnešního Lotyšska a Estonska). Gubernie Livonsko byla po tomto etniku nazvána v 18. století. Ke konci 19. století se snížil počet příslušníků etnika asi na 3 000. Ve 20. století splynula část Livů s *Lotyši, menší část s *Rusy. Zbytky etnika žijí na pobřeží Baltu mezi řekou Irbem a mysem Kolka v oblasti Kuronska. V roce 1991 bylo vyhlášeno chráněné kulturně-historické území *Livod Randa* (Livské pobřeží). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

livština (livonština), *ugrofinský jazyk užívaný nepočetnou menšinou v Lotyšsku na pobřeží Baltského moře (*Livové). (Jaroslav Malina)

li-süe („neokonfucianství“), viz *Ču Si.

li-šu, zjednodušená *varianta písma reformovaného v době dynastie *Čchin, která se v Číně prosadila na konci dynastie *Chan a v hlavních rysech se udržela až dodnes. (Jaroslav Malina)

Li-t'i (Kniha obřadů), konfucianský traktát z druhé poloviny 1. tisíciletí př. n. l., zaznamenávající různé údaje o starověké Číně i o územích za jejími hranicemi. V Koreji, zvláště od středověku, jedna z *kanonických knih. (Jaroslav Malina)

Lízal, Pavel (6. 4. 1973, Hodonín), český genetik; absolvent magisterského studia v oboru molekulární biologie a genetika, doktorského studia a rigorózního řízení v oboru Genetika. Diplomová práce: *Vliv různých faktorů na expresi genů pro pozdní kvetení u *Arabidopsis thaliana (L.) Heynh.* (1997), vedoucí práce: Prof. RNDr. Jiřina Relichová, CSc.; rigorózní práce: *Vliv délky dne a demetylace DNA na expresi genů pro pozdní kvetení u Arabidopsis thaliana (L.) Heynh.* (2001); disertační práce: *Fyziologická a genetická analýza genů pro pozdní kvetení u Arabidopsis thaliana (L.) Heynh.* (2001), školitelka: prof. RNDr. Jiřina Relichová, CSc. V současnosti působí jako lektor na Ústavu experimentální biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity.

Zabývá se genetickou determinací kvetení u genetické modelové rostliny huseníček rolní *Arabidopsis thaliana*, genetickou determinací rezistence ječmene k padlí travnímu (*Blumeria graminis*) a možnostmi využití genetiky v *antropologii. Jeho přednášky pro pregraduální i postgraduální studenty Masarykovy univerzity pokrývají oblasti obecné a *populační *genetiky a *paleogenetiky. Také se zabývá vzděláváním studentů ve vědecké komunikaci a aplikacemi elektronické podpory výuky, tzv. e-learningu. Kontakt: RNDr. Pavel Lízal, Ph.D., Ústav experimentální biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: lizal@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Lloque Yupanqui, legendární panovník *incké říše. (Oldřich Kašpar)

Lull, Ramon (někdy je jeho jméno uváděno jako Raymond Lully nebo v latinské podobě Raimundus [Raymundus] Lullus, 1235, Palma, Majorca, Baleáry, Španělsko – 29. 6. 1315, na moři při plavbě na Majorcu), španělský scholastický filozof, teolog a logik. Anticipoval logický *kalkul a vytvořil kombinatorický stroj, jímž se pokusil nahradit formální usuzování mechanickou procedurou. (Jaroslav Malina)

loajalista (z francouzštiny: *loyal*, „věrný, oddaný; čestný“, *loyaliste*, „loajalista“), obecně člověk, který ve válečné či revoluční době zůstává věrný dosavadní moci; britský osadník v Severní Americe, který byl loajální vůči Velké Británii v období americké *války za nezávislost (lojalisté tvořili asi jednu třetinu kolonistů); nejvíce jich bylo mezi *úředníky, velkými pozemkovými vlastníky (zejména na Severu) a obchodníky. Po roce 1776 (britská evakuace Bostonu) jich odešlo na 100 000 do Kanady; zákony proti nim trvaly *de facto* do roku 1814. (František Čapka)

lobbismus (z angličtiny: *lobby*, „předsín, koridor; kuloár [v britském parlamentu], intervenční síň zástupců korporací a *institucí [v americkém parlamentu]“), systém ovlivňování poslanců ve prospěch určitých skupin (někdy i nedovolenými prostředky včetně korupce). (Marie Dohnalová)

lobbista (z angličtiny: *lobbyist*, „parlamentní reportér; intervenčník, lobbista“), označení osoby účastnící se *lobbismu. (Marie Dohnalová)

lobbování, *lobbismus.

lobby (z angličtiny: *lobby*, „předsíň, koridor; kuloár [v britském parlamentu], intervenční síň zástupců korporací a *institucí [v americkém parlamentu]“):

1. v americkém parlamentu (původně v britské Dolní sněmovně) předsíň, vestibul, hala, kde poslanci přijímají návštěvy k rozhovorům;

2. skupina, která tento způsob (původně rozhovorem v oné hale) ovlivňování poslanců provozuje;

3. nátlaková skupina prosazující svoje zájmy zákulisním jednáním;

4. zájmová skupina vlivných osob vůbec. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Lobiové, etnikum v Burkina Faso a v sousedních oblastech Pobřeží slonoviny a Ghany. Spolu s příbuznými etniky (*Bobové aj.) asi 160 000 (odhad z roku 1998). *Jazyk patří do skupiny *gur *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Usídlení je roztroušené, *manželství jsou často *polygamní. Většinou si zachovali své tradiční *animistické náboženství, část jsou *muslimové (*sunnité) nebo *křesťané. (Jan Záhořík)

lobulus, -i, m., lalůček.

lobulus venae centralis, jaterní lalůček, je základní morfologickou jednotkou *jater (**hepar*). Lalůček má zpravidla tvar šestibokého hranolu. V místech, kde se stýkají tři sousední lalůčky, jsou portobiliární prostory vyplněné řídkým vazivem, v němž probíhají terminální větve **arteria hepatica propria*, **vena portae* a interlobulární žlučod. Středem jaterního lalůčku probíhá *vena centralis*, kolem níž se nacházejí jaterní buňky (*hepatocyty*) uspořádané do radiálně orientovaných jaterních trámců. Mezi trámci buněk jsou jaterní prostory – sinusoidy, do kterých se otevírají interlobulární větve *vena portae* a *arteria hepatica propria*. Sinusoidy se sbíhají směrem k středu lalůčku a ústí do *vena centralis*. *Krev v sinusoidách omývá *hepatocyty* a přivádí k nim cestou *vena portae* látky vstřebané z trávicí trubice. Ve štěrbinách mezi hepatocyty začínají žlučové kanálky (*canaliculi biliferi*), které odvádí *žluč směrem na periferii jaterního lalůčku. Žlučové kanálky se postupně spojují do intralobulárních žlučodů, které pokračují jako *ductuli biliferi interlobulares* do portobiliárních prostor. (Lenka Vargová)

lobus, -i, m., lalok.

lobus caudatus hepatis, lalok patrný na viscerální ploše *jater (**hepar*) za **porta hepatis*. (Lenka Vargová)

lobus frontalis cerebri, čelní mozkový lalok, vytváří přední část mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*), která je uložena před *sulcus centralis*. Na **facies superolateralis cerebri* probíhá na čelním laloku souběžně s centrálním zářezem *sulcus praecentralis* a společně ohraničují **gyrus praecentralis*. Zbylá část čelního laloku je rozdělena dvěma vodorovnými brázdami (*sulcus frontalis superior et inferior*) na **gyrus frontalis superior*, *medius* a *inferior*. Do *gyrus frontalis inferior* se zespodu zářezávají *ramus anterior* a *ramus ascendens* postranního zářezu a vymezují tím tři oblasti: *pars orbitalis*, *pars triangularis* a *pars opercularis*. Na dolní ploše čelního laloku se nacházejí drobné *gyri orbitales* ohraničené stejnojmennými zářezy a na jejím mediálním okraji *gyrus rectus*, který odděluje *sulcus olfactorius*. V tomto žlábků jsou uloženy útvary vývojově nejstarší čichové korové oblasti: *bulbus olfactorius*, *tractus olfactorius*, *trigonum olfactorium*, *stria olfactoria medialis*, *lateralis et intermedia* a *substantia perforata anterior*. (Lenka Vargová)

lobus insulae, ostrůvek, část mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*) ukrytá na spodině laterálního zářezu ve *fossa cerebri lateralis*. Proti okolí ohraničuje **insula sulcus circularis insulae*. Ventrálně navazuje insula na *substantia perforata anterior* částí zvanou *limen insulae*. Za ním je uloženo několik drobných vějířovitě uspořádaných závitů (*gyri breves insulae*) a jeden delší (*gyrus longus insulae*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lobus occipitalis cerebri, týlní mozkový lalok, vytváří zadní část mozkové *hemisféry, která je uložena za *sulcus parietooccipitalis*. Na zevní ploše týlního laloku probíhá *sulcus occipitalis transversus*, který odděluje drobné *sulci occipitales superiores et laterales*. Na mediální ploše týlního laloku se nachází hluboký *sulcus calcarinus*, který spolu se *sulcus parietooccipitalis* vymezuje klínovitou oblast – *cuneus*. Pod *sulcus calcarinus* se na dolní ploše mozkové polokoule nachází *gyrus occipitotemporalis medialis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lobus parietalis cerebri, temenní mozkový lalok, vytváří střední část mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*), která je uložena mezi *sulcus centralis* a *sulcus parietooccipitalis*. Od **lobus temporalis cerebri* je oddělen pomocí *sulcus lateralis*. V temenním laloku probíhá souběžně s centrálním zářezem *sulcus postcentralis* a společně ohraničují **gyrus postcentralis*. Zbýlá část je rozdělena vodorovným zářezem *sulcus interparietalis* na *lobulus parietalis superior et inferior*. Dolní parietální lalok navazuje dvěma obloučkovými mozkovými závitými *gyrus supramarginalis* (kolem laterálního zářezu) a *gyrus angularis* (kolem *sulcus temporalis superior*) na horní a střední spánkový závit. Na mediální ploše temenního laloku je kolem centrálního zářezu *lobulus paracentralis* a za ním se nachází čtyřhranný okrsek *praecuneus*, který sahá až k *sulcus parietooccipitalis*. (Lenka Vargová)

lobus quadratus hepatis, lalok patrný na viscerální ploše *jater (**hepar*) před **porta hepatis*. (Lenka Vargová)

lobus temporalis cerebri, spánkový mozkový lalok, vytváří laterální část mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*), která je uložena pod *sulcus lateralis*. Souběžně s laterálním zářezem probíhají nad sebou dva téměř vodorovné spánkové zářezy, které vymezují *gyrus temporalis superior, medius et inferior*. Na horní ploše *gyrus temporalis superior* jsou umístěny dva až čtyři příčné závitové *gyri temporales transversi* (Heschlovy závitové). Na dolní ploše temporálního laloku probíhají téměř souběžně: laterálně *sulcus occipitotemporalis*, ve středu *sulcus collateralis* a mediálně *sulcus hippocampi*. Tyto zářezy vymezují *gyrus occipitotemporalis lateralis* a **gyrus parahippocampalis*, který směrem dopředu vybíhá v *uncus gyri parahippocampalis* a dozadu přechází v *gyrus occipitotemporalis medialis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Locke, John (29. 8. 1632, Wrington, Somerset, Anglie – 28. 10. 1704, Oates, Essex, Anglie), anglický empirický filozof, teoretik státu a práva. Ve filozofii zastával *empirismus a *senzualismus a zabýval se zejména problémy lidského poznání: odmítl učení o vrozených idejích a vycházel z předpokladu, že „nic není v rozumu, co předtím nebylo ve smyslech“ (*An Essay Concerning Human Understanding*, 1689, česky: *Esej o lidském rozumu*, 1984).

V pojetí státu vycházel z *teorie společenské smlouvy a přirozeného práva (*Two Treatises of Government*, 1690, česky: *Dvě pojednání o vládě*, 1965). Na rozdíl od svého předchůdce Thomase *Hobbese předpokládal v přirozeném stavu (hypotetickém stavu bez *politické autority) existenci *rozumem poznatelného přirozeného *zákona, ze kterého plynou základní přirozená práva na život (vlastní tělo), svobodu a majetek. Stát, který vzniká za účelem ochrany těchto práv, je proto už z definice ve výkonu své moci státem omezeným; Locke dále formuluje požadavek na oddělení moci na zákonodárnou, výkonnou a federativní (pokrývající zahraniční politiku), stejně jako požadavek na oddělení náboženství od politiky. Ve spisu *A Letter Concerning Toleration* (1689, česky: *Dopis o toleranci*, 2000) pak podává vlivný argument ve prospěch *tolerance různých náboženských *vyznání ze strany státu (s výjimkou katolíků a ateistů, u kterých nelze zaručit politickou loajalitu). Z výše uvedeného je zřejmé, proč je Locke považován za jednoho z nevlivnějších předchůdců současného *liberalismu. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

loculus [latinsky], schránka, skříňka, pouzdro; výklenek pro uložení *urny s popelem nebo celého těla zemřelého v antickém Římě. (Jaroslav Malina)

locus, -i, m., místo.

lodě [Přední východ], plavidla různého druhu pro poříční i námořní provoz. Vzhledem k zcela mimořádnému významu obou hlavních řek, Eufratu a Tigridu, pro osídlení širší oblasti pravěké a starověké Mezopotámie je třeba počítat s nějakou formou říční plavby již od velmi rané doby, nejspíše od *neolitu. Se značnou pravděpodobností se pravěcí obyvatelé Mezopotámie plavili po řekách již v období *halafské kultury, jak nasvědčují jednoznačně zjištěné styky mezi *Tell Arpaččijí a *Eridu na vzdálenost přes 700 km. Užívali k tomu patrně buď různých druhů vorů, nebo plavidel, které známe ještě z historických popisů 19. století a pro které byl převzat zdejší turecký název *kelek* (arabsky: *kalek*, akkadsky: *kalakku*). Šlo o obdélné plošiny složené z několika vrstev roštových *konstrukcí, svázaných pružnými materiály z dlouhých kusů dřev, které pluly po hladině na nafouknutých měšcích z kozí nebo ovčí *kůže. Na plošině se nacházel náklad, dala se tam však zahnat i *domácí zvířata nebo na hliněném lůžku rozdělat *oheň. Keleky řízené dlouhými bidly byly sice dosti těžkopádné, ale prakticky nepotopitelné, měly minimální ponor a navíc uvezly obrovskou tonáž. Archeologům raného 19. století sloužily k *dopravě asyrských plastik, vážících několik desítek tun, které můžeme ještě dnes obdivovat ve sbírkách Louvru v Paříži nebo Britského muzea v Londýně. Keleky se zpravidla stavěly na horních tocích řek pod horami, kde byl k dispozici dostatek dřeva. Po zhruba měsíční cestě o délce kolem tisíce kilometrů s nimi plavci dospěli do okolí dnešního Bagdádu, kde složili náklad, prodali dřevo a ovčí kůže odeslali karavanní cestou zpět. Po plavidle tak zmizely veškeré stopy a lze sotva očekávat, že bychom jeho použití byli schopni doložit archeologicky. Z keleků je též možno stavět pontonové mosty. Dalším druhem plavidla, které je od této doby možno na mezopotamských řekách očekávat, je kulatý člun pletený z organických pletiv a impregnovaný asfaltem či kůží, sloužící spíše k dopravě osob než zboží, pro nějž se rovněž užívá zdejšího názvu *kuffa* (akkadsky: *kuppu*, „košík“). Z doby o málo mladší ovšem pochází první vyobrazení lodi, která se již mohla odvážit plavby námořní. Je jím model bárky vybavené stožárem a lanovím z jednoho z *hrobů pohřebiště v Eridu; nyní známe z 5. tisíciletí př. n. l. již i pozůstatky skutečných plavidel z archeologických výzkumů na březích Perského zálivu. Písemné i *ikonografické prameny nás informují o tom, že vodní doprava po řekách i kanálech starověké Mezopotámie byla velmi rozvinutá a poměrně hustý provoz zajišťoval zejména dopravu objemných nákladů zboží. O tonáži, kterou bylo možné dopravit plavidlem typu keleků, byla již řeč. Etnografické prameny však uvádějí, že také úzký a dlouhý člun o délce kolem deseti metrů a šířce jednoho metru uveze kromě čtyř veslařů kolem jedné tuny nákladu. Určitou nevýhodou říčního *transportu je jeho pomalost: podle staroegyptského lodního deníku urazilo při plavbě po Nilu příslušné plavidlo denně vzdálenost (asi) do 40 km. Údaje tohoto deníku dobře osvětlují mechanismus poříčního obchodu. Dokument vedl agent Amónova velekněze, majitele lodi. Zabýval se *směnou hornoegyptských textilních výrobků za speciální olej, dovážený nejspíše ze *Sýrie. Šlo sice o prostou výměnu zboží, směnná hodnota jednotlivých kusů však byla při každé transakci pečlivě vyčíslena.

Počátky *mořeplavby se na pravěkém *Předním východě ztrácejí v temnu dávných dob. Zdá se však, že již v neolitu byli zdejší námořníci schopní pozoruhodných výkonů. Flotila, která v pozdním 8. či raném 7. tisíciletí př. n. l. vyplula odkudsi z jižní Anatólie, aby osídlila *Krétu, s sebou vezla nejméně 15 tun osiva a osobních zavazadel. Jednotlivá plavidla musela tedy mít odpovídající tonáž. Rybáři z *Ugaritu připlouvali v období *předkeramického neolitu do domovského *přístavu s úlovky žraloků a tuňáků úctyhodné velikosti a užívali tedy rovněž lodí odpovídající kapacity a stability. Již od nejstarších dob zajišťovaly větrný pohon čtverhranné plachty, upevněné na stožárech zatím málo pohyblivé na dvou ráhnech, takže plavidla jich mohla užívat pouze při příznivém větru (při protivětru musela zakotvit u pobřeží a čekat; proto před vynalezením latinské plachty probíhala většina námořních tras podél pobřeží). První použití čtverhranné plachty na stožáru je doloženo z egyptského prostředí 4. tisíciletí př. n. l. Také z tohoto důvodu užívala i námořní plavidla dosti často pohonu velkými vesly a byla řízena

kormidelním veslem na zádi. Na počátku historických dob se v plavbě podél východního pobřeží Středozemního moře výrazně uplatnili obyvatelé *města *Byblu, podle nichž se soudobá zámořská plavidla nazývala „bybloské lodi“. Jejich pomocí se dopravovaly i velmi objemné náklady, jak ukazuje například použití cedrového dřeva při stavbě *pyramid. Námořní *hegemonie města Ugaritu spočívala ve 2. tisíciletí př. n. l. podle některých badatelů na schopnosti ugaritských loděnic stavět plavidla o podstatně větším výtlačku, než tomu bylo dosud. Ta měla být proto schopna dopravovat na zdejší trhy větší objemy zboží a vytlačovat tak z trhů *konkurenci. Nelze ovšem vyloučit, že tu šlo o využití jiné novinky, totiž plachty bez dolního ráhna, jejíž dolní okraj byl udržován v poloze lany, procházejícími skupinami poutek našitých na plachtu ve svislých pásech a vyvedených přes horní ráhno na záď. To umožňovalo lépe ovládat pohyb plachty a usnadňovalo řízení pohybu lodí. O technických parametrech plavidel této doby jsme informováni z výzkumu vraku lodi, která se kolem roku 1316 př. n. l. potopila u jihotureckého pobřeží poblíž dnešního města Kaş u mysu *Ulu Burun. Postavili ji z cedrového dřeva tradičním postupem, kdy se začínalo stavbou vnějšího pláště spojovaného na čepy a drážky. Byla vybavena nízkým kýlem či spíše přistávací lyží, měřila na délku asi 15 m a okraj její paluby byl vybaven brlením z organického výpletu. Její tonáž se odhaduje asi na 15 un nákladu. Loď vezla jako zásoby potravin(?) *pšenici, *ječmen, mandle, *fíky, *olivy, plody vinné révy, *granátová jablka a různá *koření a měla též na palubě rybářské náčiní, s jehož pomocí mohl být doplňován jídelníček posádky. Přístavy, v nichž kotvila, se nejspíše rozkládaly v celé východní polovině Středomoří od Itálie a severního Balkánu až po Egypt. Mořeplavbě 1. tisíciletí př. n. l. dominovaly ve Středomoří lodi *Foiničanů, kteří se na dálkovou námořní dopravu specializovali. Velmi brzy vytvořili hustou síť pravidelně provozovaných spojů, jejichž pomocí byly rozsáhlé pobřežní oblasti propojeny a zásobovány vším potřebným. Až do pravěké střední Evropy se tak například dostávaly výrobky ze středomořského skla či některé exkluzivní materiály (například *korál). Z asyrských *reliéfů ovšem víme, že kromě běžných foinických obchodních lodí se stožáry vybavenými strážními koši, čtverhrannými plachtami a snad symboly koňských hlav jako svého druhu vlajkami brázdily Středozemní moře nejpozději od 8. století př. n. l. též skutečné lodi válečné, jejichž předí byla vybavena beranidlem k prorážení nepřátelských lodí a okraj paluby chráněn řadou visících *štítlů. Oba typy mohly být již tehdy poháněny vesly, uspořádanými do dvou řad nad sebou po každé straně lodí. Za příklad plavidla 5. století př. n. l. může sloužit vrak, prozkoumaný na izraelském pobřeží 32 km jižně od Haify poblíž *kibucu Ma'agan Michael. Také u této lodí, původně 12 m dlouhé a 4 m široké, byl postaven nejprve plášť z borových prken spojovaných na čep a drážku, která však byla navíc k vloženým žebrům připoutána lany. Žebra byla k plášti přibita měděnými hřeby a loď byla vybavena stožárem. Měla rovněž spíše přistávací lyži než kýl z dubu a našla se tu unikátní dřevěná kotva s olovenou zátěží a zbytky lanoví. Zachovalo se vybavení lodní kuchyně včetně zbytků zásob ječmene, plodů vinné révy, fíků a oliv, náklad keramiky, drobné předměty ze dřeva a také soubor nástrojů/nástroje lodního tesaře.

Obdobně rušný provoz panoval zřejmě při březích a na vlnách dnešního Perského zálivu, kde se námořní obchod zcela jistě provozoval již od 5.–4. tisíciletí př. n. l. Poslední geologické výzkumy naznačují, že k rozšíření Perského zálivu do dnešní rozlohy došlo teprve během 4. tisíciletí př. n. l. a že před tím tudy nejspíše tekly obě velké řeky. Nositelé *obejdské kultury tak zcela přirozeně pokračovali po tradičních říčních cestách.

Ráz plavidel, užívaných v této oblasti jak obchodníky vyplouvajícími ze západních přístavů, tak i podnikateli z východu, mezi nimiž nechyběly od druhé poloviny 3. tisíciletí př. n. l. osoby z oblasti kultury protoindické (*kultura, harappska), byl osvětlen nálezem na *lokality Ra's al-Džunajz (Omán) představujícím pozůstatky asfaltové impregnace vnějšího pláště lodí stavěných ze svazků *rákosu 20–30 cm silných, převazovaných lany a polévaných asfaltem. Rákos byl nejspíše přivážen z Iráku. Tyto „černé lodi“ se tak podobaly člunům „Ra“, na nichž se Thor *Heyerdahl pokusil dokázat možnost námořního spojení mezi Afrikou a americkým

kontinentem. Také zdejší kraje se v 1. tisíciletí př. n. l. staly dějištěm skutečné námořní *války. Roku 694 př. n. l. se asyrský *král *Sinacherib rozhodl zasadit konečný úder moci babylonského panovníka Marduk-apla-iddiny, který se uchýlil do některé z přímořských oblastí *Elamu. V *Ninive postavili tehdy syrští odborníci flotilu námořních lodí, na něž byly povolány do služby posádky *zajatců z Týru, *Sidónu a *Kypru. Lodi dopluly po Tigridu až do Opisu a odtud byly na válkách převezeny k Eufratu. Tam byly znovu spuštěny na vodu a naloženy vojáky, *koňmi, výzbrojí a zásobami. Nato vyplulo loďstvo do Zálivu a provedlo námořní výsadek při ústí řeky Ulai (dnešní Kercha). Útočící jednotky využily momentu překvapení a obsadily, vyplnily a zničily tři pobřežní města. Nato se peším pochodem vrátily na babylonské pobřeží, kde je očekával Sinacherib jako velitel operace. (Petr Charvát)

lod'kovitá kost, *kost, lod'kovitá.

lodyha paroží, *paroží.

lofodontní zuby, *zuby, lofodontní.

logický (z řečtiny: *logos*, „slovo, myšlenka, rozum, řeč; to, co souvisí s řečí; důvod, počet“):

1. týkající se *logiky;

2. jsoucí ve shodě s logikou. (Jaroslav Malina)

logický formalismus, *formalismus, logický.

logický pozitivismus, *pozitivismus, logický.

logika (z řečtiny: *logos*, „slovo, myšlenka, rozum, řeč; to, co souvisí s řečí; důvod, počet“):

1. původně soubor věd o *zákonitostech a formách správného myšlení a usuzování.

V moderním pojetí se logikou rozumí obvykle nauka o vyvozování, sloužící ostatním vědám jako nástroj pro systematizaci poznatků vyjádřených v jazyce;

2. zákonitě vyplývání následujícího jevu z předcházejícího, logičnost, zákonitost;

3. správné myšlení a jeho používání v praxi. (Jaroslav Malina)

logika, fuzzy (z angličtiny: *fuzzy*, „rozmazaný, chomáčovitý“), *logika umožňující pracovat i s vágními tvrzeními, která se vzpírají standardnímu popisu, jenž připouští pouze hodnoty pravdivost nebo nepravdivost. (Jaroslav Malina)

logika, modální (z řečtiny: *logos*, „slovo, myšlenka, rozum, řeč; to, co souvisí s řečí“ a z latiny: *modus, modalitās*, „míra“), *logika zabývající se úsudky užívajícími pojmy „možnost“ a „nutnost“. (Jaroslav Malina)

logika, predikátová, *logika zabývající se usuzováním o vlastnostech čili *predikátech, zejména o jejich existenci či obecnosti pro danou třídu objektů. Predikáty mohou být jednočlenné (vztahující se k prvkům množiny), dvojčlenné (vztahující se k dvojicím objektů) i vícečlenné. Predikátová logika 1. řádu se zabývá pouze vlastnostmi objektů, predikátová logika 2. řádu též vlastnostmi vlastností atd. (Jaroslav Malina)

logika, vícehodnotová, *logika, v níž pro pravdivostní hodnotu výroku je více možností nežli dvě; neplatí v ní *zákon vyloučeného třetího. (Jaroslav Malina)

logika, výroková, *logika zabývající se závislostí pravdivostní hodnoty složených *výroků na pravdivostní hodnotě jejich složek a udávající způsoby jak z jedněch pravdivých výroků odvodit jiné. (Jaroslav Malina)

logocentrismus (z řečtiny: *logos*, „slovo, myšlenka, rozum, řeč; to, co souvisí s řečí; důvod, počet“ a), ústřední termín poststrukturalistické a postmoderní kritiky modernistických teorií vědomí, poznání a vědění. Termín logocentrismus (*logocentrique*) rozpracoval francouzský poststrukturalisticky orientovaný filozof Jacques *Derrida v práci *De la grammatologie* (O gramatologii) z roku 1967. Obsahově má ale tento termín starší kořeny; sahá až do éry kulturní kritiky na přelomu 19. a 20. století (Ludwig *Klages, Friedrich *Nietzsche, Charles Sanders *Peirce ad.), jež hájila stanovisko, podle něhož je evropská *kultura ve svých základech determinována specifickým typem *racionalismu, který koncipuje vědění jako střet rozumu (logiky) a zkušenosti (empirie). To vyúsťuje do takového

obrazu světa, jenž je strukturován do binárních relací (základních dvojných opozic, například bytí – vědomí, přirozené – nadpřirozené apod.). Určujícím znakem binárních opozic je to, že v nich znak předchází skutečnosti; znaková struktura reprezentuje skutečnost a tato reprezentace je zaměřována za vědění o skutečnosti, které si nárokuje univerzální platnost a legitimitu.

V tomto ohledu splývá logocentrismus s *eurocentrismem a je určujícím znakem evropské spekulativní metafyziky. Narušení této nadvlády logocentrismu je cílem Derridovy koncepce *dekonstrukce, která má prostřednictvím kulturní decentralizace a pluralitní *komunikace eliminovat evropský logocentrický a eurocentrický kulturní *imperialismus. (Břetislav Horyna)

logos (z řečtiny: *logos*, „slovo, myšlenka, rozum, řeč; to, co souvisí s řečí; důvod, počet“):

1. základní pojem řecké a helénistické filozofie znamenající to, co umožňuje poznávat, chápat a vyjadřovat; princip porozumění a smyslu (u *Hérakleita z Efesu všeobecný základ *světa, *zákon veškerého dění);

2. v *křesťanství *logos* ztotožněn se *Slovem*, jímž byl podle *bible stvořen svět, s druhou božskou osobou. (Jaroslav Malina)

lokality (z latiny: *locus*, „místo“, *localitās*, „místo, pozemek, území“) [archeologie, antropologie aj.], místo prostorově vymezené *nálezy, představujícími (na rozdíl od *naleziště) již vyhodnocený funkční celek, který lze rozdělit do několika základních typů: *hradiště, *kultovní místo, *pohřebiště, *sídlíště, *těžební místo, *výrobní místo; lokality ovšem může zahrnovat více těchto typů, což lze prokázat teprve *archeologickým výzkumem. (Viz též *nálezy a objevy, archeologické, *objekty, archeologické, *památky, archeologické, *pozůstatky, archeologické, *prameny, archeologické.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

lokality, archeologická, *lokality.

lokální Agenda 21, *Agenda 21.

lokální diverzita, *biodiverzita.

lokální kultura, *kultura, lokální.

lokátor (z latiny: *locātor*, „pronajímatel; zprostředkovatel mezi majitelem půdy a novými osadníky“), ve *středověku (v *českých zemích hlavně ve 13. století) odborník, který měl na starosti založení *města nebo vsi. Pověřován byl vlastníkem *půdy (*panovníkem, šlechticem, církevním hodnostářem). Povinností lokátora bylo získat kolonisty a provést lokaci za předem dohodnutých podmínek. Za své služby obdržel obvykle v nově založené vsi či městě svobodné pozemky, popřípadě úřad *rychtáře, navíc mohl získat právo provozovat některé živnosti (krčmu, mlýn, kovárnu apod.). (Jaroslav Malina)

loketní kloub, *articulatio cubiti.

loketní kost, *ulna.

loketní tepna, *arteria ulnaris.

lokus, chromozomový, místo na *chromozomu, kde je umístěn *gen. (Jiřina Relichová)

lom, *místo, těžební.

Lombroso, Cesare (6. 11. 1835, Verona, Itálie – 19. 10. 1909, Turín, Itálie), italský lékař, antropolog a kriminolog; zakladatel italské školy pozitivistické *kriminologie. Jako stoupenec *biologického determinismu a pod vlivem *Darwinovy descendenční teorie („přežívání schopnějších“) vypracoval teorii o *vrozených zločineckých vlohách.

Podle Lombrosa lze u takzvaných „rozených zločinců“ (italsky: *delinquente nato*) rozeznat výrazné morfologické i psychické odchylky, poukazující k opičím předkům, stejně jako nejrůznější tvarové nepravidelnosti, menší pohlavní dimorfismus, menší citlivost vůči bolesti a obecně vzato takové duševní nastavení, které je typické pro „divochy“. Lombrosova nauka by dávala při své aplikaci „obdivuhodné“ možnosti: antropometrickým vyšetřením by bylo možno značnou část zločinců (k uvedenému „atavistickému“ typu údajně patřilo asi 40 % osazenstva italských věznic, a to převážně nejtěžší kriminální případy) identifikovat a zajistit

mnohem dříve, než se vůbec nějakého deliktu dopustí, a vhodnými zásahy je vyloučit z rozmnožovacího procesu. (Jaroslav Malina)

Lomová, Olga (31. 5. 1957, Podbořany), česká sinoložka; docentka Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1981 absolvovala sinologii a orientalistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V současné době v Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze přednáší dějiny čínské literatury, klasickou (a příležitostně i moderní) čínskou poezii a klasickou čínštinu.

Čínskou literaturou obecně a klasickou poezií zejména se zabývá i v odborné práci. Publikovala *Čítanku tangské poezie* (1995); *Poselství krajiny: Obraz přírody v díle tchangského básníka Wang Weje* (1999); připravila k vydání přednášky profesorky Lin Wen-yüeh: *Devět zastavení s čínskou básní* (1999), je editorkou sborníků odborných studií o kultuře Dálného východu: *Acta Universitatis Carolinae – Orientalia Pragensia XIV* (2002), *Recarving the Dragon – Understanding Chinese Poetics* (2003). Usiluje o zpřístupnění prací českých sinologů starší generace českému i mezinárodnímu publiku. K vydání editorky připravila anglický překlad kulturního cestopisu Jaroslava Průška *Sestra moje Čína (My Sister China, 2002)* a dále nové vydání překladu Bertky Krebsové knihy Lao-c': *Tao te t'ing* (1997) a překlad Jaroslava Průška Pchu Sung-lingových povídek *Zkazky o šesteru cest osudu* (2004). Zpracovala monografii o textech doprovázejících pohřební rituál ve středověku. Překládá z čínštiny staré kriminální příběhy (1989, 1996), poezii i prózu moderních autorů (1989, 1997), podílela se na překladu básní tchangského excentrika a čchanového světce Chan-šana (1996), je autorkou úplného překladu Lu Jüho *Klasické knihy o čaji* (2002). Publikovala a publikuje ve sbornících česko-čínské společnosti a v časopisech *Revolver revue, Literární noviny, Pěší zóna, Nový Orient* a další. Autorsky se podílela na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Kontakt: Doc. PhDr. Olga Lomová, CSc., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 38 Praha 1, e-mail: olga.lomova@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Lomové, etnikum žijící na území po obou stranách liberijsko-guinejské hranice, v počtu asi 370 000 příslušníků (odhad z roku 1967). Označení Lomové se používá v Guineji, v Libérii jsou nazýváni Tomové. *Jazyk patří do skupiny *mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské skupiny. Nejvyšší *politickou autoritou je *náčelník *vesnice a rada starších. Život vesnice významným způsobem ovlivňují tajná společenství. Většinou udržují tradiční *animistické náboženství, část jsou *muslimové. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Long, Edward (23. 8. 1734, St. Blazey, Cornwall, Anglie – 1813, Arundel Park, Sussex, Anglie), anglický právník a spisovatel. V letech 1757 až 1769 působil jako soudce na Jamajce. Longovo dílo *The History of Jamaica* (Dějiny Jamajky, 1774) je považováno za jeden z prvních otevřeně rasistických spisů v dějinách západní literatury. (Jaroslav Malina)

Long Interspersed Nuclear Elements, *elementy, dlouhé rozptýlené opakující se.

longissimus, -a, -um, nejdelší (III. stupeň od *longus*, „dlouhý“).

longitudinalis, -e, podélný, podlouhlý. V *anatomii ve směru dlouhé osy těla (od *longitudo*, -inis, f., délka). (Ladislava Horáčková)

Longos (činný ve 2. nebo 3. století), řecký spisovatel. O Longovi se dochovaly jen kusé zprávy. Předpokládá se, že žil na ostrově Lesbu v období konce 2. století a v první polovině 3. století n. l. Jeho dílo *Tón kata Dafnin kai Chloén logoi tettares* (*Dafnis a Chloé, první polovina 3. století; první české vydání: *Dafnis a Chloe*, 1910) – próza označovaná jako krátký román – završuje tradici antické literatury zpracovávající pastýřské téma a bývá řazeno k nejslavnějším starořeckým románům. Dojímá svou upřímností a prostou formou. Obliba tohoto románu dosáhla vrcholu v 16. a 17. století, kdy byl také hojně napodobován. Pastýřské

(pastorální) náměty se staly základní inspirací pro výtvarné umění a literaturu *rokoka. (Marie Pardyová)

longus, -a, -um, dlouhý (v *anatomii například *kosti dlouhé – *ossa longa). (Ladislava Horáčková)

Looserovy zóny přestavby, *zóny přestavby, Looserovy.

Lopaři, *Laponci.

lopatka, *scapula.

lophodontní zuby, *zuby, lofodontní.

lordosis, -is, f. (z řečtiny: *lordosis*), lordóza, vyklenutí *páteře v předozadní rovině směrem dopředu. U zdravých jedinců se vyskytuje v krčním a bederním úseku páteře. Lordózy i *kyfózy se zakládají *prenatálně, ale k jejich plnému rozvoji dojde, až dítě začne zvedat hlavičku (krční lordóza) a chodit (bederní lordóza). Kyfózami, což jsou zbytky původního zakřivení páteře, jsou lordózy kompenzovány. U některých jedinců však není takto ideálně prohnutá páteř. Při slabém a ochablém svalstvu pozorujeme plochá záda, u dobře vyvinutého svalstva záda prohnutá a při vadném držení těla a slabém zádovém svalstvu záda kulatá (například u mládeže, některých profesí a ve stáří). (Ladislava Horáčková)

lordóza, *lordosis.

Lorencová, Anna (5. 3. 1921, Polička), česká antropoložka. V roce 1950 absolvovala pod vedením Vojtěcha *Suka a Jindřicha Antonína *Valšíka obor antropologie na *Antropologickém ústavu Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně rigorózní práci *Příspěvek k poznání morfologie kštice Lužických Srbů*, v roce 1966 se habilitovala na základě práce *Antropologické poznatky o nálezech deformovaných lebek z tzv. doby stěhování národů na území Moravy*. Od 60. let do roku 1986 vedla Oddělení antropologie Katedry zoologie a antropologie (od roku 1969 jako oddělení v rámci Katedry biologie živočichů a člověka) Přírodovědecké fakulty Univerzity J. E. Purkyně (Masarykovy univerzity). Přednášela *biologickou antropologii pro studenty Přírodovědecké i Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.

Vědecko-výzkumnou činnost zaměřila na studium vymřelých populací i živého člověka. Zkoumala slovanské populace z *Břeclavi-Pohanska, Znojma-Hradiště, Těšetic a dalších lokalit. Věnovala se rovněž problematice živého člověka, byla soudní znalkyní v oboru antropologie a zpracovávala posudky v *paternitních sporech. Spolu s Janem *Benešem studovala dvojčata a izoláty, podílela se na výzkumech československé populace pořádaných u příležitosti spartakiád a aplikacích v průmyslové antropologii. Intenzivní pedagogickou, vědecko-výzkumnou a organizační činností (například v *Antropologické společnosti) uchovala na Přírodovědecké fakultě přes období ideologické intolerance vůči celostní antropologii kontinuitu výuky antropologie a výzkumu člověka a jeho populací, takže v nových poměrech po listopadu 1989 mohla být antropologie poměrně rychle obnovena v původním výměru samostatného multidisciplinárního oboru. Z díla: *Lužičtí Srbové*, sv. III (1959), *Lužičtí Srbové*, sv. V (1960), *Výška těla moravské průmyslové populace* (1974, s Janem Benešem), *Základní tělesná charakteristika průmyslové populace v Ostravě a v Brně* (1974, se spoluautory), *Těšetice – Kyjovice. 3. Únětické pohřebiště v Těšeticích-Vinohradech* (1987, s Janem Benešem a Vladimírem Podborským). (Jaroslav Malina)

Lorenz, Konrad (7. 11. 1903, Vídeň, Rakousko – 27. 2. 1989, Vídeň, Rakousko), rakouský zoolog a filozof. Lorenz se podílel na založení moderní etologie (nositel Nobelovy ceny za rok 1973 spolu s Nikolaasem Tinbergenem a Karlem von Frischem) a rozšířil rozvažování o *lidské přirozenosti o nové aspekty vyplývající z vědeckého poznání ve 20. století (*Freudova psychoanalýza, *novopozitivismus, teorie systémů, kybernetika, vlastní detailní etologické výzkumy aj.). *Člověka vnímá jako bytost sice od ostatních živých tvorů v mnoha parametrech značně odlišnou, nicméně fylogeneticky na zvířecí předky přímo navazující a jim morfologicky i etologicky analogní. Zde využívá jednoho ze zásadních poznatků, které učinil

ve třicátých letech 20. století studiem chování některých skupin ptáků: že chování příbuzných druhů vykazuje obdobný typ podobností jako jejich tělesná stavba. Ač se zde jedná o fenomén nehmotný a jen sledováním za určitých životních situací zjištělný – například *rituál toku –, podléhá tento jev stejným *zákonitostem jako tělesná tvarovost, zejména pak změnám významu jednotlivých svých částí, jejich *hypertrofiím, či naopak *redukcím až k rudimentům nebo výskytem atavismů. Právě tak upozornil jako první na fakt ritualizace různých původně plnofunkčních typů chování na chování zástupná či symbolická. V Lorenzově pojetí je tudíž celá řada různých typů lidského chování dobře homologizovatelná s chováním *primátů, případně i dalších *subhumánních živočichů, čímž v prohloubené formě navazuje na *Darwinovy srovnávací studie emocí a jejich výrazů u zvířat a člověka.

Další významnou Lorenzovou zásluhou o etologii zvířat i člověka je studium agresivního chování a poukaz k jeho pozitivnímu a konstruktivnímu významu v životě zvířecích i lidských societ. *Agresivita, či lépe řečeno tendence k ní, je v jeho pojetí vrozená a ve větší či menší míře vlastní všem živočišným druhům. Agresivní chování pak má za přirozených podmínek svůj velmi výrazný pozitivní význam, například při obhajobě teritorií nutných k užití páru, popřípadě skupiny i s potomstvem (dochází tak k pravidelnému rozptýlení populace po celém území výskytu), či při zápoleních samců o samice u polygamních druhů, při obraně potomstva atd. Pokud nemůže dojít k vybití agresivního potenciálu přirozenou cestou, je vybíjen na náhradních objektech, popřípadě i bez objektu. U druhů, které jsou vybaveny účinnými „zbraněmi“ (šelmy, draví ptáci), je agresivní chování ritualizováno, takže k přímému užití „zbraní“ dochází jen zcela ojediněle a usmrcení příslušníka vlastního druhu je výjimkou. K tlumení agrese patří i nejrůznější podřizovací rituály, kdy slabší *zvíře uznává nadřazené postavení silnějšího a namnoze mu nastaví nějakou zranitelnou část těla (nastavení temene hlavy u krkavců, ulehnutí na záda a odkrytí břicha u *vlků atd.). Toto gesto v typickém případě ztlumí agresi druhého jedince. U zvířat vybavených k zabíjení jen špatně, například u holubů, tyto způsoby tlumení agrese nejsou příliš vyvinuty a právě u nich dochází v zajetí, kdy se podřizovaný jedinec nemůže zachránit útekem, nejčastěji k vzájemným zabitím, často po mnoha hodinách pomalé a usilovné „likvidace“ poraženého soka. Obecně vzato lze říci, že za normálních přírodních podmínek jsou většinou zábrany usmrtit příslušníka vlastního druhu tak silné, že k tomu dochází jen zřídka. Výjimkou z tohoto pravidla není podle Lorenze ani člověk, tato zábrana by se ovšem vztahovala jen na útok na bližního vedený „přirozenými“ zbraněmi, tj. jen holýma rukama a zuby. Zatímco za těchto okolností by většina lidí nebyla schopna svého protivníka přes jeho zkroušená a podřizovaná gesta zabít, při jakékoli „technické inovaci“ v oblasti zabíjení, které tento přirozený rámec přesahuje, tj. počínaje už aplikací *pěstního klínu ve *starší době kamenné, tyto vrozené mechanismy selhávají a více či méně „technizovanému“ zabíjení je pole doširoka otevřeno. Obecně známou, již velmi odvozenou zkušeností tohoto druhu jsou příběhy válečných pilotů, lidí často velmi kultivovaných a rozhodně bez přímých zabíječských choutek, shazujících v noci desítky tun bomb na v zásadě bezbranné civilní obyvatelstvo ve *městech. Možnost naprostého místního (popřípadě i časového) oddělení *aktu zabíjení od vlastního úkonu, v nové době namnoze jen stisknutím tlačítka, zároveň dovoluje vymanit se z přirozených reakcí regulujících agresi a eliminovat je z moderního válečnictví vůbec. Tyto Lorenzovy koncepce agrese u zvířat a člověka byly s neobyčejnou důrazností napadány marxisticky orientovanými oficiálními autoritami *zemí bývalého Východního bloku, protože zmíněná koncepce radikálně zpochybňuje marxistickou tezi o původu všeho společenského zla z třídních protikladů a hledá zdroj agresivity v každém člověku způsobem nikoliv zcela nepodobným křesťanské koncepci dědičného *hříchu. Lorenz ovšem vždy zdůrazňuje i pozitivní vliv této agresivity na přírodní populace zvířat, u člověka ovšem zcela odstraněný a zdeformovaný *civilizací, a to prakticky od jejího prvopočátku, přičemž současnou situaci má za zcela kritickou.

Vzhledem k tomu, že agresi nelze nějak *primárně utlumit, je podle Lorenze nutno ji v případě civilizovaného *společenství převést do činností, které nevedou k společenským katastrofám (sport, umění). Vždy zdůrazňoval, že systém lidských emocionálních vazeb je konfigurován k životu v poměrně malé skupině (řádově desítky lidí), což podmiňuje snadnou schopnost xenofobních reakcí (*xenofobie) vůči členům skupin jiných a vytvoření „umělých etnik“ v podobě novodobých *národů s nacionalistickou *ideologií, *politických stran, *církví a *sekt, rovněž revolta mládeže šedesátých let 20. století se mu jevila jako první příznak výrazného destruktivního rozkolu mezi generacemi s obdobnými parametry. Za vrozeným lidským parametrem zcela neúměrnou má existenci velkých městských aglomerací, kde stěsnání mnoha jedinců na malé ploše vyvolává zintenzivnění projevů agrese a zároveň přemíra sociálních kontaktů jedince trvale přetěžuje a působí ochlazení a rozpad přirozených mezilidských vazeb. V Lorenzově díle je možno v náznaku shledat všechny tendence typické pro německé intelektuály první poloviny 20. století. Předně je to glorifikace přirozeného stavu oproti civilizovanému, venkova či samoty oproti městu, dále chvála „mužnosti“ a s ní souvisejících *ctností, odpor k „změkčilosti“ a z ní plynoucím nepravostem. Je krajně zajímavé sledovat kultivovanou a rozumnou formu nálad, *názorů a mínění, které ve svých extrémnějších podobách vedly až k *nacionálnímu socialismu. Lorenz, potomek vídeňské velkoměšťansko-intelektuální rodiny, se nechal tímto učením v době *války jako mnoho jeho krajanů nadchnout. Této duchovní atmosféře odpovídají například Lorenzovy práce o lidské „autodomestikaci“, které však zároveň představují jedny z nejzajímavějších biologických postřehů o člověku.

Lorenz jako první na obsáhlejší materiálu formuloval překvapující morfologickou, fyziologickou a etologickou podobnost mezi člověkem a jeho domácími zvířaty. Srovnáme-li valnou většinu domácích zvířat s jejich divokými předky, zjistíme u nich téměř zcela analogické změny. Jedná se hlavně o gracilizaci kostry, zejména pak lebky a jejích čelistí, zkrácení lebeční báze, zkrácení končetin, ochabnutí svalstva, zvýšené ukládání tuku. Reprodukční období se protahuje na celou délku roku, stoupá sexuální aktivita a ochota kopulovat s kterýmkoli partnerem bez výběru, stejně tak stoupá i ochota k přijímání potravy. Naopak se bortí původní sociální struktura druhu a namnoze klesá i schopnost samostatně odchovávat mláďata, mizí tendence k obraně rodiny a sebeobětování za ni, stoupá schopnost snášet manipulace a těsnou blízkost svých soukmenovců v malých prostorech, klesá úteková vzdálenost. U člověka sice neexistuje žádná „divoká“ forma – Lorenz zdůrazňuje, že člověk je bytostí primárně kulturní (což plnou měrou vztahuje i na tzv. „*přírodní“ národy) –, ale porovnání s jinými primáty nenechává na pochybách, že všechny tyto tendence lze i u lidí velmi výrazně postřehnout. Zdůrazňuje, že „domestikované“ rysy u člověka jsou ze strany lidského subjektivního pocíťování většinou vnímány jako neestetické a někdy i neetické, jejich opak pak jako známka ušlechtilého vzhledu či chování. Zatímco u domácích zvířat je od Darwinových dob za příčinu těchto domestikčních změn jednoznačně pokládán umělý výběr (ať už záměrný nebo nezáměrný), u člověka prakticky nikdy záměrný umělý výběr praktikován nebyl a civilizační tlaky, upřednostňující pro některá povolání či typy societ jedince s výrazně „domestikovými“ rysy, jen zřídkakdy těm méně dobře adaptovaným bránily zanechat potomstvo. Za jeden z dalších typických příznaků domestikace i lidské autodomestikace pokládá souběh předčasné pohlavní zralosti a trvalých rysů infantility. Právě trvalé juvenilní rysy v chování, zejména perzistenci zvědavosti a hravosti až daleko do dospělého věku, pokládá za jeden z typických lidských *atributů. Zároveň však upozorňuje na nebezpečí trvalé infantilizace mnoha lidí, ne-li drtivé většiny euroamerického obyvatelstva druhé poloviny dvacátého století. V tomto vzorci chování, který spojuje touhu po okamžitě naplnění všech přání a úplném vyhnutí se nepříjemnostem s absencí odpovědnosti a ohleduplnosti, shledává krajní nebezpečí pro budoucnost a neváhá zdůraznit, že nezralost a nediferencovanost je typickou vlastností například též i buněk zhoubných nádorů, smrtelně

ohrožujících organismus. Pro Lorenzovo dobově podmíněné vnímání člověka jsou stejně typické apokalyptické vize týkající se budoucnosti lidstva jako intenzivní snaha o všenápravu, byť vždy prostředky méně drastickými, než je třeba *eugenika. Lorenzovy myšlenky jsou svým způsobem kvintesencí německého myšlení, zejména první poloviny dvacátého století. Vize novověké civilizace jako vředu na tváři *Země a původního lidství, vize strašných konců i vize harmonie a přirozenosti minulých dob, hluboký vhled do *autonomie a mnohodoménzionalnosti živých organismů – to vše zde patří nedílně k sobě. Ploská a mechanistická anglosaská biologicko-společenská doktrína spatřující člověka jako **tabula rasa* a *konkurenci a soutěživost jako všeprostopující tvůrčí princip plnila Lorenze vždy krajním odporem, stejně jako *behavioristická doktrína s jejím rovnostářstvím a pozitivním pohledem na podmiňování. Jeden z podstatných rysů civilizační *krize spatřoval právě v tomto „pseudodemokratickém“ přístupu a ve snahách o nivelizaci přirozeného stavovského rozvrstvení společnosti s tradičním rozdělením kompetencí. Že „německý“ způsob myšlení je nejen hlubší a plastičtější než anglosaský, ale tím i rizikovější a potenciálně explozivní, v této explicitní podobě Lorenz zřejmě nenahlédl, minimálně to není z jeho díla patrné.

Lorenz se velmi detailně zabýval rovněž *teorií poznání. Pro naše souvislosti je zde relevantní zejména jeho názor, že každá biologická evoluce a s ní spojené adaptace jsou už samy o sobě činnostmi akumulujícími *poznání o vnějším *světě, byť ne na vědomé rovině. Vynořené vědomí ve *fylogenezi člověka připisuje na vrub tzv. „fulgurace“. Tento termín, odpovídající zhruba výrazu emergence, označuje náhlý vznik nových vlastností v systému (v tomto případě živém), které předtím (vyvolávající strukturální změny mohou být zcela malé a způsobené například mutačně selekčním mechanismem) ani v náznacích přítomny nebyly. Tuto fulguraci, náhlé vynoření nových vlastností v krátkém časovém úseku, má Lorenz za zcela typickou pro biologickou evoluci obecně, ne pouze pro evoluci člověka. Lidský duševní život vidí Lorenz jako nový typ života vůbec, *hiát mezi ním a zvířaty jako srovnatelný (být jen metaforicky) s rozdílem mezi neživými a živými objekty. U obou typů těchto přechodů je obtížné si představit kontinuální přechodové stavy, a pokud ano, tedy jen jako velmi nestabilní a v celé své graduální škále sotva zachovatelné do dnešních dnů. V člověku spatřuje bytost od přirozenosti kulturní a v kulturní pospolitosti spatřuje samostatnou strukturální entitu. Rozdíl mezi pospolitostí lidskou a pospolitostí sociálních hmyzů vidí především v tom, že v prvním typu society drtivě převažují naučené mody chování nad instinktivními, ve druhém naopak. *Verbální komunikace a lidská *kulturní tradice umožňuje v dříve nebývalé míře tradovat *informace dlouhodobě z generace na generaci (i u vyšších zvířat samozřejmě existuje komunikačně předávaná tradice, její rozsah však je o několik řádů nižší). Jedná se zde o cosi jako lamarckovské dědění získaných vlastností paralelním, nebiologickým kanálem, umožňující dříve nikdy nevidané přirychlení vývoje, v němž celá jedna lidská *kultura hraje roli čehosi jako „nadindividuálního organismu“. Tento „nadindividuální organismus“ má nejen svou paměť, sestávající z mozků všech jeho členů, a i všech písemných i jiných záznamů, ale i svůj *kognitivní aparát, „aparát světového názoru“ – kulturně podmíněný obraz o tom, co je a co není skutečné a pravdivé a jaké řízení bude použito jako důkaz. V kulturní evoluci vidí nejen analogii evoluce biologické, ale i její přímé pokračování „jinými prostředky“. I na úrovni kultur spatřuje analogní jevy jako na úrovni evoluce jednotlivých větví „stromu života“, včetně náhlých a neočekávaných fulgurací. Kulturní a biologickou evoluci nevidí jako dva procesy navzájem ostře oddělené, ale jako propletené a sebe navzájem podmiňující.

Fylogeneticky odvozuje nejdůležitější lidský znak – tvorbu *symbolů a operace s nimi – původně z procesu ritualizace, známého z jeho etologických studií. Původně plnovýznamové chování či morfologická struktura zde mění a posouvá svůj význam, ten se posouvá z roviny přímé funkce a přímého jednání do roviny komunikační, nabývá povahy signálu či znaku. Kvazisymbol takového ritu u zvířat tvoří podle Lorenze vývojový předstupeň k pravé

symbolice slova a slovní *komunikace u člověka. Mluví zde o „zhuštění“ symbolického významu, jehož vrcholem pak je pojmové myšlení. Zdůrazňuje význam perzistence juvenilních rysů u člověka i v dospělosti, zvláště pak zvědavosti a principiální otevřenosti vůči světu. Za významný prvek inovace v lidské společnosti pokládá generační revoltu, snahu mladé generace definovat se vždy v *opozici, v lepším případě v „tvůrčí“ opozici oproti generaci starší, v rodině stejně jako v celé kultuře. Uvádí, že ani kulturní vývoj nemá tendenci probíhat plánovitě, stejně jako ji nemá vývoj biologický. Dokonce i tak zdánlivě „plánovitě“ vyhlížející činnosti, jako například činnost technických konstruktérů, jsou významně ovlivňovány tradicí, módou, individuálním *vkusem atd. a vyvíjejí se podle svých vnitřních imanentních zákonitostí.

Z díla: *Das sogenannte Böse: Zur Naturgeschichte der Aggression* (1963, česky: *Takzvané zlo*, 1992), *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit* (Osm smrtelných hříchů civilizovaného lidstva, 1973, česky: *Osm smrtelných hříchů*. Praha: Panorama, 1990), *Vergleichende Verhaltensforschung oder Grundlagen der Ethologie* (Srovnávací výzkum chování aneb základy etologie, 1978, česky: *Základy etologie: Srovnávací výzkum chování*. Praha: Academia, 1993), *Der Abbau des Menschlichen* (1983, česky: *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta, 1997). (Stanislav Komárek, Jaroslav Malina)

loreta, *sakrální *stavba období *baroka napodobující italskou *santa casa* v Loretu u Ancony. (Michaela Králíková)

los evropský (*Alces alces* Linné, 1758; řád: sudokopytníci [Artiodactyla], čeleď: jelenovití [Cervidae]; hmotnost: až 500 kg; výška v kohoutku: až 235 cm), vzrostlý sudokopytník, který byl v období *holocénu rozšířen po celé Evropě. Na rozdíl od jelena obrovského (*Megaceros giganteus*) patří do skupiny *Telemetacarpalia*, s více zachovanými laterálními *kostmi záprstí a nártu. Nejvýraznější rozdíly mezi oběma zvířaty jsou patrné na lebce (jak v tvaru, tak i v délce), neboť lebka losa je ve srovnání s lebkou jelena až o 70 cm delší. Odlišné je i postavení *paroží, v případě losa do stran. Typický lopatkovitý tvar paroží narůstá samcům od 4. roku věku a dosahuje váhy kolem 20 kg s rozpětím až 1,5 m. Na těle losa jsou nápadné především dlouhé končetiny, které umožňují *zvířeti pohyb i v hlubokém sněhu. Chladnějšímu prostředí s tajícím sněhem je uzpůsobena i hlava se širokými čelistmi umožňujícími okusovat rostliny i pod vodou. (Gabriela Dreslerová)

lost generation (anglicky: „ztracená generace“), označení generačně blízké skupiny amerických básníků a prozaiků, kteří začali tvořit většinou ve dvacátých letech 20. století a jejichž životní filozofie byla zásadně ovlivněna zážitkem *první světové války, vystřízlivěním z „amerického snu“ (*American dream*) o Spojených státech amerických jako *zemi svobody a neomezených možností a pocitem kulturní vykořeněnosti; autorkou tohoto označení je respektovaná patronka těchto literátů Gertrude Steinová (1874–1946), americká experimentální prozaička a umělecká kritička, žijící dlouhá léta v Paříži.

Američtí umělci takřka bez vlastních *kulturních tradic vykořeněnost pociťovali uprostřed kulturou kypící Francie a Itálie, ale také v zemi svých předků, v Anglii. Jejich tvorba byla *konfrontací vlastní americké podstaty a evropanství, neustálým znepokojeným vyrovnáváním se s tradicemi *Starého světa; základním tématem je zklamání a skepse, rozklad lidských a společenských *hodnot a hledání východiska v útěku do *přírody nebo *kultury, hlavními hrdiny jsou jednotlivci „ztracení“ v nepřehledném labyrintu *světa, obvykle rozvrácení, silně citově založení, kteří nenacházejí nikde zakotvení.

K nejvýznamnějším představitelům „ztracené generace“ patří Ernest *Hemingway, Scott *Fitzgerald, John Dos Passos (1896–1970), autor trilogie *USA* (1930–1936) nebo Thomas *Wolfe (1900–1938); někdy bývá do tohoto okruhu řazena i tvorba Williama Faulknera (1897–1962), který však byl více ovlivněn Fjodorem Michajlovičem *Dostojevským, *naturalismem a *modernou, a básníků a esejistů Ezry Pounda (1885–1972) a Thomase Stearnse Eliota (1888–1965). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

losung (z němčiny: *Losung*, die, „tržba“), městská dávka vybíraná z přiznaného a oceněného majetku (14.–16. století); její výnos kryl jednak městskou *berni a jednak měl charakter veřejné dávky na úhradu obecních potřeb *města (oprava *hradeb, ulic, orloje apod.). (František Čapka)

Lot, synovec *Abrahamův, syn jeho bratra Hárana (Gn 11,31; 12,4), který s ním odešel z mezopotamského Cháranu (*Charrán) do „zaslíbené země“ (Gn 12,1 nn). Později se od Abrahama oddělil, když neměli spolu dost pastvin, a zvolil si za sídlo *Sodomu (Gn 13,1–13). Když upadl do zajetí, Abraham jej vysvobodil (Gn 14). Při zničení Sodomy byl vysvobozen a bydlel se svými dvěma dcerami v jeskyni. Když ty chtěly nezbytně zajistit pokračování rodu, opily otce a měly s ním dva syny, Moába a Amóna, praotce Moábců (*Moáb*, „z otce zplozený“) a Amónovců (*Ben-amí*, „syn příbuzného“).

Toto vyprávění snad navazuje na staré rodové pověsti, nedočkavost dcer je tu však postavena do *ironického protikladu s trpělivostí Abrahama. (Jan Heller)

lotos, heraldická rostlina Horního Egypta, která zároveň symbolizovala znovuzrození. (Břetislav Vachala)

lotosy, zlaté (čínsky: *t'in-lien*; v západní literatuře často nesprávně překládáno jako „zlaté lilie“), čínské poetické označení umělého zmenšení ženských nohou. Tato móda se začala šířit počínaje panováním dynastie *Sung (960–1279). Celý bolestivý proces, který ženu nadosmrtně zbavoval schopnosti přirozené chůze, začínal v dětství. Po pátém roce věku byly děvčatům podvazovány prsty na noze pod chodidlo tak, aby se docílilo co nejmenší nožky. Postupně docházelo k deformaci nártu a celého chodidla. Takto utvářené drobné nožky byly považovány za nezbytný *atribut krásné ženy z vyšších *společenských vrstev.

Zvyk se postupně rozšířil i mimo privilegované vrstvy. Když se *vlády v Číně roku 1644 zmocnili *Mandžouvé, zakázali svým ženám napodobovat tento *obyčej. Mezi *Číňany bylo podvazování nohou zakázáno po vzniku *republiky roku 1911, navzdory zákazu se však udrželo, zejména v méně vzdělaných vrstvách, až do konce 40. let 20. století.

Předpokládá se, že se jedná o svého druhu institucionalizovaný *fetišismus; zachovala se řada svědectví o tom, že zmenšená nožka (za všech okolností obutá do vyšívávaného střevíčku) dráždila mužskou představivost a vzbuzovala touhu. Odborníci však zároveň zdůrazňují, že deformace nohou, která přirozeně omezovala také pohyb žen, tvořila součást snah patriarchální společnosti držet ženu doma a v područí muže. (Olga Lomová)

Lotrinci, středověká etnická skupina (nyní *menšina) germánsko-románského původu obývající oblast severovýchodní Francie zvanou Lotrinsko. *Země byla od 9. století samostatným vévodstvím, které získala Francie v roce 1735 výměnou za Toskánsko. V letech 1871–1918 bylo součástí německého *císařství, od roku 1918 opět součástí Francie (spolu s Alsaskem). V současné době dochází k asimilaci s *Francouzi. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Lotukové, etnikum v jižním Súdánu, jejich počet spolu s příbuznými populacemi činí asi 200 000 (odhad z roku 1967). *Jazyk patří mezi jihonilotské jazyky *nilosaharské rodiny. V jejich *hospodářství je nejvýznamnější *zemědělství a *pasterectví, zvláštností jejich společnosti jsou malé *endogamní *kasty kovářů. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Lotyši, *národ žijící v Lotyšsku (asi 2,3 milionu osob, odhad z července 2005) a v okolních *zemích, menší skupiny žijí v zámoří. Jazykově patří k *baltské větvi *indoevropské rodiny. Jsou potomky baltských etnik ovlivněných ugrofinskými a slovanskými populacemi. Jejich původ se odvozuje ze společného vývoje *Baltů a *Slovanů (Baltoslované); je podobný jako vývoj *Litevců s tím rozdílem, že kulturní a jazykový vývoj Lotyšů se oproti Litevcům opozdil a také k formování lotyšské národnostní pospolitosti docházelo pomaleji. Jednotnou *národnost vytvořili Kuronci, dodnes velmi specifictí *Latgalové, Selové a Zemgalové. Po germanizaci ve středověku následovala od 18. století, zejména ale po roce 1945, silná rusifikace. V rámci tří pobaltských národů poklesl podíl Lotyšů od 50. let 20. století nejnižší – z 2,680 milionu obyvatel *země jich bylo v roce 1989 pouze 1,389 milionu (tj 52,0 %). Od

vzniku samostatného Lotyšska v roce 1991 podíl Lotyšů opět stoupá. Věřící jsou *protestanti, část obyvatel (Latgalové) tvoří *katolíci. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

lotyština, východobaltský *jazyk užívaný v Lotyšsku a menšinami v Bělorusku, Estonsku, Litvě, Rusku, USA, Kanadě a Austrálii. (Viz též *Lotyši.) (Jaroslav Malina)

Loukotka, Čestmír (12. 11. 1895, Chrást'any u Českého Brodu – 13. 4. 1966, Praha), český amerikanista-lingvista. Těžiště jeho práce spočívalo ve studiu *indiánských jazyků, především Jižní Ameriky. Současně jeho zájem patřil dějinám a kultuře původních obyvatel *Nového světa. Od roku 1947 čestný člen Sociétés des Américanistes v Paříži. Z díla: *Náboženství Indiánů* (Praha 1927), *Indiáni severoameričtí* (Praha 1935), *Vývoj písma* (Praha 1946), *Classification of South American Indian Languages* (Klasifikace jihoamerických indiánských jazyků, Berkeley 1968). (Jaroslav Malina)

lov, jedna z nejstarších obživných *strategií, provází lidský druh po celé období jeho existence; činnost, při které je pronásledováno *zvíře za účelem odchyty či zabití s cílem získání potravy nebo výrobní suroviny (například *kožešina); praktikován jak z nutnosti obživy, obchodu, tak i zábavy. Způsoby lovu jsou různorodé a přizpůsobené chování jednotlivých druhů zvířat, jako je štvání zvěře, stopování, kladení pastí, rybolov, přičemž nemalou úlohu hrál i samotný vývoj člověka a jeho schopností výroby různého typu *zbraní (zbraně pro boj zblízka, *vrhací zbraně). Počátky lovu zvířat ranými formami člověka jsou stále nejasné. Za indikátor této aktivity jsou považovány velké koncentrace kamenných artefaktů a zvířecích *kostí; ty pocházejí z mladopleistocenních otevřených i jeskynních *lokalit. U těchto seskupení se předpokládá stejný původ jako u lokalit holocenních a etnografických, tedy antropogenní. K nejvýznamnějším zvířatům loveným v pravěkých dobách patří: *bizon stepní, *jelen evropský, *kuň divoký, *los evropský, *mamut srstnatý, *nosorožec srstnatý, *prase divoké, *pratur, *sob polární, *vlk obecný aj.

Populární literatura tradičně vykresluje nejstarší obyvatele jako nahé *hominidy vyzbrojené dřevěnými *oštěpy, jak zahánějí *slony do bažin, zabíjejí je a porcují. Touha ovládnout zdroje *bílkovin a především maso se považuje za hlavní motiv při expanzi člověka do nic netušícího světa.

Sídliště *starého paleolitu a *středního paleolitu v Evropě, zejména pokud leží ve vrstvách uložených v teplém *interglaciálním klimatu poblíž vod, jsou skutečně provázena množstvím kosterních pozůstatků zvířat. Na první pohled se tedy zdá, že svět byl k prvním kolonizátorům štědrý a nekladl na ně vysoké nároky. Nechybí tu kosti největších zvířat své doby, *slonů a nosorožců, které provázejí pozůstatky bizona, jelena, koně, pratura (*Bos primigenius*) a vzácněji i šelem či drobných zvířat. A po celá desetiletí také archeologové víceméně automaticky předpokládali, že zbytky obratlovčí fauny nalezené v *kontextu paleolitického sídliště představují pozůstatek záměrného lovu. Počátkem 80. let 20. století zpochybnil Lewis *Binford řadu jednotlivých případů, například čínský *Čou-kchou-tien nebo španělské acheulské lokality Torralba a Ambrona, a položil poprvé otázku, zda lov vyžadující předem připravenou a plánovanou akci není typický až pro *moderní lidi. *Archaickým lidem by Binford přisoudil spíše *sběr, zabíjení malých zvířat a příležitostné kořistění z mršin.

I když archeologové dnes ve své většině Binfordovy závěry nepřijímají, přistupují k těmto otázkám podstatně opatrněji a kritičtěji a loveckou hypotézu ověřují na každé jednotlivé lokalitě. Podezřelé jsou zejména zdroje teplých minerálních pramenů, přitažlivé pro zvěř jako nemrzoucí zdroj vody, či *jeskyně nabízející útočiště velkým šelmám. Takové situace totiž umožňují přirozené nahromadění a dobrou *konzervaci kostí, stejně jako pozůstatků člověka a jeho artefaktů. Zbytky zvěře i stopy lidské činnosti se tak mohly dostat do prostorové souvislosti v rámci téže archeologické vrstvy, aniž by mezi nimi byl příčinný vztah. Diskuse na toto téma probíhá i na Moravě. Moravské jeskyně totiž byly hojně obývány jeskynnými medvědy (Sloupské jeskyně, Kateřinská jeskyně) a hyenami (Švédův stůl), a to spíše tam, kde souvislé osídlení člověkem chybí. „Z té příčiny též,“ uvádí Jindřich *Wankel v roce 1884,

„kdekoliv na Moravě naskýtají se jeskyně, všude v nich také nalezeny byly kostry medvěda jeskynního. Ovšem největším, ohromným takofka množstvím zůstatků těch pravěkých vykopáno jest v jeskyních sloupských; ale rovněž nalezeny jsou kosti medvěda jeskynního ve Výpustku u Křtin, v *Býčí skále a Jáchymce u Adamova, v jeskyni Kateřinské blíže Macochy, v jeskyních kotoučských u Štramberka, v Bočkově díře a v jeskyni ‚Podkovou‘ zvané u Litovle a na jiných mnohých místech podobných. A všude mezi kostmi těmi zároveň našly se výrobky lidské, zejména pak kosti lidskou rukou zpracované.“ Otázka opracovaných kostí je ovšem sporná a řada dalších artefaktů, které Jindřich Wankel v této souvislosti popisuje, náleží až *magdalénieniu. Jednotlivé kamenné artefakty či jiné doklady lidské přítomnosti zcela stačí k tomu, aby prokázaly současnost člověka a jeskynního medvěda (a o to šlo ve Wankelově době především), nikoliv ovšem záměrný lov medvědů ve *středním paleolitu.

Eurasijské roviny, táhnoucí se dále na sever a na východ od středoevropských hor a pahorkatin, byly sice průběžně, ale zřejmě nerovnoměrně osídleny stádní zvěří. Podle Miriam Nývltové-Fišákové, která vychází ze současných údajů o složení a *migraci stád slonů v Africe a Indii lze odhadnout, že v oblasti středního Podunají mohlo žít okolo 50 000 jedinců mamutů. Jedna asi desetičlenná rodina slonů žije na území 10–70 km² v závislosti na ročním období a dostupnosti potravy. Při migraci mohla velikost jednotlivého stáda na našem území dosahovat maximálně 100 kusů, podle *analogií se současnými stády slonů. Počet koní se mohl ve stejné oblasti pohybovat maximálně v několika statisících kusů podle analogií se zjištěními ze střední Asie. Jedna rodina o přibližně 15 členech obývá teritorium o rozloze asi 20 km². Při migraci mohla být velikost stád 20 až 50 kusů. Podle současného monitoringu pohybu sobů caribou v Kanadě se mohlo na ploše tohoto území pohybovat mezi 300 000 a 600 000 kusů sobů.

Využití tohoto bohatství od lovců vyžadovalo nejen značnou pohyblivost, ale navzdory všem teoretickým *předsudkům také určitou míru plánování. Zdá se rovněž, že tyto oblasti byly osídleny později. Několik středopaleolitických lokalit tu dokonce dokládá i určitou specializaci lovu, jak ji známe později z *mladého paleolitu. Například v Lebenstedtu v severním Německu převažoval ve středním paleolitu sob (stejně jako je tomu v této oblasti i v *pozdním paleolitu) a lokalita Zwolén v Polsku zase představuje specializované loviště koní, zřejmě využívající vhodný terén v okolí. Dokládá tak nejen dobré přizpůsobení podmínkám a *krajíně, ale i určitou strategii lovu. A tak bychom mohli pokračovat: ve *Vogelherdu převažuje kuň, v *Tešik-Taši kozoroh, v Mauranu ve francouzských Pyrenejích bizon ... Jako bychom stáli nad stopami záměrné činnosti lidí, kteří přicházeli do určitých míst za známým cílem a snad i v předem známou roční dobu. Avšak také kritika těchto soustředění mnoha mrtvých zvířat téhož druhu má své argumenty. „Masová smrt je součástí *přírody,“ říká Lewis R. Binford a připomíná přírodní *katastrofy, které mohly zasáhnout celá stáda.

A pak jsou místa, kde byl zabit a částečně i rozporcován slon: Lehringen a Neumark-Gröbern v Německu. Zbytky slona v Neumark-Gröbern byly obklopeny kamennými artefakty, v Lehringen se našel také dřevěný oštěp, kterým mohlo být zvíře s velkou pravděpodobností zabito. Je prokázáno, že takové ručně vržené *kopí, použitelné na poměrně krátkou vzdálenost (asi 8 m), je při lovu velkých zvířat nejefektivnější, avšak skutečný průběh takového lovu, role lovce a jeho odvahy postavit se velikému zvířeti je stále předmětem spekulací. Typ lokality, kde archeologický výzkum odkryje pouze kostru zvířete a několik nezbytných artefaktů, je zatím nejlépe popsán z paleoindiánských nalezišť Ameriky a označuje se tam „místo zabití“ (anglicky: *killing-site*). Jakkoli výmluvně se zdá spojení sloní kostry a oštěpu v Lehringen, i v tomto případě řada archeologů zapochybovala o tom, že se našla skutečná smrtící zbraň. Vždyť zahrocená tyč mohla být použita třeba při vykopávání mrtvolky ze sněhu nebo k odhánění šelem od místa šťastného nálezu.

Teoreticky bychom předpokládali, že ve studeném stepním prostředí Evropy byl podíl masité potravy získávané lovem vyšší než v teplých lesních *biotopech jiných kontinentů. Tomu by nasvědčovaly i předpokládané lovecké zbraně, dlouhé dřevěné oštěpy (Lehringen, *Schöningen, Clacton-on-Sea), kratší dřevěné dvojhroty (Schöningen) či broušené kostěné hroty (Lebenstedt), které se dochovaly spíše v severnějších částech Evropy. Nové nálezy *hrotů z tvrdých živočišných materiálů, a dokonce i prvních *harpun se zpětnými zoubky jsou však v poslední době ohlašovány rovněž z Afriky a z Asie, i když vysoké stáří těchto lokalit není zatím prokazatelné. Komplexní výzkumy na *Předním východě zase doplňují informace o pracovních stopách na *kamenných hrotech, které interpretujeme jako projektily. John Shea tu mikroskopicky zjistil opakované lámání a opotřebení, způsobené prudkým nárazem. Dobrá lovecká výzbroj tedy nechyběla v žádné části tehdy osídleného světa.

Lewis R. Binford přiřkl teprve moderním lidem přechod od oportunistického kořistění k „mapování“ zdrojů a k záměrnému lovu. Jako by archaičtí lidé lovili jen malá zvířata, cervidy a menší druhy bovidů, kořistili z mršin větších savců, avšak bez plánování a logistické organizace. Naproti tomu Philip Chase spolu s dalšími autory připomenou, že už na středopaleolitických lokalitách pozorujeme specializaci v lovu. Paul Mellars zase doplňuje příklady ze západoevropských lokalit, které dokládají takový stupeň plánování, předvídání a organizace lidské činnosti, jakoby lidé již ve středním paleolitu byli schopni předvídat pohyby stád. Pro paleolit východní Evropy je takových dokladů méně, ale také Olga *Sofferová, která v této rozlehlé oblasti zkoumá rozmanitost ve strategiích získávání obživy, vidí kořeny tak rozvrstvených činností již v místním středním paleolitu.

Od počátku mladého paleolitu už ovšem nikdo nepochybuje, že se lov opíral o rozvinutou strategii a *techniku. Řada autorů se na základě hojných dokladů o nových technikách a příslušných etnografických paralel z různých loveckých společností domnívá, že novým rysem mladého paleolitu je rozšíření a diferenciací vrhacích zbraní. Především je nápadné náhlé rozšíření několika typů kostěných hrotů v *aurignacienu, které nesporně sloužily jako projektily oštěpů. Jiní archeologové ovšem namítnou, že rozvoj kostěných hrotů je jev podmíněný ekologicky, totiž nedostatkem dřeva na otevřené *stepi. Viděli jsme přece, že dřevěné hroty zaznamená archeologie jen výjimečně, a přesto nechyběly ani ve starém a středním paleolitu. Proto nabývá na významu i svědectví *anatomie, s nímž do diskuse přispívá Steven Churchill. Jeho výzkumy *lopatky, *ramenního kloubu a paže těchto lidí. Mechanika *kloubu i příslušné svalové úpony totiž mohou prokázat, zda bylo používání vrhacích zbraní obvyklé.

Dalším zdrojem informací je skladba lovné zvěře. Radikální změny nicméně na počátku mladého paleolitu nepostřehneme, a to ani ve střední Evropě. Poměrně kompletní se zdá být skladba fauny na loveckých sídlištích jižního Německa. Na otevřených sídlištích jsou nejčastější kosti soba, dále koně, méně se objevuje mamut a nosorožec a pouze na některých lokalitách i jelen. V jeskyních jsou ovšem nejčastější šelmy, vesměs přirození obyvatelé, z nichž pouze část můžeme podle zářezů na kostech považovat za oběť lovců. Jako kořist sem šelmy i lidé zavlékali těla velkých býložravců, takže mamut je tu dokonce častější než na otevřených sídlištích, spolu s pozůstatky nosorožce, soba, kozoroha a kamzíka. Pohled na lovecké techniky té doby se může velmi překvapivě a podstatně změnit pod vlivem nejnovějšího srovnávacího výzkumu genetického materiálu psovitých šelem. Podle mitochondriální *DNA by totiž *psi existovali již v období 135 000 až 100 000 let, ovšem v kosterním materiálu z paleolitických sídlišť je domestikace vlka prokazatelná teprve na samém sklonku paleolitu.

Na otevřených sídlištích Moravy, jako jsou *Červený kopec (Bohunice), Milovice, *Stránská skála a Vedrovice, leží nálezové vrstvy v odvápněných interpleniglaciálních půdách, nevhodných pro uchování kostí. Z pestrého spektra fauny, jak ji známe z jižního Německa, tu proto narazíme na pouhé fragmenty, a to nejčastěji zuby větších zvířat a jen ve

vzácných případech (třeba v depresích mezi vápencovou sutí na lokalitě Stránská skála IIIb) i kosti končetin koní. Dobré podmínky pro dochování kostí nabízejí přirozeně moravské jeskyně, ale protože *stratigrafie jeskynních výplní bývá někde na počátku mladého paleolitu přerušena nebo je nejasná, jsou i mladopaleolitické nálezy na bázi poslední *spraše (tedy v podloží magdalénieny) spíše ojedinělé a faunistický kontext málo průkazný.

Nabízí se tak závěr, že na počátku mladého paleolitu například na našem území žili lovci závislí na tazích velké stádní zvěře, zejména koní, které jen příležitostně doplňovali z jiných zdrojů. To je jistě dobrý, ale riskantní zdroj potravy. Poskytuje dostatek bílkovin, ale méně tuku. Pokud jej skutečně doplňoval stálejší přísun drobných zvířat, nedozvíme se o tom nic, neboť šance na uchování malých kůstek v našich nálezových vrstvách je nepatrná. Složení této fauny tedy nepodpoří ani nový argument Susan Cachelové, podle které právě hojnost tuku urychlila (či dokonce podmínila) kulturní rozvoj v mladém paleolitu. (Viz též *ekonomika, lovecko-sběračská, *lov na Předním východě.) (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

lov lebek, *zvyk oddělovat hlavy od těl mrtvých protivníků; bývá spojen s následnou úpravou hlav (*Maoři) či s *mumifikací měkkých *tkání hlavy (*Chívarové). Vyskytuje se u etnik věřících v existenci hmotné duše. Podle těchto představ sídlí hmotná podstata duše právě v hlavě. Dekapitací mrtvého těla je zhmotnělá duše připojena k jakémusi rezervoáru duší, který náleží dané komunitě a té obecně přispívá k zvýšení její plodnosti, přírůstku stád dobytka nebo zajišťuje bohatou úrodu. Lov lebek je též asociován s některými formami *kanibalismu; k transferu duše zabitého směrem ke komunitě dochází po konzumaci měkkých částí hlavy (*Igoroti, *Melanésané, *Mikronésané). Přenos duše byl také implikován pouze dekapitací nepřítele (*Černohorci). Lov lebek byl praktikován též zemědělskými společnostmi. Lidská *oběť a následné odejmutí hlavy pro tato společenství znamenaly nasycení půdy plodností (*Núristánci, *Waové). (Lukáš Šín)

lov na Předním východě, nejstarší doklady, například ze *Šanidaru z období *středního paleolitu, ukazují zaměření na celou řadu živočišných druhů střední velikosti bez patrnější lovecké specializace. Od *mladého paleolitu (12. tisíciletí př. n. l.) pomáhali pravěkým lovcům *Předního východu na jejich výpravách ochočení psi. V některých případech máme z této doby rovněž doklady o tom, že se lovci usazovali přímo na cestách *migrací zvěře, takže jim kořist sama přicházela před *zbraně (Abú Hurajra v Sýrii). Postupně se ovšem spektrum lovených zvířat počalo omezovat na několik druhů, mezi nimiž v oblasti Předního východu posléze převládla divoká koza a divoká ovce. Podrobné znalosti, které pravěcí lovci o způsobu života těchto zvířat získali, jim posléze umožnily výběrový lov, při němž „poráželi“ hlavně mladé samce, aby tak zachovali reprodukční schopnost stáda (*Šanidar B I, Závi Čemi Šanidar). Dalším pokračováním této tendence byla zřejmě (přímá) domestikace těchto zvířat, k níž došlo v průběhu raného *neolitu. Po sestupu z pahorkatin a hor do poráčnických plání se sice obyvatelé pravěké *Mezopotámie začali věnovat *zemědělství a *chovu dobytka, lov však nikterak nezanedbávali. Znovu se ovšem změnilo spektrum lovené zvěře – neolitické lovci se zaměřili na stáda migrujících kopytníků, gazel a onagerů (divokých oslů), která s nimi sdílela prostředí zimních pobytů v rovinách při březích řek. Gazela i onager jsou však zvířata velmi plachá, která k sobě na přehledné *stepi sotva nechají lovce přiblížit na vzdálenost účinné střelby. Od počátku je proto třeba počítat s organizací lovů velkými *kolektivy zkušených honců i střelců, které zvířata hlukem a gestikulací naháněly buď do míst, kde mohla být snáze zabijena, či do nebezpečných úseků terénu, kde se vyděšená zvířata mohla případně připravit o život sama třeba pádem ze srázu. Třetí možnost představuje *ikonograficky doložený odchyt divoké zvěře do ohrad. Takový způsob lovu můžeme předpokládat již v *předkeramickém neolitu na základě poznatků z výzkumu na Umm Dabaghíja.

Určité změny zaznamenáváme v době *halafské kultury. Tehdy dochází na obou geografických pólech kultury, v pláni Deh Luran středního irácko-iránského pomezí a v

*Ugaritu na pobřeží Středozemního moře, k opouštění původních loveckých tradic a k přechodu k převážně zemědělsko-pasteveckému způsobu života. Naproti tomu se doklady o lovu objevují v ústřední oblasti kultury, na *lokalitě Šamsuddín Taníra na středním Eufratu. Zde mají ovšem ráz dosti zvláštní: *kosti lovených zvířat tu doprovázejí též pozůstatky ochočených *ovcí a *koz a navíc přítomnost velmi vzácného typu hrotu *šípů dokládá možnost určitých výjimečných, snad kultovních praktik. Není proto vyloučeno, že účelem lovu, doloženého materiálem z Šamsuddín Taníry, nebylo již prosté získání obživy, kterou tu zjevně zajišťovala i stáda chovaného dobytka. Lov, především onagerů, tu mohl sloužit již jako cvičení v součinnosti velkých kolektivů, nebo dokonce i tak, jak byl vykládán v pozdějších historických kulturách Mezopotámie – jako symbolická činnost, při níž přední mužové chránili lidsky uspořádanou společnost před divokou a nekultivovanou *přírodou, která symbolizovala síly zla a *chaosu. Něčemu takovému nasvědčují i koncentrace kostí lovné zvěře u náročnějších budov, jejichž obyvatelé měli pestřejší jídelníček a rovněž lepší přístup k importovaným surovinám než řadové obyvatelstvo lokality, na deh-luranském nalezišti Tepe Faruchabad z doby *obejdské kultury. Podobně organizovaný lov, soustřeďující se na faunu stepi a říčních břehů, především na gazely a onagery, lze poté opakovaně doložit až do doby pozdní *kultury urucké (možná i pozdější), kdy snad docházelo i k čemusi na způsob „loveckých výprav“.

V historické době se vývoj lovu ubírá dvěma až třemi směry. Především se soustřeďuje na úseky jinak nevyužitelné *krajiny, například na rákosnaté mokřady při dolních tocích obou velkých řek, které jsou svěřovány profesionálním lovcům. Ti tam vedou velmi specifický způsob života, činící z nich jedince odolné a otužilé, takže jsou sice někdy usazováni na půdě jako zemědělci, ale stále využíváni k plnění zvláštních úkolů, třeba povolávání k určitým oddílům vojska. Máme dokonce zachování i smlouvu z roku 554 př. n. l. o vyučení chlapce „krysařem“, ve skutečnosti nejspíše odborníkem na lov zvěře (a ryb) právě v prostředí rákosnatých mokřadů. Druhým aspektem vývoje lovu v historické epoše je jeho *hodnota symbolická, uvedená již výše. Pobíjením divokých zvířat se zejména panovník zhošťuje své role ochránce společnosti před divokou a nekultivovanou přírodou, symbolizující síly chaosu a zla. K podobnému počínání docházelo patrně již v 18. století př. n. l. v *Mari. Lze je však doložit i u egyptských *faraonů v Sýrii v 15. století př. n. l., kde poněkud překvapující zpráva v textech Thutmóse III. o lovu *slonů nachází potvrzení v nálezů jejich kosterních pozůstatků na eufratské lokalitě el-Kitár (chetitsky: Til-Abnu, 15. století př. n. l.). Velmi často se pak motiv lovu objevuje na uměleckých památkách inspirovaných panovníky *asyrské říše, zvláště *Aššurnasirpalem II. (883–859 př. n. l.). Připomeňme i možný třetí zřetel: skutečnost, že v *míru je lov nejlepším způsobem výcviku do *války. Podobné úvahy nelze vyloučit již pro raně dynastické období, kdy se na okrouhlý „hrad“ v hamrínské lokalitě Tell Razuk váží pozůstatky onagerů(?) a gazel, kdežto řadové osídlení lokality se spokojovalo s konzumací masa běžně chovaného dobytka. (Petr Charvát)

lovci lebek, *lov lebek.

lovecko-sběračská ekonomika, *ekonomika, lovecko-sběračská.

Low Power Approach (zkratka: LPA; analýza nižšího rozlišení), *metoda pozorování *pracovních stop při nižších zvětšeních do ca 100x za použití jednoduchého optického vybavení – lupa, optický *stereomikroskop. Těžištěm pozorování jsou *výštěpy hrany a *zaoblení hrany. Metoda se stala základem studia *trasologie již ve 30. letech 20. století; umožňuje relativně rychlé vyhodnocení větších souborů artefaktů. Tradičně je používána zejména ruskou experimentálně-trasologickou laboratoří v Sankt Petěrburgu (Galina Fedorovna Korobkovová, Sergej Aristarchovič *Semjonov, Natalia Skakunovová aj.). (Soňa Krásná)

Löwensteinová, Miriam (25. 5. 1958, Praha), česká koreanistka; docentka Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1982 absolvovala koreanistiku a rusistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, v roce 2002

obhájila doktorskou práci na téma *Kim Man-džungův Kuunmong – Sen devíti z oblaků v kontextu tzv. staré prózy kodä sosöl*, v roce 2006 se habilitovala na základě práce *Historická vyprávění z doby Tří království a Sjednocené Silly*.

Zabývá se starší i novodobou korejskou literaturou, etnografií, kulturou i starší historií. Publikuje články a stati u nás i v zahraničí, překládá. Z knižních překladů: *Kim Man-džung, Sen devíti z oblaků* (1992); *Hvězda blesku* (1992); *Vyprávění z dlouhé chvíle* (1997); *Písň z druhého břehu* (1997), *Květy okamžiku* (2005). Dále je autorkou prvních přehledných dějin moderní korejské literatury mimo Koreu – *Dějiny moderní korejské literatury* (1998), *Slovníku korejské literatury* (2007), spoluautorkou *Studii z dějin starší korejské literatury* (2006) a *Encyklopedie mytologie Japonska a Koreje* (2006) a podílela se i na překladu *Dějin Koreje* (2000). V současné době je v tisku další překlad korejského románu 20. století a sbírky básníka Kim Sakkata. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie* napsala 30. svazek *Korea: Historická vyprávění z doby Tří království a Sjednocené Silly* (2007), autorsky se podílela na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Kontakt: Doc. PhDr. Miriam Löwensteinová, Ph.D., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: mlowensteinova@yahoo.com. (Jaroslav Malina)

Lowie, Robert Harry (12. 6. 1883, Vídeň, Rakousko – 21. 9. 1957, Berkeley, USA), americký antropolog; představitel *difuzionismu. Zabýval se zejména problematikou příbuzenství a sociální a politické organizace *preliterárních společností.

Na základě empirických výzkumů (zejména v prostředí severoamerických *indiánů) vyvrátil evolucionistické hypotézy o existenci skupinového *manželství v nativním a prehistorickém prostředí prokázáním výskytu jádrové rodiny i v preliterárních společnostech, jakož i evolucionistickou představu, že *matrilinarity předcházela *patrilinarity, a jiné přežívající hypotézy *evolucionismu. Z díla: *Culture and Ethnology* (Kultura a etnologie, 1917), *Primitive Society* (Primitivní společnost, 1920), *Primitive Religion* (Primitivní náboženství, 1924), *Social Organization* (Sociální organizace, 1948). (Jaroslav Malina)

Lozangdagpa, *Congkhapa.

Loziové, *bantuské etnikum v Zambii a v Botswaně v celkovém počtu asi 270 000 (odhad z roku 1961). *Jazyk (sikololo) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Mívají zpravidla dvě *vesnice: jednu na vyvýšeném místě v údolí řeky Zambezi a druhou na okraji údolí – tam se stěhují v období záplav. Společenskou jednotkou je *párová nebo *polygammí *rodina; následnictví je *patrilinéární. V průběhu 18. století vytvořili poměrně mocný stát, který byl vyvrácen etnikem Bahurutse a v roce 1838 etnikem Makololů (jejich jazyk přebírali). Od roku 1864 opět vládla původní lozijská dynastie. Dodnes si zachovali tradiční *animismus. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

lože, **Prokrústovo**, *Prokrústés.

ložiska, **polytopní**, mnohočetná patologická ložiska v různé lokalizaci. (Lenka Vargová)

ložiska, **solitární**, ojedinělá patologická ložiska. (Lenka Vargová)

LPA, *Low Power Approach.

LSD (LSD-25, lysergamid), diethylamid kyseliny d-lysergové, syntetická mimořádně silně účinná *halucinogenní látka, vyrobená poprvé v roce 1938 chemiky Albertem Hofmanem a Arthurem Stolleem basilejské firmy Sandoz. Ovlivňuje především aktivitu dopaminu a serotoninu v mozku, má také sympatikomimetické účinky, zvyšuje krevní tlak, zrychluje tep, rozšiřuje zornice, zvyšuje teplotu a částečně také podporuje tělesnou a duševní aktivitu. V padesátých letech 20. století se LSD začalo používat jako léčebný prostředek v psychiatrii; od šedesátých let se jeho zneužívání stalo masovou záležitostí a jeho výroba byla zastavena.

V malých dávkách způsobuje urychlení běhu myšlenek a schopnost soustředění; uživatel má barevné halucinace, jeho vnímání prostoru se mění („gumová podlaha“). Při vyšších dávkách se dostávají *psychedelické stavy a kontakt s realitou se zcela ztrácí; dochází k ztrátě orientace, prostor a tělesné proporce jsou vnímány zkresleně, stejně jako *čas (útržkovité i větší výpadky), zeslabuje se *kontrola vůle a kritičnost. Intoxikovaný může pociťovat závratě a v určitých prostředích mohou nastat i stavy děsivých představ, při nichž intoxikovaný prožívá panickou hrůzu z ohrožení života. LSD může vyvolat flashbacky (paměťové záblesky, psychotické reminiscence), při nichž se psychedelické stavy stejné intenzity vracejí na krátké okamžiky (několik vteřin i minut) znovu i bez požití LSD (někdy je spouštěčem flashbacků kouření *marihuany). LSD se užívá orálně, buď jako bílý prášek, tablety, či napuštěný papírek (trip). Halucinogenní efekty se objevují po 30 až 90 minutách a trvají 5 až 12 hodin. Závislost na LSD je psychické povahy. Při častém užívání dochází k osobnostním změnám. Vzhledem ke své razanci a předem nevypočitatelnému efektu je LSD drogou nebezpečnou. Trvalé psychické následky či sebevražedné pokusy nejsou výjimečné. Zdravotní rizika podtrhuje i fakt, že LSD je látkou s potenciálně *mutagenním účinkem. Do České republiky se LSD dostává hlavně z Nizozemska a z Velké Británie. (Petr Bureš)

Lü Šang (zvaný též Ťiang Tchaj-kung, 11. století př. n. l.), poradce prvních dvou čouských panovníků koncem 11. století př. n. l., patrně autor traktátu o vojenství **Liou tchao* (Šestero taktik). (Jaroslav Malina)

luba, *lubština.

Lubbock, sir John (později lord Avebury, 30. 4. 1834, Londýn, Anglie – 28. 5. 1913, Londýn, Anglie), britský bankéř, archeolog, etnolog, antropolog a přírodovědec; stoupenec *evolucionismu. V duchu evolucionismu koncipoval vývoj *společnosti včetně vývojových stadií *náboženství: nejstarší stadium bylo podle něho „ateistické“ – vyznačovalo se neexistencí jakýchkoli představ o bozích, další vývojová stadia mu představují *fetišismus, *totemismus, *šamanismus a *pohanství.

Přispěl rovněž k rozvoji *archeologie a *prehistorie: v roce 1865 zavedl termíny *paleolit (starší doba kamenná) pro období, kdy byly užívány nástroje štípané z *pazourku a jiných *hornin, a *neolit (mladší doba kamenná) pro periodu, kdy byly užívány nástroje zhotovené *broušením a *vrtáním *kamene; jako jeden z prvních archeologů se zabýval experimentálním ověřováním výrobní *technologie *kamenné industrie a předjímal tak vznik moderní *experimentální archeologie. Z díla: *Pre-historic Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages* (Prehistorické doby ilustrované starými pozůstatky, chováním a zvyky moderních divochů, 1865), *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man* (Původ civilizace a primitivní podmínky člověka, 1870). (Jaroslav Malina)

Lubná u Rakovníka, seskupení *sídlišť *mladého paleolitu, jeviště prvního sídlištního výzkumu *paleolitu v Čechách (Jan *Kušta v roce 1890). Prostor na sprašových svazích poskytl několik *ohnišť a hojnou *kamennou štípanou industrii mladšího *gravettienu ze sklonku posledního *glaciálu i četné kosti chladnomilné stádní zvěře. (Karel Sklenář)

Lubové, *bantuské etnikum žijící na jihu Zairu, v dnešní Demokratické republice Kongo (asi 5,5 milionu osob). *Jazyk (*lubština) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny, v dané oblasti slouží i jako jazyková meziethnická *komunikace. K Lubům se počítají vlastní Lubové, Sangové (Basanga) a Kaondové (Bakahonde) na jihu; Kaniové (Beni Kanioka), *Ketové (Bakete, Tukete) a Luluové (Bena Lulua) na západě a Songové (Basanga, Bassongo) ve východní části Konžské pánve.

V 15. století vytvořili Lubové významnou Lubskou říši a v 16. století další zvanou Urua (Warua). Později se též podíleli na vzniku Lundské říše na jihu Konžské pánve, která vzdorovala až do konce 18. století tlaku *Arabů i *Evropanů. V současné době se formují

jako samostatné národnostní pospolitosti v nezávislých střeoafrických státech Demokratická republika Kongo, Angola a Zambie. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

lubština (luba), *benuekonžský jazyk užívaný v Zairu. (Viz též *Lubové.) (Jan Záhořík)

Lubušané, středověké západoslovanské etnikum, které žilo v 7.–10. století mezi Sprévou a soutokem Odry s Vartou (na území dnešního Německa). Lubušané patřili pravděpodobně do skupiny *Polabských Slovanů a zanikli podobně jako ostatní západoslovanská etnika v severním Německu v průběhu 11.–13. století. (Lukáš Šín)

Lucemburčané, současná populace Lucemburského velkovévodství, většina (zhruba dvě třetiny) obyvatelstva je *germánského původu a hovoří *lucemburštinou, tj. dialektem němčiny, který patří k moselofranské skupině západních středoněmeckých dialektů. Vzhledem k historickému a kulturnímu vývoji Lucemburska se úředními *jazyky *země staly *francouzština a *němčina; lucemburština byla prohlášena třetím úředním jazykem až v roce 1982. Zhruba třetinu z celkového počtu obyvatel země (465 000; odhad z roku 2005) tvoří dále *Němci, *Francouzi, *Belgičané (*Valoni), *Portugalci, *Italové aj. Území Lucemburska bylo osídleno již před počátkem našeho *letopočtu *Kelty, v 1. tisíciletí n. l. germánskými etniky. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Lucemburkové, šlechtický a panovnický *rod; pocházel z dolního Porýní, z *hrabství (od roku 1353 vévodství) Lucemburk, kde vládl od roku 1274. Po vymření *Přemyslovců (1306) se část české *šlechty a *duchovenstva obrátila na nového římského *císaře (od roku 1308) Jindřicha VII. Lucemburského (1275–1313) – na jejich žádost se jeho syn Jan Lucemburský (1296–1346) oženil s Eliškou Přemyslovnou (1392–1330) a roku 1310 se stal českým *králem.

Nejvýznamnějšími členy dynastie Lucemburků se stali Karel IV. (1316–1378), Václav IV. (1361–1419) a Zikmund (1368–1437), jím také rod v mužské *linii roku 1437 vymřel. Za Karla IV. dosáhly *země Koruny české největšího územního, mocenského, hospodářského i kulturního rozmachu; v rukou Lucemburků se také nacházela uherská koruna a byli spřízněni s dalšími významnými panovnickými rody v Evropě. Za jejich *vlády však začala *krize tehdejší společnosti, která přerostla v husitskou *revoluci (*husitství); významnou roli hrála i moravská větev Lucemburků, Jošt (1351–1411), synovec Karla IV., byl roku 1410 zvolen římskoněmeckým králem. (František Čapka)

lucemburština, západogermánský *jazyk, jeden z tří úředních jazyků v Lucembursku (vedle *němčiny a *francouzštiny). (Viz též *Lucemburčané.) (Jaroslav Malina)

Lucretius, Titus Lucretius Carus (asi 97–55 př. n. l.), římský básník a filozof; stoupenec *Epikúrovy filozofie. Ve svém díle *De rerum natura* (*O přírodě*, česky v několika vydáních, první vydání v roce 1948) vyložil systém Epikúrovy filozofie a jejích hodnot pro pochopení světa člověkem, pro jeho osvobození od pověr kultu a náboženství a zbytečných tělesných i duševních trýzní.

Lucretiovo dílo bylo významným tvůrčím počinem uměleckým i vědeckým. Z hlediska umění šlo o vynikající zvládnutí obtížného tématu, z hlediska jazykového se úspěšně vyrovnalo s terminologickými nedostatky soudobé *latiny. Z hlediska vědy anticipoval *ideu *evoluce. Podle Lucretia všechno organické se zrodilo z anorganického a složitější organismy se vyvinuly z jednodušších. Lucretiova představa evoluce živých tvorů v sobě dokonce zahrnuje zárodky pozdějšího učení o *přirozeném a *pohlavním výběru. Lucretius totiž předpokládal, že v průběhu evoluce vyhynuli jak nedostatečně adaptovaní tvorové (zrůdy a nestvůry), tak živočišné druhy, které se nedokázaly úspěšně rozmnožovat. V Lucretiově představě vývoje lidstva je rovněž obsažena myšlenka *pokroku. Podle jeho *názoru žili původní lidé v polodivokém stavu, neznali obydlí ani *oheň. Teprve progresivní vývoj v oblasti *materiální kultury lidem umožnil vymanit se z prvotní závislosti na *přírodě a vedl k přeměně primitivních *tlup ve *společnost.

Lucretius, stejně jako *Poseidónios, rozvíjí ideu přírodního původu lidstva, předpokládá existenci lidské *prehistorie a stadiální charakter vývoje společnosti. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová, Václav Soukup)

Lučaziové, *bantuské etnikum v Angole (435 000) a v Zambii (45 000, obojí odhad z roku 1961). *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. *Manželství bývá *monogamní i *polygamní; následnictví je *matrilinéární. Nejvyšší *politickou autoritu představuje *náčelník *vesnice a rada starších. Tradiční *náboženství je *animistické, část populace byla pokřtěna. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

luddismus, *luddista.

luddista (též luddita), označení pro zastánce hromadného rozbíjení strojů jako východiska k zlepšení postavení dělníků (proti jejich propouštění z práce, snižování cen) – název odvozen od jména iniciátora hnutí, anglického tkalcovského dělníka Neda Ludda; první projevy luddismu od 2. poloviny 18. století v Anglii (rozbíjení strojů v roce 1780 v Yorkshire), vrchol začátkem 19. století. V *českých zemích došlo ve 40. letech 19. století k rozbíjení tzv. perotin (tiskařských strojů), zejména v letech 1844–1845 (Praha, Liberec). (František Čapka)

luddita, *luddista.

lugal, sumerský výraz překládaný zpravidla slovem „*král“. Poprvé se tento titul vyskytuje již v nejstarších klínopisných textech stupně Uruk IV (pozdní *urucká kultura). Znak, jímž se píše, zobrazuje zřejmě lidskou postavu oděnou do textilního roucha (čtení LÚ) se zvláštní pokrývkou hlavy znázorněnou několika svislými čarami (pery?) na krátké žerdi (čtení GAL). V textech nezaujímá nijak zvlášť význačné postavení a požíval zjevně nižší společenské prestiže, než velekněz – *en a velekněžka nin. Znak LÚ označuje zjevně kategorii dospělých ženatých mužů, tedy hlav rodin (hospodářů). To vyplývá z důrazu položeného na *oděv nositele; v předstátních společenstvech je zdrojem textilních výrobků práce hospodyně nebo tkadlen v podřízeném postavení, a tito muži takovými produkty zjevně *ex officio* disponují. Lze se tak domnívat, že LUGAL (přepis sumerských znaků velkými písmeny znamená, že u znaku, který se takto četl později, neznáme jeho čtení původní) byl spíše než *náčelníkem jakýmsi představitelem, „mluvčím“ stavu dospělých ženatých mužů a hlav rodin. K podstatné změně dochází po roce 3000 př. n. l., kdy lugal zásadně rozšiřuje oblast své působnosti. Je nyní významným (nejvyšším?) představitelem své obce, již kultovně zajišťuje hojnost všeho potřebného a v praxi *spravedlnost a bezpečnost před útoky nepřátel. Tohoto suverénního postavení se mu patrně dostává vzhledem k jeho partnerství s původní velekněžkou nin, kterou nyní opouští původní velekněz en a po jejím boku se ocitá lugal. Lugal se tak stává vládcem a nin vládkyní. Tento proces je ukončen ve státě šurupackém (*Šurupak, 26. století př. n. l.), kdy zaujímá ovšem nin jako dárkyně svrchované *autority ještě tak významné postavení, že i jména mužských božstev jsou komponována s jejím titulem. Jako královský titul je lugal raně dynastického období regionálně omezen na některá městská střediska, z nichž nejvýznamnější je *Kiš. Vládce *Uruku si například podržuje svůj starobylý titul en, panovníci *Lagaše přijímají patrně šurupacký titul *ensi.

Svrchovanost lugala nad širokými vrstvami obyvatelstva vyjadřuje zřejmě titulatura Enšakušanny, vládce Uruku, *Uru, Kiše a Akšaku *lugal kamma*, tedy „lugal země“, přičemž znak *kalam*, „země“, byl původně totožný se znakem *un*, „lid“. V okrajových oblastech klínopisné kultury se opět objevují určité anomálie: nejvyšší vládce syrské *Eby se nazývá en, zatímco sbor lugalů (zde nejspíše *úředníci srovnatelní s *missi dominici* raně středověké Evropy za *Karla Velikého) pro něho koná určité administrativní úkoly, zejména v daňové oblasti. Definitivně převládá výklad titulu lugal v našem smyslu „král“ až od 24. století př. n. l., kdy jej panovníci staroakkadské dynastie přijímají jako označení své svrchované *vlády nad všemi městskými obcemi *Mezopotámie (původně v podobě *lugal Kiš*). Od této doby označuje titul lugal nositele důstojnosti královské. *Atributy králů Mezopotámie sestávaly z tiáry, královského roucha a berly (*insignie) a byly tak totožné s atributy ena, v čemž se nepochybně

odráží převzetí společenské svrchovanosti lugalem od ena. U jiných národů lze v královských insigniích odkrýt dokonce celé vrstvy *symboliky podle toho, odkud byla královská hodnota převzata a jaký smysl byl do ní ve společnosti vkládán. Tak jsou odznaky krále *chetitského v jednom případě kulatá přiléhavá čapka, dlouhý plášť, střevíce se špičkami, náušnice a *meč, přičemž dle textů má být král oděn do bílého šatu na způsob *Subarejců (*Asyřanů). V druhém případě vystupuje král se špičatou korunou s rohy (odznakem božství) na hlavě, do půl těla obnažený či v košili s krátkými rukávy, ve střevících se zobci a s mečem, *kopím či *lukem. (Petr Charvát)

Lugalbanda, sumersky „mladý/nespoutaný král“. Podle sumerského královského seznamu třetí panovník I. dynastie z *Uruku (dynastie datována do 1. poloviny 3. tisíciletí př. n. l.) nesoucí přízvisko „pastýř“, vládl údajně 1200 let. Následník Enmerkara a druhý předchůdce *Gilgameše, podle epických skladeb o Gilgamešovi jeho otec. Lugalbanda je uveden již v seznamu bohů z Fary (26. století př. n. l.) a jako Gilgameš patří i on k podsvětním bohům. Za jeho manželku byla považována bohyně Ninsun. S jeho jménem jsou spojeny dvě epické skladby sumerské *literatury, které mohly tvořit jeden celek, jediný epos o Lugalbandovi, v rozsahu kolem 900 řádek. 1) Lugalbanda v temnotách hor (též nazývána Lugalbanda a hora Churru); 2) Lugalbanda a Enmerkar. Konec první skladby se nedochoval, proto otázka vzájemné souvislosti obou zůstává otevřena. Konečnou podobu získaly pravděpodobně v 21. století př. n. l. v době III. dynastie z Uru, jejich dochované opisy pocházejí ze starobabylonského období (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) a ze 7. století př. n. l. (z *Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive). 1) Lugalbanda v temnotách hor. Podobně jako sumerský epos zvaný Enmerkar a pán z Aratty líčí i tento text spor mezi mezopotamským *městem Urukem a íránským městem Arattou, který však má být tentokrát vyřešen *válkou. Enmerkar, vládce Uruku, vytáhl proti Arattě s vojskem, k němuž se připojil i Lugalbanda. Cestou těžce onemocněl a byl považován za mrtvého, byl zanechán v horské slují, aby na zpáteční cestě mohla být jeho mrtvola vyzvednuta a přenesena zpět do Uruku. Lugalbanda však mrtev nebyl. Když se probral k vědomí, prosil bohy o pomoc a oni mu prostřednictvím byliny a vody života navrátili *zdraví a sílu. Lugalbanda připravil bohům hostinu. 2) Lugalbanda a Enmerkar. Lugalbanda se rozhodl jít k hoře Zábu, aby vyhledal ptáka *Anzua, který by ho dovedl k uruckému vojsku. Během Anzuovy nepřítomnosti se Lugalbanda přiblížil k jeho hnízdu, aby Anzuova mláďata nakrmil a okrášlil je magickými *ozdobami. Anzu, potěšen Lugalbandovým činem, mu nabídl různé dary, které Lugalbanda odmítl. Vyžádal si však dar schopnosti rychlého a vytrvalého běhu. Anzu jeho přání splnil, doprovodil ho do blízkosti uruckého vojska a vrátil se k svému hnízdu. S vojskem pak Lugalbanda dosáhl Aratty. Po ročním bezúspěšném *obléhání města se Enmerkar počal ohlížet po poslu, který by bohyni *Inannu v Uruku zpravil o situaci jeho vojska. K splnění úkolu se přihlásil Lugalbanda, dorazil do Uruku a ještě v noci vstoupil do Inannina *chrámu, aby jí zvěstoval Enmerkarovo poselství, že již dál nechce pokračovat v boji. Od Inanny se mu dostalo odpovědi, jak se má Enmerkar zachovat, aby pro sebe získal *řemeslníky, jimž Aratta vděčí za svoji nádheru. Spolehlivé vydání tohoto textu zatím neexistuje, *názory na jeho obsah a interpretaci se různí. (Jiří Prosecký)

Lugalzagesi, sumersky „král, který naplňuje hranice“ (buď teritoriálně, nebo kultovně vymezeného prostoru), 2340–2316 př. n. l., postupně vládce *Ummy, *Uruku a celého *Sumeru, syn *kněze jménem Bubu. První sjednotitel celé jižní *Mezopotámie vyšel patrně z chrámových kruhů *města Ummy a podobně jako lagašský *Uruinimgina byl na počátku své *vlády nucen řešit sociálně tíživou situaci danou snižováním životní úrovně středních vrstev následkem postupného zadlužování, nedostatkem volné půdy i tlakem na obecně přístupné rezervní zdroje *chrámových hospodářství. Situaci se rozhodl řešit mimořádnými přiděly pozemků potřebným občanům, použiv k tomu ladem ležící půdy, již mohl disponovat na základě svých kněžských pravomocí. V Ummě nebylo zřejmě oddělení laické a duchovní moci tak výrazně vyvinuto jako v *Lagaši. Tento zjevně úspěšný postup uplatnil Lugalzagesi

i u občanů jiných měst než Ummy. Po konsolidaci svých pozic byl posléze uznáván jako pán celého Sumeru, a to nejspíše na základě kombinace nabídek hmotných výhod a zabezpečení, hrozeb silou a případně v důsledku přímé vojenské agrese, jíž byla postižena například Uruinimginova Lagaš. Po ovládnutí Sumeru zvolil za své sídlo Uruk, kultovním ústředím se stal *Nippur. Není vyloučeno, že urucké správní ústředí Lugalzagesiho *království se nacházelo v obrovitém stavebním komplexu budovaném z dusané *hlíny, tzv. „Stampflehmgebäude“. Díkce Lugalzagesiho oficiálních nápisů, zcela odlišná od vojevůdcovské pýchy jeho předchůdců, zdůrazňuje *mír, který zavládl za jeho panství: čas výbojů skončil, na řadu přišla výstavba a blahobyt. Na konci své vlády se Lugalzagesi musel se zbraní v ruce postavit útočníkům ze severu, jimž po úporných bojích podlehl. Byl poražen, zajat a odeslán „k branám Enlilovým“, snad vystaven v kleci před *chrámem boha *Enlila v Nippuru. Vítězný nástupce vstoupil na Lugalzagesiho *trůn pod jménem Šarru-kínu čili *Sargon, „pravý král“, a stal se zakladatelem staroakkadské královské dynastie. (Petr Charvát)

Lugiové, středověké etnikum na území Slezska, které vzniklo pravděpodobně smíšením *slovanských a *germánských etnik v období 5.–10. století; poté Lugiové zanikli, aniž se zachovaly podrobnější zprávy o jejich původu, příbuzenství a způsobu života. (Lukáš Šín)

Luhjové, skupina *bantuských etnik v severozápadní Tanzanii, Keni a v Ugandě, celkem přes 5 milionů osob (odhad z roku 2003). *Jazyk (kaluhja) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Na své dnešní území přišli na přelomu 17. a 18. století od západu. Osídlili nejdříve břehy Viktoriina jezera, poté byli přinuceni tlakem *Nilotů k ústupu na sever. (Jan Záhořík)

Luhmann, Niklas (8. 12. 1927, Lüneburg, Německo – 6. 11. 1998, Oerlinghausen u Bielefeldu, Německo), německý sociolog a teoretik společnosti; zakladatel sociologické systémové teorie, kterou rozvíjel v transdisciplinárním prostředí sociálních věd. Jeho postavení v soudobé *sociologii je mimořádné. Platí za nejvýznamnějšího oponenta strukturálně funkcionalistické teorie Talcotta *Parsonse, autora samostatné, na klasickou teorii systémů (například Ludwiga von *Bertalanffyho) nenavazující, systémové teorie společnosti a sympatizanta *radikálního konstruktivismu, k němuž se začal přiklánět pod vlivem „logiky difference“ (*Laws of Form*) britského matematika George Spencer-Browna v 80. letech 20. století.

Podle Luhmanna se každý sociální systém vyznačuje vnitřní diferenciací, která ho určuje; jsou to odlišnosti mezi prvky a relacemi, které vytvářejí v celku (nejen) sociální skutečnosti relativně stabilní útvary, jasně vymezené vůči svému okolí. Vztah k okolí slouží zpětně danému systému k orientaci a k získávání (vytváření) informací; tím se sociální systémy stávají autoreferenčními celky, které nemohou fungovat samostatně, ale jen v reduktivní *komunikaci s okolím. Tato komunikace přitom získává podobu *kódování, tj. vytváření základních binárních relací (užitečný – neužitečný, přítel – nepřítel ad.), která slouží k prvotní, avšak značně setrvačné orientaci ve světě. Zejména v pozdním období proslul Luhmann jako ostrý kritik západní *civilizace; jeho teorie „depersonalizace subjektu“ a „odmoralizování společnosti“, jejichž prostřednictvím se chtěl stát sociologickou protiváhou k Maxu *Weberovi, našly mnoho následovníků a jsou nadále hojně diskutovány. (Břetislav Horyna)

luk, *metací zbraň; skládá se z pružného lučiště, nejčastěji dřevěného, a nepružné tětiny. Střílí se z něj *šípky, nejčastěji opět dřevěnými, které mohou mít na jednom konci „opeření“ pro vylepšení letových vlastností a na druhém konci kamenný, kostěný nebo kovový hrot. Luk se poprvé objevuje snad již v období *mladého paleolitu, kde jeho přítomnost tušíme z morfologie kamenných *hrotů, z *mezolitu pak pocházejí nálezy luku samotného (například ze Skandinávie). Vyspělost lukostřelby v tomto období dokumentuje *skalní umění ve východním Španělsku a na Saahaře.

U nejranějších typů luku tvořil lučiště pouze ohnutý prut. Podobný typ dodnes používají *Sanové v Africe, kteří nahradili malou účinnost takového luku užíváním *šípových jedů. Další vývoj vedl k výrobě klasického dlouhého luku, který byl vyroben z části kmene tisu, jilmu nebo jiné vhodné dřeviny. Ve středu lučiště byla rukojeť oválného nebo kruhového průřezu a ramena luku měla většinou průřez ve tvaru velkého písmena D. Pro kvalitu luku bylo důležité odebírat při výrobě vrstvy dřeva paralelně s průběhem letokruhů. Nejlepší dřevo pro výrobu dlouhého luku poskytuje tis. Z tisu lze vyrobit přírodně kompozitní luk, protože tis má lýkové dřevo, které odolává napětí a středové dřevo, které odolává tlaku – stlačení. Středověký tisový luk se ohýbal po celé délce a neměl vyznačenou rukojeť. Tato základní konstrukce tisového luku však není vhodná pro jiná dřeva. Tah klasického tisového luku závisel na jeho celkové délce. Odlišná konstrukce luku pochází z Japonska, kde vznikaly asymetrické luky vyrobené splením několika štěpin z *bambusu. Střelba z japonského asymetrického luku se rovněž lišila od mířené střelby z dlouhého luku, protože byla pouze pudová. Takovýto způsob střelby vyžadoval mimořádné soustředění a lukostřelba se stala i součástí duchovních a meditačních cvičení v *zenu.

Zásadní změna v konstrukci luku nastala až v *době bronzové ve stepích Asie, kde například *Kimmeriové a *Skythové zhotovovali *reflexní luky z přírodního kompozitu. Změna konstrukce byla podmíněna adaptací luku pro potřeby nomádských jezdců na *koni. Luk musel být krátký, aby jej mohl používat jízdní bojovník, ale současně musela být zachována jeho účinnost. Toho bylo dosaženo využitím reflexně-deflexních ramen luku a v konstrukci luku se uplatnilo nejen dřevo, ale i rohovina a šlachy. Konstrukci reflexního luku převzali od Skythů zřejmě i *Řekové. *Homér (asi 8. století př. n. l.) v eposu **Ílias* popsal luk krále *Meneláa, který byl vyroben z rohů kozorožce. V *římské době a v *době stěhování národů se vyskytly v *Evropě dva typy reflexních luků. *Hunové používali luk s asymetrickými rameny a u římských pomocných sborů (auxílií) se používaly luky, které pocházely z *Persie nebo od *Sarmatů.

Velký srovnávací experiment s různými typy luků provedl americký chirurg a etnolog Saxton Pope počátkem 20. let minulého století. Použil při něm několik typů luků z různých období i oblastí. Testoval dostřel, sílu potřebnou k napnutí tětivy a nakonec i dopad, průnik a smrtící účín vystřeleného šípu.

Sílu potřebnou k napnutí tětivy a vystřelení šípu určil u každého luku tak, že tětivu napínal do vzdálenosti 71 cm od středu vnitřního oblouku luku pružinovou vahou. Průměrný lučištník nemůže napnout luk víc než 73 cm, což je zhruba vzdálenost od dlaně natažené levé ruky k prstům dozadu ohnuté pravé ruky natahující tětivu. Při vypouštění šípu použili Pope a jeho spolupracovníci siouxský i anglický způsob. *Siouxové pokládají všechny prsty na tětivu a šíp vypouštějí ze sevření mezi palcem a ukazováčkem. U anglického způsobu napínají tětivu ukazováček až prsteník a šíp přitom spočívá mezi ukazováčkem a prostředníkem; palec se vůbec nepoužívá.

Experimentátoři vyzkoušeli luky z ořešáku, čejenské z jasanu, tatarské a turecké luky vyrobené spojováním více druhů materiálů (dřeva, kovu, rohů, šlach), polynéské z tvrdého dřeva a anglické tisové luky. Tětivy zhotovili z přízí lněných, bavlněných, hedvábných i z ovčích stěv. Shledali, že nejodolnější jsou irské lněné tětivy o průměru 3 mm, složené z 60 zkroucených vláken. Některé další údaje o použitých lucích a dosažených výsledcích jsou shrnuty v následující tabulce.

Typ luku	Délka luku v cm	Napínací síla luku v kg	Tah v cm	Dostřel v m
1. apačský	104	12,7	56	110
2. čejenský	114	30,5	51	150

3. tatarský	188	13,7	71	91
4. tatarský	188	–	74	82
5. polynéský	200	22	71	149
6. turecký	122	38,5	74	229, 243, 257
7. anglický	200	24,7	71	169
8. anglický	183	28,1	91	208
9. anglický	173	31,7	71	224

V testu čtvrtém byl použit velmi silný luk s tětivou zkroucenou z nevydělané kůže. Jeden člověk nedokázal napnout tětivu více než 30 cm. Proto se střelby zúčastnili dva lidé tak, že jeden lučištník ležel na zádech, nohy zapřené o luk a oběma rukama napínal tětivu, zatímco druhý vypouštěl šíp. Účinnost luku byla přesto slabá. Ale o tomto luku, asi sto let starém, se tradovalo, že jej jeho původní majitel dokázal napnout jednou rukou a vyslat šíp do vzdálenosti 400 m. Turecký luk, s největším dostřelem, byl vyroben ze zvířecích šlach, rohů, ořešáku, ovčích střev a nevydělané kůže. Největšího dostřelu experimentátoři dosáhli s bambusovým šípem s kovovou hlavicí. Repliky dlouhých anglických luků byly vyrobeny z tisu. Tětivy se napínaly snadněji než u ostatních luků. Malým snížením délky lučiště došlo ke zvýšení dostřelu. První nálezy této zbraně pocházejí z neolitické Anglie. Anglický archeolog John Grahame *Clark testoval jednu repliku takového pravěkého luku dlouhou 190 cm a zjistil, že vystřel by byl při lovu účinný do vzdálenosti 60 m.

U všech luků použili Popovi experimentátoři šípy dlouhé 63 a 74 cm s ratištěm z břízy a s koncem opatřeným vláknou kukuřice, které se nacházely ve výbavě kalifornských indiánů. Jejich dostřel byl o 10 % větší než u anglických šípů a běžné terčové šípy převyšovaly o 20 %. Ratiště dalších šípů zhotovili z různých dřevin, z nichž nejtvrďší byly z ořešáku a dále následovaly jasan, borovice a vrba. Prokázali, že rozpálené žlábkované kameny známé z archeologických nálezů se výborně osvědčily při narovnávání rákosových ratišť, ale pevnější dřevěná ratiště museli nahřát nad ohněm a narovnávat v rukou. Šípy opatřili různými hroty: indiánskými obsidiánovými s křídélky, ocelovými s křídélky i prostými jehlancovitého tvaru a také s otupenými dřevěnými a kovovými hlavicemi.

Všechny tyto šípy stříleli za stejných podmínek do čerstvých borových asi dvoucentimetrových desek a do simulovaných zvířecích těl (ta sestávala z krabic bez bočních stěn, vyplněných zvířecími kůžemi, v nichž byly zašity zvířecí vnitřnosti). Šípy s tupou hlavicí se od těchto cílů odrážely, ale pronikaly těly malých živočichů a zastavovaly se až o jejich kosti, které lámaly. Obsidiánové šípy pronikaly simulovanými zvířecími těly a rovněž tak některé ze šípů s těžšími kovovými hroty. Žádný z hladkých kovových hrotů nebyl tak účinný jako indiánský obsidiánový hrot, jehož zvlněné retušované ostří se pohotově zařezávalo do cíle. O vyspělosti indiánského lučištnického umění svědčí také zprávy z doby, kdy Španělé dobývali Floridu. Jednomu indiánskému zajatci slíbili *conquistadoři svobodu, když ze 150 kroků prostřelí drátěnou košili. Indián vypustil ze svého luku rákosový šíp s pazourkovým hrotem, který pronikl dvěma kroužky drátěné košile. Saxton Pope tento příběh experimentálně ověřil. Terč tvořila figurína oděná do kroužkové košile z proslulé damascénské ocele z 16. století. Šíp s ocelovou hlavicí vypuštěný z luku ze vzdálenosti 75 m se sprškou jisker zasáhl brnění, pronikl jím 20 cm do figuríny a zastavil se až o zádovou stranu drátěné košile. Poslední zkoušky zaměřené na smrtící účinek šípů uspořádal Pope přímo v divočině. Běžícího jelena zabil jediný šíp vystřelený ze vzdálenosti 75 m. Šíp pronikl

hrudí zvířete a jeho hrot trčel na druhé straně. Tímto způsobem ulovili 8 jelenů. Dva dospělé medvědy usmrtili šípem vystřeleným do hrudi a srdce ze vzdálenosti 60 a 40 m.

Saxton Pope, jakožto chirurg, posoudil také rozdílné účinky, které vyvolá kulka a šíp. Kulka při průniku odtrhne velký kus tkáně, zatímco šíp zanechává čistý vstřel, což vede k rychlejší ztrátě krve a nakonec k smrti. To také umožňuje rychleji nalézt raněné zvíře. Proto vyjádřil názor, že luk je humánnější a sportovnější náčiní k lovu než puška. O účinnosti luku nakonec svědčí především samotné archeologické a antropologické nálezy. Například na jedné indiánské lebce z kalifornského údolí San Joaquín bylo zjištěno několik fraktur, které svědčily o tom, že šíp s kamenným hrotem zasáhl indiána do pravé očníce a se značnou prudkostí vnikl do lebky a dolní čelistí pronikl zase ven.

Ve *středověku až do 16. století kvetlo v *Evropě lučištnictví ve velké míře. V *městech byly tvořeny početné lučištnické oddíly a nejlepší lukostřelci byli vybíráni do královských vojenských oddílů. V *českých zemích se lukostřelbě intenzivně věnoval *král Jan Lucemburský (1296–1346), *císař Karel IV. (1316–1378) nebo císař Rudolf II. (1552–1612). Zejména Karel IV. lukostřelce podporoval a lukostřelba se tehdy v *Českém království velmi rozšířila. V době pobělohorské zanikly na našem území lučištnické sbory a s nimi zmizeli i početní výrobci luků, šípů a toulců.

Současná sportovní lukostřelba navazuje na tradice starověkých *olympijských her, kdy byla lukostřelba jednou z hlavních disciplín. (Martin Holub, Jaroslav Malina)

luk, reflexní, vysoce účinná *metací zbraň vyvinutá ve *starověku; tvoří jej lučiště složené z několika vrstev dřeva, rohoviny i jiných materiálů a tětiva ze zvířecích šlach nebo hedvábných provazců.

Například ve starověké Číně byly užívány reflexní luku s dvojitým zakřivením, které měly dostřel až kolem tří set metrů. Tento zvláštní typ *luku vznikl podle staročínských pramenů již na počátku 2. tisíciletí př. n. l. Jeho vynikající vlastnosti byly podmíněny poměrně složitou výrobní *technologíí. Podle *Encyklopedie řemesel (Kchao-kung-ti)* bylo třeba k zhotovení takového luku šesti druhů materiálu: *dřeva, rohoviny, zvířecích šlach, *hedvábí, lepidla a laku. Lukařství bylo proto váženým *řemeslem. Čínští lukaři považovali za nejlepší dřevo k zhotovení lučiště to, které pocházelo z keřů *Cudrania tricuspidata*. Bylo žluté barvy, kompaktní a pevné. Dále si cenili dřeva ze stromu, který se čínsky nazývá *tí* a ve starověku byl pro svou houževnatost a pružnost označován jako „strom hovězích šlach“. Sáhli i po dřevu z moruše, mandarinky a kdouloně, zatímco *bambus považovali za materiál naprosto nevhodný. Pokud si mohli vybrat z více druhů rohoviny, zvolili vždy *rohy z nosorožce, poněvadž poskytovaly rovné, pružné a lesklé plátky, kdežto rohy ze starých nebo nemocných kusů hovězího dobytka byly nevhodné, neboť měly skryté vady. Zvířecí šlachy získávali nejraději z šelem, které se živily masem svých obětí. Domnívali se, že síla a pružnost takových šlach si uchová vlastnosti divokého *zvířete. Lepidlo vyráběli vařením *rohů, *kostí nebo *kůže vysoké zvěře, dobytka, *koní, krys a ryb ve vodě. Náležité kvality pojiva bylo dosaženo, když směs měla rumělkovou barvu. Potřebovali dále lak, který musel být čistý, bez jakýchkoli příměsí, a kvalitní čerstvé hedvábí. Tyto materiály bylo třeba získávat ve vhodnou dobu a upravovat je správným způsobem. V jednom staročínském pojednání o lukařském umění je uvedeno: „Dřevo na dokonalý luk musí pocházet ze stromu skáceného v zimě, rohy z hovězího dobytka musí být máčeny na jaře, zvířecí šlachy musí být naloženy v létě. Lepidlo, lak a hedvábí musí být připraveny na podzim. Tětiva se musí upevnit zase na jaře.“ Pokud lukař dodržoval tento výrobní postup, trvalo zhotovení luku asi rok a čtvrt. Lučiště reflexních luků s dvojitým zakřivením lukař skládal a lepil z několika vrstev dřeva (umně ohýbaného proti jeho přirozenému ohybu) a rohoviny. Pak lučiště ovinul zvířecími šlachami, případně hedvábím, a natřel červeným lakem. Tětivy zhotovoval ze zvířecích šlach nebo hedvábných provazců. Takový luk nepodléhal téměř žádným změnám, i když byl vystaven žáru, chladu nebo vlhkosti.

Z těchto luků vystřelovali lučištníci *šípky, které sestávaly z ratiště z kompaktního dřeva nebo z bambusu, jehož konec měl zářez pro založení na tětivu a opeření pro pravidelný let a na předním konci byl nasazen kovový hrot. Hroty byly většinou bronzové několika typů: kuželovité, s křídélky nebo trojhranné, které byly zvláště nebezpečné, poněvadž po průniku do těla člověka nebo zvířete vytvářely největší vstřel. (Jaroslav Malina)

Lúkianos ze Samosaty (120–180), řecký spisovatel *římské doby. Svě vtipné rozpravy, díky nimž se mu přezdívá „Voltaire starověku“, psal ve formě dialogů bezvadnou klasickou *řečtinou. (Marie Pardyová)

Lullubejci, horalé v západním Íránu, chovatelé *ovcí a *koz, později rovněž *koní, žijící patrně ještě v kmenovém uspořádání. Doloženi v mezopotamských pramenech v okolí dnešní Sulajmánije od 23. století př. n. l. jako *příčina nepřetržitých potyček s usedlým obyvatelstvem. Jejich jméno bylo často užíváno (ve 2. a 1. tisíciletí př. n. l.) zástupně pro pojem nekultivovaného lidu, ve smyslu dnešního „barbar“. V užší souvislosti zmiňováni v asyrských textech jako Zamua. Paradoxně zobrazení na jednom z výtvarně nejpozoruhodnějších mezopotamských děl, na *reliéfu *krále *Narám-Sína, který proti nim podnikl vítězné tažení. (Jana Součková)

Lullus, Raymundus, *Llull, Ramon.

Lully, Raymond, *Llull, Ramon.

lumbalis, -e, lumbální, bederní (například bederní obratel – *vertebra lumbalis). (Ladislava Horáčková)

lumbalizace sakrálního obratle, stav, kdy nedojde ke spojení prvního a druhého *křížového obratle a obratel *S₁ zůstane volný. (Ladislava Horáčková)

lumbální punkce, *punkce, lumbální.

lumbální žebro, *žebro, lumbální.

lumbricalis, -e, červovitý (z latiny: *lumbriculus*, -i, m., „dešťovka; červ“); v *anatomii například *musculi lumbricales. (Ladislava Horáčková)

lumbus, -i, m., bedra, ledví.

lumen, vnitřní prostor trubicovitého orgánu. (Drahomír Horký)

Lumley, Henry de (14. 8. 1934, Marseille, Francie), francouzský archeolog a paleoantropolog; emeritní profesor a ředitel Ústavu paleontologie člověka Národního přírodovědeckého muzea v Paříži (Institut de paléontologie humaine, Muséum national d'histoire naturelle, Paris). Prozkoumal řadu archeologických nalezišť souvisejících s otázkami vzniku člověka a s nejstaršími obdobími jeho vývoje.

Světový význam mají jeho výzkumy zejména těchto francouzských *lokalit: *Arago u Tautavelu (bohaté nálezy kamenných nástrojů a lidských kosterních pozůstatků, z nichž nejstarší patří do doby před více než 450 000 lety), *Terra Amata (stáří zhruba 400 000 let) a *Lazaret (stáří asi 150 000 let) na území dnešního *města Nice, odkud pocházejí doklady počátků stavby obydlí. Je editorem monumentální knihy *La préhistoire française* (Francouzská prehistorie, 1976). (Jaroslav Malina)

luna (Luna), *měsíc (Měsíc).

lunární kalendář, *kalendář, lunární.

Lundové, *bantuské etnikum žijící v jižní Demokratické republice Kongo a v přilehlých oblastech Angoly a Zambie v počtu přes 1,5 milionu osob (odhad z roku 2003). *Jazyk (kilunda, čilunda) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Na přelomu 15. a 16. století založili Lundové pod vlivem *Lubů vlastní stát. V 19. století bylo území napadeno *Čokvy, krátce po vyhnání Čokvů (1897) se lundský stát stal součástí belgického koloniálního panství. (Jan Záhořík)

lungšanská kultura, *kultura, lungšanská.

lunice, závěsek v podobě části měsíce. (Josef Unger)

lunula, -ae, f., měsíček.

Lun-jü:

1. *Čtyři posvátné knihy.
2. (Hovory), staročínský spis obsahující základy *Konfuciova učení (česky: *Hovory Konfuciovy*. Praha: Laichter, 1940). (Jaroslav Malina)

luoravetlánština, *čukotština.

Luové, černošská populace *nilotského původu žijící v počtu asi 3,5 milionu osob (odhad z roku 2003) v oblasti tzv. Zelené země v jižním Súdánu a Ugandy. *Jazyk luo patří do západonilotské větve *nilosaharské rodiny. Společně s příbuznými etniky (*Dinkové, Nandijové, *Nuerové, *Šilúkové aj.) se žíví tradičním tropickým *zemědělstvím a *chovem dobytka, zčásti též *rybolovem. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Luo-jiang (provincie Che-nan, Čína), hlavní *město dynastie *Východních Čou, *Východních (Pozdějších) Chan a jiných dynastií. (Jaroslav Malina)

lupek, šedý zpevněný jíl, často s obsahem organických látek, vyznačující se lupenitou odlučností. Lupek lze snadno opracovávat *broušením. V *pravěku a ve *středověku sloužil lupek převážně k výrobě *přeslenů. (Martin Hložek)

Lupungové, jedna z podskupin („kmenů“) obývajících v minulosti území říše Luba-Lunda v Africe. Žijí v jižním Zairu a hovoří jedním z *bantuských jazyků. (Josef Kandert)

lupus vulgaris (z latiny: *lupus*, „vlk; šířavý vřed“ a *vulgāris*, „obecný, lidový“), forma kožní a slizniční *tuberkulózy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lura (z němčiny: *Lure*, die, norský: *lur*, staroislandsky: *luðr*), bronzový trubkový dechový nástroj z mladší *doby bronzové v severní Evropě; *zvuk podobný rohu nebo pozounu. (Jaroslav Malina)

Lurové, *iránské etnikum žijící v Luristánu v západním Íránu, celkový počet je odhadován na 400 000. Lurové jsou po staletí tradičními polonómádkými chovateli *ovcí a *koz a představují jednu z horských populací v Íránu, která se zachovala v původním stavu. Jsou etnogeneticky příbuzní s *Kurdy, avšak jazykově (*lurština) byli více ovlivňováni starými *Peršany. Původně se rozlišovali na Malé Lury (Fejlové) a Velké Lury (*Bachtijárové). Dnes představují samostatné etnikum, jež se odvozuje od syrských Kurdů, kteří přišli do Luristánu v 10. století. Předchůdci vlastních Lurů byli pravděpodobně *Kassité. (Lukáš Šín)

lurské dialekty, *lurština.

lurština (lurské dialekty), jihozápadní *iránský jazyk užívaný menšinou v západním a jihovýchodním Íránu (*Lurové). (Jaroslav Malina)

Lusejové, *Mizové.

Lusitanové (z latiny: *Lusitani*, „lidé, kteří si rádi hrají“):

1. starověké iberské etnikum usídlené v jihozápadní části Pyrenejského poloostrova; ve 2. století př. n. 1. byli Lusitanové poraženi římským vojskem a na jejich území zřídili *Římané provincii zvanou Lusitánie;

2. starověké latinské jméno pro obyvatele dnešního Portugalska, odvozené od původního názvu *země – Lusitánie. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

luskoviny, *luštěniny.

luštěniny (luskoviny), skupina plodin, patřících k čeledi bobovitých (*Fabaceae* = motýlokvěté, *Papilionaceae* = luskovité, *Leguminosae* = vikvovité, *Viciaceae*). Termín luštěniny je odvozen od charakteristických suchých pukavých plodů – lusků. V luscích obsažená *semena mají vysoký podíl *bílkovin, 2–3x vyšší než obiloviny a až 15x vyšší než okopaniny. Tyto bílkoviny jsou významné pro lidskou výživu, jsou ale také důležitou složkou krmiva hospodářských zvířat, pro které je důležité i vysoké zastoupení bílkovin v listech a stoncích těchto rostlin. Ve srovnání s obilovinami vykazují luštěniny relativně nižší hektarové výnosy. K nejnámějším luštěninám patří *bob, *cizrna, *čočka, *fazole, *hrách, *sója; méně často se pěstují například jihoamerické *kanaválie (*Canavalia ensiformis*, *Canavalia gladiata*), východoafrický lablab (*Lablab purpureus*), západoafrická *Voandzeia subterranea*,

africký kajan (*Cajanus cajan*), asijské a africké psfokarpy (*Psophocarpus tetragonolobus*, *Psophocarpus palustris*, *Psophocarpus scandens*) a vigny (*Vigna unguiculata*, *Vigna angularis*, *Vigna radiata*, *Vigna mungo*, *Vigna umbellata*). Do stejné čeledi bobovitých patří vedle luštění také podzemnice olejná (*Arachis hypogaea*), neboli búrské oříšky, arašidy. (Petr Bureš)

luteinizační hormon, *hormon, luteinizační.

luterán, příslušník *církve luterské, popřípadě stoupenec učení Martina *Luthera. (Jaroslav Malina)

luteráni (lutheráni), stoupenec nejvýznamnějšího protestantského *hnutí (*protestantismus); založeného na učení německého augustiniánského mnicha a teologa Martina *Luthera. *Bibli chápou jako jediný zdroj a normu víry, zdůrazňují spásu pouhou milostí na základě víry. Základním věroučným dokumentem luteránství je *Apologie *Augšpurského vyznání víry* (1531), jehož autorem je Philipp *Melanchthon. Vrcholným *orgánem hnutí je Světová luterská federace, která byla založena v roce 1947 ve švédském Lundu. Koncem 20. století tato federace sdružuje 122 církví majících přes 57 milionů věřících (z více než 60 milionů luteránů celého světa). (Viz též *církvev, luterská.) (Jaroslav Malina)

luteránství, *církvev, luterská, *luteráni.

luterská církev, *církvev, luterská.

luteus, -a, -um, žlutý (*lutum*, -i, n.), květina *Reseda luteola*, jíž se používalo k barvení na žluto, potom žlutá barva.

Luther, Martin (10. 11. 1483, Eisleben, Německo – 18. 2. 1546, Eisleben, Německo), německý teolog a filozof, církevní reformátor; zakladatel německého *protestantismu. Studoval i některé dřívější církevní reformátory a středověkou mystiku. Základní myšlenky své reformy *církve zformuloval v 95 tezích proti *odpustkům, přibil je na dveře *kostela ve Wittenbergu a vyzval všechny, kdo s ním nesouhlasí, k veřejné disputaci; tím byla zahájena tzv. německá *reformace; hlásal, že spasení lze dosáhnout především skrze víru samu. V roce 1519 se v Lipsku veřejně přihlásil k *názorům Jana *Husa, v roce 1520 jej *papež vyobcoval z církve a uvrhl do *klatby církevní *bulou. V roce 1521 na zasedání říšského sněmu ve Wormsu byl vyzván, aby své teze odvolal.

Po prohlášení *kacířem se Luther stáhl z veřejného života a pod ochranou saských *kurfirťů překládal na *hradě Wartburgu do němčiny *bibli (tímto překladem položil základy spisovné němčiny) a psal náboženské spisy a traktáty. V roce 1529 na zasedání říšského sněmu ve Špýru předložili vyznavači Lutherových zásad protest proti zákazu reformace (odtud *protestanti), o rok později sepsal jeho žák Philipp *Melanchthon základní články víry, které byly předloženy *císaři na zasedání říšského sněmu v Augsbuurgu; augšpurské vyznání je základem *luterské církve. Z díla: *95 Thesen* (95 tezí, 1517). (Jaroslav Malina)

lutheráni, *luteráni.

Lutici, středověký *kmenový svaz *Polabských Slovanů, který tvořili *Čezpěňané, Dolenci, Chyžané, *Lubušané, Rataři. Kmenový svaz Luticů byl součástí širšího kmenového svazu *Veletů. Lutici osídlili oblasti horního toku řeky Havoly v dnešním severním Německu. Vnitřní boje mezi Čezpěňany a Ratarý od roku 1057 vedly k rozpadu lutického svazu a ke ztrátě nezávislosti. Jejich území ovládli *Obodriti a *Pomořané. (Lukáš Šín)

lútroforos (z řečtiny: *loutron*, „očistná lázeň; voda“ a *feró*, „nesu“), štíhlá amfora s protáhlým hrdlem). V Athénách se před svatebním obřadem v lútroforech přinášela z pramene Kallirhoé voda určená pro koupel snoubenců. Keramické a později v klasickém období i *mramorové lútrofory sloužily také jako náhrobní *pomníky; v tomto případě označovaly *hroby mladíků nebo dívek, kteří zemřeli za svobodna. (Marie Pardyová)

Luvijci, skupiny *Indoevropanů anatolské jazykové větve (*jazyky, anatolské), které se přistěhovaly do *Malé Asie ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. a usazovaly se v západních oblastech poloostrova. Nejstarší chetitské texty ze 17. a 16. století př. n. l. označovaly tyto

kraje Luvija (a *jazyk odvozeně od toho *luvijština), aniž by s dotyčným názvem spojovaly jakoukoliv politickou strukturu. Skriptoria nové *chetitské říše pak tento termín nahradila jménem Arzava, kolem roku 1400 př. n. l. mocné politické federace. *Král Muršili II. její pozici přibližně roku 1340 př. n. l. zlomil a přeměnil ji v několik menších vazalských *států chetitské říše. Ani nadále ji však nemohl podceňovat. Jak migrační vlny Luvijců ve 2. tisíciletí př. n. l. pokračovaly, obsazovaly postupně jižní kraje a jižní pobřeží Malé Asie od *země Lukka na západě až po Kizvatnu. Jistý počet luvijských mluvčích však musel žít i v Chatti, neboť v době nové chetitské říše ve 14.–13. století př. n. l. tam nejen byly klínovým písmem zaznamenány luvijské *rituály a magické texty, ale četná luvijská slova se běžně užívala i v chetitském *kontextu. Luvijcům vlastním výrazovým prostředkem bylo hieroglyfické písmo (*písmo, obrázkové). Jeho rozšíření – spolu s typickou *konstrukcí vlastních jmen – spolehlivě prokazuje rozšíření luvijského etnika. Byli to zkušení mořeplavci a geograficky a kulturně tvořili zřejmě prostředníka mezi *Chetity a současnou minójsko-mykénskou *civilizací v Egeidě (*Egeis). Část luvijského obyvatelstva přežila zhroucení chetitské říše a stala se nositelem jejích tradic v tzv. pozdně chetitských státech v jihovýchodní *Anatolii (Tabal, Melid, Kummuch, Gurgum) a severní Sýrii (*Karchemiš, Chattina) v 9. a 8. století př. n. l. V severní Sýrii se místy promísili s *Aramejci a vytvořili s nimi svébytnou kulturní koiné (Bít-Adini, Sam'al). V Malé Asii měla luvijština přímé pokračování v *lykijštině. Luvijská osobní jména jsou v Lykii a v Kilikii doložena ještě v římském období. (Jana Součková)

luvijština, *jazyk anatolské skupiny *indoevropských jazyků (*jazyky, anatolské), jímž se hovořilo v jihozápadní a jižní části Malé Asie. V 1. tisíciletí př. n. l. byl užíván rovněž v severní *Sýrii. Písemně je doložen mezi lety 1400–200 př. n. l. ve třech vývojových fázích: 1) 1400–1200 př. n. l. – luvijština klínopisných dokumentů z *archivů nové *chetitské říše (odtud též označení jazyka *luvili*). Z této doby pocházejí též hieroglyfické *legendy na královských pečetích a skalních reliéfech. 2) 1200–700 př. n. l. – východní luvijština, reprezentovaná jazykem hieroglyfických nápisů z území tzv. pozdně chetitských *států. 3) Západní luvijština představovaná *lykijštinou (přímým pokračovatelem luvijštiny, přibližně 500–200 př. n. l.) a *lýdštinou (600–400 př. n. l.). Dokumenty v lýdštině a lykijštině byly zapisovány *variantou řecké abfabetu. Luvijština ve fázi 1) je blízká *chetitštině, s množstvím společných charakteristických jevů a mnoha téměř identickými slovy (jediným rozdílem mezi jmény tohoto typu bývá tematický vokál). Tato fáze je doložena nejen samostatnými luvijskými texty (převážně *rituály a záznamy věnovanými *magii), nýbrž rovněž značným množstvím tzv. *glos: jednotlivých luvijských slov signalizovaných jedním nebo dvěma šikmými klínky a užitých v chetitské souvislosti. (Jana Součková)

luxace kloubu (z latiny: *luxātiō*, „vymknutí“, vymknutí, vykloubení. Druh kloubního poranění, při kterém se přilehlé kloubní plošky posunou ze svého původního postavení tak, že se navzájem nedotýkají. Luxace se projevuje bolestí, ztížením až nemožností pohybu, deformací *kloubu. *Léčba spočívá v odborné repozici (napravení) a zklidnění (znehynění) kloubu.

Pokud nebyla provedena repozice a luxace trvala delší dobu, lze ji podle nově vytvořených styčných plošek kloubu diagnostikovat i na kosterních pozůstatcích. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

luxace mandibuly, habituální, často se opakující vykloubení *čelistního kloubu při maximálním otevření úst (zívání), způsobené větším volným kloubním pouzdrem, *insuficiencí kloubních vazů nebo *atrofií kloubní hlavice. K trvalému odstranění habituální luxace mandibuly bývá nutná operace. (Michaela Křivanová)

Luxor (egyptsky: *Ipetresejet*), lokalita na východním břehu Nilu, přibližně 670 km na jih od Káhiry. Nachází se zde dobře dochovaný Amonův chrám, který nechal postavit *Amenhotep III. a *Ramesse II. Chrám je orientován ve směru sever-jih. Alej sfing vedla k monumentálnímu chrámovému průčelí Ramesse II., před nímž stálo šest panovníkových soch

a dva *obelisky. Za ním následuje dvůr a sloupová chodba s šestnáctimetrovými papyroformními sloupy, další dvůr se zdvojenou kolonádou s lotosofornními sloupy a sloupová síň. Za sloupovými předsíněmi je situována Amonova svatyně, v níž byla uložena posvátná bárka. Důležitá je i Síň zrození, jejíž stěny zdobí v reliéfu provedené scény představující božské zrození Amenhotepa III. Chrámový areál, jehož součástí byly kaple dalších božstev, vymezovala mohutná ohradní zeď. (Břetislav Vachala)

lužická kultura, *kultura, lužická.

lužická srbština, západoslovanský *jazyk na východě Spolkové republiky Německo, s dvěma spisovnými *variantami – dosud relativně živoucí hornolužickou srbštinou v oblasti Budyšina (Bautzen), ca 20 000 uživatelů, a dolnolužickou srbštinou v *regionu Chotěbuz (Cottbus), ca 6 000–7 000 uživatelů. (Jaroslav Malina)

Lužičtí Srbové (Lužičané), národnostní *menšina v Horní a Dolní Lužici na území Německa (v Sasku a Braniborsku), podle etnického vědomí ca 50 000, jazykově zhruba 25 000 osob; jsou potomky *Polabských Slovanů. *Jazyk (*lužická srbština) patří k západní skupině *slovanské větve *indoevropské rodiny, dělí se na hornolužickou a dolnolužickou (již mizející) *variantu; všichni Lužičtí Srbové jsou již bilingvní (hovoří německy a lužickosrbsky). Horní i Dolní Lužice byly v pozdním *středověku a na počátku *novověku (do roku 1635) součástí *zemí Koruny české. Lužičtí Srbové představují poslední zbytek *Slovanů na německém území. Centrum lužickosrbské menšiny je v Budyšině, kde je i sídlo národních *institucí, zajišťujících další kulturní a společenský rozvoj v rámci Spolkové republiky Německo. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

lůžko, plodové, *placenta.

lůžko, zubní kostěné, *alveolus.

Lužný, Dušan (19. 5. 1964, Brno), český sociolog náboženství a religionista; docent *Ústavu religionistiky Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity. V letech 1983–1987 studoval *sociologii na Filozofické fakultě brněnské *univerzity. Po dokončení studií pracoval v ústavech Akademie věd v Praze a Brně, od roku 1992 vyučuje na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. V roce 1996 obhájil na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity disertační práci věnovanou metodologii výzkumu nových náboženských hnutí a v roce 2001 se habilitoval v oboru filozofie na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

V odborné činnosti se dlouhodobě zaměřuje na problematiku náboženství a hodnotových orientací v moderní společnosti s ohledem na proces kulturní *globalizace. Od počátku devadesátých let se tomuto tématu věnoval v rámci environmentální a srovnávací etiky, kde se zaměřil především na změny hodnot, k nimž dochází v souvislosti s posunem směrem k postmateriální společnosti a v důsledku intenzivního střetávání různých kultur. Především se zabýval otázkou, jakou podobu má hledání inspirace (u mimoevropských kultur, zejména v *buddhismu a *hinduismu) příslušníky části evropské populace, kteří vnímají problémy dnešního světa prostřednictvím tematizace ekologického ohrožení. Z díla: *Náboženství a moderní společnost: Sociologické teorie modernizace a sekularizace*, 1999, *Zelení bódhisattvové: Sociálně a ekologicky angažovaný buddhismus*, 2000, *Hledání ztracené jednoty: Průniky nových náboženství a ekologie*, 2004, *Řád a moc: Vybrané texty ze sociologie náboženství*, 2005, *Úvod do sociologie náboženství* (ve spoluautorství se Zdeňkem R. Nešporem), 2007. Kontakt: Doc. PhDr. Dušan Lužný, Dr., Ústav religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: luzny@phil.muni.cz. (Luboš Bělka)

Lýdie, *krajina v západní části *Malé Asie přibližně naproti ostrovu Chios, oddělená od Egejského moře úzkým pásem řeckých *kolonií (Smyrna, *Efesos, Priéné, Kolofón), které však původně k Lýdii nepatřily. Nálezy mykénské *keramiky dosvědčují řecké osídlení zejména při pobřeží již v mykénské době (*Achajové). Další vlna kolonistů směřovala na lýdské pobřeží

po pádu mykénských center (zejména *Iónové z Attiky a Euboie) a třetí vlna se uskutečnila v rámci velké řecké *kolonizace v 8.–7. století př. n. l. O vlastní Lýdii během 2. tisíciletí př. n. l. máme jen velmi málo zpráv, chetitské texty uvádějí místní názvy jako Assuva, ale jejich přesná lokalizace v západní Malé Asii je nejistá. Několik lýdských toponym se objevuje u *Homéra (Tmólos, Asios leimón = část údolí řeky Kaistros), ale o Lýdech se zmiňuje častěji až *Hérodotos, *Ptolemaios, *Plinius Starší a zejména Strabón. Jedno ze starších označení Lýdie bylo Maionie (řecky Maionia). Na severu sousedila Lýdie s Mýsií, na východě s *Frygií, na jihu s Kárií. Neměla výraznější přirozené hranice, kromě řeky Maiandros (dnešní Menderez) na jihu. Další řeky Kaystros a Hermos, rybnaté, ale nesplavné, protékaly velmi úrodnými nížinami, oddělenými pohořími Messogis, Tmólos a Sipylos. Nejvýznamnější *města: hlavní město Sardy (dnešní Sard), ležící na zlatonosné řece Paktólu, přítoku řeky Hermos; Magnésie pod Sipylem (dnešní Manisa). (Dagmar Muchnová)

Lýdové, *indoevropské etnikum, které se v západní *Malé Asii, v *krajíně zvané *Lýdie, objevilo pravděpodobně koncem 2. tisíciletí př. n. l. v souvislosti se stěhováním tzv. *mořských národů. Podle *Hérodota se část Lýdů měla vystěhovat někdy ve 13. století př. n. l. do střední Itálie a přijmout podle svého vůdce jméno Tyrsénové/Tyrhénové (= řecky *Etruskové). Počátky lýdského *státu se kladou do 8. století př. n. l. Prvním historicky doloženým *králem je Gýgés (lýdsky: Gugu, asi 685–657 př. n. l.), snad zakladatel dynastie Mermnovců, který se zmocnil *vlády po pádu dynastie Hérakleovců. Spojil se s *Asyřany proti kočovným *Kimmeriům a s *Egyptany proti Asyřanům, udržoval úzké styky s delfskou *věštírnou a po pádu fryžské říše (*Frygové) rozšířil své území na severovýchodě až po řeku Halys (dnešní Kizil Irmak). Pokusil se o připojení řeckých *měst na pobřeží Egejského moře a na přilehlých ostrovech, což se mu zčásti podařilo (Kolofón). Padl zřejmě v boji proti Kimmeriům, jejichž opakované útoky pokračovaly i za jeho nástupců Ardyase a Alyatta; hlavní město Sardy bylo dvakrát dobyt. Gýgés se stal později hrdinou několika pověstí, například o *prstenu, jenž ho činil neviditelným (dochováno u *Platóna) nebo o tom, jak se dostal k moci zavražděním krále Kandaula, jenž se hloupě chlubil krásou své manželky (dochováno u Hérodota). Největšího rozkvětu doznala Lýdie za krále Alyatta (asi 610–560 př. n. l.), jemuž se podařilo zbavit se definitivně kimmerijské hrozby a za jehož vlády se pravděpodobně začaly razit *mince z *elektra (přírodní slitiny *zlata a *stříbra), což je podle tradice pokládáno za lýdský vynález. Alyattův šestiletý boj proti médskému králi (*Médové) Kyaxarovi ukončilo 28. 5. 585 př. n. l. zatmění *Slunce, které způsobilo paniku na obou bojujících stranách: hranicí mezi oběma říšemi zůstala řeka Halys. Roku 600 př. n. l. vyvrátil Alyattés Smyrnu (dnešní Izmir), jež byla obnovena teprve po 300 letech. Posledním lýdským králem byl *Kroisos (560–547 př. n. l.), který dokončil podrobení řeckých měst a byl poražen perským králem *Kýrem Starším (srov. legendární dvojznačnou věštbu delfské věštiny, určenou Kroisovi: „Překročíš-li řeku Halys, zničíš velkou říši.“ Kroisos Halys překročil a zničil velkou říši, a to svou). Lýdie byla ovládnuta Peršany a Sardy se staly sídlem perského *místodržícího (satrapy). Přes Sardy a *Gordion vedla královská cesta ze *Sús, sídelního města perského krále, do Efesu na pobřeží Egejského moře. Roku 334 př. n. l. dobyl území Lýdie *Alexandr Veliký, po jehož smrti přešlo pod vládu *Seleukovců, po bitvě u Magnésie (roku 190 př. n. l.) připadlo pergamské říši a konečně roku 133 př. n. l. bylo připojeno k římské provincii Asia. Lýdie byla v době svého rozkvětu příslovečná svým bohatstvím, jež získala díky svému postavení na obchodní cestě mezi *Předním východem a pobřežím Egejského moře, i díky svým nalezištím zlata. Jméno krále Kroisa (latinsky: *Croesus*, česky: *Krésus*) se stalo synonymem velmi bohatého muže. (Dagmar Muchnová)

Lýdská říše, *Lýdie.

Lýdština, *jazyk Lýdů, *indoevropský jazyk patřící k mladší větvi *anatolských jazyků. Skrovné doklady, psané lýdskou abecedou snad odvozenou z alfabety řecké, tvoří především krátké nápisy (zejména na *náhrobních stélách), několik *bilingv (paralelních textů v

*aramejštině a lýdštině, respektive v *řečtině a lýdštině), *glosy a vlastní *jména dochovaná u řeckých a latinských autorů. Nápisů pocházejí většinou ze Sard z 6.–4. století př. n. l. První pokusy o rozluštění lýdštiny se uskutečnily ve dvacátých letech 20. století, ale přes určité dílčí výsledky se dosud lýdštinu nepodařilo rozluštit. (Dagmar Muchnová)

Lyell, sir Charles (14. 11. 1797, Kinordy, Forfarshire, Skotsko – 22. 2. 1875, Londýn, Anglie), skotský přírodovědec a geolog. Jako jeden z nejvýznamnějších tvůrců základů moderní geologie využil zejména teorii aktualismu: v minulosti probíhaly geologické procesy zhruba podobné těm, které se dějí dnes.

Lyellovy koncepce inspirovaly a ovlivnily Charlese *Darwina a přispěly k rozvoji *archeologie a *antropologie. Z díla: *Principles of Geology* (Principy geologie, 1830–1833, 3 svazky), *Elements of Geology* (Základy geologie, 1838), *Geological Evidences of the Antiquity of Man* (Geologické důkazy minulosti člověka, 1863). (Jaroslav Malina)

lykantropie (z řečtiny: *lykos*, „vlk“ a *anthrópos*, „člověk“):

1. [antropologie], schopnost *člověka proměňovat se ve *vlka. Zmínky o lidech s těmito schopnostmi – o lykantropech, vlkodlacích – máme již od starověkých řeckých a římských autorů (Římané je nazývali *Versipellis*). V *řecké mytologii se objevuje pověst o Lykaonovi, který prý touto schopností disponoval. Nejrozšířenější však byly tyto představy u *Slovanů, zejména z oblasti Volyně a Běloruska. *Hérodotos tyto schopnosti přiřazuje dokonce každému příslušníku kmene Neurů, starého slovanského etnika obývajícího právě oblast Volyně. Představy o proměnách ve *zvíře jsou však mnohem starší (viz například *lidské a mimolidské). V mytologiích mnoha etnik hrál právě vlk často podstatnou úlohu a podobně jako jiným živočichům byly i jemu přiřazovány různé přechodné formy směrem k člověku.

Fenomén lykantropie se v Evropě znovu objevuje ve *středověku, kdy známe různé zkazky o čarodějných mistrech, kteří se pomocí rozličných mastí dokázali proměnit ve vlka, nebo ve vlka zaklít jinou osobu. Vlkodlakem se též podle slovanské víry stává ten, kdo přijde na svět nohama napřed či s prořezanými zuby. V některých oblastech lidé věřili, že každá rodina má svého vlkodlaka, který škodí dobytku a před kterým každý dům chrání jeden „krsník“. Zkazky o vlkodlacích se dostávají i do středověké literatury, poprvé ve *Slově o pluku Igorově*, kde je psáno o *knížeti Vseslavovi běhajícímu za noci ve vlčí podobě po lesích. Jsou známy dokonce i některé konkrétní historické osobnosti, které se za lykantropy považovaly či za ně byly považovány, jako například Bojan, syn bulharského *cara Simeona (864–927). Sám sebe za vlkodlaka vydával francouzský spisovatel Joseph-Pierre Borel d'Hauterive (Petrus Borel, 1809–1859).

Za lykantropy bývají někdy také označováni jedinci z různých důvodů odrostlí v divočině a vychovaní různými zvířaty, nejčastěji právě vlky. Kromě literárních postav Tarzana, Mauglího či Romula a Rema známe i různé případy skutečné. Nejznámějším případem byl nález indických dětí Amaly a Kamaly v roce 1920, které prý odmalička vyrůstaly ve vlčí smečce a které po návratu do společnosti nikdy již své lidství zpět nenabýly. Tato událost se tak stala jakýmsi vzorem pro zařazování obdobných, i když někdy mnohem starších případů do kategorie „vlčí děti“.

V současnosti se lykantropie objevuje převážně jako určitá společenská stylizace mladších generací, s rozvinutou komunikační platformou na *internetu. To ovšem nemusí znamenat, že by víra ve vlastní lykantropické schopnosti některých jejích členů nebyla opravdová. Mnozí příslušníci těchto komunit sami sebe označují spíše termínem *teriantrop, než termínem vlkodlak, který považují za nemoderní;

2. [medicína], v psychiatrické praxi se tímto termínem dříve obecně označoval soubor symptomů, kdy jedinec podléhá bludným domněnkám, že se přetváří ve zvířecí bytost, jedná bezděčně, nesmyslně, ničivě, má dojem, že se ho zmocňují cizorodé síly, které mění jeho duševní i psychickou podstatu. Ponechání osudu pak běhají po lesích, odvykají lidským způsobům, nedbají nahoty a nečistoty, žijí se jako zvíře a jsou plaší při setkání s člověkem.

Ještě ve středověku bylo dovoleno tyto jedince při setkání v lese střílet jako škodné šelmy. Dnes by se podobné stavy daly přiřadit k několika duševním chorobám, nejčastější diagnózou by pravděpodobně byla schizofrenie. Podle *bible touto duševní poruchou onemocněl i král *Nabukadnezar II. (604–562 př. n. l.), druhý vládce chaldejské dynastie v *Babylonu.

Propuknutí zmíněných stavů a pocitů může být také zapříčiněno změněnými stavy vědomí po požití různých halucinogenů (viz *látky, psychostimulační). Z mnoha etnologických analogií a z několika dokladů z paleolitického *parietálního umění lze usuzovat, že zmíněné jevy jsou archetypální.

Za vlkodlactví ovšem dříve mohli být pronásledováni a ve středověku často i upáleni lidé, jejichž odlišnost byla zejména rázu fyzického. Při akutním nedostatku železa v organismu (tzv. sideropenie) dochází kromě *anémie i k různým kožním a slizničním poruchám, které v extrémních případech vedou k výraznému ventrálnímu protažení čelistí. Dále je známa i genová mutace vedoucí k nadměrnému ochlupení obličeje. Takoví lidé mohli být snadno označeni za vlkodlaky a vyloučeni ze společnosti, což jistě mělo dále vliv i na psychický stav postiženého. Davová *hysterie, *diskriminace a předpojatost tak měly často při označení nešťastného jedince za vlkodlaka větší význam než jeho vlastní vůle a přesvědčení. (Josef Duda).

Lykie, *krajina v jihozápadní *Malé Asii, na jihu omývaná Lykijským mořem, na severovýchodě sousedící krátkou hranicí s Pamfýlií, na severu s Pisidií a na severozápadě s Kárií. Vnitrozemí bylo velmi hornaté, řeky krátké a s dostatkem vody; nejznámější řekou byl Xanthos (dnešní Eşen Çay), na němž se rozkládalo významné lycké *město téhož jména a při jehož ústí ležel přístav Patara; další města: Telmessos, Tlós a Myra. Názvy několika hor dosvědčují občasné foinické osídlení. Lykie byla poměrně úrodná (*obilí, *vino), bohatá na cedrové dřevo a *mramor. Rozsáhlejší pojednání o Lykii je dochováno u Strabóna a *Plinia Staršího. V polovině 6. století př. n. l. ztratila Lykie svou samostatnost a byla podrobena *Peršany. Později byla dobyta *Alexandrem Velikým a postupně vystřídala nadvládu Antigona I. Jednookého, *Ptolemaiovců, *Seleukovců (Antiochos III.) a Rhodanů. Roku 169 př. n. l. byla Lykie prohlášena *Římany za svobodnou a roku 43 n. l. (za *císaře Claudia) se stala spolu s Pamfýlií císařskou provincií; přes politickou závislost si jinak udržela jistou volnost. (Dagmar Muchnová)

Lykijci, *Lykové.

lykijština, *indoevropský jazyk anatolské skupiny (*jazyky, anatolské) blíže příbuzný s *luvijštinou. Dochovalo se okolo 200 dokladů, převážně náhrobní nápisy, nápisy na mincích, místní a osobní jména a několik glos v řeckých textech, ale i delší historický text objevený v Xanthu a lycko-řecko-aramejská trilingva ze svatyně *Létó u Xanthu. Všechny doklady pocházejí převážně z 6.–3. století př. n. l. a jsou zaznamenány v lycké abecedě, jež byla vytvořena na základě řecké alfabety. Lykijština je známa ve dvou varietách, jako lykijština A a jako lykijština B (zvaná též mylijština, jen s několika doklady). K společným rysům s luvijštinou patří například spojování partikulí na začátku věty, překvapivé shody v slovní zásobě (například u příbuzenských jmen a zájmen), existence pouze dvou jmenných rodů, ze slovesných časů výskyt jen prézentu a préterita, z modů jen indikativu a imperativu. Rozluštění lykijštiny není zatím dokončeno, chybí zejména znalost lexikálních významů. (Dagmar Muchnová)

Lykové, *indoevropské etnikum obývající v 1. tisíciletí př. n. l. *krajinu *Lykie v jihozápadní *Malé Asii, původním jménem snad Milyové, v nápisech se sami označovali jako Trmmili, jejich sousedé je nazývali Termilové nebo Tremilové. Na území Lykie se přestěhovali koncem 2. tisíciletí nebo počátkem 1. tisíciletí př. n. l. zřejmě ze sousední Pisidie či Lykáonie (Lukka), částečně snad také z *Kréty. Druhá možnost, kterou uvádí *Hérodotos, není dosud vědecky potvrzena. O Lycích a Lykii se několikrát zmiňuje již *Homér (jmenuje je mezi spojenci *Trójanů), ale jinak o nejstarší době nejsou téměř žádné zprávy. V *Ovidiových *Proměnách* je doložena známá báje o Lycích, které bohyně *Létó proměnila v žáby za to, že jí nedovolili se napít vody z jejich rybníka. (Dagmar Muchnová)

lymfa, míza, *lympa.

lymfocyt (z řečtiny: *lymfa*, „míza“, *kytos*, „buňka“), druh bílé krvinky, který se významně podílí na *imunitě organismu. (Lenka Vargová)

lymfogenní, vznikající z *lymfy (mízy), šířící se lymfatickými cestami. (Lenka Vargová)

lymfogranulomatóza, *lymfom, Hodgkinův (též Hodgkinova nemoc).

lymfom, **lymphoma*.

lymfom, Hodgkinův (též Hodgkinova nemoc), *maligní lymfogranulomatóza, maligní onemocnění lymfatického systému. Nemoc je charakterizována zejména přítomností Sternbergových buněk (vlastních nádorových elementů) a typické *granulační tkáň v mízních *uzlinách, *slezině, popřípadě i v jiných orgánech. Prognóza je i u léčených případů nejistá.

V paleopatologii je možné Hodgkinův lymfom diagnostikovat pouze na mumifikovaných tělech postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lymfosarkom, jiné označení pro maligní *lymfom. (Lenka Vargová)

lympa (z latiny: *lympa*, „čistá voda, vlnka, vlna; míza; nymfa, vodní víla“):

1. [anatomie], míza, bezbarvá až mléčně zbarvená tekutina, která vyplňuje cévy mízního systému. Vzniká z *tkáňového moku, odkud je nasávána do mízních kapilár. Denně vznikne asi 1,5 až 2 litry mízy. Svým složením se lymfa podobá krevní plazmě, obsahuje však méně bílkovin, má schopnost se srážet. Při průtoku mízními uzlinami je míza obohacována o *lymfocyty, které v uzlinách vznikají a o specifické protilátky;

2. u *Římanů značila lymfa průzračnou pramenitou vodu. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

lymphoma, -atis, n. (z latiny: *lympa*, „míza“ a -*oma*, „koncovka u nádorů“) zhoubné onemocnění lymfatického systému. U této *nemoci dochází k *malignímu zvrhnutí T *lymfocytů nebo B lymfocytů, včetně celé jejich vývojové řady – od *kmenových buněk, přes více či méně diferencované buňky v různých stadiích vývoje až po zralé lymfocyty. Existuje proto mnoho druhů lymfomů, rozdílných jak morfologicky, tak i charakterem imunitních reakcí. Nejčastěji jsou lymfomy rozdělovány na dva základní typy: *Hodgkinův lymfom (s pestrá škálou různých nádorových buněk) a nehodgkinské lymfomy (s maligní transformací pouze jednoho typu buněk).

V paleopatologii je možno lymfom diagnostikovat pouze na mumifikovaných tělech postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

lymphodus, -i, m., mízní uzlina.

lyngby, *archeologická kultura *pozdního paleolitu v severní části Evropy (viz *okruh industrií s hroty s řapem). (Jiří A. Svoboda)

lyonizace, proces (nazvaný podle britské genetičky Mary Frances Lyonové [narozena 15. 5. 1925]) vyjadřující náhodnou inaktivaci jednoho z *chromozomů X u homogametního *pohlaví. (Jiřina Relichová)

Lytard, Jean-François (10. 8. 1924, Versailles, Francie – 21. 4. 1998, Paříž, Francie), francouzský filozof; představitel a propagátor *postmoderny ve filozofii, v umění a literatuře. Původně stoupenec rigorózního *marxismu (podobně jako většina jeho vrstevníků), který se v 70. letech 20. století pokoušel kombinovat s *psychoanalýzou.

Díla z tohoto období zapadla, vliv obou myšlenkových směrů ale dovedl Lyotarda ke kritice moderní společnosti a jejím prostřednictvím ke kritice hlavních typů racionality, jimiž se moderní svět řídí. Pro ty zavedl pojem *grand récits* („velká vyprávění“, „velké příběhy“) a poté, co přenesl z architektury do filozofie termín postmoderna, získal formuli, podle níž je konec *moderny koncem velkých vyprávění, s kterým přichází nová racionalita *pluralismu, disensu, difference, rozkolu, konce žánrů, obecně řečeno, konec totality velkých vyprávění znamená počátek nového, nesyntetizovatelného smyslu. Lyotard rozlišil tři druhy metavyprávění: osvícenskou emancipaci lidstva (*Kant), idealistickou teleologii ducha

(*Hegel) a historizující hermeneutiku smyslu (*Gadamer). Projekt moderny, který se na nich zakládal, ztroskotal; nový projekt se ale nemůže zakládat na dalším velkém vyprávění, ale na rozepřích (tak název hlavního Lyotardova díla, *Le différend* [1983], česky: *Rozepře*. Praha: Filosofie, 1998), tj. diferencích mezi různými jazykovými hrami, nad nimiž už neexistuje další nadřazená instance, jež by je dokázala sjednotit. (Břetislav Horyna)

Lýsistraté („tišící bouře“), hlavní hrdinka *Aristofanovy stejnojmenné *komedie uvedené v roce 411 př. n. l., v níž se ženy rozhodnou ukončit válečné útrapy tím, že budou odpírat manželské povinnosti. (Marie Pardyová)

lysohlávky, *halucinogenní houby rodu *Psilocybe* (popřípadě i *Panaeolus* a *Stropharia*). Tyto houby považovali původní obyvatelé Mexika za posvátné a nazývali je *teonanacatl*, což je aztécky „boží tělo“ či „boží maso“. Hlavními účinnými látkami jsou psychoaktivní indolové alkaloidy – psilocybin (4-fosforyloxy-N,N-dimethyltryptamin) a psilocin (4-hydroxy-N, N-dimethyltryptamin). Působení nastává 10 až 30 minut po požití hub a trvá zpravidla 5 až 6 hodin; uživatelé zažívají zrakové halucinace, poruchy vnímání *času a *prostoru, které spolu s fantaskními představami mohou vést i k nehodám a úrazům. Z druhů rostoucích u nás jsou jako halucinogenní využívány zejména lysohlávka česká (*Psilocybe bohemica*), lysohlávka modrající (*Psilocybe cyanensens*) a lysohlávka kopinatá (*Psilocybe semilanceata*). (Petr Bureš)

lýtková kost, **fibula*.

-lýza (z řečtiny: *lysis*, „rozklad, rozpouštění“), v složeninách druhá část s významem vyjadřujícím: „rozklad toho nebo tím, co vyjadřuje část první“.

M

m, znak pro stoličky dočasného (mléčného) chrupu (*dentes molares*). (Lenka Vargová)

M, znak pro *stoličky stálého (trvalého) chrupu (*dentes molares*). (Lenka Vargová)

maat (z egyptštiny: *maat*, „princip pravdy, práva, spravedlnosti“), staroegyptský *princip *pravdy, *práva, *spravedlnosti, zaručující světový řád a zároveň ideál mravního řádu; ve starém *Egyptě byl všeobecně přijímaný. Vznikl v okamžiku *stvoření *světa a měl nejvyšší božské posvěcení. Jeho personifikací byla bohyně *Maat. Princip maat se poprvé zmiňuje v *životopisech v období Staré říše (3.–6. dynastie: 2700–2180 př. n. l.). (Břetislav Vachala)

Maat, egyptská bohyně *pravdy, *práva a *spravedlnosti; dcera boha *Rea. Zosobňovala princip *maat, který řídil řád *vesmíru, *světa a lidského *bytí. Byla zpodobňována jako žena s pštrosím pérem na hlavě. Účastnila se *Posledního soudu. (Břetislav Vachala)

Mabové, největší a nejvýznamnější etnikum v oblasti Quadai na pomezí Čadu a Súdánu. V minulých stoletích se částečně smísili s *Araby a vytvořili hlavní etnikum v oblasti; dnes tato populace čítá téměř 100 000 osob. Dělí se na celou řadu menších skupin (Falité, Karangané, Masalité aj.), které hovoří dialekty jednoho, poměrně značně izolovaného *jazyka – mabštiny, patřící do větve maba *nilosaharské rodiny; většina mluví *arabsky. V 15. století vytvořili stát Wadaj, jehož význam vzrostl zejména v 17. století díky obchodu. Na počátku 17. století pronikl na území Mabů *islám prostřednictvím muslimských obchodníků. V čele státu byl panovník (kolak), který měl posvátný charakter, a státní rada; řízení obchodu bylo vesměs v rukou Arabů. Věřící jsou *muslimové. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

macehualli (v plurálu: *macehualtin*), u *Aztéků svobodný občan, *rolník, příslušník nejpočetnější vrstvy aztécké společnosti. (Oldřich Kašpar)

maceva (z hebrejštiny: *macéváh*, „posvátný sloup, pamětní kámen, sloupoví“), židovský náhrobní kámen. (Jaroslav Malina)

MacKay, Ernest John Henry (1880–1943), britský archeolog. Zabýval se zejména protoindickou civilizací. V letech 1927 až 1931 prováděl výzkumy *Móhandžódara, jež financovalo Museum of Fine Arts v Bostonu. Navázal na předchozí výzkumy Johna *Marshalla. Své poznatky o Móhandžódaru publikoval v dvousvazkové knize v roce 1938:

Further Excavations at Mohenjo-daro: Being an Official Account of Archaeological Excavations at Mohenjo-daro Carried out by the Government of India between the Years 1927 and 1931 (Navazující výzkumy v Móhandžódaru: Oficiální záznam archeologických výzkumů v Móhandžódaru provedený indickou *vládou mezi lety 1927 a 1931). (Jaroslav Malina)

MacKinnon, John (narozen 1947, Ramsay, Velká Británie), britský zoolog a ekolog. Publikoval již v průběhu sedmdesátých let 20. století první seriózní vědecké práce o ekologii a chování divoče žijících *orangutanů na ostrově Borneo. Je autorem rozsáhlých článků v časopisech *Oryx* a *Animal Behaviour*, kde je vůbec poprvé popisováno *sexuální chování orangutanů. MacKinnon zde také upozornil na velmi rozmanité sexuální aktivity adolescentních samců a dospělých samic a popsal existenci několika desítek různých poloh při *kopulaci ve stromech, které u nich pozoroval v průběhu svých výzkumů na Borneu. Jeho pionýrské studie zůstaly poněkud neprávem ve stínu pozdějších prací Biruté *Galdikasové. (Václav Vančata)

Macrobius, Ambrosius Theodosius Macrobius (1. polovina 5. století), pozdně antický učenec. Ve formě platonského dialogu sepsal latinsky encyklopedické dílo *Saturnalia* (Saturnálie), v nichž se zachovala jeho excerpta ze starších římských autorů, namnoze nedochovaných. (Marie Pardyová)

Macúchová, Klára (28. 10. 1959, Praha), česká japanoložka a překladatelka. V roce 1990 absolvovala orientalistiku a japanologii na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze a působila jako odborná asistentka v Orientálním ústavu Československé akademie věd (nyní Akademie věd České republiky) v Praze. Poté pracovala jako odborná asistentka na Katedře asijských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Zabývá se zejména moderní japonskou literaturou. Publikuje recenze, časopisecky překlady moderní japonské beletrie, knižně vyšel román *Sanširo* Nacume Sósekiho (Praha: Argo – Brody, 1996) a *Zlatý pavilon* Jukia Mišimy (Praha: Brody, 1998). Autorsky se podílela na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Kontakt: Mgr. Klára Macúchová, Doudova 20, 147 00 Praha 4, e-mail: macuki@mbox.vol.cz. (Jaroslav Malina)

macula, -ae, f., skvrna.

macula lutea, terčik na *pars optica* sítnice (**retina*) o průměru asi 3 mm, který je červenější než okolí, žlutý je jen u mrtvého člověka. Žlutá skvrna je uprostřed prohloubena ve *fovea centralis*, která má nakupení čípků a je místem nejostřejšího vidění. U zdravého oka se sem koncentrují světelné paprsky vstupující do oka rovnoběžně s jeho optickou osou. (Ladislava Horáčková)

Mačikuíové, jihoamerické *indiánské etnikum v paraguayském Gran Chacu; v 18. století asi 4 000–5 000 osob, v polovině 20. století asi 1 000 příslušníků. *Jazyk patří do skupiny lengua (někdy označován jako rodina mačikuí); v současné době jím mluví převážně ženy, zatímco muži přejali jazyk *Tobů. Náboženství je *animistické, ovlivněné *křesťanstvím. (Lukáš Šín)

Madagaskarci (dříve Imerinové – podle názvu malgašské říše), seskupení etnik obývajících Madagaskarskou demokratickou republiku na ostrově Madagaskaru. Z asi 18,606 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) jsou nejpočetnější *Malgašové; menšiny tvoří Betsimisarakové, Sakalavové aj. Úředním *jazykem je malgaština, která vznikla v 19. století na základě lidového jazyka *indonéského původu (příbuzný *austronéskému jazyku barito). Malgašové a další malajsko-indonéska etnika přišli na ostrov z oblastí Indonésie (z ostrovů Borneo, Jáva a Sumatra) v 2. a 1. tisíciletí př. n. l. a smísili se brzy s černošským obyvatelstvem z jihovýchodní Afriky (*Khoínové). V 7.–9. století založili *Arabové na severozápadním

pobřeží obchodní přístavy. V 16. století vznikly první státní útvary Madagaskarců, v 17.–19. století kvetla říše Imerina. V roce 1896 byl Madagaskar vyhlášen francouzskou *kolonií, v letech 1942–1946 obsazen *Brity a v roce 1960 uznána jeho nezávislost. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

maďarovská kultura, *kultura, maďarovská.

maďarština, *ugrofinský jazyk, úřední *jazyk v Maďarsku, užívaný též menšinami v sousedních *zemích (hlavně v Rumunsku a na Slovensku). (Viz též *Maďaři.) (Jaroslav Malina)

Maďaři (zastarale *Uhři; základem pojmenování v mnoha jazycích je latinské *Hungaria*, „země Hunů“), *národ žijící v Maďarsku (asi 9,416 milionu osob, odhad z roku 2001) a v sousedních *zemích, zejména v Rumunsku (asi 1,6 milionu), na Slovensku (521 000, podle cenzu v roce 2001) a v Srbsku – zejména ve Vojvodině (asi 0,3 milionu), ale též na Ukrajině a v Rakousku. *Jazyk (*maďarština) patří k ugritské (uherské) skupině *ugrofinské větve *uralské rodiny. Potomci kočovných pastevců z povodí Kamy, kteří v 9.–10. století osídlili *Panonii a asimilovali místní slovanské obyvatelstvo, přešli k usedlému způsobu života a *zemědělství (většina výrazů z této oblasti je slovanského původu). Dále se na etnogenezi Maďarů průběžně podíleli *Slováci, turečtí *Kumáni, *Romové, v omezené míře *Turci a další populace žijící v historických Uhrách (*Charváti, *Němci, *Rumuni aj.). Moderní maďarský národ se zformoval během 1. poloviny 19. století. Zvláštní etnografické skupiny Maďarů tvoří Sékelové (Székely) v rumunské Transylvánii (asi 700 000), kde se patrně usadili v 10.–13. století a *Čángové (Csángó, Ceangai) v rumunském Moldavsku. Většinou *katolíci (*christianizace od 10. století). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

madhab, *mazhab.

Madiánci, nomádské etnikum, kočující ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. na východ od Akabského zálivu; podle **Starého zákona* vzdálení příbuzní *Izraelců (potomci Madiana, syna Abraháma a Cetry). (Lukáš Šín)

Madona, oslovení *Marie, matky *Ježíše Krista. (Michaela Králíková)

madrasa, *medresa.

madráská kultura, *kultura, madráská.

Madurci, třetí největší populace v Indonésii, žijící na ostrovech Madura, Jáva a Kalimantan, v počtu asi 13,7 milionu osob; užívají *madurštinu. Přelidněnost a neúroda přiměly velký počet Madurců usadit se na Jávě a v 70. letech 20. století začaly indonéské *úřady přesídlovat asi 100 000 Madurců na Kalimantan. Tato politika však měla spíše nežádoucí účinky, Madurci si sice našli obživu v dřevařském průmyslu, ovšem na úkor domorodých obyvatel Kalimantanu, kteří roku 1999 zabili asi 3 000 Madurců. Madurci jsou silně poutáni rodinnými vazbami a *kodexem *cti zvaným *carok*. Ten tradičně nařizuje usmrcovat nepřítele proříznutím hrdla nebo břicha zezadu. Tento *zvyk a jejich sklon mluvit upřímně jim vynesly přehnanou pověst násilníků. Madurci mají v oblibě býčí zápasy *karapan sapi*. Také jsou známi svými obřadnými, vyřezávanými, dřevěnými maskami pomalovanými přírodními barvami. (Lukáš Šín)

maduromykóza, mycetom nebo madurská noha, označení pro *chronický granulomatózní hnisavý *zánět postihující především nohu nebo ruku, vzácně i jiné oblasti těla, zejména místa vystavená traumatizaci. Toto onemocnění bývá řazeno mezi *mykózy, ačkoliv může být způsobeno různými patogenními mikroorganismy (1. pravými houbami – eumycetom, 2. příslušníky řádu *Actinomycetales* – aktinomycetom, 3. pravými *bakteriemi, například *Pseudomonas aeruginosa* – pseudomycetom).

Bez ohledu na etiologii je klinický obraz jednotný. Původce vniká do organismu při drobném poranění nohou, méně často rukou (typické onemocnění zemědělců v tropickém pásmu), vyvolá chronický granulomatózní zánět *kůže, podkoží s množstvím *abscesů plných hnisu. Po dlouhodobějším průběhu (měsících a letech) mohou být zasaženy i *kosti,

což se projeví mnohočetnými osteolytickými ložisky v kombinaci s celkovou *osteoporózou. V terminálním stadiu může dojít k tak výrazné destrukci kostí, že může vzniknout ankylóza v metatarzofalangových a *interfalangových kloubech. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

madurština, *indonéský jazyk rozšířený na ostrově Madura a na protilehlém pobřeží ostrova Jávy. (Viz též *Madurci.) (Jaroslav Malina)

Madžnún a Lajlá, dvojice milenců z eposu *Lajlá a Madžnún*, který kolem roku 1188 ztvárnil klasik perské středověké literatury Iljás bin Júsusuf *Nizámí. Tragický příběh o *lásce dívky Lajly a mládence Kajse ze dvou zneprátelených beduínských *kmenů, často přirovnávaný k lásce Romea a Julie, je námět nikoliv z perského, ale z arabského prostředí pouště. Je však po celém *Předním východě neobyčejně populární a stal se též motivem mnohých krásných knižních *miniatur i tkaných hedvábných látek. Když Lajlu provdali, Kajs uprchl do pouště, kde, daleko od lidí, žil mezi zvířaty. Z nešťastné lásky přišel o rozum, proto i jméno Madžnún, což znamená „šílený láskou“. (Jaroslav Malina)

Maecenas, Gaius Cilnius M. (kolem 70 př. n. l., Arretium [dnes Arezzo], Itálie – 8 př. n. l.), římský aristokrat etruského původu (potomek královského rodu v Arretiu, jehož příslušníci se po vzpouře kolem roku 300 př. n. l. přestěhovali do Říma); současník a přítel *Augusta a podporovatel jeho obrodních snah v římské politice a kultuře. Byl bohatý a vzdělaný a proslul jako ochránce umělců a básníků (například *Horatia, Propertia a *Vergilia), jimž poskytl hmotné prostředky, aby se mohli věnovat své tvorbě. Jeho snahou bylo zapojit umělce do podpory Augustovy politiky. (Jaroslav Malina)

maffie, *mafie.

mafie (z italského: *maf[ff]ia*, „tajný spolek“):

1. tajná zločinecká (teroristická) organizace na Sicílii a v jižní Itálii; vznikala za napoleonských *válek k udržení pořádku, kdy nahrazovala chybějící či nedostatečnou přítomnost státní *moci; zpočátku tolerována *vládou, snahy o likvidaci v 1. polovině 20. století byly neúspěšné, se střídavými úspěchy bojuje italský *stát proti mafii dodnes. V důsledku italského přistěhovalectví se rozšířila do USA;

2. mezinárodní zločinecké organizace – italské (Cosa Nostra – Naše věc, ze Sicílie, další z Kalábrie), – kolumbijské (Medellínský kartel a kartel Cali), – mexické, – ruské (s kavkazskými odnožemi), – turecké (kurdské klany), – japonské, – čínské; hlavními zdroji příjmů byly obchod s *alkoholem, *prostituce, provozování hazardních her, nyní zejména nelegální obchod se zbraněmi a narkotiky;

3. Maffie, tajná organizace českého protirakouského odboje za *první světové války, udržující spojení mezi domácím a zahraničním odbojem (zpravodajská činnost ve prospěch států Dohody), přípravný výbor byl založen v prosinci 1914, ke zformování Maffie došlo v březnu 1915 spojením realistické skupiny a skupiny mladočechů, v čele stál Edvard *Beneš (1884–1948), od září 1915 Přemysl Šámal (1867–1941). (František Čapka)

maforion, zavinití hlavy Panny Marie, zpravidla nese tři hvězdy. (Michaela Králíková)

Magan, historický název, užívaný klínopisnou *literaturou pro kraje při březích Perského zálivu a později i pro *Egypt. Toponymum poprvé doloženo v době staroakkadské, kdy podle soudobých nápisů *lodě z *Dilmunu, Maganu a *Meluchchy připlouvaly do akkadských *přístavů. Během svého iránského tažení přeplul *král Man-ištušu s loďstvem Záliv a porazil v bitvě vojska nepřátelské *koalice Maganu. Vítězství nad zdejším vládcem zaznamenávají též nápisy *Narám-Sínovy. Obyvatelé staroakkadské *Mezopotámie udržovali však zjevně s Maganem pravidelné mírové styky a dováželi odtamtud *měď (což potvrzují metalografické rozborů) a ušlechtilé druhy tmavého kamene. Do *poddanství přijal Magan i proslulý *Gudea, který jinak z jeho darů odebíral dřevěné trámů, přivážené na lodích, a ušlechtilý *kámen. Zjevně lukrativní maganský obchod převedl do přístavů svého *města i zakladatel III. dynastie z Uru, král *Ur-Nammu. Na konci 3. tisíciletí př. n. l. získávali poddaní urských

králů z Maganu *zlato, *slonovinu, polodrahokamy, *barviva, některé potraviny a přísady a *měď *směnou za svou *vlnu, potraviny rostlinného původu, olej, ryby a *textil. Vzhledem k spojení dávného Ománu s oblastí kultury protoindické (Hili) nelze vyloučit, že u některých z maganských dodávek jde o tranzitní zboží, přivážené z východu a prodávané dále. Termín „maganské lodi“, objevující se v soudobých pramenech, označuje zjevně námořní plavidla, o nichž víme, že se onou dobou stavěla z rákosových svazků impregnovaných asfaltem (*doprava, *lodě). Za bouřlivých let na konci *vlády III. dynastie z Uru obchod zjevně ustal a též v 2. tisíciletí př. n. l. o něm nacházíme jen sporadické zmínky. V asyrských pramenech 1. tisíciletí př. n. l. jde zřetelně o *Egypt. *Asarhaddonův text z *Aššuru dokonce označuje panovníka za „krále králů Dilmunu, Maganu a Meluchchy“, *Aššurbanipalovým soupeřem na jeho tažení do *zemí „Maganu a Meluchchy“ je *faraon 25. egyptské dynastie Taharka. Z Maganu se i nadále dováží některé druhy dřeva a měď a poznovu se objevuje „lod' Maganu a Meluchchy“. Nelze tedy vyloučit, že i v této době si tradiční označení „Magan a Meluchcha“ udržují svůj vztah k bližším břehům Perského zálivu a k vzdálenějšímu íránsko-indickému pobřežnímu pásmu (*Meluchcha). Rozšíření obzoru mezopotamské *civilizace, zejména v době asyrské veleříše, však patrně vedlo k jejich rozšíření a přenesení na Egypt a východoafrické pobřeží. (Petr Charvát)

magdalénien (název podle převisu La Madeleine, obec Tursac, Dordogne, Francie), *archeologická kultura *mladého paleolitu táhnoucí se ze severní části Pyrenejského poloostrova přes Francii do Německa, takže Morava spolu s Dolním Rakouskem a Polskem tvoří východní hranici jejího rozšíření. Ve Francii je nejstarší magdalénien datován již 18 000 let př. n. l., přičemž následný vývoj Henri *Breuil rozčlenil do fází I–VI. Prvá je charakterizována *hroty z tvrdých živočišných materiálů s jednostranně seříznutou bází, drobně a strmě retušovanými *úštěpy (francouzsky: *raclettes*, česky: *oškrabovače*). Od fáze IV přistupují k parohovým hrotům i *harpuny, provrtané terčíky (francouzsky: *rondelles*) a obrysové řezby zvířecích hlaviček (francouzsky: *contours découpées*), které se tvarově rozvíjejí ve fázi V, spolu s parohovými hroty s oboustranně seříznutou bází.

Ve střední Evropě poskytla nejstarší data pro magdalénien s bohatou kostěnou industrií *jeskyně Maszycka v Polsku (kolem 15 000 let př. n. l.), většina moravských a českých dat spadá do období kolem 13 000 let př. n. l., které odpovídá teplejší oscilaci *bölling, jednotlivá, spíše problematická data pak i následné oscilaci *alleröd (11 000 let př. n. l.). Typologicky se stabilizovala poměrně vyvážená struktura čtyř hlavních skupin: *škrabadla, *rydla, *vrtáky (včetně typických zobců) a *čepele s otupeným bokem. Škrabadla jsou převážně čepelová, rydla klínová a hranová. *Nástroje s otupeným bokem zahrnují jednoduché čepele, vzácněji i *kamenné hroty s otupeným bokem; oproti *gravettienu jsou méně zastoupeny *mikrolity. Nápadný je výskyt obdélníkových čepelí na některých *lokalitách. V *kostěné industrii nastupují parohové hroty se seříznutou bází a krevními rýhami, nástavce hrotů a ojediněle (Pekárna) i harpuny. Velmi časté jsou jehly (*Býčí skála, *Kůlna, *Pekárna, Verunčina jeskyně, *Žitného jeskyně), vzácněji se u nás objevují *náčelnické hole a jejich zlomky (Křížova jeskyně, Kůlna, Pekárna, Výпустek), chybí *vrhače oštěpů typické pro západ Evropy.

Magdalénien představuje vrcholné období rozvoje *paleolitického umění, a to jak parietálního (jihozápadní Evropa), tak mobilního (celý areál rozšíření). (Jiří A. Svoboda)

Maghrib, v arabštině „západ“, tímto termínem jsou míněny obvykle západní arabské *země severní Afriky (Maroko – *Al-mamlakat al-maghribíja*, „Západní království“). (Jaroslav Oliverius)

magický čtverec, *čtverec, magický.

magický realismus, *realismus, magický.

magie (z řečtiny: *mageia*, „čarodějnictví“):

1. [kulturní antropologie], označení formy lidské snahy vysvětlit a hlavně ovládnout skutečnost pomocí kouzelnických aktivit a praktik, a dosáhnout tak vytoužených cílů. Zastáncem evolucionistického pojetí magie v *kulturní antropologii je James George *Frazer; vyjádřil je ve svém stěžejním díle *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (Zlatá ratolest: Výzkum magie a náboženství, první vydání 1890, poté revidované a rozšířené verze až do podoby monumentálního dvanáctisvazkového díla; česky: *Zlatá ratolest*. Praha: Odeon, 1977) Srovnávacím studiem mnoha různých pověrečných *rituálů dospěl k *analýze magického myšlení jako vývojově nejranější, primitivistické fáze lidského myšlení. V magických postupech viděl nesprávnou aplikaci základních principů asociace představ: principu podobnosti a vzájemného doteku. Za společného jmenovatele považoval „sympatetický vztah“ (vnitřní soulad). *Zákon podobnosti vedl podle něj k vzniku *homeopatické magie, založené na tom, že podobné vytváří podobné a výsledek se rovná příčině. Zákon doteku vedl k vzniku *kontaktní magie, podle níž na sebe působí věci, které byly ve vzájemném styku. Například cokoli se činí s předmětem, který byl ve styku s určitou osobou, děje se také s touto osobou (případ takzvaného „vultu“, čarodějnické praktiky rozšířené ve všech kulturách: probodne-li se stopa určité osoby, působí se jí tím bolest apod.); uplatňuje se zde princip „pars pro toto“ (část zastupuje celek). Frazer dospěl k závěru, že magie je falešným systémem přírodních *zákonitostí a klamným návodem k jednání, nepravou vědou a neplodným uměním. *Náboženství přisuzoval vyšší úroveň lidského myšlení. Frazer tvrdil, že náboženství vzniklo, když se začalo pochybovat o praktických výsledcích magie, ale nevysvětlil, proč se magie vzdor těmto pochybám udržela, a to i ve vyspělých kulturách. Frazerově teorii bylo vytýkáno, že nezahrnuje celou fenomenologii magie, zejména pak praxi *šamanismu.

Émile *Durkheim (1912) pokládá magii za individualistickou, náboženství za kolektivistické, obojí pak za dva póly téhož jevu – víry. Také magické obřady mohou ovšem být kolektivní (například lovecké nebo válečnické tance před započatím *lovu nebo válečného tažení), tzv. princip homeopatické imitativní magie.

Třídění magie je různé podle různých teorií: například na magii agresivní a prevenční (zažehnávání nemocí, nošení *amuletů a *talismanů). Některé teorie *funkcionalismu (například Bronisław *Malinowski v práci *Magic, Science and Religion* [Magie, věda a náboženství], 1925, v knize *Science, Religion and Reality* [Věda, náboženství a realita], editor Joseph Needham) soudí, že magický rituál vzniká z úzkostné tenze, z pochybností, nejistoty. Magický obřad umožňuje odreagovat *úzkost, má zajistit *úspěch (například magické rity *Trobriandů, které mají zajistit úspěch při lovu ryb). Této teorii však odporuje Alfred Reginald *Radcliffe-Brown (1930), který celý tento výklad obrací: rituál naopak vytváří úzkost, která zajišťuje účelné chování (například rituály kolem narození dítěte u *Andamanců, které mají zajistit větší péči o *novorozence, navozují strach, aby narození proběhlo bez komplikací). Claude *Lévi-Strauss (1962) nestaví magii a vědu do protikladu a nepokládá magické myšlení za zásadně insuficientní, respektive inferiorní, ale prostě za jiný druh myšlení, který je s vědeckým myšlením paralelní. Osvědčuje se u *přírodních národů (například klasifikace bylin podle jejich léčebných účinků). Wilhelm E. Mühlmann (1969) soudí, že by bylo chybné převádět veškeré fenomény magie jen na primitivní stupně kultury; sklon k magii podle něj zůstává obecným lidským potenciálem.

K velkému rozvoji magie došlo zejména v období starověku. Například v *Mezopotámii se jednalo o soustavu úkonů, které usilovaly o ovládnutí nadpřirozených sil. Jestliže jsou úkony prováděny k něčí škodě, hovoří se o „černé magii“, „čarodějnictví“ (akkadsky: *kišpu*). V *Mezopotámii však existují pouze textové doklady „bílé magie“, jejímž cílem je dosažení blahodárných účinků. Směřují-li magické úkony do sféry *náboženství a očekává-li se, že se jejich účinek projeví prostřednictvím božských bytostí, objektů náboženského cítění, náboženské *ideologie a *kultu, hovoří se o *teurgii.

Převážná většina mezopotamských magických textů pochází z 1. tisíciletí př. n. l. a 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Dochovala se však celá řada textů pocházejících ze starobabylonského období (z 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l.) a dokonce i z 3. tisíciletí př. n. l. (nejstarší sumerské texty z 26. století př. n. l. ze Šuruppaku a Abú Salábichu). Zmínky o magických úkonech se objevují i v královských nápisech, dopisech, administrativních a právních dokumentech a literárních textech. Jejich svědectvím jsou i nálezy různých předmětů, *amuletů, *talismanů apod. Magické praktiky usilovaly o odvrácení bolesti, nemoci, nouze, *utrpení, hoře a neštěstí všeho druhu a zajištění šťastného a spokojeného života. „Čarodějnictví“ chtělo škodit a působit utrpení a bolest.

Magie se zakládala na přesvědčení, že každé utrpení má svou příčinu, zjevnou nebo skrytou, kterou lze odstranit a přemoci. *Příčina byla personalizována a hledána v postavách četných *démonů a zlobných sil, které se na člověka vrhaly bez jakéhokoli zjevného důvodu jen proto, že *zlo jim bylo vlastní. Proti jejich moci a síle se však člověk mohl bránit svými rukama nebo svým hlasem, tedy manuálními nebo orálními *rituály, při nichž manipuloval různými předměty, které zastupovaly objekt působení těchto rituálů. Využíval při tom různých prostředků, které ho obklopovaly (vodu, oheň, nerosty, rostliny, zvířata). Pouze tyto manuální a orální rituály byly skutečnými čarami a kouzly, pouze pro ně lze používat termínu magie, neboť byly považovány za účinné samy o sobě.

2. [filozofie, literatura], v období *romantismu je v *literatuře magie spojována se silami *nevědomí, je chápána jako výraz dokonalosti a *symbol absolutna (například u *Novalise magické pojetí *poezie). Vzniká takzvaný magický idealismus, na nějž navazuje Arthur *Schopenhauer, uznávající vedle kauzálních souvislostí též souvislosti magické, a v postmoderní době *magický realismus, proud a typ moderní prózy, který je založen na magickém a mytologickém přístupu ke skutečnosti, ovlivněném *kulturními tradicemi, zejména lidovou slovesností;

3. okultistické pojetí magie vyjádřil již Roger *Bacon výrokem, že magie je praktická *metafyzika, interakce mezi transcendentálním *subjektem a transcendentním reprezentovaným světem takzvaného „astrálního světla“, které je prostředníkem, ale i původcem magické akce. Ta má formu invokativní (prosebnou), respektive evokativní (imperativní) a „dynamizující“ *astrální světlo tvoří v něm bytosti, jejichž prostřednictvím může pak vykonavatel působit i v rovině fyzického světa. Klasik evropské magie Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (*De occulta philosophia* [Skrytá filozofie], 1531) se pokoušel sjednotit filozofii magie s *křesťanstvím na bázi *novoplatonismu. Magie je pěstována jako metafyzika *přírody i jako praktická nauka o využití skrytých sil přírody zejména k účelům léčebným (Giambattista della Porta: *Magiae naturalis, sive De miraculis rerum naturalium libri IIII* [Přirozená magie čili čtyři knihy o podivuhodnostech přírody], první vydání roku 1558 ve 4 knihách, v roce 1589 vydání ve 20 knihách) a ke *komunikaci s transempirickými bytostmi (*magia innaturalis* [nepřirozená magie]). Dělí se na „černou“ (užití prostředků magie ke zlým účelům) a „bílou“ (užití magie k dobrým účelům). Ke vzkříšení středověké magie, zejména ve spojení s *hermetismem a s *kabalou, dochází koncem 19. století (Eliphas Lévi: *Dogme et rituel de la haute magie*, 1856, česky: *Dogma a rituál vysoké magie*, 1913). Obnovuje se alexandrijská theurgie, což je vyšší forma magie (Jan Kefer, 1938). V současnosti nechybí ani teorie chápající magii jako praxi s personifikovanými silami nevědomí (Israel Regardie, 1969) nebo jako praktickou metafyziku *sexu, tzv. sexuální magie (satanista Aleister Crowley, 1929) ani pokusy o její experimentální prověřování (římská skupina Ur, londýnská společnost The Golden Dawn, pražská Universalia);

4. označení jevištního iluzionismu spjatého s variétním kouzelnictvím a eskamotáží;

5. označení všeho tajuplného, „nevysvětlitelného“. (Jaroslav Malina, Milan Nakonečný, Jiří Prosecký)

magie počátku (magie prvního dne), tradiční lidové přesvědčení o magickém významu prvního okamžiku nebo dne pro celé příští období. Lidová obřadnost se zaměřuje především na tzv. *osudové dny, které svou povahou předurčují budoucnost. Podle jednotlivých znamení (kdo se jako první v domě ráno probudí, kdo z *vesnice dojde jako první po *mši domů, který koledník *obchůzkového rituálu navštíví stavení jako první) odhaduje povahu nadcházejícího *času. Zároveň je zřejmá snaha vyjít vstříc dobrému *osudu (obřadní spěch na zpáteční cestě z bohoslužby). Osudové dny jsou provázány širokou škálou obřadních úkonů, které se snaží přivolat dobrou budoucnost (velikonoční *pomlázka, vánoční nebo novoroční čočková polévka, obřadní svázání prvního snopu při žních). Lidová *tradice rozlišuje dny šťastné, vhodné k zahájení zemědělských prací (Zelený čtvrtek), vhodné k uzavření *sňatku (úterý nebo čtvrtek), dny v nichž narozené děti budou mít dobrý život (Boží hod, neděle) a dny nešťastné (Velký pátek, pátek), v nichž je lépe nic nezačínat.

Navzdory církevní *kritice pohanské *symboliky lidové *magie nebyla většina obřadních praktik zapomenuta, což svědčí o závažnosti, kterou jim lidová tradice přisuzuje. I dnes, na počátku 21. století, se můžeme setkat s určitými fragmenty *víry v magii počátku. Lidová obřadnost nám například stále káže vstát v osudový (významný) den pravou nohou z postele nebo vykročit pravou nohou ze dveří. (Jana Válková)

magie prvního dne, *magie počátku.

magie, homeopatická, podle *hypotéz *evolucionistů vývojově nejstarší fáze lidského *myšlení založená na víře, že podobné vytváří podobné. Podle skotského antropologa a religionisty Jamese Georga *Frazera jde o snahu a návod aktivně ovládat přírodní *zákonitosti prostřednictvím jejich napodobování. (Viz též *magie, sympatetická.) (Jaroslav Malina)

magie, kontaktní, podle *hypotéz *evolucionistů vývojově nejstarší fáze lidského *myšlení založená na víře, že věci, které spolu byly v kontaktu, na sebe působí i poté, co byl fyzický kontakt přerušen; jde například o snahu a návod aktivně působit na osoby prostřednictvím předmětů, které s nimi byly v kontaktu. (Viz též *magie, sympatetická.) (Jaroslav Malina)

magie, sympatetická, souhrnné označení *homeopatické magie a *kontaktní magie založené na předpokladu existence určitého mystického vztahu mezi věcmi a jevy v *přírodě – *zákonu vnitřního souladu. (Jaroslav Malina)

magistrát (z latiny: *magistrātus*, „úřad; úředník; magistrát“):

1. v antickém *Římě za *republiky nejvyšší *úřady, případně *úředníci. Šlo o čestné a neplacené funkce obsazované volbou; nejvyšší byli: *konzul, prétor a *cenzor, mimořádný byl *diktátor;

2. městský úřad, zaveden v *českých zemích za *Josefa II. (1741–1790), a to v Praze v roce 1784 a v letech 1786–1787 v ostatních *městech, nahrazoval *městské rady; po roce 1849 byla zřízena *obecní zastupitelstva na novém principu a výraz magistrát se pak používal v případě *statutárních měst (za první republiky a také po roce 1989). (František Čapka)

maglemoská kultura, *kultura, maglemoská.

Magna charta, *charta, Magna.

Magna charta libertatum, *charta, Magna.

Magna Mater (Velká matka bohů):

1. římské jméno maloasijské bohyně *Kybelé, jejíž *kult pronikl do Říma za 2. punské *války (218–201 př. n. l.). Pro svůj válečný ráz někdy ztotožňována s bohyní války Bellonou;

2. označení prehistorických ženských plastik spojovaných s kulty plodnosti. (Jaroslav Malina)

magnetická rezonance, *rezonance, magnetická.

magnetická susceptibilita, *susceptibilita, magnetická.

magnus, -a, -um, velký.

Magritte, René (21. 11. 1898, Lessines, Belgie – 15. 8. 1967, Brusel, Belgie), belgický malíř; přední představitel *magického realismu a veristického *surrealismu. Fascinuje snovou atmosférou, metafyzicky přehodnocenou sugestivně působící věcnou realitou; mnohé z jeho kompozic se soustředí na problémy spjaté s *láskou, *sexualitou a *erotikou: *Filozofie v ložnici; Křemínek; Megalomanické šílení; Milenci; Znásilnění* aj. Jeden z Magrittových komentářů k tématu sexualita: „Sexuální jednání ztrácí význam, jakmile se ho využije s cílem šokovat nebo vychovávat. Vládne domněnka založená na špatném, pohodlném výkladu, že sexualitu lze pochopit bez vysvětlování. Sexualita je slučitelná jen s nezájmem.“ (Jaroslav Malina)

Mahábhárata (ze sanskrtu: *mahat*, „velký“), „Velké vyprávění o Bharatovcích“), sanskrtský epos, jehož jádro tvoří hrdinský zpěv o bratrovražedné válce dvou spřízněných větví královského rodu, odvozujících svůj původ od mytického vládce Bharaty. K tomuto původnímu výtvaru staroindické bardské *poezie asi z 5. století př. n. l. pozdější redakce připojily řadu vedlejších epizod, nejrůznějších *mýtů, legendárních příběhů, lidových zkazek a filozofických rozprav, včetně proslavené **Bhagavadgíty*, takže v současné podobě dílo čítající bezmála 100 000 dvojverší představuje jednu z největších epických básní světa. (Jan Filipický)

mahájána (ze sanskrtu: *mahat*, „velký“ a *jána*, „cesta, vůz, vozidlo“), jeden ze dvou základních směrů *buddhismu. Na rozdíl od ortodoxní *théravády, od níž se postupně oddělila v severní Indii během prvních staletí našeho *letopočtu, klade mahájána důraz na soucitem motivovanou pomoc ostatním bytostem strádajícím v nekonečném koloběhu existencí (*samsára). Ideálem je *bódhisattva, oddalující svou vlastní *nirvánu, aby mohl v dalších zrozeních pomáhat druhým k jejich duchovnímu probuzení. *Buddha není považován jen za ideál dokonalého *mnicha, ale i za transcendentní princip, jehož manifestací je i velký počet kosmických *buddhů, přiřazovaných různým věkům a částem prostoru. Tato nová filozofická orientace byla zformulována nejprve v mahájánových *sútrách a posléze systematicky filozofickými školami, zejména madhjamakou a jógáčárou.

Mahájána se rozšířila v 8. století do Tibetu (*buddhismus, tibetský) a odtud v 16. století do Mongolska (*náboženství, mongolská). Od poloviny 1. tisíciletí n. l. pronikala do Číny (*buddhismus, čínský) a dále do Koreje (*buddhismus, korejský) a Japonska (*buddhismus, japonský). (Jan Filipický)

Mahalanobisova vzdálenost, *vzdálenost, Mahalanobisova.

mahárádža (ze sanskrtu: nominativ *mahá* od kořene *mahat*, „velký“ a *rádžan*, nominativ singuláru: *rádžá*, „král“), titul *hinduistického vládce v Indii. Známý od 2. století př. n. l. u *Kušánů, kteří chtěli podle perského vzoru zesílit vážnost titulu rádža (král); vyskytuje se též v zesíleném tvaru *mahárádžádhirádža*, obdobě perského *šáhánšáh*, „král králů“. Ženská forma titulu je *maharání*. (Jan Filipický)

Maharáštrané (Maharáštrija, anglicky: Maharashtrian):

1. souhrnné označení etnicky různorodého obyvatelstva historického *regionu v západocentrální části poloostrova Přední Indie, od 7. století n. l. známého pod jménem Maharáštra, od roku 1960 též název pro obyvatele stejnojmenného svazového státu v Indické republice. Z celkového počtu asi 96,7 milionu lidí (odhad z roku 2001) tvoří téměř 65 % *Maráthové, v městských oblastech mají silné zastoupení *Pársové, příslušníci židovské *diaspory a Sindhané, kteří se zde usazovali hlavně po rozdělení Indie v roce 1947. Ve *městech žijí i významné menšiny *Gudžarátci a Márvárci, příslušníků obchodnických kast původem z rádžasthánského Márváru. Početné jsou kmenové populace soustředěné v oblasti pohorí Sahjádri a v dalších hornatých oblastech, z nichž nejznámější jsou *Góndové a *Várlíové. Vedle úředního *jazyka maráthštiny, jíž mluví více než 80 % obyvatel, je rozšířena též *hindština (mezi *muslimy *urdština), *angličtina, *gudžaráština, *kannadština, *telugština aj. *Náboženstvím asi 80 % Maharáštranů je *hinduismus, více než

10 % vyznává *islám, 6 % se hlásí k *buddhismu, 1,3 % připadá na vyznavače *džinismu, 1 % tvoří příslušníci *křesťanských církví.

2. jiné pojmenování Maráthů, etnolingvistické skupiny *indoevropského původu žijící ve státě Maháráštra. (Jan Filipický)

Mahávira, *Džina.

mahdí (z arabštiny: *mahdí*, „Bohem správně vedený“), v *islámu eschatologický vůdce (spasitel), který přijde před koncem *světa nastolit *spravedlnost. V *sunnitském islámu tato mesianistická představa patří spíše k lidové víře a častokrát se projevila v *sociálních hnutích, zatímco *ší'ité očekávají zákonitě očistný, triumfální příchod skrytého *imáma. (Viz též *mahdismus.) (Jaroslav Oliverius)

mahdismus, náboženské muslimské *hnutí stoupců Muhammada Ahmada al-Mahdího (1844–1885), jenž po roce 1881 vytvářel církevní teokratické *impérium v povodí horního Nilu (dnešním Súdánu), které jeho nástupci ještě dále upevnili; hnutí šířilo islámský *fundamentalismus nejen po celém Súdánu, ale i ve velké části muslimské Afriky. Mahdismus zdůrazňoval přísné dodržování základních postulátů *koránu a nesmiřitelný odpor ke *křesťanství a k evropské *civilizaci; *symbolem pokory jim byl mimo jiného zaplátovaný oděv. Stát byl definitivně vyvrácen britsko-egyptským tažením v roce 1899, Súdán prohlášen *kondomiem. (Viz též *mahdí.) (František Čapka)

Mahen, Jiří (vlastním jménem Antonín Vančura, 12. 12. 1882, Čáslav – 22. 5. 1939, Brno), český básník, prozaik, dramatik a publicista. Byl původem Středočechem, zamiloval si Moravu a zdomácněl v Brně, kde žil od roku 1910 a pracoval nejprve jako novinář *Lidových novin* a *Svobody*, později jako knihovník (byl ředitelem městské knihovny), dramaturg brněnského Národního divadla a jako profesor konzervatoře. Mahenovi patří obrovská zásluha o brněnský kulturní život meziválečného období.

Na počátku literární dráhy byl Mahen významně ovlivněn kritickým naladěním tomanovské generace, přitahován radikálním *anarchismem, zejména myšlenkami literátů z okruhu inspirativního časopisu *Nový kult*. Životní postoje své bouřlivácké generace vyjádřil v díle velmi rozsáhlém a žánrově bohatém. Verše lyrické a lyricko-epické ve sbírkách *Plamínky* (1907), *Balady* (1908), *Duhy* (1916), *Tiché srdce* (1917), *Rozloučení s jihem* (1934) jsou bojovné a vroucné zároveň, satirické zaměření mají dobové epigramy shrnuté ve sbírce *Kozí bobky z Parnasu* (1921). Z prózy dosáhly značného ohlasu moderní pohádky *Co mi liška vyprávěla* (1922), studentský román *Kamarádi svobody* (1907), povídková fantazie *Měsíc* (1921) a *Rybářská knížka* (1921), Mahenovo poetické vyznání lásky k *přírodě a *člověku.

Nejvěrněji se Mahen věnoval tvorbě pro divadlo a jako dramatik byl také nejvíce oceňován. Jeho hry nesou lyrické a impresionistické rysy, avšak na rozdíl od Šrámkovy *melancholie působí syrově, někdy sebemučivě, jejich hrdiny jsou neklidné a odbojné typy. K nejlepším dílům dramatického žánru patří divadelní hra *Janošík*, jejíž námět vychází ze slovenské tradice. Vznikla v roce 1909 jako polemika s prospěchářskou pražskou politikou, od níž se Mahen distancoval. V postavě lidového bohatýra Janošíka viděl ztělesnění hrdosti, opravdového citu a naděje pro chudé. Bojovníkem je i hlavní postava historického dramatu *Mrtvé moře* (1914). Z *komedií sklídila úspěch lyrická hra *Ulička odvahy* (1917). Jiří Mahen byl neúnavným experimentátorem a to se pochopitelně projevilo také v jeho dramatické tvorbě, výrazně v šesti filmových *libretech o světě naruby, poetistických hříčkách *Husa na provázku* (1925). (Titulem byli v 60. letech inspirováni zakladatelé brněnského experimentálního divadla Husa na provázku, za *vlády Gustáva Husáka retušováno na Divadlo na provázku, po pádu komunistického režimu opět pod původním názvem.) Poetisticky úsměvně je laděna i pohádková komedie *Nasreddin čili Nedokonalá pomsta* (1930). Léta po roce 1933 byla pro citlivého Mahena nelehká. Ozvaly se příznaky srdeční choroby, politická situace se rapidně zhoršovala. Reagoval na ni divadelní hrou *Mezi dvěma bouřkami* (1938), v jejíž předmluvě napsal: „Svět je v poslední době pln konferencí, které

snad nebudou mít ani konce. Jde na těch schůzkách většinou o *mír světa či lépe řečeno o *válku, která jednou přijde, poněvadž starý svět nějak žalostně dodělává a hrozně těžko se přerouzuje.“ Na počátku okupace v roce 1939 Jiří Mahen končí život *sebevraždou. Neukončeno zůstalo dílo umělce, kterému mnozí kritici vytýkali nejasnost a nehotovost, dílo prostoupené touhou dobrat se smyslu lidského života. Touhou naléhavou až k sebezničení. (Jaroslav Malina)

Mahlerová, Margaret (10. 5. 1897, Šoproň, Maďarsko – 2. 10. 1985, New York, USA), maďarsko-americká dětská lékařka a psychoanalytička. Zabývala se problematikou *socioemocionálního vývoje dítěte (s důrazem na vlastní aktivitu dítěte a vlivy prostředí, které interagují s jeho vrozenými dispozicemi); založila Dětské poradenské centrum ve Vídni, následované roku 1957 Centrem pro psychotické a autistické děti v New Yorku.

Socioemocionální vývoj dítěte periodizovala do následujících kategorií: 1) Fáze normálního autismu, kterou dítě prožívá po svém narození. Dítě je zaměřeno spíše dovnitř na uspokojování potřeb: je uzavřeno v jakémsi svém světě, převládají u něj spánkové stavy, snižuje se u něj tenze a od svého okolí nerozlišuje ani matku. Následující fáze normální symbiózy je obdobím od konce druhého měsíce života, kdy je dítě schopno stále více rozlišovat mezi stavy nelibosti a libosti. Částečně si uvědomuje existenci objektů a přirozeně se snaží splynout s jejich dobrými aspekty a tím si vytvořit symbiotický vztah. V tomto období se rovněž tvoří základy komunikace matka-dítě, oba dva pak mají možnost vztah iniciovat a činit ho kvalitním či nikoliv. 2) Touto aktivitou vytvoří dítě s matkou jeden všemocný systém, který je ohraničený od okolního světa a ve kterém se dítě pravděpodobně vnímá jako součást matky, ale začíná se také odlišovat od okolí. 3) Fáze separace (probíhá odlišení od okolí i od matky a dochází k vytváření hranic dítěte) a individuace (rozvíjení autonomie, prosazování a projevování samostatnosti) probíhá v období od 4. měsíce do 4. roku věku a je dále rozčleněna do čtyř subfází:

A) *Diferenciace* probíhá od 4. do 10. měsíce, je charakterizována zřetelným odlišením matky od ostatních lidí, objevuje se strach z cizích lidí a ke konci období také separační úzkost. Pozornost dítěte je však přesto zaměřena především k podnětům zvnějška, projevuje silný zájem o zkoumání okolí, včetně vlastního a matčina těla. Vrcholným bodem této taktilní a vizuální explorace je období mezi 6.–7. měsícem, kdy jsou ustanoveny počáteční představy o vlastním těle. B) *Procvičování* nastává od 10. do 16. měsíce, kdy vzhledem k rozvoji lokomoce dochází k intenzivnímu průzkumu okolí. Možnost vzdálit se vede k hlubšímu uvědomění si objektu (matky) a také k jasnějšímu odlišení matky od sebe sama (odlišení vlastních reprezentací od reprezentací objektivních). Dítě si procvičuje vzdalování se od matky, která je však stále významným referenčním bodem, k němuž se vrací nejen pro emocionální, ale i taktilní podporu (mazlení, lezení na klín), nebo s ní udržuje alespoň zrakový či sluchový kontakt. Toto pouto, kdy se dítě vrací k matce a po chvíli zklidnění, načerpání energie (případně ujištění se, že zázemí funguje podle očekávání) se vypravuje k dalším průzkumům okolí, nazvala Margaret Mahlerová „elastickým poutem“. Její výzkumy dále dokládají, že se stále prodlužuje vzdálenost, intervaly a též přechází kontakt od haptických projevů k distálním. Tyto krátké separace od matky, někdy spojené se zážitkem separační úzkosti, mohou vést k postupnému „otužování se“ a k rozvoji autonomie, asertivity a zvědavosti. Rozvoj hybnosti umožňuje dítěti získávat pocity síly, moci a samostatnosti, doprovázené však také miniaturními anaklitickými depresemi, které jsou důležité pro schopnost vybavit si matku v její nepřítomnosti („mentální reprezentaci matky“). Nucená separace od matky může v tomto období vést ke stagnaci, nebo dokonce k vývojové regresi dítěte. Do tohoto období umísťuje zrod individuality dítěte, které je jeho reakcí na matčiny odpovědi, tj. změnami vlastního chování v důsledku jeho chování (tzv. „zrcadlící referenční rámec“, jímž matka usměrňuje vývoj chování svého dítěte). Nevědomky však u něj aktivuje právě ty projevy, které odrážejí její vlastní individuální potřeby, a právě tyto interakce matka-

dítě vytvářejí základy identity malého dítěte. C) *Navazování přátelských vztahů* (znovu-sbližovací fáze) je obdobím, kdy je dítě vývojově již natolik vyspělé, že si na straně jedné uvědomuje svou separaci od matky, ale na straně druhé je dosud tak emocionálně labilní, že s ní opětovně potřebuje zažít své pouto. Dítě svým chováním může v matce probudit pocit vývojové regrese, na niž matka reaguje nepřístupností k projevům jeho chování. Extrémní nepřístupnost matky však může u dítěte vést k pocitům nepřijetí a neporozumění, které v dlouhodobějším horizontu může přerůst až v depresivní ladění. Obvykle však dítě v této fázi navazuje vztahy k dalším lidem, do nichž samozřejmě zapojuje též svou matku, a stává se odolnějším vůči frustraci. Stále více si také uvědomuje fyzická omezení a relativní bezmocnost vůči světu. V procesu rozvíjející se autonomie potřebuje značnou podporu, která se vůči matce projevuje jako zřetelná ambivalence = dožaduje se její trvalé přítomnosti (jakýsi 2. vrchol separační úzkosti) a projevuje vůči ní otevřenou agresi (šťípá ji, vzdoruje) atd. Margaret Mahlerová se domnívá, že se jedná o dva silné a současně protichůdné prožitky, neboť dítě touží po nezávislosti a zároveň chce být připoutáno k matce. U matky se rovněž projevuje ambivalence – je pro ni bolestné, že jí dítě utíká, ale zároveň tomu rozumí, že je to tak v pořádku a že se jedná o pokrok ve vývoji. Další příčinou ambivalentního chování dítěte vůči matce může být také fakt, že matka neplní dítěti všechna jeho přání (v zájmu předávání žádoucích *norem chování) a bezprostředně neuspokojuje všechny jeho potřeby. Dítě pak v podobných situacích, kdy se mu matka nevěnuje podle jeho představ, vnímá svou matku jako „špatnou“. V opačném případě, kdy ho konejší, poskytuje mu oporu nebo plní jeho přání, ji hodnotí jako „dobrou matku“. D) *Individuace* je obdobím od 25. do 36. měsíce a projevuje se stálostí objektu. Dítě si již internalizovalo pojem „dobré“ i „špatné“ matky do ucelené reprezentace své matky, která mu pomáhá překonávat jeho období osamocení. Některé děti (zejména v předškolních institucích) mají alespoň obrázek matky či předmět, který mu matka dala, což jim pomáhá zvládnout dlouhodobější separaci. Děti si v tomto období již rády hrají samy a dokáží unést frustraci, pokud jsou dostatečně identifikovány s rodičovskými figurami, zažívají pocit vnitřní jistoty během svého vzdálení. V okamžiku, kdy dítě může být bez matky, je dosaženo plné individuace a „zrození psychologického Já“. (Lenka Šulová)

mahr (z arabštiny: *mahr*, „svatební dar“), v *islámském právu a kultuře částka, kterou podle svatební smlouvy zaplatí ženich nevěstě nebo jejím rodičům. Může být stanovena také částka tzv. opožděného mahru, který by byl muž povinen ženě zaplatit při rozvodu (zapuzení). (Jaroslav Oliverius)

Mácha, Karel Hynek (10. 11. 1810, Praha – 6. 11. 1836, Litoměřice), český básník a prozaik; nejvýznamnější představitel českého *romantismu a zakladatel moderní české *poezie, jehož subjektivní, individualistická tvorba korespondovala s dobovým světovým literárním vývojem. Máchovo dílo – nejvýrazněji jeho lyricko-epická skladba *Máj* (1836) – nabízí poznání, k němuž dospívá jednotlivec uzavřený do vězení vlastního osudu, do svých úzkostí, své samoty a beznaděje. Intenzita, s jakou Mácha dokázal čtenáři přiblížit tragiku lidského života směřujícího k zániku a zmaru, činí z „kramářského“ příběhu Viléma a Jarmily moderní drama. Máchovo dílo inspiruje i v 20. století, kdy avantgardisté objevili půvab Máchových erotických deníkových záznamů (vydány mimo jiné pod názvem *Intimní Karel Hynek Mácha*) a identifikovali v jeho tvorbě zárodky surrealistické gestikulace.

Skladba *Máj* hluboce poznamenala vývoj české poezie (Jan Neruda, Karel Hlaváček, Otokar Březina, Josef Hora, František *Halas, Vladimír *Holan, Jan Zahradníček, František *Hrubín, Oldřich *Mikulášek, Jan *Skácel). Také každá nová generace českých umělců se s *Májem* vyrovnávala po svém, nacházela jeho novou interpretaci a nový výraz pro jeho výtvarný doprovod. *Máj* ilustrovali Jan Konůpek (1883–1950), Jindřich *Štyrský (1899–1942), Jan *Zrzavý (1890–1977), Karel Svoboda (1896–1986), Cyril Bouda (1901–1984), Bohdan *Lacina (1912–1971), Ludmila Jiřincová (1912–1994), Václav Zykmund (1914–1984), Arnošt *Paderlík (1919–1999), Vladimír Tesař (1924) nebo Jan Koblasa (1932).

V *Máji* našel inspiraci pro jednu ze svých nejlepších sochařských skladeb (*Hynku! Viléme! Jarmilo!*, 1995) český sochař Olbram *Zoubek (narozen 1926). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Macháček, Zdeněk (16. 8. 1925, Brno), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Po absolvování reálného gymnázia studoval v letech 1945–1947 obory *zoologie a *antropologie na Přírodovědecké fakultě *Masarykovy univerzity v Brně. Po třech letech musel školu z „kádrových důvodů“ opustit (rodina vlastnila grafický závod) a z těchto důvodů nebyl přijat na Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze. V roce 1952 absolvoval Vyšší školu uměleckého průmyslu v Brně. Po studiích byl krátce zaměstnán, od roku 1961 žije na „volné noze“. V roce 1958 se stal jedním ze zakládajících členů skupiny Parabola, je členem brněnského tvůrčího Sdružení Q a Horáckého klubu výtvarných umělců. Spoluzaložil mezinárodní sochařské sympozium Dřevěná plastika ve Žďáru nad Sázavou a je jeho hlavním organizátorem.

V počátcích tvorby v padesátých letech zobrazoval v tvarosloví moderního sochařství *antropomorfní a *zoomorfní motivy redukované do archetypálních znaků a emblémů, ženský i mužský prvek a vztahy mezi nimi. I později tato témata uchovává, avšak mění sochařský rukopis (souznění vydutých a vypouklých tvarů jeho plastik vyvolává dojem letu či vznášení) a v posledních letech se snaží zejména o ztvárnění krajiny a pocitu z ní i erotických témat. Pracuje převážně ve dřevě, které někdy opatřuje polychromií, patinací nebo *inkrustací. Laureát Ceny města Brna a *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. (Jaroslav Malina)

Machalík, Tomáš (29. 8. 1978, Hranice na Moravě) český historik a antropolog. V současnosti dokončuje doktorské studium v oboru Etnologie na *Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni.

Zabývá se bádáním v oblasti moderních totalitních hnutí (Ideologie či teror? Otázka principu totalitního režimu na pozadí úvah Hannah Arendtové a Raymonda Arona. In: Budil, Ivo T. – Zíková, Tereza, ed.: *Totalitarismus*, 4, 2008), dále se soustředí na studium politických a kulturních dějin jižní Afriky (Potlačení povstání Hererů v Jihozápadní Africe jako memento v historii Německa. In: Machalík, Tomáš – Záhořík, Jan, ed.: *Viva Africa 2006: Sborník příspěvků z konference věnované Africe*, 2006.) Je spoluorganizátorem a garantem mezinárodní afrikanistické konference Viva Africa konané pravidelně od roku 2006 na půdě Západočeské univerzity v Plzni. Kontakt: Mgr. Tomáš Machalík, Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, e-mail: machalik@ksa.zcu.cz. (Jaroslav Malina)

Machalová, Tatiana (14. 7. 1959, Humenné, Slovenská republika), česká filozofka slovenského původu; docentka Právnické fakulty *Masarykovy univerzity. Vystudovala filozofii na Filozofické fakultě Univerzity Pavla Jozefa Šafaříka v Prešově. Po studiu v roce 1982 začala působit na Masarykově univerzitě (tehdejší UJEP) v Brně. Od roku 1990 vyučuje na Právnické fakultě Masarykovy univerzity. Ve své pedagogické a výzkumné činnosti se zaměřuje na otázky právní filozofie, etiky a filozofických základů *lidských práv. Vedla několik domácích i zahraničních projektů, na jejichž řešení spolupracovala s Právnickou fakultou v Saarbrückenu a Salcburku. Pravidelně vystupuje na domácích a zahraničních konferencích.

Výsledky výzkumu publikovala v řadě odborných statí a publikací. Kromě několika učebnic je spoluautorkou práce *Kritika rasy a rasismu* (2003), autorkou monografie *Tradice a perspektivy racionalistického právního myšlení* (2004), podílela se redakčně a autorsky na vydání několika odborných publikací: *Lidská práva proti rasismu* (2001), *Místo normativní teorie v soudobém právním myšlení* (2003) aj. Kontakt: Doc. PhDr. Tatiana Machalová, CSc.,

Katedra právní teorie Právnické fakulty Masarykovy univerzity, Veveří 70, 611 80 Brno, telefon: 549 495 742, e-mail: Tatiana.Machalova@law.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Machar, Josef Svatopluk (29. 2. 1864, Kolín – 17. 3. 1942, Praha), český básník, prozaik, fejetonista, novinář a politik. Je příslušníkem takzvané generace devadesátých let, která se proklamativně distancovala od směrových orientací svých literárních předchůdců, zejména od národně obrozeneckých ideálů, které udržovali při životě ruchovci, i bezbřehého kosmopolitismu a articeistní *rétoriky lumírovců. Tato generace se již dokázala podívat na český svět a především na jeho hlavní představitele – měšťáka i příslušníky inteligence bez iluzí a planých očekávání. Macharovo postavení v těchto zápasech o moderní podobu české literatury bylo klíčové. Svědčí o tom mimo jiné skutečnost, že ve spolupráci s Františkem Xaverem *Šaldou formuloval nejvýznamnější programové prohlášení této generace, *Manifest České moderny* (1895), který podepsali Otokar Březina, František Václav Krejčí, Vilém *Mrštík, Antonín *Sova, Josef Karel Šlejhar a mnozí další. Macharova tvorba vyjadřovala krizi doby fin de siècle, stupňovanou neutěšenými poměry rakouského mocnářství. Autor přejímal hořkou *ironii a skepticismus Jana Nerudy, jehož básnickou tvorbu hájil proti přeceňovanému, idylickému Vítězslavu Hádkovi, a připravoval cestu satirikům, jakými byli František *Gellner, Viktor Dyk nebo Jiří Haussmann. Tato postojová orientace měla oporu v jeho životních zkušenostech: Machar většinu svého života prožil v hmotném nedostatku; rozčarování a deziluze provázely také jeho časté polemiky, názorové střety a *konflikty. I přes tyto momenty, jeho tvorba – svým společensky kritickým zaměřením (zpočátku se hlásil k realistickému hnutí) – zakládala víru v možnost mravní nápravy společnosti.

Nejvýznamnější část rozsáhlého Macharova díla vznikla za jeho téměř třicetiletého pobytu ve Vídni (1889–1918), kde našel skromnou obživu pro svou rodinu jako *úředník Ústavu pro pozemkový úvěr. Nedokázal se smířit a sblížit s Vídní (viz například sbírku *Tristium Vindobona I–XX*, 1893), svůj vídeňský pobyt vnímal jako provizorium. Svými literárními i politickými aktivitami se naopak začleňoval do *kontextu české kultury. Život mimo pražskou literární scénu mu však zajišťoval odstup a rovněž nezávislost. Projevoval se jako zaujatý a přímočarý autor tvrdošijně prosazující své představy a ideje. Měl příznivce i kritiky. Problematické se jeho *názory a postoje staly po návratu do vlasti. Překvapením bylo, že básník Machar v roce 1919 (na přání Tomáše Garrigua *Masaryka, s nímž ho pojilo dlouholeté přátelství) přijal místo generálního inspektora v nově vznikající československé armádě. Macharův názorový rozchod s T. G. Masarykem a jeho sblížení se s politickou pravicí již bylo vnímáno jako rozčarování.

*Láska, milostné zážitky a intimita tvoří důležitou námětovou oblast Macharovy realistické tvorby. Až na výjimky je mu však cizí romantický koncept lásky i parnasistický přístup k milostnému tématu. Je naopak jedním z prvních českých literátů otevřeně, bez příkras zachycujících nedůstojnou roli ženy v maloměšťácké společnosti. Měl odvahu upozornit na diskriminaci a vykořisťování ženy a odhalit pravou tvář maloměšťácké morálky a rodiny, která neposkytuje ženě ani muži prostor pro milostný cit. Ženská krása, mládí i *sexualita se v měšťácké společnosti stávají zbožím, které se okázale nabízí ke koupi. Tržním záměrům slouží móda i „předvádějící“ aukce-rituály jako divadla, plesy a promenády, kam rodiče vyvádějí své vdavekchtivé dcery. Kvalitní zboží a služby si mohou ovšem obstarat pouze ti movití: buď v nerovném manželství, nebo ve veřejných domech. (Jiří Pavelka)

Machiavelli, Niccolò (3. 5. 1469, Florencie, Itálie – 22. 6. 1527, Florencie, Itálie), Florencie, Itálie), italský politik, diplomat, spisovatel, historik a vojenský teoretik. Na základě vlastní bohaté diplomatické činnosti a popisu soudobých politických událostí analyzoval podstatu lidského chování; své *názory na uspořádání společnosti a vládnutí popsal v knize *Il Principe* (Vladař): „(...) Nedělám totiž nic jiného než malíři: aby poznali povahu hor a vrchů, zůstávají v údolí, a vystupují na vrcholky, aby lépe přehlédli krajinu v nížině. Stejně tak mohou pochopit charakter národů jen ti, co sedí na knížecím stolci, zatímco ten, kdo chce

zkoumat úděl mocných, musí žít mezi lidem.“ Touto metaforou charakterizoval autor svou metodu v úvodu knihy, která bývá považována za jedno z prvních pojednání ustavujících evropskou politologii.

Dílo je produktem autorovy vlastní politické fantazie a také produktem tehdejší politické situace. Machiavelli touží po sjednocení *země, vytvoření mocného a pevného *státu. To se může podařit jen moudrému a silnému vládci. Vzorem takového vládce mu byl Cesare Borgia (1475–1507), schopný, ale bezohledný pragmatický politik. V díle *Vladař* se Machiavelli soustředil na rady vládcům k uchopení a udržení moci, to pro něj byla centrální otázka. O úspěchu vladaře nerozhoduje morální hodnota, nýbrž účinek jednání, zájmy státu mají vždy přednost před etickými normami.

V *Rozpravách o prvních deseti knihách Tita Livia* přenáší Machiavelli svoji pozornost od panovníka (respektive *monarchie) k republikánskému zřízení, když zkoumá příčiny velikosti, slávy a bohatství antického Říma, a jejich možnou aplikaci v podmínkách renesančních italských městských států. Toto dílo tak značí zrod novověké tradice *republikanismu.

Z díla: *Il Principe* (Vladař, vznik 1513–1514, vydáno posmrtně 1532, česky: souborné vydání Vladaře, Úvah o umění válečném a Rozprav o prvních deseti knihách Tita Livia – *Úvahy o vládnutí a o vojenství*. Praha: Naše vojsko, 1987), *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livia, 1512–1517, vydáno posmrtně 1531), *Mandragola* (první vydání 1518, česky: *Mandragola: Komédie o pěti jednáních*. Praha: Stanislav Neumann, 1928; *Mandragora: Komédie o pěti dějstvích*. Praha: Dilia, 1955), *Dell'arte della guerra* (Úvahy o umění válečném, vznik 1518–1520, vydáno 1521), *Istorie Fiorentine* (8 svazků, vznik 1521–1525, vydáno 1532, česky: *Florentské letopisy*. Praha: Odeon, 1975). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

machiavelliánská inteligence, *inteligence, machiavelliánská.

machiavellismus:

1. označení teorie o vládnutí Niccoly *Machiavelliho (1469–1527), podle níž vládce musí zajistit *moc *státu a blaho *poddaných, a proto případně nesmí váhat užít i *násilí a lsti;
2. v běžném užití machiavellismus znamená pragmatické až cynické jednání, bezohlednou vypočítavost, snahu dosáhnout cíle libovolnými prostředky – ve smyslu „účel světí prostředky“. (Jaroslav Malina)

Macholán, Miloš (12. 11. 1963, Brno), český zoolog; absolvent Univerzity Jana Evangelisty Purkyně (dnes *Masarykova univerzita). Pracuje na Ústavu živočišné fyziologie a genetiky AV ČR (vedoucí Laboratoře evoluční genetiky savců) a v Ústavu botaniky a zoologie Masarykovy univerzity v Brně, kde přednáší evoluční biologii, genetické metody v zoologii a molekulární ekologii (docentem zoologie od roku 2003, profesorem zoologie od roku 2008). Je spoluautorem vysokoškolských skript *Genetické metody v zoologii* (2004).

Zabývá se genetickou proměnlivostí a systematikou drobných savců, evolucí myší rodu *Mus* a hybridizací domácích myší. Kontakt: Prof. RNDr. Miloš Macholán, CSc., Ústav živočišné fyziologie a genetiky AV ČR, v.v.i., Veverčí 97, 602 00 Brno, e-mail: macholan@iach.cz. (Jaroslav Malina)

Machu Picchu, *pevnost a *město *Inků v Peruánských Andách nad údolím řeky Urubamby, v nadmořské výšce 2 090 m, vzdálené 75 kilometrů od *Cuzca. Bylo vybudováno za *inky *Pachacutiho a Španěly dobyto až v roce 1572. Je příkladem inckého stavitelského umění a smyslu pro harmonické sepětí architektury s terénem (*chrám s *citadelou, kamenným vodovodem a terasovými zahradami). Rozsáhlý kamenný *komplex působí dojmem, jako by vyrůstal z okolních žulových skal. Celé město bylo postaveno z místní *žuly. (Viz též *stavitelství Inků, megalitické.) (Jaroslav Malina)

Maiello, Giuseppe (10. 6. 1962, Neapol, Itálie), italský sociokulturní antropolog, historik, politolog a slavista; odborný asistent *Katedry sociálních věd Filozofické fakulty Univerzity

Pardubice a Katedry politologie a mezinárodních vztahů Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, kde vede Oddělení východoevropských studií. V Neapoli vystudoval politologii, specializoval se na historii střední a východní Evropy. V České republice žije trvale od roku 1992. Zabývá se *antropologií východoevropského areálu, *antropologií smrti, *antropologií sexuality a náboženství. V letech 1997–2006 působil na Katedře slavistiky (posléze Ústav slavistických a východoevropských studií) Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, kde přednášel mimo jiné slovanský folklor a dějiny, etnologii a starší literatury východní Evropy. Jako externí učitel působil v letech 1999–2003 při Kabinetu společenských věd, kultury a umění Filmové fakulty Akademie múzických umění, kde přednášel dějiny náboženství.

V roce 2003 obhájil disertační práci *Vampyrismus v transkulturní perspektivě* a získal titul Ph.D. v oboru slovanské filologie. Problematikou původu upírství se zabývala i jeho monografie *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy* (2004). V současnosti spolupracuje s Fakultou humanitních studií Univerzity Karlovy, s Katedrou antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity (kde vede doktorské kurzy Antropologie smrti a Antropologie náboženství) a s Ústavem slavistiky Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (Oborová rada teorií areálových studií). S Jaroslavem *Malinou a Jiřím *Svobodou je spoluautorem kapitoly Svět prehistorie a protohistorie obsáhlé knihy Jaroslava Maliny a kolektivu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy* (2007).

Kontakt: Dott. Giuseppe Maiello, Ph.D., Katedra sociálních věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice, Studentská 84, 532 10 Pardubice, e-mail: giuseppe.maiello@upce.cz. (Jaroslav Malina)

maieutika (z řečtiny: *meieutiké techné*, „babické, porodnické umění“), způsob vedení filozofického dialogu, kterým se podle *Platóna vyznačoval *Sókratés. Rozprava je vedena tak, aby partner v diskusi (zpravidla žák) byl přiveden k odhalení správné odpovědi vhodně kladenými otázkami učitele (ten je pak metaforicky v roli porodní báby, pomáhající zrození správné myšlenky). Učitel po celou dobu dialogu sám předstírá nevědomost, nepoučuje žáka, ale staví se do pozice člověka, který společně s žákem hledá pravdu. Maieutika je tak součástí a projevem sókratovské *ironie. (Břetislav Horyna)

mail, *pošta, elektronická.

Mailer, Norman (31. 1. 1923, Long Branch, New Jersey, USA – 10. 11. 2007, New York City, New York, USA), americký prozaik a publicista. Patří k těm americkým romanopiscům a publicistům, kteří dokázali klást provokativní otázky a svými postoji zneklidňovat čtenáře. Charakter a aktuálnost jeho tvorby vyplývá již z její žánrové orientace. Mailer se zařadil do proudu moderní americké prózy spojujícího tradici krásné literatury s postupy a strategiemi žurnalistické tvorby a rovněž literatury faktu nebo – jinak řečeno – profesi novináře a spisovatele. Kultivoval novinářskou produkci a současně přinášel do krásné literatury – obdobně jako například Truman Capote – nové podněty. Svou literární tvorbu chápal především jako zboží, které vstupuje na masmediální trh s informacemi a postoji, a teprve druhotně jako umělecký artefakt. Aktuálnost a nadčasovost dokázal spojit již ve své románové prvotině *The Naked and the Dead* (Nazi a mrtví, 1948); ta se dokonce stala – vedle Hellerovy *Hlavy XXII* (1955) – nejznámějším americkým románem o *druhé světové válce. Mailer se angažoval v řadě aktuálních dobových zápasů, například v kampani proti válce ve Vietnamu *Why Are We in Vietnam?* (Co děláme ve Vietnamu, 1967), zaujatým, reportážním způsobem referoval o dobových politických událostech *Miami and the Siege of Chicago* (Miami a obléhání Chicaga, 1968) anebo o epochálních událostech (například o letu prvního člověka na *měsíc, Oheň na měsíci, 1970). Do oblasti dokumentaristicko-žurnalistické tvorby spadá také

„román“ *The Executioner's Song* (Katova píseň, 1979), zpracovávající pomocí stovek rozhovorů a dochovaných dokumentů osud dvojnásobného vraha.

Román *An American Dream* (Americký sen, 1965) vyvolal jeden z velkých literárních skandálů šedesátých let. Balancuje na hranici psychologické prózy kriticky společenského dosahu a pokleslé literatury. Mailer v něm popisuje bezútěšné, odcizené mezilidské vztahy a okrajově i způsob, jak temné (mafianské a finanční) síly ovlivňují fungování amerických vyšetřovacích institucí. Příběh se tak stává psychoanalytickou sondou do deviantní psychiky Stephena Rojacka, muže jenž ztratil smysl života a rozhoduje se mezi *sebevraždou a vraždou vlastní ženy Debory. (Jiří Pavelka)

Maillol, Aristide (8. 12. 1861, Banyuls-sur-Mer, Francie – 27. 9. 1944, Banyuls-sur-Mer, Francie), francouzský sochař, malíř a grafik; představitel postimpresionismu. Zpočátku, ovlivněn *secesí, zabýval se malbou a tapisérií. Později se věnoval sochařství, ztvárňoval zejména ženské tělo, v duchu svého stylu většinou robustně rozvinuté, se snahou vyjádřit jeho nadčasový význam (například *Studie k Torzu Flóry*, 1911). Aristide Maillol: „Chtěl bych, aby mladá dívka, kterou v soše napodobuji, reprezentovala všechny mladé dívky, aby žena a její očekávání mateřství byla symbolickým znázorněním všech matek ...“ (Jaroslav Malina)

mainády (z řečtiny: *mainomai*, „šílím“), *bakchantky.

Maine, sir Henry James Sumner (15. 8. 1822, Kelso, Borders, Skotsko – 3. 2. 1888, Cannes, Francie), britský právník a historik; stoupenec *evolucionismu. Předpokládal, že římské právo a hinduistické tradiční právo uchovalo principy, podle nichž se řídily *primitivní společnosti; vycházejí z tohoto předpokladu podal evolucionistickou koncepci vývoje právních systémů: původní patrilineární a patriarchální rodinné korporace s kolektivním vlastnictvím, založené na *principu *příbuzenství a dominantní roli muže přešly k teritoriálnímu a civilnímu právu, což znamenalo přesun z principu příbuzenství k principu teritoria a přechod od rodinných vztahů k občanství.

Hypotéza byla odmítnuta jako spekulativní, ale Maine svým komparativním výzkumem právních systémů anticipoval moderní *antropologii práva. Z díla: *Ancient Law: Its Connection With the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas* (Starobylé právo: Jeho spojení s ranou historií společnosti, a jeho vztah k moderním idejím, 1861). (Jaroslav Malina)

Maitréja (ze sanskrtu: „přátelský“ od *maitrí*, „přátelství, blahovůle, shovívavost, laskavost“; pálijsky: *metteja*), nejpřednější z *bódhisattvů; Buddhův nástupce, který se má objevit na zemi po 5000 letech jako pátý a poslední *buddha současného věku (*kalpa*), jenž znovu ve *světě rozhlásí jeho mezitím zapomenutou osvobozující nauku (*dharma). Na rozdíl od historického *Buddhy, jenž pocházel z rodu válečníků (*kšatrijů), přijde příští buddha na svět v rodině *bráhmanů. K jeho *atributům patří *stúpa, jež je *symbolem pravé učitelské tradice. Uznáván hlavně v *tibetském buddhismu a *korejském buddhismu. (Jan Filipický)

máj, *májka.

májá (ze sanskrtu: „zdání, iluze, vidina, zjevení“ od slovesa *má-*, „vyměřit, vytvořit, předvést“), indický filozoficko-náboženský termín různých směrů *bráhmanismu, *buddhismu a *hinduismu. *Příčina podmiňující zdání, iluzornost *světa. Síla způsobující, že se věčné a jediné *brahma projevuje jako mnohé, konečné a proměnlivé (*iluze světa). Podle některých škol představuje závoj nevědomosti (*avidja), zastírající pravou povahu skutečnosti, podle jiných je to tvořivá moc *boha, často ztotožňovaná s jeho ženským protějškem (*šakti*). Na rozdíl od pojetí *advaity, jež popírá reálnost fenomenálního světa, který se jeví jako vidina, znemožňující rozpoznat jednotící princip v jeho pozadí, chápe raný buddhismus máju jako neschopnost správně nahlížet svět, za jehož mnohostí se ve skutečnosti neskrývá žádná trvalá podstata, jako zaslepenost znemožňující prohlédnout pomíjivost (*anitjató*), bezpodstatnost (*asárató*) a prázdnotu (*šúnjató*) všech jevů. (Jan Filipický)

Majakovskij, Vladimir Vladimirovič (19. 7. 1893, Bagdati, Gruzie – 14. 4. 1930, Moskva, Rusko), ruský básník modernistické (expresionisticko-futuristické) orientace, politicky činný od ruské *revoluce roku 1905. První básně tiskl ve futuristickém sborníku *Poščočina obščestvennomu vkusu* (Políček veřejnému vkusu, 1912), pracoval v Ruské telegrafické agentuře jako výtvarník, spoluzaložil skupinu LEF. Během rozsáhlých cest po Evropě a Americe navštívil dvakrát Československo. Klíčovými díly jsou předrevoluční básnické sbírky *Flejta-pozvonočnik* (Flétna-páteř, 1915) a *Oblako v štanach* (Oblak v kalhotách, 1915), porevoluční utopická divadelní hra *Mistěrija-buff* (Mystérie buffa, 1918) a dvě dlouhé básně o *lásce *Ljublju* (Miluji, 1922) a *Pro eto* (O tom, 1923).

Na sklonku života napsal dvě satirické *komedie sarkasticky se vysmívající nové sovětské *byrokracii – *Klop* (Štěnice, 1927) a *Banja* (Horká lázeň, 1929). Podstatné jsou také Majakovského úvahy o básnickém řemesle. Z tohoto světa odešel *sebevraždou. (Ivo Pospíšil)

máje, *májka.

Majerová, Marie (1. 2. 1882, Úvaly – 16. 1. 1967, Praha), česká prozaička a novinářka levicové orientace. Její tvorba – většinou prostřednictvím sond do spleťtých ženských osudů – spoluvytvářela koncept české proletářské a socialistické literatury (*Nejkrásnější svět*, 1923; *Siréna*, 1935; *Havířská balada*, 1938). Ve svých raných povídkách a románech se vyrovnávala se sentimentalismem literatury určené ženskému čtenářstvu (*Panenství*, 1907) a rovněž s módním naturalismem a anarchistickým hnutím (*Náměstí republiky*, 1914). Látku ke svým dílům často čerpala z dělnického prostředí, zaměřovala se na problémy názorového růstu svých hrdinů a kladla si otázku perspektiv společenského vývoje. Prosadila se také tvorbou pro děti a mládež (*Robinsonka*, 1940). (Jiří Pavelka)

majetkové právo, *právo, majetkové.

majetkový volební cenzus, *cenzus, majetkový volební.

májka (též král, máj, máje atd.), zdobený strom obřadně vztyčovaný o *Filipojakubské noci (Svatodušních svátcích, Letnicích, posvícení, pouti, Staročeských májích atd.). Konkrétní načasování i provedení bývá závislé na lokálních zvyklostech. Obvykle se setkáváme s velkou obecní májkou (vysoký strom s očištěným kmenem a zdobeným vrcholkem, na nějž může být zavěšen věnec, připevněna vlajka atd.) a menšími májkami stavěnými před domy svobodných dívek a na významných veřejných místech. Vztyčování májky je tradičně mužskou záležitostí, mnohdy svěťovanou svobodným mladíkům.

Symbolika májek je tradičně vykládána jako označení ústředního místa konání slavnosti, ochrana před zlými silami (například před kroupami), projev úcty (oslava místního *patrona, *světce) či osobní náklonnosti (májka před domem vyvoleného děvčete). S májkou jako *artefaktem odpuzujícím *zlo se můžeme setkat i při jiných příležitostech (stavba nového domu, svatební výzdoba, některé obchůzkové *rituály). Zvyk je stále dodržován a vyvíjí se v rozmanitých regionálních variantách. (Jana Válková)

majolika (též *fajáns), *pórovina s bílou *glazurou s příměsí oxidů cínu, zdobená aplikací *pigmentů do povrchové vrstvy *glazury. Paleta barev byla omezena na pět základních: modrá (kobalt), žlutá (antimon), červená (*železo), zelená (*měď) a purpurová (mangan). Termín je omezen na italskou renesanční produkci tohoto typu zboží, pro které se jinde v Evropě používá termínu *fajáns.

Změna myšlení reprezentovaná italskou *renesancí vedla k rozvoji *techniky, který se nevyhnul ani *technologii *keramiky. Majolika pozvedla sociální status keramiky v Evropě a udávala tón více než století. Do 16. století se tento pojem používal pro listrovou keramiku (viz *listr) dováženou z jižního Španělska. Obchodní soutěž se španělskými exportéry vedla k imitaci španělského zboží v Itálii, které kolem roku 1500 ovládlo trh. Status majoliky spolu s duchem renesance vedl k tomu, že se na keramice opět objevují *znaky jednotlivých hrnčičů spolu s dalšími informacemi o její výrobě. Z exkluzivity majoliky těžili hlavně majitelé

keramických dílen a podnikatelé. Při výrobě se zpracovávaly místní *suroviny až na *cín, který se do Itálie musel dovážet. *Střep byl z vápenných *hlín, které se upravovaly prosíváním a cezením přes látku. Jako tavivo v glazuře sloužilo olovo a potaš, která se získávala pálením sedlin ve vinných sudech. Obsahem potaše se lišila italská glazura od tradičních islámských glazur. Dalším rozdílem je obsah nadrceného *křemene nebo živce, které měly částečně substituovat drahý dovážený cín. Protože výroba majoliky byla městským *řemeslem, muselo se většinou nakupovat a dovážet také palivo (většinou ze vzdálenosti do 8 km). Keramika byla točena na kopacím kruhu s těžkým setrvačником (viz *kruh, hrnčířský). Od 16. století se ve větší míře uplatňovaly také formy. Keramika byla pálena ve vertikálních *hrnčířských pecích. Nejdříve bylo páleno neglazované zboží na ca 1000 °C. Pak byla keramika namáčená v bílé glazuře, na kterou se malovalo. *Malba byla přestříkána transparentní glazurou, která dala povrchu lesk a zvýraznila barevné odstíny malby. Druhý výpal byl na 950 °C. Třetí redukční výpal byl potřeba v případě použití listrů. Listry však nebyly tak běžné, protože suroviny pro jejich přípravu byly nákladné a výroba byla značně ztrátová (podle dobových odhadů se povedlo pouze 6 ze 100 kusů). Italové byli hrdí hlavně na polychromní malbu, kterou se jim, podle slov malíře, architekta, historika a teoretika umění Giorgia Vasariho (1511–1574), podařilo překonat antickou keramickou tradici. Malíři keramiky se považovali spíše za umělce než *řemeslníky a postavení jim umožňovalo smlouvat s majiteli keramických dílen o ceny. V roce 1530 například pět keramických podnikatelů z Urbina uzavřelo smlouvu, ve které jmenovitě „vyloučili ze hry“ několik malířů, ve snaze zabránit vzrůstajícím finančním nárokům malířů. Také majolika samotná svědčí o ambicích malířů keramiky a celkovém *kontextu malování. Malba na nádobách odráží snahu o jedinečnost. Řada námětů kopíruje renesanční *rytiny a *dřevořezy, objevují se náměty z antické *mytologie, kopie obrazů Albrechta *Dürera, *Raffaella nebo *Michelangela. Malíři na keramice se snaží ukázat své mistrovství v soutěži o prestiž s ostatními a součástí toho je přiznané autorství. Podpisy na keramice jsou zde dokladem něčeho zcela odlišného než razidla galských výrobců *terry sigillaty, která sloužila k tomu, aby si hrnčíř poznal své zboží v masové produkci standardizovaných forem. Jen největší renesanční keramické ateliéry si mohly dovolit platit dobré malíře, kteří spolupracovali na jednotlivých kusech, ale také mistry ve výpalu keramiky, kteří snižovali ztrátovost výroby na minimum.

Přes individualismus, který v keramickém řemesle pozorujeme, tlačila poptávka po majolice výrobce k masové produkci. O rozsahu produkce nás informují dobové záznamy (například z Faenzi). Jeden malíř zde zdobil v průměru 669 kusů keramiky měsíčně po dobu pěti měsíců v roce 1465. Dva kontrakty z poloviny 16. století objednávají 3500 kusů majoliky do dvou měsíců a 7000 kusů do 4 měsíců. Intenzivní produkce měla dopad na *zdraví hrnčířů a těch, kdo žili v okolí dílen. V dokumentech ze 17. století se zmiňuje otrava olovem jako typická pro hrnčíře. Výroba potaše byla vykazována do dostatečné vzdálenosti od *města, protože, podle dobových pramenů, páchne tak silně, že z toho těhotné ženy mohou potratit. (Richard Thér)

major, -oris, větší, II. stupeň od *magnus*, „velký“.

major gen, *oligogen.

majorát (z latiny: *maiorātus*, „dědické [a nástupnické] přednostní právo nejstaršího“):

1. forma dědické posloupnosti (nástupnického řádu), uplatňovaná zejména u šlechtického pozemkového vlastnictví; dědictví připadlo nejstaršímu nejbližšímu příbuznému (šlo vlastně o starší variantu *primogenitury). Ve střední Evropě existoval od 16. až 17. století a znamenal omezení původního rovného dělení svobodného pozemkového majetku mezi dědice ve prospěch nejstaršího mužského potomka rodiny; majorát souvisel se vznikem *fideikomisu;

2. nemovitý majetek podléhající tomuto řádu. (František Čapka)

majordom (též majordomus) (z latiny: *maior domus*, „zástupce franských králů; správce [velkého pozemkového] majetku“), zvláštní *úřad ve *franské říši za *Merovejců, původně

vrchní správce určitého území, který zajišťoval zásobování královského dvora, od 2. poloviny 6. století představitel *šlechty proti *dynastii; spravoval finance, což mu umožňovalo postupně převzít řízení *státu. Dědičně ovládli majordomát *Karlovcí (roku 751 s jejich nástupem na trůn tato *instituce zanikla). (František Čapka)

majordomus, *majordom.

maká, podskupina jihoamerických *indiánských jazyků v Paraguayi. (Jaroslav Malina)

Makabejci, židovský rod stojící v čele povstání proti Seleukovci Antiochu IV. Epifanovi, který se pokusil *Židy násilně helenizovat a zakázal *kult *Hospodina v *Jeruzalémě včetně dalších předpisů *judaismu. *Seleukovci byli nakonec po dlouhých bojích poraženi Judou Makabejským. Z rodu Makabejců vzešla dynastie Hasmonejců, která získala na *Sýrii nezávislost, ale nakonec podlehla *Římanům a Herodovi I. Povstání popisují knihy deuterokanonické (dvě *Knihy Makabejské*). (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Makabejští, *Makabejci.

Makahové, etnická skupina severoamerických *indiánů žijící na severu poloostrova Olympic (stát Washington, USA) v počtu asi 25 000. Mluví *jazykem makah, jeden ze sedmi jazyků wakašské jazykové rodiny (*Vakašové). Původně měli rozvrstvenou společnost: *šlechta, obecný *lid, *otroci. V čele stáli *náčelníci, kteří si činili nároky na obřadní *privilegia a loviště lososů, také pořádali *potlače. Tradičním zaměstnáním byl rybolov a velrybářství. V současnosti se však dostali do *konfliktu s mezinárodním velrybářským výborem kvůli oprávnění lovu velryb. Po *druhé světové válce Makahové, kteří své území v roce 1855 postoupili *vládě USA, koupili starý vojenský tábor v zálivu Neah v oblasti Cape Flattery na poloostrově Olympic a vytvořili si zde rezervaci. (Lukáš Šín)

Makáové, *indiánské etnikum žijící v Gran Chaku (Paraguay), v polovině 20. století asi 1 000 osob, podle některých odhadů až 5 000. *Jazyk patří do rodiny matakó (matakó-maká). Jsou kočovní lovci, sběrači a rybáři, v minulosti prý bývali válečníky, v průběhu 17. či 18. století si podrobili část etnika *Guajkurů. V důsledku válek a epidemií zavlečených nemocí jejich počet silně klesl a dnešní příslušníci *kmene jsou s největší pravděpodobností potomky některých místních skupin (Enimagá, Guentusé aj.), spojených s pozůstalými Makái. (Lukáš Šín)

Makasarové, původní *indonéská populace na ostrově Celebesu hovořící makasarsky (*austronéská jazyková skupina); celkový počet více než 1 milion lidí. (Lukáš Šín)

Makedonci:

1. starověcí Makedonci (původ nejasný, snad *Thrákové), kteří ve 4. století př. n. l. pod *vládou *Alexandra Velikého vytvořili největší říši *starověku;

2. *národ jihoslovanského původu obývající republiku Makedonii (hlavní *město Skopje), která deklarovala nezávislost v roce 1991 po rozpadu bývalé Jugoslávie. Ze 2 milionů obyvatel je ca 70 % Makedonců; zbytek tvoří především *Albánci. Hovoří slovanským *jazykem – *makedonštinou, patří k východní podskupině jihoslovanské skupiny *slovanských jazyků *indoevropské rodiny; píšou cyrilicí. Žijí také v části severního Řecka – tzv. egejská Makedonie, hlavní město Thessaloniki (Solun) –, dále i v jihozápadním Bulharsku (v obou *zemích není existence Makedonců jako samostatného etnika uznávána) a na jihovýchodě Albánie (zde mají Makedonci *status národnostní menšiny). Celkový počet Makedonců ve *státech Balkánského poloostrova nepřesahuje 2 miliony;

3. název obyvatel historické Makedonie bez ohledu na jejich etnickou příslušnost. V 6. století n. l. osídlili Makedonii *slovanské kmene, které zcela asimilovaly původní obyvatelstvo. Většina věřících jsou *pravoslavní křesťané, část *muslimové. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

makedonština, jihoslovanský *jazyk, úřední jazyk v Makedonii, užívaný též menšinami v Řecku, Bulharsku a Albánii (Viz též *Makedonci.) (Jaroslav Malina)

Makondové, *bantuské etnikum v Tanzanii a v severozápadním Mosambiku, celkem asi 1 milion příslušníků (odhad z roku 1975). *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve*kongokordofánské rodiny. Nejvyšší *politickou autoritou je *náčelník *vesnice a rada starších. Rodina bývá jak *monogamní, tak *polygamní, následnictví je *matrilinéární. V jejich kultuře je patrný arabský vliv. V 60. letech 20. století se proslavili svým řezbářským uměním, sošky a plastiky jsou vyhledávanými předměty sběratelského zájmu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Makovský, Vincenc (3. 6. 1900, Nové Město na Moravě – 28. 12. 1966, Brno), český sochař a designér; přední představitel českého sochařství 20. století jak v jeho fázi avantgardní, tak i v údobí po polovině třicátých let, kdy usiloval ztělesnit klasický umělecký ideál. Zatímco v mládí sochař rozšířil obzory českého i evropského moderního umění plastikami, jimiž osobitě reagoval na konstruktivistické, kubistické a posléze surrealistické podněty, v reakci na společenskou situaci předválečné a válečné doby rozvíjel principy tvorby realistické. Učinil tak nejen v dílech komorního charakteru, ale zejména po druhé světové válce rovněž díly monumentálního měřítka i pojetí, v nichž se naplno prosadilo sochařovo humanistické krédo. Obě názorově rozdílné polohy umělcova vývoje nemohou utajit vzájemné vazby v tvárném pojetí i v motivickém repertoáru.

Nezanedbatelnou úlohu v životním uměleckém odkazu Vincence Makovského hrál motiv ženského *aktu a s ním spojený erotický prvek. Ten se v jeho avantgardních kreacích projevoval jitrivou naléhavostí (*Dívčí sen*, 1932; *Léda*, 1932; *Skloněný ženský akt*, 1932; *Torzo*, 1932). V pozdějších postavách dívčích aktů, většinou zamýšlených pro výtvarné završení fontán, na sebe brával podobu lyricky podbarvené adorace. (Jaroslav Malina)

Makovský, Zdeněk (23. 5. 1946, Brno), český architekt, výtvarník a pedagog (syn sochaře Vincence *Makovského); účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Vystudoval Fakultu architektury Vysokého učení technického v Brně, kde v současné době působí ve funkci vedoucího Ústavu zobrazování.

Těžištěm jeho činnosti, mimo práci pedagogickou, jsou architektonické návrhy, architektonické realizace, volná sochařská tvorba a realizace v kameni a bronzu. (Jaroslav Malina)

Makowsky, Alexander (17. 12. 1833, Svitavy – 30. 11. 1908, Brno), německý geolog; profesor na německé technice v Brně. Zabýval se výzkumem *spraší a jejich *fauny; proslavil se objevem *hrobu muže (s unikátními milodary) z období *mladého paleolitu na Francouzské ulici v Brně v roce 1891 (*Brno-Francouzská ulice). (Jaroslav Malina)

makroalgonkinské jazyky, *jazyky, makroalgonkinské.

makrocefalie (též *makrocephalia*), stav, kdy má hlava nápadně velkou mozkovnu s *mozkem přesahujícím váhu 1600 g. Nejčastěji bývá vyvolána nahromaděním mozkomíšního *moku (**hydrocephalia*) nebo zvětšením mozku (makroencefalie) a jde tedy o *sekundární jev. Na *skeletech z archeologických výzkumů je však velmi těžké od sebe obě formy odlišit. Extrémně velký objem mozkovny měla dospělá žena (6840 cm³), jejíž kostra je vystavena v muzeu Anatomického ústavu Lékařské fakulty v Bratislavě. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

makrodoncie, nadměrně veliké zuby, velikostní anomálie zubů. (Michaela Račanská)

makroekonomická rovnováha, *rovnováha, makroekonomická.

makroekonomie (z řečtiny: *makros*, „velký“, *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *nomiá*, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“), subdisciplína *ekonomie zabývající se celkovým hospodářským prostředím *státu (finance, *měna, *daně, úroky). (Marie Dohnalová)

makroevoluce (z řečtiny: *makros*, „velký“ a z latiny: *ēvolūtiō*, „rozvíjení, rozvinutí [papyrového svitku], čtení; vývoj“), typ biologické *evoluce, která zahrnuje vývojové změny,

při nichž vznikají *taxony vyšší než druh. Tyto nové skupiny organismů zaujímají nové *adaptivní zóny a využívají dané ekologické situace k zahájení nového způsobu života. V 70. a 80. letech 20. století se mezi evolučními biology vedly bouřlivé diskuse o tom, zda je makroevoluce řízena jinými mechanismy než *mikroevoluce. Zastánci tohoto *názoru, především paleontologové, vytýkali *syntetické teorii evoluce (*neodarwinismu), že je příliš úzká, extrapolacionistická a redukcionistická (srov. *extrapolace, *redukcionismus). Například paleontolog Steven M. Stanley tvrdil (1975), že makroevoluce je oddělená od mikroevoluce, podobně známý popularizátor vědy Stephen J. Gould zastával názor, že stejně jako organismy jsou hierarchicky uspořádané, tak i evoluce probíhá na různých úrovních, přičemž každá z těchto úrovní se řídí vlastními *zákonitostmi a mechanismy (Gould v roce 1980 doslova mluvil o „efektivní smrti neodarwinismu“ a „svržení neodarwinismu z trůnu“).

K makroevolučním mechanismům patří druhová *selekce, která by teoreticky mohla dát vzniknout *evolučním trendům; makroevoluční změny by mohly být také vyvolány *mutacemi s velkými účinky neboli makromutacemi (srov. *homeotické mutace), dávajícími vzniknout tzv. „nadějným monstrům“, tyto změny však bývají letální a v evoluci se proto pravděpodobně neuplatňují. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

makrofág, *buňka, která je schopna pohlcování (fagocytózy) cizorodého materiálu včetně mikroorganismů. Plní i další významné úlohy v *imunitě. (Drahomír Horký)

makroglosie, velký *jazyk, který roztlačuje zuby a způsobuje mezi nimi mezery. (Michaela Křivanová)

makrosegregace (z řečtiny: *makros*, „velký“ a z latiny: *sēgregātiō*, „odlučování, oddělování“), *segregace mezi velkými skupinami lidí, rozptýlenými podle *rasového kritéria (*rasismus, *teorie, rasová) na různá území. (Viz též *segregace.) (Jaroslav Malina)

makrosiouxské jazyky, *makrosiuské jazyky.

makrosiuské jazyky (makrosiouxské jazyky), *jazyky, makrosiuské.

makroskopická anatomie, *anatomie, makroskopická.

makrozbytky, rostlinné, zachovalá *semena rostlin, plody nebo jejich části, části sklerenchymatizovaných listů, jehličí, plevy obilnin, zbytky slámy, uhlíky, jež jsou předmětem studia *archeobotaniky. Vzorky zeminy s nízkým obsahem makrozbytků se odebírají v co největších objemech (50–100 l) a makrozbytky se z nich vyplavují flotační metodou a následně se separují přeléváním přes síta s různým průměrem otvorů; u suchých a písčitých *uloženin se užívá i suché prosívání. U výplní *objektů s vysokou koncentrací makrozbytků, jako jsou *studně, fekální jímky, vlhké *příkopy, se odebírá menší množství vzorku (2–5 l) a používají se separační metody, založené na proplavování přes soustavu sít, která studovaný sediment roztrídí na rozměrové *frakce, analyzované pak pod mikroskopem včetně anorganické složky. (Petr Bureš)

makrozbytky, živočišné, kousky *kůže, rohovina, *kosti a jejich zlomky. (Petr Bureš)

makro- (z řečtiny: *makros*, „velký“), v složeninách první část s významem: „velko-, velký“.

makulatura, v knihovnictví staré výtisky novin a časopisů, které ztratily aktuálnost a jsou určeny na odpad. (Jaroslav Malina)

Makuové, *bantuské etnikum žijící v Malawi, Mosambiku a Tanzanii (celkem přes 7 milionů osob). Náleží k nim několik příbuzných populací (Lomwe, Nguru aj.). *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Původně žili na pobřeží oceánu, v 19. století pod tlakem arabských obchodníků s otroky ustoupili k jezeru Malawi. Rodina je *monogamní i *polygamní, následnictví je *matrilinéární. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

mala, -ae, f., tvář.

Malá Asie, *Asie, Malá.

malá pánev, *pelvis minor.

malá pečet', *siao-čuan.

malabsorpce, stav, při němž je narušeno vstřebávání potravy v trávicím traktu. Projevuje se průjmy a příznaky z nedostatku živin, vitaminů, vápníku, železa apod. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

malae, **buccae*, tváře.

Malajálamci (Malajáli, doslova „lid z hor“), etnikum žijící v jižní Indii (stát Kérala, část sídlí ve státu Tamilnádu, menšiny též v Malajsii a Singapuru), asi 37 milionů osob. *Jazyk patří do *drávidské rodiny; řadí se k jižní větvi protodrávidské jazykové pospolitosti společně s *tamilštinou, od níž se oddělil někdy ve 14. století. Slovní zásoba je silně ovlivněna *sanskrtem. Kulturně blízcí *Tamilům. Konstituovali se v 15. a 16. století v národnostní pospolitost a teprve od počátku 20. století se formovali v indický národ s vlastním jazykem, literaturou a uměním. *Náboženstvím je *hinduismus, část obyvatel jsou *křesťané nebo *muslimové. (Jan Filipický)

malajálamština, jižní *dravidský jazyk, úřední jazyk v indickém státě Kérala. (Viz též *jazyky, indické, *Malajálamci.) (Jan Filipický)

Malajci (Orang-Melayu, z malajštiny: „stále putující“):

1. etnikum žijící v Malajsii, Singapuru (celkem asi 8 milionů osob) a na pobřeží jihovýchodní Asie. *Jazyk (*malajština) patří do *indonéské větve *austronéské (*malajsko-polynéské) rodiny. Pocházejí patrně z východní Sumatry (vlastní Malajci – Orang Malaju), ve 13.–14. století hlavní šířitelé *islámu (*sunnitský směr) v souostroví. Jazyk sloužil jako prostředek mezietnické *komunikace, stal se základem *indonéštiny;

2. zastaralé označení obyvatel jihovýchodní Asie (Malajsie, Indonésie, Singapur, jižní Thajsko, jižní Filipíny) mluvících jazyky indonéské větve malajsko-polynéské rodiny. (Lukáš Šín)

malajská etnika, *etnika, malajská.

malajská rasa, *rasa, malajská.

malajsko-polynéské jazyky, *jazyky, malajsko-polynéské.

malajština (indonéština), *indonéský jazyk, úřední *jazyk Malajsie a Indonéské republiky (zde nazývána indonéštinou). (Viz též *Indonésané, *Malajci.) (Jaroslav Malina)

malakologie (z řečtiny: *malakos*, „měkký“ a *logos*, „nauka, věda“), též malakozoologie, vědní obor zabývající se studiem měkkýšů. Měkkýši počtem svých druhů představují po členovcích druhý nejbohatší živočišný kmen. Dnes je známo kolem 130 000 druhů, které rozdělujeme mezi plže, mlže, hlavonožce, kelnatky, přílipkovce, chroustnatky a červovce. Všechny tyto skupiny se vyskytují v moři, mimo mořské prostředí se setkáme pouze s plži a mlži, kteří obývají sladké vody. Z České republiky je známo kolem 215 druhů plžů a 30 druhů mlžů. Část malakologie zaměřená pouze na studium schránek měkkýšů se nazývá *konchologie.

Malakologický výzkum se dotýká mnoha vědních oborů, které mohou být aplikovány i při studiu měkkýšů jako je například faunistika, taxonomie, *ekologie a *evoluční biologie. (Michal Horský)

malakozoologie, *malakologie.

Malaparte, Curzio (vlastním jménem Kurt Suckert, 9. 6. 1898, Prato, Itálie – 19. 7. 1957, Řím, Itálie), italský prozaik a publicista německého původu. Malaparte je řazen mezi nejkontroverznější spisovatele a publicisty 20. století. Nezvyklá je rovněž skutečnost, že tento původem německý Toskánec byl literárně činný ve třech jazycích – *italštině, *němčině a *francouzštině. Malaparteho život byl neméně dramatický jako jeho tvorba, suverénně se pohyboval mezi politickými prominenty, *aristokracií i nejchudšími lidovými vrstvami.

V tvorbě i v životě se projevoval jako hochštapler, exhibicionista, humanista a *ironik vnímající svět jako zábavné a kruté divadlo. Z příznivce (italského) fašistického hnutí se stal jeho kritikem. Dokázal šokovat vyprávěním i svými činy. Těsně před svou smrtí například na

sebe upozornil tím, že současně vstoupil do komunistické strany i církve. K jeho nejzajímavějším literárním dílům patří próza *Caput* (Kaput, 1944); ta vznikla z tajných zápisků z doby *druhé světové války, kdy působil na německé straně fronty jako válečný dopisovatel. Formou reportáží, v nichž se mísí naturalistický popis válečných hrůz s románovou fikcí, vyjádřil Malaparte krutost člověka zataženého do válečného běsnění i svůj soucit s nevinými oběťmi *vátky. (Jiří Pavelka)

Malawijci, souhrnné označení příbuzných *bantuských etnik v Malawi, Mosambiku, Tanzanii, Zambii a Zimbabwe, celkem asi 4,8 milionu osob. Patří k nim populace Čevů, Čikundů, Nsengů, Ňandžů, Tumbuků aj. Všechna etnika mluví *jazykem čiňandža, který patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Rodina je *monogamní, nebo *polygamní, následnictví je *matrilinéární. Nejvyšší *politickou autoritou je *náčelník *vesnice a rada starších. V polovině 19. století na jejich území vtrhli *Jaové a *Ngoniové. To mělo za následek rozpad celé kmenové struktury. V roce 1933 byla kmenová organizace obnovena, ovšem noví náčelníci už si nezískali tradiční autoritu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

malba, *malířství.

malba na keramice, materiál přidáný před, nebo po výpalu za účelem zdobení keramiky. Pro malbu mohou být užity *engoby, *pigmenty a další *substance. Tento pojem popisuje spíš hrnčířovu aktivitu než určitý materiál. (Richard Thér)

malba, knižní, výzdoba rukopisů v podobě jednostranných nebo do textu vkomponovaných zdobných prvků (*bordura, *drolerie, *iniciála), kreslených perem (i kolorovaných) nebo malovaných *temperami, často s využitím zlacení. Počátky jsou spjaty s doprovodnými ilustracemi egyptských *papyrových *svitků a poté s raně křesťanskými a islámskými rukopisy. Rozkvět knižní malby souvisí s evropskými středověkými *kodexy náboženského i světského obsahu, jež byly vytvářeny zejména v klášterních skriptoriích. (Jaroslav Malina)

malba, pastelová, *pastel.

malé potní žlázy, **glandulae sudoriferae minores*.

Maledivci, populace smíšeného původu obývající Maledivské souostroví (asi 329 000, odhad z roku 2005). Na její etnogenezi se podíleli přistěhovalci z Malabáru (dnešní Kérala), ze Šrí Lanky a od 12. století se zde uplatňoval arabský vliv; v té době byli obyvatelé ostrova islamizováni, současně byl vytlačen *buddhismus. *Jazyk divehi, příbuzný sinhalštině, patří do *indické větve *indoevropské rodiny; v současnosti se píše písmem tána odvozeným od arabského písma. V 16. století ovládli souostroví *Portugalci, od poloviny 17. století se ocitlo pod vlivem nizozemské koloniální správy Cejlonu, od roku 1802 se maledivský *sultanát stal závislým územím britské korunní *kolonie Cejlonu a v letech 1887–1965 nad souostrovím trval britský *protektorát. V roce 1953 byla vyhlášena *republika, o rok později obnoven sultanát. Úplnou nezávislost Maledivy získaly v roce 1965, roku 1968 obyvatelé v *referendu rozhodli o znovuzřízení republiky. (Jan Filipický)

malformace, znetvoření, vrozená úchylka tvaru vzniklá za nitroděložního vývoje zárodku. (Ladislava Horáčková)

Malgaši (vlastním jménem Malagassi), *národ žijící na Madagaskaru (asi 16 milionů osob). *Jazyk patří do *indonéské větve *austronéské (*malajsko-polynéské) rodiny byl ovlivněn *arabštinou, *svahilštinou, *sanskrtem a *francouzštinou; spisovná forma vznikla v polovině 19. století na základě dialektu imerina. Zbytky původních etnik, tzv. Behosy, obývají prales na západě ostrova, jsou silně smíseni s Malgaši, jejich jazyk obsahuje sanská a bantuská slova. Vlastní Malgaši osídlili ostrov v několika vlnách. Původní obyvatelstvo tak bylo asimilováno přistěhovalci z jihovýchodní Asie (od 10. století př. n. l. asi do 5. století n. l.); částečný vliv bantuských etnik (pronikaly na ostrov od 3. století n. l.); *kultura ovlivněna *Araby, kteří se na ostrově usazovali od 7. století. Od 14. století zakládány místními obyvateli státy. V 90. letech 18. století byla sjednocena centrální část Madagaskaru (Imerina) a

postupně vznikl silný centralizovaný stát. V 19. století se z jednotlivých etnik zformovala jednotná *národnost Malgašů. Nezávislou Malgašskou republiku se podařilo vyhlásit až roku 1958; v roce 1976 byla přetvořena na Madagaskarskou demokratickou republiku (viz *Madagaskarci). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

maligní, zhoubný. Užívá se k označení takové *nemoci nebo jejího průběhu, jež mohou vést k vážnému poškození organismu či úmrtí. (Drahomír Horký)

maligní nádor, *nádor, maligní.

Malijci:

1. černošský *národ *súdánského původu žijící v Republice Mali v západní Africe. Z celkového počtu 13,518 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) jsou nejpočetnější súdánské národnosti *Bambarové, *Malinkové, Mandingové, *Soninkové, *Senufové ad. Kromě toho zde žijí *Fulbové a málo početné populace *Berberů (*Tuaregové), *Dogonů aj. V severní polopouštní a stepní oblasti žijí pastevecké skupiny, na jihu zemědělské a při březích Nigeru rybářské populace Malijců. Koncem 19. století *zemi obsadili *Francouzi a přičlenili ji k Francouzské západní Africe. K dovršení boje za nezávislost došlo v roce 1960, kdy Malijci vyhlásili republiku Mali a vystoupili z Francouzského společenství národů;

2. ve středověku etnikum na území Mali (černošská říše Mali), Ghany a Songhaje, které patřilo k největším nejen v Africe; rozprostíralo se na území téměř celého západního a středního Súdánu, od Atlantiku až po jezero Čad. Od 10. století pronikali do země *Arabové a postupně *islamizovali původní obyvatele. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Malina, Jaroslav (5. 12. 1937, Praha), český scénograf, malíř, sochař a pedagog; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Po soukromém studiu u Zdeňka Sklenáře (1957) studoval obor výtvarná výchova na Pedagogické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (1957–1961) u Cyrila Boudy, Martina Salcmana, Karla Lidického a Zdeňka Sýkory a obor scénografie na Divadelní fakultě Akademie múzických umění v Praze (1961–1964) u Františka Trösterera a Oldřicha Smutného. Poté byl jako scénograf v angažmá v řadě českých divadel a hostoval v mnoha českých divadlech, spolupracoval i s divadly v zahraničí. V letech 1996–1999 byl *rektorem Akademie múzických umění v Praze.

Dosud vytvořil kolem 300 scénických výprav pro činoherní a operní tvorbu a asi 150 kostýmních výprav. Spolupracuje s filmem a *televizí. Po celou dobu profesionálního scénografického působení se věnuje malbě, příležitostně grafice a keramice. Malířský projev zakládá na barvě a na jejím složitém členění a vrstvení a téma krajiny, člověka nebo vztah mezi mužem a ženou vyjadřuje ve filozofickém zobecnění. (Jaroslav Malina)

Malina, Jaroslav A. (11. 4. 1945, Dolní Bučice u Čáslavi), český sociokulturní antropolog, archeolog a spisovatel; profesor antropologie a ředitel *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. Vystudoval Filozofickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně (1967), PhDr. (1968), docent pro obor antropologie (1993, *Experimentální metody a jejich aplikace v antropologii a příbuzných disciplínách*), DrSc. (1994), profesor antropologie (1995). Člen oborové rady Biologie, předseda oborové komise Antropologie, předseda komise pro státní závěrečné zkoušky v bakalářském, magisterském a doktorském studijním programu Biologie oboru Antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity, předseda habilitačních a profesorských komisí v oboru Antropologie aj. Je rovněž členem našich a zahraničních grémií a institucí (Vědecká rada Národní galerie v Praze, Vědecká rada Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Komise pro udílení Ceny města Brna, Společnost pro podporu univerzitních aktivit v Brně a Praze aj.).

Počátkem devadesátých let minulého století spolu s profesorem Janem *Benešem a docentem Vladimírem *Novotným založil Katedru antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně jako vědecko-pedagogické pracoviště moderní integrální

*biologicko-socio-kulturní antropologie, která navázala na věhlasný Sukův *Antropologický ústav, jehož činnost byla v letech 1948–1989 z ideologických důvodů redukována.

V roce 1993 spoluzaložil *Nadaci Universitas Masarykiana (od roku 2004 *Nadace Universitas), stal se jejím předsedou, dále předsedou Výboru Ceny Karla Engliše a předsedou Výboru Ceny Nadace Universitas Masarykiana. Zakladatel a šéfredaktor časopisu *Univerzitní noviny – List Masarykovy univerzity a Nadace Universitas Masarykiana* (od roku 2003 *Univerzitní noviny – List Nadace Universitas [Masarykiana] a Společnosti pro podporu univerzitních aktivit*), který vycházel v letech 1993–2005, zakladatel a editor šesti nadačních knižnic – *Beletrie*, *Heureka*, *Miscellanea*, *Osobnosti*, *Scientia*, *Scintilla*, kde bylo dosud publikováno více než sto svazků. V roce 2007 založil odborný časopis *Anthropologia Brunensis: Mezinárodní časopis pro obecnou (biologicko-sociokulturní) antropologii a příbuzné obory*.

Řešitel řady projektů podpořených Grantovou agenturou České republiky (GA ČR) a Fondem rozvoje vysokých škol (FRVŠ); GA ČR: *Lidská sexualita a kultura: obecně antropologická a sexuologická analýza; Antropologie smrti: komparační sociokulturní analýza umírání, smrti, pohřebních rituů a rituálů; Komparační analýza mezinárodního pojmosloví biologicko-socio-kulturní antropologie a z ní vyplývající návrh českého oborového pojmosloví*; FRVŠ: *Zavedení nového předmětu Antropologie občanské společnosti; Vytvoření publikační elektronické platformy pro učitele a studenty antropologie v České republice* aj.

Přednáší Úvod k antropologii, Antropologii etnicity, Antropologii starověku, Antropologii sexuality a další témata, vede *Antropologický seminář. V letech 2001–2005 absolvovalo pod jeho vedením devět studentů doktorského studijního programu, v současné době je školitelem třinácti doktorských studentů. V odborné práci se zabývá tématy z oblasti experimentální, *sociokulturní a *filozofické antropologie a *archeologie, *petroarcheologie a filozofie vědy.

Kromě více než dvou set studií, článků a esejů v odborných časopisech publikoval u nás i v zahraničí na tři desítky knih *Anwendung der Petrographie in der Archäologie* (Užití petrografie v archeologii), 1970 (s Jindřichem Štelclem), *Archeologie: Jak a proč?*, 1975, *Základy petroarcheologie*, 1975 (s Jindřichem Štelclem), *System of Analytical Archaeography* (Systém analytické archeografie), 1977, *Metody experimentu v archeologii*, 1980, *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities* [Archeologie včera a dnes: Vývoj archeologie v kontextu přírodních a humanitních věd], 1990 (se Zdeňkem Vašíčkem), *Kámen a hlína jako ekofakt a artefakt ve vývoji životního prostředí*, 1991, *O tvořivosti ve vědě, politice a umění*, I–III, 1993 (s kolektivem autorů), *První císař*, 1994, *Čína z antropologické perspektivy*, 2005 (s Josefem Kolmašem), *Slovník antropologie občanské společnosti*, 2006 (s Marií Dohnalovou), *Slovník pro studenty antropologie*, 2008 (s kolektivem autorů), *Antropologický slovník (s přihlédnutím k dějinám literatury a umění) aneb co by mohl o člověku vědět každý člověk* (2009, s kolektivem autorů) aj. V roce 1993 inicioval rozsáhlý vědecko-umělecký projekt trojsvazkové knihy a výstavy **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy* (po preprintech čtyř svazků publikovaných v letech 1999–2003 začalo dílo v definitivní podobě vycházet od roku 2007). V roce 2000 zahájil dlouholetý vědecko-pedagogický projekt *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, v jehož rámci pod jeho editorským vedením a za autorského přispění řady významných odborníků bylo dosud publikováno třicet svazků; v roce 2007 bylo zahájeno publikování čtvrté desítky.

Vydal také vědecko-naučné a umělecko-naučné knihy obracející se k záhadám dávné minulosti a lidské tvořivosti: *Vzpomínky na minulost aneb Experimenty odhalují tajemství pravěku*, 1982, 2., přepracované a doplněné vydání 1992, *Zasáhli mimozemšťané a katastrofy*

do vývoje lidstva?, 1988, *Obdivuhodný člověk: Úvahy o lidské tvořivosti*, 1991, *Dvacet nejvýznamnějších archeologických objevů dvacátého století*, 1991, *Jak vznikly největší monumenty dávnověku*, 1994 (s Pavlem Pavlem), *Adolf Born*, 1995 (s kolektivem autorů), *Olbram Zoubek*, 1996 (s kolektivem autorů), *Alois Mikulka*, 2001, *Vincenc Makovský*, 2002 (s Jiřím Hlušíčkou a Jiřím Šebkem), *Vladimír Preclík*, 2002 (s kolektivem autorů), *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa*, 1994, 2., přepracované a doplněné vydání 2004, *Zdeněk Macháček*, 2005 (s Ninou Dvořákovou), *Nadace Universitas Masarykiana: 1993–2004*, 2005, *Bohumír Matal*, 2006 (s Ludvíkem Kunderou a Kateřinou Svobodovou), *Erotikon sochaře Zdeňka Macháčka*, 2008 (s Jaroslavem Zvěřinou), *Vladimír Svoboda*, 2008 (s Ninou Dvořákovou) aj.

Zasahuje i za hranice vědecké a vědecko-naučné činnosti a projevuje se na poli beletrie: *Amor: Počítačový systém k automatickému generování milostných scén*, 1993, *První pozemšťan: Zpráva o archeologickém podvrhu století*, 1995, *Světová katastrofa a jiné povídky s neblahým koncem*, 1996, *Smrt profesora a jiné příběhy z univerzitního prostředí*, 1997 aj.

Malinovy vědecké a vědecko-naučné knižní publikace vyšly u nás a v cizině v angličtině, bulharštině, francouzštině, italštině, němčině, rumunštině, ruštině a slovenštině (Academia, Cambridge University Press, Editura Artemis, Electa, Mysl, Obzor, Progress aj.) v celkovém nákladu více než půl milionu výtisků.

Obdržel dvakrát Cenu rektora Masarykovy univerzity v Brně za významný tvůrčí čin (1995, 1997), Cenu města Brna (1997) v oblasti společenských věd, 3. cenu a Čestné uznání na 18. knižním veletrhu Libri v Olomouci za knihy *Vladimír Preclík* a *Vincenc Makovský* (2003), Ceny Akademického nakladatelství CERM za nejlepší knihu roku – *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa* (2005) a *Kruh prstenu* (2008), Cenu prof. MUDr. Josefa Hyníeho, DrSc., za nejlepší publikaci v oboru v roce 2007 (2008) aj. Kontakt: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: jmalina@sci.muni.cz. (Tereza Mikešová)

Malina, Miroslav (25. 4. 1956, Uherské Hradiště), český malíř, grafik, ilustrátor; účastník projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti* v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1975–1979 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti a v letech 1980–1985 Akademii výtvarných umění v Praze v ateliérech Karla Součka a Radomíra Koláře. Vyučuje obor malby na Střední uměleckoprůmyslové škole v Uherském Hradišti. Člen Skupiny VM (Východní Morava) a Sdružení Q.

Již v počátcích své tvorby se opíral o surrealistické inspirace zejména v díle Joana Miróa a na nich vybudoval svůj osobitý výraz. Charakterizuje jej používání plastické reliéfní struktury malby, která podtrhuje magickou atmosféru jeho obrazů. Kromě malby se věnuje též grafice, ilustraci a realizaci plastických trojrozměrných objektů. (Jaroslav Malina)

malinke, *malinkština.

Malinkové, jedno z hlavních a nejpočetnějších etnik v republice Mali v počtu asi 2,5 milionu příslušníků. Náleží k *súdánské jazykové skupině mande-tan a spolu s *Bambary, Mandingy, *Soninky a dalšími příbuznými etniky se v současné době podílejí na formování malijského národa (*Malijci). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

malinkština (malinke), *mandingský jazyk z *kongokordofánské rodiny užívaný v západní Africe (od Senegalu a Mali po Pobřeží slonoviny). (Viz též *Malinkové.) (Jan Záhořík)

Malinovský, Lubomír (25. 3. 1931, Šelešovice – 1. 4. 1997, Brno), český lékař anatom. Již od studentských let pracoval na *Anatomickém ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, nejprve jako volontér a pomocný asistent, po promoci jako odborný asistent. Ve své odborné práci se věnoval zejména srovnávací anatomii cévního řečiště dutiny

břišní u ptáků a savců (spoluautor II. dílu anatomického atlasu ptáků – *Anatomia avium domesticarum et embryologia galli* [Anatomie domácích ptáků a embryologie kura], 1982) a senzitivním nervovým zakončením (*Morphology of Sensory Corpuscles in Mammals* [Morfologie senzitivních tělísek u savců, s Liborem Páčem], 1982). Napsal řadu přehledných anatomických textů pro studenty medicíny, z nichž mnohé jsou užívány dodnes. V roce 1970 byl jmenován do funkce přednosta Anatomického ústavu, kterou vykonával do roku 1990. Spolu s Karlem *Žlábkem se Lubomír Malinovský zasloužil o zřízení *Oddělení lékařské antropologie na Anatomickém ústavu v roce 1970; toto oddělení (jediné na anatomických ústavech lékařských fakult v České republice) pokračuje v činnosti dosud. (Ladislava Horáčková)

Malinowski, Bronisław Kasper (7. 4. 1884, Krakov, Polsko – 16. 5. 1942, New Haven, USA), britský antropolog polského původu; společně s Alfredem Reginaldem *Radcliffe-Brownem je pokládán za zakladatele *funkcionalistické antropologie. Bronisław Malinowski byl synem významného profesora slovanských jazyků a průkopníka vědeckého studia *folkloru působícího na Jagellonské univerzitě v Krakově. V roce 1908 získal po vynikajících studijních výsledcích doktorát z fyziky a matematiky. V Lipsku studoval psychologii u Wilhelma *Wundta a hospodářské dějiny u Karla Büchera (1847–1930). V roce 1910 zahájil postgraduální studium na London School of Economics; jeho učiteli byli především Charles Gabriel Seligman a Edward *Westermarck.

Těsně před začátkem *první světové války odcestoval Malinowski jako sekretář britského filozofa a antropologa Roberta *Maretta do Austrálie. Terénní výzkum, který uskutečnil během několika příštích let mezi domorodci na Trobriandských ostrovech, mu zajistil místo mezi nejvýznamnějšími představiteli oboru. Malinowski si byl vědom mnohvrstevnatosti etnografické reality a dokázal vidět za abstraktními pojmy teorie konkrétního člověka. Dlouhodobé soužití s domorodci založené na *zúčastněném pozorování se stalo díky Bronisławu Malinowskému *konstitutivním rysem moderní *sociální a *kulturní antropologie. Zaměřil se rovněž na *analýzu obřadného výměnného systému *kula a sexuálního života domorodců. Značný ohlas zaznamenalo Malinowského dílo *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku) z roku 1922 a jeho vědeckou prestiž dále utvrdily studie *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia* (Sexuální život divochů v jihozápadní Melanésii, 1929), *Coral Gardens and Their Magic* (Korálové zahrady a jejich magie, 1934), *A Scientific Theory of Culture* (1944, česky: *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko, 1968), *The Dynamics of Culture Change* (Dynamika kulturní změny, 1945).

Počátkem dvacátých let začal Malinowski přednášet na London School of Economics a v roce 1927 se stal řádným profesorem sociální antropologie na University of London. Malinowski spojil svůj funkcionalistický přístup s *teorií potřeb*, podle které je základním účelem *kultury uspokojování základních potřeb jedince, jež Malinowski rozlišil na *biologické*, *instrumentální* a *symbolické*. Základy teorie potřeb lze shrnout do dvou *axiomů: každá *kultura musí uspokojovat biologické potřeby a každá kulturní invence a prvek, které předpokládají využití hmotných *artefaktů a *symbolismu, představují instrumentální posílení lidské anatomie a vztahují se přímo či nepřímo k uspokojení tělesných potřeb.

Téměř všichni představitelé první funkcionalistické generace prošli *seminářem Bronisława Malinowského na London School of Economics, jehož postavení bylo dlouho neotřesitelné. Nadvláda školy Bronisława Malinowského trvala přibližně mezi lety 1924 až 1938, kdy byla vystřídána nástupem strukturálního *funkcionalismu. Pozornost antropologů se ve třicátých letech 20. století přesunula z oblasti Tichomoří na africký kontinent. V roce 1938 Bronisław Malinowski odešel do Spojených států amerických, kde jej zastihl počátek *druhé světové války. Přednášel na University of Yale a spolupracoval s Juliem de la Fuentem při terénním výzkumu v Mexiku. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

malířství (malba), druh výtvarného *umění; vyjadřuje se liniemi a barvou v ploše s možností opticky vytvářet objemové a prostorové tvary.

Malířství se člení na základě několika kritérií: podle pojetí – figurativní, nefigurativní, kabinetní, monumentální; podle námětu – portrét, zátiší, krajinomalba, takzvaný žánr, malba historická, náboženská, mytologická aj.; podle druhů – malířství nástěnné, knižní, deskové, sklomalba, *sgrafito; podle *techniky – *pastel, *akvarel, *kvaš, *enkaustika, *tempera, *freska, malba al secco, malba emailem aj. Malířství vzniklo a rozvíjí se od *mladého paleolitu (*umění paleolitické) před zhruba 35 000 lety a průběžně se obohacuje o nové funkce, materiály, styly, techniky i náměty. (Jaroslav Malina)

malířství starověkého Předního východu, doloženo pouze na *keramice a na stěnách *staveb. Stopy barev se našly rovněž na *reliéfech a *sochách a na malých plastikách. Barvy se nanášely na suchý podklad, na stěnu potřenou řídkou *hlínou, vápnem nebo sádrou nebo na nádobu opatřenou engobou. (Technika *fresky se nevyskytuje před druhou polovinou 2. tisíciletí př. n. l.) Barvy, nejčastěji červený okr (oxid železa), bílá (sádra), černá (pálené materiály nebo bitumen), zelená (malachit), se patrně rozpouštěly vodou (případně mlékem nebo vaječným bílkem). Nejstarší malby byly zatím odkryty v Murejbitu, neolitickém sídlišti na horním toku Eufratu v *Sýrii. Malby zdobily dům kruhového půdorysu, který byl postaven počátkem 8. tisíciletí př. n. l. a sestávaly z černých nebo červených lineárních tahů, které byly namalovány na bílý podklad stěn. Podobné malby jsou doloženy také v *Bejdha v jižním Jordánsku (počátek 7. tisíciletí př. n. l.). V Tell Bukrasu (Sýrie) na Eufratu se poprvé vyskytly malby zvířat – snad jeřábů nebo pštrosů, namalované červeným okrem na stěny pokryté sádrou. V téže *lokalitě byl odkryt rovněž reliéf lidského obličej s inkrustovanými očima (*obsidián), jenž byl pomalován červenou barvou. Tento reliéf pochází z 2. poloviny 7. tisíciletí př. n. l. a do této doby je nutno též datovat nejstarší malby z *Çatal Hüyüku (u Konye v Malé Asii). Mají geometrické motivy, teprve v mladších vrstvách se objevují malby býků, dalších zvířat a lidí, rostlinné motivy (čtyřlístky, stylizované květy) a různé jiné motivy jako hvězdy, lidské ruce, nebo dokonce *krajina a *architektura. Nejpečněji malby pocházejí z období kolem roku 6000 př. n. l. Vedle základních barev jsou použity (od 6. tisíciletí př. n. l.) i vedlejší tóny jako světle žlutá, oranžová, citronově žlutá, růžová, nafialovělá, šedá. Obecné užívání malby potvrzují vesnická osídlení v jižní Anatólii (Can Hasan), v severní *Mezopotámii (Umm Dabághíja) i na planině Kazvín v Iránu (Zaghe). Vedle malby na stěnách se objevuje malovaná *keramika (*Tell Hassúna, *Sámarra, *Tell Halaf) a na konci 6. tisíciletí př. n. l. též pomalované figurky (Čóga Mami). Na začátku 3. tisíciletí př. n. l. je geometrický dekor v barvě červené, bílé a černé vytvářen u některých reprezentačních staveb (*chrám Eanna v *Uruku) za pomoci malých kuželů zasazených do stěn a sloupů. V Tell Ukajjiru jsou naproti tomu stěny chrámu vyzdobeny různými nástěnnými malbami. Kromě geometrických vzorů je tu však zastoupena i malba figurální: ležící a sedící levhart a lidské postavy. Dekor byl předkreslen na bílou stěnu oranžovou nebo červenou barvou a kontury překryty černou barvou. Malby využívají barvy červené, oranžové, hnědé a krémové. Geometrické, lidské a zvířecí motivy v červené, žluté, černé a bílé barvě (řídce též v zelené a hnědé) jsou doloženy rovněž v Palestině na lokalitě Telejlát Ghassúl. Také v Sýrii na pahorku Tell Haláva se našla malba z 1. poloviny 3. tisíciletí (palmy). Poněkud mladší jsou malby z *Mari – z chrámu bohyně *Ninchursangy (asi polovina 3. tisíciletí př. n. l.). Jsou to černé siluety lidských postav, z nichž některé stojí na zvířatech s rohy. Neuspořádanost těchto výjevů však připomíná spíše graffita než zamýšlenou výzdobu. Z Iránu známe o malbě z 3. tisíciletí př. n. l. jen velmi málo. V Talle Maljanu (provincie *Fárs v Iránu) byly vyzdobeny místnosti geometrickým a rostlinným dekorem ve žluté, červené, černé a šedé barvě.

Z 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. jsou nejproslulejší nástěnné malby z paláce v Mari. Z 300 místností paláce bylo 26 vyzdobeno malbami. Malby jsou různě staré, nejstarší pochází z konce 3. tisíciletí př. n. l. (místnost č. 132), další byly vytvořeny asi kolem roku 1800 př. n. l. (místnost

č. 106). Scény jsou umístěny v různě vysokých pásech nad sebou. Převažují figurální motivy, snad mytologického a rituálního charakteru. Užití barev je různé: světle a tmavočervený okr, žlutá, černá, bílá. Nechybí však ani šedá či šedo zelená, růžová, modrá a hnědá. Některé malby jsou umístěny ve výši očí, zatímco další malby 2–3 m nad podlahou. V 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. byl rovněž vybudován Jarím-Limův palác v Alalachu. Prostory v 1. patře byly zdobeny freskami (malba na vlhkou sádku) v podobě žlutých, modrých a purpurových pruhů, rostlin a býčího rohu. Freska z 15. století př. n. l. pak napodobuje *mramor pomocí syté červeně stěny s malými červenými a modrými skvrnami. Připomíná fresky z krétského *Knossu. Nástěnné malby se našly i v severovýchodní Mezopotámii, v paláci mitanského *místodržícího v *Nuzi. Tyto malby byly umístěny v horní polovině stěny a nad dveřmi, využívaly barvy červené, růžové, černé a šedé. Hlavním motivem byly palmy, hlava býka a hlava bohyně. Zbytky malby ovlivněné mitanským stylem se našly rovněž v jedné budově v *Katně. Z *Babylonie máme jediný doklad nástěnných maleb z paláce „H“ v Dúr-Kurikalzu (konec 13. nebo začátek 12. století př. n. l.). Geometrický a rostlinný dekor v barvě červené, žluté a modré byl opatřen černými konturami. Výzdoba byla i figurální – průvod postav v dlouhém *oděvu, s plnovousem a vlasy spadajícími na šíji působí korpulentním dojmem. Postavy dosahují asi poloviční lidské výšky. Asyrské malby z 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. jsou dokumentovány z paláce v Kár-Tukultí-Ninurta. Využívají barvy modré, červené, bílé a černé k vykreslení palmet, roset, pásů s geometrickým dekorem, stylizovaných rostlin (posvátný strom), ale i gazel.

Mimo Mezopotámii se vyvinul ve 12. století př. n. l. nový druh využití barev – emailované čtverce o straně 30–40 cm, jež měly uprostřed otvor, jímž byly za pomoci hřebů upevňovány na stěny (*Súsy a Čóga Zambil). Na těchto destičkách byly zobrazovány v mělkém reliéfu osoby, zvířata i rostliny. Typické barvy byly světle zelená, okrově žlutá a bílá. Emailovaný reliéf byl hojně využíván i později (novoelamské období) a rozšířil se do Asýrie a Babylonie. V chrámu boha Anua a Adada v *Aššuru se našly z období *vlády Tukultí-Ninurty II. (890–884 př. n. l.) zbytky emailovaných ortostatů z pálené hlíny. Na modrém pozadí byl zobrazen *král jedoucí na voze taženém koněm. Velký emailovaný panel o rozměrech 4x3 m byl umístěn nade dveřmi do nádvoří v *Salmanassarově (858–824 př. n. l.) *pevnosti. Na modrém pozadí byli zobrazeni dva kozorožci. Dekor tvořily dále palmovník, *granátová jablka, dvanáctilistá květina, rozety a pletence v barvě zelené, žluté, bílé a černé.

Z 1. tisíciletí př. n. l. se dochovalo více dokladů nástěnných maleb, především z vladařských paláců v *Kalachu, *Dúr-Šarru-kénu a *Ninive. Nejstarší je malba z trůnního sálu severozápadního paláce *Aššurnasirpala II. (883–859 př. n. l.) v Kalachu, na níž jsou patrné zbytky válečných vozů. Aššurnasirpal II. ve svých nápisech tvrdí, že nechal vymalovat na stěnách svoje vojenské úspěchy. Největší soubor asyrských nástěnných maleb však pochází z Til Barsipu. Nejstarší z nich můžeme snad datovat do období Tiglatpilesara III. (744–727 př. n. l.). Tak jako na reliéfech, nacházíme na malbách scény z dvorského života, *lovu a *války. Náměty jsou rovněž uspořádány do pásů (vysokých od 1 do 2 m). Pod nimi byly stěny potřeny bitumenem, nahoře jsou narativní scény zarámovány dekorativními motivy – palmetami, lotosy, rozetami, pásy zvířat. Pozadí bylo původně bílé, dominovala barva červená a modrá. Z maleb Sargonova paláce v Dúr-Šarru-kénu lze rekonstruovat jen jednu stěnu, která by asi dosahovala výšky 14 m. Dekorativní pásy, jež se nacházely pod hlavní scénou a po stranách, byly tvořeny řadami okřídlených géníů a býků. Uprostřed dvě postavy (z nichž jedna představovala krále) předstupovaly před postavu třetí, menší, stojící na podstavci, tedy zřejmě před sochu božstva. Dominantní barvou byla jasná modř, pak červená, bílá a černá. Z doby Asarhaddonovy (680–669 př. n. l.) pochází malba v Salmanassarově pevnosti zobrazující defilé královské *gardy v dlouhých oděvech. Nad scénou je pás s dekorativními motivy, kde se střídají lotosové květy s malými kroužky a svislé pruhy mají čtverečky a zdobené disky. Barvy jsou opět modrá, červená a černá na bílém pozadí.

Asyrské malířství ovlivnilo i nástěnné malby v *Urartu, například v chrámu *citadely v Erebuni vystavěné Argištim I. (785–760 př. n. l.) nebo v chrámovém a palácovém *komplexu v Altintepe (vznikl mezi roky 760–750 př. n. l.). Na tradici barevných emailovaných *cihel navázal *Nabukadnezar II. (604–562 př. n. l.) při obložení Ištařiny brány a procesní cesty v *Babylonu. Modrá barva tvořila základ, zvířata zobrazená v reliéfu v pravidelných odstupech (kráčeující lev, býk, drak) měla krémovou nebo žlutou barvu. Okraje byly rámovány pásy s rozetami se žlutým středem a bílými okvětními lístky. Emailované cihly zdobily rovněž fasádu (o výšce 3,4 m) trůnního sálu v paláci, na níž byly vyobrazeny štíhlé sloupy s trojitou hlavicí, palmety, *cimbuří a defilé malých lvů. Velmi podobnou výzdobu použil *Dáreios I. (521–486 př. n. l.) v Súsách. Býci a lvi jsou však modifikováni podle íránských představ. Zobrazeno je i okřídlené slunce a lučištníci královské gardy. Achaimenovské emailované cihly byly zhotovovány z roztlučeneho pazourku smíšeného s vápennou maltou (bez hlíny), cihly byly vytlačeny z formy, vypáleny a potřeny emailovou polevou. Pak se za vyšší teploty vypálily znovu. Aby se zabránilo roztečení emailových barev do sebe, byl vkládán mezi barvy prášek ze skla. (Nea Nováková)

malířství, abstraktní, nefigurativní *umění, tj. takové, které v procesu tvorby záměrně izoluje určité prvky vnímané skutečnosti, jež si mohou buď uchovat identifikovatelné vztahy s původním konkrétním vnímáním, nebo se od něj postupně vzdalovat až ke ztrátě zjevného spojení. Tomu odpovídají různé stupně *abstrakce, dosahované různými výtvarnými prostředky. V nefigurativním malířství existují díla zobrazující (myšlenku, pocit, podstatu aj.), ale i nezobrazující, čistě kompoziční.

Počátky abstraktního malířství jako mezinárodní tendence moderního umění se datují do období kolem roku 1910. Jsou spojeny se jmény Vasilij Kandinskij, František *Kupka, Kazimir Malevič, Piet Mondrian. Rus Vasilij Kandinskij (1866–1944) byl obdařen eidetickou představivostí a synestetickými vlohami. Barva mu splývala s hudbou a hudbu vnímal jako symfonii barev. Od *realismu přes *impresionismus, *secesi a *expresionismus dospěl k *abstrakci, kde předměty nahradil působením barev, ploch a linií. V souvislosti s tímto vývojem Kandinskij vzpomínal, jak si při náhodném spatření svého obráceně otočeného obrazu uvědomil, že předmět malířskému dílu vlastně škodí. Od roku 1910, kdy vzniklo jeho první nefigurativní dílo *Abstraktní akvarel*, maloval převážně abstraktní obrazy, v nichž se mu barva stala „prostředkem přímého působení na duši“, v období působení v Bauhausu ve 20. letech se stále více věnoval geometrizovaným kompozicím chladné barevnosti, jež byly založeny na napětí mezi linií a plochou (například *Hroty v oblouku*, 1927; *Lomená diagonála*, 1930), a přiblížil se *konstruktivismu.

Český malíř, grafik a ilustrátor František Kupka (1871–1957) ve svém díle překonal akademická východiska a dospěl k nefigurativnímu zobrazení. První abstraktní obrazy, které vystavoval na Podzimním salonu 1912 (*Dvoubarevná fuga*; *Teplá chromatika*), dokládají jeho blízký vztah k hudbě, úsilí o vyjádření hudebních dojmů pohybem barevné čáry nebo dynamickým odstupňováním barevných plánů. Guillaume Apollinaire pojmenoval tento směr *orfismus.

Ruský malíř Kazimir Malevič (1878–1935) je autorem průkopnického díla abstraktního umění, slavného obrazu *Černý čtverec na bílém pozadí* (1913). V manifestu *Nepředmětný svět* (1927) toto dílo označil za „nahou neorámovanou ikonu“. Bylo předznamenáním suprematismu, nového uměleckého směru založeného na kompozici geometrických prvků v základních barvách. Malevič užíval několika základních geometrických prvků (čtverce, obdélníku, kruhu, kříže, trojúhelníku), jimiž chtěl vyjádřit nadvládu čisté senzibility, zbavené balastu předmětného světa. Teoretické zdůvodnění suprematismu podal v manifestu *Suprematistické – nepředmětný svět neboli osvobozené nic*. Malevič byl zakladatelem geometrické abstrakce, která se dále vyvíjela v ruském konstruktivismu, holandském neoplasticismu, *pop-artu a kinetickém umění.

Nizozemský malíř Piet Mondrian (1872–1944) chápal abstrakci jako logický důsledek kubistického principu rozvinutí plastického tvaru do plochy. Vycházel z konkrétních předmětů a abstrakcí eliminoval všechny jejich smyslové znaky až k základní lineární osnově. Příkladem tohoto postupu je jeho cyklus *Stromy* z doby před první světovou válkou. Mondrian se svými abstraktními geometrickými kompozicemi zařadil ke směru De Stijl, nazývanému též novoplasticismus. Jeho příslušníci chtěli vytvořit umění univerzální krásy, komponované z nejjednodušších prvků, obecně srozumitelné, nezávislé na individuálních vlivech, vyjadřující ideu kosmického řádu. Mondrian uvedl: „Prostřednictvím abstraktního estetického zkoumání je člověk schopen dosáhnout vědomé jednoty s univerzálním.“

V roce 1931 se Mondrian přičlenil ke skupině Abstraction-Création. Toto sdružení bylo založeno 1931 v Paříži se záměrem prosazovat abstraktní umění především výstavami. Rozrostlo se až na 400 členů a patřili k němu mimo jiných Hans *Arp (1887–1966), Robert Delaunay (1885–1941), Vasilij Kandinskij, František Kupka. V roce 1937 vzniklo v USA první muzeum abstraktního umění. (Jaroslav Malina)

malířství, čínské, součást výtvarné kultury jedné z nejstarších světových *civilizací. Vyvíjelo se velmi záhy (nejstarší nálezy pocházejí ze 7./6. tisíciletí př. n. l.) a jeho charakter se některými rysy odlišoval (například obrazovou podobou písma, svitkovými typy obrazů, zvláštními motivy a symboly) od malířství jiných *kulturních oblastí, především evropské.

Čínské malířství souvisí se vznikem a vývojem písma (pomineme-li jeho prehistorické kořeny zejména v neolitické *jangšaoské kultuře), za jeho původní podobu je považována *kaligrafie (v *čínštině je pro malování a psaní též znak). S kaligrafickým písmem bylo těsně spjato štětcové malířství, které proto vždy mělo zčásti povahu *ideogramu. Práce štětcem byla na rozdíl od japonského tušového malířství téměř mytizována, jak o tom svědčí citlivé rozlišování štětcových tahů (tah polosuchým štětcem, zvaný „létající běl“, tah plným štětcem, úder štětcem, taženost stopy), vlastností *papíru (struktura, zabarvení, rozpíjivost), hodnoty tuše (sytnost, průsvitnost při rozmývání a valérovém odstupňování). Přestože základním výrazovým prostředkem čínského malířství je lineární rytmus, nedosáhla *grafika v Číně nikdy významu, protože nebyla založena na práci štětcem. Tradiční čínské obrazy byly malovány hlavně tuší, barvy plnily roli spíše doplňkovou, podložkou bylo *hedvábí nebo hedvábný papír, oblíbená byla malířská výzdoba vějířů. Vedle štětců bylo k malbě používáno i dřívěk, papírových proužků a prstů.

Malířství a kaligrafie byly znakem gramotnosti, vzdělání a kultury a na rozdíl od evropského vývoje nadřazovány architektuře, sochařství a uměleckým řemeslům. Jiné filozofické a společenské pojetí života a umění v Číně vedlo k tomu, že autory malířských děl byli jen v malé míře malíři z povolání; malování se věnovali a výtvarný *vkus udávali *císaři, státníci, vysocí *úředníci, filozofové a básníci. Jejich spisy se staly kritériem umělecké dokonalosti. Malíř Sie Che, který se jako jeden z prvních soustavně věnoval výtvarné kritice, vyhlásil koncem 5. století n. l. slavných *Šest pravidel*, jež předznamenala další vývoj čínského malířství: inspirace životem, kaligrafická výstavba osnovy, vystižení podstatných tvarových rysů, souvislost barvy s charakterem námětu, souvztažnost kompozičních prvků, následování příkladu starých mistrů. Čínské malířství se vázalo k smyslové podobě zobrazované skutečnosti, její citové odezvě a myšlenkovému pochopení, úzce tedy souviselo s hudbou, *poezií a filozofií a tvořilo základ takzvaného literátského malířství. Hlavní malířské druhy, horizontální *svitky (japonsky: *makimono*) nebo vertikální svitky (japonsky: *kakemono*) na papírovém či hedvábném podkladu neměly jen funkci ozdobnou, sloužily spíše jako podnět k příležitostné meditaci a kontemplaci. Cílem téměř metrových nebo i mnohametrových svitků nebyla nápodoba zrakového *vjemu, byly komponovány a zpracovávány jinak než evropské umění: svou zkratkovou povahou snad mohou připomínat náčrt, ale nejde o letmý dojem, nýbrž o výsledek dlouhého a soustředěného pozorování skutečnosti směřujícího k pochopení podstaty a k dosažení moudrosti.

Od konce 19. století se čínské malířství vyrovnává s vlivy evropského a amerického umění. Východní kaligrafie naopak ovlivnila některé proudy abstraktního malířství 20. století, například dílo německého malíře Hanse Hartunga (1904–1989) a amerického malíře Marka Tobeye (1890–1976). (Jaroslav Malina)

malířství, egyptské, ve výtvarném umění se *Egyptané snažili o co nejnázornější pohled na zobrazovanou postavu, *zvíře nebo předmět. Vytvořila se tak všeobecně uznávaná a dodržovaná představa (zavedená norma) o zobrazování, včetně typického zřeknutí se perspektivy. A tak v případě lidské postavy zobrazovali hlavu zásadně v profilu, kdežto oko zepředu. Od plné šíře v ramenu se trup postupně vytáčí k třičtvrtěčnímu profilu v bocích. Nohy jsou zobrazeny v profilu. Jelikož obě bývají palcem ven, chodidla jsou potom obě levá nebo obě pravá.

Malířské umění známe z nástěnných maleb v obytných domech, *palácích, *chrámech a především *hrobkách. Malbami se však zdobila i *keramika, dřevěný *nábytek a *rakve, kamenné *sochy a *stély, *papyry a lněná obinadla *mumií. Výjimečná jsou novoříšská figurální *ostraka (úlomky *vápence), jejichž výzdoba nepodléhala zavedeným zobrazovacím konvencím. Pokud jde o techniku, přírodní barvy se nanášely technikou *tempery na připravený rovný podklad, kterým byla omítka z nilského bláta. Slavné fajjúmské mumiové portréty (*Fajjúm), malované temperou nebo *enkaustikou a považované za předchůdce deskového malířství, jsou doložené z 1.–4. století n. l. (Viz též *civilizace starověkého Egypta, *sochařství, egyptské.) (Břetislav Vachala)

malířství, korejské, rozvíjelo se od prehistorických dob, od 10. století pod silným vlivem sousední Číny (*malířství, čínské). Korejský styl je však od počátku odlišný, vyznačuje se světlejšími barvami, menší výrazností a snahou o *harmonii bez napětí. Z nejstarší doby se kromě nástěnných maleb z hrobek jiné obrazy nedochovaly vzhledem k častým požárům a dřevu jako podkladovému materiálu. *Hrobky však nabízejí poměrně široké spektrum nástěnných barevných maleb (většinou portrétů) i žánrových obrázků, podle nichž jsou také pojmenovávány. Hrobky byly stavěny s představou, že zemřelý si má na svou cestu do onoho světa vzít vše, čím byl obklopen za života. Proto jsou zde zobrazovány téměř závazně *Slunce, *Měsíc, hvězdy, obrazy nejdůležitějších božstev, čtyři ochranná zvířata na příslušných světových stranách (drak, tygr, fénix a želva), nechybí portréty zemřelého, popřípadě jeho rodiny. V hrobkách nejseverněji položeného *království *Kogurjō bývají mimoto časté zejména scény ze života (*tanec, *lov, bitvy, zábava). První dochované malby ještě postrádají perspektivu, ale již kolem 6. století bývají méně schematické, lidské postavy a zvířata jsou zachyceny v pohybu. Hrobky z království *Päkče na jihozápadě poloostrova vykazují vliv *buddhismu, který do Koreje přišel ve 4. století. V nich nacházíme stylizované motivy lotosů, oblak a portréty zřetelně inspirované jihočínskými předlohami. Tento styl se posléze prosadil i v Japonsku, kde byli päkčeští malíři žádáni, a zvláště portréty z Nary silně připomínají korejské. V Päkče se také poprvé objevují krajinné výjevy a podle druhotných pramenů zde údajně kvetlo buddhistické malířství. Království *Silla bylo nejvíce *konzervativní a podle archeologických nálezů můžeme soudit na vliv spíše kogurjōský než čínský. Nástěnné malby bájných zvířat, koní, jezdců jsou ovšem již malovány barvami s příměsí olejové složky a konturovány.

Za království *Korjō (10.–14. století) byl u dvora zřízen Úřad pro malířství a vznikly dvě školy: první pro profesionální malíře, druhá pro literáty, kteří chápali malbu jako doplněk vzdělání a často ji kombinovali s kaligrafií. Ovšem rozdělení bylo spíše sociální než stylové, přestože vyšší vrstvy (včetně *králů) preferovaly tušové malby s motivy letících ptáků, zvířat, květin, zvláště tzv. *sagundža*, „čtyř ušlechtilých“ (slivoň, orchidej, chryzantéma, *bambus) a také portréty. Proslavili se i někteří buddhističtí mniši, a to nikoli pouze obrazy z *Buddhova života, ale zejména krajinomalbami. Z profesionálů byli ceněni ti, kteří zobrazovali reálné i fiktivní (snové) krajiny. Kromě těchto námětů byly časté i ornamentální zvěrokruhy, které se

částečně dochovaly v jednotlivých korejských *kláštěrech, některé byly převezeny do Japonska.

Se směnou dynastií a vznikem království *Čosön (dynastie I) se vytváří nová koncepce umění. Velká pozornost je věnována výchově talentovaných profesionálů, nicméně více se začíná prosazovat literátské malířství, které se postupně zbavuje klasických a téměř závazných krajinných témat, povinných pro profesionály. Stále převládají tušové malby, jež položily základ literátskému stylu, i když právě ony jsou v různých dobách pod silným vlivem čínských škol. Vymanění se z formalismu trvalo poměrně dlouhou dobu a jak u literátů, tak u profesionálů převládalo akademické malířství typu sungského.

Literátské malířství vycházelo z koncepce, že obraz je svého druhu báseň, a proto každý maloval „své“ básně, většinou výseky přírodních scenerií (bambusy, tráva, hmyz). Podle jednoho z učenců dynastie I Kang Hŭi-mänga (15. století) musel literátský obraz obsahovat dvě složky: *mungi*, eleganci vycházející z původu tvůrce a jeho náhledu na svět; mít *mungi* také znamená literátský ideál, který člověk narozený mimo vyvolenou *kastu postrádá. Druhou složkou byly *jusu* (konfuciánské kořeny), což znamenalo v podstatě povýšení literátského malířství nad profesionální. Další učenec a nejznámější kaligraf dynastie I Kim Čöng-hŭi v 18. století poznamenal, že vůně znaků a elegance knih jsou předpokladem pro to, aby se literát dokázal svébytně vyjádřit, přestože drží štětec poprvé v ruce. Tato koncepce zdůrazňuje důležitost prostředí, v němž se člověk od narození pohybuje, a jeho genetickou výbavu, tvorbu ostatních degraduje na pouhé *řemeslo. Vnímání malířství jako projevu nebo spíše výsledku úrovně vzdělanosti se u literátů udrželo až do konce dynastie I, což je patrné na stálých, většinou přírodních motivech, kombinovaných s básněmi a kaligrafií. Literátští tvůrci portrétů bývali terčem posměchu (portréty byly pořizovány hlavně pro *rituální účely a nebylo zvykem je podepisovat).

Jakkoli bylo profesionální malířství v první polovině dynastie I ovlivněné čínskými předlohami, a to i ve smyslu zadaných témat, od 17. století se styl silně uvolnil a akademičnost se projevovala spíše jen v zakázkových pracích. I v dílech několika profesionálů se objevují nové trendy i *techniky, zejména větší škála používaných barev, v tématech se prosazují reálné krajiny. Zakladatel tohoto stylu, Čöng Sön, si vypracoval vlastní přístup ke kompozici, kdy drsné tahy korejských pohoří kombinoval se silnou vrchní konturní linkou. Nejslavnějšími malíři-profesionály jsou však Kim Hong-do a Sin Jun-bok (18.–19. století), jejichž žánrové obrázky jsou nejen scénkami z nevázaných literátských posezení, ale i etnografickým svědectvím nejrůznějších slavností, *svátků, řemesel apod. Zatímco Kim Hong-do proslul náměty ze života obyčejných lidí, Sin Jun-bok svými ženami z nejrůznějších vrstev, od prادلen po aristokratky.

Ze své podstaty přirozenější je lidové malířství, které ovšem není možné pojmut jako celek, neboť jeho záběr, i co se týče tvůrců, je obrovský. Lze jej pomocně definovat jako ne-literátské a ne-profesionální. Lidové obrázky jsou symbolické, oproti oficiálnímu malířství podstatně barevnější a ovlivněné nejrůznějšími náboženskými proudy. Převládá účelovost a „užitkovost“, patrná například v lidovém buddhistickém malířství. To využívá zejména zvludgarizovaného pojetí jednotlivých *symbolů ve prospěch osobního štěstí příjemce a obraz většinou slouží k zahánění zlého. Časté bývají jednotlivé motivy z Buddhova života, obrazy buddhistického *ráje. Mohlo jít o *svitky nebo dřevěné desky, na nichž byly vyobrazeny populární *legendy (bez toho, aby reflektovaly svůj indický původ). Ty byly zavěšovány v *kláštěrech, *svatyních i domácnostech a měly magický, exorcistní význam.

*Taoismus, který v Koreji nezanechal v oblasti myšlení výrazné stopy, měl velmi blízko k lidovým představám a ovlivnil svými „božstvy“ i umění. Proto je často zobrazován Nefritový císař, *Lao-c', božstva Polárky a *Čchilsöng – Sedmi hvězd, nejrůznější božstva nesmrtnosti, strážní duchové nebo pouze jejich jednotlivé *atributy. Obrazy sloužily stejně

jako buddhistické k osobnímu štěstí a bývají paradoxně časté i v *buddhistických chrámech a svatyních.

Nejvýraznější jsou symboly původního *náboženství a *kultů, zvláště *šamanismu, které se v pozdější době od ostatních – buddhistických a taoistických – jen těžko odlišují: šamanské obrázky však najdeme spíše v domácnostech a soukromých svatyních *šamanek. Na nich je patrná variabilita *panteonu duchů a božstev, stejně jako stálost dalších motivů – většinou symbolů štěstí a dlouhověkosti. Lidové malířství také neodpovídá zcela našemu pojetí malby – nezáleží totiž na podkladovém materiálu ani na technice; termín *kūrim* (obraz) je široký, podobně *kūrimpon* (podklad) znamená *papír, *dřevo, ale i výšivky, kresby tuší na *kůži, dřevoryty atd. V jižní Koreji ještě dnes najdeme mnoho lidových naivních malířů, ale i pouličních, již podle znakové podoby jména kolemjdoucího vytvoří na počkání pestrobarevné variace, reflektující vlastní interpretaci významu na tradičním papíře. (Miriam Löwensteinová)

malleolus, -i, m., *kotník.

malleolus lateralis, *kotník vnější (nachází se na distálním konci *kosti lýtkové). (Ladislava Horáčková)

malleolus medialis, *kotník vnitřní (nachází se na distálním konci *kosti holenní). (Ladislava Horáčková)

malleus, -i, m., *kladívko, sluchová kůstka uložená v středoušní *dutině. Horní zaoblený konec kladívka (*caput mallei*) má kloubní plošku pro spojení s *kovadlinkou. Pod hlavičkou je zúžená část (*colum mallei*), která přechází v protáhlou rukojeť (*manubrium mallei*). Na přechodu krčku a rukojeti odstupují dva výběžky *processus anterior* a *processus lateralis*. (Lenka Vargová)

malokluze, vadný skus. Abnormální vzájemná poloha horních a dolních *zubů při *skusu. (Michaela Račanská)

Malopolané (Polani), polská populace západoslovanského původu, která vznikla na historickém území středověkého státu Malopolsko, rozkládajícího se od horní Visly po San a severní svahy Karpat. Malopolština patřila do skupiny západních *slovanských jazyků a její nositelé se významně podíleli na utváření *polského společenství na počátku 2. tisíciletí. (Lukáš Šín)

Malorusové, *Ukrajinci.

malovaná lebka, *lebky, malované.

malované lebky, *lebky, malované.

Malpighi, Marcello (10. 3. 1628, Crevalcore, Itálie – 30. 11. 1694, Řím, Itálie), italský lékař; zakladatel srovnávací fyziologie, histologie a rostlinné mikroskopické anatomie. Byl profesorem medicíny v Pise, Bologni a Mesině. Roku 1661 objevil krevní vlásečnice v plicích a pozoroval červené krvinky. Popsal anatomickou stavbu plic, sleziny, mozku, nervů, žláz, sítnice a chuťového orgánu. Byl jedním z prvních evropských učenců, kteří se zabývali papilárními liniemi otisků prstů. (Jaroslav Malina)

malta, stavební materiál tvořený hašeným *vápnem a *pískem nebo *štěrkem. Od *neolitu byla používána ke stavebním účelům. Malta se skládá ze dvou složek – plniva a pojiva. (Martin Hložek)

Malt'ané, *národ žijící na Maltě, celkový počet asi 404 039 osob (odhad z roku 2005), smíšeného románsko-arabského původu. *Jazyk patří do *semitské větve *afroasijské rodiny. Většinou mluví i *anglicky a *italsky. *Maltština je jazyk blízký *arabštině, silně ovlivněný italštinou a angličtinou. Historický vývoj začal od 2. tisíciletí př. n. l., kdy byl ostrov postupně ovládnut *Féničany, *Kartagiňany a *Římany, načas též *Vandaly a *Byzantinci. Největší vliv na sociokulturní a etnický vývoj mělo obsazení Malty *Araby v roce 970 a později. Od počátku 19. století působil silný angličtina vliv (*angličtina je vedle *maltštiny dodnes jedním ze dvou úředních jazyků). Samostatná *republika byla vyhlášena v roce 1964. Dnes je

Malta prakticky homogenním státem, přes 95 % obyvatelstva představují Malt'ané. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

maltézští rytíři, *johanité.

Malthus, Thomas Robert (13. 2. 1766, Rookery, Anglie – 23. 12. 1834, Bath, Anglie), anglický *duchovní a ekonom; jeden z představitelů klasické ekonomie. Domníval se, že lidský sexuální pud je předimenzován a vede proto k nebezpečnému růstu populace, který výrazně převyšuje růst materiálních zdrojů.

Na tomto předpokladu zformuloval populační *zákon (po něm nazvaný), podle kterého populace roste řadou geometrickou, zatímco produkce statků řadou aritmetickou. Z díla: *An Essay on the Principle of Population, or a View of Its Past and Present Effects on Human Happiness* (Pojednání o principu populace aneb hledisko jeho minulých a současných dopadů na lidské štěstí, 1803 rozšířené a revidované vydání, první vydání 1798, česky: *Esej o principu populace*. Brno: „Zvláštní vydání ...“, 2002), *Principles of Political Economy* (Základy politické ekonomie, 1820). (Jaroslav Malina)

Maltská konvence, *Úmluva o ochraně archeologického dědictví Evropy.

maltsko-bureťská kultura, *kultura, maltsko-bureťská.

maltština, jihozápadní *semitský jazyk vzniklý z nářečí *arabštiny, silně ovlivněný *románskými jazyky (zvláště *latinou a *italštinou), úřední *jazyk na Maltě (*Malt'ané). (Jaroslav Malina)

Malvíňané (Falkland'ané), původní obyvatelé Malvínských (Falklandských) ostrovů při východním pobřeží Argentiny. Celkový počet 3 060 obyvatel (odhad z roku 2005), většinou přistěhovalci z Argentiny a Velké Británie. Ostrovy jsou obydleny teprve od konce 18. století *Angličany, ale nárok na ně si činí též Argentina. (Lukáš Šín)

malý člověk, *siao-žen.

Malý, Jiří (6. 11. 1899, Mělník – 7. 7. 1950, Praha), český antropolog a lékař; profesor antropologie Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Žák a pokračovatel v díle Jindřicha *Matiegky. Zabýval se *historickou a *forenzní antropologií, *fyzickou antropologií dítěte, především zdravým tělesným vývojem mládeže. Jako habilitační práci zpracoval deformované lebky z *Tíwanaka v Bolívii.

V roce 1929 studoval v USA u Aleše *Hrdličky a podnikl s ním výzkumnou cestu člnem po Yukonu z Fort Yukonu až k ústí do moře. Zkoumal též tělesné znaky a životní podmínky českých a slovenských emigrantů v USA. Po *druhé světové válce obnovoval se spolupracovníky *Antropologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a *Hrdličkovo muzeum člověka. Je spoluautorem protirasistického sborníku *Rovnocennost evropských plemen a cesty k jejich ušlechťování* (1934). (Jaroslav Malina)

mal-, (z latiny: *male*, „špatně, zle“), v složeninách první část s významem: „špatný, chorobný“.

Mama Cuna, matka služebnice boha *Slunce u *Inků. (Oldřich Kašpar)

Mama Quilla, bohyně *Měsíce u *Inků, manželka boha *Slunce. (Oldřich Kašpar)

mamlúk (z arabštiny: *mamlúk*, „vlastněný“), v arabské říši otrok bílé pleti. Od abbásovských dob (po roce 820) byli mamlúci (původně zajatci) kupováni od tureckých *kmenů v jižním Povolží, severním Kavkazu a Střední Asii a užíváni v elitních jednotkách armády. Po smrti posledního egyptského Ajjúbovce v roce 1250 byl z důstojníků mamlúcké *gardy vybrán první egyptský mamlúcký *sultán; jím začala *vláda tureckých mamlúků, pocházejících převážně z potomků sultána Kalavuna (1280–1290). Mamlúcký režim v Egyptě byl vládou vojenské *oligarchie, jejíž členové vybírali své sultány.

Po ovládnutí Egypta osmanským sultánem Selimem I. tvořili mamlúci zvláštní vojenský útvar, z něhož byli vybíráni provinční hodnostáři v hodnosti beje. Během 17. a 18. století jejich vliv vzrůstal, až jejich existenci ukončil v roce 1811 Mehmed Alí. (Jaroslav Malina)

mamma, -ae, f., prs – párový orgán, který u ženy tvoří *kůže, mléčná žláza (**glandula mammaria*) a tukové vazivo. Ženský prs prodělavá vlivem hormonů cyklus obdobný cyklu menstruačnímu, ale nejvýznamnější jsou jeho změny během *těhotenství a v době kojení (laktace). Je také relativně častým místem výskytu rakoviny (karcinom mammy). Protože je prs dobře přístupný vyšetření, doporučuje se, aby je každá žena, zejména po *menopauze, prováděla sama a bylo tak možno včas upozornit na různé patologické změny.

Vzhledem k tomu, že u samic různých skupin savců je utváření mléčné žlázy (mléčných žláz) velmi variabilní a žláznaté těleso nemusí tvořit orgán spolu s jinými *tkáněmi, používá se v *mammaliologii a někdy i ve veterinární *anatomii termín *mamma* též pro mléčnou žlázu. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

mamma feminina, ženský prs, různě vyčnívající až převislá vyvýšenina na přední straně *hrudníku v rozsahu 2.–5. žebra (někdy 3.–6. žebra). Tvar prsu je ovlivněn věkem, vyvíjející se prs je malý, nejprve se zvedá prsní dvorec (*areola mammae*) s bradavkou (*areolomamma*), poté nabývá prs na objemu a mění se v plochou *mamma areolata*, později se prs vyklenuje a bradavka se zřetelně rýsuje (*mamma papillata*). Ve stáří, kdy dochází k vymizení tuku a involuci mléčné žlázy, bývají prsy převislé (*mamma pendula*). Tvar prsu je ovlivněn také *těhotenstvím a počtem *porodů, individuálně rozdílným množstvím tukové *tkáně a projevují se zde i rozdíly plemenné (miskovitý – *mamma disciformis* až polokulový typ prsu Evropanek – *mamma hemispherioidea*, hruškovitý typ prsu Afričanek – *mamma piriformis*). Levý prs bývá zpravidla větší než pravý a sahá níž, poloha prsní bradavky je proto rozmanitá. V *antropometrii se měří obvod hrudníku u mužů těsně nad prsními bradavkami, u žen přes střed *sterna.

*Kůže prsu je tenká, prosvítají přes ni podkožní žíly (zvláště v těhotenství a po prodělaných porodech). Na vrcholu prsu je pigmentovaný kruhový terč o průměru 3–5 cm, jehož velikost individuálně kolísá – prsní dvorec (*areola mammae*). V barvě jsou značné rozdíly (růžové dvorce u blondýnek, tmavé u brunetek). V období těhotenství se pigmentace i celý dvorec zvětšuje. Na dvorcí jsou apokrinní *žlázy – *glandulae areolares mammae* a *žlázy mazové. Uprostřed dvorce je bradavka – *papilla mammae*, na ní vyústí drobnými otvůrkami vývody mléčné žlázy – *ductuli lactiferi*. Prsní dvorec a bradavky představují pozměněnou kůži, která se liší větším množstvím pigmentu a vrstvou hladké svaloviny (*musculus subareolaris*). Při chladovém, mechanickém a psychickém podráždění dochází k sraštění dvorce a k erekci bradavky (při kojení slouží erekce bradavky k lepšímu uchopení prsu kojencem).

Podkladem prsu je *corpus mammae* (terčovitě těleso z tuhého vaziva se silně rozbrázděným povrchem, které směrem k podpažní jamce vybíhá v *processus axillaris*) a tuková tkáň (podstatně ovlivňuje velikost prsu, premammární tuk vyrovnává jamky mezi žlázoými lalůčky, tuk chybí v oblasti prsního dvorce). Ve vazivu *corpus mammae* je obsažena mléčná žláza (**glandula mammaria*). (Ladislava Horáčková)

mammaliologie (z latiny: *Mammalia*, „savci“ a z řečtiny: *logos*, „věda, nauka“), věda o savcích, součást *zoologie. Slovo *Mammalia* jako vědecký název savců, tj. živočichů, jejichž samice kojí mláďata mlékem, bylo vytvořeno uměle, protože starověká *latina postrádá příslušný termín. Název *Mammalia* byl odvozen od latinského slova **mamma* (prs, vemen) a nemá jednotné číslo, z toho důvodu je v českém označení vědy o savcích nutno zachovat písmeno *i*; jinak je tomu v angličtině, kde existuje podstatné jméno *mammal* v jednotném čísle a obor se jmenuje *mammalogy*. *Mammaliologie* pojednává o *morfologii, *fyziologii, *ekologii, *chování, *fylogenetickém vývoji a systému vymřelých i žijících savců, mezi něž patří i *primáti včetně *člověka. Pro *mammaliologii* jsou však druhy a skupiny primátů svým významem rovnocenné ostatním savcům. (Jiří Gaisler)

mammilla, -ae, f., prsní bradavka.

mammillaris, -e, bradavčitý, podobný prsní bradavce.

mamut srstnatý, *Mammuthus primigenius* (Blumenbach, 1799); řád: chobotnatci (Proboscidea); čeleď: slonovití (Elephantidae); hmotnost: 4–6 tun; výška v kohoutku: 2,3–3,5 m), vymřelý nebo vyhubený druh chobotnaticů příbuzných dnešním *slonům (pravděpodobně slonu africkému), ale větších, s většími kly a s tělem pokrytým dlouhou srstí. Mamut žil v období *pleistocénu téměř v celé Evropě, severní polovině Asie a v Severní Americe, obýval zejména říční nivy a chladné stepní *krajiny. (Označení mamut vzniklo pravděpodobně z estonských slov *maa*, „země“ a *mut*, „krtek“, neboť jeho pozůstatky byly nejčastěji nacházeny „uvězněné“ v zemi.) Mamuti srstnatí se objevili ve druhé polovině středního pleistocénu a přežili až do historických dob, kdy před 3700 lety na Wrangelově ostrově v Severním ledovém oceánu vyhynuli.

Otázka vymření druhu je některými autory vysvětlována změnou *klimatu, nebo intenzivní aktivitou lovců. Na konci pleistocénu totiž proběhlo několik klimatických oscilací, které mohly výrazně ovlivnit životní prostředí mamutů, na druhé straně s vyhynutím mamutů časově koresponduje rozšíření vyspělých loveckých *technik v Eurasii a Severní Americe. Pro paleolitické skupiny znamenal mamut zdroj potravy (maso), paliva a surovin na *nástroje (*kosti), stavebního materiálu (velké kosti, *kůže) i pro ozdobné, prestižní a kultovní předměty (*mamutovina). Lovci patrně zabíjeli spíše samice a mláďata mamutů, čímž oslabovali stáda. Skládky mamutích kostí například z moravských lokalit (*Dolní Věstonice, *Předmostí, Milovice aj.), označované jako stanice lovců mamutů, se zdají potvrdovat, že šlo o loveckou kořist, i když jejich zdrojem nebyla pouze ulovená zvířata, ale zřejmě i nalezené pozůstatky kusů zemřelých jiným způsobem. Tyto skládky mohly být spojeny s loveckými kulty a zvyšovat prestiž lovecké *občiny.

Jako lovci mamutů vynikli zejména lovci mladopaleolitického *gravettien; odtud jejich metaforický název jako „lovců mamutů“. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

mamutovina, samčí i samičí horní řezáky (kly) *mamutů, složené z *dentinu a na špičce z malé vrstvy emailu; od *slonoviny ji lze odlišit pomocí *Schregerova vzorce. Mamutovina byla důležitou *surovinou k výrobě *nástrojů, *zbraní, *ozdob a kultovních předmětů v *paleolitu, zejména v *mladém paleolitu. Při zpracovávání bylo využíváno vnitřní struktury klu, používány byly *techniky tříštění, případně v kombinaci s hloubkovými invazivními technikami opotřebení (*řezání, drážkování), pomocí nichž bylo možno lépe kontrolovat *morfologii *primárního polotovaru. Kontrolovanou debitází vznikaly polotovary dvou základních geometrických forem: ploché a tyčinkovité, které byly dále modifikovány. (Jaroslav Malina, Michaela Zelinková)

man, v obecném významu leník, *vazal (*vztah, lenní). V českém prostředí 14.–15. století držitel propůjčených nemovitostí nebo nemovitostí odevzdaných pod ochranu a přijatých zpět jako *léno; jeho povinností bylo vykonávat pro lenního pána určené služby. Manové pocházeli z různých sociálních vrstev (*manství rytířská a poddanská). (Jaroslav Malina)

mana (manna):

1. pokrm, kterým se živili *Izraelci při putování po poušti z Egypta do zaslíbené země (Ex 16; Nu 11,6–9; Ž 78,25; 105,40). Ex 16,15 líčí, že když z jitra přestala padat rosa, leželo na povrchu pouště cosi jemně šupinatého, jemného jako jíní (verš 14). Izraelci to pojmenovali *man*, podle otázky *Man hů*, „Co je to?“ (verš 15) a *Mojžíš odpověděl: „To je chléb, který vám dal *Hospodin za pokrm.“ Ve verši 31 se popisuje její vzhled: Byla prý jako koriandrové *semeno, bílá a chutnala jako medový koláč. Izraelci si směli nasbírat jen tolik, co spotřebovali pro jeden den, přebytek zčervivěl. Jen před sobotou, dnem odpočinku, směli nasbírat dvojnásobek, aby mohli podle *Zákona odpočívat, a pak jim mana vydržela. Badatelé se snažili vysvětlit, oč šlo. Nejběžnější je výklad, že šlo o ztuhlé kapky sladké šťávy (obsahující glukózu, fruktózu a stopy pektinů) tamaryšku manodárného (*Tamarix mannifera*), drobnolistého a drobnokvětého keře, rostoucího v Egyptě, na Sinaji a v Íránu; keře roní tuto šťávu z větví poraněných červcem manodárným (*Coccus maniparus*) z řádu stejnokřídlých.

Vyprávění tedy může obsahovat reálné jádro, bylo však nepochybně tradicí výrazně upraveno tak, aby pozdějším generacím dosvědčovalo velikost Hospodinovy péče o *lid na poušti. Jakoby nadpozemský původ many vedl později k spekulacím, které ji srovnávaly s pokrmem *bohů (Ž 78,25; 105,40). V *Novém zákoně (J 6,32.49; 1 K 10,3n) je mana obrazem *eucharistie a *symbolem blaženosti (Zj 2,17). (Petr Bureš, Jan Heller);

2. nadpřirozená síla, ve kterou věří *Melanésané; touto silou, která může být hromaděna a předávána z generace na generaci, mohou být podle nich nadáni lidé, zvířata, rostliny i neživé předměty. (Jaroslav Malina)

management (z latiny: *manu agere*, „vést rukou, brát do ruky, mít ruku ve hře“ a z angličtiny: *management*, „[způsob] ovládnutí, zacházení s; vedení; práce, námaha“):

1. vedení, skupina manažerů;

2. systém a metody řízení organizace, firmy, kolektivu apod. (Marie Dohnalová)

management veřejných záležitostí (anglicky: *Public Affairs Management*, zkratka: PAM), řešení objektivnějších se problémů a využívání nabídnutých příležitostí, to vše za účelem ovlivnění konkurenčního prostředí požadovaným směrem. Základní úkol spočívá v internalizaci okolních podmínek a externalizaci svého jednání, které má tyto podmínky ovlivnit. V oblasti managementu veřejných záležitostí se termín „vliv“ či „ovlivnění“ často nahrazuje slovem „management“, odvozeným z latinského *manu agere*, což má přibližný význam „vést rukou“, „brát do ruky“ nebo „mít ruku ve hře“. (Marie Dohnalová)

Manáové, zaniklé jihoamerické *indiánské etnikum, které obývalo oblast soutoku Amazonky s Río Negro v okolí dnešního *města Manáus (Brazílie). Nikdy nebyl znám jejich přesnější počet (snad několik tisíc osob); *jazyk patřil do *arawacké skupiny. Prosluli jako obchodníci se *zlatem; jsou s nimi spojovány *legendy o El Doradu a zlatém městě Manáo. V 18. století byla část Manáů zotročena *Portugalci a *Holanďany; někteří se sami stali lovci otroků. V roce 1757 povstali Manáové spolu s několika sousedními skupinami proti Portugalcům, byli však poraženi a posléze i christianizováni (původní náboženství bylo polyteistické). Během 2. poloviny 19. století byli decimováni zejména v důsledku introdukovaných onemocnění, zbylí Manáové se rychle smísili s *mestickým obyvatelstvem. (Lukáš Šín)

Manco Capac I., mytický zakladatel incké dynastie, první *Inka, považovaný za syna *Slunce a *Luny. Spolu se svou sestrou a manželkou Mama Ocllo byl seslán na zem, aby naučil lidi *zemědělství a *řemeslům. Údajně kolem roku 1200 založil *Cuzco.

Po něm následovali legendární Inkové Sinchi Roca, *Lloque Yupanqui, posléze *Mayta Capac, potom *Capac Yupanqui, dále Inca Roca, nato *Yahuar Huacac, dalším byl vládce s božským jménem *Wiracocha Inca, pak přišli dva historičtí panovníci s podobnými jmény Pacachuti Inca Yupanqui (1438–1471) a *Tupac Inca Yupanqui (1471–1493), velký reformátor říše *Huayna Capac (1493–1525) a jeho syn *Huáscar (1525–1532), který podlehl v bratrovražedném boji svému sourozenci *Atahualpovi (1532–1533), jenž z vítězství dlouho netěžil, neboť jej z trůnu svrhli *Španělé. (Oldřich Kašpar)

mandala (ze sanskrtu: *mandala*, „kotouč, kruh, kolo, prsteneček“), kruhový diagram, kultovní objekt představující plošné, respektive prostorové symbolické vyjádření představ o uspořádání *vesmíru a jeho zabydlení božskými bytostmi, které jej ovládají; v *hinduismu a *buddhismu schematicky znázorňuje uspořádání *světa a současně i psychickou strukturu jednotlivce. Její architektonické ztvárnění tvoří posvátný okrsek *hinduistického chrámu oddělený od vnějšího světa ochrannými zdmi a branami, s příbytky božstev a centry kosmických sil, stejně jako hierarchicky uspořádaný *komplex buddhistických *svatyní symbolizující duchovní vzestup k probuzení (například *Borobudur). Ukazuje jednotu makrokosmu a mikrokosmu, bývá považována za mocný zdroj psychické energie a slouží jako pomůcka při meditaci. Užívání mandaly je rozšířeno zejména v *tibetském buddhismu.

Psycholog Carl Gustav *Jung chápal mandalu jako symbol procesu individualizace (*integrace vědomé a nevědomé složky lidské psychiky). (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

Mandanové (Numakali, „lidé, národ“), severoamerické *indiánské etnikum ze skupiny *Dakotů žijící původně v prériích na horním toku Missouri, dnešní Severní Dakota, v sousedství *Algonkinů, s nimiž byli Mandanové spřízněni. Od roku 1886 část žije v rezervaci v Montaně, smíšená s jinými *kmeny, od začátku 20. století se Mandanové integrují do americké *společnosti; žijí v počtu asi 2 000 osob; poslední „nesmíšený“ Mandan zemřel v roce 1971. *Jazyk patří do rodiny siu (*hoka-siu). Společnost byla organizována do *matrilinéárních rodů; *příbuzné *rodiny se zpravidla usazovaly vedle sebe a vytvářely tak jakési čtvrtě. Do poloviny 19. století žili v polozemnicích krytých hlínou a drny, v průběhu asi dvaceti let byly tyto *stavby nahrazeny *sruby. (Lukáš Šín)

mandarin, evropské označení pro vysokého hodnostáře v Číně, zejména za dynastie *Čching. Z tohoto názvu rovněž odvozeno pojmenování spisovné *čínštiny (*mandarinština). (Josef Kolmaš)

mandarinština, *kuan-chua.

Mandarové (vlastním jménem Wandala), černošské etnikum v Kamerunu, Nigérii, malý počet i v Čadu. Dělí se na menší kmenová uskupení (Daba, Matakam aj.). Celkem asi 500 000 (odhad z roku 1967). *Jazyk patří do *čadské větve *afroasijské jazykové rodiny. Základem jejich *hospodářství je *zemědělství, jsou známi *tkalcovstvím a zpracováním *textilu. Věřící jsou *muslimové. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

mandát, nebeský, *tchien-ming.

mandátní území, *území, mandátní.

mande, *mandingské jazyky.

mandeismus, učení náboženské *sektý vzniklé na počátku *křesťanství v *Mezopotámii v údolí Eufratu. Mandejci byli ovlivněni *gnosticismem a *manicheismem, jako *proroka uctívali *Jana Křtitele. (Jaroslav Malina)

mandejské jazyky, *mandingské jazyky.

Mandelštam, Osip Emiljevič (15. 1. 1891, Varšava, Polsko – 27. 12. 1938, koncentrační tábor Vtoraja rečka u Vladivostoku, Rusko), ruský básník, prozaik, teoretik a esejista; snad nejlepší ruský lyrik 20. století, teoretik a praktik *akméismu. Byl osobností vysoké kultury hledající návaznost kulturních epoch. Za posměvačnou báseň na *Stalina byl poslán do vyhnanství do Voroněže, posléze zatčen; zemřel vyčerpaný a šílený v *koncentračním táboře poblíž Vladivostoku. Autor básnických sbírek *Kamen'* (Kámen, 1913), *Tristia* (1922), prózy *Šum vremeni* (Hluk doby, 1925) a eseje *Razgovor o Dante* (Rozpravy o Dantovi, 1933, publikováno 1967). (Ivo Pospíšil)

mandibula, -ae, f., dolní čelist, jedna z kostí *splanchnokrania. Skládá se z parabolicky ohnutého těla – *corpus mandibulae* a párové vzestupné větve – *ramus mandibulae*, připojené k tělu v úhlu – *angulus mandibulae*. Tělo mandibuly je po celé délce dolního okraje ztlustěno, zejména v bradové krajině, kde vytváří trojhrannou vyvýšeninu – *trigonum mandibulae*. Ve střední čáře vystupuje z tohoto trojúhelníku *protuberantia mentalis*, po jejích stranách variabilně vytvořený hrbolek – *tuberculum mentale*. Na vnitřní ploše bradové části mandibuly je ve střední rovině *spina mentalis* sloužící pro odstup svalů – *musculus genioglossus* a *musculus geniohyoideus*. Laterokaudálně od spiny je na každé straně mělká jamka – *fossa digastrica*, k níž se připojuje přední břicho *musculus digastricus*. Podél horního okraje těla mandibuly vybíhá, podobně jako u *maxily, *processus alveolaris* se zubními lůžky (*alveoli dentales*), s *juga alveolaria*, *septa interalveolaria* a u vícekořenových *zubů se *septa intraalveolaria* (*interradicularia*). Na vnitřní straně těla vystupuje šikmá hrana (*linea mylohyoidea*), která slouží pro úpon stejnojmenného svalu, nad ní o něco ventrálněji je mělká jamka – *fovea sublingualis*, pod mylohyoidní linií je umístěna jamka – *fovea submandibularis*. Na obě jamky naléhají slinné *žlázy stejného jména. Z vnější

strany těla dolní čelisti (obvykle pod druhým třenovým zubem) se nachází otvor – **foramen mentale*, jímž vyústí **canalis mandibulae*. *Ramus mandibulae* se připojuje v tupém úhlu k tělu dolní čelisti. Vybíhá ve **ventrální processus coronoideus* s ostrou přední hranou – *crista temporalis* (pro úpon **musculus temporalis*) a v dorzálně uložený *processus condylaris*. Na něm je patrné **kraniální rozšíření* – *caput mandibulae*, pod ním zúžený krček – *collum mandibulae* s ventrálním prohloubením – *fovea pterygoidea* (pro úpon žvýkacího svalu **musculus pterygoideus lateralis*). Mezi oběma výběžky se nachází zářez – *incisura mandibulae*. Z předního okraje koronoidního výběžku vybíhá kaudálně na zevní stranu šikmá hrana – *linea obliqua*. Na vnitřní straně ramene mandibuly je *foramen mandibulae*, kterým vstupuje nervově-cévní svazek do již zmíněného *canalis mandibulae*. *Foramen mandibulae* je z ventrální strany ohraničeno tenkou kostní ploténkou – *lingula mandibulae* (připojení **ligamentum sphenomandibulare*), šikmo vpřed vybíhá úzký *sulcus mylohyoideus* (pro stejnojmenný nerv). Na zevní i vnitřní straně úhlu dolní čelisti se nacházejí drsnatiny pro úpony **svalů žvýkacích*: zevně – **tuberositas masseterica* (pro úpon **musculus masseter*), zevnitř – *tuberositas pterygoidea* (pro úpon **musculus pterygoideus medialis*). Mandibula osifikuje velmi záhy (u embryí délky 16–17 mm) endesměrně podél zevního okraje **Meckelovy chrupavky*. **Primární centrum* se zakládá v okolí příštího *foramen mandibulae* a **osifikace* se odtud šíří všemi směry. V obou výběžcích *ramus mandibulae* vzniká sekundární **chrupavka*, která se později uplatňuje jako růstová zóna a řídí **růst* celé mandibuly. Periostální **apozicí* přirůstá zadní okraj *ramus mandibulae* a *angulus mandibulae* za současné resorpce ramene vepředu. Tak roste mandibula až k dosažení svého definitivního tvaru. U **novorozence* je mandibula nízká (chybí funkční nástavba – alveolární výběžek), na horní straně je mělký žlábek, v němž jsou zanořeny základy mléčných zubů. *Ramus mandibulae* a *corpus mandibulae* svírají po narození tupý úhel (okolo 140°), pravá a levá polovina mandibuly jsou spojeny vazivovou **symphysis menti*, která osifikuje až v průběhu 1. roku dítěte. Při plně vyvinutém permanentním chrupu měří úhel mandibuly asi 120–125°, při ztrátě zubů ve stáří se odbourává *processus alveolaris*, celé tělo mandibuly se snižuje a úhel mandibuly se opět zvětšuje. *Foramen mentale* může být i vícečetné, *sulcus mylohyoideus* bývá někdy přepažen prostřednictvím kostního můstku – *ponticulus mylohyoideus*. Oba jmenované útvary se počítají k **varietám* na **skeletu*. (Ladislava Horáčková)

mandibularis, -e, týkající se dolní **čelisti*.

mandibulární deprese, **deprese*, mandibulární.

mandibulární elevace, **elevace*, mandibulární.

mandibulární protrakce, **protrakce*, mandibulární.

mandibulární retrakce, **retrakce*, mandibulární.

mandingo, pidžinizovaná forma **bambarštiny* a **d'ulštiny* užívaná jako dorozumivací **jazyk* v západní Africe. (Jan Záhořík)

mandingské jazyky (mandejské jazyky, mande), **jazyky*, mandingské.

mandle, **hltnová**, též **mandle nosní*, adenoidní vegetace, **tonsilla pharyngea*.

mandle, **jazyková**, **tonsilla lingualis*.

mandle, **nosní**, též **mandle hltnová*, adenoidní vegetace, **tonsilla pharyngea*.

mandle, **patrová**, **tonsilla palatina*.

mandorla (z italského: *mandorla*, „mandle“), **aureola mandlového tvaru*, vyskytující se zejména v **románském umění*; je příznačná pro zobrazení trůnicího **Krista* při **Posledním soudu*. (Jaroslav Malina)

mandragora (*Mandragora officinalis*), rostlina z čeledi lilkovitých (*Solanaceae*); čarodějná bylina alchymistů rozšířená od Středomoří po Himálaj, s růžicí listů a drobnými **květy*, s nápadně vyvinutým kořenem, jehož tvar byl připodobňován k mužské nebo ženské postavě. Rostlina obsahuje alkaloidy (atropin, hyoscyamin a skopolamin), působí proto

*halucinogenně. V minulosti byla využívána k magickým i léčivým účelům, v současnosti se testují její účinky potlačující nádorové bujení, zvláště u některých typů *leukémie.

Mandragoru zvolil italský politik, diplomat, spisovatel a dramatik Niccolò *Machiavelli jako titul divadelní hry *Mandragola* (Mandragora, komedie v próze o pěti dějstvích s veršovaným prologem, první vydání 1518). (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

mandská etnika, *etnika, mandská.

Mandžukuo (čínsky: *Man-čou-kuo*), vazalský stát na území Mandžuska v severovýchodní Číně v letech 1932 až 1945, vytvořený po japonské agresi – nejprve byl *republikou, od roku 1934 *císařstvím. Formálním představitelem byl Aisin Gioro Pchu-i, jenž byl v letech 1909 až 1911 jako Süan-tchung posledním *císařem dynastie *Čching i *Podnebesí. (Jaroslav Malina)

Mandžuoové (vlastním jménem Mandžu Nälma), etnikum žijící v Mandžusku (severovýchodní Čína) v počtu 10,68 milionu osob (*cenzus z roku 2000). *Jazyk (*mandžuština) patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské rodiny, kde tvoří izolovanou skupinu; podle některých *názorů byl příbuzný vymřelému jazyku *Džürčenů. Od 17. do 20. století byl spolu s *čínštinou oficiálním jazykem Číny. Dnes je reprezentován pouze severním dialektem a užívají ho Mandžuoové žijící ve venkovských oblastech. Mandžuoové jsou potomci tunguzských populací, kulturně a etnicky ovlivněných *Chany, *Korejci a místními *kmeny, které zde žily ve *středověku.

V letech 1644–1911 byli privilegovanou vrstvou obyvatelstva Číny – vládnoucí dynastie *Čching. Na rozsáhlém území vytvořili pouze úzkou vrstvu v rozhodujících *úřadech a zejména v armádě. Tento systém postupně vedl ke kulturnímu i jazykovému přizpůsobení se většinovému čínskému etniku. *Privilegia Mandžůů a útlak obyvatelstva vyvolávali k Mandžůům nenávisť, takže po roce 1911 (svržení dynastie Čching) většinou zapírali svou národnost mimo oblast kompaktního osídlení. Po téměř staleté stagnaci se nyní jejich počet zvyšuje. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

mandžusko-tunguzské jazyky, *jazyky, mandžusko-tunguzské.

Mandžuský stát, *Mandžukuo.

mandžuština, téměř vymřelý *mandžusko-tunguzský jazyk, úřední a literární *jazyk celé Číny za dynastie *Čching (1644–1911). (Viz též *Mandžuoové.) (Josef Kolmaš)

Mánes, Josef (12. 5. 1820, Praha – 9. 12. 1871, Praha), český malíř, kreslíř a ilustrátor. Ovlivněn německým pozdním *romantismem a aktuální belgickou malbou historických událostí stal se jedním z nejvýznamnějších zakladatelů a klasiků českého novodobého umění. Kromě krajinomalby, portrétního umění, národopisných studií a ilustrací se v duchu *romantismu věnoval oslavě národní minulosti a vytváření ideálu slovanského hrdiny. V pozdně romantickém ladění zachytil též motivy milostného vzplanutí: například *Setkání Petrarky s Laurou*, *Políbení*. (Jaroslav Malina)

Manet, Édouard (23. 1. 1832, Paříž, Francie – 30. 4. 1883, Paříž, Francie), francouzský malíř a grafik; průkopník moderního malířství. Jeho malba se vyznačuje sofistikovanou kompozicí s množstvím skrytých významů, plošným členěním obrazu s výraznými konturami postav a předmětů. Manetovo pojetí má blízko k *impresionistickému hnutí, jeho členem se však nestal. Usiloval o oficiální uznání, ale jeho tvorba byla přijímána rezervovaně a některé obrazy, zvláště ty s erotickým kontextem, vyvolaly pohoršení a odsouzení, i když parafrázuji klasická díla: například *Snídaně v trávě*, zachycující nahou ženu ve společnosti dvou oblečených mužů cituje *rytinu Marcantonio Raimondioho podle *Raffaellova obrazu *Paridův soud* a Giorgionův *Koncert v přírodě*; dále *Olympie*, kde je v postavě dětsky něžné kurtizány zašifrována antická alegorie. Když Manet vystavil *Snídání v trávě* v salonu Refusé (1863) a *Olympii* v Salonu (1865), byla to výzva pro umělce, kteří s ním vystavovali i pro veřejné mínění. (Jaroslav Malina)

Manéthó, původní egyptská podoba tohoto jména pravděpodobně byla Manehto („Pasák koní“). Egyptský *kněz ze Sebennytu (dnešní Samannúd ve střední části nilské delty), který

se za *vlády Ptolemaia II. Filadelfa (285–246 př. n. l.) zasloužil o zavedení kultu Serapida (helénistického *boha se synkretickými rysy) a v *řečtině sepsal třísvazkové dílo *Aigyptiaka hypomnémata* (Egyptské paměťhodnosti), jež se opíralo o původní staroegyptské prameny, avšak se nedochovalo. Známe ho pouze v podobě výpisků Iosepha Flavia (*Contra Apionem* [Proti Apiónovi]) a *církevních Otců Iulia Africana a Eusebia. Manéthó rozdělil dějiny Egypta do panování 30 dynastií, které používáme s výhodou dodnes. (Břetislav Vachala)

manga, označení japonské *verze grafických novel, které v současnosti spolu s japonským animovaným filmem (*anime) „dobývají svět“. Manga se od amerických komiksů liší zejména stylem kresby a mnohem větší žánrovou rozmanitostí, stejně tak jako tím, že se čte „odzadu“. Prvopočátky nacházíme už v 6. a 7. století, kdy vznikaly první obrázkové příběhy satirického charakteru. Označení „manga“ vzniklo až na přelomu 18. a 19. století, díky umělci pracujícím pod pseudonymem *Hokusai (autor dřevorytu *Velká vlna*). Svou dnešní podobu manga dostala až ve 20. století, a to zejména po roce 1945.

Za zakladatele jak mangy, tak i japonské animace je považován Osamu Tezuka, autor grafické novely *Astro Boy*. V jeho pracích je zřejmá dynamičnost a inspirace mimo jiné i tvorbou amerického studia Disney a tehdejší kinematografií. V současnosti existuje obrovské množství stylů kresby i žánrů. Za zmínku stojí mangy autorů jako Hajao Mijazaki (*Kaze no Tani no Nausíka*) nebo Rumiko Takahaši (*Ranma ½*) a mnoho dalších. Všechny tyto mangy se dočkaly velké popularity v Japonsku i ve světě. Manga je v současnosti překládána do více než deseti světových jazyků, a toto číslo se neustále zvyšuje. Je třeba se zmínit, že manga je kreslena i v jiných státech, například v Koreji, Číně či USA. Do češtiny bylo zatím přeloženo jen velmi málo titulů (například *Oldboy* od Cuchija Garona a Minegišiho Nobuakiho). (Lucie Mornsteinová)

mangrove, vegetační formace dřevin v zóně přílivu tropických moří a brakických vodách ústí řek, vždyzelené dřeviny těchto porostů (*Rhizophora*, *Sonneratia*, *Avicennia* aj.) mají adaptaci dýchat pomocí vzhůru rostoucích kořenů (pneumatoforů) a masivní oporný systém tvořený chůdovitými kořeny. Bylinné patro a liány se zde nevyskytují, epifytické rostliny jsou vzácné. Také zdejší živočichové jsou adaptováni na periodické zaplavování. (Petr Bureš)

Manguti, *Ulčové.

Mangyanové, etnikum žijící na vysočině ostrova Mindoro na Filipínách v počtu přesahujícím 110 000 příslušníků. Skládají se z šesti odlišných národnostně-jazykových skupin: Iraya, Alangan a Tadyawan na severu, Hanunoo, Buhid a Tahubid na jihu. Jejich základním způsobem obživy je *zemědělství. Opakované vlny kolonistů donutily Mangyany stáhnout se z pobřežních oblastí do vyvýšených poloh. (Lukáš Šín)

manhattanská vzdálenost, *vzdálenost, manhattanská.

manifest, husitský (z latiny: *manifestāre*, „činit zjevným, zjevit, projevit, prokázat“), propagační veřejné listy, vyhlášky a oběžníky husitských stran i skupin, psané podle určení česky, latinsky a německy, propagující *husitské hnutí. První manifesty (v letech 1419–1420) přibližovaly základní program husitského učení, pozdější (v letech 1430–1431) podávaly výklad a obhajobu husitského programu v zahraničí (pronikaly i do vzdálených evropských *zemí, kde byly přibíjeny na vrata *kostelů a *klášterů, například v Basileji). (František Čapka)

manicheismus (odvozeno z řeckého tvaru jména perského myslitele Máního – *Manichaios*):

1. původně pokus o spojení *pársismu s *křesťanstvím, hlásaný myslitelem Máním (asi 215–275), který pronikal do *gnóze a tudy do křesťanství. *Svět podle něho vznikl ve *sporu dvou rovnomocných *božstev, dobrého a zlého, duchovního a tělesného. Sama tělesná existence je špatná, ale nejhůřší je pokračovat v ní plozením potomstva;

2. dnes se termín manicheismus užívá přeneseně pro každý *názor, který vidí svět jako střetnutí dobrého a zlého principu. (Jaroslav Malina)

manichejci, stoupenci starokřesťanského sektářského učení *manicheismu. (Jaroslav Malina)

manikhorlo (tibetsky: *ma-ni- 'khor-lo*, doslova „koleso mani“), modlicí váleček s opakovaně na něm se otáčejícím textem modlitbičky „*Óm, mani padmé, húm!“ (Josef Kolmaš)

maniok (kasava) (*Manihot esculenta*), užitková rostlina přinášející škrobnaté jedlé hlízy. Patří do čeledi pryšcovitých (*Euphorbiaceae*). Planě se vyskytuje v tropických oblastech od povodí Amazonky po Mexiko. Je to jednodomý až pět metrů vysoký polokeř. Jeho drobné žluté nebo červené *květy skládají bohatá květenství. Na jednu rostlinu připadá 5–10 hlíz; jedna hlíza dosahuje obvykle 0,5–2 kg hmotnosti, výjimečně ale až 20 kg. Povrch hlíz je světle béžový až bílý; dřev je bílá, narůžovělá nebo nažloutlá. Hlízy obsahují škrob a jednoduché cukry, nízké procento tuku a *bílkovin; z vitamínů je v nich přítomen zejména C a betakaroten; z prvků má významné zastoupení vápník. Při zpracování hlíz může docházet k enzymatickému uvolnění jedovatého kyanovodíku (hydrolytickým působením enzymu linázy na kyanogenní glykosid manihotassin). Pro konzumaci se používají vařené hlízy, nebo sušené a mleté na mouku. Mladé stonky se konzumují jako zelenina. Pletina stonků a listů jsou bohatá na latex, který je průmyslově využíván, stejně jako škrob z hlíz.

K domestikaci manioku došlo v Jižní Americe před zhruba sedmi tisíci lety; archeologické nálezy se mimo jiné opírají o charakteristický tvar škrobových zrn manioku, odlišný od ostatních škrobnatých rostlin. Maniok se v současnosti pěstuje v tropických oblastech celého světa. Celosvětovou produkcí je mezi škrobnatými rostlinami maniok na druhém místě hned po *bramborách. Největšími světovými producenty manioku jsou Angola, Brazílie, Čína, Ghana, Indie, Indonésie, Kongo, Mozambik, Nigérie, Tanzanie, Thajsko a Uganda. (Petr Bureš)

manipulace (z latiny: *manū-pellere*, „postrkovat, ovládat rukou“):

1. řízení cizího jednání nebo chtění bez jeho vědomí a souhlasu. Obcházení jeho *svobody;
2. nekalé zacházení s něčím (příklad: manipulace s doklady). (Jaroslav Malina)

Manipurci (též Manípurci, Manipurové):

1. souhrnné označení etnik a národností obývajících indický svazový stát Manipur (2,3 milionu – *cenzus v roce 2001); převažují mezi nimi tibetobarmští *Meitejové, usazení hlavně v manipurském údolí, okolí hlavního *města Imphálu obývají Pangalové (asi 150 000), potomci muslimských přistěhovalců z Ásámu a místních meitejských obyvatel, na jihu jsou soustředěni Hmárové (či Mhárové, přes 80 000) ze skupiny *Čjinů, na manipursko-barmském pomezí Tangkhalové (v Indii kolem 150 000) řazení k *Nágům. Svěbytnou etnickou skupinu tvoří Bišnuprijové, kteří se považují za potomky indoárijských *kmenů, jež se zde usazovaly již od védských dob (*védy). Hovoří bišnuprijskou manipurštinou, jež je příbuzná *ásámštině, a hlásí se převážně k *hinduismu (*višnuismu), ale uctívají i meitejská božstva. Meitejové, kteří je považují za nedávné přistěhovalce, jim přezdívali Majáňgové (cizinci);

2. *exonymum Meitejů jako převažujícího etnika Manipuru. (Jan Filipický)

manismus (z latiny: *Mānēs*, „mánové, duše zemřelých, dobří duchové, bohové podsvětí), *kult předků, jejichž duchové mají moc nad žijícími. (Viz též *mánové.) (Jaroslav Malina)

manitu (z indiánských jazyků), u *algonkinských *indiánů tajemná neosobní síla pronikající celou *přírodou; je nejen výrazem nadpřirozených jevů, ale i souborným pojmem označujícím různé duchovní bytosti. Pojem manitu byl křesťanskými *misionáři nesprávně interpretován ve smyslu *monoteismu jako Velký duch. (Jaroslav Malina)

Manjóšú, „Sbírka deseti tisíc listů“, nejstarší japonská básnická sbírka, pocházející z roku 760. Obsahuje na čtyři tisíce básní japonských autorů, zapsaných speciálním písmem, využívajícím foneticky čínské znaky, zvaným manjóšana, písmo Manjóšú. (Klára Macúchová)

Mann, Thomas (6. 6. 1875, Lübeck, Německo – 12. 8. 1955, Curych, Švýcarsko), německý prozaik, esejista a publicista; bratr spisovatele Heinricha Manna a otec spisovatele Klause Manna; nositel Nobelovy ceny za literaturu z roku 1929. Je pokládán za úspěšnějšího autora sourozenecké dvojice, která svými rozsáhlými románovými freskami ovlivňovala německou i světovou literaturu první poloviny 20. století. Thomas Mann zachytil nejen společenský vývoj Německa druhé poloviny 19. století a první poloviny 20. století, ale obsáhl a syntetizoval celou jednu epochu měšťanské evropské kultury, založenou na *ideálech *humanismu a *klasicismu a narušenou defetismem *moderny. Proslavil se již svým prvním románem *Buddenbrooks* (Buddenbrookovi, 1901, 2 svazky), v němž popsal vzestup a pád čtyř generací obchodnické rodiny v letech 1835 až 1876. Tato kniha i jeho následující tvorba byla ovlivněna *Schopenhauerovým, *Nietzschovým a Wagnerovým *pesimismem. Se zaujetím zachycuje rozpor mezi uměním a životem, světem defektních umělců a zdravých obyčejných lidí. Přiklání se k zdravé všednodennosti, ale instinktivně ho přitahují výjimeční, poznamenání, dekadentní jedinci. Tuto problematiku autor řešil například ve svém výchovném románu (takzvaný Bildungsroman) *Der Zauberberg* (Kouzelný vrch, 1924), ve kterém je podán obraz zrání Hanse Castorpa v internacionálním prostředí švýcarského plicního sanatoria. V neoklasicistní novele *Der Tod in Venedig* (Smrt v Benátkách, 1913) se postarší, věhlasný spisovatel Gustav von Aschenbach, jehož život vyprahl a tvorba upadla do řemeslné rutiny, setkává na dovolené v Benátkách s polským chlapcem Taziem. Setkání na něho osudově zapůsobí: chlapec ho neodolatelně přitahuje svou krásou. (Jiří Pavelka)

mana, *mana.

Mannejci, obyvatelé *země Manna, která ležela v severozápadním Íránu, na jih a jihovýchod od jezera Urmija. Tato oblast byla proslulá především chovem *koní. Mannejci jsou doloženi v asyrských a urartejských královských nápisech z 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. Mannejské obyvatelstvo se zřejmě skládalo z několika etnických elementů (snad urartejského, churritského a indoevropského). Nejvýznamnějším *městem v zemi Manna byla Izirtu, které bylo sídelním místem mannejských vladařů. V 9.–8. století př. n. l. se na území Mannejců odehrávalo vojenské soupeření *Urartejců a *Asyřanů, jimž museli mannejští vladaři často platit *tribut (především koně). V 7. století př. n. l. byli Mannejci ohrožováni nájezdy *Skythů, *Kimmeriů a *Médů. (Lukáš Pecha)

Mannheim, Karl (27. 3. 1893, Budapešť, Maďarsko – 9. 1. 1947, Londýn, Anglie), rakouský filozof a sociolog; spoluzakladatel a hlavní představitel tzv. *sociologie vědění. Po studiu filozofie a sociologie v Heidelbergu promoval roku 1922 v Berlíně, habilitoval se roku 1926 v Heidelbergu. Pak krátce působil jako profesor sociologie ve Frankfurtu nad Mohanem, roku 1933 však emigroval před *nacismem do Velké Británie, odkud se již nevrátil; jeho působištěm byla až do smrti londýnská *univerzita (*Institute of Education*).

Mannheim vycházel z *fenomenologie Edmunda *Husserla, *novokantovství Heinricha Rickerta, metodologie rozumějící sociologie Maxe *Webera a částečně z *marxismu. Tyto proudy moderní evropské filozofie ho dovedly k rozsáhlým sociologickým výzkumům struktury vědomí a forem vědomí. Na základě jejich sociální a kulturní podmíněnosti se mu podařilo formulovat obecný pojem *ideologie, který je do současnosti východiskem pro kritiku ideologií. Hlavní dílo: *Ideologie und Utopie* (1929, česky: *Ideologie a utopie*. Praha: Archa, 1991). (Břetislav Horýna)

Manouvrier, Léonce-Pierre (28. 6. 1850, Guéret, Francie – 18. 1. 1927, Paříž, Francie), francouzský antropolog; spolupracovník Pierra Paula *Brocy. Jako první vytvořil metodiku pro *rekonstrukci výšky postavy na základě kosterního materiálu. (Jaroslav Malina)

Manové (vlastním jménem Maa či Mamia), černošské etnikum v severovýchodní Libérii a v pohraničí Pobřeží Slonoviny. Patří k nim kromě jiných *Danové a *Kveniové; celkem asi 600 000 (odhad z roku 1970). *Jazyk patří do skupiny *mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Společenskou jednotkou je *polygammí rodina, usídlení je

*patrilokální, následnictví *patrilinéární. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších. Nejvyšší *politickou autoritu představují náčelníci vesnických okrsků. Většina si zachovala tradiční *náboženství (kult přírodních sil a *kult předků), část se hlásí k *islámu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

mánové (z latiny: *Mānēs*, „mánové, duše zemřelých, dobří duchové, bohové podsvětí), u *Římanů božstva vládnoucí v *podsvětí a také duše zemřelých. (Jaroslav Malina)

mansijština (vogulština), *ugrofinský jazyk užívaný při řece Ob na Sibíři. (Viz též *Mansové.) (Jaroslav Malina)

Mansové (Vogulové), *národ žijící zejména v ruském Chanty-mansijském autonomním okruhu v celkovém počtu 11 432 osob (*cenzus z roku 2002), jejich počet roste (asi 8 500 osob k roku 1989). *Jazyk (*mansijština) patří do ugritské skupiny *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny, část Mansů mluví *rusky. Mansové jsou blízcí příbuzní s *Chanty (Ost'jáky). Etnogeneze Mansů je spojena s pronikáním části ugritských *kmenů v 1. tisíciletí n. l. do dnešních oblastí jejich osídlení, které přitom částečně vytlačily a částečně asimilovaly místní usdlé obyvatelstvo. Od 14. století jsou v ruských pramenech nazýváni Vogulové (Voguliči). Do 20. století žili Mansové v *rodové společnosti a živil se převážně *lovem, rybolovem a chovem sobů. V *náboženství hrál hlavní roli *šamanismus, *totemismus a rodové kultury. Od 17. století byli christianizováni a formálně pokládáni za pravoslavné. (František Bahenský, Lukáš Šín)

manství (z němčiny: *Mann*, der, plurál *Mannen* [Althochdeutsch, Mittelhochdeutsch: *man*], „man, vazal, leník“):

1. typ pozemkové držby v období raného a vrcholného *středověku, spočívající na zásadách *lenního práva; v *českých zemích se uplatňovalo na královských *doménách (zejména v okrajových částech státu – Loketsko, Trutnovsko);

2. manská povinnost. (František Čapka, Jaroslav Malina)

manština (manx), *keltský jazyk užívaný vedle *angličtiny na britském ostrově Man. (Jaroslav Malina)

Mantegazza, Paolo (31. 10. 1831, Monza, Itálie – 28. 8. 1910, San Terenzo, Itálie), italský antropolog, neurolog, fyziolog a spisovatel; profesor antropologie ve Florencii, kde založil Antropologicko-etnografické muzeum. Intenzivně se zabýval zejména *antropologií sexuality. Z díla: *Fisiologia del piacere* (1854, česky: *Physiologie krásna*. Praha: I. L. Kober, 1892), *Fisiologia della donna* (1893, česky: *Physiologie ženy*. Praha: I. L. Kober, 1894), *Gli amori degli uomini: Saggio di una etnologia dell'amore* (1886, česky: *O láskách lidských: Pokus ethnologie lásky*. Praha: I. L. Kober 1894). (Jaroslav Malina)

manteňská kultura, *kultura, manteňská.

mantika (z řečtiny: *mantiké techné*, „věšectví, schopnost předpovídání do budoucna“), předpovídání budoucnosti; *věštění podle tzv. znamení. (Jaroslav Malina)

mantra (ze sanskrtu: *mantra*, doslova „nástroj myšlení“, od slovesa *man-*, „myslet, přemýšlet, uvažovat“), jednoslabičné nebo víceslabičné, ba i několikaslovné zaříkadlo, magická formule, případně sémanticky bezvýznamné slabiky nebo sledy slabik. Jejich síla tkví v magické moci zvláštních *zvuků a jejich vibrací a kombinací. Přestože jejich smysl je nad chápání běžného smrtelníka, je v nich obsažena koncentrovaná moudrost, výsledek vyššího *zjevení, prozření či dlouhodobého rozjímání. Pro každý hinduistický obřad (*hinduismus) jsou předepsány příslušné mantry a jejich účinek závisí na tom, zda je pronese oprávněná osoba, v patřičný čas, bez zkomolení a s ušlechtilým záměrem, jinak hrozí vážná pohroma. Zvláštní typy manter mají chránit před duchovní újmou a poskvrou, odvrátit útoky zlovolných sil, jiné přivodí mystické vytržení, další přinesou osvícení. Některé se hlasitě recitují (zvláště obětní formule, modlitby a invokace), některé jsou určeny k polohlasnému opakování, další se pronášejí šepem, iniciační mantru sděluje učitel žákovi přímo do ucha.

Některé mantry zůstávají nevyslovené a vyznavač je buď opakuje v duchu, anebo o nich rozjímá.

Neohinduistické hnutí *Haré Kršna považuje *mahámantru* vzývající boha *Višnuu jmény jeho různých vtělení (Hari, *Kršna, *Ráma) za „snadnou a přitom vznešenou cestu k vysvobození“. Nejstarší a nejslavnější mantru v *buddhismu *mahájány a *vadžrajány představuje formule *Óm, *mani padmé, húm* (tibetsky: *Óm, mani päme, húm*), sestávající z výrazu „klenot v lotosu“, zasazeného mezi dvě „semenné“ slabiky (*bídžamantry*) – blahodějně *óm a zlověstně *húm* sloužící k vymítání démonů. Používá se jako magická invokace slitovného *bódhisattvy *Avalókitéšvary. Klenot podle tradiční interpretace symbolizuje „duch osvícení“ (*bódhičitta*), povstávající z lotosu lidského vědomí. Nejznámější korejskou mantrou je formulka *Namu Amitchabul*, oslovující *buddhu *Amitábhu. (Jan Filipický)

mantrajána, *vadžrajána.

Manu, podle staroindické *legedy praotec lidstva, první zákonodárce a původce právních knih *Manusmrti* (Zákonů Manuových), součásti **Dharmašáster*, asi z 1. století př. n. l. (Jan Filipický)

manubrium, -i, n., rukojeť, držadlo.

manubrium sterni, rukojeť *kosti hrudní, k níž se připojují *kosti klíční a první pár *žeber). (Ladislava Horáčková)

manufaktura (z latiny: *manus*, „ruka“ a *facere*, „dělat, činit, konat, tvořit“), velká „rukodílna“, založená na dělbě výrobního procesu do dílčích úkonů, zvyšující produktivitu práce a snižující cenu konečného produktu (počet pracovníků – na rozdíl od dílny cechovního mistra – nebyl omezen).

Rozlišujeme: a) manufaktury rozptýlené, vycházející z *faktorského systému, využívající často domácí práce (jednotlivé fáze výroby byly realizovány na oddělených místech, často je prováděli dělníci ve svých domovech); b) centralizované, kdy se na jednom místě odehrával relativně uzavřený výrobní proces, jehož výsledkem byl tržní produkt.

Zakladateli prvních manufaktur byli nejvíce šlechtici a duchovní *vrchnost (*kláštery). V *českých zemích se manufaktury uplatňovaly nejdříve v textilní výrobě (plátenictví, lnářství – Křižanov, Osek, Slavkov), v sklářství, v železářství. K rozvoji manufaktur pomáhala *vláda (v roce 1728 byl vydán *Edikt k podpoře továren a manufaktur*), i za pomoci ochranné politiky (vysoká dovozní cla). Největší rozmach nastal za vlády *Marie Terezie (1717–1780); o jejím manželovi Františku I. Lotrinském (1708–1765) se říkalo, že je „největším fabrikantem monarchie“; na přelomu 18. a 19. století se jen v Čechách zabývalo předemím *lnu, *vlny nebo bavlny na 600 000 lidí (tj. pětina veškeré populace). (František Čapka)

manus, -us, f., ruka – je *distálním článkem horní končetiny. V souladu se zajištěním hlavní funkce ruky – úchopu, je ruka bohatě cévně i nervově zásobena (četná složitá nervová zakončení na bříšcích prstů) a je složitě členěna. *Skelet ruky je složen z osmi *zápěstních kostí, pěti *záprstních kostí a čtrnácti *článků prstů. Při základním pohybovém projevu ruky – úchopu – jde vždy v podstatě o *flexi tříčlánkových prstů, doprovázenou *opozicí palce. (Ladislava Horáčková)

manx, *manština.

manýrismus (z francouzštiny: *maniéré*, „strojený, nepřirozený“; *maniérisme*, „manýrismus“):

1. pojem označující uměleckou tvorbu, která rozvíjí nebo modifikuje již existující vyhraněný výtvarný *názor nebo styl. Jako slohový jev se ve vývoji výtvarného umění čas od času v různé intenzitě opakuje a jeho výskyt je charakteristický pro období na švu jednotlivých epoch;

2. slohové období, respektive umělecký styl mezi *renesancí a *barokem, vyznačující se

artistním formalismem usilujícím o vyjádření složitých alegorických obsahů s příznačnou zálibou v eklektickém opakování slavných vzorů (Boloňská škola, *Fontainebleauská škola, umění na pražském dvoře Rudolfa II.) a vynikající v řadě případů rafinovaným ztvárněním erotických motivů. Manýrismus se zformoval v pozdní fázi vývoje *renesanční kultury na území Itálie a odtud se dále rozšířil v letech 1520–1600 jako mezinárodní umělecký sloh. Z antropologické perspektivy lze na manýrismus pohlížet jako na etapu intenzivní *kulturní změny, při které došlo na úrovni *artefaktů, *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí k postupné transformaci renesanční kultury v *barokní kulturu. Manýrismus, jako relativně autonomní umělecký sloh, se rozvíjel v období politického vzestupu *absolutismu, růstu *protireformačního úsilí *katolické církve a ekonomických změn, souvisících s přesunem hospodářských center z oblasti Středomoří do západoevropských *zemí. Všechny tyto politické, náboženské a ekonomické procesy zásadním způsobem ovlivnily každodenní způsob života širokých vrstev obyvatelstva a stimulovaly vznik nových systémů symbolů a významů, jejichž prostřednictvím lidé vnímali a interpretovali své postavení v *přírodě a ve společnosti.

Slovo manýrismus původně mělo pejorativní nádech, neboť označovalo díla, která byla považována za epigonská, napodobující styl mistrů vrcholné renesance, jako byli *Raffael Santi (1483–1520) a *Michelangelo Buonarroti (1475–1564). Pojem manýrismus poprvé použil italský archeolog a historik umění Luigi Lanzi (1732–1810). Manýristickým umělcům se dlouho vytýkala nepůvodnost, přehánění, afektovanost a formální deformace tvaru a prostoru. Teprve ve 20. století došlo k rehabilitaci manýrismu jako svébytného uměleckého slohu a zpětně byla oceněna originalnost formálních postupů a tvořivé výtvarné stylizace, jimiž manýrističtí umělci vyjadřovali duchovní obsah svých děl a vnitřní subjektivní zážitek. K prosazení názoru, že manýrismus nepředstavuje úpadkovou fázi renesance ani pouhou přípravu baroka, přispěli například historici umění Max Dvořák (1874–1921) a Erwin Panofsky (1892–1968). Manýrismus byl do značné míry reakcí na dobová náboženská a politická hnutí. Po násilném vyplenění Říma armádou španělského krále Karla V. (1500–1558), v roce 1527, se manýrismus rozšířil spolu s přehajícími umělci do dalších *zemí Evropy a po roce 1550 je možné jej označit za mezinárodní sloh. Politicky bylo období, ve kterém se manýrismus rozvíjel, poklesem svobody italských *měst a růstem absolutismu. Na významu tak získal panovnický dvůr, který ve stále větší míře umění používal jako prostředek zvýšení politické prestiže. K růstu sociálního napětí přispíval také expandující *protestantismus, který zpochybňoval *církve jako instituci a vyvolal výrazné protireformační hnutí katolické církve (*protireformace). Je pravděpodobné, že sociálně a politicky neklidná doba měla vliv na odklon od harmonie vrcholné renesance a růst uměleckého zdůrazňování neklidu, vzrušení, silné exprese, zlověstné *symboliky a vnitřních konfliktů. Manýristé byli fascinováni nadpozemským světem věčného bytí a nadřadili jej světu pozemskému. Hlavní smysl uměleckého díla viděli ve vyjádření subjektivního uměleckého prožitku. Proto preferovali ve své tvorbě bizarní fantazii, subjektivní expresi, duchaplné nápady, zálibu ve formální složitosti, rafinovanou eleganci a tematickou rozmanitost. Umělecká díla byla v období manýrismu stále více oceňována jako virtuózní výkon a výjimečný umělecký čin, a proto se stávala předmětem zájmu sběratelů. Renesanční ideál harmonického a přirozeného člověka se v tvorbě manýristů změnil v obraz člověka neklidného, pochybovačného a rozpolceného, žijícího v nejistém, trýznivém a tajemném světě. Renesanční sebejistá důvěra v poznání byla problematizována také prostřednictvím *hermeneutiky, okultních nauk (*okultismus) a *astrologie. Manýrismus je z tohoto hlediska etapou, ve které se střetají paradoxy a rozpory vývoje *vědy, *filozofie a *náboženství. Na jedné straně dochází k rozvoji empirického vědeckého poznání v oblasti *astronomie, *fyziky, optiky, mechaniky a *lékařství, na straně druhé je chápání přírody i podstaty lidského bytí spekulativně problematizováno. V období manýrismu umělci ve své tvorbě vyhrotili jednu ze základních

antropologických dichotomií – *přírodu a *kulturu. Příroda byla striktně postavena do opozice k umělecké tvorbě a výtvarným dílům, na kterých byla akcentována jejich umělost (artificiálnost). Manýristický odvrát od přírody a bezprostřední smyslové skutečnosti vytvořil nový prostor pro uměleckou tvorbu, založenou na subjektivní *expresi a *fantazii. Tento přístup k objektivní realitě vedl k novému chápání umění jako jevu *sui generis* – autonomnímu procesu tvorby, který nezávisí na *zákonitostech odvozovaných z přírody, ale na zákonitostech vyrůstajících z umělcovy *imaginace a *kreativity. Klasickou ukázkou tohoto vztahu ke skutečnosti je manýristický přístup k prostoru, který je v dílech umělců tohoto období rozkládán a zakřivován. Symbolem manýrismu by z tohoto hlediska mohlo být, jimi tak oblíbené, zakřivené zrcadlo, které odráží svět v jeho prostorové neurčitosti, dynamice a relativnosti možných interpretací pocitů, barev a tvarů.

Manýrismus programově dekonstruoval principy renesanční umělecké tvorby, jako je jednotná kompozice, prostorová a dějová souvislost, matematický řád, perspektiva a tektoničnost. Jednotlivé motivy jsou často vyňaty z původního kontextu a znovu spojovány s cílem vzbudit dojem hlubokého zážitku a nadpřirozeného života. Pro manýristická malířská a sochařská díla jsou charakteristické dlouhé a štíhlé postavy, prohnuté do esovitého tvaru (*figura serpentinata*). Motiv spirály lze označit za základní rys manýristické umělecké stylizace a výraz opozice k principům klasické renesanční tvorby. Pokroucená a prodloužená lidská těla byla často stylizována do nepřirozených póz a zasazována do záměrně deformovaného prostoru. Lidské tváře na manýristických obrazech a sochách vyjadřují široké spektrum emocí a vnitřních prožitků. Manýristické umění, preferující náboženskou a alegorickou tematiku, se stále více stávalo dílem čisté fantazie. Kompozice, barva, světlo a pohyb již nejsou považovány za prostředky ztvárnění objektivní reality, ale za nástroje umožňující umělcům její subjektivní interpretaci. V kompozici se prosadily spirála, diagonála, kosodélník a elipsa, barva nabyla na sugestivní expresi, světlo prohlubovalo výrazový neklid, zatímco pohyb vyjadřoval ve zvýšené míře principy dynamiky a rotace. Obecně lze konstatovat, že v malířství i sochařství se prosadily takové rysy, jako jsou elegantní rafinovanost, kompoziční asymetrie, výrazová exprese, důraz na fantazii a tajemnost. V období manýrismu stoupla výrazová hodnota a kvalita kresby do té míry, že se tato výtvarná technika mohla oddělit a etablovat jako svébytný obor umělecké tvorby. Na významu nabylo také rytecké umění, jako prostředek mezinárodního šíření uměleckých děl. V literatuře, zejména v *poezii, se prosadily formalismus, pompézní dikce, příklon k zjemnělosti, vyumělkovanosti a výrazové květnatosti. V architektuře, která navázala na pozdní práce Michelangela Buonarrotiho, byl kladen zvýšený důraz na kontrasty architektonických článků, větší variabilitu a dekorativnost.

Hlavními centry italského manýrismu se po vyplenění Říma staly Florencie, Mantova, Neapol a Parma. Zrození italské manýristické malby je spjato s dílem Raffaelova žáka, italského malíře a architekta, Giulia Pippiho zvaného Giulio *Romano (1499–1546), který ve svých obrazech stupňoval expresivní výraz, dialektiku duševních a tělesných stavů a iluzionismus. Romano již nepovažoval *antiku za závaznou předlohu výtvarných a architektonických principů a forem, ale spíše za zdroj básnických a výtvarných myšlenek, z nichž je možné vybírat výrazové prostředky pro poetické nebo alegorické náměty. V letech 1525–1535 vytvořil jako městský stavitel v Mantově pro *vévodu Federiga Gonzagu své hlavní dílo: manýristický Palazzo del Tè, vyzdobený ve všech místnostech rozměrnými *freskami, inspirovanými zejména antickou mytologií, které vynikají otevřenou silovou sexualitou a erotismem (*Psýché a Kupido v lázni; Jupiter a Psýché* aj.). Romano svým dílem výrazně ovlivnil benátskou dekorativní malbu a francouzskou manýristickou školu ve Fontainebleau. Za zakladatele manýrismu je považován také italský malíř Antonio Allegro zvaný *Correggio (1489–1534), jehož obrazy a fresky okouzlovaly jeho současníky a pokračovatele citovou vroucností, lyričností, smyslností, *melancholií a propracovaným

iluzionismem. K dosažení výsledného efektu Correggio užíval šerosvit, harmonický kolorit, půvabné linie, perspektivní zkratky a hloubkové diagonály. Correggio výrazně ovlivnil své následovníky svými nástrojnými malbami, jimiž pokrýval kopule chrámů: na freskách prostřednictvím působivých světelných efektů dokázal vytvořit iluzi, že se strop otevřel a diváci pozorují transcendentní nadpozemský svět. Correggiovy práce v sobě mají jemnou smyslovost, na svou dobu a své stylové prostředí nevídanou. Srovnáme-li například obraz *Tři Grácie* (dnes v Chantilly) od Raffaella (1483–1520) s Correggioovým zpracováním stejného námětu, jak ho ztvárnil (dlužno připustit, že poněkud později) na lunetě v Camera di San Paolo v Parmě, překvapí nás ohromný rozdíl. Obě kompozice sice úzce souvisejí se svým helénistickým vzorem, avšak všechny změny, které Correggio provedl, sledují záměr soustředit pozornost na atraktivní bohyně, které je třeba vnímat prostě jako ženy. V Correggiově tvorbě se projevují manýristické tendence i prvky iluzionismu, jimiž připravoval prostor baroknímu malířství; obrazy a fresky námětově těžící zejména z *bible, křesťanských dějin a mytologie se vyznačují pohybem, který vytvářel důmyslnou kompozicí pomocí diagonál a spirál. Delikátní rafinovanost, kultivovanou smysluplnost a erotismus zvláště mistrovsky uplatnil v mytologických výjevech: *Zaučování Amora, Antiopin sen, Danae, Léda s labutí, Únos Ganyméda, Io v Jupiterově objetí*; je fascinující, jak všechny předjímají představy barokního, a dokonce rokokového stylu. Žádná z proslulých erotických kompozic předního představitele francouzského *rokoka Françoise *Bouchera (1703–1770) není ve vyjádření sexuálního odevzdání tak citově a smyslově bohatá jako Correggiova *Io v Jupiterově objetí*, která vznikla kolem roku 1530. Zejména na této postavě je patrné, jak se za dobu kratší než sto let změnil vztah k lidskému tělu. Nymfa je zde zcela jinou bytostí než *Betsabě v lázni*, kterou lze vidět na barevné *iluminaci ve středověkém rukopisu *Knihy církevních hodinek Marguerite de Coëtivy*. Její tělo nepodněcuje stud, ale je jemným a něžným nástrojem radosti.

Na Correggiovo dílo navázal Francesco Mazzola zvaný Parmigianino (1503–1540). Parmigianino virtuózně ztvárnil manýristický ideál štíhlé ženské postavy s protáhlými proporcemi, něžnými a jemnými tvary, uhlazenými pohyby a zdrženlivým chováním, symbolizujícím duchovní vznešenost. Ve svých náboženských a mytologických obrazech programově rozkládal renesanční kompozici, deformoval perspektivu a prostřednictvím chladného koloritu a diskrétního světla vytvářel magický svět, ve kterém se vzájemně prolíná skutečné s neskutečným. Ukázkou Parmigianinovy manýristické estetiky je jeho obraz *Madona s dlouhým krkem* (1534–1540), v němž umělec dosáhl působivé elegance a kultivovaného půvabu tím, že rafinovaným způsobem protáhl a prodloužil všem zobrazeným postavám proporce jejich těl. V opozici ke klasické harmonii, založené na objektivní reflexi lidského těla, tak prokázal, že krásu lze uchopit i jinými prostředky, než které používali renesanční umělci. K předním představitelům italského manýrismu patřil také vynikající kreslíř a portrétista Jacopo Pontormo (1494–1557), který proslul svými iracionálními kompozicemi s protáhlými postavami a Jacopo Robusti, zvaný *Tintoretto (1518–1594), jehož monumentálními náboženskými a mytologickými obrazy prostupuje duch manýristického spiritualismu a mysticismu. Zvláštní místo v italské manýristické tvorbě zaujímá malíř, architekt a spisovatel Giorgio Vasari (1511–1574), jenž se více než svými uměleckými díly proslavil vlivnou knihou *Le vite de più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri* (Životy nejvýznamnějších architektů, malířů a sochařů od Cimabua do našich dnů, 1550, česky: *Životy nejvýznamnějších malířů, sochařů a architektů*. Praha: Odeon, 1976–1977, druhé, přepracované vydání 1568).

Nový styl se okamžitě zalíbil. Jednou z prvních zemí, která se ve všech uměleckých záležitostech ohlížela po Itálii, byla Francie Františka I. (vládl 1515–1547). Italové jako Rosso Fiorentino, vlastním jménem Giovanni Battista di Jacopo di Guasparre (1494–1540), Francesco Primaticcio (1504–1570) či Nic(c)olò dell'Ab(b)ate (1509/12–1571?) se stali

apoštoly tohoto nového uměleckého směru. Pro francouzský dvůr vytvořili hédonisticko-profánní styl, který vypudil poslední pozůstatky středověkého umění. Jejich škola, tzv. Fontainebleauská – pojmenovaná podle *zámku, který věhlasní italští a francouzští umělci té doby vyzdobili pro krále Františka I. (a jeho následovníky) – se rozhodla pro alegorické a mytologické náměty. Byly podle všeho nejvhodnějším pozadím pro život krále, který se chtěl napořád věnovat více věcem tohoto než onoho světa. Rosso Fiorentino byl z Florencie, a ačkoliv jen málo z jeho prací ve Fontainebleau je zachováno v originálním stavu, máme dosti důkazů, které dokládají jeho vliv na francouzské a koneckonců i na evropské umění. Znamenitým příkladem tohoto vlivu je rytina *Pluto* od Giana Giacoma Caraglia (kolem roku 1500–1570) podle Rossovy předlohy. Proti tradici je zde bůh znázorněn štíhlý a mladistvý. Gesto, kterým ukrývá obličej, odvádí pozornost diváka k vyobrazenému tělu, a tedy od vlastního námětu. V zásadě je to relativně jednoduchý příklad toho, že nezahalené tělo nabylo v umění manýrismu na významu a stalo se ústředním výrazovým prostředkem. Gobelín s postavou *Danaé* – utkaný podle dekorace pro Fontainebleau navržené Rossem – dává nahlédnout do záměrů umělců této školy. Nahá žena v provokativní póze, s dlouhými údy, malou hlavou, vyzývavými ňadry a mírně vypouklým břichem odráží erotický ideál doby. Postava je přímo odvozena od nahých žen v Michelangelových výtvarných dílech, zejména od tzv. *Úsvitu* na hrobě Lorenza de Medici ve Florencii; je však méně masivní a zdá se, že je spíše určena k erotickému potěšení. Její proporce a zdůraznění určitých detailů přitom připomínají ještě středověké *akty. Umělci Fontainebleauské školy vytvořili řadu portrétů dvorské krásy, která je založena na typu nahé *Giocondy* z Leonardova ateliéru. K nim patří také proslulý obraz *Gabrielle d'Estrées a její sestra vévodkyně z Villarsu v lázni* (kolem roku 1594), z okruhu děl vytvořených takzvanou druhou Fontainebleauskou školou, která ve Fontainebleau pracuje v době Jindřicha IV. (1589–1610) pod vedením prvního malíře Toussainta Dubzeuila. *Identita obou žen je sice sporná, nicméně převládá názor, že tento dvojportrét zachycuje Gabriellu d'Estrées, královu metresu, a její sestru, vévodkyni z Villarsu. Obě dámy jsou znázorněny při společné koupeli, přičemž ta nalevo smělym gestem stiská sestřinu prsní bradavku. Obraz, připisovaný někdy Jeanu Cousinovi mladšímu (kolem 1522 – asi 1594), do dnešních dnů přitahuje pozornost dokonalou stylizací lidské postavy i artificialností a elegancí námětu, ale především rafinovanou erotickou přejemnělostí. (Magická přitažlivost tohoto manýristického dvojportrétu koupajících se aktů zlákala k parafrázi i současné umělce: například německého malíře Paula *Wunderlicha [*Bosom Friends*, 1965] a české malíře Adolfa *Borna [*Večery na Loiře*, 1997] a Vladimíra *Suchánka [*Sestřičky z Villarsu*, 1998]). Když tedy francouzští umělci převzali typ ženy zavedený italskými manýristy ve Fontainebleau, přeháněli nepřírozeně proporce lidského těla. Extrémní ukázkou je *Zrození Amora* od takzvaného Mistra Flóry. Jasně ukazuje, jak záměrné zkroucení a protažení částí těla zvyšuje erotický účinek obrazu a zároveň odvádí pozornost. Dráždivé erotické kouzlo zapůsobí, zůstane však potlačeno. Totéž platí pro trojrozměrné práce, které prošly stejným procesem. Ke konci 16. století se umělci v celé Evropě zabývali tím, že pro své chleboďárce na zakázku vytvářeli obrazy erotických snů. Třebaže tón udávaly konvence, stylové vymezení bylo velkorysé a ponechávalo prostor pro díla, jako Tintoretův obraz *Vulkán překvapuje Venuši a Marta* (kolem roku 1555) s jeho zvláštním členěním prostoru a překypující benátskou nádherou barev.

Manýrismus se prosadil také v Nizozemsku (Haarlem, Utrecht) a Německu (Augsburk, Mnichov). V Anglii šířil ideje manýrismu londýnský zlatník a malíř Nicholas Hilliard (asi 1547–1619). Ve Španělsku získal manýrismus svébytnou podobu v originálním díle řeckého malíře Doménica Theotokópoulose zvaného *El Greco (1541–1614), jenž ve svém díle spojil byzantskou uměleckou tradici s benátským kolorismem. Pro jeho malířský styl vrcholného období jsou typické nepřírozeně protáhlé proporce postav s patetickými gesty, dynamické kompozice, ve kterých se střetá profánní a sakrální svět a expresivní barevnost využívající

efektních kontrastů červené, zelené, modré a žluté plochy. Těmito prostředky El Greco usiloval o zobrazení nadpozemského světa, niterné meditace nebo hlubokého citového vytržení. Významné centrum pozdního manýrismu vzniklo také v Čechách, za vlády mecenáše umění, vědy a uměleckých řemesel – císaře Rudolfa II. (1552–1612), který do Prahy povolal řadu předních evropských umělců a učenců své doby. Jeho dvorním malířem byl například nizozemský malíř Bartolomeus Spranger (1546–1611), jenž ve svých mytologických a alegorických obrazech akcentoval smyslný styl, dynamickou barevnost, smysl pro detail, atypické pozice zobrazených postav a jejich průzračně zbarvenou pokožku. Pro císaře Rudolfa II. vytvořil v 80. letech 16. století, krátce po svém příchodu do Prahy, cyklus obrazů inspirovaný převážně příběhy Ovidiových *Proměn* (*Odysseus a Kirké; Salmakis a Hermafrodítos; Venuše a Mars, překvapení Merkurem* aj.); na začátku 90. let 16. století namaloval další erotický cyklus, tentokrát podnětený Venušiny dobrodružstvími: *Sine Venere et Baccho friget Venus; Venuše a Adonis; Venuše Ceres a Bakchus; Merkur, Venuše a Amor; Bakchus a Venuše*. K obdobným tématům se vracel i ve svých pozdních dílech: *Amor opouštějící Psýché; Venuše a Adonis; Venuše v dílně Vulkánově* aj. Sprangerovy mytologické malby patří k nejzábavnějším pracím mezinárodního manýrismu, které volně zacházejí s erotikou. Například jeho obraz *Vulkán a Maja* obratně vzbuzuje erotické pocity záměrným využitím kontrastů: jednak věkovým rozdílem mezi milenci, jednak polohou Majina těla: zadržena Vulkánem jako by se vzpírala jeho náporu, takže se divákovi nabízí pohled na její boky. Manýristé jako Spranger se rádi pochlubili svou vynalézavostí a tvůrčí silou v erotice, když mohli tvořit složité skupinové kompozice nahých postav. Mužské a ženské tělo se v takových dílech stalo předmětem vypilované výtvarné gramatiky. K předním představitelům rudolfinského manýrismu patřil také německý malíř Hans von Aachen (1552–1615), jehož obrazy se vyznačují chladnou barevností a rafinovanou portrétní dokonalostí. Z okruhu malířů působících na pražském dvoře získal velkou proslulost také italský malíř Giuseppe Arcimboldo (kolem 1526–1593), který na svých malbách ztvárnil fantaskní portréty a zátiší sestavené z částí květin, zeleniny, zvířat nebo obyčejných předmětů každodenního života. Arcimboldova umělecká invence, sugestivní symbolika, bezbřehá fantazie a groteskní smysl pro humor a absurditu, učinila z tohoto malíře jednoho z předchůdců moderního fantaskního umění. Současně lze jeho dílo považovat za jeden z dokladů manýristického odvratu od principů a idejí vrcholné renesanční kultury.

Výběr umělců, které Rudolf II. povolal na svůj dvůr, nebyl náhodný, neboť každý z nich byl reprezentantem specifického manýristického proudu nebo konkrétního uměleckého žánru. Rudolf II. podporoval také rozvoj užitého řemesla, zejména sklářství, šperkařství, kovolitectví, zbrojířství aj. Umělci měli na pražském dvoře ideální podmínky k práci a byli dobře hmotně zajištěni. Důležitým zdrojem inspirace a poučení jim byly císařovy rozsáhlé sbírky uměleckých děl a kuriozit. Podle zachovaných inventářů lze předpokládat, že Rudolf II. usiloval o vytvoření unikátního muzea, zahrnujícího vedle uměleckých předmětů a vědeckých děl i přírodní výtvořiny. Z antropologického hlediska je také důležité, že Praha v době vlády Rudolfa II. nebyla pouze místem špičkové evropské umělecké tvorby, ale také střediskem vědeckého poznání. Na dvoře Rudolfa II. působili tak významní vědci, jako byli dánský astronom Tycho Brahe (1546–1601) a německý matematik a astronom Johannes Kepler (1571–1630), kteří svými empirickými výzkumy hvězdné oblohy a matematickými výpočty pokračovali ve vědecké revoluci, kterou zahájil Mikuláš Koperník (1473–1543).

Sochařství v době manýrismu navázalo na pozdní tvorbu Michelangela Buonarrotiho, která předjímalá manýristickou estetiku svým expresivním a dramatickým vzmachem. Vrcholným představitel italského manýristického sochařství byl Michelangelův žák, sochař, šperkař a rytec Benvenuto Cellini (1500–1571), který v době svého působení ve Francii vytvořil slavnou fontainebleauskou Dianu (1543–1544) a proslulou zlatou slánku pro krále Františka I. (*Saliera*, 1540–1543). Velkou technickou virtuositou proslul také vlámský manýristický

sochař, působící v Římě, Florencii a Boloni, Giovanni da Bologna zvaný také Giambologna (1529–1608). Z jeho monumentální sochařské tvorby patří mezi nejslavnější práce *Neptunova fontána v Boloni* (1563–1567) a *Únos Sabine* (1579–1583) ve Florencii. Giambologna se proslavil také tvorbou drobných bronzů, které představují téměř komorní pohybové studie, modelované s velkou mírou bezprostřednosti. Ukázkou jeho mistrovství je bronzová socha posla bohů *Merkura* (1580), jenž se dotýká špičkou jedné nohy země a elegantní dynamikou pohybu těla vytváří pocit, že jeho tělo pluje vzduchem. Giambologna výrazně ovlivnil další vývoj sochařství zejména prostřednictvím svých žáků, kteří přenesli jeho manýristický styl do zaalpských zemí. Mezi jeho nejslavnější žáky a pokračovatele patřil nizozemský sochař působící na dvoře Rudolfa II. – Adriaen de Vries (1545–1626), jenž ve svých sochách dokázal originálním způsobem spojit Michelangelovu monumentalitu s měkkou modelací lidského těla a křehkým emotivním výrazem, typickým pro italský manýrismus. Adriaen de Vries dosáhl rafinované virtuozity zejména v sochách nahého lidského těla, které dramaticky vyjadřují fyzickou smyslnost a citovou exaltovanost. Typickou ukázkou Vriesova manýristického senzualismu je například sousoší *Merkur a Psýché* nebo jeho bronzové mytologické plastiky, určené pro výzdobu zahrady Valdštejnského paláce v Praze (1623–1626).

Manýristická architektura se ve stavebních principech i postupech opírala o schémata renesance. Ve srovnání s klasickými renesančními stavbami ale manýristická architektura vykazuje větší půdorysnou rozmanitost a dekorativnost. Fasády staveb jsou často opticky zvýrazněny mohutnou bosáží, využívající efektu hrubě tesaných kamenných kvádrů s vydutým čelem, předstupujícím před líc zdiva (bosa). Oblíbeny byly také zvýrazněné klínovitě tvarované kameny nebo *cihly (klenáky) nad okny, složitě profilované zdobné *portály, kontrastní architektonické články a stavební prvky vyvolávající pocit optické iluze. Vyvážená harmonie a statická uměřenost renesančních staveb byla postupně vystřídána dynamizující tendencí, která anticipovala nástup barokní architektury. S tímto přístupem se setkáváme již v architektonickém řešení Kapitolského náměstí v Římě. Při budování tohoto prostoru Michelangelo Buonarroti využil odstředivé, rotující prostorové koncepce, která odporovala principům klasické renesanční architektury. Velkou manýristickou invencí při práci s architektonickými články, jež dynamizují stavbu a vytvářejí optickou iluzi, prokázal také Giulio Romano při stavbě Palazzo del Tè v Mantově. K vrcholným představitelům monumentálního manýrismu patřil Giacomo Barozzi da Vignola (1507–1573), který do svých staveb vnesl principy rozpínavého prostoru, rozevřených tvarů, zakřivených ploch a prostorové iluze. Dokladem jeho umělecké invence je manýristicky elegantní prostorové řešení jezuitského chrámu Il Gesù v Římě (1568–1575), jehož schéma jednodušší stavby s bočními kaplemi a kopulí nad křížením se stalo vzorem pro sakrální architekturu nastupujícího protireformačního hnutí. Vignola výrazně ovlivnil architekturu 16. a 17. století nejen svými stavbami, ale také teoretickým spisem *Regola delli cinque ordini d'architettura* (O pěti řádech architektury, 1562, česky: *Pravidla pěti řádů*. Praha: Výzkumný ústav výstavby a architektury, 1954), který je označován za „evangelium“ klasické architektury. Zvláštní místo v dějinách architektury doby manýrismu zaujímá italský architekt Andrea *Palladio (1508–1580), jenž důsledně rozvíjel odkaz klasické antiky a vrcholné renesance a je považován za pravého obnovitele antického architektonického tvarosloví v teorii i praxi. Palladio, pod vlivem teoretických spisů římského architekta Vitruvia (1. století př. n. l.), důsledně uplatňoval vysoký sloupový řád. Palladiovy budovy se vyznačují centrálním portikem s frontonem v průčelí a symetrickým půdorysem. Velice působivé jsou Palladiovy *vily, které jsou organicky zasazeny do přírodní scenerie. Tyto stavby charakterizují světlé plochy přerušované lodžiami, portiky rozvíjející se do stran a sloupořadí pokrývající celá průčelí. Klasickou ukázkou Palladiovy tvorby inspirované antikou je *Villa Capra (Villa Rotonda) u Vicenzy (1550). Tato harmonická stavba má čtyři stejné strany, zakončené

antickým chrámovým portálem na každé z těchto čtyř stran, jádro stavby tvoří centrální síň připomínající římský *Pantheon. Palladio prostřednictvím svých teoretických spisů (*I quattro libri dell'architettura* [Čtyři knihy o architektuře], 1570 aj.) a realizovaných staveb výrazně ovlivnil klasicistní architekturu. Na jeho odkaz programově navázali také stavitelé rodinných domů v 18. století, kteří jeho architektonické tvarosloví užívali v rámci georgiánského (anglického) a koloniálního (amerického) stylu.

Manýrismus představoval svěbytný umělecký sloh, který zrcadlí kulturní změnu spjatou s renesanční krizí poznání, odvratem od *antropocentrismu a náboženským rozkošem Evropy druhé poloviny 16. století. V období manýrismu byli lidé vystaveni růstu absolutistické moci feudálních vládců, důsledkům hospodářské *revoluce, lokálním *válkám, morovým ranám a ztrátě iluzí způsobenou úpadkem humanistických renesančních *utopií. Není náhodou, že manýrismus byl pochopen až v moderní době. Manýristická estetika, která se zrodila v opozici k renesančním modelům klasické krásy, ve svých důsledcích provedla dekonstrukci umění, které bylo založené na principech a kritériích míry, harmonie, řádu, objektivitě a ideálních proporcí. Manýrismus, svým důrazem na subjektivitu umělecké tvorby, lidskou fantazii, expresi a kreativitu, anticipoval moderní umělecké směry, jako je *expresionismus a *surrealismus. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

manýristická kultura, *manýrismus.

manýristický, *manýrismus.

manželská nevěra, *nevěra, manželská.

manželská (konjugální) rodina, *rodina, nukleární.

manželské právo, *právo, manželské.

manželství, formy i obsah manželství jsou kulturně vysoce variabilní; nejčastěji se jako znaky manželství uvádí regulace sexuálních vztahů mezi určitými *muži a *ženami, ekonomická kooperace partnerů, fyzická reprodukce nových členů *komunity a jejich *enkulturace, zajištění plného *sociálního statusu potomkům a ustanovení sociálně signifikantních vztahů mezi skupinami příbuzných obou partnerů.

Poněkud šířeji je možno manželství definovat jako sociální *instituci, jejímž obsahem je kulturně akceptovaný typ svazku mezi dvěma či více partnery, u něhož se předpokládá dlouhodobé trvání a který transformuje sociální status partnerů, je výrazem jejich akceptace společenských norem; definuje či implikuje vzájemné nároky partnerů (a jejich *příbuzných) na sebe, rodičovské povinnosti a práva k dětem vzešlým z této unie, práva a povinnosti těchto dětí k rodičům, definuje či implikuje sociální status dětí vzešlých z této unie a vytváří vazby mezi příbuznými partnerů. (Viz též *antropologie sexuality, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...) (Jaroslav Skupnik)

manželství, dětské, ve venkovských oblastech Číny *zvyk dohadovat *manželství mezi ženichem, který byl batoletem, a nevěstou asi desetiletou. Ta byla uvedena do ženichova domu, kde působila jako jeho chůva, dokud ženich nedosáhl pohlavní dospělosti. Tyto sňatky neměly přílišnou prestiž, byly však ekonomicky výhodné vzhledem k nízké ceně za dětskou nevěstu. Také fakt, že byla uvedena do manželovy rodiny jako dítě, usnadňoval její přizpůsobení se a vytvářel přirozenější vazbu na nový domov. Na druhé straně zde hrozilo riziko, že děti, které spolu vyrůstají, si vypěstují sourozenecký vztah, ztratí vzájemnou sexuální přitažlivost a v donuceném manželství bude jejich soužití problematické. (Lucie Olivová)

manžeta, rotátorová, název pro šlachy skupiny svalů, které zpevňují *kloub ramenní. Náleží k nim **musculus supraspinatus*, **musculus infraspinatus*, **musculus subscapularis* a **musculus teres minor*. Správnější název by ale měl být „svalově-šlachová manžeta“. (Ladislava Horáčková)

Man-čcheng (*lokalita asi 150 kilometrů jihozápadně od Pekingu, Čína), naleziště skalního dvojhrabu chanského prince *Liou Šenga (155–113 př. n. l.) a jeho manželky Tou

Wan, uložených v rakvích antropomorfního tvaru, které byly zhotoveny z nefritových destiček. (Jaroslav Malina)

Mao Ce-tung (26. 12. 1893, Šao-šan, provincie Chu-nan, Čínská lidová republika – 9. 9. 1976, Peking, Čínská lidová republika), čínský politik a státník; vůdce Komunistické strany Číny, zakladatel Čínské lidové republiky a její předseda v letech 1949–1976. Vypracoval vlastní pojetí *marxismu, maoismus. Uskutečňování *socialismu s pomocí strategie „velkého skoku“ a *kulturní revoluce však přinesla politickou destabilizaci *země a hospodářské problémy. V 60. letech 20. století došlo k zjevnému vytváření Maova kultu (Velký kormidelník). (Jaroslav Malina)

Maonanové, populace v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si v jižní Číně v počtu asi 38 000 příslušníků (odhad z roku 1983). *Jazyk patří do tung-šuejské skupiny čuangsko-thajské (tungské) větve *austroasijské (respektive thajské) rodiny; vlastní písmo ani literatura neexistuje. Jejich etnogeneze je těsně spjata s etniky širší čuangsko-thajské větve. V dnešní oblasti jsou předkové Maonanů doloženi v 9. století. Spřízněnost s *Čuangy dokládají vzájemné *sňatky, jinak přísná *endogamie, a podobné *kulturní rysy. *Náboženství mělo synkretický charakter, vedle *animistických a *polyteistických představ hrál hlavní roli *kult předků. Část Maonanů přijala *taoismus, *buddhismus a na začátku 20. století i *křesťanství. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

maorština, východní *polynéský jazyk užívaný na Novém Zélandě (*Maori). (Jaroslav Malina)

Maori (*Māori*, „původní, domácí“, polynésky: „nejlepší“), původní obyvatelstvo Nového Zélandu v počtu asi 680 000 (odhad z roku 2001). *Maorština (*Te reo*), kterou ovládá jen asi 150 000 osob, patří do *polynéské větve *austroasijské (malajsko-polynéské) rodiny, slovní zásoba je v současnosti kombinována s *angličtinou. *Archeologické nálezy a výzkumy *mitochondriální DNA prokazují, že většina obyvatel Pacifiku pochází z oblasti *Tchajwanu. Osídlování Pacifiku probíhalo v několika etapách. První vlna započala přibližně před 5 000 lety a směřovala do oblasti *Melanésie. Následně byla osídlena celá oblast Pacifiku. K obydlení Nového Zélandu došlo mezi 8. a 13. stoletím n. l. z oblasti východní *Polynésie. Od konce 18. století nastala evropská *kolonizace Nového Zélandu, která se zaměřila především na vytěžování přírodních zdrojů. Nestabilita mezi maorskými *kmeny, způsobená *Evropany, zapříčinila mezi lety 1805–1840 krvavé boje, známé jako Mušketové *války. V únoru 1840 došlo k podpisu tzv. Smlouvy z Waitangi (*Te Tiriti o Waitangi*), která na Novém Zélandu ustanovila Velkou Británii jako vládnoucí mocnost, Maorům udělila *status britských občanů a též jim ponechala původní právo vlastnit *půdu. Během 19. století zemřelo obrovské množství Maorů, a to v důsledku nemocí přivezených Evropany či ve vzájemných válkách. V současnosti tvoří Maorové necelých 15 % ze čtyřmiliónové populace.

Původní maorské *náboženství bylo *polyteistické a propojovalo lidi, zvířata, rostliny i neživé věci prostřednictvím *genealogie předků (*whakapapa*). Základními principy byly především *mana („duchovní síla, esence“ prostupující lidi i věci) a *tapu* („posvátné“), představující pravidla a zákazy (*tabu). Maorská *kosmologie byla úzce spjata s *přírodou a především s půdou, respektive místem narození. S některými *obřady byl spojen *kanibalismus a *lov lebek. Dekapitované hlavy nepřátel byly sušeny a konzervovány tak, že zůstalo zachováno *tetování i rysy tváře. Takto preparované hlavy se staly vyhledávanou kuriozitou, a dokonce běžným obchodním artiklem vyváženým do *Evropy.

Tradiční maorskou společnost, která byla rozšířená po celém Novém Zélandu (maorsky: *Aotearoa*, „Země dlouhého bílého oblaku“), charakterizoval tradiční příbuzenský systém založený na příslušnosti k určitému *kmeni, jenž si nárokoval konkrétní území (*Mana Whenua*). Maorskou kmenovou *kulturu výrazně ovlivňoval charakter okolní přírody a zdroje

obživy, jimiž byly převážně mořské ryby (barakuda, treska), mořští korýši, tuleni, velryby, různé druhy rostlin, ale i dávno vyhubení obří ptáci moa.

Maorský sociální systém měl výrazně hierarchický charakter, a to v poslušnosti od uskupení s vysokým počtem členů a rozvolněnými společenskými vazbami až k malým sociálním skupinám založeným na osobních vztazích s rodinným charakterem. Z tohoto hlediska lze tradiční maorský sociální systém popsat v kategoriích: *waka – *iwi – *hapū – *whānau. Tato sociální uskupení plnila vždy specifickou funkci, a to jak v rámci každodenních záležitostí, tak v případě války. Maorská kultura se ve všech oblastech společenského života vyznačovala rozvinutým *uměním. Typické je pro ně především tradiční tetování (*tā moko*) či dřevořezba (*whakairo*), jimiž se vyjadřovalo jak příslušenství k určitému kmeni, tak i osobnost každého jedince. Charakteristickým rysem maorské kultury byl také *tanec. Jeho různé typy a varianty se uplatňovaly v různých situacích. Některé tance se tančily pouze na oslavu, jiné měly i zstrašovací funkci. Takovým strach nahánějícím tancem byla i *haka*, kterou ve zjednodušené formě známe ze současnosti, převážně z oblasti profesionálního novozélandského rugby. Maorové byli vynikajícími lovci a obávanými válečníky. Svědčí o tom mnoho dochovaných zbraní (*patu, mere*), vyráběných z přírodních materiálů (například z typického novozélandského *jadeitu [nefritu] – *pounamu*), a archeologické nálezy v místech, kde původně stála typická maorská opevněná sídliště (*pā*). V první polovině 19. století byly mnohé kmeny na stupni rozpadu *rodové společnosti, začínaly se vydělovat vrstvy vůdců, svobodných a *vazalů, existovalo i patriarchální *otroctví (váleční zajatci). Evropskou kolonizací byl tento proces zastaven; od 80. let 20. století dochází k úspěšné etnicko-jazykové revitalizaci. Za zvláštní skupinu bývali považováni míšenci Maorů a *bělochů, kteří se v současnosti identifikují s Maory. Většina dnešních Maorů na Novém Zélandu žije již moderním způsobem života. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín, Helena Šulová)

mapa, zmenšené, zpravidla plošné znázornění zemského povrchu nebo jiných prostorů. Někdy bývá za nejstarší mapu považována *rytina možná zachycující prostor sídliště z období *mladšího paleolitu (před více než 25 000 lety) u dnešních *Dolních Věstonic, ale potřeba mapování vznikla v *Mezopotámii až v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. v souvislosti s vyměřováním a rozdělováním půdy (*zemědělství). Plány polí a *plužin byly jednoduchými situačními *skicami, které uváděly pomístní jména a polohu ve vztahu ke zdrojům vody pro umělé *zavodňování. Na mapách z 2. tisíciletí př. n. l. se setkáváme i se zkratkami místních názvů a s grafickými značkami (dům, brána, cesta, vodní kanál, řeka, hora aj.). Známa mapa z *města *Nuzi na nevelké hliněné tabulce uvádí dokonce orientaci podle světových stran, přičemž „západ“ (akkadsky: *amurru*) byl na spodním okraji. Plán města *Nippuru (asi 14. století př. n. l.) uvádí hlavní *stavby (*palác, *hradby, *brány a *chrámy) a jejich polohu vzhledem k toku Eufratu a k hlavnímu městskému kanálu. Pravdivost tohoto plánu potvrdily archeologické výzkumy. V 1. tisíciletí př. n. l. se staly jednoduché mapy *krajiny (například povodí střední části Eufratu nebo okolí *Babylonu, *Uruku a *Sipparu) doplňkem soupisů *katastrů a itinerářů, pořizovaných zřejmě i z důvodů správních a vojenských.

Zcela originální kartografické dílo starověkého *Předního východu představuje tzv. „babylonská mapa světa“ neznámého původu, objevená náhodně ve sbírce klínopisných tabulek v Britském muzeu v Londýně. Na této mapě z 6. století př. n. l. je správně umístěna „hořká“ laguna u Perského zálivu („Dolního moře“) a „Horní (Středozemní) moře“. Eufrat ústí do „bažiny“. Střed *světa tvořilo město TIN.TIR^{ki} (*Babylon), nad kterým ležela na severovýchod „země Asýrie“ (^{kur}*Aššur*^{ki}). Nad Eufratem jsou vyznačeny „hory“ (pravděpodobně pohoří Taurus). Babyloňané rozdělili „svět“ (*Přední východ) zobrazený ve tvaru kruhu (slunečního kotouče?) srpkovitými výběžky na 8 „oblastí“ (akkadsky: *nagú*). U nejsevernější z nich je uvedeno, že tam „není vidět Slunce“. Mapu na tabulce doplňuje obtížně srozumitelný literární(?) text,

obsahující jména vzácných zvířat, ale i *králů (*Sargon Akkadsky) a mytických postav (Utnapištim). (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

mapa, Brodmannova cytoarchitektonická, schematické rozdělení *kůry mozkové podle *morfologie (vrstvení buněk, tvaru, hustoty a podobně) na 11 oblastí (*regiones*) a 52 polí (*areae*). (Lenka Vargová)

mapa, katastrální, *skica, indikační.

mapování, genové, umístění *genů na *chromozom včetně jejich *relativní vzdálenosti. (Jiřina Relichová)

mapování, rekombinační, sestavení genetické mapy na základě *relativní vzdálenosti mezi geny udávané četností *rekombinace mezi nimi. Jednotkou vzdálenosti je 1cM (*centimorgan), který odpovídá 1 % rekombinace mezi geny. (Jiřina Relichová)

Mapplethorpe, Robert (4. 11. 1946, New York City, New York, USA – 9. 3. 1989, Boston, USA), americký fotograf; jeden z nejvýznamnějších a nejkontroverznějších fotografů 20. století. Běžné sexuální praktiky i sexuální úchytky dokázal ztvárnit jako stylizovaný estetický objekt. V newyorském a sanfranciském „undergroundu“ vyvolal pozornost nejprve tím, že vystavil řadu fotografií, které dokumentovaly tehdy populární *sadosochistické prostředí. Svými snímky květin, osobností a nahých, většinou černých mužů (*Black Males*) se nakonec stal hnací silou umělecké scény v New Yorku.

Mapplethorpe stavěl na skutečnosti, že nahý muž je mnohem větším *tabu než nahá žena. Prolomit toto tabu ovšem nestačilo k získání pověsti novátora, i když mu výzva vůči *konvencím pomohla stejně, jako o několik let později pomohla Jeffovi *Koonsovi. Mapplethorpe šel však dále než Koons: nejen tím, že postavil do popředí *homosexualitu (v protikladu k *heterosexualitě), ale i proto, že ze svých modelů učinil odosobněné objekty, a tím navázal spojení mezi *rasou a *pohlavím (pro publikum, na něž se zaměřil, to byl ještě větší šok než sexuální obsah). Černé tělo – jak vypovídají jeho fotografie – je zajímavé svým vzhledem, způsobem, jak si světlo pohrává s tmavou kůží, *sexualitou, kterou vyzařuje, ale nikoli osobností, které patří. (Jaroslav Malina)

Maráthové (Maráthá, plurál Maráthé, hindsky: Maráthí, též Maharáštrij, tj. *Maharáštrané, anglicky: Mahratta):

1. etnikum smíšeného původu žijící zejména v indickém svazovém státě Maharáštra; vznikli smíšením původních *indoárijských populací s jižními sousedy *Drávidy. Mluví *maráthštinou (maráthí), patřící do indické jazykové skupiny (*jazyky, indické); vyvinula se mezi 15.–16. stoletím z *prákrtu maharáštrí, část slovní zásoby převzala z *drávidských jazyků. Podle údajů *cenzu z roku 2001 počet mluvčích dosahoval 62 481 681 osob (asi 65 % obyvatel Maharáštry), nyní se odhaduje na 70–80 milionů; dalších zhruba 20 milionů maráthštinu ovládá jako druhý jazyk. Převažujícím náboženstvím je *hinduismus, především kult boha *Šivy, jenž je uctíván v různých vtěleních, zejména jako Khandóba, strážce Dakšinu (kde leží Maharáštra) a ochranné božstvo válečníků, rolníků a pastýřů; velké úctě se těší též jeho božská manželka Párvatí v podobě „dárkyně života“ Bhavání, jež byla patronkou maráthského národního hrdiny Šivádžiho (1627–1680), bůh moudrosti a šťastných začátků Ganéša, či opičí božstvo Máruti (Hanumán), jehož chrámek je v téměř každé vesnici na ochranu před zlými duchy. Hlavním kultovním centrem *višnuistů je Pandharpúr, kde má svatyni populární *Višnuova inkarnace Vithóba (či Vitthala). Maráthové věří v *čarodějnictví, *uhranutí a zlovolné *démony, kteří mohou vesničanům přivodit různé neduhy a neštěstí. V menší míře se hlásí k *džinismu, *islámu a *křesťanství. Základní příbuzenskou jednotkou je *exogamní rod (*kula*), rodová linie tvořená *velkorodinami. Jeho členové uctívají společný *totemický symbol (*dévak*), jímž může být zvíře, rostlina či artefakt (k nejčastějším patří kobra, slon, čepel meče apod.). Sňatky mezi uctívači téhož symbolu jsou vyloučeny; povoleny jsou však mezi *křížovými bratrance / sestřenicemi, vyloučena není ani *polygynie;

2. označení maráthské *kasty řazené k *varně *kšatrijů; patří k ní potomci starých panovnických rodů, válečnických *klanů a vojenských velitelů, vojáci, pozemkoví vlastníci a zemědělci. Pro odlišení od *etnonyma (Maráthové) se někdy píše minuskami (maráthové);

3. historický název vztahující se k maráthskému státu (1674–1818), jeho vládcům, mocenským strukturám i *poddaným. Za otce maráthské státnosti je považován Šivádží, jenž se postavil muslimské mughalské nadvládě, roku 1674 se dal korunovat jako svrchovaný vládce Maráthů s titulem *čhatrapati* (doslova „pán slunečníku“, tj. světovládce) a na západním pobřeží Maháráštry vytvořil základ samostatného hinduistického království. Oslabení říše Velkých *Mughalů po smrti císaře Aurangzěba (1658–1707) otevřelo cestu maráthské expanzi – postupně Maráthové rozšířili svůj vliv na Paňdžáb, na území mezi řekami Narmadou a Čambalem, na Biháru, Bengálsko a Urísu. Jejich rostoucí moc vážně podlomila drtivá porážka v bitvě s armádou afghánského vládce Ahmada Šáha Durráního v lednu 1761 u Pánípatu. Oslabený stát Maráthů nakonec podlehl v letech 1817–1818 armádě britské Východoindické společnosti; část přešla pod přímou britskou správu jako součást Bombajské prezidencie, některá z maráthských knížectví si udržela jistou míru autonomie v rámci Britské Indie. Po vyhlášení indické nezávislosti byl bombajský stát v rámci reorganizace na jazykovém základě k 1. květnu 1960 rozdělen na svazové státy Maháráštra a Gudžarát. (Jan Filipický)

maráthština, *indoárijský jazyk, úřední *jazyk indického státu Maháráštra, užívaný i v přilehlých oblastech okolních indických států. (Viz též *jazyky, indické, *Maráthové.) (Jan Filipický)

Marbod (Marobud, zemřel asi 36 nebo 37), *náčelník (*král) germánského etnika *Markomanů; vychován jako rukojmí na *Augustově dvoře v Římě. Své znalosti římské státní organizace i římského vojenství využil při vytváření *kmenového svazu, jehož jádro bylo v *českých zemích. Roku 19 byl vyhnán náčelníkem Katvaldou. Uprchl k *Římanům a až do smrti byl internován v Ravenně. (Jaroslav Malina)

Marcus Antonius (asi 82–31 př. n. l.), římský státník a vojevůdce, významný řečník. Byl blízkým přítelem *Caesara a po jeho smrti v senátu prosadil splnění Caesarovy závěti a uspořádání státního pohřbu, na němž pronesl demagogickou řeč. S Octavianem (*Augustus) se sešel až v dohodě, známé jako druhý triumvirát, uzavřené roku 43 př. n. l.

Při dělení zájmových sfér dostal Východ; tam se sblížil s egyptskou královnou *Kleopatrou a začal se chovat nikoli jako *Říman, ale jako typický helénistický vládce. Tím vyvolal odpor Říma a k střetu s Octavianovým loďstvem došlo u mysu Aktia v severním Řecku. Porážkou Kleopatřiny a Antoniovy flotily, po níž následovala Antoniova *sebevražda, se Octavianus zbavil nebezpečného soupeře. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Marcus Aurelius, Marcus Aurelius Antoninus (26. 4. 121, Řím, Itálie – 17. 3. 180, Vindobona [dnešní Vídeň], Rakousko), římský *císař v letech 161 až 180 a filozof; známý jako filozof na trůně. Byl stoupencem stoické filozofie a při vojenském tažení proti *Kvádům a *Markomanům napsal na území dnešního Slovenska řecký spis *Ta eis heauton* (česky: *Hovory k sobě samému*. Praha: Společnost přátel antické kultury, 1934). Jeho filozofická orientace mu byla rádcem při svědomitém a odpovědném zvládnání vladařských povinností, jež mu ukládaly strávit valnou část života na vojenských taženích proti *Parthům na Východě a v Podunají, kde římskou hranici ohrožovaly „barbarské“ *kmeny.

Pokoření *barbarů bylo oslaveno vztyčením vítězného sloupu s *reliéfy z markomanských válek: reliéfní výjevy z barbarského prostředí jsou důležitým pramenem informací ověřovaných konkrétními *archeologickými nálezy. Na třetím pásu zespodu je znázorněn „zázrak deště“, jak *Římané interpretovali událost, k níž došlo 12. června roku 172. Majestátní postava Deštného Iuppitera (*Iuppiter Pluvius*), z jehož paží stékají prameny deště na římské vojáky, připomíná důležitou bitvu na území dnešního Slovenska, o jejímž výsledku údajně rozhodlo počasí – na straně barbarů hromy, blesky a oslepující větrná smršť a

blahodárný déšť na straně vyprahlých římských vojáků. Při svém posledním tažení na dunajský **limes Romanus* (hranice *římského impéria) Marcus Aurelius zemřel (patrně při morové epidemii) ve Vindoboně (dnešní Vídeň). Osobnost Marka Aurelia dnes kromě jeho spisu připomíná i majestátní jezdecká socha na *Kapitolu v Římě, jediný zachovaný doklad císařských soch tohoto typu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Marcus, George E. (9. 10. 1946, Pittsburgh, Pennsylvania, USA), kriticky orientovaný americký kulturní antropolog. Studoval na Yalské, Cambridgeské a Harvardské univerzitě v USA, není spojován s žádnou konkrétní školou či teoretickým vzorem; sám sebe považuje za kritického myslitele, který se mimo jiné zaměřuje na *antropologii a *etnografii. Během harvardských studií prováděl terénní výzkumy v Království Tonga, kde zkoumal jeho adaptaci na modernitu a *kolonialismus. V 80. letech působil jako vedoucí katedry antropologie na Rice University (Houston, Texas). Je zakládajícím editorem časopisu *Cultural Anthropology*, který vedl v letech 1985–1991. Jeho editorská činnost a četná spoluautorství několika podnětných studií mu zajistila přední místo mezi významnými antropology posledních desetiletí 20. století.

Marcus v antropologii rozvíjí především dva zájmy: první je zaměřen na kritiku etnografických reprezentací a druhý se pokouší postihnout vznikající pole antropologického výzkumu s novými předměty a novými způsoby konceptualizace. Požadavek přetvoření antropologie ve vědu schopnou reflektovat rychle se měnící pozdně moderní či postmoderní svět je v Marcusově myšlení postupně artikulován. Kritické čtení etnografie představil spolu s antropologem Dickem Cushmanem v článku „Ethnographies as a Text“ (Etnografie jako text, 1982). Oba autoři zde kritizují anglosaský „etnografický realismus“ a konvence antropologického „žánru“. Mezi ně řadí ideu holismu, nepřítomnost etnografa v etnografickém textu, schematické uspořádání výkladu, vizuální důkazy přítomnosti v terénu, reprezentace hlediska domorodce formou kulturního překladu, rétorickou typizaci a generalizaci jednorázově sledovaných fenoménů, odborný žargon, etnografovo předstírání dokonalého ovládnutí místního jazyka a vysvětlování jevů v kontextu teorie. Důraz kladou naopak na utváření významu z dialogické situace mezi etnografem a jeho informátorem na jedné straně a etnografem a čtenáři etnografických textů na straně druhé. V roce 1986 vydal George Marcus spolu s americkým kulturním antropologem Jamesem *Cliffordem (narozen 1945) slavný a vlivný sborník *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* (Psaní kultury: Poetika a politika etnografie), který rozvíjí textovou kritiku etnografie. Tento sborník lze považovat za ústřední symbol *postmoderní antropologie. Předmětem zájmu nebyly konkrétní společnosti, ale etnografie jakožto psané texty. Etnografie jsou traktovány téměř jako literární žánr a zároveň zkoumají, jak jsou tyto determinovány kontextuálně, rétoricky, historicky, institucionálně a politicky. Sborník vyvolal mimořádný ohlas, ostré polemiky a diskuse a též inspiroval mnoho dalších výzkumů.

V témže roce (1986) publikoval George Marcus spolu s americkým antropologem Michaellem J. Fischerem studii *Anthropology as Cultural Critique: Experimental Moment in the Human Sciences* (Antropologie jako kulturní kritika: Experimentální okamžik ve vědách o člověku, 1986). Autoři zde představili *kulturní antropologii jako disciplínu, která od počátku umožnila nahlédnout zvláštnost vlastní západní kultury. Vrací-li se antropologické vědění zpět do vlasti, umožňuje formulovat nové a kritizovat stávající *kulturní vzorce. Takto například americká antropoložka Margaret *Meadová (1901–1978) využila popis dospívání dívek na Samoa (*Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation* [Dospívání na Samoa: Psychologický výzkum primitivní mládeže pro západní civilizaci], 1928), aby mohla kritizovat vzorec patriarchální výchovy v USA. Antropologie tedy rozvíjí schopnost kriticky vnímat partikulární povahu prvků moderní společnosti. Jinými slovy, učí nás, jak lze vidět *šamany jako lékaře nebo moderní lékaře jako šamany či reflektovat, jak vidíme šamany skrze lékaře. Marcus a Fischer o své činnosti hovoří

jako o experimentálním momentu etnografie. Snaží se smířit interpretativní *paradigma antropologie (Clifford *Geertz) zaměřené na tvorbu významu s politicko-ekonomickým náhledem světového systému (Immanuel Maurice *Wallerstein aj.). Vyzývají k překračování etnografických konvencí a představují svou ranou verzi multilokálně zakotvené etnografie, která kombinuje výzkum založený na aktérské zkušenosti s výzkumem širšího kontextu. Usilují o překonání studia kultur prostřednictvím studia zkoumání vztahu mezi lokální kulturou a moderním světovým řádem, respektive vztahy mezi makroúrovněmi a mikroúrovněmi. Tato koncepce našla vyjádření v Marcusově metodologickém textu z roku 1995 s názvem „Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography“ (Etnografie ve/ze světovém systému/světového systému: Vznik multi-sited ethnography), pojednávajícím o nových možnostech antropologického výzkumu (viz *multi-sited ethnography). Tato koncepce, ačkoli byla druhotnou artikulací modelu rozvíjeného mnoha dalšími badateli (Arjun *Appadurai [narozen 1949], Donna J. Harawayová [narozena 1944], Emily Martinová [narozena 1944] a další), našla na rovině výzkumů četné praktické aplikace. V souboru článků *Ethnography through Thick and Thin* (Etnografie skrze husté a řídké, 1998) pojednal George Marcus o interdisciplinárním průniku antropologie s *postkoloniálními a *kulturálními studii. (Michal Tošner)

Marduk, akkadsky, výklad jména nejistý, snad ze sumerského Amar-Utu „býček slunečního boha“; mezopotamští učenci vysvětlovali jeho jméno též z Marduku „syn svatého pahorku“. Hlavní *bůh *města *Babylonu. Nejstarší doklad jeho jména pochází z poloviny 3. tisíciletí př. n. l., jako městský bůh Babylonu znám od doby III. dynastie z Uru (21. století př. n. l.). K rozkvětu jeho kultu a vzrůstu jeho významu došlo v období I. dynastie z Babylonu (19.–16. století př. n. l.), když se za *vlády *Chammurapiho (18. století př. n. l.) Babylon stal centrem sjednocené starobabylonské říše. V důsledku vzrůstu politického významu Babylonu, který se udržel po celé další období mezopotamských dějin, rostl i význam jeho městského boha, jenž postupně zaujal ústřední postavení v babylonském *panteonu. Již v prologu k *zákonům Chammurapiho je Marduk nazýván synem boha Ey (*Enki), jemuž *An a *Enlil „přičkli nejvyšší moc nad veškerým lidstvem, nad Igigy jej povýšili“. Za jeho matku byla považována bohyně Damgalnunna/Damkina, jeho manželkou byla bohyně Sarpánitu, jeho synem se stal městský bůh *Borsippy *Nabú. Marduk sám byl ztotožněn s bohem Asalluchim, synem boha Enkiho a jeho pomocníkem v zaklínáních. Za jeho bratra byl považován bůh Šamaš (*Utu), jeho sestrou byla Ištar (*Inanna). Hlavní Mardukova *svatyně v Babylonu byla zvána Esagila (sumersky: „dům, jehož vrcholek je vysoko“). Na postavu boha Marduka se postupně kupily funkce i epiteta mnoha dalších mezopotamských bohů, zejména Ey, Asalluchiho, Šamaše. Byl uctíván jako bůh moudrosti a zaklínání, hubitel zla, bůh-léčitel, vegetační božstvo, božský soudce a rádce, dárce světla, určovatel osudů atd. Byl obdařen epitety „pán bohů“, „stvořitel bohů, svých otců“ atd. Od 14. století př. n. l. se jeho *kult šířil i v *Asýrii, kde se však střetl s kultem nejvyššího boha asyrského panteonu *Aššura. Symbolem boha Marduka byl drak mušchušu (často zobrazován na středobabylonských a novobabylonských hraničních kamenech), jeho odznakem byl rýč.

S postavou boha Marduka je spjat babylonský kosmogonický *mýtus (*kosmogonie) *Enúma eliš* (akkadsky „Když nahoře“), který je teologickou *konstrukcí babylonských *kněží, mající zdůvodnit čelní Mardukovo postavení v babylonském panteonu. Marduk se stává zachránce ostatních bohů v jejich roztržce s Tiamatou a vítězem nad jejími vojsky *chaosu a *zla vedenými Kinguem. Mardukovi je připsána úloha stvořitele *světa, organizátora *kosmu a inspirátora *stvoření člověka, jemuž ostatní bohové odevzdávají do rukou nejvyšší moc, budují jeho sídlo, Babylon s *chrámem Esagilou, a oslavují ho výčtem padesáti jmen, z nichž každé je definicí určitého aspektu Mardukova božství. Dobu vzniku mýtu nelze přesně stanovit, odhady se pohybují mezi 15. až 11. století př. n. l. Marduk je rovněž líčen jako stvořitel světa a člověka v úvodu k sumersko-akkadskému zaklínání, jehož text pochází z novobabylonského

období (6. století př. n. l.). V mýtu o Errovi je Marduk líčen jako ručitel rovnováhy nebes a *země a světového řádu. Poté co Marduk opustil své sídlo, když mu byl Erra lstivě slíbil, že bude vládnout místo něho, mohl Erra rozpoutat všeobecnou zkázu. Se jménem boha Marduka je rovněž spjat asyrský text, který je zřejmě mytologizovaným odrazem vývoje vzájemných vztahů mezi *Asýrií a *Babylonií v 7. století př. n. l. (*Sinacheribovo zničení Babylonu, Mardukova chrámu a odvlčení jeho sochy do Asýrie roku 688 př. n. l. a její navrácení roku 667 př. n. l. v době Šamaš-šuma-ukínova nástupu na babylonský *trůn). Konečně je to tzv. Mardukovo *proroctví, mytologizované líčení historických událostí 2. tisíciletí př. n. l. (dobyty Babylonu *Chetity, *Asyřany a *Elamity) ústy samotného Marduka, které vyúsťuje v předpověď požehnaných časů, jež nastanou s obnovením Mardukova kultu v Babylonu. Text je dílem Mardukových kněží obracejících se zřejmě k *Nabukadnezarovi I. (12. století př. n. l.), panovníkovi tzv. II. dynastie z Isinu, podporovateli Mardukova kultu. (Jiří Prosecký)

Marek, Jiří (27. 8. 1972, Brno), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Jiří Marek se narodil v proslulé sochařské rodině. V letech 1986–1990 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti, obor kamenosochařství u akademického sochaře Jiřího Habarty a v letech 1992–1998 Fakultu výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně, obor sochařství v ateliéru Vladimíra *Preclíka, kde ve školním roce 1997–1998 pracoval jako asistent. Je zakládajícím a výkonným členem představenstva sochařského bienále Kámen v Brně.

Ve své sochařské tvorbě navazuje jednak na odkaz svého učitele Vladimíra Preclíka, jednak na dílo svého děda Jiřího Marka. Tyto podněty rozvíjí v duchu lyricko-poetického ladění díla, se snahou o osobitě pozadí plastické i skulptivní koncepce sochařských realizací. (Jiří Hlušíčka, Jaroslav Malina)

Marett, Robert Ranulph (13. 6. 1866, Jersey, Velká Británie – 18. 2. 1943, Oxford, Velká Británie), britský filozof, antropolog, religionista a archeolog. Studoval na Balliol College v Oxfordu a od roku 1891 působil na Exeter College. Marett se zasloužil o zprostředkování díla Émila *Durkheima v britských akademických kruzích. Mnozí z jeho studentů na Exeter College jako Edward *Evans-Pritchard nebo Arthur Maurice Hocart výrazně ovlivnili další vývoj britské *antropologie. V roce 1908 získal Marett pověření přednášet „sociální antropologii“ (Reader in Social Anthropology) a roku 1914 založil v Oxfordu *katedru sociální antropologie.

Robert Marett se zabýval teorií archaického náboženství a v knize *The Threshold of Religion* (Práh náboženství, 1909) předložil tezi o preanimistické fázi *religiozity (*animatismus*) založené na melanéském pojetí *many. Soudil, že náboženství nepovstalo z pocitu bázně, ale představuje rozvinutí původní ideje síly. Podle Mareta jsou klíčem k pochopení religiozity emoce, protože „víra nastupuje tam, kde se překračují hranice myšlení“. Náboženství převádí emocionální napětí „aktem víry“ do symbolických náhražkových modů jednání vyvolávajících katarzi. Náboženský duch se tak projevuje spíše v tanci než v intelektu. V letech 1910 až 1914 zkoumal paleolitickou lokalitu v La Cotte de St Brelade, obývanou neandertálskou populací (**Homo neanderthalensis*). Dílo: *Anthropology* (Antropologie, 1911); *Psychology and Folk-Lore* (Psychologie a folklor, 1920); *Faith, Hope and Charity in Primitive Religion* (Víra, naděje a dobročinnost v primitivním náboženství, 1932); *Sacraments of Simple Folk* (Svátosti prostého lidu, 1933); *A Jerseyman at Oxford* (Jerseyčan v Oxfordu, 1941). (Ivo T. Budil)

Marfanovo znamení, *znamení, Marfanovo.

Marfanův syndrom, *syndrom, Marfanův.

marginalis, -e, marginální, okrajový.

marginalismus (z latiny: *marginālis*, „okrajový, krajní; mezní, hraniční“), národohospodářská škola vycházející z teorie mezního užitku. (Jaroslav Malina)

marginalita (z latiny: *marginālis*, „okrajový, krajní; mezní, hraniční“), okrajovost, okrajové společenské postavení. (Jaroslav Malina)

marginální [ekonomie], mezní, přírůstkový – v *ekonomii často používaný způsob *analýzy, kdy se zkoumá dopad mezní (nepatrné) změny jedné veličiny na ekonomické rozhodování. (Jaroslav Malina)

margo, -inis, m., okraj, lem (například okraj *ulny na který je připevněna mezikostní membrána – *margo interosseus ulnae*). (Ladislava Horáčková)

Marguerite d'Angoulême, de Navarre, de Valois, *Markéta Navarrská.

Mari, dnešní Tell Charírí, *archeologická lokalita 11 km severozápadně od Abú Kemálu (Sýrie). Doklady osídlení od doby *džemdet-nasrské kultury až po období parthské. Hlavní nálezy, raně dynastická doba, 3. tisíciletí př. n. l. – městská zástavba okrouhlého půdorysu (průměr asi 1900 m), uzavřená příkopem na ochranu proti záplavám. *Chrám bohyně Išтары (*Inanna) s 6 vrstvami přestaveb (a–f), v poslední vrstvě byly nalezeny četné kamenné sošky (prosebníků?, mimo jiné i proslulá podobizna Ebich-ilova) a řezby v mušlovině (figurální výjevy). Skupinu dalších *svatyní bohyň Išтары (*Astarte), *Ninchursangy, NINI-Zaza a boha Šamaše (*Utu) doplňuje dosti poškozený královský palác. Z něho je znám hromadný nález cenností uložených v nádobě včetně závěsku s nápisem zmiňujícím urského *krále Mesanepadu. Mezi dalšími nálezy i ukázky sochařského umění a několik desítek hospodářských klínopisných textů. Osídlení „doby *šakkanakků*“, tj. konce 3. tisíciletí př. n. l., je doloženo i dalšími dvěma palácovými *stavbami a kultovní terasou. V „období Mari“ (20.–18. století př. n. l.) vznikl především nový a obrovský královský palác s více než 260 místnostmi o rozloze asi 2,5 ha, rozdělený v rezidenční, obřadní, kultovní i hospodářské okrsky. Náročná umělecká výzdoba zahrnovala nástěnné malby a sochařská díla. Hojný mobiliář, mimo jiné asi 25 000 akkadských hospodářských, právních, literárních a náboženských klínopisných textů. Již v době III. dynastie z Uru založen chrám boha Dagána se *zikkuratem (plastiky lvů).

Historicky vzniklo Mari jako nezávislý *městský stát již v raně dynastické době, výrazněji vystoupilo až v 19.–18. století př. n. l. Kolem roku 1810 př. n. l. byl zdejší král Jachdun-Lim zavražděn a *město bylo obsazeno vojsky *Šamši-Adada I., krále *Asýrie, který tu jmenoval *místodržícím, svého syna Jasmach-Addua. Po Šamši-Adadově smrti byli *Asyřané vyhnáni a *trůn připadl Zimrí-Limovi, synu Jachdun-Limovu, který před Šamši-Adadem uprchl do Jamchadu (*Aleppa). Všestranný rozkvět města za Zimrí-Lima, kdy se Mari stalo i mezinárodně uznávanou mocností, skončil po dobytí a zpusošení města babylonským králem *Chammurapim v 33. roce jeho *vlády, tedy asi roku 1760 nebo 1759 př. n. l. (Petr Charvát)

Maria, Marie, Panna Marie, matka *Ježíše Krista. *Křesťané jí přiznali titul Bohorodička, respektive Matka boží, která počala svého syna působením Ducha svatého. Svým svobodným souhlasem s Božím rozhodnutím, aby se z ní narodil *Spasitel, přispěla k spáse lidí. Doprovázela Ježíše i po dobu jeho veřejného působení až po *ukřižování, byla přítomna při seslání Ducha svatého, jímž začíná život církve.

Učení o jejím trvalém panenství je přijímáno *katolickou církví, *protestantské církve předpokládají panenství pouze pro narození Ježíšovo. *Pravoslavní, staré východní církve a *katolíci (a v menší míře i někteří další *křesťané) ji ctí a pokládají za přímluvkyni u Boha. Římskokatolická *dogmata o nanebevzetí a o neposkvrněném početí Marie protestantské církve odmítají. (Jaroslav Malina)

mariagram, monogram M nebo graficky upravené jméno MARIA v rovnoramenný trojúhelník, jehož základem je písmeno M, do něhož a nad nějž jsou napsána všechna písmena jména Panny Marie; je ve *znaku řádu cisterciáků. (Michaela Králíková)

mariánská družina, *družina, mariánská.

mariánský amulet, *amulet, mariánský.

mariánský kult, *kult, mariánský.

mariánský milostný obraz, *obraz, mariánský milostný.

Marie, *Maria.

Marie Terezie (celým jménem Marie Terezie Walburga Amálie Kristýna, 13. 5. 1717, Vídeň, Rakousko – 29. 11. 1780, Vídeň, Rakousko), císařovna, arcivévodkyně rakouská, jediná královna česká (1743–1780) a uherská (1741–1780), nejstarší dcera *císaře Karla VI. z *habsburské dynastie a princezny Alžběty Kristýny Brunšvické, manželka císaře Františka I. Štěpána, zakladatelka *habsbursko-lotrinského rodu, matka císaře *Josefa II. Její heslo znělo: *Justitia et clementia* (Spravedlnost a mírnost). Ve svých 19 letech se z lásky provdala za Františka Štěpána Lotrinského. Z velmi šťastného manželství vzešlo 16 dětí. Snažila se vládnout absolutněji než její otec; tzv. „pragmatismus“ a „realismus“ Marie Terezie odpovídá obvyklé vládní praxi: řešila totiž vždy jen aktuální problémy a nepokoušela se ovlivnit nově se formující měšťanskou veřejnost ideologickým zdůvodněním svých postupů. Její představa o *moci spočívala v pojetí založeném na víře, že panovnické poslání vychází z boží prozřetelnosti – vůči bohu a vůči lidem. V tomto smyslu se považovala pouze za správkyni a přechodnou držitelku panovnické moci. Často se uchylovala k *modlitbám a k sebereflexi. Celé dny mnohdy trávila v osamění. Nikdy však nepřestávala vyhledávat rady laiků nebo teologů. Měřítkem jí byl *rozum.

Vladařské povinnosti brala vážně a plnila je s rozhodností. Prvním problémem byla obrana monarchie po ztrátě Slezska (1745); proto uzavřela roku 1756 s Francií alianci proti Prusku. Brzy však opustila své představy o právu a nepravu ve vztazích mezi *státy a *národy, založené na křesťanských tezích a *přirozeném právu; spolu s Pruskem a Ruskem se podílela na dělení polského království. Marie Terezie se také mírovou sňatkovou politikou osobně angažovala v uplatňování státních zájmů v západní a jižní Evropě. Vleklá krizová a konfliktní situace monarchie vyžadovala reformy ve smyslu *osvícenského absolutismu, které však v plné míře uskutečnil až její syn *Josef II. Dosud volně spojené země musely být spjaty těsnějšími svazky. Vedle toho bylo třeba provést sjednocení práva a zlepšení *trestního práva (zrušení mučení 1776), přijmout opatření na podporu *řemesel, živností, *manufaktur a obchodu. Provedla rovněž správní reformu: dědičné země byly rozděleny na *kraje, nad krajskými správami pak byly v hlavních městech zemí nově zřízeny *zemské vlády. Justice, dosud spjatá se zemskými správami, dostala samostatné postavení. Naléhavé hospodářské, finanční, sociální a občansko-politické problémy měly být řešeny pastorálními, pedagogickými i vědeckými aktivitami ve smyslu reformního „osvícenského“ *katolicismu. Jednalo se o reformu vzdělání od *univerzit až po základní školy, o správu majetku *kostelů a *klášterů, o chudinskou péči, o počet duchovních, členění *diecézí a *far i o redukci počtu *svátků. Marie Terezie se ve všech těchto otázkách osobně angažovala. Výstižný nekrolog o ní napsal její nejčastější válečný protivník pruský král Fridrich II.: „Dělala čest svému trůnu a svému rodu, válčil jsem s ní, ale nikdy jsem nebyl jejím nepřítelem.“ (František Čapka)

marihuana, *droga, *halucinogen, drť sušených prýtlů *konopí indického (*Cannabis indica*), obsahující kousky listů, stonků, nažek, *květů a květenství. Hlavní účinnou látkou je v ní tetrahydrocannabinol (THC); který je ve větším množství obsažen v samičích rostlinách. Podle množství, popřípadě individuální vnímavosti může působit stimulačně, sedativně nebo halucinogenně, vyplavením katecholaminů způsobuje zrychlení srdeční činnosti. Dováží se hlavně z jihovýchodní Asie a ze *zemí bývalého Sovětského svazu, popřípadě je pěstována přímo u nás. Nejčastěji je marihuana kouřena v cigaretách „jointech“, obvykle s příměsí tabáku. Jeden joint kvalitní marihuany vystačí pro intoxikaci několika osob. Brzy po vykouření jointu se zpravidla dostavuje stav *euforie, provázený častějším smíchem, neklidem, zčervenáním očního bělma. Některé smyslové podněty jsou vnímány intenzivněji

nebo nezvykle, především chuťové a sluchové. Také měřítko vnímání *prostoru a *času se může měnit.

Afrodiziakální účinky nejsou jednoznačné, *sexuální apetence se zvyšuje, ale schopnost *erektce nikoli, spíše naopak, stejně je tomu se schopností dosáhnout vyvrcholení u žen. Vysoké dávky vyvolávají zrakové halucinace, paranoidní a panické stavy, neschopnost vyjadřovat se, snížení krevního tlaku, popřípadě šokový stav. V Evropě se kouření dýmek s marihuanou objevilo koncem 19. století a stalo se oblíbeným v uměleckých kruzích ve velkých evropských *městech; ke kuřákům marihuany patřili například i velcí francouzští literáti Honoré de *Balzac, Charles *Baudelaire, Alexandre Dumas či Gustave *Flaubert. V Severní Americe byly jointy (marihuanové cigarety) kouřeny mexickými dělníky a černými jazzmany, zejména na jihu USA. Do Evropy se kouření marihuany rozšířilo v padesátých letech 20. století s vlnou přistěhovalců z karibské oblasti; marihuanový boom nastal v průběhu šedesátých let v souvislosti s hnutím hippies a s *psychedelickou vlnou; na konci sedmdesátých let se marihuana stala běžně užívanou drogou pro zhruba pětinu západoevropské a americké populace do čtyřiceti let a její kouření se stalo běžným a dostupným již na středních školách; země bývalého východního bloku se do této fáze dostaly až po pádu *komunismu.

Dlouhodobé užívání marihuany snižuje plodnost u mužů, v chování a schopnostech se projevuje typickou pomalostí a poruchami krátkodobé paměti, způsob aplikace kouřením zvyšuje pravděpodobnost rakoviny dýchacích cest, v *těhotenství poškozuje *plod. (Petr Bureš)

Marijci (zastarale Čeremisové, vlastním jménem Marij El – „Lidé“), *národ žijící převážně v Marijské autonomní republice Ruské federace v počtu asi 312 000 (*cenzus v roce 2002), což představuje přibližně 43 % populace *republiky. *Jazyk (*marijština) patří do fino-permských jazyků *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny; ovlivněn *turkickými jazyky a *ruštinou. Jejich etnogeneze začala na přelomu *letopočtu v rámci širšího ugrofinského společenství. V oblasti Povolží jsou považováni za autochtony. Podíl na jejich etnogenezi mají Bolgaři a jiná *turkická etnika, později *Rusové. Útlak a násilná *christianizace od konce 19. století vedly k přesídlování části Marijců do dnešní Baškirské autonomní republiky a jiných oblastí Ruska. Christianizace pokračovala i v 19. století, přesto bylo *pravoslaví mnohdy pouze formální. Významnou roli hrály nadále různé tradiční kultury a magické obřady spojené se zemědělským cyklem. Část populace pravoslaví nepřijala vůbec, zejména tzv. Či-Mari, a až donedávna si uchovala původní *náboženství (hromadné modlitby, oběti zvířat aj.). (František Bahenský, Lukáš Šín)

marijština, *ugrofinský jazyk užívaný v Povolží a na Urale (*Marijci). (Jaroslav Malina)

Marinatos, Spyridon Nikolaou (4. 11. 1901, Lixouri, Řecko – 1. 10. 1974, Théra, Řecko), řecký archeolog; profesor athénské *univerzity a prezident Akademie věd. Svými výzkumy přispěl k prohloubení poznání *doby bronzové na území dnešního Řecka a zejména obohatil znalosti o *mínojské a *mykénské kultuře v širší egejské oblasti.

Nejvýznamnější a nejrozsáhlejší výzkum zahájil v roce 1967 na ostrově *Théra, kde odkryl mínojské městské osídlení z konce 16. století př. n. l., zničené zemětřesením a skryté pod mnohametrovým příkrovem lávy. Z díla: *Excavations at Thera* (Výzkumy na Théře, 1968–1976, 7 svazků). (Jaroslav Malina)

Marind-animové (vlastním jménem Marind-anim – „Praví, skuteční lidé“), papuánské etnikum na jižním pobřeží *Nové Guineje (asi 6 000 osob; odhad z roku 1974). *Jazyk tvoří skupinu marind v rámci tzv. čtvrtého kmene *papuánských jazyků. Základem jejich *náboženství je *kult předků, jeho součástí byl ještě ve 20. století *kanibalismus (tzv. *lovci lebek). *Kmen se dělí na *totemické rody. Jsou usedlí zemědělci, chovatelé prasat, sběrači, rybáři a lovci; z tradičních řemesel je významná stavba lodí. V kultuře se projevuje malajský vliv. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

marka (z němčiny: *Mark*, die, Althochdeutsch: *marcha*, Mittelhochdeutsch: *marc*, gótsky: *marka*; původní význam slova = „hranice, posléze ohraničené území“):

1. středověká rolnická *občina, v níž orná *půda byla v individuální držbě (později v soukromém vlastnictví), avšak pastviny, louky, lesy apod. byly společné;

2. hraniční marka; v karolinském a ottonském období označení pro pohraniční oblasti říše, které měly strategický a vojenský význam a byly podřízeny *markraběti. Za *Karlovců vznikly na západě bretonská marka, na jihozápadě španělská marka a na jihovýchodě marka friaulská a panonská. Nájezdy *Slovanů a *Maďarů přiměly v 9. století Otu I., aby systém marky obnovil. Z ottonských marek vzniklo markrabství braniborské, míšeňské (později saské), z bavorské východní marky v roce 1156 vévodství rakouské, v *českých zemích pak *markrabství moravské;

3. hřivna, jednotka hmotnosti drahých *kovů. Jako mincovní jednotka se objevila začátkem 11. století v dolním Porýní. Odtud se rozšířila do celé Evropy a ovládla v hmotnostech od 195 do 280 g evropské mincovnictví až do konce 18. století. Měnová reforma z roku 1948 odstranila říšskou marku; v *sektorech západních Spojenců byla zavedena *měna DM (Deutsche Mark) a v sovětském sektoru marka NDR (Mark DDR). Po sjednocení Německa byla v roce 1990 zavedena jednotná měna DM. (Jaroslav Malina)

marker, genetický, *gen, jehož fenotypový projev je snadno rozpoznatelný a může sloužit k *identifikaci jedince nebo *buňky nebo k označení jádra, *chromozomu či místa na chromozomu. (Jiřina Relichová)

markery, molekulární, negenové sekvence na *DNA, které slouží jako značky, vůči nimž jsou mapovány *geny na *chromozomu. (Jiřina Relichová)

Markéta Navarrská, Marguerite d'Angoulême, de Navarre, de Valois (11. 4. 1492, Angoulême, Francie – 21. 12. 1549, Odos, Francie), královna navarrská, francouzská prozaička, dramatička a básnička. Své jméno získala od druhého, o jedenáct let mladšího manžela, navarrského *krále Henriho d'Albret. V tomto údobí již patřila k respektovaným, vzdělaným aristokratkám své doby – orientovala se v literatuře i umění, ovládala několik jazyků, zasahovala do kulturních i politických událostí své doby. Dostala se do kontaktu s náboženským reformačním hnutím (na jejím dvoře našla útočiště řada osobností protestantské Evropy, včetně Jeana *Calvina), v blízkých vztazích byla rovněž se svým bratrem, francouzským králem Františkem I.

Vytvorila značně rozsáhlé a členité literární dílo – psala intimní lyrické básně, duchovní *poezii i básnické skladby, vážné hry i *frašky, *morality a epištoly. Její nejznámější prací se nicméně stal nedokončený cyklus krátkých prozaických příběhů (novel), který vyšel až po autorčině smrti a který vzhledem ke svému počtu (72) dostal při druhém vydání název *L'Heptameron* (1559, česky: *Heptameron*. Praha: I. L. Kober, 1929). Markéta Navarrská se inspirovala *Boccacciovým *Dekameronem* (kolem poloviny 14. století), tematicky se zaměřila na stejný námětový okruh jako slavný italský renesanční tvůrce a svému dílu dala obdobný kompoziční rámec jako v *Dekameronu*: její příběhy se zaměřují na *lásku a *manželství a vyprávějí je postupně (po sedm dní) muži a ženy, které v klášteře Notre-Dame de Sarrance svedla dohromady náhoda; tato malá společnost si na návrh paní Parlamente (literární historici tuto postavu ztotožňují s autorkou díla) vyprávěním krátí dobu čekání, než bude postaven most přes rozvodněnou říčku, která poutníkům brání vydat se na další cestu. V *Heptameronu* – obdobně jako v *Dekameronu* – nacházíme náměty přejaté z literatury i příběhy psané životem. Oč více však vystupují na povrch vnější spojitosti a souvislosti mezi oběma jmenovanými díly, o to menší je jejich vnitřní spřízněnost. Také v *Heptameronu* lze objevit rozpustilé, „nemravné“ příběhy, celkové zaměření tohoto díla je však značně odlišné. Novely Markéty Navarrské se neodehrávají v hédonistické *renesanci, ale v prostředí, které ovládla okázalá křesťanská víra ve všemohoucnost *Boha. (Jaroslav Malina)

marketing (z angličtiny: *market*, „trh; jarmark; tržiště; tržní hodnota“), výzkum trhu pro potřeby výroby a obchodu a usměrňování a aktivní ovlivňování hospodářské činnosti podle potřeb trhu, s tím související propagace výrobků, tvorba poptávky aj. (Marie Dohnalová)

marketing, politický, využití metod a nástrojů *marketingu v *komunikaci politických aktérů (strany, *vláda ...) s *veřejností. Rozvoj této formy politické komunikace souvisí s rozvolňováním ideologické jednotnosti voličských bloků ca od 50. let 20. století, na který politické strany (nejprve v USA, posléze i v Evropě) reagovaly snahou o pružnější zjišťování voličských preferencí a zájmů. Podmínkou rozvoje byl také rozmach masových a zejména elektronických médií. (Pavel Dufek)

Markomani, starověké západogermánské etnikum příbuzné s *Kvády a náležející ke kmenovému seskupení *Svévů; Markomani sídlili v 1. století př. n. l. v povodí řeky Mohanu. Pod tlakem *Římanů ustoupili do Čech a na Moravu, kde vytvořili politický útvar Marobudum (podle vládce *Marobuda). Od poloviny 2. století odolávali římskému náporu (tzv. *markomanské války). Pod tlakem *Slovanů přesídlili v 5. století z Čech, na jih od Dunaje, do Bavorska, kde se podíleli na formování Bajuvarů, předků *Bavorů. (Jaroslav Malina)

markomanské války, *války, markomanské.

Marková, Dana (3. 11. 1947, Brno), česká sochařka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1963–1967 studovala na Střední uměleckoprůmyslové škole v Brně a absolvovala v ateliéru Františka Navrátila a Františka Šenka. Je členkou Sdružení sochařů Čech, Moravy a Slezska, Sdružení Mixtum Compositum, od roku 1997 je prezidentkou Občanského sdružení Kámen, které podporuje rozvíjení sochařství v kameni.

V počátcích tvorby v 70. a na počátku 80. let vytvořila v keramice řadu prací jak komorních, tak určených pro architekturu nebo volná prostranství dětských hřišť. Typické pro ně byly zoomorfní motivy. V pracích pro architekturu uplatnila své sochařské pojetí i v dalších materiálech (dřevo, kámen). Nová etapa začala před polovinou 80. let a přinesla proměnu sochařských technik a materiálů i změnu námětu (materství a rodina). V poslední době hledá a experimentuje sama i v dialogu s kolegy-sochaři v prostředí mezinárodních symposií, jež spoluorganizuje, neboť si je dobře vědoma, že taková setkávání jsou jednou z nejúčinnějších forem rozvoje umělecké práce. Výsledkem jsou monumentální sochy (*Manon*, 1996; *Země*, 1997; *Síla života*, 2000 aj.) nebo krajinné realizace (Jaroslav Malina)

markrabě (též markrabí) (z němčiny: *Markgraf*, der, „markrabě“), *úřad zavedený Karlem Velikým (747–814), ve *franské a *římskoněmecké říši titul a hodnost králova zástupce v *marce, původně nebyl dědičný, teprve později se jím stal pro některá říšská *knížata (například markrabě braniborský). Označení markrabě bylo užíváno i pro správce Moravy. (František Čapka)

markrabí, *markrabě.

markrabství moravské, titul Moravy v letech 1182–1918. Povýšení Moravy na markrabství bylo pokusem císaře Friedricha I. Barbarossy o narušení integrity českého státu v období jeho úpadku, kdy do dlouhodobých bojů o ústřední *vládu v *zemi byli vtahováni římsští panovníci. Spor mezi Bedřichem, synem *krále Vladislava, a moravským údělníkem Konrádem Otou řešil Friedrich I. Barbarossa rozdělením státu mezi oba *Přemyslovce. Čechy přiřkl Bedřichovi a Moravu, povýšenou na markrabství, Konrádu Otovi jako říšské *léno; knínskou dohodou z roku 1186 však uznal Konrád Ota svrchovanost pražského *knížete. Od té doby představovalo označení markrabství již jen titul Moravy, aniž by se jednalo o říšskou *marku. Císař Karel IV. v roce 1348 vymezil postavení Moravy v rámci českého státu: zachoval její rozdělení na tři lenní útvary (markrabství, *biskupství a opavské vévodství) a ustanovil jejich podřízenost české koruně. (Jaroslav Malina)

Marks, Anthony (1936), americký archeolog; profesor na *univerzitě v Dallasu. Vedl výzkumy *paleolitu v Izraeli, Portugalsku, v Súdánu a na Krymu, se zvláštním zaměřením na *kamenné industrie a jejich technologie; k jeho nejvýznamnějším výzkumům patří lokalita *Boker Tachtit v Negevské poušti. (Jiří A. Svoboda)

markýz (z francouzštiny: *marquis*, „markýz“), dědičný šlechtický titul vyšší *šlechty (v *hierarchii mezi *vévodou a *hrabětem); užíval se zejména ve Francii, Španělsku, v Itálii a ve Velké Británii. (František Čapka)

Marobud, *Marbod.

Maročané, souhrnné označení pro obyvatelstvo Marockého *království v počtu asi 33,24 milionu osob (odhad z roku 2005). Z celkového počtu obyvatel jsou Maročané nejpočetnější (96 %), zbytek představují skupiny *Evropanů, *Libanonců *Židů aj. Většina Maročanů je arabského (asi 65 %), část je berberského původu (35 %) – ti hovoří jak arabsky, tak i domácí *berberštinou (bilingvní obyvatelstvo). Úředním *jazykem je *arabština. Historický vývoj je obdobný jako v ostatní severní Africe: území Maroka bylo již od 4. tisíciletí př. n. l. osídleno berberskými kočovnými etniky ve vnitrozemí i na pobřeží. Ve starověku se v pobřežním pásmu vystřídali *Féničané, *Kartagiňané, *Římané, *Vandalové a *Arabové, kteří od začátku 8. století ovládali území a připojili je k arabskému *chalífátu. V letech 1269–1465 zde vládla berberská dynastie Merinovců, která přivedla *zemi k rozkvětu. Maročané se sjednotili k boji proti evropským okupantům již od 16. století, *Francouzi a *Španělé byli ze země několikrát vypuzeni. Marocké království bylo vyhlášeno v roce 1957. Věřící jsou vesměs *muslimové sunnitského směru.

V Maroku prováděl intenzivní antropologické a etnografické výzkumy americký antropolog Clifford *Geertz. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

marodér (z francouzštiny: *malade*, „nemocný“):

1. propuštěný nebo zběhlý *žoldněř (od 17. století), který se živil pleněním nebo rabováním; v Čechách se jim říkalo šnorchaři; velmi tvrdě se proti nim postupovalo (i *trest smrti);

2. člověk vyhýbající se předstíráním *nemoci povinností, práci apod. (František Čapka)

Marpori (z tibetštiny: *Dmar-po-ri*, „Červený kopec“), nevysoký pahorek v severozápadním předměstí *Lhasy, na němž si tibetský *král *Songcän Gampo v 7. století vybuodoval své sídlo; od 17. století zde stojí dalajlamovský palác *Potála. (Josef Kolmaš)

Mars, římský bůh *války ztotožňovaný s řeckým *Aréem. Byl mu zasvěcen měsíc březen (*Martius*), kdy se zahajovaly nejen polní práce, ale také vojenská tažení. Do poloviny 2. století př. n. l. tímto měsícem začínal římský rok. Mars byl uctíván mimo hranice *města (*extra pomerium*). Severně od centra Říma mu byl zasvěcen velký oltář na Martově poli, kde se také každých pět let konala očistná oběť (*lustrum*) při *cenzu římských občanů. Podle pověstí byl Mars pokládán za otce Romula a Rema, a tudíž uctíván jako praotec římského národa. Na svém fóru zasvětil *Augustus chrám Martu Mstiteli (*Mars Ultor*), to jest mstiteli na Caesarových vraždách. (Marie Pardyová)

Marshack, Alexander (4. 4. 1918, The Bronx, USA – 20. 12. 2004, Manhattan, New York, USA), americký archeolog, antropolog a publicista. Zabýval se *paleolitickým uměním, zavedl metodu mikroskopického výzkumu uměleckých artefaktů (close reading) a její výsledky interpretoval ve vztahu k *času, *kalendářům a ročnímu sezonnímu rytmu.

Prohloubil koncepci obrazu mladopaleolitického lovce jakožto člověka s bohatým myšlenkovým světem. V tomto duchu se nese jeho nejznámější kniha *The Roots of Civilization: The Cognitive Beginnings of Man's First Art, Symbol and Notation* (Kořeny civilizace: Kognitivní počátky prvního lidského umění, symbolů a záznamů, 1971). (Jaroslav Malina)

Marshall, Alfred (26. 7. 1842, Bermondsey, Anglie – 13. 7. 1924, Cambridge, Anglie), anglický ekonom; profesor na *univerzitách v Bristolu, Oxfordu a Cambridgi; přední

představitel *neoklasické ekonomie a zakladatel cambridgeské školy ekonomie, která dosáhla svého vrcholu ve 20. a 30. letech 20. století. Mezi Marshallovy žáky patřili například Arthur Cecil Pigou (18. 11. 1877–7. 3. 1959), Joan Robinsonová (31. 10. 1903–5. 8. 1983), ale také John Maynard *Keynes.

Marshall publikoval v roce 1890 rozsáhlé dílo *Principles of Economics* (Zásady ekonomie), které bylo až do 30. let 20. století hlavním syntetickým dílem novodobé ekonomie a bylo publikováno v mnoha vydáních. (Jaroslav Malina)

Marshall, sir John Hubert (19. 3. 1876, Chester, Anglie – 17. 8. 1958, Guildford, Anglie), britský archeolog. V letech 1922 až 1927 prováděl první archeologické výzkumy *Móhandžódara, na jednom z nejvýznamnějších nalezišť *harapské (protoindické) kultury, nacházejícím se na řece Indu v provincii Sindh v Pákistánu a datovaném zhruba od poloviny 3. tisíciletí do poloviny 2. tisíciletí př. n. l.

Výsledky výzkumu shrnul v třísvazkové monografii: *Mohenjo-daro and the Indus Civilization: Being an Official Account of Archaeological Excavations at Mohenjo-daro Carried out by the Government of India between the Years 1922 and 1927* (Móhandžódara a civilizace Indu: Oficiální záznam archeologických výzkumů v Móhandžódaru provedený indickou vládou mezi lety 1922 až 1927, 1931). (Jaroslav Malina)

Marshallův plán, *plán, Marshallův.

Marsoulas (Haute Garonne, Francie), chodbovitá *jeskyně s *rytinami, ojedinělými *malbami a geometrickou výzdobou z *mladého paleolitu; kromě jiného i rytiny lidských bytostí (duchové?). (Jiří A. Svoboda)

Marsové, sabellský *kmen obývající střední Itálii. Byli nejaktivnější v boji proti *Římanům ve spojenecké válce. (Jaroslav Malina)

maršál (z němčiny: *Marschall*, der, „maršál, maršálek“; ze staroněmeckého *March*, „kůň“, *Schalk* [Althochdeutsch: *marah scalc*, Mittelhochdeutsch: *marschalc*], „podkoní“), nejvyšší vojenská hodnost, vznikla ve 12. století ve Francii (z dvorského *úřadu maršálka), ve 13.–16. století byl maršál velitelem části královského vojska; postupně z francouzské armády přenesen i do jiných evropských armád (britské, pruské, rakouské). (František Čapka)

maršálek:

1. původně správce koníren, podkoní (královských či knížecích), později nejvýznamnější funkcionář u císařského a královského dvora (od poloviny 12. století), stal se dědičným. U českého královského dvora se od roku 1308 hodnost dědila v rodu pánů z Lipé. Později vznikl nový šlechtický *úřad – nejvyšší zemský maršálek (třetí nejvýznamnější úřad – po *nejvyšším zemském purkrabím a *hofmistrovi). Na Moravě byl český zemský maršálek v zemské šlechtické samosprávě nejvýznamnější; řešil spory o čest mezi šlechtici (vznikl tzv. maršálský soud, zanikl až za tereziánských reforem);

2. od 15. století (dodnes) titul předsedy polského Sejmu. (František Čapka)

Maršálek, Jakub (22. 12. 1972, Praha), český sinolog a archeolog; odborný asistent Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1991 až 1997 absolvoval obor sinologie na Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a obor pravěká a raně středověká archeologie na Ústavu pro pravěk a ranou dobu dějinnou téže fakulty. Roku 2003 získal doktorát v oboru Dějiny a kultury *zemí Asie a Afriky. Od roku 1999 pracuje na Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V rámci studia i odborné práce absolvoval několik pobytů v Číně: v letech 1994 až 1995 roční stáž na Pekingské univerzitě, kde studoval čínštinu a archeologii, v červnu 2002 se zúčastnil mezinárodního projektu (vedeného Archeologickým ústavem Čínské akademie věd) povrchového archeologického průzkumu v provincii Henan v centrální Číně. Účastní se rovněž mezinárodního projektu počítačové databáze starověkých čínských textů *Thesaurus Linguae Sericae*, kde má na starosti části týkající se hmotné kultury čínského starověku, starověkých čínských dějin a historické geografie starověké Číny.

Hlavními oblastmi jeho zájmu jsou dějiny a archeologie pravěké a starověké Číny, především problematika formování prvních čínských států. Mimoto se věnuje i otázce vztahů Číny se stepními kulturami v pravěku a starověku. Magisterské studium ukončil diplomovou prací *Odras společenské struktury kultury Erlitou v jejím pohřebním ritu* (1997), postgraduální studium disertační prací *Sociální analýza pohřebišť pozdního neolitu (ca 3000–2000 př. n. l.) na území provincie Shandong* (2003). Problematice pravěké a starověké Číny, stejně jako stepních kultur, věnoval několik článků v odborných periodikách a sbornících: Katakombní kulturní komplex na Ukrajině a v přilehlých oblastech (in: *Praehistorica*, XXIV, Praha 1999), The Views of History in the Western Zhou Period (in: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 1, Orientalia Pragensia*, XIV, Praha 2001), Vývoj v povodí Dlouhé řeky od počátku neolitu po sjednocení Číny (in: *Plynutí času na Dlouhé řece*, Praha 2002), Duchovní představy v rané Číně (in: *Z myšlenek a představ Žluté země*, CDrom, Brno 2002), Obřady, politika, hmotná kultura (in: *Posvátno v životě člověka I a II*, Praha 2003), Šamani a šamanismus v rané Číně (in: *Posvátno v životě člověka I a II*, Praha 2003). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Kontakt: Mgr. Jakub Maršálek, Ph.D., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: marsalekj@yahoo.com. (Jaroslav Malina)

Martialis, Marcus Valerius Martialis (kolem 40, Bilbilis, Španělsko – kolem 104), nejvýznamnější římský epigramatik, původem z *Hispanie. Výborný znalec a glosátor společenských i soukromých poměrů své doby. Císař *Domitianus ho povýšil do jezdeckého stavu. Díky Martialovi se zachovalo jméno stavitele císařského paláce na Palatinu Rabiria, který byl jeho přítelem. (Marie Pardyová)

Martin, Rudolf (1. 7. 1864, Zürich, Švýcarsko – 11. 7. 1925, München, Německo), německý antropolog a etnograf. Na počátku 20. století podrobil revizi antropometrickou metodiku Pierra Paula *Broca a rovněž zdokonalil Brocou vytvořený antropologický instrumentář. Založil časopis *Anthropologischer Anzeiger* (1924) a vydavatelskou tradici nejznámější příručky *fyzické antropologie *Lehrbuch der Anthropologie: In systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden* (Učebnice antropologie. Systematické pojetí se zvláštním zřetelem k antropologickým metodám; 1. vydání 1914, 2. vydání posmrtně v roce 1928).

V roce 1957 doplnil Martinovu učebnici Karl *Saller a poslední vydání revidované Rainerem *Knußmannem začalo postupně vycházet v nakladatelství Gustava Fischera od roku 1988 pod názvem *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (Antropologie, příručka srovnávací biologie člověka). (Jaroslav Malina)

Marx, Karl (5. 5. 1818, Trevír, Německo – 14. 3. 1883, Londýn, Anglie), německý filozof, ekonom a politik. Původně byl stoupencem mladohegelovství, později *materialismu. Ve své filozofii rozvíjel takzvaný *historický materialismus (ovlivněný *evolucionismem) – teorii o střídání společensko-ekonomických řádů (*prvobytně-pospolná společnost, *otrokářství, *feudalismus, *kapitalismus, *komunismus), založenou na *hypotéze antagonismu společenských *tříd. V politické ekonomii navazoval na Davida *Ricarda, jehož pracovní teorii hodnoty rozvinul ve specifickou teorii vykořisťování dělnické třídy – teorii nadhodnoty.

Cílem jeho *analýzy modernity jakožto nástupu kapitalismu bylo doplnění liberální politizace *státu (a *veřejné sféry) politizací ekonomiky, což znamenalo chápat soudobé hospodářské vztahy kriticky, a nikoliv jako přirozené a „normální“ (s tím souvisí Marxova kritika *ideologie). Třída *buržoazie – vlastníků *kapitálu – podle Marxe ukula nejen zbraně na svou záhubu, ale zplodila také lidi, kteří jimi budou vládnout – proletáře, čili třídu dělníků. Jeho předpověď proletářské *revoluce a zániku kapitalismu významně ovlivnila radikální část

*dělnického hnutí v Evropě. Aktivně pracoval ve Svazu komunistů, pro který s Friedrichem *Engelsem napsali *Manifest komunistické strany* (1847–1848). Od ustavení I. internacionály v roce 1864 byl členem její generální rady a ideovým i faktickým vůdcem. V *Kritice Gothajského programu* (1875) se opřel do programu německé Sociální demokracie, která se pod ideovým vedením Ferdinanda Lassalla vydala revizionistickým (evolučním), nikoliv revolučním směrem (viz *socialismus). Hlavní dílo: *Das Kapital*, I–III (Kapitál, 1867, 1885, 1894, česky 1913–1927 ad.). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

marxismus, myšlenkový *systém a propracovaná politická *ideologie zahrnující filozofii *dialektického materialismu (nauka o nejobecnějších principech vývoje) a *historického materialismu (nauku o střídání společensko-ekonomických řádů), politickou ekonomii *kapitalismu (založenou na pracovní teorii hodnoty a teorii nadhodnoty) a takzvaný vědecký *komunismus (soubor politických doktrín o proletářské *revoluci a diktatuře proletariátu); jeho základy vytvořili Karl *Marx a Friedrich *Engels.

Hlavními znaky marxismu jsou: 1. výsadní postavení ekonomických faktorů při výkladu a kritice současné *společnosti i minulých společností (nejvíce ovlivňují vývoj i společenskou změnu, přičemž prvořadá důležitost se připisuje výrobním silám a výrobním vztahům, to znamená, že ekonomická základna determinuje politickou a ideologickou nadstavbu). Rozpor mezi výrobními silami a výrobními vztahy vede k *revolucím (ustavují se nové ekonomické a politické vztahy); 2. představa beztržní společnosti (společné vlastnictví výrobních prostředků, způsob rozdělování: *socialismus – podle množství práce, *komunismus – podle potřeby); 3. materialistické pojetí *dějin – cesta od *kapitalismu k socialismu (přechodné období).

V průběhu 20. století se ortodoxní marxistické učení dočkalo řady reformulací, které reagovaly zejména na nenaplnění Marxových předpovědí o pádu kapitalismu. V dílech Antonia *Gramsciho (1891–1937), Luise *Althussera (1918–1990) či představitelů kritické teorie *frankfurtské školy (Walter Benjamin, Max *Horkheimer, Herbert Marcuse, zpočátku Jürgen *Habermas) byl marxismus propojen s teoretickými nástroji *strukturalismu, *psychoanalýzy, kulturní teorie, teorie médií a dalších společensko-vědních směrů. V současné době rezonují některé myšlenky marxismu v teoriích tzv. *radikální demokracie.

Marxismem otrásla *říjnová revoluce v Rusku (1917): možnost revoluce v ještě „zaostalé“ zemi – *leninismus. Uvedení „reálného socialismu“ do života SSSR a socialistických zemí se promítlo ve ztotožnění marxismu se stalinským komunismem – *stalinismus (přitom existovaly pokusy, které kritizovaly stalinský systém v SSSR jako dělnický stát degenerovaný *byrokracií a *diktaturou). Zhroucení poststalinských komunistických režimů na prahu 90. let 20. století bývá interpretováno jako definitivní krach marxismu. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

máry (latinsky: *feretrum), zařízení k přenosu rakve. (Jaroslav Malina)

Mas d'Azil, *Le Mas d'Azil.

Masaccio (vlastním jménem Tommaso di Ser Giovanni Cassai, 21. 12. 1401, San Giovanni Valdarno, Itálie – asi 1428, Řím, Itálie), italský malíř; zakladatel rané *renesance v Toskánsku a autor díla inspirujícího soudobé i pozdější umění.

Ve své tvorbě navázal na Giottovu sošnou modelaci postav, avšak zavrhl jeho idealizaci i dekorativismus a vytvořil prototyp zobrazení renesančního člověka, v němž se snoubí tělesná dokonalost s duchovní velikostí, individualitou a vlastní psychologíí. Ztvárňoval zejména biblické scény a náboženské motivy (psychologickým ponorem i erotickým nábojem vyniká například *Vyhnání Adama a Evy z ráje*, kolem 1424/1425). (Jaroslav Malina)

masai, *masajština.

Masajové, etnikum žijící v Keni (asi 453 000 osob) a Tanzanii (asi 430 000 osob). *Jazyk (*masajština) patří do jihonilotské větve *nilosaharské rodiny. Jsou tradičními chovateli hovězího dobytka a zachovali si řadu kulturních a společenských zvláštností: přísnou a

oddělenou výchovu chlapců a dívek, vojenskou organizaci, lékařské praktiky (pití čerstvé hovězí krve, teplého mléka aj.). Kolem roku 1830 ovládli značnou část východní Afriky od jezera Victoria až k pobřeží, v této době docházelo k četným *migracím masajských *kmenů a k *válkám. *Britové pro ně nakonec vymezili přírodní rezervace, v nichž byli již od počátku 20. století soustředováni. Základní společenskou jednotkou je *polygammí rodina, usídlení je *patrilokální. Celá společnost je organizována do věkových stupňů. V současné době se u části Masajů rodová a kmenová organizace rozpadá. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

masajština (masai), *nilosaharský jazyk užívaný *Masaji, kočovnými chovateli dobytka, v Keni a Tanzanii. (Jan Záhořík)

Masanobu, Okumura (1686–1764), japonský malíř. V nově vzniklé metropoli Japonska *Edu se snažil dostihnout mistra z Kjóta, *Sukenobua. Jako první mapoval *zvyky v *městě „zelených domů“ (nevěstinců), v Jošiware na volných listech „velkého formátu“ (*óban*), který se stal standardním formátem tisků (ca 25x37 cm). (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Masaové, etnikum v severním Kamerunu a v Čadu; dělí se na několik menších podkmenů. V roce 1967 byl jejich počet odhadován asi na 300 000. *Jazyk patří do *čadské větve *afroasijské rodiny. Základem společnosti je rozšířená *polygammí rodina, následnictví je *patrilinéární. V minulosti zde existovalo *otrokářství. Většina věřících jsou *muslimové (*sunnité), pouze část si zachovala tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Masaryk, Tomáš Garrigue (7. 3. 1850, Hodonín – 14. 9. 1937, Lány u Kladna), český filozof, sociolog, politolog, politik a státník; profesor filozofie na české *univerzitě v Praze, poslanec rakouského parlamentu, vedoucí politik v odboji proti Rakousku-Uhersku, první prezident ČSR (1918–1935).

Jako filozof se snažil spojit základní pozitivistickou orientaci s necírkevním *protestantismem a prvky platonismu, později kantovství, vždy se silným etickým akcentem; jako sociolog přispěl k formování *antropologie (kromě jiného se například zabýval úvahami, kam v *systému věd zařadit *antropologii). Filozoficko-sociologický rozbor duchovních krizí moderního člověka a dějinně filozofické analýzy smyslu českých a světových dějin se staly základem jeho *reformismu, zaměřeného jak proti „teokracii“ (polofeudálnímu *absolutismu Rakouska-Uherska a carského Ruska), tak i proti „revolucionismu“. Reagoval pružně na všechny základní ideové problémy své doby: krize společnosti (*Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der Gegenwart*, 1881, česky: *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*, 1904), úloha vědy a umění (*Základové konkrétné logiky*, 1885, *O studiu děl básnických*, 1884), filozofie českých dějin (například *Česká otázka: Snahy a tužby národního obrození*, 1895, *Naše nynější krize: Pád strany staročeské a počátkové směry nových*, 1895), problémy náboženství a etiky (například *Moderní člověk a náboženství*, 1896–1898, *Ideály humanitní*, 1901), rozvoj *dělnického hnutí (*Otázka sociální*, 1898), Rusko (*Rußland und Europa* [Rusko a Evropa], 1913, česky 1919–1921, 2. vydání 1930–1933), 1. světová válka a poválečné uspořádání světa (například *Světová revoluce*, 1925, *Cesta demokracie*, 1933–1934). Proslulým ve veřejnosti se stal zápasem proti *šovinismu (Rukopisy), *antisemitismu (hilsneriáda), *klerikalismu a zvláště svým bojem za ustavení samostatné ČSR. (Jaroslav Malina)

Masarykova univerzita (MU), veřejná vysoká škola, založena 28. 1. 1919. Podněty k ustavení Masarykovy univerzity v Brně vznikly na přelomu 19. a 20. století a vycházely ze dvou pramenů: prvním bylo *město Brno a jeho silící ekonomická, politická a kulturní vrstva, druhým byla pražská česká *univerzita v čele s profesorem Tomášem Garriguem *Masarykem. Po vypuknutí *první světové války byly tyto snahy přerušeny a mohly se uskutečnit až po vzniku samostatného československého státu. Zákon č. 50 Sb. o zřízení Masarykovy univerzity (s fakultami Právnickou, Lékařskou, Přírodovědeckou a Filozofickou) byl přijat *Národním shromážděním Československé republiky dne 28. ledna 1919. Roku

1922 měla univerzita 1400 studentů a 15 učitelů. Roku 1925 byl promován první čestný doktor Masarykovy univerzity – hudební skladatel Leoš Janáček. V meziválečném období se Masarykova univerzita stala významným střediskem vzdělanosti a kultury a její vzhlas překročil i hranice republiky. Rozvoj univerzity byl násilně ukončen 17. 11. 1939, kdy nacisté (*nacismus) uzavřeli všechny české vysoké školy. Zatýkáni, mučení a popravy nepřežilo čtyřiatřicet učitelů, z *koncentračních táborů se nevrátilo dvaadvacet posluchačů. Činnost Masarykovy univerzity byla obnovena v zimním semestru 1945, v roce 1946 byla otevřena pátá fakulta – Pedagogická a začalo vznikat studium farmaceutické. Po únoru 1948 a v průběhu padesátých let byly postupně zrušeny fakulty Právnická, Pedagogická a Farmaceutická. Univerzita musela změnit své původní jméno: Univerzita J. E. Purkyně. Šedesátá léta představovala překonání stagnace a naději na nový vzestup: byla obnovena Pedagogická a Právnická fakulta, počet studentů narůstal. Následovalo však období *normalizace, které bylo ukončeno až v listopadu 1989.

Postupně byly zřízeny čtyři nové fakulty: Ekonomicko-správní fakulta, Fakulta informatiky, Fakulta sociálních studií, Fakulta sportovních studií. Masarykova univerzita začala rovněž naplňovat i další paragraf zřizovacího *zákona, který stanovil výstavbu univerzitního městečka do roku 1930. Z původního projektu byla uskutečněna pouze budova Právnické fakulty, další výstavba byla ukončena německou okupací a *druhou světovou válkou ... K rekonstrukci stávajících a výstavbě nových univerzitních budov a k oživení úsilí o zřízení univerzitního kampusu se přistoupilo až v devadesátých letech 20. století. Úsilí vyvrcholilo v květnu 2002, kdy byla podepsána smlouva o úvěru pro Českou republiku od Evropské investiční banky na financování programu „Rozvoj materiálně technické základny Masarykovy univerzity v Brně“. Do Univerzitního kampusu Bohunice bude soustředěna část Masarykovy univerzity sestávající z Lékařské fakulty, Přírodovědecké fakulty a Fakulty sportovních studií. První krok k výstavbě kampusu byl učiněn v září 2001, kdy byla uvedena do provozu nová budova *Anatomického ústavu Lékařské fakulty.

V současné době studuje na Masarykově univerzitě více než 30 000 studentů. Masarykova univerzita poskytuje vysokoškolské vzdělání v plném spektru tradičních i moderních disciplín – v bakalářském, navazujícím magisterském i doktorském studiu. Studijní programy jsou koncipovány tak, aby byly v maximální míře slučitelné se studijními programy vysokých škol v *zemích Evropské unie; tomu slouží i systém studia založený na kreditovém ohodnocení a využívání Evropského systému pro převod kreditů – European Credit Transfer System (ECTS). Kontakt: Masarykova univerzita v Brně, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno, www.muni.cz. (Jaroslav Malina)

masitá a mléčná jídla, *jídla, masitá a mléčná.

maska:

1. prostředek k zakrytí *tváře umožňující nositeli vystupovat v jiné podobě; zpravidla výtvarně zpracovaný předmět nebo pouze nanesené barvy, které slouží k zakrytí obličeje za účelem přeměny nositele v jinou osobu či bytost. Masky jsou součástí kultury mnoha *přírodních národů a ve své reziduální podobě existují i v *lidové kultuře *industriální společnosti (masopustní masky, mikulášská tradice). Původ masky souvisí se způsoby zdobení a úpravy těla u přírodních národů – malováním hlinkou, *tetováním, *skarifikací, deformací obličejových částí, vyražením či úpravou předních zubů, *obřízkou a odříznutím *klitorisu (viz *kultura a genitálie [různost zvyků]). Všechny tyto úkony, jimiž se modeluje lidské tělo, mají u přírodních národů za cíl ovlivnění sil zajišťujících zdárný chod *přírody a společnosti. Maska má sílu přeměnit svého nositele v mytickou bytost tím, že změní jeho vzhled. K zajištění účinné metamorfózy musí maska jednak zaujmout svým výrazem, jednak znázornit svou podobnost s mytickou postavou, kterou představuje, přičemž se může omezit na jeden dva prvky zakomponované do masky, může spočívat pouze v symbolice barev či fyzicky odrážet vzhled takové bytosti, ale může být i kompletním *ideogramem. Výraz masky

a její prvky *symbolismu jsou nástrojem *komunikace mezi *mýtem a sociální skupinou a ten se přenáší i generačně. Není náhodou, že u některých etnik se právo nosit masku dědí a některé masky nesmějí opustit rod (například u *indiánských *kmenů ze severního Tichomoří přisuzují držitelům masek štěstí a bohatství a tito držitelé pak své masky před ostatními žárlivě střeží).

Protože jsou masky spojeny ve všech svých funkcích s mytologickými představami svých tvůrců a spolu s *hudbou a tanci jsou důležitou součástí obřadů, případně společenských akcí, jejichž původ je v takových obřadech (například maskární plesy či divadelní představení), lze soudit, že patří k nejstarším výtvarným projevům lidstva. Dokazují to *rytiny, *fresky a *plastiky z řady *lokalit *mladého paleolitu (zobrazení antropomorfních „čarodějů“ v jeskyni *Les Trois Frères, plastika muže v hrobě z lokality *Brno-Francouzská ulice) nebo prehistorické skalní malby ze Sahary (Fezzan, Tassili). Z několika nalezišť severoevropského *mezolitu pochází masky z jeleních lebek. Obvykle se předpokládá, že masku, zachovávající část lebečního krytu s paroží, nosil sám *šaman a že tedy sehrála svou roli v průběhu nějaké *rituální akce.

Z morfologického hlediska existuje velké množství tvarů, forem, barevného zpracování, použitých materiálů a způsobů fyzické manipulace s maskami: od pomalovaných obličejů přes masky připevněné na tváři až po celá sousoší, jež se nosí před tělem. Některé masky představují kompletní kostým, do něhož se tanečník nebo herec mytického *dramatu převleče, někdy postačí k vyjádření přeměny úlomek kůry, list, pár provázků či několik čar hlinkou. U mnoha etnických skupin přerostlo zhotovování masek ve svébytný umělecký styl, který se neposuzuje pouze funkčně, ale i esteticky. Masky černošských populací ze západní Afriky, indiánů ze severního Tichomoří a domorodců z ostrovů *Melanésie výrazně sblížily naše estetické pocity se světem přírodních národů a ovlivnily vnímání a procesy tvorby četných evropských výtvarníků.

Z hlediska funkce lze masky rozdělit do tří kategorií: a) pohřební masky – jsou známé z archeologických nálezů z Egypta, Mexika, Peru, Středomoří; některé se kladly mrtvým přímo na obličej, někdy se přikládaly na mumifikovanou hlavu; s největší pravděpodobností byl tento *zvyk spojen s *vírou v zmrtvýchvstání, maska na obličej chránila vzhled zesnulého až do okamžiku jeho *vzkříšení; b) obřadní masky – nošení masek při obřadech je nejrozšířenější funkcí, přičemž maska zde zřídka zobrazuje člověka, většina obřadních masek má strukturu, znaky a vlastnosti, které ukazují spíše na nějaký přírodní druh, nebo dokonce na zjevení, které v reálném *světe neexistuje; jejich funkce spočívá v tom, že se nositelé masky při obřadu stávají tím, co masky představují; člověk za maskou ztrácí svou *identitu, aby tak dovolil svému předkovi, *totemickému *zvířeti či mytickému hrdinovi na několik okamžiků ožít a ukázat svou tvář; c) divadelní masky – tento typ masek, známý od dob antického divadla, představuje dekadentní *variantu, protože maska zde nemá nic z toho, čeho chce dosáhnout ten, kdo ji na sebe při obřadu bere; herec se identifikuje pomocí masky s postavou děje a všichni přítomní tuto *iluzi přijímají, ale on pouze hraje svou roli, aniž by ve skutečnosti věřil, že se jinou bytostí stal. S tímto významem je spojeno i přenesené používání pojmu maska, představa, že si lidé pro určité společenské situace nasazují vhodné masky, projevující se úsměvy, pláčem, grimasami, držením těla, ale i způsobem vyjadřování a chování vůbec. Maska je v tomto smyslu jakousi vnější, povrchní slupkou *sociální role. Obrazně je někdy svět představován jako *komedie, *karneval, v němž si lidé stále berou a sundávají nějaké masky. V duchu zmíněné dekadentní funkce masky to bývá vysvětlováno jako výraz *odcizení, vzhledem k původním funkcím masky u přírodních národů může však i taková maska vyjadřovat plnou identifikaci s přijatou společenskou rolí;

2. prostředek, zařízení k ochraně tváře (příklad: šermířská maska, protichemická maska) nebo k zakrytí různých předmětů (příklad: maska chladiče motoru);

3. skupina znaků určující data, která se mají vybrat z množiny položek. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

maskaron, ozdobný plastický nebo výtvarný motiv v podobě stylizovaného lidského obličeje. (Michaela Králíková)

Maskodžijové, etnické skupiny severoamerických *indiánů, kteří původně osídlili oblasti lesů v jihovýchodních částech Severní Ameriky (dnešní Alabama, Florida, Georgia aj.). K nejvýznamnějším skupinám Maskodžijů patří Alabamové, Apalačové, *Creekové, *Čikasavové, *Čoktavové, Timucuové aj. Jejich počet kolísá u jednotlivých *kmenů od několika set do několika tisíc. Všem Maskodžijům byla společná kultura mohyl, která byla rozšířena od počátku našeho *letopočtu až přibližně do roku 1700; tehdy došlo k jejich rozdělení na jednotlivé kmény v důsledku evropské *kolonizace jejich území. Nejdéle vzdorovali Creekové, kteří vytvořili *kmenový svaz a teprve po roce 1840 přesídlili do rezervací v Oklahomě, zde založili spolu s Čikasavy a Čoktavy nové společenství, avšak jejich počet klesl na několik tisíc a v současné době pokračuje rozpad tohoto indiánského etnika. (Lukáš Šín)

maskulinita (z latiny: *masculinum*, „mužský rod“ [gramaticky]), mužskost; soubor charakteristik týkajících se vzhledu, chování, *životního stylu atd., které jsou v určité společnosti spojovány s muži; mužská *genderová role.

V laickém pojetí se maskulinita chápe jako biologicky determinovaná, a proto neměnná, a dále jako komplementární k *femininitě, vůči které je ve většině oblastí nadřazena.

Maskulinita jako vztahový koncept má smysl pouze ve vazbě na femininitu. Představuje přitom „množinu struktur a podmínek, které vymezují, co to typicky znamená být mužem v dané společnosti, i typický způsob, jakým muži žijí tuto situaci“ (Young, 1990: 144). Maskulinitu lze ztotožnit s mužskou genderovou rolí. Pojem maskulinita je však používán v širším kontextu, neboť může vyjadřovat nejen chování, které od mužů očekává okolí, nýbrž také vlastní chování i vnitřní prožívání *člověka.

Vymezení maskulinity je kulturně a historicky proměnlivé, jedná se tedy o sociální konstrukt. V *euroamerické společnosti je maskulinita spojována s následujícími charakteristikami: fyzická síla, materiální zajištění blízkých osob, nezávislost, racionalita, technická zdatnost, dominance, aktivita atd. Dílčí *atributy se však liší v závislosti na věku, etnicitě a socio-kulturní příslušnosti atd. Podob maskulinity je tedy v každé společnosti více; ty se vymezují vůči sobě navzájem a dále vůči různým podobám femininity (Connell, 1995).

V porovnání s femininitami je společensky uznáváno méně podob maskulinity. Nejvíce oceňovaná je tzv. hegemonní maskulinita, které odpovídají výše uvedené charakteristiky (Kimmel, 2000). V souvislosti s malým prostorem, který tradiční mužská role nabízí pro tvorbu *genderové identity, hovoří některé studie o tzv. krizi mužské identity. Zároveň však podle některých autorů/autorek dochází k rozšiřování škály oceňovaných maskulinních charakteristik o atributy dříve považované za výhradně femininní (tzv. noví muži). (Irena Smetáčková)

masmédia, *média, masová.

masochismus (termín odvozen ze jména rakouského spisovatele – *Sacher-Masoch, Leopold von), sexuální potěšení, při kterém je jedinec vzrušen bolestí, která je mu způsobována. (Jaroslav Malina)

masopust, v lidovém kalendářním cyklu doba od Tří králů do začátku období velikonočního *půstu; nejspíš souvisí s předkřesťanskými *obřady na oslavu konce zimy a začátku jarních zemědělských prací. Provázen průvody *masek, *karnevalem a *masopustní obchůzkou. (Jaroslav Malina)

masopustní hra, *hra, masopustní.

masopustní obchůzka, *obchůzka, masopustní.

masová média, *média, masová.

masový hrob, *hrob, masový.

massa, -ae, f., masa, hmota (v *anatomii například na prvním krčním *obratli mohutné *massae laterales atlantis*). (Ladislava Horáčková)

massa lateralis atlantis, laterální část prvního krčního *obratle, na které se nalézají horní a dolní kloubní plošky (*fovea articularis atlantis superior a facies articularis atlantis inferior*). (Ladislava Horáčková)

Massagetové, starověká kočovná etnika *iránského původu, která vytvořila v 1. tisíciletí př. n. l. v asijské oblasti při Aralském jezeře *kmenový svaz. Massagetové ovládali jízdu na *koni a byli výbornými lukostřelci. Svými taženími v 7. století př. n. l. do oblasti *Předního východu, zvláště do *země *Kimmeriů, vyvolali velké přesuny etnik v oblasti celého Černomoří a Kaspického moře (v 8.–7. století př. n. l.). V boji s nimi padl zakladatel perské veleříše *Kýros II. Veliký. Jako samostatné etnikum však Massagetové zanikli ještě před počátkem našeho *letopočtu. (Lukáš Šín)

Masson, André (4. 1. 1896, Balagny-sur-Thérain, Francie – 28. 10. 1987, Paříž, Francie), francouzský malíř, grafik, kreslíř, sochař a jevištní výtvarník. Po ovlivnění *kubismem se přiklonil k *surrealismu, později se podílel na vývoji automatismu a stal se průkopníkem abstraktního *expresionismu. Například jeho kresba *Erotická země* (1939) představuje ztotožnění ženy a *země jako panerotického *symbolu a jakoby navazuje na posvátné pravěké podobenství všemocné *Bohyně Matky-Země. (Jaroslav Malina)

mastaba (z arabštiny: *mastaba*, „lavice“), typ staroegyptské královské i soukromé *hrobky s nadzemní a podzemní částí. Tvarem připomíná nízkou hliněnou lavici před domy feláhů na egyptském venkově. V době Staré a zčásti i Střední říše byla mastaba běžnou formou hrobky příslušníků vyšších *společenských vrstev. Měla obdélníkový půdorys a byla orientována ve směru sever – jih.

V nadzemní části (superstruktura) bývala chodba a zdobená *kaple, v jejíž západní stěně byly umístěny takzvané *nepravé dveře, které byly považovány za symbolickou bránu na onen svět. Na obětní stoly před nepravými dveřmi se kladly obětiny určené duchu zemřelého. Vedle kaple ještě byla zvláštní uzavřená místnost (arabsky: *serdáb*, „sklep“), v níž se nacházela socha zemřelého.

Nadzemní část mastaby byla spojena s její podzemní částí (substrukturou) *šachtou, z níž vedla chodbička do pohřební místnosti se *sarkofágem obsahujícím mumii majitele hrobky i s jeho pohřební výbavou.

Mastaby se nacházejí na mnoha *lokalitych po celé *zemi a navzájem se liší rozměry, použitým stavebním materiálem i vnitřním uspořádáním. (Břetislav Vachala)

Masters, William Howell (27. 12. 1915, Cleveland, Ohio, USA – 16. 2. 2001, Tucson, Arizona, USA), americký sexuolog. V badatelské dvojici s Virginíí *Johnsonovou rozvinuli výzkumy *fyziologie lidského *sexuálního chování a zasloužili se o rozvoj lékařské *sexuologie.

Jejich společná publikace *Human Sexual Response* (1966, česky: *Lidská sexuální aktivita*, 1970) představuje shrnutí studií fyziologických reakcí mužů a žen v průběhu sexuálního styku a nekoitálních stimulací. V monografii *Human Sexual Inadequacy* (Lidská sexuální nedostatečnost, 1970) shrnuli zkušenosti s behaviorálně orientovanou psychoterapií partnerských dvojic a vyjádřili přesvědčení, že každou sexuální poruchu lze příznivě ovlivnit příslušnými nácviky; patří rovněž k průkopníkům moderní „sexoterapie“, přístupu dodnes aktuálního ve vztahu k sexuálním dysfunkcím všeho druhu. (Jaroslav Malina)

mastikace (z latiny: *masticātiō*), žvýkání, kousání.

mastoideus, -a, -um, bradavkový (v *anatomii například bradavkový výběžek *kosti spánkové – *processus mastoideus* **ossis temporalis*). (Ladislava Horáčková)

mastos (z řečtiny: *mastos*, „prs, ňadro“), speciální typ *poháru ve tvaru prsu, ve starém Řecku byl používán pravděpodobně při *obětech. (Marie Pardyová)

masturbace (z latiny: *mās*, „mužské pohlaví, penis“ a *turbāre*, „zneklidňovat, dráždit“),
*onanie:

1. ukájení pohlavního pudu sebou samým; dráždění přirození s cílem vyvolat sexuální vzrušení či *orgasmus. Masturbovat lze rukama, třením o podložku, mačkáním stehén či hýždí, případně s použitím erotické pomůcky (vibrátoru aj.);

2. [primatologie], autosexuální aktivity samců nebo samic, běžně se vyskytující u *primátů chovaných v zajetí, například u makaků a paviánů, a to u samců častěji než u samic. Masturbace byla však pozorována u vyšších primátů obojího *pohlaví i v *přírodě. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Maška, Karel Jaroslav (28. 8. 1851, Blansko – 6. 2. 1916, Brno), český pedagog, paleontolog a archeolog; gymnazijní profesor v Novém Jičíně, poté ředitel reálky v Telči. Vedl výzkumy v jeskyni *Šipce (objev neandertálské čelisti) a v *Předmostí u Přerova (objev hromadného hrobu z *mladého paleolitu). Autor syntézy moravského *paleolitu, na svou dobu moderně pojaté. Z díla: *Pravěké nálezy ve Štramberku* (1884–1886); *Der diluviale Mensch in Mähren* (Diluviální člověk na Moravě, 1886); *Der Fund des Unterkiefers in der Šipka-Höhle* (Nález dolní čelisti v jeskyni Šipka, 1886); *Über die Gleichzeitigkeit des Mammuts mit dem diluvialen Menschen in Mähren* (O současnosti mamuta a diluviálního člověka na Moravě, 1889); *Diluviální člověk v Předmostí* (1895); *Čelist šipecká* (1903). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Mašonové (Šonové), *bantuské etnikum žijící v Zimbabwe a Mosambiku (celkem asi 13 milionů). *Jazyk, čišona, patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Na své nynější území se začali stěhovat ze severu v polovině 9. století. Původní obyvatelstvo, které těžilo *měď a *zlato, bylo buď vytlačeno, nebo asimilováno. Mašonové těžbu a zpracování *kovů rozšířili. Dominantní postavení získala skupina Karanga, která se ve 12. století podílela na vytvoření státního útvaru známého pod jménem *Monomotapa. Na přelomu 15. a 16. století byla centrální moc oslabena boji s jižními provinciemi; na počátku 17. století ovládli sever *země *Portugalci. Koncem 19. století se říše definitivně rozpadla. Pozůstatkem jsou monumentální kamenné *stavby tzv. Velké *Zimbabwe. Věřící jsou *křesťané nebo *animisté. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Matabelové, *Ndebelové.

Matakové, jihoamerické *indiánské etnikum v severní Argentině; některé skupiny žijí v rezervaci na Pilcomayu. *Jazyk patří do západní skupiny rodiny matakó (označování též jako matakó-maká nebo matakó-mataguajo). Podle převládajícího způsobu obživy se rozlišují na tzv. Mataký z buše, kteří jsou hlavně lovci a sběrači, a tzv. říční Mataký, kteří jsou převážně zemědělci. U obou skupin jsou důležitými *řemesly *tkalcovství a *hrnčičství. Matakové z buše se dělí na polokočovné skupiny, složené z několika *příbuzných *rozšířených rodin. Říční Matakové žijí v trvalých *vesnicích, které se na nové místo stěhují až po vyčerpání okolní půdy. Od 18. století se zejména říční Matakové nechávají najímat jako lesní a zemědělské dělníci a přejímají způsob bělošského a *mestického obyvatelstva. Tím se výrazně urychluje rozpad jejich kultury a tradičního způsobu života. (Lukáš Šín)

Matal, Bohumír (13. 1. 1922, Brno – 7. 7. 1988, Prudká u Doubravniku), český malíř; významný představitel moderního českého malířství. Byl spojen s Brnem nejen rodem, ale i poetikou svého umění. Už ve své rané tvorbě, jako člen Skupiny 42, to dal najevo četnými obrazy evokujícími poezii profánních míst, hlavně cyklem *Člověk ve městě, město v člověku*, obrazy, v nichž se prolíná lineární konstrukce a plošná skladba s imaginativním zřením. Jeho další cesta směřovala přes kompozice *Cyklistů* a informální skladby začátku šedesátých let až ke geometricky ukázněným skladbám. Ačkoliv se Matalova kultivovaná výtvarná mluva řídila imanentními malířskými obrazovými *zákony, umělec na obsahové poselství svých děl nerezignoval. Svědčí o tom komorně laděné malby žen v interiéru stejně tak jako série prací s výmluvným názvem *Přítomnost člověka* a posléze volně se odvíjející malířské cykly

Pomníky; Vesmírné haraburdí; Pád; Ptačí herci aj., v nichž dospěl ke kriticky vyhocenému vyjádření existenciální problematiky doby. (Jaroslav Malina)

Matějů, Martin (22. 8. 1945 v Praze), český sociolog kultury a kulturolog. Titul PhDr. získal v roce 1970 na základě rigorózní práce *Utopie jako sociální fakt*. Po ukončení studia na Fakultě sociálních věd a publicistiky Univerzity Karlovy v Praze pracoval v letech 1969–1972 na této vysoké škole na Katedře sociologie jako asistent. Poté působil na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy jako odborný asistent, od roku 2000 jako docent na Katedře teorie kultury (habilitační práce: *Problematika kulturních vzorů ve vědách o společnosti a kultuře*). V roce 1990 se podílel na založení oboru *kulturologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a stal se vedoucím *Katedry teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, v této funkci působí dosud. Absolvoval obor filmové a televizní dokumentární tvorby na Filmové a televizní fakultě Akademie múzických umění (FAMU), kde v roce 1977 obhájil práci *Praha v dokumentárním filmu*, vydanou v roce 2006 pod názvem *Praha dokumentární* (se spoluautorem Martinem Štollem). V roce 1991 založil na FAMU Kabinet společenských věd, kultury a umění, jehož byl do roku 2003 vedoucím.

Z jeho vědeckovýzkumné činnosti je zásadní zejména rozsáhlá studie *Vztah státu ke kultuře, kulturní politika evropských zemí*, zpracovaná pro Ministerstvo kultury České republiky v roce 1996 a replikovaná v roce 2008. Je jedním ze spoluautorů *Velkého sociologického slovníku* (1996) a vedoucím autorských kolektivů více než stovky odborných výzkumných zpráv věnujících se problematice kultury v soudobém světě. Spolupracoval s *UNESCO, ELRA, EU a některými evropskými univerzitami. Je vedoucím sekce sociologie kultury Masarykovy české sociologické společnosti. Působil jako člen Umělecké rady Akademie múzických umění v letech 1999–2002 a jako člen Grantové komise AV ČR v letech 2001–2003. V roce 2002 byl jmenován členem prestižního klubu Česká hlava (projektu na podporu české vědecké a technické inteligence). Od roku 2002 je členem Vědecké rady Výzkumného centra průmyslového dědictví při Českém vysokém učení technickém v Praze. Byl hlavním řešitelem výzkumného záměru Filozofické fakulty Univerzity Karlovy č. 206104 (v letech 1999–2004) *Globální a lokální kultura: Transformace městských komunit v kontextu evropských integračních procesů* a hlavním řešitelem výzkumného grantu Ministerstva kultury ČR č. 233004 (v letech 2001–2004) *Proměny kultury a umění v české společnosti na prahu 21. století: Lokální a globalizační trendy*. Vykonává funkci předsedy oborové rady doktorského studijního programu Obecná teorie a dějiny umění a kultury pro obor kulturologie a je jmenován garantem bakalářského a magisterského studijního oboru kulturologie ve stejnojmenném studijním programu. Kontakt: Doc. PhDr. Martin Matějů, Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: Martin.Mateju@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

matematika (z řečtiny: *mathéma*, „věc vštěpovaná do paměti, vědomost; nauka, věda“ – z toho *mathématica*, „matematika“), souhrnný název pro řadu relativně samostatných vědních disciplín vybudovaných deduktivně na množinově-logickém základě.

První matematické poznatky se formovaly již v nejstarších říčních kulturách (Egypt, Mezopotámie, Čína, Indie). Obvykle se uvádí, že impulzem pro vznik prvních matematických pojmů byla snaha o vyjádření množství a o popis rovinných a prostorových tvarů. Jakkoliv je toto tvrzení v podstatě správné, je zajímavé, že například v Číně nejstarší známé „matematické“ artefakty, spojené s knihou **I-t'ing*, nesouvisejí s žádnou praktickou potřebou, ale mají vysloveně kultovní a magický charakter (obrazce ukrývající nečekané symetrie, *magické čtverce, tj. číselné tabulky, v nichž součet čísel v řádcích, sloupcích i úhlopříčkách je stejný apod.).

Odkud čerpáme své poznatky o matematických znalostech nejstarších kultur? Nejspolehlivější jsou samozřejmě písemné matematické záznamy. Nejstarší dochované

matematické texty však jsou až egyptské papyry z 19. století př. n. l. O matematických znalostech v předcházejících obdobích své znalosti čerpáme z nejrůznějších zdrojů. Tím nejvýznamnějším jsou hmotné *artefakty, především *stavby. Nejznámějším příkladem tohoto typu jsou egyptské *pyramidy. Z nich lze například vyčíst, že již v polovině 3. tisíciletí př. n. l. Egypťané uměli vytýčit pravý úhel s použitím pravoúhlého trojúhelníku o stranách délky 3, 4 a 5.

Nejstarším dokladem o početních praktikách v prvních *civilizacích jsou tzv. *vrubovky*. Jsou to nejčastěji *kosti nebo jejich úlomky, na nichž jsou zářezy uspořádané do nejrůznějších skupin. Uspořádání těchto zářezů vypovídá mnohé o užívaných početních systémech. Četné poznatky o vývoji matematických pojmů však získáváme i pomocí moderní *lingvistiky. Díky relativně přesné dataci oddělování jednotlivých jazykových *indoevropských větví lze přibližně určit období vzniku některých aritmetických a geometrických pojmů. Mnohé lze ostatně vyčíst i ze současných živých *jazyků. Víme-li, že francouzsky se například „devadesát“ řekne „quatre-vingt-dix“, tj. „čtyřikrát dvacet a deset“ (a obdobně je tomu i u jiných číslovek), lze vcelku lehce vyvodit, že početní soustava u předchůdců dnešních Francouzů nebyla desítková, jak je tomu u nás, ale dvacítková.

Řadu pozoruhodných faktů nám ostatně skýtá i *čeština. Jaké asi důvody vedly naše předky k tomu, že říkáme: „jeden *dům*, dva *domy*, tři *domy*, čtyři *domy* a poté pět *domů*, šest *domů* atd. (analogicky samozřejmě čtyři *nože*, pět *noží* apod.)? Měla pětka nějaké výsadní postavení?

Matematické poznatky starověkých kultur vykazují řadu společných rysů, v mnoha aspektech se však významně liší. Jde například o zmíněné početní soustavy. Například *Egypťané užívali, stejně jako my dnes, soustavu desítkovou, v Mezopotámii byla standardní kombinace desítkové a šedesátkové soustavy. Zásadně se lišily i zápisy čísel. Většina starověkých kultur užívala „nepoziční“ systém, tj. daný *symbol měl vždy stejný význam (například v Egyptě jeden *hieroglyf označoval „deset“, jiný hieroglyf „sto“ apod.) Číslo se pak zapisovala kumulací těchto znaků. (Reliktem těchto nepozičních systémů je například u nás dobře známý zápis čísel tzv. *římskými číslicemi*, kdy symbol M vždy značí jeden tisíc, D značí pět set ap. Číslo 2 708 se pak zapíše MMDCCVIII.) Výjimkou byla *mezopotamská matematika, kde se vyvinul poziční systém zápisu: týž symbol označuje různé hodnoty podle toho, na kterém místě zápisu se vyskytuje. K dokonalosti byl posléze poziční systém doveden v Indii, odkud také pocházejí naše číslice běžně nazývané arabské, neboť se do středověké Evropy dostaly prostřednictvím *arabské matematiky, která je od *Indů přejala.

Rozdíly jsou i v tematicce. Zatímco se *čínská matematika po staletí intenzivně zabývala výše zmíněnými magickými čtverci, v *egyptské, *mezopotamské nebo *řecké matematice se tento pojem vůbec nevyskytl.

Jakkoliv byly některé matematické poznatky v Číně, Indii, Mezopotámii či Egyptě až překvapivě hluboké (například složené úrokování či řešení některých typů kvadratických rovnic v Mezopotámii, geometrické poznatky v Egyptě), klademe vznik matematiky jako vědy v moderním smyslu až do starověkého Řecka, zhruba do 6. století př. n. l. V této době se v dílech *Thaléta, *pýthagorejců aj. matematika povznesla nad rámec empiricky získávaných poznatků a stala se systematicky budovanou teorií.

*Pýthagorás a jeho následovníci intenzivně rozvíjeli především aritmetiku, neboť v základech jejich učení stálo přesvědčení, že vše, nejen matematické pojmy, ale i lidské vlastnosti a vztahy a celou stavbu *světa lze popsat pomocí čísel (v dnešní terminologii „přirozených čísel“) a jejich vzájemných poměrů (v dnešní terminologii „kladných racionálních čísel“). Zhroucení jejich idejí přišlo záhy, když sami pýthagorejci zjistili, že tomuto popisu se některé geometrické veličiny, například délka úhlopříčky v jednotkovém čtverci, vzpírají. (V dnešní terminologii: $\sqrt{2}$ není racionální číslo.) Tento fakt znamenal pád

jejich filozofické koncepcce, v matematice pak přivodil stav nazývaný *1. krize matematiky*, neboť nebylo zřejmé, na jakých základech by vlastně měla být budována.

Východiskem z této situace se stala *geometrizatione* matematiky. Nikoliv aritmetika, ale *geometrie se stala prvotní a na jejích základech pak byla celá matematika budována. Vyvrcholením tohoto procesu bylo dílo *Eukleidovo. Jeho kniha *Základy* (řecky *Stoicheia*, latinsky *Elementa*) shrnula většinu matematických poznatků ve 3. století př. n. l., nejen tedy geometrii, jak je často nesprávně uváděno. *Základy* byly významné nejen svým obsahem, ale i formou. Na dlouhá staletí se staly nedostižným vzorem deduktivní výstavby exaktní teorie, výstavby, jejíž principy krátce předtím poprvé formuloval *Aristotelés.

Po zániku antické kultury řecká věda upadala v zapomenutí. Četná antická vědecká díla včetně Eukleidových *Základů* se do dnešní doby dochovala jen díky arabským překladům, které byly pořizovány převážně v 8.–11. století. *Arabská matematika sice dosáhla řady významných výsledků zejména v dílech Muhammada ibn Músy al-Chwárizmího (kolem 790 – mezi 835 a 844, popřípadě 846) a Abú Nasr Muhammada ibn al-Farach al-Fárábího (asi 870–950), její hlavní zásluhou však je dochování nejvýznamnějších děl antické matematiky, které byly posléze z *arabštiny překládány do *latiny.

V *Novém světě matematika nikdy nedosáhla úrovně výše uvedených kultur. Pozoruhodné však byly některé výsledky *Mayů. Ti zapisovali čísla v poziční dvacítkové soustavě. Užívali jednak systém, v němž jednotlivá čísla zapisovali pomocí dvou symbolů – tečky a čárky, známá je však i *varianta, v níž byly číslice od 1 do 19 znázorněny jako profily hlav jednotlivých *bohů. Rozvoj mayského početního systému byl spjat zejména se sofistickým *kalendářem, jenž měl pro tamější etnika zásadní význam v pozemském i posmrtném životě. Nejpropracovanější kalendářní data vytvořili Mayové zhruba v letech 600 až 900 n. l., avšak doklady o užívání kalendáře v Mezoamerice sahají snad až do 6. století př. n. l. (viz *kalendář mayský, *kalendář Mezoameriky).

Evropská matematika se po staletích útlumu začala rozvíjet cca od 13. století. Od 15. století byla intenzivně rozvíjena především na četných *univerzitách na území dnešní Itálie, kde v 16. století překonala úroveň antické matematiky, když se podařilo nalézt řešení kubických rovnic, tj. rovnic třetího stupně. Tento objev je obvykle spojován se jménem italského lékaře, přírodovědce a matematika Girolama Cardana (24. 9. 1501, Pavia, Itálie – 21. 9. 1576, Řím, Itálie), který však tento výsledek zcizil Niccolò Tartagliovi (1500 Brescia, Itálie – 13. 12. 1557, Benátky, Itálie).

Vědecká *revoluce, která vyvrcholila v 17. století, zcela změnila dosavadní *paradigma. Objevy Mikuláše *Koperníka (19. 2. 1473, Toruň, Polsko – 24. 5. 1543, Frombork, Polsko) Galilea *Galileiho (15. 2. 1564, Pisa, Itálie – 8. 1. 1642, Florencie, Itálie) a především Isaaca *Newtona zásadně změnilly *názory na postavení a roli *člověka ve světě. Poznání, že se děje na Zemi i ve *vesmíru řídí stejnými *zákonitostmi, významně posílilo postavení přírodních věd, zejména fyziky, *astronomie a také matematiky, která zaznamenala pozoruhodný rozvoj. V dílech René *Descarta a Pierre Fermata (17. 8. 1601, Beaumont-de-Lomagne, Francie – 12. 1. 1665, Castres, Francie) byly položeny základy analytické geometrie, která propojila dvě do té doby oddělené větve matematiky – algebru a geometrii. Pierre Fermat se navíc stal zakladatelem teorie čísel a v jeho korespondenci s Blaisem *Pascalem byly položeny základy teorie *pravděpodobnosti. Nejvýznamnějším matematickým počinem 17. století však bylo vybudování diferenciálního a integrálního počtu v dílech Gottfrieda Wilhelma *Leibnize a Isaaca *Newtona. Ten se stal mohutným nástrojem popisu reálného světa; především jeho fyzikální aplikace umožnily netušený rozvoj poznání přírodních zákonitostí.

Jak tomu však již bývá, přinášejí významné objevy kromě pozitivních výsledků i nečekané komplikace. V případě diferenciálního a integrálního počtu se touto komplikací stal pojem „nekonečně malé“ veličiny, s nímž Newton i Leibniz pracovali. Tento pojem, který se vzpíral řádné definici a pro který bylo nemožné stanovit přesná početní pravidla, stále více

komplikoval řádnou výstavbu matematiky. Tento stav vyvrcholil v roce 1734, kdy irský filozof George *Berkeley uveřejnil pojednání *The Analyst: Or a Discourse Addressed to an Infidel Mathematician* (Analytik aneb diskurz určený nevěřícímu matematikovi), v němž tuto situaci podrobil ostré kritice. Již podruhé se tak v matematice vyskytla situace, kdy nebylo jasné, na jakých základech by měla být budována. Tuto tzv. 2. krizi matematiky se podařilo překonat až v 19. století, které se stalo dalším důležitým mezníkem ve vývoji matematiky.

Problémy s nekonečně malými veličinami překonali Augustin Louis Cauchy (21. 8. 1789, Paříž, Francie – 23. 5. 1857, Sceaux, Francie) a Karl Weierstrass (31. 10. 1815, Ostenfelde, Vestfálsko, Německo – 19. 2. 1897, Berlín, Německo) zavedením pojmu „limity“, který umožnil nekonečně malé veličiny zcela opustit.

K mimořádně významné události došlo v geometrii. Od pradávna vládlo přesvědčení, že žijeme ve světě, který je „eukleidovský“ a *Eukleidova geometrie je popisem tohoto světa. Pátý Eukleidův „postulát o rovnoběžkách“ tvrdící, že bodem, který neleží na dané přímce, prochází s touto přímkou právě jedna rovnoběžka, však budil již od Eukleidových dob zvláštní pozornost. Nikoliv proto, že by snad o jeho pravdivosti někdo pochyboval – jeho správnost se zdála mimo veškerou pochybnost. Celé generace matematiků se však pokoušely o jeho „důkaz“, neboť z řady důvodů se zdálo pravděpodobné, že toto Eukleidovo tvrzení by mohlo být odvoditelné ze zbývajících *axiomů; jinak řečeno, zdálo se, že Eukleidovy axiomy nejsou *nezávislé. Tyto pokusy déle než dva tisíce let odolávaly veškerým pokusům. Až v 19. století prakticky současně avšak nezávisle na sobě problém rozřešili Carl Friedrich Gauss (30. 4. 1777, Brunswick, Německo – 23. 2. 1855, Göttingen, Německo), János Bolyai (15. 12. 1802, Kolozsvár, Maďarsko, nyní Cluj, Rumunsko – 27. 1. 1860, Marosvásárhely, Maďarsko, nyní Tirgu-Mures, Rumunsko) a Nikolaj Ivanovič Lobačevskij (1. 12. 1792, Nižnyj Novgorod, Rusko – 24. 2. 1856, Kazaň, Rusko). Když místo Eukleidova postulátu vzali jeho negaci a systematicky budovali takto vzniklý systém, dokázali – zajisté i k svému překvapení – jeho *bezespornost. Takto vzniklá „neeukleidovská“ geometrie je dnes plnohodnotnou matematickou teorií.

K výraznému posunu došlo v 19. století i ve vývoji algebry. Marné snahy o nalezení vzorců pro řešení algebraických rovnic 5. řádu přivedly Nielse Abela (5. 8. 1802, Frindoe, Norsko – 6. 4. 1829, Froland, Norsko) a Evarista Galoise (25. 10. 1811, Bourg-la-Reine, Francie – 31. 5. 1832, Paříž, Francie) k vytvoření základů teorie grup, která předznamenala prudký rozvoj moderní algebry. Tím nejpodstatnějším, co přineslo v matematice 19. století, však byla *teorie množin Georga Cantora (3. 3. 1845, Sankt-Petěrburg, Rusko – 6. 1. 1918, Halle [Saale]), která se rychle stala jednotící disciplínou moderní matematiky.

Ve 20. století vznikla řada matematických disciplín, které umožnily aplikovat matematiku například i ve společenských vědách, například v *antropologii, *archeologii, *lingvistice, *muzikologii, *psychologii aj. Možnost aplikací matematiky zásadním způsobem ovlivnila proměna moderní vědy způsobená nástupem výpočetní techniky. Ta umožnila praktickou realizaci řady dřívějších idejí a významně přispěla k rozvoji optimalizačních procesů, teorie *algoritmů a umožnila i vybudování nových teorií, jako je například teorie chaosu, fraktální geometrie aj. (Eduard Fuchs)

matematika, arabská, souhrn matematických znalostí na území *islámské říše mezi 8. a 14. stoletím našeho *letopočtu. Označování vědy v této říši přívlastkem „arabská“ nebo „islámská“ však není zcela přesné ani z hlediska etnického ani náboženského. Arabská říše v době svého největšího rozkvětu sahala od Španělska na západě po Turkmenistán na východě a byla rozsahem větší než bývalé *římské impérium. Na jejím území žila řada nejrůznějších etnik a byla tam – z dnešního hlediska možná překvapivě – tolerována i jiná *náboženství, takže i národnostní a náboženská skladba vědeckých osobností byla velmi různorodá. Pojítkem arabského vědeckého světa tak byla jen *arabština, v níž byla převážná většina děl té doby psána.

Pozoruhodně vysoká úroveň arabské vědy, nejen matematiky, měla několik příčin, především rozvinuté školství a přejímání kulturních a vědeckých *hodnot okolních a porobených národů.

Školství bylo dvoustupňové. Na počáteční škole zvané makbata se vyučovalo čtení, psaní a *súry, tj. věty z *koránu. Na vyšší škole nazývané *medresa byli vzděláváni zejména *duchovní, ale i státní *úředníci. Základem výuky byla *teologie, dále se přednášela arabština, právo, aritmetika, geometrie, fyzika, zeměpis, astronomie a medicína. Některé z těchto ústavů svou úrovní předčily i o několik století později zakládané středověké evropské *univerzity.

Arabové si kromě toho osvojili vědu a kulturu perskou, syrskou, národů Střední Asie, židovskou, helénistickou i římskou. Z podmaněných *zemí byly vykupovány vědecké knihy a překládány do arabštiny. Jak horlivě se Arabové pídili například po antických vědomostech, dokazuje mírová smlouva (*mír), kterou uzavřel *chalífa Al-Mamún s byzantským císařem Michalem v roce 832. Chalífovi v ní byly výslovně přičteny řecké rukopisy, mezi nimi například *Megalé syntaxis* Klaudia *Ptolemaia (viz *matematika, řecká) Arabové tento spis nazývali *Kitab al magisti*, z čehož později vznikl v Evropě běžně užívaný název *Almagest*. V *instituci *Bayt al-Hikma (Dům moudrosti) v Bagdádu a později i na dalších místech byly takto získané rukopisy překládány do arabštiny. Mnohá antická díla, jejichž původní rukopisy se nedochovaly, jako například *Eukleidovy *Základy*, dnes známe právě jen díky těmto arabským překladům.

Hlavní přínos arabské matematiky lze shrnout do následujících oblastí: a) Pečlivě přeložili klasická matematická díla antických *Řeků a učinili je srozumitelnějšími, neboť je opatřili podrobnými komentáři a řadu problémů dále rozpracovali. Například v rozboru Eukleidova postulátu o rovnoběžkách dospěli až na pomezí neeukleidovské geometrie, která byla posléze vybudována až v 19. století. b) Mimořádně přispěli k rozvoji algebry a trigonometrie.

Matematiku ve středověké Evropě výrazně ovlivnilo především dílo Muhammada ibn Músy al-Chwárizmího (kolem 790 – mezi 835 a 846), zejména práce *Hisab al-džábr w'al-mukábalá* (Kniha o sčítání a odčítání podle indického počtu, česky: *Aritmetický a algebraický traktát*. Nymburk: OPS, 2008). (Z tohoto názvu vznikl dnes běžný pojem „algebra“.) V ní vysvětluje principy indické poziční desítkové soustavy a základní početní výkony. Dnešní tzv. „arabské“ číslice, které byly vytvořeny v Indii, se tak do Evropy dostaly díky arabskému transferu, především pak díky uvedené práci al-Chwárizmího.

Vynikající matematik, astronom a encyklopedista Abu Arjahan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni (973–1048) provedl trigonometrickými metodami pozoruhodně přesný výpočet poloměru Země, který stanovil na 1081,66 farsahu, tj. 6490 km. (Eduard Fuchs)

matematika, čínská, významná složka čínské kultury a vzdělanosti. Čínská matematika se po dlouhá staletí vyvíjela, stejně jako další vědní odvětví, izolovaně od okolního světa a byla vytvářena v mnoha ohledech metodologických i obsahových odlišně od matematického vývoje v Egyptě, Mezopotámii či starověkém Řecku.

Podle řady pramenů z historie matematiky jsou některé čínské artefakty nejstaršími hmotnými doklady matematických znalostí či dovedností. V knize *I-t'ing* (Kniha proměn), datované některými prameny až do roku 2 200 př. n. l., jsou údajně obsaženy dvě matematické konfigurace: *Lo-šu* (Velký plán) a *Říční mapa*, které byly podle *legendy namalovány na krunýři posvátné želvy, jež se vynořila z řeky Lo. Jakkoliv jsou Velký plán i Říční mapa mimořádně zajímavé objekty svědčící o vyspělých matematických znalostech ve starověké Číně, je uvedené tvrzení velmi nepřesné a zavádějící. (Poznamenejme, že Říční mapa je pozoruhodné číselné schéma s řadou zajímavých symetrií, Velký plán je nejstarší známý příklad *magického čtverce.)

I letným nahlédnutím do knihy *I-t'ing* snadno zjistíme, že se v ní uvedené konfigurace nevyskytují a uvedené údaje jsou nesprávné i svou datací. Nejstarší části této knihy pocházejí

až z 12.–11. století př. n. l., proto je údaj o vzniku kolem roku 2200 př. n. l. nesprávný a není tedy nutno korigovat naše poznatky o prvních matematických textech (viz *matematika).

A jak uvedené konfigurace s knihou *I-ting* souvisejí?

V průběhu staletí byla doprovázena spoustou komentářů a doplňujících textů, jejichž rozsah by vydal na samostatnou knihovnu. I když se dochovala z těchto komentářů jen část, poskytují nám dostatek *informací o tom, jak se *interpretace a filozofické „zázemí“ původně věštecké knihy vyvíjelo. A právě v tomto zázemí, které není automatickou součástí *Knihy proměn* (spíše bylo před širší veřejností utajováno), přesto však k ní nedílně patří, lze vystopovat objekty našeho zájmu.

Podstatná část komentářů vznikla v době kolem 2. století př. n. l., kdy *čínskou filozofií prošla vlna kosmologických spekulací, pro něž byla *Knihy proměn* jako stvořena. V té době do ní byla zřejmě přidána řada interpretací, které v ní původně obsaženy nebyly. Zmíněné konfigurace se v těchto komentářích objevily právě v této době.

Nejstarším dochovaným čínským matematickým textem je kniha *Suan šu šu* (Knihy o aritmetice) datovaná kolem roku 180 př. n. l. Z této knihy i z dalších pramenů čerpáme údaje o čínském zápisu čísel.

*Číňané používali desítkovou soustavu, a vyvinuli dvojí typ číselného zápisu. První nepoziční systém používal různé znaky pro čísla od jedné do devíti a další znaky pro desítky, stovky, tisíce a miliony.

Druhý zápis byl poziční a využíval hůlek kladených vodorovně a svisle. Počátky tohoto systému nelze vystopovat, ale používal se zřejmě již několik století před naším *letopočtem. Hůlkový systém se snadno realizoval pomocí bambusových, železných či slonovinových hůlek a je vhodný i pro počítání pomocí počítací tabulky. Počtář do hlíny vyryl tabulku o dostatečném počtu sloupců a řádků, do příslušných políček umístil čísla a mohl počítat. Tam, kde my dnes píšeme nulu, prostě vynechal prázdné okénko.

Číňané však dávno před naším letopočtem dospěli i k počítání se zlomky, k řešení soustav lineárních rovnic a jako první při těchto výpočtech užívali i záporných čísel.

Nejvýznamnější z čínských matematických textů je *Jiužhang suanšu* (Matematika v devíti knihách). Její kořeny sice spadají do doby před naším letopočtem, první dochované výtisky však pocházejí z doby kolem roku 200 n. l. Tato kniha po dlouhá staletí sloužila jako učebnice čínských *úředníků. Obsahuje řadu aritmetických i geometrických úloh s instruktivními návody. (Eduard Fuchs)

matematika, egyptská, souhrn matematických znalostí na území egyptské *civilizace v období od 4. tisíciletí př. n. l. ca do začátku našeho *letopočtu. Egyptské matematické texty jsou nejstaršími dochovanými matematickými texty v lidské historii.

Egyptská matematika se nepochybně začala rozvíjet již v období před založením jednotného egyptského státu, tj. kolem roku 3 000 př. n. l., nejstarší známé texty však pocházejí až z doby o více než tisíc let mladší. O matematických znalostech z doby před vznikem prvních textů svědčí sice jen jisté nápisy a nepřímé důkazy, i z nich však nepochybně plyne řada *informací o tehdejších vědomostech. Jedním z nejcennějších zdrojů jsou například stavby *pyramid, *chrámů a dalších objektů. Z nich víme, že *Egyptané dovedli přesně vytyčit pravý úhel, což činili s využitím pravoúhlého trojúhelníku o délce stran 3, 4 a 5, zvládli stanovení přesné orientace světových stran a ovládali některé numerické znalosti související s vlastnostmi dnešních goniometrických funkcí (sinus, tangens). Nemalé matematické znalosti vyžadoval i rozpis prací a přísun materiálu, zásobování pracovníků potravinami a veškerá *organizace *společnosti. O zápisech čísel v době kolem roku 3 000 př. n. l. svědčí řada dochovaných napsů, z nichž vyplývá, že Egyptané používali nepoziční desítkový zápis, v němž existovaly *hieroglyfy pro jednotky, desítky, stovky, tisíce atd. až po miliony. Jednotlivá čísla pak zapisovali kumulací těchto znaků.

Nejstaršími dochovanými matematickými texty jsou *Moskevský papyrus* a *Rhindův papyrus*. Jsou psány *hieratickým písmem, které sloužilo pro psaní běžných záznamů, administrativních dokumentů atd. Věhlasnější hieroglyfy byly používány pro oficiální záznamy a zejména pro tesání do kamenných stěn.

Moskevský papyrus byl napsán kolem roku 1800 př. n. l a dnes je uložen v Moskvě v Puškinově muzeu. Je pravděpodobné, že předloha, z níž byl opsán, procvičovala znalosti nějakého školáka. Obsahuje úlohy různé obtížnosti a vesměs se v něm počítá s „přívětivými“ hodnotami.

Mnohem rozsáhlejší a pro naše znalosti o tehdejší matematice důležitější je *Rhindův papyrus*, napsaný v 16. století př. n. l., jeho předloha však nepochybně pochází z doby *vlády 12. dynastie v 19. století př. n. l. Dnes je tento papyrus uložen v Britském muzeu v Londýně, několik jeho zlomků je v muzeu v Brooklynu. Zdá se pravděpodobné, že sloužil jako příručka pro výuku *písařů. Úlohy jsou stupňovány od počítání se zlomky až po náročné praktické úlohy s nepřijemnými hodnotami.

Egyptská matematika pracovala s přirozenými čísly a se zlomky. Jak jsme již uvedli, zápis čísel byl nepoziční, počítání se zlomky pak bylo komplikováno tím, že se užívaly pouze tzv. kmenné zlomky, tj. zlomky typu $1/n$ a ostatní hodnoty bylo nutno na tento tvar pracně převádět. Numerické výpočty v praktických úlohách pak byly výrazně ztíženy tím, že Egyptané měli komplikovaný systém nejrůznějších jednotek, mezi nimiž bylo nutno provádět obtížné převody. Kromě základních početních operací Egyptané ovládali i řešení lineárních rovnic s jednou neznámou a některých typů rovnic kvadratických. Znali i některé vlastnosti aritmetických a geometrických posloupností.

Z geometrie ovládali výpočet některých ploch a objemů. Při výpočtu plochy kruhu pracovali s hodnotou π přibližně 3,16. Typickými úlohami Rhindova papyru jsou i výpočty sklonu pyramidy.

Častými úlohami z hospodářské praxe byly problémy výpočtu množství krmiva, které se spotřebuje za dané období, a poměrně komplikované úlohy potřebné ke stanovení množství surovin pro pečení chleba a výrobu piva dané kvality.

V žádném z dochovaných textů však není ani náznak nějakého teoretického zdůvodnění správnosti výpočtů ani snaha o možné zobecnění výsledků. Vzhledem k tomu, že tehdejší matematika neužívala prakticky žádnou dnes obvyklou *symboliku a výuka řešení jednotlivých příkladů spočívala na demonstračním předvedení několika typických příkladů bez zdůvodnění jednotlivých kroků, bylo ovládnutí tehdejší matematiky intelektuálně výjimečně náročné.

Mladší texty z období kolem roku 1 000 př. n. l. a z doby pozdější, psané démotickým nebo řeckým písmem, již do značné míry odrážejí vliv nejprve *mezopotamské matematiky a později i *řecké matematiky. Je však nepochybné, že tento proces probíhal i opačně. Zejména pro *řeckou matematiku byla matematika egyptská výraznou *inspirací a zdrojem četných znalostí v počátečních stádiích jejího rozvoje. (Eduard Fuchs)

matematika, indická, jedna z nejstarších součástí *matematiky vytvořená *kulturami na území dnešní Indie a Pákistánu.

První poznatky o stavu některých matematických vědomostí máme již z harappskeho období (viz *kultura, harappska) z doby ca 3 000 let př. n. l. Z archeologických nálezů a z *analýzy vah a měření plyne, že se na severozápadě jihoasijského subkontinentu už v tomto období částečně používala desítková soustava. Kamenná *závaží (nejčastěji z *rohovce, vzácněji z *achátu a *jaspisu) různých geometrických tvarů (krychle, hranol, válec, kužel) se dochovala v několika standardizovaných sadách, kde každá hodnota zpravidla tvoří dvojnásobek předchozí a polovinu následující (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64), u vyšších hodnot jsou použity desetinásobky (160, 200, 320, 640, 1 600, 3 200, 6 400, 8 000 a 12 800).

K přesnějšímu vážení sloužila závaží tvořící polovinu, čtvrtinu, osminu a šestnáctinu (0,85 g)

základní jednotky (13,625 g), největší objevené závaží má hmotnost 10,865 kg. Jde tedy o smíšený šestnáctkový a desítkový systém, jehož pozůstatky přetrvaly do moderní doby (indická rupie se do roku 1957 dělila na 16 áňů, váhová jednotka *sér*, v různých částech Indie odpovídající 0,6–1 kg, má 16 *čhatáků* apod.). Značení na neúplně dochovaných měřidlech délky z *bronzu, *slonoviny, lastuřiny a *terakoty s největší pravděpodobností odpovídá dekadické soustavě.

Relativně vysokou úroveň matematických znalostí naznačují harappská městská sídliště, pro něž jsou typické pravoúhle se protínající ulice, důmyslný kanalizační systém a dokonalé technické provedení jednotlivých staveb. Jako materiál nejčastěji sloužily pálené cihly se standardním poměrem stran 1:2:4 (7x15x31 cm).

Na některých harappských pečeti, ale i měděných nástrojích a keramice se objevují sekvence (zatím neznámých) znaků ve spojení s krátkými svislými čarami, jež zřejmě představují číslice od 1 do 9; řád desítek možná označují obloučky. Podle jedné hypotézy sloužily otisky pečetidel s numerickými údaji jako předmincovní platidlo, poukázka na zboží určité hodnoty.

Základ početního systému doloženého ve *védách tvořila nepoziční desítková soustava, obsahující mocniny deseti až do obzvláště vysokých čísel; například obětní formule (**mantra*) uvedená ve védské sbírce *Jadžurvéda* (asi 1200–900 př. n. l.) podává výčet čísel od stovky (10^2 , *šata*) po bilion (10^{12} , *parárdha*) – tisíc (10^3 , *sahasra*), deset tisíc (10^4 , *ajuta*), sto tisíc (10^5 , *nijuta*), milion (10^6 , *prajuta*), deset milionů (10^7 , *arbuda*), sto milionů (10^8 , *njarbuda*), miliarda (10^9 , *samudra*, „moře“), deset miliard (10^{10} , *madhja*, „střed“), sto miliard (10^{11} , *anta*, „konec“). Jiné védské texty zmiňují hodnotu 10^{62} , z mladšího období jsou známa čísla jako *asankhjéja* („nespočetné“, 10^{140}) či dokonce *dhvadžágranišámani* (10^{421}).

V mladší době védské (asi 800–400 př. n. l.) se matematika pěstovala hlavně jako součást pomocných věd (*védáňgy*, tj. „údy véd“), k nimž patřil mimo jiné *rituál (*kalpa*) a astronomie s astrologií (*džjótiša*). Praktickým potřebám *kněží-obětníků sloužily rituální příručky (*kalpasútry*), obsahující předpisy pro stavbu obětních oltářů, rozdělování posvátných ohňů a provádění zápalných obětí. Z hlediska vývoje matematického myšlení jsou nejcennější *šulvasútry*, učebnice obsahující přesná pravidla pro vyměřování (*šulva* či *šulba* označuje „měřicí šňůru“) a budování obětiště včetně ohňových oltářů často složitých geometrických tvarů. Mezi nejstarší a nejvýznamnější *šulvasútry* patří učebnice Baudhájanova (asi 800 př. n. l.) a o něco mladší Ápastambova (asi 600 př. n. l.), které – ještě před *Pýthagorem (asi 570–500 či 490 př. n. l.) – dospěly k formulaci Pýthagorovy věty a uvádějí příklady prostých pýthagorejských trojic, tvořících strany pravoúhlého trojúhelníka: (3, 4, 5), (5, 12, 13), (8, 15, 17), (7, 24, 25) či (12, 35, 37). Oba texty rovněž obsahují návody k převádění čtverce na kruh, či opačně k sestrojení čtverce s obsahem blízkým obsahu daného kruhu. Pracují přitom s aproximací čísla π , jehož hodnota se v různých *šulvasútrách* pohybuje od 2,99 do 3,1141, 3,16049 a 3,2022. Daleko přesnější je *aproximace odmocniny dvou, k jejímuž výpočtu Ápastamba i jeho pozdější následovník Kátjájana (asi 200 př. n. l.) používají vzorec $\sqrt{2} = 1 + 1/3 + 1/(3 \times 4) - 1/(3 \times 4 \times 34) = 577/408$, tj. 1,414215686, což se pozoruhodně blíží tabulkové hodnotě 1,414213562.

Znalost „vědy o číslech“ (*sankhjána*) zahrnující aritmetiku a astronomické výpočty byla považována za jednu z hlavních předností *džinistických kněží, jejichž díla z let 500 př. n. l. – 400 n. l. znamenají cenný přínos k rozvoji indické matematiky. Pozoruhodný *pokrok džinisté zaznamenali v oblasti teorie čísel a zformulovali poznatek, že existují různě velká nekonečna: rozlišovali nekonečno jednorozměrné (na délku), dvourozměrné (plošné), trojrozměrné (v objemu) a naprosto nekonečné (v nekonečném množství dimenzí). S podobnou teorií znovu přišel až v moderní době německý matematik George Cantor (1845–1918).

Prákrtský text věnovaný astronomii, *kosmologii a počítání *času *Súrjapannatti* (sanskrtsky: *Súrjapradžňapti*) ze 4. století př. n. l., tvořící součást džinistického *kánonu,

rozděluje čísla do tří skupin: na počitatelná (nejnižší, střední a nejvyšší), nespočetná (téměř nespočetná, vpravdě nespočetná a nespočetně nespočetná) a nekonečná (téměř nekonečná, vpravdě nekonečná a nekonečně nekonečná). Kromě toho džinistické spisy obsahují operace se zlomky, rovnice třetího a čtvrtého stupně, logaritmické výpočty a úlohy z kombinatoriky, například tzv. Pascalův trojúhelník, jehož indická *verze pojmenovaná podle mytické hory Méru (*méruprastára*) předešla objev Blaise Pascala (1623–1662) bezmála o dvě tisíciletí.

Se vznikem písma (první zmínky z 6.–5. století př. n. l., nejstarší epigrafické památky dosud objevené v oblasti rozšíření *indické civilizace ze 3. století př. n. l.) se objevily též první číselné zápisy. V písmu *kharóšthí* používaném zhruba do 3. století n. l. od Afghánistánu po střední Indii se vytvořil nepoziční číselný systém, v němž čísla 1–3 představuje odpovídající počet svislých čar, čtyřku šikmý křížek, čísla 10, 20 a 100 zvláštní znaky, jejichž vzájemné kombinace pak vytvářejí zbývající číslice (psalo se zprava doleva, stejné je i řazení číselných znaků): $5 = 4 (+) 1$, $6 = 4 (+) 2$, $8 = 4 (+) 4$, $50 = 20 (+) 20 (+) 10$; nejvyšší doložené číslo $274 = 2 (+) 100 (+) 20 (+) 20 (+) 20 (+) 10 (+) 4$.

Postupně však začalo převládat jednotné užívání číslic v písmu **bráhmí*, které se na začátku našeho *letopočtu staly dominantní formou číselných zápisů. V tomto (rovněž nepozičním) systému, používaném zhruba do 6. století n. l. (a poté ještě do 12. století souběžně s poziční desítkovou soustavou), číslovky od jedné do tří tvoří vodorovné čáry a vyšší čísla 4–9, 10–90, 100 a 1000 označují speciální *symboly, jejichž spojováním vznikají všechny ostatní hodnoty: k desítkám se (vlevo) připojují jednotky, ke stovkám desítky a jednotky. Při zápisu čísel 200–300 a 2000–3000 se vpravo od znaku pro 100, 1000 objevují jedna a dvě drobné čárky, čísla 400–900 a 4000–70000 (nejvyšší dosud objevené číslo) sestávají ze znaků pro 4–9 a 4–70 umístěných napravo od stovky a tisícovky (podle směru psaní zprava doleva). Z *bráhmí* se postupně vyvinulo písmo guptovské (4.–6. století), z jehož východní *varianty v 7. století povstalo písmo *nágarí*, předchůdce dnešního *dévanágarí*; mnohé z tehdejších číslovek jsou přitom již podobné našim číslovkám.

Vytvoření speciálních symbolů pro čísla od 1 do 9 se stalo základním předpokladem pro vznik poziční desítkové číselné soustavy se základem 10. Vedle různých znaků pro čísla 1–9 využila úsporné notace pro větší čísla i názvů pro vyšší mocniny deseti. Dokonale rozvinutá poziční soustava však potřebuje také znak nuly, který vyjadřuje v daném čísle neobsazení některých řádů. První známý text, v němž se vyskytuje nula, je džinistický spis o kosmologii *Lókavibhága* z roku 458 n. l. Nejstarší epigrafickou památkou, obsahující znak pro nulu, je měděná darovací deska ze Sankhedy (v dnešním svazovém státě Gudžarát) z roku 595.

Nejprve byla nula označována tečkou, později malým kroužkem. Ačkoliv byla poprvé zavedena k označení chybějícího čísla podobně jako v *matematice mezopotamské nebo *mayské, rychle nabyla postavení jednoho z čísel. Na rozdíl od těchto národů ji indiští počtáři bez váhání uznali za výsledek odečtení čísla od sebe samého. Roku 628 ji indický matematik a astronom Brahmagupta (598–668) tímto způsobem definoval a popsal také algebraická pravidla pro sčítání, odečítání, násobení a – což je nejpřekvapivější – i pro dělení nulou. Pozoruhodné je, že Brahmagupta definoval i *nekonečno jako číslo, které vznikne dělením každého jiného čísla nulou, a vypracoval obecný soubor pravidel pro násobení a dělení kladných i záporných veličin. Indický způsob zápisu čísel a jejich početní postupy převzala *matematika arabská a jejím prostřednictvím posléze i středověká Evropa.

Zavedení nuly však nebylo jediným zásadním přínosem indické matematiky. Anonymní sanskrtský spis *Súrjasiddhánta* z 5. století poprvé používá goniometrické funkce jako sinus, kosinus, obrácený sinus, tangens a sekans; rovněž uvádí pozoruhodně přesné výpočty délky siderického roku (365,2563627 dnů) a tropického roku (365,2421756 dnů), jež se od moderních hodnot liší jen o sekundy. K rozvoji aritmetiky (řetězové zlomky), algebry (kvadratické rovnice), trigonometrie (první tabulka hodnot sinu, kosinu a převráceného sinu od 0° do 90° v intervalech po 3,75° s přesností na 4 desetinná místa) a sférické trigonometrie

významně přispěl Áryabhata (476–550) svým dílem *Áryabhatīja*. Poprvé v něm formuloval představu heliocentrické sluneční soustavy s planetami, jež se otáčejí kolem své osy a obíhají po eliptických drahách kolem *Slunce. Za největšího z indických matematiků všech dob bývá považován Bháskaračárja (1114–1185). Ve své stěžejní práci *Siddhantaširómani* čítající 1450 veršů shrnul řadu objevených poznatků z oblasti aritmetiky, algebry a astronomie. Zabýval se zápornými a iracionálními čísly, aritmetickou a geometrickou posloupností, prostými rovnicemi s více než jednou neznámou, neurčitými kvadratickými rovnicemi, rovinnou a prostorovou geometrií; nezávisle na helénském matematikovi z 3. století Diophantovi objevil metodu řešení Pellovy (diofantické) rovnice, důkladně ovládal diferenciální a integrální počet. *Země podle Bháskary není plochá a působí na ní přitažlivost, zemská atmosféra dosahuje do výšky 96 km a dále se rozkládá vakuum, obvod zemského glóbu měří 39 736 km (ve skutečnosti 40 212 km) a jeho průměr 12 648 km (ve skutečnosti 12 800 km). (Jan Filipický, Eduard Fuchs)

matematika, mayská, *matematika, jež dosáhla nejvyspělejšího stavu mezi všemi *kulturami předkolumbovské Ameriky. Jakkoliv jsou naše znalosti o stavu matematiky u Mayů jen útržkovité a dochované prameny, zejména *Kodex dráždanský* (viz *Codex Dresdensis), jsou zaměřeny téměř výhradně na astronomické výpočty a kalendářní údaje, máme poměrně přesné představy o mayské číselné notaci a o jejich numerických dovednostech.

*Mayové, podobně jako většina ostatních jihoamerických národů, používali dvacítkovou soustavu, na rozdíl od jiných však vyvinuli v mnoha ohledech dokonalou číselnou notaci, která jim umožňovala provádět obtížné astronomické výpočty a sestavit *kalendář na celá tisíciletí.

Zatímco například *Inkové dospěli pouze k tzv. uzlovému písmu zaznamenávanému na barevných svazcích provázků s uzly, nazývaných *quipu, Mayové vytvořili poziční zápis, který se v mnoha ohledech zcela vyrovnal našemu dnešnímu zápisu. Čísla 1 až 19 dvacítkové soustavy se zapisovala kombinací dvou základních *symbolů, čárky, jejíž hodnota byla rovna 5, a tečky o hodnotě 1. Symbol tečky má původ v používání kakaového bobu jako měnové jednotky.

Vedle tohoto zápisu je však známa i *varianta, v níž jsou čísla od 1 do 19 znázorněna profily hlav jednotlivých *bohů. Většina těchto bohů byla již identifikována a tak víme, že jejich přiřazení k jednotlivým číslům nebylo náhodné – některé jejich rysy či *atributy jsou klíčem k zobrazovanému číslu. Tak například bůh *Slunce vyjadřuje číslo 4, jaguáří bůh *podsvětí je ochráncem čísla 7 apod. (Viz též *symbolika čísel.)

Čísla větší než 19 zaznamenávali Mayové pozičním zápisem, v němž symbol jednotky měl postupně hodnotu 20, 360, 7 200, 144 000 atd. (Čtenář si pravděpodobně uvědomil, že posloupnost mocnin dvaceti je narušena hodnotou $360 = 18 \times 20$ místo $400 = 20 \times 20$. Tato anomálie byla způsobena tím, že Mayové, jak jsme již uvedli, používali výpočty v hojně míře ke kalendářním účelům. Hodnota 360 na rozdíl od hodnoty 400 v jejich kalendáři hrála zásadní roli. Blíže viz *kalendář, mayský.)

Při pozičním zápisu čísel Mayové dospěli, podobně jako například *matematika mezopotamská, k potřebě označení prázdného místa v zápisu. Tuto roli u nás hraje číslo nula. Mayové prázdné místo v zápisu označovali symbolem připomínajícím ulitu mořské ústřice. Tento symbol samotný však za číslo nepovažovali. K uznání nuly jako „plnohodnotného“ čísla dospěla jako první *matematika indická. (Eduard Fuchs)

matematika, mezopotamská, souhrnný název pro stav matematických znalostí řady starověkých *kultur na území mezi Eufratem a Tigridem v období delším než pět tisíciletí.

Z velkého množství mezopotamských tabulek je dnes rozluštna jen část. Konkrétně tabulek s matematickým obsahem je dodnes pročteno a rozluštno jen přibližně 400. Je proto

možné, že v budoucnu dojde i k zásadním proměnám v našich znalostech o stavu mezopotamské vědy obecně, nejen matematiky.

Samotný zápis čísel se v průběhu staletí a tisíciletí proměňoval. Na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. se v *Mezopotámii objevilo několik nepozičních systémů zápisu čísel. Dodnes bylo rozluštěno více než 60 číselných znaků, které tvořily 12 různých systémů. Nejstarší z těchto systémů je znám ze sumerského *Uruku. Tyto zápisy byly od poloviny 3. tisíciletí př. n. l. postupně nahrazovány pokročilejším *akkadským pozičním zápisem o základu 60. Tento zápis se v polovině 2. tisíciletí př. n. l. ustálil v poziční soustavu, která pomocí dvou klínů označujících jednotky a desítky umožňovala v šedesátkové soustavě zapsat libovolně velká čísla a některé zlomky. Ačkoliv pro poziční zápis je k správnému zápisu nutné mít k dispozici *analogii naší nuly, trvalo několik staletí, než se mezopotamská matematika k tomuto *symbolu dopracovala. Jistě to bylo způsobeno i tím, že v šedesátkové soustavě nebyla potřeba nuly tak podstatná jako například v soustavě desítkové. (Pro zápis čísel od 1 do 100 v desítkové soustavě potřebujeme nulu celkem jedenáctkrát, zatímco v šedesátkové soustavě pouze jednou.) Naléhavost symbolu pro nulu se zvýšila až s rostoucí složitostí astronomických výpočtů. Symbol pro „prázdné místo“ v zápisu se tak začal objevovat až v 8. století př. n. l. K uznání nuly jako čísla však v mezopotamské matematice nikdy nedošlo.

Mezi rozluštěnými matematickými tabulkami byly tabulky pro násobení čísel, tabulky převrácených hodnot i druhých a třetích mocnin, jež se uplatňovaly při řešení úloh, které dnes řešíme některými typy kvadratických a kubických rovnic.

Pozoruhodné jsou tabulky druhých a třetích odmocnin. Tyto hodnoty byly sofistikovanými metodami počítány již v *Babylonii v době *vlády *Chammurapiho, tj. v 18. století př. n. l. Z této doby pocházejí i tabulky zachycující relativně složité výpočty úrokových sazeb.

Kromě lineárních rovnic a jejich soustav zvládla mezopotamská matematika i úlohy vedoucí na některé typy kvadratických a kubických rovnic.

Již v době starobabylonské říše, tedy více než tisíc let před *Pýthagorem, je doložena znalost Pýthagorovy věty, která byla využívána v řadě úloh různé obtížnosti.

Pravděpodobně nejznámější a nejdiskutovanější mezopotamskou matematickou tabulkou je tabulka *Plimpton 322*, která je uložena na *univerzitě v Yale ve Spojených státech amerických. Pochází z 19. až 17. století př. n. l. a dodnes není známo, k jakému účelu byla vytvořena. Obsahuje značné množství geometrických vztahů a údajů, zejména umožňuje výpočet tzv. pýthagorejských trojic, tj. celočíselných délek stran pravouhlých trojúhelníků.

Přes překvapivě vysoké znalosti mezopotamských matematiků nenajdeme v těchto textech, podobně jako v *egyptské matematice, ani náznak teoretického zdůvodnění metod ani tendence k zobecňování a utřídění dosažených výsledků. (Eduard Fuchs)

matematika, řecká, označení pro zhruba tisíc let trvající období od 6. století př. n. l. do 4. století n. l., v němž byla matematika konstituována jako věda v moderním slova smyslu. Řecká matematika nepochybně navázala na předcházející matematické znalosti, zejména na matematiku *egyptskou a *mezopotamskou. Záhy však překonala stadium empiricky získaných poznatků, které nejsou systematicky budovány na jednotném základě, typické pro egyptskou a mezopotamskou matematiku a byla systematicky budována jako *exaktní věda. Postupně byly vymezovány základní matematické pojmy jako například *bod*, *přímka*, *číslo*, *poměr* atd., byly zformulovány základy výstavby exaktních teorií a pravidla odvozování nových výsledků. Všechny tyto faktory nás vedou k tomu, že přes rozsáhlé matematické znalosti dřívějších kultur klademe vznik moderní matematiky právě do tohoto antického období.

Prvním významným představitelem řecké matematické školy byl filozof, matematik, astronom, jeden z tzv. *sedmi mudrců, *Thalés z Milétu. V řeckém světě se proslavil zejména úspěšnou předpovědí *zatmění *Slunce v roce 585 př. n. l. Rozhodující roli ve vývoji řecké matematiky sehrála pýthagorejská škola. *Pýthagorovo jméno je ze školské matematiky

známo především v souvislosti s větou o vlastnostech pravoúhlého trojúhelníku, která je po něm pojmenována. Pýthagorejci se však geometrií příliš nezabývali a uvedenou větu znali matematikové dávno před Pýthagorem. Typickým rysem pýthagorejského pohledu na *svět, nejen na matematiku, bylo zdůraznění čísel a jejich významu. Za čísla však považovali jen přirozená čísla 2, 3, 4, ..., číslo 1 považovali pouze za stavební kámen aritmetiky i *geometrie. Základní tezí jejich filozofického pohledu na svět bylo přesvědčení, že vše lze popsat pomocí těchto čísel a jejich vzájemných poměrů (v dnešní terminologii pomocí kladných racionálních čísel). Toto přesvědčení u nich přerostlo až v mystický pohled na *symboliku čísel.

Pýthagorejci, fascinováni světem přirozených čísel, se snažili hledat v jejich vlastnostech řád, *harmonii a *zákonitosti. Při geometrickém popisu čísel vytvořili *hierarchii tzv. figurálních čísel – trojúhelníkových, čtvercových, kubických, pětiúhelníkových aj., objevili základní vlastnosti dělitelnosti, popsali tzv. čísla dokonalá a spřátelená, která hrají důležitou roli i v moderní teorii čísel a zásadně tak přispěli k rozvoji aritmetiky.

Tato koncepce výstavby matematiky se však zhroutila poté, co sami pýthagorejci objevili, že existují veličiny, které nelze poměrem čísel popsat – například délka úhlopříčky v jednotkovém čtverci. Pád pýthagorejské koncepce spolu s nejasnostmi spojenými s pojmem *nekonečna přivedlo v matematice stav nazývaný 1. krize matematiky.

Východiskem z této situace se stala tzv. geometrizace matematiky, v jejímž rámci veličiny přestaly být vnímány jako přirozená čísla nebo jejich poměry, ale staly se délkami, obsahy a objemy. Aritmetika se tak přeměnila v tzv. geometrickou algebru, která odstranila základní aritmetický problém – nesouměřitelnost některých veličin.

Vyvrcholením tohoto procesu se stalo *Eukleidovo dílo *Stoicheia* (Základy), v němž Eukleidés shrnul výsledky svých předchůdců a geniálně aplikoval *Aristotelovy představy o tom, jak má být exaktní teorie budována. *Základy* se staly na dlouhá staletí „biblí“ matematiky a postupy v ní obsažené byly nazírány jako jediné možné. Takzvané „eukleidovské konstrukce“, nepřesně nazývané jako „konstrukce pomocí kružítka a pravítka“, byly absolutizovány a staly se posléze *dogmatem, které se ve svých důsledcích stalo brzdou dalšího rozvoje matematiky. To však nezmenšuje Eukleidův význam v historii vědy.

Poznamenejme, že i v podhoubí geometrické algebry se vyskytovaly zásadní problémy, jejichž důsledky byly srovnatelné s iracionalitou některých čísel. Při počítání s geometrickými veličinami narazili *Řekové na problémy, které neuměli eukleidovskými *konstrukcemi vyřešit. Nejznámější jsou *kvadratura kruhu* (konstrukce čtverce se stejným obsahem jako má zadaný kruh), *trisekce úhlu* (rozdělení úhlu na tři stejné díly) a *zdvojení krychle* (konstrukce krychle s dvojnásobným objemem než má krychle původní). To, že tyto úlohy jsou eukleidovsky neřešitelné, se však podařilo dokázat až moderní matematice v 17.–19. století.

Nejvýznamnějším Eukleidovým pokračovatelem se stal *Archimédés. Jakkoliv je znám především jako fyzik, je i jeho vliv na matematiku zásadní. Sám si ze svých matematických výsledků nejvíce cenil objevu, že objemy koule, válce, který ji těsně obaluje a kužele, jenž má stejnou základnu i výšku jako daný válec, jsou v poměru 2:3:1. Pro další vývoj matematiky se však staly nejvýznamnější jeho postupy výpočtu obsahů ploch a objemů těles. V těchto postupech využíval metody, které se po mnoha staletích staly základem integrálního počtu; a geniálně využíval i svých fyzikálních znalostí.

Archimédovým současníkem byl Eratosthénés (kolem 276–kolem 194 př. n. l.), který jako první fundovaně geometrickými metodami odvodil délku zemského poledníku. Některé prameny uvádějí neuvěřitelnou přesnost – údajně dospěl k výsledku 39 690 kilometrů. Hodnověrnost tohoto údaje je však mizivá, neboť není doložitelné, v jakých jednotkách Eratosthénés vzdálenost počítal.

Apollonios z Pergé (kolem 262–kolem 190 př. n. l.) byl nejvýznamnějším geometrem v době po Eukleidovi. Jeho nejdůležitější dílo *Kóniká* (Kuzelosečky) se sice nedochovalo

kompletní, přesto však zásadně ovlivnilo vývoj geometrie i v moderní době. Důležitou roli sehrálo i při tvorbě antických představ o stavbě *vesmíru.

Astronomickým odkazem antiky se stalo dílo Klaudia *Ptolemaia (kolem 85–asi 165), řeckého astronoma, matematika a geografa. Jeho hlavní spis *Megalé syntaxis* (Veliká sbírka), v Evropě známý pod arabským názvem *Almagest* (viz *matematika, arabská), byl vytvořen s hlubokou znalostí Apolloniova díla.

V Ptolemaiově době však již pozvolna končí „hrdinský věk řecké matematiky“, jak je toto období často nazýváno. Jedním z posledních velkých starořeckých matematiků byl Diofantos z Alexandrie (kolem 200–kolem 284), často nazývaný „otec algebry“. Jeho hlavním dílem je kniha *Aritmetika*, která se, podobně jako Eukleidovy *Základy*, dochovala jen díky arabským překladům. Její latinské vydání z počátku 17. století významně ovlivnilo tehdejší matematiku a přispělo k rozvoji teorie čísel.

Po zániku antické kultury řecká věda postupně upadala v zapomnění. Pro její uchování byly podstatné četné arabské překlady, díky nimž se s nimi seznámila i novověká evropská věda. (Viz *matematika, arabská.) (Eduard Fuchs)

mater, -tris, f., matka. V *anatomii „obal, ochrana mozku“, například měkká plena mozková – **pia mater*. (Ladislava Horáčková)

materiál, archeologický, soubor *archeologických objektů, zkoumaný v určitém *kontextu bez (nebo před) jejich vyčlenění jako masa. Podle obsahu je tento pojem shodný s pojmem *archeologické pozůstatky. (Jaroslav Malina)

materiál, stavební [starověký Přední východ], materiál, který byl na *Předním východě určen dosažitelnými zdroji, ale také možnostmi dané populace – její početností, způsobem organizace, technickými schopnostmi. Bohatá a centralizovaná společnost dokázala uvolnit dostatečné pracovní síly pro rozsáhlé záměry a mohla si dovolit dopravit i nákladné materiály na velkou vzdálenost. Hlavní *suroviny byly na celém Předním východě tytéž – *kámen, *dřevo, *rákos a *hlína; jiné starověká společnost z technologických důvodů neznala. V jednotlivých *regionech však byly, v závislosti na místních podmínkách, jinak zastoupeny. V *Mezopotámii byla k dispozici v neomezeném množství hlína, všechno ostatní se muselo zdaleka dovážet. Dřevo a kámen se tudíž na tamních *stavbách používaly nanejvýš úsporně a hledal se vždy maximální účinek (*cihly, obklady). V *Anatolii a *Sýrii bylo ve starověku dřeva, kamene i hlíny dostatek, ale i tam se způsob uplatnění lišil, tak jak se lišilo podnebí a dovednost stavitelů. Dřevo, pokud možno z místních *lesů, se používalo k stavbě kostry *stanu nebo *chaty, ke *konstrukci stropu a případně krovů, sloupů, vzpěr zdiva (zvláště v Anatolii pro běžné hrázděné zdivo), zárubně a dveře, obklady stěn, podlahy. Dobře udržovalo teplo, ale snadno podléhalo zkáze a především ohni. Cedr, nejvíce ceněný, se obtížně kácel a zpracovával. Užíval se tudíž jen v nákladných objektech a ve větší míře až ve 3. tisíciletí př. n. l., patrně v souvislosti s rozšířením kovových nástrojů.

Běžným materiálem byly cihly sušené na *slunci; v Sýrii velmi dlouho formovány v ruce, v Mezopotámii mechanicky v *kadlubu. Jejich rozměr byl velmi proměnlivý, nejčastěji však byly asi 12–15 cm vysoké, takže zedník je snadno bral do ruky. Pálené cihly, vyžadující velké množství paliva (*topení a palivo), se užívaly v Mezopotámii jen ve výjimečných objektech. V Sýrii se cihelné zdivo kvůli izolaci proti vlhkosti stavělo na kamennou podezdívku; v Anatolii se tak činilo též u zdiva hrázděného, vyplněného hlínou a sbíraným kamenem. Proti vlhkosti se zdivo chránilo a z estetických důvodů pokrývalo vápennou (nebo sádrovou) omítkou. V Mezopotámii, kde cihlové stavby měly mnohdy monumentální rozměry, se zdivo po určitém počtu vrstev prokládalo rohožemi prosycenými bitumenem, aby zachovalo stabilitu a neujíždělo.

Kámen sesbíraný na polích se sice též užíval na podezdívku, většinou však jako výplň do vnitřních částí zdiva. Lomový kámen – pokud byl určen též do výplně, se ponechával neupraven a dorovnal hlínou a drobnými zlomky. Na povrchu stěny se přitesával, buď po celé

pohledové ploše balvanu, nebo jen po obvodu jeho vnější strany. Pro zvláště náročné zdivo monumentálních budov byl upravován do kvádrů, které se pak ukládaly do střídavé vazby z běhounů a vazáků (zejména v pozdní *době bronzové a *době železné). V Sýrii je doložena tzv. pilířová konstrukce, kde se v určitých odstupech mezi zdivo z drobnějšího lomového kamene vkládaly „pilíře“ z mohutnějších upravených kvádrů, které tak zeď zpevňovaly.

Syrské hlíněné domy na kruhovém půdorysu byly završeny kupolí. S příchodem čtyřúhelného půdorysu (přibližně 7000 př. n. l.) se obytný prostor uzavíral stropem z dřevěných povalů pokrytých hlínou. Stropy rozlehlých sálů, jež žádný trám vcelku nepřesáhl, se podpíraly řadami sloupů – zprvu jednoduchých vzpěr, například z kmenů, později však velmi bohatě členitých v patkách i hlavicích (oblíbené florální a *zoomorfí tvary). V polovině 3. tisíciletí př. n. l. se objevila falešná cihlová, velmi časně v 2. tisíciletí př. n. l. pak falešná kamenná klenba, ve střední době bronzové konečně pravá kamenná nebo valená cihlová klenba. Významná architektonická díla nevznikla jen konstrukcí, nýbrž též odstraňováním materiálu: *šachty a chodby pro *vodovody, cisterny, rezervoáry (nádrže). Zatím co rodinné obytné *domy byly zřejmě budovány vlastními silami, velké veřejné stavby (městské *opevnění, *paláce, *chrámy) vyžadovaly početný zástup zedníků i přidavačů a dobrou organizaci. Při nich pak předpokládáme stavitelského mistra. Na takových staveništích bylo zapotřebí značné množství stavebnin – nejen pro objekt sám, ale též na násypy, po nichž se materiál dopravoval do úrovně vyšších než zvednutá zedníková ruka. (Jana Součková)

materialismus (z latiny: *matēria*, „látka, hmota; dříví, stavební materiál“):

1. [filozofie], *názor, že hmota (materia) je prvotní a základní a *vědomí (duch) druhotné a z ní odvozené; rozlišuje se mimo jiné materialismus metafyzický (hmota se nevyvíjí) a materialismus dialektický (hmota a na ní závislé a v ní existující vědomí se vyvíjí);

2. [etika], hmotářství, tj. holdování tělesným požitkům. (Jaroslav Malina)

materialismus, dialektický (z řečtiny: *dialexis*, „rozhovor, disputace“ a z latiny: *matēria*, „látka, hmota; dříví, stavební materiál“), filozofická soustava *marxismu zabývající se nejobecnějšími principy vývoje veškerenstva. Aplikuje a přetváří dialektickou metodu Georga W. F. *Hegela vzhledem k materialistickému *názoru (*materialismus). Kosmos považuje za jednotný celek výlučně hmotné povahy, který se dynamicky vyvíjí na základě vzájemného působení všech jevů, *zákona přechodu od kvantitativních změn ke kvalitativním změnám a zákona jednoty a boje protikladných prvků. Aplikace dialektického materialismu při zkoumání společenského vývoje se nazývá *historický materialismus. (Jaroslav Malina)

materialismus, historický (z řečtiny: *historia* či *historié*, „dějiny, historie“ a z latiny: *matēria*, „látka, hmota; dříví, stavební materiál“), ve filozofii *marxismu aplikace *dialektického materialismu na vývoj *společnosti. Za rozhodující dějnotvorný faktor považuje napětí mezi vlastnickými vztahy a produktivními silami (nikoliv ideje, tím stojí v protikladu k *idealismu): Tak jako feudální vlastnické vztahy bránily rozvoji průmyslového *kapitalismu (a byly proto *buržoazii zničeny), brání i kapitalistické vlastnické vztahy rozvoji systému, který samy zplodily (předpověď epidemií nadvýroby atd.). Proto bude podle *Marxe i kapitalismus zničen a překonán socialistickou *revolucí, v níž poprvé převezme *vládu potlačovaná třída. Samotné *dějiny proto historický materialismus chápe jako dějiny třídních bojů. S příchodem nejvyššího, komunistického stadia vývoje společnosti se ovšem třídy jako takové údajně rozplynou a v tomto smyslu se bude jednat o „konec dějin“ (srov. též pojetí konce dějin u Francise *Fukuyamy). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

materialismus, kulturní, *antropologie kulturního materialismu.

materialistické a postmaterialistické hodnoty (materialismus), *hodnoty, materialistické a postmaterialistické (materialismus).

materiální kultura, *kultura, materiální.

materiální pozůstatky, *pozůstatky, materiální.

materiální starožitnosti, *starožitnosti, materiální.

maternální dědičnost, *dědičnost, maternální.

mateřské mléko, *mléko, mateřské.

mathesis universalis (latinsky: „obecná věda“), termín, kterým se návazně na Reného *Descarta a Gottfrieda Wilhelma *Leibnize označuje nové pojetí *logiky, chápané jako zobecněná matematika; univerzální či obecná věda ve smyslu jednotné vědy, která přesahuje a v sobě sjednocuje všechny formální a *a priori zdůvodněné vědy. Tato myšlenka je sama o sobě mnohem starší, náznaky snah o obecnou vědu se objevují již u *Aristotela. Termín *mathesis universalis* se poprvé objevil snad již u Adriana Romana v jeho díle o řecké fyzice, vydaném roku 1597 ve Würzburgu.

Obecná věda měla vzniknout podle metodologie, obsahující několik kroků: vytvoření obecné nomenklatury tím, že se každé myšlence přiřadí znak (charakteristika *universalis*); formulace principů, které budou matematickou cestou interpretovat všechny soudy (charakteristika *calculus ratorator*). *Characteristica universalis*, zvaná též Leibnizova charakteristika, tak společně s matematicky kontrolovatelným odvozováním (a tudíž i zdůvodněním) umožní formulovat precizní vědecké věty, jimiž bude věda schopná postihnout celkový řád světa. Fascinace představou *mathesis universalis* přežila celou novověkou filozofii a objevuje se ještě na počátku 20. století, například u Edmunda *Husserla. (Břetislav Horyna)

matchingový fond, *fond, matchingový.

maťiajaoská kultura, *kultura, maťiajaoská.

matice, korelační (také matice korelací), typ symetrické matice, ve které jsou vzájemné vztahy mezi řádky a sloupci dány hodnotou *korelace. Diagonála *korelační matice je vždy tvořena hodnotou 1. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

matice, kovariační (také matice kovariancí), typ symetrické matice, ve které jsou vzájemné vztahy mezi proměnnými (nebo případy) v řádcích a sloupcích dány hodnotou *kovariance mezi proměnnou v řádku a proměnnou ve sloupci. Diagonála kovariační matice, kde se stýkají shodné proměnné, je tvořena hodnotou rozptylu dané proměnné. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

Matiegka, Jindřich (31. 3. 1862, Benešov – 4. 8. 1941, Mělník), český lékař a antropolog; docent antropologie a demografie (1897), mimořádný profesor (1908), řádný profesor (1918); první profesor antropologie na Přírodovědecké fakultě pražské *univerzity, v roce 1929/1930 *rektor *Univerzity Karlovy v Praze. Zakladatel Ústavu pro antropologii a demografii Univerzity Karlovy v Praze (samostatný obor antropologie v roce 1908, Antropologický ústav zřízen 1911) zprvu na Filozofické, později na Přírodovědecké fakultě. V roce 1911 založil spolu s Františkem Čádou a Janem Dolenským Ústav pro výzkum vývoje dítěte (pozdější Pedologický ústav hlavního města Prahy), v letech 1923–1941 vydával časopis **Anthropologie*.

Zabýval se prehistorickou, *historickou a *auxologickou antropologií. Podrobně zpracoval hromadný nález (který učinil Karel Jaroslav *Maška) lidských kosterních pozůstatků z období *mladého paleolitu z *Předmostí a odborně popsal pozůstatky českých králů a slavných osobností českých dějin. Z díla: *Všeobecná nauka o plemenech* (1929), *Homo předmostensis, fosilní člověk z Předmostí na Moravě*, 1, 2 (1934, 1938), *Filosofie somatiko-anthropologická* (1935). (Jaroslav Malina)

Matisse, Henri (31. 1. 1869, Le Cateau-Cambrésis, Francie – 3. 11. 1954, Nice, Francie), francouzský malíř, grafik, sochař a tvůrce *koláží; hlavní představitel *fauvismu. Zpočátku inklinoval k *impresionismu, fauvistickou éru zahájil výstavou na pařížském Podzimním salonu v roce 1905. Obrazy vytvářel jasnými barevnými skvrnami a jejich rytmem tvar i prostor, později začal uplatňovat vedle barvy i linii. Usiloval o harmonii mezi emocionálním výrazem a dekorativní kompozicí, ve svých Poznámkách malíře (*Notes d'un peintre*, 1908) uvedl: „Mým snem je umění rovnováhy, čistoty, klidu ...“. Častými náměty jeho děl jsou

krásné ženy a *akty (*Tanec*, 1910; *Růžový akt*, 1935 aj.), interiéry, květiny. Matissovo malířské dílo doprovázela bohatá činnost kreslíře, dekorátéra, ilustrátora a sochaře. Ilustroval díla Charlese *Baudelaira, Jamese Joyce, Stéphana Mallarmé, Pierra Reverdya a Pierra de Ronsarda. Fauvisté se na základě podobných *názorů sdružili náhodou a nakrátko a dále šli vlastní cestou, jen Matisse silou své osobnosti udržoval a obrozoval fauvismus i po *druhé světové válce. V pozdním období spojil expresi a abstrakci v nástěnných malbách kaple ve Vence. (Jaroslav Malina)

matka bohů, Velká, *Magna Mater.

matriarchát (z latiny: *māter*, „matka“ a z řečtiny: *arché*, „počátek; vláda“), typ společenské organizace, v níž mají ženy rozhodující úlohu – *hypotéza o existenci matriarchátu vycházející z evoluční představy o následnosti jednotlivých typů společenské organizace (Lewis Henry *Morgan, Friedrich *Engels aj.).

Matriarchát byl v tomto smyslu chápán jako předchůdce *patriarchátu a představoval nejstarší vývojové stadium rané *společnosti, kde existovala *promiskuita, kde jediným postižitelným a definovatelným příbuzenským vztahem byl vztah matky a dítěte a kde celou společnost kontroloval stařešina. Zmíněným představám zdánlivě odpovídaly i některé archeologické nálezy z období *paleolitu, zvláště tzv. *venuše. Později byl matriarchát spojován s kultem bohyně *Matky země, a to v některých zemědělských společnostech, kde hrály ženy významnou úlohu ideologickou (například „dešťové královny“ jihoafrických Lovedů), sociální (*matrilinearita, příslušnost k matčině *rodu, *klanu), ekonomickou (například vlastnictví domu u arizonských *Pueblanů, dědická práva po mateřské *linii u zemědělských etnik v Africe). Avšak u žádné této společnosti nebyl matriarchát etnologicky prokázán, nikde ženy politicky nekontrolovaly společnost. Ve většině těchto případů se zaměřuje pojetí matriarchátu s matrilinearitou. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

matrifokalita (z latiny: *māter*, „matka“ a *focus*, „ krb, ohniště; oltář [zápalný]“), rodinný systém charakterizovaný ženským vedením a *solidaritou, v němž muži hrají slabou a někdy pouze dočasnou úlohu. (Jaroslav Malina)

matrika (z latiny: *mater*, „matka“), úřední kniha, do níž jsou zapisována jména *osob a některé jejich osobní údaje pro potřeby právní *evidence. Ve *středověku byly nejdříve vedeny (od 14. století) při *univerzitách (evidence studentů v katalogích), od 16. století na základě usnesení *tridentského koncilu (1563) byla ustanovena povinnost katolických *farářů vést matriku *narození, *sňatků a úmrtí, v *českých zemích se začaly běžně zavádět až od 30. let 17. století. Původně vedli katoličtí faráři také matriky pro nekatolické obyvatelstvo. Od roku 1784 pak byly matriky oddělené a povinnost vést matriku měli také protestanští faráři a *rabíni. Zavedení občanských sňatků v roce 1868 si vynutilo ustavení civilních matrik, od roku 1918 byly vedeny matriky i *státem, po roce 1950 jen matriky státní (zápisy do tří knih: knihy narození, manželství a knihy úmrtí). (František Čapka)

matrilinearita (z latiny: *māter*, „matka“ a *līnea*, „linie, čára, směr“):

1. [antropologie], princip definování práv, povinností a členství v příbuzenské skupině přes ženskou rodovou *linii, *descendence. Matka vytváří střed všech *příbuzenských vztahů platných pro její děti. *Společnosti, které vytvářejí v mateřské linii pokrevní skupiny jako *rod a *klan, se nazývají matrilineární. Všichni členové takového rodu nebo klanu se hlásí k společnému předkovi z mateřské strany a všechny sociální *hodnoty, které ve společnosti identifikují jedince, se přenášejí pouze po matce. Matrilinearita se vztahuje nejen na *identifikaci jedince, ale zároveň na další sociální, politická a ekonomická práva (tituly, *úřady, profese, majetek atd.).

Matrilinearitu nelze zaměňovat s *matriarchátem, ve většině matrilineárních systémů hraje totiž rozhodující úlohu v sociálním životě muž – bratr matky, strýc z matčiny strany, který přebírá obvykle *autoritu otce (tzv. *avunkulát). *Sňatek s dcerou strýce patří v mnoha společnostech mezi preferované sňatky. Sociální úlohu strýce z matčiny strany popsal

Bronisław *Malinowski na základě svých výzkumů na Trobriandských ostrovech, teoreticky ji rozpracoval Claude *Lévi-Strauss, který označil strýce z matčiny strany za nejdůležitější prvek v základním jádru rodiny těch společností, u nichž dochází k *substituci úlohy strýce a otce. Model Sigmunda *Freuda, který předpokládal, že tuto roli může v rodině zastávat pouze otec, není v matrilinéárních společnostech funkční. Rozhodně není etnologicky nikde prokázáno, že by matrilinéarita byla vývojově starším společenským modelem než *patrilinéarita. Obecně lze pouze tvrdit, že zemědělské společnosti jsou častěji matrilinéární než společnosti pastevecké; u archaických etnik, jakými jsou původní obyvatelé Afriky (*Pygmejové, *Sanové) nebo Austrálie (*Austrálci), se vyskytuje matrilinéarita i patrilinéarita; (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

2. [primatologie], dlouhodobé příbuzenské vztahy jedinců po mateřské linii, které hrají důležitou úlohu v životě skupiny *primátů jako funkční sociální jednotky. Matrilinéarita zabezpečuje stabilitu základního jádra skupiny a celkovou relativní vnitroskupinovou stabilitu. Má také velký vliv na regulaci a zaměření agresivního a přátelského chování ve skupině. U mnoha druhů primátů (kočkodanů, *makaků, *paviánů, *šimpanzů) se postavení ve společenské hierarchii skupiny zpravidla dědí po mateřské linii: v průběhu dospívání získávají mláďata postavení srovnatelné s postavením matky, i když zpravidla o trochu nižší. Nejvyšší postavení většinou dědí mladší z více sester. (Marina Vančatová)

matrilinie, *linie.

matrilokalita (z latiny: *māter*, „matka“ a *lōcatiō*, „umístění; pronájem, nájemní smlouva“), pravidlo usídlení novomanželů, které jim předepisuje žít v lokální skupině rodičů manželky. Teoreticky existuje sedm možností usídlení novomanželů, z nichž nejrozšířenější jsou matrilokalita, *patrilokalita a *avunkulokalita. V případě matrilokality je rozhodující osobou matka; ta určuje, kam se manželé po *sňatku přestěhují. V případě *avunkulátu je touto osobou bratr matky, strýc z matčiny strany. U některých *společností dochází k střídání usídlení: například v západní Africe bývá *zvykem, že se novomanželé usadí společně s rodinou ženy, ale po narození prvního dítěte se odstěhují k rodině muže.

Pravidlo matrilokality může, ale nemusí platit zároveň s pravidlem *matrilinéarity. Usídlení u strýce z matčiny strany se obvykle aplikuje v případě sňatku s jeho dcerou; tento sňatek patří mezi nejznámější případy tzv. preferenčního sňatku (viz *partneři, preferenční [preskriptivní] manželství). (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

matrimoniologie (z latiny: *mātrimōnium*, „manželství“ a z řečtiny: *logos*, „věda, nauka“), vědní disciplína na pomezí *psychologie, *sexuologie a *sociologie zabývající se nejrůznějšími aspekty *manželství a *rodiny. Mezi hlavní oblasti zájmu matrimoniologie patří výběr manžela/manželky, emocionální a sexuální soužití muže a ženy v manželství, *komunikace mezi manželi, změny vztahu manželů v průběhu času, rodina a její funkce ve společnosti a příčiny problémů manželského a rodinného soužití. Matrimoniologie má aplikovaný charakter a jejích poznatků se využívá v manželském, psychologickém a sexuologickém poradenství. (Miroslav Králík)

matrimonium (z latiny: *mātrimōnium*, „manželství“), *manželství.

matrix:

1. [biologie], základní („mateřská“) hmota. Matrix spolu s buňkami a různými vlákny (kolagenními) tvoří základ pojivové *tkáně (vazivo, *chrupavka, *kost); (Drahomír Horký)

2. [archeologie], termín se užívá při mikroskopických popisech pravěké a středověké *keramiky; v podstatě odpovídá českému pojmu *pojivo. (Martin Hložek)

matrix, extracelulární, mezibuněčná hmota. Může být určitým způsobem organizovaná (například v *kostní tkáni, kde se skládá z kolagenních vláken (*kolagen) a amorfni organické hmoty impregnované anorganickými látkami) nebo bez jakékoliv organizace (například *krev nebo *tkáňový mok). (Drahomír Horký)

matroklinita, *dědičnost, maternální.

Matsuzawa, Tetsuro (15. 10. 1950, Macujama, prefektura Ehime, Japonsko), japonský primatolog; jeden z nejvýznamnějších představitelů japonské primatologické školy. Od roku 2006 působí jako ředitel Primate Research Center, Kyoto University (Japonsko). Zabývá se zejména *kognitivními procesy u *primátů, ale také dalšími aspekty chování primátů, například vytvářením *konzortních párů. Nejprve se zabýval chováním makaků červenolících, v současné době se věnuje zejména výzkumu kognitivních procesů u *šimpanzů. Zvláště významné jsou jeho experimenty v oblasti nástrojového chování a *symboliky u šimpanzů. (Václav Vančata)

Maulaví, Abdurrahím (1806–1882), kurdský básník píšící persky, arabsky a v dialektu haurání. Autor mystických *ghazalů, avšak jedna z jeho básní *Milenka a platan* je někdy hodnocena jako dokonalé vyjádření krásy kurdské dívčiny. (Jaroslav Malina)

Mauricijci, obyvatelé ostrova Mauritius v souostroví Maskarén v Indickém oceánu při pobřeží Madagaskaru. Z celkového počtu 1,145 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) je asi 65 % *Indů a *Pákistánců, přibližně 30 % jsou *míšenci, *Afričané a *Evropané a necelá 2 % *Číňané. Úředním *jazykem je *angličtina, ale část obyvatel mluví *francouzsky a *hinsky. Ostrov objevili v 10. století *arabští kupci a mořeplavci. Nynější jméno získal ostrov od *Holanďanů, kteří jej pojmenovali po princí Mořici (Mauritius) Oranžském. V bojích mezi *Angličany a *Francouzi připadl ostrov v roce 1715 Francii, po napoleonských *válkách jej opět získali Angličané. Maurijci dosáhli nezávislosti v roce 1968. (Lukáš Šín)

Mauritánci, arabskoberberské populace zahrnující obyvatele Mauritánské islámské republiky v severní Africe při pobřeží Atlantského oceánu. Z celkového počtu asi 3,069 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) tvoří většinu *Arabové, *Berbeři a smíšené obyvatelstvo černošsko-arabského původu *Fulbové a *Tukulérové. K hlavním etnikům patří arabští Trarzové a berberští Zenagové (Senega). Název Mauritánie pochází od *Římanů, nazvali tak dvě provincie na území Maroka: Mauretania Tingitana (Tanger) a Mauretania Caesariensis (Cherchal). V 1. tisíciletí pronikla na území vlastní Mauretánie berberská etnika, vytlačila černošské obyvatelstvo na jih a připojila území k říši Almoravidů. Ve 13.–14. století bylo území součástí říše Mali, v 15. století podlehl expanzi kočovných arabských *kmenů. Spojením Arabů s domácími Berbery vznikli *Maurové. Od 18. století do *země pronikali *Portugalci, ale až do 19. století ovládal Mauritánii marocký *sultán. Roku 1904 se stala francouzským *protektorátem a později *kolonií. Teprve v roce 1960 získala úplnou nezávislost a rozvíjí *hospodářství na základě *chovu domácích zvířat, těžby nerostů a *rybolovu. (Lukáš Šín)

Maurové:

1. původní název obyvatel v arabském *chalífátu Cordóba na Pyrenejském poloostrově, odvozený od *berberského etnika Mauri (*maurus*, „západní“);
2. společný název pro všechny arabské a berberské dobyvatele na území Evropy (odtud i maurský sluh, maurské umění apod.);
3. v přeneseném smyslu označení všech *muslimů (*Moros*), případně všech černých obyvatel Afriky (z latiny: *Maurus*, „černoš“). Toto nesprávné označení se běžně používalo ve *středověku. Maurové jako *arabské etnikum západní větve islámské *společnosti a kultury vytvořili smíšenou arabsko-berberskou populaci, v níž měli významný kulturní a politický vliv také *židovští Sefardi. Pronikali od poloviny 7. století na Pyrenejský poloostrov a svými vojenskými výpady se dostali až do jižní Francie, kde však byli poraženi. Vytvořili samostatný státní celek – emirát a od roku 929 *chalífát Cordóba, sahající až na území dnešního Španělska, jehož centrum však bylo na území severní Afriky v dnešním Maroku (hlavní *město Fez). Jsou autory vynikajících architektonických *staveb (Cordóba, Granada, Toledo aj.) a též literárních, vědeckých a výtvarných děl (Ibn Battúta, *Ibn Chaldún, *Ibn Rušd, Idrísí aj.). Ve druhé polovině 11. století zaútočili na Maurskou říši *Almoravidé na jihu a *Španělé na severu a v průběhu 13.–15. století dobyli maurská města. Pádem Granady v

roce 1492 skončilo panství Maurů ve Španělsku. Maurové byli pronásledováni a vypuzováni ze *země a pouze malá část přetrvala – Moriskové a Mojedarové;

4. tradiční název etnické skupiny žijící především na východním pobřeží Šrí Lanky, jež odvozuje svůj původ od arabských kupců, kteří se na ostrově usazovali mezi 8.–15. stoletím, vyznává *islám a hovoří převážně *tamilsky s četnými výpůjčkami z *arabštiny. Označení Maurové získali od Portugalců, kteří je tak nazvali podle svých muslimských protivníků z Pyrenejského poloostrova; sami v současnosti dávají přednost názvu Muslimové (asi 1,4 milionu – odhad 2006). Protože si oblasti, kde jsou usídleni, nárokují tamilští separatisté z LTTE (Tygři osvobození Tamilského Ílamu) jako součást budoucího Ílamu, stávají se příslušníci muslimské komunity v posledních letech častým terčem etnicky motivovaných útoků. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

Mauss, Marcel (10. 5. 1872, Épinal, Francie – 10. 2. 1950, Paříž, Francie), francouzský sociolog, etnolog a historik; zásadně přispěl ke konstituování francouzské *etnologie a *sociologie. Pod dohledem svého strýce Émila *Durkheima (1858–1917) studoval filozofii na Univerzitě v Bordeaux a následně na École Pratique des Hautes Études. Kromě toho studoval *sanskrt pod vedením Alfreda Fouchera (1865–1952), Antoina Meilleta (1866–1936) a Sylvaina Léviho (1863–1935). Nikdy nezískal doktorát – disertační práci *La Prière* (Modlitba) nepředložil k obhajobě, přesto ji v roce 1909 ji publikoval. Stal se významným představitelem francouzské sociologické školy; někdy je označován za posledního velkého kabinetního antropologa – v souladu s tradicí francouzské antropologie nikdy neuskutečnil žádný terénní výzkum. Mauss se výrazně politicky angažoval – stal se jedním ze zakladatelů socialisticky orientovaného periodika *L'Humanité* (1904), se kterým následně úzce spolupracoval. Přispíval také do politického periodika *La Populaire*. Spolu s Durkheimem se angažoval v hnutí za propuštění kapitána Alfreda Dreyfusse (1859–1935). V letech 1897 až 1898 žil ve Velké Británii, kde se seznámil s britským antropologickým myšlením; spolupracoval mimo jiné s Edwardem Burnettem *Tylorem (1832–1917) a Jamesem Georgem *Frazerem (1854–1941). Po návratu získal místo na École Pratique des Hautes Études, kde na katedře indických náboženství vystřídal Alfreda Foucherana. V roce 1898 se stal redaktorem *L'Année sociologique*. Po smrti Durkheima v roce 1917 vyvinul úsilí o pokračování *L'Année sociologique*, ale vyšla jen dvě čísla (1925 a 1927). Od roku 1902 vedl na École Pratique des Hautes Études přednášky se zaměřením na náboženství *přírodních národů. Ve spolupráci s Lucienem *Lévy-Bruhlem a Paulem Rivetem založil v roce 1925 Institut d'ethnologie de Paris (Institut etnologie v Paříži). V letech 1931 až 1941 přednášel na Collège de France a zasloužil se o další rozvoj francouzské sociologické školy, kterou se pokusil sblížit s *psychologií. Sociologické teorii věnoval Mauss svou studii *Fragment d'un plan de sociologie générale descriptive* (Fragment plánu obecné deskriptivní sociologie, 1934).

Mauss měl široké odborné zájmy; prováděl sociologicko-etnologické analýzy *darů, *magie, *oběti, *směny, *reciprocity a spolupráce. Výzkumy založil na širokém využití komparativní metody. Částečně se odklonil od Durkheimových názorů na povahu společnosti. Připouštěl, na rozdíl od Durkheima, že sociální život má psychické aspekty, které se však liší od psychiky jedince. Na zmírnění Durkheimových antipsychologických postojů pracoval zejména ve 20. letech, kdy spolupracoval se Societé de psychologie (Psychologická společnost) a navázal spolupráci s *Journal de psychologie normale et pathologique* (Časopis pro normální a patologickou psychologii) a *Journal de psychologie* (Psychologický časopis). V publikovaných příspěvcích apeloval na nezbytnou spolupráci mezi sociologií, psychologií a *fyziologií, která umožní celostně zkoumat konkrétní lidi.

Mauss je autorem řady studií: *Essai sur la nature et la fonction du sacrifice* (Esej o povaze a funkci oběti, 1899), kterou zpracoval společně s Henrim Hubertem (1872–1927), *Esquisse d'une théorie générale de la magie* (Nástin obecné teorie magie, 1902–1903). Ve svém

nejcitovanějším díle *Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques* uveřejněném v *L'Année sociologique* (Nouvelle séries, Tome I [1923–1924]) (Esej o daru: Formy a příčiny směny u archaických společností, 1925, česky: *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999) předložil hypotézu „totálního sociálního faktu“ (v originálu: *fait social total*). V díle provedl analýzu daru v mezikulturní perspektivě; mimo jiné na příkladech *potlače a *kuly; zde čerpal z díla Franze *Boase (1858–1942), respektive Bronisława *Malinowského (1884–1942). Z tohoto úhlu pohledu lze konstatovat, že přispěl k rozvoji sociologie náboženství a *ekonomické antropologie. Vedle toho přispěl k antropologii těla a metodologii antropologie. V díle *Les techniques du corps* (Techniky těl, 1936) provedl analýzu kulturního základu zacházení s tělem – ukazuje, jak proces *enkulturace ovlivňuje techniky a způsoby plavání, běhu, odpočinku a podobně. V díle *Une categorie de l'esprit humain: La notion de personne celle de „moi“* (Kategorie lidského ducha: Pojem osobnosti „já“, 1938) se zabýval představami o osobnosti u indiánů *Pueblanů a *Austrálců. Maussova studentka Denis Paulmeová (1909–1998) na základě svých poznámek z jeho přednášek sestavila *Manuel d'ethnographie* (Etnografická příručka, 1947). Claude *Lévi-Strauss (narozen 1908) pořídil z Maussových děl publikaci *Sociologie et anthropologie* (Sociologie a antropologie, 1950). Třísvazkový soubor Maussových prací vydal v letech 1968–1969 Victor Karady pod názvem *Oeuvres* (Díla). Sborník Maussových politických děl publikoval v roce 1997 Marcel Fournier pod názvem *Écrits politiques* (Politické spisy). K četným Maussovým žákům patří Luis Dumont (1911–1998), Marcel *Griaule (1898–1956), Michel Leiris (1901–1990), Claude Lévi-Strauss, Jacques Soustelle (1912–1990) a další. (Martin Soukup)

mauzoleum (z latiny: *mausōlēum*, „náhrobek [s monumentální stavbou]“), původně monumentální *náhrobek karského *krále Mausola a jeho manželky Artemisis v Halikarnássu na jihozápadním pobřeží *Malé Asie (Kárie, viz *Kárové), jeden ze sedmi divů antického světa (postaven v roce 352 př. n. l.); hrobka je obklopena iónskými sloupy na vysoké hranolové podstavě se čtyřspřežím a sochami královského páru na vrcholu.

Později mauzoleum označovalo monumentální architektonický náhrobek na vysokém podstavci obsahující kultovní prostor a bohatě sochařsky zdobenou pohřební komoru. Ve 20. století byla takto nazývána místa odpočinku komunistických vůdců (Vladimira Iljiče *Lenina [1870–1924], Georgi Michajloviče Dimitrova [1882–1949], Klementa Gottwalda [1896–1953]). (František Čapka)

maxila, *maxilla.

maxilla, -ae, f., horní čelist – je kostním podkladem ventrální části obličeje. Je to kost párová, skládá se z těla (*corpus maxillae*), z něhož vybíhají čtyři výběžky (*processus frontalis, zygomaticus, palatinus et alveolaris*). Na těle horní čelisti rozeznáváme čtyři plochy – *facies orbitalis, anterior, infratemporalis et nasalis*. *Facies orbitalis* vytváří (spolu s podobnou plochou *kosti lící) dno *očnice. Začíná zde žlábek (*sulcus infraorbitalis*), který se prohlubuje v kanálek (**canalis infraorbitalis*), jenž ústí na přední ploše kosti ve *foramen infraorbitale* a obsahuje stejnojmenný nervově-cévní svazek. V průběhu infraorbitálního kanálku odstupují jemné *canales alveolares* s nervově cévními svazky ke kořenům předních *zubů. Pod vyústěním *canalis infraorbitalis* se na přední ploše nad kořenem špičáku nachází různě hluboká jamka – *fossa canina*. *Facies anterior* je dorzálně ukončena zaoblenou hranou – *crista infrazygomática*, která se táhne od okraje lícího výběžku k *alveolu 1. stoličky. Mediálně končí *facies anterior* ostrou hranou – *incisura nasalis*, ohraničující, se stejným útvarem druhostranné maxily a spolu s nosními kostmi, vstup do nosní dutiny (*apertura piriformis naší*). Ve střední čáře (nad kořeny *řezáků) vybíhá v krátký trn – *spina nasalis anterior*. Na *facies infratemporalis* je nápadný hrbol – *tuber maxillae* a na něm jemné otvůrky vedoucí ke kořenům stoliček – *canales alveolares posteriores*. Uvnitř nosní dutiny, na *facies nasalis*, je velký otvor – *hiatus sinus maxillaris*, jenž vede do dutiny v těle horní čelisti –

sinus maxillaris*. Tato dutina vzniká jako největší výchlipka nosní dutiny, zaujímá celé tělo horní čelisti a zasahuje i do všech jejích výběžků – tvoří v nich individuálně rozdílné výklenky. Vyústění velkého otvoru – *hiatus *sinus maxillaris* – je zmenšeno přítomností okolních kostí (*dolní nosní *skořepou zavěšenou za jeho dolní okraj a výběžkem střední nosní skořepy – *processus uncinatus*). *Processus frontalis maxillae* má při dorzálním okraji svislou hranu – *crista lacrimalis anterior*. Na ploše obrácené do nosní dutiny se nachází další dvě hrany, z nichž horní je určena pro spojení se střední nosní konchou – *crista ethmoidalis*, dolní pak pro spojení s dolní nosní skořepou – *crista conchalis*. *Processus zygomaticus* je krátký, trojboký, spojuje se s tělem *lící kosti. *Processus alveolaris* se nachází na obvodu kaudálního okraje maxily a představuje funkční nastavbu kosti, podmíněnou přítomností zubů. Po jejich vypadání se resorbuje a vymizí. Na zevní straně alveolárního výběžku naznačují hrany – *juga alveolaria* polohu zubních *alveolů (kořenů zubů). Na kaudální straně alveolárního výběžku jsou zubní lůžka – *alveoli dentales*, oddělená septy – *septa interalveolaria*, lůžka vícekořenových zubů obsahují ještě *septa intraalveolaria (interradicularia)*. *Processus palatini* pravé a levé maxily vytvářejí ventrální ³/₄ tvrdého patra (palatum durum*). Stýkají se v *sutura palatina mediana*, v níž je někdy kost vyzdvížena ve val – **torus palatinus*. Na dorzolaterální straně patrového výběžku probíhají *sulci palatini* podmíněné průběhem patrových cév a nervů. Ve ventrální části *sutura palatina mediana* je mezičelistní otvor – *foramen incisivum* (pro arterii a *nervus nasopalatinus* – větev z *nervi pterygopalatini* z **nervus maxillaris*). Část maxily ventrálně od *foramen incisivum* osifikuje samostatně (**os incisivum*) a je oddělena švem, který probíhá mezi vnější řezák a špičák. *Maxilla* i *os incisivum* *osifikují endesmálně od 6. fetálního týdne. Obě kosti se již v embryonálním stádiu vzájemně dotýkají, k srůstu dochází nejprve na straně nosní dutiny. Několik let po narození sice dochází k plné osifikaci, ale asi u 50% dospělých persistují stopy švu na patrové ploše.

Novorozenecká maxila je nízká, bez vyvinutého alveolárního výběžku, ale v jeho základu jsou již zanořeny korunky dočasného (mléčného) *chrupu. K plnému rozvoji všech proporcí horní čelisti dochází až s *erupcí všech stálých zubů. *Sinus maxillaris* je u *novorozence jen naznačen malou vkleslinou, do které se při růstu čelisti vychlipuje sliznice nosní dutiny. Z variet je známý stav, kdy se ze švu, který laterálně ohraničuje *os incisivum*, může oddělit další šev – **sutura entomesognathica* (také *šev, Albrechtův), mířící mezi vnitřní a vnější řezák. Poměrně častou varietou jsou zdvojená *foramina infraorbitalia*, při neúplné stěně může komunikovat infraorbitální kanál se *sinus maxillaris*. Do *sinus maxillaris* mohou proniknout i zubní kořeny a *sinus maxillaris* tak může být neúmyslně otevřený při extrakci zubů. Časté jsou vývojové poruchy maxil – například rozštěp horní čelisti (**gnathoschisis*), případně rozštěp patra (**palatoschisis*).

Při stranové orientaci položíme maxilu alveolárním výběžkem kaudálně, frontální výběžek směřuje kraniálně a *hiatus sinus maxillaris* spolu s *incisura nasalis* jsou obráceny mediálně. (Ladislava Horáčková)

maximalisté (z latiny: *māximē*, „nejvíce, obzvláště, především, hlavně“; *māximus*, „největší, nejrozsáhlejší, nejsilnější“), jeden ze sociokulturních přístupů k empirickému konceptu *občanské společnosti. Mezi hlavní formy občanské společnosti, která stojí v distinkci vůči demokratickému *státu, maximalisté řadí tržní *hospodářství a *politickou veřejnost. (Marie Dohnalová)

Maximianus, Marcus Aurelius Valerius Maximianus (ca 250, Sirmium, *Panonie [dnes Sremska Mitrovica, Srbsko] – 310, Massilia, *Galie [dnes Marseille, Francie]), římský politik a státník, spolucísař Diocletianův při ustavení tertrarchie v letech 286 až 305. Spravoval západní část říše, kde potlačil *barbary a povstání v *Gallii. Ve funkci mladšího císaře (*caesara*) měl k ruce Constantia Chlora, otce pozdějšího *císaře *Konstantina. K upevnění dynastické vazby mu dal Maximianus za manželku svou dceru Theodoru. V roce 305 byl

nucen se vzdát moci a postoupit své místo Chlorovi. Toho po předčasné smrti nahradil jeho syn z dřívějšího vojenského manželství s Helenou, Konstantinus. Kvůli vyrovnání vazeb se Konstantinus oženil s Maximianovou mladší dcerou Faustou. Roku 310, kdy se Maximianus znovu pokusil strhnout moc na svou stranu, Fausta upozornila Konstantina na připravované spiknutí a Maximianus jím byl následně donucen k *sebevraždě. (Marie Pardyová)

maximus, -a, -um, největší, III. stupeň od *magnus* „velký“ (v *anatomii například velký hýžďový sval – **musculus glutaesus maximus*). (Ladislava Horáčková)

Mayapán, *lokalita v Mexiku na *Yucatánu. Poslední metropole *mayské kultury poklasické doby; obehnána kamennými *hradbami, asi 12 000 obyvatel. V období 1250–1450, po zhroutilí městského státu *Chichén Itzá, středisko politické jednotky na Yucatánu. (Jaroslav Malina)

Mayové:

1. souhrnné označení příslušníků těch *indiánských etnik *Mezoameriky, kteří mluví *jazyky rodiny maya (maya-kičé) (*jazyky, mayské): *Cakchiquelové, *Huastékové, *Quichéové, vlastní Mayové (celkem asi 6 milionů osob);

2. vlastní Mayové, původní indiánské etnikum žijící na poloostrově *Yucatán v Mexiku, v Guatemale a v Belize (asi 20 000–30 000 osob). Jazyk patří do rodiny maya, mnozí mluví i *španělsky. Potomci tvůrců předkolumbovské *mayské kultury a *civilizace. Mayové přišli z oblasti dnešního Mexika a navázali na kulturu *Olméků (v období od 3.–9. století), pak následovalo klasické období (Tikal, Palenque). Založili městskou kulturu v *Uxmalu, *Chichén Itzá a v dalších *lokalitách (tzv. postklasické období), která se vyznačovala vysokou mírou *abstrakce a *symbolismu. Mayové byli tvůrci velmi přesného *kalendáře a měli vynikající znalosti v oblasti astronomie. Užívali *hieroglyfické písmo (od 16. století píše latinkou), měli vyspělá umělecká *řemesla (zlatnictví, *keramiku, řezbářství aj.) a zejména architekturu. V období 925–1541 převládaly na území Mayů mexické skupiny indiánů (tzv. mexické a závěrečné období) a původní obyvatelstvo ustoupilo do pozadí. Po dobytí Yucatánu *Španěly v roce 1541 si Mayové s obtížemi udrželi etnicitu a jazyk v malém mayském státě na jezeře Petén v dnešní Guatemale (až do roku 1697).

Nyní žijí jako tropičtí zemědělci, kteří si udržují zbytky starých tradic a náboženských praktik (*polyteismus) předkolumbovského původu. (Viz též *kalendář, mayský, *kodexy, mayské, *písmo předkolumbovské Ameriky.) (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

mayská kultura, *kultura, mayská.

mayská matematika, *matematika, mayská.

mayské jazyky, *jazyky, mayské.

mayské kodexy, *kodexy, mayské.

mayské náboženství, *náboženství, mayské.

mayské písmo, *písmo předkolumbovské Ameriky.

mayský kalendář, *kalendář, mayský.

mayština, obvykle se mívá do dneška živý jazyk yucatánských *Mayů; podle Terrence Kaufmana (1994) jím v roce 1980 mluvilo více než 600 000 lidí. Mayština dala jméno celé *mayské jazykové rodině, komponované přibližně třiceti jazyky, jimiž se mluví v Mexiku, Guatemale a Belize. (František Vrhel)

Mayta Capac, legendární incký panovník. (Oldřich Kašpar)

mazanice [archeologie], jílovitá *hlína nebo *spraš, obvykle promíšená plevami, řezanou slámou, trávou apod., užívaná k omazání, vymazání či omítání stěn pravěkých i pozdějších *obydlí počínaje *neolitem (možná i dříve). Pokud byla mazanice vypálena jako *keramika při požáru obydlí, dochovala se ve zlomcích zachovávajících otisky kúlů, trámů, tyčí, košatiny i štípaných prken. Na vnější hladké ploše již od neolitu nese někdy stopy monochromního i polychromního omalování přírodními minerálními *barvivy i se vzory. (Karel Sklenář)

mazdaismus (mazdeismus), náboženské učení starého Íránu (náboženství mágů), pravděpodobně od 2. tisíciletí př. n. l. Nejstarší podoba je zachycena v *gáthách a poté v *Avestě. Základem je *kult boha *pravdy a *dobra, tvůrce *světa *Ahura Mazdy. Svět je chápán dualisticky jako boj dobrého světelného principu (Ahura Mazda) a principu *zla a temnoty (*Angra Mainju). Uctívána byla i další indo-íránská a kmenová božstva (*Mithra) a prováděny oběti zvířat a *rituální požívání opojných nápojů.

Mazdaismus byl reformován *prorokem *Zarathuštrou v učení s posíleným etickým rozměrem a oslabenou kultovní a rituální stránkou (*zarathuštrismus). Zejména za *vlády perské dynastie *Achaimenovců (6.–4. století př. n. l.) byla Zarathuštrova reforma revidována v syntézu s náboženskými a kultovními prvky původního mazdaismu. Významnou roli začala hrát bohyně *Anáhitá, bůh ohně Átar, bůh *Mithra a ohňové kultury a rituály. Jednotlivé postavy kultu prošly posléze určitou transformací, získaly nové antropomorfní, ale zároveň (zejména ve středoperské mazdaistické literatuře) i magické rysy; vytvořil se bohatý systém *mýtů a *rituálů.

Vzájemný vztah mazdaismu a zarathuštrismu je nejasný a různě interpretovaný; obě učení se natolik prolínají, že mazdaismus bývá někdy se zarathuštrismem i ztotožňován. (Jaroslav Malina)

mazdeismus, *mazdaismus.

mazeway (z angličtiny: *maze*, „bludiště; zmatek“ a *way*, „cesta [jak se dostat kam]; směr; postup“ aj.), systém *kognitivních map tvořící individuální model světa, který každému jednotlivci umožňuje vnímat, chápat a osvojovat si skutečnost v intencích své vlastní kultury. Tento pojem uvedl do antropologie v knize *Culture and Personality* (Osobnost a kultura, 1961) jeden z průkopníků americké *kognitivní antropologie, psychologický antropolog a historik Anthony Francis Clarke Wallace (narozen 1923).

Mazeway členů jedné společnosti nejsou zcela identické. Obsah každé mazeway je tvořen individuálními cíli, aspiracemi a *hodnotami, jež určitý jedinec v daném okamžiku preferuje nebo odmítá. Zahrnuje také postoje k sobě i druhým, *názory na *přírodu a *společnost, představy o mezilidských vztazích, stejně jako o prostředcích, způsobech, technikách a taktikách, jejichž prostřednictvím jedinec usiluje o uspokojení potřeb a realizaci cílů. Mazeway každého jednotlivce se od sebe liší stupněm integrace, různou mírou *adaptability a efektivnosti. Základní funkce, kterou mazeway plní, je však totožná – jako bezpečný průvodce zajišťuje každé osobnosti orientaci v sociokulturním a přírodním světě. Situace se ale radikálně mění v období velmi rychlých *kulturních změn a intenzivních kulturních kontaktů, pod jejichž vlivem dochází k transformaci tradiční institucionální struktury společnosti. Proměny vnější kulturní reality totiž ve svých důsledcích vedou k dezintegraci původního systému „kognitivních map“, k jejich postupné přestavbě a reorganizaci. Pro osobnost znamená tato situace stresovou zátěž, jež vyplývá z vnitřního psychického napětí – tzv. „kognitivní disonance“. Pojem kognitivní disonance zavedl do společenských věd na sklonku 50. let 20. století americký sociální psycholog Leon Festinger (1919–1989). Používal jej pro označení situace, ve které se „kognitivní model“ jednotlivce (konzistentní systém znalostí, *víry, mravních principů, postojů a ideálů) dostane do rozporu s fakty objektivní reality. Festinger při rozboru této situace věnoval pozornost *analýze mechanismů, které individuu umožňují snížit tuto disonanci a obnovit soulad mezi novými informacemi a původním kognitivním modelem tak, že percepce skutečnosti a reálné postoje jednotlivce opět vytvářejí konzistentní celek. Pro Wallace, který volně navazuje na Festingerovu teorii, není proces obnovení kognitivní konzistence ničím jiným, nežli oživením funkce mazeway, vytvořením nového systému kognitivních map, které ve změněných podmínkách jednotlivci opět umožňují orientaci v sociokulturní realitě. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

mazhab (z arabštiny: *mazhab*, „názor, doktrína, směr“), právní škola či směr v *islámu. První mazhaby vznikaly v 8.–9. století. Dodnes zachovány čtyři *sunnitské mazhaby:

nejrozšířenější hanafijský (zakladatel Abú Hanífa, zemřel roku 767), málikovský (zakladatel Málík ibn Anas, zemřel roku 795), šáfi'ovský (zakladatel aš-Šáfi'í, zemřel roku 820) a nejprísnejší hanbalovský (zakladatel Ibn Hanbal, zemřel roku 855). Každý převládá v jiné oblasti, vzájemně se uznávají. Islámské ekumenické snahy uvažují o *ší'itském právu jako o pátém mazhabu. (Jaroslav Oliverius)

mazová žláza, **glandula sebacea*.

Mazuři, *etnografická skupina polského národa žijící v počtu 120 000 osob v oblasti Mazurských jezer v severovýchodní části Polska. Její počátky spadají do 14.–15. století, kdy se zde usazovaly polské skupiny z jihu. Mazuři si uhájili svoji etnickou i jazykovou svébytnost, přestože byli od 16. století pod nadvládou pruských knížat a později pruského *království. Jejich území bylo v roce 1945 vráceno Polsku. Významná je dosud jejich kulturní a umělecká činnost, umožňující další rozvoj této etnografické skupiny *Poláků. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Mbajáové, *indiánské etnikum žijící v paraguayském Chaku; patrně již splynuli s okolním obyvatelstvem (posledním pozůstatkem jsou *Kađuveové). *Jazyk patří do rodiny guajkurú. V 17.–19. století specializovaní pastevci *koní a válečníci. Svá stáda rozšiřovali převážně loupežemi. Zemědělské produkty získávali jednak formou poplatků od svých *vazalů, jednak od etnika *Guaná, považovaného za sluhy. V 19. století byli *Španěly donuceni přejít k *zemědělství, z *řemesel vynikalo *košíkářství, *tkalcovství, *hrnčířství a zpracování *kovů (přejaté od Španělů). *Kmen se dělil na sedm podkmenů a ty dále na skupiny nazývané podle obývaného území. Společnost byla členěna do čtyř vrstev: *šlechta, bojovníci (výlučně Mbajáové), sluhové (vesměs Guanáové) a *otroci (váleční *zajatci a jejich potomci). *Náboženství bylo *animistické, v 17.–18. století proběhly neúspěšné pokusy o *christianizaci. (Lukáš Šín)

Mbundové, označení skupiny příbuzných etnik *bantuského původu; žijí hlavně v Angole, kde jsou populací asi o 6,5 milionu osob. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jejich nejbližšími příbuznými jsou Ambundové a *Čokkové. Před příchodem kolonizátorů vytvořili v 15.–17. století rozlehlé státní celky Mwata-Jamwo, Bo-lia a Ngola (později Angola). V 17. století byli *vazaly *Lundů. Zachovali si tradiční *animistické náboženství, část jsou *katolíci. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

McBurneyův bod, *bod, McBurneyův.

McCullersová, Carson Smith (vlastním jménem Lula Carson Smith, 19. 2. 1917, Columbus, USA – 29. 12. 1967, Nyack, USA), americká prozaička a dramatička amerického Jihu. Ve svých třidvaceti letech debutovala románem *The Heart is Lonely Hunter* (1940, česky: *Srdce je osamělý lovec*, 2005). Její tvorba zahrnuje romány *Member of the Wedding* (Svatebčanka, 1946), *The Ballad of the Sad Café* (Balada o smutné kavárně, 1951) a *Clocks Without Hands* (Hodinky bez ručiček, 1961).

Román *Member of the Wedding* zachycuje hledání identity a pocity frustrace a deziluze dvanáctileté dívky. Její následující román *The Ballad of the Sad Café* v roce 1963 zdramatizoval americký dramatik Edward Franklin Albee (narozen 1928). Dynamika tohoto příběhu je vyvolána náhlým příchodem hrbáče Lymona Willise do jižanského městečka, jenž se nastěhuje k mužné a statné ženě, majitelce místního obchůdku, jménem Amélie. Jejich idylické soužití naruší Améliin bývalý muž Marvin Macy, který se náhle navrácí do města s úmyslem zničit Amélii život. (Barbora Půtová)

McEwan, Ian Russell (21. 6. 1948, Aldershot, Velká Británie), britský prozaik. Ranou fází života strávil na *Dálném a *Blízkém východě a ve střední Evropě (Německo). McEwan absolvoval University of Sussex v Brightonu a University of East Anglia (UEA) v Norwichi. Zde navštěvoval kurz tvůrčího psaní, který vedl anglický spisovatel Malcolm Stanley Bradbury (1932–2000). McEwan obdržel v roce 2000 Řád britského impéria.

Ve své tvorbě věnuje pozornost problematice *sexuálního chování a intimních vztahů, perverzí, deviací, násilí a zneužití, jimiž vyjadřuje bizarní a opomíjenou stránku *lidské přirozenosti. Román *The Cement Garden* (Betonová zahrada, časopisecky 1988, knižně 1995) vrcholí *incestem mezi sourozenci, jenž je produktem vzájemné soudržnosti a odporu vůči despotismu jejich otce. Novela *On Chesil Beach* (Na Chesilské pláži, 2007) je zasazena do počátku 60. let 20. století, kdy novomanžele Edward a Florence očekávají svatební noc. Jejich neznalost v oblasti intimity a sexuálního chování vyústila k narušení jejich vzájemné *komunikace a předčasnému rozchodu. Florence považovala sexuální akt za odporný, nechutný, ale zároveň nezbytný, protože nechtěla svého manžela zradit a zklamat. Oproti tomu Edward očekával sexuální akt jako odměnu za dlouhou dobu sexuální zdrženlivosti. Ve chvíli jejich sexuálního sblížení nastalo zhroucení ideálu o čisté *lásce: „Byli mladí, vzdělání a oba dosud neposkvrnění o dnešní svatební noci, a žili v době, kdy hovor o sexuálních problémech prostě nebyl možný.“ Novelu lze označit za obraz anglické společnosti, který podává svědectví o doznívajících viktoriánských konvencích, morálce a předsudcích v předvečer sexuální revoluce. Z antropologického hlediska lze toto literární dílo označit za originální reflexi dekonstrukce sexuálních vzorců chování v podmínkách viktoriánské Anglie.

McEwan beletristicky zpracoval také případ *Clérambaultova syndromu v románu *Enduring Love* (Nezničitelná láska, 1997). Součástí jeho tvorby tvoří i povídkové soubory *First Loves, Last Rites* (První láska, poslední pomazání, 1975) a *In Between the Sheets* (Pod pokrývkou, 1978). Z další románové tvorby lze jmenovat: *The Comfort of Strangers* (Pokrývka cizinců, 1981, česky: *Cizinci ve městě*, 1996), *The Child in Time* (Dítě v pravý čas, 1978), *The Innocent* (Nevinný, 1990), *Black Dogs* (Černí psi, 1992) a *Atonement* (Pokání, 2001). (Barbora Pütová)

McGrew, William C. (narozen 1947), skotský primatolog; v současné době působící jako profesor *antropologie a *zoologie na Miami University v Ohio (USA). Jako jeden z prvních se začal zajímat o širší souvislosti nástrojové činnosti *šimpanzů a formuloval hypotézu o možné existenci elementárních kulturních tradic u šimpanzů.

Autor zásadní monografie *Chimpanzee Material Culture: Implications for Human Evolution* (Materiální kultura šimpanzů: Implikace pro lidskou evoluci, 1992), která se spolu s molekulárně genetickými výzkumy významně zasloužila o změnu *paradigmatu současné *primatologie. (Václav Vančata)

McLennan, John Ferguson (14. 10. 1827, Inverness, Skotsko – 16. 6. 1881, Hayes Common, Kent, Anglie), skotský právník, antropolog a etnolog; jeden ze zakladatelů *evolucionismu v *antropologii a *etnologii. V duchu evolucionismu vytvořil koncepci instituce *manželství: nejstarší údobí charakterizovaly *exogamie a *polyandrie, které vznikly jako důsledek omezených zdrojů obživy získávaných *lovem a *sběračstvím, z toho pak vyplynula zvyklost zabíjení dětí ženského *pohlaví; až zemědělství, které zajistilo dostatečnou obživu, vedlo k zániku *polyandrie a *matrilinearity a následně k vzniku *monogamie a *patriliearity, což položilo základy pro současný typ rodiny.

Tato koncepce byla zpochybněna a odmítnuta, avšak McLennanem zavedené termíny (exogamie, *endogamie aj.) jsou nadále užívány a jím nastolená témata jsou nadále nosná. Z díla: *Primitive Marriage* (Primitivní manželství, 1865). (Jaroslav Malina)

MDMA (extáze, taneční droga), 3, 4-methylendioxyethylamfetamin, *psychostimulační látka s *psychedelickými účinky, v čisté formě je to bílá krystalická, silně hořká látka. Užívá se v klubech, většinou ve formě tablet či kapslí. Podporuje *kreativitu a schopnost koncentrace na rytmus při tanci (taneční droga). MDMA zřetelně zesiluje smyslové vnímání (chuť, čich, hmat, zrak). Prohlubuje intenzitu pozitivních prožitků, pocity *empatie a potřebu dotýkat se druhého, nemá však *afrodiziakální účinky. *Euforie může někdy přehlušit přirozené vnitřní varovné signály, jakými jsou například pocit chladu, tepla, žízně, což může

mít vážné důsledky v podobě přehřátí či dehydratace a následné smrti. Jinak se podobá účinkem *amfetaminu.

Při vyšších dávkách může vést k nervozitě a závratím. Jako u jiných psychostimulačních látek, hrozí i u MDMA při dlouhodobém užívání toxická paranoidně halucinační psychóza. MDMA byla syntetizována již před *první světovou válkou, od 50. let se začala vyrábět, později bylo jejímu legálnímu šíření bráněno zákonnými úpravami ve většině *zemí v 70. a 80. letech 20. století. Do České republiky se v současnosti dostává hlavně ze západní Evropy. (Petr Bureš)

me, sumersky; jeden ze základních pojmů *sumerského náboženství a *mytologie, snad souvisí se sumerským slovesem *me*, „býti“. Konvenčně je tento termín překládán jako „božská síla/moc“. Doposud neexistuje úplná shoda o jeho výkladu. Někteří badatelé ho chápou jako pozůstatek archaického stupně vývoje náboženství, který přetrval i v antropomorfních sumerských náboženských představách a přirovnávají ho k egyptskému principu **maat*, antickému *numen* („pokyn, příkaz, vůle, božská vůle“ apod.) nebo k melanéskému výrazu **mana* a vykládají ho jako souhrn mocných božských sil (*me* je v sumerštině jméno hromadné) ovládajících *svět a všechny božské i pozemské *instituce. Na druhé straně je tento pojem chápán jako označení souhrnu konkrétních projevů *civilizace a kultury, v představách *Sumerů daru *bohů, v jejich kladném i záporném slova smyslu.

Pro poznání toho, co vše bylo v sumerském náboženství a mytologii pod pojem *me* zahrnováno, je nejdůležitější mýtus Inanna a Enki. Podle něho bůh *Enki obdaroval v opilosti bohyni *Inannu souhrnem všech *me*, která uchovával v *Eridu a Inanna je odvezla do svého *města *Uruk. Zde jsou *me* chápána jako cosi konkrétního, přenosného, je jich tu vypočítána celá řada (dohromady 110). Zahrnují kultovní i mocenské funkce (kněžství, *království) včetně jejich odznaků (trůn, koruna, žezlo), etické pojmy kladné i záporné (*spravedlnost, lež), projevy lidské *psychiky (smutek, *radost), *sexuality, *umění, *řemesla, náboženské a mytologické představy, zbraně i pracovní nástroje atd. Tento seznam je v sumerských literárních památkách zatím ojedinělý. Je vystavěn, obdobně jako i tzv. sumerské lexikální seznamy (lexikografie), na základě volné asociace představ a je zřejmě výrazem snahy o zachycení a svébytné uspořádání konkrétních rysů tehdejší civilizace. (Jiří Prosecký)

Meadová, Margaret (16. 12. 1901, Philadelphia, Pennsylvania, USA – 15. 11. 1978, New York City, USA), americká antropoložka; představitelka školy *osobnost a kultura a psychologicky orientované *antropologie; propagátorka sociálního determinismu. Studovala na DePauw University a Barnard College anglický jazyk a psychologii; asistentka Franze *Boase Ruth *Benedictová ji přiměla k postgraduálnímu studiu antropologie.

Prvním samostatným výzkumem Margaret Meadové bylo osmiměsíční studium domorodců na ostrově Tau v soustroví Samoa v *Polynésii a jeho konkrétním výsledkem byla populární kniha *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation* (Dospívání na Samoi: Psychologický výzkum primitivní mládeže pro západní civilizaci, 1928). V létě 1930 se společně s antropologem Reem Franklinem *Fortunem věnovala krátkému výzkumu *Omahů. V letech 1931 až 1933 studovala domorodé *kmeny na *Nové Guineji a v letech 1936 až 1938 a znovu 1939 pobývala s Gregory *Batesonem na Bali. Rok 1938 strávila mezi Iatmuly na Nové Guineji.

V knize *Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (Pohlaví a povaha ve třech primitivních společnostech, 1935) shrnula Margaret Meadová výsledky svých výzkumů na Nové Guineji z počátku třicátých let, které byly zaměřeny na *analýzu sociálně kulturní podmíněnosti mužské a ženské role. Sociokulturní determinismus jako klíčový faktor při vytváření osobnosti byl rovněž tématem terénního výzkumu na Bali, který realizovala v letech 1936 až 1938 společně s Gregorym Batesonem. V knize *Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World* (Mužství a ženství: Studium pohlaví v měnícím se světě, 1949) se zabývala v širokém srovnávacím záběru kulturní podmíněností role pohlaví.

Po *druhé světové válce se věnovala především pedagogické, osvětové a řídicí činnosti a na čas se stala díky svému postavení na Kolumbijské univerzitě a v Americkém muzeu přírodní historie (*American Museum of Natural History*) v New Yorku bezpochyby nejvlivnější osobností severoamerické antropologie. Stála v čele Americké antropologické asociace (*American Anthropological Association*) a byla prezidentkou Americké asociace pro vědecký pokrok (*American Association for the Advancement of Science*). Její další práce zahrnovaly *Cultural Patterns and Technical Change* (Kulturní vzorce a technická změna, 1953, editorka) a *New Lives for Old: Cultural Transformation – Manus, 1928–1953* (Nové životy za staré: Kulturní transformace – Manus, 1928–1953, 1956).

Celoživotní témata Margaret Meadové se týkala procesu *socializace, dětství, rodičovství, vztahu mezi pohlavími a výchovy. Antropologie představovala podle Meadové především vědu o kultuře; výchova v raném dětství má zásadní význam pro formování lidské osobnosti. Interakci mezi jedincem a kulturou pokládala za dynamický proces, jehož výrazem byl specifický kulturně podmíněný typ osobnosti.

Dílo Margaret Meadové bylo vystaveno ostré kritice především z důvodu údajně závažných metodologických nedostatků a ideologické předpojatosti; například novozélandský antropolog Derek *Freeman (1916–2001) uveřejnil v roce 1983 knihu *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth* (Margaret Meadová a Samoa: Zrození a zánik antropologického mýtu), v níž se snažil doložit, že Meadová idealizovala samoanskou společnost a podcenila „komplexnost kultury, společnosti, historie a psychologie“ místních obyvatel. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

meänkieli (tornedalská *finština), malý regionální (ca 50 000 uživatelů) *ugrofinský jazyk v severním Švédsku v údolí řeky Torne při hranici s Finskem. V současnosti prochází fází emancipace. (Leoš Šatava)

meatus, -us, m., chodba, průchod. V *anatomii například v pyramidě *kosti spánkové vnitřní zvukovod (**meatus acusticus internus*). (Ladislava Horáčková)

meatus acusticus externus, zevní zvukovod, součást zevního *ucha. Trubice, dlouhá asi 2,4 mm o průměru kolem 6 mm, která začíná u ušního *boltce otvorem *porus acusticus externus* a mediálně je zakončena *bubínkem, jenž ji odděluje od *středoušní dutiny (**cavum tympani*). Podkladem zevního zvukovodu je v laterální části chrupavka (*cartilago meatus acustici*), která má tvar žlábků otevřeného nahoru a dozadu, přechází v chrupavku ušního boltce. Mediálně má zvukovod kostěnou část *meatus acusticus externus osseus* (ohraničuje ji *pars tympanica* *spánkové kosti). Zevní zvukovod vystylá *kůže s chlupy (**tragi*), v níž jsou uloženy četné mazové žlázy **glandulae ceruminosae*, produkující ušní maz – *cerumen*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

meatus acusticus internus, vnitřní zvukovod, součást vnitřního *ucha. Kanálek v pyramidě *spánkové kosti, který začíná na zadní ploše pyramidy otvorem *porus acusticus internus* a končí slepě jako *fundus meatus acustici interni*. Tato část zvukovodu sousedí s *vestibulem a *hlemýžděm vnitřního ucha. Po *fundus meatus acustici interni* probíhá *crista transversa*, která s méně patrnou svislou hranou rozděluje fundus na čtyři kvadranty. Ve ventrokranálním kvadrantu se nachází vstup do **canalis nervi facialis*. Ventrokaudální kvadrant se nazývá *area cochleae*. Je tvořený bází *modiolu, na níž ústí *canales longitudinales modioli* v podobě spirálovitě uspořádaných otvůrků – *tractus spiralis foraminosus*. V dorzokranálním kvadrantu je *area vestibularis superior* (sousedí s *macula cribrosa superior* vestibula) a vystupuje z ní **nervus utriculoampullaris*. V dorzokaudálním kvadrantu je *area vestibularis inferior* (sousedí s *macula cribrosa media et inferior* vestibula) a vystupuje z ní **nervus saccularis* a samostatným otvorem (*foramen singulare*) prochází **nervus ampullaris posterior*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

meatus nasi communis, označení pro prostor v *dutině nosní mezi nosní přepážkou a mediálními okraji *skořep nosních. (Ladislava Horáčková)

meatus nasi inferior, dolní průchod nosní, prostor v *dutině nosní pod *concha nasalis inferior. V přední části jeho laterální stěny vyústuje ductus nasolacrimalis, který bývá překrytý stejnojmennou slizniční *řasou. (Ladislava Horáčková)

meatus nasi medius, střední průchod nosní, prostor v dutině nosní mezi střední a dolní *nosní skořepou. Na jeho laterální stěně výrazně vystupuje jedna z dutin čichového labyrintu – bulla ethmoidalis, pod níž se otevírá štěrbinovitý otvor *hiatus semilunaris. Hiatus semilunaris se nálevkovitě rozšiřuje v infundibulum ethmoidale, na jehož spodině ústí *sinus maxillaris, *cellulae ethmoidales anteriores, *sinus ethmoidales mediae a často také *sinus frontalis. (Ladislava Horáčková)

meatus nasi superior, horní průchod nosní, prostor v *dutině nosní mezi stropem a concha nasalis media. Z laterální stěny se do něj vyklenuje drobná concha nasalis superior. Do horního průchodu nosního ústí *cellulae ethmoidales posteriores a *sinus sphenoidalis. (Ladislava Horáčková)

meatus nasopharyngeus, prostor v *dutině nosní mezi zadními okraji všech tří *nosních skořep a choanami. (Ladislava Horáčková)

mecenáš (odvozeno ze jména římského aristokrata *Maecenata), podporovatel umění a věd. (Jaroslav Malina)

mecenášství, archaický název pro podporu hlavně *umění a *literatury bohatými jedinci bez omezování tvůrčí svobody umělců; dnes: *sponzorství. (Jaroslav Malina)

Meckel von Helmsbach, Johann Friedrich (zvaný Meckel mladší, 17. 10. 1781, Halle, Německo – 31. 10. 1833, Halle, Německo), německý anatom a patolog; jeden z nejvýznamnějších anatomů své doby, zakladatel *teratologie. Byl průkopníkem v teratologické oblasti (abnormality, *malformace v embryologickém vývoji člověka). Jsou po něm pojmenovány dvě anatomické struktury: *Meckelova chrupavka a Meckelův divertikl. (Michaela Krivanová)

Meckelova chrupavka, *chrupavka, Meckelova.

meconium, -i, n. (z řečtiny: mecon, „mák“), mekonium:

1. starý název pro šťávu z máku (opium);
2. střevní obsah *novorozence (smolka), černozelené barvy, který se tvoří z odloupaných buněk, žlučových barviv a hlenu. Přítomnost mekonia v plodové vodě signalizuje nedostatek kyslíku u plodu. (Ladislava Horáčková)

meč [archeologie], sečná a bodná *zbraň vzniklá v *době bronzové a vyráběná z *bronzu, zpočátku byla spíše kratší a bodná (vývojově navazovala na *dýku), v průběhu doby bronzové delší a sečná, s rovnou dvojbřitou *čepelí. Nejstarší exempláře měly litou čepel a někdy i rukojeť, ozdobně tvarovanou a připojenou k čepeli nýty; jindy vybíhala litá čepel do plochého řapu nebo dlouhého trnu, na nějž byla nasazena dřevěná nebo kovová rukojeť.

Pravěké bronzové meče byly asi spíše reprezentační než zcela užitkovou zbraní, často končily jako *vótum nebo *milodar. Od pozdní doby bronzové se objevují meče s bronzovým jílcem a železnou čepelí, od *doby halštatské meče železné, u nichž byla zřejmě naopak převažující funkce zbraně. Ve *středověku byly meče až 1 m dlouhé. V 16. století se užívaly obouruční meče. Od 16. a 17. století byly meče vytlačovány palašem a šavlí; udržely si však ceremoniální význam (často byly bohatě umělecky zdobeny, zejména *niellem).

Kromě kovových mečů existovaly i meče dřevěné, z nichž nejstarší jsou doloženy již z období *mezolitu. (Karel Sklenář)

med, tekutina vytvářená některým hmyzem, zvláště včelami. Včelí med může být květový, vznikající z nektaru květů, nebo medovicový, jenž vzniká z výměšků hmyzu (mšice). Včely ukládají nektar do buněk plástů, kde je postupně přenášejí, zahušťují a obohacují o výměšky svých žláz. Klesne-li obsah vody z původních 60–70 % v nektaru na 18 %, med v buňkách zavíčkují. Takto vyzrálý med je vhodný k dalšímu zpracování člověkem. Složení medu se mírně liší podle jednotlivých druhů. Základními složkami jsou: fruktóza, glukóza, sacharóza a

další cukry, minerální látky (především draslík, sodík, vápník, hořčík a železo), v malém množství vitamíny (například B₁, B₂, B₃, B₅, B₆ a C), voda, antioxidanty, aromatické látky, adrenalin, aminokyseliny, bílkoviny, acetylcholin a pylová zrna. Med byl a je využíván ke slazení, v *léčitelství a *medicině a oceňován pro své konzervační účinky.

Včelí med je nejstarším sladidlem, které lidstvo získává z přírodních zdrojů. (Až v 9. století se dostala do Evropy ze Středního východu cukrová třtina. Později se rozvinula a zcela převládla výroba cukru z cukrové řepy.) Od *pravěku byly medem doslazovány pokrmy a nápoje. Takto upravené pokrmy byly vkládány i do *hrobů. O využívání včelích produktů svědčí i paleolitická malba z Cueva de la Arna ve Španělsku z období 15 000 let př. n. l. Med byl zpracováván a konzumován napříč *kulturami v Jižní Americe, Austrálii, Africe, Asii i Evropě. Objevuje se i v řadě starověkých *mytologií, *náboženství a zákonodárství (viz *včelařství). Například v Řecku byl považován za potravu olympských bohů. *Zeus byl medem odchován a obdařil včely uměním stavět voskové pláсты. Med se objevuje také v podobenstvích v raných starověkých textech nebo v *bibli: ženský klín i *penis byly „čistými, sladkými a medovými“ částmi těla (například v *mýtu o sestupu Inanny do podsvětí). Patronem včelařů je sv. Ambrož. Záznamy o včelařství v Egyptě jsou datovány již do období 2400 př. n. l. Ve starověkém *Egyptě, *Babylonii, *Asýrii a *Persii byl med spolu s voskem užíván k *balzamování těl zesnulých osobností; mezi jinými byl takto balzamován *Alexandr Veliký (356–323 př. n. l.) nebo král Sparty Agésiláos (vládl 397–361 př. n. l.). Řecký historik Priskos (ca 410/420–474), píšící o vpádu *Hunů na levý břeh Dunaje, dokládá k roku 448 využívání medu *Slovany. V 11. a 12. století se v Praze konaly medové trhy. Včelaření doma bylo v té době nijak neomezovanou aktivitou. Lesní včelařství ovšem spadalo pod spolky s vlastní správou, které byly podobné pozdějším *cechům. Měly gruntovní knihu i registra včelařská – práva medařská. Včelařské cechy a společenství měly ve *středověku zvláštní práva a vlastní včelařský soud. Záznamy napovídají, že jedno včelstvo i s klátem stálo v roce 1538 až 3 zlaté. Omezení včelařských cechů a jejich práv přichází až za císaře *Josefa II. (1741–1790).

V *archeologických nálezech lze důkaz přítomnosti potraviny ochucené medem provést pomocí palynologické analýzy. Odebrané vzorky z *nádob zároveň obsahují široké spektrum pylů sbíraných včelami. (Martin Hložek, Alena Řiháková)

měď (latinsky: *cuprum*, chemická značka: Cu) [archeologie, etnoarcheologie], kovový prvek, nacházející se v *přírodě ryzí i ve sloučeninách různého chemického složení a povahy, především se sírou (měděné rudy sulfidové) a s kyslíkem (měděné rudy oxidové, v pravěku preferované pro snadnější zpracovatelnost). Nazlátle červenavá měď, v suchém prostředí stálá a ve vlhkém jen povrchově korodující, kujná a tažná, zpracovatelná i za studena kovááním či vytepáváním, se stala prvním technickým kovem lidských dějin. Získávala se nejprve v čisté přírodní formě sběrem hrudek a plíšků v prostorech výchozů měděných rud (azuritu, chalkopyritu, kupritu, malachitu), po vyčerpání povrchových zdrojů přímou *těžbou rud.

Bod tání mědi je 1083–1084 °C a jeho dosažení vyžaduje vyvinutí složitějších zařízení a postupů prostřednictvím dlouhodobého pozorování a experimentování. Proto nepřekvapí, že se zpočátku s přírodní čistou mědí zacházelo jako s kamennými *surovinami, od nichž se lišila tvárností za studena. Teprve později byla měď tvářena za tepla v ohni a nakonec se náhodně, nejspíše v hrnčířské peci nebo při nahřívání přírodní mědi, objevila možnost vytavit ji z rudy. K tomuto objevu poprvé došlo na *Předním východě již v 7. tisíciletí př. n. l. Měď se tavila v *pickách nebo *tyglících dřevěným uhlím rozdmýchávaným pomocí měchu zakončeného *výfučnou (*struska přitom vzniklá odstranila nečistoty) a nalévala do *kadlubů i jiných forem (*kovolitectví).

Pro vzácnost a náročnost výroby, kterou zvládly jen skupinky střežící své tajemství (jak dovozujeme podle *analogií z řady nativních kultur), byla měď považována v pravěkých i starověkých kulturách za posvátný kov a její výroba byla *rituálem vykonávaným nečtetnou

vrstvou obřadníků-kovolitců s výlučným postavením ve *společnosti; vzájemným stykem těchto lidí se zřejmě přenášela znalost měděné *metalurgie z Předního východu do egejské oblasti, pak na Balkán a dále na sever do Podunají i do našich *zemí, kde se začala domácí výroba mědi rozvíjet od staršího *eneolitu, kdy se rýsuje styk *kultury nálevkovitých pohárů s východoalpskou těžební a metalurgickou oblastí. Tento proces lze doložit i díky přítomnosti různých stopových prvků odlišujících rudy z různých oblastí a dovolujících určit jejich provenienci a tím někdy i původ a směry šíření měděných výrobků a metalurgických znalostí.

Měď byla zpočátku surovinou vzácnou a hospodářsky nevýznamnou: získávala se složitou metalurgickou cestou a na *nástroje byla poněkud měkká. Většinou šlo v této fázi o drobné ozdoby (*korálky, *záušnice aj.) a o nevelké nástroje (*dlátka, *sekerky). Situace se změnila, když se začala využívat ruda či měděná surovina, představující sloučeninu s přirozeným či záměrným podílem arzenu (tzv. arzenová měď), zvyšujícím její kvalitu, která byla jakýmsi předstupněm dokonalejšího *bronzu. Tehdy se měď stávala prakticky významnější, spíše však prestižní surovinou a měděné artefakty se ustálily v určitých typech zpravidla odvozených od kamenných broušených či kostěných nástrojů (*dláta, *dýky, *jehlice, ploché *sekery, *sekeromlaty, šídla aj.), z nichž některé (masivní sekery, sekeromlaty) byly nejspíše artefakty k prestižním nebo rituálním účelům. (Viz též *doba, měděná, *eneolit.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Na *Předním východě byla měď prvním užívaným kovem; nejen proto, že se v přírodě vyskytovala v ryzím stavu, ale také proto, že byla trvanlivá, formovatelná a snadno opracovatelná. Stačilo tudíž vykovat ji do potřebného tvaru. Malé korálky, jehlice, háčky a udičky byly objeveny již v *akeramickém neolitu v Çayönü Tepesi v jihovýchodní *Anatolii (přibližně 8000 př. n. l.). Z pozdního 8. tisíciletí př. n. l. jsou pak známy měděné korálky z Aşikli Höyüku ve střední Anatolii, Ali Koše v Íránu nebo mezopotamského Tell es-Sauvānu. V obou anatolských *lokalitách – Çayönü Tepesi i Aşikli Höyüku – byla měď při kování zahřívána na nízkou teplotu, aby se zabránilo praskání materiálu. Vypělou anatolskou metalurgii dokládá též tavení mědi v 6. vrstvě v *Çatal Hüyükü kolem roku 6000 př. n. l. Jde tady, stejně jako ve všech dalších nálezích ze 7. tisíciletí př. n. l. (hlavice kyje z Can Hasanu 2b; korálky z hrobového celku v Mehrgarh v Balúčistánu) o ryzí měď. První zřetelné doklady tavení měděné rudy a stopy po příslušných dílnách pocházejí teprve z 5. tisíciletí př. n. l. z íránských nalezišť Talle Iblis a Tepe Ghabristan (*tyglíky, dmychadla, formy a asi 20 kg měděné rudy). Z téže doby, byť jiných íránských lokalit, známe i měděné předměty (Tepe Sialk III, sekery ze *Sús A). Některé nálezy z chalkolitických vrstev 4. tisíciletí př. n. l. jsou svědkem záměrného výběru kvalitní rudy a dálkového obchodu s takovou surovinou. Artefakty z *depotu o více než 400 kusech z Nahal Mišmaru (západní břeh Mrtvého moře) byly zhotoveny ze suroviny obsahující 20 % antimonu a přes 8 % arzenu. Ruda tohoto složení nemohla pocházet odjinud než z východní Anatolie (doklady z Norşuntepe). Je to o to překvapivější, že měděná ruda se v této době dolovala v nedalekém jordánském Feinanu (a možná také již v Timně). Šlo ovšem o chryzokol a malachit. Slitina mědi s arzenem dominovala metalurgii 4. tisíciletí př. n. l. a její produkce pokračovala i ve 3. tisíciletí př. n. l. (Ikiztepe, Beycesultan, Arslantepe, Hassek Höyük v Anatolii, Džemdet Nasr, *Kiš v Mezopotámii, Kefar Monaš v *Izraeli). V této době, označované konvenčně již za ranou *dobu bronzovou, se sice objevují první slitiny s *cínem, slitina s arzenem ovšem nadále převažuje (depot v Súsách, *bronz). Nástupem bronzu ve 2. tisíciletí př. n. l. zpracování mědi nezaniká. Užívá se nadále všude, kde její vlastnosti, zejména široká dostupnost a snadná kujnost, dojdou uplatnění. Archeologické nálezy neposkytují u kovových předmětů spolehlivá data pro statistické výpočty (dlouhá doba užívání každého kusu, opakované přetavování), avšak zmínky v textech svědčí jasně o tom, že především pro výrobu nádob, masově užívaných *zbraní (hroty *šípů) a složitých nebo monumentálních plastik (hlava spojovaná s osobou *Sargona I.) zůstala nelegovaná litá měď významnou surovinou. Plastiky někdy doháněly užití levnějšího materiálu (počátkem 2. tisíciletí př. n. l.

byla měď 150–180krát levnější než stříbro) plošným plátováním nebo pokrýváním alespoň nejvýraznějších nebo charakteristických partií (hlava, *atributy, *ikonograficky důležité znaky) drahým kovem (*zlato).

Měď byla na *Předním východě dobře zastoupena. Bohatá naleziště ve východní Anatólii byla těžena od nejstarších dob; íránská měď se po souši transportovala do Mezopotámie (*transport), až ji ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. nahradila surovina dovážená po moři z Ománu (sumerský *Magan). Počátkem 2. tisíciletí př. n. l. kvetl obchod s kyperskou mědí (důležité překladiště s písemnou dokumentací v *Mari). Asyrský obchod s mědí v *Malé Asii v 19. a 18. století př. n. l. byl zřejmě omezen na samotné obchodní osady; dále do Mezopotámie tato surovina patrně již neplynula. (Jana Součková)

medailon, ozdobný přívěsek; patří mezi *svátostky typu přívěsku, lité, ražené, tepané či řezané, obvykle s oboustranným *obrazem, *reliéfem, nejčastěji oválného tvaru. Dělíme je na zázračné medailony, které sloužily jako *amulety a *talismany, popřípadě k obětování na oltářích jako *ex vota; bratrské medailony, sloužící jako odznaky bratrstev, řádů a *kongregací, také medailony se *symbolikou *Krista a Panny Marie; upomínkové medailony mohou být poutní, jako vzpomínka na vykonané poutě a konkrétní poutní místa a medailony korunovační, intronizační, svatořečící (připomínající určitou církevní událost), křestní (oslavující *křest). (Michaela Králíková)

Médeia, dcera kolchidského *krále Aiéta, kouzelnice. Zamílovala se do *Iásóna, proto mu pomohla získat *zlaté rouno a uprchla s ním z Kolchidy. Pro snadnější průběh úniku neváhala krutým způsobem obětovat svého bratra. Iásónovi pomáhala i nadále, ale když ani její kouzla nevedla k Iásónově nástupu na *trůn v Iolku, uchýlila se s ním do Korintu, kde Iásón Médeiu, již předtím slíbil *manželství, opustil a chystal se oženit s dcerou korintského krále. Ponížená Médeia nebyla schopná tuto zradu unést a pomstila se mu vraždou jejich společných dětí a nevěsty. Poté unikla do *Athén.

Médeia je klasickým typem tragické postavy, která ve své vášnivé zaslepenosti nedokáže ovládat své city a v nenávisti se nezastaví ani před nejkrutějším činem. Pomsta je pro ni důležitější než vlastní bolest. Tuto látku zpracoval *Eurípidés ve své stejnojmenné *tragédii; v Římě byla známa rovněž v dnes nezachované *verzi *Senekově.

Médeia jako typ komplikované osobnosti, u níž svár lásky a nenávisti plodí násilné činy, se stala častým námětem pro výtvarné umění: skvěle jej ztvárnil například český malíř Alfons *Mucha (*Plakát Médeia*, 1898). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

měděná doba, *doba, měděná; *eneolit.

média, masová (masmédia) (z angličtiny: *mass media*, „prostředky hromadné komunikace“), informační prostředky, tvořené tiskem, rozhlasem, *televizí, *internetem, tiskovými agenturami, dokumentárním filmem; působí šířením *informací a *kultury na nejširší *veřejnost; lze je třídit: a) podle působení na smysly (vizuální, auditivní, audiovizuální); b) podle možnosti časové volby příjemce: buď je volí příjemce sám (tisk, internet), nebo je vázán na program (rozhlas, televize, kino); c) podle prostředí příjmu (příjem individuální, sálové uspořádání – například kino). (Marie Dohnalová)

mediace (z latiny: *medius*, „střední, prostřední, uprostřed jsoucí, mezi [dvěma stranami]“), mimosoudní zprostředkování za účelem řešení *sporu mezi obviněným a poškozeným, a činnost směřující k urovnání konfliktního stavu vykonávaná v souvislosti s trestním řízením (v České republice podle Zákona č. 257/2000 Sb.). Lze ji provádět jen s výslovným souhlasem obviněného a poškozeného. (Marie Dohnalová)

medialis, *mediální.

mediální, též *medialis*, vnitřní, ležící blíže k *rovině mediální.

mediální cysta, *cysta, mediální.

mediální rovina, *rovina, mediální.

medianus, -a, -um, střední, středový, ležící ve střední *rovině (mediánní). (Ladislava Horáčková)

mediátory, *transmitery.

medicína (z latiny: *medicīna*, „lékařství; lék“), souhrn vědeckých disciplín o způsobech a prostředcích *lčení, lékařství. Slovo „medicína“ používá odborná i laická veřejnost. Medicínou se často myslí nějaký lék (například doktor předepsal hořkou medicínu; užívat medicínu). Historicky je medicína spojena s péčí o nemocné osoby, zvířata nebo rostliny. Medicínu lze dělit na medicínu humánní, veterinární a na fytomedicínu. Předmětem dalšího výkladu bude oblast humánní medicíny.

Medicína jako odborná disciplína je souhrnem profesionálních činností vykonávaných lékaři. Běžně se odkazuje na synonymum lékařství. Lékařstvím se podle slovníků jazyka českého míní jednak činnost lékaře, a jednak souhrn vědních disciplín o způsobech a prostředcích lčení. Je zřejmé, že takové definice jsou jen orientační, neúplné a zjednodušující.

Termín medicína se používá téměř na celém světě, a proto nepřekvapuje, že existuje mnoho definic (obvykle se více či méně překrývají), které svou výstižnost odvozují od určitého sociálního *kontextu vymezeného například historicky, skupinově, geograficky anebo kulturně.

Vzhledem k tomu, že současné vzdělání nachází stále pevnější vazby na anglosaské prameny, je užitečné vyjít například z *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language* (Websterův encyklopedický nezkrácený slovník v angličtině, New York, 1996), kde je slovo *medicine* vyloženo takto: (a) *substance používaná k lčení nemocí; (b) umění a věda jak udržet a navrátit *zdraví nebo tělesnou kondici prostřednictvím léků, chirurgických operací nebo jiných postupů; často se dělí na vlastní medicínu (vnitřní lékařství – internu), chirurgii a porodnictví; (c) umění a věda týkající se lčení nemocí léky, na rozdíl od chirurgie a porodnictví; (d) lékařská profese; (e) (u amerických *indiánů) jakýkoli objekt nebo činnost, u níž se předpokládá magická moc.

Problémy s definicí medicíny a lékařství ilustruje i skutečnost, že v praktickém lékařském slovníku (Vokurka, Martin – Hugo, Jan [1998]: *Praktický slovník medicíny*, 5. rozšířené vydání. Praha: Maxdorf), ani ve velkém lékařském slovníku (Vokurka, Martin – Hugo, Jan a kolektiv [2002]: *Velký lékařský slovník*. Praha: Maxdorf) tyto pojmy nejsou zařazeny.

Vzhledem k absenci vhodné definice je možné se pokusit o vlastní vymezení pojmu medicína: *Medicína je souhrn poznatků, dovedností, činností i praxe týkající se ochrany, upevnění, rozvoje a navrácení *zdraví lidí, a to zejména pokud jde o *zdravotní výchovu, *podporu zdraví, *prevenci a etiologii, *diagnostiku a *nozologii, *prognózu, *lčení (terapii), *rehabilitaci a *sociální reintegraci.*

Uvedená definice je poměrně široká a zahrnuje téměř všechny lékařské činnosti. Je pojata cílově, to znamená, že se soustředí na to, k čemu práce lékařů směřuje. Dalo by se namítnout, že těžiště práce lékaře spočívá v péči o nemocné osoby ve snaze zcela odstranit nebo alespoň zmírnit jejich zdravotní nesnáze. Bylo by však málo, kdyby cílem medicíny byla jen léčba jednotlivých nemocných. Je žádoucí usilovat o to, aby lidé byli co nejdéle zdraví, popřípadě, aby je jejich zdravotní neduhy co nejméně obtěžovaly a omezovaly.

Medicína je rychle se rozvíjející týmovou prací, na které se spolu s lékaři podílí mnoho ostatních odborníků. Rostoucí význam pro zaměření, činnost a výsledky medicíny má i aktivita mnoha *občanských sdružení, institucí, organizací, rodin a jednotlivců. Nová a stále se rozvíjející oblast péče o zdraví je podnětem pro vytváření nových pojmů i pro úpravu dosavadních definic.

Nejširším pojmem je v této oblasti *péče o zdraví. Ve vývoji péče o zdraví hraje důležitou roli *zdravotní politika, jejímž cílem je přispět k dosažení co nejlepšího zdraví. Odborná část

péče o zdraví je *zdravotnictví. Zdravotnictví je tvořeno rezortní soustavou zdravotnických zařízení, v nichž kvalifikovaní zdravotničtí pracovníci poskytují *zdravotnické služby.

Činnost zdravotnictví v konkrétních podmínkách předznamenává *zdravotnická politika.

Péče o zdraví i zdravotnictví jsou sociální systémy, a proto je nezbytné k jejich rozvoji v potřebném rozsahu využívat i nástroje sociální regulace, například *výchovu, politickou, organizační a administrativní práci, legislativu, ekonomické mechanismy i informační systémy. To znamená nepojímat péči o zdraví úzce rezortně, ale využívat vše, čím mohou všechny *instituce, *organizace i *společnost jako celek, a zejména její řídicí orgány, přispět k zlepšení zdraví lidí.

Dlouhodobá zkušenost mnoha *států dokládá, že zdraví lidí nevzniká v nemocnicích, tam se jen s velkým úsilím a náklady spravuje to, co se už pokazilo. Zdraví vzniká v rodinách, školách a na pracovištích, všude tam, kde lidé žijí. Medicína se proto ve svém zájmu nemůže omezovat jen na klinická stadia nemocí, ale musí se naučit i účinněji hodnotit a zvládat *determinanty zdraví a nemocí, tedy všechny okolnosti, které souvisejí se zdravím.

Medicína bývalého východního bloku zatím většinou tíhne k dominantní přírodovědecké orientaci, která byla pro její rozvoj neobyčejně cenná a dosud ani zdaleka nebyly vyčerpány její možnosti. Medicína se v řadě anglosaských *zemí snaží překročit hranice tzv. *biomedicínského modelu zdraví a vycházet z *ekologicko-sociálního modelu zdraví, který bere v úvahu i další okolnosti, které ovlivňují zdraví.

Historické poznámky: Zdraví člověka ve všech dobách bylo vysoce ceněnou *hodnotou, která v životě jedince i společnosti hrála vždy důležitou roli. Historická zkušenost ukazuje, že vnímání nemoci pacientem, chování lékaře a postoje společnosti k nemocným osobám do značné míry určovaly vývoj medicíny a spoluvytvářely metody a obsah péče o zdraví v konkrétní společenské situaci.

Historii vývoje medicíny lze popisovat jen velmi obtížně. Jen zlomek lidí se během své nemoci mohl setkat s lidmi, kteří mu mohli skutečně pomoci. Mnozí historici medicíny soudí, že teprve někdy před začátkem *první světové války mohl průměrný pacient s průměrnou nemocí, který navštívil průměrného lékaře, očekávat od tohoto setkání nějaký zdravotní prospěch.

Historie medicíny stojí za to studovat v plné šíři, například z více než osmisetstránkové knihy Roy Portera *Největší dobrodíní lidstva: Historie medicíny od starověku po současnost* (Praha: Prostor – Knižní klub, 2001). Po napsání poměrně rozsáhlého textu autor v úvodu výstižně napsal: „Historické záznamy jsou jako noční obloha: zahlédneme sice na ní pár hvězd, z nichž se pokoušíme seskupit mytické konstelace, ale ze všeho nejvíce je v našem zorném poli docela obyčejné tmy.“

Úrazy a nemoci provázejí člověka od samotného počátku jeho generické existence. Každé onemocnění člověka více či méně diskvalifikuje společensky, činí jej závislým na pomoci rodiny, přátel a veřejnosti. Dějiny medicíny jsou dějinami vztahů mezi lékařem a pacientem, v širším smyslu jsou podmíněny rozmanitými vztahy mezi zdravotníky, pacienty a společnostmi. Je přirozené, že povaha a intenzita těchto vztahů se řídila stupněm historického vývoje.

Je proto žádoucí se alespoň letmo zmínit o tom, jak si lidé vážili svého zdraví, jak společnost řešila problémy spojené s výskytem nemocí a osudem nemocných lidí a jaké bylo společenské postavení lékařů (respektive těch, kteří se snažili nemocným pomáhat) v různých historických etapách.

Ve starověkých společnostech byla nemoc považována za přírodní jev, něco jako bouře s hromy a blesky. Nemocný byl pokládán za hříčku tajemných sil *přírody nebo nevinnou *oběť rozmaru *démonů. Byl ponecháván svému osudu anebo se stával objektem náboženských *rituálů *šamanů a *kouzelníků. Ve starověké semitské společnosti byl nemocný již považován za viníka, který trpí za své *hříchy, a má-li být vykoupen, musí projít očistným *pokáním.

V antickém Řecku helénský *ideál krásy a dobra (*kalokagathie – harmonie těla a duše) povyšoval zdraví mezi nejvyšší hodnoty. Nemocný zde sice nesl rovněž znamení hanby, ale ta nebyla trestem za spáchané hříchy, nýbrž projevem slabosti a méněcennosti. Nemoc mohla být léčena, ale pokud nebyla naděje na její vyhojení, byl nemocný bez milosti zavržen a často i utracen, aniž tím byl porušen morální *kodex antického světa.

*Křesťanství znamenalo zásadní změnu chování společnosti k nemocnému. Učení o posmrtném životě vedlo k potlačení všeho tělesného. Nemoc a utrpení byly pokládány za *ctnost, za prostředek mravní očisty, za *vykoupení a *spásu. Mravním příkazem křesťanské charity bylo navštěvovat trpící nemocné, ošetřovat je a budovat pro ně útulky a špitály.

*Renesance a vznik přírodních věd oživil zájem o lidské tělo a jeho neduhy. Rozvoj *manufaktur a mezinárodního obchodu spolu s potřebou obrany tvořícího se novodobého státu před zevním nepřítelem ještě více posílily zájem vládní moci na udržení dobrého stavu zdraví jejich *poddaných.

Proto *osvícenský absolutismus vytvářel karantény v obraně před epidemiemi, zdravotní policii vybavenou potřebnými pravomocemi, funkci městských fyziků a sanitární dohled nad městským prostředím.

Rodící se *kapitalismus a ekonomický *liberalismus proklamovaný heslem **laissez faire, laissez passer* („nechte věcem volný průběh“) přinesl zásadní změnu do společenských vztahů a sociálních struktur. Tržní hospodářství odstranilo staré neživotné feudální formy a vytvořilo nové vztahy a instituce, lépe odpovídající zájmům a potřebám nově se tvořících hospodářských a mocenských struktur. Protože vyrábět může jen zdravý výrobce, a stejně tak užitečných a příjemných produktů industriální společnosti může využívat opět jen zdravý spotřebitel, výhoda dobrého zdraví začala být vysoce ceněna. Avšak nejvyšší prioritou se stal *zisk, jemuž byla povětšinou i podřízena medicína, její rozvoj i praxe.

Ruku v ruce se změnami v hodnotových postojích ke zdraví probíhala institucionalizace zdravotní péče a profesionalizace lékařského stavu. Za otce medicíny se považuje *Hippokratés a jeho škola. Dodnes se čerpá zejména z jeho etického odkazu zformulovaného do tzv. Hippokratovy přísahy. Lékař Hippokratovy doby byl odborně školený *řemeslník nabízející své služby putováním od obce k obci, nebo byl usazený ve větším *městě, kde měl svou „dílnu“ – *iatreion*. Každý svobodný *občan se mohl prohlásit za lékaře, legitimizován byl jen svou dobrou pověstí. Lékaři antického světa, a nadále i později, požívali mezi veřejností vysoké úcty. Když se křesťanství ve starém Římě stalo oficiálním *náboženstvím, odpovědnost za péči o nemocné se stala věcí společnosti.

Ve *středověku většina lékařů náležela k církvi. Křesťanská etika přikazovala lékařům vykonávat bohublé *charitativní služby právě tak chudým, jako bohatým. Za poskytované služby jim bylo dovoleno požadovat volně stanovenou odměnu. Protože byli hmotně podporováni církví, cítili se ekonomicky dostatečně zajištěnými, zvláště když počet lékařů nebyl veliký a *konkurence byla slabá.

S nástupem *liberalismu na začátku 16. století začalo postupně docházet k rozvoji volné soutěže, ale i k ideologickému a hospodářskému rozvolnění. Moc *cechů byla oslabována, *církve reformována a tradiční lékařské *autority, jako *Aristotelés, *Galén a *Avicenna, byly zavrhovány. Lékařské fakulty, které na nich tradičně lpěly, se dostávaly do izolace a ztrácely svou dřívější autoritu. Regulaci lékařské praxe, kterou dosud vykonávaly fakulty, začal přebírat stát.

Lékaři, kteří ztráceli svoje dřívější ekonomické výhody, byli nuceni stále víc vstupovat na trh služeb. V soutěživém zápase s konkurencí byli stále více vtahováni do *arény tržního hospodářství.

Společenské situaci se přizpůsobovaly též etické a právní normy platné pro lékaře, pacienty a veřejnost. Ve všech dobách dominantní postavení propůjčovalo lékařům značnou moc nad pacientem. Lékaři jsou svěřováni důvěrné *informace, o kterých nikdo jiný neví,

lékař rozhoduje o způsobu a formě léčby a získává naprostou důvěru pacienta, kterou může zneužít ve svůj prospěch. Společnost se snažila čelit této hrozbě stanovením různých právních norem a morálních kodexů, kterými se mělo regulovat chování lékařů. Například *Chamurappiho zákoník z doby před více než 3750 lety uvádí, že odměny lékařů byly stanoveny podle úspěšnosti léčby a sociálního postavení pacientů. Neúspěšné zákroky chirurgů byly přísně trestány.

K udělování licencí k lékařské praxi došlo až ve starověkém Římě. Lékaři té doby požívali různých společenských výsad: nemuseli platit *daně, sloužit v armádě, vykonávat některé neoblíbené funkce apod. Ve 13. století došlo v Itálii k reformě odborné výchovy, která měla zlepšit kvalitu práce lékařů a zároveň zmenšit obavy veřejnosti z neodbornosti léčitelů. Studium medicíny spočívalo v absolvování tříletého studia filozofie, pěti let medicíny a jednoho roku praxe, načež kandidát byl zkoušen odbornou komisí. Fakulta v italském Salernu se tak stala vzorem pro ostatní evropské *univerzity.

V *novověku s příchodem *merkantilismu a později kapitalismu docházelo stále častěji k střetu zájmů mezi různými sociálními skupinami. Rozvoj průmyslu a masivní *urbanizace přinesly mnoho nových ekonomických, sociálních a etických problémů. Státní aparát a správa obcí přebíraly řadu povinností souvisejících s ochranou zdraví veřejnosti a hygienou, jako například zavádění kanalizace, výstavba vodovodních a komunikačních sítí, různá protiepidemická opatření, dozor nad bezpečností práce, výchova obyvatelstva k zdravé výživě a zdravému životnímu stylu.

Všechna tato zdravotně sociální opatření měla za následek, že v poměrně krátkém časovém úseku od konce 19. a začátku 20. století došlo k prudkému poklesu *úmrtí, který bývá nazýván „sanitární *revolucí“. Zejména významné se stalo povinné zavedení nemocenského a sociálního pojištění, které postupně zahrnovalo všechny skupiny obyvatelstva, jemuž se tak dostalo všeobecného přístupu k základní zdravotní péči a finanční podpory v dobách ekonomické tísně. Lékaři se začali organizovat do odborných společností a lékařské komory vyhlášovaly různé etické kodexy na ochranu svých zájmů i práv pacientů.

Ochranu zdravotních potřeb sociálně slabších vrstev často přebíraly odborové organizace. Postupně začal převládat *názor, že člověk má právo na zdraví, zdůvodněné důvěřivou nadějí, že *pokroky medicíny dovolí uspokojivý návrat zdraví všem nemocným.

Zdravotní péče převážně založená na biomedicině a lékařské *technologii dosáhla nebývalého rozvoje a objektivních úspěchů. Zároveň se ale selektivně a nevyrovnaně probíhající dynamismus moderní doby začal projevovat v oblasti sociálních vztahů některými negativními jevy. Byly to zejména narůstající ekonomické problémy, nedostatky v organizaci a řízení příliš komplexní společnosti a prohlubující se sociální diference, která se začala projevovat nepříznivými důsledky i ve zdravotní péči a zdravotním stavu obyvatelstva.

Současné problémy medicíny a péče o zdraví jsou zvláště výrazné, neboť citlivě reagují na všechny razantní společenské změny, k nimž došlo v minulosti a které lze očekávat i v blízké budoucnosti. Jakkoli je nesporné, že technologické možnosti medicíny porostou a její rozvoj je v tomto ohledu provázen *optimismem, je rovněž zřejmé, že rostoucí ekonomická náročnost zdravotnických služeb vytváří výraznou překážku širokého uplatnění všeho, co je v současné době k dispozici. Žádná země na světě nemá tolik ekonomických prostředků, kolik by lékaři dokázali utratit v dobré víře, že pomáhají svým pacientům.

Zkušenosti mnohých zemí dokládají, že je nutné změnit strategii medicíny a celého systému péče o zdraví a orientovat ji více na podporu zdraví, prevenci a na podíl účasti co největšího počtu jednotlivců, skupin i *institucí na péči o zdraví. Rozvoj schopností lidí pečovat o své zdraví je téměř bez hranic, a to na rozdíl od omezenosti ekonomických zdrojů potřebných pro stále nákladnější zdravotnické služby.

Hlavní odvětví humánní medicíny: Ve vývoji medicíny si lze všimnout dvou základních tendencí. Jednak dochází k rostoucí specializaci, a tím i k postupnému rozdělování dřívějších

medicínských oborů, a jednak se projevuje snaha o *integraci a o mezioborový přístup při řešení zdravotních problémů. V důsledku toho vznikají nové disciplíny, které jsou lépe připraveny na zvládnání některých nových nesnází.

Obecně vzato by bylo možné medicínu rozdělit na dvě hlavní oblasti. První z nich se zabývá převážně péčí o jednotlivé osoby. Sem patří téměř všechny specializace tzv. klinické medicíny, k jejímž základním oborům patří vnitřní lékařství (interna), chirurgie, dětské lékařství (pediatrie) a porodnictví a gynekologie. K výrazně rostoucím oborům patří v současné době zejména kardiologie a onkologie.

Druhá hlavní oblast medicíny se zabývá zdravím lidí na populační úrovni. V anglosaských zemích se takové aktivity zahrnují pod souhrnný název **public health*, což se v České republice obvykle překládá jako *veřejné zdravotnictví. Uplatňuje se zde zejména *hygiena, *preventivní lékařství, *sociální lékařství a *epidemiologie.

Zatímco rozvoj klinické medicíny je výrazně stimulován zájmem nemocných i jejich blízkých a v neposlední řadě zájmem výrobců léků a zdravotnické techniky, oblast *public health* závisí převážně na tom, jak je ve společnosti chápána hodnota zdraví, to znamená, co stát, organizace a instituce, občanské iniciativy, rodiny i jednotlivci dokáží udělat pro zdraví lidí. Pokud stát a jednotlivé typy a stupně veřejné správy podcení *individuální a *sociální hodnotu zdraví, pak je zřejmé, že zdraví lidí bude horší, než by mohlo být.

Některé vybrané problémy medicíny: Vzhledem k tomu, že rozdíly v úrovni zdraví mezi některými skupinami obyvatel jsou výrazně podmíněny sociálními determinantami zdraví, ukazuje se, že medicínská pomoc některým sociálně deprivovaným skupinám nepřináší žádoucí, ani očekávaný efekt. Je proto důležité si uvědomit, že zdraví lidí i péče o zdraví jsou zdravotně sociální kategorie a že zdravotní a sociální péče by měla být úžeji provázána, než je tomu v současnosti. Překotně rostoucí náklady na zdravotní péči jsou označovány za hlavní zdravotní problém evropských zdravotnických systémů. Proto *Světová zdravotnická organizace (SZO) na základě iniciativy členských zemí připravila program Zdraví 21, který se stal od roku 1998 základní zdravotní strategií Evropského regionu SZO. Jeho hlavním cílem je dosáhnout co nejvyššího *zdravotního potenciálu. Významnou hodnotovou orientaci programu představuje *ekvita. K základním metodám programu patří mezirezortní spolupráce v oblasti péče o zdraví, *podpora zdraví, *základní zdravotní péče a rostoucí podíl široké občanské veřejnosti na péči o zdraví. K tomu by mělo přispět zvýšení *zdravotní gramotnosti obyvatel.

Slovo medicína se bohužel mnohdy používá (ne-li zneužívá) k označení činností, které se skutečnou medicínou nemají nic společného, například při použití názvu *alternativní medicína*. Řada některých metod, na něž si nyní činí nárok alternativní medicína, je známa od *starověku a současná medicína je dovede používat, například vodoléčba, masáže nebo tzv. fytotherapie (využití léčivého účinku některých rostlin). Vzhledem k tomu, že účinné látky obsažené v léčivých rostlinách jsou většinou známy a že jejich množství v rostlinách kolísá, dává klinická medicína přednost lékům, v nichž je množství léčivé látky přesně stanoveno. Alternativní medicína zahrnuje i řadu postupů, jejichž účinek nebyl prokázán, a proto je nelze medicínsky doporučit. V současné době však mnoho problematičtějšího zboží velmi vmlouvavě doporučuje reklama, například jde o řadu tzv. doplňků *stravy, o jejichž téměř zázračných účincích denně informují potenciální zákazníci mediální prostředky. Medicínský účinek většiny takových přípravků je však přinejmenším pochybný.

Pozoruhodnou skupinu medicínské teorie a praxe tvoří tzv. *tradiční medicína*, která obsahuje léčebné postupy tradičně používané například v Číně a Indii. Tradiční východní medicína prošla obdivuhodným historickým vývojem, během něhož vstřebala obrovské množství praktických zkušeností. Vztahy mezi západní a východní medicínou se průběžně vyvíjejí. Už v 18. století byla čínská medicína zatracována pro ignorování *anatomie jako vědeckého základu medicíny. Postupně dochází k částečnému sblížení. Dokonce prý i ti,

kteří praktikují čínskou medicínu, mají kolem krku zavěšen fonendoskop, a na druhé straně, někteří lékaři vychovaní západní medicínou dokáží ocenit přínos akupunktury, například při anestézii.

Asi největším problémem a současně i naléhavým úkolem moderní medicíny bude pomáhat široké občanské veřejnosti uvědomit si individuální i sociální hodnotu zdraví a usnadnit lidem správnou volbu zdravého *životního stylu. Naléhavým úkolem je rovněž pomáhat i politikům, aby dávali přednost těm rozhodnutím, která vedou ke zdraví.

Historická zkušenost dokládá, že medicína tvoří jen část aktivit vedoucích k zdraví lidí. Stále zřetelněji se ukazuje, že cesta k zdraví je i cestou k *demokracii, *humanitě, *svobodě, lidské důstojnosti, sdílené odpovědnosti a občanské sounáležitosti. (Jan Holčík)

medicína, alternativní, medicína odlišující se svou teorií a praxí od vědecké medicíny.

Obecná charakteristika alternativní medicíny: Termínu „alternativní medicína“ používáme bez ohledu na jeho vnitřně rozporný charakter a nepřesnost. Alternativní medicína může být definována různě, avšak přidržíme se definice, která říká, že alternativní medicína je souhrnný termín pro tradiční i nové diagnostické a léčebné postupy, používané v současnosti, které se odlišují svými teoretickými východisky i svou praxí od principů medicíny založené na důkazech (evidence based medicine). Alternativní medicína se též nazývá doplňková, neortodoxní, přírodní, nekonvenční, nevědecká nebo neověřená, někdy celostní aj. Žádné z těchto označení není přesné a má často emocionální náboj. Některá odrážejí i kulturní a etnické souvislosti. Používá se i souhrnné označení „doplňková a alternativní medicína“. Někdy se však medicína alternativní a doplňková (komplementární) rozlišuje. Může se jednat o tytéž metody, avšak v prvním případě jsou náhradou medicíny založené na důkazech, ve druhém mají vědomě jen doplňkový, pomocný charakter.

Léčitelé i pacienti často hovoří o specifických pozitivních účincích alternativní medicíny, avšak světové písemnictví je chudé na kvalitní vědecké práce, které by je prokazovaly, pokud nejde o tzv. psychosomatická onemocnění. Výsledky takových studií bývají pak negativní nebo na pokraji průkaznosti.

Mnoho lidí odmítá nebo ignoruje metody alternativní medicíny, ale přece jen se i z jejich strany často objevuje námitka, že ta či ona *metoda je účinná a že by ani nemohla být tak rozšířená, kdyby účinná nebyla. Je přitom známo, že v podstatě jakákoliv akce lékaře či léčitele, k němuž má pacient důvěru, má určitý léčebný efekt. Často se proto hovoří o tzv. magickém působení lékaře. V podstatě jde o placebový efekt.

Placebo, psychologicky účinná imitace léku, může *někdy* nahradit *antibiotikum, jednotlivou dávku *inzulinu a krátkodobě patrně celou řadu jiných *léciv. Současná medicína nedovede účinnost placebo dosud zcela uspokojivě vysvětlit. V některých případech by hledaným mechanismem mohly být endorfiny – látky s analgetickými a euforizujícími účinky, produkované mozky. Jiné mechanismy by mohly být ryze psychologické. Metody alternativní medicíny ovšem nepůsobí vždy jen jako placebo – někdy i prostřednictvím chemických činitelů či fyzických úkonů. Příkladem může být chiropraxe, tedy manipulační výkony při potížích s ploténkami, masáže nebo některé rostlinné drogy.

Alternativní medicína je složena z mnoha modalit založených na různých idejích nebo systémech *víry, které jsou vzájemně neslučitelné. Například homeopatie a ájurvédská medicína (indická tradiční medicína) jsou v podobném rozporu jako homeopatie a medicína vědecká. Můžeme odlišit modalitativní medicíny, které představují poměrně ucelené systémy, někdy i s vlastními školicími pracovišti a provozované převážně lékaři: homeopatii, chiropraxi a osteopatii, herbalismus založený na tradičních lécích rostlinného původu, celotělovou akupunkturu, meditaci a relaxaci, chelátovou, vitaminovou a enzymovou terapii, terapii používající neověřené nebo odmítnuté léky proti rakovině, údajně léčivé výživové systémy (diety – například Breussovu), detoxikaci založenou na střevních nálevech aj. Do

ryze šarlatánské polohy se dostala tzv. elektroakupunktura podle dr. Volla, takzvaná clusterová medicína aj.

Existuje však mnoho pochybných léčebných a vyšetřovacích metod provozovaných lidmi bez jakéhokoliv lékařského vzdělání. Můžeme zmínit například naturopatii, zdánlivou „chirurgii filipínského typu“, kinesiologii (nejde o nauku o pohybech těla), aromaterapii, psychotronickou diagnostiku (často s pomocí kyvadla či proutku), reiki, feng-šuej, *léčbu dotykem, *kovy, drahokamy, pyramidovými tvary, magickými *symboly, *talismany nebo barvami.

Alternativní medicína ovlivňuje chování pacientů, je zdrojem rizik a též lukrativním podnikáním s minimálními náklady a nedefinovanou *odpovědností za výsledek léčby. Vymyká se standardizaci, existuje však paralelně s právně a odborně garantovaným systémem léčebně preventivní péče.

Co je příčinou rozšíření alternativní medicíny? Obvykle jsou oddělovány příčiny specificky české (československé), a příčiny globální. Jednotlivé speciální vědy jsou pro neoborníka stále méně dostupné a srozumitelné. Vedle obvyklého vysokoškolského vzdělání je nutné pro pochopení současného stavu vědy pokračovat ve studiu, sbírat odborné zkušenosti, seznamovat se s odbornou literaturou. Nelze se proto divit, že mnohý laik se pokouší sám hledat na své otázky jednoduché odpovědi, aniž si je vědom složitosti těchto otázek a současné úrovně poznání. Mnohdy se přitom jedná o otázky *života a *smrti (například léčení rakoviny). Mnoho alternativně medicínských koncepcí je však velmi úzce spojeno se snahou vydělat na lidské hlouposti a naivitě. Z různých léčitelských metod a výroby léčiv a pomůcek, které nemají žádný jiný než psychologický mechanismus účinku, se staly oblasti lukrativního podnikání. Stačí si povšimnout, kolik reklamy na alternativní medicínu je kolem nás.

Globální *tolerance k alternativní medicíně je do značné míry podmíněna atmosférou *postmodernismu, který relativizuje pravdu a poznání. Ještě více prospívá alternativní medicíně postmodernismus transformovaný do netradičního náboženského myšlení – například *hnutí *New Age. Aniž byly zcela vyčerpány globální příčiny rozkvětu alternativní medicíny, přejdeme k specifickým příčinám domácím. V době *totality došlo k vážným deformacím lidského myšlení a (nedůsledně) vědecký *světový názor byl povýšen na obdobu státního *náboženství. Pavěda (tedy nejen alternativní medicína) byla proto pěstována skrytě nebo pod matoucími hesly – nebo byla prostě a jednoduše zakázána. Obnovení *svobody projevu bylo proto provázeno explozivním růstem pavědecké produkce, který byl podporován pověstnou chutí „zakázaného ovoce“. V současnosti však již začínají dominovat i u nás příčiny globální.

Nevědecký charakter alternativní medicíny: Nelze sice v absolutním slova smyslu dokazovat, že něco *neexistuje* nebo nemůže nastat, což se týká i léčivých účinků čehokoliv. Situace se však změní, pokud vymezíme meze takového dokazování (platnost přírodních *zákonů, akceptovatelnou pravděpodobnost). Lze se též dožadovat pádných *důkazů o existenci* nějakého jevu. Můžeme se například ptát homeopatů, čím se liší účinek homeopatického preparátu od účinku placebového. Nezávisle na tom lze ukázat, v čem konkrétním jsou metody alternativní medicíny v rozporu s poznatky přírodních věd či klinické medicíny. V souvislosti s alternativní medicínou se musíme zmínit o slovu „energie“. Mnohdy nelze spolehlivě rozlišit, zda autoři používají tohoto slova obrazně, či zda se snaží zavést smysluplnou veličinu. Energie se pak stává ukázkou zmatení jazyka. Ve fyzice či chemii je to veličina přesně definovaná. V alternativní medicíně nikoliv, vystupuje jako slůvko označující vše – od dobré nálady pacienta po cosi zářivého, co proudí z ruky léčitele. Často se setkáváme s výrazem „negativní“ či „záporná“ energie, přičemž druhá z nich má vyvolávat zdravotní potíže. Z hlediska *biofyziky však energie není ve vztahu k člověku *primárně pozitivní nebo negativní. Tentýž druh energie může jednou škodit a jednou

prospívat, většinou v závislosti na dávce. Neexistují ani speciální energie „kosmické“, ani žádné energie „životní“. Alternativní nauky však často předstírají, že takovéto specifické druhy energie existují. Jsou jim dávana jména převzatá z okultismu či orientálních náboženství a učení – ód, orgon, prána, *čchi apod.

Motivace a etické aspekty: Existují vážné důvody, proč pacienti vyhledávají metody alternativní medicíny, typicky u onemocnění, které medicína dosud nedokáže uspokojivě léčit: nespokojenost s „odlidštěnou“ medicínou (pacient je často jen diagnóza), lékař nemá na pacienta dostatek času – léčitel ano, relativní levnost *některých* metod alternativní medicíny, pocit nadstandardu, náboženské přesvědčení či životní filozofie, špatná zkušenost s některými lékaři, doporučení známých, vliv klamavé reklamy, nekritické přístupy sdělovacích prostředků apod. U nemocných s beznadějnými diagnózami jde někdy o snahu využít každé léčebné metody přinášející sebenepatrnější naději na vyléčení. Lékař, vedle ekonomických důvodů, může být motivován snahou o pomoc pacientovi i za cenu zapření vlastního přesvědčení. Bohužel však existují i takoví, kteří vědomě opustili vědecké základy medicíny a metodám alternativní medicíny sami věří. Jde o selektivní myšlení, kdy lékař (například homeopat) není schopen přijmout žádné rozumové argumenty proti jím prováděné metodě. Pacienti (konzumenti) alternativní medicíny jsou vystaveni obrovskému tlaku reklamy, která u tzv. potravních doplňků může tvrdit prakticky cokoliv. Existují produkty (například propolis, žen-šen, aloe vera, různé *čaje), které se jeví jako panacea – všelék. Reklamní materiály jsou navíc formulovány tak, že je nelze právně napadnout.

Pravděpodobně jediným rozumným východiskem je odmítavý nebo velmi zdrženlivý vztah lékaře k alternativní medicíně, provázený snahou o maximální psychologické posílení *účinku racionální terapie* a případným *vysvětlením důvodů, které jej k odmítání alternativní medicíny vedou. Klíčem je tedy posílení důvěry pacienta v metody, které mu nabízí medicína založená na důkazech.

Nejrozšířenější metody alternativní medicíny:

Homeopatie: Hahnemannův systém vzniklý počátkem 19. století je nejmohutnějším proudem alternativní medicíny. Principy „podobné je léčeno podobným“ a „zákon nekonečného ředění“ vzdorují přírodovědné kritice, i když jsou v rozporu s prostým rozumem. Látka, vyvolávající stejné příznaky jako nějaká nemoc, je ve velkých ředěních používána pro léčbu této nemoci. Postupné ředění je provázeno protřepáváním („dynamizací“) a označuje se jako potencování. Z vědeckého hlediska je nejproblematictější účinnost tak vysokých homeopatických ředění, při kterých již není nebo nemusí být v léčivu přítomna ani molekula účinné látky. Ponecháváme stranou bizarnost její volby – může to být *grafit, vápno z pálených lastur, křemičitý písek, láva ze sopky Hekla apod. Existují homeopaté, kteří se snaží smířit homeopatii s přírodními vědami, tj. vysvětlit působení fyzicky nepřítomné látky. Hovoří proto o informačních stopách, které se pomnožují dynamizací. Jaká je jejich fyzikálně chemická povaha? Jsou tyto hypotetické stopy stabilní v čase? Co se s nimi stane, když je homeopatikum rozstříknuto na nějaký nosič a pak vyschne? Odpovědi homeopatů chybí.

Clusterová medicína (Cellhelp i jiné názvy): Nejdříve je zpopelněna nějaká organická hmota se vztahem k pacientovi či jeho nemoci (exkrement, hnis apod.). Diagnosticky je využívána krystalizace roztoku popelovin pozorovaná pod mikroskopem – různým nemocím mají odpovídat různé tvary krystalických struktur. Nikdo nikdy nepředložil vědecké práce, které by toto dokazovaly. Lékem je v této metodě tzv. dot – vodný destilát roztoku popelovin – destilovaná voda. Léčivo je neškodné, avšak diagnostika je nesmyslná. Finanční náročnost značná.

Akupunktura: O rozsáhlé problematice akupunktury kriticky pojednává například Jiří Heřt a kolektiv. Akupunktura se dovolává tisícileté čínské tradice a také své relativní účinnosti při některých bolestivých stavech a psychosomatických obtížích. Proto je někdy mylně

považována za konvenční terapeutickou metodu opírající se o dostatečně robustní klinické studie. Existuje několik víceméně odporujících si akupunkturních systémů (klasický čínský, korejský, zjednodušený čínský, západní). S klasickou akupunkturou, zdůvodňovanou protikladným působením principů *jin a jang, nelze vědecky polemizovat. Poněkud odlišná situace však nastává, když někteří akupunkturisté začnou hledat způsob, jak spojit akupunkturu s moderní medicínou.

V epidermis a v podkoží jsou kožní *receptory a nervová vlákna, která lze stimulovat a dosáhnout tak ovlivnění některé fyziologické funkce v důsledku tzv. segmentárního uspořádání těla a jistých *reflexů. Byla prokázána existence tzv. spouštěcích bodů ve svalech, kde lze ovlivňovat bolestivost i vpichem jehly. Akupunktura vycházející z těchto poznatků má racionální opodstatnění. Nervová zakončení a spouštěcí body však nejsou zpravidla totožné s klasickými tzv. akupunkturními body. Nepodařilo se dosud objevit žádné struktury, které by korespondovaly se stovkami konkrétně uváděných akupunkturních bodů nebo tzv. akupunkturními drahami čili meridiány. Dokonce i měření snížené elektrické impedance v některých místech na *kůži nedokazuje existenci „aku-bodů“, protože se jedná o měření zatížené značnými chybami a artefakty, a navíc nelze dokázat, že se skutečně jedná o klasické akupunkturní body.

Akupunktura má jistě účinek placebový (psychologický, například pozornost odvádějící) a snad i reflexní či na endorfinech založený účinek při některých bolestivých stavech, i když málo průkazný ve srovnání s „předstíranou“ akupunkturou. Je možno ji akceptovat jako podpůrnou metodu péče o nemocné – zejména pro ovlivňování bolestivých stavů a nevolnosti. O příbuzné akupresuře a elektroakupunktuře platí v zásadě totéž. Odmítnutí si zasluhují tzv. „mikrosystémové“ akupunktury, které vystačí s boltcem nebo například chodidlem. Zcela absurdní je tzv. elektroakupunkturní metoda dle dr. Volla (skrývající se pod zkratkami EAV nebo EAM). Vyšetřovanému pacientu je měřen elektrický odpor v údajných akupunkturních bodech. Do měřicího obvodu lze současně vložit homeopatický lék. Správnost léku pro daného pacienta se pozná podle výchyly ukazatele měřicího přístroje. V praxi se toto vyšetření provádí tak, že pacient při měření drží v ruce lahvičku s příslušným lékem.

Chiropraxe a osteopatie: Oba způsoby terapie vycházejí z předpokladu, že naše *choroby pocházejí od nepatřičných pozic čili takzvaných *subluxací meziobratlových plotének či obratlů, které pak utlačují různé cévy a nervy. Někteří chiropraktikové dokonce napravují špatnou polohu *kostí lebečních, ač jsou tyto dosti pevně srostlé (kraniosakrální terapie). Pokud se týče páteře, chyba není jistě v myšlence samotné, nýbrž v její generalizaci, takže se osteopaté a chiropraktikové svými metodami občas snaží léčit i alergie, epilepsii a dokonce i infekční choroby. Obě skupiny terapeutů se zabývají též diagnostikou, ovšem s žalostnými výsledky. Osteopaté upřednostňují jemné manipulace a masáže, chiropraktikové spíše silové manipulace. Zejména chiropraxe patří k nemnohým oborům alternativní medicíny, které mají určité racionální jádro a jejichž jednotlivé terapeutické postupy se staly v podobě manuální (manipulační) terapie zcela standardní součástí medicíny vědecké.

Psychotronické a biotronické léčitelství: Tento termín zahrnuje léčitelské postupy, které operují s domněle existujícími energiemi, jejichž zdrojem či příjemcem je léčitel.

*Psychotronika, v podstatě shodná s parapsychologií, se původně omezovala na „studium“ telepatie, telekineze, *jasnoviectví a jiných paranormálních jevů. S léčitelstvím se propojila až později, zřejmě v souvislosti s „měřením“ a „odstiňováním“ tzv. geopatogenních zón (biotronika), jejichž reálná existence ovšem nebyla nikdy prokázána. Nicméně se k tomuto účelu vyrábí a úspěšně prodává řada podivných zařízení a pomůcek.

Někteří léčitelé zaměřeni na tzv. vkládání rukou si po terapeutickém výkonu „škodlivou energii“ otřepávají či jinak odstraňují z prstů. K diagnostice je často používáno kyvadlo, kterého se léčitel ptá na správnost diagnózy, též tzv. automatická kresba, tzv. Kirlianova fotografie (zobrazení elektrických výbojů na konečcích prstů v elektrickém poli) a různé

jasnovídné či astrologické postupy. Jako koncentrátoři léčivé „energie“ jsou někdy používány předměty ve tvaru pyramidy, různé keltské (spirála), egyptské (tzv. nilský *kříž, ankh), křesťanské a i jiné symboly. Příbuzné jsou postupy založené na údajné léčivé síle drahokamů, kovů, obrázků aj. Do této skupiny patří i tzv. léčení na dálku – *modlitbami, pomocí obskurních technických pomůcek či prostřednictvím televizních show. V této souvislosti se hovoří často o biorezonanční terapii. Někteří léčitelé provozují i diagnostiku „na dálku“.

Působení psychotronických léčitelů lze vysvětlit *sugescí. Léčitel trvá na své „pravdě“, tj. na existenci energie, jež má kladně působit na pacienty či rozkývávat kyvadla, avšak neměřitelné žádnými objektivními metodami. Mezi těmito léčiteli je mnoho šarlatánů, kteří pro svůj zisk neváhají požadovat na *klientech přerušeni racionální léčby, i když to může mít fatální následky. Přejídné zlepšení pocitu *zdraví, k němuž může někdy dojít, vydávají za výsledek své léčby. Pokud byla jejich terapie přece jen provázena účinnou terapií „vědeckou“ a pacient se vyléčil, pak si léčitel přisvojí terapeutický úspěch a zpravidla o něm přesvědčí i svého klienta. Medializace takovýchto případů je značná.

Počátkem devadesátých let 20. století média nadšeně informovala o tzv. filipínských či brazilských léčitelích, kteří rukou nebo s použitím dílenského náradí měli odstraňovat z lidských těl patologické *tkáně, včetně nádorů, aniž by po své činnosti zanechávali alespoň jizvu. Těmto nesmyslům uvěřilo mnoho lidí na celém světě a podniklo nákladné cesty na Filipíny nebo do Brazílie. Občas získané „vyoperované“ tkáně nebyly lidského původu.

Irisdiagnostika: Diagnóza z duhovky (*iris). Do poloviny 20. století byla zejména v Německu vypracována v diagnostický systém, umožňující rozpoznat podle barevnosti a zejména struktury tkáně duhovky nejrůznější onemocnění a předpoklady k nim. Charakteristické útvary byly v duhovce nacházeny pro nejrůznější chorobné stavy, včetně stavů úrazových. Metoda poněkud ustoupila teprve, až bylo spolehlivě dokázáno, že různé diagnostikové docházejí u stejných pacientů ke zcela odlišným závěrům, včetně navrhované terapie.

Kineziologie: Vyšetřovaný subjekt se chopí nádoby s potravinou či jiným činitelem, o kterém se předpokládá, že by mu nemusel činit dobře. Diagnostik poté vyzve vyšetřovaného, aby předpažil či upažil a vyvine jistý tlak směrem dolů na zdviženou paži. Podvolí-li se tato paže ochable tlaku, jedná se o činitele škodlivého, jehož je nutno se vystríhat. Vzdukuje-li, pak je vše v pořádku a pacient se může problematickou potravinou krmit, respektive uvažovanou chorobou netrpí.

Extrémní výživové systémy: Extrémní diety mají sloužit k upevnění zdraví, k léčbě nebo jen k záračnému zhubnutí. Většinou ignorují skutečné biologické potřeby organismu. Lidem jsou sugerovány potřeby fiktivní, které vycházejí z naivních představ a neznalosti nebo nepochopení biologických poznatků. Uvádíme několik příkladů:

Makrobiotika, opírající se o syrovou i vařenou rostlinnou *stravu, obiloviny, *luštěniny, ořechy, zpravidla s vyloučením masa, filozoficky vycházející z principu rovnováhy jin a jang, může navodit relativní nedostatek vitaminů či *bílkovin. (Viz též sborník *Alternativní medicína*, 1995.) Diety s takzvaně živými enzymy vycházejí z představy o průniku enzymů do buněk našeho těla – ignorován je přitom proces trávení těchto bílkovin počínající v žaludku. Racionálnější forma těchto diet – enzymoterapie – zatím též prokázala jen velmi omezenou účinnost. *Diety veganské* (zcela bez veškerých živočišných bílkovin) a fruktariánské (hlavní potravina je ovoce) – vedou k nedostatku některých aminokyselin nebo vitaminů (B 12), respektive železa, pokud je konzumenti ne užívají ve speciálních preparátech. *Diety očistné* – v kombinaci s nálevy – nemoci našeho těla jsou vysvětlovány na základě hromadění a kvašení, zahnívání odpadních látek shromážděných v těle. Zvláštní pozornost je věnována čištění *tlustého střeva (colonterapie, colonhydroterapie apod.). V onkologických souvislostech se dočkala značné popularity tzv. *Breussova dieta* – léčba nádorových onemocnění hladovkou a zeleninovými šťávami, ohrožující zbytky zdraví pacientů.

Z podobných představ vychází i *Gersonova šťávková dieta* kombinovaná s konzumací telecích jater a kofeinovými nálevy (dosud se provádí na klinikách v Mexiku a v USA, přičemž *játra byla nahrazena červenou řepou). *Urinoterapie* – konzumace moči, případně další „terapeutické“ aplikace této tekutiny. Propagátoři této metody se odvolávají na homeopatii a též například na ruské lidové léčitelství.

Rizika: Alternativní medicína nás někdy může ohrožovat na životě. Platí to zejména o léčitelských doporučeních, která zahrnují zákaz užívání cílené lékové terapie vážných onemocnění. Nebezpečné mohou být i některé diety a výživové systémy, jsou-li uplatňovány důsledně. Alternativně medicínské postupy mohou i nepřímo zhoršit vyhlídky nemocného, protože jeho choroba nekontrolovaně postupuje a dostává se do stadií hůře léčitelných. V neposlední řadě lidé přicházejí o značné sumy peněz, které by mohli využít užitečnějším způsobem.

Literatura zásadního významu: Heřt Jiří a kolektiv (1997): *Homeopatie: Clusterová medicína, anthroposofická medicína*. Praha: Lidové noviny; Heřt, Jiří – Hnízdil, Jan – Klener, Pavel (2002): *Akupunktura: Mýty a realita*. Praha: Galén; Kolektiv autorů (1995): *Alternativní medicína: Možnosti a rizika*. Praha: Grada Publishing; Prokop Otto a kolektiv (1984): *Lékařské vědy proti pověrám a šarlatánství*. Praha: Avicenum; Škrabánek, Petr – McCormick, James (1995): *Pošetilství a omyly v medicíně*. Praha: Lidové noviny. (Vojtěch Mornstein)

medicína, paliativní (péče, paliativní) (z řečtiny a latiny: *paliu*, „lékařský plášť“, odtud *paliativum*, „zmírnění, ukonejšení“; ne zcela správně překládaná do češtiny jako útěšná), celková *léčba a péče o pacienty, jejichž *nemoc nereaguje na kurativní léčbu a kteří tedy čelí problémům s aktivním, progredujícím, pokročilým, život ohrožujícím onemocněním. Nejdůležitější je léčba bolesti a dalších *symptomů, stejně jako řešení psychologických, sociálních, duševních a duchovních problémů nemocných. Cílem paliativní medicíny je dosažení co nejlepší kvality života nemocných a jejich blízkých. Typickým zařízením takto chápané paliativní péče je *hospic nebo oddělení paliativní medicíny. Principy paliativní medicíny však musí být uplatňovány ve všech zdravotnických zařízeních i v ambulantní a domácí péči. Tyto principy musí v zásadě znát všichni zdravotníci.

V České republice se paliativní medicína cíleně rozvíjí po roce 1990, o její zavedení a rozšíření se zasloužil zejména Jiří *Vorlíček, profesor Lékařské fakulty Masarykovy *univerzity v Brně. (Literatura: Vorlíček, Jiří – Adam, Zdeněk a kolektiv: *Paliativní medicína*. Druhé přepracované a doplněné vydání. Praha: Grada Publishing, 2004). (Jiří Vorlíček)

Médie, oblast na severozápadě Íránu jihozápadně od Kaspického moře, obývaná iránskými *kmeny *Médů. V 7.–6. století př. n. l. jádro *médské říše s centrem v Ekbataně. Roku 550/549 př. n. l. se Médie stala součástí *perské říše *Achaimenovců, a poté byla rozdělena na dvě *satrapie. (Jaroslav Malina)

Medína, původně Jathrib, *město v Hidžázu ležící vzdušnou čarou asi 400 kilometrů severně od *Mekky. V roce 622 se z Mekky do Medíny přestěhoval *Muhammad a vytvořil tam politické a organizační základy islámské obce. (Jaroslav Oliverius)

mediokarpální kloub, **articulatio mediocarpalis*.

medioklavikulární čára, *čára, medioklavikulární.

mědiryt, *grafická technika spočívající na principu tisku z hloubky. Za tiskovou formu slouží matrice (hlazená kovová deska), do níž jsou tisknouce čáry a plochy vyryty ocelovými rydlí různých šířek. Předchůdcem mědirytu byla šperkařská *technika vykládání kovů – *niello, která byla založena na zatavování drahých kovů do předem vyhloubeného vzoru v jiném kovu. Renesanční italští zlatníci a zbrojíři, užívající techniku niello, zatírali černou barvou své rytecké výtvořky a přenášeli je ručním otiskem na *papír. Tento postup jim umožnil objektivně posoudit obrazovou účinnost *rytin a uchovávat vzory ryteckých výtvořů pro další

potřeby dílny. První, kdo se inspiroval technikou *niello a využil ji ke grafické *replikaci obrazu na principu mědirytiny, byl pravděpodobně florentský zlatník Tommaso Finiguerra (1426–1464). Na základě dochovaného anonymního textu *Sculptura historico technica* (Historicko-technické sochařství, 1747), který se odkazuje na Giorgia Vasariho (1511–1574), je nejstarší jednorázový mědiryt *Korunování Panny Marie* z roku 1452 připisován právě Tommasu Finiguerru.

Za místo vzniku mědirytu jako standardizované grafické techniky se ale označuje Německo, kde se tato technika etablovala nezávisle na činnosti italských mistrů. V prostředí Horního Porýní působil v letech 1435–1455 raný představitel této techniky anonymní Mistr Hracích karet (Meister der Spielkarten). K jeho pokračovatelům náleží v polovině 15. století Mistr norimberských Pašijí (Meister der Nürnberger Passion), přibližně v letech 1440–1468 dolnorýnský Mistr E.S (Meister E.S) a koncem 15. století Mistr Alegorie ženské moci (Meister der Weibermacht). Za nejstarší datovanou mědirytinu německé provenience je považováno *Bičování Krista* z roku 1446, vytvořené anonymním tvůrcem. Prvním neanonymním tvůrcem mědirytu v 15. století byl malíř a grafik Martin Schongauer (ca 1448–1491) a na přelomu 15. století a v 16. století německý rytec Daniel Hopfer starší (ca 1470–1536). Za vrcholného tvůrce renesančního mědirytu je označován německý malíř, grafik a zlatník Albrecht *Dürer (1471–1528), který touto technikou ztvárnil široké spektrum témat od motivů náboženských přes alegorie až k žánrovým výjevům. Velké obliby se mědirytu dostalo na přelomu 16. a 17. století, kdy tato reprodukční technika vytlačila *dřevořez. Rozkvět mědirytu v tomto období pozitivně podporoval narůstající zájem o *grafiku, reprodukcí významná umělecká díla. *Reprodukce výtvarných děl byla především podporována ze strany vlámských rytců a byla spjata s malířskou školou Petra Paula *Rubense (1577–1640) v Antverpách. Ve Velké Británii v 17. století proslul svými mědirytinami především český rytec a kreslíř Václav *Hollar (1607–1677), který ve svých výtvarných dílech originálním způsobem uplatňoval transkulturní zkušenost exulanta. Pro historickou antropologii a dějiny kultury jsou cenné zejména jeho mědirytiny, ve kterých s téměř etnografickou přesností zachytil dobové pohledy na různá evropská *města, *krajiny, *vesnice, *kroje, nářadí, zbraně, lodě aj.

Technika mědirytu pro své jedinečné vlastnosti, zejména přesnosti, schopnosti postihnout stín a hloubku prostoru, umožňovala realizaci jak ve vědecké literatuře, tak v tvorbě portrétu a na poli kartografie. Za významného tvůrce v této oblasti je považován německý rytec a kartograf Pieter (Petrus) Schenk (1660–1718), činný v Amsterdamu, s jehož jménem je zároveň spjata experimentování s vícebarevným mědirytem.

V průběhu 18. století klesá obliba mědirytu jako grafické metody a dochází k jeho nahrazení *leptem, který poskytoval širší rejstřík výrazových možností a jednodušší *technologie.

Jako tisková forma zde slouží měděná deska o tloušťce 2–4 mm, jejíž okraje jsou šikmo zbroušeny fazetou, zatímco povrch je dokonale očištěn a vyhlazen. Za tepla je přední strana měděné desky pokryta jemnou vrstvou vosku, zbarvena bílou křídou a posléze začerněna sazemi. Na takto připravenou tiskovou formu je naskicována kresba přímým postupem či pauzovací metodou, kdy je kladen důraz na obtažení hlavní kontury. Rytí obrazu se provádí zrcadlově obráceně. Hlavní obrysy kresby se nejdříve vyrývají jehlou. Poté se mědirytskými rydlí, které mají různé tvary, čáry dále prohlubují. *Měď klade rydlu značný odpor, proto je třeba udržovat vysokou řeznou ostrost rydel. Charakteristickým znakem ryté čáry je ostrý začátek, rozšíření a ostrý konec. Při rytí do desky se z desky zvedá spirálka vyrytého materiálu a po stranách ryté čáry vzniká vyvýšenina zvaná grátek, která se odstraňuje ostrou škrabkou či hladítkem (na rozdíl od techniky suché jehly, kde se grátek ponechává). Odstranění grátku se při tisku projevuje ostroší linie. Korektury a zeslabování vyrytých linií lze provést vyškabováním škrabkou ve směru linií a vyhlazením hladítkem. Po ukončení

rycího procesu se nanáší tisková barva tamponem či válečkem za studena nebo za tepla. Za studena je barva vetřena do rýh desky, která je po vyčištění povrchu připravena k tisku. Tisk se uskutečňuje ve dvouválcovém lisu na předem zvlhčený papír, překrytý vrstvami plsti, která absorbuje vodu vytlačenou při tisku z papíru. Plst' zároveň umožňuje vyvíjet značný tlak na tiskovou desku, což je předpokladem otištění barvy vetřené do hloubky rýh. K tisku může být užito *hedvábí, *pergamen a japan (měkký, ručně čerpaný papír). Setrvalost tiskové formy umožňuje vytvořit až 400 otisků.

Mědiryty jako specifické doklady lidské *tvořivosti jsou nejen cennými zdroji *informací pro kulturně-antropologický *popis a *interpretaci konkrétních *historických kultur, ale také unikátním svědectvím expanze křesťanské kultury tak, jak se zachovala v mapách evropských kartografů. Z antropologického hlediska mědirytiny představují originální vizualizaci představ o *bohu, *člověku, *společnosti a *přírodě v konkrétním kulturním a historickém *kontextu. Prostřednictvím mědirytin si je možné utvořit představu o krajinách, městech, vesnicích, způsobu života, zbraních, pracovních nástrojích, oblékání a dalších prvcích kultury, které jako celek tvořily kulturní obraz minulosti. (Barbora Půtová)

meditace (z latiny: *meditātiō*, „přemýšlení, rozjímání, uvažování“), původně náboženské způsoby soustředění, jimiž lze dospět k hlubšímu nahlédnutí nějakého tajemství, sama sebe i *světa (*Augustinus, *Descartes). Forma duševního cvičení, při němž se mysl soustřeďuje sama na sebe na rozdíl od koncentrace, při které se mysl soustřeďuje na konkrétní cíl. Úkon lidské mysli často prováděný v souvislosti s *náboženstvím a *mystikou. Někdy přemýšlení o duchovním tématu spojené s duchovním cvičením či modlitbou, jindy (například v některých orientálních myšlenkových směrech či v psychoterapeutickém užití) může mít podobu ztišení, soustředění, bdělého vnímání, ponoření do hlubin duše, někdy s užitím obrazů, krátkých modlitebních či jiných formulí. Přípravuje nitro na *kontemplaci. (Jaroslav Malina)

mediteránní rasa, *rasa, mediteránní.

medius, -a, -um, též *intermedius, střední. Výraz *medius* používáme pro označení prostředního z útvarů, z nichž dva jsou v krajních polohách a třetí leží mezi nimi. (Ladislava Horáčková)

Médové (řecky: *Médoi*), *indoevropské etnikum, etnicky a jazykově příbuzné *Peršanům. Z jejich *jazyka se zachovala pouze vlastní jména a výpůjčky v jiných jazycích. V asyrských pramenech se vyskytují poprvé v roce 835 př. n. l. v nápisech *Salmanassara III. V tomto období sídlily médské *kmeny na území východně od jezera Urmija. *Asyřané se snažili zabránit Médům vstoupit na asyrské území a jejich *náčelníky ovládali pomocí vazalských smluv, v nichž se Médové zavazovali neútočit na území *asyrské říše a platit *tribut (*koně, *měď, *lapis lazuli). Médští náčelníci jsou v asyrských pramenech nazýváni *bél áli* („vládce města“), což je titul užívaný výhradně pro Médy a jedná se pravděpodobně o asyrský překlad médského slova. Od *Urartu a *Asýrie se Médové naučili politické organizaci a po svém sjednocení v 6. století př. n. l. se stali významnou politickou mocí *Předního východu. (Jana Pečírková)

medovina (řecky: *methy*, staroindicky: *madhu*, „opojný nápoj, víno“), alkoholický nápoj vznikající fermentací medového roztoku (*medu, vody, bylin a koření). Medovina obohacená o koření (vanilka, zázvor, muškátový oříšek atd.) se označuje jako *metheglin*. Ovocná medovina vzniká v případě, že je část vody nahrazena čerstvě vylisovanou ovocnou šťávou, takto vzniklý nápoj bývá nazýván *melomela*. Rozličné varianty medoviny se objevují napříč *kulturami.

Nejstarší doklad medového nápoje pochází z období kolem roku 7 000 př. n. l. z Číny (provincie Che-nan); jednalo se o fermentovaný nápoj z medu, *rýže a ovoce. Počátky výroby medoviny v *Evropě jsou datovány do období *neolitu. Zmínka o medovině je také v nejstarší indické literární památce *Rgvédě (kolem roku 1200 př. n. l.). V antickém Řecku a Římě byla medovina oblíbeným nápojem, nicméně šlo nikoli o klasickou medovinu, nýbrž o nápoj, který vznikl smícháním dvou třetin *vína a jedné třetiny vysoce kvalitního medu. Medovina se v

různých souvislostech objevuje v pracích antických autorů *Aristotela (384–322 př. n. l.), *Platóna (427–347 př. n. l.), *Plinia Staršího (23–79 n. l.) nebo *Plútarcha (asi 50–120 n. l.). Spolu s medem byla medovina i oblíbenou potravou *olympských bohů. Ve Střední Americe byly již před příchodem *Španělů běžné fermentované nápoje z medu. Například *Mayové na *Yucatánu při oslavách a rituálech popíjeli *balché*; tento omamný prostředek byl vyráběn z medu (*xtabentún*), obsahujícího ergolinové psychotropní *alkaloidy, k němuž byla během fermentace přidávána kůra stromu *Lonchocarpus violaceus*. Etiopskou variantou medoviny je *tej*, která je ochucena listy a větvičkami rostliny řešetláku (*Rhamnus prinoides*). Pro skandinávské *Vikinky byla v raném *středověku medovina nápojem bohů, a proto oblíbeným mokem při různých oslavách i během plavby na lodích. V raně středověké *Velkomoravské říši byla medovina (jak uvádějí perský cestovatel a obchodník Ahmad Ibn Rusta Isfahání a jeho krajan Gurdézí) konzumována při rozličných příležitostech, například při uctění památky zemřelého. Oblibu medoviny v *českých zemích zmiňuje i *Dalimilova kronika* (dokončena asi 1314).

Medovina zůstala vyhledávaným nápojem i ve středověké Evropě. Císař Karel IV. (1316–1378), vědom si předností i náročnosti zpracování medu, osvobodil od *daní a *cla včelaře a medníky. V roce 1504 působili v Praze pouze dva medaři. Roku 1640 bylo například v Chebu 13 sklepů vyrábějících medovinu; město bylo proslulé její produkcí, která se odtud vyvážela i na dvory panovníků a šlechty. Později se medovina objevuje ve veřejných listinách stále řidčeji. Jedním z posledních dokladů je listina císaře Ferdinanda II. z roku 1626, v níž potvrdil majiteli domu U Platýze v Praze dědičnou výsadu k šenkování piva a medu v průběhu celého roku. V 18. a 19. století došlo k poklesu významu medoviny, která byla postupně vytlačována jinými nápoji, jakými bylo pivo, víno a destiláty. Příčiny jsou spatřovány v technologické náročnosti přípravy medoviny, rozličné kvalitě a v nedostatku medu.

V řadě kultur má medovina konotace s božstvy. Spolu s medem byla medovina oblíbenou potravou *olympských bohů. V severské *mytologii byla například oblíbeným nápojem boha *Odina a zároveň jeho jedinou potravou. Na střeše *Valhaly, v Odinově síni v Ásgardu, stojí koza Heidrún, z jejížž struků teče medovina. Padlí bojovníci se sytí medovinou a slaninou kance Saehrímiho.

Medovina se objevuje i v krásné literatuře. Z českého prostředí se jedná například o vyprávění o *Ctiradovi a Šárce, literárně zpracované kronikářem Václavem *Hájkem z Libočan (konec 15. století–1553). Z novějších prací, v nichž se medovina objevuje, lze uvést dílo *The Hobbit or, There and Back Again* (1937, česky: *Hobit aneb Cesta tam a zase zpátky*. Praha: Odeon, 1979) britského spisovatele a filologa Johna Ronalda Reuela Tolkiena (1892–1973), kde je medovina oblíbeným nápojem lesního medvěda Beorna. V knihách britského spisovatele Neila Richarda Gaimana (narozen 1960) je medovina frekventovaným nápojem, například v novele *American Gods* (2001, česky: *Američtí bohové*. Frenštát pod Radhoštěm: Polaris, 2001) či knižním seriálu *The Sandman* (1989–1996), česky: *Sandman*. Praha: Crew, 2002–2008, Frenštát pod Radhoštěm: Polaris, 2000). (Alena Řiháková)

medresa (madrasa) (z arabštiny: *madrasa*, „škola, učiliště“), náboženská škola připravující muslimské *duchovní a později i státní *úředníky. Základem výuky byla *islámská teologie, *arabština, *právo, aritmetika, geometrie, *geografie, *astronomie a *medicína. K nejstarším a nejproslulejším medresám (islámským *univerzitám) patří al-Azhar v Káhiře. (Jaroslav Oliverius)

médská říše, *říše, médská.

médština, *indoevropský jazyk, který náleží k severozápadní skupině *íránských jazyků. Médština, *jazyk íránských *Médů, je doložena jen nepřímo prostřednictvím výpůjček a vlastních jmen v jiných jazycích starověkého *Předního východu od 9. století př. n. l. Médská vlastní jména a místní jména z oblasti pohoří Zagros se vyskytují především v novoasyrských a novobabylonských klínopisných textech přibližně od období *vlády *Salmanassara III.

Médštinou je rovněž ovlivněno i babylonské a místy i staroperské znění královských nápisů perských *Achaimenovců (zejména bísutúnský nápis [Bísutún] *Dáreia I.), které tak mělo zřejmě získat jisté archaické zabarvení. (Jiří Prosecký)

medulla (z latiny: *medulla*, „morek, dřev; mícha; nitro“) [anatomie]:

1. dřev (vnitřní část některých orgánů například nadledvin, *kostní dřev);

2. mícha, například *medulla spinalis* – hřbetní mícha. (Ladislava Horáčková)

medulla oblongata, prodloužená mícha, jeden z oddílů mozku (délky 2–2,5 cm).

Kaudálně navazuje na *hřbetní míchu, hranicí mezi nimi je **decussatio pyramidum*. Rostrálně přechází v **pons Varoli*. Na prodloužené míše probíhá několik podélných rýh: vpředu *fissura mediana anterior*, po stranách *sulci laterales anteriores et posteriores* a vzadu *sulcus medianus posterior*. Rýhy vymezují přední, laterální a zadní provazec. Přední provazec se vyklenuje v podélný val (*pyramis*), laterální provazec vybíhá ve vejčitý útvar – *olivou. Zadní provazec je rozdělen na mediální **fasciculus gracilis* a laterální **fasciculus cuneatus*. Oba svazky mají v horní části hrbolek, mediální **tuberculum nuclei gracilis* a laterální *tuberculum nuclei cuneati*. Zadní provazce se rostrálně rozbíhají a přecházejí v **pedunculi cerebellares inferiores*, které ohraničují dolní část spodiny čtvrté *komory mozkové. Z prodloužené míchy vystupují kořeny některých hlavových nervů: ze *sulcus lateralis anterior* vychází **nervus hypoglossus*, ze *sulcus lateralis posterior* vystupují **nervus glossopharyngeus*, **nervus vagus* a **nervus accessorius*. Vnitřní struktura prodloužené míchy je odvozena z neurální *trubice, skládá se z šedé hmoty prodloužené míchy a hmoty bílé. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

medulla ossium, kostní dřev – vyplňuje všechny dutiny v *kosti. U živého se vyskytuje jako krvetvorná červená kostní dřev (*medulla ossium rubra*). Tvoří ji síť retikulárního vaziva, v níž vznikají krvinky a krevní destičky. Z červené kostní dřevě vzniká zánikem krvetvorby a prorůstáním tukových buněk žlutá kostní dřev (*medulla ossium flava*). Žlutá kostní dřev je významným energetickým zdrojem organismu. Ve stáří vzniká ztrátou tuku ze žluté kostní dřevě šedá kostní dřev (*medulla ossium gelatinosa*). (Ladislava Horáčková)

medulla ovarii, hluboká dřevňová vrstva *vaječníků. (Lenka Vargová)

medulla renalis, dřev, tmavší hluboká vrstva *ledviny. Tvoří ji soubor útvarů pyramidového tvaru (*pyramides renales*), které jsou od sebe odděleny pruhy korové vrstvy (*columnae renales*). Ledvinová pyramida je svou rozšířenou bází obrácena k povrchu ledviny a proti *kůře vysílá úzké proužky dřevňové hmoty (*pars radiata corticis*). Zaoblený vrchol pyramidy směřuje k **hilus renalis* a vyčnívá do ledvinového kalichu v podobě bradavky ledvinné (*papilla renalis*). Na vrcholu ledvinové papily se otevírají odvodné kanálky (*ductus papillares*). Soubor odvodných kanálků tvoří dírkovanou plošku (*area cribrosa*). Každá pyramida s přiléhající vrstvou ledvinové kůry tvoří podklad ledvinového laloku (*lobus renalis* – *renculus*). (Lenka Vargová)

medulla spinalis, mícha hřbetní. Část *centrální nervové soustavy (*CNS), ventrodorzálně oploštělý provazec *nervové tkáně o délce 40–45 cm. Je uložena v páteřním kanálu v obalech centrální nervové soustavy (**dura mater*, **arachnoidea* a **pia mater spinalis*). Hranice mezi *medulla spinalis* a **medulla oblongata* je dána odstupem prvního *nervu míšního nebo křížením *pyramidové dráhy. Mícha je kratší než páteřní kanál a její kaudální konec (*conus medullaris*) dosahuje u muže do výše meziobratlové *ploténky mezi bederními *obratli L₁ a L₂, u ženy do výše obratle L₂. Kaudálně od obratlového těla L₂ obsahuje páteřní kanál pouze dlouhé kořeny lumbálních a sakrálních *nervů – **cauda equina*.

V místě odstupu končetinových nervových pletení (**plexus brachialis*, **plexus lumbalis*, **plexus sacralis*) je mícha v krční a v bederní oblasti rozšířená v *intumescencia cervicalis et lumbalis*. Na míše probíhá několik podélných rýh: vpředu *fissura mediana anterior*, po stranách *sulci laterales anteriores et posteriores* (z nichž vystupují přední a zadní kořeny míšních nervů) a vzadu *sulcus medianus posterior*. Rýhy vymezují na míše přední, laterální a

zadní provazec míšní. Vnitřní struktura hřbetní míchy je odvozena z neurální *trubice. Kolem **canalis centralis* se nachází šedá *hmota míšní, kterou obklopuje bílá hmota míšní.

Z míchy vystupuje 31 párů míšních nervů (8 krčních, 12 hrudních, 5 bederních, 5 křížových a jeden kostrční) a mícha je tak členěna na 31 míšních *segmentů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

megalitické stavitelství, *stavitelství, megalitické.

megalitické stavitelství Inků, *stavitelství Inků, megalitické.

megality, *stavitelství, megalitické.

megaron (z řečtiny: *megaron*, „velká síň, sál“), typ dvouprostorového *domu pravouhlého půdorysu s hlavní obdélníkovou místností s krbem (*ohništěm) uprostřed a otevřenou předsíní na kratší, vstupní straně se dvěma sloupy mezi výběžky bočních stěn. V jednoduché formě se objevuje na *Předním východě již v *akeramickém neolitu, běžné je od *neolitu v egejské oblasti, kde bylo oblíbeno a dále rozvíjeno. Například tvořilo i ústřední část mykénských paláců (*kultura, mykénská), kam se vcházelo z nádvoří. Megaron *krále bylo vybaveno kamenným křeslem a lavicemi pro jeho *družinu po obou stranách (jako v takzvaném Trůnním sále v *Knóssu). Megaron královny mělo skromnější rozměry.

Megaron pak přešlo do klasické řecké architektury jako základní typ *řeckého chrámu; jeho jednoduchou podobu dokumentují chrámové pokladnice (*thesaury*). (Zuzana Bláhová-Sklenářová, Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Megiddo, dnešní Tell el-Mutesellim, *archeologická lokalita 35 km jihovýchodně od Haify (Izrael). *Tell s osídlením sahajícím od předkeramického *neolitu po 4. století n. l. (20 vrstev). Z *chalkolitu (pozdní 4. tisíciletí př. n. l.) pochází ohrazený (chrámový?) okrsek s komorami, sklady a vyvýšeným objektem, do jehož stěn jsou vyryty kresby (zvířata, muži, bojovník ozbrojený kopím, hráč na lyru?). Z vrstev rané *doby bronzové I (asi 3200 př. n. l.) jsou známy otisky pečeti, srovnatelné s *eneolitem *Byblu. V *hradbách *města rané doby bronzové III (pokročilé 3. tisíciletí př. n. l.) zbudována *svatyně (vrstvy XVIII–XVI) s monumentálním okrouhlým kamenným oltářem, k němuž se vystupovalo po schodišti, a s pozůstatky obětí (zvířata, nádoby). Pohřebiště střední doby bronzové I (počátek 2. tisíciletí př. n. l.). V následující střední době bronzové II město znovu opevněno hradbou s branou, obklopující obytnou zástavbu se svatyní(?) a královským(?) pohřebištěm uprostřed. Nález sochy egyptského hodnostáře Thovthotepa naznačuje, že zde možná sídlil správce oblasti jmenovaný *faraonem. U Megidda se roku 1468 př. n. l. vítězně utkal s vojsky *koalice syrských mocností v čele egyptské armády faraon Thutmose III. Po sedmiměsíčním obležení bylo tehdy Megiddo dobyto a zničeno, posléze však obnoveno. Ze soudobé vrstvy VII pochází hromadný nález předmětů ze *zlata, *slonoviny a lazuritu; klínopisná tabulka s částí textu eposu o *Gilgamešovi se našla nestratifikována na povrchu naleziště. Město bylo opakovaně přestavováno a v paláci z vrstvy *Vila, zdobeném nástěnnými malbami, byly nalezeny nápisy Ramesse III. a IV. (1185–1153 a 1153–1146 př. n. l.), jakož i 382 řezby ve slonovině místního, egyptského, egejského, asyrského i chetitského slohu. Zpustlo ve 12. století př. n. l. a znovu bylo obnoveno až za vládců *Izraele. *Šalomoun tu nechal zbudovat hradby(?) s branou, tři paláce a rozsáhlou obytnou zástavbu. Přístup k vodnímu prameni na úpatí městského kopce byl zabezpečen svislou *šachtou, z níž se sestupovalo schodištěm k vodorovné chodbě, vedoucí k prameni. Město zřejmě ovládl egyptský faraon Šešonk I. (945–924 př. n. l., nález zlomku *stély). Později bylo dobyto asyrskou armádou za *Tiglatpilešara III. (733 nebo 732 př. n. l.) a připojeno k říši. Pod asyrskou nadvládou obnoveno, postupně však upadalo a kolem roku 350 př. n. l. bylo opuštěno. Stopy pozdějšího osídlení jsou velmi skromné. (Petr Charvát)

Meglenorumuni, malé *románské etnikum (několik tisíc příslušníků), jazykově a kulturně blízké příbuzné *Aromunům. Sídlí na hranici severního Řecka a Makedonie (oblast Moglena/Meglenu). V současnosti podléhají asimilaci. *Křesťané, zčásti i *muslimové. (Leoš Šatava)

meglenorumunština, malý asimilující se *románský jazyk (příbuzná *aromunštině) v severním Řecku s přesahem do jižní Makedonie (viz blíže *Meglenorumuni). (Leoš Šatava)

Megrelové, etnografická skupina *gruzínského národa v počtu kolem 180 000–200 000 příslušníků. Žijí především na území Gruzie. Spolu s *Gruzíny a *Lazy představují jedno ze tří základních etnik na území Gruzie. Na konci 15. a v 16. století se rozvíjelo vlastní Megrelské knížectví, které se dostalo v 19. století do područí carského Ruska. Po velkém povstání Megrelů v roce 1857, které bylo krvavě potlačeno, docházelo k asimilaci Megrelů s Gruzíny; megrelština je postupně nahrazována *gruzínštinou a od 20. století mizí i povědomí vlastního etnika. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Mehinakové, etnická skupina jihoamerických *indiánů žijící v národním parku Xingu v oblasti Mato Grosso v Brazílii v počtu asi 170 osob. Jejich *jazyk mehinaku patří do *arawacké rodiny, je příbuzný s jazykem campá, goajiro a garífuna. Jejich území prochází v důsledku střídání ročních období proměnami, ovlivňujícími způsob obživy. V suchém období (od května do srpna) pěstují na vyschlé rovinaté půdě *maniok. Od září do dubna, kdy leží většina země pod vodou, přepravují se pomocí kanoí a loví ryby (často prostřednictvím rostlinných jedů, které ryby omámí). Obývají kruhové *vesnice, na návsi jsou pořádány zápasy muže proti muži. Mehinakové věří, že nemají vyspělejší nástroje a *techniku, protože Slunce-Stvořitel dal *kajaibům* (*cizincům) mléko a nástroje a lidem z oblasti Xingu, Mehinakům a jejich sousedům zase *maniok, *luky, *šípy a hliněné předměty. (Lukáš Šín)

mechanismus dýchání, dýchání je výměna dýchacích plynů mezi vzduchem a krví v *plicích. Tento proces je spojený s prouděním vzduchu v dýchacích cestách a rytmickým zvětšováním a zmenšováním objemu plic. Změna objemu plic je však závislá na pohybech *hrudníku. Při vdechu (*inspiraci*) se dutina hrudní zvětšuje pomocí vdechových svalů, k nimž náleží *bránice a **musculi intercostales externi*. Kontrakcí svalových snopců *bránice dojde k jejímu poklesu a k zvětšení dutiny hrudní kraniokaudálním směrem. Kontrakcí zevních mezižeberních svalů se zvedají *žebra a dutina hrudní se zvětší předozadním i příčným směrem. Změny objemu hrudníku vyvolávají pokles tlaku v **cavitas pleuralis* a díky přilnavosti pohrudnice a poplicnice zvětšují svůj objem současně se stěnou hrudníku i plíce. Při vydechnutí (*expiraci*) ochabne bránice a je břišními orgány vytlačena nahoru, čímž se zmenšuje longitudinální rozměr hrudníku. Povolněním zevních mezižeberních svalů a současnou kontrakcí **musculi intercostales interni et intimi* dochází k poklesu žeber a to vede spolu s vahou hrudníku k zmenšení jeho předozadního i příčného rozměru. Na zmenšení objemu plic při výdechu se podílí také elasticita plicní *tkáně. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

mechanismy, epigenetické, kromě přesně geneticky určených procesů existují ve vývoji jedince také jevy, které se formují na základě vrozených dispozic, avšak jsou ovlivňovány vnějšími i vnitřními faktory. Některé projevy v *sexuálním chování jsou například závislé nejen na správné genetické *informaci, ale také na zevních vlivech (kontakt s matkou, citové vztahy nejbližšího okolí v dětství a podobně). Projev některých *genů ovlivňují i vnitřní faktory jako například metylace genových sekvencí nebo acetylace *histonů. (Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

mechanismy, psychické, podle *evoluční psychologie představuje lidská mysl soubor adaptací v podobě psychických mechanismů, které jsou určeny k hledání rychlých a efektivních řešení jednotlivých problémů. Každý z evolučně vzniklých psychických mechanismů je adaptací na konkrétní typ problémů, kterému čelili naši evoluční předkové.

Psychické mechanismy můžeme chápat jako kontextově specifické emoce, preference a náklonnosti a můžeme je přirovnat k *instinktům. Každý z psychických mechanismů operuje v některé *specifické doméně. Jedná se například o *domény únik před *predátory, výběr partnera, přátelství a podobně. V každé z těchto oblastí zpravidla operuje více psychických mechanismů. Psychické mechanismy se nevytvářejí současně. Některé psychické

mechanismy sdílíme s jinými druhy (například „útek nebo obrana“) a některými je vybaven výhradně člověk (například psychický mechanismus jazyka).

Výhradně lidské psychické mechanismy se podle evolučních psychologů utvářely v období paleolitu v prostředí evolučních adaptací. (Martin Soukup)

měchožil zhoubný, echinokok (*Echinococcus granulosus*), parazitický ploštěnec (tasemnice), který žije v tenkém střevě psovitých šelem a jehož mezipřijímáči jsou přežvýkavci nebo člověk. Požitím jeho vajíček se může u člověka vyvinout larvální stadium se vznikem patologických dutin (boubelí), obsahujících larvy echinokoka (zejména v játrech [*hepar*]). Onemocnění se nazývá echinokokóza nebo hydatidóza.

V paleopatologii lze diagnostikovat výskyt boubelí echinokoka při pečlivé preparaci útvarů v hrudníku a dutině břišní u skeletů postižených jedinců a u mumifikovaných těl. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

měchýř, močový, *vesica urinaria*.

Meidži (z japonštiny: *meidži*, „osvícená vláda“), název japonské historické éry (1868–1912), poznamenané masivním a intenzivním přejímáním západní civilizace a modernizací státu, jež po dvou stech padesáti letech izolacionistické politiky šógunátu Tokugawa (1600–1867) provázelo budování Japonska. To se z císařství proměnilo v konstituční monarchii se silnou armádou postavenou podle pruského vzoru, jež na přelomu 19. století zvítězila ve dvou válkách nového Japonska proti tehdejšímu velmocem (čínsko-japonská válka, 1894–1895, rusko-japonská válka, 1904–1905).

Doba Meidži skončila smrtí císaře Mucuhito roku 1912, týž rok s nástupem nového císaře začala doba Taišó. (Helena Honcoopová)

meióza, speciální typ buněčného dělení, jež sestává ze dvou bezprostředně po sobě následujících dělení (meiotické dělení I a II). Během nich se DNA v jádře pouze jednou replikuje a chromozomy se pouze jednou rozštěpí, takže výsledkem jsou haploidní pohlavní buňky. Vyskytuje se pouze u zárodečných buněk: spermií a oocytů.

*Spermatogeneze čili vznik a vývoj mužských pohlavních buněk je proces odehrávající se v stočených kanálcích varlete po celou dobu pohlavní aktivity muže. Probíhá v podobě tzv. spermatogenetických vln a zahrnuje tři po sobě jdoucí etapy: *spermatocytogenezi* – období množení spermatogonií a diferenciaci primárních spermatocytů, dále *meiózu* – období, kdy primární spermatocyty absolvují dvě dělení a z každého vzniknou 4 spermatidy s polovičním množstvím DNA a s polovičním množstvím chromozomů a konečně *spermiogenezi* – období cytodiferenciace spermatid ve zralé spermie. Spermatocytogeneze: tato etapa je charakterizována normálními (ekvačními) mitózami spermatogonií, z nichž se diferencují elementy typu A, které slouží jako kmenové elementy a buňky typu B, které pokračují ve vývoji v primární spermatocyty. Jádra spermatogonií obsahují diploidní počet chromozomů. Meiotická profáze I je nepoměrně delší než profáze u běžné mitózy a rozděluje se na pět stadií. První stadium (leptoten) je charakterizováno tím, že v jádrech primárních spermatocytů zřetelně vystupují chromozomy v podobě vláček. V druhém období (zygoten) se homologní chromozomy (tj. otcovské a mateřské sady) sdružují do chromozomových párů zvaných bivalenty. Konce bivalentů jsou připojeny k vnitřní membráně jaderného obalu. V třetím stadiu (pachyten) dochází ke kondenzaci bivalentů. V elektronově mikroskopickém obraze odpovídají kondenzovaným bivalentům tzv. synaptonemální komplexy. Klíčovým procesem v tomto stadiu je překřížení chromatid (tj. *crossing-over*) následovaný výměnou chromatidových úseků mezi nesesterskými chromatidami, dochází k tzv. rekombinaci otcovských a mateřských genů. V předposledním stadiu (diploten) se zkracují bivalenty a postupně se oddělují homologické chromozomy ze synaptonemálních komplexů. V závěrečné etapě meiotické profáze I se dokončuje proces terminalizace chiasmata a množství DNA v heterochromozomech X a Y rovněž vzrůstá na dvojnásobek, avšak nevytvářejí se bivalenty. Ještě před ukončením separace homologních chromozomů pokračuje

první meiotické dělení metafází. Rozpadá se jaderný obal, konstituuje se dělicí vřetenko a v ekvatoriální rovině se uspořádají bivalenty svými terminalizovanými chiazmaty. V další etapě, anafázi, putují chromozomy k pólům, avšak s tím rozdílem, že obě budoucí dceřiné buňky obdrží z každého bivalentu po jednom kompletním chromozomu. Rozchod homologických chromozomů je zcela náhodný, což znamená, že v jádrech dceřiných buněk jsou podle zásad pravděpodobnosti obsaženy jak chromozomy otcovské, tak dceřiné sady. Heterochromozomy (*gonozomy) se rozcházejí tak, že jedna dceřiná buňka dostane chromozom X a druhá chromozom Y. Meióza I končí telofází, která se od běžné telofáze liší tím, že jádra vzniklých *sekundárních spermatocytů (prespermatid) obsahují haploidní počet chromozomů (*karyotyp 22+X nebo 22+Y). Avšak každý chromozom je složen z dvou chromatid, které u *autozomů mají vyměněn jeden nebo více úseků. V sekundárních spermatocytech nikdy nedochází k rekonstrukci klidového jádra, to znamená, že nenastává úplná despiralizace chromozomů a buňky po krátké pauze (interkinezi) vstupují do druhého meiotického dělení. To je podstatně rychlejší než první dělení a podobá se běžné mitóze. V jeho průběhu se autochromozomy a heterochromozomy rozdělí ve dvě chromatinové sady, takže vzniklé dceřiné buňky, spermatidy, obsahují v porovnání s primárními spermatocyty skutečný haploidní počet chromozomů a poloviční množství DNA. Z toho vyplývá, že každý primární spermatocyt dává původ 4 spermatidám, z nichž dvě mají karyotyp 22+X, druhé dvě 22+Y. Spermioogeneze je proces transformace kulovitých spermatid s haploidními jádry v aktivně pohyblivé (motilní) buňky – zralé spermie. Probíhá při ní řada změn, z nichž klíčové jsou tvorba akrosomu, vývoj bičíku, kondenzace jaderného *chromatinu, změny velikosti a tvaru jádra, eliminace nezužitého *cytoplazmy.

Oogeneze neboli vývoj vajíček probíhá v ovariálních *folikulech. Začíná v první polovině *fetálního období, před narozením je zastaven a pokračuje až s nástupem *puberty, kdy dívky vstupují do období pohlavní zralosti. Oogenezi dokončí pouze ten oocyt, který se při ovulaci uvolní ze zralého (*Graafova) folikulu a je oplozen. Výsledkem oogeneze je ootida neboli zralé vajíčko. Oogeneze má dvě etapy: periodu množení a meiózu. Perioda množení je charakterizována opakovanými mitózami oogonií, které probíhá v kůře vyvíjejících se *vaječnicích ženských plodů. Koncem 5. fetálního měsíce je v kůře obou ovarii ca 6 milionů oogonií. Koncem 3. fetálního měsíce ty z oogonií, které prodělaly poslední mitózu, začínají rychleji *růst a přeměňují se v oocyty I. řádu (primární oocyty). Do konce 7. měsíce za účasti okolních folikulárních buněk vzniknou ve vaječnicích asi 2 miliony primordiálních folikulů. Ostatní oocyty, ke kterým se folikulární buňky nedostanou, zanikají. Ještě před porodem oocyt I. řádu zahájí první meiotické dělení, které pokračuje do pozdní profáze, tzv. *dictyoten*, kdy se zastaví. Až do puberty zůstávají takovéto primordiální folikuly s oocyty v diktyotenním stadiu v metabolickém klidu. První meiotické dělení dokončuje oocyt I. řádu teprve 48 až 36 hodin před ovulací, kdy se dělí na dvě nestejně velké buňky s haploidním počtem chromozomů – oocyt II. řádu a první pólóvé tělíčko. To většinou degeneruje nebo (vzácněji) se ještě stihne rozdělit. Druhé meiotické dělení začíná v době ovulace. Ani toto dělení neproběhne až do konce, nýbrž je zastaveno v metafázi. Meiózu II dokončí pouze fertilizovaný oocyt, u kterého do ooplazmy penetrovala hlavička a krček spermie. V tomto případě oocyt II. řádu pokračuje v dělení a podobně jako u meiózy I z něho vzniknou dvě velikostně různé buňky: zralá *gameta (vajíčko, ootida, latinsky: *ovum*) a druhé pólóvé tělíčko. Jestliže k *oplození oocytu nedojde, druhé meiotické dělení neproběhne, oocyt II. řádu a první pólóvé tělíčko se rozpadnou během průchodu *vejcovodem.

Hlavní rozdíly mezi spermatogenezí a oogenezí jsou následující. První a druhé meiotické dělení při vývoji spermií následují za sebou a probíhají nepřetržitě od puberty až do pozdního stáří, zatímco při vývoji vajíček je první meiotické dělení zahájeno již před koncem fetálního období a zastaví se v pozdní profázi. Meióza I pokračuje po nejméně dvanáctileté pauze a končí asi 36 hod před ovulací. Druhé meiotické dělení probíhá souběžně s ovulací a dokončí

jej pouze fertilizovaný oocyt. Při meiotickém dělení spermatocytů jsou si dceřiné buňky rovnocenné (ekvální dělení). Oproti tomu oocyty se dělí inekválně – dceřiné buňky se liší velikostí a množstvím ooplazmy. Malé, rudimentální buňky jsou neschopné fertilizace a nazývají se pólová tělíska. Z jednoho spermatocytu I. řádu vzniknou 4 spermatidy a z nich během spermiogeneze 4 spermie, z nichž polovina má chromozomovou sadu 22+Y, druhá polovina 22+X. Z jednoho oocytu I. řádu se vyvine pouze jedno zralé vajíčko (ootida) a dvě, popř. 3 rudimentární pólová tělíska, která stejně jako vajíčko mají chromozomovou konstituci 22+X. (Drahomír Horký)

Meitejové (Meitei, anglicky přepisováno: Meithei), dominantní etnická skupina v Manipuru (Indie) v počtu asi 1,5 milionu. Pokládají se za původní obyvatele manipurského údolí a běžně se o nich hovoří jako o *Manipurcích. Tvoří je sedm *klanů, jejichž dějiny sahají do počátku 1. tisíciletí n. l. Hovoří meitejštinou (meitei lon), která tvoří samostatnou podskupinu kúkíčjinské skupiny *tibetobarmských jazyků. Představuje úřední a nejrozšířenější dorozumívací jazyk Manipuru – odtud též název manipurština – a od roku 1992 patří mezi 23 jazyků, jež podle indické *ústavy požívají oficiální status. Mezi 11.–18. stoletím měla vlastní grafický systém (meitei majek), později nahrazený bengálským písmem; v poslední době sílí snahy o znovuzavedení původního písma. Manipursky (meitejsky) rovněž mluví zhruba 100 000 obyvatel Bangladěše a několikatisícová skupina mluvčích se nachází i na severu Barmy (Myanmy).

Zhruba 60 % obyvatel nachází obživu v *zemědělství, dalších 20 % ve státních službách, zbytek se živí tkaním látek, zpracováním *dřeva a *obchodem. Meitejské ženy zaujímaly vždy rovnoprávné postavení s muži a dnes působí v téměř všech oblastech společenského života. Nejrozšířenějším náboženstvím je *višnuistický *hinduismus, asi třetina obyvatel Manipuru se hlásí ke *křesťanství, kolem 11 % vyznává sanamahismus, zahrnující uctívání stvořitele Sanamahiho a dalších tradičních meitejských božstev. (Jan Filipický)

měj odvahu k moudrosti, *sapere aude.

měj odvahu samostatně myslet, *sapere aude.

Mekka (z arabštiny: *Makka*), *město v Hidžázu na Arabském poloostrově, původně karavanní zastávka u pramene Zemzem na obchodní cestě z jižní *Arábie do *Palestiny. Hospodářsky silné město za svůj rozkvět a prosperitu vděčilo především karavannímu obchodu, na němž se podílela většina jeho obyvatel. Mekka však byla i významným náboženským, kultovním střediskem, neboť na její půdě stála starobylá a po celé Arábii uctívána *svatyně *Ka'ba se soškami bůžků a model, k níž každoročně přicházely tisíce poutníků. Mekku obýval *kmen Kurajš. Ekonomicky ji ovládali a politicky řídili představitelé nejbohatších rodů tvořící *městskou radu, která však neměla výkonnou moc. Z mekského rodu Hášimovců pocházel *prorok *Muhammad. (Jaroslav Oliverius)

měkké patro, *palatum molle.

měkký kryt, *kryt, měkký.

Melanésané, označení původního obyvatel *Melanésie, kteří z kulturního ani lingvistického hlediska netvoří jedolitou skupinu (*jazyky, melanéské); ostrovy byly osídleny v několika vlnách v rozmezí let 1800–600 př. n. l. Přišli z východní Asie přes Tchajwan, Filipíny, Moluky, *Mikronésii a severní pobřeží *Nové Guineje. V různých částech Melanésie je patrný vliv *Papuánců, částečně *Mikronésanů a zejména *Polynésanů (Fidži, část Nové Kaledonie a Vanuatu). Během 19. a na začátku 20. století jejich počet silně klesl (zejména v důsledku zavlečených nemocí), ale přibližně od 30. let 20. století jejich počet znovu stoupá. *Jazyky tvoří větev *austronéské (malajsko-polynéské) rodiny, část je blízká *polynéským jazykům, některé *papuánským; jako jazyk mezietské *komunikace a jako spisovný jazyk se užívá *pidgin-english (zjednodušená forma angličtiny, ovlivněná místními jazyky).

Na počátku 19. století byli Melanésané na různém stupni rozpadu *rodové společnosti; existovala *matrilinárta i *patrilinárta, obvyklé bylo dělení do rodů. Politické systémy byly poměrně málo rozvinuté, náčelnictví nebylo dědičné. Ve společnosti měly velký vliv tajné náboženské společnosti. Dnes se pozůstatky tradiční kultury udržely jen místy ve vnitrozemí velkých ostrovů. Formálně jsou *křesťané, zachovala se řada místních *náboženství (*kult předků, *tabu, *mana). U všech skupin Melanésanů byl znám *kanibalismus, místy (Šalomounovy ostrovy) jsou doloženy i lidské oběti. Během 20. století došlo k zásadním změnám ve způsobu života většiny Melanésanů; některé přírodní zdroje byly vyčerpány (vzácné dřeviny). Tradiční způsoby obživy a na něj vázané *kulturní prvky jsou zatlačovány do pozadí, vzrůstá závislost na dováženém zboží včetně potravin. V důsledku toho vznikl v 50. letech 20. století na mnoha ostrovech tzv. *cargo kult jako zvláštní náboženské i politické *hnutí. Výzkumy melanéské společnosti na Šalomounových ostrovech prováděl zejména William Halse *Rivers na počátku 20. století. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Melanésie (z řečtiny: *melané*, „černý“ a *nésos*, „ostrov“, „černé ostrovy“), skupina ostrovů a souostroví v Tichém oceánu; součást *Oceánie. Do Melanésie patří mimo jiné Admirální ostrovy, Bismarckovy ostrovy, Fidži, *Nová Guinea, Nová Kaledonie, Nové Hebridy, Nové Irsko, ostrovy Loyalty, Santa Cruz a Šalomounovy ostrovy. Melanéské *kultury jsou předmětem *antropologického terénního výzkumů od rozvoje *antropologie jako samostatné vědní disciplíny.

Melanéský kulturní okruh je charakterizován některými institucemi, jakými jsou *cargo kulty, *big man nebo *kula. Odborníci však varují před používáním pojmu Melanésie jako označení celého kulturního okruhu, a to z podobných důvodů, jaké uváděl Edward *Said (1935–2003) při kritice *orientalismu, jenž podle něho vznikl z pouhé *imaginace orientalistů. Ve zmíněném pojetí se totiž spíše jedná o melanesianismus než o Melanésii.

V Melanésii působilo mnoho významných antropologů, jejichž výzkum je dnes považován za klasický a zakladatelský: Bronisław Kasper *Malinowski (1884–1942) (Trobriandovy ostrovy), Margaret *Meadová (1901–1978) (ostrov Manus a Nová Guinea) nebo Gregory *Bateson (1904–1980) (Nová Guinea). V Melanésii byly položeny základy *antropologického terénního výzkumu, když Alfred Cort *Haddon (1855–1940) podnikl úspěšnou expedici do *Torresovy úžiny. (Martin Soukup)

melanéské jazyky, *jazyky, melanéské.

melanéský pidgin, *pidgin, melanéský.

melancholé (řecky), sražená krev.

melancholie (z řečtiny: *melancholé*, „sražená krev“), v užším smyslu pojem ze sféry *psychologie a *psychiatrie, označující jeden z typů *temperamentu, jenž se vyznačuje malomyslností, skleslostí, trudnomyslností, labilitou, duševní rozervaností, hypersenzitivitou, výraznou introvertností, samotářstvím, úzkostnými stavy apod. V širším smyslu životní postoj, který se objevuje jako programová charakteristika umělců, filozofů, básníků, v některých epochách (*manýrismus, *rokoko) také jako znak společenského postavení; ve vyšších *sociálních vrstvách byla melancholie obdivována a vyžadována. Ačkoli se často spojuje zejména s *romantismem, byla melancholie zkoumaným jevem podstatně dříve, již v době *renesance.

Do filozofie ji jako předmět zájmu a současně kýžený postoj vnesl jeden z prvních představitelů tzv. melancholických myslitelů, Angličan Robert Burton ve spisu *The Anatomy of Melancholy* (1621; česky *Anatomie melancholie*. Praha: prostor, 2006). Na rozdíl od mnoha dalších pojednání o melancholii, včetně antických (*Aristotelés, *Hippokratés ad.), tvrdí Burton, že stane-li se melancholie základní dispozicí *člověka, odráží se v něm svět, který ztratil pevný řád a lidský život se ocitá na samé hranici nevyléčitelné choroby. Podle modelu mikrokosmu a makrokosmu se potom přenáší melancholie na celé království a na celý lidský

svět. Rovněž kvůli tomuto výkladu byla melancholie považována velmi dlouho do *novověku (ještě mezi osvícenci) za duševní chorobu, která vyžaduje léčení. (Břetislav Horyna)

melancholik (z řečtiny: *melané*, „černá“, *cholé*, „žluč“), jeden ze čtyř druhů temperamentu (*flegmatik, *choleric, melancholik, *sangvinik), labilní *introvert – tichý, přecitlivělý, nespolečenský, vážný, rezervovaný, pesimistický, úzkostlivý, plachý, špatně se přizpůsobuje, vnitřně vše hluboce prožívá, ale navenek působí střízlivě, podléhá snadněji depresím a často se uráží, má rád samotu, sklony ke *genialitě, základní nálada je smutná. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

Melanchthon, Philipp (vlastním jménem Philipp Schwartzerd, zvaný Praeceptor Germaniae, 16. 2. 1497, Bretten, Německo – 19. 4. 1560, Wittenberg, Německo), německý filozof, filolog, teolog, pedagog a humanista; představitel *reformace. Žák Martina *Luthera, stoupenec a vykladač jeho díla. Autor tzv. *Apologie*, 28 článků víry, předložených na zasedání augšpurského sněmu v roce 1530 císaři Karlu V. Od té doby byla Apologie nazývána augšpurským vyznáním; formulovala zásady protestantské víry a vedla k vytvoření protestantské (*luterské) církve. Po Lutherově smrti stál Melanchthon v čele protestantského *hnutí.

Velký význam má jeho pedagogická, vědecká a organizační činnost (reformoval systém vzdělání od základní školy až po univerzitní výuku). Z díla: *Apologia der Confessio* (Apologie vyznání víry, 1530). (Jaroslav Malina)

melanin, černohnědý pigment, který je z tyrosinu syntetizován *melanocyty. Melanocyty jsou *buňky s výběžky, které jsou uloženy mezi keratinocyty bazální vrstvy *epidermis. (Drahomír Horký)

melanocyty, *buňky nacházející se při bazální membráně *epidermis a v blízkosti vlasových *folikulů. Z jejich buněčných organel (Golgiho aparátu a *endoplazmatického retikula) postupem času vznikají submikroskopická tělíška – melanosomy, obsahující *melanin. (Drahomír Horký)

Mellaart, James (14. 11. 1925, Londýn, Anglie), britský archeolog a egyptolog; profesor na University of London. Působil jako vědecký pracovník v Britském archeologickém ústavu v Ankaře v Turecku a přednášel jako hostující profesor na *univerzitě v Istanbulu. V letech 1952 a 1954 se podílel na archeologických výzkumech Kathleen Kenyonové v Jerichu a v letech 1954 až 1959 pracoval jako hlavní asistent Setona Lloyda na výzkumu v Beycesultanu.

Mellaart provedl výzkumy na řadě lokalit z období *neolitu, *chalkolitu a z *doby bronzové na *Předním východě a v egejské oblasti. Světově významné jsou jeho výzkumy v *Hacilaru (1957–1960) a v *Çatal Hüyük (1961–1963 a 1965) v Turecku, které vytvořily plastický obraz vznikání a rozvíjení zemědělského způsobu života a jeho výrazného vlivu a působení na všechny lidské projevy. Z díla: *The Neolithic of the Near East* (Neolit Blízkého východu, 1975). (Jaroslav Malina)

Mellars, Paul Anthony (narozen 29. 9. 1939), britský antropolog a archeolog; profesor na University of Cambridge. Z díla: *The Human Revolution: Behavioural and Biological Perspectives on the Origins of Modern Humans* (Lidská revoluce: Behaviorální a biologické perspektivy vzniku moderních lidí, 1989, spolu s Christopherem *Stringerem). (Jaroslav Malina)

Mělník-Mlázice, rozlehlé naleziště *kamenné industrie ze staršího úseku *středního paleolitu. Na terasové planině vysoko nad (dnešním) Labem učinil Karel *Žebera v roce 1948 první průkazný objev *valounové industrie ve střední Evropě a později ji zařadil do rámce svého staropaleolitického *bohémien. Ve skutečnosti tu převažuje industrie ze starší fáze středního paleolitu, vyráběná z valounů *křemene a *křemence. (Karel Sklenář)

Mélos (dnes Milos), řecký ostrov v severní části Egejského moře. Důležité naleziště *obsidiánu využívané od prehistorických dob. Roku 1863 byla v troskách tamního divadla nalezena socha *Afrodity Mélské*, která se dostala do pařížského Louvru. (Marie Parodyová)

Meluchcha, historický název používaný klínopisnou *literaturou *Předního východu pro břehy Indického oceánu na východ od Perského zálivu a patrně i pro oblast protoindické kultury (alespoň) v 1. tisíciletí př. n. l. pak rovněž pro pobřeží východní Afriky. Na základě archeologických nálezů však nelze vylučovat obchod s východoafrickým pobřežím již před rokem 2300 př. n. l. *Lodě z *Dilmunu, *Maganu a Meluchchy měly podle kopií původních nálezů, pořízených v 19.–18. století př. n. l., připlouvat do akkadských *přístavů již za zakladatele staroakkadské říše *Sargona. Již ve staroakkadské době se v *Mezopotámii setkáváme se stejnojmennými osobami, ale i s „lidmi Meluchchy“, „loděmi Meluchchy“, ba i s „tlumočníkem z meluštiny“. Přijetí Meluchchy do *poddanství uvádí ve svých nápisech proslulý *Gudea, který odtamtud nechával přivážet eben, *zlato, *lapis lazuli, *cín a *karneol. O něco později dodávala Meluchcha též *slonovinu a exotické chovné ptáky (papoušci, pávi?). Osoba a dokonce i celá osada nazvaná po Melušše jsou známy z období III. dynastie z Uru. Mimořádného významu nabývá v této souvislosti zřejmě dovoz *koření, dokumentovaný v 19.–18. století př. n. l. archeologickým nálezem hřebíčku z *Terky. Hřebíček tehdy rostl výhradně v jihovýchodní Asii, a to na souostroví Moluky, takže jeho dovozci museli překonat velmi značnou vzdálenost. V této souvislosti byla naznačena i možná souvislost mezi názvy „Meluchcha“ a „Moluky“. Po roce 2000 př. n. l. vysychají mezopotamské pramenné údaje o dálkovém obchodu na východ téměř úplně a názvu Meluchcha je užíváno spíše jen ve smyslu samých hranic civilizovaného světa. Zahrnutí afrického pobřeží pod název je patrné již ve 14. století př. n. l., jak ukazuje jeho použití v el-amarnské korespondenci (*Tell el-Amarna). Ve 13. století př. n. l. se asyrský *král Tukulti-Ninurta I. prohlašuje za „krále Dilmunu a Meluchchy“ a novoasyrský vladař *Asarhaddon navazuje ještě honosnějším titulem „král králů Dilmunu, Makkanu a Meluchchy“. Nápis *Sargona II. (rok 709 př. n. l.) situuje Meluchchu na egyptskou hranici a nejspíše tu pojem označuje nový politický celek, državu panovníků tmavé pleti původem z dnešního Súdánu, kteří roku 715 př. n. l. usedli i na *trůn *faraonů. Ve stejném smyslu pak toponyma užívají nápisy *Sinacheribovy, zatímco Asarhaddon již vznáší přímý nárok na královský titul Meluchchy (viz výše), jakkoli jeho nápisy znají i původní jméno súdánské domoviny 25. egyptské dynastie, totiž Kuš. Toto rozšíření obsahu jména na východoafrické pobřeží může však být pouze zdánlivé, neboť obchodní styky s tamními oblastmi jsou nyní překvapivě doloženy již pro III. raně dynastické období. *Surovina jantarového závěsku, nalezeného v soudobé vrstvě v Tell Asmaru, pochází totiž podle petrografického rozboru ze Zanzibaru. Také nyní se v textech vyskytují předměty označené jako „z Meluchchy“ (i loď) a znovu jsme zpraveni o dovozu ušlechtilých nerostů (karneol, porfyr) a ebeny z oné *země, která však přestala dodávat slonovinu.

Poslední, již helénistické užití názvu náleží zprávě o tažení seleukovského panovníka Antiocha IV. roku 168 př. n. l.(?) kamsi do Asie. Pramenné údaje textů indických bude třeba ještě přešetřit, lze však předpokládat, že název Meluchcha souvisí s označením neárijských a tedy *autochtonních obyvatel subkontinentu znějícím „Mleccha“. Přímé zprávy o obchodu s „*Babylonem“ („Báveru“ v jazyce *páli) se objevují od 5. století př. n. l. Nelze tak vyloučit, že zeměpisný název Meluchcha byl chápán jako označení mořských pobřeží vzdálenějších od východních mezopotamských přístavů na severu Perského zálivu než *Magan, ať již šlo o kraje východoafrické či indické. (Petr Charvát)

mem (neologismus odvozený z anglického *memory*, „paměť“), jednotka kulturní transmise, na níž působí *přirozený výběr. Představuje jednu z forem *replikátoru a je analogický *genu. Pojem zavedl v roce 1976 britský evoluční biolog a etolog Richard *Dawkins v díle *The Selfish Gene* (1976, česky: *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta, 1998).

Mem není dosud jednoznačně definován. Podle Richarda Dawkinse a Daniela Dennetta je mem *informace či *idea, kterou odlišují od jejího nosiče. Derek Gatherer ztotožňuje memy s *chováním a *artefakty, podle Roberta Aungera je mem elektrický náboj v synaptických uzlech našeho mozku. Susan Blackmoreová nerozlišuje mezi ideou a jejím nosičem a mem je v jejím pojetí vše, co nese kulturní informaci včetně informace samotné. Současné diskuze se týkají zejména vztahu memu k jeho nosiči, který je analogický vztahu mezi genem a jeho fenotypovým projevem. (Viz též *memetika.) (Martin Soukup)

membrana, -ae, f., membrána, blána (v *anatomii například bubínek – **membrana tympani*). (Ladislava Horáčková)

membrana atlantooccipitalis anterior, membrána rozepjatá mezi předním obloukem *atlasu a *kostí týlní. (Ladislava Horáčková)

membrana atlantooccipitalis posterior, membrána rozepjatá mezi zadním obloukem *atlasu a *kostí týlní. (Ladislava Horáčková)

membrana fibroelastica laryngis, membrána představující zesílené podslizniční vazivo *hrtanu. Tato membrána se skládá ze dvou částí, k nimž patří **membrana quadrangularis* a **conus elasticus*. (Lenka Vargová)

membrana interossea antebrachii, mezikostní vazivová blána rozepjatá mezi předloketními kostmi *radiem a *ulnou. Kromě zpevnění spojení obou kostí slouží pro odstup některých předloketních *svalů a je transmisní strukturou, která přenáší tlak (náráz), působící na laterální okraj ruky a předloktí – na *ulnu a na *humerus. (Ladislava Horáčková)

membrana interossea cruris, mezikostní vazivová blána rozepjatá mezi bérčovými kostmi *tibií a *fibulou. Kromě zpevnění spojení obou kostí slouží pro odstup některých *bérčových svalů. (Ladislava Horáčková)

membrana obturatoria, vazivová blána, která vyplňuje **foramen obturatum* *pánevní kosti, slouží pro odstup **musculi obturatorii*. Spolu se *sulcus obturatorius* na dolní straně horní větve **os pubis* ohraničuje **canalis obturatorius*, jímž prostupují **arteria*, *vena* a **nervus obturatorius* z *pánve na stehno. (Ladislava Horáčková)

membrana quadrangularis, membrána, která je součástí **membrana fibroelastica laryngis*. Nachází se ve **vestibulum laryngis*. *Kraniálně začíná od laterálního okraje *příklopkové chrupavky, v podslizničním vazivu **plica aryepiglottica* a od anterolaterální plochy *hlasivkové chrupavky. *Kaudální, volný okraj membrány je podkladem **ligamentum ventriculare*. (Lenka Vargová)

membrána synoviální, vnitřní vrstva kloubního pouzdra, produkující kloubní maz – *synovii. Často vybíhá do kloubní dutiny v podobě *řas (*plicae synoviales*) – typickým příkladem jsou synoviální řasy u *kloubu kolenního. (Ladislava Horáčková)

membrana tectoria, *kraniální dvojvrstevné pokračování **ligamentum longitudinale posterius*. Probíhá od *čepovce k přednímu okraji **foramen magnum* *kosti týlní, kde přechází v *periostální vrstvu tvrdé mozkové *pleny. (Ladislava Horáčková)

membrana thyrohyoidea, membrána představující jedno z vazivových spojení chrupavek *hrtanu. Tato membrána je rozprostřena mezi horním okrajem *chrupavky štítné a *jazylkou. Ve střední rovině je membrána zesílena v *ligamentum thyrohyoideum medianum* a po laterálních okrajích mezi horními rohy chrupavky štítné a jazylkou v *ligamenta thyrohyoidea lateralia*. (Lenka Vargová)

membrana tympani, bubínek, součást zevního *ucha. Bubínek je vazivová blána oválného tvaru (9x10 mm), zasazená do *sulcus tympanicus* *zevního zvukovodu. Odděluje *zevní ucho od středoušní *dutiny. Okraj bubínku je zesílen v *anulus fibrocartilagineus*, jeho střed je nálevkovitě vtažený do středoušní dutiny jako **umbo membranae tympani*. Od středu bubínku se směrem nahoru táhne hrana *stria mallearis* (podmíněná srůstem s *kladívkem), která je zakončena hrbolkem *prominentia mallearis*. Od tohoto hrbolku k okrajům *incisura tympanica* probíhají dva proužky (*stria tympanica anterior et posterior*). Těmito proužky je

oddělena větší, dolní a napjatá část bubínku *pars tensa membranae tympani* od horní, tenké a volné části *pars flaccida membranae tympani*. Vazivová blána, která je podkladem bubínku, je kryta ze středoušní dutiny sliznicí, ze zevní strany *kůží. Při normální poloze lze na kůži *pars tensa membranae tympani* pozorovat světelný reflex, lokalizovaný v předním dolním kvadrantu bubínku. (Lenka Vargová)

membrum, -i, n., končetina, úd (například dolní končetina – *membrum inferius*). (Ladislava Horáčková)

memento mori [latinsky], „pamatuj na smrt; pamatuj, že zemřeš“; sousloví, kterým se zdraví někteří *řeholníci; též *modlitba za mrtvé při *mši. (Michaela Králíková)

memetika (neologismus odvozený z anglického *memory*, „paměť“), přístup ke studiu *kultury a jedna z *evolučních sociálních věd. Memetiku její představitelé vymezují jako vědecké studium *memů, jejich šíření a evoluci. Memetiku v 19. století anticipovali britský přírodovědec Charles *Darwin, německý filolog Friedrich Max *Müller (1823–1900) a zejména americký filozof a psycholog James Mark *Baldwin (1861–1934), který pracoval s modelem prostředí myšlenek, v němž jsou jednotlivé *ideje díky variabilitě podrobovány *selekcí, a některé přenášeny a uchovávány.

Základy memetiky položil v roce 1976 britský evoluční biolog a etolog Richard *Dawkins dílem *The Selfish Gene* (česky: *Sobecký gen*. Praha: Mladá fronta, 1998), v němž zavedl pojem *mem a popsal základní mechanismy evoluce memů. Vedle Dawkinse k formování memetiky přispěli zejména Daniel Dennett díly *Consciousness Explained* (Vysvětlené vědomí, 1991) a *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life* (Darwinova nebezpečná myšlenka: Evoluce a významy života, 1995), Richard Brodie publikací *Virus of the Mind: The New Science of the Meme* (Nákaza mysli: Nová věda o memech, 1996), Aaron Lynch spisem *Thought Contagion: How Belief Spreads Through Society* (Myšlenková nákaza: Jak se víra šíří společností, 1996) a Susan Jane Blackmoreová dílem *The Meme Machine* (Stroj na memy, 1999, česky: *Teorie memů: Kultura a její evoluce*. Praha: Portál, 2001). Seznam kanonických děl memetiky uzavírá sborník *Darwinizing Culture: The Status of Memetics as a Science* (Darwinizující kultura: Stav memetiky jako vědy, 2000) redigovaný Robertem Aungerem. K rozpracování a rozvoji memetiky došlo až v osmdesátých, respektive devadesátých letech 20. století. Platformou memetiky je prostřednictvím *internetu publikovaný časopis *Journal of Memetics – Evolutionary Models of Information Transmission* (<http://jom-emit.cfpm.org>).

Memetika je založena na předpokladu, že *evoluce *přirozeným výběrem je univerzální proces, který probíhá vždy, když existuje soubor *replikátorů, na něž může působit přirozený výběr. Představitelé memetiky stanovili jako jednotku kulturní transmise mem, který podle memetiky splňuje vlastnosti replikátoru. Každá kultura je proto v jejich chápání systémem memů a výsledkem jejich evoluce. Inspiračním zdrojem memetiky se stala genocentrická *revoluce v *evoluční biologii. Kultura i její evoluce je studována z perspektivy memů. Memy si podobně jako geny vzájemně konkurují. Předmětem soutěže memů je místo v lidském mozku, který je omezen svou kapacitou a časem a současně umožňuje replikaci memů, a je proto nástrojem selekce memů. Memy se šíří zejména imitováním, které je základním prostředkem jejich replikace, během níž však může dojít ke změnám memu díky chybnému imitování. Kopie memu se může proměňovat i během své existence. Získané změny jsou pak přenášeny na další kopie. Evoluce memů je proto lamarckovské povahy.

Status memetiky jako vědy je zpochybňován ze třech hlavních důvodů: 1) pochybnosti o existenci memů, 2) absence jednoznačné terminologie, 3) nevytváří testovatelné *hypotézy. Robert Aunger, jeden z představitelů memetiky, se domnívá, že „memetika může být vlastně opuštěna, když máme lepší představu o tom, jak mozek zpracovává *informace ... I když se ukazuje, že neexistují mentální replikátory, bude složité upřít memům úlohu v budoucích kulturně-evolučních výzkumech. Je tomu tak proto, že se mem memu stal součástí kultury,

kteřou domněle vysvětloval ... Domnívám se proto, že lidé budou nadále nejasně používat slovo mem, když budou hovořit o kulturní změně“ (Aunger, R., 2006, 185–186). Mezi současné nejvýznamnější představitele memetiky patří Robert Aunger, Susan Blackmoreová, Richard Brodie, Julian Delius, Daniel Dennett, David Hull a Aaron Lynch. (Martin Soukup)

memoria (z latiny: *memoria*, „paměť“; vzpomínka; podání, tradice; památka“), paměť, památka:

1. liturgická vzpomínka potvrzená zápisem do *libri memoriales* nebo *nekrologií* vedených v *kláštěrech;

2. menší *stavba postavená nad významným *hrobem k uchování jeho památky. (Jaroslav Malina)

Memorial de Sololá, *letopisy, Cakchiquelské.

Memorial de Tecpán-Atitlán, *letopisy, Cakchiquelské.

měna, peněžní soustava zavedená v určité *zemi zákonnými předpisy nebo v mezinárodních vztazích mezinárodními úmluvami; tyto *normy určují peněžní jednotku, její relaci k měnovému základu, její dělení, právní ochranu peněz.

Vývoj české měny prošel několika obdobími: 1. denárové (do roku 1300) – základní jednotkou stříbrný denár; 2. grošové (léta 1300–1547) – základní jednotkou hřívna (pražská), později i hřívna kopová; 3. tolarové (léta 1547–pol. 18. století) – základním platidlem tolar; 4. zlatkové – poté, co se v roce 1748 přešlo v habsburské *monarchii na tzv. zlatky; 4. korunové – po zavedení koruny v roce 1892. Původně obíhaly drahé kovy (měny metalistické), ve vnitřním peněžním oběhu byly vytlačovány papírovými penězi. (František Čapka)

menarché (z řečtiny: *mén*, „měsíc“, *arché*, „začátek“), první menstruační krvácení v životě ženy, jeden z projevů *puberty (dospívání). (Jaroslav Zvěřina)

Mencius, *Meng-c’.

mende, *mendeština.

Mendel, Gregor Johann (20. 7. 1822, Hynčice – 6. 1. 1884, Brno), německý přírodovědec, *kněz, *opat *klášteřa augustiniánů v Brně; zakladatel *genetiky. Narodil se v Hynčicích, tehdy Heinzendorfu, malé *vesnici ve Slezsku, které bylo součástí Rakouska-Uherska, a při křtu 22. července dostal jméno Johann. Jeho otec Anton Mendel (1789–1857) byl *rolník. Johann měl starší sestřu Veroniku a mladší sestřu Terezii. Navštěvoval základní školu v Hynčicích a v roce 1833 přešel na piaristickou školu v Lipníku nad Bečvou. V následujícím roce pokračoval po dobu šesti let ve vzdělávání na gymnáziu v Opavě. V roce 1840 nastoupil na Filozofickou fakultu *univerzity v Olomouci, kde studoval matematiku, fyziku, filologii, filozofii a etiku. Během dvouletého studia filozofie si na živobytí vydělával doučováním. V roce 1843 vstoupil jako novic do augustiniánského klášteřa v Brně, kde obdržel jméno Gregor. V roce 1845 započal se studiem *teologie a 4. srpna 1847 byl ve věku 25 let vysvěcen na kněze. V červnu následujícího roku dokončil svá studia a stal se *farářem na Starém Brně. Působení jako *duchovní v nemocnici psychicky obtížně snášel, proto po roce přijal místo učitele na gymnáziu ve Znojmě. Pokusil se složit na Vídeňské univerzitě zkoušky potřebné pro obdržení stálého učitelského místa, neměl však úspěch. Jeden ze zkoušejících, baron von Baumgartner, doporučil brněnskému opatu Cyrilu Nappovi, aby Mendel pokračoval ve studiích na Vídeňské univerzitě. Mendel zde na studiích strávil dva roky a navštěvoval přednášky z fyziky, matematiky a přírodních věd u vynikajících učitelů (například Christiana Dopplera, Franze Ungera), což ovlivnilo jeho další zájem o vyřešení problému, co a jak se dědí. Od roku 1854 až do roku 1868 vyučoval Mendel fyziku a přírodní vědy na vyšší německé reálce v Brně.

V letech 1854–1864 prováděl v zahradě brněnského *opatství pokusy s křížením rostlin, v nichž se zaměřil zvláště na *hrách, *Pisum sativum*. Výsledky svých pokusů přednesl 8. února a 8. března 1865 na zasedáních Přírodovědného spolku v Brně, jehož byl dlouholetým

aktivním členem. Celá přednáška pod názvem *Versuche über Pflanzen-Hybriden* (Pokusy s křížením rostlin) vyšla rok poté v ročence Přírodovědného spolku.

V roce 1868 byl Mendel zvolen opatem kláštera. Nadále, i když v menším rozsahu, konal pokusy s křížením rostlin, aktivně působil v různých spolcích, věnoval se meteorologii a *včelařství a byl též ředitelem Moravské hypotéční banky v Brně. Zemřel 6. ledna 1884 a je pohřben v hrobce augustiniánů na Ústředním hřbitově v Brně.

Na základě pokusů s křížením rostlin hrachu vyvodil základní *zákonitosti dědičnosti (přenos vloh z rodičů na potomky) a formuloval genetické principy (*zákony): *princip segregace vloh a *princip nezávislé kombinace vloh. Mendelovy objevy se staly základem moderní genetiky. Za doby Mendelova života však jejich význam zůstal nedoceněn, až teprve v roce 1900 je pro vědecký svět objevili nezávisle na sobě tři vědci, Carl Erich Correns (1864–1933), Erich von Tschermak (1871–1962) a Hugo Maria de Vries (1848–1935). V té době se o rozvoj genetiky velmi zasloužil anglický genetik William *Bateson. Z podnětu členů Přírodovědného spolku v Brně a za přispění vědců z celého světa byl v roce 1910 postaven Gregoru Johannu Mendelovi *pomník, jehož autorem je vídeňský sochař Theodor Charlemont (1859–1938). Pomník je dnes umístěn v zahradě brněnského kláštera. K stému výročí narození Gregora Johanna Mendela byl v malé zahrádce kláštera postaven menší pomník s deskou připomínající místo vzniku genetiky. U příležitosti stého výročí zveřejnění výsledků stěžejního Mendelova výzkumu u hrachu vzniklo v místě Mendelova působení v klášteře na Starém Brně Mendelovo muzeum. (Jiřina Relichová)

mendelovská fitness, *fitness, individuální.

mendeština (mende), *mandingový jazyk z *kongokordofánské rodiny užívaný především v Sieře Leoně (*Mendové). (Jan Záhořík)

mendosus, -a, -um, chybný, vadný (v *anatomii například **sutura mendosa* *kosti týlní). (Ladislava Horáčková)

Mendové (vlastním jménem Mende), etnikum v Sieře Leone a v Libérii; bezmála milion osob (odhad z roku 2000). *Jazyk patří do skupiny *mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Hlavní formou obživy je *zemědělství. Nejvyšší *politickou autoritou je *náčelník *vesnice a rada starších. Velký politický význam mají tajné společnosti. Většina si zachovala *animismus, pouze část se hlásí k *islámu či *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

mené tekel, aramejský výrok z biblické starozákonní knihy Daniel, kapitola 5. Text, v němž je výrok uveden, líčí hostinu posledního babylonského *krále Belšasara, prý syna *Nabukadnezara, při které se náhle zjevily prsty, jež napsaly na zeď záhadná slova *mené, mené, tekel ú-par-sin*. Jejich smysl objasnil babylonskému králi Daniel jako boží předpověď pádu *Babylonu. Podle Danielova výkladu slova měla znamenat „spočetl, zvážil, rozdělil“ (tj. *Bůh sečetl dny Belšasarovy *vlády, zvážil jeho činy a rozdělil *království mezi *Médy a *Peršany). Výrok *mené tekel* tedy odráží pád Babylonu pod spojeným útokem Peršanů a Médů. Posledním novobabylonským vládcem nebyl ovšem Belšasar, ale Nabonid. Rovněž Belšasar (*Bél-šarra-usur) nebyl synem Nabukadnezarovým, ale Nabonidovým a působil jako regent a spoluvládce svého otce. Výrok *mené, tekel ú-parsín* lze vyložit také jako aramejské názvy tří babylonských váhových jednotek – mina, šekel a peres. (Vladimír Sadek)

Meneláos, bratr *Agamemnónův, *sňatkem s *Helenou získal královský *trůn ve *Spartě. Když mu *Paris unesl ženu, požádal Agamemnóna o pomoc a ten uspořádal trestnou výpravu, která vyústila do desetiletého *obléhání *Tróje. Během bojů se vyznamenal tím, že *Trójanům vyrval Patroklovu mrtvolu.

Tento námět byl v *helénismu zpracován v sousoší, jehož nejzachovalejší kopie se nachází v Loggia dei Lanzi ve Florencii, ale nejkvalitnější *verzi představuje slavné torzo v Římě známé jako *Il Pasquino*. (Marie Pardyová)

Meng Kche, *Meng-c'.

Mengele, Josef (16. 3. 1911, Günzburg, Německo – 7. 2. 1979, Bertioga, Brazílie), německý lékař a antropolog; představitel *nacistické antropologie a válečný zločinec. Mengele vystudoval *antropologii a *medicínu na *univerzitě v Mnichově, kde v roce 1935 získal doktorát z antropologie. Od roku 1938 byl členem SS, v níž dosáhl hodnosti kapitána. Roku 1942 byl zraněn na východní frontě a zproštěn vojenské služby. Jako asistent antropologa a eugenika Otmara von *Verschuera se podílel na výzkumech ve vyhlazovacím *koncentračním táboře v Osvětimi. Nechvalně proslul rovněž jako táborový lékař, který prováděl *selekcí osob bezprostředně po jejich příjezdu do Osvětimi. Tato činnost a jeho zruďné experimenty mu vynesly přezdívku „Anděl smrti“. Podle některých autorů nemohl ani Mengele přisuzovat svým pokusům vědecký charakter.

Po skončení *druhé světové války se Mengele skrýval v Bavorsku a v roce 1949 uprchl do Argentiny, kde pracoval jako praktický lékař na předměstí Buenos Aires. Po únosu Adolfa *Eichmanna izraelskou *tajnou službou Mossad se Mengele přestěhoval do Paraguaye a posléze do Brazílie, kde žil v ústraní v neustálém strachu z dopadení. V roce 1979 podlehl pravděpodobně srdeční slabosti během koupání v moři. Roku 1985 byly jeho ostatky exhumovány a identifikovány. (Ivo T. Budil)

Mengkuové, *etnika, mongolská.

Meng-c' (vlastním jménem Meng Kche, asi 372–289 před n. l.), staročínský konfuciánský filozof. Též název jedné ze *Čtyř posvátných knih. (Jaroslav Malina)

menhir (ze staré keltštiny: *men*, „kámen“ a *hir*, „dlouhý“), osamoceně zapuštěný, dva až pět metrů vysoký štíhlý balvan kultovního účelu; druh megalitu. (Viz též *stavitelství, megalitické.) (Karel Sklenář)

meningiom, nezhoubný *nádor vycházející z obalů mozku a míchy. S ohledem na lokalizaci v *centrálním nervovém systému (mozek, mícha) však může působit vážné potíže. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

meningitis, -itidis, f. (řecky: *meninx*, „plena“), zánět měkkých mozkových a míšních plen různé etiologie (například virová nebo bakteriální *meningitis*). Jedná se o závažné onemocnění ohrožující život postiženého jedince. Při *chronickém průběhu *nemoci mohou být zaznamenány změny i na vnitřní *lamině plochých lebečních *kostí. Mohou mít podobu drobných granulárních impresí či jemných plátek novotvořené *kostní tkáně v místě otisku meningeálních tepen. Žlábký pro tyto tepny (*sulci arteriosi*) bývají abnormálně bohatě rozvětveny. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

meningoencephalocle, vrozená vývojová vada kosterního systému, kdy neuzavřenou částí lebniho krytu vyhrězávají vně obaly mozkové, případně části mozku. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

meninx, -gis, f., *plena mozková.

meniscus, -i, m., meniskus, půlměsíc. V *anatomii poloměsíčitý prsteneček z *chrupavky vazivové vyrovnávající nerovnosti stýkajících se kloubních plošek. Meniskus náleží mezi pomocná kloubní zařízení; na rozdíl od **discus articularis* přepažuje kloubní štěrbinu neúplně. Menisky jsou například součástí pomocných struktur *kolenního kloubu. (Ladislava Horáčková)

meniscus lateralis, laterální meniskus *kloubu kolenního, je téměř kruhový (upíná se před a za **tuberculum intercondylare laterale* *kosti holenní). Je pohyblivější než meniskus mediální – **meniscus medialis*. (Ladislava Horáčková)

meniscus medialis, mediální meniskus *kloubu kolenního, má tvar písmene C, upíná se do *areae intercondylares* *kosti holenní, srůstá s kloubním pouzdem a s **ligamentum collaterale tibiale*. Je méně pohyblivý a snadněji zranitelný než meniskus laterální – **meniscus lateralis*. (Ladislava Horáčková)

meniskus, **meniscus*.

meniskus, laterální, **meniscus lateralis*.

meniskus, mediální, **meniscus medialis*.

Menkesův syndrom, *syndrom, Menkesův.

Mennefer (egyptsky; řecky: Memfis; arabsky: Mít Rahína), nejstarší hlavní *město sjednoceného Egypta ležící asi 30 km jižně od Káhiry na západním břehu Nilu. Jeho centrem byla v Archaické době opevněná královská rezidence *Bílé zdi (Inebuhedž). Pohřebištěm Menneferu byla oblast *Sakkáry a *Abúsíru. (Břetislav Vachala)

menologie, *hemerologie, menologie.

Menominiové, původní etnická skupina severoamerických *indiánů východu, tj. lesních a pobřežních oblastí státu New York aj. Patří k nejstarším etnikům v Severní Americe a jsou ve svých počátcích spojováni s existencí kultury mohyl. Podobně též *Irokézové, *Odžibvejové a Winnebagové a částečně i *Dakotové. V současné době představují zbytky v počtu kolem 5 000–10 000; žijí v rezervacích ve Wisconsinu a Nebrasce (USA). *Jazyk patří mezi algonkinské jazyky. Byli usedlí sběrači indiánské rýže, lovci, rybáři, částečně i zemědělci. Ve 2. polovině 17. století se stali kočovnými lovci kožešinové zvěře a v důsledku toho se rozpadlo jejich rodové zřízení (*matrilinéární rody sídlily v dlouhých domech pro více rodin). Jsou *katolíci, udržují si některé prvky tradičního *náboženství. (Lukáš Šín)

menopauza (z řečtiny: *mén*, „měsíc“ a *pausis*, „přestávka“), ukončení pravidelného *menstruačního cyklu u žen v *klimakteriu. Neznamena konec sexuálního života, často dochází naopak k zvýšenému sexuálnímu zájmu, a pokud jsou sexuální styky uspokojivé, promítají se příznivě do celkového zdravotního stavu. (Jaroslav Zvěřina)

měnová politika, *politika, měnová.

mensa (z latiny: *mensa*, „stůl“), stůl, *oltář.

mensis, -is, f., měsíc.

menstruace, *cyklus, menstruační.

menstruační cyklus, *cyklus, menstruační.

menší bratři, *minorité.

menšina, skupina lidí, které spojuje společná pozitivní *identita (*kultura, *jazyk, *náboženství apod.) odlišná vůči většině. Obvykle utvořena na základě *rasy, *etnicity, náboženství a politického přesvědčení (menšinové strany). Menšina může vzniknout i na základě společného přísně individuálního zájmu (homosexuálové).

V politickém životě každá menšina usiluje o prosazení co největšího množství svých požadavků a potřeb. Politické menšiny usilují v politickém boji o to, aby se staly většinou; je jedním ze znaků *demokracie, že takovou změnu umožňuje. Menšiny, u nichž brání přeměně na většinu přirozený vývoj (národnostní menšiny), usilují o získání adekvátního podílu na politickém rozhodování.

*Národnostní menšiny bývají předmětem mezinárodních *sporů a *konfliktů. Ochrana práv národnostních menšin je garantována *Organizací spojených národů jako jeden z druhů *lidských práv. (Jaroslav Malina)

menšina, etnická, *společenství *občanů žijících na území daného *státu, kteří se odlišují od ostatních občanů zpravidla společným etnickým původem, *jazykem, *kulturou a *tradicemi, tvoří početní menšinu obyvatelstva a zároveň projevují vůli být považováni za národnostní menšinu za účelem společného úsilí o zachování a rozvoj vlastní svébytnosti, jazyka a kultury a za účelem vyjádření a ochrany zájmů jejich společenství, které se historicky utvořilo.

Například v České republice jsou v současné době oficiálně deklarovány tyto národnostní menšiny: *Bulhaři, *Chorvati, *Maďaři, *Němci, *Poláci, *Romové, *Rusíni, *Rusové, *Řekové, *Slováci, *Srbové, *Ukrajinci, *Vietnamci a další. (Jaroslav Malina)

menšina, národnostní, *menšina, etnická.

mentalis, -e, bradový (v *anatomii například bradový otvor na *dolní čelisti – **foramen mentale*). (Ladislava Horáčková)

mentální anorexie, *anorexie, mentální.

mentální bulimie, *bulimie, mentální.

mentální schéma, *schéma, mentální.

mentální věk, *věk, mentální.

Mentór, v *řecké mytologii přítel ithackého *krále *Odyssea a vychovatel jeho syna *Télemacha. Získal si takovou úctu a vážnost, že když chtěla bohyně *Athéna Télemachovi něco poradit, brala na sebe Mentórovu podobu. Mentórovo jméno je dnes však spojováno s přepjatou vážností, kazatelstvím, karatelstvím a poučováním. (Jaroslav Malina)

mentum, -i, n., brada.

Meové (vlastním jménem Hmong), starobylá populace *austroasijského původu žijící na území několika států v jihovýchodní Asii. Pět izolovaných skupin Meů tvoří národnostní menšiny v Číně a vlastní *národnost mají na území Vietnamu, Laosu, Thajska a Kambodže (v pohraničních horských oblastech těchto států). Celkový počet skupin se odhaduje na 80. Největší počet příslušníků žije v Číně v provincii Kuej-čou (asi 9 milionů), celkový počet je odhadován na 10–12 milionů. Podle oblečení žen se rozlišují bílí, černí a modří Meové. *Jazyk patří do skupiny *miao-jao *austroasijské skupiny. Historické zprávy o nich se zachovaly již z počátku našeho *letopočtu v Číně. Nejbližšími příbuznými jsou *Jaové (Yao), s nimiž mají společné písmo. Meové se dnes podílejí na formování národů *Kambodžanů, *Laosanů a *Vietnamců. Významnou složkou *hospodářství je výroba *opia, které sami užívají (je vyhrazeno starším a nemocným). Základní společenskou jednotkou je *rozšířená rodina a *patrilinéární rod, obývající zpravidla jednu *vesnici. *Manželství je zpravidla *monogamní, vyskytuje se i *polygynie. Jedinou tradiční politickou jednotkou je vesnice vedená dědičným *náčelníkem a radou hospodářů. Tradiční *náboženství je *animistické (zejména *kult předků) částečně ovlivněné *buddhismem a *taoismem. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Mercati, Michaelis (1541–1593), italský lékař a přírodovědec. Byl v první řadě přírodovědec a jako vrchní správce vatikánských botanických zahrad pečoval rovněž o sbírku minerálů a fosilií a zároveň působil jako lékařský poradce *papeže Klementa VIII. Jako terénní přírodovědec věnoval pozornost problému pravěkých kamenných nástrojů a jejich původu. Renesanční vzdělání mu poskytlo solidní znalost spisů *Plinia, *Lucretia a Festa. Byl si proto vědom klasické tradice na sebe navazujících dob s nástroji kamennými, bronzovými a železnými. Jako zbožný vatikánský *úředník rovněž čerpal z jiné velké kompilace starověké ústní tradice, ze *Starého zákona, který se rovná *Homérovi, pokud se týče připomínek kamenných a bronzových nástrojů a vyličení zavádění železa *Filištíny. Třetí složkou Mercatiho chápání a nakonec porozumění byla vzrůstající sbírka asijských a amerických artefaktů dodaných do Vatikánu italskými, portugalskými a španělskými učiteli, misionáři a cestovateli.

Tyto tři složky, zahrnující pozorování v terénu, starověkou tradici a soudobou *etnografii, byly východiskem Mercatiho *interpretace a zůstávají v pozměněné podobě základem moderní *archeologie: spolu s Aldrovandim a jinými učiteli Mercati soudil, že artefakty nalézané *rolníky na polích jsou lidského původu a pravěkého stáří, nikoli „nebeskými předměty“ či „hromovými klíny“ s magickými vlastnostmi, a zároveň je uvedl do přímé souvislosti s klasickou hypotézou existence doby kamenné, bronzové a železné. Mercatiho rukopis o této problematice je pouze částí jeho velkého díla o minerálech a fosiliích nazvaného *Metallothea* (Souborné pojednání o kovech), které leželo ve vatikánské knihovně až do roku 1717, kdy jej papež Klement XI. přikázal publikovat.

I když zůstala Mercatiho práce až do tohoto data nepublikována, byla dobře známa. Podobné myšlenky se objevily v pracích několika učenců tohoto období. Můžeme proto říci, že Mercati je archeologickým protějškem Cardana v matematice, *Vesalia v anatomii, Galileia ve fyzice nebo Koperníka v astronomii. Mercati však nemůže být asi nikým přímo označen za

archeologa; přesto je jeho práce mezi prvními spisy, které obsahují prvky, z nichž se v průběhu první poloviny 19. století, zejména díky Christianu Jürgensenovi *Thomsenovi, zrodila moderní archeologie. (Jaroslav Malina)

Mercurius, *Hermés.

Mereruka, egyptský *vezír, nejvyšší soudce a zeť panovníka 6. dynastie Tetiho (24. století př. n. l.). Jeho zdobená *hrobka s 32 místnostmi v *Sakkáře patří mezi nejkrásnější staroegyptská umělecká díla. (Břetislav Vachala)

Merežkovskij, Dmitrij Sergejevič (14. 8. 1865, Petrohrad, Rusko – 9. 12. 1941, Paříž, Francie), ruský prozaik, literární historik a esejista. Spolu se svou ženou Zinaidou Gippiusovou se na počátku 20. století stal organizátorem ruského literárního života. Roku 1893 uveřejnil svérázný manifest ruské moderny *O příčinách úpadku i o nových těčenijach sovremennoj ruskoy literatury* (O příčinách úpadku a nových proudech v současné ruské literatuře), v němž kritizoval stagnaci takzvaného zlatého věku ruské literatury a vyzval k boji proti kultu užitečnosti, tendenčnosti, za novou krásu. Vynikl jako básník (sbírka *Simvoly* [Symboly], 1892), ale zejména jako historik literatury (studie o *Dostojevském, *Gogolovi a *Tolstém), filozof tvořící pod vlivem Friedricha *Nietzscheho a Vladimira *Solovjova, a zejména jako prozaik, autor tří historických románových cyklů *Christos i Antikrist* (Kristus a Antikrist, 1896–1904), *Aleksandr I* (Alexandr I., 1911) a *14 dekabrja* (14. prosince, 1918) a *Tajna trjoch* (Tajemství tří, 1924), *Rožděnije bogov* (Zrození bohů, 1925) a *Messija* (Mesiáš, 1926): tento poslední cyklus je situován do starověkého Egypta a je spojen se zájmem Merežkovského o ezoterické nauky. *Láska je v jeho pojetí součástí mystického směřování člověka k *bohu. (Ivo Pospíšil)

Mérida, první španělské *město založené na *Yucatánu španělským dobyvatelem Franciscem Montejem II. v roce 1542 na troskách mayského střediska Tiha. (Jaroslav Malina)

Merinové, nejpočetnější etnikum na ostrově Madagaskaru (asi 4 miliony); tvoří vlastní *národnost *indonéského původu. Nejbližšími příbuznými jsou Betsileové (Betsileo) v počtu 1 milion. Obě hlavní národnosti malajsko-pacifického typu se podílejí na formování madagaskarského národa spolu s menšími etniky, která jsou většinou černošského původu: *Komořané, Sakalavové, *Vazimbové ad. Merinové přišli na ostrov Madagaskar v průběhu 1. a na počátku 2. tisíciletí z ostrovů Jáva a Borneo a vytvořili zde nové historické společenství. Podrobili si původní černošské obyvatelstvo a spolu s ním formují národ *Madagaskarců. Merinové staví zemřelým velké *hrobky a jejich ostatky po čase pravidelně přemisťují podle tradice *famadihana* čili „otáčení kostí“. Tento *rituál slouží k upevnění rodinných svazků a je vhodnou záminkou k uspořádání velkých slavností. (Lukáš Šín)

merkantilismus (z latiny: *mercātor*, „kupec“ a italsky: *mercānte*, „obchodník“ přes francouzštinu: *mercantilisme*, „ziskuchtivost; merkantilismus“), soubor ekonomických *doktrín převládajících především v západní *Evropě v období *akumulace kapitálu a rozpadu *feudalismu v 17. až 18. století: zdroj růstu bohatství *národa byl spatřován zejména v aktivní bilanci zahraničního obchodu (takzvaná doktrína obchodní bilance), bohatství bylo ztotožňováno s penězi (zlatými, stříbrnými). Cílem bylo vybudovat silnou národní *ekonomiku, učinit *stát soběstačným (podpora vývozu, hromadění *zlata, stavba silnic a obchodních cest, koloniální expanze, nové trhy a rozvoj *manufaktur). Uplatňoval se zejména ve Francii za *vlády Ludvíka XIV. (1638–1715) a jeho ministra Jeana Baptista Colberta (1619–1683), proto je někdy tento směr nazýván *colbertismem; dalšími významnými představiteli merkantilismu byli anglický ekonom Thomas Mun (1571–1641) a skotský ekonom James Denham Steuart (1712–1780).

V *zemích, které neměly vlastní těžbu zlata, se považoval za hlavní zdroj společenského bohatství zahraniční obchod s důrazem na aktivní obchodní bilanci. V Rakousku se první projevy merkantilismu objevily již v polovině 17. století, s Moravou (konkrétně Brnem) jsou spojeny jména dvou význačných propagátorů merkantilismu Pavla Hynka Morgenthallera

(1618–1683; například průkopnický projekt vlnářské manufaktury, první na území habsburské *monarchie) a Fabiána Šebestiána z Maliv (zemřel 1663). Ve Vídni působil například *kameralista Philip Wilhelm Hornigk (1640–1714), který podporoval co největší posílení soběstačnosti státu a jeho nezávislosti na cizině, například rozvojem textilní produkce v *českých zemích, vysokými dovozními cly, omezováním pravomoci *cechů. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Merkelovy buňky, *buňky, Merkelovy.

merlík čilský (*Chenopodium quinoa*), kinoa, quinoa, jednoletá rostlina z čeledi merlíkovitých (*Chenopodiaceae*) se silným stonkem. Pochází z Latinské Ameriky, kde je využíván jako obilovina. Vysokým obsahem sacharidů, *bílkovin a tuků v škrobnatém endospermu drobných *semen se blíží v nutriční hodnotě obilkám *žita; neobsahuje lepek. V Andách představuje dokonce jeden z nejdůležitějších zdrojů mouky využívané k výrobě chleba. Kromě mouky se z tohoto merlíku připravuje pivo podobný nápoj *chicha nebo je využíván i jako krmná rostlina. V poslední době se začíná pěstovat i v mírném pásmu. (Petr Bureš)

Merovejci, královský rod germánského kmene sálských *Franků, který sehrál výjimečnou úlohu pro dějiny evropského Západu; představují spojnicí mezi barbarským germánským světem, pozdní *antikou a raně středověkou latinskou kulturou. Název pochází od mytického kmenového krále Merovecha, jako první *dynastie *franské říše vládla v letech 466–751. Po rozpadu *západořímské říše (476) Merovejci postupně ovládli území dnešní Francie, Beneluxu, Švýcarska a jihozápadního Německa, kde Chlodvík I. (466–511) vytvořil franskou říši. V bojích mezi členy rodu se říše několikrát rozpadla a znovu byla sjednocena. Od počátku 8. století přecházela postupně výkonná moc na *majordomy, v roce 751 byli Merovejci se souhlasem *papeže definitivně odstraněni majordomem Pippinem III. (715–768), jímž na jejich místo nastoupili *Karlovi. (František Čapka)

merovejská doba, *doba, merovejská.

merovejská kultura, *kultura, merovejská.

Mertlová, Kateřina, *Boberová, Kateřina.

měření času, *kalendář a měření *času vůbec představuje v dějinách lidstva jednu z nejdůležitějších a zároveň i nejsložitějších konstant, řídící se nejen subjektivními přáními člověka na té které zeměpisné šířce či délce, nýbrž především objektivními danostmi celého planetárního a *astrálního systému. Zde měla *astronomie vždy hlavní slovo a nikterak neudivuje, že pozorování přírodních jevů a jejich zaznamenávání bylo odjakživa doménou *kněží, kteří jediní k tomu měli čas i nezbytné předpoklady. Výsledky udržovaly kněžské *kasty v tajnosti, takže měření času a vedení kalendáře bylo až do nové doby záležitostí *církví.

Například v oblasti jedné z nejstarších *civilizací světa na starověkém *Předním východě měření určoval přirozený rytmus střídání dne a noci a opakování ročních období. Tyto proměny udával sice pohyb *Slunce, ale jeho běh v rámci roku byl příliš složitý a bez dlouhodobého pozorování a zkušeností stěží uchopitelný. Naproti tomu měsíční cykly se daly sledovat snadno. Staly se tudíž základem starého kalendáře. Den začínal západem slunce a nový měsíc nastupoval ve chvíli, kdy se po konjunkci se sluncem objevil znovu na obloze. Měsíc tak měl 29 nebo 30 dnů. Protože sluneční rok, a s ním doba, po níž se vracívají každoroční přírodní úkazy – jarní záplavy, zralost plodů, žně –, trvá 365,25 dne, byl lunární rok s 12 měsíci o 11 dnů kratší. Aby přírodní děje udržely přibližně své postavení v ročním koloběhu a *lunární kalendář zachoval soulad se solárním rokem, vkládaly se přestupné měsíce. Celá staletí se tak činilo na podkladě královského výnosu (doložen ještě z doby Nabonidovy *vlády), zprvu zřejmě v závislosti na vrtošivém počasí, teprve později podle astronomických údajů. Asi od 7. století př. n. l. se prosazovala zkušenost, ale teprve počátkem 5. století př. n. l., když dokázala přesně změřit délku slunečního roku, dospěla matematická *astronomie k poznatku, že 19

slunečních roků je téměř přesně stejně dlouhých jako 235 měsíčních cyklů. Od té doby se v devatenáctiletém cyklu podle přesného schématu vkládalo 7 přestupných měsíců (zpravidla po 6. nebo 12. měsíci) a vytvořil se tak jednoznačný chronologický systém.

Rok vesměs počínal zjara, přibližně v čase jarní rovnodennosti (pouze ve staré *Asýrii zřejmě naopak kolem rovnodennosti podzimní); *Nový rok v závislosti na vložených měsících lehce kolísal. Měsíce byly většinou pojmenovány podle zemědělských prací, ale až do počátku 2. tisíciletí př. n. l. neexistoval jednotný systém. Teprve ve starobabylonském období se prosadila jména užívaná v *Nippuru. Pouze ve staré Asýrii se měsíc členil na souvislé periody, zahrnující patrně 5 dnů. Zvláštní pojmenování nesly jen dny měsíčních fází („měsíc“, tj. první den měsíce, „sedmý [den měsíce]“, „patnáctý [den měsíce]“ a „den uléhání“, akkadsky „den zmizení“, tj. 29. nebo 30. den). Ostatní dny se blíže datovaly jen podle oslavovaných *svátků.

Den byl rozdělen na tři noční a tři denní „hlídky“, přičemž jejich délka se v průběhu roku měnila. Tyto časové posuny, stejně jako proměnlivá doba viditelnosti, respektive svitu měsíce, byly od kassitského období (polovina 2. tisíciletí př. n. l.) předmětem zvláštních propočtů a v novoasyrské říši se pečlivě zaznamenávaly. K měření času se užívaly sluneční hodiny (tyč, jejíž délka stínu ukazovala denní dobu) a vodní hodiny (váha proteklé vody udávala uplynulý čas).

Dnes existují snahy o velkou reformu kalendáře a uvažuje se dokonce o zavedení jednotného celosvětového kalendáře. Nejde ve skutečnosti o nic nového a neobvyklého, neboť pokusy o reformu kalendáře jsou staré jako sám kalendář. I dnes nejrozšířenější *Gregoriánský kalendář (zaveden v roce 1582) vykazuje přes svou poměrnou jednoduchost a přesnost některé nedostatky (měsíce a čtvrtletí různé délky, nesoulad mezi dny v týdnech, měsících a rocích atd.), jež vedou ke snahám o jeho další zjednodušení a zpřesnění. Tyto snahy vyvrcholily zatím v návrhu předloženém *Organizací spojených národů (OSN) v roce 1953 na vytvoření světového kalendáře. Práce na tomto vpravdě historickém úkolu spočívají zatím převážně ve studiu a vyhodnocování stávajících chronologických a kalendářních systémů – a jsou jich celé desítky! –, tak aby v příhodnou dobu bylo možno reformu kalendáře v celosvětovém měřítku vyhlásit.

Jakkoli uznáváme nesporné praktické přednosti a výhody unifikovaného kalendáře pro postupně se integrující lidstvo, nemůžeme zároveň nevidět i složitost a komplexní charakter celého problému. Bude-li reforma kalendáře vypracována a přistoupí-li se k jejímu provádění, bude to nesporně znamenat hluboký zásah do staletých, ba tisíciletých tradic četných kultur a národů a lokálních zvyklostí mnoha *zemí, což se asi neobejde bez vážných důsledků v celé řadě životně důležitých oblastí lidské činnosti. Nový *letopočet by si též nutně vyžádal i rozpracování systému, respektive systémů velmi složitého převádění dosavadních *chronologií (křesťanské, židovské, muslimské, hinduistické, buddhistické a dalších) na společnou chronologii celosvětovou, aby byla zachována časová kontinuita historického vývoje a nalezen spolehlivý systém chronologických interrelací.

(Viz též *čas, *čas lovců, *kalendář, aztécký, *kalendář, francouzský revoluční, *kalendář, gregoriánský, *kalendář, islámský, *kalendář, juliánský, *kalendář, lunární, *kalendář, mayský, *kalendář, měsíční, *kalendář Mezoameriky, *kalendář, sluneční, *kalendář, solární, *kalendář, sovětský, *kalendář, světový, *kalendář, tibetský, *kalendář, věčný, *kalendář, věčný juliánský, *kalendář, židovský, *metody datování v antropologii a archeologii.) (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina, Vladimír Souček)

měřidlo, posuvné, měřidlo s milimetrovou škálou pro měření menších délkových a šířkových rozměrů. Součást antropometrického instrumentáře. Je obdobou technického měřidla (tzv. šuplera), ale kromě branží se zahrocenými konci je pro měření na živém člověku vybaveno branžemi se zaoblenými konci. (Martin Čuta)

mesapština, reliktní *indoevropský jazyk, ve starověku užívaný na jihu Itálie. (Jaroslav Malina)

mescal buttons, *peyotl.

mesencephalon, střední mozek, úsek mozku mezi **pons Varoli* a **diencephalem*. Ventrálně mezimozek vytváří dva mohutné valy bílé hmoty **crura cerebri*, které vystupují při střední rovině z horního kraje *pons Varoli* a rostrálním směrem se vzdalují. Mezi nimi vzniká jamka (*fossa interpeduncularis*), jejíž spodina je perforovaná jako *substantia perforata posterior*. Na mediální straně obou *crura cerebri* je rýha, ze které vystupuje **nervus oculomotorius*. Na dorzální straně mesencephala odstupují k **mozečku *pedunculi cerebellares superiores*. Mezi nimi je napjatá část stropu čtvrté **komory mozkové velum medullare superius*, od jehož střední části odstupuje sagitální **řasa frenulum veli medullaris superioris*. Po stranách frenula vystupuje z **kmene mozkového *nervus trochlearis*. Rostrálně se nad horními stopkami mozečku nachází **lamina tecti* ve tvaru čtverohrbolí (*corpora quadrigemina*). Horním párem hrbolků jsou *colliculi superiores* a dolním párem *colliculi inferiores*. Od obou párů hrbolků odstupují laterálním směrem k **mezimozku raménka brachium colliculi superioris et inferioris*. Z hlediska vnitřní struktury lze mesencephalon rozčlenit na tři části: **tectum mesencephali*, **tegmentum mesencephali* a *crura cerebri*. (Lenka Vargová)

mesenchym, **mezenchym*.

mesenterium, závěsná peritoneální **řasa kliček *jejuna* a **ilea*. K zadní stěně břišní se připojuje jako *radix mesenterii* v šikmé čáře, která sestupuje od **flexura duodenojejunalis* (vlevo od obratle L₂) šikmo dutinou břišní před *articulatio sacroiliaca dextra*. (Lenka Vargová)

mesiální, u chrupu určuje směr ke střední rovině (například jedna z kontaktních plošek **zubu* se nazývá *facies mesialis*). (Lenka Vargová)

mesianismus (z hebrejštiny: *mašijah*, „panovník; pomazaný, mesiáš“):

1. očekávání Mesiáše, krále posledního věku, který zachrání a vysvobodí **Izrael*;
2. očekávání zachránce, spasitele vůbec, případně víra, v mimořádné poslání jedince nebo národa. (Jaroslav Malina)

mesiáš (z hebrejštiny: *mašijah*, „pomazaný“), ve **Starém zákoně *král*, jenž byl při **korunovací pomazáván olejem*. Posléze slovo užíváno ve významu vykupitele, kterého **Bůh* sešle na **svět*, aby jeho prostřednictvím svět spasil. Podle **křesťanství* je mesiáš **Ježíš Kristus*, který sestoupí na svět ještě podruhé; slovo Kristus je z řeckého *Christos*, „Pomazaný“. **Judaismus* očekává příchod mesiáše v budoucnosti. (Jaroslav Malina)

měsíc (Měsíc) (latinsky: *lūna, Lūna*):

1. [astrofyzika], nebeské těleso a přírodní družice Země; Měsíc vznikl pravděpodobně před asi 4,5 miliardami let, tj. krátce po vzniku **Země*, v důsledku její srážky s menší planetou a v tomto smyslu je „dítětem Země“. Tvářnost povrchu Měsíce svědčí o někdejší sopečné činnosti (měsíční „moře“) a bombardování povrchu menšími tělesy (krátery). Měsíc a **Země* na sebe vzájemně působí slapovými silami, jejichž existence vyplývá z Newtonova gravitačního **zákona* a které protahují obě tělesa ve směru jejich spojnice. Působení těchto sil na Měsíc vedlo k tomu, že se doba oběhu Měsíce kolem Země přizpůsobila době jeho otočení kolem vlastní osy, proto je ze Země vidět pouze jedna (přivrácená) strana. Na Zemi vyvolávají slapové síly vzduť moří ve směru spojnice Země s Měsícem a působí tak periodické střídání přílivu a odlivu (jen v menší míře je tento jev ovlivněn **Sluncem*). Dlouhodobým důsledkem působení těchto sil je prodlužování délky pozemského dne (1,5–2 ms za století) a vzdalování Měsíce od Země (3,8 cm za rok). Svou relativní velikostí vzhledem k Zemi je Měsíc ve sluneční soustavě unikátním jevem (mluví se někdy o „dvojplanetě“). Existence Měsíce v několika směrech posílila pravděpodobnost vzniku života na Zemi. Mořská dmutí (silnější v dobách, kdy byl Měsíc Zemi blíže) fungovala jako obří mixér původní „polévky života“ a vytvářela při pobřeží bazénky s dostatkem živin, kde se mohl život uchytit. Slapové působení mohlo také příznivě ovlivnit geologickou aktivitu Země, zejména sopečnou činnost obohacující atmosféru. Konečně Měsíc stabilizuje sklon zemské

osy a brání tak velkým změnám podnebí. Uvažuje se o souvislostech měsíčních fází s počasím, biologickými rytmy či se zdravotním a duševním stavem lidí, takové souvislosti však nejsou přesvědčivě prokázány a chybí pro ně teoretické zdůvodnění; (Jan Novotný)

2. [antropologie], sociální konstrukce a kulturní kategorie, jež se stala součástí *mytologií, pohádek, uměleckých děl a symbolických *kosmologií. Měsíc je od pradávna předmětem uctívání a *kultů v *náboženstvích a mytologiích většiny světových *kultur a *civilizací. Pozemským pozorovatelům se jeví po *Slunci jako nejjasnější nebeské těleso, jehož podoba se v průběhu měsíčních fází cyklicky proměňuje od téměř nepozorovatelného novu přes jasně viditelný půlměsíc k úplňku. Protože Země i Měsíc se otáčejí kolem své osy za stejnou dobu (vázaná rotace), mohl člověk až do éry kosmických letů vidět (uvážíme-li malé kývání Měsíce zvané librace) jen asi 60 % měsíčního povrchu – jeho přivrácenou stranu. Odvrácená strana má podstatně odlišné vzezření, chybí na ní rovné plochy (moře), je však mnohem více poseta krátery. Podle amerického badatele a publicisty Alexandra *Marshacka (1918–2004), který se zabýval studiem *paleolitického umění, je pravděpodobné, že proměny tvaru Měsíce na noční obloze umožnily lidem periodicky měřit čas již v *mladém paleolitu. Údajně o tom svědčí tzv. kost z Ishanga, která je pokryta vyrytými vruby, jež lze interpretovat jako pravěký *lunární kalendář. Význam Měsíce jako prostředku, který umožňoval stanovit délku dne, týdne, měsíce a roku, narůstal v raných zemědělských společnostech, ve kterých úroda závisela na co nejpřesnějším stanovení doby zasetí. Pozorování měsíčních fází umožnilo vytvářet lunární kalendáře. Za nejstarší je považován sumerský *kalendář doložený kolem roku 3500 př. n. l. Jednalo se o lunární kalendář, v němž nový den začínal večerem, ve chvíli, kdy bylo možné prvně spatřit měsíc. Byl rozdělen na dvanáct měsíců, které střídavě obsahovaly 29 nebo 30 dní, aby se vyrovnal měsíční cyklus trvající 29,5 dne. Každé ze sumerských *měst mělo svůj vlastní kalendář, který připravovali místní *kněží. Ke sjednocení jednotlivých lunárních kalendářů v oblasti Mezopotámie přispěl v roce 1780 př. n. l. babylonský král *Chammurapi, který zavedl jednotný kalendář po vzoru města *Uru. V tomto kalendáři byl také zaveden sedmidenní týden. Je pravděpodobné, že babylonská solární koncepce sedmidenního týdne ovlivnila také *židovský kalendář. Různé *verze lunárního kalendáře vznikly také ve starých kulturách na území Japonska, Číny nebo v arabských zemích. Starý *římský kalendář byl původně také solární. Samotný název kalendář je odvozen z latinského slova *Calendae* (Kalendy), které označovalo první den v měsíci (novoluní). V lunárním kalendáři mají obvykle roky střídavě 354 a 355 dnů, což je méně, než má rok sluneční, to činí tento kalendář poněkud nepraktický. Přesto se lunární kalendář v některých světových kulturách užívá dodnes.

Měsíc ale neplnil pouze praktickou funkci měření času. Představoval také významnou sociální konstrukci a kulturní kategorii, jejíž význam varioval v historickém čase a geografickém prostoru. Na rozdíl od Slunce, které ve většině světových kultur reprezentovalo mužský princip, byl Měsíc obvykle spojován s ženským principem, na čemž má pravděpodobně svůj podíl podobnost lunárního cyklu s *cyklem menstruačním. Pro své přecházení z fáze do fáze a proměnlivost polohy na obloze byl Měsíc v mnoha kulturách spojován s takovými *atributy, jako je vrtkavost a nespolehlivost. Současně ovšem symbolizoval pravidelný cyklus vzniku a zániku, *vzkříšení a *nesmrtelnosti a princip nikdy nekončící a neustále se opakující revitalizace přírodních procesů. Personifikovaná měsíční bohyně byla velice často vnímána jako vládkyně nad osudy, počasím, deštěm, přílivem a odlivem a ročními obdobími. Archeologické nálezy v raných neolitických sídlech, jako je například lokalita *Çatal Hüyük (Turecko), naznačují úzké spojení Měsíce s *kultu plodnosti a symbolem býka. *Plastiky, *reliéfy a *malby, které zde byly nalezeny, svědčí o tom, že pro rodící se zemědělské kultury hrál významnou roli kult matky, spjatý s rohy býka, symbolizujícími srpkou Měsíce. Nelze vyloučit, že již v tomto období lidé spojovali cyklicky vznikající a zanikající podobu Měsíce s věčně se opakující obnovou *přírody, zejména setbou

a sklizní. Řada indicií také naznačuje, že v období *neolitu lidé spojovali Měsíc se změnou počasí a bouřemi. S Měsícem a bouřkou proto mohou souviset velice rozšířené symboly dvojité spirály jako symbolů opačných měsíčních fází, změny počasí a znaku pro blesk a hrom. Nevyspytatelnost příchodu bouří na straně jedné a pravidelnost lunárního cyklu na straně druhé by tak vysvětlovala, proč je s Měsícem v *mýtech spojována jak vrtkavost, tak pravidelnost. Inspirativní je také *symbolika, která je přičítána jednotlivým měsíčním fázím. Úplněk je v mnoha kulturách považován za znamení zániku všech cyklicky se projevujících věcí a jevů. Současně ale vyjadřuje geometrickou dokonalost kruhu (*kruh a prsten), který je nositelem celistvosti a naplnění. Půlměsíc, reprezentující lunární fázi, při níž Měsíc dorůstá, představuje transkulturně rozšířený *symbol tvořivosti, obrody, ženské *plodnosti a *těhotenství. Proto také lidé věřili, že semena zasetá v čase dorůstajícího Měsíce mají vyšší klíčivost. Nov je znakem symbolizujícím vzestup z podsvětí. Setkáváme se s ním již ve starověké egyptské kultuře, kde byl symbolem bohyně *Ěsety (řecky: *Ísis*). Ta byla považována za nebeskou vládkyni světa, dárkyni života, ochránkyni žen a udržovatelku řádu ve světě i v rodině. Kult bohyně Ěsety se v *helénistické době rozšířil po celém antickém světě a poté jeho prvky pronikly do *křesťanství. Například Ěset, jež stojí jako vládkyně *vesmíru na srpku Měsíce a svírá v náručí malého *Hóra, se stala součástí křesťanské *ikonografie zobrazující Pannu Marii. S Měsícem byl ve starověkém Egyptě ale spojován také bůh moudrosti, psaní a počítání *Thovt.

Předmětem symbolické interpretace ale nebyly pouze proměny tvaru, jimiž Měsíc procházel v průběhu jednotlivých lunárních fází, ale také temné skvrny na jeho povrchu. Je pozoruhodné, že v různých kulturách na území Evropy, Asie, Afriky i Ameriky se setkáváme s výkladem, podle něhož měsíční skvrny představují zajíce. Již ve starověké Číně byl zajíc spojován s mýty o „měsíčním koření“, které činí člověka nesmrtelným. Zajíc také krásí koláče, které *Číňané jedí za velkého měsíčního svátku na podzim. V Indii se zajíc stal součástí mytologie zásluhou *buddhismu. Podle jedné z *legend totiž *Buddha podrobil zajíce zkoušce, při níž tento „nižší tvor“ prokázal schopnost nezištně se obětovat a pomoci druhým. Proto Buddha přikázal ozdobit obrazem zajíce měsíční kotouč jako příklad soucitu a slitování. Také v indiánských mýtech o Měsíci se setkáváme s motivem zajíce nebo „Velkého králíka“. V jednom z předkolumbovských rukopisných *kodexů se dokonce objevuje *hieroglyf symbolizující *králíka zobrazeného uvnitř půlměsíce naplněného vodou. Údajně se jedná o „temný Měsíc“, který má přivolávat déšť, v němž se králík rodí jako symbol znovuoživení vegetace. O vztahu Měsíce a zajíce údajně vypovídají i křesťanské *zvyky spjaté s „velikonočním zajícem“, který na Zemi nadílí svá „vajíčka“ bezprostředně po prvním jarním úplňku.

K pochopení významu Měsíce v širším kontextu mýtů a kosmologických soustav je nezbytné analyzovat Měsíc ve vztahu ke Slunci a dalším nebeským tělesům (*tělesa jako kulturní fenomén, nebeská). V mnoha světových kulturách Měsíc a Slunce představovaly významné mytologické postavy nebo hlavní *božstva, určující osudy hvězd i lidí. Měsíc jako sociální a kulturní konstrukce je proto součástí širších strukturálních vztahů, které mu dávají konkrétní smysl. Například v mnoha grónských mýtech, které vyprávějí *Inuité, vystupují Měsíc a Slunce jako sourozenci, kteří se dopustili *incestu. Pocity viny, jimiž Slunce trpělo, ale byly tak silné, že uprchlo na oblohu, kde je Měsícem dodnes pronásledováno. Ve starověké *Mezopotámii byl vztah mezi Měsícem a Sluncem vztahem otce a syna. Sumerský měsíční bůh *Nanna (Su'én, Su'in, Sín, akkadsky; Nannáru, akkadsky „nebeské světlo“) měl v *panteonu místních bohů mimořádné postavení, neboť byl považován za určovatele času, tvůrce kalendáře a astrologických věštb. Symbolem Nanny/Sína byl vodorovně ležící měsíční srpek, který byl asociován s představou loďky a býčích rohů. Jeho posvátným číslem bylo 30 (přibližný počet dnů synodického měsíce). Synem Nanny byl sluneční bůh *Utu (v akkadštině Šamaš), který byl považován za boha spravedlnosti. Existují ale také četné mytologické

příběhy, ve kterých personifikované Slunce vstupovalo do vztahu s Měsícem (Lunou) jako ženskou partnerkou. Například afričtí Čaggové, obývající území Tanzanie, ve svých mýtech a legendách prezentují Měsíc a Slunce jako manželskou dvojici. V jiných afrických mýtech jsou Měsíc a Slunce považovány jak za *nebeská tělesa, tak za živé bytosti. Kalangové, žijící na území Zimbabwe, jsou přesvědčeni, že Měsíc byl původně prvním *člověkem, jehož *údělem bylo vytvořit na Zemi živou přírodu. Partnerkami mu přitom postupně byly další personifikované hvězdy. Teprve později Měsíc unikl ze Země na oblohu, kde se dodnes pravidelně objevuje. Také v indiánských mýtech mezoamerických *Mayů se můžeme setkat s představou, že Měsíc a Slunce, dříve než se staly součástí oblohy, obývaly jako živé bytosti Zemi. Slunce bylo považováno za úspěšného lovce, *patrona hudby a *poezie, zatímco Měsíc byl bohyně tkaní a porodů. Slunce žilo společně s Měsícem, ale ten měl záletnou povahu a stal se v mayské kultuře symbolem sexuální nevázanosti a vrtkavosti. V antických bájích vystupuje jako měsíční bohyně dcera *Titánů – *Seléné, která jezdila v noci po nebi a přinášela zemi světlo. Jejími sourozenci byli bůh Slunce *Hélios a bohyně jitřního jasu Éós. V helénistické době (*helénismus) byl kult Selény ztotožněn s vládkyní přírody a ochránkyní žen, panenskou *Artemis. V období starověkého Říma byla Seléné spojována s bohyní světla a života *Dianou. Římané Dianu dokonce uctívali jako trojité božstvo – jako Lunu (oblohu), Dianu (zemi) a Hekatu (podsvětí). Atributem Diany jako bohyně měsíce byl srpek Měsíce, který měla umístěný nad svým čelem.

Paralelně s vývojem mytologických a náboženských představ o Měsíci, Slunci a ostatních nebeských tělesech můžeme již na půdě antiky sledovat snahu o vědecké *vysvětlení astronomických jevů prostřednictvím starověké vědy. Klíčovou roli z tohoto hlediska sehráli antičtí řečtí astronomové a matematici. Pozorování zatmění Měsíce a Slunce poskytlo první argumenty pro kulatý tvar Země a umožnilo první odhady vzdáleností ve vesmíru. Již v roce 150 př. n. l. Hipparchos z Níkaie (činný 160–125 př. n. l.) sestavil katalog jasných hvězd a objevil poruchy dráhy Měsíce. V roce 140 n. l. Klaudios *Ptolemaios (kolem 85–asi 165) vytvořil geocentrický model kosmu (*geocentrismus), podle něhož je nehybná Země středem vesmíru. Tato teorie, prostřednictvím arabských překladů Ptolemaiova díla, pronikla do středověké evropské kultury a stala se závazným *kánonem křesťanského výkladu kosmologie až do vystoupení polského astronoma a matematika Mikuláše *Koperníka (1473–1543). Koperník ve svém díle *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o obězích nebeských sfér), uveřejněném v roce 1543, odňal Zemi její nehybné postavení ve středu vesmíru a na její místo postavil Slunce (*heliocentrismus). Po Koperníkově vystoupení, které lze označit za vědeckou *revoluci ve studiu nebeských těles, řada dalších astronomů, fyziků a matematiků prostřednictvím exaktních metod moderní přírodovědy prohloubila a zpřesnila naše poznatky o Měsíci jako přirozené družici Země. Dynamický rozvoj *astronomie souvisel se zaváděním nových technologií při výrobě dalekohledů, s využitím fotografické spektrální analýzy, moderní výpočetní techniky a rozvojem kosmonautiky. Ve druhé polovině 20. století se Měsíc stal symbolem úspěchů v oblasti vědeckého poznávání za hranicemi naší planety a schopnosti lidstva zahájit „dobývání“ vesmíru. „Boj o Měsíc“, který probíhal v 60. a 70. letech mezi Spojenými státy americkými a bývalým Sovětským svazem, znamenal novou vědeckou éru v dějinách lidstva. První sovětská sonda proletěla v blízkosti Měsíce roku 1959 a téhož roku mohl člověk díky fotografiím jiné sovětské sondy poprvé vidět, jak vypadá odvrácená strana Měsíce. Koncem roku 1968 spatřili američtí kosmonauti odvrácenou stranu Měsíce na vlastní oči. Úspěšná americká mise na Měsíc (Apollo 11) v roce 1969, při níž lidé poprvé vstoupili na povrch tohoto nebeského tělesa, skutečně znamenala „malý krok pro člověka, ale velký skok pro lidstvo“. V období 1969–1972 vystoupilo na povrch Měsíce v rámci šesti amerických výprav celkem dvanáct lidí. Ruský průzkum Měsíce v roce 1970 prostřednictvím průzkumného měsíčního vozidla Lunochod, které nemělo lidskou posádku, naznačil technologické možnosti alternativních

způsobů dobývání vesmíru. Počítá se s obnovením letů lidských posádek k Měsíci do roku 2020, trvalá přítomnost lidí na Měsíci se předpokládá od druhé čtvrtiny 21. století.

Úspěšné přistání pozemšťanů na Měsíci ale před antropology otevřelo nový problém – jaký jednou bude vztah nás a „těch druhých“ v kontextu potenciální lidské expanze do kosmu. Čím pro lidstvo bude Měsíc ve chvíli, kdy se lidé stanou jeho obyvateli. (Jaroslav Malina, Jan Novotný, Václav Soukup)

mesiodens, přespočetný zub ve střední čáře mezi středními *řezáky, anomálie počtu zubů, *hyperodoncie. Někdy je založen, ale neprořezán, a pak mezi řezáky vznikne *diastema. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

meskal (z indiánských jazyků):

1. alkoholický nápoj, připravovaný destilací zkvašené mízy získávané z některých druhů rodu *Agave*;

2. peyotl, odřezaná, usušená nebo čerstvá vrcholová část kaktusu *Lophophora williamsii* z čeledi kaktusovitých, původně z Mexika. Obsahuje alkaloidy (mezkalin). (Petr Bureš)

Mesmer, Franz Anton (23. 5. 1734, Iznang am Bodensee, Německo – 5. 3. 1815, Meersburg, Německo), německý lékař, antropolog, filozof se sklony k ezoterické přírodní filozofii; zakladatel nauky o tzv. animálním magnetismu (též životním magnetismu), kterou používal ve své lékařské praxi a jejíž pomocí dosáhl velmi rychle evropské proslulosti. Ačkoli měl poměrně značné léčebné úspěchy, nepodařilo se mu dosáhnout toho, aby jeho koncepce byla přijata mezi oficiální vědecké teorie. Z formálního hlediska bylo toto zamítnutí oprávněné, protože Mesmer není původce pojmu animálního magnetismu ani jeho obsahu (existuje v odborném pojednání Athanasia *Kirchera, zpracovaném již roku 1643), navíc spojuje tradiční *ezoterismus s poznatky soudobé *fyziky a *astronomie (zejména *Newtonovy); sympatie a antipatie, to znamená přitažlivá a odpudivá síla nebeských těles, působí na všechny věci, rovněž na organismy, v nichž vyvolává zvýšenou *senzibilitu, znázorňovanou obrazně jako nervový proud či záplavu, a tato „gravitace“ čili animální magnetismus způsobuje onemocnění člověka. Léčení pak má probíhat tím, že se v souladu s pohybem nebeských těles dosahuje za použití magnetů a nervového fluida „nervové harmonie“.

Mesmerův animální magnetismus i sám Mesmer si získali nesmírnou popularitu a vliv na veřejnost, který je i z dobového hlediska těžko vysvětlitelný. Dodnes bývá Mesmer považován za vlastního objevitele *psychoanalýzy (například Peter *Sloterdijk) a jeho nauka, tzv. *mesmerismus, je stále recipována. (Břetislav Horyna)

mesmerismus, v užším smyslu označení teorie německého lékaře, antropologa a filozofa Franze *Mesmera, životní magnetismus, animální magnetismus. V tomto pojetí se začal termín mesmerismus užívat vzápětí po vydání první Mesmerovy odborné práce roku 1775. V širším smyslu označení historického vlivu Mesmerovy nauky na oblast lékařství, přírodní filozofie, literatury a kultury obecně; zde se užívají záměrně rovněž pojmy siderismus, telurismus ad., které byly značně populární například v době německého *klasicismu a raného *romantismu.

Zatímco v Německu doprovázely mesmerismus až na tyto výjimky ostré polemiky a spíše odmítavé reakce, velkou oblibu si získal ve Francii, a to zejména zásluhou *markýze de Puységur, jemuž se podařilo založit společnost pro šíření mesmerismu (*Société d'Harmonie de France*, 1784) s mnoha filiálkami po celé zemi, která vyvolala vlnu mesmerománie. V těchto kruzích byl objeven a zkoumán fenomén jasnovidectví (*clairvoyance*) během tzv. magnetického spánku (*somnambulismus*), který způsobil, že mesmerismus začal být zkoumán racionálními prostředky vědy a nahlížen jako forma *hypnózy, během níž se pacientům vybavovaly různé prožitky, zejména z dětství, které byly považovány za příčinu jejich zdravotních potíží. Krátce nato se prostřednictvím emigrantů a Mesmerových stoupců rozšířil mesmerismus také v USA, kde byl jeho přívržencem mj. George *Washington.

Vzniklo zde několik společností a hnutí (*Mental-Health, Faith-Healing*), které stály na mesmerismu a jejichž vývoj vedl přes hnutí „křesťanské vědy“ (*Christian-Science, New Thought Movement*) až ke vzniku teosofické společnosti Heleny Blavatské. V Německu se zájem o mesmerismus vystupňoval až po roce 1809, kdy se na jeho stranu přidali někteří významní lékaři, ale především členové berlínského romantického sdružení Serapion (Wilhelm a Karolina Humboldtovi, David Friedrich Ernst *Schleiermacher), kteří ovlivnili rovněž významné představitele *německého idealismu, zejména Johanna Gottlieba *Fichta, Georga Wilhelma Friedricha *Hegela a Friedricha Wilhelma Josepha *Schellinga. S nimi pronikla tzv. „temná stránka“ (*Nachtseite*) lidské duše také do systémů přírodní filozofie.

Širokou recepci zaznamenal mesmerismus v okultistických (*okultismus) a spiritistických (*spiritismus) kruzích, kromě toho však na něj reagovali mnozí umělci; mesmeristické scény obsahují například *Hoffmanovy povídky* Jacquese Offenbacha nebo opera *Così fan tutte* Wolfganga Amadea Mozarta. (Břetislav Horyna)

meso-, *mes-

mesoappendix vermiformis, závěsná peritoneální *řasa pro **appendix vermiformis*. (Lenka Vargová)

mesocolon sigmoideum (též *mesosigmoideum*), peritoneální závěs *esovité kličky *tlustého střeva. *Mesosigmoideum* je asi 16 cm vysoké. Jeho úpon na zadní stěně má tvar písmene N. Probíhá od *crista iliaca* levé *kosti kyčelní po **musculus iliacus* do malé *pánve. Odtud vystupuje *kraniálně do úrovně *promontoria a běží opět kaudálně do výše obratlů *S₂₋₃. Pod *mesosigmoideum* vybíhá směrem nahoru různě hluboký peritoneální chobot – **recessus intersigmoideus*. (Lenka Vargová)

mesocolon transversum, peritoneální *řasa, na které je zavěšen příčný *tračník. Úpon *mesocolon transversum* na zadní stěnu břišní probíhá od hilu pravé *ledviny, kříží **pars descendens duodeni*, běží při dolním okraji pankreatu (**pancreas*), nad **flexura duodenojejunalis* a končí u přední plochy levé ledviny. (Lenka Vargová)

mesocortex, -icis, m., součást *kůry mozkové na přechodu mezi **allocortexem* a **neocortexem*. (Lenka Vargová)

mesopharynx, -gis, m., **pars oralis pharyngis*, též *oropharynx*, ústní část *hltanu. (Lenka Vargová)

mesorectum, -i, n., závěsná peritoneální *řasa proximální části *konečníku. (Lenka Vargová)

mesosalpinx, -gis, f., peritoneální *řasa, jejímž prostřednictvím je *vejcovod připevněn k **ligamentum latum uteri*. (Lenka Vargová)

mesosigmoideum, -i, n., **mesocolon sigmoideum*.

mesotés (z řečtiny: *mesotés*, „střed“), podle *Aristotela společná vlastnost *ctností, které jsou vždy středem mezi dvěma neřestmi: štědrost mezi rozházočností a lakotou, statečnost mezi drzostí a zbabělostí – výraz *harmonie mezi dvěma krajními póly jednotlivých vlastností. (Jaroslav Malina)

mesothel, tenká vrstva plochých buněk vystýlající dutiny lidského těla, které mají společný embryonální původ (například břišní, osrdečnicková, pohrudniční dutina). (Lenka Vargová)

mesovarium, -i, n., peritoneální *řasa, s její pomocí je *vaječník fixován v malé *pánvi. Jde od předního okraje vaječníku (*margo mesovaricus*) k **ligamentum latum uteri*. (Lenka Vargová)

Messala Corvinus, Marcus Valerius Messala Corvinus (64 př. n. l. až 14 n. l.), významný římský politik, vojevůdce a řečník augustovského období. Podobně jako *Maecenas kolem sebe soustředil okruh vynikajících básníků této doby, k nimž patřili i Tibullus a *Ovidius. Ve svém nezachovaném spise *Symposion* (Hostina), údajně nevalné

literární hodnoty, ho nechal Maecenas diskutovat s *Horatiem a *Vergiliem o víně. (Marie Pardyová)

mestic (španělsky *mestizo*, portugalsky *mestiço*, francouzsky *métis*, z latinského *mixtus*, „smíšený“, ve vulgární latině *mixticius*), označení osoby s kombinací indiánského a evropského původu používané v oblastech Jižní a Střední Ameriky. V některých jihoamerických *zemích, například v Ekvádoru, nabyli mestici sociálního a kulturního významu.

Popis a určení mestice je variabilní, například mexický establishment vypustil sčítání mesticů při *cenzech. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

město, sídelní útvar větší než *vesnice, který splňuje určité minimální podmínky pro takové označení. Tato kritéria se v každém *státě liší; obvykle mezi ně patří populační velikost, podíl ekonomicky aktivních obyvatel pracujících mimo *zemědělství, hustota zástavby, úroveň infrastruktury a služeb. Město se vyznačuje intenzivními prostorovými vztahy a tzv. městským způsobem života; obvykle se skládá z centra, z tzv. vnitřního města a z předměstí (s odlišnými funkcemi); administrativně se dělí na městské čtvrti. Podle převládající funkce se rozeznává město průmyslové, obchodní, obslužné, dopravní, lázeňské či polyfunkční.

První města vznikala již ve starověkých *civilizacích počínaje 3. tisíciletím př. n. l. (*Mezopotámie, *Egypt, Indie, Čína, Řecko, Řím), tehdy jako střediska obchodu se zemědělskými přebytky (za jedno z nejstarších měst bývá považováno *Jericho).

Pro oblast starověkého *Předního východu, kde vznikla první města, existuje celá řada definic, které se pokoušejí určit charakteristické znaky měst a odlišit je od běžných řadových sídlišť. Definice se soustřeďují zhruba na tři sféry, v nichž hrají města specifickou a nezastupitelnou úlohu. V oblasti hospodářské na sebe soustřeďují výkon určitých odborných činností, nejobvykleji řemesel, a rovněž se uplatňují jako střediska obchodu a *směny v rámci různě velkých *regionů. Správně a politicky zaujímají zpravidla vyšší hierarchická postavení, ať již jako sídla společensky exponovaných osobností, jako dodavatelé specializovaných služeb či „převodní mechanismy“ správní soustavy, nezřídka též jako vojenské opěrné body díky svým *opevněním. Konečně se jejich střediskový ráz zřetelně projevuje v oblasti duchovní a náboženské umístěním *svatyní či duchovních *institucí nejméně regionálního významu. Městské božstvo, sídlící ve zdejších *chrámu, se může stát nadčasovou projekcí pozemské hostitelské obce a naopak může jeho uctívání přispět k její homogenizaci, sjednocení a posléze případnému rozšíření až na stupeň veleříše, jak to dobře ukazuje případ původně městského boha *Aššura. V jeho pozemském rozměru lze město identifikovat podle celé řady znaků, mezi nimiž hrají dominantní úlohu dva – rozložení městského osídlení podle předem dané a plánovitě koncipované (*urbanismus) a vyřešení problému odstraňování větších objemů odpadu. Zatímco *interpretace plánovitě zakládání města nemusí být jednoznačná, zacházení s odpadem bývá zpravidla archeologicky zjištělné. Masa obyvatel žijící společně na jednom místě totiž produkuje takové množství odpadu, které není zvládnutelné metodami vesnických *společenství. Proto se po určité době počátečního tápání, odhadované asi na jedno století či dobu tří generací, objevují první náznaky racionálního zacházení s množstvím odpadu, zpravidla dláždění hlavních městských prostorů a snaha o organizované odklizení odpadu. V oblasti *Předního východu je prvním jednoznačně rozpoznatelným městem *Habúba Kabíra pozdní *kultury urucké v *Sýrii. Šlo o aglomeraci opatřenou vlastním opevněním s hlavní *hradbou, parkánovou zdí pro ovládnutí prostoru v předpolí *fortifikace a s branami, čistěnými a dlážděnými hlavními ulicemi a kanalizací pro odvod srážkové a splaškové vody. Město *Uruk, které se zpravidla uvádí rovněž jako jeden z nejstarších dokladů urbanismu, nebylo zkoumáno způsobem, který by nám umožnil poznat případnou jednotnou koncepci jeho založení. O existenci městské obce tu lze případně uvažovat až po zřízení monumentální městské hradby, tj. nedlouho po roce 3000 př. n. l. Hradba měří 9,5 km a uzavírá plochu 400 ha.

Také ona byla vně opatřena parkánovou zdí a otvírala se nejméně dvěma branami (bylo jich nejspíše více). Vzhledem k tomu, že se osídlení nacházelo i vně této fortifikace, objasnění jejího smyslu a účelu si vyžádá dalšího studia. Hlubší urbanizační proces se zřejmě odehrál ve 3. tisíciletí př. n. l., kdy se podle nově předložené, důmyslné interpretace začal na příměstské polnosti městský odpad vyvážet jako hnůj (pokud nebyl ovšem sypán do přilehlé řeky či kanálu – v tomto případě by byla malá možnost archeologického zachycení takového počínání). Na konci 3. či počátku 2. tisíciletí př. n. l. má svůj kanalizační systém se soustavou soukromých koupelen a kanalizací pro odvod odpadu bezvadně vyřešeno protoindické *Móhandžóدارو. Mezopotamské městské obce, do nichž se po roce 3000 př. n. l. vzhledem k vyčerpání orné půdy i k hrozícím útokům nepřátel uchyluje stále více obyvatel venkova, rostou ve 3. tisíciletí př. n. l. spíše živelně. Teprve ve 2. tisíciletí př. n. l. máme k dispozici některé doklady o nově a plánovitě založených městech (například Maškan-šapir). Mimořádně velkorysími urbanistickými projekty včetně řešení zásobovacích sítí i rekreačních prostorů pro obyvatelstvo se vyznačovala správa *asyrské říše (Kalách). Některá města tohoto období dosáhla skutečně nevídaných rozměrů: hlavní město asyrské říše *Ninive má rozlohu 775 ha, *Babylon 975 ha. Z 1. tisíciletí př. n. l. máme rovněž zachovány první doklady o počátcích zvláštního právního postavení obyvatel hlavních měst říše, kteří získávají od asyrských *králů „městská *privilegia“, osvobozující je od některých závazků řadového obyvatelstva. Rozkvět urbanismu zaznamenáváme v době *vlády perské dynastie achaimenovské, kdy se u některých nových obcí objevuje již zcela pravidelně šachovnicovitě rozvržený, tzv. hippodamovský plán.

Města mají vedle svých *opevnění obytnou zástavbu (*dům) a rovněž veřejné komunikační prostory, jejichž velikost někdy vzbuzuje údiv („Uruk širokých tříd“ v eposu o *Gilgamešovi nebo babylonská „třída procesí“). Důležitá společenská a právní jednání se nezřídka odehrávají v městských branách či jejich blízkosti, které slouží jako svého druhu veřejné prostory. Nejdůležitější objekty – *chrámy, *paláce apod. – se zpravidla nacházejí uprostřed města, jehož části se někdy mohou členit ve „čtvrť bohatých“ a „čtvrť chudých“. Okrsky *řemeslníků se zpravidla nacházejí na okraji města. V některých případech byly do městské zástavby zařazeny i zvláštní čtvrti, kde žili *cizinci odlišného právního postavení (například *kárum* asyrských kupců v anatolské *Káneši). Již v dávných dobách existovala i plošná dokumentace městských celků, jak ukazuje proslulý plán města *Nippuru z 15. století př. n. l.

V Evropě vznikala města zejména v rámci řecké a římské civilizace v období starověku. Středověká města se objevují v Evropě od 11. století (na místech starých římských cest, táborů apod.) ve Francii, Itálii a Porýní, kde se postupně vytvářejí svobodné městské pospolitosti (*komuny) s vlastním právem, samosprávou, soudnictvím, vojenstvím. V Itálii a v Německu – městské svazy. V českých zemích se objevuje první osídlení městského typu na *hradiscích *Velké Moravy (od poloviny 9. století). Města v pravém smyslu jsou pak zakládána v průběhu 13. století, nejdříve *královská, po nich poddanská (v majetku šlechty, církve, či jiných měst) a horní (spjatá s těžbou rud), na místech starších osídlení kolem knížecích *hradů (Brno, Hradec Králové, Olomouc, Praha, Znojmo) nebo v dosud neobydlených místech (České Budějovice, Polička, Uherské Hradiště). Stavební činnost se zahajovala obvykle kolem tržiště, respektive náměstí, a v ulicích, které náměstí spojovaly s *branami. Dominantou se stal farní *kostel, postupně i *opevnění; města byla vybavována *privilegii (*právo, mílové, *právo nuceného skladu, *právo, pečeti, *právo postavit hradby, *právo trhu, *právo, várečné aj.), řídila se *městským právem. V 18. století byla municipální města (poddanská města, do jejichž hospodaření zasahoval *panovník), v 19. století *statutární města.

Obyvatelstvo středověkého města bylo osobně svobodné. Dětilo se na tři základní skupiny: patriciát (nejmajetnější rodiny, kupci, pozemkoví vlastníci), střední vrstvu (nejčastěji řemeslníci) a městskou chudinu (viz též *měšťané). Postupně se města ustavila jako centra

ekonomické a politické moci; růst jejich významu byl úzce spojen s procesy *urbanizace, *industrializace a koncentrace.

V současnosti soustřeďují města ve vyspělých *zemích většinu obyvatel, ekonomické aktivity i politické moci. (František Čapka, Petr Charvát, Jaroslav Malina)

město, globální, *města jako Ciudad de México, Londýn, New York, Paříž, Šanghaj nebo Tokio, která se stala organizačními centry nové globální ekonomiky. (Jaroslav Malina)

město, horní, středověká střediska těžby drahých *kovů, vznikala v důsledku přílivu horníků na určité, často odlehlé místo, což lákalo z okolí i z kolonizačního proudu *řemeslníky a obchodníky (u nás Jihlava, Kutná Hora, Německý [Havlíčkův] Brod, Stříbro, Uničov, od počátku 16. století i Jáchymov); šlo o *královská i *poddanská města. Řídila se zvláštním *horním právem, poprvé v *českých zemích zformulovaným v Jihlavě. V souvislosti s těžbou drahých kovů se rozšířil *nákladnický systém; podnikatelé (kverkové) byli spojeni v těžařských družstvech, všechny práce finančně zajišťovali a podle vložených podílů se dělili o *zisk. (František Čapka)

město, komorní, *město v přímém majetku *krále, které však není *královským městem a neúčastní se na politických právech městského svazu (tvořící s královskými městy královskou komoru – *dominium generale et speciale*); počet těchto měst narůstal ve shodě s výkupem *poddanských měst a v důsledku postupujícího intenzivnějšího komorního hospodaření; kategorie komorních měst se vyhranila v 16. století. (František Čapka)

město, královské, středověká *města, zakládána od 13. století jako hospodářská opora *panovníka; zpravidla šlo o starší sídla, jež získala *městská práva. Tato města představovala značný zdroj příjmů do královské pokladny a podílela se na stabilizaci panovnické moci; od krále získávala řadu významných *privilegií (*právo, mílové, *právo nuceného skladu, *právo, pečeti, *právo postavit hradby, *právo trhu, *právo, várečné aj.) a jejich obyvatelé byli královskými *poddanými.

Do roku 1250 mezi ně patřila například Praha (Staré Město pražské), Hradec Králové, Litoměřice, Most, Brno, Hodonín, Jihlava, Opava, Uničov, Znojmo. Největší rozmach nastal za Přemysla Otakara II. (kolem 1233–1278), kdy bylo založeno dalších 20 královských měst, jako Čáslav, České Budějovice, Olomouc, Přerov, Uherské Hradiště, později i Kutná Hora. K dalšímu rozvoji došlo zejména za posledních *Přemyslovců a za *vlády Karla IV. (1316–1378). Úpadek nastal v 16. století, kdy byla připravena o řadu privilegií, klesal jejich počet (časté zástavy – na Moravě jen šest královských měst – Brno, Jihlava, Olomouc, Uherské Hradiště, Uničov a Znojmo). Za *Josefa II. (1741–1790) byly rozdíly mezi nimi a *poddanskými městy zrušeny. (František Čapka)

město, poddanské, středověká *města, zakládána příslušníky *šlechty od konce 13. století, nutný byl souhlas *panovníka (zprvu byla zakládána města panovníkem – *město, královské); obyvatelstvo těchto měst nebylo osobně svobodné, bylo *poddané své *vrchnosti (s určitými *městskými právy) nebo církevní instituci. Mnohdy vrchnost rozšiřovala městská práva o takzvané královské právo. Poddanská města se rozvíjela od 15. století (po husitských *válkách), souviselo to s podnikáním šlechty (*řemeslo, *obchod). Rozšiřovala se městská práva (poddanským městům napomohlo také vypovídání *Židů z královských měst), obyvatelé však nedisponovali politickými právy; většímu zrovnoprávnění královských a poddanských měst napomohly josefínské reformy, které téměř setřely jejich vzájemné rozdíly. Poddanskými městy byly například Bavorov, Kladruba, Prachatice, Třeboň, Velehrad, Vrchlabí. (František Čapka)

město, privilegované, hospodářsky, společensky i politicky nejvyspělejší *královská města, těšící se *privilegiím (1. neplatila pravidelné *městské berně; 2. aktivní účast na *zemském sněmu), za něž poskytovala panovníkovi různou pomoc (například finanční).

Nejdříve k nim náležely Staré Město pražské (od roku 1331), Nové Město pražské (od roku 1348) a Kutná Hora (od roku 1363). Jejich počet vzrostl po potlačení českého

stavovského povstání Ferdinandem II. (1529–1595), ve 20. letech 17. století to byly dále České Budějovice, Malá Strana, Plzeň. Ke konci *vlády *Marie Terezie (1717–1780) jich bylo v Čechách 11, na Moravě všech 6 královských měst (Brno, Jihlava, Olomouc, Uherské Hradiště, Uničov, Znojmo). (František Čapka)

město, statutární (z latiny: *statūtum*, „ustanovení; stanovy; řád; pravidla“), *města s vlastním statutem, stanovami (zvláštním postavením), stojící na úrovni okresů (*hejtmanství); v *českých zemích byla tato statuta udělena v roce 1850 Brnu, Liberci, Olomouci, Opavě a Praze, v 60. letech 19. ještě Jihlavě, Kroměříži, Uherskému Hradišti a Znojmu, ve Slezsku navíc Bílsku (od roku 1920 součást Polska) a Frýdku. Instituce statutárních měst zůstala zachována i v předmnichovské republice (zvláštní postavení získalo hlavní město Praha a také Brno a Olomouc), i když byl jejich počet snížen. V období *Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945) a v letech 1949–1967 statutární města neexistovala. V současnosti je v České republice 24 statutárních měst. (František Čapka)

město, svobodné:

1. řada biskupských a hanzovních *měst (*hanza), která ve 13. a 14. století dosáhla nezávislosti; odlišovala se od říšských měst tím, že byla osvobozena od různých povinností;
2. označení čtyř německých měst (Brémy, Frankfurt nad Mohanem, Hamburk, Lübeck), která se stala jako jediná nemediatizovaná města roku 1815 členy Německého spolku. (František Čapka)

město, věnné, středověké *město, vydělené z kategorie *královských měst, určené pro českou královnu (nebo královnu-vdovu); dohled vykonával zvláštní *podkomoří. Královna je přejímala do své správy při ovdovění nebo při *korunovaci (od 15. století), po smrti královny se vracela zpátky do majetku *krále. Jejich existence je doložena od počátku 14. století, za *vlády Václava II. (1271–1305) pro Elišku Rejčku (1286–1335) – Hradec Králové, její druhý manžel Rudolf I. Habsburský (1281–1307) jí vyčlenil další města – Chrudim, Jaroměř, Poličku, Vysoké Mýto, později jimi byly také města Dvůr Králové, Nový Bydžov, Mělník, Trutnov – celkem tedy 9 měst. V 16. století byla oddělena od královských měst, v roce 1834 byla správa královských měst a věnných měst sloučena, zbytky historických práv (například kostelní patronáty) zůstaly až do roku 1918. (František Čapka)

městská berně, *berně, městská.

městská kniha, *kniha, městská.

městská rada, *rada, městská.

městská revoluce, *revoluce, městská.

městské právo, *právo, městské.

městský soud, *soud, městský.

městský stát, *stát, městský, *polis.

mes-, též meso- (z řečtiny: *mesos*, „střední, prostřední“), v složeninách první část s významem: „mezi-, středo-“.

mešita (z arabštiny: *masdžid*, doslova „místo, kde se pokleknutím a úklonem k zemi vzdává pocta Bohu“), společná modlitebna v *islámu. Vlastní modlitebnu (*haram*) tvoří velký, většinou sloupový sál s výklenkem (*mihráb), označujícím směr k *Mekce (*kibla). Vedle mihrábu stojí kazatelna (*minbar*), popřípadě k ní přilehlá lóže pro významné osobnosti. Oddělené je místo určené ženám. V mešitě nejsou žádné lavice ani židle, výzdoba sestává z ornamentů a kaligrafických nápisů. Vstup nutný bez obuvi, aby se místo uchovalo čisté. K modlitebně zpravidla přiléhá dvůr osázený stromy a lemovaný arkádovým ochozem; modlitebna stojí na straně obrácené ve směru k Mekce. Na dvoře je *studna pro *rituální omývání.

Původní typ mešity rozvinul oproti podélným křesťanským *chrámům šířkovou dispozici, aby věřící mohli být ve stejné blízkosti k mihrábu. Později byly stavební typy mešity rozrůzněny podle slohu i *zemí; jejich inspiračním zdrojem se stal zejména byzantský chrám

*Hagia Sofia. Základní půdorysné schéma bylo doplněno minarety a monumentálními vstupními branami, k mešitě byly případně připojeny školy (*medresa), knihovna, zařízení pro chudé apod. K východní straně mešity často přiléhá *mauzoleum významných osobností. (Jaroslav Oliverius)

mešní konvička, *konvička, mešní.

měšť'an, *měšť'anstvo.

měšť'anstvo, původně označení pro usedlé obyvatelstvo ve *městě, které tvořilo od *středověku vedle *šlechty a *duchovenstva třetí *stav; měšť'an byl tehdy svobodný, plnoprávný obyvatel města, žijící v dosahu *městského práva, které bylo spjato s vlastnictvím majetku ve městě. Jen takový měšť'an mohl provozovat *obchod nebo *řemeslo, být majitelem pozemků a podílet se na politickém a společenském životě města; městská *privilegia v pozdně středověkém městě postrádali vedle *Židů a *kleriků (vybavených zvláštním právem) především nemajetné vrstvy (*tovaryši, služebnictvo, chudina).

Význam středověkých měst spočíval především v hospodářské a kulturní oblasti; jako výhradní nositel obchodu hrálo měšť'anstvo rozhodující roli při zintenzivnění tržní výměny a ekonomiky dopravy. Změna jeho postavení nastala v době *absolutismu; jako „měšť'ané“ byly označovány také osoby, které už nevykazovaly dřívější hlavní znaky tohoto stavu – v prvé řadě nyní šlo o sociální stav. Městský stav se také stal hlavním nositelem *osvícenství a (především v 19. století) *liberalismu; během tzv. občanských *revolucí v 18. a 19. století si městský stav vybojoval jako *třetí stav svou sociální rovnoprávnost vůči privilegovaným stavům šlechty a duchovenstva, a tím také dosáhl zrušení stavovské společnosti a vytvoření ústavního *státu. Konec stavovské společnosti vedl k představě všeobecného státního občanství v nové *občanské společnosti. Vedle pojmu státní občan se udržel také pojem občana (měšť'ana) jako příslušníka určité *sociální vrstvy (francouzsky: *bourgeoisie*, „buržoazie“); v pojetí *marxismu jde o sociální vrstvu, ze které se postupně vyvinula třída *buržoazie, vlastníků *kapitálu. (František Čapka)

metabolický syndrom X, *syndrom X, metabolický.

metabolismus, látková přeměna:

1. souhrn veškerých dějů (fyzikálních i chemických), které probíhají uvnitř organismu a které slouží k získání energie a k tvorbě látek potřebných pro činnost organismu. Metabolismus patří mezi základní projevy života;

2. souhrn biochemických přeměn dané látky v organismu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

metacarpus, -m., metakarp, kost záprstní, kost metakarpální, **ossa metacarpi*.

metacentrický chromozom, *chromozom, metacentrický.

metací zbraň, *zbraň, metací.

metaconid, mesiolingvální hrbolek na dolních *stoličkách. (Michaela Křivanová)

metaconus, distobukální hrbolek na horních *stoličkách. (Michaela Křivanová)

metafora (z řečtiny: *metaforé*, „přenesení“), přenášení významu na základě vnější podobnosti denotátů (*denotace) týkající se času (příklad: moře času), prostoru (příklad: čelo průvodu), rozsahu (příklad: kapka štěstí), tvaru (příklad: oko na punčoše), barvy (příklad: bledý jako stěna) nebo funkce (příklad: hlava rodiny) apod. (Jaroslav Malina)

metaforizace, symbolický *akt spočívající v přenášení významů mezi různými *kulturními doménami. (Jaroslav Malina)

metafýza, rozšířený úsek dlouhé *kosti na přechodu její okrajové části – *epifýzy a střední části – *diafýzy. Metafýza se v růstovém období aktivně účastní remodelace kosti a po ukončení *růstu a *osifikaci celé kosti mívá samostatné cévní zásobení. (Ladislava Horáčková)

metafyzická vina, *vina, metafyzická.

metafyzika (z řečtiny: *meta ta fysika*, „za fyzikou“; snad podle uspořádání Aristotelových spisů, kde toto dílo následovalo „za“ knihami o *přírodě):

1. označení *Aristotelova díla pojednávajícího o jsoucnu jako jsoucnu, o jeho prvních principech a nejvyšších příčinách, jež bylo umístěno za jeho spisy o přírodě (*Meta ta fysika*);
2. filozofická nauka o povaze *bytí (považující veškeré dění v *přírodě a ve *společnosti za souhrn vzájemně nesouvisících jevů a věcí, neměnných ve své podstatě a prostých všech vnitřních protikladů). Někdy bývá dělena na *ontologii a *kosmologii;
3. přílišná abstraktnost, mlhavost, neurčitost, „rozmazanost“. (Jaroslav Malina)

metafyzitida, **metaphysitis*.

metafyzové artérie, **arteriae metaphysariae*.

metafyzové tepny, **arteriae metaphysariae*.

metakarp, **metacarpus*, kost záprstní, kost metakarpální, **ossa metacarpi*.

metakarpofalangové klouby, **articulationes metacarpophalangeales*.

metalurgie (z řečtiny: *metallourgein*, „těžit kovy“):

1. nauka o výrobě a vlastnostech *kovů;
2. [archeologie], výroba kovů, v užším smyslu hutnění kovových rud, jeden z nejvýznamnějších technologických objevů *pravěku, jehož počátky (hutnění *mědi) spadají do *neolitu (7. tisíciletí př. n. l.) na *Předním východě; v širším smyslu i navazující zhotovování kovových výrobků. Dělí se na barevnou metalurgii, znamenající zpracování tzv. barevných kovů (*měď, *bronz – *kovolitectví) a černou metalurgii představující zpracování *železa (*železářství). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

metamfetamin (péčko, perník, pervitin, peří, piko), pravotočivý fenylmethylaminopropan, *psychostimulační látka, syntetická droga, účinnější než *amfetamin. V čisté formě jemný krystalický bílý prášek bez zápachu, hořké chuti; někdy díky zbytkům substancí používaných při výrobě může být zbarven do žluta nebo do fialova. Výchozí látkou při jeho výrobě je efedrin. Užívá se intravenózně, perorálně či šňupáním.

Vzbuzuje pocit fyzické a mentální síly, euforii, ve vyšších dávkách až emoční labilitu a agresivitu; je narušeno vnímání (*iluze, halucinace). Při předávkování se dostavuje úzkost, těžká bolest v čelní krajině nebo v hrudníku (**thorax*), dostavují se poruchy vědomí, křeče, tachykardie, *arytmie, deprese dechu, výrazně zvýšený krevní tlak (*hypertenze) a tělesná teplota. Při chronickém zneužívání vyvolává silnou psychickou závislost, projevující se neklidem, třesem, bolestmi u *srdce a bolestmi *kloubů, někdy i paranoidně-halucinační psychózou; fyzické důsledky dlouhodobého užívání se projevují celkovou sešlostí. Spolu s *marihuany je metamfetamin (pervitin) nejoblíbenější drogou; je u nás ilegálně vyráběn a vyvážen i do zahraničí. (Petr Bureš)

Metamorphoses, originální název: 1. *Ovidiových *Proměn*, 2. stejnojmenného díla *Apuleiova. (Marie Pardyová)

metanoia (z řečtiny: *metanoiá*, „myšlenkový obrat“):

1. změna smýšlení (*Platón);
2. v *křesťanství obrácení, *pokání, lítost nad vlastními chybami. (Jaroslav Malina)

metaphysitis, -itidis, f., metafyzitida, zánět *metafýzy *kosti. (Ladislava Horáčková)

metastasis, -is, f., metastáza, druhotné ložisko zhoubného *nádoru. Tvorba metastáz je typická pro pokročilé stadium *maligních nádorů. Z *primárního ložiska se uvolňují nádorové buňky, které se šíří po organismu zpravidla lymfatickou nebo krevní cestou. Nejčastějším místem vzniku *sekundárních ložisek jsou regionální mízní *uzliny nebo *játra, *plíce a *kosti (podle druhu nádoru). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

metastáza, **metastasis*.

metatalamus, **metathalamus*.

metatarsus, -us, m, nárt, kost nártní, **ossa metatarsi*.

metatarz, *metatarsus*, kost nártní, **ossa metatarsi*.

metatarzofalangové klouby, **articulationes metatarsophalangeales*.

metathalamus, -i, m., část *mezimozku (**corpora geniculata*), která vystupuje ve dva hrbolky *corpus geniculatum mediale* a *corpus geniculatum laterale*. Hrbolky jsou podmíněny stejnojmennými jádry **nucleus corporis geniculati medialis* a **nucleus corporis geniculati lateralis*, která slouží sluchové a zrakové *dráze. Funkčně jsou řazena na úroveň specifických sensorických jader *thalamu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

meta- (z řečtiny: *meta-*, „mezi, za, po“), v složeninách předpona s významem: „mezi-, za, po“.

metempsychóza (z řečtiny: *metempsychosis*, „převtělování“), *převtělování, přecházení duše z jednoho života či těla do jiného (lidského, případně i živočišného). Běžná ve východních *náboženstvích, v *orfismu, *pýthagoreismu i u *Platóna. Biblická náboženství ji odmítají, protože oslabuje *odpovědnost a vážnost přítomného života. (Jaroslav Malina)

metencephalon, -i, n., zadní *mozek.

Métis, starořecká bohyně moudrosti. Když se o ni ucházel nejvyšší bůh *Zeus, dostalo se mu věštby, že Métis porodí dceru, která bude moudřejší než on sám a syna, jenž bude mít větší moc a svrhne ho. Po příkladu svého otce *Krona, Zeus Métidu tedy raději spolkl a, když ho po čase rozbolela hlavu, přikázal *Héfaistovi, aby mu ji rozetnul. Z hlavy vyskočila bohyně *Athéna, zosobněná Diova moudrost a jasná myšlenka. (Marie Pardyová)

Métisové, potomci dětí frankokanadských, skotských a anglických otců (včetně otců z řad původních obyvatel východu) a athapaských, čipevaských a krijských matek žijící zejména v Kanadě v počtu asi 100 000 osob. Mluví *anglicky, *francouzsky, krijsky, jazykem mičif (*jazyk vycházející z angličtiny, francouzštiny a krijštiny) nebo *athapaskými jazyky. V 18. století uzavřelo mnoho obchodníků a lovců mírové smlouvy (*mír) s původními obyvateli prostřednictvím *sňatků s domorodými dívkami. Některé z těchto párů pak odešly do oblasti Red River v dnešní Manitobě a vytvořily zde komunity. Jejich potomci byli prvními Métisy nazývanými „Potomci od Red River“. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

metoda (z řečtiny: *met-hodos*, „sledování, pátrání, cesta za něčím“), způsob, jak dosáhnout jistého cíle prostřednictvím vědomé a plánovité činnosti; ve vědě znamená metoda záměrný a systematický postup užívaný při zkoumání předmětů a jevů; v průběhu vývoje vznikla celá řada vědeckých metod: *indukce, *dedukce, *analýza a *syntéza, *analogie, *experiment aj. (Jaroslav Malina)

metoda analogie, *analogie.

metoda analýzy, *analýza.

metoda analýzy délky selektivně amplifikovaných fragmentů (anglicky: *Amplified Fragments Length Polymorphism*, zkratka: AFLP), metoda analýzy délky selektivně amplifikovaných fragmentů. Celá genomová *DNA je nejprve při *restrikci* naštipána na fragmenty pomocí dvou různých restričních endonukleáz (jedna z nich je zpravidla vzácně štěpící); následně se ke koncům fragmentů připojí adaptory (krátké dvouřetězce DNA s konci sekvenčně *komplementárními k přečnívajícímu konci restričního zlomu). Sekvence adaptoru tak spolu se sekvencí restričního místa vytvoří místo pro nasednutí specifických *primerů, umožňujících zmnožení fragmentů při následné *amplifikaci preselektivní*. Dalším použitím primerů prodloužených o jeden, dva nebo tři libovolně volené *nukleotidy se docílí *selektivní amplifikace* počtu fragmentů; primery odpovídající konci s vzácněji štěpící endonukleázou jsou navíc značené (fluorescenčně nebo radioaktivně). Výsledné spektrum fragmentů je po elektroforetické separaci (například v kapilárovém *sekvenátoru) díky tomuto značení zviditelnitelné.

Metoda je oblíbená pro obrovské množství dat postihujících komplexitu celého *genomu, pro velké množství vzorků, které lze naráz analyzovat, i pro relativně vyšší *reprodukovatelnost (například ve srovnání s metodou *RAPD). Používá se zejména při studiu fylogenetických vztahů uvnitř *druhu nebo mezi blízkce příbuznými druhy, při

prokazování hybridogenního původu druhů. (Petr Bureš)

metoda analýzy dokumentů, výzkumná *metoda, která je založena na sběru, rozboru a využití všech dostupných hmotných záznamů lidské činnosti, v nichž jsou zafixovány informace o dané sociokulturní realitě. Předmětem antropologické *analýzy může být široké spektrum dokumentů, jako jsou administrativní záznamy, novinové články, televizní programy, informace o *svatbách, záznamy o sčítání lidu, osobní deníky apod.

Podle typu dokumentů lze konkrétní zdroj dat klasifikovat na primární nebo sekundární, osobní nebo neosobní, oficiální nebo neoficiální, materiální nebo písemné, vizuální nebo fonetické. Využití konkrétních dokumentů by mělo předcházet posouzení jejich informační hodnoty, zejména jejich validity a reliability. Tradiční formou analýzy dokumentů je analýza kvalitativní, která spojuje kritiku pramene s exploatací (využitím) jeho obsahu a je založena na porozumění a *interpretaci. U některých typů dokumentů, především u úředních soupisů, výkazů a statistik, jež zahrnují informace hromadného charakteru, lze provést kvantitativní analýzu využívající ke zpracování dat moderní výpočetní techniky. (Václav Soukup)

metoda antropologické rekonstrukce podoby podle lebky, antropologická metoda umožňující rekonstrukci obličeje (tváře) podle lebky; je založena na zjištění, že mezi *tvarem *lebky a jejím pokryvem (zejména tloušťkou měkkých *tkání) existují konkrétní a korektní závislosti. O toto zjištění se zasloužil především ruský antropolog, archeolog a sochař Michail Michailovič *Gerasimov (1907–1970), jemuž se rozvíjení a užití této metody stalo celoživotním posláním: „Antropologická rekonstrukce podoby člověka podle lebky je dlouhý, pracný proces, vyžadující mravenčí píli a trpělivost, hluboké anatomické, morfologické a antropologické znalosti, všímavost, vnímavost, pozorovatelskou schopnost a dlouholetou zkušenost.“ V pitevnách a márnících a posléze i na *rentgenových snímcích zkoumal Gerasimov tloušťku pokryvů lebky, měkkých tkání obličeje dlouhodobě a na tak velkém množství případů, až vypracoval metodu vedoucí k rekonstrukci podoby lidí dávno zemřelých (například až z *paleolitu). V laboratoři antropologické rekonstrukce Ruské akademie věd v Moskvě, kde M. M. Gerasimov zahájil před více než půl stoletím své výzkumné práce, rozvíjí dnes tuto metodu již třetí generace badatelů (Tatiana Balujeva, Olga Grigorjeva, Galina V. Lebedinskaja, Aleksandr Pestrjakov, Jelizaveta Valentinovna Veselovskaja a další).

Od sedmdesátých let 20. století byla metoda významně obohacena a zpřesněna využitím ultrazvuku ke zkoumání vztahů mezi tvarem lebky a tvarem obličeje na základě tloušťky měkkých pokryvů obličeje v přesně definovaných *antropometrických bodech u živých lidí, mužů a žen četných populací a různých lidských skupin (etnik). Její užití a získané výsledky umožnily na jedné straně standardizaci empirických dat a na straně druhé modelování na *počítačích. Možnost kontroly skutečné podoby dovolily v *kriminalistice zpětnou vazbu. Díky tomu nastala renesance metody a její celosvětové rozšíření. Úspěchy v rekonstrukci očí, rtů a nosu vedly k zvýšení podoby, tj. shody rekonstrukce s originálem do té míry, že začala být úspěšně používána i v kriminalistice při *identifikaci osob podle lebek neznámého původu.

Rekonstrukce podoby člověka podle lebky lze v současné době rozdělit na konturní, respektive kresebné (2D), a plastické (3D) rekonstrukce, které se z technického hlediska dále dělí na sochařské (fyzický *model) a virtuální (počítačové). Ve všech případech se nejprve provádí detailní antropologický popis lebky a měření pro určení pohlaví, stanovení dožitého věku, populační příslušnosti, profesní zátěže, *životního stylu, případně patologických změn. To je důležité z hlediska nastavení těchto parametrů u výsledného modelu. V případě konturní rekonstrukce je pomocí dioprografu získán obrys lebky a je vytvořena kontura obličeje podle standardní tloušťky měkkých tkání, která pak slouží jako podklad pro grafická zobrazení čili dokumentární portrét z profilu. Obdobně se grafická rekonstrukce provádí i zepředu. Metody plastické rekonstrukce spočívají v nanášení vrstev plastelíny na lebku nebo její odlitek a dotvoření původních měkkých tkání.

Rozlišujeme několik metod plastické rekonstrukce. První z nich je metoda anatomická (výše popsaná metoda Gerasimovova), při níž se podle charakteru přípojových míst na lebce rekonstruuji žvýkací svaly (**musculus masseter*, **musculus temporalis*), které nejvíc formují tvar obličeje zepředu (en face). Jiným postupem je metoda hloubek měkkých tkání (metoda americká), při níž se využívá průměrných rozměrů tloušťky měkkých tkání v antropometrických bodech, anatomické struktury se však nerekonstruuji. Na povrch lebky nebo odlitku se v antropometrických bodech nanáší mřížka tenkých hranatých hřebínků a válečků z plastelíny, jejichž výška odpovídá standardizované tloušťce měkkých tkání příslušné části obličeje. Kombinovaná (britská) metoda propojuje výhody obou předchozích. V každém případě se volné prostory mezi dosud nanesenými vrstvami vyplňují plastickou hmotou až do jejich výšky, čímž se vymodeluje plastický reliéf *tváře. Nejsložitější je rekonstrukce očí, rtů a nosu, ale i zde jsou *zákonitosti vztahů mezi tvarem, rozměry a poměry lebky a tvarem těchto formotvorných částí obličeje známy. Definitivní úprava povrchu a odlévání se řídí účelem plastické (skulpturní) rekonstrukce (věda, kriminalistika nebo například kulturně-historická expozice) a je obvykle prací sochaře.

Velkou perspektivu mají metody počítačové rekonstrukce, které jsou v současné době předmětem vývoje. Na základě lebky je možné rekonstruovat hlavní charakteristiky lidské hlavy s určitým stupněm přesnosti. Přesto může rekonstrukce pouze odhalit typ obličeje, který mohl existovat – pozice a všeobecný tvar hlavních rysů mohou být rekonstruovány přesně, ale jemné detaily jako vrásky a záhyby *kůže jsou nevyhnutelně spekulativní, protože jejich poloha a parametry se na lebce nezachovávají. (Jaroslav Malina, Petra Urbanová)

metoda antropologického interview (z angličtiny: *interview*, „rozhovor; schůzka, setkání“), jedna ze základních *metod sběru empirických dat v průběhu *antropologického terénního výzkumu. Etnografické rozhovory, které představují více či méně řízenou verbální komunikaci, mohou být koncipovány jako standardizovaná nebo nestandardizovaná interview.

V nestandardizovaném interview výzkumník klade otevřené otázky a akcentuje v nich všeobecné tematické okruhy. Respondentům tak poskytuje široký prostor pro jejich odpovědi. Oproti tomu ve standardizovaném interview jsou každému respondentovi kladeny stejné skupiny otázek, ve stejném pořadí a pokud možno i za stejných podmínek. Oba typy interview mají své výhody a jako nástroje sběru dat se navzájem doplňují. Výhoda nestandardizovaného rozhovoru, který se obvykle používá v první fázi výzkumu, spočívá v tom, že umožňuje respondentům rozhodnout o tom, co do své odpovědi zahrnou jako důležité.

Standardizovaný rozhovor začínají antropologové používat při sběru dat až v době, kdy se v terénu dobře orientují a znají domorodou *kulturu do té míry, že jsou schopni formulovat konkrétní uzavřené otázky, které se opírají o znalost specifických kulturních reálií. Výhodou tohoto typu rozhovoru je, že poskytuje velké množství srovnatelných dat, která je možné dále statisticky zpracovat. Užitečným nástrojem při realizaci standardizovaných interview je záznamový arch. Jedná se o formulář obsahující seznam konkrétních otázek nebo různých typů dotazů, které antropolog v průběhu interview pokládá svým respondentům. Záznamový arch obsahuje také prázdné kolonky, jež jsou určeny k číselnému i slovnímu záznamu odpovědí. Cílem je získat od co největšího počtu lidí konkrétní a detailní informace, jako jsou například věk, pohlaví, příbuzenské vztahy, vzdělání, stav apod.

V průběhu interview antropologové dodržují řadu metodologických zásad. Snaží se respondenty ke spolupráci vhodně motivovat, vytvořit přátelskou atmosféru, rozhovor koncipovat jako přirozený a nenásilný dialog, správně odhadnout složitost a společenskou přijatelnost diskutovaných problémů, používat srozumitelný *jazyk, blízký jazyku respondenta, a udržet jeho pozornost po celou dobu rozhovoru. Výzkumníci se snaží také vyvarovat se subjektivního ovlivňování odpovědí, například komentováním a hodnocením respondentových názorů nebo informováním o odpovědích jiných respondentů. Součástí

jejich přípravy na interview je vytvoření explikačního rámce, který umožní předejít nedorozuměním a eliminovat rozpaky nad „choulostivými“ otázkami. Při sběru empirických dat prostřednictvím rozhovorů musí antropologové ověřovat validitu získaných informací. Jednou z cest, jak toho dosáhnout, je klást stejné otázky velkému počtu různých lidí. Pokud většina z nich reaguje na položené otázky v podstatě stejně, lze předpokládat, že získaná data odpovídají skutečnosti. Další možnost je položit stejnou otázku stejnému respondentovi po určité době. Pokud dotyčný odpoví jinak, lze předpokládat, že některá (nebo žádná) z odpovědí není pravdivá. Efektivním způsobem ověřování platnosti získaných informací je konfrontace získaných výpovědí s realitou. To, co lidé dělají, nemusí být totiž totožné s tím, co říkají, že dělají.

V průběhu realizace interview je nezbytné také zohlednit *genderové hledisko. Antropologové a antropoložky jsou v terénu vystaveni odlišným implicitním očekáváním ze strany *žen a *mužů. Problém například spočívá v tom, že antropologové někdy velice těžko získávají ke spolupráci domorodé ženy. Jejich přístup k informacím o ženách a ženském světě je tak výrazně limitován. V podobné situaci se nacházejí antropoložky při získávání informací od domorodých mužů o mužském světě. Skutečnost, že se antropologie zrodila a po mnoho let rozvíjela jako primárně mužská disciplína, negativně poznamenal sběr empirických dat, neboť terénní výzkum byl v období rozkvětu klasické *sociální a *kulturní antropologie prováděn převážně z „mužské perspektivy“. Od 70. let 20. století ale pod vlivem *feministické antropologie došlo k přehodnocení jednostranně androcentrického přístupu (*androcentrismus) a antropologové a antropoložky ve stále větší míře uplatňují při sběru a interpretaci dat genderově komplementární perspektivu. (Václav Soukup)

metoda ars inveniendi (z latiny: *ars inveniendi*, „umění objevovat, vynalézat, nalézat“):

1. objevovat, vynalézat a v širším smyslu pak schopnost či umění hledat a nacházet něco nového;

2. označení snah o vytvoření jednou provždy daných, spolehlivých metod a postupů vedoucích k objevování, vynalézání a řešení problémů, o což usilovali mnozí filozofové a vědci od starověkých dob až po dnešek.

*Pýthagorás a jeho stoupenci věřili, že vše lze popsat pomocí přirozených čísel a jejich vzájemných poměrů. *Sókratova metoda (*meieutiké techné*, „babické, porodnické umění“; viz *maieutika) spočívala v systematickém kladení otázek, které vedly do rozporu s počátečními výroky, pak většinou k jejich překonání a nakonec k vymezení obecného pojmu. *Sókratés tedy spojoval postup tvořivého myšlení s *indukcí (usuzování z jedinečných *premis).

*Aristotelés naopak postupoval *deduktivním způsobem (odvozování jednoho výroku z jiných výroků) a zanechal soubor spisů, později nazvaných *Organon* (česky: *Organon I–VI*. Praha: Československá akademie věd a umění, Academia, 1958–1978), tj. nástroj (průkazného myšlení). *Ciceronovy *Topiky* zahrnovaly *ars inveniendi* („umění objevovat“) na rozdíl od *ars iudicandi* („umění usuzovat“), které bylo obsahem jeho *Analytik*.

Učenci ve středověku, pokračující v některých stopách antické filozofie – především Aristotelovy, si pro postup poznávání a uvažování vypracovali v zájmu přesnosti a objektivnosti zcela jednoznačná, formalizovaná pravidla. Tvrzení se v disputacích odůvodňovala *sylogismy. Soupeři si pak dokazovali, že není správná *konsekvence, či není pravdivá některá premisa, nebo že termíny a premisy nejsou jednoznačné. Diskuse se tedy soustřeďovala spíše na formu než na obsah. Byly to patrně také tyto disputace, jež kolem roku 1275 inspirovaly španělského scholastického filozofa, básníka a alchymistu (označovaného jako „doctor illuminatissimus“ [nejosvícenější učitel]) Raymunda *Lulla (1235–1315), někdejšího rytířského dobrodruha a trubadúra k hledání vlastní metody (*ars Lulliana [lulliovská metoda]), kterou by bylo možno po všechny časy stanovit veškeré možné myšlenkové kombinace. K tomu vytvořil a používal čistě mechanický prostředek – soustředné otáčivé desky, první druh logického stroje, tzv. logický mlýnek. To vše je obsahem jeho

proslulého díla *Ars Magna* (Velké umění). Postupně však zdánlivě nesmyslné scholastické disputace podryly středověkou víru v neotřesitelnost starých *autorit, takže už na počátku 12. století můžeme u francouzského myslitele Pierra *Abélarda (1079–1142) číst těchto pět bodů kritiky filozofických textů: 1. Je nutno pochybovat o autenticitě textu a důvěryhodnosti autority; 2. Je nutno rozlišovat informace původní a převzaté; 3. Je nutno zjišťovat, co autor řekl, co říci chtěl a co by případně neřekl; 4. Je nutno revidovat smysl pojmů; 5. Při rozdílech mezi autory je nutno vybrat teorii nejlépe zdůvodněnou. Abélardovy myšlenky rozvinul o sto padesát let později anglický filozof Roger *Bacon (1214–1294). Nárokoval dokonce *experiment, jakožto prostředek sloužící k prověřování správnosti postupů a dosažených výsledků. Jeho slova už znějí docela moderně: „V každé vědě musíme postupovat tím nejlepším způsobem, tj. studovat každou věc v patřičném pořádku, zkoumat nejprve začátek, probírat snadnější záležitosti dříve než obtížnější, obecné věci dříve než zvláštní, prosté věci dříve než složité. Výklad musí být dokazatelný. To se neobejde bez pokusů. K tomu slouží trojí prostředek poznání: autorita, přemýšlení a pokus. Autorita nemá váhu, jestliže její tvrzení se nedají zdůvodnit; autorita nic neučí, pouze vyžaduje souhlas. Při přemýšlení obvykle odlišujeme sofismata od důkazů, přičemž závěry ověřujeme pokusem.“

Baconova odkazu se ujal jeho jmenovec Francis *Bacon (1561–1626). Tento renesanční vzdělanec, spisovatel a v jistém údobí svého života i všemocný politik také zatoužil po kouzelném ideálu *ars inveniendi*. V roce 1620 vydal spis *Novum organum scientiarum* (Nové vědecké organon, česky: *Nové organon*. Praha: Svoboda, 1990 ad.), kterým chtěl nahradit Aristotelovo *Organon*. Francis Bacon kladl při poznávání hlavní důraz na materiální poznání, a proto stavěl indukci proti aristotelovské a scholastické dedukci; soudil, že dedukce je neplodná, protože může objevit jen to, co je v premisách již obsaženo. Doporučoval svoji cestu za poznáním, na níž „poutník pravý“ zbloudit nemůže, jelikož ho k cíli spolehlivě dovedou tři „orientační tabule“: *tabula praesentiae* (tabule přítomnosti), *tabula absentiae* (tabule nepřítomnosti) a *tabula graduum* (tabule stupňů). Do první tabulky Bacon při každém výzkumu zapisoval případy a jevy, v nichž se určitý studovaný jev vyskytoval, do druhé ty, v nichž se nevyskytoval, a do třetí, kontrolní (experimentální), zjištěné změny, které potvrzovaly, že sledovaného jevu přibývá nebo ubývá, když se zesilují nebo zeslabují zjištěné příčiny. Baconův mladší současník, René *Descartes (1596–1650), ve spisu *Discours de la méthode* (česky: *Rozprava o methodě, kterak správně mysliti a hledati pravdu ve vědách*, 1882) z roku 1637, soudil, že ideál tvořivého myšlení naplní dodržováním čtyř základních pravidel: „(...) tak jsem se domníval, že místo onoho velkého počtu předpisů, z nichž je složena logika, budu mít dosti na čtyřech, jen rozhodnu-li se pevně a nastálo, že se od nich ani jedinkrát neuchýlím. První byl, nepřijímati nikdy žádnou věc za pravdivou, již bych s evidencí jako pravdivou nebyl poznal: tj. vyhnouti se pečlivě ukvapenosti a zaujatosti; a nezahrnovat nic víc do svých soudů než to, co by se objevilo tak jasně a zřetelně mému duchu, abych neměl žádnou možnost pochybovati o tom. Druhý, rozdělití každou z otázek, jež bych prozkoumával, na tolik částí, jak je jen možno a žádoucí, aby byly lépe rozřešeny. Třetí, vésti v náležitém pořádku své myšlenky, počínaje předměty nejjednoduššími a nejsnáze poznatelnými a stoupaje povlovně jakoby ze stupně na stupeň až k znalosti nejsložitějších a předpokládaje dokonce řád i mezi těmi, jež přirozeně po sobě následují. A poslední, činiti všude tak úplné výčty a tak obecné přehledy, abych byl bezpečen, že jsem nic neopominul.“ Ještě před tímto spisem, v roce 1629, napsal Descartes jednomu svému příteli tento dopis: „Je možné vynalézt jazyky nebo alespoň písmo, jejichž charaktery a kmeny by byly tak utvořeny, aby se jim mohlo naučit ve velmi krátké době, a to pomocí uspořádání, tj. kdyby bylo stanoveno uspořádání mezi všemi myšlenkami, jež se mohou lidskému duchu naskytnout, tak jako je přirozeně stanovený pořádek mezi čísly. (...) Tento univerzální jazyk by byl nápomocný rozumu, neboť by se mu poskytovaly všechny předměty tak zřetelně, že by mu bylo takřka nemožné se zmýlit, kdežto naproti tomu slova, která máme, mají skoro jen

zmatené významy ... Věřím, že takový jazyk je možný a že může nalézt vědu, na níž závisí; a její pomocí by mohli sedláci lépe usuzovat o pravdivosti věcí, než to činí dnes filozofové.“ Vynikající francouzský matematik René Descartes spolu se svým mladším krajanem Blaisem *Pascalem (1623–1662) se domnívali – ostatně jako celá následující epocha *osvícenství, že základnu k vybudování bezchybných postupů správného myšlení a poznávání jim umožní univerzální matematizace všech vědeckých oborů. Pascal sám zkonstruoval v letech 1642–1643 mechanický počítací stroj, který uměl sečítat a odčítat.

Descartovo a Pascalovo dědictví převzal německý učenec Gottfried Wilhelm *Leibniz (1646–1716), výjimečný zjev v dějinách vědy, „poslední polyhistor“, jak ho označily pozdější generace. Při svém pobytu v Paříži v roce 1672 si jednak téměř doslova opsal zmíněný Descartův dopis a jednak v téže době sestrojil počítač, který – na rozdíl od Pascalova stroje – prováděl všechny čtyři základní aritmetické úkony. Není proto divu, že došlo i na program univerzální vědy s jednotnou matematickou metodou, univerzálním jazykem i danými pravidly při objevování. Leibniz ve svém projektu požadoval: vytvoření „univerzální charakteristiky“ (*characteristica universalis*), tj. znakového systému, v němž by základní znaky charakterizovaly základní pojmy a jejich kombinace pak všechny ostatní pojmy; vytvoření „logického kalkulu“ (*calculus ratiocinator*), vztaženého na tvrzení vyjádřená znaky univerzální charakteristiky; vytvoření „metody posuzování“ (*ars iudicandi*), která by jednoznačně rozhodovala, zda je dané tvrzení pravdivé. „Jestliže by vznikly spory,“ psal Leibniz, „nebude již zapotřebí disputací mezi dvěma filozofy více než mezi dvěma matematiky. Postačí, aby vzali do ruky pera a posadili se ke svým stolům a řekli si: „Počítejme!““ Leibniz totiž znal své Pappenheimské: „Učinil jsem kdysi v průběhu matematické diskuse, kterou jsem vedl s jedním velmi učeným člověkem tuto zkušenost. Oba jsme hledali pravdu a dopisy, které jsme si vyměňovali, byly oboustranně velmi zdvořilé. Přesto jsme si v nich jeden na druhého stěžovali, že – nepochybně bezděky – vzájemně překrucujeme smysl svých slov.“ Leibniz proto navrhl použít v dopisech disputační formu a oba si porozuměli. „(...) mohlo by se tím velmi často dojít v nejdůležitějších vědeckých otázkách k jádru věci a odstranilo by se tím mnoho klamných představ. Samotnou povahou tohoto postupu by se učinila přítrž opakování, přehánění, odchylování se od námětu, byl by konec neúplným výkladům, zámlkám, bezděčným i záměrným myšlenkovým skokům, chaosu v postupu a ovšem i nepříjemným dojmům, které to vše pak v člověku zanechává.“ K tomuto projektu Leibniz připojil „metodu objevování“ – *ars inveniendi*, jejíž podstatu načrtl roku 1666 v oddíle „De arte combinatoria“ (Kombinatorika) kapitoly *Disputatio arithmetica de complexionibus* (Aritmetická rozprava o souborech). Chtěl, aby se pomocí všeobecné logiky objevování a vynalézání mohlo soustavně objevovat a vynalézat ve všech oborech: „Není nic důležitějšího nad to, pozorovati, jak vznikají vynálezy, je to, po mém soudu, cennější než samy vynálezy, poněvadž ty počátky jsou plodné a jsou pramenem nespočetných vynálezů dalších, které lze z nich vyvodit jistou kombinací (jak mám v obyčeji říkat) neb užitím jich na předměty jiné.“

Jedním z posledních výhonků ideje osvícenského *racionalismu o metodě bezchybného fungování tvořivého myšlení a objevování založené na matematickém základě je dílo českého filozofa Bernarda *Bolzana (1781–1848). Bolzanovo *Vědosloví* (Praha: Academia, 1981), spis o téměř 2400 stranách, vyšel roku 1837 a jeho čtvrtý díl byl věnován *heuristice. Ale Bolzano, tento „Leibniz na české půdě“, poučen „*kopernikovským obratem“ Immanuela *Kanta už tak zcela nevěřil ve všemocnost podobných metod: „Protože však dokonce mezi pravidly, která se hodí k objevení více pravd, a to pravd patřících do různých oborů lidského vědění, má jich jenom velmi málo tak všestrannou použitelnost, že se jich užívá u každého druhu zkoumání – lze návod, který teď mám dát, rozložit na dvě části: na *obecnou*, obsahující pravidla, jichž je třeba dbát u každého zkoumání, a *zvláštní*, která učí, jak si máme počínat u nejběžnějších zvláštních druhů zkoumání. (...) A nikomu neslibuji, že se tu setká s něčím

úplně novým toho druhu, ale budu se jen snažit, abych různá pravidla a druhy postupů, jimiž se řídí nadaný člověk, většinou aniž si jich vůbec je sám vědom, uchopil zřetelnými slovy.“

Francouzský lékař, fyziolog, filozof a zakladatel fyziologie a experimentální medicíny Claude *Bernard (1813–1878) podobné snahy komentoval: „(...) Jistí filozofové se mýlili, když připisovali metodě v tomto směru přílišnou moc. (...) Filozofové, jako Bacon i modernější myslitelé se snažili vypracovat všeobecná pravidla pro systemizaci vědecké činnosti: není vyloučeno, že to bylo přitažlivé pro lidi, kteří mají k vědě daleko. Hotovým vědcům nebo těm, kteří se jimi chtějí stát, to však nic nepřináší. Vlastně je to jen zavádí: vyvolává to mylný dojem, že vědecká práce je jednoduchá a pro mozek to je zatížení velkým množstvím nejasných pouček, které musí člověk rychle zapomenout, když se chce dát do vědecké práce a chce se stát skutečným experimentátorem.“

Tak tedy v 19. století skončily antické, středověké, renesanční a osvícenské nároky na univerzálně platící a bezchybně fungující metody ars inveniendi. Definitivně zrušil „kouzlo“ axiomatických systémů před více než tři čtvrtě stoletím rakouský matematik, logik a filozof Kurt *Gödel a jiný rakouský filozof, Karl Raimund *Popper, vyslovil požadavek *falzifikace vědeckých *hypotéz a *teorií jako základ moderní vědy.

(Viz též *člověk – mozek, vnímání, spánek a sny, jazyk a řeč, paměť a učení, tvořivé myšlení, *myšlení, jazyk, symboly a rituály archaických lidí, *myšlení, jazyk, symboly a rituály moderních lidí, *myšlení [jeho jistoty a nejistoty].) (Jaroslav Malina)

metoda brainstormingu, *brainstorming.

metoda dedukce, *dedukce.

metoda detekce rozdílů v nukleotidových sekvencích (anglicky: *Single Stranded Conformation Polymorphism*, zkratka: SSCP), metoda aplikovaná na krátké (několik set párů bází) úseky *DNA, například úseky amplifikované při specifické *PCR; spočívá v tom, že po denuraci těchto krátkých dvouřetězců na jednořetězce tyto jednořetězce vytvářejí složité prostorové terciární struktury tím, že se různým způsobem zkroutí v důsledku snahy renaturovat samy se sebou, tj. propojovat se samy se sebou zpět do dvouřetězcové struktury. V takových místech, kde si najdou komplementární sekvenci *nukleotidů, dojde k provázání komplementárních bází přes vodíkové můstky do dvouřetězce, zatímco mezi dvěma takovými místy je jednovláknová smyčka. Takto vzniknou složité terciární struktury podmíněné sekvencí a stejné sekvence vytvářejí tudíž stejné prostorové tvary, zatímco i malý rozdíl v sekvenci může způsobit velkou změnu této terciární struktury jednořetězcové DNA. Různé tvary pak vykazují rozdílnou průchodnost prostorovou sítí gelu při *elektroforéze, která pak umožňuje zviditelnit rozdíly v sekvencích úseků DNA díky rozdílné mobilitě jejich terciárních struktur. Tato metoda je levnější než *sekvencování a umožňuje klasifikovat na základě rozdílnosti nebo shody velký soubor různých sekvencí, čímž ušetří čas a peníze při následném sekvencování.

Stejného principu využívá metoda DGGE (Denaturant Gradient Gel Electrophoresis), při níž dochází k degradaci dvouřetězců až v průběhu *elektroforézy na gelu, obsahujícím denaturační činidla ve vzrůstajícím gradientu (nejčastěji močovinu) nebo metoda TGGE (Temperature Gradient Gel Electrophoresis), při níž k degradaci dochází se vzrůstajícím teplotním gradientem v gelu. (Petr Bureš)

metoda dotazníkového šetření, *metoda založená na kvantitativní technice dotazování. Jedná se zejména o standardizované dotazníkové šetření, které představuje techniku sběru informací prostřednictvím dotazníku. Dotazník obsahuje předtištěný soubor otázek, na něž respondenti písemně odpovídají. Součástí každého dotazníku jsou obvykle instrukce, nezbytné pro jeho správné vyplnění, a transparentní vysvětlení smyslu a cíle výzkumné akce. V dotazníku mohou být užity otázky otevřené, uzavřené, polootevřené i projekční. Vzhledem k tomu, že dotazníkové šetření bývá aplikováno na relativně velké výběrové soubory a že

respondenti vyplňují dotazník samostatně, preferují výzkumníci obvykle uzavřené otázky, které jsou formulovány tak, aby nevyžadovaly další ústní vysvětlení.

Dotazníkové šetření představuje výrazně standardizovanou a formalizovanou techniku, která umožňuje získat unifikovaná empirická data od velkého souboru dotázaných osob. Výchozím bodem dotazníkových šetření je formulování *teorie, jež bude prostřednictvím empirického výzkumu testována. Dalším krokem je „překlad“ studovaného problému do podoby výzkumných *hypotéz, které se stávají základem pro výběr sledovaných proměnných. Poté následuje konstrukce vzorku respondentů, sběr empirických dat a jejich analýza. Výstupem výzkumu jsou testované hypotézy a ověřená (nebo nepotvrzená) teorie. Ve srovnání s *metodou antropologického interview má výzkumník v průběhu dotazníkového šetření menší možnost kontroly sběru dat, neboť odpovědi mohou být ovlivněny celou řadou nežádoucích faktorů. Proto je výhodné uskutečnit vyplňování dotazníků pod odborným vedením a přímým dohledem výzkumníků.

Metody kvantitativního výzkumu jsou tradičně doménou *sociologie. V souvislosti s rozšířením výzkumného záběru antropologie o studium moderních společností se však dotazníková šetření stala součástí antropologických výzkumů současného světa. (Václav Soukup)

metoda emické deskripce, popis kulturních jevů z vnitřní perspektivy zkoumané *kultury, tak jak jej podávají sami její nositelé prostřednictvím vlastních pojmů a kategorií; opak představuje *etický popis.

Termín „emický“ je odvozen z lingvistického pojmu „fonemický“ a do *antropologie jej zavedl americký lingvista Kenneth Lee *Pike (1912–2000). (Jaroslav Malina)

metoda etické deskripce, vnější popis kultury z perspektivy antropologa, respektive v souladu s antropologickým paradigmatickým, jehož cílem je umožnit komparaci kultur podle jasně a předem stanoveného teoretického schématu; při tomto popisu dochází k převodu empirických dat a jejich prezentaci v podobě formalizovaného *jazyka vědy, čímž podle představitelů tzv. *nové etnografie a zastánců *emického popisu dochází k deformaci významů, které tato data původně obsahovala.

Termín „etický“ je odvozen z lingvistického pojmu „fonetický“ a do *antropologie jej zavedl americký lingvista Kenneth Lee *Pike (1912–2000). (Jaroslav Malina)

metoda etnografického mapování, antropologická výzkumná *metoda umožňující deskriptivní popis zkoumaného geografického teritoria. Prostřednictvím etnografického mapování antropologové sledují umístění lidí, *materiální kultury a přírodních zdrojů v *prostoru.

Antropologové v konkrétním *ekosystému zjišťují, na jakých místech lidé žijí, jak jsou rozmístěny jejich veřejné a soukromé budovy, rozdělena *půda, kde pasou svůj dobytek apod. Tak je možné zjistit spoustu cenných informací o způsobu, jímž daná společnost využívá své kulturní *technologie ve vztahu k přírodnímu prostředí. Užitečným zdrojem informací mohou být z tohoto hlediska také letecké a panoramatické fotografie. (Václav Soukup)

metoda faciální rekonstrukce, *metoda antropologické rekonstrukce podoby podle lebky.

metoda fotokomparace, jedna ze základních identifikačních metod *forenzní antropologie a *kriminalistiky, pomocí které na základě studia vizuálních záznamů (fotografie, videozáznam) potvrzujeme (pozitivní identifikace) nebo vyvracíme (negativní identifikace) totožnost srovnávaného jedince. Proces identifikace využívá individuálně a skupinově specifické somatické ukazatele na těle. Znaky individuálně specifické jsou znaky, jejichž kvalita a kvantita je u dané osoby zcela jedinečná, nebo pravděpodobnost výskytu znaku stejných vlastností je v *populaci velmi nízká. Znaky skupinově specifické jsou charakteristické pro biologickou nebo sociální skupinu, do které jedinec přirozeně spadá svým *fenotypem, nebo s ním se sám identifikuje (například *tetování). Identifikační znaky jsou přítomné po celý život nebo je lze získat přirozeně v průběhu života procesem stárnutí nebo

vědomým zásahem do struktury a morfologie tělesné stavby (*mutilace). Patří sem znaky kvalitativní (deskriptivní, morfoskopické, popisné) a znaky kvantitativní (biometrické). Nejvíce somatických znaků vhodných pro vizuální komparaci se nachází na hlavě a v obličeji. Mezi kvalitativní znaky patří například tvar obličeje, obočí, ušního boltce, průběh vlasové linie aj. Kvantitativní znaky určují velikostní a proporční vztahy mezi standardními *antropometrickými body. Jsou obecně označovány za objektivnější než metody kvalitativní, ale při jejich univerzálním použití je nutné brát ohled na možné mezipopulační rozdíly. (Miroslav Králík, Petra Urbanová).

metoda indukce, *indukce.

metoda náhodné amplifikace pomocí PCR (anglicky: *Random Amplified Polymorphic DNA*, zkratka: RAPD), metoda s použitím jediného krátkého (kolem 10 *nukleotidů) nespecifického *primeru, aplikovaná na komplexní genomovou *DNA. Pro snadnou kontaminovatelnost vzorků a malou opakovatelnost se od této dříve velmi oblíbené molekulární techniky dnes ustupuje. (Petr Bureš)

metoda orální historie (z řečtiny: *historiá*, „dějiny, historie“ a z latiny: *ōrātiō*, „řeč, mluva; výraz, projev; výmluvnost“), termín označující nikoli zvláštní historickou disciplínu, nýbrž specifickou metodu uplatňující se jak v *historiografii, tak v *antropologii, *sociologii, *psychologii a v dalších vědních oborech. Orální historie se zaměřuje na individuum, na jeho osobní zkušenosti, *subjektivní prožívání dějin a jeho význam pro jedince. Vyprávění, rozhovor není jedinou formou, vzpomínky a zážitky lze zachytit i písemně.

Význam orální historie vyniká zejména v případech, kdy řada pramenů není přístupná či byla zničena. Rozhovor je na rozdíl od spontánní výměny *názorů v každodenní konverzaci strukturovaný, otázky jsou pečlivě promyšleny a komponovány v určitém sledu, aby se získaly nové poznatky, potvrdila konkrétní *interpretace či ověřila předběžná *hypotéza. K již „vyzpovědaným“ narátorům se přičleňují další. Metoda rozhovoru má několik fází: a) narátor volně vypráví, tazatel klade otázky, jež jsou impulzem k dalším vzpomínkám, nahrávky jsou přepsány a vytištěny; b) pro druhý rozhovor si tazatel připraví další otázky objasňující nejasnosti či zpřesňující původní výpověď, nahrávky jsou rovněž přepsány a vytištěny; c) další fází je *analýza textu a historických údajů; d) konečnou fází je vyhodnocení a interpretace rozhovoru.

Metoda orální historie se v poslední době běžně uplatňuje; v českém prostředí například ve výzkumu mapujícím události kolem listopadu 1989 a osudy jejich účastníků či při výzkumu, jehož předmětem byly souvislosti životních příběhů a občanského hnutí *Charta 77 se zřetelem na jeho přínos k rozvoji *občanské společnosti. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

metoda PCR, *PCR.

metoda PCR-RFLP, *PCR-RFLP.

metoda pokusu a omylu, *trial and error.

metoda případových studií (anglicky: *case study*), výzkumný přístup, při kterém se vědci zaměřují na relativně malou sociální jednotku, objekt nebo událost – specifický případ, který studují jako celek ze všech antropologicky relevantních aspektů. Tímto případem může být konkrétní jedinec, *instituce, skupina, *organizace, sociální interakce nebo událost. Poznatky získané výzkumem konkrétních případů je možné někdy využít k vzájemné komparativní analýze případů stejného řádu. Pro výzkumný přístup, který je označován jako případové studie, jsou typické spíše kvalitativní metody, zejména *metoda zúčastněného pozorování, *metoda analýzy dokumentů nebo *metoda antropologického interview. (Václav Soukup)

metoda RFLP, *Restriction Fragment Length Polymorphism.

metoda standardních dnů, viz *antikoncepce.

metoda superprojekce (anglicky: *superimposition*), identifikační metoda, využívaná ve *forenzní antropologii (vzácněji též v *historické antropologii) pro ztotožnění obrazu (portrétní fotografie či jiného portrétní) osoby známé *identity s lebku neznámého původu.

Z hlediska technického řešení lze rozlišit fotografickou superprojekci (překrývají se fotografické negativy), video-superprojekci a počítačovou superprojekci. Vlastní postup spočívá ve správném nastavení srovnávaných *objektů (lebky a obrazu obličeje) vůči sobě, sloučení (superprojekci) obou obrazů do jednoho, posouzení klíčových struktur a rozhodnutí o shodě či neshodě lebky s obličejem. Při nastavení lebky je podstatné, aby byla snímána ze stejného směru a byla přitom orientována stejně jako hlava člověka na fotografii. Zvláště důležité je to v případě, když nejde o standardizované fotografie. Obdobně je třeba upravit obraz lebky vůči fotografii velikostně, k čemuž slouží speciální metrické postupy. Při video-superprojekci jsou oba objekty snímány zvláštní kamerou a je možno nastavovat polohu a velikost lebky vůči fotografii v reálném čase. Následně se provádí „míchání“ obrazů (anglicky: *blending*), přičemž se do výsledného obrazu promítají různé poměry intenzity obou obrazů a využívá se i vertikálních, diagonálních a horizontálních řezů výsledného obrazu (anglicky: *sweeping*), kdy se například nad horizontálním řezem promítá jen lebka (nebo určitý mix lebky a obličeje) a pod řezem pouze obličej.

Tyto manipulace umožňují snazší výpověď o totožnosti srovnávaných objektů. Ta je založena na hodnocení shody především (ale nejen) následujících parametrů: celkového tvaru lebky (hlavy), polohy zubů a tvaru *zubních oblouků, šířky dolní čelisti, polohy a tvaru nosu, interorbitální šířky, kontury očních a čela. Míra shody se pak v závislosti na shodě jednotlivých znaků hodnotí řazením do čtyř stupňů I–IV, přičemž stupeň I představuje shodu ve všech sledovaných znacích, zatímco do stupně IV je případ zařazen tehdy, když výsledky srovnání jednoho nebo více znaků vylučují shodu. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metoda synektiky, *synektika.

metoda syntézy, *syntéza.

metoda tvorby a testování teoretických pojmů a hypotéz, metodologický postup, kdy formulujeme nějaká tvrzení jako *hypotézy a provádíme pak testování, ověření, *verifikaci těchto hypotéz odvozováním jejich důsledků a *konfrontací těchto důsledků s fakty. Na tuto metodu upozornil již v 19. století britský filozof a historik vědy William Whewell (1794–1866). Obecné zásady vědecké explanace s důrazem na hypoteticko-deduktivní metodu teoreticky rozvinul především americký filozof vědy Carl Gustav Hempel (1905–1997). Při dalším výkladu budeme čerpat především ze zkušeností těch oblastí *psychologie a *sociologie, které mají podobné zaměření jako *antropologie. Při tvorbě pojmů (a také celých hypotéz) postupujeme v tomto případě následovně: a) Předběžně vytvoříme pracovní výměr pojmu. b) Stanovíme dimenze tohoto pojmu. Dimenzí (nebo také facetou, kategorií) rozumíme takové skupiny vlastností pojmu, které nám jej zcela v rámci úvahy vymezují. Každá vlastnost, se kterou pojem popisujeme, musí patřit vždy do jedné z těchto dimenzí. Můžeme je v antropologii nebo v archeologii vytvořit zcela obecně – například metodou kladení otázek, kdy dostáváme sedm dimenzí: 1. kdo? (subjekt), 2. co? (objekt), 3. kdy? (čas), 4. proč? nač? (funkce), 5. z čeho? (prostředek), 6. jak (operace), 7. co? (objekt). c) Na tomto základě vytvoříme podrobný seznam vlastností, například: 1. členění obyvatelstva podle věku, pohlaví, etnicity atd., 2. druhy a typy artefaktů atd., 3. prostorové členění, 4. časové rozdělení, 5. transport, výroba, lov, ritus atd., 6. druhy materiálu, 7. druhy technologických postupů. Stanovíme dále vzájemné poměry uvnitř každé *kategorie, popřípadě vytvoříme uvnitř jejich subdimenze, sledujeme možnosti měření jejich rozsahu či intenzity. d) Určíme ty empirické jevy, jimiž se jednotlivé vlastnosti projevují v antropologickém nebo archeologickém materiálu, tj. indikátory těchto vlastností. Tak například indikátorem vlastnosti „matrilokální“ je mimo jiné jistá frekvence a prostorové členění stylistických elementů *keramiky uvnitř sídliště; výskyt určitých druhů artefaktů je indikátorem jisté *technologie atd. Nakonec vybereme soubor indikátorů-znaků, který zkoumaný pojem dostatečně charakterizuje.

Jedna z předností této *redukce pojmu na indikátory-znaky, pokud je postup explicitně vyjádřen, je možnost dosažení *intersubjektivní shody mezi různými badateli. „Iluzorním

lékem by bylo provést systematickou *analýzu pojmů a definic, navrhovaných v literatuře s úmyslem získat tak ‚správnou‘ definici a ‚vhodný‘ termín“ (Jean Stoetzel, Paul Lazarsfeld, 1965). V každém případě umožňuje tento přístup exaktní vyjádření rozdílnosti různých pojetí a možnost jejich srovnávání.

Jako příklad k vztahům pojmů dimenze, indikátoru a znaku si uvedeme problémy zkoumání *religiozity. Tento pojem vybíráme proto, že na jeho základě budeme moci poukázat na souvislosti antropologie, archeologie, prehistorie, historie a sociologie, tj. těch oborů, které religiozitu zkoumají. Také proto, že *sakrální předměty vytvářejí důležitou a velkou část antropologických a archeologických pramenů.

Charles Y. Glock, který jako sociolog tento jev zkoumal v roce 1965, uvádí jeho čtyři dimenze (v závorce jsou uvedeny některé indikátory): 1. zkušenostní dimenze (city, zážitky, nábožensky chápaný duševní život atd.), 2. rituální dimenze (*kult, *modlitba, bohoslužby, příslušnost k církvi atd.), 3. ideologická dimenze (*víra, přesvědčení, *názory o *přírodě, božství, finalitě atd.), 4. dimenze důsledková (vztahy mezi lidmi, plynoucí z ostatních dimenzí).

Již tvorbou dimenzí preformujeme naše další poznání, například tím, že jim přisuzujeme stejný význam, váhu. Jedná se nyní o stanovení indikátorů a znaků a o jejich přesnou formulaci, a to tak, aby byly uplatnitelné ve všech případech religiozity. V případě prehistorických zkoumání můžeme počítat jen se znaky dimenze rituální, jiné dimenze můžeme studovat jen zprostředkovaně, většinou však vůbec ne.

Indikátory můžeme dělit na ukazatele kvantitativní (stupeň religiozity) a kvalitativní (typ religiozity: *animismus, *totemismus atd.). Souvislost stupně religiozity nějaké kultury s počtem nalezených znaků je zřejmá jen globálně, to znamená nikoli v jednotlivých případech. Religiozitu můžeme zkoumat jen *per se*, odděleně od ostatních jevů společenského života. I když se nám podařilo zkoumat ji v různém čase a v odlišných kulturách vždy stejnými indikátory, stejnými znaky, nemusely by být výsledky adekvátní, protože v systému jevů každé z kultur může religiozita zaujímat vždy jiné místo a jiné vztahy. Náš příklad má ještě jeden smysl – už nyní se seznamujeme s obtížemi, které vyvstávají při *interpretaci artefaktů.

V případě komparativních vlastností lze uspořádat jednotlivé kombinace podle velikosti celkové intenzity znaků – vytváříme tak *sémantickou stupnici jednotlivých kombinací (profilů).

Vezměme si opět případ religiozity. William J. Goode pro ni v roce 1951 stanovil pět kategorií: 1. náboženská společenství se dvěma subdimenzemi: a) difuze ve společenství, b) stupeň *identifikace mezi církevní a světskou autoritou; 2. sociální entita: a) racionalismus, b) egocentrismus – altruismus, c) univerzalizmus – partikularismus, d) specifická – difuznost, e) citový nebo interpersonální charakter interpersonálních vztahů; subdimenze a)–e) lze redukovat na společenství rurální x městské; 3. posvátné entity: a) rozsah od abstraktního ke konkrétnímu; 4. rituál: a) rozsah podle stupně rozpracovanosti a symbolismu rituálu; 5. víra: a) projevy víry ve vztahu k duši, ritu, k *vysvětlení světa atd.

Na základě těchto vlastností (kromě páté jako složité a těžko postižitelné) Goode sestrojil prostor vlastností, s jeho pomocí provedl typologii všech možných typů religiozity (například: velká difuze, malá identifikace, rurální společenství, abstraktní entity, velká rozpracovanost rituálu) a vyčlenil pět typů jako základních.

Shledáváme, že Goodovy kategorie nám mohou sloužit k rozdělení a vyhodnocení znaků i v prehistorii lépe než kategorie Glockovy. Je to dáno tím, že Glock je zaměřen sociologicky a zejména na zjištění stupně religiozity, kdežto Goode je orientován etnologicky a klasifikačně. Uvažuje religiozní společenství, nikoli religiozitu, religii přímo. Je proto zřejmé, že stanovení dimenzí, kategorií má především operační charakter, že je rozhodující si vymezit rámeček úvahy, a nelze proto dát přednost jednomu systému kategorií před druhým vždy a všude.

Na uvedeném základě můžeme provádět typologii jevů, které pod stanovený pojem spadají. Budeme-li uvažovat pro zjednodušení jen tři dimenze a uvnitř každé dimenze pouze takové vlastnosti, které jsou vzájemně srovnatelné podle své intenzity, lze pak vytvořit trojrozměrný prostor, v němž můžeme jednoznačně určit polohu každého jevu reprezentovaného bodem v tomto prostoru, a tedy srovnávat tyto jevy podle jejich podobností.

Doposud jsme hovořili o tvorbě (předběžné stanovení, vytvoření dimenzí, vlastností, indikátorů) jednotlivého pojmu či hypotézy. Ty mají smysl ale jen tehdy, zkoumáme-li je uvnitř nějaké soustavy dalších pojmů. Pak můžeme pomocí indikátorů porovnávat navzájem jejich obsah a rozsah, jejich vzájemné poměry. Jestliže vytváříme nějakou hypotézu, pak po stanovení jejích dimenzí, vlastností a indikátorů můžeme testovat její pravdivost právě tím, že hledáme, nakolik jsou ve zkoumaných jevech její indikátory zastoupeny. Najdeme-li indikátory nesouhlasné, musíme pak buď hypotézu zpřesnit, přepracovat, nebo zavrhnout (viz dále uváděný příklad z práce Hilloy z roku 1968).

Americký archeolog a antropolog James N. Hill uvádí, že během exkavace byly zřejmé rozdíly mezi zkoumanými místnostmi uvnitř domů v indiánském *pueblu (na Jihozápadě USA). Položil si proto otázku interpretace těchto rozdílů v pojmech funkce a chování jejich obyvatel. Jednotlivé místnosti podrobně popsal a statisticky vyhodnotil. Zjistil, že je možno rozlišit dva typy místností a několik typů speciálních.

Na tomto základě vytvořil více hypotéz o funkcích těchto místností, které vycházely především ze srovnání se současnými *pueblly. Stanovené hypotézy pak testoval zkoumáním dalšího předpokladu, a sice toho, že rozdílné funkce místností budou odpovídat i rozdílné druhy a typy artefaktů a ostatních věcí v nich nalezených. Bylo vytvořeno šestnáct očekávaných možností. Z porovnání těchto možností s nálezy, otestoval nakonec kladně hypotézu, že jednotlivé typy místností jsou spojeny s obytnými, skladištními a ceremoniálními funkcemi. Důležitými se staly ty předpoklady (z oněch šestnácti), které nebyly potvrzeny a které tedy znamenaly nové informace. Ty nemohl získat etnografickým srovnáním. K jejich vysvětlení vytvořil opět další hypotézy, stanovil indikátory těchto hypotéz a ty dále hledal a hodnotil.

Hill pak uzavřel: „Je tedy možné, že archeologie může poskytnout informaci sama o sobě: návrhy mohou být vytvářeny a zkoušeny a je možno dozvědět se mnoho věcí, které nebyly předtím známy nebo o nichž se dříve nepronášely spekulativní úvahy. Vedle toho, že se používá dosažitelného etnografického průkazného materiálu, můžeme objevovat nové informace, které poslouží etnografům a sociálním antropologům. Tato obecná teorie vytváření a ověřování návrhů hypotéz není samozřejmě omezena na použití na americkém Jihozápadě. Je aplikovatelná univerzálně.“

Uvedený Hillův přístup patří k příkladům testování hypotéz náročnými statistickými technikami; běžně je používají další autoři, kteří se zaměřují na sledování souvislostí mezi sociálními jevy a druhy, funkcemi a prostorovým rozšířením artefaktů. Na začátku výzkumu sociálních vztahů, založeném na sledování vztahů artefaktů a prostorových jednotek uvnitř jednoho sídliště, byl předpoklad etnografické paralely, již formuloval v roce 1934 ruský archeolog Petr Nikolajevič Treťjakov. Uvažoval následovně: otisky prstů na keramice ukazují, že výrobci keramiky byly ženy. Ve společnostech, kde existovalo pravidlo *matrilokálního rozmístění, lze pak očekávat menší formální variabilitu dekoru než ve společnostech *patrilokálních. To proto, že v tomto případě se na stejném místě setkává více žen z různých rodů. To například použili v 60. letech 20. století američtí badatelé James F. Deetz (v roce 1960) a Constance Croninová (v roce 1962), aby prokázali korelaci mezi změnami sociální organizace a mezi distribucí vlastností dekoru keramiky.

Uvedeme si podrobněji přístup amerického archeologa a antropologa Williama A. Longacra (1964, 1968), který zkoumal jedno sídliště, pueblo ve východní Arizoně z časového rozmezí 1100–1250 let př. n. l. Etnografická analogie předpokládala lokalizované

matrilinéární skupiny, kde výroba a výzdoba keramiky příslušely ženám. Na šesti tisících nalezených střepů určil 175 nejmenších jednotek dekoru. Pak zjistil distribuci těchto výzdobných jednotek uvnitř sídliště. Ukázalo se, že skupiny jednotek jsou ve vztahu k určitým prostorům. Frekvenci jednotek zkoumal mnohonásobnou *regresní analýzou s využitím počítače. Ta ukázala, že existují tři skupiny míst. Každá z nich se vázala na *kiwa* (ceremoniální strukturu), známou z etnografických srovnání. Dále Longacre zjistil různé typy místností. Opět mnohonásobnou regresní analýzou stanovil souvislost mezi různými typy keramiky, a tedy i různými druhy činnosti obyvatel a různými druhy místností. To odpovídalo pozorováním ze současných puebel. Rovněž odhalil vztahy určitých typů nádob s rituálními obřady, asociace strukturálních částí *sídliště s jednotlivými *hroby pohřebiště a předměty, jež vyráběli muži. Etnografické paralely vycházející z dnešních puebel sloužily jako základ úvah, jako hypotézy, které bylo možno na podkladě materiálu, zjištěného pro tuto komunitu, kladně testovat. Sociální strukturu zde můžeme zkoumat právě proto, že souvisí s prostorovými vztahy. Na to poukázal zejména Claude *Lévi-Strauss (v roce 1967), když dokazuje na příkladu etnické skupiny *Bororů souvislosti mezi prostorovým řešením *vesnice, příbuzenskými vztahy, různými aspekty činnosti a dokonce i mytickými představami.

Je to však vždy problém úrovně popisu, s nimiž je otázka konstituce pojmů spjata. V případě pojmů teoretických nastupujeme cestu *abstrakce a *generalizace, která má mnoho úrovní obecnosti. Teoretické pojmy, z jednoho hlediska, nejsou vlastně nic jiného než stanovení takové úrovně nadřazené původnímu popisu, která umožňuje pojmut a shrnout v jediném systému pojmů to, co se nám na původní rovině jeví neanalyzovatelné a roztržité. Tento popis („stenografický“, jak říká americký sociolog Talcott *Parsons) může být ovšem podroben popisům vyšších úrovní.

Formulace jakékoli hypotézy na kterékoli úrovni je záležitostí *invence, která se musí opírat ještě o něco jiného, než je samotný materiál. Již *deskripce, *klasifikace a seriace vždy něco tvrdí – artefakty netvrdí nic. Popis, klasifikace a seriace jsou výpověďmi o artefaktech a nálezech a byť by byly jakkoli exaktní a objektivní, jsou vždy výpovědí v jistém *jazyce, který je jazykem proto, že tvoří určitý celek, jehož jednotlivé části se navzájem podmiňují a určují. Nakonec i ta nejjednodušší klasifikace je vlastně testováním hypotézy, totiž hypotézy o předpokladech klasifikace. Hypotézy se musí navíc opírat nejen o stanovenou metodiku *archeografie, ale o to, k čemu ony samy směřují, totiž ke svým výsledkům. Vypadá to sice poněkud paradoxně, ale je to tak, neboť hypotéza je formulována vždy v jazyce ne-indikátorů, v našem případě ne-artefaktů, je nutně formulována v jazyce jiné soustavy (v našem případě archeologické nebo antropologické teorie a prehistorické interpretace). Proto také při invenci hypotéz se musíme obracet též k jiným okruhům, než jsou samotné artefakty. Jsou to především *analogie, *paralely, *experimenty a samozřejmě teoretická pojetí jiných věd. (Jaroslav Malina)

metoda zúčastněného pozorování, základní antropologická metoda spočívající v tom, že výzkumník žije mezi lidmi, které studuje, účastní se jejich společenského života, pozoruje, co se děje, a táže se po *vysvětlení pozorovaných jevů a událostí. Její kořeny tkví překvapivě již v *evolucionismu, ačkoli jeho zakladatelé a stoupenci byli většinou kabinetní badatelé, kteří zpracovávali materiály od cestovatelů, misionářů či koloniálních *úředníků. Výjimkou mezi nimi byl americký antropolog Lewis Henry *Morgan (1818–1881), který byl adoptován do rodu Jestřába irokézského *kmene Seneca a tak se stal vlastně prvním antropologem provádějícím zúčastněné pozorování. Na Morgana navázal jiný americký antropolog-evolucionista Frank *Cushing (1857–1900), který tuto metodu užil při výzkumu pueblanského indiánského kmene *Zunijů, do jejichž kultury asimiloval.

Zúčastněné pozorování jako základní antropologickou metodu prosadil v americké *kulturní antropologii Franz *Boas (1858–1942) a okruh jeho žáků a spolupracovníků. Ve

Velké Británii jsou za průkopníky metody zúčastněného pozorování považováni zejména britský antropolog polského původu Bronislaw Kasper *Malinowski (1884–1942) a Alfred R. *Radcliffe-Brown (1881–1955). Tito sociální antropologové dokončili posun antropologických zkoumání od evolucionistických spekulací k empirické induktivní vědě. Své výzkumy založili na dlouhodobém pobytu mezi příslušníky zkoumané kultury, užívání domorodého *jazyka a práci s *informátory. Cílem zúčastněného pozorování je získat empirická data, která umožní popsat, analyzovat a komparovat *kulturní rozmanitost lidských *společností a identifikovat podobnosti vystupující v podobě *kulturních univerzálií. Metodu zúčastněného pozorování není možné redukovat pouze na „pozorování“, neboť zahrnuje široké spektrum výzkumných technik a aktivit, jako jsou interview se zkoumanými jedinci, interview s informátory, *analýza dokumentů, účast výzkumníka na konkrétních činnostech a antropologova sebereflexe.

Stupeň participace antropologa na studovaných aktivitách a míra jeho ztotožnění se studovaným prostředím, může být vyjádřena v následujících kategoriích:

1. Úplný pozorovatel – antropolog je spojen se zkoumanou skupinou jenom prostorově a jeho *identita výzkumníka je členům skupiny známá.

2. Pozorovatel jako participant – antropolog je v *sociální interakci se členy studované skupiny ale nepředstírá, že je jejím skutečným příslušníkem (participantem).

3. Participant jako pozorovatel – antropolog se ve velkém rozsahu účastní aktivit studované skupiny, ale nezatajuje, že současně provádí výzkum.

4. Úplný participant – antropolog v plném rozsahu přijímá *status člena skupiny, kterou studuje, přičemž jeho identita výzkumníka není nikomu ve skupině známa. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

metoda (tenkých) ohebných plátek (anglicky: *Thin-Plate Splines*, zkratka: TPS), metoda *geometrické morfometrie. Poskytuje matematické řešení pro transformaci nelineárních vztahů v *prostoru tvarových proměnných a současně je základem pro grafickou vizualizaci tvarových změn pomocí *deformační mřížky. Jakákoliv změna jednoho tvaru v druhý je metaforicky vyjádřena jako deformace nekonečně tenkého kovového plátu. Veličinou pro vyjádření takovéto deformace je *deformační energie. Pomocí metody tenkých ohebných plátků je možné odlišit dvě základní složky tvarové změny, *složku afinní (deformační energie je nulová) a *složku neafinní (deformační energie je nenulová). Neafinní složku je možné dále kombinovat do nových tvarových proměnných, které jsou navzájem lineární (*varpy, dílčí, *varpy, hlavní, *varpy, relativní) a splňují podmínky pro použití parametrických statistických testů. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metoda, biografická (z řečtiny: *bios*, „život“ a *grafein*, „psát“), jedna ze základních antropologických *metod spočívající v získání informací umožňujících rekonstruovat životní historii konkrétních osob v kontextu studované *kultury. Zdrojem životopisných dat může být vyprávění *informátorů o průběhu jejich života, analýza relevantních osobních dokumentů, jako jsou deníky, memoáry, dopisy, fotografie, a dalších souvisících dobových informací, obsažených například v tisku.

Biografická metoda umožňuje porozumět sociokulturní realitě prostřednictvím individuálních životních osudů, které zahrnují vývojové proměny *názorů a postojů lidí v průběhu jejich *ontogeneze. Životní historie vybraných jednotlivců mohou být užitečné zejména při výzkumech, které jsou zaměřeny na vztah mezi ontogenetickým vývojem jednotlivce a širšími procesy společenského vývoje a *kulturní změny. Aplikace této metody v průběhu *antropologického terénního výzkumu však přináší jistá úskalí. Výzkumníci by si například měli uvědomit, že lidé, kteří jsou ochotni vyprávět o svém životě, nemusí být typickými reprezentanty studované kultury. V důsledku toho může dojít při interpretaci dat, získaných touto metodou, ke zkreslení obrazu zkoumané *společnosti. Na druhé straně biografická metoda umožňuje na pozadí vývojových proměn a sociálních zkušeností

zkoumaného jedince popsat, pochopit a průběh lidské ontogeneze interpretovat v konkrétním kulturním kontextu. V 70. letech 20. století získalo užívání biografické metody v antropologii novou dimenzi v souvislosti s nástupem kritického proudu *feministické a *postmoderní antropologie. Feministické antropoložky ostře kritizovaly androcentrickou perspektivu (*androcentrismus) tradiční antropologie a programově obrátily svou pozornost ke sběru a interpretaci ženských biografii jako nástroje hlubšího pochopení studovaných kultur. (Václav Soukup)

metoda, genealogická, výzkumný postup používaný v *sociální a *kulturní antropologii obvykle v rámci terénního výzkumu, který je založen na sběru a vytváření *genealogií, respektive genealogických diagramů (grafických znázornění příbuzenských vztahů) a jejich následné *analýze. Používání genealogické metody úzce souvisí se studiem *příbuzenství, které hrálo od ustavení sociální/kulturní antropologie jako svébytné disciplíny bezmála ústřední roli. Přestože studium příbuzenství mělo na přelomu 19. a 20. století již svou tradici (James Sumner *Maine, John Ferguson *McLennan, Lewis Henry *Morgan), genealogickou metodu jakožto svébytnou výzkumnou techniku jako první vypracoval britský antropolog William Halse R. *Rivers, který ji aplikoval při expedici do *Torresovy úžiny v letech 1898–1899. Rivers definuje genealogickou metodu jako postup, při němž je zaznamenán značný počet žijících jedinců a vztahů, které mezi nimi existují, a který má sloužit ke zdokonalení analýzy sociální organizace u *neliterárních společností. V Riversově pojetí zahrnuje tato metoda jednak shromažďování dat demografického charakteru, jednak zaznamenávání rodokmenů, které odrážejí práva a povinnosti související zejména s rodovou posloupností a s pravidly dědění.

Formální stránka vytváření genealogií se od Riversových dob příliš nezměnila a genealogická metoda se tak dnes používá v téměř stejné podobě, v jaké ji zavedl Rivers. Genealogie jsou zaznamenávány pomocí etablovaného systému symbolů (trojúhelníčky Δ či čtverečky označují muže, kolečka O ženy, horizontální spojnice sourozence \square a manžele \square , vertikální | linie potom vztah *filiace) a jednotlivé genealogické pozice se označují zavedenými zkratkami odvozenými z anglických termínů pro *primární příbuzné (F-otec, M-matka, B-bratr, Z-sestra, S-syn, D-dcera, H-manžel, W-manželka) a jejich kombinacemi (například MBD – dcera matčina bratra atd.). Genealogická metoda se používá rovněž k zachycení *příbuzenské terminologie používané ve zkoumané společnosti.

Dalším badatelem, který se zabýval genealogickou metodou, byl v 60. letech 20. století britský antropolog John Arundel Barnes (narozen 1918). Barnes rozlišoval mezi několika typy genealogií. Genealogie podle něj může být pouhým zaznamenáním rodokmenu pomocí univerzálně používaných symbolů, nebo záznamem genealogické paměti jedné *konkrétní osoby, případně *konstruktem výzkumníka vytvořeným na základě dat od řady *informátorů. Barnes definoval rodokmen jako schéma orientované podle *ega* („ego-oriented“), které dotyčná osoba používá k tomu, aby sama sebe zachytila v určitém komplexu příbuzenských vztahů; genealogii pak naproti tomu jako výsledek práce v terénu, jako analytické schéma sloužící požadavkům vědy, které svým rozsahem rodokmen obvykle přesahuje (zachycuje vztahy mezi větším počtem osob a přesahuje genealogickou paměť či způsob podání rodokmenu jednoho člověka).

Základní premisou, z níž používání genealogické metody (a potažmo studium příbuzenství) už od Riversových dob vychází, je skutečnost, že genealogická metoda zachycuje vztahy *sociální*, a nikoli *biologické*. Příbuzenství je v sociální/kulturní antropologii definováno jako systém sociálních vztahů, které jsou vytvářeny podle modelu vztahů biologických, pramenících z biologické skutečnosti plození a rození dětí, ale nejsou s těmito vztahy totožné. Rozdíl mezi genealogií biologickou a genealogií sociální (která je předmětem zájmu antropologa) vyjadřují někteří autoři distinkcí mezi *rodokmenem* a *genealogií* –

zatímco rodokmen vyjadřuje aktuální biologické vztahy, genealogie zachycuje vztahy sociální. A tak zatímco rodokmen mají i závodní koně, genealogie mají pouze lidé.

Moderní kritici studia příbuzenství a používání genealogické metody (Rodney *Needham, David M. *Schneider) argumentují tím, že tato metoda může být chápána jako způsob, jak „vnutit“ model příbuzenství i těm skupinám, které mohou být organizovány podle jiných principů. Použitím genealogické metody mohou být zpětně potvrzeny výchozí předpoklady o tom, že spřízněnost či sociální blízkost je ve společnosti, kterou touto metodou zkoumáme, vyjádřena genealogickými termíny. Samotný způsob zaznamenávání příbuzenských vztahů totiž stojí na předpokladu, že příbuzenství (či „spřízněnost“) je založeno na genealogických vztazích. Přestože ve všech lidských společnostech se děti rodí ženám a téměř všechny společnosti připisují určitý sociální význam otcovství, neznamená to, že vztahům mezi rodiči a dětmi (nebo genealogickým vztahům obecně) je připisován stejný kulturní význam, jaký mají v západních společnostech. Někteří kritici proto označují nereflektované používání genealogické metody za specifický projev *etnocentrismu. Domnělou univerzalitu příbuzenství ve všech sociálních skupinách potom popisují jako důsledek etnocentrických předpokladů a z nich vycházejících postupů při studiu příbuzenství. Genealogická metoda je analytickým nástrojem a jednotlivé genealogické pozice označované anglickými zkratkami jsou etickými konstrukcemi, schematickým znázorněním, které badatelé slouží k analýze příbuzenství v dané společnosti. Toto schéma však často neodpovídá schématu, podle něhož se členové zkoumané společnosti sami orientují – je tedy neméně významné pochopit způsob, jakým o příbuzenství či sociální blízkosti hovoří, jak jej chápou a jak podle tohoto konceptu jednají aktéři dané sociální reality samotní (*emická perspektiva). (Lenka Budilová)

metoda, Gustafsonova, metoda (nazvaná podle jejího autora švédského forenzního odontologa Gösty *Gustafsona) stanovení *věku jedince podle *chrupu; spočívá v *histologickém vyšetření *výbrusů zubů a stanovení rozsahu změn, k nimž na zuby během života dochází. V rozsahu od 0–3 bodů se podle příslušných schémat hodnotí: *abraze, *apozice sekundárního dentinu, *apozice *sekundárního cementu, *resorpce, *transparence kořene a *gingivální recese. Celková bodová hodnota všech změn na tvrdých zubních *tkáních by dohromady měla odpovídat určitému věku. Metoda byla mnohokrát modifikována a doplňována. (Michaela Račanská)

metoda, hypoteticko-deduktivní, *metoda tvorby a testování teoretických pojmů a hypotéz.

metoda, kalium-argonová, metoda datování. Využívá rozpad radioaktivního izotopu draslíku ⁴⁰K, obsaženého například ve vulkanických *horninách. Touto metodou se mohou datovat vzorky i několik milionů let staré, a tím i například nálezy nejstarších lidských pozůstatků. (Jaroslav Malina)

metoda, Sangerova (enzymatická, dideoxy-metoda), metoda *sekvencování *DNA, kterou roku 1977 navrhl Frederick Sanger. Je založena na terminaci *replikace nového řetězce podle matrice zkoumané sekvence jedním z dideoxynukleotidů (ddNTP). Jde o analogy normálních *nukleotidů (deoxynukleozidtrifosfátů, dNTP), kterým na 3'-uhlíku deoxyribózy chybí OH-skupina, a proto k nim DNA *polymeráza nemůže navázat další nukleotid. Jestliže během syntézy nukleotidového řetězce dojde k náhodné inkorporaci dideoxynukleotidu (ddA, ddC, ddG, ddT), replikace se zde zastaví. Za tuto metodu Frederick Sanger získal Nobelovu cenu za chemii (1980). Modifikací Sangerovy metody je termální cyklické sekvencování, které využívá většina současných automatických *sekvenátorů. V poslední době začíná být nahrazována výkonnější metodou tzv. pyrosekvencování. (Miloš Macholán)

metoda, srovnávací, zkoumání vzniku a vývoje *objektů a *jevů a jejich vztahů na základě porovnávání jejich vlastností. (Jaroslav Malina)

metoda, trasologická, *trasologie.

metoda, typologická, *typologie.

Metoděj (vlastním jménem Michael, 815, Soluň, Řecko – 6. 4. 885, Morava), byzantský misionář a moravskopanonský *arcibiskup; *světec. V roce 843 byl ustanoven byzantským císařem Michaellem III. stratégem v slovanské provincii Strymonium, roku 860 se stal (spolu s bratrem *Konstantinem [Cyrilem]) velvyslancem v Chazárii; v roce 863 byli oba bratři přijati *knížetem Rostislavem na *Velké Moravě – pro velkomoravskou misii (*misie, cyrilometodějská) vytvořili písmo hlaholici a prosadili *staroslověnštinu jako bohoslužebný *jazyk. V roce 867 došlo k cestě do Itálie a k vysvěcení žáků.

V roce 869 se stal Metoděj papežským legátem a učitelem pro slovanské *země. Roku 882 nebo 884 pokřtil českého knížete Bořivoje. Za svého nástupce určil žáka Gorazda. Místo Metodějova pohřbu, které bylo usilovně hledáno, není s jistotou známo. Z díla: *Život Konstantina Filozofa*. (Jaroslav Malina)

metodologie (z řečtiny: *met-hodos*, „sledování, pátrání, cesta za něčím“, *logos*, „nauka, věda“), nauka o *metodách vědeckého poznání; souhrn metod, postupů a *technik používaných v určité vědě nebo souboru věd. (Jaroslav Malina)

metody analýzy obrysů (anglicky: *outline-based methods* nebo *outline-dependent methods*), skupina metod *geometrické morfometrie. Metody analýzy obrysů popisují tvar objektu jako celku nezávisle na nutnosti definovat *význačné body (na rozdíl od *metody analýzy význačných bodů). Tvar objektu je popsán interpolací matematické funkce do obrysu zkoumaného objektu. Na obrysu objektu je nejdříve definován dostatečný počet, pravidelně nebo nepravidelně rozmístěných, bodů. Poté je matematickou funkcí převedeno prostorové vyjádření těchto bodů (kartézské souřadnice, úhlové souřadnice, řetězový kód) do hodnot tvarových proměnných. Mezi metody analýzy obrysů patří například *Fourierova analýza nebo *vlnková analýza. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody analýzy význačných bodů (anglicky: *landmark-based methods* nebo *landmark-dependent methods*), skupina metod *geometrické morfometrie; metody popisují změny tvaru pomocí tzv. *význačných bodů (anglicky: *landmarks*). Vstupními daty jsou *kartézské souřadnice (x , y , popřípadě z) těchto bodů, které jsou posléze podrobeny standardizaci pomocí některého superpozičního postupu (*analýza, prokrústovská, *souřadnice, booksteinovské tvarové aj.) tak, aby objekty vyhovovaly geometrické definici tvaru (tj. veškerá informace o objektu mimo jeho velikost, polohu a orientaci v rovině nebo prostoru). Tvary jsou matematicky vyjádřeny souborem tvarových proměnných (například *rezidua, prokrústovská, *souřadnice, prokrústovské, *varpy, dílčí aj.). Na základě těchto proměnných se metodami vícerozměrné statistiky studují tvarové rozdíly a podobnosti mezi objekty a jejich skupinami. (Miroslav Králík, Miloš Macholán, Petra Urbanová)

metody biologické antropologie, *metody fyzické antropologie.

metody datování v antropologii a archeologii, určování časové vzdálenosti mezi antropologickými a archeologickými pozůstatky, událostmi, *kulturami (a jinými jevy a entitami) a současností, přesně nebo přibližně, buď přímo k dnešní době, nebo k nějakému konvenčnímu mezníku v minulosti, jakým je například narození *Ježíše Krista. Říkáme pak, že „zemědělství vzniklo před 9 tisíciletími“, nebo „v 7. tisíciletí př. Kr. (případně: př. n. l.)“. Druhý způsob, totiž užívání dat vzhledem k počátku našeho *letopočtu, je v archeologických a antropologických pracích obvyklejší. Setkáváme se s údaji: 3000 př. n. l., 1000 n. l. atd. Archeologie nemá žádné vlastní opory k určování absolutního stáří. Její metody – vypracované v 19. století dánskými a švédskými badateli – vycházejí ze střídání hlavních surovin a technických postupů při výrobě artefaktů i stylových proměn, vytvářejí samy o sobě pouze *relativní chronologii. To znamená, že tyto postupy *archeologické prameny (a od nich odvozené entity a události) pouze vzájemně rozmisťují v čase, stanovují jejich pořadí a zjišťují stejné stáří *objektů, stejnou dobu událostí z jediného místa či různých míst. Tyto „škály relativní chronologie“ lze ovšem v čase zakotvit (a to se rovněž rozpracovává už v 19. století) a určit je vzhledem k současnosti či nějakému mezníku, ale pouze údaji získanými vně

archeologie, z jiných oborů: *astronomie, *geologie, *historie, *numizmatiky, *paleontologie aj. Ale tato data lze získat jen pro některé prameny, pro určitou dobu a jistá místa. Sít' dat je proto velmi řídká a nadto jsou časové údaje velmi široké a nepřesné, jak ukázala právě poslední desetiletí poznamenaná přílivem nových datovacích metod, založených na radiochemickém systému a jiných principech.

Přesnější data získaná těmito metodami (zvláště *radiokarbonovou metodou) přinášejí tak převratná zjištění a mění donedávna neotřesitelná antropologická a archeologická *dogmata. Dále do minulosti se posouvá vznikání rodu **Homo* nebo evropského *zemědělství. Jiným příkladem je datování některých evropských megalitických objektů (viz *stavitelství, megalitické). Na základě technologického dělení a „krátké chronologie“ evropského pravěku byly britské, bretaňské a jiné megalitické fenomény pokládány za odvozené z Blízkého východu a starověkého Egypta a zařazeny do 2. tisíciletí př. n. l. Dnes díky moderním přírodovědeckým datovacím metodám posouváme jejich vznik do 4. tisíciletí př. n. l., a musíme je tedy přijímat jako *autochtonní.

Mezi novými datovacími metodami zaujímají nejdůležitější místo ty, které jsou založeny na *radiometrickém systému* (například metoda radiokarbonová, kalium-argonová, protactinium-thoriová, rubidium-stronciová, uran-héliová, uran-ioniová aj.). Jejich „první generaci“ tvoří metoda, která je příspěvkem atomových fyziků a chemiků – jmenovitě Američana Willarda Franka *Libbyho (1908–1980). Libby svůj objev poprvé publikoval v roce 1947; o třináct let později mu byla udělena Nobelova cena v oboru chemie za objev a použití radiokarbonové metody při datování v archeologii, geofyzice, geologii a dalších vědách. Metoda je založena na poznatku, že kosmické záření vytváří v zemské atmosféře radioaktivní uhlík C 14, který přijímají rostlinné a živočišné organismy. Po odumření organismu další přijímání radioaktivního uhlíku ustává a vstřebaný radioaktivní uhlík se začne rozpadat v exponenciální závislosti na čase. Takže stačí potom zjistit ve vzorku jeho zbytek (ovšem s pomocí velmi složitých technických zařízení), abychom z něho mohli vypočítat stáří nálezu. Dnes pracuje mnoho radiokarbonových laboratoří po celém světě, jejichž data sahají od *novověku až k 70 000 let př. n. l. Samozřejmě, že ani tato metoda není dokonalá. Data jsou udávána nikoli přesně, ale se standardní odchylkou a dále jsou měření ovlivňována mnoha vnějšími nepříznivými činiteli (exhalace v ovzduší, zkoušky s jadernými zbraněmi aj.). Naměřené hodnoty je nutno kalibrovat vůči dendrochronologii, chronologickému záznamu v grónských *ledovcích, hlubokomořských či jemně vrstvených jezerních sedimentech, přičemž přístupy ke kalibraci například *mladého palelitu dosud nejsou ustálené. Odtud pramení i určité rozpory v datování, které aplikujeme v tomto slovníku. Nové výzkumy však neustále hledají cesty, jak rušivé vlivy eliminovat nebo alespoň zčásti odfiltrovat a metodu stabilizovat.

K spolehlivějšímu přehodnocení radiokarbonových dat pomáhá především *dendrochronologická metoda*, založená na určování stáří stromů a dřevěných artefaktů a staveb podle letokruhů. Na základě letokruhů lze stanovit datum přesně na rok. Významu letokruhů si povšiml již italský renesanční vědec a umělec *Leonardo da Vinci (1452–1519), jenž usoudil, že z nich lze vyčíst, která léta byla suchá a která vlhká; britský matematik Charles Babbage (1792–1871) v roce 1837 nárokoval využití letokruhů k datování. Ale teprve v letech 1913–1929 učinil z této proklamace prakticky využitelnou datovací metodu americký astronom a archeolog Andrew Ellicott *Douglass (1867–1962). Morfometrika a barva letokruhů také zrcadlí podnební poměry, takže můžeme na základě těchto vztahů nejen korelovat data, ale i rekonstruovat některé složky klimatických poměrů. Metoda se stala běžnou a úspěšnou v posledním půlstoletí, kdy byla propracována metodika (odstraňující na minimum zdroje chyb, pramenících z různých nepravidlostí v růstu stromů), technika odběru vzorků (stačí tenký vývrt získaný dutým vrtákem; to je zvláště důležité v případech rostoucích stromů nebo stojících budov) a konečně značně vzrůstá množství vzorků

dodávaných archeologií. Tak se v různých oblastech světa daří vypracovat chronologii hluboko do minulosti: v Kalifornii například díky borovici osinaté z White Mountains až do 3. tisíciletí př. n. l.; prostřednictvím výzkumu dubových *lesů v Porýní byla datována západní část románského *dómu v Trevíru (1042–1047), ve středověkém *Novgorodu, díky pracím ruského archeologa Borise Alexandroviče *Kolčina, lze přesně vročit vznik dřevěných staveb a cest.

Jedním z faktorů nepříznivě ovlivňujících spolehlivost metod radiometrického systému je proměnlivost zemského magnetického pole. Ta se však stala výchozím principem *archeomagnetické metody*, v archeologii užívané k datování vypálených hliněných artefaktů. Při vypálení fixují v *hlíně obsažené feromagnetické součásti směr a velikost tehdejšího geomagnetického pole a vzhledem k tomu, že se daří sestrojít křivku kolísání intenzity zemského magnetického pole směrem do minulosti, lze na základě srovnání datovat vznik předmětu nebo stavby.

Pro nejstarší období bývají používány *metody založené na měření povrchových vrstev *hornin a *minerálů*. Změny narůstají spolu s přibývajícím časem (*patina u *silicidů, hydratace u *obsidiánu, zvětrávání u *čedičů apod.). Časové hodnoty však mají velmi široký rozptyl, takže praktické užití je omezené.

Existuje ještě řada jiných metod, které jsou však spíše vhodné k *relativnímu datování*, tj. k určení poměrného stáří dvou nebo více artefaktů i naturfaktů. Pozornost je přitom především zaměřena na nejrozšířenější archeologický pramen – *keramiku. Od 60. let 20. století je známo, že keramická hmota obsahuje stavební součástky, které při zahřátí emitují termoluminiscenční záření. V okamžiku vypálení se dosáhne nulové hodnoty, avšak ihned potom se začíná působením radioaktivních prvků znovu vytvářet v krystalové mřížce *minerálů zásoba energie. Při zahřátí v laboratoři vysílá keramika znovu *termoluminiscenční záření*, které je tím větší, čím je keramika starší. Rovněž minerální součásti keramiky se v průběhu času proměňují, což lze studovat prostřednictvím *petrochronologické metody*.

V relativní chronologii se osvědčuje také *metoda zjišťování obsahu fluóru, uranu a dusíku v *kostech*. Po uložení v zemi se totiž mění jejich látkové složení: v anorganické složce přibývá fluóru a uranu, zatímco v organických součástech ubývá dusíku. Tyto změny, závislé ovšem výrazně na složení přírodního prostředí, v němž je materiál uložen, jsou tím pronikavější, čím jsou kosti starší. Jedním z nejznámějších případů použití fluórového testu je odhalení padělku Charlese Dawsona (tzv. *Eoanthropus dawsoni – Dawsonův člověk z červánků lidstva).

K datování kostí se v poslední době užívá i ultrazvuku (s větším stářím kostí vodivost ultrazvukových vln klesá). Některé přírodovědecké datovací metody se v *archeologii a *antropologii používají již dlouho (*stratigrafie, palynologie, varvy); k dalším patří astronomicko-geologické metody (například Milankovičova křivka výkyvů intenzity záření používaná pro *pleistocén).

Jiné metody už stojí mimo rámec přírodních věd. K nim náleží například *glottochronologie*, metoda založená na jazykovědných rozborech; jako *inspirace však zde posloužila americkému lingvistovi Morrisi Swadeshovi (1909–1967) přírodovědná radiokarbonová metoda. (Jaroslav Malina)

metody experimentu (z latiny: *experimentum*, „pokus, zkouška; pokusný předmět“):

1. pokus, úsilí učinit, získat něco, dosáhnout něčeho;
2. začátečnická práce (příklad: literární pokusy);
3. metoda vědeckého poznání, při které se zkoumají za kontrolovaných a řízených podmínek určité jevy a testují *hypotézy; experiment byl a je základním nástrojem přírodovědy a techniky, záhy vstoupil též do medicíny nebo psychologie, v poslední době se rozšiřuje do dalších společenských věd včetně historických, *archeologii a *antropologii nevyjímaje. „Pokud se zlepšuje naše schopnost interpretovat cizí sociální jevy, pak za to

musíme poděkovat právě těm překvapením a rozčarováním, stejně jako metodě učení se z *pokusu a omylu. A to, co v případě historické *interpretace dosahujeme myšlenkovými experimenty, toho dosáhli antropologové praktickou činností v terénu. Každý moderní badatel, jemuž se podařilo proniknout do situace, která nám snad není méně vzdálená než poměry doby kamenné, vděčí za svůj úspěch namátkovým experimentům“ (Karl *Popper, 1969).

Nejjednodušší formy experimentu navazují bezprostředně na každodenní lidskou činnost. Tomu odpovídá už etymologie slova a fakt, že *románské jazyky mají stejné výrazy jak pro experiment, tak pro zkušenost (například ve francouzštině: *expérience*, „zkušenost; pokus, experiment“). „(...) není přesné dělicí čáry mezi předvědeckým a vědeckým experimentováním. Obojí je založeno na stejné metodě, metodě pokusu a omylu. Neregistrujeme jednoduchá pozorování, ale snažíme se aktivně řešit více nebo méně praktické a jasně ohraničené problémy. A pokroky děláme pak jen a jen tehdy, když jsme připraveni se učit z našich chyb. Zdá se to být triviální, ale je to metoda všech empirických věd. Vědečtější je tato metoda tím, čím je uvědomělejší a kritičtější“ (Karl Popper, 1969).

Jednoduché experimenty spojují právě naši každodenní zkušenost s praxí lidstva v minulosti a tvoří předpoklad pro *analogie a *paralely, díky nimž v antropologii a archeologii starou praxi rekonstruujeme, a to tím, že interpretujeme ze svého hlediska nálezy. Naše analogie mohou být a často bývají v mnoha případech mylné, avšak přesto tvoří základ našich srovnání. Užívané experimentální postupy jsou především kvalitativní, jednofaktorové, orientační, materiální, jsou to experimenty-zkoušky a především jsou to experimenty praktické. Experiment představuje vždy jistým způsobem riziko. Právě proto, že je sám vázán ve svých počátcích na bezprostřední praxi vůbec, a na zajišťování životních potřeb zvláště, muselo se s ním zacházet obezřetně, protože případný nezdar mohl ohrozit přímo existenci „experimentátora“. V technologických postupech docházelo proto v archaických *společnostech k *inovacím jen pomalu a postupně a jen potud, pokud neohrožovaly stabilitu dané společnosti. Známá konzervativnost a tradičnost zemědělských vrstev je toho svědectvím. Archaická společenství rovněž nemohla inklinovat k experimentům, které by narušovaly jejich – většinou velmi *konzistentní – systém *norem. Každý nový výsledek byl akceptován teprve tehdy, až byl úplně zapojen do ideologické sféry. Navíc archaická ekonomika je primitivní jen z povrchního, moderního pohledu. Ve skutečnosti je to velmi jemný systém vzájemných vztahů mezi různými *technologemi, které tvoří většinou optimální systém k zachování daného stavu. To dokazují například systémové *analýzy *hospodářství amerických *Šošonů, iránských kočovníků nebo ghanských vesničanů. Další změny by mohly ohrozit právě tento optimální systém. Rozhodující je i to, že tito lidé nechtějí být jinými, to znamená, že plně přijímají normy svého společenství a že toto společenství je dáno těmito normami. Že je to odůvodněná opatrnost, je vidět z mnohých katastrofálních následků způsobených i dobře míněnými zásahy moderní společnosti do pospolitostí archaických.

Experiment předpokládá tedy také určitou vyspělost a zázemí: dostatek volného času a materiálních zdrojů; ale mezi tyto předpoklady patří i dostatečná individualizace jedince ve společnosti a schopnost i ochota komunity experiment a jeho výsledky akceptovat. To znamená, že pro rozvoj experimentů, zejména ve výrobní sféře, je podstatná výrobní diferenciací a specializace. Tyto technologické experimenty můžeme také nejlépe sledovat prostřednictvím výsledků – *artefaktů.

S rozvojem předpokladů, které jsme uvedli (jistá produkční vyspělost, individualizace, diferenciací, specializace) vzrůstají i možnosti experimentu. K předpokladům přidejme ještě jistou nestabilitu společnosti a rozvoj řeči a poznání. Experiment překračuje svá primitivní omezení a vzniká experiment kvantitativní: Nejstarší zachovaný egyptský návod na nejtvrďší *bronz udává optimální poměr 88 % *mědi a 12 % *cínu a je výsledkem – jak můžeme

předpokládat – více experimentálních postupů. Předpoklad je pravděpodobný proto, že tento technologický postup vzniká v relativně krátkém časovém období, je relativně složitý a nelze tedy předpokládat, že by k jeho *optimalizaci (požadovaná tvrdost) došlo pouze nahodilou cestou „přirozeného výběru“. Zachytíme-li tedy vývojové změny komplikovanějšího procesu, směřující k optimalizaci v krátkém časovém úseku, můžeme oprávněně předpokládat v tomto oboru vědomou experimentální činnost.

Máme tedy možnost sledovat nejen experiment sám, ale i to, čeho je indikátorem – totiž jeho společenské předpoklady. Na druhé straně indikátorem experimentu může být zachovalá široká varieta změn (funkčních i nefunkčních) v jednom časovém období nebo jejich střídání v čase. Pokud samozřejmě nejsou tyto skutečnosti dány jen vnějšími vlivy. Jak jsme již uvedli, jedním zdrojem naší interpretace jsou analogie a paralely. Ovšem mnohem významnější jsou samozřejmě ty pochody, kdy přímo rekonstruujeme určitou starou činnost. Předmětem tohoto studia by neměly být pouze jakési ideální *rekonstrukce, ale rekonstrukce, které nám umožňují studium variet těchto postupů a pak i stanovení míry jejich aktivního zrodu. Vývoj například určitého funkčního typu artefaktu tvoří samostatný oscilující systém změn, který je v zásadě možno simulovat, modelovat nebo rekonstruovat. Výsledky tohoto přístupu nejsou samoučelné, protože jsou přímými indikátory dalších stránek zkoumané společnosti.

Tato forma či etapa experimentu patří tedy k tomu, co máme rekonstruovat a poznat a z toho vyplývá, že předmětem antropologie nebo archeologie je studium právě i experimentální činnosti. V tomto případě experiment nepatří jen k metodám antropologie, ale i k jejímu předmětu.

Experimentem, jakožto vědeckým nástrojem, rozumíme ověření hypotézy za kontrolovaných podmínek. Obecné schéma experimentu lze znázornit takto: výchozí fáze (S1) – střední fáze (F) – konečná fáze (S2). (Za S1 a S2 budeme považovat jev, objekt, proces, stav, situaci.) S1 – výchozí situace, S2 – změněná situace, F – působící faktory (jejich *kontrola je v rukou experimentátora). Výchozí situace předpokládá její výběr a izolaci od všech souvislostí, které z hlediska experimentu, jež má sledovat zcela určité zadání, nejsou pokládány za podstatné.

Nejstarším a nejvíce používaným případem v antropologii a archeologii jsou experimenty s materiálními *modely, založenými na prostorové a fyzikální podobnosti. Rozeznáváme zejména *repliky a makety. Materiální model – replika je případ, kdy víceméně všechny vlastnosti modelu odpovídají originálu tak, že repliku a originál lze zaměnit (například mýcení *lesa replikami neolitických *seker). Repliky užíváme tehdy, není-li originál k dispozici (rekonstrukce) nebo jej nechceme poškodit. Materiálním modelem – maketou nazýváme případ, kdy se zkoumané vlastnosti originálu vyšetřují prostřednictvím stejných nebo takřka stejných vlastností makety, obvykle v jiném měřítku (například stavba *hradiska nebo *pyramidy). Označení simulační fyzikální model vyjadřuje to, že se zkoumaný model podrobuje stejným zásahům jako simulovaný objekt. Tyto druhy modelů souvisejí i se samotnou nejstarší formou experimentů, které probíhaly právě na takovém materiálu ve starých společnostech.

Při popisu a samozřejmě pak i dále při interpretaci objektů se dopouštíme četných pozorovacích chyb a je proto nutným úkolem zjistit jejich jednotlivé zdroje a míru jejich velikosti. K tomu slouží například experiment, kdy podrobíme fyzickou rekonstrukci nějakého archaického objektu (například obydlí) destrukci (požár atd.) a zkoumáme, jakým způsobem koresponduje původní rekonstrukce se svou destrukcí. Můžeme tak objevit jednak zdroje jednotlivých variací (opakováním pokusu nebo jeho rozsáhlejším provedením) změn objektu po destrukci a systemizovat pak naše pozorovací chyby. Konečným cílem z tohoto hlediska je to, abychom mohli z konkrétního výzkumu (nutně vždy neúplného a v různém stupni destrukce) načerpat co nejvíce relevantních, nezakreslených informací.

Podobně můžeme provádět rekonstrukce předmětů, známých například jen z vyobrazení (*oradla nebo plavidla, rytá či malovaná na skalních stěnách nebo neúplně známá z archeologických či písemných pramenů) a experimentálně zjišťovat jejich vlastnosti (včetně technologických postupů jejich výroby). Sem patří například rekonstrukce archaických plavidel, které provedli norský badatel Thor *Heyerdahl, britský historik Timothy *Severin nebo český archeolog Radomír *Tichý.

Mezi tyto druhy modelových experimentů náleží zejména zkoumání *technologie a *funkce – jako jsou například opatřování obživy *sběrem a *lovem, mýcení lesa, obdělávání *půdy, setí různých obilovin a jiných plodin, sklizeň úrody a její skladování, příprava potravy a její konzumace, budování *staveb a jejich rozpad, *transport a doprava, opracování *kamene, *dřeva, *kosti, *kůže, výroba *keramiky, *skla, *kovů, umělecké techniky a projevy malířské a hudební. Napodobujeme určitou událost (například výrobu kamenných štípaných nástrojů, kácení stromů kamennou či bronzovou sekerou, přípravu „neolitických“ polí, hutnění železné rudy ve starých šachtových pecích) při uchování všech známých průvodních okolností (vyplývajících z archeologických, etnografických a případně i písemných pramenů) a srovnáváme původní fakta s fakty námi dosaženými. Při získání jejich výrazné shody předpokládáme obdobu našich postupů s postupy původními.

U těchto experimentů, představujících převážně ověřování technologické a funkční stránky staré materiální sféry, vzniká několik zásadních interpretačních těžkostí. Výsledek experimentu je totiž vždy konkrétní, avšak má přitom neurčitou časovou a prostorovou platnost. Na jeho základě nemůžeme totiž rozhodnout, zda: a) daný postup byl v minulosti skutečně prováděn tak, jako v případě realizovaného experimentu – multiplikační efekt; naopak ovšem platí, že důkaz o tom, že proces byl v některém místě v minulosti prováděn jinak, není důkazem toho, že by tomu tak bylo vždy a všude, b) v jakém časovém období byl používán, c) v jakém prostoru byl používán. To však lze vhodně doplnit tím, že rekonstrukce provádíme: 1. ze stejného materiálu jako objekty původní, 2. replikace je co nejpřesnější, 3. je užívána adekvátní archaická technologie, 4. nejjednodušším způsobem. Dále je nutno v průběhu experimentu zjistit všechny vedlejší produkty, odpad, stopy a další indikátory charakteristické pro činnost prováděnou určitým způsobem a hledat pak jejich odpovídající protějšky na nových nalezištích. Mnohé z těchto těžkostí odstraňují zejména *střediska experimentální archeologie a antropologie, která provádějí experimenty na pozadí celé technologické složky kultury a přírodního prostředí. (Viz též *archeologie, experimentální, *experiment, imaginativní, *experiment, virtuální.) (Jaroslav Malina)

metody fyzické antropologie, metody sloužící k studiu biologických vlastností těl a chování *člověka v minulosti (na základě mumifikovaných *tkání, kosterních pozůstatků a stop lidského těla) a živého člověka. V zásadě může *antropologie užít jakýchkoliv metod stávajících vědních oborů nebo jejich modifikací, které vhodně poslouží k dosažení cíle – studium a srovnávání *variability a *adaptability lidského těla jednotlivců nebo populací. Analýza veškerých dat, získaných v biologické antropologii se provádí metodami biostatistiky neboli *biometrie. Při studiu života našich předků a *rekonstrukci jejich životních aktivit a zdravotního stavu na základě studia kosterních pozůstatků se užívají metody kosterní antropologie (aplikace humánní *osteologie), což jsou především metody *morfoskopické a *morfometrické. Patří mezi ně *metody pro určení biologického původu kosterního vzorku, *metody pro odhad výšky postavy podle kostry, *metody pro odhad dožitého věku podle kostry, *metody pro určení pohlaví podle kostry včetně rozlišení *poporodních změny na kostře, metody *histomorfometrické, metody *paleopatologie aj.

Moderním trendem jsou metody *geometrické morfometrie a *virtuální antropologie, které umožňují pokročilé rekonstrukce a tvarové analýzy. V případě zachování měkkých tkání (*mumifikací, zmražením apod. – *kůže, vlasy, chlupy, tělní orgány) je možno užít řadu metod *medicíny. Na kosterních pozůstatcích a zubech lze rovněž aplikovat metody fyzikální

a chemické (například izotopové složení) a metody molekulárně biologické, respektive molekulárně genetické (*antropologie, dentální, *antropologie, molekulární), které se dnes bouřlivě rozvíjí (vztahy mezi etnickými skupinami, určení genetického pohlaví aj.). K hodnocení biologických vlastností a chování člověka minulých populací na základě stop se využívají metody *trasologie, v případě otisků prstů jde o *paleodermatoglyfiku (aplikaci *dermatoglyfiky a *daktyloskopie), v případě makroskopických stop ostatních částí těla (ruce, chodidla) jde o modifikované postupy *antropometrie. Metody trasologie na zubech (bukální a okluzální mikroabraze) se užívají při rekonstrukci *stravy. Obdobné metody používá i *forenzní antropologie (tyto se však zaměřují více na osobní *identifikaci člověka podle kosterních pozůstatků). Kromě výše zmíněných metod sem můžeme zařadit *metodu antropologické rekonstrukce podoby podle lebky, *metodu superprojekce a další komparační postupy (*metody, srovnávací). Při identifikaci vlasů ve forenzním kontextu se využívají *metody trichologie.

U živého člověka antropologie aplikuje rovněž metody *morfometrické, *morfoskopické (například *dermatoglyfika), *srovnávací, biochemické, imunologické, molekulárně biologické, z nichž mnohé vyplývají ze spolupráce biologického antropologa při určitém biomedicínském výzkumu. Klasickou metodou je *antropometrie, díky moderním záznamovým a zobrazovacím metodám se i při studiu živého člověka rozvíjí metody geometrické morfometrie a virtuální antropologie. Zvláštní kategorií je oblast automatických biometrických systémů (viz *biometrie), využívaných dosud pro potvrzení totožnosti člověka. Tyto metody však představují pokročilé postupy záznamu a hodnocení variability lidského těla a v budoucnu by jich bylo možné využít i v biologické antropologii.

Řada postupů aplikované antropologie (růstová antropologie, ergonomie) má svoje vlastní specializované metody, zaměřené na některý z dílčích aspektů *růstu člověka, *biomechaniky lidského těla atd. a jejich medicínské či průmyslové aplikace (architektura, design nábytku aj.). Studium chování člověka na pomezí biologické antropologie, *etnologie, *ekonomie, *demografie, *sociologie a *psychologie v současné době stále více uplatňuje evoluční myšlení a zahrnuje využití modelů a postupů *behaviorální ekologie člověka, *etologie, *sociobiologie a *evoluční psychologie.

Studium živých lidí v podmínkách současné demokracie naráží na koncept *lidských práv a ochranu osobních údajů. Základním požadavkem všech metod biologické antropologie, aplikovaných na živém člověku, je imperativ „Neublížít, nepoškodit!“ a standardní součástí metodiky je **informovaný souhlas zkoumané osoby*. (Viz též *výzkum, antropologický terénní.) (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody geoarcheologie, soubor metod převzatý z prostředí věd o zemi a aplikovaných v *archeologii, zejména v oblasti *rekonstrukce prostředí *archeologické kultury. Patří sem nejprve geochemické, elektromagnetické a další metody archeologické *prospekce. Pak výzkum formování *archeologické lokality v ploše i ve *stratigrafii, jenž archeologa nutí průběžně odlišovat lidské zásahy od biologických, geologických a pedologických procesů, které na lokalitě proběhly po jejím opuštění. Dále metody *relativního (stratigrafického) i chronometrického (zejména *radiometrického) datování. Poslední velkou skupinu metod tvoří rekonstrukce přírodního prostředí, skládající obrazy zmizelých *krajin z pestrého spektra paleogeografických a biologických *analýz (rozbory měkkýšů, pylu atd.). (Jaroslav Malina)

metody pro odhad dožitého věku podle kostry, soubor antropologických metod pro přibližné určení dožitého věku jedince podle vlastností kosterního nálezu. Vzhledem k tomu, že každý *člověk stárne různě rychle, lze těmito metodami určit pouze biologický (kosterní, *zubní) věk, nikoli *věk chronologický (skutečný počet let, který uběhl od *narození do *smrti). U nedospělých jedinců v průběhu *růstu je biologický věk dán růstem a stupněm zralosti kosterní soustavy (uzavírání růstových zón *kostí), u dospělých jedinců se biologický věk odráží ve stupni degenerativních změn, spojených se stárnutím organismu. Obecně platí,

že chyba, s jakou je věk odhadnut, roste s věkem jedince, to znamená, že nejpřesnější jsou odhady věku u plodů a *novorozenců, méně přesné jsou u nedospělých jedinců a nejvyšší chyby odhadu jsou uváděny u dospělých jedinců.

Výběr vhodné metody pro odhad věku podle kosterních pozůstatků závisí na charakteru a zachovalosti zkoumaného materiálu. Vedle *kvalitativních metod (morfoskopických), u kterých je věk jedince spojen s nějakou charakteristickou morfológickou změnou kostry nebo jejím postupným opotřebením (například prořezání zubů, vyčerpání *růstových chrupavek, *morfologie plošky *pubické *symfýzy, *abraze zubní skloviny, artrotické změny na kloubních ploškách aj.), existují *kvantitativní metody, u nichž je postupná změna vyjádřena numericky a její závislost na přibývajícím věku se udává regresní rovnicí a regresní přímkou (respektive křivkou), například délka *kosti stehenní lidského *plodu, racemizace aspartátu, počet a velikost osteonů kompaktní *kostní tkáň.

Podle způsobu studia kosterního materiálu lze metody pro odhad dožitého věku rozdělit do následujících kategorií: (1) morfoskopické – *facies symphysialis ossis pubis*, *facies sternalis costae*, *facies sternalis clavicularae*, srůstání lebečních švů, (2) metrické – délka dlouhých *kostí, (3) radiologické – rozsah medulární dutiny dlouhých kostí skeletu, (4) histologické (*histologie) – množství a velikost osteonů, přítomnost či absence vnějšího obvodového systému lamel, (5) biochemické a molekulárně biologické – racemizace aminokyselin, množství osteokalcinu, délka teloméry lidské DNA. U nedospělých jedinců jsou podle doporučení nejvhodnějšími metodami pro odhad dožitého věku délka dlouhých kostí (plod, novorozenec), prořezávání dočasného a trvalého chrupu a vzorec srůstání kostí v růstových zónách. U dospělých jedinců je doporučeno použití racemizace aspartátu, histologických a histomorfometrických metod na kostech a zubech nebo kombinační metody zahrnující hodnocení úbytku kostní tkáň, patologické změny na kloubních plochách a srůstání lebečních švů. Angloamerická literatura vedle těchto metod upřednostňuje použití hodnocení změn na *facies symphysialis ossis pubis*. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody pro odhad výšky postavy podle kostry, postupy, na jejichž základě lze z rozměrů *kostí zpětně odhadnout výšku postavy *člověka za života nedlouho před jeho smrtí. Ve *forenzní antropologii je cílem *identifikace neznámého jedince, v *historické antropologii slouží tyto odhady k sociálním a jiným komparacím. Jsou založeny na vztahu výšky postavy a rozměrů jednotlivých kostí. Rovnice pro odhad výšky postavy byly dosud vypracovány téměř pro všechny kosti lidského těla včetně lebky a kostí ruky a nohy. Nejsilnější korelaci však vykazují délkové rozměry nejdelších kostí typu dlouhých končetin (*kost holenní, *kost pažní, *kost stehenní). Nejčastěji jsou metody odhadu založeny na lineárním vztahu závislé proměnné (výška postavy) na nezávislé proměnné (délkový rozměr kosti), daném regresní rovnicí.

V závislosti na aplikované metodě lze výšku postavy odhadnout z jednoho či více rozměrů jedné kosti nebo z kombinací různých kostí. Metody rozlišují různé regresní rovnice pro ženy a pro muže. Stejně tak je pro přesnost a správnost použité metody významná etnická příslušnost zkoumaného jedince, protože různé populace (etnika) se liší v tělesné proporcionalitě a tedy i v poměru mezi délkou jednotlivých kostí a výškou postavy. Existují však také metody, které byly vytvořeny na pohlavně i populačně různorodém materiálu a platí tudíž univerzálně pro muže i ženy. Kromě odhadů výšky postavy podle skeletu je ve forenzní antropologii často potřeba odhadnout výšku postavy také z jiných částí těla nebo jejich otisků (stopy obuvi). V této oblasti se *antropologie prolíná s forenzní *biomechanikou. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody pro určení biologického původu kosterního vzorku, postupy, jejichž prostřednictvím je možné určení druhové příslušnosti vzorku, tj. zařazení nálezu do systému obecně užívané zoologické klasifikace. Odlišení kosterního materiálu lidského původu od

*kostí zvířecích je základním předpokladem antropologické *analýzy kosterních pozůstatků neznámého původu v *historické antropologii a *forenzní antropologii.

Nejjednodušším postupem jsou metody *srovnávací anatomie, které jsou založeny na tvarových a velikostních zvláštích lidského skeletu a jeho odlišností od kosterního systému jiných živočichů (například velký chocholík lidské kosti stehenní [**trochanter major femoris*] v horizontální projekci téměř nikdy nepřesahuje nejproximálnější bod hlavičky kosti).

Složitějšími metodami pro určení biologického původu kosti jsou metody histologické (*histologie) a histomorfometrické. Základem je srovnání tvarových zvláštností histologického obrazu, časového nástupu formování sekundární *kostní tkáně, směru průběhu cév v kosti aj. V případě histomorfometrických metod byly definovány klasifikační rovnice využívající metrických a početních rozdílů v parametrech kostní tkáně. Vedle odlišení lidských kostí umožňují tyto rovnice i bližší taxonomické určení zvířecích kostí.

Za nej přesnější metody pro určení biologického původu kosti jsou považovány metody biochemické a molekulárně biologické. V prvním případě je podstatou detekce druhově specifických chemických látek ve vzorcích biologické povahy (například imunoprecipitační reakce) nebo reakce antigenu v kosti s předem připravenou a druhově specifickou protilátkou (imunohistochemické metody, ELISA = enzym-linked immunosorbent assay). U molekulárně biologických metod se detekují druhově specifické oblasti mitochondriální (například gen pro cytochrom) nebo jaderné *DNA (*tandemové repetice). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody pro určení pohlaví podle kostry, postupy, jimiž lze na základě kosterních pozůstatků *člověka zpětně rekonstruovat biologické a psychosociální *pohlaví člověka za jeho života, které je zásadní z hlediska *rekonstrukce života lidí minulých populací. V současné době můžeme nejpoužívanější postupy rozdělit na metody morfologické a metody molekulárně-genetické.

Morfologické metody jsou založeny na hodnocení projevu sexuálně dimorfních znaků na kostře člověka. Metody neurčují pohlaví genetické, gonadální, genitální ani psychosociální, ale pouze somatické pohlaví – fenotypový projev pohlaví na kostře příslušné části těla, přičemž vyjádření somatických znaků u mužů a žen se v různé míře překrývá. Přitom se vychází z předpokladu, že u „normálního“ člověka jsou všechny úrovně *hierarchického systému pohlavní příslušnosti ve shodě. Nejspolehlivějším postupem je vyšetřovat kostru jedince jako celek. Mezi jednotlivými kostmi skeletu člověka jsou za nejspolehlivější považovány metody na *kostech pánve (vzhledem k přizpůsobení ženské pánve porodu) a na lebce (vzhledem k znakům závislým na hladinách *testosteronu, v souvislosti s *pohlavním výběrem). U lebky je třeba brát ohled na významné populační rozdíly u zkoumaných pohlavních znaků. Pohlavní znaky na kostře člověka jsou plně rozvinuty až po *pubertě. Určení pohlaví u nedospělých jedinců je proto problematické a ještě méně spolehlivé než u dospělých, i takové metody však byly navrženy. Morfologické metody lze rozdělit na metody *morfoskopické a *morfometrické. Morfoskopické metody jsou vázány na stupeň rozvoje *sekundárního pohlavního znaku, případně na tvarové zvláštnosti znaku u příslušného pohlaví (například *glabella, svalový reliéf, tvar očí) a nejčastěji jsou aplikovány na kostech pánevních (posuzují se znaky, jako je tvar **incisura ischiadica major*, tvar **os pubis*, tvar **foramen obturatum*, výskyt *sulcus preauricularis* aj.), lebky (posuzované znaky: prominence glabely, tvar a ubíhavost čelní oblasti, rozvoj okcipitální oblasti, rozvoj svalových úponů na dolní čelisti aj.) a jen výjimečně na kostech postkranálního skeletu (například osifikace *štítné chrupavky, svalové drsnatiny *kosti pažní). Postup spočívá v zařazení jedince na základě znaku do předem připravené *kategorie (vyjádřené slovně nebo graficky, nejčastěji obojím), většinou se používá více znaků současně. Pokročilejší morfoskopické metody přiřazují každému použitému znaku váhu, s jakou odráží mezipohlavní rozdíly. Metody morfometrické jsou založeny na rozdílech v rozměrech *kostí mužů a žen. U každého pohlaví je nalezena minimální a maximální hodnota daného rozměru a zjištěn dělicí bod, který obě

pohlaví od sebe odděluje. Většina metrických hodnot využívá více rozměrů a k rozdělení mužů od žen se používá diskriminačních rovnic (*analýza, diskriminační). Téměř všechny rozměry na kostech vykazují určitý stupeň sexuálního dimorfismu. Vzhledem k celkově malému velikostnímu dimorfismu u našeho druhu a současně velkým velikostním rozdílům mezi lidskými populacemi jsou pro odhad pohlaví na základě metrických znaků vhodné populačně specifické diskriminační rovnice nebo korekce stávajících diskriminačních rovnic na příslušnou populaci. Nejčastěji používanými metodami jsou diskriminační rovnice na lebce, pánvi, ale i jiných kostech postkraniálního skeletu (**clavicula*, **humerus*, **femur*). Díky mnohorozměrným statistickým metodám došlo k výraznému pokroku v možnostech určení pohlaví podle kosterních pozůstatků a v některých postupech se spolehlivost určení morfologických metod na kostech pánve a lebky pohybuje mezi 90 a 100 % (viz *Colipr, *DSP). Moderní postupy se zaměřují zejména na sexuální dimorfismus v tvaru, protože nositelem pohlavně specifické funkce je často tvar a nikoliv pouze velikost příslušné části skeletu (*morfometrie, geometrická).

Metody molekulárně-biologické jsou založeny na hodnocení DNA markerů na pohlavních chromozomech. Metody neurčují pohlaví gonadální, genitální, psychosociální ani somatické, ale pouze přítomnost či nepřítomnost specifické sekvence příslušného genu na pohlavním chromozomu. Přitom se rovněž vychází z předpokladu, že u „normálního“ člověka jsou všechny úrovně hierarchického systému pohlavní příslušnosti ve shodě. Na diferenciaci pohlaví se v prenatálním období podílí řada genů, jejichž vliv se kombinuje s morfogenním účinkem pohlavních hormonů, jejichž hladiny a funkce závisí na mnoha dalších genech. Rozpoznání markeru jediného genu však ještě neznamená, že výsledný fenotyp byl jednoznačně mužského nebo ženského pohlaví, zvláště v případech somatické obojetnosti. Metodika se rozvíjí zejména v oblasti izolace degradované, fragmentární DNA z kosterních pozůstatků. Kritickým bodem molekulárně genetických metod je možnost kontaminace recentní DNA, součástí metodiky je proto systém kontrol, zamezující přijetí falešně pozitivního výsledku. Testy určování genetického pohlaví využívají sekvenčních odlišností X chromozomu a Y chromozomu. V současné době je nejpoužívanějším markerem amelogenin, který se rutinně používá v klinické a forenzní praxi a je součástí mnoha komerčních testovacích souprav. Gen pro amelogenin se nachází v homologní oblasti pohlavních chromozomů (Xp22.3–22.1, Yp11.2) a kóduje proteiny zubní skloviny. Amelogeninové proteiny jsou pro normální vývoj skloviny důležité, mutace v genu jsou často spojeny s defekty skloviny (viz *amelogenesis imperfecta*). Amelogeninu se jako markeru pro stanovení pohlaví používá od počátku devadesátých let 20. století. V pilotních pracích bylo použito primerů, které amplifikují úseky DNA o délce 788 bp na Y a 977 bp na X chromozomu. Produkty těchto markerů jsou však pro použití ve forenzní praxi a molekulární antropologii (tj. pro degradovanou DNA), příliš dlouhé. Novější systém markerů 106/112, který je používán dodnes, je délkou svých produktů vhodnější. Velké rozšíření a obliba amelogeninu při určování pohlaví pramení z jeho přítomnosti na obou pohlavních chromozomech. V případě amelogeninu X, který je přítomen u obou pohlaví, lze amplifikaci produktu využít jako interní kontrolu pro správný chod analýzy (e.g kontrola inhibice PCR). Nevýhodou amelogeninu je, že se jedná o tzv. „single-copy gene“ a na chromozomu se tedy nachází pouze v jedné kopii. Je tedy méně pravděpodobné, že se u degradovaného materiálu zachová. Mnohem závažnějším problémem ovšem je stále častěji popisovaná delece amelogeninu Y, v takovém případě je i fenotypově normální muž nesprávně identifikován jako žena. Důsledkem popsanych delecí amelogeninu Y bylo navrženo použít sekundárního markeru, kterým je SRY. Jde o gen lokalizovaný na Yp11.3 a u většiny savců kóduje transkripční faktor, regulující vývoj samčích pohlavních orgánů. Výhodou použití SRY markeru je, že na rozdíl od amelogeninu má přímý vztah k vývoji pohlaví. Avšak ani tento marker není zcela spolehlivý, neboť byly popsány případy jedinců femininního fenotypu s

genetickou konstitucí 47, XXY s nepoškozeným SRY, nebo naopak mužů, u kterých genetickými testy SRY nebyl identifikován. Dalšími genetickými markery pro určení pohlaví jsou například gonozomální STR repetice (*STR, gonozomální, *mikrosatelity). Kombinací analýzy amelogeninu, SRY a STR sekvencí lze dospět ke korektnímu výsledku určení genetického pohlaví. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody sociokulturní antropologie, základní metodou je terénní výzkum – systematický sběr antropologických dat využívající nejrůznější *techniky: přímé pozorování, dotazníková šetření, interview, testy, genealogickou metodu, projektivní techniky, fotografie, film aj.

Nejpoužívanější a zřejmě nejpřínosnější je *metoda zúčastněného pozorování, představující zpravidla dlouhodobý pobyt v rámci zkoumané společnosti a vyžadující od antropologa znalost *jazyka a *zvyků dané society a schopnost přizpůsobit se místnímu způsobu života, sociálním, geografickým a klimatickým podmínkám. Antropolog žije mezi lidmi, které studuje, účastní se jejich společenského života, pozoruje, co se děje, a táže se po *vysvětlení pozorovaných jevů a událostí. Tuto metodu jako jedni z prvních užívali američtí antropologové Lewis Henry *Morgan (1818–1881) a Frank *Cushing (1857–1900), intenzivně ji rozvinul a zpopularizoval zejména britský antropolog polského původu Bronisław *Malinowski (1884–1942).

Metoda zúčastněného pozorování nabývá na efektivnosti, je-li výzkumník „*halfie“ (označení antropologa či antropoložky napůl původem z *euroamerické civilizace a napůl z etnické skupiny, u níž provádí terénní výzkum). Často jde o potomky první generace přistěhovalců, vychované a vyškolené v Evropě či v USA. Zkušenost těchto výzkumníků je specifická z důvodu smíšení *emického a *etického úhlu pohledu přímo v rámci *subjektivní zkušenosti antropologa, který je zároveň osobou odjinud, ale částečně také jedním či jednou z těch, které zkoumá. Stále častější vstup „halfies“ do základního antropologického výzkumu a teoretizování s tím spjaté má významný vliv na rozvoj reflexivního přístupu k sociokulturní antropologii. Dalšími specifickými metodami sociokulturní antropologie jsou *terénní poznámky a *zhuštěný popis.

Sociokulturní antropologie využívá dále poznatků a metod celé řady společenských věd: V tomto smyslu jsou jejími základními subdisciplínami *etnografie a *etnologie. Etnografie plní úkoly spojené se sběrem, popisem, klasifikací a *analýzou antropologických dat prostřednictvím terénního výzkumu dané kultury a zajišťuje tak deskriptivní a analytickou úroveň studia, zatímco etnologie provádí explanace v mezikulturní i historické perspektivě. Jinými důležitými spolupracujícími a využívanými disciplínami jsou *archeologie (zejména v podobě *archeologické antropologie), *prehistorie a *lingvistická antropologie. Sociokulturní antropologie využívá i poznatky a metody zejména *folkloristiky, *historie, *psychologie, *religionistiky, *sociologie a dalších věd. S folkloristikou a religionistikou ji spojuje společný zájem o oblasti symbolické kultury, s historií sdílí zájem o studium proměn sociokulturních systémů v procesech kulturní *difuze a *evoluce, s psychologií otázky vztahu biologické a kulturní determinace lidské činnosti a se sociologií problematika fungování a vývoje sociální struktury společnosti. (Viz též *výzkum, antropologický terénní.) (Jaroslav Malina)

metody trichologie, metody oboru trichologie, který se zabývá studiem lidských a zvířecích *vlasů a chlupů. Rozvinutá je oblast trichologie v *medicině, která se specializuje zejména na diagnostiku a *léčbu *chorob vlasů (poruch růstu a vypadávání vlasů, šedivění) a nadměrného ochlupení v různých částech těla. *Forenzní trichologie je aplikací trichologie při policejním vyšetřování. Cílem je *identifikace původce vlasu či chlupu, nalezeného v *kontextu kriminálního činu. Využívá přitom znalostí intraindividuální, interindividuální a populační a mezidruhové *variability morfologických a jiných vlastností vlasů a chlupů.

Metody forenzní trichologie jsou zaměřeny na rozlišení zvířecích chlupů a lidských vlasů, odhad věku, pohlaví a velikosti těla *člověka podle chlupu nebo vlasu, zařazení původce

chlupu nebo vlasu do širší etnické příslušnosti a dalších vlastností. Při ztotožnění vlasu vyšetřovaného s vlasem známé osoby se používá morfologických parametrů, jako je barva vlasu (například hustota, distribuce, agregace pigmentu), stavba vlasového stvolu (délka, průměr, zakřivení, typ, tvar průřezu, tloušťka kutikuly, dřev) a charakter ošetření (přítomnost kořene, charakter konečku, patologie, úprava). Využívá se i elektronového mikroskopu, například pro přímé zachycení některých parazitů, plísňových onemocnění a poškození šupin kutikuly vlasu. Původce vlasu lze identifikovat i pomocí analýzy *DNA, extrahované z vlasu. Hodnocení vlasů je komplikováno v důsledku používání moderních kosmetických prostředků, které modifikují vlastnosti vlasů. Zvláštní metody se používají při toxikologickém vyšetření vlasu. V průběhu růstu vlasu se do jeho struktury inkorporují některé drogy, které člověk užíval. Vlas je tak vlastně časověným záznamem užívání těchto látek. *Analýza spočívá v odběru vlasu, dekontaminaci, desintegraci (rozemletí) a hydrolýze vlasu, izolaci a detekci drogy chemickými metodami. Detekovat lze například kanabinoidy, *opiáty a *kokain. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody určení mateřství, *určení mateřství.

metody v antropologii, invazivní vyšetřovací, soubor vyšetřovacích metod, u nichž se předpokládá fyzické nebo chemické narušení integrity zkoumaného *objektu (*kosti, *artefaktu apod.) za účelem studia jeho vnitřní struktury nebo odběru vzorku pro analýzu. Důsledek takového invazivního zásahu je nevratný, může být ovšem napraven restauračními a restaurátorskými postupy. Mezi invazivní metody v *antropologii patří metody histologické, histochemické, molekulárně-biologické, v některých případech i metody metrické a morfoskopické, pokud není možné použít jiný postup. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody v antropologii, neinvazivní vyšetřovací, soubor vyšetřovacích metod, které nevyžadují zásah do integrity zkoumaného *objektu. Vnitřní struktura nebo zrakem nepřístupné části objektu mohou být zobrazeny a studovány v reálném čase nebo zaznamenány a obraz je studován nepřímou, například z videozáznamu, fotografie nebo digitálního záznamu. Tradiční neinvazivní metodou v *antropologii jsou *rentgenové *zobrazovací metody neboli radiodiagnostika – *skiografie a skiaskopie. Dalšími metodami jsou *CT, *endoskopie, *magnetická rezonance (MRI) a *ultrasonografie. V poslední době k nim byly připojeny i moderní zobrazovací metody, jako je výpočetní mikrotomografie (mikroCT). (Miroslav Králík, Vojtěch Mornstein, Petra Urbanová)

metody, archeologické, soubor postupů, jimiž se zpracovávají *archeologické prameny získané hlavně *archeologickou prospekci a *archeologickou exkavací.

Základem je dokumentace a popis *objektů a *náleží (*archeografie). Chronologický rozbor památky stanoví její stáří v *leto počtech (*chronologie, absolutní) nebo její časový vztah k jiným nálezům (*chronologie, relativní). Funkční a technologický rozbor se zabývá surovinami, způsobem zpracování a účelem předmětu, sociálně ekonomický rozbor širším významem objektu (například opevněné sídlo mohlo být správním, výrobním i kultovním střediskem). *Typologie, postihující vývoj předmětů a objektů, a chorologie, zaznamenávající jejich územní rozšíření, umožňují určení hranic *archeologické kultury a ohnisek výroby, úlohy *směny a úrovně kulturních vztahů. Spolu s *demografií jsou vytvářeny modely hustoty obyvatel, další obory nebo rozborů spoluvytvářejí obraz způsobu života včetně uspořádání společnosti. Značný význam pro výklad jevů v *pravěku mají *analogie ze života *přírodních národů (*etnoarcheologie). (Jaroslav Malina)

metody, histomorfometrické, podskupina histologických metod (*histologie) užívaných v kosterní *antropologii, které poskytují nástroj pro hodnocení velikostních rozdílů ve struktuře kompaktní i spongiózní *kostní tkáně (například velikost a počet osteonů, tloušťka kostních lamel, průměr *Haversova kanálu apod.). V kosterní antropologii se histomorfometrické metody využívají především při odhadu dožitého věku jedince (*metody pro odhad dožitého věku podle kostry) a pro odlišení zvířecího a lidského kosterního vzorku

(*metody pro určení biologického původu kosterního vzorku). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody, kvalitativní, metody, které k hodnocení příslušné vlastnosti používají klasifikační (kvalitativní) nebo *topologické (komparativní) pojmy. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody, kvantitativní, metody, vyjadřující zkoumanou proměnnou číselnou hodnotou; tyto proměnné mohou být kvalitativního i kvantitativního charakteru; základní metodou je měření. Dalším postupem aplikovaným v *antropologii je *škálování. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody, metrické (z řečtiny: *metron*, „měření“), *kvantitativní metody – hodnota zkoumané proměnné je získána přímým měřením nebo výpočtem, kdy je číselná hodnota proměnné výsledkem matematického vztahu mezi proměnnou a jinými naměřenými proměnnými. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody, morfometrické (z řečtiny: *morphe*, „tvar“ a *metron*, „měření“), *kvantitativní metody umožňující vyjádření *tvaru *objektů číselnou hodnotou. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody, morfoskopické (z řečtiny: *morphe*, „tvar“ a *skopein*, „vidět, zkoumat“), *kvalitativní metody – vlastnost zkoumané proměnné je získána pozorováním, komparací nebo škálováním. Vlastnost *objektu se hodnotí většinou klasifikačními nebo *topologickými pojmy. Lze však získat i údaje číselné (*škálování). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

metody, rentgenové, viz *skiografie a skiaskopie, *CT.

metody, zobrazovací, viz *CT, *rezonance, magnetická, *skiografie a skiaskopie, *termovize, *tomografie, *ultrasonografie.

metonymie (z řečtiny: *metonymiá*, „zobecňující opis významu“), označení věcí, situací, dějů apod. názvem něčeho jiného, toho, co s nimi nějak souvisí. Vyskytuje se často v *literatuře (příklad: zub času, spirála času, *strom života), ale zejména v běžném jazyce (příklad: nasadit psí hlavu, slon v porcelánu, *obětní beránek, posypat si hlavu popelem). Podobné postupy se uplatňují ve snu a v *nevědomí vůbec. (Jaroslav Malina)

metopicus, -a, -um, metopický, ležící uprostřed čela (například **sutura metopica*). (Ladislava Horáčková)

metopon, -i, n., čelo.

metra, **uterus*, též *hystera*, děloha.

metrická soustava, *soustava, metrická.

metrické metody, *metody, metrické.

metrické pojmy, *pojmy, metrické.

metrika [starověký Přední východ], žádný „mrtvý“ *jazyk starověkého *Předního východu neposkytuje dostatečné množství *informací, které by mohly přispět k vytvoření představy o jeho rytmické struktuře (rozložení přízvučných a nepřízvučných, případně krátkých a dlouhých slabik). U některých akkadských slov je sice zřejmé, která slabika byla nositelem přízvuku (na základě elize samohlásek nebo tzv. harmonie vokálů, tj. spodoby samohlásek), zůstává ovšem otázkou, zda tento přízvuk zůstával zachován a byl platný pro dané slovo i v určité literární struktuře. Nicméně se lze domnívat, že při tvorbě literárních textů rytmická struktura verše sehrávala stejně důležitou úlohu jako výběr slov, slovosled, použití zvláštních slovních tvarů (například archaismů), aliterace, vnitřní rým, asonance. Přesnou rytmickou strukturu ve smyslu existence normy veršového rytmu nelze dnes v žádné klínopisné *literatuře prokázat. Například určení nejen kvality a kvantity ale dokonce i přesného počtu slabik v jednotlivých řádkách/verších sumerských literárních textů je vzhledem k charakteru zápisu prostřednictvím *klínového písma velmi obtížné. Nejdále pokročilo zkoumání metra akkadských literárních textů vzhledem k příbuznosti *akkadštiny s jinými *semitskými jazyky. *Analýze byly podrobeny delší pasáže akkadských literárních textů, jednotlivá slova byla označena přízvukem, v každém verši byl určen pokud možno přesný počet slabik. Nicméně žádné *zákonitosti v rozložení

přízvučných a nepřízvučných, krátkých a dlouhých slabik a jejich počtu ve verších nebyly zjištěny. (Jiří Prosecký)

metrologie (z řečtiny: *metron*, *metrum*, „míra, rozměr“ a *logos*, „nauka, věda“) [historie], *pomocná věda historická zabývající se *mírami a váhami v jejich historickém vývoji; jejím úkolem je zjišťovat měrové a váhové jednotky užívané v různých *zemích a oblastech v jednotlivých fázích historického vývoje, zjišťovat vlivy cizích jednotek, určovat vzájemný poměr starých měr a vah i jejich věcnou podstatu a stanovit způsob jejich převádění na současnou desetinnou soustavu. Ta se prosadila nejdříve ve Francii (1801), za všeobecně platnou mezinárodní konvenci o metru byla uznána roku 1875. (Viz též *soustava, metrická.) (František Čapka)

metronymické příjmení, *antroponymum.

Metuzalém, starozákonní patriarcha proslulý svou dlouhověkostí (969 let). Přeneseně velmi starý člověk. (Jaroslav Malina)

Metzabok (stát Chiapas, jižní Mexiko), *komunita severolakandonských *indiánů (*Lakandonové) nacházející se jihovýchodně od města *Palenque u laguny Metzabok. Komunita začala vznikat ve 40. letech 20. století a postupně se rozrůstala o nové rodinné *klany, dříve rozptýlené v džungli. Lakandonové z Metzaboku původně obývali rozlehlý prostor od řeky Jethá až po řeku Santo Domingo Chocollhá. (Lucie Nečasová)

Mexico-Tenochtitlán, *Tenochtitlán-Mexico.

Mexičané, *národ v Mexiku v počtu asi 107,784 milionu osob (odhad z roku 2006), další Mexičané žijí v USA (asi 4 miliony). Nejpočetnější jsou Mexičané (přes 85 %), většinou *míšenci (*mesticové a *kreolové). Nesmíšené *indiánské obyvatelstvo (*Aztékové, Činantékové, *Huastékové, *Huičolové, *Mayové, *Mixtékové, *Otomíové, *Totonakové, Tzeltalové aj.) je soustředěno hlavně v jižních státech Mexika (20 %); zbytek tvoří bělošské populace. Dříve se užívalo též označení Mexikánci pro Mexičany žijící na území USA. Mluví *španělsky s řadou slov přejatých z *indiánských jazyků. V současnosti probíhá postupná hispanizace původních indiánských etnik, způsobená užíváním španělštiny jako úředního *jazyka.

Etnické jádro Mexičanů vzniklo v 19. století v důsledku smíšení potomků zejména španělských přistěhovalců s indiánským obyvatelstvem. Republika Mexiko byla vyhlášena již v roce 1824, podruhé v roce 1920. K Mexiku patřil původně i Texas, který však získaly USA zpět v roce 1848. Věřící jsou z 98 % *katolíci. (Lukáš Šín)

Mexiko, druhý název pro aztécké *město *Tenochtitlán, někdy označoval celé aztécké *impérium. (Oldřich Kašpar)

Mexikové, *Aztékové.

mezek, kříženec menšího vzrůstu mezi hřebcem a oslicí; úspěšnost jejich *oplození činí 80 %. Podobně jako u *muly i u mezka došlo ke křížení v oblasti západní Asie, odkud se tyto menší kříženci šířili dále do Evropy. Oproti mule není výskyt mezka tak početný, ovšem doklady o jeho využití pro *dopravu pochází například z Persie nebo z Číny. (Gabriela Dreslerová)

mezenchym, řídká vazivová *tkáň v lidském zárodku, z níž během vývoje vznikají další *pojivové tkáně, cévní systém, hladká svalovina, krvetvorná tkáň. Vzniká převážně z *mezodermy. Je východiskem všech poživ dospělého organismu. (Drahomír Horký)

mezera, kulturní, zaostávání méně adaptivních složek kultury v důsledku nerovnoměrné *kulturní změny. Koncepci kulturní mezery rozpracoval americký sociolog William Fielding *Ogburn v rámci své teorie sociální a kulturní změny, která výrazně ovlivnila antropologické a sociologické výzkumy.

William Ogburn členil kulturu na tři základní složky, které jsou za ideálních podmínek v rovnováze: 1. *materiální kulturu, tj. technologicko-výrobní systém, který v procesu kulturní změny vystupuje jako nezávislá proměnná; 2. nemateriální adaptivní kulturu, která je

přímo determinována proměnami materiální kultury a vystupuje v procesu kulturní změny jako závislá proměnná; 3. nemateriální neadaptivní kulturu, která na proměnách materiální kultury závisí pouze zprostředkovaně.

Stav rovnováhy je ovšem neustále narušován akumulací a *difuzí kulturních prvků, především technických *vynálezů a *objevů, podle Ogburna nejdůležitějších faktorů sociální a kulturní změny. Transformace jednotlivých oblastí kultury neprobíhá stejnou rychlostí, některé složky neadaptivní nemateriální kultury se opožďují a vzniká kulturní mezera. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

mezery, zubní, *tremata.

mezičelist, *praemaxilla.

mezikulturní dialog, *dialog, mezikulturní.

meziledová doba, *interglaciál, *pleistocén.

mezimozek, *diencephalon.

mezináboženský dialog, *dialog, mezináboženský.

Mezinárodní asociace pro dobrovolnické úsilí (anglicky: *International Association for Volunteer Effort*, zkratka: IAVE), celosvětová organizace na podporu dobrovolnictví (založena 1980), konzultant při *Organizaci spojených národů (OSN); podobnými organizacemi jsou například Evropská *dobrovolnická služba, Evropské dobrovolnické centrum – sídlo v Bruselu. (Marie Dohnalová)

Mezinárodní asociace pro rozvoj (anglicky: *International Development Association*, zkratka: IDA), asociace, která významně podporuje poslání *Světové banky, jímž je snižování *chudoby. Její pomoc je určena nejchudším *zemím, kterým IDA poskytuje bezúročné půjčky a další služby. Většina finančních prostředků IDA pochází z příspěvků bohatších členských států včetně několika rozvojových zemí. (Marie Dohnalová)

Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj (anglicky: *International Bank for Reconstruction and Development*, zkratka: IBRD), banka, která poskytuje úvěry a technickou pomoc na rozvoj středně bohatých *zemí a úvěruschopných chudších zemí. Většinu finančních prostředků získává z prodeje vlastních obligací na mezinárodních kapitálových trzích. (Marie Dohnalová)

Mezinárodní fond pro rozvoj zemědělství (anglicky: *International Fund for Agricultural Development*, zkratka: IFAD), odborná agentura *Organizace spojených národů se sídlem v Římě, která se věnuje podpoře a financování projektů souvisejících se *zemědělstvím a výživou. Konečným cílem je vymýcení *chudoby a *hladu u venkovských populací na celém světě, zvláště pak v nejméně rozvinutých *zemích. (Marie Dohnalová)

Mezinárodní humanitární právo (anglicky: *International Humanitarian Law*, zkratka: IHL), soubor pravidel a smluv ke zmírnění účinků ozbrojených *konfliktů na lidi a objekty. Je součástí mezinárodního práva a reguluje chování účastníků *války (tzv. *jus in bello*, „právo ve válce“), omezuje volbu válečných prostředků a metod. Chrání osoby, které se na válce nepodílejí nebo se přestaly podílet – civilní obyvatelstvo, uprchlíky, raněné a nemocné, ošetřující personál. Nejdůležitějšími nástroji Mezinárodního humanitárního práva jsou dnes platné čtyři Ženevské úmluvy a tři Dodatkové protokoly.

Naproti tomu *Charta OSN je jedním z dokumentů, které upravují tzv. **ius ad bellum*, soubor kritérií stanovující přijatelné a nepřijatelné důvody pro samotný vstup do války. V rámci *mezinárodního práva a *politické filozofie se jedná o aktualizaci tradičního problému *spravedlivé války. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

mezinárodní konference, *konference, mezinárodní.

Mezinárodní měnový fond (anglicky: *International Monetary Fund*, zkratka: IMF), fond založený v prosinci 1945 v návaznosti na ratifikaci článků Brettonwoodské dohody. V roce 1947 se fond stal specializovaným orgánem Spojených národů; jeho posláním je podporovat mezinárodní peněžní spolupráci, přispívat k stabilitě zahraničních měn, napomáhat členským

*zemím při odstraňování deficitů platební bilance a tím usnadňovat a podporovat vyvážený růst mezinárodního obchodu. Činnost financuje z příspěvků svých členů a pomocí výpůjčních mechanismů. Významně se podílí na řadě přijatých krizových opatření, poskytuje finance na podporu ozdravných programů dlužnických zemí a vystupuje jménem jiných soukromých a oficiálních zapůjčovatelů. Výkonná odpovědnost za činnost fondu je delegována na radu *guvernérů, složenou ze dvou představitelů každé členské země. Fond řídí vrchní ředitel a rada výkonných ředitelů. (Marie Dohnalová)

Mezinárodní odborová konfederace (anglicky: *International Confederation of Free Trade Unions*, zkratka: ICFTU), organizace založená v roce 1949 a sdružující 233 organizací ze 152 *zemí a teritorií všech kontinentů (přibližně 150 milionů členů). Skládá se ze tří hlavních regionálních organizací: APRO for Asia and the Pacific (Regionální organizace pro Asii a Pacifik), AFRO (Regionální organizace pro Afriku) a ORIT (Regionální organizace pro obě Ameriky). Spolupracuje s The European Trade Union Confederation – ETUC (Evropskou odborovou konfederací) a dalšími mezinárodními organizacemi. ICFTU organizuje následující kampaně: respekt a ochrana odborů a práv pracujících; vymýcení násilné a dětské práce; osvěta v oblasti rovných práv pracujících žen; prostředí; vzdělávací programy pro odboráře z celého světa; podpora organizací mladých zaměstnanců; mise na průzkum stavu odborů v různých zemích. (Marie Dohnalová)

Mezinárodní organizace práce (zkratka: MOP) (anglicky: *International Labour Organization*, zkratka: ILO), organizace, jejímž cílem je podpora sociální *spravedlnosti a mezinárodně uznávaných lidských a pracovních práv. Byla založena roku 1919 v rámci versailleského mírového procesu a v roce 1946 byla jako první ze specializovaných mezinárodních organizací přijata do systému *Organizace spojených národů. Formuluje mezinárodní pracovní standardy (minimální úroveň základních pracovních práv) zejména v oblastech: *svoboda odborového sdružování a výkonu odborových práv, kolektivní vyjednávání, odstranění nucené práce, *rovnost příležitostí a zacházení atd.; dále technická pomoc především v oblastech profesního vzdělávání a rehabilitace, politika zaměstnanosti, pracovní administrativa, rozvoj *managementu, družstva, sociální zabezpečení, pracovní statistiky a bezpečnost a ochrana *zdraví při práci. Podporuje rovněž rozvoj nezávislých zaměstnavatelských a také zaměstnaneckých organizací a poskytuje pro ně školicí a poradenské služby. Sídlem MOP je Ženeva, úředními *jazyky jsou *angličtina, *arabština, *čínština, *francouzština, *ruština a *španělština. (Marie Dohnalová)

Mezinárodní trestní soud, *trestní soud, Mezinárodní.

Mezinárodní výzkumný a školicí institut pro podporu žen (anglicky: *United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women*, zkratka: INSTRAW), autonomní orgán v rámci systému *Organizace spojených národů, který byl zřízen v roce 1976 za účelem mezinárodního výzkumu, vzdělávání a šíření *informací o ženách; stejně tak za účelem jejich podpory a *integrace do procesu rozvoje s ohledem na rovnoprávné postavení mužů a žen. (Marie Dohnalová)

mezinien (název podle *lokality Mezin, Ukrajina), významný *kulturní okruh *mladého paleolitu, geograficky zatím přesně nevymezený, s centry v Podněpří (Mezin, *Mežirič, Kyjev-Kirillovskaja, Dobraničevka), datovaný do doby 20 000 až 15 000 let př. n. l. Industrii charakterizují *čepelky s otupeným bokem včetně mikrolitických tvarů, spíše drobná *rydla převažující nad *škrabadly (oba typy se oproti předchozímu období nápadně zkracují), vrtáčky připomínající *magdalénien. Rovněž v *kostěné industrii (*náčelnické hole) a v umění (stylizace ženské postavy) se projevují rysy paralelní *magdalénienu. V mezinské kultuře vrcholí architektura z mamutích *kostí. (Jiří A. Svoboda)

mezinská kultura, *mezinien.

meziobratlová ploténka, *discus intervertebralis.

meziiodens, *mesiodens.

mezipohlavní výběr, *soutěž samců.

mezkalin, *peyotl.

Mézl, Zdeněk (31. 10. 1934, Praha), český malíř, grafik, ilustrátor, keramik; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1949–1953 absolvoval pražskou Střední školu uměleckého průmyslu. V letech 1953–1958 studoval na Akademii výtvarných umění v Praze, v ateliéru Vladimíra Pukla. Studium přerušil jednoročním stipendijním pobytem na sofijské výtvarné akademii. Po návratu studium na pražské akademii dokončil u Vladimíra Silovského (1959–1960). Je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar a čestným členem Spolku českých bibliofilů.

Zabývá se grafikou, ilustrací, též malbou, knižní grafikou a sochařstvím v hlíně. Ve volné tvorbě i v ilustraci užívá téměř výhradně techniky *dřevorytu, jež přetvořil do osobitého stylu, v němž vytváří obsahově a tvarově bohaté listy; obdobně se vyjadřuje i v malbě a keramice. Jím vyprávěné příběhy a podobenství, často prodchnuté erotismem a skepsí moralisty, pranýřujícího přetvářku, bývají plny až rabelaisovsky jadrného humoru a patří v této oblasti k nejvýraznějším projevům v českém výtvarném umění. (Jaroslav Malina)

mezní situace, *situace, mezní.

Mezoamerika, termín aplikovaný v rovině kulturně-geografické na území střední a jižní oblasti Mexika, Guatemalu, Belize a části El Salvadoru, Hondurasu a Nikaraguy. Území je například amerikanisty a antropology Gordonem Eckholmem, René Millonem a Gordonem *Willeyem chápáno jako „difuzní sféra“, v níž důležité události v jedné oblasti nakonec ovlivnily celý kulturní areál a v níž se na základě výskytu *artefaktů, *ideologií, subsistence, sociálních a politických organizací a charakteru osídlení spatřuje kulturní jednota, jež je pro svou komplexnost a civilizační vyspělost mnohem výraznější než zbývající areály nativní Ameriky. Tento areál lze považovat z perspektivy etnologické, lingvistické a archeologické za celistvý.

Snad nejdůležitější pro vymezení mezoamerického kulturního areálu jsou dva badatelé. V roce 1943 jej prvně vymezil jako kulturní areál Paul Kirchhof. Svou klasifikaci založil na výčtu *kulturních prvků sdílených mezoamerickými *kulturami v historickém procesu a převzetím těchto prvků kulturami alochtonními přišedšími na území v prehistorickém období, na výskytu a nevýskytu těchto kulturních elementů, jejich *difuzi a distribuci uvnitř a vně areálu, jazykové filiaci a utváření kulturních center významných pro oblast. Předpokládá v devadesátých letech 20. století koncepci Mezoameriky soustředil se Erick R. Wolf na návaznost *interpretací badatelů různých teoretických přístupů zkoumajících tuto oblast, již nelze oddělit od těch, centrovaných na jiné kultury světa, kde se podobné či totožné kulturní elementy objevují. Naznačuje polemiky vedené k sociálním a politickým organizacím na pozadí obecně kulturních a historických souvislostí. Fenomén mezoamerického lingvistického areálu je formován důsledky difuze strukturálních rysů přesahujících hranice *jazyka a podílejících se na strukturách dalších jazyků, příbuzných i nepříbuzných nebo náležejících k jazykovým skupinám uvnitř rodiny, v geograficky souvislém areálu. Kromě velkých jazykových rodin – otomagueská, mayská a jižní větev jazyků yuto-aztéckých – nalezneme v Mezoamerice i jazykovou rodinu mixe-zoque, totonackou a izoláty jako huave, tarasco, cuitlatec. Přítomnost společných jazykových rysů je možno najít – koexistují v gramatice, lexikálních, fonetických a fonologických inventářích jazyků Mezoameriky sahajících až do oblasti severní části jižní větve yuto-aztéckých jazyků. Rysy nejobvyklejší v gramatické oblasti jsou: nominální posese, nacházející se u *mayských, mixteckých a otomangeských jazyků, u izolátů tarasco, huave, cuitlatec a na severu u yuto-aztéckého jazyka cora; vigesimální číselné systémy, rys výrazný u mayských, mixteckých, otomangeských jazyků a u všech izolátů, kde se také vyskytuje nezaměnitelné přivlastňování části těla a příbuzenských

termínů; základní uspořádání větné konstrukce lze vidět na modelu „sloveso – předmět – podmět“ u mnoha mayských a některých otomangueských jazyků, yuto-aztécké jazyky disponují řazením spíše „podmět – předmět – sloveso“. Z oblasti fonologie je snad nejrozšířenějším rysem vokální *harmonie. Vidíme jej u mayských i některých otomangueských jazyků; u izolátů, a přítomnost středního vokálu (i) nebo (e) u mixtéckých, některých mayských a otomangueských jazyků, u izolátů huave, cuitlatec a tarasco.

Z archeologického pohledu lze Mezoameriku rozdělit do pěti subareálů. Mayský, charakteristický pro svou homogenní kulturu, vyznačující se výskytem rysů jednoho etnika jedné jazykové rodiny – mayské, jehož koncept *kalendáře, počítání, *hieroglyfického písma převzatého od *Olméků *Mayové rozvinuli a zdokonalili, obřadní centra s monumentálními *stavbami, *stěly s tesanými *hieroglyfy a *ikonami. Na základě charakteristických odchylek kulturních, uměleckých a architektonických nalezených v jednotlivých archeologických zónách lze mayský subareál rozdělit na tři části – jižní, centrální a severní. Oaxackým subareálem se rozumí *region pokrývající území dnešního státu Oaxaca, je charakteristický počtem izolovaných etnických skupin, jež dosáhly vysokého kulturního vývoje; dokladem mohou být *Mixtékové, *Zapotékové. Zde se vlivem ostatních mezoamerických kultur vyvíjeli architektonické a stylistické rysy charakteristické pro tento region. Objevují se zlatnické práce společně s výpravnou *keramikou, *šperky ze *zlata, *stříbra, *křišťálu a *nefritu mimořádného vzhledu, nevyskytující se v jiném areálu Mezoameriky. Dalším jsou mixtécké *kodexy s bohatou *polychromií. Oblast s první mezoamerickou vysokou *civilizací, nazývanou *olmécká, kulturou, charakteristickou vytvořením prvního politického celku se stabilizovanou stratifikovanou *společností, jež je obvykle pokládána za matricovou kulturu ovlivňující ve sféře sociální, *materiální a *duchovní kultury celou Mezoameriku, je subareál Pobřeží Mexického zálivu. Dalším je altioplán, jehož obyvatelé po sobě zanechali zbytky obřadních center, podobně jako v mayském subareálu, ale odlišné svou architekturou; kultury tohoto subareálu se rozvinuly až do politického celku *Aztécké říše, jež vrcholila v postklasickém období. Podle ní z výčtu je snad díky kombinaci izolovaných etnik, jako byli například *Taraskové, s etniky náležejícími ke kulturám soustředěných na altiplánu, nejkomplicovanější subareál z celé Mezoameriky nazývaný Západ Mexika. Obyvatelé znali a užívali metalurgii, která se sem dostala díky kontaktům s Jižní Amerikou. Charakteristické je i sochařství a monumenty mající rysy olméckého vlivu. (František Vrhel)

mezocefalie (z řečtiny: *mesos*, „střední, prostřední“ a *kefalé*, „hlava“), středně dlouhá hlava; středohlavost.

mezocefalní (též mezokefalní), středohlavý.

mezoderm, střední zárodečný list u časně fáze ontogenetického vývoje obratlovců včetně vývoje lidského zárodku. Vzniká z něho většina *tkání a orgánů: *pojivové tkáně, *krev, svaly, *ledviny, *pohlavní žlázy a jiné. (Jiří Gaisler, Drahomír Horký)

mezokefalie, *mezocefalie.

mezokefalní, *mezocefalní.

mezoklima, *klíma.

mezokranie (z řečtiny: : *mesos*, „střední, prostřední“ a *kranion*, „lebka“), středně dlouhá lebka, středolebost.

mezokrání, středolebý.

mezolit (z řečtiny: *mezos*, „střední“ a *lithos*, „kámen“), střední doba kamenná, evolucionisticky a historicky nepřesný, ale obecně vžitý termín pro závěrečnou etapu loveckého období (logičtější název „epipaleolit“ [z řečtiny: z řečtiny: *epi*, „na“, *palaios*, „starý, dávný“ a *lithos*, „kámen“], tedy „koncový paleolit“, se nevžil). Ve starším a středním *holocénu, před 12 000–7 500 lety, se lovecké populace severní Eurasie přizpůsobují radikálním změnám *klimatu i *krajiny. Podnebí se otepluje a zvlhčuje (ve středním holocénu dokonce překračuje současné hodnoty), šíří se *les a spolu s ním i lesní *fauna, srovnatelná

s dnešní. V této době, kdy v takzvaných „nukleárních oblastech“ nejstaršího *zemědělství (v období, jež označujeme jako *neolit) začíná přirozená krajina ustupovat obdělávaným polím, pokrýval evropské území mozaikovitě rozložený borový a březový les s porosty lísky. Takový pokryv se začal vytvářet už v teplejších a vlhčích oscilacích *bölling a *alleröd, ale v holocénu splýnul na velkých plochách, obohacen o nové druhy dřevin. Na severu Evropy les postupně obrůstal břehy četných jezer, která za sebou zanechal ustupující *ledovec. Je přirozené, že v tomto lesním prostředí se počínaje allerödem změnilo také složení zvěře. Po skončení poslední studené oscilace (dryas 3) už zalesněná krajina trvale nabývala převahy (*boreál) a zastoupení dřevin se mění ve prospěch listnáčů jako je dub či buk. Tento proces konečně vyvrcholil v atlantiku, nejteplejším a nejvlhčím úseku holocénu.

Základní adaptační trend pozdně paleolitického a mezolitického osídlení Evropy je podobný jako na *Předním východě: maximálně využití stálých zdrojů dané oblasti, ryb, ptáků, škeblí a menších lesních zvířat. Stejný byl i dopad na strukturu *společnosti, totiž nejprve její rozčlenění do malých, teritoriálně omezených komunit a poté určitý demografický růst uvnitř každé z nich. Planě rostoucí předchůdci domestikovaných plodin však v Evropě nejsou a k objevu zemědělství tedy nedošlo. Několik tisíciletí Evropa žila starým, plynulým způsobem života lovců a sběračů, dokud nebyla podstatná část její rozlohy zasažena migračními vlnami zemědělců šířících se z Předního východu. Zvláště husté bylo lovecké osídlení velké nížiny na severu střední Evropy, zasahující podél baltského pobřeží až do jižní Skandinávie. Jakoby nyní tato nížina převzala základní úlohu spojovat západ a východ kontinentu, kterou v *pleistocénu plnilo jižněji položené Podunají s moravskými úvaly. V severoevropských *rašeliništích se nadto zachovalo množství předmětů z organického materiálu, které podstatně doplňují naše poznatky o způsobu života.

Ve světle srovnání s bohatými nalezišti Polska či severního Německa se tedy bude jevit osídlení českých vrchovin jako periferní. České a moravské *lokality, soustředěné spíše v nížinných písčitéch polohách při řekách a jezerech, sice v příznivých oblastech vytvářejí poměrně hustou síť, ale jednotlivé soubory jsou malé a údaje o archeologickém *kontextu jsou nedostatečné. Výzkum mezolitu proto u nás zatím není plošný, ale slibnější se zdá modelové studium vybraných *regionů, které by potenciálně mohly poskytnout nový typ informací o adaptaci loveckých a rybářských společností ve starším holocénu. Díky novým výzkumům zejména Jiřího A. *Svobody a jeho týmu se stal významným region Českolipska a Děčínska v severních Čechách, protože nabízí členitou sídelní strukturu povrchových lokalit při potociích a pravděpodobných vodních nádržích (areál Stvolíky – Holany), doplněnou nadto četnými sídlišti pod skalními převisy uvnitř pískovcové plošiny a exponovanými polohami při výrazných vrcholech kopců. Specifické lokality pod skalními převisy umožňují zkoumat nejen celkovou strukturu sídlišť a jednotlivých obydlí či ohnišť (Dolský Mlýn, Heřmánky, Okrouhlík, Pod zubem), ale díky dobrým podmínkám pro zachování organických látek také přírodní prostředí, skladbu lovné zvěře a *kostěnou industrii (Máselník, Pod zubem). Tento region je také jediný, který u nás poskytl *radiometrická data, a to v intervalu od 10 000 do 8000 let před současností pro starší mezolit s charakteristickými *trojúhelníky a 8000–7500 pro mladší mezolit s lichoběžníkovitými projektily (*lichoběžník). Nejmladší fáze mezolitického osídlení na severu Čech tedy končí ve chvíli, kdy ve středních Čechách nastupuje neolit (*kultura s lineární keramikou). Již v období allerödu provází šíření lesa také změna lovné zvěře: převládá *jelen, srnec, *prase a bobr, přičemž z předchozího období se udržel především *kuň a *los. Na severočeských lokalitách se zdá být významný i podíl drobných šelem, lovených spíše pro *kožešiny než pro maso (Pod zubem: kuna, divoká kočka, liška), výjimečně ptáků (Pod zubem) a ryb (Dolský Mlýn).

*Lov menší zvěře v lesním prostředí vyžadoval nejen změnu strategie, ale i loveckých *technik. Jestliže při lovu stádní zvěře v otevřených *stepích byla podmínkou souhra větší skupiny, v lesích a při jezerech připadla důležitá role obratnému, dobře vyzbrojenému jedinci,

rychle se pohybujícímu v lese i na dřevěných člunech a využívajícímu systém pastí či rybářských vrší. Usedlejší způsob života mohl mít vliv i na morfologické rozruznění psů, o jejichž přítomnosti na sídlištích a o přímé spolupráci při lovu v období mezolitu již nepochybujeme. Velikost i *morfologie *kamenných hrotů, zejména tvary hrotů s řapem typické pro *ahrensburgien, *šwiderien a *lyngby, nedovolí už pochybovat ani o tom, že velkou roli hrál při lovu *luk. Ve vrstvách rašelin z následujícího mezolitu to koneckonců potvrdí i nálezy vlastních *šípů s kamennými hroty zalitými smolou do dřeva nebo zbytky dřevěných luků, někdy dosahujících výšky lidské postavy. Efektivnost zásahu je poněkud menší než u *vrhače oštěpů (asi na 25 m) a klesá i průměrná váha zvířat, pro jejichž lov je tato *zbraň nejhodnější. Už proto přetrvávají i ručně vrhané *harpuny a jistě i řada dalších zbraní.

Podíl rostlinné potravy v lesním prostředí nepochybně stoupl. Dokonce i na severočeských lokalitách jsou k dispozici přímé doklady, a to skořápky lískových oříšků (Máslník, Pod zubem) a *semena (Jezevčí převis). V přímořských oblastech se zase začínají hromadit skládky mořských škeblí, které tu tvořily další významný potravinový zdroj. A jako doplněk můžeme uvést i žvýkačku z pryskyřice, včetně otisku *chrupu, nalezenou ve skandinávském mezolitu. V roce 2005 umožnil komplexní výzkum skalního převisu Okrouhlík také autentický pohled do mezolitické kuchyně, která se ještě stále musela obejít bez varných nádob. Kolem centrálního ohniště byl prozkoumán systém kotlíkovitých jamek, v nichž se voda, stejně jako v mladopaleolitických *Dolních Věstonicích a jistě v koženém vaku, uváděla do varu rozpálenými *valouny. Vedle jedné z jamek dosud ležela skupina přepálených valounů, jakoby právě vytažených. Stranou, na periferii převisu, byla dvě velká ohniště vyložená *čedičovými valouny, zřejmě pečicí jámy.

Mezery v *archeologickém záznamu naznačují buď to, že v životě malých lovecko-rybářských skupin zbylo pramálo prostoru pro *symboly a *rituály, anebo že se jejich stopy neprojevují. Na Moravě ani v Čechách prokazatelné doklady nalezeny nebyly. Teprve na sever od nás se skromné mezolitické umění uplatní na přívěscích, parohových nástrojích a zbraních. Jsou to spíše lineární klikatky, šrafury, řady křížících se čar, motivy V, body, trojúhelníčky nebo větvičkovité vzory než schematická zobrazení zvířat nebo lidí. K nejvýraznějším dokladům severského mezolitického umění patří drobné figurky zvířat, medvěda nebo losa, vyřezávané z *jantaru.

Zato se objevují jevy, které evropský *paleolit neznal. Rozsáhlá kostrová pohřebiště na západě, severu a východě Evropy svědčí o určitém zevšeobecnění pohřebních rituálů, ale i jejich diferenciaci. V severském mezolitu se objevují doklady žárového pohřbívání. V jeskyňce *Ofnet v jižním Německu se svého času našla dvě hnízda z lidských lebek, oddělených od těl a vyrovnaných „jako vejce na ošatce“, zatímco v severočeských pískovcových převisech nacházíme zatím jen jednotlivé lidské zuby (viz *smrt a pohřeb – prehistorie).

K výjimečným nálezům evropského mezolitu patří masky z jeleních lebek, tu a tam dochované na několika severoevropských nalezištích. Obvykle se předpokládá, že masku, zachovávající část lebečního krytu s parožím, nosil sám *šaman a že tedy sehrála svou roli v průběhu nějaké rituální akce.

Na většině evropského území tedy v první polovině holocénu ještě plyne lovecký čas ve svém ustáleném rytmu. K převratným technologickým objevům nedocházelo a zřejmě to ani nebylo nutné. Odhaduje se, že dospělý člověk dokázal získat dostatečné množství potravy během tří až pěti hodin práce a zbytek jeho dne byl volný. Zdá se také, že *hlad přicházel spíše jako výjimka než jako pravidlo. Teprve dění na jihovýchodě kontinentu a úporný postup zemědělců k severu a severozápadu – byť zřejmě v nevelkých skupinách – měl vzápětí obraz Evropy dramaticky změnit. (Jiří A. Svoboda)

Mezopotámie (z řečtiny: *Mesopotamiá*, „země mezi řekami“), název *krajiny mezi řekami Eufratem a Tigridem (v dnešním Iráku), který pochází od *Řeků; jedno z prvních center starověkých *civilizací. Pod pojmem „Meziráčie“ však nerozuměli vždy klasičtí autoři celou oblast mezi dvěma veletoky na území dnešního Iráku (jako například *Plinius V 86), někteří používali toto označení jen pro jeho severní část (Arriános, Strabón, Dio Cassius, *Ptolemaios). *Sumerové, *Babyloňané, *Asyřané a další obyvatelé souhrnný název pro tuto *zemi neměli. Termínem Mezopotámie označujeme dnes oblast, která je na severu ohraničena kurdistánským pohořím a výběžky východního Tauru, na východě horami táhnoucími se z Íránu (Zagros), na jihu bažinatými oblastmi kolem Perského zálivu a na západě jednak syrskými *stepmi, jednak *pouštěmi Arabského poloostrova. Eufrat a Tigris pramení v *Malé Asii. Eufrat přijímá přítoky především na svém horním a středním toku (nejvýznamnější z nich jsou Balích a Chábúr v severovýchodní *Sýrii), na iráckém území nemá přítoky žádné a ztrácí v důsledku silného odpařování postupně svou vodnatost. Přítoky Tigridu stékají z iráckých hor (Horní a Dolní Záb, Dijála). Do společného řečiště Eufratu a Tigridu (Šatt al-Arab) ústícího do Perského zálivu se vlévají řeky Karchán a Kárún. Území rozprostírající se mezi Eufratem a Tigridem (nazývané dnes arabsky Džazíra, „ostrov“), je na severu mírně zvlněná, většinou však plochá tabule, která se svažuje k jihu. Jižní oblast tvoří široká aluviální niva, která zasahuje svým východním okrajem na území Íránu. Toto náplavové území má velmi malý sklon (území vzdálené od Perského zálivu 500 km, má nadmořskou výšku pouhých 20 m). Hladina spodní vody je velmi blízko povrchu, takže na dolním toku obou řek jsou stálá nebo i sezonní jezera (většinou slaná) a močály s porosty *rákosu. Minimální sklon krajiny způsobuje, že řeky vytvářejí meandry a mají tendenci měnit směr svého toku. Na území Mezopotámie jsou různé klimatické podmínky (*klíma). Severní část má subtropické podnebí s dostatkem vodních srážek k pěstování obilí (400–700 mm za rok), jižní část má jen 50–200 mm srážek za rok, takže *zemědělství bez umělého *zavodňování není možné. Během *pravěku i *starověku docházelo k dlouhodobým i krátkodobým změnám podnebí. Asi kolem roku 18 000 př. n. l. bylo podnebí mnohem chladnější než nyní (o 6–7 °C) a hladina oceánů byla mnohem níže než dnes (Perský záliv byl pravděpodobně vyschlý). Podnebí se však postupně oteplovalo, nastalo období pluviali, takže hladina Perského zálivu stoupala. Přibližně kolem roku 4000 př. n. l. dosáhla dnešní úrovně. Od té doby kolísala jen o 1–2 m, avšak i tyto změny mohly mít pro ploché území jižní Mezopotámie značný dopad. Oteplení a větší množství srážek měly příznivý vliv na vegetaci a faunu *Předního východu. Na svazích hor a ve stepích rostly plané druhy *obilí, *luštěnin a *zeleniny. V Mezopotámii se objevily řídké porosty tamaryšků, topolů a vrb, které rostly především podél vodních toků. Ve stepích se pásli tuři, daňci, gazely, divocí osli, v horách žily divoké kozy, ovce, jeleni a srnci. Jižní část země byla však zcela závislá na období dešťů, jež přicházelo v zimě a zčásti na jaře. Přívaly vod na jaře však představovaly i nebezpečí záplav. Proto bylo třeba půdu nejen zavodnit, ale i odvodňovat. Síť kanálů a hrází, kterou lidé postupně na jihu Mezopotámie vybudovali, přispívala (vzhledem k značnému odpařování vody) k procesu prosolování půdy, který byl (a dosud je) problémem zemědělství této oblasti. V nejj jižnější části je salizace navíc způsobena i vysokou hladinou spodní (slané mořské) vody.

Během *paleolitu a *epipaleolitu (*mezolit) je lidské osídlení v Mezopotámii známo jen ze severních podhorských oblastí. Nejznámější je *jeskyně *Šanidar s pohřby neandertálců (**Homo neanderthalensis*) z období *moustérienu (50 000–40 000 př. n. l.). Lokální typ epipaleolitické kultury představuje v mezopotamské oblasti Zagru zarzien (asi od 16 000 př. n. l. obyvatelé jeskyně Šanidar a Zarzi). Akeramický *neolit (9000–7000 př. n. l.) je zatím dokumentován v Mezopotámii jen nálezy z *Džarma (Kal'at Džarmo), jež je zároveň reprezentativní *lokalitou pro začátek keramického neolitu (7000–6000 př. n. l.). Současná s Džarmem, které patřilo k oblasti Zagru, byla patrně Umm Dabaghíja ležící jihozápadně od dnešního Mosulu. Další sídliště, ať už z oblasti západně a jižně od Mosulu (*Tell Hassúna, Tell

Solto, *Ninive), nebo z podhůří Zagru (Tell Mátara, Šemšara), jsou poněkud mladší. Všechny lokality se nalézaly v zóně, kde dešťové srážky umožňovaly pěstovat obilniny. Některá sídliště byla zřejmě již specializována na určitou činnost (sezonní *lov, *sběr plodin). Kultura *halafská (5500–5000 př. n. l., *Tell Halaf), jejíž eponymní pahorek leží v *Sýrii, je v Mezopotámii dokumentována především lokalitou *Tell Arpaččija, dále Jarimtepe a *Tepe Gaura. Halafská keramika užívá pokročilé *technologie, nádoby jsou dobře vypálené, polychromní, mají i *listr. Z pálené *hlíny jsou vytvářeny i realistické zvířecí a stylizované lidské figurky. V architektuře se objevují *stavby pravoúhlého i kruhového půdorysu (často s pravoúhlou předsíní), jež sloužily jako obydlí. Ačkoli nejsou ještě doloženy stavby určené k veřejným účelům, existovala zřejmě potřeba označovat *vlastnictví (soukromé, obecní) pomocí pečeti (*glyptika) a množství určitých produktů pomocí zvláštních malých hliněných předmětů *symbolů (*písmo). Sámarrská kultura (6000–5000 př. n. l.) byla rozšířena v Mezopotámii od Baghouzu na západě po Čóga Mami v podhůří Zagru na východě. Liší se od halafské keramickou výrobou i architekturou. *Keramika má jednoduché tvary a matovou malbu. Domy mají jednotný půdorys a jsou velké, takže lze předpokládat, že v nich bydlely velké rodiny. Sošky zvířat i lidí se vytvářely z hlíny a kamene. V Tell es-Sauvānu byla odkryta i část *hradby s vodním *příkopem obklopující sídliště. Současně se sámarrskou kulturou se objevuje na jihu Mezopotámie, kde dosud nebyly nalezeny pozůstatky staršího osídlení, *eridská kultura (spodní vrstvy v *Eridu a Tell Avajli) a hadždži-muhammadská kultura. Eridská keramika je doložena jen v její jižnější oblasti Mezopotámie, hadždži-muhammadská se rozšířila na větším území (Rás al-Amjá, jižně od *Kiše). Jediným doklad architektury je znám z výkopů v oblasti eridského *chrámu, kde byla v druhé nejspodnější vrstvě nalezena malá čtverhranná stavba. *Obejdská kultura (5000–4000 př. n. l.) byla dokumentována nejdříve v Obejdu, *Uru, Eridu a *Uruku, teprve později byla nalezena na rozsáhlém území Předního východu. Jednoduché tvary nádob mají tmavou monochromní výzdobu. Keramika však byla vyráběna na otočné desce. V architektuře poprvé dochází k tomu, že některé budovy byly postaveny na vyvýšené platformě (*zikkurrat). Půdorys hlavní místnosti byl rozšířen o vedlejší přídavné prostory (Eridu, Tell Abada, Tepe Gaura). *Urucká kultura (4000–3100 př. n. l.) zaujímá ve společenském vývoji Mezopotámie velmi důležité místo. Ve výrobě keramiky se uplatnila nová technologie – *hrnčářský kruh. Z druhé fáze (pozdní Uruk 3500–3100 př. n. l.) tohoto období pocházejí monumentální budovy, pečeti ve tvaru válečků (glyptika) a první písemné dokumenty. Sídliště měly velkou rozlohu (Uruk zaujímal plochu 2,5 km²) a osídlení i v jižní Mezopotámii bylo husté. Centrální řízení této první městské civilizace organizovalo také *obchod se vzdálenými územími, došlo dokonce k zakládání nových osad (*Habúba Kabíra v Sýrii). Sušší podnebí ve 4. tisíciletí př. n. l. zřejmě též přispělo k urychlení vývoje jižní Mezopotámie, neboť zmírnilo hrozbu záplav a umožnilo intenzivnější osídlení této oblasti.

První písemné záznamy nedovolují určit, jakým jazykem tvůrci urucké kultury hovořili. Teprve v polovině 3. tisíciletí př. n. l. máme důkazy pro to, že *klínové písmo užívali Sumerové a od nich ho převzali *Akkadové. I v raně dynastickém období (3100–2350 př. n. l.) zůstává Uruk důležitým pramenem našich poznatků, vedle něj však existovala v Mezopotámii řada dalších center – *městských států – *Džemdet Nasr, *Nippur, lokality v oblasti řeky Dijály (*Chafádží, *Ešnunna), *Lagaš, v nichž se rozvíjela obdobná kultura. Představu o bohatství a zároveň o kulturní vyspělosti společnosti nám poskytují především nálezy z „královských“ hrobů z Uru. Tato městská centra koexistovala vedle sebe s menšími či většími *konflikty a územními nároky.

Teprve v polovině 24. století př. n. l. se podařilo *Sargonovi vybudovat *stát, který zahrnoval celou jižní Mezopotámii a který byl po několik generací (asi 2334–2154 př. n. l.) ovládnut centrální správou z *města *Akkadu. Stát měl monopolní postavení v dálkovém obchodu (Sýrie, *Anatolie, Omán, povodí Indu) a disponoval stálou armádou. V oficiálních nápisech se poprvé objevuje *akkadština, jazyk semitského etnika, jež bylo usazeno v Mezopotámii již

dlouhou dobu. Zánik akkadského státu byl způsoben vnitřními rebeliemi i vnějším zásahem – vpádem *Gutejců, horských kmenů z východu. Mezopotámie se po této invazi rozpadla znovu na menší městské celky. K jejich opětovnému sjednocení došlo až asi kolem roku 2100 př. n. l. Ur-Nammu z Uru. Vládcové III. dynastie z Uru dokázali vytvořit účinný organizační systém pro centrální stát opírající se o lokální civilní i vojenskou správu. Ve svých nápisech používali znovu *sumerštinu a v kulturních tradicích se snažili navázat na období rozkvětu sumerských městských států. Rostoucí ekonomické problémy, způsobené zvláště vysušováním a salizací půdy a růstem populace, vedly k vzpouře na severu země, která přispěla k tomu, že urský stát podlehl vpádu *Elamu. Jednotlivá městská centra se však brzy vymanila z elamského područí a osamostatnila se.

Na začátku 2. tisíciletí př. n. l. se několik těchto městských států snažilo získat pod svou nadvládu další mezopotamská města. Vládnoucí dynastie byly často amorejského původu (*Amurru, Isin, *Larsa, *Babylon, *Mari, *Aššur). Šestámu vládcovi amorejské dynastie v Babylonu *Chammurapimu se podařilo nakonec ovládnout celou *Babyloni (včetně *Ešnunny) a některá další území (Mari, Aššur). Vytvořil centralizovaný stát, o jehož existenci a prosperitě nás informují četné dopisy a hospodářsko-správní dokumenty a také Chammurapiho *zákony. Období *vlády I. dynastie z Babylonu končí vpádem *Chetitů do Babylonu (1595 př. n. l.).

Území *Asýrie nebylo začátkem 2. tisíciletí př. n. l. velké, zato však její obchodní kontakty zasahovaly do značné části Sýrie a Malé Asie (*Kappadokie, *Káneš, *obchodní osady). Na počátku 19. století př. n. l. vládla v Aššuru rovněž amorejská dynastie, jejíž zakladatel *Šamší-Adad I. rozšířil asyrský stát o území *Mari a oblast horního Chábúru (Tell Lejlán). Po porážce Babylonu Chetity nastalo období, o němž existují zmínky jen v pozdějších seznamech kassitských panovníků (*Kassité). Až od konce 15. století př. n. l. dokumentují dopisy z *Tell el-Amarny v *Egyptě styky těchto babylonských *králů (Karaindaš, Kadašman-Enlil I., Burnaburiaš II.) s egyptskými vládci. Kassité přejali babylonskou kulturu, obnovili mnohé památky, vystavěli si však též novou rezidenci (*Dúr-Kurigalzu, Kurigalzu II.). Teprve vpád elamského panovníka Šutruk-Nahhunteho v roce 1160 př. n. l. ukončil vládu kassitské dynastie. Po krátké době rozvratu se ujala vláda v Babylonu II. dynastie z Isinu. K vzestupu asyrského státu došlo až v polovině 14. století př. n. l. za vlády Aššur-uballita, když zemřel mitannský panovník Tušratta (*Mitanni). Asyrští panovníci podnikali výboje na západě, severu i na východě, aby tak zabezpečili hranice státu a zároveň si získali nebo udrželi přístup k obchodním cestám. Po zániku Mitanni a chetitského státu neměli silnější konkurenty a mohli snadněji uskutečňovat svoji expanzivní politiku. Největší rozsah měla *asyrská říše za *Sargona II. a za *Asarhaddona, který roku 671 př. n. l. ovládl i Egypt. Babylonie byla dlouho vyňata z asyrských vojenských aspirací, protože Asyřané ctili babylonskou kulturu. (Přesto v roce 688 př. n. l. došlo k velmi tvrdému zásahu proti samotnému Babylonu, který byl králem *Sinacheribem naprosto zničen.) Asyrští panovníci byli známi i svou bohatou stavební činností (*Aššurnasirpal II., *Sargon II., Sinacherib, *Aššurbanipal), zvláště *reliéfní výzdobou svých *paláců. Asyrskou říši porazila spojenecká vojska médsko-babylonská (612 př. n. l. padlo Ninive). Babylonský panovník Nabopolassar a jeho syn *Nabukadnezar získali porážkou Asyřanů západní část říše, sever a východ připadl později *Peršanům. Posledním babylonským panovníkem byl Nabonid, jehož politiku Babyloňané neakceptovali a předali město (12. 10. 539 př. n. l.) vojsku perského krále *Kýra. Babylonie se tak stala součástí achaimenovské říše. (Nea Nováková)

Chronologický přehled:

Území bylo osídleno již v *paleolitu.

Další vývoj je plynulý, od zemědělských usedlostí až k prvním městským civilizacím:

9000–7000 př. n. l. protoneolit; první *vesnice.

7000–5200 př. n. l. *neolit; první zemědělská sídliště.

5200–3500 př. n. l. *chalkolit.
 3500–3200 př. n. l. starší *doba bronzová; keramika na hrncířském kruhu, pečetě, města (Tepe Gaura, *Uruk).
 3200–3000 př. n. l. první doklady písma, pečetní válečky, chrám na terase (Chafádží, Uruk IV., Tepe Gaura).
 3000–2700 př. n. l. sumerské archaické texty (Abú Salábích, Džemdet-Nasr, Kiš, Šuruppak).
 2700–2350 př. n. l. sumerské městské státy (Kiš, Lagaš, *Nippur, Šuruppak, *Ur).
 2340–2124 př. n. l. Akkadská říše.
 Asi 2200 př. n. l. vpád *Gutejců.
 2111–2003 př. n. l. *hegemonie Uru (3. dynastie urská), tzv. „sumerská renesance“.
 Asi 2000–1800 př. n. l. městské státy pod nadvládou měst Isin a Larsa.
 1950–1750 př. n. l. doba staroasyrská, centrum v *Aššuru.
 1894–1594 př. n. l. doba starobabylonská, *Babylon centrem říše (*Chammurapi).
 Asi 1700–1390 př. n. l. *Asýrie pod nadvládou Mitanni.
 1518–1204 př. n. l. doba středobabylonská; ovládnutí *Babylonie *Kassity.
 1390–1080 př. n. l. doba středoasyrská, vzestup moci asyrské říše.
 1160–1030 př. n. l. byla Babylonie ovládána 2. dynastií isinskou.
 900–612 př. n. l. říše novoasyrská (Sargon II., *Aššurbanipal), vyvrácena *Médy a *Babyloňany.
 626–538 př. n. l. novobabylonská říše, tzv. chaldejská dynastie (Nabopolasar, Nebukadnesar, Nabonid).
 538–331 př. n. l. Mezopotámie ovládnuta perskými *Achaimenovci.
 331–323 př. n. l. říše *Alexandra III. Velikého.
 312–169 př. n. l. Mezopotámie pod vládou *Seleukovců.
 169 př. n. l.–224 n. l. součást říše *Parthů (hlavní město Ktésifón); od poloviny 1. století př. n. l. pokusy *Římanů o dobytí Mezopotámie.
 115–117 římská provincie Mesopotamia.
 224–632 součástí říše perských *Sásánovců.
 632 dobytá *Araby; nejprve v rukou *Umajjovců, 750–1258 *Abbásovců. 1258 dobytá Ílchány.
 1533 připojena k *osmanské říši.
 1920–1932 pod britským mandátem.
 1932–dosud součástí státu Irák.

mezopotamská matematika, *matematika, mezopotamská.

mezosegregace (z řečtiny: *mezos*, „střední“ a z latiny: *sēgregātiō*, „odlučování, oddělování“), *rasově podmíněná *segregace na úrovni jednotlivých čtvrtí. (Jaroslav Malina)

mezo-, *mes-

mezzotinta (z italštiny: *mezzotinta*, „poloviční, tj. odstupňovaná barva“) (též anglická technika, škrábaná rytina), *grafická technika založená na principu tisku z hloubky. Jedná se o suchou techniku, která není založena na technologii *leptu. K tomu, aby bylo možné vytvořit specifické světelné efekty, typické pro mezzotintu, bylo nutné nejprve zdrsnit tiskovou matici, pak seškrábat vzniklá kovová zrna škrabákem a nakonec měděnou nebo zinkovou desku uhladit v místech, která mají na obraze působit světleji. Tím bylo při tisku dosaženo potlačení kresebné linie ve prospěch modelování stupnice valérů a plynulých přechodů z plného světla do hlubokého stínu.

Technika mezzotinty byla vynalezena v roce 1642 hessenským důstojníkem a amatérským kreslířem Ludwigem von Siegenem (1609–1680) během jeho pobytu v Nizozemí. První datované dílo vzniklé touto technikou je portrét hraběnky *Amálie Alžběty Hessenské* z roku 1642, vytvořené samotným vynálezcem.

Za tiskovou formu slouží měděná deska o tloušťce 1,5–2 mm, která je rovnoměrně zdrsňena v ploše kolébkou neboli skoblinou. Kolébka je ocelový nůž s vybroušeným ostrím a řadou ostrých zubů, s nímž se prostřednictvím manipulace všemi směry dosáhne celoplošného zdrsňení. Překrytím těchto zdrsňení vzniká křížový vryp, příznačný pro mezzotintu. Povrch desky po této úpravě disponuje stejnoměrnou matností. Po fázi zdrsňení nastupuje pracné a časově náročné zrnění desky, které se vyznačuje síťovou geometrickou mikrostrukturou. K ozrnění desky slouží kotoučový zrníč či protažení v měditiskovém lisu za vysokého tlaku s přiloženým hrubým smirkovým papírem nebo karborundový písek, nasypáný na plochu a přitlačený litografickým kamenem při krouživém pohybu. Prováděné ozrnění, tvořící podklad pro nános barvy, předcházelo principem rastrového průmyslového tisku. Ozrněná plocha desky se přetře nánosem řídké černé *tempery, na níž se bílou křídou naskicuje kresba. Poté je zrno odstraňováno trojhrannou ocelovou škrabkou a hladítkem. Na místech zcela vyhlazených se zatíraná barva nezachytí a při tisku vychází bíle. Partie, jichž se hladítko nedotklo, zachytí co nejvíce barvy, a vychází sametově černě. V místech, kde jsou žádoucí přechody, se k nivelizování zrna používá ocelového hladítka. Tisk se uskutečňuje na satinýrce, hlubotiskovém lisu. Setrvalost tiskové formy umožňuje vytvořit 50 až 400 listů, závisí na ozrnění desky a na bohatství tónů. Úpadek mezzotinty lze klást do souvislosti s fyzickou a časovou náročností, jíž je třeba vynaložit při opracování desky, a se vznikem fotografie v 19. století.

Mezzotinta, jako vůbec první metoda tisku z hloubky, umožňovala vytváření tónovaných grafických listů, a to jednobarevných i vícebarevných. Z tohoto hlediska byla pro své vlastnosti využívána v období *baroka na přelomu 17. a 18. století. Pro schopnost maximální dokonalosti v detailech i celku je srovnatelná s měkkou šerosvitovou malbou, proto byla výlučně užívána k reprodukování obrazů. K významným představitelům této techniky náleželi španělský malíř a rytec Francisco José de *Goya y Lucientes (1746–1828) a český malíř a rytec Max *Švabinský (1873–1962). V moderní české výtvarné kultuře užívá mezzotintu jako doplňkovou techniku při tvorbě svých technicky dokonalých grafických listů výtvarník a sběratel africké kultury Jiří *Anderle (narozen 1936), který prostřednictvím svých děl systematicky mapuje alternativní rozměry lidské existence. (Barbora Půtová)

mez-, *mes-.

Mežirič (Ukrajina), klasické naleziště z období *mladého paleolitu, chronologicky odpovídající *epigravettienu (respektive *mezinská kultura, 20 000–15 000 let). Obydlí z mamutích *kostí, umělecké předměty v geometrickém stylu. (Jiří A. Svoboda)

Miamiové, původní *etnikum severoamerických *indiánů ze skupiny *Algonkinů (jihozápad), které se nejdříve usadilo při západním pobřeží Michiganského jezera. V 17. a 18. století byli odtud Miamiové vytlačováni kolonisty a přesídlili jižněji k řece Ohio; nyní jsou roztroušeni v počtu kolem 500 osob v indiánských rezervacích státu Indiana v USA. Bývají označováni jako tvůrci *mississippské mohylové kultury; *hospodářství jejich nositelů bylo založeno na pěstování *kukuřice a příležitostném *lovu, v čele *společenství stál *náčelník, uspořádání společnosti bylo hierarchické; vytvořili rozsáhlou síť obchodních *stezek. Věřící jsou vesměs *křesťané. (Lukáš Šín)

miao, *jazyk ze skupiny *miao-jao užívaný v jižní Číně. (Viz též *čínština.) (Josef Kolmaš)

Miaové, *Meové.

miao-jao, skupina *jazyků *austroasijské rodiny, někdy řazených k *tibetočínským jazykům, které se užívají v jižní Číně a na severu Vietnamu, Laosu a Thajska. (Viz též *čínština.) (Josef Kolmaš)

miasma, -tis, n. (z řečtiny: *miasma*, „znečištění, poskvrnění“), znečištění vzduchu škodlivými látkami – domnělá příčina *moru, hmota vzniklá hnilobnými procesy. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

micoquien (ne zcela správně označený podle *lokality La Micoque, Dordogne, Francie), *archeologická kultura *středního paleolitu, jejíž osídlení vytváří geograficky omezená soustředění, zejména v krasových oblastech Německa (*jeskyně Balve) a Polska (Ciemna, Okienik, Wyłotne). Tvůrcem kultury je neandertálec, **Homo neanderthalensis*.

*Stratigrafie moravského micoquienu je postavena na profilu jeskyně *Kůlny, vrstvách 9b až 6a, které odpovídají úseku od konce posledního interglaciálu po první glaciální maximum *würmu (závěr tohoto *souvrství je nejasný). *Kamenné štípané industrie jsou technologicky poměrně *konzervativní, s „nevalloiským“ charakterem výroby z diskovitých a nepravidelných *jader. Typologicky převažují *drasidla s charakteristickými plošnými a stupňovitými *retušemi. Soubor z Kůlny je charakterizován různými klínky, noži micoqueských typů i ojedinělými *listovitými hroty, industrie z jižního Polska zase takzvanými „prádníky“ s typickým rydlovitým úderem. Vliv *čepelové techniky a mladopaleolitických typů je minimální. (Jiří A. Svoboda)

micva (z hebrejštiny: *micva*, „příkaz“), předpisy, které jsou věřící *židé povinni plnit. Původně označení náboženských příkazů a zákazů v jejich celku, v pobiblickém *judaismu se jimi míní jednotlivé povinnosti. Ty jsou vyjádřeny buď přímo v *Tóře, nebo byly odvozeny talmudickými učenými z textů Tóry. Podle talmudické tradice existuje celkem 613 příkazů, z nich 248 kladných příkazů a 365 zákazů. První je všechny uvedl Šimon ben Karaja (8. století). (Jaroslav Malina)

míčové hřiště, *hřiště, míčové.

Midás [2. pád Mida], vládce *Frygie v letech 738–696/695 př. n. l. Za jeho panování zahrnovala Frygie kromě nejvlastnějšího území na řece Sakarya též oblast horního toku Meanderu, pláň v okolí Konye, kraje uvnitř ohbí Kizil Irmaku (včetně někdejší *Chattuše), dočasně rovněž *Kappadokii. Vzkvétající metropole *Gordion zaujímala tehdy plochu téměř celého pahorku. *Král Midás se cítil na vrcholu moci a odvážil se konspirovat se sousedními vladaři proti *asyrské říši a *Sargonovi II. (v asyrských pramenech nazýván Mita z Muski). Byl zřejmě ambiciózní. Ubránil Frygii před asyrskou nadvládou (teprve v roce 709 př. n. l. přinesl Sargonovi II. *tribut do jeho ležení v *Elamu), podlehl však vpádu *Kimmeriů a podle Strabóna pak spáchal *sebevraždu. (K pravděpodobné pohřební mohyle viz *Gordion.)

Midás je postavou opředenou v klasické tradici mnoha *legendami. Podle řeckých *mýtů byl králem, jemuž *Dionýsos vyplnil přání, aby se vše, čeho se dotkne, změnilo ve *zlato. V hudební soutěži mezi *Apollónem a *Panem (nebo Marsyem) rozhodl ve prospěch Pana a Apollón mu dal za trest narůst oslí uši, o nichž věděl jenom Midův holič. Ten své tajemství zašeptal do jámy, nad níž vyrostlo rákosí. Rákosí při každém závanu větru ševalilo: „Midas má oslí uši.“ (Jana Součková, Jana Pečírková)

migrace (z latiny: *migrātiō*, „stěhování“):

1. [ekologie], trvalé cyklické přesuny populací živočichů, například ryb (lososi, úhoři), nebo ptáků (tažní ptáci), podmíněné jejich životními (potravními, rozmnožovacími) rytmy, často v závislosti na klimatických změnách;

2. [primatologie], migrace jedinců z mateřské skupiny jsou etologickým mechanismem zabraňujícím příbuzenskému páření a přispívajícím k udržování heterogenity populace. Stupeň a charakter migrace je ovlivňován řadou faktorů, ekologických i sociálních. Je možné vyčlenit tři základní způsoby přechodu jedinců z jedné skupiny do druhé: 1. Filopatrie samic – odchod mladých pohlavně zralých samců z původní skupiny: a) formování dočasných seskupení (languři, paviáni plášťíkoví, *gorily); b) osamělý způsob života (makaci lvi, mandrilové, paviáni anubis, čakma, mangabejové, gorily, vřešťani) – tyto samci bývají nazýváni bakalářští jedinci a většina z nich se časem zapojuje do sociálních skupin; c) přechod do jiné skupiny, samci mohou přecházet jednotlivě nebo s bratry (makaci rhesus a červenolící); d) formování nové skupiny odvedením části samic z vlastní nebo cizí skupiny, zejména samic sociálně a pohlavně nezralých (paviáni plášťíkoví). 2. Filopatrie samců –

odchod mladých pohlavně zralých samic z původní skupiny: a) jednotlivé mladé dosud nereprodukcující se samice přecházejí do sousedních skupin (gorily, *šimpanzi, paviáni plaščíkoví); b) samice přecházejí do jiných skupin nebo k osamocenému samci v období estru (gorily); c) samice přecházejí s mládřaty do jiných skupin (šimpanzi); d) dospělé nebo mladé samice odcházejí k osamocenému samci (paviáni plaščíkoví). 3. Sociotomie – dělení mateřských skupin na dceřiné (makak rhexus, makak červenolíci); (Marina Vančatová)

3. [antropologie], přesun jednotlivců i skupin v prostoru, který je spolu s porodností a *úmrtností klíčovým prvkem v procesu populačního vývoje a výrazně ovlivňuje společenské a *kulturní změny obyvatel na všech úrovních. Podstatné jsou otázky, zda migrace byla vědomá a záměrná, zda nové teritorium bylo již osídleno jinou populací, do jaké míry probíhala migrace násilně aj. Z evolučního hlediska jde o jednorázovou událost; je to vlastně přemístění se populace nebo její části z jedné lokality na jinou, přičemž lokality se nemusí lišit ve smyslu definice ekologické niky. Migrace může mít dlouhotrvající účinek, ale nemusí být spojena s následnou *kolonizací. Příčiny migrací mohou být různé, pozitivní i negativní. S ekonomickým rozvojem se intenzita migrace neustále zvyšuje; (Jaroslav Malina)

4. [genetika], v genetice populací pohyb jedinců mezi různými populacemi a jejich vzájemné páření, vedoucí k změnám v genetické struktuře zúčastněných populací, takzvanému genovému toku. (Jiřina Relichová)

migracionismus, vedle *difuzionismu jedna z nevlivnějších prostorových koncepcí *kulturní antropologie a *archeologie vzniklá v 19. století, podle níž téměř každá změna *kultury znamená příchod nové populace s jinou kulturou. *Polycentrický migracionismus*, jehož předním tvůrcem a stoupencem byl například francouzský archeolog Henri *Breuil (1877–1961) přiváděl nové kultury z různých oblastí, neznámých z těch, které byly málo prozkoumané nebo téměř neznámé. Německý archeolog Gustaf *Kossinna (1858–1931) konstruoval *monocentrický migracionismus*, jehož centrum umístil do severního Německa a Skandinávie – „pravlasti Indogermánů“. Z této pravlasti vycházeli do všech směrů germánské nositelé a šířitelé vyšší kultury.

Široký *komplex etnických a etnogenetických problémů musel nutně vycházet z některých jazykovědných a antropologických koncepcí. Koncem 19. století s plnou silou ožila filologická indoevropská teorie – vzniklá koncem 18. a na počátku 19. století – o společném původu *indických a evropských *jazyků. Později jsou zavedena synonyma indogermánský (nacionálně chápaný termín použitý poprvé v roce 1823 německým orientalistou Heinrichem Juliem *Klaprothem) a árijský (ztotožnění árijského s indogermánským zastával zejména německý lingvista Karl Penka roku 1883). Začíná se počítat s příchodem *Indoevropanů z východu, z Asie do Evropy, kde měli asi v *době bronzové překrýt původní neindoevropské obyvatelstvo. Zároveň se rozvíjí nordická rasová hypotéza (viz též *ideologie, árijská, *teorie, rasová).

V roce 1895 vystoupil Gustaf Kossinna pod vlivem indogermánské *jazykovědy a nordického rasového učení s tezí, že archeologie je schopná vymezit „kulturní oblasti“ (německy: *Kulturprovinzen*), které lze ztotožnit se zcela určitými etnickými a národnostními celky a ty sledovat pomocí retrospektivní metody hluboko do pravěké minulosti: „Scharf umgrenzte archäologische Kulturprovinzen decken sich zu allen Zeiten mit ganz bestimmten Völkern oder Völkerstämmen“ („Ostře ohraničené kulturní oblasti se kryjí ve všech dobách se zcela určitými národy nebo národnostními celky“). Nejpopulárnější Kossinnovou knihou se stala *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft* (Německá prehistorie, vynikající národní věda), která poprvé vyšla roku 1912 a od té doby se dočkala mnoha dalších, vždy znovu rozebraných vydání. Kossinna tvrdil, že tam, kde žila *germánská etnika v době protohistorické, je hranice jejich působnosti vyznačena pohřebišti a jinými archeologickými pozůstatky daleko přesněji než prameny písemnými a filologickými. A domníval se, že stejná situace musela být i v pravěku. Věřil, že národ a jeho kultura jsou

prastarými entitami, které se vyvíjely z hlubokého *pravěku (*Germáni v severní Evropě od *mezolitu), století po století, až po současnost. A co horšího, tendenčními *analýzami i *interpretacemi a posouváním *chronologie se snažil zajistit pro Germány kulturní nadřazenost nad ostatními evropskými etniky a vypracovat mohutné germánské *migrace ovládající rozsáhlé prostory. Kossinnovo učení bylo v Německu před *první světovou válkou uznáno za oficiální a upevňováno jeho žáky, hlavně Erichem Blumem a Martinem Jahnem. Po nástupu *nacismu bylo jeho učení prohlášeno za paradigma a stalo se součástí takzvaného nordického *mýtu, na němž byla založena vnitřní i zahraniční politika *země. K těmto představám se přidružila myšlenka na vybudování Germánie, o které se soudilo, že „spočívá na dědictví předků“, od Flander k Visle, od Alp až po Severní Skandinávii. Archeologie, jejíž výsledky byly považovány za „Starý zákon německého národa“, se stala významnou složkou obrazu světa v *Třetí říši. Stála ve službách státní ideologie a panoval *názor, že má obstarávat rozhodující důkazy o právu Němců na území, jež dobyla Wehrmacht.

Ke krizi migracionismu vedlo několik příčin. Polymigracionistům působilo potíže zejména mizení bílých míst z jejich map. V případě monomigracionismu se ukázalo, že metody, podle nichž se zkoumají migrace a sestavují genetické sekvence, nejsou dostatečně přesné, protože připouštějí i jiné, a dokonce i protichůdné směry migrací (preferující zejména po *druhé světové válce *Slovany), které se objevují na mapách Kossinových oponentů (český archeolog Jan Filip [1900–1981], polský archeolog Józef Kostrzewski [1885–1969], ruský archeolog Aleksandr Jakovlevič Brjusov [1885–...] a další) pracujících stejnými metodami a které obvykle zrcadlí dané ideologické a politické tendence jejich tehdejšího prostředí (například „germánský svět“ versus „slovanský svět“ v první polovině 20. století). A patrně největší úder migracionismu zasadilo jeho rasistické a politické zneužití, které vyvrcholilo za *druhé světové války a v prvních poválečných letech.

Dnes je migrace chápána jako důsledek záměrného rozhodnutí změnit nebo rozšířit své teritorium. Základní modely osídlování *světa vytváří molekulární genetika a *molekulární antropologie. Teorie, s níž dnes můžeme poměrně spolehlivě pracovat, vychází z *genomu současné populace, na prvním místě u mitochondriální *DNA, a to ve vzorcích odebíraných na různých kontinentech. Významným potvrzením může být antropologický záznam o výměně populace, pokud je k dispozici kosterní materiál; případně analýza izotopů, která může prokázat, zda daná populace trvale žila v domácím prostředí nebo přišla odjinud. Samotné archeologii zbývá kombinovat demografické, kartografické a chronologické údaje a opřít se o stratigrafické sledy, které dokládají změnu *technologie a *stylu v inventáři archeologické kultury. V minulosti byly migrace považovány za hlavní hybnou sílu vývoje a jeho proměn. Zhruba od poloviny 20. století se naopak začaly u nově nastupující badatelské generace prosazovat představy o průběžném vývoji na místě a u některých autorů převládají dodnes. Obě tato stanoviska jsou extrémní; oba procesy se zpravidla prolínaly. (Jaroslav Malina)

migracionistická antropologie, *antropologie, migracionistická

mihráb (z arabštiny: *mihráb*), výklenek ve stěně *mešity, označující směr k *Mekce (*kibla). Není obdobou křesťanského oltáře a bývá obvykle prázdný. (Jaroslav Oliverius)

mícha, hřbetní, **medulla spinalis*.

mícha, prodloužená, **medulla oblongata*.

Michelangelo Buonarroti (6. 3. 1475, Caprese, Itálie – 18. 2. 1564, Řím, Itálie), italský sochař, malíř, architekt a básník – „uomo universale“; vedle *Leonarda da Vinci a *Raffaela nejvýznamnější tvůrce vrcholné *renesance a jedna z největších uměleckých osobností této epochy, spoluvytvářel i prostor pro vznik *manýrismu a *baroka. Byl činný zejména ve Florencii, v Bologni, v Benátkách a v Římě.

Vynikal plastickým cítěním i znalostí *anatomie, byl skvělý kreslíř, malíř, architekt a básník, ale považoval se především za sochaře. Jeho sochařské postavy z raného období vyjadřují vlastní vnitřní cítění ušlechtilými gesty (*David, Pieta*), v dalším vývoji figura stále

více srůstala s vlastní hmotou *mramorového bloku a vyjadřovala hluboké duševní pohnutí (*Pieta Palestrina, Pieta Rondanini*). Vytvořil též *náhrobky (*papeže Julia II., Lorenza Giuliana Medici). Kresby (prováděné perem – tintou a tuší, později černou křídou a rudkou) pro Michelangela, kromě několika listů, určených jako dary, znamenaly jen studijní přípravu na sochařská, malířská a architektonická díla; z velkého množství jich zůstalo uchováno kolem 50–60, neboť je autor sám ničil. Hlavním tématem byly zejména figurální studie, často proložené zvětšenými detaily a rukopisnými poznámkami. Z kreseb propracovaných jako obrazy vynikají listy pro mladého šlechtice Tommasa Cavalieriho: *Potrestání Titya, Faethontův pád*. Jeho malířskou tvorbu lze doložit od roku 1504 kruhovým obrazem Svaté rodiny, takzvané *Tondo Doni* (s *akty mladíků v pozadí), v němž se vyrovnával s Leonardovými obrazy madon; k významným dílům patří *Bitva u Casciny* s množstvím postav v dynamickém pohybu, zatímco kartony, jež vytvořil pro Palazzo Vecchio jsou známy pouze z kopií. Vrcholem jeho malířské tvorby je výzdoba Sixtinské kaple ve Vatikáně (1508–1512). *Fresky, pokrývající strop, v neobyčejně dynamické monumentální kompozici výrazně plasticky (jakoby sochařsky) modelovaných postav znázorňují genezi, Sibylly a další biblické náměty včetně *Dědičného hříchu* s působivým zobrazením mužského a ženského aktu v postavách Adama a Evy, novoplatonské humanistické ideály jsou transformovány do perzonifikace rozmachu duchovních sil člověka. Výzdobu Sixtinské kaple završil v letech 1535–1541 freskou *Posledního soudu* na oltářní stěně: Kristus-vládce v antické nahotě (roucho později doplnil jiný malíř) je centrem ireálného prostoru, kolem něhož rotují světci, zmrtvýchvstalí, blažení i *zatracení. (Michelangelova dynamická koncepce v Sixtinské kapli připomínající dynamickou kompozici mladopaleolitických malířů ve Velkém sálu jeskyně *Lascaux přispěla k metaforickému označení této jeskyně jako „Sixtinské kaple pravěku“.) Pozdní malířské dílo tvoří dvě fresky *Saulovo obrácení* a *Ukřižování sv. Petra* z let 1542–1550 ve vatikánské svatopavelské kapli.

Kromě jiných architektonických úkolů byl od roku 1546 pověřen vedením stavby chrámu sv. Petra a stal se autorem dalších staveb. Jeho architektura, malba i kresba vynikala prostorovým a monumentálním citěním, které předznamenávalo jak manýrismus, tak *barokní principy. Jako osamělý génius bez přímých žáků ovlivnil své současníky i následovníky.

Michelangelovo básnické dílo odráží jeho nitro, petrarkovský rozpor mezi *láskou k pozemskému *životu a bázní před *hříchem a *smrtí. (Jaroslav Malina)

michelsberská kultura, *kultura, michelsberská.

Michna z Otradovic, Adam Václav (asi 1600, Jindřichův Hradec – 1676, Jindřichův Hradec), český hudební skladatel a básník. Představitel české barokní náboženské písňové tvorby, navazující na tradice předbělohorské hudební i slovesné kultury. V idylických skladbách shrnutých do sbírek *Česká mariánská muzika, radostná i žalostná* (1647), *Loutna česká* (1653) a *Svatoroční muzika* (1661) se prosazuje autorova schopnost skloubit básnickou obraznost se smyslovou konkrétností. Některé z jeho písní (například *Chťic, aby spal*) zlidověly. (Jiří Pavelka)

Mikešová, Tereza (5. 12. 1979, Olomouc), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, od roku 2008 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Poporodní změny na kostře: Kritická historická studie* (2008), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír *Novotný, CSc., RNDr. Miroslav *Králík, Ph.D. Kontakt: Mgr. Tereza Mikešová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: terim@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Miklucho-Maklaj, Nikolaj Nikolajevič (17. 7. 1846, Rožděstvenskoje, Rusko – 14. 4. 1888, Petrohrad, Rusko), ruský přírodovědec, etnograf a antropolog. Po gymnaziálních studiích nastoupil na *katedru fyziky a matematiky na *univerzitě v Petrohradě; ze studia

však byl pro porušování pravidel vyloučen. Ve studiu pokračoval na německých univerzitách v Heidelbergu, Lipsku a Jeně. Studoval mimo jiné pod vedením významného německého darwinisty Ernsta *Haeckela (1834–1919); později se stal jeho asistentem a podnikl s ním v roce 1866 terénní výzkum na Kanárských ostrovech. Následně se zúčastnil výpravy k Rudému moři. Po svém návratu do Petrohradu v roce 1869 se začal intenzivně zajímat o literaturu o původních obyvatelích *Oceánie (*Melanésie, *Mikronésie a *Polynésie), kde uskutečnil své nejvýznamnější terénní výzkumy (především na *Nové Guineji). Svou klidnou a povahou si získal přístup k *Papuáncům a zprostředkoval klíčové informace o jejich *kulturách.

První cestu do Melanésie absolvoval na palubě korvety Vitjaz, která 8. listopadu 1870 vyplula na cestu kolem světa. Na palubě lodi překonal Atlantský oceán, obeplul Jižní Ameriku a částečně přeplul Tichý oceán. Dne 19. září 1871 se vylodil na Nové Guineji v zálivu Astrolabe na pláži, která byla později nazvána jeho jménem. Na Nové Guineji zůstal se dvěma pomocníky až do prosince 1872, kdy u břehů Nové Guineje zakotvila ruská korveta Izumrud, která měla vyzvednout na předem smluveném místě jeho písemnosti, neboť se v Evropě rozšířila zpráva, že Miklucho-Maklaj na Nové Guineji zemřel. Po odjezdu z Nové Guineje ulehl nemocen na šest měsíců v Ternate; později pokračoval v cestě na Filipíny, kde zůstal od března do dubna 1873. V letech 1874–1876 uskutečnil další cestu; krátce se zastavil na Nové Guineji, kdy navštívil i jihozápadní část ostrova, kterou si v té době nárokovalo Nizozemsko. Následně navštívil Singapur, Bangkok a Jávu, kde se zotavoval až do začátku roku 1876. Z Jávy odcestoval na Novou Guineu v únoru 1876 se zastávkami, mimo jiné na Celebesu, Palau, ostrově Yap, Karolínách a Admirální ostrovech. Na Nové Guineji opět pobýval od června 1876 do listopadu 1877. Následoval další melanéský výzkum v letech 1878 a 1879, kdy prozkoumal *Torresovu úžinu, Trobriandovy ostrovy, ostrov Wari, Admirální ostrovy, Palau a Filipíny. Následně se přes Borneo vypravil do Singapuru a odtud do Sydney. V letech 1878 a 1879 opět navštívil Novou Guineu. Jeho poslední krátká návštěva Nové Guineje proběhla v roce 1883.

Miklucho-Maklaj se zasloužil o vybudování biologické výzkumné stanice na pobřeží v Sydney (Camp Cove, Watsonův záliv). Stanice zabývající se mořskou faunou byla situována na výběžku pevniny, který zasahuje hluboko do otevřeného oceánu. Její sídlo projektoval australský architekt John Kirckpatrick (1856–1923) a bylo dokončeno v roce 1881. Miklucho-Maklaj na stanici žil a pracoval průběžně pět let. Prostory stanice sloužily od konce osmdesátých let 19. století do roku 2001 armádním důstojníkům. V roce 2001 byla svěřena do péče *Sydney Harbour Federation Trust*.

V roce 1886 se Miklucho-Maklaj vydal Petrohradu, aby na půdě Ruské zeměpisné společnosti (Ruskoje geografičeskoje občestvo), která zčásti sponzorovala jeho první cestu na Novou Guineu, prezentoval výsledky své práce. Své sbírky následně věnoval Ruské akademii věd. V roce 1887 se vypravil zpět do Sydney, aby uspořádal své rukopisy. Z obavy ze zneužití svých poznatků koloniálními mocnostmi zlikvidoval část svých rukopisů; po jeho smrti část rukopisů zničila i jeho manželka. Ještě téhož roku se vypravil zpět do Petrohradu, kde o rok později zemřel. Zbytek díla se po jeho smrti dostal do fondů Ruské zeměpisné společnosti. Během života Miklucho-Maklaj publikoval jen krátké statě a referáty, rozsáhlejší díla a jeho deníky začaly vycházet tiskem až od roku 1923 péčí Ruské zeměpisné společnosti.

Jeho zájem nebyl jen čistě vědecký, neboť vyvinul značné úsilí o ochranu původního obyvatelstva Oceánie. V polovině sedmdesátých let 19. století zahájil písemný dialog s evropskými politiky a představiteli koloniálních administrativ a obchodních společností. Protestoval proti obchodu s lidmi v Polynésii, vyhánění původního obyvatelstva z jejich půdy a proti distribuci alkoholu domorodcům. Dožil se ještě *kolonizace východní části Nové Guineje Německem a Velkou Británií, která probíhala v říjnu a listopadu 1884, kdy si tyto dvě mocnosti rámcově rozdělily území na východ od hranic nizozemské *kolonie. V roce

1885 bylo vyjednáno definitivní vymezení těchto hranic mezi Německem a Velkou Británií. Krátce před svou smrtí poslal Maklaj telegram německému kancléři Bismarckovi: „Melbourne, 9. ledna 1888. Původní obyvatelé Maklajova pobřeží odmítají připojení k německé říši. Maklaj.“ V roce 1899 dostala německá kolonie oficiální název Německá Nová Guinea.

Nikolaj Nikolajevič Miklucho-Maklaj přispěl k formování *etnografie a rozvoji metod antropologického terénního výzkumu. Jeho zásluhy byly, mimo jiné, oceněny pojmenováním významné ruské antropologické instituce – Ústavu etnologie a antropologie N. N. Miklucho-Maklaje (Institut etnologii i antropologii im. N. N. Miklucho-Maklaja), který je součástí Ruské akademie věd. Jeho jméno nese rovněž rostlinný druh *Illipe maclayana*. (Martin Soukup)

Mikmakové (Micmac, „Spojenci“), etnická skupina severoamerických *indiánů ze skupiny *Algonkinů, kteří žili při severovýchodním pobřeží USA a Kanady; dnes jejich zbylí potomci v počtu asi 20 000 (odhad z roku 2000) obývají lesní indiánské rezervace v Novém Skotsku (Kanada) a částečně v USA. Zřejmě první původní obyvatelé Severní Ameriky, kteří se setkali s *Evropany. Byli kočovní lovci, rybáři a sběrači. Neměli žádnou formu kmenové *vlády, byli organizováni do malých skupin vedených nejlepším lovcem. Přes snahu kanadské vlády requalifikovat Mikmaky v zemědělce, dnes většinou pracují jako komerční rybáři. Původní *náboženství bylo *animistické, zejména *kult předků – pozůstali například po pohřbu obývali dům zemřelého, čímž bránili návratu jeho duše. Dnes převažuje *křesťanství. (Lukáš Šín)

mikroanalýza, analýza vzorku o hmotnosti několika miligramů (i méně). (Martin Hložek)

mikrobiální povlak, *plak, zubní.

mikrocefalie, též *microcephalia*, vývojová deformita *mozku a lebečních *kostí, kdy *hlava má menší obvod přes *glabelu než 460 mm a kapacitu lební menší než 1000 cm³. V *Anatomickém muzeu profesora Karla Žlábka na Lékařské fakultě *Masarykovy univerzity jsou vystaveny dvě *recentní lebky s extrémní mikrocefalií, náležející dospělým jedincům (extrémní mikrocefalové většinou umírají v dětském věku). Obě patří k nejmenším známým mikrocefaliím na světě. Lebka muže ve věku 57 let má kapacitu 405 cm³, u dalšího jedince (30–40 let) byla zjištěná kapacita lebeční pouhých 355 cm³, což je dokonce hodnota menší než u hlavičky *novorozence (v průměru 380 cm³). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

mikrodoncie, proporcionalní zmenšení *zubu, velikostní anomálie zubů. (Michaela Račanská)

mikroekonomie (z řečtiny: *mikros*, „malý“, *oikos*, „dům, domácnost, obydlí“ a *nomiá*, „zásady chodu domácnosti, hospodaření“), subdisciplína *ekonomie zabývající se hospodařením jednotlivých firem a *subjektů. (Marie Dohnalová)

mikroevoluce, typ biologické *evoluce, která zahrnuje poměrně krátké vývojové změny probíhající v populacích téhož druhu. (Jaroslav Malina)

mikrojádra [archeologie], kamenná *jádra určená k výrobě *mikrolitů. Zvláště charakteristická jsou klínová mikrojádra (anglicky: *wedge-shaped microblade cores*) známá ze severní Asie a Ameriky v období mezi 20 000 až 8 000 lety př. n. l. Těžba probíhala spíše použitím tlaku než úderu. (Jiří A. Svoboda)

mikroklima, *klima.

mikrolity (z řečtiny: *mikros*, „malý“ a *lithos*, „kámen“), drobné kamenné nástroje (délka kolem 1–2 cm) zpravidla geometrických tvarů (kruhové *segmenty, *trapézy, *trojúhelníky, mikročepele s otupeným bokem aj.) vyrobené jemnou *retuší *čepelek či *ústěpů oddělených od *mikrojader spíše tlakem než úderem a zasazované jednotlivě i ve větším počtu do dřevěných, kostěných nebo parohových násad či rukojetí jako *hroty či řezné čepele. Mikrolity se vyskytují od *mladého paleolitu (zejména *gravettien) do *neolitu, typické však jsou především pro *mezolit. (Karel Sklenář)

mikromélie, všeobecně – zkrácení končetiny, které je většinou podmíněno disproporcionálním růstem (například zakrtním *kostí předloketních nebo *bércových). (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

Mikronésané, původní obyvatelé *Mikronésie; západní část je jazykově a kulturně bližší Indonésii, východní část *Polynésii. Vznikli smíšením *Indonésanů, *Melanésanů a *Polynésanů. *Jazyky (nejméně 11, každý s množstvím dialektů; *jazyky, mikronéské) tvoří samostatnou větev *austronéské (*malajsko-polynéské) rodiny; nazývají se podle ostrovů, na kterých se jimi mluví. Rozdíly patrně souvisejí s tím, odkud byla která část ostrovů osídlena (z Asie ve 2. tisíciletí př. n. l., *sekundární *migrace z Polynésie v 1. tisíciletí n. l.). Zemědělci, rybáři, dříve válečníci. Z tradičních řemesel se zachovala stavba lodí a domů (na ostrově Truku a Nan Mandolu se dochovaly i zbytky kamenných staveb) a zpracování přírodních materiálů.

Mikronésané si nevytvořili povědomí národní příslušnosti, protože příslušnost a pozice ve společnosti je určena příbuzenstvím, místem pobytu, pohlavím a věkem. Jsou tedy například *Čamorové, Nauruánci, Ponapeánci, Yapané atd. Ostrovní společenství zpravidla nebývají velká (asi 50–500 osob v závislosti na velikosti ostrova). Většina ostrovů je pod správou USA, Velké Británie aj., pouze některé ostrovy jsou nezávislé, například bývalé Gilbertovy ostrovy, nyní Republika Kiribati (nezávislá od roku 1979), ostrov Nauru (od roku 1968) aj. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Mikronésie (z řečtiny: *mikros*, „malý“ a *nésos*, „ostrov“, „malé ostrovy“), skupina více než šesti set ostrovů v *Oceánii, z nichž šedesát je obydlených. Zahrnuje mimo jiné Gilbertovy ostrovy, Guam, Karolíny, Marshallovy ostrovy, Palau a souostroví Yap. Mikronésie byla osídlena před nejméně 3 500 lety; východní část pravděpodobně z Malajsie, západní část z jihovýchodní Asie. *Evropany byla objevena již na počátku 16. století, její *kolonizace začala až v 17. století, kdy se zde usazovali zejména *Španělé; koncem 17. století zahájili misijní činnost *jezuité. V roce 1898 byla Mikronésie získána Německem; od roku 1914 byla okupována Japonskem. Během *druhé světové války se zde mocensky prosadily Spojené státy americké, které od roku 1947 Mikronésii administrovaly. V roce 1979 vznikla Mikronéská federace, jejíž součástí se staly státy Marshallovy ostrovy, Palau, Severní Mariany a Federativní státy Mikronésie. V roce 1990 byla vyhlášena nezávislost.

Mikronésie se stala centrem zájmu antropologů, kteří zde uskutečnili řadu terénních výzkumů: mezi jinými George Peter *Murdock (1897–1985) v souostroví Chuuk, Ward *Goodenough (narozen 1919) rovněž v souostroví Chuuk nebo David *Schneider (1918–1995) v souostroví Yap. Odborníci varují před používáním pojmu Mikronésie jako označení celého kulturního okruhu, a to z podobných důvodů, jaké uváděl Edward *Said (1935–2003) při kritice *orientalismu. (Martin Soukup)

mikronéské jazyky, *jazyky, mikronéské.

mikrosatelity (krátké tandemové repetice, anglicky: *Short Tandem Repeats*, zkratka: STR) [molekulární genetika], krátké, tandemově se opakující sekvence *DNA, zpravidla o délce 2–6 *bp (některé prameny uvádějí rozmezí od 1 bp po 8 bp). V typické podobě jsou nejčastější dinukleotidové repetice (srov. *nukleotid), z nichž převažuje typ (CA)*n*, mezi trinukleotidy jsou nejfrekventovanější CAG a AAT. Pokud pod pojmem mikrosatelit rozumíme jakoukoli tandemově se opakující krátkou sekvenci, pak nejčastěji se vyskytující sekvencí u *člověka je poly(A). Počet opakujících se motivů může dosáhnout až několika stovek (kolem 150 bp). Vyskytují se ve všech dosud zkoumaných *prokaryotických a *eukaryotických genomech a to jak v kódujících, tak i nekódujících oblastech. Jsou charakterizovány vysokou mutační rychlostí (u savců včetně člověka řádově 10⁻³ až 10⁻⁴/*lokus/generaci), vysokou početností a rozptýlením po celém *genomu (tím se liší od *minisatelitů, které se vyskytují jen v určitých, tzv. hypervariabilních oblastech *chromozomů). Díky jejich *kodominanci lze snadno identifikovat *heterozygotní jedince.

Možnosti využití mikrosatelitů jsou široké: díky svému vysokému počtu nacházejí uplatnění především v mapování genomu, jejich vysoká proměnlivost z nich zase činí účinný nástroj *forenzních analýz, kde nahradily metodu fingerprintingu (srov. *DNA profil), určování paternity, odhadů velikosti a struktury populace, genetické proměnlivosti, *toků genů atd. Přestože jsou mikrosatelity všeobecně považovány za molekulární znaky selektivně neutrální, množí se doklady o regulační funkci některých mikrosatelitů, u člověka je známo i několik případů silného vlivu těchto sekvencí na duševní schopnosti svého nositele. (Miloš Macholán)

mikroskop, přístroj k pozorování malých, prostým okem neviditelných objektů. Optický mikroskop využívá k zobrazení objektů viditelné světlo a má rozlišovací schopnost kolem 0,2 μm . Kromě světelného mikroskopu se používají transmisní (TEM) a *skenovací elektronový mikroskop (SEM) s rozlišovací schopností běžně 20 nanometrů (nm) a laserový skenovací konfokální mikroskop (LSCM). (Drahomír Horký)

mikroskop, elektronový, zařízení, které se od optického mikroskopu (využívajícího pro docílení zvětšení objektu soustavu optických čoček) liší tím, že se používají nikoli světelné paprsky, ale svazek elektronů. Rotačně symetrické elektrické pole a magnetické pole mohou vytvořit geometricky věrný obraz zobrazovaného předmětu. V elektronové optice se takováto pole označují jako čočky. Podobně jako u skleněných čoček, můžeme i u elektronových čoček určit jejich ohniskovou vzdálenost a polohu hlavních rovin. U elektronových mikroskopů se v současné době používá pouze magnetických čoček tvořených magnetickým polem. Skenovací elektronová mikroskopie (SEM) je instrumentální metoda, která je v archeologii určena zejména k pozorování zvětšených povrchů *kovů (10–30000 x). K zobrazení předmětu metodou skenování elektronové mikroskopie lze využít sekundární elektrony (metoda SEI, *Secondary Electron Imaging*), odražené elektrony (metoda BEI nebo BSE, *Back Scattered Electron Imaging*). Přístroj pracující s touto metodou nazýváme elektronový mikroskop. Tento přístroj lze do jisté míry považovat za analogii světelného mikroskopu v dopadajícím světle, ale na rozdíl od něho je výsledný obraz tvořen pomocí sekundárního signálu – odražených nebo sekundárních elektronů. Díky tomuto principu je zobrazení v SEM považováno za nepřímou metodu. Velkou předností SEM v porovnání se světelným mikroskopem je jeho velká hloubka ostrosti, v jehož důsledku mají dvojrozměrné fotografie ze SEM i jistý trojrozměrný aspekt. Předností těchto mikroskopů je také to, že v komoře preparátů vzniká při interakci urychlených elektronů s hmotou vzorku kromě výše zmíněných signálů ještě řada jiných, například rentgenové záření, Augerovy elektrony, katodoluminiscence, které nesou mnoho dalších informací o vzorku. Při jejich detekci je možné určit například prvkové složení preparátu v dané oblasti a při porovnání s vhodným standardem určit i kvantitativní zastoupení jednotlivých prvků. Transmisní elektronová mikroskopie (TEM) je založena na průchodu svazku urychlených elektronů stěnou pozorovaného vzorku, který musí být dostatečně tenký. Vzorky se používají ve formě replik (otisků) nebo tenkých fólií. Environmentální skenovací elektronová mikroskopie (ESEM) umožňuje pozorování vlhkých, například biologických vzorků bez jejich předchozího zpracování preparačními technikami, jako je vysoušení, případně zmrazení vzorku. ESEM lze využít k pozorování široké škály organických zbytků. Elektronová mikrosonda (EMPA) je metoda příbuzná elektronové mikroskopii, pomocí které jsou prováděny kvalitativní a kvantitativní chemické mikroanalýzy s větší přesností. Tato přístrojová metoda je nejčastěji užívána k charakteristice geologických vzorků. Uvedené přístroje jsou obvykle vybaveny energiově disperzními a vlnově disperzními mikroanalyzátoři. Energiově disperzní analýza (EDS, EDX) je metoda, která ve spojení s elektronovou mikroskopii umožňuje rychlé určení kvalitativního složení analyzovaného kovu. EDX dovoluje prvkové kvantifikování analyzované plochy do velikosti několika mikrometrů. Při dopadu primárních elektronů na vzorek vzniká rentgenové záření, které se zachycuje energiově disperzním spektrometrem.

Výstupem EDS analýzy je spektrum četnosti rentgenového signálu v jednotlivých energetických oknech. Zobrazuje se píky, které odpovídají jednotlivým prvkům. Výška píku je výsledkem koncentrace daného prvku v analyzovaném objektu. Vlnově disperzní mikroanalýza (WDS, WDX) funguje na principu analýzy vlnové délky rentgenového záření. Metoda WDX umožňuje analyzovat prvky od protonového čísla 5 (B) do 92 (U) (záleží na kombinaci analyzujících krystalů, které jsou aktuálně k dispozici). Mez stanovitelnosti je výrazně nižší než u metody EDX a může dosáhnout až řádově stovek ppm. Lze stanovit jak makrokomponenty, tak prvky ve stopových množstvích. (Martin Hložek)

mikroskop, skenovací elektronový (anglicky: *Scanning Electron Microscope*, zkratka: SEM), řádkovací elektronový mikroskop, který na rozdíl od optického mikroskopu nepoužívá světelné paprsky, ale svazek elektronů, který řádkuje po povrchu pokoveného preparátu a vybuzuje *sekundární elektrony. Má rozlišovací schopnost kolem 2 nanometrů (nm).

*Variantou je enviromentální řádkovací elektronový mikroskop (ESEM); jedná se o speciální typ mikroskopu, který umožňuje pozorování vzorku v přirozeném prostředí bez nutnosti pokovení vzorku. (Drahomír Horký)

mikroskopická anatomie, *anatomie, mikroskopická.

mikro- (z řečtiny: *mikro-*, „malý“), v složeninách první část s významem: „malo-, drobno-, malý, drobný“.

Mikuláš Kusánský, Nicolaus Cusanus (vlastním jménem Nicolas Krebs, 1401, Cues an der Mosel, dnes Bernkastel-Kues, Německo – 11. 8. 1464, Todi, Itálie), německý teolog, filozof a matematik. V roce 1450 *biskup v Brixenu. Jako církevní diplomat jednal o unii východní a západní církve a též s husity (*husitství). Domníval se, že cestou k reformě církve má být *koncil. Zklamán jeho jednáním, stal se zastáncem papežské svrchovanosti. V roce 1448 byl jmenován *kardinálem.

Ve spisu *De docta ignoranta* (O učené nevědomosti, I–III, 1440) si uvědomil hranice myšlení v protikladech, které vytrhává určení věci ze vzájemné souvztáznosti a jednoty (*coincidentia oppositorum). Ve vztahu k *Bohu uplatnil princip splývání protikladů maxima a minima. Bůh je maximem jako zahrnutí všech věcí před jejich stvořením a minimem jako rozvinutí všech věcí po jejich stvoření. Překonal staré pojetí *světa, vybudované na hierarchicky uspořádaných *substancích, učinil první kroky k matematizaci *přírody. Při odhalování vzájemných vztahů je matematika nástrojem jejich vyjádření („svět je nekonečná koule, která má střed všude a nikde“). Zabýval se rovněž astronomií; dospěl k *názoru o pohybu Země. Myšlení Mikuláše Kusánského bylo ovlivněno též mystickou kontemplací. Aby podpořil vzájemné soužití různých náboženství, uvažoval ve spisu *De pace fidei* (O míru víry, 1453) o jejich společném racionálním jádru. Ve svém díle předjal některé exaktní teorie formulované mnohem později. (Jaroslav Malina)

Mikulášek, Oldřich (26. 5. 1910, Přerov – 13. 7. 1985, Brno), český básník. Představitel máchovské a halasovské reflexivní linie v moderní české *poezii, který současně s dokumentaristickou názorností a přesvědčivostí dokázal vyjádřit dynamické protiklady lidského života – vztahy mezi mužem a ženou, sféru intimních zážitků a veřejného dění, každodennost a monumentalitu, autobiografickou autentičnost i básnickou stylizaci. Život chápe jako drama, jehož základním výrazovým prostředkem je dialog. Jeho doménou jsou milostné a erotické polohy. Dospívá k žánru malých, pronikavých civilních eposů. K nejvýznamnějším patří sbírky *Podle plotu* (1946), *Pulsy* (1947), *Ortely a milosti* (1958), *Svlékání hadů* (1963), *Šokovaná růže* (1969). V jeho pozdní tvorbě sílí baladičnost, zvýrazněná melodičností verše, skepse a sebeironie (*Veliké černé ryby a dlouhý bílý chrt*, 1981). (Jiří Pavelka)

mikulášská obchůzka, *obchůzka, mikulášská.

Mikulčice u Hodonína, slovanské *hradiště a *sídliště; rozkládá se na písčité duně zvané „Valy“ chráněné rameny řeky Moravy. V 8. až 10. století se zde nacházelo mocenské centrum

obklopené celou řadou satelitních *sídlišť. Za největšího rozkvětu v 9. století byly na vlastním *hradisku i na okolních sídlištích postaveny křesťanské *chrámy (dosud identifikováno celkem 12 staveb), kolem nichž se pohřbívalo. Na *akropoli, opevněné mohutnou dřevohlinitou *hradbou s čelní kamennou plentou, stávala vedle sedmi *kostelů (kostely 1 až 5, 11, 12) a *paláce řada obydlí. Zvláště opevněné předhradí s mnoha srubovými příbytky se považuje za sídlo ozbrojené *družiny zajišťující prosazování moci místního vládce. V blízkosti tohoto opevněného centra byly objeveny zbytky dalších kostelů (kostely 6 až 10) pravděpodobně zbudovaných na sídlech velmožů. Zvláště *rotunda (kostel 6), ležící před mostem umožňujícím vstup na akropoli od severovýchodu, byla náročnou stavbou. Uvnitř byla vyzdobena *freskami. V trati „Klášteřisko“, v prostoru vymezeném palisádou, je spatřováno pohanské *kultovní místo s mnoha kostrovými a třemi koňskými *hroby.

Od 10. století je patrna ztráta významu mocenského centra, ale doklady osídlení přetrvávají do 11. století. V 15. století v místech stavby se čtyřmi konchami (kostel 9), která patrně v 9. století sloužila jako *baptisterium, byla zbudována pevnůstka střežící přechod přes řeku Moravu. Téměř 2000 prozkoumaných kostrových hrobů přineslo cenné informace nejen o fyzickém vzhledu obyvatel, *nemocech a demografickém složení obyvatelstva, ale také o sociálním rozvrstvení společnosti. Četné dětské hroby, především u dvouapsidové rotundy (kostel 6), jsou svědectvím možnosti *křtu *novorozenců. *Kostra muže se zhojenou *amputací levé nohy a pravé ruky je patrně dokladem *trestu, který měl zabránit bojovníkovi nasednout na *koně a držet *zbraň. (Josef Unger)

Mikulka, Alois (13. 8. 1933, Brno), český malíř, sochař, ilustrátor a spisovatel; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1948–1952 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Brně a v letech 1952–1958 Vysokou školu výtvarných umění v Bratislavě v ateliéru Jána Želibského.

Mikulkova tvorba je osobitá, nepodléhala a nepodlehla módním nebo ideologickým tlakům a vymyká se i všem proudům a tvůrčím programům našeho poválečného umění, má svou vlastní logiku a autenticitu pramenící z vnitřního světa autora. Formálně se pohybuje mezi dětským, naivním a lidovým výtvarným výrazem originálně umocněným poetickou imaginací a svérázným humorem. Námětově těží z *mytologie, *bible, westernu i současného života. Je plná fantazie, *poezie, hravosti, půvabu, ale také filozofické hloubky. Vyznačuje se srozumitelností a technickou dokonalostí. Kromě volné malířské, grafické a sochařské tvorby (a realizace řady dřevěných a kamenných soch pro veřejná prostranství i v sepětí s architekturou, zejména v objektech mateřských škol) Mikulka napsal a ilustroval více než třicet knih, převážně pro děti a mládež a ilustroval několik desítek knih jiných autorů. Pohádky, povídky, básně a eseje uveřejňuje také v časopisech a denním tisku, v rozhlase a *televizi. Jeho nápadité příběhy, originální pohledy na lidskou zkušenost a osobitý jazyk si našly mnoho příznivců mezi dětmi i dospělými. Napsal i divadelní hry a výtvarně se podílel na výpravách divadelních a televizních inscenací. (Jaroslav Malina)

mikve (z hebrejštiny: *mikva*, „sebrání, shromáždění vody“), židovská rituální lázeň a vodní nádrž s předepsaným množstvím vody, určená pro *rituální očistu. První zmínka o mikve je uvedena ve starozákonní knize *Leviticus (11,36). Zákony stanovující výstavbu mikve a typ užívané vody obsahuje traktát *Mikva 'ot* (Mikve) uvedený ve sbírce **Mišna*. Zpravidla se jedná o malý, cihlami zaklenutý prostor s kamennou vodní nádrží, umístěný ve sklepním objektu. Mikve měla být hluboká natolik, aby umožnila úplné ponoření a stání dospělému jedinci. Mikve, které byly napájeny z podzemních pramenů, měly přirozený vodní přítok a také odtok. Voda v mikve musí být čistá a přírodní. Vysoké nároky byly kladeny také na její vodotěsnost. V době existence Jeruzalémského *chrámu ji užívali *kněží. K jejímu obecnému rozšíření v rámci židovské kultury došlo teprve po zničení chrámu. Od *středověku mikve

představovala integrální součást židovské obce, ačkoli archeologické nálezy a rabínská literatura z 1. století n. l. dokládají budování i domácí neboli privátní mikve. Mužům sloužila také k očištění po pohlavním styku nebo jinak způsobené *ejakulaci spermatu (*onanie, poluce). Vstup do mikve byl vyžadován také v případě fyzického kontaktu s mrtvým člověkem (*Numeri 19,13).

V současné době ji používají především ženy k rituální očištění sedm dní po skončení *menstruace (Leviticus 15,19; 15,28), před *svatbou, po *rozvodu, po *porodu (chlapce 40 dní, dívky 80 dní), potratu nebo v případě neplodnosti. U mikve jsou zřizovány i kadeřnické salony a salony krásy. Muži dnes vstupují do mikve za účelem očištění před svatbou, po rozvodu a v období duchovní přípravy před židovskými svátky (Roš ha-šana a *Jom kipur), chasidi (*chasidismus), dokonce v předvečer *šabbatu. Do mikve se mohou ponořit také *konvertité. Rituální očištění v mikve slouží pro nově zakoupené nádobí nebo nádobí, které se nedopatřením dostalo do styku s *trejfe potravinami.

V České republice se dochovaly mikve například v Brně, Dobrušce, Kdyni, Lázních Kynžvart, Mikulově na Moravě, Praze (Pinkasova synagoga), Třebíči nebo ve Znojmě. Funkční mikve sloužící k rituální očištění se na našem území nacházejí pouze v Brně a Praze.

Mikve jako prostředek rituální očištění dokonce vstoupila jako téma a ústřední motiv do krásné literatury. Například český prozaik Ivan *Olbracht (1882–1952) ve své povídce *Událost v mikve* (1937) vytvořil příběh o tom, jak lze prostřednictvím manipulace s mikve oddálit ze strany muže plnění jeho manželských povinností. Izraelská dramatička Hadar Galronová (narozena 1970) názvem a zároveň obsahem dramatu *Mikveh* (Mikve, 2004) představila unikátní verzi mikrosvěta židovských žen jako jediného místa individuálního a spontánního projevu, na jehož pozadí se odkrývá téma jejich submisivních statusů, vztahů ortodoxní komunity a pokusů prosazení *emancipace.

Z antropologického hlediska mikve představuje významný kulturní element, jehož význam a funkce umožňují pochopit, jak důležitou roli hrají v židovské kultuře kategorie „čisté“ a „nečisté“. (Barbora Půtová)

milánský Edikt, *Edikt milánský.

Milaräpa Žäpadordže (*mi-la-ras-pa-bžad-pa-ro-rdže*, 1040–1123; zvaný též Rächen [*ras-čhen*], „Velký v bavlně oděný“, či Thöpaga [*thos-pa-dga*], „Dobře se poslouchající“), tibetský buddhistický poustevník a největší mystický básník náboženských a literárních dějin *Tibetu; příslušník školy *Kagjü. Ideový autor rozsáhlé sbírky mysticko-lyrických básní *Gurbum* (*mgur-'bum*) (Sto tisíc písní, připravováno české vydání).

Milaräpovo slavné a jediné zachované vlastní dílo *Gurbum* je mistrovským výtvořem klasické tibetské literatury. Jeho podmanivé příběhy a charakteristický styl si již po devět století získávají srdce *Tibeťanů všech *společenských vrstev, jimž jsou zdrojem útěchy, potěšení a inspirace. Dílo podává živý obraz tibetské krajiny i všedního života Milaräpových současníků. Je významné především tím, že autor-buddhista v něm s oblibou vyzvedá a zdůrazňuje právě nebuddhistické prvky v životě tehdejší společnosti. V tom se nejlépe zračí Milaräpovo silné národní cítění a jeho láska k rodnému kraji a jeho lidu, s nímž na svých četných toulkách po zemi sdílel všechny jeho slasti i strasti. (Josef Kolmaš)

Milčané, středověké západoslovanské etnikum, které se v 7. století usadilo mezi Labem a Bobrou. Milčané patřili ke skupině předků *Lužických Srbů a stali se jednou z mála skupin *Polabských Slovanů na území Německa, které přetrvaly až do *novověku. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Milétos, dnes malá *vesnice Balad na západním tureckém pobřeží. Stojí na místě nejvýznamnějšího *města maloasijské *Iónie, založeného u ústí řeky Maiandru. Patrně se jedná o mykénskou *kolonii Milawandu uváděnou v chetitských pramenech 12. století př. n. l., ale místo bylo osídleno již od *pravěku. Miléto měl čtyři *přístavy a Svatou cestou bylo město spojeno s Apollónovým *chrámem a *věštírnou v Didymech. V 7. století př. n. l.

Milétos založil na devadesát kolonií v celém Středomoří, z nich nejvýznamnější roli sehrála Naukratis v ústí Nilu, místo, kde se *Řekové mohli inspirovat egyptskou kulturou.

V Milétu vznikla řecká věda a filozofie, jejíž počátky v 6. století př. n. l. představuje milétská škola, filozofové *Thalés, Anaximénés a *Anaximandros a historik Hekatáios. Za podíl na vzpouře proti *Peršanům byl Milétos roku 494 př. n. l. rozbořen, ale brzy byl vybudován podle zásad klasické urbanistiky na pravidelném půdorysu. Nezávislost mu udělil *Alexandr Makedonský, roku 188 př. n. l. připadl *Římanům a toto období znamenalo další rozkvět města. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

milička habešská (*Eragrostis tef*), druh rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Obilovina pěstovaná tradičně zejména v hornatých oblastech Etiopie. Z mouky se pečou tenké chlebové placky mírně nakyslé chuti (ingera). (Petr Bureš)

milieu (z francouzštiny: *milieu*, „prostředí; střed, prostředek“), kulturní prostředí, v němž je třeba chápat text, umělecké dílo apod., aby mu bylo možné správně porozumět. (Jaroslav Malina)

militarismus (z latiny: *militāris*, „vojenský, bojovný“), používání ozbrojených sil v mezinárodních vztazích jako politického prostředku k dosažení státních cílů; státní *ideologii militarismu je přizpůsoben i politický systém.

Pojem se objevil v polovině 19. století a nejdříve označoval agresivní vojenskou *diktaturu Napoleona III. (1808–1873), zasáhl veškerý společenský život, tj. oblast ekonomickou, ideologickou, politickou i kulturní. V marxistické terminologii se termínu užívalo jako „mocenského nástroje sloužícího monopolistům k dobytí nových trhů, surovinových zdrojů, sfér vlivů a území“. Nejostřeji se militarismus projevil v nacistickém Německu (*nacismus) a v poválečném SSSR. (František Čapka)

Milkmanův syndrom, *syndrom, Milkmanův.

Mill, John Stuart (20. 5. 1806, Londýn, Anglie – 8. 5. 1873, Avignon, Francie), britský filozof, ekonom, logik a etik; představitel *pozitivismu. Byl ovlivněn Georgem *Berkeleyem, Davidem *Humem, Jeremym *Benthmem a Augustem *Comtem. Rozvinul subjektivně idealistický empirismus, *indukci oddělil od *dedukce a postavil proti ní. Vypracoval systém takzvané induktivní logiky, zejména metody kauzální analýzy. Rozpracoval etickou doktrínu *utilitarismu, například rozdělením slastí na vyšší a nižší (v čemž byl ovlivněn *romantismem).

V návaznosti na Adama *Smitha a Jeremy *Benthama již plně vyjádřil požadavky podnikavosti svobodných jednotlivců: každý má sledovat svůj vlastní zájem, prospěch a *zisk – pokud je to v souladu s právním řádem a hospodářskými *zákony, a tak nepotlačuje zájmy a prospěch druhých. Tím, že v podnikání uspějí nejschopnější, budou zájmy jednotlivců v souladu se zájmy celku. Odmítal státní paternalismus; jeho „princip poškození“ (*harm principle*) stanoví, že omezení individuálního jednání ze strany státu je přijatelné pouze tehdy, škodí-li toto jednání druhým osobám (klasickými příklady jsou nošení přilby na motocyklu nebo sledování *pornografie). Jeho důraz na jednotlivce a *hodnotu seberealizace ho paradoxně později vedl od klasického *liberalismu směrem k liberalismu modernímu a také k pozitivnímu pojetí svobody (*svoboda, pozitivní a negativní): Má-li mít jedinec reálnou možnost vlastního rozvoje, je třeba mu zajistit přinejmenším dostatečné vzdělání – a to je odpovědností státu.

Mill patřil mezi nejvýznamnější zastávce *zastupitelské demokracie; v knize Poddanství žen se nechal inspirovat svojí ženou a aktivistkou za práva žen Harriet Taylorovou (1807–1858). Z díla: *A System of Logic* (Logický systém, 1843), *Principles of Political Economy* (Principy politické ekonomie, 1848), *On Liberty* (1850, česky: *O svobodě*. Praha: Časopis českého studentstva, 1891), *Considerations on Representative Government* (1861, česky: *Úvahy o vládě ústavní*. Praha: Časopis českého studentstva, 1892; Praha: Svoboda, 1992),

Utilitarianism (Utilitarismus, 1861), *The Subjection of Women* (1869, česky: *Poddanství žen*. Praha: Časopis českého studentstva, 1890). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Miller, Henry (26. 12. 1891, New York, USA – 7. 6. 1980, Los Angeles, USA), americký prozaik; představitel *surrealismu. Jeho život v mnohém připomíná osudy francouzských *prokletých básníků: je podivuhodnou poslušností dramatických, absurdních a kuriózních situací. Miller byl bytostí požívačnou a dobrodružnou, se sklonem k cynismu, voyeurství a perverzité. Část života strávil na cestách, téměř deset let žil v Paříži. Prošel množstvím manželství a netradičních milostných či pouze erotických vztahů. Hmotná bída ho nutila přijímat nejobskurnější zaměstnání. Přitom trpěl posedlostí všechny tyto události a situace zaznamenat „pravdivě“, bez autocenzury. Značný vliv na Millerovu ranou tvorbu mělo jeho „přátelství“ s vdanou Anais *Ninovou, a to navzdory skutečnosti, že bisexuální Ninová prožila krátkodobý vášnivý milostný vztah také s Millerovou druhou ženou Jude Mansfield Millerovou.

Millerova literární tvorba byla pokládána za nemravnou a skandální, byla odsuzována a označována za *pornografii. Většina čtenářů a kritiků ji zařazovala mezi literární brak. Na věci nic nezměnila skutečnost, že od roku 1934, kdy autorovi vyšla v Paříži jeho prvotina, *Tropic of Cancer* (Obratník Raka, 1934), byla tu a tam některá jeho díla vydávána (a ovšem i zakazována) a že měl také své ctitele. *Obratník Raka* představuje jeden z nejkontroverznějších románů 20. století, který se pro svou otevřenost a nevázanost ocital po dlouhou dobu v mnoha *zemích na indexu; například ve Spojených státech amerických byl publikován až po soudním líčení v roce 1961. Žánrově jde o voyeurský deník, v němž autor popisuje své životní zkušenosti v sexuálně svobodném prostředí pařížské bohémy. Millerovo literární dílo se dočkalo velkého ohlasu a postupně i ocenění oficiální kritiky až díky aktivitě *beat generation. Tato antitradicionalisticky orientovaná skupina mladých amerických rebelů našla v Millerovi svého předchůdce, který jí imponoval provokativním životem i nekonvenční tvorbou. Stal se kultovním autorem, který učinil hlavním, ne-li jediným tématem své tvorby vlastní životní odyseu. Inspirativní na jeho tvůrčím konceptu byla zejména bezohledná, syrová autobiografičnost. Dokázal oživit odumírající *iluzi *identity mezi autorským subjektem, vypravěčem a hrdinou. Odmítl respektovat normy krásné literatury v oblasti *sexuality. Zrušil hranici mezi tím, co se ve slušné, vysoké literatuře smí, a tím, co ochraňuje instituce společenského *tabu. (Jiří Pavelka)

milodar (přídavek) [archeologie, etnoarcheologie], předmět (*nádoby [někdy i s potravou a nápoji], *nástroje, *zbraně, *ozdoby, *šperky, *skulptury aj. buď v reálné podobě, nebo záměrně vyrobené jako pohřební náhražky a miniatury) přiložený pozůstalými do *hrobu s nadějí, že zemřelému prospěje v posmrtném životě, nebo jako *oběť k uctění a usmíření nadpřirozených sil, později také jako *symbol *moci a bohatství.

Formou milodaru mohly být i zvířecí nebo lidské oběti, jejíž extrémní případy (až několik desítek lidských obětí) se uplatnily zejména v některých *civilizacích *starověku (například v raně dynastickém období *Sumeru v *Mezopotámii nebo v době dynastie *Šang v Číně). (Viz též *smrt a pohřeb – ...) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Mílos, *Mélos.

milosrdné sestry, *sestry, milosrdné.

milosrdní bratři, *bratři, milosrdní.

milost:

1. v *judaismu, *křesťanství a *islámu Boží přízeň věnovaná tvorům, především lidem. Projevuje se smířením a *odpuštěním *hříchů. V křesťanství *Bůh uznává člověka za spravedlivého pro *Kristovy zásluhy. Podle některých pojetí (*katolíci, *pravoslavní, metodisté) působí milost i vnitřně – mění mravní kvalitu duše a vede k dobrému jednání. Cílem milosti je dovést člověka do věčné blaženosti;

2. právní institut sloužící k zmírňování účinků *zákona tam, kde se zákon zdá v konkrétním případě příliš tvrdý. Tradiční výsada hlavy státu, spočívající v oprávnění učinit rozhodnutí, kterým odpouští nebo zmírňuje tresty uložené soudem (*agraciace), nařizuje, aby trestní řízení nebylo zahájeno, respektive aby se v něm nepokračovalo (*abolice), a kterým se zahlazují právní následky odsouzení (rehabilitace). Milost může být udělena individuálně nebo kolektivně (*amnestie). (Jaroslav Malina)

milost, Boží, představa o božském poslání *krále, odvozená z titulování panovníků (od 8. století) obvyklou formulí „z Boží milosti“. Světské panování bylo spjato s *Božským právem králů; mělo je zastupovat, prosazovat a zajišťovat. Nerespektování této pokory bylo chápáno jako odpor proti *panovníkovi. V raném *novověku se toto pojetí změnilo: učení o suverenitě lidu a o *společenské smlouvě v době *osvícenství vedlo k zániku této představy. (František Čapka)

milostná píseň, *píseň, milostná.

Milostné písně krále Václava, soubor německy psaných básní, které vyjadřují dobovou kurtoazní etiketu. Jejich předpokládaným autorem je český *král Václav II. (1271–1305). (Jiří Pavelka)

mílové právo, *právo, mílové.

milpa (z aztéckého nahuatlu), kukuřičné pole. Milpový způsob obdělávání zemědělské půdy praktikovaly již předkolumbovské mezoamerické indiánské kultury (například *Aztékové, *Mayové aj.). Vytváření milpy má několik fází: nalezení vhodného místa, vymýcení křovin a porostů, jejich spálení (*žďáření) před začátkem období dešťů, setba a sklizeň *kukuřice. Poté se nechává půda obvykle několik let zregenerovat. Kromě kukuřice se na milpě pěstují fazole, dýně, *maniok, chayote a další plodiny. Milpové zemědělství je dodnes praktikováno řadou domorodých středoamerických *etnik, jejichž základním zdrojem potravy je kukuřice. Jedním z nich jsou *Lakandonové z mexického státu Chiapas. (Lucie Nečasová)

mimésis (z řečtiny: *mimésis*, „znázornění, napodobení, odraz“, latinsky: *imitatio*), termín *řecké filozofie, *rétoriky a teorie umění. V antické teorii hudby a umění neznamovala mimésis nápodobu, ale znázornění určitého dramatického děje hudebními prostředky. V tomto smyslu se mimésis odvozuje patrně z archaických kultických tanců a mysterijního předvádění *mýtů. Ontologický význam získala mimésis teprve v 5. století př. n. l. u *pythagorejců, kteří chápali existenci jsoucna jako nápodobu čísel. Rovněž *Plátón uvažoval tak, že mimésis vyjadřuje ontologický poměr mezi empirickými předměty a ideami. V moderním významu, tj. od 18. století, označuje mimésis téměř výlučně nápodobu, imitaci, nejčastěji *přírody nebo společnosti v umění. Systematický filozofický význam získala pouze v *marxismu, jako součást *teorie odrazu v marxistické *gnozeologii. (Břetislav Horyna)

mimické svaly, **musculi faciales*.

mimika, součást *neverbální komunikace, uskutečňovaná mimickým svalstvem v obličeji. Mimické výrazy souvisejí především se sdělováním emočního prožívání, zvláště s emocemi vzteku (hněvu), smutku, znechucení, strachu a *radosti. Tyto mimické výrazy jsou poměrně transkulturně *univerzální s předpokladem jejich vrozené podmíněnosti. Vedle nich vyjadřujeme mnohé vnitřní stavy a informace na základě naučených a v dané kultuře velmi jemně rozlišovaných mimických projevů. Pro *člověka jsou zřejmě specifickými mimickými projevy *úsměv a *smích. (Vladimír Blažek)

mimoaderná dědičnost, *dědičnost, cytoplazmatická.

mimoaderná DNA, *DNA, mimoaderná.

mimopárová kopulace, *kopulace, mimopárová.

mimozemské civilizace, *civilizace, mimozemské.

mimozemšťané, příslušníci *mimozemské civilizace; vedle *archoastronautické hypotézy se setkáváme s problematikou mimozemšťanů i při vysvětlování domnělých i

skutečných „záhad“ našeho světa. Skupiny, které šíří víru v existenci mimozemšťanů a zejména v jejich působení na současnou civilizaci, nabývají stále výrazněji rysů *sekt nebo netradičních náboženských skupin. Dalším charakteristickým rysem těchto skupin je příklon ke spikleneckým teoriím – velmoci, zejména USA, mají udržovat spojení s mimozemskými civilizacemi, ale před svými občany to tají. Určitého věhlasu v tomto směru nabyla údajná základna americké armády, označovaná jako „Area 51“, kde mají být deponovány mimozemské artefakty či tam dokonce mají mimozemšťané pobývat.

Nejvýznamnějším projevem víry v mimozemšťany ovlivňující běh událostí na Zemi je bezesporu tzv. fenomén UFO (z angličtiny: *Unidentified Flying Objects*, „neidentifikované létající předměty“ – lidově „létající talíře“). Tento termín je ovšem běžně používán astronomy pro pohybující se objekty na obloze, které se dosud nepodařilo ztotožnit s nějakým konkrétním známým jevem (pohybem nějaké umělé družice, zánikem raketového nosiče, meteoritem apod.) – povětšinou z důvodu neúplnosti dat o těchto objektech. Pro zastánce mimozemského původu UFO jsou tyto objekty dopravními prostředky mimozemského původu, jejichž posádky buď naši civilizaci nezúčastněně pozorují (vědecky zkoumají, k čemuž někdy potřebují odebrat „vzorky genetického materiálu“) nebo nějakým způsobem ovlivňují. Vzhledem k tomu, že první zprávy o UFO z konce 40. let 20. století byly spojovány s údajnou existencí tajných sovětských zbraní, nelze vyloučit, že UFO-mánie je jedním z vedlejších produktů *studené války.

Takzvaný Bermudský trojúhelník (místo relativně častých námořních a leteckých katastrof) bývá považován někdy za mimozemskou základnu (jindy za místo, kde se neblaze projevují pozůstatky *technologií Atlantidy). Tzv. kruhy v obilí bývají považovány za místa přistání průzkumných lodí mimozemšťanů, i když je dostatek důkazů o jejich vytváření různými vtípalky.

Zvláštní postavení má mezi argumenty ve prospěch hypotéz o působení mimozemšťanů na Zemi tzv. Roswellský případ (Roswellská pitva), k němuž mělo dojít v roce 1947. S velkým časovým odstupem se za podezřelých okolností objevil filmový záznam pitvy údajného mimozemšťana nalezeného v havarovaném „létajícím talíři“. Vžijme se však do duše kameramana a předpokládejme, že je člověkem přiměřeně inteligentním. Lze tedy předpokládat, že ví, co filmuje a že to je věc mimořádného významu. Přesto mu trvá více než třicet let, než se anonymně a prý za pouhých 100 000 amerických dolarů vzdá svého pokladu ve prospěch lidstva. Vžijme se též do duší těch, kteří vše chtěli utajit na věčné časy. Nechceme-li považovat US Army a její *tajné služby za neschopné amatéry, pak snad lze předpokládat, že by si dobře pohlídala, aby takový film nezůstal v nepovolaných rukou. Firma Kodak sice potvrdila pravost kousku použitého filmu, rozhodně však ne některé části se záběry údajného mimozemšťana. Zbytek originálu není k dispozici.

S aktivitami mimozemšťanů též bývá spojován tzv. Tunguzský meteorit, který byl pozorován v roce 1908. Mělo jít o nezdařený pokus kosmické lodi mimozemské civilizace o přistání na Zemi. Veškeré jiné teorie o povaze tělesa, které dopadlo na sibiřský prales (bolid, srážka s částí jádra komety) jsou odmítány.

Objevují se i tvrzení o záhadných implantátech, umělých tělískách neznámého účelu a původu, která jsou prý občas nacházena v různých lidských orgánech, například v mozku, zejména v blízkosti *hypofýzy a konkrétně u osob, které měly být uneseny na palubu UFO. Mimozemšťané tedy vedle manipulace s lidským *genetickým materiálem zřejmě pociťují potřebu následně monitorovat či dokonce ovlivňovat své oběti pomocí čehosi, co bylo spolupracujícími ufology po operativním vyjmutí z těla prohlášeno za důmyslnou elektroniku. Implantáty, jejichž velikost prý nepřevyšuje desetinu milimetru, měly být objeveny pomocí *tomografie. Je to zvláštní, protože žádná tomografická technika používaná v dnešní medicíně nemá nebo přinejmenším donedávna neměla potřebnou rozlišovací schopnost. Osoby

postižené voperováním implantátů charakteristicky slýchají vnitřní nesrozumitelné hlasy, což ovšem naznačuje spíše nějakou psychickou poruchu.

Poměrně veliký rozruch vznikl v posledních desetiletích v USA i kolem nálezů „zohaveného (*mutilated*) dobytka“. Protože oběti nebyly ani zakousnuté, ani přejeté autem či zastřelené, jevílo se ufologickým „specialistům“ na tuto problematiku jako nejpravděpodobnější, že vše mají na svědomí mimozemšťané nebo jiné temné síly. Vznikla hypotéza, že relativně častější poškození pohlavních orgánů svědčí o tom, že mimozemšťané provádějí s naší faunou genetické manipulace nebo přímo potřebují *pohlavní hormony. Jako hlavní viníci těchto podivných nálezů byly později experimentálně identifikovány masařky, respektive jejich larvy.

V posledních desetiletích jsou velmi aktivní pseudonáboženské skupiny, které věří v nadřazený (božský) charakter mimozemšťanů a samy sebe považují za vyvolené pro budoucí kontakt s nimi. U nás se takto chová skupina „Vesmírní lidé“. Vyzývají jako naše ochránce Plejád'any, tj. obyvatele hvězdokupy Plejád. Udávají, že jsou s nimi i ve fyzickém kontaktu, což je dokumentováno fotografiemi humanoidních postav s maskami. Masky nosí Plejád'ané, kteří jsou jinak velmi krásní, z důvodů konspirace. Část kontaktů se odehrává spíše v rovině duchovní, kdy Plejád'ané oslovují některé jedince telepaticky. Předávané *informace mají převážně morální obsah, v jistém smyslu se jedná o návody, jak se ve stylu *New Age vyrovnat s problémy života. Obsahem těchto sdělení je též popis *životního stylu a politického uspořádání na Plejádách a v přilehlých částech Galaxie. Telepatické spojení, které lze využívat i pro kontakt s jinými druhy mimozemšťanů, je označováno jako *channelling*. Výsady kontaktu je prý dopřáno pouze jedincům mimořádných morálních a duchovních kvalit.

Víra v mimozemské ovlivňování naší civilizace však nemusí být jen celkem neškodnou výstřední aktivitou. Před časem světem proběhla zpráva o skupinové *sebevraždě 39 lidí ve Spojených státech amerických (San Diego, 26. března 1997). Skupina sektářů, neochvějně věřící v reálnou existenci UFO, navíc žijící *mystikou *reinkarnací, se vzájemně připravila o život. Sebevrahdové tak učinili ve víře, že se znovu probudí na palubě „létajícího talíře“, prý provázejícího kometu Hale-Bopp. Jsme svědky zrodu nového *náboženství a jeho prvních světců, nebo byla jen osudně překročena již mnohokrát posunovaná hranice normálnosti lidského myšlení? (Vojtěch Mornstein)

Minakata, Kumagusu (15. 4. 1867, Wakajama, Japonsko – 29. 12. 1941, Tanabe, Japonsko), japonský biolog, etnolog a folklorista. Po neúspěšných studiích na střední škole opustil v 15 letech Japonsko a studoval v USA a v Evropě humanitní vědy (antropologii, archeologii, historii, folkloristiku) i přírodní vědy, zejména biologii.

Proslul především svými studiiemi hlenek (Myxozoa) – jeden z jím objevených exemplářů dokonce nese jeho jméno (*Minakatella longifila* G. Lister, 1921) a hub (Fungi). V roce 1892 odešel do Velké Británie, kde působil jako pomocný kurátor přírodovědných i historických sbírek Britského muzea. Během svého londýnského pobytu publikoval řadu odborných článků především v časopise *Nature*. Po osobních neshodách s vedením muzea se vrátil roku 1900 do Japonska a usadil se ve *městě Tanabe (prefektura Wakajama), kde dále pokračoval ve svých biologických pozorováních. Společně s Janagitou Kuniem se začal věnovat intenzivnímu studiu *folkloristiky a stal se jedním z průkopníků tohoto oboru v Japonsku. Od roku 1906 se silně angažoval v celonárodním hnutí protestujícím proti konsolidaci a částečné likvidaci venkovských šintoistických svatyní. (Jan Sýkora)

Minamoto, jeden ze silných japonských rodů, které ovládaly, nejčastěji ve funkci regentů, během doby *Heian politiku císařského dvora. Koncem 12. století se rod Minamoto utkal s rodem Taira o moc v pět let trvající válce (1180–1185). Hlava vítězného rodu Minamoto no Joritomo založil roku 1192 v Japonsku *šógunát a sám se stal prvním *šógunem v Japonsku a zároveň doby nazvané podle rodu, Minamoto, nebo podle sídla rodu Kamakura. Kamakurský

šógunát trval do roku 1333, po něm se ujali *vlády šógunové rodu *Ašikaga. (Helena Honcoopová)

Minangkabauové (vlastním jménem Minangkabau), indonéske etnikum na západní a střední Sumatře (asi 8 milionů). *Jazyk patří do *indonéske větve *malajsko-polynéske rodiny; je blízký *indonéštině a podle převládajících hypotéz je předchůdcem *malajštiny. Tradiční organizace společnosti je poměrně složitá a během 20. století v ní došlo k mnoha změnám. Každý příslušník je členem jednoho ze čtyř matrilineárních *suku* (původně patrně rody). Členové jednotlivých *suku* žijí roztroušeně na celém svém území, ale ve *vesnicích se členové téhož *suku* sdružují do jakýchsi čtvrtí. V důsledku růstu populace se *suku* rozpadly na *exogamní podskupiny (tzv. *kampueng*, na počátku 20. století jich existovalo asi 100), které se dále štěpí na tzv. *parui*’, což je nejvýznamnější hospodářská a společenská jednotka. Je to v podstatě *rozšířená *matrilineární a *matrilokální rodina (asi 100 osob žijících v několika domech, ale i v jediném domě). *Parui*’ je tvořena maximálně pěti generacemi potomků téže ženy. Každá dílčí jednotka má své představitele (zpravidla bratr nejstarší ženy v příslušné jednotce). Základní politickou jednotkou je *nagari* (vesnické společenství), která se skládá z několika vesnic. V čele *nagari* je rada starších všech zúčastněných *suku* a jejich dílčích jednotek. Muži musí čekat, až jim žena nabídne *manželství, a když se ožení, žijí u nevěstiny matky a provdaných sester v rodinné jednotce *rumah gagang*. Muži se řídí pravidlem *merantau*, opouštějí obec a musejí se sami prosadit v obchodu. Velká část kultury Minangkabauů je ovlivněna postavou buvola, například jejich domy a čapky nesou zvláštní rohy.

V důsledku holandské *kolonizace v 19. století docházelo k rozpadu těchto tradičních struktur: například vzrostla společenská úloha mužů, nastal postupný přechod k patrilinearitě, převažuje *párová rodina aj. Věřící jsou *muslimové (*sunnité), udržují se některé předislámské prvky, zejména v obřadnosti. (Lukáš Šín)

minaret (z arabštiny: *manára*, doslova „světelná věž“), štíhlá věž u *mešity s ochozem, odkud *muezzin svolává věřící k modlitbě. (Jaroslav Oliverius)

mince, kus *kovu určitého tvaru, za jehož stříž (hrubou váhu) a zrno (množství drahého *kovu) ručil stát nebo jiný vydavatel mince obrazem a opisem. Mince plní funkci peněz jako oběživa, a to buď v podobě plnohodnotných (tzv. kurantních) mincí, nebo jako peněžní znaky ve formě drobných neplnohodnotných mincí; (Jaroslav Malina)

Kolébku mincovní podoby peněz je pobřeží *Malé Asie. Její vznik v období převládající *směny podporovalo několik faktorů: použitelnost směnného prostředku i při menších transakcích, přizpůsobování směnného prostředku tehdejšími váhovým jednotkám a schopnost směnného prostředku nést symboly zaručující kvalitu formy. Za těchto okolností vznikly peníze v podobě raženého kovu jako míra hodnoty, oběživo, tezaurační prostředek a platidlo. Podle všech mincovních pramenů (váhové standardy, nálezy, nominálové systémy) měly všechny starověké ražby funkci peněz. Vnější podoba mincí (kov, tvar, velikost, váha, mincovní obraz) byla dána vydavatelem, který zaručoval kvalitu provedení a určoval tak jejich bernost. První mince byly vydávány skupinami *městských států a *království na západním pobřeží současného Turecka, zejména pak v oblastech zvaných *Lýdie a *Iónie (nedaleko dnešního Izmiru) v průběhu 7. století př. n. l. Představovaly je slitky *elektra (v místě se nacházející přirozená slitina *stříbra a *zlata) o určité váze s obrazovými puncy (například *znak *města) označujícími hodnotu a vydavatele. Pravděpodobně šlo o mince vydávané určitou obchodní, lokální či královskou *autoritou. Později (okolo roku 600 př. n. l.) se právo razit mince ustálilo v rukou státu. Kromě elektronových ražeb se pod řeckým vlivem v průběhu 6. století př. n. l. objevovaly i stříbrné statéry a jejich dílčí nominály. Pro toto období byl typickým rozdílem mezi velkými nominály pro interregionální obchod a menšími nominály pro lokální směnu. Od 6. do 5. století př. n. l. se ustálila nominální hmotností systematizace mincí podle celé řady lokálních standardů (například rhodský, atický, foinický, perský apod.).

Mincovní obraz v archaickém období (polovina 7. století–490 př. n. l.) prodělával velmi různorodý vývoj a ve své prvotní fázi se podřizoval zejména uměleckým vlivům a byl uplatňován na základě dekorativního, komemorativního, religiozního a imitativního principu. Na rubu i líci se objevovaly objekty zoologického či botanického charakteru, *nádoby, *nástroje a *zbraně, jakož i znamení, písmena a mytologické bytosti. Klasické období (490–336 př. n. l.) pak přineslo jako základní mincovní typ hlavu či celou postavu. Mezi nejvýraznější a nejproduktivnější mincovní *lokality patřily: Kolofón, Klazomeny, Teos, Phocaea, Eretria, Efesos, Miletos, Magnésia, Smyrna a Lesbos. *Achaimenovci začali razit své vlastní mince až poté, co se dostali do kontaktu s *monetaristickými ekonomikami v Malé Asii. V poslední třetině 6. století př. n. l. začal pod lýdským vlivem perský vládce *Kýros razit stříbrné mince s postavou *krále ve *zbroji, které i později obíhaly souběžně s mincemi ovládnuté Lýdie a jejich mincovní obraz se po celou dobu *vlády dynastie neměnil. Vážily okolo 5,5 g. Není přesně známo, kdy začaly být raženy zlaté mince. Za počátek zlatých emisí se považují až dareiky krále *Dáreia I. (521–486 př. n. l.). Výše zmíněné imperiální série se vesměs razily v sardské *satapii a byly určeny zejména pro západní oblasti, neboť na východě a v centrálních satapiích probíhaly transakce spíše nemincovní formou. Vedle imperiálních achaimenovských ražeb se razily mince se jmény satrapů a téměř ve většině případů sloužily jako vojenské emise k platbě vojáků. K nejnámějším ražbám patří mince následujících satapií: *Frygie, *Kappadokie, Kárie, Kilikie, *Sýrie, *Babylonie a *Egypt. Tyto mince se převážně vyznačují svým portrétním charakterem. *Jazykem nápisů, mincovními obrazy i váhovými standardy se od achaimenovských ražeb odlišovaly ražby vazalských království. K těm patřila zejména Pamfýlie, *Lykie, městské státy foinické (*Sidón, *Týr, *Byblos, Arvad, Gáza), jakož i mnohá království kyperská s mincovnami Paphos, Salamis, Mariúm, Idalium, Amathus a dalšími. Zcela odlišné charakteristiky nesly mince východních achaimenovských satapií – Gandhára, Hindustánu a Arachosie. Ve valné většině nemají kruhovou formu střížku a jsou opatřeny puncy s geometrickými či florálními motivy. Plnily zřejmě funkci váženého kovu nebo sloužily jako předměty individuální směny. (Vlastimil Novák)

mince, dlouhá, název pro znehodnocenou (kiprovou) *minci z let *třicetileté války, razilo ji mincovní konzorcium (1622–1623), v němž se spojily síly lichvářského a obchodního *kapitálu se špičkami politické a vojenské moci v Čechách; název pochází z lidového rčení, že bylo třeba dlouho počítat, než mince získala nějakou *hodnotu. Konzorcium získalo do ročního pronájmu všechny císařské mincovny v Čechách, na Moravě a v Dolních Rakousích a zaplavilo *zemi bezcennými mincemi o pětinu původního obsahu; tím přivedlo katastrofální *inflaci, ale současně přineslo nesmírné obohacení vlastním členům (skupování konfiskovaných statků). Koncem prosince 1623 následoval státní bankrot, který vyhlásila Vídeň tzv. *patentem o mincovní *kaládě. Teprve poté byl *císař nucen zaručit ražbu kvalitní mince. (František Čapka)

mincovní regál, *regál, mincovní.

mincovnictví, české, prošlo fázemi: 1. v letech 955–1210 – denárová *měna; 2. v letech 1210–1300 – brakteátové období; 3. v letech 1300–1548 – grošová měna (1 *groš = 12 parvů); v roce 1348 zavedeny tzv. peníze (1 groš = 7 penízů), v letech 1519–1520 tolary; 4. v období 1548–1750 – tolarová měna (1 stříbrný zlatník = 60 krejcarů), v roce 1619 přijata krejcarová soustava, roku 1624 tvořil měnovou soustavu tolar (1 tolar = 120 krejcarů); 5. v letech 1750–1857 – konvenční měna (1 tolar = 2 zlatníky = 20 grošů = 60 krejcarů; 1 dukát = 3 zlatníky 10 krejcarů); 6. v letech 1857–1892 – zlatková měna (1 zlatý = 100 krejcarů, 1 tolar – 1,5 zlatého); 7. korunová měna rakouská (od roku 1892, definitivně od roku 1900); 8. od roku 1919 – korunová měna československá (Kč, Kčs), protektorátní (K [*Protektorát Čechy a Morava]), česká (Kč, od roku 1993). (František Čapka)

mindel, sled středpleistocenních *zalednění v alpské *chronologii *pleistocénu. (Jiří A. Svoboda)

mínění, přesvědčení, smýšlení; *názor či *úsudek, který neprošel kritickým zkoumáním a je tedy často mylný; například *Platón přísně rozlišuje mezi poznáním a „pouhým míněním“. (Jaroslav Malina)

mínění, veřejné, souhrn *názorů a postojů lidí. Vztah občanů k politickým i obecně společenským událostem a jevům, k činnosti různých *institucí, organizací a skupin, k hospodářským a kulturním problémům apod. Nikoli pouhé mínění většiny, ale mínění, které je aktivně projeveno ve *veřejné sféře. Veřejné mínění nemůže zcela ignorovat žádná *vláda. Politici, především ti, kteří zakládají svou popularitu na *populismu, věnují většinou značnou pozornost aktuálnímu veřejnému mínění, které nepochybně ovlivňuje politickou podporu, především ve *volbách. Proto politické strany podporují výzkumy veřejného mínění. (Jaroslav Malina)

minerál, *minerály.

mineralizace (z galořímského výrazu *mina*, „ložisko nerostu“, přes středověkou latinu *mineralis*, „nerost, přírodní anorganická hmota“):

1. [tafonomie], *postburiální (diagenetický) tafonomický proces, při němž dochází k nahrazení původních pevných částí organismu jinými *minerály. Základní chemické složky *kostních tkání jsou odstraňovány a nahrazovány minerály vyloučenými ze spodních vod; (Michaela Zelinková)

2. [anatomie, dentální antropologie], proces ukládání minerálních látek v tvrdých tkáních těla (*kosti a *zubu). Tvrdost těchto tkání je dána vysokým obsahem vápníku a fosforu (ve formě krystalů *hydroxyapatitu). Na mineralizaci kostí má vliv řada látek a *hormonů a její porucha má za následek *křivici (rachitis) nebo *osteomalacii. (Michaela Křivanová)

mineralizace zubů, ukládání minerálních solí (krystaly *hydroxyapatitu) do nově vytvořené *tkáně zubu. Probíhá zároveň s *růstem zubu (vznik, *proliferace, histodiferenciace, morfodiferenciace, *apozice), oba procesy se prolínají, takže v jednom zubu lze vidět obě etapy (mineralizace a růst). Mineralizace začíná v tzv. mineralizačních (růstových) centrech, které se nachází na hrbolcích zubu a na incisivních hranách zubu. Na základě mineralizace zubů je založena *metoda určování věku u dětských kosterních pozůstatků, jejímiž autory jsou čeští stomatologové Jaroslav *Komínek a Eva *Rozkocová. (Michaela Křivanová)

mineralogie (z galořímského výrazu *mina*, „ložisko nerostu“, přes středověkou latinu *mineralis*, „nerost, přírodní anorganická hmota“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), věda o *minerálech (nerostech, anorganických sloučeninách, které tvoří strukturu zemské kůry i stavbu dalších planet), jejich vnitřní stavbě, fyzikálních a chemických vlastnostech, vzniku, výskytu, přeměnách a možnostech jejich využití. Mineralogie představuje samostatnou disciplínu, jež je součástí obecněji zaměřených oborů, jako jsou *petrografie a *geologie. (Jaroslav Malina)

minerály (nerosty), anorganické homogenní přírodniny, lišící se navzájem chemickým složením a fyzikálními vlastnostmi. Chemické složení minerálu je možno vyjádřit určitým chemickým vzorcem. (Jaroslav Malina)

minerály, antropogenní (z řečtiny, *anthrōpos*, „člověk“ a *gennaó*, „tvořím, rodím“ a ze středověké latiny *mineralis*, „nerost, přírodní anorganická hmota“), skupina *minerálů, na jejichž vzniku a vývoji se podílel *člověk. Činností člověka se v *přírodě vytvořily podmínky pro vznik minerálních asociací, které jsou často svým chemismem a genezí specifické. Vytvářejí se v procesech obvykle označovaných jako technogeneze. Jde zejména o pochody, které byly alespoň částečně vyvolány těžbou nerostných surovin, v menší míře stavebními pracemi, technologií výroby apod. Technogeneze však nezahrnuje veškerou *antropogenní oblast, zejména se nepřihlíží k biogenním pochodům, které probíhají v návaznosti na lidskou činnost. Také jde o lidský organismus, ve kterém se mohou vytvářet například kameny v ledvinách (nephrolitiáza), v močových cestách (urolitiáza), ve žlučových cestách a ve

žlučníku (cholelithiáza), ve slinných žlázách (sialolitiáza), *vivianit, *brusčit. (Martin Hložek)

mineseng, *minnesang.

minesengr, *minnesang.

Ming (1368–1644), čínská dynastie. Byla založena Ču Jüan-čangem po svržení mongolské dynastie *Jüan. Postupně byla vytvořena centralizovaná absolutistická *vláda: *císař měl veškerou civilní i vojenskou moc, ústřední vláda měla přímou *kontrolu nad místními *úřady. K největšímu rozkvětu došlo v éře Jung-le, kdy byly navázány diplomatické a obchodní styky s mnoha *zeměmi při Indickém oceánu až po Arabský poloostrov a východní pobřeží Afriky a kdy se Barma, Laos a Korea staly čínskými *vazaly. V 16. století pronikali do Číny *Evropané: v roce 1577 *Portugalci založili Macao, první evropskou *kolonii na čínském území, objevují se *misionáři. Od počátku 17. století začaly útoky *Mandžů ze státu Chou Ťin, které spolu s rolnickými povstáními vedly k svržení dynastie Ming a k nastolení mandžuské dynastie *Čching; poslední mingský císař Čchung-čen, jenž vládl v letech 1628 až 1644, spáchal v Pekingu *sebevraždu. Na jihu ve státu Jižní Ming však vládli mingští panovníci až do roku 1661.

V mingské době došlo k rozkvětu stavitelství (vznikla současná podoba *Dlouhé zdi), městské kultury, malířství, sochařství, uměleckých řemesel, odborné literatury (například *encyklopedie *Jung-le ta-tien* [Velká Jungleova encyklopedie]) i beletrie (světově proslulé romány *Ťin-pching-mej – Švestkové květy ve zlaté váze*, *Šuej-chu-čuan – Příběhy od jezerního břehu*, *Si-jou-ti – Cesta na Západ*). (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

ming-čchi, čínské hrobové figurky, *modely objektů a předmětů z každodenního života. (Jaroslav Malina)

miniatura (z italštiny: *miniatura*, „miniatura, drobnomalba“), původně pozdně antická a středověká *iluminace, od 15. století též *malba malého formátu, zpravidla portrétní, prováděná zejména *kvašem a *akvarelem na *pergamenu, *kovu nebo *slonovině, určená k soukromým účelům. (Jaroslav Malina)

miniinterrupce, umělé přerušování *těhotenství prováděné vakuovou aspirací do konce 8. týdne těhotenství (viz *potrat).

minimalisté (z latiny: *mīnimus*, „nejmenší, nejskromnější, nejnepatrnější“), jeden ze sociokulturních přístupů k empirickému konceptu *občanské společnosti. Minimalisté chápou občanskou společnost jako společenský subsystém, který stojí v distinkci vůči sféře politické i ekonomické moci. Občanská společnost vytváří „ochranný val“ proti kombinovanému tlaku ze strany *státu a trhu a utváří platformu pro transformaci obojího. Mezi hlavní formy občanské společnosti minimalisté řadí především *sociální hnutí a občanské iniciativy. (Marie Dohnalová)

minimus, -a, -um, nejmenší, III. stupeň od *parvus* „malý“ (v *anatomii například nejmenší hýžd'ový sval – **musculus glutaesus minimus*). (Ladislava Horáčková)

minisatelite (tandemové repetice o variabilním počtu, anglicky: *Variable Number of Tandem Repeats*, zkratka: VNTR) [molekulární genetika], krátké *tandemové repetice tvořené opakujícími se jednotkami *DNA o délce 10–60 *bp (zpravidla 15–35 bp), které tvoří tzv. hypervariabilní oblasti *genomu obratlovců, rostlin a hub. Počet tandemově se opakujících jednotek může dosáhnout několika set až tisíc (celková délka na *chromozomu může dosáhnout až 50 kb). Tyto jednotky jsou tvořeny vlastním minisatelitem, obklopeným lemujícími sekvencemi (*flanking regions*). Sekvence minisatelitového jádra, bohatá na *purinovou *bázi guanin, je značně *konzervativní, kdežto sekvence lemující DNA se mezi jednotlivými *lokusy liší. Vysoká *variabilita minisatelitů (úroveň průměrné *heterozygotnosti v populaci může u některých minisatelitů přesáhnout 99 %) je způsobena proměnlivým počtem jednotek, proto se někdy označují jako variabilní počet tandemových repetací. Analýza minisatelitů je jádrem tzv. fingerprintingu (*DNA profil). (Miloš Macholán)

minisatelity, telomerické [molekulární genetika], krátké *tandemové repetice nacházející se na *chromozomech v oblasti *telomer. Velikost těchto tandemových repeticií je 6 párů bází, počet v jedné molekule *DNA dosahuje řádově několik tisíc. Při každém dělení buňky dojde ke zkrácení telomery o část těchto tandemových repeticií. Této skutečnosti lze využít při odhadu dožitého věku jedince molekulárně genetickými metodami (viz též *metody pro odhad dožitého věku podle kostry). (Markéta Zachová)

ministerstvo (z latiny [*ministerium*, „služba, úřad; ministerstvo“] prostřednictvím francouzštiny: *ministère*, „ministerstvo; úřad; služba; zprostředkování“), ústřední *úřad státní správy se specializovanou působností. Ministerstva jsou celostátní výkonné a nařizovací orgány v čele s *ministrem. (Jaroslav Malina)

ministr (z latiny [*minister*, „pomocník, služebník,“] přes francouzštinu: *ministre*, „ministr; člen vládního kabinetu, vyslanec“), člen *vlády, který řídí *ministerstvo nebo jiný ústřední orgán státní správy a je za jeho činnost odpovědný. Někdy bývá ministr pověřován určitými speciálními úkoly, aniž by spravoval konkrétní resort (tzv. ministr bez portfeje). (Jaroslav Malina)

minnesang (hornoněmecky: *Minne*, „rytířská láska“, *Sang*, „zpěv“; *Minnesänger*, „zpěvák milostných písní“), označení německy zpívané dvorské *poezie ve 12. až 13. století, obdoba *trubadúrské a truvérské lyriky. V minnesangu se uplatňují *ideály křesťanského rytířstva v milostných básních (*Minnelied*), kde se *rytíř uchází o přízeň své paní a snaží se, aby k ní byl přijat do služby (*Damendienst*), v žánru svítáníčka (*Tagelied*), kde se milenci za rozbřesku loučí, a v didaktických básních často náboženského obsahu (*Spruch*).

Tvůrci minnesangu byli většinou nižší šlechtici, ale i příslušníci vyšší *šlechty, a dokonce i panovníci (například český *král *Václav II.), kteří měli svou oblast působení (rakouská a bavorská oblast: *Walther von der Vogelweide; Praha: Tannhäuser aj.). Největším souborem Minnesangu je *Manessův rukopis* z počátku 14. století. (Jaroslav Malina)

minnesänger, *minnesengr.

Mínojcí, starověké etnikum pravděpodobně maloasijského původu, které se stalo vlastním nositelem krétské *civilizace ve 2. tisíciletí př. n. l. s vrcholem v 16. a 15. století př. n. l. Podle *řecké mytologie byl praotcem Mínojců bájný vládce *Mínos (později jeden ze soudců v podsvětí). Předchůdci Mínojců byli Eteokrétové nebo Kydóni neindoevropského původu, kteří jako etnikum existovali ještě ve 3. století n. l., poté však z historie vymizeli a zanechali pouze tzv. lineární písmo A. (Viz též *Krétané, *kultura, mínojská, *mínojšťina.) (Jaroslav Malina)

mínojská kultura, *kultura, mínojská.

mínojšťina, středomořský *jazyk užívaný do poloviny 2. tisíciletí př. n. l. předindoevropskými obyvateli Řecka a Kréty (*Mínojcí). (Jaroslav Malina)

minor, -oris, menší, II. stupeň od *parvus* „malý“ (v *anatomii například **nervus occipitalis minor*). (Ladislava Horáčková)

minorité (z latiny: *minor*, „menší“), menší bratři, členové žebřavého *mnišského řádu, který je součástí duchovního *společenství *františkánů. Založení v roce 1209 sv. *Františkem z Assisi, roku 1223 byli potvrzeni *papežem jako samostatná *řehole. Záhy se v rámci minoritů vyvinuly dvě větve (přísnější spirituálové a mírnější konventuálové), mezi nimiž trvaly dlouhodobé *spory. Až do roku 1443 však podléhali jednomu řádovému *generálovi, poté ustanoveny funkce dvou nových vikářů. V roce 1517 došlo k definitivnímu rozdělení minoritů na řád menších bratrů konventuálů (původní minorité) a všechny přísnější směry, čili observance (*františkáni v užším významu). (Jaroslav Malina)

Mínos, syn Dia (*Zeus) a Európy (*Európe), *král v krétském *Knóssu. *Homér ho líčí jako spravedlivého vládce, který se po smrti stal soudcem v *podsvětí. Pro nestvůrného *Mínotaura nechal postavit *labyrint. Za to, že jeho syn byl zabit v *Attice, musely *Athény platit *tribut v podobě mladíků a dívek určených pro Mínotaura. Z této závislosti Athény

osvobodil *Théseus; tolik mytologická fabulace, v níž jsou skryta zrnka historické skutečnosti. Je pravděpodobné, že jako v případě *Daidala se u Mínoa jedná nikoli o vlastní jméno, ale o původní označení hodnosti vladaře. Báje o Mínotaurovi v sobě skrývá skutečnost, že býk byl na *Krétě a v Orientu uctíván jako *symbol síly a plodnosti, že se všude setkáváme s jeho symboly. Zápasy s divokými býky byly součástí kultovních slavností v Knóssu.

Báje o labyrintu vděčí za svůj vznik nepřehledné a složité dispozici rozlehlého paláce a nakonec pověst o athénské mládeži obětované Mínotaurovi je pravděpodobně odrazem staré závislosti Athén na Knóssu. Další podrobnosti o její povaze však historie neuchovala. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Mínótauros, v *řecké mytologii nestvůra zrozená z nepřírozeného spojení manželky krétského *krále *Mínoa Pásifaé s býkem; člověk s býčí hlavou. Mínós jej zavřel do *labyrintu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

minucie, obecně detail, drobnost. V *dermatoglyfice označuje drobné odchylky od přísně paralelního směru linií, nepravidelnosti a větvení. *Daktyloskopie označuje minucie jako markanty. (Miroslav Králík)

Minyové, v řecké tradici řecké etnikum v době mykénské žijící v boiótském Orchomenu, pojmenované podle svého vládce Minya. Heinrich *Schliemann podle svých tamních výkopů pojmenoval typ šedé *keramiky – tzv. minyjské číše. (Jaroslav Malina)

min-cu (respektive *-cu*), čínský termín pro „národ, národnost, etnikum“. (Josef Kolmaš)

min-cu ti-fang c' -č' („území s národnostní *autonomií“, respektive „národnostně územní autonomie“), územně správní *status, přiznaný v *Čínské lidové republice některým vybraným nechanským menšinovým národům či národnostem. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš)

miocén, starší období mladších třetihor, neogénu, které trvalo zhruba od 24 do 5,5 milionu let. Období miocénu je často děleno na starší (24–16,5 milionu let), střední (16,5–11,5 milionu let) a mladší (11,5–5,5 milionu let). *Klima bylo v miocénu teplejší a vlhčí než v současné době. Převládaly uzavřené pralesní formace. Ve středním a mladším miocénu dochází k postupnému vysoušení klimatu a ochlazování. Pralesy ustupují otevřenějším *ekosystémům. Tento trend je zvláště zřetelný v druhé polovině mladšího miocénu. (Rudolf Musil)

miosis, -is, f., mióza, zúžení zornice (**pupilla*) jako ochranné reakce oka, k níž dochází při zvýšené intenzitě osvětlení. Mióza je zprostředkována stahem hladkého svalu (**musculus sphincter pupillae*) v duhovce (**iris*) v důsledku působení parasympatické složky autonomních *nervů. Opakem je (**mydriasis*). (Ladislava Horáčková)

mióza, **miosis*.

mír, všeobecně stav nerušeného právního řádu a nenásilí; stav vzniklý uvnitř společnosti právních *subjektů (vnitřní mír) a také mezi takovými společnostmi (vnější mír, například mezi *státy) uspořádanými společně, ve kterém se zřeknou použití moci.

V římské *antice se stál mír pojmem smluvního práva, který ukončoval válečný stav. Středověká představa (hlásaná především *Tomášem Akvinským [1225–1274]) chápala mír jako stav neporušeného právního řádu. *Humanismus zamítl *válku jako „nepřírozenou“ a propagoval povinnost míru v duchu *humanitas christiana*. Další posun znamenaly myšlenky představitelů klasické *utopie (Thomas *More [1478–1535], *Utopia* [Utopie, 1516], Francis *Bacon [1561–1626], *The New Atlantis* [Nová Atlantis, 1626], Tommaso *Campanella [1568–1639], *La città del Sole* [Sluneční stát, 1602, publikováno 1623]), kteří přijetím principu *tolerance naznačili přechod k myšlení *osvícenství. Dnes je pojem mír definován mezinárodně právně jako nepřítomnost války, přičemž od založení Společnosti národů (1920) každé porušení míru je zakázáno (toto pojetí zastává i *Organizace spojených národů).

Mír lze dělit: a) podle délky trvání – krátký (též příměří), dlouhý a věčný; b) podle charakteru – ozbrojený, podmíněný, kompromisní, smluvní; c) podle rozsahu – místní, zemský, kontinentální a světový, částečný a úplný; d) podle ideologických a politických kritérií – spravedlivý a nespravedlivý. (František Čapka)

mír, Boží (latinsky: *pax Dei*), jedno z církevních omezení práva „soukromé“ *války, v roce 1083 prohlášeno *císařem Jindřichem za říšský zákon, roku 1095 se z podnětu *papeže Urbana II. stalo součástí církevního *práva. *Hnutí prosazující boží mír a snažící se pacifikovat feudální rozbroje vzniklo koncem 10. století v jižní Francii. Hlavním záměrem bylo chránit osoby přímo se neúčastnící bojů (především duchovní, poutníky a všechny, kteří se nemohli bránit – vdovy, sirotky, ale i zemědělce) a určité objekty (*kostely, *kláštery a jejich pozemkové vlastnictví) proti napadení. (František Čapka)

mír, hradní, dočasné zastavení politického boje:

1. ve *středověku bylo v opevněných sídlech a zařízeních (*město, *hrad) zakázáno vést *války ve jménu zajištění ochrany a *míru;

2. v moderní době politické heslo pro smluvené zastavení vnitropolitických, především stranických sporů vedoucí k překlenutí výjimečné národní situace; poprvé byl sjednán v roce 1914 německým císařem Vilémem II. (1859–1941) – všechny politické strany Německa se zřekly veřejného a parlamentního boje kvůli soustředění všech sil na *první světovou válku. Dočasné zastavení politického boje ztroskotalo v roce 1917 na rostoucím odporu sociálních demokratů proti pokračování ve *válce a s rozštěpením německé sociální demokracie. (František Čapka)

mír, zemský, *landfríd.

míra investic, podíl soukromých a veřejných investic na hrubém domácím produktu. (Jaroslav Malina)

míra nezaměstnanosti, vztah mezi množstvím nezaměstnaných v dané populaci a odpovídající aktivní populace. V monetaristické analýze je to míra nezaměstnanosti, která vyplývá ze strukturálních podmínek *ekonomiky (překážka mobility pracujících nebo volné tvorby mezd). Je tedy nemožné ji trvale odstranit pomocí konjunkturální politiky. Marie Dohnalová)

míra úspor, podíl úspor domácností, podniků a *vlády na hrubém domácím produktu. (Jaroslav Malina)

míra, pásová, součást *antropometrického instrumentáře – tenká plastová páska s milimetrovým měřítkem pro měření obvodových rozměrů. (Martin Čuta)

mirákl (z latiny: *mirāculum*, „podivuhodná věc, podivuhodný úkaz, podivuhodný zjev, div, zázrak, neobyčejný čin“), žánr středověkého náboženského divadla, orientovaný na legendární zázraky křesťanských světců, zejména Panny Marie, rozšířený v Evropě od 12. do 18. století. (Ludmila Sochorová)

miranděština (mirandese), *Astuřané.

Mirbeau, Octave (16. 2. 1848, Trévières, Francie – 16. 2. 1917, Paříž, Francie), francouzský prozaik, dramatik a publicista. Měl vyhraněný smysl pro sociální realitu. Kritické a satirické tendence se uplatňovaly v jeho žurnalistických pracích, prózách i v jeho dobově oceňovaných divadelních hrách (například *Les affaires sont les affaires* [Obchod je obchod], 1903). Dokázal společenskou realitu, včetně morálky, popsat, ale nejednou i diagnostikovat. S oblibou karikoval *životní styl měšťácké společnosti, fascinován byl rovněž násilím, brutalitou i erotikou, která se jevila jako samoúčelná, pokud se stala hlavním tématem jeho tvorby.

Čtenářsky velmi úspěšný román *De Journal d'une femme de chambre* (Deník komorné, 1900) přesahuje rámec francouzského *naturalismu, tedy oblast, do které jej literární historiografie obvykle zařazovala. Mirbeau v tomto díle obratně balancuje na pomezí několika žánrových oblastí – přejímá současně postupy dobrodružného, pikareskního románu, románu

pro služby i erotické literatury. Formou „deníku“ zachycuje bohaté a dramatické životní osudy půvabné služebné Celestiny R., dívky poněkud volnějších *mravů, ale spontánních, zdravých *instinktů, které jí poskytují jistou postojovou nezávislost a schopnost kriticky hodnotit své okolí. Tento typ hrdinky autorovi umožnil „proniknout“ do všech základních sociálních vrstev dobové společnosti, stejně do prostředí šlechtického, měšťanského, buržoazního i do prostředí nájemných pracovních sil a chudiny. (Jiří Pavelka)

mírové soužití, *soužití, mírové.

Mirůk, Maitréja v korejském čtení. V Koreji existoval jako *buddha i *bódhisattva budoucnosti, sídlil v nebi Tušita a byl spojován i se stromem „dračího květu“. Ve starověku se stal jedním z nejoblíbenějších buddhů. Specificky korejská je představa, že Mirůk/Maitréja prošel na půdě státu *Silla řadou převtělení ve vůdce organizace *hwarang. Proto byl jeho *kult nejsilnější právě v Sille.

Mirůk se stal oblíbeným námětem výtvarného umění, zvláště sochařství. Slavné jsou zejména jeho bronzové sochy z *království *Pákče, většinou stojící nebo v sedící meditační poloze. Časté jsou i kamenné sochy obrovských rozměrů nebo jeho skalní *reliéfy. (Miriam Löwensteinová)

míry a váhy [starověký Přední východ], vznikly a ustálily se v určitých jednotkách zřejmě v souvislosti s potřebami obchodu, odměňování a vyměřování pozemků. Nasvědčují tomu doklady plošných měř již v nejstarších známých textech z *Uruku a *Džemdet Nasru. Vzhledem k tomu, že jsou udávány násobkem šířky a délky strany, lze předpokládat, že délkové jednotky jsou přinejmenším stejně starobylé. Vysvítá to konečně ze skutečnosti, že základní míry jsou odvozeny od částí lidského těla, respektive od člověkem měřitelného konání; jejich vzájemné vnitřní propojení koresponduje i s jednotkami měř dutých a váhových. Nejstarší soustavu měř a vah nenajdeme sice nikde v úplnosti a přehledně zaznamenanu, ale pro polovinu 3. tisíciletí př. n. l. ji z jednotlivých indicí již můžeme rekonstruovat. (Vztah k jednotkám časoměry, *měření času, *kalendář.) Dostupné dokumenty ukazují, že nejstarší *relace byly postaveny na dvacetinném systému. V sumerských textech byl však poměr jednotek překryt systémem šedesátinným (*matematika). Nejdůsledněji se šedesátinný systém promítl do měř váhových. Ostatní soustavy měř jej kombinovaly se systémem desetinným, který, jak se zdá, byl původem spjat s etniky *semitskými a se starými *Egyptany. (*Sumerové vůbec neměli zvláštní znaky pro 100 a 1000, vyjadřovali tyto číslice kombinacemi vycházejícími ze šedesátinného systému. Semitští počtáři je ovšem ve svém chápání potřebovali, a v nedostatku příslušných samostatných znaků je tudíž uváděli slovy, a to semitskými výrazy.) Původní rozmanitost měř a vah archaického období (zvláštní měřky pro tekutiny nebo suché látky či *obilí, jiné váhové jednotky pro *vlnu a *tkaniny, jiné pro *kovy apod.) se výrazně zjednodušila v době *akkadské říše (24.–22. století př. n. l.): částečně se sjednotily normy a ustanovily se racionální relace mezi jednotkami. Nadále však přetrvávaly lokální odlišnosti vycházející z vlastních standardů místních *chrámů či *paláců. Teprve politické sjednocení za *vlády III. dynastie z Uru (22.–21. století př. n. l., Šulgi) a cílevědomá snaha o administrativní centralizaci říše vedly k přijetí oficiálního („královského“) systému měř a vah, který se posléze prosadil i ve *školách. Ze starobabylonského období jsou konečně známy tabulky s poměry délkových, plošných, dutých (objemových) a váhových měř, které zřejmě platily za závazné pomůcky pro úřední účely. Z nich pak lze shrnout základní hodnoty do stupnic (poněkud zjednodušených pro tento přehled):

Délkové míry: „zrnko“ (v dnešním přepočtu ca 0,26 cm) – „prst“ (6 „zrnků“, ca 1,6 cm) – „loket“ (30 „prstů“, ca 50 cm) – „prut“ (6 „loketů“, cca 3 m) – „lat“ (2 „pruty“, ca 6 m) – „provaz“ (10 „latí“, tj. 20 „prutů“, ca 60 m) – „míle“, tj. vzdálenost, kterou lze urazit za „dvouhodinu“ (180 „provazů“, ca 10,8 km).

Plošné míry: „záhon“ (1 plošná „lat“, 36 m²) – „pole“ (1 plošný „provaz“, tj. 100 „záhonů“, 3600 m²) – BUR (3x600 „záhonů“, 6,48 ha; respektive obdélník o šíři 1 „latě“ a

délce 1 „míle“). Menší jednotky plošných měr byly chápány jako zlomky „záhonu“; jako množství setby nutné pro danou plochu byly vyjadřovány v termínech váhových měr, od nichž byly zřejmě odvozeny („zrnko“ – „šekel“ – „mina“ – záhon“).

Duté míry: ustálily se velmi časně v terminologii běžně používaných nádob, lokálně pevně zakořeněných. Tradiční měrky se držely místních zvyklostí i po staletích standardizace ještě ve starobabylonském období. Základem byl „pohár“ (ca 0,84 l, v matematickém vyjádření však 1 l, neboť 1 pohár byl ekvivalentní 2 minám vody); 10 „pohárů“ tvořilo míru BÁN (která se v Asýrii zároveň užívala i jako míra plochy, pro niž patrně postačoval tento objem osiva), 6 BÁN, respektive 60 „pohárů“ dávalo „měřici“ (ca 50, respektive 60 l) a 5 „měřic“, tj. 300 „pohárů“, odpovídalo 1 „korci“ (ca 252, respektive 300 l).

Objemové míry: lze spolehlivě popsat jen pro období akkadské (kdy byl vytvořen systém) až starobabylonské říše (systém standardizován). Základem byla jednotka vycházející z plochy jednoho „záhonu“ a sahající do výšky 1 „lokte“; tvořila 1 objemový „záhon“, tj. 60 objemových „šekelů“. Také ostatní jednotky sledovaly plošné míry, transponované vždy na výšku 1 „lokte“. V akkadské době se definovaly rovněž praktické objemové míry založené na rozměrech tehdy nově tvarovaných pravoúhlých *cihel (o několika standardních velikostech, avšak konstantního objemu, neboť 720 cihel dávalo vždy 1 objemový „záhon“). Na starších tradicích zřejmě spočívaly objemové míry udávané v „kládách“; základní jednotkou byl válec o obvodu 1 „lokte“ a výšce 6 „prstů“, odpovídající obsahu 2 „pohárů“.

Váhové míry: byly patrně mladší než míry délkové nebo duté. Výchozí jednotkou byl 1 talent neboli „náklad“, odpovídající 30 + 2 kg, který se dělil na 60 min (ca 0,5 kg ± 20 g) a 1 mina na 60 šekelů (ca 8,3 g), 1 šekel na 180 „zrnků“ (ca 0,046 g). Vzájemná korespondence mezi váhovými a dutými mírami byla nastolena v akkadské době výše uvedenou definicí 1 „poháru“ jako ekvivalentu k 2 minám vody. „Královská mina“ nebo „mina země“ byla patrně oficiálním váhovým standardem, existovaly však i normy „lehké“ a „těžké“, „velká“ mina odpovídala zhruba 1 kg. Zvláštním standardem byla mina karchemišská, rovnající se pouhým 40 šekelům. Místní odlišnosti se nikdy nepodařilo zcela eliminovat, nadto se systém měr a vah proměňoval rovněž v čase a teritoriu svého uplatnění. V Asýrii se například měřilo stejnými jednotkami, které se v exaktních případech v *astronomii, matematice držely i babylonského standardu, v běžném užívání však mívaly poněkud odlišné hodnoty vycházející z domácích zvyklostí (1 „loket“ = 32 „prstů“, tj. ca 53–54 cm). Existovaly zde však i normy zcela svébytné, jako například staroasyrský systém „pytlů“ (1 „pytel“ = 4 „hrnce“ po 30 „pohárech“, tj. ca 120 l) nebo plošná míra označovaná jako „osel“ (ekvivalentní množství půdy, které se osilo zmern odpovídajícím nákladu jednoho osla, tj. ca 1,8 ha).

Také maloasijské *Chetitě přejali mnohé babylonské termíny, jejich obsah však leckde přizpůsobili svým zvyklostem. Tak systém délkových měr vycházel rovněž z jednotky „prst“ (zde ca 1,5 cm), navazující hodnoty však byly odlišné (chetitská míle = ca 1500 m). Duté míry činily částečně rozdíl mezi tekutými a suchými náplněmi; s babylonskými se stýkaly v hodnotě 1 BÁN (ca 8,4 l) a 1 „měřice“ (ca 50 l), ostatní měrky však byly místního původu. Nejpatrnější byl rozdíl u vah: Chetitě uplatňovali tzv. karchemišskou minu o 40 šekelech, tj. jejich šekel zřejmě odpovídal ca 12 g. Jeden talent i zde tvořilo 60 min.

Převody starověkých měr a vah do dnešních hodnot jsou převážně stanoveny na základě vzájemných vztahů a výpočtů. Dochoval se však i omezený počet standardních měřidel: nádoba z *Nippuru označená jako „pohár“ o obsahu přibližně 1 l nebo bronzová tyč z téže *lokality o délce 110,35 cm a váze 4,15 kg, rozdělená na 7 nestejných dílů, představujících zřejmě různé počty „prstů“. V textech jsou udávány standardy chrámů, paláců. Měřidla byla zřejmě k dispozici také u městských bran. Přesto je obchodníci nosili také s sebou. Stejně tak činili se závažími. Ta na rozdíl od předchozích norem patří k početným artefaktům na mezopotamských archeologických lokalitách. Vedle jednoduchých tvarů kamenných (převážně hematitových) oliv známe ze *Sumeru a *Babylonie celé série různě velkých kamenných kachniček (někdy i s

udanou hodnotou), z pozdější Asýrie pak bronzová závaží tvaru ležícího lva. Chetitská závaží se rozlišovala na „kamenná“ (obvykle hematitová) nebo na „závaží tvaru orla“. Ta byla patrně kovová a uplatňovala se zejména při vážení těžších objektů (dokumentovaný rozsah: 6 šekelů – 40 min). Kamenná závaží sloužila zřejmě k vážení lehčích kusů (doložené rozpětí 2 šekely – 3 miny), při větších by totiž musela být neprakticky příliš hmotná. Vedle nich jsou doloženy také ploché olověné kotouče. (Vladimír Souček, Jana Součková)

míry, antropometrické (délkové) (číslování dle Martin/Saller 1957):

délka horní končetiny (M 45) – přímá vzdálenost bodu akromiale (a) od bodu daktylion (da) na natažené pravé horní končetině. Měříme *antropometrem bez dolních dílů;

délka nadloktí (M 47) – přímá vzdálenost bodu akromiale (a) od bodu radiale (r). Měříme horní částí antropometru;

délka nohy (M 58) – největší vzdálenost bodů pternion – akropodion (pte – ap);

délka předloktí (M 48) – přímá vzdálenost bodu radiale (r) od bodu stylion (sty). Měříme horní částí antropometru;

délka ruky (M 49) – přímá vzdálenost flekční rýhy oddělující vlastní ruku od předloktí na palmární straně a bodu daktylion III (da). Měříme *posuvným měřidlem;

délka I. prstu – přímá vzdálenost metakarpofalangeální rýhy I. prstu a bodu daktylion I. (da). Měříme posuvným měřidlem;

délka II. prstu – přímá vzdálenost metakarpofalangeální rýhy II. prstu a bodu daktylion II. (da). Měříme posuvným měřidlem;

délka III. prstu (M 51) – přímá vzdálenost metakarpofalangeální rýhy III. prstu a bodu daktylion III. (da). Měříme posuvným měřidlem;

délka IV. prstu – přímá vzdálenost metakarpofalangeální rýhy IV. prstu a bodu daktylion IV. (da). Měříme posuvným měřidlem. (Martin Čuta)

míry, antropometrické (na hlavě):

fyzionomická výška horního obličejce – přímá vzdálenost bodů nasion (n) a stomion (sto). Měří se *posuvným měřidlem;

hloubka dolní *čelisti – přímá vzdálenost bodu *gnathion (gn) od bodu gonion (go). Měří se posuvným měřidlem;

hloubka horní třetiny obličejce – přímá vzdálenost bodu nasion (n) od bodu tragion (t). Měří se posuvným měřidlem;

hloubka střední třetiny obličejce – přímá vzdálenost bodu subnasale (sn) od bodu tragion (t). Měří se posuvným měřidlem;

hloubka dolní třetiny obličejce – přímá vzdálenost bodu gnathion (gn) od bodu tragion (t). Měří se posuvným měřidlem;

morfologická výška obličejce – přímá vzdálenost mezi body nasion (n) a gnathion (gn). Měří se posuvným měřidlem;

největší délka hlavy – přímá vzdálenost bodu *glabella (g) od bodu opisthokranion (op). Měří se *kefalometrem. Rameno kefalometru držíme pevně na bodu glabella a druhým

ramenem přejíždíme týlní partii hlavy v mediánní *rovině do nalezení největšího rozpětí;

největší šířka hlavy – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem euryon (eu). Měří se kefalometrem. Oběma rameny kefalometru přejíždíme krouživým pohybem po obou stranách hlavy do zjištění největší hodnoty šířky. Spojnice obou konců měřidla musí být kolmá na mediánní rovinu;

nejmenší šířka čela – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem frontotemporale (ft). Měří se kefalometrem;

obvod hlavy – obvod měřený přes body glabella (g) a opisthokranion (op). Měří se *pásovou mírou;

šířka báze lební – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem tragion (t). Měří se kefalometrem;

šířka nosu – přímá vzdálenost mezi oběma body alare (al). Měří se *posuvným měřidlem;
šířka obličeje bizygomatická – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem zygion (zy).
Měří se kefalometrem, oběma rameny měřidla přejíždíme jemným krouživým pohybem po
*pons zygomaticus do zjištění největší šířky obličeje. Spojnice ramen nástroje musí být kolmá
na mediánní rovinu;

šířka úhlu *dolní čelisti (šířka dolního obličeje) – přímá vzdálenost mezi pravým a levým
bodem gonion (go). Měří se kefalometrem;

výška dolní čelisti – přímá vzdálenost bodů stomion (sto) a gnathion (gn). Měří se
posuvným měřidlem;

výška dolního obličeje – přímá vzdálenost bodů subnasale (sn) a gnathion (gn). Měří se
posuvným měřidlem;

výška nosu – přímá vzdálenost bodů nasion (n) a subnasale (sn). Měří se posuvným
měřidlem;

vzdálenost vnějších očních koutků – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem
ektokanthion (ek). Měří se posuvným měřidlem;

vzdálenost vnitřních očních koutků – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem
entokanthion (en). Měří se posuvným měřidlem. (Martin Čuta)

míry, antropometrické (na těle živého člověka), *míry, antropometrické (délkové),
*míry, antropometrické (na hlavě), *míry, antropometrické (obvodové), *míry,
antropometrické (šířkové), *míry, antropometrické (výškové), *míry, antropometrické
(základní).

míry, antropometrické (obvodové) (číslování dle Martin/Saller 1957):

obvod *břicha (M 62(1)) – zjišťujeme jej, stejně jako ostatní obvodová měření, *pásovou
mírou. Obvod břicha se měří v horizontální rovině ve výši bodu omphalion;

obvod gluteální (M 64(1)) – měříme v horizontální rovině ve výši nejmohutněji vyvinutého
gluteálního svalstva;

obvod *hrudníku přes thelion (th) v normální poloze (tj. ani nádech, ani výdech) (M61) –
míra probíhá vzadu těsně pod dolními úhly *lopatek, vpředu těsně nad prsními bradavkami u
mužů (u žen tento rozměr zjišťujeme v rovině bodu mesosternale);

obvod hrudníku přes xiphosternale (xst) v normální poloze – míra probíhá v horizontální
rovině přes bod xiphosternale;

obvod krku (M 63) – měříme horizontálně nad *štítnou chrupavkou;

obvod lýtka maximální (M 69) – měříme v místě největšího vytvoření *lýtkového svalu;

obvod lýtka střední (M 70(1)) – měříme v místě nejmenšího vytvoření lýtkového svalu nad
kotníkem;

obvod pasu (M 62) – měříme horizontálně v nejužším místě mezi posledním *žebrem a
hřebenem *kyčelní kosti;

obvod paže kontrahované (obvod paže ve *flexi) (M 65(1)) – největší obvod paže při
maximální kontrakci *flexorů;

obvod paže relaxované (obvod paže v *extenzi) (M 65) – měříme v poloviční vzdálenosti
mezi bodem akromiale a *olecranon ulnae na paži volně visící podél těla;

obvod předloktí (M 66) – měříme v místě největšího rozvoje svalstva předloktí;

obvod stehna gluteální (M 68) – obvod měřený v proximální partii stehna pod hýžd'ovou
rýhou;

obvod stehna střední (M 68(1)) – obvod měřený v poloviční vzdálenosti mezi *trochanter*
major femoris a *epicondylus lateralis* *kosti stehenní;

obvod zápěstí (M 67a) – měříme v místě *processus styloideus ulnae*. (Martin Čuta)

míry, antropometrické (šířkové) (číslování dle Martin/Saller 1957):

největší rozpětí paží (M 17) – největší vzdálenost pravého a levého bodu daktylion III. (da). Horní končetiny jsou upažené do vodorovné polohy, dlaně směřují dopředu. Měří se *antropometrem;

předozaďní průměr *hrudníku (M 37) – přímá vzdálenost středu *sterna (mesosternale – sst) od trnového výběžku *obratle ležícího v téže rovině. Měří se pelvimetrem;

šířka bideltoidní (M 35b) – největší horizontální vzdálenost pravého a levého **musculus deltoideus* v místě jeho největšího rozvoje (bez stlačení měkkých *tkání). Měří se pelvimetrem nebo horní částí antropometru;

šířka bitrochanterická (M 42) – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem trochanterion (tro). Měří se pelvimetrem;

bikondylární šířka *stehenní kosti (M 59d) – přímá vzdálenost mezi mediálním a laterálním epikondylem *femuru, dolní končetina je při měření ohnutá v kolenu do pravého úhlu. Měříme *posuvným měřidlem, v případě robustních jedinců používáme pelvimetr;

bikondylární šířka humeru (M 59c) – přímá vzdálenost bodů nejvíce od sebe vzdálených na *epicondylus medialis* a *epicondylus lateralis* *humeru. Předloktí a paže svírají při měření pravý úhel. Měří se posuvným měřidlem;

šířka *kotníku (šířka bimaleolární) (M 59e) – největší vzdálenost mezi mediálním a laterálním kotníkem. Měří se posuvným měřidlem;

šířka nohy (M 59) – největší vzdálenost mezi laterálním a mediálním okrajem nohy v místě *metatarso-falangeálního kloubu. Měří se posuvným měřidlem;

šířka ruky (M 52) – největší vzdálenost mezi laterálním a mediálním okrajem ruky v místě *metakarpofalangeálního kloubu. Měří se posuvným měřidlem;

šířka zápěstí (šířka bistyloidní) (M 52(4)) – přímá vzdálenost mezi bodem styliion radiale a jeho protějškem na *processus styloideus* *ulnae. Měří se posuvným měřidlem;

transverzální průměr hrudníku (M 36) – ve výši středu sterna (mesosternale – mst). Ramena měřidla přitlačíme lehce na *žebra. *Hrudník je v normální poloze (ani nádech, ani výdech). Měří se pelvimetrem;

vzdálenost biakromiální (šířka ramen) (M 35) – přímá vzdálenost mezi pravým a levým nadpažkem *lopatky – akromiale (a). Měří se pelvimetrem nebo antropometrem;

vzdálenost bikristální (šířka bikristální) (M 40) – přímá vzdálenost mezi pravým a levým bodem iliocristale (ic). Měří se pelvimetrem;

vzdálenost bispinální (šířka bispinální) (M 41) – vzdálenost mezi pravým a levým bodem iliospinale (is). Měří se pelvimetrem. (Martin Čuta)

míry, antropometrické (výškové) (číslování dle Martin/Saller 1957): výškové tělesné míry se udávají jako vzdálenosti mezi podložkou a vybraným antropometrickým znakem. Obvykle se měří *antropometrem.

výška horního okraje *sterna (M 4) – vzdálenost bodu suprasternale (sst) od podložky. Tato a všechny ostatní výškové míry se měří antropometrem;

výška horního okraje *symfýzy (M 6) – vzdálenost bodu symphysion (sy) od podložky;

výška hrotu středního prstu (M 11) – vzdálenost bodu daktylion (da) od podložky. Ruka je při měření natažená, prsty semknuty;

výška kyčelního hřebene (M 12) – vzdálenost bodu iliocristale (ic) od podložky;

výška nadpažku (M 8) – vzdálenost bodu akromiale (a) od podložky;

výška processus styloideus radii (M 10) – vzdálenost bodu styliion (sty) od podložky;

výška předního horního kyčelního trnu (spina iliaca anterior superior) (M 13) – vzdálenost bodu iliospinale (is) od podložky;

výška pupku (M 5) – vzdálenost bodu omphalion (om) od podložky;

výška štěrbiny kolenního kloubu (M 15) – vzdálenost bodu tibiale (ti) od podložky;

výška štěrbiny *loketního kloubu (M 9) – vzdálenost bodu radiale (r) od podložky;

výška velkého chocholíku (M 14) – vzdálenost bodu trochanterion (tro) od podložky;

výška *vnitřního kotníku (M 16) – vzdálenost bodu sphyrion (sph) od podložky;
výška vsedě (M 23) – vzdálenost bodu vertex (v) od podložky, na které proband sedí.
Podložka (stůl) musí být dostatečně vysoko, aby jak v kolenním, tak v *kyčelním kloubu byly dolní končetiny ohnuty v pravém úhlu. *Trup je vzpřímen, páteř narovnána, hlava ve *frankfurtské horizontále. (Martin Čuta)

míry, antropometrické (u živého člověka) (základní, číslování dle Martin/Saller 1957):
tělesná hmotnost (M 71) – hmotnost lidského těla, zjišťovaná osobní vahou vždy ve stejnou denní dobu. Hmotnost lidského těla může totiž během dne kolísat až o tři kilogramy;
tělesná výška (M 1) – vzdálenost bodu vertex od podložky. Rozdíl tělesné výšky mezi hodnotami vyšetřovanými ráno a večer se může lišit i o více než tři centimetry. Je to způsobeno ztrátami vody během dne a snižováním výšky meziobratlových *plotének. V zájmu srovnatelnosti výsledků je třeba, aby *probandi byli při antropometrickém výzkumu měřeni ve stejnou denní dobu. Měří se *antropometrem. (Martin Čuta)

míry, antropometrické (základní), za základní antropometrické míry jsou většinou považovány *tělesná výška, *tělesná hmotnost a některé *obvodové míry, především *obvod hrudníku. (Martin Čuta)

mísa [archeologie], nižší, široce rozevřená *nádoba, vyskytující se (v keramickém materiálu) od počátku *neolitu v mnoha *variantách od hlubokých po talířovité, včetně mísy na nožce či na více kratších nožkách. Od *doby bronzové se objevují i mísy z bronzového plechu, někdy bohatě zdobené vytepáváním a určené spíše k prestižním nebo *rituálním účelům; obdobně zřejmě sloužily i mísy provedené v kameni, jejichž výskyt je však omezený. (Karel Sklenář)

Mises, Ludwig von (29. 9. 1881, Lemberg, nyní Lvov, Ukrajina – 10. 10. 1973, New York City, USA), americký ekonom rakouského původu; spolu s Friedrichem Augustem von *Hayekem představitel mladší generace rakouské školy, navazující na její zakladatele Carla Mengera (23. 2. 1840 – 26. 2. 1921) a Eugena von Böhm-Bawerka (12. 2. 1851 – 27. 8. 1914).

Mezi jeho nejdůležitější příspěvky patří práce z oblasti teorie peněz a úvěru, úroku a *kapitálu. Po *první světové válce, když začaly v Evropě sílit socialistické ideje, dokazoval nemožnost racionální ekonomické kalkulace za *socialismu, neboť *vláda nemůže organizovat složitý hospodářský život, a proto jediným životaschopným ekonomickým systémem je svobodné tržní hospodářství. V roce 1949 publikoval rozsáhlé dílo *Human Action: A Treatise on Economics* (česky: *Lidské jednání: Pojednání o ekonomii*. Praha: Liberální institut, 2006). (Jaroslav Malina)

misie (z latiny: *missiō*, „poslání, propuštění ze služby; poselstvo, delegace“):

1. šíření *křesťanství, popřípadě jiného *náboženství mezi nevěřícími a lidmi jiné náboženské příslušnosti. Běžně se má na mysli především misie v oblastech, kde převládají mimokřesťanská náboženství. Mluví se ale i o vnitřní misii (tzv. *evangelizace), čili o působení v oblastech podle jména křesťanských, avšak prakticky odkřesťanštěných;

2. skupina, sbor konající misijní činnost. (Jaroslav Malina)

misie, anglosaská, v doprovodu *iroskotské misie přicházela od roku 680 do konce 8. století na pevninu, aby šířila *křesťanství mezi dosud „pohanskými“ *Germány. Na rozdíl od iroskotské misie se *Anglosasové opírali silně o papežskou *kurií a o *stát a vytvářeli silnou organizaci *biskupství a benediktinských *klášterů. Nejprve působila mezi *Frísy, dosáhla vrcholu své činnosti za benediktinského mnicha a pozdějšího mohučského arcibiskupa Bonifáce (672/673–734; prohlášen za svatého) a šířila pak křesťanství v Bavorsku, Durynsku a Hesensku. (František Čapka)

misie, bavorská, první *misie hlásající v 9. století *křesťanství u českých a moravských kmenů. V Bavorsku se ujalo křesťanství působením *iroskotské misie v 7. století a byla zde také založena *biskupství – Řezno, Pasov, Salcburk. V Čechách působila asi od počátku 9.

století (přechod od *kremace k *inhumaci) misie řezenská (*kapitula u sv. Emmerama), misionáři hlásali *evangelium v jazyce „pohanského“ obyvatelstva (nesprávně se dříve uvádělo v „jazyce lidu nesrozumitelném“). K roku 845 zaznamenaly *Letopisy fuldské* křest 14 „boemanských *vévodů“ (asi z oblasti šumavské) v Řezně. Misie se pravděpodobně netýkala přemyslovského panství ve středních Čechách (*Kosmas se nezmiňuje); Na Moravě působila na přelomu 8. a 9. století misie z Pasova (způsob pohřbívání, pravoúhlý presbytář u *kostelů), která pronikla i do Nitranska (*kníže Pribina, kolem roku 828 vysvěcení kostela v Nitře). Kolem roku 850 Morava setřásla franskou svrchovanost – místo misie přichází *kněží „z Vlach, z Řek i z Němec“. (František Čapka)

misie, byzantská, *misie, cyrilometodějská.

misie, cyrilometodějská, působení *Konstantina (826/827–869) a *Metoděje (815–885) na *Velké Moravě. Kníže Rastislav (zemřel 870) požádal byzantského císaře Michala III. (840–867) o vyslání křesťanských *misionářů znalých slovanského *jazyka. Tento krok mu měl umožnit vymanit se z působnosti bavorského episkopátu a vybudovat nezávislou moravskou církevní organizaci. V roce 863 byli vysláni Konstantin a Metoděj, kteří pro účely své misie sestavili písmo hlaholici a přeložili do *staroslověnštiny některé církevní texty. V první fázi svého působení (863–866) se soustředili na pastorační činnost a výchovu žáků. Poté odešli do Říma, kde dosáhli povolení užívání staroslověnštiny jako bohoslužebného jazyka (868; zakázáno 873) a Metoděj byl jmenován *biskupem panonské arcidiecéze. V roce 880 byla vytvořena moravská arcidiecéze (podřízena Římu) v čele s Metodějem a zároveň znovu povoleno používání staroslověnštiny při bohoslužbách. Působení cyrilometodějské misie skončilo v roce 885 Metodějovou smrtí; na moravské církevní *synodě v roce 886 byl prosazen latinský *obřad a kněží slovanského ritu po vyhnání z Moravy působili v Bulharsku. (Jaroslav Malina)

misie, iroskotská, šíření *křesťanství nebo upevňování církevní organizace irskými *mnichy v 7.–9. století; misie směřovaly původně do Skotska a Anglie (Lindisfarne), později působili mnichové z Britských ostrovů zejména ve službách panovníků *franské říše a v Itálii. Nejvýznamnějšími představiteli iroskotské misie byli Colomban, Emmeram (7. století) a Winfrid (Bonifác). (Jaroslav Malina)

misionář (z latiny: *missiō*, „poslání, propuštění ze služby; poselstvo, delegace“):

1. *duchovní konající *misie;
2. hlasatel, šířitel něčeho vůbec. (Jaroslav Malina)

Miskitové, *indiánské etnikum žijící na východním pobřeží Nikaraguy a Hondurasu (celkem asi 150 000–200 000 osob). *Jazyk patří do rodiny miskito-matagalpa; mluví i španělsky. Před příchodem *Španělů (tj. do 1. poloviny 16. století) měli vyspělou válečnickou organizaci. Tehdy žili na severovýchodním pobřeží Nikaraguy, byli též kočovní sběrači a rybáři. V 17. století se stali spojenci karibských pirátů. Později od španělských usedlíků přejali zemědělské techniky a začali se usazovat. Postupně ovládli celé karibské pobřeží Nikaraguy (tzv. pobřeží Miskitů, Mosquitorí). Jejich *vesnice byly do 19. století tvořeny komunálními domy, v čele vesnice byl *náčelník. Celému *kmeni vládl nejvyšší náčelník, považovaný za *krále. Tato prominentní vrstva vznikla v 17. století; po kontaktu s obchodníky se původně rovnostářská *společnost začala stratifikovat. Část společnosti bohatla výměnným obchodem. Tato bohatá vrstva králů byla poté považována za formální vůdce společenství Miskitů. Někteří z nich byli uznáváni i korunováni britskými vládními *orgány z Jamajky či Belize. Miskitové nelpí na své etnické výlučnosti. Časté jsou *sňatky s příslušníky jiných etnických skupin. Každé dítě pocházející ze smíšeného *manželství je automaticky považováno za Miskita. Formálně jsou *křesťané (*protestanti), *christianizace začala od 20. století zásluhou Moravských bratří, udržují i staré *náboženství a to duchovní *autoritu *šamanů (*sukias*); prostřednictvím těchto autorit dochází ke kontaktu s duchy a též vykládají sny. (Lukáš Šín)

mississippská mohylová kultura, *kultura, mississippská mohylová.

místní Agenda 21, *Agenda 21.

místní organizace, *organizace, místní.

místní partnerství, *partnerství, místní.

místo, kultovní [archeologie], okrsek k *rituálům náboženské povahy; objevuje se od *neolitu jako *objekt spjatý s „nepraktickými“ věcmi (*idol, *stéla) a podle nich takto identifikovatelný. (Viz též *kult, *svatyně.)

Vývoj kultovních míst v *pravěku a ve *starověku lze dobře sledovat zejména v oblasti *Předního východu. Nejstarší kultovní místa vznikala na sídlištích (*totemy, kamenné sloupy) i u význačných míst v terénu (prameny, osamělé stromy, skály, *jeskyně, břehy řek apod.) a byla součástí rituálních a magických (*rituály, *magie) *obřadů spojených často s *obětmi. Místa kultovních a obětí však ještě nebyla stálá a měnila se podle pohybu pospolitostí v *krajíně. Se stálými kultovními místy se setkáváme až v procesu usazování (sedentarizace) v neolitu, kdy vůdce pospolitosti zastupoval božské síly (božstva) a stal se i nejvyšším *knězem. První chrámové stavby (*chrám) byly zjištěny v prostředí *obejdské, *urucké a *džemdet-nasrské kultury od 6. tisíciletí př. n. l. V některých neolitických sídlištích téměř městského charakteru (*Çatal Hüyük) existovaly malé „oltáře“ ve výklencích obytných domů.

Vývoj chrámové architektury v trvale osídlených *lokalitách je v *Mezopotámii nejlépe doložen v *Eridu. Původní jednoprostorová *stavba s podestou a výklenkem pro obětní stůl z nepálených hliněných cihel se postupně rozšiřovala o další prostory, v nichž byla pravděpodobně další obětní místa (*ohniště) před výklenky pro kultovní obrazy (sochy) božstev a pro *kultovní předměty. V sumerském Uruku vznikala od počátku 4. tisíciletí př. n. l. řada stálých kultovních staveb, tvořících chrámový *komplex (okrsek) Eanna. Chrámovým okrskům v sumerských a babylonských *městech vévodil chrám na jedné či několika stupňovitých terasách se zdobenými podpůrnými pilíři, sloupy a schodišti (*zikkurat, stupňovitý chrám, později známý jako „babylonská věž“). Při výzdobě malbou nebo tzv. „kolíkovou mozaikou“ a později glazurou měla velkou úlohu *symbolika různých geometrických vzorů, vyjádřená především bílou, červenou a černou barvou. V řadě chrámů byla objevena tzv. základová depozita (sošky, drahé *kovy, polodrahokamy, *slonovina, mušle aj.), obsahující později i dedikační nápisy. Kultovním potřebám při uctívání božstev (v antropomorfním *polyteismu) i *Boha (v *monoteismu, jahvismu) nejlépe vyhovovala architektonická dispozice tří stavebně i funkčně od sebe oddělených prostorů. Kněží a o svátcích (kultovní *kalendář) i věřící se shromažďovali na prostranství před chrámem a případně i na vnitřním dvoře, kde byly konány velké oběti. Do uzavřeného vnitřního prostoru měli přístup jenom kněží pečující denně o kultovní sochy a jiné obrazy božstev. Nejsvětější kultovní prostor s obětním stolem sloužil veleknězi k občasným obřadům. V podstatě stejnou dispozici měl i *Šalomounův chrám v *Jeruzalému (1 Kr 6), postavený podle starých foinických vzorů. Jednotlivé chrámy a chrámové okrsky měly obytné a hospodářské zázemí, v němž žili knězi a kněžky a kde se nacházely i dílny a skladiště (*hospodářství, chrámové).

Chrámy v *Sýrii (Gubla, *Ebla) a v *Palestině (*Megiddo) stály často na opevněném vyvýšeném místě (*akropoli) a jejich tři prostory tvořily osu stavby (na rozdíl od pozdějšího půdorysu kříže nebo písmene T v Mezopotámii). Chetitské chrámy v Malé Asii se vyznačovaly složitějším řešením. Do jejich okrsků se vstupovalo branami a řadou dvorů až k sloupové hale. Přístupové cesty zdobily těžké kamenné *reliéfy. V kultovních prostorech stály obětní stoly, nosítka i „vozy bohů“, používané při častých kultovních poutích. Z chrámových okrsků mezopotamských a maloasijských měst vedly k dalším, v zástavbě osamoceně stojícím *svatyním tzv. „cesty procesí“, zpravidla ohraničené bohatě zdobenými stěnami a branami (například Ištarina brána v *Babylonu). Poutní svatyně byly stavěny i za *hradbami v otevřené krajíně. (Blahoslav Hruška, Karel Sklenář)

místo, těžební [archeologie], drobný i větší areál s doklady pravěké *těžby *surovin. Je jím vlastně už hliník (*jáma) na sídlišti, spíše však území s lomy na *kámen, doly na rudu nebo *rýžovišti *zlata (*sejpy), zaujímající plochu od malých (či jen v nepatrném rozsahu zastížených – například Hlinsko, Krhov) přes středně velká těžební místa (*Bečov, Brno-Slatina, Tušimice, Sázava) po těžební okrsky o desítkách hektarů (Moravský Krumlov). Lze předpokládat, že těžební místa ovládaly a vlastnily ty komunity, jež žily v blízkosti a zahrnovaly tato místa do prostoru, na který si činily nárok. Větší těžební plochy však mohlo navštěvovat i více komunit. Těžba se někdy (asi zejména v době bronzové) mohla stát masově organizovanou, spíše prestižní než praktickou činností s *rituálním podtextem (Moravský Krumlov). Stopy těžebních míst kamenných surovin se v řadě případů dochovaly, například i v sousedství pozdějších lomů, což nelze říci o dokladech pravěké těžby rud, protože využívání rudních ložisek plynule pokračovalo až do *novověku. (Karel Sklenář)

místo, výrobní (dílna) [archeologie], prostor na *sídlišti nebo i mimo ně, vyznačený soustředěním výrobního odpadu, případně polotovarů. V *pravěku se jedná nikoli o stálou dílnu, nýbrž o místo příležitostné činnosti, dokud se neustálila řemeslná specializace. V *paleolitu šlo o výrobu *kamenné štípané industrie, přítomnou na většině sídlišť. Tato výroba se ještě množí v *neolitu a *eneolitu, kdy ke kamenné štípané industrii přistupuje i *kamenná broušená industrie a dílenskou povahu projevují nejen celé *lokality, ale i celé *regiony spojené s *těžbou *surovin. Kromě toho se uplatňuje i výroba *keramická – dílny ovšem na rozdíl od kamenného odpadu nelze zachytit, projevem výroby jsou spíše *hrnčířské pece, případně výhozy jejich zkažených vsádek. Zachytit lze i výrobu z *kosti a *paroží, výjimečné jsou náznaky zpracování *dřeva či *kůže, četnější doklady existují o *tkalcovství. Výrobní místa spojená s *metalurgií mohou být charakterizována výskytem tavicích pecí, který je před rozvojem *železářství v *době laténské výjimečný, spíše však o nich svědčí nálezy surové bronzoviny, *tyglíků nebo většího počtu *kadlubů. (Karel Sklenář)

místodržící, původně sbor nejvyšších zemských *úředníků, zastupujících českého *krále v době jeho nepřítomnosti (někdy byli pověřováni i jednotlivci – *hejtman, *zemský správce); vytvářel se již za *vlády *Lucemburků, význam vzrostl za *Jagellonců (Vladislav II. [1456–1516] vydal roku 1508 vymezení jejich pravomocí, nové instrukce vyšly v roce 1577 za Rudolfa II. [1552–1612]). První *místodržitelství v Rakousku zaniklo v roce 1583. Poté co Matyáš (1557–1619) přenesl roku 1612 své sídlo do Vídně, obnovil *místodržitelství (místodržící vybíral osobně) a vládl jeho prostřednictvím v *zemích České koruny. Po Bílé hoře (1620) byl v Čechách jediný místodržící, na Moravě zřízen moravský zemský tribunál, ve Slezsku zaveden vrchní *úřad (*Oberamt*). Místodržitelská kancelář se personálně osamostatnila od České královské kanceláře (česká a německá expedice). Činnost místodržitelství ukončily tereziánské reformy, které je nahradily zemskou *Královskou reprezentací a komorou. Funkce místodržícího existovala také jinde v Evropě, v době *absolutních monarchií, tedy od 16. do začátku 20. století. (František Čapka)

místodržitel, náměstek *císaře pro jednotlivé korunní *země (podle březnové oktrojované *ústavy z roku 1849); byl orgánem výkonné moci, odpovídal říšským i zemským zákonům (možnost navázat na tradici z počátku *třicetileté války); *úřad byl zakotven v místní správě, jemu podřízené *krajské vlády byly přímo odpovědné ministru vnitra, takže si podržel omezené kompetence: zastupoval *vládu na *zemském sněmu, řídil státní policii, měl dozor nad krajskými vládami. K posílení významu místodržitele došlo po zrušení krajských vlád (květen 1855): starost o udržení klidu, pořádku, bezpečnosti v *zemi, dozor nad tiskem, řízení živnostenské a spolkové činnosti apod., chod *místodržitelství. Byl podřízen vždy několika *ministerstvům (jejich „prodloužená ruka“). Tento byrokratický správní úřad fungoval do roku 1918. (František Čapka)

místodržitelství, v Čechách v letech 1627–1749 sbor nejvyšších *zemských úředníků a *úřad při něm existující, jehož agenda souvisela zejména s povolováním *berní; v letech

1848–1918 ústřední byrokratický správní úřad v Čechách; současně byl zřízen i v jiných větších *zemích Rakouska-Uherska. V Čechách funkci místodržitelství plnilo od roku 1526 do roku 1918 s měnícím se názvem: 1526–1749 místodržitelství, v letech 1749–1763 *Královské reprezentace a komora, v letech 1763–1848 *zemské gubernium, v letech 1848–1918 *zemské místodržitelství, na Moravě v letech 1526–1749 plnil tuto funkci moravský tribunál. (František Čapka)

místodržitelství, zemské, nejvyšší zemský správní orgán v nové organizaci státní správy po roce 1850 (místo *zemských gubernií). Působnost: zastoupení *vlády na *zemském sněmu, státní policie, dozor nad *krajskými vládami (zemské místodržitelství bylo mezičlánkem mezi *ministerstvy a krajskými vládami). Po zrušení krajských vlád (1868) se zvýšil vliv zemských místodržitelství (druhá instance politické správy), a ty se staly nejvyššími zemskými *úřady pro záležitosti politické a policejní správy, pro záležitosti *kultury a vyučování, pro obchodní a živnostenské záležitosti apod., byla jim přímo podřízena okresní *hejtmanství (v Čechách jich bylo 89, na Moravě 30); fungovala do konce října 1918. (František Čapka)

Mistr Eckhart (Eckhart z Hochheimu, narozen kolem 1260 na Waldenfelsu, Durynsko, Německo – zemřel asi 1327, neznámo kde), německý teolog a filozof; tvůrce moderního německého jazyka, jeden z nejvýznamnějších a nejproslavenějších představitelů německé *mystiky, člen řádu *dominikánů. V letech 1275–1285 studoval, patrně na řádové škole v Kolíně nad Rýnem, kde asi patřil mezi jeho učitele *Albertus Magnus. Po dokončení studií a vysvěcení na *kněze přešel zřejmě do Erfurtu, kde působil jako vychovatel klášterních noviců. V této době byla v dominikánském řádu zavedena povinnost kázat v ženských *kláštřech pro řeholnice, které neuměly latinsky a přinášely s sebou mnoho vlivů z lidové zbožnosti a mystiky. Mistr Eckhart takto působil v oblasti porýnských ženských klášterů a zde se patrně seznámil s lidovou mystikou; dalším důsledkem bylo to, že kázal v němčině, a tím vytvářel základy svých nejlivnějších děl, německých kázání. Mezi lety 1300–1302 přednášel Eckhart *Sentence* Petra Lombardského na pařížské univerzitní řádové koleji, kde dosáhl hodnosti mistra. Od roku 1303 začala jeho poměrně strmá řádová kariéra, která vyvrcholila roku 1311 jeho zvolením za generálního představeného celého řádu pro Německo. Než se však funkce ujal, byl znovu vyslán na dva roky přednášet do Paříže. Po návratu byl pověřen vedením ženských klášterů dominikánského řádu; při této práci se poměrně dlouho, asi až do roku 1323 intenzivně seznamoval s mystikou tehdy rozšířeného beghinského hnutí. V této době už patrně probíhaly Eckhartovy spory s *klérem a s představiteli žebavých řádů, podřízených přímo *papeži. Situace vyústila roku 1326 v obžalobě Mistra Eckharta z toho, že káže bludy: jednalo se o 108 z Eckhartových kázání a dalších spisů, po několika jednáních byl jejich počet snížen na dvacet osm. Mistr Eckhart se odebral do Avignonu k papežskému slyšení, aby se zde obhájil, celé řízení ale nebylo dokončeno, protože v jeho průběhu zemřel. Odsouzeno bylo 15 Eckhartových vět jako bludných, 11 jako podezřelých a nejasných a dvě věty nebyly spolehlivě doloženy. Eckhart však nezemřel jako *kacíř, protože výnos se nijak netýkal jeho *víry.

Eckhartovo dílo obsahuje řadu odborných teologických spisů určených pro univerzitní vzdělance, asi 100 německých kázání (autorství některých není plně doloženo), tři německé traktáty a několik desítek latinských kázání. Mezi nejznámější patří kniha *Reden der Unterweisung* (Naučení), komentář k Lombardského *Sentencím*, *Buch der göttlichen Tröstung* (Kniha božské útěchy, napsaná kolem roku 1308 v Čechách), *Vom edlen Menschen* (O vznešeném člověku) a Eckhartovo životní dílo *Opus tripartitum* (Trojdílný spis). Vliv Mistra Eckharta byl v dějinách mystiky a filozofie obrovský, stopy jeho myšlení nalezneme u *Mikuláše Kusánského, v *německém idealismu (například *Hegelova myšlenka „negace negace“ je přímou citací z Eckharta), u Arthura *Schopenhauera, který se k němu hlásil jako k svému předchůdci, a stejně tak i ve fundamentální *ontologii Martina *Heideggera. Český

byly publikovány výběry z díla, nejnověji *Mistr Eckhart a středověká mystika* (Praha: Vyšehrad, 2009, 3. vydání) (Břetislav Horyna)

Mistr Krumlovské madony (činný kolem 1390–po 1400), český (pravděpodobně) sochař; představitel *gotické kultury a jeden z nejvýznamnějších tvůrců takzvaného *krásného slohu v českém gotickém kamenosochařství. Vyšel z tradice parléřovské plastiky, inspiroval se smyslově působivými postavami *Mistra treboňského oltáře; vytvářel esovitě prohnuté *sochy *světců a světic s půvabnými, líbezně podmanivými tvářemi; svá díla dovedl k nejvyšší formální vytříbenosti gotického manýrismu: *Sv. Petr ze Slivice, Krumlovská madona, Sv. Kateřina z Farního kostela sv. Jakuba v Jihlavě* aj. Zvláště postavy jeho světic nepostrádají erotické fluidum. (Jaroslav Malina)

Mistr litoměřického oltáře (přelom 15. a 16. století), český malíř; představitel *gotické kultury, vůdčí osobnost české malby *vladislavské gotiky. Školil se v dílně Mistra oltáře hradní kaple na Křivoklátě a evropský rozhled získal pobytem v cizině, zvláště v Německu, klasické *zemi pozdní *gotiky, i studiem italské *renesance. V jeho rozsáhlém a mnohostranném díle se naplňuje a dovršuje česká pozdně gotická tradice a zároveň otevírá brána renesančnímu slohu, kterou však po něm už žádný z českých malířů 16. století neprošel. Maloval nejen oltářní obrazy, ale jako dvornímu malíři mu byla svěřena i výzdoba Svatováclavské kaple u sv. Víta na *Pražském hradě; *Svatováclavský cyklus*, který zde vytvořil, bývá hodnocen jako nejcennější *malba renesančního slohu v Čechách. Tento cyklus i jiná jeho díla odrážejí nový *názor na svět, zájem o *přírodu, návrat od nadzemského a nadpřirozeného ke skutečnosti a k člověku (například *Dvojportrét krále Vladislava a jeho ženy Anny*). (Jaroslav Malina)

Mistr objímající prostotu, *Pao-pchu-c'.

Mistr olomouckého oltáře (tzv. Mistr rajhradský) (činný po 1440–po 1450), český malíř; představitel *gotické kultury z přelomu její klasické a pozdní fáze. Školil se v pražském dvorském okruhu *Mistra treboňského oltáře. Působil na Moravě, v Brně nebo v Olomouci vedl nejméně tříčlennou malířskou dílnu. *Kánon takzvaného *krásného slohu překonal dramaticky podaným dějem scén s výrazně gestikulujícími postavami a vzrušenými tvářemi (například *Mučení sv. Apoleny?* a *Mučení sv. Kateřiny?* na averzu a reverzu tzv. *Desky z Náměště*). Je autorem pěti desek Rajhradského oltáře a dalších děl. (Jaroslav Malina)

Mistr rudé borovice, *Čch' Sung-c'.

Mistr Sun, *Sun-c'.

Mistr Sün, *Sün-c'.

Mistr Sun O umění válečném, *Sun-c' ping-fa.

Mistr Theodorik (činný před 1359–1368), český malíř; představitel *gotické kultury, jeden z nejvýznamnějších tvůrců české i evropské gotické malby, představený pražského *bratrstva malířů. Byl poučený byzantskou a italskou malbou *ikon (*fyziognomie tváří, technika). Jeho umělecké působení je těsně spjato s kulturní a zakladatelskou činností císaře Karla IV; vyvrcholilo v období kolem roku 1365, kdy pro císaře vyzdobil kapli sv. Kříže na Karlštejně nástěnnými malbami (s fragmenty podkresby na omítce) a 129 deskovými obrazy *světců a světic (olejová *tempera na dřevě, pozadí sádrové, puncované a zlacené). Theodorikův karlštejnský cyklus představuje pojetím a podáním v gotice neobvyklou míru *realismu, životní sílu a uměleckou individualitu a řadí se k vrcholům soudobé evropské malby. (Jaroslav Malina)

Mistr treboňského oltáře (činný kolem 1380–1390), český malíř; představitel *gotické kultury, jeden z nejvýznamnějších tvůrců české gotické malby z počátků takzvaného *krásného slohu, tvůrce evropského významu. Školil se patrně u Mistra Oswalda a byl ovlivněn *Mistrem Theodorikem, jako jeden z prvních v historii *malířství s neobyčejnou působivostí použil metodu šerosvitné malby. Jeho obrazy vynikají komplikovaným vyjádřením mystické a kosmologické *symboliky, složitou kompoziční výstavbou, skvělou

barevností a podmanivou *imaginací; mezi nimi dominují zejména tři desky oltáře (*Kristus na hoře Olivetské, Zmrtvýchvstání, Kladení do hrobu*, na rubu desek jsou namalovány postavy *světců a světic) z *kláštera augustiniánů v Třeboni. (Jaroslav Malina)

Mistr vyšebrodského oltáře (činný 1340–1360), český malíř; představitel *gotické kultury její klasické fáze; umělec evropského významu. Poučení z francouzské a italské deskové malby přetavil do specifické stylové polohy: charakteristické je architektonické členění prostoru, lineárnost, harmonická pestrobarevnost a lyrické pojetí. Pracoval pravděpodobně v Praze pro Rožmberky i dvůr Karla IV.; jeho hlavním dílem je devět tabulí christologického cyklu, které si objednal Petr I. z Rožmberka pro cisterciácký *klášter ve Vyšším Brodě (tzv. *Vyšebrodský oltář*). V jeho okruhu vznikly obrazy *Madona strahovská, Madona vyšehradská, Madona z Veveří* aj. (Jaroslav Malina)

Misurijové, původní etnikum severoamerických *indiánů ze skupiny *Dakotů; žili jako lovci a rybáři po obou březích řeky Missouri. Původně se nazývali mezi sebou Niústači. Vlivem zhoubných nemocí a vyvražďování téměř zanikli. V roce 1882 bylo asi 80 posledních Misurijů přestěhováno do rezervace v Oklahomě v USA, kde však brzy splynuli s jinými příbuznými etniky. (Lukáš Šín)

míšenec, potomek rodičů různého etnického původu. Označení *míšenec*, respektive pojmenování konkrétního potomka rodičů s určitým etnickým původem specifickým názvem jsou degradujícími, historickými termíny, které se používaly zejména v době španělské *kolonizace jihoamerického kontinentu během 16. až 18. století. V průběhu kolonizace bylo používáno nesčetné množství označení potomků rodičů různých etnik, která vyjadřovala menší či větší zastoupení evropských předků v rodové *linii konkrétního individua.

Míšenec bílého a černého plemene byl označován jako *mulat; dalším míšením mulata s *bělochem vzniká *terceron a dále *kvarteron a postupně až *oktavon (1/8 podílu černého plemene v genetickém základu). Míšenec bělocha a *indiána je *mestic (ve Střední Americe též *kreol), míšenec mestice a bělocha je *kastico, míšenec indiána a *černocho je *zambo, míšenec *Čiňana a indiána *zambaigo. Míšením mulata a mestice vzniká *kajot (podíl všech tří hlavních plemen – europoidního, mongoloidního a negroidního); míšenec kajota a mulata je *barsino. U *člověka se tedy mohou navzájem plodně mísit příslušníci všech plemen a etnických skupin, což je, kromě jiného, důkaz jednoty lidstva (jedním z prvních a důsledných zastánců tohoto *názoru byl český antropolog Aleš *Hrdlička). (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Mišima, Jukio (14. 1. 1925, Tokio, Japonsko – 25. 11. 1970, Tokio, Japonsko), japonský spisovatel; výrazný autor japonské poválečné literatury. Byl vyznavačem tradičních *ideálů Japonska, k nimž se svým životem (jako zatím poslední Japonec spáchal *rituální *sebevraždu *seppuku) i dílem často vracel. Například v staromilsky pojatém manželství sluší lásce manželky poslušnost. Tak i v novele *Júkoku* (Láska k vlasti, 1961), v níž se císařský důstojník rozhodne vyřešit společenský *konflikt *smrtí, následuje milující žena manžela až do konce. Mladí manželé, kteří se rozhodli společně zemřít, tráví spolu noc, jejíž prožití je umocněno tím, že je poslední. (Klára Macúchová)

Mišna (z hebrejštiny: *mišna*, „opakování, studium“), soubor převážně právních pouček, které vznikaly na základě *interpretace textů *Tóry od 6. století př. n. l. V dochované podobě byl tento soubor sestaven Jehudou ha-Nasim kolem roku 200 a je rozdělen do šesti oddílů a 63 traktátů. Mišna je sepsána v čisté *hebrejštině a tvoří první část *Talmudu, podklad jeho druhé (aramejsky psané) části *Gemary. (Jaroslav Malina)

míšní motoneuron, *motoneuron, míšní.

míšní nerv, *nervus spinalis.

míšní nervy, *nervi spinales.

míšní pavučnice, *arachnoidea spinalis.

míšní segment, *segment, míšní.

Mitannci, *Churrité.

Mitanni, ve starších pramenech též Maitani, v akkadských textech Chanigalbat, Chaligalbat, státní útvar, který vznikl zřejmě v 17.–16. století př. n. l. v oblasti severní *Mezopotámie a severovýchodní *Sýrie (na horním toku Chábúru). Raná fáze mitannských dějin je nedostatečně textově dokumentována, větší množství písemných pramenů je k dispozici teprve z 15.–14. století př. n. l. *Král Parrattarna I. (1. polovina 15. století př. n. l.) rozšířil sféru svého vlivu v severní Sýrii (ovládl mimo jiné Aleppo), avšak střetl se s expanzí *Egypta. *Faraon Thutmóse III. (polovina 15. století př. n. l.) pronikl až do oblasti *Karchemiše a překročil Eufrat. K opětovnému vzestupu mitannské moci došlo za Sauštatara (konec 15. století př. n. l.), který ovládl celou Sýrii až k pobřeží Středozemního moře (*Ugarit, Alalach, Aleppo), *zemi Kizvatna v jižní Malé Asii, *Asýrii i východní Mezopotámii (Arrapcha, *Nuzi). Na konci 15. století př. n. l. navázalo Mitanni přátelské styky s Egyptem (Amenhotep II., Thutmóse IV, Amenhotep III., Amenhotep IV.), které jsou dokumentovány texty z královského *archivu v *Tell el-Amarně. Oba státy si vyměňovaly četné dary a mitannští vladaři posílali své dcery na egyptský královský dvůr. Ve 14. století př. n. l. nastalo období mocenského úpadku Mitanni, v jehož důsledku získala Asýrie nezávislost. Na mitannském dvoře propukly spory o následnictví, do nichž zasahovali *Chetitě i *Asyřané. Na trůn se nakonec dostal Šattivaza, který se opíral o podporu chetitského vladaře Šuppiluliumy. Oba panovníci uzavřeli smlouvu, která potvrzovala závislost Mitanni na chetitském státu. Mitanni se z této závislosti zřejmě brzy vymanilo, nicméně existovalo již jen jako nepříliš významný stát, který se musel bránit asyrské expanzi. K jeho definitivnímu zániku došlo zřejmě až kolem roku 1200 př. n. l. v souvislosti s etnickými přesuny na *Předním východě.

Hlavním *městem Mitanni bylo Vaššukkanni, jehož poloha není přesně známa (bývá ztotožňováno s městem nazývaným v 1. tisíciletí př. n. l. Sikani, dnešní Tell Fachcháríja u pramenů Chábúru). Obyvatelstvo Mitanni tvořili patrně především *Churrité a etnika hovořící *semitskými jazyky. Při formování mitannského státu zřejmě hrál určitou úlohu rovněž indoevropský etnický element. Mitannští králové měli trůnní jména indoevropského původu a v textech, které mají vztah k Mitanni, se objevují některá vlastní jména i apelativa pocházející z *indoevropských jazyků. (Lukáš Pecha)

Mithen, Steven (narozen 1960), britský archeolog; profesor na *univerzitě v Readingu. Vytváří prediktivní modely lidských vztahů vůči prostředí a dopadu těchto vztahů na kulturu *paleolitu. Zabývá se rovněž teorií poznání, *interpretací *paleolitického umění, je autorem knihy *The Prehistory of the Mind* (Prehistorie mysli, 1996). (Jiří A. Svoboda)

Mithra, iránský *bůh; vznikl v *mazdaismu asi v 6. století př. n. l. reinterpretací staroindického boha *Mitry. Původně bůh *společenské smlouvy a *harmonie vztahu mezi člověkem a božstvem; božstvo *slunce a světla. V *manicheismu živoucí duch-stvořitel (démiurg). Jeho *mytologie je bohatě zaznamenána v *Avestě; ústřední je motiv každoročního zabíjení kosmického býka, přikázané Mithrovi nejvyšším bohem *Ahura Mazdou; z údů každoročně se obnovujícího býka vzniká veškerý život v *přírodě, čemuž se snaží zabránit démoni zla boha *Angra Mainju.

*Kult Mithry (obohacený o nové mystické prvky) se rozšiřoval, zejména ve středoperské době, po celém iránském světě i v římských provinciích. Od 4. století došlo k úpadku kultu (*mithraismus). (Jaroslav Malina)

mithraismus (mithraistické kulty), mystický náboženský směr, který se rozšířil v prvních čtyřech stoletích našeho *letopočtu. Transformován zejména helénistickou a babylonskou *mytologií, volně navázal na *kult starého iránského boha *Mithry, symbolizujícího mužský princip v božské trojici, kde *Anáhítá zosobňovala ženský fenomén a *Ahura-Mazda nejvyššího *boha a stvořitele *vesmíru. Hlavní rysy kultu jsou totožné s učením *mazdaismu (jsou v něm obsaženy i babylonské *astrální *kultury a magické *rituály). Kult Mithry přijali od 1. století *Římané a byl znám i mezi *Kelty. Východní *Slované uctívali Mithrův kult až do

10. století. Kultovním dnem Mithry byl 25. prosinec jakožto *svátek zrození *slunce – *Sol invictus*, později se změnil v oslavu dne narození *Krista.

Hlavním cílem mithraismu je *spása lidské duše, které se dosahuje sedmistupňovým zasvěcením do *mystérií. Shromaždiště stoupenců bývalo v podzemních *svatyních (tzv. mithraenum), praktikován *křest zasvěcovaných a obět' býka byla provázená posvátnou hostinou. Mithraismus zaznamenal největší rozkvět v 3. století, kdy byl dokonce vážným konkurentem *křesťanství. V Římě existoval oficiální kult Mithry jako nepřemožitelného slunečního boha.

Počátkem 4. století došlo k úpadku, na konci 20. století přetrvává kult Mithry (*sekta mithraistů) zejména v Íránu. (Jaroslav Malina)

mithraisté, stoupci perského kultu boha *Mithry. (Jaroslav Malina)

mithraistické kulty, *mithraismus.

Mitla, *archeologická lokalita v Mexiku ve státě Oaxaca. Významné náboženské a politické centrum (asi 1000–1521), založené *Zapotéky jako rezidence veleknězů, později pod vlivem mixtecko-puebelské kultury se Mitla stala centrem *Mixtéků. Fasády *paláců a *chrámů byly obloženy kamennými deskami, zdobeny kamennými mozaikovými *reliéfy (zubaté meandrovité vzory), uvnitř nástěnné malby. (Jaroslav Malina)

mitochondriální dědičnost, *dědičnost, mitochondriální.

mitochondriální DNA, *DNA, mitochondriální.

mitochondriální Eva, *antropogeneze, teorie mitochondriální Evy.

mitochondrie, cytoplazmatické orgány všech eukaryotických buněk, tvaru kulovitých, oválných až podlouhlých tělísek. Jsou schopny přeměňovat energii chemických sloučenin získanou jejich oxidací v energii makroergických vazeb (ATP), využitelnou pro biologické procesy. Proces je znám jako oxidativní (aerobní) fosforylace. (Drahomír Horký)

mitotické dělení, *dělení, mitotické.

mitóza, buněčné dělení, kterým vznikají z jedné mateřské *buňky dvě shodné buňky dceřiné. (Jiřina Relichová)

mitra (z řečtiny: *mitra*, „mitra, páska k ozdobení hlavy, později vysoká čepice“) (infule), liturgická pokrývka hlavy *biskupa nebo jiného preláta vybaveného právem nošení *pontifikálií. Sestává ze dvou sešitých a zdobených látkových dílů vybíhajících do špičky. K jejímu zadnímu okraji jsou přišity dva pásy splývající na ramena. (Jaroslav Malina)

Mitra („přítel, společník“), védské sluneční božstvo, jež „za úsvitu probouzí lidi a pobízí je do práce“, personifikace denního jasu, nerozlučný společník *Varuny, s nímž vystupuje jako strážce odvěkého kosmického řádu, nepřítel klamu a učitel sebekázně. Byl uctíván též v *mazdaismu; jeho reinterpretací vznikl íránský *Mithra. (Jaroslav Malina)

Mittag, Jaroslav (6. 10. 1940, Brno), český stavitel v oboru pozemní stavitelství; zakladatel stavební firmy MiTTaG, spol. s r. o. pozemní a průmyslové stavitelství; od roku 2004 člen Správní rady *Nadace Universitas. Absolvoval čtyřletou Průmyslovou školu v Brně.

Od roku 1958 se podílel na řadě významných stavebních realizací zejména v Brně: Keramoprojekt (Rybkova), zastřešení Benešova národního stadionu (Drobného), Vkus Brno (Veselá), Doškolovací ústav zdravotníků (Vinařská), Ústřední telekomunikační budova Brno (Jana Babáka), obchodní dům PRIOR (dnes Tesco) (Dornych), Střední odborné učiliště spojů (Čichnova), rekonstrukce Zemského domu II (Žerotínovo náměstí), rekonstrukce Komerční banky (náměstí Svobody), novostavba Pedagogické fakulty *Masarykovy univerzity (Poříčí), budova Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity (Lipová) aj. Společnost MiTTaG od roku 1993 podporovala aktivity Nadace Universitas Masarykiana i projekty jiných institucí v oblasti kultury, ekologie a *občanského sektoru. Kontakt: Jaroslav Mittag, Chaloupkova 3, 612 00 Brno, e-mail: jmittag@mittag.cz. (Jaroslav Malina)

Mivart, George Jackson (30. 11. 1827, Londýn, Anglie – 1. 4. 1900, Londýn, Anglie); britský katolický biolog; zabýval se zejména otázkami *biologické evoluce. Mivart byl žákem britského komparativního anatoma, paleontologa a zoologa Richarda *Owena (1804–1892), britského přírodovědce George Roberta Waterhouse (1810–1888) a britského přírodovědce Thomase Henryho *Huxleyho (1825–1895). Zejména protichůdné antidarwinistické Owenovy a darwinistické Huxleyovy *názory formovaly Mivartovu vlastní svébytnou *verzi teorie biologické evoluce, která kontrastovala s *Darwinovou teorií biologické evoluce. Podle Owena vykazují jednotlivé druhy *homologie, které vědci umožňují v přírodě vysledovat řád ukazující na boží plán při stvoření světa. Mivart proto tvrdil, že vývoj jednotlivých druhů se odehrává v rámci obecných kategorií *organismů, které samy mají božský původ. Huxley uvedl Mivarta do základů biologie, ten ale se svým učitelem nesdílel nadšení pro *evoluci *přirozeným výběrem.

Na základě studia řádu *primátů Mivart odmítl přirozený výběr jako hlavní hnací sílu biologické evoluce. Mivart svou vlastní antidarwinistickou teorii biologické evoluce představil v díle *On the Genesis of Species* (O genezi druhů, 1871). Mivart byl toho názoru, že přirozený výběr není hlavní hnací silou evoluce, ale plní jen sekundární úlohu. Použil argument, který je dodnes používán představiteli *kreacionismu, totiž že výhodné znaky na začátku svého vývoje musely být nutně nedostatečně vyvinuté, a tedy vlastně nevýhodné. Přirozený výběr by pak nemohl překlenout stadium *selektce nevýhodných znaků. Přirozený výběr také nemůže vysvětlit vznik homologických struktur u nepříbuzných *taxonů. Mivart navrhl řešení, že neexistují žádné přechodné články, ale že nové druhy nebo adaptace se objevují náhle jednorázovou modifikací. Druhy organismů proto mezi jednotlivými jednorázovými modifikacemi nemají nehotové, neúčinné a nevýhodné orgány nebo funkce. Hlavní hybnou silou není přirozený výběr, ale interní *zákon („substanciální podoba“), která utváří každou živou bytost a řídí její vývoj. Mivart kriticky vystoupil proti Johnu *Romanesovi, a to hlavně proti jeho pojetí *instinktu a evoluce mysli; zejména nesouhlasil s Romanesovou teorií vzniku instinktů. Podle Mivarta jsou instinkty dokladem *Boží prozřetelnosti a „inteligentního designu“, protože takové komplexnosti, jaké instinkty dosahují, nemohl přirozený výběr dosáhnout. Instinkty sahají daleko za mentální schopnosti zvířat (*zvíře), a nemohly tedy vzniknout „stereotypizací“, jak předpokládal Romanes. Podle Mivarta je mylný i Romanesův předpoklad kontinuity mentální evoluce od zvířat k člověku. Schopnost zvířat zpracovávat a prakticky využívat počítky ještě není dokladem racionality. Mezi zvířaty a lidmi zeje hluboká propast, která nemůže být překlenuta evolucí. Romanes se s Mivartovou kritikou během svého života vypořádal jen částečně, z posmrtně vydaných děl však vyplývá Romanesova snaha o založení evoluční teorie i usmíření *náboženství s *vědou. (Martin Soukup)

Miwokové, původní severoameričtí *indiáni centrální části Kalifornie; žijí spolu s Maidoky v počtu kolem 2 000 v několika rezervacích při pobřeží Kalifornie. Nejbližšími příbuznými jsou *Penutiové. (Lukáš Šín)

mixtécký jazyk (mixték), *jazyk, mixtécký.

mixték, *mixtécký jazyk.

Mixtékové, starověké *indiánské etnikum na území dnešního státu Oaxaca v Mexiku. Kolem roku 700 obsadili oblast Puebla, v 10. století vytlačili *Zapotéky z oblasti Oaxaca a Guerrero a sváděli s nimi boje o území až do 15. století. Podřídili se nadvládě *Aztéků, s nimi dlouho vzdorovali španělským dobyvatelům. Jako pokračovatelé kultury *Toltéků vytvořili tzv. mixtécko-pueblanskou kulturu, která se stala součástí mezoamerických vysokých kultur předkolumbovského období. Až do současné doby si zachovali z této kulturní epochy tradiční umění malířské, zlatotepecké a řezbářské, *piktografické písmo a textilní tvorbu. Současní Mixtékové žijí ve středním Mexiku (asi 250 000 osob, odhad z roku 2000) ve státech Oaxaca, Puebla a Guerrero. *Jazyk patří do rodiny *mixték. (Oldřich Kašpar, Lukáš Šín)

míza, **lympa*.

mizantropie (z řečtiny: *misanthropia*, od *miseó*, „nenávidím“ a *anthrópos*, „člověk“), nenávisť k lidem, zavidlost, nevlídnost (opak: *filantropie); porucha myšlení a emocí projevující se tímto pocitem a jednáním, projev některých neurotických a psychopatických stavů. (Jaroslav Malina)

mízní cévy, *cévy, mízní.

mízní cévy dolní končetiny, *cévy dolní končetiny, mízní.

mízní cévy horní končetiny, *cévy horní končetiny, mízní.

mízní cévy srdce, *cévy srdce, mízní.

mízní kapiláry, **vasa lymphocapillaria*.

mízní systém, systém, mízní, **systema lymphaticum*.

mízní uzliny, **nodi lymphatici*.

mízní uzliny hlavy, *uzliny hlavy, mízní.

mízní uzliny hrudníku, *uzliny hrudníku, mízní.

mízní uzliny krku, *uzliny krku, mízní.

Mizové (Mizo, od *mi*, „člověk“, *zo*, „kopec, hora“, tj. „Horalé“, psáno též Mizóové; další etnonyma Zomi, Lusei, Lusái, anglicky Lushai; *Ásámci a *Bengálci používají exonyma Kúkí), jazykově a kulturně příbuzné kmenové populace ze skupiny *Čjinů, žijící v horách východního pohraničí Indie. Tvoří kolem 80 % obyvatel indického svazového státu Mizoram (asi 560 000), významně jsou zastoupeni též v Ásámu, Nágálandu, Manipuru a Tripuře; zbývajících zhruba 300 000 osob žije v Bangladéši a v Barmě (Myanmě). Téměř dvě třetiny mizoramských Mizů patří ke kmeni Lusejů (název bývá odvozován od *lu*, „hlava“ a *sei*, „dlouhý“, tj. Dlouhohlaví, protože si splétají vlasy do vysokých drdolů); jako svébytné etnické skupiny se konstituovali Hmárové (83 000), Marové (Mara), známí též jako Lakherové (asi 100 000, z toho v Indii 55 000) a Laiové (Lai). Jazyk porůznu označovaný jako mizština, lusejšťina či duhlian/dulien spolu s dalšími dialekty patří do kúkíčjinské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočjinské rodiny. Píše se latinkou; systém přepisu na fonetickém základě zavedli roku 1898 křesťanští misionáři. V Indii mizsky hovoří téměř 675 000 osob (cenzus 2001), v Barmě / Myanmě bylo (v roce 1983) zaznamenáno 12 500 mluvčích, v Bangaléši jen něco přes 1 000 (1981).

Poté co kmenová území v Lusejských horách (dnešní Mizoram) roku 1891 anektovali Britové, administrativně je přiřčenili k Ásámu, jehož součástí zůstala i po vyhlášení nezávislosti v roce 1947. V rámci tradičního správního uspořádání *vesnice spravovali kmenoví *náčelníci; tato instituce byla zrušena vládním nařízením z roku 1955. Od té doby jsou v čele vesnic volené rady, odpovědné státní správě. V důsledku hladomoru (v roce 1959) a necitlivých zásahů *vlády vyvolala Národní fronta Mizů (Mizo National Front, MNF) v roce 1966 ozbrojené povstání, jehož cílem bylo vytvoření samostatného státu a jeho odtržení od Indie. V rámci boje proti separatistům *úřady od roku 1967 obyvatele nuceně stěhovaly do nově zřizovaných střežených vesnic, aby zabránily kontaktům povstalců s vesničany. K dočasnému uklidnění situace přispěla dohoda s „vládou“ MNF o vyhlášení svazového teritoria Mizoram v lednu 1972; pokusy o politické urovnání však troskotaly na neochotě povstaleckého vedení složit zbraně a vzdát se požadavku suverenity „Velkého Mizoramu“, kam měly být začleněny též oblasti svazových států Ásámu, Manipuru, Méghálaje a Tripury s převahou Mizů. V polovině roku 1979 MNF zintenzivnila teroristickou činnost a vyzvala pod hrozbou násilí všechny nemizské obyvatele, aby se vystěhovali. Vlekly separatistický konflikt završila teprve v červnu 1986 mírová dohoda, na jejímž základě se 20. února následujícího roku Mizoram stal 23. svazovým státem Indické unie a mizská politická reprezentace se začlenila do demokratického procesu.

Převažující zdroj obživy tvoří žďárový systém hospodaření na horských svazích, kde se pěstuje *rýže, *kukuřice, *bavlna a zázvor, který je hlavní komerční plodinou. Z domácích

zvířat se chovají *prasata, drůbež, vzácněji skot; dříve rozšířený chov tura gajala, který byl zabíjen při *pohřbech a zvláštních svátcích, je dnes na ústupu. Rozšířeno je tkaní bavlněných látek s geometrickými vzory, košíkářství, zpracování dřeva, rukodělná výroba hliněných dýmek; kdysi proslavené umění odlévání *bronzu *metodou ztraceného vosku zaniklo.

Tradičně tolerovaná *polygamie ustupuje *monogamním vztahům striktně prosazovaným *křesťanskými církvemi. Pravidlem je kmenová *endogamie, ale připouštějí se výjimky. Přípustné jsou *sňatky mezi *křížovými bratřenci, ale *manželství s dcerou otce sestry se nedoporučuje. Běžná je *nukleární rodina, ale nerozlišuje se mezi rodinou a *domácností; do rodiny patří všichni, kdo žijí pod společnou střechou a společně se stravují. *Rozvod je běžný, snadný a zvláště muž ho může dosáhnout téměř z jakéhokoli důvodu. Dědí se po nejmladší *linii (ultimogenitura): nejmladší syn zůstává s rodiči až do jejich *smrti, kdy se stává dědicem všech movitých i nemovitých statků, s výjimkou osobního vlastnictví matky, jež po ní dědí dcera (matrifiliace).

Většina Mizů (téměř 87 %) se hlásí ke *křesťanství (*christianizace od konce 19. století), část vyznává tradiční *animistické náboženství. V řadě vesnic působí exorcisté, kteří léčí nemocné tím, že na ně přivolávají požehnání *Ducha svatého a odvracejí útoky *Satana. (Jan Filipický)

mízovod, hrudní, *ductus thoracicus.

Mladečské jeskyně (Litovel, Olomoucký kraj), naleziště paleontologických antropologických, archeologických a jiných pozůstatků.

Lokalita I: Systém Mladečských jeskyní vznikl v devonských *vápencích vrchu Třesína (343 m n. m.), dominujícího Hornomoravskému úvalu. Existence podzemních dutin byla známa od nepaměti, ale současný vchod byl prolomen teprve při lámání kamene podél jižního svahu. Již na počátku 19. století se za nově otevřeným vchodem, a zřejmě pod tzv. Vstupním komínem, uvádí nálezy kostry „obra“ a kostěného artefaktu. Nález však není k dispozici (kostra byla údajně pohřbena v Měrotíně), a pokud byl Vstupní komín v minulosti otevřen tak jako dnes, mohl se do jeskyně dostat kdykoli. Ve druhé polovině 19. století otevřel první výzkum Josef Szombathy hlouběji uvnitř *dómu, později označeného názvem „Dóm mrtvých“. Pod dalším komínem, otevírajícím se nad tímto dómem, se vytvořil mohutný suťový kužel, jehož rozsah a objem dnes můžeme rekonstruovat podle zbytků sedimentů a *sintrů na stěnách; zřejmě zaplňoval podstatnou část rozlehlé prostory. Dnes je dochováno jen torzo střední části tělesa kužele, jehož mikrofauna dokládá vznik již ve středním *pleistocénu, zatímco sedimenty svrchního pleistocénu byly odstraněny při minulých výzkumech a při zpřístupňování jeskyně pro turistické účely. Szombathyho plánek a profil ukazuje, že lidské kosterní pozůstatky i ojedinělé artefakty evidentně ležely v plášti tohoto kužele, a to až do okruhu několika metrů od komína. Podle původního Szombathyho popisu a kresby lze stavbu svrchní části tělesa kužele rekonstruovat následovně: v hloubce 20–50 cm ležela větší část lidské lebky (Mladeč 1) a *femur spolu se zbytky *fauny, v podloží pak sintrová poloha s uhlíky a jemně zvrstvenými *hlínami s mikrofaunou. Další lidské pozůstatky (Mladeč 2, 2a, 3) a artefakty (provrtané zvířecí zuby a hrot typu Mladeč) ležely ve stejné stratigrafické situaci v okolí. Na tyto výsledky navázal na počátku století Jan *Knies. K posledním větším pracím došlo ve 20. letech 20. století, kdy byly sedimenty narušeny v souvislosti se zpřístupňováním jeskyně. Jan Smyčka uvádí z této doby další nálezy lidských i zvířecích *kostí, zvláštní kostěné artefakty, částečně nebo úplně provrtané, mikrofaunu a měkkýše. Všechny následné sondáže už měly jen omezený význam: Jan Skutil zmiňuje dva kamenné artefakty z oblasti současného vchodu, Jan *Jelínek objevil *sekáč, snad staropaleolitický nebo středopaleolitický, a Ivan Horáček s Vojenem Ložkem předložili biostratigrafické zhodnocení středopleistocenní výplně dómu. Zdá se tedy, že rozšíření vrstev svrchního pleistocénu včetně antropologických a archeologických nálezů bylo prostorově omezeno na oblasti v okruhu komínů. Fauna, kterou tvoří *tur, *sob, medvěd jeskynní, *vlk, liška

(Szombathy), *kůň, *mamut, *nosorožec, *bizon, j*elen, *los (Knies), odpovídá příznivějším podmínkám některé teplejší oscilace würmského *interpleniglaciálu. Kulturní zařazení se může opřít pouze o typologii *hrotů z tvrdých živočišných materiálů, které odpovídá *aurignacien. Přímá *radiokarbonová data z lidských kostí, která spadají do období kolem 35 000 let př. n. l., tomu dobře odpovídají. Nicméně schematické nástěnné značky (a písmena), které z jeskyně uvedl Martin *Oliva, můžeme vzhledem ke *kontextu sotva považovat za prehistorické.

Lokalita II: Z jižní strany je systém Mladečských jeskyní porušen menšími lomy. V roce 1904 zde dělníci porušili vertikální dutinu, kterou poté Szombathy odkryl 13 m dále do hloubky a kterou tedy dnes můžeme také interpretovat jako komín (v době nálezů se o charakteru naleziště diskutovalo). Antropologické a archeologické nálezy byly značně poškozeny. Jan Knies uvádí dvě lidské lebky, dětskou lebku a množství postkraniálních kostí, většinou ve zlomcích. V témže kontextu se našel hrot typu Mladeč a další obdobný zlomek, dva kamenné artefakty, dva valounky a zbytky glaciální fauny. Z hlediska paleontologie a archeologické klasifikace jsou lokality I a II srovnatelné, přestože antropologové uvádějí určité typologické rozdíly v *morfologii lebek. Mimo hlavní jeskynní systémy leží menší jeskyně, podle svého tvaru nazývaná Podkova, odkud pochází nepočtená *kamenná industrie; povrchové sídliště *gravettien se rozkládá na temeni vrchu Třesína. (Jiří A. Svoboda)

mladopaleolitická technika, *technika, mladopaleolitická.

mladší doba kamenná, *neolit.

mladý paleolit, *paleolit, mladý.

mlat (bulava, palice) [archeologie, etnoarcheologie], *nástroj nebo *zbraň působící masivním úderem. V provedení z *mamutoviny nebo z *paroží existoval již v *paleolitu, v mladších pravěkých kulturách i v mnoha kulturách nativních, v rámci *kamenné broušené industrie vystupuje v různých formách od počátku *neolitu, spíše jako prestižní či obřadní předmět opatřený průvrtem pro topůrko (diskovitý mlat, dvojramenný mlat aj.), v *eneolitu přibývá i kulovitý mlat z kamene, který byl asi také spíše odznakem prestiže a moci než prakticky použitelnou zbraní. Hrubší formy kamenných mlatů (nevrtané, opatřené žlábkem pro přivázání k topůrku) sloužily jako nářadí (při těžbě kamenných *surovin nebo drcení rudy apod.). (Karel Sklenář)

mléčná žláza, *glandula mammaria.

mléčné zuby, *zuby, mléčné.

mléko, mateřské, sekret *mléčné žlázy ženy (viz též *kojení, *laktace). Představuje hlavní zdroj potravy *kojence a výlučný zdroj před započítáním dokrmování. Mateřské mléko je složeno z vody, sacharidů, tuků, proteinů a dalších volných látek (mastné kyseliny, aminokyseliny, vitamíny, minerály, stopové prvky aj.). Energetická hodnota mateřského mléka se pohybuje okolo 250 kilojoulů na 100 mililitrů. Kromě nutriční hodnoty je pro kojence významný obsah imunitních (imunoglobulíny, fibronektin) a růstových faktorů.

Lidské mateřské mléko se svým složením liší od mléka kravského (a mléka samic ostatních savců) i od komerčně vyráběné náhradní kojenecké stravy. Voda tvoří 85–90 % mateřského mléka. Hlavním sacharidem je laktóza (disacharid složený z galaktózy a glukózy, štěpený laktázou ve střevě kojence), která není esenciální z hlediska své vlastní nutriční hodnoty, umožňuje však absorpci vápníku ve střevě a ovlivňuje aciditu a bakteriální obsah střeva. Kromě laktózy obsahuje mateřské mléko také oligosacharidy a monosacharidy. Hlavním zdrojem energie kojence jsou tuky mateřského mléka. Obsahují kyselinu linolovou a alfa-linolenovou, kromě toho však také dlouhořetězcové polynenasycené mastné kyseliny (například kyselina arachidonová a dokosaheptaenová). Ty se uplatňují při růstu mozku dítěte a jejich zastoupení v tucích lidského mateřského mléka se dává do souvislosti s „růstovým spurtem“ mozku člověka v prvních dvou letech života. Srovnávací studie však neprokázaly zásadní rozdíly v obsahu těchto mastných kyselin v mateřském mléce *člověka a ostatních

vyšších *primátů. Lidské mateřské mléko obsahuje inaktivní formu lipázy (enzymu štěpícího tuky, kravské mléko lipázu neobsahuje), která se v *duodenu kojence aktivuje v přítomnosti žlučových solí. Mateřské mléko obsahuje jednak proteiny zastoupené v krevním oběhu (například sérový albumín), jednak proteiny specifické pouze pro mléko (alfa-laktalbumín, laktoferin a kasein). Obsah kaseinu v lidském mateřském mléce je několikanásobně nižší než v mléce kravském, oproti kravskému má mateřské mléko naopak vyšší obsah dusíkatých látek neproteinové povahy (močovina, kreatinin, volné aminokyseliny, taurin aj.). Podstatnou složkou mateřského mléka je sekreční imunoglobulín A (IgA), podílející se na imunitní ochraně střeva kojence. Mateřské mléko dále obsahuje vitamíny rozpustné ve vodě i v tucích a minerály, přičemž se jednotlivé látky od sebe liší stálostí koncentrace v mléce a závislostí na stravě matky.

Přibližně první dva dny po porodu se tvoří *mlezivo (cca 40 ml, má vyšší obsah proteinů, imunoglobulínů, vitamínu A, B12 a K, a naopak nižší obsah tuků než mateřské mléko), pak produkce sekretu rychle roste a složení se mění na „definitivní“ mateřské mléko, za které je považováno ca 10 dní po porodu. Pět dní po porodu se vytvoří asi 50 mililitrů mléka denně a jeho produkce dále roste v závislosti na spotřebě dítěte. Množství vytvořeného mateřského mléka se udává nejčastěji v gramech, neboť se stanovuje z rozdílu hmotnosti kojence bezprostředně před a po nakojení. Ve třetím a čtvrtém měsíci po *narození se může vytvořit více než 800 gramů mateřského mléka denně. Složení mateřského mléka se u jedné a téže ženy mění v průběhu každého kojení (mléko z přední části prsní žlázy má vyšší obsah sacharidů a mléko z její zadní části má vyšší zastoupení tuků), kolísá v jednotlivých dnech a mění se s postupem laktace, liší se u jednotlivých žen (například ženy s vyšším *BMI produkují mateřské mléko s vyšším obsahem tuků, ale celkově tvoří mléka méně), liší se mezi geografickými regiony a mění se v závislosti na stravě matky. Nutriční stav matky ovlivňuje každou složku mateřského mléka různě: nejvíce se mění obsah tuků (a tedy energetická hodnota mléka), zastoupení mastných kyselin ve stravě matky ovlivňuje jejich zastoupení v jejím mateřském mléce. Spotřeba mléka se liší v závislosti na pohlaví kojence, u chlapců je v průměru vyšší. Energetická hodnota mléka matek kojících chlapce je o čtvrtinu větší než u matek kojících dívky, což může přispívat pozorovanému rychlejšímu růstu chlapců v kojeneckém věku. Náhradní kojenecká strava svým složením napodobuje složení mateřského mléka a zpravidla dostává svou energetickou hodnotou (méně už zastoupením a poměrem jednotlivých složek), neplní však funkci imunitní. (Miroslav Králík)

mlezivo (latinsky: *colostrum* „kolostrum, mlezivo“), sekret *mléčné žlázy od začátku *laktace do ca 30–40 hodin po *porodu. Jeho složení se liší od složení *mateřského mléka vyšším obsahem protilátek (zejména imunoglobulinu A), antimikrobiálních látek a růstových faktorů. Má význam pro imunitní ochranu *novorozence v prvních dnech po porodu. Kromě toho má mlezivo slabý laxativní účinek, čímž podporuje vyloučení první stolice – smolky. (Miroslav Králík)

mluvní (řečové) akty, *akty, mluvní (řečové).

mlýnek, rotační, *drtidlo.

mlýnek, ruční, *drtidlo.

mlýnek, řecký, *drtidlo.

MMS (zkratka z angličtiny: *Multimedia Messaging Service*), služba, která umožňuje v mobilní síti posílat mezi *mobilními telefony multimediální zprávy – obrázky, videa, animace a zvuky. Multimediální zprávy lze také posílat jako elektronickou zprávu do schránky *elektronické pošty. Multimediální zprávy zatím nezískaly takovou oblibu u uživatelů mobilních telefonů jako *SMS zprávy, ačkoli každým rokem narůstá celkový počet odeslaných MMS zpráv. (Martin Soukup)

mnich, osoba žijící v klášterní skupině (*klášter) různých *náboženství (*buddhismus, *taoismus, *křesťanství). Je podroben řádovým předpisům a disciplíně, často skládá sliby chudoby, čistoty a poslušnosti. (Jaroslav Malina)

mnišský řád, *řád, mnišský.

mnišství, v některých *náboženstvích (*buddhismus, *taoismus, *křesťanství) způsob života plně věnovaný náboženské praxi, nezřídka spojený s *askezí. Častý je společný život mnichů v komunitách (například v *kláštorech) i jejich symbolické odlišení *oděvem či zvláštní úpravou vlasů apod. V *římskokatolické církvi se mnišství rozvinulo v množství *řeholí. (Jaroslav Malina)

mnohohranná menší kost, *os trapezoideum.

mnohohranná větší kost, *os trapezium.

mnohosamco-samicová sociální struktura, *struktura, mnohosamco-samicová, sociální.

Moáb, úrodná náhorní rovina v jihovýchodní *Palestině. Ve starověku území Moábu ohraničovala jižní část východního pobřeží Mrtvého moře, Arabská poušť a území Edómu. Na severu tvořilo hranici Moábu území kolem údolí řeky Arnónu (dnes Vádí el-Módžíb), jež se vlévá do Mrtvého moře. Moábcí byli pasteveckým lidem, který vytvořil *království ještě před jeho vznikem v sousedním *Izraeli. Jak dokazuje nápis na Měšově *stéle, hovořili *jazykem, který byl velmi blízký staré *hebrejštině. Vztahy mezi Moábem a Izraelem nebyly však nikdy dobré, především v důsledku *sporu o území na sever od Arnónu, na něž si obě strany činily nárok. *Starý zákon zaujímá proto k Moábu nepřátelské stanovisko. Gn 19,30–38 považuje Moábce spolu s Amónovci (*Amón) za potomky *Abrahamova vnuka *Lota, zplozené v incestním spojení Lota a jeho vlastních dcer po zničení *Sodomy. Záporné stanovisko vůči Moábu zaujímal také starozákonní proroci (Iz 16; Jr 48; Am 2). O bojích *Izraelců s Moábcí přináší zprávy již Sd 3,30. S Moábem válčil také *Saul a nakonec si jej podrobil *David. Po rozpadu Davidova a *Šalomounova království na část jižní (*judské království) a severní (*izraelské království) platil Moáb *tribut izraelským *králům. Moábský král Měša se však v polovině 9. století př. n. l. osamostatnil a odrazil útočící vojska izraelského, judského a edómského království. Jeho *vláda byla obdobím rozkvětu Moábu, který popisuje Měšova stéla. Souběžně s růstem asyrského vlivu byl však Moáb podroben jako ostatní malá království *Asýrii a platil tribut asyrským králům. Od této doby Moáb postupně přestal hrát větší historickou úlohu a nakonec se stal součástí nabatejského království (*Nabatejci). Po porážce Nabatejců *Římany se části Moábu staly součástí římské provincie Arabia Petraea.

O moábské kultuře a *náboženství jsme informováni jen málo, poněvadž kromě Měšovy stély se žádné písemné moábské památky nezachovaly. Moábské náboženství bylo polyteistické a hlavní úlohu v něm hrál moábský bůh Kemóš, jemuž byly přinášeny zápalné oběti dětí, podobně jako kanaánsko-punskému Molekovi. (Vladimír Sadek)

Moábcí (*Moáb*, „z otce zplozený“), semitské etnikum obývající oblast na východ od Jordánu a Mrtvého moře. Spolu s Ammonity, Edomci a *Izraelci patří k etniku, které se koncem 2. tisíciletí př. n. l. usazovalo v Palestině. Jejich předkem je podle *bible starozákonní *Lot. Doklady o státnosti pocházejí z 13. století př. n. l. Většinou *vazalové *Aššuru, *Babylonu a *Izraele, nezávislost uhájili až do 6. století př. n. l. (Lukáš Šín)

mobilita, sociální, přechod individua, sociálního objektu nebo hodnoty z jedné pozice na druhou. Sociální mobilita se dělí na horizontální a vertikální. Horizontální sociální mobilita je přechod z jedné skupiny do jiné v rámci jedné úrovně (například změna občanství, změna bydliště, *sňatek, rozvod). Vertikální mobilitou se míní přesun individua z jedné vrstvy do druhé. Ta může být jak vzestupná (například zvýšení vzdělání, kariérní postup), tak sestupná (nezaměstnanost). Dále se rozlišuje sociální mobilita individuální a skupinová. Vedle změny pozice jedince může docházet i k změně pozice skupin (například změny společenské pozice *Židů v dějinách, změna prestiže povolání horník v České republice).

Sociální mobilita může probíhat v rámci života jedince (intragenerační sociální mobilita). Liší-li se sociální *status dětí a jejich rodičů, jde o mezigenerační sociální mobilitu. (Marie Dohnalová)

mobilizace, totální (z francouzštiny: *mobilisation*, „mobilizace“ a z latiny: *tōtus*, „celý, veškerý, všechen“), opatření nacistického Německa po jeho porážce v bitvě u Stalingradu v únoru 1943; spočívala v mobilizaci pracovních sil z okupovaných *zemí Evropy pro válečný průmysl v Německu, popřípadě do polovojských a technických služeb (Totova organizace, Luftschutz). Jejím cílem bylo uvolnění německých pracovních sil pro armádu; počátek pro *Protektorát Čechy a Morava vyhlásil 26. 2. 1943 Karl Hermann Frank (1898–1946); nucené odvozy (totální nasazení – *Totaleinsatz*) na práci „do Říše“ se týkaly mládeže ročníků 1918–1924, do roku 1945 nastoupilo z *protektorátu zhruba 600 000 osob. (František Čapka)

mobilní telefon, *telefon, mobilní.

moc, obecně síla, schopnost působit a prosadit vlastní vůli. Přirozeným základem moci je *autorita, často se však musí uplatňovat i prostřednictvím *násilí. To vede k *sporům o její *legitimitu, neboť ta je základní podmínkou akceptability nositele moci v dané *společnosti. Typologii moci z tohoto hlediska podal sociolog Max *Weber (legitimita). Za účelem prosazení vůle určité společnosti navenek či zpravidla zvláštních skupin v jejím rámci se vytvářejí nejrůznější mocenské *instituce, legalizované obvykle právním řádem.

Na obranu před možným zneužitím moci její kumulací se v demokratických společnostech uplatňuje princip dělby moci na zákonodárnou (například *parlament), výkonnou (*vláda) a soudní (justice), který nárokoval již francouzský osvícenský filozof a sociální myslitel Charles-Louis *Montesquieu (1689–1755). (Jaroslav Malina)

moc, soudní, jménem České republiky vykonávána nezávislými soudy: Ústavní soud České republiky a soustava obecných soudů; soudci jsou při výkonu své funkce nezávislí, jsou vázáni *zákonem, mají oprávnění posoudit soulad podzákonního právního předpisu se zákonem. (Jaroslav Malina)

moc, symbolická, schopnost prostřednictvím symbolických systémů a *symbolického kapitálu konceptualizovat svět, vytvářet a kontrolovat realitu i gnozeologický řád. Pojem symbolická moc zavedl francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002) v publikaci *La Reproduction: Éléments pour une théorie du système d'enseignement* (Reprodukce: Prvky teorie vzdělávacího systému, 1970).

*Symboly, jako nástroje vědění a komunikace, vytváří *konsenzus o významu sociálního světa, který přispívá k reprodukci sociálního řádu. Symbolická moc umožňuje lidem na základě výroku vidět, věřit, potvrdit nebo měnit pohled na svět. Symbolická moc je definována prostřednictvím vztahu mezi těmi, kdo vykonávají *moc, a těmi, kdo se jí podřizují. Vztah se odehrává ve struktuře *sociálního pole, v němž je produkována a reprodukována *víra. Symbolická moc je tvořena vírou v legitimitu slov a těch, kdo je vyslovují. Symbolická moc je schopnost konat pomocí slov.

Symbolická moc legitimizuje klíčová pravidla v sociálním poli na úrovni *kognitivní i společenské a definuje obecně celou strukturu pole, v němž se důvěra jedinců utváří a potvrzuje. Symbolická moc se zakládá na vlastnictví symbolického kapitálu. Schopnost donutit ostatní, aby přijali určité staré nebo nové nazírání a sociální dělení, závisí na sociální *autoritě.

Monopolního vykonavatele symbolické moci napříč společností představuje *stát. Stát jako organizace moci a pole moci prostupuje veškeré jednání uvnitř jednotlivých sociálních polí a klade je do vzájemného hodnotícího srovnání. Stát také vymezuje prostor, v němž lze zaměnit kapitál získaný uvnitř jednoho pole za kapitál v poli jiném. (Barbora Půtová)

moc, výkonná, v České republice je rozdělena mezi prezidenta *republiky a *vládu; patří sem státní zastupitelství (zejména zastupuje veřejnou žalobu v trestním řízení). (Jaroslav Malina)

moc, zákonodárná, v České republice náleží Parlamentu České republiky, který je tvořen dvěma komorami: Poslaneckou sněmovnou (200 poslanců – minimální věk jedenadvacet let, voleni tajným hlasováním na čtyři roky, na základě všeobecného, rovného a přímého práva poměrným zastoupením) a Senátem (81 senátorů – od čtyřiceti let, voleni většinovým zastoupením na dobu šesti let; jedna třetina senátorů se po dvou letech obměňuje). (Marie Dohnalová)

Moctezuma I. zvaný Ilhuicamin, „Nebeský lučištník“ (1440–1469), aztécký panovník. (Oldřich Kašpar)

Moctezuma II. Xocoyotzin, čili „Mladší syn“ (1503–1520), aztécký panovník. (Oldřich Kašpar)

močická kultura, *kultura, mochická.

Močikové, *Mochikové.

močová trubice, *urethra.

močové ústrojí, *organa urinaria.

močovod, *ureter.

močový měchýř, *vesica urinaria.

modální logika, *logika, modální.

modální osobnost, *osobnost, modální.

model (z italštiny: *modello*, „vzor; stříh“), vzor, příklad, předloha; napodobení skutečného objektu nebo jevu, které je může postihovat jen v některých ohledech, důležitých z hlediska jejich prozkoumání:

1. v matematice jde o *sémantický pojem, vztahující se obvykle k množině formulí. Daná *interpretace je modelem uvažované množiny formulí, jestliže každá formule z této množiny je v dané interpretaci pravdivá;

2. v umění: a) předloha, živá či neživá, sloužící umělci za vzor k jeho dílu nebo k jeho přípravě; b) předběžné zhotovení díla v provizorním materiálu a zpravidla v menším měřítku (*modello*, maketa) k názorové představě o definitivním provedení; c) v sochařství také předloha k odlévání nebo vytesání, připravená v měřítku díla; d) model jednotlivé stavby, souboru staveb i celého *města, rekonstruující starý nebo nový stav, mnohdy návrh doprovázející plány nové stavby nebo zastavovací studii. (Jaroslav Malina)

model politiky, trojdimenzionální [politologie], moderní analytický nástroj pro zkoumání politických *institucí, procesů a výstupů. Vychází z trojjediného pojmu, který má pro „politiku“ k dispozici angličtina: *Polity* zde označuje její normativní a institucionální stránku (například *ústava, forma *vlády), *politics* složku dynamickou, tedy proces tvorby politických rozhodnutí (vyjednávání, *lobbismus, hlasování) a konečně *policy* zachycuje obsahový, materiální aspekt politiky – tedy její konkrétní výstupy (*zákony, vyhlášky apod.). (Viz též *analýza politiky.) (Pavel Dufek)

model prahu polygynie, evolučně biologický model vysvětlující existenci *polygynie u živočišných druhů, kde reprodukční úspěch samice závisí na zdrojích (teritoriu, potravě) ovládaných samci. Autory jsou J. Verner a M. F. Willson (*Ecology*, vol. 47, 1966, s. 143–147) a Gordon H. Orians (*American Naturalist*, vol. 103, 1969, no. 934, s. 589–603) a model byl původně navržen pro teritoriální ptáky. Práh polygynie je minimální rozdíl v kvalitě nejbohatšího a nejchudšího teritoria, při kterém se samici již vyplatí dělit se s jinouamicí o samce s nejbohatším teritoriem, místo aby byla jedinou partnerkou samce s chudším teritoriem. Prahu polygynie je dosaženo, pokud polovina zdrojů ovládaných nejbohatším samcem, který již samici má, je větší než zdroje ovládané chudším nezadaným samcem. Aplikace na *člověka předpokládá, že míra polygynie v lidských populacích není *primárně

způsobená snahou mužů mít a zaopatřovat více žen, ale naopak – ženským výběrem těch partnerů, kteří relativně k ostatním potenciálním partnerům v populaci kontrolují více zdrojů. Ověření platnosti modelu u člověka komplikuje povaha výběru dlouhodobého partnera, v němž hraje roli vliv *příbuzenství a další faktory. (Miroslav Králík)

model transmise kulturních prvků, *evoluční model kultury vytvořený v rámci přístupu *koevoluce genů a kultury. Model společně vypracovali stanfordští genetické Luigi Luca Cavalli-Sforza a Marcus William Feldman v díle *Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach* (Kulturní transmise a evoluce: Kvantitativní přístup, 1981). Vymezili a popsali v něm *zákony transmise *kulturních rysů zejména s ohledem na dynamiku jejich změn a proměny jejich relativní četnosti v populaci. Upozorňují, že především člověk je nositelem *kulturních změn (*inovace, *difuze *kulturních prvků) a *adaptace, ale neměli bychom proto podceňovat existenci takových jevů u jiných druhů živočichů. Z *kontextu jejich práce lze usoudit, že kulturu považují za rozvinutou formu přirozené sociokulturní transmise. Za jednotky kulturní transmise určili kulturní rysy (v originále: *cultural traits*), což jsou „... znaky, které jsou naučené v rámci procesu negenetické transmise, buď vtištěním, podmiňováním, pozorováním, imitací, či jako výsledek přímého učení“ (Cavalli-Sforza, L. L. – Feldman, M., 1981: 7). Kulturní rys je abstrahován z kulturních objektů – komplexnějších jednotek (jako příklad uvádějí tryskové letadlo nebo auto). Za kulturu považují „... ty aspekty myšlení, řeči, jednání (rozuměj smysluplné chování; MS) a artefaktů, které mohou být naučeny a přenášeny“ (Cavalli-Sforza, L. L. – Feldman, M., 1981: 10). Užívají terminologii organismy prvního řádu (dále jen OPR) pro označení kulturních druhů živočichů (především lidé) a organismy druhého řádu (dále jen ODR) jsou označení pro *technologie, *jazyky a zvyky. ODR jsou zcela závislé na OPR. Evoluce působící na OPR se dotýká ODR jen nepřímo, a proto jsou výsledkem dva řády *selekcce: přirozený a kulturní. Kulturní *selekcce probíhající na úrovni ODR je umožněna rozhodováním OPR. Rozhodnutí volbou na úrovni ODR může mít zpětně potenciálně vliv na biologické fitness OPR. Modelová situace nastane tehdy, když si OPR vybere pěkné, ale nebezpečné auto. Líbivost auta pro OPR (tedy jeho žádoucnost) naopak zakládá kulturní fitness ODR.

Na úrovni kultury pracuje pět hlavních sil, které působí na frekvenci kulturních rysů. Jsou to: 1) mutace – a) účelová (*inovace) a b) náhodná (kopírování chyb), 2) transmise – tempo, způsob a stupeň sociální transmise, 3) kulturní drift – fluktuace vzorků, 4) kulturní selekcce – rozhodnutí jedinců, 5) přirozený výběr – důsledky na úrovni biologické fitness. Přirozeným výběrem se zde rozumí rozdílné přežívání a reprodukce nositelů kulturních rysů. V případě druhé evoluční síly Cavalli-Sforza a Feldman rozlišují horizontální, příčnou (v originálu: *oblique*) a vertikální transmissi, přičemž vertikální transmise se odehrává například mezi rodiči a dětmi. Příčná transmise je přenos kulturních rysů mezi generacemi, kde starší generace slouží jako učitelé mladší generace. Horizontální transmise kulturních rysů se odehrává v rámci jedné generace. Kulturní transmise je *analogií reprodukce a mutace v biologické evoluci: jestliže jsou kulturní rysy přenášeny mezi jedinci, tak vlastně podstupují reprodukci, a pokud vznikne rozdíl mezi původním a předaným kulturním rysem, tak máme co do činění s „mutací“. Budoucnost změněného kulturního rysu není ovlivněna tím, zda je změna důsledkem náhody nebo záměru (tedy první evoluční síly). Sama změněná kulturní entita bude v rukou rozhodujících se a jednajících jedinců v rámci procesu kulturní selekcce (čtvrtá evoluční síla), kterou vymezili na základě míry či pravděpodobnosti, s jakou bude určitý kulturní rys atraktivní pro členy určité populace za jednotku času. Měřítkem osudu kulturních rysů v procesu kulturní selekcce je kulturní fitness, která nemá nic společného s biologickou fitness. Biologická fitness nemusí nutně působit ve prospěch šíření určitého kulturního rysu a kulturní rysy nemusí nutně podporovat biologickou fitness. Obě fitness totiž mohou pracovat i proti sobě. Autoři uvádějí jako příklad Coca-Colu, frisbee nebo jo-jo – to zda jedinec propadne jejich kouzlu, pravděpodobně nesníží jeho šanci na přežití a reprodukci. Kulturní

transmise a evoluce genů tedy mohou působit jak proti sobě, tak mohou být vůči sobě neutrální. Mohou se však vzájemně i podporovat, to když kulturní rys podporuje například pravděpodobnost přežití a tím i případnou reprodukci.

Na tento evoluční model kultury navázali další představitelé koevoluce genů a kultury, zejména William Durham *teorií evoluce kulturním výběrem a Peter Richerson a Robert Boyd *teorií dvojí dědičnosti. (Martin Soukup)

model zdraví, biomedicínský [medicína], model spočívající na *symptomech *nemoci, diagnostických kritériích, na možnostech a dostupnosti diagnostiky nemoci a na vhodné terapii. Takové pojetí vychází z běžné klinické praxe. Aby se podařilo účinně, hospodárně a humánně zvládat zdravotní problémy lidí, je nezbytné překročit hranice biomedicínského modelu *zdraví a osvojit si poznatky začleňující zdraví a péči o ně do širších sociálních souvislostí. (Jan Holčík)

model zdraví, ekologicko-sociální [medicína], model, který je orientován na jedince jako člena sociálních skupin (rodina, zaměstnání, společnost) v populačním *kontextu. Vychází ze zájmu o všechny, a zejména o sociální charakteristiky *zdraví (věk, vzdělání, příjem apod.). Počítá s vnímavostí ke kulturním, sociálním i individuálním humánním *hodnotám a se studiem jejich vztahu ke zdraví. Věnuje pozornost jak *objektivní, tak *subjektivní stránce zdraví a jeho poruch. Předpokládá studium vztahu lidského jednání a zdraví v kontextu každodenního života. Staví na poznání, že zdraví je podmíněno vztahy mnoha lidí, a zdaleka nejde jen o důsledek vztahu lékaře a pacienta. Zdůrazňuje význam vědomí vlastní důstojnosti a péče o sebe sama. Pocit sounáležitosti a dobré vůle pomoci ostatním tvoří základní východisko péče o zdraví i poskytování zdravotnických služeb. Respektuje skutečnost, že lidé mohou příznivě reagovat na celou škálu metod péče o zdraví (neexistuje jen jediná cesta). (Jan Holčík)

model, kulturní (kulturní rámeček), kolektivně sdílená *norma pro chování. (Jaroslav Malina)

modelování, sociomorfní, vlastní aplikace biologických východisek na *člověka vedoucí přes převodovou páku takzvaného sociomorfního modelování, jehož myšlenkové kořeny by zde měly být blíže charakterizovány. Pohled lidské *společnosti na živou *přírodu podléhal v průběhu různých historických období značným změnám. Každá lidská společnost o sobě víceméně otevřeně prohlašuje, že mezi ní a přírodou existuje určitá *analogie. Tím v podstatě podepírá svou legitimitu, protože vědomí o tom, že příroda funguje „správně“ a lidská společnost, chce-li být „legitimní“, by měla být jejím obrazem, je zřejmě prastaré. V praxi ovšem dochází k obrácení této závislosti a k *interpretaci přírody skrze lidskou společnost. Z rozmanitých jevů, které živá příroda nabízí, si příslušná dějinná epocha vždy vybere ty, které jsou v souladu s jejím náhledem na sebe sama.

Mytologický pohled na *svět, obvyklý u *přírodních národů a táhnoucí se až do *antiky, interpretuje celý kosmos analogicky k člověku a jeho tělu (biomorfní modelování). Pohled na zvířata (a někdy také na stromy a nápadnější rostliny) je u přírodních národů v zásadě stejný jako pohled na člověka – jsou to samostatně jednající bytosti, nadané zhruba týmiž schopnostmi a mající přibližně tytéž problémy jako lidé. Zbytky tohoto náhledu jsou vidět podnes v evropských pohádkách. Svět lidí a svět zvířat se prolíná, zvířata jsou zakladateli *rodu a *kmene, proměny v obou směrech jsou spíše pravidlem než výjimkou. Často vidí tyto národy u zvířat i rodovou strukturu a *příbuzenské vztahy, ovšem v jiném smyslu, než jak je dnes chápeme my (například jestřáb je mladším bratrem orla). Tento pohled pomalu odeznívá s rozvojem antické filozofie a s přechodem antiky do *středověku nabývá na významu koncepce křesťanské filozofie a *teologie, která vede zcela ostrou dělicí čáru mezi přírodou a člověkem. Smysl živých bytostí je zde odvozován od *Boha jakožto stvořitele, někdy ovšem značně antropocentricky (Boží úmysl ve vztahu k člověku). Nezřídka jsou ve zvířatech hledána a viděna ztělesnění různých křesťanských *ctností či *neřestí. Symbolicko-mystické

chápání živých tvorů se táhlo až hluboko do *novověku a ještě práce holandského přírodovědce Jana *Swammerdama (1637–1680) o hmyzí anatomii ze 17. století jsou tímto duchem prodchnuty. V živé přírodě je spatřována *hierarchie obdobná hierarchii feudální, tento obraz přírody je stejně stacionární jako obraz tehdejší společnosti; a i tyto představy se vyskytují až do 18. století. Ve středověku stále ještě persistuje v určitém smyslu náhled na zvířata jakožto samostatné *subjekty, například u soudních procesů, jak o tom svědčí některá justiční *akta té doby.

Po renesanční reminiscenci mnohých antických *názorů přináší doba *baroka a *osvícenství novou korekci středověkého pohledu na živé organismy. Stejně jako absolutistický *stát či stroje tehdejších konstruktérů, i pro tuto dobu je živá příroda naprosto neměnná, mechanická a zbavená jakékoliv analogie s člověkem, nevzniká v ní principiálně nic nového (tento pohled vede až k teorii preformace). Zatímco předchozí epochy se zabývaly přednostně zvířaty člověku nejbližšími (a také nejnápadnějšími), tj. obratlovci, přesunuje se v této době zájem především na hmyz, který mnohem lépe splňuje žádoucí představu *zvířete-stroje než savec nebo pták. Objevení, či lépe řečeno uvědomění si časové dimenze, vede paralelně v umění ke vzniku *romantismu, ve společenských vědách k zájmu o *archeologii a v *biologii k zvýšení zájmu o fosilie a posléze o paleontologii vůbec. Spolu s vědomím o kvalitativní odlišnosti minulých dějinných epoch od doby tehdy současné se prosazuje i uvědomění si kvalitativního rozdílu minulých geologických období s jejich charakteristickou faunou a flórou oproti přírodě dnešní. Středověké a raně novověké interpretace fosilií (jako *lusus naturae* [„hříčka přírody“] v kamenech, v nejlepším případě jako pozůstatky potopy; ještě Carl *Linné byl pevně přesvědčen, že fosilizované druhy žijí podnes někde v odlehlých krajinách zeměkoule) jsou v úzké korelaci s tehdejšími statickým pojetím společnosti a dějin. Je charakteristické, že francouzský paleontolog Georges *Cuvier, svědek a úspěšný uživatel *Velké francouzské revoluce, povýšil „převrat“ (*révolution*) zemské kůry na základní *konstitutivní prvek geologických dějin, ukončující staré geologické periody a zahajující nové. S postupující *sekularizací společnosti stále ustupuje interpretace živé přírody skrze Boha a v šedesátých letech 19. století se objevuje myšlenka *přirozeného výběru, boje a *konkurence u Charlese *Darwina a Alfreda *Wallaceho. Tento moment je mimořádně hodný pozornosti, protože oba autoři žili právě v průmyslově nejvyvinutější *zemi tehdejšího světa, kde měli obdobné vztahy mezi lidmi takřikajíc stále na očích. A stejně jako v tržní společnosti přispívají zmíněné fenomény k jejímu růstu a zdokonalení, byla Darwinem a pozdějšími generacemi jeho následovníků přirozenému výběru a konkurenčnímu boji přisouzena hlavní a později zcela monopolní role při vývoji a zdokonalování živých organismů. Základní vlastnost druhu – *kompetice s ostatními o materiální zdroje – je překvapivě shodná s cíli *občana industriální éry. Je příznačné, že existence těchto jevů v přírodě, která nemůže ujít ani poměrně povrchnímu pozorovateli, se stala zřejmou teprve v okamžiku, kdy se konkurenční myšlení a jednání objevily v sociální sféře. Všichni dřívější pozorovatelé viděli v přírodě především důmysl, *harmonii a vzájemnou propojenost a nepostradatelnost jednotlivých druhů. Adolf *Portmann dokumentuje tuto změnu ve smýšlení na dobových ilustracích *lidoopů. Zatímco *orangutan doby osvěcenské má většinou lidské rysy, stojí na dvou nohách a nezdíká drží v ruce i nějaký jednoduchý nástroj, je jeho soukmenovec ze sedmdesátých let 19. století nesrovnatelně zvířecetější, dravější a agresivnější. Projekce společenských jevů do přírody je ještě mnohem zřetelnější v literatuře.

Bohatá divergence umělých škol i společenských koncepcí na přelomu 19. a 20. století má svou protiváhu také v pestrosti názorů tehdejší biologie, v níž se znovu objevují i vitalistické a neolamarckistické koncepce. S jistými obměnami trval tento stav až do konce *druhé světové války. Samostatnou kapitolou je náhled na živou přírodu ve stalinské éře Sovětského svazu. Nová koncepce biologie, šířená stejně jako ostatní ryze politické doktríny *násilím a reprezentovaná jmény jako Trofim Děnisovič Lysenko (1898–1976) či Olga Borisovna

Lepešinskaja (1871–1963), opět zavrhuje myšlenku konkurence a přirozeného výběru a nahrazuje ji aktivním „přizpůsobením se prostředí“, které bylo základní podmínkou přežití i ve stalinském Svazu sovětských socialistických republik (ostatně adaptace ve všech možných podobách je pro biologické myšlení 20. století jev zcela příznačný). Tato „nová biologie“, někdy neprávem označovaná jako neolamarckismus, je přímo školským příkladem paralelního vývoje politicko-sociálních a biologických koncepcí (právě v tomto případě jako v jednom z mála byla biologická doktrína vědomě upravována podle politické). V západním světě se po druhé světové válce neobyčejným posílením anglosaského vlivu téměř jednoznačně prosadil *neodarwinismus ve svých různých podobách. V poměru k darwinismu předchozích dob a jiným v zásadě mechanistickým koncepcím je zde nápadný důraz kladený v teorii na náhodnost, bezcílnost a tím implicitně i absurditu přírodního dění. Společenské paralely jsou nasnadě.

Čím blíže k současnosti, tím obtížnější je reflektovat náš pohled na živý svět. Je zcela nesporné, že živá příroda je v každé epoše sledována optikou struktury dobové společnosti a jejích myšlenkových proudů, přičemž jsou z ní vybírány jako z velké samoobsluhy či do ní implantovány ty jevy, které „společenské klima“ příslušné epochy odrážejí a potvrzují. Ty „nežádoucí“ unikají i přes svou nápadnost. Pokud se myšlenky tomuto „společenskému klimatu“ cizí přece jen objeví, jsou pokládány za scestné, v nejlepším případě za nezajímavé a s jejich nositeli je podle toho i naloženo. Až teprve před přicházející změnou společenské atmosféry se tyto neortodoxní pohledy stávají hojnějšími (často nezávisle u mnoha autorů), všeobecně pochopitelnými a posléze jedinými správnými.

Ač se živý svět kolem nás za posledních pět tisíc let změnil jen zanedbatelně, je s podivem, jak rozmanité aspekty jsou na něm hledány a posléze i nalézány. Například sociální život včel, jev lidem odnepaměti blízký, byl chápán diametrálně odlišně. Přírodní národy, pokud jim vůbec věnovaly pozornost, vidí ve včelách nejspíš něco jako rod či kmen, který si snáší společně zásoby a brání je (pozoruhodným pozůstatkem tohoto pohledu je německý výraz pro včelstvo – *Bienenvolk*, „včelí národ“). Teprve se sociální diferenciací lidské společnosti, zhruba v antice, začalo být vnímáno centrální postavení královny, či podle tehdejší koncepce krále. Je velmi příznačné, že *Plinius Maior viděl v trubcích otroky včel. Středověk spatřoval ve včelách obraz idealizovaného státu či jiné lidské společnosti. Teprve industriální společnost mohla dát vznik pohledu na včelstvo jakožto důmyslnou organizaci zajišťující druhu materiální převahu v konkurenci o nektar a pyl s jinými, samotářsky žijícími druhy včel. (Stanislav Komárek)

modely kultury, evoluční, modely vznikající jako analytické nástroje v *evolučních sociálních vědách. Jsou založeny na *univerzálním darwinismu, přičemž s výjimkou evolučních modelů kultury vznikajících v rámci *memetiky, jsou založeny přímo na teorii *biologické evoluce. Až na výjimky jsou tvůrci evolučních modelů kultury přesvědčeni, že biologická evoluce měla nebo má formativní vliv na povahu a někdy i podobu *kultury. *Evoluční sociální vědy prostřednictvím evolučních modelů kultury usilují o *vysvětlení a *predikci lidského chování. Kromě evolučních modelů kultury z dílny *behaviorální ekologie člověka pracují všechny modely kultury s jednotkou kultury (*mem, kulturní *varianta, *kulturní rys apod.), která je subjektem *evoluce. Vedle toho představitelé evolučních sociálních věd kladou důraz na učení se kultuře a spojují kulturu zejména s lidským chováním. Fakt, že se lidé kultuře učí, neznamená, že kultura nemůže mít žádnou souvislost s *geny. Rozdílného *náзору jsou v rámci evolučních sociálních věd pouze představitelé memetiky, kteří chápou memy jako typ dědičnosti nezávislý na genech.

V evolučních sociálních vědách lze rozlišit čtyři typy evolučních modelů kultury:

1. *Model kultury jako systému biologických adaptací* vychází z předpokladu, že biologické zůstává vždy spojeno s kulturním, přičemž z hlediska teorie biologické evoluce nedává smysl oddělení kultury od geneticky dědičných znaků. Naučené chování považují za adaptaci s

biologickými základy a evolučním smyslem. Tvůrci těchto modelů uvažují následovně: jestliže jsou jednotlivé kulturní prvky determinovány geny podobně jako biologické znaky a mají stejné důsledky pro zdatnost jedince, tak je můžeme považovat za biologické znaky. Pak tedy kultura není jen propojena s biologickým, protože kultura je biologická adaptace. Do tohoto modelu zahrnujeme *etologii člověka, *sociobiologii a *evoluční psychologii.

2. *Model kultury jako systému behaviorálních adaptací*, který vzniká v rámci behaviorální ekologie člověka. Základním zájmem behaviorálních ekologů je analýza optimality vzorců lidského chování v kontextu daných environmentálních a sociokulturních podmínek. Behaviorální ekologové tedy zkoumají, zda se lidé za určitých podmínek chovají optimálně vzhledem ke svým biologickým zájmům. Behaviorální ekologové nepovažují kulturu za *adaptaci, ale zabývají se její adaptivností.

3. *Model kultury jako produktu koevoluce* předpokládá, že genetické a kulturní znaky nejsou nerozdělitelně spojeny, ale jsou částečně nezávislé. Tento model se zaměřuje na hledání podmínek, v nichž je (a) maximalizována genetická i kulturní zdatnost, (b) kdy jsou geny a kultura k sobě v neutrálním vztahu a (c) kdy je maximalizována kulturní zdatnost na úkor genetické zdatnosti a naopak. Kulturní znaky nemusí být nutně adaptivní, ale interakce kulturních znaků s biologickými může vést k významným evolučním změnám. Například kulturní preference synů není biologickou adaptací, ale může vést k zásadním změnám v *populacích a současně vyvolat evoluční změny.

4. *Model kultury jako systém replikátorů*. Memetiky pracují s jednotkou kulturní evoluce, kterou označují mem. Evoluce memů je zcela nezávislá na genech. Proto nelze memetiky zařadit do modelu kultury jako biologické adaptace, i když například představitelé sociobiologie pracují s podobnou jednotkou kultury, kterou označují „kulturgen“. V jejich pojetí je však evoluce kulturgenů závislá na biologické evoluci.

Evoluční modely kultury se liší od evolucionistických teorií kultury, protože evolucionistické paradigma v *kulturní antropologii nevychází z darwinistického *paradigmatu. (Martin Soukup)

modely, růstové, matematické a statistické modely užívané k popisu *růstu populace, ekonomického růstu, růstu velikosti těla organismů aj. Účelem je matematicky či jinak zjednodušit popis růstu, aby modelem predikované hodnoty co nejlépe odpovídaly hodnotám empiricky zaznamenaným. Modelování růstu má jednak význam deskriptivní a explanační (pomáhá popsat a vysvětlit podstatu mechanismy a regulace růstových procesů), a jednak význam predikční (na základě dosavadního růstu je modelu použito k predikci růstu budoucího). Růstové modely se uplatňují v *ekologii, *ekonomii, *ekonomice (lesnictví, zemědělství), *medicině, *sociologii a *demografii a dalších oborech včetně *antropologie.

K vyjádření růstu člověka (lidského těla) se používají modely *růstové křivky na základě nelineárních růstových modelů. Jedním z nich je Preece-Bainesův model růstu, který je vhodný pro popis růstu podle longitudinálních dat od 2 až 5 let do dospělosti. Modelování růstu představuje převedení longitudinálních růstových dat na omezený počet parametrů příslušné funkce, vhodných ke srovnání s ostatními jedinci. Parametry funkce jsou většinou získány nelineární metodou nejmenších čtverců. V případě Preece-Bainesova modelu je těchto parametrů pět a každý z nich má určitou funkční interpretaci (například odhad finální výšky, pubertální růstová rychlost aj.).

Nejnámějším modelem růstu člověka je tzv. ICP – model, který vytvořil švédský auxolog Johan Karlberg v roce 1989. Na základě fyziologických procesů rozdělil růst člověka na tři komplexní a provázané části, z nichž každá je řízena jiným způsobem (jinými hormony, viz *řízení růstu člověka) a v celkové růstové křivce se jejich účinky sčítají. První složkou křivky je část označená jako I (Infancy, prenatální a kojenecká komponenta), trvající od početí přibližně do jednoho roku po narození, kdy se dítě začíná stavět do vzpřímeného postoje. I komponenta je popsána exponenciální funkcí. Tato fáze je charakterizována rychlým růstem a

je řízena systémem prenatalních růstových faktorů. Na tuto část křivky navazuje složka označená písmenem C (Childhood, dětská komponenta), která je řízena růstovým hormonem a je charakterizována pomalým kontinuálním růstem. Karlberg ji popsal polynomiální funkcí druhého stupně. Pomalý růst pokračuje až po dosažení dospělosti, ale v období pohlavního dozrávání se k němu přidává poslední komponenta – P (Puberty, pubertální komponenta), která je řízena pohlavními hormony z *gonád, způsobujícími sexuální dospívání a výrazné zrychlení růstu těla. Tato komponenta je popsána logistickou funkcí. Ve výsledné růstové křivce se vliv všech tří komponent sečítá a vytváří se komplexní růstová křivka člověka.

Jiným modelem růstu je model dynamického fenotypu českého lékaře a auxologa Ludvíka Nováka publikovaný v roce 2007. Je založen na základních principech metabolismu – vztahu anabolismu a katabolismu. Katabolické procesy mobilizují energii ze zásob organismu, zatímco anabolické procesy v zásobních látkách energii ukládají. Přírůstek hmotnosti nebo délky organismu je možný pouze tehdy, pokud anabolické procesy převažují nad katabolickými. To lze v případě růstu člověka vyjádřit pomocí tří diferenciálních rovnic – jedné exponenciální a dvou logistických. Část lidské růstové křivky, odpovídající Karlbergově I komponentě, popisuje model dynamického fenotypu pomocí exponenciální růstové funkce, C a P komponenty Karlbergova modelu odpovídají v tomto pojetí logistickým funkcím. Každá komponenta individuální křivky je popsána třemi konstantami, které vycházejí z fyziologické podstaty metody. První konstanta (G_0) vyjadřuje počáteční hodnotu sledovaného znaku, například porodní hmotnost. Druhá konstanta (GL_i) vyjadřuje limitní hodnotu znaku, například geneticky určená limitní hmotnost daná dědičným růstovým potenciálem. Třetí konstanta představuje maximální přírůstek (dG_{max}), například v kg/rok. V jakémkoli místě křivky umožňuje model spočítat, kolik energie musel daný jedinec přijmout, aby mohl růst příslušným způsobem. Při znalosti dědičného růstového potenciálu (pro výšku postavy se užívá například hodnoty midparentálního vzrůstu, stanoveného z výšky postavy obou rodičů) lze modelu dynamického fenotypu úspěšně využít k predikci růstu dětí. (Martin Čuta, Miroslav Králík)

moderna, vnitřně členitá a ve svých projevech nejednou protichůdná etapa, popřípadě *hnutí ve vývoji evropského moderního *umění, které je obvykle datováno do poslední třetiny 19. století a prvního desetiletí 20. století a interpretováno jako reakce na objektivistický *pozitivismus ve filozofii a humanitních vědách, na historizující *styly, které přinesl *romantismus), na klasický (akademický) *realismus v *malířství a *architektuře a na kritický realismus, *naturalismus a parnasismus v *literatuře.

Modernu charakterizuje silný *individualismus, který má být zárukou neodvozenosti a vnitřní pravdivosti sdělení a také nezávislosti na národních i politických programech. Dalším charakteristickým rysem moderny je antitradicionalismus, projevující se jako zpochybňování, ne-li popírání umělecké tradice. U zrodu moderny stojí „*prokletí básníci“ a představitelé *impresionismu v malířství, na jejím vrcholu *secese jako kulturní a umělecký styl i hnutí. Jejými vyhraněnými směry se staly *symbolismus a *dekadence. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

moderna, česká, proud ve vývoji českého *umění konce 19. a počátku 20. století hlásící se k *ideálům evropské moderny. S programovou iniciativou přišla skupina českých literátů, kteří vystoupili s *Manifestem České moderny* (zveřejněno v časopise *Rozhledy* v roce 1895, manifest koncipoval Josef Svatopluk *Machar a doplnil jej František Xaver *Šalda). Česká literární moderna a zčásti i programová stanoviska manifestu jsou reprezentovány aktivitou generace devadesátých let (Otokar Březina, Karel Hlaváček, František Václav Krejčí, Josef Svatopluk *Machar, Vilém *Mrštík, Antonín *Sova, František Xaver Šalda, Josef Karel Šlejhar), činností druhé vlny generace devadesátých let (Petr Bezruč, Stanislav Kostka *Neumann) a díly generace buřičů (František *Gellner, Jiří *Mahen, Fráňa *Šrámek, Karel *Toman). (Jiří Pavelka)

moderna, katolická, směr v *katholicismu, vzniklý na rozhraní 19. a 20. století; jeho stoupenci v českém prostředí (Ludvík Sigismund Bouška [1867–1942], Karel Dostál-Lutinov [1871–1923] aj.) vystoupili s kritikou některých stránek učení a praxe *katolické církve a usilovali o přizpůsobení katolické dogmatiky podmínkám současného života a úrovně vědy; byl katolickou církví zavržen. (Jaroslav Malina)

moderní (z latiny: *modus*, „míra, způsob“ přes francouzštinu: *moderne*, „používající nové, aktuální způsoby“):

1. do nové doby se hodící, z ní vyrůstající, jí přiměřený; na rozdíl od starších *společností, které se chtěly řídit tradicí a dávnými vzory, evropský novověk si od 16. století zakládá na tom, že nové, moderní, je lepší než staré;

2. jsoucí podle módy, módní. (Jaroslav Malina)

moderní hebrejščina, *ivrit.

moderní lidé, *lidé, moderní.

moderní lidé a poslední neandertálci, *lidé, moderní, a poslední neandertálci.

moderní národ, *národ, moderní.

modernismus, protiklad *tradicionalismu, pojem charakterizující racionalisticko-scientistickou orientaci světové *kultury a *civilizace. Dnes je proti modernismu kladen *postmodernismus, charakterizovaný spíše *pesimismem a obavami z budoucnosti, otřesením víry ve všemocnost *vědy a lidského *rozumu. (Jaroslav Malina)

modifikace, sexuální, *modifikace/adjustace, genitální.

modifikace, tělesné, *adjustace, tělesné, *úpravy lidského těla, kulturní.

modifikace/adjustace, genitální, operace, jejichž cílem je modifikovat, proměnit, odstranit určité části *genitálií z důvodů zpravidla *rituálních či estetických, často součást tradice rituálů dospělosti. Mezi nejběžnější genitální modifikace či adjustace náleží **cirkumcize*, *obřízka, naříznutí či odříznutí předkožky; **subincize*, spočívající v celkovém nebo částečném otevření *uretry na spodní straně penisu (nativní střední Austrálie); **superincize* (supracize), podélný řez vedený horní částí předkožky (Mangaia); **introcize*, označující jak umělé rozšiřování vaginálního otvoru, tak excizi *labií a *klitorisu; **infibulace*, u muže perforace předkožky, do níž se vetkne prstenec, spona nebo svorka, aby ji uzavřela (*Římané), u ženy bývá spojena s excizí klitorisu, následované resekcí a zašitím labiálních stěn *vulvy, výsledkem je výrazná *redukce vaginálního otvoru (například v Somálsku); a **klitoridektomie*, odstranění, ablace části nebo celého poštváčku.

Úpravy genitálií (a jiných částí lidského těla) související s kulturními pojetími a představami o podstatě reprodukce, *příbuzenství, dětství, dospělosti a pohlavní, genderové a skupinové *identity, které jsou významově propojeny s představami estetickými, hygienickými, etickými, náboženskými i s pojetím *sexuality, *erotiky a *manželství. (Viz též *antropologie sexuality, *sexualita, erotika, láska a manželství – ..., *úpravy lidského těla, kulturní) (Jaroslav Skupnik)

Modigliani, Amedeo Clemente (12. 7. 1884, Livorno, Itálie – 24. 1. 1920, Paříž, Francie), italský malíř a sochař židovského původu. Ovlivněn starým italským uměním a moderním sochařstvím, vytvořil osobitý styl. Proslul zejména jako autor *aktů s manýristicky prodlouženými tvary a portréty – například: *Ležící ženský akt na bílém polštáři*; *Sedící akt*; *Velký akt*. (Jaroslav Malina)

modiolus, -i, m., část *hlemýžďe vnitřního *ucha. Kostěný kuželík, jehož základna je orientována do **meatus acusticus internus*, kde vytváří *area cochleae*, hrot směřuje ke **canalis musculotubarius*. Kolem kuželíku probíhá ve dvou a půl závitech spirálovitě ovinutý **canalis spiralis cochleae*. V kanálku se na plášť modiolu upevňuje **lamina spiralis ossea*. V místě jejího připojení probíhá *canalis spiralis modioli*, na něhož navazují *canales longitudinales modioli*. Tyto kanálky probíhají podélně modiolem a ústí na jeho bázi v *area*

cochleae meatus acustici interni v podobě spirálovitě seskupených otvůrků *tractus spiralis foraminosus*. (Lenka Vargová)

modlicí váleček, *manikhorlo.

modlitba, náboženský úkon vlastní teistickým *náboženstvím; charakterizována jako rozhovor duše s *bohem (*Bohem), pozvednutí duše k bohu (Bohu). Obsahem může být *úcta, vděčnost, vyznání, prosba. K modlitbě lze užít předem formulovaných textů, v *křesťanství například *Otče náš*, nebo se modlit volně formulovanými slovy. Uvádí se i modlitba beze slov, která působí pouhým vnitřním naladěním, postojem. V rozjímavé modlitbě v křesťanském pojetí se spojuje čtení (zejména *bible), uvažování a modlitba. Modlitba v *islámu – *salát. (Jaroslav Malina)

Modlitba, Petr (5. 7. 1968, Brno), český malíř a ilustrátor zabývající se rekonstrukcemi z oboru *antropologie, *paleoantropologie, *paleontologie a *paleobotaniky. Modlitba užívá ve své tvorbě zejména techniku *olejomalby, *kvaše a kresbu tužkou. V roce 1985 absolvoval Střední odborné učiliště stavební v Brně a až do roku 1997 pro něj malba představovala pouze zájmovou oblast. Na Modlitbu již v dětství zapůsobila publikace *Ztracený svět* (1948) paleontologa Josefa *Augusty (1903–1968), kterou ilustracemi doprovodil malíř a ilustrátor Zdeněk *Burian (1905–1981). Ve své vlastní výtvarné tvorbě navázal na prehistorické rekonstrukce amerického malíře Charlese Roberta Knighta (1874–1953) a britského malíře Johna Sibbicka. Od roku 1998 Modlitba působil jako výstavař-aranžér v *Moravském zemském muzeu v Brně.

Zásadním motivem k realizaci prehistorických rekonstrukcí mu bylo setkání s antropologem Janem *Jelínkem (1926–2004) v roce 2001. Pro jeho rozšířené vydání publikace *Střecha nad hlavou: Kořeny nejstarší architektury a bydlení* (2006) Modlitba vytvořil své první knižní ilustrace. Pod vedením antropologa Zbyňka *Šmahela (1946–2008) realizoval malířské rekonstrukce vzhledu evolučních předků člověka pro pavilon Anthropos v Brně-Pisárkách (*Ústav Anthropos Moravského zemského muzea). Stejně tak nástěnnou malbu vstupního průčelí tohoto pavilonu v roce 2005, která představuje repliku aboriginské malby tzv. rentgenového stylu na skalním převisu, objeveném a zdokumentovaném Janem Jelínkem při australské expedici v roce 1969 (viz *Austrálci).

Modlitba při tvorbě svých obrazových rekonstrukcí spolupracuje s odborníky v oborech paleontologie, antropologie a ostatních příbuzných vědních oborů. Sérii obrazů připravil pro stálou expozici Chlupáčova muzea historie Země Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V rámci projektu Mezinárodní den planety Země 2008 vytvořil plakát *Země a život*. Ilustroval publikaci *Cesty do pravěku* (2009) českých paleontologů Martina Košťáka (narozen 1971) a Martina Mazucha (narozen 1973). Modlitba ilustruje také školní učebnice. Zúčastnil se několika tuzemských (Starý Zámek, Jevišovice 1999, Galerie Fíďa, Český Krumlov 2006, Pavilon Anthropos, Brno-Pisárky 2009) a zahraničních výstav (*Musée d'Art et d'Histoire Hôtel Beurnier-Rossel*, Montbéliard, Francie 2007, Natuurhistorisch Museum Rotterdam, Nizozemsko 2008), kde své obrazy vystavoval společně s pracemi českých malířů Zdeňka Buriana, Jana Dungela (narozen 1951) a Pavla *Dvorského (narozen 1946). Jeho tvůrčí činnosti doplňuje volná tvorba, například portrétní malba (*Zdeněk Burian*, 2002, *Profesor J. Jelínek*, 2008, *Portrét G. J. Mendela*, 2008). Petr Modlitba tvořivě navazuje na tradici české malby a kresby věnované rekonstrukci lidské prehistorie, zejména na dílo Zdeňka Buriana. (Barbora Půtová)

modloslužebnictví, *idolatrie.

modulace:

1. [fyzika], obměňování nebo odstiňování, například síly a barvy *zvuku (Miloš Macholán);
2. [fyziologie], *sekundární doladění funkce vedlejším regulačním mechanismem. (Pavel Bravený)

modus vivendi [latinsky], „způsob soužití“, v mezinárodním právu dohoda mezi dvěma subjekty; v českých dějinách je příkladem modu vivendi přijetí dokumentu, který řešil rozpory československé *vlády s Vatikánem (vrcholily v tzv. Marmaggiho aféře v roce 1925), zejména v otázce sjednocení československých státních hranic s hranicemi jednotlivých *diecézí; před touto dohodou měla řada diecézí, zasahujících na území Československé republiky, své sídlo v cizině a opačně (například řezenská, vídeňská; ostříhomská a jagerská diecéze měla pravomoc na Slovensku); rovněž byly vyřešeny i problémy jmenovacích práv vůči církevním hodnostářům, byla zakotvena přísaha věrnosti československému *státu apod. K parafování došlo 17. 12. 1927 v *Římě, smlouva vstoupila v platnost 2. 2. 1928. (František Čapka)

Moesia (Moesie), latinský název území na dolním Dunaji, v dnešním Bulharsku. Moesie byla osídlena *Thráky (viz též *Moesové) koexistujícími s řeckými *městy na černomořském pobřeží. V letech 29–28 př. n. l. byla Moesie ovládnuta *Římany, kteří zde vytvořili stejnojmennou provincii. V roce 238 sem pronikli *Gótové; v *době stěhování národů byla Moesie ovládnuta *Germány, později jižními *Slovany, *Avary a *Bulhary. (Jaroslav Malina)

Moesie, *Moesia.

Moesové, starověké thrácké etnikum v severovýchodní části Balkánu; Moesové v této oblasti žili již v 1. tisíciletí př. n. l. Po potlačení thráckého povstání zde kolem roku 45 vznikla římská provincie *Moesia. Později bylo území rozděleno na horní a dolní Moesii a byla zde soustředována tzv. barbarská etnika ze severní části Zadunají. Moesia byla výhradně vojenskou obrannou provincií, v níž se zachovala jen ta část původního obyvatelstva, která se uchýlila do hor (část *Ilyrů a *Thráků); veškeré obyvatelstvo bylo rychle romanizováno. Definitivní pád vzkvétající Moesie, z níž se vyváželo *zlato, *stříbro, *měď a *obilí, způsobily vpády *Hunů a po nich *Avarů. Při nich byla zničena moeská *města a Moesové jako etnikum zanikli. (Jaroslav Malina)

mogollonská kultura, *kultura, mogollonská.

Mogulové, *Mughalové.

Mohamed, *Muhammad.

Móhandžódaró, název *lokality, který je tradičně a asi nesprávně překládán jako „Pahorek mrtvých“; městské sídliště *harappské kultury na pravém břehu řeky Indu, u *města Larkana (zhruba 400 kilometrů severovýchodně od Karáčí) v Pákistánu. Město bylo protkáno pravoúhlým systémem ulic, vybaveno kanalizací, nad městem byla *citadela s tzv. „velkou lázní“, sloužící patrně k *rituálním účelům. (Jaroslav Malina)

mohár, *bér vlašský.

Mohavkové, původní etnikum severoamerických *indiánů žijící při řece sv. Vavřince, východně od jezera Ontario; celkem asi 30 000 lidí; Mohavkové patřili do Irokézské ligy (*Irokézové) a živil se *lovem a *rybolovem. Jen malá část *míšenců dnes žije v lesních rezervacích kolem jezera Ontario v Kanadě, kam byli přesídleni již koncem 18. století. (Lukáš Šín)

Mohavové (vlastním jménem Hamakhava), severoamerické *indiánské etnikum na jihozápadě USA žijící v rezervacích na pomezí Kalifornie a Arizony (v roce 1975 byl jejich počet odhadován asi na 1 700 příslušníků). *Jazyk patří do rodiny juma či *hoka. V řadě *kulturních rysů se odlišují od ostatních severoamerických indiánů, proto panují pochybnosti o jejich původu. Sami se považují za indiánský *národ s pevně stanovenými teritoriálními hranicemi. Vědomí příslušnosti k Mohavům je pro ně významnější než příslušnost k rodu, *totemické skupině nebo *vesnici. V roce 1937 přijali *ústavu USA a vytvořili si vlastní kmenovou *vládu, která jim ve srovnání s ostatními kmeny zajišťuje značnou hospodářskou prosperitu. (Lukáš Šín)

Mohykáni (vlastním jménem Mohegan), etnikum severoamerických *indiánů žijící původně v povodí Hudsonu (USA), malá část (přibližně několik set osob) sídlila od 19. století v rezervacích ve Wisconsinu, Connecticutu i jinde. Jazykově patří mezi algonkinské *jazyky; většina mluví anglicky. Lovci a sběrači, od 17. století lovci *kožešin. Patřili k atabaské skupině lesních indiánů. Během *konfliktu s *Irokézy byli téměř vyhubeni; ti, kteří přežili, odešli na území dnešního Ohia. (Lukáš Šín)

mohyla, uměle navršený hlinitý nebo kamenohlinitý, kuželovitý či kupolovitý násyp obvykle okrouhlého či oválného půdorysu navršený (nejspíše v souvislosti s *pohřebními obřady) nad hrobem *kostrovým či *žárovým, prostým, *skříňkovým či *komorovým, jednotlivým či společným (nebo i nad více hroby), který může být pod zemí, na povrchu terénu i nad ním v násypu mohyly – tam se *hroby častěji dostávaly až při dodatečném pohřbu do mohyly již existující, což se mohlo stát i mnohem později v jiné době a kulturní souvislosti, protože mohyla byla obecně srozumitelným *symbolem po většinu *pravěku. Hlinitá mohyla může mít na obvodu kamennou nebo dřevěnou strukturu, jakýsi věnec, jehož smysl může být technický (udržení násypu), ale i *rituální (vymezení posvátného místa). Kamenná nebo dřevěná *konstrukce může být rovněž uvnitř mohyly. Obvod může být vyznačen také *příkopem, který mohl vzniknout i nezáměrně při vybírání zeminy na násyp. Na pohřebišti označovala mohyla místo hrobu, ale také jej chránila a mohla mít i prestižní či rituální význam; pohřebiště (mohylník) čítající od několika do stovek mohyl mohlo být i pevným bodem posvátné *krajiny, dokladem nároku pohřbívající komunity na krajinu předků, a to i postupně v různých obdobích pravěku, kdy se na témže místě opětovně pohřbívalo.

První mohyly se objevují koncem *neolitu a v průběhu *eneolitu, časté jsou v *době bronzové (dominují například v *kultuře mohylové ve střední době bronzové), v *době železné, ve *starověku i ve *středověku. Většina dnes dochovaných mohyl dosahuje vlivem eroze i antropogenních zásahů jen asi 1–2 m výšky, zatímco dnešní průměr (ponejvíce mezi 10–20 m) se naopak mohl splachem o něco zvětšit proti původnímu stavu. Vedle běžných mohyl se v mladších obdobích pravěku a ve starověkých *civilizacích objevily obrovité mohyly, které byly i symbolem výsadního postavení pohřbeného (*knížecí hrob, *komorový hrob) – například kamenohlinitá mohyla nad hrobem *Prvního svrchovaného císaře Čchinů měla výšku kolem 115 metrů, dnes, po erozi, asi 76 metrů (*sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, záhrobní). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

mohylník, mohylové pohřebiště.

mohylová halštatská kultura, *kultura, mohylová halštatská.

mohylové kultury, *kultury, mohylové.

mohylový hrob, *hrob, mohylový.

mochická kultura, *kultura, mochická.

Mochikové, starověká indiánská populace žijící na severním pobřeží Peru; jejich *kultura, založená na intenzivním zemědělství a rybolovu, vznikala již ve 3. století př. n. l. a dosáhla úrovně vysokých mezoamerických kultur. Mochikové stavěli *pyramidy, *chrámy a komunikace, příbytky z nepálených cihel, rozvíjeli umění bohatě zdobené reliéfní *keramiky, tkaní látek a umělecké zpracování *zlata, *mědi a *dřeva. Zanikli na počátku 2. tisíciletí n. l. a stali se součástí velkých etnik, jako byli *Kečuové aj. (Viz též *kultura, mochická.) (Jaroslav Malina)

Mochové, jihoamerické *indiánské etnikum v Bolívii na řece Mamoré. Počet není znám; *jazyk patří do skupiny mocho *arawacké jazykové rodiny (prostřednictvím *jezuitů se rozšířil mezi mnohé drobné populace této oblasti). Dělili se na zhruba 20 nezávislých skupin (podkmenů), základní společenskou jednotkou bylo nezávislé vesnické společenství. Každá *vesnice byla vedena *náčelníkem (patrně dědičným). Po odchodu jezuitů v 19. století byli zotročeni bělošskými usedlíky a jejich tradiční *kultura se do značné míry rozpadla. O

*náboženství je známo velmi málo (doložen je kult jaguára a *šamanismus), od 16. století byli Mochové zčásti úspěšně christianizováni. (Lukáš Šín)

moieta, rozdělení *společnosti na moiety (poloviny); v mnoha společnostech „*přírodních národů“ je členství v jedné z moiet předurčeno unilineárním původem a každá polovina je *exogamní. (Jaroslav Malina)

moismus, učení *Mistra Mo.

Mojžíš (hebrejsky: *Moše*, asi 14. až 13. století př. n. l.), biblická postava, prostředník mezi Hospodinem a *lidem, vůdce *Izraelců. Žil zprvu v Egyptě, asi za *vlády *Ramesse II., odkud vyvedl předky izraelských kmenů, které pak vytvořily biblický Izrael. Podle **bible* se mu *Bůh-Hospodin zjevil v hořícím keři a pak na hoře Sinaj, kde Mojžíš obdržel základ Zákona (*Desatero) a kde Hospodin uzavřel s *Izraelem smlouvu. Tradice přisuzuje Mojžíšovi *Pět knih Mojžíšových* (**Pentateuch*, **Tóra*), jež tvořily základní náboženský text jahvismu. (Jaroslav Malina)

mok, komorový oční, **humor aquosus*.

mok, mozkomíšní, **liquor cerebrospinalis*.

mok, tkáňový (intersticiální tekutina), mok vznikající filtrací krevní plazmy z krevních kapilár; slouží k *transportu živin a kyslíku k buňkám. Větší objem tkáňového moku se vrací (s odpadními látkami metabolismu) zpět do žilní krve, jeho menší část vytváří mízu. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

Mokové (Orang laut, „Lidé moře“, též *Sea Gypsies* [z angličtiny]: „Mořští cikáni“), zbytky etnických skupin malajského původu (Badjau, Barok, Illanum, Obian, Pesukuan, Sekah, Suluk aj.), které žijí v pobřežních částech západní Sumatry, severozápadního Bornea a na dalších ostrovech Indonésie a Malajsijské federace, a to zejména při ústí velkých řek; představují zde skupinu tzv. mořských nomádů, též nazývanou Mořští cikáni. *Jazyky, blízké *malajštině, jsou ovlivněny jinými místními jazyky jihovýchodní Asie. Žijí většinou v obytných člunech a pramicích jako rybáři a obchodníci, nebo jako dělníci na okrajích přístavů a pobřežních *měst. Živí se rybařením a přepravou zboží, v minulosti i piráctvím a pašeráctvím, na Filipínách též lovem perel a trepangů, často jsou též prodavači *opia. Ve 2. polovině 20. století jejich počet výrazně vzrostl a odhaduje se na 1,5 až 2 miliony včetně míšenců. Etnická příslušnost je značně různorodá, přesto však většina vykazuje vedoidní charakter, smíšený s dalšími etniky indonéského a malajského původu (*Malajci, *Veddové). Podle toho, kde a jak dlouho žijí, přejímají některé *kulturní rysy svých usedlých sousedů. Většinou udržují tradiční *animistické náboženství, část přijala *islám. (Lukáš Šín)

mokša, nářečí *mordvinštiny, někdy považované za samostatný *jazyk. (Jaroslav Malina)

mókša (ze sanskrtu: *mókša*, „vysvobození“ od desiderativního tvaru slovesa *muč-*, *mókš-*, „chtít se vysvobodit“), v *hinduistickém učení o třech základních účelech lidského života (**dharma*, **artha*, **káma*) dodatečně přiřazovaný čtvrtý cíl, jenž vyzdvihuje oproštění duše od pout časoprostorové závislosti, její vymanění z koloběhu životů (**sansára*), dosažení nejvyššího blaha a ryzího *vědomí jako vrcholnou metu lidského snažení, odpovídající čtvrtému životnímu stadiu (**sannjása*). (Jan Filipický)

Molaové, etnikum v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si v jižní Číně v počtu asi 207 000 osob (odhad z roku 2005). *Jazyk patří do *thajské (tung-šuejské) skupiny čuangsko-thajské větve *austroasijské (respektive samostatné thajské) rodiny. Je ovlivněn jazykem *Miaů a někdy bývá řazen k miaoské větvi. Jejich etnogeneze souvisí s etniky širší čuangsko-thajské větve, na svém dnešním území jsou považováni za autochtony. Jako první z etnik v této oblasti se střetli s postupujícími Miay, které naučili pěstovat *rýži na zavlažovaných polích. V *náboženství hrály hlavní roli *polyteistické a *animistické představy spojené s *kultem předků, *taoismus, *buddhismus a od počátku 20. století i *křesťanství. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš)

molár, Moonův, *Fournierův zub, výrazná *atrofie korunky první *stoličky (tvarem se podobá poupěti růže) u vrozené *syfilis. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

molárový typ erupce, *erupce, molárový typ.

moláry, **dentēs molares*.

Moldavané (vlastním jménem Moldoveň):

1. etnikum žijící v Moldavské republice (asi 3 miliony), částečně též na Ukrajině;

2. etnografická skupina v regionu Moldavska na severovýchodě Rumunska (1,5 milionu).

Jazykově patří k severodunajské skupině východorománských *jazyků *indoevropské rodiny. Jejich předky byly jednak romanizované populace *Dáků a *Valachů, a jednak *Slované, kteří od 6. století ovlivňovali obyvatelstvo na území dnešního Moldavska. *Církevní slovanština se stala v *zemi též literárním jazykem od konce 9. do počátku 16. století. V roce 1359 bylo založeno nezávislé Moldavské knížectví (Bohdan I.), které zahrnovalo území vlastního Moldavska (dnes součást Rumunska), Bukoviny a Besarábie (dnešní samostatná Moldavská republika). Od začátku 16. století Moldavsko na 300 let ovládli *Turci. V roce 1774 došlo k připojení Bukoviny k Rakousku, od konce *druhé světové války je Bukovina součástí Rumunska. Besarábii obsadilo carské Rusko v roce 1812 a od konce *druhé světové války je součástí Ukrajiny. V souvislosti s rozpadem Sovětského svazu vyhlásilo Moldavsko roku 1991 nezávislost. V *referendu z března 1994 se většina obyvatel Moldavska vyslovila proti spojení s Rumunskem. Na východním břehu Dněstru, osídleném především rusky mluvícím obyvatelstvem, byla vyhlášena ruská Podněsterská republika (tzv. Podněsterská moldavská republika, hlavní *město Tiraspol), která usiluje o odtržení od Moldavska. Moldavané tvoří z 64,5 % v Moldavsku většinu, početné jsou minority *Ukrajinců (14 %) a *Rusů (13 %), dále zde žijí *Gagauzové (3,5 %), *Bulhaři, *Židé, *Bělorusové aj. Převážná část věřících se hlásí k *pravoslaví (98 % k rumunskému a ruskému), minority tvoří židé (1,5 %), *arménská církev, *muslimové aj. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

moldavity, *vltavíny.

moldavština, východorománský *jazyk blízké příbuzný *rumunštině, úřední jazyk v Moldavsku, užívaný též menšinami v okolních státech. V období SSSR používala azbuku, po roce 1991 byl její zápis převeden na latinku. (Viz též *Moldavané.) (Jaroslav Malina, Leoš Šatava)

molekulární antropologie, *antropologie, molekulární.

molekulární fingerprint, *DNA profil.

molekulární genetika, *genetika, molekulární.

molekulární hodiny, *hodiny, molekulární.

molekulární markery, *markery, molekulární.

molekulární otisk prstů, *DNA profil.

moles (z latiny: *mōlēs* „hmota, spousta, mohutná stavba“), hmota, mohutná *stavba; například: Moles Hadriani – Velká Hadriánova stavba (*Hadrianus), *mauzoleum. (Jaroslav Malina)

Molière (vlastním jménem Jean-Baptiste Poquelin, 15. 1. 1622, Paříž, Francie – 17. 2. 1673, Paříž, Francie), francouzský klasicistní dramatik, herec a divadelník. Molière se stal nejpobulárnějším francouzským dramatikem 17. století, neboť do dobového normativního klasicistního dramatu přinesl silné realistické, satirické a komediální prvky. Jeho tvorba ve své době vyvolávala nadšení i prudký odpor. Konflikty měl zejména s církevními kruhy, které mu dokonce odepřely poslední pomazání i spočinutí v posvěcené půdě. Byl synem čalouníka, získal dobré vzdělání na jezuitské koleji v Clermontu a právnickou erudici na *univerzitě v Orleansu. Vzdal se však zajištěné existence, protože propadl divadlu. V Paříži roku 1643, spolu se třemi sourozenci Bějartovými (Madeleine Bějartová se stala jeho milenkou), založil divadelní scénu; aby nepoškodil pověst své rodiny, zvolil si jméno Molière. Neuspěl však a kvůli dluhům se ocitl i ve vězení. Do Paříže se vrátil roku 1658, po letech kočovného života.

Tentokrát Molièrova nová divadelní společnost v Paříži již získala ohlas širokého publika. Molière se sblížil s královským dvorem a spolu se svou společností vstoupil do služeb Ludvíka XIV. Zemřel záhy po uvedení své poslední hry *Le Malade imaginaire* (Zdravý nemocný, 1673), podle tradovaného příběhu na divadelní scéně, které věnoval celý svůj život. Jeho divadelní skupina po sloučení s divadlem v Hôtel de Bourgogne v roce 1680, se na základě královského výnosu změnila v slavnou Comédie Française.

Ve slavné hře *Don Juan ou le Festin de Pierre* (Don Juan aneb Kamenná hostina, premiéra 1665) zpracoval životní osudy svůdce, který se vysmívá lidské morálce. Autor sám se dostal do podobné životní situace, neboť roku 1662 se oženil s mnohem mladší sestrou či – jak uvádějí jiné zdroje – dcerou své bývalé milenkyně Madeleiny – Armandou; to zavdalo pomluvy, že uzavřel sňatek s vlastní dcerou. V *Donu Juanovi* zobrazuje dobově neakceptovatelné pojetí *lásky, podle kterého „veškerá slast lásky se zakládá na změně“. Jeho hrdina, prezentovaný jako sběratel erotických potěšení, se vysmívá nejen dobrým *mravům, ale rouhá se také *Bohu. (Jiří Pavelka)

Moll, Albert (1862–1939), německý psychiatr; průkopník moderní *sexuologie. Spolu s Iwanem *Blochem, Magnusem *Hirschfeldem a dalšími lékaři, psychology a sexuology založil v roce 1913 Lékařskou společnost pro sexuologii a eugeniku, první sexuologickou společnost světa. Z díla: *Das Sexualleben des Kindes* (Sexuální život dítěte, 1909). (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

molla, *mulla.

Molodova (Ukrajina), *komplex otevřených *lokalit *středního paleolitu a *mladého paleolitu (*moustérien, *gravettien, *epigravettien) na řece Dněstru. *Radiometrická data pro mladopaleolitické osídlení dokládají téměř plynulý vývoj mezi 31 000 až 11 000 lety př. n. l. (Jiří A. Svoboda)

Molossové, illyrské etnikum, které žilo v Épeiru. (Jaroslav Malina)

Molpír u Smolenic (jihozápadní Slovensko), centrální *hradiště o rozloze 12–14 ha z 2. poloviny 7. století př. n. l. až 1. poloviny 6. století př. n. l., náležející do *kalenderberské kultury a rozkládající se na východním výběžku Malých Karpat. V rámci *halštatské kultury severovýchodního Přialpí představuje unikátní naleziště. *Hradisko tvořila čelní kamenná *hradba, k níž z vnitřní části přiléhala dřevo-hlinito-kamenná komorová *konstrukce (výška asi 2,5 m). Do nádvoří (*akropole) vedla 3 m široká *brána s věží. Domy na akropoli byly součástí konstrukce hradby, jiné stály na terasách a tvořily ulice ve svahu v prostoru akropole. V areálu hradiska byla také *cisterna, výrobní objekty (produkce bronzových a železných artefaktů aj.) a obětiště (20x6 m), které bylo umístěno mezi domy u hradby. Na nejvýše položeném místě stála trojdílná budova.

Zánik hradiska je spojován s nájezdy *Skythů (kultura Vekerzug) do střední Evropy (žárový horizont, tisíce trojhranných šipek, jejich kumulace kolem bran nebo i v čelní hradbě, mrtví pohozeni v prostoru brány nebo v destruovaných obydlích aj.). (Martin Golec)

Monačané (Monegaskové), pojmenováni podle řecké osady Monoika ze 7. století př. n. l., původní etnikum *románského původu žijící v knížectví Monako při hranicích Francie a Itálie na pobřeží Ligurského moře. Celkový počet 35 657 osob (odhad z roku 2006), většinou *Francouzů, *Italů a *Monegasků. Jako svébytná politická entita se formují již od roku 1297, kdy byla založena dědičná *konstituční monarchie. Území bylo v letech 1524–1641 španělským *protektorátem, poté francouzským a v roce 1793 bylo připojeno k Francii. K obnovení knížectví došlo v roce 1815. V současné době stát s čilým turistickým ruchem. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

monarchie (z řečtiny: *monos*, „jeden“ a *archia*, „vláda“), forma *vlády („jedinovláda“) v čele s *panovníkem (*králem, *císařem, *knížetem apod.) s osobními *privilegiemi; funkci hlavy *státu získává zpravidla dědičností, vykonává ji doživotně.

Rozlišujeme: a) *absolutní monarchii; b) *konstituční monarchii; c) *stavovskou monarchii; d) *teokratickou monarchii. (František Čapka)

monarchie, absolutní (z latiny: *absolūtus*, „nezávislý, samostatný; uvolněný, odvázaný“), vládní systém, v němž je veškerá *moc v rukou *panovníka. (František Čapka)

monarchie, konstituční (z latiny: *cōstitutīō*, „zřízení, uspořádání; ustanovení; postavení; stavba“), vládní systém, v němž jsou pravomoci *panovníka omezeny *ústavou (*konstitucí), která je většinou schvalována zastupitelským sborem; v Rakousku byl přechod ke konstituční monarchii spojen s *revolucí 1848/1849 a vydáním dubnové (Pillersdorfovy) ústavy, která poprvé oddělovala výkonnou a zákonodárnou *moc. Ještě dnes existuje například v Dánsku, Norsku, ve Švédsku nebo ve Velké Británii. (František Čapka)

monarchie, stavovská, forma středověkého *státu, jež se vyznačovala tím, že *panovník se sice osamostatnil od vyšší *šlechty a získal vlastní mocenské prostředky (státní orgány, vojsko), ale ještě se zcela nezbavil své závislosti na *stavech; spolu s nimi byl nejvyšším představitelem státní moci stavovský sněm (rozhodoval o *daních, *válce a *míru a měl někdy i zákonodárnou pravomoc). (František Čapka)

monarchie, teokratická (z řečtiny: *theos*, „bůh“ a *kratía*, „vláda“ – „bohovláda“), vládní systém, v němž je hlava *státu zároveň nejvyšším představitelem *církve. (František Čapka)

Mondino dei Luzzi (kolem 1275, Bologna, Itálie – 1326, Bologna, Itálie), italský lékař a anatom. Kolem roku 1315 provedl v Bologni první dokumentovanou pitvu lidského těla.

Poznatky z tohoto a dalších výzkumů uveřejnil v roce 1316 ve sbírce pitevních cvičení pod názvem *Anathomia Mundini* (Mundinova anatomie), tiskem poprvé v roce 1475 nebo 1478, s početnými dalšími novými vydáními a dotisky). Tento spis je prvním středověkým anatomickým dílem tohoto druhu a zůstal jím až do roku 1543, kdy Andreas *Vesalius publikoval svou práci *De humanis corporis fabrica libri septem* (Sedm knih o stavbě lidského těla). (Petr Bureš)

Monegaskové:

1. *autochtonní obyvatelstvo Monaka (několik tisíc osob);
2. všichni monaštinští státní příslušníci, tj. zhruba pětina obyvatel Monaka. (Viz též *Monačané.) (Leoš Šatava)

monegaština, původní *jazyk oblasti Monaka, spojující prvky ligurských dialektů *italštiny a *okcitanštiny. Jako prostředek *komunikace již prakticky vymizel; je však chápán (a zčásti i užíván) jako symbol specifičnosti *země. (Viz též *Monačané.) (Leoš Šatava)

Monet, Claude Oscar (14. 11. 1840, Paříž, Francie – 5. 12. 1926, Giverny, Francie), francouzský malíř; čelný představitel *impresionismu. Jeho obraz *Impression, soleil levant* (Vycházející slunce – dojem, 1872) dal název celému uměleckému směru. Monet byl nejdůležitějším propagátorem malování v plenéru, jeho obrazy byly typické zářivými barvami a velkým množstvím drobných tahů štětce, které vyvolávají dojem chvějivého neklidu. Jistá posedlost zachycením momentální nálady ho vedla k malování téhož objektu za různé světelné konstelace – tak vznikly známé cykly zobrazující *katedrálu v Rouenu (*Portál rouenské katedrály – Časně zrána, V ranním slunci, Odpoledne, Pozdě odpoledne*, 1891), stoh slámy (*Zasněžený stoh ráno, Stoh pod jinovatkou, Zasněžený stoh při západu slunce*, 1891) nebo cyklus *Lekniny*. Z jiných děl jsou známé například: *Žena se slunečníkem* (1875), *Nádraží Saint-Lazare* (1877). (Miloš Macholán)

monetarismus (z latiny: *monēta*, „mince“), směr ekonomického myšlení (též tzv. *Chicagská škola), vzniklý v 50. letech 20. století, který za hlavní příčinu reálných ekonomických výkyvů a změny inflační míry považuje změny peněžní zásoby. Hlavním teoretickým přínosem bylo rozvíjení moderní *verze kvantitativní teorie peněz. V 70. letech 20. století došlo k růstu jeho popularity na úkor *keynesismu. Monetaristé věří ve vnitřní stabilitu tržní ekonomiky a doporučují politiku stabilních pravidel namísto politiky aktivních státních zásahů. Hlavním představitelem je Milton *Friedman. (Jaroslav Malina)

mongoloidní rasa, *rasa, mongolská.

Mongolové (z mongolštiny: „odvážní“):

1. *národ v Mongolské republice (asi 1,9 milionu osob). Dělí se na mnoho kmenových a jiných skupin, většinu (asi 80 %) tvoří Chalchové;

2. národnostní *menšina v Číně (asi 3 miliony osob). (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.);

3. starověké etnikum ve Střední Asii (*etnika, mongolská). Rozlišuje se na několik skupin: vlastní Mongoly (východní Mongolové), kteří tvoří mongolský národ a obývají Mongolskou republiku, a dále příslušníky ostatních *mongolských jazykových a etnických skupin, žijící hlavně v Číně a v asijské části Ruské federace: například *Burjati (severní Mongolové), *Kalmykové (západní Mongolové) a v Číně žijící vnitřní Mongolové (Bátové, jižní Mongolové) ad. Ve středověku byli Mongolové známi více pod jménem *Tataři. Mongolské menšiny žijí také v Afghánistánu, v Tibetu a jinde v Asii. V historických dobách pronikali Mongolové i do Evropy: patřily k nim *Avaři, *Kitani a Tataři. Jejich celkový počet v Asii je nyní přes 5 milionů, z čehož téměř 1,5 milionu tvoří vlastní Mongolové, původní obyvatelé Mongolské republiky. Vlastní Mongolové se dělí z etnografického hlediska na několik odlišných skupin, patří sem Chalchové, zvaní též Chalchamongolové, dále Dörbeti, Mingani a vzdálenější příbuzní *Kazaši, Tuvinci ad. Jejich společným jazykovým základem je *mongolština. Mongolové původně psali svým národním písmem, po *revoluci v roce 1921 však byla zavedena přizpůsobená azbuka a arabské číslice a postupně byla odstraňována takřka devětadevadesátiprocentní negramotnost obyvatelstva.

Území Mongolska bylo osídleno již od *starší doby kamenné loveckými skupinami. Ve 3.–1. století př. n. 1. ovládli území *Hunové, v prvních stoletích našeho *letopočtu se střídala politická seskupení kmenů nezdolná ovládaná čínskými dynastiemi a od 10.–13. století byla *země součástí rozsáhlé říše mongolsky mluvících Kitanů. Dějiny Mongolů začínají na počátku 13. století, kdy zemi sjednotil tvůrce prvního mongolského raně středověkého státu, *Čingischán (Temüdzin); vytvořil se svými potomky rozsáhlou říši, která zaujímala téměř celou Střední Asii a na západě hraničila s evropským Ruskem. Mongolové pronikali ve 13. století hluboko do Evropy (*vpád do Ruska, mongolský, *Zlatá horda) a v Asii se postupně zmocnili Číny a Koreje a neúspěšně usilovali o ovládnutí Japonska (*nájezdy do Japonska, mongolské). O století později se veleříše Mongolů rozpadla na jednotlivá knížectví. V 17. století si je podrobili *Číňané za *vlády mandžuské dynastie *Čching a rozdělili zemi na Jižní neboli *Vnitřní Mongolsko, které zůstalo již trvalou součástí Číny a dnes představuje Vnitromongolskou autonomní oblast Čínské lidové republiky, a na Severní neboli *Vnější Mongolsko, které se po čínské revoluci v roce 1911 odtrhlo a vyhlásilo nezávislý stát – Mongolsko. Celkový počet Mongolů je odhadován na 10 milionů. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

mongolská etnika, *etnika, mongolská.

mongolská náboženství, *náboženství, mongolská.

mongolská rasa, *rasa, mongolská.

mongolská říše, *říše, mongolská.

mongolské jazyky, *jazyky, mongolské.

mongolské nájezdy do Japonska, *nájezdy do Japonska, mongolské.

Mongolsko, Vnější (čínsky: Waj Meng-ku), za *Čchingů část Mongolska, rozkládající se dále na sever od vlastní Číny. Dnes Mongolsko. (Josef Kolmaš)

Mongolsko, Vnitřní (čínsky: Nej Meng-ku), za *Čchingů část Mongolska, ležící blíže k vlastní Číně. Dnes se prakticky kryje s *Autonomní oblastí Vnitřní Mongolsko. (Josef Kolmaš)

mongolský vpád do Ruska, *vpád do Ruska, mongolský.

mongolština, *jazyk *mongolské skupiny *altajských jazyků, úřední jazyk v Mongolsku, užíváný též menšinami v Rusku. (Viz též *Mongolové.) (Jaroslav Malina)

Mongové, skupina příbuzných *bantuských etnik (Lengolové, Lokele aj.) v Kongu (Kinshasa) na jih od středního toku řeky Kongo v *regionu označovaném jako cuvette; představují populaci o 2 milionech osob. *Jazyk patří mezi severozápadní *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou *autochtonním obyvatelstvem, dělí se na dvě skupiny: Nangy a Nkundy. Tam, kde jsou smíšeni s *Pygmeji, rozlišují se na vysokorostlé Baoty (Baote) a na podřízené trpasličí Batvy. *Manželství bývá *polygamní; následnictví je *matrilinéární. Věřící jsou většinou *křesťané, část si zachovala původní *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Monguoři (Tu, „místní lidé“), etnikum v provincii Čching-chaj v Číně; celkem asi 240 000 příslušníků. Jazyk tvoří zvláštní skupinu v *mongolské větvi *altajské jazykové rodiny; má dva základní dialekty, jeden je ovlivněn *čínštinou, druhý *tibetštinou. V náboženských textech užívají tibetské písmo, v běžné praxi čínské znaky. Etnogeneze a nejstarší dějiny nejsou dosud spolehlivě prozkoumány (*Paoanové), vedle základního mongolského živilu a turkických a čínských (chanských) vlivů měli rozhodující podíl na etnogenezi i na formování *kultury *Tibeťané. *Náboženství je směsí *tibetského buddhismu a *šamanismu, v oblasti převažujícího vlivu *Číňanů je významný i *taoismus a *kult předků. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

monile (z latiny: *moneō*, „napomínám, připomínám“), ve *středověku přívěšek s ostatkem *světce. (Josef Unger)

monismus (z řečtiny: *monos*, „jediný“), filozofická koncepce, která v protikladu k *dualismu nebo *pluralismu vysvětluje *svět z jediného základního principu. (Jaroslav Malina)

monkhmerská etnika, *etnika, monkhmerská.

monkhmerské jazyky, *jazyky, monkhmerské.

monocentrická teorie antropogeneze, *antropogeneze, monocentrická teorie.

monoepifýzové kosti, *kosti, monoepifýzové.

monofyodontní chrup, *chrup, monofyodontní.

monofyzitismus (z řečtiny: *monos*, „jediný“ a *fy̅sis*, „příroda, tělo“), křesťanský směr, který vznikl v 5. století v teologických sporech o pojetí *Ježíšova boholidského života. Ježíšovo lidství podle monofyzitismu splývá s božstvím v jedinou, a to božskou přirozenost. Monofyzitismus, hájený cařihradským mnichem Eutychem, byl však jako blud odmítnut 4. *koncilem ekumenickým v Chalcedonu v roce 451, kdy byla formulována ortodoxní nauka o dvojí (božské a lidské) přirozenosti osoby vtěleného *Ježíše Krista. K monofyzitismu se hlásí některé staré východní církve (*církvev, arménská, *církvev, koptská ortodoxní aj.). (Jaroslav Malina)

monogamie (z řečtiny: *monos*, „jediný“, *gamos*, „svatba, sňatek“), příbuzenské pravidlo a forma *manželství jednoho muže s jednou ženou. Tato forma *sňatku je nejrozšířenější a představuje *opozici proti *polygamií, která povoluje manželství více než dvou osob najednou. Monogamie je jako pravidlo předepsána v relativně malém počtu *společností, ale většinou se praktikuje i tam, kde je jinak povolena polygamie. Pravidlo monogamie vychází z přirozené tendence lidí uzavírat sňatky s jedinci opačného *pohlaví.

Ve společnostech, kde je rovnováha v poměru pohlaví porušena, se tato disproporce řeší jiným způsobem a vzhledem k tomu, že sňatek představuje vždy především sociální a ekonomický vztah, druhotně teprve vztah sexuální, existují možnosti řešení: 1. sňatkem mezi partnery téhož pohlaví (u některých afrických etnik dochází k *rituálním *sňatkům mezi ženami, otcí dětí jsou potom jejich milenci, u *indiánů se často takto začleňují do rodinného života *homosexuálové); 2. sňatkem mezi více než dvěma partnery.

V každém případě lze z hlediska struktury příbuzenských vztahů, jak ukázal Claude *Lévi-Strauss, takové řešení považovat za náhradní, používané většinou pro marginální případy. V žádném případě nelze manželství více než dvou osob považovat za vývojově starší formu, neboť etnologické prameny o životě společností, jež se za řadu tisíciletí prakticky nezměnily, jako jsou *Sanové (Křováci) a *Pygmejové z Afriky, australští *Austrálci, *Negrité z Filipín, *Veddové ze Šrí Lanky atd., svědčí o tom, že jsou zcela monogamní. Evropská společnost zachovává pravidlo monogamie po celou historickou dobu. Společensky bylo toto pravidlo často kompenzováno existencí *konkubinátu, ale ten neměl prakticky žádný vliv na základní matrimoniální řád společnosti. Až demokratizace sociálních poměrů způsobila, že v moderní průmyslové společnosti se *instituce mimomanželských vztahů rozšířila natolik, že do značné míry ohrožuje stabilitu a existenci monogamních manželství. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

monogamie, sukcesivní (z latiny: *successivus*, „po sobě jdoucí, následující, následný, posloupný, další“ a z řečtiny: *monos*, „jediný“, *gamos*, „svatba, sňatek“), manželská forma, sestávající ze série po sobě následujících *manželství mezi dvěma partnery; předpokládá možnost uzavření dalšího manželství v případě ovdovění nebo rozvodu partnerů; nejběžnější manželská forma v západní společnosti. (Jaroslav Skupnik)

monogenismus (z řečtiny: *monos*, „jediný“, *genesis*, „zrození“), teorie jednotného původu lidstva, podle níž rod **Homo* vznikl v jedné části světa, a odtud se rozšířil do všech oblastí světa. (Jaroslav Malina)

monogenně děděný znak, *znak, monogenně děděný.

monogramista, označení pro umělce známého jen podle monogramu, kterým signoval svá díla. (Jaroslav Malina)

Monogramista b x g (činný v poslední čtvrtině 15. století), autor řady *rytin, z nichž je v antropologickém *kontextu zajímavý zejména *mědiryt *Erb von Rohrbachů a von Holzhausenů*, který je příkladnou stylizací *ideálu dvorské, rytířské, v tomto případě manželské *lásky. Mladá dvojice, ovinutá bohatým listovím, drží *erby dvou frankfurtských šlechtických rodů: Rohrbachů – s charakteristickým motivem dvou článků řetězu – a Holzhausenů – se třemi růžemi. Oba manželé jsou vyobrazeni jako ideální dvorské typy s náležitými *atributy šlechtického stavu, za nimiž individualita ustupuje do pozadí. Jen *replika motivu řetězu drženého z obou stran, která je korunní ozdobou přílby, vypadá jako jemná humorná narážka na citové pouto manželského páru. Již v lyrice vrcholného středověku byla vzájemná láska a závislost osob opisována pomocí metafor „milostné oprátky“ nebo „řetězu“. Na takzvaných „kazetách lásky“, vyřezávaných ze *slonoviny nebo ze *dřeva, se na konci 14. a v 15. století opakovaně setkáváme s milostnými pouty nebo uzly, které jsou výtvarnou podobou literárních metafor. (Jaroslav Malina)

Monogramista E. S. (činný v letech 1440 až 1467), grafik a kreslíř; průkopník *mědirytu. Působil v Horním Porýní, připisuje se mu více než 300 *rytin a řada kreseb s náboženskými motivy i se světskými výjevy: například *Dívka s lilií*; *Milenci na drnovém sedátku*; *Zahrady lásky*; sličné postavy jsou modelovány jemnými šrafurami a konturovány přesnými liniemi. Jeho dílo ovlivnilo mnoho umělců: Albrechta *Dürera, Mistra Domáci knihy, Martina Schongauera aj. (Jaroslav Malina)

monogramista, Braunschweigský (činný ve druhé čtvrtině 16. století), dohodnutý pojem pro osobnost umělce, který působil v Antverpách, ve vlámské obchodní a kulturní metropoli lákající lukrativními uměleckými zakázkami, v místě setkávání rozdílných uměleckých stylů a tradic. Díla, která badatelé přiřazují k okruhu braunschweigského obrazu, charakterizují malíře jako specialistu na výjevy s mnoha postavami, na biblické příběhy a na scény z nevěstince, u nichž bývá neřestné, prostopásmé dění veřejných domů zachyceno ve vnitřních prostorách znázorněných jako neuspořádané kastlíky. Dobové inventáře označují srovnatelné obrazy jednoznačně jako „bordeeltjen“. (Jaroslav Malina)

monohybrid, jedinec heterozygotní v jednom alelovém páru, tj. s různými *alelami určitého *genu, například *Aa*. (Jiřina Relichová)

monolatrie (z řečtiny: *monos*, „jediný“, *latría*, „úcta, kult“), uctívání jednoho vybraného *boha, aniž by byla popírána existence a kompetence bohů ostatních. (Jaroslav Malina)

Monomotapa, titul panovníka a název jeho říše mezi řekami Zambezi a Limpopo v Africe. Od 9. století zde příslušníci *bantuských etnik těžili a zpracovávali *kovy a obchodovali s arabskými kupci. V 15. století říše zahrnovala větší část dnešního Zimbabwe a západní Mosambik. Královská moc měla *sakrální povahu. V 16.–17. století Monomotapa udržovala úzké styky s Portugalci. Říše se rozpadla v 18. století. (Jaroslav Malina)

monoparéza, obrna jedné z končetin při různých onemocněních (například při dětské obrně – **poliomyelitis*). (Lenka Vargová)

monopolizace [primatologie], vynucení si přednostního přístupu k určitému biologicky významnému faktoru, většinou se jedná o potravu a sexuálního partnera. Monopolizovat cokoli si může pouze jedinec s vysokým postavením v *hierarchii, tedy jedinec dominantní. Monopolizace umožňuje u druhů s vyspělou sociální organizací získání výhodných koaličních a reprodukčních partnerů, případně také dlouhodobou sociální manipulaci, která se označuje jako *machiavelliánská inteligence. (Václav Vančata)

monoteismus (z řečtiny: *monos*, „jediný“, *theos*, „bůh“), náboženství jediného Boha, jednobožství; přesvědčení, že je jediný *Bůh, a uctívání tohoto jediného Boha. Monoteismus zastávají zejména *judaismus, *křesťanství a *islám, tendence k němu lze najít i v náboženstvích neteistických či polyteistických. Křesťanský monoteismus mluví o Bohu jediném, leč v *Trojici Boží: Otec je Bůh, Syn je Bůh a Duch svatý je Bůh a spolu je to jediný Bůh. Předstupněm monoteismu je *henoteismus, opakem *polyteismus.

Vývoj k monoteismu se odehrál na *Předním východě. V *pravěku byla zřejmě i na Předním východě rozšířena představa o jediné síle, která řídí celý kosmos. Tento „původní monoteismus“ (tzv. „Ur-Monoteismus“) byl spojen s vírou v neosobního „hybatele světa“ (*demiurga*). Společenstva lovců, sběračů, zemědělců a dobytčkářů komunikovala s transcendentálním „božstvím“ (*animismus, animatismus) pomocí *rituálů a *magie v kolektivních kultovních obřadech, vedených *šamany. Vlastní víře v jednoho boha předcházely v polyteistických náboženstvích snahy o slučování funkcí různých božstev *panteonu do antropomorfní postavy jednoho boha (v *Asýrii *Aššur, v *Babylonii *Marduk, *Nabú, v *Kanaánu El). Monoteismu tedy předcházely henoteismus a *synkretismus. V babylonském *mýtu Enúma eliš (*kosmogonie) přebírá Marduk jména i moci padesáti jiných božstev. *Redukci počtu božstev *mytologie někdy vysvětluje boji v panteonu, obráží se též v nových umělých *genealogiích v seznamech bohů. V *Ugaritu získal postavení výsadního boha *Baal po převzetí moci boha Hadada (*Iškur, Adad) a po bojích s bohem moře Jammem a bohem smrti a podsvětí *Mótem. Stal se tak „pánem“ panteonu (podobné jméno Bél měl i babylonský Marduk).

Vlastní monoteismus je však doložen až v jahvismu (*Jahve), jehož kořeny podle biblické tradice *Starého zákona sahají až do doby praotců *Abrahama, Izáka a *Jákoba (2. tisíciletí př. n. l.). *Víra v Jahveho byla výsledkem dlouhodobého vývoje a *konfrontace izraelských *kmenů s kulty božstev v kanaánských *městech. *Kult Jahveho se upevnil a ustálil až po tzv. reformách *krále Jóšijáše (konec 7. století př. n. l.). Kolem roku 620 př. n. l. měly být údajně při obnově jeruzalémského chrámu objeveny svitky *Tóry, která řadí jahvismu mezi první literární monoteistická náboženství v dějinách lidstva. Víru v Jahveho upevňovala v I. tisíciletí př. n. l. i činnost starozákonních *proroků a vznik náboženských obcí během babylonského zajetí *Židů (6. století př. n. l.). Ne zcela úspěšné snahy o vytvoření centra Jahveho kultu v *Jeruzalémě sahají ovšem již do 10. století př. n. l. a jsou spojeny s úsilím o stavbu *chrámu ve sjednoceném *izraelském království (*David, *Šalomoun). Základní příkazy monoteistického jahvismu obsahuje i *Desatero, údajně vytesané do dvou kamenných desek uložených do

*archy úmluvy, kterou pořídil *Mojžíš. Bůh je zde považován za vše prostupující a řídicí sílu, kterou nelze zobrazit. Víra v Boha je naplněním smlouvy, kterou Bůh uzavřel se svým vyvoleným *lidem. Podle pozdější rabínské tradice ukryl Desatero prorok Jeremjáš, aby nepadlo do rukou *Babylonanů. Po zasvěcení obnoveného chrámu v Jeruzalémě roku 515 př. n. l. vznikaly v *Judsku postupně etnicky jednotné monoteistické náboženské obce věřících, které se zcela odvrátily od starých polyteistických kultů. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

monoteistické náboženství, *monoteismus.

monoteletismus, křesťanský směr vzniklý na začátku 7. století jako kompromis mezi *monofyzitismem a pravoslavnou ortodoxií; *Ježíš Kristus má podle monoteletismu sice Božskou i *lidskou přirozenost, ale jen jednu vůli. (Jaroslav Malina)

Monové (vlastním jménem Mon), *khmerská populace žijící v Myanmarském svazu (asi 530 000) a v západní části Thajska (asi 90 000). *Jazyk patří do *monkhmerské skupiny *austroasijské rodiny, má nejméně 3 základní dialekty; většina užívá jako druhého jazyka *barmštiny. V současné době dochází k rozpadu tohoto starobylého etnika, které patří do monkhmerské skupiny etnik a jazyků, a to v důsledku rychlé *asimilace a ovlivňování jinými většími etniky, zvláště v pobřežních oblastech Myanmarského svazu (dřívější Barmy). Monové osídlili dnešní území Myanmarského svazu (Barmy) ve starověku (1. tisíciletí př. n. l.), byli silně ovlivněni *Indy. Po pádu říše Funan vytvářeli od 6. století n. l. jednotlivé státní celky (Dvaravati aj.), které byly v 11. století začleněny do říše Angkor. Kulturně a nábožensky ovlivnili nové příchozí početnější thajské populace a sami jimi byli většinou asimilováni, takže velká část dnešních *Barmánců a *Thajců má monský původ, zatímco Monové sami představují mezi nimi dnes poměrně málo početnou *národnost, která se podílí na formování jejich národů. (Lukáš Šín)

monoxyl (z řečtiny: *monos*, „jeden, jediný“ a *xylon* „dřevo, kmen, kláda“), člun z jednoho kmene, jehož vnitřek byl vydlabán nebo vypálen; doložen od *mezolitu. (Jaroslav Malina)

monozomie, stav, kdy v diploidní sestavě *chromozomů chybí jeden člen jednoho chromozomového páru. Například u *člověka vede monozomie u pohlavních chromozomů k *Turnerovu syndromu. (Jiřina Relichová)

mono- (z řečtiny: *monos*, „jediný“), v složeninách první část s významem: „jeden, jedno-, jednoduchý“.

Monroova čára, *čára, Monroova.

mons, montis, m., hora (v *anatomii například stydký pahorek – **mons pubis*). (Ladislava Horáčková)

mons pubis, též *mons Veneris*, stydký (Venušin) pahorek – kožní val podložený tukovým polštářem nad *sponou stydkou u ženy. Je pokračováním *velkých stydkých pysků a u dospělé ženy je pokryt ochlupením (*pubes*), jehož ostrá vodorovná horní hranice patří k sekundárním pohlavním znakům ženy. Starší český název je *hrma, ohanbí. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

mons Veneris, **mons pubis*, Venušin pahorek, *hrma.

monstrance (ostensorium), liturgická schránka z ušlechtilého *kovu, obvykle zlacená a zdobená, původně sloužila k uložení ostatků *svatých (*relikviář), od roku 1264 pak v *římskokatolickém ritu k demonstrování Nejsvětější svátosti oltářní (*hostie), k jejímu uctívání nebo nošení při *procesích. Skládá se z nohy, dřívku s ořechem a vlastní monstrance různých tvarů (*kříž, kalich, lucerna, věž, oltář), v *baroku byla oblíbená paprscitá radiální gloriola. Hostie se upevňuje do lunuly (násadka ve tvaru pŕlměsíce) umístěné za skleněným nebo křišťálovým okem. (František Čapka, Michaela Králíková)

monština, *monkhmerský jazyk blízký *khmerštině, užívaný v Myanmarském svazu (dřívější Barmě). (Jaroslav Malina)

Montagu, Ashley (28. 6. 1905, Londýn, Anglie – 26. 11. 1999, Princeton, New Jersey, USA), britský antropolog; zabýval se zejména biologickou antropologií, avšak značnou

pozornost věnoval i kulturním a sociálním aspektům lidského života. Zdůrazňoval význam *heterochronií, zejména neotenie v lidské evoluci, a to nejen při vzniku fyzických, ale i duševních znaků. Kromě badatelské činnosti se věnoval i pedagogické práci. Působil na Harvardu, Princetonu, Kalifornské univerzitě a Newyorské univerzitě.

Napsal více než padesát knih, mezi nimi například *Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race* (Nejnebezpečnější lidský mýtus aneb šalba rasy, 1942), *On Being Human* (Co je to být člověkem, 1950), *Life Before Birth* (Život před narozením, 1964), *The Nature of Human Aggression* (Povaha lidské agrese, 1976), *Growing Young* (Dospělé mládě, 1981). (Jaroslav Malina)

Montaigne, Michel Eyquem de (28. 2. 1533, zámek Montaigne, Dordogne, Francie – 13. 9. 1592, zámek Montaigne, Dordogne, Francie), francouzský filozof a spisovatel; představitel francouzského moralismu a hlavní stoupenec novověké pyrrhónské *skepse (*pyrrhonismus). Po studiu práv v Toulouse a Bordeaux byl politicky činný, roku 1570 se ale stáhl z veřejného života na rodinný *zámek, kde vzniklo jeho nejslavnější dílo *Essais* (Eseje I–III; žánr eseje Montaigne založil). Základní otázka *Esejů* zní, jak žít ve světě, jestliže si nemůžeme být jisti žádnou věcí a jestliže naše domněnka, že víme, je tím nejhorším morem, který nás zabíjí. Je to otázka člověka, který začíná chápat, co to znamená žít plně individualizovaným, svobodným životem. Obrat k tomuto problému je paradigmaticky znázorněn v nejznámějším a filozoficky nejnáročnějším eseji celé sbírky, v *Apologii Raimunda ze Sabundy*. Montaigne nechtěl Sabunda ani obhajovat, ani vyvracet, nýbrž chtěl ve skutečnosti mluvit o úplně něčem jiném, než bylo názvem ohlášené téma. Jinak řečeno, *Apologie...* není propedeutika do *víry ani propedeutika do nevíry, ale tvoří ji *ironicky zastřená úvaha o možnostech a mezích poznání, která uvádí čtenáře do montaignovské pyrrhónské skeptické myšlení o člověku a o lidských *potencích. Montaignovo uvedení do skeptické *scientia de homine* (vědy o člověku) má systematický záměr: jejím cílem byla určitá koncepce člověka, což znamená, že *Apologie Raimunda ze Sabundy* je antropologický spis.

Počátky moderní *filozofické antropologie jsou spojeny s komplexem dalších problémů, na které *novověk reagoval. Protože *antropologie byla prvopočátečně umožněna odvratem od progresivní koncepce *filozofie dějin, odvratem od myšlenky přesné znalosti dějinného průběhu a cíle dosahovaného podle obecně platných a poznatelných dějinných *zákonitostí, byla zároveň umožněna skeptickou *epoché. Pro Montaigna ale zůstalo otázkou, proč *epoché* zakládá skeptickou koncepci člověka, čili skeptickou novověkou antropologii. Jedna možná odpověď říká, že *epoché* je součástí *lidské přirozenosti, jíž stává na základě principu isosthenie. Zatímco isosthenie je určité zjištění, jež probíhá na úrovni teorie poznání, čili jde o noetický prvek, sama *epoché* už s teoriemi poznání nesouvisí. Naopak, postoj *epoché* závisí na utváření lidské přirozenosti, bytnosti, podstaty: a ta je utvářena, řečeno Montaignovým slovy, tak že „nemáme ani ponětí“, že „nevíme, a nevíme ani to, zda můžeme nevědět“.

Protože nemáme o tom, jak myslí skepse, ani potuchy, je *epoché* naším základním lidsky ustavujícím prvkem, jež také lze označit moderním husserlovským termínem jako *lebenswelt*. A jestliže z hlediska historie byl obrat k antropologii umožněn odvratem od filozofie dějin, pak z hlediska *filozofie platí, že nemůžeme jako antropologii označit každou libovolnou teorii člověka, ale jen tu, která byla umožněna obratem k *lebensweltu*, tj. k základním lidsky ustavujícím prvkům, mezi nimiž stojí ze skeptického hlediska *epoché* na prvním místě. Když proto Montaigne mluví o irelevanci nábožensky dogmatických přístupů a o naprosto stejné irelevanci filozoficky dogmatických racionalistických nebo empirických teorií, nemá to význam pouze pro pochopení skepse, ale především pro pochopení jedné z prvotních novověkých antropologií, jaká se vůbec objevila. Montaigne oceňoval Sabundovu snahu omezit racionalisticky zaslepenou víru v lidský rozum a četl jeho *teologii tak, že lidský rozum nemá žádný důvod stavět se do pozice instance, která by rozhodovala s absolutní platností. V tomto smyslu provádí Montaigne skutečně „apologii“ Raimunda ze Sabundy;

když říká spolu s ním, že lidský rozum nepředstavuje cestu ke spáse, myslí to vážně. Jenomže na rozdíl od Raimunda nekončí pro Montaigna problém tím, že se přikloníme k víře, když jsme poznali, že rozum není všemocný. Námítka je očividná a nabízí se sama: proč bychom měli hledat východisko právě ve víře? Odkud víme, že víra je mocnější než rozum? Jakými argumenty můžeme zdůvodnit, že slabiny rozumu vynahrazuje náboženská víra? V tuto chvíli už nejde o apologii Raimunda ze Sabundy, ale o apologii skeptického individua, které se konstituuje na principu *epoché*; jde o apologii moderní antropologie.

Podle Montaigna můžeme vycházet z toho, že k něčemu tak ušlechtilému, božskému a naše chápání dalece přesahujícím, jako je pravda, potřebujeme boží pomoc. Sám člověk se svým diskurzivním věděním nedosahuje k univerzální pravdě, ale jen k dílčím přesvědčením. Až do této chvíle jakoby Montaigne skutečně prováděl apologii Raimunda ze Sabundy, avšak vzápětí po tomto „vyznání“ namítá: „Obávám se však, že jiná cesta našeho poznání neexistuje.“ Tím se klade problém, zda něco takového jako je *osvícení, *iluminace, evidence plynoucí z vnitřního prožitku víry, vůbec existuje, a tato otázka má přesné zaměření: Montaigne se neptá, zda existuje něco takového, jako je zjevení nebo boží infúze, božské zásahy do našeho poznání. To nevíme, ale věříme, a samo o sobě to není zajímavé. Jeho problém se týká čistě toho, zda možnosti lidského poznání přesahují dosah lidských prostředků, anebo zda je naše poznání redukováno na to, jaký je dosah našich prostředků. Kdyby to bylo tak, říká Montaigne, že bychom byli spojeni s *Bohem cestou živé víry, pak bychom s ním byli spojeni boží zásluhou, ne vlastním přičiněním, a naše postoje i přesvědčení by měly charakter a pevnost božských postojů a přesvědčení. Z toho by plynulo, že by jimi nemohla otrástit zvědavost ani nátlak ze strany mocných, ani *osud a *štěstí nebo neštěstí: naše přesvědčení a naše víra by musely odolat každému novému argumentu a každé nové rétorice. Běžně ale vidíme, že nic z toho neplatí; víra a její obsahy se mění, objevují se velká dilemata víry a nakonec i ničivé válečné konflikty mezi lidmi kvůli víře. Kdyby lidé mohli počítat s vírou, která by plynula z osvícení, iluminace, tj. z živého spojení s Bohem, a která by nebyla odkázaná na lidské dílo víry, pak by také bylo možné uvažovat o pravdě. Pravda, kterou zjevuje Bůh a poskytuje ji člověku *aktem *Boží milosti, je pravda, která vede k pravé víře a k naplnění pravého lidství ve společenství *křesťanů – tak sice zní poučka, avšak jak říká Montaigne, problém spočívá v tom, že takovou pravdu nemáme. Domněnka o vlastnictví takové pravdy způsobuje, že křesťanské náboženství činí a šíří přesný opak toho, co původně zamýšlelo. Montaigne píše: „Naše náboženství lidé udělali proto, aby vykořenilo zlo; místo toho je kryje, živí a vyhrocuje.“ *Náboženské války jsou proto tak strašlivé, že se všechny zúčastněné strany odvolávají na boží pravdu; to chápe Montaigne jako vrchol náboženského pokrytectví. Kdybychom vzali všechny, kteří bojují skutečně kvůli náboženskému citu, a k nim přidali všechny, kteří bojují kvůli dodržování *zákona ve své *zemi, nesestavili bychom z nich, jak říká Montaigne, ani jednu „četnickou kompanii“ – všichni ostatní bojují pro moc a pro majetky. Pro Montaigna je závěr jasný: trvat na požadavku *fideismu, že člověk má svůj život orientovat podle náboženství, protože to je pravda, znamená buď nesmírnou naivitu, nebo ještě obudnější pokrytectví. Jinak řečeno, je to buď strategické zacházení s nepravdou v zájmu ovládnutí druhých lidí, nebo bezmyšlenkovité setrvávání v ní. Proto také nemůže mít *křesťanství žádné mimořádné postavení – je to naše náboženství, které formovala naše ruka a naše zájmy, avšak jiné ruce a jiné zájmy si zformovala zase svá náboženství, která jsou oprávněná úplně stejně. Akceptování náboženství má proto zcela kontingentní důvody: jak Montaigne říká, „narodili jsme se v zemi, kde dané náboženství platí – skládáme počet jeho stáří nebo důstojnosti těch lidí, kteří je hájili“. Jiné důvody neexistují; jiné náboženství, jiná náboženská svědectví a podobné sliby nebo hrozby nás úplně stejnou cestou dovedou ke zcela protikladným vírám. Z toho Montaigne vyvozuje svůj závěr, který patří mezi nejcitovanější místa *Apologie*: „Jsme stejným právem křesťany, jako jsme obyvateli Périgordska nebo Německa.“

Skepticko-pyrrhónské myšlení Michela de Montaigne stálo u zrodu moderní filozofické antropologie a zasahuje svým vlivem až do současnosti; recipováno bývá zpravidla v obdobích společenských krizí. (Břetislav Horyna)

montanismus (název podle jména zakladatele: Montanus), směr v raném *křesťanství, který zdůrazňoval působení Ducha svatého, hlásal brzký druhý příchod *Kristův a pěstoval přísnou *askezi. Stoupenci (*montanisté) vyhledávali mučednickou smrt. (Jaroslav Malina)

montanisté, raná křesťanská *sekta, kterou založil kolem roku 160 Montanus, bývalý *kněz kultu frýžské bohyně *Kybelé, jako apokalyptické *hnutí hlásají brzký návrat (druhý příchod) *Ježíše Krista a *Božího království. Ve 3. a 4. století se montanistické obce rozšířily přes *Malou Asii na Balkán, do *Říma a *Galie, v Africe přetrvaly až do 8. století. (Jaroslav Malina)

montánní archeologie, *archeologie, montánní.

Montaňové, *Čunčové.

Monte Albán (Oaxaca, Mexiko), správní, náboženské a kulturní středisko v letech 700 př. n. l. až 1521 n. l. vybudované na vrcholu hory předky *Zapotéků. Z počátečního období pocházejí *mohyly, *reliéfy v olméckém stylu a nejstarší kalendářní reliéfy v *Mezoamerice. Do roku 900 vyrostl *komplex kamenných chrámových *pyramid, plošin, *dvorců, na úbočí byla malá obydlí a *hrobky uvnitř s *freskami a keramickými nádobami v podobě božstev. Po opuštění Zapotéky byl využíván *Mixtéky jako pohřebiště. (Jaroslav Malina)

Monteggiova zlomenina, *zlomenina, Monteggiova.

Montelius, Oscar (9. 9. 1843, Stockholm, Švédsko – 4. 11. 1921, Stockholm, Švédsko), švédský archeolog a mineralog; profesor na *univerzitě ve Stockholmu a říšský archivář. Spoluvůrce archeologické *typologie, na jejímž základě vytvořil rozmanité chronologické systémy, z nichž vychází dělení *doby bronzové v severní Evropě (I–VI) a *doby železné (8 period).

K vypracování typologické metodiky využil Montelius nejen etnologických paralel, ale i soudobého technologického vývoje, který dokumentuje na příkladu železničních vagonů. Ve studii z roku 1885 svůj postup charakterizoval: „Metoda, kterou jsem užil, je ve svém principu velice jednoduchá. Nejdříve jsem samostatně zkoumal nejdůležitější série zbraní, nástrojů, ozdob a nádob, jakož i výzdoby, abych poznal průběh vývoje a viděl, v jakém pořadí typy, soudě z jejich vlastností, následovaly po sobě. Při tom jsem prozkoumal nálezy z hrobů, známé dnes ze severské oblasti, a všechny ostatní nálezy, které mohly nějak osvětlit stáří zvláštních typů.“ Z díla: *Om tidsbesämningar inom bronsa-ldern* (O určování času v době bronzové, 1885). (Jaroslav Malina)

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu (18. 1. 1689, zámek La Brède u Bordeaux, Francie – 10. 2. 1755, Paříž, Francie), francouzský spisovatel a filozof, kritik *absolutismu, osvícenský myslitel. Ve svém hlavním díle *De l'esprit des lois* (1748, česky: *O duchu zákonů*. Praha: V. Linhart, 1947) provedl kvazi-sociologickou komparativní studii mnoha soudobých společností, které v závislosti na geografických, kulturních a historických podmínkách přetvářejí k obrazu svému obecný přirozený *zákon platný pro všechny (což je podstata onoho „ducha zákonů“).

Montesquieu formuloval teoretické zásady univerzálního režimu, za jehož základní princip považoval oddělení legislativy, judikatury a exekutivy. Tento systém vešel v roce 1787 do Ústavy Spojených států, ovlivnil francouzskou revoluční *ústavu z roku 1791, dnes je uznávanou zásadou demokratických států. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Moonův molár, *molár, Moonův.

Moore, Henry (30. 7. 1898, Castleford, Yorkshire, Anglie – 31. 8. 1986, Much Hadham, Hertfordshire, Anglie), anglický sochař a malíř; jeden z nejvýznamnějších sochařů 20. století. Byl ovlivněn *kubismem, později se inspiroval *surrealismem, archaickým a „primitivním“ uměním a vytvořil osobitý styl, založený na kontrastu hmoty a prázdného prostoru. Ovlivnil

vývoj sochařství druhé poloviny 20. století zvláště v euroamerické oblasti. Jeho sousoší *Královská dvojice* patří k nejpůsobivějšímu zobrazení muže a ženy v dějinách sochařství. (Jaroslav Malina)

mor (hebrejsky: *deber*, latinsky: *pestis*, řecky: *loimós*), ve *středověku a raném *novověku označení jakéhokoliv vážného infekčního onemocnění; v moderní době pak označení konkrétní *choroby způsobené *bakterií *Yersinia pestis*. Mor bývá nazýván „černou smrtí“ podle charakteristických černých skvrn, objevujících se na *kůži postižených.

Jako mor se označuje nákaza, která postihuje hlavně divoce žijící hlodavce jako *krysy, *potkany, pískomily a sysly. Mezi nimi je přenášena z jednoho jedince na druhého parazity, především blechami, a ti je rovněž přenáší na *člověka. Vždy se tedy jedná o zoonózu neboli přenos choroby ze *zvířete na člověka. Původcem této *nemoci je bakterie *Yersinia pestis* (dříve *Pasteurella pestis*), kterou na člověka přenášejí nejčastěji morové blechy – *Xenopsylla cheopis*, *Nosopsyllus fasciatus* nebo *Oropsylla montana* žijící v Americe na veverkách, syslech a psounech (*Cynomys*), v Asii na syslech a pískomilech (rod *Gerbillus* a další). Morovou bakterií však přenáší i blecha lidská – *Pulex irritans*, takže se při vzrůstajícím nakažení obyvatelstva přenáší infekce i z člověka na člověka a počet nakažených tím rychleji vzrůstá. Bakterie moru jsou odolné proti vlivům zevního prostředí. Ve vodě přežívají kolem 40 dní, v půdě ca 2 měsíce, v infikovaných blechách a hlodavcích až několik měsíců. Při teplotě -30 °C vydrží v zevním prostředí několik měsíců, ve zmrzlých mrtvolách až jeden rok. V infikovaných předmětech a potravinách obvykle přežívají několik týdnů.

Onemocnění má krátkou inkubační dobu (průměrně 1 až 4 dny). Můžeme rozlišit celkem tři formy moru: 1) bubonickou, 2) plicní a 3) střevní.

Bubonická (hlízová, dýmějová) forma, *Pestis bubonica*, je na člověka přenášena blechami, které se infikovaly na nakaženém hlodavci, hlavně kryse obecné (*Rattus rattus*). Nákaza tedy do těla proniká kůží. Po kousnutí infikovanou blechou dochází k zhnědnutí kousance a během několika hodin se objevují boule (*bubony) v oblasti *mízních uzlin, kde probíhá hnisavý *zánět. Jedná se o patrný bolestivý otok lymfatických uzlin, obvykle v tříselech (v 90 %), podpaží nebo na krku. Bubo (hlíza, dýměj, ganglion) je oválné, vyvýšené s otokem (1–10 cm), silně bolestivé a obsahuje velké množství bakterií. Časem dochází k prasknutí hnisavých ložisek, což může způsobit celkovou *sepsi, rozpad vnitřních orgánů a zvýšenou krvácivost. Výsledkem jsou někdy značně rozsáhlé defekty v zabarvení kůže. Mnozí postižení krvácí z nosu a vykašlávají *krev. Při neléčené bubonické formě je *úmrtnost kolem 60 %. Smrt zpravidla nastává během několika dní.

Plicní (septikemická) forma, *Pestis pneumonica*, se přenáší vzduchem a do organismu tedy proniká dýchacími cestami (dochází k inhalaci morové bakterie). Tato forma je mnohem nebezpečnější než dýmějová a je velmi nakažlivá, neboť se přenáší kapénkovou infekcí (tedy podobně jako rýma) z člověka na člověka. Probíhá jako těžký zápal plic, je provázena horečkou a sníženým krevním tlakem, projevuje se kašlem, bolestí na hrudi a vykašláváním krve z plic. V krvi dochází k masivnímu růstu bakterií. Působí rychle a neléčená má vysokou úmrtnost (uvádí se přes 90 % až 99,8 %) a vede ke smrti během čtyř dnů.

Střevní forma, *Pestis intestinalis*, je poměrně vzácná, následuje po požití bakterie zaživačním traktem. Vyvolává průjemy s krvácením, výrazné bolesti ve *střevech a v *žaludku, zvětšují se lymfatické uzliny, méně často tříselné. Prasknutí těchto uzlin nebo protržení střevní stěny vede k zánětu *pobřišnice s vysokou teplotou.

Při léčbě *antibiotiky (účinné jsou chloramfenikol, aminoglykosidy a chinolony) úmrtnost u všech forem moru významně klesá. Antibiotika jsou však známa až od počátku 20. století. Do té doby neexistovala žádná účinná profylaxe ani léčba moru.

Mor se v dějinách lidstva vyskytoval již od starověku. Ale ne všechny *epidemie v písemných pramenech považované za morové byly ve skutečnosti morové. Často byla tímto pojmem označována různá onemocnění, jimž bylo společné jen to, že se vyskytovala

hromadně a měla zhoubný průběh. O moru se zmiňuje *Homér v **Íliadě*, *Thúkydídés v *Dějinách peloponnéské války*, *Vergilius v eposu *Aeneis* nebo *Ovidius v *Metamorfózách*, morová rána je zmiňována i v **bibli*. Průběh skutečného morového onemocnění popsal výstižně Giovanni *Boccaccio v *Dekameronu* (1349–1351): „Oběti obědvali s přáteli a večeřeli už se svými předky.“

V době výskytu morových epidemií nebyla známa *příčina onemocnění, způsob šíření, ani jeho původce. Podle církve (a tím pádem i mnoha lidí) byla „černá smrt“ Božím trestem za *hříchy lidstva a předzvěstí *apokalypsy; středověcí vzdělanci dávali *vinu spíše „morové atmosféře“ vytvořené nešťastnou konstelací planet; vina se také svalovala na *Židy, kteří byli obviňováni z otrávení studní, či na čarodějnice a *kacíře, což vedlo k jejich následnému pronásledování (*pogromy). Za bezprostřední příčinu moru byl často považován zkažený vzduch (tzv. chiasma) a hnilobné procesy (*hnutí). Proti rozšiřování nákazy se proto bojovalo vykuřováním pelyňkem, jalovcem, *kadidlem, sírou, *tabákem; rozhýbáváním „ztuhlého“ vzduchu zvoněním *zvony, střelbou z děl; dále potíráním pokožky octem a pouštěním žilou; rovněž *flagelantstvím a uctíváním určitých *světců (především sv. Rocha a sv. Šebestiána, kteří jsou často zpodobněni na *morových sloupech), nebo útekem, izolací nemocných a nově přichozích z postižených oblastí, a stejně tak zazdíváním oken a dveří u domů nemocných. Úspěšnou metodu vyvinul i francouzský lékař Guy [Gui] de Chauliac (1298–1368), který doporučil *papeži Klimentovi VI., aby po dobu trvání morové epidemie pobýval ve svém paláci mezi dvěma ohni, které měly prý mor zahánět. Protože ohně pravděpodobně zaháněly i blechy a krysy, papež morem neonemocněl. Pro lepší prozkoumání onemocnění povolil papež i pitvy zemřelých. Lékaři při kontaktu s nemocnými používali typický ochranný *oděv, jenž se skládal z obličejové masky se „zobákem“, jenž byl naplněn *kořením proti zápachu, a z pláště z voskovaného plátna. Přesto i oni často podléhali nákaze.

První historicky doložená epidemie (dýmějového) moru propukla roku 541 za panování *Justiniana I. Velikého (Justinianský mor) v *Konstantinopoli, tehdy jednom z největších *měst světa. Nákaza se do města dostala zřejmě z Egypta či Etiopie, odkud se dováželo obilí. V nejhorších měsících umíralo až 5000 lidí denně, město ztratilo asi 40 % obyvatel. Epidemie trvala 50 let, rozšířila se po celé *byzantské říši a zahubila asi čtvrtinu obyvatel (prý až 100 milionů lidí). Podle Jana z Efesu postihoval mor hlavně chudé, kteří nemohli utéct. V Evropě se další vlny nákazy šířily koncem 6. století, v 7. a 8. století, byly však již méně virulentní.

Přírodním ohniskem onemocnění je Asie (zejména Indie). Důvod jeho rozšíření do Evropy není zcela jasný, možná souvisí s výboji *Mongolů a pohyby jejich vojsk na velké vzdálenosti, ale předpokládá se i působení dalších faktorů. Kupříkladu na konci 13. století došlo k zhoršení podnebí („malá doba ledová“), Evropa procházela na počátku 14. století obdobím hospodářské *krize, jež vedla v některých oblastech k *hladomoru. Tyto události oslabily *zdraví značného počtu lidí v rozsáhlých oblastech a usnadnily šíření nakažlivých nemocí.

Největší celoevropská morová epidemie, či spíše *pandemie, začala v letech 1347–1351 a měla na svědomí 25 milionů mrtvých. V mnoha dalších vlnách pak probíhala až do počátku 18. století a vyhubila čtvrtinu až třetinu evropské populace. Pravděpodobně vznikla v Číně (podle některých pramenů v mongolské poušti Gobi) a rozšířila se do Střední Asie. Do Evropy se dostala prostřednictvím janovských lodí, jejichž posádky se nakazily v městě Kaffa, v dnešní Feodosii na jihozápadním Krymu, když bylo město obléháno tatarskou armádou, nakaženou morem. *Tataři použili moru vlastně jako „biologické zbraně“, když nakažené mrtvoly katapultovali za *hradby Kaffy. Vyděšení Janované se na svých lodích z Krymu stáhli, ale zavlekli s sebou nemoc do Evropy. Během roku 1348 se nákaza rozšířila ze sicilské Messiny, kde se Janované vylodili, do velkých přístavních měst ve Středomoří a dále téměř po celé Evropě a severní Africe, a to především kolem velkých obchodních cest. Avignonský papež Kliment VI. nechal údajně oběti první vlny epidemie spočítat a došel

k číslu zahrnujícímu přibližně jednu třetinu obyvatel tehdejší Evropy, což ale pokládají historikové za nevěrohodné, protože kromě jiného předpokládají, že *církev chtěla těmito čísly nabádat k tomu, aby se lidé vyvarovali hříchu a Boží hněv představovaný morem na sebe nepřivolávali. Poslední vlny epidemie se přes Evropu přehnaly ještě na počátku 18. století; od roku 1725 se však mor už v Evropě neobjevil. Ale ze světa zdaleka nevymizel.

*České země zasáhlo několik morových vln – roku 1348 (Morava, Slezsko), roku 1380 (úbytek obyvatel o 10–15 %), léta 1482–1483, počátek 15. století, období *třicetileté války (1618–1648) a po ní (snad nejhorší morová rána), léta 1679–1680 (zavlečen z Vídně, postihl nejvíce Prahu, zemřel kromě jiných i historiograf Moravy Tomáš Pešina z Čechorodu [1629–1680]), léta 1713–1714 (jen v Praze zemřelo 13 000 obyvatel). Velká epidemie (asijská cholera) postihla české země v letech 1831–1832 – postupovala z východní Evropy přes Moravu do Čech; podobně dramatická byla epidemie španělské chřipky, která řádila v létě a na podzim roku 1918.

V letech 1855–1948 probíhala velká epidemie v Asii, na kterou doplatilo dalších 10 milionů lidí. Francouzský lékař Alexander Yersin a japonský badatel Shibasaburo Kitasato identifikovali v roce 1894 nezávisle na sobě tyčinkovitou bakterii zodpovědnou za epidemii dýmějového moru, šířícího se v Číně. Alexander Yersin záhy odhalil spojitost mezi „černou smrtí“ a bakterií nazvanou *Pasteurella pestis*, kterou obvykle mezi lidmi přenášejí paraziti hlodavců. Na počest A. Yersina bylo vytvořeno nové rodové jméno *Yersinia* a po zjištění, že původce moru nepatří do rodu *Pasteurella*, byl druh přejmenován na *Yersinia pestis*.

Morové epidemie ovlivnily život celé společnosti, ve které v důsledku toho docházelo k změnám sociálním i hospodářským. Nejmarkantnějším jevem byl výrazný úbytek obyvatel, od kterého pak odvozovaly další problémy (úbytek pracovních sil – negativní dopad na ekonomiku). Větší úmrtnost byla tam, kde byla i větší koncentrace lidí – tedy ve městech, ale vzhledem k tomu, že se plicní forma moru šířila především v izolovaných, přeplněných, špatně větraných prostorách, byla ve středověku velká úmrtnost i v *kláštěrech (například ve františkánských kláštěrech v Marseille a Carcassone zemřeli všichni mniši). O průběhu morové epidemie na církevní půdě pojednal františkán Michele da Pizza ve spisu *Historia Sicula* (Sicilské dějiny), kde píše, že nemocní „nesli ve svých tělech takovou nemoc, že každý, kdo s nimi mluvil, byl přepaden smrtící nemocí a nebyl způsob, jak by mohl uniknout jisté smrti“.

Rozsáhlé umírání vedlo k šíření pesimistických nálad, lidé se začali více zabývat smrtí, byla podlomena víra ve schopnosti lékařů, kteří nedokázali mor léčit ani zabránit jeho šíření. Rovněž *kněží nebyli schopni odpovědět na mor podle požadavků lidí, což vedlo i k částečnému odklonu od církve. Umírání velkého počtu lidí si vyžádalo zvláštní zacházení se zemřelými a hromadné pohřbívání (*smrt a pohřeb – za epidemií). Lidé se snažili všemi způsoby odvrátit nákazu, popřípadě nalézt a potrestat viníka. Objevují se tak jevy jako sebestmrskačství (flagelantství), pogromy, stavění morových sloupů.

Kolem epidemií „černé smrti“ je však stále mnoho nejasností. Například není známo, z jakého důvodu mor z Evropy vymizel v době, kdy nikdo neznal příčinu této choroby a ani se nevědělo, jak ji léčit nebo jí předcházet. Vzhledem k snižujícímu se počtu obětí u pozdějších fází epidemie je možné, že se lidé stali vůči morové bakterii imunní. Špatně vysvětlitelné jsou také popisované vlny ve výskytu epidemií. Měnila se snad obranyschopnost jedinců, nebo klimatické podmínky? Proměňovala se virulence bakterií, nebo životní podmínky blech či krys? Zarážející je i rychlost šíření dýmějového moru v Evropě. Podle Giovanniho Boccaccia byla morová nákaza „tak mocná, že se šířila z nemocných na zdravé podobně, jako se šíří oheň v suchém nebo olejem nasáklém materiálu“. Přestože bylo ve 14.–17. století blech hodně, šířila se epidemie až příliš rychle. Navíc se šířila i v zimě, tj. v době, kdy se blechy vyznačují sníženou aktivitou, což je argument vysvětlující kolísání počtu morových obětí v letním a zimním období. Odpověď na některé otázky přinášejí například vědci z *univerzity

v Liverpoolu – demografka Sue Scottová a zoolog Christopher Duncan nebo medievista Samuel Cohn, kteří se domnívají, že epidemie, která po staletí sužovala Evropu, nebyla způsobena bakterií *Yersinia pestis*, ale hemoragickými viry (*hemoragie) nebo jinými patogeny.

Vzestup počtu morem nakažených hlodavců, a tím i vzestup navazující epidemie závisel v minulosti vždy na teplotě 10–30 °C a na dostatečném počtu hlodavců a blech. Optimální teplota pro vznik morové epidemie byla vždy mezi 20–30 °C, při určité vlhkosti. Podle zeměpisné šířky je proto období vhodné pro vznik morových epidemií šířených blechami v různých oblastech světa různé. V současnosti se v českých zemích, stejně tak jako v celé Evropě onemocnění téměř nevyskytuje, je však stále hlášeno z Myanmarského svazu (dřívější Barmy), Indonésie, Mongolska, Vietnamu, Angoly, Jihoafrické republiky, Keni, Madagaskaru, Mosambiku, Namibie, Tanzanie, Ugandy, Zairu, Zimbabwe, Bolívie, Brazílie a Peru, výjimečně se objeví i ve Spojených státech amerických – v Arizoně, Dakotě, Kalifornii, Kansasu, Novém Mexiku, Oklahomě, Texasu a Utahu. V místech výskytu je dostupné preventivní očkování. Proč se morová nákaza epidemicky nerozšířila, přestože se onemocnění stále vyskytuje v mnoha *zemích světa, je zřejmě způsobeno jeho snadnou léčbou antibiotiky, zlepšením životní situace obyvatelstva a s tím souvisejícím snížením populace přenašečů. Možnou hrozbou nicméně zůstává jeho použití jako biologické zbraně. Po *druhé světové válce byly ve Spojených státech amerických a v tehdejší Sovětské svazu vyvinuty techniky účinného rozprašování plicní formy patogenu a dýmějová forma měla být údajně použita během *druhé světové války japonskou armádou v Číně.

V dnešní době už mor nepředstavuje takové nebezpečí jako ve středověku, je poměrně rychle a spolehlivě léčitelný vysokými dávkami antibiotik. Každý člověk, který chce vycestovat do oblastí s možným výskytem moru, by se však měl informovat na příznaky této nemoci a na možnosti očkování. V každém případě však morové onemocnění nelze podceňovat ani v současnosti. (Jiří Gaisler, Monika Laštovičková)

moralita (z latiny: *morālis*, „mravní, mravnostní, etický“), alegorický žánr středověkého náboženského *dramatu, původně na konci 14. století ve Francii, odtud se šířil do Nizozemí a do ostatní Evropy. (Ludmila Sochorová)

morálka (z latiny: *morālis*, „mravní, mravnostní, etický“), souhrn *názorů, *ideálů, pravidel, *zvyků a soudů, podle nichž se lidé řídí ve svém praktickém mravním jednání; „systém dlouhodobě koalizovaných a konceptualizovaných zájmů a regulativů“ (Brázda, 2002: 11). Dodržování morálky je kontrolováno *veřejností a sledováno soustavně sdělovacími prostředky. Morálka je předmětem zkoumání *etiky jakožto filozofické disciplíny.

První takové soubory platných pravidel jednání a chování člověka známe ze starověké *Mezopotámie. Byly zde hluboce ovlivněny *náboženstvím a panujícími náboženskými představami a názory. Podle nich byl *svět stvořen *bohy, kteří rovněž stvořili člověka, aby jim sloužil, aby zajišťoval jejich existenci, aby je zaopatřoval vším, co potřebují ke svému životu. Jeho prvořadou povinností bylo obětovat bohům a starat se o *chrámy, které byly jejich sídly. Oni zase pečovali o lidské pokolení a o celý svět tím, že odstranili *chaos a dali světu a člověku řád, jenž byl nezbytnou podmínkou jeho bytí a jež bylo nutno zachovávat ve smyslu kultickém i etickém. *Hřích byl porušením tohoto řádu, ať již vědomým či nevědomým. Každé jeho porušení vzbudilo hněv bohů a mělo za následek vpád sil chaosu a zla, jež se projevovaly jako různá neštěstí a *nemoci na člověka doléhající. Neboť tehdy bůh člověka opustil a vydal ho všanc temným silám zlých *démonů. On tak poznal, že se dopustil nějakého provinění. Sumerskému náboženství však byla tato myšlenka ještě cizí. Neznalo kauzálního vztahu mezi proviněním a trestem. Člověk mohl být zachvácen silami zlých démonů zcela znenadáni a bez jakékoli příčiny, neboť démoni byli nekontrolovatelnými silami. S růstem vlivu a významu centralizované státní moci se však prosadila i koncepce podřízenosti démonů silám bohů.

Démoni mohli člověka napadnout jen tehdy, byl-li zbaven svého ochranného božstva. Člověk byl na bozích zcela závislý. *Osud, který mu určili, nemohl změnit. Byl rovněž smrtelný, neboť věčný život bohové vyhradili sami sobě. Jejich vůle byla tajemná a neprobádatelná, i když existovaly možnosti, jak do ní nahlédnout pomocí věštek (*věštění). Bázeň byla základním postojem, který člověk vůči bohům zaujímal. Aby nevyvolal jejich hněv, bylo třeba zachovávat kultovní předpisy a každý měl podle svých možností bohům sloužit, ať již stavbou, údržbou či obnovou jejich *svatyní (zejména panovníkova povinnost), *rituálními úkony, *obětmi, slavením *svátků nebo pouhou *modlitbou. Každý však měl povinnosti i vůči svému okolí ve smyslu zachovávání určitých mravních zásad, jejichž opomenutí nebo dokonce porušení mělo rovněž za následek hněv bohů, neboť oni byli jejich tvůrci. Na prvním místě společenské morálky stála *úcta k *autoritě, na druhém pak slušné jednání a lidskost vůči svým bližním. Všechny lidské *instituce byly darem bohů, *zákony pocházely od nich, právo a *spravedlnost sestoupily z nebe. Povinnosti z nich vyplývající byly uloženy božím příkazem a překročení zákona, porušení práva a spravedlnosti, opomenutí příkazu nebo dokonce snaha cokoli změnit byly hříchem. Hříšník mohl očekávat trest, zatímco poslušný se mohl těšit na odměnu, kterou však doufal získat ještě v tomto a nikoli v posmrtném životě, neboť eschatologické představy *Sumerů, *Babyloňanů a *Asyřanů se omezovaly na *podsvětí jako říši mrtvých, kam se všichni po smrti ubírají a kde osud každého je stejně bezútěšný. Jedině úlitby a oběti potomstva jej mohly učinit poněkud snesitelným.

Bylo úkolem vládců, aby dbal na zachovávání práva a spravedlnosti (akkadsky: *kittu*, *míšaru*). Mnozí panovníci tyto své snahy náležitě zdůrazňovali spolu s péčí o sociálně slabé, vdovy a sirotky, a úsilím o nastolení poctivosti ve vztazích mezi lidmi. Nad právem a spravedlností bdělo více bohů, ale hlavním jejich strážcem byl vševidoucí sluneční bůh *Utu/Šamaš.

Nejdůležitějšími prameny k poznání etických názorů člověka starověké Mezopotámie jsou zejména texty *didaktické literatury, *hymny k oslavě bohů, nářky nad osobním neštěstím jednotlivce, modlitby a zaklínání a konečně též právní texty (*zákony). Dosti podrobnou představu o etických názorech člověka starověké Mezopotámie poskytuje text 2. tabulky akkadské sbírky zaklínání nazývané *Šurpu* (akkadsky: „spálení“), kde se nachází dlouhý seznam hříchů a provinění, jakési „zpovědní zrcadlo“, z nichž se postižený, v jehož prospěch bylo zaklínání konáno, prostřednictvím *kněze-zaklínače vyznával. Jsou zde obsažena nejen provinění proti normám společenského chování stíhaná zákonem i provinění ryze morální povahy, ale i provinění nábožensko-rituálního charakteru, jež mohou být vědomá, ale, mnohem častěji, i nevědomá. Podobné výčty se vyskytují nejen v zaklínáních *Šurpu*, ale i v jiných zaklínáních, například *Ili ul ide* (akkadsky: „bože můj, já nevěděl“) a v „Zaklínání k usmíření rozhněvaného boha“. Z těchto hříchů lze uvést: neúcta k bohu, odpor vůči nadřazenému, pomluva, lež, podvod, křivá přísaha, křivé *svědectví, zrada, šíření nevhodných výroků a falešných zpráv, neoprávněné přisvojení majetku, krádež, porušování rodinných a přátelských svazků, pohrdání rodiči, nenávisť vůči sourozencům, neposkytnutí pomoci, utiskování slabých, kruté zacházení se zajatcem, vražda, *cizoložství, čarování aj. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina, Jiří Prosecký)

morální intuicionismus, *intuicionismus, morální.

morální kontextualismus, *kontextualismus, morální.

morální konvencionalismus, *konvencionalismus, morální.

morana, *smrtka.

Morava, historické území ve východní části České republiky; jedna z *historických zemí koruny české. V současnosti tvoří asi jednu třetinu rozlohy státu s přibližně stejným podílem obyvatel. Největšími *městy jsou Brno, Ostrava, Olomouc.

V letech 830–907 byla Morava centrem *Velkomoravské říše; *christianizace začala již v první polovině 9. století před *cyrilometodějskou misí v roce 863, která však po krátké

periodě ztroskotala na odporu bavorské církve. Za *vlády Ludvíka Němce byla Morava přechodně obsazena východofranskou říší; roku 1029 připadla Čechům a roku 1187 se stala markrabstvím (Konrád II. Ota). S Čechy však setrvala v personální unii i přes lucemburskou sekundogenituru (1349–1411). V letech 1469–1490 Moravu ovládl Matyáš Korvín jako český *král (1464 korunován v Olomouci). Od 15. století se začalo Opavsko a Krnovsko počítat k Slezsku. Po roce 1620 byla silně omezena stavovská práva. V roce 1628 bylo vydáno Obnovené *zřízení zemské pro Moravu. V roce 1782 byla Morava a rakouské Slezsko sloučeny v jeden správní obvod s centrem v Brně. Po roce 1918 získala postavení *země (od roku 1927 země Moravskoslezská).

Zemské zřízení zaniklo administrativní reformou v roce 1949, při reformě v roce 1960 byly opuštěny i historické hranice. Státoprávní postavení Moravy v současnosti není administrativně stanoveno. (Viz též *společnost, středověká [na příkladu Moravy]). (Jaroslav Malina)

Morava, Velká, *říše, Velkomoravská.

Moravané, raně středověké západoslovanské etnikum; na území Moravy se usadilo v průběhu 5. a 6. století, na přelomu 8. a 9. století přišla na Moravu druhá vlna slovanské populace. Tato mladší vlna však nesla i jiné prvky než slovanské. Příchozí skupiny zahrnovaly i vyšší společenskou složku, jejíž přítomnost podmiňovala genezi prvních mocenských center; tehdy vznikly zárodky prvního raně středověkého západoslovanského státu. První písemná zmínka o Moravanech pochází z roku 822, kdy se jejich vyslanci spolu s *Čechy, *Obodrity, *Srby nebo Velety zúčastnili říšského sněmu ve Frankfurtu. V polovině 10. století byzantský císař Konstantin Porfyrogenetos poprvé označil státní útvar Moravanů jako *Megalé Morávia* – *Velká Morava. Na počátku 10. století došlo k rozpadu Velkomoravské říše.

V 10. století bylo území Moravy připojeno k vznikajícímu českému přemyslovskému státu. V první polovině 11. století byla Morava rozdělena na údělná knížectví pod svrchovanou správou pražského vládce, ve 12. století byl tento systém nahrazen jediným správním celkem – *markrabstvím.

Dnes je na Moravě zastoupena řada osobitých *etnografických skupin, z nichž nejznámější jsou *Hanáci, *Laši, *Moravští Slováci, *Valaši aj. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Moravany (Slovensko), *komplex otevřených *lokalit *mladého paleolitu (*szeletien [?], *gravettien [nálezy takzvané Moravanské venuše], *epigravettien) na řece Váhu, zřejmě související s nezamrzajícími prameny v Piešťanech. Paleolitické nálezy pokračují na *katastru obce Banka. (Jiří A. Svoboda)

Moravčíková, Zuzana (23. 10. 1980, Ružomberok, Slovenská republika), slovenská antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2005 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Universidade de Coimbra (Portugalsko) v roce 2004, 6 měsíců. Diplomová práce: *Lidské práva a neziskový sektor (příklad z Brna v roce 2003)* (2005), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav *Malina, DrSc. Školitel v doktorském studijním programu: Doc. Ing. Marie *Dohnalová, CSc. Kontakt: Mgr. Zuzana Moravčíková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: Susanah19@gmail.com. (Jaroslav Malina)

Moravia, Alberto (28. 11. 1907, Řím, Itálie – 26. 9. 1990, Řím, Itálie), italský prozaik, literární kritik a novinář. Moravia je brilantní vypravěč, rozvíjející tradice evropské realistické prózy. Zachytil nejen vnější děje a jevy, ale také stavy a procesy odehrávající se ve vnitřním světě jeho postav. Hlavními tématy Moraviových próz jsou rozčarování, lhostejnost, nuda, *konformismus, *nevěra, znechucenost, vědomí absurdity světa, což vyjadřovaly již samotné názvy jeho děl: *Gli indifferenti* (Lhostejní, 1929) nebo *La noia* (Nuda, 1960). Jeho tvorba se

dostala do souvislosti s francouzským existencialismem. Moravia byl však orientován jiným směrem než Albert *Camus anebo Jean-Paul *Sartre. Byl v zásadě v pozici moralisty, který soudí svět: s masochistickou nelítostí analyzuje hoře z rozumu a intelektuální odcizení od života a normy italské měšťanské společnosti. Světově proslulými se staly romány *La Romana* (Římanka, 1947), *La Ciociara* (Horalka, 1957), *Racconti romani* (Římské povídky, 1954) a *Nuovi racconti romani* (Nové římské povídky, 1959).

Vztahy mezi muži a ženami jsou základním tématem Moraviovy tvorby. Autor vychází z přesvědčení, že erotika představuje sílu, jež člověka váže k životu a může (krátkodobě) zahnat nudu a lhostejnost, a *sex je klíč, s jehož pomocí lze odhalit pravou tvář člověka. V obnažené podobě tyto problémy předestírá román *L'Attenzione* (Pozornost, 1965). Toto dílo koncipované jako deník spisovatele, k němuž je dodatečně přidán vysvětlující úvod-prolog, zachycuje vztah spisovatele Franceska k jeho milence a manželce Coře Manciniové a k nevlastní dceři Babě. Podává analýzu citového a fyzického odcizení moderního intelektuála. (Jiří Pavelka)

Moravidé, *Almoravidé.

Moravské zemské muzeum (zkratka: MZM), druhá největší a zároveň jedna z nejstarších muzejních institucí v *českých zemích. Vznikala v době, kdy liberální zásady osvícenského myšlení přinesly uvolnění v duchovní, hospodářské a společenské oblasti a zdůraznily potřebu rozvíjení poznání *přírody, *historie, *ekonomiky, *společnosti a *kultury. Přírodní vědy měly napomoci k hospodářskému růstu, historie měla přispívat k lepšímu chápání současnosti a v očích *šlechty podporovat zemské vlastenectví jako protiváhu byrokratickému státnímu centralismu a *absolutismu habsburské *monarchie. Ukázalo se, že ke splnění takových požadavků je potřebné shromáždit rozsáhlé soubory studijního materiálu. Na počátku 19. století proto vznikaly v habsburské monarchii nové vědecké instituce – muzea.

U zrodu Moravského zemského muzea stáli Christian Carl André (1763–1831, moravský osvícenec, národohospodář, novinář, *kancléř Moravskoslezské společnosti pro zvelebení orby, přírodoznalství a vlastivědy), *hrabě Josef Auersperg (1767–1829, právník, absolvent pražské *univerzity, osvícenec, příznivec *Velké francouzské revoluce, významný představitel moravské inteligence, mecenáš Hospodářské společnosti), Antonín Bedřich Mitrovský (1770–1842, právník, vysoký státní *úředník; jako zemský *hejtman zaštilil snahy o založení zemského muzea, díky němu muzeum získalo Biskupský dvůr v Brně jako svou první budovu) a hrabě Hugo-František Salm-Reifferscheidt (1776–1836, osvícenský vzdělanec a podnikatel v hornictví, hutnictví a zemědělství, ředitel Moravskoslezské společnosti pro zvelebení orby, přírodoznalství a vlastivědy; věnoval muzeu sbírky přírodnin a množství uměleckých předmětů). První návrh na založení muzea pochází z roku 1803. Dne 7. března 1816 předložili hrabě Auersperg spolu s hrabětem Salmem zemskému hejtmanovi Antonínu hraběti Mitrovskému pamětní spis vypracovaný na jejich popud Josefem Hormayerem, ve kterém poukázali na nezbytnost založení muzea. Rozhodnutím císaře Františka I. z 29. července 1817 bylo povoleno zřízení muzea jako součásti Hospodářské společnosti. Veřejnost byla se založením muzea, které bylo nazváno na počest císaře Františkovo, seznámena 24. března 1818 vyhláškou moravsko-slezského gubernátora hraběte Antonína Bedřicha Mitrovského.

Nehledě na úspěšné počátky, působilo Františkovo muzeum v Brně při historicko-statistické sekci zmíněné společnosti po celé 19. století v poměrně stísněných podmínkách bez dostatečné finanční podpory a mělo pouze jednoho odborného správce-kustoda. Přesto se v této funkci objevily dvě odborně významné osobnosti, ovšem původu německého v souhlase s celým duchem vedení společnosti a muzea: v letech 1836–1864 to byl Albin Heinrich (1785–1864), geolog, mineralog a také archeolog, a pak v letech 1864–1895 Moritz Wilhelm Trapp (1825–1895), historik a archeolog, který pozměnil směřování muzea od přírodních věd ke kulturní historii. Teprve roku 1907 bylo zřízeno místo druhého kustoda

(*zoologie) a obsazeno Karlem *Absolonem. Období správy muzea soukromou společností skončilo v roce 1900, kdy muzeum bylo převzato do vlastnictví zemskými orgány a od té doby užívalo označení Zemské či Moravské zemské muzeum (roku 1949 bylo převzato československým státem a v letech 1949–1990 se nazývalo jen Moravské muzeum).

Ve starším údobí existence Moravského zemského muzea měly pro rozvoj brněnské *antropologie snad největší význam archeologické, paleoetnologické a paleoantropologické výzkumy Karla Absolona, jenž ve 20. a 30. letech 20. století získal na moravských paleolitických nalezištích (*Býčí skála, *Pekárna a další *jeskyně Moravského krasu, *Dolní Věstonice, *Stránská skála v Brně, Šipka a Čertova díra u Štramberka aj.) pramenný materiál světového významu. (Paleo)antropologickými otázkami se v té době zabývalo jednak oddělení pravěké, jednak diluviální, zřízené Karlem Absolonem. Na Absolonovy výzkumy evoluce paleolitického člověka a jeho kultury navázaly od poloviny 20. století projekty Jana *Jelínka, které byly zaměřeny na lokality nejen u nás, ale i jinde na světě (Arnhemská země v Austrálii, severní Afrika aj.). K poznání slovanských populací přispěly v 50.–80. letech zejména výzkumy pohřebišť ve Starém Městě u Uherského Hradiště vedené Vilémem Hrubým. Rozvoj nejen brněnské *biologicko-socio-kulturní antropologie byl ve druhé polovině 20. století spjat zejména s dílem Jana Jelínka, s jeho intenzivní badatelskou, organizátorskou, muzeologickou a osvětovou činností u nás i na mezinárodním poli.

V současné době zajišťuje badatelskou a muzeologickou činnost řada specializovaných pracovišť: Archeologický ústav, Botanické oddělení, Entomologické oddělení, Etnografický ústav, Geologicko-paleontologické oddělení, Historické oddělení, Hydrobiologická laboratoř, Mineralogicko-petrografické oddělení, Numizmatické oddělení, Oddělení dějin divadla, Oddělení dějin hudby, Oddělení pro historii biologických věd, Ústav Anthropos, Zoologické oddělení aj.

Centrem muzejní a osvětové činnosti činnosti Moravského zemského muzea v Brně je Dietrichsteinský palác na Zelném trhu, vybudovaný v druhém desetiletí 17. století jako místodržitelské sídlo pro kardinála Dietrichsteina. Nyní se zde nacházejí tyto expozice: *Pravěk Moravy* – podávající přehled vývoje osídlení od prvního výskytu člověka do období před příchodem *Slovanů; *Velká Morava* – dokumentující vývoj slovanského osídlení v rozmezí 6.–10. století; *Morava ve středověku* – charakterizující změny na tomto území po zániku *Velkomoravské říše a obsahující dále základní charakteristiku období 14.–15. století; mineralogicko-petrologická výstava *Svět nerostů* – obsahující doklady nerostného bohatství Moravy a Slezska; paleontologická expozice *Zaniklý život na Moravě* – dokumentující vývoj během trvání jednotlivých geologických éř.

Nejstarší součástí Moravského zemského muzea je takzvaný Biskupský dvůr, získaný od olomouckého arcibiskupství krátce po vzniku muzea v roce 1818. První sbírkové celky zde byly po nutných opravách vystaveny roku 1820. Tento *komplex budov, jehož gotické jádro překrývá renesanční úprava s arkádami, obsahuje zoologickou expozici *Fauna Moravy* (vznikla v roce 1968, respektive 1971), numizmatickou expozici *Dějiny peněz na Moravě* (její současná podoba pochází z roku 1991), jež ukazuje funkci peněz v životě společnosti a dokumentuje vývoj platidel od nejstarších dob až po 20. století; na ni navazuje expozice *Moravské medailérství*, která přibližuje vývoj tohoto umění na území Moravy.

Další význačnou budovou je *Palác šlechtičen* na brněnské Koblížné ulici (původně sloužila jako nadační zařízení pro výchovu opuštěných šlechtických dívek); pochází ze 70. let 17. století a její součástí je i kaple s pozdně barokními *freskami. Moravské zemské muzeum ji získalo roku 1957 a v roce 1961 zde otevřelo expozici *Lid v pěti generacích*, jež do roku 1999 prezentovala součásti kroje, lidové umění či užitkové předměty z jednotlivých oblastí Moravy. V roce 2005 byla v Paláci šlechtičen otevřena nová etnografická expozice.

Zahradní domek na Smetanově ulici v Brně připomíná období, kdy v něm v letech 1910–1928 žil světoznámý hudební skladatel Leoš Janáček. Od roku 1956 je v něm *Památník Leoše*

Janáčka, představující původní skladatelovu pracovnu s klavírem, a také expozice *O životě a díle Leoše Janáčka*, pocházející z roku 1978. Od ledna 2004 je rekonstruovaný Památník opět přístupný veřejnosti a v téže době byla v Domě pánů z Kunštátu otevřena expozice *Leoš Janáček a Brno*, která seznamuje s životem a dílem tohoto skladatele ve vztahu k moravské metropoli.

V Mendelianu, umístěném do konce roku 2001 v augustiniánském klášteře na Starém Brně, kde v letech 1855–1864 prováděl své pokusy zakladatel moderní genetiky Johann Gregor *Mendel (1822–1884), byla od roku 1965 otevřena expozice *Mendelova badatelská práce ve vývoji přírodovědného poznání*, přibližující tuto převratnou etapu vývoje biologických věd. V roce 2000 došlo k zrušení expozice; od počátku roku 2002 bylo Mendelianum umístěno v Kanceláři Veřejného ochránce práv na Údolní ulici v Brně.

Moravské zemské muzeum vlastní i tři mimobrněnské objekty otevřené návštěvníkům – a také zde jsou umístěny sbírky či instalace, které mají vztah k antropologii, zejména pak k její socio-kulturní větvi. Patří mezi ně *Starý zámek v Jevišovicích u Znojma*, který vznikl na místě *hradu postaveného v polovině 15. století na pravém břehu řeky Jevišovky. Objekt, přeměněný na šlechtické renesanční sídlo, byl roku 1980 péčí Moravského zemského muzea adaptován a v současné době je zde expozice *Historický vývoj Jevišovicka, zpřístupněný depozitář lidového nábytku, stálá výstava historických hudebních nástrojů* a dlouhodobá výstava *Umění skalních maleb*. Rovněž *zámek v Budišově u Třebíče*, přebudovaný do renesanční podoby v 70. letech 16. století, nabízí mnoho zajímavých exponátů. Moravské zemské muzeum jej spravuje od roku 1974 a v současnosti je v něm zpřístupněn depozitář zoologického oddělení, prezentující rozsáhlou sbírku exotických i tuzemských ptáků, savců, ryb a obojživelníků, kterou doplňují trofeje z loveckých výprav do Afriky, Asie a Kanady. *Památník Bible kralické*, otevřený v roce 1969 v Kralicích nad Oslavou, zachycuje historii tajné českobratrské tiskárny, jež zde působila v letech 1578–1620. V roce 1992 byl rozšířen o expozici *Jan Amos Komenský a historie jeho doby*, která obsahuje řadu cenných historických dokumentů ze 16. a 17. století, souvisejících právě s Kralickou tiskárnou.

Od roku 1991, kdy byl znovuotevřen Dietrichsteinský palác, navštěvuje uvedené expozice a výstavy průměrně na 180 000 osob ročně. Pro antropologii má (kromě Mendeliana) mimořádný význam **Ústav Anthropos Moravského zemského muzea* a jeho součást – *pavilon Anthropos* v Brně-Pisárkách, jehož tradice tkví v období první Československé republiky.

Moravské zemské muzeum v současné době ve svých sbírkách uchovává více než 6 milionů předmětů, které představují cenný materiál z oborů přírodních a společenských věd. Kromě sbírkotvorné a vědecko-výzkumné práce pořádá muzeum výstavy, přednášky, exkurze, zabývá se prací s mládeží a vykazuje také rozsáhlou ediční činnost.

Moravské zemské muzeum je příspěvkovou organizací Ministerstva kultury České republiky a členem Asociace muzeí a galerií České republiky. Ředitelem je PhDr. Petr Šuleř. Kontakt: Moravské zemské muzeum, Zelný trh 6, 659 37 Brno, mzm@mzm.cz, www.mzm.cz. (Jaroslav Malina)

moravští bratři, *bratři, moravští.

Moravští indiáni, *indiáni, Moravští.

Moravští Slováci, *Slováci, Moravští.

morbidity (z latiny: *morbidus*, „nemocný, chorý, chorobný“), nemocnost, počet nemocných určitou chorobou v poměru k počtu obyvatelstva. (Jaroslav Malina)

morbis (z latiny: *morbis*, „nemoc, choroba, neduh“), *nemoc, choroba. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

morče domácí (*Cavia porcellus*), zdomácnělá forma jihoamerického hlodavce, morčete divokého (*Cavia aperea*). K pokusům o domestikaci docházelo snad již v období od 5. až 2. tisíciletí př. n. l., avšak nálezy jednoznačně již domácích morčat pocházejí až z období vyspělých andských civilizací (Peru) a jsou datovány do 9. století př. n. l. V průběhu

*renesance se chov morčat rozšířil do Evropy. I zde byl tento druh podobně jako v *zemi původu chován pro maso a od 18. století i pro laboratorní účely, dnes běžně jako domácí mazlíček. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

Mordvini, *národ žijící v Mordvinské autonomní republice Ruské federace v počtu asi 1,054 milionu osob (odhad z roku 2003), velká část žije v Tatarstánu, na jižní Sibiři a na *Dálném východě. *Jazyk (*mordvinština) patří do fino-mordvinské skupiny *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny; Mordvini většinou užívají i *ruštinu. Jejich sídla se nacházejí na obou březích Volhy mezi dnešními *městy Nižnyj Novgorod, Samara a Penza již z konce 1. tisíciletí př. n. l.; původně zasahovala pravděpodobně až do blízkosti dnešní Moskvy. Název Mordvini (řecky: *Androphagoi*) je pozdější a pochází od arabského cestovatele Ibn Dasta z roku 912, který zároveň popsal i jejich *zemljanky, sauny a jiné zvláštnosti mordvinského způsobu života. Rozlišení na dvě skupiny, Erzja a Mokša, pochází z období 13.–17. století, kdy docházelo k ovlivňování Mordvinů mongolsko-tatarskými vpády, ruskou nadvládou a islámskými vlivy (Karatajové). Příslušníci skupiny Erzja mají převážně světlé vlasy a šedé nebo modré oči – je patrné, že se na jejich etnogenezi podíleli *Slované a pravděpodobně i *Gótové. Příslušníci skupiny Mokša jsou tmavoocí a tmavovlasí, podobně jako původní ugrofinští předkové Mordvinů. (František Bahenský, Lukáš Šín)

mordvinština, *ugrofinský jazyk užívaný v Mordvinské autonomní oblasti Ruské federace, s dvěma odlišnými dialekty, erzja a *mokša. (Viz též *Mordvini.) (Jaroslav Malina)

More, sir Thomas (7. 2. 1478, Londýn, Anglie – 6. 7. 1535, Londýn, Anglie), anglický právník, filozof a politik; jeden z tvůrců *utopismu a inspirátor *utopického socialismu; svatořečen (1935). V proslulém spisu *Utopia* (1516, česky: *Utopie*. Praha: J. Otto, 1911) popsal fiktivní ideální *stát stejného jména, jež se stalo označením celého žánru.

Za hlavní příčinu sociálního zla považoval existenci soukromého *vlastnictví, které je proto v jeho ideální *společnosti odstraněno. Působil ve vysoké politice, od roku 1529 jako lord kancléř. Roku 1535 odmítl jako *katolík přísahat věnost *králi Jindřichu VIII. Tudorovi jako hlavě *anglikánské církve, za což byl obviněn z velezrady a popraven. (Jaroslav Malina)

Moreau, Gustave (6. 4. 1826, Paříž, Francie – 18. 4. 1898, Paříž, Francie), francouzský malíř a kreslíř; přední představitel *symbolismu; inspiroval evropskou *secesi a *abstraktní umění. Ovlivněn tvorbou Eugèna *Delacroixe, ale i italskou *renesancí (zejména *Michelangelem) a orientálním náboženstvím a uměním usiloval v duchu symbolismu o odkrytí a vyjádření idejí a významů zdánlivě skrytých pod povrchem věcí a jevů; zobrazoval, obvykle s velkou dekorativností a erotismem pojatých scénách zejména témata a příběhy z antického a židovského kulturního okruhu, jimž dominují osudové ženské postavy (Dalila, Herodias, Kleopatra aj.) nebo vztahy mezi mužským a ženským světem: *Thrácká žena s hlavou Orfeovou*, 1866; *Salome*, 1870; *Galateia*, 1880–1881; *Orfeus u hrobu Eurydiky*, 1890; *Zeus a Semelé*, 1896 aj.

Moreau obdivoval u Michelangela to, co označoval jako „ideální náměsíčnost“ jeho postav: „Nejsou si vědomy svých vlastních pohybů, jsou v zajetí snů, které je přenášejí do jiných světů.“ Ale Moreauovy postavy postrádají Michelangelovu energii. Jsou přesně vzato dvojpohlavní: jeho milenci se sobě tak podobají, že už nelze určit ani jejich pohlaví. Moreauovu uměleckou tvorbu charakterizuje jiný výrazný znak: zdůrazňování ukrutnosti a utrpení ve smyslových prožitcích, v čemž zašel dokonce o krok dále než Delacroix. Sfinx, *Salome, sv. Šebestian, Helena, Zavraždění Penelope – to vše jsou náměty, které zpracoval sugestivně a v mnoha *verzích. Jeho dílo však obsahuje zvláštní rozpory. Jeho technika je trapně přesná – žádný umělec nebyl tak pečlivý jako on –, a přece jako by mu záleželo jen na tom, aby své vnitřní posedlosti dal vnější formu. (Jaroslav Malina)

moréna (z francouzštiny: *moraine*, „kopeček hlíny, nános“), geologický útvar z *hlíny, *písku, úlomků *hornin, pazourkových konkréci aj. vytvořený činností *ledovce. Morény

v oblasti severní Moravy a Slezska byly zdrojem *pazourku na výrobu *kamenné štípané industrie v *paleolitu i v mladších pravěkých obdobích. (Jaroslav Malina)

morfin (morfium, podle řeckého boha snů *Morfea*), nejúčinnější přirozené *narkotikum (*opium) obsažené v máku setém (*Papaver somniferum*). Morfin byl poprvé z opia izolován v roce 1816. Záhy byl medicínsky využíván jako prakticky univerzální lék, především však jako mocné anestetikum. Návykové a abstinenční příznaky popsal poprvé v roce 1869 americký lékař Robert Bartholow (1831–1904). Vyvolává silnou psychickou a fyzickou závislost. Dnes jej mezi narkomany nahrazuje *heroin, který se z něj acetylací vyrábí. V *lékařství se morfin (morfium) používá k tišení bolesti zejména při pokročilých fázích nádorových onemocnění. (Petr Bureš)

morfium, *morfin, *narkotika, *opium.

morfogen, látka zodpovědná za vývoj tvarů organismu a jeho součástí. (Drahomír Horký)

morfogenetická teorie, *teorie, morfogenetická.

morfogeneze (z řečtiny: *morfos*, „tvar“ a *genesis*, „vznik, zrození“), vývoj tvaru, vznik a vývoj *tkání a orgánových základů během zárodečného vývoje jedince. (Drahomír Horký)

morfologie (z řečtiny: *morfos*, „tvar“ a *logos*, „věda, nauka“):

1. nauka o *tvarech – základní východisko výzkumné procedury řady vědeckých disciplín;
2. [biologie], nauka studující buněčné, tkáňové a tělesné vlastnosti rostlin, živočichů a člověka v průběhu ontogenetického a fylogenetického vývoje;
3. [archeologie], základní formální popis a rozbor *archeologických pramenů; tato výzkumná procedura bývá nazývána *archeografie;
4. [jazykověda], nauka o tvarech, významech a funkcích slovních druhů, součást gramatiky, tvarosloví. (Jaroslav Malina)

morfologie rodu Homo, *člověk – morfologie rodu Homo.

morfometrické metody, *metody, morfometrické.

morfometrie, geometrická (anglicky: *geometric morphometrics*), souhrnné označení pro moderní postupy studia *velikosti a *tvaru biologických i jiných *objektů pomocí geometrických metod a vícerozměrné *statistiky. Jde o diverzifikovaný soubor matematických a statistických postupů kvantitativní analýzy tvaru, který bere v potaz geometrický přístup k objektům a jejich srovnávání namísto klasicky užívaných lineárních rozměrů a jejich *antropologických indexů.

Podle charakteru vstupních dat můžeme metody geometrické morfometrie rozdělit na *metody analýzy obrysů, které popisují tvar objektu jako celek pomocí interpolační funkce a které jsou nezávislé na nutnosti definování *význačných bodů (viz *analýza, eliptická Fourierova, *analýza, tradiční Fourierova, *analýza, vlnková), a *metody analýzy význačných bodů. Metody význačných bodů představují soubor metod a postupů, jejichž základ položil a dále rozvíjí americký biometrik Fred L. Bookstein. Vstupními daty jsou x , y , (z) souřadnice význačných bodů hodnocených objektů. Takto popsané objekty se standardizují pomocí některého superpozičního postupu (*analýza, prokrústovská, *souřadnice, booksteinovské tvarové aj.) tak, aby vyhovovaly obecné definici *tvaru a matematicky se dále převedou na nové tvarové proměnné (například *souřadnice, prokrústovské, *varpy, dílčí aj.). Na základě těchto proměnných se metodami vícerozměrné statistiky studují tvarové rozdíly a podobnosti mezi objekty a jejich skupinami. Výhodou těchto postupů a jejich odlišnost od jiných postupů (například *morfometrie, tradiční) je jednak možnost studia tvaru odděleně od jeho velikosti a jednak možnosti pokročilé vizualizace tvarových změn. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

morfometrie, tradiční, metodický přístup, který studuje *velikost a *tvar biologických i jiných *objektů pomocí základních metrických parametrů, jako jsou vzdálenost dvou bodů (lineární rozměr), úhly, poměry rozměrů (*indexy, antropologické) atd. Na rozdíl od geometrické morfometrie je v tvarových proměnných tradiční morfometrie (například

poměry, logaritmované rozměry) vždy do určité míry zahrnuta velikostní složka variability (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

morfoskopické metody, *metody, morfoskopické.

Morgagniův-Morelův-Stewartův syndrom, *syndrom, Morgagniův-Morelův-Stewartův.

Morgan, Conwy Lloyd (6. 2. 1852, Londýn, Anglie – 6. 3. 1936, Hastings, Anglie), britský přírodovědec a psycholog, jeden ze zakladatelů komparativní psychologie, který své *názory založil na *Darwinově teorii *biologické evoluce. Morgan vystudoval metalurgii a hornictví na *Royal School of Mines* (Královská důlní škola) v Londýně, kde se jedním z jeho učitelů stal Thomas Henry *Huxley (1825–1895), který mu přednášel přírodovědu. Během studia byl silně ovlivněn četbou děl irského teologa a filozofa Georga Berkeleyho (1685 – 1753). Mezi hlavní Morganova díla patří *The Springs of Conduct: An Essay in Evolution* (Zdroje chování: esej o evoluci, 1885), *An Introduction to Comparative Psychology* (Úvod do komparativní psychologie, 1894) a *Habit and Instinct* (Zvyk a instinkt, 1896). Většinu své profesní dráhy působil na *univerzitě v Bristolu, kam přešel roku 1884 z diecézní koleje v Cape Townu.

S Darwinovou teorií se seznámil během své krátké pracovní cesty po Americe, kde působil jako tutor dětí jedné bohaté chicagské rodiny. Po svém návratu z Ameriky připravil esej, který zůstal jen v rukopise, v němž kritizoval výzkumné metody Johna George *Romanese (1848 – 1894), neboť byl přesvědčen, že jeho výzkumy nejsou systematické, ale jen anekdotické. Značně kritický byl také k Romanesově teorii evoluce mysli. Pod vlivem Berkeleyho byl toho názoru, že nemůžeme poznat mysl druhých, neboť veškeré poznání vědomí druhých je poznání vlastního vědomí, nebo je vytvořeno na základě tohoto poznání. Chceme-li druhému připsat určitý stav vědomí, pak je to jen projekce obrazu našeho vlastního vědomí, který jsme sami vytvořili. Výrazem jeho názorů je tzv. Morganův *kánon, který říká, že nemáme zvířatům přisuzovat vyšší psychické schopnosti, než které stačí k *vysvětlení jejich chování. Morgan rozlišil tři třídy chování, přičemž každé chování vychází z centrálního nervového systému: 1) reflexivní je na úrovni rodu, je reakcí na jasně vymezené podněty a je pevně spojeno s jednotlivými orgány; 2) instinktivní je na úrovni druhu a představuje zděděné vzorce chování, které vznikly působením přirozeného výběru; 3) rozumové je na úrovni jedince a vyrůstá z individuálních adaptací na specifické podmínky prostředí.

Morganovo pojetí instinktu se zásadně odlišuje od Romanesova. Morgan používal označení instinkt pro takové chování, které je společné pro všechny příslušníky druhu, má uniformní a opakující se podobu, vzniká na základě specifických podnětů a má jasnou souvislost s anatomicou strukturou a psychickou činností jedince. (Martin Soukup)

Morgan, Lewis Henry (21. 11. 1818, Aurora, New York, USA – 17. 12. 1881, Rochester, New York, USA), americký antropolog, etnolog, sociolog, veřejný činitel a právník; jeden z nejvýznamnějších tvůrců a stoupenců *evolucionismu. Spolu s Adolphem *Bandelierem a Frankem *Cushingem přispěl k ustavení *evolucionistické antropologie, archeologie, etnologie a etnografie ve Spojených státech amerických.

V roce 1844 Morgan ukončil studia práv a zahájil soukromou praxi v Rochesteru. Jeho profesionální a odborný zájem o *Irokézy se projevil poprvé v pojednání *League of the Ho-De-No-Sau-Nee or Iroquois* (Liga Ho-De-No-Sau-Nee neboli Irokézů, 1851). Roku 1855 se stal ředitelem železniční společnosti (Iron Mountain Rail Road Co.); později byl zvolen za Republikánskou stranu do Kongresu, v letech 1861 až 1869 působil jako senátor státu New York a stál v čele komise pro indiánské záležitosti. V roce 1856 se stal členem American Association for the Advancement of Science (Americké společnosti pro vědecký pokrok), na jejímž výročním zasedání vystoupil s přednáškou *Laws of Descent of the Iroquois* (1858, Zákony irokézského příbuzenství), v níž pohovořil o principech *exogamie a *matrilinity u Irokézů.

Lewis Henry Morgan zkoumal prostřednictvím dotazníku, rozličné aspekty kmenové organizace, *příbuzenských vztahů a zvyklostí původního obyvatelstva Severní Ameriky a posléze se rozhodl svůj výzkum rozšířit prakticky na celý svět. Morgan rozlišil dva základní systémy *příbuzenství: tzv. „*klasifikační soustavu příbuzenství*“ a tzv. „*popisnou (deskriptivní) soustavu příbuzenství*“. V knize *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (Systémy pokrevnosti a sešvagření lidské rodiny, 1871) předložil své pojetí evoluce rodiny: po prvotním údobí archaické **promiskuity* následovala rodina *pokrevních příbuzných, skupinové *manželství bratrů a sester, které již vymizelo a jehož jediná zachovaná podoba se udržela v *Polynésii jako tzv. *havajský systém pokrevního příbuzenství*. Následoval *punaluanský typ rodiny*, skupinové manželství sester nebo bratrů a jejich partnerů, kteří již nemuseli být navzájem příbuzní. Z punaluanské rodiny vznikla *syndyasmická rodina*, založená na soužití několika párů. Systém pokrevního příbuzenství náležející tomuto typu rodiny označil jako *turánský* nebo *ganowanský*. Vyšší formu rodinného života představoval *patriarchální typ rodiny*, polygamní partnerství muže a několika žen. Konečného vývojového stadia bylo podle Morgana dosaženo v rámci **monogamní rodiny s árijským systémem pokrevního příbuzenství*.

V letech 1870 až 1871 podnikl čtrnáctiměsíční cestu po Evropě; ve Velké Británii se setkal s Charlesem *Darwinem, Johnem *Lubbockem, Henrym *Mainem a Johnem *McLennanem.

Morganova kniha *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (1877, česky: *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*, 1954) představovala jeho vrcholný vklad do rozvoje klasického evolucionistického paradigmatu. V této syntéze vyložil *historii jako *univerzální vzestupný evoluční proces, podmíněný psychickou jednotou lidstva, který směřuje k vyšší míře sociální komplexnosti, technologické vyspělosti a obecné *humanity. Podrobně propracoval tři základní evoluční stadia vývoje lidstva: **divoštví (savagery)*, **barbarství (barbarism)* a **civilizaci (civilization)*, jež lze dále členit na sedm dílčích stupňů: I. Nejnižší stupeň divoštví, „*dětství lidstva*“, kdy hlavní obživou lidstva byly plody a ořechy a vzniká artikulovaná řeč. Toto údobí skončilo osvojením ohně a počátky rybaření. Do historické doby se nezachoval žádný kmen na tomto vývojovém stupni. II. Střední stupeň divoštví je charakteristický nejrozsáhlejší *migrací po zemském povrchu. Skončil vynálezem *luku. Na středním stupni divoštví žijí australští domorodci a Polynésané. III. Nejvyšší stupeň divoštví byl ukončen vynálezem hrnčírství. Zahrnuje dnešní *indiánské kmeny Jižní Ameriky. Následují tři stupně barbarství: IV. Nejnižší stupeň barbarství, z něhož se dochovaly indiánské kmeny na východ od Missouri, přechází *vynálezem *zemědělství, *domestikací a *zavodňováním na vyšší úroveň. V. Střední stupeň barbarství je ohraničen nástupem *doby železné. Tento horizont dodnes nepřekročily některé indiánské kmeny Střední Ameriky. VI. Nejvyšší stupeň barbarství dokumentuje stav řeckých kmenů za *Homéra, italské kmeny před založením *Říma a germánské kmeny *římské doby. VII. Stupeň civilizace byl podle Morgana dosažen, jakmile se rozšířilo užívání písma.

Morganovou poslední větší prací byla kniha z roku 1881 nazvaná *Houses and House-Life of the American Aborigines* (Domy a domácí život amerických domorodců), která představovala důkladné shrnutí etnografických, archeologických a architektonických dat indiánských populací od Labradoru po Nové Mexiko.

Na sklonku své vědecké kariéry v roce 1880 byl Lewis Henry Morgan zvolen předsedou Americké společnosti pro vědecký pokrok. Někteří Morganovi žáci jako Lorimer Fison (1832–1907) v Austrálii nebo Adolphe Francis Alphonse *Bandelier (1840–1914) ve střední Americe prováděli rozsáhlý terénní výzkum, jenž měl prokázat správnost jeho tezí. V rámci Smithsonian Institution vznikl Ústav americké etnologie (Bureau of American Ethnology), jehož pracovníci navázali na Morganův badatelský program.

O Morganovo dílo projevili zájem zakladatelé *marxismu. Karl *Marx (1818–1883) se údajně chystal napsat o Morganovi knihu a Friedrich *Engels začlenil ve studii z roku 1884 nazvané *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates* (1884, česky: *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*. Praha: Zář, 1906, v novějším překladu Praha: Svoboda, 1948) Morganovo pojetí pravěkých dějin do obecné vize *historického materialismu. Klasické evolucionistické paradigma, na jehož budování se Lewis Henry Morgan podílel, bylo následujícími generacemi antropologů ve Spojených státech amerických a ve Velké Británii kritizováno. Zejména škola Franze *Boase se stavěla k Morganovu dílu odmítavě. Určité rehabilitace se Lewis Henry Morgan dočkal po *druhé světové válce ze strany představitelů *neoevolucionismu Leslieho *Whita, Juliana *Stewarda a Marvina *Harrise. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Morgan, Thomas Hunt (22. 9. 1866, Lexington, Kentucky, USA – 5. 12. 1945, Pasadena, California, USA), americký zoolog a genetik; jeden z nejvýznamnějších zakladatelů moderní genetiky a objevitel takzvané chromozomové teorie dědičnosti (Morganovy *zákony): a) geny jsou v *chromozomech uspořádány lineárně za sebou, v konstantním a neměnném pořadí; b) všechny geny na tomtéž chromozomu jsou vzájemně vázány (jejich alely tedy nejsou volně kombinovatelné) a tvoří společnou vazbovou skupinu.

V roce 1933 mu byla udělena Nobelova cena za objevení funkce chromozomů v procesu dědičnosti. Z díla: *The Mechanism of Mendelian Heredity* (1915, Mechanismus mendelovské dědičnosti, revidované vydání 1923), *Evolution and Genetics* (Evoluce a genetika, 1925), *The Theory of the Gene* (1926, Teorie genu, revidované vydání, 1928), *Embryology and Genetics* (Embryologie a genetika, 1934). (Jiřina Relichová)

Morley, Sylvanus Griswold (7. 6. 1883, Chester, Pennsylvania, USA – 2. 9. 1948, New Mexico, USA), americký romanista a mayolog. Pracoval dlouhou dobu na objevování mayských památek v pralesích Guatemaly a Mexika a při vykopávkách a *restauraci ruin *Chichén Itzá jako pověřenec Carnegieova ústavu ve Washingtonu. V roce 1916 objevil v severní Guatemale *město Uaxactún. Svě poznatky uložil především v díle *The Ancient Maya* (Stáří Mayové, 1946, česky: *Mayové*. Praha: Orbis, 1977). (Jaroslav Malina)

Mormoni, *církev, mormonská.

mormonská církev, *církev, mormonská.

Mornstein, Vojtěch (15. 6. 1955, Svitavy), český lékařský biofyzik a publicista, profesor Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity (LF MU), žák vůdčí osobnosti české a československé lékařské biofyziky prof. MUDr. Iva Hrazdiry, DrSc. (1930). Maturoval na Gymnáziu ve Svitavách, v letech 1974–1979 studoval obor biologie, specializace biofyzika, na Přírodovědecké fakultě Masarykovy Univerzity. Od roku 1979 pracuje jako asistent a později odborný asistent, docent a profesor na Biofyzikálním ústavu LF MU, jehož přednostou je od roku 1996. Externí aspiranturu na Přírodovědecké fakultě MU (PřF MU) v Brně ukončil v roce 1987 obhájením disertační práce *Chemické a konformační změny bílkovin vyvolané ultrazvukem*. V rámci vědecké přípravy absolvoval měsíční vědeckou stáž na katedře biofyziky Moskevské veterinární akademie (1984). Od roku 1992 do 2003 působil jako externí spolupracovník „Komise pro bezpečnost ultrazvukového záření“ při EFSUMB (Evropská federace společností pro ultrazvuk v medicíně a biologii). V roce 1994 na PřF MU obhájil habilitační práci na téma *Ultrazvuková kavitace: Využití, problémy a rizika v biologii a lékařství* a následně byl jmenován docentem pro obor biofyzika. V roce 2003 byl jmenován na návrh vědecké rady *Univerzity Karlovy v Praze profesorem pro obor lékařská biofyzika. V březnu 2003 absolvoval třítydenní odbornou stáž se zaměřením na klinickou a radiální biofyziku v Deutsches Krebsforschungszentrum v Heidelbergu. Od roku 1997 je členem komise pro technický rozvoj LF MU, od roku 2003 jejím předsedou. V letech 1998–2000 byl členem oborové rady grantové agentury AV ČR.

Předmětem jeho odborného zájmu byly a jsou biofyzikální interakce ultrazvuku na molekulární úrovni, problematika kavitačních rizik v lékařství a otázky jejich prevence, v poslední době též interakce ultrazvuku na buněčné úrovni a problémy edukace v oblasti lékařské biofyziky – od roku 2007 je členem pracovní skupiny European Special Interest Group for the „Biomedical physics education for the healthcare professions“ ustavené při EFOMP (European Federation of Organisations for Medical Physics). Člen oborových rad pro biofyziku: LF MU (předseda od roku 1997), LF UK Hradec Králové (od roku 1998), PřF UP Olomouc (2002); člen oborové rady pro radiologii LF MU (2004); člen vědeckých rad LF MU od roku 1998 a PřF MU v letech 2003–2006; člen českého komitétu pro biofyziku od roku 1996, jeho tajemník od roku 2001; člen výboru Biofyzikální sekce Čs. Biologické společnosti od roku 2001, výboru Brněnské pobočky Čs. Biologické společnosti od roku 2006; od roku 2006 předseda Hlavního výboru Československé biologické společnosti.

Vojtěch Mornstein je spoluautorem nebo hlavním autorem základních oborových učebnic (pro studenty všeobecného lékařství: *Lékařská biofyzika a přístrojová technika*, 2001; pro bakalářské obory: *Základy biofyziky a zdravotnické techniky*, 2006; pro studenty zubního lékařství: *Lékařská fyzika a informatika*, 2007).

Vedle své hlavní profese se od poloviny devadesátých let 20. století věnuje aktivně práci v českém skeptickém hnutí (*Sisyfos), zejména v jeho brněnské pobočce. Na téma *pseudovědy a *alternativní medicíny pravidelně přednáší a publikoval časopisecky (nejvíce v *Univerzitních novinách*, ale i v odborných časopisech, sbornících a masmédiích) i knižně (*Utopený Archimédés: Malý alternativní výkladový slovník*, 1999, přepracované vydání 2003). O *alternativní medicíně napsal kapitolu do monografie *Obecná onkologie a podpůrná léčba* (2003), další dva podobné texty jsou připravovány do učebnic onkologie a vnitřního lékařství. Dosud publikoval i dvě *science fictions: *Hrozba z Heliosu* (2000) a *Gorazdův limit* (2006).

Kontakt: Prof. RNDr. Vojtěch Mornstein, CSc., Biofyzikální ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, telefon: 549491335, e-mail: vmornst@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Mornsteinová, Lucie (31. 10. 1989, Brno), studentka japanistiky na Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (od akademického roku 2009/2010). Zajímá se zejména o sociokulturní regulativy tradiční i současné japonské kultury. (Jaroslav Malina)

Moronobu, Hišikawa (1618–1694), japonský malíř; první známým ilustrátor erotik (*ukijoe) v dosud „primitivním“ médiu černobílého *dřevořezu. Působil v Edu v posledních desetiletích 17. století po řadě anonymních mistrů, známých jen pseudonymem či jménem éry, z nichž žádný nedosahoval jeho živé linky, vyvážené kompozice, lyrické náznakovosti a anatomické věrohodnosti figur, se specifickým výrazem tváře.

Mezi lety 1672–1694 ilustroval Moronobu více než dvě stě knih a stal se tak, vedle spisovatele Ihary *Saikakua a dramatika Monzaemona *Čikamacu, jedním ze tří géníů uměníplodné doby *Genroku. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Morové (ze španělštiny: *Moro*, „Maur“), souhrnné označení islamizovaných etnik na jižních Filipínách. Nejpočetnější jsou Magindanao, Maranao, Tausug aj.; celkový počet je odhadován na 5 milionů (v roce 2006). Většina žije na jižním Mindanau, v souostroví Sulu, na Palawanu aj. *Jazyky patří do filipínské podskupiny indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny, patrný je vliv *arabštiny a *indonéských jazyků. Od konce 14. století byli islamizováni prostřednictvím Indonésie, v 15. století vytvořili první státní útvary (*sultanáty). Některé skupiny se sice považují za *muslimy, ale převažuje u nich tradiční *animistické náboženství (například u Samalů a Yakanů). Do poměrně řídké osídlených oblastí pronikali křesťanští usadlíci z jiných částí Filipín, což v 70. letech 20. století vedlo k ozbrojeným střetům. V dnešní době sílí separatistické tendence a snahy o vytvoření samostatného

muslimského státu na jihu Filipín zaštitěné politickou organizací Moro Islamic Liberation Front (MILF). (Lukáš Šín)

morové sloupy, *sloupy, morové.

morový fenik, *fenik, morový.

Morris, Desmond (24. 1. 1928, Purton, Wiltshire, Anglie), britský zoolog, etolog, publicista a výtvarník. Z díla: *The Naked Ape* (1967, česky: *Nahá opice*. Praha: Mladá fronta, 1971), *The Naked Woman: A Study of the Female Body* (2004, česky: *Nahá žena*. Brno: Alman, 2006). (Jaroslav Malina)

mors certa, hora incerta [latinsky], smrt je jistá, hodina nejistá.

mors et fugacem persequitur virum [latinsky], smrt dohoní i běžícího muže.

mors imperator [latinsky], smrt vladař; znázorněna kostrou s panovnickými *insigniiemi (korunou, žezlem a pláštěm) a symbolizující pomíjivost života. (Jaroslav Malina)

mors omnia iura solvit [latinsky], smrt osvobozuje od všech závazků.

mortalita (z latiny: *mortalitās*, „smrtnost, smrt“), úmrtnost, počet úmrtí v poměru k počtu obyvatel, demografický ukazatel, udávající podíl zemřelých z určité skupiny za určité časové období. Uvádí se v promilích (‰), tedy v přepočtu na 1000 jedinců. S rostoucím věkem sledované populace se významně zvyšuje. Nejběžnějším údajem je takzvaná hrubá míra úmrtnosti, čili počet zemřelých na 1000 osob středního stavu obyvatelstva za kalendářní rok. Společně s nemocností je úmrtnost podkladem pro sledování zdravotního stavu populace.

Z úmrtnosti se také odvozuje naděje dožití, někdy nazývaná střední nebo průměrná délka života. Pro statistické účely se příčiny úmrtí třídí podle Mezinárodní klasifikace nemocí a příčin smrti (MKN). (Jaroslav Malina)

mortalita zubů, počet stálých zubů ztracených na 100 zubů nebo na jedince. Hodnoty *mortality mohou být rozděleny podle příčin ztrát. (Michaela Račanská)

Mortillet, Gabriel de (29. 8. 1821, Meylan, Francie – 25. 9. 1898, Saint-Germain-en-Laye, Francie), francouzský archeolog. V roce 1869 uveřejnil první systém *relativní chronologie *paleolitu, založený na francouzských lokalitách (*moustérien, *solutréen, *aurignacien, *magdalénien), který později podrobněji rozpracoval a doplnil o *acheuléen; pokoušel se rovněž o *absolutní datování paleolitu na základě mocnosti nálezových vrstev. (Jaroslav Malina)

mortis causa [latinsky], právní úkon pro případ smrti.

Morton, Samuel George (26. 1. 1799, Philadelphia, Pennsylvania, USA – 15. 5. 1851, Philadelphia, Pennsylvania, USA), americký lékař, antropolog a geolog; průkopník *rasové teorie. Morton dokončil v roce 1820 medicínu na Pensylvánské univerzitě a roku 1823 na Edinburghské univerzitě. Po návratu do Spojených států amerických se věnoval lékařské praxi a působil jako profesor anatomie na Pensylvánské univerzitě.

Od roku 1830 sbíral lebky, které podle jeho *názoru prokazovaly existenci pěti základních lidských ras. Přiklonil se k *polygenismu a tuto tezi obhajoval v polemice s reverendem Johnem Bachmanem. Morton publikoval v roce 1839 rozsáhlou studii *Crania Americana; or, a Comparative View of the Skulls of Various Aboriginal Nations of North and South America* (Americké lebky neboli srovnávací pohled na lebky rozličných původních národů Severní a Jižní Ameriky) s předmluvou nazvanou *Varieties of the Human Species* (Variety lidského druhu). Mortonova kniha *Crania Aegyptiaca; or, Observations on Egyptian Ethnography, Derived from Anatomy, History and the Monuments* (Egyptské lebky neboli zjištění o etnografii Egypta: Odvozeno z anatomie, historie a památek, 1844) byla založena na souboru devadesáti osmi lebek, které Mortonovi poskytl *konzul George R. Gliddon. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

mortuarium (z latiny: *mortuarius*, „vztahující se k pohřbu“):

1. (též rundel), pohřební štít používaný od *renesance při pohřbech významných osob;
2. antická třecí miska. (Jaroslav Malina)

Moru-Mangbetové, skupina jazykově a kulturně příbuzných etnik žijící v subsaharské oblasti severovýchodně od Konžské pánve mezi horním tokem Uele a Ituri na území Konga (Kinshasa), Ugandy a jižního Súdánu (celkem asi 1,6 milionu osob); *jazyky patří do šarinilské větve *nilosaharské rodiny. Mezi nejbližší příbuzné patří populace Mamvů (Mamwa), Lesů (Walese), Kerů (Makere) a Medžů (Medja). Ještě koncem 19. století si uhájili vlastní *království jak proti sousedním *Azandům, tak i proti francouzským a britským dobyvatelům. Zvláštnostmi Mangbetů jsou umělé tělesné deformace, zejména u žen (deformace hlavy, *ušních boltců, rtů aj.), které v 17. a 18. století měly praktický význam, neboť takto deformovaní jedinci byli z *transportu otroků vyřazováni a vraceni zpět. Po zrušení *otroctví zůstal tento *zvyk zachován a byl opuštěn až ve druhé polovině 20. století. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

moře, Východní (Tung-chaj), někdy zvané také Východočínské moře (plocha přes 750 000 km², maximální hloubka přes 2 700 m); zde se údajně měly nacházet *Ostrovy nesmrtelných. (Josef Kolmaš)

moře, Žluté (Chuang-chaj), moře se záliví Pochajským, Liaotungským a Západokorejským (plocha přes 40 000 km², hloubka přes 50 m) mající velký význam při rozvoji *čínské civilizace. (Josef Kolmaš)

mořeplavba, historický primát v dálkových cestách po vodě drží plavci v oblasti Středomoří, kteří se pouštěli na otevřené moře již někdy mezi 11. a 4. tisíciletím př. n. l. Nešlo přitom o cesty náhodné či improvizované. To vyplývá zjevně z faktu, že loďstvo (*lodě), které vyplulo v pozdním 8. či raném 7. tisíciletí př. n. l. z některého z jihoanatolských přístavů s cílem osadit ostrov *Krétu, mělo na palubě nejméně 15 tun osiva a osobního majetku kolonistů. Výrazně se lodní plavba podél východního břehu Středozemního moře uplatnila v době historické, a to zejména díky stykům levantských obcí s Egyptem, který od nich odebíral poměrně značná množství zboží. Šlo především o velké a objemné náklady některých plodin (nejspíše olivové či jiné oleje), ale též například cedrového dřeva, kterého egyptský trh vzhledem k tamním obřím stavebním projektům (*pyramidy) spotřebovával nesmírná množství. Iniciativa vycházela v tomto směru asi od námořníků levantských, jak ukazuje název „bybloské lodi“ pro zámořská plavidla, zapojená do této dopravní služby. *Egyptané sami si v případech, kdy vypravovali na cesty jednotlivé expedice, najímali zkušené lodní posádky. Takové situace nastávaly nejspíše v případech, jako byla plavba loďstva královny *Hatšepsut do *země Punt (15. století př. n. l.), či literární reflexí zpracovaná „Povídka o trosečnickovi“. Zdar, se kterým se přitom setkávali, závisel namnoze na moci a vážnosti Egypta v zahraničí. Jak ukazuje Wenamónův cestopis (12. století př. n. l.), mohli se *faraonovi *úředníci v dobách slabosti ústřední egyptské *vlády v takových případech setkat s neochotou hraničící s otevřeným nepřátelstvím. Nejméně stejné intenzity jako styky s Egyptem nabyly zřejmě od počátku 2. tisíciletí př. n. l. (ale nejspíše již dříve) styky levantského pobřeží s oblastí egejských ostrovů, především *Kyprem, ale i s Krétou a postupně i s řeckou pevninou. Na to ukazují na asijské pevnině nálezy drobného archeologického mobiliáře z egejské oblasti (*keramika), ale i přímé kontakty umělecké, které se například projevíly v umělecké výzdobě krétského slohu v královských palácích v Tell ed-Dab'a v nilské deltě (*Hyksósové) nebo v Alalachu. Zvláště významnou roli sehrálo v těchto kontaktech přístavní *město *Ugarit, kde se dokonce předpokládá existence celé čtvrti egejských obchodníků. Zatím se nepodařilo uspokojivě zodpovědět otázku, skrývá-li se za úspěšným obchodním podnikáním ugaritských plavců technologická vyspělost zdejších loděnic (uvádí se možnost výstavby plavidel s větší tonáží) nebo jiné, zatím neznámé faktory. Tento obchod, dosahující snad až do Itálie a na severní Balkán, přinášel zajisté i do egejské oblasti řadu hmotných i duchovních statků z východu, ať již šlo o *suroviny (*cín) či hotové výrobky (nález kassitských pečetních válečků v řeckých Thébách). Rozsáhlý pohyb surovin i zpracovaných výrobků z východu na západ a opačně dokládají i vzácně zachované lodní vraky z tohoto období, prozkoumané poblíž jihotureckého

pobřeží u města Kaş při mysu *Ulu Burunu (14. století př. n. l., náklad ingotů kyperské mědi aj.). I levantské břehy však již v této době poznaly námořní bojové operace. Idrimi, panovník Alalachu (kolem 1470 př. n. l.) užil k záboru svého rodného města, odkud se po jakémsi přečinu musil vzdát, námořního výsadku vojsk, jimž se nikdo nepostavil na odpor.

Mořským cestám 1. tisíciletí př. n. l. zcela dominovaly lodi *Foiničanů, nebojácných a podnikavých obyvatel pobřežních měst dnešní *Sýrie a *Palestiny. Již na počátku této doby se pustili na velmi daleké cesty na západ Středomoří (tradiční datum založení *Karthága připadá na rok 814 př. n. l.), osídlili většinu středomořských ostrovů a před polovinou tisíciletí se objevili i na pobřeží Iberského poloostrova, kde zjevně (i) jejich přičiněním vznikl *stát Tartessos (biblický Taršiš). Když obdržel prorok Jonáš božský příkaz k obrácení *Ninive na víru, odešel „od tváře Hospodinovy“ na opačný konec Středozemního moře, právě do Taršíše, a po cestě jej stihla proslulá příhoda s velrybou. Služeb kvalifikovaných foinických námořníků užívali pak nejen *Asyřané, ale i vládcové achaimenovského Íránu (například během proslulého tažení proti svobodným řeckým obcím za *Dáreia I.).

Nejméně stejné hustoty jako ve Středomoří musel v některých historických obdobích nabývat námořní provoz v Perském zálivu, jehož existenci lze zřejmě předpokládat již od doby *obejdské kultury, jak dokládají nové nálezy pozůstatků rákosových, asfaltem impregnovaných plavidel z této doby. Není vyloučeno, že tehdy ještě nenabyl Záliv své dnešní podoby, pocházející snad ze 4. tisíciletí př. n. l. Nositelé obejdské kultury do jeho oblasti možná cestovali po obou velkých řekách tak, jak byli zvyklí od dřívějších. Název Dilmun, označující nejspíše ostrov Bahrajn (či širě oblast východní *Arábie), se poprvé objevil už v nejstarších klínopisných textech pozdní doby *urucké kultury a od počátku 3. tisíciletí př. n. l. lze počítat s víceméně pravidelnou námořní *dopravou v Zálivu. Velmi výrazně se asi uplatnila při difuzi proslulých ozdobných nádob z tmavého chloritu, které se tehdy vyskytly na celém *Předním východě i v oblasti *harappské kultury (Tarut). Podle písemných pramenů přivážela tehdy nákladní plavidla ze Zálivu do sumerských přístavů, zejména do *Uru, dřevo (Dilmun, Ur-Nanše) a též *měď, různé druhy *kamene, *zlato, *cín a polodrahokamy (*Magan, *Meluchcha, staroakkadské a mladší texty). V pozdním 3. tisíciletí př. n. l. sem zřejmě na plavidlech podobných „černým lodím maganským“ začaly připlouvat i osoby z indického subkontinentu (Meluchcha). To ukazují nálezy keramických střepů s protoindickými nápisy z *lokalit Zálivu od Bahrajnu až po Ra's al-Džunajz na jihovýchodním pobřeží Arabského poloostrova. Díky námořnímu propojení se tak v oblasti Zálivu na základě pronikání impulzů z celé řady předních duchovních středisek doby vytvořila neobyčejně zajímavá, mnohojazyčná, originální a kulturně velmi pestrá *společnost, která užívala hned několika písemných soustav (klínopis, elamské a protoindické písmo) a kterou lze asi dobře srovnat s otevřenými a kosmopolitními obcemi středomořské *Levanty. Povšimněme si třeba, že kombinace protoindických znaků z tzv. „pečetítek Perského zálivu“ (2. polovina 3. tisíciletí př. n. l.) nejsou z mateřské oblasti tohoto písma známy (*písmo, harappské). Jedno z takových pečetítek, nalezené v Uru, nese naopak nápis *klínovým písmem. Na konci 3. tisíciletí př. n. l. staví Magaňané v *Sumeru námořní lodi a utěšují je asfaltem a obchod se zbožím ze Zálivu velmi prosperuje. Snahu o usnadnění výměny různých komodit ukazuje v době kolem roku 2000 př. n. l. zavedení soustavy dilmunských *měr a vah, slučitelné jak s mezopotamskými, tak s protoindickými systémy. I ve 2. tisíciletí př. n. l. dodávaly *přístavy v pobřežních krajích Zálivu do *Babylonie řadu luxusních i běžných materiálů (dřevo, měď, polodrahokamy, *slonovina, zlato). Zdá se však, že maganská měď přestala do *Mezopotámie proudit po záboru Uru *králem *Chammurapim. Zakrátko nato se v textu z roku 1745 př. n. l. objevuje poprvé další, a to středomořský dodavatel mědi do zemí při Eufratu a Tigridu – Alašija, nejspíše Kypr. Ve stejné době zásobovali ovšem kupci ze Zálivu také další významné centrum zdejší *civilizace, elamské *Súsy. V době kassitské se zřejmě mezi přístavy provozujícími obchod s Babylonií výrazně uplatnil i ostrov Fajlaka proti kuvajtskému pobřeží; o Bahrajnu této doby víme, že se ocitl pod přímou

kassitskou nadvládou. Obchodní cesty přiváděly podnikatele ze Zálivu do Babylonie i do Elamu také v 1. tisíciletí př. n. l.

Konečně je třeba uvést i obchod s vonnými *substancemi – z *bible známým *kadidlem a *myrhou – z jihozápadní *Arábie do Rudého moře a přes Egypt do Středomoří. Tento obchod započal již v 1. tisíciletí př. n. l., plně se však rozvinul v době římské. Již Asyřané však jeho prostřednictvím získávali vedle aromatických látek též polodrahokamy a drahokamy a některé druhy ušlechtilého dřeva. (Petr Charvát)

Mořkovský, Tomáš (1. 10. 1977, Valašské Meziříčí), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2004 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie a od roku 2006 asistent a tajemník tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Georg-August Universität Göttingen (Německo) v roce 1999–2000, 6 měsíců. Diplomová práce: *Nositelé ostruh z 9. až 15. století* (2001), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc. Zaměřuje se především na antropologii smrti (pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých), archeologickou antropologii a antropologii novověku. Kontakt: Mgr. Tomáš Mořkovský, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 494 966, e-mail: tmorkovsky@email.cz. (Jaroslav Malina)

mořské národy, *národy, mořské.

Mosambičané, etnikum obývající Mosambickou republiku v jihovýchodní části Afriky. Většina obyvatelstva jsou *bantuští černoši, pocházející z populací *Makondů, Makuů, *Malawijců, *Šonů, *Tsongů, Wajaů aj. Z celkového počtu 19,792 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) pouze 1 % tvoří *Evropané, zvláště *Portugalci a *Asiaté (*Indové aj.). Vnitrozemí bylo až do počátku *novověku součástí bantuské říše *Monomotapa. Pak se Mosambik stal nejstarší africkou *kolonií, v níž se usadil v 16. a 17. století větší počet Portugalců. Území se stalo majetkem portugalských plantážníků – *prazeros*. Koncem 18. století vyvrcholil obchod s *otroky a skončil až roku 1870. Portugalcům se však nepodařilo proniknout do vnitrozemí a setkávali se s trvalým odporem bantuských společností a etnik. Nepomohlo ani vyhlášení kolonie za zámořské území Portugalska v roce 1951. Roku 1975 byla vyhlášena nezávislost pod názvem Lidová republika Mosambik a byl znárodněn majetek bílých *uprchlíků. Většina obyvatel se hlásí k *animismu (70 %), často zároveň ovšem i ke *katolictví (40 %), *protestantismu (9 %) či *islámu (14 %), minoritu tvoří *hinduisté.

Americký antropolog Marvin *Harris zkoumal v Mosambiku akulturaci skupiny Ba Thonga v letech 1955 až 1956. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

mosaz (antická mosaz, *aurichalcum* pochází ze starořeckého *oreichalkos*), slitina *mědi se zinkem. Od *doby římské se mosaz vyráběla přidáváním rudy zinku (kalamínu) přímo ke směsi mědi a dřevěného uhlí. Kromě hlavních komponent (Cu, Zn) může také obsahovat *cín, *železo, *olovo, antimon a další přísady, které pocházejí buď ze surovin, nebo z tavicího pochodu. Poměr mědi a zinku se může vzájemně lišit a společně s přísadami ovlivňovat barvu a vlastnosti této slitiny. Větší množství mědi dává slitině barvu temnější, větší množství zinku ji činí světležlutou, podobnější *zlatu. Při menší přísadě zinku (8–18 %), kdy je slitina načervenalá až zlatová, se nazývá tombak. Vlastnosti tombakové slitiny se pak podobají vlastnostem mědi. Odolává dobře korozi, hodí se pro lisování, tažení, ražení a dá se dobře pozlacovat (odtud její využití pro medaile). Běžná mosaz obsahuje okolo 20–50 % zinku a je barvy žluté či zlaté. (Martin Hložek)

mosi, *mosijština.

Mosijové, etnikum žijící v Burkině (asi 6,2 milionu osob), v Ghaně, Togu a na Côte d'Ivoire. *Jazyk (*mosijština) patří do skupiny *gur *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Z celkového počtu 6 milionů lidí jsou nejpočetnější Dagombové (Dagbama) a Mpelové (Mampelle), dále *Grusiové (Gurunsi) aj. Přibližně od 10. století

vytvářeli Mosijové na tomto území kmenové a státní celky, z nich byly nejvýznamnější státy Dagomba, Mamprusi a zejména říše Ouagadougou a Yatenga, v nichž došlo k rozvoji tzv. mladósúdánské kultury. V čele státu byl panovník volený z možných nástupců radou složenou ze tří *ministrů a vrchního velitele vojska. *Země byla rozdělena na provincie, v jejichž čele byly příslušníci panovníkova rodu. Obyvatelstvo muselo platit naturální daň, vykonávat různé práce pro panovníka nebo *guvernéry provincií či sloužit v armádě. Řemeslníci, obchodníci a pastevci tvořili zvláštní *kasty. Dnes jsou usedlí zemědělci a pastevci; osídlení je roztroušené. Významnou sociální jednotkou je místní skupina s *náčelníkem v čele, jenž má *rituální funkce vztahující se k půdě a zabezpečuje tak blahobyt celé skupině. Většina si zachovala tradiční *animismus, část se hlásí ke *křesťanství nebo *islámu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

mosijština (mosi), *voltský jazyk užívaný v Burkině Faso (*Mosijové). (Jan Záhořík)

Moskevské velkoknížectví, *velkoknížectví, Moskevské.

Mosové, nechanské etnikum *tibetobarmského původu žijící v jihozápadních oblastech Číny, které patří k nejstaršímu osídlenému čínskému území. Jejich počet je odhadován na 50 000. Původně byli zřejmě součástí větších tibetských etnik. V průběhu 1. tisíciletí př. n. l. osídlili Mosové téměř celé jihozápadní pohraničí Číny. Podle starověkých čínských pramenů byli nazýváni národem Čchiang. Ve stejném období se zformovali i jejich příbuzní *Tibeťané, s nimiž po staletí sousedili a s nimiž mají dosud řadu společných kulturních a společenských rysů: vytvořili například vlastní *obrázkové písmo, výjimečné jsou i staré tradiční *zbraně, dnes používané pouze při pohřbních a jiných obřadech. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

most, humanitární, pozemní nebo vzdušné spojení k přepravování prostředků humanitární pomoci lidem postiženým přírodní nebo válečnou pohromou. (Marie Dohnalová)

Mót, *bůh smrti a podsvětí (druhotně snad též zrajícího obilí a žní [spíše v negativním smyslu]) ve starověkém *Kanaánu. Kvůli své záporné roli a charakteru nebyl jeho *kult příliš rozšířen; Mót se nevyskytoval v seznamech bohů ani jako teoforní prvek ve jménech.

Nicméně jeho postavení v kanaánském *panteonu zůstalo v určitých situacích významné, neboť byl zodpovědný za letní žár a sucho a při dočasném vítězství nad bohem deště a plodnosti *Baalem vegetace vadla a vyprahlá země byla neplodná. Až zásah Baalovy družky Anat přivedl Baala po sedmi letech opět k životu a nastalo příznivé období dešťů a hojnosti. Tento *mýtus zřejmě odráží střídání ročních období a patrně i *obřady spjaté se sklizní. (Vladimír Sadek)

Motiloni (jméno je odvozeno ze španělského *motilar*, „stříhat si vlasy nakrátko“; vlastním jménem Juko), jihoamerické *indiánské etnikum žijící v horách na severním pomezí Kolumbie a Venezuely (zde jsou nazýváni Jupa); v roce 1978 asi 2 000 osob. *Jazyk patří do skupiny motilon karibské rodiny. Dělí se do 16 *endogamních, vzájemně nepřátelských skupin (podkmenů). Společně s nimi žije trpasličí populace neznámého původu (není znám ani jejich jazyk), jejíž příslušníci mají *status sluhů. Od Motilonů se liší i některými *kulturními rysy: staví jiný typ domů, převažuje u nich *hrnčičství a *tkalcovství nad *zemědělstvím. Motiloni žili původně v nížinách u jezera Maracaibo, odkud byli vytlačeni *Španěly. V horách pak sídlili izolovaně až do 18. století, kdy při jejich sídlech byly zakládány křesťanské misie. Od začátku 20. století jejich počet neustále klesá v důsledku válek a zavlečených nemocí. Mezi Motilony jsou řazeni i Bariové (Bari, tzv. divocí Motiloni), kteří jsou jižními sousedy Juků a jejichž *jazyk patří do rodiny *čibča. Na začátku 60. let 20. století jich bylo asi 1 600, po epidemii chřipky v roce 1968 asi 800. Žili ve velkých společných domech, v každém bývalo 10–12 *rozšířených rodin. Často napadali osady a farmy evropských osadníků a byli za to tvrdě pronásledováni. První mírový kontakt (*mír) s *bělochy měli až v roce 1963, ale jeho důsledkem bylo zavlečení infekčních nemocí. Od té doby Bariové pouze bojují o přežití, jejich *kultura a společenský systém se v podstatě

rozpadly. *Náboženství bylo *animistické, od 18. století částečně *christianizováni. (Lukáš Šín)

motivace (z latiny: *mōtus*, „pohyb, hnutí“):

1. souhrn pohnutek podněcující k určité činnosti, k určitému cíli, motivy. Na rozdíl od člověka, který žádnou vlastní motivaci nemá a jen plní příkazy, bude se motivovaný člověk navíc snažit sám odstraňovat překážky a hledat nové cesty k cíli;

2. uvádění, uvedení jako motiv, zdůvodňování, zdůvodnění. (Jaroslav Malina)

motoneuron, míšň, nervová buňka předních míšňích rohů. Dosahuje velikosti až 150 μm. (Drahomír Horký)

motorická dráha, *dráha, motorická.

motorická nepřímá dráha, *dráha, motorická nepřímá.

motorická přímá dráha, *dráha, motorická přímá.

motorické neurony, *neurony, motorické.

motorické schopnosti, *schopnosti, motorické.

motorické zpracovací okruhy, *okruhy, motorické zpracovací.

motorius, -a, -um, pohybující se, sloužící pohybu (z latiny: *movere*, „hýbati“).

V *anatomii například *nucleus motorius* **nervi trigemini*. (Ladislava Horáčková)

motyka [archeologie, etnoarcheologie]:

1. univerzální *nástroj (ze *dřeva, *kamene, *kosti, *paroží, *kovu aj.) k hloubení jam, odvodňovacích struh nebo kanálků, k rozkopávání a kypření půdy, k okopávání kořenové zeleniny, keřovitých rostlin apod., užívaný již v *paleolitu (ve sběračském hospodářství – *sběračství);

2. tradiční, ale nesprávný název jednoho z neolitických typů *kamenné broušené industrie: jde o *teslici s vrtaným otvorem pro topůrko, probíhajícím kolmo na směr ostří – tedy o nástroj k opracování dřeva. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

mound (z angličtiny: *mound*, „val; hromada, kopec“), termín severoamerické archeologie označující rozmanité zemní navršeniny a pozůstatky různých *staveb z *hlíny a *kamene na území dnešních USA.

Bývá vyčleňováno několik typů: 1. pohřební mounds, mohyly kruhového nebo elipsovitého tvaru (Kentucky, Severní Karolína, Virginie); 2. chrámové mounds ve formě stupňovitých pyramid (Cahokia Mound u Mississippi); 3. pevnostní mounds, v půdorysu často ve tvaru zvířat – například hadí mounds (Ohio), aligátory mounds (Wisconsin); 4. zvířecí mounds, snad monumentální zobrazení *totemových předků – ptáci, želvy, medvědi (jen ve státě Wisconsin téměř čtyři stovky). (Jaroslav Malina)

moustérien (název podle *lokality *Le Moustier, Dordogne, Francie), klasická *archeologická kultura *středního paleolitu široce rozložená na území Evropy, Předního východu a severní Afriky. Rozčlenění Françoise *Bordese (typický moustérien, moustérien acheulské tradice, který ovšem není prokazatelně spjat s *acheuléenem, moustérien typu Quina-Ferrassie, zoubkovaný moustérien) je použitelné spíše pro klasickou oblast jihozápadní Francie. V severní Africe, na Předním východě a ve východní Evropě se používá poněkud problematický termín „levallois-moustérien“. Několik industrií v různých částech Evropy a Předního východu již vykazuje specializaci na progresivní výrobu *čepelí. Ve střední Evropě se objevuje nejprve starší moustérien, a to již během předposledního *interglaciálu (Rügen, PK IV, kolem 220 000 let) ve třech *variantách: typ Rheindahlen, typ Ehringsdorf a typ *Bečov. Vliv *levalloiské techniky je menší než v acheuléenu, okrajové *retuše jsou výraznější (*drasadla, *kamenné hroty), aplikace plošné retuše je variabilní na jednotlivých lokalitách (místo *pěstních klínů se mohou objevit *listovité hroty, například Ehringsdorf).

Na Moravě je pro *stratigrafii mladého moustérienu rozhodující datování mírně humózních *hlín s bohatou a variabilní faunou v jeskyních *Šipce a Švédově stole, které zřejmě odpovídají období od konce *eemského interglaciálu (PK III) po klimaticky

příznivější a vlhčí úseky spodního *würmu. *Kamenné industrie jsou nadále vyráběny úštěpovou technikou s vlivem levalloiské techniky, za mírného nárůstu podílu čepelí (Šipka). Typologicky převažují *drasadla, mírně stoupá podíl mladopaleolitických typů (*škrabadla, *rydla), plošně retušované nástroje jsou vzácné.

Tvůrci této kultury jsou předchůdci neandertálců a posléze klasické formy neandertálců, **Homo neanderthalensis*. Na *Předním východě však tutéž kulturu sdílí i první *moderní lidé, **Homo sapiens*. (Jiří A. Svoboda)

Moustier, *Le Moustier.

Mouthe, *La Mouthe.

moxa, terapeutické nebo *rituální požehování (například zapálenými smotky pelyňku). Moxa byla nejčastěji používána jako jedna z „léčebných metod“ za epidemií *cholery. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Mozabité (vlastním jménem Banú Mzáb), berberští obyvatelé oáz alžírské Sahary, celkem asi 30 000 osob (odhad z roku 2000); mluví dialektem berberštiny (*jazyky, berberské), náleží k *islámské *sektě ibádíja, takže označení Mozabita a ibádovec jsou vzájemně zastupitelná. Představují spíše společenství náboženské než entitu hospodářskou, kulturní či jazykovou. Sociální organizace je podobná jako u ostatních *Berberů. Společnost je členěna na základě protikladů domorodci – přistěhovalci a *duchovní – laici. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

mozaika (z latiny: *opus musivum*, „dílo múz“ a z italštiny: *mosaico*, „mozaikový“):

1. [genetika], *tkáň nebo jedinec s geneticky různými buňkami, přičemž buněčné linie jsou odvozeny od téže buňky/zygoty, na rozdíl od chiméry; (Jiřina Relichová)

2. [umění], antický název byl přejat *Araby, kteří tuto dekorativní *techniku obecně rozšířili. Mozaika se používá k obložení ploch a vytváření ornamentálních i figurálních kompozic složených z barevných kaménků, skla, terakoty atd. V antice byla tato technika označovaná jako *opus musivum* (dílo múz). Tak, jak se rozvinula v Řecku, byla užívána především k výzdobě podlah. K tomu se nejdříve ve 4. století př. n. l. používaly různobarevné obložky, za *helénismu je nahradily vhodnější různobarevné kostičky z různých druhů kamene (*opus tessellatum*), vsazované do maltového podkladu. Tyto mozaiky byly barevně pestřejší, jejich povrch se vyhlazoval a zalešťoval. V miniaturistické, spíše malířské *verzi byly mozaiky komponovány z malých a tvarově přizpůsobených kaménků (*opus vermiculatum*) a nahrazovaly tak vlastně deskové obrazy. K rozkvětu mozaiky přispělo rovněž římské období a zejména pozdní antika. K luxusním způsobům dekorace patřila figurální a ornamentální *inkrustace z tvarovaných barevných kamenů (*opus sectile*), současně se uplatnila i mozaika využívající barevné variability i světelnosti skleněných kostiček. Od 4. století se takové mozaiky ve velké míře uplatňovaly při výzdobě stěn, stropů a nerovných ploch (oblouků, apsid a kupolí). Barevnost a světelné efekty byly zvýrazněny užitím skleněných kostiček nejrůznějších odstínů jejich kombinací se zářivým bílým *mramorem, případně *terakotou na ty odstíny, které skláři nedokázali vyrobit. Do nich se zatavovaly rovněž zlaté a stříbrné fólie a tento materiál umožňoval vytvářet zářivá pozadí, jaká se dochovala v interiérech některých raně křesťanských *kostelů (doklady známe zejména z Ravenny, *Říma a *Konstantinopole). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

mozeček, **cerebellum*.

mozek, **encephalon*, **cerebrum*.

mozek, střední, **mesencephalon*.

mozkomíšní mok, **liquor cerebrospinalis*.

mozková čtvrtá komora, **ventriculus quartus encephali*.

mozková kůra, **cortex cerebri*.

mozková pavučnice, **arachnoidea encephali*.

mozková postranní komora, **ventriculus lateralis encephali*.

mozková třetí komora, **ventriculus tertius encephali*.

mozkové komory, *ventriculi encephali.

mozkový čelní lalok, *lobus frontalis cerebri.

mozkový kmen, *truncus encephalicus.

mozkový spánkový lalok, *lobus temporalis cerebri.

mozkový týlní lalok, *lobus occipitalis cerebri.

možnost (řecky: *dynamis*, latinsky: *potentia*):

1. souhrn okolností, podmínek, za nichž se něco může stát, uskutečnit, nastat;

2. jednotlivý, uskutečnitelný, možný případ, eventualita. (Jaroslav Malina)

Mo-c' („Mistr Mo“), též Mo Ti (asi 479–400 př. n. l.), čínský myslitel; tvůrce učení o uspořádání *společnosti rozšířením a uplatněním idejí všeobjímající *lásky.

mramory, krystalické vápence a dolomity; vznikly metamorfózou sedimentárních *vápenců a dolomitů. Většinou jsou zrnité, kompaktní a mají bělavou barvu. Podle obsahu příměsí mohou být i pestře zbarveny, například do šeda, modrošeda nebo žluta. Čisté krystalické vápence, podobně jako čisté krystalické dolomity jsou vzácnější. Nejrozšířenější jsou krystalické vápence s příměsí dolomitu.

Světově proslulé výskyty mramorů jsou v Řecku (například Pentelikon, Hymettos, ostrovy Paros a Lesbos). Z jemnozrnných mramorů Pentelikon byly budovány antické stavby a vytvářeny sochy (například na athénské *Akropoli). Hrubo zrnější mramor z ostrova Paros, který je silně průsvitný a vysoce lesklý, užíval například řecký sochař *Praxitelés (4. století př. n. l.). K parským mramorům se svou krásou druží mramory italské (Carrara a Massa v Apuánských Alpách). Proslulý mramor carrarský je především vyhledávaným materiálem kamenickým a sochařským. V tomto uplatnění dosáhly mramory nejhojnějšího rozšíření ve *starověku nebo v italské *renesanční (*Michelangelo Buonarroti aj.) a *barokní kultuře (Giovanni Lorenzo *Bernini aj.). Z carrarského mramoru byla také postavena věž v Pise. Z našich výskytů jsou proslulé slezské mramory z okolí Supíkovic a Dolní Lipové, dále z okolí Vrchlabí, z jižních Čech, Posázaví a ze západní Moravy (Nedvědice).

Z archeologického hlediska jsou významné zejména mramory v Posázaví, kde byly objeveny lomové jámy, které patří k prvním zjištěným pravěkým lomům na mramor. V některých, například v lomu na „Bílém kamení“ u Sázavy nad Sázavou, se těžilo od *neolitu až do *středověku. Mramoru zde pravěký člověk používal k výrobě ozdobných předmětů (náramky, korálky) a na pálení vápna. Pozoruhodný je i bílý mramor nedvědický. Počátky jeho kamenického zpracování spadají do *románské kultury (okenní ostění a křtitelnice *kostela ve Vítochově), využití v *gotické a renesanční kultuře dokládají zejména monumentální stavby (*hrad Pernštejn, kostel v Doubravníku aj.). (Jaroslav Malina)

mravní vina, *vina, mravní.

mravní zákon, *zákon, mravní.

mravnost, chování a jednání, které odpovídá přijatým pravidlům a hodnotovým představám, zejména pokud je takové jednání v rozporu s okamžitým prospěchem či zájmem jednatelova (*mravy). Normy mravnosti jsou v tradičních *společnostech ukotveny v náboženských soustavách a odměňovány (případně trestány) nadpřirozenými silami. Starověká učení (*konfucianismus, pozdně antická etika aj.) je spojovala s představou *ctnosti, která je „sama sobě odměnou“. V moderních společnostech se mravnost často chápe jako čistě konvenční, neboť jí chybí společně uznávaný náboženský základ. (Jaroslav Malina)

mravy, ustálené, naučené a sdílené *vzorce chování a myšlení (*mravnost), které vymezují *sociální prostor pro to, co je v dané kultuře považované za morální nebo nemorální. Mravy, společně s *obyčejí, *zákony a *tabu, tvoří třídu *sociokulturních regulativů – normativní a hodnotovou dimenzi každé *kultury. Zahrnují systém *pravidel a *norem, specififikujících přiměřené jednání v sociálních situacích, které mají výrazně etický rozměr. Mravy, stejně jako obyčej, představují typ sociálních *zvyků, které si příslušníci určité kultury osvojují v průběhu *socializace a *enkulturace prostřednictvím učení.

Dodržování mravů posiluje konformita, spjatá se snahou lidí dosahovat uznávanými prostředky uznávaných cílů. Porušování mravů je trestáno prostřednictvím mechanismu sociální kontroly, jimiž každá kultura disponuje. Ve srovnání s obyčejí, vyvolává nerespektování nebo destrukce mravů mnohem tvrdší *sankce, od pohoršení přes výrazný nesouhlas až k silnému pobouření a odsouzení.

Mravy varíují v čase i prostoru, mění se historicky i regionálně. Téma mravů jako předmětu vědeckého výzkumu a filozofické reflexe anticipovali ve svých pracích již francouzští filozofové a spisovatelé Michel Eyquem de *Montaigne (1533–1592), Charles Louis Secondat de *Montesquieu (1689–1755), *Voltaire (1694–1778) a Honoré Gabriel de Riqueti Mirabeau (1749–1791). Na počátku 20. století se o vymezení vzájemného vztahu mravů, obyčejů a *zvyků pokusil americký sociolog Graham Williams Sumner (1840–1910), prostřednictvím kategorie „folkways“, do níž zahrnul ty činnosti, jež se v menší, nepřiliš strukturované komunitě ustálí jako vzorec chování. Podle Sumnera se mravy vytvářejí ze zvyků a obyčejů, jsou ale podstatně více závazné, stabilizované a obsahují abstraktní morální principy.

V průběhu 20. století byl výzkum morálních hodnot a mravů jako sdílených vzorců chování předmětem zájmu sociálních a kulturních antropologů, sociologů a sociálních psychologů. Morální dimenzi, která tvoří jádro pojmu mravy, učinili předmětem analýzy subkultur mládeže představitelé *kulturálních studií. Ti v 70. letech 20. století zavedli pojem „morální panika“, jako označení veřejné reakce členů majoritní společnosti na nestandardní, kontroverzní nebo deviantní chování příslušníků alternativních *subkultur, jako jsou například motorkáři, punkeři a skinheads. V rámci kulturálních studií vznikla řada výzkumů, které se zaměřily na to, jakou roli při utváření fenoménu morální paniky hrají *médiá. Cílem těchto výzkumů bylo odhalit mechanismy negativní stigmatizace a její důsledky pro utváření veřejných reakcí, jejichž cílem je demonizovat nebo potrestat deviantní subkulturu. Jedním z výsledků těchto výzkumů bylo zjištění, že příslušníci alternativních subkultur mají tendenci na morální paniku reagovat vzrůstajícím posilováním kontroverzních vzorců chování, což koloběh negativní stigmatizace („značkování“) ze strany médií a veřejnosti a šíření deviantního chování uvnitř subkultur roztáčí do stále vyšších obrátek.

Obecně je možné konstatovat, že kategorie mravů jako gnozeologického nástroje (*gnozeologie), umožňujícího analyzovat morální dimenzi různých kultur v čase a prostoru, neztratilo své oprávnění a i nadále zůstává součástí pojmového aparátu věd o společnosti a kultuře. (Václav Soukup)

Mrštík, Alois (4. 10. 1861, Jimramov – 24. 2. 1925, Brno), český prozaik a dramatik. Autor významné vesnické románové *kroniky *Rok na vsi* (1903–1904), která objektivistickou, kriticko-realistickou metodou zaznamenává vesnický život (události, *zvyky, *morálku) na slovácko-hanáckém pomezí. Jako spoluautor tištěné *verze této kroniky je sice uveden také Aloisův mladší bratr Vilém *Mrštík, jeho podíl na vzniku díla je však nepodstatný. Společným dílem této bratrské dvojice se naopak stalo drama *Maryša* (1895), které významným způsobem zasáhlo do vývoje české dramatické tvorby. (Jiří Pavelka)

Mrštík, Vilém (14. 5. 1863, Jimramov – 2. 3. 1912, Brno), český prozaik, dramatik a literární kritik, uvádějící do české literatury (také jako překladatel) díla ruských revolučních demokratů, ruského kritického *realismu a francouzského *naturalismu. Společně se starším bratrem Aloisem *Mrštíkem napsal drama *Maryša* (1895), které představuje odvážný, kritický pohled na život na *vesnici a její morálku. Nejvýznamnějším dílem Viléma Mrštíka se stal impresionistický román s výraznými autobiografickými rysy *Pohádka máje* (1897). (Jiří Pavelka)

mřížka, deformační (anglicky: *deformation grid*; *transformation grid*), forma vizualizace tvarových změn v *geometrické morfometrii; základem je čtvercová nebo obdélníková

mřížka s rovnoběžným průběhem linií. Deformace této pravidelné mřížky je definována na základě posunutí *význačných bodů mezi dvěma reálnými nebo teoretickými tvary (například konsenzem). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

msta, krevní, způsob, kdy zabití je potrestáno zabitím. Vyrovnávání a nápravy způsobených křivd se zpravidla dějí v rámci daných společenství, která jsou založena na rodových (pokrevních) nebo rodinných vztazích (*klan, dnes *mafie). Uplatňovala se zřejmě v průběhu pravěku i raného středověku, jak dokládá například známá islandská *Sága o lidech z Lososího údolí*. Zabití člena nebo také zneuctění či poškození majetku je považováno za urážku celého rodu ve smyslu oslabení jeho síly (snížení vážnosti), ohrožení jeho fyzické existence. Společná *krev zde symbolizuje pouto vzájemných vztahů. Proto očištění a vyrovnání způsobené ztráty bylo možné jen krvavou odplatou. Také to souvisí s tím, že *násilí dlouho fungovalo jako nejefektivnější prostředek ochrany. Uplatnění pravidla „krev za krev“ bylo nejen povinností všech členů poškozeného rodu, ale také jejich právem „uchopit spravedlnost do svých rukou“.

Krevní msta je považována za podstatný element *zvykového práva mnohých etnických skupin. V tradici některých z nich byla někdy prováděna krutějším způsobem, než byl způsobený čin, což vedlo k řetězci odplat a znesvářené strany žily v nepřátelských (válečných) vztazích i po několik generací. Prvním pokusem omezit soukromou mstu bylo *talio*. Tímto způsobem odplaty, založeném na principu „oko za oko, zub za zub“ měl být *spor definitivně vyřešen. Později se stalo typickým případem omezení krevní msty výkupné nebo také důkaz nevinnosti soubojem, kdy se již utkával jen vrah a někdo z nejbližších *příbuzných usmrceného (mohla to být i jeho žena).

U některých etnických skupin dodnes existují nástroje, bránící krevní mstě. *Trobriand'ané nebo súdánští *Nuerové sice považují krvavou odplatu stále za otázku rodové *cti, ovšem hmotná kompenzace poškozené straně je mnohem běžnější, než odvetné zabíjení. Podobně u *Inuitů je alternativou krevní msty pořádání pěveckých duelů. Dva znesváření stojí proti sobě v kruhu vymezeném diváky z obou zneprátelených stran. Střídavě zpívají písně, jimiž haní protivníka. Obecenstvo aplausem volí vítěze duelu. Po absolvování duelu musí obě strany akceptovat *názor publika, s čímž je spojeno i odložení vzájemných půtek.

V Evropě se vendeta, což je v *italštině synonymum pro krevní mstu, uplatňovala nejdéle v Itálii (až do 15. století). V některých oblastech jako je Korsika, Sicílie, ale také Kalábrie a Sardinie, kde fungují organizace založené na klanových (mafianských) vazbách, přetrvávají její praktiky dodnes. Podobně síla tradice působí i u etnických skupin založených na silných rodových vazbách, například v Řecku, na *Krétě, v severní Albánii, ve východní části Turecka, v *zemích bývalé Jugoslávie (*Černohorci, *Srbové), ale také mezi *Čečenci nebo některými klany v Somálsku.

Z hlediska *státem prosazovaného *trestního práva je krevní msta nepřijatelným způsobem trestání a v řadě zemí je považována za trestní čin vraždy nebo zabití.

Z vědeckého hlediska se touto problematikou zabývala řada antropologů a sociologů, například americký antropolog Christopher Boehm, francouzský sociolog Émile *Durkheim, nebo německý sociolog Max *Weber. (Tatiana Machalová, Lukáš Šín)

mše:

1. v *křesťanství nejdůležitější bohoslužba v *katolické církvi latinského ritu (v *pravoslaví jí odpovídá „svatá liturgie“, v protestantských církvích bohoslužba, *pobožnost, služby Boží). V rámci mše se uskutečňuje formou oběti *svátost *eucharistie. Skládá se z úvodních obřadů (liturgický zpěv, úkony *pokání aj.), z *liturgie slova (vstupní *modlitba, čtení z *bible, *kázání, *Credo), z liturgie oběti (příprava obětních darů, eucharistická modlitba), z *přijímání a ze závěrečných obřadů. Některé části mše jsou stálé, jiné se mění podle liturgické doby či dne (viz též *rok, liturgický). Církev vyznává při mši skutečnou

přítomnost *Kristovu v eucharistii. Do ustanovení 2. vatikánského *koncilu sloužena (kromě východních katolických církví) většinou v *latině, poté v národních jazycích;

2. *hudba vokální nebo vokálně instrumentální útvary prováděné při obřadu mše – jednoglasé gregoriánské zpěvy mešního ordinaria (liturgických předpisů); polyfonní nebo (od 17. století) varhanami či orchestrem doprovázené zhudebnění mešního ordinaria. Do 14. století zpravidla jen jednotlivé části, od 15. století rozsáhlé cyklické kompozice. Od 17. století se mše přibližovaly typu kantáty;

3. některé skladby 20. století bez liturgické funkce (Leoš Janáček, *Glagolská mše*, Bohuslav Martinů, *Polní mše*). (Jaroslav Malina)

Mu (vládl 600–641), *král v korejském státu *Päkče, podle *legendy Södong-Bramboráček, který lstí získal princeznu ve státu *Silla a odvedl si ji do Päkče. (Miriam Löwensteinová)

mučedník, řecky *martyr* („svědek“), ten, kdo svědčil svým životem i podstoupením násilné smrti za svou víru; přeneseně každý, kdo pro určitou věc či přesvědčení přinesl nejvyšší *oběť. V některých *náboženstvích (*křesťanství) se vyvinul *kult mučedníka; v katolické a pravoslavné *církví bývají mučedníci často svatořečení. (Jaroslav Malina)

mudrci, *sedm mudrců.

mudžáhid (z arabštiny: *mudžáhid*, „účastník *džihádu“), bojovník za *islám nebo za vlast. (Jaroslav Oliverius)

Mueller, Otto (16. 10. 1874, Liebau [dnes Lubawka], Polsko – 24. 9. 1930, Obernigk [dnes Oborniki Śląskie], Polsko), německý malíř a grafik; představitel *expresionismu. Vynikl zejména jako autor křehkých dívčích *aktů ve volné *přírodě s charakteristickými trojúhelníkovými tvářemi a tmavými očními štěrbinami. (Jaroslav Malina)

muezzin (z arabštiny: *mu'azzin*, „vyvolávač“), v islámských *zemích svolává z *minaretu *muslimy k modlitbě. (Jaroslav Oliverius)

mufla [keramika], *nádoba vyrobená z žáruvzdorného materiálu (tradičně *hlíny), do které se při výpalu uzavírá keramika vyžadující při výpalu speciální prostředí. Mufla se používaly v Číně, Koreji a Japonsku pro ochranu *porcelánu a dalšího zboží před kontaktem s plameny, plyny a popelem. (Richard Thér)

muftí (z arabštiny: *muftí*), islámský znalec právní vědy, který vydává rozhodnutí (*fetvy) k právním otázkám; považován za nejvyšší duchovní hlavu dané islámské *země. (Jaroslav Oliverius)

Mughalové (z perštiny: *Mughal*, „Mongol“, podle anglického *Mogul* též *Mogulové*):

1. *dynastie *mongolského původu vládnoucí v Indii v letech 1526 až 1858. Za Mongoly byli považováni všichni muslimští nájezdníci, kteří pronikali na indický subkontinent z oblastí v minulosti tvořících mongolské panství, zejména z Afghánistánu a Střední Asie, z nichž mnozí odvozovali svůj původ přímo od *Čingischána. Z jeho rodu pocházel po matce (a po otci z rodu Timurova) i zakladatel mughalského státu Zahíruddín Muhammad Bábur (1483–1530), jenž se sice sám považoval za *Turka, avšak příslušníci turkomongolské dynastie, kterou v Indii založil, začali být označováni jako Velcí Mughalové (*Mughale azam*).

Říše Velkých Mughalů tvořila jeden z největších centralizovaných států předmoderního světa, který svým územním rozsahem a velikostí zdrojů předčil safijovskou *Persii (1501–1736) i soudobou *osmanskou říši. Na vrcholu svého rozmachu, koncem 17. století, ovládala většinu jihoasijského subkontinentu i část dnešního Afghánistánu (3,2 milionu km²) a počet jejích *poddaných se pohyboval mezi 100–150 miliony. Mughalské období přineslo jedinečnou syntézu perských, středoasijských a indických uměleckých, intelektuálních a literárních tradic, jež se projevila v oblasti indoperského písemnictví, hudby, malířství a architektury. Sjednocení téměř celé Indie pod jedinou ústřední vládou provázal rozvoj řemeslné výroby, obchodu a zbožně peněžních vztahů, na celém území byly zavedeny jednotné míry a peněžní jednotky.

Největší rozkvět mughalské říše nastal za Akbara Velikého (1556–1605) a Džahángíra (1605–1627), k nebývalému rozmachu indoperské kultury došlo za vlády *sultána Šáhdžahána (1628–1658), jenž si velkorysou podporou stavitelského umění vysloužil přezdívku „císař-stavitel“. Z jeho éry pochází vrcholné dílo mughalského stavitelství, hrobka Tádžmahal (Koruna paláců) v Ágře, kterou dal postavit manželce Mumtáz Mahal (zemřela v roce 1631), stejně jako Červená pevnost (Lál kila) a Páteční mešita (Džámí masdžid) v Dillí, které *císař roku 1648 zvolil místo Ágry za říšskou metropoli. Po smrti Šáhdžahánova syna a nástupce Aurangzéba (1658–1707) se mughalský stát začal rozpadat. Jeho konec znamenala (třetí) bitva u Pánípatu 14. ledna 1761, v níž spojenou armádu Mughalů a *Maráthů rozdrtil afghánský vládce Ahmad Šáh Durrání (1747–1773). V průběhu Velkého indického povstání (1857–1859) prohlásili vzbouřenci staříčského Bahádura Šáha Zafara II. (1775–1862), posledního potomka dynastie, císařem Hindustánu; původně sipáhíská vzpoura tak pro mnohé získala charakter legitimního hnutí za svržení cizí nadvlády. Po porážce povstání byl poslední mughalský vládce odsouzen k *exilu v barmském Rangúnu, kde zemřel;

2. pojmenování muslimských kastovních či rodových skupin v Indii, Pákistánu, Afghánistánu a Bangladéši, jejichž příslušníci se pokládají za potomky mongolských (mughalských) válečníků z dob Čingischána (1162–1227), Tamerlána / Timura (1336–1405) a Bábura. Mezi jihoasijskými *muslimy se *mughalové* řadí spolu se *sajjidy* (potomky Prorokovy), *šejchy* (hlásícími se k vznešenému arabskému původu) a *Pathány* (odvozujícími svůj původ od středověkých afghánských vládnoucích rodů) ke skupině *ašráfů* („vznešených“), kteří si mezi muslimy domácího původu nárokují nadřazené postavení. Dodržují *endogamii, jejich ženy dosud praktikují pardu (přísnou fyzickou *segregaci obou *pohlaví). (Jan Filipický)

Muhádžirové (označení muhádžir je urdský a arabský výraz pro přesídlence a tradičně se týká islámského *exodu označujícího počátek *islámského kalendáře), etnikum žijící v městských centrech v Sindhu – Karáci a Haidarábád (Pákistán) v počtu asi 12 milionů. Hovoří *urdštinou. Věřící jsou *muslimové. Od rozdělení Indie v roce 1947 označuje vysoce vzdělanou skupinu většinou urdsky hovořících muslimů, kteří emigrovali zejména ze státu Uttarpradéše a Biháru (severní Indie) do nově vytvořeného státu Pákistán. (Jan Filipický)

Muhammad (asi 570, Mekka, Arábie – 8. 6. 632, Medína, Arábie), arabský prorok (*rasúl Alláh*, „posel Boží“); zakladatel *islámu – třetího *monoteistického náboženství (vedle *judaismu a *křesťanství). Pocházel z *Mekky, z rodu Hášimovců *kmene Kurajš. Záhy osiřel a byl vychován svým dědem Abd al-Muttalibem a svým strýcem Abú Tálibem. Po sňatku s bohatou vdovou Chadídždou se věnoval obchodování. První *zjevení, které se mu dostalo prostřednictvím anděla Džibríla (Gabriela) kolem roku 610, vyzývá k víře v jediného *Boha – Alláha, který nevěřící po smrti trestá a věřící odměňuje. K jeho prvním posluchačům a stoupencům patřili bratranec Alí ibn Abí Tálíb, manželka Chadídžda a několik přátel.

Muhammadovo učení mířilo proti bohatým mekkánským rodům a ohrožovalo *Mekku jako kultovní centrum západní Arábie. Jejich odpor donutil Muhammada a jeho stoupence hledat útočiště v Jathribu (pozdější *Medína, Město Prorokovo). V Medíně vznikla pod jeho vedením obec *muslimů; záhy získala vojenské a politické úspěchy v zápase s odpůrci islámu, v roce 630 ovládla i Mekku, což vedlo k širokému přistupování kočovnických kmenů k medínské obci muslimů a k nástupu islámu jako nové světové moci.

Muhammad zemřel po krátké nemoci a vzhledem k tomu, že nikdy neřešil otázku svého nástupnictví, nastal po jeho smrti složitý politický a ideologický boj (*rozkol, islámský). Později kanonizované Zjevení, které je považováno za přímé slovo Boží, je obsaženo v **koránu*, který je i návodem k uspořádání společenských vztahů včetně vztahů mezi oběma *pohlavími. (Jaroslav Oliverius)

Muhammad an-Nafzáví (narozen počátkem 16. století), arabský spisovatel. O jeho životě a díle je známo málo informací. Důležitým tématem pro něho bylo „ars amandi“ a při jeho

zpracování dosáhl zřejmě vrcholu v dílku s poetickým názvem *Ar-Raud al-átir fī nuḡhat al-ḡhātīr* (Zahrada vůní pro potěchu myslí), které napsal v Tunisu kolem roku 1550. Je to poutavě napsané pojednání proložené básněmi a názornými příklady o erotické lásce, o chvályhodných i záporných vlastnostech mužů a žen, o způsobech milování, o příčinách a léčení neplodnosti žen a *impotence mužů a dalších otázkách, které se týkají sexuálního života. O milostném *aktu hovoří autor zcela otevřeně, bez *předsudků a falešného studu, neboť *islám pokládal *sex za přirozený životní projev a nikterak jej nepotlačoval. Naplněný milostný akt je podle něho takové spojení, které přináší potěšení a slast oběma partnerům, nejen muži. V příbězích se zrcadlí pestrý život různých vrstev společnosti islámského středověku. Dílko koluje v arabských *zemích v podobě knížek lidového čtení. (Jaroslav Oliverius)

Mühlreiterovy znaky, *znaky, Mühlreiterovy.

Mucha, Alfons (24. 7. 1860, Ivančice – 14. 7. 1939, Praha), český malíř, grafik a návrhář; významný představitel evropské *secese, tvůrce moderního plakátu. Zpočátku byl ovlivněn veristickou historickou malbou, v polovině 90. let dospěl k svébytnému projevu založenému na stylizaci, ornamentu a *symbolu; vytvořil svá vrcholná díla, jimž často dominují ženské postavy, někdy typu *femme fatale*. Zabýval se též užitou, dekorační a knižní grafikou, ilustrací, užitým uměním, návrhy nábytku a šperků. Po roce 1900 se vrátil k historizující popisné malbě (například cyklus *Slovanská epopej*), jeho někdejší zakladatelské přínosy znovu ožívají v návrzích diplomů, známek a bankovek mladé Československé republiky. (Jaroslav Malina)

Muchnová, Dagmar (21. 12. 1951, Praha), česká lingvistka se specializací v oboru staré řečtiny. Na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze vystudovala obory francouzštinu a latinu (1976) a starořečtinu (1980), PhDr. (1978), CSc. (1990). Od roku 1976 učila na FF UK latinu, po roce 1980 starořečtinu; od roku 2003 zástupkyně ředitele, od roku 2005 ředitelka Ústavu řeckých a latinských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Pedagogická činnost: jazykové kurzy řečtiny, řecká syntax, řecká lingvistika, řecké dialekty literární i neliterární, vývoj řeckého jazyka, historická mluvnice řečtiny. Badatelské zájmy: starořecká lingvistika, zejména otázky větné sémanto-syntaxe a syntaxe textu, v poslední době též s ohledem na pragmatiku a problematiku výstavby diskurzu; problematika lingvistických teorií v antice. Studijní pobyty a vědecké stáže ve Francii, Švýcarsku, Velké Británii a Řecku, referáty na zahraničních konferencích (Francie, Holandsko, Itálie, Maďarsko, Německo, Španělsko) i tuzemských konferencích. Členka oborové rady klasické filologie FF UK; hlavní redaktorka časopisu *Auriga – Zprávy JKF* v letech 1997–2005, vědecká redaktorka *AUC – Graecolatina* 20, 22, členka lektorského komitétu časopisu *Gaia*.

Výběr prací: (2004): *Syntax klasické řečtiny, I. Vedlejší věty*, Praha, Karolinum. (2000): *Souhrn starořecké gramatiky*, Praha, Holman. (1987): „Remarques sur l'expression de la cause à l'aide de moyens lexicaux en grec ancien“, *LF* 110, 87–93. (1988): „Analyse sémantico-syntaxique des propositions par *hoti* après les verba affectuum“, *AUC – GLP* 12, 33–50. (1991): „Les propositions dites de motif“, in: Biraud, M. (ed.), *Études de syntaxe du grec classique*, Nice, 135–143. (1991): „Les propositions de raison dans les langues modernes et les propositions de motif en grec ancien“, in: Palek, B. – Janota, P. (eds.), *Proceedings of LP'90*, Prague, Charles University Press, 285–291. (1990–1992): „Les propositions introduites par *hoti* à valeur causale“, *Acta Antiqua* 33, 187–191. (1994): „Remarques sur les syntagmes prépositionnels et l'expression de la cause chez Xénophon“, in: Jacquinod, B. (ed.) *Cas et prépositions en grec ancien*, Saint-Etienne, 239–248. (1994): „Remarques sur l'*oratio obliqua* en attique“, *Cratyle* 13, 27–45. (1993): „Les propositions causales en epei“, *AUC – GLP* 14, 89–96. (1996–1997): „K obsahovým propozicím ve starořečtině“, *Auriga – ZJKF* 38–39, 5–29. (1997): „Temporalité relative et temporalité absolue en grec ancien“, in: E. Banfi (ed.), *Studi di linguistica Greca. II*, Milano, 161–174. (1997): „À propos des

conceptions de la temporalité relative en grec ancien, en tchèque, en français et en latin“, *AUC – GLP* 15, 135–143. (1998): „K obsahovým propozicím ve starořečtině II“, *Auriga* 40, 7–22. (1999): „À propos des propositions du type *sy gar m'hos eimi ... eirékós kýrem*“ (Soph. O.C. 571), in: Jacquinod, B., (ed.), *Les complétives en Grec Ancien*, Saint-Etienne, 113–127. (2000): „*Epei* en tant que particule dans les phrases autonomes“, *AUC – GLP* 18, 119–136. (2001): „Podmínkové věty ve starořečtině a v češtině“, *Auriga* 43, 5–22. (2003): „*Epei* homérique: sémantique, syntaxe, pragmatice“, *Gaia* 7, 105–116. (2004): „Příručky a učebnice starořecké syntaxe v posledních patnácti letech“, *Auriga* 46, 41–44. S M. BIRAUD (2005): „L'enseignement des langues anciennes dans huit des pays entrés dans la Communauté Européenne en 2004“, in: Zucker, A. – Olivi, M.-C. (eds.), *Actes du XXXVIIIe Congrès international de l'APLAES*, Nice, 139–158. (2004): „Les emplois paratactiques de *hos*“, *AUC – GLP* 20, 121–131. (2006): „Entre conjonction et particule: le cas de *epei*“, in: Crespo, E., de la Villa, J. & Revuelta, A. R. (eds.), *Word Classes and Related Topics in Ancient Greek*, Louvain-la-Neuve, Peeters, 557–570. Kontakt: PhDr. Dagmar Muchnová, CSc., Ústav řeckých a latinských studií Filozofické fakulty Univerzity Karlov v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: dagmar.muchnova@ff.cuni.cz; www.urls.ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

muchomůrka červená (*Amanita muscaria*), jedovatá houba, obsahující *halucinogenní látky (*halucinogeny), především *kyselinu iboténovou, muscimol a muscadon, pouze v menší míře také muscarin. Démonická houba severských národů, *Čukčů, *Kamčadalů, *Korjaků, *Laponců, *Ostjaků a *Samojedů. Opojný nápoj připravovali z muchomůrky červené, mléka a šťávy vytlačené z listů vlohyně (*Vaccinium uliginosum*) nebo vrbky úzkolisté (*Chamaenerion angustifolium*). Jindy ženy rozžvýkaly klobouky a uhnětly z nich válečky, které pak muži žvýkali, aby dosáhli stavu omámení. Účinné látky přecházely i do moči, která byla někdy domorodci konzumována při nedostatku *primárního zdroje drogy.

Účinky vypadají jako polospánek s barevnými vizemi. Člověk po požití muchomůrky červené překračuje malé překážky (kaménky, stébla trávy), jako by byly mnohonásobně větší, jindy se dostavuje řečnost až obsedantní nutkavost mluvit o věcech, které by si jinak člověk chtěl nechat jen pro sebe. Účinek se dostavuje po půlhodině až dvou hodinách a trvá až 8 hodin. Intoxikace může končit i smrtí. (Petr Bureš)

Muiskové, *Čibčové.

Mujöl (vládl 654–661), vedle svého syna *Munmua a švagra *Kim Ju-sina jeden ze tří sjednotitelů Koreje. Původním jménem Kim Čhun-čchu. Na *trůn se dostal až po vymření tzv. *sönggol* – „svaté kosti“ po *vládě dvou královen. Pro sillskou elitu byl kompromisem, nicméně jeho kontakty a pověst válečníka byly pro danou dobu zřejmě rozhodující. (Petr Bureš)

muka, boží, architektonický objekt (umístěný obvykle ve volné *krajině) ve tvaru sloupu či pilíře se skříňkou pro *obraz, *reliéf nebo *plastiku; umístěn byl zpravidla na křižovatkách, ale i ve volné přírodě (v polích). V *českých zemích stavěn zejména v 15.–20. století. (František Čapka)

mukoperiost, sliznice pevně přirostlá k *periostu *kosti bez podslizničního vaziva. Mukoperiostem je například *dáseň. (Ladislava Horáčková)

mula, kříženec většího vzrůstu mezi kobyloou a oslem, úspěšnost jejich *oplození činí 60–70 %. První křížení proběhla pravděpodobně v oblasti západní Asie, odkud se kolem 8.–7. století př. n. l. rozšířily muly dále přes Rusko do Evropy. Mula představuje ideální spojení vlastností *koně (větší vzrůst, síla) a *osla (klidná povaha) vhodných pro přepravu nákladu a osob. (Gabriela Dreslerová)

mulat (ze španělštiny a portugalštiny: *mulato*, „smíšeného původu; „mládě muly“, zdrobnělina od *mulo*, „mezek, mula“, z latinského *mīlus*; francouzsky *mulâtre*), obecné označení osoby evropského a afrického původu používané zejména v *zemích Jižní Ameriky.

Mulati reprezentují zejména v zemích Jižní Ameriky významnou složku obyvatelstva (Dominikánská republika 73 %, Brazílie 40 %, Panama 26 %). Ve Spojených státech amerických byl mulat do roku 1930 oficiální kategorií při *cenzech, ovšem toto označení bylo běžně používáno pro popis jedinců s různým etnickým původem. Byly jím například označovány osoby smíšeného původu evropského a původního *indiánského obyvatelstva. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

mulla (molla), u *ší'itů řadový *duchovní, u *sunnitů čestný titul učenců. (Jaroslav Oliverius)

Müller, Friedrich Max (6. 12. 1823, Dessau, Anhaltsko, Německo – 28. 10. 1900, Oxford, Anglie), německý orientalista a průkopník srovnávací indoeuropeistiky, zakladatel *religionistiky. Müller se mezi osmnáctým a dvacátým rokem života naučil *hebrejsky a *arabsky, studoval klasické jazyky a psychologii na *univerzitách v Lipsku a Tübingenu, v jedenadvaceti letech si osvojil *perštinu a pod vedením lipského indologa Hermanna Brockhause (1806–1877) *sanskrt. V Berlíně navštěvoval přednášky zakladatele srovnávací indoevropské jazykovědy v Německu Franze Boppa a v Paříži studoval u indologa Eugèna Bournoufa. V roce 1846 se seznámil s anglofilem *baronem Christianem Karlem Bunsenem (1791–1860), pruským velvyslancem ve Velké Británii, který mu umožnil roku 1847 vystoupit na půdě prestižní British Association for the Advancement of Science v Oxfordu.

Friedrich Max Müller zůstal na Britských ostrovech až do konce svého života; od roku 1854 zastával místo profesora moderních jazyků na univerzitě v Oxfordu; v roce 1868 se zde stal řádným profesorem srovnávací jazykovědy; zabýval se především indologií a obecnou teorií náboženství. Z díla: *Introduction to the Science of Religion* (Úvod do religionistiky, 1873), *The Sacred Books of the East* (Posvátné knihy Východu, padesátisvazková edice pod jeho vedením). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Müller, Karel (4. 1. 1972, Písek), český filozof a politický sociolog; docent Katedry politologie Vysoké školy ekonomické v Praze, kde působí od roku 1999. Vystudoval filozofii na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (1996), postgraduálně potom politologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze (2002). Vyučuje předměty Politická sociologie a Občanská společnost a stát: předpoklady, rizika a záruky demokracie. Externě vyučuje také na Fakultě humanitních studií a na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

Zabývá se problematikou moderní *občanské společnosti v českém i evropském kontextu. Publikoval řadu článků v českých i zahraničních periodikách. Je autorem publikace *Češi a občanská společnost: Pojem, problémy, východiska* (2002, 2003). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (s Marií Dohnalovou a Jaroslavem Malinou) 17. svazek *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003). Působí v redakční radě časopisu *Grantis*, je členem předsednictva *Helsinského výboru ČR*. Kontakt: Doc. PhDr. Karel Müller, Ph.D., Katedra politologie Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze, náměstí W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3, e-mail: mullerk@vse.cz. (Jaroslav Malina)

Müller, Sophus Otto (24. 5. 1846, Kodaň, Dánsko – 23. 2. 1934, Kodaň, Dánsko), dánský archeolog a etnograf; ředitel Národního muzea v Kodani. Zasloužil se o rozpracování typologické metodiky především na materiálu severské doby bronzové a železné a o synchronizaci evropské prehistorie na již známý vývoj antického světa. (Jaroslav Malina)

Mullerova rohatka, *rohatka, Mullerova.

Müllerův vývod, *vývod, Müllerův.

Mullis, Kary Banks (28. 12. 1944, Lenoir, Severní Karolína, USA), americký biochemik; nositel Nobelovy ceny v roce 1993. V roce 1983 vynalezl princip dnes již klasické metody, zvané *polymerázová řetězová reakce (PCR). V době svého objevu pracoval u soukromé biotechnologické firmy Cetus v Kalifornii. Metoda byla patentována v roce 1985 a Mullisem

publikována v tomtéž roce v prosinci. Vědecké komunitě svůj objev představil přednáškou *Specific Enzymatic Amplification of DNA in vitro: The Polymerase Chain Reaction* (Specifické enzymatické amplifikace DNA in vitro: polymerázová řetězová reakce) v červnu roku 1986 během symposia s názvem *The Molecular Biology of Homo sapiens* (Molekulární biologie Homo sapiens), pořádaném institucí Cold Spring Harbor v New Yorku.

Kary Mullis je příkladem úspěchu jedné klíčové myšlenky a patří mezi poněkud kontroverzní laureáty Nobelovy ceny. Firmu Cetus opustil již v roce 1986, vědě se dnes věnuje poměrně málo, má v Kalifornii konzultační firmu, ve sbírce svých esejů *Dancing Naked in the Mind Field* (Tančit nahý v myšlenkovém poli, 1998) popisuje otevřeně své zkušenosti s drogami a spory o *patent PCR; patří k horlivým zastáncům myšlenky, že i přes evidentní vědecké důkazy není *virus HIV původcem AIDS. (Petr Bureš)

multifidus, -a, -um, mnohokrát rozštěpený, rozeklaný (například jedny ze zádových *svalů autochtonních – **musculi multifidi*). (Ladislava Horáčková)

multigenová rodina, *rodina, multigenová.

multikamerální cysta, *cysta, multikamerální.

multikulturalismus (z latiny: *multus*, „mnohý, četný“, *colere, cultus*, „pěstovat“), termín, který se obecně užívá v *kontextu *sociokulturní problematiky, *etnicity a *rasy, *jazyka, *kultury sexuální preference či tělesné nebo duševní handicapovanosti; poprvé se patrně objevil v 60. letech 20. století ve Švýcarsku a poté v Kanadě, kde sloužil k popisu míšení frankofonního a anglofonního obyvatelstva. Dnes má multikulturalismus řadu významů:

1. koexistence různých sociokulturních skupin se specifickými systémy *institucí, *tradicí, významů, postojů a *hodnot. Mezi těmito skupinami nemusí nutně docházet k interakci či spolupráci;

2. dynamická výměna kulturních statků, vzájemné ovlivňování různorodých kulturních systémů, případně i vznik systémů kvalitativně nových. V tomto smyslu se multikulturalismus v poslední době intenzivně uplatňuje například v Nizozemsku, v Německu (lidově *Multi-Kulti*), kde jde o *integraci přistěhovalců z Turecka a z dalších *zemí, v USA se používá spíše výraz *melting pot* („*tavicí kotel“, „tavicí tyglík“), což vyjadřuje vzájemnou *asimilaci jednotlivých kultur v novou entitu; typickým příkladem lokalit, kde k takovému míšení dochází je americký New York nebo nizozemský Amsterodam. Pojem zde slouží k označení kosmopolitního způsobu života, postoje a životní filozofie, které obhajují zachování původní kulturní, etnické, rasové a náboženské *identity. Ve Spojených státech amerických byly *ideje multikulturalismu rozvíjeny v *opozici ke koncepci Ameriky jako tradičního „tavicího kotle“ smývajících kulturní a rasové rozdíly. Zastánci multikulturalismu zde jako konstruktivní alternativu navrhuje uchovat a dále rozvíjet mozaiku odlišných životních stylů a kultur. Symbolem amerického multikulturalismu se stal „Američan s pomlčkou“, tedy kategorie Afro-Američan nebo Asiat-Američan. Boj o multikulturní „zmnoženou perspektivu“, respektující kulturní a etnickou pluralitu americké *společnosti, se od 70. let 20. století intenzivně odehrával na akademické půdě i v masmédiích.

Díky multikulturalismu byly revidovány učební osnovy vysokých škol a rozšířeny o alternativní *interpretaci americké historie i současnosti. Přestože kritici toto *hnutí označovali za intelektuální pozitivní diskriminaci, multikulturalismus pronikl nejen na akademickou půdu, ale i do *populární kultury a výrazně tak ovlivnil americký způsob života;

3. transdisciplinární vědecká teorie (kombinující antropologické, filozofické, sociologické, psychologické, politologické, ekonomické a další přístupy) obecné antropologie, která se zabývá různými aspekty sociokulturní diverzity. V centru zájmu stojí pluralita *světů, sociokulturních vzorců, komunikačních kódů a zkoumání možností přechodů a *směny mezi relativně uzavřenými kulturními systémy;

4. úsilí o vytvoření pluralitní společnosti zahrnující množství odlišných sociokulturních skupin. Soužití je založeno na principech *tolerance, respektu, dialogu a konstruktivní

spolupráce. Důležitou složkou a nástrojem multikulturalismu je interkulturní výchova. V tomto významu se jedná o tzv. normativní multikulturalismus, na rozdíl prvních dvou vymezení, která spadají pod hlavičku deskriptivního (popisného) multikulturalismu.

Existují dva základní způsoby ospravedlnění multikulturní politiky. (a) Někteří liberálové argumentují, že pocit kulturní sounáležitosti k menšinové skupině je podstatnou složkou individuálního sebe-respektu a identity, a multikulturalismus má proto oporu v hodnotách *liberalismu. Naopak (b) *komunitaristé zastávají *názor, že určitým způsobem definované společenství má hodnotu samo o sobě, včetně svých tradic a „sdílených porozumění“, a proto je třeba mu dát prostor k rozvoji, či alespoň k „přežití“ (*survival*). (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Jaroslav Malina, Václav Soukup)

multikulturalismus, liberální [politická filozofie], vedle *komunitarismu jedna z hlavních forem ospravedlnění normativního multikulturalismu. Spočívá v přesvědčení, že nedílným předpokladem individuálního sebe-respektu a realizace je příslušnost k určité skupině (definované zejména etnicky či jazykově), a v zájmu naplnění liberálního ideálu individuální *rovnosti jakožto kritéria *spravedlnosti proto musí ze strany *politické autority i většinové *společnosti dojít k uznání a podpoře kulturní odlišnosti těchto skupin. Liberální multikulturalismus se tak staví mezi radikální *politiku difference, s její kritikou nivelizačních a asimilačních tendencí *liberalismu, a k odlišnosti „slepý“ (*difference-blind*) liberalismus, který považuje speciální zacházení s *menšinami za zradu liberálních rovnostářských principů. (Pavel Dufek)

multikulturalita očima dětí, *Czechkid.

multilaterální (z latiny: *multus*, „mnohý, četný“, *lateralis*, „boční, postranní“), mnohostranný.

multilaterální spolupráce, *spolupráce, multilaterální.

multilineární evoluce kultury, *evoluce kultury, multilineární.

multipara, -ae, f., žena, která opakovaně rodila; samice savce, která již dříve měla mláďata. Opak: *nullipara. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

multiplexová PCR, *reakce, multiplexová polymerázová řetězová.

multiplexová polymerázová řetězová reakce, *reakce, multiplexová polymerázová řetězová.

multipolární neuron, *neuron, multipolární.

multiregionální teorie antropogeneze, *antropogeneze, multiregionální teorie.

multivokální interpretace symbolů, *interpretace symbolů, multivokální.

multi-sited ethnography (anglicky), označení pro *antropologický terénní výzkum prováděný na více místech. Multilokální povaha sociálních procesů v globalizujícím se světě zrodila potřebu nového výzkumného modelu. Tyto úvahy vznesli George *Marcus a Michael Fischer v knize *Anthropology as Cultural Critique: Experimental Moment in the Human Sciences* (Antropologie jako kulturní kritika: Experimentální okamžik ve vědách o člověku, 1986). V 90. letech pak George Marcus následně rozpracoval metodu, kterou nazval *multi-sited ethnography*. Podle Marcuse nemohou být v současnosti výzkumy prováděny pouze v jedné *lokalitě. Pozorování musí zahrnovat mnoho míst s ohledem na jejich propojení. Marcus přebírá modely vztahů mezi místy artikulované v tehdejší francouzské filozofii: Michel *Foucault hovořil o *heterotopii* jako o místu mezi místy, které se k žádnému místu nepřimyká a Deleuze používal model *rhizomy* – sítě vztahů bez *centra a *hierarchie, který na rozdíl od nacionalistického modelu stromu nevyžaduje lokalizaci. *Multi-sited ethnography* může být díky těmto modelům osvobozena od nutnosti hledat svůj fundament, opustit závaznost jediného (centrovaného) modelu typu světového systému, *státu či *národa a expandovat k fenoménům, jež mají povahu sítě v oblasti médií, technologií a kulturní produkce.

Navrhovaný model etnografie konstruuje nové předměty zájmu, metodicky klade důraz na výběr míst, sleduje řetězce, dráhy, vlákna, konjunkce a juxtaopozice lokací ve smyslu reálného propojení míst. Marcus dokládá existujícími studii možnost sledovat například dráhy lidí (*migraci), dráhy věcí (produkci a spotřebu nejrůznějšího druhu), sledovat „metafory“ čili dráhy *diskurzů (distribuovaných například vědeckými sítěmi, médií) až po výzkum, jež bude strategicky zakotvený v lokalitě s ohledem na dráhy, které ji protínají. Výzkumy tohoto typu musí obsahovat metodické reflexivní sebezahrnutí výzkumníka do celku výzkumu a *reflexi vlastního diskurzu a vědění. Pro Marcuse se výzkumník stává aktivistou svého druhu, který není levicovým kritikem, nepřiklání se nezbytně k nějakému *hnutí nebo k doméně výzkumu či k samotné akademii. Aktivismus odvozuje z okolností výzkumu samého. Antropologie v tomto směru přestává být zaměřena na exotického Jiného (poslušně sedícího na místě v totalitě uzavřené *kultury; srov. *antropologie, kritická) a přiklání se ke studiu současného propojeného světa. (Michal Tošner)

Mulvaney, Derek John (narozen 1925), australský archeolog; profesor na The Australian National University, Canberra. Je autorem terénních výzkumů na řadě australských lokalit (například skalní převis Ingaladdi v Severní *zemi, Fromm's Landing na řece Murray ve státě Jižní Austrálie, *jeskyně Kenniff v Queenslandu, což jsou většinou mnohvrstevná naleziště s dlouhodobým osídlením v trvání několika tisíc let) a tvůrcem moderních koncepcí australské prehistorie. Z díla: *The Prehistory of Australia* (Prehistorie Austrálie, 1969). (Jaroslav Malina)

mumie (z perštiny: *mumia* a z arabštiny: *múmija*, což znamená v obou případech „černá smola vyvěrající ze země“), v širším slova smyslu označení pro celá lidská (i zvířecí) těla zemřelých, dobře zachovaná v důsledku vhodných podmínek jejich *uložení (*mumie, přirozené), nebo umělými postupy – *mumifikací (*mumie, umělé). Termín se vžil především v souvislosti s nálezy konzervovaných pozůstatků starých *Egyptanů. Ve *středověku se jim podobně jako přírodní pryskyřici *mumio*, s níž byly zaměňovány, přičítaly léčivé účinky. Starověcí Egyptané specifické označení pro balzamované pozůstatky svých mrtvých nepoužívali. Zemřelé většinou nazývali *Usire (*Usir), podle jejich boha záhrobí.

Lidská (i zvířecí) těla se však mohou zachovat i v prostředí bez přístupu vzduchu (kyslíku), tedy v *redukčním prostředí* močálů a bažin severní Evropy (Skandinávie, Anglie); jde o „těla z močálů“ (*bog bodies*). Jiným prostředkem k uchování těl je *zmrazení*, buď ve věčně zmrzlé půdě (například na Aljašce, ostrově sv. Vavřince a Aleutských ostrovech), kde se zachovala i celá těla pleistocenních mamutů nebo v *ledovcích (například ve vysokohorském Pazyryku na Altaji, kde se v mohylách uchovala těla pohřbených s bohatstvím *milodarů z období 5.–1. století př. n. l.). Z alpského ledovce na italsko-rakouské hranici pochází *Ötzi, pověstný „ledový muž“ (*Eismann*) z období *eneolitu (asi 3300 let př. n. l.), jehož pozůstatky jsou nyní uloženy v Bolzanu (jižní Tyrolsko). (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

mumie, přirozené, těla zemřelých, která jsou dobře zachovaná v důsledku vhodných podmínek působících při jejich posmrtném uložení (využití těchto podmínek může být nahodilé nebo záměrné). Po smrti dochází v živočišném těle k destruktivním kadaverózním neboli mrtvolným změnám. Jsou to jednak autolytické změny (posmrtné natrávení) tělních tkání uvolněnými enzymy z *buněk a navazující hnilobné změny, způsobené mikroorganismy přítomnými zejména ve střevech.

V případě přirozené *mumifikace je tělo zemřelého rychle dehydratováno a dosáhne jakési „enzymatické rovnováhy“, zastavena je destrukce *proteinů. Tento stav bývá způsoben nejčastěji přírodním suchým horkým nebo naopak suchým mrazivým vzduchem, důmyslným vyřešením proudění vzduchu v kryptách, přítomností určitých stopových prvků v půdě, vápnem ze stěn *krypt nebo kombinací všech těchto faktorů. Podobné způsoby konzervování těl živočichů znaly již pravěké populace (například sušení nasolených ryb).

Poněvadž se přirozené mumie nacházejí ve velkém množství prakticky po celém světě, zmiňujeme zde jen některé z nich.

Afrika. Nejpočetnější nálezy přirozených mumií pocházejí ze starého *Egypta, a to zejména z předdynastického období (4000–3000 let př. n. l.), kdy pozůstalí pohřbívali zemřelé do mělkých písečných *hrobů, obvykle ve flexní (fetální) poloze, s hlavou směřující k jihu a s tváří obrácenou na západ. Spolu s mrtvými se vkládaly do hrobu také některé jejich osobní předměty a nádoby s jídlem a nápoji. K nejznámějším egyptským přirozeným mumiím patří nález mužského těla z Gebelain s datováním asi 3000 let př. n. l. Tělo, pohřbené ve fetální poloze, bylo zachováno díky rychlé dehydrataci působením horkého písku. *Mumie je vystavena v Britském muzeu v Londýně; podle zbarvení vlasů dostala přezdívku „Ginger“ (Zrzek). Podobně zachovaná těla lze však běžně nalézt u četných pohřbů chudých obyvatel Egypta i z historických období.

Původní obyvatelé Tenerife, největšího z Kanárských ostrovů, se nazývali *Guančové a pocházeli z berberských kmenů na severozápadním pobřeží Afriky. Své zemřelé pohřbívali do jeskyní, a to položené pouze na rákosových rohožích nebo na dřevěných prknech, kde byla těla přirozeně mumifikována vlivem suchého klimatu. Tyto populace sice praktikovaly i *umělou mumifikaci (velmi podobnou mumifikaci praktikované v Egyptě), ta však byla určena pouze vyšší společenské vrstvě. Jedna z nejlépe zachovaných mumií Guančů je deponována na Ústavu biologické antropologie na univerzitě v Cambridge, Velká Británie.

Amerika. Přirozená mumifikace zemřelých je pro oblast *Nového světa zcela typická a výrazně převažuje nad vzácnými případy umělé mumifikace. Je známa především ze čtyř oblastí: jihozápadu a jihu Severní Ameriky, z pohoří And a pobřeží Jižní Ameriky, z Aleutských ostrovů a z Aljašky.

Amerika – Aleutské ostrovy. V roce 1938 byla na Ostrově Kagamil v centrální části řetězce Aleutských ostrovů nalezena mumifikovaná lidská těla. O jejich výzkum se zasloužil i americký antropolog českého původu Aleš *Hrdlička.

Chladné a vlhké klima Aleutských ostrovů sice není pro přirozenou mumifikaci vhodné, ale obyvatelé ostrova vymysleli techniku, kdy při mumifikaci využívají přírodní prostředí bez použití jakýchkoliv chemikálií; proto jsme zařadili nález takovýchto mumií mezi mumifikace přirozené.

Při aleutské metodě mumifikace (jednalo se zejména o těla lovců a kmenových vůdců) bývaly odstraněny vnitřní orgány pomocí řezu v přední stěně břišní (v oblasti *velké pánve nebo nad *žaludkem). Tuková tkáň byla z břišní dutiny odstraněna a dutina byla vyplněna suchou trávou. Tělo bylo pak vloženo do tekoucí vody, kde došlo ke kompletnímu odstranění tuku a na těle zůstaly z měkkých tkání pouze *svaly a *kůže. Poté bylo tělo svázáno ve flexní pozici a po určitou dobu byla opatrně otírána povrchová vlhkost. Po tomto ošetření byly odstraněny provázky a tělo bylo zavinuto do nejlepších šatů, obvykle z kůže vodních ptáků, obaleno do vodě odolné příkrývky z lachtaních střev a dále zavinuto do různých vrstev kůží tuleňů, lachtanů apod. a často zabaleno ještě do rohože. Celý takový „svazek“ byl pak ovinut provázky ze spletených šlach a přenesen do pohřební jeskyně vulkanického původu, kde proudil suchý horký vzduch. Zde byl uložen na vyvýšené ploché místo nebo zavěšen u stropu, aby nedošlo ke kontaktu zabaleného těla s navlhlou zemí.

Hrdlička vyzvedl z vulkanických jeskyní na padesát mumií *Aleuťanů a uložil je v depozitáři Smithsonian Institution ve Washingtonu. Jednu z neporušených mumií prostudovala v roce 1969 skupina vědců pod vedením amerického paleopatologa Michaela Zimmermanna. Jednalo se o muže ve věku 40–50 let, který zemřel a byl mumifikován před 200–300 lety. Podle paleopatologických nálezů skončil pravděpodobně na následky komplikací při lobární *pneumonii. Muž trpěl také antrakózou (Aleuťané dosud připravují pokrmy na ohništi, které vytápějí tulením tukem a jejich příbytky jsou plné kouře). Zuby

zemřelého měly silnou atrici, muž trpěl zánětem dásní, měl silný nános zubního kamene. Na těle nebyly objeveny žádné známky násilí.

Amerika – Aljaška. V roce 1972 našli eskymáčtí lovci v Kialegaku na ostrově sv. Vavřince v Beringově moři zmrzlé ženské tělo. V následujícím roce dostal antropolog Zorro Bradley povolení mumifikované tělo vyzvednout a spolu s dalšími kolegy je prostudovat. Mumie rozmrzala po dobu 24 hodin při pokojové teplotě a poté byla detailně pitvána. Ze zachovaných tkání svalů dolní končetiny (**musculus psoas major* a **musculus quadriceps femoris*) byly odebrány vzorky a zaslány do dvou různých laboratoří pro určení stáří **radiokarbonovou* metodou (ve Smithsonian Institution ve Washingtonu bylo stáří stanoveno na 405 ± 70 let, na Pensylvánské univerzitě $370\text{--}390 \pm 90$ let).

Na horních končetinách ženy bylo objeveno jednoduché **tetování* střídavě s řadou silnější linky a linky tečkované. Na pravé ruce bylo tetování provedeno i na dorzální straně třetího a čtvrtého prstu. Na levé horní končetině nebyla viditelnost tetování zcela zřetelná kvůli vysušenější končetině. Na obou končetinách se objevil také tvar jakéhosi srdce (motiv se vlevo na paži opakoval několikrát). Způsob tetování odpovídá podle badatelů prehistorické fázi aljašských populací a shoduje se s datováním těla.

Tělo mumie bylo velmi dobře zachované, tmavě hnědé barvy (u mumií obvyklé), bylo zcela bez známek přítomnosti oděvu. Vnitřní orgány byly vysušeny, ale intaktní. U ženy byly nalezeny stopy po frakturách lebečních kostí, byla diagnostikována koronární a aortální ateroskleróza (tyto choroby bývají označovány za civilizační), plíce byly postiženy antrakózou (z otevřených ohnišť v příbytcích), páteř byla mírně skoliotická. V tracheálních uzlinách byla nalezena fibróza s centry **kalcifikace*, podobně tomu bylo i ve **slezině*. Při rozboru zbytků v **tlustém* střevě byla objevena vajíčka motolice (*Cryptocotyle lingua*).

Badatelé dospěli k názoru, že žena postmenopauzálního věku byla pohřbena zaživa ve svém obydlí (pouze doma bývají **Eskymáci* neoděni) během sesuvu půdy nebo během zemětřesení a zemřela udušením.

Amerika, Jižní. K nejstarším známým přirozeně mumifikovaným tělům lze počítat zemřelé lidi kultury Chinchorro z pobřeží dnešního severního Chile (datování 5000–2000 let př. n. l.), jejichž těla byla pozůstalými jen pevně svazována a suché podnebí pouště Atacama je rychle vysušilo. Tato společnost jako jedna z prvních využívala také umělé mumifikace.

Andské populace ukládaly své mrtvé od nejstarších dob nejčastěji do **jeskyní* nebo pod skalní **převisy*, do malých zaoblených nebo pravouhlých kamenných hrobek. Tělo mrtvého bylo obvykle svázáno provazem a uloženo vsedě tak, aby zemřelý „hleděl“ k horizontu, kolena se dotýkala brady, paže byly zkříženy na hrudi. Zemřelý byl zahalený do tuniky a ovinutý pruhem látky. Uvnitř hrobky bylo kolem mrtvého rozloženo jídlo a některé věci denní potřeby; malé symbolické předměty (například peří, mušle, případně koka [viz **kokain*]) byly mrtvému vkládány do rukou. Jakmile začaly být andské populace vyspělejší s jasně definovanými pravidly a vůdci, staly se mumie („živá těla“) předmětem uctívání domorodých **kmenů*. Vládcí populace **Inků* byli později pohřbíváni se svými ženami, sloužícími a **otroky*. V posledních desetiletích trvání **incké* říše koncem 15. a počátkem 16. století pečovaly o mumie panovníků zvláštní sloužící, kteří mumifikovaným tělům panovníků přinášeli potravu a nápoje a fungovali také jako jejich mluvčí. Během náboženských ceremonií byly mumie ukazovány veřejnosti ve slavnostních průvodech v hlavním městě Inků – **Cuzku*. Dosud však nebyla potvrzena umělá mumifikace panovníkova těla a zdá se, že zemřelí vládcové byli mumifikováni pouze přírodními podmínkami prostředí. Je však známo, že z těla panovníka bývaly vyjímány vnitřnosti, které se pravděpodobně pohřbívaly do sběrných **uren*, tělní dutina byla vyplněna tkaninou, tělo omyto a vysušeno. Zatímco těla zůstávala v Cuzku, vyjmutá srdce byla ukládána v podzemí pevnosti **Ollantaytambo* u řeky Urubamby. Mumie zemřelého inky (*malquis*) pak byla umístěna na zlatém trůnu v paláci v

Cuzku; palác se tak od té chvíle stal jakousi jeho svatyní a následník trůnu si musel vybudovat své nové sídlo.

Zajímavé svědectví o incké společnosti a jejich náboženských rituálech podávají mumifikovaná těla lidských obětí bohům nalezená ve vysokohorských oblastech And. Doposud zde bylo nalezeno více než sto mumifikovaných těl, převážně dětí a mladistvých osob, která byla přirozeně mumifikována vlivem suchého větrného a studeného klimatu.

Jeden z nejznámějších inckých pohřbů lidské oběti byl nalezen v roce 1954 ve vyhaslém vulkánu Cerro el Plomo (5430 m n. m.), hoře vzdálené asi 45 km východně od Santiaga de Chile. Jednalo se o nález mumifikovaného dětského těla osmiletého až devítiletého chlapce (prince), který byl oblečen ve vlněném ponču, pokrytém několika kovovými ozdobami a figurkami. Chlapec byl pravděpodobně omámen alkoholickým nápojem *chichou nebo listy koky (*Erythroxylon coca*) a ponechán, aby zde v chladu zemřel. Studený suchý horský vzduch jeho tělo konzervoval ve fetální pozici. K obětování mladého prince bohu *Slunce došlo zřejmě někdy mezi lety 1480 až 1540. Chlapec měl obličej pomalován červenou barvou, ve vlasech měl pera kondora, na ruku stříbrný náramek a přívěsek, milodary tvořilo několik váčků, které obsahovaly listy koky, jeho mléčné zuby a ustříhané nehty, zlaté, stříbrné a mušlové figurky *lam a sošku patrně ženské bytosti. Tělo prostudoval v roce 1982 tým patologů, kteří objevili bradavice na ruce a elektronovým mikroskopem byli schopni rozpoznat papilloma virus (jde o nejranější nález starého viru).

Na nejvyšší hoře západní polokoule v Argentině (Aconcagua – 6962 m n. m.), v nadmořské výšce okolo 5300 m byl v roce 1985 nalezen další intaktní pohřeb malého dítěte. Tentokrát se jednalo se o mumii asi sedmiletého chlapce – prince, který zemřel zhruba před 500 lety. Chlapec byl pomalován červenou barvou, která byla pro Inky symbolem života. U mumie se našel malý váček s vařenými fazolemi, zřejmě jeho symbolické jídlo pro „onen svět“, kolem těla byly uloženy zlaté, stříbrné a měděné figurky a mušle.

Sopka Llullaillaco v severozápadní Argentině leží v oblasti, která byla odlehlou provincií incké říše. Na vrcholu hory byla objeveno ploché obětiště o rozměrech 10x6 m, lemované kamennou zdí. Kromě malých zlatých a stříbrných sošek a vzácných lastur byly pod plošinou nalezeny tři hrobky, v nichž byly uloženy pozůstatky lidských obětí. Mezi nalezená mumifikovaná těla patřil asi sedmiletý chlapec a dvě dívky, jedna šestiletá a druhá patnáctiletá. Těla dětí nenesla žádné známky násilí (s výjimkou šestileté dívky, do které udeřil blesk); u patnáctileté dívky bylo potvrzeno požití většího množství koky, v Andách významné léčivé a rituální rostliny. Dívka měla uměle deformovanou hlavu, což bylo běžné pro příslušníky společenské elity, ozdobenou bílou čelenkou z ptačích per. Všechny tři děti byly oblečeny do látek nejvyšší kvality. V hrobkách bylo nalezeno také třicet šest zlatých a stříbrných sošek a lastury měkkýše rodu *Spondylus*. Dále zde byl objeven soubor plastik lam, znázorňující karavanu, série oděných sošek lidí a nádoby se zbytky obětních pokrmů. Protože u mrtvých nebyly zjištěny žádné podstatné změny tkáňových buněk, stala se nalezená těla obětovaných dětí jedněmi z vědecky nejcennějších mumií. Spolu s dalšími mumii z Peru a Chile tvoří mumie z Llullaillaca skupinu osmnácti vědecky prozkoumaných mumifikovaných obětí Inků, jejichž další studium přispívá k pochopení minulosti populací Jižní Ameriky.

V Peru na hoře Ampata ve výšce přes 6000 m n. m. nalezl v roce 1995 americký antropolog a horolezec Johan Reinhard mumii incké dívky, kterou vědci nazvali Juanita. Dívka byla na vrcholu And asi před pěti sty lety usmrcena úderem do hlavy, zřejmě jako „oběť slunci“ – *capochoca*. Cesta byla pro dívku i její doprovod velmi obtížná, protože ve vysokých nadmořských výškách je vzduch extrémně řídký, s menším množstvím kyslíku. Po dosažení vrcholu hory dostala dívka poslední rituální pokrm (zřejmě včetně vysoce alkoholického nápoje chicha), prochlazená a obluzená dívka byla usazena na zem, svázána a jeden z kněží jí zasadil smrtelnou ránu do hlavy. Poté kněží vyhloubili hrob, do něhož umístili Juanitu, podél jejího těla uložili nádoby, sošky a obětiny pro bohy. Svázaná a zmrzlá

mumifikovaná dívka byla objevena až po 500 letech. Její neporušené tělo pokrýval oděv zhotovený z nejjemnější tkaných a nejbohatěji zdobených inckých látek z vlny *alpak, jaké byly dosud nalezeny. Na rozdíl od jiných mumií z And, které ztratily velké množství vody odpařením, se však voda v těle Juanity částečně zachovala a umožnila při výzkumu použití moderních metod, které mají za cíl získat z vzorků kůže a z vlasů *DNA a doplnit informace o vztahu současných obyvatel Peru a starobylých předků – Inků.

Amerika, Severní. Téměř všechny mumie původních Američanů nalezené v USA byly mumifikovány přirozenou cestou – působením suchého horkého vzduchu. Pocházejí z jihovýchodu a jihu USA a v obou oblastech byly nalezeny v jeskyních.

Mumie z jihozápadu Severní Ameriky jsou pozůstatky těl původních obyvatel Arizony, kteří jsou známí jako *Anasaziové.

Raní Anasaziové, nazývaní také „výrobci košíků“ (*basket makers*), byli polonomádkou společností lovců a sběračů, kteří žili v jeskyních a pod skalními převisy mezi lety 1–1700 n. l. (*kultura, anasazijská). Pohřbívali své zemřelé v jamách nebo dutinách ohraničených kameny, které byly původně určeny jako *zásobnice. Ojedinelé byla mrtvá těla ponechána na podlaze v koutě jeskyně nebo vložena do skalních rozsedlin. Horké klima mrtvá těla rychle konzervovalo. Protože jámy byly relativně malé, těla tam byla vkládána s koleny přitisknutými k hrudi a horními končetinami uloženými podél těla nebo zkříženými na prsou. Lze předpokládat, že tato poloha může být u amerických *indiánů původní pohřební polohou při pochovávaní mrtvých.

Těla byla obvykle zabalena do kožešinových pokrývek a doprovázena malými objekty jako košíky, sandály, korálky, zbraněmi, dýmkami a podobně. Těla dětí byla podložena listy *Yucca* a zabalena do kožešiny, kožešinové pokrývky nebo pokrývky z peří. Později byly mumie z Arizony nalezeny v Painted Cave, Canyon Creec Riun, Mc Cuen Cave, Ventana Cave a Canyon del Muerto. Mumie z Ventana Cave byly podrobeny speciálnímu paleopatologickému studiu, zejména proto, že mezi nynějšími obyvateli této oblasti (indiány kmene Papago) je vysoká incidence onemocnění kokcidiomykózou (**coccidiomycosis*) a vědci doufali, že objeví, zda touto chorobou trpěli také původní obyvatelé. Tento předpoklad se zatím neprokázal a detailní studie mumií zde pokračují.

K neobvyklým nálezům mumií z této oblasti náleží mumifikované tělo asi tříletého dítěte populace *Pueblanů. Vysušené tělo dítěte, které zemřelo v 11. století, leželo v kolébce a nad hlavičkou mělo sluneční stříšku z kůry amerického topolu. Na těle byl zachován zbytek látky, na pravém zápěstí byl upevněn náramek. Žádný jiný hrob Pueblanů neobsahoval takové množství pečlivě propracovaných předmětů. Ze závěrů paleopatologických vyšetření vyplývá, že se dítě nemohlo samo pohybovat a s velkou pravděpodobností bylo i mentálně postižené; zemřelo na těžkou *anémii.

Mumie z jihu USA pocházejí ponejvíce z jeskyní v Kentucky, několik takovýchto těl bylo nalezeno také v Tennessee. Nejznámější mumií je zřejmě tzv. Malá Alice (*Little Alice*). Mumie byla nalezena v roce 1875 v blízkosti údolí, které se dnes nazývá Údolí mumií (*Mummy Valley*): ležela na výstupku stěny jeskyně, před tělem byla hromádka popela a kolem něho byly rozmístěny pazourkové úštěpy, hroty, nádobka, několik párů mokasínů, vyrobených z trávy a stromové kůry, aj. Mumie „Malé Alice“ byla často vystavována z komerčních důvodů, až byla v roce 1958 zakoupena univerzitou v Kentucky a poté odborně prostudována. Zjistilo se, že jde o chlapce, který zemřel ve věku 9–10 let, takže mumie byla přejmenována na Malého Ala (*Little Al*). Radiokarbonovou metodou bylo stanoveno stáří mumie na 1960 ± 160 let.

Další poměrně známou mumií je velmi dobře zachovaná ženská mumie nazvaná Fawn Hoof. Mumifikované tělo bylo nalezeno v Short Cave roku 1813 v sedící pozici, obklopené kameny. Žena byla oblečená v několika detailně vytvarovaných kůžích a doprovázená různými předměty pohřební výbavy, což bylo v daném místě mezi nálezy mumií ojedinelé.

Mumie původních obyvatel Ameriky však nemohly být dosud ve větší míře podrobně prostudovány, i když jsou důležitými zdroji informací o životním stylu a zdravotním stavu původních obyvatel jihu a jihozápadu Severní Ameriky. Je tomu tak proto, že potomci původních obyvatel odmítají jakýkoliv výzkum svých předků, a to především z náboženských důvodů.

Další oblastí v Severní Americe, kde se nacházejí přirozeně mumifikovaná těla, je Mexiko. V horském městě Guanajuato (asi 80 km severně od hlavního města Ciudad de México), které má extrémně horké klima, ukládali obyvatelé města své zemřelé po staletí do nadzemních krypt, kde došlo k přirozené dehydrataci mrtvých těl bez použití jakékoliv umělé mumifikační metody. Pro nedostatek místa byly tyto přirozené mumie po určitém čase přemístěny do podzemní krypty, kde byla těla opřena o zeď a sloužila pro návštěvníky jako kuriózní exponáty. Americký spisovatel Ray Douglas Bradbury popsal tyto mumie roku 1947 v povídce *The Next in Line* (Další v řadě). V současné době jsou mumie uloženy ve slavnostně vyzdobených schránkách moderního muzea.

Zvláštním případem je poslední příklad přirozených mumií Severní Ameriky. V letech 1845–1848 hledala možnost proplouvání z Atlantiku do Pacifiku podél severoamerických břehů expedice vedená Johnem Franklinem (15. 4. 1786 Spilby – 11. 4. 1847 Antarktida), anglickým veteránem z napoleonských válek. Franklin byl zkušený polárník, který se účastnil několika úspěšných polárních výprav, z této se však on ani žádný ze 128 mužů již nevrátil. Po dlouholetém neúspěšném pátrání po osudu výpravy našli členové posádky anglického královského námořnictva až v roce 1858 na Beecheyském ostrovu tři hroby (a posléze další) s dobře zachovanými zmrzlými těly členů expedice. Příčina úmrtí členů výpravy zůstala dlouhou dobu neobjasněna. Teprve v roce 1984 forenzní antropolog z univerzity v Alabamě Owen Beattie odhalil příčinu smrti (v měkkých tkáních totiž objevil vysokou dávku olova). Členové výpravy tedy zemřeli, oslabeni chronickými nemocemi a těžkými podmínkami výpravy, na otravu olovem. Částice tohoto těžkého kovu přijímali každodenně v potravě, do které pronikalo z obalů konzerv, jimiž byla výprava vybavena. Konzervy byly totiž vyrobeny z tepaného plechu pájeného olovem.

Asie. Na rozhraní Ruska, Mongolska, Číny a Kazachstánu roztávají v pohoří Altaj vrstvy věčně zmrzlé půdy, která po tisíciletí konzervovala mohylové *hroby nomádských kmenů, které Řekové nazvali *Skythy. Většina *nekropolí leží na východním svahu hory Kolbin, podél řeky Irtyše a Buchtaramy až k altajskému pohoří. Právě v těchto místech byly objeveny takzvané „královské *kurhany“, z nichž některým se říká „zmrzlé“. Chladné zimy, hloubka pohřebních komor (až 7 m pod úrovní země) a navršení vysoké vrstvy kamenů, které zamezily přístupu vzduchu, to vše bylo příčinou hluboké, věčně zmrzlé země – *permafrostu. Takto zmrzlá vrstva pak uchránila pohřbený organický materiál před rozkladem. Řada hrobů však byla časem porušena a vyloupena, což vedlo nejen ke ztrátě doprovodných předmětů, ale zejména k rozkladu organických látek včetně lidských pozůstatků. Řecký historik *Hérodot (asi 485–asi 425 př. n. l.) ve zprávě o výpravě perského krále Dáreia I. (521–486 př. n. l.) proti Skythům uvádí, že lidská těla (zejména příslušníků skythského královského rodu) byla po smrti uměle mumifikována (Hérodotos, *Historiés apodexis* [Výklad vyzkoumaného], IV. kniha – *Melpomené*).

Zprávy o nálezích kurganů se poprvé objevily již na konci devatenáctého století; v letech 1929 a 1950 byla například odkryta královská nekropole Pazyryk na planině Ulok s poměrně dobře zachovaným kurhanem kněžky Al Alacha. Teprve v minulém desetiletí byla mezinárodním týmem vědců prostudována nekropole Berel na přírodní terase řeky Buchtaramy, kde byl mezi čtyřmi mohylami objeven zatím nejlépe zachovaný kurhan. Tato královská hrobka (kurgan 11) byla sice částečně vyloupena, avšak v hloubce 6 m byla na severní straně pohřební jámy nalezena pohřební komora, v jižní části jámy se nacházely pozůstatky dvanácti koní (ve dvou řadách nad sebou) s překrásně vypracovanými postroji.

Někteří z pohřbených koňů měli falešné rohy kozorohů (symbol vesmírné podstaty, královského rodu a jeho božského původu). Každý kůň byl vybaven čabakou z červené tkaniny, plstěným vyšíváním sedlem a postrojem, bohatě zdobeným pozlacenými plaketami se zvířecími motivy.

Pohřební komora, vyložená modřínovými a borovicovými prkny, byla vystlána kůrou a plstí a na udusané hliněné podlaze byl nalezen, již vykradači hrobů otevřený, *sarkofág. Byl vyroben z vydlabaného kmene stromu a v něm leželo tělo mladého muže (sackého prince) a pozůstatky staré ženy. O tomto hrobě se zde zmiňujeme podrobněji proto, že nalezená těla nebyla uměle mumifikována, byla však chráněna a uchována vrstvou permafrostu a ze zachovaných lidských tkání mohly být odebrány biologické vzorky.

V druhé polovině minulého století bylo objeveno v provincii Xinjiang (Ujgurská autonomní republika Východní Turkestán) v severozápadní Číně několik set pozoruhodně zachovaných mumií, datovaných do 1. století př. n. l. až 800 n.l. Přestože těla nebyla umístěna v *rakvích ani nebyla balzamována, zachovaly se u nich vnitřní orgány, vlasy, nehty a u dvou mumií dospělých žen byl možný pohyb v ohebných kloubech. Mumie vznikly díky příznivým povětrnostním podmínkám – velmi horkému a extrémně suchému vzduchu a vysokému obsahu solí, které se vyluhují během deště z půdy a po vypaření vody zůstávají v nižších polohách v poměrně vysokých vrstvách. Je-li do takové vrstvy uloženo tělo zemřelého, je rychle dehydratováno a sůl také inhibuje aktivitu bakterií.

K zajímavým nálezům v této oblasti patří objev několika mumií horníků-zlatokopů v opuštěném zlatém dole v oblasti Qi-tai. Těla zemřelých byla oblečena, po stranách těl byly nalezeny i jejich pracovní nástroje, několik těl bylo svázáno. Patrně šlo o hádku mezi zlatokopy, která vedla až k vraždám. Pachatelé nechali těla ležet na místě, kde se vlivem působení solí z vlhké půdy přirozeně mumifikovala.

Mezi zvlášť zajímavé objevy patří více než sto mumií europoidního plemene, nalezených v oblasti Kizyl-chotu na tzv. Červeném kopci. Těla zemřelých byla uložena ve vyzděných hrobkách, všechna v typické poloze na zádech a oblečená. Zemřelí měli světlé vlasy, které byly u žen spletené do copů. Devět mumifikovaných těl je nyní vystaveno v muzeu oblastního města Urumčchi a ostatní v muzeu v Turfanu. V některých čínských textech z 2. století př. n. l. jsou zmínky o nomádech přicházejících do Číny. V současné době probíhá detekce DNA pro zjištění původu této mumifikované skupiny.

V Japonsku je praxe mumifikace úzce spojena s principy *buddhismu a téměř všechny japonské mumie jsou mumii buddhistických kněží. Mumifikovaný kněz byl nazýván „ztělesněný *Buddha“. Touhou mumifikovaných kněží je možnost budoucí asistence *bódhisattvovi *Maitréjovi, který se má na světě objevit za nesčíslný počet let po Buddhově osvětlení. Aby dosáhli svého cíle, připravovali se kněží na mumifikaci již za svého života. Svou mumifikaci (*nyujo*) začínali přísnou redukcí příjmu potravy, protože věřili, že jen tak bude jejich tělo odolné posmrtnému rozkladu. Z písemných pramenů je známo, že například kněz jménem Tetsumonkai dodržoval tuto velmi přísnou dietu po dobu tří let až do své smrti v roce 1829. Po smrti dokončili ostatní kněží mumifikaci tím, že tělo zemřelého obklopili velkými svícemi a nechali je vysychat. Někdy tělo i nakuřovali, až mělo černou barvu.

Mumie, které patřily laikům, jsou z Japonska dosud známy pouze čtyři. Všechny pocházejí z mocného rodu Fujiwara, který vytvořil rozsáhlé impérium v odlehlé oblasti severovýchodního Japonska. Během 12. století byli čtyři rodoví vůdci – děd, otec, syn a vnuk – mumifikováni a jejich těla jsou uložena ve Zlatém pokoji chrámu Chuson-ji ve městě Hiraizumi v prefektuře Iwate. U mumií je velmi těžké určit způsob mumifikační metody, poněvadž těla jsou poničena a vnitřní orgány byly destruovány krysami.

Austrálie a Oceánie.

Mumifikaci praktikovali domorodí *Austrálci až do příchodu *křesťanství v 19. století. Účelem však nebylo zajištění pokračování existence jedince na „onom světě“, jako tomu bylo

u většiny populací, ale mumie zde spíše sloužily pro zmírnění žalu pozůstalých. Proto zájem o mumifikovaná těla nebožtíků trval pouze jednu až dvě generace a pak byly mumie pohřbeny.

Těla zemřelých byla svazována ve flexní poloze vsedě (podobně jako u mumií Jižní Ameriky nebo Nové Guineje) a umístěna na speciálně zhotovenou plošinu nebo na strom a ponechána až do úplného vysušení na slunci. Některá těla byla i nakuřována a tělní otvory zašity, případně mohly být (pro usnadnění dehydratace) odstraněny i vnitřní orgány. Jakmile bylo tělo vyschlé, byla odstraněna **epidermis* a ochlupení. Mumie pak byla nabarvena červenou barvou a pomalována ornamenty.

Dodnes se zachovalo pouze několik kompletních mumií Australců v Queenslandském muzeu v Brisbane (*Queensland Museum in Brisbane*) a v Jižním australském muzeu v Adelaide (*South Australian Museum in Adelaide*).

V místní domorodé populaci Irian Jaya (východní část **Papuy-Nové Guineje*) je praktikována přirozená mumifikace až do dnešních dnů. Účelem mumifikace je minimalizovat zármutek rodiny nad ztrátou jejího člena. Základem mumifikační techniky je svázání zemřelého vsedě ve flexní pozici a umístění jeho těla na strom, kde dochází k dehydrataci působením slunečního záření (v ojedinělých případech se pro urychlení dehydratace těla užívá i nakuřování). Po vyschnutí je mumie zdobena mušlemi a malováním.

Evropa. Nejslavnější mumií, která vznikla v Evropě přirozenou cestou, je „Ledový muž“ **Ötzi* (nazvaný podle údolí Ötztal), jehož zmrzlé mumifikované tělo bylo nalezeno v roce 1991 v Alpách na hranici mezi Rakouskem a Itálií (úmrtí datováno kolem roku 3300 př. n. l.). O příčině jeho smrti bylo vysloveno mnoho hypotéz (například že se jednalo o přirozené úmrtí vlivem nepříznivého počasí, případně šlo o oběť vraždy, pád ze skály apod.). Ötziho tělo bylo podrobno zkoumání nejmodernějšími metodami (CT) a podle jejich výsledků se švýcarský anatom Frank Rühli domnívá, že Ötzi zemřel na zástavu **srdce*, kterou způsobil šok z masivního krvácení po zranění levé podklíčkové tepny (**arteria subclavia*) po vstřelu pazourkovým hrotem **šípů*. Kromě tohoto zranění měl Ötzi podlitiny a řezné rány na dlaních, zápěstí a na hrudi, které (podle vědců z mnichovské univerzity) utrpěl několik dní před smrtelným zraněním. Ötziho tělo je od roku 1998 uloženo v boxu se stálou teplotou a vlhkostí v Jihotyrolském archeologickém muzeu v Bolzanu v Itálii.

Mnoho přirozeně zachovaných těl zemřelých bylo nalezeno v **rašeliništích* ve Velké Británii, Irsku, Německu, Nizozemsku, Švédsku a v Dánsku. Tělo se v bažině může zachovat díky chladu, kyselosti vody a nepřítomnosti kyslíku (tím je zabráněno působení rozkladných bakterií). Kůže se přirozeným způsobem impregnuje a vnitřnosti, s výjimkou kostí, zůstávají téměř intaktní. V některých případech lze podle obsahu zbytků potravy v žaludku i zjistit, jaké poslední jídlo zemřelý pozřel. Mumie z bažin („bog bodies“) mají sice široké rozmezí datování – od mezolitu až do dnešních dnů –, ale v největším počtu a nejlépe jsou zachovány mumie z období od pozdní doby železné (kolem roku 500 př. n. l.) do pozdního římského období (kolem roku 400). U velké většiny těchto mumií se předpokládá, že mrtví sloužili jako oběti při náboženských obřadech, nelze však vyloučit, že někteří se stali oběťmi kriminálních činů.

Mezi nejznámější mumifikovaná těla z bažin patří tzv. „Worsleyský a Lindowský“ muž z Velké Británie, dívka z Yde v severním Nizozemí, dánské nálezy „Tollundského a Grauballského“ muže či ženy z Huldreské bažiny.

Jako příklad přirozené mumifikace mrtvého těla z novověké Evropy lze uvést mumií Žofie Bosniakové, manželky uherského palatina Františka Vesselényie. Žofie žila na Slovensku v Tepličce nad Váhom a na hradě Strečno. Je o ní známo, že zřídila útulek pro chudé a špitál, chudým rozdávala malé chleby, jimž se dosud v okolí Tepličky říká „bosniaky“. V roce 1689, po 45 letech od smrti (1644), bylo nalezeno její tělo neporušené, ačkoliv nebylo po smrti nijak upravováno. Tělesné pozůstatky byly přemístěny z hradní kaple do krypty farního kostela v Tepličce a církve chtěla údajně Žofii Bosniakovou za její dobročinnost i blahořečit. Známy

slovenský spisovatel Jožo Nižnánsky napsal o této šlechtice román *Lásky Žofie Bosniakovej* (1971). Na počátku roku 2009 byla však rakev z kaple vytažena a mumie byla psychicky narušeným mužem spálena.

Roku 1746 zemřel ve věku 37 let reverend Franz Xavier Sidler von Rosenegg, vikář od sv. Tomáše Bladderstone v Horním Rakousku. Asi po dvou stech letech byla hrobka otevřena a jeho tělo bylo nalezeno přirozeně mumifikované. Mnoho lidí se tedy domnívalo, že reverend disponoval magickou silou, a dívky, které se chtějí vdát, věří, že se jim přání splní, dotknou-li se jeho mumifikovaného těla. Tato víra je zřejmě spojena s prastarým kultem *fertility vzhledem ke zvláštnímu kameni umístěnému nedaleko od místa pohřbu.

Příkladem přirozené mumifikace může být i tělo císaře *Napoleona Bonaparte (1769–1821). Po úmrtí na ostrově Sv. Heleny byla pro něho vyrobena zvláštní vzduchotěsná rakev (cínová rakev byla vložena do dřevěné a dřevěná do rakve olovené a konečně tyto tři rakve byly umístěny v rakvi mahagonové) a také jeho vnitřní orgány (srdce, nemocný žaludek a játra) byly vyjmuty a vloženy do stříbrné urny. Kromě vyjmutí vnitřních orgánů nebyl balzamován. Po otevření rakve (15. 10. 1840 u příležitosti 25. výročí příjezdu Napoleona na ostrov Sv. Heleny) bylo zjištěno, že jeho tělo je ve velmi zachovalém stavu – císař údajně vypadal, jako když pouze spí. Napoleon byl sekundárně pohřben v pařížské Invalidovně za zvuků Mozartova *Requiem*.

V katakombách pod kostelem sv. Františka a sv. Michala ve Vídni byli od 16. století až do roku 1784 pohřbíváni farníci z centra města. Výborná ventilace a silná vrstva dřevěných hoblin pod rakvemi se zemělými způsobily, že mnoho z pohřbených těl bylo přirozeně mumifikováno a je zde v tomto stavu uchováno dodnes.

V malém městečku Venzona v severní Itálii byla pod křtitelnicí ze 14. století nalezena mumifikovaná těla obyvatel, kteří zemřeli v období 14. až 17. století. Kůže mumií byla suchá a bělavé barvy, což způsobily plísně, které pokryly těla a rychle je dehydratovaly, čímž přispěly k přirozené mumifikaci. Dvaadvacet těchto mumií je nyní vystaveno v prosklených vitrínách ve venzonské křtitelnici.

Jako součást pohřebních praktik se po staletí využívá přirozené mumifikace v Neapoli (jižní Itálie). Protože město je umístěno na úpatí Vesuvu, je jeho půda bohatá na sopečný prach, který je ideální substancí pro přirozenou mumifikaci. Zemřelí obyvatelé Neapole jsou pohřbíváni bez rakví, takže mrtvá těla jsou v přímém kontaktu s půdou a jsou rychle dehydratována a takto konzervována. Po osmnácti až čtyřiaadvaceti měsících bývají mumifikovaná těla vyzvednuta a vrácena rodinám pro definitivní pohřbení v nadzemních hrobkách.

V Itálii se dnes nalézá také na 315 relikvií svatých, včetně pětadvaceti mumií. Dodnes se zde udržuje kult „svatých těl“, a to na základě přesvědčení katolíků, že těla některých svatých byla zázračně zachována. Podle Ezia Fulcheriho z Ústavu patologické anatomie v Janově vzniklo devatenáct mumií svatých za přirozených podmínek, nejčastěji v horkých suchých kryptách, zbylých šest těl bylo uměle mumifikováno. K přirozeným mumiím svatých patří: sv. Lucia (zemřela 304), sv. Ciriaco (zemřel 363), sv. Anselmo da Lucca (zemřel 1086), sv. Ubaldo da Gubbio (zemřel 1160), Beata Beatrice d'Este (zemřela 1226), Beata Elena Enselmini (zemřela 1231), Beato Giordano Forzate (zemřel 1248), sv. Rosa da Viterbo (zemřela 1252), sv. Zita da Lucca (zemřela 1278), sv. Agnese da Montepulciano (zemřela 1317), sv. Odorico da Pordenone (zemřela 1331), sv. Francesca Romana (zemřela 1440), sv. Antonio da Firenze (zemřel 1459), Beata Margherita di Savoia (zemřela 1464), sv. Caterina da Bologna (zemřela 1465), Beata Angela Merici (zemřela 1540), sv. Gregorio Barbarigo (zemřel 1627), Beata Centurione Bracelli (zemřela 1651) a Savina Petrilli (zemřela 1923).

V kapucínských katakombách v Palermu na Sicílii je uloženo na 8000 mumií, které vznikly působením suchého horkého vzduchu během minulých staletí. Muži, ženy i děti jsou oblečeni do svých nejlepších šatů a reprezentují všechny složky palermské populace

pocházející zejména z 19. století. Tato forma pohřbívání byla opuštěna teprve na začátku 20. století.

Evropa, Česká republika. V letech 1674–1784 byli v prostoru pod jezuitským kostelem Neposkvrněného početí Panny Marie a svatého Ignáce v Klatovech pohřbeni řádoví bratři a jejich příznivci. Těla mrtvých byla ukládána na podložku z chmele (s antiseptickým účinkem) a důmyslným systémem větracích kanálků vysoušena proudícím vzduchem. Při přestavbě kostela v roce 1937 došlo k narušení systému větrání, většina mumifikovaných těl podlehla rozkladu a musela být pohřbena na místním hřbitově. Do dnešní doby se zachovalo asi čtyřicet mumií, které jsou vystaveny v rakvích se skleněnými víky.

Kapucínská hrobka pod kostelem Nalezení svatého kříže v Brně sloužila od poloviny 18. století do roku 1787 k pohřbívání zemřelých kapucínů. Zemřelé řeholníky ukládali přímo na podlahu hrobky, oblečené v řádová roucha, hlavu podloženou dvěma cihlami. V hrobce, kde byl instalován speciální systém větracích kanálků, bylo původně pohřbeno sto padesát příslušníků řádu a padesát jejich příznivců. Těla byla proudícím suchým vzduchem a vhodnými půdními podmínkami přirozeně mumifikována; do dnešní doby se však zachovalo pouze 24 mumií. V hrobce je pohřben městský radní Jakub Kuneš z Rosenthalu (tato nejstarší mumie pochází z roku 1658), ve zvláštní místnosti je pochován známý dobrodruh baron Trenck – Franz von Trenck (1711, Reggio di Calabria, Itálie – 4. 10. 1749 Špilberk, Brno), v hrobce je pohřben také architekt a stavitel kapucínské hrobky Mořic Grimm (3. 4. 1669 Achdorf, Bavorsko – 17. 6. 1757 Brno) a další osobnosti tehdejšího brněnského života.

V kryptě kostela sv. Prokopa ve Vamberku byli v období 17.–18. století ukládáni zemřelí, kteří byli přirozeně mumifikováni suchým proudícím vzduchem. Do hrobky se však po řadu let dostávala voda a vlhkost měla nepříznivý vliv na mumifikovaná těla. Proto v roce 2000 bylo 34 zachovaných mumií převezeno k dočasnému uložení (po dobu oprav) do broumovského benediktinského kláštera. Mezi pohřbenými jsou i dvě děti a také pozůstatky Magdaleny Grambové, která údajně přinesla do Vamberka znalost paličkování.

Grónsko. V roce 1972 našli dva lovci blízko opuštěné osady na Qilakitsoq v Grónsku neporušené hroby osmi těl *Inuitů, kteří zemřeli kolem roku 1475. Těla, přirozeně mumifikovaná chladným a suchým arktickým vzduchem, byla nalezena ve dvou hrobech. Větší z hrobů obsahoval pět mumií, navršených na sobě. Nejvýše bylo položen asi šestiměsíční kojeneček, pod ním čtyřletý chlapec a tři ženy, které zemřely ve stáří od 25 do 45 let. V druhém hrobě byly pochovány tři ženy, dvě zhruba padesátileté a jedna asi dvaadvacetiletá. Inuité v Grónsku věřili, že mrtví musí být dobře připraveni na cestu do země mrtvých, takže je pohřbívali oblečené, s pracovními pomůckami a nástroji, které by na onom světě mohli potřebovat. Nalezených osm mumií bylo sice oblečených, avšak bez jediného doprovodného předmětu. Z výsledků výzkumu v Národním muzeu v Kodani vyplynulo, že zemřelí pocházeli ze dvou rodin. V hrobě s pěti mumiemi byla pohřbena třígenerační rodina (babička, dvě dcery a dva vnuci), ve druhém hrobě dvě sestry a dcera jedné z nich. Podle obsahu zbytku potravy v žaludku jedné ze zemřelých se jejich úmrtí klade do měsíce srpna; smrt mohla přivodit přírodní katastrofa nebo některé z infekčních onemocnění. (Ladislava Horáčková)

mumie, umělé, těla zemřelých, dobře zachovaná prostřednictvím umělé *mumifikace. V Egyptě Archaické doby (3000–2700 př. n. l.) se s prohlubováním sociální diferenciace začaly pro *krále a nejvyšší správní *úředníky budovat velké duté *hrobky, v nichž se uložená těla vlivem vlhkosti a uzavření (bez výměny vzduchu) rozkládala. Přitom podle náboženské tradice bylo zachování těla podmínkou věčného posmrtného života. První pokusy o umělou mumifikaci vycházely z praxe nasolování (a tím vysoušení) zvířecího masa. *Sůl však lidskou *kůži rozrušuje, a takto preparované mumie jsou nevhodné. Proto byly mumie, zhotovené tímto postupem pokrývány vrstvou sádry, kterou ještě mumifikátoři někdy pomalovali, takže se tyto první vzácně zachované mumie podobají polychromním sochám.

Později mumifikátoři zjistili, že *natron (přirozený *minerál obsahující směs normálního a kyselého uhličitanu sodného a jiných příměsí) má vysoce hygroskopický účinek (pohlcuje z okolí vlhkost) a přitom ponechává kůži *intaktní. Natron byl používán k mumifikaci od počátku Staré říše (2700–2180 př. n. l.), vždy v podobě natronového prášku, nikdy však ne jako vodný roztok. Žádné vany nebo jejich úlomky z mumifikačních dílen neznáme, za to jsou běžně nalézány plátěné pytlíčky, naplněné natronovým práškem, kterými zvnějšku i zvnitřku obložili mumii a po zvlhnutí je nahrazovali dalšími. Z doby sedmdesáti dní, vymezené z náboženských důvodů pro mumifikaci, byla asi polovina času věnována důkladnému vysoušení, zbytek ostatním mumifikačním úkonům. Všechny byly doprovázeny recitováním mumifikačních textů.

Mrtvá těla zpočátku pohřbívali ve skrčené poloze. Tato poloha však neumožňovala odstranění vnitřností, takže patrně proto od počátku 4. dynastie převládla natažená poloha těla. Řezem v levém podžebří otevřel mumifikátor břišní dutinu a vsunutou levou rukou vytrhával jednotlivé orgány, protrhl *bránici a vytrhával hrudní orgány s výjimkou *srdce, které muselo zůstat na místě („představovalo střed těla, sídlo duše, intelektu a individuality, stejně jako centrum systému rozvádějícího po těle potravu a vzduch“). Vyňaté vnitřnosti byly uloženy ve čtyřech *kanopách podle druhu orgánů (*plíce, *žaludek, *střevo, *játra).

Po vysušení bylo tělo omyto, navoněno, někdy vyplněno slámou, pilinami, *pískem, *hlínou (nebo u majetných nalitou roztavenou pryskyřicí), zavinuto do obinadel z lněného plátna (mezi vrstvy se případně vkládaly opakované nátěry pryskyřicí a ochranné amulety).

V průběhu času se mumifikační *technika v detailech měnila, takže podle ní lze někdy aspoň rámcově mumie chronologicky zařadit. Ve Střední říši (1994–1797 př. n. l.) se například začal u privilegovaných jedinců odstraňovat z lebky *mozek, většinou cestou stropu *nosní dutiny – proděravěním *lamina cribrosa* *kosti čichové. K odstranění mozku se podle *Hérodoty používaly většinou zvláštní kovové háčky.

V Třetí přechodné době (1078–715 př. n. l.) přistupovaly výplně tváří. Krátkými zářezy se do podkoží vpravovaly výplňové látky, kůže tváře se tím vyklenula a obličej získal „živější“ vzhled. Někdy byly *obočí, oči a *rty zvýrazněny barvou. *Oční koule, které rychle propadají zkáze, nahrazovali mumifikátoři vloženými štůčky látky, na které nalepili umělé oči mandlového tvaru vyrobené z *kamene, *kosti nebo *skla. V téže době přestaly být pro vnitřnosti užívány kanopy. Balili je do čtyř takzvaných útrobních balíčků (někdy označených voskovými podobami čtyř synů boha Hora) a vkládali zpět do břišní a hrudní dutiny, od 25. dynastie do prostoru mezi stehna.

Od Pozdní době (715–332 př. n. l.) se více pozornosti než mumifikaci těla věnovalo jeho pečlivému zavinutí do obinadel, často skládaných do geometrických vzorů (kasetování a podobně).

Egyptské mumie v době helénistické a římské bývají velmi nedokonale mumifikované. V pouzdře vzniklém pečlivým obalením s použitím pryskyřice lze zpravidla nalézt hromádku kostí, jejichž anatomická souvislost se rozpadem *tkáně rozrušila. (Viz též *smrt a pohřeb – civilizace starověkého Egypta.) (Břetislav Vachala)

mumie, zlaté, název užívaný pro nález několika set *mumií v oáze Bahríja (*Egypt). V roce 1996 objevil tým egyptského archeologa Zahi Hawáse rozlehlou *nekropoli se společnými *hroby vytesanými do skály, pocházející z římského období (30 př. n. l.–395 n. l.). Většina mumií byla upravena metodou tzv. kartonáže (obličej mrtvého zakrývala maska vytvořená z plátěných ob vazů smočených v sádrovém roztoku a shora pokrytá vrstvou zlaté barvy). Na obličejí byly vyznačeny oči, aby rysy zemřelého byly co nejvěrnější. Několik mumií bylo uloženo do antropomorfních *sarkofágů, které jsou sice bez nápisů, ale se zdobením typickým pro římské období egyptských dějin; například motivy s kombinací příslušníků egyptského *panteonu s postavami z *římské mytologie.

Na počátku řecko-římského období (332 př. n. l.) se stala *mumifikace velmi jednoduchou, rychlou a levnou metodou péče o zemřelé a mumifikační proces téměř ztratil svůj původní magický a náboženský aspekt. Mumie se zhotovovaly ve velkém množství s minimálním použitím vzácných balzámů. Těla zemřelých se (až na malé výjimky) již neukládala do dřevěných antropomorfních *rakví, ale balila se pouze do plátěných ob vazů. Rakev symbolizovala pouze maska z pozlacené sádry. Paleopatologický výzkum „zlatých mumií“ přináší cenné informace o obyvatelích oázy, především o jejich stravovacích návycích, o výskytu a tehdejší léčbě některých chorob. (Ladislava Horáčková)

mumifikace (z arabštiny: *múmija*, „asfalt“):

1. [tafonomie] přírodní a/nebo umělé *tafonomický proces, při kterém jsou alespoň částečně zachovány měkké *tkáně a *kosti *organismu. Rozlišujeme tři hlavní *kategorie mumifikačního procesu: 1) přirozenou, tj. bez zásahu člověka (vysušení, zmrazení); 2) záměrnou, tj. cílené využití přírodních procesů člověkem a 3) mumifikaci umělé, tj. použitím jiných než přírodních procesů člověkem (oleje, pryskyřice, nakuřování). Přirozenou mumifikaci ovlivňují zejména extrémní přírodní podmínky. Při teplotách pod bodem mrazu se lépe zachovávají měkké tkáně, protože nízké teploty ničí bakteriální bujení, které vede k rozkladu měkkých tkání. Mrazem také dochází k *sublimaci (vyschnutí), které zabraňuje hnilobnému rozkladu, tj. bakteriální degradaci proteinu bez přístupu vzduchu, rozklad je totiž podmíněn vlhkostí. Hnilobnému rozkladu dále zabraňuje extrémně teplé a suché prostředí. Také minerální soli konzervují měkké tkáně vysušením. Stejně tak kyselé a anaerobní vodní prostředí (bažiny, močály) zabraňuje aktivitě *bakterií, a tedy lépe konzervuje měkké tkáně.

Během mumifikace může díky změnám připojení měkkých tkání docházet k změnám polohy kostí. Při vyschnutí těla může mít smršťování za následek například deformaci krční páteře; (Michaela Zelinková)

2. úprava těla zemřelého založená na odstranění snadno se rozkládajících částí (zejména vnitřností) a vysušení zbývajících tkání. Mumifikace měla zpravidla zajistit věčné trvání těla a tím existenci zemřelého. Byla původně vyvinuta ve starém Egyptě v souvislosti s filozofií posmrtného života, jejímž účelem byla ochrana těla zesnulého před rozkladem a uchování jeho věrné podoby. Základem mumifikace – jež představovala složitý *rituál, který měl napodobit mumifikaci boha *Usira – bylo odstranění vnitřností (kromě *srdce a *ledvin), vysušení těla pomocí natronu, jeho potřetí mastmi a cedrovým olejem a konečně zavinutí do jemných lněných obinadel. Mumifikace trvala 70 dní a prováděli ji ve zvláštních dílnách na okrajích *hřbitovů mumifikátoři, kteří tvořili samostatné *společenství. Řecký historik *Hérodotos, jenž navštívil Egypt kolem roku 450 př. n. l., popsal tři základní způsoby mumifikace, jež se lišily dokonalostí provedení a také cenou; rovněž se zmiňuje o výskytu *nekrofilie, které se balzamovači údajně někdy dopouštěli na mrtvolách krásných žen.

Dochované *mumie dnes představují důležitý historický, antropologický a paleopatologický pramen (viz *smrt a pohřeb – civilizace starověkého Egypta). (Ladislava Horáčková)

mumifikátor, kdo provádí *mumifikaci. (Břetislav Vachala)

mumiový portrét, *portrét, mumiový.

Mumové, *Bamumové.

mundá, *mundské jazyky.

mundarí, *mundarština.

mundarština (mundarí), *mundský jazyk z *austroasijské rodiny užívaný v indických státech Bihár, Urísa a Západní Bengálsko. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Mundové, *etnika, mundská.

mundská etnika, *etnika, mundská.

mundské jazyky (mundá), *jazyky, mundské.

Mundurukúové (vlastním jménem Veidéně – „Naši“; jméno pochází z *jazyka *Parentintinů, kde označuje druh mravenců), *indiánské etnikum žijící ve střední Brazílii v povodí řeky Tapajóz (v současnosti snad pouze několik set osob). Jazyk patří do skupiny mundurukú rodiny *tupí (tupí-guaraní). Žijí ve *vesnicích tvořených velkými společnými domy. Každý dům má *náčelníka podřízeného válečnému náčelníkovi a náčelníkovi vesnice. Muži (bojovníci) byli organizováni do zvláštních vojenských skupin. Byli trvale zneprátení se sousedy i s evropskými usedlíky. Hlavní trofejí byly hlavy zabitých nepřátel, *Evropané je proto nazývali Paiquize (Otec nůž či Řezač hlav) nebo Caras Pretas (Černé tváře) podle typické malby na obličejí. První kontakt s Evropany měli v 18. století, kdy začali svou expanzi podél Tapajózu, pak splynuli s kreolskými a mestickými usedlíky (*kreol, *mestic). *Náboženství je *animistické, částečně bylo ovlivněno *křesťanstvím. (Lukáš Šín)

mundus vult decipi, ergo decipiatur [latinsky], svět chce být klamán, tedy jej klamme.

Mungo (Nový Jižní Wales, Austrálie), v kontextu *sídlišť na dunách v pobřežním pásmu vyschlého jezera byly odkryty nejstarší známé pohřby na sídlišťích, datované původně před 30 000 let. Nedávno bylo jejich stáří zvýšeno až na 60 000 let, což bylo velmi podstatné, neboť pohřbení náležejí modernímu typu člověka (*lidé, moderní) a jejich výskyt tak časně a tak daleko od východního afrického kontinentu vyvolal diskusi. Datování je tu však i nadále předmětem výzkumu a diskuse. Vysoký muž (Mungo 3) byl uložen na boku a zasypán červeným barvivem. Další tělo mladé ženy bylo spáleno, *kosti pak byly zřejmě sesbírány a pohřbeny v malé jamce – tento pohřeb se tedy považuje za nejstarší doklad *kremace. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

Munch, Edvard (12. 12. 1863, Løten, Hedmark, Norsko – 23. 1. 1944, Ekely, Norsko), norský malíř a grafik; průkopník a jeden z hlavních představitelů *expresionismu. V 90. letech 19. století vytvořil cyklus s názvem *Láska*, který se z původně šesti obrazů dále rozrostl. Jeden z původních obrazů s názvem *Madona*, který autor několikrát obměnil, byl vystavován s rámem, na němž byly vyryty nebo namalovány *spermie, a představuje ženu při milování. Munchova slova – „Přestávka, kdy se celý svět zastaví ve svém běhu. Tvoje tvář zračí všechnu krásu světa. Tvé rety, karmínově rudé jako zralé ovoce, se bolestně rozevírají. Úsměv mrtvolky. Teď si život a smrt podávají ruce. Je spojen řetěz, které váže tisíce minulých generací s tisíci generací, které přijdou“ – dokládají jednu z hlavních myšlenek malířského *symbolismu – spojení *smrti a *sexuality, zániku a nepřetržité obnovy života.

Toto téma Muncha zaujalo i v *Baudelairových básních, které ilustroval. Žena je pro něj symbolem přírodního koloběhu *života a *smrti a *láska oním bodem, v němž se tento proces stále obnovuje. Zde se také zakládá její osudová přitažlivost a nadvláda nad mužem. Munch chápe lásku jako věčný zápas pohlaví. Muž a žena mu byli symbolem životní síly, v milostném vztahu však žena ovládá muže, jak je patrné například na obrazech *Vampír* (1894), *Oko v oko* (1894), *Vlastní portrét – Salome Parafraze* (asi 1898), *Maratova smrt* Zajímavý je zde motiv ženských vlasů, dlouhých vlnících se vlasů, které symbolizují podstatu ženství a vliv ženy na muže. Na jednom z obrazů cyklu *Láska* je ztvárněn námět žárlivosti, který Munch často maloval. Typická je velická tvář žárlivce a v pozadí představa ženy, která svádí jiného muže. Toto téma bylo jistě motivováno milostnými trojúhelníky v prostředí bohémy, ale má i obecnější platnost, evokuje totiž *hřích *Adama a Evy sledovaný žárlivým *Bohem. Modelovým obrazem exprese v moderním umění je *Výkřik* (1895). Je symbolem úzkosti, psychického stresu, krize člověka v moderním světě. (Jaroslav Malina)

municipium (z latiny: *municipium*, „město s neplným právem občanským [a s určitou mírou samosprávy], zvláště italské; město venkovské; *město královské“):

1. starověké *město v Itálii, které po ovládnutí *Římem obdrželo římské občanské právo; správa byla podobná Římu, v jejím čele stáli *curiales* jako obdoba senátu;

2. ochranné město (municipální), za *Marie Terezie (1717–1780) zvláštní skupina mezi *poddanskými městy; šlo o hospodářsky silná města s rozvinutou samosprávou a zvláštními

*privilegii. *Měšťané byli lidé osobně svobodní, ale vázaní k *vrchnosti jistými povinnostmi (zejména v hospodářských záležitostech, podobně jako *královská města vůči *králi).

Vrchnost si také nad těmito městy zachovala určitý dohled, jinak byla samostatná (od roku 1776 dohlížely na jejich hospodaření *krajské úřady). (František Čapka)

Munmu (vládl 661–681), syn *Mujöla a *Mun-hüi, významný korejský vojevůdce a *král, který dokončil sjednocení poloostrova a úspěšně odolal čínským územním požadavkům. Za jeho *vlády se tzv. Sjednocená *Silla stabilizovala po všech stránkách. (Miriam Löwensteinová)

Munsióvé, *indiáni, Moravští.

Munzarová, Alice (31. 1. 1977, Dvůr Králové nad Labem), česká antropoložka a primatoložka, absolventka magisterského studijního programu oboru Antropologie a rigorózního řízení na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Flexní rýhy člověka a antropoidních primátů* (2002), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Návrh klasifikace primárních flexních rýh na dlaních gibbonovitých (Hylobatidae) a lidoopů (Pongidae)* (2003). V roce 2002 získala Cenu děkana Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současnosti pracuje ve Státním ústavu pro kontrolu léčiv a je externí studentkou doktorského studijního programu oboru Antropologie na *Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze.

Zabývá se sociální strukturou orangutanů chovaných v zajetí. Je členkou *České společnosti antropologické. Kontakt: RNDr. Alice Munzarová, Olštýnská 607/1/1708, 181 00 Praha 8-Troja, telefon: 608 613 172, e-mail: alice.munzarova@email.cz. (Jaroslav Malina)

Mun-hüi, žena *krále *Mujöla a sestra *Kim Ju-sina.

Muongové, populace *tibetočínského původu, žijící v pohraničních oblastech Kambodže, Laosu a Vietnamu a hovořící *muongštinou; celkový počet dosahuje 1,2 milionu lidí, většinou zemědělců a pěstitelů máku. Po staletí se podíleli na formování vietnamského národa. (Lukáš Šín)

muongština, *monkhmerský jazyk z *austroasijské rodiny užívaný menšinami v pohraničních oblastech Kambodže, Laosu a Vietnamu. (Jaroslav Malina)

Murašú, rodina Murašů z *Nippuru působila v 2. polovině 5. století př. n. l. a zabývala se podnikáním v *zemědělství. Její *archiv dokumentuje strukturu držby půdy v *perské říši v období *vlády *Achaimenovců. Achaimenovský *stát stále častěji požadoval, aby *daně původně placené v naturálních dávkách a osobní službě v armádě, byly vypláceny ve stříbře a současně poskytoval možnost vyplatit se stříbrem z povinnosti vojenské služby. *Půda původně určená k výživě vojáků se tak postupně měnila v nájemní pozemky produkující *stříbro. Vlastníci velkých zemědělských domén, kteří většinou pobývali na královském dvoře, potřebovali, aby někdo spravoval jejich statky. A tyto dvě základní funkce, tj. vyplácení nájmu ve stříbře drobným držitelům původně služebních pozemků a *správu velkých domén, plnila právě firma Murašů.

Firma najímala půdu a vodu, majitelům vyplácela *nájem a státu za ně platila daň ve stříbře. Větší část půdy pak firma znovu pronajímala spolu se zvířaty, nářadím a osivem. Drobným nájemcům poskytoval dům Murašů *půjčky ve stříbře náhradou za část jejich produkce, kterou pak se *ziskem prodával ve *městech. Od státu si Murašů pronajímal právo na užívání vody z kanálů, které spravovali královští *úředníci. Vodu pak dále pronajímal svým nájemcům nebo i samostatným *rolníkům a nájemné za užívání vody bylo velmi vysoké, vyšší než cena půdy. Mimo členů vlastní rodiny zaměstnával dům Murašů početný personál: správce, písaře, účetní a agenty, kteří uzavírali nájemní smlouvy a vybírali platby. Dům Murašů spravoval statky tak významných osobností jakými byli například *korunní princ, egyptský *satrapa Aršan nebo neblaze proslulá královna Parysatis. Poskytoval jim i dalším příslušníkům perské *šlechty úvěry, bez kterých by nemohli realizovat své politické ambice, jejichž projevem byl například

dynastický boj před nastoupením *Dáreia II. nebo povstání *Kýra Mladšího. Ale firma také půjčovala stříbro na daně drobným držitelům pozemků, kteří dávali do zástavy svou půdu. Jestliže dluh nebyl splacen, pozemek připadl firmě, která ho znovu pronajala, někdy i bývalému držiteli a dlužníkovi. Archiv domu Murašů zachycuje činnost čtyř generací rodiny v období kolem roku 500 př. n. l. až do roku 419 př. n. l. (Jana Pečirková)

Murdock, George Peter (11. 5. 1897, Meriden, Connecticut, USA – 29. 3. 1985, Devon, Pennsylvania, USA), americký antropolog; stoupenec *konfiguracionismu. V roce 1937 inicioval projekt Cross-Cultural Survey (Transkulturní mapování), jehož cílem bylo vytvořit *Kartotéku oblastí lidských vztahů (Human Relations Area Files, zkratka: HRAF) pořádající antropologické prameny o různých kulturách světa podle pevně stanovených kritérií; v současnosti tato kartotéka obsahuje seznam základních *kulturních univerzálií o několika stech kulturách. Z díla: *Social Structure* (Sociální struktura, 1949), *Atlas of World Cultures* (Atlas kultur světa, 1981). (Jaroslav Malina)

Murdochová, Iris Jean (15. 7. 1919, Dublin, Irsko – 8. 2. 1999, Oxford, Velká Británie), britská prozaička a filozofka. Studia filozofie a dějin starověku absolvovala na Somerville College v Oxfordu a postgraduální studium filozofie na Newnham College v Cambridge. V letech 1948–1963 přednášela filozofii na St. Anne's College v Oxfordu. Na Royal College of Art (RCA) v Londýně vyučovala v letech 1963–1967. V roce 1987 se stala nositelkou Řádu britského impéria.

V roce 1953 debutovala filozofickou monografií *Sartre: Romantic Rationalist* (Sartre: romantický racionalista). Svět londýnské umělecké a intelektuální bohémy vykreslila prostřednictvím sarkasmu, břitkého humoru a poutavého vyprávění v románu *Under the Net* (Pod sítí, 1954). Její další románová tvorba zahrnuje tematické okruhy *filozofie, *náboženství, *sexuality, *morálky, osobní *svobody a hranic umělecké tvorby – *The Sandcastle* (1957, česky: *Hrad z písku*. Praha: Mladá fronta, 1972), *An Unofficial Rose* (Neoficiální růže, 1962), *The Bell* (1958, *Zvon*. Praha: Vyšehrad, 2002), *A Severed Head* (1961, česky: *Uřatá hlava*. Praha: Academia, 2005), *The Unicorn* (Jednorozec, 1963), *Bruno's Dream* (Brunův sen, 1969), *A Fairly Honourable Defeat* (Poměrně čestná prohra, 1970), *The Black Prince* (Černý princ, 1973), *The Good Apprentice* (Dobrá učedník, 1985), *The Book and the Brotherhood* (Kniha a bratrstvo, 1987) nebo *Jackson's Dilemma* (Jacksonovo dilema, 1995).

Výjimečné místo v jejím díle představuje román *The Sandcastle*, pojednávající o vztahu anglického středoškolského profesora a mladé malířky. V románu *A Severed Head* kriticky a parodicky řeší problém aplikace *psychoanalýzy v kontextu mnohoúhelníku mileneckých a manželských vztahů:

„Jseš si jist, že nic neví?“ zeptala se Georgie.

„Antonia? O nás dvou? Naprosto.“

Georgie chvíli mlčela a pak řekla: „No dobrá.“

Toto stručné „no dobrá“ bylo pro ni charakteristické. Bylo to typické pro její neústupnou povahu, která byla, aspoň já jsem si to myslel, spíš upřímná než záludná. Líbila se mi její věcnost, se kterou brala náš vztah. Pouze se ženou tak výsostně rozumnou jsem mohl podvádět vlastní ženu.

Leželi jsme u Georgiina plynového krbu a naše těla se vzájemně dotýkala. Opírala se mi o rameno. Objevoval jsem krásu jejích tmavých kadeří a znovu mě překvapilo, kolik je v nich červenavě zlatavých pramínků. Vlasy byly jako koňské žíně, téměř tak hrubé a dlouhé. V pokoji bylo tma, jediné světlo poskytoval krb a trojice hořících červených svíček na krbové římse. Svíce spolu s několika opelichanými úlomky cesmínu poházenými tu i onde navozovaly atmosféru, jakou vyvolávala sama Georgie, jakousi nepostřehnutelnou zanedbanost, která sotva měla co společného s vánoční výzdobou. Přesto měl pokoj v sobě cosi z lesku potmělé jeskyně ukrývající poklad.

Georgie povzdechla a pohnula se s hlavou stále v mém klíně. Nyní byla téměř oblečená, chyběly jen punčochy a střevíce. „Kdy musíš jít?“

„Asi v pět.“

„Nerada bych ti zase připomínala, jak málo času mi věnuješ.“

Podobné poznámky mi vždycky připomínaly, že moje kočička má též dráčky. Jinak jsem si nemohl přát taktnější milenku.

„Antoniino sezení končí v pět,“ řekl jsem. „Měl bych tudíž být na Hereford Square chvilku před ní. Vždycky chce rozebírat všechno, co tam řekla. Kromě toho jsme pozváni na večeři.“ Pozvedl jsem nepatrně Georgiinu hlavu a přehodil jí vlasy přes tvář, takže jí splývaly až na prsa. Rodinovi by se to určitě líbilo.

„Jak Antonia pokračuje s analýzou?“

„Je z toho vedle. Nestydatě si to vychutnává. Samozřejmě se tím báječně baví, nedávno se jí podařil neuvěřitelný přenos.“

„Palmer Anderson,“ řekla Georgie a vyslovila tak jméno psychoanalytika mé ženy, který současně byl jejím a mým blízkým přítelem. „Skutečně si nedovedu představit, že jeho kouzlu propadne. Působí velice inteligentním dojmem. Myslím si, že je ve svém oboru jednička.“

„No,“ utrousil jsem. „Nevím, co přesně myslíš tím *jeho oborem*. V jednom však určitě vyniká, je to zkrátka silná osobnost. Možná že je jenom dobrý, není totiž jen tak prvoplánově roztomilý a přátelsky laskavý, jak to jen Američané dovedou, on takový prostě je.“

„Mluvíš, jako kdyby tě taky dostal!“ řekla Georgie a zaujala pohodlnější pozici s hlavou na mém koleně.

„Možná,“ řekl jsem. „Už jen to, že jsem ho poznal, mě velice ovlivnilo.“

„V jakém směru?“

„Těžko říct. Možná si už tolik nepřipouštím životní starosti.“

„Životní starosti!“ zasmála se Georgie. „Miláčku, ty sis je nepřipouštěl nikdy.“

„Svatá dobroto, to snad ne!“, namítl jsem. „Já že si nedělám se vším starosti? Já nejsem *dítka přírody* jako ty. Ne, v tom to přece není. Palmer totiž dovede lidi tak nějak osvobodit.“

„Když myslíš ... Konečně je to jedno. A pokud jde o to *osvobození*, já sama těm profesionálním osvoboditelům lidstva moc nevěřím. Jestli můžeme věřit Platónovi, pak každý takový osvoboditel umí lidi taky pěkně zotročit. Problém je v tom, že ty pořád potřebuješ někoho obdivovat.“

Zasmál jsem se. „Stačí, že obdivuji svou milenku. Nikoho dalšího nepotřebuji. Odkud ty ale znáš Palmera? Nepochybně přes jeho sestru, že?“

„Ano,“ řekla Georgie. „Záhadná Honor Kleinová ... S ním jsem se setkala na jedné party, kterou ona pořádala pro své žáky. Tenkrát mi ho ale nepředstavila.“

„Jaká vlastně je?“

„Honor? Myslíš jako antropoložka? V Cambridgi má docela dobré jméno. Mě samozřejmě nikdy neučila. Koneckonců byla věčně pryč u těch svých divošských kmenů. Byla to moje konzultantka, ale spíš mi pomáhala řešit mé morální problémy.“

„Ona je ale Palmerova nevlastní sestra? Jak je to vlastně? Mám za to, že jejich předci pocházeli z různých končin světa.“

„Je to tak,“ řekla Georgie. „Mají společnou skotskou matku, a ta si nejprve vzala Andersona a po jeho smrti Kleina.“

„Já znal Andersona. Byl to americko-dánský architekt nebo co. A co ten druhý?“

„Emmanuel Klein. Toho bys měl znát. Byl to celkem slavný klasický filolog. Německý Žid, samozřejmě.“

„To jméno je mi povědomé, nějaký vědec nebo co,“ poznamenal jsem. „Palmer se o něm několikrát letmo zmiňoval. Zajímavé. Prý má dodnes noční můru, jakmile si na nevlastního otce jen vzpomene. Mám takový dojem, že se své nevlastní sestry taky bojí, to ovšem nikdy nepřiznal.“

„Ona dovede vzbudit hrůzu,“ přisadila si Georgia. „Je v ní něco primitivního, možná že v tom jsou ty její divošské kmeny. Ty ses s ní ale už někdy setkal, vid’?“

„Jednou jsem ji viděl,“ řekl jsem. „Matně si na ni vzpomínám. Připomínala mi španělského granda v sukních. Proč některé ženské musejí takhle vypadat?“

„Některé ženské!“ smála se Georgie. „Teď k nim, miláčku, taky patřím. *Ona* prostě je silná osobnost.“

„Ty jsi taky silná osobnost, a nemusíš mít ránu jako ona!“

„Já,“ řekla Georgie. „Já k jejich *druhu* nepatřím. Já nikdy netřímám kolty tak proklatě nízko.“

„Smála ses, že já propadl kouzlu jejího bratra, ty, zdá se, zase jeho sestry.“

„Vůbec se mi nelíbí,“ odporovala Georgie. „Všechno je úplně jinak.“

Náhle se posadila, shrnula si vlasy dozadu a začala si je splétat. Přes rameno odhodila těžký cop a rychle sáhla po sukni a několika vrstvách naškrobených bílých spodniček a začala si natahovat šmolkově modré punčochy, které jsem jí daroval. Rád jsem Georgii dával bizarní věci, výstřední šaty, různé tretky, které bych si nikdy nedovolil dát Antonii, barbarské náhrdelníky, sametové kalhotky, purpurové spodní prádlo nebo černé vroubkované punčocháče, které mě obzvláště přiváděly k šílenství. Vstal jsem taky a začal bloumat po pokoji. Pohledem vlastníka jsem ji pozoroval, ona si pak, když zachytila můj pohled, nervózně a jaksí ostýchavě začala upravovat své křiklavé punčochy.

Když Georgie skončila s punčochami, uvelebila se v křesle a pohlédla na mě. Ačkoliv měla husté tmavé vlasy, oči byly téměř jasně šedé, s nádechem do modra. Obličej byl spíš široký a mohutný než jemný, její podivuhodně bledá pokožka budila dojem slonoviny. Dlouhý a poněkud nahoru obrácený nosík, předmět mého zbožňování a jejího zoufalství, který neustále krčila a hladila v marném úsilí, aby získala orlí profil, zůstával nyní v klidu a dodával jejímu výrazu jistou animální ostražitost, což poněkud snižovalo její jinak inteligentní vzhled. Šero a vzduch plný vonného dýmu na její tváři vytvářel další křivky a stíny. Chvilku jsme na sebe upřeně hleděli. Tento druh mlčenlivého pozorování, který působil na mé srdce jako balzám, patřil mezi pocity, jaké jsem nikdy s jinou ženou nezakusil. S Antonii jsem se nikdy na sebe takto nedívali. Antonia by nikdy vydržela tak dlouhý a upřený pohled. Byla laskavá, majetnická a koketní, ale takový pohled by nesnesla.

„Říční bohyně,“ řekl jsem obdivně.

„Ty můj obchodníčku.“

„Miluješ mě?“

„Šíleně. A ty?“

„Nekonečně.“

„Nekonečně ne,“ namítla Georgie. „Buďme přesní. Tvoje láska je velká, ale má své jasné meze.“ (Barbora Půtová)

Murjōng (vládl 501–523), *král starověkého korejského státu *Päkče, známý především díky své zachovalé hrobce v sídelním *městě Päkče Kongdžu. (Miriam Löwensteinová)

Murnginové:

1. souhrnné označení pro 7 jazykově odlišných skupin *Austrálců z Arnhemské *země. Každá skupina je tvořena několika *kmeny, z nichž každý se dělí na dvě *bratrstva (Jiritja a Dua jednotně pro všechny kmeny). Příslušníci všech těchto populací žijí promíšeně na témže teritoriu; počet není znám;

2. obecný název, kterým některé skupiny Austrálců na západě Arnhemské země označují své sousedy (například *Rembarungy), kteří podle tradice přišli z východu. Jméno Murngin znamená „lidé s lopatkovitými hroty oštěpů“ a má vyjadřovat jejich bojovnost. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Muromači, *Ašikaga.

Murphy, Robert Francis (3. 3. 1924, Far Rockaway, New York, USA – 8. 10. 1990, Leonia, New Jersey, USA), americký antropolog; profesor antropologie na Columbia University (New York City). Terénní výzkumy prováděl zejména u *indiánského etnika *Munduruku v oblasti Amazonie a u berberských Tuaregů v oblasti Sahary. Z díla: *War: The Anthropology of Armed Conflict and Aggression* (Válka: Antropologie ozbrojených konfliktů a agrese, 1968, se spoluautory), *An Overture to Social Anthropology* (1979, doplněná a revidovaná vydání pod názvem *Cultural and Social Anthropology: An Overture*, 1986, 1989, česky: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1998). (Jaroslav Malina)

murus gallicus (z latiny: *murus gallicus*, „galská zeď“), opevňovací *technika *Keltů (Galů) uplatňovaná od 2. století př. n. l. Před široké těleso z trámů, písku a kamenů byla postavena kamenná zeď. (Jaroslav Malina)

muscularis, -e, svalový.

musculi abdominis, svaly břišní – jsou rozloženy mezi *hrudníkem a *pánví a vytvářejí stěnu břišní dutiny. Dělí se na skupinu přední (**musculus rectus abdominis* a **musculus pyramidalis*), skupinu boční (**musculus obliquus abdominis externus*, **musculus obliquus abdominis internus* a **musculus abdominis transversus*) a skupinu zadní (**musculus quadratus lumborum* a **musculi intertransversarii laterales lumborum*). (Ladislava Horáčková)

musculi antebrachii, svaly předloketní. Dělí se na skupinu přední (povrchová vrstva **musculus pronator teres*, **musculus flexor carpi radialis*, **musculus palmaris longus* a **musculus flexor carpi ulnaris*, prostřední vrstva **musculus flexor digitorum superficialis* a hluboká vrstva **musculus flexor digitorum profundus*, **musculus flexor pollicis longus* a **musculus pronator quadratus*), laterální (**musculus brachioradialis*, **musculus extensor carpi radialis longus*, **musculus extensor carpi radialis brevis* a **musculus supinator*) a skupinu zadní (povrchová vrstva **musculus extensor digitorum*, **musculus extensor digiti minimi* a **musculus extensor carpi ulnaris*, hluboká vrstva **musculus abductor pollicis longus*, **musculus extensor pollicis brevis*, **musculus extensor pollicis longus* a **musculus extensor indicis*). (Ladislava Horáčková)

musculi arrectores pilorum, vzpřimovače *chlupů – svazky buněk hladké svaloviny jdoucí od pochvy chlupu šikmo k povrchu *kůže, zpravidla na té straně, kam je chlup nakloněn. V úhlu mezi *musculus arrector pili* a pochvou chlupu bývá umístěna *mazová žláza. Svaly jsou vytvořeny téměř u všech *vlasů a chlupů, slabě jsou vyvinuty u chlupů v *axile a v *obočí, chybějí u vousů a u chlupů ve *vestibulum nasi. (Ladislava Horáčková)

musculi brachii, svaly pažní, dělí se na skupinu přední (**musculus biceps brachii*, **musculus coracobrachialis*, **musculus brachialis*) a skupinu zadní (**musculus triceps brachii*, *musculus anconeus*). (Ladislava Horáčková)

musculi bulbi, okohybné svaly; jsou štíhlé stuhovité svaly, které dělíme na přímé a šikmé svaly *oční koule. Mezi přímé svaly oka patří *musculus rectus bulbi medialis*, *musculus rectus bulbi lateralis*, *musculus rectus bulbi superior* a *musculus rectus bulbi inferior*. Svaly začínají ve vrcholu *očnice společnou šlachou (**anulus tendineus communis*), která se upevňuje na stěnu očnice v okolí *canalis opticus. Od této šlachy se přímé *očnicové svaly rozbíhají dopředu tak, že každý sleduje jednu ze stěn *orbity. Ploché šlachy přímých svalů se upínají na *bělimu v sousedství jejího přechodu v rohovku. Mediální a laterální přímý sval oka stáčí oční kouli na svou stranu, dolní a horní přímý sval oka stáčí oční kouli na svou stranu a mediálně.

Šikmé svaly oční koule jsou dva: **musculus obliquus bulbi superior* (odstupuje spolu s přímými svaly oční koule z *anulus tendineus communis*, přechází ve šlachy, která je přichycena k mediální stěně očnice do *fovea trochlearis* a upíná se na horním laterálním kvadrantu oční koule za ekvátorem). Druhý sval – *musculus obliquus bulbi inferior* (začíná na

dolní stěně orbity mediálně u **canalis nasolacrimalis* a upíná se na dolním laterálním kvadrantu oční koule za ekvátorem). Horní šikmý sval stáčí oční kouli dolů a laterálně, dolní šikmý sval nahoru a laterálně. S výjimkou *musculus rectus bulbi lateralis*, který je inervován z **nervus abducens*, jsou ostatní přímé svaly a dolní šikmý sval inervovány z **nervus oculomotorius*, horní šikmý sval oka je inervován z **nervus trochlearis*.

V očnici je uložen také zdvihač horního víčka **musculus levator palpebrae superioris*. Začíná ve vrcholu očnice, upíná se do tarzální ploténky horního víčka a je inervován větví *nervus oculomotorius*. (Ladislava Horáčková)

musculi colli, svaly krku, rozkládají se mezi hlavou a **hrudníkem*. Dělíme je na **musculus platysma*, kývač hlavy (**musculus sternocleidomastoideus*), svaly nadjazylkové (**musculi suprahyoidei*) a svaly podjazylkové (**musculi infrahyoidei*). Hluběji leží skupina skalenů (**musculi scaleni*), těsně před páteří svaly prevertebrální (**musculi praevertebrales*) a mezi obratli **musculi intervertebrales*. (Ladislava Horáčková)

musculi constrictores pharyngis, svěrače **hltanu*, jsou příčně pruhované svaly ve stěně hltanu, které probíhají převážně cirkulárně. Přicházejí od různých orgánů v okolí hltanu a upínají se do vazivového proužku na zadní stěně hltanu (**raphe pharyngis*), který běží od **tuberculum pharyngeum* **kosti týlní* až na **kraniální část zadní stěny* **jícnu*. Svěrače jsou tři, mají tvar nálevky (zúžených kaudálně), přičemž se kraniálnější nálevka zasouvá do nálevky kaudálnější. Patří k nim **musculus constrictor pharyngis superior*, **musculus constrictor pharyngis medius* a **musculus constrictor pharyngis inferior*. (Lenka Vargová)

musculi coxae, svaly kyčelní, svaly dolní končetiny (**musculi membri inferioris*). Dělí se na přední skupinu (**musculus iliopsoas*), zadní skupinu (velký, střední a malý hýžd'ový sval – **musculus gluteus maximus*, **musculus gluteus medius* a **musculus gluteus minimus*, **musculus tensor fasciae latae*, **musculus piriformis*, **musculus obturatorius internus*, **musculus gemellus superior*, **musculus gemellus inferior* a **musculus quadratus femoris*). Povrch hýžd'ových svalů pokrývá **fascia glutea*, **fascia iliaca* kryje **musculus iliacus*, fascie *musculus obturatorius internus* je zesílena v tuhý vazivový pruh – *arcus tendineus musculi levatoris ani*. (Ladislava Horáčková)

musculi cruris, svaly bérce. Přední skupina je tvořena **extenzory nohy* – **musculus tibialis anterior*, **musculus extensor digitorum longus* a **musculus extensor hallucis longus*, laterální skupinu tvoří **musculus peroneus longus* a **musculus peroneus brevis*. Do povrchové vrstvy dorzální skupiny bérce svalů náleží **musculus triceps surae*, **musculus popliteus* a **musculus plantaris longus*, do hluboké vrstvy **musculus tibialis posterior*, **musculus flexor digitorum longus* a **musculus flexor hallucis longus*. (Ladislava Horáčková)

musculi dorsii, svaly zádové, náleží do skupiny **svalů trupu*. Dělí se na dvě základní skupiny – **svaly heterochtonní* a **svaly autochtonní*. Heterochtonní svaly zad se na hřbet přesunuly z ventrální strany **trupu* a přinesly si inervaci z ventrálních větví **míšních nervů*. Dělíme je na **svaly spinohumerální* a **svaly spinokostální*. Autochtonní svaly zad jsou původní hřbetní svaly inervované z dorzálních větví *míšních nervů*. (Ladislava Horáčková)

musculi faciales, svaly mimické, jejich kontrakcí jsou umožněny rozmanité výrazy obličeje, které zejména u dětí vyjadřují duševní stavy (emoce). U dospělých se dostávají emoce pod kontrolu mozkové **kůry* (civilizovaný člověk je spíše amimický, například takzvaná „pokerová tvář“). Mimické svaly se dále uplatňují při řeči, zpěvu, recitaci apod. Fascie (s výjimkou **musculus buccinator*) nejsou u mimických svalů vytvořeny. Všechny mimické svaly jsou inervovány ze VII. hlavového nervu – **nervus facialis*.

Do skupiny mimických svalů jsou řazeny: svaly lební klenby, které představuje **musculus epicranii*, svaly oční štěrbin s **musculus orbicularis oculi*, **musculus corrugator supercilii* a **musculus procerus*, svaly zevního nosu s **musculus nasalis*, svaly ústní štěrbin (**musculus orbicularis oris*, **musculus levator labii superioris*, **musculus levator labii*

*superioris alaeque nasi, *musculus zygomaticus major, *musculus zygomaticus minor, *musculus risorius, musculus buccinator, *musculus levator anguli oris, *musculus depressor anguli oris, *musculus depressor labii inferioris a *musculus mentalis*). (Ladislava Horáčková)

musculi femoris, svaly stehenní, patří do skupiny svalů dolní končetiny (**musculi membri inferioris*). Rozdělují se na skupinu přední (**musculus sartorius, *musculus quadriceps femoris*), zadní skupinu (**musculus biceps femoris, *musculus semitendinosus a *musculus semimembranosus*) a skupinu mediální (**musculus pectineus, *musculus adductor magnus, *musculus adductor longus et *musculus adductor brevis, *musculus gracilis a *musculus obturatorius externus*). Vyvolávají pohyby v *kloubu kyčelním a *kloubu kolenním. (Ladislava Horáčková)

musculi humeri, svaly ramenní a lopatkové, jsou uloženy v okolí *kloubu ramenního. Patří k nim **musculus deltoideus, *musculus supraspinatus, *musculus infraspinatus, *musculus teres major, *musculus teres minor a *musculus subscapularis*. (Ladislava Horáčková)

musculi infrahyoidei, svaly spojující *jazyk s *kostí hrudní, *lopatkou nebo *chrupavkou štítnou. Patří k nim **musculus sternohyoideus, *musculus sternothyroideus, *musculus thyrohyoideus a *musculus omohyoideus*. Všechny infrahyoidní svaly jsou inervovány z **plexus cervicalis* a to buď cestou **ansa cervicalis profunda*, nebo cestou **nervus hypoglossus* (větev pro **musculus thyrohyoideus*). (Ladislava Horáčková)

musculi intercostales externi, jedna ze skupin *svalů hrudních. Jejich snopce probíhají mezi *žebry šikmo ventrokaudálně, dosahují od *páteře k žebním *chrupavkám, kde na ně navazuje vazivová blána – *membrana intercostalis externa*. Začínají na dolním okraji *kranálnějšího žebra a upínají se na horní okraj kaudálnějšího žebra. Zvedají žebra a tím napomáhají kostální *inspiraci. Inervovány jsou z **nervi intercostales*. (Ladislava Horáčková)

musculi intercostales interni, jedna ze skupin *svalů hrudních. Jejich snopce probíhají mezi *žebry dorzokaudálně, dosahují od *sterna k *anguli costarum*, kde je jejich pokračováním vazivová blána – *membrana intercostalis interna*. Začínají na dolním okraji *kranálnějšího žebra a upínají se na horní okraj kaudálnějšího žebra. Při kontrakci působí klesání žebří a tím kostální expiraci. Inervovány jsou z **nervi intercostales*. (Ladislava Horáčková)

musculi intercostales intimi, jedna ze skupin *svalů hrudních. Protože jsou jejich svalové snopce odštěpené od **musculi intercostales interni* průběhem nervově-cévního svazku, mají obdobný začátek, úpon, inervaci i funkci. Začínají na dolním okraji kranálnějšího *žebra, běží dorzokaudálně a upínají se na horní okraj kaudálnějšího žebra. Při kontrakci působí klesání žebří a tím kostální *expiraci. Inervovány jsou z **nervi intercostales*. (Ladislava Horáčková)

musculi interossei dorsales manus, čtyři svaly (I.–IV.) prostřední skupiny svalů ruky (**musculi manus*) vyplňující štěrby mezi *metakarpy. Začínají dvěma hlavami na sousedních stranách metakarpů tříčlankových prstů, upínají se na proximální články prstů a do dorzální *aponeurózy na straně prstů odvrácených od osy ruky (osa prochází středem 3. prstu). Upínají se tedy po obou stranách 3., na laterální straně 2. a na mediální straně 4. prstu. Působí flexi proximálního článku, extenzi ostatních článků prstů a abdukcii prstů od osy ruky. Inervovány jsou z **nervus ulnaris (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculi interossei dorsales pedis, čtyři svaly (I.–IV.) hluboké vrstvy plantární skupiny *svalů nohy (**musculi pedis*). Začínají dvěma hlavami na sousedních stranách *metatarzů, upínají se na báze proximálních článků a do dorzální *aponeurózy na straně tříčlankových prstů odvrácené od *osy nohy (osa probíhá 2. prstem, svaly se tedy upínají na mediální stranu 2. prstu a laterální strany 2.–4. prstu). Interosseální svaly ohýbají proximální, natahují střední

a distální články prstů, a provádějí odtažení prstů od osy nohy – *abdukci. Inervovány jsou z **nervus plantaris lateralis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculi interossei palmares, tři drobnější svaly (I.–III.) prostřední skupiny svalů ruky (**musculi manus*). Začínají na tělech *metakarpů na straně přivrácené k ose ruky (osa prochází středem 3. prstu). Upínají se na *proximální *články prstů a do dorzální *aponeurózy na straně prstů přivrácených k ose ruky, tedy na mediální straně 2. prstu a na laterální straně 4. a 5. prstu. Napomáhají *flexi proximálního článku, *extenzi ostatních článků prstů a *addukci prstů k ose ruky. Inervovány jsou z **nervus ulnaris* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculi interossei plantares, tři svaly hluboké vrstvy *plantární skupiny *svalů nohy (**musculi pedis*). Začínají na bázi 3.–5. *metatarzu a upínají se na báze proximálních článků a do dorzální *aponeurózy prstů na straně přivrácené k ose nohy (osa probíhá 2. prstem, svaly se upínají na mediální straně 3.–5. prstu). Interosseální svaly ohýbají proximální, natahují střední a distální *články prstů, přitahují prsty k ose nohy – addukují. Inervovány jsou z **nervus plantaris lateralis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculi interspinales cervicis, jedna ze skupin *svalů zádoových. Tvoří ji 6 párů drobných svalů, které začínají na trnových výbězcích *kaudálních krčních obratlů a Th₁, svaly se upínají na trnové výběžky *kraniálních krčních obratlů. Napomáhají *extenzi krční části *páteře a inervovány jsou z **rami dorsales* *mišních nervů. (Ladislava Horáčková)

musculi intertransversarii anteriores cervicis, jedna ze skupin svalů krku (**musculi praevertebrales* – **musculi intervertebrales*); šest párů drobných svalů rozepjatých mezi *processus transversi* *krčních obratlů. Provádějí lateroflexi krční *páteře, inervovány jsou z **plexus cervicalis*. (Ladislava Horáčková)

musculi intertransversarii laterales lumborum, svaly zadní skupiny *svalů břišních. Jedná se o 6 párů drobných svalů, které začínají na *processus costarii* bederních *obratlů a laterální části *kosti křížové a upínají se na *processus costarii* *kraniálnějších bederních obratlů, transverzální výběžek dvanáctého hrudního obratle (**vertebra thoracica*) a 12. *žebro. Napomáhají úklonům bederní části *páteře, inervovány jsou z větvi **plexus lumbalis*. (Ladislava Horáčková)

musculi intertransversarii posteriores cervicis, jedna ze skupin *svalů zádoových. Tvoří ji 7 párů drobných svalů, které začínají na příčných výbězcích krčních *obratlů a Th₁ a upínají se vždy na příčné výběžky *kraniálnějšího krčního obratle. Napomáhají lateroflexi (úklonu) krční páteře, inervovány jsou z **rami dorsales* mišních *nervů. (Ladislava Horáčková)

musculi intervertebrales, jedna ze skupin *prevertebrálních svalů, drobné svaly rozepjaté mezi přední stranou příčných výběžků krčních *obratlů, příčným výběžkem *atlasu a *kostí týlní. Patří k nim **musculus rectus capitis lateralis*, **musculus rectus capitis anterior* a **musculi intertransversarii anteriores cervicis*. (Ladislava Horáčková)

musculi laryngis, svaly *hrtanu, které ovlivňují polohu, délku a napětí vazů hlasových a polohu hrtanové *příklopky. Patří k nim **musculus thyroarytaenoideus*, **musculus vocalis*, **musculus thyroepiglotticus*, **musculus aryepiglotticus*, **musculus cricoarytaenoideus lateralis*, **musculus cricoarytaenoideus posterior*, **musculus arytaenoideus*, **musculus cricothyroideus*. (Lenka Vargová)

musculi levatores pharyngis, zvedáče *hltanu, tyto svaly mají podélný průběh. Sestupují k stěně hltanu od různých útvarů na hlavě a táhnou hltan *kraniálním směrem. Patří k nim **musculus stylopharyngeus* a **musculus palatopharyngeus*. Oba svaly hltanu jsou inervovány z **plexus pharyngeus*. (Lenka Vargová)

musculi lumbricales (manus), čtyři štíhlé svaly (I.–IV. počítáno z palcové strany) prostřední skupiny svalů ruky (**musculi manus*). Začínají na šlachách **musculus flexor digitorum profundus* a upínají se na laterální stranu báze *proximálního článku a do dorzální *aponeurózy 2.–5. prstu. Flektují proximální články tříčlankových prstů, extendují ostatní

*články prstů a naklánějí prsty k palci. I. a II. lumbrikální sval je inervován z **nervus medianus*, III. a IV. z **nervus ulnaris* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculi lumbricales (pedis), čtyři štíhlé svaly prostřední vrstvy **plantární skupiny* **svalů* nohy (**musculi pedis*). Odstupují od palcové strany šlachy **musculus flexor digitorum longus* a upínají se na mediální stranu báze proximálních článků a do dorzální aponeurózy 2.–5. prstu. Proximální **články prstů* flektují, distální články prstů extendují a naklánějí prsty k palci. Sval je inervován z **nervus plantaris lateralis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculi manus, svaly ruky. Dělí se na skupinu svalů palcového valu – **thenaru* (**musculus abductor pollicis brevis*, **musculus opponens pollicis*, **musculus flexor pollicis brevis* a **musculus adductor pollicis*), skupinu střední s **musculi interossei dorsales*, **palmares* a **musculi lumbricales* a svaly malíkového valu – **hypothenu* (**musculus palmaris brevis*, **musculus abductor digiti minimi*, **musculus opponens digiti minimi*, **musculus flexor digiti minimi*). (Ladislava Horáčková)

musculi masticatorii, **svaly* žvýkací. Vznikly z 1. žaberního oblouku a jsou inervovány z větvi **nervus mandibularis* (**nervus trigeminus*). Patří mezi ně **musculus masseter*, **musculus temporalis*, **musculus pterygoideus medialis* a **musculus pterygoideus lateralis*. (Ladislava Horáčková)

musculi membri inferioris, svaly dolní končetiny. Dělí se na **svaly kyčelní* (**musculi coxae*), **svaly stehenní* (**musculi femoris*), svaly bérce (**musculi cruris*) a svaly nohy (**musculi pedis*). (Ladislava Horáčková)

musculi membri superioris, svaly horní končetiny. Dělí se na **svaly ramenní* a lopatkové (**musculi humeri*), **svaly pažní* (**musculi brachii*), **svaly předloketní* (**musculi antebrachii*) a **svaly ruky* (**musculi manus*). (Ladislava Horáčková)

musculi multifidi, jedna ze skupin **svalů* zádočných. Svaly vyplňují rýhu mezi příčnými a trnovými výběžky **obratlů* po celé délce **páteře*. Začínají na dorzální straně **kosti křížové*, na příčných výběžcích **hrudních* a **bederních* obratlů a na kloubních výběžcích **kaudálních* krčních obratlů. Upínají se postupně na trnové výběžky všech obratlů, snopce směřují mediokraniálně přes 1–2 obratle. Při oboustranné kontrakci napomáhají **extenzi* páteře, při jednostranné kontrakci jejímu otáčení na opačnou stranu. Inervovány jsou z **rami dorsales* míšních **nervů*. (Ladislava Horáčková)

musculi nuchae profundi, hluboké svaly šíjové, jedna ze skupin **svalů* zádočných. Svaly (**musculus rectus capitis posterior minor*, **musculus rectus capitis posterior major*, **musculus obliquus capitis inferior*, **musculus obliquus capitis superior*) jsou rozepjaty mezi **atlasem*, **čepovcem* a *linea nuchae inferior* **kosti týlní*. Napomáhají **extenzi* hlavy (při oboustranné kontrakci), **úklonům* hlavy a otáčení hlavy na stranu kontrahovaného svalu (při jednostranné kontrakci). Inervovány jsou z dorzální větve I. míšního nervu (**nervus suboccipitalis*). (Ladislava Horáčková)

musculi orbitales, svaly očníkové. Dělíme je na **svaly okohybné* (**musculi bulbi*), které pohybují **oční koulí*, zvedáč horního **víčka* (**musculus levator palpebrae superioris*) a hladké svaly **očnice* (**musculus orbitalis* a **musculi tarsales*). (Ladislava Horáčková)

musculi papillares, papilární svaly, jsou drobné svaly protáhlého tvaru, které jsou tvořeny srdeční svalovinou. Odstupují od stěny pravé a levé **komory srdeční* a jsou k nim prostřednictvím šlašinek upevněny jednotlivé cípy **valva bicuspidalis* a **valva tricuspidalis*. V pravé komoře se nachází *musculus papillaris anterior* a *musculi papillares parvi*. *Musculus papillaris anterior* je největší, odstupuje od přední stěny pravé komory, jeho šlašinky se upínají do předního a septálního cípu trojcípé chlopně. Mezi drobné *musculi papillares parvi* náleží *musculus papillaris posterior*, který odstupuje ze zadní stěny, a *musculi papillares septales*, jež jdou od mezikomorového septa. *Musculi papillares parvi* se upínají do septálního a zadního cípu chlopně. V levé komoře srdeční se nachází dva silné papilární svaly

– *musculus papillaris anterior*, jenž odstupuje ze stěny komory vpředu a vlevo a *musculus papillaris posterior*, který začíná od septální stěny vzadu a vpravo. *Chordae tendineae* těchto svalů se upínají na okraje obou cípů **valva bicuspidalis*. Papilární svaly tahem za šlašinky napomáhají ovládnutí cípových chlopní. (Lenka Vargová)

musculi pedis, svaly nohy, jedna ze skupin svalů dolní končetiny (**musculi membri inferioris*). Dělí se na dorzální skupinu (**musculus extensor hallucis brevis* a **musculus extensor digitorum brevis*) a čtyři skupiny plantární (svaly povrchové vrstvy – **musculus abductor hallucis*, **musculus flexor digitorum brevis* a **musculus abductor digiti minimi*, prostřední vrstva – tvoří ji šlachy dlouhých flexorů – **musculus flexor hallucis longus* a **musculus flexor digitorum longus* a krátké svaly **musculus quadratus plantae* a **musculi lumbricales*, hlubokou vrstvu představují **musculus flexor hallucis brevis*, **musculus adductor hallucis*, **musculus flexor digiti minimi brevis* a **musculus opponens digiti minimi* a vrstvu **svalů interosseálních* – **musculi interossei dorsales et *plantares*). (Ladislava Horáčková)

musculi pharyngis, svaly hltanu, jsou příčně pruhované svaly, které se podílejí na stavbě stěny **hltanu*. Dělí se podle funkce na svěrače hltanu (**musculi constrictores pharyngis*) a zvedáče hltanu (**musculi levatores pharyngis*). Všechny svaly jsou párové. (Lenka Vargová)

musculi praevertebrales, jedna ze skupin svalů krku; je uložena na **ventrální straně* **páteře* a působí flexi krční páteře a hlavy. Do této skupiny svalů náleží **musculus longus colli* a **musculus longus capitis*, **musculi intertransversarii anteriores cervicis* a **musculi intervertebrales*. (Ladislava Horáčková)

musculi rotatores, jedna ze skupin **autochtonních svalů zádových* (transverzospinální systém). Odstupují od příčných výběžků hrudních **obratlů* a upínají se k místu odstupu trnového výběžku kranálnějšího hrudního obratle. Při oboustranné kontrakci napomáhají **extenzi* **páteře*, při jednostranné kontrakci jejímu otáčení na opačnou stranu. Inervovány jsou z **rami dorsales* míšních **nervů*. (Ladislava Horáčková)

musculi scaleni, stuhovité svaly na přední straně krku, spojující příčné výběžky krčních **obratlů* s prvními dvěma **žebry*. Patří mezi ně **musculus scalenus anterior*, **musculus scalenus medius* a **posterior*. Mezi *musculus scalenus anterior* et *musculus scalenus medius* je štěrbina (**fissura scalenorum*), jíž prochází nervový **plexus brachialis* a podklíčková tepna (**arteria subclavia*). (Ladislava Horáčková)

musculi suprahyoidei, nadjazykové svaly. Spojují **jazyk* s dolní **čelistí* a ovlivňují pohyby v **kloubu čelistním*, mohou také zvedat jazyk. Patří k nim **musculus digastricus*, **musculus stylohyoideus*, **musculus mylohyoideus* a **musculus geniohyoideus*. (Ladislava Horáčková)

musculi tarsales, jedny ze skupiny svalů očních – **musculi orbitales*. Představují je dva tarzální svaly, horní (*musculus tarsalis superior*), který odstupuje od šlachy **musculus levator palpebrae superioris* a upíná se do tarzální ploténky horního očního **víčka* a dolní sval (*musculus tarsalis inferior*), který vychází od *musculus rectus bulbi inferior* a upíná se do tarzální ploténky dolního očního víčka. Oba svaly regulují šířku oční štěrbiny a jsou inervovány ze **sympatiku*. (Ladislava Horáčková)

musculi thoracis, svaly hrudní. Dělíme je do tří skupin: **svaly thorakohumerální* probíhající mezi **hrudníkem* a horní končetinou (**musculus pectoralis major*, **musculus pectoralis minor*, **musculus subclavius* a **musculus serratus anterior*), vlastní svaly hrudní segmentárně uspořádané a vázané na hrudní koš (**musculi intercostales externi*, **musculi intercostales interni*, **musculi intercostales intimi* a **musculus transversus thoracis*) a **bránici* (**diaphragma*). Bránice odděluje hrudní dutinu od dutiny břišní. (Ladislava Horáčková)

musculus abductor digiti minimi (manus), sval malíkového valu ruky – **hypotenaru*. Začíná na **os pisiforme* a **retinaculum flexorum* ruky, upíná se na bázi proximálního článku

malíku, který abdukuje. Inervován je z **nervus ulnaris (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus abductor digiti minimi (pedis), sval povrchové vrstvy **plantární skupiny *svalů nohy (*musculi pedis)*. Začíná na *tuber *calcanei* a na **aponeurosis plantaris* a upíná se zevně na bázi proximálního článku malíku. Odtahuje malík od IV. prstu a mírně jej flektuje. Inervován je z **nervus plantaris lateralis (*plexus sacralis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus abductor hallucis, sval povrchové vrstvy *plantární skupiny *svalů nohy (*musculi pedis)*. Začíná na **tuber *calcanei (processus medialis)*, upíná se na mediální **sezamskou kost *kloubu metatarzofalangeálního a bázi proximálního článku palce*. **Abdukuje a flektuje proximální článek palce, inervován je z *nervus plantaris medialis (*plexus sacralis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus abductor pollicis brevis, sval *palcového valu ruky – *thenaru*. Začíná na **eminentia carpi radialis*, upíná se na *radiální sezamskou *kost palce a bázi proximálního článku palce*. **Abdukuje palec, inervován je z *nervus medianus (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus abductor pollicis longus, sval *hluboké vrstvy zadní skupiny *svalů předloketních – *musculi antebrachii*. Začíná na *dorzální straně *radia, *ulny a *membrana interossea antebrachii*, upíná se na *bázi I. *metakarpu*. **Abdukuje palec a napomáhá při radiální *dukci ruky. Inervován je z *nervus radialis (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus adductor brevis, sval *mediální skupiny *svalů stehenních (*musculi femoris)*. Začíná na *přechodu mezi ramus superior a ramus inferior ossis pubis*, upíná se na *proximální třetinu linea aspera *femuru*. *Napomáhá addukci stehna; spolupůsobí při flexi a *supinaci v *kloubu kyčelním. Inervován je z *nervus obturatorius (*plexus lumbalis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus adductor hallucis, sval *hluboké vrstvy plantární skupiny *svalů nohy (*musculi pedis)*. Jeho *šikmá hlava (caput obliquum)* začíná na *plantární straně distální řady *kostí tarzálních, transverzální hlava (caput transversum)* na *plantární straně 3.–5. *kloubu metatarzofalangeálního*. Sval se upíná na *laterální sezamskou *kost metatarzofalangeálního kloubu palce, provádí *addukci a mírnou *flexi palce, je inervován z *nervus plantaris lateralis (*plexus sacralis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus adductor longus, sval *mediální skupiny *svalů stehenních (*musculi femoris)*. Začíná na *ramus superior *kosti stydké mezi *symfýzou a *tuberculum pubicum*, upíná se na *střední část linea aspera *femuru*. *Vykonává *addukci, *flexi a *supinaci v *kloubu kyčelním. Inervován je z *nervus obturatorius (*plexus lumbalis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus adductor magnus, sval *mediální skupiny *svalů stehenních (*musculi femoris)*. Odstupuje od *dolního okraje *kosti sedací až po *tuber ischiadicum*, upíná se na *labium mediale lineae asperae *kosti stehenní a na její mediální kondyl*. Je *hlavním *adduktorem *kloubu kyčelního, napomáhá i *extenzi stehna. Inervován je z *nervus obturatorius (*plexus lumbalis) a z *nervus ischiadicus (*plexus sacralis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus adductor pollicis, sval *palcového valu ruky – *thenaru*. Jeho *šikmá hlava začíná od dorzální stěny *canalis carpi, transverzální hlava od *palmární plochy III. *metakarpu; upíná se na mediální *sezamskou kost palce. *Addukuje palec, inervován je z *nervus ulnaris (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus anconeus, malý *trojúhelníkový sval, který začíná na laterálním epikondylu *humeru; upíná se na olecranon ulnae a proximální část zadní hrany *ulny. Sval je pomocným extenzorem *loketního kloubu a tahem za jeho kloubní pouzdro zabraňuje uskřínutí. Inervován je z *nervus radialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus biceps brachii, jeden ze **svalů horní končetiny, přední skupiny *svalů pažních. V proximální části má biceps dvě hlavy. Dlouhá hlava (caput longum) má začátek na*

**tuberculum supraglenoidale* *lopatky (šlacha prochází skrz kloubní pouzdro *kloubu ramenního a na *humeru se klade do *sulcus intertubercularis*). Krátká hlava (*caput breve*) začíná na *processus coracoideus* lopatky. Obě hlavy se spojují asi uprostřed paže a upínají se na **tuberositas *radii* a pomocí *aponeurosis musculi bicipitis brachii* také do **fascia antebrachii*. V *supinačním postavení působí *musculus biceps brachii* *flexi v *kloubu loketním, dlouhá hlava navíc napomáhá upažení, krátká hlava připažení a předpažení. V pronáčném postavení provádí flexi v loketním kloubu pouze **musculus brachialis*, za *supinace i *musculus biceps brachii*. Proto je síla při podhmatu větší než síla vyvinutá při nadhmatu. Sval je inervován z **nervus musculocutaneus (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus biceps femoris, sval zadní skupiny *svalů stehenních (**musculi femoris*). Jeho dlouhá hlava (*caput longum*) začíná na **tuber ischiadicum*, krátká hlava (*caput breve*) na prostřední části *labium laterale lineae asperae* *femuru. Obě části svalu se spojí a inzerují na *caput *fibulae*. Sval vykonává *flexi v *kloubu kolenním, flektovaný *bérec *supinuje, dlouhá hlava se podílí na *extenzi a *addukci v *kloubu kyčelním. Sval je inervován z **nervus ischiadicus (*plexus sacralis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus brachialis, jeden ze svalů horní končetiny, skupiny *svalů pažních. Začíná na distální části *ventrální strany těla *humeru a upíná se na *tuberositas *ulnae a processus coronoideus ulnae*. Provádí *flexi v *kloubu loketním, inervován je z **nervus musculocutaneus (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus brachioradialis, sval laterální skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na laterální části *distálního konce *kosti pažní a upíná se na *processus styloideus* *kosti vřetenní. Napomáhá *flexi předloktí, při *extendovaném předloktí provádí *supinaci, při flektovaném *pronaci. Inervován je z **nervus radialis (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus buccinator, jeden ze *svalů mimických, je podkladem *tváří. Začíná na alveolárním výběžku *maxily v oblasti stoliček, od začátku části svaloviny *hltanu (**raphe pterygomandibularis*), od alveolárního výběžku dolní *čelisti v rozsahu posledních *stoliček a přechází do **musculus orbicularis oris*. Svým tonickým napětím přitlačuje tváře k *zubům, při žvýkání vtlačuje potravu mezi *stoličky, při kontrakci vyfukuje vzduch z ústní *dutiny (sval „trubačský“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus bulbospongiosus, párový sval zevních pohlavních orgánů, který má rozdílnou úpravu u muže a u ženy. U muže začíná na *bulbus penis* a na **centrum perineale*. Svalové snopce směřují dopředu, obtáčejí kořen *penisu a na *dorsum penis* se upínají do fascie. Sval napomáhá *erekcii, svými kontrakcemi se podílí na vypuzení moči z *močové trubice a na *ejakulaci. U ženy je sval rozdělen na dvě samostatné jednotky, které začínají na *centrum perineale* a směřují podél vchodu poševního ke **clitoris*. Kryjí **bulbus vestibuli* a **glandula vestibularis major*. Sval působí jako svěrač vchodu poševního, tlakem na *bulbus vestibuli* a žíly *poštěváčku podporuje jejich překrvení, tlakem na **glandula vestibularis major* napomáhá jejímu vyprazdňování. *Musculus bulbospongiosus* je inervován z **nervus pudendus*. (Lenka Vargová)

musculus ciliaris, hladká svalovina, která tvoří podklad řasnatého tělesa **corpus ciliare*. Řasnaté těleso je uloženo ve střední vrstvě stěny oční koule (**bulbus oculi*). *Musculus ciliaris* obsahuje meridionální a cirkulárně uspořádaná vlákna, která slouží k akomodaci oka. Při kontrakci táhne řasnaté těleso dopředu a uvolňuje tím závěsný aparát *čočky (*fibrae zonulares*) a čočka se vyklenuje; oko se tak akomoduje na vidění do blízka. *Musculus ciliaris* je inervován parasympatickými vlákny z **ganglion ciliare*. (Ladislava Horáčková)

musculus coccygeus, plochý sval, který doplňuje **diaphragma pelvis* dorzolaterálně (jde o svalové snopce, přimíšené mezi vazivové snopce **ligamentum sacrospinale*). Sval začíná na *spina ischiadica* *kosti pánevní a upíná se na laterální okraj *kosti kostrční a části *kosti

křížové, naklání kostrč *ventrálním směrem (po zaklonění vyvolaném *defekací nebo porodem). Spolu s ostatními svaly pánevního dna představuje pružnou spodinu *pánve, podpírá orgány dutiny pánevní, podílí se na zvedání *konečníku. Inervován je z *plexus sacralis. (Ladislava Horáčková)

musculus constrictor pharyngis inferior, dolní svěrač *hltanu, je největší ze všech tří hltanových svěračů. Začíná na *štítné a *prstencové *chrupavce a upíná se do vazivového proužku na zadní stěně hltanu (**raphe pharyngis*). Celý sval má tvar nálevky zúžené *kaudálním směrem a je inervován z *plexus pharyngeus. (Lenka Vargová)

musculus constrictor pharyngis medius, střední svěrač *hltanu. Začíná na velkých i malých rozích *jazyky a upíná se do vazivového proužku na zadní stěně hltanu (**raphe pharyngis*). Celý sval má tvar nálevky zúžené *kaudálním směrem a je inervován z *plexus pharyngeus. (Lenka Vargová)

musculus constrictor pharyngis superior, horní svěrač *hltanu. Začíná čtyřmi částmi, které odstupují od *lamina medialis processus pterygoidei* *kosti klínové, od **raphe pterygomandibularis*, od zadní části *linea mylohyoidea* *mandibuly a od svaloviny kořene *jazyka. Svalové snopce jdou dorzálním směrem a upínají se do vazivového proužku na zadní stěně hltanu (**raphe pharyngis*). Celý sval má tvar nálevky zúžené *kaudálním směrem. Dolní okraj svalu podmiňuje na dutinové straně hltanu příčně orientovaný val (*Passavantův val*), který při polykání spolu se zdviženým měkkým *patrem zužuje, až uzavírá *nosohltan. Sval je inervován z *plexus pharyngeus. (Lenka Vargová)

musculus coracobrachialis, jeden ze svalů horní končetiny, přední skupiny *svalů pažních. Začíná na *processus coracoideus* *lopatky a upíná se asi v polovině ventrální strany *kosti pažní. Napomáhá připažení a předpažení, inervován je z **nervus musculocutaneus* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus corrugator supercilii, jeden ze *svalů mimických. Začíná nad nazofrontálním švem, prostupuje **musculus orbicularis oculi* a nad středem *obočí se spojuje s *kůží čela. Nad kořenem nosu vytváří svislé rýhy („zamračený obličej“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus cremaster, sval tvořený odštěpenými snopci z **musculus obliquus internus* a **musculus transversus abdominis*, probíhá skrze **canalis inguinalis* k *varleti, které zvedá. (Ladislava Horáčková)

musculus cricoarytaenoideus lateralis, patří do skupiny svalů *hrtanu. Tento párový sval odstupuje od *arcus cartilaginis cricoideae* a upíná se zepředu na *processus muscularis* *hlasivkové chrupavky. Táhne *processus muscularis* dopředu a mediálně, staví vazy hlasové do polohy fonační (*addukce vazů hlasových). Sval je inervován z **nervus vagus* cestou *nervus laryngeus inferior*. (Lenka Vargová)

musculus cricoarytaenoideus posterior, **musculus posticus*, patří do skupiny svalů *hrtanu. Tento párový sval začíná na zadní ploše *lamina cartilaginis cricoideae*, směřuje nahoru a laterálně a upíná se zezadu na *processus muscularis* *chrupavky hlasivkové. Způsobuje rozšíření hlasivkové šterbiny – abdukci **rima glottidis*. Sval se reflektoricky smršťuje při každém nadechnutí a svým napětím zajišťuje klidné dýchání, je inervován z **nervus vagus* cestou *nervus laryngeus inferior*. (Lenka Vargová)

musculus cricothyroideus, patří do přední skupiny svalů *hrtanu. Tento párový sval začíná od oblouku *prstencové chrupavky a jeho snopce směřují dorzokraniálně k dolnímu okraji *lamina cartilaginis thyroideae*. Svou kontrakcí naklání *chrupavku štítnou dopředu a napíná vazy hlasové – tensor. Sval je inervován z **nervus vagus* cestou **nervus laryngeus superior*. (Lenka Vargová)

musculus deltoideus, sval horní končetiny, jeden ze skupiny *svalů ramenních, překrývá *kloub ramenní, tvoří obrys ramene. Začíná na laterální části *kosti klíční, *akromiu a *spina scapulae*, upíná se na *tuberositas deltoidea* *kosti pažní. Provádí hlavně upažení (*abdukci),

svým tonusem přitlačuje hlavici *humeru do kloubní jamky na lopatce, ventrální část svalu napomáhá předpažení, dorzální část zapažení. Inervace je z **nervus axillaris* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus depressor anguli oris, jeden ze *svalů mimických. Začíná od dolního okraje *mandibuly pod **foramen mentale* a jeho snopce se sbíhají do *kůže ústního koutku, který táhne dolů („výraz opovržení“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus depressor labii inferioris, jeden ze *svalů mimických. Začíná na zevní straně *mandibuly pod **musculus depressor anguli oris* a upíná se do *kůže dolního *rtu a brady. Dolní ret táhne dolů a laterálně („výraz nechuti a ironie“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus depressor supercilii, jeden ze *svalů mimických. Probíhá od kořene nosu nahoru ke kůži čela. Při kontrakci způsobuje nad nosním kořenem příčné vrásky. (Ladislava Horáčková)

musculus digastricus, dvojbřišný sval na krku ze skupiny **musculi suprahyoidei*. Jeho zadní bříško (*venter posterior*) začíná v *incisura mastoidea* *kosti spánkové, *venter anterior* ve *fossa digastrica* na *mandibule, vsunutá šlacha mezi zadním a předním bříškem svalu je fixována vazivem ke *cornu minus* *jazylky. Při fixované jazylce napomáhá mandibulární *depresi, při fixované mandibule zdvižení jazylky. Vzhledem k rozdílnému původu obou svalových bříšek je *venter posterior* inervován z **nervus facialis*, *venter anterior* z **nervus trigeminus*. (Ladislava Horáčková)

musculus dilatator pupillae, jeden ze dvou hladkých svalů oční *duhovky (**iris*). Jeho vlákna jsou uspořádána paprskovitě kolem zornice (**pupilla*), kterou rozšiřují, a zvyšuje se množství světelných paprsků přicházejících do oka. Rozšíření zornice se nazývá **mydriasis*. Tento děj je řízen sympatickou složkou autonomních *nervů. (Ladislava Horáčková)

musculus epicranii, souborný pojem pro svalstvo, připojené ke **galea aponeurotica*. Náleží ke skupině *mimických svalů, nachází se na lební klenbě. Sestává ze dvou částí: **musculus occipitofrontalis* a **musculus temporoparietalis*. Sval zvedá vnitřní okraj obočí a skládá *kůži čela ve vrásky. Někteří jedinci mohou za jeho pomoci pohybovat kůží hlavy a ušním boltcem. Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus erector spinae, jeden z autochtonních *svalů zádových (systém sakrospinální), vzpřimovač *trupu. Začíná na trnových výbězcích bederních *obratlů, na dorzální straně *kosti křížové, na *crista iliaca* *kosti pánevní (prostřednictvím *aponeurózy). Sval vystupuje kranálně a dělí se na tři části: *musculus longissimus dorsi et cervicis*, *musculus longissimus capitis* a *musculus iliocostalis*. *Musculus longissimus dorsi et cervicis* se upíná na příčné výběžky bederních, hrudních a krčních obratlů a na *žebra v sousedství *anguli costarum*. *Musculus longissimus capitis* dosahuje postupně úponem až na *processus mastoideus* *kosti spánkové. Laterální svalová hmota – *musculus iliocostalis* inzeruje na *anguli costarum* všech žeber a na příčných výbězcích krčních obratlů. Při oboustranné kontrakci provádí *musculus erector spinae* *extenzi *páteře, při jednostranné kontrakci úklon páteře na stranu kontrahovaného svalu. *Musculus longissimus capitis* ovlivňuje pohyby hlavy – záklon, úklon, otáčení. Celý sval je inervován z **rami dorsales* míšních *nervů. (Ladislava Horáčková)

musculus extensor carpi radialis brevis, sval laterální skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus lateralis* *humeru a upíná se na dorzální stranu báze III. *metakarpu. Provádí *extenzi ruky a její laterální *dukci, inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor carpi radialis longus, sval laterální skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na *distálním konci laterální hrany *humeru, upíná se na dorzální stranu báze II. *metakarpu. Provádí *extenzi ruky a její laterální *dukci. Inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor carpi ulnaris, sval povrchové vrstvy zadní skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus lateralis* *humeru a na proximální části *ulny, upíná se na dorzální stranu báze V. *metakarpu. Provádí extenzi ruky a její ulnární dukci, inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor digiti minimi, sval povrchové vrstvy zadní skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus lateralis* *humeru, upíná se do dorzální *aponeurózy 5. prstu. Způsobuje *extenzi 5. prstu a ruky, inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor digitorum, sval povrchové vrstvy zadní skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus lateralis* *humeru, *distálně se dělí na čtyři oploštělé šlachy pro tříčlávkové prsty, které končí v jejich dorzální *aponeuróze. Způsobuje extenzi prstů a ruky, inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor digitorum brevis, sval dorzální skupiny svalů nohy (**musculi pedis*). Začíná v sousedství **sinus tarsi* a upíná se do dorzální *aponeurózy 2.–4. prstu. Provádí *extenzi 2.–4. prstu nohy, inervován je z **nervus peroneus profundus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor digitorum longus, sval přední skupiny svalů bérceových (**musculi cruris*). Odstupuje od laterálního kondylu *tibie, proximální části *fibuly a přilehlé části **membrana interossea cruris*, distálním směrem se štěpí na pět šlach, které přecházejí do dorzálních *aponeuróz tříčlávkových prstů. Pátá šlacha se upíná na *tuberositas *ossis metatarsi V.* (**musculus peroneus tertius*). Sval provádí *extenzi prstů nohy a *musculus peroneus tertius* napomáhá i *pronaci nohy, celý sval je inervován z **nervus peroneus profundus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor hallucis brevis, sval dorzální skupiny svalů nohy (**musculi pedis*). Začíná v sousedství **sinus tarsi* a upíná se do dorzální *aponeurózy palce, který extenduje. Je inervován z **nervus peroneus profundus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor hallucis longus, sval přední skupiny svalů bérceových (**musculi cruris*). Odstupuje od mediální strany *fibuly a přilehlé části **membrana interossea cruris*, upíná se do dorzální *aponeurózy palce. Vykonává dorzální flexi palce a nohy, inervován je z **nervus peroneus profundus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor indicis, sval hluboké vrstvy zadní skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na distální třetině dorzální strany *ulny a **membrana interossea antebrachii*, upíná se do dorzální aponeurózy 2. prstu a způsobuje jeho *extenzi. Inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor pollicis brevis, sval hluboké vrstvy zadní skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na dorzální straně *radia a **membrana interossea antebrachii*, upíná se na zadní stranu proximálního článku palce a na bázi prvního *metakarpu. Způsobuje *extenzi proximálního článku palce, pomáhá při *abdukci palce. Inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus extensor pollicis longus, sval hluboké vrstvy zadní skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na prostřední třetině dorzální strany *ulny a **membrana interossea antebrachii*, upíná se do dorzální *aponeurózy distálního článku palce. Provádí *extenzi palce ruky, inervován je z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus fibularis brevis, **musculus peroneus brevis*.

musculus fibularis longus, **musculus peroneus longus*.

musculus fibularis tertius, **musculus peroneus tertius*.

musculus flexor carpi radialis, sval přední skupiny předloketních svalů – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus medialis* *humeru a upíná se na bázi II. a III. *metakarpu. Napomáhá *flexi ruky a její radiální *dukci, inervován je z **nervus medianus* (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor carpi ulnaris, sval přední skupiny předloketních svalů – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus medialis* *humeru a *olecranon* *ulnae, upíná se na *os pisiforme, prostřednictvím **ligamentum pisometacarpale* z ní pokračuje na bázi IV. a V. *metakarpu a dalším vazem (**ligamentum pisohamatum*) se upíná na *hamulus* *ossis hamati. Napomáhá *flexi ruky a její ulnární *dukci, inervován je z **nervus ulnaris* (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor digiti minimi brevis (manus), sval malíkového valu ruky – *hypothenaru. Začíná na *hamulus* *ossis hamati a upíná se na bázi proximálního článku malíku, který ohýbá. Inervován je z **nervus ulnaris* (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor digiti minimi brevis (pedis), sval hluboké vrstvy plantární skupiny svalů nohy (**musculi pedis*). Začíná na plantární straně *kosti krychlové a na bázi V. *metatarzu, upíná se na bázi proximálního článku malíku, který ohýbá. Sval je inervován z **nervus plantaris lateralis* (*plexus sacralis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor digitorum brevis, sval povrchové vrstvy plantární skupiny svalů nohy (**musculi pedis*). Začíná na **tuber calcanei* (*processus medialis*), rozděluje se ve čtyři šlachy k tříčlankovým prstům. Šlachy se u proximálních článků rozštěpují na dvě části; mezi nimi probíhají šlachy dlouhého flexoru prstů (**chiasma tendinum*). Sval se upíná na plantární plochu prostředních článků tříčlankových prstů nohy, působí flexi proximálního a prostředního článku prstů a napomáhá udržování podélné *klenby nožní. Inervován je z **nervus plantaris medialis* (*plexus sacralis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor digitorum longus, sval hluboké vrstvy zadní skupiny *svalů bérce (**musculi cruris*). Začíná na zadní ploše *tibie, šlacha probíhá za mediálním *kotníkem, na *plantě se štěpí na šlachy k tříčlankovým prstům, které probíhají skrze **chiasma tendinum* a upínají se na distální články tříčlankových prstů. Sval vyvolává flexi prstů a nohy, *supinaci nohy a zabezpečuje podélnou *klenbu nožní. Inervován je z **nervus tibialis* (*plexus sacralis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor digitorum profundus, sval hluboké vrstvy přední skupiny předloketních svalů – **musculi antebrachii*. Začíná na přední straně *ulny a **membrana interossea antebrachii*, upíná se na distální články tříčlankových prstů po průchodu skrze příslušné **chiasma tendinum*. Způsobuje *flexi prstů a ruky, radiální část (pro 2. a 3. prst) je inervována z **nervus medianus*, ulnární část (pro 4. a 5. prst) z **nervus ulnaris* (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor digitorum superficialis, sval střední vrstvy přední skupiny předloketních svalů – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus medialis* *humeru a proximální části *radia, přechází do čtyř šlach, které se u proximálního článku tříčlankových prstů dělí a inzerují na prostředním článku prstů. Rozštěpenou částí prochází šlachy hlubokého ohýbače prstů. Překřížení šlach flexorů prstů se nazývá **chiasma tendinum*. Sval provádí *flexi proximálního a středního článku prstů a flexi ruky, inervován je z **nervus medianus* (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor hallucis brevis, sval hluboké vrstvy plantární skupiny svalů nohy (**musculi pedis*). Začíná na plantární straně *kostí klínových a na plantárních vazech (oba začátky svalu tvoří žlábek pro šlachu **musculus flexor hallucis longus*; upíná se na obě *sezamské kosti *kloubu metatarzofalangového a na bázi proximálního článku palce, který flektuje. Inervován je z **nervus plantaris medialis* (*plexus sacralis). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor hallucis longus, sval hluboké vrstvy zadní skupiny svalů bérceových (**musculi cruris*). Začíná na zadní ploše **fibuly* a **membrana interossea cruris*, šlachy se vkládá do *sulcus tendinis musculi flexoris hallucis longi* na **kosti hlezenní*, běží pod *sustentaculum tali* na **kosti patní* a inzeruje na distálním článku palce nohy. Flektuje palec a nohu, napomáhá supinaci nohy a zabezpečuje podélnou **klenbu nožní*. Je inervován z **nervus tibialis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor pollicis brevis, sval palcového valu ruky – **thenaru*. Začíná na *eminentia carpi radialis* (dělí se na povrchovou a hlubokou hlavu, mezi oběma hlavami prochází šlachy **musculus flexor pollicis longus*); upíná se na laterální **sezamskou kost* palce a na bázi proximálního článku palce. Působí **flexi* proximálního článku palce, uvádí palec do **opozice*. Povrchová hlava je inervována z **nervus medianus*, hluboká hlava z **nervus ulnaris* (oba nervy jsou větvemi **plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus flexor pollicis longus, sval přední skupiny předloketních svalů – **musculi antebrachii*. Začíná na přední straně **radia* a části **membrana interossea antebrachii* a upíná se na distální článek palce. Provádí **flexi* palce a ruky, inervován je z **nervus medianus* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus gastrocnemius, povrchová část **musculus triceps surae* (sval zadní skupiny **svalů bérceových*). Začíná dvěma hlavami – *caput mediale* a *caput laterale* na příslušných epikondylech **femuru*, spojuje se s **musculus soleus* a obě bříška přecházejí ve společnou **šlachy Achillovu* (**tendo Achillis*), která se upíná na patní hrbol. Celý sval vykonává **plantární flexi* nohy, *musculus gastrocnemius* i **flexi* v **kloubu kolenním*. Sval je inervován z **nervus tibialis* (**plexus sacralis*). Ve šlaše *caput laterale musculi gastrocnemii* se asi u 20 % jedinců nalézá **sezamská kost* – **fabella*. (Ladislava Horáčková)

musculus gemellus inferior, sval zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná na *tuber ischiadicum* **kosti sedací* a upíná se, spolu se šlachou **musculus obturatorius internus*, do *fossa trochanterica* **femuru*. Napomáhá **supinaci*, inervován je ze svalových větví **plexus sacralis*. (Ladislava Horáčková)

musculus gemellus superior, sval zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná na *spina ischiadica* **kosti sedací* a upíná se, spolu se šlachou **musculus obturatorius internus*, do *fossa trochanterica* **femuru*. Napomáhá **supinaci*, inervován je ze svalových větví **plexus sacralis*. (Ladislava Horáčková)

musculus genioglossus, jeden z extraglosálních svalů **jazyka*. Začíná na *spina mentalis mandibulae*, odkud se vějířovitě rozbíhá do celého jazyka od hrotu až ke kořeni. Sval táhne jazyk dopředu a dolů a svým napětím brání zapadnutí jazyka. Je inervován z **nervus hypoglossus*. (Lenka Vargová)

musculus geniohyoideus, jeden ze svalů krku (skupina **suprahyoidních svalů*). Leží jako párový sval na vnitřní ploše **musculus mylohyoideus*. Začíná na *spinae mentales* **mandibuly* a upíná se na tělo **jazyky*. Sval táhne jazyk k mandibule, při fixované jazyce napomáhá **mandibulární depresi*. Inervován je svalovou větví z **plexus cervicalis*, která se k němu dostává spolu s **nervus hypoglossus*. (Ladislava Horáčková)

musculus gluteus maximus, velký hýžd'ový sval ze zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná dorzálně od *linea glutea posterior* **kosti kyčelní*, **fascia thoracolumbalis*, od **kosti křížové* a **ligamentum sacrotuberale*, upíná se na *tuberositas glutea* **femuru* a **tractus iliotibialis*. Provádí **extenzi* v **kyčelním kloubu*, tahem za *tractus iliotibialis* zabezpečuje **vzpřímený postoj* (proto je u člověka mohutně vyvinutý). Inervován je z **nervus gluteus inferior* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus gluteus medius, střední hýžd'ový sval ze zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná mezi *linea glutea anterior* a *linea glutea posterior* **kosti kyčelní* a *labium externum cristae iliacaе*, upíná se na *trochanter major* **femuru*. **Ventrální snopce* se účastní **přednožení* a **pronace*, **dorzální snopce* zanožení a **supinace* v **kloubu kyčelním*,

celý sval provádí *abdukci stehna. Sval je inervován z **nervus glutaesus superior* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus glutaesus minimus, malý hýžďový sval ze zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná mezi *linea glutaesa anterior* a *linea glutaesa inferior* *kosti kyčelní a upíná se na *trochanter major* *femuru. *Ventrální snopce napomáhají přednožení, dorzální snopce zanožení, celý sval spolupůsobí při *abdukci stehna; inervován je z **nervus glutaesus superior* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus gracilis, sval mediální skupiny svalů stehenních (**musculi femoris*). Začíná v sousedství symfýzy, upíná se na *tuberositas* *tibie prostřednictvím **pes anserinus*. Sval addukuje stehno a provádí *flexi v *kloubu kolenním, flektované koleno *pronuje. Inervován je z **nervus obturatorius* (**plexus lumbalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus hyoglossus, jeden z extraglosálních svalů *jazyka. Má tvar čtyřúhelníkové destičky, která začíná na těle a velkém rohu *jazyky, vystupuje ventrokranálně k okraji jazyka, přikládá se zevně na **musculus genioglossus* a jeho snopce splývají s intraglosálními *svaly. Táhne jazyk dolů a dozadu, je inervován z **nervus hypoglossus*. (Lenka Vargová)

musculus iliacus, sval přední skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*), součást **musculus iliopsoas*. Začíná ve *fossa iliaca* *kosti kyčelní, splývá s **musculus psoas major* a oba svaly inzerují na *trochanter minor* *femuru. Sval se účastní pohybů v rámci **musculus iliopsoas*, inervován je větvemi **plexus lumbalis*. (Ladislava Horáčková)

musculus iliococcygeus, laterální část **musculus levator ani*. Začíná na *ramus superior* *kosti stydké, vazivovým obloučkem na **fascia obturatoria* (**arcus tendineus musculi levatoris ani*), a na *spina ischiadica* *kosti pánevní. Snopce sbíhají mediodorzálně a kaudálně a upínají se na **ligamentum anococcygeum* a *kost kostrční. Sval je zvedač a svěrač *konečníku a dna pánevního (**diaphragma pelvis*), inervován je z **plexus sacralis*. (Ladislava Horáčková)

musculus iliopsoas, sval přední skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Skládá se ze dvou částí – **musculus psoas major* a **musculus iliacus*. *Musculus psoas major* začíná na *meziobratlových ploténkách bederní *páteře, **musculus iliacus* odstupuje od *fossa iliaca* *kosti kyčelní. Oba svaly splývají a po průběhu skrze **lacuna musculorum* inzerují na *trochanter minor* *femuru. Sval provádí *flexi stehna, pomocnou *addukci a *supinaci, při fixované dolní končetině a oboustranné kontrakci předklání *trup, při jednostranné kontrakci otáčí *pánev a trup na opačnou stranu. Při stojí působí jako antagonist **musculi glutaesi*, spolu se *svaly zádovými a břišními udržuje rovnováhu trupu. Při obrně *musculus iliopsoas* je téměř nemožná chůze. Sval je inervován větvemi **plexus lumbalis*. (Ladislava Horáčková)

musculus infraspinatus, jeden ze svalů horní končetiny, ze skupiny *svalů ramenních a lopatkových. Začíná ve *fossa infraspinata* *lopatky a upíná se na **tuberculum majus* *humeru. Provádí humerální *supinaci a napomáhá *addukci paže, inervován je z **nervus suprascapularis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus ischiocavernosus, párový sval zevních pohlavních orgánů. Začíná od dolního okraje *kosti sedací a stydké a od *crura penis* (nebo *crura clitoridis*). Jeho snopce směřují dopředu a přecházejí na hřbet *penisu (nebo **clitoris*), kde se upínají do fascie. Sval svými kontrakcemi napomáhá *erekci, u muže se podílí na ejakulaci. *Musculus ischiocavernosus* je inervován z **nervus pudendus* (**plexus sacralis*). (Lenka Vargová)

musculus latissimus dorsi, široký sval zádový. Začíná prostřednictvím **fascia thoracolumbalis* od trnů *kaudálních *hrudních a všech bederních *obratlů, od zadní části *kosti pánevní a *kosti křížové a od 3–4 kaudálních *žeber, upíná se na *crista tuberculi minoris* *humeru. Podílí se na připažení, zapažení a humerální *pronaci, inervován je z **nervus thoracodorsalis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus levator anguli oris, jeden ze *svalů mimických. Začíná ve *fossa canina horní *čelisti a upíná se do svaloviny ústního koutku, který vytahuje nahoru. Inervován je z *nervus facialis. (Ladislava Horáčková)

musculus levator ani, zvedač *konečníku, silný plochý sval, který je součástí *diaphragma pelvis. Skládá se ze dvou částí – pars iliaca a pars pubica. Pars iliaca (*musculus iliococcygeus) odstupuje od *arcus tendineus muscoli levatoris ani, pars pubica (*musculus pubococcygeus) začíná na *os pubis. Svalové snopce obou stran ohraničují štěrbinovitý otvor pro průchod *močové trubice a u ženy také *pochvy (*hiatus urogenitalis). Snopce pravého a levého svalu se za hiatus urogenitalis částečně vzájemně proplétají, částečně pokračují k laterální stěně konečníku a upínají se do *ligamentum anococcygeum. Musculus levator ani je inervován svalovými větvemi z *plexus sacralis. Spolu s ostatními svaly pánevního dna představuje pružnou spodinu *pánve, podpírá orgány prostupující přes hiatus urogenitalis. Zvedá konečník a podílí se na uzávěru análního otvoru. U ženy má funkci svěrače pochvy, podpírá *dělohu, u muže podpírá *prostatu. (Ladislava Horáčková)

musculus levator labii superioris, jeden ze *svalů mimických. Začíná nad *foramen infraorbitale *maxily a upíná se do *kůže podél *sulcus nasolabialis. Zvedá horní *ret nahoru, prohýbá střední část nasolabiální rýhy do oblouku („výraz zármutku a pláče“). Inervován je z *nervus facialis. (Ladislava Horáčková)

musculus levator labii superioris alaeque nasi, jeden ze *svalů mimických. Začíná na processus frontalis *maxily, upíná se do *kůže nosního křídla a kůže podél *sulcus nasolabialis. Táhne horní ret (*labium superius) a nosní křídlo nahoru (rozšiřuje nosní díрку), protahuje nasolabiální rýhu nahoru („výraz hořkého pláče“). Inervován je z *nervus facialis. (Ladislava Horáčková)

musculus levator palpebrae superioris, zvedač horního očního *víčka. Začíná ve vrcholu *očnice, upíná se do tarzální ploténky horního víčka a je inervován z větvi *nervus oculomotorius. (Ladislava Horáčková)

musculus levator scapulae, jeden ze *svalů zádočných. Začíná na processus transversus obratlů C₁ až C₄ *obratlů a upíná se na angulus superior *lopatky. Funguje jako zvedač lopatky, inervován je z *nervus dorsalis scapulae (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus levator veli palatini, jeden ze svalů měkkého *patra. Začíná od dolní plochy pyramidy *kosti spánkové a částečně i od *trubice sluchové, upíná se do měkkého patra, které svojí kontrakcí při polykání a fonaci zvedá. Je inervován z *plexus pharyngeus. (Lenka Vargová)

musculus longus capitis, jeden ze svalů krku, skupina *prevertebrálních svalů. Začíná na příčných výběžcích kaudálních krčních *obratlů a upíná se na pars basilaris *kosti týlní dorzolaterálně od tuberculum pharyngeum. Provádí *flexi hlavy, inervován je z *plexus cervicalis. (Ladislava Horáčková)

musculus longus colli, jeden ze svalů krku, skupina *prevertebrálních svalů. Začíná na tělech a transversálních výběžcích kaudálních krčních a kraniálních hrudních *obratlů, upíná se na příčné výběžky a těla kraniálních krčních obratlů, dosahuje až na přední oblouk *atlasu. Provádí *flexi krční *páteře, inervován je z *plexus cervicalis. (Ladislava Horáčková)

musculus masseter, zevní sval žvýkací; má povrchovou část, která začíná od dolního okraje *lícni kosti a jejího spánkového výběžku a část hlubokou, která odstupuje od vnitřní plochy *arcus zygomaticus. Sval se upíná na tuberositas masseterica na zevní straně úhlu *mandibuly. Při kontrakci způsobuje mandibulární *elevaci, povrchová část současně táhne čelist poněkud dopředu (mandibulární *protrakce). Hluboká část svalu u *novorozence, kde je nízká *mandibula, táhne čelist dozadu (mandibulární *retrakce). Tento rozdíl ve funkci obou částí se u novorozence a kojence uplatňuje jako střídavý předozadní pohyb mandibuly při mechanismu sání. Sval je inervován z 3. větve *nervus trigeminus (*nervus mandibularis).

(Ladislava Horáčková)

musculus mentalis, jeden ze *svalů mimických. Začíná od *juga alveolaria* dolních *řezáků a upíná se do *kůže brady. Táhne dolní *ret dopředu a nahoru („výraz pýchy“), někdy vytváří na bradě „důlek“. Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus mylohyoideus, jeden ze *suprahyoidních svalů krku, který vytváří kontraktilní spodinu ústní *dutiny. Začíná na *linea mylohyoidea* *mandibuly a upíná se na tělo *jazyčky a do *raphe mylohyoidea* (vazivový pruh mezi svaly obou stran jdoucí ve střední rovině od jazyčky k mandibule). Zvedá jazyčku a ústní spodinu, při fixované jazyčce způsobuje mandibulární *depresi, inervován je z **nervus mylohyoideus* (**nervus trigeminus*). (Ladislava Horáčková)

musculus nasalis, souborný název pro jeden ze *svalů mimických. Tento plochý sval odstupuje z *fossa canina* *horní čelisti. Část svalu, která inzeruje na hřbetu nosním, zužuje nosní dírky (*nares*), část upínající se do křídla nosního nosní dírky rozšiřuje. Sval je inervován z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus obliquus bulbi inferior, jeden z okohybných svalů (**musculi bulbi*). Odstupuje na dolní stěně *očnice v blízkosti **ductus nasolacrimalis*, upíná se na dolním laterálním kvadrantu oční koule (**bulbus oculi*). Sval stáčí oční kouli zevně a nahoru, inervován je z **nervus oculomotorius*. (Ladislava Horáčková)

musculus obliquus bulbi superior, jeden z okohybných svalů (**musculi bulbi*). Z **anulus tendineus communis* probíhá k mediální stěně *očnice, šlacha svalu obtáčí kladku (*spina trochlearis* na mediální straně očnicové plochy *kosti čelní), mění směr a upíná se laterálně dozadu za ekvátor *koule oční. Sval otáčí *oční kouli zevně a dolů, inervován je z **nervus trochlearis*. (Ladislava Horáčková)

musculus obliquus capitis inferior, jeden ze skupiny *svalů zádoových (skupina hlubokých *svalů šíjových). Začíná na trnovém výběžku **axis* a upíná se na příčný výběžek *atlasu. Napomáhá otáčení hlavy na stranu kontrahovaného svalu, inervován je z dorzální větve I. míšního *nervu (**nervus suboccipitalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus obliquus capitis superior, jeden ze skupiny *svalů zádoových (skupina hlubokých *svalů šíjových). Začíná na příčném výběžku *atlasu a upíná se na laterální část *linea nuchae inferior* *kosti týlní. Napomáhá *extenzi a úklonu hlavy, inervován je z dorzální větve I. míšního *nervu (**nervus suboccipitalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus obliquus externus abdominis, sval laterální skupiny *svalů břišních. Začíná na osmi kaudálních *žebrech, jeho snopce směřují mediokaudálně; část svalu se upíná na *labium externum cristae iliaceae* *kosti kyčelní, ostatní svalové snopce přecházejí v rozsáhlou *aponeurózu, která se klade před **musculus rectus abdominis*. Ve střední rovině se vazivové snopce proplétají s druhostrannými a vzniká tak vazivový pruh – **linea alba* – táhnoucí se od *processus xiphoideus* *kosti hrudní k *symfýze. V místě pupku se nachází v *linea alba* prstenec – *anulus umbilicalis*. Kaudální okraj svalu je zesílený a vytváří tříselný vaz – **ligamentum inguinale*. Při fixované *pánvi a oboustranné kontrakci sval *flektuje *páteř, při fixovaném *hrudníku přitahuje *pánev, při jednostranné kontrakci otáčí *trup na opačnou stranu; podílí se i na *lisu břišním. *Musculus obliquus externus abdominis* je inervován z **nervi intercostales*. (Ladislava Horáčková)

musculus obliquus internus abdominis, sval laterální skupiny *svalů břišních. Začíná pomocí **fascia thoracolumbalis* od bederní *páteře, *linea intermedia cristae iliaceae* *kosti kyčelní a od laterální poloviny **ligamentum inguinale*, upíná se na tři kaudální *žebra. Ostatní svalové snopce přecházejí v rozsáhlou *aponeurózu, která v kraniiálních $\frac{3}{4}$ tvoří dva listy obalující **musculus rectus abdominis*, v kaudální čtvrtině se pak klade celá aponeuróza, před *musculus rectus abdominis*. Ve střední rovině se vazivové snopce účastní **linea alba*. Sval napomáhá při předklonu a úklonu páteře, podílí se na břišním *lisu. Inervován je z

**nervi intercostales, *plexus lumbalis (*nervus iliohypogastricus, *nervus ilioinguinalis).*
(Ladislava Horáčková)

musculus obturatorius externus, sval mediální skupiny *svalů stehenních (**musculi femoris*). Začíná na zevní straně **membrana obturatoria* a na okrajích kostí, které ji lemují, podbíhá kyčelní kloub a upíná se do *fossa trochanterica* *femuru. Sval *supinuje stehno, napomáhá při jeho *addukci a flexi. Inervován je z **nervus obturatorius (*plexus lumbalis)*.
(Ladislava Horáčková)

musculus obturatorius internus, sval zadní skupiny *svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná na vnitřní straně **membrana obturatoria* a na okrajích *kosti stydky a *kosti sedací, které ji lemují, probíhá skrze **foramen ischiadicum minus* a upíná se do *fossa trochanterica* *femuru. Spolupůsobí při femorální *supinaci, inervován je ze svalových větví **plexus sacralis*. Fascie, pokrývající *musculus obturatorius internus* je od *symfýzy po *spina ischiadica* *kosti sedací zesílena v *arcus tendineus *musculi levatoris ani*, kde levátor *konečníku začíná. (Ladislava Horáčková)

musculus occipitofrontalis, součást **musculus epicranii*, je umístěný na povrchu lebky jako přilba. Jeho zadní bříško (*venter occipitalis*) začíná na *linea nuchae superior* *kosti týlní, přední bříško – *venter frontalis* na *kůži čela v okolí *glabely a *obočí, obě bříška se upínají do aponeurotického centra – **galea aponeurotica*. Sval zvedá vnitřní okraj obočí a skládá kůži čela ve vrásky (při mírné kontrakci svalu tak získává obličej „výraz pozornosti“, při silné kontrakci „výraz hrůzy a zděšení“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus omohyoideus, jeden z *infrahyoidních svalů krku. Skládá se ze dvou bříšek oddělených vsunutou šlachou, která je vazivem spojena se stěnou **vena jugularis interna*. Dolní bříško svalu (*venter inferior*) začíná v blízkosti *incisura *scapulae*, horní bříško (*venter superior*), navazující na vsunutou šlachou, se upíná na tělo *jazyčky. Sval táhne jazyčku dolů a současně napíná **lamina praetrachealis* krční fascie, rozšiřuje lumen *vena jugularis interna*. Inervace je z **ansa cervicalis profunda (*plexus cervicalis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus opponens digiti minimi (manus), sval malíkového valu ruky – *hypotenaru. Začíná na *hamulus *ossis hamati* a upíná se na mediálním okraji V. *metakarpu. Způsobuje *opozici malíku, inervován je z **nervus ulnaris (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus opponens digiti minimi (pedis), sval hluboké vrstvy plantární skupiny *svalů nohy (**musculi pedis*). Začíná na plantární straně *kosti krychlové a upíná se na tělo V. *metatarzu. Provádí *opozici 5. prstu, je inervován z **nervus plantaris lateralis (*plexus sacralis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus opponens pollicis, sval palcového valu ruky – *thenaru. Začíná na *eminentia carpi *radialis*, upíná se na radiální okraj I. *metakarpu. Staví palec do *opozice vůči tříčlankovým prstům, je inervován z **nervus medianus (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus orbicularis oculi, jeden ze *svalů mimických, začíná a upíná se cirkulárně ve vchodu *očnice a ve *víčkách, dosahuje až na dorzální stranu slzního vaku – *saccus lacrimalis*. Zúžuje a uzavírá oční štěrbinu, při laterálním očním koutku vytváří radiálně orientované kožní vrásky, mediální snopce rozšiřují slzný váček (nasávání slz do vývodných slzních *cest). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus orbicularis oris, jeden z mimických *svalů. Obkružuje ústní štěrbinu a tvoří podklad obou rtů. Odstupuje od okolních tvářových svalů a upíná se zevně od ústních koutků do uzlových bodů, tzv. *modiolů. Zde se kříží úponové části mimických svalů s nakupením většího množství vaziva. Sval přitlačuje *rty k zubům, uzavírá ústní štěrbinu, ohrnuje rty (protruze) a vtahuje rty dovnitř („výraz pevného rozhodnutí“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus orbitalis, hladký sval *očnice, je obsažen ve vazivu *periorbity ve *fissura orbitalis inferior*, vytlačuje obsah očnice směrem dopředu, inervován je ze *sympatiku. (Ladislava Horáčková)

musculus palmaris brevis, kožní sval malíkového valu ruky – *hypothenu. Začíná na mediálním okraji palmární *aponeurózy a upíná se do *kůže *hypothenu, kde tvoří kožní rýhy. Inervován je z **nervus ulnaris* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus palmaris longus, sval povrchové vrstvy přední skupiny svalů předloketních (**musculi antebrachii*). Začíná na *epicondylus medialis* *humeru a upíná se do palmární *aponeurózy. Napomáhá *flexi ruky, inervován je z **nervus medianus* (**plexus brachialis*). Asi v 15% případů chybí. (Ladislava Horáčková)

musculus pectineus, sval mediální skupiny svalů stehenních (**musculi femoris*). Začíná na *pecten ossis pubis*, upíná se na *linea pectinea* *femuru. Provádí *addukci, *flexi a *supinaci v *kloubu kyčelním. Inervován je z **nervus obturatorius* a **nervus femoralis* (**plexus lumbalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus pectoralis major, jeden ze *svalů hrudních. Začíná na mediální části *kosti klíční, laterálním okraji *sterna, na přilehlých částech *žeber a na pochvě přímého břišního svalu (**vagina musculi recti abdominis*), upíná se na *crista tuberculi majoris* *kosti pažní. Uplatňuje se při připažení, předpažení a humerální *pronaci. Při fixované horní končetině se stává pomocným dýchacím svalem (napomáhá vdechu). Inervován je z **nervi pectorales* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus pectoralis minor, jeden ze *svalů hrudních. Odstupuje od 3.–5. *žebra, upíná se na *processus coracoideus* *lopatky. Napomáhá předpažení (stáčí *cavitas glenoidalis* *lopatky dopředu), při fixované horní končetině se stává pomocným dýchacím svalem (pomáhá při *inspiraci). Inervován je z **nervi pectorales* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus peroneus brevis, též *musculus fibularis brevis*, sval laterální skupiny svalů bérce (**musculi cruris*). Odstupuje od distální poloviny zevní plochy *fibuly, šlacha se klade za laterální *kotník, na *kosti patní probíhá nad *trochlea peronealis*. Sval se upíná na **tuberositas ossis metatarsi V.*, provádí plantární *flexi nohy a její *pronaci. Je inervován z **nervus peroneus superficialis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus peroneus longus, též *musculus fibularis longus*, sval laterální skupiny svalů bérce (**musculi cruris*). Odstupuje od *caput fibulae* a proximální části zevní plochy fibuly, šlacha se klade za laterální *kotník, na *kosti patní probíhá pod *trochlea peronealis*, přechází na chodidlo do **sulcus tendinis musculi peronei longi* na **os cuboideum* a upíná se na **os cuneiforme mediale* a bázi I. *metatarzu. Napomáhá plantární *flexi nohy a její *pronaci, udržuje příčnou *klenbu nožní. Sval je inervován z **nervus peroneus superficialis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus peroneus tertius, též *musculus fibularis tertius*, pátá šlacha **musculus extensor digitorum longus*. Upíná se na *tuberositas ossis metatarsi V.* Sval napomáhá *pronaci nohy, je inervován z **nervus peroneus profundus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus piriformis, sval zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná na laterálním okraji *facies pelvina* *kosti křížové a upíná se na *trochanter major* *femuru. Napomáhá femorální *supinaci, inervován je ze svalových větví **plexus sacralis*. *Musculus piriformis* prochází skrze **foramen ischiadicum majus* a dělí je na **foramen suprapiriforme* a *foramen infrapiriforme*. Oba otvory slouží pro vstup cév a nervů. (Ladislava Horáčková)

musculus plantaris, sval povrchové vrstvy zadní skupiny svalů bérce (**musculi cruris*). Začíná na *epicondylus lateralis* *femuru, svalové břicho je velmi krátké, dlouhá úponová šlacha splývá se *šlachou Achillovou. *Musculus plantaris* napomáhá plantární *flexi nohy a flexi v *kloubu kolenním. Sval je inervován z **nervus tibialis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus platysma, jeden ze *svalů krčních. Začíná od hrudní a ramenní *fascie, přechází do *kůže obličejě při bázi *mandibuly, v oblasti brady se svaly obou stran setkávají. Sval umožňuje přizpůsobivost kůže při pohybech hlavy a krku, inervován je z *ansa cervicalis superficialis, která je složená z větví *nervus facialis a *nervus transversus colli (*plexus cervicalis). Musculus platysma je původem *sval mimický. (Ladislava Horáčková)

musculus popliteus, sval povrchové vrstvy zadní skupiny svalů bérce (*musculi cruris). Začíná na epicondylus lateralis *femuru, upíná se proximálně od linea *musculi solei na *tibii. Působí *flexi v *kloubu kolenním, při flektovanémoleni napomáhá *pronaci. Je inervován z *nervus tibialis (*plexus sacralis). (Ladislava Horáčková)

musculus posticus, *musculus cricoarytaenoideus posterior.

musculus procerus, jeden ze *svalů mimických. Začíná ve vazivu, které kryje nosní hřbet a upíná se do *kůže v oblasti *glabely. Táhne kůži čela směrem kaudálním a vyvolává příčnou vrásku nad kořenem nosním. Inervován je z *nervus facialis. (Ladislava Horáčková)

musculus pronator quadratus, sval hluboké vrstvy přední skupiny předloketních svalů – *musculi antebrachii. Plochý transverzálně uložený sval začíná na palmární straně *kosti loketní v *distální části a upíná se na palmární straně *kosti vřetenní rovněž v distální části. Napomáhá *pronaci předloktí, inervován je z *nervus medianus (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus pronator teres, povrchový sval přední skupiny předloketních svalů – *musculi antebrachii. Začíná na epicondylus medialis *humeru a na processus coronoideus *ulny, upíná se na střední část laterální strany *radia. Provádí *pronaci a napomáhá *flexi v *kloubu loketním, inervován je z *nervus medianus (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus psoas major, sval přední skupiny svalů kyčelních (*musculi coxae), součást *musculus iliopsoas. Začíná na meziobratlových *ploténkách bederní *páteře (L₁₋₄), splývá s *musculus iliacus, spojené břicho obou svalů pak prochází skrze *lacuna musculorum a inzeruje na trochanter minor *femuru. Sval se účastní pohybů v rámci musculus iliopsoas, inervován je větvemi *plexus lumbalis. (Ladislava Horáčková)

musculus pterygoideus lateralis, jeden ze *svalů žvýkacích. Začíná dvěma hlavami na lamina lateralis processus pterygoidei a facies infratemporalis velkých křídel *kosti klínové, upíná se do fovea pterygoidea na krčku *mandibuly a na *discus articularis *kloubu čelistního. Při oboustranné kontrakci táhne *mandibulu i s diskem dopředu (mandibulární *protrakce), při jednostranné akci táhne mandibulu na protilehlou stranu a zúčastňuje se třecích žvýkacích pohybů. Sval je inervován z *nervus mandibularis (3. větev *nervus trigeminus). (Ladislava Horáčková)

musculus pterygoideus medialis, jeden ze *svalů žvýkacích. Začíná dvěma hlavami na tuber *maxillae a ve fossa pterygoidea *kosti klínové, upíná se na vnitřní plochu úhlu *mandibuly na tuberositas pterygoidea. Při kontrakci způsobuje mandibulární *elevaci. Sval je inervován z *nervus mandibularis (3. větev *nervus trigeminus). (Ladislava Horáčková)

musculus pubococcygeus, mediální část *musculus levator ani. Začíná na ramus superior *kosti stydké a lemje urogenitální štěrbinu. Snopce sbíhají mediodorzálně a kaudálně a upínají se na *ligamentum anococcygeum a *kost kostrční. Sval je zvedač a svěrač *konečníku a *dna pánevního, inervován je z *plexus sacralis. (Ladislava Horáčková)

musculus pubovesicalis, hladká svalovina rozepjatá mezi *symfýzou a krčkem *měchýře močového. Táhne krček močového měchýře směrem dopředu. Sval je inervován autonomní nervovou pletení – plexus vesicalis. (Lenka Vargová)

musculus pyramidalis, sval přední skupiny *svalů břišních. Začíná na ramus superior *kosti stydké a upíná se na *kaudální část *linea alba. U člověka je rudimentární, nekonstantní, dobře vyvinutý je u vačnatců, kde podpírá břišní vak. Sval je inervován z *nervus subcostalis. (Ladislava Horáčková)

musculus quadratus femoris, sval zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná na **tuber ischiadicum* *kosti sedací a upíná se na *crista intertrochanterica a trochanter major* *femuru. Napomáhá femorální *supinaci, inervován je ze svalových větví **plexus sacralis*. (Ladislava Horáčková)

musculus quadratus lumborum, sval zadní skupiny *svalů břišních. Začíná na *processus costarii* bederních *obratlů a *crista iliaca* *kosti kyčelní, upíná se na 12. *žebro. Napomáhá záklonu a úklonu lumbální části *páteře, fixuje 12. žebro a tím pomáhá funkci *bránice. inervován je ze svalových větví **plexus lumbalis* a z **nervus subcostalis*. (Ladislava Horáčková)

musculus quadratus plantae, sval prostřední vrstvy plantární skupiny svalů nohy (**musculi pedis*). Začíná na **tuber calcanei*, upíná se na šlachu **musculus flexor digitorum longus*. Napomáhá *flexi prstů (usměrňuje tah *musculus flexor digitorum longus*), inervován je z **nervus plantaris lateralis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus quadriceps femoris, mohutný sval přední skupiny svalů stehenních (**musculi femoris*). Má čtyři hlavy, z nichž jedna – *musculus rectus femoris* – má dvě části; jedna část (*caput rectum*) začíná na *spina iliaca anterior inferior* *kosti kyčelní a druhá část (*caput reflexum*) na kyčelní kosti nad *acetabulem. Další hlava – *musculus vastus medialis* začíná na *labium mediale lineae asperae* *femuru, třetí – *musculus vastus lateralis* odstupuje od *labium laterale lineae asperae* a čtvrtá hlava – *musculus vastus intermedius* začíná na těle *kosti stehenní. Po spojení všech svalových začátků inzeruje *musculus quadriceps femoris* na *basis *patellae* a prostřednictvím **ligamentum patellae* na *tuberositas *tibiae*. Sval provádí *extenzi v *kloubu kolenním, *musculus rectus femoris* i *flexi v *kloubu kyčelním. Celý sval je inervován z **nervus femoralis* (**plexus lumbalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus rectovesicalis, hladká svalovina rozepjatá mezi *konečníkem a krčkem *měchýře močového. Táhne krček močového měchýře směrem dozadu. Sval je inervován autonomní nervovou pletení – *plexus vesicalis*. (Lenka Vargová)

musculus rectus abdominis, sval přední skupiny *svalů břišních. Začíná na chrupavkách 5.–7. žebra a na *processus xiphoideus* *kosti hrudní, upíná se mezi *symfýzou a *tuberculum pubicum* *kosti stydké. Do průběhu jsou vloženy transverzální vazivové přepážky (zpravidla tři) – *intersectiones tendineae*. Sval má speciální obal – **vagina musculi recti abdominis* (aponeurotický obal slouží pro zpevnění přední břišní stěny, která nemá kostěnou ochranu). Podle fixace provádí buď *flexi *páteře nebo přitahování *pánve k *hrudníku. Účastní se břišního *lisu, inervován je z **nervi intercostales*. (Ladislava Horáčková)

musculus rectus capitis anterior, sval na krku ze skupiny **musculi intervertebrales*. Začíná na *processus transversus* *atlasu, upíná se na *pars basilaris* *kosti týlní. Při oboustranné kontrakci provádí *flexi hlavy, při jednostranné kontrakci úklon hlavy. Sval je inervován z **plexus cervicalis*. (Ladislava Horáčková)

musculus rectus capitis lateralis, sval na krku ze skupiny **musculi intervertebrales*. Začíná na *processus transversus* *atlasu a upíná se na *pars lateralis* *kosti týlní. Provádí úklon hlavy, inervován je z **plexus cervicalis*. (Ladislava Horáčková)

musculus rectus capitis posterior major, jeden ze skupiny *svalů zádových (skupina hlubokých *svalů šíjových). Začíná na trnovém výběžku **axis* a upíná se na prostřední část *linea nuchae inferior* *kosti týlní. Napomáhá *extenzi a úklonu hlavy na stranu kontrahovaného svalu (balanční pohyby). Inervován je z dorzální větve I. *míšního nervu (**nervus suboccipitalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus rectus capitis posterior minor, jeden ze skupiny *svalů zádových (skupina hlubokých *svalů šíjových). Začíná na **tuberculum posterius* *atlasu, upíná se na mediální část *linea nuchae inferior* *kosti týlní. Působí *extenzi hlavy při oboustranné kontrakci, uklonění hlavy při jednostranné kontrakci, inervován je z dorzální větve I. *míšního nervu (**nervus suboccipitalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus rectus femoris, jedna ze čtyř hlav **musculus quadriceps femoris*.

musculus rhomboideus minor, jeden z heterochtonních **svalů zádových*. Začíná na *processus spinosi C₆* a *C₇* **obratlů*, upíná se na *margo medialis* **lopatky* proti její *fossa supraspinata*. Sval posunuje lopatku mediokraniálním směrem, inervován je z **nervus dorsalis scapulae* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus risorius, jeden ze **svalů mimických*, velmi variabilní. Začíná od vazivového obalu **musculus masseter* (**fascia masseterica*) a vyzařuje do **kůže ústního koutku*. Táhne koutek ústní dorzolaterálně a rozšiřuje štěrbinu ústní, při smíchu působí u některých jedinců „důlky“ v tvářích. Je inervován z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus sartorius, „křejčovský sval“, sval přední skupiny svalů stehenních (**musculi femoris*). Začíná na *spina iliaca anterior superior* **kosti kyčelní*, upíná se do **pes anserinus* (při mediální straně **tuberositas tibiae*). Provádí **flexi*, **abdukci* a **supinaci* v **kloubu kyčelním*, v **kloubu kolenním* vykonává **flexi* a **pronaci*. Inervován je z **nervus femoralis* (**plexus lumbalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus scalenus anterior, jeden z hlubokých **svalů krčních*. Začíná na příčných výběžcích kaudálních krčních **obratlů* a upíná se na *tuberculum musculi scaleni anterioris* na I. **žebro*. Při oboustranné kontrakci dochází k **flexi krční páteře*, při jednostranném stahu uklání krční páteř na stejnou stranu s rotací na opačnou stranu. Při fixované páteři zvedá žebro; patří k pomocným vdechovým svalům. Inervován je z **plexus brachialis*. Mezi *musculus scalenus anterior* a **musculus scalenus medius* je štěrbiná (**fissura scalenorum*), jíž prochází nervový **plexus brachialis* a podklíčková tepna (**arteria subclavia*). (Ladislava Horáčková)

musculus scalenus medius, jeden z hlubokých **svalů krčních*. Začíná na příčných výběžcích většiny krčních **obratlů*, upíná se na I. **žebro dorzálně* od *sulcus arteriae subclaviae*. Při oboustranné kontrakci dochází k **flexi krční páteře*, při jednostranném stahu uklání krční páteř na stejnou stranu s rotací na opačnou stranu. Při fixované páteři zvedá žebro, patří k pomocným vdechovým svalům. Inervován je převážně z **plexus brachialis*. Mezi **musculus scalenus anterior* a **musculus scalenus medius* je štěrbiná (**fissura scalenorum*), jíž prochází nervový **plexus brachialis* a podklíčková tepna (**arteria subclavia*). (Ladislava Horáčková)

musculus scalenus posterior, jeden z hlubokých **svalů krčních*. Začíná na příčných výběžcích kaudálních krčních **obratlů* a upíná se na *tuberositas musculi scaleni posterioris* na II. **žebro*. Při oboustranné kontrakci dochází k **flexi krční páteře*, při jednostranném stahu uklání krční páteř na stejnou stranu s rotací na opačnou stranu. Při fixované páteři zvedá žebro, patří k pomocným vdechovým svalům. Inervován je z **plexus brachialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus semimembranosus, sval zadní skupiny svalů stehenních (**musculi femoris*). Odstupuje od *tuber ischiadicum* **kosti sedací*, upíná se na mediální stranu **tibie*, mediální kondyl *tibiae* a část svalových snopců přechází v **ligamentum popliteum obliquum*. Vykonává **flexi* a vnitřní rotaci v **kloubu kolenním*, **extenzi* a **addukci* v **kloubu kyčelním*. Inervován je z **nervus ischiadicus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus semispinalis capitis, jeden z autochtonních **svalů zádových* (systém transverzospinální). Začíná od transverzálních výběžků **obratlů* na rozhraní krční a hrudní **páteře*. Upíná se mezi *linea nuchae superior* a *linea nuchae inferior* **kosti týlní*. Při oboustranné kontrakci napomáhá **extenzi hlavy* a krční páteře, při jednostranné kontrakci rotaci hlavy a krční páteře na opačnou stranu. Inervován je z **rami dorsales* **nervů míšních*. (Ladislava Horáčková)

musculus semispinalis thoracis et cervicis, jeden z autochtonních **svalů zádových* (systém transverzospinální). Odstupuje od příčných výběžků **kaudálních hrudních* **obratlů* a upíná se na trnové výběžky krčních a horních hrudních *obratlů*. Při oboustranné kontrakci

napomáhá *extenzi páteře, při jednostranné kontrakci rotaci páteře na opačnou stranu. Inervován je z *rami dorsales *míšních nervů. (Ladislava Horáčková)

musculus semitendinosus, sval zadní skupiny svalů stehenních (*musculi femoris). Odstupuje od *tuber ischiadicum* *kosti sedací, upíná se mediálně od *tuberositas tibiae* prostřednictvím *pes anserinus. Vykonává flexi a vnitřní rotaci v *kloubu kolenním, *extenzi a *addukci v *kloubu kyčelním. Inervován je z *nervus ischiadicus (*plexus sacralis). (Ladislava Horáčková)

musculus serratus anterior, jeden ze svalů hrudních (*musculi thoracis). Začíná na 9 *kranálních *žebrech, upíná se na *margo medialis* *lopatky. Sval obrací *cavitas glenoidalis* lopatky vzhůru a tím napomáhá vzpažení, přitlačuje také lopatku k *hrudníku a je činný při *inspiraci. Inervován je z *nervus thoracicus longus (*plexus brachialis). (Ladislava Horáčková)

musculus serratus posterior inferior, jeden z heterochtonních *svalů zádoých (skupina spinokostální). Začíná na *processus spinosi* *obratlů na rozhraní hrudní a bederní *páteře, upíná se na 4 kaudální *žebra laterálně od *anguli costarum*. Fixuje žebra při kontrakci *bránice (funkce však není zcela jasná). Inervován je z *nervi intercostales. (Ladislava Horáčková)

musculus serratus posterior superior, jeden z heterochtonních *svalů zádoých (skupina spinokostální). Začíná na *processus spinosi* posledních krčních a prvních hrudních *obratlů, upíná se na 2. až 5. *žebro laterálně od *anguli costarum*. Při kontrakci zvedá žebra a tím napomáhá při vdechu. Inervován je z *nervi intercostales. (Ladislava Horáčková)

musculus soleus, hluboká část *musculus triceps surae (sval zadní skupiny bércoých svalů *musculi cruris). Odstupuje od *caput fibulae* a *arcus tendineus musculi solei* (od hlavice fibuly k *linea musculi solei* na *tíbii), spojuje se s *musculus gastrocnemius a obě bříška přecházejí ve společnou *šlachu Achillovu (*tendo Achillis), která se upíná na patní hrbol – *tuber calcanei*. Sval provádí plantární *flexi nohy, *musculus gastrocnemius* i flexi v *kloubu kolenním. Celý sval se výrazně uplatňuje při chůzi – nápadný je jeho rozvoj u člověka. Je inervován z *nervus tibialis (*plexus sacralis). (Ladislava Horáčková)

musculus sphincter ani externus, zevní svěrač *konečníku (příčně pruhovaný sval). Začíná od hrotu kostrče a od *ligamentum anococcygeum, jeho horní část navazuje na *musculus levator ani. Sval obkružuje anální kanál a podílí se na uzávěru análního otvoru, upíná se do *centrum perineale. Zevní svěrač konečníku je inervován z *nervus pudendus a ze svalových větviček *plexus sacralis. (Ladislava Horáčková)

musculus sphincter ductus choledochi, *Oddiho svěrač, je cirkulárně uspořádaná hladká svalovina při ústí *ductus choledochus na *papilla duodeni major v sestupné části *dvanáctníku. Tento svěrač uzavírá ústí žlučovodu a je uvolňován reflektoricky po naplnění dvanáctníku tráveninou s obsahem lipidů. Ve většině případů má *ductus choledochus* společné vyústění s *ductus pancreaticus major. (Lenka Vargová)

musculus sphincter pupillae, jeden ze dvou hladkých svalů *duhovky (*iris), svěrač. Jeho vlákna jsou seskupena cirkulárně kolem zornice (*pupilla) a při kontrakci ji zmenšují, snižují tedy i množství světelných paprsků přicházejících do oka. Při intenzivním osvětlení je zornice úzká (*miosis). Tento děj je ovládán parasympatickou složkou *nervů autonomních (z *ganglion ciliare). (Ladislava Horáčková)

musculus sphincter urethrae, svěrač *trubice močové, je příčně pruhovaný sval, který se odděluje z *kranální strany *musculus transversus perinei profundus. Jeho snopce obkružují membranózní část močové trubice (u muže zasahují až na hrot *prostaty, u ženy vyzařují do svaloviny kolem *pochvy). Sval je inervován z *nervus pudendus, podílí se na uzávěru močové trubice. (Lenka Vargová)

musculus sphincter vesicae, svěrač *měchýře močového, je cirkulárně uspořádaná hladká svalovina močového měchýře, která kaudálně obkružuje *ostium urethrae internum* *trubice močové a napomáhá jejímu uzávěru. (Lenka Vargová)

musculus spinalis thoracis, jeden ze *svalů zádoových (*autochtonních, spinospinální systém). Začíná na trnových výběžcích *obratlů na rozhraní hrudní a bederní *páteře, upíná se na trnové výběžky *kraniálních hrudních obratlů (**vertebra thoracica*). Při oboustranné kontrakci provádí *extenzi páteře, při jednostranné kontrakci její lateroflexi (úklon). Sval je inervován z **rami dorsales* *nervů míšních. (Ladislava Horáčková)

musculus splenius capitis, jeden z povrchových *svalů zádoových (*autochtonních, spinotransverzální systém). Začíná na trnových výběžcích *obratlů na rozhraní krční a hrudní *páteře, upíná se na laterální část *linea nuchae superior* *kosti týlní a na *processus mastoideus* *kosti spánkové. Při oboustranné kontrakci způsobuje *extenzi hlavy, při jednostranné kontrakci úklon a otočení hlavy na stranu kontrahovaného svalu. Inervován je z **rami dorsales* *nervů míšních. (Ladislava Horáčková)

musculus splenius cervicis, jeden ze *svalů zádoových (*autochtonních, spinotransverzální systém). Začíná na trnových výběžcích horních hrudních *obratlů, upíná se na transverzální výběžky *atlasu a *axis. Při oboustranné kontrakci způsobuje *extenzi krční páteře, při jednostranné kontrakci úklon a rotaci krční páteře na stranu kontrahovaného svalu. Inervován je z **rami dorsales* *nervů míšních. (Ladislava Horáčková)

musculus stapedius, nejmenší příčně pruhovaný sval v *dutině středoušní. Vychází z *eminentia pyramidalis* na zadní stěně dutiny středoušní a jeho šlacha se upíná na *crus posterius* *třmínku. Vytahuje třmínek z **fenestra vestibuli*, tento pohyb se přenáší sluchovými kůstkami na *bubínek a uvolňuje ho. Sval je inervován z **nervus facialis*. (Lenka Vargová)

musculus sternocleidomastoideus, jeden ze *svalů krčních. Začíná na **manubrium sterni* a na sternální části *kosti klíční a upíná se na *processus mastoideus* *kosti spánkové a na *linea nuchae superior* *kosti týlní. Dorzální porce svalu zvedá při oboustranné kontrakci obličejovou část hlavy a hlavu zaklání, při oboustranné kontrakci ventrální části svalu dochází k flexi hlavy, při jednostranné kontrakci otočení hlavy na opačnou stranu. Při fixované hlavě se *musculus sternocleidomastoideus* uplatňuje jako pomocný vdechový sval (pomáhá při zvedání *hrudníku). Jednostranné zkrácení svalu (vrozené nebo vlivem porodního traumatu), při níž postižená osoba drží hlavu stočenou na jednu stranu, se nazývá **torticollis*. Sval je inervován z **nervus accessorius* a svalových větví **plexus cervicalis*. (Ladislava Horáčková)

musculus sternohyoideus, sval na krku ze skupiny *svalů infrahyoidních. Začíná na dorzální straně **manubrium sterni* a přilehlé části *kosti klíční, upíná se na tělo *jazylky. Jazylku táhne kaudálně, inervován je z **ansa cervicalis profunda*. (Ladislava Horáčková)

musculus sternothyroideus, sval na krku ze skupiny *svalů infrahyoidních. Začíná na dorzální straně **manubrium sterni* a přilehlých *žebrech, upíná se na *linea obliqua* *chrupavky štítné. Sval táhne štítnou chrupavku a tím i *hrtan kaudálně. Inervace svalu je z **plexus cervicalis* – **ansa cervicalis profunda*. (Ladislava Horáčková)

musculus styloglossus, jeden z extraglosálních svalů *jazyka. Protáhlý, štíhlý sval, který běží od *processus styloideus* *kosti spánkové k okraji jazyka, kde postupně splývá s podélnou svalovinou. Část jeho snopců dosahuje až na hrot. Táhne jazyk dozadu a nahoru, inervován je z **nervus hypoglossus*. (Lenka Vargová)

musculus stylohyoideus, sval na krku ze skupiny *svalů suprahyoidních. Začíná na *processus styloideus* *kosti spánkové, nad *jazylkou se sval štěpí ve dvě části a mezi nimi probíhá zadní bříško **musculus digastricus*. Inzeruje na těle jazylky v blízkosti jejích malých rohů (*cornu minus*). Sval táhne jazylku dorzokraniálně, je inervován z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus stylopharyngeus, jeden ze zvedačů *hltanu. Úzký protáhlý sval, který odstupuje od *processus styloideus* *kosti spánkové. Vstupuje do štěrbin mezi horním a

prostředním svěračem hltanu a upíná se v podslizničním vazivu stěny hltanu, je inervován z **plexus pharyngeus*. (Lenka Vargová)

musculus subclavius, jeden ze svalů hrudních. Začíná na horní ploše 1. *žebra a upíná se na *kaudální stranu *kosti klíční. Působí pokles ramene tím, že přitahuje klíční kost k žebro. Inervován je z **nervus subclavius (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus subscapularis, jeden ze svalů horní končetiny, ze skupiny *svalů ramenních a lopatkových. Začíná na *facies costalis* *lopatky a upíná se na **tuberculum minus* *humeru. Napomáhá humerální *pronaci a *addukci, inervován je z **nervus subscapularis (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus supinator, sval laterální skupiny svalů předloketních – **musculi antebrachii*. Začíná na *epicondylus lateralis* *humeru, **ligamentum collaterale radiale*, **ligamentum anulare radii* a *crista musculi supinatoris* na *ulně, upíná se od *tuberositas *radii* ke středu laterální plochy radia. Provádí *supinaci předloktí, inervován je z **nervus radialis (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus supraspinatus, jeden ze svalů horní končetiny, ze skupiny *svalů ramenních a lopatkových. Začíná ve *fossa supraspinata* *lopatky a upíná se na *tuberculum majus* *humeri. Sval zahajuje *abdukci paže (upažení), fixuje hlavici humeru v kloubní jamce, napomáhá humerální *supinaci. Inervován je z **nervus suprascapularis (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus temporalis, sval spánkový, jeden ze *svalů žvýkacích. Odstupuje od *fossa temporalis* a temporální *fascie, sestupuje pod jařmovým obloukem a upíná se na *processus coronoideus* *mandibuly. Při kontrakci způsobuje mandibulární *elevaci, mandibulu vysunutou dopředu táhne směrem dozadu (mandibulární *retrakce). Inervován je z **nervus mandibularis* (z 3. větve **nervus trigeminus*). (Ladislava Horáčková)

musculus temporoparietalis, jedna z částí **musculus epicranii*. *Rudimentární sval, který začíná na *kůži v okolí ušního *boltce a upíná se na laterální okraj **galea aponeurotica*. U člověka je nevýznamný, jen výjimečně může pohybovat ušním boltcem. Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus tensor fasciae latae, sval zadní skupiny svalů kyčelních (**musculi coxae*). Začíná na *spina iliaca anterior superior* *kosti kyčelní a upíná se prostřednictvím **tractus iliotibialis* na laterální kondyl *tibie. Tahem za *tractus iliotibialis* zabezpečuje vzpřímený postoj (sám však *extendovat kolenní kloub nedovede), spolupůsobí při *flexi, *abdukci a *pronaci stehna. Inervován je z **nervus gluteus superior (*plexus sacralis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus tensor tympani, sval v *dutině středoušní. Vychází ze *semicanalis musculi tensoris tympani* (horní oddíl **canalis musculotubarius*), jeho šlacha obtáčí *processus cochleariformis* a upíná se na *manubrium *mallei*. Táhne *kovadlinku mediálně a tím napíná *bubínek. Sval je inervován z **nervus mandibularis*. (Lenka Vargová)

musculus tensor veli palatini, jeden ze svalů měkkého *patra. Začíná na dolní ploše *kosti klínové od *spina ossis sphenoidalis* až po odstup *lamina medialis processus pterygoidei* a částečně i od *trubice sluchové. Jeho šlacha obtáčí *hamulus pterygoideus* a upíná se do **aponeurosis palatina*, sval zdvíhá a napíná měkké patro. Je inervován z **nervus mandibularis*. (Lenka Vargová)

musculus teres major, jeden ze svalů horní končetiny, ze skupiny *svalů ramenních a lopatkových. Začíná na *angulus inferior* *lopatky a upíná se na *crista tuberculi minoris* *humeru. Napomáhá připažení, zapážení a humerální *pronaci, inervován je z **nervus subscapularis (*plexus brachialis)*. (Ladislava Horáčková)

musculus teres minor, jeden ze svalů horní končetiny, ze skupiny *svalů ramenních a lopatkových. Začíná na *margo lateralis* *lopatky a upíná se na **tuberculum majus* *humeru.

Provádí humerální *supinaci a napomáhá při *addukci paže. Inervován je z **nervus axillaris* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus thyroarytaenoideus, párový sval *hrtanu. Odstupuje od vnitřní plochy *lamina cartilaginis thyroideae* a upíná se na *processus vocalis* a *fovea oblonga* *hlasivkové *chrupavky. Svou kontrakcí naklání *chrupavku štítnou směrem dozadu a uvolňuje napětí vazů hlasových (**ligamentum vocale*). Sval je inervován z **nervus vagus* cestou *nervus laryngeus inferior*. (Lenka Vargová)

musculus thyroepiglotticus, jeden ze svalů *hrtanu. Začíná ve střední rovině na vnitřní ploše *lamina cartilaginis thyroideae* a končí na okraji **cartilago epiglottica*. Táhne **epiglottis* směrem dopředu ke kořenu *jazyka a otevírá tak **aditus laryngis*. Sval je inervován z **nervus vagus* cestou *nervus laryngeus inferior*. (Lenka Vargová)

musculus thyrohyoideus, sval na krku, jeden ze *svalů infrahyoidních. Začíná na *linea obliqua* *chrupavky štítné a upíná se na velké rohy *jazyčky. Táhne jazyčku kaudálně, při fixované jazylce táhne *hrtan kraniálně. Sval je inervován stejnojmennou větví z **plexus cervicalis* – *ramus thyrohyoideus* cestou **nervus hypoglossus*. (Ladislava Horáčková)

musculus tibialis anterior, sval přední skupiny svalů bérce (**musculi cruris*). Odstupuje od laterální strany *tibie a přilehlé části **membrana interossea cruris*, upíná se na **os cuneiforme mediale* a bázi I. *metatarzu. Provádí dorzální *flexi nohy, její *supinaci a zabezpečuje podélnou *klenbu nohy. Inervován je z **nervus peroneus profundus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus tibialis posterior, sval hluboké vrstvy zadní skupiny svalů bérce (**musculi cruris*). Začíná na zadní straně *tibie, vnitřní ploše *fibuly a **membrana interossea cruris*, upíná se na **tuberositas ossis navicularis* a na plantární plochu **ossa cuneiformia*. Provádí plantární *flexi, mírnou *supinaci a zabezpečuje podélnou *klenbu nožní. Je inervován z **nervus tibialis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus transversus abdominis, sval laterální skupiny *svalů břišních. Začíná na šesti kaudálních *žebrech, **aponeurosis lumbalis*, *labium internum cristae iliacae* *kosti kyčelní a **ligamentum inguinale*. Svalové snopce přecházejí v rozsáhlou *aponeurózu (součást **vagina musculi recti abdominis*), která se v kraniálních $\frac{3}{4}$ klade za **musculus rectus abdominis*, v kaudální čtvrtině před tento sval. Ve střední rovině jsou její snopce součástí **linea alba*. *Musculus transversus abdominis* se účastní břišního *lisu, inervován je z **nervi intercostales* a **plexus lumbalis* (**nervus iliohypogastricus*, **nervus ilioinguinalis*). (Ladislava Horáčková)

musculus transversus perinei profundus, příčně pruhovaný sval, je hlavním podkladem **diaphragma urogenitale*. Jeho snopce odstupují od dolního okraje *pánevních kostí (od *symfýzy, dolního ramene *kosti stydké až po *tuber ischiadicum* *sedací kosti). Směřují mediálně a ve střední rovině končí v **centrum perineale*. Sval zesiluje oblast **hiatus urogenitalis* a je oporou pro pánevní orgány; inervován je z **nervus pudendus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus transversus perinei superficialis, jeden ze svalů **diaphragma urogenitale*. Slabý, nekonstantní podkožní sval, začíná od *tuber ischiadicum* a upíná se do **centrum perineale*. U ženy je tento sval většinou značně redukován. Sval je inervován z **nervus pudendus* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus transversus thoracis, jeden ze *svalů hrudních. Začíná na dorzální straně *kaudální části *sterna a upíná se vějířovitě na vnitřní stranu *chrupavek 2.–6. *žebra. Táhne žebra kaudálně a napomáhá *expiraci. Sval je inervován z **nervi intercostales*. (Ladislava Horáčková)

musculus trapezius, trapézový sval, jeden ze *svalů zádových (skupina *heterochtonních svalů). Začíná na *protuberantia occipitalis externa* *kosti týlní, podél **ligamentum nuchae* a *processus spinosi* obratle C₇ a všech hrudních *obratlů. *Aponeurotický začátek v oblasti trnu C₇ je označován jako **speculum rhomboides*. Sval se upíná na laterální část *kosti klíční,

**akromion* a na *spina scapulae*. Horní část svalu táhne rameno kraniálně, střední k *páteři, dolní část táhne *lopatku kaudálně. *Musculus trapezius* je inervován z **nervus accessorius* a svalovými větvemi z **plexus cervicalis*. (Ladislava Horáčková)

musculus triceps brachii, jeden ze svalů horní končetiny, zadní skupiny svalů paže – **musculi brachii*. Má tři hlavy, čtvrtou (rudimentární) představuje **musculus anconeus*. Dlouhá hlava (*caput longum*) začíná na *tuberculum infraglenoidale* *lopatky, *caput laterale* na dorzální straně *humeru proximálně od *sulcus nervi radialis*, *caput mediale* na dorzální straně humeru distálně od *sulcus nervi radialis*. Hlavy se spojují v distální části paže v jednotné bříško, od laterálního epikondylu humeru se k nim přidává **musculus anconeus* a celý sval inseruje na *olecranon ulnae*. Způsobuje *extenzi v *kloubu loketním, dlouhá hlava *addukci v *kloubu ramenním. Sval je inervován z **nervus radialis* (**plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

musculus triceps surae, sval povrchové vrstvy zadní skupiny svalů bérce (**musculi cruris*), je podkladem lýtky. Skládá se z povrchové části – **musculus gastrocnemius* a části hluboké – **musculus soleus*. *Musculus gastrocnemius* začíná dvěma hlavami – *caput mediale* a *caput laterale* na příslušných epikondylech *femuru, *musculus soleus* odstupuje od *caput fibulae* a *arcus tendineus musculi solei* (od hlavičky fibuly k *linea musculi solei* na *tibii), bříška přecházejí ve společnou *šlachu Achillovu (**tendo Achillis*), která se upíná na **tuber calcanei*. Sval vykonává plantární *flexi nohy, *musculus gastrocnemius* i flexi v *kloubu kolenním. Celý sval se výrazně uplatňuje při chůzi – nápadný je jeho rozvoj u člověka. *Musculus triceps surae* je inervován z **nervus tibialis* (**plexus sacralis*). (Ladislava Horáčková)

musculus uvulae, jeden ze svalů měkkého *patra. Začíná od *spina nasalis posterior* *kostí patrových a upíná se do volného okraje patra. Jeho snopce probíhají podélně v čípku patrovém a svojí kontrakcí čípek zkracují. Je inervován z **plexus pharyngeus*. (Lenka Vargová)

musculus vastus intermedius, jedna ze čtyř hlav **musculus quadriceps femoris*.

musculus vastus lateralis, jedna ze čtyř hlav **musculus quadriceps femoris*.

musculus vastus medialis, jedna ze čtyř hlav **musculus quadriceps femoris*.

musculus verticalis linguae, jeden z intraglosálních *svalů jazyka. Probíhá od hřbetní plochy *jazyka k ploše spodní. Svojí kontrakcí napomáhá k oploštění jazyka. Je inervován z **nervus hypoglossus*. (Lenka Vargová)

musculus vocalis, párový sval patřící do skupiny svalů *hrtanu. Leží mediálně od **musculus thyroarytaenoideus* a jeho snopce se částečně upínají do **ligamentum vocale*. Sval svou kontrakcí zajišťuje jemnou regulaci tvaru a napětí vazů hlasových. Je inervován z **nervus vagus* cestou *nervus laryngeus inferior*. (Lenka Vargová)

musculus zygomaticus major, jeden ze *svalů mimických. Začíná na *processus temporalis* *kosti lícní a upíná se do *kůže ústního koutku, částečně vyzařuje i do **musculus orbicularis oris*. Táhne ústní koutek nahoru a laterálně, prohýbá nasolabiální rýhu („výraz veselosti“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

musculus zygomaticus minor, jeden ze *svalů mimických. Odstupuje od těla *kosti lícní a upíná se do kůže v **sulcus nasolabialis*, částečně vyzařuje i do **musculus orbicularis oris*. Zvedá horní ret (**labium superius*) a dolní konec nasolabiální rýhy („výraz soucitu“). Inervován je z **nervus facialis*. (Ladislava Horáčková)

Múseion (z řečtiny: *musío*, původně „svatostánek *Múz“), řecký předchůdce *univerzity a novodobých ústavů akademie věd. Například v Múseiu na Helikónu byly uloženy spisy *Hésioda, oltáře Múz byly zřizovány ve školách. Múseion bylo střediskem *Platónovy Akademie a *Aristotelova Lykeia. V roce 280 př. n. l. nechal zřídit *Ptolemaios I. Sótér vedle královského paláce v *Alexandrii Múseion, v němž společně žilo a pracovalo mnoho básníků, filozofů, historiků, přírodovědců, anatomů a lékařů (například věhlasní řečtí lékaři

*Erasistratos a *Hérofilos) a představitelů dalších oborů, jimž veškeré zaopatření poskytoval *stát. Ve svém bádání se opírali o obrovskou knihovnu vybavenou 700 000 *svitků a vytvořili zde základy řady oborů. K největšímu rozkvětu došlo za Ptolemaia II. Filadelfa, později za římského císaře *Augusta. Ve 3. století n. l. byly budovy zničeny, Múseion trvalo dál v Sarápeiu. Poslední učenec Múseia, Théon, otec slavné novoplatonské filozofky a matematicky *Hypatie, zemřel roku 415. (Obdobou Múseia ve starověké Číně byla *Akademie Ťi-sia.) (Jaroslav Malina)

Musil, Alois (30. 6. 1868, Rychtářov u Vyškova – 12. 4. 1944, Otryby u Českého Šternberka), český katolický *kněz, arabista, biblista, kartograf, cestovatel a spisovatel. V letech 1887–1891 studoval bohosloveckou fakultu v Olomouci, 1891 byl vysvěcen na kněze, 1895 získal doktorát teologie. K zájmu o arabský svět ho přivedla snaha o prohloubení teologických studií. V letech 1895–1898 studoval v *Jeruzalémě a Bejrútu, prozkoumal oblast kolem *Petry a objevil umajjovský palác *Kusajr Amra. Roku 1902 byl jmenován mimořádným a 1904 řádným profesorem na bohoslovecké fakultě v Olomouci. Jeho vědecká práce na poli arabistiky dosáhla mezinárodního uznání; 1909 byl jmenován řádným profesorem na teologické fakultě Vídeňské univerzity.

Musilovy zájmy byly široké, při poznávání arabského světa nekladl tak velký důraz na lingvistická studia jako spíše na vlastní cestovatelskou zkušenost. V letech 1908–1909, 1910 a 1912 podnikl dlouhodobé expedice do *Palestiny, *Sýrie, severní *Arábie a *Mezopotámie. V rámci svých cest prováděl zeměpisná pozorování, topografický výzkum, studoval předislámské a islámské archeologické památky, etnografii a folkloristiku a rovněž sledoval soudobé politické změny v oblasti. Žil u beduínského *kmene Rwala a stal se jeho členem pod jménem Músá ar-Rwejlí. Za *první světové války se soustředil na rozvoj obchodních a politických kontaktů s arabským světem. Roku 1916 se zasadil o vznik Balkánské a orientální sekce c. k. Rakouské orientální a zámořské společnosti. Jeho vliv vzrostl po nástupu císaře Karla na trůn (listopad 1916); jako zpovědník císařovny Zity se stal šedou eminencí habsburského dvora. Byl zapojen do císařovy iniciativy uzavřít separátní *mír, zasadil se o *amnestii významných českých politiků Václava Klofáče, Karla Kramáře a Aloise *Rašina a českých účastníků vzpoury v Boce Kotorské. Roku 1917 podnikl ve službách císaře poslední politickou misi do arabských provincií *osmanské říše, jež měla napomoci hospodářskému pronikání *monarchie na *Blízký východ a připravit půdu pro rakouské ambice nahradit Francii v roli ochránce katolické církve v osmanské říši.

Po *první světové válce se přihlásil k Československu a přestěhoval se z Vídně do Prahy. Prezident Tomáš Garrigue *Masaryk ho požádal, aby vstoupil do služeb nového státu. Roku 1920 byl jmenován řádným profesorem pomocných věd východních a novější arabštiny na *Univerzitě Karlově v Praze, kde jako ředitel *semináře působil až do roku 1938. Vypracoval plán na zřízení *Orientálního ústavu, jenž měl podporovat rozvoj hospodářských a kulturních vztahů mezi Československem a Orientem. Pro tento plán získal podporu prezidenta Masaryka a *ministra zahraničního obchodu Rudolfa Hotowetze. V roce 1927 byl jmenován jedním z prvních 34 členů Orientálního ústavu. V letech 1923–1924 a 1925–1928 Musil navštívil New York, kde s pomocí American Geographical Society publikoval výsledky svých cest v šesti rozsáhlých dílech série Oriental Explorations and Studies. Obsahují mnoho pasáží o historické geografii, dějinách i současné politické situaci těchto oblastí. Vzhledem k tomu, že se osobně znal s řadou významných osobností severní Arábie, je část jeho práce využitelná jako *historický pramen. V letech 1929–1932 vydal česky zjednodušené *verze svých cestopisů v osmi svazcích. Z podnětu prezidenta Masaryka poté publikoval v řadě Dnešní Orient 11 monografií o současném politickém a hospodářském vývoji na Blízkém východě a *Středním východě věnovaných Arabskému poloostrovu, Etiopii, Iráku, Egyptu, Indii, Íránu a Afghánistánu, Palestině, Sýrii, Libyi, Turecku a Súdánu. Dvanáctý svazek, věnovaný francouzské severní Africe, zůstal v rukopise. Pro mládež Musil vydal 21 dobrodružných

knížek odehrávajících se v arabském světě s *vysvětlením arabských a islámských tradic. Z díla: *Kusejr Amra*, I. Textband, II. Tafelband (1907), *Tajemná Amra* (1932). (Jaroslav Malina)

Musil, Rudolf (5. 5. 1926, Brno-Líšeň), český paleontolog a kvartérní geolog; profesor Ústavu geologických věd Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, emeritní ředitel *Moravského zemského muzea v Brně. Vystudoval klasické gymnázium v Brně, absolvoval Přírodovědeckou fakultu Masarykovy univerzity (1945–1949, dvě státní zkoušky z *botaniky, *zoologie, *mineralogie, *geologie a *geografie), v roce 1952 obhájil titul RNDr., v roce 1965 se habilitoval z geologie kvartéru a paleontologie, v roce 1968 obhájil titul DrSc. na *Univerzitě Karlově v Praze a v roce 1980 byl jmenován řádným profesorem. Přednáší studentům Přírodovědecké a Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Univerzity Komenského v Bratislavě. Inicioval a organizuje každoroční mezinárodní pracovní konferenci „Kvartér“, které se účastní odborníci a studenti jak společenských, tak i přírodních věd, kteří se zabývají problematikou pleistocénu. Rovněž pořádá každoroční týdenní soustředění pro české i zahraniční studenty v Javoříčském krasu, jehož náplní jsou metody práce s jeskynnými sedimenty. Organizuje každoročně pořádanou mezinárodní „Letní školu kvartérních studií“, která seznamuje účastníky jak s nejnovějšími poznatky všech disciplín studujících kvartér, tak i s nejdůležitějšími zahraničními kvartérními lokalitami. Je předsedou doktorského studijního programu „Interdisciplinární studium kvartéru“ – mezifakultního mezioborového programu provázání přírodních a společenských věd, především se zaměřením na geologické vědy a archeologii. Toto postgraduální studium je určeno pro všechny absolventy odpovídajícího zaměření – a to jak z českých, tak i ze zahraničních vysokých škol; při studiu je preferováno komplexní systémové pojetí kvartéru jako celku ve vzájemné vazbě a ve vzájemných vztazích všech disciplín, které se problematice tohoto časového úseku věnují.

Navštívil takřka všechny evropské státy za účelem studia fosilních obratlovců, případně jako hostující profesor. Zabývá se stratigrafií kvartérních sedimentů, především spraší, jeskynných hlín a říčních teras, systematikou a evolucí fosilních savců, především rodu *Equus* a *Ursus*, dále biostratigrafií, tafonomií, paleoekologií, domestikací, muzeologií, teoretickou geologií, přírodním prostředím, aplikací přírodovědných disciplín v archeologii a historií geologických věd. Účastnil se mnoha výzkumů českých i celé řady výzkumů a projektů zahraničních (Anglie, Německo, Rakousko). Zpracoval nálezy fosilní fauny z řady významných lokalit českých (Barová, Dolní Věstonice, Kůlna, Pavlov, Pekárna, Pod hradem, Předmostí, Stránská skála, Švédův stůl) i zahraničních, především německých a rakouských (Bilzingsleben, Burgtonna, Ehringsdorf, Grubgraben, Meiningen, Oelknitz, Schöningen, Süssenborn, Taubach, Teufelsbrücke, Voigstedt, Weimar). Publikacemi z proslulých moravských paleolitických nalezišť konaných zpravidla ve spolupráci s Janem *Jelínkem, Bohuslavem *Klímou, Jiřím A. *Svobodou, Karlem *Valochem a dalšími badateli významně přispěl k rozvoji věd o člověku a jeho životního prostředí ve světovém měřítku.

Publikoval patnáct knižních monografií, několik set odborných studií, statí a sdělení. Hlavní monografie a knihy: *Die pleistozäne Fauna der Barová-Höhle* (1960); *Die Bärenhöhle Pod hradem: Die Entwicklung der Höhlenbären im Letzten Glazial* (1965); *Die Mammutmolaren von Předmostí (ČSSR)* (1968); *Ursus spelaeus: Der Höhlenbär, I–III* (1980–1981); *Vznik, vývoj a vymírání savců* (1987); *Pferdefunde (Equus taubachensis und Equus scythicus) aus der Kůlna-Höhle in Mähren* (1990); *Sloupsko-šošůvské jeskyně: Jeskynní bludiště pod Bradinami: Jeho historie a význam* (2002); Musil, R. et al.: *Stránská skála Hill: Excavation of Open-air Sediments* (1995); Musil, R. a kolektiv: *Moravský kras: Labyrinty poznání 1903–1972* (1993); Brzobohatý, R. – Musil, R.: *Karel Zapletal, člověk, učitel, geolog* (1993); Musil, R. – Karásek, J. – Valoch, K.: *Pleistocén: Historie výzkumů na území bývalého Československa* (1999). Ve spolupráci: *Bilzingsleben IV. Homo erectus* –

seine Kultur und seine Umwelt. Editoval více než dvacet sborníků a knih (Mammalia pleistocaenica); Sborník referátů ke XIV. sjezdu Československé společnosti pro mineralogii a geologii (1963); Sjezdový průvodce ke XIV. sjezdu Československé společnosti pro mineralogii a geologii (1963); Pracovní seminář k otázkám evoluce, *Stránská skála I. 1910–1945* (1972); *Die Amatérská-Höhle: Die bedeutendste Entdeckung der letzten Zeit im Moravský kras (Mährischen Karst)* (1974); *Kvartér Brněnské kotliny: Stránská skála IV* (1982); *Paleoekologie: Sborník z konference* (1984); Geologické vědy ve struktuře věd přírodních a společenských a další. Napsal přes sto populárně-vědeckých článků. Většina jeho odborných prací byla publikována v zahraničí.

Na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně založil edici **Folia Historica*, která je věnována historii oborů etablovaných na Přírodovědecké fakultě a v níž pod jeho editorským vedením vyšly svazky o osobnostech zde působících (sv. 1–67) a o oborech Biochemie (sv. 68), Pleistocén (sv. 69), Botanika (sv. 70), Mineralogie (sv. 71), Zoologie (sv. 72), Antropologie (sv. 73, v roce 2004).

Za své dílo obdržel řadu našich a zahraničních prestižních ocenění (Humboldtova univerzita v Berlíně, Masarykova univerzita v Brně, Slezská univerzita v Katovicích, Univerzita Komenského v Bratislavě, Čestné členství České speleologické společnosti za celoživotní práci a za zásluhy ve speleologii, Čestné uznání rektora Masarykovy univerzity v Brně za rozvoj muzeologie a muzeologické výuky, Medaile Joachima Barranda za práci v paleontologii, Plaketa F. Pošepného za zásluhy a za rozvoj geologických věd udělená prezidiem ČSAV, Medaile Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě za dlouhodobou spolupráci a další). Kontakt: Prof. RNDr. Rudolf Musil, DrSc., Ústav geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, telefon: 549 495 997, e-mail: rudolf@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

muskogí, rodina severoamerických *indiánských jazyků z *makroalgonkinského kmene užívaných ve státech Georgia, Florida a Mississippi v USA. (Jaroslav Malina)

Muskogíové, skupina jazykově příbuzných (*muskogí), původních severoamerických *indiánů nazývaná *kmeny jihovýchodu: Alabamové, Apalačové, *Creekové, *Čikasavové, *Čoktavové, Hitčitiové, Koasatiové, Mikasukiové, *Načézové, *Seminolové ad. Obývali jihovýchod dnešních USA. Byli převážně zemědělci a lovci, z nichž část si osvojila jízdu na *koně. V 19. století v bojích s evropskými kolonizátory byla většina kmenů zdecimována a v současné době žijí pouze zbytky původních etnik v několika přírodních rezervacích v Oklahomě, kam byli v rozmezí let 1826–1837 násilně přesídleni. (Lukáš Šín)

muslim (z arabštiny: *muslim*), vyznavač *islámu. (Jaroslav Oliverius)

Musonius Rufus (30–108), římský stoický filozof, učitel *Epiktétův. Svá díla psal řecky. Jeho *názory známe z citací pozdějších autorů. Názvy jeho nezachovaných děl (*O tom, že také ženy se mají věnovat filozofii; Mají být dcery vychovávány stejně jako synové; Co je nejdůležitější v manželství*) prozrazují, že byl, podobně jako jeho žáci, průkopníkem ženské otázky (*feminismus). (Marie Pardyová)

Musset, Alfred de (11. 12. 1810, Paříž, Francie – 2. 5. 1857, Paříž, Francie), francouzský prozaik, dramatik a básník; významný představitel *romantismu. Je autorem básnického cyklu *Les Nuits* (Noci, 1835–1837), lyrických *komedií a prozaických aktovek (*Divadlo v křesle; Marianniny rozpaky; S láskou nejsou žádné žerty*) a historického dramatu *Lorenzaccio*, které patří k vrcholům francouzského romantického divadla. Největší věhlas mu přinesl především konfesionální román *Confession des enfant de siècle* (Zpověď dítěte svého věku, 1836) s četnými popisy milostných vznětů a erotických vztahů, které míří k tragédii; román je i reflexí milostného vztahu Alfreda de Musseta a spisovatelky George *Sandové. (Jiří Pavelka)

můstek, Gaskell-Hissův, **fasciculus atrioventricularis*.

Mušov (okres Břeclav, Jihomoravský kraj), zaniklá obec na jižní Moravě, v zátopovém území druhé Novomlýnské nádrže. V druhé polovině 2. století zde na návrší „Burgstall“ existovala římská vojenská stanice, ležící asi 60 km severně od římského limitu (*Limes romanus). Stanice byla opevněna dřevozemní *hradbou a *příkopem a vybavena lázněmi. V okolí Mušova bylo zjištěno několik římských polních táborů z téže doby a tzv. královský *hrob s bohatě vybaveným pohřbem (předměty jak místní, tak provinciální provenience) germánského předáka. Na ostrůvku po zatopené obci zůstal původní románský *kostel z 13. století. (Jaroslav Malina)

mutace (z latiny: *mūtātiō*, „změna, přeměna“), změna, obměna, variace:

1. [genetika], trvalá dědičná změna genetického materiálu;
2. [fyziologie], změna dětského hlasu v době dospívání;
3. [polygrafie], dílčí změna tiskové formy, například výměna celé novinové stránky s oblastními zprávami nebo vydání téže publikace v různých jazykových mutacích. (Jaroslav Malina, Jiřina Relichová)

mutace, gametická, mutace, která vzniká v pohlavních buňkách (*gametách) nebo v somatických buňkách, které dají vznik gametám. Tyto mutace jsou dědičné. (Jiřina Relichová)

mutace, homeotické, mutace *homeotických genů. Jejich společným rysem je vývoj plnohodnotných orgánů na nesprávných místech. Například mutace *Antennapedia* u octomilky *Drosophila melanogaster* způsobuje vývoj morfologicky normálních, článkovaných končetin, které ovšem vyrostou na místě tykadla. Buňky tvořící tyto končetiny jsou stejné jako buňky tvořící normální tykadla, avšak postupují podle genetického programu vývoje končetiny. Další známou homeotickou mutací je mutace genu *Ultrabithorax*, díky níž se octomilkám vytvoří druhý pár křídel (octomilky patří, stejně jako všechny ostatní mouchy, mezi dvoukřídle hmyz, mají tedy normálně pouze jeden pár křídel, zatímco druhý pár zakrněl v tzv. kyvadélka neboli haltery).

Existence homeotických mutací by mohla být v souladu s představou evoluce, v níž se druhy a především vyšší *taxony vyvíjejí díky tzv. makromutacím, které způsobují zásadní změny stavebního plánu organismů (srov. *mutacionismus). Mutace homeotických genů by tak mohly dát vzniknout tzv. „nadějným monstrům“ (*hopeful monsters*), která mohou proniknout do nových *adaptivních zón (například vzdušný prostor u ptáků). Avšak tyto mutace mění každou orgánovou soustavu, ve které se homeotické geny vyskytují, takže pokud by například došlo k protažení krku, pravděpodobně by současně došlo ke změně v mozečku (**cerebellum*), zažívacím traktu, *urogenitální soustavě, kostře končetin nebo ve *středním uchu. Taková radikální reorganizace těla by s největší pravděpodobností byla pro organismus letální. (Miloš Macholán)

mutace, somatická, mutace, k níž došlo v jakékoli somatické (tělní) *buňce, která nedá vznik buňkám zárodečné dráhy. Jestliže se mutantní buňka dále dělí, pak jedinec obsahuje část *tkáně odlišného *genotypu než mají ostatní tělní buňky. Tyto mutace nejsou dědičné. (Jiřina Relichová)

mutace, spontánní, mutace vznikající bez pozorovatelného vlivu *mutagenu, tedy pravděpodobně samovolně. (Jiřina Relichová)

mutacionismus, alternativní teorie *darwinismu, která vznikla počátkem 20. století po znovuobjevení *Mendelových zákonů. Termín *mutace zavedl Hugo Maria de Vries, který studoval spontánní vznik nových *variant u pupalky dvouleté (*Oenothera lamarckiana*). Tyto varianty (dnes víme, že vznikají *rekombinací) byly považovány za nové *druhy, a proto de Vries i další mendelisté, především William *Bateson a zpočátku i zakladatel americké genetické školy Thomas H. Morgan, se domnívali, že mutace samy o sobě stačí k *vysvětlení vzniku nových druhů (*speciace), bez působení *přirozeného výběru. V prvních dvou desetiletích hrál mutacionismus významnou roli a byl zatlačen do pozadí *neodarwinismem.

Poslední významnou osobou propagující náhlý vznik nových druhů v důsledku mutací s velkými účinky (makromutací) byl německý biolog Richard Goldschmidt, který tvrdil (1940), že tyto makromutace vyvolávají náhlou reorganizaci celého *genomu a vznik tzv. „nadějných monster“, zakladatelů nových *taxonů. (Miloš Macholán)

mutační zátěž, *zátěž, mutační.

mutagen, chemické nebo fyzikální činidlo, které zvyšuje četnost *mutací nad hladinu obvyklou pro spontánní mutabilitu. Mohou to být jak člověkem využívané látky přírodního původu, jako například azbest, těžké kovy, tak látky syntetické (polychlorované bifenyly); množství mutagenů v prostředí roste s civilizačním rozvojem. (Petr Bureš)

mutageneze, proces vzniku mutací, obvykle vyvolaný interakcí chemické látky nebo fyzikálního faktoru s nukleovou kyselinou; výsledkem je mutantní organismus (mutant). (Pavel Lízal)

mutantní alela, *alela, mutantní.

mutilace (z latiny: *mutilātiō*, „zkomolení, zmrzačení“), zmrzačení, znetvoření těla *nemocí nebo poraněním, popřípadě umělým zásahem (například deformování lebky, ozdobné zářezy v *kůži, pilování zubů). (Jaroslav Malina, Michaela Račanská)

mutilace, dentální, různé úpravy tvaru zubů pilováním (nejrozšířenější), barvení a bělení zubů, vkládání ozdob, vyrážení, amputace, změny polohy jednotlivých zubů aj.; jsou rozšířeny u některých civilizací minulosti a nativních kultur, u současné populace jsou vzácné (na rozdíl od mutilací jiných částí těla). Tyto zásahy jsou typické pro různé oblasti Afriky (například *Pygmejové upravovali přední zuby do zahroceného tvaru), Střední a Jižní Ameriky (krášení zubů mayských žen pilováním a zdobením polodrahokamy v 1. tisíciletí př. n. l.). (Michaela Račanská)

mutilace, sexuální, *modifikace/adjustace, genitální.

mutua successio coniugum [latinsky], vzájemné dědičné právo manželů.

muzeálie, *předměty, sbírkové.

muzeologie (z řečtiny: *musío*, původně „svatostánek *Múz“, a *logos*, „věda, nauka“), nauka o muzejnictví zabývající se *teorií, *metodami a *technikami muzejní práce. (Jaroslav Malina)

muzeum (z řečtiny: *musío*, původně „svatostánek *Múz“), veřejná sbírka uměleckého, historického, přírodního a jiného materiálu a zároveň instituce, která tento materiál spravuje, tj. sbírá, konzervuje, studuje sama nebo jeho studium umožňuje jiným badatelům a zpřístupňuje ho veřejnosti ve formě stálých expozic, výstav nebo publikací a přednášek.

Název je odvozen od **Múseia* (spojeného s Velkou knihovnou) založeného *Ptolemaiem I. Soterem v 3. století př. n. l. v helénistické *Alexandrii. V *renesanci se předobrazem muzeí staly rozsáhlé soukromé sbírky antického umění a kabinety kuriozit.

Muzea dnešního typu začala vznikat v éře *osvícenství a v letech následujících, například *British Museum* v Londýně (1753), pařížské *Musée National d'Historie Naturelle* (vzniklo z *Jardin du Roi* v roce 1794), *Conservatoire National des Arts et Métiers* v Paříži (1799), *Joanneum* ve Štýrském Hradci (1811), **Moravské zemské muzeum* v Brně (1817), **Národní muzeum* v Praze (1818), **Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur* v Praze (počátky v roce 1862). (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

Muzeum člověka, *Hrdličkovo muzeum člověka.

Muzeum dr. Aleše Hrdličky v Humpolci, budova na Horním náměstí č. 273 v Humpolci, původně škola, kterou Aleš (Alois) *Hrdlička navštěvoval před vystěhováním do USA, později Okresní muzeum v Humpolci, které bylo v roce 1959 usnesením Městského národního výboru v Humpolci pojmenováno na „Muzeum dr. Aleše Hrdličky v Humpolci“ jako výraz ocenění a trvalého připomenutí díla slavného antropologa. Tomuto *aktu předcházela od roku 1954 rozsáhlá jednání a podpora ze strany mnoha významných osobností české i zahraniční kulturní, společenské a vědecké (zejména antropologické) obce: Otto

Eiben, Vojtěch *Fetter, Hans Grimm, Lucille Hoymová, Tadeusz Dzierżkraj Rogalski, Roland Singer, Thomas Dale Stewart, Jaroslav *Suchý, Vojtěch *Suk, Božo Škerlj, Mildred Trotterová, Jindřich Antonín *Valšík, Adam Wanke a další; o zřízení muzejní expozice věnované Aleši Hrdličkovi (a její pozdější reinstalace) se mimořádně zasloužil zejména Miroslav *Prokopec. Dále se konala řada akcí, které trvaly od 5. září 1958 do 29. března 1959 (90. výročí Hrdličkova narození). Na den 5. září 1958 připadlo 15. výročí Hrdličkova úmrtí, o dva dny později zasedal slavnostně Městský národní výbor v Humpolci v tělocvičně Jedenáctileté všeobecně vzdělávací školy, která byla pojmenována na Školu dr. Aleše Hrdličky. Ve foyeru školy byla *ministrem školství a kultury Františkem Kahudou odhalena busta Aleše Hrdličky od akademického sochaře Milana Knoblocha. Slavnostního aktu se účastnili kromě občanů *města čeští i zahraniční antropologové. V paláci Dunaj na Národní třídě v Praze byla začátkem roku 1959 otevřena výstava „O životě a díle dr. Aleše Hrdličky“, kterou zhlédlo během jednoho a půl měsíce jejího trvání více než 21 000 návštěvníků (scenáristou výstavy byl Miroslav Prokopec). Závěrečné oslavy byly zahájeny 28. března 1959 (den před výročím 90 let od Hrdličkova narození) v panteonu Národního muzea v Praze, kde o významu Aleše Hrdličky promluvil Vojtěch Fetter. Aktu byli vedle našich a zahraničních antropologů přítomni zástupci Ministerstva školství a kultury, *Univerzity Karlovy a ČSAV, z amerického velvyslanectví v Praze se účastnil velvyslanec a kulturní atašé. Oslavy pokračovaly 29. března 1959 v Humpolci, kde nestor českých antropologů Vojtěch Suk otevřel výstavu „O životě a díle dr. Aleše Hrdličky“, která byla do humpoleckého muzea převezena z Prahy a v muzeu instalována natrvalo, a proslavil přednášku „Osobní vzpomínka na dr. Hrdličku“. Výstava obsahovala nejen údaje o Hrdličkově životě a díle, ale i stručné dějiny české a světové *antropologie a ukázkou, jak si Aleš Hrdlička představoval vybudovat *Muzeum člověka v Praze, pro jehož zřízení věnoval část svých celoživotních úspor.

Dnes má humpolecké muzeum kromě hlavní budovy ještě historický dům s výstavní síní v sousedství. Kromě stálé výstavy o Hrdličkovi a o antropologii (která již byla třikrát obměněna) prezentuje i samostatnou síň, věnovanou osobnosti a dílu slavného skladatele Gustava Mahlera, rodáka z blízkých Kališť, expozice o historii domácího soukenictví a o způsobu života v minulosti v domácnostech v Humpolci a na Vysočině. Pravidelně jsou pořádány v muzeu výstavy obrazů a koncerty. Proti vchodu je umístěna busta Aleše Hrdličky v nadživotní velikosti od akademického sochaře Milana Knoblocha a v nice ve stěně na schodišti je uložena urna s částí zpopelněných ostatků Aleše Hrdličky a jeho první manželky Marie; druhá část je na hřbitově Rock Creek Cemetery ve Washingtonu, D. C., spolu s ostatky jeho druhé manželky Míny. (Jaroslav Malina, Miroslav Prokopec)

muzeum pod širým nebem, *skanzen.

Muzeum terakotových bojovníků a koní (Prvního svrchovaného císaře Čchinů), muzeum vytvořené z objektu I s terakotovou armádou (*armáda Prvního svrchovaného císaře Čchinů, terakotová) v záhrobním sídle Prvního svrchovaného císaře (*sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, záhrobní) u Lin-tchungu. Výstavní sál je v západovýchodním směru dvě stě třicet metrů dlouhý, sedmdesát metrů široký a dvaadvacet metrů vysoký. (Jaroslav Malina)

muzeum v přírodě, *skanzen.

muzikologie (z latiny: *mūsica*, „hudba“ a z řečtiny: *logos*, „věda, nauka“), též hudební věda (ne zvláště šťastný překlad německého Musikwissenschaft, lepší by bylo nezdомácnělé „věda o hudbě“), interdisciplinární obor studující *hudbu a vše, co je s ní spjato. Zkoumá hudbu z různých hledisek (aspektů), při čemž používá metod a metodik různých věd – akustiky, *antropologie, *fyziologie, *psychologie, *sociologie, *estetiky i *historie, jejichž metody může aplikovat i na sebe samu. Odtud názvy subdisciplín s přívlastkem „hudební“ (hudební akustika, psychologie, sociologie atd.). Jádrem by však měla být obecná teorie

hudby (M. Černý, J. Volek) a *technologie (J. Hutter), s prakticky a pedagogicky zaměřenými tradičními naukami o *harmonii, kontrapunktu a hudebních formách a nově konstituovanými melodikou, tektonikou (K. Janeček), kinetikou (V. Tichý), teorií analýzy (J. Jiránek aj.), *hierarchie hudebních prvků (K. Risinger), které užívají metody specifické.

I když zmíněné praktické disciplíny jsou mnohem starší, hudební věda (Musikwissenschaft) jako *komplex vznikla kolem historie hudby až koncem 18. a hlavně v 19. století (Forkel, Chrysander, Adler, Riemann), u nás ji z podnětu Otakara Hostinského konstituoval Zdeněk Nejedlý na počátku 20. století (Miroslav K. Černý)

Muzika, František (26. 6. 1900, Praha – 1. 11. 1974, Praha), český malíř, grafik a scénický výtvarník. Po vlivech *magického realismu, primitivismu a lyrického *kubismu dospěl k imaginativní, *surrealismu blízké malbě. Velkým přínosem je jeho tvorba v oblasti typografie, knižní grafiky a ilustrace; je autorem knihy *Krásné písmo ve vývoji latinky* (1958). Výrazně též zasáhl do oblasti erotiky ve výtvarném umění (například ilustrace Sadova díla *Filosofie v boudoiru*, publikováno v roce 1929). (Jaroslav Malina)

Múzy, dcery Dia a bohyně paměti Mnemosyné, bohyně umění. *Homér znal jen jednu Múzu, později byly známy tři, čtyři až se jejich počet ustálil na tradičních devíti patronkách činností, které byly v Řecku ceněny jako umění: Kalliope (epické básnictví), Euterpe (lyrické básnictví), Erato (milostné básnictví), Thálie (*komedie), Melpomené (*tragédie), Terpsichoré (*tanec), Kleió (*historie), Úrania (*astronomie) a Polyhymnia (hymnický a sborový zpěv).

V řeckém pojetí byla za umění považována činnost ducha, výtvarná umění, která předpokládala řemeslný fortel a fyzickou námahu, do této kategorie nepatřila a byla řazena mezi *řemesla. Vrcholné doklady výtvarné tvorby také vznikly poměrně pozdě, kdy kategorie múzické činnosti byly již vymezeny. Přesto vynikající tvůrci byli považováni za umělce, jak svědčí příklad bájného *Daidala, ale i ocenění, jehož se dostávalo například sochařům *Feidioví, *Polykleitovi a jejich četným následníkům.

Z výtvarných oborů bylo za umění nejvíce pokládáno *malířství, a to právě proto, že nevyžadovalo tolik „přízemní“ fyzické práce. Za „dílo Múz“ (*opus musivum*) byla pokládána i *mozaika, jedna z pozdějších uměleckých *technik používaná od 4. století př. n. l. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

muž, viz *gender, *maskulinita, *sex.

muž a žena, viz *femininita, *gender, *maskulinita, *mužství/ženství, *sex.

mužská močová trubice, **urethra masculina*.

mužská obřízka, *obřízka, mužská.

mužské pohlavní orgány, **organa genitalia masculina*.

mužství, *mužství/ženství.

mužství/ženství, *kulturní konstrukce implikující rozplývavé, „rozmyté“ množiny *atributů různých rovin: psychické, kulturní, sociální, biologické. (Podrobněji viz *antropologie sexuality [*Kulturní definice mužství a ženství*]). (František Vrhel)

mwali, *náramek, jehož základem byly bílé mušle homolice levhartí (*Conus leopardus*) a součástí broušením upravená lastura perlotvorky velké (*Pinctada maxima*). *Mwali* jsou obřadně vyměňovány za ozdobné *náhrdelníky z červených mušlí **soulava* v průběhu rituální směny **kula*, kterou podnikají domorodci v oblasti Trobriandových ostrovů v *Melanésii. Souhrnné označení pro *soulavu* a *mwali* je *bagi*; v jižní části okruhu *kula* (Milne Bay) je *bagi* označením pouze pro náhrdelník *soulava*. Hodnota těchto *artefaktů souvisí s jejich velikostí, barvou, kvalitou a „osobní historií“. Při jejich nepřetržitém oběhu, který má reciproční charakter, dochází k hromadění historie jejich cest a jmen jejich vlastníků. Náramky *soulava* nejsou určeny k běžnému užívání, nosí se pouze při významných příležitostech. Pokud se *mwali* nosí, pak tak činí muži, ženy nikoli. Proto se někdy *mwali* nazývá „muž“ a *soulava* „žena“.

Hlavní ideou směny je vytvoření smluvního závazku mezi dvěma stranami, cílem pak výměna ozdob, která se však nemusí završit ve stejný okamžik. Délka vlastnictví náhrdelníků a náramků je časově limitovaná. Příliš dlouhým zadržováním těchto předmětů by majitel ohrožoval jejich magický pohyb od jednoho partnera k druhému, a proto se *mwali* a *soulava* poměrně rychle opět vydávají na svou pouť. Stáří některých stále používaných náramků je až 2 000 let. (Martin Soukup, Václav Soukup)

mycetom, *maduromykóza.

Mycobacterium leprae, Hansenův bacil, původce *lepry. Mykobakteria jsou nepohyblivé, aerobní, acidorezistentní tyčinky □ v postižených buňkách (modifikovaných fagocytech) jsou uloženy ve shlucích připomínajících hromádky cigaret. *Mycobacterium leprae* je patogenní pouze pro *člověka, napadá především *kůži (*nos, *rty, *tváře), sliznice (*nosní, *ústní dutiny a *hltanu) a periferní *nervy. Průkaz přítomnosti tohoto mikroorganismu se provádí mikroskopickým vyšetřením (stěrů z nosní sliznice, kožních lézí a tkáňových excizí), serologicky (leprominový test, průkaz protilátek) a geneticky (detekce *DNA *Mycobacterium leprae*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Mycobacterium tuberculosis, Kochův bacil, původce *tuberkulózy u člověka.

Mykobakteria jsou nepohyblivé, aerobní, acidorezistentní, mírně zakřivené tyčinky □ velmi odolné vůči zevním podmínkám i některým dezinfekčním prostředkům, citlivé na sluneční záření. *Mycobacterium tuberculosis* se do organismu dostává nejčastěji vdechnutím, potravou (požitím infikovaného mléka), vzácně i *kůží. Napadá nejčastěji *plíce, *lymfatický systém, ale může postihnout kterýkoliv orgán v těle (včetně *kostí). V současnosti se rozlišuje několik typů *Mycobacterium tuberculosis*. Mikroorganismus se dá prokázat mikroskopickým vyšetřením (sputa, tuberkulózních *abscesů, lymfatických *uzlin apod.), kultivací na živných půdách, serologicky (tuberkulinová reakce), geneticky (detekce *DNA *Mycobacterium tuberculosis*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

mydriasis, -is, f., mydriáza, rozšíření zornice (**pupilla*). Rozšíření zornice vzniká při slabém osvětlení, aby umožnilo průnik většího množství světla ke světločivým elementům oka. Mydriáza je zprostředkována stahem hladkého svalu (**musculus dilatator pupillae*) v duhovce (**iris*) v důsledku působení sympatické složky autonomních *nervů. Opakem je **miosis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

mydriáza, **mydriasis*.

myelencephalon, -i, n., označení pro prodlouženou *míchu. (Lenka Vargová)

myelin, obal nervových vláken (*axonů). Je tvořen *bílkoviny a zejména tukovými látkami (fosfolipidy, sfingomyeliny, cerebrosidy). V *CNS je vytvářen buňkami neurogliovými (oligodendrocyty), v periferním nervovém systému ho tvoří Schwannovy buňky. (Drahomír Horký)

myelinizace, tvorba a vývoj myelinových obalů (pochev) kolem *axonů v *centrálním i periferním nervovém systému. Vytvoření myelinových pochev umožňuje zrychlení vedení nervových vzruchů, tzv. saltatorní vedení. Porucha tvorby (tzv. demyelinizace) je podstatou některých nervových onemocnění, například roztroušené sklerózy. (Drahomír Horký)

myelom, **myeloma multiplex*, plazmocytom, Kahlerova nemoc.

myeloma multiplex, plazmocytom, Kahlerova nemoc, myelom. Zhoubný *nádor krevního původu, který vzniká *maligním zvrhnutím některé z plazmatických buněk *kostní dřene. Nádorové buňky se šíří krevní cestou po celém organismu, nejčastěji se usazují ve *spongióze a kostní dřeni plochých a krátkých *kostí. Podobně jako B *lymfocyty mohou nejen produkovat protilátky, ale také lymfokinázu, která je schopná aktivovat osteoklasty. Činností osteoklastů jsou odbourávány kostní trámce v okolí usazených nádorových buněk a v kostech tak vznikají četná drobná osteolytická ložiska (téměř stejné velikosti). Myeloma multiplex postihuje nejčastěji dospělé jedince v 6.–7. deceniu a i při dobré terapii má zpravidla velmi nepříznivou prognózu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

myelo- (z řečtiny: *myelos*, „mícha“), označuje vztah k 1. *míše, 2. k *myelinu, 3. ke *dřeni kostní. (Ladislava Horáčková)

Myerhoffová, Barbara G. (16. 2. 1935, Cleveland, Ohio, USA – 7. 1. 1985, Los Angeles, California, USA), americká antropoložka; zakladatelka Centra pro vizuální antropologii na Univerzitě Jižní Kalifornie. Jako žačka a následovnice antropologa Victora *Turnera, významně inspirovaná jeho teorií sociálního *dramatu, stala se významnou představitelkou *vizuální antropologie, a jako pedagožka vedoucí studenty k používání antropologických nástrojů k sebezpytování a snaze po lepším pochopení vlastních životů, stejně jako životů těch druhých, dosáhla proslulosti na akademické půdě. Aktivita Barbary Myerhoffové však přesáhly i akademické hranice, neboť její velká přednost spočívala ve schopnosti prostřednictvím tištěných publikací a filmů oslovovat širokou veřejnost.

Nejnámější prací Barbary Myerhoffové je studie židovské komunity ve Venice Beach v Kalifornii, vycházející z výzkumu role *rituálu v procesu stárnutí. Tato studie, jejímž výstupem byl nejprve v roce 1976 etnografický film (v režii Lynne Littmanové, o rok později oceněný Oscarem za nejlepší krátký dokumentární film), vyšla v knižní podobě v roce 1978 pod titulem *Number Our Days* (Sečti dny, co nám zbývají) a v roce 1982 byla dokonce zdramatizována na jevišti Mark Taper Forum. Obecněji se Barbara Myerhoffová ve svých studiích zabývala otázkou individuální a skupinové *identity a symbolických procesů spojených s jejich formováním, jak dokazuje i její ranější studie z prostředí Jižní Ameriky *Peyote Hunt: The Sacred Journey of the Huichol Indians* (Lov s peyotlem: Svaté putování huicholských indiánů, 1974). Její další vizuálně-antropologický projekt pod titulem *In Her Own Time* (Až přijde její čas) převzala po jejím diagnostikování na rakovinu a úspěšně dokončila její spolupracovnice Lynne Littmanová. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

mykénská kultura, *kultura, mykénská.

Mykény, významné centrum *mykénské kultury, která na Peloponnésu vznikla kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Mykény byly nejdůležitějším sídlištěm v Argolidě. Palác, jehož trosky se zde zachovaly, má mohutné *opevnění z takzvaného *kyklopského zdiva s monumentálním vstupem – Lví bránou; v její blízkosti objevil Heinrich *Schliemann královskou nekropoli z 16. století př. n. l. s bohatými pohřby, vybavenými i zlatými obličejovými maskami a mylně ji považoval za pohřebiště homérských hrdinů – *Agamemnóna a dalších. (Jaroslav Malina)

mykofyta, houby, *fungi, rostlinné organismy, které jsou v *přírodě značně rozšířeny a patří k běžným saprofytům u člověka i u zvířat. Vyznačují se obvykle malou patogenitou a onemocnění (*mykózy) mohou vyvolat především u oslabených jedinců a za příznivých zevních podmínek. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

mykologie (z řečtiny: *mykes*, „houba“ a *logos*, „nauka, věda“), nauka o houbách. Mykologie studuje *morfologii, *fyziologii a *systematiku hub. V *archeologii se orientuje na studium reliktních hub, které napadaly *rakve a dřevěné konstrukce *hrobů, případně *kosterní materiál. (Martin Hložek)

mykóza, rozsáhlá skupina *chorob způsobená houbami (*mykofyta). Mykózy napadají především oslabené jedince, přičemž povrchová mykóza postihuje *kůži nebo sliznice a hluboká (viscerální) zasahuje vnitřní orgány, vzácně i *skelet. Mykózy jsou vázány na určité geograficky vymezené oblasti, v našich *zemích se vyskytuje prakticky pouze evropská *blastomykóza.

Mezi paleopatologickými nálezy jsou mykózy vzácností, avšak v současnosti (v důsledku razantní *léčby závažných onemocnění *antibiotiky nebo cytostatiky) se stávají problematikou současné medicíny. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

myocardium, -i, n., myokard, svalovina srdeční, hlavní složka srdeční stěny. Nejobjemnější částí srdeční svaloviny je pracovní myokard, který provádí rytmické kontrakce stěny srdeční (systoly). Pracovní myokard *předsíní a *komor je od sebe oddělen pomocí

*skeletu srdečního. V předsíních je svalovina uspořádána do dvou vrstev – povrchové a hluboké. Povrchová vrstva je společná oběma předsíním, hluboká obklopuje samostatně každou předsíň. Z hluboké vrstvy odstupují také svalové pruhy jednotlivých *trabeculae carnae* obou předsíní. Svalovina komor je silnější než svalovina předsíní, přičemž stěna levé komory je třikrát silnější, než je stěna komory pravé. Myokard komor je uspořádán do tří vrstev – povrchové, prostřední a hluboké. Povrchová vrstva je společná pro obě komory. Je uspořádána do levotočivé spirály, která vychází od skeletu srdečního a běží k srdečnímu hrotu, v němž vytváří vír (*vortex cordis*). Prostřední vrstva je pro každou komoru samostatná a její pruhy jsou orientovány cirkulárně. Hluboká vrstva je uspořádána síťovitě a je podkladem **musculi papillares* a trabekulárního systému stěny komor. Zvláštní funkci vykonává myokard vodivý (převodní *systém, srdeční). Je tvořen specifickým typem myokardu, jehož buňky mají schopnost vytvářet rytmické vzruchy, které jsou podnětem k svalovým stahům. (Lenka Vargová)

myokard, **myocardium*, svalovina srdeční.

myologie (z řečtiny: *mýs-myos*, „sval“ a *logos*, „nauka, věda“), nauka o svalech. (Ladislava Horáčková)

myometrium, -i, n., hladká svalovina, která vytváří děložní stěnu. Tato svalovina je prostoupena vazivem a uspořádána do několika, ne zcela zřetelně oddělených vrstev (*stratum submucosum* – podélné svalové snopce, *stratum vasculosum* – síťovitě uspořádaná svalovina, *stratum supravasculorum* – podélné i cirkulární pruhy svaloviny, *stratum subserosum* – podélné snopce snopce). Svalové pruhy jednotlivých vrstev do sebe částečně přecházejí. V *těhotenství svalové buňky myometria *hypertrofují, po porodu se jejich původní délka obnovuje. (Lenka Vargová)

myositis, svalové onemocnění se známkami *zánětu, někdy revmatického původu. (Ladislava Horáčková)

myositis ossificans posttraumatica, zkostratění části svalového úponu po úrazu – příčinou *osifikace svalových úponů bývá tupé zhmoždění svalu opakujícími se mikrotraumaty a trvalým přemáháním svalových skupin (myositidy u jezdců na *koni, střelců, tanečnic). V místě dráždění svalového úponu dojde k charakteristické tvorbě *spongiózní kosti; defekt může být ohraničen na určitý sval nebo svalovou jednotku. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

myotonická dystrofie, *dystrofie, myotonická.

myo- (z řečtiny: *mýs-myos*, „sval“), ve složeninách s významem: „svalový“. (Ladislava Horáčková)

myrha (pravděpodobně z egyptského: *merhet*, „olej, tuk, vonná mast“), vonná pryskyřice prýstící z větví keře myrhovníku (*Commiphora myrrha*). Rod *Commiphora* přitom zahrnuje na 190 druhů rozšířených od Afriky až po Indii. Myrha se používala při výrobě olejů a vonných látek. Byla velmi oblíbená a ceněná ve všech starověkých civilizacích. Patřila také mezi dary, které přinesli tři králové při narození *Ježíšovi. (Břetislav Vachala)

Myrón z Eleuther (5. století př. n. l.), řecký sochař činný v *Athénách; autor proslulých bronzových soch raně klasického období. Vrchol jeho tvorby spadá do let 460–450 př. n. l. V jeho díle vrcholí raně klasické snažení o pohybové motivy a spojuje se s výrazem klasické *harmonie, který odpovídá estetickým parametrům velké klasiky 2. poloviny 5. století př. n. l.

Myrónovo pojetí pohybu zachycené ve vypjatých dynamických fázích nejlépe ilustruje jeho socha *Diskobola* a sousoší *Athény a satyra Marsya*, obě známé z římských *mramorových kopií. Ve *starověku Myrón proslul také jako vynikající autor soch zvířat a dalších živočichů. Slavná byla jeho socha *Krávy*, později odvezená do *Říma. (Marie Pardyová)

Myrón z Théb (3. století př. n. l.), helénistický sochař. Je mu připisována socha takzvané *Opilé stařeny*. Podle tohoto díla Myrón označován také jako mladší na rozdíl od raně

klasického slavného sochaře stejného jména (a autora *Diskobola*), vytvářel umělecký výraz krajních poloh co do volby motivů i jejich výtvarného zpracování. Výsledkem byly realistické studie sochařských námětů kontrastující s nadčasovou harmonií klasického období. Umělci helénistického období (*umění, helénistické) neusilují o vyrovnanost, ale řeší problém estetického ztvárnění nedokonalosti až ošklivosti. V soše *Opilé stařeny* Myrón pravděpodobně zachytil zestárlou a fyzicky sešlou *hetéru, jejíž vztah k životu a okolí je definován již jen notorickou potřebou vinného opojení. (Marie Pardyová)

Myrrha, v *řecké mytologii dcera kyperského *krále Kinyra, jež se zamilovala do vlastního otce. Dosáhla, že nepoznána se stala jeho milenkou. Když to otec zjistil, chtěl ji zabít, Myrrha však uprchla a svůj čin proklela; žádala *bohy, aby ji zbavili života i smrti. Byla proměněna v strom (myrrhovník), jemuž bohové určili neustále plakat; krůpěje jeho pryskyřice se dodnes nazývají *myrhou. V podobě stromu Myrrha porodila i svého syna a bratra: je to krásný *Adónis, pozdější miláček bohyně *Afrodítý. (Jaroslav Malina)

Myslbek, Josef Václav (20. 6. 1848, Praha – 2. 6. 1922, Praha), český sochař; příslušník generace Národního divadla, představitel monumentálního sochařského *realismu a zakladatelská osobnost českého moderního sochařství. Osobitý styl založil na propojení prvků *klasicismu, novorenesance i *secese a v obrozeneckém duchu, podobně jako Josef *Mánes v malbě, vytvářel zejména slavné postavy z české mytologie, historie i současnosti: *Přemysl a Libuše*; *Sv. Ludmila*; *Sv. Vojtěch*; *Jan Žižka*. Smysl pro realitu a lyrickou citovost zhmotnil ve svých vrcholných dílech, *Humanita*, *Oddanost* aj., a v četných portrétech. (Jaroslav Malina)

mysterie, *mysterium.

mysterium (z řečtiny: *myein*, „zavírat oči“, *mystikos*, „záhadný, tajemný, týkající se posvátných obřadů“):

1. úkony, obvykle obřadné, jimiž se má *člověk osvobodit od pout porušeného světa a spojit s božskou skutečností; spojeny s meditativní přípravou. Většinou jsou přístupna jen úzkému kruhu zasvěcenců, mají charakter tajných *kultů a jsou prostoupena *magií. Často symbolizují smrt a zmrtvýchvstání; souvisí s *mýty o bozích, kteří sestupovali na lidskou úroveň, umírali a byli vzkříšeni. O podrobnostech starověkých mystérií (například egyptských Ísidiných mystérií nebo řeckých eleuzínií) nejsou vzhledem k jejich utajení spolehlivé zprávy. Na mystéria se odvolává i novodobý *hermetismus a *antropozofie. *Křesťané, především východní, užívají tento výraz pro *svátosti;

2. [teologie], nadrozumové zjevení *pravdy, tajemství *víry;

3. nejrozšířenější žánr středověkého náboženského *dramatu, vycházející z *liturgické hry a z biblických námětů; největší rozvoj zaznamenal ve Francii, kde byly uváděny rozsáhlé cykly s desítkami herců; v Anglii totéž co *mirákl, ve Španělsku předznamenalo typickou formu – *auto sacramental*. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

mysticismus, *mystika.

mystika (z řečtiny: *myein*, „zavírat oči“, *mystikos*, „záhadný, tajemný, týkající se posvátných obřadů“):

1. nábožensko-filozofický proud založený na bezprostředním intuitivním prožitku božství, zvláště v *novoplatonismu, *judaismu i východních myšleních. Bývá spojen s *kontemplací, *meditací a *askezí. Poznání spojené s mystikou je nadřazováno nad jiné formy poznání; pokud na základě mystického prožitku dochází k omezení činnosti smyslů, jde o *extázi. Mystikové často překračují náboženský či společenský řád, aby zdůraznili výjimečnost mystického prožitku. V *islámu je mystika zastoupena v *súfismu, v judaismu v **Kabale*, v *hinduismu v *bhakti. Tato a další *náboženství i nábožensko-filozofická učení (novoplatonismus, *pýthagoreismus) a mysterijně náboženské kultury (řecký *orfismus) propracovávají kontemplativní a meditativní techniky k dosažení mystického prožitku. Křesťanští mystikové nacházejí v **bibli* řadu výkladů mystické zkušenosti. Mystické spojení

s *Bohem se často uskutečňuje prostřednictvím *Ježíše Krista a bývá spojeno s askezí, duchovní očistou a osvícením. Důležitá bývá pokora a otevření se Božímu oslovení. Ve východní církvi byl vlivný hésychasmus. Ke křesťanským mystikům patří *Bernard z Clairvaux, *Terezie z Ávily a řada dalších;

2. záhadnost, tajuplnost, tajemnost;

3. pejorativní označení věcí temných, nejasných, neprůhledných. (Jaroslav Malina)

myš domácí (*Mus musculus*), drobný hlodavec, jeden z nejvýznamnějších *komezálních *druhů. Termín „mus“ byl ve *středověku předmětem různých slovních hříček (v té době se například věřilo, že myši se rodí spontánně ze špíny; prst' latinsky: *humus*), ale pravděpodobně pochází ze *sanskrtu, kde znamená „krást“; zdobnělinu *musculus* („myška“) poprvé použil *Plinius Starší, aby odlišil myš od příbuzného *potkana.

*Systém myší byl až do přelomu 70. a 80. let 20. století poměrně nejasný v důsledku celkové morfologické uniformnosti těchto živočichů na jedné straně a vysokou proměnlivostí ve zbarvení srsti na straně druhé. V Evropě se vyskytují dvě komezální formy myší (většinou považované za poddruhy, někdy také za samostatné druhy): ve východní a severní Evropě je to *Mus musculus musculus* (myš domácí, myš východoevropská nebo východní), v západní a jižní Evropě *M. m. domesticus* (myš západoevropská). Díky *synantropní vazbě se *M. m. musculus* rozšířila až na *Dálný východ (zde se setkává s formou *M. m. castaneus*, jejíž areál leží především v jihovýchodní Asii), kdežto *M. m. domesticus* osídlila ostatní kontinenty (Afrika, Severní a Jižní Amerika, Austrálie). Na styku areálů obou forem vznikla úzká hybridní zóna, která probíhá napříč Jutským poloostrovem a od pobřeží Baltu přes střední Evropu a Balkán k Černému moři. U nás se vyskytuje na většině území forma východní, pouze v nejzápadnějším cípu České republiky se vyskytuje myš západoevropská.

Myš domácí je ekologicky velmi plastickým druhem: byla zjištěna například v mrazárnách nebo hlubinných uhelných dolech; některé ferální *populace (tj. zpětně přešle ze *synantropie na volný způsob života) se vyskytují i na subantarktických ostrovech za polárním kruhem. Její *karyotyp obsahuje 40 *akrocentrických chromozomů, u řady populací (převážně *M. m. domesticus*) se však vyskytuje snížený počet *chromozomů v důsledku *robertsonských fúzí.

Pravlastí současných myší a jim příbuzných druhů je jihovýchodní Asie (nejstarším předkem je rod *Antemus*, známý z vrstev starých přibližně 13,5 milionu let); rod *Mus* se objevil poprvé v Pákistánu (*Mus auctor*, 6,5 milionu let). Už od pradávna byl život myší spojen s člověkem – jejich pozůstatky byly nalezeny například ve známém nalezišti **Homo erectus* *Čou-kchou-tien v Číně. *Kosti myší byly nalezeny i v jednom z nejstarších neolitických sídlišť *Çatal Hüyük (Turecko), kde mohly sloužit k *rituálním účelům nebo ke zdobení *oděvu, což naznačuje absence obratlů a žeber. Stopy myší činnosti jsou známy z egyptské Staré říše; o tom, že již v té době tento drobný živočich představoval významného škůdce, svědčí i *zbožštění jeho hlavního *predátora – *kočky (2800 př. n. l.). O tom, že lovecky zdatné kočky bývaly vysoce ceněny, svědčí i vyhláška velšského *krále Hywela Dda z roku 930, která stanoví nejen ceny odchovaných koček podle jejich loveckých zkušeností, ale i tresty za usmrcení kočky v králových sýpkách (provinilec musel odevzdat buď ovci i s jejím jehnětem, nebo tolik obilí, které zcela zakrylo mrtvou kočku zavěšenou za ocas tak, že se čenicem dotýkala země).

Ne všechny kultury však myš považovaly za škůdce. Pravděpodobně nejstarším písemným záznamem o chovu myší je homérská *legenda z období kolem 1200 př. n. l., která popisuje vznik kultu tzv. „myšího boha“ Apollóna Smithea, který údajně pomohl *Trójanům k vítězství nad pontskými vojsky (kolem 1400 př. n. l.) tím, že myši přehryzaly řemeny *štitů nepříteli. Tomuto *bohu pak byl postaven *chrám na ostrově Tenedos (dnes Bozcaada v Turecku) při ústí Dardanel, kde byly myši chovány na veřejné náklady. Myší *kult se brzy rozšířil i do dalších *měst a byl populární ještě po 900 letech za *vlády *Alexandra Makedonského a lokálně se udržel až do roku 1543. Mnohem většího rozmachu se však chov

a šlechtění myši dočkal na *Dálném východě. Například již z doby kolem roku 1100 př. n. l. byl ve starověké Číně uváděn termín „skvrnitá myš“ a tzv. „tančící myšky“ jsou v Číně známy přinejmenším od roku 80 n. l. Také v Japonsku dosáhl chov myši a vývoj nejrůznějších variet velké popularity.

Použití myši k vědeckým účelům ovšem nemá zdaleka tak dlouhou tradici. Ve starověku byly myši používány k *věštění nebo k léčení některých *chorob, například bradavičnatosti nebo šedého zákalu. Na tuto tradici navázaly i praktiky středověku, který myši všeobecně považoval za d'ábelská stvoření. Teprve roku 1664 je poprvé použil při svých experimentech se zvýšeným tlakem „anglický Leonardo“ Robert Hooke, později je pro své anatomické studie využíval i William *Harvey. Objevitel kyslíku Joseph Priestley ve své knize *Experiments and Observations on Different Kinds of Air* (Experimenty a pozorování různých typů vzduchu, 1774–1777) popisuje nejen svoje pokusy s myšmi, ale také návod, jak je chytat a chovat. Na počátku 20. století Lucien Cuénot na myších prokázal platnost *Mendelových štěpných poměrů u savců (1902), objevují se však (dosud spolehlivě nedoložené) spekulace, že chovem myši se zabýval i sám Mendel, který jejich křížením dospěl ke svým genetickým *zákonům, byl však na zásah brněnského *biskupa nucen svoje experimenty ukončit a věnovat se pěstování méně kontroverzního *hrachu.

Jistou dvoutvářnost si myš uchovala i do současnosti, kdy zůstává nevídaným hostem v lidských obydlích (a při lokálních masových přemnoženích, zejména v Austrálii, i významným škůdcem), na druhou stranu ovšem i pomocníkem, který pomohl zachránit miliony lidských životů a bez kterého si dnes nedokážeme představit žádné odvětví biomedicínského výzkumu; *myš, laboratorní. (Miloš Macholán)

myš, laboratorní, technický termín označující inbrední i outbrední *kmeny *domácích myši. Za *inbrední je považována *linie udržovaná striktním křížením sourozenců nejméně 20 generací. Geneticky tvoří laboratorní myši heterogenní skupinu: nejznámější a nejrozšířenější kmeny jsou směsí různých forem domácích myši (zpravidla považovaných za poddruhy), v níž největší zastoupení mají geny myši západoevropské (*Mus musculus domesticus*). V současné době se stále častěji vytvářejí kmeny odvozené z volně žijících, *komezálních i nekomezálních *taxonů.

Historie laboratorních myši začala v roce 1909 na Harvardu, kde vznikl první historicky známý inbrední kmen myši DBA (název je odvozen ze tří typických *mutací: *diluted, brown, non-agouti*). Jejím tvůrcem byl jeden z čelných průkopníků myši genetiky Clarence Cook Little (1888–1971), který se během svého postgraduálního studia pod vedením Williama C. Castlea zabýval výzkumem dědičnosti zbarvení. Po *první světové válce pokračoval na Carnegie Institution v Cold Spring Harbor a především v Roscoe B. Jackson Laboratory (dnes The Jackson Laboratory) v Bar Harbor ve státě Maine (USA), kterou založil v roce 1929 a kterou vedl až do roku 1956. Z původních sedmi zaměstnanců a 50 000 dolarů ročního rozpočtu se tato laboratoř rozrostla na téměř 1300 zaměstnanců (z toho více než 460 vědeckých pracovníků); celkový roční příjem dnes činí takřka 140 milionu dolarů a každý týden se prodá kolem 44 000 myši (viz <http://www.jax.org>). Přesto je prodej myši pouze vedlejším produktem činnosti Jacksonovy laboratoře – od svého vzniku se zaměřuje především na vědecký výzkum, který přinesl řadu prioritních výsledků, například objev mateřského přenosu rakoviny prsu. Littleův výzkum přenosu transplantátů z 20. let 20. století později vedl k objevu hlavního histokompatibilního komplexu, MHC, u myši (byl označen jako H-2) a objasnění jeho funkce, které vyústilo v Nobelovu cenu za medicínu pro Littleova žáka George Snella (1980).

K dalším průkopníkům chovu a vývoje kmenů laboratorních chovů myši patřil L. C. Strong (Littleův kolega v Cold Spring Harbor), L. Loeb a H. Bagg. Mezi nejznámější kmeny patří C57BL, CBA, C3H a BALB/c (laboratorní bílé myši; bílé myšky známé z obchodů nejsou inbrední a označují se obecně jako „Swiss albinos“, protože pocházejí ze skupiny dvou

samců a sedmi samic, které v roce 1926 převezla dr. Clara Lynchová ze švýcarského Lausanne v krabici od bot lodí do USA – z této skupiny byly později vytvořeny i některé inbrední kmeny, například SWR nebo SJL).

Až do poloviny 80. let 20. století byly laboratorní kmeny myši považovány za domestikované formy myši západoevropské (*M. m. domesticus*). Genetické výzkumy však vedly k překvapivému zjištění, že většina tzv. „klasických“ kmenů má *chromozom Y typický pro východoevropskou a asijskou formu *M. m. musculus* a pro *M. m. castaneus* z jihovýchodní Asie. Navíc se ukázalo, že genetické rozdíly mezi kmeny jsou příliš velké na to, aby tyto linie mohly pocházet z jednoho zdroje. Příčinou tohoto jevu bylo zařazení různých myších variet (včetně tzv. „tančících myšek“), dovážených z *Dálného východu do západní Evropy a posléze do Spojených států, do prvních chovných programů (viz také *myš, domácí). (Miloš Macholán)

myšky, kloubní, volná tělíska (*sekvestry) uvnitř *kloubu, která vznikají odlomením *osteofytu nebo kalcifikované kloubní *chrupavky. (Lenka Vargová)

myšlení (jeho jistoty a nejistoty), nejvyšší poznávací proces; zprostředkované a zobecňující poznávání skutečnosti, psychická manipulace s myšlenkami, představami, *symboly, vzpomínkami, koncepty. Myšlení zprostředkovává poznání toho, co nelze přímo vnímat, dospívá z konkrétních, dílčích poznatků k poznatkům obecnějšího významu. Je provázeno nejistotami, komplikacemi a problémy, které se snažili v průběhu historie řešit mnozí významní myslitelé; rovněž se pokoušeli vytvořit pravidla správného myšlení a usuzování.

V tomto smyslu naši *euroamerickou civilizaci až donedávna pronikavě ovlivňovaly dvě knihy – *bible a Eukleidovy *Základy* (řecky: *Stoicheia*, latinsky: *Elementa*). *Eukleidés odvozoval tehdejší *matematiku z třinácti evidentních tvrzení. Jeho pojetí matematiky přetrvalo dvě tisíciletí a stalo se vzorem výstavby všech exaktních věd. „Poznal jsem,“ vyznal se René *Descartes, „kolik nesprávných domněnek jsem v mládí pokládal za pravdivé a jak pochybnou cenu má to, co jsem později vystavěl na těchto základech.“ Hledal proto úporně jistotu, alespoň jedno tvrzení naprosto nezvratné a byl při tom veden ideou, že „všechno to je pravdivé, co poznáváme velmi jasně a zřetelně“. Jistotou může být proto jen rozumový poznatek. Nepochyboval, že pak z tvrzení jistého už pouze s pomocí *logiky dokáže zbudovat dílo trvalé a nevyvratitelné, že pochopí sebe a *svět. (O tři sta let později napsal rakouský filozof Ludwig *Wittgenstein v úvodu svého *Tractatus logico-philosophicus* [1922, Logicko-filozofický traktát; česky: Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku – Svoboda-Libertas, 1993], že nepochybuje o správnosti svých myšlenek, že však přínos práce vidí v tom, že se prokáže, jak k ničemu nejsou. A Bertrand *Russell, snad nejvýznamnější logik 20. století, zase v komentáři připojil, že nedůvěru k Wittgensteinově práci mu vnuká to, že v ní nenalezl žádnou chybu. Takového vývoje doznala Descartova představa, že člověk je „pánem a vládcem přírody“.)

Descartes nebyl sám, koho uchvátila Eukleidova geometrická metoda. Kupříkladu nizozemský filozof Baruch *Spinoza budoval etiku způsobem geometrickým (*more geometrico*), Gottfried Wilhelm *Leibniz toužil po umění objevovat (*ars inveniendi*). Isaac *Newton podal své dílo *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Matematické základy přírodovědy, 1687) rozčleněno do definic, *axiomů, korolárů, vět, doplňků a tvrzení. Ale o čem už nelze pochybovat? Co je naprosto „zřejmé a jasné“, *clarae et distinctae*? Descartes se rozhodl metodicky pochybovat o všem, a proto si vymyslel Podvodníka, nanejvýše mocného a chytrého, jenž klame úmyslně a neustále. (Vždyť i Charles *Darwin tvrdil, že „*příroda se snaží lhát vám přímo do očí“. Ze začátku optimistickému Albertu *Einsteinovi se sice zdálo, že „hospodin je lstivý, avšak hloupě škodolibý není“, ale ke konci života prohlásil: „Kladu si otázku, zda příroda hraje stále stejnou hru.“) Na všechno můžeme Podvodníkovi „skočit“, jen jedno nám nevyvrátí, to, co nás při všech pochybách neustále provází, totiž naši existenci.

Descartovo „já jsem“ je nevyvratitelné i pro Podvodníka. Existenci, i důkaz existence položil Descartes do myšlení – myšlení nemůže být nemyšleno. Této jistoty se dostalo Descartovi náhlým vnuknutím, v jednom okamžiku, když předtím stále zdroj jistoty hledal. Snad si kdysi v mládí přečetl – a jelikož byl žákem jezuitské koleje La Flèche, je to i pravděpodobné – v Aureliovi *Augustinovi větu „protože totiž, kdybys nebyl nic, nemohl bys být klamán“. A nyní se mu tento postřeh objevil v nových souvislostech. Podobně se vyjádřil šest set před Descartem perský filozof a lékař *Avicenna (Abú Alí al Husain ben Abdaláh Ibn Síná, 980–1037). Stejně tak poznáváme v postavě Podvodníka osobu Advokáta ďábla – jím byl ve středověkých scholastických disputacích oponent, který měl za úkol vznášet jakékoli protiargumenty. Zřejmou jistotou bylo tedy Descartovi myšlení. „Cogito, ergo sum – Myslím, tedy jsem“ – a to je také myšlení. Evidence umožněná tím, že se myšlení dokáže vyjadřovat o sobě samém. Myslet lze totiž vždy jen o něčem, myslet doslova na nic nelze. Pokud o něčem myslím, mohu myslet také o tomto myšlení. Jak tedy sledovat své vlastní myšlení? Kdy myslím a kdy ne? Mohu myslet bez uvědomění, bez *jazyka? Co vlastně myšlení je, jak probíhá? Descartes se odkazoval k evidenci myšlení, ale samotné myšlení evidentní není, jistoty nazírané z jiných hledisek přestávají být jistotami. Jedním z Eukleidových axiomů je tvrzení, že celek je větší než část. Skutečně? *Teorie množin ukázala, že všech přirozených čísel je přesně tolik jako všech čísel sudých, což je ve zřejmém rozporu s Eukleidovým předpokladem. Tento fakt si uvědomil už Galileo *Galilei (15. 2. 1564, Pisa, Itálie – 8. 1. 1642, Florencie, Itálie). Evidentní rozpornost této skutečnosti ho přivedla k závěru, že u nekonečných množství nemá smyslu ptát se po jejich velikosti. Zdálo se, že od antických dob panující přesvědčení, že člověku je dáno pouze zkoumání *potenciálního nekonečna a *aktuálního nekonečna je mu odepřeno, je i tímto faktem podporováno. Jen málokdo si troufl proti této tezi otevřeně vystoupit. Mezi řídké výjimky patřil například Gottfried Wilhelm *Leibniz, ani on však neodkryl metodu, jak se s rozporností aktuálního nekonečna vyrovnat. To čekalo až na Bernarda Bolzana a především na Georga Cantora (3. 3. 1845 Sankt Petěrburg, Rusko – 6. 1. 1918 Halle [Saale], Německo). Cantorovi se právě přiřazení, které stálo v jádru Galileiho odmítnutí, stalo základnou úvah. Mimochodem, jím založená *teorie množin vznikla, jak doznal, na základě studia středověké scholastické filozofie. Je to i případ „náhody“, náhodou mohla být teorie množin o čtyři století starší ...

Zásadní revize se dočkal i Eukleidův pátý předpoklad, že bodem, který neleží na přímce, vede s touto přímkou jediná rovnoběžka. Carl Friedrich Gauss, János Bolyai a Nikolaj Ivanovič Lobačevskij jej na počátku 19. století nahradili jeho opakem a vybudovali novou, jinou, neeukleidovskou geometrii, stejně bezespornou jako byla geometrie Eukleidova (viz *matematika). („Nejkratší vzdálenost mezi dvěma body není vždy přímka.“ To také patří k Lobačevského výrokům.) Tak se zjistilo, že lze stejnou geometrii vytvořit vždy s pomocí jiných axiomů a že na evidenci axiomů vůbec nezáleží. Přirozenost, *harmonii a jas říše čísel *Řekům narušovala existence čísel iracionálních. „Říká se,“ zpravuje nás Proklos Diadochos (410–485), „že člověk, který poprvé zveřejnil zkoumání iracionálního, zahynul při ztroskotání lodi. A to proto, že to, co nelze vyslovit a co si nelze představit, mělo navždy zůstat skryto. Proto také ten ohavník, který se náhodou tohoto obrazu živoucího dotkl a jej odhalil, na místě svého činu byl zaražen a tam věčnými vlnami byl smeten.“ Předpoklad, že začátky musejí být jasné a zřetelné, že takové jsou vlastnosti pravdy, se ukázal po Descartovi *ideálem nespílitelným, dědictvím řecké představy světa jako místa harmonicky uspořádaného, estetickým ideálem ... Ale přetrvává a v abstraktnější formě jej sdílel kupříkladu Albert Einstein: „Podle dosavadní zkušenosti máme totiž právo věřit, že se v přírodě uskutečňuje, co je matematicky nejjednodušší.“

Není to jediný vědní ideál od antiky převzatý, od oné doby neseme s sebou *ideu úměrnosti a harmonie, kterou snad nejzřejměji vyjádřil Gottfried Wilhelm Leibniz představou předzjednané harmonie světa. Staří Řekové byli však asi moudřejší, když oddělovali kosmos a

*chaos, apollónskou uvážlivost od dionýské nespoutanosti. Rozpustil-li Leibniz vše v harmonii, musel se pak utěšit alespoň myšlenkou, že tento tak nedokonalý svět je nejdokonalejším ze všech možných, což *ironicky parafrázoval již *Voltaire ve výročích filozofa Panglose, postavy románu *Candide*. Touha zřít předzjednanou harmonii byla Einsteinovi pohnutkou pro vědeckou práci. Harmonie se slučuje s krásou. Henri Poincarému, Albertu Einsteinovi a Paulu Diracovi byl estetický vztah k hledání optimálního řešení metodologickým principem. Ale nejen tím, Poincarému se stala harmonie jedinou skutečností: „Harmonie je jedinou objektivní skutečností, jedinou pravdou, které můžeme dosáhnout.“ Ale nehledáme tak ve světě to, co od něj chceme a co se do něj pokoušíme vložit? „Člověk usiluje,“ vyznal se Einstein, „vytvořit si jakýmsi adekvátním způsobem zjednodušený a přehledný obraz světa a tak překonat prožívaný svět, pokouší se nahradit jej do jisté míry oním obrazem. Tak si počíná malíř, básník, spekulativní filozof i přírodovědec, každý po svém. Do onoho obrazu a jeho utváření přesunuje těžiště svého citového života, hledaje tak klidu a jistoty, jichž nemůže najít v přeúzkém kruhu vířících a osobních zážitků.“ Nezapomeňme, že myšlení není jen logika . . . , že fantazie a logika mají společný půdorys – jinak by nebyly; že to, co je jim společné, je krása.

Definitivně zrušil kouzlo axiomatických systémů před tři čtvrtě stoletím rakouský matematik a logik, brněnský rodák, Kurt *Gödel. Je to objev tak významný a dotýkající se celého myšlení, *kopernikovský obrat, že neodoláme pokušení vyložit jej v krátkém exkursu. Šachová hra obnáší čtyřiašedesát políček, dvaatřicet figurek a několik málo pravidel, to není mnoho, mnoho je však všech možných postavení figurek na šachovnici. Některé situace jsou zřejmě nemožné, bílý nemůže mít nikdy dva krále. Ale jsou možná taková postavení, která pravidlům odpovídají, avšak přitom k nim nelze v průběhu hry dospět? Jestliže ano, pak existují šachové problémy, které do vlastních šachů nepatří. Podobné situace se nazývají „rajskou zahradou“. V axiomatických systémech, vezměme si například axiomatický systém aritmetiky, máme obdobný problém, rajskou zahradou jsou ta aritmetická tvrzení, která nedovedeme z axiomů odvodit. Říká se tomu problém úplnosti, axiomatický systém je úplný, dá-li se dokázat, zda jakákoli věta, správně jeho prostředky utvořená, do něj patří či nepatří. V roce 1931 Kurt Gödel dokázal, že axiomatický systém aritmetiky je neúplný, a co horšího, že takový musí být každý i jen trochu složitější systém.

Descartes protestuje – člověk pak nemůže být „pánem a vlastníkem“ (*maître et possesseur*) přírody! Ano, ale není to ta krásnější možnost? Kromě toho se můžeme vždy do rajské zahrady dostat – dvojí cestou. Změníme axiomy a nerozhodnutelné tvrzení do soustavy začleníme. Nebo prostě ono tvrzení za axiom prohlásíme. Ale pak nám vždy a znovu vyvstanou nová tvrzení nerozhodnutelná, nové rajské zahrady – našťěstí. Takové rajské zahrady lze hledat i v každodenním životě, to měl snad právě na mysli anglický spisovatel Gilbert Keith Chesterton (1874–1936), když uvedl jako možnost neodporující žádnému pravidlu, a přesto nemožnou to, že právě teď, v tomto okamžiku, zazní ti, čtenáři, zvonek, jdeš otevřít, a koho nevidíš – *papeže. Toto setkání nemůže totiž navázat na kroky, tahy, události běžného života, které se udály a dějí, ač v setkání samém není nic nesmyslného. A protože ve snu, fantazii, *imaginaci se s papežem můžeme setkat, třeba hned, jsou proto ony možnosti jakousi rajskou zahradou. Každý problém lze tedy vyřešit tím, že jej přijmeme, že se mu otevřeme, že jej zahrneme do vyšší, jiné soustavy. Člověk není osel, zvláště ne osel Buridanův. Ten posel hlady mezi dvěma zcela stejnými kupkami sena, nedokázal se rozhodnout, kterou z nich spořádat.

Člověk sice váhá, váhá, ale nakonec si vymyslí důvod mimo kupky, nad senem, pojme kupky do širšího systému, na jehož základě se pak rozhodne. Člověk si otevírá stále nové *stupně volnosti . . . „Ale co je to člověk? Rozumný živočich? Ne, to neřeknu, poněvadž později by bylo nutno zkoumat, co je živočich a co znamená být rozumný a tak z jedné otázky bych se dostal k několika těžším,“ tak pokračoval Descartes ve svých úvahách. My však dnes

víme, že je to také jedna cesta k poznání. Oko se nevidí, stejně jako nelze zároveň myslet na myšlení o něčem a na toto myšlení o něčem. Současně. Ale oko můžeme vidět v zrcadle, u jiných, poznávat je podle toho, co a jak vidíme. Stejně tak lze sledovat i myšlení, zprostředkovaně, nepřímou, prostřednictvím. A to znamená měnit hlediska, dobu, místo, úhly pohledu, *názory, přístupy, metody, zařazení, zkoumat jednou od konce, jindy od začátku. A hlavně všechna hlediska střídát, osvětlovat jedno druhým, konfrontovat a organizovat. A nutně také, bohužel, vysvětlovat jedno druhým, způsobem, jehož se Descartes hrozil. A proto se nedivíme, že když pohlédneme na problém myšlení, zjistíme, že jen málo věcí je tak nejasných jako myšlení, že pouze málo odborníků se shodne na málu a že definitivní řešení není nejen v dohledu, ale též není ani cílem, ani ideálem.

(Viz též *člověk – mozek, vnímání, spánek a sny, jazyk a řeč, paměť a učení, tvořivé myšlení, *metody ars inveniendi, *myšlení, jazyk, symboly a rituály archaických lidí, *myšlení, jazyk, symboly a rituály moderních lidí.) (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

myšlení, diskurzivní (z latiny: *discursivus*, „rozbíhavý, větvící se; výklad“), myšlení soustavné, postupné, argumentující a kritické, kdy si *subjekt uvědomuje postupně všechny jednotlivé články souvislého procesu myšlení. (Jaroslav Malina)

myšlení, divergentní (z latiny: *dī-vertere*, „rozcházet se, narůžno obracet; lišit se“) (laterální myšlení), myšlení, které se rozbíhá a větví, aby k danému úkolu nebo problému objevilo jedno, případně více řešení. (Jaroslav Malina)

myšlení, jazyk, symboly a rituály archaických lidí, označení *psychických aktivit *archaických lidí ve *starém paleolitu až *středním paleolitu.

Bezčasovost lovců: „Bylo a je, neustále,“ říkají o mytologické „době snění“ *Austrálci, jedna z nám nejvzdálenějších kultur, s nimiž se ještě můžeme v rámci moderní světové populace konfrontovat.

Antropologové nemají k dispozici archaický lidský mozek, takže jeho složitost mohou posuzovat pouze podle mozkových výlitků, ať už přirozených (*Gánovce) či umělých. Na základě těchto výlitků by sice neandertálský mozek a jeho stavba splňovala podmínky pro strukturované myšlení, nevíme však nic o schopnostech analogie, předvídání, vhledu, *imaginace a dalších kombinací mezi jednotlivými sférami lidského myšlení. Antropologové a archeologové se tedy snaží zkoumat chování archaických lidí z hlediska plánů, záměrů a znalostí vztahu příčiny a následku, avšak *archeologický záznam, který je k dispozici, neposkytuje takové plány, pouze důsledky minulých činností. Umožňuje více či méně přesně postihnout volbu místa pro osídlení, promyšlenost lovecké *technologie či posloupnosti při výrobě *nástrojů. Struktura takového plánování je ovšem dána nejen myšlením *člověka, ale propojením vztahů mezi tvůrcem, *materiálem, *krajinou a *časem – a právě o těchto procesech nevíme nic. Jak zdůraznili Philip Chase a Harold Dibble, velmi výrazně tu promlouvá takzvané negativní svědectví, onen nápadný nedostatek stop po symbolickém myšlení a chování.

Podle Lewise R. *Binforda lze řadu rozdílů mezi archaickou a moderní populací vysvětlit změnou „hloubky plánování“ (*planning depth*). Šlo by tedy o uvědomění si vztahu příčiny a následku při časově strukturovaném lidském počínání. Hloubka plánování přímo určuje i hloubku lidské mysli a perspektivu, do níž člověk sám sebe klade. Jestliže popíráme hloubku plánování, ocitají se *raní hominini v jakési bezčasovosti.

Jazyk: Po léta se za hranici mezi námi a ostatními tvory považuje vytvoření *jazyka, avšak přímé antropologické a archeologické doklady i v tomto případě chybějí. Mezi kosterními pozůstatky se jen zřídka najdou křehké *jazyčky (**os hyoideum*), o *chrupkách, které tvoří *hrtan (**larynx*), ani nemluvě. O tvaru mluvidel jsou tu jen dohady opřené o tvar *báze lebky a *dolní čelisti. Na základě dostupných údajů vytvořili Philip *Lieberman a Edmund Crelin počítačový model archaických mluvidel. Savci, ale také lidské děti, totiž mají poměrně plochou spodinu lebky, čímž se hrtan dostává dost vysoko do hrdla. To umožňuje současně

polykat a dýchat, ale v prostoru nad hrtanem není dost místa pro tvorbu rychlé a plynulé lidské řeči. Podobný tvar lebeční spodiny mají nejen raní hominini a pozdější **Homo erectus*, ale ještě i **Homo neanderthalensis*. Neznašená to, že neandertálci nemohli mluvit vůbec, ale rychlost a proměnlivost **zvuků* i vyjadřovací možnosti byly omezené. Nový nález vzácné jazylky u neandertálce pohřbeného v jeskyni **Kebara* (Izrael) tyto diskuse opět rozvířil, ale definitivní závěr nepřinesl. Obráťme se teď od tvaru hrdla k souvislostem jazyka. Vždyť řeč jsou slova a slova jsou **symboly*. Smysl symbolu a epického sdělení, které vyjadřuje, je uskutečnitelný až v rámci časově strukturovaného myšlení.

Symbols a rituály?: Thomas **Wynn* použil psychologické metody k **analýze* lidského chování během posledního milionu let, a to v takové komplexnosti, jakou mu archeologický záznam dovolil, aniž by zjistil zásadní změnu v duševních nebo poznávacích schopnostech. Také podle Alexandra **Marshacka* se lidský mozek vcelku postupně vyvíjí v orgán ovlivněný **časem* a čas ovlivňující. Naproti tomu Harold Dibble a Philip Chase zdůrazňují, že je třeba rozlišovat mezi schopností k určitým činnostem a skutečným využitím takové schopnosti. Není ani jistoty, zda by taková činnost byla archeologicky zaznamenána. Značný význam proto budou mít rozbory archeologického **kontextu*, v němž se sporné předměty objeví. Připusťme, že technologické operační řetězce (viz **chaîne opératoire*) doložily u archaických lidí smysl pro předvídaní a plánování, zatímco styl jejich nástrojů svědčí o estetickém citu. Řada autorů však dnes pochybuje o schopnosti symbolického myšlení a jazykově strukturovaného chování.

Opatrnost je opravdu na místě. Dobrým příkladem, jak nedostatečně podložené **archeologické* rekonstrukce vytvářejí jen další kapitoly archeologické mytologie, byly takzvané medvědí kultury neandertálců. Nahromadění lebek a dalších kostí jeskynního medvěda, více či méně přirozeně vzniklá v jeskynních výplních (někdy dokonce ve vysokohorských alpských polohách), vložili archeologové do etnografického kontextu, který líčí medvědí rituály obvyklé u sibiřských národů. Tak vznikla **analogie* mezi Sibiřany a neandertálci, dočkala se popularizace a rychle se rozšířila.

Naši současnou skepsi vůči symbolickému myšlení u archaických lidí nevyvrátila ani revize předmětů, které se v literatuře tradičně uváděly jako ozdobné nebo symbolické („protoumění“). U celé řady **kostí* a **zubů*, považovaných za záměrně provrtané přívěsky, se zjistilo, že otvor mohly provrtat larvy hmyzu nebo prokousnout šelmy. Neobstály ani údajné **rytiny* v kostech, neboť některé rýhy mohl vytvořit člověk nevědomky při běžné práci, například odřezáváním a krájením masa, šlach či **kůže*, zatímco jiné se pod mikroskopem ukázaly být jen náhodnými výtvoři kořenů a larev. Existují jistě i opravdové estetické předměty, nepochybné výtvoři pravěkého člověka, ale jejich uložení ve vrstvách, zejména pokud jde o starší výzkumy mnohvrstevných francouzských **lokalit*, nevyklučují, že se tam dostaly druhotně, tedy z mladších vrstev v nadloží.

Zastáncům symbolického myšlení u archaických populací zbývají jako argumenty především estetické kvality některých nástrojů, používání **minerálů* jako **barviv*, a sběr fosilií. A posléze i doklady záměrného pohřbívání mrtvých těl, které ovšem začali praktikovat teprve neandertálci na sklonku středního paleolitu, současní s prvními **moderními* lidmi. Tyto typy chování nemusí být propojeny, jako je tomu u červeně zbarvených **hrobů* charakteristických pro mladý paleolit. Na místech zdrojů barviv, jako je Lovaš a **Bečov*, je poměrně dobře doložena i práce s nimi, nevíme však, co vlastně bylo obarveno. Teprve v případě takzvané „čuringy“ z interglaciálního naleziště Tata v Maďarsku známe i sám obarvený předmět: lamela sloní stoličky byla záměrně oddělena, vybroušena do oválného tvaru a pokryta červeným barvivem. Proto archeologové v tomto ojedinělém případě stále používají výraz „čuringa“ pro symbolický předmět, převzatý z terminologie Austrálců. Zhotovování a použití ozdobných předmětů je skutečně doloženo teprve v samém závěru vývoje, u posledních neandertálců francouzského **chatelperronienu*.

Thomas Gargett nakonec podrobil kritice i schopnost neandertálců pohřbívat. Tato kritika však už přesáhla meze reálného skepticismu, a tak i ti autoři, kteří v zásadě upírají symbolické myšlení a uměleckou tvůrčí činnost neandertálcům, se v tomto případě postavili na obranu jejich hrobů. I podle dost přísné revize zůstává nejméně devět nesporných lokalit ve Francii a na *Předním východě, avšak skutečný počet bude podstatně vyšší. Jednoduché pohřební zvyklosti, bez prokazatelných *milodarů či osobních ozdob, ovšem na první pohled prozrazují velmi jednoduchou, až rovnostářskou společenskou strukturu, v níž se skutečné individuality sotva projeví (viz *smrt a pohřeb – prehistorie).

Tato diskuse, ač založená na interpretaci předmětů a jejich archeologického kontextu, bude mít širší rozměr. Část archeologů totiž věří, že jejich snaha postihnout u archaických populací vlastnosti co nejbližší a nejsrozumitelnější nám samým je projevem *humanismu. Jakoby tu neexistovala nekonečně pestrá variabilita možností, jak se lidské populace mohou úspěšně adaptovat, žít, myslet. A ta může daleko přesáhnout meze naší současné představivosti. Domníváme se, že skutečný humanismus tkví někde jinde, ve schopnosti pochopit a respektovat cesty těch druhých.

Když Charles *Darwin, znechucený studeným a deštivým počasím Ohňové země, poprvé uviděl tamní domorodce, napsal: „Často slýcháváme úvahy, jaké potěšení ze života mohou mít někteří nižší živočichové, ale oč vhodnější by bylo ptát se, jaké potěšení ze života mají tito divoši!“ Ovládnutí technologií (a v tomto smyslu je i *symbolismus *technikou uchování a přenosu informací) hodnotí naše *společnost vysoko. A Darwin měl jistě pravdu, když ve své poznámce měří úspěšnost dané populace také potěšením ze života. Zkusme však otázku obrátit: nemůže být kritériem vyspělosti také schopnost rozvinout svou osobnost bez pomocných technologií? A dokázali to naši archaičtí předchůdci? (Jiří A. Svoboda)

myšlení, jazyk, symboly a rituály moderních lidí, označení *psychických aktivit *moderních lidí v *mladém paleolitu.

Čas, jak jej definovat a měřit: Jedním ze základních fenoménů je pojmání a prožívání *času. *Čas lovců na severní polokouli plyne v podstatě cyklicky, v rytmu ročních období a jejich perspektiva bude členitější, než například u *Austrálců: „Bylo a je, neustále.“ Lovec *Dakotů ví, kolik sněhů zažil, nebo, jinak, kolik sněhů uplynulo od jeho „objevení se“. Měsíce jsou lunární, ale postačí jich dvanáct a své názvy odvozují od přírodních úkazů nebo typických činností; oddělovat týdny, pokud nepotřebujeme sedmý, sváteční den, je zbytečné. Čas vyjadřují Dakotové znakem kruhu – malý kruh znázorní rok, velký kruh život člověka. Takzvané zimní počty, které u Dakotů zaznamenal americký armádní důstojník William H. Corbusier, ukázaly, že po skončení určité konkrétní zimy jí rada *kmene přidělí podle některé významné události jméno a znak. Teprve tím se stane cyklický čas lineárním a utváří se historie kmene. Graficky to vyjádří úsečka, která propojí několik kruhů.

Archeologové řešili otázku času na nejrůznějším materiálu z evropského mladého paleolitu, pokud nabízí nějakou možnou odpověď. Jen namátkou: Robin Torrenceová sledovala vliv času na pečlivost opracování nástrojů, Alexander *Marshack interpretoval zobrazení a *symboly ve vztahu k ročnímu časovému cyklu, Jiří A. *Svoboda rozčlenil umění „krátkodobé“ (určené pro jediné použití) a „dlouhodobé“, Tim Ingold sledoval vztah *času a *krajiny. Vkládání archeologických předmětů do posloupností, procesů a činností ovšem předpokládá, že mladopaleolitická *společnost měla předem definovaný pojem času.

S nástupem mladého paleolitu se objevil jeden nápadný typ záznamu: pravidelné řazení symbolů v *kamenech i *kostech, zatím jen prostých vrypů, které Alexander Marshack a Boris Frolov interpretovali jako *lunární kalendáře. Přístup Marshacka, který pod mikroskopem zkoumal jednotlivé vrypy či skupiny vrypů, aby tak dokázal, že jsou vyryty různými nástroji a tedy v časovém odstupu, je v zásadě formální a empirický. Marshack totiž musel v prvé řadě vyloučit, že se jedná o ornament. Frolov byl více ovlivněn sibiřskou *mytologií a *šamanismem, avšak oba badatele spojuje snaha rekonstruovat časový rámec, v němž lovecká

společnost žila. Přirozeně, že formální *analýza vrypů, i když jejich počty mohou být zhruba odvoditelné z lunárních cyklů, není sama o sobě důkazem takového časového rámce. V literatuře neustále vyvolává kritiku, paradoxně budovanou z neméně formálních pozic.

Jestliže sám princip příčiny a následku, respektive konečného cíle (anglicky: *end-goal governed*) ovládal již kulturu *starého paleolitu a *středního paleolitu, pak novou kulturu mladého paleolitu zřejmě charakterizuje struktura pravidel (anglicky: *rule-governed*). Předpokládáme, že „objev“ a definování času a následná variabilita časových struktur pomáhá vysvětlit *kulturní změny u jedince i ve společnosti. Předpokládáme rovněž, že koncepce času, jakkoli odlišně jej různé lovecké společnosti chápou, se v určitém historickém okamžiku stala součástí paleolitického adaptačního systému. Přináší s sebou řadu dalších jevů: paměť a epiku, plné sebeuvědomění a v důsledku toho i poznání cyklu života a *smrti.

Symbols: Koncepce času je tedy spojena s pamětí. Předměty, jejichž funkce a statut jsou svázány s minulými událostmi, mechanicky pomáhají rozšířit časový rámeček, v němž se mysl pohybuje. Existence předmětů svým způsobem zhmotňuje vztah mezi minulostí a budoucností, jsou tu, aby se o nich mluvilo. Předměty získávají vlastní životopis.

Již na samém počátku mladého paleolitu se objevují ozdobné předměty, tentokrát už nesporné, přestože jejich tvůrci snad mohli ještě být poslední klasičtí neandertálci (**Homo neanderthalensis*). Ale teprve v *aurignacienu nastupuje i reprezentativní umění, zobrazující témata z okolního světa.

Klasikové výzkumu paleolitického umění, francouzští badatelé Henri *Breuil a André *Leroi-Gourhan, připisovali obvykle nejstarším fázím ty nejjednodušší, hrubě vyryté či „naivně“ pojaté *symboly a formálně dokonalé malby kladli až do *magdalénienu. Dnes, kdy se objevuje stále více datovaných uměleckých artefaktů z velmi starých fází mladého paleolitu, se chronologické systémy opřené o hypotetický vývoj od „primitivních“ k „dokonalým“ tvarům jeví jako fiktivní (viz *umění, paleolitické).

V jeskyních jižního Německa, *Geissenklösterle a *Vogelherd, byly již v aurignackých vrstvách objeveny drobné figurky zvířat (koník, kočkovitá šelma, mamut, medvěd, bizon) i lidí, pečlivě vyřezané z *mamutoviny. Na povrchu některých z nich pozoroval Alexander Marshack obrus a *lesk, způsobený dlouhým nošením, snad v nějakém pouzdře. Do těla zvířat jsou výrazně vyryty body či vrypy, někdy kombinované do tvaru křížku nebo X. Sotva budou prostě jen dekorativní; má-li řezba vyjadřovat symbol, pak vrypy na povrchu mohou prostě sdělení doplnit a rozvinout. V jeskyni Hohlenstein byl z mamutího klu vyřezán zvláštní tvor s lidským tělem a lví hlavou. V aurignackém sídlištním prostředí, poblíž ohniště v rakouském *Stratzingu, našla nedávno Christine Neugebauer-Mareschová plochou řezbu v břidlici, opět znázorňující lidskou postavu, tentokrát nesoucí podivný vřetenovitý předmět. Z francouzského aurignacienu jsou již dlouhou dobu známy jednoduché kresby zvířat, schematizovaných lidských postav a pohlavních orgánů vyryté hlubokou linií do kamenných bloků i do stěn jeskyní, které zdokumentovali Brigitte a Gilles Dellucovi. Randall White se zase zaměřil na vyřezávané předměty z kosti i zuboviny a celou škálu drobných ozdob z téhož období. Rekonstruoval celý postup výroby drobných přívěsků, počínaje výchozí tyčinkou z mamutoviny, jejím rozřezáním, provrtáním jednotlivých dílů a konečným vybroušením do kulovitých a oválných tvarů. V Trou Magrite v Belgii lovci nejen provrtali a použili řezák srnce, ale dokonce napodobili tentýž tvar ve *vápenci. K posledním objevům se řadí červené malby na vápenci z *jeskyně Fumane v Itálii.

Dokladů tematického bohatství i technické zručnosti v nejstarším období *paleolitického umění tedy bylo víc než dost. Největší překvapení však přinesla v roce 1995 vysoká *radiometrická data pro dokonalé nástěnné malby zvířat v jeskyni *Chauvet, rovněž překračující 30 000 let a naznačující aurignacké stáří. Pevně vedenou obrysovou linií jsou tam vyjádřeny postavy *nosorožců, býků, *koní a *lvů. Tmavé plochy dodávají zvířecím tělům objem, opakované linie zmnožují jejich počet až k neohrazenosti. Jeskyně Chauvet nám

sděluje určité poselství. Nejvýmluvněji totiž vyjadřuje hypotézu, že umění se nevyvíjelo postupně, nesměřovalo od „nesmělých počátků“ k „prvním úspěchům“, ale v okamžiku, kdy je společnost potřebovala, prostě bylo tu, hotové a dokonalé.

Sebeidentifikace: Teprve pod zorným úhlem minulosti a budoucnosti krystalizuje charakter *osobnosti. Když Randall White sbíral nejstarší doklady osobních ozdob, ať už měly význam amuletů nebo šperků, předpokládal přímý vztah mezi pocitem osobní *identity a způsobem, jak ji vyjádřit navenek. Již v *chatelperronské vrstvě (10) Sobí jeskyně v Arcy-sur-Cure jsou to přívěsky ze zubů, mušlí i zkamenělin s vyřezaným žlábkem či hlavicí pro zavěšení, jejichž tvůrcem byl ještě neandertálec. Na lokalitách aurignacienu už o modernosti člověka nepochybujeme, spektrum ozdob se tu dále rozšíří a *morfologie i styl ozdob je odlišný: drobné, nyní převážně provrtané závěsky z mamutoviny, zvířecích zubů, kamene a kosti, přívěsky napodobující tvar fosilií i série nedokončených polotovarů k jejich výrobě (abri de la Souquette, Goyet). Morava přispěla k obohacení tohoto souboru objevem provrtaných zubů zvířat a kostěných předmětů z *Mladečských jeskyní.

Martin *Wobst zdůraznil další, aktivní a komunikativní význam lidského zdobení. Připomeňme jen, co všechno může sdělit tvar a malba na ptačím peru, zdobícím hlavu *indiána. Předmět se zvláštním statutem a významem poskytuje první informaci při setkání s neznámými lidmi a členy jiných společenských skupin – na první pohled se cizinec může dozvědět základní fakta o příslušnosti ke skupině, o společenském postavení, zásluhách a případně i o osobních vlastnostech, třeba o statečnosti. V tomto smyslu je ozdobný předmět velmi funkční a praktický, stává se spolupůsobilou součástí *adaptačního systému. Ovšem informace, které lovec sám o sobě deklaruje, nemusí být určeny jen lidem, mohou směřovat i do světa *duchů, zvířat nebo přírodních sil.

Tak se tedy člověk představuje navenek; v *archeologickém záznamu však stále chybí zpětný pohled na člověka jako konkrétního charakteristického jedince zvnějšku. Paleolitická zobrazení člověka totiž obvykle nejsou *portréty – snad s několika, vždy mírně stylizovanými výjimkami. Ale není tu nic, co by bylo srovnatelné s impozantními (a nadto idealizovanými) portréty vládců a *kněží *starověku. Zobrazení lovců a sběračů jsou redukována, stylizována, nebo dokonce karikována, jakoby se člověk sám na sebe díval s veselou *ironií. Standardním *vysvětlením, po kterém vědci už celá desetiletí sahají, bývá obava z černé *magie. Je to možné, v některých francouzských jeskyních (*Cognac, Pech Merle) jsou náznaky černé magie vyjádřeny více než výmluvně, přímo symboly oštěpů zabodnutých do lidských postaviček. Na samém počátku mladého paleolitu se však zdá pravděpodobnější, že prostě nebyl zájem o konkrétní lidské osobnosti, ale o bytosti mytologizované a o symboly.

Rituály: *Vědomí času nejen vytváří symboly, ale také je řadí do epických souvislostí a koncipuje tak celé příběhy. *Eskymáci Nunamiut a Tarcumiut na severozápadní Aljašce si ústně předávají celou rozsáhlou literaturu a v jejím rámci sami oddělují dvě koncepčně odlišné kategorie: první, kterou uvádějí pojmem „unipqaq“, tedy „zdá se, že ...“, obsahuje nadčasovou mytologii. Druhá, uvedená slovem „koliaqtuaq“, „bylo řečeno“, obsahuje reálnou historii, a to v několika rovinách, odpovídajících *stvoření, dávným časům několika století po zmizení *ledovců a konečně i osobních vzpomínek vypravěče.

A pak je tu ještě *kontext, živá akce s tancem, mimikou, jídlem či pitím a celou řadou běžných lidských činností, z nichž každá se v rámci sjednocující a programově strukturované události dostává do jiné roviny. Na rozdíl od prostého vyprávění je provedení rituálu společensky náročnější a také nákladnější. Pokoušíme-li se prokázat rituál archeologicky, pak zvláštního významu nabývají určité situace, celkový kontext a jeho interpretace.

Ve střední Evropě v těchto dobách nás překvapí sídliště, nebo i specializované dílny, kam lidé nosili *barvivo. Například ve vrstvě *bohunienu na *Stránské skále III bylo několik kilogramů barviv dvou druhů rozptýleno spolu s nástroji v *primární dílně na výrobu *kamenné štípané industrie. Barvivo naznačuje určitou vazbu mezi pracovními činnostmi

v dílnách a *rituály, kterou známe i z jiných kulturních prostředí a z etnografických záznamů. Překvapivé datování jeskyně Chauvet ukázalo nejen stáří *umění jako takového, ale i další důležité aspekty lidského chování, které umění provázely. Dokládá, že od počátku mladého paleolitu lovci pronikali do hlubokých, neosídlených jeskyní, nevhodných pro jakoukoli praktickou činnost. Jejich stěny ozdobili malbami a na zemi zanechali medvědí lebku, ohniště, šlápoty v hlíně ...

Konečně jsou tu další možné typy rituálních jeskyní, s velkými soubory *hrotů z tvrdých živočišných materiálů, které byly tradičně interpretované jako lovecká tábořiště. Není však zodpovězena otázka, proč byly tyto „depoty“ na tak obtížně přístupných místech zanechávány, a to i ve značných nadmořských výškách (Potočka zijalka, 1700 m n. m.).

Koncepce života a smrti: Vymezení rozměru času a sebeidentifikace jedince v něm podstatně ovlivní rozměry myšlení. Mimo jiné přivádí člověka k poznání životního cyklu. Smrt se tu najednou objeví jako negativní jev, lidé stojí proti ní a také tento vztah řeší pomocí rituálů. Zatím poměrně jednoduchých, neboť budování impozantních a zároveň bezpečných hrobek pro význačné jedince zřejmě nebylo nutné. Vždyť už neandertálci ukládali své mrtvé do země přímo na místech, která osídlovali. *Moderní lidé rozvinuli celou škálu takových pohřebních rituálů, v nichž se uplatnilo barvivo, zvláštní polohy těl a průvodní předměty (viz *smrt a pohřeb – prehistorie). (Jiří A. Svoboda)

myšlení, konvergentní (z latiny: *con-vertere*, „obracet, obrátit; zvrátit, změnit“), myšlení, které směřuje, sbíhá se pouze k jednomu určitému řešení. (Jaroslav Malina)

myšlení, laterální (z latiny: *laterālis*, „boční, postranní“), *myšlení, divergentní.

myšlení, tvořivé, soubor myšlenkových operací, které se pohybují jak na poli reality, tak na poli *imaginace a jejichž spojení s *fantazií vytváří nové; obvykle se tvořivé myšlení člení do čtyř stadií: příprava, inkubace, *inspirace, ověření. (Viz též *myšlení [jeho jistoty a nejistoty]). (Jaroslav Malina)

mýto, poplatek (zejména ve *středověku, ale ještě i v 18. století), který se platil místní *vrchnosti na hranicích jednotlivých feudálních *dominií uvnitř *státu na stanovených místech (při cestách či řekách) z převáženého zboží a za průchod osob; na počátku 18. století se v Čechách mýto vybíralo na 723 místech, stalo se jednou z překážek rozvoje *obchodu. (František Čapka)

mytografové (z řečtiny: *mýthos*, „řeč, vyprávění, příběh“ a *grafein*, „psát“), antičtí spisovatelé reprodukcující prozaickou formou *mýty obsažené v nejstarších eposech. K mytologické látce přistupovali většinou kriticky; snažili se ji uvést v systém a pevný časový sled.

Činnost mytografů spadá do konce mytologického společenského vědomí kolem poloviny 1. tisíciletí př. n. l., kdy byla důvěra v samozřejmost mýtu narušena a nastávala potřeba jeho *interpretace. K prvním interpretacím došlo v Řecku v 5. století př. n. l. Evhéméres (4. století př. n. l.) viděl v mýtech deformované a poetizované příběhy skutečných událostí a jeho systematický a skeptický přístup převzalo později *křesťanství jako základ kritiky *pohanství. (Jaroslav Malina)

mytologéma, základní (nosná) myšlenka *mýtu. (Jaroslav Malina)

mytologická škola, *škola, mytologická.

mytologie (z řečtiny: *mýthos*, „řeč, vyprávění, příběh“ a *logos*, „nauka, věda; slovo“):

1. soubor *mýtů (bájesloví) určitého národa, kultury či etnické skupiny (tradiční jsou starověké soubory – egyptské, řecké, římské, indické, ale také z protohistorické Evropy – germánské, keltské, skandinávské, slovanské);

2. nauka zkoumající vznik, vývoj a význam mýtů. Mytologie a mýty jsou předmětem zájmu *sociologie, *historie a *psychologie (zvláště *psychoanalýzy). Mytologie jako samostatná disciplína studuje povahu mýtů, jejich funkci a místo v sociálním životě.

K prvním interpretacím došlo v Řecku v 5. století př. n. l. Evhéméres (4. století př. n. l.) považoval mýty za deformované a poetizované příběhy skutečných událostí. (Evhémérův přístup přijalo *křesťanství a užívalo jej ke kritice a odsouzení *pohanství.) Pro *Platóna byly mýty zdrojem polopravd a pololží a navrhoval jejich *cenzuru, aby nekazily mládež. Německý jezuita a polyhistor Athanasius *Kircher (1602–1680) viděl v mýtech, plných temných významů, vyhrazených pouze zasvěceným, dílo *d'ábla.

Systematické studium mýtů se rozvinulo v 18. století. Kritické *osvícenství považovalo mýty za iracionální nástroj, *romantismus (Georg Friedrich Creuzer, Johann Gottfried *Herder, Friedrich *Schlegel) dospěl k představě, že na úsvitu lidstva existovalo období *aetas mythica* („mytický věk“), jehož vědění obsahovalo původní moudrost lidstva a bylo předobrazem dnešního *náboženství, *umění, *morálky i *vědy.

Ve druhé polovině 19. století se *model výkladu mýtů orientoval na hledání přirozených (biologických, psychologických) faktorů mytického *světového názoru. V té době se začaly rozvíjet také antropologické výzkumy mýtů (James George *Frazer, Edward Burnett *Tylor aj.). Počátkem 20. století vznikla řada dalších orientací studia mýtů: z pozic sociologismu se jimi zabýval zejména Émile *Durkheim, psychologické pojetí rozvinul Wilhelm *Wundt, v rámci *symbolismu je studoval Ernst *Cassirer a ve stylu *funkcionalismu (jako funkční naplnění praktických potřeb přírodních lidí) vykládal mýty Bronisław *Malinowski. Carl Gustav *Jung nebo Mircea *Eliade se pokoušeli o rozbory mýtů ve všech kulturách, aby z nich odvodili obecné závěry a budovali modely společné pro celé lidstvo (Jungovy archetypy). Výrazným pokrokem bylo zapojení *lingvistiky do studia mýtů: francouzský badatel Georges *Dumézil v díle *Mythes et dieux des indo-européens* (1992, česky: *Mýty a bohové Indoevropánů*. Praha: Oikoymenth, 1997) poukázal při srovnání indoevropských mýtů na základě jazykové příbuznosti na společné kořeny politické a sociální struktury všech etnik a národů od Indie po Atlantik. Vedle jmenovaných směrů vznikla dokonce tzv. mytologicko-ritualistická škola, do níž patřili například Samuel Henry Hooke, Alan Watts a jiní.

Nejvýznamnější byl přínos *strukturalismu, zejména Clauda *Lévi-Strausse, který ve svém rozsáhlém rozboru amerických mýtů vyzdvihl skutečnost, že tvorba mýtů je součástí specifického druhu myšlení *přírodních národů. Dokazoval, že mytické myšlení je stejně tak logicky strukturované jako vědecké myšlení a že rozdíl mezi nimi je pouze v tom, že mytické myšlení se projevuje v obrazech, zatímco vědecké myšlení v pojmech. Co je rozděluje, nezávisí na mentálním vybavení lidí dané kultury, ale na historických nahodilostech, které někde více, někde méně vedly k přechodu od nevědomé logiky mytického myšlení k vědomé logice, která je první formou vědeckého myšlení a objevuje se poprvé ve starověkém Řecku.

V poválečném období se zkoumání mýtů rozšířilo o problém jejich vlivu na vytváření moderní společnosti. Úplnou *demytologizaci moderní kultury prezentují pozitivisté (například Ernst Topitsch). Většina autorů se však přiklání buď k *názoru, že mýtus a mytologie jsou základem životně nezbytných *hodnot každé společnosti a obsahují i racionální prvky (například Leszek Kolakowski), nebo mýty pokládá za neracionální součást dnešní kultury (například Jacques *Derrida). (Viz též *mytologie, nová.) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina, Dalibor Papoušek, Jiří Winkler)

mytologie, čínská, soubor *mýtů spjatých zejména s dobou legendárních dokonalých vládců a tvůrců základních civilizačních hodnot a *vynálezů v průběhu 3. tisíciletí př. n. l.: 2842–2738 *Fu-si, též Pao-si, první mytický císař Tchaj-chao, 2737–2697 Božský rolník (*Šen-nung), 2696–2598 Žlutý císař (*Chuang-ti), 2597–2206 Pět císařů, 2333–2234 *Jao, 2233–2184 Šun, 2183–2177 Veliký Jü. (Jaroslav Malina)

mytologie, korejská, soubor *mýtů o založení jednotlivých korejských států – viz *Tangun, *Pak Hjökköse, *Tongmjöng (Čumong) ad. (Miriam Löwensteinová)

mytologie, nová, označení raně romantického projektu, jehož cílem bylo vytvoření nové společenské a kulturně-umělecké, zejména literární roviny *komunikace v Německu na

přelomu 18. a 19. století. Název pochází z fragmentu označeného konvenčně jako Nejstarší program systému *německého idealismu, který se dochoval v *Hegelově rukopisu, ačkoli jeho autorem je s největší pravděpodobností Friedrich Joseph Wilhelm *Schelling. Tento text je výzvou k vybudování nově, v zásadě modernisticky pochopené „mytologie“, jež by se stala základem pro vytvoření nového Německa a nové německé kultury, literatury a básnictví. Text říká: „Nejprve zde promluvím o myšlence, jež, nakolik vím, dosud nikomu nepřipadla – musíme mít novou mytologii, tato mytologie však musí sloužit idejím, musí být mytologií rozumu. Dokud ideje neučiníme estetickými, tj. mytologickými, nemá o ně lid zájem, a naopak, dokud mytologie nebude rozumová, musí se jí filozof varovat. Tak si musí osvícenci a neosvícenci konečně podat ruku, mytologie se musí stát filozofickou, aby se lidu dostalo rozumu, a filozofie se musí stát mytologickou, aby se filozofové otevřeli smyslům. Pak mezi námi zavládne věčná jednota.“

Ideu nové mytologie zpracovali do relativně systematického poetologického a estetického programu představitelé rané jenské romantiky, zejména Friedrich *Schlegel a Georg Friedrich Phillipp Freiherr von Hardenberg (*Novalis). Jako pokus o tvorbu nové společenské komunikační základny však projekt nové mytologie zcela ztroskotal a zůstal záležitostí uměleckých a intelektuálních vrstev. (Břetislav Horyna)

mytologie, řecká, soubor *mýtů o událostech, v nichž vystupují *bohové a *héroové. Na rozdíl od *římské mytologie je řecká mytologie velmi bohatá, obohacená i mýty původně neřeckých *zemí, mytologií krétsko-mykénskou a orientální. Typický je výrazný *antropomorfismus; svět bohů je utvářen podle světa lidského. Genealogické mýty (zpracovány v *Hésiodově *Katalogu žen*) popisují původ a osudy zakladatelů mocných aristokratických rodů, soubor mýtů kosmogonických (zpracován zejména v Hésiodově *Theogonii*; česky: *Hésioda Askerského básně. 1, O původu bohů*. Praha, 1888; *Zrození bohů*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1959) popisuje vznik světa z *Chaosu, osudy božského pokolení *Titánů, zplazených *Úranem a Gáiou, porážku Diova otce *Krona a nastolení řádu *olympských bohů. Mýty kosmologické líčí uspořádání světa do tří sfér (nebeské, pozemské a podsvětní), k civilizačním mýtům patří báje o Triptolemovi (naučil lidstvo pěstovat obilí), *Prométheovi, *Héraklovi (hrdina zbavující svět škůdců) a *Théseovi. Významnou skupinou jsou mýty popisující založení řeckých *měst a ustavení náboženských slavností a *mystérií, specifickým druhem jsou tzv. *metamorfózy, báje o proměnách lidí ve zvířata, rostliny (Dafné) nebo neživé předměty.

Mezi nejvýznamnější mytologické okruhy patří zejména mýty o *trójské válce a osudech jejích hrdinů (*Homérova **Ílias* a **Odyssea*), cyklus o Héraklovi, o *Argonautech a cyklus mýtů odvíjejících se kolem měst – Théby (**Oidipús*) a *Mykény (Orestés). Osobitou mytologii si vytvořil *orfismus. Řecká mytologie je bohatě literárně zpracována, tvoří námět k výtvarným dílům až do současnosti. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

mytologie, římská, soubor *mýtů spjatých s *městem *Římem a římským státem. Oproti *řecké mytologii je římská mytologie nebohatá, neboť se její součástí staly pouze báje z bezprostředního okolí Říma (praotec *Římanů *Aeneas, zakladatelé města Romulus a Remus aj.). Výrazně je ovlivněna řeckou mytologií, později, zejména v době *císařství, přejímala též orientální motivy. Často byla literárně zpracována (**Vergilius*, **Ovidius*); je námětem četných uměleckých děl až do současnosti. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

mytologie starověkého Předního východu, soubor *mýtů spjatých s nejstarším civilizačním okruhem. Podobně jako i mýty jiných *kulturních okruhů zabývají se především základními otázkami existence *světa a lidského *bytí. Mýtus je tu vždy příběhem, příběhem o tom, jak vznikla stávající podoba světa a lidí v něm, příběhem líčícím vznik a zrození *bohů, jejich činy, vzájemné vztahy, sváry, boje apod. K textům vyprávějícím o skutečných bohů se však řadí i příběhy, v nichž vystupují nejen bohové ale i postavy dávných legendárních hrdinů. (Odtud pramení nedůslednost v označování podobných textů někdy jako „mýtus“, jindy jako „epos“,

„legenda“ apod. [například Adapa, Atrachasis, Etana]). V nich jsou činy bohů jen odpovědí na jejich skutky, které jsou tak významné, že vzbuzují reakci jejich božských protějšků. V *Mezopotámii se dochovaly i další texty obsahující různé mytologické prvky, které nicméně nelze jednoznačně jako mýtus klasifikovat. Jsou to skladby zahrnující dlouhé výčty různých jmen, objektů, abstraktních pojmů a funkcí, které vážně narušují tok vyprávění, jež však odpovídaly zájmu mezopotamských učenců o sestavování podobných seznamů, shromažďujících všemožné poznatky o světě, který je obklopoval. Proto bývají klasifikovány jako didaktické básně. Jiné skladby zase sloužily oslavě některé božské postavy a jsou proto chápány jako „hymny“. Ani texty o *Dumuzim nejsou pouhé příběhy. Pravděpodobně byly používány v *rituálech spojovaných s jeho sňatkem s bohyní *Inannou (*sňatek, posvátný) a s jeho smrtí. Vzhledem ke své výstavbě (četné refrény) mají velmi blízko k nářkům. Takzvané „cesty bohů“ mohou být rovněž jen s výhradou považovány za mýty. Jsou to hymnické popisy událostí kultovního významu, které vrcholí poutí některého boha do jiného *města k výše postavenému božstvu (Enkiho cesta do *Nippuru, Nannova cesta do Nippuru, Ninurta). Mytologické prvky jsou rovněž obsaženy v řadě dalších literárních textů: především v úvodech ke sporům a v zaklínáních. Je v nich obvykle zaznamenáno, jak bůh nebo bohové obdařili svět skutečnostmi, které dále sehrávají nějakou významnou úlohu. (V současnosti je známo okolo 100 textů, které jsou označovány jako mýty, nebo obsahují mytologické pasáže.) Zdaleka ne všechny mýty se ovšem dochovaly a zdaleka ne všechny mýty známe, jak tomu nasvědčují například některá vyobrazení na pečetních válečcích (*glyptika), která zachycují scény, pro něž nejsou v dochovaných písemných pramenech žádné paralely, a které nedokážeme spolehlivě interpretovat. V památkách mezopotamského výtvarného umění lze však identifikovat některé výjevy známé z mytologických textů. Bývají interpretovány jako zápas Ninurty / Ningirsua se sedmihlavým drakem, Mardukův souboj s Tiamatou nebo Anzuova porážka a zajetí; dále to jsou obrazy Etanova letu do nebes, Gilgamešova a Enkiduova zápasu s Chuvavou nebo nebeským býkem, Inannina /Ištařina sestupu do *podsvětí apod.

Mezopotamské mýty lze rozdělovat podle různých kritérií: 1) Podle období vzniku, respektive podle období, z něhož pocházejí příslušné písemné prameny, se dělí na mýty raně dynastické, starobabylonské a poststarobabylonské. Raně dynastické mýty (přibližně 2600–2340 př. n. l.) pocházející z Adabu, Nippuru, Girsu a *Lagaše jsou velmi těžko srozumitelné; byly charakterizovány jako náboženské výpravné skladby o bohu *Enlilovi, bohyni *Ninchursanze a božích Anunna. Žádný z nich nemá pokračovatele v mýtech starobabylonských či poststarobabylonských. Starobabylonské období (přibližně 2000–1600 př. n. l.) a poststarobabylonské období (po roce 1600 př. n. l.) spolu úzce souvisí a společně sdílí řadu mýtů. Některé z nich jsou omezeny pouze na starobabylonské období (především mýty o Dumuzim a mýty o bohu Enkim), tradice jiných pokračuje i v poststarobabylonském období. Jiné jsou známy pouze z poststarobabylonského období (z časů značně pozdních, například ze 7 století př. n. l. z *Aššurbanipalovy knihovny v Ninive), ale není vyloučeno, že měly své starobabylonské předchůdce, které dnes ovšem neznáme. Sumerské texty ustrnuly ve svém vývoji ve starobabylonském období, a pokud jejich tradice pokračovala, byly opatřeny akkadským překladem. Sumerské texty poststarobabylonského období představují vždy degeneraci textů starobabylonských a akkadský překlad odráží různé stupně této degenerace. 2) Podle *jazyka lze dochované mýty dělit na sumerské a akkadské. Vztah mezi nimi však zřejmě nejlépe vystihuje konstatování, že rozdíl v jazyce znamenal pouze rozdíl v použitých jazykových prostředcích a že sumerské a akkadské texty jsou svědkové a projevy jedné a téže kultury. 3) Zřetelná klasifikace mýtů podle obsahových kritérií je velmi obtížná a víceméně nemožná, neboť každý z nich má více než jedno téma. Stejně tak klasifikace podle božských postav je úspěšná jen do té míry, pokud v mýtu vystupuje jen jeden hlavní božský protagonista (například *Marduk v mýtu *Enúma eliš*, nebo Enki v mýtu Enki a řád světa). Řada mýtů se naopak točí kolem *konfliktu mezi dvěma bohy a jeho rozuzlení (Inanna a Enki, Inanna a

Ereškigal, Nergal a Ereškigal, Išum a Erra). Většina obsahuje zmínky o nejvyšších božských postavách a uvádí je jménem, rovněž bývá uvedena lokalita, s níž jsou tyto božské postavy spojeny. Některé mýty zmiňují bohy *Ana, Enlila a město Nippur jako shromaždiště bohů, jimž předsedal An a Enlil byl jejich rádcem. V jiných je zmiňován Enlil jako vládce, An je opomenut. Takzvaná kosmická *triáda Anu, Enlil a Ea (*Enki) není spojována se žádným náboženským centrem, vystupuje však pouze v poststarobabylonských textech. Jiné mýty jsou spojovány s postavou boha Enkiho a jeho kultovním sídlem, městem *Eridu. Dalšími božstvy sehrávajícími úlohu nejvyšší *autority jsou bohové Sín (*Nanna) a Marduk. 4) Z dalších možných dělení mezopotamských mýtů je třeba zmínit dělení na mýty „reflektované“, které představují jednotlivé stupně v trvalém procesu jejich změn, a mýty „konstruované“, které jsou pozdní (zřejmě až z 1. tisíciletí př. n. l.), jsou prokazatelně výtvorem jednotlivce a dokonce se v nich objevuje i jméno jejich autora (Erra).

Mýty a jim příbuzné texty se zabývají především důležitými okamžiky života, jako je *narození, *láska a *smrt, a nejdůležitějšími faktory jeho uchování, respektive zničení, tj. společenským řádem jako protikladem *chaosu a *válkou. Se zrozením úzce souvisí *stvoření (*kosmogonie), které představuje jedno ze základních témat mezopotamských mýtů. Stvoření se může odehrát jako proces modelace z *hlíny, zrození, samovolný vznik, metamorfóza, božská práce, stvoření slovem se vyskytuje jen zřídka. Stvoření lidí může být výsledkem metamorfózy boha, zvláště jeho krve, modelace z hlíny, kombinace modelace z hlíny a metamorfózy božské krve a masa (tyto postupy bývají označovány jako *formatio*). Stvoření lidí je líčeno rovněž tak, že vyrůstají ze země jako tráva (*emersio*; Zpěv o motyce, Enkiho cesta do Nippuru). O správnosti této interpretace jsou však vyjadřovány pochybnosti.

Láska a sňatek je hlavním námětem dvou mýtů, Enlil a *Ninlil a Enlil a Sud. Za příběh lásky, která musela překonat překážky, bývá považován i mýtus o Nergalovi a Ereškigale. Samozřejmě sem patří i příběhy o lásce, sňatku a manželství Dumuziho a Inanny. V některých mýtech se objevuje motiv *incestu (Enki a *Ninchursanga, Charab), manželské nevěry i žárlivosti. Tři mýty vyprávějí o bozích sestoupivších do podsvětí; Enlil a Ninlil, Sestup *Inanny/Išary do podsvětí, Nergal a Ereškigal. Ve všech případech se bohové odebrali do podsvětí živí, pouze Inanna/Ištar tam byla usmrcena a před svým odchodem musela být k životu opět přivedena. Jestliže bohové chtěli z podsvětí vyjít, museli za sebe poskytnout náhradu (Enlil, Inanna/Ištar), Nergalovi se podařilo opustit podsvětí lstí. Na rozdíl od nich Gilgameš a Šulgi, kteří byli zbožněni (*zbožnění), vstoupili do podsvětí mrtví. Stejně tak i Dumuzi, což by nasvědčovalo tomu, že je to postava legendární zbožněné lidské bytosti. Mýty o válce a boji vyprávějí o zabití *nestvůry v souboji (Anzu, *Enúma eliš*, Labbu), o boji s horstvem a zničení nepřátelské horské *krajiny (Inanna, Erra), jsou doloženy motivy *teomachie i paricidy.

Důležitými prameny odpovídajícími na otázky funkce mýtů a jim příbuzných textů jsou neepické pasáže na jejich začátku a konci, včetně přípisků, *kolofonů, prologů, epilogů, hymnických úvodů a závěrů. Zdá se, že většina mýtů (kromě mýtů soustředěných kolem postavy Dumuziho) byla i oslavnými skladbami, které se obracely k některému z bohů, nebo jeho chválou oslovovaly své posluchače. V některých mýtech jsou doloženy zmínky o slavnostech a svátcích, během nichž snad tyto texty mohly být recitovány nebo předváděny jako rituální *drama. Některé mýty mohly mít i funkci posvátných textů (například mýtus *Enúma eliš*, který byl recitován v 1. a 9. měsíci roku [Nisannu, Kislímu] v rituálu babylonského *chrámu Esagila) a mohly být chápány i jako božské „zjevení“ (*Enúma eliš*, Erra). (K jednotlivým mýtům: Adapa, Anzu, Atrachasis, Dumuzi, Enki/Ea, Enlil, Ereškigal, Erra, Etana, Girra, Charab, Inanna/Ištar, Labbu, Marduk, Martu, Nanna/Sín, Nergal, Ninchursag, Ninlil, Ninmach, Ninurta.)

Také chetitské mýty (*Chetitě) prozrazují, jak si obyvatelé anatské náhorní planiny představovali vznik svého světa a jeho řád, jak posuzovali své postavení v něm a kde hledali příčiny přírodních jevů. Mytické děje se odbývají ve vzdálené minulosti, ale jejich schémata

tvorí vzorce k pochopení současných otázek a problémů. Odehrávají se někdy v imaginárním nedefinovaném prostoru, jindy jsou přesně místně zakotveny. Hlavními osobami a nositeli děje jsou vždy bohové; některé skladby s existencí lidí ani nepočítají, zatímco jiné sdělují představu, že člověka stvořily bohyně-matky z hlíny a *Bůh bouře a Bohyně *slunce pověřili *vládou nad ním *krále, jemuž a jehož *lidu „spřádají“ *osud podsvětní božstva skrytá kdesi v jeskyni. Jsou nepochybně produktem velmi dlouhé orální tradice; zachovány nicméně zůstaly jen skladby zachycené písemně v 17.–13. století př. n. l. v *chetitštině a představující tak nejstarší indoevropskou paměť a vnímání všehomíra.

Téměř všechna díla pocházejí zatím z královských a chrámových *archivů a knihoven v *Chattuši a lze mezi nimi rozlišit dvě vrstvy. 1) Mýty anatolského původu, zakomponované zpravidla do širšího *kontextu magického *rituálu nebo do kultovního ceremoniálu. I když se jejich zápisy datují do období staré *chetitské říše, jejich kořeny jsou ještě starší: figurují v nich božstva s chattijským původem (*Chattijci), třebaže zřejmě již synkretizovaná s indoevropskými protějšky. Díla jsou zakotvena v maloasijském prostředí a místní jména leckdy též ukazují do chattijského okruhu (mýtus o zmizelém bohu, *Telipinu; mýtus o boji Boha bouře s drakem, Illujanka; mýtus o *měsíci, který spadl z nebe). 2) Mýty převzaté z okolních oblastí, především z Mezopotámie a z kanaánského prostředí (Gilgameš, Atrachasis, El-tvůrce nebes a země, Ištar a hora Pišaiša – zřejmě fragment cyklu o *Baalovi). Jejich znalost v Anatólii je doložena nejen úplnými díly, nýbrž i jednotlivými prvky, motivy, topoi. Jsou to převážně samostatně traktovaná literární díla, určená pro výuku v chetitských školách, možná též pro kratochvíli dvorské společnosti, přeložená do chetitštiny ve 14. a 13. století př. n. l.

Samostatnou skupinu tvoří kompozice čerpající z churritské tradice (*Churrité), v nichž se silně promítá prolínání obou etnik v Anatólii. Jsou to zcela svébytná díla označená jako „písně“ a komponovaná zřejmě skutečně ve vázané řeči (záznam v klínovém písmu principy a fonetické vyjádření do značné míry zastírá). Nejvýznamnějším z nich je volný cyklus o Kumarbim (Království na nebesích, Chedammu, Ullikummi), jehož motivy později zprostředkovaně převzalo řecké písemnictví, především *Hésiodova Theogonie. (Jiří Prosecký, Jana Součková)

mýtus (z řečtiny: *mýthos*, „řeč, vyprávění, příběh“):

1. bájeslovné, pohádkové vyprávění o vzniku *světa, o *bozích, o přírodních jevech nebo *kulturních hrdinech, lidském *bytí atd. zasazené do určité mytologické soustavy. Je to jakýsi prvotní světónázor a zároveň předstupeň *náboženství, ve kterém pak tyto „primitivní“ představy přerůstají ve *víru v nadpřirozené bytosti a v existenci nadpozemského světa vůbec. Je to tedy ještě fantastický (nereálný) výklad o jevech přírodních a společenských a o jejich příčinách, podstatě a proměnách. Mýtus se odehrává v neurčitém, většinou dávném čase, nemá autora, nýbrž pouze vypravěče, mýtus se traduje, v mýtech se předává lidská zkušenost. Skrytý *symbol a poselství jím dodává nadpřirozený charakter.

Mýtus vyprávěný z generace na generaci se stává poselstvím. Německý filozof Ernst *Cassirer řadí mýtus spolu s řečí a uměním mezi „symbolické formy“, jimiž se člověk vyděluje z *přírody. Podle Clauda *Lévi-Strausse není mýtus nikdy zcela vyčerpán, neboť se neustále objevují jeho nové *varianty; buď roste, nebo je mrtvý. Tím, že mýtus je vyprávěn, přibližuje se svým projevem *jazyku, ale na rozdíl od jazyka, jehož struktura je dána fonetickými znaky, jimž jsou přiřazeny určité *sémantické hodnoty, jsou mýty tvořeny souborem speciálních znaků – mytémů, které jsou komplexnější povahy než znaky lingvistické. Mýty představují sociální modely plné protikladů, zápasů, stejně jako hry, a i když vypravěč i posluchači znají jejich výsledek, napětí v příběhu zůstává zachováno. Dodnes jsou (podobně jako pohádky nebo v podobě pohádek) médiem, kterým se předkládají dětem modely *společnosti. Rozbory mýtů sehrály významnou roli v *psychologii. Německý filozof, fyziolog a psycholog Wilhelm *Wundt ve svém monumentálním díle *Völkerpsychologie* (Psychologie národů, 10 svazků, 1900–1920) interpretuje mýty jako čistě

psychologický fenomén. Johann Jacob *Bachofen považuje mýtus za „zvnitřněné zjevení metafyzického“ a spojuje jej s „mateřsky“, tj. iracionálně komponovanou lidskou psychikou pradávných dob. Ernst Cassirer chápe mýtus jako produkt zvláštní jednoty citu a myšlení, odmítá výklad mýtu jako alegorie. Bronisław *Malinowski popírá symbolickou povahu mýtu, kdežto Carl Gustav *Jung ji naopak zdůrazňuje – mýtus je v jeho pojetí projekcí archetypů. Leo *Frobenius nazýval principy tvoření mýtu monádami „vnitřního tlaku“ směřujícího k vyjádření duchovně zformovaných zážitků. Psychoanalytici Otto Rank a Hanns Sachs (1913) spatřovali v mýtu *analogii se sny: do obou se promítají prvky „zaniklého dětského života“ a „zapovězená uspokojení“. Erich Neumann (1949) spatřoval v mýtu projekci probouzejícího se *vědomí.

V psychologické *analýze mýtu dospěl nejdále Mircea *Eliade (*Le mythe de l'éternel retour: Archétypes et répétition* [1949, česky: *Mýtus o věčném návratu: Archetypy a opakování*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1993] aj.), který navázal na archetypické základy a odmítl redukci mýtu na psychologický či sociologický přístup. Mýtus má podle něj ahistorickou vnitřní strukturu, je to „věčná současnost“; symboly nikdy neztrácejí svou psychologickou aktuálnost, je jen třeba „strhnout jejich nové masky“. Eliade tvrdí, že každá lidská bytost v sobě nosí značnou část prehistorického lidství a to člověku umožňuje, aby v obrazech a symbolech sestupoval do oblasti „rajského stadia pračlověka“, takže i člověk současnosti stále prožívá velké mytické motivy. Podle Rogera Cailloise (1938, 1950) jsou zdrojem mýtů afektogenní přírodní jevy (bouře, *zatmění *Slunce, fáze *Měsíce) a konfliktogenní dramatické situace.

*Sociologie se mýty zabývá zejména v souvislosti se studiem *náboženství. Zajímá ji jejich funkce světonázorová a sociálně integrační. Sociologie umění sleduje u mýtů způsob uměleckého vyjádření i obsah uměleckého díla se sociálním podtextem. Specifickou oblastí sociologického studia je tvorba a šíření tzv. moderních mýtů. Nejde jen o modifikaci (respektive degeneraci) starých hrdinných eposů moderním *romantismem, ale o analogické mýtotvorné mechanismy fungující v oblasti vědy, politiky, ekologie, vznikající v atmosféře novodobých *hnutí, kolem významných událostí, osobností.

Moderní mýty, stejně jako mýty staré, mají rysy věrohodnosti a zároveň jsou symbolem. V této podobě stimulují sociální jednání, zejména skupinové, spoluvytvářejí vzory chování, v extrémnějších podobách ústí do *kultu;

2. výklad nějakého učení v podobě alegorického vyprávění;
3. *iracionální vize budoucnosti;
4. představa o někom nebo o něčem nekriticky přijímaná, uctívaná a zbožňovaná (příklad: mýtus *komunismu). (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina, Milan Nakonečný)

mýtus, osobní, významotvorný a význam naplňující příběh o vlastním životě, výklad vlastního života ve vztahu k posvátným příběhům sdíleným *společenstvím, jehož je jeho autor a nositel členem. Pro svého původce nabývá tento příběh určitého nadpřirozeného charakteru, neboť spojuje jeho existenci s existencí společenství a pomáhá tak definovat jeho místo a roli ve *společnosti. Pojem definovala a do *antropologie zavedla americká badatelka Barbara *Myerhoffová. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

mýtus, veřejný, vyprávění, příběh sdílený určitým *společenstvím, v němž je předáván z generace na generaci a je považován za posvátný; obvykle jde o příběh vysvětlující původ *světa, *společnosti a významných kulturních jevů. (Mariana Pfliegerová)

mýty o původu člověka, *mýty, antropogonické.

mýty o stvoření člověka, *mýty, antropogonické.

mýty o stvoření světa, *země (Země).

mýty, antropogonické (z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“ a *gennaō*, „tvořím, rodím“), příběhy, báje a vyprávění, jejichž prostřednictvím lidé v symbolické a fantazijní rovině popisují a interpretují vznik a vývoj *člověka. Charakteristickým rysem *mýtů jako

specifických sémiotických systémů je snaha o pochopení příčin geneze lidského rodu, objasnění způsobu života prvních lidí a hlubšího smyslu lidské existence. Problém vzniku člověka představuje nadčasové a univerzální téma, konkrétní obsah jednotlivých mytologických příběhů ale variuje v čase a prostoru.

Pro antropogonické mýty *preliterárních společností je typická snaha odvodit původ člověka z rostlinné nebo živočišné říše. To, že příslušníci různých *kultur odvozují svůj původ od rostlin, zvířat nebo země, může souviset se způsobem jejich obživy. Proto u loveckých kultur byla preferována jako potenciální předkové spíše zvířata, zatímco sběračské pospolitosti a první zemědělci měli tendenci vztahovat svůj původ k rostlinám, které představovaly základní zdroj obživy, a k půdě jako životodárnému substrátu.

Pravděpodobně již první zemědělci začali spojovat setbu, růst a sklizeň s pohybem nebeských těles. Skutečnost, že *Měsíc v průběhu měsíčního cyklu postupně mizí z oblohy, aby se poté opět objevil v původní velikosti, mohla být pocíťována jako symbolická alegorie neustále se opakujícího procesu zrození, růstu, vrcholu a zániku. Proměny Měsíce tak mohly v představách našich předků fungovat jako alegorický obraz cyklického vývoje *světa, jako podobenství lidského osudu a alegorický příběh o věčném návratu.

Vztah k obloze našel však své vyjádření nejen v cyklické koncepci vývoje. Skutečnost, že lidé vždy s úctou vzhlíželi k vesmírným tělesům (*vesmír), našla své vyjádření také v antropogonických mýtech, které hledají původ lidstva na obloze. S představou, že naši předkové pocházejí z hvězd, se můžeme setkat jak v tropických oblastech Afriky, Jižní Ameriky nebo Indonésie, tak i v polárních teritoriích obývaných *Inuity (Eskymáky). Původní obyvatelé východního Grónska (*Gróňané) například věřili, že kdysi dávno všichni lidé žili v nebi a byli nesmrtelní. Pak však jeden muž spadl z oblohy dolů a zplodil se Zemí dceru. Jejich další potomci poté osídlili celý svět. Velice působivá je také *mytologie a *kosmologie indonéskeho etnika Torajů. Příslušníci této svébytné, tradiční kultury, obývající vnitrozemí ostrova Sulawesi, dodnes věří, že jejich předkové „přišli z hvězd“.

Při hledání odpovědi na otázku, „odkud pocházíme“, lidé neobraceli své oči pouze k obloze. U řady kultur naopak existují mýty, které za místo, kde se odehrála geneze člověka, považují nitro Země. Příběhy o vzniku prvních lidí v lůně *Země jsou typické zejména pro mytologii severoamerických *indiánů – například *Hopiové a *Navahové věřili, že existuje několik podzemních světů, které jsou na sebe naskládány jako talíře. Příchod lidí do současného, svrchního světa, je v mýtech těchto indiánů často prezentován jako útek z podzemních světů, jež postihla *potopa nebo znečistily zlé čary a kouzla.

V průběhu *evoluce lidstva, současně s vyčleňováním se člověka ze světa čisté *přírody, docházelo i k proměně výkladu mytologického *scénáře *geneze člověka a kultury. Lidé postupně přestali spojovat svůj původ pouze se světem přírody, rostlin a živočichů a ve svých interpretacích kladli stále větší důraz na „akt stvoření“ prostřednictvím nějaké nadpřirozené síly nebo božské bytosti. Dokladem tohoto názorového posunu mohou být báje z oblastí vzniku prvních vyspělých *civilizací světa. *Sumerové byli například přesvědčeni, že člověk byl stvořen z *hlíny bohem *Enkim a oživen jeho dechem. V egyptské mytologii sehrál roli stvořitele bůh plodnosti *Chnům, který vytvořil člověka spolu s rostlinnou a živočišnou říší z hlíny na hrnčířském kruhu a oživil jej dechem svých úst. Nejznámějším výkladem *aktu *stvoření člověka z hlíny k obrazu božím je však biblická *legenda. Podle knihy *Genesis člověka stvořil *Hospodin Bůh z prachu země a vdechl mu život. Posuzujeme-li ovšem tento biblický příběh v *kontextu mnohem starších literárních textů, které pocházejí z území *Mezopotámie, zjistíme, že tento motiv stvoření člověka má svůj původ již ve starověkém *Sumeru (viz *mytologie starověkého Předního východu). S hlinou jako základním stvořitelským materiálem se setkáváme jak ve Starém světě, tak v Americe. Například indiáni *Pimové, obývající jihozápadní oblast Spojených států amerických, byli přesvědčeni, že první lidi stvořil z hlíny a poté upekl v peci *kouzelník, označovaný jako Stvořitel.

Někdy jsou koncepce vzniku člověka syntézou několika výše zmíněných představ. Například tradice *bönismu líčí *Tibeťany jako potomky bohů či přírodních duchů – mimajinů. Buddhistická tradice odvozuje Tibeťany nebo alespoň jejich první panovníky, od neznámé indické dynastie. V lidovém podání, buddhismem silně ovlivněném, si Tibeťané vypracovali důmyslnou a originální koncepci o svém původu z praotce opičáka a pramáti skalní démonky dagsinmo (tibetsky: *brag-srin-mo*). Podle pověsti se svatý opičák (ve skutečnosti reinkarnovaný čhangčhubsempa Čänräzig) vydal do Himálaje medítovat. Půvab jeho osobnosti zaujal lidožroutskou skalní démonku, která si posléze získala jeho srdce pod lživou záminkou, že když ji nepojme za ženu, přivede na svět bezpočet lidožravých *démonů a způsobí *zemi velkou pohromu. Opičák se na pokyn Vznešeného nad ní ustrnul a pojal ji za ženu. Z jejich spojení vzešlo šest dětí-opiček, každé z nich narozené do jednoho z *šesti stavů existence. Ty z nich, které jsou z rodu čhangčhubsempy opičáka, mají po otci snášlivou povahu, jsou velice věřící, soucitné a pracovité, milují ctnost a ušlechtilou mluvu – to je otcův rod. Ty, které jsou z rodu matky dagsinmo, se vyznačují velikou chlípností a hněvivostí, sklonek ke kupčení a zisku, velkou chamtivostí a soutěživostí, hlasitě se smějí, jsou fyzicky zdatné a odvážné, v práci vytrvalé, v jednání zbrklé, libují si v pomlouvání jiných a jsou snadno popudlivé – to je matčin rod. Příběh zároveň vysvětluje hlubokou úctu Tibeťanů k Čänräzigovi, svatému *patronu země, o kterém věří, že se převtěloval do dávných tibetských *králů a později i do *dalajlamů. Tak je tato legenda podána v nejstarších literárních památkách *Manikambum* a v kronice *Zrcadlo králů* (Praha: Vyšehrad, 1998).

S působivým výkladem geneze člověka a kultury se setkáváme také v antických bájích. *Řekové věřili, že v nejstarších dobách existovali pouze bohové, kteří se rozhodli stvořit smrtelné bytosti – lidi a zvířata. Podle některých řeckých mýtů se akt stvoření člověka odehrál v podzemí tak, že bohové smíchali *hlínu a *oheň. Římští básníci Titus *Lucretius Carus (kolem 97–55 př. n. l.) a Publius *Ovidius Naso (43 př. n. l.–17 nebo 18 n. l.) preferovali mytologický scénář, podle něhož byl stvořitelem lidského pokolení *Títán *Prométheus, který lidi uhnětl z hlíny a vody. Poté je obdaroval ohněm, naučil je tavit *kovy, vyrábět nástroje, pěstovat zemědělské plodiny, počítat, psát a číst. Díky těmto darům si lidé osvojili a dále rozvíjeli kulturu jako specificky lidský nástroj adaptace člověka k vnějšímu prostředí.

Mytologické příběhy preliterárních společností a starověkých kultur spojuje snaha o pochopení podstaty *lidské přirozenosti a *víra v sílu božského principu jako tvůrce univerza.

Kvalitativní skok ve výkladu geneze člověka a lidské kultury znamenal vznik *filozofie jako nejobecnější vědy studující *zákonitosti vývoje přírody, společnosti, člověka a myšlení. Zrození antické filozofie je spjato se 6. až 5. stoletím př. n. l. V této době opouštějí řečtí myslitelé tradiční mytologické scénáře a programově se začínají zabývat studiem principů lidského myšlení (*logika), podstaty mravního jednání (etika) a postavením člověka v přírodě (fyzika) i univerzu (*metafyzika). Přestože antropologické otázky spjaté s genezí člověka byly řešeny v širším ontologickém a gnozeologickém kontextu, nalézáme již u antických filozofů řadu podnětných myšlenek o vzniku a vývoji člověka a podstatě lidské přirozenosti. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina, Václav Soukup)

mzda [starověký Přední východ], smluvená odměna za práci. Pracovníci v námezdním poměru dostávali za svou práci mzdu, která se v textech zpravidla označovala sumerským výrazem *á* (akkadsky: *idú*). Tento termín současně označoval také nájemné za zvířata, dopravní prostředky (*lodě, *vozy), domy či pracovní nástroje. Mzda mohla být vyplácena ve *stříbře nebo v naturáliích (zejména *ječmen, také olej, *vlna, součásti *oděvu, datle). Někdy se vyplácelo stříbro i naturálie současně. Kromě mzdy mohli nájemní pracovníci dostávat navíc ještě zaopatření (*strava, ošacení a olej na mazání). Výše mzdy byla zpravidla uvedena v pracovní smlouvě mezi nájemným pracovníkem a zaměstnavatelem a byla určována kvalifikací a věkem pracovníka, druhem práce i momentálním poměrem nabídky a poptávky. Také v některých zákonících (*zákony, Lipit-Ištar, Ešnunna, *Chammurapi) jsou stanoveny

mzdové tarify pro některé profese (lodníci, zemědělstí pracovníci, řemeslníci apod.). Výše mezd byla dosti proměnlivá. Denní mzda na konci 3. tisíciletí př. n. l. činila zpravidla 6 sila (asi 6 l) ječmene. Standardní výše mzdy svobodného pracovníka ve starobabylonském období dosahovala 1/2 šekelu stříbra za měsíc (tedy 3 zrnka denně), což odpovídalo denní mzdě 5 sila ječmene. *Zákoník Chammurapiho ovšem stanoví denní mzdu námezdního pracovníka ve výši 6 zrnků stříbra (tedy 10 sila ječmene; od 1. do 5. měsíce trvání námezdního poměru) a 5 zrnků stříbra (tedy 8,3 sila ječmene; od 6. do 12. měsíce). Kromě toho uvádí předepsanou výši mezd pro různé *řemeslníky (4–6 zrnků denně). Podle zákonů z Ešnunny obdržel námezdní pracovník 1 šekel stříbra měsíčně a kromě toho měl nárok na zaopatření ve výši 50 sila ječmene. Mzda žňového pracovníka podle tohoto zákoníku činila 20 sila obilí nebo 12 zrnků stříbra. Odměna chetitského *kněze za obětí úkon představovala 1 kuchyňský nůž, zatímco porodní bába – bohužel za bližší nespecifikovaných podmínek – obdržela ve stejné době výplatu ve výši 1 miny stříbra. (Lukáš Pecha, Jana Součková)

MZM, *Moravské zemské muzeum.

m., v *anatomii zkratka pro *musculus*, -i, m., sval, *mm.*, plurál *musculi* – svaly (například tvářový, trubačský sval – **musculus buccinator*). Odvozeno z latiny: *mus*, *muris*, -m. (f.) „myš, myška“. (Ladislava Horáčková)

„**mainstreamová**“ **ekonomie**, *ekonomie, „mainstreamová“.

N

naasejci, raná křesťanská gnostická *seкта, jejíž stoupenci odmítali židovské *vysvětlení **Starého zákona* a uctívali biblického hada (*nacháš*, „had“), jenž svedl *Adama a Evu, jako dárce pravého poznání. Had symbolizuje božskou sílu dřímající v nitru každého člověka. Učení sekty podrobně rozebírá tzv. *Naasejský traktát*, zaznamenaný ve 3. století Hippolytem Římským. (Jaroslav Malina)

Nabatejci (též Nabatejští *Arabové), starověké etnikum obývající nabatejské *království. Byli původním *semitským nomádkým etnikem a žili na Arabském poloostrově východně od Palestiny. V průběhu 6. až 4. století př. n. l. přesídlili do *Edómu, což byla ve *starověku oblast dnešního jižního Jordánska. (*Hérodotos se zmiňuje o tom, že v perské době obývali část 5. *satrapie a byli osvobozeni od daní.) Postupně ovládli tamější beduínské kočovníky i usedlé zajordánské obyvatelstvo a z těchto různorodých etnických, kulturních i hospodářských *společenství vytvořili svou politickou i vojenskou zdatností samostatný *stát, s nímž bojovali Antigonos a jeho syn Démétrios.

Největšího rozkvětu dosáhl nabatejský stát v 1. století př. n. l. Hlavním *městem bylo město Sela (semitsky) čili *Petra (řecky, obojí má význam „skála“), ležící asi na půli cesty mezi jižním cípem Mrtvého moře a severním cípem Rudého moře. Zmiňuje se o něm i *Starý zákon (Iz 42,11). Skalní útvary, vytesané v červeném *pískovci, z něho tvoří nejpozoruhodnější archeologickou památku jižního Zajordání. Město bylo křižovatkou karavanních cest z jižní *Arábie do *Evropy. S *Makabejci byli Nabatejci v přátelských vztazích (1 Mak 5,25; 9,35; 2 Mak 5,8, Arétas, vládce Arabů), které trvaly i za Héródovců. Héródés Veliký pocházel z nabatejské matky. Když však Héródés Antipás zapudil svou nabatejskou manželku (Nový zákon, Mt 14,3n), vzniklo mezi Nabatejci a Héródovci nepřátelství. Ale ještě v 1. století n. l. sahal nabatejský vliv i do severního Zajordání až po pohoří Chaurán. Moc nabatejského království, založená na intenzivním *zemědělství a karavanním *obchodě, začala slábnout od počátku našeho *letopočtu, kdy se na *Předním východě prosadila jako nová velmoc *římská říše. Roku 106 císař *Traianus, zřejmě bez použití násilí, připojil Nabatejské království k *římské říši a učinil je součástí nově založené provincie zvané Arabia. Později se dědicem značné části nabatejského území i tradice stala říše palmyrská (Palmyra). Nakonec Nabatejci v 7. století podlehlí arabské invazi a jako etnikum přestali existovat.

Z nabatejského *panteonu známe hlavního *boha slunečního charakteru, zvaného Dusares, a jeho družku, měsíční bohyni Allát. K objasnění nabatejského *jazyka a písma (vliv *Aramejců) a kultury významně přispěl český arabista, etnograf a cestovatel Alois *Musil. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

Nabokov, Vladimír (22. 4. 1899, Petrohrad, Rusko – 2. 7. 1977, Montreaux, Švýcarsko), americký prozaik ruského původu. Emigroval z Ruska na *Západ jako chlapec (byl synem člena Prozatímní *vlády), studoval v Cambridgi, žil v Berlíně, Paříži a v USA, posledních asi patnáct let života prožil opět v Evropě (ve Švýcarsku). Psal rusky, francouzsky a anglicky. Mezi jeho rusky psané práce patří romány *Zaščita Lužina* (Lužinova obrana, 1930), *Sogljadataj* (Očko, 1930) a *Priglašenije na kazn'* (Pozvání na popravu, 1938) s rysy kafkovského modelu světa. První anglicky psaný román vydal roku 1941 – *The Real Life of Sebastian Knight* (Skutečný život Sebastiana Knighta). Bestsellerem – vícekrát zfilmovaným – se stal román o lásce stárnoucího muže k dvanáctileté dívce – *Lolita* (vydáno v Paříži 1955, v New Yorku 1958). Další romány, které mají povětšinou ruské podloží, jako jsou *Pnin* (1957), *Pale Fire* (Bledý oheň, 1962) aj. dokládají Nabokovův talent na konstituování geometrických obrazců příběhu, z nichž mrazí. I jeho smyslnost v *Lolitě* je spíše mrazivá a hrozivá než rozpalující. Většina uvedených děl vyšla česky. (Ivo Pospíšil)

naborías, v taínské společnosti (*Tainové) vrstva služebníků, která se starala o *kaziky, ale zabývala se také výrobou *rituálních předmětů. (Oldřich Kašpar)

náboženská organizace, *organizace, náboženská.

náboženská svoboda, *svoboda, náboženská.

náboženská válka, *válka, náboženská.

náboženské bratrstvo, *bratrstvo, náboženské.

náboženský fond, *fond, náboženský.

náboženství, vztah *člověka k *transcendentní skutečnosti, k něčemu, co jej přesahuje a na čem je závislý, a souhrn projevů této závislosti. Je-li předmět náboženství chápán osobně (jako *bůh nebo bohové), jedná se o teistické náboženství (*islám, *křesťanství aj.), v opačném případě o neteistické (*buddhismus, *taoismus aj.). Polyteistické náboženství (*polyteismus) uctívá bohů více, monoteistické náboženství (*monoteismus) jen jednoho. Podle rozšíření se dělí na kmenové, národní (*hinduismus, *judaismus, *šintoismus), nadnárodní a světové (*buddhismus, *islám, *křesťanství). Náboženství se v různých vývojových stupních a formách vyskytuje u všech *národů a *civilizací; o vzniku náboženství byla vytvořena řada teorií, žádná však není obecně přijímána: *deismus; *henoteismus; *panteismus.

Pro evropskou kulturu mají zvláštní význam náboženství biblická (judaismus, křesťanství a do jisté míry i islám), charakterizovaná těmito rysy: 1. jediný a svrchovaný *Bůh není součástí *světa (skutečnosti), nýbrž jeho stvořitelem (původcem); 2. přesto se tento Bůh o svět a každého člověka neustále stará a zve ho k přijetí svého *zjevení a svých zaslíbení; 3. těžiště náboženského vztahu tak leží v budoucnosti, v níž věřící doufá (odtud vysoké hodnocení *naděje); 4. odpovědí na toto pozvání je víra, to nejcennější, co může člověk do vztahu k Bohu přinést; 5. náboženský vztah vděčnosti zavazuje každého i vůči ostatním lidem, zprvu soukmenovcům a souvěrcům, později ke všem vůbec; 6. svět a společnost nejsou tudíž nábožensky lhostejné, nýbrž mají své dějiny, v nichž se vztah k Bohu odehrává, často proti mocenským silám. – V křesťanství je vrcholem tohoto vztahu skutečnost, že v *Ježíši Kristu se Bůh sám stal člověkem a vzal na sebe lidský osud (*vtělení).

Problematikou náboženství se zabývá řada disciplín a subdisciplín: *antropologie náboženství, *psychologie, *religionistika, *sociologie, *srovnávací religionistika ad. (Jaroslav Malina)

náboženství starověkého Předního východu, s prvními projevy vztahu lidí k duchům a silám, které řídí a ovládají *svět, se setkáváme na *Předním východě již ve *starší době

kamenné (paleolit). Nejstarší *víra byla původně zřejmě *monoteistická, spojená s kultem plodnosti a s *kultem předků (sošky lidských a zvířecích rodiček, *pohřební ritus). Uctívání „božského“ (*religio*) s prvky *totemismu, *dynamismu a *animismu se konalo uvnitř sídlišť i v jejich okolí (prameny, skály, *jeskyně aj.) na *tabuizovaných *kultovních místech (božišťích). Úžas a strach před „božským“ (*mysterium fascinans a tremendum*) omezovaly *komunikaci s jinými, cizími silami na *rituály a *magii vykonávanou *šamany před shromážděním lidí a spojenou s *hudbou, *tanci a zpěvy. Od 5. tisíciletí př. n. l. se setkáváme se stálými místy náboženských obřadů (*chrám, *svatyně). Kultovní činnost obstarávají postupně specializovaní *kněží a kněžky. V *Mezopotámii, *Malé Asii i v *Kanaánu se dále víra v „božské“ rozvíjí na základě představy, že svět (kosmos) byl rozdělen na sféry nebe, vzduchu, *země a podsvětí se spojujícími „mosty“ (praoceán Abzu, svatý pahorek Duku, *strom života, *kosmologie, *kosmogonie), které byly „zabydleny“ *bohy. Vznikla představa božského státu, zrcadlově odrážejícího poměry mezi lidmi na zemi. Jednotlivá božstva generačně a kosmologicky uspořádaného *panteonu jednala jako lidé a měla i jejich podobu (*antropomorfismus). V *ikonografických znacích božstev (*insignie) se setkáváme i se *zoomorfními *symboly a *atributy. Člověk byl stvořen bohy, aby za ně a pro ně pracoval (*mýty) a bozi dali lidem znalosti *zemědělství a *řemesel. V chrámech byla jednotlivá božstva zpřítomněna kultovními obrazy (sochami), které byly denně uctívány kněžími (omývání, oblékání, pozdvihování). Komunikace širšího okruhu věřících s bohy byla nejprve omezena jenom na *svátky a slavnosti, při nichž se konaly i náboženské poutě, v Mezopotámii například do chrámového *komplexu *Tummal u *Nippuru. V metropolích *Aššuru a *Babylonu existovaly dokonce tzv. „cesty procesí“. Kultovní *kalendář začínal na podzim svátkem díky za dary *přírody a vrcholil novoročními svátky (únor–březen), kdy byl uctíván návrat zmizelých božstev *vegetace v rituálu *posvátného sňatku (*Dumuzi, *Inanna). Náboženství Předního východu nebylo nikdy jednotné a ovlivňovaly je rozdílné etnické (*Sumerové, *Semité, *Elamité, *Chetitité, *Churrité, *Kanaánci) a sociální faktory (*vesnice, *města, *kočovní obyvatelstvo). Světská moc i výkon práva byly rozhodnutím a vůlí bohů (*zákony), kteří určovali i *osud (predestinace), na který se bylo možno dotázat *věštěním. Božstva zajišťovala pomocí svých sil (*me*) řád na zemi i v celém kosmu, rozhodující vliv měla *astrální božstva (*Slunce, *Měsíc, Venuše), atmosférická (bouře, déšť), pozemská (plodnost, *lásky, *války, *oheň, dále i místní božstva) a podsvětí (smrt). Božské moci podléhaly všechny „oduševnělé a neoduševnělé bytosti“. Kněží byli na své povolání připravováni ve *školách a tvořili spolu s *písaři jedinou vzdělanou vrstvu *společnosti. Chrámy měly i velký význam hospodářský (*hospodářství, chrámové), kultovní i praktický, kněží působili například při diagnostice a prognostice v léčitelství (*medicína). Vedle božstev byl celý svět prostoupen i dobrými a zlými *démony, kteří byli zýváni *talismany a zaháněni *amulety. Nedílnou součástí kultovní služby představovala *magie a *rituál s častými *oběťmi, jejichž „přebytky“ se staly součástí výživy vladařského dvora a chrámového personálu. Na rozdíl od Egypta nebylo na Předním východě běžné *zbožnění vladařů (deifikace). *Králové se však osobně účastnili hlavních kultovních obřadů. Od počátku 2. tisíciletí př. n. l. se setkáváme postupně s projevy osobní víry a s přímluvnými a děkovnými *modlitbami i s pocity *hříchu. Objevují se i pochybnosti o všemohoucnosti božstev (teodicea). Počet božstev se postupně snižuje a do čela panteonu se dostávají „národní“ bozi (*Aššur, *Marduk, v Kanaánu *Baal) na základě „povýšení“, zdůvodněného v kosmologii a *mytologii. Tendence k *synkretismu vedly v 1. tisíciletí př. n. l. k celkovému oslabení *polyteismu a vzniku monoteistického jahvismu (*Jahve).

*Náboženství *Chetitů* bylo silně poznamenáno chattijským (*Chattijci) substrátem a zároveň neslo stopy vlivu etnických skupin, jimž byla Anatólie rovněž domovem – zejména *Churritů a do jisté míry *Luvijců. Prostřednictvím písemné tradice pronikla do chetitského panteonu a mytologie také syrská a mezopotamská božstva; je však otázkou nakolik byla předmětem

oficiálního kultu a skutečného denního uctívání, případně zda se za sumerskými *ideogramy neskrývají anatolské protějšky. Chetité verbálně do svého panteonu cizí božstva ochotně přijímali, v záznamech hovořili často o „tisíci bohů chetitské *země“ a ve výčtech, kterými uzavírali *přísahy svých mezinárodních a vazalských *smluv, nebylo do takového počtu daleko. Ale ve vlastních kultovních textech, odrážejících každodenní rituální úkony, se setkáváme jen s omezeným okruhem těch hlavních. Božstva byla antropomorfní, mužská a ženská, sdružená často do rodinných trojic (Vurunšemu – Taru – *Telipinu v chattijské vrstvě; Bohyně slunce z Arinny [Ištanu] – Tarchunt [Bůh bouře] – Mezulla v chetitském pojetí; Chepat – Tešup – Šarruma v churritské *verzi). Vedle pozice v *hierarchii panteonu zastávali bohové rozmanité role: ovládali a zosobňovali přírodní síly (Telipinu, Bůh bouře, sluneční božstvo Ištanu, Bůh měsíce Kušuch), představovali božstva osudu, lásky, války (*Šauška), zdraví (Kamrušepa), podsvětí (Lelvani); existovala bohyně matka (Channachanna), bohové hor, řek a pramenů, ale také dne a noci, trůnu (Chalmašuit), krbu, obilí. Ve 13. století př. n. l. churritský vliv v *Chatti natolik zesílil, že stará chattijsko-chetitská božstva splýnula s churritskými postavami a na vrcholu nebes stanula trojice Chepat, Tešup a Šarruma. V tomto stadiu nacházíme chetitský panteon zobrazen na *reliéfech *Yazilikaye. Jsou instruktivní pro představu o podobě anatolských bohů, protože *sakrační plastika se až na výjimky nedochovala. Cenné informace však poskytují také oficiální popisy kultovních soch a symbolů. Bohové jsou vždy zobrazováni v lidské podobě, stojící, v krátké sukničce a s pokrývkou hlavy ozdobenou býčími rohy, bohyně zpravidla sedící, v dlouhé sukničce a s *tiárou. Mohou být zastoupeni symboly (Bůh bouře býkem, Šarruma levhartem, Pirva koněm apod.) a vybaveni atributy (Bůh bouře svazkem blesků, Chepat zrcadlem aj.). Podle svědectví mýtů ovládají sice přírodní živly i lidské konání, ale lze ovlivnit i je: modlitbami, obětmi, dary (votivní sliby), magickými rituály. Mají i lidské slabosti: rádi jedí a pijí, bojují spolu i se milují, jsou dobrotiví, ale také lstiví a úskoční. Opomenutím kultovních povinností lze vyvolat jejich hněv a přivolat si potíže – nemoc či jiný trest. Jakkoliv byli bohové všudypřítomní, měli svá kultovní sídla – chrámy a svatyně – rozložená po celé zemi. Malá místní božstva byla často lokálními aspekty, prezentovanými chetitskými texty jako potomci božstva hlavního. Každé město pěstovalo vlastní *kult, zároveň však *král, v roli nejvyššího kněze, u příležitosti velkých ročních *svátků navštěvoval podle přesných rituálních předpisů chrámy v provinciích. (Blahoslav Hruška, Jana Součková)

Náboženství tři a pěti, *Ananaikjó.

náboženství, animistické, *animismus.

náboženství, aztécké, polyteistický kultovní systém *Aztéků s obrazem *světa-univerza opakovaně stvořeného (dosud již pětkrát) a řízeného věčně zápasícími dualistickými principy. Rozsáhlý *panteon symbolizoval přírodní jevy a síly a zároveň *patrony *času (zahrnoval božstva plodnosti, vegetace, nebeských těles, ale i sociálních skupin). *Bohové vystupovali jako stvořitelé, nositelé duchovních *hodnot i mytičtí hrdinové: *Tezcatlipoca (Kouřící zrcadlo), stvořitel prvního světa, bůh tmy, *války a černé *magie; mocné božstvo se solárními *atributy, zvláště uctívané válečníky a *čaroději; *Huitzilopochtli (Kolibřík Jihu), kmenový bůh Aztéků, spjatý s válkou a mladými muži, představoval fázi Tezcatlipoky spojenou s Jihem, tedy se *Sluncem v zenitu, v podobě modrého ptáka; *Tlaloc (Pán zdrojů vody), božstvo úrodnosti, stvořitel *třetího světa; *Quetzalcóatl (*Opeřený had nebo Drahocenný had), stvořitel druhého světa, pán větru a *kukuřice, bůh Jitřenky, vědění, kněžství i *symbol urozenosti; světlý protipól Tezcatlipokův.

*Rituální oběti lidských srdcí magicky zajišťovaly posilování bohů, a tím udržování běhu *vesmíru a života vůbec. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

náboženství, babylonsko-asyrské, náboženství starověké *Babylonie a *Asýrie. Přejalo mnohá božstva *Sumerů pod stejnými jmény (Anu [*An], Ea, Enlil) či jinými jmény (Innin – Ištar, Zuen – Sín). Do *panteonu byli začleněni i *bohové etnik, která do *Mezopotámie

pronikla (*Amorejci, *Churrité, *Kassité). Bohové měli své *symboly a hierarchizované postavení. Od 18. století př. n. l. se hlavním bohem stal *Marduk, v Asýrii *Aššur; jejich dominantní postavení potvrzovala i mytologická skladba *Enúma eliš*, v níž je Marduk či Aššur zvolen do čela v boji proti starší generaci bohů. *Kult bohů se odehrával v *chrámech, pro některé slavnosti (například novoroční) byly stavěny zvláštní budovy.

*Kněží i kněžky zaujímali ve *společnosti významné místo; výsadní postavení měli kněží boha Marduka v *Babylonu nebo kněžky boha Sína v *Uru. K obvyklým úkonům kněží patřil i výklad snů a věštby. (Viz též *náboženství starověkého Předního východu.) (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

náboženství, čínské lidové synkretické, soubor lidových náboženských představ a obřadů určený především *kultem předků a vírou v *duše a *duchy. Obsahuje prvky mahájánového *buddhismu, lidového *taoismu a *konfucianismu; tento *synkretismus byl filozofií formulován floskulí „tři učení (*san tiao*) jsou jedno“ a od 14. století propagován státem. Účast na více než jednom náboženském kultu je běžná: konfucianismus pečuje o morálku, obřady lidového taoismu pomáhají v každodenním životě a buddhismus vzývající *Buddhu *Amitábhhu slibuje spásu duše v *ráji. V lidovém taoismu a bohatém *panteonu buddhismu se nachází velký počet božstev – pomocníků v nouzi. Vedle toho existovaly i různé archaické i nově vzniklé místní lidové kultury a kultury konfuciánských mudrců a různých hrdinů celostátního i lokálního významu.

Místo bydlíště opatruje vousatý bůžek místa *tchu-ti kung*, vlastní dům chrání stěna proti duchům *jing-pi*, strážci dveří *men-šen* a bůh kamen *cao-tün*. Také výzdoba interiéru byla vedena blahonosnými a ochrannými symboly, například posvátnými draky, fénixy nebo šupinatým a rohatým čtvernožcem *čchi-lin* (japonsky: *kirin*). V domácnostech i podnicích obvykle dosud stojí oltářík boha majetku *cchaj-šen* či trojice bohů zosobňujících štěstí *fu*, dlouhověkost *šou* a zdar v kariéře *lu* anebo oltář bohyně milosrdenství *Kuan-jin, původně buddhistického božstva, které se stalo součástí synkretického kultu. Kuan-jin patří k obecně uctívané čtveřici, do níž dále patří bódhisattva moudrosti Mandžušri (čínsky: *Wen-šu*); Samantabhadra (čínsky: *Pchu-sien*), ochránce *dharmy; a Ksitigarbha (čínsky: *Ti-cang*, japonsky: *Džizó*), zachránce těch, kdo propadli *peklu. Střediskem jejich kultu byla poutní místa v posvátných horách, v daném pořadí Pchu-tchuo šan, Wu-tchaj šan, E-mej šan a Ťiou-chua šan. Uctívání historických osobností bylo určeno císařským dekretem, mezi těmito bohy je nejznámější Kuan-ti, bůh majetku a za dynastie *Čching (1644–1911) též bůh *války. Do „funkce“ městskeho boha *čcheng-chuang*, ochránce proti epidemiím a zásvětního božstva, císař jmenoval osobnost spjatou s historií místa. Své *patrony měla i řemesla, například Cchaj Lun byl patronem výrobců *papíru, Žlutý císař (*Chuang-ti) patronem krejčích, jezuita Matteo Ricci (1552–1610) patronem hodinářů a nevěrná románová postava Pchan Ťin-lien patronkou veřejných domů. (Jaroslav Malina, Lucie Olivová)

náboženství, etruské, náboženství *Etrusků. Prostupovalo všechny oblasti veřejného i soukromého života, mělo poměrně chmurný charakter (důraz na poslední věci člověka). Pro složitost bylo v péči *kněží (haruspiků) – věstců a vykladačů náboženských předpisů. Božstva byla *antropomorfní, zčásti přejatá z řeckého prostředí. V čele nebeských božstev byla trojice Tinia, Uni, Menrva (později ztotožněna s římskou trojicí Jupiterem, Junonou a Minervou), v čele podsvětních božstev pak trojice Vetis, Mania (řecká *Persefoné) a *Démétér. Z řeckých božstev byl přejat i *Apollón, *Artemis, *Héraklés aj.

Etruské náboženství zprostředkovalo Římu řadu božstev a mytologických představ původně řeckých a vneslo do římských náboženství rigoróznost a formálnost kultu. (Marie Pardyová)

náboženství, germánské, náboženství starých *Germánů. Vyznačovalo se archaickými prvky, kromě jiného i pozůstatky *totemismu. Magické *obyčeje vycházely z animistických představ (*animismus) a uctívání přírodních objektů. Základem germánského náboženství byl

*polyteismus. Bližší informace o germánských *bozích pocházejí zejména z *doby římské: nejvyšší božstvo Ódin (Wodan), bůh bouře, bojovníků a světa zemřelých, Thor (Donar), vládce hromu a blesku, Ziu (Tyr), bůh *války. Nejznámějšími bohyněmi byly Ódinova manželka Frigga a bohyně *lásky a plodnosti Freya. Náboženské obřady například u *kmenů uctívajících Nerthus, bohyni Matku Zemi (krajem objížděl zahalený vůz s bohyní) provázely oběti v bažinách, které byly v severní *Germánii *kultovními místy (viz například *Tollund). Od 2. století začalo Germány ovlivňovat *křesťanství. (Jaroslav Malina)

náboženství, chetitské, mnohvrstevný náboženský systém *Chetitů. Nejstarší vrstvu tvoří náboženství *Chattijců, například bůh Ištanuš, vegetační bůh *Telipinu a s nimi spojené *mýty. Některé *rituály z této vrstvy mají původ až v maloasijském *neolitu (například uctívání včely v *Çatal Hüyük apod.). Lze doložit i stará indoevropská božstva a mýty, původně spojené zejména s *městem Nešaš. Posléze do chetitského náboženství pronikala řada původních churritských božstev (*náboženství, churritské) a mýtů, božstva luvijská, mezopotamská a další. Pro novochetitskou dobu je typický rozvoj *synkretismu. (Viz též *náboženství starověkého Předního východu.) (Jaroslav Malina)

náboženství, churritské, náboženský systém *Churritů; byl založen na vzájemné závislosti člověka a božstva – osudy lidí byly řízeny vůlí *bohů a bohové byli závislí na lidech, kteří jim pravidelnými oběťmi (chléb, zvířata, nápoje) zajišťovali obživu. Záměry bohů mohly být zjištěny věštbami (z ovčích vnitřností, z letu ptáků, z povětrnostních jevů) a ovlivněny pořádáním magických rituálů, které prováděli profesionální zaklínači. Božstva churritského *panteonu jsou antropomorfní bytosti. V čele churritského panteonu byl bůh počasí Teššup, jehož manželkou byla bohyně Chepat; nejvyšší bohyně byla Šavuška, bohyně *lásky a *války, ztotožňovaná s mezopotamskou *Ištar. (Viz též *náboženství starověkého Předního východu.) (Jaroslav Malina)

náboženství, incké, náboženský systém *Inků; v podstatě agrární *kult, jehož *panteon je do značné míry metaforou přírodních sil: božstva *Země, bouře, deště, nebeských těles. Nejdůležitějším *božstvem je *Slunce *Inti, znázorňované jako zlatý disk s lidskou tváří (byl mu zasvěcen největší *chrám v *Cuzcu), v manželském páru s podřízenou bohyní *Měsíce *Mama Quilla. Nejvyšší inka vystupoval od 15. století jako božské vtělení syna *Slunce s nárokem náboženských ceremonií. *Wiracocha, všemohoucí, neviditelný stvořitel lidí a věcí, sídlící na nebi, představoval abstraktně pojímaného boha s rysy mytického hrdiny; bůh stvořitel Pariacaca byl příkladem božstva přejatého od podmaněných společenství. Animistické prvky (*animismus) byly obsaženy v kultu *huac*, přírodně nebo kulturně posvátných sídlech duchů; jednotlivé *klany (*ayllu) měly osobní ochranné duchy. Oběťmi se získávalo usmíření a náklonnost bohů; obětování lidí vytržením srdce bylo praktikováno v menší míře než oběti zvířat a cenností. (Jaroslav Malina)

náboženství, indické, rozmanitý a složitý soubor náboženských představ indického subkontinentu. Ortodoxní náboženské směry vycházejí z tradice *véd (*hinduismus), neortodoxní směry tuto tradici zčásti nebo zcela popírají (*buddhismus, *džinismus). Některá náboženství pracují s pojmem osobního *boha (*bhakti), jiná nikoliv. (Jan Filipický)

náboženství, islámské, *islám.

náboženství, kanaánské, náboženské představy obyvatel starověkého *Kanaánu. V centru kultu byla božstva vegetace a plodnosti (hlavní bůh *Baal). (Viz též *náboženství starověkého Předního východu.) (Jaroslav Malina)

náboženství, keltské, polyteistický náboženský systém *Keltů; je znám jen málo, zřejmě i proto, že keltské *kněží (*druidové) drželi své učení v tajnosti. Ve spojení s *bohy (snad až několik set; přičemž není například jasné, zda nejde jen o různá kmenová jména původně společných božstev) byla uctívána i zvířata, rostliny a stromy ještě v duchu *totemismu a *animismu. Projevem magických představ byl zejména *kult lidské hlavy (její časté zobrazování, uchovávání hlav usmrcených nepřátel). Některé náboženské obřady byly spjaty i

s právními zvyklostmi – při častých lidských obětech byli podle Gaia Iulia *Caesara bohům nejméně přistizeni zločinci. Zvláštní význam měl bůh plodnosti Cernunnos, vyobrazovaný s jeleními parohy.

Z keltsko-ligurského prostředí v jižní Francii jsou známy keltské *chrámy, ve střední Evropě svatyně pod širým nebem, vymezené *palisádou, *příkopem nebo *valem, často obdélníkovým. V *Galii, Porýní, *Raetii i Británii se podobné svatyně koncem starého *letopočtu vyvinuly za římského vlivu ve čtvercové budovy, obklopené sloupovím nebo ohradou. (Jaroslav Malina)

náboženství, korejské, poměrně tolerantní a prostupné náboženství s nesourodým *panteonem *božstev označovaným mnohoznačným korejským slovem *sin*, souhrn *totemismu, *animismu a *šamanismu se sklonem ke kultovnímu vnímání cizorodých prvků. Co se týče božstev, která jsou explicitně zmiňována v nejstarších *kronikách, jedná se především o božstva zemědělská a horská. Pravidelnými objekty kultů se stala božstva čtyř moří, čtyř řek, čtyř cest, čtyř městských bran ad. Speciálně ženskými božstvy šamanskými byl Duch-babička větru přinášející déšť (*Čongdŭng halmŏni*), Božstvo půdy *Tchodžu*, Božstvo ohně *Hwasin*, Božstvo domu *Sŏngdžu* a nejrůznější božstva příležitostná, mezi nimiž je dodnes nejoslovovanější **Samsin*, pramatka, která pomáhá rodičce a dítěti sedm týdnů po narození. Božstvem blíže nespécifikovaným byl Pán na nebesích (korejsky: *Hananim*, *Hanwŏllim*, *Čosin*, *Čchŏndže*). Přírodní božstva vystupují většinou jako kladné postavy, pouze s výjimkou božstev vody a ohně, která kvůli své nevyzpytatelnosti mohou působit kladně i záporně. Stejně tak zvířecí božstva bývají kladná, pokud jim člověk neublíží. V takovém případě se převtělí a způsobí rodině pohromu. Vyloženě záporným démonem bývá liška, v určitých situacích i tygr. *Korejci věřili, že domácí *zvíře, žije-li v domě po určité době, například u psa šlo o deset let, je posednuto zlým duchem a přivolává do domu zlé síly. Domácí božstva jsou většinou kladná, s funkcí strážit a ochraňovat členy domácnosti, vyžadují ovšem patřičné *rituály. Pokud s nimi nejsou spokojena, mají tendenci se mstít.

Staré představy o božstvech se poněkud modifikují s příchodem *buddhismu a začleněním *buddhů a *bódhisattvů do místních představ (*buddhismus, korejský). Ti pak mívají nejrůznější funkce, jako například *Mirŭk, *Kwanŭm či *Amitchabul. Uvedenou trojici doplňoval historický *Buddha, od něhož královský rod v *Sille odvozoval svou *genealogii. V *mýtech a *legendách se objevují další božstva-duchové s funkcí ochrannou, časté jsou víly, božstva-duchové slavných zemřelých *králů a vojevůdců (král *Mujŏl, *Kim Ju-sin, *hwarangové), Dračí král a jeho suita. Zlí duchové jsou pak většinou bloudící duše neprovdaných panen a mládenců. Ti jsou žárliví vůči živým a obvykle jsou zbavováni utrpení posmrtným sňatkem. Stejně bludnými duchy jsou ti, kteří nebyli patřičně pochováni, zemřeli daleko od domova nebo byli zavražděni. Duchové nemocí bývají nebezpeční a je třeba je buď uplatit příslušným lékem, nebo zahánět zařikáváním (*Čchŏjong).

Ve *starověku je panteon božstev a duchů zřetelně sestavený z původních náboženství (božstva hor, vodní a kosmická božstva), později jde o směs původních náboženství a buddhismu (obohacení stávajících božstev a duchů o buddhy a bódhisattvy), taoismu (*Čchilsŏng, také *Lao-c' a víly) a ještě později konfuciánských svatých (*konfucianismus, korejský).

Bohové a bohyně nejstaršího náboženství se nezobrazovali. Tento přístup se změnil s přijetím buddhismu a vulgárního *taoismu (*taoismus, korejský) a obrazy božstev se staly součástí oltářů v jednotlivých *svatyních a *chrámech. (Miriam Löwensteinová)

náboženství, křesťanské, *civilizace, křesťanská, *filozofie, křesťanská, *křesťanství.

náboženství, mayské, náboženský systém *Mayů; vyspělý *kult založený na personifikaci přírodních sil, vesmírných těles (*vesmír), se složitou filozofií uctívání *času vnímaného jako řada *bohů, kteří se střídají ve vládě nad *světem. Mayské náboženství bylo vedeno myšlenkou cyklických *stvoření a destrukcí světa (viz též *kalendář, mayský). Mayská

*kosmologie sestávala z představy ploché, čtyřúhlé *země s barevnými světovými stranami (červený východ, bílý sever, černý západ, žlutý jih) a zeleným středem. Nebe o třinácti vrstvách, podepřené v rozích čtyřmi atlanty *Bacaby* a uprostřed s posvátným stromem **ceiba*, mělo v každé vrstvě vlastní boha. Podzemní svět **Xibalba*, místo hrůzy, měl devět vrstev s devíti odpovídajícími „Bohy noci“; byl cílem posmrtné cesty vedoucí přes mléčnou dráhu a skrze něj procházela i *nebeská tělesa (**Slunce* a **Měsíc*). Plochá země byla představována jako záda krokodýla, jeho nebeským protějškem byl dvojhavý had. Hlavní božstva: Hun Nal Yeh (Jedna kukuřice), stvořitel, první otec, jeho žena Na Sak Kuk Hemnal, bohyně Měsíce, první matka; nejvyšším božstvem byl **Itzamna* (Ještěrčí obydlí), vynálezce psaní a *patron vědění. K neblahým bohům podzemních světů patřila Smrt, nazývaná například *Kizin*. V kategorii patronů společenských skupin a profesí to byl zejména *Cuculcán* (**Kukulcán*, **Quetzalcóatl*), **Opeřený had*, bůh vládnoucí **kasty*.

Kultovní obřady zahrnovaly oběti potravin, předmětů včetně šperků, prolévání krve zvířat i lidí a lidské oběti (hlavně v poklasickém období). (Viz též *indexy bohů mayského panteonu.) (František Vrhel)

náboženství, mongolská, původně *šamanismus, někdy též zvaný „černá víra“ (na rozdíl od „žluté víry“ – *buddhismu). Hlavním nejuctívanějším *božstvem bylo Věčné modré nebe, které určovalo osud národa a jeho vladařů. Druhořadými byli *tengri* – bohové *války, chrabrosti a osudu, ochránci vojenských praporů, dále bohyně *země *Etugen*, která odpovídala za materiální blahobyt. Existoval *kult *slunce, *měsíce, *ohně, hvězd (zejména *Plejád*). Vládům hor, řek, jezer a dalších významných míst byly přinášeny oběti a zřizovány kultovní okrsky – *ovó*. V *mytologii vládla představa stromu *světa, který spojuje tři oblasti *vesmíru – nebe, zemi a podsvětí, *víra v existenci různých démonických sil a zlých duchů.

Ve 13. století pronikl do Mongolska z Tibetu *tibetský buddhismus. V období *vlády *chána **Chubilaje* ve 2. polovině 13. století za přímé účasti tibetských *lamů byl buddhismus prohlášen státním náboženstvím. Nadále byl uplatňován princip „dvojí moci“ – spolupráce světského vladaře a ústředního duchovního učitele. Ve 14. století vznikly první překlady významných děl mahájánového buddhismu do *mongolštiny; na základě tibetské abecedy bylo vytvořeno tzv. čtvercové mongolské písmo. Druhá vlna šíření buddhismu nastala ve 2. polovině 16. století; vyznačovala se aktivní misijní činností buddhistických *mnichů, zaměřenou zejména na potlačení starých šamanských kultů. V 17. století byl zaveden (obdobně jako v Tibetu) institut převtělců – duchovních vládců stojících v čele mongolské církve, kteří byli v rámci tibetského buddhismu považováni za třetí nejuctívanější osobu po **dalajlamovi* a **pančhenlamovi*. Po rozpadu mandžuské říše *Čching v roce 1911 se Mongolsko stalo *teokratickou monarchií v čele s 8. převtělcem *Bogd gegémem*. V té době bylo v Mongolsku více než 700 buddhistických *klášterů. Po takzvané lidově demokratické *revoluci v roce 1921 bylo náboženství odděleno od *státu, cílevědomě a systematicky potlačováno, kláštery převážně zničeny, majetek byl rozchvácen a z velké části „zmizel“ v zahraničí. V současnosti dochází k opětovnému oživení činnosti buddhistické církve. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

náboženství, monoteistické, *monoteismus.

náboženství, občanské, formy rituálu a přesvědčení podobné náboženským, avšak světského charakteru – například uctívání Rozumu za *Velké francouzské revoluce apod., ale i politické pochody a ceremoniály. (Jaroslav Malina)

náboženství, polyteistické, *polyteismus.

náboženství, pravěké, náboženství v období *prehistorie; naše představy jsou však založeny pouze na *hypotézách odvozených z nálezů tzv. kultovních předmětů a objektů, na písemných pramenech (například zprávy antických autorů o „*barbarech“) a na etnologických *analogiích z prostředí *přírodních národů. Pravěké náboženství vznikalo (pravděpodobně v podobě *animismu) asi ve *středním paleolitu a zejména v *mladém paleolitu, kdy se

objevili **Homo neanderthalensis* a **Homo sapiens* a první **rituální pohřby* (**smrt* a *pohřeb* – prehistorie). Od této doby patrně existoval i **kult předků*. **Jeskynní malby* v období mladého paleolitu svědčí o loveckých kultech a magii, vzácně též o existenci **kouzelníků* (**šamanů*). *Ženské sošky* (**venuše*) jsou asi spjaty s kulty mateřství a plodnosti (**umění*, paleolitické).

U zemědělských **společností* v **neolitu* se vyvíjel výrazný kult plodivé síly **Země*, jehož zosobněním jsou četné hliněné sošky žen (**idoly*), umístěné na vyhrazených místech v příbytku (viz například **Çatal Hüyük*); doloženy jsou i **svatyně*. Později vznikaly podobné kulty zaměřené na plodivou sílu samců domácího dobytka (svatyně s býčími hlavami, rituální pohřby dobytčat apod.).

V **eneolitu* pravděpodobně vznikla představa prvních **božstev*, jež byla spojována se **sluncem* a *deštěm*, a *božstev* symbolizujících vegetativní cyklus.

Tyto představy se zřejmě projevovaly společenskými rituály na **kultovních místech*, ve svatyních (například **rondely*), uctíváním idolů, **votivními dary*, **oběťmi* a **magií*, jež měly působit na transcendentní síly i prostřednictvím věcí (například **antropomorfních* či **zoomorfních* plastik a skulptur, **amuletů*), respektive úkony s těmito věcmi prováděnými. Výkon kultovních rituálů postupně soustřeďovali ve svých rukou specializovaní obřadníci – **šamani* či *šamanky* (existující patrně už v mladém paleolitu) jako nejstarší náboženská **instituce*, splývající patrně zpočátku s **autoritou* světskou. Od **doby bronzové* došlo k rozvoji obřadnictví, náboženských středisek a snad už tehdy, ale nejpozději v **době halštatské*, se obřadníci (**kněží*) stali samostatnou společenskou skupinou; vládce byl zřejmě zároveň nejvyšším představitelem kultu. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

náboženství, řecké, nejstarší náboženské představy jsou doloženy z **neolitu* a **eneolitu* (6.–3. tisíciletí př. n. l.), vlastní dějiny řeckého náboženství jsou spjaty se vznikem **egejské civilizace* (**Kréta* aj.). Na Krétě, v době **mínójské kultury*, byla uctívána zejména ženská **božstva* – bohyně **Gáia*, vládkyně zvěře (později byla spojována s **Artemidou*) a bohyně plodnosti (později byla spojována s **Démétrou* a **Afrodítou*). **Symbolem* spojení bohů se smrtí byl had, duše odplouvaly po smrti na Ostrovy blažených. Mykénské náboženství (od začátku 2. tisíciletí př. n. l.) bylo spjato s představou o božské síle prostupující **přírodu*, z níž se postupně vyvinul antropomorfní vladař nebe a dárce počasí **Zeus*. S ním byly bohyně, uctíváné v předchozím období, spojeny v manželské nebo milenecké dvojice. Vedle Dia jako nejvyššího vládce si podržela význam i stará představa osudu, jemuž jsou podrobeni lidé i bohové. Po smrti odcházely na Ostrovy blažených pouze duše **héroů*, zatímco ostatní byly souzeny v **podsvětí*.

V průběhu dalších staletí pronikly do řeckého náboženství zejména z východních civilizací nové kulty a vznikaly nové **mýty* (**mytologie*, řecká) a střediska náboženského života. Významné místo zaujímaly **věštírny* (**Delfy* v Řecku, Didymy u Miléta aj.), různá náboženská **mystéria*, náboženské slavnosti a kultovní hry (**olympijské* v **Olympii*, *pýthijské* v Delfách). Každé **město* mělo za ochránce vlastní bohy (**Athéna* v Athénách, **Dioskúrové* ve **Spartě*). Funkce **kněží* byla u některých kultů dědičná, u jiných (zejména státních) volená a někdy dočasná. Společensky nejvýznamnější roli zaujímali kněží posvátného okrsku v Delfách.

V období **helénismu* byl tradiční **kult* **olympských bohů* v čele s Diem oslaben; vznikaly **henoteistické* a **monoteistické kulty* (**henoteismus*, **monoteismus*), odpovídající soudobým filozofickým systémům (zejména **stoicismu*). Významné místo zaujímala bohyně **Tyché*, bůh **Pan* se stal z nižšího boha díky svému jménu (řecky: *pan*, „vše“) všezavršujícím božstvem. Pod vlivem Orientu se objevil i kult vladaře, rozšířila se orientální *mystéria* (kult bohyně **Éset*, boha **Mithry* aj.), upevněna byla i *mystéria* domácí, oživena byla **víra* v **démony* a v **magii*. Vzrůstala víra ve spasitelské bohy, od nichž věřící očekávali podporu v obtížných životních situacích (Asklépios), avšak výrazně se projevovala i skepse (úpadek kultu mrtvých, nevíra v posmrtný život; viz **smrt* a *pohřeb* – řecká civilizace). Všechny tyto

představy vedly v 2.–1. století př. n. l. k výraznému náboženskému *synkretismu. V prvních stoletích našeho *letopočtu se začalo prosazovat *křesťanství. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

náboženství, římské, v nejstarším období šlo o představy ovlivněné *animismem; každý předmět je obdařen božskou silou. Znalosti a využívání těchto sil byly svěřeny *kněžím (pontifikům), sdružovaným v kolegiích. Zvláštní význam byl přičítán ochránci mužova života (*génius) a života ženy (Juno), duchům zemřelých (Manes, lemurové), ochráncům příbytků (*Penáti) a pozemků (Larové). Rozvinuto bylo věšteství (*augurové). Pozvolna se rozvíjel *antropomorfismus; v čele božského *panteonu stála trojice Jupiter, Mars, Quirinus. Za dočasné nadvlády *Etrusků byl založen na *Kapitolu *chrám k počtě trojice Jupiter, Juno, Minerva, jenž zůstal střediskem náboženského života *Říma po celou dobu jeho trvání. Znalost etruských kultů ovlivněných *řeckým náboženstvím umožnila pozdější přímé přebírání řeckých představ. Pod etruským vlivem byly zavedeny i nové formy *věštění.

S rozvojem římské *republiky přicházely do Říma nové náboženské představy z podmaněných území. Řecká božstva byla často uctívána pod jmény starých římských *bohů (*Hermés – Mercurius, *Afrodité – *Venuše, *Artemis – Diana aj.). V roce 217 př. n. l. došlo k oficiálnímu uvedení prvního orientálního božstva *Kybely do Říma. Koncem 2. století př. n. l. pod vlivem *řecké filozofie vedla náboženská nejistota k odumírání starých náboženských představ a k nezájmu o kněžské *úřady. Zároveň s tím bylo usnadněno pronikání orientálních spásitelských božstev (*Mithra, *Eset, Sarápis).

O obnovu tradičního náboženství se pokusil císař *Augustus, ve skutečnosti však docházelo zejména k *zbožnění císařského rodu a císařovy osoby. Ve východní polovině říše byl Augustus uctíván jako bůh, po něm i další *císaři. Za Augustových nástupců bylo rozšířeno uctívání abstraktních představ (*Prozřetelnost), vyjadřující některé vladařovy vlastnosti, později i uctívání samotného panovníka, nejprve posmrtně, pak i za jeho života.

Od 2. poloviny 1. století se rozšiřovalo *křesťanství, zejména u lidových vrstev; zprvu bylo pronásledováno, *Ediktem milánským v roce 313 bylo prohlášeno za *tolerované, poté za privilegované a *kult starých božstev začal být stíhán. Od 5. století původní římské náboženství přežívalo pouze na venkově. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

náboženství, slovanské, náboženský systém starých *Slovanů. Slovanská božstva tvořila polyteistický *panteon s výsadním postavením patriarchálních božstev, z nichž vyniká Perun (bůh hromu a blesku, vládce *bohů), doložený u východních i u západních Slovanů. Kromě Peruna jsou prokázáni Svarožič (Radegast), syn Svaroga (boha *slunce a *ohně), Svantovit, Rugievit, Porevit, Porenut, Dažbog (dárce úrody), Volos (ochránce stád), Stribog. Existence *svatyní nadregionálního významu je doložena v Arkoně (Svantovítova) na Rujaně, v Rethře, ztotožňované se svatyní na *hradisku Feldberg (Svarožič), *Novgorodě; archeologicky byly svatyně odkryty v Peryni u Novgorodu, v Kranogorském, dřevěný *chrám v Gross Raden a na dalších *lokality. Kromě kultovních míst byly uctívány stromy, háje, prameny, osamělé kameny apod.

V 9.–10. století bylo pohanské slovanské náboženství nahrazováno *křesťanstvím, původní náboženství však dlouho přežívalo zvláště ve vesnickém prostředí. (Jaroslav Malina)

náboženství, sumerské, *panteon *Sumerů zahrnující velký počet nebeských a pozemských božstev. Jsou zobrazována jako lidé a líčena s lidskými charakterovými rysy; od lidí se však odlišují nesmrtelností. Uctívání jednotlivých *bohů a bohyň je vázáno na *městský *stát, v němž jim byl zasvěcen *chrám; některá božstva však přesahují svou působností hranice městských okrsků. K významným prvkům *sumerského náboženství patří božské moci *me* a vlastnictví tabulek, na nichž je zapsán osud. *Kněží a kněžky se těšili významnému postavení ve *společnosti; jejich povinnosti spočívaly v každodenních a svátečních bohoslužbách, výkladech snů, zařikávání zlých démonů. K nejvýznamnějším božstvům patří *An, *Baba, *Dumuzi, *Enki, *Enlil, Ereškigal, Gatumdu, *Inanna, Nanna,

Nergal, Ningirsu, Nisaba, *Utu. (Viz též *náboženství starověkého Předního východu.) (Blahoslav Hruška)

náboženství, tunguzsko-mandžuská, náboženství Daurů, *Evenků, *Mandžů, *Oročeů a dalších etnik *Dálného východu. Charakteristický je *animismus, *totemismus, *kult předků a *šamanismus. *Slunce a *Měsíc byly uctívány v několika dnech prvního měsíce roku. Ze souhvězdí byla nejvíce ctěna Polárka, *symbol dlouhého života. Duch ohně byl uctíván hlavně na jaře a koncem roku; plamenům se obětovaly kousky masa a kapky vína. Hojně byly užívány *fetiš, zobrazení lidských bytostí (byly zhotovovány ze *dřeva, z *kůže, koňských žíní nebo byly namalovány na kůře stromů, *papíru apod.). (Jaroslav Malina)

náboženství, židovské, *judaismus.

nábrus, druh mikroskopického preparátu nejčastěji užívaného pro mikroskopii v odraženém světle. Studovaný vzorek je rozříznut, řezná plocha je zbrušena do roviny a dokonale vyleštěna. Pokud je vzorek příliš malý, zalije se nejprve do vhodné syntetické pryskyřice. Na rozdíl od *výbrusů se nábrusy nepřikrývají krycím sklíčkem. Nábrusy jsou zhotovovány z *hornin, *minerálů, *kovů, *rud, *strusek a některých typů *keramiky z *archeologických nálezů,

Nábrusy slouží také ke studiu *kostní nebo *zubní tkáně. Kostní a zubní nábrusy jsou méně časté než výbrusy, přesto mohou být použity jako jejich alternativy u *metod pro odhad dožitého věku kosterního nálezu nebo při hodnocení zdravotního stavu jedince v *paleopatologii. (Martin Hložek, Petra Urbanová)

Nabú (Nabú), akkadsky „povolaný“; hebrejsky a řecky Nebo. V akkadské *mytologii bůh písárství, syn boha *Marduka a bohyně Sarpánítu. Za jeho manželku byla pokládána bohyně Tašmētu, akkadsky „vyslyšení“. Jeho hlavním kultovním střediskem bylo *město *Borsippa (Barsip, dnešní Birs Nimrúd) v blízkosti *Babylonu s *chrámem Ezida (sumersky „dům pravdy“). Od 15. století př. n. l. se Nabúův *kult šířil i v *Asýrii, kde byl uctíván ve městech *Ninive a *Kalach. Nabú byl uctíván zejména jako bůh písárství, ochránce *písarů a bůh moudrosti. Jako písař „tabulky osudů“ byl pokládán i za jejího držitele a určovatele osudů (*osud) a tím i za jednoho z nejvyšších bohů *panteonu, vládce nebes a země. Byl obdarován epitety nejvyššího boha babylonského panteonu Marduka, byl uctíván jako vegetační božstvo, božský soudce, *astrální božstvo (planeta Merkur) atd. Nápis z 8. století př. n. l. svědčí dokonce o existenci Nabúovy *monolatrie. Svého vrcholu dosáhl Nabúův kult za *vlády novobabylonských panovníků (625–539 př. n. l.), udržel se až do doby seleukovské (dochována modlitba Antiocha I. Sótéra [281–261 př. n. l.] k Nabúovi). *Symbolem boha Nabúa bylo pisátko; často zobrazováno na oltáři neseném *drakem mušchuššu nebo bájným *zvířetem, způli kozou, způli rybou. (Jiří Prosecký)

Nabukadnezar, akkadsky Nabú-kudurri-usur „(bože) *Nabú, ochraňuj mého (nejstaršího) syna“, jméno dvou babylonských panovníků:

1. Nabukadnezar I. (1125–1104 př. n. l.), čtvrtý vládce II. dynastie z Isinu (vládla v *Babylonii ve 12. a 11. století př. n. l.). Honosil se vítězstvími nad *Lullubejci a obyvateli *Amurru, tj. vítězstvími na východě i na západě od Babylonie. Jejich podmanění však nemělo dlouhého trvání, poněvadž na severu vyrostl Babylonii mocný soupeř v *Asýrii, zvláště po nástupu *krále *Tiglatpilesara I. na *trůn. Podnikl snad dvě tažení proti *Elamu, kde tehdy vládl slabý a nerozhodný panovník a přivezl zpět do *Babylonu sochu boha *Marduka, odvečenou dříve elamským vládcem Kudur-Nahhuntem. *Válka s Elamem je vylíčena v textu kamenné *stély ze středobabylonského období a v celé řadě literárních textů, jejichž tradice přežívala přinejmenším až do 7. století př. n. l.;

2. Nabukadnezar II. (604–562 př. n. l.), druhý vládce chaldejské dynastie v Babylonu, syn Nabopolassarův. Vzhledem k tomu, že hospodářská situace v babylonské říši byla zkonolidovaná, mohl se Nabukadnezar II. věnovat výbojům. Už jako *korunní princ dobyl *město *Karchemiš (605 př. n. l.) a po svém nástupu na trůn pokračoval v tažení do *Sýrie a

*Palestiny. Většina místních vládců se mu vzdala bez boje, zaměnila babylonskou svrchovanost za dřívější egyptskou. Svá tažení do Sýrie opakoval Nabukadnezar II. každým rokem, během nich ovšem většinou nešlo o vojenská střetnutí, nýbrž o vybírání poplatků, které museli podmanění odvádět. Některá města nebo oblasti se však nepoddaly bez boje. V roce 604 př. n. l. dobyl Nabukadnezar II. palestinský Aškalón a tím se mu otevřela cesta do *Egypta. K bitvě s egyptským *faraonem Nekóem II. došlo v roce 601 př. n. l.; obě strany v ní utrpěly těžké ztráty. V roce 597 př. n. l. Nabukadnezar II. poprvé obléhal a posléze dobyl také *Jeruzalém a asi 3000 *Židů odvedl do „babylonského zajetí“. Další *obléhání Jeruzaléma probíhalo v roce 587 př. n. l. a trvalo deset měsíců. Po jeho porážce následovala znovu *deportace tisíců obyvatel a nakonec *anexe *Judska k babylonské říši. Některá foinická města kladla Nabukadnezarovi II. rovněž dlouhý odpor, například *Týr, který byl obléhán celých 13 let. V roce 568 př. n. l. napadl Nabukadnezar II. podruhé Egypt, jenž byl v té době vnitřně oslaben (po nástupu faraona Ahmóse II.). O výsledku této výpravy nemáme však bližších zpráv. Na severu v *Malé Asii, kde *Lýdové bojovali s *Médy, zasáhl Nabukadnezar II. diplomatickou cestou. Byl zprostředkovatelem příměří, i když bezprostředním důvodem ukončení médsko-lydské války bylo *zatmění *Slunce (28. 5. 585 př. n. l.), jež obě válčící strany považovaly za znamení *bohů. Nabukadnezarovi II. se poté podařilo připojit k babylonské říši Kilikii. Velké úsilí věnoval Nabukadnezar II. výstavbě svého hlavního města, jež budoval jako reprezentační centrum říše. Na stavbách pracovalo i deportované obyvatelstvo z různých končin říše (*Babylon). *Paláce, *chrámy, městské zdi a *brány dosahovaly ohromujících rozměrů. Velkolepě byla zrekonstruována i procesní cesta vedoucí k hlavní *svatyni boha *Marduka Esagile a Ištarina brána. Byla zdobena barevnými zvířecími, rostlinnými i geometrickými motivy sestavenými z reliéfních cihel. Do Babylonu nechal Nabukadnezar II. vybudovat také silnici vedoucí ze Sýrie. Měla význam nejen strategický, ale byla důležitá i pro přepravu zboží, včetně libanonského cedrového dřeva využívaného na stavby. Za Nabukadnezara II. *babylonská říše dosáhla největšího rozkvetu a rozsahu. Po Nabukadnezarově smrti však dochází k bojům majetných a mocných skupin v Babylonu o moc. Syn a nástupce Nabukadnezara II. Amél-Marduk (561–560 př. n. l.) se udržel na trůnu pouhé dva roky. (Nea Nováková)

nábytek, předměty pro zařízení *obydlí, místnosti; v *pravěku a ve *starověku nebyl pro vybavení domu a domácí pohodlí nezbytný. Například na *Předním východě až do 3. tisíciletí př. n. l. ostatně pro něj nemáme žádné doklady ani ze sídlišť usedlého obyvatelstva. Lidé nespokojení se spaním na rohožích, sezením na zemi a jídlem z velkých mis nad prostřenou *textilií vybavili své domy pevným zařízením, jež užívaly celé generace. Kamennými nebo hlinitými lavicemi podél stěn k spaní a odpočinku, výklenky ve zdi a jednoduchými policemi k ukládání předmětů, prohlubněmi v podlaze k zapuštění zásobnic. Nábytek, který si mohly dopřát movitější vrstvy, byl zhotoven převážně z organických materiálů – *dřeva (celé kusy nebo kostry pokud možno z lokálních surovin – ovocných dřevin, případně fikovníku, borovice, dubu), vzácných dřev (především cedru, ebenu, zimostrázu na ozdoby v podobě vykládání, výrazných menších dílů), *rákosu (zejména výplety, ale i celé kusy, například stoly, židle), *kůže a *textilií (potahy, polstrování), *slonoviny, *kosti – jež ve vlhkém podnebí Předního východu propadly zkáze. Jen malé množství exemplářů se zachovalo, a to především v *hrobech (pohřby ze střední *doby bronzové v *Jerichu, mohyly v Gordiu, *hrobky v Bét-Šemeš, *Lakíši z *doby železné). Určitou představu umožňují zbytky výzdobných prvků – *intarzie ze slonoviny, kosti, *kovu – dochované z mnohých novoasyrských *lokalit; články ze slonoviny z Acemhüyükü; kovová kování z téměř každého urartejského naleziště. Velmi cenná pro informaci jsou vyobrazení na pečetních válečcích, terakotových votivních destičkách, kamenných *reliéfech, ojedinele nástěnných malbách, ale také písemné záznamy, například kořisti nebo věna. Zachycují však zpravidla chrámové nebo palácové zařízení; o výbavě běžné domácnosti příliš nevyprávějí. Základem zařízení byly čtyřúhelníkové stoly se 3 nohami (doložen i vyšší,

zpravidla opět lichý počet), stoličky (mimo jiné i skládací), židle, křesla s opěradly a područkami, podnožky, postele (obvykle dřevěná kostra s výpletem nebo tkanou výplní, jednoduché nebo s vyššími čely v hlavách, případně těž v nohou), truhly, koše (úložné nebo sloužící pro *transport), stojany pro lampy, ohřívadla (jednoduché otevřené pánve nebo uzavřená přenosná kamínka, hliněná, případně kovová). V úředních prostorách rovněž lavice a police na uložení písemností, v *chrámech *oltáře a obětní stoly. Truhlářské zpracování – soudě podle dochovaných kusů – bylo vyspělé: spoje na pokos, na čep a dlab, vrtané otvory pro uchycení potahů nebo výplně, soustružené a vyřezávané nohy (geometrické a zvláště oblíbené *zoomorfní tvary), dokonalé vyhlazení povrchu; vše, aby kus dobře sloužil svému účelu a zároveň byl i ozdobou interiéru. Nejen desky stolů, čela postelí nebo opěry křesel, ale i menší a výrazné prvky byly bohatě vykládány kontrastně barevnými materiály (zejména slonovinou, mušlovinou, kameny, *kovy, kostí, dřevem) nebo plátovány zlatou, stříbrnou fólií, případně opatřeny masivnějším bronzovým kováním. (Jana Součková)

nacionalismus (z latiny: *nātiō*, „narození, rod; kmen, národ“):

1. *ideologie a *politika, jež přikládá nepodmíněnou *hodnotu vlastnímu *národu či *národnosti. Vzniká počátkem 19. století jako náhrada společenské funkce *náboženství. S tímto pozitivním nacionalismem se často spojují i pohrdavé postoje vůči jiným národům, *xenofobie apod. Nacionalismus tedy představuje vědomí příslušnosti k jednomu národu (většinou zejména vymezením se vůči národu jinému). Později se stal součástí politického i společenského *diskurzu, politických doktrín i argumentací. Nacionalismus je kolektivní vědomí soudržnosti s jedním národem, etnikem či územím, jež je motivováno snahou o dosažení *autonomie či úspěšnou expanzí na jiná území. Ve svém vývoji i v současné době se vyskytoval a vyskytuje kromě jiného v řadě umírněných i extrémních, agresivních projevů. Nacionalismus je kolektivní ideologie, to znamená, že jej lze slučovat nikoli pouze s jednotlivci, ale se skupinami. Nacionalismus je kolektivní ideologie, to znamená, že jej lze slučovat nikoli pouze s jednotlivci, ale se skupinami. Nacionalismus definuje národy na základě různých kritérií, která rozlišují skupiny vykazující rysy národa a skupiny postrádající tyto rysy, a určují, jak se jednotlivé národy od sebe liší. Tato kritéria byla často značně oportunistická a zneužívaná. Mezi nejčastější charakteristiky národa patří společný *jazyk, *kultura, *dějiny a území, které jeho členové trvale obývají, a někdy také náboženství (Severní Irsko, bývalá Federativní republika Jugoslávie).

Tato charakteristika vznikla v Evropě v 19. století, a proto je nejvhodněji aplikovatelná právě na evropské národy. Nacionalisté pohlíží na vývoj a rozvoj svého *státu prizmatem své ideologie. Často (zejména ve svých extrémních projevech) upřednostňují zájmy vlastního národa před celkovým rozvojem širšího společenství států (typický byl tento stav v 19. století v době *kolonialismu, jiným příkladem jsou současné národně orientované tendence proti jednotícím snahám *Evropské unie). Nacionalismus měl výrazný vliv na evropské a světové dějiny od 19. století. Dříve je velmi obtížné o nacionalismu hovořit (řada odborníků dokonce odmítá použít tento termín pro období před *Velkou francouzskou revolucí, neboť i slovo národ mělo podstatně jiný obsah než dnes). Kritici tohoto *názoru naopak namítají, že nacionalismus je daleko staršího data, což například v českých podmínkách dokládá obsah a pojetí *Dalimilovy kroniky* (počátek 14. století), vymezující se vůči *cizincům. Nacionalismus přispěl k formování národního uvědomění a snahy o národní nezávislost u nesamostatných etnik (*Baskové, *Češi, *Italové, *Němci, *Poláci a jiné evropské národy, mimo Evropu například *Brazilci nebo *Indové). U již existujících národů obývajících autonomní území (*Američané [USA], *Britové, *Francouzi, *Japonci) posiloval vnitřní politické a ekonomické úsilí uvnitř jednotlivých států v zájmu hospodářského předstížení ostatních soupeřících států (koloniální expanze, rozvoj průmyslu, vědy a dopravy). Specifický je židovský nacionalismus, který se ve své politické rovině projevuje *sionismem; jeho významná složka spočívá na *židovském náboženství a představě „vyvoleného národa“.

Některé aspekty nacionalismu byly zneužity k formování a obhajobě řady *totalitních či diktátorských ideologií a doktrín (frankismus, *nacismus, perónismus). Nacionalismus dal vzniknout řadě (často evidentně falešných) národních *mýtů, které měly či mají podpořit národní soudržnost či národní uvědomění uvnitř skupiny.

V podstatě rozeznáváme: a) nacionalismus konzervativní (ochrana tradičních hodnot a institucí, vedoucí k udržení sociálního smíru a k posilování politického zřízení, například proti vlně přistěhovalectví); b) nacionalismus liberální (nejstarší forma, obhajoba svrchovanosti lidu, proti všem formám cizí nadvlády); c) nacionalismus politický (vystupuje jako pokroková a osvobozující síla, která nabízí perspektivu národní jednoty nebo nezávislosti); d) nacionalismus šovinistický (vychází z teorie nadřazenosti jednoho národa, respektive *rasy, nad ostatními, extrémní a fanatický, šířící nesnášenlivost a nenávisť vůči ostatním národům; vyvinul se v Rusku (*panslavismus) a v Německu (*pangermanismus) již v 19. století. Proti nacionalismu je někdy kladen *patriotismus.

Nacionalismus je ústředním tématem díla česko-britského antropologa Ernesta *Gellnera, jenž odmítl všeobecně rozšířené pojetí, že nacionalismus je projevem „probouzejících“ se národů. *Národnost není podle něho součástí *lidské přirozenosti, národnost byla zkonstruována až jako požadavek nacionalismu: nacionalismus vytváří národ, a ne naopak. Vznik nacionalismu Gellner spojuje s průmyslovou epochou – poslední ze tří etap vývoje lidstva: moderní svět průmyslu je nejen prostředím, kde se nacionalismus mohl objevit a prosadit, tedy předpokladem jeho vzniku, ale také naopak, nacionalismus je nutným projevem a požadavkem moderní doby. Klíčovými rysy průmyslové éry a nacionalismu jsou mu stejnorodost, gramotnost a anonymita. Nacionalismus je speciálním typem patriotismu uskutečňovaným v kulturně homogenních jednotkách. Tyto jednotky musí být dostatečně velké, aby mohly mít naději na udržování vzdělávací soustavy. Další podmínkou vzniku nacionalismu je totiž vysoká „vzdělanostní“ společnost, která ke své existenci potřebuje právě vzdělávací soustavu. Třetí podmínkou nacionalismu je anonymita obyvatelstva. Pro jednotlivce podle Gellnera není již stěžejní *členství v podskupině (*komunita, *církev, široká *rodina, *obec, *cech), ale je přímo jednotkou „národa“.

Na rozdíl od Ernesta Gellnera a jiných teoretiků moderního nacionalismu stoupanci *primordialismu vždy přisuzují primát *etnicitě, od níž je veškerá národní existence pouze odvozena;

2. vlastenectví. (Ivo T. Budil, František Čapka, Jaroslav Malina)

nacionalismus, liberální (z latiny: *nātīō*, „narození, rod; kmen, národ“, *liberālis*, „týkající se svobodného člověka, důstojný“), zdánlivě paradoxní spojení dvou politicko-ideologických směrů, které nicméně stálo v základu formování moderních národních *států. Logika spojení *liberalismu a *nacionalismu je následující: Tichým předpokladem existence homogenních národů byla v dějinách existence národního státu, tedy politické jednotky disponující mocenskou *suverenitou na území daného teritoria (fenomén vycházející z Vestfálského *míru 1648 a zásady *cuis regio, eius religio* [„čí moc, toho náboženství“]). Pod vlivem *Velké francouzské revoluce (konec 18. století) a vzpoury vůči monarchickým principům a monopolu *římskokatolické církve se ve stále větší míře začal za skutečného suveréna považovat *lid (*démós), přičemž s rozvojem národní myšlenky v 19. století byl tento „lid“ postupně definován jako „národ“. V okamžiku, kdy se umírněná forma nacionalismu spojila s *ideou politických a občanských práv, vzniká právě liberální nacionalismus, v němž se snoubí demokratický *ideál *samosprávy lidu a ideál sebeurčení národů. V tomto smyslu se jedná o vzájemně *komplementární, či přímo podporující se *ideály. Liberální nacionalismus byl vůdčí myšlenkou Společnosti národů (1920–1946), jejíž zastánci (mimo jiné americký prezident Thomas Woodrow Wilson [1856–1924]) se inspirovali *Kantovou představou *mírového soužití mezi *republikami.

Liberální nacionalismus vykazuje v praxi dva závažné nedostatky. Za prvé, podceňuje problém sebeurčení národnostních a etnických menšin – jinými slovy, prakticky žádný stát není státem čistě „národním“, ale zahrnuje také v různorodé míře nároky menšinových skupin (tento problém v důsledku vedl na Západě k teorii *multikulturalismu). Za druhé, právo sebeurčení národů, myšlené původně jako nástroj obrany proti útlaku mnohonárodnostních říší a posléze koloniálních mocností, dává v podobě principu územní suverenity politickým elitám do rukou nástroj útlaku vůči vlastnímu obyvatelstvu (například etnickým *menšinám); může se tak dostat do *konfliktu s hodnotou *lidských práv a dalšími mezinárodními úmluvami. (Pavel Dufek)

nacionální, národní, vztahující se k veřejnému i politickému životu *národa. (Jaroslav Malina)

nacionální socialismus, *nacismus.

nacismus (z němčiny: *Nationalsozialismus*, der, „národní socialismus“, zkráceným výrazem *nacismus*, též *hitlerismus*), *totalitní *ideologie oficiálně uplatňovaná *diktaturou v Německu v letech 1933–1945 (tzv. *Třetí říše) prostřednictvím Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP) vedené Adolfem *Hitlerem. Nacistická ideologie kombinuje koncepcí *fašismu a *rasismu (*antropologie, nacistická) a *antisemitismu, vychází také z krajního *nacionalismu a některých prvků *socialismu. Nacismus vznikl spojením koncepce fašistického státu (zahrnující vůdcovský princip) a rasistických teorií o nadřazenosti *árijské rasy (viz *Árijci) a o *pokroku skrze *konflikt mezi vyšší a nižší rasou, řešený podrobením či likvidací nižší rasy (*ideologie, árijská, rasismus). Nacistická ideologie dále čerpá ze socialismu (přivlastňuje si prvky *kolektivismu či sociální demagogie, vyhovující nižším vrstvám), antibolševismu (vyhovující vyšším vrstvám), nacionalismu (umožňující získat podporu konzervativních sil) a antisemitismu. Filozofická podstata nacismu obsahuje prvky výrazného *iracionalismu, *okultismu a *ezoterismu.

Mezi nejvýznamnější nacistické teoretiky lze zařadit Ernsta Rudolfa Hubera (1903–1990) a Adolfa Hitlera (1889–1945). Během svého pobytu ve vězení roku 1924 napsal Hitler spis *Mein Kampf* (Můj boj, napsán 1924, vydán 1925 [1. svazek], 1926 [2. svazek], česky 2000 [nezkrácené, nekomentované vydání]), v němž definoval některé zásadní ideje nacistické ideologie. Po roce 1933, kdy se NSDAP dostala k moci a Adolf Hitler se stal říšským kancléřem, učinili nacisté konec nadějím socialistů a komunistů, že se nacistická strana přikloní k socialismu; stejně tak byla zmařena snaha provést *revoluci vedenou dělníky. Namísto toho nacistická strana plně podpořila fašistickou koncepci vytvořením absolutní moci *státu a vůdce (Führera), rasovou politiku a agresivní zahraniční politiku, která se nakonec stala příčinou *druhé světové války. K průniku nacionalistických prvků do socialistického myšlení přispěl i marxistický filozof Werner Sombart (1863–1941), který považoval *válku Německa s Velkou Británií za nevyhnutelnou: válečnický národ Němců musí porazit anglickou obchodnickou *civilizaci; jednotlivec by měl obětovat své štěstí i život životu státu a *lidu. Nacismus byl po skončení druhé světové války postaven mimo *zákon, jeho ideologie však stále přežívá, nebo je dokonce obnovována (neonacismus). (Jaroslav Malina)

nacistická antropologie, *antropologie nacistická.

Nacume, Soseki (15. 1. 1867–9. 12. 1916), japonský spisovatel. Výrazný a dodnes čtený autor počátku 20. století, období, kdy se utvářela moderní japonská literatura. Do češtiny byly přeloženy romány *Botčan*, *mazlíček staré Kijo* (Praha 1942), *Polštář z trávy* (Praha 1958), *Sanširó* (Praha 1996). (Klára Macúchová)

náčelnická hůl, *hůl, perforovaná.

náčelník, osoba pověřená vedoucí úlohou v profesionální, sociální nebo politické skupině. Označení náčelník se vztahuje pouze na ty společnosti, které nemají specifické termíny pro osoby vykonávající politickou moc.

V tomto omezeném významu je tedy náčelník: 1. vůdce malých lokálních skupin (*tlup); 2. představitel zemědělských *vesnic (odpovídá českým termínům „starosta“, „rychtář“, „fojt“ apod.); 3. vůdce *klanů a *kmenů, tj. určitých příbuzenských a etnických *společenství; 4. vůdce vojenských skupin (odpovídá českému termínu „hejtman“, „generál“ apod.); 5. správce územních celků v afrických královských útvarech (odpovídá českým termínům „místodržitel“, „guvernér“ apod.).

Funkce náčelníka je ve většině případů funkcí dědičnou, což vyplývá už z celkové sociální *hierarchie *rodů, *klanů i *kmenů. V menších *společnostech, kde společenská stratifikace není tak rozsáhlá, se může náčelník stanovit volným výběrem, což je poměrně vzácný případ. (Viz též *typy sociální a politické organizace společnosti.) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

Načézové, vymizelé *indiánské etnikum lovců a zemědělců žijící do začátku 18. století v USA na dolním toku Mississippi; prosluli keramickými a textilními výrobky. *Jazyk byl buď izolovaný, nebo patřil do rodiny *muskogí. Zcela zaniklo dříve běžné deformování dětských hlav i *matrilinéární teokratický sociální systém *kast, ve kterém dominoval *náčelník, ztělesňující Velké *Slunce. Koncem 18. století byli v bojích s *Francouzi zdecimováni. Zbytek Načézů splynul se sousedními indiánskými etniky, v současné době je zaznamenáno již jen několik jedinců, kteří hovoří původním jazykem. (Lukáš Šín)

nadace:

1. trvalé věnování určitého majetku na obecně užitečný účel; tento majetek, příjmy z něho;
2. podle práva České republiky *právnícká osoba, jejíž pravidla činnosti stanovuje zřizovatel. Nadace mohou zřizovat *fyzické osoby (i závěti) i právnické osoby, jednotlivě i společně. Nadace vzniká registrací u příslušného státního *orgánu, kterým je krajský rejstříkový soud. Majetek nadace tvoří jmění a ostatní majetek nadace. Celková hodnota nadačního jmění nesmí být nižší než 500 000 Kč a po dobu trvání nadace se nesmí snížit pod tuto hodnotu. Nadace používá k dosahování účelu, pro který byla zřízena, výnosů z nadačního jmění a ostatní majetek nadace. Je právnickou osobou, pro jejíž vytvoření, na rozdíl od korporace, nejsou rozhodující osoby, ale majetek, který fyzická či právnická osoba, nebo několik osob, vymezí účelově k dosažení stanoveného cíle (obecně prospěšného), jímž nemůže být podnikání a který získává právní subjektivitu. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Nadace ADRA – adventistická nadace pro pomoc a rozvoj, *nadace, jež podporuje programy, které si kladou za cíl zvýšit úroveň života a *zdraví obyvatel, a to jak v České republice, tak v ostatních *zemích, které potřebují pomoc. Nadace úzce spolupracuje s mezinárodní nepolitickou humanitární organizací s názvem Adventist Development and Relief Agency (ADRA) s celosvětovou působností se sídlem ve Washingtonu D. C., a to především prostřednictvím evropské pobočky ADRA se sídlem v Bernu. Kontakt: www.nadace-adra.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Nadace Český literární fond (zkratka: NČLF), *nadace působící jako jeden z mála alternativních nestátních zdrojů financování kultury; tradiční a v mnoha případech nepostradatelná opora při vzniku nových děl původní i překladové literatury, divadla, filmu, publicistiky, vědy, rozhlasu, televize a zábavního umění. NČLF formou grantů podporuje vydávání či realizaci nekomerčních děl literatury, divadla, vědy, filmu a periodik. Prostřednictvím stipendií napomáhá vzniku nových uměleckých a vědeckých projektů. Uděluje výroční ceny za mimořádná díla umělecké, vědecké a publicistické tvorby, za dlouhodobý přínos v podporovaných oborech tvorby. Kontakt: www.nclf.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Nadace Charty 77, *nadace založená v roce 1978 ve Stockholmu profesorem Františkem Janouchem; po listopadu 1989 přešla její činnost do Prahy a v únoru 1990 byla registrována v Československu. Po roce 1990 se výrazně profiluje v oblasti sociálně humanitární. Stěžejní projekt Nadace Charty 77 „Konto Bariéry“ je první a dosud jedinou kontinuální sbírkou, které se účastní několik desítek tisíc dárců, kteří ho svým pravidelným měsíčním příspěvkem pomáhají naplňovat. Cílem projektu „Počítače proti bariérám“ je umožnit *klientům se zdravotním postižením využívat osobní počítač při výkonu povolání a v mnoho případech tak pomoci získat zaměstnání lidem, kteří by jinak měli malou možnost uplatnění na trhu práce. Kontakt: www.bariery.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

nadace Jana Husa, Vzdělávací, mezinárodní, nepolitická, nekonfesijní, vzdělávací a kulturní *nadace. Vznikla na sklonku sedmdesátých let 20. století v Oxfordu ve Velké Británii s cílem pomoci ohrožené kultuře a vzdělanosti v „komunistickém“ Československu. Až do roku 1989 sídlila v zahraničí (Velká Británie, Francie, Kanada, USA, Belgie, Německo) a pomáhala českým a slovenským aktivistům vytvořit síť tajných bytových *seminářů „podzemní univerzity“, překládat a vydávat nejdůležitější díla západní literatury (zejména z oblasti *politologie, *práva a *sociologie) v samizdatových edicích a organizovat nezávislé kulturní aktivity.

V roce 1990 byla založena Československá Vzdělávací nadace Jana Husa se sídlem v Brně a s pobočkami v Praze a v Bratislavě, kde pokračovala v plnění svého poslání v nových podmínkách přechodu od *totalismu k *demokracii. Od roku 1993 uskutečňují společně i své vlastní programy dvě organizace – Vzdělávací nadace Jana Husa v České republice a Vzdělávacia nadácia Jana Husa ve Slovenské republice. Svou činností se nadace snaží napomáhat rozvoji vzdělávání a posílení *občanské společnosti v obou *republikách. Pomoc nadace spočívá nejen v udělování nadačních příspěvků jednotlivým projektům, ale také v aktivním přístupu nadace při přípravě i realizaci projektů. Nadace je jako skutečný partner ochotna podílet se na řešení organizačních a administrativních záležitostí i na vyhledávání partnerů. Podpora je určena převážně vysokoškolským pracovištím. Žádost o *nadační příspěvek však může podat kterákoliv organizace, jejíž projekt odpovídá zaměření nadace a podmínkám aktuálních programů. Kontakt: www.vnjh.sk/cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Nadace Open Society Fund Praha (zkratka: OSF Praha), ustavena v roce 1992 jako česká *nadace, vyrůstající ze sítě nadací Georga *Sorose, z nichž první (Open Society Fund) byla založena v New Yorku v roce 1979.

Od počátku svého působení v České republice je významnou nezávislou organizací, která má řadu specifických rysů: flexibilně reaguje na aktuální potřeby společnosti, podporuje dlouhodobé projekty a projekty sledující dosažení systémových změn a reagující na některá kontroverzní témata, přináší do České republiky osvědčené inovativní metody a systematicky podporuje mezinárodní spolupráci. Nadace OSF Praha iniciovala vznik nových neziskových organizací a poskytovala vybraným programům a organizacím institucionální podporu, což ve svém důsledku vedlo k jejich rozvoji a posílení stability. Další organizace obdržely *nadační příspěvek na realizaci svých projektových aktivit, což jim umožnilo vybudovat potřebné zázemí pro svoji činnost a *implementaci projektů a zároveň poskytovalo záruky pro případné další dárci. Kontakt: osf.cz/cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

nadace podpořené v I. etapě *Nadačním investičním fondem, podporu získaly tyto nadace (1999): Komunitní nadace Ústí nad Labem, *Nadace ADRA, Nadace Barokního divadla Zámku Český Krumlov, Nadace Bohemia, Nadace Bona, Nadace CERGE-EI, Nadace Český hudební fond, *Nadace Český literární fond, Nadace Euronisa, Nadace fotbalových internacionálů, *Nadace Charty 77, Nadace ICN, *Nadace „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“, Nadace Preciosa, Nadace Karla Pavlíka, Nadace Křižovatka, Nadace Marianstar Humanity, Nadace Naše dítě, Nadace Občanského fóra, Nadace Partnerství,

Nadace Patriae, Nadace Pražské komorní filharmonie, Nadace pro transplantaci kostní dřeně, Nadace pro výchovu sportující mládeže, Nadace pro záchranu a obnovu Jizerských hor, Nadace profesora Vejvodského, *Nadace rozvoje občanské společnosti, Nadace Rudolfa Loewiho a plzeňských Židů, Nadace rozvoje zdraví, Nadace sdružení knihoven České republiky, Nadace 700 let města Plzně, Nadace svatého Františka z Assisi, *Nadace Universitas (Masarykiana), Nadace zdraví pro Moravu, Olivova nadace, *Nadace Open Society Fund Praha, Purkyňova nadace, Výbor dobré vůle – Nadace Olgy Havlové, *Vzdělávací nadace Jana Husa. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

nadace podpořené v II. etapě *Nadačním investičním fondem, podporu získaly tyto nadace (2001): F–nadace, Komunitní nadace Ústí nad Labem, Kulturní a sportovní nadace města Náchoda, *Nadace ADRA, Nadace ARBOR VITAE, Nadace Barokního divadla Zámku Český Krumlov, Nadace Bezpečná Olomouc, Nadace BONA, České Budějovice, Nadace CERGE-EI, Nadace „CS CABOT“, Nadace Čapíků v Putimi 84, Nadace české architektury, Nadace Český hudební fond, Nadace Euronisa, *Nadace Český literární fond, Nadace Český fond umění, Nadace Dagmar a Václava Havlových VIZE 97, Nadace Dětský mozek, Nadace Divoké husy, Nadace Dobré dílo sester sv. K. Boromejského, Nadace fotbalových internacionálů, Nadace Gymnázia Vyškov, *Nadace Charty 77, Nadace Javorník, Nadace Jedličkova ústavu, Nadace Kardiocentrum, Nadace Landek Ostrava, Nadace Mezinárodní potřeby, *Nadace „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“, Nadace Naše dítě, Nadace nemocnice v Jablonci nad Nisou, Nadace Karla Pavlíka, Nadace města Letovice, Nadace na ochranu zvířat, Nadace Občanského fóra, *Nadace Open Society Fund Praha, Nadace orientačního běhu, Nadace Partnerství, Nadace pro děti postižené mozkovou obrnou, Nadace Preciosa, Nadace Pangea, Nadace pro podporu hasičského hnutí v ČR, Nadace pro rozvoj v oblasti umělé výživy, metabolismu a gerontologie, Nadace pro současné umění, Nadace pro transplantace kostní dřeně, Nadace pro záchranu a obnovu Jizerských hor, Nadace sportující mládeže, Nadace pro výstavbu komplexu střediska mládeže v Brně-Lišni, Nadace profesora Vejvodského, *Nadace rozvoje občanské společnosti; Nadace 700 let města Plzně, Nadace rozvoje zdraví, Nadace Terezy Maxové, Nadace Tomáše Bati, Nadace Umění pro zdraví, *Nadace Universitas (Masarykiana), Nadace VERONICA, *Nadace VIA, Nadace zdraví pro Moravu, Nadace Život umělce, Olivova nadace, Purkyňova nadace, Výbor dobré vůle – Nadace Olgy Havlové, *Vzdělávací nadace Jana Husa. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Nadace pro výzkum podstaty člověka (anglicky: *Foundation for Research on the Nature of Man*), americká společnost pro výzkum parapsychologických fenoménů, kterou založil v roce 1962 Joseph Banks Rhine (1895–1980) a jeho žena. Odnoží nadace je Institut pro parapsychologii (Institute for Parapsychology, Durham, USA). (Jaroslav Malina)

Nadace rozvoje občanské společnosti (zkratka: NROS), *nadace, založená na jaře roku 1993 jako český právní subjekt, který posiluje rozvoj *neziskového sektoru, dárcovství a dobrovolnictví, a tím přispívá k rozvoji *občanské společnosti a *evropské integrace. Podporuje takové neziskové organizace, které poskytují pomoc ohroženým a znevýhodněným skupinám, hájí *lidská práva, demokratické *hodnoty, přispívají k vzájemnému soužití a *toleranci menšin ve společnosti nebo jinak ožívají zájem občanů o místní rozvoj a veřejný život. Jednou z klíčových cílových skupin jsou děti a mladí lidé, které nadace podporuje v rámci specifických programů. Nadace také trvale usiluje o zvyšování informovanosti a vzdělání v oblasti *neziskového sektoru.

Hlavním předmětem činnosti nadace je poskytování nadačních příspěvků v rámci jednotlivých grantových programů na konkrétní projekty nestátních neziskových organizací registrovaných v České republice. Pro tyto grantové programy získává nadace prostředky u v České republice i v zahraničí. Aktivně vytváří či uskutečňuje programy, které jsou v souladu s jejím celkovým posláním. NROS je jedinou naší *implementační agenturou pro

rozdělování prostředků *Evropského společenství speciálně v oblasti *občanského sektoru (tzv. „Globální grant“). Kontakt: www.nros.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Nadace Universitas (zkratka: NU), *nadace působící od roku 1993 v oblasti vzdělávání a kultury zejména na půdě *Masarykovy univerzity v Brně (původní název Nadace Universitas Masarykiana). V roce 2004 byl název zkrácen: Nadace Universitas. Nadace byla ustavena „na zelené louce“. Příznivce a *nadační dary získávala až svými projekty, jež od počátku vyvolávaly zájem a příznivý ohlas v odborné i širší veřejnosti. Prvním projektem bylo publikování a slavnostní uvedení knihy Františka Vencovského *Karel Engliš* na Rektorátu Masarykovy univerzity v Brně 7. 9. 1993 a opakovaně na společenském setkání 6. 12. 1994 v Aule Masarykovy univerzity v Brně u příležitosti udělení Ceny Karla Engliše Josefu Tošovskému, *guvernérovi České národní banky. Tato kniha po dlouhé době vynuceného zapomnění představila život a dílo Karla *Engliše, zakladatelské osobnosti Masarykovy univerzity a československého státu. Poté následovalo koncem roku 1993 vydání objemného trojsvazku Jaroslava Maliny a kolektivu *O tvořivosti ve vědě, politice a umění* a uspořádání rozsáhlé výstavy *Cesta k tvořivosti* v Moravském zemském muzeu v Brně, jejíž vernisáž se konala 21. 12. 1993.

Statutární *orgány nadace jsou složeny z erudovaných vědeckopedagogických pracovníků Masarykovy univerzity v Brně a dalších *institucí, a proto nadace velmi dobře zná potřeby prostředí, v němž působí; je patrně jedinou českou nadačí fungující na univerzitní půdě. Není pasivní, nečeká pouze na projekty zvnějšku, nýbrž je vyhledává, iniciuje nebo spoluvytváří a udržuje svou kontrolu až do úspěšného dokončení projektu. Od svého založení podporuje vzdělávací, vědecké, umělecké, kulturní a společenské projekty, zejména autorů z akademické obce Masarykovy univerzity v Brně, ale i autorů z jiných vysokých škol a ústavů Akademie věd České republiky. K trvalému a kvalitnímu rozvíjení této činnosti vytvořila odpovídající institucionalizované zázemí: měsíčník *Univerzitní noviny* (v roce 2005 12. ročník); šest nadačních knihnic – Edice Beletrie, Edice Heureka, Edice Miscellanea, Edice Osobnosti, Edice Scientia, Edice Scintilla, v jejichž rámci bylo publikováno více než 100 svazků (řada z nich oceněna na domácím i mezinárodním poli); *Cena Karla Engliše* za aktivity v ekonomické oblasti; *Cena Nadace Universitas (Masarykiana)* za aktivity ve vědě, umění, kultuře a v oblasti *občanské společnosti. Nadace se podílela na založení tradice reprezentačních plesů a zahradních slavností Masarykovy univerzity v Brně. Tyto projekty sledují záměr propojit vědu a umění, estetizovat akademické prostředí, sdílet je s širší veřejností, a tak napomáhat vytváření kultivované občanské společnosti.

Bohatá nadační činnost, uskutečňovaná díky mnoha spolupracovníkům, příznivcům a dárcům, nalezla též odraz v letech 1999 a 2001, kdy nadace uspěla v I. i II. etapě výběrového řízení v rámci *Nadačního investičního fondu. Získané finanční prostředky významně posílily *nadační jmění a učinily z nadace stabilizovanou instituci. Veřejné řízení pro rozdělování nadačních příspěvků vypisuje nadace od roku 1993. Kontakt: <http://anthrop.sci.muni.cz/page.yhtml?id=435>. (Jaroslav Malina)

Nadace VIA, vznikla v roce 1997 a navázala na činnost české pobočky americké *nadace The Foundation for a Civil Society, která působila v České republice od roku 1990. Od svého vzniku do konce roku 2003 rozdělila Nadace VIA 1 208 grantů v celkové výši 108 milionů korun, a zařadila se tak mezi největší a nejaktivnější české nadace. Od roku 2001 rozšířila své aktivity ve *fundraisingu a s nimi spojené služby pro dárců rovněž směrem k firemním dárcům v České republice a ke krajanské komunitě v USA. Nadace VIA se zaměřuje na tyto programové oblasti: podpora místních iniciativ; rozvoj neziskových organizací; rozvoj filantropie. Kontakt: www.nadacevia.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Nadace „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“, Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových založil Josef *Hlávka dne 25. ledna 1904 v Lužanech podpisem své poslední vůle a „Statutu“. Nadání učinil univerzálním dědicem veškerého svého jmění movitého

i nemovitého. Posláním Nadání bylo „(...) sloužit v první řadě k podpoře všem vědeckým, literárním a uměleckým snahám a kulturním potřebám *národa Českého – v druhé řadě k podpoře vynikajících, nemajetných studentů na českých vysokých školách pražských a konečně trvalými a dočasnými svými legáty i některé činnosti přípravné a dobročinné v mém rodišti a v mém sídlišti“. Tento cíl měl být uskutečněn především finanční podporou činnosti tří institucí, které Josef Hlávka během svého života založil: „České Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění“, „Národohospodářského ústavu při České Akademii císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění“ a „Studentských kolejí českých vysokých škol Pražských“. Každá z těchto institucí měla vlastní statut, plnila poslání, které jí zakladatel určil, a měla odlišný vztah k Nadání.

Hlávkově Nadání bylo po celou dobu své stoleté existence úzce spojeno s osudy české společnosti a české státnosti. Společenské změny vždy ovlivnily podmínky působení i zaměření aktivit Nadání. Nadační činnost byla v letech 1904 až 1939 pro rozvoj vědy, kultury, umění a zejména vzdělanosti české společnosti velkým přínosem. Jenom podpora 3 500 chudých studentů ubytovaných zdarma v Hlávkově koleji znamenala otevření cesty k uplatnění nadaných mladých lidí v české společnosti. Nadání bylo podstatně existenčně postiženo v letech okupace *českých zemí nacistickým Německem. V souvislosti s uzavřením českých vysokých škol, omezením vědecké a umělecké činnosti i zásahem proti nadacím byly postiženy i aktivity Nadání. Po válce byly, podle ústavního dekretu prezidenta *republiky o obnovení právního pořádku, právní úkony z období okupace prohlášeny nulitními a Nadání mohlo plně obnovit svoji činnost. Po roce 1953 byla existence Nadání vážně ohrožena. Rozhodnutím *vlády byly zrušeny všechny české nadace. Výjimkou bylo Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových. Byla to zásluha především profesora Bohumila Němce, dlouholetého člena správy Nadání, který se stal v roce 1952 jeho předsedou, i některých bývalých studentů Hlávkovy koleje, jimž se podařilo Nadání před zrušením uchránit. Činnost Nadání se soustředila na pořádání kulturních a uměleckých akcí, zejména v Hlávkově rodném kraji.

Majetková podstata Nadání byla v letech 1948–1962 zásahy státních *orgánů neustále zmenšována. Budovy, zemědělská půda, lesy a rybníky Hlávkově velkostatku v lužanském *katastru byly převedeny státu a jiným organizacím. Nadání existovalo formálně jako tzv. „jiná než socialistická organizace“ s vlastivědným posláním. K poslednímu pokusu o zrušení Nadání došlo v roce 1987. Finanční situace Nadání jako „nesocialistické organizace“ byla delší dobu neutěšená, jediný příjem, nájemné z bytových a nebytových prostor, nepostačoval ani na nutnou údržbu nadačních domů v Praze a *zámku v Lužanech. České vysoké učení technické v Praze, které spravovalo Hlávkovu kolej, projevilo v roce 1987 zájem o zachování Nadání a podalo návrh na ustavení nových orgánů Nadání ze svých vědeckých a odborných pracovníků.

Společenské změny, které nastaly po listopadu 1989, vytvořily pro činnost Nadání zcela nové podmínky. Vedení Nadání se rozhodlo vrátit k původnímu zaměření nadace, došlo i k personálnímu obměnění členů správy tak, aby odpovídalo duchu Hlávkově odkazu a platnému statutu. Kontakt: www.hlavkovanadace.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

nadace, komunitní, nadace, která pracuje ve specifických místních podmínkách *regionu, její příjmy vycházejí zejména od různých dárců z daného regionu a její činnost je zaměřena především na rozvoj místních podmínek. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

nadace, rodinná, nadace, jejíž majetek pochází od členů jedné rodiny. (Marie Dohnalová)

nadační dar, *dar, nadační.

nadační fond, *fond, nadační.

Nadační investiční fond, *fond, Nadační investiční.

nadační jistina, *jistina, nadační.

nadační jmění, *jmění, nadační.

nadační příspěvek, *příspěvek, nadační.

nadání, nižší míra schopnosti, která umožňuje nadprůměrné výkony v dané oblasti činnosti; vyššími mírami schopnosti jsou – *talent a *genialita. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

naděje, víra, důvěra v něco příznivého, postoj, který se upíná k očekávání budoucího. Naděje se může zpředmětnit a upnout k určitému cíli (naděje na něco), anebo zůstat otevřená jako výraz důvěry ve *svět, případně v Boží řízení. V tomto smyslu ji *křesťanství pokládá za jednu z božských *ctností. (Jaroslav Malina)

nadledvina, **glandula suprarenalis*.

nadnárodní společnost, *společnost, nadnárodní.

nádoba [archeologie, etnoarcheologie], obecné označení pro dutý *artefakt opatřený stěnami, ústím a dnem a určený k přechovávání, přenášení či zpracovávání obsahu obvykle tekutého či sypkého, v *pravěku nejčastěji k uskladnění potravin, jejich přípravě a požívání. Vedle nádob z organických hmot (dřevo – v *halštatské době už i soustružené, kůra, proutí, *kůže), jen výjimečně dochovaných a nečetných nádob kamenných, na druhé straně pak spíše *prestížních nádob *bronzových (od mladší *doby bronzové v *hrobech či *depotech) tvoří naprostou většinu nádoby z vypálené *hlíny – tedy *keramické.

K *objevu možnosti jejich výroby došlo patrně vícekrát na různých místech při náhodném vypálení košíků omazaných hlínou; ty a přirozené nádoby (například duté tykve) jim daly prvotní tvary. Stalo se to na *Předním východě, odkud první zemědělci přinesli jejich znalost již hotovou do Evropy. Keramická hmota se těžila v jamách-hlinících a patrně už přímo zde se zpracovávala – někdy plavením (jemná *keramika), vždy ale hnětením (případně promísením s *ostřivem a někdy i s dalšími přísadami, například *tuhou). Tvarování se provádělo nejprve jen v ruce, na pevné podložce modelováním z kusu hlíny, u větších tvarů stavbou z válečků hlíny (nálepová *technika). Nejpozději od mladší doby bronzové se k zhotovování rozměrných nádob užívalo také plátování a vytloukání. Zřejmě již v nejmladším *neolitu se v prostředí moravské malované keramiky objevila (jistě ne všude a ne vždy natrvalo) hrnčířská podložka upevněná na ose a otáčena rukama (tzv. turneta, pomalý *hrnčířský kruh), na níž byly nádoby pouze obtáčeny; rychlý kruh s nožním pohonem k typickému hrnčířskému vytáčení nádob se rozšířil nejdříve v *době laténské, ačkoli nejstarší na něm vyrobená keramika se ojedinele objeví už v halštatu (Minice), a trvale se ujal až ve *středověku. Obtáčení nádob na podložce umožnilo jejich hlazení, oběžnou rytou výzdobu, tvarování profilu, ořezávání okrajů; přitom se užívala hrnčířská *čepel (stěrka). Vytvarovaný předmět byl tvrzen vypálením – zpočátku v otevřených ohništích povrchových či jámových, pak zejména v hrnčířských *pecích, v pravěku při nepřilíš vysokých teplotách. Velké nádoby (*zásobnice) se však i nadále vypalovaly na otevřeném ohništi, obloženy palivem.

Z tektonického hlediska rozeznáváme nádoby jednodílné (nijak nečleněné tělo), dvojdílné (hrdlo zřetelně oddělené od těla) a trojdílné (má-li dvojdílná nádoba ještě samostatně odsazenou nožku). Dělí se na různé typy (*amfora, *cista, *čerpák, *džbán, etážovitá nádoba, *hrnec, *koflík, *konvice, *kotel, *láhev, *mísa, *pekáč, *pohár, *putna, *situla, *vědro, *zásobnice aj.) Vedle tvarů je z archeologického hlediska významná jednak úprava povrchu, prováděná z estetických i technických důvodů a směřující buď k jeho vyhlazení až vyleštění (případně s tuhování, opatření *engobou), nebo naopak zdrsnění (*prstování, *slámování aj.), jednak výzdoba a) vhloubená – rytá, vtláčená (s kolkování), případně *inkrustovaná, b) plošná (například nátěr, malování), c) vystupující – zevnitř vytlačovaná (*vypnulina) nebo nalepovaná na povrch (například *plastická páska, různé výčnělky). Výzdoba se prováděla prsty, nehty či různými *nástroji (hroty, kolky) před vypálením, malování v neolitu i po vypálení – malba byla monochromní (jednobarevná) i polychromní (vícebarevná), plošná (nátěr) nebo

ornamentální, malované vzory byly předkreslené rytím i volné, někdy i vyškrabávané v nátěru.

Nádoby se vyráběly zprvu v domácnostech (předpokládá se, že šlo o práci žen), ale snad už od závěru neolitu vznikalo i specializované hrnčířství, ovlivňované silnými místními tradicemi, které těžily z nevelkého okruhu motivů. (Výzdoba nádob patrně neměla jen dekorační smysl, ale i symbolický obsah různého druhu.) Vedle této hlavní masy výrobků určených místní spotřebě se vyskytnou i případy přenosu (*importu) nádob na značné vzdálenosti – jednotlivých kusů a patrně i celých skupin tvarových či výzdobných. Šíření podnětů k tvarovým a výzdobným změnám bylo však daleko častější a díky své citlivosti na tyto podněty jsou nádoby nejvýznamnějším materiálem pro poznání pravěkého vývoje i jeho relativního *datování.

Hrubší sídlištní keramika s výzdobou technickou, prostou či žádnou sloužila k účelům hospodářským, hlavně v souvislosti s potravou – byla určena k vaření (přistavením k ohništi, ne přímo nad *oheň), *zásobnice a podobné tvary k uchovávání tekutých a sypkých látek (vodu před vynálezem glazury nemohly ovšem déle udržet). Jemnější keramika s povrchem dokonaleji upraveným byla určena k účelům společenským od běžného *stolování až po obřadní činnosti spojené s kultovními či jinými *rituály. V mladší a pozdní době bronzové se vyskytují misky uvnitř bohatě zdobené na pečlivě upraveném povrchu, zevně hrubé a neupravené, někdy s malým ouškem – ty budí dojem ozdobné keramiky určené k vystavení na zdech či policích. Výslovně neuzítkové, rituální určení měly zřejmě nádoby zvláště tvarované – *antropomorfní, *zoomorfní, spojené navzájem či s drobnou figurální plastikou apod. V hrobech některých kultur nacházíme keramiku pohřební, zřejmě jen k tomu účelu vyráběnou, která se neliší tvarem a výzdobou, ale nekvalitním technickým provedením (slabým vypálením). Nádoba jako součást hrobové výbavy měla zřejmě i symbolický smysl. (Viz též *keramika.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

nádoba, viscerální (z latiny: *viscera*, „vnitřnosti, útroby“), nádoba, v níž je uloženo *srdce zemřelého, někdy i mozek (zejména u vysoce postavených a privilegovaných osob). Od 16. století byly na území Evropy tyto nádoby (též *kanopy) pohřbívány spolu s tělem zemřelého, mohly však skončit i na jiném místě; například těla příslušníků rodu *Habsburků jsou pohřbena v Rakousku v *kryptě kapucínského *kostela ve Vídni a v kostele sv. Štěpána ve vídeňském Hofkirche, jejich srdce a mozky jsou uloženy jednak v Hofkirche a jednak v chrámu sv. Víta v Praze. (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

nádoby a nádobí [Přední východ], potřeba schrán na různé potřeby denního života, zejména požitaviny, provází zřejmě lidstvo od jeho samého počátku. Až do přelomu *paleolitu a *mezolitu (zhruba 11.–10. tisíciletí př. n. l.) však lidem zjevně postačily předměty tohoto druhu z organické hmoty neobyčejně různorodého použití, v nichž se podle etnografických pozorování při dostatečné zkušenosti dá i vařit. K přípravě tepelně zpracovaných pokrmů stačí ovšem u lovců a sběračů řádné hospodyně běžné *ohniště, kde je možno připravovat pokrmy jak pečením v horkém popelu, tak i vařením ve *varných jamkách přímo v ohništi s použitím varných kamenů. Kameny se při takovém postupu rozžhaví do ruda a ponoří se do tekutiny, kterou je třeba uvařit, jíž předají akumulované teplo. První formou běžné domácí potřeby jsou výrobky z kamene a tzv. bílé nádobí (*vaisselle blanche*), snad stolní servisy nádob ze sádry a podobných vápenných materiálů, které se vyskytly na syrských *lokalitách z pozdního *akeramického neolitu. Téměř současně s těmito potřebami se však již objevují první nádoby z pálené *hlíny (Murejbit III). Výkopce Murejbitu vyslovil hypotézu, že k vynálezu *keramiky tu mohl přispět poznatek o tvrdnutí hlíny působením ohně, získaný při vaření v jamkách pomocí varných kamenů. V každém případě zobecňují v naší oblasti během 7. tisíciletí př. n. l. nádoby hliněné, vyráběné zprvu jednoduchými *technikami lepení z jednotlivých kousků keramického těsta, případně stavěním z hliněného pásku a následným vypálením v peci. Nejstarší specializovaná pec na vypalování *hrnčiny je dnes známa z *naleziště *Jarimtepe I *hassunské

kultury. Pokud dnes víme, užívalo se tehdy nádob především v domácnostech k vaření, servírování hotových pokrmů a ukládání zásob, *sekundárně pak i k jiným účelům (například i jako svého druhu rakví při pohřbech dětí). Již tehdy se též objevily první techniky výzdoby keramiky – dekor plastickými výčnělky, rytí a malování především minerálními *barvivy. Znalost výroby kamenných nádob se ovšem nevytratila a například z pohřebiště kultury sámarrské na Tell es-Sauvānu pocházejí esteticky velmi působivé nádoby z bílé, žluté a hnědě žilnatého *alabastru. Kamenné nádoby pak zůstávají běžnou součástí nálezového obrazu pravěkých i historických lokalit oblasti. K výraznému vývoji dochází v době *halafské kultury, která se poprvé v dějinách pravěkého *Předního východu vyznačuje neobyčejně kvalitně zhotovenou stolní keramikou, zdobenou skvostnými geometrickými vzory, mezi nimiž převažují soustavy souměrné podle osy či soustavy os a malovanými zprvu dvoubarevně a později i trojbarevně. Zdá se, že obřadné *stolování s použitím této zřejmě nejefektivnější keramiky zdejšího pravěku spojovalo v halafské kultuře skupiny dosti odlišné ekonomické a duchovní orientace a že tak lze efektní halafskou keramiku chápat jako výraz určité sítě vztahů, poprvé společensky sjednocující celou oblast tzv. „Úrodného půlměsíce“. Technologický *pokrok zaznamenáváme v době *obejdské kultury. Tehdy se mezi hrnčírskými pomůckami poprvé objevuje pomalu otáčivý *hrnčírský kruh či spíše hrnčírská lavice, která zatím pouze usnadňuje hrnčírí (nebo spíše hrnčírce) manipulaci s tradičně stavěnou či lepenou nádobou. Toto zařízení bylo nicméně natolik účinné, že umožnilo právě v této době zavedení masové výroby keramiky. Konečně se zkvalitnila i používaná technika vypalování do té míry, že hrnčírí dosahovali zřejmě ve svých pecích teplot kolem 1000 °C, při nichž lze již vyrábět hrnčinu typu *kameniny. Malovaná výzdoba obejdské keramiky se řídí principem symetrického, zrcadlovitého zpodobení jednotlivých motivů. Vyvrcholením vývoje v této oblasti bylo pak nepochybně zavedení rychlotočivého hrnčírského kruhu v době pozdní *urucké kultury. Při výrobě na rychlém kruhu se využívá odstředivé síly jeho pohybu k modelování nádoby z hroudy keramického těsta, jemůž hrnčír či hrnčírka přímo na kruhu dávají svýma rukama nebo s pomocí šablon žádaný tvar. Zavedení rychlotočivého hrnčírského kruhu v době pozdní kultury urucké, reagující nejspíše na nutnost zásobovat velkými kvanty nádobí rozměrné a zvláště městské aglomerace, ovšem nikterak nevytlačilo tradiční hrnčírské techniky. Jeden z nejrozšířenějších dobových keramických typů, česky nejspíše miska s prožlábnutým okrajem (který se v evropských jazycích nazývá nejobvykleji *Glockentopf*, *écuelle grossière* či *bevelled-rim bowl*), představuje velmi nevzhledný a primitivně vyhlížející výrobek, o němž se předpokládá, že byl snad dokonce zhotovován v jamkách v zemi ručním modelováním hrnčírského těsta. Prožlábnutí okraje se mělo dosahovat objetím jeho obvodu prstem a celek pak byl vypálen. Obdobím pozdní kultury urucké se v podstatě uzavřel proces technologického zrání hrnčírského řemesla na starověkém Předním východě. Některé výjimečné vývojové zjevy (například výroba kameniny v severní *Sýrii ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l.) zdejší hrnčírské tradice podstatněji neovlivnily. Závěrečným vynálezem mezopotamských mistrů je ovšem keramika glazovaná (*glazura). Ta se poprvé objevila ve 14. století př. n. l. v *Nuzi, zobecněla však až v průběhu 1. tisíciletí př. n. l. Po celé období dějin starověkého Předního východu zásobovali zdejší hrnčírí domácnosti krajů v pláních i horách celou řadou typů hliněného nádobí, rozrůzněných jak podle krajového svérázu, tak i podle časového stupně příslušné výroby. Od 2. tisíciletí př. n. l. si pak dovedly přední osobnosti doby zjednat přístup k efektním hrnčírským výrobkům egejského prostoru, od elegantních zboží minójských až po attickou černofigurovou a červenofigurovou keramiku.

V době pozdní kultury urucké se na mezopotamské scéně objevuje další výrazný zástupce zdejší stolní kultury, totiž nádoby kovové. Ač se původně tyto především z *mědi hotovené a asi obřadní kusy nacházely převážně v *chrámech, ovládli jejich výrobu velmi brzy i mistři profánní a již v době kultury *džemdet-nasrské ukazuje například materiál ze soudobého *hřbitova v *Uru, že k běžné výbavě domácností náležely kovové poháry. Určitý religiózní či magický náboj však kovovým nádobám zřejmě zůstal a třeba výbava jednoho z kišských

*hrobů (*Kiš) z 29.–28. století př. n. l. s velkým *kotlem, naběračkou s dlouhou rukojetí a nádobkou pro *rituální úlitby ukazuje velmi zřetelně kultovní pravomoci pohřbené osobnosti. Zlatým věkem kovových nádob bylo 25. století př. n. l., kdy zejména nálezy z urského „královského hřbitova“ ukazují míru investic do honosných stolních servisů přepychového *nádobí ze *zlata, *stříbra, *bronzu či *mědi, velmi pravděpodobně danou intenzivním soupeřením o prestižní společenské postavení. Vysoký stupeň kultivovanosti dobových stolních zvyklostí ukazuje i diferenciaci kultury *nápojů. K soupravám *konvic, cedítek a pohárů pro individuální stolování druží se zde velké bronzové nádoby, z nichž se nejspíše kovovými (bronzovými, ale též stříbrnými či zlatými) rourkami mohlo popíjet kolektivně. Míru okázalého mrhání drahocenným kovem, nepochybně též pramenící ze snahy o potvrzení vedoucí úlohy ve společnosti, ukazuje i zhotovování kovových nádob či podobných schrán napodobujících předměty z jiných materiálů. Tak máme z této doby zachovány kovové imitace mořských mušlí, užívaných jako kosmetických flakónků, či kovová napodobení měchů ze zvířecích kůží. Ovzduší bohatýrských hostin konce rané dynastické periody, kdy v přítomí královských síní, zdobených barvitými uměleckými díly, předkládali kuchaři *králům, příslušníkům jejich rodin, dvořanům i *družinám na přepychových nádobách chod za chodem, zatímco do cinkotu zlatých, bronzových i stříbrných pohárů, do nichž teklo proudem pivo i víno, zaznívala *hudba strunných, dechových i bicích nástrojů (*hudební nástroje) a písňe zpěváků i zpěvaček, skončilo rychle a rázně zábořem *Sumeru panovníky staroakkadské dynastie, kteří si veškerou prestiž a nejvyšší společenské postavení vyhradili pouze pro sebe. Od této doby se objem výroby kovových nádob podstatně snížil, mimo jiné asi též proto, že právě v době staroakkadské poznává *Mezopotámie stolní nádoby z dalšího materiálu, který přetrvává tisíciletí, totiž ze *skla (Tell Brak). Právě ve výrobě skla a skleněných nádob dosáhli mezopotamští mistři postupně velmi značné zručnosti, a to zejména v 1. tisíciletí př. n. l. Tehdy se zejména u dvora asyrských králů objevily poprvé některé techniky (lití a dobrušování či lisování v *kadlubech), rozvinuté později ve sklářské výrobě *achaimenovského Íránu, jejichž výrobků si tak cenilo antické Řecko.

Vzhledem ke stavu zachování archeologického materiálu máme k dispozici jen velmi málo informací o nádobách z organických hmot, které musely původně tvořit naprosto běžnou součást každodenního života *Sumerů i *Akkadů, *Babyloňanů i *Asyřanů. Písemné prameny upozorňují například na existenci cedníků z organických hmot (*rákosu), podle etnografických *analogií si dovedeme představit užívání nádobí pleteného z organických pletiv a vodotěsného po impregnaci asfaltem. Opačné strany otisků pečeti dokládají poměrně časté užívání pletených košíků i vinutých ošatek.

Nádob a nádobí se vedle jejich přímého účelu užívalo i k celé řadě úkonů symbolických a zástupných. Již jsme upozornili na význam obřadního stolování jako společenského propojení různě orientovaných dílčích skupin halafské kultury. Obdobně je tomu v počátcích rané dynastické období, kdy je při koupích pozemků přechod nemovitosti z jedné rukou do druhé označován v textech smluv obrazem konvice s výlevkou, která nejspíše symbolicky zastupovala pohoštění, jímž obě strany transakci stvrdily a po jehož konzumaci byla teprve platná (známý „litkup“). Obřadné připíjení vysoce postavené osobnosti (nejspíše králi) znamenalo v 19.–17. století př. n. l. vyjádření loajality této osobnosti a naopak porušení *přísahy a vypovězení věrnosti se občas odehrávalo jako symbolické jednání, do něhož se též zapojovaly stolní nádoby (i velmi drasticky nakálení do poháru, kterým se dříve připíjelo). Nezapomeňme, že keramické nádoby sloužily dokonce i jako nosiče písemných dokumentů a že byly v této funkci někdy zazdívány do chrámových interiérů, aby tak sdělení textu získalo nadpřirozenou ochranu. Umělecky provedené nádoby z cenných materiálů pak mohly sloužit i jako liturgický mobiliář chrámů (například stříbrná váza lagašského vladaře Entemeny, z níž měl bůh Ningirsu jíst „čištěný[?] tuk“). (Petr Charvát)

nádor, *tumor*, útvar vznikající nekontrolovaným dělením buněk, které přestaly být podřízeny regulačním růstovým mechanismům organismu. Na okolní *tkáně mohou nádory působit pouze tlakem nebo mohou přímo okolními strukturami prorůst a destruovat je. Podle charakteru *růstu lze rozeznat *benigní, *maligní a *semimaligní nádory. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nádor, benigní, nezhoubný *nádor, roste neinvazivně v místě vzniku, na okolní *tkáně působí tlakem. Buňky benigních nádorů odpovídají tkáni, z níž nádor vyrůstá, a jsou zpravidla zralé. Názvosloví benigních nádorů je odvozeno z mateřské tkáně přidáním koncovky „-om“ (například benigní nádor, který vzniká z kostních buněk – osteom, z buněk chrupavky – chondrom). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nádor, maligní, zhoubný *nádor, který invazivně prorůstá do okolních *tkání. Z nádoru se mohou uvolňovat buňky, které jsou lymfatickým či krevním systémem transportovány do různých orgánů, kde vytvářejí *sekundární ložiska – *metastázy. Buňky maligních nádorů jsou zpravidla nezralými vývojovými stadii buněk původní tkáně, z níž nádor vyrůstá. Čím je více nezralých forem, tím je zpravidla nádor malignější. Zhoubné nádory, které jsou původem z epitelu, se označují termínem *karcinom s uvedením místa vzniku (například karcinom *plic, karcinom *prsů), názvy maligních nádorů z buněk *mezenchymu se tvoří přidáním koncovky „-sarkom“ (například z kostních buněk – osteosarkom, z buněk *chrupavky – *chondrosarkom). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nádor, semimaligní, označení pro hraniční typ *nádoru, který nelze jednoznačně zařadit mezi *nádory benigní nebo maligní. Obvykle se jedná o nádor s růstem místně agresivním, ale jen vzácně vytvářejícím *metastázy – například *osteoklastom. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nadpočetné zuby, *zuby, nadpočetné.

nadpřirozeno, původně projev božských sil, jež jsou „nad přírodou“. Ve *středověku byl pojem postupně racionalizován jako to, co se vymyká běžné zkušenosti s *přírodou, co nelze vysvětlit příčinností. Souběžně s vývojem přírodních věd a představou přírodních *zákonů se nadpřirozeno chápe jako zvláštní projev vůle, která může tyto zákony porušovat a vymyká se jim. (Jaroslav Malina)

nadvarle, *epididymis.

Næss, Arne Dekke Eide (27. 1. 1912, Oslo, Norsko – 12. 1. 2009, Oslo, Norsko), norský filozof a přírodovědec, environmentalista, zakladatel směru tzv. hlubinné ekologie; jeden z nejvýznamnějších současných norských myslitelů. Studoval analyticky zaměřenou filozofii u některých představitelů *Vídeňského kroužku, například u Rudolfa *Carnapa, Otto *Neuratha a Moritze *Schlicka. Promoval roku 1939 na *univerzitě v Oslu, kde také působil jako profesor filozofie až do své rezignace roku 1970. Zde také založil a po nějaký čas sám vydával světoznámý časopis *Inquiry* (od 1958).

Od 60. let začaly pronikat do jeho původně empiricky orientované filozofie prvky ekologismu a ekologického mysticismu, ovlivněné Móhándáse Karamčandem *Gándhím, a odmítavého vztahu k technice, podmíněné Martinem *Heideggerem. Zpracoval projekt etiky vztahu k životu a všemu živému, který nese silné stopy buddhistické (*buddhismus) *morálky. Od něho pokračoval ke komplexnímu rozvrhu filozofie ochrany *přírody a ekologie, který sám označuje jako „ekosofii“; jeho principem je nenásilný odpor proti poškozování životního prostředí. (Břetislav Horyna)

nága, tibetsky *lu* (*klu*, „had, drak“), polobožská bytost s lidskou hlavou a hadím či dračím tělem, žijící ve vodách, kde prý střeží posvátná buddhistická písma, jejichž obsah lidstvo zatím není s to pochopit. (Josef Kolmaš)

Nágové (ásámsky / hindsky Nágá, *exoetnonymum nejčastěji odvozované ze sanskrtského *naga* / hindského *nag*, „hora“, tj. horalé; jindy z ásámského *nángatá* / hindského *nagna*, „nahý“; případně z tibetobarmského *nok*, „lidé“; sami se označují názvy jednotlivých

*kmenů), skupinové pojmenování jazykově a kulturně příbuzných kmenových etnik žijících v horských oblastech svazových států Arunáčalpradéše, Ásámu, Manipuru a Nágálandu v severovýchodní Indii a v severozápadní části Myanmarského svazu (zhruba tři desítky kmenů, podle různých odhadů mezi 2–4 miliony osob). Patří k *mongolským etnikům, jež sem v postupných vlnách migrovala ze střední Číny, z oblasti mezi řekami *Chuang-che a *Jang-c'-'ťiang. Ásámské kroniky od 13. století dokládají bohaté styky Nágů, obývajících hustě zalesněné horské svahy mezi údolím Brahmaputry a barským pomezím, se sousedními populacemi, zejména Ahomy. Britská expanze do Ásámu v 19. století vedla k četným ozbrojeným střetům s nágskými kmeny a v 70.–80. letech k anexi jejich území. Den před vyhlášením indické nezávislosti, 14. srpna 1947, Národní rada Nágů (Naga National Council, NNC) odmítla připojení okresu Nágské hory (Naga Hills) k Indické unii a požadovala jeho samostatnost. Po vyhlášení Indické republiky 26. ledna 1950 vznesla politická reprezentace Nágů požadavek odtržení Nágaska od Indie, o dva roky později vyhlásila bojkot prvních všeobecných voleb do celoindického parlamentu a zahájila kampaň občanské neposlušnosti, jež přerostla v krvavé nepokoje. V září 1954 radikální křídlo v NNC ohlásilo vznik Lidové suverénní republiky svobodného Nágálandu (People's Sovereign Republic of Free Nagaland) a vyvolalo v nágských oblastech ozbrojené povstání. K částečnému uklidnění situace přispělo rozhodnutí ústřední vlády poskytnout Nágům vlastní svazový stát v rámci Indické unie – Nágáland (1. prosince 1963). Část separatistů však pokračovala v gerilovém zápase (*gerila), v němž je podporovaly zejména Čína, Pákistán a Bangladéš, a ze základen na barském území podnikala teroristické akce v indickém pohraničí. Krok k politickému řešení problému nágského separatismu znamenal přijetí Šilaungské dohody (Shillong Agreement) 11. listopadu 1975, v níž se umírněná část vedení NNC zavázala složit zbraně a uznat platnost indické ústavy. V reakci na tento krok, extremisty označovaný za zradu národního hnutí Nágů, se v prosinci 1979 od NNC odštěpila radikální skupina, která přijala název Národní socialistická rada Nágálandu (National Socialist Council of Nagaland). Za svůj cíl vyhlásila vytvoření „Velkého Nágaska“ (Lidové republiky Nágálim), jež má zahrnovat veškeré oblasti osídlené Nágý na obou stranách indicko-barských hranic (120 000 km² – oproti současné rozloze Nágálandu 16 527 km²) a uplatňovat zde *Mao Ce-tungovy ideje. V jejím čele stojí „prezident“ Isak Čiši Svu a „premiér“ Thuingaleng Muiva, podle nichž bývá označována jako frakce NSCN-IM. Její ozbrojené síly čítají více než 1 500 bojovníků, vyzbrojených automatickými zbraněmi; od srpna 1997 dodržuje s indickými úřady příměří. V dubnu 1988 prodělalo nágské separatistické hnutí vážný rozkol, když se od NSCN odtrhla frakce vedená S. S. Khaplengem (NSCN-K); operuje hlavně mezi východními Nágý na barském pomezí a odmítá plány na „velký“ Nágálim. Koncem roku 2007 vznikla třetí militantní skupina pojmenovaná Národní socialistická rada Nágálandu (Sjednocení) – NSCN (U), což vedlo k dalšímu prohloubení roztržičnosti separatistického hnutí a krvavým střetům mezi jednotlivými frakcemi.

V Nágálandu tvoří Nágové více než 90 % obyvatel – v době posledního *cenzu (2001) dosahovali počtu 1 741 692 lidí. K nejpočetnějším kmenům patří Konjakové (243 758), Semové (241 806), Áové (231 823), Lóthové (148 210), Čákhesangové (134 646), Angámiové (124 696), Phomové (115 389), Sangtamové (83 714), Jimčungreové (75 983), Zelijangové (71 871), Čangové (60 885), Rengmové (50 966) a Khímnuganové (38 137). V Arunáčalpradéši dále představují významnější nágské populace kmeny Vánčo (47 788), Nokte (33 680) a Tangsa (20 962), v Manipuru pak Tángkhulové (146 075), Kabuíové (82 386), Kačá Nágové (42 013), Máringové (23 238) či Análové (21 242). Skupina 30 nágských jazyků (někdy spojovaná spolu mateřštinami *Kúkíčjinů do širšího, genealogicky málo probádaného celku 80 kúkíčjinsko-nágských jazyků) patří do *tibetobarské větve *tibetočínské rodiny. Nejčastěji se dělí na podskupiny angámísko-počurískou (angámí, počurí, máo, rengmá, čokrí / čakhesang, semá), rozšířenou hlavně na západě, západní áoskou

(áo, lóthá, jimčungru), tángkhulskou (tángkhul, máring) a východní zemeskou (zeme / zelijáng, kojreng / lijáng, marám ad.). Zahrnuje rovněž více než 60 dialektů, jež jsou mnohdy vzájemně zcela nesrozumitelné. Úlohu společného dorozumivacího jazyka mezi jednotlivými etniky proto plní (vedle *angličtiny, jež je v Nágálandu úředním jazykem) *kreolizovaný nágsko-ásámský *pidgin, označovaný jako nágámština (*nagamiz*). Nágské jazyky jsou neliterární, k jejich písemnému záznamu slouží latinka.

Horské vesnice Nágů, ležící v průměrné výšce 900–1200 metrů nad mořem, byly v minulosti v důsledku mezikmenových válek silně opevněné; v některých se dodnes dochovaly zbytky obranných *příkopů, až 3 m tlustých kamenných zdí, *palisád a strážních věží. Vesničané se žíví převážně žďárovým *zemědělstvím (*džhúm*) a na terasovitých políčkách pěstují *rýži, *proso, *kukuřici, luštěniny, zeleninu, z technických plodin hlavně jutu a *bavlnu. Z domácích zvířat chovají tura gajal (*Bos gaurus frontalis*, zvaný též *mithan*), hovězí dobytek (též na maso), *prasata, *psy (k lovu i na maso), *kočky (v omezené míře na maso a k magicko-náboženským účelům), drůbež a skot. Jídelníček si doplňují *lovem a nechybí na něm (dnes již vzácně) slon, srnčí zvěř, horské kozy, divocí psi, hadi, vrány a ryby, které loví pomocí jedu. Při vesnických slavnostech tvoří hlavní chod maso gajala, za vybranou lahůdku považují Nágové pečené štěně nadívané rýží; při pohřbu lovce je utracen i jeho lovecký pes, aby chránil duši zesnulého před útoky ulovených zvířat na cestě do vesnice mrtvých, a z jeho masa bývá pro smuteční hosty připravena hostina. Určitá omezení platí pro konzumaci tygřího masa; Angámíové nedovolují ženám jíst maso kozla, aby nezískaly jeho „chlípné“ sklony. Oblíbeným nápojem je rýžové pivo *zú*.

Základní společenskou jednotku tvoří *exogamní *patrilinéární klany, ale na významu nabývá *nukleární rodina. Angámíové jsou převážně *monogamní, u Lóthů je běžná *polygynie. Rozvody jsou poměrně běžné, vdovy a rozvedené ženy se mohou znovu vdát a mají nárok na třetinu společného majetku manželů, s výjimkou polnosti. Až do počátku 20. století byli Nágové (stejně jako Gárové, *Khásíové a některé kmeny Kúkíčinů) proslulí *rituálním *lovem lebek; tento obyčej vycházel z přesvědčení, že lidská hlava je sídlem *duše, představující mocnou životní esenci, jež vesnici zajistí plodnost a bohatou úrodu. Bojovník, který ukořistil lebku nepřítele (zvláště ceněné ale byly i hlavy žen, protože k jejich získání musel lovec překonat silnou obranu), získal uznání pro svou sílu a odvahu, jež stavěl na odiv zvláštním *tetováním, a byl vyhledávaný i jako ženich, schopný vždy ochránit svou rodinu. V důsledku evangelizačního působení evropských misionářů, kteří do Nágských hor přicházeli od 40. let 19. století, se většina kmenů hlásí ke *křesťanství (90,01 % – census 2001). Zachovávají si však řadu tradičních *animistických představ a rituálů. K jejich etnografickému poznání významně přispěla též přerovská rodačka, žijící od roku 1939 v Indii, Milada Ganguliová (narozena 1913). (Jan Filipický)

NAGPRA, *Native American Graves Protection and Repatriation Act.

Nahá (stát Chiapas, jižní Mexiko), *komunita severolakandonských *indiánů (*Lakandonové) nacházející se jižně od města *Palenque v oblasti s lagunami Metzabok a Nahá. Komunita začala vznikat ve 40. letech 20. století a postupně se rozrůstala o nové rodinné klany dříve rozptýlené v džungli. *Lakandonové z Nahá původně obývali rozlehlý prostor rozprostírající se od řeky Jethá až po řeku Santo Domingo Chocollhá. V roce 2009 zde žilo 232 obyvatel. (Lucie Nečasová)

nahan (korejsky: *arhat*), buddhistický *světec, jenž dosáhl nejvyššího stupně poznání, člověk, který se osvobodil z koloběhu převtělování, jenž se již nemá čemu učit. Arhat je na rozdíl od *bódhisattvy, který chce pomoci všem bytostem, zaměřen na vlastní spásu. V Koreji jsou nahani chápáni jako žáci historického *Buddhy a historické postavy, například Anantcha (Nanda), Kasöp (Kášjapa) a Saribul (Šáriputra). Na nejrůznějších zobrazeních bývají Buddhovi nablízku. Časté jsou i skupiny nahanů na obrazech – nejvíce v počtu 16 nebo 500. (Miriam Löwensteinová)

náhoda, *tyché.

náhodný genetický posun, *drift.

náhlenice, součást *zbroje, žlabovitě tvarovaný a často rytím nebo *vybíjením zdobený plát plechu, kryjící holeň bojovníka, připevňovaný k lýtku; vyskytuje se od *doby bronzové. (Miloslav Slabina)

nahota, nepokrytý *oděvem, obnažený, neoblečený (viz též *gymnosofisté, *naturismus, *nudismus). Například z prostředí starověkého *Předního východu jsou známy doklady, že při některých *obřadech v *chrámu musil být *kněz nahý, jmenovitě v *Mezopotámii. Také kněžka, která hrála při výroční slavnosti bohyni Ištaru (*Inanna), když byl dramaticky předváděn její sestup do *podsvětí, postupně – jako Ištar v báji – odkládala části svého oděvu. Psychologicky lze dobře pochopit, že obnažení je obrazem sebevydání a sebevystavení druhému, kdežto zahalení naopak vyjadřuje odstup a vzdálenost. Člověk se rodí nahý a bezbranný, vydaný zcela svému okolí. Tam, kde svou vydanost a sebeodevzdání vyjadřuje, činí to často obnažením, a to nejen v oblasti *sexu, nýbrž i v oblasti náboženské. Před božským zrakem nelze nic ukrýt, člověk je před ním jakoby obnažený a tím vydán *bohu na *milost a nemilost. To je patrně jádrem kněžské nahoty. Není doložena všude, například v *Izraeli, zřejmě v polemice proti magicky pojaté *sexualitě u jeho sousedů, bylo obnažení v rámci kultu výslovně zakázáno (Ex 28,40–43). Naopak obnažení bylo součástí ponížení a trestu za provinění, jmenovitě za *cizoložství (Ez 16,37). Svlečení oděvu, obnažení, může být také obrazem či náznakem „svlečení těla“ a tedy smrti, srovnej Jb 1,21: Z života své matky jsem vyšel nahý, nahý se tam vrátím. (Jan Heller).

náhrada, zubní, náhrada ztráty části zubu, celého zubu nebo více zubů, zhotovovaná z různých materiálů. Zubní náhrady se dnes dělí do několika typů podle různých kritérií, například podle velikosti, respektive druhu defektu a způsobu retence na zbývajícím chrupu nebo na čelistech. Rozdělují se na korunkové náhrady (pouze pevné) a náhrady celých zubů. Korunkové zubní náhrady dále dělíme na částečné (plášťové korunky a inleje) a celkové (čepové korunky, kořenové nástavby, podplášťové korunky). Na částečné (můstky pevné a snímací, sedlové snímací, deskové snímací) a celkové (snímací) rozdělujeme také náhrady zubů.

Soudí se, že jednoduché zubní náhrady byly užívány již v hlubokém *pravěku, ačkoliv pro to chybí písemné i archeologické doklady. Lze se jen opřít o etnografické analogie, které naznačují, že se jednalo o různé náhrady a výplně z látek organického původu (*dřevo, hlína, vosk, řepa nebo tuřín ap.). Až v některých civilizacích *starověku začaly být užívány náhrady pro dlouhodobější použití. Například z pohřebišť *Etrusků v Itálii jsou známy náhrady z vysoce karátového zlata. Tyto protézy však měly jen malý funkční význam a předpokládá se, že spíše indikovaly sociální status jedince, protože si je nechávaly vsazovat převážně ženy z nejvyšších *společenských vrstev. V jiných civilizacích se k připevňování viklavých nebo vypadlých zubů používalo zlatých či stříbrných ligatur, což dokládají nálezy z období Staré říše v *Egyptě či z antického Říma. Avšak nálezy z Egypta jsou dodnes spornou otázkou; někteří autoři se totiž přiklánějí k *názoru, že nalezené náhrady byly přidávány zemřelým až posmrtně. Pro tuto hypotézu hovoří i fakt, že se nenalézají v ústech pohřbených *faraonů. V Římě, protože se jednalo o zlato, byly tyto výrobky ošetřeny *zákonem v X. desce právních norem *Leges XII tabularum* (Zákony XII desek) z poloviny 5. století př. n. l. Jedná se o zásadu nedotknutelnosti soukromého vlastnictví, z níž vyplývá, že žádný člověk nesmí být pohřben ani spálen se svými zlatými předměty (opatření proti vykradačům hrobů). Jedinou výjimkou z tohoto zákona byla právě římská zlatá protetika (*dentes auro iuncti*). Unikátní je nález železného implantátu z 2. století n. l., pocházející z galskořímského pohřebiště v Chantambre (Essonne, Francie). Dalším zajímavým starověkým nálezem je můstek spojený zlatým drátkem nalezený ve *fénickém hrobě v Sidonu (dnes Sajdá, pobřežní *město v dnešním Libanonu) ze 4. století př. n. l.

*Středověk v tomto směru přinesl jen málo nového, a tak se s připevňováním náhrad pomocí drátků setkáváme ještě v 18. století. Poznatky o protetice ve svém díle shromáždil také arabský chirurg Abulkasim (936–1009/1013; též Abulcasis, Bulcasim, Abulcalsis, Abul Quasim, Abu-el Kásim Chalám ben Abbas al Zahrawí). Píše také o náhradách zubů vyrobených z hovězích *kostí, které mohou připomínat doporučení řeckého lékaře *Galéna. Věhlasný francouzský lékař Guy de Chauliac (kolem 1298–1368) se také zmiňuje o fixaci lidských zubů nebo zubů z hovězích kostí drátkem k sousedním pilířům. Marco *Polo ve 13. století zaznamenal, že si muži i ženy v jihovýchodní Asii pokrývají zuby tenkými zlatými plíšky.

V *novověku nastává v protetice největší rozvoj. Lze již hovořit i o celkových protézách, kde je možno sledovat nejen materiál samotných zubů, ale i v čem byly ukotveny a jakým způsobem byly vpravovány do úst, aby z nich nevyskakovaly (což byl častý problém). Náhrady se ukotvovaly buď do stejného materiálu, z jakého byly vyrobeny, nebo do olova či zlata a později do tvrzeného kaučuku. Na ukotvení v ústech se používaly pružiny nebo různé sponky. Toho se využívalo až do objevu „sajícího efektu“ v 19. století. Při náhradě zubů (tedy ne zuby vlastními) se setkáváme s různými materiály. Například v Japonsku se zubní protézy zhruba od 15. století do poloviny 19. století vyráběly z jednoho kusu dřeva nebo z kosti či *slonoviny. Tyto zuby či podklad byly barveny na černo, pokud byla jejich nositelem vdaná žena. Dalšími materiály pro náhrady byly vyřezávané kosti zvířat, slonovina, hroší nebo nosorožčí zuby. Z těchto materiálů byly vyrobeny různé sady protéz prvního amerického prezidenta George Washingtona (1732–1799), které byly ukládány do olova či zlata se zlatými pružinami (dřevěné protézy nevlastnil). Též se používaly lidské zuby, tzv. „Waterloo“ byly vyráběny francouzským dentistou Ettiennem Bourdetem ze zubů zemřelých v napoleonských *válkách. Francouzský lékař Pierre Fauchard (1678–1761), otec moderní stomatologie, poprvé podrobně popsal technické postupy výroby zubních náhrad. Vytvářel korunky z lidských zubů, jejich dřevnou dutinu vyplňoval olovem a fixoval je k sousedním zubům. Větší můstky vyřezával z hroších zubů a upevňoval je jakýmsi kořenovými čepy. *Pokrok v technologiích nastal vynálezem porcelánových zubů (*porcelán), s jehož experimenty započal francouzský lékárník Alexis Duchâteau v roce 1774. Jeho spolupracovník Nicholas Dubois de Chémant (1753–1824) pokračoval výrobou porcelánových protéz v továrně v Sèvres u Paříže. Do historie se tyto zuby zapsaly jako „kávová zrna“. Celoporcelánová sada zubních protéz z roku 1790 pochází z Anglie a patřila *arcibiskupovi Arthuru Richardu Dillonovi. Koncem 18. století zhotovil francouzský dentista Jacques Gardette (1756–1831) první „sající“ horní protézu. Teprve v roce 1862 bylo zjištěno, že horní protéza drží adhezí, nikoli tlakem vzduchu. V *českých zemích se náhrady zubů objevují až v novověku.

Velký pokrok znamenal vynález Jeana Baptisty Gariota z roku 1805 – první okludor (jednodušší artikulátor, což je mechanické zařízení umožňující napodobení pohybů čelistního kloubu). V roce 1858 William Gibson Arlington Bonwill (1833–1899), zubní lékař z Filadelfie, sestrojil dokonalejší artikulátor odpovídající tzv. Bonwillovu trojúhelníku. V roce 1808 popsal italský dentista Guiseppe Fonzi (1768–1840) metodu výroby porcelánových zubů s platinovými krampony – prvních umělých zubů, které mohly být přiletovány ke zlaté bázi. Jednalo se tedy o „terro-metalické“ zuby známější dle jejich tvaru pod názvem francouzské fazolové zuby. Později, od roku 1837, anglický továrník Claudius Ash (1792–1854) spolu s Josephem Corbettem začali vyrábět tzv. rourkové porcelánové zuby, které se kovovým čepem nýtovaly na kovovou bázi. Dalším pokrokem ve vývoji porcelánových zubů bylo, když Američan Samuel Stockton White založil v roce 1844 dodnes existující společnost pro výrobu porcelánových zubů ve Filadelfii (v té době jeho strýc Samuel Wesley Stockton vyráběl Fonziho porcelánové zuby v množství asi půl milionu kusů ročně). Samuel White začal však porcelánové zuby vyrábět s přihlédnutím k věku, pohlaví a fyzické zvláštnosti

pacienta. Whiteův spolužák a později osobní dentista francouzského císaře Napoleona III. (1808–1873) Thomas Wiltberger Evans (1823–1897) použil v roce 1848 na protézy vulkanizovaný kaučuk vlastní výroby. V roce 1855 získal Charles Goodyer (1800–1860) v USA *patent na používání vulkanizovaného kaučuku tvrzeného sírou k výrobě zubních protéz. Vulkanizovaný kaučuk byl hlavním používaným materiálem až do objevu akrylátové pryskyřice v roce 1937. V roce 1848 bylo poprvé doporučeno používat gutaperču jako otiskovací hmotu pro bezzubé čelisti. Německý chemik Adolf von Baeyer (1835–1917) vynalezl v roce 1872 první umělou pryskyřici a v roce 1888 německý chemik Georg Kahlbaum (1853–1905) umělý metakrylan methylnatý. Roku 1856 anglický dentista Charles Stent (1807–1885) připravil kompoziční otiskovací hmotu, která byla nazvána jeho jménem. Přibližně v této době bylo stanoveno, že zlaté slitiny užívané v protetice musí být minimálně šestnáctikarátové. V roce 1870 byl poprvé použit zinkoxidfosfátový cement. V tomto roce americký dentista James Beall Morrison (1829–1917) v USA zkonstruoval vrtačku na šlapací nožní pohon. Koncem 19. století německý anatom Ferdinand Graf von Spee (1855–1937) uveřejnil práci o okluzní (styčné) křivce (Speeova křivka) a postupně se zavádějí elektrické vrtačky. Roku 1925 rakouský lékař Alphons Poller ve Vídni použil jako první k otiskování agarovou hmotu. Roku 1932 Reiner Erdle a Charles Prange z laboratoře Austenal připravili první odlitek z chromkobaltové slitiny Vitallium. V roce 1937 E. B. Kelly patentoval v USA otiskovací pastu na zinkoxideugenolové bázi a o tři roky později na světový trh přicházejí alginátové otiskovací hmoty. Od roku 1949 se šíří používání rychle polymerujících metylmetakrylových plastických hmot. Od 60. let 20. století se rozvíjí pálení keramické hmoty ve vakuu a kombinace kovu s keramikou ve fixní protetice. Koncem 60. a začátkem 70. let 20. století vznikají nové plastické hmoty a tím i nový způsob jejich zpracování.

Výzkum zubních náhrad užívaných v minulosti je součástí *dentální antropologie. (Dana Fialová)

náhradní zuby, *zuby, náhradní.

náhrdelník [archeologie, etnoarcheologie], typ *šperku nošený kolem hrdla. Náhrdelník je rozšířen transkulturně a je znám již od *mladého paleolitu, kdy byl zhotovován z *kosti, *mamutoviny a z dalších přírodnin. V *neolitu se vyráběl často ze schránek měkkýšů (například z mořského mlže *Spondylus), z krystalických vápenců a dolomitu a dalších *hornin a *minerálů *technikou užívanou při výrobě a *vrtání *kamenné broušené industrie. Od neolitu se objevují náhrdelníky z keramických korálů a později i z dalších materiálů, jak přicházely do kulturního užívání (*měď, *zlato, *bronz, *sklo aj.). (Eva Čermáková, Jaroslav Malina)

náhrobek, stavitelský nebo sochařský objekt umístěný nad *hrobem. Oproti *náhrobníku mívá složitější výzdobu. Náhrobek v širším slova smyslu může být: a) exteriérového typu (*dolmen, *kaple, *karner, *mauzoleum, *mešita, *mohyla, *pyramida, *tumulus ad.); b) interiérového typu (od starověku má sochařskou nebo architektonickou formu – *epitaf, *kenotaf, *náhrobník, *portréty předků, *sarkofág, *tumba ad.). Pokud je součástí náhrobku znázornění lidské postavy, jedná se o náhrobek figurální, případně polofigurální.

Lze sem zařadit také *náhrobní desky užívané na hrobech asi od 16. století. Měly podobu kamenných tabulí nesoucích životopisná data, zbožné legendy, tituly a zásluhy mrtvého či jeho *erb. Obdélníkové desky bývaly zpočátku umístěny vodorovně, popřípadě byly lehce vyvýšené, později se dávaly do běžné svislé polohy. Náhrobky byly kombinovány s křížem (zpočátku dřevěným, pak častěji kamenným a kovovým). Náhrobky si zpočátku budovaly osoby zámožnější, avšak od 18. století již běžně také měšťané, úředníci a řemeslníci, nechávající si na náhrobek vytesat například pracovní nástroje. (František Čapka, Michaela Králíková, Josef Unger)

náhrobní deska, *náhrobek.

náhrobní stéla, *stéla, náhrobní.

náhrobník, náhrobní kámen nebo kovová deska kryjící *hrob v podlaze uvnitř sakrální stavby; kromě krytí hrobu měl fixovat základní pozitivní *informace o mrtvém. Náhrobníky tak tvořily součást dláždění a po opravách podlah bývaly zpravidla přemísťovány na vnitřní i vnější zdi *kostela nebo také *hřbitova, kde je nacházíme dodnes. Od 16. století nesly náhrobníky (popřípadě i *náhrobky) častěji pouze *erb (náhrobníky heraldické) nebo plastickou figuru mrtvého (náhrobníky figurální), popřípadě opis. Od 17. a 18. století převládají náhrobníky a náhrobky se jménem a důležitými daty zemřelého (náhrobníky textové). Zatímco náhrobníky *feudálů bývaly častěji figurální nebo heraldické, u *měšťanů o tom rozhodovala majetková situace rodiny zemřelého. V 16. a 17. století mívali měšťané častěji náhrobníky heraldické (merkové nebo doplněné symboly jednotlivých *cechů), od 18. století převládala forma textová. (Michaela Králíková)

nahua, jazyková skupina, k níž se počítají *jazyky *Aztéků, *Chalků, *Tepaneků ze středního Mexika a jazyky etnik Bagace, Nikarao, Sigua a dalších skupin z Hondurasu a Nikaragui. (Viz též *náhuatl, *Nahuové.) (Oldřich Kašpar)

náhuatl, mezoamerický *indiánský jazyk patřící do yuto-aztécké jazykové rodiny. Jeho rozšíření po celé mexické náhorní plošině (*Anahuac) a v horách, které ji obklopují, odpovídá rozloze předkolumbovské *Aztéckého říše. Podle statistických údajů z roku 1980 hovořilo náhuatlem ještě 1 229 343 obyvatel Mexika; z tohoto počtu bylo 286 443 monolingvních. (Viz též *nahua, *Nahuové.) (Oldřich Kašpar)

Nahuové, mexické populace, původně jedny z nejvýznamnějších a nejpočetnějších jazykových (viz *nahua, *náhuatl) a etnických skupin mexických *indiánů, příbuzné *Aztékům. Jejich předchůdci přišli z oblasti severního Mexika a osídlili ve 3. století n. l. území Guatemaly a Nikaraguy; jejich příbuzní *Čičimékové (Chichimecos) spolu s *Toltéky vytvořili poslední historickou epochu mezoamerických vysokých kultur. Největší etnickou skupinou mezi nimi byli Aztékové (zvaní Nahuatl nebo Mexicano), dělící se na řadu menších skupin: Pipilové v Guatemale, Salvadoru a Hondurasu, Nikarové v dnešní Nikaragui, Korové (Cora), *Huičolové, *Zapotékové a další v Mexiku. Nahuové se zformovali v početnou mexickou *národnost, která má v současné době více než 10 milionů lidí (*Mexičané). V Mexiku žili původně i početní *Pimové a další, náležející k tzv. utoaztécké jazykové skupině (příbuzní jsou i *Kiowové a Tanové-Pueblané). V současné době jsou větší etnika pouze na území Mexika, zbytky těchto etnik v rezervacích na území jihozápadních států USA. Celkový počet odhadován na více než 1,5 milionu, v USA jejich počet není znám. (Oldřich Kašpar)

Naipaul, Vidiadhar Surajprasad (17. 8. 1932, Chaguanas, Trinidad a Tobago), trinidadský prozaik východoindického původu, žijící ve Velké Británii. Naipaul reprezentuje typ osobností s *půlenou identitou. Studia absolvoval v Queen's Royal College v Port of Spain a na univerzitě v britském Oxfordu. Po získání bakalářského titulu pracoval jako reportér pro karibskou redakci rozhlasového vysílání BBC a literární recenzent v časopise *New Statesman*. Od druhé poloviny 50. let se Naipaul věnuje výhradně literární činnosti. V roce 2001 obdržel Nobelovu cenu za literaturu. Jeho tematické oblasti zahrnují tropické oblasti, země *třetího světa, otázky rasových a kulturních vztahů, lidskou autonomii a zděděnou koloniální minulost. Naipaul je autorem románů, povídek a novel, zpravidla cestopisně a dějepisně zaměřených, jež bilancují na hranici fikce a dokumentu. Přístup k zemi předků je syntézou pohledu cizího návštěvníka s porozuměním vystřízlivělého odchovance týchž kulturních tradic. Literární prostředek, který autor uplatňuje, lze označit jako cyklicky se opakující pohyb cest v čase a prostoru, na něž vysílá své cestopisné *alter ego* anebo zástupce v podobě hlavního hrdiny.

Naipaulovy literární debuty vycházejí z bezprostřední zkušenosti z dětství a mládí na Trinidadu. Hrdina románu *A House for Mr. Biswas* (Dům pro pana Biswase, 1961), jehož prototypem byl Naipaulův otec, zápasí o nezávislost prostřednictvím celoživotního úsilí postavit si dům. *Mr. Stone and the Knight's Companion* (Pan Stone a rytíři, 1963) představuje

jediný román, který se odehrává pouze v anglickém prostředí, v němž stárnoucí Angličan usiluje o založení zvláštního oddělení pro poskytování přátelské pomoci důchodcům. Román *Mimic Men* (Lidé nápodoby, 1966) je koncipován jako kniha memoárů, kterou v londýnském exilu sepisuje svržený trinidadský politik (Ralph Singh) z fiktivního karibského ostrova Isabelle. V románu *A Bend in the River* (V ohybu řeky, 1979) Naipaul předkládá literární obraz života v nejmenované africké zemi, připomínající africké Kongo. Hlavní hrdina, v touze po vymanění se z komunity indických usedlíků, odchází do velkoměsta v ohybu řeky. Zde jako majitel hokynářství svádí boj o existenci, nalezení ztraceného domova a životních jistot. Román *A Way in the World* (Cesta světem, 1994, česky: Pouť, 2003) popisuje osudy indických sezonních dělníků, kteří se stali bezdomovci v Port of Spain. V období britského impéria probíhala *imigrace *Indů na Trinidad zpravidla na základě smlouvy, již chudý Ind uzavřel na předem stanovený počet let, která si na Trinidadu odpracuje. Po uplynutí lhůty se mohl rozhodnout, zda na Trinidadu zůstane (dostane malý pozemek), nebo se vrátí do Indie (dostane zpáteční lístek do Indie). V případě dělníků v tomto románě nebyla dodržena smlouva a jim se nepodařilo ani získat zaměstnání, ani vrátit do rodné Indie. Další tvorbu zahrnují cestopisy *Among the Believers: An Islamic Journey* (Mezi věřícími: Islámská cesta, 1981) a *Finding the Center: Two Narratives* (Nalezení středu: Dvě vyprávění, 1984). (Barbora Půtová)

nájem [starověký Přední východ], dočasné užívání věci za úplatu. Na starověkém *Předním východě se dochovalo velké množství smluv o nájmu pracovních sil, zvířat, dopravních prostředků (*lodě, vozy), pracovních *nástrojů, nádob a zejména nemovitostí (pole, *zahrady, ovocné sady, domy). Pronajímat se však mohly také kultovní symboly, před nimiž se prováděly *přísahy (tzv. „boží zbraň“). Také některé kněžské *úřady se mohly pronajímat (jako prebendy). V roli pronajímatelů i nájemců mohly vystupovat jednak *instituce (*stát, *chrámy), jednak soukromé osoby. Nájemné se platilo ve stříbře a/nebo v naturáliích (*obilí, živočišné produkty). Výše nájemného je zpravidla uvedena v nájemních smlouvách. Řídila se zřejmě především lokálními zvyklostmi. Také v některých *zákonících a královských nápisech jsou tarify určující výši nájemného (Lipit-štar, Ešnunna, *Chammurapi). Nájemné se většinou platilo až po vypršení smlouvy. Někdy se však platila část nájemného předem jako záloha (zpravidla polovina celkové částky).

Pronájem pracovních sil: v nájemním poměru pracovaly svobodné osoby i *otroci. Jednalo se o *řemeslníky, zemědělské pracovníky, pastýře, lodníky, obchodní zmocněnce apod. Jejich zaměstnavatelem mohly být soukromé osoby i instituce. Doba námezdního poměru byla nejčastěji jeden měsíc nebo jeden rok. Pracovníci se buď nechávali najímat sami, nebo je pronajímali jejich příbuzní (zejména rodiče), případně majitelé (jednalo-li se o otroky). Někdy uzavíral zaměstnavatel smlouvu s jakýmsi zprostředkovatelem, který obdržel určité množství *stříbra a/nebo obilí a za ně musel obstarat skupinu pracovníků, která se pak dostavila ve stanoveném termínu na určené místo. Tento způsob se ve starobabylonském období (20.–16. století př. n. l.) používal především k obstarávání žňových pracovníků pro *palác nebo *chrámy. Najatí pracovníci dostávali *mzdu ve stříbře a/nebo v naturáliích (především *ječmeni). Smlouva jim také někdy přiznávala nárok na volno (zpravidla tři volné dny v měsíci).

Pronájem zvířat: zvířata (především skot a osli) byla často pronajímána k provádění zemědělských prací (orba, mlácení obilí), případně jako zvířata tažná a nákladní. Tato zvířata byla někdy pronajímána spolu s nákladním vozem a poháněčem. Skot se pronajímал na dobu jednoho roku nebo několika měsíců. Nájemné se udává většinou v ječmeni, vzácně ve stříbře. Nájemce ručil za bezvadný stav *zvířete. Pokud bylo pronajaté zvíře jeho nedbalostí poraněno, musel nájemce nahradit vzniklou škodu (zákoníky stanoví například zaplacení 1/2 ceny za vypíchnutí oka, nebo náhradu jiným dobytčetem v případě zlomení nohy).

Pronájem dopravních prostředků: občas se pronajímaly nákladní vozy (někdy spolu s tažným dobytčetem a poháněčem). Velmi často je doložen pronájem nákladních lodí (někdy současně s

posádkou). Výše nájemného se vyjadřuje zpravidla v ječmeni nebo ve stříbře a jeho výše závisela především na objemu přepravního prostoru. V některých smlouvách se uvádí také trasa, po níž bude pronajatá loď plout. Délka nájemního poměru činí jeden nebo dva měsíce, případně jeden rok. V některých smlouvách jsou také stanoveny záruky pro případ poškození nebo zničení pronajaté lodi (v těchto případech musel nájemce zaplatit vysokou pokutu ve stříbře). *Zákoník Chammurapiho stanoví, že nájemce musí nahradit loď, která byla zničena v důsledku jeho nedbalosti.

Pronájem pracovních nástrojů a jiných předmětů: není příliš často doložen. Jednalo se o různé zemědělské a domácí nářadí (srpy, kamenné mlýnky), nádoby, dveře, lůžka apod.

Pronájem domů: nájemní smlouvy byly uzavírány zpravidla na dobu jednoho roku, ale doloženy jsou i smlouvy na několik let. Výše nájemného se řídila podle velikosti, polohy, stavu a vybavení domu. Nájemné (zpravidla ve stříbře, ale někdy také v ječmeni) se platilo zpravidla až po uplynutí nájemní lhůty. Často se hned při uzavření nájemní smlouvy platila záloha, která někdy tvořila až polovinu celkové sumy. V některých smlouvách se nájemce zavazuje, že bude během trvání nájemního poměru provádět určité práce (opravy střechy, zdiva atd.). Za to mu mohlo být sníženo nájemné (někdy byl od něj dokonce osvobozen). Nájemník ručil za případné škody na domě a jeho vybavení. Kromě obytných domů se pronajímaly také obchodní prostory, dílny a sýpky. Někdy se pronajímala jen část domu (podkroví, boční křídlo).

Pronájem pozemků: zemědělské pozemky byly velmi často pronajímány, a to institucemi i soukromými osobami. *Půda se pronajímala zpravidla na jeden rok. Nájemce platil stanovený podíl na úrodě (1/3 nebo 1/2 úrody) nebo předem dohodnuté množství obilí, vztažené na jednotku plochy (ve starobabylonském období většinou 6 nebo 8 gurů ječmene na 1 bur plochy; 1 gur = 300 litrů; 1 bur = 64 800 m²). Nekultivovaná půda, která měla být teprve zúrodněna, se pronajímala na tři roky. V tomto případě byl nájemce po první dva roky osvobozen od placení nájemní *renty. Datlové sady se pronajímaly zpravidla na jeden rok a nájemce musel platit 1/2 nebo 2/3 úrody datlí. Pokud se jednalo o pole, které mělo být teprve přeměněno na datlový sad, trval nájem celkem pět let a teprve v pátém roce nájemce zaplatil rentu.

Pronájem chrámových úřadů: týkal se především profesí nižšího chrámového personálu. Tyto chrámové úřady byly zastávány pouze formálně. Jejich držitel měl nárok na určité množství naturálních přidělů od chrámu, aniž by však musel v chrámu vykonávat nějakou práci. Pronájem chrámových úřadů je doložen dosti vzácně (častěji byly prodávány).

Pronájem kultovních symbolů: jednalo se zpravidla o tzv. boží zbraň, před níž byly prováděny přísahy. Boží zbraň (nejčastěji Šamašova [*Utu], Adadova [*Iškur] či *Mardukova) se používala při řešení různých sporných záležitostí (například *spory o rozdělení majetku, o vybírání různých poplatků, stanovení hranic pozemků apod.). Osoba pověřená chrámem uzavřela smlouvu s nájemcem, který si zbraň odnesl z chrámu. Nájemné se platilo především v ječmeni. (Lukáš Pecha)

nájezdy do Japonska, mongolské, v roce 1274 a podruhé v roce 1281 připlula k japonským břehům mongolská vojska v čele s *Chubilajem, připravená k invazi. Pokaždé zasáhla přírodní pohroma, přišel tajfun, později *Japonci nazvaný *kamikaze („božský vítr“), který mongolské lodě rozprášil, nicméně bitvy, které tajfunu předcházely, způsobily Japonsku velké ztráty. (Jaroslav Malina)

Nakae, Tódžu (21. 4. 1608, Ómi, Japonsko – 11. 11. 1648, Japonsko), japonský filozof; zakladatel *jómeigaku*, japonské větve subjektivně idealistické školy čínského konfuciánského filozofa *Wang Jang-minga (1472–1528). Narodil se v rodině rolníka, ale od svých devíti let byl vychováván u svého dědy, bývalého *samuraje ve službách knížete z Ijo (dnes prefektura Ehime) na ostrově Šikoku. Po krátké službě u feudálního pána v Ózu poblíž Macujamy se v 26 letech vrátil zpět do Ómi, aby pečoval o nemocnou matku. Zde si také otevřel soukromou školu, v níž přednášel nejprve *Ču Siüv *neokonfucianismus, později však především myšlenky Wang Jang-minga.

S *konfucianismem se Tódžu seznámil již v době svého pobytu v Ózu a pustil se do intenzivního studia *Čtyř klasických knih (čínsky: *S'-šu*), které tvořily základ konfuciánského *kánonu – *Ta-süe* (Velké učení), *Čung-jung* (Doktrína středu), *Lun-jü* (Hovory Konfuciovy) a *Meng-c'* (Mencius). Podrobně studoval i neokonfuciánské spisy, zejména pak Knihu synovské oddanosti (*Siao-t'ing*). Přestože byl stejnou měrou oddán jak *Konfuciovi (asi 551–497 př. n. l.), tak Ču Simu (1130–1200), od svých třiceti let se postupně odkláněl od racionalistické pozice školy Čcheng-Ču směrem k mystické, až teistické interpretaci konfucianismu, pro které nacházel oporu v „pěti kanonických knihách“ a v textech Wang Jang-minga.

Podle Ču Siho pramení princip všech věcí (*li*) z objektivního nadčasového Nejvyššího nejzazšího (*tchaj-t'i*, japonsky: *taikjoku*), zatímco podle Wanga Jang-minga *li* existuje *a priori* v mysli *člověka, a lze to tedy intuitivně poznat. Aby byl člověk schopen morálního jednání, jinými slovy aby žil ctnostným životem, musí sledovat příkázání vlastního svědomí, které Wang Jang-ming nazývá „vrozenými poznáním“ (*liang-č'*, japonsky: *rjóči*). Tódžu rozlišoval mezi myslí, jež vnímá okolní svět, a svědomím, které je naší „vnitřní“ myslí. Vlastní svědomí neboli vrozené poznání je nehmotná transcendentní kategorie identická se všemi lidskými *ctnostmi. Necháme-li tedy svědomí, aby vedlo naši mysl, a nedopustíme-li, aby ji ovládly lidské touhy a žádosti, staneme se upřímnými a ctnostnými. Jelikož vrozené poznání je vlastní všem lidem, všichni bez rozdílu – muži i ženy, urození i nízcí – mají stejnou naději stát se ctnostnými. V tomto smyslu je Tódžu považován za jednoho z prvních stoupců teorie rovnosti lidí.

Vrozené poznání je zároveň kategorií, jejímž prostřednictvím se člověk pojí s *univerzem, přičemž základním *principem, kterým se toto univerzum řídí, je synovská oddanost (*kó*). Ta má v Tódžuově pojetí rozměr nejen osobní, ale i kosmický, je to osobní i kosmická ctnost, která je osou veškerých mezilidských vztahů a udržuje přirozený řád v rovnováze.

Logickým závěrem Tódžúova myšlenkového systému je důraz na jednotu myšlení a jednání, neboť jednou poznána a pochopená ctnost musí být uvedena do praxe. Jeho filozofie tedy zakládala nový aktivní přístup k životu a ovlivnila mnoho významných myslitelů a politických představitelů období *Tokugawa. Tódžu byl již ve své době obdivován pro svůj příkladný ctnostný život, smysl pro sebekázeň a usilovné studium, o čemž svědčí i přezdívka „Mudrc z Ómi“ (*Ómi seidžin*), kterou byl často titulován. K jeho nejznámějším dílům patří *Okina mondó* (Rozpravy starého muže, 1640) a *Kókjó keimó* (Poučení z Knihy synovské oddanosti). Ve své škole vchoval celou řadu vynikajících učenců, z nichž největší věhlas získal Kumazawa Banzan. Z jeho myšlenek však čerpali také Arai Hakuseki, Dazai Šundai či Sakuma Šózan a k jeho odkazu se hlásili i stoupcí procísařsky orientovaných skupin *samurajstva na konci období Tokugawa. (Jan Sýkora)

Nakane, Čie (30. 11. 1926, Tokio, Japonsko), japonská sociální antropoložka; emeritní profesorka Tokijské univerzity, nositelka japonského Řádu kultury (*bunka kunšó*, 2001). V roce 1952 absolvovala jako jedna z prvních žen Tokijskou univerzitu a v roce 1970 byla na své alma mater jmenována historicky první profesorkou v oboru východních kultur.

Její profesní zájem se zaměřuje na komparativní studium sociálních struktur jednotlivých asijských společností, zejména Číny, Indie, Japonska a Tibetu. V roce 1967 publikovala svoji nejznámější knihu *Tate šakai no ningen kankei: Tan'icu šakai no riron* (Mezilidské vztahy ve vertikálně orientované společnosti: Teorie homogenní společnosti; anglicky pod názvem *Japanese Society*, 1970). Svoji teorii vertikálních organizačních struktur pak později rozpracovala i na další asijské *země a výsledky svého studia publikovala v knize *Šakai džinruigaku: Adžia šošakai no kósacu* (Sociální antropologie: Úvahy o asijských zemích, 1987). Své původní vzdělání v oblasti asijských dějin hodnotila jako spoluautorka knihy *Tokugawa Japan: The Social and Economic Antecedents of Modern Japan* (1990, společně se Šinzaburóem Óišim). (Jan Sýkora)

nákaza, *infekce.

nakládání, nanášení sochařské hlíny na armaturu sochařského stojanu až do fáze, kdy začíná vlastní práce na *modelaci povrchu modelu sochy – předlohy k *odlévání. (Jaroslav Malina)

nákladnický systém, *systém, nákladnický.

nákolí [archeologie, etnoarcheologie], typ *obydlí a sídliště zvednutý nad povrch země a umístěný na kůlech, transkulturně užívaný v oblastech se zamokřeným terénem od *neolitu dodnes. Typická pravěká nákolí byla objevena poprvé na březích švýcarských jezer v polovině 19. století a díky konzervačním vlastnostem bahnitého prostředí, uchovávaného organické hmoty, poskytla úplnější obraz života v různých obdobích prehistorie. Domněnka o jejich umístění nad hladinou jezer (vzniklá tím, že později stoupající hladiny jezer zatopily nákolní *lokality) byla novějšími výzkumy opravena ve prospěch polohy v pobřežním pásmu těsně na okraji vody, kde zvýšená podlaha chránila před výkyvy hladiny (i když v některých případech skutečně nelze vyloučit polohu nad vodou).

Nákolím jsou blízka sídliště na *rašelinistích nebo na sice pevných, ale špatně propustných vrstvách sedimentů, které brání a omezují vsakování spodních vod a průniku dešťové vody do níže položených vrstev (například *Novgorod); jejichž *stavby měly podlahy na povrchu terénu, avšak byly konstruovány tak, aby nezapadaly do měkkého podkladu. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

nákončí [archeologie, etnoarcheologie], zakončení (nejčastěji kovové) artefaktu s převládajícím délkovým rozměrem (opasek, pochva, ratiště) v jednoduchém nebo uměleckém provedení (například ozdobná nákončí mečů *doby halštatské nebo nákončí opasků z *doby středohradištní) sloužící k ochraně měkkého materiálu před opotřebením a poškozením i k vyjádření prestiže. (Karel Sklenář)

Nakonečný, Milan (8. 2. 1932, Horažďovice), český psycholog a historik. V roce 1958 vystudoval pedagogiku a psychologii na Vysoké škole pedagogické v Praze a v roce 1967 klinickou psychologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze; v letech 1968–1969 absolvoval studijní pobyt v Mnichově. Nejprve působil jako dětský psychodiagnostik, poté jako pedagog na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Na počátku období „normalizace“ byl z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy z politických důvodů propuštěn. V letech 1970–1972 pracoval jako psycholog v Krajské manželské poradně v Českých Budějovicích, v letech 1975–1985 jako pedagog na Střední pedagogické škole v Soběslavi a v letech 1985–1989 v dětském psychodiagnostickém ústavu v Českých Budějovicích. V roce 1990 se vrátil na Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy, kde vedl Katedru andragogiky a personálního řízení. V současnosti vyučuje na Teologické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích a na Vysoké škole obchodní v Praze.

Zabývá se zejména sociální psychologií, psychologií osobnosti, lidskými emocemi, dějinami 1. republiky, problematikou magie a hermetismu. Z díla: *Sociální psychologie* (Praha: Academia, 1999), *Magie v historii, teorii a praxi* (Praha: Vodnář, 1999), *Psychologie osobnosti* (Praha: Academia, 2000), *Lidské emoce* (Praha: Academia, 2000), *Encyklopedie obecné psychologie* (Praha: Academia, 2002), *Úvod do psychologie* (Praha: Academia, 2003), *Novodobý český hermetismus* (Praha: Eminent, 2009), *Lexikon magie* (Praha: Argo, 2009) aj. Kontakt: Prof. PhDr. Milan Nakonečný, e-mail: m.nakonecny@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

nález [archeologie], viz *nálezy a objevy, archeologické.

nález, antropologický [právní výklad], viz *nález, archeologický.

nález, archeologický [právní výklad], definice vychází z dikce *Maltské konvence; věc (soubor věcí), která je dokladem nebo pozůstatkem života *člověka a jeho činnosti od počátku jeho vývoje do *novověku, která se zachovala zpravidla pod zemí (antropologické nálezy jsou považovány za archeologický nález *sui generis* [svého druhu]). Rozlišují se dva základní typy archeologických nálezů: a) nemovitě – viditelné pozůstatky po opevněních, terénních

úpravách, stavbách, těžebních dílech, prostorovém uspořádání sídelních, komunikačních, pohřebních a dalších projevů minulosti a b) movité – nálezy po konkrétních záměrných aktivitách či přirozených destrukčních procesech, které vedly k zakonzervování informací náhodně zanechaných našimi předky. Do kategorie movitých nálezů patří také nálezy antropologické. (Andrea Grígelová)

nález, hromadný [archeologie], uložení většího počtu podobných předmětů na jednom místě; například sklady *obchodníků (*depot), obětiny, úschova cenností. (Jaroslav Malina)

nález, izolovaný [archeologie], objekt nalezený mimo *uzavřený komplex, avšak v rámci *památníku. (Jaroslav Malina)

nález, ojedinělý [archeologie], *objekt nalezený mimo *památník. (Jaroslav Malina)

naleziště [archeologie], lokalita, místo, kde byly nalezeny *archeologické objekty (nebo objekt), nezávisle na tom, jaké: *památník, *ojedinělý nález nebo několik předmětů, objevených společně daleko od ostatních, avšak nespojených spolehlivě do jednoho *komplexu. V takovém případě kritériem jejich sloučení dohromady a oddělení od jiných podobných předmětů, nalezených v sousedství, je realističnost jejich pravděpodobné příslušnosti k jednomu zde ještě neobjevenému velkému památníku – osadě, stanici, *pohřebišti atd. Termín naleziště má široký a neurčitý význam. Vyskytuje se většinou ve fázi, kdy ještě nedisponujeme o daném místě téměř žádnými poznatky.

V české archeologické literatuře se někdy používá téměř v synonymickém významu termín *lokalita nebo památník, zatímco v anglosaské literatuře označuje lokalita („locality“) spíše omezený geografický prostor, který v sobě zakládá předpoklad kulturní homogenity v každém čase; českému termínu „naleziště“ odpovídá v anglosaské literatuře termín *site*. V nalezištích jsou objevovány *věci či *artefakty, *stavby (objekty) (anglicky: *feature*; rusky: *sooruzenije*; v češtině se často užívá termín: „objekt“, případně „sídelní objekt“), *uloženiny a *kulturní vrstvy, *ekofakty (anglicky: *ecofacts*) nebo *přírodní materiální pozůstatky. (Jaroslav Malina)

nálezy a objevy, archeologické, *archeologické objekty, získané v terénu – při *exkavaci a *prospekci. Termín má dva významy – širší (používaný zřídka a pouze v obecných výkladech) a úzký (převládá, zvláště v konkrétních kontextech). V širším smyslu je nálezem vše, co bylo získáno v terénu (včetně *staveb, stop atd.). V úzkém významu to jsou pouze přenosné předměty, které dříve měly svoje samostatné funkční určení (*spony, závěsky, *sekery atd.) a také přenosné a lehce oddělitelné prvky, a dokonce části věcí (hlavice sloupu, střepy atd.). Je to třídění pramenů ve shodě s podmínkami jejich nalezení; obvykle se uvažují tři základní druhy: *nálezy, *stavby, *památníky a k nim se přičleňuje jedna pomocná, leč nadmíru důležitá kategorie – *uloženiny. (Jaroslav Malina)

naloxon, syntetický *opioid, používá se jako antidotum při předávkování *morfinem a *heroinem (*narkotika), má silnou afinitu k opioidním *receptorům, ale nulovou vnitřní aktivitu, v důsledku toho blokáci receptoru brání účinku jiných opioidů. (Petr Bureš)

Nambikvárové, jihoamerické *indiánské etnikum žijící v jihozápadní Brazílii u hranic s Bolívií a Peru, kde pro ně byla v 70. letech 20. století zřízena rezervace; 1 000–1 500 osob (odhad z roku 1978), další menší skupiny žijí i mimo rezervaci. Na počátku 20. století jich bylo asi 20 000, prudký pokles byl zaviněn epidemiemi nemocí zavlečených *bělochy v roce 1907. Jazyková klasifikace je nejistá, jazyk je buď izolovaný, nebo tvoří samostatnou rodinu. Jsou kočovní lovci a sběrači, v období dešťů se věnují *zemědělství. Od 60. let 20. století se část žijící mimo rezervaci mísí s brazilskými kolonisty. *Náboženství je *animistické, někteří (zejména mimo rezervaci) ovlivněni *křesťanstvím. (Lukáš Šín)

Namibijci, označení pro *národ sdružující řadu skupin různého původu na území jihozápadní Afriky v počtu asi 2,031 milionu příslušníků (odhad z roku 2005), která byla jako autonomní mandátní oblast *Organizace spojených národů přejmenována v roce 1968 na Namibii podle pouště Namib, rozkládající se na jejím území. Na území Namibie vznikla v roce 1958 Lidová organizace jihozápadní Afriky (SWAPO), která bojovala za uznání

nezávislého státu Namibie a proti připojení Namibie k Jihoafrické republice. Nezávislost byla vyhlášena v roce 1990. Většinu obyvatelstva představují *Owambové (Owambo, 50 %), množství dalších etnik tvoří méně početné minority: Kavangové (9 %), Damarové (7,5 %), *Hererové (7,5 %), Namuové (Nama, 5 %) aj., žijí tu i *běloši (6,4 %), míšenci a *Sanové (Křováci, 2,9 %). Úředními *jazyky jsou *afrikánština a *angličtina. Věřící se hlásí především k *protestantským církvím (62 %) a *katolictví (20 %), značná část zároveň k *animismu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

námluvy [primatologie, zoologie], chování samce *lidoopa určené říjné samici, které zpravidla vede ke *kopulaci. U *šimpanzů zahrnuje *bipední chůzi, nahrbení vsedě, třepání větví, brachiaci, která primárně nemá lokomoční význam. Samec přitom hledí na samici upřeně nebo opakovaně. Téměř vždy dochází k *erekcí penisu a zjevení srsti, někdy se samec jednoduše přiblíží se ztopořeným *penisem (viz též *vyzvání samce).

V *etologii se za námluvy považují nejrůznější projevy chování příslušníků obou pohlaví (tedy ne jen samců), které předcházejí vlastnímu páření nebo jiné formě tělesného styku (tření u ryb, amplexus u žab). Pro námluvy u zvířat se používá také termín epigamní projevy nebo epigamní chování, mezi nejnapadnější patří tok ptáků. (Jiří Gaisler, Marina Vančatová)

námluvy, neúspěšné [primatologie], neúspěšné námluvy nastanou, je-li samec zastaven jiným samcem, je-li samici odmítnut, nebo má-li samice velký průjem. (Marina Vančatová)

Namové, populačně největší skupina *Khoínů (dříve Hotentoti), původních obyvatel jižní a jihozápadní Afriky, obývající hraniční pásmo mezi Namibií a Jihoafrickou republikou. Jazykově přísluší do *khoisanské rodiny. Původně pastevci s nomádským způsobem života specializující se na chov *koz a *ovcí. Tradičním *oděvem žen etnika Nama jsou i dnes dlouhé šaty ve viktoriánském stylu, který uvedli evropští *misionáři pronikající do oblasti v průběhu 19. století. V roce 1904 se Namové připojili k povstání *Hererů proti německé koloniální nadvládě v *zemi (viz též *tábor, koncentrační). Následkem tvrdých odvetných opatření se jejich populace snížila o polovinu (na 10 000). Za *vlády *apartheidu byli nuceni opustit kočovný způsob života a trvale se usadit ve *vesnicích a *městech. Dnešní populace v Namibii čítá okolo 100 000 jedinců. (Tomáš Machalík)

Namtar, sumersky „určení“, „osud“, Namtaru, akkadsky. V sumersko-akkadské *mytologii personifikovaný *osud, posel a rádce bohyně *podsvětí Ereškigaly. Namtar byl pokládán za syna boha *Enlila a bohyně Ereškigaly nebo bohyně Chumunsir, sumersky „myš“. Jeho manželkou byla bohyně Chušbiša, správkyně podsvětí. Podle sumerských i akkadských představ byl Namtar pokládán za zlého a neúprosného posla smrti. V akkadském textu zvaném Podsvětní vize (podsvětí) je Namtar líčen jako *démon ozbrojený mečem, držící levou rukou člověka za vlasy. (Jiří Prosecký)

namthar (tibetsky: *rnam-thar*, „úplné vysvobození“), žánr tibetské životopisné (*hagiografické) *literatury. (Josef Kolmaš)

Namvezové (Wanyamwezi, Mwezi, Nyamwezi, Banyamwezi), etnická skupina v Tanzanii. Spolu s příbuznými Konongy, *Sukumy a Sumbwy a dosahují počtu 1,5 milionu (odhad z roku 1989). *Jazyk (kiňamwezi, ňamwezi) patří mezi centrální *bantuské jazyky *kongokordofánské rodiny. Kromě *zemědělství se již v minulosti věnovali *obchodu. Od 30. let 19. století pronikali na jejich území arabští *otrokáři. V 60. letech 19. století vytvořili proti otrokářům obrannou *alianci a po několika vítězných bojích zabránili přístupu *Arabů na své území. Kmenové seskupení se rozpadlo v polovině 80. let 19. století. Dnes se většina hlásí k *islámu, část ke *křesťanství. (Lukáš Šín)

Nan Madol, ruiny kamenného města a archeologická lokalita, rozkládající se na korálových útesech ostrůvku Temuen (Temwen) podél jihovýchodního pobřeží ostrova Ponape (Pohnpei) v oblasti *Mikronésie. Umělé souostroví na více než 18 km² je tvořeno 92 umělými ostrovy, oddělenými vodními kanály, jež sloužily jako dopravní tepny. Právě z tohoto důvodu bývá Nan Madol označován jako „mikronéské Benátky“. Město tvoří

západní část zvaná Madol Pah (34 ostrovů) a východní část zvaná Madol Powe (58 ostrovů). Stavby jsou vybudovány z hranolů *čediče o délce 2–8 m nebo klád zpravidla ve formě šestihranů, kladených napříč přes sebe. Pro každou stavbu musel být v moři vybudován umělý obdélníkový ostrov, ohraničený dlouhými čedičovými balvany a vyplněný korálovou drtí. Stavební materiál, jehož transport zůstává doposud neobjasněn, byl patrně vytěžen na ostrově Ponape. Podle *radiokarbonové metody probíhala výstavba *megalitického komplexu již v průběhu 13. století. Za relevantní období postupného vzniku a rozvoje města lze považovat 12.–15. století. Na základě domorodých legend je za zakladatele označována saudeleurská *dynastie, jejíž vláda na Ponape je kladena do roku 1450. Nan Madol je obvykle označován za obřadní, politické a rezidenční centrum této dynastie, navzdory doposud neznámému účelu mnoha staveb. Město představuje pro místní domorodce posvátný a tabuizovaný prostor. Až do současnosti jsou veškeré výzkumné záměry limitovány ze strany místního krále (*nanmwarki*), v jehož majetku se Nan Madol nachází.

Nan Madol objevil v roce 1595 portugalský mořeplavec ve španělských službách Pedro Fernández de Quirós (1563–1615). Irský cestovatel James F. O'Connell (1808–1854) pobýval na Ponape v letech 1828–1833. Během svého pobytu navštívil také areál kamenného města Nan Madol, jehož architektonický popis uveřejnil v publikaci *A Residence of Eleven Years in New Holland and the Caroline Islands* (Jedenáctiletý pobyt v Novém Holandsku a Karolininých ostrovech, 1836). Venezuelský cestovatel Francisco Michelena y Rojas (1801–1872) zavítal na ostrov Ponape v roce 1841 a uvedl Nan Madol ve své knize *Viajes científicos en todo el mundo, desde 1822 hasta 1842* (Vědecká cesta po celém světě, v letech 1822 až 1842, 1843). Podrobnější popis Nan Madolu podal americký misionář Ephraim Weston Clark (1799–1878) v článku *Remarkable Ruins on Ascension* (Objev pozoruhodných ruin, 1852). V roce 1852 americký protestantský misionář Luther Halsey Gulick (1828–1891) věnoval Nan Madolu článek *The Ruins on Ponape or Ascension Island of the Pacific Ocean* (Ruiny na Ponape aneb objev ostrova v Pacifiku, 1857). V roce 1873 popsal tuto unikátní lokalitu polský etnograf a přírodovědec Jan Stanislaw *Kubary (1846–1896) v článku *Die Ruinen von Nan Matal auf der Insel Ponape* (Ruiny Nan Matalu [Nan Madolu] na ostrově Ponape, 1874). Kubary sestavil také situační plán uměle vytvořených ostrůvků a detailní skici na nich postavených čedičových staveb. Ve výzkumu Nan Madolu pokračoval v roce 1896 britský archeolog Frederick William Christian (1867–1934). Výsledky studia této lokality uveřejnil v publikaci *The Caroline Islands: Travel in the Sea of the Little Lands* (Karolíniny ostrovy: Cesta v moři malých zemí, 1899), která kromě jiného obsahuje plán 60 z 92 uměle vytvořených ostrovů. K mystice a archeologickým mýtům spjatým s kamenným městem Nan Madol přispěl německý guvernér Victor Berg (1861–1907), jenž působil na ostrově Ponape v letech 1901–1907. Navzdory varování domorodců, kteří jej upozornili na rizika vykopávek ve městě pro ně posvátném, otevřel zde *hrobku a krátce poté zemřel na následky neznámé choroby. V roce 1910 pokračoval ve výzkumu Nan Madolu německý etnograf Paul Hambruch (1882–1933), autor popisu jednotlivých ostrovů ve třisvazkovém díle *Ponape* (Ponape, 1936). Tato práce vznikla v rámci rozsáhlého vědecko-výzkumného projektu – Velké hamburské expedice do jižních moří (Großen Hamburger Südsee-Expedition), který se uskutečnil v letech 1908–1910. V první polovině 20. století byla oblast Mikronésie, tedy i Nan Madol, pod japonskou mandátní správou. Přestože zde japonští vědci nerealizovali žádné zásadní výzkumy, údajně zjistili na základě vyzdvihnutých kosterních pozůstatků některé fyzické odlišnosti Saudelerů oproti ostatním obyvatelům mikronéských ostrovů. Předmětem zájmu amerických vědců se Nan Madol stal ve druhé polovině 20. století. Například na přelomu 70. a 80. let zde americký archeolog a kulturní antropolog J. Stephen Athens realizoval výzkumy, jejichž výsledky publikoval v článcích *Nan Madol: Ponape's Spectacular Ruins* (Nan Madol: Velkolepé ruiny na Ponape, 1980) a *The Megalithic Ruins of Nan Madol* (Megalitické ruiny Nan Madolu, 1983). Americký archeolog a kulturní antropolog William Stanley Ayres

prezentoval své výzkumy v člancích *Archaeology at Nan Madol, Ponape* (Archeologie Nan Madolu, Ponape, 1983) nebo *Mystery Islets of Micronesia in Archaeology* (Tajemné ostrovy Mikronésie v archeologii, 1990). Z českých badatelů navštívil Nan Madol cestovatel a etnograf Miloslav *Stingl (narozen 1930) a věnoval mu pozornost v publikaci *Neznámou Mikronésií* (1976).

V současné době není Nan Madol pouze unikátní archeologickou lokalitou, ale ve stále větší míře také velkou inspirací snů, fantastů a literárních umělců. Není náhodou, že Nan Madol navštívil švýcarský spisovatel a „záhadolog“ Erich Anton Paul von *Däniken (narozen 1935), který toto místo v publikaci *Aussaas und Kosmos* (Setba a vesmír, 1972, česky: *Setba z vesmíru*, 1993) učinil součástí svých proslulých spekulací na téma *mimozemských civilizací (srov. *hypotéza, archeoastronautická). Nan Madol pronikl také do fantasy románu *The Moon Pool* (Měsíční jezírko, 1919) amerického spisovatele a cestovatele Abrahama Merritta (1884–1943). Merritt využil svou znalost místních legend o tunelech a zatopených kanálech, jež spojují jednotlivé ostrovy, při zpracování sugestivního příběhu, v němž byli návštěvníci ostrova odvedeni do podzemí Nan Madolu. Jejich únosci byli tajemní obyvatelé Měsíčního jezírka (dnešní jezírko Lenkai) na ostrově Darong. Řadu lidí fascinuje také technologická stránka vzniku tohoto města, spjatá s budováním umělých ostrovů a transportem kamenných kvádrů. Mezi vysvětlení patřící do světa snů a fantazií patří například hypotézy, podle nichž stavitelé města používali technologii umožňující „levitaci kamenů“. Navzdory všem spekulacím spjatým s Nan Madolem je evidentní, že se jedná o ojedinělou ukázkou lidské tvořivosti, a k jejímu objasnění bude nezbytné uskutečnit zásadní archeologický a antropologický výzkum této lokality s využitím poznatků a metod *podmořské archeologie. (Barbora Půtová)

Nan Ming (Jižní Mingové, 1645–1661), krátkodobá dynastie v jižní Číně, pokračující v tradici *Mingů a v odboji proti *Mandžům. (Josef Kolmaš)

Nanajci (zastarale Goldové; Nanaj – „místní člověk“), *etnikum v počtu asi 12 160 lidí (*census z roku 2002) na dolním toku řeky Amur a Ussuri, zejména v Chabarovském a Přímořském kraji Ruské federace. Dalších 4 640 osob (census z roku 2004) žije na území Číny mezi řekami Sungari a Ussuri (*Chečeové). Jazykově (*nanajština) patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny, část mluví pouze rusky. V průběhu své etnogeneze byli ovlivněni *mongolskými a *turkickými etniky, kulturně pak zejména *Mandžuy a *Čiňany. *Jazykem i způsobem života jsou blízcí *Oročům, *Orokům a *Ulčům. Usedlí rybáři a lovci, v různé míře jsou integrováni do ruské a čínské společnosti. Do 20. století se udržely jak rodové vztahy, tak i celá řada archaických rysů v *materiální i *duchovní kultuře. Jejich počet v průběhu 20. století rychle stoupal (z původních asi 3 000 lidí). Na druhé straně asimilační trendy vedou k stejně rychlé ztrátě původního jazyka, takže v současné době mluví nanajsky jen asi 50 % obyvatelstva. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

nanajština (goldština), *mandžusko-tunguzský *jazyk užívaný *Nanajci při dolním toku Amuru a v čínském východním Mandžusku. (Josef Kolmaš)

Nandiové, etnická skupina *nilotského původu žijící v počtu asi milionu lidí v jižní části Súdánu spolu s příbuznými etniky (*Dinkové, *Luové, *Nuerové, *Šilúkové aj.). *Jazyk patří mezi východonilotské jazyky *nilosaharské rodiny. Hlavním zaměstnáním byl *chov skotu a menších domácích zvířat, *zemědělství mělo pouze doplňkový význam (to se mění od skončení *druhé světové války). *Manželství je *polygamní; usídlení je roztroušené. Několik usedlostí tvoří politickou jednotku, v jejímž čele je rada starších, které předsedá nejváženější stařešina. Ten nebývá volen, ale ujímá se *úřadu na základě všeobecně uznávané *autority. Celá společnost je stratifikována do 7 věkových stupňů. Kromě toho existuje rozdělení do 17 *totemických rodů, jejichž členové žijí rozptýleni po celém území. *Náboženstvím je *kult

předků spojený s uctíváním *boha, který je personifikací *Slunce. Pouze malá část se hlásí ke *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Naneové, *Ulčové.

nanismus (z latiny: *nānus*, „zakrslý, trpaslík“), trpaslictví, trpasličí vzrůst u člověka (tělesná výška dospělého muže pod 150 cm, ženy pod 140 cm), živočichů i rostlin; opak: *gigantismus. Příčiny trpasličího vzrůstu mohou být různé, například nedostatečná produkce růstového hormonu – hypofyzální nanismus, *achondroplasia a celá řada dalších, většinou geneticky podmíněných, nemocí. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

Nankingská dohoda, *dohoda, Nankingská.

Nanna, sumersky, výklad jména nejasný; Su'én, Su'in, Sín, akkadsky; Nannáru, akkadsky „nebeské světlo“. V sumersko-akkadské *mytologii měsíční *bůh. Jedním z jeho přízvisek je Ašimbabbar, sumersky, Namrasít, akkadsky „zářícího východu“. Sumerská i akkadská forma jeho jména je doložena již v seznamu bohů z Fáry (26. století př. n. l.) a snad i v archaických textech z *Uruku (29. století př. n. l.). Byl považován za syna boha *Enlila a bohyně *Ninlily. Jeho manželkou byla bohyně Ningal, jeho synem bůh *Utu/Šamaš a bůh Numušda, jeho dcerou byla *Inanna/Ištar. Jeho hlavním kultovním střediskem bylo *město *Ur s *chrámem Ekišnugal, v severní *Mezopotámii byl uctíván ve městě *Charránu (dnešní Harrán/Altınbaşak). Zde byl též uctíván jako jeho syn bůh světla a ohně Nusku. *Kult měsíčního boha se v Charránu udržel až do arabského období. Akkadský Sín byl uctíván, podobně jako Šamaš, jako božský dárcer věštby a božský soudce; uctíván rovněž jako určovatel *času. Symbolem Nanny/Sína byl vodorovně ležící měsíční srpek, který byl asociován s představou loďky a býčích rohů. Jeho posvátným číslem bylo 30 (přibližný počet dnů synodického měsíce).

Se jménem boha Nanny/Sína jsou spjaty následující *mýty: 1) Sumerský mýtus o Nannově cestě do *Nippuru. Bůh Nanna se vydal z Uru k Enlilovi do Nippuru, aby si od něho vyžádal dar hojnosti a plodnosti pro své město a *zemi a pro jejího vládcu dlouhý život. Mýtus je odrazem poměrů v době III. dynastie z Uru (21. století př. n. l.), kdy vedle Uru jako hlavního města sjednocené sumerské říše a střediska kultu boha Nanny přetrvával i vliv Nippuru (Enlilova města) jako hlavního kultovního centra *Sumeru. Mýtus dochován ve starobabylonských opisech. Kromě toho jsou známy dva sumerské texty, v nichž Nanna během své návštěvy u Enlila v Nippuru intervenuje za *krále *Šulgiho z Uru a Sín-iddinama z *Larsy. 2) Mýtus tvořící úvod k dvojjazyčnému sumersko-akkadskému *rituálu proti zatmění *Měsíce, jenž patří do sbírky *zaklínání zvané Zlí démoni Utukku. Sín, Šamaš a Ištar se pokoušejí na Enlilův podnět přimět *Ana, aby se s nimi rozdělil o vládu nad světem. An však vysílá zlé Sedmibožstvo (*Sebetu), které způsobí Sínovo zatmění. Tehdy Ištar přechází na stranu boha Ana a pomýšlí na vládu nad nebesy. Enlil, chtěje Sínovi pomoci, vysílá svého posla Nuskua k bohu *Enkimu/Eovi, ten opět zpravuje svého syna Asalluchiho/Marduka. Konec mýtu známého z opisů z *Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive (7. století př. n. l.) se nedochoval. Zřejmě vyprávěl o Enkiho/Eově zásahu a Sínově vysvobození. 3) Dále se dochovaly fragmenty akkadského mýtu o bohu Sínovi a jeho milované krávi, který tvoří součást rituálu majícího zajistit hladký průběh porodu, a 4) značně fragmentární starobabylonský mytologický text o Sínově zrození, mládí a jeho námluvách bohyně Ningaly. (Jiří Prosecký)

nánožní kruh, *nánožník.

nánožník [archeologie, etnoarcheologie], *ozdoba ve formě uzavřeného či neuzavřeného kruhu (podobající se *náramku) k navlékání na nohu. (Jaroslav Malina)

nantský Edikt, *Edikt nantský.

Nan-čao (649–1252), mohutná otrokářská federace na území dnešního severního Vietnamu, Laosu, Myanmarského svazu (dřívější Barmy) a Thajska, nezávislá na ústředních čínských *vládách. (Josef Kolmaš)

Nan-čchao (Jižní dynastie, 420–587), souhrnné označení pěti dynastií v jižní Číně – Sung (420–479), Čchi (též Nan Čchi, 479–502), Liang (502–557), Čchen (557–587) a Chou Liang (555–587). (Josef Kolmaš)

Nan-Pej čchao [čínsky], „Jižní a Severní dynastie“ (420–589), období krátkodobých dynastií v Číně; Jižní dynastie: Sung (420–479), Čchi (479–502), Liang (502–557), Čchen (557–589), Pozdější Liang (555–587); Severní dynastie: Severní Wej (386–534), Západní Wej (534–556), Východní Wej (534–550), Severní Čchi (550–577), Severní Čou (557–581). Dynastie Wu z období *Tři říši, Východní Ťin a dále dynastie Sung, Čchi, Liang a Čchen z Jižních dynastií jsou někdy v *historiografii označovány termínem *Šest dynastií. (Josef Kolmaš)

nápažník [archeologie, etnoarcheologie], *ozdoba ve formě uzavřeného či neuzavřeného kruhu (podobající se *nárámku) k navlékání na paži. (Jaroslav Malina)

Napier, John Russell (1917–1987), anglický antropolog a primatolog; profesor londýnské *univerzity. Spolu s Louisem S. B. *Leakeym a Phillipem *Tobiasem byl spoluautorem prvního popisu druhu **Homo habilis*. Z díla: *Handbook of Living Primates: Morphology, Ecology and Behaviour of Nonhuman Primates* (Encyklopedie žijících primátů: Morfologie, ekologie a prostředí nehumánních primátů, 1967). (Václav Vančata)

Nápisy miláčků, konvenční pojmenování pro nápisy, které malíři attických černofigurových a červenofigurových váz občas připojovali na své výtvořky (*vázy, řecké malované). Mají standardní znění a obsahují jméno některého významného a ve své době obdivovaného athénskému mladíka (eféba ve věku 18–20 let), k němuž je připojen výraz *kálos*, „krásný“. Nápisy jsou svědectvím, jakému obdivu se v attické společnosti těšili krásní mladí aristokraté a jsou i užitečným prostředkem k datování, protože mnozí z uváděných efébů se svou pozdější politickou kariérou zapsali do historie: víme, kdy žili, a lze vypočítat, kdy jim bylo 18 až 20 let, protože nápisy na nádobách se vztahují k tomuto věku. (Marie Pardyová)

nápisy, pompejské, grafitti v antice načmáraná nebo vyrytá na zdech domů. V původním stavu se zachovala v *Pompejích a v dalších *městech pod Vesuvem. Velká část těchto nápisů se týká volební agitace a nejrůznějších aspektů společenského i soukromého života v Pompejích. Četné nápisy mají velmi otevřený erotický, některé i pornografický obsah. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

nápoj, tekutina k pití. V obecném smyslu tohoto pojmu zastupuje v mnoha souvislostech výraz „voda“. Lépe snad ani nelze její význam pro pití vystihnout. Tak jako všude později si kultury *Předního východu nejvíce vážily vody čiré a čerstvé. Aby byla také studená, uchovávaly ji v nejchladnějších koutech domu v porézních hliněných nádobách, v nichž se pomalým odpařováním ochlazovala. Jejím zdrojem byly především přírodní prameny a vodní toky, méně často a spíše v pozdější době také *studně. Voda se příležitostně ochucovala šťávami, mačkanými z čerstvého ovoce k přímému použití (konzumovanými případně i v neředěném stavu) nebo destilovanými a konzervovanými pro pozdější potřebu. Mimo sezonu se ovocné šťávy připravovaly ze sušeného ovoce drceného na prášek, který se dal dlouhodobě skladovat. Dobře znám a využíván byl i konzervující účinek kvašení. Z 1. tisíciletí př. n. l. je doloženo švestkové a datlové *vino a snad i podobný nápoj z fíků a rozinek. Převládající ovocný druh se řídil místními podmínkami: datlové vino bylo domovem zejména v jižní *Mezopotámii, zatímco v severní části *země a v *Sýrii, kde již datlová palma neroste, zato se dobře daří vinné révě, dominovalo od nejstarších – námi postižitelných – dob vino (do jižní Mezopotámie přeneseno jako „nápoj hor“ s největší pravděpodobností z *Anatólie, kde bylo domovem). Vino se pěstovalo v odrůdách rozmanitých chutí a kulérů, které se při zpracování mnohdy ještě komponovaly do směsí. *Atributy „čiré“, „kyselé“, „sladké“, „bílé“, „červené“, „silné“, „(charakteru) býčího oka“, „královské“ dávají tušit škálu výběru. Některá vína byla navíc doslazována medem, parfémována, ochucována *kořením, aromatickými

bylinami (například z čeledi hořcovitých, které dávaly nápoji chuť a vlastnosti podobné dnešním vermutům) nebo pryskyřicemi (*myrha). Víno se pilo ředěné vodou jako stíik, míšené se šťávami nebo pivem (velmi oblíbený koktejl) i v původní podobě. Rozlišovalo se mezi mladým a starým vínem, pečlivě ošetřovaným ve sklepích; burčák se požíval jen velmi opatrně. Zdá se, že víno na rozdíl od ostatních nápojů patřilo spíše k slavnostním příležitostem a kultovním ceremoniím. V chetitské staré říši pro ně dokonce platil královský monopol a „hlavní vinař“ požíval vážnosti jednoho z nejvyšších dvorských hodnostářů. *Medovina, zhotovovaná v *Sýrii a *Malé Asii, kde včely byly domovem, nikdy nedosáhla srovnatelného rozšíření a oblíbenosti.

Dalším, převážně v kvašeném stavu konzumovaným nápojem bylo mléko, a to především kozí a vepřové. Podle nepřímých důkazů (cedníky, sítky, nádoby s tvary typickými pro zpracování mléka) se zdá, že kozy, prasnice a krávy se na Předním východě pro mléko chovaly asi až od 4. tisíciletí př. n. l., a to – vzhledem k výše uvedeným okolnostem –, zřejmě hlavně pro další přípravu v jogurt, tvaroh a sýry. Nicméně předností mléka ve výživě, jeho dostupnost a snadná úprava naučily konzumenty postupům, které eliminovaly zdravotní potíže. Pila se mléka kysaná a kvašená po způsobu kefiru nebo kumysu, velmi osvěžující byla i ředěná s vodou, podobně jako ředěná syrovátka.

Dominantní postavení mezi kvašenými nápoji však zaujímalo *pivo. Nejenže dobře tišilo žízeň, nýbrž skýtalo rovněž významné a dobře stravitelné živiny a ovšem mělo i příjemný vliv na náladu konzumentů. Při srovnání s nutriční hodnotou původních – nekynutých – druhů chleba se současná věda kloní k *názoru, že nikoliv potřeba chleba nýbrž vaření piva bylo hlavním motivem pro domestikaci obilnin a jejich rozšíření za hranice přirozeného výskytu. Při klíčení zrna, sladu a při kvašení dochází k procesům, které přeměňují škrob v *obilí v cukr; ten pak může být v lidském těle syntetizován v 13–20 % *bílkovin (celkového objemu obilných živin), tedy v množství, které by mohlo jinak dát jenom maso. (Pivo v tomto ohledu předčilo i kynutý chléb: protože starověcí sládky nemohli při kvašení piva zcela zabránit přístupu kyslíku, přeměnil se cukr pouze asi v 3,5–5 % alkoholu a zbytek zůstal k dispozici pro přeměnu v bílkoviny. V kynutém chlebu, který má srovnatelné složení, usmrtí žár pece kvasinky a syntézu bílkovin tak limituje.) Priorita piva v zajišťování výživy se konečně přičítá i tomu, že je bylo možno připravovat v kožených vacích a dřevěných nádobách, tedy ještě před vynálezem *keramiky. V tak dávných dobách se zatím ovšem pohybujeme v hypotézách. Písemné prameny nás podrobně informují o vaření piva až od 3. tisíciletí př. n. l. Zmiňují množství druhů různých kvalit, stupňů a chuti, hovoří o pivu světlém, červeném, černém, čistém i řezaném, sladkém i hořkém, prozrazují krajové zvláštnosti. Protože holdování pivu často provázely slámky, soudíme, že se běžně pila mladina s plovoucími částicemi na povrchu. Zralá piva, rozlišovaná ještě na „letošní pivo“ a „staré pivo“, byla ošetřována s větší pečlivostí. Zejména staré pivo bylo dokonale cezené a vícestupňové, aby se zaručila jeho trvanlivost. Tyto speciální druhy měly své vlastní názvy a vařili je zvlášť zkušení a kvalifikovaní sládky. To ovšem platilo pouze pro velká *palácová a *chrámová hospodářství s velkým množstvím hostů a strážníků: pivo, asi 1 litr denně, bylo součástí potravinových přidělov pro pracovníky a vojáky. Množství čepované pro tabule jejich pánů a hostitelů sotva bývalo takto omezené a také výběr – jak se dočítáme – sahal od vody a mléka přes ovocné šťávy a pivo až k vínům několika druhů. Běžné rodiny zřejmě připravovaly vlastní nápoje (pokud je neobdržely přidělem) podomácku. O jejich zvyklostech máme jen málo zpráv. Podle množství soudíme, že pily hlavně vodu a pivo, a to především k jídlu. Ale ze starobabylonské doby známe již hostince (vedené i ženami), kde nápoje zvyšovaly potěšení z družné zábavy ve společnosti. Tady jistě více než výživová hodnota vážil obsah alkoholu, který dokázal zbavit na chvíli starostí, rozveselit, ozvláštnit slavnostní příležitost, dodat lesku kultovní ceremonii. Kultovní a ceremoniální předpisy toho uměly využít, jistě i tím, že spotřebu takových nápojů určitým způsobem regulovaly. Jaké účty se nápoje v kultovní a sociální sféře těšily, svědčí, že pivo a víno byly deifikovány. (Jana Součková)

Napoleon Bonaparte (15. 8. 1769, Ajaccio, Korsika, ostrov spadající pod správu Francie – 5. 5. 1821, Longwood House, ostrov Svatá Helena, zámořské území Velké Británie), francouzský *generál, politik, státník a císař (1804–1814, 1815); jeden z největších vojevůdců v historii lidstva. Narodil se na Korsice ve šlechtické rodině. Po studiích na vojenských školách se stal dělostřeleckým důstojníkem revoluční armády za *Velké francouzské revoluce; za velký podíl na útoku při obléhání *města Toulonu byl ve dvaceti čtyřech letech povýšen na brigádního generála (1793). Postupně se propracoval do čela francouzské armády bojující s *Rakušany v Itálii, opakovaně je porazil, dobyl Milán a nakonec donutil Rakušany k uzavření míru (Campo Formio, 1797); tato vítězství mu přinesla pověst neporazitelného generála a velký respekt u vojáků i politiků. V letech 1798 až 1799 vedl tažení do Egypta; tam přivedl i vědce, kteří zde prováděli archeologické, paleografické i přírodovědné výzkumy. Napoleon dobyl Káhiru, rozvrátil moc *mamlúků, avšak jeho loďstvo bylo poraženo Angličany (v bitvě u Abukiru v srpnu 1798).

Po několika povstáních se stáhl zpět do Evropy. *Vláda *Direktoria ve Francii byla značně oslabená, proto Napoleon Bonaparte spolu s přáteli zorganizoval převrat a v listopadu 1799 se chopil moci ve funkci prvního *konzula (ve vládě tří konzulů – *konzulátu). Díky vojenským úspěchům (v červnu 1800 zvítězil nad Rakouskem v bitvě u Marenga, mírová smlouva v Lunéville, 1801) vstoupil do politiky – přepsal občanský zákoník (**Code Civil*) a změnil řadu dalších *zákonů, prosadil vydání nové *ústavy, zřídil národní banku, podporoval rozvoj průmyslu a obchodu, zavedl moderní školskou soustavu. V srpnu 1802 byl jmenován doživotním konzulem a následně 2. prosince 1804 se za přítomnosti *papeže stal císařem Francie (na hlavu si sám nasadil korunu). V roce 1805 se proti Napoleonovi spojilo Rusko a Rakousko, které však porazil v bitvě „tří císařů“ u Slavkova (2. 12. 1805). Plánovanou invazi do Británie mu znemožnila porážka francouzského loďstva od *Angličanů u Trafalgaru (říjen 1805). Následovaly další Napoleonovy válečné střety – s Pruskem, Ruskem, tažení do Španělska. V roce 1812 vtrhl s velkou armádou do Ruska; v tomto tažení však přecenil své síly, dostal se sice až do Moskvy, ale bez zajištěného zásobování byl nucen k cestě zpátky, přitom zahynula převážná část jeho armády (z půl milionu vojáků se jich vrátilo asi 30 000). Brzy se mu podařilo vybudovat novou armádu, ta však byla v tzv. bitvě národů u Lipska (1813) poražena spojeneckou koalicí, která následně vtrhla do Francie a dobyla Paříž (v březnu 1814). Napoleon byl donucen abdikovat a byl vyhoštěn na ostrov Elbu ve Středozemním moři. Na francouzský trůn byl dosazen neoblíbený Ludvík XVIII; toho využil Bonaparte, v březnu 1815 se vylodil v zálivu Golfe Juan a za široké podpory místního obyvatelstva a armády se vydal na Paříž. Získal zpět trůn, na němž však pobyl pouze 100 dní, než byl donucen po prohrané bitvě u Waterloo (18. června 1815) abdikovat. Vzdal se Britům, kteří jej deportovali na ostrov Svaté Heleny, kde strávil zbytek svého života jako zajatec; na tomto ostrově také 5. května 1821 zemřel. (František Čapka)

nápravník, původně v *českých zemích (od 13. století) držitel dědičně udělovaného statku, povinný *vrchnosti brannou a policejní službou; jednalo se o nešlechtice (zpravidla svobodné sedláky), kteří jako *léno dostávali usedlost (nápravu, tedy „žili na právu“), a to zejména od církevní vrchnosti, pro niž vykonávali vojenskou službu. Do konce 17. století se většina z nich stala nesvobodnými sedláky, zbytek svobodníky. (František Čapka)

náprsní kříž, *pektorál.

náprsník, *pektorál.

Náprstek, Vojtěch (17. 4. 1826, Praha – 2. 9. 1894, Praha), český podnikatel a mecenáš; manžel Josefy *Náprstkové. Účastník *revoluce v roce 1848, poté žil deset let v *exilu v Americe (1857 se účastnil expedice k jezerním a dakotským *indiánům). Po návratu do vlasti vyvíjel osvětovou činnost; propagoval emancipaci žen. Do svého domu (vinopalna u Halánků) zval českou vlasteneckou společnost a založil zde České průmyslové muzeum, později zaměřené na všeobecný *národopis (dnešní *Národní muzeum – Náprstkovo muzeum)

asijských, afrických a amerických kultur), jemuž odkázal svůj majetek včetně knihovny s 46 000 svazky a 18 000 unikátními fotografiemi. (Jaroslav Malina)

Náprstková, Josefa (8. 10. 1838, Praha – 13. 9. 1907, Praha), česká etnografka a charitativní pracovnice; manželka Vojtěcha *Náprstka. Zakladatelka sbírky českých a slovanských etnografik „práce našich matek“ v Náprstkově Českém průmyslovém muzeu, spoluorganizátorka expozice *české chalupy na *Zemské jubilejní výstavě v roce 1891, členka Amerického klubu dam, funkcionářka spolku a školy Domácnost, členka kuratoria Českého průmyslového muzea. (Irena Štěpánová)

Nara, historické období v Japonsku v letech 710–784, kdy starověký japonský centralizovaný stát, jehož model byl přejat ze sousední Číny, dosáhl hranic možností svého rozvoje. Charakteristickým rysem bylo přejímání kontinentálních kulturních vlivů, které na japonské ostrovy pronikaly zejména s šířením *buddhismu. Rozvíjela se sakrální *architektura, *sochařství a *malířství, objevily se i první písemné památky (*kroniky a *poezie).

Důsledkem kulturního vývoje byl kromě jiného vznik národního *vědomí v úzkém kruhu dvorské *aristokracie. Nekontrolovatelný vliv buddhistického *kléru na *císaře, respektive císařovny nakonec vedl k dalšímu přestěhování dvora do *města *Heiankjó. (Viz též *civilizace, japonská.) (Helena Honcoopová)

náramek [archeologie, etnoarcheologie], uzavřený či neuzavřený kruh k navlékání na zápěstí či předloktí; někdy jej však nelze odlišit od určení na paži (*nápažník, *nárameník) nebo na nohu nad kotníkem (*nánožník), pokud se předmět nenajde přímo v *hrobě na *kostře. Náramek je rozšířen transkulturně a znám již od *mladého paleolitu, kdy byl zhotovován z *kosti, *mamutoviny a nepochybně i z dalších látek organického původu, v *neolitu se vyráběl také z lastur mořského mlže *Spondylus, z krystalických vápenců a dolomitu *technikou užívanou při výrobě a *vrtání *kamenné broušené industrie, ale i z *keramiky a poté z dalších materiálů, jak přicházely do kulturního užívání (*měď, *zlato, *bronz, *sklo aj.). (Karel Sklenář)

nárameník [archeologie, etnoarcheologie], *ozdoba ve formě uzavřeného či neuzavřeného kruhu (podobající se *náramku) k navlékání na paži. (Jaroslav Malina)

Narám-Sín (akkadsky: „miláček [boha] Sína“, asi 2254–2218 př. n. l.), čtvrtý vládce akkadské dynastie; vnuk *Sargona Akkadského. Rozšířil a upevnil akkadský stát. Jedna z jeho vítězných bitev je zachycena na takzvané *stéle krále Narám-Sína; stéla vyniká dynamickou kompozicí postav vojáků se stylizovanými krajinnými prvky a symbolem boha *slunce. (Jaroslav Malina)

Narcis (Narkissos):

1. v *řecké mytologii krásný nesmělý jinoch, který se stranil ostatních, a byl proto považován za domýšlivého. Když odmítl *lásku *nymfy Echó, byl *Afrodítou potrestán tím, že se zamiloval do své vlastní podoby na vodní hladině. Marnou láskou se utrápil a byl proměněn v květinu (po něm nazvanou);

2. přeneseně ten, kdo nachází přílišné zalíbení sám v sobě (*narcismus). (Jaroslav Malina)

narcismus (podle jména hrdiny řecké báje Narkissa [*Narcis], který se zamiloval do vlastního obrazu na hladině vody):

1. stadium ontogenetického vývoje, kdy dítě přeceňuje své schopnosti až do *omnipotence;
2. sexuální odchylka spočívající v erotickém zájmu o vlastní tělo, až v zamilovanosti do vlastní osoby. (Jaroslav Malina)

Naredové (Nared), jedna z nejstarších etnických skupin asijského původu na území Severní Ameriky. Tvoří zbytky původního etnika při severním pacifickém pobřeží u hranic Aljašky v celkovém počtu asi 1 600 lidí; mají řadu příbuzných rysů v kultuře a společnosti s původními obyvateli Kamčatky a Čukotky, například s *Itelmeny. (Lukáš Šín)

naris, -is, f., nosní dírka, chřípí.

Narkissos, *Narcis.

narkotika (z řečtiny: *narkaó*, „strnout, ochabovat“):

1. [obecně], látky vyvolávající celkové znečítlivění, až bezvědomí a ztrátu pocitu bolesti;
2. [toxikologie], omamné látky, nejtvrďší typy nelegálních *drog, jejichž účinnými složkami jsou *alkaloidy máku setého (*opiáty) *morfin (morfium), kodein, narcein, narkotin, papaverin, thebain a další složky *opia, ale především z morfinu synteticky vyráběný diacetylmorfin (*heroin).

Organismus ovlivňují narkotika aktivitou na specifických opioidních *receptorech *centrálního nervového systému (*CNS). Zmíněnou aktivitou narušují tělu cizorodé *opioidy rovnováhu opioidů endogenních (dynorfin, endorfiny, enkefaliny), které se tvoří v organismu přirozenou cestou. Narkotika také tlumí tvorbu cAMP (cyklický monoamin fosfát) na vnitřní straně buněčné membrány. Působení nastupuje velmi rychle po intravenózní aplikaci („mrtvola je často nalezena ještě s jehlou v žíle“). Navozují euforii, posléze útlum, až výraznou depresi dýchání (poklesem citlivosti na dráždivý účinek acidózy a oxidu uhličitého). Tlumí centrum pro kašel, ale dráždí zónu pro zvracení (může dojít k vdechnutí žaludečního obsahu). Při intoxikaci je patrný útlum *vědomí, snížený svalový tonus, extrémní *mióza („špendlíkové“ zornice), zpomalené, mělké dýchání (někdy vedoucí k cyanóze), nízký krevní tlak a snížená teplota, případně postižení vegetativních center CNS. Účinná a letální dávka je velmi individuální; při užívání rychle vzniká *tolerance k dávkám mnohonásobně převyšujícím dávky letální pro osoby tyto látky neužívající.

Narkotika rychle vytvářejí silnou psychickou i fyzickou závislost. Při *chronickém užívání je nejvíce postižen *charakter osobnosti, zatímco *intelekt se zpravidla nemění. Závislý je líný, bez vůle, ztrácí *libido a *potenci; může trpět *depresemi, nespavostí, únavou, nebo děsivými pseudohalucinacemi při usínání. Důsledkem nesterilní injekční aplikace drogy a oslabením imunitního systému dochází k častým infekcím. Od devadesátých let 20. století se provádí substituční *léčba metadonem nebo buprenorphinem (mají vysokou afinitu a sníženou aktivitu). (Petr Bureš)

Narmer, pravděpodobný sjednotitel Egypta krátce před rokem 3100 př. n. l., jehož jméno zní v překladu „Zlý sumec“. Připomíná ho slavná břidlicová paleta uložená v Egyptském muzeu v Káhiře. (Břetislav Vachala)

národ (etymologicky z latiny: *nātiō*, „narození, rod; plemeno, kmen, národ“), pojem národ můžeme historicky vysledovat do období pozdní římské *republiky, kdy jej použil Marcus Tullius *Cicero v pejorativním smyslu pro *entitu, která je opakem *společenství svobodných římských *občanů. Jakožto označení skupiny lidí sdílejících *jazyk a území je slovo národ známo z raného *středověku. Během vrcholného středověku byly za národ (*nation*) označovány komunity univerzitních studentů pocházející ze stejné *země a hovořící jedním jazykem (například na *univerzitě v Praze byl rozlišován národ bavorský, český, polský a saský).

Stoupenci *primordialismu zdůrazňují společný původ, dějiny a tradici, teritoriální příslušnost, sdílený jazyk jako základní kritéria národní *identity. Podle primordialistů není národ produktem modernity nebo romantického *hnutí 19. století reagujícího například na výzvu *Velké francouzské revoluce, ale představuje pozdní (a nikoliv výlučnou) manifestaci *primární *etnicity vyznačující se dlouhodobou historickou kontinuitou (na způsob *la longue durée*, „dlouhé trvání“) a emocionální působivostí zastiňující jiné formy kolektivní identity.

Stanoviska primordialismu formuloval ve své polemice s modernistou Ernestem *Gellnerem v devadesátých letech 20. století historik Anthony *Smith, který se nicméně s tímto označením odmítl identifikovat. Oproti Gellnerovi, podle něhož je národ především sociální adaptací na nároky modernizace, *industrializace a *urbanizace, je Anthony Smith přesvědčen o tom, že *moderní národy se vyvinuly z preexistujících skupin, jež nazývá „*ethnies*“, a které spojuje zakladatelský *mýtus, kolektivní historická paměť, společná

*kultura, teritorium a určitá míra *solidarity, pocíťovaná přinejmenším *elitami. Moderní národ disponující moderní *technologíí, ekonomikou a politickou kulturou, které zvyšují efektivitu jeho vnitřní solidarity a soudržnosti, vyrůstá z těchto archaických základů. Ve středomořském starověkém světě dosáhly určité formy proto-národního bytí například *Židé, *Arméni nebo *Řekové, přičemž rozsáhlý proces formování národů probíhal údajně již ve *středověku. Proměna z *ethnie* v moderní národ se mohla uskutečnit dvěma způsoby: aristokraticko-laterálním, nebo demoticko-vertikálním. V prvním případě například francouzská *aristokracie šířila z mocenského centra elitní kulturu mezi široké vrstvy prostřednictvím byrokratických nástrojů rodícího se moderního *státu. V druhém případě čeští vzdělanci a obrozenci reprezentující politicky marginální etnickou skupinu (*ethnie*) v reakci na expanzi mocensky privilegované kultury (germanizace) prosazovali alternativní program etnické revitalizace, který vyústil do vzniku moderního národa.

Donald L. Horowitz nebo Walker Conner vztahující historický úspěch etnicity, která jako princip *solidarity zastínila například třídu, ke skutečnosti, že etnicita prezentující se jako rozšířené *pokrevní příbuzenství poskytuje silnější metaforický slovník sounáležitosti než alternativní formy kolektivní *identity. Mezi primordialisty je řazen také Pierre L. *van den Berghe, který vysvětloval projevy etnické, národní nebo rasové solidarity sociobiologickými argumenty. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

národ, moderní, nejvyšší forma etnického *společenství vzniklá na podkladě společného *jazyka, *kultury, *ekonomiky, historického vývoje i psychického založení. Jeho rozvoj nastal teprve v průmyslových společnostech, které se vyvíjely podle sociální a politické struktury a *vlády a podle charakteru ekonomiky, a kdy se zároveň uskutečnily všechny podmínky pro vznik a vývoj *národa. Některé národy světa procházely dlouhým vývojem od kmenové struktury a sociálně nestratifikované společnosti přes formování *národností v období feudálních států až po vznik moderního národa v průmyslově vyspělých společnostech, jiné, zejména ve 20. století, se formovaly v moderní národ z kmenové struktury (například na území bývalých britských *kolonií v Africe nebo na území někdejšího Sovětského svazu). Uvnitř těchto národů mohou existovat ještě jiné skupiny obyvatelstva, které se vyznačují určitými etnickými, etnografickými, jazykovými a jinými zvláštnostmi (*skupina, etnografická, *skupina, národnostní). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

národní akční plány proti chudobě a sociálnímu vyloučení, *plány proti chudobě a sociálnímu vyloučení, národní akční.

národní bohatství, *bohatství, národní.

Národní DNA databáze, *databáze, Národní DNA.

Národní fronta Čechů a Slováků, *fronta Čechů a Slováků, Národní.

národní garda, *garda, národní.

národní hospodářství, *ekonomika.

národní charakter, *charakter, národní.

Národní jednota, *jednota, Národní.

Národní monitorovací středisko pro drogy a drogové závislosti (zkratka: NMS), instituce zřízená v roce 2002 jako součást Sekretariátu Rady vlády pro koordinaci protidrogové politiky při Úřadu vlády České republiky. Je českým partnerem sítě *REITOX. Středisko poskytuje garantované informace o drogové problematice v České republice. V rámci tzv. *drogového informačního systému* realizuje monitorovací a výzkumné aktivity (vlastní studie nebo zpracování sekundárních dat pocházejících od subjektů jako Státní zdravotní ústavy, Policie ČR, hygienické stanice apod.). NMS každoročně vydává *Výroční zprávu o stavu ve věcech drog v České republice* a dvouměsíčník *Zaostřeno na drogy*. Tyto informace spolu s dalšími odbornými publikacemi jsou k dispozici na stránkách: <http://www.drogy-info.cz>. Na tomto portálu je možné najít i podrobnější informace o NMS.

Přístupová cesta: drogy-info.cz / O nás / Co jsme / Národní monitorovací středisko pro drogy a drogové závislosti (Jana Petrásková)

Národní muzeum (zkratka: NM), největší muzejní instituce České republiky, patří dnes i k největším světovým muzeím. Od svých počátků bylo střediskem vědeckého bádání v Čechách a ve druhé čtvrtině 19. století také první instituční oporou české literatury i národního hnutí. U jeho kolébky stál jednak odpor aristokratických zemských vlastenců vůči centralizaci státní moci a z něho plynoucí zájem o dějiny a tradice *Českého království, jednak hospodářský zájem o přírodní vědy, respektive praktické důsledky poznávání *přírody, ale i rodící se snahy jazykově-národních vlastenců z řad měšťanské inteligence o obrození českého jazyka, literatury a kultury. Název Národní muzeum byl neoficiálně užíván od samého počátku, úředně ale až od roku 1919 (1818–1848 Vlastenské museum v Čechách, 1848–1854 České museum, nejdéle pak Museum království Českého 1854–1919).

Podnět vzešel z prostředí *Královské české společnosti nauk; finanční i sbírkové zajištění poskytla česká *aristokracie v čele s tvůrci Národního muzea – *hrabětem Kašparem ze Šternberka, hrabětem Františkem ze Šternberka a Manderscheidu a Františkem hrabětem z Klebelsbergu, jejichž plán byl předložen nejvyššímu *purkrabí *Království českého hraběti Františku Antonínu Kolovratovi-Libštejnskému 2. 4. 1818. Díky společenské a finanční podpoře získal zemskovlastenecký projekt aristokratů přednost před národně jazykovou koncepcí okruhu Josefa Jungmanna. Slavnostní shromáždění v Praze 15. 4. 1818 se označuje za datum faktického vzniku Národního muzea (právně ovšem vzniklo schválením stanov Společnosti Národního muzea 14. 6. 1822).

Zprvu získalo Národní muzeum stálý útulek ve Šternberském paláci na Hradčanech v Praze (pak v letech 1846–1893 bylo v Nostickém paláci v pražské ulici Na Příkopě). Od roku 1819 zde působili první dva odborní kustodi, brzy přibývali další. Dne 1. 5. 1824 bylo Národní muzeum plně otevřeno veřejnosti; od roku 1827 dodnes vydává *Časopis Národního muzea*, založený Františkem *Palackým, dnes nejstarší z českých periodik a jeden z nejstarších mezi aktivními vědeckými časopisy světa. Od roku 1831 funguje při Národním muzeu Matice česká – první fond na vydávání české, převážně odborné literatury, jehož nákladem vyšly například Šafaříkovy *Slovanské starožitnosti* (1837) nebo první česká etnologická kniha – *Doba prvního člověčenstva* (1846) od Jana Slavomíra Tomíčka.

Původní aristokratický, přírodovědný, neangažovaný ráz Národního muzea skončil po smrti prvního prezidenta Společnosti hraběte Kašpara Šternberka (1838). Vůdčím duchem ústavu se stal jednatel Společnosti Národního muzea František Palacký, historiograf království Českého, představitel národního tábora, který obrátil směr vývoje muzea ke společenským vědám; tehdy (1841, respektive 1843) vznikl i Archeologický sbor Národního muzea, první instituce tohoto oboru v *českých zemích a celé rakouské říši. V událostech jara 1848 se Národní muzeum silně angažovalo, a proto v éře bachovského neoabsolutismu trpělo nepřízní státních orgánů a jeho význam se přesouval z politické a kulturní oblasti do odborné sféry tak, jak postupně rostl objem sbírek i počet jejich kustodů-odborníků. Muzeum začalo vydávat další časopisy – *Památky archaeologické* (od roku 1854, dnes rovněž jedno z nejstarších odborných periodik světa) či *Živu* (Přírodovědecký sbor NM od roku 1853).

Od politického uvolnění v 60. letech 19. století bylo pak Národní muzeum institucí prakticky českou jazykem i smýšlením. Archeolog Jan Erazim *Vocel, pak paleontolog Antonín Frič a další učinili z muzea základnu univerzitního studia zejména přírodních věd a to se odráželo v rychlém nárůstu sbírkových fondů, brzy přerůstajícím prostorové možnosti muzea. Od roku 1862 se proto jednalo o novostavbě, ale teprve v letech 1885–1890 byla postavena nová velkolepá budova na Václavském náměstí v Praze, dnešní sídlo Národního muzea (otevřená 18. 5. 1891) s postupně budovanými expozicemi. Nově zde vzniklo roku 1893 pravěké oddělení, vedené Josefem Ladislavem *Pičem, které zahájilo rozsáhlý terénní výzkum. Paleolitické sbírky spravovala tehdy paleontologie (prof. Antonín Frič jako

průkopník českého paleolitického a paleoantropologického výzkumu již od 60. let 19. století). Několikeré pokusy o založení *antropologie od 90. let se však nezdařily, *etnologie se vcelku nepěstovala, *etnografie byla omezena na český, moravský a obecně slovanský *národopis.

Po roce 1918 začalo postupné přejímání Národního muzea z rukou soukromé Společnosti do veřejné správy. *Zemský výbor roku 1919 převzal zaměstnance muzea a podílel se nadále na jeho řízení, 19. 12. 1934 bylo celé Národní muzeum převzato zemí Českou. Z podnětu *ministra Zdeňka Nejedlého pak 29. 3. 1949 Národní muzeum převzal československý stát. Zákonem o muzeích a galeriích z roku 1959 se Národní muzeum stalo metodickým ústředím muzejní sítě a plynule pokračovalo ve svém rozvoji. Dnes patří mezi nečetná muzea zřizovaná a přímo řízená státem (Ministerstvem kultury České republiky).

V současnosti Národní muzeum shromažďuje hmotné doklady přírodního i historického vývoje s důrazem, ale zdaleka nikoli omezením na Čechy (zejména v přírodních vědách je záběr světový, tradice zahraničních výzkumných expedic je už téměř stoletá); je uznávaným vědeckým pracovištěm s početnými vědeckými a odbornými pracovníky (vysokoškolskou kvalifikaci má plná třetina z dnešních 550 zaměstnanců NM), kteří získávají a zpracovávají sbírky a výsledky svých výzkumů široce představují veřejnosti publikačně i výstavně; vyučují též na 13 fakultách 8 *univerzit a několika dalších vysokých školách.

Sbírky Národního muzea jsou nejrozsáhlejší v České republice: v Centrální evidenci sbírek (Ministerstvo kultury ČR) je registrováno asi 3 230 000 sbírkových předmětů (inventárních čísel), celkový počet sbírkových předmětů je asi čtyřnásobný. V současné době má Národní muzeum 28 stálých expozic, každoročně pořádá několik desítek krátkodobých výstav, a to i v zahraničí. Celková návštěvnost objektů Národního muzea v roce 2006 činila 568 000 osob.

Národní muzeum řídí generální ředitel, odbornou náplň tvoří 5 odborů řízených svými řediteli – Přírodovědecké muzeum (PM – 8 oddělení), Historické muzeum (HM – 10 oddělení), Knihovna Národního muzea (KNM – 8 oddělení), Náprstkovo muzeum (NpM – 8 oddělení) a České muzeum hudby (ČMH – 7 oddělení), kromě toho řada oddělení a referátů servisní povahy administrativní i technické. S muzeem úzce spolupracuje Společnost Národního muzea, obnovená v roce 1990, v jejímž rámci působí sekce antropologie (předseda Miroslav *Prokopec) a sekce prehistorie a protohistorie (předseda Karel *Sklenář).

Z odborných oddělení je pro antropologii významné zejména *Antropologické oddělení Národního muzea v Praze, založené roku 1967 zejména díky svému prvnímu vedoucímu, významnému antropologovi prof. Emanuelu *Vlčkovi, který později (1977–1991) vedl samostatný referát antropologického výzkumu historických osobností a vývoje člověka, zatímco oddělení převzal další čelný antropolog doc. Milan *Stloukal. Oddělení se sbírkami *fyzické antropologie, ze značné části z archeologických výzkumů (kostrové i žárové hroby od *neolitu po *středověk), vytvořilo postupně několik expozic v hlavní budově Národního muzea (současná *Lidské kosti vyprávějí ...*) a výstav. Spolu s paleontologickým oddělením PM se podílelo na mimořádně úspěšné výstavě *Lovci mamutů* (2006–2007), kterou připravilo zejména oddělení prehistorie a protohistorie HM. Toto oddělení shromažďuje sbírky v časovém rozsahu od paleolitu po raný středověk včetně a od roku 1893 připravuje souvislý sled trvalých expozic, od počátku průkopnické povahy, zejména díky vedoucímu oddělení a zakladateli moderní české muzeologie prof. Jiřímu *Neustupnému (poslední, *Pravěké dějiny Čech, Moravy a Slovenska*, trvá v 6 sálech hlavní budovy s úpravami od roku 1958); rovněž desítky výstavních akcí. Národopisné oddělení HM je věnováno především domácí etnografii, představené ve vlastní budově – letohrádku Kinských v Praze moderní expozicí *Musaion* z roku 2005. Pracovištěm světově pojaté etnologie a etnografie je *Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur s vlastními budovami na Betlémském náměstí v Praze, vzniklé roku 1862, od roku 1932 spravované Národním muzeem a 1943 do něho začleněné, znovuotevřené roku 1990 (trvalé expozice *Indiánské kultury Severní a Jižní Ameriky, Kultury Austrálie a Oceánie*). Řada dalších stálých expozic se nachází v hlavní

budově i jinde (10 dalších budov v Praze – Náprstkovo muzeum, Letohrádek Kinských, České muzeum hudby, Muzeum Bedřicha Smetany, Muzeum Antonína Dvořáka, Památník osvobození na Vítkově, Muzeum Františka Palackého a Františka Ladislava Riegra, Lapidárium Národního muzea aj., donedávna ještě Lobkovický palác na Hradě s expozicí českých dějin, zrušenou 2006; 8 budov mimo Prahu – *zámek Vrchotovy Janovice, Muzeum knihy ve Ždaru nad Sázavou, Muzeum české loutky a cirkusu v Prachaticích aj.), v mnoha dalších budovách jsou rozmístěna jeho pracoviště (zámky v Praze-Kunraticích, Průhonicích, Liběchově, Místodržitelství letohrádek v Královské oboře, Archiv Národního muzea v Praze-Holešovicích aj.) V roce 2008 Národní muzeum získalo i budovu bývalého Federálního shromáždění vedle hlavní budovy. Mezi desítkami pražských i mimopražských depozitárních objektů vlastních i najatých vynikají rozsáhlé komplexy PM v Praze-Horních Počernicích a HM (i jiných odborů) v Terezíně. Národní muzeum vydává svůj *Časopis* ve 2 a *Sborník* ve 3 řadách a dalších 5 periodik, několik řad neperiodických a řadu katalogů.

Národní muzeum je příspěvkovou organizací Ministerstva kultury České republiky a členem Asociace muzeí a galerií České republiky. Generálním ředitelem je PhDr. Michal Lukeš, Ph.D. Kontakt: Národní muzeum, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 2, nm@nm.cz, www.nm.cz. (Karel Sklenář)

Národní muzeum – Náprstkovo muzeum (asijských, afrických a amerických kultur), muzejní a vědecko-výzkumná instituce zaměřená na mimoevropské civilizace. Založeno v roce 1862 významným pražským kulturním činitelem Vojtěchem *Náprstkem a jeho matkou Annou v jejich soukromém domě. Vojtěch Náprstek vložil muzeu do vínku velmi obsáhlý sběrný program: nejširší dokumentaci rukodělné a průmyslové výroby vůbec s cílem razit cestu technickému *pokroku a pozvednout úroveň českého průmyslu a řemesla. Prvními exponáty jeho muzea se staly moderní stroje a zařízení, které Vojtěch Náprstek zakoupil v Anglii, kde v roce 1862 pobýval na světové výstavě v Londýně. O tom, že zpočátku směřoval úplně jinam – budoval České průmyslové muzeum – nesvědčí jen původní název instituce, ale i skutečnost, že vlastní americkou sbírku, shromážděnou v roce 1857 při výpravě k jezerním a dakotským indiánům, věnoval po svém návratu do Prahy Museu království českého. Vrátila se odtud do Náprstkova muzea až v roce 1921, když krystalizoval muzejní sběrný program. Vojtěch Náprstek za výrazné podpory své ženy Josefy usiloval ovšem i o celkové oživení, o rozšíření obecného rozhledu české společnosti. Soustavně proto budoval i svoji knihovnu a otevřel ji všem zájemcům. Kolem Náprstkovy osobnosti a jeho muzea brzy vzniklo významné středisko české inteligence. Častými návštěvníky bývali i čeští vědci a cestovatelé, kteří v Náprstkově domě nacházeli poučení, pochopení pro své plány a často i hmotnou podporu. Vraceli se, aby se podělili s Náprstkovým kroužkem o dojmy z cest a ze svých výprav přinášeli i vlastní sběry. Tak vznikly první systematické kolekce shromážděné přímo v terénu. I když svým rozsahem tvoří dnes jen menší část muzejních sbírek, jsou přece jejich základním kamenem, jakýmsi zlatým fondem.

V roce 1887 postavil Vojtěch Náprstek v zadní části svého pozemku novou budovu pro rozrůstající se sbírky a trvale je zpřístupnil návštěvníkům. Po Náprstkově smrti (1894) se paní Josefě Náprstkové při správě muzea postavilo po bok kuratorium složené z přátel Náprstkova domu pod patronací hlavního *města Prahy a udržovalo je z *nadace, kterou Vojtěch Náprstek k tomu účelu založil. Po smrti Josefy Náprstkové dospělo kuratorium brzy k poznání, že sledovat rozvoj průmyslu přesahuje možnosti soukromého nadání, zúžilo akviziční program muzea na doplňování – již tehdy nejvýznamnější – etnografické kolekce a přikročilo k třídění sbírek včetně prvních deponátů vyhraněných souborů do specializovaných ústavů (například sbírky evropských zbraní do Vojenského muzea, sbírky umění a uměleckého řemesla do historicko-archeologického oddělení Národního muzea a Uměleckoprůmyslového muzea, sbírky průmyslových výrobků a technických zařízení do Národního technického muzea, národopisné soubory české a slovanské provenience do

národopisného oddělení Národního muzea atd.). V roce 1932 bylo muzeum předáno do správy Země české, a sice již s novým názvem: Náprstkovo muzeum všeobecného *národopisu. Po *druhé světové válce se Náprstkovo muzeum všeobecného národopisu stalo součástí Národního muzea, a to se zvláštním autonomním statutem. Konečně v roce 1962, u příležitosti stého výročí založení, byla dosavadní orientace, akcentující spíše etnografický přístup, rozšířena i na umění, umělecké řemeslo, archeologii a *numizmatiku a změněná koncepce byla promítnuta do nového názvu Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur. U příležitosti tohoto výročí byla založena vědecká ročenka muzea, *Annals of the Náprstek Museum*, dočasně také monografická řada *Papers of the Náprstek Museum*; pro širší veřejnost byly v 70. a 80. letech vydávány měsíční programy muzea spjaté s drobnými tematickými studii k výstavám měsíce.

Fondy se po *druhé světové válce znovu začaly rozšiřovat: muzeum od té doby postupně získalo asi dvě třetiny svých sbírkových předmětů, výrazně se zhodnotila i jejich skladba, typové zastoupení, dokumentace. Aby mohlo sbírky adekvátně uložit a zpřístupnit veřejnosti, rekonstruovalo muzeum v letech 1963–1977 kompletně *zámek Liběchov u Mělníka a umístilo v něm trvalou expozici asijských kultur a depozitáře (1977). V pražské budově zůstaly umístěny stálé expozice tradičních indiánských kultur Severní a Jižní Ameriky (nová instalace 1986) a Austrálie a *Oceánie (nová instalace 1990, zvláštní ocenění Evropského muzea roku 1992) a sály pro krátkodobé tematické výstavy.

V srpnu 2002 postihla areál liběchovského zámku ničivá povodeň, ale sbírky byly včas zachráněny. Pro přípravu celkové rekonstrukce byly přestěhovány do depozitářů zapůjčených laskavě Národním muzeem – Přírodovědeckým muzeem, v naději, že se brzy vrátí do nové expozice a renovovaných depozitářů. Naděje se nevyplnila. Zámek byl v roce 2004 restituován a v roce 2005 předán dědicům někdejšího držitele statků. Náprstkovo muzeum poté připravilo koncepci nových expozic starověkých a asijských kultur v Praze. Ředitelkou Náprstkova muzea byla do 31. 1. 2008 PhDr. Jana *Součková-Siegelová, DrSc., chetitoložka a historička starověkého Předního východu, od 1. 2. 2008 Mgr. Blanka Remešová, Ph.D.

Kontakt: Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur, Betlémské náměstí 1, 110 00 Praha 1, e-mail: npm@aconet.cz. (Jana Součková)

národní podnik, *podnik, národní.

Národní shromáždění, *shromáždění, Národní.

národní socialismus, *nacismus.

Národní soud, *soud, Národní.

národní správa, *správa, národní.

národní stát, *stát, národní.

národní účty, *účty, národní.

Národní výbor, *výbor, Národní.

národnost, příslušnost osoby k určitému *národu. Určovat národnost člověka lze od jeho *narození, a to podle toho, jaké národnosti jsou jeho rodiče nebo v jaké oblasti nebo *státě se narodil nebo žil od narození. Národnost je v průběhu života neměnná narozdíl od státní příslušnosti, kterou lze získat sňatkem s osobou jiné národnosti nebo *imigrací do cílového státu a má název podle státu, ve kterém má osoba trvalé bydliště apod. Nikdo (narozdíl od státní příslušnosti) nemůže mít dvě národnosti. Národnost vznikala v období rozpadu *rodové a kmenové společnosti a v procesu utváření sociálně stratifikované společnosti a státu; to znamená ve starověkých státech nebo ještě později.

Česká národnost například vznikla z několika jazykově a historicky příbuzných etnik ve středověkém českém státě *Přemyslovců. Naproti tomu národnosti v Indii nebo v Nigérii vznikaly na podkladě mnoha různých *etnických skupin v průběhu *novověku. (Jaroslav Malina)

národnostní menšina, *menšina, národnostní.

národnostní skupina, *menšina, národnostní.

národopis, *etnografie.

národopisná kartografie, *etnokartografie.

Národopisná výstava československá, etnografická výstava uspořádaná roku 1895 v Praze. Jejími organizátory byla skupina *realistů, snažících se v původní koncepci o zachycení komplexního obrazu lidového života včetně jeho problematických stránek, bez idealizování, které zazlívali *Kroužku české chalupy. Celkový výsledek se ovšem vzhledem k dobovým možnostem posunul do roviny od expozice české chalupy nepřiliš vzdálené. Přesto výstava znamenala významný mezník ve vývoji oboru *etnografie. Svým rozsahem byla s dosavadními podniky nesrovnatelná, vyvolala kulminaci odborného i veřejného zájmu o etnografii, iniciovala vznik Národopisné společnosti československé (1893) a řady regionálních muzeí, vyústila v založení Národopisného muzea (1896) a vydání velké reprezentativní syntézy o lidové kultuře. V neposlední řadě byla výstava významnou politickou manifestací a v přidružených expozicích i přehlídkou české kultury a průmyslu. (Irena Štěpánová)

národy, mořské, seskupení několika zřejmě *indoevropských etnik, jejichž stěhování kolem roku 1200 př. n. l. způsobilo převratné změny na etnické mapě a v životě *Malé Asie a *Sýrie. Zdá se, že tažení mořských národů vyvolal pohyb dórských *kmenů (*Dórové) na severu Balkánu, patrně však nebyl jedinou a poslední příčinou. Egyptské prameny (jména některých etnik se ojedinele objevují již v el-amarnské korespondenci [*Tell el-Amarna]) naznačují, že stěhování proběhlo ve dvou vlnách s odstupem necelých 30 let. Tak je alespoň zachycují zprávy *Ramesse II., Merenptaha a Ramesse III. První nápor, projevující se zpočátku jako pirátské výpravy, vzešel zřejmě z rozbití achajských státních útvarů v egejské oblasti, které vrhlo kmeny Akijavaša (*Achajové), Šerdana, Danuna, Turša a Šakalaš po moři i po souši do východního Středomoří, na *Krétu, *Kypr, do Malé Asie a na syrské pobřeží. Za nimi ve druhé vlně, snad pod dalším tlakem Dóru, následovaly kmeny *Pelištejců, Cekerů, Vašaš a opětovně Danuna. Jejich postup, který archeologicky vyznačují spálené vrstvy v *Ugaritu, Alalachu, *Katně, Kádeši, Megiddu, Ašdódu, Gezeru i Gáze, byl definitivně zastaven vojsky Ramesse III. až na prahu *Dolního Egypta, u *opevnění v nilské Deltě. Slavné vítězství, zachycené na severní stěně *chrámu v Medínet Habu, sice uchránilo vlastní Egypt, ale nezabránilo již záboru dosavadních egyptských držav v jižním *Kanaánu a zhroucení syrských státních celků. Některá *města zůstala dlouho ležet v troskách, do nichž se jen dočasně vraceli *nomádi. Ale i tam, kde následovalo nové osídlení, je patrný přerov v dosavadním vývoji. V jižním Kanaánu, kde se usadily zbytky Pelištejců, Cekerů a Vašaš(?), je dokumentován novou svěbytnou *keramikou, odlišnými formami *obydlí, a především po určitou dobu absencí jakýchkoliv písemností. Podobný obraz skýtá i pobřeží severní Sýrie a Kilikie, kde našli svá sídla Danuna (*Danaové[?]). Rozvrácena byla rovněž *chetitská říše v centrální *Anatólíi. Podíl mořských národů na zhroucení chetitského státu není dosud úplně objasněn. Zdá se, že hlavní příčinou byly spíše neurovnané poměry po smrti *krále Tutchalije IV., slabost jeho nástupců, vnitřní rozpory a hospodářské obtíže. *Země, v níž vládl *hladomor a jež ještě nedávno čelila soustředěnému asyrskému náporu na východě, se musela postavit tažení mořských národů na moři, kde nebyla zvyklá bojovat. Byla odříznuta od dodávek potravin z Ugaritu, utrpěla rovněž těsné svazky s vicekrálovstvím v *Karchemiši. Rozkladu říše využili i odvěcí nepřátelé – kmeny *Kašků, určitou úlohu sehráli rovněž Muškové (které asyrské prameny později ztotožňují s *Frygy). Chetitská říše se rozpadla, Anatolie přestala používat *klínového písma (po určitou dobu dokonce oněměla zcela) a opustila *kulturní okruh starých orientálních *civilizací. Luvijské (*Luvijci) *obyvatelstvo bylo zahrnuto do jihovýchodní Malé Asie a severní Sýrie, kde se smísilo s nově přicházejícími *Aramejci a vytvořilo později drobnější státní útvary, které konvenčně nazýváme pozdně chetitské státy. Dlouhé stěhování poznamenalo přirozeně i další osudy mořských národů. Někteří příslušníci kmene Šerdana,

zajatí po boku *Libyjců v bitvách s Ramessem II., se usadili v Egyptě a stali se egyptskými vojáky a členy *faraonovy osobní *gardy. Jejich zbytek, odražený společně s ostatními členy první vlny, se obrátil k západu, obsadil ostrovy ve Středozemním moři a část střední Itálie. Památka na ně se zachovala ve jménech Sicílie, Sardinie, Etrurie. Achajové se patrně vrátili zpět do starých sídel na západním pobřeží Malé Asie, kde ještě dlouho vzdorovali Dórum. Pelištejci, Cekerové (a Vašaš[?]) se usídlili v jižním Kanaánu. Svému novému domovu přinesli nové jméno, *Palestina. Ovládli námořní *obchod a přepravu ve východním Středomoří a svým spojením s kmeny odstěhovanými na západ otevřeli zřejmě cestu k intenzivnějším stykům s těmito oblastmi. O několik století později pokračovali v jejich stopách *Foiničané a *Řekové. (Jana Součková)

národy, paleoasijské, *etnika, paleoasijská.

národy, písemnické, *národy, písmaznalé.

národy, písmaznalé, národy, které znaly a užívaly *písmo; jsou míněny národy, které užívaly písmo v dobách před euroamerickou koloniální expanzí. Není důležité, zda to bylo jejich „vlastní“ písmo nebo písmo převzaté. Na význam písma pro vývoj kultur objeveně poukázal ve své práci zejména britský antropolog Jack *Goody. (Josef Kandert)

národy, přírodní, etnograficky zastaralé označení *etnik, o nichž se předpokládalo, že žijí tzv. původním způsobem života, tj. v těsné závislosti na přírodních zdrojích, a že disponují jen jednoduchou *materiální kulturou (kočovní lovci a sběrači, tropičtí zemědělci).

Názvu použil jako jeden z prvních (v roce 1859) německý etnolog Theodor Waitz v díle *Anthropologie der Naturvölker* (Antropologie přírodních národů, 1859–1871, 6 svazků). Později bylo označení přírodní národy uváděno jako protiklad kulturních, tj. civilizovaných národů. Mezi přírodní národy patří *Austrálci, původní domorodí obyvatelé Austrálie, jihoafričtí *Hotentoti a *Sanové, středoafričtí *Pygmejové, malé skupiny asijských *Negritů (*Aetové na Filipínách, *Sakájové a *Semangové na Malajském poloostrově) a další etnika. (Viz též *civilizace přírodních národů.) (Jaroslav Malina)

národy, sibiřské, *etnika, sibiřská.

národy, Spojené, základní a nejreprezentativnější světová mezivládní organizace založená roku 1945 v San Franciscu na základě *Charty Spojených národů, která byla ratifikována Čínou, Francií, Sovětským svazem, USA, Velkou Británií a většinou ostatních signatářských *zemí *Organizace spojených národů (OSN), které se zavázaly udržovat *mír, mezinárodní bezpečnost a vzájemnou spolupráci na politickém, ekonomickém a sociálním poli. (Marie Dohnalová)

narození, příchod (člověka) na *svět. Všechny kultury považují narození spolu se *smrtí za základní úvratě života a spojují je s rozmanitými *rituály.

Porod zdravého dítěte byl v *Mezopotámii považován za požehnání *bohů, porod dítěte nemocného nebo defektního za boží trest. *Těhotenství rodičky sledoval i *kněz, který od počátku porodních bolestí zařikáváním odvracel působení zlých *démonů, zvláště divoženky Lamaštu, odpovědné za horečku omladnic a další porodní komplikace v šestinedělí, a to jak u plodu, tak u rodičky. Doba očekávaného slehnutí byla předmětem věštb (*věštění), porody byly někdy urychlovány nebo oddalovány podle příznivých a nepříznivých dnů (*hemerologie). Při konci těhotenství dostávala rodička „porodní provaz“ s dvaceti uzly, které každodenně postupně rozvazovala. Dítě se potom rodilo i s „porodním kamenem“ (polodrahokamem), zavedeným do pochvy rodičky. Takový kámen byl součástí magických obřadů, které měly chránit ženu i její plod a získat ochranu boha *Měsíce Nanny, Sína. Žena po porodu byla chráněna, pohlavní styk byl zakázán a jeho obnovení bylo většinou ponecháno na její vůli s tím, že jeho brzké zahájení považovali blízcí za dobré znamení božské přízně. Porodní polohy byly různé, nejčastěji se používalo „porodní stoličky“, při porodu pomáhala porodní bába z řad starších a zkušených žen, která kromě praktických dovedností opakovala při výkonu i *zaklínání „pro ženy v bolestech“. K uspíšení porodů se používalo i bylinných *nápojů s

*alkoholem (*pivo, *vino?) a masáží břišních partií rodičky. Přesto byly některé porody značně komplikované, o čemž svědčí některá jména *novorozenců (například Bolestiplný).

V *Izraeli pomáhala při porodu matka rodičky, sousedky nebo porodní báby (Gn 35,17; Ex 1,15–21). Novorozenci byla přerušena *pupeční šňůra, bylo omyto a zavinuto. Matka dítěte byla po dobu jednoho až dvou týdnů považována za „nečistou“. Děti byly kojeny dva až tři roky, odstavení dítěte bylo slaveno doma, nebo dokonce i ve *svatyni. Zástupný porod neplodné paní (nahrazující plnou *adopci) probíhal tak, že služebnice rodila přímo na klíně své nadřízené (Gn 30,3).

V tradiční čínské společnosti bylo narození dítěte očekáváno s *radostí, ale samotný *porod byl považován za nečistou záležitost. Zpravidla se ho zúčastnila jenom matka rodičky a porod se mohl odbývat mimo dům, aby se zabránilo znečištění. Když novorozeně dovršilo první měsíc života, konaly se velké oslavy; toho dne dostalo nemluvně „dětské jméno“, často nelichotivého znění – „pes“, „kočka“ ... , aby zlí duchové uvěřili, že dítě je nemilované, a nechali je na pokoji (srov. *jméno osobní, ochranné vlastní). *Rodina zahrnovala jako současně a „živé“ členy i předky – a podobně, jak se tím rozšířila do minulosti, musela se šířit také do budoucna. Nevyhnutelnou povinností proto bylo zplodit mužské dědice: „Jsou tři způsoby, jak se zpronevěřit synovským povinností, a nejvážnějším z nich je nezplodit potomky,“ zdůrazňoval *Konfucius.

Stejně tak v Koreji byl porod pojímán jako záležitost výhradně ženská, po narození dítěte byly páleny všechny předměty, které byly znečištěny krví. Speciální obřady se týkaly likvidace *placenty, nejčastěji bývala poplivána a následně spálena v blízkosti domu. Teprve poté byli k rodičce a dítěti přizváni muži, kteří už oba spatřili omyté a upravené. Muži směli ženě podat posilující nápoj nebo polévku, dítě pomazat masťou z léčivých bylin. Zároveň byl dům zajištěn proti zlým duchům, neboť dítě bylo do své dospělosti ohroženo, nejvíce v lichých rocích svého života. V Koreji se první narozeniny většinou slavily v souvislosti s tzv. *pägil*, stým dnem od narození. Až tehdy dostávalo dítě jméno a zapisovalo se do *genealogií či hlásilo na příslušných *úřadech. (Viz též *porod.) (Blahoslav Hruška, Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

nartex (z řečtiny: *narthéx*, „okolík; skryš, truhla, skříň“):

1. původně rostlina s velkým okolíkem, že v ní *Prométheus mohl skrýt *oheň, který ukradl *bohům na *Olympu, podle toho pak jakákoli schránka, skříňka, skryš, trezor;

2. odtud se význam rozšířil na architektonický útvar – široká pravoúhlá předsíň, obvykle arkádou otevřená, situovaná na západní straně raně křesťanských a středověkých *chrámů (byla častá zvláště v architektuře východních oblastí). V nartexu se při bohoslužbách shromažďovali čekatelé křtu (*katechumeni). (Jaroslav Malina)

nártní kosti, **ossa metatarsi*.

nářadí a nástroje, pracovní prostředky, pomůcky. Například na starověkém *Předním východě je možné je sestavit do souborů podle jednotlivých *řemesel z exemplářů nalezených při archeologických výzkumech, z výčtů či ojedinělých popisů starověkých písemných záznamů, ze spíše ojedinělých vyobrazení – anebo dedukcí podle provedení dochovaných výrobků. V nejstarších dobách byly *nástroje zhotoveny z organických materiálů a *kamene, postupně, ve větší míře a obecněji však až od 2. tisíciletí př. n. l., také z *kovů – *mědi a *bronzu.

Kameník při úpravě kamenných nástrojů pracoval s kamenným *sekáčem, *kladivem a kamennou kovadlinou, k ostření užíval dřevěné a kostěné *otloukače, parůžky, od *neolitu *hladítka a *abraziva, později též *kamenné hroty, vrtáčky, trubkové a obloukové vrtačky, *dláta, dřevěné, později bronzové pily, kruhové řezačky.

Dřevorubci a tesaři byli vybaveni *sekerami, *teslami, *pilkami, *kladivy, *palicemi, *klíny, *sekáči a *dláty, truhláři kromě toho také čepovými dláty, *vrtáky, soustruhy, svěrkami, hoblíky, rašplemi, kružidly, úhelníky, příložníky, olovnicemi, *hladítka, *abraziva a pryskyřicí.

Hrnčíř potřeboval – vedle nástrojů na dobývání *hlíny a nádob pro její zpracování, míšení s aditivou, případně nádob na barvy a štětce, třecích misek, kolků, rydel, nožů, hladítek – především pomalu otáčející se hrnčířskou desku, od 2. poloviny 5. tisíciletí př. n. l. *hrnčířský kruh a dobrou vícekomorovou pec.

Také horník, zedník i sochař užíval nástroje podobné dnešním: krumpáče, perličky, kladiva, naběračky a lopaty, skládací měřidla, olovnice, dláta, sekáče, rydla, kružidla, průměrky a svěrky, průbojníky. V mladších fázích se na *stavbách uplatnily kovové svorníky, hřebíky, nýty, skoby, svorky a svěráky.

Kovolijci a kováři potřebovali ještě *tavicí pece, měchy, dmyhadla, *tyglíky, formy a šablony, pánvičky a naběračky, váhy a závaží, kovadliny, kladiva, palice, kleště, razidla, rydla.

Zhotovování *textilií se na Předním východě zabývaly většinou ženy (jakkoli v *chetitské říši platilo *tkalcovství za typické mužské *řemeslo). K urovnání suroviny a vyčesání příliš krátkých a poškozených vláken používaly hřebeny. Z koudle spřádaly nit (kroucenou obvykle směrem vlevo) pomocí *přeslenu umístěného na přeslici. V *Mezopotámii a v *Levantě tkaly dlouho na jednoduchém horizontálním stavu (dvě břevna přikolíkovaná do země v potřebné vzdálenosti, mezi nimiž byla napnuta osnova, tkalci dřepící po obou stranách si podávali cívku s útkem), v *Anatolii vymysleli vertikální stav, na němž se dalo pracovat pod střechou, bez ohledu na počasí (osnova uvázaná na břevně a zatížena tkalcovskými *závažími). Jiný vertikální stav (s dvěma břevny, mezi nimiž byla napnuta osnova) se rozšířil v polovině 3. tisíciletí př. n. l., zřejmě z Kavkazu. Byl velmi všestranný a našel rychle použití na Předním východě, v Egyptě, v Římě a později i v Evropě. Z Kavkazu se patrně rozšířilo i tkaní na destičkách (v pozdním 3. tisíciletí př. n. l. jsou doloženy v *Súsách, zhotoveny ze *slonoviny). Jehly (kostěné, později kovové) určené k šití a vyšívání byly známy od pravěku, zatímco nůžky obecně teprve ve 2. tisíciletí př. n. l. Při vázání koberců byly zapotřebí speciální nože pro seřezávání nadbytečného vlasu. (Jana Součková)

nářadí, zemědělské, pracovní prostředky a pomůcky pro činnost v *zemědělství. První zemědělské *nástroje byly vyvinuty na *Předním východě. Dokládají je *nálezy kamenných a později i kovových částí zemědělského nářadí (tvrzená *měď, *bronz, od 1. tisíciletí př. n. l. občas i *železo) jsou vzácné, takže jeho tvary, *konstrukci a funkce rekonstruujeme především z písemných pramenů (lexikální seznamy, literární a hospodářské texty) a z etnografických popisů nářadí tradičního *zemědělství Předního východu, které je používáno bez větších změn prakticky do dnešní doby.

V kopaničářském způsobu přípravy půdy byla nejdůležitějším nářadím kamenná a bronzová *motyka, jejíž špičatá pracovní část byla k dřevěné násadě připevněna kosovitě šikmo úvazkem, u kovových motyk později nasazena do dutiny (*tulejky) nebo do otvoru. Motyky sloužily k rozrušování půdy, odstraňování drnů a hrud a k okopávce skývy na obilnářských a zelinářských záhonech (*zahrady). Používalo se jich i při kopání, prohlubování a další údržbě zdrží, kanálů a stružek (*zavodňování). Větší hroudy byly rozbíjeny dřevěnými palicemi. Stromy a keře byly odstraňovány kamennými a kovovými *sekeromlaty, později i *sekerami s úzkými *břity. Záhony pro setbu a výsadbu byly formovány rýčí se špičatým dřevěným okovaným listem a delší násadou, opatřenou příčnou nášlapkou. Od 2. tisíciletí př. n. l. se u bronzových rýčů setkáváme s prodlouženým a poněkud prohnutým listem. Tento nástroj plnil i funkci lopaty a používá se dodnes k přemísťování zeminy a jiných materiálů. K odstraňování *rákosu a k odřezávání klasů sloužily kamenné a kovové nože s ohnutým rovným nebo pilkovitým břitem. Ke sklizňovému nářadí patřily vedle žacích nožů i kamenné a bronzové *srpy, od konce 2. tisíciletí př. n. l. i kovové kosy s krátkou násadou (bez kosiště s příčným držadlem) a v *syropalestinské oblasti dále jednoduché dřevěné cepy. Sklizené zrna se čistilo větrováním, tj. přehazováním lopatami. Pravděpodobně od počátku 4. tisíciletí př. n. l. se na Předním východě začalo rozvíjet i orební hospodářství (*zápřah, *domácí zvířata). Předchůdcem závěsného nářadí vlečeného tažnými zvířaty byly ručně tažené dřevěné rýči

hole, později opatřené kamennými špicemi. Tyto špice, které měly funkci *radlice, mohly mít i širší trojúhelníkovitý list a sloužily potom jako rozhrnovačky k úpravě žlábků pro přímé zavlažování do brázd. Používání jednoduchých dřevěných rádel (háků) s kamennými a od 3. tisíciletí př. n. l. bronzovými radlicemi je doloženo v *Mezopotámii na scénách válečkových pečeti i v četných hospodářských a literárních textech. *Rádlá měla jednoduchou vodící kleč, vycházející šikmo z téměř kolmé slupice. Špičatá radlice byla na špici horizontálního plazu připevněna úvazky nebo nasazena do otvoru (tulejky). Existenci křidel plazu k rozhrnování skývy se zatím nepodařilo prokázat. Tažná zvířata byla s rádlem spojena hřídélí (ojí), zakončenou vpředu většinou příčným šíjovým jhem. Některé radlice však byly vlečeny i dvojitými oboustrannými koženými třmeny, upevněnými k slupici bez rozporoky. Hřídél byla většinou před rádlem přerušena tzv. „pérováním“, které tvořily klíny a úvazky z řemenů. Vzniklo tak velmi jednoduché a účinné zařízení, které mělo zabránit bolestivým úderům oje a jha do šíje tažného *zvířete. Významnou technologickou novinku představovalo v *Sumeru od 3. tisíciletí př. n. l. rádlu opatřené za radlicí na boku slupice secím trychtýřem. Takový „secí pluh“ umožňoval pravidelné zapravení osiva do brázdy a také podstatně snížil množství osiva. Jeho obsluha však vyžadovala přítomnost oráče, „muže u násypky“ a pravděpodobně i poháněče. K výbavě oráče patřily i otká (tyč s kamenným nebo kovovým ostnem k čištění radlice a k pohánění zvířat) a bič. Šíji tažného zvířete chránily silné textilní nebo kožené podušky. Osivo se na pole a do sýpek či zemních zásobnic donášelo v koších a odměřovalo v „kalibrovaných“ nádobách (*míry a váhy). Sortiment vlečného závěsného nářadí doplňovaly i dřevěné smyky (brány), vyrobené ze svázaných větví trnitých keřů nebo z příčných trámů, opatřených dřevěnými či kamennými „zuby“. Tyto smyky se vedle kopyt tažných zvířat používaly i při výmlatu *obilí. V hospodářských textech byly evidovány výdaje, příjmy a stavy celých pracovních nástrojů i jejich částí (násady, špice, radlice, kování, spojovací materiál).

Z etnografických pozorování předpokládáme v *Malé Asii, *Persii i v celém východním Středomoří dále i existenci dřevěných vidlí, rákosových košťat a snad i sázecích kolíků. Velikost záhonů byla vyměřována rákosovými a dřevěnými tyčemi o délce 12 loktů (asi 6 m) nebo provazy o délce 60 loktů (asi 30 m, *míry a váhy). (Blahoslav Hruška)

nasalis, -e, nosní (v *anatomii například dolní skořepa nosní – **concha nasalis inferior*). (Ladislava Horácková)

nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodo eius agitur [latinsky], počatý se má pokládat již za narozeného, kdykoliv jde o jeho prospěch.

nasíb, milostný úvod *kasídy. (Jaroslav Oliverius)

násilí, uplatnění síly a moci, jednání, které přímo ohrožuje *zdraví a život druhých, aby jim vnutilo naši vůli a zlomilo jejich odpor. Tím je odmítá uznat za lidské bytosti, ruší platnost práva a „suspenduje morálku“ (francouzský filozof Emmanuel *Levinas), neboť ani obrana proti násilí se už nebude na nic ohlížet. (Jaroslav Malina)

násilí v rodině (domácí násilí), jakákoli forma fyzického, sexuálního nebo psychického *násilí nebo použití fyzické či emocionální síly nebo výhrůžek fyzickým násilím v rámci *rodiny nebo *domácnosti. Zahrnuje zneužívání dětí, *incest, násilí na partnerce (partnerovi) a sexuální nebo jiný druh zneužívání členů domácnosti. (Marie Dohnalová)

násilí založené na genderu (sexuální násilí), jakýkoli druh *násilí s použitím nebo výhrůžkou fyzické nebo emocionální síly včetně znásilnění, domácího násilí, sexuálního obtěžování, *incestu nebo *pedofilie. (Marie Dohnalová)

násilí, domácí, *násilí v rodině.

násilí, legitimní (z latiny: *legitimus*, „zákonný, podle práva“), kapacita *politické autority donutit jednotlivce k dodržení jí stanovených pravidel, kterou ovšem daný soubor jedinců (*obyvatelstvo) považuje za legitimní a tudíž ospravedlněnou. Monopol na legitimní fyzické donucení je v klasickém pojetí Maxe *Webera nutnou podmínkou a zároveň definičním znakem moderního *státu. (Pavel Dufek)

násilí, symbolické, schopnost vymáhat a vynucovat praktické přijetí sociálního řádu a *hierarchie prostřednictvím poslušnosti, která se opírá o kolektivní očekávání získané v průběhu *socializace a *enkulturace. Jedinci dokážou vnímat příkazy obsažené v určité situaci a být jich poslušni prostřednictvím získaných nástrojů poznání a schémat vnímání a hodnocení. Pojem symbolické násilí zavedl francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002) v publikaci *La reproduction: Éléments pour une théorie du système d'enseignement* (Reprodukce: Prvky teorie vzdělávacího systému, 1970).

Symbolickým násilím disponuje každá *moc, která vede k vnucení smyslu jako legitimně skrytých mocenských vztahů. Ty tvoří základ jeho síly. Symbolické násilí se opírá o shodu konstitutivních struktur *habitu ovládaných se strukturou vztahu ovládaní, jemuž jsou jedinci podřízeni. Ovládaný pohlíží na ovládajícího prizmatem kategorií, které jsou výsledkem vztahu ovládaní a odpovídají zájmům ovládaného.

Koncept symbolického násilí Bourdieuovi umožnil vyjádřit kritiku přijatých způsobů myšlení, ustálených vzorců chování a *privilegií, jejichž prostřednictvím se sociální řád zachovává. Symbolické násilí přisuzuje jistým významům legitimitu a zároveň zastírá donucovací povahu jejich šíření. Příkladem symbolického násilí za účelem udržení řádu je školský systém *společnosti. (Barbora Půtová)

Nasiové, etnikum zejména na severozápadě provincie Jün-nan v Číně v počtu asi 300 000. *Jazyk patří do iské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské jazykové rodiny. Existence Nasíů je v čínských písemných pramenech doložena již v 1. století př. n. l. Jejich *etnogeneze je spjata se širším kmenovým uskupením Iú (*Iové), v němž se podíleli na vytvoření státu *Nan-čao. Po jeho rozpadu ve 13. století se vydělili a od této doby se datují i počátky vlastního písemnictví. Dodnes si zachovali v oblasti *materiální kultury řadu svébytných rysů (*oděv, obydlí). V *náboženství hrál významnou úlohu *tibetský buddhismus, ale měli i vlastní náboženský systém *tungpa*, jehož vzorem byl mimo *šamanismu i tibetský *bönismus. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

ňaská etnika, *etnika, ňaská.

Naskapiové, současné etnikum severoamerických *indiánů žijící dnes pouze na Labradorském poloostrově v Kanadě. Původně byli rozšířeni i v oblasti Velkých jezer. Jsou zbytkem lesních indiánů, živících se *lovem a *rybolovem. Celkový počet asi 18 000 (odhad z roku 2003). Od 2. poloviny 19. století část příslušníků žije v rezervaci. *Jazyk patří do algonkínské rodiny. Byli organizováni do malých skupin (2–3 rodiny) vedených uznávanými lovci, systém náčelnictví neexistoval. Věřící jsou *katolíci, zachovaly se i některé prvky tradičního *animistického náboženství. (Lukáš Šín)

nasoalveolární cysta, *cysta, nasoalveolární.

nasoaurikulární rovina, *rovina, protetická.

nasopalatinální cysta, *cysta, nasopalatinální.

nasopharynx, nosohltan, **pars nasalis pharyngis*, *epipharynx*.

naso- (z latiny: *nasus*, „nos“), v složeninách první část s významem: „noso-, nosní“.

nástroj:

1. [primatologie], předmět používaný jako prostředek k provádění určité činnosti. Aby mohl sloužit danému účelu, musí mít určité vlastnosti, proto bývá pečlivě vybírán nebo i různě sofistikovaně upravován. *Primáti, především velcí *lidoopi (a *člověk), užívají mnoho druhů přírodních objektů a nástrojů: například větvičky a stébla k průzkumu a k lovu termitů, rozžvýkané listy k pití vody z dutin stromů, listy nebo trávu k očištění sebe sama nebo k očištění jiných jedinců, velké větve nebo kameny, jimiž mohou být zvětšovány otvory, případně mohou sloužit jako *zbraně apod.; (Václav Vančata)

2. [archeologie], předmět záměrně vytvořený či upravený, použitý k plánovité (pracovní) činnosti. Výroba nástrojů je základním, nevrozeným, ale v počátcích kulturního vývoje získaným rysem rodu **Homo*. Už v *nejstarším paleolitu předchůdci dnešního člověka

opracovávali *suroviny (*dřevo, *kost, *kámen) podle jednoduchých pevně daných a opakovaných, zprvu po statisíce let neměnných schémat a vzorců, předávaných po generace jako *kulturní dědictví skupiny.

Funkce nejstarších nástrojů patřících do rámce *kamenné štípané industrie, *kamenné broušené industrie a *kostěné a parohové industrie lze určit jen přibližně za pomoci etnoarcheologických paralel z prostředí *nativních kultur, trasologických analýz (*trasologie) a funkčních *experimentů. V *době bronzové začíná typizace kovových nástrojů ve formách známých dodnes (teprve u nich lze funkci stanovit spolehlivěji, i když mohla být v rámci různých kultur proměnlivá) a tento vývoj dokončila kovářská výroba v mladší *době železné. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

nástroj ad hoc [archeologie], výrobně nemodifikovaný *nástroj, využívající přirozené *morfolgie suroviny vhodné pro určitou funkci. (Michaela Zelinková)

nástroj, expedientní [archeologie], *nástroj vyrobený pouze minimální úpravou suroviny tak, aby byl dostatečně účinný. Většinou byl zhotoven z *kostí zpracovávaných zvířat a po dokončení práce ponechán na místě. (Michaela Zelinková)

nástroj, hudební, zařízení (*nástroj) k vydávání *tónů a *zvuků používaných v *hudbě. Téměř vše, co vydává zvuk, může být použito jako hudební nástroj. Nejstarší doklady existence hudebních nástrojů pocházejí z *mladého paleolitu (kostěné a parohové píšťaly, bicí nástroje aj.). Jedním ze způsobů klasifikace hudebních nástrojů je Sachs-Hornbostelova klasifikace hudebních nástrojů, kterou publikovali Erich Moritz von Hornbostel (1877–1935) a Curt Sachs (1881–1959) v roce 1914. Tato systematika byla navržena zejména pro folkloristické potřeby a zahrnuje tak i skupiny nástrojů, které již nejsou běžně používány nebo které nejsou vlastní *euroamerické civilizaci a kultuře.

Současná, původně evropská systematizace nástrojů vychází z dělení do pěti základních skupin podle principu vytváření zvuku nástroje, způsobu hry a materiálu, z něhož jsou vyrobeny: 1. Samozvучné – idiofony (nejrůznější typy *zvonů, gong, xylofon, vibrafon, triangl, kastaněty, kabasa apod.), tóny vznikají chvěním celého nástroje nebo jeho jednotlivých součástí; 2. Blanzvучné – membranofony (nejrůznější typy bubnů a bubínků, tympány, tamburína, darbuka, tabla apod.), tóny se tvoří rozechvěním blány (vyrobené nejčastěji ze zvířecí *kůže nebo z plastů); 3. Strunné – chordofony (podle toho, čím se strunné nástroje rozechvívají, dělí se na smyčcové [housle, viola, violoncello, kontrabas apod.], kolové [niněra], drnkací s hmatníkem [loutna, kytara, citera, mandolína, balalajka, banjo, saz a mnoho dalších nástrojů na stejném principu], drnkací bez hmatníku [harfa], klávesové [klavír, piano, cembalo], úderné [cimbál]. Tón je vytvářen rozechvěním struny, která je napjata mezi dvěma pevnými body; 4. Dechové – aerofony. U těchto nástrojů vzniká tón nárazem výdechu na hranu otvoru (flétna, pikola), rozechvěním plátku nebo jednoduchého jazýčku (klarinet, saxofon), rozechvěním plátku či dvojitého jazýčku (hoboj, anglický roh, fagot), rozechvěním vzduchu přímo rty, na něž se nasazuje nátrubek (lesní roh, trubka, pozoun, tuba, eufonium) – tyto nástroje se nazývají žesťové. K dechovým nástrojům řadíme též nástroje vícehlasé bez klaviatury (foukací harmonika, Panova flétna) a vícehlasé s klaviaturou a měčem, kde vzduch není do nástroje vháněn lidským dechem (varhany, harmonium, akordeon); 5. Elektrické – elektrofony. Tyto nástroje vznikly až v průběhu 20. století. Společným znakem je přeměna elektrických kmitů v kmity akustické (zvukové). Elektrické kmity lze generovat například různými elektronickými oscilátory, které mohou být elektronkové, tranzistorové, doutnavkové aj. Lze použít i generátory fotoelektrické, elektrostatické, magnetoelektrické apod. Pomocí mikrofonu nebo snímače lze na elektrické kmity převést i kmity mechanické. Po zpracování elektrického signálu frekvenčními filtry a dalšími obvody a zesílení zesilovači je elektrická energie přeměněna v akustickou a ta je vyzářena do prostoru pomocí reproduktorů. Podle vzniku tónu se elektrofony dělí na několik typů. (Jaroslav Malina, Olga Rezáková)

nástroje, antropometrické, *nástroje k měření různých parametrů těla *člověka; pro speciální měření lidského těla i kosterních pozůstatků člověka bylo vytvořeno mnoho specializovaných antropometrických nástrojů. Specializovaným výrobcem těchto nástrojů je firma Siber Hegner Maschinen AG, Wiesenstrasse 8, Zürich, CH 8022 ve Švýcarsku. Většinu měření lze provést i měřidly vyrobenými pro technické účely. (Viz též *antropometrie, *osteometrie.) (Martin Čuta)

nástroje, sklizňové [archeologie], zemědělské *nástroje ke sklizni *obilí (a případně i trávy jako píce, snad i listnatých větviček k témuž účelu, rákosí jako materiálu k pletení apod.) užívané od *neolitu. Vyskytují se ve dvou podobách: s ostřím víceméně rovným (*žací nůž, typický pro neolit a *eneolit) a s ostřím obloukovitým (*srp, vyvíjející se od neolitu dále až do historické doby). V obou případech mohla být *čepel z jednoho kusu nebo skládaná. Obě formy se v pravěku užívaly v podstatě shodným způsobem – nikoli k sekání, nýbrž k odřezávání stébel (pro přílišnou ztrátu vypadávajícího zrna při sekání aj.).

Přechodnou formou od srpů ke kose je *kosák (od *doby halštatské), *kosa se objevuje až v mladší *době železné. (Karel Sklenář)

nástroje, zoubkované [archeologie], kamenný *nástroj vytvořený sérií vrubů řazených podél hrany (hran). (Jiří A. Svoboda)

nasus, -i, m., nos.

nasus externus, zevní nos, je jedním z orgánů dýchací soustavy. Zevní nos je útvar podobný trojboké pyramidě. Nachází se uprostřed obličeje a vyčnívá směrem dopředu. Rozlišujeme na něm kořen (*radix nasi*), který je umístěn mezi oběma *očnicemi, hřbet nosní (*dorsum nasi*) a hrot nosní (*apex nasi*). Do dutiny nosní vedou dva otvory – nosní dírky (*nares*). Obě nosní dírky jsou od sebe odděleny sagitálně orientovaným vazivovým úsekem nosní přepážky (**septum nasi*). Laterální okraj nosních dírek ohraničují křídla nosní (*alae nasi*). Zevní nos je krytý silnou *kůží, do které se upínají některé *svaly mimické. Tvar nosu je individuálně variabilní. Podkladem zevního nosu jsou *kosti *splanchnokrania, které ohraničují *apertura piriformis* a *nosní chrupavky (**cartilagine nasii*) připojené ke skeletu vazivem. (Ladislava Horáčková)

natalita (z latiny: *nātālis*, „narozeny, týkající se narození“), porodnost; průměrný počet narozených za určitou dobu nebo na 1000 jedinců, demografický ukazatel, udávající podíl narozených z určité skupiny za určité časové období. Uvádí se v promilích (‰), tedy v přepočtu na 1000 jedinců. Jestliže základním údajem je takzvaná hrubá míra celkové porodnosti, čili počet živě i mrtvě narozených na 1000 osob středního stavu obyvatelstva za kalendářní rok, nejčastěji se výraz hrubá míra porodnosti (HMP) používá jako synonymum pro hrubou míru živorodnosti (podíl živě narozených), vedlejším ukazatelem je pak hrubá míra mrtvorodnosti (podíl mrtvě narozených).

K zajištění prosté *reprodukce v populaci s průměrnou délkou života 70 let je zapotřebí hrubé míry porodnosti alespoň 15‰. Maximální teoretická HMP v lidské populaci se odhaduje na přibližně 60‰. Reálná HMP se pohybuje od 51‰ v Nigeru po 7‰ v Hongkongu. Česká republika se řadí mezi státy s nejnižší porodností – v roce 2005 byla s HMP 9‰ na 212. místě z 224 sledovaných *zemí světa. (Jaroslav Malina)

natažená paže, *paže, natažená.

nátepní destička, *destička, nátepní.

nates, -ium, f. (plurál), hýždě.

natěsnání zubů, *zuby, natěsnání.

National Center for Health Statistics (zkratka: NCHS), Národní centrum pro zdravotní statistiku USA. Hlavní statistická agentura ve Spojených státech amerických, která sestavuje statistická data týkající se zdravotního stavu Američanů a zveřejňuje je na internetových stránkách www.cdc.gov/nchs. (Marie Dohnalová)

Native American Graves Protection and Repatriation Act (zkratka: NAGPRA), federální *zákon vydaný v roce 1990 ve Spojených státech amerických, který přikázal vědeckým organizacím a institucím navrátit veškerý archeologický materiál potomkům původního amerického obyvatelstva, jež bylo jeho původcem. Zákon stanovuje lhůty, během nichž lze takovýto materiál skladovat a zkoumat. (Andrea Grígelová)

nativní (z latiny: *nātīvus*, „přirozený, narozením vzniklý“):

1. [antropologie, etnologie], domorodý (například: nativní jazyky, nativní kultury);
2. [biologie, medicína], jsoucí v přirozeném, nezměněném stavu. (Jaroslav Malina)

nativní snímek, *snímek, nativní.

NATO (anglicky: *North Atlantic Treaty Organization*, „Severoatlantická aliance“, doslova „Organizace Severoatlantické smlouvy“), vojenskopolitické uskupení severoamerických a evropských států se sídlem v Bruselu, vytvořené na základě Severoatlantické smlouvy podepsané v roce 1949 ve Washingtonu; posláním je obrana členských států před vnější *agresí. Washingtonskou smlouvu podepsalo v dubnu 1949 dvanáct států: Belgie, Dánsko, Francie, Island, Itálie, Kanada, Lucembursko, Nizozemsko, Norsko, Portugalsko, Spojené království Velké Británie a Severního Irska, Spojené státy americké. V roce 1952 se připojilo Řecko a Turecko. V roce 1955 (po získání plné suverenity) přistoupila Spolková republika Německo. V roce 1982 se připojilo Španělsko. V roce 1999 se staly členskými *zeměmi Česká republika, Maďarsko a Polsko. V roce 2004 se *aliance rozšířila o sedm států východní Evropy: Bulharsko, Estonsko, Litva, Lotyšsko, Rumunsko, Slovensko, Slovinsko. V roce 2009 přistoupily Albánie a Chorvatsko. (Jaroslav Malina)

natron, přirozený *minerál obsahující směs normálního a kyselého uhličitanu sodného a jiných příměsí, který má vysoce hygroskopický účinek. Této vlastnosti natronu využívali například staří *Egyptané při *mumifikaci k vysušování těla (již při prvních pokusech v období 1. a 2. dynastie). (Břetislav Vachala)

natúfien, *archeologická kultura *mezolitu (*epipaleolitu) rozšířená v syropalestinské oblasti (*Syropalestina) přibližně v období let 12 500–10 000 př. n. l. Název získala podle *lokality Vádí an-Natúf v *Palestině. Její ekonomika spočívala na *sběru planě rostoucích plodin, specializovaném *lovu (zvířat určitého druhu, nejčastěji gazel, a určitého věku) již s pomocí ochočených psů; nevídanými společníky obyvatel natúfských táborů se staly krysy, těžící zjevně z volně se povalujících jedlých odpadků. Podle nálezů udic lze soudit i na jistý význam rybolovu. *Obyvatelstvo žilo v osadách s okrouhlými příbytky se zahlobenou podlahou někdy opatřenou dlažbou. V podlaze se nacházely *zásobní(?) jámy. Při stavbě těchto příbytků se mnohdy užívalo kamene. Tato relativně početná sídliště bývala situována na rozhraní jednotlivých ekologických zón, třeba v pláních na úpatí hor. Alespoň některé ze svých zesnulých pochovávalo zdejší obyvatelstvo ve skrčené poloze v prostých jamách s výbavou zvířecích *kostí a někdy s přidáním okrového *barviva. Je však doloženo i uložení těl na okrouhlých kamenných plochách překrytých kamennými dlažbami. Náboženské představy se zjišťují například z toho, že při pohřbech je mrtvý většinou ukládán tváří na severovýchod, tedy k nejvyšší hoře této oblasti Chermónu. Umělé důlky, vydlabané do skály, ukazují na oběti, zvláště na úlitby. Některé nalezené předměty se považují za *falické *idoly, takže tu máme asi co činit s počátky kultu plodnosti, který souvisel se vznikajícím *zemědělstvím. Potřebné předměty zhotovovali natúfští i z kamene (*kamenná štípaná industrie drobných tvarů [*segmenty, *trojúhelníky aj.], *drtidla, *nádoby) a kosti (*harpuny, udice, násady k *srpům, lopatky). Některé z těchto předmětů zdobili výrobci řezanými ornamenty, z *kamene a *kosti však zhotovovali i podoby zvířat a někdy i lidí. (Petr Charvát, Jaroslav Malina)

natúfská kultura, *natúfien.

natura appetit perfectum, ita et lex [latinsky], *příroda usiluje o dokonalé, stejně i *zákon.

natura non facit saltus (latinsky: „příroda ve svých skutcích nedělá skoky“), jeden z ústředních principů novověké mechanické přírodovědy a filozofie. Obvykle se dává do vztahu ke Gottfriedu Wilhelmu *Leibnizovi a k jeho formulaci principu *kontinuity aplikovaného na přírodní filozofii. Sama formule je ale historicky starší, poprvé ji použil patrně francouzský učenec Jacques Tissot v díle *Discours véritable de la vie, mort et des os du géant Theutobocus* (Pravdivé rozpravy o životě, smrti a kostech obra Teutoboka, Lyon 1613), a to v podobě „*natura in operationibus suis non facit saltum*“ (příroda ve svých činnostech nedělá skoky). Gradualistický kontext, zdůrazněný v leibnizovském a kantovském myšlení, je snadno pozorovatelný již u Tissota. Nezměnil se ani u dalších autorů, kteří jím vyjadřovali odpor k revolučnímu skokovému pojetí vývoje přírody a trvali na roli *kauzality, například Carl von *Linné nebo Charles *Darwin. (Břetislav Horyna)

naturae lusus [latinsky], hříčka *přírody.

naturali iuri consuetudine derogari non potest [latinsky], přirozené *právo není možné zrušit *zvykem.

naturalia non sunt turpia [latinsky], přirozené není nemravné; filozofická zásada *kynismu.

naturalismus (z latiny: *natūralis*, „přirozený; přírodní“):

1. v etickém smyslu požadavek žít ve shodě s *přírodou, odvozovat mravní principy z přirozených zájmů, potřeb, pudů apod.;

2. ve společenských vědách směr, který přejímá pojmy i metody přírodních věd, popírá nadpřirozené a pokládá přírodu za jediný a *univerzální princip výkladu všech jevů;

3. název uměleckých a myšlenkových směrů, které za základní orientaci a měřítko pokládají nepolidštěnou přírodu, kde platí jen „živočišné“ potřeby a právo silnějšího;

4. estetická teorie, směr a metoda v *literatuře a *malířství 60. až 80. let 19. století. Naturalismus vznikl ve Francii a odtud se rozšířil po Evropě i do Ameriky.

Filozofickou základnou naturalismu byl *pozitivismus, zejména deterministická teorie Hippolyta Taina (1828–1893), podle níž je *člověk determinován *rasou, prostředím a dobou. Významný byl i vliv lékařských a přírodovědných bádání o dědičnosti a o původu vášní.

Program naturalismu v literatuře formuloval a svým dílem, čerpajícím ze všech vrstev a prostředí francouzské společnosti, naplňoval Émile *Zola (1840–1902). Naturalismus se vyznačoval sledováním a detailním popisem denní reality, zaměřením na její brutální, stinné stránky, snahou pořídit dokument a v něm postihnout člověka ovládaného biologickými pudy, určeného dědičnými předpoklady. Svými požadavky vědecké objektivnosti naturalismus připravoval už Gustave *Flaubert (1821–1880), ale on sám se za iniciátora naturalismu nepovažoval. Příímý přechod k naturalismu tvořilo dílo bratří Edmonda de Goncourta (1822–1896) a Julese de Goncourta (1830–1870). Větší část jejich díla je věnována ženám. Jsou jimi přitahováni, ale zároveň v nich vidí nepochopitelné přízračné bytosti, v mnohých příbězích prosakuje přesvědčení, že *láska a *manželství jsou pro umělce zkázou. Výrazné rysy naturalismu má román *Germinie Lacerteuxová* (1864), v němž je život služky zachycen jako „klinika lásky“. V německé literatuře naturalismus ovlivnil tvorbu Gerharda Hauptmanna (1862–1946), v Norsku tvorbu Knuta Hamsuna (1859–1952), v Rusku Alexandra *Kuprina (1870–1938), nejsilněji však působil v Itálii, kde vznikla jeho obdoba, zvaná *verismus. V české literatuře zasáhl vliv naturalismu především Karla Matěje Čapka-Choda (1860–1927).

Naturalismus ve výtvarném umění byl méně výrazný. V přístupu k ztvárňované skutečnosti je realistický, vyznačuje se nenuceností a plností. V malířství je za představitele naturalismu považován Gustave *Courbet (1819–1877). Jeho obrazy urážely slušné *mravy současníků, byl proto vystaven mnohým útokům. V Courbetově tvorbě jsou zastoupeny obrazy se zřetelnou erotickou tematikou, je autorem série ženských *aktů, které dokládají nesentimentální vztah k privilegovanému námětu ženské postavy.

Specifickou podobu dostal naturalismus na *Dálném východě, zejména naturalismus japonský a korejský. Zatímco japonský se realizoval ve zповědні literatuře, Korea akcentovala zvířecí pudy v člověku, zvláště v ženských postavách. (Jaroslav Malina)

naturalizace (z latiny: *natūrālis*, „přirozený; přírodní“):

1. nabytí státního občanství po *narození (nikoli narozením). Podmínky naturalizace *stát stanoví ve vnitrostátním právu, častým případem naturalizace je například *sňatek s *občanem naturalizujícího státu;

2. přizpůsobení, zdomácnění v cizím prostředí. (Jaroslav Malina)

naturální hospodářství, *hospodářství, naturální.

naturální, renta, *renta, naturální.

naturam expelles furca, tamen usque recurret [latinsky], i když *přirozenost vyženeš sekyrou, stejně se vždy vrátí.

naturam frenare potes, sed vincere numquam [latinsky], *přirozenost můžeš zkotit, ale nikdy přemoci.

naturismus (z latiny: *nātūrālis*, „přirozený; přírodní; rodný“), společenské hnutí zasazující se o *životní styl v souladu s *přírodou a v různé míře ho praktikující, jehož základem a vyjádřením je *nahota lidského těla ve společnosti. Termín použil poprvé Belgičan Jean Baptiste Luc Planchon (1734–1781) a obhajoval ho jako prostředek pro zlepšení životního stylu a *zdraví. Někdy se používá jako synonymum pro *nudismus, oba termíny jsou však v různých dobách a společnostech zaměnitelné v různé míře. Ve Velké Británii znamená nudismus pouze akt pobývání nahý, oproti tomu naturismus označuje celý životní styl s mnoha různými aspekty (ochrana přírody, zdravá strava, vegetariánství, cvičení, *pacifismus aj.) včetně nahoty; oproti tomu v USA jsou oba termíny zaměnitelné. U nás se slovo nudismus vztahuje pouze k občasnému pohybu, koupání a slunění nahých lidí, nejčastěji na uzavřených nudistických plážích.

Naturismus má hluboké historické kořeny (viz *adamité, *beat generation, *gymnosofisté, *naturismus, německý), k rozvoji naturismu a nudismu v novověku došlo zejména v Německu v první polovině 20. století (*Freikörperkultur*, die „kultura volného [svobodného] těla“), odkud se jeho myšlenky šířily do dalších zemí – Francie, Kanady a USA. Naturismus má určitá lokální či národní specifika: v Německu byl původně založen na podpoře rodinného typu naturismu a rekreačního sportu, ve Francii a v dalších zemích má formu velkých víkendových a prázdninových komplexů. Naturismus je dnes praktikován mnoha způsoby. Může jít o individuální nudismus v rodině, kdy lidé chodí nazí ve vlastním domě či na zahradě a nazí spí, dále sociální nudismus – návštěvy k tomu určených zařízení (členských klubů, víkendových center nebo celých naturistických letovisek) s rodinou, přáteli a známými a konečně o anonymní návštěvy nudistických pláží.

Soužití zcela nahých dospělých lidí je odchylkou od lidské *normy, neboť tou je u všech známých společností zakrývání pohlavních orgánů (alespoň symbolické). Bez ohledu na hláсанé cíle a komplexní charakter hnutí má tedy naturismus svůj sexuální a erotický rozměr. Zážitky erotických pocitů a diskutování o nich během naturistických aktivit (*tanec, gymnastika) tvořily součást pozitivního spojení člověka s přírodou v počátečních fázích německého naturismu, v dnešní době – po rozšíření do sexuálně konzervativnějších anglosaských zemí – je *sexualita a *erotika v rámci naturismu (a zejména při naturistických činnostech) předmětem přísných pravidel a tématem nepříliš žádoucím.

Naturisté se v různých zemích sdružují v různých národních organizacích, jejichž mezinárodním zastřešením je Mezinárodní Naturistická Federace (International Naturist Federation, INF). (Miroslav Králík)

naturismus, německý specifická forma společenského *naturismu (respektive *nudismu), která se vyvíjela se v Německu v 19. století a v první polovině 20. století. Naturismus je spojen s několika společenskými hnutími té doby. Mezi nejvýznamnější z nich

patří hnutí tělesné kultury (*Körperkulturbewegung*), navazující na tradice tělesné kultury antického Řecka a prosazující nahotu jako ideální způsob k projevování tělesné muskulatury; to se týkalo i některých odvětví rytmické gymnastiky (*Nacktgymnastik*) a *tance. Rovněž estetický styl (*Schönheitsbewegung*) přelomu 19. a 20. století prosazoval myšlenku, že se krása nejlépe projevuje v nahotě. Nudismus se šířil také díky rozšíření helioterapie – slunečních lázní či slunečních koupelí (*Naturheilmovement*), jejichž cílem bylo vystavování holé kůže slunci, prospěšné zdraví. Ve svém důrazu na zdokonalování těla byl tak nudismus v širokém slova smyslu součástí tělesné kultury a sportu tehdejšího Německa. Souhrnně je téma pojednáno v práci A. Krügera, F. Krügera a S. Treptaua *Nudism in Nazi Germany: Indecent Behaviour or Physical Culture for the Well-being of the Nation* [Nudismus v nacistickém Německu: Nepřístojné chování nebo fyzická kultura pro zdraví národa, *The International Journal of the History of Sport*, vol. 19, 2002, no. 4, s. 33–54).

Ideologicky německý nudismus souvisel s hnutím pro reformu života a *životního stylu (*Lebensreform*) ve smyslu rousseauovského návratu k *přírodě a s časnými ekologickými hnutími. Další ideové kořeny nudismu v Německu jsou spatřovány v německém mládežnickém hnutí (*Jugendbewegung*), v jehož rámci společná nahota představovala projev svobody a součást revolty proti zkorumpované struktuře tehdejší německé (svého druhu viktoriánské) společnosti. V období Výmarské republiky (1919–1933) fungovala v Německu celá škála sociálních organizací, založených na nejrůznějších ideologických principech (socialistických, komunistických, nacistických), a mnohé z nich byly nudistické. Nudismus se prosazoval rychleji na protestantském severu než na katolickém jihu Německa, rychleji ve městech než na venkově, přičemž jeho rozšíření bylo zpočátku provázáno řadou afér. Většina nudistických táborů byla organizována jako neziskové kluby. Nudismus lze rozdělit v zásadě do tří větších skupin: 1) proto-fašistický (lidový), 2) nedogmatický buržoazní nudismus a 3) socialistický nudismus.

Nacistický program byl z velké části předepsán ve spise Adolfa *Hitlera (1925–1926) *Mein Kampf* (Můj boj, napsáno 1924, vydáno 1925 [1. svazek], 1926 [2. svazek], česky: nezkrácené, nekomentované vydání v roce 2000) a dotýkal se řady oblastí života, nikoliv však sportu a nudismu. Postoj německých nacistů ke sportu byl v zásadě fašistický, s důrazem na silný, státem podporovaný sport s mezinárodními úspěchy, uvědomělost, národní a vojenské souvislosti sportu. Po převzetí moci (1933) byly všechny sportovní kluby oficiálně zavřeny. Co se týče nudistických organizací, byly socialistické organizace (například školy Adolfa Kocha) zrušeny, ostatní zůstaly povoleny, pouze nesměly provozovat nudistické aktivity. Ve skutečnosti však mnohé ve své činnosti pokračovaly až do roku 1945. (Miroslav Králík)

Naturuové, *bantuské etnikum v Tanzanii. Spolu s příbuznými populacemi Iramba, Irangi a Wambungwe dosahují počtu 556 000 (odhad z roku 1993). *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Osídlení je roztroušené. Nejvyšší *politickou autoritu představuje *náčelník místní skupiny. Základní jednotkou společnosti je *párová nebo *polygamní *patrilokální rodina. Většinou jsou *muslimové, část *křesťané, někteří udržují tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

naučení (egyptsky: *sbajet*), staroegyptský literární útvar; rozvíjel se nepřetržitě od Staré říše (3.–6. dynastie: 2700–2180 př. n. l.) po dobu tří tisíciletí. Naučení má podobu sbírky moudrých rad, které dává zestárlý otec svému synovi, když mu odevzdává svůj *úřad a hodnost, aby v jeho díle pokračoval. Cílem naučení bylo připravit mladého člověka na životní cestu, po níž ho měl vést princip *maat. Autorem nejstaršího dochovaného naučení byl *Ptahhotep, *vezír *krále Džedkarea Isesiho. Ptahhotep v něm udělil ve 37 kapitolách svému synovi rady o tom, jak se chovat v určitých situacích v oblasti společenského života a v některých záležitostech života soukromého a rodinného. (Břetislav Vachala)

nauka o pramenech (pégologie), zvláštní historická disciplína nebo soubor disciplín, jejichž úkolem je vyhledávání, shromažďování, systematizování a preparování pramenů, aby

tyto prameny byly připraveny tak, aby z nich mohla být správně získávána historická *informace (určení stáří, autora, tématu, pochopení *jazyka atd.). (Jaroslav Malina)

nauka, právní ryzí, *teorie, normativní právní.

Naurové, *Aztékové.

Naurujci, jeden z nejmenších *národů světa žijící v republice Nauru na mikronéském ostrově téhož jména v severovýchodní části *Oceánie. Ostrov má pouze 21 km² a žije na něm téměř 10 000 obyvatel *mikronéského původu, kteří mluví naurujštinou a *angličtinou. Ostrov byl německou *kolonií (1888–1919), poté *mandátním územím pod správou Velké Británie, Austrálie a Nového Zélandu (1920–1968). Republika Nauru vznikla v roce 1968. Naurujci patří mezi nejbohatší obyvatele světa, protože na ostrově se těží vzácné přírodní fosfátové hnojivo, ptačí *guano, kterým je celý ostrov pokryt ve vrstvě vysoké několik desítek metrů. (Lukáš Šín)

navaho, *navazština.

Navahové (vlastním jménem Dené či Diné – „Lidé“; jméno Navaho pochází zřejmě ze slova *navanu*, „velké pole“), etnická skupina severoamerických *indiánů žijících původně v severozápadní části Severní Ameriky jako součást velké jazykové rodiny *Athapasků. Postupně pronikli až na jihozápad, podrobili si část *Pueblů a usadili se v Arizoně, Novém Mexiku a Utahu. Nejprve bojovali proti španělsko-mexickým kolonistům, ale po připojení těchto území k USA byli pacifikováni a rozděleni do jednotlivých rezervací (Arizona, Colorado, Nové Mexiko, Utah). Na rozdíl od ostatních indiánských etnik jejich počet rychle vzrůstal: v roce 1680 jich bylo asi 8 000, v roce 1950 asi 65 000 a v současnosti dosahují již 300 000, takže představují nejpočetnější indiánskou etnickou skupinu v Severní Americe. Od roku 1938 mají kmenovou radu (74 členů volených na 4 roky). Aktivně se účastní *hnutí proti rasové diskriminaci a za zlepšení životních podmínek indiánů v USA. Věřící jsou od konce 19. století *křesťané; některé tradiční obřady se udržely dodnes, mnohé jsou uměle obnovovány.

Antropologické výzkumy společnosti Navahů prováděl ve 30. letech 20. století americký antropolog Clyde *Kluckhohn. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

navazština (navaho), *athapaský jazyk užívaný v indiánských rezervacích v Arizoně, Novém Mexiku a v jižním Utahu v USA. (Viz též *Navahové.) (Jaroslav Malina)

navicularis, -e, loďkovitý, člunkovitý (například **os naviculare*). (Ladislava Horáčková)

návléčka [archeologie], drobná *ozdoba (z *bronzu, *železa aj.) opatřená naspodu jednoduchým nebo křížovým ouškem k navléknutí na řemení koňské ohlávky. (Miloslav Slabina)

návrat, věčný:

1. mytická představa, že ve *světě se jen zdánlivě něco děje, kdežto ve skutečnosti se stále vrací a opakuje totéž;

2. představa, že *vesmír se jednou navrátí k svému dnešnímu stavu a tento koloběh se bude věčně opakovat. (Jaroslav Malina)

Navštívení (latinsky: *visitatio*), křesťanský motiv zobrazující setkání Panny Marie a Alžběty v době, kdy obě očekávají *narození dítěte. Tento motiv vznikl v raném středověku jako ilustrace k obrazovému cyklu **Nového zákona*. K nejpozoruhodnějším dokladům jeho ztvárnění patří scény ze sochařské výzdoby gotických *katedrál, například ze západního průčelí *dómu v Remeši ve Francii (1225) a v Bamberku v Německu. (Jaroslav Malina)

Nazcané, *Nazkané.

nazcaská kultura, *kultura, nazcaská.

Nazkané, zaniklá populace jihoamerických *indiánů v jižních oblastech Peru; dosáhli úrovně mezoamerických kultur (polychromní keramika, mytologie, zvláště tvorba obřích zvířecích a rostlinných *symbolů aj.). Vrcholného politického rozmachu dosáhli kolem roku 500 n. l., kdy dobyli údolí Acari. I kulturně byli v této době na výši, tkali barevné látky a

zhotovovali elegantní keramické *láhve a *mísy, malovali na ně několika barvami obrazy znázorňující různé výjevy z každodenního života a mytologie, rostliny a zvířata (včetně opic dovážených z amazonských džunglí na druhé straně And) a postavy s hlavami poražených nepřátel. Na této keramice se objevují také zmenšeniny monumentálních obrazců na planině Nazca (El Ingenio). Na počátku *novověku se stali součástí větších peruánských etnik (*Kečuové, *Inkové aj.). (Viz též *kultura, nazcaská.) (Jaroslav Malina)

Nazlet Khater (střední Egypt), *archeologická lokalita z období *mladého paleolitu s doklady nejstarších dolů na kamenné suroviny; dále zde byly nalezeny *rituální hroby; stáří 36 000–33 000 let př. n. l. (Jiří A. Svoboda)

názor, na rozdíl od běžného přesvědčení neznamena slovo „názor“ mínění nebo osobní pohled na věc („sice to nevím, ale je to můj názor“). Synonymem k názoru je nazření, nazírání; všechny tyto termíny vyjadřují schopnost bezprostředního smyslového (vizuálního, hmatového, čichového) uchopení předmětu vnímání či poznání. Jako takový je názor první a nejdůležitější zdroj každého poznání.

1. První podrobné moderní rozpracování problematiky názoru obsahuje hlavní dílo Immanuela *Kanta, *Kritik der reinen Vernunft* (1781, česky: *Kritika čistého rozumu*. Praha: Oikoymenth, 2001), kde je v kapitole Transcendentální estetika rozvinuta transcendentální teorie apriorních principů vnímání čili názoru. Transcendentální estetika je nauka o smyslovém poznání, pokud toto poznání obsahuje prvky, které umožňují poznatky a priori. Kant v ní nezkoumá smyslovost a smyslové poznání vůbec, protože to je předmětem *antropologie; nezabývá se všemi smyslovými kvalitami, které prostřednictvím počítků *subjekt získává (barva, světlo, zvuk atd.); jde výhradně o nauku o těch prvcích smyslovosti, které umožňují poznání a priori, a tyto prvky, elementy, jsou dva: *prostor a *čas. Už před Kantem *noetika tvrdila, že apriorní poznání je možné prostřednictvím obecných pojmů rozumu. Avšak až Kant dospěl k přesvědčení, že nezkušenostní prvky těchto pojmů náležejí k našemu názoru, a tedy ke smyslovosti. Z toho pro něj vyplývají dva hlavní úkoly: 1. dokázat, že prostor a čas původně náležejí subjektu jakožto formy jeho smyslového názoru; 2. dokázat, že prostřednictvím těchto forem názoru je možné poznání a priori.

Podle Kanta probíhá proces poznání podle následujícího schématu: Prvotním vztahem poznání k poznávaným předmětům je „názor“ (*Anschauung*). Názořem člověk bezprostředně postihuje jednotlivé věci. Předpokladem názoru ale je, že je dán „předmět“ (*Gegenstand*) poznání; názor je pasivní, je to nahlížení daného, nikoli nějaký aktivní, spontánní a tvořivý náhled, intelektuální názor. Předmět poznání může být člověku dán jedině prostřednictvím receptivní smyslovosti; předmět je dán afekcí mysli a tato schopnost být afikována (tj. být pohnuta sřetěžením afektů) se nazývá smyslovost (čili receptivita, tj. „schopnost“ [*Fähigkeit*] získávat představy [*Vorstellungen*] týmž způsobem, jakým je naše mysl afikována předměty). Předmět je pochopen jako materie smyslovosti. Působení předmětu, který afikuje naši mysl, na schopnost představivosti se nazývá *počitek (*Empfindung*). Názoř, který se týká určitého předmětu prostřednictvím počítku, se nazývá empirický; jinak řečeno, počítkový vztah k předmětu poznání je empirický (*a posteriori). Máme-li nyní empirický názor, není jeho předmět ještě pojmově určený (není určen právě proto, že je to *empirický* názor): takový pojmově neurčený předmět empirického názoru se nazývá „jev“ (*Erscheinung*).

V jevu je rozlišena jeho látka a forma: látka je identická s tím, co vyvolává počitek; naproti tomu forma jevu je to, co způsobuje, že různost počítků může být uspořádana do určitých vztahů. Látka jevu je dána jen a posteriori, kdežto forma jevu musí už být předem připravena v afikované mysli, a je tudíž *a priori: důsledkem je to, že forma jevu musí být zkoumána odděleně od počítků. A právě taková představa, v které není přítomno nic, co by náleželo k počítku, je nazvána *čistá*, to znamená představa v transcendentálním rozvažování. Proto i čistá forma smyslového názoru nemůže mít nic společného s počítky, ale naopak, setkáme se s ní výhradně na té úrovni, kde probíhá nazírání veškeré různorodosti jevů podle jistých vztahů, to

znamená na úrovni „mysli“ (*Gemüt*), čili a priori. Taková čistá forma smyslovosti se označuje jako *čistý názor*. K tomuto názoru se propracujeme tehdy, jestliže například v představě nějakého tělesa izolujeme nejprve to, co je o něm obsaženo v rozvažování (jeho bytnost, síla, dělitelnost), pak izolujeme to, co je v počitcích (barva, tvrdost, vůně, neproniknutelnost). Poté zůstává něco, co není v empirickém názoru, tj. u tělesa rozlehlost. Rozlehlost již náleží k čistému názoru, který je a priori, tj. je jako čistá forma smyslovosti v mysli. Existují dvě takové čisté formy smyslového názoru, totiž prostor a čas.

2. Ve *fenomenologii Edmunda *Husserla označuje termín kategoriální názor schopnost našeho smyslového vnímání uchopovat nejen zkušenostně dostupný (empirický) obsah poznávaných předmětů, ale také jejich určení nebo vztahy, které se v přirozeném jazyce tradičně považují za produkt pojmenovávání a logického usuzování. Tímto způsobem souvisí pojem kategoriálního názoru s pozdějším výrazem „zření podstat“ (*Wesenschau*) jako výsledkem procesu ideace.

3. Pojem intelektuální názor se objevuje u Johanna Gottlieba *Fichta a Friedricha Wilhelma Josepha *Schellinga, kde označuje schopnost bezprostředního (tzn. nezprostředkovaného) poznání principů našeho vědění, a to jak základních požadavků, které vědění přináší, tak základních pojmů, v nichž je vědění sdělováno. Užití tohoto pojmu bylo výsledkem sporu s Kantem, který se termínu intelektuální názor bránil. Později užíval Fichte termín intelektuální názor rovněž k *vysvětlení poněkud temného pojmu „činné jednání“ (*Tathandlung*).

4. Termín „světový názor“ (*Weltanschauung*) vznikl jako neologismus u Immanuela Kanta, který ho použil zřejmým nedopatřením, protože vzhledem ke schematismu jeho transcendentální filozofie nedává tento termín smysl. Začali ho však velmi záhy využívat představitelé rané německé *romantiky a později další filozofové, například Wilhelm *Dilthey, Karl *Jaspers nebo Max *Scheler. Termín nemá dodnes jasně vymezený obsah a rozsah, obvykle se jím myslí individuální nebo skupinové pojetí (obraz) světa jako celku. Do světových názorů se často promítají nefilozofické, náboženské nebo ideologické motivy a prvky, včetně mocenských zájmů. Právě kvůli vyhraněně ideologickému používání v německém *nacismu a v *marxismu-leninismu trpí pojem světového názoru dodnes historickou zátěží. (Břetislav Horyna)

názor, světový, základní výkladový *princip, jímž se člověk v životě řídí. Na rozdíl od *filozofie je světový názor nekritický a zpravidla nevyslovený, na rozdíl od *náboženství je světový názor právě pouze *názorem, svého nositele tedy k ničemu nezavazuje. (Jaroslav Malina)

na-dené, kmen severoamerických *indiánských jazyků užívaných na Aljašce, v severozápadní a západní Kanadě a na jihozápadě USA. (Viz též *Na-Dené.) (Jaroslav Malina)

Na-Dené, etnické skupiny jazykově příbuzných severoamerických *indiánů z jazykové skupiny *na-dené, jejichž hlavní sídla byla před příchodem *Evropanů v západní části Severní Ameriky. Nejvýznamnějšími etniky této skupiny byli lesní *Athapaskové na severním území, dále *Apačové a *Navahové tvořící jižní křídlo skupiny a pacifičtí Athapaskové, k nimž náležejí malé etnické skupiny *kalifornských indiánů: *Haidové a *Tlingitové a také Eyckové, sídlící v deltě řeky Cooper River na jižním okraji Aljašky (pouze 200 jedinců). Kulturně se ovšem tyto skupiny často výrazně lišily. V současnosti jsou hlavním etnikem této skupiny Athapaskové v počtu několik tisíc příslušníků.

Skupina Na-Dené se zformovala v oblasti Beringova průlivu a v 6. tisíciletí př. n. l. její příslušníci zahájili *migraci k jihu. Kolem roku 4500 př. n. l. dosáhli oblasti dnešního státu Washington (USA), ale opět se začali stěhovat zpět k severu. Během 3. tisíciletí př. n. l. se některé skupiny znovu vydaly na jih a východ a postupně dosáhly svého dnešního rozšíření až po severní Mexiko. Kolem počátku *letopočtu se začala vydělovat jednotlivá etnika.

*Jazykem a kulturou indiánů Na-Dené se zabýval zejména americký antropolog a lingvista Joseph Greenberg. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Ndebelové, *bantuské etnikum žijící v Zimbabwe a Jihoafrické republice (celkem asi 1,5 milionu osob; odhad z roku 2001). *Jazyk patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Původně tvořili součást *kmenového svazu *Zulů, ale na počátku 19. století se osamostatnili a usídlili se v oblasti mezi řekami Zambezi a Limpopo. Jako vojenské, dobře organizované uskupení si podmanili místní etnika *Šonů, vytvořili říši Matabelů a přijali jméno *Matabelové. Po jejím rozpadu zůstali na území Zulů v Transvaalu a zde byli pojmenováni Ndebelové. Jako etnikum se zachovali dodnes a podílejí se na rozvoji ostatních černošských populací v této oblasti (*Sothové, *Svazijci). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

neafinní složka, *složka, neafinní.

neafinní transformace, *transformace, neafinní.

neandertálec, *Homo neanderthalensis.

neandertálský člověk, *Homo neanderthalensis.

nebe, podle náboženských představ místo, kde sídlí bůh, popřípadě bohové, andělé, duchové, duše zemřelých apod. V některých *náboženstvích existuje *víra ve více nebes (*islám), v jiných představa nebe hraje méně významnou roli (*náboženství, řecké).

V *křesťanství je představa nebe oproštěna od konkrétních topografických a předmětných popisů a nebem se míní zejména stav duše člověka, který zemřel v přátelství s *Bohem a očekává *vzkříšení v blaženém nazírání na Boha. Většinou je považováno spíše za dar Boží *milosti než za odměnu. (Jaroslav Malina)

Nebesa, *Tchien.

nebeská tělesa jako kulturní fenomén, *tělesa jako kulturní fenomén, nebeská.

nebeský mandát, *tchien-ming.

nebeský pohřeb, *pohřeb, nebeský.

nec aliud sentire nec aliud loqui [latinsky], nemá se jinak myslet a jinak mluvit.

nec fieri potest, ut ubi messis sit, ubi satum non est [latinsky], nemůže se stát, aby byla sklizeň tam, kde se nezasilo.

necenová konkurence, *konkurence, necenová.

Nečasová, Lucie (18. 6. 1982, Mariánské Lázně), česká kulturoložka a kulturní antropoložka. Absolventka *kulturologie na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Předmětem jejího vědecko-výzkumného zájmu v rámci doktorandského studia na Katedře teorie kultury jsou kulturní proměny lakandonských indiánů v Mexiku. Realizuje terénní výzkumy v domorodých vesnicích Lacanjá a Nahá, spojené se studiem na univerzitě CIESAS – Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social. V centru jejího zájmu je především proměna *lakandonské kultury v důsledku modernizace a změny v postavení lakandonských žen v soudobé lakandonské společnosti. Kontakt: Mgr. Lucie Nečasová, e-mail: lucienecasova@hotmail.com. (Václav Soukup)

nečisté, téma antropologických výzkumů britské sociální antropoložky Mary *Douglasové (1921–2007), která se interpretací této kategorie pokusila prokázat hypotézu, že nečistota je univerzálním morálním symbolem označujícím hranice mezi sociálními kategoriemi. Ve své knize *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo* (Čistota a nebezpečí: Analýza pojmu poskvrnění a tabu, 1966) provedla originální strukturální analýzu nečistoty jako „nehodné záležitosti“. Na základě studia širokého spektra etnografické a antropologické literatury formulovala *hypotézu, že nečistota je univerzálním morálním symbolem označujícím hranice mezi sociálními kategoriemi. Podle Mary Douglasové je na fenomén nečistého možné pohlížet jako na něco, „co je nemístné“. Jak sama přiznává, tato myšlenka ji poprvé napadla při návštěvě přátel v koupelně jejich starého domu. Problém,

který zde řešila, bezprostředně nesouvisel s mírou nečistoty této místnosti (koupelna byla perfektně čistá), ale s atypicky adaptovaným interiérem. Koupelna, ve které se Douglasová cítila nepohodlně a nepříjemně, byla vybudována ze zadní chodby, oddělené od bočních schodišť dvěma dveřmi. Pocit nečistoty prohlubovalo vnitřní vybavení místnosti, které ilustrovalo její původní funkci skladiště věcí (knihy, zahradnické náčiní, řada holínek). V tomto absurdním kontextu prostě koupelna nebyla „namístě“. Na základě této zkušenosti dospěla k názoru, že čistota není oceňována z toho důvodu, že nečistota ohrožuje lidské zdraví, ale proto, že je hrozbou pro kulturní řád. K tomu, abychom se někde cítili „čistě“, nestačí tedy odstranit špínu, ale je nezbytné pozitivně reorganizovat celé okolí (kulturní kontext) tak, aby odpovídalo našim představám.

Podle Mary Douglasové je charakteristickým rysem lidského chování a prožívání neustálá snaha fixovat lidmi vytvořený kulturní řád a ostražitě hájit jeho hranice. Lidská touha dát obrazu světa jasnost, zřetelnost a jednoznačnost vede člověka k tomu, aby eliminoval vše „nečisté“, co narušuje naše standardní vnímání a interpretování reality. Z této perspektivy například nejsou nečisté boty, avšak nečisté je položit je na jídelní stůl. Ani potrava sama o sobě není nečistá, ale je nečisté nechat kuchyňské nádobí v ložnici nebo zahradnické potřeby v koupelně. Jinými slovy, kategorie nečistoty představuje kulturní konstrukci, sloužící v různých společnostech k eliminaci toho, co je považováno za „nemístné“, asociuje nepořádek a narušuje sociální řád. Koncept „nečistého“ využila Mary Douglasová originálním způsobem pro analýzu lidského těla jako symbolu politické a sociální struktury. Zvláštní pozornost věnovala tomu, jak se v konkrétním kulturním kontextu stávají *symbolem nečistoty a sociálního ohrožení tělesné otvory, menstruační krev, sliny a moč.

Kategorii nečistého použila jako klíče k pochopení odlišných *sociokulturních regulativů ve své analýze zákazu konzumace vepřového masa v židovské kultuře. Podle Douglasové nemá tento zákaz nic společného s problémy chovu prasat v oblasti *Blízkého východu (ekologická determinace) ani s potenciálními zažívacími potížemi *Židů (biologická determinace). Na základě analýzy židovských stravovacích zákazů, sepsaných v **bibli* (třetí kniha Mojžíšova – **Leviticus*) dospěla k závěru, že určitá zvířata nebyla určena ke konzumaci, neboť něco na nich znesvěcovalo jejich požitelnost a činilo. Podle knihy *Leviticus* původně „čistá“ pozemská zvířata měla být čtyřnohá sudokopytnatá zvířata, která přežvykovala. Prasata byla „opovrhovaná“ a „nečistá“, protože se jedná o čtyřnohá sudokopytnatá zvířata, která nepřežvykují. „Čistá“ létající zvířata musela mít peří a používat k letu křídla. Proto byl skákavý hmyz „nečistý“, neboť měl šest nohou, nechodil, nelétal a neměl peří. „Čistí“ vodní živočichové museli mít ploutve a šupiny. Proto byli zakázáni korýši, přestože žili v moři. Neměli totiž ani ploutve, ani šupiny. Nečistota domácích i divokých prasat ovšem nevyplývá pouze z jejich nežádoucího taxonomického statusu nepřežvykavců (mezi něž je řadí i moderní věda), ale také ze skutečnosti, že prasata žerou mršiny a že je chovají nežidovské komunity.

Na první pohled je zákaz požívání vepřového iracionální. Pokud ale zasadíme tento sociokulturní regulativ do kontextu ostatních židovských stravovacích zákazů a srovnáme je s potravou povolenou, význam tohoto *kulturního vzorce vystoupí do popředí. Mary Douglasová je přesvědčena, že se jedná o viditelný údaj v hierarchii hodnot, s níž ten, kdo zboží nahromadil, plně souhlasí. Při nákupu masa totiž židé, kteří nakupují pouze „čisté“ – *košer suroviny, odpovídají jejich kulturní tradici, vykonávají něco mnohem významnějšího než pouhé obstarávání prostředků k ukojení hladu. Dávají najevo svou solidaritu s ortodoxním židovstvím a posilují tak svoji kulturní *identitu. Péče, kterou židé věnují stravovacím pravidlům, se tak stává viditelným měřítkem jejich oddanosti normám vlastní kultury. Limitovaný výběr potravy se tak proměňuje v symbolické sociální poselství posilující integritu a stabilitu židovského společenství. (Václav Soukup)

nedíl, ve *středověku základní *instituce v *rodinném a majetkovém právu; rodové, respektive rodinné společenství, v němž majetek náležel všem zúčastněným tak, že (na rozdíl od běžného spoluvlastnictví) žádný účastník nikdy nemohl sám disponovat ani žádnou jeho částí, ač mu právo k celku zůstalo zachováno. Nedíl byl v právu české *šlechty zrušen *Obnoveným zřízením zemským* (roku 1627 pro Čechy, v roce 1628 pro Moravu). Nešlo o čistě šlechtickou instituci, je spojován se svobodným držením majetku.

Středověké právo rozlišovalo trojí případ svobodného nedílu: otcovský (respektive dědovský), bratrský a strýcovský. Okolnost, zda je někdo se svými příbuznými v nedílném společenství, se dokazovala svědky, listinami, zápisy v *zemských deskách. (František Čapka)

nediskriminace u znevýhodněných skupin, zásada uplatňovaná v přístupu k místním programům zaměstnanosti a v účasti na nich. Neměla by existovat *diskriminace z důvodu zdravotního postižení, etnické příslušnosti, věku ani jiné formy diskriminace. I při uznání zásady nediskriminace je v jistých případech nutná *pozitivní diskriminace některých skupin formou cílených programů sledujících odstranění dlouhodobé nezaměstnanosti těchto skupin. Součástí struktury a provádění místních iniciativ pro zaměstnanost by měla být politika rovného přístupu k místním příležitostem (vzdělávacím programům, pracovním profesnímu poradenství, bydlení, zdravotní péči, sociálním službám atd.). (Marie Dohnalová)

nedotknutelní, též nedotýkatelní (anglicky: *untouchables*, německy: *die Unberührbaren*, rusky: *něprikasajemyje*), zavedené populární označení indických *kast, podkast, kmenových populací a znevýhodněných sociálních vrstev stojících mimo systém tradičních čtyř *varn, tj. vyloučených z kastovního systému posvěceného ortodoxní tradicí *hinduismu. V novější odborné literatuře i publicistice tento výraz zvolna vytlačuje termín *dalit* (ze sanskrtu: *dalita*, „zničený, zlomený“, v hindštině: „týraný, potlačený“), který zavedl indický politik a sociální reformátor Bábásáhab Bímráo Rámadží Ambédkar (1891–1956), jenž sám patřil k této utlačované skupině. Byl jedním z autorů *ústavy nezávislé Indie a iniciátorem ustanovení o neústavnosti kastovní diskriminace.

Sami příslušníci komunity dalitů, kam patří vykonavatelé „nečistých“ povolání, jako jsou prادلáci (*dhóbi*), koželuzi (*čámar*), odklízeči mršin, metaři a počišťovači (pejorativně zvaní *bhángí*, „zkouření konopím [*bháng*]“), ale i chudí rolníci a bezzemci, lidoví umělci nebo pouliční provozovatelé drobných řemesel, tento název považují za politicky korektní a přijatelnější nežli historický název *pária anebo *Gándhího označení *haridžan* (doslova „lid boží“, tj. *boha hinduistů Hariho), jež je dnes pocíťováno jako urážlivě blahosklonné. Ambédkar se stal přední osobností *hnutí za povznesení dalitů a inicioval jejich *konverze od hinduismu s jeho „odstupňovanou nerovností“ k *buddhismu, respektive neobuddhistické reformní škole, kterou založil pod názvem *navajána* („nová cesta či vozidlo“), nabízející svým vyznavačům důstojnost, naději a sebezdokonalení. První hromadný přestup 4000 dalitů na buddhismus se uskutečnil 14. října 1956 a v následujících letech jejich příkladu následovaly statisíce nedotýkatelných. (Jan Filipický)

Needham, Rodney (původním jménem Rodney Phillip Needham Green, 15. 5. 1923, Kent, Anglie – 4. 12. 2006, Oxford, Anglie), britský sociální antropolog; představitel britského *strukturalismu. Studoval na School of Oriental and African Studies (1947–1948), na University of Oxford (1948–1953) a následně v Leydenu. Doktorát filozofie získal v roce 1953. Profesionální dráhu spojil s Oxfordskou univerzitou, kde působil od roku 1956.

Needham uskutečnil několik terénních výzkumů: na Borneu (Penan) (1951–1952), kam se vrátil ještě v roce 1958, na ostrově Sumba (1954–1955) ve východní Indonésii. Spolu s antropologem Edmundem *Leachem (1910–1989) rozhodujícím způsobem přispěl k rozvoji strukturalismu a jeho šíření v britské a americké *sociální a *kulturní antropologii. Patřil také k předním odborníkům na otázky *příbuzenství. Do angličtiny přeložil stěžejní díla francouzských sociologů a antropologů – Émila *Durkheima (1858–1917), Arnolda van

*Gennepa (1873–1957), Roberta Hertze (1881–1915), Marcela *Mausse (1872–1950) a Clauda *Lévi-Strausse (narozen 1908). Vedle francouzské sociologie a antropologie jej ovlivnilo filozofické myšlení rakouského filozofa Ludwiga *Wittgensteina (1889–1951).

Postoj ke strukturalismu formuloval v díle *Structure and Sentiment: A Test Case in Social Anthropology* (Struktura a smýšlení: Případová studie v sociální antropologii, 1962), v němž obhajoval Lévi-Straussovo dílo *Les Structures élémentaires de la parenté* (Elementární struktury příbuzenství, 1949) proti kritice Georga Homansa (1910–1989) a Davida *Schneidera (1918–1995). Rovněž hájil Durkheimův sociologismus, v němž jsou sociální jevy považovány za nadindividuální; sociální fakty nelze vysvětlit psychikou individuí. Homans a Schneider se podle Needhama dopustili chyby, když Lévi-Straussův přístup, který stojí na Durkheimově sociologismu, kritizovali z perspektivy psychiky jednotlivců.

Needhamovy práce *Rethinking Kinship and Marriage* (Přehodnocení příbuzenství a manželství, 1971) a *Remarks and Inventions: Skeptical Essays about Kinship* (Poznámky a nápady: Skeptické eseje o příbuzenství, 1974) patří k hlavním dílům v oblasti *antropologické teorie příbuzenství. Zaměřil zde pozornost na klíčové antropologické pojmy: *příbuzenství, *incest, *tabu apod. Tyto pojmy označil za kulturně podvázané (jsou používány v mnoha kontextech a souvislostech), a považoval je proto za nevhodné pro komparativní analýzy. V práci *Belief, Language, and Experience* (Věra, jazyk a zkušenost, 1972) analyzoval pojem „víra“ v mezikulturní perspektivě a kladl si otázku, zda je *víra zkušenost. Víru označil za výraz „pro všechno“ – pojem je používán v mnoha souvislostech a významech a jako takový nemá podle něho žádnou hodnotu pro etnografickou práci. (Martin Soukup)

Neferefre (dřívější čtení Raneferef), vládce 5. dynastie, starší syn *Neferirkarea a královny *Chentkaus II. Údaje o délce jeho *vlády stanoví *Turínský seznam králů x + 1 a *Manéthó 20 let. Neferefreovu nedokončenou *pyramidu s rozlehlým zádušním chrámem a svatyní nože objevila česká expedice koncem 70. let minulého století v *Abúsíru. Podle výsledků antropologických výzkumů zemřel Neferefre ve věku 20–23 let. Dosud se nepodařilo najít Neferefreův *sluneční chrám. (Břetislav Vachala)

Neferirkare, vládce 5. dynastie. *Manéthó uvádí délku jeho *vlády 20 let. Neferirkare, za jehož vlády byla provedena rozsáhlá reforma státní správy, si postavil pyramidový *komplex v *Abúsíru a sluneční chrám na neznámém místě. (Břetislav Vachala)

Nefertiti (kolem roku 1350 př. n. l.), egyptská královna. Byla manželkou *Amenhotepa IV. – Achnatona a zřejmě faktickou spoluvládkyní, podílela se i na jeho náboženské reformě. Její portréty z dílny sochaře Thutmose z doby kolem roku 1350 př. n. l., nalezené v *Tell el-Amarně, patří k nejpůsobivějším zobrazením ženské tváře v historii výtvarného umění. (Břetislav Vachala)

neformální (složenina z české předpony *ne-* a z latiny: *formālis*, „týkající se podoby; vnější; příkladný“), neulpívající na vnější formě, zdůrazňující obsah, nemající předepsanou formu; věcný, podstatný; prováděný bez obvyklých formalit, upouštějící od nich; přirozený, neobřadný. (Jaroslav Malina)

neformální autorita, *autorita, neformální.

neformální sektor, *sektor, neformální.

nefrit, *jadeit a nefrit.

nefron, základní stavební a funkční jednotka *ledviny. Skládá se z Malpighiova tělíska (*corpusculum renale*) a kanálku (*tubulus renalis*). *Corpusculum renale* je tvořeno tepenným klubíčkem (*glomerulus*), které je uloženo v Bowmanově váčku (*capsula glomeruli*). Váček má dvojitou stěnu a prostor uvnitř této stěny je slepým začátkem kanálku nefronu, který na *capsula glomeruli* navazuje. Na *tubulus renalis* je možno odlišit proximální kanálek, Henleovu kličku a distální kanálek. Konečný úsek kanálku nefronu ústí do sběracího kanálku (*tubulus colligens*). Několik sběracích kanálků se pak sdružuje a vytváří papilární vývody

(*ductus papillares*), které se otevírají na hrotech pyramid ve *foramina papillaria*. (Lenka Vargová)

Negidalcí (Eklan Bejenin, „Zdejší lidé“), mizící etnická skupina žijící v povodí řeky Amguň (přítok Amuru) v Chabarovském kraji Ruské federace. V 18. století a v 1. polovině 19. století relativně početné etnikum v povodí Amuru a v přilehlých oblastech, v roce 1926 již jen 426 osob, 567 příslušníků podle cenzu z roku 2002; počet Negidalců mluvících svým *jazykem se zmenšuje. Jazyk patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny. Na jejich etnogenezi se podíleli *Evenkové, kteří se usadili v povodí řeky Amur a Amguň, kulturně mají blíže k *Nanajcům, *Nivchům a *Ulčům, kteří se s Evenky mísili. Živili se rybolovem, dále chovali tažné psy. V 19. století byli připojeni k carskému Rusku, formálně považováni za *pravoslavné, ovšem do nedávné doby měl velký význam *šamanismus a *animismus s prvky *totemismu (*kult medvěda aj.). (František Bahenský, Lukáš Šín)

negociace (z latiny: *negōtium*, „zaměstnání, práce, činnost, úkol“; *negotior*, „provozovat obchod, obchodovat“):

1. jednání, dohadování, vyjednávání; zprostředkování;
2. mezistátní jednání v oblasti výměny zboží nebo cel;
3. odkup dokladů na zboží nebo směnek vystavených bankou na základě dokumentárních akreditivů. (Marie Dohnalová)

Negrilové, *Pygmejové.

Negrité (ze španělštiny: *negritos del monte*, „malí černoši z hor“), souhrnné starší označení několika populací obyvatel žijících v jižní a jihovýchodní Asii a *Oceánii (*Melanésii), které se odlišují menším vzrůstem (140–150 cm) a tmavší pletí. Jde o skupiny převážně horských populací kočovných lovců a sběračů, část populace jsou zemědělci; bývají zařazováni mezi *přírodní národy. Žijí v různých od sebe oddělených oblastech a netvoří vzájemně etnickou jednotu – termín Negrité je antropologický. Patří k nim *Aetové na Filipínách (60 000), Minkopiové a Onghiové na Andamanských ostrovech (asi 1 000), *Sakájové a *Semangové na jihu Malajského poloostrova (3 000), *Veddové na Šrí Lance a trpasličí populace objevené na *Nové Guineji ve druhé polovině 20. století. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Negroidé (Negridé; *černoši, z latiny: *niger*, „černý, tmavý, temný“):

1. jedno ze tří základních lidských plemen (*ras), přesnější označení je negroidní plemeno (rasa), případně černošské plemeno;
2. souhrnné označení všech černošských etnických skupin, a to jak paleonegroidních (*Křováci, *Negrité, *Pygmejové aj.), tak i neonegroidních, tj. *bantuských, *nilotských a *súdánských. Hovoří více než 600 různými *jazyky. Mezi neonegroidními etniky je třeba rozlišovat jako zvláštní skupinu americké černochoy, kteří jsou dnes většinou *míšenci, zvláště s *bělochy (80 %), ale také s *indiány, *Číňany a jinými mimoevropskými etniky (20 %). Kromě toho se američtí černoši vyznačují dalšími zvláštnostmi ve způsobu života, v kultuře i společenství, zvláště výrazná je jejich amerikanizace, tj. přejímání amerického způsobu života. (Jaroslav Malina)

nehet, *unquis.

nehomologické chromozomy, *chromozomy, nehomologické.

nehybný hybatel, *hybatel, nehybný.

neinvazivní vyšetřovací metody v antropologii, *metody v antropologii, neinvazivní vyšetřovací.

nejednání, *nezasahování (*wu-wej).

nejstarší egyptština, *egyptština, nejstarší.

nejstarší paleolit, *paleolit, nejstarší.

nejstarší písmo, *písmo.

nejstarší stavby a obydlí, *stavby a obydlí, nejstarší.

nejstarší suroviny, *suroviny, nejstarší.

nejstarší technologie, *technologie, nejstarší.

nejstarší umění, *umění, paleolitické.

nejstarší výživa, *výživa, nejstarší.

Nejvyšší bytost, *bytost, Nejvyšší.

nejvyšší dobro, *summum bonum.

Nejvyšší kontrolní úřad, *úřad, Nejvyšší kontrolní.

Nejvyšší soudní úřad, *úřad, Nejvyšší soudní.

nejvyšší zemský hofmistr, *hofmistr, nejvyšší zemský.

nejvyšší zemský písař, *písař, nejvyšší zemský.

nejvyšší zemský purkrabí, *purkrabí, nejvyšší zemský.

nejvyšší zemský sudí, *sudí, nejvyšší zemský.

nekoitální sex, *sex, nekoitální.

nekonečno, aktuální (z latiny: *actuālis*, „činný“), nekonečno chápané jako výsledek dokončeného procesu, je realizováno nekonečnou množinou považovanou za jediný celek. (Jaroslav Malina)

nekonečno, potenciální (z latiny: *potentiālis*, „možný“), nekonečno chápané jako možnost nikdy nekončícího pokračování procesu. (Jaroslav Malina)

nekrologie (z řečtiny: *nekros*, „mrtvý“ a *fagein*, „pojídat, jíst, živit se“), požívání (lidských) mrtvol.

Většina *kultur a společností světa považuje nekrologii za nepřirozenou, patologickou, nebo přímo zločinnou a řadí ji mezi zákazy (*tabu), jejichž porušení je velmi tvrdě sankcionováno – vyhoštěním viníka z komunity nebo jeho fyzickou likvidací. (Jaroslav Malina)

nekrofilie (z řečtiny *nekros*, „mrtvý“ a *filein*, „milovat“), jedna ze (spíše vzácnějších) sexuálních perverzí, pohlavní atrakce, vzrušení, potěšení z kontaktu s mrtvolou či ukájení se na mrtvolách, v „ideálním dokonaném případě“ sexuální obcování s mrtvolou. Nejstarší popis tohoto jevu zaznamenal řecký historik *Hérodotos v prostředí egyptských balzamovačů mumií (překlad Jaroslava Šonky): „(...) Ženy význačných mužů nedávají hned balzamovat, jak zemrou, a také ne takové, které jsou velmi krásné nebo které něčím vynikaly. Ty odevzdávají balzamovačům teprve třetí nebo čtvrtý den. Dělají to proto, aby se balzamovači s těmi ženami nepouštěli do *soulože. Byl totiž jeden přistižen, že souložil s čerstvou mrtvolou, a udal ho jeho druh v povolání.“

Většina *kultur a společností světa považuje nekrofilii za nepřirozenou, patologickou, nebo přímo zločinnou a řadí ji mezi zákazy (*tabu), jejichž porušení je velmi tvrdě sankcionováno – vyhoštěním viníka z komunity nebo jeho fyzickou likvidací. (Jaroslav Malina)

nekrokaustie (z řečtiny: *nekros*, „mrtvý“ a *kaustos*, „žhavý, spálený“), spalování mrtvol. (Jaroslav Malina)

nekrolatrie (z řečtiny: *nekros*, „mrtvý“ a *latria*, „uctívání, prokazování náboženské úcty“), uctívání, *kult mrtvých. (Jaroslav Malina)

nekrologium (z řečtiny: *nekros*, „mrtvý“ a polatinštěné formy řeckého: *logeion*, „archiv, seznam“), seznam zemřelých členů *konventu, případně řádu a dobrodinců; pořizován pro systém výročních modliteb za zapsané osoby. (Jaroslav Malina)

nekromancie, *nekromantie.

nekromantie (z řečtiny: *nekromanteia*, „věštění s pomocí duchů zemřelých“), věštění s pomocí duchů zemřelých. (Jaroslav Malina)

nekropole (z řečtiny: *necropolis*, „město mrtvých“), *město mrtvých (původně tak byl označen rozsáhlý *hřbitov v helénistické *Alexandrii); pravěké nebo starověké pohřebiště, hřbitov. (Jaroslav Malina)

nekróza (z řečtiny: *nekros*, „mrtvý“), odumření *tkáně či části orgánu, k němuž dojde v živém organismu. Příčiny nekrózy jsou různé (fyzikální vlivy, těžký *zánět, některé jedy, špatné zásobení kyslíkem a živinami). Příkladem může být *infarkt myokardu, který vzniká jako důsledek nedostatečného krevního zásobení při uzavěru přívodné tepny (*ischémie). Jiným typem nekrózy je *gangréna. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

neliberální demokracie, *demokracie, neliberální.

Němci:

1. *národ žijící ve Spolkové republice Německo (asi 68 milionů, odhad z roku 2005), menšiny žijí ve Francii (asi 1,5 milionu), v Maďarsku (asi 200 000 osob), Rumunsku (asi 50 000), Dánsku (ca 50 000), České republice (podle cenzu v roce 2001 39 000), Polsku (údaje kolísají v řádu desetitisíců/statisíců) a na Slovensku (asi 6 000). V Rusku žili Němci původně v Povolží, následovalo silné vystěhovalectví do Německa. Část německé populace žije v zámoří (Namibie aj.). Jazykově (*němčina) patří k západní skupině *germánské větve *indoevropské rodiny; existují velké rozdíly mezi dialekty (spisovná forma je společná, tzv. hochdeutsch). Věřící jsou *křesťané (*protestanti i *katolíci);

2. vlastní jméno *Deutsch* pochází z 8. století n. l. a bylo poprvé použito při sjednocování germánských etnik v rámci *franské říše jako společné označení pro středověký národ. Původní slovanské označení Němci znamená „němí lidé“. Základem pro formování německého národa se staly nejen sjednocené populace *Germánů ve východofranské říši, především *Alemáni, *Bavoři, *Duryňové, *Frankové, *Frísové, *Hessové, *Sasové, *Švábové a další, ale také *keltská a *západoslovanská etnika usídlená na území Německa. K jejich úplnému zformování došlo v průběhu 11. a 12. století, kdy vzniklo Knížectví saské (1180). Poté se připojily další skupiny jako Meklenburčané nebo *Rakušané a poměrně rychle se vytvořily též jazykové *varianty dolnoněmecká a hornoněmecká. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Němcová, Božena (4. 2. 1820, Vídeň, Rakousko – 21. 1. 1862, Praha), česká spisovatelka; nejpopulárnější česká prozaička 19. století, sběratelka lidové české a slovenské slovesnosti (poznatky o stavu regionální lidové kultury začala publikovat v polovině 40. let 19. století v časopisech *Česká včela* a *Květy*), představitelka aktivního křídla národního obrození a výjimečná osobnost, která se dokázala vzepřít dobovým společenským *normám a *konvencím. Její jazykově vytříbená a bohatá tvorba obhajovala národně obrozenecké ideály. V povídkové tvorbě a zejména v idylické próze *Babička* (1855) oslavovala život a morálku prostého, národně uvědomělého českého lidu. Rozpor mezi autorčinou buditelkou, idylicko-didaktickou tvorbou a jejím tragickým životním osudem, ale také její bouřlivý citový život se podílely na mytizaci tvorby i její osoby. Čtenáře vzrušuje také autorčin nejasný původ, jehož tajemství se dosud literárním historikům nepodařilo odhalit.

němčina, *jazyk patřící k západní skupině *germánské větve *indoevropské rodiny. Četné německé dialekty lze rozdělit na horní, střední a dolní. Spisovný jazyk je založen na horní němčině (tzv. Hochdeutsch). Nejstarší památky pocházejí z 8.–9. století, jednotná forma se utvářela od 15. století z jazyka dvorních kancelářů. V 16. století vznikl na základě překladu *bible, pořízeného Martinem *Lutherem, jednotný německý jazyk (Neuhochdeutsch); ten se stal také úředním, mnohde i hovorovým jazykem v celém Německu. V roce 1898 byla přijata jednotná spisovná výslovnost. Do roku 1941 se němčina psala převážně *variantou latinky – frakturou (švabachem) a její psanou podobou kurentem, v současné době je užívána okrouhlá latinka. Pravopis je spřežkový, podstatná jména se píše velkými písmeny. Němčinu užívá kolem 68 milionů osob v Německu, 8,3 milionu v Rakousku, 4,3 milionu ve Švýcarsku, asi 1,5 milionu ve Francii, dále menšiny v České republice, Dánsku, Maďarsku, Polsku, Rumunsku a jinde. Celkový počet uživatelů němčiny je odhadován na 123 miliony. (Viz též *jazyky světa.) (Jaroslav Malina)

německá říše, *říše, římskoněmecká.

německo-rakouská škola kulturních okruhů, *škola kulturních okruhů, německo-rakouská.

německý idealismus, *idealismus, německý.

německý naturismus, *naturismus, německý.

němečtí rytíři, *rytíři, němečtí.

Nemesis, řecká bohyně odplaty, udílející lidem podle zásluhy štěstí nebo neštěstí a trestající zločin a zpupnost. (Jaroslav Malina)

nemoc (choroba), stav organismu vznikající působením zevních či vnitřních vlivů narušujících jeho správné fungování a rovnováhu.

První *identifikace nemoci jsou písemně zaznamenány v prostředí starověkého *Předního východu. Dochované texty zabývající se *lékařstvím a léčitelstvím však jenom vzácně uvádějí jejich jména (žloutenka [**hepatitis*], „prašivina“, *zlomenina, rána, vřed) a všimají si spíše *symptomů (zimnice, horečka, kašel, bolest, krvácení, výtoky) a terapeutických návodů, které byly téměř vždy doprovázeny i kultovními úkony (*zaklínání, vyhánění *démonů a jiných zlých sil). Prognostické části lékařských textů shromažďovaných do sbírek klínopisných tabulek uložených v knihovnách (*archivy a knihovny, například *Ninive, 7. století př. n. l.) připomínají svými jednoduchými výroky věštby (*věštění, omina): „nemocný se uzdraví, zemře, oslepne, prohlédne“ apod. Mezi častá „onemocnění hlavy“ patřily vředy (ječné zrno?), odstraňované vyříznutím, neléčitelná ztráta *vlasů a ovšem i nemoci duševní („úder démona“, snad záchvat mrtvice, ochrnutí, *debilita). Podle symptomů nemocí očních můžeme předpokládat výskyt světloplachosti, zánětu spojivek (*léčba mastí), obočních *nádorů a šedého i zeleného zákalu, končícího slepotou. Bolestivé záněty *středního ucha byly odstraňovány propíchnutím *bubínku, záněty *ušního boltce potom příkládáním obkladů s pomerančovou šťávou. Tampony s touto šťávou se používaly i při zastavování silného krvácení z nosu. Bolestivý zubní kaz způsoboval „červ“, vyháněný chladivými obklady, žvýkáním neznámých rostlin a zařikáváním. Doložena je i *extrakce zkaženého zubu. Parodontóza a ztráta zubů je uváděna v souvislosti s onemocněním kurdějemi. Z nemocí dýchacího ústrojí jsou popsány příznaky horečnatosti a dušnosti při zánětu průdušnice, plic a *tuberkulózy. Choroby srdeční v lékařských textech chybí, neboť srdce bylo všeobecně považováno za sídlo „duše“. Platí to i o *játrech (**hepar*), dvanáctníku a slezině. Tyto vnitřní orgány zvířat (ovcí a koz) sloužily totiž k věštění a u lidí platily zřejmě za nedotknutelné. Časté žaludeční potíže způsobené zkaženými potravinami provázelo dávení a zvracení, které léčitelé i vyvolávali podáváním směsi *piva a *vína v *nápojích, například opilcům ve stavu kocoviny. K příhodám zaživacího ústrojí patřily průjmy, zánět slepého střeva (končící smrtí), plynatost a krvácivé hemoroidy. Z urologických příhod jsou popsány příznaky výskytu močových kamenů a pomočování, dávaného do souvislosti s parazitickou bilharzií. U žen jsou doloženy výtoky z rodidel, předčasné kontrakce před porodem a samovolné i záměrné *potraty, vyvolané pitím vína na lačno. Choroby pohlavní se zatím nepodařilo identifikovat, předpokládáme však výskyt kapavky a možná i příjice. Příznaky poruch *potence u mužů a předčasného výronu *spermatu se léčily v 1. tisíciletí př. n. l. dosud neznámými afrodisiaky, podávanými orálně i potřením penisu mastmi. Nejčastěji se vyskytovala onemocnění kožní (boláky, plísňe, vředy, snad i *lepra a „*mor“), léčené mastmi a obklady. U nemocí duševních předpokládáme výskyt schizofrenie, epilepsie a (alkoholické?) paralýzy mozku. *Krev byla považována za *symbol života a tekutinu, která v lidském těle rozvádí sílu zlých démonů, způsobujících onemocnění. Zákrokem k jejímu oslabení se stalo „pouštění žilou“.

Léčitelé znali i některá onemocnění zvířat, která ošetřovali jako nemoci lidí. Specializaci na veterinární léčitelství nelze prokázat. (Blahoslav Hruška)

nemoc, Abtova-Lettererova-Siweho, perakutní, blesková a většinou rychle smrtící *varianta *histiocytózy postihující děti do dvou let. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nemoc, Bechtěrevova, *spondylarthritis ankylopoetica*, *chronické zánětlivé systémové onemocnění *pojivových tkání nejasné *etiologie. V současné době převládá *názor, že se jedná o *autoimunní onemocnění podobné revmatoidní *artritidě. Revmatoidním *zánětem bývají postiženy oba křížokyčelní *klouby, což má za následek jejich úplnou *ankylózu. Zánětlivý proces postupuje z křížové oblasti vzestupně a postihuje celou *páteř nebo její podstatnou část. Postupně dochází k *osifikaci *meziobratlových plotének, *intervertebrálních i *kostovertebrálních kloubů, dlouhých i krátkých vazů páteře. V terminálním stadiu choroby vzniká úplná ankylóza páteře v podobě „bambusové tyče“. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

nemoc, Creutzfeldtova-Jakobova, spongiformní encefalopatie *člověka způsobená priony. Je charakteristická postupující demencí spojenou s poruchami pohybové činnosti a funkcí *mozkové kůry. Většina pacientů umírá během několika měsíců po propuknutí choroby. Původce choroby je pravděpodobně totožný s původcem bovinní spongiformní encefalopatie (BSE) neboli *nemoci šílených krav u dobytka. Přenos obdobného onemocnění ovci na člověka zvaného *kuru byl prokázán u domorodých *Foreů na *Nové Guineji při *rituálním požívání mozků. (Petr Bureš)

nemoc, Darlingova, *histoplazmóza.

nemoc, Forestierova, ankylozující *hyperostóza. *Nemoc je součástí *DISH a představuje zvláštní druh degenerativně produktivních změn na *páteři (*spondylózy), které vedou k *ankylóze postižených úseků páteře. Vyskytuje se zpravidla ve vyšším věku, častěji u mužů než u žen. Změny jsou lokalizovány nejčastěji ve středním a *kaudálním oddílu hrudní páteře, vzácněji v krční oblasti. Pro onemocnění je typický vznik masivního pruhu z novotvořené *kostní tkáně na anterolaterální straně postižených obratlových těl, který připomíná stékající vosk. Kostěný pruh prominuje nad povrch páteře, v místě meziobratlových destiček se vlnitě vyklenuje. Obratle tak bývají spojeny do různě velkých bloků. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

nemoc, Gaucherova, dědičné onemocnění s poruchou *metabolismu lipidů. Buňky strádající tuk se hromadí v některých orgánech, například ve slezině nebo v nervovém systému. V *kostech resorbují takzvané Gaucherovy buňky kostní trámečky, k nimž naléhají, takže dochází k osteoporóze, v těžších případech k destrukci celých úseků dřene. Onemocnění je podmíněno mutacemi v * genu na *chromozomu 1 v pozici q21, zodpovědného za tvorbu enzymu glukocerebrozidázy. Onemocnění je velmi časté u *Aškenázi Židů. (Jiřina Relichová)

nemoc, Handova-Schüllerova-Christianova, pokročilejší, *chronická forma *histiocytózy. (Lenka Vargová)

nemoc, Heberdenova, generalizovaná *artróza drobných *kloubů ruky. (Lenka Vargová)

nemoc, Hodgkinova, *lymfom, Hodgkinův.

nemoc, Huntingtonova, (též H. chorea), autozomálně dominantní onemocnění, které se však projevuje až ve středním věku ztrátou koordinace pohybů, mentální demencí a končí smrtí. Je podmíněno nadměrným zvýšením počtu trinukleotidových repetací CAG na krátkém rameni *chromozomu 4. Dříve bývala tato nemoc nazývána „tanec sv. Víta“. (Jiřina Relichová)

nemoc, Kahlerova, *myeloma multiplex, plazmocytom, myelom.

nemoc, Leggova-Calvéova-Perthesova-Maydlova, *nemoc, Perthesova, *osteochondrosis deformans coxae juvenilis*.

nemoc, Niemannova-Pickova, dědičné vrozené onemocnění s poruchou *metabolismu fosfolipidů, které od raného dětství vede k těžkým poruchám vývoje a k smrti. (Lenka Vargová)

nemoc, Ollierova, *chondromatóza.

nemoc, Pagetova, kostní onemocnění neznámé příčiny. *Nemoc je charakterizována překotnou přestavbou *kostní tkáně, dochází ke změně kostní architektiky. Postižení *kostí

není symetrické, mezi chorobnými ložisky zůstávají nezasažená místa – kosti vykazují lokální zduření a mozaikovitou strukturu. Chorobně změněné kosti jsou méně odolné vůči vnějším silám a je u nich zaznamenán vyšší výskyt *zlomenin. Pagetova choroba zasahuje zejména axiální *skelet, výjimkou však není zasažení jen jedné kosti. Při Pagetově chorobě mohou být *ploché kosti lebky robustní, rozšířené až na několik centimetrů. Na řezu jsou obě *laminy (externa i interna) ztenčené, zatímco *diploe je zbytnělá a má „pemzovitý charakter“.
(Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nemoc, Perthesova, též nemoc Leggova-Calvéova-Perthesova-Maydlova, *osteochondrosis deformans coxae juvenilis*. Tato choroba se vyskytuje v dětském věku, postihuje hlavně chlapce. Při Perthesově nemoci dochází k aseptické *nekróze hlavice *stehenní kosti. *Etiologie je nejasná. Za hlavní příčinu aseptické nekrózy se pokládá nedostatečná výživa nebo úplné přerušování krevního zásobení v době vývoje *kosti. Hlavice *femuru je oploštělá, rozšířená a nabývá houbovitého charakteru, krček femuru se zkracuje, čímž se výrazně zmenšuje *kolodiazální úhel (**coxa vara*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nemoc, Pottova, *spondylitis tuberculosa*, *tuberkulózní *zánět páteře. Pro Pottovu chorobu je charakteristické postižení dvou až čtyř sousedních obratlů, nejčastěji *kaudálních *hrudních a *kraniálních bederních. Zánětlivým procesem je nejprve napadena spongiózní *kostní tkáň uvnitř obratlového těla, která podléhá vlivem proteolytických enzymů destrukci. Následuje pro tuberkulózu specifická *nekróza – *kaseifikace (zesýrovatění) destrukovaných kostěných trámčů, jejímž výsledkem je žlutá, sýrovitá hmota (*kasein). Tělo postiženého obratle naplněné kaseinem není schopné odolávat běžné fyziologické zátěži a zpravidla dochází ke kompresivní *zlomenině jeho přední části. Sýrovitá hmota může stékat po **musculus psoas major* až do malé pánve (takzvaný psoatický absces). Kolabované obratle nabývají při pohledu ze strany klínovitý tvar, vzájemně spolu splývají a dochází k úhlovému zakřivení páteře. Vzniká takzvaný tuberkulózní **gibbus*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nemoc, Scheuermannova, juvenilní hrudní *kyfóza. U této *nemoci dochází k aseptické *nekróze *apofýz *obratlů. Etiologie nemoci je nejasná. Obecně se za hlavní příčinu aseptické nekrózy pokládá nedostatečná výživa nebo úplné přerušování krevního zásobení v době vývoje *kosti. Scheuermannova choroba se obvykle manifestuje mezi 12.–18. rokem života. Postihuje nejčastěji střední a *kaudální hrudní obratle (**vertebra thoracica*). V zasaženém úseku způsobuje rozpad apofýz zástavu *růstu obratlů s následnou klínovitou deformací obratlových těl. Vlivem změněných mechanických poměrů dochází zpravidla současně k výhřezu huspeninového jádra přilehlé meziobratlové ploténky (na terminálních plochách sousedních obratlů jsou *Schmorlovy uzly). Klínovité deformace obratlů způsobují různě výraznou kyfózu páteře v postiženém úseku. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nemoc, Tay-Sachsova, recesivně dědičné onemocnění podmíněné *mutací genu *HEXA* na *chromozomu 15, zodpovědného za tvorbu hexosaminidázy A. Postižení mají zpoždění vývoje a mentálních schopností následované paralýzou a ztrátou vidění. Mezi *Aškenázi Židy jsou asi 2 % členů *heterozygotních pro tuto *nemoc. (Jiřina Relichová)

nemoci, civilizační, onemocnění, jejichž vznik a rozvoj je podmíněn nebo významně ovlivněn životem člověka v *civilizaci, tedy způsobem života odlišným od *prostředí evoluční adaptovanosti našeho druhu – zvýšená hustota osídlení, *vyspělá technika, *psychický stres, *znečištění životního prostředí apod. V technicky méně vyspělých civilizacích se jedná především o vysoký výskyt infekčních onemocnění (mnoho lidí se vůbec nedožije věku, kdy se projevují civilizační choroby technicky vyspělejších civilizací). V důsledku všeobecně dostupné lékařské péče a *hygieny, očkování a objevu antibiotik došlo ve vyspělejších *zemích k výraznému prodloužení *průměrné délky života. Současně se ovšem zvýšil výskyt civilizačních chorob, jejichž příčinou je nadbytek kaloricky bohaté potravy a její nevyvážený charakter (tučná, slaná a sladká jídla), nedostatek tělesného pohybu

nebo jednotvárné nefyziologické zatěžování organismu, zvýšený psychický stres, tj. vesměs problémy spojené s životním stylem v moderních velkých *městech. Mezi tyto choroby patří onemocnění srdce a cév (*ateroskleróza, cévní mozkové příhody, *infarkt myokardu), *deprese, *obezita, zánětlivá revmatická onemocnění *kloubů, onemocnění zubů, *osteoporóza, *nádory a další degenerativní onemocnění. (Miroslav Králík)

nemocnost kazem, poměr dočasných nebo stálých zubů s neléčeným *kazem k celkovému počtu vyšetřených osob nebo na 100 vyšetřených zubů. (Michaela Račanská)

Něnci (zastarale Juraci a *Samojedi, případně *samodijské národy; Nėnec – „člověk“, dříve Chasava – „Muži“), etnikum v Nėneckém a Jamalo-nėneckém autonomním okruhu, dále v Krasnojarském kraji a v Archangelské oblasti Ruské federace (území od poloostrova Kola k dolnímu toku Jeniseje). *Jazyk (*nėnėčtina) patří do *samodijské větve *uralské jazykové rodiny, část užívá *ruštinu. Celkový počet je 41 302 osob (*cenzus z roku 2002) na celém území Ruska, včetně severního pobřeží evropské části. Ještě v 19. století se mezi nimi rozlišovali Jenisejští Samojedi, Samojedi-Tavgijci (nyní zvaní *Nganasanové), Ost'jáčtí Samojedi (nyní *Selkupové) aj. Nejbližšími příbuznými jsou *Enci (asi 500 osob). Do svých nynějších sídel na severu byli Nėnci vytlačeni v průběhu 1. tisíciletí, a to *turkickými kočovníky. Částečně se zde Nėnci smísili s *Chanty, *Mansy a dalšími *ugrofinskými etniky, s nimiž měli společný způsob obživy (*lov, *rybolov a kočovný chov *sobů). Později se Nėnci rozlišovali na lesní a tundrové skupiny, obě si udržovaly prakticky až do počátku 20. století původní rodové zřízení a kulturu (zvláště *šamanismus a *kult medvěda). (František Bahenský, Lukáš Šín)

nėnėčtina, *samodijský jazyk užívaný *Nėnci na severu Ruska od Nėneckého autonomního okruhu až po řeku Jenisej. (Jaroslav Malina)

neoacetabulum, -i, n., nově vytvořená kloubní jamka pro hlavici *femuru při její *luxaci. (Ladislava Horáčková)

neoarthritis, -is, f., neoartróza, nový, nepravý *kloub. (Ladislava Horáčková)

neoartróza, *neoarthritis.

neocerebellum, -i, n., vývojově nejmladší část *mozečku, která významnou měrou ovlivňuje motorické *oblasti kůry mozkové a tím volní hybnost (koordinaci pohybů). K neocerebellu patří neobjemnější, laterální část mozečku a laterální část *nucleus dentatus*. Přicházejí do něj mohutné *tractus cortico-ponto-cerebellares a přivádějí především informace o volní hybnosti. Eferentní dráhy z této části mozečku směřují do motorických jader *thalamu jako *tractus cerebellothalamicus* a po přepojení pokračují do motorických oblastí kůry mozkové. (Lenka Vargová)

neocortex, vývojově nejmladší a strukturálně nejsložitější část *kůry mozkové (6 vrstev *neuronů). Je nejvyšší regulační etáží *centrální nervové soustavy (*CNS) a morfologickým základem vyšší nervové činnosti. (Ladislava Horáčková)

neodarwinismus, v užším smyslu spojení *Darwinovy evoluční teorie a *Mendelovy teorie *dědičnosti. „Klasický“ *darwinismus vycházel z následujícího jednoduchého principu: každý jedinec v populaci má tendenci maximalizovat svoji reprodukční úspěšnost, protože však zdroje jsou omezené, dochází k vzájemnému soupeření (doslova „bojí o život“, anglicky: *struggle for life*). Jestliže se jednotliví příslušníci dané populace svými (geneticky podmíněnými) vlastnostmi liší, ti zdatnější z nich (tj. jedinci s vyšší reprodukční *zdatností neboli *fitness) zanechají více potomků než ti méně zdatní. Tento mechanismus Charles Darwin přirovnal k procesu záměrného šlechtění domácích zvířat a rostlin a nazval ho *přirozený výběr. Jedním z problémů jeho teorie však byla neznalost teorie dědičnosti. Darwin se zprvu přikláněl k představě tzv. směsné dědičnosti (anglicky: *blending heredity*), která byla zdánlivě v souladu s empirickou zkušeností šlechtitelů. Podle této teorie se vlohy obou rodičů vzájemně mísí, podobně jako dva roztoky. Už v roce 1867 však inženýr Fleeming Jenkin dokázal, že tímto způsobem by velmi brzy došlo k vymizení evolučních novinek

(*mutací), pokud by frekvence jejich vzniku nebyla nereálně vysoká. Darwin proto vytvořil spekulativní a z dnešního hlediska spíše kuriózní teorii pangeneze, podle níž všechny orgány v těle obsahují drobné částice, tzv. *gemmuly*, které putují do pohlavních orgánů, a tím zajišťují přenos nových vlastností do další generace. Z toho je patrné, že Darwin v souladu s tehdy převládajícím *názorem předpokládal možnost dědičnosti vlastností získaných během života jedince (srov. *lamarckismus), nicméně sám podobným teoriím nedával velkou váhu a znalost mechanismu dědičnosti pokládal z hlediska platnosti své teorie evoluce přirozeným výběrem za podružnou.

Problém dědičnosti byl vyřešen až 18 let po Darwinově smrti se znovuobjevením Mendelových *zákonů (1900), paradoxně se však zdálo, že mendelismus jeho teorii zasadil smrtelnou ránu. Ukázalo se totiž, že vlohy se při předávání z generace na generaci nemění vzájemným působením a že mají diskrétní podstatu, která se zdála být neslučitelná s kontinuální podstatou proměnlivosti většiny vlastností (znaků), které podle darwinistů podléhají přirozenému výběru. Navíc první genetické zkoumali zpravidla dědičnost *variant určených jediným genem, které bylo možno jednoduše rozeznat, a jejich nositele tak experimentálně křížit. V extrémním případě se domnívali, že k evoluci včetně vzniku nových druhů dochází pouze účinkem jednotlivých mutací, bez působení přirozeného výběru. K čelným představitelům této teorie, tzv. *mutacionismu, patřil především William *Bateson a zpočátku i Thomas Hunt *Morgan. Mutacionisté se dostávali do ostrého sporu s představiteli tzv. biometrické školy (Francis *Galton, Karl *Pearson a další), kteří se zaměřovali na studium kontinuální variability (viz *znak, kvantitativní) – příkladem takové variability je výška postavy, která se může v závislosti na vnějším prostředí měnit, tato proměnlivost je však zjevně v rozporu s Mendelovými štěpnými poměry.

Řešení tohoto dilematu se objevilo až ve 20. letech. V roce 1918 byl publikován článek Ronalda Aylmera *Fishera (1890–1962), který dokazoval, že výsledky biometriků lze odvodit na základě Mendelových principů. Zbývalo ukázat, že přirozený výběr může působit v rámci mendelovské *genetiky. Vznikla nová disciplína, populační genetika, jejíž teoretickou základnu vytvořili kromě Angličanů Ronalda Aylmera Fishera a Johna Burdona Sandersona Haldanea (1892–1964) Američan Sewall Wright (1889–1988) a Rus Sergej Sergejevič Četverikov (1880–1959). Na teoretické práce populačních genetiků navázali genetik a ekolog Edmund Brisco Ford (1901–1988), paleontolog George Gaylord Simpson (1902–1984), botanik George Ledyard Stebbins (1906–2000) a především entomolog Theodosius *Dobzhansky (1900–1975) a ornitolog Ernst Mayr (1904–2005). Díky jejich úsilí byla ve 30. a 40. letech 20. století vytvořena nová celistvá teorie evoluce, která byla nazvána podle knihy dalšího významného evolučního biologa jejich generace, Juliana Sorella Huxleye (1887–1975), *Evolution: The Modern Synthesis* (Evoluce: Moderní syntéza, 1942) (srov. *teorie, syntetická). Tato teorie ukázala, že botanika, paleontologie a další biologické disciplíny jsou plně v souladu s principy darwinismu i mendelismu, a že ji proto lze chápat jako neodarwinismus v širším smyslu. Za symbolický milník v procesu vzniku syntetické teorie je považován rok 1949, kdy byl vydán sborník z konference konané za účasti více než 30 zástupců prakticky všech odvětví biologie na Princeton University (Jepsen – Mayr – Simpson, ed.: *Genetics, Paleontology, and Evolution* [Genetika, paleontologie a evoluce]). Pro úplnost je třeba dodat, že pojem neodarwinismus se objevoval i v jiných souvislostech, například tak byla označována i takzvaná Weismannova doktrína, popírající dědičnost získaných vlastností. (Petr Bureš, Miloš Macholán)

neodifuzionismus, *difuzionismus.

neodifuzionistická antropologie, *antropologie, neodifuzionistická.

neodontogenní cysta, *cysta, neodontogenní.

neoevolucionismus, *evolucionismus.

neoevolucionistická antropologie, *antropologie, neoevolucionistická.

neofašismus (z řečtiny: *neo-*, „nový, mladší“ a z italštiny: *fascismo*, „fašismus“), *hnutí usilující o obnovení fašistických režimů (*fašismus), po *druhé světové válce navazuje na klasickou fašistickou *ideologii (*fašismus) zejména svým *rasismem a extrémismem; orientuje se na populistická hesla, jeho přívrženci se rekrutují z deklasovaných vrstev nebo ze sociálně slabých a nezakotvených jedinců. Podporu nachází neofašismus i u části extrémní *levice, třebaže je řazen na krajní pravici. Nejvýznamnějšími neofašistickými stranami jsou: Italské socialistické hnutí – Národní pravice, Národní fronta ve Francii a Nacionálně demokratická strana v Německu; vedle legálních stran existuje množství menších politických hnutí a uskupení s otevřeně neofašistickou ideologií a militantním programem. (František Čapka)

neofyty, rostliny v daném území zdomácnělé, zplaňující z kultury, či jen přechodně zavlekané do území člověkem v novověké či mladší době; za středověko-novověký předěl je ve fyto geografii považován rok 1492 (objev Ameriky Kryštofem *Kolumbem). (Petr Bureš)

neoindigefyty, *neofyty v daném území zdomácnělé, vyskytující se na přirozených, člověkem neovlivněných, stanovištích. (Petr Bureš)

neoklasická ekonomie, *ekonomie, neoklasická.

neokonfucianismus (čínsky: *tao-süe* nebo *li-süe*), obroda *konfucianismu, obohaceného již některými idejemi z *buddhismu a *taoismu, k němuž došlo za dynastie *Sung (960–1279). Zakladatelem a hlavním představitelem tzv. „neokonfucianství“ (*li-süe*) byl *Ču Si (1130–1200), po něm někdy nazývaného „čusismus“.

Ču Si doplnil tradiční konfucianskou nauku vědeckou strukturou a vytvořil z ní filozofický systém, ve kterém základem všech věcí je *rozum (**li*), který je prvotní a existuje mimo hmotu. Ten prostřednictvím kosmické energie či prásily (**čchi*) uvádí v pohyb látku, která pak kombinací principů **jin* a **jang* dává vzniknout celému *světu. *Jin* a **jang* tvoří nerozlučnou dvojici, v níž každá z těchto dvou složek se vyznačuje určitými typickými vlastnostmi, jež jsou navzájem protikladné. *Jin* je ženským, pasivním principem světa. Je více hmotné povahy, zahušťováním dává věcem viditelnou podobu, vyživuje je a poskytuje jim stabilitu. Jejimi vlastnostmi jsou tma, chlad, vlhkost, tvarovost, nehybnost, tíha, sestupný a dostředivý směr pohybu atd. V prostoru vytváří dolní část, vnitřek a pravou stranu věcí. *Jang* představuje mužský, aktivní princip *vesmíru. Je vnitřní hybnou silou a funkcí věcí, oživuje je a uděluje jim dynamiku. *Jangovými* vlastnostmi jsou světlo, teplo, sucho, bez tvarovost, pohyb, lehkost, vzestupný a odstředivý směr pohybu apod. V prostoru modeluje horní část, povrch a levou stranu věcí.

Podle Ču Siho jsou *morální zákony pouze aplikací zákonů přírodních. Tak se působením Ču Siho a jeho následovníků stala z konfucianství, do té doby spíše praktické životní nauky, vědecká doktrína, jíž byl vtisknut charakter jediné pravé, pozitivní nauky zastupující *náboženství. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

neokonfucianismus, japonský, sungský *neokonfucianismus se do Japonska dostal v průběhu období *Kamakura (1185–1333) a *Muromači (1338–1573), prostřednictvím zenových mnichů, kteří v něm spatřovali vhodný doplněk *zenového učení o pragmatický prvek, užitečný při stycích se světskou mocí. Příkladem eklektického spojení *buddhismu s *konfucianismem byl typ „buddhistického mnicha-konfuciánce“ (*džusó*), který sloužil, zejména po válce Ónin (1467–1477), jako rádce a vychovatel v rodinách provinčních knížat. Charakteristickým rysem adaptace konfucianismu na japonské poměry bylo povýšení loajality vůči pánovi nad ostatní konfucianské hodnoty, včetně *synovské oddanosti.

Ustavením tokugawského *šógunátu (1600–1868) vstoupil konfucianismus v Japonsku do nové fáze svého vývoje. Stabilizace politických poměrů a trvalý *mír vedly k poklesu zájmu o buddhistické vidění pomíjivosti světa a naopak kladly nové otázky, kterak spravovat stát a usměrňovat společnost. Neokonfucianismus, který předkládal teorii existence neměnného společenského řádu a umožnil prohlásit politickou *hegemonii šógunátu za legitimní, byl pro

novou politickou strukturu mimořádně lákavý. Samurajstvo, měnící se postupně z válečníků v profesionální úřednictvo, v něm hledalo morální *raison d'être*, zatímco osobně byla většina *samurajů-intelektuálů okouzlena jeho racionalitou, humanismem a duchovní ukázněností. Hospodářská prosperita, urbanizace a rozvoj *knihtisku umožnily postupné pronikání neokonfuciánských myšlenek i do nižších vrstev japonské společnosti a neokonfucianismus tak na dlouhou dobu výrazně ovlivnil intelektuální klima celé tokugawské společnosti.

Všeobecné rozšíření neokonfucianismu však bylo možné především díky oficiální podpoře, které se mu dostávalo jak od šógunátní *vlády, tak od jednotlivých knížectví. Za první výraz zájmu šógunátu o neokonfuciánské myšlení se tradičně považuje neúspěšný pokus Tokugawy Iejasua přesvědčit Fudžiwaru Seiku (1561–1619), duchovního otce japonského neokonfucianismu, aby přijal místo jeho osobního rádce. Jestliže Seika tento *úřad ještě odmítl, pak jeho talentovaný a podstatně ctižádostivější žák Hajaši Razan (1583–1657) této příležitosti bez váhání využil. Oficiálního uznání se neokonfucianismu dostalo za vlády třetího šóguna Iemicua (vládl 1623–1651), na jehož podnět bylo roku 1630 založeno konfuciánské učiliště v Šinobugaoce (*Edo). Vedení školy bylo dědičně svěřeno do rukou Razanových potomků a rod Hajašijů byl uznán za oficiálního představitele konfuciánského učení. K dalšímu upevnění jeho pozice došlo po nástupu pátého šóguna Cunajošiho (vládl 1680–1709), který nechal roku 1690 přenést Hajašiho školu do edské Jušimy, kde pod názvem Seidó fungovala nadále jako soukromé učiliště. Za časů dvou následujících šógunů však převaha Hajašiho ortodoxního pojetí na čas slábne, neboť na místo šógunova rádce nastoupil velký učenec a historik Arai Hakuseki (1657–1725), který výrazným způsobem ovlivnil vývoj šógunátní politiky. Osmý šógun Jošimune (vládl 1716–1745), podporující šíření konfuciánských myšlenek i mezi prostým lidem, pak přijal do svých služeb zřejmě nejoriginálnějšího japonského neokonfuciánce Ogjú Soraie (1666–1728).

Návrat k ortodoxnímu proudu je zřetelně cítit z reformem Kansei, v jejichž rámci byl vydán zákaz všech ostatních neokonfuciánských proudů s výjimkou *Ču-Siho učení a potvrzena oficiální pozice Hajašiho školy, povýšené roku 1797 na ústav pro výchovu šógunátního úřednictva (škola Šóhei). Znalost konfuciánského učení je tak poprvé od dob Daigakurjó opět považována za formální předpoklad státní služby.

Po vzoru šógunátní vlády přijímá většina provinčních knížat do svých služeb konfuciánské učence (*džuša*) a zřizuje knížecí školy (*hankó*) pro výchovu místního úřednictva. O rozšíření konfuciánských etických norem mezi prostý lid se zasloužily obecné školy (*terakoja*), díky kterým Japonsko dosáhlo na svou dobu neobvykle vysoké míry gramotnosti obyvatelstva.

Pronikání konfucianismu do tokugawské společnosti však mělo ve srovnání s buddhismem či *šintoismem své meze – konfuciánská ideologie neměla dostatečnou institucionální oporu, počet osob, které se profesionálně zabývaly studiem a výkladem konfuciánského učení, byl v porovnání s buddhismem relativně nízký, náboženské obřady zůstaly téměř výlučnou záležitostí buddhismu a množství publikací s buddhistickou tematikou daleko převyšovalo počet vydaných konfuciánských spisů. Na druhou stranu je třeba přiznat, že konfucianismus zanechal v tokugawské společnosti nesmazatelnou stopu, a to přinejmenším v jejím intelektuálním životě.

Období Meidži (1868–1912) se na první pohled jeví jako doba, kdy konečně došlo k realizaci dlouho odkládaného modelu vlády profesionální státní *byrokracie. Ve skutečnosti se však masivní příliv západní kultury odrazil i v intelektuálním životě moderního Japonska a narušil integritu tradičního konfuciánského vidění světa. Šógunátní učiliště, stejně jako většina knížecích škol byla uzavřena a nová vláda začala budovat školský systém podle západních vzorů. Na druhou stranu je třeba přiznat, že tradiční konfuciánské hodnoty, zejména loajalita vůči panovníkovi, synovská úcta či podřízenost mladšího staršímu a ženy mužovi, tvořily i nadále nedílnou součást učebních osnov základních škol a do jisté míry ovlivňují myšlení a chování Japonců dodnes. (Jan Sýkora)

neolit (z řečtiny: *neos*, „nový“ a *lithos*, „kámen“), mladší doba kamenná, období vzniku a rozvíjení *zemědělství a chovu zvířat, nejdříve na *Předním východě v 9. tisíciletí př. n. l., v Číně v 7. tisíciletí př. n. l., v dalších oblastech světa později (viz *zemědělství, rané). V okamžiku, kdy zdroje potravy, které nabízely břehy řek Nilu a Jordánu a pahorkatiny mezi nimi, přestávaly stačit, zákonitě nastupovala *krize a *stres. A právě takovou výchozí situaci dnešní výzkum považuje za rozhodující pro *objev, který rychle změnil tvář naší planety a který zahajuje období neolitu. Zrno, dosud jen sbírané a přímo využívané jako potrava, bylo nyní vyseto na připravené nové plochy, často níže položené, úrodnější a v dosahu zavlažování. Domestikovaná *pšenice už se nemohla šířit větrem, protože klas byl příliš pevný, a tak se mezi člověkem a plodinou utvořil pevný vzájemný vztah. V prostředí *natúfienu (10 500–8 200 let př. n. l.) se objevilo první zemědělství. A nejen tam, zhruba v téže době nebo s rozdílem několika tisíciletí docházelo k tomuto objevu nezávisle na vzdálených místech světa. Na celém Předním východě a v severní Číně se začaly pěstovat obiloviny, v jihovýchodní Asii *rýže, v Americe *kukuřice, na *Nové Guineji *jamy ... A *vesnice zásobená bohatou sklizní uživila celoročně i první *domácí zvířata, nejprve *ovce a *kozy, pak hovězí dobytek a *prasata.

Teorie o vzniku zemědělství prošly v minulosti dlouhým a zajímavým vývojem, počínaje ideálními představami o lineárním vývoji lidského poznání k ekologicky determinovaným teoriím, zdůrazňujícím změny *krajiny na rozhraní *pleistocénu a *holocénu. V posledních třiceti letech, po klasické studii *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure* (Podmínky růstu zemědělství: Ekonomika agrárních změn vlivem populačního tlaku, 1965) dánské ekonomky Ester Boserupové (1910–1999), se polemika poněkud ustálila u představy, ve své podstatě malthusiánské, o krizi vyvolané demografickým růstem (viz *Malthus, Thomas Robert). Současná *antropologie a *archeologie ovšem tento růst chápe jako proměnnou v širším rámci *prostorové analýzy, zaměřené na pravěkou krajinu a její úživnost. „Jak roste populace,“ uvádí Ester Boserupová, „stále více lidí na jednotku země je nuceno vydobýt z ní více potravy; a to mohou udělat intenzifikací svého vztahu k zemi – *technologii – přechodem od *lovu a *sběru přes stadia kultivace se stále kratšími obdobími, kdy země leží ladem, až po konečné stadium intenzifikace, které je vícesklizňové a země je stále využívána.“

Spornější už je *názor těch autorů, kteří usedlý způsob života považují rovněž za nutný předpoklad pro rozvoj technologií a *kultury. Naše nové poznatky o technologických objevech v *mladém paleolitu, zejména na jižní Moravě, totiž poněkud mění i názor na celkový význam a smysl neolitu. *Neolitická revoluce, tak jak ji kdysi definoval britský archeolog Gordon Vere *Childe, už v novém pohledu nebude znamenat objev celé řady nových technologií, ale spíše období, kdy se známé věci začaly používat masově a vysloveně k praktickým účelům – *keramika k výrobě nádob, *textil k šití *oděvů a *broušení kamene k výrobě *seker.

Demografický růst, který šíření technologií v neolitu provázel, tyto objevy jen zviditelnil v *archeologickém záznamu. Zdá se, že tuto novou geopolitickou situaci mohlo řešit pouze šíření zemědělského osídlení do dalších prostor. Dochází k vzrůstu ekonomického, technologického, kulturního i demografického potenciálu různých oblastí Předního východu a k radiaci nových poznatků i populací do sousedství. Tedy opět *migrace, ale tentokrát podstatně lépe čitelná v archeologickém záznamu než předchozí migrace lovecké. Asi před 9000 lety se první zemědělci usadili na téměř liduprázdných rovinách Thesálie, jediné části Řecka, která nabízela dostatečnou úrodu v záplavových oblastech řek a umožnila tak další populační růst. Po dalších 1000 let se tam jejich kultura dále rozvíjela, než se další odnože začaly šířit do nitra Balkánského poloostrova. Toto šíření probíhalo v podstatě vlnovitě (*wave-of-advance model*), ovšem s různými modifikacemi, danými charakterem balkánské krajiny. Pravidelně zaplavované nížiny přirozeně šíření dovnitř Evropy urychlovaly, zatímco

geografické překážky naopak zastavovaly. Před 7700 až 7500 lety dosáhlo osídlení do povodí Dunaje a odtud se již rychle šířilo i na naše území.

Dříve se předpokládalo, že tento proces přinesl téměř úplnou výměnu obyvatelstva, přinejmenším v Evropě jihovýchodní a střední. Současné genetické studie evropského obyvatelstva sice určitý příliv genů registrují, ale ne v takové míře. Zdá se tedy, že původní populace evropských lovců a sběračů většinou nové technologie přijaly za své.

Ve středoevropském neolitu byly hlavními archeologickými kulturami: *kultura s lineární keramikou, *kultura s vypíchanou keramikou, *kultura s moravskou malovanou keramikou. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

neolit, akeramický (předkeramický neolit), nejstarší období zemědělské *civilizace, kdy ještě nebyly používány keramické nádoby. Například v *Anatolii je vznik *zemědělství kladen do 8. tisíciletí př. n. l., ale nejstarší keramické nádoby jsou známy až z doby kolem roku 6700 př. n. l. Akeramický neolit je doložen na Předním východě, v oblasti Egejského moře, ve Střední a Jižní Americe a v jihovýchodní Asii. (Jaroslav Malina)

neolit, prekeramický, *neolit, akeramický.

neolit, předkeramický, *neolit, akeramický.

neolitická revoluce, *revoluce, neolitická.

neolokalita, místo usídlení nového manželského páru, které je nezávislé na místu usídlení příbuzenstva manželky nebo manžela. (Jaroslav Skupnik)

neomelaněština, *novoguinejský Pidgin English.

neonatální, novorozenecký. Za neonatální období se považuje doba od *narození do 28. dne života. (Drahomír Horký)

neonatální proužky, *proužky neonatální.

neonaticida, *infanticida.

neonatus, -i, m., novorozenec. Novorozencem nazýváme dítě v období od porodu do 28. dne po *narození. „Užší novorozenecké období“ je pojem, vymezený pro prvních sedm dní života, v nichž probíhají nejdůležitější adaptace novorozence na nové životní podmínky. V průběhu celého novorozeneckého období se řada funkcí a struktur, které byly během nitroděložního života omezeny v činnosti nebo nevyvinuty, mění v plně aktivně pracující systémy.

Z hlediska adaptace novorozence je nejkritičtější počátek *respirace. *Plíce plodu mají hladký povrch a charakter žlázového orgánu, jsou šedobílé až nažloutlé barvy, těžší než voda. Po nádechu se zbarvují do růžova, jejich povrch je v důsledku naplnění plicních *alveolů vzduchem nerovný a na vodě plavou (plovací zkouška plic v soudním *lékařství). Rozvinutí plic je za normálních okolností velmi rychlé a dokonalé (po podvázání *pupečnicku je podrážděno dýchací centrum v *prodloužené míše nedostatkem kyslíku v krvi), současně probíhá změna *fetálního typu *krevního oběhu v postnatální.

*Srdce je u novorozence (vzhledem k vysoké poloze *bránice) uloženo příčně. Je okrouhlého tvaru se stejně velkými *srdečními komorami, jeho hmotnost se pohybuje okolo 23 g. U plodu je *fetální krevní oběh pupečnickovou žílou a tepnami napojen přes *placentu na cévní systém matky. Po narození, kdy je pupeční provazec (**chorda umbilicalis*) podvázán, nastávají v krevním oběhu změny – odděluje se velký a malý krevní oběh (uzavírá se **foramen ovale*, **ductus venosus*, **ductus arteriosus* a placentární cévy se mění na vazivové pruhy).

*Dutina ústní novorozence je málo prostorná s velkým *jazykem a je uzpůsobená sání. Pro tento typ příjmu potravy je důležitý vnitřní retní lem s papilami (*pars villosa* – sací polštář *rtů), dásňová *řasa – *plica gingivalis* a tukový podklad *tváří. *Horní čelist je delší než dolní – pro novorozence je typickým znakem *prognatie. Čelistní jamka pro skloubení s hlavičkou *dolní čelisti je mělká, chybí **tuberculum articulare*; často je vytvořena sagitálně orientovaná vodící rýha, což má velký význam pro sagitální posun hlavičky *mandibuly při sání. V obou

čelistech jsou založeny dosud neprořezané základy *mléčného chrupu. Na *žaludku novorozence lze rozlišit všechny části jako u dospělého, jeho objem je však jen 30–35 ml, délka kolem 5 cm, váha 7,5 g. *Játra (*hepar) vyplňují zhruba 2/5 prostoru *dutiny břišní, váží 120–150 g. *Žlučník má tvar válečku o velikosti 2–4 cm a je zanořený do parenchymu jater. Červovitý přívěsek (*appendix vermiformis) je nálevkovitý, délka kolísá od 2 do 8 cm.

*Ledviny u novorozence jsou dlouhé asi 4 cm, v tloušťce a šířce téměř shodné – okolo 2,5 cm. Charakteristickým znakem ledviny novorozeného dítěte je renkulizace (ohraničení jednotlivých ledvinových laloků na jejím povrchu – renkulů bývá 10–20). *Močový měchýř má vřetenový nebo hruškový tvar s kapacitou zpravidla od 50 do 80 ml, leží výše než u dospělého; prázdný sahá asi do poloviny vzdálenosti mezi pupkem a *symfýzou, plný zasahuje nad pupek.

U donošených novorozených chlapců jsou sestouplá *varlata v *šourku, u dívek *labia majora pudendi překrývají malé stydké pysky (*labia minora pudendi), takže *rima pudendi je uzavřena, vstup do *pochvy překrývá panenská blána – *hymen.

*Kůže novorozence je po porodu pokryta mázkem (*vernix caseosa), její zbarvení po prvních dýchacích pohybech je červené (erythema neonatorum). U většiny novorozenců se koncem 1. dne objevuje žlutavé zbarvení kůže (novorozenecká žloutenka), které je způsobeno zánikem většího počtu červených krvinek po porodu a tím zvýšeného množství *bilirubinu v krvi. *Primární ochlupení (*lanugo) je většinou ještě před porodem uvolněno do plodové vody a po spolýkání vody plodem se objevuje jako součást první *stoličky novorozence (*meconium). U donošených novorozenců je již vyvinuto *sekundární ochlupení (chloupky – *pili, *vlasy – *capilli, řasy – *cilia, obočí – *supercilia) a *nehty přesahují okraje distálních *članků prstů.

Oční *duhovky mají málo pigmentu, proto jsou uniformně tmavě šedomodře zbarveny. *Oční koule se pohybují nekoordinovaně, *pupilární reflex je přítomen. Při pláči novorozenců nedochází k produkci slz (pravděpodobně pro nezralost mozkové oblasti, která vylučování slz spouští).

*Vnitřní ucho, *středoušní dutina a její součásti mají v době narození definitivní velikost, rozměry *zewního ucha a *Eustachovy trubice však odpovídají rozvoji mozkové části novorozenecké hlavičky.

Novorozené dítě se rodí podstatně nezralejší než novorozená mláďata většiny velkých savců a tím je i závislejší na péči okolí. Příčinou této nezralosti je pomalý a dlouhotrvající vývoj *centrální nervové soustavy, který je specifický pro *člověka. *Mozek novorozence má již vytvořeny všechny rýhy a závitě (váha mozku obvykle kolísá mezi 350–400 g). V centrální nervové soustavě nejsou dosud *myelinizovány *senzorické a *motorické dráhy, takže nemohou být plně funkční (poměr mezi *bílou hmotou a *šedou hmotou je zcela jiný než je tomu u dospělých jedinců). Podobná situace je také u *periferních nervů. Základní životní centra v prodloužené míše (dýchací, kardiovaskulární, kašlací, sací a polykací *reflex apod.) jsou však vyvinuta dobře.

Novorozeně většinu času prospí, má-li otevřené oči, nefixuje a nesleduje okolí, na akustické podněty reaguje podle jejich intenzity – mrknutím případně záškubem celého těla (úlekový reflex). Novorozené dítě umí dobře sát a polykat (*hrtan je posunutý oproti poloze u dospělého asi o tři *obratle *kraniálně, *epiglottis se dotýká uvuly *měkkého patra, což umožňuje dýchání a polykání zároveň).

Za donošeného novorozence se u nás obvykle považuje (mimo další kritéria) dítě narozené mezi 38.–41. týdnem *těhotenství s porodní váhou okolo 3200 g a délkou těla asi 50 cm.

V kosterních souborech bývají velmi často obsaženy fragmenty nebo i celé *skelety novorozenců. Pro jejich správnou antropometrickou *analýzu je proto nezbytná důkladná znalost i jednotlivých *kostí novorozeneckého skeletu.

Lebka novorozence je v průměru 11 cm dlouhá, 9 cm široká s obvodem asi 34 cm a s objemem mozkové dutiny okolo 370 cm³. Novorozenec má v porovnání s postkranialním skeletem relativně velkou *lebku. Při srovnání obou částí lebky je však obličejová část oproti mozkové malá (poměr 1:8 u novorozence, 1:2 u dospělého jedince). Obličejový oddíl je velkou měrou závislý na rozvoji žvýkacího aparátu. K nejvýznamnějším faktorům, které ovlivňují vývoj *splanchnokrania, patří především prořezávání *zubů, změny spojené s funkčním využíváním horní a dolní čelisti (při sání, později při kousání a žvýkání), vývoj *svalů žvýkacích a pneumatizace *maxily. *Osifikace kostí lebky je neúplná, mezi jejich okraji jsou vazivové pruhy, z nichž se dalším vývojem vytvoří lebeční *švy (na spodině lebni mohou být přítomny i chrupavčité útvary). Okraje kostí jsou ještě zaoblené, nemají vytvořené úhly, proto jsou mezi některými kostmi membranózní ploténky – *fonticuli*. Na novorozenecké lebce je vyvinuto šest konstantních lupínek: nepárový **fonticulus major (anterior)*, párový **fonticulus mastoideus*, nepárový **fonticulus minor (occipitalis)* a párový **fonticulus sphenoidalis*, které umožňují *růst lebky.

Ploché *kosti lebky nemají *diploe, jsou unilamelární. **Tubera frontalia* *čelní kosti a **tubera parietalia* *temenních kostí výrazně prominují (centra *desmogenní osifikace kostí). U novorozence jsou od sebe odděleny části čelní, *klínové a *týlní kosti se samostatnými osifikačními centry (šupina čelní kosti se skládá ze dvou samostatných částí, mezi nimiž je šev – **sutura frontalis*). U **os sphenoidale* jsou patrné téměř všechny intersfenoidální švy – samostatně osifikuje přední část těla – **praesphenoid* a k ní připojená malá křídla – *orbitosfenoidy, zadní část těla – **basisphenoid* a velká křídla – alisphenoidy, patrná je i **synchondrosis sphenoccipitalis*. U **os occipitale* je dosud oddělena bazální část, **partes laterales* a dolní část týlní šupiny. **Pars tympanica* *spánkové kosti má tvar neuzavřeného prstence, novorozenec nemá vyvinutý **processus mastoideus* (upíná se na něj zvedač hlavy – **musculus sternocleidomastoideus*). Vazivové a chrupavčité spoje mezi jednotlivými částmi lebečních kostí umožňují růst báze lebni a tím celé hlavičky dítěte.

V obličejové části lebky je vytvořený mezi ostrým dolním okrajem *očnice a budoucím alveolárním výběžkem horní čelisti žlábek, v němž je uloženo **foramen infraorbitale*. Mezi pravou a levou polovinou mandibuly je chrupavčitá ploténka – **symphysis menti*, úhel mandibuly má hodnotu okolo 140°. Základy mléčných zubů leží u obou čelistí v kostěných dutinkách jejich oblouků, směrem do dutiny ústní je uzavírají vazivové membrány. *Vomer je nízký, stejně jako kosti ohraničující *nosní dutinu. *Jazyk je dosud chrupavčitá a její jednotlivé části jsou oddělené. *Paranasální dutiny v lebečních kostech novorozence nejsou vyvinuty.

*Páteř novorozence je dlouhá okolo 22 cm a představuje asi 40% délky těla. Má již naznačena obvyklá zakřivení (*lordózy a *kyfózy), ale ta nejsou dosud fixována. Oblouky obratlové (stejně jako transverzální a kloubní výběžky) jsou již částečně osifikovány. Mezi pravou a levou polovinou obratlových oblouků však zůstává původní chrupavka a **processus spinosi* proto osifikují až po spojení obratlových oblouků. U *atlasu jsou všechny jeho části izolované, **dens axis* není dosud spojen s tělem *čepovce, **canalis sacralis* *křížové kosti není ještě uzavřen. Neosifikované jsou rovněž hlavičky *žeber, **sternum* se skládá z několika osifikovaných segmentů. *Klíční kost (na rozdíl od *lopatky, která je z větší části chrupavčitá) je již osifikována, pouze její okraje jsou chrupavčité. Pánevní kosti se skládají ze tří samostatných kostí (**os ilium*, **os pubis* a **os ischii*) s vlastními osifikačními jádry. *Dlouhé kosti končetin mají těla osifikována v různém stupni, ale epifýzy jsou dosud chrupavčité (výjimku tvoří osifikační jádro v distální epifýze **radia* a u většiny novorozenců také v proximální epifýze **tibiae*). U distální epifýze **femuru* se vyvinutí osifikačního jádra počítá jako jedno z kritérií donošeného plodu. Osifikační centra *karpálních kostí nejsou u novorozence ještě vytvořena; u *patní a *hlezenní kosti, často také u **os cuboideum* a

pravidelně u těl metakarpů, metatarzů a článků prstů jsou již patrná. Detailní popis včetně *osifikace je také uvedený u jednotlivých kostí. (Ladislava Horáčková)

neoplastický, týkající se *nádoru, nádorového původu.

neoplazma, *nádor.

neopozitivismus, *novopozitivismus.

neoromantismus, *novoromantismus.

neostré body, *body, neostré.

neostriatum, -i, n. (z řečtiny a z latiny: *neos*, „nový“ a *stria*, „proužek“), též **corpus striatum*, fylogeneticky nejmladší část bazálních *ganglií. Zahrnuje **putamen* a **nucleus caudatus*. Slouží zpracováním motorickým okruhům. (Lenka Vargová)

neo- (z řečtiny: *neos*, „nový“), v složeninách první část s významem: „nový, mladší“.

NEP, *Nová ekonomická politika.

Nepálci (Népáli), smíšená populace indicko-nepálského, *mongolského a *tibetského původu obývající Federativní demokratickou republiku Nepál (*Sanghíja lóktántrik ganatantra Népál*) ve střední části Himálaje na severu indického poloostrova. V době sčítání lidu v roce 2001 žili obývalo 103 etnických a kastovních skupin; podle odhadu z roku 2008 dosáhl celkový počet obyvatel asi 26,9 milionu. Etnické složení obyvatelstva odpovídá geografické poloze země mezi jižní a Centrální Asií: v jižním vlhkém a teplém pásu nížin (zvaných *tarái* či v počestlém podobě teraje), jež přecházejí v Indoganžskou nížinu, se příliš neliší od přilehlých oblastí Indie, v hornatém vnitrozemí Paháru je převážně *europoidní populace promíšena s *etniky mongolského typu, jako jsou na západě Magarové (7,1 %) a Gurungové (2,4 %), na východě Ráiové (2,8 %) a Limbúové (1,6 %), na severu žijí tibetští Támangové (5,6 %), *Šerpové (0,68 %), Bhóté / Bhótiové / Bhútiové (0,08 %) a Thakálíové (0,06 %). V Káthmánské kotlině jsou soustředěni *Névárové (5,5 %), považovaní za potomky původních obyvatel oblasti. Nejpočetnější indicko-nepálská skupina (Indonepálci, asi 52 % celkové populace) se spíše než etnicky (*džáta*) člení na *kastovním základě (*džáti*): pahárští (horští) *bráhmani (*báhun*) tvoří (podle cenzu 2001) 12,7 %, *kšatrijové (*kšétri*) 15,8 %, kšatrijské podkasty jádavu 3,9 % a thákurů (*thakurí*) 1,5 %, *vaišjové (*banijá*) 0,6 % aj. Do historie se výrazně zapsali nepálští *Gurkhové.

Mateřtinou více než poloviny (57 % – odhad 2007) obyvatel Nepálu je *nepálština, psaná písmem dévanágarí, jež tvoří úřední jazyk země a slouží jako **lingua franca* zhruba pro 90 % jejích obyvatel. Dále užívají více než 90 jazyků a dialektů (mateřtin) – z indoárijských (79,1 %) je to především maithilština (12,3 %), bhódžpurština (7,5 %), thárú (5,9 %) či avadhština (2,5 %), z tibetobarmských (18,4 %) zejména támangština (5,2 %), névárština (3,6 %), magarština (3,4 %), ráiština / kirátština (2,4 %), gurungština (1,5%), limbúština (0,6 %), šerpština (0,6 %) a thakálíština (0,03 %). Převážná většina (80,6 % – cenzus 2001) Nepálců vyznává *hinduismus, který byl do roku 2006 státním náboženstvím, 10,7 % se hlásí k *buddhismu, 4,2 % k *islámu, 0,5 % tvoří *křesťané, 0,1 % *džinisté a 3,9 % připadá na vyznavače místních náboženství. (Jan Filipický)

nepálština (*népáli* či *naipáli*; další názvy: *khaskurá*, „řeč Khasů“, árjovského kmene ze středního Himálaje, *górkháli*, „mluva *Gurkhů“ či *parbatijá*, „jazyk horalů“), *indoárijský jazyk užívaný v Nepálu a severovýchodní Indii (Sikkim, Bhútán, oblast Dardžilingu v Západním Bengálsku, Ásám). Patří do východní větve pahárských („horských“) jazyků, rozšířených v podhimalájské oblasti od Nepálu po indický Himáčalpraděš (odtud alternativní název *paháři* či *pahárijá*, pahárština). Vykazuje příbuznost s gudžarátštinou, hindštinou, paňdžábštinou, rádžasthánštinou, sindhštinou aj., ale její slovní zásoba a gramatická struktura jsou výrazně ovlivněny sousedními tibetobarmskými jazyky. (Viz též *jazyky, indické, *Nepálci.) (Jan Filipický)

nepaternita (z anglického *nonpaternity*), procentuální zastoupení potomků, jejichž biologický otec je jiný než jejich otec sociální. Dochází k ní nejčastěji tak, že si muž vezme za

manželku (partnerku) ženu, která je v té době už těhotná s jiným mužem, nebo je manželka (partnerka) muži sexuálně nevěrná s jiným mužem a při tom otěhotní. Ze studií krevních skupin vyplývá, že v závislosti na populaci a studii, 0 až 30 % (medián 9 %) sociálních otců živí a vychovává děti jiného biologického otce, tj. aniž by to sociální otec věděl.

Kermyt G. Anderson (2006) poukazuje na různorodost metod i studovaných souborů v dřívějších pracích pro odhad nepaternity u *člověka. Z jeho metastudie 67 publikovaných studií o nepaternitě lidských populací vyplývá, že její skutečná míra je silně závislá na příslušné sociální situaci. V prostředí s vysokou jistotou *paternity (většinou *manželství, muži nemají důvod testovat paternitu) je typická míra (medián) nepaternity 1,7 %; pokud jsou do souboru zařazeny i výzkumy, z nichž není možné jistotu paternity u daného vzorku mužů posoudit, je okolo 3,3 %. V sociálním prostředí s nízkou jistotou paternity (muži pochybují o své paternitě, častý výskyt neplánovaných *těhotenství, partneři žijí v nesezdaném páru, data pochází z paternitních laboratoří aj.) je míra nepaternity okolo 29,8 %. Celková míra nepaternity příslušné populace tak pravděpodobně odpovídá váženému průměru obou těchto sociálních situací. Pro muže z Albuquerque (Nové Mexiko, USA) činí celkový odhad 3,7 %, což je méně než poloviční hodnota odborníky dosud všeobecně akceptované míry nepaternity v lidských populacích. (Viz též *index, paternitní, *spor, paternitní.) (Miroslav Králík)

nepokrevní příbuzenství, *příbuzenství, nepokrevní.

nepotismus (z latiny: *nepōs*, „vnuk; potomek“), obecně upřednostňování vlastních *příbuzných při udělování poct a *úřadů. Například papežský nepotismus byl rozšířen zvláště v 10. století a v *renesanci (například u Borgiů), kdy vyvrcholil ve zřizování dědičných knížectví pro příbuzné *papeže odtržením od území *církevního státu. Nepotismus byl odsuzován náboženskými reformátory, byl zapovězen papežem Piem V. v roce 1567.

V behaviorální *ekologii a *sociobiologii je nepotismus zahrnující různé formy podporování geneticky blízce příbuzných jedinců (živočichů) považován za důležitý mechanismus pro vznik a rozvoj *altruismu pod vlivem *příbuzenské selekce. Altruismus je pak chápán jako výsledek sobectví genů. (Jiří Gaisler, Miroslav Králík, Jaroslav Malina)

nepravé dveře, *dveře, nepravé.

nepravé zuby, *zuby, nepravé.

neprofitní, neziskový, nonprofitní.

nepřátelství, dědičné, ve *středověku a v raném *novověku označení pro *d'ábla, v 15. století v přeneseném slova smyslu pro *Turky. Od období osvobozenecých válek (za vznikajícího *nacionalismu) vyjadřoval pojem vztah mezi Francií a Německem, jejichž domnělé nepřátelství bylo překonáno teprve v důsledku francouzsko-německé politiky usmíření po roce 1945. (František Čapka)

nepřímá diskriminace na základě pohlaví, *diskriminace na základě pohlaví, nepřímá.

nepřímá zlomenina, *fractura indirecta.

Néreovery, v *řecké mytologii mořské *nymfy, dcery mořského boha Nérea a jeho manželky Dóridy. Nejznámější z nich byla Amfitrité, která se stala manželkou boha moře Poseidóna, a *Thetis, provdaná za pozemského *krále Pélea, matka *Achilleova. (Marie Pardyová)

Neretvané, jihoslovanské etnikum, které se v 7. století usídlilo na dalmatském pobřeží a na ostrovech Hvar, Korčula aj. Neretvané byli až do konce 10. století proslulými piráty Jadranu a teprve velká námořní výprava Benátčanů v roce 1000 znamenala jejich porážku. Již od počátku 11. století se mísili s *Dalmatinci, *Chorvaty a *Srby, a podíleli se zejména na utváření jihoslovanských Chorvatů. (Lukáš Šín)

nerost, *minerál.

nerovnováha, v *ekonomii obvykle označení situace, kdy se při dané ceně nerovná poptávka po určitém zboží jeho nabídce. V obecnější definici bývá za nerovnováhu

označována taková konstelace ekonomických veličin, která vytváří tlak na jejich změnu.
(Jaroslav Malina)

nerozhodnutelná věta, *věta, nerozhodnutelná.

Neruda, Jan (9. 7. 1834, Praha – 22. 8. 1891, Praha), český básník, prozaik a novinář; vůdčí představitel takzvané generace májovců. Narodil se v Praze a větší část života prožil na Malé Straně. Studium práv a filozofie nedokončil, živil se jako žurnalista. Přispíval postupně do různých časopisů – do pražského listu *Tagesbote aus Böhmen*, do *Času*, *Hlasu* a *Národních listů*. Jméno si získal především svými fejetony (napsal jich přes dva tisíce), které vydával i knižně (*Obrazy z ciziny*, 1872; *Studie, krátké a kratší*, 1876; *Žerty, hravé i dravé*, 1877). Již od mládí uveřejňoval Neruda v novinách divadelní referáty. Divadlo bylo jeho velkou láskou a sám napsal několik divadelních her (poměrně úspěšné jednoaktovky *Prodaná láska*, 1859; *Ženich z hladu*, 1859 a nezdařilá *tragédie *Francesca di Rimini*, 1860). Od konce padesátých let psal kromě novinářských prací a básní i povídky. Již první povídková kniha *Arabesky* (1864) vyniká uměním koloritní kresby, následovala sbírka povídek *Různí lidé* (1871) a *Povídky malostranské* (1878), které patří k nejuznávanějším dílům české klasické prózy. Dějištěm *Povídek malostranských* je starovětská Malá Strana 40. let 19. století, k jejíž charakteristice Neruda uvádí, že „(...) má cosi tichého, důstojného, starobného, řekněme i podřímlého do sebe“. Hlavní složkou povídek není děj, ale charakteristika postav, kterou zde autor vypracoval do jedinečné podoby. Nerudova básnická tvorba zahrnuje šest sbírek: V prvotině *Hřbitovní kvítí* (1858) vyjádřil autor trpké zklamání z pokrytecké společnosti a za své *ironické *rouhání si vysloužil posměch kritiky i většiny přátel. Za deset let vydává sbírku společenské i osobní lyriky *Knihy veršů* (1868), v níž vykryštovala reflexivní stránka Nerudovy *poezie. Úspěch Nerudovi vynesla sbírka *Písně kosmické* (1878), vyjadřující básníkovo okouzlení *vesmírem a možnostmi lidského ducha. *Balady a romance* (1883) volí tradiční žánry, záměrně však nedodrží jejich tradiční rozlišení. Lyrická sbírka intimní poezie *Prosté motivy* (1883) sleduje lidský život v proměnách ročních období. Úspornost výrazu a přitom maximální sdělnost, přiléhavost vyjádření bohatých citů, která byla vlastní Nerudově poezii, dosahuje v *Prostých motivech* svého vrcholu. Po Nerudově smrti vyšla šestá básnická sbírka – *Zpěvy páteční* (1896), k vydání ji připravil Jaroslav *Vrchlický. V básních této sbírky se Neruda zamýšlí nad osudem *národa, symbolem utrpení je mu Velký pátek a symbolem *naděje Vzkříšení.

Jan Neruda šel životem sám. V dopise Anně Holinové, své lásce z tanečních hodin, píše: „Já v životě našel málo lásky; snad jsem jí nezasloužil, neboť kde se mně, třeba spoře, podávala, já ji odkopnul.“ Nerudova láska k české spisovatelce Karolině *Světlé nedošla naplnění – „Přítelkyně, sto chyb máš v očích svých, že mi nechceš nic více býti (...)“, měla však podnětný význam v životě básníka, který bez ženy „zůstal příkrý, nezáživný, neharmonický“, jak sám o sobě v dopise této ženě napsal. Nerudovo dílo nebylo za jeho života doceněno, není v tomto směru jediným, kdo byl pochopen až po smrti. Věta z Nerudova *Předslovu slavnosti Komenského* „(...) od činu k pomníku bývá dlouhá, dlouhá mezera, tak tomu již chytává labyrint světa“ se dá vztáhnout i na jeho osobu. (Jiří Pavelka)

nerv, bloudivý, **nervus vagus*, X. hlavový nerv.

nerv, čichový, **nervus olfactorius*, I. hlavový nerv.

nerv, jazykohltanový, **nervus glossopharyngeus*, IX. hlavový nerv.

nerv, kladkový, **nervus trochlearis*, IV. hlavový nerv.

nerv, lícní, **nervus facialis*, VII. hlavový nerv.

nerv, míšní, **nervus spinalis*.

nerv, odtažitý, **nervus abducens*, VI. hlavový nerv.

nerv, okohybný, **nervus oculomotorius*, III. hlavový nerv.

nerv, podjazykový, **nervus hypoglossus*, XII. hlavový nerv.

nerv, přídatný, **nervus accessorius*, XI. hlavový nerv.

nerv, sluchově-rovnovážný, **nervus vestibulocochlearis*, VIII. hlavový nerv.

nerv, trojklaný, **nervus trigeminus*, V. hlavový nerv.

nerv, zrakový, **nervus opticus*, II. hlavový nerv.

nervi ciliares breves, smíšené větve z **ganglion ciliare*. Probíhají ve **spatium perichoroideum* a inervují útvary oční **koule*. Obsahují **vlákna* sensorická, parasympatická a sympatická. (Ladislava Horáčková)

nervi ciliares longi, větve **nervus nasociliaris*, probíhají ve **spatium perichoroideum*, zásobují sensoricky útvary oční **koule*. (Ladislava Horáčková)

nervi clunium inferiores, kožní větve z **nervus cutaneus femoris posterior* (**plexus sacralis*). Přes distální okraj **musculus gluteus maximus* se dostávají do dolní části hýžd'ové krajiny, kterou inervují. (Ladislava Horáčková)

nervi clunium medii, tři sensorické větve z dorzálních větví spinálních nervů **S₁-S₃*. Inervují **kůži* křížové a střední části hýžd'ové krajiny. (Ladislava Horáčková)

nervi clunium superiores, tři sensorické větve z dorzálních větví spinálních nervů **L₁-L₃*. Inervují **kůži* horní části hýžd'ové krajiny. (Ladislava Horáčková)

nervi craniales, dvanáct párů hlavových (mozkových) nervů značených obvykle římskými číslicemi, jedna ze součástí **periferní nervové soustavy (PNS)*: I. čichové nervy – **nervi olfactorii*, II. zrakový nerv – **nervus opticus* (I. a II. hlavový nerv jsou vlastně výběžky **mozku* a jejich **neurity* představují nervové dráhy centrálního nervového **systému*), III. okohybný nerv – **nervus oculomotorius*, IV. kladkový nerv – **nervus trochlearis*, V. trojklaný nerv – **nervus trigeminus*, VI. odtažitý nerv – **nervus abducens*, VII. lícní nerv – **nervus facialis*, VIII. sluchově-rovnovážný nerv – **nervus vestibulocochlearis*, IX. jazykohltanový nerv – **nervus glossopharyngeus*, X. bloudivý nerv – **nervus vagus*, XI. přídatný nerv – **nervus accessorius*, XII. podjazykový nerv – **nervus hypoglossus*. Hlavové nervy mají uložena těla nervových buněk (**perikaryony*) v **kmeni mozkovém*. Jejich **neurity* vystupují (s výjimkou *nervus trochlearis*) na bazální straně mozkového kmene a opouštějí lebku otvory v bázi lebni (rozdíl oproti **nervům míšním*). Jejich inervační oblast zahrnuje hlavu, krk a cestou *nervus vagus* i orgány dutiny hrudní a břišní. (Ladislava Horáčková)

nervi intercostales, mezižeberní nervy, ventrální větve hrudních míšních nervů, které probíhají v mezižeberních prostorech a zachovávají si segmentovou úpravu. Jsou uloženy v *sulcus *costae* při kaudálním okraji **žebra*. Poslední interkostální nerv probíhá pod 12. žebrem a nazývá se **nervus subcostalis*. Svalové větve interkostálních nervů inervují **musculi intercostales*, **musculus serratus posterior superior*, **musculus serratus posterior inferior* a přední a laterální skupinu **svalů břišních*. Kožní větve se dělí na *rami cutanei laterales* (inervují **kůži* laterální části **hrudníku* včetně **prsů*) a *rami cutanei anteriores* (inervují **kůži* přední části **hrudníku* a jako *rami mammarii mediales* se podílejí na inervaci **prsů*). Z interkostálních nervů je také inervována **pleura parietalis* a část parietálního **peritonea*. (Ladislava Horáčková)

nervi intercostobrachiales, spojky z 2. a 3. mezižeberního nervu (**nervi intercostales*) k **nervus cutaneus brachii medialis*. Inervují **kůži* v podpaží. (Ladislava Horáčková)

nervi olfactorii, několik tenkých čichových nervů souborně označovaných jako I. **hlavový nerv*, periferní část čichové **nervové dráhy*. *Nervi olfactorii* jsou výběžky primárních smyslových čichových buněk uložených ve sliznici **dutiny nosní* v **regio olfactoria*. Čichová oblast má nažloutlou barvu a nachází se na stropu dutiny nosní, na horní skořepě nosní a na protilehlé části nosní přepážky. *Nervi olfactorii* opouštějí nosní dutinu skrze *lamina cribrosa* **čichové kosti*, dostávají se do **přední jámy lebni*, kde se na **facies inferior cerebri* zanořují do *bulbus olfactorius* (čichová oblast mozku). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nervi palatini minores, eferentní větve z **ganglion pterygopalatinum*. Probíhají ve stejnojmenných kanálcích, vystupují ve **foramina palatina minora* a větví se ve sliznici **měkkého patra*. (Ladislava Horáčková)

nervi pectorales, jedny z větví **pars supraclavicularis *plexus brachialis*. Inervují hrudní svaly (**musculi thoracis*) – **musculus pectoralis major* a **musculus pectoralis minor*. (Ladislava Horáčková)

nervi pterygopalatini, 2–3 krátké větve z **nervus maxillaris* směřující ke **ganglion pterygopalatinum*. Do ganglia přivádějí senzoričké větve, které gangliem pouze procházejí a pokračují jako *rami nasales posteriores superiores, laterales et mediales, *nervus nasopalatinus, nervi nasales posteriores inferiores, *nervus palatinus major, *nervi palatini minores, nervus pharyngeus* a *rami tonsillares*); dále přivádějí pregangliová parasympatická vlákna, která jsou po přepojení v *ganglion pterygopalatinum* z ganglia odváděna do **nervus zygomaticus* a jsou určena pro inervaci slzné*žlázy. (Ladislava Horáčková)

nervi spinales, 31 párů míšních nervů, součást **periferní nervové soustavy (PNS)*. Těla (**perikaryony*) mají v tyto nervy v **míše* a ve spinálních **gangliích*. Na rozdíl od **nervů* hlavových vystupují míšní nervy skrze *foramina intervertebralia*. Vznikají z předního a zadního kořene (**radix ventralis* a **radix dorsalis nervi spinalis*), po výměně vláken se rozdělí na přední a zadní větev (*ramus ventralis* a *ramus dorsalis nervi spinalis*). *Ramus dorsalis* vydává větve na dorzální stranu krku a trupu, jeho svalové větve inervují **autochtonní zádové svaly*. Přední větve míšních nervů se, s výjimkou **nervů* mezižeberních, sdružují do **plexus cervicalis, *plexus brachialis, *plexus lumbalis* a **plexus sacralis*. Z těchto nervových pletení je inervována přední strana krku, trupu a končetiny. (Ladislava Horáčková)

nervi splanchnici, autonomní sympatické nervy, které jsou větvemi **truncus sympathicus*. Obsahují pregangliová vlákna, která směřují do prevertebrálních autonomních **pletení*, kde se v **gangliích* přepojují. Patří k nim větve hrudního **sympatiku* – *nervus splanchnicus major* (vstupuje do *plexus coeliacus*), *nervus splanchnicus minor* (přichází do *plexus coeliacus* a *plexus renalis*) a *nervus splanchnicus imus* (vstupuje do *plexus renalis*). Z abdominální a pánevní části vystupují *nervi splanchnici lumbales* (do *plexus aorticus abdominalis*) a *nervi splanchnici sacrales* (do **plexus hypogastricus superior et inferior*). Jsou určeny pro inervaci vnitřních orgánů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nervi subscapulares, jedny z větví **pars supraclavicularis *plexus brachialis*. Oddělují se v podpažní jamce a podílejí se na inervaci **musculus subscapularis* a **musculus teres major*. (Ladislava Horáčková)

nervi supraclaviculares, kožní větve z **plexus cervicalis*. Vyzařují vějířovitě do ramenní a podklíčkové oblasti, na přední straně **hrudníku* dosahuje jejich inervace do úrovně prsních bradavek. (Ladislava Horáčková)

nervová asociační dráha, **dráha*, *nervová asociační*.

nervová dráha, **dráha*, *nervová*.

nervová komisurální dráha, **dráha*, *nervová komisurální*.

nervová projekční dráha, **dráha*, *nervová projekční*.

nervová tkáň, **tkáň*, *nervová*.

nervové uzliny, **ganglia*.

nervový autonomní systém, **systém*, *nervový autonomní*.

nervový systém, **systém*, *nervový*.

nervus, -i, m., nerv, číva. Zkratka *n.*, nerv, plurál *nn.* – nervy, svazek nervových vláken (výběžků **neuronů*). Jednotlivá nervová vlákna jsou v periferním **nervu* nejprve spojena vazivem (*endoneurium*) v menší svazky se samostatným vazivovým obalem (*perineurium*). Spojením jednotlivých svazků vzniká periferní nerv, jehož povrch pokrývá společný vazivový obal *epineurium*. Makroskopicky jsou periferní nervy bílé lesklé provazce, které vystupují

z *centrálního nervového systému (*CNS) a probíhají k nejrůznějším orgánům těla. Periferní nervy vytváří ve svém souboru *periferní nervový systém (PNS). (Ladislava Horáčková)

nervus abducens, nerv odtažitý, VI. hlavový nerv. Somatomotorické *jádro nervu je uloženo v *pons Varoli, z mozkového *kmene vystupují nervová vlákna na rozhraní mezi pons Varoli a *medulla oblongata poblíž střední roviny. Skrze *sinus cavernosus se nervus abducens dostává k *očnici do níž prostupuje skrze *fissura orbitalis superior* a zde inervuje jeden z okohybných svalů – *musculus rectus lateralis*. (Ladislava Horáčková)

nervus accessorius, *přídavný nerv, XI. hlavový nerv. Tento čistě motorický *nerv vzniká z *radix cranialis* (z *nucleus ambiguus branchiomotorické *zóny prodloužené *míchy) a z *radix spinalis* (z *nuclei motorii hřbetní *míchy [*medulla spinalis*] v rozmezí C₁ až C₅₋₇). Spinální část nervu prochází skrze *foramen magnum *kosti týlní do lebky, jednotný kmen nervus accessorius pak prostupuje jako součást *postranního smíšeného systému skrze *foramen jugulare. Po výstupu z lebky se nerv dělí na *ramus internus* (napojuje se na *nervus vagus a je zdrojem vláken pro *nervus laryngeus recurrens k inervaci většiny *svalů hrtanu) a na *ramus externus*, který inervuje *musculus sternocleidomastoideus a *musculus trapezius. (Ladislava Horáčková)

nervus alveolaris inferior, silná smíšená větev z *nervus mandibularis (z *nervus trigeminus). Sestupuje za *nervus lingualis, po vydání motorické větve – *nervus mylohyoideus* k svalům spodiny dutiny ústní (**musculus mylohyoideus*, **musculus geniohyoideus* a k přednímu bříšku **musculus digastricus*) vstupuje do *canalis mandibulae*, inervuje *zuby a *dásně dolního *zubního oblouku a jako *nervus mentalis* vystupuje do *kůže v okolí *foramen mentale. (Ladislava Horáčková)

nervus ampullaris anterior, krátký nerv tvořený svazkem nervových vláken *neuronů uložených v *ganglion vestibulare vnitřního ucha. Přivádí vestibulární informace od smyslových buněk v *crista ampullaris anterior*, prochází skrze *area vestibularis superior* ve vnitřním *zvukovodu, kde se stává součástí *nervus utriculoampullaris* a poté vestibulární části **nervus vestibulocochlearis*. (Ladislava Horáčková)

nervus ampullaris lateralis, krátký nerv tvořený svazkem nervových vláken *neuronů uložených v *ganglion vestibulare vnitřního ucha. Přivádí vestibulární informace od smyslových buněk v *crista ampullaris lateralis*, prochází skrze *area vestibularis superior* ve vnitřním *zvukovodu, kde se *nervus ampullaris lateralis* stává součástí *nervus utriculoampullaris* a poté vestibulární části **nervus vestibulocochlearis*. (Ladislava Horáčková)

nervus ampullaris posterior, krátký nerv tvořený svazkem nervových vláken *neuronů uložených v *ganglion vestibulare vnitřního ucha. Přivádí vestibulární informace od smyslových buněk v *crista ampullaris posterior*, prochází skrze *foramen singulare* do *area vestibularis inferior* ve vnitřním *zvukovodu, kde se *nervus ampullaris posterior* stává součástí vestibulární části **nervus vestibulocochlearis*. (Ladislava Horáčková)

nervus auricularis magnus, jedna z kožních větví *plexus cervicalis. Vystupuje z *punctum nervosum a po povrchu *musculus sternocleidomastoideus se dostává k ušnímu *boltci a jeho okolí, které jako *ramus anterior* a *ramus posterior* inervuje. (Ladislava Horáčková)

nervus auriculotemporalis, jedna ze sensorických větví *nervus mandibularis (z *nervus trigeminus). Probíhá před ušním *boltcem vzhůru; zásobuje ušní boltec, zevní *zvukovod, *bubínek a podílí se také na inervaci *kůže spánkové krajiny. Spojkou s *ganglion oticum přivádí postgangliová sekreční vlákna (*rami parotidei*) k příušní žláze (**glandula parotis*). (Ladislava Horáčková)

nervus axillaris, jedna z větví *pars infraclavicularis (z *fasciculus posterior*), *plexus brachialis. Krátký, silný nerv proniká skrze *foramen humerotricipitale a klade se zezadu na

**humerus*. Vydává větve pro **kloub ramenní*, svalové větve pro **musculus deltoideus*, **musculus teres minor* a drobné větve pro inervaci kůže ramene. (Ladislava Horáčková)

nervus buccalis, senzorická větev z **nervus mandibularis* (**nervus trigeminus*). Vystupuje nad **musculus buccinator* (neinervuje jej!), zásobuje **kůži* a sliznici **tváře*. (Ladislava Horáčková)

nervus canalis pterygoidei, nerv v **canalis pterygoideus*, který přivádí do **ganglion pterygopalatinum* parasympatická vlákna z **nervus facialis* (**nervus petrosus major*) a sympatická vlákna z *plexus caroticus internus* (**nervus petrosus profundus*). (Ladislava Horáčková)

nervus coccygeus, slabé nervové větve z **plexus sacralis*. Větve jsou určeny především pro inervaci **musculus levator ani* a pro **musculus coccygeus*. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus antebrachii lateralis, konečná větev **nervus musculocutaneus*, která inervuje **kůži* a podkoží na laterální straně předloktí. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus antebrachii medialis, jedna z kožních větví **pars infraclavicularis* (z *fasciculus medialis*), **plexus brachialis*. Doprovází **vena basilica*, inervuje **kůži* a podkoží ulnární poloviny předloktí. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus antebrachii posterior, jedna z kožních větví **nervus radialis*. Inervuje **kůži* a podkoží dorzální strany předloktí. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus brachii medialis, jedna z kožních větví **pars infraclavicularis* (z *fasciculus medialis*), **plexus brachialis*. Inervuje **kůži* mediální strany paže až po *epicondylus medialis humeri*. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus brachii posterior, kožní větev **nervus radialis*, zásobující **kůži* a podkoží na dorzální straně paže. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus dorsalis intermedius, jedna z konečných větví **nervus peroneus superficialis* (z **nervus peroneus communis* – **nervus ischiadicus* – **plexus sacralis*). Vystupuje na přední straně distální třetiny **bérce* do podkoží a na dorzální straně nohy se větví na *nervi digitales dorsales pedis* pro inervaci **kůže* prstů laterální poloviny hřbetu nohy (s výjimkou laterální strany V. prstu). (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus dorsalis lateralis, konečná větev **nervus suralis*; inervuje **kůži* na laterální straně nohy. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus dorsalis medialis, jedna z konečných větví **nervus peroneus superficialis* (z **nervus peroneus communis* – **nervus ischiadicus* – **plexus sacralis*). Vystupuje na přední straně distální třetiny **bérce* do podkoží a na dorzální straně nohy se větví na *nervi digitales dorsales pedis* pro inervaci **kůže* prstů mediální poloviny hřbetu nohy (s výjimkou přivrácené strany I. a II. prstu). (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus femoris lateralis, kožní větev z **plexus lumbalis*. Pod laterální částí **ligamentum inguinale* a po prostupu skrze **fascia lata femoris* se dostává ke své inervační oblasti na laterální straně stehna. (Ladislava Horáčková)

nervus cutaneus femoris posterior, jedna z kožních větví **plexus sacralis*. Cestou **foramen infrapiriforme* se dostává ke **kůži* na dorzální straně stehna. Vydává také kožní větve do **kaudální části hýžděové krajiny* (**nervi clunium inferiores*) a k podkoží **hráze* (*rami perineales*). (Ladislava Horáčková)

nervus dorsalis scapulae, jedna z větví **pars supraclavicularis* **plexus brachialis*. Inervuje **musculus levator scapulae*, **musculus rhomboideus major* a **musculus rhomboideus minor*. (Ladislava Horáčková)

nervus facialis, lícní nerv, VII. hlavový nerv. Vzniká spojením části branchiomotorické (vlastní *nervus facialis*) a části smíšené (*nervus intermedius* s vlákny visceromotorickými a senzorickými). Motorická jádra jsou uložena v **pons Varoli*, senzorická v **ganglion geniculi*. Nerv vystupuje z mozkového kmene v rýze mezi pontem a **medulla oblongata* a vniká do vnitřního **zvukovodu*. V horním předním kvadrantu dna vnitřního zvukovodu vstupuje lícní

nerv do **canalis nervi facialis*. Za průběhu faciálním kanálem vydává **nervus petrosus major* (přivádí parasympatická vlákna do **ganglion pterygopalatinum*), *nervus stapedius* pro inervaci stejnojmenného svalu středoušní **dutiny* a **chorda tympani*. Z lebky vystupuje skrze **foramen stylomastoideum*, vydává *nervus auricularis posterior* pro *venter occipitalis *musculi occipitofrontalis* a svaly ucha a *ramus digastricus* pro inervaci zadního břicha **musculus digastricus* a pro **musculus stylohyoideus*. Poté vniká lícní nerv do příušní **žlázy* a vytváří v ní pletěň – **plexus parotideus*, jejíž větve inervují **svaly mimické*. Jedna z větví (*ramus colli*) se spojuje s **nervus transversus colli* z **plexus cervicalis* a společně inervují jako takzvaná **ansa cervicalis superficialis* podkožní sval krku – **musculus platysma*.

Při centrálních obrnách nervu bývá postiženo kontralaterálně svalstvo okolo štěrbiny ústní, k poruše pohybů v okolí oční štěrbiny však nedochází, neboť část motorického jádra nervu inervujícího mimické svaly horní části obličeje dostává korová vlákna z obou mozkových hemisfér. Příznaky periferního postižení nervu závisejí od místa poškození: postižení nervu po výstupu z **foramen stylomastoideum* se projevuje jednostrannou obrnou všech zásobených svalů, pokud k poškození dojde ještě před odstupem **chorda tympani* dochází ke ztrátě chuťového cití z předních dvou třetin **jazyka*, při vzniku léze nad odstupem **musculus stapedius* se objevuje zesílené a nepříjemné vnímání zvuků. (Ladislava Horáčková)

nervus femoralis, nejsilnější z větví **plexus lumbalis*. Na stehno se dostává z **pánve* skrze **lacuna musculorum*. Vydává svalové větve pro **musculus iliopsoas*, **musculus sartorius*, **musculus quadriceps femoris* a podílí se i na inervaci **musculus pectineus*. Kožní větve (*rami cutanei anteriores*) inervují **kůži* na přední straně stehna, nejdelší kožní větev – **nervus saphenus* zásobuje mediální stěnu bérce až po vnitřní okraj nohy. Při obrně **nervus femoralis* je nemožná **flexe* v **kloubu kyčelním* a **extenze* v **kloubu kolenním*. Postižený nemůže například vystupovat po schodech. (Ladislava Horáčková)

nervus fibularis communis, **nervus peroneus communis*.

nervus fibularis profundus, **nervus peroneus profundus*.

nervus fibularis superficialis, **nervus peroneus superficialis*.

nervus frontalis, nejsilnější z větví **nervus ophthalmicus* (jedna z větví **nervus trigeminus*), určená pro inervaci **kůže čela* a horního **víčka očního*. Probíhá pod stropem **očnice* a dělí se na *nervus supratrochlearis* (zásobuje **kůži vnitřního koutku oka*, kořen nosu a přilehlou část **kůže čela*) a na *nervus supraorbitalis*. Supraorbitální nerv se v **očnici* dělí na *ramus lateralis* (prostupuje skrze *incisura* nebo *foramen supraorbitale* **kosti čelní* ke **kůži čela*) a na *ramus medialis*, který se ke **kůži čela* dostává přes *incisura* nebo **foramen frontale* **kosti čelní*. *Nervus supraorbitalis* dosahuje svými větvemi až k **interaurikulární čáře*, kde navazuje na inervační oblast **nervus occipitalis major* a **nervus occipitalis minor*. (Ladislava Horáčková)

nervus genitofemoralis, jedna z větví **plexus lumbalis*. Sestupuje po **ventrální straně* **musculus psoas major* a dělí se na *ramus genitalis* (prostupuje **kanálem tříselným*, inervuje **musculus cremaster*, **scrotum* a **kůži mediální stěny stehna*) a na *ramus femoralis* (prostupuje skrze **lacuna vasorum* nebo **lacuna musculorum* na stehno a inervuje **kůži* v okolí **hiatus saphenus*). (Ladislava Horáčková)

nervus glossopharyngeus, IX. hlavový nerv, součást **postranního smíšeného systému*. Obsahuje **neurity branchiomotorických* a **visceromotorických *neuronů* (motorická jádra leží v příslušných zónách prodloužené **míchy*) i **senzorické neurony* (jejichž pseudounipolární **buňky* tvoří nad a ve **foramen jugulare* dvě **ganglia* – *ganglion superius* a *ganglion inferius*). Nerv vystupuje z prodloužené **míchy* v *sulcus lateralis posterior*, z **dutiny lební* pak skrze **foramen jugulare*. Podél **musculus stylopharyngeus* se dostává ke stěně **hltanu* a poté podél **musculus styloglossus* k zadní třetině **jazyka*. Větve *nervus glossopharyngeus* zásobují **žlázu příušní* (složitou cestou přes **nervus tympanicus* – *plexus tympanicus* ve středoušní **dutině* – *nervus petrosus minor*, který vystupuje na *facies anterior*

pyramidy spánkové *kosti – **ganglion oticum* – **nervus auriculotemporalis* z **nervus trigeminus* – *rami parotidei*). Další větévky *nervus tympanicus* přináší *informace ze sliznice středoušní dutiny a **tuba auditiva*. Z větví *nervus glossopharyngeus* je inervován také **sinus caroticus* (informace o krevním tlaku) a **glomus caroticum* (informace o parciálním tlaku O₂ a CO₂ v krvi). Nerv se podílí na vytvoření **plexus pharyngeus*, který slouží pro inervaci stěny hltanu a většiny svalů měkkého *patra. Jeho větve zásobují rovněž patrové *mandle a konečné větve (*rami linguales*) sbírají senzorní informace ze zadní třetiny *jazyka. (Ladislava Horáčková)

nervus glutaesus inferior, jedna ze svalových větví **plexus sacralis*. Skrze **foramen infrapiriforme* se dostává k **musculus glutaesus maximus*, který inervuje. (Ladislava Horáčková)

nervus glutaesus superior, jedna z větví **plexus sacralis*. Skrze **foramen suprapiriforme* se dostává mezi **musculus glutaesus medius* a **musculus glutaesus minimus*, vydává svalové větve pro oba tyto svaly a další větev pro **musculus tensor fasciae latae*. (Ladislava Horáčková)

nervus hypoglossus, podjazykový nerv, XII. hlavový nerv je motorickým *nervem svalů *jazyka. Těla *neuronů jsou uložena v *somatomotorické zóně prodloužené *míchy, z níž nerv vystupuje v *sulcus lateralis anterior*. Lebku opouští skrze **canalis hypoglossi* a obloukem (*arcus nervi hypoglossi*) pod zadním bříškem **musculus digastricus* se dostává mezi **musculus hyoglossus* a **musculus mylohyoideus*, poté se zakončuje vějířovitě ve svalovině *jazyka (*rami linguales*). (Ladislava Horáčková)

nervus iliohypogastricus, jedna z větví **plexus lumbalis*. Probíhá za ledvinou, nad hřebenem *kosti kyčelní se dostává do podkoží břicha, zakončuje se nad *anulus inguinalis superficialis* tříselného *kanálu. Po cestě vydává větve ke *svalům břišním a kožní větve pro dolní část břišní stěny a **mons pubis*. (Ladislava Horáčková)

nervus ilioinguinalis, jedna z větví **plexus lumbalis*. Vystupuje na zevním okraji **musculus psoas major*, probíhá za *ledvinou (pod **nervus iliohypogastricus*), nad hřebenem *kosti kyčelní se dostává do podkoží břicha, pokračuje do **canalis inguinalis* a skrze něj k zevním pohlavním orgánům. U muže inervuje **scrotum*, u ženy **mons pubis* a **labia majora pudendi*. (Ladislava Horáčková)

nervus infraorbitalis, nerv, který je pokračováním **nervus maxillaris* z **nervus trigeminus*. Cestou *fissura orbitalis superior* vstupuje do *očnice, probíhá na její dolní stěně v *sulcus infraorbitalis*, skrze **canalis infraorbitalis* se dostává do tváře a zde se dělí na konečné větve. Po cestě vydává větve k *zubům horního zubního oblouku, *dásním *horní čelisti a k **sinus maxillaris* (*rami alveolares posteriores, plexus dentalis superior, rami dentales superiores, rami gingivales superiores*). Jeho konečné větve inervují *kůži a *spojivku dolního očního *víčka, kůži nosních křídel a **vestibulum nasi* a přecházejí do sliznice a kůže horního *rtu. Soubor těchto konečných větví se nazývá **pes anserinus minor*. (Ladislava Horáčková)

nervus ischiadicus, větev z **plexus sacralis*, nejdelší a nejsilnější nerv v lidském těle. Prostupuje přes **foramen infrapiriforme*, sestupuje *distálně v hloubce mezi svaly po dorzální straně stehna a v blízkosti zákolenní jámy (**fossa poplitea*) se větví na konečné větve: mediální **nervus tibialis* a laterální **nervus peroneus (fibularis) communis*. Kromě těchto nejsilnějších nervů vydává ještě větve pro zásobení *kloubu kyčelního a svalové větve určené pro inervaci zadní skupiny svalů stehenních (**musculi femoris*) a pro **musculus adductor magnus*. (Ladislava Horáčková)

nervus lacrimalis, větev z **nervus ophthalmicus* (jedna z větví **nervus trigeminus*). Probíhá v *očnici nad **musculus rectus lateralis*, cestou přijímá *parasymptická sekreční vlákna z **ganglion pterygopalatinum* obsažená ve spojce s **nervus zygomaticus*. Sekreční

vlákna jsou určena pro inervaci **glandula lacrimalis*, drobné senzorycké větévký pro zevní část horního očního **víčka*. (Ladislava Horáčková)

nervus laryngeus recurrens, jedna z větví **nervus vagus*. Na pravé straně se stáčí pod **arteria subclavia*, vlevo podbíhá **arcus aortae*, vrací se kraniálně k **hrtanu* v rýze mezi **průdušnicí* a **jícnem*. Kromě drobných větví k orgánům, podél nichž probíhá, končí jako *nervus laryngeus inferior*, který inervuje (s výjimkou **musculus cricothyroideus*) všechny svaly hrtanu. Původ vláken tohoto nervu je v *ramus internus *nervi accessorii (*nucleus ambiguus)*. (Ladislava Horáčková)

nervus laryngeus superior, jedna z větví **nervus vagus*. Sestupuje podél **hltanu* dolů a dopředu, u velkých rohů **jazyky* se dělí na *ramus externus* (vlákna slouží k inervaci **musculus cricothyroideus*) a *ramus internus*, který inervuje sliznici **hrtanu*. Nerv anastomózuje s *nervus laryngeus inferior* (větve z **nervus laryngeus recurrens*), spojení se nazývá **anastomóza Galénova*. (Ladislava Horáčková)

nervus lingualis, jedna ze senzoryckých větví **nervus mandibularis* (větve z **nervus trigeminus*). Probíhá mezi **musculus pterygoideus lateralis* a **musculus pterygoideus medialis* obloukem dolů k vnitřní straně těla dolní **čelisti* a dále ke spodině **dutiny ústní*. *Nervus lingualis* přijímá chuťová (**viscerosenzorycká*) a **parasymptická* sekreční vlákna obsažená v **chorda tympani* (větve **nervus facialis*), která se dostávají (po interpolaci v **ganglion submandibulare*) větvemi tohoto nervu ke **glandula submandibularis*, **glandula sublingualis* a k drobným slinným žlázám **jazyka*. Větve *nervus lingualis* inervují také sliznici předních 2/3 *jazyka*, spodinu ústní a **isthmus faucium*. (Ladislava Horáčková)

nervus mandibularis, 3. větve **nervus trigeminus*. Po výstupu z **ganglion trigeminale* prostupuje skrze **foramen ovale* do **fossa infratemporalis*. Kromě vláken senzoryckých **neuronů* obsahuje i vlákna **branchiomotorická*, cestou se ještě přidávají vlákna **parasymptiku* a **symptiku*. Z hlavních větví mandibulárního nervu jsou to: *ramus meningeus*, větve pro *žvýkáci svaly* (*nervi temporales profundi*, *nervus massetericus*, *nervi pterygoidei – medialis et lateralis*), **nervus buccalis*, **nervus auriculotemporalis*, **nervus lingualis* a **nervus alveolaris inferior*. (Ladislava Horáčková)

nervus maxillaris, 2. větve **nervus trigeminus*. Po výstupu z **ganglion trigeminale* prostupuje přes **foramen rotundum* do horní části **fossa pterygopalatina*, kde se větví. Vydává větve pro inervaci **tvrdé pleny mozkové*, **nervus zygomaticus*, **nervi pterygopalatini* a **nervus infraorbitalis*. (Ladislava Horáčková)

nervus medianus, jedna z nejsilnějších větví **pars infraclavicularis* (z *fasciculus lateralis* a z *fasciculus medialis*) **plexus brachialis*. Vzniká ze dvou kořenů (*radix medialis nervi mediani* a *radix lateralis nervi mediani*), které se před **arteria axillaris* spojují v jednotný kmen. Nerv pak sestupuje podél **arteria brachialis*, na předloktí vniká mezi obě hlavy **musculus pronator teres* a dále postupuje mezi hlubokým a povrchovým **flexorem prstů* k zápěstí, skrze **canalis carpi* vstupuje do dlaně a zde se dělí na konečné větve. Za svého průběhu na paži se nevětví, na předloktí vydává svalové větve pro všechny flexory předloktí mimo **musculus flexor carpi ulnaris* a ulnární část **musculus flexor digitorum profundus*. Inervuje rovněž mezikostní membránu, **kloub loketní* a **kůži zápěstí* a **thenaru*. V dlani vydává svalové větve pro většinu svalů thenaru (pouze **musculus adductor pollicis* a hluboká hlava **musculus flexor pollicis brevis* jsou inervovány z **nervus ulnaris*). K prstům vydává tři **nervi digitales palmares communes*, které se dělí na **nervi digitales palmares proprii* pro obě strany 1.–3. prstu a laterální stranu 4. prstu. Tyto větve zasahují na distální **články prstů* a přecházejí až na jejich dorzální stranu. Při obrně *nervus medianus* se může ohýbat pouze 4. a 5. prst (inervace z **nervus ulnaris*), takže při pokusu o **flexi prstů* vzniká obraz „přísahající ruky“. (Ladislava Horáčková)

nervus musculocutaneus, jedna z větví **pars infraclavicularis* (z *fasciculus lateralis*), **plexus brachialis*. Nerv prostupuje skrze **musculus coracobrachialis* a ve štěrbině mezi

**musculus brachialis* a **musculus biceps brachii* sestupuje k předloktí. Na paži vydává svalové větve pro všechny tři uvedené svaly přední skupiny, laterální stranu předloktí až k zápěstí inervuje jeho kožní větev **nervus cutaneus antebrachii lateralis*. Pokud *nervus musculocutaneus* chybí, přebírá jeho inervační oblast **nervus medianus*. (Ladislava Horáčková)

nervus nasociliaris, jedna z větví **nervus ophthalmicus* (z **nervus trigeminus*). Do **očnice* se dostává spolu s **nervus oculomotorius* a **nervus abducens* skrze **anulus tendineus communis*. Kříží **nervus opticus* a směřuje k mediální stěně **očnice*. Vydává senzorická vlákna do **ganglion ciliare*, jako **nervi ciliares longi* přivádí senzorické větve pro **rohovku*, **duhovku* a **corpus ciliare*. Dalšími větvemi jsou *nervus ethmoidalis posterior* a *nervus ethmoidalis anterior* (pronikají stejnojmennými otvory **kosti čichové* k **cellulae ethmoidales*, do **sinus sphenoidalis* a k útvarům **dutiny nosní*). Poslední větev – *nervus infratrochlearis* probíhá k mediálnímu koutku oka a zásobuje obě oční **víčka*, slzný váček a **spojivku*. (Ladislava Horáčková)

nervus obturatorius, jedna z větví **plexus lumbalis*. Sestupuje podél mediálního okraje **musculus psoas major*, vstupuje do **canalis obturatorius*, po výstupu z kanálu se dělí na svalové větve pro **adduktory stehna* a větev, která zásobuje část **kůže* na vnitřní straně stehna až ke kolenu. Nerv se podílí rovněž na inervaci **kloubu kyčelního*. Při obrně *nervus obturatorius* nelze sevřít stehna. (Ladislava Horáčková)

nervus occipitalis major, silná senzorická dorzální větev 2. spinálního **nervu*. Inervuje **kůži týlní* a zadní části temenní krajiny až po **čáru interaurikulární*. (Ladislava Horáčková)

nervus occipitalis minor, jedna z kožních větví **plexus cervicalis*. Vystupuje z **punctum nervosum* při zadním okraji **musculus sternocleidomastoideus* do laterální části týlní krajiny. (Ladislava Horáčková)

nervus occipitalis tertius, tenká senzorická dorzální větev třetího spinálního **nervu*. Inervuje malý okrsek **kůže* v subokcipitální krajině. (Ladislava Horáčková)

nervus oculomotorius, nerv okohybný, III. hlavový nerv. Těla nervových buněk jsou umístěna v **somatomotorické* a **visceromotorické* zóně středního mozku (**mesencephalon*), jejich **neurity* vystupují ve *fossa interpeduncularis* a dostávají se do **očnice* skrze *fissura orbitalis superior*. Zde se dělí na *ramus superior* (pro **musculus levator palpebrae superioris* a **okohybný sval musculus rectus superior*) a *ramus inferior*, který inervuje další okohybné svaly – *musculus rectus medialis et inferior* a *musculus obliquus bulbi inferior*. Parasympatická vlákna (po přepojení v **ganglion ciliare*) inervují **musculus sphincter pupillae* a **musculus ciliaris*. (Ladislava Horáčková)

nervus ophthalmicus, nejslabší z větví **nervus trigeminus* (jeho 1. větev), čistě senzorický nerv. Po svém odstupu z **ganglion trigeminale* se skrze **sinus cavernosus* a *fissura orbitalis superior* dostává do **očnice*. Jeho hlavními větvemi jsou **nervus lacrimalis*, **nervus frontalis* a **nervus nasociliaris*. (Ladislava Horáčková)

nervus opticus, nerv zrakový, II. hlavový nerv (vývojově výchlipka **mezimozku*). Zrakový nerv obsahuje eferentní vlákna gangliových buněk **sítnice*, vystupuje ze zadního pólu oční **koule* a prochází skrze **canalis opticus*. Poté se dostává na vnitřní stranu báze lební, kde se oba zrakové nervy částečně kříží (**chiasma opticum*). Neurity zrakového nervu jsou součástí zrakové **dráhy*; pokračují do podkorových center ve **středním mozku*, v *mezimozku* a do zrakových center v týlním laloku mozkové **hemisféry*. (Ladislava Horáčková)

nervus palatinus major, eferentní větev z **ganglion pterygopalatinum*. Po průběhu v **canalis palatinus major* vystupuje stejnojmenným otvorem na **tvrdém patru*, kde inervuje sliznici a její žlázy. (Ladislava Horáčková)

nervus peroneus communis, též *nervus fibularis communis*, jedna ze dvou konečných větví **nervus ischiadicus* z **plexus sacralis*. Podél **mediálního okraje* **musculus biceps*

femoris se nerv dostává k hlavičce *fibuly, kde je hmatný. Vydává větve ke *kloubu kolennímu a k **articulatio tibiofibularis* a větev pro inervaci *kůže na laterální straně lýtky (*nervus cutaneus surae lateralis*). Konečnými větvemi *nervus peroneus communis* jsou **nervus peroneus superficialis* a **nervus peroneus profundus*. Při obrně *nervus peroneus* je pokleslá špička nohy a postižený musí silně zvedat končetiny, aby nezakopával. (Ladislava Horáčková)

nervus peroneus profundus, též *nervus fibularis profundus*, jedna z konečných větví **nervus peroneus communis* (z **nervus ischiadicus* – **plexus sacralis*). Nerv provází **arteria tibialis anterior* mezi svaly přední skupiny *bérce, inervuje *extenzory prstů nohy a **musculus tibialis anterior* a končí jako kožní větévky v I. meziprstní šterbině (*nervi digitales dorsales*). (Ladislava Horáčková)

nervus peroneus superficialis, též *nervus fibularis superficialis*, jedna z konečných větví **nervus peroneus communis* (z **nervus ischiadicus* – **plexus sacralis*). Nerv prostupuje skrze **fascia cruris* na přední stranu *bérce (svalové větve inervují **musculus peroneus longus* a **musculus peroneus brevis*), dostává se do podkoží a dělí se ve dvě větve, které inervují kůži na hřbetu nohy a prsty (s výjimkou *kůže v I. meziprstní šterbině a na laterálním okraji nohy): **nervus cutaneus dorsalis medialis* a **nervus cutaneus dorsalis intermedius*. (Ladislava Horáčková)

nervus petrosus major, nerv oddělující se z **nervus facialis* v místě **ganglion geniculi*. Na přední ploše pyramidy probíhá žlábkem (*sulcus nervi petrosi majoris*) a při hrotu pyramidy opouští dutinu lební skrze *synchondrosis sphenopetrosa*. Spojuje se pak s **nervus petrosus profundus* (z *plexus caroticus internus* ze *sympatiku) a vytvářejí spolu **nervus canalis pterygoidei*. Skrze **canalis pterygoideus* se nerv dostává do **fossa pterygopalatina* ke **ganglion pterygopalatinum*, k němuž přivádí parasympatická vlákna. Ta jsou pak určena pro inervaci **glandula submandibularis*, **glandula sublingualis*, **glandula lacrimalis*, slinných žlázek *jazyka a *ústní dutiny, žláz *nosní dutiny a *paranasálních dutin. (Ladislava Horáčková)

nervus petrosus minor, parasympatická větev z **nervus tympanicus*, který ve středoušní dutině vytváří *plexus tympanicus*. Pregangliová parasympatická vlákna vystupují z pleteně ke stropu středoušní dutiny, nerv pak probíhá ve stejnojmenném žlábkem na přední ploše pyramidy spánkové kosti, skrze *synchondrosis sphenopetrosa* se dostává pod bázi lební a vstupuje do **ganglion oticum*. Eferentní vlákna ganglia jsou určena pro inervaci **glandula parotis*. (Ladislava Horáčková)

nervus petrosus profundus, sympatická vlákna z *plexus caroticus internus*, která se spojují s **nervus petrosus major* a dohromady vytvářejí **nervus canalis pterygoidei*, který pokračuje do **ganglion pterygopalatinum*. (Ladislava Horáčková)

nervus phrenicus, převážně motorická větev z **plexus cervicalis* (s malou příměsí senzoryckých vláken). Probíhá po **musculus scalenus anterior*, v *hrudníku probíhá podél *perikardu (k němu a k části *pleury vysílá větve) a sestupuje k *bránici, kterou inervuje. V dutině břišní inervuje část *peritonea až po *žlučník a *pankreas. (Ladislava Horáčková)

nervus plantaris lateralis, jedna z konečných větví **nervus tibialis* (**nervus ischiadicus* – **plexus sacralis*). Inervuje **musculus quadratus plantae* a **musculus abductor digiti quinti* a dělí se na konečné větve – *ramus superficialis* (který jako *nervi digitales plantares* inervuje *kůži sousedních stran IV. a V. prstu a laterální stranu V. prstu), *ramus profundus* inervuje svaly (**musculus opponens digiti minimi*, **musculus flexor digiti minimi*, **musculi interossei*, **musculi lumbricales III. a IV.* a **musculus adductor hallucis*). (Ladislava Horáčková)

nervus plantaris medialis, jedna z konečných větví **nervus tibialis* (**nervus ischiadicus* – **plexus sacralis*). Na **planta pedis* doprovází stejnojmennou artérii a inervuje **musculus abductor hallucis*, **musculus flexor hallucis brevis* a **musculus flexor digitorum brevis*. Jeho

konečné větve inervují *kůži sousedních stran I. až IV. prstu (*nervi digitales plantares*) a **musculi lumbricales I. a II.* (Ladislava Horáčková)

nervus pudendus, větev z **plexus sacralis*, která obsahuje směs nervových vláken pro inervaci pánevních orgánů a pro zevní *pohlavní orgány. Nerv opouští pánev skrze **foramen infrapiriforme*, poté prostupuje přes **foramen ischiadicum minus* a dostává se do **fossa ischiorectalis*. Spolu s **arteria pudenda interna* zde probíhá po laterální stěně (*kanál, Alcockův) až k *symfýze. Vydává svalové větve pro **musculus levator ani* a **musculus coccygeus*, větve ke *konečníku (*nervi rectales inferiores*), a k zevním pohlavním orgánům (*nervi scrotales posteriores* u muže a *nervi labiales posteriores* u ženy). Konečnou větví *nervus pudendus* je *nervus dorsalis penis (clitoridis)*, který se podílí na inervaci kůže *penisu nebo **clitoris*. (Ladislava Horáčková)

nervus radialis, jedna z větví **pars infraclavicularis (z fasciculus posterior)* **plexus brachialis*. Na paži probíhá po zadní straně *humeru v *sulcus nervi radialis*, na předloktí se dostává mezi **musculus brachialis* a **musculus brachioradialis*. Nerv zásobuje kůži na dorzální straně paže i předloktí (*nervus cutaneus brachii posterior, nervus cutaneus antebrachii posterior*), na paži inervuje **musculus triceps brachii* a *musculus anconeus*, na předloktí se rozdělí na dvě větve: *ramus profundus*, který probíhá mezi povrchovou a hlubokou vrstvou extenzorů předloktí a zásobuje kromě všech extenzorů předloktí a ruky také **musculus supinator*, **musculus brachioradialis* a dlouhý abduktor palce. Druhá větev – *ramus superficialis* probíhá společně s **arteria radialis* a inervuje (prostřednictvím *rami digitales dorsales*) asi do poloviny dorzální strany palec, ukazovák a laterální stranu prostředníku. Za svého průběhu po dorzální straně horní končetiny vydává *nervus radialis* také větve pro *kloub ramenní, *kloub loketní a klouby ruky. Obrna nervu se projevuje znemožněním extenze předloktí, ruky a prstů. (Ladislava Horáčková)

nervus saccularis, krátký nerv tvořený svazkem nervových vláken *neuronů uložených v **ganglion vestibulare* vnitřního *ucha. Přivádí vestibulární *informace od smyslových buněk v *macula sacculi* do *area vestibularis inferior* ve vnitřním *zvukovodu, kde se *nervus saccularis* stává součástí vestibulární části **nervus vestibulocochlearis*. (Ladislava Horáčková)

nervus saphenus, jedna z kožních větví **nervus femoralis*. Provází **arteria femoralis* do **canalis adductorius*, poté v doprovodu **vena saphena magna* sestupuje na vnitřní okraj nohy. Po cestě vydává *rami cutanei cruris mediales* pro *kůži vnitřní strany *bérce a pod kolenem *ramus infrapatellaris*. (Ladislava Horáčková)

nervus spinalis, míšní nerv, představuje soubor nervových vláken, táhnoucí se od *míchy do periferie. Vzniká ze dvou kořenů: zadního sensorického (**radix dorsalis*) a předního motorického (**radix ventralis*). Zdrojem vláken *radix dorsalis* je míšní uzlina (**ganglion spinale*). Je tvořena souborem *sensorických neuronů převážně pseudounipolárního typu (v podobě písmene T), jejichž výběžek se dělí na centrální a periferní raménko. Periferní raménka vyrůstají do celého těla až na jeho obvod, odkud přivádějí *informace. Centrální raménka vstupují, spolu se sensorickými větvemi z vnitřních orgánů, v *sulcus lateralis posterior* do šedé míšní *hmoty v zadních rozích míchy. Přední kořen, **radix ventralis nervi spinalis*, je tvořen souborem nervových vláken, která vystupují ze *sulcus lateralis anterior* míchy. Obsahuje převážně motorická nervová vlákna, která vystupují z jader předních míšních rohů a také vlákna autonomní. Zadní a přední kořen míchy směřuje laterálně k **foramen intervertebrale*, kde se spojuje v míšní nerv.

Po výstupu z meziobratlového otvoru se míšní nerv dělí na čtyři větve. *Ramus meningeus* se vrací k tvrdé mozkové *pleně. *Ramus communicans albus* tvoří *myelinizované pregangliové *axony z visceromotorických jader *sympatiku. Po přepojení v gangliích **trunci sympathici* vstupují jako **rami communicantes grisei* zpět do míšního nervu. Další větve – *ramus dorsalis nervi spinalis* – se dostává na zadní stranu krku a *trupu a přináší do

těchto oblastí motorická, senzorická a postgangliová autonomní *vlákna. Čtvrtá větev – *ramus ventralis nervi spinalis* přivádí motorická, senzorická a postgangliová autonomní *vlákna k přední straně krku, trupu a ke končetinám.

Celkem vychází z míchy 31 párů míšních nervů (**nervi spinales*), které dělíme na *nervi cervicales* (8 párů, první pár vystupuje mezi *kostí týlní a *atlasem), *nervi thoracici* (12 párů), *nervi lumbales* (5 párů), *nervi sacrales* (5 párů) a **nervus coccygeus* (jeden pár). (Ladislava Horáčková)

nervus subclavius, jedna z větví **pars supraclavicularis *plexus brachialis*. Inervuje **musculus subclavius*, asi ve 20 % případů vydává spojky k **nervus phrenicus*. (Ladislava Horáčková)

nervus subcostalis, 12. interkostální *nerv, probíhá mezi **musculus obliquus internus abdominis* a **musculus transversus abdominis* a podílí se na jejich inervaci. (Ladislava Horáčková)

nervus suboccipitalis, motorická dorzální větev prvního spinálního *nervu. Vstupuje pod **arteria vertebralis* do **trigonum suboccipitale*, kde inervuje **musculi nuchae profundi* a část **musculus semispinalis capitis*. (Ladislava Horáčková)

nervus suprascapularis, jedna z větví **pars supraclavicularis *plexus brachialis*. Probíhá podél dolního bříška **musculus omohyoideus* do *incisura *scapulae*, pokračuje do *fossa supraspinata* a *fossa infraspinata* *lopatky ke stejnojmenným svalům, vydává větve i pro *kloub ramenní. (Ladislava Horáčková)

nervus suralis, kožní nerv, který inervuje *kůži lýtky a laterální stranu paty a jako **nervus cutaneus dorsalis lateralis* dosahuje až na laterální stranu V. prstu. Vzniká spojením *ramus communicans peroneus* a *nervus cutaneus surae medialis* (větve z **nervus peroneus communis* a **nervus tibialis*), na lýtku doprovází **vena saphena parva*. (Ladislava Horáčková)

nervus thoracodorsalis, jedna z větví **pars supraclavicularis *plexus brachialis*. Tato dlouhá větev inervuje **musculus latissimus dorsi*. (Ladislava Horáčková)

nervus thoracicus longus, jedna z větví **pars supraclavicularis *plexus brachialis*. Probíhá po boční stěně *hrudníku po **musculus serratus anterior*, který inervuje. (Ladislava Horáčková)

nervus tibialis, jedna ze dvou konečných větví **nervus ischiadicus* z **plexus sacralis*. Probíhá středem **fossa poplitea* a spolu s **arteria tibialis posterior* se v hloubce mezi svaly bérce dostává za mediální *kotník. Jeho svalové větve inervují všechny svaly na dorzální straně bérce, kožní větev (*nervus cutaneus surae medialis*) je spojena s *ramus communicans peroneus* (větve z **nervus peroneus communis*) a spolu vytvářejí **nervus suralis*. Další kožní větve inervují *kůži na mediální straně paty; konečnými větvemi tibiálního nervu jsou pak nervy určené pro inervaci útvarů na plosce nohy – **nervus plantaris medialis* a **nervus plantaris lateralis*. (Ladislava Horáčková)

nervus transversus colli, jedna z větví **plexus cervicalis*. Vystupuje v takzvaném **punctum nervosum* (také Erbův bod, který se nalézá asi v polovině dorzálního okraje **musculus sternocleidomastoideus*), spojuje se s *ramus colli* z **nervus facialis* a spolu vytvářejí **ansa cervicalis superficialis*, která inervuje **musculus platysma*, senzorická inervace je určena pro *kůži přední strany krku. (Ladislava Horáčková)

nervus trigeminus, nerv trojklaný, V. hlavový nerv. Branchiomotorické jádro nervu je uloženo v **pons Varoli*, senzorická jádra jsou obsažena v **ganglion trigeminale* na hrotu pyramidy *kosti spánkové a ve *středním mozku. Nerv se dělí na tři základní větve: **nervus ophthalmicus*, **nervus maxillaris* a **nervus mandibularis*. Tyto větve (s výjimkou *nervus mandibularis*, který obsahuje i motorická nervová vlákna pro skupinu žvýkačích *svalů, pro **musculus mylohyoideus* a přední bříško **musculus digastricus*, pro sval středního *ucha –

musculus tensor tympani a sval měkkého *patra – **musculus tensor veli palatini*) jsou senzorické a inervují převážně útvary na hlavě. (Ladislava Horáčková)

nervus trochlearis, nerv kladkový, IV. hlavový nerv. Těla nervových buněk jsou uložena v somatomotorické *zóně středního *mozku, nerv z něj vystupuje na dorzální straně. Do *očnice se dostává skrze *fissura orbitalis superior* a zásobuje **musculus obliquus bulbi superior*. (Ladislava Horáčková)

nervus tympanicus, větev z **nervus glossopharyngeus*, smíšený *parasymptický a *senzorický nerv, který přivádí *pregangliová vlákna do **ganglion oticum*. Prostupuje na dolní ploše pyramidy *kosti spánkové skrze *apertura externa canaliculi tympanici* do středoušní *dutiny, zde vytváří *plexus tympanicus*, z něhož ke stropu středoušní dutiny pokračují parasymptická vlákna jako **nervus petrosus minor*. Tento nerv probíhá ve stejnojmenném žlábku na přední ploše pyramidy, skrze *synchondrosis sphenopetrosa* se dostává pod bázi lebni a vstupuje do **ganglion oticum*. (Ladislava Horáčková)

nervus ulnaris, jedna z větví **pars infraclavicularis (z fasciculus medialis)*, **plexus brachialis*. Probíhá podél mediálního okraje **arteria brachialis*, uprostřed paže prostupuje mezisvalové septum a dostává se na dorzální stranu paže, vkládá se do *sulcus nervi ulnaris* za mediálním epikondylem *humeru (zde je uložen povrchově, takže je snadno zranitelný – takzvaná „brňavka“). Na předloktí sestupuje mezi **musculus flexor carpi ulnaris* a **musculus flexor digitorum profundus*. Do dlaně, kde se dělí na své konečné větve, se dostává po povrchu **retinaculum flexorum*, neprobíhá tedy skrze **canalis carpi*.

Na paži se ulnární nerv nevětví, první větve vydává až ke *kloubu loketnímu. Na předloktí inervuje *musculus flexor carpi ulnaris* a ulnární část *musculus flexor digitorum profundus*, vydává kožní větévky pro *kůži zápěstí a *hypothenaru. V distální třetině předloktí se z něj odděluje *ramus dorsalis nervi ulnaris*, který se dělí na zadní straně ruky na *nervi digitales dorsales* pro obě strany 5. a 4. prstu a ulnární stranu 3. prstu. Hlavní kmen ulnárního nervu se v dlaní u **os pisiforme* dělí na povrchovou a hlubokou větev. Povrchová větev se rozděluje na dva *nervi digitales palmares communes* a ty se dělí na *nervi digitales palmares proprii* pro obě strany 5. prstu a pro ulnární stranu 4. prstu. Hluboká větev inervuje svaly hypothenaru, **musculi interossei palmares* i **musculi interossei dorsales*, 3. a 4. sval lumbrikální a ze svalů *thenaru **musculus adductor pollicis* a hlubokou hlavu **musculus flexor pollicis brevis*.

Při poškození *nervus ulnaris* vzniká obraz „drápotivé ruky“ (*extenze v **articulationes metacarpophalangeales* a flexe v mezičlávkových kloubech ruky). (Ladislava Horáčková)

nervus utricularis, krátký nerv tvořený svazkem nervových vláken *neuronů uložených v **ganglion vestibulare* vnitřního *ucha. Přivádí vestibulární *informace od smyslových buněk v *macula *utriculi* do *area vestibularis superior* ve vnitřním *zvukovodu, kde se *nervus utricularis* stává součástí **nervus utriculoampullaris* a poté vestibulární části **nervus vestibulocochlearis*. (Ladislava Horáčková)

nervus utriculoampullaris, krátký nerv tvořený svazkem nervových vláken *neuronů uložených v **ganglion vestibulare* vnitřního *ucha. Přivádí vestibulární *informace od smyslových buněk v *macula *utriculi (nervus utricularis)*, *crista ampullaris anterior et lateralis (nervus ampullaris anterior et lateralis)* do *area vestibularis superior* ve vnitřním *zvukovodu, kde se *nervus utriculoampullaris* stává součástí vestibulární části **nervus vestibulocochlearis*. (Ladislava Horáčková)

nervus vagus, bloudivý nerv, X. hlavový nerv, součást *postranního smíšeného systému. Obsahuje *neurony branchiomotorické a *parasymptické (motorická jádra leží v příslušných zónách prodloužené *míchy) i *neurony senzorické (jejichž pseudounipolární *buňky tvoří uvnitř a pod **foramen jugulare* dvě ganglia – *ganglion superius* a *ganglion inferius*). Nerv vystupuje z prodloužené míchy v *sulcus lateralis posterior*, z *dutiny lebni pak skrze *foramen jugulare*. Na krku probíhá v parafaryngeálním prostoru (podél *hltanu) za **vena jugularis interna* a za **arteria carotis interna* (kaudálněji za **arteria carotis communis*), do dutiny

hrudní vstupuje přes **apertura thoracis superior*. Dostává se k **jícnu*, s nímž prostupuje přes **bránici* do dutiny břišní.

Na hlavě inervuje senzorycky tvrdou **plenu mozkovou*, ušní **boltec*, zevní **zvukovod* a část ušního **bubínku* (*ramus auricularis*), na krku se účastní inervace stěny **hltanu* prostřednictvím **plexus pharyngeus*, inervuje svaly a sliznici **hrtanu* (**nervus laryngeus superior*, **nervus laryngeus recurrens*), zpomaluje prostřednictvím **rami cardiaci* srdeční činnost. Bloudivý nerv se podílí také na inervaci sliznice a hladké svaloviny **bronchů* (*rami bronchiales*) a na inervaci **jícnu* (jako **truncus vagalis anterior* – vlákna převážně z levého bloudivého nervu a **truncus vagalis posterior* – vlákna převážně z pravého *nervus vagus*). V dutině břišní vydává k **žaludku* *rami gastrici*, k celému tenkému střevu a části tlustého střeva (až po levé ohbí – *flexura coli sinistra*) *rami coeliaci*, k **játrům* (**hepar*) *rami hepatici*, k **ledvinám* a **nadledvinám* *rami renales*. Podél cév se dostávají větve bloudivého nervu až k pohlavním **žlázám*. (Ladislava Horáčková)

nervus vestibulocochlearis, sluchově rovnovážný nerv, VIII. hlavový nerv. Obsahuje aferentní senzorycká vlákna **neuronů* z vnitřního **ucha*, která přicházejí jednak z **hlemýžďe* od sluchových buněk (*pars cochlearis*), jednak od statického aparátu (*pars vestibularis*). Nerv prostupuje dnem *meatus acusticus internus* a pak probíhá vnitřním **zvukovodem*. V rýze mezi **pons Varoli* a **medulla oblongata* (laterálně od **nervus facialis*) se dostává do senzorycké zóny *pars intermedia IV*. mozkové **komory*, kde se přepojuje na další neurony vestibulární a sluchové **dráhy*.

Pars cochlearis je tvořena **neurity* bipolárních buněk (*nervus cochlearis*), jejichž **dendrity* přicházejí od smyslových buněk **orgánu Cortiho*, neurity pak procházejí bází **modiolu* a *area cochleae* na dně **vnitřního zvukovodu* (v předním dolním kvadrantu).

Pars vestibularis je tvořena neurity bipolárních buněk, které leží při zadní polovině dna vnitřního zvukovodu. Horním zadním kvadrantem prochází **nervus utriculoampullaris*, tvořený dendrity **nervus utricularis*, **nervus ampullaris anterior* a **nervus ampullaris lateralis*, které opřádají příslušné oblasti vnitřního ucha (*macula utriculi*, *crista ampullaris anterior*, *crista ampullaris lateralis*). Od *macula sacculi* vnitřního ucha odstupuje **nervus saccularis*, který podobně jako **nervus ampullaris posterior* (opřádající *crista ampullaris posterior*) prostupuje dolním zadním kvadrantem vnitřního zvukovodu. (Ladislava Horáčková)

nervus zygomaticus, větev z **nervus maxillaris* (z **nervus trigeminus*). Odstupuje ve **fossa pterygopalatina*, skrze *fissura orbitalis inferior* směřuje k laterální stěně **očnice*. Její spojka převádí **postgangliová* vlákna z **ganglion pterygopalatinum* do **nervus lacrimalis* pro inervaci slzné **žlázy*. Po té vstupuje *nervus zygomaticus* do *foramen zygomaticoorbitale* lící **kosti* a dělí se v *nervus zygomaticofacialis* (ke **kůži* **tváře*) a *nervus zygomaticotemporalis* (ke *kůži* spánkové krajiny). (Ladislava Horáčková)

nervy, autonomní, též nervy vegetativní, **sympaticus* a **parasympaticus*.

nervy, hlavové, **nervi craniales*.

nervy, míšní, **nervi spinales*.

nervy, vegetativní, též nervy autonomní, **sympaticus* a **parasympaticus*.

neřest, nízká vášeň; její projev – trvalý sklon k zlému v určité podobě; opak: **ctnost*. (Jaroslav Malina)

nesesterské chromatidy, **chromatidy*, nesesterské.

Nesiótés (5. století př. n. l.), řecký sochař; druhý z dvojice sochařů **Kritios* a *Nesiótés*, kteří roku 476 př. n. l. vytvořili druhé sousoší **Tyranobijců*. Zachovalo se v římských kopiích, z nichž nejcelistvější se nachází v neapolském Museo Nazionale Archeologico. (Marie Pardyová)

nesmrtelnost (a dlouhověkost), jedna z myslitelných **variant* **věčnosti* jako nekončícího žití. Objevuje se už v nejstarších **mýtech* (například v babylonské skladbě „Epos o

Gilgamešovi“ – *Ša nagba imuru*, doslova „Toho, jenž vše zřel“, kolem roku 2000 př. n. l.) jako nedosažitelný cíl člověka: člověk je bytostně smrtelník. Později spojována s představou nehmotné duše, případně i s duchovními výtvyry člověka.

Pojem nesmrtnosti nebo dlouhověkosti je nicméně vlastní takřka všem *legendám a mýtům přírodních a pravěkých společností na celém světě. Tvoří ústřední *ideu téměř všech pozdějších propracovaných starověkých náboženských soustav a filozofií života. Je útěšnou odpovědí na strach ze smrti, který tolik traumatizuje snad každého člověka. Otázky spjaté s nesmrtností, nebo alespoň s dlouhověkostí lidské bytosti, duší a existencí na onom světě jsou zkrátka předmětem úvah od počátků lidského rodu. Mnozí z nás tuto představu sdílejí dosud. Zda oprávněně, nevíme: doposud se nikdo z onoho světa nevrátil a nepodal *svědectví.

Ze zkušeností při lopotném obstarávání obživy lidé ovšem věděli, že k tak velkým cílům, jakými byly dlouhověkost nebo nesmrtnost, nepovede snadná cesta. A začali hledat rozmanité prostředky, jak ji nalézt a překonat: *askezí a zřeknutím se světských požitků, jako třeba taoisté, jogíni nebo poustevníci, či všeobjímající *láskou ke všem bytostem i k *přírodě, jako třeba buddhisté nebo *křesťané. Anebo úporným hledáním a vytvořením vhodného preparátu – takovou cestu nastoupili čínští alchymisté, vedení taoistickým učením.

*Taoismus, druhé nejvlivnější filozofické učení čínského *starověku, se příliš nezajímal o mezilidské vztahy a nepředepisoval ani zásady morálky. Ve svém dalším vývoji absorboval mimo jiné řadu starších náboženských představ a praktik, označovaných někdy jako šamanské, a stále více se soustřeďoval na hledání cest k dosažení nesmrtnosti, nebo alespoň dlouhověkosti a životní vitality, včetně vitality sexuální. Vzhledem k *světovému názoru, který pojímal nebe, zemi a lidstvo jako propojený systém, v němž je každá z těchto tří oblastí jenom další dimenzí druhých dvou, a také vzhledem k poznatku, že lidské tělo je *replikou makrokosmu v miniatuře, bylo docela logickým vyústěním, že se v Číně vyvinula dlouhá tradice alchymie – proměnit obyčejné ve vzácné. Zatímco cílem alchymistů v jiných kulturně historických oblastech světa bylo zejména získání bohatství výrobou *zlata z obyčejných *kovů, v Číně (a do určité míry také v Indii) byly cíle alchymie častěji „duchovní“. Je sice pravda, že nejranější formy čínské alchymie zahrnovaly i pokusy o výrobu zlata, ale to bylo prostředkem, jak se stát nikoli bohatým, nýbrž nesmrtným, zlato bylo totiž považováno za jediný nezničitelný a trvalý element v přírodě a vládla domněnka, že strávení zlata v dostatečném množství může učinit trvalým také život člověka.

Historik *S'-ma Čchien v *Zápisích historika* uvádí, že jedním z prvních učenců, jenž znal tajemství nesmrtnosti, byl taoistický filozof Cou Jen, který žil ve 3. století př. n. l. Při líčení pobytu jistého Li Šao-jüna na císařském dvoře dynastie *Západních Chan přibližně kolem roku 133 př. n. l. naznačuje způsob, jak byla tehdy tajemství nesmrtnosti vykládána. Li Šao-jün, který občas udivoval okolí svými znalostmi osob i věcí z minulosti vzdálené i několik století, při jedné audienci chanskému *císaři tajuplně sdělil: „Musíte přinést oběť Peci a potom můžete učinit, aby (duchové) byli přítomni. Poté, co (duchové) prokáží svou přítomnost, prášek rumělky může být proměněn ve zlato. Když je toto zlato hotové, může se ho použít na nádoby pro nápoje a pokrmy, což zvětší délku Vašeho života. Když délka Vašeho života vzroste, může být poskytnuta audience Nesmrtným z (ostrova) Pcheng-laj uprostřed oceánu. Když jim bylo uděleno slyšení, obětováním Nebesům a Zemi se stanete nesmrtným.“

Tato procedura se nazývala *waj-tan* („vnější alchymie“). Druhá forma čínské alchymie, známá jako *nej-tan* („vnitřní alchymie“), sdílela cíl nesmrtnosti, ale pokoušela se ho dosáhnout transformováním prvků obsažených v lidském těle. Vnitřní alchymie byla *integrální součástí mnoha různých lékařských praktik a byla také úzce spjata s teorií i praxí tradiční čínské medicíny.

K dlouhověkosti a nesmrtnosti se tedy ve staré Číně mělo dospět prostřednictvím uměle vyrobeného zlata a tajuplných magických *rituálů a obětí. Bylo to chytře vymyšleno. Rituály

byly přece velice komplikovanou věcí, spojenou s tolika neznámými veličinami, a dokonce s nadpřirozenem. A tak bylo možné případné neúspěchy (dnes víme, že neúspěchem skončily všechny pokusy) svěst nikoli na tvůrce preparátu, nýbrž na chybné jednání obětníka.

Z hledání preparátů dlouhověkosti a nesmrtnosti i uchování nebo vzbuzení *sexuální apetence se stal postupně docela výnosný obor. Například učenec Ke Chung ve své taoistické přírodovědné *encyklopedii z počátku 4. století n. l. *Mistr objímající prostotu (Pao-pchu-c')*, jak také zněla jeho přezdívka, uvádí desítky nejrůznějších elixírů nesmrtnosti a celou jedenáctou kapitolu věnoval lékopisu Nesmrtných. Z Ke Chungova popisu vyplývá, že se používaly minerální a rostlinné preparáty. Z minerálních látek to byly *nephrit, slída nebo realgar (sulfid arzenitý). Z rostlin byly při přípravě elixírů užívány sezam, moruše, bodlák, tuřín a mnohé další. Ke Chung uvádí, že jistý Tu C'-wej pojídal chřest, což mu umožňovalo uspokojovat osmdesát *konkubín a zplodit s nimi sto třicet synů. Navíc dokázal ujít tři sta *li (asi 150 kilometrů) denně; v chodeckém výkonu ho překonal Čao Tchou-c', který po dvacetiletém užívání skořice byl schopen urazit v jednom zátahu až 500 li.

Z moderních lékařských, botanických a chemických rozborů preparátů uváděných v čínských spisech vyplynulo, že se za nimi skrývá nikoli elixír nesmrtnosti, ale buď zcela neškodné látky, nebo drogy s posilujícími či halucinogenními účinky (*halucinogeny), anebo jedy. Slída ublížit nemusí a také nephrit je téměř neškodný. Zato realgar (sulfid arzenitý) mohl podlehnout přeměně (při výrobě elixíru se směs často zahřívala, nebo dokonce žihala) na oxid arzenitý, který je prudce jedovatý.

Škodlivost některých elixírů ostatně odhalili již osvícenější čínští učenci. Čeng Jin ve svém spisu z 9. století n. l. uvádí, že připravil pětatřicet tehdy běžně užívaných elixírů a o řadě z nich experimentálně zjistil, že jsou jedovaté, někdy dokonce smrtelné. A v historických pramenech jsou doloženy i praktické důsledky. V letech 820 až 859 zahynulo v důsledku užívání prostředků údajně prodlužujících život a léčících neduhy či sexuální nedostatečnost nejméně šest císařů. První v řadě obětí byl císař Sien-cung (vládl 806–820): používání takzvaného zlatého elixíru z něho učinilo krutou a psychicky nevyrovnanou osobnost. Vězení se plnila oběťmi jeho nevypočitatelné zášti. Nakonec se stal pro své okolí natolik nebezpečný, že jej sloužící zavraždili.

Po takových a podobných zkušenostech není divu, že se občas našli panovníci, kteří se k otázce dlouhověkosti, nesmrtnosti a sexuální vitality postavili přece jen rozumněji. Například císař Wen-cung (vládl 827–840) poté, co obdržel elixír nesmrtnosti, uzavřel jej do nephritové skříňky. Přitom *ironicky prohlásil, že se ještě příliš těší rozkošemi pozemského světa, než aby chtěl odletět okamžitě na *Nebesa (*Tchien*), a že po elixíru sáhne teprve tehdy, až se bude chystat zemřít.

Touha po elixíru se čas od času objevovala i v pozdějších staletích. Za mingského císaře Ťia-ťinga (vládl 1522–1566), jednoho z nejzanícenějších taoistů na čínském *trůně, dosáhla dokonce jednoho ze svých vrcholů. Prostředek k dosažení nesmrtnosti byl na jeho dvoře obohacen o nový předpis: vytvářel se z menstruační krve panen (za tímto účelem byly do paláce vybírány panny z celé říše) a byl užíván nikoli jako nápoj, nýbrž v podobě kuliček, respektive pilulek (*chung-wan*).

Čínská *víra v možnost dosažení nesmrtnosti je starší než taoismus a neomezuje se jen na taoisty. Teprve taoismus však z různých *metod a *technik zaměřených na získání věčného života vytvořil propracovaný systém. Základním východiskem tohoto systému je vzájemný vztah mikrokosmického těla a makrokosmického *vesmíru. Adept se musí ztotožnit s „prvotním dechem“ (*jüan-čchi*), který odpovídá životodárnému, nerozlišenému **tao* na počátku *stvoření. Musí udržet životně důležité tělesné esence „dechu“ (**čchi*), „životní síly“ (*ťing*) a „ducha“ (*šen*) a zvrátit postupně vyčerpávání těchto podstat, jež jinak nakonec vede k smrti. Obrácení procesu stárnutí se dosáhne celou řadou metod a technik. Při meditačních a vizualizačních cvičeních je třeba se soustředit na *tao* nebo na mocné *astrální bohy, sídlící

v nebi a v těle; bohy lze vzývat i terapeutickými a posilovacími pohyby. Dechové techniky vedou k tak pomalému a mělkému dýchání, že i peříčko položené na nos zůstane nehybné. Očistu dechu a těla posiluje vhodná *strava, včetně požívání potravy spjaté s dlouhým životem, jako jsou určité houby nebo semínka a míza borovice. Sexuální techniky jsou zaměřeny na *kontrolu *orgasmu, o němž se tvrdí, že způsobuje ničivé vyčerpání životních esencí. Taoistické praktiky zaměřené na získání nesmrtnosti předpokládaly splynutí očištěných a zdokonalených tělesných esencí – například sexuálních tekutin, slin, ducha a *čchi* – ve „Svatý zárodek“ čili „Zárodek nesmrtnosti“ (nazývaný též „Červené dítě“), jenž byl vyživován v břiše adepta, kde se při správné výživě a prováděním daných úkonů vyvinul ve zdokonalené tělo, nesmrtné „skutečné“ já; to pak nahradilo adeptovo staré já podléhající zkáze. Rakve těch, kdo dosáhli nesmrtnosti, se naleznou prázdné, s výjimkou nemnoha pozůstatků a památek, třeba sandálu nebo hole.

Nesmrtní mají tělo hladké jako led, sněhobílou pokožku a podivné rysy, jako třeba čtvercové oční panenky a dlouhé uši; žijí v odlehlých, těžko přístupných horách a jeskyních nebo na bájných místech, jako je Pcheng-laj, jeden z *Ostrovů nesmrtných ve Východním moři. Jako mistři *času i prostoru procházejí se mezi hvězdami a planetami a nepoznání příležitostně navštěvují i Zemi, aby udělovali nesmrtnost smrtelníkům, kteří si to zaslouží.

Nad tímto počínáním, kromě jiných božstev, bděla nejvyšší bohyně taoistického *panteonu, Královna Matka západu (Si-wang-mu) – Královna nesmrtných. Je jednou z nejrozšířenějších a nejoblíbenějších postav mezi nesmrtnými. Taoisté ji považovali za prvopočáteční dech Nejvyššího Jin – za božskou milenkou a učitelku lidských bytostí pátrajících po nesmrtnosti. Královna nesmrtných žila v pohoří *Kchun-lun, v místě spojujícím nebe a zemi, s nalezišti zázračného nefritu, kouzelném i děsivém území za západními hranicemi *čínské civilizace, oplývající radovánkami, krásou i nebezpečím. Byla zobrazována s levhartím ocasem a tygřími zuby, též s rozčuchanými vlasy a výraznou pokrývkou hlavy; sloužili jí nefritoví mládenci a dívky a doprovázely ji kouzelné bytosti jako devítiočasá liška, fénix, trojrohý pták a zajíc z *Měsíce. Královna Matka západu byla uctívána po více než dva tisíce let jak v elitních, tak lidových kultech. V lidových představách je nejslavnější její pěstování broskví nesmrtnosti, které dozrávají jednou za tři tisíce let; slouží nesmrtným jako závěrečný chod nebeských hodovních slavností, zahrnujících takové lahůdky jako medvědí tlapy nebo dračí játra.

Otázky dlouhověkosti a nesmrtnosti byly vskutku problémem, který starou čínskou společnost a zejména vládce hluboce zajímal – této vizi podlehl například sjednotitel Číny *První svrchovaný císař Čchinů a s jejím řešením nakonec spojoval všechny své plány a naděje. (Jaroslav Malina)

nespojité proměnná, *proměnná, nespojitá.

nespojité znamení, *proměnná, nespojitá.

nestátní neziskové organizace, *organizace, nestátní neziskové.

Nestór, v *řecké mytologii *král v Navarinu; nejstarší hrdina ve vojsku krále

*Agamemnáona v *trójské válce. Byl vážen pro svůj věk, zkušenosti, moudrost a výmluvnost. (Marie Pardyová)

nestoriánství, křesťanské učení zastávající v teologických sporech mínění, že v *Ježíši Kristu jsou přítomné dvě osoby – božská a lidská. Původcem nestoriánství je konstantinopolský patriarcha Nestorius, který roku 429 vystoupil proti užívání titulu Bohorodička pro Pannu Marii; považoval ji pouze za rodičku Krista a zdůrazňoval lidskou stránku Ježíše. V roce 431 bylo nestoriánství odsouzeno na ekumenickém *koncilu v Efezu a roku 451 byla na ekumenickém koncilu v Chalcedonu formulována ortodoxní nauka, že osoba vtěleného Krista je jediná, avšak má dvojí přirozenost – božskou a lidskou.

Nestoriánství bylo v raném středověku rozšířeno daleko do Asie, existovalo například i v Číně, Mongolsku a Japonsku. V současnosti přežívá v malé komunitě patřící k starým východním církvím. (Jaroslav Malina)

nestvůry [starověká Mezopotámie], apotropaické postavy mající zabránit přístupu a působení zlých mocností. Jejich jména a popisy jsou doloženy v různých sumerských a akkadských textech. Rovněž jejich podoba je známa z různých artefaktů, z nichž některé byly objeveny v tzv. základových depozitech, nicméně ne všechny postavy známé z textů jsou doloženy v památkách výtvarného umění a naopak. Nestvůry mohou být rovněž emblémy různých *bohů. Zatímco bohové představují organizovaný kosmos, nestvůry představují to, co ho ohrožuje. Jsou služebníky bohů, svých pánů, kteří si je podrobili jako své poražené nepřátele. (K nejdůležitějším *mýtům o bojích a porážkách nestvůr náleží mimo jiné mýtus o Anzúovi, *Gilgameš a Chuvava, Gilgameš a nebeský býk, Inanna a Ebich, Labbu, Mardukův boj v mýtu *Enúma eliš*, cyklus mýtů o činech boha Ningirsua / Ninurty). Nestvůry náleží k nadpřirozeným bytostem, které nejsou ani bohové ani *démoni (i když hranice mezi nestvůrami a démony je mnohdy neurčitá). Není pro ně společné označení, všem nadřazený pojem. Podobně jako bohové jsou nesmrtelné leč zranitelné, mohou být zabity. *Mytologie přemožených a zabitých nestvůr nabývá na důležitosti od časů *Gudey z *Lagaše, ale nenahrazuje jednodušší *model, podle něhož jsou nestvůry služebníky bohů. V obou případech je zachována jejich hlavní apotropaicky magická úloha. Jako živí služebníci bohů chrání nestvůry *chrámy, *paláce a domy proti vniknutí zla, zatímco jako mrtví nepřátelé, kořist bohů, připomínají marnost podobných pokusů. Nestvůry v sobě slučují prvky dvou nebo více zvířat, nebo prvky člověka a *zvířete (štíra, ryby, hada, orla, lva, kozy, býka, krávy, zebra, buvola, osla, koně, psa). Kombinace prvků různých živočichů, jejich zároveň nejděsivějších ale i nejmocnějších rysů, měla dosáhnout co největšího účinku v boji proti zlovolným silám. (Jiří Prosecký)

Něšité (Nésité), *Chetitě.

neštovice, černé, variola. Virové *onemocnění, které se projevovalo vysokými horečkami a vyrážkou, zanechávající výrazné jizvy („tváře poďobané od neštovic“). Neštovice probíhaly jako těžký stav s krvácivými poruchami a mohly vést k úmrtí. V minulosti patřily společně s *morem mezi nejrozšířenější infekční nemoci na světě, vyskytovaly již ve *starověku.

Předpokládá se, že do *Evropy se nákaza poprvé dostala z východní Asie, pravděpodobně kolem roku 600 př. n. l. a potom opakovaně v několika vlnách. Svého vrcholu dosáhly epidemie neštovic v 18. století, kdy na tuto nemoc zemřelo asi 60 milionů lidí.

Zásadní zvrat v zápase s touto chorobou znamenal vyrobení vakcíny s virem kravských neštovic britským lékařem Edwardem Jennerem v roce 1796 a zavedení očkování v celosvětovém měřítku v následujících staletích. Zdá se, že v boji s neštovicemi zaznamenaly dějiny medicíny své první absolutní vítězství, neboť v roce 1980 byly právě neštovice prohlášeny *Světovou zdravotnickou organizací za zcela vyhlazené.

V *paleopatologii lze variolu diagnostikovat pouze u dobře zachovaných mumifikovaných těl postižených jedinců, jako tomu bylo například u *mumie egyptského *faraona Ramesse V. (vládl v letech 1147–1144 př. n. l.). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Netík, Jiří (9. 8. 1953, Brno), český sochař a řezbář; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Původně chemik (absolvent Střední průmyslové školy chemické v Brně) a profesionální hudebník, od roku 1985 se věnuje sochařství, řezbářství a restaurátorství, od roku 1995 i externí pedagogické činnosti na Fakultě architektury Vysokého učení technického v Brně a na Škole uměleckých řemesel v Brně. Je členem Unie výtvarných umělců.

V Netíkově tvorbě se odráží úcta a respekt k světu a *údelu člověka podobně jako v dílech starých mistrů, vlastní produkce je však současná a převážně realistická. Precizně vypracované detaily postav i objektů svědčí o dokonale zvládnutém řezbářském řemesle.

Nejsou však pouhým projevem naturalismu, nýbrž rezonancí autorovy ideje s materiálem a promyšleným námětem, který je zaměřen zejména na výpověď o hledání *identity a kořenu dnešního člověka. Všeobecně je oceňován jeho přínos v oblasti novodobé tvorby *betlémů. (Jaroslav Malina)

Netík, Miroslav (5. 9. 1920, Vamberk), český malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1936–1940 absolvoval Školu uměleckých řemesel v Brně v ateliérech Petra Dillingera, Emanuela Hrbka, Zdeňka Rossmanna a Františka Süssera. Je členem KVV Aleš, Bloku výtvarných umělců *země moravskoslezské, skupiny Profil (1958–1970) a od roku 1990 členem TT klubu Brno.

Počátky Netíkovy tvorby ve 40. letech byly inspirovány Skupinou 42, jejíž ideové východisko „Svět, ve kterém žijeme“ provází jeho celoživotní cykly: *Proti válce, Válka a nervy, V noci po náletu, Boje a sny, Cesty* aj. Podnětem pro tvorbu jsou bezprostřední smyslové prožitky a dojmy. Své spontánní umění osvědčil v *akvarelu i *olejomalbě. Názorové rozpětí jeho životního uměleckého úsilí je značné: charakterizují je díla vycházející z přímého kontaktu se skutečností a později i kreace nefigurativního pojetí, v nichž významnou roli hraje výtvarný znak. Ale ani v dílech abstraktního charakteru v sobě nezapřel malířskou spontaneitu a smysl pro barevnou hmotu neméně než touhu po humanistické výpovědi díla. Výtvarným prostředkem je mu zejména barva, celek obrazu působí kaligraficky. (Jiří Hlušíčka, Jaroslav Malina)

netiketa (z angličtiny: *net*, „sít“ a *etiquette*, „etiketa“), doporučená sada pravidel chování uživatele *internetu, zejména pak diskusního *fóra, *chatu a *elektronické pošty. Někdy je chápána jako provozní řád serveru. Neexistují závazná pravidla, neboť netiketa se na jednotlivých serverech liší. Různé netikety lze shrnout do následujících doporučení: 1) pište s vědomím, že na druhé straně není *počítač ale člověk, 2) dodržujte pravidla slušného chování i na internetu, 3) berte v úvahu kulturní odlišnosti, pokud komunikujete s lidmi z odlišné kultury, 4) neposílejte přílohy o nepřiměřené datové velikosti, 5) respektujte soukromí jiných uživatelů internetu, 6) pokud někdo žádá o radu, poskytněte ji, pokud můžete, 7) nešířte internetem nepravdivé *informace, 8) neporušujte autorská práva, 9) nerozesílejte *spam, 10) nešířte hoax. (Martin Soukup)

Neubauer, Zdeněk (30. 5. 1942, Brno), český biolog a filozof; profesor Katedry filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze (obnovitel Rádlovy *katedry); syn státovědy Zdeňka Neubauera (1901–1956), prvního absolventa *Masarykovy univerzity v Brně a významného představitele brněnské normativní školy právní filozofie. Iniciátor brněnské *humanologie a první přednášející Humanologie na ústřední téma „Pluralita světů a jednota vědění“.

Je autorem několika zásadních objevů v oblasti genetiky, zabývá se filozofií vědy a *filozofickou antropologií. Publikoval více než 300 článků a studií v našich a zahraničních časopisech a řadu knižních monografií: *Bytí a subjektivita – Ricoerovské eseje* (*samizdat); *Implikátní a explikátní řád živé skutečnosti; Střetnutí paradigmát v současné biologii* (1985); *O Sněhurce aneb Cesta za smyslem bytí a poznání* (2004); *Přímluvce postmoderny* (1994); *Biomoc* (2002); *Smysl a svět: Hermeneutický pohled na svět* (2001) aj. Nositel Ceny Nadace Václava a Dagmar Havlových „Vize 1997“ pro rok 2001. Kontakt: Prof. PhDr. RNDr. Zdeněk Neubauer, Katedra filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Albertov 6, 128 43 Praha 2, e-mail: hobit@natur.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Neumann, Stanislav Kostka (5. 6. 1875, Praha – 28. 6. 1947, Praha), český básník, prozaik, literární a výtvarný teoretik. Na konci 19. a v první čtvrtině 20. století s prozíravou předvídavostí reflektoval a hodnotil vývojově perspektivní proudy a tendence evropského umění – obdobně jako v průběhu celé své tvůrčí dráhy František Xaver *Šalda. Kritickými a

publicistickými pracemi i četnými polemikami zasahoval do dobových zápasů o směr moderní české kultury. Touto činností, ale také básnickou tvorbou připravoval a podporoval nástup avantgardní, wolkrovsko-nezvalovské generace na počátku dvacátých let 20. století. Autoritu a renomé bouřliváka, zejména u levicové kulturní veřejnosti, uhájil také v následujících obdobích, kdy již jeho tvorba ztratila vývojovou iniciativu.

Na počátku své literární dráhy přijal podněty dozrívajícího *symbolismu, *dekadence a *anarchismu, *Nietzscheovy filozofie a *satanismu Stanisława Przybyszewského a v tomto duchu napsal básnické sbírky *Nemesis, bonorum custos ...*, 1895, *Apostrofy hrdé a vášnivé*, 1896, *Jsem apoštol nového žití*, 1896, *Satanova sláva mezi námi*, 1897. V té době se sblížil s autory publikujícími v *Moderní revue*, nejvýznamnějším časopisu generace devadesátých let. Brzy přichází s vlastními iniciativami: uspořádal *Almanach secese* (1896), založil anarchistický časopis *Nový kult* (1897–1905), shromáždil kolem sebe skupinu o něco málo mladších bohémských autorů, pro niž se později vžil název „generace buřičů“ (František *Gellner, Jiří *Mahen, Fráňa *Šrámek, Karel *Toman). Veřejnosti představil rétorickou *poezii individuální vzpoury, solidarizující se s masami utlačovaných, vyjadřující odpor k soudobé měšťácké společnosti a hlásající ideál svobody neomezované společenskými *konvencemi. Tento ideál promítl také do milostných vztahů: v duchu anarchisticko-komunistických představ obhajoval (a ve svém osobním životě také uskutečňoval) pojetí volné *lásky.

Postupně opustil rozpadající se anarchistické hnutí, ale jeho tvorbu i společenské aktivity nadále charakterizovaly nonkonformní a provokativní postoje a *názory. Sbírkou *Kniha lesů, vod a strání* (1914) založil na originální *verzi vitalismu. Tato sbírka přírodní, milostné a meditativní lyriky byla inspirována jeho novým milostným vztahem a bezprostředním kontaktem s *přírodou: opustil svou ženu Kamilu a na jaře 1905 se odstěhoval na Moravu, nejprve žil u rodičů své nové partnerky Boženy Hodačové v brněnských Řečkovících (z tohoto místa byl vypovězen kvůli anarchismu, bezvěrectví a životu v *konkubinátu), později v Bílovicích u Brna.

Neumannova vitalistická poezie je na rozdíl od spontánního, romanticko-senzualistického vitalismu Fráni Šrámka, poprvé vyjádřeného ve sbírce *Splav* (1914), drsnější, pozemštější, nezahrnuje pouze emocionální a smyslové prožitky, ale také erotiku a reflexi života a lásky zakotvené v sociální realitě. Šrámkova poezie vybudovala vitalistický mýtus mladé, opojné a nespoutané lásky, Neumannova *Kniha lesů, vod a strání* směřovala naopak k poezii erotické a reflexivní.

Ještě před *první světovou válkou objevil zásadně novou námětovou oblast. Inspiroval se výboji italského futurismu – technikou, civilizačním *pokrokem, velkoměstským životem, krásu nalézá v Aristotelově druhé přírodě, stvořené člověkem. Básně tohoto zaměření shrnul do sbírky *Nové zpěvy až po návratu z balkánské fronty* v roce 1918. O Neumannově schopnosti identifikovat vývojově perspektivní tendence i o jeho otevřenosti vůči podnětům mladší generace svědčí dále fakt, že své literární práce publikoval v *Almanachu na rok 1914* (1914), to znamená v nejvýznamnějším, manifestačním sborníku nastupující čapkovské generace.

Ve znamení nové orientace byla Neumannova tvorba po roce 1918. Pod vlivem událostí v Rusku a revoluční atmosféry poválečné Evropy rozpracoval nové pojetí takzvané proletářské kultury. Tato koncepce, rodící se a šířící se především díky jeho aktivitám v časopisech *Červen* (1918–1921), *Kmen* (1919–1921) a *Proletkult* (1922–1924), zasáhla nejen literaturu (Neumannovy básně tohoto zaměření byly shrnuty do sbírky *Rudé zpěvy*, 1923), ale i celou oblast umění a měla vliv na levicovou orientaci české *avantgardy a jejich organizačních seskupení (*Umělecký svaz Devětsil*).

Jedním z velmi důležitých tematických okruhů Neumannovy tvorby byly láska, žena a erotika. V roce 1913 ve stati „Ať žije život!“ požadoval, aby se české umění otevřelo moderní

Evropě, zejména Francii: Evropa je „(...) krásná, živá, rujná samice, která potřebuje smělé muže a odkopává uměřený flirt“. *Sexualitě a *erotice věnoval básně, celé sbírky (*Bohyně, světice, ženy*, 1915), prozaická díla (román *Zlatý oblak*, 1932) i rozsáhlé popularizační práce – *Dějiny lásky* (1925) a *Dějiny ženy* (1931–1932). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

neunilineární (z latiny: *līnea*, „čára, linie; řada, řada příbuzenská; hranice, cíl; lněná nit, provázek“) [antropologie], příbuzenská skupina, jejíž příslušníci sledují svůj původ od zakládajícího předka buď přes mužskou, nebo přes ženskou *linii; také nazývána pokrevní rodová skupina. (Jaroslav Malina)

neúplná dominance, *dominance, neúplná.

neúplná zlomenina, **fractura incompleta*.

neúplně dominantní alela, *dominance, neúplná.

neúplnost teorie, vlastnost formalizované teorie, že v ní lze formulovat nerozhodnutelné tvrzení, tj. takové, jež nelze dokázat ani vyvrátit (tj. dokázat jeho negaci). Podle první *Gödelovy věty o neúplnosti mají tuto vlastnost všechny formalizované teorie zahrnující aritmetiku. (Jaroslav Malina)

neurální trubice, *trubice, neurální.

neurilemmom, též *neurinom, schwannom, nezhoubný *nádor vyrůstající ze Schwannových buněk periferních nervů.

Paleopatologické nálezy tohoto typu nádoru jsou vzácné a lze je diagnostikovat poměrně obtížně. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

neurinom, *neurilemmom.

neurit, též *axon*, dlouhý výběžek odstupující z těla *neuronu. Odvádí nervové vzruchy z *perikaryonu směrem k dalšímu neuronu či výkonnému orgánu. Neurity mohou být obaleny jednoduchou pochvou z plochých podpůrných buněk (Schwannova pochva) nebo také spirálovitě uspořádanými lamelami ze Schwannových buněk a s látkami tukového charakteru – *myelinem (myelinová pochva). Myelinová pochva izoluje a chrání nervové vlákno, zrychluje a ekonomizuje přenos nervového vzruchu a představuje funkční zdokonalení vývojově mladších neuronů. Neurit v terminálním úseku ztrácí myelinovou pochvu a větví se (telodendrie). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

neurocranium, -i, n., neurokranium, kosti mozkové části lebky, které tvoří ochranný obal pro *mozek a smyslové orgány. Ke *kostem neurokrania patří: **os frontale*, **os parietale*, **os occipitale*, **os sphenoidale*, **os temporale*, někdy je sem řazena i **os ethmoidale*. (Ladislava Horáčková)

neurocyt, **perikaryon*.

neurofibrom, většinou nezhoubný *nádor vyrůstající z nervové pochvy.

neurofibromatóza, autozomálně dominantní *choroba projevující se četnými *nádory periferních nervů. Existují dva typy neurofibromatózy, NF1 a NF2. Častější je typ NF1, nazývaný též *Recklinghausenova neurofibromatóza. Tento typ se vyskytuje s četností 1/3 000 jedinců; zodpovědný *gen je lokalizován na dlouhém rameni *chromozomu 17. NF2 se vyskytuje s četností 1/37 000 jedinců; zodpovědný gen leží na dlouhém rameni chromozomu 22. (Jiřina Relichová)

neurofibromatóza, Recklinghausenova:

1. dědičné onemocnění s mnohočetnými nádorky na *kůži a v nervovém systému;
2. forma kostního postižení při zvýšené funkci příštítných tělísek. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

neuroglie, podpůrná *tkáň v nervovém systému, tvořená několika typy buněk. Má význam vyživovací, schopnost fagocytózy a hojení. (Drahomír Horký)

neurohypofýza, **neurohypophysis*.

neurohypophysis, -is, f., neurohypofýza, zadní lalok *hypofýzy. Uvolňuje do krve *hormony ovlivňující hospodaření s vodou (*vasopresin* – antidiuretický hormon [**adiuretin*])

a průběh porodu a kojení (*oxytocin*). Tyto hormony vznikají v jádrech *hypotalamu a do neurohypofýzy jsou přenášeny neurosekrecí (po nervových vláknech). (Ladislava Horáčková)

neurokranium, **neurocranium*.

neurologie (z řečtiny: *neuron*, „nerv“ a *logos*, „nauka, věda“), lékařský obor zabývající se diagnostikou, prevencí a *lčením onemocnění nervového systému (**systema nervosum*). (Drahomír Horký)

neuron (z řečtiny: *neuron*, „nerv“), nervová buňka, histologická, funkční a trofická jednotka *nervové tkáně. Počet neuronů u *člověka dosahuje několik miliard. Většina z nich se skládá z těchto součástí: buněčné tělo (perikaryon, soma), dendrity (výběžky sloužící k příjmu podráždění), *axon či *neurit (výběžek odvádějící vzruchy z buněčného těla do periferie), terminální arborizace či telodendrie (konečné větvičky axonu, které jsou součástí *synapsí). (Drahomír Horký)

neuron, bipolární, nervová buňka, u níž z *perikaryonu odstupuje pouze jeden dendrit a jeden *neurit. (Ladislava Horáčková)

neuron, multipolární, nervová buňka hvězdicovitého tvaru. Z *perikaryonu odstupuje několik *dendritů a jeden *neurit. Tyto neurony reprezentují zhruba 80 % neuronů v celém *nervovém systému. (Ladislava Horáčková)

neuron, pseudounipolární, zvláštní typ *neuronu bipolárního, u něhož částečně splynul *dendrit s *neuritem. Z těla neuronu odstupuje pouze jeden výběžek, který se po krátkém průběhu větví v podobě obráceného písmene „T“ na periferní a centrální raménko. Periferní raménko přivádí nervový vzruch do těla neuronu, centrální raménko nervový vzruch odvádí. Pseudounipolární neurony jsou lokalizovány zejména ve spinálních *gangliích a gangliích *nervů hlavových. (Ladislava Horáčková)

neurony v širším slova smyslu, senzorické (neurony senzitivní, též ascendentní, centripetální), *neurony přivádějící vstupní *informace od *receptoru do centra *reflexu v *centrálním nervovém systému (*CNS). Podle charakteru vedené informace se rozlišují *neurony viscerosenzorické, *neurony somatosenzorické a *neurony senzorické v užším slova smyslu. (Ladislava Horáčková)

neurony v užším slova smyslu, senzorické, *neurony vedoucí *informace od specializovaných *receptorů (smyslových orgánů) směrem do centra *reflexu (například z *oka, *ucha). (Ladislava Horáčková)

neurony, aferentní, *neurony přivádějící nervové vzruchy do určitého místa *nervového systému. (Ladislava Horáčková)

neurony, asociační, *neurony spojující různá místa *centrální nervové soustavy (*CNS), která jsou si vývojově a funkčně blízká. Umožňují dokonalou funkční součinnost (CNS). (Ladislava Horáčková)

neurony, eferentní, *neurony odvádějící nervové vzruchy z určitého místa *nervového systému. (Ladislava Horáčková)

neurony, komisurální, *neurony spojující stejná (homotopická) místa pravé a levé poloviny *mozku a *míchy. (Ladislava Horáčková)

neurony, motorické (též neurony descendentní, centrifugální), *neurony odvádějící výstupní *informace z centra *reflexu (v *centrálním nervovém systému – CNS) směrem k výkonnému orgánu (*efektoru). (Ladislava Horáčková)

neurony, projekční, *neurony vydávající své *neurity k vyšším nebo nižším etážím *centrálního nervového systému (*CNS). K vyšším etážím jdou projekční neurony ascendentní (senzorické neurony), k nižším etážím descendentní (*neurony, motorické). (Ladislava Horáčková)

neurony, senzitivní, *neurony v širším slova smyslu, senzorické.

neurony, somatomotorické, *neurony odvádějící výstupní *informace z centra *reflexu v *centrální nervové soustavě (*CNS), inervují příčně pruhované *svalstvo. (Ladislava Horáčková)

neurony, somatosenzitivní, *neurony, somatosenzorické.

neurony, somatosenzorické (též neurony somatosenzitivní), neurony vedoucí *informace z povrchu těla a z pohybového aparátu směrem do centra *reflexu v *centrální nervové soustavě (*CNS). (Ladislava Horáčková)

neurony, visceromotorické, *neurony odvádějící výstupní *informace z centra *reflexu v *centrální nervové soustavě (*CNS), inervují hladkou *svalovinu, srdeční *svalovinu a *žlázy. Visceromotorické neurony se dělí podle funkce na dva systémy *sympatikus a *parasympatikus. (Ladislava Horáčková)

neurony, viscerosenzitivní, *neurony viscerosenzorické.

neurony, viscerosenzorické (též *neurony viscerosenzitivní), *neurony vedoucí *informace z vnitřních orgánů směrem do centra *reflexu v *centrální nervové soustavě (*CNS). (Ladislava Horáčková)

neurosekrece, schopnost některých *neuronů produkovat *hormony. (Ladislava Horáčková)

neurosyfilis, postižení *nervového systému při *syfilis. (Ladislava Horáčková)

neuro- (též *neuri-*), ve složených slovech první část s významem: nervo-, nervově, nervový.

neúspěšná kopulace, *kopulace, neúspěšná.

neúspěšné námluvy, *námluvy, neúspěšné.

Neustupný, Jiří (22. 9. 1905, Plzeň – 28. 8. 1981, Praha), český archeolog a muzeolog. Působil v prehistorickém oddělení Národního muzea v Praze od roku 1925 (jeho vedoucím 1935–1978) a změnil je ve významné pracoviště oboru. Zaměřil se na *neolit a *eneolit, pak i *paleolit, ale zároveň na teorie a metody oboru, obecné otázky *pravěku. V roce 1966 byl místopředsedou světového archeologického kongresu v Praze. Zásadně významná byla jeho činnost muzeologická: už v letech 1926–1946 byl tajemníkem Svazu československých, respektive českých muzeí, od roku 1950 přednášel muzeologii na *Univerzitě Karlově v Praze, od roku 1969 byl řádným profesorem počátků lidských dějin a muzeologie.

Napsal naše první moderní příručky *muzeologie, zohledňující aplikaci v *archeologii (*Otázky dnešního musejnictví*, 1950; *Muzeum a věda*, 1968). O muzejní prezentaci oboru se nejvýznamněji zasloužil řadou moderně pojatých expozic Národního muzea, započatou už roku 1937, zejména pak „Pravěkem Československa“ (1958) s první aplikací jím koncipované proudové vitríny, jež měla světový ohlas. Jeho práce byly věnovány obecným přehledům pravěku (*Pravěk lidstva*, 1946; *Otázky pravěkého osídlení československého území*, 1968), kulturním aspektům pravěkého vývoje (*Náboženství pravěkého lidstva v Čechách a na Moravě*, 1940; *Pohřbívání žehem v pravěku Čech a Moravy*, 1941; *Pravěké umění v Čechách a na Moravě*, 1941; *Zu den vorgeschichtlichen Formen des Städtewesens* [K pravěkým formám urbanizace], 1969; *K nepřetržitosti pravěkého osídlení*, 1973; *Nationalités préhistoriques et historiques* [Národnosti v prehistorii a historii], 1975). Vedl autorský kolektiv významné syntézy *Pravěk Československa* (1960), současně uveřejnil s Evženem Neustupným vlastní *Nástin pravěkých dějin Československa* (1960). (Karel Sklenář)

neutralita (z latiny: *neuter*, „ani jeden, žádný z obou“):

1. nestranný postoj, neúčast ve *sporu; nestrannost, nevměšování se do sporů jiných;
2. postavení *země, která stojí mimo *konflikty a sdružení *států;
3. skutečnost, kdy změna množství peněz v *ekonomice vede pouze k změně cenové hladiny. (Jaroslav Malina)

neutrální teorie molekulární evoluce, *evoluce, neutrální teorie molekulární.

Nevali Cori, pravěká archeologická lokalita v jihovýchodním Turecku poblíž *města Şanlıurfa (Urfa). Sídliště 10.–9. tisíciletí př. n. l. s pěti fázemi osídlení vykazuje dlouhé pravoúhlé domy s několika řadami místností umístěnými souběžně (nejspíše skladovací prostory). Jejich suterény vyplňují soustavy zídek uspořádaných do podoby meandru. Zjištěny nálezy *kamenné štípané industrie. *Keramika se tu dosud nevyráběla, našlo se však několik set zlomků hliněných lidských sošek vypalovaných při teplotě dosažitelné na otevřeném ohništi (500–600 °C).

Pod některými domy se skrývaly lidské lebky a neúplné lidské kostry. V severozápadní části sídliště stávala významná budova obdélného půdorysu zapuštěná do svahu. Měla tři stavební fáze (I–III). Podlaha sestávala z vápenné maltoviny, její stěny zbudovali stavebníci z kamenného zdiva nasucho a ve střední části interiéru se nacházely dva kamenné pilíře. Z její výplně i z jiných míst na nalezišti pocházejí zlomky kamenné plastiky, zobrazující lidskou hlavu v nadživotní velikosti, lidské postavy či podobu ptáka. Některé pilíře byly zdobeny reliéfy včetně zpodobení lidských rukou. (Petr Charvát)

Névárové (též Névárci, Nevárové, v nepálštině Néváh, Névár, anglicky: Newa, Newar, Newari), antropologicky různorodá populace smíšeného *mongolského a *mediteránního původu žijící v Nepálu, především v Káthmánské kotlině a na jihu v nížinné oblasti terajů; tvoří zhruba 5,5 % obyvatel země (podle cenzu 2001 více než 1,245 milionu osob). Část jich žije též v Bhútánu a v Indii. V průběhu své *etnogeneze byli pod silným vlivem indických kultur. Mluví névárštinou (*névári*; též *népál bhášá*, *névál bhájé*), jež patří do skupiny *tibetobarmských jazyků, a vyznávají *buddhismus mahájánového směru, stejně jako *hinduismus spolu s prvky tradičního *animistického náboženství. Névárští buddhisté přijali za své hinduistické dělení společnosti do hierarchicky uspořádaných *kast, uctívají *Šivu, *Višnu a další hinduistická božstva. Hinduisté zase s buddhisty sdílejí kult živoucí panenské bohyně Kumáří, jež je považována za vtělení hlavního ochranného božstva země Talédžu Bhavání (často ztotožňované s postavou Šivovy manželky Durgy). Živí se hlavně jako rolníci (*džjápú*), obchodníci (*šrěštha*), hrnčíři (*kumhára*), kováři (*kau*), holiči (*náú*) i jako námezdní pracovníci. S pokračující modernizací nepálské společnosti stále častěji nacházejí uplatnění i ve státních službách, v administrativě i ve svobodných povoláních. V jejich jídelníčku se objevuje buvolí, skopové i drůbeží maso, konzumaci vepřového, hovězího a jačího masa se vyhýbají.

Při výběru manželského partnera se u nich uplatňuje princip *patrilinéární *exogamie, sňatky s *křížovými bratrance (či sestřenicemi), běžné u Gurungů, *Bhútiů a dalších nepálských etnik, nejsou (nejméně po sedm generací) dovoleny. Dívky jsou před dosažením puberty při symbolickém svatebním obřadu „provádány“ za boha Nárájanu (*Višnu); nikdy se tak z nich (alespoň v teorii) nemohou stát vdovy a rovněž rozvod je zpravidla formalita. Chlapci z vyšších hinduistických kast procházejí iniciačním obřadem, při němž dostávají posvátnou šňůru jako symbol „druhého zrození“; v buddhistických rodinách se odívají do mnišského šafránového roucha a po čtyři dny vedou život novice. (Jan Filipický)

nevědomí, oblast duševní činnosti, jež není přístupná *vědomí a nepodléhá jeho *kontrole. Podle Sigmunda *Freuda nevědomí tvoří nepříjemné nebo společensky nepřijatelné obsahy, které člověk vytěsnil. Carl Gustav *Jung pojímá nevědomí širěji a pokládá je za zdroj podnětů a *tvořivosti vůbec. Jeho obsahy mohou být jednak individuální, jednak jakási společná zkušenost lidské skupiny, nebo dokonce lidstva (*nevědomí, kolektivní). Projevují se zejména ve snech, ale i v umělecké tvorbě apod. (Jaroslav Malina)

nevědomí, kolektivní, zděděné bohatství *archetypů, *symbolů a *mýtů, nastřádaná zkušenost lidstva; projevuje se ve snech a ve chvílích *krize může určovat jednání lidských skupin (jeden z klíčových termínů *psychoanalýzy Carla Gustava *Junga). (Jaroslav Malina)

nevěra, manželská, dobrovolný mimomanželský vztah s emocionálním a sexuálním rozměrem (viz *cizoložství). Nevěra, ať už s náboženským a právním rozměrem nebo bez

nich, je v lidských společnostech obecně chápána jako něco morálně špatného (nemorálního). Například více než tři čtvrtiny *Američanů se domnívají, že nevěra je vždy špatná. Postoje k nevěře jsou mírnější u vzdělanějších obyvatel větších *měst a u lidí, kteří žijí sami nebo nejsou spokojeni se svým stávajícím sexuálním vztahem. 78 % mužů a 88 % žen odmítá, že by někdy měli sexuální styk s někým jiným než se svým stálým partnerem. Podle jiné studie (General Social Surveys, 1991–1996) 13 % respondentů připustilo, že někdy měli mimomanželský pohlavní styk. Přibližně 10 % sexuálně aktivních žen má druhého sexuálního partnera (4 % vdaných žen, 18 % žen v romantických vztazích a 20 % žen žijících v nesezdaném soužití).

V odborných psychologických, sexuologických a sociologických studiích je nevěra pojímána různě s ohledem na uplatnění různé míry emocionální a tělesné složky mimomanželského vztahu. Přestože je nevěra často spojena se sexuálním stykem, nemusí tomu tak být nezbytně. Existuje také čistě emocionální nevěra, která představuje citový vztah k někomu jinému, než je stálý partner/partnerka (manžel/manželka) bez sexuálního styku. V takovém vztahu člověk pociťuje větší emocionální intimitu s extramatrimoniálním partnerem, tráví dlouhý čas s ním nebo *komunikací s ním prostřednictvím médií (dopisy, e-mail, *chat, telefon), a přestože nedochází k fyzické intimitě, klamání stálého partnera jasně naznačuje, že si zúčastnění jsou vědomi toho, že dělají něco morálně špatného. Fyzická složka nevěry je i v emocionální nevěře často podvědomě přítomna, dotýčný si ji však často neuvědomuje nebo nechce uvědomit (fyzická přitažlivost, tělesná vůně aj.). Mimomanželský emocionální vztah má často značný vliv na emocionální odstup manželů. Emocionální nevěra je pravděpodobně mnohem častější než nevěra fyzická. I čistě emocionální vztah však může v sexuální nevěře přerůst. Naopak čistě sexuální nevěra může být rozšířena i o emocionální složku. V postojích k nevěře existují rozdíly mezi pohlavími. Zatímco muži spatřují nevěru často jako čistě sexuální záležitost bez emocionálního vztahu, u žen je to častěji kombinace sexuálního a emocionálního vztahu. Důsledky nevěry mohou být různé v závislosti na délce a intenzitě mimomanželského vztahu, od oživení stálého vztahu na jedné straně, až po *odcizení manželů a rozpad *manželství na straně druhé.

V *evoluční biologii se sexuální nevěra označuje jako *mimopárová kopulace (anglicky: *extra-pair copulation*). U živočišných druhů, kde samec a samice vytváří dočasný či dlouhodobý pár, který je z určitých důvodů reprodukčně výhodný, vyskytuje se mimopárová kopulace jako alternativní *reprodukční strategie, která zvyšuje *reprodukční úspěšnost samců i samic v podmínkách existence omezení, které s sebou život v páru přináší (viz *trade-off). Samci a samice však obvykle sledují mimopárovou kopulací odlišné cíle: samcům jde o zvýšení celkového počtu potomků, samicím o zajištění potomstva s biologicky kvalitnějším samcem. Mimopárovou kopulaci najdeme i u živočišných druhů, které jsou považovány za čistě *monogamní, jako například u *gibonů. V období, kdy samice gibona (*Hylobates lar*) může být oplozena, představuje až 12 % všech *kopulací styk mimo stálý pár.

Biologická logika nevěry u člověka je pravděpodobně obdobná jako u ostatních živočišných druhů. U mužů jde o celkové zvýšení počtu sexuálních příležitostí, fyzická atraktivita milenky není to nejdůležitější (nejatraktivnější svolnou ženu už přece mají, respektive vzali si ji za manželku; pokud ne, nevěra může mít i jiné příčiny). Nevěra ženy má jinou biologickou logiku – jde jí nejčastěji o atraktivního muže s „dobrymi geny“ – vhodného biologického otce jejích potomků (muže schopného a ochotného k otcovským investicím si přece vzala; pokud ne, nevěra může mít i jiné příčiny). Důkazy pro skrytý výběr fyzicky atraktivních mužů s výrazně maskulinními znaky k reprodukčním účelům byly nalezeny v ženské sexuální psychologii a fyziologii. Patří mezi ně čichová i vizuální preference fyzicky atraktivních a dominantních mužů v nejplodnějším období *menstruačního cyklu, častější retenční kopulační *orgasmus se symetrickými muži a podobně.

Důvodem mužské *žárливosti je všude na světě především ženská sexuální (tělesná) nevěra, což odráží evoluční problém nejistoty paternity muže (viz *nepaternita), který do jediné ženy investoval svůj celoživotní reprodukční vklad. Důvodem ženské žárlivosti je především mužská nevěra emocionální, která snižuje jeho angažovanost ve stávajícím vztahu.

Dosud je obtížné všechny sociální a psychologické aspekty nevěry dát do souvislosti s biologickými (reprodukčními) cíli organismu. U mužů existuje vztah mezi postojem k nevěře a jejich skutečným chováním v partnerském vztahu (to ovšem přímo neznamená kauzální závislost), což naznačuje, že přinejmenším některé psychologické aspekty nevěry mohou být reprezentacemi příslušných alternativních reprodukčních strategií. Všeobecně převažuje postoj, že nevěra ženy je morálně horší než nevěra muže, různé kultury se ovšem v míře této distinkce liší. I tato asymetrie se projevuje také v jazyce, v angličtině existuje speciální výraz pro muže sexuálně podváděného svou ženou (*cuckoldry*, odvozeno od starofrancouzského označení pro kukačku), zatímco obdobný výraz pro podváděnou ženu neexistuje. V češtině známe rovněž výraz *paroháč*, zatímco pro ženu ekvivalent neznáme. (Miroslav Králík)

neverbální komunikace, *komunikace, neverbální.

nevěřící, termín používaný především v náboženském a ideologickém *kontextu v několika významech:

1. protiklad k pojmu věřící jakožto členu určité náboženské skupiny; v tom případě nevěřící označuje kohokoli, kdo není příslušníkem daného *náboženství (například *judaismu, *křesťanství, *islámu). V některých vyhraněných teokratických společnostech může dojít k *identifikaci nevěřícího (jakožto někoho, kdo není členem skupiny) a *cizince či nepřítele. Nevěřící tak mohou být vystaveni různé míře pozitivní či negativní *diskriminace;

2. ten, kdo má o učení či zásadách určitého *náboženství, *ideologie nebo politického systému pochybnosti anebo toto učení či zásady odmítá;

3. v islámu označuje pojem nevěřící (arabsky: *kafir*) toho, kdo nevěří v *Boha nebo se mu rouhá, tedy „nemuslima“ (správné užití však nezahrnuje příslušníky Lidu knihy [*bible], tj. *židy, *křesťany a sabejce);

4. člověk, jenž nevěří v žádné nadpřirozené síly nebo bohy; v tomto případě může nevěřící označovat *ateistu nebo *agnostika. (Jaroslav Malina)

neviditelné bariéry, *bariéry, neviditelné.

nevládní organizace, *organizace, nevládní.

nevládní organizace obhajující a podporující občanská práva a zájmy, *organizace obhajující a podporující *občanská práva a zájmy, nevládní.

nevládní rozvojové organizace (zaměřené na zprostředkování rozvojových fondů), *organizace zaměřené na zprostředkování rozvojových *fondů, nevládní rozvojové.

nevolnictví, stupeň *poddanství, právní i faktické (*ius servile*); postavení osob v nevolnictví postrádalo minimální právní zabezpečení (někdy se užívalo pojmu „člověčenství“ – *homagium*): zatímco vztah k *poddaným byl charakterizován postupným uvolňováním povinností k *feudálovi (přechod na *peněžní rentu), nevolnictví bylo symbolizováno přímým podřízením (*rentou v úkonech, tj. *robotou, a *naturální rentou). V nevolnictví závislá osoba nesměla o své újmě změnit ani bydliště, ani povolání, ani jiné stránky svého života i života svých dětí (svobodně se ženit, dávat děti na řemeslo či na studia apod.); k tomu všemu potřebovala souhlas *vrchnosti. V *českých zemích bylo zrušeno *patentem *Josefa II. (1741–1790) z 1. 11. 1781. (František Čapka)

nevolnictví, druhé, označení pro období po *třicetileté válce (tedy po roce 1648), kdy silně stouplo feudální vykořisťování venkovského lidu v *českých zemích; jeho projevy: rozvoj šlechtického (robotního) velkostatku (založen výlučně na robotní práci nevolníků), zvyšování robotních povinností (způsobeno mimo jiné úbytkem počtu *poddaných), připoutání k půdě (bez svolení *vrchnosti se nesměl nevolník stěhovat, dávat děti na studia či

na řemeslo), masový přechod k *peněžní rentě, nesvoboda, zvyšování *kontribuce (základem daní byla daň z tzv. *rustikální půdy – nevolnické). (František Čapka)

nevolník, *nevolnictví.

nevyžádaná elektronická zpráva, *zpráva, nevyžádaná elektronická.

New Age („Nový věk“), *životní styl a současně spirituální *hnutí, které si vytklo za cíl uskutečnit syntézu křesťanských, indiánských a orientálních náboženských představ a učinit člověka šťastnějším; stalo se jedním z průvodních jevů postmoderního myšlení. Některé prvky této syntézy se objevují již na počátku 20. století (*antropozofie, *spiritismus a *teozofie), jiné se přidávají v šedesátých letech 20. století (hnutí hippies). Svou roli sehrává i útlum institucionalizovaných tradičních církví v průmyslově rozvinutých *zemích. Na příchodu Nového věku neboli *New Age*, označovaného též jako Věk Vodnáře, se shodují mnozí – od nekonformních přírodovědců až po ezoteriky a psychotroniky. Nový *Mesiáš jménem Maitrea (*Maitréja) prý již přišel na svět v roce 1982. Hledáme-li společnou spirituální platformu dnešních pseudoorientálních životních stylů a léčitelství, atlantologie a parapsychologie, vizí o konci světa a revitalizovaného *okultismu i mystiky, pak je jím duchovní proudění *New Age*.

Příchod Nového věku na konci 20. století je obsahem románu amerického spisovatele Jamese Redfielda (narozen 19. 3. 1950) *The Celestine Prophecy* (Celestýnské proroctví, první vydání 1993), románu o starém peruánském rukopise (psaném v aramejštině!), v němž jsou popsány zásady, jakým způsobem je třeba Nový věk uvítat. Redfieldova kniha se ujala u lidí frustrovaných konzumní realitou současného světa, jimž problémy ekonomické a ekologické reality vcelku zákonitě nepřipadají řešitelné bez příchodu něčeho Velkého a Nového. Kolem kultovního Celestýnského proroctví se zorganizovali jeho vyznavači, kteří si nyní svou „psychickou energii“ mohou dobíjet ve specializovaných knihách a časopisech, které se zabývají výklady právě oněch proroctví. Stali jsme se svědky vzniku nového kultu, vymyšleného, zřejmě dobře vykalkulovaného, vedoucího perspektivně a nutně k ještě hlubším deziluzím, neboť „neviditelné ruce trhu“ se sotva starají o to, zda jsme se je rozhodli ignorovat či nikoliv.

Typickým rysem postmoderního uvažování ve stylu *New Age* je *holismus. Existují zřejmě dva výklady tohoto pojmu. V obou hraje ústřední roli pojem celku. „Měkký“ holismus říká, že při zkoumání jednotlivostí je nutno brát vždy v úvahu i celek. Je to rozumné a například moderní *medicína se bez tohoto přístupu neobejde, chce-li být úspěšná. Tvrdý holismus považuje celek za cosi nepoznatelného, neanalyzovatelného a vůbec zvláštního, co lze zkoumat pouze prostředky duchovními, jasnovidnými, psychotronickými, parapsychologickými apod. Tento holismus je základem celostního přístupu v *alternativní medicíně. Celostní medicína žádné jednotlivosti neuznává, onemocnění se nejen týká celého organismu, avšak má též celostní příčinu. Nejde však jen o *medicínu. Tvrdý holismus je patrně duchovním otcem problematické koncepce Gaie, inteligentní Matky Země. Složitě, dynamicky se chovající celky jsou však pro člověka matematicky a přírodovědně nevyzbrojeného skutečně „neuchopitelné“.

V duchovních proudech *New Age* hrají důležitou úlohu různé způsoby *meditace – klidného, jakoby vyprázdněného stavu myslí, v němž má být *subjekt přístupný novým spirituálním prožitkům (z fyziologického hlediska jde nepochybně o techniky navozování mozkového alfa rytmu). Hluboká meditace má úzkou souvislost s *transem. Je neodmyslitelnou součástí četných náboženských úkonů, psychoterapeutických praktik či *jógy. Do stavu meditativního (transového) lze upadnout s pomocí *manter, nasloucháním hudbě, dechovými cvičeními, pohledem na určité obrazce a *symboly a mnoha jinými způsoby. Meditace postupně nahrazuje tradiční křesťanské rozjímání a jiné metody sebezpytu.

Ideálním životním stylem stoupců *New Age* je paganismus, respektive neopaganismus. Původním významem tohoto slova je *pohanství. Vyznavači paganismu jsou osoby, které

nejdou ateisty a nenáleží ani k žádnému velkému náboženskému proudu současnosti. Na rozdíl od tradičního chápání slova „pohan“ se termín „pagan“ tedy nevztahuje například na *buddhisty či *hinduisty. Z náboženského hlediska má paganismus patrně nejbližší vztah k *animismu a *šamanismu. Paganismus velí zachovávat nekompromisně ekologický vztah k životnímu prostředí, žít se bioprodukty vypěstovanými pokud možno vlastníma rukama, odmítnout většinu výtvarných moderní *civilizace (pozoruhodnou výjimku představují prostředky mobilní komunikace a počítače).

V užším slova smyslu se výrazu *New Age* používá pro meditační hudbu. (Vojtěch Mornstein)

New Deal („Nový úděl“), označení hospodářské a sociální *politiky prosazované prezidentem USA Franklinem Delano Rooseveltem (1882–1945) v letech 1933–1945. Začal se uskutečňovat po mimořádném zasedání Kongresu 9. 3.–16. 6. 1933; snažil se překonat *velkou hospodářskou krizi pomocí státních zásahů, což mělo vést k ozdravení hospodářství. Rooseveltova administrativa se tak rozešla s tradiční americkou politikou státního nevměšování do *ekonomiky a zavedla řadu regulačních opatření. V průběhu roku 1934 bylo Kongresem přijato několik *zákonů (o *zemědělství, o nutné výpomoci, o programu veřejných prací, o pomoci farmářům, o cenných papírech) a k jejich uskutečňování byly zřízeny nové státní instituce. Další zákony byly přijaty v letech tzv. „druhého Nového údělu“ – o pracovních vztazích, o právu na odbory a na kolektivní smlouvy (tzv. Wagnerův zákon z roku 1935), o sociálním pojištění, o minimálních mzdách. Vedle pozitivních výsledků přinesl New Deal také nárůst federální *byrokracie a vedl k přílišné koncentraci moci v rukou federálních *úřadů. (František Čapka)

Newton, sir Isaac (4. 1. 1643, Woolsthorpe-by-Colsterworth, Anglie – 31. 3. 1727, Londýn, Anglie), anglický matematik, fyzik a astronom; jeden z nejvýznamnějších přírodovědců všech dob. Současně, nezávisle na *Leibnizovi, vytvořil základy infinitezimálního počtu, studoval nekonečné řady, v geometrii klasifikoval křivky třetího stupně, v algebře položil základy teorie symetrických funkcí; vyložil nebeské i pozemské mechanické jevy v souvislém logicky uceleném systému na základě jím vytvořené gravitační teorie; odvodil tři základní *zákony dynamiky; s konečnou platností překonal staré představy o Zemi a o *vesmíru, dokázal, že v pozemské *přírodě platí stejné fyzikální zákony jako v celé sluneční soustavě. V jeho historických a etnologických spekulacích lze nalézt ohlasy *biblické antropologie. Hlavní dílo: *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Matematické základy přírodovědy, 1687). (Jaroslav Malina)

nexus (z latiny: *nexus*, „spojení, spletení, svazek, závazek, uzel“), spojitost, souvislost, vztah; kauzální nexus znamená spojení příčiny a následku. (Viz též *gap junction.) (Jaroslav Malina)

Nez Percés (z francouzštiny: Propíchnuté nosy“; vlastním jménem Numipu, „Lidé“), *indiánské etnikum žijící na severozápadě USA (Idaho a Washington), do poloviny 19. století sídlili na území od středního Idaho po západní Oregon (USA). Roku 1805 se poprvé kontaktovali s *bělochy (*Francouzi), jejich počet se odhadoval na 2 500, podle některých odhadů až 7 600. V důsledku válek a epidemií jejich počet klesl na počátku 20. století asi na 1 500 osob. Dnes žije kolem 2 700 osob, z toho asi 25 % mimo rezervace. *Jazyk patří do rodiny sahapin-nez percé. Nejbližšími příbuznými jsou *Penutiové, *Sališové aj. Jméno Nez Percés dostali na základě *zvyku propíchnout si nos kvůli ozdobám. Dříve kočovní lovci a sběrači, od 18. století chovatelé *koní. Chov koní přejali po roce 1730 od *Šošonů a s tím i některé rysy prerijské kultury (válečnictví, částečně i *lov *bizonů). Jako jediní z *indiánů vyšlechtili nové druhy koní (například tzv. Appaloosa; dodnes oblíbený rodeový kůň). *Kmen byl tvořen nezávislými skupinami rozdělenými do osad. Každá osada se skládala z několika *rozšířených rodin vedených *náčelníkem; jeden z náčelníků osad byl i náčelníkem jedné skupiny. Od 40. let 19. století byli bělochy vytlačováni ze svého území a roku 1855 uzavřeli

smlouvu s *vládou USA o pokojném vystěhování do rezervací. Část na pakt nepřistoupila a v roce 1877 se pokusili z rezervace uprchnout do Kanady, po pochodu dlouhém 1 900 km byli po bitvě zadrženi na hranicích, poté opět umístěni do rezervací. (Lukáš Šín)

Nezahualcōyotl (žil v letech 1402–1472), „Postící se kojot“ (kojot je americká psovité šelma blízké příbuzná šakalovi, *vlku a tím i *psu domácímu), vladař aztéckého *města Texcoca, básník na trůně, vítěz nad *Tepaneky. Byl jedním z tvůrců smlouvy o přátelství a spolupráci mezi městskými státy *Tenochtitlán, *Texcoco a *Tlacopan, která umožnila aztéckou expanzi do celého centrálního Mexika. Autor meditativní lyriky, dochovalo se asi třicet jeho básní, psaných v jazyce *náhuatl, v nichž se zabýval nestálostí lidského bytí a věčností krásy. Město Texcoco proměnil v kvetoucí středisko umění a kultury. (Jiří Gaisler, Oldřich Kašpar)

nezasahování (nejednání), *wu-wej.

nezávislost axiomů, skutečnost, že žádný z *axiomů nemůže být odvozen ze zbývajících. (Jaroslav Malina)

nezisková instituce, *instituce, nezisková.

nezisková organizace, *organizace, nezisková.

neziskové instituce poskytující služby domácnostem, *instituce poskytující služby domácnostem, neziskové.

Neziskovky.cz, *Grantis – měsíčník neziskového sektoru.

neziskovost, vlastnost přisuzovaná organizacím, které nebyly zřízeny za účelem zisku, nýbrž z důvodů plnění svého poslání. Jejich zisk nesmí být použit ve prospěch zakladatelů, členů, *orgánů nebo zaměstnanců. (Marie Dohnalová)

neziskový nestátní sektor, *sektor, neziskový nestátní.

neziskový princip, *princip, neziskový.

neziskový sektor, *sektor, neziskový nestátní, *sektor, občanský, *sektor, třetí.

nezúčastněný stát, *stát, nezúčastněný.

Nezval, Vítězslav (26. 5. 1900, Biskoupky – 6. 4. 1958, Praha), český básník, prozaik, dramatik, publicista, esejista a překladatel; jeden z nejpłodnějších a nejproměnlivějších českých slovesných tvůrců 20. století levicové orientace. Experimentátor a autor bohaté fantazie a hédonistické smyslovosti. Jeho tvorba obsáhla všechny základní druhy a žánrové slovesné oblasti – oblast *poezie, krásné prózy, dramatu, překladu, tvorby pro děti a mládež, umělecké kritiky, esejistiky, publicistiky i popularizační literatury. Zásadní význam měla jeho básnická tvorba: iniciovala vznik jediného původního českého avantgardního směru *poetismu (*Pantomima*, 1924; *Akrobat*, 1927; *Edison*, 1928), uváděla do českého kulturního kontextu surrealistický koncept umění (*Žena v množném čísle*, 1936), zasáhla do vývoje protifašistické, odbojové poezie (*Matka Naděje*, 1938) a rovněž přijala a rozvíjela doktrínu socialistického *realismu (*Zpěv míru*, 1950). (Jiří Pavelka)

ngala, *ngalština.

Ngalové, *etnikum příbuzné *Ngombům, žijící v dnešní Demokratické republice Kongo (počet obyvatel neznámý). *Jazyk *lingala se stal v dobách *kolonialismu jedním z významných *lingua franca v rovníkové Africe. (Jan Záhořík)

ngalština (lingala, ngala), *benuekonžský jazyk, vlivem pidžinizace rozšířený v Kongu a Demokratické republice Kongo. (Jan Záhořík)

Nganasanové (Nganasan, „člověk“), etnikum žijící na Tajmyrském poloostrově (sever Krasnojarského kraje) Ruské federace. Celkový počet příslušníků nepřesahuje 1 000. *Jazyk patří do *samodijské větve *uralské jazykové rodiny; mnozí již uvádějí jako mateřský jazyk *ruštinu. Způsobem života i kulturou jsou jim blízcí *Enci. Původně se dělili na čtyři skupiny: Kuraky (Vrány), Pjasické *Samojedy (Orlí), Tidirisy a Tavgy. V *náboženství hrály hlavní roli *šamanismus a *animismus. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Ngazid'ané, *Komořané.

Ngombové, etnická skupina žijící v severních oblastech Demokratické republiky Kongo na středním toku řeky Kongo v sousedství *Ngalů. Na rozdíl od nich žijí jako zemědělci a lovci na okraji pralesů a jsou nazýváni Lesní lidé (francouzsky: *Hommes de la forêt*). Ngombové spolu s příbuznými populacemi dosahovali v roce 1961 počtu asi 300 000. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších, nad nimi *náčelníci menších oblastí, kteří mají významné *rituální funkce. Ti také představují nejvyšší *politické autority. Na nejnižším stupni společenské *hierarchie byli *otroci a *Pygmejové. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Ngoniové, etnická skupina zulského původu zejména v Malawi, Mosambiku, Tanzanii a Zambii v celkovém počtu 758 000 (odhad z roku 1993). Původní *jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. V současné době jich většina užívá jazyk činandza, který patří do stejné jazykové skupiny i rodiny. Jádrem *kmene Ngoniů se stala skupina *Zulů, která kolem roku 1820 opustila Natal a usadila se u jezera Malawi. Na počátku 19. století se rozptýlili po jihovýchodní Africe: Šangarové se usadili v Mosambiku, Mpezeniové v jižní Zambii, Čeverové, Gomani a Momberové v Malawi, Mafitové a Magwangerové v jihovýchodní části Tanzanie. Část Ngoniů pod označením Watutové neboli Ruga-Ruga se dostala až k jezeru Victoria a výrazně zde ovlivnila některé etnické skupiny (zejména *Hehové). V současné době představují formující se *národnosti v jednotlivých státech jihovýchodní Afriky. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Niasané, etnikum na ostrově Nias u západního pobřeží Sumatry (Indonésie) v počtu přesahujícím 600 000. *Jazyk patří do sumaterské podskupiny *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Základní politickou a hospodářskou jednotkou je *vesnice tvořená několika *velkorodinami. Rozvinutá byla vojenská organizace a systém fyzické přípravy mladých mužů pro boj. *Společnost byla silně stratifikována (dědiční *náčelníci, bojovníci, svobodní, otroci), ale udržovali se i patriarchálně rodové vztahy. Ve druhé polovině 19. století byl ostrov dobyt *Holanďany, ale jejich vliv se uplatnil pouze v severní části ostrova. *Náboženství je *animistické (zejména *kult předků) s příměsí *hinduismu a se stopami *islámu a *křesťanství. (Lukáš Šín)

Niaux (Ariège, Francie), rozlehlý podzemní systém, zkoumaný od roku 1906; byly objeveny malby z *mladého paleolitu, především černé a konturové, *rytiny, modelace v jeskynním jílu. Koncentrace maleb je především v Černém salonu (realistické, až fotografické pojetí *zvířete) a v nově objeveném Réseau René Clastres (zkratkovitější pojetí týchž témat). (Jiří A. Svoboda)

Nicolai Bourbaki, *Bourbaki.

nidace, zahníždění. Proces, při němž se *blastocysta přiložená svým embryonálním pólem k děložní sliznici postupně zanoří do děložní sliznice. (Drahomír Horký)

nidus, -i, m. (z latiny: *nidus*, „hnízd“o“) u osteoidního *osteomu ostře ohraničené ložisko tvořené *osteoidem, které je obklopeno kostními trámci novotvořené *kostní tkáně. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Niederle, Lubor (20. 9. 1865, Klatovy – 14. 6. 1944, Praha), český antropolog, archeolog, etnograf; docent antropologie a prehistorické archeologie (1891), řádný profesor prehistorické archeologie a etnologie (1904), profesor *Univerzity Karlovy v Praze a její *rektor v letech 1927–1929, první ředitel Státního archeologického ústavu v Praze (od roku 1919).

V roce 1891 zahájil na pražské *univerzitě přednášky z osteologické, tedy prehistorické a *historické antropologie, jež byly rozšířeny i o některé části *etnické antropologie, čímž položil základy *antropologie jako univerzitního oboru. Autor monumentálního díla *Slovanské starožitnosti* (11 svazků, 1902–1934), jež je založeno na soudobých antropologických, archeologických, jazykovědných a etnografických poznatcích. (Jaroslav Malina)

niello (z italštiny: *niello*, „vykládání tulou“), šperkařská a zbrojářská *technika užívaná od *starověku, založená na dekorativním vykládání *kovů (zejména *stříbra) černou směsí na bázi boraxu a sirníků stříbra, mědi a olova (tula), která se zatahuje do vyhloubeného vzoru. (Jaroslav Malina)

nielo, *niello.

Niemannova-Pickova nemoc, *nemoc, Niemannova-Pickova.

nien-chao („pojmenování roků [vlády]“), způsob počítání dynastických let *vlády panovníka v Číně, vyjádřených slovem nějakého blahověstného významu + pořadovým číslem roku panování. Systém byl poprvé zaveden v roce 179 př. n. l. a od středověku se rozšířil také do Koreje. (Josef Kolmaš)

Nietzsche, Friedrich (15. 10. 1844, Röcken, Německo – 25. 8. 1900, Weimar, Německo), německý filozof; představitel *iracionalismu, autor originálního filozofického konceptu založeného na vůli k moci.

Pramenem poznání je mu *intuice, postihující základní princip života – „vůli k moci“ (*Wille zur Macht*). Úkolem filozofie je přehodnocení všech *hodnot, zejména křesťanských, které vůli k moci snižovaly, a přijetí nové morálky, která ospravedlňuje právo nespoutaného života a připravuje příchod „nadčlověka“ (*Übermensch*). Inspiroval filozofii života, *existencialismus a další filozofické směry. Z díla: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (Zrození tragédie z ducha hudby, 1872, česky: *Zrození tragedie*. Praha: A. Srdce, 1923 [1. vydání], *Zrození tragédie z ducha hudby*. Praha: Gryf, 1993), *Also sprach Zarathustra* (Tak pravil Zarathustra, 1885), *Jenseits von Gut und Böse* (Mimo dobro a zlo, 1886), *Zur Genealogie der Moral* (Genealogie morálky, 1887), *Der Antichrist* (Antikrist, 1895), *Wille zur Macht* (Vůle k moci, 1901). (Jaroslav Malina)

NIF, *Nadační investiční fond.

niger, -a, -um, černý (například **substantia nigra* ve středním *mozku). (Ladislava Horácková)

Nigerijci, nejpočetnější africký *národ smíšeného *bantuského původu obývající Federativní republiku Nigérii v západní Africe. Téměř 131,530 milionu (odhad z roku 2005) Nigerijců náleží k četným *národnostem a etnickým skupinám; mezi nimi převažují černošské populace, zejména na jihu, zatímco v severních státech a provinciích tvoří většinu populace *Hausů (21 %), *Fulbů (11 %) a *Arabů. Z bantuských etnik jsou nejvýznamnější *Jorubové (21 %), *Ibové (18 %) a dalších 430 etnik včetně minority *Evropanů (hlavně *Britové). Území Nigérie patří k nejstarším kulturním centřům v Africe: kultura Nok měla své počátky již na konci *pravěku a na jejích základech vyrůstalo též vynikající beninské umění. Historické počátky a formování národností se datují již od 9. století, kdy se severovýchodní oblasti Nigérie staly součástí říše Kánem-Bornu. Ve střední Nigérii vznikl stát Nupe, v jižních oblastech se rozkládaly Benin a Jorubská říše. Ještě na počátku 19. století vznikla na severu *země Sokotská říše. V průběhu 19. století usilovali Britové o získání koloniálního panství v Nigérii, obsadili nejprve Lagos, a pak pronikali do vnitrozemí a na sever Nigérie, takže v roce 1900 bylo celé území pod britskou kontrolou. Trvalo plných 60 let, než Nigerijci dosáhli úplné nezávislosti (v roce 1960). Věřící jsou *muslimové (45 %), *křesťané (*protestanti 26 %, *katolíci 13 %), afričtí křesťané (12 %) a zároveň často současně i *animisté. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

nigerokongské jazyky, *nigerokonžské jazyky.

nigerokonžské jazyky (nigerokongské jazyky), *jazyky, nigerokonžské.

nigerokordofánské jazyky, *jazyky, nigerokordofánské.

Nigeřané, černošský *národ smíšeného *súdanského původu, obývající Nigerskou republiku ve vnitrozemí západní Afriky. Z celkového počtu necelých 14 milionů (odhad z roku 2005) připadá většina na etnické skupiny *Hausů (54 %), *Fulbů (10 %), *Tuaregů (9 %), *Arabů a menších súdanských černošských etnik (*Džermové, *Malinkové, *Songhajové

aj.). Vzhledem k této velmi rozdílné etnické a jazykové situaci je úředním *jazykem v *zemi *francouzština. Od 8. století byl Niger součástí Songhajske říše, poté Bornuske říše a hauských států. Teprve v 90. letech 19. století pronikli do země *Francouzi a přičlenili Niger ke *koloniím tzv. Francouzské západní Afriky (Francouzského Súdánu). Od počátku 20. století docházelo v zemi k silicimu boji za nezávislost a v roce 1960 byla vyhlášena Nigerská republika. Většina obyvatelstva se hlásí k *islámu (80 %, různé směry a *sekty), k *animismu (kolem 10 %), minoritu tvoří *křesťané. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

nihil ad rem [latinsky], nic k věci.

nihil est annis velocius [latinsky], nic není rychlejší než roky (*Ovidius). (Jaroslav Malina)

nihil est utilius sale et sole [latinsky], nic není užitečnější nad *sůl a *slunce (*Plinius). (Jaroslav Malina)

nihil honestum esse potest, quod iustitia vacat [latinsky], nemůže být čestné, co není spravedlivé (*Cicero). (Jaroslav Malina)

nihil novum sub sole [latinsky], nic nového pod *sluncem.

nihil probat, qui nimium probat [latinsky], nic nedokazuje, kdo mnoho dokazuje.

nihil recte sine exemplo docetur aut discitur [latinsky], příkladem se správně učí i vyučuje.

nihilismus (z latiny: *nihil*, „nic“):

1. neuznávání, popírání všech *hodnot mravních, společenských a jiných, vyplývající z přesvědčení, že nic na světě nemá absolutní hodnotu či platnost. Odmítá jakýkoli základ pravdy či dobra, jemuž by člověk byl zavázán poslušností či věrností. Obecněji pochybnost o platnosti všech uznávaných hodnot, *náboženství atd. Téma nihilismu otevřel Friedrich *Nietzsche, který svoji filozofii chápal jako překonání nihilismu důrazem na lidskou *vůli a *tvorivost;

2. *hnutí proti všem existujícím řádům (například v Rusku v 60. letech 19. století). (Jaroslav Malina)

nika (z itaštiny: *nicchia*, „výklenek“; přeneseně: „úřad, zaměstnání“):

1. [biologie, ekologie], začlenění organismu do struktury a funkce *ekosystému;

2. [architektura], výklenek ve stěně nebo štítu *stavby, půlkruhového nebo pravoúhlého půdorysu. (Jaroslav Malina)

Niká, povstání zprofanované městské chudiny, k němuž došlo v *Konstantinopoli roku 532 a které vypuklo v cirku mezi fanoušky jednotlivých družstev závodníků (červení, modří, bílí a zelení). Povstání, při němž byly zničeny četné stavby v centru *města *kostely nevyjímaje, dosáhlo takové síly, že málem ohrozilo postavení *císaře *Justiniana; císař uvažoval o *abdikaci, od níž ho odvrátila jeho manželka *Theodóra. (Marie Parďová)

nika, ekologická, ekologický prostor, v němž daný organismus žije, včetně životní strategie a úlohy, kterou organismus v prostředí hraje. Ekologická nika má tři základní rozměry – potravní, prostorový a časový a lze ji charakterizovat jak pro druhy, tak pro skupiny druhů. Například *primáti musí v *ekosystému přežít, najíst se, rozmnožit se a dovést své potomky až k hranici reprodukčního cyklu, aby předali své geny dalším generacím. Mezi charakteristické rysy ekologické niky dnešních primátů patří tendence k výživě rostlinnou potravou, stromovému životu v tropických a subtropických oblastech a pomalé rozmnožování spojené s relativní dlouhověkostí. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

Nikaia (Nicaea, Nicea, Nikája), *město v Bithýnii (dnešní Iznik v Turecku), místo konání prvního ekumenického *koncilu rané *křesťanské církve (325), jemuž předsedal římský císař *Konstantin Veliký (Constantinus I.). Hlavním důvodem pro svolání tohoto koncilu byl spor se stoupenci *ariánství o podstatě *Ježíše Krista a snaha sjednotit výpočet termínu konání *Velikonoc. Během koncilu bylo schváleno tzv. Nicejské (nikájské) vyznání víry, které se stalo základem křesťanské věrouky. Historický význam Nikájského koncilu tkví v tom, že šlo

o první pokus o dosažení shody v otázkách křesťanské víry skrze shromáždění reprezentující veškeré křesťanstvo. Stal se také precedencem pro další koncily. (Miloš Macholán)

Nikaragujci, souhrnné označení pro *obyvatelstvo Nikaragui (5,5 milionu, odhad 2006). Většinu obyvatel tvoří *mesticové (69 %, tzv. triguenos), následování *kreoly (14 % – rozhodující ekonomická skupina), *černochoy (9 %), *indiány (4 %, Čorotegové, *Miskitové, Nikaraové [od nich pochází název země], *Sumové aj.) a dále *mulaty, zambos aj. Úředním *jazykem je *španělština. Věřící jsou převážně *katolíci (91 %), minority tvoří protestanti (5 %) a *animisté. (Lukáš Šín)

Níké, řecká bohyně vítězství. Zobrazována zejména jako okřídlená mladá žena, zpravidla v dlouhém vlajícím šatu, s věncem či palmovým listem. U *Římanů byla Níké ztotožněna s bohyní Victorií. Častý motiv výtvarného umění. (Marie Pardyová)

Nikobarci, souhrnné označení obyvatel Nikobarských ostrovů, jež tvoří součást indického svazového teritoria Andamany a Nikobary (42 026 osob, *cenzus z roku 2001). Název Nikobary bývá odvozován od tamilského pojmenování *Nakkavári*, „Pobřeží nahých“, jež ostrovům dali jihoindičtí mořeplavci v 11. století, protože původním *oděvem Nikobarců byla jen úzká bederní zástěrka. V osídlení souostroví převažuje původní *obyvatelstvo (zhruba 65 % populace), zbytek připadá na pozdější migranty z Indie a Šrí Lanky. Na ostrovech se hovoří šesti *nikobarskými jazyky a jejich dialekty (asi 22 100 rodilých mluvčích), jež vykazují těsnou příbuznost s *jazyky *monkhmerské skupiny *austroasijské rodiny. Na etnogenezi Nikobarců se zřejmě podílela *mongolská etnika, patrný je vliv *Veddů. *Náboženství je *animistické (*kult zemřelých), rozšířené je i *křesťanství, především na ostrově Kar Nikóbar. Zemědělci, řemeslníci s ostrovními specializacemi (například hrnčířství na ostrově Čaura, *košíkářství na Kar Nikóbar aj.). Společnost je na různém stupni rozkladu rodového zřízení. Ovlivňování jsou zejména přistěhovalci z Indie a Evropy.

V džunglích Velkého Nikóbaru žije nevelká kmenová pospolitost Šompenů (398 osob, *cenzus v roce 2001). Na rozdíl od ostatních Nikobarců, pocházejících z pevninské jihovýchodní Asie (patrně z území Myanmarského svazu), na ostrovy zřejmě přišli před více než 10 000 lety z oblasti Sumatry. Mezi oběťmi vlny cunami z 26. 12. 2004 bylo zaznamenáno též 9 Šompenů. (Jan Filipický)

nikobarské jazyky, *nikobarština.

nikobarština (nikobarské jazyky), *austroasijský jazyk s několika dialekty užívaný na Nikobarských ostrovech. (Viz též *Nikobarci.) (Jan Filipický)

nikotin, *alkaloid obsažený v *tabáku; v čistém stavu je to prudký mitotický jed, postihující buněčné jádro a způsobující ochrnutí centrálního nervstva. Většina nikotinu se při kouření spálí, vdechované množství působí jako mírná *psychostimulační látka, zvyšující krevní tlak a zrychlující srdeční tep. (Petr Bureš)

Nikové (Nika, Wanika, Wanyika), skupina *bantuských etnik v Keni a na hranicích s Tanzanií; jejich počet byl v roce 1967 odhadován na 400 000. Patří sem vlastní Nikové, Digové, Durumové, Girjamové, Rabai ad. *Jazyk (kinika) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších, kteří představují nejvyšší *politickou autoritu. Celá společnost je organizována do věkových stupňů. Jejich *kultura byla ovlivněna *Araby a *Svahilci. Většina věřících se hlásí k *islámu, část si zachovala tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

nilosaharské jazyky, *jazyky, nilosaharské.

Niloti, souhrnné označení většího množství etnik žijících ve východní Africe (Keňa, Uganda a v přilehlé oblasti Tanzanie, Konga [Kinshasa] a Etiopie). Jejich počet se odhaduje na více než 9 milionů. Hovoří *nilotskými jazyky, které patří do *nilosaharské rodiny a z jazykového hlediska se dělí na tři skupiny: 1. západní – *Ačolové, *Alurové, *Dinkové, *Nuerové, *Šilukové (*Luové); 2. východní – Datogové, *Nandiové, Okiekové ad.; 3. jižní – *Bariové, *Lotukové, *Masajové, *Tesové aj. Místem etnogeneze Nilotů byly nejteplejší

oblasti Afriky na náhorních plošinách horního povodí Nilu, odtud se šířili k jihu. Od ostatních černošských etnik se výrazně odlišují jak po stránce tělesné (jsou nejtmaší a zároveň nejvyšší lidskou skupinou na světě – temně pigmentován je i *jazyk a bělmo očí, výška postavy často přesahuje 2 m), tak i po stránce kulturní a společenské: jsou vyspělými zemědělci a chovateli dobytka. Některé skupiny žijí kočovným nebo polokočovným způsobem. Základní potravinou je mléko a mléčné výrobky; některé pospolitosti zachovávají zákaz požívání ryb a zvěřiny, v určených dnech i mléka. Zvláštností některých nilotských populací je pití hovězí krve smíšené s mlékem. Vyznačují se rozvinutým sociálním systémem (stařešinové, právně náboženské organizace aj.). Na počátku vývoje byly nilotské populace silně ovlivněny *kúšitskými etniky a *kulturami, což se nejvýrazněji projevilo u *Šilúkú, kteří vytvořili vlastní státní organizaci v 16.–18. století. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

nimbus (z latiny: *nimbus*, „mrak, mračno; déšť“), svatozář kolem hlavy v podobě kruhu (vyjadřuje příslušnost k nebeskému království). (Michaela Králíková)

nindžó (z japonštiny: *nindžó*, „lidské city“), termín z japonské etiky, který zahrnuje všechny lidské city, *lásku, lítost, sympatie, smutek, nenávisť spontaneitě. (Viz též *giri.) (Klára Macúchová)

Nindžóbon, doslova „Knihy o lidských citech“, oblíbený žánr konce období Eda v Japonsku, zobrazující život v zábavních čtvrtích *města *Edo. (Klára Macúchová)

Ningizzida, sumersky „pán pravého stromu“. V sumersko-akkadské *mytologii jeden z podsvětních *bohů, též bůh-léčitel, označován epitety „pán podsvětí“, „nosič podsvětního trůnu“. Považován za syna boha Ninazua. Podle sumerského *mýtu *Enki a *Ninchursanga byla jeho manželkou bohyně Azimua, v okruhu lagašského *panteonu to byla Geštinanna. Otec boha Damua. Podle sumerského mýtu *Gilgameš v *podsvětí je Ningizzida jedním z podsvětních bohů, jemuž Gilgameš po své smrti a odchodu do podsvětí přináší oběti. Akkadské *zaklínání ho líčí jako strážce zlých *démonů zahnaných do podsvětí. V akkadském mýtu o Adapovi se Gizzida (tj. Ningizzida) objevuje společně s *Dumuzim naopak jako strážce nebeské brány boha *Ana. Ningizzida byl osobním ochranným bohem *Gudey z *Lagaše. Jeho symbolem byl rohatý had, jeho souhvězdím byla Hydra. (Jiří Prosecký)

Ningma (tibetsky: *rñing-ma*, doslova „Stará škola“), linie *tibetského buddhismu spojená s misionářským působením indických Mistrů Šántarakšity, Vimalamitry a *Pämadžungnäa za časů *krále Thisongdecäna v 8. století. Pämadžungnäem hlásaný buddhismus měl podobu dordžethegpy, nejpozdnější vývojové fáze *Buddhovy nauky mimo území Indie. Období šíření linie Ningmy se také nazývá *ngadar*, „doba raného hlásání“. *Mniši ningmapovci nemají povinný *celibát, navenek se od mnichů jiných škol odlišují červenou barvou obřadního roucha (odtud jejich lidový název „Červené čepice“ [Žamar]).

V posledních dvou třech stoletích školu Ningmu proslavili náboženští myslitelé, velcí učenci, kompilátoři encyklopedických děl, jakými byli Džigmelingpa (’*džigs-med-gling-pa*, 1729–1798), Kongtul Lodöthajä (tibetsky: *kong-sprul-blo-gros-mtha’-jas*, 1813–1899), Džamjang (tibetsky: ’*džam-jang*), Khjenceiwangpo (tibetsky: *mkhjen-brce’i-dbang-po*, 1820–1892), Miphamgjamcho (tibetsky: *mi-pham-rgja-mccho*, 1846–1912) aj. (Josef Kolmaš)

Ninchursanga, sumersky „paní hory“. V sumersko-akkadské *mytologii jeden z aspektů bohyně-matky, hlavní středisko jejího kultu v Keši (*lokalita v jižní *Mezopotámii v blízkosti Adabu nebo tvořící jeho součást). V sumerských seznamech *bohů je její jméno uváděno na čtvrtém místě (*An, *Enlil, *Enki, Ninchursanga). V sumerské tradici byl jejím manželem bůh Enki (Damgalnunna). Ztotožňována s dalšími postavami bohyně-matky, s Bélet-ilí, Ninmach, Nintu. Obdařena epitety „matka bohů“, „matka všech dětí“, „porodní bába nebes a *země“. Někteří mezopotamští panovníci (Mesalim, Eannatum, *Chammurapi, Samsu-iluna, *Nabukadnezar II.) ji označují za svoji matku. Eannatum, Entemena a *Lugalzagesi ji označují za svoji kojnu. S jejím jménem je spjat sumerský *mýtus Enki a Ninchursanga. (Jiří Prosecký)

Ninive, akkadsky Ninua, dnes již jen pahorky Tell Nabí Júnus a Tell Kújundžuk na předměstí moderního Mosulu (Irák). Mohutný *tell s osídlením od kultury *hassunské do doby římské. Hlavní *nálezy: pět nejhlubších vrstev s osídlením od *neolitu do 23. století př. n. l. V době pozdní *kultury urucké (3500–3200 př. n. l.) se tu nacházela monumentální budova se soustavou valených kleneb z cihel. Ve vrstvě 5 byla na *lokalitě poprvé objevena a popsána rytá a malovaná keramika („Ninevite V“), současná s raně dynastickým obdobím *Sumeru a objevující se v 1. polovině 3. tisíciletí př. n. l. na řadě lokalit severního Iráku. Nález bronzové plastiky mužské hlavy s plnovousem, připisované staroakkadskému období (23.–22. století př. n. l., *Sargon Akkadsky); při některém z plenění *města plastika zbavena očí, patrně z cenných materiálů, poškozena a odhozena. První chrám ninivské bohyně lásky a *vátky Išary (*Inanna) zbudován patrně za staroakkadského *krále Man-ištúša (2269–2255 př. n. l.) a přestavěn *Šamši-Adadem I. (1813–1781 př. n. l.). Za *Salmanassara I. (1274–1245 př. n. l.) se stalo sídelním městem asyrských králů a rozkvetlo zvláště v 7. století př. n. l. za *Sinacheriba (704–681 př. n. l.) a *Aššurbanipala (668–627 př. n. l.). Zaujímalo tehdy plochu obdélníka o stranách 4,2x1,2 km (750 ha), obklopeného celkem asi 12 km dvojitéch kamenných *hradeb s příkopy a 15 branami. Obsahovalo *zikkurrat a větší počet *chrámů a královských paláců, v nichž byla nalezena řada uměleckých památek (plastiky). Sinacheribův sídelní (jihozápadní) palác dosáhl v delší ose délky 500 m a pyšnil se sloupovým spočívajícím na monumentálních podobách lvů odlitých z *bronzu, z nichž každá vážila 43 tun, a reliéfní výzdobou v celkové délce asi 3 km. *Měšťané Ninive měli však k dispozici též parky, *zahradu a přírodní rezervace zásobované vodou z přírodních zdrojů i umělých nádrží, akvadukty a kanály. V jihozápadním paláci byla uložena Aššurbanipalova knihovna, asi 24 000 klínopisných hospodářských, lexikálních, literárních a náboženských textů. Roku 612 př. n. l. město dobyla a zcela zpusťovala spojená vojska *Babyloňanů a *Médů. (Petr Charvát)

Ninlil (sumersky: „paní vítr“), v sumersko-akkadské *mytologii manželka boha *Enlila. Původně byla zřejmě jednou z postav bohyně-matky. (Blahoslav Hruška)

Ninová, Anaïs (21. 2. 1903, Neuilly-sur-Seine, Francie – 14. 2. 1976, Los Angeles, USA), francouzsko-americká prozaička španělského původu (narodila se ve Francii španělskému klavíristovi a skladateli a zpěvačce francouzsko-dánského původu); jedna z nejvýznamnějších euroamerických autorek erotické literatury 20. století. Většinu svého života strávila ve Spojených státech amerických. Do Evropy se vrátila až na počátku třicátých let spolu se svým manželem, který jí umožnil uskutečnit představu svobodného erotického a milostného života. K návratu do USA ji roku 1940 donutila *druhá světová válka, zde pak žila až do své smrti. Bisexuální Ninová, jak o tom podávají svědectví také její deníky, prožila celou řadu neobvyklých milostných vztahů. Její umělecký vývoj však zřejmě nejvíce ovlivnilo „přátelství“ s Henry *Millerem, s nímž se seznámila v roce 1931 v Paříži a jehož tehdejší tvorba přinášela a obhajovala zásadně nový koncept erotické literatury. Hluboce se ovšem zamilovala také do jeho ženy Jude. Ninová sice publikovala knižně svá literární díla již od roku 1936 (například *The Delta of Venus* [Venušina delta]), módní, kultovní autorkou se stala až v době, kdy svolila k vydání výborů ze svého *Deníku* (v letech 1966–1971 pod názvem *The Diary* vyšlo sedm výborů, svazků, z tohoto rozsáhlého rukopisu). Díky tomuto dílu, jehož úryvky kolovaly mezi jejími blízkými známými v opisech a které je současně svědectvím o životě pařížské a newyorské bohémy, je pokládána za nejvýznamnější autorku erotické literatury 20. století. Tato pozoruhodná žena, která kolem sebe sdružovala proslavené umělce, mladé adepty umění i zkrachovalé existence, se stala tvůrkyní křehké, erotické *poezie psané v próze.

Anaïs Ninová o svých povídkách a črtách prohlásila, že byly psány s prázdným žaludkem a že jsou napůl vysněné. Ve své tvorbě a zřejmě i ve svém osobním životě *erotiku nechápe jako *hřích, jako prokletí nebo nebezpečnou stravující vášně, ale jako nádherný, osvobozující dar přinášející *štěstí. (Jiří Pavelka)

Niobé, v *řecké mytologii dcera Tantalova; matka deseti synů a dcer. Posmívala se bohyni *Létó, že má pouze dvě děti – *Apollóna a *Artemidu. Apollón proto usmrtil její syny a Artemis dcery. V zoufalství byla Niobé proměněna v kámen prolévající slzy. Častý námět *výtvarného umění i *poezie. (Marie Pardyová)

Nippur, sumersky Nibru, dnešní Nufar, *archeologická lokalita 180 km jihozápadně od Bagdádu (Irák). *Město s osídlením od 2. stupně kultury *obejdské (dříve Hadždži Muhammad) po dobu islámskou (20 hlavních vrstev). *Chrám boha *Enlila jménem Ekur s nejstaršími vrstvami z třetího raně dynastického období, za III. dynastie z Uru vybaven *zikkuratem. Druhým zdejšími kultovním centrem je chrám bohyně lásky a *války Inanny s počátky v době *kultury urucké, jehož 22 stavebních fází sahá až do doby parthské (3. století př. n. l.–3. století n. l.). Z období raně dynastického je doložena v lodi chrámu šestiboká kultovní plošina (vrstva VI–II, raně dynastické období I) a pozoruhodné *nálezy *plastik a *reliéfů, otisků pečeti na hlíně a osm klínopisných hospodářských, právních a školních textů. Ze staroakkadské fáze chrámu bylo získáno pět klínopisných textů (již zmínky o *textilu), které byly mimo jiné datovány podle dcery *krále *Narám-Sína, velekněžky měsíčního boha v *Uru. V době III. dynastie z Uru zaznamenávají klínopisné texty podobu Inannina chrámu jako do značné míry samozásobitelské a samosprávné jednotky s vlastními polnostmi, které dokonce pronajímá za část úrody (sumersky: *gána apin-lá*), a *zahradami (datlové háje). Pěstuje se tu i dobytčářství a je doložena též řemeslná výroba, zejména textilní a potravinářská. Výnos vlastních statků (odhadem 60 % celkové spotřeby) doplňují příjmy, na něž má *svatyně společensky uznávaný nárok (například systém dodávek kultovním centrům od členských obcí říše, střídajících se po měsíci, zvaný *bala*). Chrám, řízený správci s vlastními statky (sumersky *kur₆*), kteří přebírali svou funkci v přímé posloupnosti z otce na syna, zaměstnával asi 250–300 pracovních sil a podléhal královské administrativě. Dále byla zjištěna výzkumem Nippuru obytná zástavba počátku 2. tisíciletí př. n. l. s nálezy několika set klínopisných hospodářských a školních textů a dalšího mobiliáře. Rozbor *archivů jednotlivých domácností naznačuje určitou korelaci mezi podobou domu a rázem jej obývajících rodiny. Blokované *stavby bez dvorů obývaly dle těchto údajů *párové rodiny (s nezletilým potomstvem). Měly přitom v průměru k dispozici tři pokoje o celkové rozloze asi 23 m² na rodinu, takže na jednu osobu tu připadalo 5,3 m² obytné plochy. V rozlehlejších domech s dvory pak bydlily rodiny rozšířené (*extended families*, se zletilým potomstvem a jeho manželskými partnery). V kassitské době (14.–11. století př. n. l.) byl Enlilův chrám přestavěn ve stejné podobě, ale na vyvýšeném podstavci. V paláci z této doby v západní části města byly nalezeny klínopisné tabulky. Poslední úpravy byly provedeny v 8.–7. století př. n. l. (též výskyt klínopisných dokumentů). Z původního výzkumu USA pochází asi 30 000 klínopisných hospodářských, lexikálních, literárních, historických, náboženských a školních textů z počátku 2. tisíciletí př. n. l.

Počátky Nippuru jako celosumerského kultovního ústředí nejsou zcela jasné. V raně dynastickém období mělo město svého vládce, který vyvíjel politickou aktivitu (zachován odtud i zlomek mušlovinové kompozice rázu urské „standarty“), postupně však zcela převážil vliv svatyní. Zdá se, že vznesl-li některý ze sumerských panovníků raně dynastické doby nárok na nadvládu nad celým *Sumerem, musel přijmout „žezlo *vlády“ od boha Enlila v Nippuru, a že nippurský *klérus vykonával takto jistou míru politické *kontroly. Tradici velkorysé podpory zdejších chrámů zachycujeme poprvé v raně dynastickém období u panovníků I. dynastie z *Kiše a snad po jejich vzoru si podobně počínali vládci I. dynastie z *Uru a možná i I. dynastie z *Uruku. Celosumerského významu nabylo zdejší kultovní centrum až za *Lugalzagesiho, zřejmě ve spojitosti s plánovitě propagovaným universalismem jeho vlády. Tuto roli si Nippur podržel i za časů dynastie staroakkadské a III. dynastie z Uru. K vrcholu svého významu kulturního dospěl však až na počátku 2. tisíciletí př. n. l., zřejmě v důsledku rozpadu centralizované vlády nad *Sumerem, stav se ústředím, kde se

(soustavně?) pěstovala literární tvorba. Tuto duchovní aktivitu pocíťovali zřejmě sumerští tvůrci jako určitou kompenzaci za ztrátu politické *hegemonie a jednoty. Od této doby převzaly rodiny nippurských vzdělanců úlohu strážců a udržovatelů sumerského písennictví. (Petr Charvát)

nirvána (ze sanskrtu: *nirvána*, „vyvanutí“):

1. v indické mystice pojem označující vyhasnutí všech světských tužeb, dosažení poznání prostého jakéhokoli klamu (**májá*) a falešného vědění (**avidja*), a tedy oproštění duše od vlivu **karmanu*, její vysvobození (**mókša*);

2. v *buddhismu, jenž neoperuje s představou nesmrtelné duše (**átman*), nirvána znamená stav nejvyššího vhledu, uvědomění a bdělosti (**bódhi*), negaci všeho, co je strastné a pomíjivé, odstranění všeho světského lpění a koloběhu znovuzrození (**sansára*);

3. stav spokojenosti a zapomnění. (Jan Filipický)

Nishida, Kitaró, *Nišida, Kitaró.

Nishida, Toshisada, *Nišida, Tošisada.

Nišida, Kitaró (17. 6. 1870, Mori, Kanazu, Japonsko – 7. 6. 1945, Unoke, Japonsko), nejvlivnější japonský filozof 20. století; zakladatel tzv. kjótské školy. Po studiích *filozofie na Tokijské císařské univerzitě působil jako středoškolský profesor a od roku 1910 jako docent a později profesor filozofie na Kjótské císařské univerzitě. V roce 1940 mu byl císařem udělen Řád za kulturu.

Ve své přístupu se snažil spojit prvky východního myšlení (zejména zenového *buddhismu) s moderní západní filozofií (Georg W. F. *Hegel [1770–1831], Henry *James [1843–1916], Henri *Bergson [1859–1941]). Ve svém stěžejním díle *Zen no kenkjú* (Studium dobra, 1911) zavedl termín „ryzí zkušenost“, kterým označuje prožitek, předcházející před uvědoměným rozlišováním mezi poznávajícím a poznávaným. Pomocí buddhistické logiky prázdnoty se snažil vymezit místo japonské kultury v kontextu kultury světové. Ačkoli byl svého času kritizován za podporu militaristického systému (obdobně jako německý filozof Martin *Heidegger [1889–1976]), zdůrazňoval, že japonská kultura, byť jedinečná, má význam pouze jako součást univerzální kultury světové. V jeho díle pokračoval zejména jeho nástupce v čele kjótské školy Hadžime Tanabe (3. 2. 1885–29. 4. 1962). (Jan Sýkora)

Nišida, Tošisada (3. 3. 1941, Ichikawa, Chiba, Japonsko), japonský zoolog; profesor *zoologie na Kyoto University (Japonsko). Organizátor dlouhodobého projektu *Mahale Mountains Chimpanzee Research Project*. Zabývá se chováním a ekologií *šimpanzů v rezervaci Mahale v Tanzanii. Autor monografie *The Chimpanzees of the Mahale Mountains: Sexual and Life History Strategies* (Šimpanzi z hor Mahale: Sexuální a životní strategie, 1990), která přinesla mnoho nových a zásadních poznatků o sociální struktuře, *sexuálním chování a strategii *reprodukce šimpanzů. Mezinárodně proslul sugestivně podanými přednáškami o šimpanzích z rezervace Mahale. (Václav Vančata)

nitaino, u *Tainů nižší (oblastní) *náčelník, plně podřízený *kazikovi. (Oldřich Kašpar)

nitranská kultura, *kultura, nitranská.

nitroblána, srdeční, **endocardium*, endokard.

nitrokloubní zlomenina, **fractura intraarticularis*.

Nivchové (dříve Giljáci, Giljakové, Nivcha – „lidé“), etnikum žijící na dolním Amuru a na ostrově Sachalin (asi 5 287 osob, *cenzus z roku 2002) v Ruské federaci. *Jazyk (*nivchština) je pokládán za izolát, většina mluví rusky. Z hlediska etnogeneze představují zřejmě původní *obyvatelstvo povodí Amuru, které bylo v historických dobách ovlivněno zejména *Evenky na kontinentě a *Ainy na Sachalinu. Od 19. století jsou formálně považováni za pravoslavné, ale mělo u nich i nadále silný význam jejich původní *náboženství charakteristické synkrezí *animismu, *totemismu a *šamanismu, jako u okolních etnik byl významný i *kult medvěda. (František Bahenský, Lukáš Šín)

nivchština (nivština), izolovaný *paleoasijský jazyk užívaný na Sachalinu a při dolním toku Amuru v Ruské federaci. (Viz též *Nivchové.) (Jaroslav Malina)

nivština, *nivchština.

Nizámí, Iljás bin Júsuf (1141–1209), perský básník a prozaik; mistr romantické epiky. Jeho dílo obsahuje pět rozsáhlých eposů, a proto je souborně nazýváno *Chamse* (Pateřice), didaktický soubor vyprávění *Machzanu 'l-asrar* (Pokladnice tajemství), dva tragické milostné příběhy – **Chosrou a Šírín* z prostředí perského a **Lajlá a Madžnún* z prostředí beduínského, cyklus milostných epizod spojených postavou perského hrdiny a panovníka *Bahráma Gúra – *Sedm princezen a Iskandar-náme* (Kniha o Alexandrovi). (Jaroslav Malina)

Nizámíja, proslulá islámská teologická škola v Bagdádu, založena v 11. století. (Jaroslav Oliverius)

Nizozemci, *Holand'ané.

nizozemština (holandština), západogermánský jazyk, úřední *jazyk v Nizozemsku, na Surinamu, Holandských Antilách a v severní Belgii (zde nazýván *vlámština), užívaný menšinou hlavně v USA. (Viz též *Holand'ané.) (Jaroslav Malina)

nížina, Velká, území kolem horního a středního toku *Žluté řeky (Šen-si, Che-pej, Che-nan, Chu-pej), kde před více než 7 000 lety vzniklo staré čínské *zemědělství. (Jaroslav Malina)

Nkolové, *bantuská etnická skupina na jihozápadě Ugandy v počtu asi 800 000 (odhad z roku 1970). *Jazyk patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Dělí se na dvě etnografické skupiny: Iruy a Himy. Iruové představují původní bantuské zemědělské *obyvatelstvo, které bylo v 16. století ovládnuto pasteveckou populací Himů. Ti představovali vládnoucí vrstvu, ale od Iruů převzali jazyk i kulturu. Nkolové vytvořili na přelomu 15.–16. století státní celek na základě útvaru spíše legendárních Čweziů (Bačweziů). V čele státu stál panovník (*mugabe*), který měl významné *rituální funkce. Mugabe vlastnil veškerý dobytek v *zemi, byli mu podřízeni všichni Himové a museli mu odvádět daň formou dobytka. Státní *úředníci mohli být vybíráni pouze z řad Himů. Mezi oběma skupinami docházelo k častým neshodám. Během 20. století vzrostl význam *zemědělství a také mnozí Iruové získali vzdělání na misionářských školách. To vedlo k ztrátě výsadního postavení Himů. Celá společnost (Himové i Iruové) byla rozdělena na čtyři hlavní *klany a ty se dělily na více než 100 menších jednotek. Tradiční způsob života zvolna mizí. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Nkundové, *Mongové.

NMR, *rezonance, nukleární magnetická.

NNO, *nestátní neziskové organizace.

nobilita (z latiny: *nōbilitās*, „urozenost, šlechtictví, šlechta; proslulost, sláva, vznešenost; ušlechtilost, znamenitost“):

1. privilegovaná vrstva římských *občanů, kteří své výjimečné postavení zakládali na skutečnosti, že sami (nebo někdo z jejich předků) zastávali úřad s imperiem. V prvním období římské republiky se výraz nobilita kryl s názvem *patriciové, po vyrovnání rozepří mezi patricii a plebeji se stávali příslušníky nobility i zámožní *plebejci. Ke konci římské *republiky se nobilita označuje jako *optimáti;

2. přední, bohatá *společenská vrstva, *šlechta. (Jaroslav Malina)

noc, bartolomějská, organizované vraždění *hugenotů v Paříži v noci z 23. na 24. 8. 1572 během svatby jejich vůdce Jindřicha IV. Navarrského s dcerou Kateřiny Medicejské Markétou z Valois (1553–1616); zosnováno Kateřinou Medicejskou a rodem Guisů. Bartolomějská noc ukončila období míru ze Saint-Germain (1570), jenž zrovnoprávnil hugenoty s *katolíky a byl zpečetěn zasnoubením mladého páru. Bylo povražděno kolem 3 000 lidí a v následujících dnech se vraždění přeneslo na venkov. (Viz též *války, náboženské.) (Jaroslav Malina)

noc, Filipojakubská (též Valpuržina noc), tradiční lidový *svátek našeho kulturního okruhu, slavený v noci mezi 30. dubnem a 1. květnem. V přelomovém okamžiku koloběhu přírodního roku se řád světa na okamžik obrací a *magie, prospěšná i škodlivá, získává na účinnosti. Lidová tradice se proto v předvečer nového úrodného období snaží odehnat zlé a naklonit si dobré mocnosti. Nejznámějším zvykem Filipojakubské noci je tzv. pálení čarodějnic, rozžínání velkých ohňů. Plameny spálí nebo odpudí všechno *zlo, svět i lidé jsou očištěni a získávají část ohnivě síly. Pálení čarodějnic je obvykle vykládáno jako *zvyk, který zůstal připomínkou dávných slavností, jejichž archaická pohanská symbolika nebyla překryta křesťanskými významy. Z hlediska smyslu je možné zvyklosti Filipojakubské noci vyložit jako očištné (jarní úklid, obřadní vykrápění svěcenou vodou, skákání přes oheň) a ochranné *rituály (v lidové tradici především rozmanité způsoby ochrany dobytka), obřady svázané s uctíváním *slunce (noc, jejíž dominantou je světlo), oslavu *lásky (stavění *májek, vysypávání tzv. chodniček lásky) a *plodnosti (počátek května). Zapalování ohňů můžeme velmi prozaicky interpretovat i jako cyklicky opakovanou likvidaci nahromaděného odpadu, podobnou jarnímu úklidu, což je v souvislosti s koncem jednoho období přírodního roku a začátkem jiného více než smysluplné.

Pálení filipojakubských ohňů je živou tradicí, podobně jako jiné slavnosti však ztratilo velkou část původního vnitřního významu. Na mnoha místech se můžeme v předvečer prvního května stále setkat se vztyčováním májek. (Jana Válková)

noc, Valpuržina, *noc, Filipojakubská.

noc, Veliká, *Velikonoce.

nodi lymphatici, mízní *uzliny, součást mízního *systému. Mízní uzliny jsou vloženy do průběhu mízních cév, bývají uspořádány do skupin a filtrují mizu z určité oblasti (regionální uzliny). Jejich tvar je rozmanitý (kulový, fazolovitý), velikost kolísá od 2 do 30 mm. Normální uzliny jsou šedorůžové barvy, na pohmat tuhé. Na jejich povrchu se nachází vazivové pouzdro (*capsula nodi lymphatici*). Uvnitř uzliny je vazivové *stroma, jehož základem jsou trámce (*trabeculae*). Z trabekul odstupuje jemné retikulum prostoupené lymfocyty (takzvaná lymfoidní tkáň). Tato lymfoidní tkáň má tvar kulových uzlíků, na nichž lze rozlišit povrchově uloženou kompaktnější kůru (*cortex*) a centrálně dřev (*medulla*). Mezi pouzdrem a trámci a lymfoidní tkání jsou šterbinovité prostory vystlané endothelem (sinusy). Do sinusů se otevírají přívodné mízní cévy (*vasa afferentia*). V místě, které je označováno jako *hilus*, vstupují do uzliny drobné tepny, vystupují drobné žíly a vychází odvodná mízní céva (*vas efferens*). (Lenka Vargová)

nodi lymphatici axillares, skupina 40 až 50 mízních uzlin nacházející se v *jamce podpažní. Podle polohy jsou axilární uzliny rozdělovány do několika podskupin: **nodi lymphatici axillares centrales*, **nodi lymphatici axillares laterales*, **nodi lymphatici axillares subscapulares*, **nodi lymphatici axillares pectorales et interpectoriales*, **nodi lymphatici axillares apicales (infraclaviculares)*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici axillares apicales, též **nodi lymphatici axillares infraclaviculares*, jsou umístěny ve vrcholu *jamky podpažní. Sbírají mizu ze všech ostatních skupin axilárních uzlin. Míza z nich je odváděna pomocí sběrného kmene (**truncus subclavius*) a jeho prostřednictvím vlevo do **ductus thoracicus* a vpravo do **ductus lymphaticus dexter*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici axillares centrales, skupina axilárních mízních uzlin uložená ve vmezeřeném vazivu centrální části *jamky podpažní. Mají vztah k **nervi intercostobrachiales*. Přijímají mizu z celé horní končetiny a z uzlin laterální stěny hrudní. Míza z nich je odváděna pomocí sběrného kmene **truncus subclavius* a jeho prostřednictvím vlevo do **ductus thoracicus* a vpravo do **ductus lymphaticus dexter*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici axillares infraclaviculares, **nodi lymphatici axillares apicales*.

nodi lymphatici axillares laterales, skupina axilárních mízních uzlin umístěná na laterální straně *jamky podpažní za **vena brachialis* při úponu **musculus latissimus dorsi*. Sbírají mizu z horní končetiny. Míza z nich je odváděna pomocí sběrného kmene **truncus subclavius* a jeho

prostřednictvím vlevo do **ductus thoracicus* a vpravo do **ductus lymphaticus dexter*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici axillares pectorales et interpectorales, skupina axilárních mízních uzlin uložená na laterální stěně **hrudníku* v blízkosti **musculi pectorales* a podél **vasa thoracica lateralia* na **musculus serratus anterior*. Největší a klinicky nejvýznamnější uzlinou této skupiny je **uzlina Sorgiusova*. Do uzlin přitéká míza z **prsů*, ze stěny **hrudníku* (**thorax*) a **břicha* až po *pupeční jizvu*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici axillares subscapulares, skupina axilárních mízních uzlin rozložená v zadní části **jamky podpažní*, v blízkosti **musculus teres major*, **musculus subscapularis* a **vasa subscapularia*. Sbírá mízu ze zadní stěny **hrudníku* a oblasti *šije*. Míza z nich je odváděna pomocí sběrného kmene **truncus subclavius* a jeho prostřednictvím vlevo do **ductus thoracicus* a vpravo do **ductus lymphaticus dexter*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici bronchiales, viscerální uzliny dutiny hrudní, nacházejí se extrapulmonálně kolem **bronchus principalis dexter et sinister*. Dostávají mízu z **nodi lymphatici pulmonales* a **nodi lymphatici bronchopulmonales*. Tato skupina mízních uzlin je propojena sítí mízních cév s ostatními hrudními uzlinami, odvádí mízu do **truncus bronchomediastinalis dexter et sinister*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici bronchopulmonales, viscerální uzliny dutiny hrudní, ve velkém počtu jsou umístěny v plicním hilu. Sbírají mízu z **plic* a z **nodi lymphatici pulmonales*. Jsou propojeny sítí mízních cév s ostatními hrudními uzlinami a odvádějí mízu do **truncus bronchomediastinalis dexter et sinister*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici cervicales anteriores, krční mízní uzliny uložené v *trigonum colli mediale* mezi **jazyčkou* a **manubrium sterni*. Provázejí **vena jugularis anterior*, jsou uloženy po stranách **hrtanu*, štítné **žlázy* a **trachey*. Sbírají mízu z **kůže*, **infrahyoidních svalů* a *přilehlých orgánů*. Jejich *vasa efferentia* odtékají do **nodi lymphatici cervicales profundi*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici cervicales profundi, krční mízní uzliny vytvářející rozsáhlou skupinu 15–30 uzlin, která je rozložena v hlubokých vrstvách krku. Podle polohy a vztahu k anatomickým strukturám je dělíme na uzliny podél **vena jugularis interna*, které sbírají mízu z *hlavových a povrchových krčních uzlin* (například **nodus lymphaticus tonsillaris*, **nodus jugulodigastricus* a **nodus juguloomohyoideus*). Další hluboké krční uzliny jsou uloženy podél **nervus accessorius* v horní části *trigonum colli laterale*. Uzliny sbírají mízu z *okcipitální a retroaurikulární skupiny* a z *útvárů* v *trigonum colli lateralis*. Poslední skupina hlubokých krčních uzlin se nachází podél *vasa transversa colli* – **nodi lymphatici supraclaviculares*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici cervicales superficiales, mízní uzliny rozložené podél **vena jugularis externa*. Sbírají mízu z *hlavy* a z *podkoží laterální strany krku*. Jejich *vasa efferentia* odtékají do **nodi lymphatici cervicales profundi*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici coeliaci, mízní uzliny rozložené podél **truncus coeliacus*. Z jejich eferentních cév vzniká *nepárový *truncus intestinalis*, který ústí do **cisterna chyli*. K této skupině mízních uzlin lze přiřadit také uzliny u jednotlivých *nepárových orgánů břišní dutiny*. V okolí **žaludku* se nacházejí podél *malého zakřivení nodi lymphatici gastrici dextri et sinistri*, podél *velkého zakřivení nodi lymphatici gastroepiploici (gastromentales) dextri et sinistri*, v oblasti **pyloru nodi lymphatici pylorici*. V okolí **jater (*hepar)* v *ligamentum hepatoduodenale* jsou *nodi lymphatici hepatici*, mezi *hlavou *pankreatu* a *podkovou *duodena nodi lymphatici pancreaticoduodenales superiores et inferiores*, při horním a dolním okraji těla *pankreatu* leží *nodi lymphatici pancreatici superiores et inferiores*. V okolí **sleziny* jsou *nodi lymphatici splenici (liemales)*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici colici, mízní uzliny ležící podél **colon ascendens* a v **mesocolon transversum*. Jejich eferentní mízní cévy jsou odváděny do **nodi lymphatici coeliaci* a dále prostřednictvím **truncus intestinalis* do **cisterna chyli*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici ileocolici, mízní uzliny uložené kolem vyústění **tenkého střeva* do **slepého střeva*. Jejich eferentní mízní cévy jsou odváděny do **nodi lymphatici coeliaci* a dále prostřednictvím **truncus intestinalis* do **cisterna chyli*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici iliaci communes, mízní uzliny rozložené podél **vasa iliaca communia*. Dostávají mízu z **nodi iliaci externi et interni*. Jejich prostřednictvím tak sbírají mízu z dolních končetin, z pánevní stěny a pánevních orgánů. Eferentní cévy vedou do **nodi lymphatici lumbales* a podílejí se na vzniku **truncus lumbalis dexter* a *truncus lumbalis sinister*.

nodi lymphatici iliaci externi, mízní uzliny **dutiny břišní* uložené kolem **vasa iliaca externa*. Sbírají mízu především z dolní končetiny, ze stěny **pánve*, z močového **měchýře* a zevních pohlavních orgánů. Eferentní cévy z této skupiny uzlin vedou do **nodi lymphatici iliaci communes*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici iliaci interni, mízní uzliny **dutiny pánevní* uložené podél **vasa iliaca interna*. Sbírají mízu ze stěny pánevní, **hýžd'ové krajiny* a z pánevních orgánů. U močového **měchýře* a **prostаты* jsou *nodi lymphatici paravesicales*, u stěny poševní *nodi lymphatici paravaginales*, při rozích děložních leží *nodi lymphatici parauterini* a podél **konečnicku* se nacházejí *nodi lymphatici pararectales*. Eferentní cévy z této skupiny uzlin vedou do **nodi lymphatici iliaci communes*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici inguinales profundi, mízní uzliny ležící na spodině **trigonum femorale* ve **fossa iliopectinea* před **lacuna vasorum*. Do této skupiny uzlin přitéká míza z celé dolní končetiny a z **nodi lymphatici inguinales superficiales*. Eferentní cévy vedou do **nodi lymphatici iliaci externi*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici inguinales superficiales, mízní uzliny uložené na přední straně stehna v oblasti **hiatus saphenus*. Do této skupiny uzlin přitéká míza z mediálních kolektorů dolní končetiny, ze zevních pohlavních orgánů, **hýžd'ové krajiny*, dolní části břišní stěny a u žen z oblasti **dělohy*. Eferentní cévy vedou do **nodi lymphatici inguinales profundi*.

nodi lymphatici intercostales, parietální mízní uzliny **dutiny hrudní* umístěné v mezižebních prostorech při **páteři*. Sbírají mízu ze stěny hrudní a z páteřního kanálu. Jejich odvodné cévy navazují na **ductus thoracicus*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici lumbales, četné mízní uzliny, které jsou uložené podél **vena cava inferior* a břišní **aorty (nodi paraaortales)*. Sbírají mízu ze zadní stěny břišní, z párových orgánů **dutiny břišní*, ze stěny břišní, ze **svalů zádoových* a z oblasti lumbální **páteře*. Ústí do nich eferentní cévy ze všech pánevních uzlin. Z **kraniálních lumbálních uzlin* se konstituují **truncus lumbalis dexter et sinister*. Tyto mízní kmene ústí, spolu s **truncus intestinalis*, do **cisterna chyli*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici mediastinales anteriores, viscerální uzliny **dutiny hrudní* rozložené v horním a středním **mediastinu*. Vpravo provázejí **vena cava superior* a **nervus phrenicus dexter* až k **bránici*, vlevo leží podél **arcus aortae a n. phrenicus sinister*. Přijímají mízu z orgánů mediastina (**srdce, *perikardu, *plic*), z bránice a z **jater (*hepar)*. Jejich eferentní cévy se spojují do silnějšího kmene, který se otevírá do příslušného **truncus bronchomediastinalis*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici mediastinales posteriores, viscerální uzliny **dutiny hrudní* ležící v zadním **mediastinu* podél **jícnu* mezi **bránicí* a **plicním hilem*. Přijímají mízu z **jícnu, *srdce, *perikardu, bránice* a z **jater (*hepar)*. Jejich *vasa efferentia* se napojují na **ductus thoracicus* nebo do **truncus bronchomediastinalis dexter*. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici mesenterici, mízní uzliny uložené ve velkém počtu (až 180 uzlin) v *mesenteriu. Jejich eferentní mízní cévy jsou odváděny do *nodi lymphatici coeliaci a dále prostřednictvím *truncus intestinalis do *cisterna chyli. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici mesenterici inferiores, mízní uzliny ležící podél *colon descendens a *colon sigmoideum. Jejich eferentní mízní cévy jsou odváděny do *nodi lymphatici coeliaci a dále prostřednictvím *truncus intestinalis do *cisterna chyli. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici occipitales, hlavové mízní uzliny uložené v šíjové oblasti mezi úpony *musculus trapezius a *musculus sternocleidomastoideus. Sbírají mizu z temenní a týlní krajiny i ze šíjových *svalů. Jejich vasa efferentia jdou do povrchových i hlubokých *nodi lymphatici cervicales. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici parasternales, parietální mízní uzliny dutiny hrudní jsou rozloženy podél *vasa thoracica interna. Sbírají mizu ze stěny hrudní, z mediální části *prsů, z *bránice, horní plochy *jater (*hepar) a ze stěny břišní. Jejich odvodné cévy vedou do *ductus thoracicus nebo do *ductus lymphaticus dexter. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici parotidei, hlavové mízní uzliny uložené před ušním *boltcem v *glandula parotis a v její bezprostřední blízkosti. Uzliny sbírají mizu ze spánkové krajiny, obličejových oblastí, ušního boltce a *žlázy příušní. Jejich vasa efferentia odvádějí mizu do *nodi lymphatici cervicales profundi. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici phrenici superiores, parietální mízní uzliny dutiny hrudní, jsou uloženy na horní ploše *bránice a sbírají mizu z bránice a z *jater (*hepar). Míza z nich odtéká do *nodi lymphatici mediastinales anteriores a *nodi lymphatici mediastinales posteriores. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici pulmonales, drobné viscerální uzliny dutiny hrudní umístěné uvnitř plicního parenchymu, kde sbírají mizu z *plic. Jsou propojeny sítí mízních cév s ostatními hrudními uzlinami a odvádějí mizu do *truncus bronchomediastinalis dexter et sinister. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici retroauriculares, hlavové mízní uzliny uložené nad *processus mastoideus *kosti spánkové za ušním *boltcem. Sbírají mizu z temenní krajiny a ze zevního *ucha. Jejich vasa efferentia jdou do *nodi lymphatici cervicales superficiales et profundi. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici retropharyngei, hlavové mízní uzliny uložené za stěnou *hltanu. Sbírají mizu z *nosní dutiny, z *paranasálních dutin, stěny hltanu, ze sluchové *trubice a *dutiny středoušní. Eferentní cévy odvádějí mizu do *nodi lymphatici cervicales profundi. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici sacrales, mízní uzliny dutiny pánevní ležící podél *arteria sacralis mediana na pánevní ploše *kosti křížové. Sbírají mizu především z *konečníku, u ženy z krčku děložního a klenby poševní, u muže z *prostaty. Eferentní cévy odvádějí mizu do *nodi lymphatici lumbales. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici submandibulares, hlavové mízní uzliny uložené v *trigonum submandibulare, odvádějí mizu z orgánů v *dutině ústní (z *jazyka, *zubů, ze *žlázy podjazykové i podčelistní), z obou *rtů a *tváří, dolního víčka. Eferentní cévy odvádějí mizu do *nodi lymphatici cervicales profundi. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici submentales, hlavové mízní uzliny uložené v submentální krajině. Sbírají mizu z hrotu *jazyka, z oblasti dolních *zubů, dolního *rtu a brady. Jejich vasa efferentia směřují jednak do *nodi lymphatici submandibulares, jednak do *nodi lymphatici cervicales profundi. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici supraclaviculares, hluboké krční mízní uzliny, provázejí *vasa transversa colli. Sbírají mizu z útvarů *kaudální části krku, z *prsů a z horní části hrudní stěny. Jsou napojeny rovněž na uzliny axilární a na uzliny *mediastina. (Lenka Vargová)

nodi lymphatici tracheales, viscerální uzliny dutiny hrudní, provázejí *tracheu nad její bifurkací. Sbírají mizu z uzlin plicních, hilových, bronchiálních, tracheobronchiálních i

z uzlin kolem *jícnu, *thymu a ze zadních mediastinálních uzlin. Tato skupina mízních uzlin je propojena sítí mízních cév s ostatními hrudními uzlinami a odvádí mízu do **truncus bronchomediastinalis dexter et sinister*. (Lenka Vargová)

nodii lymphatici tracheobronchiales superiores et inferiores, viscerální uzliny dutiny hrudní rozložené v oblasti **bifurcatio tracheae*. Horní tracheobronchiální uzliny leží v úhlu mezi **tracheou* a **bronchem*, dolní jsou umístěny pod bifurkací. Sbírají mízu z uzlin plicních, hilových, bronchiálních i z uzlin kolem **jícnu*, **thymu* a ze zadních mediastinálních uzlin. Tato skupina mízních uzlin je propojena sítí mízních cév s ostatními hrudními uzlinami a odvádí mízu do **truncus bronchomediastinalis dexter a sinister*. (Lenka Vargová)

nodus, -i, m., uzel (například mízní uzlina – **nodus lymphaticus*). (Ladislava Horáčková)

nodus atrioventricularis, předsíňokomorový uzlík Aschoff-Tawarův, je součástí převodního **systému srdečního*. Uzlík leží pod **endokardem* pravé **předsíně* mezi úponem septálního cípu **valva tricuspidalis* a vyústěním **sinus coronarius*, má oválný tvar (6x3 mm), na jeho dolní okraj navazuje další část převodního systému – **fasciculus atrioventricularis*. Vzruchotvorná schopnost síňokomorového uzlíku (40/minutu) se za normálních podmínek neprojevuje, **primárně* ovlivňuje srdeční činnost pouze při poruchách sinusového **uzlíku*. (Lenka Vargová)

nodus lymphaticus, mízní uzlina.

nodus lymphaticus jugulodigastricus, uzlina Küttnerova, hluboká krční mízní uzlina se nachází na **vena jugularis interna* ve výši velkých rohů **jazyky*. Filtruje mízu především z kořene **jazyka*, **isthmus faucium* a z **tonsilla palatina*. Míza z této uzliny odtéká do **truncus jugularis* a jeho prostřednictvím vlevo do **ductus thoracicus* a vpravo do **ductus lymphaticus dexter*. (Lenka Vargová)

nodus lymphaticus juguloomohyoideus, hluboká krční mízní uzlina, je uložena v místě překřížení **vena jugularis interna* s **musculus omohyoideus*. Přítéká do ní míza z oblasti brady, dolních **zubů* a z hrotu **jazyka*. Míza odtéká do **truncus jugularis* a jeho prostřednictvím vlevo do **ductus thoracicus* a vpravo do **ductus lymphaticus dexter*. (Lenka Vargová)

nodus lymphaticus tonsillaris, uzlina Woodova, hluboká krční mízní uzlina ležící za úhlem **dolní čelisti*, sbírá mízu z patrové **mandle*. Míza z této uzliny odtéká do **truncus jugularis* a jeho prostřednictvím vlevo do **ductus thoracicus* a vpravo do **ductus lymphaticus dexter*. (Lenka Vargová)

nodus sinuatrialis, Keith-Flackův sinusový uzlík, je součástí převodního **systému srdečního*. Uzlík leží v pravé **předsíni srdeční* v úhlu mezi předním okrajem ústí **horní duté žíly* a **předsíňovým septem*. Má protáhlý tvar (15x1,5 mm) a do **myokardu předsíní* z něho paprscitě všemi směry vybíhají pruhy vodivé svaloviny. V *nodus sinuatrialis* vznikají automaticky vzruchy, které jsou dalšími částmi převodního systému rozváděny do pracovního myokardu. Frekvence těchto automaticky vznikajících vzruchů se u dospělého člověka v klidu pohybuje v průměru kolem 70/minutu (takzvaný sinusový rytmus). (Lenka Vargová)

Noe, podle **Starého zákona* (Gn 6–9) praotec, který prožil **potopu*. Jméno znamená „odpočínutí“ (z hebrejského *nvh*). Když se podle Gn 6 **Bůh* rozhodl potrestat hříšné stvoření potopou, byl tehdy Noe jediný spravedlivý na zemi. Proto mu *Bůh* poradil, aby si postavil koráb a v něm zachránil sebe, svou rodinu i zvířata. Noe uposlechl, postavil koráb a byl zachráněn. Po skončení potopy z vděčnosti obětoval Bohu a ten s ním a jeho potomstvem uzavřel smlouvu, jejímž znamením byla duha. Podle této smlouvy je lidem zakázána vražda a požívání (i zvířecí) krve, to jest, moderně vyjádřeno, je přikázána **úcta k životu*. Noe jako první pěstoval vinnou révu (Gn 9,20nn) a poznal opojný účinek **vína*. Opil se a obnažil ve svém stanu. Tam ho ušel jeho syn Chám a posmíval se mu, kdežto druzí dva Noeho synové Šém a Jefet otce ohleduplně přikryli. Za to jim Noe poželal, kdežto Chámův rod, konkrétně jeho prvorozeného Kenaana, po jehož způsobu se Chám zachoval, Noe proklel.

Příběh o potopě se vyskytuje v řadě náboženských okruhů. Biblické vyprávění má nejbliž k líčení potopy v eposu o *Gilgamešovi, kde se ovšem hrdina potopy nazývá Utnapištim. Jinak je v popisu potopy mezi oběma zprávami řada shod, které ukazují, že biblický vypravěč znal starší mezopotamský text a čerpal z něho, zároveň však obměnil záměr vyprávění.

Mezopotamské vyprávění o *potopě je v podstatě obžalobou nespravedlivých bohů, kdežto biblické vyprávění chce na téže látce ukázat, jak spravedlivý *Hospodin trestá hříšné a zachraňuje spravedlivého. (Jan Heller)

noetika (z řečtiny: *noésis*, „vědomí, poznání, myšlení, chápání“) (někdy též *gnozeologie, *epistemologie), součást *filozofie, zabývající se obecnými otázkami *poznání (poznatelnost, zdroj, průběh a výsledek poznání, *pravda a její kritérium apod.). (Jaroslav Malina)

Nogajci (Nogaia – jméno legendárního vůdce *kmene kolem roku 1300), etnikum *turkického původu žijící v oblasti Předkavkazska, tj. na Nogajské stepi mezi Kaspickým mořem a severním úpatím Kavkazu ve Stavropolském kraji Ruské federace, v autonomních republikách Dagestán, Čečensko a Inguško v počtu 65 000 (90. léta 20. století). *Jazyk patří do kypčacké skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Jsou pozůstatkem původních stepních etnik turkické příslušnosti, která vytvořila koncem 14. a začátkem 15. století feudální státní útvar zvaný Nogajská horda (součást *Zlaté hordy), zanikla v 16. století. Poté se Nogajci do značné míry smísili s *kavkazskými etniky a *Rusy, takže dnes jsou silně asimilovaní. (František Bahenský, Lukáš Šín)

noh, *gryf.

nomádi (z řečtiny: *nomás*, „potulující se, bloudící; pastevcí následující stádo“), *kočovníci.

nomádismus (z řečtiny: *nomás*, „potulující se, bloudící; pastevcí následující stádo“), kočovnictví; způsob života vázaný na určité formy obživy (*pastevectví, *lov, *sběračství), charakteristický existencí přechodných sídel (tábory, přenosná obydlí nebo lehké dočasné přístřešky). (Jaroslav Malina)

nominalismus (z latiny: *nōmen*, „název, jméno“), filozofická koncepce, podle níž reálně existují pouze jednotlivé věci se svými individuálními vlastnostmi. Nominalismus vzniká u Roscellina z Compiègne (zemřel 1120), vrcholí u Williama *Occama (zemřel 1349). Tím, že zdůrazňuje smyslové poznání jednotlivého, stal se předchůdcem *senzualismu, *empirismu a *filozofie vědy. Ve středověké filozofii byl protikladem *realismu. (Jaroslav Malina)

nominální kotva, *kotva, nominální.

nominální proměnná, *proměnná, nominální.

nominální znak, *proměnná, nominální.

nomogram, speciální graf, který umožňuje provádění výpočtů pomocí jednoduchých geometrických *konstrukcí. Nejjednodušším typem nomogramu je graf funkce v kartézské soustavě souřadnic. (Jaroslav Malina)

nondisjunkce, chybná distribuce *homologických *chromozomů v I. meiotickém dělení (*primární nondisjunkce) nebo sesterských *chromatid v II. meiotickém dělení (*sekundární nondisjunkce). Může se vyskytovat i při mitotickém dělení. (Jiřina Relichová)

nonkomformita (z latiny: *nōn*, „ne, nikoli“ a *cōnformitās*, „shodnost, shoda, stejnorodost; podobnost“):

1. chování neshodující se s *normami a cíli dané *společnosti;
2. nepřizpůsobivost;
3. odchylnost v myšlení. (Jaroslav Malina)

nonokluze, skus, při kterém jsou *okluzní plochy vyřazeny z kontaktu, ortodontická *anomálie skusu zubních skupin. (Michaela Račanská)

noosféra (z řečtiny: *noos*, „myšlení, rozum“ a *sphaira*, „koule“), koncepce sjednocení vývoje živé a neživé *přírody a *společnosti. Pojem noosféra zavedl ruský mineralog a geolog Vladimir Ivanovič Vernadskij (1863–1945). Noosféra je v pojetí Vernadského třetí

fáze vývoje *Země, které předchází fáze geosféry a biosféry. Podobně jako vznik života zásadně proměnil geosféru, tak vznik lidské kognice proměnil biosféru. Život a myslící lidstvo jsou podle Vernadského dvě určující geologické síly. Život i lidská kognice jsou hlavními a zákonitými silami, které utvářejí evoluci Země.

Koncepce noosféry je pokusem propojit vývoj Země, *kosmu a hominizačního procesu, jež vrcholí v noogenezi. Na Vernadského navázal francouzský filozof, paleontolog, geolog a teolog Pierre Maria-Joseph *Teilhard de Chardin (1881–1955). Podobně jako Vernadskij pracoval se třemi etapami vývoje Země – předbiosférou, biosférou a noosférou. Noosféra je v jeho pojetí myslící vrstva, která se poprvé objevila v třetihorách, ale jasné podoby nabyla v komplexním lidském myšlení. S pojmem noosféra pracoval také Édouard Louis Emmanuel Julien Le Roy (1870–1954), který chápal noosféru jako svrchní „skořápku“ Země, jako myslící vrstvu, do které zahrnoval všechny aktivity lidského intelektu. Teilhard de Chardin i Le Roy byli posluchači Vernadského přednášek na Sorbonně v letech 1922–1923.

S představou noosféry rezonuje také *hypotéza Gaia, kterou rozpracoval James Lovelock (narozen 1919). (Martin Soukup)

Nootkové, *Nutkové.

noradrenalin, *hormon produkovaný dřením nadledvin (**glandulae suprarenales*). Účastní se jako mediátor přenosu vzruchů u *sympatiku. (Lenka Vargová)

nordická rasa, *rasa, nordická.

Noricum (Norikum), římská provincie na území dnešního Rakouska; severní hranici tvořil Dunaj. Původně byla osídlena *Kelty. Poprvé zde byly římské jednotky přítomny od roku 113 př. n. l., ale území bylo pokojnou cestou připojeno k *římské říši až v roce 15 př. n. l., kdy se hlavním *městem stalo Virunum. Od roku 45 bylo romanizováno. Noricum bylo především zdrojem nerostných *surovin (*zlato, *stříbro, *olovo, *železo). Za císaře Diokleciana bylo rozděleno na dvě provincie.

Od roku 460 započaly nájezdy *Germánů, kolem roku 600 obsadili Noricum *Avaři a *Slované. (Jaroslav Malina)

Norikové, starověký svaz *keltských *kmenů, které obývaly koncem 1. tisíciletí př. n. l. území dnešního Štýrska a Korutan – Norické *království; těžili zde železnou rudu a zakládali obchodní střediska. Kolem roku 15 př. n. l. dobyli jejich území *Římané a založili zde provincii *Noricum. Norikové brzy poté jako etnikum splynuli s *germánskými a *rétorománskými etniky. (Jaroslav Malina)

Noricum, *Noricum.

Norimberské zákony, *zákony, Norimberské.

Norimberský kodex, *kodex, Norimberský.

norma (z latiny: *norma*, „pravidlo, předpis; měřítko, míra, pravítko, úhelník“):

1. předpis, všeobecně závazné pravidlo; právo – *právní norma;
2. [antropologie, sociologie aj.], soubor pravidel chování v určité situaci, který vymezuje formy sociálních aktivit usilujících o dosažení sociálních cílů;
3. [ekonomika], množství práce stanovené na určitou časovou jednotku. (Jaroslav Malina)

norma, autonomní, *právní norma, která je výsledkem vůle účastníků právního vztahu. (Tatiana Machalová)

norma, dispozitivní (z latiny: *dispositiō*, „upravení, uspořádání, osnova, dispozice“), *právní norma, která působí podmíněčně, tj. pro případ, že si účastníci právního vztahu neujednali něco jiného; opak: *norma, kogentní. (Tatiana Machalová)

norma, heteronomní, *právní norma, která je vyjádřením cizí vůle. (Tatiana Machalová)

norma, kogentní (z latiny: *cogere*, „nutit, vnucovat, zavazovat, omezovat“ a *norma*, „pravidlo, předpis; měřítko, míra, pravítko, úhelník“), právní ustanovení, od něhož se strany nemohou odchýlit, imperativní donucovací předpis, kategorická *norma, norma, která působí bezpodmínečně; opak: *norma, dispozitivní. (Tatiana Machalová)

norma, právní, elementární součást právního řádu, obecně závazné pravidlo chování a jednání, které je stanovené a vynutitelné *orgány státní moci. Její obsah se skládá z příkazů, zákazů a dovolení a musí být vyjádřen tak, aby dosáhl svých adresátů a mohl být jimi akceptován. Znaky (vlastnosti) právní normy se dělí na: formální a materiální. Formální znaky se týkají zejména procesu vydávání právní normy a její vnější podoby. Právní norma má vždy zvláštní, státem uznanou formu. V České republice je to výlučně forma písemná, spojená s oficiální publikací jejího textu ve Sbírce zákonů. K jejím materiálním znakům patří: normativnost (regulativnost), obecnost, vynutitelnost a závaznost. Strukturu právní normy tvoří hypotéza, dispozice a *sankce, tj. následky spojené s porušením normy. Pod pojmem sankce se rozumí újma nebo postih za porušení pravidla stanoveného dispozicí. Působností právní normy se rozumí rozsah okolního prostředí, vůči kterému se právní norma aplikuje a realizuje, přičemž se rozlišuje působnost časová, prostorová (místní, teritoriální), osobní (personální) a věcná. Podle síly normativních právních *aktů se normy rozlišují na ústavní, zákonné a podzákonné. K jejich realizaci dochází zejména v procesu aplikace, kde důležitou roli sehrává *interpretace práva. (Tatiana Machalová)

norma, recepční (z latiny: *receptiō*, „převzetí“), první zákon nového československého státu (Československa), základ československého právního řádu, schválený 28. 10. 1918 na schůzi pléna *Národního výboru v Praze; původně se připravoval tzv. politický zákon neboli zákon „o prozatímní *vládě říše české“ (29 článků). Recepční norma byla připravena narychlo v noci z 27. na 28. 10. 1918 Aloisem *Rašínem (1867–1923); název „recepční“ vznikl proto, že na jeho základě byl přejat do československého práva (recipován) dosavadní rakousko-uherský právní řád a víceméně i dosavadní správní systém. Podle této „normy“ byly převzaty všechny zemské i říšské zákony a *úřady (podřízené Národnímu výboru, který představoval nejvyšší exekutivní i legislativní moc), které měly i nadále pracovat podle dosud platných zákonů a nařízení (mělo být zamezeno vytvoření bezprávního stavu). Přijatá recepční norma připouštěla tedy zavedení dvou odlišných právních řádů (vznik tzv. právního *dualismu). Tento stav trval do přijetí tzv. prozatímní *ústavy (13. 11. 1918). (Viz též *nostrifikace.) (František Čapka)

norma, sociální, *normy, sociální.

normalizace (z latiny: *normālis*, „normální, pravidelný; pravoúhlý“), eufemistické označení pro politiku neostalinismu (*stalinismus) prosazovanou v Československu po 17. 4. 1969, kdy se prvním tajemníkem Ústředního výboru *Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) místo Alexandera *Dubčeka (1921–1992) stal Gustáv Husák (1913–1992); náznaky již po srpnu 1968. S přímou sovětskou podporou (Brežněvovy doktríny omezené suverenity) ovládlo nové vedení KSČ mocenské pozice ve vedení strany a *státu. Hlavní zásady spočívaly: „(...) v obnovení marxisticko-leninské jednoty KSČ, v obnovení vedoucí úlohy KSČ, v upevnění úlohy socialistického státu a jeho orgánů, v obnovení internacionálních svazků se SSSR a ostatními socialistickými zeměmi.“ Normalizace byla provázena stranickými „čistkami“, likvidací všech struktur polednové *reformy a výměnou stranických legitimací (vylučováním členů strany). Následovaly *represe se všemi znaky teorie a praxe neostalinismu, směr určovalo *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* z prosince 1970.

Pojmem „normalizace“ bývají většinou označována posrpnová léta (1968) buď do května 1971 (XIV. sjezdu KSČ) nebo toto celé období až do pádu *komunismu (listopad 1989). (František Čapka)

normální anatomie, *anatomie, normální.

Normand'ané, středověká populace *germánského původu v historické oblasti v severozápadní Francii při pobřeží zvaném Normandie. Normand'ané jsou považováni za potomky *Normanů, kteří se v 10. století usadili na pobřeží Francie a vytvořili zde lenní stát. V 11. století většina (již romanizovaných) Normanů přesídlila do Anglie, část odešla do Itálie,

zbytek se podílel na formování francouzského *národa. Jako etnikum splynuli s *Francouzi a dnes představují *etnografickou skupinu, která je součástí francouzského národa. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Normané (Northmannus, „člověk ze severu“), středověké etnikum a název pro středověké *germánské populace žijící na Skandinávském a Jutském poloostrově. Patřili k nim zejména *Dánové, *Norové a *Švédové. Normané byli též nazýváni *Vikingové. V 8.–11. století podnikali časté kořistnické námořní výpravy podél pobřeží západní, východní a jižní Evropy, na Island, do Grónska a také k pobřeží Severní Ameriky. Norští Normané se v 9. století usadili v Irsku (až do roku 1015), v 10. století objevili Grónsko a Labrador a kolonizovali dočasně i pobřeží Severní Ameriky (viz *L'Anse aux Meadows). Dánští Normané se v 9. století částečně usadili na Britských ostrovech, ale podnikali vojenské výpravy i na území Francie: několikrát dobyli Paříž a usadili se natrvalo při dolní Seině v oblasti, která se dosud jmenuje Normandie (viz *Normand'ané) a kde se během krátké doby jazykově a kulturně romanizovali. Odtud dobyli roku 1066 v *bitvě u Hastingsu celou Anglii (Vilém I. Dobyvatel), rozdělili si majetek anglické *šlechty a později přijali anglický *jazyk a splynuli s obyvatelstvem ostrovů, zvláště s *Anglosasy, a přispěli tak k zformování anglického *národa. Část francouzských Normanů se dostala na vojenských výpravách až do jižní Itálie, kde v 11. století založili malé samostatné *království v Apulii a na Sicílii. Tito Normané již ve 12. století splynuli s domácím italským obyvatelstvem a jako etnikum zanikli. Švédští Normané, zvaní též *Varjagové, konali vojenské výpravy na východ a v roce 860 pronikli pod vedením Rurika do Ruska a usadili se v *Novgorodu a v Kyjevě, kde přispěli k urychlení procesu feudalizace a k rozvoji ruského státu (tzv. Rurikovci) a poměrně rychle splynuli se *slovanským obyvatelstvem (*Kyjevská Rus).

Normané vstoupili do dějin Evropy jako mořeplavci, válečníci a objevitelé a zanechali některé výrazné doklady své kultury a práva, například jejich hospodářsko-společenská organizace patřila k nejvyvinutějším v období raného *feudalismu v celé Evropě. Normanské vévodství v 11. století v Normandii bylo již raně feudálním útvarem, podle kterého vznikaly později jiné feudální státy v severní Evropě. (Jaroslav Malina)

normativismus, zkráceně označení pro právně teoretickou koncepci, která usiluje o vymezení práva jako systému (řádu) norem. (Viz též *normativní právní teorie) (Tatiana Machalová)

normativní, určující, předepisující, například *výroky o tom, co je třeba, co je povinné atd. Normativní vědy jsou například *etika, *logika, vědy o právu. (Tatiana Machalová)

normativní ekonomie, *ekonomie, normativní.

normativní právní teorie, *teorie, normativní právní.

normované polohy lebky, *polohy lebky, normované.

normy, kulturní, sdílené představy a regulativy, jimiž se má řídit společenské soužití. (Jaroslav Malina)

normy, sociální, norma je ve společenských vědách často užívaný pojem. Kulturní normy se zpravidla užívají k popisu a výkladu *zvyků a chování, které se z naší perspektivy zdají být zvláštní nebo bizarní – například lidské oběti *Aztéků nebo *kanibalismus některých afrických etnik. *Sociální* normy jsou používány k *vysvětlení mechanismů udržování sociálního řádu. V souladu s tímto rozlišením lze i uvnitř jedné kultury rozlišovat dva typy norem. Prvním z nich jsou *zvyky a *obyčeje. Patří mezi ně i *stereotypy, *předsudky a *diskriminace jako v určité kultuře běžné formy smýšlení a chování. Druhým jsou *mravy a *etické normy*. Jde o pravidla, která říkají, jak by se *člověk měl nebo neměl chovat. V jejich pozadí jsou hodnoty, jakými jsou například *rovnost, svoboda, moc či tradice.

Psychologové zahrnují oba jevy do kategorie *sociálních norem*. Analogicky pak rozlišují *deskriptivní normy* (deskriptivní sumarizace chování) a *injunktivní normy*, které mají dvě

*verze: *preskriptivní normy* – pravidla říkající, jak by se člověk měl chovat a *proskriptivní normy* – pravidla říkající, jak by se člověk neměl chovat (viz Cialdini – Trost, 1998).

Normy byly v průběhu let různě konceptualizovány (Sherif, 1936; Sumner, 1906). Podle tureckého sociálního psychologa Muzafera Sherifa mezi ně patří zvyky, tradice, pravidla, hodnoty, módní trendy a ostatní kritéria chování, která jsou standardizovaná v důsledku kontaktu jedinců. *Sociální normy* můžeme definovat jako *standardy* (deskriptivní a injunktivní), které jsou sdíleny členy určité skupiny a které ovlivňují jejich sociální chování. Sociální normy mohou, ale nemusí být explicitně formulovány. Případně *sankce za jejich nedodržování pramení ze sociálních vazeb, nikoli z legislativního systému; v tom se liší od *zákonů. Podle míry sdílení lze normy rozlišit na *společenské a skupinové* (sociální normy v užším slova smyslu) a na *osobní* normy.

Podobně, jako je tomu se stereotypy, předsudky a diskriminací, jsou i účinky sociálních norem zprostředkovány někdy vědomými a vůlí kontrolovanými procesy (jedinec se vědomě rozhoduje, zda bude vůči dané normě konformní nebo ne), jindy jsou však zprostředkovány automaticky aktivovanými procesy (jedinec je konformní bezmyšlenkovitě, někdy proti svému vědomému úmyslu). (Karel Hnilica)

Norové, *národ žijící v Norském *království (celkem asi 4,667 milionu; odhad z roku 2006). Norsko je prakticky jednonárodním státem – okolo 98 % jeho obyvatelstva tvoří germánští Norové, jedinou výraznější menšinu představují *Laponci na severu *země, dále zde žijí přistěhovalci z Asie, zejména *Pákistánci. *Jazyk (*norština) patří ke skandinávské podskupině *germánských jazyků *indoevropské rodiny. Spisovná norština má dvě formy: *bokmål (*riksmål), spisovný jazyk od 16. století, a *nynorsk (novonorský), dříve zvaný *landsmål. Norové jsou jedním z nejstarších severovýchodních národů, jeho etnogeneze začala již před počátkem našeho *letopočtu, kdy jeho území začaly osídlovat nejprve *Sámové a germánské populace *Dánů, *Gótů a později *Normanů a Norů. Koncem 8. století zahájili norští *Vikingové *objevné plavby, v 9. století došlo k sjednocení země a vytvoření Norského království (roku 872). Věřící se hlásí především k státní evangelicko-luteránské církvi (88 %); *protestanti s *katolíky tvoří necelá 4 %, ateisté 3,2 %, dále *muslimové aj. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Ľorové, etnická skupina východobantuského původu sídlící západně od Albertova jezera na území Etiopie, Keni a Ugandy; asi 700 000 (odhad z roku 2005). *Jazyk (luňoro) patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Zabývají se *chovem skotu, *zemědělství je jen vedlejším zdrojem obživy. Usídlení je roztroušené; *rodina bývá většinou *párová, *polygamie je spíše výjimkou. Následnictví je *patrilineární. Dělí se na dvě etnografické skupiny (Himové a Iruové – *Nkolové). Kromě Ľorů jsou na jejich území rozptýleny skupiny *Pygmejů, kteří tvoří nejnižší stupeň společenského žebříčku. Ľorové v 10.–11. století založili Kitwaru, nejstarší stát v tzv. Mezijezeří, největšího rozmachu dosáhl v 16.–17. století. V 17. století vtrhly na území Kitwary *nilotské *kmeny a založily svou vlastní dynastii Babito. Věřící jsou *křesťané (zejména *katolíci, ale i *protestanti). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

norština, severogermánský jazyk, úřední *jazyk v Norsku se dvěma spisovnými *variantami: *bokmål (vykazující silné vlivy *dánštiny) a umělý „lidový“ *nynorsk, vytvořený Ivarem Andreasem Aasenem (1813–1896) na bázi západonorských dialektů. (Viz též *Norové, *riksmål, *landsmål.) (Jaroslav Malina)

North Atlantic Treaty Organization, *NATO.

nos, zevní, *nasus externus.

Nosek, Bedřich (13. 5. 1942, Praha), český hebraista, judaista. Po maturitě na jedenáctileté střední škole v Praze studoval v letech 1959–1964 archivnictví a české dějiny na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze; na ně navázal 1965–1971 studiem oboru hebraistika-judaistika na téže fakultě. Roku 1971 obhájil doktorskou disertační práci zaměřenou na

hebrejské prameny v díle *Pugio fidei* Raimunda Martiniho. Po ukončení studia oboru archivnictví-české dějiny pracoval krátce v Muzeu hlavního města Prahy, v období let 1968 až 1991 působil ve Státním židovském muzeu v Praze, nejprve ve vědeckém oddělení, později jako vedoucí oddělení sbírek. V letech 1982–1985 přednášel externě judaistiku a hebraistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 1969 až do 1982, kdy byla výuka hebrejštiny zakázána, působil jako externí učitel tohoto jazyka na Státní jazykové škole v Praze.

Roku 1991 obhájil kandidátskou disertační práci věnovanou problematice židovské gramatické literatury vznikající v *českých zemích od 18. do 19. století, získal vědeckou hodnost CSc. a byl přijat jako odborný asistent na Husitskou teologickou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. Roku 1994 byl na základě habilitační publikované práce *Pirkej avot – Výroky otců* jmenován docentem. V současné době je vedoucím Ústavu židovských studií Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy, přednáší rabínskou literaturu, synagogální liturgii a židovské *tradice a *zvyky, rabínskou hebrejštinu a aramejštinu babylonského Talmudu. V době svého působení ve Státním židovském muzeu se soustřeďoval zejména na zpracování sbírky starých hebrejských tisků a na dějiny hebrejského jazyka v českých zemích.

Je členem společnosti na podporu hebrejského jazyka a literatury „Brit Ivrit Olamit“, zúčastňuje se jejích kongresů a jeho příspěvky jsou hebrejsky publikovány ve sbornících kongresů. Roku 1995 absolvoval kratší studijní pobyt v Izraeli, kde se zúčastnil seminářů na Hartmannově institutu při Hebrejské univerzitě v Jeruzalémě. Z díla: *Pirkej avot. Výroky otců. Traktát babylonského Talmudu s úvodem a komentářem* (1994), *Židé v českých zemích. Dodatek Atlasu universálních dějin židovského národa* (1995). Kontakt: Doc. PhDr. Bedřich Nosek, CSc., Ústav židovských studií Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Pacovská 350/4, 140 21 Praha 4, e-mail: nosek@htf.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

nosiče písma a informací, v prvotní oblasti vzniku *písma, ve starověké *Mezopotámii, byla nejběžnějším materiálem k psaní místní vazká jílovitá *hlína, zbavená předem nečistot, dobře uleželá a důkladně prohnětená. Od 9. tisíciletí př. n. l. se užívala k formování hliněných známek a od poloviny 4. tisíciletí př. n. l. rovněž schránek, které společně se známkami nesly nejstarší obšírnější sdělení (písmo). Předpokládáme, že z nich se na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. vyvinuly tabulky, modelované podle obsahu a charakteru nápisu nejčastěji do tvaru obdélníku, ale také do oválu nebo čtverce. Velikost tabulky byla určena obsahem dokumentu a rovněž záleželo na zkušenosti *písaře, jak přesně ji dokázal předem odhadnout. Jsou doloženy milimetrové tabulky s několika málo řádky, i tabulky o hraně kolem 40 cm a stovkách řádků. Při malém formátu psal písař od levého okraje k pravému po celé ploše tabulky, při větším rozměru rozdělil její plochu čarami předem do několika sloupců (maximální známý počet je šest kolumn), řazených na přední straně zleva doprava, na zadní straně, po otočení kolem dolního okraje, tj. kolem vodorovné osy, zprava doleva (znaky v rámci sloupce jsou však kladeny opět v řádcích zleva doprava). Při psaní držel písař tabulku v levé ruce a aby ji tlakem ruky nerozmačkal, byla patrně uložena v dřevěném *kadlubu. Rákosovým, dřevěným nebo kovovým rydlem poté vytlačoval jednotlivé vrypy do měkké hlíny. Nepodařilo-li se písaři vyhotovit písemnost během jediného dne, zabalil tabulku na noc do vlhkých *tkanin, aby hlína neztvrdla. Důležité obchodní a finanční dokumenty, u nichž bylo třeba vyloučit jakékoliv dodatečné úpravy či zneužití, byly uzavírány do hliněné obálky, na niž byly znovu zaneseny podstatné části anebo též text, který stál na tabulce uvnitř. Bez viditelného porušení obálky nemohl pak nikdo změnit na tabulce jedinou číslici. Věrohodnost dokumentů byla dále potvrzována otiskem pečeti (*glyptika), případně lemu *oděvu nebo jednoduše vrypy *nehtů. Po dokončení byly písemnosti zapsané na hlíně sušeny na *slunci nebo – u závažných dokladů – vypáleny v peci. Písemnosti zásadního významu se ukládaly v *archivech a knihovnách. Tabulky se užívaly až do 1. století n. l.; byly nejčastějším (dochovaný počet exemplářů se odhaduje na půl milionu kusů), nikoliv však jediným hliněným nositelem písma.

Pro okázalejší dokumenty, například zprávy o válečných taženích, význačných stavbách i jiných vladařských úspěších, případně též pro hymnické skladby, volila královská kancelář formy větších hliněných válců, soudků nebo čtyřbokých až šestibokých hranolů (tento tvar užíván též pro lexikální a literární díla). Stručné stavební nápisy nechávali panovníci zapsat (od konce 3. tisíciletí př. n. l. pak zjednodušeně vcelku vyrazit hliněným kolkem) i na *cihly použité ve stavbě. Stavební nápisy, eventuálně kupní *smlouvy na domy, nesly hliněné kolíky nebo hřebíky, které pak byly zaraženy do zdiva příslušné budovy. *Buly připevněné šňůrou k nádobám nesly pečeti a případně vlastnické nápisy.

Nejstarší nápisy na terakotách pocházejí ze středobabylonské doby a nesou klínopisné votivní texty (v pozdně asyrské době se klínové nápisy prováděly i na glazovaných terakotách štětcem, tedy prostředkem klínovému písmu zcela neadekvátním).

Z oblasti *Předního východu, zejména ze *Sýrie a *Palestiny, jsou doloženy též nápisy na *ostrakách; jde převážně o texty v *aramejštině, *foiničtině a *hebrejštině zaznamenané příslušným lineárním písmem (*alfabetické písmo). Aramejsky a aramejskou abecedou byly v 2. polovině 1. tisíciletí př. n. l. zapisovány aramejské magické nápisy na miskách.

Nejvýznamnější nápisy určené k veřejnému vystavení byly ryty nebo tesány do *kamene, a to obvykle v provedení vhodném k monumentálním účelům. Písmo nebylo v těchto případech jen prostředkem ke sdělování *informací, nýbrž bylo pojímáno zároveň jako výtvarný prvek. Archaické, respektive archaizující nápisy užívaly lineární formy klínopisu, většinou však znaky (přes odlišný způsob aplikace) napodobovaly tvar klínů typických pro hlínu. (navrhují vynechat; čtenářsky náročné) Nejstaršími nápisy na kameni, především *dioritu, *čediči, *vápenci a *alabastru (u pečetítek též *lapisu lazuli, *jaspisu aj.), jsou doklady o prodeji půdy z 1. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. Později se na kamenných *stélách, *obeliscích, *plastikách, *reliéfech, dveřních veřejích, *závažích, *pečetítkách, *nádobách, nebo přímo na skalních stěnách objevují mnohé stavební a votivní nápisy. Vedle klínového písma nese kámen též ryté nebo tesané luvijské hieroglyfy (*písmo, obrázkové) a foinické a aramejské hláskové písmo. Velmi svébytné *techniky se po určitou dobu užívalo v Palestině: kamenná deska se pokryla vápennou vrstvou a v ní se pak, podobně jako u sgrafit, vyškral nápis.

Spíše výjimečně nacházíme nápisy vyryté v kovu, ačkoliv nízké procento zastoupení je dáno též možností snadno přetavit a nově zpracovat starší předměty. Jde o stavební nápisy na měděných nebo bronzových plastikách vložených do zakládacích schránek (depozit), vlastnické zápisy na honosných *zbraních nebo nádobách, které v cizorodém materiálu zpravidla opět imitují tvary klínů. Na tabulkách z *bronzu, *stříbra, *zlata nebo *železa byly vyhotovovány vazalské a mezinárodní *smlouvy, které však jsou díky přitažlivosti materiálu známy především z písemných zmínek. Konečně olovené pásy z Kültepe (*Káneš) a z *Aššuru z 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. nesly luvijské hieroglyfické hospodářské dokumenty a dopisy.

Z chetitského a mezopotamského prostředí jsou od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. (opět převážně v písemných zmínkách, z *Kalachu však i několika originály) doloženy tabulky z ořechového, tamaryškového, zimostrázového a cypřišového dřeva či *slonoviny potažené *voskem. Do vosku, k němuž byl přimíchán arsensulfid, aby zůstal poddajný, se nezaznamenávaly jen hospodářské a správní dokumenty dočasné platnosti (*chetitská říše), ale i díla krásné a naučné *literatury (astronomické texty na podkladu ze slonoviny z Kalachu, 9. století př. n. l.). U rozsáhlých záznamů se k sobě jednotlivé destičky připojovaly klouby nebo svazovaly řemínky či závěsy, takže se mohly skládat jako leporela.

S rozšířením aramejské abecedy v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. se objevily nové materiály k záznamu písma. Psalo se inkoustem na střepy a misky (zaklínání), dále na *kůži (správní a hospodářské dokumenty) a z ní zhotovený *pergamen. Zmiňovány jsou dokonce nápisy na lidské kůži (snad *tetováním vyznačeno pánovo jméno na otrokově ruce nebo obličejí). Na Předním východě byl znám rovněž *papyrus, a to zřejmě dříve než ostatní organické materiály, protože jeho název se v novoasyrské době přenesl na nově přicházející pergamen.

Ve starověkém *Egyptě byly od počátku historické doby (ca 3150 př. n. l.) typickým psacím materiálem svitky zhotovované ze stonku rostliny *Cyperus papyrus*, jež ve starověku rostla v mělkých stojatých vodách nilské delty. Jelikož výroba papyrových svitků byla zdlouhavá a nákladná (první popsané svitky s hospodářskými a administrativními texty z poloviny 3. tisíciletí př. n. l. se našly v *Abúsíru a Gebelenu), používala se k zachycování méně důležitých záznamů dostupnější ostraka – střepy nádob a úlomky vápence. Kromě toho se po celá tisíciletí psalo i na různé druhy kamene, dřevěné tabulky, kožené svitky, pruhy plátna nebo kovové a fajánsové předměty. Výběr materiálu byl dán především charakterem textu (monumentální královský a oficiální náboženský nápis se tesal do kamene, literární text se zaznamenával na papyrus, školní cvičení na ostraka a běžné každodenní záznamy a poznámky v podstatě na cokoli). Praktickým psacím materiálem se stala i hlína, když se hliněné tabulky staly jediným nosičem písma ve vzdálené oáze Dáchle v Západní poušti, aby se na nich v končícím 3. tisíciletí př. n. l. daly zachytit úřední dopisy, seznamy osob, účty, soupisy plodin a zemědělských produktů.

V čínské kulturně historické oblasti byly první informace (*písmo, čínské), pocházející přibližně z 20.–15. století př. n. l., zaznamenány na *kostech a želvích krunýřích, sloužících zejména věšebním účelům (*kosti, věšební). Mimořádným příspěvkem čínské civilizace světové kultuře byl vynález *papíru ve 2. století př. n. l., který se zvláště po vzniku *knihtisku stal jedním z nejvýznamnějších nosičů informací vůbec.

V novodobých dějinách je po papíru a knihtisku nejvýznamnější mezník spjat se současným rozvojem informačních technologií. Došlo k rozvoji a šíření hardwarových nosičů dat (*hardware), které umožňují záznam psaného textu. Tyto nosiče dat pracují s binární (dvojkovou) soustavou. Základní jednotka informace je označována jako bit a nabývá hodnoty 0 nebo 1; jeden znak je tvořen osmi bity a je označován jako byte. K příkladům nosičů dat patří především pevný disk *počítače, floppy disk, flash disk, kompaktní disk (běžně se používá zkratka CD – z angličtiny: *Compact Disc*), digitální optický disk (běžně se používá zkratka DVD – z angličtiny: *Digital Versatile Disc*), Blu-ray disk (zkratka: BD – z angličtiny: *Blue-ray Disc*) a různé typy paměťových karet. Tyto nosiče dat se liší především svou kapacitou, mobilností, prepisovatelností, způsobem zápisu dat a stabilitou tohoto záznamu. Záznam a přístup k uloženým datům je možný výhradně prostřednictvím *softwaru a hardwaru (zejména počítače). (Jaroslav Malina, Vladimír Souček, Martin Soukup, Břetislav Vachala)

nosní dolní průchod, **meatus nasi inferior*.

nosní dolní skořepa, **concha nasalis inferior*.

nosní dutina, **cavum nasi*.

nosní horní průchod, **meatus nasi superior*.

nosní chrupavky, **cartilagine nasae*.

nosní kost, **os nasale*.

nosní mandle, **tonsilla pharyngea*, adenoidní vegetace, hltanová mandle.

nosní průchody, *průchody, nosní.

nosní přepážka, **septum nasi*.

nosní septum, **septum nasi*.

nosní vedlejší dutiny, paranazální dutiny, **sinus paranasales*.

nosní vlastní dutina, **cavum nasi proprium*.

nosohltan, **pars nasalis pharyngis*, též **nasopharynx*, *epipharynx*.

nosologie, *nozologie.

nosorožec srstnatý, *Coelodonta antiquitatis* (Blumenbach, 1807); řád: lichokopytníci (Perissodactyla); čeleď: nosorožcovití (Rhinocerotidae); vymřelý druh o hmotnosti 2–3 tuny; výška v kohoutku: 2 m; celková délka těla: 3–3,8 m. Nosorožec srstnatý (350 000–10 000 př. n. l.) obýval v *pleistocénu *tundru, *tajgu a stepní oblasti, kde spásal kromě trávy a pupenů

keřů i lišejníky a mechy. Měl nejrozsáhlejší rozšíření ze všech nosorožců (celá Evropa a Asie). Vyhybnul před počátkem *holocénu, patrně z důvodu probíhajících klimatických změn, kdy ztratil své přirozené životní prostředí. Označení „srstnatý“ prozrazuje jeho přizpůsobení se chladným klimatickým podmínkám. Přestože se předpokládá, že jako ostatní dosud žijící nosorožci byl i nosorožec srstnatý převážně samotářským *zvířetem nebo žil jen v malých skupinách, jsou *nálezy jeho kosterních pozůstatků poměrně hojné, a někdy jsou dokonce dochovány i jeho měkké *tkáně (celé zvíře, samice, *lokalita Starunia, Ukrajina, vystaven v muzeu v Krakově). Tito nosorožci nesli na lebce dva *rohy, přední větší (délka až 1 metr) a zadní menší, které se upínaly na drsnatiny *kosti nosní. Ve srovnání s žijícími nosorožci měly rohy srstnatých nosorožců ze stran zploštění, které bylo pravděpodobně adaptací k odhrnování sněhu při hledání potravy.

Nejmladší nález nosorožce srstnatého v oblasti střední a západní Evropy pochází z *Žitného jeskyně u Křtin v Moravském krasu a je datován do doby před 11 425 lety, což je takřka na hranici spodního *holocénu. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

Nostradamus, Michel de Nostredame (14. nebo 21. 12. 1503, Saint-Rémy-de-Provence, Francie – 2. 7. 1566, Salon-de-Provence, Francie), francouzský lékárník, *esoterik a překladatel, autor četných almanachů a několika knih veršovaných prococtví, které mu zajistily světovou proslulost. Narodil se jako jedno z devíti dětí v rodině, která o padesát let dříve konvertovala od *judaismu ke *křesťanství. Nostradamus začal studium na *univerzitě v Avignonu, která však byla po roce uzavřena pro morovou epidemii, poté pracoval několik let jako lékárník. V roce 1529 zahájil studium medicíny v Montpellieru, odkud však musel záhy odejít, jakmile se zjistilo, že byl lékárníkem. Ve *městě Agen se pak oženil, avšak manželka i dvě děti mu zemřely v roce 1534 patrně na mor. Poté nějakou dobu cestoval po Francii a o deset let později se objevil jako léčitel při další morové epidemii. V roce 1547 se usadil v Salon-de-Provence, znovu se oženil a měl šest dětí. Krátce po usazení se Nostradamus začal zabývat okultními naukami. Od roku 1550 každoročně vydával almanachy s prococtvími (celkem 6338 prococtví) a latinizoval své jméno. Dobové prominentní osobnosti jej začaly žádat o *horoskopy, které však dle dobových astrologů neuměl sestavovat.

Nejvýznamnějším Nostradamovým dílem jsou *Les Propheties* (Prococtví), jejichž první část byla vydána v roce 1555, kompletní vydání pak bylo k dispozici nejpozději v roce 1568. Dílo je členěno do deseti „*Centuries*“ (Století) obsahujících vždy po stovce čtyřverší, s jednou výjimkou, kdy je čtyřverší jen 42. Význačnou vlastností těchto čtyřverší je jejich symbolický jazyk s množstvím výrazů převzatých z *latiny, *řečtiny, *hebrejštiny a *provensálské, což je činí obtížně pochopitelnými i přeložitelnými. Při tvorbě čtyřverší vycházel Nostradamus údajně z *astrologie a z *kontemplace, avšak zcela určitě i ze starších sbírek různých prococtví, včetně zdrojů biblických a antických. Většina čtyřverší tedy není v pravém slova smyslu jeho originálním dílem. *Prococtví* vyvolala rozporuplné reakce, autor byl zatracován jako služebník zla, avšak též obdivován. Mezi jeho největší obdivovatele patřila Kateřina Medicejská, manželka francouzského *krále Jindřicha II. Po Nostradamově smrti se jeho *Prococtví* dočkala nejméně dvou stovek reedic a četných překladů, nespočetných pokusů o interpretaci a také mnoha úprav měnících smysl čtyřverší.

Většina čtyřverší pojednává o různých *katastrofách – moru, zemětřeseních, *válkách, záplavách či obdobích sucha, vpádech a vraždách, avšak bez datování a jen s minimem odkazů na *konkrétní místa nebo osoby. Zdá se, že hlavní inspirací těchto čtyřverší byla hrozba ze strany muslimské *osmanské říše. Veškerá Nostradamova prococtví však byla vykládána jen retroaktivně, neposloužila tedy nikdy k předpovědi nějaké konkrétní události v konkrétním čase. V *Prococtvích* ovšem objevili jejich vykladači prakticky všechny důležité události, počínaje velkým požárem Londýna, přes nástup *Napoleona a *Hitlera k moci, Hirošimu a Nagasaki, přistání na *Měsíci až po smrt princezny Diany v roce 1997 nebo teroristický útok na Světové obchodní centrum v roce 2001.

Vedle Nostradamových proroctví se stal předmětem zájmu i jeho život, o kterém se vyrojila spousta spekulací, která neobstojí před historickou *analýzou, nebo mají okultní charakter – měl být například pohřben vestoje a při exhumaci měl být na jeho krku nalezen *medailon s datem *exhumace. Jeho nejslavnější čtyřverší, které se týká smrti krále Jindřicha II. se v *Proroctvích* objevuje až ve vydání z roku 1614, tedy 55 let po této události.

O Nostradamovi a jeho *Proroctvích* byly sepsány stovky, možná tisíce studií a knih odborného i popularizačního charakteru, i když většina z nich jsou pokusy o interpretaci. Reálný význam autora i jeho díla spočívá patrně ve stimulaci zájmu o filosofii dějin a v objasňování způsobu vnímání dějin. Nelze pominout ani to, že Nostradamus inspiroval řadu uměleckých děl. (Vojtěch Mornstein)

nostrifikace (z latiny: *noster*, „náš“ a *fieri*, „stávat se, být činěn“), uznání, přijetí něčeho cizího, cizozemského (například uznání platnosti studia, vysvědčení, vysokoškolských diplomů získaných v cizině, cenných papírů apod.).

K velké nostrifikaci došlo po vzniku Československa (ČSR). I když na území nového státu bylo přes 75 % veškerého průmyslu Rakouska-Uherska, sídla akciových společností, jež ovládala výrobu značné části tohoto průmyslu, byla převážně ve Vídni a v Budapešti. Dne 11. 12. 1919 byl vydán tzv. nostrifikační zákon, podle něhož musely tyto akciové společnosti přeložit svá sídla na území ČSR; ty společnosti, které měly podniky v ČSR i v zahraničí, se měly rozdělit a pro závody v ČSR založit novou společnost; celkem tak bylo nostrifikováno 231 společností (180 přeložením sídla, 51 rozdělením). Nostrifikace spolu s tzv. repatriací akcií (nacionalizací kapitálu) přispěla k posílení československého finančního kapitálu (zejména Živnostenské banky). (František Čapka)

Nosuové, *Iové.

nouze, stav, kdy člověku něco podstatného chybí tak silně, že jeho jednání není zcela svobodné. Předmětem nouze může být potrava, byt, nedostatek práce, zdravotní postižení apod., zejména když takový negativní stav vyplňuje jeho *vědomí a vytlačuje odtud ostatní témata a optimistické myšlenky. (Marie Dohnalová)

nouze, sociální, stav, kdy se člověk z nejrůznějších důvodů (nezletilost, zdravotní postižení, neplnoprávnost, selhání rodiny apod.) není fakticky schopen se o sebe sám postarat. (Marie Dohnalová)

nová archeologie, *archeologie, nová.

Nová ekonomická politika (zkratka: NEP), soustava hospodářských opatření umožňující po období *válečného komunismu částečné uplatnění soukromé iniciativy a trhu v Sovětském svazu od roku 1921 do druhé poloviny 20. let. (Jaroslav Malina)

nová etnografie, *etnografie, nová.

nová figurace, *figurace, nová.

Nová Guinea, druhý největší ostrov světa o rozloze téměř 800 000 km²; nachází se v *Melanésii a byl lidskými *populacemi osídlen přibližně před 50 000 lety. Geologicky se jedná o mladý ostrov, na kterém je množství aktivních sopek. Klima je díky rozloze ostrova proměnlivé. Vzhledem k poloze poblíž rovníku je subtropické (horko a vlhko); u pobřeží se teploty pohybují mezi 25–27 °C; vrcholy hor jsou pokryty sněhem. Nejvyšší hora Puncak Jaya dosahuje výšky 5 040 m. Podle odhadů z roku 2002 žije na ostrově 8 200 000 obyvatel.

V roce 1545 ostrov pojmenoval španělský mořeplavec Íñigo Ortiz de Retes a nárokoval ho pro španělskou korunu. Označení Nová Guinea použil s ohledem na údajnou podobnost obyvatel ostrova s obyvateli africké Guineje. Slovo Papua přejali Portugalci od obyvatel Maluckých ostrovů (zvláště Ternate a Tidore), kteří tak označovali obyvatele z oblasti západní Nové Guineje (slovo *papua* znamená kromě jiného „kadeřavý“, „kudrnatý“ a bylo synonymem slova *otrok).

Západní část ostrova je provincií Indonésie a oficiálním jazykem je *indonéština. Tato část ostrova se do roku 2001 oficiálně nazývala Provincie Irian Jaya; od roku 2003 je západní část

ostrova rozdělena na dvě provincie: Západní Papua (dříve Západní Irian Jaya) a Propinsi Papua (Provincie Papua; Papua). Existují protesty proti používání slova Papua, a to s ohledem na jeho někdejší význam. Původní název Irian Jaya vznikl ve čtyřicátých letech 20. století (oficiálně v roce 1945); Irian (z jazyka biak) ve významu „vykvétat z moře“ a z malajského Jaya ve významu „vítězný“. Indonéská část ostrova je rozdělena na deset správních oblastí (z toho dvě v provincii Západní Papua). Východní část ostrova je územím samostatného státu Papua-Nová Guinea.

V minulosti byla Nová Guinea rozdělena mezi různé koloniální mocnosti. Západní část ostrova byla v letech 1828–1949 součástí Holandských Východních Indií, do roku 1963 pak samostatnou nizozemskou kolonií. Severovýchodní část ostrova byla v letech 1884–1921 Německou Novou Guineou, přičemž v letech 1914–1921 byla pod australskou vojenskou kontrolou. Liga národů pak přiznala Papuu-Novou Guineu Austrálii jako mandátní území. *Organizace spojených národů poté transformovala Papuu-Novou Guineu na svěřené území spravované Austrálií (1921–1975). Jihovýchodní část ostrova byla nejdříve Britskou Novou Guineou (1884–1906), následně do roku 1975 australským územím Papua. Papua-Nová Guinea získala nezávislost na Austrálii v roce 1975, kdy proběhly první demokratické volby; dnes je součástí *Commonwealthu s politickým systémem založeným na parlamentní demokracii. Stát je rozdělený na devatenáct správních oblastí, z toho jich je na ostrově čtrnáct. Hlavní město Port Moresby se nachází v zátocě, kterou v roce 1873 objevil britský námořní důstojník John Moresby (1830–1922) a pojmenoval ji po svém otci. Město vzniklo v místech, kde dosud leží velká vesnice Konedobu kmene Motu. Port Moresby se v roce 1888 stalo administrativním centrem Britské Nové Guineje.

Nová Guinea je pozoruhodná svou rozmanitostí druhů *organismů, *kultur a *jazyků. Podle odhadů se na Nové Guineji používá okolo 1 000 jazyků. Jazyky Nové Guineje nejsou dosud odpovídajícím způsobem zmapovány, a jsou proto předmětem intenzivního výzkumu. Základní informace zprostředkovali zejména *misionáři. Pozornost výzkumu jazyků Nové Guineje věnoval zejména Stephen Adolphe Wurm (1922–2001) z Australian National University. Na Nové Guineji existují *papuánské a *austronéské jazyky; papuánských jazyků je asi 750 a dělí se do více než šedesáti jazykových rodin. Několik desítek papuánských jazyků zřejmě nelze přiřadit k žádné existující jazykové rodině. Na rozdíl od austronéských jazyků pracuje syntax se slovesem na konci věty; austronéské jazyky kladou sloveso doprostřed věty. V souvislosti s koloniální situací došlo k rozvoji pidginu Tok pisin (*pidgin, *pidgin, melanésy); oficiálními jazyky Papuy-Nové Guineje jsou *angličtina, Tok pisin (pidgin) a Polise neboli Hiri Motu, který je jazykem největší etnické skupiny jihovýchodu ostrova.

Vzhledem k biokulturní rozmanitosti je Nová Guinea častým cílem vědeckých expedic. Z přírodovědných výzkumů je v současné době významný projekt entomologa Vojtěcha Novotného a jeho kolegů z Entomologického ústavu České Akademie věd v Českých Budějovicích, kteří vybudovali úspěšnou mezinárodní výzkumnou stanici *Binatang* poblíž Madangu. Přírodovědné výzkumy na Nové Guineji uskutečnil také Jared Mason *Diamond.

Rozmanitost kultur a jazyků na Nové Guineji se stala přitažlivým ohniskem zájmu archeologů, kulturních a sociálních antropologů. Na Nové Guineji vládly po celé prehistorické období, což v tomto případě znamená až do 20. století, téměř neustálé boje mezi jednotlivými znesvářenými etnickými skupinami. Teprve koncem padesátých let byl na Nové Guineji (alespoň v její východní části) nastolen „australský mír“, sjednaný a prosazený vyspělou protektorskou zemí. O to překvapivěji zapůsobilo na světovou vědeckou veřejnost, když v těchto primitivních poměrech australští archeologové objevili na lokalitě *Kuk pozůstatky zemědělské činnosti z doby před 9 000 lety. Na základě moderních výzkumů byla prehistorie Nové Guineje rozdělena do tří stadií. V první fázi, počínaje svrchním pleistocénem, žili na ostrově jen lovci a sběrači. Druhá fáze se vyznačovala již pěstováním takových plodin jako

*taro (*Colocasia esculenta*; hlíznatá rostlina, z níž se připravuje mouka), *jamy (*Dioscorea spp.*) a banány (*Musa spp.*) a chovem alespoň jednoho domácího *zvířete, a to *prasete* (*Sus scrofa*). Třetí fáze byla rovněž zemědělská, charakterizovaná však intenzivním pěstováním *batátů – „sladkých brambor“ (*Ipomoea batatas*), rostliny pocházející z tropické Ameriky, jež zůstala hlavní složkou potravy i mezi dnešními obyvateli novoguinejské vysočiny. Jamy a taro, podle předpokladu kultigeny jihoasijské a jihovýchodoasijské provenience, i plodiny tak důležité jako banány a cukrová třtina, které se dostaly na Novou Guineu z Austrálie, vedly v důsledcích svého pěstování k výraznému zvýšení počtu obyvatelstva. Batáty se přitom adaptovaly v novém prostředí lépe než starší indo-pacifické plodiny. Ukázalo se tedy, že k oblastem původního vzniku zemědělství je třeba přiřadit také Novou Guineu (srov. *zemědělství).

Antropologové na Nové Guineji kromě jiného zkoumali varianty typických melanéských institucí jako *kula a *big man (válečník, přispěvatel a dobrý řečník v jedné osobě). Z dosavadních výzkumů plyne, že společnosti Nové Guineje se vyznačují (1) uvolněnou sociální strukturou; (2) jsou zpravidla acefalické (rozhoduje se konsenzem), ačkoli někteří jedinci mohou získat významný vliv (big man); (3) nástrojem jejich sociální integrace je ceremoniální směna (sociopolitická *směna) a obchod; (4) svazky a solidarita jsou funkcí spíše geografické než lingvistické blízkosti. Převážná část společností se živí zahrádkářením, které doplňují chovem, *lovem a *sběrem (ságo – mouka s obsahem škrobu z dřene ságovníku [*Metroxylon*], až kolem 10 m vysoké palmy). Klíčovým hospodářským zvířetem je *prase, které v řadě společností plní nejen subsistenční úlohu, ale je také předmětem sociopolitické směny.

Některé *kmeny praktikovaly *kanibalismus (například *Kukukuové) a častým jevem je válčení, s nímž jsou v některých společnostech svázány významné sociokulturní funkce; cílem válčení zpravidla není eliminace oponentů, nýbrž nastolení rovnováhy. Tradičně se na Nové Guineji nosí jen minimum oblečení; ženy zpravidla nosí sukně z trávy, při obřadech se rovněž užívá oblečení ze zplstnatělé kůry; mužští příslušníci některých horských společností používají k částečnému zakrytí *genitálií *koteky (falokrypty). V některých kulturách probíhají homosexuální *iniciační rituály (například skupiny *Marind-animů v oblasti jihovýchodní Irian Jaya), které britský antropolog Alfred Cort Haddon (1855–1940) označil nejen za *obřady přechodu, ale i za sexuální výchovu svého druhu. K významnějším etnickým skupinám Nové Guineje patří *Abelamové, *Arapešové, *Asmatové, Botemové, *Daniové, Eipové, *Kapaukové, *Kapaurové, *Yaliové aj.

Obtížně přístupné vnitrozemí dlouho chránilo původní obyvatel Nové Guineje před kontaktem s *euroamerickou civilizací. Jako jeden z prvních antropologů prováděl výzkumy na Nové Guineji ruský vědec Nikolaj Nikolajevič *Miklucho-Maklaj (1846–1888). Jednu z prvních úspěšných expedic do horských oblastí uskutečnili ve třicátých letech 20. století zlatokopové Michael James Leahy (1901–1979) a Daniel Leahy (narozen 1912). Cenné informace o jejich setkání s obyvateli horských oblastí přinesl film *The First Contact* (První kontakt, 1983), který připravili Robin Anderson a Bob Connolly. Společně pak dále připravili filmy *Joe Leahy's Neighbours* (Joe Leahy a jeho bližní, 1989) a *Black Harvest* (Černá žeň, 1992), kterým završili trilogii. Příběh *First Contact* vyšel také pod stejným názvem knižně (1985). Od třicátých let 20. století se pak na Nové Guineji uskutečnily terénní výzkumy, které jsou dnes typickou ukázkou tradičního *antropologického terénního výzkumu: Fredrik *Barth (narozen 1928) v povodí řeky Fly, Gregory *Bateson (1904–1980) u Iatmulů, manželé Cathrine Helen Berndtová (1918–1994) a Ronald Murray Berndt (1916–1990) u Kainantů, Ralph Neville Hermon Bulmer (1928–1988) u Kyaků-Enga a Kalamů, Reo *Fortune (1903–1979) u Arapešů, Biwatů (Mundugumorů), Chambriů (Čambuliů) a Purariů (Kamano), Margaret *Meadová (1902–1978) u Arapešů, Biwatů (Mundugumorů) a Čambriů (Čambuliů), Leopold *Pospíšil (narozen 1923) u Kapauků, Roy Abraham *Rappaport (1926–1997) u

skupiny Tsembaga Maring, Kenneth Read (1917–1995) a Marie Reayová (1922–2004) u Kumů, Richard Frank Salisbury (1926–1989) u Sianů, Mervyn J. Meggit (1924–2004) u Mae-Engů, James Bennett Watson (narozen 1918) u Kainantů a skupin Tairora a Agarabi, Virginia Drew Watsonová (1918–2007) u skupin Tairora, Agarabi a Gadsup, Paul Wirz (1892–1955) u Kundiawů. (Jaroslav Malina, Martin Soukup)

nová mytologie, *mytologie, nová.

nová věcnost, *věcnost, nová.

Nováček, Jan (27. 5. 1978, Brno), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity a rigorózního řízení, od roku 2004 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie. Diplomová práce: *Pohřební ritus Germánů v době římské (0–400 n. l.) na Moravě* (2001), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc.; rigorózní práce: *Anthropologische und paläopathologische Untersuchungen von ausgewählten Fällen aus dem hochmittelalterlichen Friedhof in Winnefeld (Ldkr. Northeim)* (2004); disertační práce: *Využití makroskopických vs. mikroskopických metod k určování věku a pohlaví na spálených kostech: Analýza kosterních pozůstatků germánské populace z doby římské na Moravě*, školitelka: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Kontakt: RNDr. Jan Nováček, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: jannovacek@yahoo.com. (Jaroslav Malina)

Novák, Jan (4. 4. 1953, Kolín), česko-americký spisovatel, dramatik a scenárista. Ve své tvorbě podává kritický pohled na českou emigrantskou komunitu žijící ve Spojených státech amerických. Česky byly napsány (a publikovány v torontském nakladatelství 68 Publishers) pouze jeho povídky shrnuté do sbírky *Striptease Chicago* (1983), následující autorův román *Willys Dream Kit* byl již napsán anglicky (do češtiny byl přeložen pod názvem *Miliónový jeep*, 1989). (Jiří Pavelka)

Novák, Ladislav (4. 8. 1925, Turnov – 27. 7. 1999, Třebíč), český básník, výtvarník, spisovatel; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1945–1950 na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze absolvoval obor čeština-dějepis. Působil jako gymnaziální profesor češtiny a dějepisu v Třebíči. Byl účastníkem hnutí Phases a členem TT klubu v Brně.

Od počátku 40. let psal *poezii pod vlivem *surrealismu, civilismu a *katolicismu; tehdy ho ovlivnily významné osobnosti, jako například Jakub *Deml, Vítězslav *Nezval a Jan Zahradníček, s nimiž se osobně stýkal. Koncem 50. let se rozešel s tradiční poezií a vytvářel první vizuální básně a onomatopoické texty. Od roku 1959 zkoumal dripping jako záznam, vymezený mírou a rytmem píšící ruky; v tomto období navázal tvůrčí přátelství s Jiřím *Kolářem, Janem Kotíkem a Mikulášem Medkem. V letech 1962–1964 vytvořil celou škálu vlastních výtvarných postupů a technologií, vycházejících z *koláže, zejména alchymáže, dovolující chemicky narušit strukturu obrazu či textu a tak změnit jeho význam, a různé typy derealizací, v nichž se destrukce uplatnila jako nový způsob organizace výchozího materiálu, většinou tištěných obrázků a textů. Mezi Novákovy hledání nových kresebných možností patří i takzvané topologické kresby. Jejich východiskem je automatická kresba, o níž autor tvrdil, že ji po léta provozoval jako jakousi „rozcvičku“. Topologická kresba má kromě automatismu další přísné pravidlo – čáry se nesmí překřížit a není možno u nich rozlišit, co je „vnitř“ a co je „venku“, „vpředu“ a „vzadu“, „nahore“ a „dole“. V roce 1964 dostal konečnou podobu Novákovy objev – froasáž (tento název dal jeho technice francouzský básník a kritik Edouard Jaguer). Při této technice postupoval autor tak, že zmačkal v rukou list čistého *papíru, který potom vyrovnal a potíral zředěnou tuší. Ta uvízne především v puklinách a ohybech papíru. V takto vzniklé náhodné struktuře hledal určitý tvar, který často

přímo samovolně vystupoval z podkladu. Když jej našel, přikročil k jeho fixaci tužkou nebo tuší a nakonec koloroval *akvarelem. Výtvar může být lyrický, s nepředemtnou strukturou (takové byly především první Novákovy froasáže), jindy má podobu figurální či fantazijní. Zatímco v dřívější době se v jeho tvorbě objevovaly některé výtvarné techniky, jako alchymáže, koláže, dekoláže a kresby souběžně s froasážemi, v posledních patnácti letech se staly převážně froasáže jeho nejvlastnějším médiem. Starší froasáže byly výrazně barevné; pro ně nacházel vzor v perských miniaturách a japonských dřevořezech. Pro Novákovu tvorbu je vůbec příznačná záliba v orientálním umění. Od konce 70. let své froasáže tvarově oprostoval, abstrahoval a barevně tlumil. V poslední době dominovaly pouze tušové monochromy. I tuto změnu navodil vliv orientální tušové malby a myšlenky zen-buddhismu, které mu byly velmi blízké. Froasážemi, topologickými kresbami a jinými originálními technikami objevným způsobem obohatil klasické podoby imaginativního umění. Svými parafrázemi indiánské poezie v knize *Zrození duhy* (1978) dal českému čtenáři možnost nahlédnout do bohatého duchovního světa *Odžibvejů a dalších severoamerických indiánských etnik. (Jaroslav Malina)

Novák, Vlastimil (9. 9. 1964, Frýdek), český arabista a numizmatik. V roce 1988 obhájil diplomovou práci *Vnitropolitický vývoj Libanonu v letech 1976–1982* a absolvoval studium oboru arabistika-orientalistika na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze; 1990 na téže fakultě získal akademický titul PhDr. v oboru historie islámských *zemí a v letech 1993–1998 zde absolvoval doktorandské postgraduální studium v oboru islámské *numizmatiky (disertační práce: *Fátimovské a postfátimovské skleněné žetony*).

Od roku 1989 pracuje v Národním muzeu – Náprstkově muzeu jako kurátor mimoevropské numizmatické sbírky. Odborně se zaměřuje hlavně na islámskou numizmatiku. Kontakt: PhDr. Vlastimil Novák, Ph.D., Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur, Betlémské náměstí 1, 110 00 Praha 1, e-mail: num.npm@aconet.cz. (Jaroslav Malina)

Nováková, Marie (14. 3. 1965, Vyškov), česká fyzioložka; profesorka Fyziologického ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity. V roce 1989 promovala v oboru všeobecné lékařství na Lékařské fakultě Univerzity J. E. Purkyně (Masarykovy univerzity) v Brně, v roce 1997 obhájila pod vedením profesora Pavla *Braveného a profesorky Yael Eilam z Hadassah Medical School Jerusalem disertační práci na téma *Srdeční sigma receptory*. Od roku 1989 působí na Fyziologickém ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, nejprve jako asistentka, od roku 1992 jako odborná asistentka, od roku 2005 jako docentka, od roku 2009 jako profesorka. V letech 1992–1993, 1996 a 1997 pracovala v Hadassah Medical School, Hebrew University Jerusalem, Izrael. Od roku 1999 je členkou Akademického senátu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity.

K jejím vědeckým zájmům patří modulace srdeční kontraktility, srdeční sigma receptory, experimentální metodiky v základním kardiologickém výzkumu a biomedicínské inženýrství. Od roku 1998 byla a je řešitelkou či spoluřešitelkou čtyř grantových projektů. Doposud publikovala více než 25 odborných prací a šest pedagogických textů. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Pavlem Braveným) 29. svazek *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné)*. Je členkou České lékařské společnosti J. E. Purkyně, České fyziologické společnosti a členkou mezinárodního výboru Komise Experimentální Kardiologie, pracovní skupiny České kardiologické společnosti. Kontakt: Prof. MUDr. Marie Nováková, Ph.D., Fyziologický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, e-mail: majka@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Nováková, Nea (22. 7. 1938, Praha), česká orientalistka, specialistka na starověký Přední východ. Na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze v letech 1956–1961 vystudovala obory arabština a klínopis a získala titul promovány filolog. Po promoci nastoupila jako

interní aspirantka na oboru klínopis na Katedře věd o zemích Asie a Afriky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, kde obhájila kandidátskou práci *Terakoty z Tell Erfádu*; byla jí udělena vědecká hodnost CSc. a na základě toho i titul PhDr. (1966). Od října 1965 působí jako odborná asistentka na téže katedře, z níž po roce 1989 reorganizací vznikl Ústav starého Předního východu.

Zaměřuje se na studium a výuku akkadštiny, zabývá se přípravou studijních materiálů z oblasti archeologických výzkumů a kulturní historie starověkého Předního východu. Kontakt: PhDr. Nea Nováková, CSc., Ústav srovnávací jazykovědy Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 42 Praha 1, e-mail: Nea.Novakova@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Nováková, Teréza (11. 7. 1853, Praha – 13. 11. 1912, Praha), česká prozaička kriticko-realistického ražení. Ve svých povídkách a románech s folkloristickou detailností zachycovala *zvyky, *mravy, osudy a národně obrozenecké společenské proměny vesnického regionu východních Čech. Za vrchol její tvorby jsou pokládány romány *Děti čistého živého* (1909) a *Drašar* (1914). (Jiří Pavelka)

Novalis (vlastním jménem Georg Friedrich Philipp Freiherr von Hardenberg, 2. 5. 1772, zámek Oberwiederstedt, Německo – 25. 3. 1801, Weißenfels, Německo), německý básník, literát, esejista; jeden z nejvýznamnějších představitelů okruhu tzv. rané jenské romantiky. Studoval práva a filozofii (mimo jiné u Johanna Gottlieba *Fichta a Karla Leopolda Reinholda), poté pracoval jako vysoce postavený *úředník v durynských solivarech. Přátelství s Friedrichem Hölderlinem, Jeanem Paulem, Friedrichem *Schlegelem a dalšími předními intelektuály v Německu ho dovedlo nejen k vlastní umělecké, především básnické tvorbě, ale i teoretickým poetologickým, literárně-kritickým a filozofickým úvahám, které zpracoval tehdy oblíbenou formou fragmentů a dílčích poznámek. Vlivy, které na Novalise působily (k nim je nutné započítat rovněž *mystiku, zejména v podání Jakoba *Böhma), se posléze slily ve velký projekt syntézy *filozofie, *vědy a *poezie do jednotného celku tzv. symfilozofie, kterou Novalis označil jako tzv. magický idealismus. Jeho symbol (tmavomodrý květ), se pak stal symbolem celého romantického hnutí, jeho niternosti, poetičnosti a romanticismu.

Filozoficky stál Novalis pod vlivem Immanuela *Kanta, zprostředkovaného Fichtem; ve Fichtově koncepci ústřední kategorii transcendentálního subjektu, rozumového (absolutního) Já nahradil v projektu magického idealismu subjektivní básnickou představivostí, která jako síla imaginace vede každého tvůrčího jedince na stále vyšší úroveň lidskosti, dokonalosti a vyspělosti. V programu transcendentální univerzální poezie rozvíjí Novalis tuto představu až k obrazu nového „vyššího člověka“, dokonalého nadčlověka, jenž se podobá svým nebeským vzorům. Ve svém hlavním (nedokončeném) spise *Heinrich von Ofterdingen* (Jindřich z Ofterdingenu, 1799–1800, vydáno 1802) pojmenoval Novalis tento předobraz budoucího vybásněného člověka jménem *Astralis*, člověk z hvězd či siderický nadčlověk. Typově odpovídá Astralis jak svým starším vzorům, které se objevují zejména ve středověké německé mystice (*Paracelsus, *Böhme), tak i svým mladším napodobeninám, jako jsou například ztělesnění absolutního ducha u *Georga W. F. Hegela nebo populární figura „nadčlověka“ (*der tolle Mensch*) u Friedricha *Nietzscheho. (Břetislav Horyna)

novela (z italštiny: *novèla*, „zpráva, novina; novela“), prozaický epický útvar. (Jaroslav Malina)

novela v právu (z latiny: *novellus*, „nový; mladý“), nová právní forma měnicí nebo doplňující dosud platný *zákon; zákonné nebo jim rovnocenné předpisy, kterými se doplňuje a pozměňuje určitý zákonný předpis starší. Pokud se taková změna obsáhlejší kodifikace provádí po etapách, jde o novely dílčí. Název je odvozen od *Novellae (constitutiones, leges)* – nová sbírka *císaře *Justiniana a jeho nástupců, vydaných po sestavení *Codexu*, představujícího kodifikaci *římského práva. (Tatiana Machalová)

novelizace, změna právních předpisů pozdějším právním předpisem stejné nebo vyšší právní síly. Výslovná *novela uvádí novelizovaný předpis, například v derogační *klauzuli, nepřímá novela nikoli. (Tatiana Machalová)

novemdiale, devítidenní smutek za zemřelého v antickém Římě. (Marie Pardyová)

Novgorod, *město na západě evropské části Ruské federace; jedno z nejstarších ruských měst, známé od roku 859. V letech 1136–1478 bylo jako Velký Novgorod hlavním městem *Novgorodské republiky. Město bylo obklopeno hustými *lesy a ze *dřeva se stavěly domy, dřevem se dláždily ulice, ze dřeva se zhotovovaly potřeby pro domácnost ... Tyto *objekty a *artefakty podlehly *archeologizaci a vytvořily mohutné kulturní *souvrvství zejména z období 10.–15. století, v němž se uchovaly dokonce i dokumenty psané na březovou kůru (*listina, březová). Archeologické výzkumy dřevěných objektů přispěly k rozpracování *dendrochronologického datování.

Velký Novgorod se rozkládal na řece Volchovu nedaleko Ilmeňského jezera; postupně vyrůstal z někdejšího ústředního *hradiska východoslovanského *kmene Slověnů. Hradisko se rozkládalo po obou březích řeky a *hrad – kreml – na levém břehu byl od 11. století opevněn kamennou *hradbou. Hrad v průběhu doby obklopilo pět čtvrtí, které byly od 12. století také opevněny. Těchto pět čtvrtí či konců (Plotnickij, Slavenskij, Ljudin, Zagorodskij, Něrevskij) vytvářelo jakousi volnou federaci. Novgorod měl již v 11. století 15 000 obyvatel a o jeho rychlém rozmachu a rozkvětu svědčí například výstavba pěti *kostelů v průběhu 11. a 12. století, z nichž byl zřejmě nejvýznamnější pětিলodní *chrám sv. Sofie s třemi apsidami a s vynikající freskovou výzdobou interiéru.

Prudký růst velikosti města Novgorodu i jeho zázemí vedl již v 10. století k ostrým bojům za nezávislost s kyjevskými knížaty a tyto střety byly úspěšně ukončeny za protiknížecího povstání v roce 1136.

Vítězství novgorodské *aristokracie v boji o politickou moc umožnilo pak vznik zvláštního fenoménu středověké státnosti – aristokratické či bojarské *republiky, v níž vládlo volené shromáždění. Republikánské zřízení přitom sice nezničilo instituci knížecí *vlády, ale určilo jí ve vládním systému přesně vymezené druhořadé místo. Novgorodská knížata neměla právo dědičně vládnout; Novgorodané změnilí knížecí stolec v symbol politického spojení s těmi ruskými knížectvími, odkud ve vhodnou dobu zvali do Novgorodu *knížete. Taková spojení byla vzájemně výhodná: Novgorod se na řadu století změnil ve štít chránící ruská knížectví před vojenským nebezpečím od severozápadu a spojenecká knížata současně upevňovala vojenskou moc Novgorodu, což umožňovalo alespoň v některých dobách poměrně klidný a spokojený život.

Od 12. století nastal rozkvět Novgorodu, který pak trval čtyři století. V té době se rozvíjely zvláště jeho obchodní a kulturní styky se západní Evropou, severním Černomořím a Volžským Bulharskem, které sloužilo jako spojnice do *zemí Střední Asie a *Předního východu. V Novgorodě vznikala skvělá architektonická, malířská a sochařská díla, rozvíjela se literatura i užité umění; vykrytalizoval dokonce zvláštní umělecký styl, který kromě jiného odrážel i živý zájem o tvorbu sousedních *národů a *kultur. A jelikož se novgorodské zemi vyhnuly útoky a ničení v těžkých dobách tatarsko-mongolských vpádů, ukazuje nám její vysoká *kulturní úroveň velmi názorně, jak mohla vypadat Stará Rus, kdyby se přes ni nepřehnaly nájezdy kočovníků.

V 15. století, kdy novgorodská poměrně *demokratická republikánská vláda přešla k *oligarchii, dostala se do hluboké *krize; pozbyla podporu řadových obyvatel, kteří ztratili víru v její demagogická hesla a nechtěli podporovat *bojary ve chvílích posledního ostrého *konfliktu s Moskvou. V roce 1478 se stal Novgorod součástí jediného ruského národního *státu; tento rok je považován za počátek ruského státu následujících století. Ztráta samostatnosti sice neznamenala okamžité ukončení dalšího rozvoje Novgorodu, v 16. století se tam stavělo mnoho nových budov a zmohutnělo *opevnění, ale přesto se blížil jeho

úpadek, způsobený zejména přeložením hlavních obchodních cest země na sever k Archangelsku. V letech 1611 až 1617 obsadili Novgorod *Švédové a zničili téměř polovinu města; jeho obnova, která se táhla desítky let, mu již nikdy nevrátila bývalou slávu. Ve druhé polovině 18. století vzniklo na místě Velkého Novgorodu nové město s úplně jinou urbanizační koncepcí, které se pak i nadále proměňovalo. I dnes žije Novgorod, toto někdejší středisko Staré Rusi, aktivním životem města s více než 200 000 obyvateli.

Archeologické výzkumy v Novgorodu započaly již v roce 1932 pod vedením vynikajícího archeologa Artěmije Vladimiroviče *Arcichovského, od té doby byly přerušeny v podstatě jen za *druhé světové války a budou zřejmě pokračovat ještě desítky let.

Novgorod stojí na pevných, špatně propustných vrstvách sedimentů, které brání a omezují vsakování spodních vod a průniku dešťové vody do níže položených vrstev; a zejména tato okolnost působila na bohaté utváření a dobré uchování kulturních vrstev. Základ každé *kulturní vrstvy vytvářejí především pozůstatky organického původu, z *kůže, *kosti, *tkanin – a ze dřeva, což platí dvojnásob o Novgorodu, obklopeném hustými lesy. Ze dřeva se stavěly domy, dřevem se dláždily ulice, ze dřeva se zhotovovaly potřeby pro domácnost, dřevěné byly dopravní prostředky i různá technická zařízení a mechanismy. Ze dřeva bylo v minulosti snad devět z deseti věcí potřebných pro život. Avšak právě k uchování věcí ze dřeva a jiných organických látek jsou potřebné zvláštní podmínky: musí být uloženy v dostatečně vlhkém prostředí a musí být chráněny před proudícím vzduchem. Aby takové podmínky vznikly, musí být kulturní pozůstatky nasycené vlhkostí překryty a stlačovány mocnými nadložními *vrstvami. Takže pokračující život dnešního města sice na jedné straně minulost narušuje, ale na druhé straně ji může účinně konzervovat. Rozhodující je vhodné spojení těchto protichůdně působících procesů; Novgorod patří k těm vzácným místům, kde k tomuto ideálnímu propojení došlo, a proto tam vzniklo a uchovalo se mohutné kulturní souvrství zejména z období 10. až 15. století.

Tyto zvláštní okolnosti působily ovšem Novgorodčanům již od počátku výstavby města četné potíže. Vysoká vlhkost povrchových vrstev jednak nedovolovala hloubit do země základy domů, budovat sklepy a provádět jiné rozsáhlejší zemní práce, a jednak dobře uchovávala pozůstatky, které po sobě Novgorodčané zanechávali. Kulturní vrstvení proto rychle rostlo, zhruba o jeden centimetr za rok, až nakonec překrylo i ulice. Novgorodčané vzniklý problém řešili tím, že ulice často dláždili, a sice borovými kladami z půlkulatiny silnými 25–30 cm. Ulice stavěli tak, aby převyšovaly okolní terén. Ale uběhlo dvacet až třicet let a bylo třeba položit novou dřevěnou dlažbu, protože se *kulturní vrstva zvedla a začala ulici znovu zalévat. Novou dlažbu kladli přímo na starou. Tak vznikly mnohvrstevné *konstrukce ulic, které obsahují v některých místech více než třicet podlaží nad sebou. V Něrevském konci Novgorodu byly nalezeny trámy staré osm set let, které by se daly ještě dnes použít na stavbu, a po dláždění některých středověkých ulic by mohl jet nákladní automobil, aniž by je jakkoli poškodil. V zemi zůstaly nepoškozené také spousty starých dřevěných domů, lépe řečeno jejich spodních částí tvořených pravoúhlými rámci z kulatiny, jež přečkaly požáry, které bývaly v dřevěném Novgorodu přirozenou příčinou častého zániku celé zástavby.

Odkrytí *obydlí, ulice a jiných součástí městské zástavby představuje ovšem jen malou část archeologické práce, základem pro rozvíjení dalších úvah je především datování objeveného. Je potřeba určit dobu existence tohoto obydlí, objasnit, které z věcí nalezených v jeho blízkosti s ním souvisejí a které nikoli, vysvětlit, zda jsou okolní *stavby ze stejného období, nebo které jsou mladší a které starší. V takovém souvrství, jaké má Novgorod, existuje k datování více vhodných možností. Četné vrstvy a mezivrstvy tvořené zbytky staveb, sídlištních odpadků a spálenišť snadno a spolehlivě odhalují svá stratigrafická spojení s dlažbami ulic a díky tomu se všechny *nálezy, včetně tisíců předmětů denní potřeby, seskupují do chronologicky a místně *uzavřených komplexů.

Kulturní vrstvy rostly postupně. Nejdříve se na dosud neosídleném povrchu vytvářely vrstvy 10. století, potom století 11., 12., 13. a dalších století až do dnešní doby, což znamená, že také hloubka nalezeného předmětu může sloužit jako ukazatel času. Nechceme-li se však dopustit chyby, nemůžeme brát jako měřítko to, že kulturní vrstva narůstala o jeden centimetr za rok. Představme si třeba, že v průběhu 11. století vypukly čtyři požáry a že ve 12. století ve městě nehořelo ani jednou. To znamená, že v 11. století obyvatelé čtyřikrát přivezli stavební materiál, stavěli sruby, osekávali klády a trámy, planýrovali spáleniště a přiváželi hlínu. Kdežto ve 12. století nic takového nedělali. A tak v 11. století kulturní vrstva narostla o půl druhého metru a ve 12. století se zvýšila pouze o půl metru. Nárůst vrstvy o jeden centimetr za rok je proto specificky podmíněným jevem. Na pomoc pak přichází sama struktura kulturní vrstvy, která není nikdy jednolitá. Když se staví dům, třísky se na zemi ukládají v tenké vrstvě; po požáru domu se vytvoří další tenká vrstva a tak dále. Ve vertikálním řezu se pak toto souvrství podobá tence vrstvenému dortu s barevnými náplněmi a každá vrstvička umožňuje členit hlavní vrstvu do několika jemných chronologických úseků. Ale jak tyto úseky časově zakotvit?

Nejdůležitější datovací pomůckou zůstávají vždy věci samotné nalézané ve vrstvách. V průběhu doby se věci kolem člověka mění: s proměnou módy přestávají být oblíbeny jedny ozdoby a začínou se užívat jiné, s rozvojem techniky mizejí méně dokonalé nástroje a objevují se dokonalejší, se změnou obchodních styků se vytrácejí jedny dovážené věci a nahrazují je jiné. Jakmile na jednom místě zjistíme, že určitý předmět pochází z jisté doby, pomůže nám to při stanovení stáří jiného místa, kde se nalézá artefakt stejného nebo podobného typu. Nejjednodušší takový případ představují mince – u nich se běžně ví, kdy byly raženy. Na druhé straně ovšem zůstávaly mince dlouho v oběhu, a proto není určování času jejich prostřednictvím jednoznačné. Ještě lépe poslouží k datování předměty krátkodobé spotřeby, které podléhají módě. K nim patří třeba keramické nádoby (snadno se rozbijí, dlouho tedy nevydrží) anebo korálky (*náhrdelníky se roztrhnou a korálky se poztrácejí) či skleněné náramky – právě ty jsou jedním z nejspolehlivějších nálezů pro datování vrstev 11. až 13. století na Staré Rusi; náramků tam existovalo více než dvacet druhů a každý z nich byl módní v jiných desetiletích. Pro datování vrstev v Novgorodu jsou důležité zejména ty předměty, které se tam dostaly koupí či výměnou z jiných měst, kde známe jejich datování. Ale obvykle má takové datum širší interval, kolem padesáti až sta let.

V Novgorodě lze však dosáhnout přesnějšího datování – když se uplatní dřevěné dlažby ulic a chodníků: osmadvacet, místy až přes třicet dlažeb poskládaných jedna na druhé jako by vytvářely škálu obrovitého teploměru či historiografu. Můžeme například říci, že věci objevené v určité vrstvě se dostaly do země za existence osmnácté vrstvy ulice, požár stavení vypukl v době dvanácté vrstvy ulice, dům byl postaven v období, kdy se chodilo po desáté vrstvě ulice. Podle přibližného datování dlažeb ulic můžeme dále tvrdit, že například ve 14. století bylo položeno šest dlažeb a ve 13. století pouze pět; na tom je založeno datování mezivrstev a v nich obsažených věcí.

Avšak dřevěná dlažba ulic a kulatina domů slouží ještě dál: podle řezu na kmeni stromu lze určit jeho stáří, stačí spočítat letokruhy. Jestliže byl strom skácen v roce 2000 a je na něm padesát letokruhů, znamená to, že strom začal růst v roce 1950. Letokruhy mají přitom různou sílu, což závisí na mnoha příčinách – na intenzitě slunečního svitu, na cirkulaci atmosféry, jestli bylo sucho nebo vlhko, teplo nebo chladno, tedy na specifických a vesměs neopakovatelných podmínkách; v příznivých letech se vytvářejí silnější letokruhy, v nepříznivých slabší. Střídání slabších a silnějších letokruhů tak vytváří rovněž neopakovatelná charakteristická spojení, typická pro určitá období. Jestliže se například slabší letokruh objevuje na kmeni po osmi letech, pak po šesti letech a za deset let, je jisté, že podobné spojení se nebude opakovat na žádném stromě, který byl pokácen v jiném století, ale bude se vyskytovat u stromů rostoucích a pokácených současně s naším stromem.

Na tomto poznatku je založena dendrochronologická metoda (viz *metody datování v antropologii a archeologii). Tato metoda byla navržena a poprvé použita v Severní Americe již před více než osmdesáti lety, ale dlouho nemohla být za hranicemi této oblasti využita, poněvadž byla vypracována na zkoumání letokruhů dřeva dlouhověkových stromů, jako jsou sekvoje a borovice osinaté, jež rostou stovky či dokonce tisíce let. Podobné stromy v severovýchodní Evropě nejsou, tam se k stavbám používala obyčejná borovice, jejíž stáří nepřesahuje sto padesát let. A přesto obyčejná borovice mohla v Novgorodě nahradit sekvoj. Zatímco americký astronom a fyzik Andrew Ellicott *Douglass a jeho spolupracovníci měli možnost rozpracovat škálu každoročních změn *klimatu na živém rostoucím stromě, ruský archeolog Boris Alexandrovič *Kolčín, vedle profesora Arcichovského druhý významný badatel v Novgorodě, vytvořil podobnou škálu každoročních změn podnebí pro východní Evropu na základě zkoumání dřevěných klád z novgorodských dlažeb. Kolčín prozkoumal a srovnal mezi sebou tisíce klád, až vznikla dokonalá dendrologická škála pro období šesti set let, od 10. do 15. století, z něhož se dochovalo dostatečné množství vzorků. Od té doby se vědělo, že dlažba sedmé vrstvy byla položena o čtrnáct let dříve než dlažba šesté vrstvy a že dlažba třináctá vznikla třicet let po dlažbě čtrnácté. *Absolutní datování však stále ještě chybělo. Ale i tento problém profesor Kolčín nakonec vyřešil: prozkoumal trámy použité v novgorodských kostelech, jejichž doba vzniku byla známa z letopisů, a získaná data přenesl do své škály, kterou posléze spojil i s jevy na rostoucích stromech a díky tomu ji dovedl až do dnešních dnů. Použití dendrochronologické metody dává možnost datovat s přesností jednoho roku libovolný zachovaný kus dřeva, objevený při vykopávkách, což znamená, že v Novgorodě jsou známa data téměř každého v zemi nalezeného předmětu, především v oblasti dlažby ulic. Kulturní vrstvy se starými předměty každodenního života, sevřené mezi dvěma dlažbami, jsou tak datovány s přesností deseti až patnácti let. V takovém dobře datovaném *uzavřeném komplexu umožňuje pak lokalizace specifických nálezů uvnitř jednotlivých staveb pochopit funkci takových staveb, jako jsou obytné domy, řemeslnické dílny či hospodářské budovy a zařízení.

Dnes proto existují důležité údaje o dynamice a konkrétních směrech růstu středověké městské zástavby, o přibližné rozloze Novgorodu v různých stoletích, přestože byla zatím archeologicky prozkoumána jen nepatrná část z celkové rozlohy starého města. Výjimečná zachovalost všech starých předmětů, které se kdysi ocitly v novgorodské hlíně, umožnila za více než sedm desítek let trvání výzkumu vytvořit vyčerpávající soubor středověkých městských nálezů, do něhož patří kolem 150 000 individuálních nálezů ze všech ve středověku známých materiálů. Tyto věci tvoří více než 600 druhů; jsou mezi nimi pracovní nástroje, technická zařízení, hospodářské potřeby, stolní nádobí, výzbroj a výstroj pěšáka i jezce, části lodí, součástky různých jednoduchých strojů, pozůstatky nábytku, řezbářské dekorace staveb, suroviny i výrobní odpad, *oděv i *ozdoby, kožená *obuv, vlněné *tkaniny, hry dětí i dospělých, *hudební nástroje a psací potřeby, *obilí, plody ovocných stromů a další a další artefakty a přírodniny. Množství kostěných, dřevěných a kožených věcí poprvé umožnilo určit správnou proporční skladbu věcí a prostředků života, jež používali středověcí lidé. Vždyť dříve se do muzejních vitrín dostávaly pouze kovové, kamenné nebo skleněné věci, které jsou vlastně méně charakteristickou a méně důležitou součástí středověké *materiální kultury.

Jestliže k tomu všemu přidáme i vynikající zachovalost dřevěných staveb, zbytků domů, chodníků, dlažeb a dvorů, vybavení obydlí, lze bez nadsázky říci, že novgorodský archeolog může vejít do libovolného stavení a představit si hospodáře a všechny další obyvatele obklopené jejich obvyklými potřebami, jež užívali k životu. Chybějí pouze zvuky a nejsou slyšet hlasy těch lidí, kteří v takovém obydlí v dávných dobách žili.

Avšak jednou tyto hlasy přece jen zazněly, aby pak již nikdy neumlkly. Stalo se to v roce 1951. Při výzkumu na Sofijské straně Novgorodu v Něrevském konci byla nalezena v dlažbě

staré ulice Cholopjí, v její šesté vrstvě, datované do let 1396 až 1409, první březová listina – gramota. Z Novgorodu je známo přes šest set zápisů a dopisů na březové kůře. Nejstarší spadá do počátku 11. století, nejmladší do první čtvrtiny 15. století. A další gramoty byly objeveny i v jiných starých ruských městech: čtrnáct ve Staré Russe, deset ve Smolensku, čtyři v Pskovu, po jedné ve Vitebsku, Mstislavu a Tveru (nynější Kalinin). Ale objev první březové gramoty v roce 1951, zahajující počet do té doby neznámých dokumentů středověkého písemnictví, si již navždy podrží primát vynikajícího světového objevu (viz *listina, březová). (Jaroslav Malina)

Novgorodská republika, *republika, Novgorodská.

novial, umělý *jazyk podobný *esperantu, který vytvořil v roce 1928 dánský jazykovědec Jens Otto Harry Jespersen (1860–1943). (Jaroslav Malina)

novoguinejský Pidgin English, *Pidgin English, novoguinejský.

Novokaledonci, obyvatelé nezávislé republiky Nová Kaledonie na stejnojmenných ostrovech v *Melanésii. Novokaledonci představují nejen odlišnou jazykovou skupinu *melanésických jazyků, ale též odlišný tělesný typ, spojující znaky Melanésanů a *Austrálců. Ostrovy byly osídleny již na konci *pravěku. V roce 1774 na nich přistál britský mořeplavec a objevitel James Cook (1728–1779) a od roku 1853 byly obsazeny Francouzi, kteří na nich zřídili trestaneckou *kolonii. Od roku 1946 měly ostrovy statut zámořského území Francie. Separatistické *hnutí domorodých *Kanaků zesílilo v průběhu 80. let a roku 1984 vyústilo v násilnosti mezi separatisty a stoupenci udržení svazku s Francií. Dohoda mezi zneprátenými stranami z roku 1988 dospěla k přímé francouzské *vládě a k naplánování *referenda obyvatel Nové Kaledonie, které má rozhodnout o sebeurčení; jeho termín je však stále odsouván. Obyvatelstvo vedle melanésických Kanaků (*Havajané, 42,5 %) tvoří dále *Evropané (37 %, vesměs *Francouzi), *Wallisané (8,5 %), *Polynésané (4 %, zejména *Tahit'ané), *Indonésané, *Vietnamci a další minority. Celkový počet obyvatel je 230 789 (*census z roku 2004). Věřící jsou hlavně *křesťané (59 % *katolíci, 17 % *protestanti), dále *muslimové aj. (Lukáš Šín)

novokřtění (anabaptisté), stoupenci radikálního křídla *reformace, které praktikovalo *křest pouze na základě vědomého obrácení a víry; překřtivali ty, kteří byli pokřtěni jako nemluvňata. Na Moravě nazýváni Huterští bratři nebo *habáni podle společných domů a společného vlastnictví. (Jaroslav Malina)

novokřtění na Moravě, *habáni.

novoplatonismus (název podle jména řeckého filozofa *Platóna), nábožensko-filozofický směr pozdní antiky (ve 3.–6. století n. l.), začínající Plótinem (zemřel 270), který radikalizací spirituální povahy Platónovy filozofie vytvořil soustavu mystické gradualistické *metafyziky, která byla později naplněna křesťanským obsahem, a významně ovlivnil celé středověké myšlení a renesanční filozofii a umění. Jádrem novoplatonského myšlení je přesvědčení, že skutečnost vzniká postupným vyplýváním (*emanací) z původní Jednoty a úpadkem do hmoty. Posláním člověka je obrátit pohled zpátky k duchu. (Jaroslav Malina)

novopozitivismus (z latiny: *positus*, „položený, umístěný, ležící“; viz též *pozitivismus), souhrnné označení filozofických škol 20. století scientistického zaměření, vycházejících z idejí *Vídeňského kruhu, jež se snaží o bezpečné založení vědy. Na novopozitivismus navazuje současná analytická filozofie, *filozofie vědy a *filozofie jazyka. (Jaroslav Malina)

novoromantismus (z francouzštiny: *romantique*, „romantický, románový, fantastický; romantika“; viz též *romantismus):

1. hudební směr vzniklý kolem roku 1830 jako myšlenkově i technicky nová fáze hudebního romantismu;

2. označení pro umělecké směry (zejména v *literatuře a ve *výtvarném umění) hlásající návrat k zásadám *romantismu. (Jaroslav Malina)

novorozenec, *neonatus.

новоřečtina, *indoevropský helénský jazyk, úřední *jazyk Řecka (*Řekové), *Kypru (zde spolu s *turečtinou), užívaný početnými menšinami především v USA a Turecku. Novořečtina vznikla po získání nezávislosti v roce 1830 na základě místních nářečí; odlišuje se archaizující spisovný jazyk *kathareusa* a (v současnosti dominující) hovorový jazyk *dimotiki*. (Jaroslav Malina)

novoslovanství, politický program části reprezentace *slovanských etnik a národů na přelomu 19. a na počátku 20. století; navenek vystupovalo s ideou všeslovanské hospodářské a kulturní spolupráce. Oproti tradičnímu *panslavismu (či panrusismu) vyzdvihovalo heslo rovnoprávnosti jednotlivých slovanských národů a respektování jejich stávajícího státoprávního postavení. Konečným cílem bylo: 1. dosáhnout rusko-polského vyrovnání; 2. zvětšit podíl slovanských národů na správě a politice Rakouska-Uherska; 3. dohoda Rakouska-Uherska s Ruskem jako hráz proti Německu (to korespondovalo s ekonomickými zájmy českého kapitálu – proniknout do Ruska, na Balkán).

Za tvůrce novoslovanství je u nás označován původně mladočech, později stoupenec politiky *realismu Karel Kramář (1860–1937). Novoslovanství bylo manifestováno na slovanských kongresech v Praze (1908) a v Sofii (1910). Nereálnost programu ukázala *anexe Bosny a Hercegoviny (1908) a balkánské *vátky (1912–1913). (František Čapka)

Novotná, Hana (21. 3. 1958, Nové Město na Moravě), česká sochařka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1973–1977 absolvovala Střední uměleckoprůmyslovou školu v Bechyni, v letech 1985–1991 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v ateliérech Bohumila Dobiáše, Otto Eckerta a Václava Šeráka; v roce 1990 studovala u Tapia Illi Viikariho, Airiho Hortlinga a Paula Envaldse na University of Industrial Arts v Helsinkách ve Finsku. Od roku 1998 pedagogicky působí na Fakultě výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně a od roku 1999 na Janáčkově akademii múzických umění v Brně. Je členkou Mezinárodní keramické akademie – Academie internationale de la céramique se sídlem v Ženevě.

Keramické plastiky Hany Novotné jsou projekcí reálného světa do hliněné hmoty, jsou zobrazením procesuálních stavů. (Jaroslav Malina)

Novotný, Jan (6. 5. 1944, Uherské Hradiště), český teoretický fyzik, publicista a překladatel; profesor obecné fyziky a matematické fyziky na Ústavu fyzikální elektroniky Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Na této fakultě absolvoval v roce 1967 obor fyzika pevné fáze, od roku 1968 zde působí jako vědecký pracovník a od roku 1990 jako učitel.

Jeho hlavní oblastí odborného zájmu je obecná teorie relativity, matematické metody fyziky a její filozofické problémy. Je spoluautorem vysokoškolských učebnic *Mechanika ve fyzice* (s Janem Horským), 2001; *Úvod do fyzikální kosmologie* (s Janem Horským a Milanem Štefaníkem), 2004, multimediálního CD *Úvod do teorie relativity* (s Janou Jurmanovou, Janem Geršlem a Martou Svobodovou), 2006, a autorem několika hesel v díle *Encyclopedia of Time*, 2008. Publikoval řadu prací v odborných časopisech (například *General Relativity and Gravitation*; *International Journal of Theoretical Physics*, *Physics Letters*). Jeho literární práce (básně, povídky, eseje) vycházely nejprve ve strojopisech, po Listopadu knižně *Křest sv. Vladimíra* (travestie Havlíčkovy básně), 1991; *Proč Platón nebral zeleninu* (výbor z esejů), 2001. Přispívá do kulturních a populárně vědeckých časopisů (*Literární noviny*, *A2*, *Vesmír* aj.), pravidelně píše fejeton pro *Listy*. Překládá populárně vědecké knihy z angličtiny. Kontakt: Prof. RNDr. Jan Novotný, CSc., Ústav fyzikální elektroniky Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotelářská 2, 611 37 Brno, e-mail: novotny@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Novotný, Vladimír (7. 4. 1939, Brno), český anatom, morfolog a antropolog; emeritní docent *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. V oboru antropologie se habilitoval v roce 1996 (*Sexuální dimorfismus a identifikace pohlaví na kostře člověka: Teoretická východiska, metodologické problémy a praktická doporučení*).

Zabývá se především těmito oblastmi: Paleoantropologie: Sexuální dimorfismus a adaptivní změny skeletu hominidů, zejména na pánvi Homo sapiens; Morfologie a osteologie: Pohlavní rozdíly a identifikace pohlaví skeletu člověka u *recentních, historických a prehistorických populací, lišících se v prostoru a čase; pro *archeologii, *historickou antropologii, forenzní antropologii (soudní lékařství) a kriminalistiku; (Meta)-Metodologie: Systémový přístup v morfologii a filozofie vědy, morfometrická analýza tvaru a analýza obrazu, *antropologická rekonstrukce podoby podle lebky a didaktika morfologie pro antropology a výtvarníky. Přehled aktivního působení v tuzemských a zahraničních společnostech a organizacích: Université Bordeaux I (Francie), „Antropologie a archeologie bitevního pole Slavkov 1805 – Archéologie d'un champ de bataille Austerlitz 1805“ UMR 5809 – CNRS, Laboratoire d'Anthropologie des Populations du Passé, Université Bordeaux I. (J. Brůžek, E. Crubézy, P. Murail) – „Sexual Dimorphism of the Human Pelvis“ Interpopulations Heterogeneity, Parturition Scars, Paleodemography (J. Brůžek). Institute de Paleontologie Humaine, Laboratoire de Préhistoire, Musée National d'Histoire Naturelle Paris – UMR 9948 CNRS (Francie), „Sexual Dimorphism of Mandible for Paleoanthropology“ (S. Condemi). Laboratorija antropologičeskoj rekonstrukciji Rossijskoj akademii nauk, Moskva, „Anthropological Reconstruction of the Face from the Skull“ (E. Veselovskaja). Zakład biologii ewolucyjnej człowieka, Instytut antropologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań (Polsko), „Sex Determination of Mandible for Paleoanthropology“ (J. Piontek). Department of Anthropology, University of Delaware (USA), „Reconstruction of Upper Paleolithic Hunters from Dolní Věstonice Site“ (K. Rosenberg). Department of Anthropology, Florida Atlantic University (USA), „Forensic Anthropology of the Skull“ (Y. M. İşcan). Kontakt: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc., e-mail: novotny@ffa.vutbr.cz. (Jaroslav Malina)

novoutrakvisté, část (radikální směr) utrakvistické (kališnické) *církve (podobojí; *utrakvisté); po rozšíření evropské *reformace se *utrakvismus v 16. století rozštěpil na novoutrakvisty (převážně stoupence *luteránství) a staroutrakvisty neboli kališníky, kteří vycházeli především z domácí husitské tradice (*husitství). Tím docházelo k postupnému oslabování českého utrakvismu, který v Čechách dominoval do roku 1620 a odolával protireformačnímu tlaku *Habsburků (*rekatolizaci). Utrakvisté se postupně dostávali do závislosti na *katolické církvi, až s ní splynuli, část jich také přešla k *Jednotě bratrské (která inklinovala ke *kalvinismu), novoutrakvisté nakonec získali v utrakvistické církvi většinu. Odmítali kontakty s *papežem a vytvořili samostatnou církevní organizaci v čele s administrátorem, konzistoří a pražskou *univerzitou. (František Čapka)

novověk, úsek *dějin v evropských i mimoevropských oblastech od konce *středověku do počátku moderních dějin (z pohledu evropské *historiografie). Počátek i konec tohoto období bývá vymezován různě. Za symbolický počátek novověku bývá považován rok 1492, (objevení Ameriky Kryštofem *Kolumbem), uvádí se též rok 1453 (dobyť *Konstantinopole *Turky) nebo 1517 (zveřejnění 95 tezí Martinem *Lutherem) či rok 1526 (bitva u Moháče), velmi často se za počátek novověku považuje rok 1640 (začátek anglické *revoluce). Konec novověku je kladen do závěru 18. století (*Velká francouzská revoluce) nebo do závěru 19. století či na začátek století dvacátého (konec *první světové války v roce 1918).

Novověk je nejen pro evropské dějiny dobou převratných změn společenského, kulturního a ekonomického charakteru, představuje přechod *společnosti od středověkého modelu zemědělské výroby k ekonomickým modelům *kapitalismu (především v Anglii, ve Francii, v Německu, v Nizozemsku a posléze i v USA), rozvoj osobní *svobody a svobodné

společnosti (vznik a rozvoj *parlamentarismu, ústavnosti, *pluralismu namířeného proti středověkému *absolutismu, zárodky *občanské společnosti). S tím souvisí výrazný ekonomický růst, zvyšování životní úrovně, úrovně obecného vzdělání a kultury založené na uplatňování technologického *pokroku v duchu *racionalismu. V některých částech Evropy, zvláště tam, kde se rozšířila *reformace, dochází k výrazné *sekularizaci *státu i veškerého veřejného života, ve *filozofii se uplatňuje *deismus a *ateismus. Evropské velmoci (zejména Anglie, Francie, Nizozemsko, ale i Německo, Portugalsko a USA) v novověku vytvořily velké koloniální državy; prostřednictvím těchto mocenských soustav došlo k propojování různých částí světa a urychlování celosvětového vývoje. (Jaroslav Malina)

Novozéland'ané, státní *národ žijící na ostrovech Nového Zélandu v *Oceánii v počtu 4,14 milionu (*cenzus z roku 2006). Obyvatelstvo (užívající *angličtinu a *maorštinu) tvoří Novozéland'ané evropského původu (74 %), dále *Číňané, *Indové, *Polynésané a jiní přistěhovalci. První evropští usedlíci byli britští utečenci z Austrálie, z nichž někteří přijali maorský způsob života (skupina Pakeha-Maori). Další *kolonizace (od počátku 19. století) byla zaměřena zejména na Jižní ostrov, protože severní byl Maory tvrdě bráněn. Po takzvaných maorských *válkách (1843–1872) nastal velký příliv kolonistů z Evropy a *migrace *bělochů z Jižního ostrova na Severní ostrov. Přistěhovalectví ještě zesílilo po objevu *zlata po roce 1861. Věřící jsou převážně *protestanti (52 %, zejména anglikáni, presbyteriáni, metodisté aj.), dále *katolíci (15 %) aj., *Maori byli tradičně *polyteisté, početnou minoritu tvoří bezvěrci. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Nový rok, *rok, Nový.

Nový svět, *svět, Nový.

Nový úděl, *New Deal.

Nový věk, *New Age.

Nový zákon, *zákon, Nový.

noyau systém, *struktura, rezidenční sociální.

nozologie, nauka zabývající se vymezením *nemocí jako nozologických jednotek a jejich tříděním do skupin podle podstatných znaků. (Jan Holčík)

nožní klenba, *klenba, nožní.

NROS, *Nadace rozvoje občanské společnosti.

NU, *Nadace Universitas.

Núbijci, etnikum žijící v Súdánu a v Egyptě (asi 2,4 milionu osob) na středním toku Nilu; též původní obyvatelé Nubijské pouště a přilehlé části Nilského údolí a přímí potomci obyvatel starověké Nubie ležící na jih od Egypta. Nubijské *jazyky (kenuzi, dongolawi, haraza aj.) tvoří samostatnou podskupinu *nilosaharské rodiny, většina mluví i arabsky (*arabština). Jsou súdánského černošského původu, avšak v průběhu historického vývoje byli silně arabizováni, takže v současné době u nich zcela převažují europoidní *semitské znaky a pouze jazyk – *núbijština jeví příbuzenství s jižnějšími súdánskými *Kordofánci a *Nuby. Část Núbijců žijící na území Egypta byla při výstavbě Asuánské přehrady v 60. letech 20. století přesídlena do nových předměstských sídlišť, kde dochází v současné době k velmi rychlé asimilaci s *arabským etnikem. Ostatní Núbijci žijí v Súdánu a představují poslední zbytky původní starobylé etnické skupiny, zachovávají *kulturní tradice a společenské zvláštnosti (patriarchální vztahy, tradiční výroba piva a chleba, svatební obřady aj.). Věřící jsou *muslimové (*sunnité). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

núbijština, *nilosaharský jazyk užívaný v Súdánu v údolí Nilu a v horských částech Kordofánu a Dárfúru. (Viz též *Núbijci.) (Jan Záhořík)

Nubové, izolovaná etnická skupina *súdanského černošského původu žijící v Kordofánu v republice Súdán. Nubové byli od 15. století vytlačováni početnějšími arabizovanými *Baggary a zachovali se jako etnikum pouze v Kordofánských vrších, což je nejsevernější oblast černošských etnik v Africe. V současné době představují populaci zemědělců a

chovatelů domácích zvířat v počtu téměř 1,1 milionu (odhad z roku 1993). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

nucený dolní předkus, *předkus dolní, nucený.

nuclei cerebellares (z latiny: *nucleus*, „jádro; ořech“), skupina jader uvnitř *mozečkových hemisfér. Patří k nim *nucleus fastigii*, který leží nejmediálněji a slouží vestibulárnímu mozečku, dvě až tři drobné *nuclei globosi* a *nucleus emboliformis* náležející ke spinálnímu mozečku. Největším mozečkovým jádrem je *nucleus dentatus*, jehož mediální část je napojena na **palaeocerebellum* a laterální na **neocerebellum*. (Lenka Vargová)

nuclei cochleares, dvě sensorická *jádra (**nucleus cochlearis ventralis* a **nucleus cochlearis dorsalis*) uložena v **pons Varoli* pod **tuberculum acusticum* na spodině čtvrté *komory mozkové. Jádra jsou součástí sluchové *dráhy, končí u nich *neurity bipolárních *neuronů z **ganglion spirale cochleae*. (Ladislava Horáčková)

nuclei corporis trapezoidei, drobná jádra uložena v **pons Varoli* v **corpus trapezoideum*, v nichž se přepojuje část vláken sluchové *dráhy vystupujících z **nucleus cochlearis ventralis*. (Lenka Vargová)

nuclei infundibulares, jádra *hypotalamu uložena v mediální jaderné skupině v *infundibulu. Tato jádra se spolu s **nuclei tuberales* vyznačují neurosekrecí. Produkuje spouštěcí a inhibiční faktory („releasing and inhibiting factors“), které prostřednictvím *hypotalamo-hypofyzárního portálního systému ovlivňují produkci *hormonů předního laloku *hypofýzy. (Lenka Vargová)

nuclei olivares, jádra uložena v prodloužené *míše. Největší z nich *nucleus olivaris inferior* má tvar zprohýbaného váčku. Toto jádro je zapojeno do zpracovacích motorických okruhů (mimovolní hybnosti). (Lenka Vargová)

nuclei pontis, drobná jádra uložena v **pons Varoli*. Na těchto jádrech se přepojují **tractus cortico-ponto-cerebellares*, které jdou z různých *oblastí *kůry mozkové přes střední stopky *mozečku do **neocerebella*. (Lenka Vargová)

nuclei tuberales, jádra *hypotalamu uložena v mediální jaderné skupině pod **tuber cinereum*. Tato jádra se spolu s **nuclei infundibulares* vyznačují neurosekrecí. Produkuje spouštěcí a inhibiční faktory („releasing and inhibiting factors“), které prostřednictvím *hypotalamo-hypofyzárního portálního systému ovlivňují produkci *hormonů předního laloku *hypofýzy. (Lenka Vargová)

nuclei vestibulares, čtyři sensorická jádra (*nucleus vestibularis superior, inferior, medialis, lateralis*) uložena v **pons Varoli* pod *area vestibularis* na spodině čtvrté *komory mozkové. Jádra jsou součástí *dráhy vestibulární. Přichází k nim *informace z bipolárních *neuronů uložných v **ganglion vestibuli*. Z vestibulárních jader vystupují nervová vlákna různými směry. Nejdůležitější dráhou je **tractus vestibulocerebellaris*, který vede informace z rovnovážného *ústrojí do centra řízení rovnováhy v *mozečku. Další nervová dráha vystupuje z vestibulárních jader přes **thalamus* do *kůry mozkové **tractus vestibulo-thalamo-corticalis*. Z motorických drah vychází z vestibulárních jader **tractus vestibulospinalis* a nervová vlákna k **fasciculus longitudinalis medialis*. (Ladislava Horáčková)

nucleus, -i, n., jádro (v *anatomii například jedno z *bazálních ganglií – **nucleus caudatus*). (Ladislava Horáčková)

nucleus ambiguus, jádro uložené v prodloužené *míše v *branchiomotorické zóně. Jádro je zdrojem motorických vláken, která se podílejí na vytvoření **nervus accessorius*, **nervus vagus*, **nervus glossopharyngeus* a jsou určena pro inervaci **musculus trapezius*, **musculus sternocleidomastoideus*, *svalů laryngu, *svalů hltanu a většiny *svalů měkkého patra. (Ladislava Horáčková)

nucleus amygdalae, amygdala, amygdalární *komplex, též *corpus amygdaloideum*, šedá *hmota řazená k *bazálním gangliím a uložena ve spánkovém *laloku před *cornu inferius*

postranní *komory mozkové. Slouží limbickému *systému. Do *nucleus amygdalae* přicházejí podněty z nejrůznějších částí *kůry mozkové, na jejichž základě vznikne v amygdalárním komplexu alarmující vzruch, který je dále předán limbické korové *oblasti. (Lenka Vargová)

nucleus apicalis, jádro uložené ve *hřbetní míše (**medulla spinalis*) na hrotu zadního rohu. Jádro je tvořeno *interneurony, které propojují jednotlivé míšní *segmenty. Část vláken končí na jádrech **formatio reticularis* jako **tractus spinoreticularis*. (Lenka Vargová)

nucleus Cajal, **nucleus interstitialis*.

nucleus caudatus, jádro řazené k bazálním *gangliím, součást **corpus striatum*. *Nucleus caudatus* má tvar písmene C, jehož přední část je kyjovitě rozšířená v *caput nuclei caudati* a směrem dozadu se zužuje v *cauda nuclei caudati*. Leží na laterální straně thalamu, od něhož je odděleno pomocí *stria terminalis*. Slouží zpracovacím motorickým *okruhům. (Lenka Vargová)

nucleus cochlearis dorsalis, sensorické *jádro uložené v **pons Varoli* pod **tuberculum acusticum* na spodině čtvrté *komory mozkové. Jádro je součástí sluchové *dráhy, končí u něj *neurity bipolárních *neuronů z **ganglion spirale cochleae*. Nervová vlákna vystupující z *nucleus cochlearis dorsalis* běží ke střední rovině, kříží se a jako **lemniscus lateralis* běží na **nucleus corporis geniculati medialis* *mezimozku. (Ladislava Horáčková)

nucleus cochlearis ventralis, sensorické *jádro uložené v **pons Varoli* pod spodinou čtvrté *komory mozkové. Jádro je součástí sluchové *dráhy, končí u něj *neurity bipolárních *neuronů z **ganglion spirale cochleae*. Nervová vlákna vystupující z *nucleus cochlearis ventralis* běží ke střední rovině a vytvářejí transversálně orientované bílé těleso **corpus trapezoideum*. V *corpus trapezoideum* se část vláken přepojuje na drobných **nuclei corporis trapezoidei* a většina z nich se přidává k **lemniscus lateralis* a směřuje do **nucleus corporis geniculati medialis* *mezimozku. (Ladislava Horáčková)

nucleus colliculi inferioris, jádro uložené pod *colliculus inferior* *mesencephala. Jádro je centrem akusticko-motorických *reflexů (na akustický podnět motorická odpověď). Akustické *informace přicházejí sluchovou dráhou, v jádře končí část vláken z **lemniscus lateralis*. Odstředivou dráhou směřující na **nuclei motorii* předních rohů míšních je **tractus tectospinalis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus colliculi superioris, jádro uložené pod *colliculus superior* *mesencephala. Jádro je centrem opticko-motorických *reflexů (na zrakový podnět motorická odpověď). Zrakové *informace přicházejí ze sítnice zrakovou *dráhou, v jádře končí část vláken z **tractus opticus*. Odstředivou dráhou směřující na **nuclei motorii* předních rohů míšních je **tractus tectospinalis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus corporis geniculati lateralis, jádro uložené v *mezimozku pod *corpus geniculatum laterale*, které slouží zrakové *dráze. V jádře končí část vláken **tractus opticus* (*neurity multipolárních buněk sítnice, třetí *neurony zrakové dráhy). Nervová vlákna vystupující z *nucleus corporis geniculati lateralis* procházejí přes **capsula interna* jako *radiatio optica* do zrakových korových oblastí v týlním *laloku (dle Korbiniana *Brodmanna area 17, 18, 19). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus corporis geniculati medialis, jádro uložené v *mezimozku pod *corpus geniculatum mediale*, které slouží sluchové *dráze. V jádře končí část vláken **lemniscus lateralis* (*neurity z **nuclei cochleares*). Nervová vlákna vystupující z *nucleus corporis geniculati medialis* procházejí přes **capsula interna* jako *radiatio acustica* do sluchových korových *oblastí – Heschlových závitů v temporálním *laloku (podle Korbiniana *Brodmanna area 41, 42). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus cuneatus lateralis, somatosenzorické jádro v prodloužené *míše. Slouží nervové dráze, která vede *informace z pohybového aparátu horních končetin (*propriocepci). *Neurity nervových buněk uložených v *nucleus cuneatus lateralis* směřují do *mozečku jako *tractus bulbocerebellaris*. (Lenka Vargová)

nucleus cuneatus medialis, somatosenzorické jádro v prodloužené *míše. Slouží fylogeneticky mladé nervové *dráze – epikritickému čítí (jemné kožní citlivosti). *Neurity nervových buněk uložených v **nucleus gracilis* vytvářejí **tractus bulbothalamicus*, který končí na specifických jádrech *thalamu. (Lenka Vargová)

nucleus Darkševiči, jádro uložené rostrálně v **tegmentum mesencephali*, které spolu s **nucleus interstitialis* představuje koordinační centrum a zabezpečuje prostřednictvím **fasciculus longitudinalis medialis* *reflexy vestibulo-okulo-motorické (souhyby očí a hlavy ve vztahu k poloze hlavy). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus gracilis, somatosenzorické *jádro v prodloužené *míše. Slouží fylogeneticky mladé nervové *dráze – epikritickému čítí (jemné kožní citlivosti). Do tohoto jádra přicházejí *informace o jemné kožní citlivosti z *trupu a končetin. *Neurity z nervových buněk uložených v *nucleus gracilis* vytvářejí **tractus bulbothalamicus*, který končí na specifických jádrech *thalamu. (Lenka Vargová)

nucleus gustatorius, viscerosenzorické *jádro uložené pod spodinou dolní části čtvrté *komory mozkové, rostrální část **nucleus tractus solitarii*, součást chuťové dráhy. Do tohoto jádra přicházejí chuťové *informace z předních dvou třetin *jazyka a z *patra cestou **nervus facialis*, ze zadní třetiny jazyka prostřednictvím **nervus glossopharyngeus* a z oblasti **isthmus faucium* pomocí **nervus vagus* (na jádre končí centrální raménka pseudounipolárních *neuronů, které jsou uloženy v *gangliích zmiňovaných tří hlavových nervů). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus intermediolateralis, visceromotorické *jádro v laterálním rohu šedé *hmoty míšní. Toto jádro se nachází v míšních *segmentech C₈–L₃ a slouží *sympatiku (k inervaci *žláz, hladké a srdeční svaloviny). *Neurity nervových buněk uložených v *nucleus intermediolateralis* vystupují jako součást předních kořenů míšních *nervů. Po krátkém průběhu míšním nervem se tato vlákna oddělují a jako **ramus communicans albus* vstupují do **truncus sympathicus*. V prodloužení *nucleus intermediolateralis* v sakrálních segmentech míšních se nachází šedá hmota, která je zdrojem nervových vláken *parasympatiku. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus intermediomedialis, viscerosenzorické *jádro v mediální části šedé *hmoty míšní. Do tohoto jádra přicházejí *informace z vnitřních orgánů. *Neurity nervových buněk uložených v *nucleus intermediomedialis* směřují do různých částí *centrální nervové soustavy (*CNS), protože toto jádro slouží k uskutečňování různých druhů *reflexů (například pro nejjednodušší reflexy jdou neurity přímo na visceromotorické *jádro v míše – **nucleus intermediolateralis*, pro složitější do *hypothalamu, *thalamu a *kůry mozkové). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus interpeduncularis, jádro uložené v *mesencephalu pod *fossa interpeduncularis*. Na tomto jádře končí *tractus habenulointerpeduncularis*, který přichází z habenulárních jader a představuje jednu z odstředivých drah limbického *systému. Přes habenulární jádra, *nucleus interpeduncularis*, **formatio reticularis* a **nuclei originis dorsalis* hlavových nervů a **nucleus intermediolateralis* je zajišťována visceromotorická odpověď na emoční stavy. (Lenka Vargová)

nucleus interstitialis, též **nucleus Cajal*, jádro uložené rostrálně v **tegmentum mesencephali*. Spolu s **nucleus Darkševiči* představuje koordinační centrum, které zabezpečuje prostřednictvím **fasciculus longitudinalis medialis* reflexy vestibulo-okulo-motorické (souhyby očí a hlavy ve vztahu k poloze hlavy). (Lenka Vargová)

nucleus lentiformis, jádro řazené k bazálním *gangliím, šedá *hmota uvnitř mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*) mezi **capsula interna* a **capsula externa*. *Nucleus lentiformis* se skládá z mediální světlejší části označované jako **globus pallidus* a tmavší laterální části **putamen*. Slouží zpracovacím motorickým okruhům. (Lenka Vargová)

nucleus Luysi, **nucleus subthalamicus*.

nucleus masticatorius, **nucleus originis nervi trigemini*.

nucleus mesencephalicus nervi trigemini, jádro uložené v rostrální části středního *mozku. Svoji stavbou i funkcí se podobá perifernímu senzoričkému *gangliu. Obsahuje pseudounipolární *neurony, jejichž periferní raménka jsou součástí **nervus trigeminus* a centrální raménka probíhají jako **tractus trigeminocerebellaris* do *mozečku. Slouží nervové dráze, která vede *informace z pohybového aparátu hlavy (*propriocepci). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus originis, motorické *jádro v centrálním nervovém *systému, součást **substantia grisea*. Jádro je tvořeno shlukem *perikaryonů motorických *neuronů. (Lenka Vargová)

nucleus originis dorsalis, visceromotorické, parasymptické *jádro v *centrální nervové soustavě (*CNS), součást **substantia grisea*. Jádro je tvořeno shlukem *perikaryonů *visceromotorických *neuronů. (Lenka Vargová)

nucleus originis dorsalis nervi facialis, též **nucleus salivatorius superior*, parasymptické *jádro uložené v *pons *Varoli*. Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí část **nervus facialis* a jsou určena pro inervaci **glandula submandibularis* a **glandula sublingualis* (po *interpolaci v **ganglion submandibulare*), **glandula lacrimalis* i drobných žlázek dutiny nosní a patra (po interpolaci v **ganglion pterygopalatinum*). (Ladislava Horáčková)

nucleus originis dorsalis nervi glossopharyngei, též **nucleus salivatorius inferior*, parasymptické *jádro uložené v prodloužené *míše pod spodinou čtvrté *komory mozkové. Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí část **nervus glossopharyngeus* a jsou určena pro inervaci **glandula parotis* po *interpolaci v **ganglion oticum*. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis dorsalis nervi oculomotorii, též Edinger-Westphalovo parasymptické *jádro uložené v *mesencephalu ve výši **colliculus superior*. Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí část **nervus oculomotorius*, určenou pro inervaci **musculus ciliaris* a **musculus sphincter pupillae* po interpolaci v **ganglion ciliare*. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis dorsalis nervi vagi, parasymptické *jádro uložené v prodloužené *míše pod spodinou čtvrté *komory mozkové v *trigonum nervi vagi*. Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí část **nervus vagus*, určenou pro inervaci krčních útroby, *srdce, *dýchací soustavy, větší části *trávicí soustavy (po *flexura coli sinistra*) a části *soustavy močové a pohlavní. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis nervi abducentis, somatomotorické *jádro uložené v *pons *Varoli* pod spodinou čtvrté *komory mozkové pod *colliculus facialis*. Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí **nervus abducens* a jsou určena pro inervaci jednoho z okohybných svalů – *musculus rectus bulbi lateralis*. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis nervi facialis, jádro uložené v pontu v *branchiomotorické *zóně. Vlákna z tohoto jádra se obtáčejí kolem **nucleus originis nervi abducentis* jako kolénko – *genu internum* a podmiňují na spodině čtvrté *komory mozkové hrbolky *colliculus facialis*. *Nucleus originis nervi facialis* je zdrojem motorických vláken, která se podílejí na vytvoření **nervus facialis* a slouží k inervaci *svalů mimických. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis nervi hypoglossi, somatomotorické *jádro uložené v prodloužené *míše pod spodinou čtvrté *komory mozkové (*trigonum nervi hypoglossi*). Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí **nervus hypoglossus* a jsou určena pro inervaci *svalů *jazyka. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis nervi oculomotorii, somatomotorické *jádro uložené v *mesencephalu ve výši *colliculus superior*. Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí **nervus oculomotorius* a jsou určena pro inervaci většiny *svalů okohybných. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis nervi trigemini, též *nucleus masticatorius*, jádro uložené v *pons *Varoli*. Jádro je zdrojem branchiomotorických vláken, která se jako *portio minor* přidávají

k senzorickým vláknům a vytvářejí **nervus trigeminus*. Nervová vlákna z tohoto jádra slouží k inervaci **svalů žvýkacích*, dále **musculus mylohyoideus*, *venter anterior *musculi digastrici*, **musculus tensor tympani* a **musculus tensor veli palatini*. (Ladislava Horáčková)

nucleus originis nervi trochlearis, somatomotorické **jádro* uložené v **mesencephalu* ve výši *colliculus inferior*. Jádro je zdrojem nervových vláken, která vytvářejí **nervus trochlearis* a jsou určena pro inervaci **musculus obliquus bulbi superior*. (Ladislava Horáčková)

nucleus paraventricularis, jádro **hypothalamu* uložené v mediální jaderné skupině při **lamina terminalis*. Toto jádro se spolu s **nucleus supraopticus* vyznačuje **neurosekrecí *hormonů*. Produkuje *oxytocin* a antidiuretický hormon (**adiuretin*), které axonálním prouděním stékají do zadního laloku **hypofýzy*. (Lenka Vargová)

nucleus praetectalis, nepřesně ohraničená šedá **hmota* v **tectum mesencephali*. Jádro je centrem pupilárního **reflexu* (zpětnovazebný mechanismus, kterým je řízena intenzita světla dopadajícího na sítnici). Zrakové **informace* přicházejí ze **sítnice* zrakovou **dráhou*, v jádře končí část vláken z **tractus opticus*. Odstředivá dráha je závislá na charakteru odpovědi. Při zúžení zornice (**miosis*) probíhá nervový vzruch přes jádra **formatio reticularis* na **parasymptikus* v **nucleus originis dorsalis nervi oculomotorii* a cestou **nervus oculomotorius* po **interpolaci* v **ganglion ciliare* se dostávají parasymptická vlákna k **musculus sphincter pupillae*. Příkaz k rozšíření zornice (**mydriasis*) jde přes **formatio reticularis* na **sympatikus* v **kraniální části *nucleus intermediolateralis* a cestou míšních **nervů* do *ganglion cervicale superius *trunci sympatici*. Sympatická vlákna z **ganglia* vytvářejí pleteň kolem **arteria carotis interna*, jejímž prostřednictvím se dostávají do **očnice* k **musculus dilatator pupillae*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus proprius, somatosenzorické **jádro* v zadním rohu šedé **hmoty* míšní. Slouží fylogeneticky staré nervové **dráze* – protopatickému čítí (k vnímání hrubé kožní citlivosti, tepla, chladu, bolesti). **Neurity* z nervových buněk uložených v *nucleus proprius* vystupují k specifickým jádrům **thalamu* a vytvářejí **tractus spinothalamicus*. (Lenka Vargová)

nucleus pulposus, pulpózní jádro, vodnaté jádro kulovitého tvaru, uložené uvnitř meziobratlové **ploténky* v blízkosti jejího dorzálního okraje. Bývá považováno za zbytek po struně hřberní – **chorda dorsalis*. Nestlačitelná tekutina jádra, obklopená stlačitelným *anulus fibrosus*, tvoří jakési „kulové ložisko“, kolem něhož se obratle při všech vzájemných pohybech naklánějí. (Ladislava Horáčková)

nucleus ruber, jedna ze struktur šedé **hmoty* **mesencephala*. *Nucleus ruber* má načervenalou barvu, je složeno ze dvou fylogeneticky odlišných částí – starší velkobuněčné a mladší malobuněčné. Jádro je zapojeno do zpracovávání **okruhů* motorických. (Lenka Vargová)

nucleus salivatorius inferior, **nucleus originis dorsalis nervi glossopharyngei*.

nucleus salivatorius superior, **nucleus originis dorsalis nervi facialis*.

nucleus sensorius principalis nervi trigemini, jádro uložené v **pons Varoli* pod spodinou čtvrté komory mozkové. Toto senzoricke jádro je součástí **dráhy* epikritického čítí, přicházejí do něho informace o jemné kožní citlivosti cestou **nervus trigeminus*, **nervus facialis*, **nervus glossopharyngeus* a **nervus vagus*. Axony z tohoto jádra probíhají jako **tractus trigeminothalamicus* do specifických jader **thalamu*. (Lenka Vargová)

nucleus subthalamicus, **nucleus Luysi*, jádro uložené v **mezimozku*, slouží zpracováním motorickým **okruhům*. (Lenka Vargová)

nucleus supraopticus, jádro **hypothalamu* uložené v mediální jaderné skupině nad **chiasma opticum*. Toto jádro se spolu s **nucleus paraventricularis* vyznačuje *neurosekrecí *hormonů*. Produkuje *oxytocin* a antidiuretický hormon (**adiuretin*), které axonálním prouděním stékají do zadního laloku **hypofýzy*. (Lenka Vargová)

nucleus terminationis, senzoričké *jádru v *centrální nervové soustavě (*CNS), součást **substantia grisea*. Jádro je tvořeno shlukem *perikaryonů senzoričkých *neuronů. (Lenka Vargová)

nucleus thoracicus, somatosenzoričké *jádru v zadním rohu šedé *hmoty míšni. Slouží nervové dráze, která vede *informace z pohybového aparátu dolních končetin a trupu (*propriocepci). *Neurity nervových buněk uložených v *nucleus thoracicus* směřují do *mozečku jako **tractus spinocerebellaris anterior et posterior*. (Lenka Vargová)

nucleus tractus solitarii, viscerosenzoričké *jádru uložené pod spodinou dolní části čtvrté *komory mozkové. Do tohoto jádra přicházejí cestou **nervus facialis*, **nervus glossopharyngeus* a **nervus vagus* viscerosenzoričké informace z vnitřních orgánů inervovaných těmito hlavovými *nervy (na jádře končí centrální raménka pseudounipolárních *neuronů, které jsou uloženy v *gangliích uvedených nervů). Rostrální část tohoto jádra slouží jako jádro chuťové – **nucleus gustatorius*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nucleus tractus spinalis nervi trigemini, somatosenzoričké *jádru uložené pod dolní částí spodiny čtvrté *komory mozkové. Slouží fylogeneticky staré nervové *dráze – *protopatickému cití (hrubé kožní citlivosti). Na jádře končí centrální raménka pseudounipolárních *neuronů, které jsou uloženy v gangliích **nervus facialis*, **nervus vagus* a **nervus trigeminus*. *Neurity nervových buněk uložených v *nucleus tractus spinalis nervi trigemini*, vytvářejí **tractus trigeminothalamicus* (část vláken této dráhy jde cestou **lemniscus medialis*, část vytváří samostatný svazek **lemniscus trigeminalis*), který končí na specifických jádrech *thalamu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

nudismus (z latiny: *nūdus*, „nahý, obnažený, holý“, ve smyslu neoblečený nebo ve stavu původní nahoty), označení pro aktivity (pohyb, koupání či slunění), při nichž jsou lidé z důvodu předpokládané zdravotní prospěšnosti či potěšení nazi. Nudismus je praktikován v uzavřených zařízeních (nudistických klubech či plážích), většinou společných pro lidi obojího pohlaví a každého věku. Souvisí s *naturismem, někdy se užívá jako jeho synonymum. (Miroslav Králík)

Nuerové (vlastním jménem Naas), etnikum v Súdánu a v menším počtu i v Etiopii mezi Bílým Nilem a řekou Sabat (v počtu asi 700 000). *Jazyk patří mezi západonilotské jazyky *nilosaharské rodiny. Základní společenskou jednotkou je *rozšířená rodina. *Manželství bývá často *polygamní; následnictví je *patrilinéární. Nejdůležitější formou organizace společnosti je dělení do *rodů, sounáležitost k jednotlivým rodům je velmi silná (*krevní msta). Kromě tohoto dělení existuje i věková stratifikace ve stupních po 10 letech. Významné antropologické výzkumy tohoto etnika provedl v 1. polovině 20. století britský antropolog Edward Evan *Evans-Pritchard. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

nucha, -ae, f., šíje (v *anatomii například drsná čára na zevní straně šupiny *kosti týlní – *linea nuchae superior*). (Ladislava Horáčková)

nukleární magnetická rezonance, *rezonance, nukleární magnetická.

nukleární rodina, *rodina, nukleární.

nukleotid, základní stavební jednotka nukleových kyselin (*kyselina, deoxyribonukleová [DNA]; *kyselina, ribonukleová [RNA]). Každý nukleotid se skládá z pětiuhlíkového monosacharidu neboli pentózy (ribózy, nebo deoxyribózy), fosfátu (ester kyseliny fosforečné) a *báze. Sloučenina báze s pentózou bez fosfátu se označuje jako nukleozid. Nukleotidy jsou spojeny do polynukleotidového řetězce DNA nebo RNA tzv. 3',5'-fosfodiesterovou vazbou, která se tvoří mezi uhlíkem 3' pentózy jednoho nukleotidu a 5' uhlíkem následujícího nukleotidu. Proto označujeme jeden konec řetězce, tvořený OH-skupinou, jako 3'-konec a druhý, tvořený fosfátovou skupinou, jako 5'-konec. (Miloš Macholán)

nukleozom, struktura na eukaryotickém *chromozomu sestávající z histonu H1 a oktameru histonů (po dvou molekulách H2A, H2B, H3 a H4) obtočená částí dvoušroubovice *DNA o délce asi 150 *bp tvořící kolem oktameru histonů dvě otáčky. (Jiřina Relichová)

nulizomie, stav, kdy v diploidní sestavě *chromozomů chybí některý chromozomový pár. (Jiřina Relichová)

nullipara, -ae, f., žena, která dosud nerodila; samice savců (včetně nonhumánních *primátů), která dosud neměla mládě nebo mlád'ata. Opak: *multipara. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

nulová alela, *alela, nulová.

Numeri, latinský název 4. knihy *Mojžíšovy, řecky *Arithmoi*, „výčty“, hebrejsky podle *incipitu *Be-midbár*, „na poušti“. Je tedy součástí „Pětikniží“, řecky Pentateuchu, hebrejsky **tóry*. Líčí putování *Izraele pod Mojžíšovým vedením z Egypta do zaslíbené země. Na rozdíl od předchozí knihy *Leviticus a následující *Deuteronomium zde leží těžiště v ději. Po sečení putujícího lidu a některých úvodních ustanoveních (1–9) se vypráví, jak lid reptá a je trestán. Když zvědové donesou zprávu, že v zaslíbené zemi bydlí obři, lid se vzepře do ní jít. Za to je potrestán čtyřicetiletým putováním. V Zajordání *Izrael přemáhá *krále Síchona a Óga a neuškodí mu ani věštec Bileám. Získané Zajordání je přiděleno *kmenům Gád, Ruben a polovině kmene Manases a zopakován příkaz vyhnat ze zaslíbené země *Kenaance. Jako celý Pentateuch vznikla kniha pozdějším zpracováním starých tradic, a to asi poměrně pozdě, v 5. či 4. století př. n. l. (Jan Heller)

numerická taxonomie, *taxonomie, numerická.

numerologie (z italštiny [latiny]: *numero*, „číslo; číslice; počet“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), pseudonauka představující „nauku“ o číslech a jejich předpokládaných tajemných významech a účincích. Tím však, že numerologie pracuje v prvním plánu s *matematikou, může působit (na rozdíl od jiných *pseudověd: *alchymie, *astrologie, *geomancie, grafologie, chiromancie [*věštění z rukou], kolorologie [věštění z barev] aj.) dojmem exaktnosti či jisté „vědeckosti“. Leč v druhém plánu – v konkrétní explanaci a praktické aplikaci získaných numerických údajů – sklouzává do čiré *pavědy. Numerologie odráží lidskou psychiku a chování, a proto je předmětem výzkumu *kulturní antropologie, zejména její subdisciplíny *etnomatematiky.

Čísla jsou svým způsobem jakýmsi svérázným jazykem. „*Přírodní národy“ rozuměly řeči čísel a nezřídka se i jejich prostřednictvím dorozumívaly. V řadě abeced, například v abecedě hebrejské, řecké či latinské, byly a jsou jednotlivým číslům připisovány písmové hodnoty, a naopak jednotlivým písmenům zase číselné hodnoty, nezřídka se specifickým významem. Srovnej naše počítání a), b), c) či alfa, béta, gamma ve smyslu za první, za druhé, za třetí apod. V této souvislosti si připomeňme též často vzpomínaná slova z prorocké novozákonní knihy *apoštola Jana *Zjevení* (řecky **Apokalypsa*), kap. 13, verš 18: „Tu je potřebí moudrosti! Kdo má rozum, sečti číslo šelmy, neboť je to číslo člověka, a číslo jeho je šest set šestašedesát.“ V tomto případě nelze s jistotou říct, zda a jaké konkrétní jméno měl apoštol Jan na mysli. Lze totiž podle jednotlivých číslic-písmen sestavit poměrně dlouhý seznam jmen, jejichž písmena by dávala ono číslo. U autora *Zjevení*, typicky profetického textu, šlo nejspíš o číslo náznačné, znamenající nejvyšší (tři opakované šestky!) stupeň zkaženosti.

Numerologie pracuje s pojmy „jednoduchá čísla“ či „prvočísla“, jimiž rozumí jednoduchá čísla 1 až 9 a všechna vyšší čísla převedená na tato čísla jednoduchá.

Nejjednodušší způsob získání „prvočísla“ je sčítání číslic v daném čísle. Když je součet 10 a vyšší, postupuje se tak, že se sčítají jednotlivé číslice těchto vyšších čísel a postupuje se v tom tak dlouho, až se dospěje k některému z základních čísel 1 až 9. Tak kupříkladu číslo 125 se rozepíše na $1+2+5 = 8$. Pro uvedené trojčíslí je osmička tzv. vibračním anebo oscilačním symbolem. Ovšem stejně tak je jím i pro řadu jiných skupin čísel, například 35 ($3+5 = 8$), 53 ($5+3 = 8$), 71 ($7+1 = 8$) atd.

Poněkud složitější je to u čísel vyšších. Například 186473 se rozloží na $1+8+6+4+7+3 = 29$, a to dále na $2+9 = 11$ a to opět na $1+1 = 2$, což je odpovídající vibrační symbol výše uvedeného šestimístního čísla.

Metody redukování čísel na vibrační symboly se nejčastěji používá při výpočtu a) tzv. *rodného čísla* (nezaměňovat s rodným číslem, známým z našich dotazníků!), tj. čísla odvozeného z roku, měsíce a dne narození; b) při výpočtu *jmenného čísla*, tj. čísla odvozeného z číselných hodnot jednotlivých písmen v člověkově příjmení (rodovém jméně) a takzvaném křestním jméně (osobním jméně).

Rodné číslo se získává jednoduchým sčítáním číslic v datu narození a jejich redukováním na základní vibrační jednotku. U měsíců leden až září jimi jsou čísla 1 až 9; listopad (11) se převede na $1+1 = 2$, prosinec (12) obdobně na $1+2 = 3$.

Rodné číslo zůstává člověku po celý život neměnné, jeho symbolický vliv se projeví počínaje příchodem *člověka na *svět (nebo zapsáním data narození do *matriky) a jde s ním po celý život až do smrti. Avšak do jaké míry může formovat *charakter člověka, případně ovlivňovat jeho budoucnost, to závisí na celé řadě dalších faktorů. Teoreticky vzato by podle toho dva lidé se stejným rodným číslem měli být stejní či dokonce totožní, se stejnými vlastnostmi a osudem. Člověkův vibrační číselný symbol, odvozený z jeho rodného čísla, představuje to, čemu by se například v *tibetském buddhismu řeklo *gju*, prvotní či hlavní *příčina, která je určující či základní, na rozdíl od *kjen*, příčiny druhotné či vedlejší, která je dotvářející či modifikující. Uvádí se to na příkladu: v semínku stromu je skryto *gju* budoucího stromu toho či onoho druhu, avšak vyrosteli z něho mohutný strom, či jen malý výhonek anebo zákrsek, to určuje či dotváří jeho *kjen*, tedy jakási „cizí síla“ či nejobecněji mnohotvaré vnější prostředí.

U příslušníků „primitivních“ *společenství, kde potřeby byly malé a cíle omezené, má rodné číslo úlohu rozhodující. U složitějších společenství je jeho význam mnohem menší. Nicméně rodné číslo představuje faktor prvořadého významu a nelze je v jakýchkoli dalších kalkulacích opomíjet.

U jmen, tj. individualizačního znaku fyzické osoby, a z nich odvozených číselných hodnot (tzv. *jmenné číslo*) je situace složitější. O tom, že byly se jménem spojovány představy či předpovědi o budoucnosti jeho nositele, svědčí například latinské rčení *nomen omen*, tj. „jméno – předzvěst“. Třeba také rozlišovat prvořadý význam příjmení (*nomen*) od významu jména osobního (*cognomen*, z *com + nomen*; u nás křestní jméno). Zatímco s rodovým jménem čili příjmením přichází člověk na svět, osobní jméno mu bývá dáno buďto při křtu (odtud název křestní jméno), anebo jiným způsobem později.

Jak lze dospět k číselnému vyjádření člověkovy příjmení (rodového jména) a osobního jména (křestního jména)? Jednoduchým převedením jednotlivých písmen příjmení a křestního jména na jejich číselné hodnoty, a potom postupovat obdobně jako u rodných čísel, tj. jejich sčítáním a redukováním na základní výslednou jednotku.

Numerické hodnoty jednotlivých písmen latinské abecedy ukazuje následující tabulka (doplňná o specifická česká písmena s diakritickými znaménky):

1 2 3 4 5 6 7 8 9

a,á,ä b c,č d,d' e,é,ě f g h i,i'

j k l m n,ň o,ó,ö p q r,r'

s,š t,t' u,ú,ü v w x y,y' z,ž

Digraf „ch“ se rozloží na c+h, čili $3+8 = 11$ a to dále na

$1+1 = 2$.

K číselné hodnotě písmen „z, ž“ (8) se dospěje tak, že se sečtou číslice jeho pořadového čísla v abecedě (26), tj. $2+6$ a to dá číslo 8.

Příklad stanovení jmenného čísla osobního jména a příjmení Jana Evangelisty Purkyně:

Jan $1+1+5 = 7$

Evangelista $5+4+1+5+7+5+3+9+1+2+1 = 43$

Purkyně $7+3+9+2+7+5+5 = 38$

dohromady = 88

88 se rozloží na $8+8 = 16$ a to dále na $1+6 = 7$, což je výsledné jmenné číslo Jana Evangelisty Purkyně.

S vibračními významy jmenných čísel to může být někdy trochu složitější. Osobní neboli křestní jména, jichž je v naší *kulturní oblasti omezený počet (viz *kalendář), nemají zpravidla nijaký obzvláštní význam, neboť tvoří pouhý doplněk k jménu rodovému. Rodových jmen (příjmení) naproti tomu je velký, prakticky neomezený počet (viz například telefonní seznam kteréhokoli většího *města). Jde-li však v případě rodového jména o příjmení neobvyklé, ojedinělé, ať skutečné či vymyšlené, o přízvisko, pod kterým je dotyčná osoba hlavně známa (eventuálně v jeho familiární podobě, zdrobnělině apod.), pak takto upravené příjmení může více reprezentovat individualitu jeho nositele, než jeho původní příjmení. Totéž se do jisté míry týká také pseudonymů (Otokar Březina místo Václav Jebavý), uměleckých jmen (Lucie Bílá místo Hana Zañáková), používání iniciál (TGM místo Tomáš Garrigue Masaryk) apod. Tyto tvary, pod nimiž jsou takové osobnosti běžně známé, či známější, jsou pak obvykle podkladem pro číselný výraz jména osobnosti, bez nichž by jí svým způsobem jako by nebylo.

Stručné charakteristiky základních rodných a jmenných čísel 1 až 9 a jejich domnělý význam pro duševní vlastnosti a schopnosti jejich nositelů:

Jednička jako rodné číslo naznačuje osobnost se silnou vůlí, zaměřující se k pozitivním cílům. Osoby s tímto rodným číslem nemají rády složitosti, a měly by se jim raději vyhýbat. Jako jmenné číslo jednička označuje osobnost, která dává přednost aktivitě před spekulací.

Dvojka jako rodné číslo reprezentuje osobnost na jedné straně vyváženou, na druhé straně však i nerozhodnou, často bezradnou, kolísající mezi dvěma eventualitami. Osoby s dvojkou jako jmenným číslem umějí sice dobře plánovat a radit, nemají však dostatek sil k prosazení či provedení svých záměrů.

Trojka jako rodné číslo prozrazuje talentovanou osobnost, snadno a rychle se adaptující, někdy však poněkud bezstarostnou, myslící pouze na přítomnost a o budoucnost nejevící příliš zájem. Jako jmenné číslo trojka naznačuje člověkovu všestrannou kompetentnost včetně vlastního přesvědčení o ní. Lidé s jmenným číslem tři se dobře uplatňují v umění, ve vědě, ve sportu apod.

Čtyřka jako rodné číslo vybízí jejího majitele k opatrnosti, vyhýbání se rizikům. Jako jmenné číslo předpovídá jejímu nositeli úspěch ve vědách či technice, vyjadřuje totiž pevnost a stálost v úsudku i v práci. Lidé s tímto jmenným číslem se výborně osvědčují také v krizových situacích, neboť vzniklé obtíže berou jako věc běžnou, normální.

Pětka jako rodné číslo je znamením nadšenců a dobrodruhů. Osoby s takovým rodným číslem rády cestují a kdekoli se cítí jako doma. Zpravidla se také lehce učí cizím řečem. Z nesnází nacházejí poměrně snadno východisko. Pětka jako jmenné číslo prozrazuje u jejího nositele nezávislé myšlení, dávání přednosti učení se z vlastních zkušeností spíše než z rad a doporučení jiných.

Šestka jako rodné číslo prozrazuje lidi čestné, upřímné, spolehlivé a také tolerantní, hledající ve svém okolí *harmonii. „Šestkaři“ jsou lidé optimističtí, netoužící po slávě a spokojující se s dosaženým. Jako jmenné číslo šestka slibuje úspěšnost ve všem konání. Lidé s tímto jmenným číslem si lehce nacházejí spolupracovníky a obvykle bývají úspěšní také společensky a politicky.

Sedmička jako rodné číslo naznačuje u jejího nositele vědecké, poetické až snílkovské sklony. Pro takové lidi je příznačná *intuice a silná představivost. Mezi „sedmičkáři“ jsou mnozí hudební skladatelé, výkonní hudební umělci, filozofové, ba i vyslovení mystici. Jako jmenné číslo je symbolem člověkovu přirozeného *nadání k umění, vědě, filozofii. Naproti tomu stinnou stránkou je jejich nepraktické snílkovství. Mohou z nich však být dobří učitelé druhých, neboť dokážou mít pro ně pochopení.

Osmička jako rodné číslo předurčuje jeho nositele k obchodu a podnikání. Jde o silné povahy, jež jakákoli *opozice motivuje k ještě většímu úsilí. Takoví lidé se dobře uplatňují ve vojenství a v politice. Jako jmenné číslo je osmička znamením podnikatelských úspěchů. Na druhé straně jsou však tyto lidé někdy úzkostliví, malicherní a žárliví.

Devítka jako rodné číslo má vlastnost spojovat v člověku vliv s *intellektem. Je symbolem silné osobnosti, schopné velkého rozvoje. Téměř magnetická schopnost takových lidí přitahovat ostatní musí však být náležitě směřována k praktickým cílům. Jejich problémem je rozpoznat vlastní nadání a předpoklady a volbu správné cesty k jejich uplatnění. Lidé s devítkou jako jmenným číslem dokáží jiné ovlivňovat a vést, a měli by si v tom tudíž počínat moudře. Neměli by se nikdy uchylovat k malichernému taktizování, anebo se chovat v rozporu se svou povahou. V opačném případě přicházejí o veškerou svoji sílu a tím zároveň i o důvěru a respekt, které si získali.

Další možnou modifikací s vyhledáváním a aplikací rodných a jmenných čísel představuje kombinace výše popsaných prvočísel, ať rodných nebo jmenných, s číselnými hodnotami připisovanými astrologií jednotlivým nebeským tělesům. Tak 1 = *Slunce, 2 = *Měsíc, 3 = Mars, 4 = Merkur, 5 = Jupiter, 6 = Venuše, 7 = Saturn, 8 = Uran, 9 = Neptun. – Ale to už by bylo samostatné odvětví pavědy numerologická astrologie.

Z toho, co bylo výše řečeno, je vidět, jak snadno lze s čísly manipulovat, kterak lze s exaktními počty dospívat k *iracionálním závěrům. Ostatně, ať si čtenáři provedou výpočet vlastních rodných a jmenných čísel a usoudí z toho sami, zda jejich význam má pro ně osobně nějaký relevantní racionální smysl. (Viz též *symbolika čísel.) (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

Numid'ané (Numidia, z latiny: „země kočovníků“), starověké etnikum *berberského původu v Numidii na pobřeží severní Afriky (část dnešního Alžírská, Tuniska a Libye); původně žili kočovným způsobem života. Do dějin vstoupili zejména v posledních dvou stoletích př. n. l. Roku 203 př. n. l. sjednotil *zemi vládce Masinissa. Od roku 104 př. n. l. byla východní část Numidie připojena k římské provincii Africa a v roce 25 př. n. l. se stala s ostatními částmi Numidie součástí římské provincie Africa proconsularis. Numid'ané nezanikli, ale jako berberské etnikum vytvořili základ pozdějších *Kabyľů. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

numizmatika (z řečtiny: *nomisma*, „mince, peníz“ a z francouzštiny: *numismatique*, „numizmatika“), *pomocná věda historická zabývající se platebními prostředky, tj. předmincovními platidly, mincemi a dalšími kreditními platidly (mince z obecného *kovu, státovky, bankovky, směňky apod.) a početními penězi, ale také například pamětními medailemi. Cílem je zkoumání funkce těchto prostředků v procesu společenské *směny od nejstarších dob až po současnost, a to i v hospodářských a sociálních souvislostech. Spolupracuje s dalšími pomocnými vědami historickými (jako například s *genealogií, *heraldikou aj.). (František Čapka, Jaroslav Malina)

Nuové, etnikum na severozápadě čínské provincie Jün-nan, malá skupina i v Tibetu; v Číně v počtu asi 27 000. *Jazyk patří do tibetské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské jazykové rodiny. Etnogeneze je dosud nejasná, většinou jsou pokládáni na svém území za autochtony. Jejich předkové patřili zřejmě k populacím známým z čínských písemných pramenů pod názvem *Žungové či Si-nan-iové (tj. Jihozápadní *barbaři). Do jejich rozvoje po roce 1949 nepříznivě zasáhla čínská politika, jejich počet však roste. V *náboženství má významnou roli *tibetský buddhismus, část Nuů přijala pod vlivem *misionářů *křesťanství, přežívají však i prvky *animismu a *šamanismu. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Nupové (vlastním jménem Nupesizi), etnická skupina *súdánského původu žijící při ústí řeky Kaduna do Nigeru v Nigérii; nupština náleží do jazykové skupiny *kwa *jazyků *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Nupové vytvořili v historii několik

významných státních útvarů (říše Nupe aj.). Ve 14. století začal do *země pronikat *islám, později se dostali do područí *Fulbů, které kolem roku 1900 vystřídali *Angličané. V současné době Nupové a jejich nejbližší příbuzní Egedové, Idomové, Igalové, Igbarové a další v počtu přes 1 milion (jen Nupové čítají 500 000) formují *nigerijský národ. Mají rozvinutý obchod založený na pravidelně pořádaných trzích. Základní jednotkou společnosti je monogamní *párová rodina nebo *polygamní rodina, usídlení je *patrilokální, následnictví *patrilinéární. Nupové vynikali v některých *řemeslech, zejména v lití *bronzu, *tkalcovství, výrobě *skla a *terakoty. (Lukáš Šín)

nuraghi (ze *sardinštiny, respektive z původního předindoevropského jazyka), kamenné kupolové *stavby na Sardinii, které budovali tamější pravěcí obyvatelé – *Sardové. (Jaroslav Malina)

Núristánci, souhrnné označení jazykově a kulturně příbuzných etnik v severovýchodním Afghánistánu (celkem kolem 230 000 osob). Mluví *jazyky *dardské skupiny *indické větve *indoevropské rodiny. Hlavními *kmeny jsou Aškúnové (Aškenové, Aškúrové), Damélové, Kátiové, Prásúnové, Vamové a Wájgulové (Vajgelové), v Pákistánu *Kalašové. Jejich původ je nejasný, jsou považováni za potomky vojáků *Alexandra Velikého, někdy jsou pokládáni za zbytky původního předárijského obyvatelstva. Núristánci tvoří tradiční *společenství horských zemědělců a chovatelů ovcí, kteří si zachovávají osobité zvláštnosti života (například *matrilinéární vztahy, malování obličeje při folklorních slavnostech). Do konce 19. století vyznávali *polyteistické náboženství, svými muslimskými sousedy byli proto nazýváni Káfírové (Nevěřící) a jejich území Káfíristán (Země nevěřících). Jejich náboženství bylo spojeno s *rituálním *lovem lebek. Tento *zvyk byl praktikován ve spojitosti se zemědělskými kultury prokazatelně až do konce 19. století. V letech 1895 až 1896 byli poraženi *Afghánci, většina obyvatelstva byla islamizována a území přejmenováno na Núristán (Země světla, tj. *islámu). (Lukáš Šín)

Nutkové, etnická skupina severoamerických *indiánů, která patří ke skupině pacifických indiánů žijících na pobřeží ostrova Vancouveru v oblasti Nutka v Britské Kolumbii (Kanada). Jméno jim dal britský mořeplavec a objevitel James Cook (1728–1779) podle označení jedné z lokálních skupin, sami nemají jednotné vlastní jméno, ani se nepovažují za kulturní a jazykovou jednotku. Jsou příbuzní *Caddům (Kadům) a patří do wakašské jazykové skupiny. Z původních 21 rybářských *kmenů zbylo přes 8 000 lidí, kteří se žijí tradičním *rybářstvím a výrobou proslulých *totemových *symbolů. Základní společenskou jednotkou byla skupina příbuzných rodin (rod nebo část rodu), které žily ve společném domě. *Vesnici tvořilo několik takových domů, jejichž obyvatelé byli vzájemně *příbuzní. Přes letní období lidé z několika vesnic tvořili velké dočasné osady na pobřeží. Významnou tradiční *institucí byl *potlač. (Lukáš Šín)

nutnost, rys toho, co musí nastat, protiklad možnosti či nahodilosti. U *Aristotela a ve středověké filozofii *atribut boží: *svět by nemohl být, kdyby nebyl jeho původce (nutná podmínka). V *novověku zdůrazněna nutnost jako povaha *příčinnosti a tím i podmínka vědeckého předvídání: *příčina *x* nutně vede k důsledku *y*. Současná věda dává přednost méně striktní pravděpodobnosti. (Jaroslav Malina)

nutrice, výživa.

nutricius, -a, -um, živící, vyživující (v *anatomii například otvor (**foramen nutricium*) jímž vstupuje do kosti výživná tepna). (Ladislava Horáčková)

Nuzi, dnešní Jorghán Tepe, *archeologická lokalita 15 km jihozápadně od Kirkúku (Irák). Osídlení od *neolitu po parthsko-sásánovské období. Již vrstva 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l., kdy se sídliště nazývalo Gasur a bylo „dominikálním statkem“ staroakkadské královské dynastie s vlastním správcem (*ensi*), poskytla 222 klínopisné hospodářské texty včetně nejstarší dnes známé mapy mezopotamské oblasti s obvodovými horstvy. Objevily se zde i tabulky z doby III. dynastie z Uru (I) a z 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. (6), avšak hlavním *nálezem je *komplex z

15.–14. století př. n. l. Sestává z dvojitého *chrámu, paláce s reprezentativními prostory vybavenými *freskami (*bukranion či býčí lebka, „strom života“ s palmetami, hlavy egyptské bohyně *Hathory a démonické bytosti), stříbrnými doplňky interiérů, *mramorovými dlažbami a kanalizací a též s hospodářskými provozy (sklady, pece), jakož i z řadové obytné zástavby. Vedle nálezů příznačné *keramiky s bílou, většinou geometrickou malbou na tmavém pozadí (vztahy k Středomoří) poskytuje doklady o zdejší drobné kultuře a postupné změně její orientace, především *ikonografie pečeti a jejich otisků (od egyptských motivů jako Hathořina hlava, *symbol života *anch*, *sfinga či okřídlený kotouč k lidským postavám tváří v tvář bohům tradice babylonské). Kromě dalšího mobiliáře (mimo jiné bronzová dýka s rukojetí zdobenou vykládanými železnými destičkami upevněnými bronzovými nýtky) pochází odtud asi 5000 klínopisných hospodářských textů (v akkadském jazyce se silnými vlivy *churritštiny). Z nich je dobře patrné vzájemné působení v zásadě ještě rodově organizovaných *občin a představitelů raného *státu v podmínkách přistupující se sociální situace, kdy většina *občanů cítila nutnost vzdát se části svých práv ve prospěch předních představitelů obce. V Nuzi sídlil tehdy krajský správce provincie (původně samostatného *království) Arrapcha státu *Mitanni. (Petr Charvát)

nůž, *nástroj vyznačující se delší rovnou řeznou hranou na *čepeli; objevuje se již v *kamenné štípané industrii počínaje *starým paleolitem, zprvu jako nástroj *ušťepový, ještě dosti hrubý, později jako *čepelový s neupravenou řeznou hranou a s přirozeným nebo *retuší otupeným hřbetem. Kamenný nůž přetrvává až do *eneolitu, kdy se objevuje i v rámci *kamenné broušené industrie, a v podobě *žacího nože je důležitým sklizňovým nástrojem. V *době bronzové se vyráběly nože zhotovené litím z *bronzu, zpravidla jednobřité, buď s *řapem pro nasazení dřevěné rukojeti, nebo lité i s rukojetí vcelku. První železné nože se vyskytují na přelomu doby bronzové a *doby železné. (Karel Sklenář)

nůž, srpový, *nůž, žací.

nůž, žací (srpový nůž) [archeologie], *sklizňový nástroj užívaný v *neolitu a *eneolitu, forma patrně o něco starší než *srp, od něhož se liší víceméně rovným ostřím. Toto kamenné ostří je buď tvořeno jedním kusem, nebo složeno z více kusů. V prvním případě jde o dlouhou *čepel nejspíše pazourkovou, zasazenou do dřevěné rukojeti buď souběžně s ní, nebo tak, aby z ní šikmo vyčnívala. Může to ale také být masivnější *ušťep deskovitěho *rohovce či *pazourku, opracovaný *retuší pracovní hrany či oboustrannou plošnou retuší do rovného či lehce prohnutého pilkovitého ostří – možná už jako napodobení kovových vzorů z pokročilejších jihovýchodních oblastí; takový nástroj pak mohl být použit samostatně bez rukojeti, což je další rys žacího nože (srp vyžaduje rukojeť). Podle některých příznaků nelze vyloučit ani jeho užití jako rituálního nože při obětech v rámci zemědělských kultů. Skládání žací nůž je obdobně jako skládání srp tvořen rukojetí (ovšem rovnou), do níž jsou zasazeny *srpové čepelky stejným způsobem jako u srpu. (Karel Sklenář)

Nü-wa, jedno z nejvýznamnějších božstev starověké Číny, bohyně, která stvořila lidi a vyspravila rozpukanou nebeskou báň. (Jaroslav Malina)

nymfa, řecky: *nymfé*, s významem nevěsta, mladá dívka, nymfa. (Marie Pardyová)

nymfy, v *řecké mytologii dcery Diovy (*Zeus); bohyně zosobňující přírodní síly ve stromech (Dryady), pramenech (Najady), horách (Oready) a v moři (*Néereovny a Ókeanovny). Často se radují v družině *Dionýsa se svými mužskými protějšky *Satyry a Silény, přebývají též v průvodu *Artemidině. (Marie Pardyová)

nynorsk, *landsmål.

n. [anatomie], zkratka pro **nervus*, nerv, v plurálu *nn.* – *nervi*, nervy. (Ladislava Horáčková)

„**nečistí zemřelí**“, *, „zemřelí, nečistí“.

O

O Cestě a ctnosti, též O tao a ctnosti, *Tao-te-ťing.

obaly varlete, tyto obaly se vyvinuly v průběhu embryonálního vývoje z jednotlivých vrstev stěny břišní během sestupu *varlat do *skrota. Stěna břišní je tvořena *kůží, podkožním tukem, povrchovou břišní *fascií, vrstvou svalů, hlubokou břišní fascií a *pobřišnicí. Těmto vrstvám odpovídají obaly varlete, které tvoří kůže *šourku, podkoží s vrstvou hladké svaloviny – *tunica dartos scroti*, *fascia spermatica externa*, svalovina – **musculus cremaster*, *fascia spermatica interna*. V hloubce se nachází dvojitý peritoneální obal – *lamina parietalis tunicae vaginalis testis (periorchium)* a *lamina visceralis tunicae vaginalis testis (epiorchium)*. Mezi oběma listy *peritonea je štěrbina – *cavum serosum scroti*. (Lenka Vargová)

občan, plnoprávný příslušník určitého *státu, právní pojem jednotlivce, který je státu zavázán oddaností a kterému se od něj dostává ochrany. Podmínky občanství vymezuje každý stát v souladu se svými předpisy a není nezbytně nutné, aby každý, kdo sídlí ve sféře *jurisdikce určitého státu, byl jeho občanem, i když je příslušníkem tohoto státu a není občanem státu jiného. Mezinárodní právo rozdíl mezi občanstvím a státní příslušností neuznává; vychází z toho, že občanství je zcela určeno státní příslušností. Podmínky státního občanství vymezují jednotlivé státy různě. (Marie Dohnalová)

Občanská demokratická strana (zkratka: ODS), česká *politická strana pravicového zaměření. Vzniku Občanské demokratické strany předcházela zrod *Občanského fóra (OF) v reakci na události 17. listopadu 1989. Občanské fórum vzniklo o dva dny později v Činoherním klubu při setkání asi tří set zástupců z oficiálních i neoficiálních struktur. Od počátku se v něm angažovala řada pozdějších představitelů ODS. Již před prvními svobodnými volbami v roce 1990 se ukazovalo, že stávající horizontální struktura občanských fór je nevyhovující. Veškerá moc byla soustředěna v rukou úzké skupiny politiků Koordinačního centra OF, kteří mimo jiné odmítali vytvoření standardní struktury politických stran. S postupem času se uvnitř tohoto seskupení stále zřetelněji projevovaly rozdílné názory v pohledu na celkový charakter *státu a reformní strategii. Řada politiků OF hodlala navázat na obrodný proces v roce 1968 (*pražské jaro), který měl směřovat k *socialismu „s lidskou tváří“. Většina regionálních zástupců OF tyto reminiscence odmítla a dala přednost reformátorům. Výsledkem tohoto střetu regionů a centra byla volba Václava *Klausa předsedou OF dne 17. října 1990. Na sněmu OF v Praze-Hostivaři 12. ledna 1991 byl 80 % přítomných hlasů přijat Výchozí politický program OF, znamenající přerod všelidového hnutí v politickou stranu pravicové orientace. Odpůrci tohoto vývoje v čele s Jiřím Dienstbierem (narozen 20. 4. 1937), Petrem Pithartem (narozen 2. 1. 1941) a Pavlem Rychetským (17. 8. 1943) se se vzniklou situací nesmířili.

Neudržitelnost další společné existence názorově nekonzistentního tělesa nakonec vedla k mimořádnému, tzv. „rozlučkovému“ sněmu OF, konanému v Praze dne 23. února 1991. Ten rozhodl o rozdělení OF na budoucí Občanskou demokratickou stranu a *Občanské hnutí. Dne 4. března 1991 byl oficiálně ustaven přípravný výbor ODS, jehož předsedou se stal Václav Klaus. Výbor intenzivně pracoval na konstituování strany, na přípravě ustavujícího kongresu, stanovách a organizační struktuře. Ve dnech 20.–21. dubna 1991 proběhl v Olomouci ustavující kongres ODS. Delegáti zde přijali stanovy a programové prohlášení „Cesta k prosperitě“. ODS byla definována jako demokratická pravicová strana s konzervativním programem. Jejím předsedou byl zvolen Václav Klaus. V té době před ní stál úkol vybudovat během jednoho roku fungující politickou stranu s cílem vyhrát parlamentní volby. K ODS se tehdy hlásilo 39 poslanců ve Federálním shromáždění a 33 poslanců v České národní radě. ODS brzy navázala kontakty s blízkými stranami v tuzemsku i zahraničí. Dne 23. listopadu 1991 uzavřela na svém I. kongresu koaliční dohodu s *Křesťanskodemokratickou stranou (KDS) a do parlamentních voleb na jaře v roce 1992 vstoupily obě strany ve společné *koalici. ODS udržovala korektní vztahy rovněž s Liberálně demokratickou stranou (LDS), Klubem angažovaných nestraníků (KAN) a *Občanskou demokratickou aliancí (ODA). V

prosinci 1991 rozšířila svoji působnost i na Slovensko, přičemž v březnu 1992 uzavřela slovenská část ODS předvolební koalici s Demokratickou stranou. V roce 1992 se ODS stala členem Evropské demokratické unie (EDU), tedy společného pravicového uskupení několika desítek politických stran liberálního a křesťansko-demokratického zaměření. Zde se řadí spíše k jejímu pravému křídlu. Václav Klaus byl zvolen místopředsedou EDU.

Parlamentní volby, které proběhly ve dnech 5.–6. června 1992, se staly první vážnou zkouškou ODS po jejím konstituování na české politické scéně. Vstupovala do nich s programem „Svoboda a prosperita“, jehož teze přijal I. řádný kongres a s novým logem v podobě siluety modrého ptáka, symbolizujícího svobodu. Koalice ODS – KDS zvítězila jak ve Sněmovně národů Federálního shromáždění (33,43 % hlasů), ve Sněmovně lidu Federálního shromáždění (33,90 %), tak v České národní radě (29,72 %). Za ODS bylo do Federálního shromáždění zvoleno celkem 76 poslanců a do České národní rady 66 poslanců. Prezident Václav *Havel pověřil předsedu ODS Václava Klause sestavením koaliční *vlády České republiky ODS – KDS – ODA – *Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-ČSL), disponující 105 mandáty ze 200. Kabinet vládl v letech 1992–1996 a za tuto dobu provedl základní reformní kroky. Pokračovalo uvolňování tržních mechanismů, zahájené reformátory již v předchozí federální vládě. Vláda uskutečnila nejrozsáhlejší privatizační proces z postkomunistického bloku, kdy přešly do soukromých rukou tisíce státních podniků. ODS po celou dobu prosazovala vyrovnané nebo přebytkové rozpočty, klesal státní dluh. V tomto období se významnou měrou spolupodílela na postupném začleňování České republiky do demokratických struktur (*Rada Evropy, *OECD, *NATO, *EU a další).

V průběhu transformačního procesu vznikl zásadní problém – vyřešení vztahů českého *národa s národem slovenským. Zatímco v programu ODS byla obsažena pragmatická a účelná spolupráce v rámci jednoho federativního státu, rozhodl se slovenský národ ve svobodných volbách pro síly prosazující ideu státní samostatnosti. Přestože ODS na Slovensku kandidovala a usilovala o udržení společného státu, dala vzhledem k realitě přednost přátelskému a mírumilovnému způsobu rozdělení Československa, který nepoškodil vzájemné vztahy a nenarušil hospodářský vývoj v obou nově vzniklých státech. Dne 23. června 1992 došlo v Bratislavě k závěrečnému jednání s Hnutím za demokratické Slovensko (HZDS), kde bylo rozhodnuto o předložení zákona o zániku federace Federálnímu shromáždění. Dne 25. listopadu 1992 hlasovali všichni přítomní poslanci ODS ve Federálním shromáždění pro *zákon, podle kterého uplynutím 31. prosince 1992 zaniká Česká a Slovenská Federativní Republika (ČSFR) a jejími nástupnickými státy se stávají Česká republika a Slovenská republika.

Komunální volby se uskutečnily ve dnech 18.–19. listopadu 1994. ODS v nich dosáhla nejvyššího počtu voličských hlasů (29,5 %). Počet získaných hlasů i mandátů vzrůstal s velikostí sídel, přičemž ve *městech v naprosté většině případů ODS vyhrála. To se odrazilo v následných povolebních jednáních, kdy se jí podařilo získat posty primátorů ve většině velkých měst a řadu starostenských funkcí v dalších obcích. Úspěch voleb dotvrzuje skutečnost, že ODS postavila kandidáty pouze ve čtvrtině všech obcí, což bylo podstatně méně, než měli nezávislí, komunisté a lidovci.

Od počátku svého vzniku měla ODS na české politické scéně nejbližší ke Křesťanskodemokratické straně. Proces, započatý spoluprací obou stran v parlamentních volbách v roce 1992, pokračoval 2. června 1995 podepsáním smlouvy o integraci. Po potvrzení nejvyššími stranickými orgány vešlo sloučení mezi ODS a KDS v platnost dnem 18. března 1996. Spojení obou stran bylo vyhlášeno na předvolební konferenci 31. března a do parlamentních voleb v roce 1996 již vstoupily ODS a KDS společně. Volby do Poslanecké sněmovny proběhly ve dnech 31. 5.–1. 6. 1996. ODS do nich vstupovala s volebním programem „Dokázali jsme, že to dokážeme“ a zvítězila v nich se ziskem 29,62 % hlasů (68

křesel). Úspěch *České strany sociálně demokratické (ČSSD), které se podařilo akumulovat hlasy levicových voličů, však znamenal ztrátu parlamentní většiny pro původní vládní sestavu. Prezident Václav Havel pověřil Václava Klause sestavením menšinové vlády ODS – ODA – KDU–ČSL, disponující 99 křesly ze 200. Předseda ČSSD Miloš *Zeman se stal předsedou Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Druhý kabinet Václava Klause vládl v letech 1996–1997. ODS v té době čelila silné vnější opozici a postupem času stále silnější opozici uvnitř koaliční sestavy. V historicky prvních senátních volbách v listopadu 1996 získala ODS celkem 32 mandátů (79 postupů z 1. kola z 80 kandidatur), což bylo nejvíce ze všech politických stran. Výsledek 2. kola do značné míry poznamenala taktika lidovců, kteří v řadě míst podporovali kandidáty opozice. Na jaře roku 1997 se objevily první vážné spory uvnitř menšinové vlády. Zhoršující se ekonomická situace, vyvolaná do značné míry restriktivní politikou České národní banky (ČNB), vedla k přijetí tzv. balíčku úsporných ekonomických opatření. Problémy narůstaly i uvnitř ODS a gradovaly na podzim téhož roku. Z funkce *ministra zahraničních věcí odstoupil Josef Zieleniec (narozen 28. 4. 1946). Skandalizace ODS kvůli jejím problémům s financováním vyvrcholila dne 28. listopadu 1997 výzvou tehdejších místopředsedů ODS Ivana Pilipa (narozen 4. 8. 1963) a Jana Rumla (narozen 5. 3. 1953) Václavu Klausovi, aby odstoupil ze své funkce. Výzva se stala pro KDU–ČSL a ODA záminkou k vystoupení z koalice a vláda vzápětí podala demisi. Na mimořádném kongresu v Poděbradech v prosinci 1997 dal Václav Klaus svoji funkci k dispozici a následně obhájil postavení předsedy ODS. Naprostá většina delegátů tak dala najevo, že nesouhlasí s podobným způsobem řešení vnitrostranických sporů, podporovaným masivním mediálním tlakem. Tato skutečnost měla vliv na následné události při vytváření „prozatímní“ polouřednické vlády. ODS nebyla přizvána k jejímu sestavení a přešla do opozice. Jednáním o složení vlády pověřil prezident *republiky Josefa Luxe (1956–1999), přičemž jejím předsedou byl následně jmenován *guvernér ČNB Josef Tošovský (narozen 28. 9. 1950). Jeho menšinový kabinet získal podporu ČSSD výměnou za vypsání předčasných voleb.

Dne 19. prosince 1997 vznikla v ODS názorová platforma reprezentovaná Ivanem Pilipem a Janem Rumlem, kterou podpořila zhruba polovina poslanců a tři senátoři. Pro názorové neshody následně odešla 17. ledna 1998 do vznikající *Unie svobody. Pokračující politický a mediální tlak tehdy přispěl k úbytku zhruba 20 % členů (do voleb postupně z poloviny nahrazeném) a přechodné ztrátě voličské podpory. ODS vstupovala do mimořádných voleb do Poslanecké sněmovny, které se konaly ve dnech 19.–20. 6. 1998, s volebním programem „Hlavu vzhůru“. S přihlédnutím k poslednímu vývoji dosáhla nečekaně dobrého výsledku a se ziskem 27,74 % voličských hlasů obsadila druhé místo za ČSSD s počtem 63 křesel. Povolební jednání se ukázala jako mimořádně komplikovaná. Přes překvapivý výsledek voleb pokračovala snaha vytlačit ODS do izolace spolu s komunisty. Unie svobody v čele s Janem Rumlem tehdy zablokovala rýsující se vytvoření koalice ČSSD – KDU–ČSL – US s podporou prezidenta Václava Havla, přičemž Miloš Zeman nabídl post premiéra Josefu Luxovi. Podmínky pro sestavení původní koaliční vlády ze strany menších partnerů však byly pro ODS neakceptovatelné, neboť by zásadním způsobem deformovaly reálný volební výsledek. Neprůchodnost sestavení stabilní většinové vlády a hrozba dlouhotrvající politické krize vyústily v podpis *Smlouvy o vytvoření stabilního politického prostředí v ČR (též Opoziční smlouva) mezi ODS a ČSSD. Opoziční smlouva stanovila podmínky existence menšinové vlády ČSSD včetně dohody o provedení ústavních změn a změny volebního zákona. Václav Klaus byl zvolen předsedou Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR. ODS se rozhodla pro sestavení stínové vlády, kopírující složení vlády skutečné. V senátních volbách, konaných v listopadu roku 1998, získala ODS 9 křesel (22 postupů z 1. kola ze 27). Libuše Benešová byla následně zvolena předsedkyní Senátu. V souběžných komunálních volbách dostala ODS 24,27 % všech odevzdaných hlasů, což bylo nejvíce ze všech politických stran.

Opět potvrdila svoje silné postavení především ve větších městech a v následujících povolebních jednáních se jí podařilo získat posty více než 500 *starostů a primátorů.

Strany Opoziční smlouvy se od počátku dostaly pod citelný politický i mediální tlak. Nespokojenost s výsledky vládnutí ČSSD se časem stále silněji projevovala i uvnitř ODS. ODS vyvolala ve snaze překonat zablokovanou politickou situaci v konfrontační atmosféře podzimu roku 1999 (iniciativa „Děkujeme: odejděte!“) sérii jednání o vytvoření vlády široké koalice, na které by se podílely všechny demokratické strany. Strany tehdejší *Čtyřkoalice toto řešení neakceptovaly. Výsledkem následných politických jednání se stal tzv. *toleranční patent, znamenající soubor podmínek *tolerance socialistické vlády a zesílení snahy o zadržování ČSSD při plánovaném pootočení polistopadového vývoje doleva. Dne 26. 1. 2000 podepsaly ODS a ČSSD pět dohod, doplňujících Opoziční smlouvu. Tyto kroky doprovodila výrazná obměna vlády, což vyvolalo částečné zklidnění politické situace. Navzdory ODS prosadily ostatní politické strany změnu státoprávního uspořádání, vedoucí k vytvoření 14 *krajů. Přestože tato reforma nebyla legislativně dotažena, konaly se dne 12. 11. 2000 první volby do krajských zastupitelstev. ODS do podzimní kampaně vstoupila s heslem „Hlavou i srdcem“. Podařilo se jí zvítězit v sedmi krajích ze 13 (bez Prahy) se ziskem celkem 24 % hlasů před favorizovanou Čtyřkoalicí a ČSSD. Následně se jí podařilo obsadit posty 8 *hejtmanů, přičemž ve všech krajských radách dosáhly převahy strany napravo od středu. ODS se následně nepodařilo prosadit racionální krajskou legislativu, která by zabránila růstu nákladů na veřejnou správu a účelněji by vymezila kompetence mezi jejími jednotlivými stupni. Ve stejném termínu se konaly volby do jedné třetiny Senátu a ODS v nich získala 9 křesel. Čtyřkoalici se podařilo spolu s částí nezávislých ovládnout Senát, což mělo následné dopady při projednávání zákonů v horní komoře Parlamentu. Dne 2. 12. 2001 byla ODS jako první česká politická strana přijata do IDU (International Democrat Union), celosvětové organizace pravicových politických stran. IDU sdružuje desítky konzervativních a liberálních stran ze všech světadílů. Václav Klaus byl zvolen dne 10. června 2002 na konferenci ve Washingtonu jedním z místopředsedů této organizace.

Volby do Poslanecké sněmovny se konaly ve dnech 14.–15. 6. 2002. ODS zahájila volební kampaň již koncem ledna startem tzv. „Témat dekády“, předkládajících veřejnosti názory a postoje ODS k důležitým problémům současnosti. Ve volbách zvítězila ČSSD se 30,20 % hlasů, ODS skončila na druhém místě se ziskem 24,47 % hlasů, což následně Výkonná rada označila za zřetelný neúspěch. Ve volbách celkově oslabily politické strany napravo od středu, výrazného úspěchu dosáhla i *Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM). Vítězná ČSSD se rozhodla sestavit koaliční vládu s KDU-ČSL a US-*DEU (101 mandátů), jejíž křehkost se projevila již při volbě vedení Poslanecké sněmovny a mnohem zřetelněji při schvalování ekonomických opatření po katastrofálních povodních v srpnu téhož roku. ODS přešla do čisté opozice. ODS vstoupila do podzimních voleb do jedné třetiny Senátu a komunálních voleb s volebním heslem „Nabízíme Vám pravici“ s cílem obrátit jarní trend voličských preferencí. V senátních volbách, které se konaly na přelomu října a listopadu 2002, se ODS podařilo zvítězit v 9 senátních obvodech a dosáhla tak nejlepšího výsledku ze všech účastníků. Naopak zcela propadly strany bývalé Čtyřkoalice a KSČM. ODS si upevnila pozici nejsilnějšího politického subjektu v Senátu s 26 senátory. Komunální volby se konaly ve dnech 1.–2. 11. 2002. ODS si zhruba udržela svoje pozice a získala nejvyšší počet 25,23 % voličských hlasů před ČSSD a KSČM i přesto, že kandidovala pouze v jedné pětině obcí a měst. Uspěla především ve větších sídlech. Z 19 statutárních měst se jí podařilo zvítězit v 16 a včetně Prahy následně získala posty 13 primátorů. Výsledek voleb do Poslanecké sněmovny rozpoutal v ODS diskusi o dalším směřování její politiky. Vedení ODS oznámilo, že dá na blížícím se kongresu svoje funkce k dispozici. V srpnu téhož roku se rozhodl moravskoslezský hejtman Evžen Tošenovský kandidovat na předsedu ODS. Tento krok posílil úvahy o hloubce změn ve vedení ODS. Vyvrcholily oznámením Václava Klause, že na

kongresu již nebude kandidovat na předsedu ODS a soustředí se na kandidaturu na prezidenta České republiky. Krátce po senátních a komunálních volbách Evžen Tošenovský svoji kandidaturu na předsedu ODS stáhl. Vzápětí ji oznámili další čtyři politici. Na přelomovém 13. kongresu ODS, konajícím se ve dnech 13.–15. 12. 2002 ve Františkových Lázních, byl předsedou ODS zvolen dosavadní předseda senátního klubu Mirek Topolánek (narozen 15. 5. 1956), když o 11 hlasů předstihl Petra Nečase (narozen 19. 11. 1964). Václav Klaus se stal čestným předsedou ODS. ODS v souladu s usnesením 13. kongresu navrhla na funkci prezidenta ČR svého čestného předsedu Václava Klause. Václav Klaus byl dne 28. února 2003 zvolen ve 3. kole voleb, když se mu podařilo získat 142 hlasů napříč celým politickým spektrem a porazil tak koaličního protikandidáta Jana *Sokola. V trojím volebním klání v roce 2004 – ve volbách do Evropského parlamentu, v doplňovacích a řádných volbách do Senátu Parlamentu České republiky i volbách do krajských zastupitelstev – ODS s převahou zvítězila. Získala nejvíc hlasů i ve volbách do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR v roce 2006 a následně po složitých jednáních utvořila s KDU-ČSL a *Stranou zelených trojkoaliční vládu (leden 2007–květen 2009) v čele s předsedou ODS Mirkem Topolánkem. Úspěchem ODS skončila i volba prezidenta republiky (v roce 2008 byl Václav Klaus zvolen prezidentem republiky na druhé funkční období), zatímco v komunálních a senátních volbách v roce 2008 drtivě prohrála se svým největším rivalem ČSSD. (Jaroslav Malina)

Občanská komise za lidská práva, *občanské sdružení, národní pobočka mezinárodní organizace (se sídlem v Praze). Posláním je vyšetřování a dokumentování psychiatrického porušování *lidských práv; asistence při nalézání a získávání potřebné pomoci od *úřadů. Cílovými skupinami jsou lidé, kteří se cítí být psychiatrií poškozeni, případně jejich příbuzní. *Konkrétní projekty tohoto sdružení spočívají ve vyšetřování a dokumentování psychiatrického porušování lidských práv a zneužívání psychiatrie, jakož i monitoring negativních dopadů působení psychiatrie na *společnost. (Marie Dohnalová)

občanská kultura, *kultura, občanská.

občanská práva, *práva, občanská.

občanská společnost, *společnost, občanská.

občanská válka, *válka, občanská.

občanská výchova, *výchova, občanská.

Občanské fórum (zkratka: OF), české *politické hnutí; vzniklo 19. až 20. listopadu 1989 jako nadstranická organizace, sdružující po 17. listopadu 1989 odpůrce komunistického *totalitarismu, a hlavní síla podílející se na pokojném pádu komunistického režimu. Za předsednictví Václava *Klause získalo záhy širokou podporu české společnosti a v roce 1990 v parlamentních volbách v České republice zvítězilo ziskem 51 % hlasů. Od podzimu 1990 se OF, tvořené různými politickými a ideovými směry, začalo štěpit: stoupenci Václava Klause vytvořili v dubnu 1991 konzervativní *Občanskou demokratickou stranu (ODS), přívrženci Jiřího Dienstbiera (narozen 20. 4. 1937) založili *Občanské hnutí (OH), další politickou stranou vzešlou z OF byla *Občanská demokratická aliance (ODA). (Jaroslav Malina)

Občanské hnutí (zkratka: OH), česká politická organizace, vznikla rozštěpením *Občanského fóra v dubnu 1991, předsedou se stal Jiří Dienstbier (narozen 20. 4. 1937). Přívrženci se označovali za stoupence *liberalismu a v českém politickém spektru se řadili na pozici středu. V parlamentních volbách v roce 1992 se nedostalo mezi parlamentní strany. V roce 1993 se přejmenovalo na stranu Svobodných demokratů, která se v prosinci 1995 sloučila s Liberální stranou národně sociální. (Jaroslav Malina)

občanské náboženství, *náboženství, občanské.

občanské povinnosti, *povinnosti, občanské.

občanské sdružení, *sdružení, občanské.

občanský étos, *étos, občanský.

občanský sektor, *sektor, občanský.

občanství Evropské unie, *občanem *Evropské unie (EU) je každý, kdo je občanem *členského státu EU. Občanství EU však nenahrazuje, nýbrž doplňuje státní příslušnost členského státu. Občanství EU bylo zavedeno Maastrichtskou smlouvou a vyplývají z něho určitá práva a povinnosti. Občanství unie přináší zvláštní *práva: *svobodu pohybu a usazení se kdekoli v EU; právo volit a být volen do obecní *samosprávy a do Evropského parlamentu v místě trvalého pobytu; diplomatickou a konzulární ochranu *orgány jakéhokoli členského státu EU; petiční právo k Evropskému parlamentu; právo obracet se na evropského *ombudsmana. (Marie Dohnalová)

občina (z ruštiny: *obščina*, „obec; selský kolektiv“):

1. [antropologie], forma archaické organizace *společnosti charakterizovaná kolektivním *vlastnictvím půdy, lesů, pastvin, polí, jezer, řek a dalších výrobních prostředků a plnou nebo částečnou *samosprávou s volenými nebo dědičnými představiteli (převládají kolektivní *orgány). Rozlišujeme: 1. rodové občiny (pokrevně příbuzenské, kde *rod je v podstatě totožný s občinou), které se pak dále ve vývoji rozlišují na dva typy – raně rodovou občinu kočovných či usedlých lovců, rybářů a sběračů a rozvinutou rodovou občinu raných zemědělců a pastevců; 2. *sousedské (teritoriální) občiny, typické pro zemědělskou společnost při společné (úplné nebo částečné) držbě *půdy;

2. [historie], společenská organizace ruských rolníků založená na teritoriálním principu (podle místa pobytu). V moderní formě vytvořena patrně až v 18. století s cílem zaručit vybírání daní. Po reformě v roce 1861 byla občina založena na kolektivním vlastnictví půdy, jejíž část byla načas dána do užívání jednotlivým rodinám, a na kolektivním ručení vůči *státu. Pro slavjanofily byly občiny specificky ruskou *institucí, díky které (spolu s *pravoslavím a *autokracií) si Rusko udrželo svou údajnou duchovní převahu; pro narodniky byly občiny vzorem organizace sociální společnosti. Likvidaci občin zahájila reforma *ministra Petra Stolypina (1862–1911) v letech 1906–1911. (František Čapka, Jaroslav Malina)

občina, sousedská, rodová *občina, v níž byli jednotliví členové vzájemně spojeni příbuzenskými svazky; zde již existoval dvůr a dům jako soukromé vlastnictví jednotlivců. Pojítkem členů je fakt teritoriální pospolitosti – sousedství, přitom *půda zůstává ještě společným majetkem všech členů občiny, kteří ale hospodáří samostatně na dočasně přidělené části. V 7.–9. století vstoupila sousedská občina u *Slovanů do posledního stadia vývoje; v Rusku se její zbytky dochovaly v podobě společného (obecního) vlastnictví pastvin a lesů až do počátku 20. století, kdy byla reformou v letech 1906–1911 zahájena likvidace občin. (František Čapka)

Období Jižních a Severních dynastií (420–589 n. l.), *Nan-Pej čchao.

Období Pěti dynastií (907–960 n. l.), *Pět dynastií.

Období sta dní reformem (11. 6.–21. 9. 1898), období, jehož hlavními ideology byli Kchang Jou-wej a Liang Čchi-čchao, a které se neslo ve znamení řady reformem v oblasti osvěty, průmyslu a zemědělství, vojenství atd. Skončilo nezdarem vinou císařovny-vdovy *Cch'-si a *generála Jüan Š'-kchaje. (Josef Kolmaš)

Období Tří říší (dynastie Wej, Šu, Wu) (220–280 n. l.), *Tři říše.

Období Válčících států, *Čan-kuo.

období vývoje, kritické, období zvýšené vnímavosti na *teratogeny. Jejich vlivem často odumře zárodek nebo vznikají těžké vývojové *malformace. Každý orgán má svoje vlastní kritické období, které zpravidla koresponduje s obdobím, v němž probíhá jeho intenzivní vývoj. (Drahomír Horký)

období, fetální, fáze *ontogeneze *člověka od začátku 9. týdne nitroděložního vývoje (*gravidita) do *porodu. Všechny důležité orgánové soustavy jsou vytvořeny už v předcházející fázi *embryogeneze, proto je fetální období zejména časem zrání a *růstu *plodu.

Ve čtvrtém a pátém měsíci začíná plod výrazně růst do délky, maxima dosahuje délkový růst okolo 20. týdne vývoje, následně se zpomaluje, ale pokračuje i postnatálně přibližně do tří let *života. Vlivem výrazného růstu těla vůči hlavě dochází k úpravě tělesných proporcí. Zatímco ve třetím měsíci těhotenství tvoří hlavička polovinu délky plodu, na jeho konci je to už pouze ¼. Váhový přírůstek je výrazný zejména v posledních dvou měsících před porodem, kdy dochází ke zvýšené tvorbě podkožního tuku. Až do narození stoupne podíl tuku v těle na přibližně 15 %. Ve druhém *trimestru dochází k úpravě podoby obličeje, oči a *uši zaujímají svoji finální polohu. Povrch těla je kryt *lanugem. Ve 20. týdnu vývoje je již vnější *genitál natolik vyvinut, že lze ultrazvukovým vyšetřením určit genitální pohlaví (*sex) plodu. V posledním trimestru již k žádným výrazným morfologickým (*morfologie) změnám nedochází, orgánové soustavy dozrávají a zefektivňují svoji činnost. Výjimku tvoří pouze soustava dýchací (**apparatus respiratorius*; dokončují se plicní váčky) a nervová (probíhá myelinizace [*myelin] *neuritů). Díky brzkému rozvoji všech životně důležitých funkcí mají již v 7. měsíci těhotenství narozené děti devadesátiprocentní šanci na přežití.

Od 10. týdne vývoje dochází k prudkému rozvoji pohybových schopností plodu. V 15. týdnu je repertoár jeho pohybových schopností již téměř kompletní (dýchací pohyby, protahování, zívání, pohyby čelistí [**mandibula*], rotace celého plodu, dotyky rukou a obličeje, polykání, cucání palce, rotace ruky v zápěstí [**articulation radiocarpalis*], ale také jemné pohyby jednotlivých prstů. Již prenatálně se také vyvíjí některé *reflexy, například tonický šíjový reflex od 28. týdne nebo uchopovací reflex. Pohyby plodu zabraňují jeho srůstu s plodovými obaly, poskytují zpětnou vazbu vyvíjejícím se systémům a stimulují vyvíjející se *smyslové ústrojí. Matka pociťuje pohyby plodu od 16. týdne těhotenství.

Také smyslové orgány jsou předpřipraveny a funkční dlouho před samotným porodem. Sluchový aparát je plně vyvinut od 37. týdne těhotenství a dítě slyší a reaguje na zvuky (například hlas matky). Vývoj oka je dokončen okolo 7.–8. měsíce. Již prenatálně je dítě také schopno vnímat chuť.

Poměrně brzy se rozvíjí psychické schopnosti plodu. Habituační, tedy jednoduchá forma učení, byla prokázána již od 22. týdne vývoje, v posledních dvou měsících je plod schopen vytvářet podmíněné spojení mezi zvukovým a dotykovým stimulem. (Mikoláš Jurda)

období, germinační (také blastogeneze), fáze těhotenství (**gravidita*) od splynutí vajíčka a *spermie (tedy od *oplození) do uhnízdění (**nidace*) vyvíjejícího se *embrya v *endometriu matky, trvající přibližně 1–2 týdny. Někdy bývá toto období zahrnuto do období *embryogeneze. Krátce po oplození dochází k *replikaci *chromozomů a pokračování *mitózy, vajíčko se rýhuje. Rýhování vajíčka začíná morfogeneze (*člověk – morfogeneze [morfogenetické pole]) lidského těla. Na konci germinačního období dochází k diferenciaci (*diferenciace buněk) embryoblastu a vytvoření zárodečného terčíku z vrstev *buněk embryonálního *ektodermu a *entodermu. (Mikoláš Jurda)

období, postnatální, období života jedince po *narození. (Jaroslav Malina)

období, prenatální, období vývoje od *početí po dobu *porodu. (Jaroslav Malina)

období, předrománské, *umění v období 5. až poloviny 11. století na území někdejší *západořímské říše; slohově znamenalo syntézu místně přizpůsobeného dědictví *antiky i podnětů z *Byzance; zvláštní rysy: anonymita umělců, blízký příklon k *církvi i k nejvyšší světské moci. Zahrnuje: 1. umění předkarolínského (5.–8. století) v oblasti *langobardského království, *vizigótské a *franské říše, ostrovní s částí irskou a anglosaskou a první umělecké projevy ve Skandinávii; 2. *umění karolínského (konec 8.–polovina 10. století) v říši Karla I. Velikého (747–814) a jeho nástupců ve Francii; 3. umění otonského (2. polovina 10. století–polovina 11. století) ve *Svaté říši římské. (František Čapka)

obec:

1. označení pro *hnutí, uskupení a další *entity organizované na teritoriálním, náboženském, politickém, profesním či jiném základě (akademická obec, čtenářská obec, mnišská obec, náboženská obec, Národní obec fašistická, *zemská obec);

2. osídlené místo (*vesnice, *město);

3. základní článek soustavy státní *správy a *samosprávy, veřejnoprávní korporace mající vlastní majetek. Jejimi *orgány jsou *obecní zastupitelstvo a rada obce; navenek obec reprezentuje starosta – stojí v čele obecního *úřadu; v oblasti samosprávy rozhoduje prostřednictvím obecně závazných vyhlášek zastupitelstvo obce. (Jaroslav Malina)

obec, katastrální, nová základní územní jednotka zavedená v roce 1785 Josefem II. (1741–1790) při zpracování josefínského *katastru. (František Čapka)

obec, zemská, označení pro volné sdružení *šlechty v rámci jedné *země, spojené *zemským právem svobodných vlastníků *půdy a *poddaných; zformovala se v průběhu 13. století. Šlo o jakousi mocenskou opozici *panovníka. Oporou šlechty byly královské *úřady, které držela v rukou. Na Moravě byl vývoj zemské obce pomalejší než v Čechách (tradice *úředlů). (František Čapka)

obecná antropologie, *antropologie, obecná.

obecná evoluce kultury, *evoluce kultury, obecná.

obecná teorie archeologie, *teorie archeologie, obecná.

obecně prospěšná společnost, *společnost, obecně prospěšná.

obecně prospěšný, *veřejně prospěšný.

obecně závazná vyhláška, *vyhláška, obecně závazná.

obecní představenstvo, *představenstvo, obecní.

obecní rada, *rada, obecní.

obecní starosta, *starosta, obecní.

obecní výbor, *výbor, obecní.

obecní zastupitelstvo, *zastupitelstvo, obecní.

obecní zemská daň, *daň, obecní zemská.

obecní zřízení, *zřízení, obecní.

oběh krevní, fetální, oběh *krve v období nitroděložního vývoje. Ve fetálním období zajišťuje přísun kyslíku a živin do organismu plodu krev přicházející z placenty. Krev nasycená kyslíkem přichází nepárovou **vena umbilicalis* a dostává se prostřednictvím **ductus venosus* přímo do **vena cava inferior*, kde se mísí s krví málo nasycenou kyslíkem z dolní části těla. Pouze menší část krve se dostává z *vena umbilicalis* do dolní duté *žily přes *játra (spojkou s **vena portae*). *Dolní dutá žíla přivádí krev do pravé *předsíně, kde je směřována pomocí *valva venae cavae inferioris* přes otevřené **foramen ovale* do levé předsíně a přes levou *komoru do *aorty. Krev chudá na kyslík, která přitéká z hlavy a horních končetin horní dutou *žilou, se v pravé předsíni mísí s krví z dolní duté žíly jen nepatrně, směřuje totiž do pravé komory a odtud do plicnice (**truncus pulmonalis*). *Plice plodu však dosud nedýchají, jsou kolabované a pro krev téměř neprůchodné. Krev z *truncus pulmonalis* proto prochází přes **ductus arteriosus* do konečného úseku aortálního oblouku. Z tohoto důvodu má krev, která proudí do hlavy (rozvíjejícího se mozku a smyslů) a horních končetin větvemi aortálního oblouku, vyšší obsah kyslíku než krev v sestupné aortě. Krev ze sestupné aorty částečně zásobuje pánevní orgány a dolní končetiny a cestou *vena cava inferior* se vrací do *srdce. Podstatnější část krve je odváděna prostřednictvím širokých **arteriae umbilicales* (větve **arteriae iliacae internae*) do placenty. Po *narození je pupeční provazec (**chorda umbilicalis*) podvázán, odděluje se velký a malý krevní *oběh. Placentární cévy se uzavírají a mění se na vazivové pruhy (obliterují), podobně jako fetální spojky. *Vena umbilicalis* se změní na **ligamentum teres hepatis*, **arteriae umbilicales* na *ligamenta umbilicalia medialis*, **ductus venosus* na **ligamentum venosum*, **ductus arteriosus* na

**ligamentum arteriosum*. Také *foramen ovale* se zavírá, je překryto pomocí *septum secundum*. (Lenka Vargová)

oběh, kolaterální, termín užívaný pro označení proudění *krve v postranních cévách, které vedou krev do týchž oblastí jako céva hlavní. Mohou tak nahradit výpadek v krevním zásobení při jejím poškození nebo onemocnění. Existence a rozsah kolaterálního oběhu ovlivňuje stupeň poškození orgánu při uzávěru některé z jeho *tepen. (Lenka Vargová)

obejdská kultura, *kultura, obejdská.

obelisk (z řečtiny: *obelos*, *obeliskos*, „rožeň, obelisk, tj. zašpičatělý jehlan na podstavci“), vysoký, štíhlý čtyřboký komolý jehlan, obvykle monolitický nebo zděný, ukončený hrotem ve formě nízkého jehlanu; egyptský kultovní *symbol *slunce, od *renesance reprezentativní architektonický motiv uplatňující se hlavně v řešení středu náměstí.

Egyptský obelisk napodoboval fetiš *benben* – posvátný kámen uctíváný v *Héliopoli, který zřejmě představoval počáteční pahorek, na němž se zrodil život. Obelisk, jehož vrcholek (*pyramidion) býval pokryt deskami z mědi nebo drahého kovu, symbolizoval slunce a slunečního boha *Rea. V 5. dynastii byl obelisk podstatnou součástí *slunečních chrámů. Obelisky byly i nadále součástí chrámové architektury a panovníci, kteří je nechávali vztyčovat, se na nich dávali zobrazovat ve společnosti slunečního boha a zdobili je nápisy uvádějícími jejich jména a tituly, jejich slavná vítězství a oslavy jejich *vlády. Obelisky se tesaly z asuánské červené *žuly, méně často z *kvarcitu nebo *bazaltu. Ve starověkých lomech u Asuánu se dodnes nachází vůbec největší egyptský obelisk, který zde zůstal ležet prasklý a nedokončený: je 41,75 m dlouhý a jeho hmotnost dosahuje 1168 tun (srov. *kámen).

Ze starého Egypta se nedochovala žádná písemná svědectví, která by přibližovala tesání, zdobení, přepravu či vztyčování obelisků. Existují pouze stručné zmínky o jejich *transportu z lomů na místo určení (a také znázornění) a školní úlohy zadávající například výpočet objemu stavební rampy nebo zjištění počtu pracovníků potřebných pro transport obelisku. Na svém původním místě v Egyptě stojí nyní pouze obelisky Senusreta I. v Mataríji (předměstí Káhiry), Thutmose I. a *Hatšepsuty v Karnaku a *Ramesse II. v Luxoru. Jelikož jsou obelisky považovány za symbol dávné egyptské civilizace, byly v minulosti s oblibou převáženy a vztyčeny na zcela jiných místech: 2 v Káhiře, 13 v Římě, po jednom ve Florencii, Istanbulu, Londýně, New Yorku a Paříži. (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

Oberkassel (Německo), osamělý *hrob z období *magdalénienu; byl odkryt v roce 1914 na říční terase Rýna. Dva mrtví, padesátiletý až šedesátiletý muž a dvacetiletá až pětadvacetiletá žena, byli vybaveni *milodary, zejména dvěma *zoomorfními řezbami v *kosti, a zasypani *barvivem; přesná poloha těl bohužel zaznamenána nebyla. (Jiří A. Svoboda)

oběť:

1. kultovní dar; ritualizovaný úkon vzdání se, zřeknutí se něčeho pro bohy či *Boha, jeden ze způsobů *komunikace člověka se silami skutečně nebo domněle ovládajícími jeho život, ať už nezosobněnými či personifikovanými v podobě božstev. Oběť naznačuje oddanost, vděčnost a poslušnost, někdy vychází z předpokladu, že se pomocí oběti může žádoucím způsobem ovlivnit jednání nadpřirozených sil a bytostí vůči lidem. Má umožnit spojení s božským principem, její *rituální provádění je často posláním *kněží.

Oběť je obecný náboženský jev mající své počátky již v *paleolitu, i když v některých *náboženstvích je její projev potlačen (v *judaismu, *buddhismu, *islámu). Obětují se zvířata, plodiny, potraviny, *oheň, *kadidlo. Smírná oběť má člověka očistit. Oběť zástupná se zakládá na předpokladu, že je možné přenést své *hříchy na jinou živou bytost, jejímž obětováním budou naše hříchy odčiněny. Smrt *Ježíše Krista na *kříži je v *křesťanství chápána jako zástupná oběť za hřešící lidstvo. Podobně byli někdy a někde obětováni lidé (četné doklady existují v *archeologickém záznamu pro prehistorické i raně historické doby),

což Sigmund *Freud pokládá za původní formu oběti, která tím stmelovala *společenství, zakládala *mír a zajišťovala prosperitu.

V kulturách starého *Předního východu měli vykonávání oběti nejprve na starosti *šamani, mágové a *kouzelníci, kteří obětovali před shromážděním především pokrmy, nápoje a zvířata na základě sympatetické *magie. Obětní materiál byl sakralizovaný a měl přivolat (vzývat) dobrou božskou moc, nebo měl zlou božskou moc odvracet. Oběti byly součástí magických a rituálních obřadů i na pozdějších *kultovních místech (božištích) a v *chrámech. Na rozdíl od jiných součástí bohoslužby byly oběti okázalým projevem víry, kde záleželo na přítomnosti věřících. Od 4. tisíciletí př. n. l., kdy v *Mezopotámii vznikly první *chrámy, se obětovalo sochám bohů, které byly považovány za jejich bezprostřední ztělesnění. Pro zádušní oběti existovaly v chrámech nedaleko „oltáře“ pro úlitby zvláštní trychtýře, ústící do nitra stavby, které byly určeny k vyživování zemřelých. Od 27. století př. n. l. se setkáváme se scénami obětování i ve výtvarném umění, především na tzv. obětních deskách, které tvořily součást výbavy chrámů a jiných kultovních prostorů. Mezi nejznámější obětní scény patří tzv. „mírová strana“ standarty ze sumerského *města *Uru. Obětiny byly přinášeny ve zvláštních nádobách a koších (potraviny, perly, mušle aj.). V *chrámových a *palácových hospodářstvích byly obětiny součástí hospodářské *evidence, přičemž se přebytky stávaly součástí běžné spotřeby. Na sklonku 3. tisíciletí př. n. l. vznikla v *Puz-riš-Dagánu zvláštní centrála pro evidenci obětí pro chrámový komplex *Tummal nacházející se u města *Nippuru. Případné krácení obětí a vlastní obohacování bylo v *Sumeru trestáno i smrtí. Pravidelné oběti byly součástí kultovních předpisů, spojených se zakládáním nových chrámů a jejich nedodržování přivolávalo prokletí bohů (neplodnost, smrt). Přípravou obětních pokrmů byly pověřeny chrámové a palácové kuchyně, které měly v tomto případě přednost při reklamaci dodávek ze skladů a sýpek. Nejstarší seznam pravidelných i mimořádných měsíčních obětí pochází z města *Ebly v *Sýrii (24. století př. n. l.). V chrámové architektuře je ze stejné doby doloženo známé „obětní nádvoří“ chrámu v městě *Megiddu. Ve 2. tisíciletí př. n. l. se s postupující „individualizací“ náboženství objevují vedle *modliteb i oběti osobním božstvům, doplněné sliby pravidelného plnění kultovních povinností.

U *Chetitů ve 14.–13. století př. n. l. byly předepsány oběti význačným zemřelým, především panovníkům a příslušníkům jejich rodin. Obětní místa v chrámech byla vybavena stoly, kde byla kultovním sochám bohů obětována nejenom zvířata, ale i pokrmy (chléb, kaše, ovoce, med), *pivo a další alkoholické nápoje. Oběti provázely i *věštění a obětní scény byly součástí kultovních procesí. Oběti zvířat, úlitby a okuřování patřily k základním kultovním úkonům i v *Kanaánu a v *Palestině a představovaly dary božstvům (později Bohu). U zvířecích obětí měla rozhodující význam úlitba krve jako *symbolu života. Na sklonku 2. tisíciletí př. n. l. byla obětována zvířata spalována (hebrejsky: *'ólá, kálíl*, „celopal“). Spálení mělo představovat rituální očištění od hříchu. V textech *Starého zákona se objevují zmínky o obětech lidí, dokonce v nejstarších generacích (Kain, Ábel, Izák) a o obětech dětí (Molek). Zástupná smrt u lidské oběti byla v kultovní praxi nahrazována „vykoupením“ *zvířetem.

Ve staré Koreji se obětovalo zejména kosmickým tělesům-božstvům (*Slunce, *Měsíc, hvězdy), zemi, horám, řekám, stromům a skalám, později konkrétním lidem. Personifikací Slunce vznikla představa jakéhosi nejvyššího božstva na nebesích, jemuž *Korejci říkali *Hananim* („Pán Nebes“), mezi pozemskými božstvy bylo nejpopulárnější božstvo hor. Podle starých korejských pramenů existovaly dva druhy obětí horám: první se říkalo *tāsa* a patřila třem posvátným horám, druhé *sosa* pro čtyřiařacet menších horských božstev. Už za *Tří království se rozvinul *kult předků, jenž uctíval a zbožšťoval nejrůznější vládce, rodové *náčelníky a rodinné příslušníky, za dynastie *Čosön ho rozpracovali stoupenci *neokonfucianismu v závaznou normu, jejíž porušení se přísně trestalo. Obětiny byly nejrůznějšího druhu, nejen podle důležitosti oslovovaného *subjektu, ale lišily se také regionálně. Až do počátku 6. století byly běžné i oběti lidské, později se rozvinuly složitě

rituály s *modlitbami, zpěvem a tancem, jejichž podstatnou součástí bylo obětování nejrůznějších potravin, vína a předmětů denní potřeby. Viz též *singjo, *sōngjo;

2. dnes nejčastěji v oslabeném a přeneseném smyslu, buď jako nezbytná újma, snášená kvůli něčemu jinému (oběť „pro něco“), anebo jako nezamýšlená osudová ztráta (oběť neštěstí). (Blahoslav Hruška, Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

obětní beránek, *beránek, obětní.

obezita (latinsky *obesus*, „statný, tučný nebo vykrmený“), otylost, stav, v němž přirozená energetická rezerva savce (například *člověka), která je uložena v tukové *tkáni, stoupla nad obvyklou úroveň a poškozují *zdraví. Obezita odkazuje na individuální klinický stav, stále častěji je však chápána jako vážný problém veřejného zdraví. Nadměrná tělesná hmotnost je predispozicí řady chorob, zejména kardiovaskulárních onemocnění, cukrovky typu II, spánkové apnoe, osteoartritidy aj. Přestože mohou být definice obezity různé, k určení obezity u lidí se nejčastěji používá veličina zvaná index tělesné hmotnosti (anglicky: *Body Mass Index*, zkratka: BMI). Jde o poměr hmotnosti člověka a druhé mocniny jeho tělesné výšky. BMI zavedl v 19. století belgický statistik Lambert Adolphe Jacques *Quételet. Zdravý člověk má BMI mezi 18,5 a 25 kg/m², i když některé zdroje považují osobu s BMI nižší než 20 za osobu s podváhou. Osoba s BMI přes 25 kg/m² je považována za osobu s nadváhou, osoba s BMI přes 30 kg/m² je považována za obézní. BMI nad 40 kg/m² je považováno již za naléhavé riziko onemocnění. Podle statistických údajů v České republice zápasí 40 % obyvatel s obezitou. Podle jiných pramenů je 60–65 % *Čechů obézních. Statistiky *OSN hovoří o celosvětové epidemii obezity.

V postoji k obezitě existují značné kulturní rozdíly. V kulturách, kde panuje obecně nedostatek potravy, může být obezita pojímána jako projev dobré životní úrovně a vnímána jako krásná. V moderní západní kultuře, kde je nadbytek potravy a bohatí a úspěšní lidé si mohou dovolit být štíhlí, je obezita vnímána spíše negativně. U zvířat v přírodních podmínkách je obezita vzácná, obvyklá je u domácích zvířat, jako je *prase, *pes nebo *kočka, které mohou být v důsledku zacházení svých chovatelů překrmené a strádat nedostatkem pohybu. (Ladislava Horáčková)

obezita, viscerální, typická distribuce tuku u obézních stárnoucích mužů, kdy tuková *tkáň je zmnožena v břišní krajině. Je to jeden z příznaků možného úbytku tvorby *testosteronu („mužské *klimakterium“). (Jaroslav Zvěřina)

obchod [starověký Přední východ], činnost směřující k uspokojení potřeby surovin a produktů, které se v daném *regionu nevyskytují, *směnou s místem jejich hojného výskytu nebo vzniku či výroby za vlastní nadbytečné zdroje. Z počáteční fáze prosté výměny užitečných hodnot se v průběhu historie vyvinul ve svébytný článek společenské dělby práce poté, když se vyčlenila specializovaná pracovní odvětví, *řemesla, a část jejich produkce počala být zhotovována pro trh jako zboží určené ke *koupí za vytvářející se všeobecně uznávaný směnný ekvivalent (*platidlo). Rozdělování hmotných statků, které předpokládáme uvnitř pravěkých *společností, přetrvávalo v podobě centrálně řízené *redistribuce hluboko do doby raných státních útvarů, takže uvnitř jednotlivých společenských celků se obchod ještě ve 3. tisíciletí př. n. l. uplatnil jen omezeně. Fungoval především vně těchto celků, respektive mezi nimi, jako dálkový obchod – překonávající po etapách často velkou vzdálenost – a vyrovnával tak rozdíly mezi regiony v dostupnosti potravin, surovin, v různých tradicích, zkušenostech, zručnosti. Veden z centra, z velkých *chrámových hospodářství a postupem doby stále výrazněji *palácových hospodářství, se soustředil na městská střediska, v nich pak převážně na potřeby vyšších vrstev; *vesnice zůstávaly nadále samozásobitelské. Sumerské *městské státy, jejichž produkce v aluviální *Mezopotámii byla jednostranně orientovaná na *zemědělství a chov a navazující zpracovatelská *řemesla, si všechny nezbytné suroviny opatřovaly prostřednictvím dálkového obchodu. Zatímco *tribut a kořist z válečných tažení přinášely potřebné statky jen z okolních oblastí a dočasně, dálkový obchod dlouhodobě přesahoval daleko za horizont

sousedních území. Za sumerské *obilí, datle, sezamový *olej, bitumen, *vlnu, *textilie, *kůže, případně i dobytčata přinášel stavební i jiný užitkový *kámen a polodrahokamy (*lapis lazuli, *karneol), *dřevo, *měď, *cín, *zlato a *stříbro, mušle, *slonovinu, vonné esence. Velká část zboží plynula námořní cestou (přístav v *Uru, případně Gu'ba v městském státě *Lagaši) přes Perský záliv a tranzitní středisko na *Dilmunu z východních břehů Arabského poloostrova (*Magan; kámen, měď) a dále z povodí řeky Indu (*Meluchcha; slonovina, mušle, karneol, vonné esence); nepodstatná však nebyla ani obchodní spojení po pozemských *stezkách z východního Íránu, Afghánistánu, případně střední Asie. Kámen a především dřevo přicházely již ve 3. tisíciletí př. n. l. rovněž ze západu, z oblasti levantského pobřeží (cypriš z *Libanonu, cedr z Amanu), případně *Malé Asie (též stříbro). Mechanismy, které obchod nesly, nejsou v klínopisných dokumentech podrobněji popsány (například správní vazba na významné *instituce *obchodních osad zůstává v raných fázích dosud zcela nejasná); z druhotných zpráv však lze dedukovat, že iniciativa vycházela z *chrámů a především palácových hospodářství, která pověřovala svého zvláštního zmocněnce, aby přebytky z hospodářské činnosti, naturálních odvodů a daní směnil za žádoucí komodity, případně prodal za stříbro a za ně získal suroviny, luxusní výrobky či lahůdky. Nezabýval se jednotlivými transakcemi sám, vysílal na cesty *obchodníky, kteří byli rovněž příslušníky *palácového či *chrámového hospodářství. I když nelze vyloučit, že v závěru 3. tisíciletí př. n. l. tuto kupci a námořníci vedle svěřených úkolů obchodovali již i ve vlastním zájmu, privátní obchod se postupně rozvíjel teprve po rozpadu sumerských států a ústupu jejich kolektivních organizací.

V severní Mezopotámii, v *Asýrii, byl tento vývoj výraznější nebo snad spočíval na jiných tradicích, neboť rozsáhlý a efektivní obchod cínem a textiliemi, který *Aššuru zajišťoval maloasijské stříbro, byl veden soukromými asyrskými firmami kontrolovanými do značné míry nezávislou kupeckou organizací za minimální intervence státu (*obchodní osady, *Káneš) již počátkem 2. tisíciletí př. n. l. Lze předpokládat, že na podobných základech operovaly též obchodní osady v *Babylonii. Jsou doloženy v *přístavech babylonských *měst na Eufratu (*Sippar, *Mari) i na řece Dijále v Ešunně; soustředil se v nich největší objem obchodu s *kovy (mědi a cínem), dále pak syrským vínem, vonnými esencemi, *barvivy, slonovinou. Babylonie nadále nabízela své tradiční produkty obilí, datle, sezamový olej, ryby, bitumen, vlnu a *tkaniny a rozšířila nabídku ve škále kožených výrobků (boty, *štitý, vaky a tašky, díly pro výstroj *lodí, *vozů) a hrnčířských výrobků. V městech ležících na suchozemských stezkách se trh odbýval zřejmě u městských bran, případně ve vyhrazených ulicích, po způsobu současných orientálních bazarů. V *přístavu či městských tržištích se dojednávaly obchody, odbývaly finanční transakce a patrně nabízelo i zboží k drobnému prodeji. Sféra detailního obchodu je ovšem spíše předmětem *spekulací: písemné kupní smlouvy (*koupě) se uzavíraly spíše při prodeji nemovitostí, osob, případně dobytčat a *koní; doklady o koupi movitostí, a tím i obchodu v drobném máme k dispozici jen zcela výjimečně. Když koncem 1. čtvrtiny 2. tisíciletí př. n. l. ustal obchod s Dilmunem, v *Chammurapiho výbojích se zhroutila obchodní střediska v Ešunně a v Mari a v přibližně stejné době ukončily svoji činnost asyrské emporie v Malé Asii, prameny se odmlčely. S odstupem zhruba sta let osvětlují zcela odlišnou scénu.

Dálkový obchod v 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. se stal královským monopolem a nebylo v něm mnoho místa pro privátní iniciativu. Odbýval se jako přímá výměna mezi panovnickými dvory, nadto výměna deklarovaná jako osobní, přátelské dary. To jí samozřejmě nebránilo, aby se orientovala na hodnotu zásilky a na dodržení odpovídajícího ekvivalentu; pokud zásilka nebyla shledána dostatečnou nebo kvalitní, následovaly ihned nezakryté stížnosti. Vedle běžných komodit obsahovaly babylonské dodávky množství lapisu lazuli, dalších polodrahokamů a koně, egyptské na oplátku pak zlato, slonovinu, dřevo. Zlato přicházelo z Egypta v takovém množství, že se v kassitské Babylonii stalo dočasně dokonce všeobecným měřítkem hodnot. „Dary“ doprovázeli královští poslové, případně *králem zvlášť pověřeni kupci, kteří s nimi putovali po nově otevřených suchozemských stezkách nejkratší cestou

přes Tadmor a Palestinu do Egypta. Nová obchodní střediska vyrostla také v severní *Sýrii (*Ugarit, *Alalach) a v Mezopotámii (*Babylon, znovu *Nippur a *Sippar).

V 1. tisíciletí př. n. l. máme o obchodu velmi málo zpráv, i když se vznikem velkých říší zřejmě vzkvétal (množství luxusního zboží, slonovina z Egypta, indická *bavlna aj. v Mezopotámii). *Příčina tkví pravděpodobně v tom, že s přílivem *Aramejců se v každodenním životě stále více prosazovala *aramejščina a písemnosti v tomto jazyce se zachycovaly na organický materiál podléhající snadno zkáze. Centrum obchodního podnikání a největší *zisky z něho se definitivně přesouvaly do *Sýrie (karchemišská mina se stala uznávanou interregionální měrou [*míry a váhy]) a dále na levantské pobřeží. Foiničtí mořeplavci ovládli břehy Středozemního moře, založili své opěrné body až na pobřeží Atlantského oceánu, na cestě za vyhledávaným zbožím (cín) dosáhli Británie a z pověření *faraona Nekóa II. obepluli Afriku, odkud dováželi zlato, slonovinu, vzácná dřeva, esence; vyváželi víno, olivový olej, med, *fiky, purpurové tkaniny, šperky, stavěli lodě. Živý obchod předpokládáme v 1. tisíciletí př. n. l. nadále v novobabylonské a pozdně babylonské říši. Po Eufratu se do Sýrie dopravovaly datle a další zemědělské produkty, také ovšem *otroci, a dováželo se syrské *víno, *barviva (zejména foinický purpur z *Týru), *železo z Damašku, měď, egyptský kamenec. V Babylonu obchodovali foiničtí, židovští a řečtí kupci, vznikly tam i místní velké rodinné obchodní a bankovní firmy (Egibi) a kapitálová sdružení. Palác se obchodu účastnil prostřednictvím svého zmocněnce (za *Nabukadnezara II. jím byl Foiničan Hanno).

Přestože v západní Malé Asii (*Lýdie) se v té době již razily *mince (*platidlo), v Babylonii zůstávalo platidlem *zlomkové stříbro. Zisk byl ovšem nadále ukládán do pozemků, stahován tedy z cirkulace, a tak poněkud brzděn rozvoj obchodního podnikání. *Retardaci napomáhala ostatně i rozsáhlá spotřeba luxusního zboží na královských dvorech a jejich *zvyk tezaurovat velké hodnoty v palácových pokladnicích. Přes tyto – danému systému a době imanentní – překážky, rozvoj obchodu ležel vládcům pozdně babylonské říše na srdci. Když *Peršané obsadili horské cesty a odřízli Babylonii na souši i na moři od přísunu z Arabského poloostrova a Indie, hledal Nabonid nové spojení. Přeložil sídlo do oázy Téma, aby se napojil na tzv. stezku s *kadidlem, po níž *karavany žádané indické zboží dopravovaly. Dostal se tak patrně do kolize s obchodními zájmy velkých chrámových i soukromých firem, a ty se proti němu s Peršany spojily.

Sjednocení celého *Předního východu v *perské říši vyžadovalo rozšíření výměny mezi jednotlivými oblastmi, vedlo k rozsáhlým přesunům zboží na značné vzdálenosti. Králové tento vývoj v zájmu upevnění *impéria podporovali: budovali síť silnic s nutným vybavením (*stezky), sjednotili na celém území *míry a váhy, zavedli všude platné mince. V dálkovém obchodu v původním smyslu, tj. obchodu přesahujícím hranice vlastního *státu, si ovšem nadále ponechali rozhodující vliv. Množství luxusních předmětů, lahůdek a jiných žádaných potřeb získávali nyní formou tributu z podřízených satrapií. Citelně narostl počet obchodníků v drobném: víme, že existoval pouliční prodej pečiva, sladkostí, nacházíme samostatná pojmenování pro obchodníky se *solí, *pivem, *vínem, *keramikou. Zásobovali je buď přímo výrobci anebo velkoobchod.

K počátkům obchodu v *Malé Asii, která byla významnou zásobárnou kamene, dřeva, zejména však mědi, stříbra, olova, v omezené míře zlata a ve 2. tisíciletí př. n. l. též *železa pro celý Přední východ a také Balkán (viz *obchodní osady, *stezky, *karavana). Po sjednocení anatolských městských států v *chetitské říši a odchodu asyrských kupců, zprávy o obchodní aktivitě na dlouhou dobu zcela mizí. Zdá se, že nejde jen o náhodnou mezeru v pramenech, nýbrž o zásadní změnu v systému zásobování. Chetitská vrstva, která ovládla domácí obyvatelstvo, v dlouhodobém trendu rozšiřovala své panství vojenskými výboji, z nichž se vracela s bohatou kořistí a vazalskými závazky v podobě tributů, spočívajících v pevně stanovených platbách ve stříbře a případně dalších dodávkách. Vnitřní ekonomiku postavila na do značné míry samozásobitelských hospodářských jednotkách (chrámová hospodářství,

královské statky), které vybavila pracovními silami, rekrutujícími se ze *zajatců a přesídlenců; jim jakož i ostatním osadám uložila *daně odváděné v kovech, vlně a naturáliích, z nichž pak formou redistribuce uspokojovala spotřebu. Obchod hrál v tomto systému zpočátku zcela podružnou roli a obchodníci v něm byli zahrnuti jen jako královští pověřenci. Teprve v závěru 3. čtvrtiny 2. tisíciletí př. n. l. lze pozorovat větší zájem koruny o jejich působení (záruky pro obchodní činnost, náhrady při oloupení, ochrana v *zákonech, ve smlouvách s Ugaritem, garance *imunity). V pramenech vystupují do popředí zejména kupci z Urá při středomořském pobřeží, kteří vedli obchod s Ugaritem (a patrně i jinými levantskými) a kyperskými středisky a rovněž s Egyptem, částečně organizovali *transport tributu a převzali též *dopravu dodávek obilí, jimiž na přelomu 13. a 12. století př. n. l. přišel na pomoc Egypt hroutící se chetitské říši. Po jejím rozpadu na drobné pozdně chetitské státy na dlouhou dobu umlkly jakékoli prameny. (Jana Součková)

obchod, volný, na základě klasické *ekonomie 18. a 19. století představuje mezinárodní *směnu zboží, která se realizovala ve *státem stanovených mezích (jako ochranná cla, vývozní a dovozní zákazy a omezení); volný obchod vycházel z hospodářského *liberalismu a znamenal odvrát od *protekcionismu a *merkantilismu. V čele tohoto *hnutí stála v polovině 19. století Velká Británie, pak také Německý celní spolek a jiné státy usilující o odbourání protekcionistických bariér obchodu ve prospěch neomezené výměny zboží. V důsledku světových hospodářských *krizí (od roku 1873) se význam volného obchodu omezoval. To způsobilo obrat k ochranným clům (Německo 1879, Francie 1892). Pouze Velká Británie, která v Britském společenství národů měla zajištěné trhy, zůstala až do 20. století volnému obchodu věrná. Po *druhé světové válce byl pokus různými hospodářskými sdruženími (například *Evropským hospodářským společenstvím) a dohodami o volném obchodu jej alespoň v regionálním měřítku oživit (František Čapka)

obchodní osady, *osady, obchodní.

obchodní veřejná soutěž, *soutěž, obchodní veřejná.

obchodník [starověký Přední východ], kdo provozuje obchodování. V sumerských *státech ve 3. tisíciletí př. n. l. příslušník palácové nebo chrámové *správy, pověřený *směnou naturálních produktů a výrobků chrámových či palácových dílen za nezbytné suroviny, produkty, výrobky, které z vlastního *hospodářství nebyly k dispozici. Ve 3. tisíciletí př. n. l. náklady na živobytí pokrýval – tak jako ostatní příslušníci dané hospodářské jednotky – podle svého postavení z přidělu základních potřeb, případně *údelu půdy. Ve velkých hospodářstvích, kde působil větší počet kupců, řídil jejich činnost „představený obchodníků“ a ve jménu *chrámu, respektive městského vládce, je vysílal na obchodní cesty a dohlížel na jejich vyúčtování. V závěru 3. tisíciletí př. n. l., v době III. dynastie z Ur, nebyla patrně již vazba kupců na *chrámové nebo *palácové hospodářství tak těsná, obchodovali možná pouze na zakázku „představeného obchodníků“ a vedle těchto transakcí vedli i obchody ve vlastní režii, při nichž pak dokázali akumulovat *kapitál. I když se ještě často jednalo o výměnný obchod, hodnota zboží již bývala udávána vahou *stříbra (případně *mědi) a stále častěji také byla ve stříbře placena (*platidlo).

Počátkem 2. tisíciletí př. n. l. samostatných obchodníků a velkoobchodníků výrazně přibývalo. Ze starobabylonské doby jsou známy rodinné firmy usazené v dobře zavedených lokalitách, v nichž se obchod dědil z otce na syna. Ještě výraznější byl tento vývoj v Asýrii (*osady, obchodní, *Káneš). Tito kupci se mnohdy již ani sami na cesty nevydávali, pověřovali tím agenty, s nimiž spolupracovali buď formou podílu na *zisku, nebo určité paušální odměny. Ze zisku odváděli obchodníci desátky chrámu a stanovené *daně, případně další poplatky příslušnému vládci. Palácový obchod nadále obstarával „představený obchodníků“: přebíral přebytky z hospodářství nebo od daňové správy a tyto naturálie prostřednictvím kupců prodal za stříbro. Tak získával pro palác prostředky potřebné pro dálkový obchod. Často vstupoval rovněž do role nájemce daní. Zhroucení starobabylonské říše se projevilo úpadkem obchodu a nové oživení ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. asi hned nevrátilo obchodníkům někdejší postavení a

hospodářskou nezávislost. Setkáváme se s nimi v roli královských posílů, pověřenců, vyslaných za úkoly dálkového obchodu, s dodávkami královských „darů“, v roli dopravců *tributu a *daní. Mívají také humanitární poslání, když z královy vůle vykupují v cizině své krajany z *otroctví. Vystaveni na dalekých *stezkách nebezpečí oloupení, zranění, ba i ztráty života, požívají ochrany *zákona, těší se *imunitě garantované v mezistátních, případně vazalských *smlouvách, dostávají záruky pro obchodní činnost, v určitých případech náhrady při oloupení, při zvláštních misích bývají vybaveni propustkami, které je osvobozují od poplatků a *cla.

Velké kupecké firmy, s jakými se znovu setkáváme v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l., obchodují zřejmě vším, co slibuje výhodné podmínky: obchodní a bankovní dům *Murašů a synové v *Nippuru kupuje, prodává, pronajímá polnosti, *zahrady, domy, *otroky (ty však také nechává vyučit a pak zaměstnává), půjčuje prostředky, slouží jako jejich *depot a investor, obchoduje daněmi, potravinami, *zbraněmi. Určitá specializace je patrná v maloobchodě: v pramenech najdeme obchodníky s *vínem, *pivem, *solí, chlebem, cukrovím, *nádobím. Ve starších dobách (od 3. tisíciletí př. n. l.) shledáváme jedinou specializaci, a to krčmářky v hostincích, které se zřejmě do jisté míry věnovaly i obchodu v drobném. Symbolem obchodníků byly váhy, které je provázely na všech cestách. Váhy a znalost jakosti kovů je v předmincovním věku přiváděly i k neobchodním transakcím, kde ve funkci vážného garantovali množství a kvalitu odváženého stříbra (*koupě). (Jana Součková)

obchodování, spravedlivé, typ obchodování, který umožňuje chudým producentům *třetího světa přístup na světové trhy bohatých *zemí. Vychází ze vztahů *rovnosti a *spravedlnosti a zaměřuje se na redukci *chudoby. Původ spravedlivého obchodování zapadá do doby tzv. worldshops („světové obchody“) 60. let 20. století, které nejprve vznikají v Nizozemsku a později i v jiných zemích. Na popud různých sociálních organizací se objevují s cílem, aby došlo k rozšíření *názoru, že nerovnoměrné obchodní vztahy mezi Severem a Jihem jsou základní příčinou nedostačujícího rozvoje a chudoby. (Marie Dohnalová)

obchůzka, masopustní, tradiční lidový *zvyk našeho kulturního okruhu, obvykle slavený na Masopustní úterý (poslední den *masopustu, po němž následuje Popeleční středa, zahajující *půst). Masopust, v lidové tradici období tanečních zábav, zabíjaček a *svateb, vrcholil právě v posledních třech dnech, zvaných ostatky (těž bláznivé dny, fašank, končiny). Masopustní obchůzka není křesťanským obřadem (mimo jiné vykazuje vliv antických novoročních slavností), je však pevně zařazena do koloběhu *liturgického roku. Řád světa se obrací vzhůru nohama, aby se z chaosu mohl zrodit nový rok. Zpívá se, tančí, muži nosí ženské šaty, koledníci (těž fašankáři, maškarádi) v *maskách porušují běžná společenská pravidla, vstupují na tenkou hranici mezi lidským a posvátným světem, *magie získává na síle. Maškarádi právě prostřednictvím *sympatetické magie a *kontaktní magie zajišťují *štěstí, *plodnost, *zdraví a bohatou úrodu. Obvykle přicházejí s pozváním na večerní zábavu a dostávají výslužku (*alkohol, boží milosti, koblihy, uzené maso).

S masopustní obchůzkou mohou být kromě rozmanitých rituálních úkonů (stínání kohouta) spojeny také specifické taneční a divadelní výstupy (mečový tanec, zabití matky masopustu). Konkrétní podoba průvodu se liší podle regionů, mezi tradiční a všeobecně užívané masky patří například kobyly (koník, klibna), medvěd (hrachovec, slaměný), matka masopust (caprda), bakchus (bakus), kozlík, bába s nuší, řezník, smrtka, obvykle nescházejí hudebníci. Některé masopustní maškary lze interpretovat jako postavy zemřelých předků, kteří se v přechodovém období roku nakrátko vracejí na zem (žid, charpa). Dnes se také setkáme se širokou škálou masek inspirovaných současným světem, populárními filmovými postavami počínaje a politiky konče.

Zvyk masopustní obchůzky je stále živý, na mnoha místech však přetrval spíše ve formě karnevalového průvodu nebo maškarního plesu, tedy v podobě, která nezachovává původní obchůzkový rituál lokálního společenství. (Jana Válková)

obchůzka, mikulášská, lidový *obřad spojený s křesťanským *liturgickým rokem. *Zvyk je připomínkou katolického *kultu svatého Mikuláše, slaví se v předvečer 6. prosince. V našem kulturním okruhu je stále praktikován, ne vždy však bývá dodržen obchůzkový charakter, závažnost obřadu spíše klesá a ke slovu se dostávají jeho zábavní funkce.

Podle *tradice vstupuje svatý Mikuláš do domů, dnes obvykle doprovázen čerty a *anděly. Hovoří s dětmi, připomíná jejich drobná provinění a předává jim dárky. V průběhu *historie a v závislosti na lokálních zvyklostech se v mikulášské družině objevovala maska smrtky, koně, medvěda, mouřenína i široká škála obvyklých masopustních figur (světcův doprovod po celou dobu obřadu obyčejně nemluví, omezuje se na vydávání ritualizovaných zvuků). Přestože postava dobrého *světce navštěvujícího domovy je jednoznačně spjata s křesťanskou symbolikou, zvyk je možné vykládat i jako ozvuk archaických obchůzek, které v období *adventu přiváděly zemřelé předky zpět do světa živých. (Jana Válková)

obchůzka, tříkrálová (Tři králové), tradiční lidová slavnost našeho kulturního okruhu spjatá s *liturgickým rokem. Tříkrálový svátek (Zjevení Páně, *epifanie) se v liturgickém kalendáři latinského ritu slaví 6. ledna. Lidová obřadnost spojuje svátek Tří králů s vysokým magickým potenciálem, prostřednictvím *magie prvního dne se snaží pozitivně ovlivnit další rok. V závislosti na *čase a *prostoru se setkáváme s různými typy očištěných a ochranných obřadů, věšteg a obchůzkových *rituálů. Tříkrálové obchůzky a náboženské divadelní výstupy se vždy řídily lokálními zvyklostmi, v rozmanitých podobách byly obvyklé během celých vánočních svátků (*Vánoce). Jejich vyvrcholením je právě 6. leden, kdy chlapci v *oděvech symbolizujících biblické mudrce přicházejí s radostnou zprávou o narození *Krista a začínajícím *Novém roce. Na dveřích domů zanechávají znamení (K + M + B nebo C + M + B) psané svěcenou křídou a doplněné *letopočtem. Iniciály jmen novozákonních králů jsou zároveň zkratkou věty *Christus mansionem benedicat* („Kristus nechť požehná tomuto domu“) a v lidové interpretaci jsou chápány jako ochranný magický *symbol.

Tradice obchůzky je živá a její obliba v současnosti stoupá. Charita Česká republika (nezisková humanitární organizace *římskokatolické církve) organizuje tzv. Tříkrálovou sbírku od roku 2000 ve volnější návaznosti na lidovou tradici. Díky ní se na začátku ledna postavy biblických mudrců objevují i tam, kde zvyk tříkrálové obchůzky v původním slova smyslu vymizel. (Jana Válková)

obilí, od vzniku *zemědělství již před rokem 10 000 př. n. l. patřilo mezi základní potraviny (*strava). *Přední východ byl jednou z „ohniskových zón“ výskytu planě rostoucích obilnin (*pšenice – *Triticum monococcum* a *Triticum dicoccum*, *ječmen – *Hordeum spontaneum*, snad i špalda), shromažďovaných již v období intenzivního *sběračství. Proces domestikace obilnin trval velmi dlouho a spočíval v eliminaci nepříznivých faktorů (lámaní křehkých stvolů a samovysemeňování) cíleným výběrem budoucího osiva pro pěstování v blízkosti lidských sídlišť. Postupně docházelo k morfologickým *mutacím obilek (tenčí pluchy a protažení). Od 8. tisíciletí př. n. l. tvoří základ šlechtěných obilnin tvrdá shloučená pšenice (*Triticum durum aestivum*) a u ječmenů dvouřadé a nahé variety (*Hordeum distichum*, *Hordeum nudum*). Na úsvitu dějin (od 4. tisíciletí př. n. l.) se sortiment obilnin rozšířil u pšenic o jednozrnku s dvěma *obilkami v klásku (*Triticum boeoticum thaouidar*) a o obecnou varietu s hustým klasem (*Triticum aestivo-compactum*). Znakem domestikace jsou silný vrcholový klásek a vejčité plevy se zřetelným kýlem a klínem. Do této větve domestikace patřila i naduřelá pšenice (*Triticum turgidum*). Šestiřadý (hexaploidní) podrod tvořil s četnými varietami (až 300!) základ výživy ve *starověku. Výskyt *žita (*Secale cereale*) byl zatím paleobotaniky zjištěn jenom ojediněle, stejně jako výskyt ovsu (*Avena sativa*). U ječmenů, používaných od 4. tisíciletí př. n. l. i ve sladovnictví, byly rozšířeny odrůdy dvouřadé (*Hordeum distichum*) i šestiřadé (*Hordeum hexastichum*) v nahých i pluchatých varietách. Výběr jednotlivých odrůd i variet nevykazuje jasnou vývojovou řadu, ale byl vždy přizpůsobován klimatickým změnám i místním přírodním podmínkám. Podíl dvouřadých odrůd pšenic a ječmenů tak zůstal značný i v

historické době (od počátku 3. tisíciletí př. n. l.). Od počátku 2. tisíciletí př. n. l. vzrůstá podíl pěstování ječmenů před pšenicemi z důvodů časnější sklizně a odolnosti proti obilné rzi a postupujícímu zasolování půdy.

Obilí se vysévalo rozsívkou nebo secím trychtýřem u *rádla po důkladné ruční (okopávka *motykou) nebo i mechanizované přípravě půdy (orba, vláčení) na podzim (do 15. prosince). Jedinou jařinou a současně i rezervní obilninou v případě selhání ozimů bylo *proso (*Panicum miliaceum*). Pěstování jiných jařin (*Durra*, *Sorghum bicolor*) není zatím spolehlivě prokázáno, ale je pravděpodobné. Původní názvy obilnin se vztahují především k velikosti a barvě klasů (malý, velký, bílý, červenohnědý) nebo k místu výskytu či pěstování (horský, vesnický). Jedno „zrnko“ (*obilka) bylo v soustavě vah nejmenší jednotkou (mezi 0,04–0,05 g). Obilí se pěstovalo na „záhonech“ rozdílných velikostí podle terénních a půdních podmínek, s širokými brázdami (až 70 cm, *zavodňování), při výsevu mezi 25–45 litry na 1 ha. Rozvinutá *technologie a vysoká efektivnost obilnářské výroby v *Mezopotámii umožňovala dosahovat při sklizni zrnovosti (poměru výsevu a úrody) až 1:20–1:30. Zprávy antických autorů (*Hérodotos, Theofrastos) o zázračných sklizních padesátinásobku nebo dokonce stonásobku výsevu obsahují zřejmě součet výnosů z několika sklizní po sobě až do nutného dlouhodobého úhoru (ve stejné trati zpravidla po sedmi, nejpozději po deseti letech). Část obilí se sklízela před dozráním za zelena (praženice), zralé zrno bylo čištěno větrováním a ukládáno v *zemnicích nebo v sýpkách (*zemědělství). Obilí se hrubě mlelo na technický šrot (jádrové krmivo, placky namáčené do závaru při kvasném procesu *piva, *nápoje). Kvalitní zrno se mlelo na *zrnotěrkách a v *rotačních mlýncích na kroupy a mouku, používanou k výrobě nekvašených chlebových placek a ječných „koláčů“. Obilí v nezpracovaném stavu tvořilo významnou součást naturální *mzdy. (Blahoslav Hruška)

obilka (caryopsis), plod trav, v němž blanité oplodí srůstá pevně s osemením, obklopujícím na škrob bohatý a masivně vyvinutý endosperm. Lidově se obilka nazývá zrno; obilky jsou základní surovinou pro výrobu mouky. (Petr Bureš)

obilnice [archeologie, etnoarcheologie], hluboká jáma zpravidla hruškovitého tvaru s úzkým hrdlem a protáhlým vakovitým prostorem pod ním (někdy byly její stěny vypalovány, vymazávány *žlutkou nebo zpevňovány proutěným výpletem), určená k uchovávání obilí; užívána od *neolitu. V dobře utěsněné obilnici, někdy zastřešené, si zrno uchovalo klíčivost i několik let. (Miloslav Slabina)

obiloviny, *obilí.

objekt (z latiny: *obiectum*, „předmět; naproti ležící, co leží přede mnou“):

1. předmět našeho poznání, naší činnosti, našeho zájmu; objektem je všechno, co existuje nezávisle na *subjektu, ale zároveň vchází do okruhu jeho praktické a poznávací činnosti;

2. [archeologie], nehybný (nemovitý, neprenosný) *archeologický objekt, neoddelitelný od svého prostředí v terénu bez zničení (leďaže by byl vyříznut jako monolit společně s částí prostředí). Každý takový objekt měl kdysi v živé kultuře určitý hlavní účel – například hospodářská jáma, obydlí-polozemnice (tyto se označují jako *sídlištní objekty), obranný *val, *příkop, *hrob atd. (Jaroslav Malina)

objekt, antropologický, vyčleněný předmět, spadající do sféry *antropologie.

Nejobecnější označení v situaci *primárního prozkoumání (před specializací, *interpretací atd.), využívající obecný vědecký termín „objekt“ a oborovou specifikaci „antropologický“. (Jaroslav Malina)

objekt, archeologický, vyčleněný předmět, spadající do sféry *archeologie. Nejobecnější označení v situaci *primárního prozkoumání (před specializací, *interpretací atd.), využívající obecný vědecký termín „objekt“ a oborovou specifikaci „archeologický“. (Viz též *objekty, archeologické.) (Jaroslav Malina)

objekt, sídlištní, *objekt.

objektivita (z latiny: *obiectum*, „předmět; naproti ležící, co leží přede mnou“):

1. nezávislost na subjektivním vlivu, věcnost;
2. nestrannost, nezaujatost. (Jaroslav Malina)

objektivní právo, *právo, objektivní.

objektivní realita, *realita, objektivní.

objektivovaný kulturní kapitál, *kapitál, kulturní.

objektová rekonstrukce, *rekonstrukce, objektová.

objekty, archeologické (archeologický materiál), označení *archeologických pramenů ve stadiu prvotního popisu a hodnocení. Nejprve jsou zjišťovány a popisovány bezprostředně pozorovatelné významné vlastnosti, které lze určit takřka na první pohled, bez složitých rozborů. Takovou nejdůležitější vlastností je materiál (surovina, látka), z něhož se *objekty skládají nebo jsou vyrobeny. Pak samozřejmě rozměry, hmotnost, barva, charakter povrchu. Ale mnohé z těchto vlastností jsou z valné části určovány právě materiálem a na něm také závisejí četné odvozené zvláštnosti objektů, které se už ovšem přímo neprojevují: funkce, kulturní příslušnost, doba a mnohé jiné.

Ve „starožitnických dobách“ archeologie, v 17. a 18. století, byla posloupnost *nálezu podle druhů surovin libovolná. Sběratelé kladli obvykle na první místa památky nejvzácnější nebo naopak nejpočetnější.

Ve dvacátých letech 19. století však dánský archeolog Christian Jürgensen *Thomsen rozmetal dosavadní „pořádek-nepořádek“ vytvořením technologického systému podle materiálu: nálezy z *doby kamenné, *doby bronzové a *doby železné. Na jeho základě se zvolna ustavilo schéma odpovídající časové posloupnosti zavádění jednotlivých surovin do kulturního používání: 1. *pazourek a jiné tvrdé *horniny a *minerály vhodné ke štípání, 2. *kámen (měkkí horniny, které se dají dobře brousit a vrtat), 3. *kost a *parohy, 4. *keramika, 5. *kov – *měď a její slitiny (*bronz, mosaz aj.), vzácné kovy (*zlato, *stříbro), *železo, 6. *dřevo, 7. ostatní organické látky (*kůže, *tkaniny aj.). Obě poslední místa nejsou odrazem časového postavení – vždyť dřevo a kůže se užívají odjakživa – nýbrž toho, že jen málokdy mezi archeologickými nálezy figurují, nedochovaly se. A z týchž důvodů se k nim někdy přesouvají i kosti a parohy. Často se naopak na první či poslední místa zařazují ty předměty, jichž je mnoho (keramika) nebo nejlépe charakterizují zkoumanou dobu, kulturu, památník (třeba kovové artefakty). (Jaroslav Malina)

objetí, poloviční [primatologie], chování, kdy *primát obejmě jednou paží druhého. (Marina Vančatová)

objev, odhalení neznámého objektivně existujícího jevu, vlastnosti nebo *zákonitosti; vznik nové koncepce, případně modifikace myšlenek starších, a jejich přeměna v *artefakty nebo jiné *inovace. (Jaroslav Malina)

objevné plavby, *plavby, objevné.

objevy, zámořské, objevné cesty *Evropanů, které přispěly k poznání mimoevropského prostoru a k utváření *antropologie, *etnologie a dalších věd; rozšiřovaly vliv evropské *civilizace a zároveň přinesly do Evropy nové suroviny, plodiny a zkušenosti. Pomineme-li plavby *Vikingů v 10. a 11. století do Severní Ameriky, nejvýznamnější éra zámořských objevů začala na konci 15. století, kdy portugalský princ Jindřich Mořeplavec a španělští *králové Ferdinand II. Katolický a Isabela I. Kastilská podporovali *objevné plavby s cílem *kolonizace a objevení nové cesty do Indie.

Hlavními mezníky byly v roce 1488 obeplutí mysu Dobré naděje (Bartolomeu Dias v roce 1487/1488) a první cesta do Indie kolem Afriky (Vasco da Gama v roce 1497). Pokus o objevení cesty do Indie západní cestou přinesl v roce 1492 objevení Ameriky Kryštofem *Kolumbem; objevení nového světadílu zahájilo novou etapu evropské a světové historie. Vedle Kolumba podnikali cesty do Ameriky Pedro Álvarez Cabral, Amerigo Vespucci a další; na ně navazovali objevnými cestami do vnitrozemí Sebastiano Caboto, Vasco Núñez de Balboa, Hernán *Cortés, Francisco *Pizarro. Vrcholem doby zámořských objevů bylo

obeplutí zeměkoule 1519–1522 výpravou portugalského mořeplavce Fernãa Magalhãese. Druhou plavbu kolem světa vykonal v letech 1577–1580 Angličan Francis Drake.

V dalších stoletích se zámořské objevy soustředily na objevování neznámých oblastí (objevení Austrálie v roce 1606, výzkumné cesty britského mořeplavce Jamese Cooka [1728–1779] v Tichomoří, objevení Antarktidy v roce 1820) a průzkumné cesty ve vnitrozemí Severní a Jižní Ameriky, východní Asie a Afriky. (Viz též *plavby, objevné.) (Jaroslav Malina)

objímání se (anglicky: *embrace*) [primatologie], chování *primátů charakterizované ventro-ventrálním objetím, kdy jsou jedinci k sobě čelem a mají oba jednu nebo obě ruce kolem druhého. Podobné je objetí u matky a mláďete. U dorzo-ventrálního objetí obejmje primát druhého zezadu. Obvykle oba stojí a objímající jedinec toho druhého pevně drží. (Marina Vančatová)

oblast Ao-men (Macao), Zvláštní administrativní, v jižní Číně (17,5 km²), bývalá portugalská *kolonie na půdě Číny. (Josef Kolmaš)

oblast kůry mozkové (korový analyzátor, korové centrum), oblast přijímající, zpracovávající a vyhodnocující určitý druh *informací a na základě získaných poznatků ovlivňuje činnost organismu. V *mozkové kůře jsou sensorické korové *oblasti (oblast všeobecné citivosti, zraková, sluchová, vestibulární, čichová, chuťová), motorické oblasti (zejména ve *frontálním laloku mozkové hemisféry [**hemispherium cerebri*]) a asociační oblasti (mají vztah k *intelektu a osobnosti člověka). Zvláštní část mozkové kůry zaujímají struktury *limbického systému. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové motorická, primární, oblast zaujímající *gyrus *praecentralis* a přední část *lobulus paracentralis* (podle Korbiniana *Brodmanna area 4). Společně s premotorickou a *sekundární motorickou korovou oblastí řídí motorickou aktivitu organismu prostřednictvím přímých motorických drah (**tractus corticospinalis*, **tractus corticonuclearis*) i částečně nepřímých motorických zpracovacích *okruhů. Primární motorické korové pole má přesné somatotopické uspořádání, svalstvo hlavy je řízeno z oblasti nad *sulcus lateralis*, pak následují rostrálním směrem oblasti pro řízení svalstva trupu a horních končetin, oblast pro svaly nohy zasahuje až na mediální plochu mozkové hemisféry (**hemispherium cerebri*). (Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové premotorická a sekundární motorická, oblast zaujímající zadní část *gyrus frontalis superior et medius* čelního *laloku (podle Korbiniana *Brodmanna area 6). Společně s *primární motorickou korovou oblastí ovlivňují motorickou aktivitu organismu prostřednictvím přímých motorických drah (**tractus corticospinalis*, **tractus corticonuclearis*) a zejména nepřímých motorických zpracovacích *okruhů. Napojením na *hypothalamus mohou pravděpodobně ovlivňovat i visceromotorické funkce. (Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové sensorická, asociační (též *somestetická), oblast zaujímající *lobulus parietalis superior* a *praecuneus* temenního *laloku (podle Korbiniana *Brodmanna area 5, 7). V součinnosti s *primární sensorickou oblastí kůry mozkové se podílí na *integraci sensorických *informací s informacemi uloženými v paměti (umožňuje například stereognostické rozpoznání – určení tvaru předmětu podle hmatu bez zrakové kontroly). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové sensorická, primární (též somestetická, všeobecné senzitivity), oblast zaujímající *gyrus *postcentralis* a část *lobulus paracentralis* na temenním *laloku (podle Korbiniana *Brodmanna area 1, 2, 3). Přijímá, zpracovává a vyhodnocuje specifické sensorické *informace, které přicházejí do *kůry mozkové z *thalamu (**tractus thalamocorticalis*), do něhož se dostávají cestou *lemniscus *medialis* (**tractus spinothalamicus*, **tractus spino-bulbo-thalamicus*, **tractus trigeminothalamicus*). Specifické sensorické dráhy končí v sensorické korové oblasti v přesném somatotopickém uspořádání,

hlava se promítá nad *sulcus lateralis*, noha na mediální plochu hemisféry (**hemispherium cerebri*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové sluchová, asociační, oblast uložená v *gyrus temporalis superior*, v prodloužení **primární sluchové *oblasti kůry mozkové* ve spánkovém **laloku* (podle Korbiniana **Brodmanna area 22*). Ve spolupráci s *primární sluchovou oblastí* se *asociační kůra* podílí na komplexním vyhodnocení *sluchových *informací*, má význam pro uvědomění si slyšeného a tvorbu řeči. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové sluchová, primární, oblast zaujímající *gyri temporales transversi* (Heschlovy závitky) v spánkovém **laloku* (podle Korbiniana **Brodmanna area 41, 42*). Přijímá, zpracovává a vyhodnocuje *akustické *informace*, které přicházejí *sluchovou *dráhou* z **nucleus corporis geniculati medialis* přes **capsula interna* jako *radiatio acustica*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové zraková, asociační, oblast přiléhající k **primární zrakové *oblasti kůry mozkové* v týlním **laloku* (podle Korbiniana **Brodmanna area 18, 19*). Ve spolupráci s *primární zrakovou oblastí* se *asociační kůra* podílí na komplexním vyhodnocení právě viděného srovnáním se *zrakovou pamětí*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové zraková, primární, oblast zaujímající oblast kolem *sulcus calcarinus* v týlním **laloku* (podle Korbiniana **Brodmanna area 17*). Přijímá, zpracovává a vyhodnocuje *zrakové *informace*, které přicházejí *zrakovou dráhou* z **nucleus corporis geniculati lateralis* přes **capsula interna* jako *radiatio optica*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové, asociační, oblast umožňující vyšší nervovou činnost, abstraktní myšlení. *Asociační korové oblasti* jsou buď vázány na **primární sensorické oblasti* (přispívají ke komplexnímu vyhodnocení *zpracovávaných *informací*) nebo jsou samostatné a vzájemně propojují *sensorická a motorická korová pole* a slouží nejvyšším funkcím lidského mozku (*sociálnímu chování, složité duševní činnosti*). Patří k nim: *prefrontální korová oblast* v předních částech čelního **laloku* (podle Korbiniana **Brodmanna area 9, 10, 11, 12*) a jejich významnou částí jsou i *Brocovo a Wernickeovo *centrum řeči*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové, čichová, oblast odpovídající **paleocortexu* (podle Korbiniana **Brodmanna area 51*). Přijímá, zpracovává a vyhodnocuje *čichové *informace*. (Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové, chuťová (chuťové korové pole), oblast zaujímající část **gyrus postcentralis*, těsně nad *sulcus lateralis* (podle Korbiniana **Brodmanna area 43*). Přijímá, zpracovává a vyhodnocuje *chuťové *informace*, které přicházejí do **kůry mozkové z *thalamu (*tractus thalamocorticalis)*, do něhož se dostávají přes **formatio reticularis z *nucleus gustatorius*. (Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové, limbická, oblast nacházející se na **facies medialis cerebri* a jako „límeč“ (**limbus*) obkružuje **corpus callosum* a **diencephalon*. Zahrnuje *area subcallosa, *gyrus cinguli, *gyrus parahippocampalis, *hippokampální formaci*. Slouží **limbickému systému*. (Lenka Vargová)

oblast kůry mozkové, vestibulární, oblast zaujímající část *lobulus parietalis inferior* v temenním **laloku*. Přijímá, zpracovává a vyhodnocuje **informace z vestibulárního aparátu* nezbytné pro *pohybovou aktivitu a orientaci v prostoru*. (Lenka Vargová)

oblast Siang-kang (Hongkong), Zvláštní administrativní, oblast v jižní Číně při ústí Perlové řeky (1067 km²), bývalá *britská *kolonie* na půdě Číny. (Josef Kolmaš)

oblast, distribuční [archeologie], prostor, v němž lze v daném období doložit *systematickou distribuci (nejčastěji kamenné) *suroviny či *artefaktu*. (Jiří A. Svoboda)

oblast, exploatační [archeologie], *geografická oblast v okruhu několika kilometrů od lokalizovaného výchozu nebo v místech soustředění rozptýlených (nejčastěji kamenných)*

surovin, kde dochází k nápadné koncentraci více či méně specializovaných dílenských *industrií. (Jiří A. Svoboda)

oblast, kulturní, označení území, jehož obyvatelé sdílejí stejný typ *kultury v důsledku historických svazků, vzájemných vztahů a společného kulturního vývoje. Zahrnuje často různé *etnické skupiny nebo *národy lišící se *jazykem, stupněm ekonomického rozvoje nebo *rasovou příslušností, avšak se shodnými *kulturními rysy, čímž vytvářejí kulturní *společenství rozdílné od jiných geografických oblastí.

Pojem kulturní oblast byl do společenských věd zaveden v prvních desetiletích 20. století, v době rozvoje amerického kulturního *difuzionismu. První koncepci kulturní oblasti předložil v práci *The American Indian: An Introduction to the Anthropology of the New World* (Americký indián: Úvod do antropologie Nového světa, 1917) americký antropolog Clark David *Wissler. Na jejím základě vypracoval klasifikaci *indiánských kultur podle dominantních kulturních rysů a geografických oblastí (jeho první mapa zahrnuje deset kulturních oblastí v Severní Americe, čtyři v Jižní Americe a jednu v Karibské oblasti). Wissler vytvořil teorii „centra“ a „periferie“ kulturní oblasti, podle níž se *kulturní prvky šíří z původního zdroje všemi směry. Četnější jsou staré prvky, největší koncentrace kulturních prvků je v centru kulturní oblasti. Na periferii se prvky rozptylují a prolínají s prvky sousedních oblastí.

Wisslerovu koncepci kulturních oblastí a mapu kulturních areálů domorodé Ameriky dále rozpracoval a modifikoval Alfred Louis *Kroeber. V průběhu 20. a 30. let byly vypracovány klasifikace kulturních oblastí Afriky, Austrálie, Madagaskaru, Nového Zélandu aj.

Proti schémátům kulturních oblastí pořízeným americkými antropology měli výhrady zejména představitelé *konfiguracionismu, kteří kritizovali jednostrannost koncepce, vzbuzující představu, že tvůrci kulturních *hodnot byli pouze obyvatelé kulturních center. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

oblast, periglaciální, nezaledněné území podél *ledovců zasažené studeným a suchým *klimatem. V sedimentech se projevují důsledky periglaciálních jevů (trvale zmrzlá *půda – permafrost, mrazové klíny, půdotok – soliflukce, tříděné kruhy, mrazové drtě). (Jiří A. Svoboda)

oblast, pseudoautozomální (zkratka: PAR), homologická párovací oblast na *heterochromozomech. Tyto části *chromozomů se v *meióze párují a probíhá zde *crossing-over, podobně jako je tomu u párových *autozomů. (Jiřina Relichová)

oblast, zvláštní administrativní, *tche-pie sing-čeng-čchü.

oblázek, *valoun.

obléhání [starověký Přední východ], vojenské operace, jejichž cílem je ovládnutí opevněných míst, se mohly přirozeně v lidských dějinách objevit teprve po zavedení *opevnění. K tomu sice došlo již v době *akeramického neolitu, avšak z doby předhistorické nemáme o této formě ozbrojeného *konfliktu doklady. Obrazový materiál dokládá provádění obléhacích operací už v době pozdní *kultury urucké (otisk pečetního válečku z Čóga Mis). Prozatím nejstarší známý případ zemních prací s pravděpodobným úmyslem narušit statiku dané budovy tak, aby průlomů vzniklého v jejím vnějším zdivu bylo možno využít k jejímu vojenskému obsazení, byl zjištěn při výzkumu tzv. chrámu boha Šáry v Tell Adžrabu v Podijálí (asi 26. století př. n. l.). Z doby o málo mladší pochází *reliéf z *Mari, zobrazující dva lučištníky v akci, kryjící se za velkým *štítem ze svazků *rákosu. Vzhledem k tomu, že svými *šípky míří vysoko nahoru nad své hlavy, byla tato památka patrně správně interpretována jako ikonografický doklad útoku na *hradby neznámé *pevnosti. Řadu podobných operací osvětlují další obrazové a zejména písemné prameny 3. a 2. tisíciletí př. n. l. z naší oblasti. Dozvídáme se tak, že těžké obléhací stroje byly bezpochyby v *Mezopotámii známy nejpozději od 18. století př. n. l. Roku 1763 př. n. l. užily při šestiměsíčním dobývání *Larsy, která se bránila všemi prostředky, jednotky babylonského *krále *Chammurapiho i beranidel a obléhacích věží, umožňujících přilehnout

těsně k hradbám pevnosti a ztečí na ně proniknout. Uchýlily se rovněž k vršení obléhacích ramp. Řada syropalestinských městských obcí vykazuje již od konce 3. tisíciletí př. n. l. velmi mohutná opevnění, i desítky metrů silná, se zešíkmeným vnějším lícem s hladkým povrchem (tzv. *glacis*). Takové *fortifikace byly zjevně budovány s úmyslem nejen zpomalit pohyb útočící pěchoty tak, aby se stala snadným terčem pro střelce na hradbách, ale i znemožnit nepříteli užití těžkých válečných strojů k jejich destrukci. Vraždnost obléhacích bojů, náležejících k nejriskantnějším a nejztrátovějším vojenským operacím, dokládá výmluvně unikátní pramen egyptský. V jedné ze skalních hrodek na *lokalitě Der el-Baháří tam byl nalezen hromadný pohřeb 50–60 dospělých mužů, z nichž většina zemřela na těžká poranění *hlavy a horních částí *trupu. Mrtvoly byly původně mumifikovány a zachované útržky obinadel nesly nápisy královské *správy. *Nález byl patrně správně interpretován jako „pohřeb s vojenskými poctami“, jehož se dostalo vojákům padlým při dobývání nepřátelské pevnosti v jedné z rozhodujících bitev počátku 2. tisíciletí př. n. l.

Velmi kvalifikovaně prováděly pak obléhací operace jednotky armády asyrské v 1. tisíciletí př. n. l. Jejich velitelé měli již k dispozici nejen zákopníky pro hloubení podkopu a obléhací věže, ale rovněž těžká kolová beranidla opatřená krytem proti lehkým střelám, užívaná k napadání bran a slabých míst nepřátelských pevností. Kromě toho zobrazují asyrské reliéfy použití kolových dopravních prostředků, rovněž krytých proti účinku lehkých střel, s jejichž pomocí překonávala zjevně pěchota nebezpečná pásma nepřátelského ostřelování a postupovala na místa, odkud mohla na nepřátelské síly přímo zaútočit (průlomy v hradbách). Skutečně inženýrský způsob vedení *války dokládají výsledky archeologického výzkumu obléhání palestinské *Lakíše asyrskou armádou pod velením *Sinacheribovým (704–681 př. n. l.). Zde zbudovaly asyrské ženijní jednotky proti jedné z lakíšských bran mohutnou nájezdovou rampu, po níž se k hradbě mohly přiblížit jak obléhací stroje, tak vojenské jednotky. Obránci *města čelili této formě útoku zbudováním stejné, avšak vyšší rampy zevnitř města, čímž došlo k zúžení bojiště na místo styku obou ramp. Následné zrušení města a nálezy hromadných pohřbů stovek nebožtíků, jakož i reliéfy zdobící Sinacheribův palác v *Ninive, dokládají chmurně a výmluvně, kdo v tomto vražedném střetu zvítězil. Katapulty a balisty pro přímé ostřelování těžkými střelami a mohutné obléhací praky, vrhající do nepřátelské pevnosti střely metané horní skupinou úhlů, byly zavedeny až v době *helénistické.

Prameno víme bohužel o bojích v lehkých a přechodných formách zejména taktických opevnění. Jeden z vzácně zachovaných dokladů nám poskytuje popis bitvy u *Kádeše mezi egyptským a chetitským vojskem. Z toho vyplývá, že *Chetitě tehdy ztratili výsledek bitvy mimo jiné i proto, že po rozdrčení Réovy egyptské „divize“, přistižené při brodění řeky Orontu, se vojáci chetitské útočné vozby na místo pokračování v bojové akci vrhli na bohatou a nechráněnou kořist v egyptském táboře. Toho využili egyptští *žoldníci z amorejských pobřežních měst, kteří plenící Chetity zmasakrovali nebo zahnali zpět do Orontu. Archeologické doklady v tomto směru mlčí, pouze z *ikonografických a písemných materiálů vyplývá, že například asyrská armáda budovala při svých pochodech polní tábory ustáleného půdorysu a rozvržení, asi podobné táborům vojska římského, využitelné nejspíše též jako lehká bojová opevnění. (Petr Charvát)

obliquus, -a, -um, kosý, šikmý (v *anatomii například jeden z břišních svalů – **musculus obliquus abdominis externus*). (Ladislava Horáčková)

obliterare (z latiny: *oblinere*, „napěchovat“) [anatomie]:

1. uzavření, ucpání, úplná ztráta průchodnosti;
2. srůst, například lebečních švů. (Ladislava Horáčková)

oblongatus, -a, -um, prodloužený (v *anatomii například prodloužená mícha **medulla oblongata*). (Ladislava Horáčková)

oblouk aorty, **arcus aortae*.

oblouk, jařmový, **arcus zygomaticus*.

oblouk, reflexní, nervové spojení, jehož prostřednictvím jsou uskutečňovány *reflexy. Skládá se z *receptoru, z dostředivých (aferentních, sensorických) *neuronů, centra reflexu (uloženého v šedé *hmotě v *centrální nervové soustavě), z odstředivých (eferentních, motorických) *neuronů a z *efektoru. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

oblouk, triumfální (též vítězný oblouk):

1. ve starém *Římě *památník budovaný na oslavu vítězství ve *válce (popřípadě jako připomínka významného činu) v podobě zdi s průchodem, později ve formě *bran s lichým počtem průchodů (bohatě členěné a zdobené *reliéfy a *plastikami – v Římě například Titův a Konstantinův); byly budovány od konce římské *republiky a zejména v období římského *císařství. Později byl stavěn zejména v době *klasicismu (Vítězný oblouk v Paříži);

2. v církevní architektuře oblouk oddělující *kněžiště od hlavní lodi nebo od křížení. (František Čapka)

oblouk, vítězný, *oblouk, triumfální.

oblouky, zubní, *arcus dentalis.

oblouky, žaberní, *arcus branchiales.

oblý vaz děložní, *ligamentum teres uteri.

obočí, *supercilia.

obočí, Rudá (Čch' mej), povstalecké *hnutí v Číně, které smetlo dynastii *Sin. (Josef Kolmaš)

Obodrité:

1. západoslovanské populace *Polabských Slovanů, které se usadily v průběhu 6. století mezi pobřežím Baltského moře a dolním tokem Labe. Zpočátku se Obodrité rychle rozvíjeli a vytvořili velký *kmenový svaz se střediskem na *hradě Mechlíně (Mechlin, *kníže Gotšalk). Od počátku 12. století však byli germanizováni okolními německými knížectvími, takže jako zcela izolovaná nejzápadnější etnická skupina *Slovanů již na konci *středověku zanikli;

2. stejnojmenný středověký *slovanský kmen, žijící v 6.–9. století v povodí dolní Tisy. Není dosud prokázáno, zda šlo o jiný kmen Slovanů, anebo část původních Obodritů, kteří odešli ze své pravlasti na jih. Tito tzv. dunajští Obodrité byli na počátku 9. století začleněni do první *Bulharské říše, kde se smísili s ostatními slovanskými a *bulharskými etniky. (Lukáš Šín)

obolos (též obolus) (z řečtiny: *obolós*, plurál *oboloi*, „athénský peníz o váze 0,73 g stříbra“; latinsky: *obolus*), drobná řecká starověká *mince v hodnotě 1/6 drachmy. Obolos se zpravidla dával mrtvým, aby sloužil jako odměna *Charónovi, mytologickému převozníku do *podsvětí. (Jaroslav Malina)

obolos mrtvých, drobná *mince (*obolos) uložená do *hrobu z rituálních důvodů; *zvyk se vyvinul v Řecku a v Itálii od 6. století př. n. l. a souvisel s antickou bájí o Charónovi, kterému bylo třeba zaplatit za převoz přes řeku mrtvých. (František Čapka)

obolus, *obolos.

oboustrannost, *bilokalita.

obrácený skus, *skus, obrácený.

obranná zlomenina, *zlomenina, obranná.

obrat, konstantinovský, období v dějinách *křesťanské církve a *teologie, v němž probíhala přeměna *křesťanství z *náboženství trpěného v náboženství s ostatními rovnoprávné (*Edikt milánský císaře *Konstantina Velikého) a posléze v náboženství státní a výlučné, charakteristické spojením křesťanství se *státem a jeho proměnou v oficiální *ideologii. Za konec konstantinovského obratu jsou považovány závěry druhého vatikánského *koncilu. (Jaroslav Malina)

obrat, kopernikovský, označení zásadní změny náhledu na *svět, jakou vyvolal *Koperníkův objev *heliocentrismu. Poté se úsloví kopernikovský obrat rozšířilo jako označení pro ty myšlenkové *konstrukce, *objevy nebo *vynálezy, které se dějí změnou

přístupu – zásadním obrácením výchozích předpokladů, myšlenek či teorií, které nezdědka vedou k popření starého a nastolení nového *paradigmatu.

Avšak zpočátku byl i Koperníkův kopernikovský obrat považován za absurdní. Nejen lidmi konzervativními a zaslepenými, ale též mnohými, které ještě dnes hodnotíme v jiných oblastech jako pokrokové a osvícené. Například církevní reformátor a vzdělanec Martin *Luther o Koperníkovi a jeho objevu prohlásil: „Padla též zmínka o novém astrologovi, který chce dokázat, že se *Země pohybuje a obíhá v kruhu, nikoli však Nebesa, *Slunce a *Měsíc. Ale tak to nyní chodí: kdo chce být moudrý, musí si vymyslet něco svého. A nejlepší musí být to, co dělá právě on! Ten hlupák chce snad vyvrátit celé umění naší astronomie!“ Luther v tomto případě uvažoval špatně. Jeho argument „je to podobné, jako by někdo seděl na jedoucím voze nebo na pohybuující se lodi a myslel si, že sedí nehybně a je v klidu a že země a stromy jdou a pohybují se“, vystihl právě opačný případ, než Martin Luther zamýšlel. Vypovídá totiž spíš pro Koperníkovu teorii. Navíc též dobře naznačuje, proč byla *geocentrická teorie člověku bližší a proč dříve nepřinášela žádné rozpory. Lutherova replika vystihuje pouze určitou relativnost – proto podobné přirovnání užil mnohem později Albert *Einstein při názorném vysvětlování své *teorie relativity, která je vlastně také kopernikovským obratem.

Je zajímavé, že se tenkrát snažil Koperníka podpořit kardinál Mikuláš ze Schönbergu z kruhů poměrně blízkých samému *papeži. Zatímco ani mnozí vynikající astronomové, například Tycho *Brahe, Koperníkovu teorii nepřijali, Schönberg Koperníkovi v listopadu 1536 napsal: „Proto, veleučený muži, nebude-li Ti proti mysli, prosím Tě a žádám velmi snažně, abys celý tento svůj objev sdělil všem milovníkům vědy a abys mi co nejspěšněji zaslal svoje spisy a bádání o uspořádání a stavbě světa, zároveň s tabulkami a se vším, co k tomu přináleží (...).“ Proto také Koperník připsal své dílo papeži Pavlu III. a v úvodu Schönberga vděčně vzpomněl. Tyto dva příklady doplněné o vztah církevních kruhů k dílu Galilea *Galileiho zároveň dobře ilustrují složitost a rozporuplnost oné doby v přístupu k nové přírodovědě, která tak výrazně poznamenala takřka všechny aspekty dalšího vývoje evropské a *euroamerické civilizace.

V průběhu historie se vyskytla také velká spousta kopernikovských obrátů, které vedly k naprostým nesmyslům. Též v kosmografii. Začali s tím v antice, pokračovali Anastasius Kirchner (1678), John Cleves Symmes (1818), Cyrus Reed Teed (1870), Karl Neupert (1924) a další. Ti všichni tvrdili, že zeměkoule je dutá a my žijeme v ní, nikoli na ní. Jsme jako mouchy, které se pohybují po vnitřní straně lustru. Přijímat vše nové je tedy stejně bezhlavé jako vše nové šmahem odsuzovat. Hledání pravdy nutně provázejí omyly. Přiznání, že jsme omylní a chybuje, je podstatnou součástí lidského sebeuvědomění. V jistém smyslu člověk počal být člověkem ve chvíli, kdy začal s omyly počítat, kdy do svého poznání a konání zahrnul též pochybnost. (Jaroslav Malina)

obratel, *vertebra.

obratel, bederní, *vertebra lumbalis.

obratel, hrudní, *vertebra thoracica.

obratel, krční, *vertebra cervicalis.

obratel, křížový, *vertebra sacralis.

obraz, vizuální reprodukované zobrazení určité jevové skutečnosti. (Jaroslav Malina)

obraz, mariánský milostný (*imago gratiosa*), obraz nebo socha slynoucí nekonečnou *milostí Boží prostřednictvím Panny Marie. (Michaela Králíková)

obraz, zázračný (*imago miraculosa*), obraz nebo socha slynoucí zázraky, které Panna Marie uskutečňuje z vůle Boží prostřednictvím obrazu či sochy. (Michaela Králíková)

obrazivost, *fantazie, *imaginace.

obrázkové písmo, *písmo, obrázkové.

obrazoborectví, *ikonoklasmus.

obrazotvornost, *fantazie, *imaginace.

obročí (prebenda), zdroj důchodů leníka v systému *lenního práva; v *kanonickém právu právníká podstata skládající se z *úřadu a s ním spojeného majetku a důchodů. Držitel několika úřadů (případně *farností), z nichž pobíral zisk (ale ani jeden z nich vlastně řádně nevykonával), býval označován jako „mnohoobročník“ – proti tomu vystupovali reformátorští kazatelé (například Jan *Hus [asi 1371–1415]). Přeneseně příjem nepodložený prací. (František Čapka, Jaroslav Malina)

obřad, soubor činností, které probíhají v předem stanovené posloupnosti za účelem orientovat magické nebo božské síly požadovaným směrem nebo k dosažení určitého cíle; sémanticky odpovídá pojmům *rituál, *ritus, ceremonie. Obvykle se obřad chápe jako náboženská nebo magická aktivita. V případě, že jde o náboženskou aktivitu, je předepsán liturgicky, jde-li o magické činnosti, vztahují se k *mytologii. Termín obřad v přeneseném smyslu může označovat jakoukoli činnost, jež má slavnostní ráz nebo probíhá vždy shodným způsobem. Z antropologického hlediska se obřadem rozumí velká část činností prehistorických kultur a *přírodních národů v širokém rozpětí od magických *aktů až po hru.

Obřad lze rozdělit podle sociální účasti do tří specifických skupin: 1. Obřady prováděné *šamany, *kouzelníky či zvláštními *společnostmi, kde hlavním a rozhodujícím účastníkem je léčitel či skupina léčitelů, jejichž úkolem je pomocí magických nebo psychologických zásahů léčit jedince nebo kolektiv. 2. Kolektivní obřady, které provádějí zvláštní, společnosti stanovené skupiny, pověřené řešit určité krizové situace ve společnosti (tajné společnosti nebo *sekty, například *kimpasi* *Bakongů či *poro a humui* *Mendů v Africe, které jsou pověřeny zažehnat svými obřady četná úmrtí, neplodnost žen nebo neúrodu). 3. Skupinové obřady, jichž se může nebo musí zúčastnit každý člen dané society; tyto obřady jsou nejčetnější a patří mezi ně cyklicky se opakující obřady, většinou spojené s technicko-ekonomickou činností, především ale *iniciační obřady a *pohřební obřady.

Celý systém obřadů spočívá ve víře, že člověk může zasáhnout do přírodního *determinismu a doplnit nebo změnit jeho běh, mají tedy pro společnost především psychologický význam. Obsah obřadů je dán *magií a *náboženstvím. Obě tyto složky duchovní činnosti lidí se prolínají, jak upozorňoval Claude *Lévi-Strauss. Jestliže se obřad opírá o praktické činnosti (slova, gesta, manipulace s předměty atd.), které jsou známé z každodenní praxe, pak je obsah obřadů vždy určen mytologií: vztah mezi obřadem a *mýtem je kombinací životní zkušenosti, uložené v obřadech, a myšlením lidí, zakódovaným v mytickém poselství.

Základním úkolem obřadů v každé společnosti je řešit rozpory a *konflikty, které vznikají nebo mohou vzniknout mezi *přírodou a *společností a uvnitř společnosti samé, a to tak, že celý konflikt se imituje v určité modelové situaci. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

obřad, definiční (anglicky: *definitional ceremony*), termín označující reflexivní *akty jak jednotlivců (*rituály roz-vzpomínání), tak skupin (*drama, sociokulturní), v nichž dochází k vědomému vyhledávání a symbolické reprezentaci základních bodů osobní, respektive sdílené skupinové *identity. Jednotlivci, respektive skupiny prostřednictvím těchto aktů doslova vytváří sami sebe. Termín definovala a do *antropologie zavedla americká badatelka Barbara *Myerhoffová. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

obřad, iniciační (z latiny: *inīitium*, „počátek, původ“), *obřad „zasvěcení“ jedince u příležitosti jeho uvádění do nového společenského postavení či nové role. Z antropologického hlediska se řadí mezi *obřady přechodu, protože odděluje dvě životní období a připravuje člověka na novou životní úlohu nebo ho začleňuje do jiné sociální skupiny, než do které dosud patřil. V mnoha případech platí obojí.

Iniciace je prováděna *společností, společenskou skupinou (například náboženskou sektou) v okamžiku způsobilosti příslušné osoby stát se jejím právoplatným členem. Snad všechny společnosti oslavují přechod z dětského věku do světa dospělých. Pro iniciační obřad

chlapců se obvykle stanoví věk 13–15 let, u některých etnik později; v poslední době, kdy iniciační obřady ztrácejí své původní sociální poslání, se však, například u některých afrických societ, věk iniciovaných snižuje. U dívek nastává tento okamžik většinou po první *menstruaci. Hlavním posláním iniciačního obřadu je uvedení mladých lidí do společenského *kolektivu. Teprve iniciovaný jedinec se stává právoplatným členem sociální skupiny, má právo se ženit či vdávat, disponovat majetkem, může nebo musí změnit bydliště (u některých etnik v Asii a v Americe se iniciovaní mladíci stěhují od matky do společných domů mužů, v Africe se někde chlapci stěhují ke svým strýcům z matčiny strany). U mnoha afrických etnik se při přechodu z jedné generační skupiny do druhé vytvářejí zvláštní skupiny, nazývané věková třída, jejichž vliv na sociální strukturu společnosti je přinejmenším srovnatelný se vztahy *příbuzenství. Členové jedné věkové třídy se stávají pokrevními bratry, obvykle spolu až do *sňatku žijí, vytvářejí své vlastní politické a vojenské organizace (například afričtí *Masajové).

Zvláštním případem jsou iniciační obřady uvádějící vybrané jedince do skupin se specifickým posláním, například tajné společnosti v Africe, medicínské společnosti v Americe, šamanské iniciační obřady v Asii, po nichž mohou jedinci prokazovat svou zralost vedením příslušných obřadů, *kouzelníci, profesionální *kasty atd.

Iniciační obřady se většinou dělí na několik *aktů, mnohdy od sebe časově oddělených: 1. Období zkoušek nebo výuky, kdy jsou novicové vystaveni různým životním zkouškám a útrapám, musí žít odděleně od kolektivu, o samotě nebo pouze mezi sebou a kdy je iniciující seznamují s tajnostmi světa dospělých, ať již jde o znalosti praktické nebo o znalosti obřadů a *mýtů. 2. Fyzická operace na těle iniciovaného: nejznámější operací je *obřízka, která se praktikuje s několika výjimkami v celé *nativní Africe a v některých částech nativní tropické Asie a Austrálie; u dívek je obměnou obřízky *sexuální mutilace (vyříznutí *klitorisu); v *Oceánii některá etnika vytloukají iniciovaným *řezáky, často se používá *skarifikace (naříznutí nebo seškrabání pokožky) a *tetování; viz též *modifikace/adjustace, genitální. 3. Celospolečenská slavnost uspořádaná na přivítání nově iniciovaných. Doba trvání iniciace je rozdílná – může trvat několik dní (například u afrických *Pygmejů), ale také několik let (například u afrických *Bakongů).

Počet vlastních obřadů se v jednotlivých kulturách rovněž velice mění, stejně jako neexistuje obecně platný předpis na období zkoušek a provádění operací. Pro většinu národů však platí, že každý iniciovaný spolu s novým sociálním postavením obvykle dostává nové *jméno a je povinen přizpůsobit své osobní i sociální chování novému postavení.

Rezistence iniciačních obřadů je obdivuhodná, ve zkrácené nebo zkarikované podobě se dochovaly až do dnešní doby (obřízka u *židů a *muslimů, *křest a biřmování u *křesťanů, přijímání členů do politických stran). (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

obřad, pohřební, *obřad patřící mezi *obřady přechodu i odloučení, který se koná u příležitosti úmrtí; zahrnuje vše, co se děje od okamžiku *smrti až po konečné *uložení pozůstatků zemřelého na vyhlédnutém, případně i připraveném místě. Patří k tomu zpravidla uložení, umytí, oblečení, smutek pozůstalých, tanec, *hudba, zpěv, gestikulace, *mimika, zvláštní *oděv, vystavení zemřelého, přenesení na připravené místo, uložení na hranici, zapálení hranice, pohřbení spálených pozůstatků nebo nespáleného těla, péče o *pohřebiště a rituální (někdy se opakující) hostina.

Při pohřebním obřadu hrají roli tři faktory: 1. náboženské představy provázející průběh pohřbu; 2. dále představy o tom, kde se má zemřelý po smrti nacházet (zde jsou zahrnuty ohledy na zemřelého a jeho přání); 3. konečně i místo zemřelého v *rodině nebo *společnosti, protože *pohřeb je často demonstrací bohatství a společenského postavení pozůstalých, případně jen projevem *konkurence mezi osobami, rodinami, rody nebo *družinami v době, kdy zápolily o postavení v *hierarchii společnosti.

Zvláště „pohanské“ náboženské představy jsou jen s obtížemi rekonstruovatelné na základě zpráv autorů, kteří je chápali jen částečně a navíc prizmatem vlastní kultury. *Pohřební rituál nemusel vždy prezentovat skutečnost, mohl odrážet *ideál nebo i očekávání. Pohřební *zvyky jsou tedy jakýmsi filtrem, bez jehož znalosti není výsledek (to je pohřeb) v úplnosti interpretovatelný. Neměli bychom též zapomínat na psychologický faktor vyrovnání se se ztrátou blízké osoby.

Srovnávací antropologický výzkum ukázal, že ve všech dobách a kulturách panuje ambivalentní vztah k smrti: na jedné straně snaha o spojení se zemřelými, na druhé straně strach a obrana před nimi. Zkoumání se zaměřuje na symbolický význam *pohřebního ritu pro pozůstalé. Symbolický význam potvrzující společenský *status nejen zemřelého, ale především *sociální vrstvy, k níž patřil, se projevil i v dobách „vymknutých z kloubů“, kdy deklasované živly vybíjely nenávist právě na *hrobech příslušníků vyšších *společenských vrstev. Tak tomu bylo při vypuknutí husitské *revoluce (*husitství), kdy byly vypleněny královské hroby na Zbraslavi, nejinak roku 1611 při vpádu pasovských, kdy pražská lůza vyvlekla z *hrobky mrtvolu Ferdinanda z Donína, kterou okradla – spolu s *prstny byly odřezány i prsty. Podobně (i když zaštitěna úřední mocí) se projevila ničivá síla davu při likvidaci královského pohřebiště v Saint-Denis u Paříže za *Velké francouzské revoluce v říjnu 1793. Upevnění státní moci po *restauraci bylo zase demonstrováno obnovením jejích symbolů, k nimž patřila i dynastická pohřebiště; stalo se tak po nástupu *krále Ludvíka XVIII., který roku 1816 v Saint-Denis obnovil královské hroby.

Při zkoumání pohřebního ritu jde tedy v konečném horizontu nikoli jen o poznání kosterních pozůstatků výbavy hrobů, ale zejména o poznání života lidí. Aby se to aspoň částečně podařilo, je třeba kosterní pozůstatky i trosky výbavy důkladně znát, protože jen tak mohou být *interpretace postaveny na pevné pramenné základně. Způsob zacházení s lidskými pozůstatky je širší než jen *pohřební ritus spojený s obřady.

Základními formami pohřebního ritu jsou kostrový ritus (což je termín nepřesný, neboť ve většině případů se jednalo o pohřeb těla) a žárový ritus (*kremace). Pozůstatky člověka mohou být pohřbeny vcelku i částečně: do země, do vody, na vzduchu, do močálu, také do těl živých zvířat nebo lidí. Do země mohou být uloženy prostě, v komoře, rakvi, *sarkofágu, *hrobce nebo v *popelnici (urně). Mohou být uloženy pod úrovní terénu, na povrchu nebo v mohylovém násypu. Známo je i vícestupňové pohřbívání spojené s přemísťováním. Lidské pozůstatky mohou být také deponovány na různých místech bez pohřebního rituálu.

Hrob můžeme chápat jako zhmotnění rituálu čitelné archeologickými metodami, přičemž problémem je interpretace. Musíme si uvědomit, že cesta zemřelého do světa mrtvých je přechodovým rituálem a z tohoto hlediska je možno některé *milodary chápat jako výbavu na cestu, nikoli jako výbavu pro pobyt na onom světě.

Vedle přechodových rituálů hrají v pohřebním ritu svou roli i odlučovací rituály, k nimž patří například omývání těla, vynesení a přenášení nebožtíka, zničení některých předmětů nebo i usmrcení zvířat, případně i lidí. Odlučovací rituály se projevují v hrobové *jámě, rakvi, *mohyle i v ohrazení hrobového okrsku.

S pohřebním ritem dále souvisí rituál upravující vztah k záhrobí a rituál *reciprocity. Předměty nacházející se v hrobech lze rozdělit na dokladové (součásti oděvu, ozdoby těla) a milodary. Mezi milodary patří nádoby, někdy obsahující potraviny, zvířecí *kosti, ale i některé nářadí jako *srpy a také *zbraně. Hrobový *inventář lze rozdělit i na předměty které byly v držení zemřelého (oděv a předměty určující jeho společenský status), předměty obětované a přidávané zemřelému pozůstalými a předměty kultovního charakteru (*mince, lampičky, nádoby, magické *symboly). *Hrobová výbava tvoří *uzavřený nálezový celek, který v záměrném výběru odráží část reality.

Archeologický a antropologický výzkum a vůbec zacházení s lidskými pozůstatky jsou vázány etickým *kodexem Mezinárodní rady muzeí (ICOM – International Council of

Museums). Specifikem pohřebních obřadů je řešení odchodu ze života, ze světa, tedy rozporu, který na základě přírodní události, jakou je smrt, vzniká mezi *společností a *přírodou. Zemře-li člověk, necítí se „poškozena“ pouze skupina jeho nejbližších, ale celá společnost. Proto je úmrtí člověka u většiny etnik a zvláště u *přírodních národů popudem k celospolečenským slavnostem, jejichž součástí jsou pohřební obřady. Pohřeb zesnulého se obvykle odehrává ve dvou etapách. V první je mrtvý „zlikvidován“ fyzicky (*smrt a pohřeb). Fyzickým zničením ostatků však zpravidla pohřební obřady nekončí, mnohdy až po značném období se koná nový obřad, kterým je smrt dovršena, mrtvý opustí svět živých a přemístí se do světa mrtvých. Teprve potom splnil pohřební obřad svou hlavní funkci a může následovat slavnost, která nezřídka trvá několik dní.

Pohřební obřad představuje u mnoha *etnik, *kultur a *civilizací základní obřad *kultu předků, náboženské víry známé především ze *zemí *Dálného východu (Čína, Japonsko, Korea ad.) a Afriky, ale i z mnoha dalších kultur celého světa.

Pohřební obřad přetrvává po tisíciletí jako jediný obecně rozšířený obřad platný pro celé lidstvo od *paleolitu až po současnost: viz *rituály smrti, *smrt, *smrt a pohřeb, *smrt a pohřeb – antické civilizace, *smrt a pohřeb – civilizace předkolumbovské Ameriky, *smrt a pohřeb – civilizace „přírodních“ národů, *smrt a pohřeb – civilizace starověkého Egypta, *smrt a pohřeb – *civilizace starověkého Předního východu, *smrt a pohřeb – čínská civilizace, *smrt a pohřeb – delikventi, *smrt a pohřeb – etruská civilizace, *smrt a pohřeb – euroamerická civilizace, *smrt a pohřeb – indická civilizace, *smrt a pohřeb – islámská civilizace, *smrt a pohřeb – japonská civilizace, *smrt a pohřeb – korejská civilizace, *smrt a pohřeb – křesťanská civilizace, *smrt a pohřeb – prehistorie, *smrt a pohřeb – revenanti a vampýři, *smrt a pohřeb – řecká civilizace, *smrt a pohřeb – římská civilizace, *smrt a pohřeb – tibetská civilizace, *smrt a pohřeb – za epidemií, *smrt a pohřeb – za války, *smrt a pohřeb – židovská civilizace. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

obřad, smuteční, *rituál, kterým se pozůstalí vyrovnávají se smrtí blízké osoby. (Josef Unger)

obřad, zádušní, *rituál zaměřený na zemřelého či na zemřelé a jeho/jejich přechod do jiného způsobu existence. (Josef Unger)

obřady přechodu (též přechodové rituály; anglicky: *rite of passage*, francouzsky: *rite de passage*), typ *rituálu, při němž dochází ke změně sociálního stavu účastníka – z dívek se stávají ženy, z chlapců muži, ze studentů absolventi, z partnerských dvojic manželské páry, z branců vojáci a podobně. Teorii obřadů přechodu rozpracoval francouzský etnolog, folklorista, religionista a kulturní antropolog Arnold *van Gennep (1873–1957) v díle *Les Rites de passage: Étude systématique des rites* (1909, česky: *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*, 1997). Tato práce zahájila období systematických výzkumů univerzálních struktur iniciačních obřadů v *preliterárních společnostech. Podle Arnolda van Gennepa prostřednictvím přechodových rituálů lidé dosahují nové sociální pozice ve struktuře společnosti. Přestože tyto obřady (*křest, *svatba, *pohřeb aj.) často vystupují jako součást *sakračních aktivit, plní současně světskou funkci. Umělým vytvářením dramatických stavů a situací pomáhají překonat účastníkům obřadu nejistotu, desintegraci a napětí související se vstupem do nového životního období.

Arnold van Gennep byl přesvědčen, že většina přechodových rituálů zahrnuje tři samostatné na sebe navazující etapy, při nichž jsou účastníci obřadu nejdříve odděleni od stávajícího statusu (*séparation*), poté určitou dobu setrvávají na pomezí (*marge*), aby nakonec byli přijati (*agrégation*) zpět do společnosti jako nositelé nového sociálního statusu. Teorie, že pod kulturní rozmanitostí obřadů různých společností existuje univerzální schéma – typová sekvence přechodových rituálů –, vzbudila zájem jak francouzských etnologů, tak anglosaských sociálních a kulturních antropologů. Na dílo Arnolda van Gennepa programově navázal například britský antropolog Victor Witter *Turner (1920–1983), který se zabýval

výzkumem fáze pomezí a v rámci *symbolické antropologie ji originálním způsobem dále rozpracoval do podoby teorie *liminality (z latiny: *līmen*, „práh; vchod; příbytek, dům“). Výsledky výzkumu shrnul v díle *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Průběh rituálu: Struktura a antistruktura, 1969). Období liminality považoval Turner za významné nejen pro rituál, ale také pro běžný život společnosti. Podle jeho názoru lidé, kteří se nacházejí ve stavu liminality, unikají klasifikační síti, která za běžných podmínek vymezuje jejich sociální status. Proto prahovost symbolicky připodobňoval k *smrti, návratu do matčina lůna, zneviditelnění, temnotě, bisexualitě, divokosti, zatmění *slunce či *měsíce. Turner v této souvislosti formuloval teorii, podle níž existují dvě modalities sociální zkušenosti – struktura, která charakterizuje společnost jako diferenciovaný a často hierarchický systém, a komunita (*communitas*), pro niž je typická nestrukturovaná a relativně nediferenciovaná jednota vzájemně si rovných jednotlivců.

Ve strukturované společnosti se lidé odlišují sociálními statusy a rolemi a jsou zařazeni do ekonomických, politických a právních systémů. V nestrukturovaných *communitas* podle Turnera převládají atributy liminality – jednotlivci jsou odděleni od normálních sociálních statusů a jejich vzájemné vztahy jsou založeny na sociální rovnosti. Turner je přesvědčen, že se stavem liminality se můžeme setkat nejen v rituálech, ale také v *subkulturách a *kontrakulturách lidí stojících na okraji společnosti. V moderní společnosti reprezentovali hodnoty permanentní liminality například „beatnici“ nebo „hippies“. Příslušníci nestrukturovaných *communitas* již svou pouhou existencí bojují proti strukturované společnosti a jejímu rozvrstvení. Současně ji ale akceptují tím, že znají své místo ve společnosti. (Martin Soukup, Václav Soukup)

Obříství u Mělníka, lokalita, která v roce 1949 poskytla nález čtyř *hrobů s kostrami dětí ve věku 2–8 let ve skrčené poloze na pravém boku v malých jamách zahloubených do navátého písku. Při absenci *milodarů byla na podkladě *stratigrafie vyslovena domněnka o jejich mezolitickém stáří: byly by to první hroby a lidské kosterní pozůstatky tohoto období u nás. Vzhledem k výskytu *neolitu i mladších pravěkých *kultur v tomtéž prostoru však určení stáří zůstává sporným. Přesnou analogií nálezů i situace je dětský hrob nalezený pod Mělníkem v roce 1970. (Karel Sklenář)

obřízka (egyptsky: *sebi*, hebrejsky: *mula*, řecky: *peritomé*, latinsky: *circumcisio*), též *cirkumcize, operativní odstranění či modelace částí *genitálií, jak mužských v případě *mužské obřízky (například odstranění předkožky), tak ženských v případě *ženské obřízky. Operativní odstranění předkožky bylo součástí *rituálních, ale mnohde patrně i hygienických opatření, neboť v teplých oblastech při nedostatečné *hygieně působilo *smegma (maz) těžké záněty předkožkového vaku (tzv. balanitidu). Vyskytuje se nejen v kulturách s judeokřesťanskou a islámskou tradicí, ale také mezi *Austrálci, sporadicky v subsaharské Africe i jinde.

Původ obřízky sahá zřejmě do pravěkých dob a *primárně patrně souvisí s obřady dospělosti. Konala se proto až v době pohlavního dospívání: patrně měla posílit či pojistit *plodnost, takže její pohnutkou byly motivy náboženské, kdežto výhody hygienické měly asi až druhotný význam. Ve *starověku obřízku praktikovali *Amónci, Edómci a *Moábci aj. Obřízku znali také staří *Egyptané, neboť na jednom z *reliéfů pocházejícího z *mastaby Anchmahora z 6. dynastie (kolem 2300–2150 př. n. l.) v *Sakkáre se dochovalo vyobrazení tohoto chirurgického zásahu u mladého chlapce. Obřízku je možno považovat za starou tradici, protože byla nalezena již na přirozeně vysušených mumiích předdynastické doby z Nubie. Dále ji lze prokázat u čtyř královských *mumií (Amenhotep II., Thutmose IV., Ramesse IV., Ramesse V.) a ve dvou chrámových scénách v období 14.–10. století př. n. l. (Amonův chrám v Luxoru, chrám Chonsua-Dítěte v Karnaku), textově v 8. století př. n. l. (u jednoho dolnoegyptského vládce a na nubijském královském dvoře). Důvody obřízky nejsou nikde uvedeny. *Hérodotos a Strabón však zmiňují mužskou obřízku jako jev, který je v

Egyptě častý. Autoři z 2.–6. století n.l. (Sóranos z Efesu, sv. Ambrož, Aetius z Amidy) poprvé popisují i ženskou obřízku. Mužská a ženská obřízka, která se v Egyptě praktikuje dodnes, je *křesťany i *muslimy neutrálně označována jako „dávný zvyk“. Dokládá to také používání archaického nástroje (zakřivený pazourkový nůž, stejný typ, jako se používal k rituálnímu řezu při *mumifikaci) a staroegyptské označení pohlavního údu bez předkožky (*henen*), pro předkožku název *tem*. Teprve z Nové říše, kdy se do Egypta dostalo mnoho neobřezaných *cizinců, pochází název pro neobřezaný penis *kerenet*.

Obřízka byla prováděna zřejmě z nábožensko-rituálních důvodů, starověký historik a cestovatel *Hérodotos ji však považoval za součást hygienických opatření. Poměrně značné rozšíření obřízky potvrzují nejen literární a *ikonografické prameny, ale i těla balzamovaných mužů. Na rozdíl od kulturního a náboženského prostředí *Židů však ve starém Egyptě nebyli obřezáváni *novorozenci, nýbrž chlapi až po desátém roce věku (nejčastěji v období *puberty, zřejmě jako součást iniciačního ritu). Obřízka také nebyla v Egyptě nikdy oficiálně předepsána, i když v době římské nadvlády v Egyptě (30 př. n. l.–365 n. l.) směli kněžské funkce vykonávat pouze obřezaní muži. Řecký zeměpisec Strabón, který navštívil Egypt v roce 25 př. n. l., napsal, že Egyptané provádějí obřízku nejen u mužů, ale i u žen (zřejmě šlo o *excizi *klitorisu a *labia minora pudendi – *klitoridektomii, dodnes součást iniciačních obřadů u některých nižších *společenských vrstev v Egyptě a Súdánu, kterou v přísném utajení provádějí výhradně ženy).

Zvláštní význam měla obřízka pro *Izraelce, protože byla znamením smlouvy Izraele s *Hospodinem (Gn 17,10), zatímco ve starověké *Mezopotámii, tedy u *Asyřanů a *Babyloňanů, se obřízka nevyskytovala. Rovněž mezi nešemitskými přistěhovalci do Palestiny nebyla zavedena, proto je Izraelci nazývali potupným přízviskem „neobřezanci“. Izraelci obřízku přehodnotili, a to předně tím, že byli a v *židovství dodnes jsou obřezáváni novorozenci; byla tak přerušena souvislost obřízky s *iniciací a plodností a obřízka byla vykládána jako znamení smlouvy s Hospodinem. Odříznutá *předkožka se stala symbolem všeho zlého, co má být při vstupu do smlouvy s *Bohem odloženo, stala se *aktem rituálního očištění, který je předpokladem účasti na kultu, jmenovitě na hodů velikonočního beránka (Ex 12,48). Starozákonní proroci obřízku dále spiritualizují a mluví o „neobřezaných uších“ (Jr 6,10), „neobřezaném srdci“ (Lv 26,41; Jr 9,25; Ez 44,7, podobně v Novém zákoně i Sk 7,51). Na toto pojetí navazuje v *Novém zákoně *apoštol *Pavel, pro kterého je pravou obřízkou právě vnitřní „obřízka“ čili očištění srdce (Fp 3,3; Ko 2,11n), kdežto obřízka na těle bez proměny srdce, tedy bez víry, ničemu neprospěje (1 K 7,19; Ga 5,6; Ef 2,11). Oproti Pavlovi trvali *křesťané z Židů v novozákonní době na tom, že je třeba se dále obřezávat a tak zachovávat kontinuitu s židovstvím (Sk 15,1n). Medicínsko-technické údaje o tom, kdy a jak má být obřízka prováděna, obsahuje **Mišna*. Úkon obvykle přísluší otci, což se zdůvodňuje ze **Starého zákona* (Gn 21,4), může ji však vykonat i matka (Ex 4,25). Za starých časů prováděl obřízku převážně odborník, zvaný *mohel*. Původní kamenný nůž (Joz 5,2–9) byl nahrazen zvláštním kovovým dvojbřitým nožem. V novější době prováděl a nyní provádí obřízku lékař. Podle *Mojžíšova zákona (Lv 12,3; srovnej Nový zákon L 2,21) měl být novorozenec obřezán osmého dne, a to i tehdy, připadl-li tento den na sobotu; bylo-li však dítě nemocné, obřízka se odkládala (na rozdíl od křesťanského křtu „z nouze“). Ženská obřízka – *klitoridektomie – není v **bibli* zmíněna a odporuje jejímu duchu; ve *Starém zákonu* je vysloven zákaz jakéhokoli deformujícího zásahu na člověku (Lv 21,17–21; 22,22–24; Dt 23,1); v jiných *civilizacích *Předního východu se ženská obřízka praktikovala zřejmě zřídka, nejspíše jen u žen v *harémech, když měla ztížením, až znemožněním *orgasmu pojistit ženinu věrnost. (Viz též *kultura a genitálie [různost zvyků].) (Jan Heller, Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

obřízka sunna, *obřízka, ženská.

obřízka, mužská, *obřízka.

obřízka, ženská (též ženská cirkumcize, též klitoridektomie), zastřešující termín pro celou řadu zákroků spočívajících v operativním odstranění či modelaci částí ženských zevních genitálií; *Světová zdravotnická organizace (WHO, World Health Organization) rozlišuje podle míry invazivity typ I až IV, pod něž zahrnuje rozličné *varianty tohoto zákroku; typ I se obvykle označuje jako klitoridektomie, a spočívá v odstranění klitorálního prepucia a případně *klitorisu či jeho části; typ II bývá obvykle označován jako *excize, spočívá v odstranění klitorisu a labií minora či jejich částí s případným sešitím či srůstem v místě odstranění; typ III se obvykle označuje jako infibulace, spočívá v odstranění klitorisu, labií minora a majora či jejich částí a následným zúžením poševního vchodu v důsledku sešití a srůstu; pod typ IV se řadí různé další varianty.

Alternativní terminologie se v různé míře kryjí či překrývají s klasifikací WHO: incize a klitorododomie se překrývají s typem I a IV, „suna“ obřízka s typem I a II, „faraonská“ obřízka s typem III. Cirkumbuse, tedy odstranění samotného klitorisu (či jeho části) pomocí žhavého uhlíku, a též různé formy tzv. symbolické cirkumcize, kdy genitálie včetně klitorisu zůstávají jen nepatrně dotčeny či nedotčeny vůbec, jsou obvykle řazeny pod typ IV.

K terminologické a konceptuální nejasnosti přispívá i fakt, že termín klitoridektomie, ač technicky striktně referuje pouze k extinkci klitorisu, je mnohdy užíván jako synonymum všech zmíněných variant; zastánci genitální integrity poukazující na invazivitu tohoto *zvyku (zvláště v typu III, tedy u infibulace) a jeho genderový aspekt (zneužívání žen) či na to, že zákroku se ženy většinou podrobují jako děti (zneužívání dětí), preferují označení vaginální *mutilace či mrzačení ženských pohlavních orgánů, FGM (*Female Genital Mutilation*); méně expresivně a neutrálně bývá FGM užitá jako zkratka pro *Female Genital Modification*, tedy *modifikace ženských pohlavních orgánů, dalším neutrálním označením je *Female Genital Cutting* (FGC), operace či obřízka ženských genitálií; až na výjimky je možné se s touto praxí setkat pouze v subsaharské Africe; ženská cirkumcize je součástí širší kulturní logiky a *kulturních konstrukcí tykajících se *hygieny ve smyslu fyzickém i morálním, pohlavní dimorfie a genderové diferenciaci, estetických kritérií, konceptu feminity a dalších aspektů lidského života. (Jaroslav Skupnik)

obsahová analýza, *analýza, obsahová.

observant (z latiny: *observantia*, „poslušnost; úcta; zachovávání, šetření“), *mnich zachovávající přísně řádová pravidla. (Josef Unger)

obsidián, vulkanická křemenná *hornina vzniklá rychlým ztuhnutím kyselé (ryolitové, čedičové) lávy, černavě až šedavě zbarvená se skelným leskem, velmi dobře štípatelná (lasturovitý lom), vyskytující se ve valouncích nebo hlízách. Obsidián byl využíván k výrobě *kamenné štípané industrie již v *paleolitu (například v *mladém paleolitu Moravy se vzácně objevil jako vzdálený import, především z oblasti Zemplínských [Tokajských] vrchů na rozhraní východního Slovenska a severovýchodního Maďarska) i v mladších pravěkých obdobích.

Žádoucí *surovinou byl obsidián v oblasti *Předního východu. Z nalezišť omezených na střední a východní *Anatolii a Etiopii se dálkovým obchodem již v *neolitu rozšířil do *Mezopotámie, *Sýrie a *Palestiny. V *Çatal Hüyük, k jehož vzestupu v 6. tisíciletí př. n. l. obsidián zřejmě významně přispěl, sloužil též jako prostředek teaurace. Podobně stimuloval rozvoj *halafské kultury, do jejíž sféry náležely zdroje u Vanského jezera. Od předoasijského neolitu a predynastického období v *Egyptě se užíval k výrobě *korálek, přívěsků a *amuletů, od počátku 3. tisíciletí př. n. l. také *pečetních válečků (*glyptika).

Velmi oblíbený byl obsidián rovněž v předkolumbovské *Mezoamerice, kde se používal k zhotovování *nástrojů, *zbraní a ozdobných předmětů. *Aztékové dokonce vyráběli z tohoto velice tvrdého i křehkého a těžce opracovatelného materiálu nádoby a mnohdy pomocí karborundových *brousků vybrousili a pak vyleštili do zrcadlového lesku celé obsidiánové bloky. Kromě tvrdosti je zřejmě fascinovala i nesmírná ostrost obsidiánu. Štípali

z něj dlouhé dýky a *rituální nože, jejichž rukojeti byly často vykládány barevnými kameny; obrazné vyjádření, které se často objevuje v tamějších slovesných textech – „smrt obsidiánovým ostrím“ znamenalo smrt ve válce. Z obsidiánu zhotovovali i pohřební masky. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Jana Součková)

obstrukce (z latiny: *obstructiō*, „zamezení, zastavení, uzavření; zmaření rozhodnutí; zácpa“) [anatomie], překážka, zamezení či ztížení průchodnosti dutým orgánem. Příčinou může být například cizí těleso, hlen nebo *nádor. (Ladislava Horáčková)

obtěžování, sexuální, nežádoucí chování sexuální povahy nebo jiné chování, které je založeno na *sexu a které snižuje důstojnost žen či mužů. (Jaroslav Zvěřina)

obturatorus, -a, -um, uzavřený, ucpaný (z latiny: *obturare*, „ucpati“); v *anatomii například velký otvor na ventrální části *kosti pánevní – *foramen obturatum*. (Ladislava Horáčková)

obtusus, -a, -um, tupý (například tupý okraj – *margo obtusus*).

obúr (též obúrová vázanost), povinnost jednotného osevního postupu pro *rolníky jedné *vesnice při *trojhonném hospodaření (současně orali, seli, sklízeli a úhořili); obúr spojoval stejnými hospodářskými zájmy vesnici ve výrobní a společenský celek. (František Čapka)

obúrová vázanost, *obúr.

obuv, výrobek určený zejména pro ochranu lidských nohou před působením tvrdých povrchů a chladu, používaný též jako symbol sociálního postavení. Klasická obuv se skládá z vrchových a spodkových dílců. Vrchové dílce pokrývají dorzální část nohy nebo jsou s ní v kontaktu. Jsou zhotovovány z měkkých materiálů, dříve z usní, textilu, pletenin, plsti. Spodkové dílce jsou naopak zhotovovány z tužších materiálů a sledují se další jejich vlastnosti, jako je odolnost proti oděru a opakovanému ohybu, protikluznost, tepelně izolační vlastnosti apod. Tvary obuvi, její stříhy, použité materiály a řemeslné provedení se vyvíjely v jednotlivých *kulturách odlišně. Velký vliv na specifické charakteristiky vývoje obuvi měly především klimatické podmínky, dostupnost vhodného materiálu a řemeslná vyspělost. Z pohledu konstrukce a stříhů rozlišujeme řadu naprosto odlišných typů obuvi, jako jsou sandály, mokašiny, holínky, polobotky, lodičky, nazouváky a řadu dalších modifikací. Proto je složité výstižněji pojem obuv definovat. V této souvislosti je důležité zmínit fakt, že lidská noha je nejstarší vývojově ustálená část lidského těla.

U předků *člověka a *archaických lidí, včetně *neandertálců, neexistuje žádný doklad obouvání. Teprve u anatomicky moderního **Homo sapiens* předpokládá americký antropolog Erik *Trinkaus existenci obuvi na základě změn v morfologii nohy a článků prstů.

*Paleolitické umění dolním končetinám nevěnovalo mnoho pozornosti a náznaky obuvi nejsou přesvědčivé (například interpretace některých mladopaleolitických rytin z francouzské jeskyně La Marche jako postav se zřetelně obalenými holeněmi nohou jsou jen spekulacemi). Teprve v aridních podmínkách některých *převíšů v USA se dochovala skutečná obuv.

Příkladem je obuv z Fort Rock Cave v Oregonu (USA); je zhotovena z pelyňkového lýka a její stáří bylo stanoveno na 10 000 let. Archeologické *experimenty ukázaly, že životnost takových sandálů byla malá, například opravu obuvi z pelyňkových vláken bylo nutné provádět podle intenzity pohybu již po pár týdnech nošení. Nejstarší obuv v Evropě, z doby 3300 let př. n. l., byla nalezena na nohách mumifikovaného lovce (*Ötzi) v Ötztalských Alpách. I když je to zároveň nejstarší známá obuv, na jejíž výrobu byla použita useň, je zcela neobvyklé konstrukce. Její nosná síť byla totiž uskána z lipového lýka a nezbytnou součástí byla výplň ze sena.

Obecně je rozšířen názor, že první obuv byla prostým obalením nohou do *kožešin ulovených zvířat. Tato představa je však mylná, protože surová kožešina podléhá v teplých podmínkách velmi rychle rozkladu. Pro použití kožešin je jejich zpracování daleko obtížnější než výroba usní. Aby byla *kůže ohebná a vláčná, musí obsahovat vysoké množství vody nebo tuků. Čerstvá, nevyčištěná kůže je ale velmi dobrým vodičem tepla, není tedy schopna nohu teplotně chránit. Činění kůže je složitý proces vyžadující přesnou návaznost přírodních

technologických podmínek (dodržování pH roztoku, měnící se koncentraci třísliv, vyplavení mezivláknitých bílkovin apod.). Prvním druhem této technologie bylo patrně činění tukem, které poskytuje méně pevnou a mechanickému namáhání odolnou kůži. Až po něm následovalo činění třísly (to vyžadovalo velké nádoby, jámy, dodržování hodnot pH a dlouhý výrobní proces). Nevyčiněná kůže (kožešina) je v usušeném stavu tuhá a snadno se láme. Proto se předpokládá, že dříve než z usní byla obuv vyráběna z jednodušejí použitelných materiálů zpracovaných z rostlinných vláken.

Avšak nejen v *pravěku a *starověku, ani ve *středověku nebylo obouvání pravidlem a velká část lidí chodila i v zimních podmínkách naboso. „Například v teplých krajích starověkého *Předního východu“, jak uvádí Jana *Součková, „chodili v nejstarších dobách všichni, včetně privilegovaných členů společnosti, bosí. Neprivilegovaní tak zřejmě z větší části zůstali po celý *starověk, avšak vládcové a jim blízcí hodnostáři, jakož i členové královské *gardy bývají od časů *akkadské říše na výtvarných dílech charakterizováni obuví. Nosí především sandály, dále různé typy holínek a polobotek. Uzavřené druhy obuvi jsou domovem především v *Malé Asii a v severní *Sýrii (tzv. zobákovité boty se zvednutou špičkou). Rozlišují se boty dámské a pánské a respektuje se rozdíl pravé a levé nohy. Podrážky se obvykle zhotovují z hovězí kůže, svrchní části z kozinky, eventuálně lněné *tkaniny, vnitřek může být vyložen plstí. Obuv je někdy funkčně vybavena přezkami (podle postavení uživatele z obecných nebo drahých kovů), obvykle však upevňována koženými pásky a tkanicemi. V *Mezopotámii se dává vždy přednost botám vzdušným a otevřeným. Nejlépe osvědčeným (od 2. poloviny 3. tisíciletí až po 1. tisíciletí př. n. l.) vzorem jsou sandály s pevnou patou, uvázané tkanicemi, v novoasyrském období v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. doplněné ještě pevným očkem pro palec. V *Babylonii se na přelomu 2. a 1. tisíciletí př. n. l. výjimečně obouvají měkké stěevíce s pletenou nebo síťovanou svrchní částí. Na *lovu nebo vojenském tažení slouží *Asyřanům v 9.–7. století př. n. l. nejlépe vysoké šněrované holínky, v přední části vykrojené (střih byl nepochybně volen kvůli obouvání – holeň je krytá pohyblivým jazykem), jejichž tkanice se uvazují těsně u kolena (přidrží tak zároveň bohatě vzorované punčochy). Holínky jsou možná přejaty od sousedních *Médů a vyhazeny nejprve *králi, jeho gardě a elitním druhům vojska, teprve v 7. století př. n. l. jsou jimi vybaveni i řadoví vojáci. Perští válečníci v 6. a 5. století př. n. l. nosí pevné polobotky se šněrováním přes nárt.“

Výroba obuvi patří nicméně mezi nejstarší *řemesla. Zajímavé je, že ševci se po celou známou existenci zpravidla dělivali na dvě skupiny řemeslníků s rozdílnými právy. Již v antickém Řecku se rozlišovali ševci (řecky: *skýteus* nebo *skýtotos*; plurál *skýteis/skýtotomoi*), kteří se zabývali výrobou nové obuvi, měli právo zhotovovat obuv z nových usní, a příštipkáři (řecky: *neurorrafos*, *palaiúrghos*), kteří obuv mohli jen opravovat nebo přešívát z obuvi obnošené. Řemeslníka *Řekové chápali jako „pro lid pracující“ a jednotlivá řemesla byla přesně vymezena. Ševci přitom patřili mezi důležité řemeslníky (kam byli řazeni také hrnčíři, zbrojaři, soukeníci, koželuzi, voňavkáři, kováři, pekaři, řezníci, tesaři, truhláři, barvíři, zedníci, holiči, kuchaři, lékaři, sochaři, malíři a učitelé). *Římané přičítali založení devíti řemesel již druhému římskému *králi Numovi Pompiliovi (nástupci Romula) a do této skupiny kromě ševců zahrnovali pištce, zlatníky, kováře, tesaře, koželuhy, barvíře, hrnčíře a rybáře. O reálných problémech řeckých obuvníků se dovídáme z *mimiambů* (básně, obvykle dialogické, zachycující náměty z městského každodenního života), jejichž autorem je řecký básník Héródás (nebo Hérondás, 3. století př. n. l.). V jedné z těchto skladeb si švec Kerdón stěžuje na noční vysedávání nad prací, na nekázeň učňů, na koželuha, od něhož nakupuje kůže: „Po větších a větších ziscích pachtí se koželuh a dělá míň, leč naši práce ovoce si shrábne sám, a mistr kopyt bídu tře.“

Pokrok ve vývoji obuvi byl často spojen s armádou, respektive s obouváním vojáků, i když existuje řada dokladů, že ještě i vojáci starověkých armád mimo zmíněnou oblast Předního

východu bojovali bosí – měli jen *náhlenice, ochranné měděné dílce nasazené na holeních. Například na bohaté reliéfní výzdobě takzvaného Alexandrova sarkofágu (dnes vystaven v Archeologickém muzeu v Istanbulu) jsou perští vojáci obuti, zatímco Řekové a *Makedonci jsou bosí. Teprve v době po *Alexandru Makedonském došlo k pravidelnému obouvání vojáků. Dokladem o důsledném obutí jsou terakotové plastiky vojáků v *záhrobním sídle Prvního svrchovaného císaře Čchinů (Lin-tchung, provincie Šen-si, Čína) z doby kolem roku 210 př. n. l. Na jejich nohou jsou tři druhy obuvi, které se vyskytují napříč hodnotmi. (Všechny typy obuvi měly zvednuté špičky. Jeden typ byl zhotovován patrně z plsti a typickým rysem byl hřbetový šev svrškových dílců orientovaný ve směru podélné osy obuvi, další dva byly usňové a navzájem se lišily tvarem špičky a mírou prokrojení svršku.) Patrně to byl pokus o první masové obutí armády v Číně, protože první jednoduché modely obuvi jsou dodatečně opatřeny volnými řemínky, které zabraňovaly vyzouvání. Pozdější, nebo lépe propracované modely mají již řemínky pevně přišity ke svršku. Také římská armáda již byla pravidelně obouvána; i při pobytu na severních územích používala sandály s páskovým nebo prořezávaným svrškem. Uzavřená „holeňová obuv“ se objevuje na obrazech z *křížáckých válek. O zlepšení komfortu obutí svých vojáků se zasloužil i *Napoleon Bonaparte, který po neúspěchu v Egyptě požadoval po nově zřízené Akademii věd vyřešení výroby měkkých usní pro vojenskou obuv.

V antice se sandály zásadně vyráběly asymetricky, tedy zvlášť pro levou a pravou nohu. Zachovalo se několik keramických váz, na kterých je znázorněna výroba sandálů, a to tak, že zákazník se postavil na stůl a švec mu podle nohou vykrajoval (asymetrickou) podešev. Po skončení *antiky se téměř veškerá obuv vyráběla symetricky, to znamená, že každý kus obuvi mohl být nošen jak na levé, tak i na pravé noze. Na nevhodnost a závadnost nošení symetrické obuvi poukázal teprve nizozemský lékař, anatom a antropolog Petrus *Camper (1722–1789), který napsal pojednání o nutnosti výroby asymetrické obuvi. K praktickému rozšíření asymetrické obuvi došlo až mnohem později: v Evropě v souvislosti s vyzbrojováním švýcarské armády na základě doporučení anatoma Hermanna Meyera (*Die richtige Gestalt der Schuhe* [Správný tvar obuvi], Zürich 1858). V rakousko-uherské armádě se asymetrická obuv objevila ve vyzbrojovacích předpisech až v roce 1874. V Americe byla asymetrická obuv poprvé prosazena u armády Unie v době *občanské války (1861–1865).

Zajímavý je vývoj názorů na účelovost obuvi. Řada uváděných charakteristických požadavků nebyla v době jejich stanovování měřitelná, a proto bylo obtížné doložit skutečné účinky doporučených tvrzení. Nejstarší definice obuvi se nedochovaly, existují jen nepřímé odkazy. Pokud shrneme všechny dostupné definice obuvi (od prvních encyklopedistů až po dnešní edice), můžeme konstatovat, že obuv byla vymezována těmito požadavky:

Ochrana nohou. Encyklopedická hesla uváděla, že obuv musí nohy chránit před vlhkem, horkem, zimou, ostrými předměty apod. Ve skutečnosti lidská noha byla po dlouhou dobu schopna dostatečně odolávat přírodním podmínkám neobutá. Problémy nastávaly až se zvyšující se mírou vytvrzování povrchů, po nichž se pohybujeme. Rozšiřovalo se dláždění, asfaltování, betonování cest a chodníků. Dnešní člověk jen výjimečně kráčí po měkkých površích (písek, tráva apod.), které jsou schopny tlumit nášlapné síly. Míru tlumení nášlapných sil (původně zajišťovanou měkkými přírodními povrchy) musí dnes nahrazovat podešve a podpatky. Jedním z důležitých parametrů komfortu obouvání se stává schopnost jímavosti energie obuvi v patní oblasti.

Móda a aktuální estetická pravidla hrála významnou roli při konstrukci obuvi. Obuv vyrobená ze stejných materiálů, ale odlišného tvaru nebo barvy se může stát obuví neprodejnou. Zákazníky upřednostňované tvary obuvi se v historii opakují v určitých cyklech, jejichž délka se zkracuje. Zatímco v období *gotiky byly například prodloužené špičky moderní po stovku let, ve 20. století se cykly zkrátily na mnohem kratší období a dají se vymezovat v řádu několika let.

Zdravotní nezávadnost obuvi. Tento požadavek se objevuje až ve druhé polovině 20. století. V každém státě dnes existují odborníci specializující se na problematiku obouvání (například Arne Mayer v Německu, William Rossi v USA, Rostislav Říhový u nás), kteří se pokouší stanovit takové parametry pro konstrukci obuvi, jež mají být zárukou, že noha v nich obutá nebude zraňována nebo deformována. I přes řadu shodných doporučení se můžeme setkat s dvěma skupinami požadavků na zdravotní nezávadnost obuvi. Jedna skupina se snažila kontrolovat a ověřovat tvar (rozměrovou proporcionalitu) obuvi, druhá zdůrazňovala co nejdetailnější ověřování měřitelných parametrů užitečných vlastností obuvi.

Problém spočívá v tom, že obě skupiny vycházely z požadavků vytvořených dedukcemi v období, v němž neexistovaly možnosti speciálního měření. V dnešní době, kdy se již řada jevů dá dostatečně přesně měřit, se většina požadavků ukázala nevýznamná, nebo se platnost předpokládaných mechanismů nepotvrdila. Pomineme-li škodlivost vysokého podpatku a nebezpečí kontaktu lidského těla s alergeny a karcinogeny, je prakticky nemožné zdravotní nezávadnost obuvi garantovat hodnotami stanovenými normou nebo předpisy.

Člověk se po převážnou dobu svého vývoje neobouval nebo nepotřeboval obouvat. (*Voltaire v *Candidovi* uvádí, že nohy máme zahnuté proto, abychom na nich mohli nosit boty; obdobně nos je tu jako nosič brýlí.) Dnešní celosvětová měrná spotřeba obuvi činí přibližně dva páry na obyvatele planety za rok. Ještě v 18. století se podle odhadů pohybovala spotřeba obuvi na úrovni 0,3 až 0,5 páru ročně (tedy jeden nový pár obuvi za 2 až 3 roky). Ze znalostí užitečných hodnot vyplývá jasný závěr, že převážnější část populace musela chodit bosá. Pravidelné obouvání je tedy přičítáno vlivu módy a sociálnímu postavení.

Podstatná část získaných deformit nohou je ortopedy spojována s pravidelným obouváním. Uvádí se, že přibližně polovina žen starších 50 let naplňuje nejméně jednu podmínku diagnózy získané deformity. Zdá se, že významnější než dodržování požadovaných parametrů obuvnických materiálů bude dodržování parametrů rozměrové shody nohy s obuví. Tento problém se snažili řešit výrobci v dobách omezených trhů. Dnes, kdy je výroba obuvi nejvíce globalizovanou komoditou (v roce 2008 se 54 % obuvi vyrobilo v jedné zemi – v Číně; více než 75 % obuvi se na světě vyrobí v jiné zemi, než se prodá), se přestaly sledovat národní specifické požadavky na tvar nohou. Hlavním kritériem při tvorbě kolekcí obuvi se stává, bohužel, prodejnost – úspěch na trhu bez ohledu na známé rozměrově proporcionální požadavky.

Funkčnost a účelovost. Původně se nerozlišovala obuv podle účelnosti. Pouze u majetnějších osob byla obuv pro každodenní používání doplňována o obuv pro slavnostní příležitosti. V 18. století se začala od základní nabídky obuvi pro ženy oddělovat obuv slavnostní, taneční a obyčejnou (univerzální, každodenní). Další posun v dělení obuvi podle funkčnosti přinesl sport. Na počátku 20. století byl jen jeden druh obuvi, ve které se například hrál fotbal, tenis nebo se závodilo v běhu. Dnes existuje přes 200 druhů konstrukčně odlišné sportovní obuvi určené pro jednotlivé sporty a jejich modifikace (například podle druhu povrchu, na kterém je dané sportovní odvětví provozováno). Další vlnu specifikace obuvi pak přinesla armáda ve druhé světové válce; nejdříve se začala rozlišovat obuv pro piloty, pro řidiče a pro alpské stříelce nasazené do bojů v Norsku. Po druhé světové válce se stejný jev začal prosazovat i u obuvi pracovní a bezpečnostní podle profesí (obuv pro slévače, chirurgy, pracovníky atomových elektráren apod.).

Paralelně vedle výroby obuvi pro zdravé nohy se vyvíjela obuv pro jedince s deformovanými nohama, která byla nejdříve dělena na těžkou ortopedickou obuv, jež musela být vyráběna na speciálních kopytech, kopírujících tvarové odlišnosti nemocných nohou. Lehká ortopedická obuv vznikla jen mírnou úpravou sériově vyráběné obuvi. Dnes se již objevily modely obuvi speciálně konstruované pro určité skupiny nemocných – obuv pro diabetiky, obuv pro těhotné, obézní apod. V této skupině je však třeba rozlišovat obuv terapeutickou, profylaktickou a konzervativní. U obuvi terapeutické se očekává zlepšení

zdravotního stavu, u obuvi profylaktické zabránění nežádoucímu patologickému vývoji. Z hlediska ortopedického dále rozlišujeme obuv vyráběnou sériově, kterou je možné doplnit například individuálně zhotovenou vkládací stélkou (vkládací stélka je vyměnitelný dílec obuvi, který se vkládá dovnitř a pokrývá vnitřní plochu obuvi, která je v kontaktu s ploskou nohy). Případně se mírně tvarově upravují podešve nebo podpatky. Podešev je spodkový dílec obuvi, který se při pohybu (chůzi, běhu, doskoku apod.) dotýká povrchu, po němž se jedinec pohybuje (nezaměňovat s podrážkou, což je dílec, kterým se opravuje opotřebovaná nebo poškozená podešev).

Významná role obuvi souvisí se *sociálním statutem. Při výběru obuvi zákazník nezdědka očekává, že zvolené modely budou ve společnosti asociovat jeho představy o vlastních životních prioritách, bohatství, společenském postavení nebo názorech a prioritách, s nimiž se dotyčný ztotožňuje. Proto u současné obuvi pozorujeme zkracující se frekvence módních prvků, které spočívají nejčastěji ve změnách tvaru špičky obuvi, výšky podpatků (u žen), barevnosti apod.

Míra účinnosti sociálního statusu je posilována módou a módními trendy. Zdá se, že tyto trendy jsou natolik silné, že převažují i nad takovými požadavky, jako je komfort obouvání. Je-li obuv moderní, popřípadě módní, bude jí dána přednost i v těch případech, kdy míra diskomfortu převyšuje diskomfort způsobený chůzí naboso.

Ekologická problematika. Problémy s likvidací odpadů si vynucují pohlížet na obuv jako na výrobek, který je již v okamžiku prodeje potenciálním odpadem. V současné době je celosvětová měrná spotřeba obuvi těsně nad hodnotou dvou párů na obyvatele planety za rok. U nás se spotřeba obuvi odhaduje na 4,5 páru na obyvatele za rok a očekává se, že brzy bude překročeno 5 párů. To znamená, že se v České republice každoročně vyhodí do odpadu více než 45 milionů párů obuvi. Jestliže se do jednoho kontejneru (v němž se dováží obuv dnes převážně ze zemí *Dálného východu) umístí přibližně 5 000 párů obuvi, znamená to, že na vyvezení veškeré vyhozené obuvi v České republice na skládky je potřeba přibližně 40 plně naložených vlaků o 40 vagonech. Likvidace obuvi jako odpadu je velmi náročná, protože v jejích dílcích je obsažen chrom, chlor a jiné nebezpečné látky převážně organického charakteru. Nejen spalováním dochází k uvolňování karcinogenních plynů do ovzduší, ale i přirozený rozklad obuvi na skládkách je provázen uvolňováním nebezpečných látek. Problém je o to složitější, že ve čtyřech asijských zemích s největší výrobou obuvi na světě (Čína, Indie, Indonésie, Vietnam) nemají přísné normy šetřící životní prostředí a není řešen problém likvidace odpadů.

Dětská obuv představuje zvláštní kategorii obuvi. Prakticky v každé zemi jsou používána odlišná pravidla pro konstrukci dětské obuvi. Základní požadavek vychází z poznatku, že růstem dochází k proporčním rozměrovým změnám nohou, které musí tvar obuvi respektovat. Velká pozornost by měla být věnována výběru obuvi, možnosti měření dětských nohou a informacím o skutečných rozměrech prodávané obuvi. Noha dítěte je nohou rostoucí, vyvíjející se; roční přírůstek činí 12 až 15 mm, a proto dětská obuv nesmí být vyráběna na zmenšených kopytech navržených pro dospělé. Vezmeme-li v úvahu, že rozdíly mezi nejbližšími velikostmi obuvi jsou u francouzského číslování 6,6 mm, u metrického 5 mm a u anglického 4,2 mm, pak musí průměrné dítě během roku z velikostních důvodů vyměnit obuv 2 až 3krát. Z těchto důvodů by měla být u dětské obuvi dodržována pravidla minimálního prstního nadměrku, což je volný prostor ve špičce obuvi, který nebrání růstu nohou. Tato hodnota je doporučována nejméně v rozsahu 10 až 12 mm. Přihlédneme-li ke skutečnosti, že používáme odlišné typy obuvi podle ročních období, pak je nezbytný minimální počet obuvi ještě vyšší. Proto je u dětské obuvi nejdůležitější sladění rozměrů nohou s rozměry kupované obuvi. Studie provedené v Rakousku, ve Spolkové republice Německo i u nás dokazují, že nošení malé obuvi je nejčastější příčinou vzniku získaných deformací nohou. Dětská obuv by dále neměla být opatřena podpatkem vyšším než 1,5 mm, protože zvýšení opory nohy v patě

přesouvá zátěž do oblasti metatarzofalangeálních skloubení. Dětská noha má rovněž vyšší potivost, a proto by dětská obuv neměla být zhotovována z plastových materiálů.

Vysoký podpatek je neodmyslitelnou součástí módní a společenské dámské obuvi. Původně obuv s vysokými podpatky nosili i muži (Albrecht z Valdštejna [1583–1634], Ludvík XV. [1710–1774] aj.). Se zvýšením podpory nohy v patní části o 10 mm však dochází k přesunu zátěže do oblasti metatarzofalangeálního skloubení nohy až o 10–15 %. To je považováno nejen za jednu z hlavních příčin nožních deformit, ale může být například v případě neuropatického postižení nohou i životu nebezpečné. Pro nošení vysokých podpatků neexistuje žádné fyziologické opodstatnění.

Komfort obouvání je rovněž problematický pojem. Teoreticky je členěn do dvou odlišných skupin: 1) Mechanický komfort obouvání by mohl být definován jako absence lokálních tlaků obuvi na nohu při stání, chůzi, běhu a dalších aktivitách. Mechanického komfortu obouvání je možné dosáhnout správnou volbou obuvi, to jest takové, která se svým vnitřním prostorem co nejvíce přibližuje individuálním tvarům nohou. Z tohoto pohledu je za ideální materiál považována useň, která má schopnost dodatečného přizpůsobení se nerovnostem nohou. U populace zdravých lidí se obuv s usňovým svrškem v nejširším místě rozšíří po 80 hodinách nošení až o 20 mm. Avšak u skupiny diabetiků, pro které je charakteristická noha chladná a suchá, se stejné hodnoty nedosáhne ani po 200 hodinách chůze. Existují ale svrškové materiály, které mají vysokou „tvarovou paměť“ a drží získaný tvar po celou dobu životnosti. Taková obuv vyvolá tzv. „trvalý pocit nové obuvi“. Kromě usní mají vynikající schopnost poskytování mechanického komfortu pleteniny, které se prosazují například u sportovní obuvi. 2) Teplotně-vlhkostní komfort souvisí s mikroklimatickými podmínkami uvnitř obuvi. Obvykle není problém dosáhnout optimálních tepelně izolačních hodnot v podmínkách nízké vlhkosti, naopak mnohem intenzivněji je diskomfort, často provázený pocitem pálení, vnímán při zvýšených hodnotách vlhkosti. Teplota nohy je regulována pocením (pot se vypařuje, spotřebovává přitom výparné teplo a noha je tak ochlazována). Je-li však noha obuta, vnitřní mikroklima urychluje pocení, dojde k hromadění vlhkosti, která významně mění původní tepelně izolační vlastnosti obuvi. V této souvislosti je třeba zdůraznit, že pro tepelně vlhkostní komfort není ani tak důležitá prodyšnost materiálu, jak se původně uvádělo, ale tzv. kapilární savost a její kapacita. Useň je schopna postupně absorbovat vlhkost z pocení nohou až do doby vyplnění mezivláknitých prostor kolagenových vláken usní. Pak jsou kapacitní hodnoty komfortu vyčerpány a k jejich obnovení dojde až po dokonalém vysušení. Kapacita v extrémních podmínkách potivosti nohou je i u těch nejlepších usní vyčerpána po přibližně dvou až čtyřech hodinách. (Petr Hlaváček)

obval [archeologie, etnoarcheologie], pozůstatek staré hornické jámové *těžby kamene nebo rud, představované nálevkovitým zahloubením, na obvodu obklopeným vyházenou zemínou. (Karel Sklenář)

obvňování, *věno.

obyčej, ustálený, naučený a sdílený vzorec chování a myšlení, který vymezuje *sociální prostor pro to, co je v dané *kultuře považováno za slušné nebo neslušné. Obyčeje společně s *mravy, *zákony a *tabu tvoří třídu *sociokulturních regulativů – normativní a hodnotovou dimenzi každé kultury. Obyčeje sdílené příslušníky určité kultury zahrnují systém *norem a pravidel chování, který je založen na dlouholeté lokální *tradicí. Obyčeje, vystupující v podobě pravidel slušného chování, fungují ve vztahu k jednotlivci jako vnější síla, která je založena na tradičním normativním řádu.

Obyčeje vznikly opakováním určitých činností ve standardních sociálních situacích v konkrétním kulturním kontextu a lidé si je osvojují prostřednictvím sociálního učení v průběhu *socializace a *enkulturace. Skutečnost, že obyčeje mají hluboké prehistorické a historické kořeny, se projevuje tím, že řada z nich obsahuje již neuvědomované náboženské prvky a pozůstatky tradičních *rituálů. Z mnoha obyčejů se ale jejich tradiční smysl nebo

původní účel již vytratil a fungují spíše jako projev kulturní *identity a konvenční forma *sociálního chování. Existenci obyčejů si lidé většinou uvědomí, až když překročí společensky uznávané kulturní normy a *hodnoty a naruší tak standardní sociální interakci. Dodržování obyčejů podporuje lidská konformita a mechanismy sociální kontroly, jimiž každá společnost disponuje. Porušení obyčejů vyvolává spíše mírné sociální *sankce, jako jsou *ironie, posměch, nelibost nebo pohoršení.

Obyčeje představují normativní, negenetický program činnosti jednotlivců a sociálních skupin, který limituje, stimuluje a determinuje průběh každodenních sociálních interakcí ve standardních situacích. Na obyčeje je také možné pohlížet jako na nositele hodnotového *konsenzu a obecně akceptovanou formu skupinové reprezentace demonstrací prestižní spotřeby nebo ritualizovanými *akty *směny, *daru a společenských konvencí.

Obyčeje varíují od kultury ke kultuře v historickém čase a geografickém prostoru. Proto je při jejich mezikulturním studiu nezbytné respektovat doktrínu *kulturního relativismu. Obyčeje jako důležitý předmět antropologických výzkumů etabloval již britský antropolog Edward Burnett *Tylor (1832–1917), když v roce 1871 tento pojem učinil součástí své slavné definice kultury. V *sociologii podal velice vlivné vymezení pojmu obyčej německý sociolog Max *Weber (1864–1920). Zahrnul do něj pravidelnosti v sociálním jednání, jež jsou předávány tradicí, mají symbolický charakter a jsou obvykle doprovázeny *obřady a ceremoniály. Předmětem sociologických a antropologických výzkumů obyčeje zůstaly i v současnosti, i když je evidentní, že pod vlivem modernizace a *globalizace postupně dochází k poklesu jejich bývalého významu a tradiční socializační funkce. Dnes jsme proto svědky toho, jak řada tradičních obyčejů zaniká nebo je pouze uměle udržovaná jako součást *kulturního dědictví. (Václav Soukup)

obyčejové právo, *právo, obyčejové.

obydlí [archeologie, etnoarcheologie], přirozeně (*jeskyně, *převis) nebo uměle (*stavba, obytná) uzavřený prostor, vybavený už téměř od počátku *ohništěm a postupně i dalšími potřebnými zařízeními, poskytující člověku úkryt před vnějšími vlivy. Umělá obydlí vznikla již na počátku *paleolitu a v jeho průběhu se začala sdružovat do sídlišť. (Viz též *stavby a obydlí, nejstarší.) (Jaroslav Malina)

obytná stavba, *stavba, obytná.

obyvatelské jméno, *antroponymum.

obyvatelstvo, soubor lidí žijících na určitém území (*státu, kraje, *města apod.). Někdy se překrývá s vymezením pojmu populace, ale v zásadě se obyvatelstvo může skládat z různých *populací a také *etnik nebo *národů. Za základní charakteristiky obyvatelstva se považují: etnické a národnostní složení, rozmístění do základních sídelních jednotek, hustota obyvatelstva, struktura podle pohlaví, věku, zdravotního stavu, ekonomické aktivity, sociální příslušnosti, profese, zaměstnání, vzdělání, eventuálně mateřského *jazyka, náboženského *vyznání, stupně gramotnosti, rodinného stavu, postavení v rodině a dalších rodinných charakteristik. (Jaroslav Malina)

obyvatelstvo, autochtonní, původní obyvatelstvo sídlící delší dobu v daném prostoru. (Jaroslav Malina)

Occam, William of (nebo Ockham William of, asi 1285, Ockham, Anglie – asi 1349, Mnichov, Německo), anglický františkánský teolog a filozof. Patří k nejvýznamnějším představitelům a tvůrcům takzvaného pozdního *nominalismu. Teorii poznání obohatil o *Occamovu břitvu. (Jaroslav Malina)

Occamova břitva, *břitva, Occamova.

occipitalis, -e, týlní (v *anatomii například velký týlní nerv – **nervus occipitalis major*). (Ladislava Horáčková)

occiput, -itis, n., týl, záhlaví.

occlusio, -onis, f., okluze (z latiny: *occludere*, „uzavírat“) [anatomie]:

1. skus (vzájemný dotyk obou řad zubů);
2. uzavření (například cévy). (Ladislava Horáčková)

Oceánie (z řečtiny: *okeános*, „oceán, širé moře“), oblast v Tichém oceánu; nachází se v tropickém a subtropickém pásmu a zahrnuje oblast *Melanésie, *Mikronésie a *Polynésie. Oceánii a zdejší *etnika a *kultury *Evropané objevili již v 16. století, intenzivní evropská *kolonizace ostrovů probíhala zejména v 19. století. Řada oblastí Oceánie získala nezávislost, ale některé dosud zůstávají pod nadvládou západních států (Americká Samoa, Francouzská Polynésie aj.).

*Hospodářství Oceánie je založeno na plantážích (banánovníky, cukrová třtina, kakaovníky, kávovníky apod.); oblast je bohatá na nerostné suroviny (zejména chrom, měď, nikl), které se intenzivně těží a vyvážejí. Celá oblast Oceánie je předmětem systematického zájmu antropologů (Martin Soukup)

oceloryt, *grafická technika spočívající na principu tisku z hloubky, která kontinuálně (metodou návazného postupu) dále rozpracovává *techniku *mědirytu. Za tiskovou formu slouží ocelová deska, do níž je speciálními rydly vyryta kresba. Speciální rydla neumožňují vznik vyvýšeniny zvané grátek, čímž je dosaženo ostré a jemné linie vyryté kresby. Po ukončení rycího procesu se nanáší tisková barva tamponem či válečkem za sucha nebo za tepla. Za sucha je barva vetřena do rýh desky, která je po vyčištění povrchu připravena k tisku. Při zaleptávání, vtírání barvy za tepla, dochází k pronikání barvy do nejjemnějších brázd a poté následuje očištění desky. Po vyrytí či zaleptání kresby dochází k zatvrzení tiskové formy kalením. Takto upravená deska je připravena k tisku, který se uskutečňuje v měditiskařském lisu. Setrvalost tiskové formy umožňuje vytvořit až 10 000 otisků.

Za vynálezce techniky ocelorytu je obvykle označován anglický rytec Charles Heath starší (1785–1848), který se s touto technikou seznámil v roce 1819 na základě působení amerického vynálezce a strojího inženýra Jacoba Perkinsona (1766–1849) v Anglii. Jacob Perkins a spolu s ním francouzský rytec Alexandre Tardieu (1756–1844) jsou považováni za souběžné vynálezce ocelorytu v kontextu produkce papírových platidel. Nejstarší tisky Alexandra Tardieua spadají do roku 1792 a Jacoba Perkinsona do roku 1810. Prvenství Charlesi Heathovi zůstává v portrétní ilustraci ocelorytem.

Ostrá a jemná linie příznačná pro oceloryt, umožňovala produkci malých formátů, a uplatnila se tak při výrobě bankovek, známek a cenných papírů. Velké ocenění a uplatnění našel oceloryt v realistické kresbě 19. století a v kresbě českých *hradů. V současnosti jsou postupy této techniky používány v umělecké grafice.

Z antropologické perspektivy tak oceloryt překročil hranice čistě umělecké grafické tvorby, neboť jeho prostřednictvím různé *země světa prezentovaly a dodnes prezentují klíčové *symboly, *hodnoty a *ideje své kultury na bankovkách a poštovních známkách. Dokladem toho je i vysoká kvalita českých ocelorytů využitých při tvorbě známek a bankovek, která je dlouhodobě celosvětově oceňována a pozitivně přispívá k šíření hodnot české kultury. (Barbora Půtová)

Ockham, William of, *Occam, William of.

Octavianus Augustus, *Augustus.

oculus (z latiny: *oculus*, „oko“):

1. párový orgán zraku, který se skládá z části optické (světlořadných prostředí), senzoričké a podpůrné. Optický systém oka vytváří na senzoričké části oka, sítnici (**retina*) skutečný převrácený a zmenšený obraz předmětů před okem (nacházejících se dále než blízký bod a blíže než daleký bod), který představuje souhrn adekvátních světelných podnětů pro světločivé buňky sítnice – tyčinky a čípky. (Viz též **cornea*, **sclera*, **bulbus oculi*, **iris*, **lens crystallina*, *akomodace oka, **chorioidea*, **macula lutea*, *vidění, barevné, *člověk – hierarchická organizace *centrální nervové soustavy – výklad *zrakové dráhy.);

2. *apotropaický *symbol nebo *amulet, který má ochraňovat před zlým pohledem, *uhrautím či různými temnými silami. Ve Středozeří je rozšířen od *antiky jako nástroj, který má odvrátit zlý pohled. Ve starém Řecku je doložen na nádobách na pití. Běžně se dodnes vyskytuje na přídích člunů. Je možné, že tento symbol byl rozšířen *Féničany pod vlivem egyptského mýtu o Horovi, který pozbyl oko při souboji se Setem. Bývá proto nazýván Horovo oko. Někdy je tento symbol označován i jako oko boha *Ré. V současném Turecku, Řecku ale i v jiných balkánských či blízkovýchodních *zemích, je všeobecně rozšířen amulet v podobě modrého oka (*Nazar boncuğu*, „kámen zlého pohledu“), který má rovněž odvrátit uhranutí. Ke stejnému účelu je používáno oko vyobrazené na dlani ruky – v židovské kultuře je označováno jako ruka Miriam, v muslimské jako ruka Fátimy (dcery *Muhammadovy). Tečka připomínající oko je využívána jako motiv na ochranném *amuletu i v Mexiku a zemích Střední Ameriky;

3. oko v trojúhelníku nad pyramidou – vševidoucí oko *Nejvyšší bytosti, biblického *Boha – je jedním ze symbolů *svobodných zednářů. Takto se dostalo i na jednodolarovou bankovku používanou v USA. (Vojtěch Mornstein)

očistec, podle katolické věrouky posmrtný stav duše, která zemřela s perspektivou věčné blaženosti, ale již nebyly odpuštěny *tresty za lehké *hříchy. Taková duše musí být nejdříve očištěna, než vstoupí do Boží blízkosti (do *nebe). Očistcové utrpení plyne z odloučenosti od *Boha, po němž duše touží. *Pravoslavné učení o očistci neuznává, *protestantismus jej přímo odmítá jako nebiblickou představu. (Jaroslav Malina)

oční čočka, **lens crystallina*.

oční komory, **camerae bulbi*.

oční kontakt, *kontakt, oční.

oční koule, **bulbus oculi*.

očnice, **orbita*.

očnicové hladké svaly, *svaly, očnicové hladké.

očnicové svaly, **musculi orbitales*.

odbory, organizace zaměstnanců k hájení a prosazování mzdových, pracovních a sociálních zájmů zaměstnanců vůči zaměstnavatelům. Svým vlivem na parlamenty a *vlády se snaží prosazovat též společensko-politické požadavky. Hlavní formou prosazování zájmů odborů je písemná dohoda mezi zaměstnavatelem a odbory (tzv. kolektivní smlouva), dále účast na rozhodování při řízení podniku a v nejkrajnějším případě stávka. Účastní se též tripartitního jednání se zaměstnavateli a s představiteli vlády. (Marie Dohnalová)

odcizení, pocit a stav izolace *člověka ovládaného systémem, věcmi, ekonomikou; v *Hegelově filozofii nutný děj, jímž se člověk stává závislým na vlastních výtvořích, které omylem pokládá za pravou, ale cizí zkušenost. Dějiny i *příroda jsou jen odcizené průměry ducha. *Marxismus tento pojem objektivizuje: člověka odcizují společenské poměry, konkrétně hospodářská podstata *kapitalismu. Jelikož moderní doba je podle Karla *Marxe definována posunem od osobní závislosti k závislosti neosobního typu, a protože zprostředkovatelem společenských vztahů se stávají peníze, respektive *kapitál, práce dělníků přestává v kapitalismu vyjadřovat podstatu jejich lidství, ale stává se pouhým nástrojem obživy (ztrácí „smysl“). Dělník, nemaje kapitál, musí na trhu nabízet svoji práci. Odcizuje se tak nejen jí, ale také výsledkům své práce, svému okolí (ostatním dělníkům) a svým vlastním schopnostem. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

oddanost, synovská, *siao.

Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy (Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště; bylo založeno profesorem Jaroslavem *Suchým v šedesátých letech 20. století. Jeho členy se postupně stala řada známých českých antropologů: doc. RNDr. Miroslav *Prokopec, DrSc., RNDr. Vladimír *Šedivý, CSc., doc. RNDr. Helena Malá, CSc., RNDr. Jaroslava Fišerová, CSc., RNDr.

Milena Hajnišová, CSc., doc. Jitka Machová, CSc., doc. RNDr. Václav *Vančata, CSc., Mgr. Marina *Vančatová a další. Zpočátku se zabývalo především problematikou růstu školní mládeže a biologie lidských etnik a gerontologií. Později byl v popředí výzkum romské menšiny. Vedle výzkumu *Romů byly pod vedením Miroslava Prokopce prováděny například i výzkumy *Austrálců. V období *normalizace bylo oddělení spolu s Katedrou biologie zrušeno a vznikla nová *katedra, Katedra biologie člověka a zdravotní výchovy, která se sice pod vedením profesora Jiřího Fišera také zabývala problematikou člověka, ale primárně se zaměřením na lékařské vědy. I přesto pokračovaly Jaroslava Fišerová, Milena Hajnišová a Jitka Machová (ve spolupráci s Jaroslavem Gutwirthem, Helenou Malou a Vladimírem *Přivratským) v úspěšném studiu biologie školní mládeže v Československu a biologie romské minority. Oddělení antropologie bylo znovu založeno po vzniku Katedry biologie Pedagogické fakulty UK v Praze v roce 1990. Jeho vedoucí se stala Jaroslava Fišerová, která pokračovala ve výzkumných aktivitách skupiny antropologů na Katedře biologie z předchozích let. V první polovině 90. let na Oddělení antropologie působili vedle Jaroslavy Fišerové také Milena Hajnišová, Jaroslav Jaroš, Ludmila Jungbauerová, Jan Kálal, Jiří Kostka, Jitka Machová, Vladimír Přivratský a v roce 1995 Václav Vančata, který se o rok později stal vedoucím Oddělení antropologie. Oddělení zajišťovalo výuku předmětů z oblasti biologie člověka a lékařských věd pro celou Pedagogickou fakultu UK. V současné době působí na Oddělení antropologie doc. MUDr. Jan Kálal, CSc., MUDr. Jiří Kostka, Dr., Mgr. Richard Marván, RNDr. Vladimír Přivratský, CSc. (vedoucí katedry), doc. RNDr. Václav Vančata, CSc. (vedoucí oddělení) a jako externí pedagog také Mgr. Marina Vančatová, která pracovala v letech 1998–2000 jako vědecký pracovník oddělení antropologie.

Od roku 1993, kdy se také definitivně zformoval pedagogický i badatelský program Katedry biologie, začalo se výzkumné i pedagogické zaměření Oddělení antropologie rychle měnit. Výzkumný program se přesouval do oblasti *primatologie, kde se soustředil především na ontogenezi a růst primátů a člověka v rámci tří následujících projektů GA ČR (1993–2001), a také na témata evolučně antropologická a paleoantropologická. Rovněž těžiště výuky se přesunulo k fyzické a *evoluční antropologii a primatologii – a to jak ve struktuře přednášek pro studenty biologie, tak v přednáškách pro studenty Pedagogické fakulty UK a dalších fakult UK v Praze.

Oddělení začalo úzce spolupracovat v oblasti primatologie, paleoantropologie a evoluční antropologie také s jinými antropologickými pracovišti a zoologickými zahradami v ČR a později i v zahraničí. Z českých pracovišť to jsou například katedry antropologie Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, Zoo Liberec, Zoo Jihlava a Zoo Dvůr Králové, ze zahraničních pak například Department of Anatomy, South-Western University, Chicago, USA, Department of Anthropology, University of Durham, Durham, Chester Zoo, Chester, Velká Británie, Laboratory of Anthropology, Democritus University, Řecko, Laboratory of Anthropology, Università degli Studi di Firenze, Itálie, Instytut antropologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, Polsko, Zakład Antropologii PAN, Wrocław, Polsko, Katedra antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, Polsko, Instytut medycynskoj primatologii, Soči, Rusko, Instytut etnografii, Ruská akademie věd, Moskva, Rusko.

V souvislosti s tím vyvíjelo oddělení antropologie také soustavnou aktivitu v oblasti mezinárodních vědeckých setkání, kdy zorganizovalo čtyři mezinárodní workshopy: Primate Ontogeny (Třešť 1995), Complex Approach to the Study of Primate Ontogeny (XVIth IPS Congress, Madison 1996), Primate Ontogeny (Praha 1999), Gravettian Human Remains in Central Europe (Praha 1999) a členové oddělení předsedali řadě sekcí mezinárodních vědeckých setkání, jako jsou kongresy European Anthropological Association, International Primate Society a kongresy dr. Aleše Hrdličky.

Značné jsou také aktivity oddělení na poli pedagogickém. Vedle výuky na mateřské fakultě i dalších fakultách Univerzity Karlovy a jiných českých *univerzitách vedli pracovníci oddělení řadu bakalářských, magisterských a doktorských prací. Pravidelně se věnují aktivitám souvisejícím s doškolováním učitelů v oblasti *antropologie a lidské morfologie. Zvláště významné je však pedagogické působení v zahraničí. V rámci programu Socrates spolupracuje oddělení dlouhodobě s University of Durham, Velká Británie, Università degli Studi di Firenze, Itálie, Democritos University of Thrace, Komotini, Řecko a Universidad Autònoma de Barcelona, Španělsko. V rámci bilaterálních dohod pak dlouhodobě spolupracuje s polskými univerzitami – Adama Mickiewicza v Poznani a ve Wrocławu. V poslední době se soustřeďuje také na problematiku didaktiky antropologie. Kontakt: Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1; e-mail: Vaclav.Vancata@pedf.cuni.cz. (Václav Vančata)

Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie (Archeologického ústavu AV ČR, Praha), jedno z pěti odborných oddělení *Archeologického ústavu AV ČR, Praha. Ústav byl založen v roce 1919 jako Státní archeologický ústav v rámci Ministerstva školství a národního vzdělávání a v roce 1953 byl začleněn do Československé akademie věd; od roku 1992 je pak součástí Akademie věd České republiky.

Přírodovědecké oddělení (původně Antropologické oddělení v tehdejším Státním archeologickém ústavu) bylo založeno RNDr. Jaromírem Chocholem, CSc., v lednu 1950 jako první pracoviště specializované na *historickou antropologii. Ještě v 50. letech se oddělení rozšířilo o *archeozoologii a v druhé polovině 70. let o *archeobotaniku. Do roku 1964 sídlilo v prostorách hotelu Modrá Hvězda na Újezdě a poté bylo převedeno do hlavní budovy Archeologického ústavu v Letenské ulici na Praze 1, kde sídlí dodnes. Kromě jeho zakladatele zde od počátku působila RNDr. Miroslava Blajerová, CSc., a v 60. letech pak RNDr. Hana Hanáková, CSc., a pozdější generální ředitel Národního muzea v Praze doc. RNDr. Milan *Stloukal, DrSc. Výše zmínění badatelé se zasloužili o vytvoření rozsáhlé sbírky kosterních pozůstatků mapující území Čech od *neolitu po *novověk. Tato sbírka čítající více než 12 000 koster byla v roce 1991 předána do centrálního depozitáře *Antropologického oddělení Národního muzea v Praze, kde je k dispozici domácím i zahraničním badatelům. Za významný počin antropologů Přírodovědeckého oddělení lze považovat mimo jiné i vydávání edice *Crania Bohemica*, kde byly zveřejněny a zpracovány cenné antropologické sbírky. V druhé polovině 90. let se antropologické pracoviště rozšířilo o paleopatologické a molekulárně genetické analýzy. V současné době se aplikacím *biologické antropologie v Přírodovědeckém oddělení Archeologického ústavu věnují, Mgr. Viktor *Černý, Dr., Mgr. Martin Hájek, Ph.D., MUDr. Jakub *Likovský, Ph.D., a RNDr. Petra *Stránská. Kontakt: Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: cerny@arup.cas.cz. (Viktor Černý)

Oddělení lékařské antropologie (Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště; založeno v roce 1970, prvním vedoucím byl Milan *Dokládál.

Výzkumná činnost probíhá v rámci projektů, jejichž hlavním cílem je zjistit na základě standardní antropologické analýzy a paleopatologického vyšetření všechny dostupné informace o tělesných vlastnostech a zdravotním stavu středověkých a novověkých obyvatel Moravy, zmapování genetické zátěže (vrozených anomálií a dědičných chorob), vlivu přírodního i umělého prostředí na výskyt chorob a jejich dopadu na fyzické (tělesné) vlastnosti postižených jedinců a celých populací. Výzkumnou práci lze rozdělit do několika okruhů: antropologická analýza osteologických souborů (včetně demografických dat a identifikace kosterních pozůstatků), paleopatologické studie, které zahrnují kazuistiku (rozběr

patologických změn u jednotlivých případů), sledování zdravotního stavu populací (epidemiologie, frekvence výskytu chorob, vlivy přírodního i sociálního prostředí, hodnocení úrovně medicínské péče ve zkoumaném historickém období a možnosti léčebných zásahů), morfologie pohybového aparátu (se zaměřením na variabilitu *kostí). Z tohoto hlediska byly v posledních letech prostudovány například kosterní pozůstatky z období stěhování národů z Libivé u Břeclavi, ze slovanského pohřebiště v Olomouci-Nemilanech a novověkých nalezišť, a to z *kostnice ve Křtinách, z chrámu sv. Petra a Pavla v Brně, ze Žerotínova náměstí v Brně, z Kyjova, Příbora, Veselí nad Moravou, ze žerotínské *hrobky v Bludově, ze zrušeného Městského hřbitova na Antonínské ulici v Brně, z hromadného hrobu vojáků padlých v bitvě u Slavkova, z hromadných hrobů vojáků padlých v bitvě u Znojma 1809, ze hřbitova Nemocnice Milosrdných bratří v Brně, brněnských Anenských teras a dalších.

Výsledky výzkumné práce jsou prezentovány na tuzemských i zahraničních konferencích a v odborných časopisech a také uspořádáním mezinárodních paleopatologických „workshopů“ (2005, 2009). Formou populárních přednášek a výstav (spoluautorství na výstavě „Člověk proti nemocem“, paleopatologická expozice v *Anatomickém muzeu profesora Karla Žlábka Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, výstavka o výzkumu kostnice v *kryptě chrámu Nanebevzetí Panny Marie ve Křtinách, výstavy fotografií z účasti na mezinárodních expedicích v Egyptě) je o činnosti oddělení informována i široká veřejnost.

S aktuálními výsledky osteologických a paleopatologických výzkumů jsou studenti *medicíny a *antropologie seznamováni průběžně v rámci výuky anatomie. Pracoviště zajišťovalo řadu let také výuku antropologie pro studenty archeologie a historie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě, v současné době se podílí na výuce anatomie pro studenty antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Pracovníci oddělení se rovněž účastní oponentských řízení při obhajobách diplomových a doktorských prací na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a *Univerzity Karlovy v Praze, vypracovávají oponentské posudky pro grantové agentury.

Oddělení lékařské antropologie dlouhodobě spolupracuje s řadou našich i zahraničních antropologických, archeologických a lékařských pracovišť – s *Antropologickým oddělením Národního muzea v Praze, Katedrou antropologie v Szegedu (Maďarsko), Kriminologickým ústavem v Praze, Muzeem města Brna, Rijksmuseum van Oudheden a Egyptologickým ústavem univerzity v Leidenu (Holandsko), Výzkumným ústavem veterinárního lékařství v Brně a s dalšími institucemi. Vedoucí oddělení: RNDr. Ladislava *Horáčková, Ph.D. Kontakt: Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno; tel. 549494583, e-mail: lhovac@med.muni.cz. (Ladislava Horáčková)

Oddího svěrač, **musculus sphincter ductus choledochi*.

oděv, původně ochrana před nepřízní počasí, která pomáhala *člověku vyrovnat se s nevlídnými podmínkami prostředí, v němž žil. Kromě praktické ochranné funkce, která může být velice výrazná (válečná zbroj, skafandr), získává celou řadu funkcí dalších. Oblečením oděvu a dalšími úpravami zevnějšku se člověk z přírodního tvora symbolicky mění v kulturní bytost („šaty dělají člověka“), překračuje hranici čistě přírodního způsobu života. Šaty obvykle vypovídají o společenském postavení svého nositele. Symbolika použitého materiálu, módnosti střihu nebo například ceny doplňků může být závislá na *kultuře, v níž vznikla, a mimo její kontext postrádat srozumitelnost. Obecně lze říci, že se lidé snaží nosit oděv o něco přesahující jejich vlastní sociální postavení. V důsledku tohoto fenoménu můžeme napříč *časem i *prostorem sledovat *zvyky, *normy a *zákony, které vyhrazují právo užívat některé oděvní prvky pouze konkrétní společenské skupině (toga jako znak občanství v antickém *Římě). Šaty mohou být znakem konkrétního světónázoru (punk jako móda i *životní styl), mohou vypovídat o politické, rodové či regionální příslušnosti

(*lidový kroj) nebo o náboženském přesvědčení (černé oděvy anglických *puritánů sedmnáctého století ostře kontrastující s barevným a zdobným odíváním restaurační Anglie). Oděv může prostřednictvím symboliky související se *sociálním statutem či psychickým stavem nositele usnadňovat *komunikaci a orientaci ve společnosti (řeholní šat, začepení vdané ženy, uniforma železničního zřízence, židovský zvyk roztržení roucha jako projev smutku).

V souvislosti s přechodovými rituály (viz *obřady přechodu, *fáze rituálu, liminální), v důsledku přesvědčení o zranitelnosti i nebezpečnosti osoby měnící sociální status bývá oděv doplněn výraznou ochrannou symbolikou a významně odlišen od běžného oděvu tak, aby bylo zřejmé, že jeho nositel je mimo všední běh života (svatební šaty, křestní oděv, *úvodnice). Některé oděvní prvky mohou sloužit jako záměrně výstražné znamení (válečný oděv). Případná nelichotivá symbolika bývá výsledkem donucení a negativních *sankcí uplatňovaných vůči konkrétní společenské skupině (v evropské středověké módě se původně luxusní žlutá barva v průběhu času změnila ve znamení označující nevěstky a *židy). Oděv může být symbolem institucí omezujících individualitu (vězeňský oděv, vojenská uniforma), stejně jako projevem silné osobní *kreativity, odlišující se od dobových a místních konvencí. Svým způsobem vždy odráží uvolněnost či rigiditu konkrétní kultury (evropské ženské koupací obleky devatenáctého století zahalovaly celé tělo, jejich součástí býval i korzet a sukně zajištěná olůvky proti nadzdvihnutí).

Ve více či méně pravidelně opakovaných vlnách se móda přiklání ke zdůraznění fyzické krásy či sexuální symboliky (vycpávané krytí renesančních mužských kalhot) nebo spíše k jejich zahalení. V určitých periodách akcentuje či popírá přirozenost lidského těla (korzety španělské *renesance zcela ignorují linii prsou a směřují k ideálu plochého hrudníku, vrcholné francouzské *baroko naopak zdůrazňuje přitažlivé křivky dámských dekoltů). Některé šaty dokáží svému nositeli poskytnout svobodu pohybu, jiné jej naopak svazují. Rozdílné bývá oblečení běžného pracovního dne, které v rámci možností daných kulturních konvencí tíhne k pohodlnosti a praktičnosti, a oděv určený ke slavnostním příležitostem, jehož akcentovanou funkcí je reprezentace. Privilegované společenské skupiny mohou své postavení dávat najevo mimo jiné i okázalostí prosazovanou na úkor praktičnosti.

Oděv je zrcadlem své doby, souvisí s ním různá pravidla společenského chování, způsob držení těla, chůze i povaha *tanců dané epochy. Současná *euroamerická civilizace je charakteristická menšími rozdíly v odívání mužů a žen, nižší závazností *norem odlišujících slavnostní a všední oblečení a absencí pravidel, která by některé oděvní prvky vyhradovala pouze konkrétní společenské skupině. Výsledná podoba oděvu se tak stává spíše otázkou osobní volby a finančních možností; (Jana Válková)

Velmi dobře jsme informováni o oděvu na *Předním východě, kde lze jeho vývoj nepřetržitě sledovat téměř po 8 000 let. Za tu dobu prošly proměnou jak užívané *suroviny, tak *technologie jejich zpracování, způsob nošení, výtvarný výraz a do jisté míry i pojetí a funkce. Oděv samozřejmě i zde sloužil *primárně jako ochrana proti chladu a výkyvům povětrnostních podmínek, též jako *ozdoba, zdůraznění předností nositele, konečně i jako *symbol postavení, moci, vlivu. Ovšem jak nabýval bohatších forem, získával i stále více znaků, rozlišujících společenské role muže a ženy, pracovních či svátečních příležitostí, charakterizoval válečníky, *cizince mezi místními obyvateli, bohaté mezi chudými. *Klima Předního východu jen výjimečně v *hrobech uchovalo fragmenty *textilií. Představu o starověkém odívání musíme tedy čerpat z druhotných pramenů – *plastik, vyobrazení na *reliéfech, písemných záznamů. Předpokládáme, že v nejstarších dobách sloužily odívání *kožešiny a vlasu zbavené hladké *kůže místních zvířat; nasvědčují tomu výtvarná díla z poloviny 3. tisíciletí př. n. l., kde v reprodukcích dožívají, aby se nadále uplatnily při výrobě některých součástí oděvu (pásy, tepelné vložky, pancéřové košile, kalhoty), *oděvních doplňků (helmy, kapsáře, tašky) a *obuvi. Velmi záhy se zhotovovaly oděvy z plátna: první doklady

známe z 6. tisíciletí př. n. l. Později však *len, snad díky snazší přípravě ke tkaní, zatlačila ovčí *vlna, jež od 3. tisíciletí př. n. l. v odívání ve všech *regionech Předního východu dominovala. Teprve v 7. století př. n. l. jí začala konkurovat *bavlna a ojediněle též *hedvábí. V menším množství se sprádalo ještě další, dosud neidentifikované rostlinné vlákno, interpretované snad jako *konopí. Příze se zpočátku většinou užívaly ve svém přírodním zbarvení, takže převládaly oděvy režné, bílé a černé. Jediným uměle získávaným tónem v 3. tisíciletí př. n. l. byla červená, a ta, vzhledem ke své vysoké ceně, se uplatňovala jen na lemech šatu, pokud nebyla přímo vyhrazena pouze pro roucha panovníků a soch *bohů. S rozvojem barvířství přibývalo ve 2. tisíciletí př. n. l. *textilií modrých, modrozelených, žlutozelených, hnědých, šedých, rozšířilo se uplatnění červených, přicházely *tkaniny pestře vzorované i barvené vzácným purpurem (*barviva). Převážná většina předovýchodních oděvů vznikala na tkalcovském stavu jako účelový kupon a byla aranžována přímo na těle uživatele pomocí pásů, *jehlic a *spon. Stříhané a šité šaty se vyskytovaly častěji teprve od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.; předtím, od konce 3. tisíciletí př. n. l., se lze setkat nejvýše s jednoduchým oděvem (košilí) zhotoveným prostým sešitím okrajů kuponů. Kuponky byly tedy tkány s jasnou představou budoucího roucha a podle toho již volena jejich velikost, druh příze, vazba a finální zpracování. Není divu, že za těchto okolností názvy tkanin většinou splývaly s názvy oděvů a charakterizovaly jejich vlastnosti a vzhled, aniž by musely pro starověkého uživatele doplňovat bližší údaje. Současnému badateli ovšem příslušné souvislosti chybí, takže mnohé výrazy nedokáže naplnit konkrétní oděvní kreací. Z nejrůznějších indicií je nicméně zřejmé, že podle typu oděvu vznikaly od 3. tisíciletí př. n. l. silné a těžké kuponky na zimní ošacení, i tenké, lehké a poddajné látky na spodní oděv nebo elegantní svrchní roucho, valchované, česané tkaniny s hladkým lícem i textilie s vlasem. Okraje kuponů – oděvů bývaly podle charakteru kusu ukončeny lemy, trásněmi, krajkami, pohledově exponované části (případně i celé kuponky) zdobeny zatkávaným vzorem, dracouny, výšivkou, aplikacemi, eventuálně kovovými a jinými nášivkami. Velikost kuponů byla velmi rozmanitá: krátké pracovní suknice nepotřebovaly o mnoho víc než jednu krátkou šíři, pláště k zahalení celého těla naopak koncem 3. tisíciletí př. n. l. reprezentovaly čtvercové kusy o straně 3,5–4 m, poměrně běžné bývaly i obdélné textilie o rozměru 2x6 m. Rozhodující však vždy byl typ šatu. Až do konce 3. tisíciletí př. n. l. se u některých druhů nerozlišovalo mezi oděvem dámským a pánským, rozdíl nastával teprve ve způsobu aranžování na těle. Móda se v průběhu tisíciletí výrazně proměnila, v zásadě však lze vysledovat následující základní typy oděvů:

– Zavínovací suknice, ponechávající horní část těla obnaženou, byla od raných dob až po 1. tisíciletí př. n. l. oblečením fyzicky pracujících mužů; od akkadské doby, kdy do módy vstoupil tože podobný plášť, též spodním oděvem. Ženy nosily od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. dlouhou skládanou sukni, oblečenou přes košili.

– Roucho zahalující levé rameno oblékali už koncem 4. tisíciletí př. n. l. muži. Ženy je užívaly nejpozději ve 3. tisíciletí př. n. l., od jeho závěru je ovinovaly přes obě ramena.

– Svrchní oděv typu tógy, aranžovaný ze širokého kuponu, se začal nosit za *Narám-Sína a oblékali jej výhradně muži. Jeho *variantou je patrně plášť užívaný chetitskými *králi při kultovních obřadech.

– Pláštěnku tvořenou širokým kuponem, přehozeným přes obě ramena (případně i přes hlavu), vpředu otevřeným a eventuálně sepnutým sponou, používaly jednak ženy jednak vojáci. V 1. tisíciletí př. n. l. se vyvinula v plášť s dlouhými rukávy a zapínáním.

– Šál sloužil od raně dynastické doby ženám k zahalení ramen; jako přehoz, k suknici, také vojákům. Později se šál užíval též jako oděvní doplněk, především k tunikám.

– Košile typu tuniky je doložena od konce 3. tisíciletí př. n. l. Nejjednodušší provedení vzniklo sešitím okrajů kuponů, přičemž byly ponechány otevřené otvory pro hlavu a paže. Mohla sahat ke kolenům nebo po *kotníky, sloužit jako spodní prádlo pod různě skládané suknice či pláště i jako svrchní šat, být nošena volně anebo ozdobně přepásaná. V pozdější době mívala rovněž všívané krátké rukávy a bývala bohatě vzorována.

– Kalhoty byly zcela novým módním prvkem poloviny 1. tisíciletí př. n. l., prosazujícím se v mnoha variantách u etnik obývajících severní okraje Předního východu, válečníků jezdících na *koni (*Arméni, Kappadočané, *Médové, *Sogdové, *Baktrijci, Chorezmijci, *Parthové aj.). Na achaimenovských reprodukcích najdeme úzké přiléhavé punčochové kalhoty i široké, skládané nebo klínovitě se sbíhající kusy, z nichž některé jsou patrně zhotoveny z hladké kůže, jiné síťované i tkané s živě barevnými vzory.

Kalhoty nejsou jediným oděvním prvkem charakterizujícím určitou etnickou skupinu. Každá doba a každý region měly svůj vlastní módní styl a zvyklosti, které jej dodnes na reprodukcích prozrazují. Oděv a jeho úprava vyjadřovaly již ve starověku i náladu: roztržený šat nebo úbor z pytloviny, rozcuchané vlasy znamenaly hluboký smutek; nákladné provedení s množstvím ozdob patřilo k slavnostním příležitostem. *Kněží (a při určitých ceremoniích i panovník) oblékali častěji plátěné oděvy, byť byly méně ceněny: běloskvoucí plátno tu bylo výrazem *rituální čistoty. Oblečení naopak nesignalizovalo věk uživatele (známe ovšem jen velmi málo vyobrazení dětí a nevíme tudíž, zda byly skutečně důsledně strojeny po vzoru svých dospělých protějšků), zato například ve středoasyrské společnosti upozorňovalo na stav ženy: *hieroduly a *konkubíny měly pod přísnými tresty zakázáno zahalovat se na ulici závojem – to bylo *privilegiem vdaných žen a patřilo, téměř všeobecně, k nevěstám a svatebnímu obřadu. Oděv měl své symbolické hodnoty. Jestliže *vazal při holdování velkokráli uchopil lem jeho roucha, stvrdil tak, že se oddává do ochrany tohoto vládce. (Zcela prakticky však otisk lemu šatu prokazoval *identitu svého nositele, jestliže tento subjekt nevlastnil osobní pečátko.) Honosné oděvy byly vítanou pozorností mezi panovnickými dvory, častým předmětem darů *chrámům, odměnou za prokázané služby a ve formě určitých standardních textilií (v *chetitské říši třeba vzorovaných tkaných pásů) také svého druhu platem a *žoldem. Garderoba valné části obyvatel nebyla patrně příliš bohatá. Roční příděl sumerských chrámových pracovníků činil 1,5–2 kg, pro ženy 1–1,5 kg, děti 0,5–1 kg vlny ročně, tedy právě množství potřebné pro zhotovení jednoho oděvu. Ale i ženy blízké chetitskému královskému dvoru dostávaly ve 13. století př. n. l. komplety, které sice barevně ladily a obsahovaly i drobné ozdoby, zahrnovaly však většinou rovněž jen po jednom kousku základní oděvní výbavy. (Jana Součková)

oděvní doplňky, *doplňky, oděvní.

Odin (též Wodan, Wotan), nejvyšší *bůh germánské *mytologie; otec Thora, Tyra a dalších bohů, stvořitel *vesmíru a prvních lidí, bůh větru, bouře a později i *války. Podle *mýtů žil ve *Valhale, kam mu *valkýry přinášely duše hrdinů padlých v *boji. (Jaroslav Malina)

odklonění [primatologie], submisivní gesto u *primátů: hrudní končetiny jsou pokrčeny, paže přimknuty k tělu, přičemž je *zvíře mírně odkloněno od jej míjejícího výše postaveného jedince. (Jiří Gaisler, Marina Vančatová)

odlákání pozornosti [primatologie], chování, kdy si například *šimpanz hraje nebo přebírá srst jiného jedince (*grooming), aby odvrátil pozornost od jiné aktivity. Během odstavování si samice často hraje se svým mládětem a tím omezuje kojení. Grooming může být použit vůči staršímu mláděti, aby mu matka zabránila nosit novorozeně nebo ze strany podřízeného vůči nadřízenému, jemuž podřízený nepozorovaně uzme kousek potravy a po dosažení cíle odejde. (Jiří Gaisler, Marina Vančatová)

odlévací forma, *kadlub, *kovolitectví.

odlévání, ve *výtvarném umění a *uměleckém řemesle souhrn postupů, jimiž se originál sochařského díla mechanicky rozmnožuje a přenáší do jiného materiálu. Slepou či ztracenou formou se originál odlévá do sádry z rovněž sádrové, uvnitř připravené negativní formy, která se po ztvrdnutí odseká. Zpravidla se používá formy dvoudílné (například kličové nebo z želatiny s glycerinem) nebo vícedílné formy klínové, sestavené ze sádrových nebo i keramických klínových dílů. Obdobně se postupuje při odlévání *modelu do *bronzu nebo i

jiného kovu, dnes nejčastěji pomocí pískové formy, vytvářené z jemného slévačského písku, upěchovaného v železném rámu kolem jádra. Forma se skládá z jádra (jádrová forma) a vnějšího pláště. Síla stěny kovového odlitku je určena vzdáleností jádra a vnějšího pláště.

Cire-perdue je francouzský název zvláštní *techniky jediného odlitku, a to ze ztracené formy z vosku, v níž roztavený *kov nahradí vosk (viz *vosk, ztracený). (Jaroslav Malina)

odlitek, ve *výtvarném umění a *uměleckém řemesle sádrová nebo kovová odlitá kopie sochařského díla užitého jako *modelu. V sochařské práci uchovává sádrový odlitek tvary skic a modelů připravených z měkkých materiálů. Sádrové odlitky podle antické plastiky byly důležitými pomůckami umělecké výuky na akademiích od 17. století. Dnes se sádrové odlitky menšího měřítka, než je definitivní realizace, předkládají v sochařských soutěžích apod., vždy však mají jen hodnotu přípravy nebo *reprodukce, zatímco kovové odlitky, především z *bronzu, povrchově upravené *broušením, *cizelováním, popřípadě také patinováním, jsou závěrem sochařovy práce.

Mechanické kopie z umělých pryskyřičných hmot, nikoliv lité, nýbrž pěchované do formy, nejsou odlitky, nýbrž *výdusky. (Jaroslav Malina)

odluka církve od státu, vzájemná nezávislost *státu a *církve v tom, co je jim vlastní: církev v její duchovní službě a státu v jeho zákonodárné, správní a soudní moci; stav, kdy církev není složkou státní organizace, má postavení soukromé společnosti (není například financována ze státního rozpočtu, je ekonomicky samostatná a nezávislá – *kněží, péče o církevní památky apod.).

Po vzniku Československé republiky (ČSR) nastal silný protikatolický tlak (3. 11. 1918 zničení Mariánského sloupu na Staroměstském náměstí v Praze, opatření ve školách apod. – vše v duchu hesla „Pryč od Říma“). Odluka v programu *revoluce (i ve Washingtonské deklaraci, byla v programu většiny politických stran, nakonec se však od ní ustoupilo, protože by se komplikovaly vztahy se Slovenskem, a kvůli silné pozici *katolicismu na Moravě, takže do *ústavy z roku 1920 se odluka nedostala). Napjatý vztah mezi československým státem a církví přetrvával (v roce 1925: zákony o svátcích, Marmaggiho aféra) až od poloviny 30. let, kdy nastalo zlepšení – podpora kandidatury Edvarda *Beneše ze strany církve na prezidentský *úřad v prosinci 1935. (František Čapka)

odluka školy od církve (též laicizace školy), emancipace školy od *církve (zesvětštění, *sekularizace školství); nejvýznamnější osobností moderní laické školy byl Francisco Guardia Ferrer (1859–1909), španělský pokrokový pedagog, bojovník za školy nezávislé na církvi (v roce 1909 popraven).

V *českých zemích počala laicizace škol v době *vlády *Marie Terezie (1717–1780) a *Josefa II. (1741–1790) – zrušením *jezuitského řádu roku 1773 došlo k sekularizaci školství, zavádění triviálních škol (srov *trivium – quadrivium). Závislost školy na církvi zrušily květnové zákony z roku 1869, škola se stala nadkonfesijní. K dalšímu omezení vlivu církve došlo po roce 1918, za ministra školství a národní osvěty Gustava Habrmana (1864–1932) – výnosy o dobrovolnosti žáků a učitelů v návštěvě *kostela, v *přijímání *svátostí, omezení výuky *náboženství, odstranění *kříže z tříd apod. Po únoru 1948 – represivní opatření (učitelé, žáci) s diskriminačními (existenčními) dopady. (František Čapka)

odměna a trest, mírnější způsob nátlaku, který se snaží prosadit jisté jednání tím, že s ním spojí něco žádoucího, a jiné potlačit tím, že s ním spojí něco nežádoucího. Odměna a trest je legitimní prostředek uplatňovaný v procesu *socializace, *enkulturace, *výchovy apod. hlavně proto, že na rozdíl od přinucení respektuje *svobodu těch, na něž chce působit. (Jaroslav Malina)

odmytologizování, *demytologizace.

odnětí nebeského mandátu, *ke-ming.

odontoblasty (z řečtiny: *odón*, „zub“ a *blastos*, „výhonek“), vysoce diferencované *mezenchymové buňky *dentinu. Mají cylindrický tvar a na konci každé buňky dlouhý tenký

výběžek. Vylučují základní *matrix dentinu, který *mineralizuje při zrání dentinu. (Michaela Křivanová)

odontogeneze, *vznik a vývoj zubů.

odontogenní cysta, *cysta, odontogenní.

odontoid (též odontoidum), útvar podobný zubu (nadpočetný zub), který může mít kulovitý nebo oválný tvar; je složen ze zvápenatělé hmoty, která se podobá *sekundárnímu dentinu. (Michaela Křivanová)

odontoidum, *odontoid.

odontoklasty, *buňky odbourávající *dentin a *cement z povrchu kořene, podobně jako *osteoklasty v kosti; jsou přítomny zejména na kořenech dočasných zubů. (Michaela Křivanová)

odontologie (z řečtiny: *odón*, „zub“ a *logos*, „nauka, věda“), vědní obor zabývající se zuby (obratlovci). (Michaela Křivanová)

odontom, nezhoubný *nádor vyrůstající ze zubních *tkání. Odontom obvykle není pokládán za pravý nádor, nýbrž za nadměrně vytvořený nebo neuspořádaný základ *zubu. Skládá se převážně z *dentinu a zubní *skloviny, avšak může mít oproti normálnímu zubu inverzní uspořádání (enamelový epitel je v hloubce, dentinové hmoty na povrchu). Odontom se vyvíjí v útlém dětství (v období vývoje chrupu), později obvykle dále neroste. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

odontometrie (z řečtiny: *odón*, „zub“ a *metron*, „měřítko, míra“), disciplína zabývající se rozměry zubů člověka. (Michaela Křivanová)

odonto- (z řečtiny: *odón*, „zub“), v složeninách první část s významem: „zubo-, zubní“.

odorant, molekula přenášející pach, zodpovědná za určitý pachový podnět. (Miroslav Králík)

odpovědnost, schopnost, ochota, respektive povinnost člověka přičítat si a nést následky svých činů i činů druhých lidí: „odpovídat“ za sebe, své děti, zaměstnance, předky atd. Jeden ze základních rysů lidství a podmínka svobodné *společnosti. Tam, kde tato dobrovolná či vnitřní odpovědnost nestačí, musí nastoupit odpovědnost vnější (právní, trestní), již pachatelé přičítá vnější *autorita. (Jaroslav Malina)

odpovědnost firem, společenská (anglicky: *corporate social responsibility*), *odpovědnost označující nový způsob „jak dělat byznys“. Je-li uchopena správně, má nejen společenský přínos, ale přináší pozitiva i firmě samotné. Z dlouhodobého pohledu je firma, která dosahuje svých *zisků s pomocí spokojených zaměstnanců a ještě přitom napomáhá rozvoji *společnosti důvěryhodnější, a důvěra má v byznysu mimořádnou cenu. Podle jedné z definic existují tři oblasti, v nichž může firma tento koncept rozvíjet (tzv. tři P): 1) ekonomická (*Profit*) – například transparentnost, odmítnutí korupce, vztah k akcionářům a investorům nebo etika podnikání; 2) environmentální (*Planet*) – například ochrana přírodních zdrojů nebo ekologická firemní politika; 3) sociální (*People*) – například *zdraví a bezpečnost zaměstnanců nebo podpora aktivit prospěšných společnosti. (Marie Dohnalová)

odpovědnost na poli ochrany (archeologického dědictví a památkové péče, právní), řešení procesně právních otázek podléhá soudnímu řádu správnímu, zákon č. 150/2002 Sb., ve znění pozdějších předpisů a občanskému soudnímu řádu, zákon č. 99/1962 Sb., ve znění pozdějších předpisů. Právní úprava odpovědnosti na úseku *památkové péče je obsažena v zákoně č. 200/1990 Sb., o přestupcích, ve znění pozdějších předpisů a v trestním zákoně, zákon č. 140/1964 Sb., ve znění pozdějších předpisů. Otázky trestněprávní odpovědnosti se řídí trestním řádem, zákon č. 141/1961 Sb., o trestním řízení soudním, ve znění pozdějších předpisů. (Andrea Grígelová)

odpovědnost, právní, povinnost nést následky spojené s porušením *právních norem. (Andrea Grígelová)

odpovědnost, veřejná, zodpovědnost organizace za zpřístupnění a dostupnost všeobecně veřejných *informací o svém účelu a politice, aktivitách a financích. (Marie Dohnalová)

odpros, rozloučení se mrtvého s obcí v podobě dlouhého proslovu, citací z písma svatého a zpěvu písní. (Michaela Králíková)

odpuštěk, částečné nebo úplné prominutí *trestu nebo určitého *pokání; ve *starověku a raném *středověku znamenal zrušení veřejného pokání uloženého *církvi velkým hříšníkům, kromě toho byly od 7. století vypracovány (podle závažnosti spáchaných *hříchů) pokutové sazby, hříšník se tedy mohl již na zemi vykoupit z posmrtných trestů. Od 14. století bylo možné za hotové peníze získat odpuštění trestů za hříchy (a to nejen za již spáchané, ale i za ty, které budou vykonány v budoucnu). Již předtím bylo možné získat odpuštění hříchů například za nějaký bohubilý skutek, případně poutí do Svaté země, účasti na *křížových výpravách. Bohatý člověk se mohl „vykoupit“ za jakýkoliv hřích, chudák si musel své hříchy vytrpět v *očistci.

Proti odpuštěkům se zvedla vlna kritiky – myslitelé *reformace (Matěj z Janova [asi 1350–1394], Jan *Hus [asi 1371–1415]) a posléze bouře v předvečer husitského povstání v Praze v roce 1419. Za *husitství byla „odpuštěková akce“ zrušena a vlna prodeje odpuštěků postupně opadala. Nové pohoršení vyvolala tzv. „odpuštěková aféra“, kterou roku 1517 odhalil Martin *Luther (1483–1546). *Tridentský koncil (1545–1563) odsoudil finanční machinace, ale platnost odpuštěků nezrušil (rozeznával, na rozdíl od současné praxe, odpuštěky plnomocné, získané pro celý život a udílené jedině *papežem, a odpuštěky dílčí, jejichž trvání bylo omezené). Od té doby zůstaly odpuštěky spojeny s návštěvou určitých posvátných míst a s *modlitbami. Roku 1967 papež Pavel VI. (1897–1978) revidoval a zjednodušil soustavu odpuštěků stanovenou tridentským koncilem. (František Čapka, Jaroslav Malina)

odpuštění, přestat mít za zlé, prominout; dobrovolné vzdání se nároků i nepřátelství vůči tomu, kdo mne poškodil. Proto je možné jen na rovině individuální, nikoli kolektivní, a jen v oblasti mravní, nikoli právní, kde hovoříme o vnějším a pragmatickém „promlčení“. Obvyklou podmínkou odpuštění je to, že viník uzná, že mne poškodil. (Jaroslav Malina)

Odrysové, starověké *thrácké etnikum v jihovýchodní Thrákii. V 5. století př. n. 1. vytvořili v oblasti řeky Marice až k pobřeží Černého moře významné Odryské *království, v němž sloučili většinu thráckých *kmenů. Byli nejprve spojenci *Řeků, pak byli podřízeni Makedonii a ve 2. století př. n. 1. podlehli *Římanům. Jako etnikum slábli teprve v 5. století n. 1. po příchodu *Bulharů, *Gótů a dalších etnik, s nimiž posléze splynuli. (Lukáš Šín)

ODS, *Občanská demokratická strana.

odsouzení, podmíněné, odsouzení, které může být v trestním řízení uloženo pouze v případě trestu odnětí svobody nepřevyšujícího dva roky. Spočívá v tom, že soud sice pachatele uzná v rozsudku vinným a uloží mu trest, avšak jeho výkon podmíněně odloží na zkušební dobu v rozmezí jednoho až pěti roků, v případě mladistvého pachatele na dobu jednoho až tří roků. Předpokladem podmíněného odsouzení je důvodný předpoklad soudu, že účelu trestu bude dosaženo i bez jeho výkonu, a to buď vzhledem k osobnosti pachatele, k jeho dosavadnímu životu a prostředí, v němž žije a pracuje, a k okolnostem případu, nebo vzhledem k soudem přijaté záruce za nápravu pachatele a výchovnému vlivu toho, kdo záruku nabídl.

Jestliže podmíněně odsouzený vedl ve zkušební době řádný život a vyhověl uloženým podmínkám, soud vysloví, že se osvědčil, následkem čehož již nemůže být nařízen výkon podmíněně odloženého trestu a na pachatele se hledí, jako by nebyl odsouzen. (Marie Dohnalová)

odsun Němců, označení pro masové deportace německého obyvatelstva z Československa po *druhé světové válce; mnichovskou dohodou a okupací (1939–1945) se vztah *Čechů k sudetským *Němcům velice přiostril – hledal se způsob řešení postavení Němců v poválečné Československé republice (ČSR). První náznaky návrhů řešení se objevily již v letech 1938–

1939: rané varianty Edvarda *Beneše (1884–1948) nepočítaly s „úplným“ odsunem německého obyvatelstva, ale s odstoupením části pohraničí Německu, případně vytvořením odděleného území s německým obyvatelstvem s vlastní správou v rámci ČSR. V dalších letech (1940–1943) vzniklo ještě několik variant, které však stále nepočítaly s odsunem. Zásadní změnu v pohledu na poválečné uspořádání přinesla heydrichiáda (*Heydrich, Reinhard). V roce 1943 získal Edvard Beneš na jednání se zástupci USA, Velké Británie a SSSR souhlas k vysídlení sudetských Němců, převládla idea *národního státu, idea odsunu.

Po květnu 1945 – dvě etapy: 1. tzv. divoký odsun – hromadné, spontánní a téměř neorganizované vyhánění, které postihlo asi 660 000 Němců (pochody z Brna, z Chomutova apod., tzv. ústecký masakr); 2. organizovaný odsun (stanovila jej postupimská konference) – přípravy probíhaly od srpna 1945 do poloviny ledna 1946, během nich byla část německého obyvatelstva shromažďována ve více než stovce internačních táborů. První transport odjel, do americké zóny, 25. 1. 1946. Až do října 1946, kdy byly transporty zastaveny, odjíždělo přibližně čtyři až šest vlaků denně. Celkem bylo v této etapě odsunuto na 2 miliony 256 000 Němců (z toho asi jedna třetina do východního sektoru Německa a do Rakouska), v ČSR jich zůstalo ca 240 000. V letech 1947–1948 došlo ještě k tzv. dodatečnému odsunu, kterým se slučovaly rozdělené *rodiny a k dalším individuálním odsunům (do roku 1949), takže k 15. 6. 1949 zůstalo v ČSR asi 177 000 Němců, většinou antifašistů, specialistů a osob ze smíšených *manželství (1,3 % obyvatel *republiky); značná část z nich se v pozdějších letech vystěhovala především do Spolkové republiky Německo.

Postupimská konference uznala nutnost odsunu německého obyvatelstva rovněž z Maďarska a z Polska (kapitola XIII. postupimského protokolu). (František Čapka)

odštěpovač, tlakový (anglicky: *pressure flakers*, francouzsky: *compresseurs*), *nástroj na jedné straně alespoň částečně zahrocený, případně otupený, sloužící k odštěpování třísek nebo k produkci tlakové *retuše na kamenných artefaktech. Tento typ nástroje byl nejčastěji vyroben z výsad paroží, které byly minimálně upraveny jen v distální části seříznutím nebo ohlazením. (Michaela Zelinková)

odtažitý nerv, **nervus abducens*, VI. hlavový nerv.

Odulové, *Jukagirové.

odúmrtí, *právo majitele panství k majetku *poddaného, který zemřel bez mužských potomků; právo uplatňoval *panovník v Čechách již od 10. a 11. století; poddanými bylo považováno za největší nespravedlnost, protože zbavovalo celý *rod práva na majetek, který byl vytvářen po *generace, proto se snažili poddaní z něj vykoupit. V roce 1406 byla odúmrtí zrušena na panství pražského *arcibiskupství, během 16. a 17. století se mnohde podařilo za pravidelný roční peněžitý či naturální plat (svatomartinská husa či slepice) toto právo omezit, většinou však platilo až do konce *nevolnictví. Ve *středověku nabýval právo odúmrti po *šlechtě *král, po poddaných *vrchnost. (František Čapka)

odysea (název a obsah přeneseně podle osudů hlavního hrdiny *Homérovy básnické skladby **Odyseia*), dlouhá obtížná pouť, pestré životní osudy. (Jaroslav Malina)

Odyseia, druhá básnická skladba přisuzovaná *Homérovi. Čítá asi 12 000 hexametřů a zachycuje poslední etapu Odysseovy strastiplné *anabáze a návrat na rodnou Ithaku. Všechny předchozí události zde ve formě vzpomínek vypráví sám *Odysseus na dvoře fajáckého *krále Alkínoa.

Postava titulního hrdiny Odyssea je charakteristikou mentality nového typu řeckého člověka na začátku historického vývoje *řecké civilizace. Je stíhán osudem, umí však vzdorovat vytrvalostí, chytrostí i vynalézavou lstivostí. Tyto vlastnosti mu umožňují přežít a dosáhnout svých záměrů. Díky tomu může být také v mnohém považován za rovného *bohům, v čemž se odráží základ řeckého *antropocentrismu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Odysseus, v *řecké mytologii *král na ostrově Ithaka, hrdina *trójské války, proslulý svou chytrostí, výmluvností i statečností. Na jeho radu sestrojili *Řekové dřevěného koně, pomocí něhož se zmocnili *Tróje. Při návratu do vlasti, který trval deset let, prožil četná fantastická dobrodružství (boj s *Kyklópy, setkání se Sirénami, proplutí mezi Skyllou a Charybdou, pobyt u čarodějnice *Kirké aj.). Po návratu na Ithaku byl nucen ztrestat nápadníky své ženy Pénélopy. Bloudění Odyssea je námětem *Homérovy básnické skladby **Odysseia*. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

odzbrojení:

1. v užším smyslu – snižování výzbroje až k úplnému zničení všech zbraní ve světovém měřítku;

2. v širším smyslu všechny prostředky kontroly, omezení a snížení výzbroje; kontrola zbrojení a odzbrojení patří do oblasti zajištění *míru, která má uvolnit nebo odstranit politické napětí a mezinárodními smlouvami snížit nebezpečí *válek; může mít různé formy: může být plánována jednostranně nebo dohodnuta mezi dvěma a více *zeměmi, může zakázat nebo omezit výrobu určitých zbraní, může omezit nebo zabránit ozbrojení v určitých geografických oblastech.

Historie odzbrojení: představa světa beze zbraní existovala již u *proroků *starověku a v křesťanském myšlení *středověku, v *novověku zvláště v *osvícenství, *liberalismu, *socialismu a především v *pacifismu. Počáteční smluvní dohody vznikly v 19. století, první mezinárodní konference se sešla ve dnech 18. 5. až 29. 7. 1899 v Haagu, skončila však bez konkrétního výsledku, právě tak jako snahy různých iniciativ mezi dvěma světovými *válkami: washingtonská konference (1922) sice prosadila omezení námořních sil, ale k velké nevoli části zúčastněných, především Japonska; neúspěšná jednání Společnosti národů – odmítnutí Ženevského protokolu (1924–1925); 1932–1933 – Světová odzbrojovací konference v Ženevě, skončila neúspěchem poté, co ji opustilo Německo. Od 60. let byla v průběhu procesu mezinárodního uvolňování napětí dohodnuta řada smluv o kontrole a omezení zbrojení: například v roce 1963 – smlouva o ukončení zkoušek atomových zbraní s výjimkou zkoušek pod zemským povrchem; roku 1968 – smlouva o nešíření jaderných zbraní (Francie a Čína na ni nepřistoupily). Od počátku 70. let kladly snahy o odzbrojení důraz na jednání mezi světovými velmocemi USA a SSSR, popřípadě mezi oběma vojenskými bloky (*NATO a Varšavskou smlouvou): Rozhovory o omezení strategických zbraní (SALT – *Strategic Arms Limitation Talks*) vedly 1972 k první smlouvě mezi USA a SSSR (SALT I), v roce 1979 byla podepsána smlouva SALT II (bez ratifikace). Navíc se mezi státy NATO a Varšavské smlouvy jednalo od roku 1973 ve Vídni o oboustranném snížení vojenských sil (MBFR – *Mutual Balanced Force Reductions* [Vzájemné a vyrovnané snižování ozbrojených sil]) ve střední Evropě. Tyto neúspěšné rozhovory byly nahrazeny v roce 1989 jednáním o konvenčních vojenských silách v *Evropě, které znamenalo na konci roku 1990 první úspěch smlouvou o snížení konvenčních sil v Evropě. Následovaly další smlouvy: v roce 1992 smlouva o otevřeném nebi; v roce 1993 smlouva o zákazu chemických zbraní a také smlouva START II o dalším snížení strategických útočných zbraní mezi USA a Ruskou federací a o rok později trojstranná dohoda o jaderných zbraních mezi USA, Ruskem a Ukrajinou. (František Čapka)

Odžibvejové, původní etnikum severoamerických *indiánů v oblasti západně od kanadských Velkých jezer a v pohraničí mezi USA a Kanadou; dnes žijící v rezervacích v Kanadě a USA v celkovém počtu asi 175 000. Hovoří *odžibvejsky, tj. *jazykem z *algonkinské skupiny jazyků. Jejich nejbližšími příbuznými jsou *Čipevajové. Odžibvejové byli kočovní lovci a sběrači, v 17.–19. století lovci *kožešin. Tlak Obžibvejů byl jednou z příčin *migrace *Dakotů do prérií. V důsledku změn jejich ekonomiky se od 17. století rozpadala tradiční rodová organizace, *kmen byl tvořen malými skupinami *příbuzných (rodin).

Odžibveje studoval například americký antropolog Paul Radin (1883–1959), žák Franze *Boase. Do duchovního světa Odžibvejů a dalších severoamerických indiánských etnik dal českému čtenáři nahlédnout básník, malíř a překladatel Ladislav *Novák (1925–1999) prostřednictvím výboru *Zrození duhy* (1978). Novákovy parafráze milostné indiánské *poezie ukázaly na dvě základní charakteristiky severoamerických útvarů tohoto druhu – silný citový náboj a formální jednoduchost. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

odžibvejský jazyk (ojibwa), *jazyk, odžibvejský.

OECD, *Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj.

oesophagus, -i, m. (z řečtiny: *oisein*, „nést“ a *fagein*, „sníst“), jícen, část trávicí trubice o délce 23 až 28 cm. Slouží k *transportu potravy z *hltnu do *žaludku. Na hltnu navazuje jícen ve výši obratle C₆ a z krční oblasti pokračuje přes **apertura thoracis superior* do *hrudníku. Po průchodu hrudníkem proniká *bránicí skrze *hiatus oesophageus* do dutiny břišní, kde ústí do žaludku vlevo od *páteře ve výši obratlů Th_{11–12}. Na jícnu pozorujeme tři krátká fyziologická zúžení. První v místě přechodu hltnu do jícnu, prostřední zúžení je ve výši obratlů Th_{4–5} v místě bifurkace *trachey a třetí zúžení se nachází v místě průchodu jícnu *bránicí. Stěna jícnu má čtyři vrstvy typické pro trávicí ústrojí – sliznici složenou ve vysoké podélné řasy, podslizniční vazivo s četnými drobnými mucinózními žlázami (*glandulae oesophageae*), svalovinu (v horní třetině příčně pruhovanou, v dolní třetině hladkou) a povrchové vazivo (většinou *adventicie jen v břišní části *serosa). (Lenka Vargová)

oestrus („říje“), období pohlavní připravenosti samic savců k *početí. U samic některých *primátů (například paviánů, makaků) je ohlášeno otokem a zbarvením krajiny kolem vagíny. Říje jako určitý typ chování se často vztahuje i na samčí pohlaví, například v *etologii, *mammaliologii, myslivosti. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

OF, *Občanské fórum.

ofěra, dary, které věřící přinášeli k oltáři, dříve chléb a víno, později již jen menší peněžité částky, věnované při sbírce během *mše na církevní účely. (Michaela Králíková)

oficiál, biskupský (z latiny: *officiālis*, „zástupce katolického biskupa“), zástupce *biskupa pro soudní záležitosti (po roce 1221). Na Moravě ustaven biskupem Brunem ze Schauenburka (2. polovina 13. století), v Čechách za biskupa Tobiáše (koncem 13. století); zpočátku se zabýval zejména vším, co souviselo s mravní kázní *duchovenstva, později řešil i rozpory a pře mezi *duchovními a *laiky, spory o záležitosti manželské, věci lichevní apod. (František Čapka)

oficiální rozvojová pomoc, *pomoc, oficiální rozvojová.

Ofír:

1. jméno osobní, podle *Starého zákona Gn 10,29 syn Joktánův, eponym země Ofír;
2. *země, proslulá *zlatem a dosažitelná po moři z přístavu Esjón-geber v Akabském zálivu v Rudém moři. Její přesnou polohu dnes neznáme, hledá se nejčastěji v jižní Arábii při pobřeží Rudého moře, a to podle údajů z Gn 10,29 mezi oblastmi Seba a Chavíla. Její umístění do Afriky, do dnešního Somálska, považují odborníci za nepravděpodobné. Jediná mimobiblická zmínka o Ofíru je na ostrahu z Tell Kasíle. O zlatu z Ofíru se mluví ve Starém zákoně Iz 13,12; Ž 45,10 a Jb 28,16. Podle I Kr 9,28 vypravil do Ofíru své služebníky *král *Šalomoun spolu s týrským Chíramem, aby odtud dovezli *zlato. (Jan Heller)

ofité, raná křesťanská gnostická *sekta, jejíž stoupenci odmítali židovské *vysvětlení *Starého zákona a uctívali biblického hada (*ofis*), jenž svedl *Adama a Evu, jako dárce pravého poznání. Had symbolizuje božskou sílu dřímající v nitru každého člověka. Ofité byli velmi blízce spjati se sektou *naasejců. (Jaroslav Malina)

Ofnet (Německo), jeskynní *lokalita, kde byly v roce 1908 odkryty lidské kosterní pozůstatky. Hlavní *nález představují dvě hnízda lidských lebek. *Radiokarbonová datování obou hnízd spadají do období *mezolitu před více než 8 000 lety.

Na lebkách jsou patrný fraktury a další smrtelná zranění, která mohla být způsobena úderem *sekery. Dále jsou viditelné paralelní zářezy, a to jak na lebkách, tak na krčních obratlích, které dokládají následnou, již posmrtnou manipulaci. Nález se interpretuje jako doklad masakru a *rituálního pohřbu. (Jiří A. Svoboda)

ofset (též ofsetový tisk), *technika tisku z plochy, navazující na techniku *litografie, kterou přesahuje prostřednictvím nástupu fotomechanických postupů a vynálezem rychlolisu, později zastoupeném výkonnějšími rotačními stroji. Stejně jako technika litografie využívá vzájemnou neslučitelnost mastné barvy a vody při aplikaci tisku. Ten je ovšem přenášený na *papír nepřímo, soustavou několika válců s dílčími funkcemi. Přednost ofsetového tisku je spatřována především v tenké a lehké zinkové desce, která nahradila těžce manipulovatelný kámen užívaný v litografii.

K vynálezu ofsetu došlo kolem roku 1900. Prvenství ve využití této tiskové techniky je připisováno litografovi českého původu Kašparu Hermannovi (1871–1934), který uplatnil metodu ofsetu poprvé v roce 1904 k tisku not za svého pobytu v Americe. Za paralelního objevitele této techniky je považován americký tiskař Ira Washington Rubel (zemřel 1908) z New Jersey ve Spojených státech amerických.

Tiskové formy ofsetu lze rozdělit do dvou základních skupin, a to na desky jednokovové a desky vícekovové. U jednokovových desek je nejčastěji užívaným kovem zinek či hliník. Nejprve je povrch tiskové formy mechanicky a chemicky upraven pro zvýšení afinity k vodě. Přenos kresby je zajištěn mastnou litografickou tuší, popřípadě křídou, či fotomechanicky. Kresba se po přenesení na tiskovou formu vyvolá, zahlubí a opatří tiskovým lakem. Takto upravená tisková forma je vystavena mechanickému a chemickému působení v tiskovém stroji. U vícekovových desek jsou nejčastěji užívané bimetalické či trimetalické dvouvrstvé tiskové desky. Svými vlastnostmi disponují vyšší kvalitou tisku a odolností vůči opotřebování. V následující fázi tiskové přípravy dochází k vlhčení a pokrytí ofsetové formy barvou, z níž se obraz negativně přenáší na gumový válec otáčející se v protisměru. Tento pružný přenášeč válec přetiskuje obraz na papír napjatý na válci zvaném tlakový, a to již ve správném stranovém otočení. Z tohoto hlediska je ofset označován za tisk nepřímý či přenosný. Základní ofsetový stroj představuje soustavu formových, přenášečích a tlakových válců v jediném konstrukčním celku. Přenášeč válec umožňuje tisknout jemné detaily, a to i na papír drsný, nehlazený a minimálně kvalitní. Tato možnost je dána vlastnostmi gumového válce schopného přilnout na nerovný povrch, což dovoľovalo použít ofsetu k potiskování levnějších druhů papírů. Vtiskování barvy prostřednictvím gumy přímo do pórů papíru se projevovalo splývavým a matným vzhledem, který evokoval *akvarelovou barvu. Ofsetový tisk zaznamenal rozmach na území Evropy v letech 1928–1936.

V současnosti lze rozdělit ofset na základě postupů uplatňovaných při tisku na klasický ofset (vlhčený) a bezvodý ofset (nevlhčený). Bezvodý ofset dosahuje vysoké kvality tisku a je vhodný pro malonákladové zakázky. Přednosti ofsetu spočívají ve zjednodušení přípravných prací a v rychlosti reprodukcí výtisků. Prostřednictvím ofsetového tisku bylo docilováno kvalitnější *reprodukce černobílých i barevných reprodukcí. Ofset dovoluje originální uspořádání sazby a obrázků v libovolné konfiguraci. Soutisk textu a ilustrace vycházel ostře, hladce a čistě. Pro sugestivní výpovědní hodnotu sloužil při reprodukci akvarelů, neboť umožňoval stejnoměrné zabarvení i při rozměrných barevných plochách. Ofset byl tak schopen splnit kritéria čtenáře po názornosti, barevnosti, ilustrativnosti, technické a grafické kvalitě.

Ofset, stejně jako *knihtisk, sehrál významnou roli při konstituování *masové kultury. Jeho prostřednictvím bylo možné šířit kvantifikované a standardizované symbolické obsahy mezi poměrně velké množství heterogenního publika. Tím se ofset jako prostředek masové *komunikace aktivně podílel na utváření obecně sdílených *hodnot, *norem a *vzorů chování. Z antropologického a kulturologického hlediska může být podnětný zejména

výzkum ofsetu jako nástroje masové komunikace a mediátoru vlivu kultury na člověka.
(Barbora Půtová)

ofsetový tisk, *ofset.

Ogburn, William Fielding (29. 6. 1886, Butler, Georgia, USA – 27. 4. 1959, Tallahassee, Florida, USA), americký sociolog. Zabýval se teorií sociální a *kulturní změny; jeho koncepce významně ovlivnila antropologické a sociologické výzkumy dynamiky kultury a kulturní změny. Z díla: *Social Change with Respect to Culture and Original Nature* (Sociální změna se zřetelem ke kultuře a k původní přírodě, 1992). (Jaroslav Malina)

Ogjú, Sorai (vlastním jménem Ogjú Nabemacu, 21. 3. 1666, Edo, Japonsko – 28. 2. 1726, Japonsko), japonský filozof; nejvýznamnější japonský učenec období *Tokugawa. Jako prototyp renesančního člověka širokého rozhledu obsáhl téměř veškerou tehdejší vzdělanost – ve své době byl zřejmě největším znalcem starověké Číny a klasické *čínštiny, přičinil se o obnovení zájmu o japonské literární tradice, položil základy filologie v Japonsku a završil snahy *Jamagy Sokóa a *Itó Džinsaie o nový přístup k interpretaci klasických textů (škola starověkého učení, *kogaku*), stejně usilovně však studoval i hudbu, vojenství a přírodní vědy.

Narodil se v rodině bývalého *samuraje, jehož potomci se již po dvě generace věnovali lékařskému povolání. Jeho otec působil jako osobní lékař budoucího pátého *šóguna Tokugawy Cunajošiho, ale v roce 1679 upadl v nemilost a byl vyhoštěn do kraje Kazusa (dnešní prefektura Čiba). Sorai projevoval od mládí mimořádné nadání – v sedmi letech byl schopen zapisovat svému otci deník podle diktátu v čínštině a ve třinácti dokázal plynně číst klasické čínské texty, aniž by k tomu potřeboval zvláštní značky pro správný slovosled. Pobyt v nuzných podmínkách na venkově měl pro chlapce mimořádný význam a do jisté míry ovlivnil jeho budoucí myšlení – ačkoli otázky praktické hospodářské politiky nikdy neležely v centru jeho zájmu, osobní zkušenost s těžkým životem rolnictva ho přivedla i k úvahám o podstatě správné *vlády. Po návratu rodiny z vyhnanství v roce 1690 si otevřel v *Edu soukromé učiliště, kde přednášel *konfucianismus, a začal pracovat na svém prvním díle *Jakubun sentei* (Průvodce překladem), čínsko-japonském slovníku, který obsahoval komentovaný výklad více než dvou tisíc klíčových čínských slov a měl usnadnit čtení klasického textu bez japonských slovosledných značek.

V roce 1696 vstoupil do služeb Janagisawy Jošijasua, knížete z Kófu, jenž působil jako rádce šóguna Cunajošiho. Léta strávená ve službách Jošijasua měla pro Soraiův další vývoj klíčový význam. Jelikož Jošijasua konvertoval k zenové sektě *Óbaku* (*zen), která přišla z Číny, bývali jeho častými hosty nejen čínští mniši, ale též překladatelé klasických čínských textů do *japonštiny. Sorai si tak mohl vybudovat hustou síť vztahů, které udržoval a rozvíjel i po odchodu ze služeb Jošijasua v roce 1711. V té době také získal darem dvě sbírky poezie a prózy mingských učenců Li Pchan-lunga a Wang Š'-čena, kteří ve svých výběrech omezili prózu na období *Čchin a *Chan a poezii na období Chan, *Wej a *Tchang. Sorai, který v té době vyučoval filozofický systém bratrů Čchengů, se pod jejich vlivem začal věnovat výhradně předsungským textům. V době působení u Jošijasua označil sám sebe za konfuciánského učence-literáta (*bundžin*), kterému jsou otázky praktické politiky cizí. Když byl však vyslán na inspekční cestu po Kófu, aby vybral vhodné místo pro nový chrám a stavbu Jošijasuaova náhrobku, objevily se v jeho cestovním deníku nazvaném *Kjóčú kikó* (Zápisky o cestě údolím) nejen básně opěvující krásu přírody, ale i praktické poznámky o hospodaření města Fučú, o pěstování *bource morušového či o zlatých dolech v průsmyku Kobotoke, tedy záznamy, které bychom u tehdejších literátů, například Bašóa, marně hledali. Soraiův zájem o politicko-ekonomické problémy v širším kontextu dokládá i jeho dílo *Seidan* (Rozpravy o vládě, 1725), které sepsal na konci svého života, kdy působil jako poradce šóguna Jošimumeho.

Často diskutovaným problémem je jeho vztah k Džinsaiovi. Sorai měl Džinsaie ve velké úctě a obdivoval jeho spis *Gomó džigi* (Význam pojmů v Hovorech a v Menciovi) natolik, že

mu zaslal dopis se žádostí o setkání, na který však nikdy nedostal odpověď. Pravým důvodem Džinsaiova mlčení byla nejspíše nemoc, se kterou se Džinsai tehdy potýkal. Nicméně Sorai si vyložil Džinsaiovo chování jako povýšenost a od té doby zaujal k Džinsaiovi značně kritický přístup.

V době vlády šógunů Ienobua a Iecugua, kdy byl za poradce šógunátu jmenován jeho velký rival Arai Hakuseki, se Sorai stáhl do ústraní a věnoval se výhradně studiu. Osmý šógun Jošimune ho však opět povolal v roce 1721 do vlády jako poradce a Sorai se tak až do své smrti v roce 1728 nepřímou podílel na přípravě hospodářských reforem.

Soraiův přínos k rozvoji tokugawské vzdělanosti byl nezměrný. Přímým nositelem jeho filozofického odkazu byl jeho žák Dazai Šundai (1680–1747). V širším slova smyslu však lze tvrdit, že Soraiova metoda, založená na textovém fundamentalismu, hluboce ovlivnila myšlení zakladatele školy národní vědy (*kokugaku*) Motooriho Norinagu a často se na ni odvolávali i stoupenci školy Mito v první polovině 19. století, když oponovali ortodoxním neokonfuciáncům argumentem, že konfucianismus byl ze své podstaty politickou filozofií.

Sorai, stejně jako většina učenců období Tokugawa, vyšel z konfuciánské školy Čcheng-Ču, ale záhy se od ní odvrátil a celý život se usilovně snažil o její vyvrácení. Ve svém stěžejním díle *Bendó* (Vyznačení Cesty, 1717) odvrhl neokonfuciánské tvrzení, že přírodní a společenský řád tvoří jednotu a že pravdu lze nalézt ve vlastní mysli. Podle Soraije je Cesta lidským dílem, konkrétní formou vlády, kterou vytvořili mudrci (*seidžin*) a legendární králové (*sen'ó*) starověké Číny. Tito dávní králové-mudrci nejenže formulovali zákony, jimiž se společnost řídí, ale s výjimkou vztahů mezi rodiči a dětmi určili i morální vztahy, které jsou pro její fungování nezbytné. *Morálka tedy není něčím přirozeným, nýbrž je produktem záměrné lidské činnosti. Sorai přitom uznával absolutní autoritu těchto učenců-tvůrců, jejichž schopnosti povýšil do roviny nadpřirozena. Svůj racionální myšlenkový systém tak opřel o zcela iracionální prvek – důvěru a *víru. („Hluboce věřím v mudrce. Dokonce i tehdy, když najdu v jejich učení něco, co se mé mysli jeví jako nesprávné, docházím k názoru, že je-li to součástí Cesty mudrců, nemůže to být špatné, a řídím se tím.“). Vynikající znalec Soraiova díla Marujama Masao vidí v jeho názorech „úplné popření neokonfuciánských tezí“ a tvrdí, že jeho iracionalita připravila půdu novému „modernímu“ pojetí racionality.

Jestliže však Cesta není **a priori* obsažena v naší mysli, jaký je pak potom primární cíl učení a vzdělávání? Neokonfuciánská interpretace předpokládala, že zkoumáním podstaty věcí a následným osobním zdokonalováním je možné dosáhnout naplnění Cesty, jinak řečeno stát se moudrým. Sorai naproti tomu tvrdí, že základní funkcí vzdělání je uchovávat a předávat tradici Cesty. Cestu vyznačili dávní mudrci, za její předávání však zodpovídají učitelé. Vzdělání tedy nemá za cíl učinit z člověka mudrce, ale spíše laskavého člověka, neboť pouze laskaví lidé, kteří v souladu se svými schopnostmi a nadáním hrají přidělenou společenskou roli, zajišťují prosazování Cesty.

Podstata Cesty je podle Soraije zachycena v „šesti klasických spisech“, jejichž autorství je připisováno *Konfuciovi (551–479 př. n. l.) – v **Knize proměn*, **Knize písní*, **Knize obřadů*, **Knize dokumentů*, **Knize hudby* a **Análech jara a podzimu*. Aby bylo možné naplňovat Cestu, je nutné těmto klasickým spisům správně porozumět. Vždyť jak se může člověk řídit *zákony, když nerozumí *jazyku, kterým jsou tyto zákony zapsány! Protože neokonfuciánští učenci doby *Sung (960–1279) již nepoužívali jazyk „šesti klasických spisů“, klasickou čínštinu, nemohli jim rozumět a nedokázali je správně interpretovat. „Klasická slova a výrazy jsou plně čistoty a texty stylisticky dokonalé. Moderní jazyk je však rozvláčný s mnoha nepřesnostmi, a navíc leckdy obhroublý,“ namítal Sorai ve svém díle *Benmei* (Označení jmen). Cesta závisí na jazyce a jeho proměnách. Dnešní jazyk již nevypovídá o původním významu slov, a proto je Cesta (to znamená společensko-etické normy) zatemněna (*Gakusoku*, Rozprava o metodě). Jediným způsobem k nalezení Cesty je proto návrat k původní textům předchanské doby. Soraiova filologická metoda, založená na analýze

původního textu, tak v mnohém připomíná přístup *Erasma Rotterdamského (1465 nebo 1469–1536), který také stavěl interpretaci *Nového zákona na klasickém řeckém originálu spíše než na latinské *Vulgatě.

Ve své snaze o rekonstrukci původní formy vlády starověkých králů-mudrců se však Sorai neomezil pouze na „správnou“ interpretaci klasických textů. Absolutní hodnotu mají podle něj také *rituály, *obřady, *tance či *hudba, neboť i ony tvoří součást korpusu společenských *norem, kterými se řídí lidské jednání. Nikoli v lidské mysli, nýbrž v objektivně stanovených normách spočívá základ harmonické vlády. Ztotožněním Cesty s konkrétní formou vlády a vyloučením osobní morálky Sorai rozdělil lidskou aktivitu na sféru veřejnou a soukromou. Vymezení přesných hranic mezi těmito dvěma světy mělo mimořádný význam pro další vývoj vztahu jedince ke společnosti, který byl až dosud určován výhradně příslušností k jedné ze čtyř společenských vrstev (*ši, nó, kó, šó*).

Soriaova originalita se plně projevila v oblasti *lingvistiky a politické etiky. Při řešení konkrétních ekonomických problémů, ke kterému byl přizván osmým šógunem Jošimunem, však jeho historická metoda v podstatě selhala. Období Genroku (1688–1704) přineslo prudký rozvoj zbožně peněžních vztahů a širokou komercionalizaci společenského života.

*Samurajstvo, usazené převážně ve *městech, žilo výhradně ze služného v *rýži, kterou muselo směřovat za peníze. Růst tržních transakcí vytvářel stále větší poptávku po penězích, kterou stávající peněžní systém nebyl schopen uspokojit. Šógunátní vláda i jednotlivá knížectví čelila rozšiřující se propasti mezi rostoucími výdaji a klesajícími příjmy. Soraiův velký rival, empirik a pragmatik Arai Hakuseki, který působil jako poradce předchozích dvou šógunů, navrhoval řešit vzniklou situaci spíše technickými prostředky, například regulací oběživa. Sorai, který naproti tomu nahlížel ekonomické problémy „zvnějšku“, hledal nápravu v rovině morální. Podle Soraie je hlavním zdrojem společenské nestability úpadek etických norem společnosti (*reihó*) a životní způsob samurajstva, při kterém musí za vše platit jako „poutníci v hostinci“ (*rjošuku no kjókai*). Řešení této situace viděl v návratu k modelu společnosti starověkých čínských vládců. Ve svém díle *Seidan* (Rozpravy o vládě) navrhl po vzoru Kumazawy Banzana návrat samurajů k půdě, na venkov a omezení zbožně peněžních vztahů na nejnужnější možnou míru. Toto řešení však nebylo politicky žádoucí, ani technicky proveditelné. Nicméně jakkoli se nám mohou Soraiovy závěry zdát konzervativní, je nezpochybnitelným faktem, že jeho metoda výrazně ovlivnila téměř všechny myslitele druhé poloviny období Tokugawa a dodnes je předmětem vědeckého zájmu v Japonsku i v zahraničí. (Jan Sýkora)

Ogusové, *kmenový svaz *turkického původu, který se podílel na vytvoření dvou velkých státních celků *Seldžuků a *Osmanů. Kromě toho Ogusové byli též předky a nejbližšími příbuznými dnešních *Ázerbájdžánců, *Turkmenů a *Turků. Název je odvozen od jména původního středověkého *státu Oghuz. Žili původně na východním pobřeží Kaspického moře a severovýchodně od Aralského jezera. Když se vymanili z nadvlády *Avarů a *Hunů, založili státní útvar (roku 552), který zahrnoval celé Mongolsko a sahal až k Aralskému jezeru. Východní část se nazývala Toguz Oghuz („Devět oguských kmenů“); od 6. století ji ovládali *Čiňané. Západní část byla pojmenována On Oq („Deset šípů“) a Ogusové ji ovládali spolu s *Ujgury až do konce 8. století, kdy podlehli tureckým Karlukům. Od té doby bylo obyvatelstvo poturečťováno, s výjimkou Turkestánu, kde Ogusové vytvořili prosperující stát, který však byl v 11. století připojen k mongolské říši Kara-Kitai. Spolu s *turkickými jazyky pronikal do Střední Asie také *islám, kterému se od 10. století podrobovali Ogusové, usazení již jako nomádská a polonomádská společenství také mezi Aralským jezerem a Kaspickým mořem až po Ural. Pod jejich tlakem odešli do východní Evropy *Kumáni, *Maďaři a *Pečeněhové. Ogusové se však stále více mísili s *turkotatarskými etniky, až posléze jako samostatné etnikum zanikli. Jejich původní nomádský způsob života a starobylé tradice si zachovali pouze Jurikové (Jürük) ve východní Anatólii v Turecku. (Lukáš Šín)

OH, *Občanské hnutí.

oheň [archeologie, etnoarcheologie], forma hoření, kombinace svítivé záře a tepla, které se uvolňuje při rychlé a samoudržující se exotermické oxidaci hořlavých plynů z paliva. Osvojení ohně, které je jedním z prvních důležitých vynálezů člověka, zásadním způsobem ovlivnilo další vývoj *kultury, přičemž rozhodující bylo nikoli samo poznání ohně z přírodních zdrojů, jež poskytovaly vulkanické oblasti, lesní i stepní požáry nebo věčné ohně z plynových štěrbin v naftonosných oblastech, ale získání schopnosti oheň rozdělat při úderech kamene o kámen nebo třením dřev a pak jej udržet. K poznatku křesání došlo patrně již v *nejstarším paleolitu při prvotním opracování křemenných a křemitých *valounů či úlomků na *nástroje: první stopy užití ohně byly zachyceny v Africe před zhruba 1,5 milionem let, v Evropě v období před 750 000–500 000 lety (k nejstarším z nich patří staropaleolitické ohniště u *Přezletic v Čechách).

Při úderech kamene o kámen (nejvhodnější je používat křemeny, obsidiány, pazourky, rohovce nebo křišťály) se získá jiskra velmi snadno, ale roznění ohně vyžaduje ještě nějaké další prostředky k zachycení jisker a rozdýmání. Snad se k tomu, kromě jiného, používaly zápalné hubky z plodnic troudnatce kopytovitého (*Fomes fomentarius*), které byly nalezeny na některých mladopaleolitických lokalitách. Lepších výsledků se dosáhne úderem pazourku o rudní minerály – chalkopyrit, markazit, pyrit, sfalerit. Jiskra je v tomto případě delší, asi 4–10 cm. Od sklonku paleolitu se mohlo používat zařízení složené ze suché dřevěné destičky, do které se zavrtával dřevěný vrták (shora přitlačovaný valounem s důlkem) roztáčený tětvou *luku. Tětiva luku může být zhotovena z rostlinného vlákna, ale výhodnější je z vydělaného koženého řemene, který má delší životnost a lépe přilne na vrták. Při experimentálním vrtání se zpočátku objevovaly obláčky dýmu a pak se kolem rotujícího vrtáku shromažďoval prášek čokoládové barvy. Ohnisko hoření nevznikalo přímo pod vrtákem, i když se tam vytvářela vysoká teplota; chyběl zde totiž přístup vzduchu. K hoření nedošlo ani kolem vrtáku, nýbrž na okrajích jamky, kde se hromadil horký prášek, který podporoval hoření. Hrstka prášku nepřestala kouřit ani po přerušení vrtání. Pod černou vrstvou prášku se udržovalo ohnisko hoření po dobu 10–15 minut a od něho bylo možno zapálit jakýkoli hořlavý materiál – tenkou březovou kůru, suchý mech nebo dřevěné třísky. Rychlost rozdělání ohně byla závislá na druhu použitého dřeva i průměru vrtáku. Například vrtáním borové destičky bukovým vrtákem získal experimentátor oheň za pouhých 8 sekund, při použití dubového vrtáku a dubové destičky za 150 sekund – výhodnější tedy bylo použít vrták z tvrdšího dřeva, než bylo dřevo destičky. Čas potřebný k rozdělání ohně se zkracoval se zvětšováním průměru vrtáku; silnější vrtáky ovšem museli uvádět do pohybu dva lidé. Původní obyvatelé Austrálie, lidé v *Oceánii, Indonésii a američtí indiáni však běžně získávali oheň třením dřívce roztáčených pouze dlaněmi obou rukou.

Oheň se tak stal důležitým pomocníkem člověka již od nejranějších dob: poskytoval teplo, světlo, ochranu před zvířaty nebo naopak sloužil k jejich *lovu a k přípravě jídla, k ztvrdování hrotů dřevěných *oštěpů a *kopí a také k *rituálním obřadům (pokud nebyl sám předmětem uctívání) a je také možné, že posvátná a očistná úloha ohně (jak je známa z prostředí mnoha *nativních kultur) se mohla podílet na vzniku *žárového pohřbívání počínaje *neolitem. Místem udržování ohně a svorníkem života komunity se stalo *ohniště a později *pec, využívaná ve specializované podobě při výrobě *keramiky a zpracování *kovů.

Od pravěkých dob byl oheň uctíván, byl důležitou součástí rituálů a ve starověku byl vedle vody, země a vzduchu považován za jeden ze čtyř základních živlů. S ohněm jsou spjaty četné starověké *kulty a *božstva: například podle staroindických *véd hlavními božstvy, jimž byly přinášeny zápalné oběti (trvajících i několik dní), byli Agni (bůh ohně), Sóma (personifikace halucinogenního *nápoje konzumovaného obětníky při některých obětech) a *Indra (bůh *války a bouře); prostřednictvím ohně tak smrtelníci zasílali nebesťanům oběti. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

ohnisko, kulturní, označení nejvýraznějšího a nejpodstatnějšího souhrnu *kulturních prvků, které v sobě koncentrují dominantní orientaci a zájmy určitého *společenství. Koncepci kulturního ohniska vytvořil americký antropolog Melvill Jean *Herskovits, podle nějž mají kulturní systémy svou osobitou vnitřní dynamiku. *Ideje a procesy soustředěné kolem kulturního ohniska formují *životní styl, rozvíjejí se k složitosti, podněcují experimentování, což razí cestu ke *kulturním inovacím. V případě, že inovace ohrožují *společnost, stává se kulturní ohnisko zdrojem silného odporu. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

ohniště [archeologie, etnoarcheologie], místo udržování *ohně, od *paleolitu plnící funkci středu obytného a životního prostoru lidské skupiny. Otevřené ohniště v *obydlí (od něhož se ve funkci světla oddělily už v paleolitu *kahany) začala nahrazovat *pec (v *mladém paleolitu ojediněle [například *Dolní Věstonice], od *neolitu obecně), usměrňující sílu ohně a využívající jí ve specializovaných pecích k výrobě *keramiky a zpracování *kovů (*metalurgie). (Jaroslav Malina)

Ohňozemci, etnika na území Ohňové země (ze španělštiny: *Tierra del Fuego*):

1. původní indiánská etnika na území Ohňové země, tzv. *indiáni Ohňové země (zastarale Ohňozemci); patřili k nim *Jamanové (Jaghanové), *Onové a další, kteří vesměs vyhynuli nebo byli vyhubeni evropskými usedlíky. Ještě v polovině 19. století byl odhadován jejich počet na několik tisíc jedinců, koncem století již jen na 2 000–2 500 a ve 20. letech 20. století pouze 200–300 osob; poslední tři ženy *kmene Jamana žily ještě v minulém desetiletí a poslední příslušník populace Onů zemřel v 50. letech 20. století.

Výzkum indiánů Ohňové země se zapsal do dějin *evolucionismu po návštěvě Charlese *Darwina, který v tamním obyvatelstvu, přežívajícím v extrémně nepříznivých klimatických podmínkách, umocněných úbytkem potravních zdrojů, spatřoval jakýsi „mezičlánek“ mezi *člověkem a *zvířetem. „Tito ubožáci byli zakrnělí, šeredné obličejce měli pomazané bílou barvou, kůži špinavou a mastnou, vlasy rozčuchané, hlas nepříjemný a prudké pohyby. Při pohledu na takové lidi člověk ani nemůže uvěřit, že jsou to obyvatelé téhož světa jako my,“ shrnul Darwin svá pozorování. Popis této populace – byť přežívající v krizové situaci – pak v následujícím století podstatně ovlivnil pohled antropologů na lovce-sběrače, a to v prehistorii i v etnologii.

Následný etnologický a etnoarcheologický výzkum, například bohatá fotodokumentace Martina Gusindeho, přináší poněkud objektivnější obraz těchto populací. Pobřeží Ohňové země obývali v historických dobách „kánojoví indiáni“ kmene Jamana (Jaghanam), zatímco vnitrozemí obývali „pěší indiáni“ Selknam (Ona). Obě skupiny se lišily původem, *jazykem i způsobem obživy. U kmene Jamana převládalo využití mořských zdrojů, hlavně lachtanů, ryb, kormoránů a mořských měkkýšů, u Selknamů zdroje suchozemské, zejména lamy guanaco. Je zajímavé, že v etnoarcheologickém inventáři (například typické kamenné a kostěné projektily) se tak zásadní rozdíly neprojevíly.

Zbytky sídlišť kmene Selknam jsou v současnosti ve vnitrozemí Ohňové země těžko postizitelné. Naproti tomu půdorysy *obydlí kmene Jamana tvoří podél pobřeží zřetelně viditelné řady kruhovitých útvarů o průměru 3–3,5 m, na obvodu lemované pásmem jemně stratifikovaných sedimentů s artefakty, odpadem potravy a především s četnými mořskými škeblemi („concheros“). Etnoarcheologický výzkum těchto *lokalit, jehož se zúčastnil Jiří A. *Svoboda, analyzuje sídelní a depoziční procesy, které vedly ke vzniku těchto nápadných terénních tvarů, a konfrontuje je s příslušnou etnologickou dokumentací a fotodokumentací indiánských sídlišť. Tento typ výzkumu má svou metodickou hodnotu při *analýze a interpretaci sídlišť prehistorických lovců-sběračů v obecné rovině;

2. dnešní obyvatelé Ohňové země sestávající z míšenců a přistěhovalců evropského původu (zejména *Němci a *Skotové); základním způsobem obživy je chov ovcí. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

ohrazování, scelování *občínové a rolnické *půdy do velkých, ohrazených pastvinářských, později obilnářských celků v Anglii (15.–19. století); bylo základem procesu tzv. původní akumulace *kapitálu. I velmi úrodná půda se stávala pastvinou k chovu *ovcí (docházelo k vyhánění *rolníků z půdy) pro vlnu, po níž byla velká poptávka ze strany textilních *manufaktur; již na počátku 17. století bylo takto v Anglii „uzavřeno“ 10–20 % půdy. Z rolníků se stávali zemědělství dělníci na velkostatecích, jiní si vydělávali tkaním látky pro faktory nebo odcházeli do *měst za prací (případně se stali tuláky, *žebráky). (František Čapka)

ohrozimská skupina, *skupina, ohrozimská.

ohryz [archeologie, trasologie], změny *kostí a *paroží způsobené zejména masožravými šelmami a hlodavci, ale i býložravci a hmyzem. Masožravci při ohryzu lámou kost dvěma způsoby. První způsob je odstranění *epifýz u dlouhých kostí, tím se sníží pevnost struktury kosti, *diafýza je pak otevřena z obou stran a v podélné ose se rozpadá do lineárních třísek. Pokud má predátor k dispozici pouze zbytky mršiny, je nejprve kousána diafýza. Po takovémto ohryzu zůstává na povrchu kosti několik typů otisků. Byly vymezeny čtyři základní stopy po zubech: proražení (anglicky: *puncture*), jamka (anglicky: *pit*), vrub (anglicky: *score*) a rýha (anglicky: *furrow*), přičemž rýhy a proražení se nachází na epifýzách a vruby s jamkami na diafýzách. Průrazy na kosti vznikají stlačením *tkáně epifýz, často dokonce zůstávají zuby v tkáni otištěny. Pokud je kost tenká nebo porézní, zuby proniknou až do houbovité tkáně. Jamky jsou dokladem extenzivního ohryzu, vznikají až po odstranění epifýz při kousání diafýzy s cílem proniknout k morku. Vruby jsou výsledkem otáčení kosti v zubech nebo táhnutí zubů přes vrstvu kompakty. Důsledkem je lineárně zjizvený povrch. Jizvy, které jsou paralelní a vyskytují se blízko sebe, mohou napodobovat řezné rýhy kamenných *nástrojů. Rýhy vznikají opakovanou akcí čelisti, když špičky působí na houbovitou tkáň, která je odstraněna, a vzniká tak otvor, který pokračuje k pevnější kosti.

Druhým způsobem *fragmentarizace kostí je kousání celé kosti. Síla je vyvíjena podél diafýzy, dokud se kost nezlomí. Na diafýze se opět nachází jamky a vruby. Kost je opakovaně čelistmi stiskávána pod pravým úhlem, dokud nepraskne. Vznikají tak dlouhé, v průřezu triangulární třísky se zoubkovanou, často zahrocenou špičkou, imitující *artefakty. Zlomeniny vytvořené šelmami vykazují spirálovitý tvar. Tento typ ohryzu je nalézán na kostech zpracovaných zvířaty v doupěti.

Ohryz od hlodavců má formu dvou paralelních rýh doprovázených *striací, některé druhy z distálních konců dlouhých kostí vydlabávají *spongiózu. Požírání kostí a paroží je doloženo také u býložravců, zejména kopytníků. Toto chování se nazývá osteofagie a zvířata tak doplňují chybějící složky výživy, převážně fosfor a vápník.

Dalším konzumentem kostí je hmyz, zvláště termiti, kteří „tunelují“ spongiózu a poškozují kompaktu. Brouci (například *Dermes* sp.) ohryzávají povrch kosti ze strany přilehlé k půdě a vytváří hladké zakulacené konkávní jamky. (Michaela Zelinková)

ochlokracie (z řečtiny: *ochlos*, „dav“ a *kratiá*, „vláda“), systém, v němž o *vládě rozhodují všichni; podle *Aristotela zvrhlá forma lidovlády, tedy režim, ve kterém vládne chudá většina (lůza). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

ochlupení, primární, ochlupení ve fetálním období – *lanugo. Pokrývá celé tělo lidského plodu jako jemné chmýří. Před narozením odpadá do plodové vody a spolykané je součástí první novorozenecké stolice – smolky (**meconium*). (Ladislava Horáčková)

ochlupení, sekundární, ochlupení charakteristické pro postnatální období. Vyvíjí se již koncem fetálního života, u *novorozence má být plně vytvořeno a jeho absence je pokládána za známku nedonošenosti a nezralosti. K sekundárnímu ochlupení patří zrohovatělé deriváty *epidermis – chloupky (**pili*), vlasy (**capilli*), řasy (**cilia*) a obočí (**supercilia*). (Ladislava Horáčková)

ochlupení, terciární, ochlupení charakteristické pro postpubertální období, jeho přítomnost je vázána na činnost pohlavních žláz. Patří k němu zrohovatělé deriváty **epidermis* – chlupy v podpaží (**hirci*), chlupy na ohanbí (**pubes*), vousy (**barba*), chloupky v zevním zvukovodu (**tragi*), chloupky v předsíni nosní (**vibrissae*) a chloupky na různých místech těla, které se objevují až v pubertě jako *chlupy hmatové sinusové. (Ladislava Horáčková)

ochrana archeologických památek (a památková péče v České republice, právní), speciální oblast správního práva (antropologické nálezy jsou považovány za archeologický nález *sui generis* [svého druhu]). Hlavním předpisem na české národní úrovni je zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, ve znění pozdějších předpisů, který je doplněn vyhláškou Ministerstva kultury č. 66/1988 Sb., ve znění pozdějších předpisů. Česká republika je dále vázána dvěma mezinárodními smlouvami: Úmluvou o ochraně architektonického dědictví Evropy a Úmluvou o ochraně archeologického dědictví Evropy. Současně do oblasti ochrany archeologických nálezů zasahují i jiné právní předpisy. Mezi nejdůležitější související právní předpisy patří *Ústava ČR (ústavní zákon ČNR č. 1/1993 Sb., ve znění pozdějších předpisů) a Listina základních práv a svobod (usnesení předsednictva ČNR č. 2/1993 Sb., ve znění pozdějších předpisů), zákon č. 50/1996 Sb., o územním plánování a stavebním řádu, ve znění pozdějších předpisů, zákon č. 101/2001 Sb., o navrácení nezákonně vyvezených statků, ve znění pozdějších předpisů a zákon č. 71/1994 Sb., o prodeji a vývozu předmětů kulturní hodnoty, ve znění pozdějších předpisů. S *památkovou péčí souvisí i zákon č. 18/2004 Sb., o uznávání odborné kvalifikace a jiné způsobilosti státních příslušníků členských států Evropské unie a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů. (Andrea Grígelová)

ochrana lidských práv, jeden ze stále více používaných pracovních nástrojů různých organizací včetně *nestátních neziskových organizací, který je zaměřen na rozvoj, ochranu zájmů a posílení sociálního *sektoru s vysokým stupněm *zranitelnosti a sociálního a politického vyloučení. Jedná se také o prvek, který je stále viditelnější v humanitárních akcích, především v *kontextu složitých naléhavostí, kde humanitární *krize jsou následkem masivního porušení *lidských práv (nucený *exodus, *genocida atd.). To vyžaduje poskytnutí pomoci obětem nejen ve formě základních prostředků k přežití, ale také ochranu lidských práv. (Marie Dohnalová)

ochrana, dámská, *kondom.

ochrana, dočasná, doplňující forma ochrany k institutu *azylu. Dočasná ochrana má být poskytována osobám vyžadujícím pomoc mezinárodního *společenství, a to v případě jejich hromadného příchodu na území jednotlivých *států, kdy by hrozilo, že stávající azylový systém by byl zahlcen velkým počtem žádostí o azyl. Dočasná ochrana je časově omezenější institut než *právo azylu. (Marie Dohnalová)

ochrana, pánská, *kondom.

ochrana, sociální, ochrana vázaná na sociální bezpečí lidí, jejich důstojnost v běžných i mimořádných sociálních situacích, které souvisejí především s ochranou *zdraví, ztrátou zaměstnání, mateřstvím, úmrtím živitele, stářím, nouzí a *chudobou. Hlavním nebezpečím pro jednotlivce je ztráta příjmů, mimořádné výdaje, zdravotní nebo sociální omezení. (Marie Dohnalová)

ochranářství, *protekcionismus.

ochránce práv, veřejný (ombudsman; ze švédštiny: *ombudsman*, „veřejný ochránce práv“), státní *úředník (jmenovaný *parlamentem), mimosoudní kontrolní úřad, který je státem pověřen k řešení stížností jednotlivců na jednání *veřejné správy; měl by přispívat k ochraně osob před jednáním úřadů a dalších *institucí, vykonávajících státní správu, pokud je v rozporu s právem, pokud neodpovídá principům demokratického právního státu a dobré správy a pokud jsou tyto úřady a instituce nečinné.

Termín i institut ombudsmana je spjat se Švédskem, kde byl ustaven, aby dbal na správné chování úředníků (poprvé byl tento úřad zřízen v roce 1718 švédským králem Karlem XII. [1682–1718], od roku 1809 je zakotven v ústavě). Ve 20. století byl postupně zřizován ve zbývajících skandinávských *zemích (později i v dalších oblastech, nejdříve ve Spolkové republice Německo [SRN] v roce 1959), rozšiřovaly se jeho kompetence – zneužití *moci, *diskriminace, nedbalost; v současné době existuje v různých formách přibližně ve stu *zemích; v České republice vstoupil v platnost zákon o ombudsmanovi 2. 3. 2000, prvním ombudsmanem se stal Otakar Motejl (narozen 1932). (František Čapka, Marie Dohnalová)

ochranné vlastní jméno osobní, *jméno osobní, ochranné vlastní.

oidipovský komplex, *komplex, oidipický.

oidipický komplex, *komplex, oidipický.

Oidipús, syn thébského *krále Láia a jeho ženy *Iokasty; snad nejtragičtější hrdina řeckých *mýtů. Protože podle věštby měl zabít svého otce a oženit se s matkou, byl pohozen a posléze vychován korintským králem Polybem. Když dospěl, opustil domnělé rodiče, aby se vyhnul věštbě, avšak cestou nevědomky zabil svého skutečného otce. Před branami Théb narazil na Sfingu. Ta dávala kolemjdoucím hádanku: „Kdo chodí ráno po čtyřech, ve dne po dvou a večer po třech nohou?“ Kdo neuhodl, toho zahubila. Oidipús záhadu rozluštil: „Je to člověk! Jako dítě leze po čtyřech, jako muž chodí po dvou a ve stáří si pomáhá holí.“ Tím Théby osvobodil, stal se vládcem *města a získal ruku královny-vdovy, své nepoznané matky. Když zjistil pravdu, ze zoufalství se oslepil a byl poslán do vyhnanství. Jeho dcera *Antigoné ho provázela na cestě do Athén, kde mohl nalézt klid v posvátném háji Eumenid, usmířených bohyň pomsty.

Sigmund *Freud z Oidipa vytvořil *symbol pro pochopení podvědomých incestních závislostí a *komplexů, jimiž je ohrožena lidská psychika. (Oidipický příběh Freudovi asi učaroval, neboť se stal výlučným sběratelem památek s oidipickou tematikou, zachycenou především na řeckých vázách. Příběh byl zpracován rovněž literárně: již v antice *Sófoklés a *Seneca, později například anglický romantik Percy Bysshe Shelley [1792–1822] aj.) (Jaroslav Malina)

oinochoe, v Řecku keramický nebo bronzový džbán na *vino s ústím většinou tvarovaným do tvaru trojlístku. (Marie Pardyová)

Ojampíové, *indiánské etnikum žijící ve Francouzské Guayaně a v Brazílii; žijí promíšeně s *Emeriljony (počet není znám). Jazykově patří do rodiny *tupí. *Náboženství je *animistické, prostoupené *křesťanskými prvky. Jsou zemědělci, rybáři a lovci. *Kmen je jednotkou teritoriální, kulturní a jazykovou, nikoli politickou. Základní politickou entitou je *vesnice, jejíž jádro tvoří skupina *příbuzných (rod); v čele vesnice je *náčelník. Ojampíové přišli z oblasti jižně od Amazonky asi v polovině 18. století, na počátku 19. století se již usadili ve Francouzské Guayaně; kulturně jsou ovlivňováni *Wajany. (Lukáš Šín)

ojedinělý nález, *nález, ojedinělý.

ojibwa, *jazyk, odžibvejský.

Ojrati, předchůdci *Kalmyků, kteří v 15. století založili spolu s dalšími mongolskými etniky (Derbetů, Olotů Torgutů aj.) mocný a poslední celek stepních *kmenů ve Střední Asii (Ojratský či Džúngarský *chanát). Rozkládal se mezi Altajem, Ťan-šanem, pouští Gobi a Bajkalským jezerem (*Altajci). Ve 12. století je doloženo jejich působení v oblasti pohoří Sajan, o století později kladli odpor sjednocovacímu úsilí *Mongolů, jimž se nakonec podrobili. Dnes se jejich jednotlivé skupiny konsolidují v Mongolsku (v počtu asi 200 000) s *Chalchy v jednotný mongolský *národ, další skupiny žijí v Číně v počtu asi 140 000. (František Bahenský, Lukáš Šín)

ojratské dialekty, *ojratština.

ojratština (ojratské dialekty), *mongolský jazyk s několika dialekty užívaný v západním Mongolsku a přilehlých oblastech Kazachstánu. (Viz též *Ojrati.) (Jaroslav Malina)

ojrotština, *altajština.

okasionalismus (z latiny: *occāsiō*, „příležitost“), filozofický směr navazující bezprostředně na René *Descarta a jeho koncepci dvou substancí (*dualismus *res extensa* a *res cogitans*). Protože první, rozlehlá substance představuje tělesnost, pohyb a prostorovost, zatímco druhá, myslící substance intelekt (ducha a duši), je Descartův systém charakteristický problémem spojení duše a těla. Vztah mentální a fyzické substance se karteziánství pokoušelo vysvětlit pomocí interakcionismu; substance na sebe vykonávají přímý fyzický vliv (*influxus physicus*). Naproti tomu vyšel okasionalismus z myšlenky jednoty obou substancí, dané třetí substancí, jíž je *Bůh. Bůh je příčinou existence obou substancí a zaručuje harmonii jejich činností. Trvalou korespondenci zapříčinil Bůh tak, že „u příležitosti“ *aktu vědomí vyvolal také pohyb a naopak; proto jsou příčiny jednoty duše a těla v této koncepci označeny (v relaci k stvořitelské činnosti Boha) jako pouhé *causae occasionales*, příležitostné příčiny.

Stoupenci okasionalismu byli Géraud de Cordemoy (1626–1684), Arnauld Geulinx (1624–1669) a Nicolas Malebranche (1638–1715). (Břetislav Horyna)

Okcident, *Západ.

okcidentalismus (z latiny: *occidēns*, „zapadající [slunce], západ; západní země, Západ, Okcident“), myšlenkový konstrukt, který reprezentuje obraz *Západu na základě stereotypizace *atributů spjatých především s *euroamerickou civilizací a židovsko-křesťanským *kulturním okruhem. Pojem má jak pozitivní, tak negativní konotace, lišící se v závislosti na ideologickém stanovisku uživatele.

Pojetí okcidentalismu ve významové opozici k *orientalismu razil například egyptský filozof Hassan *Hanafi (narozen 1935), který ve svém monumentálním díle *Muquaddima fi 'ilm al-Istighrab* (Úvod do okcidentalismu, 1991) podněcuje arabsko-islámský svět, potažmo *třetí svět, aby na sebe nepohlížel prizmatem doktrín Západu, ale vymanil se z jejich vlivu tím, že naopak učiní Západ předmětem vlastního zkoumání. Pojem byl široce zpopularizován knihou Iana Burumy a Avishaie Margalita *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies* (2004, česky: *Okcidentalismus: Západ očima nepřátel*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005). Autoři tohoto rozsáhlého eseje nacházejí projevy okcidentalismu (odpor vůči Západu, snahy o jeho karikování) v ruském slavjanofilství, japonském nebo německém *nacionalismu či obecně *fašismu, *nacismu, *komunismu a islamismu. Za zdroj okcidentalismu jako zášti proti Západu a západnímu výrazu modernity označili intelektuální klima německého *romantismu, především v jeho odmítání hodnot systemizovaných *Velkou francouzskou revolucí a jejich manifestacemi v podobě *racionalismu, *liberalismu, *sekularismu či *kapitalismu. Koncentrát modernity pak z hlediska okcidentalismu představuje městský prostor – výsostně lhostejná anonymní metropole symbolizující pyšný Babylon, *město hříchu, které má být zatraceno. (Marcela Zoufalá)

Okciténci (Provensálci), románská populace jižní Francie, hovořící souborem tzv. *okciténských (provensálských) dialektů, tvořícími přechod mezi *francouzštinou a *katalánštinou (dosud několik milionů uživatelů, zejména ve venkovských oblastech). (Viz též *Gaskoňci, *Provensálci.) (Leoš Šatava)

okciténština, nový termín pro skupinu *galorománských dialektů užívaných obyvateli jižní Francie (nejvýznamnější z nich, s literární tradicí, je *provensálština; tento pojem tak bývá nepřesně používán jako synonymum skupiny okciténských dialektů). (Viz též *Okciténci, *Provensálci.) (Jaroslav Malina)

Okelyová, Judith (narozena 1941, Malta), britská antropoložka a znalkyně romské kultury; emeritní profesorka sociální antropologie na University of Hull a zástupkyně ředitele Mezinárodního centra genderových studií při University of Oxford ve Velké Británii. Studovala na Sorbonně v Paříži a na *univerzitách v Cambridge a Oxfordu. Přednášela v

Číně, ve Francii, v Indii, Itálii, Keni, Maďarsku, na Maltě, v USA a ve skandinávských *zemích.

Mezi nejvýznamnější publikace Judith Okelyové, z nichž některé byly přeloženy do češtiny, čínštiny, francouzštiny, italštiny, japonštiny a maďarštiny, patří *The Traveller-Gypsies* (Travelleri-Cikáni, 1983); *Simone de Beauvoir: A Re-reading* (Simone de Beauvoir: Nové čtení, 1986); *Own or Other Culture* (Vlastní nebo cizí kultura, 1996); dále je spoluautorkou knihy *Anthropology and Autobiography* (Antropologie a autobiografie, 1992); *Visualism and Landscape: Looking and Seeing in Normandy* (Vizualita a krajina: Dívat se a vidět v Normandii), *Ethnos* 2001, Vol. 66, No. 1, 1 March 2001, s. 99–120; *Hybridity, Birthplace and Naming* (Hybridita, místo narození a pojmenovávání), *Journal of Mediterranean Studies*, 2003, Vol. 13; Part 1, s. 1–20; *Gypsy Justice versus Gorgio Law: Interrelations of Difference* (Cikánská spravedlnost versus zákony Gorgiů: Vzájemné vztahy odlišností), *The Sociological Review*, 53 (4), 2005, s. 691–709. Její zatím poslední monografií je *Anthropological Practice: Ethnographic Fieldwork* (Antropologická praxe: etnografický terénní výzkum, 2007). České překlady: Okely, Judith (2007): *Manželství, rodina a příbuzenské skupiny*, in: Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek, ed., *Cikánská rodina a příbuzenství*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová, s. 75–92; Okely, Judith (2008): *Některé politické důsledky teorií o cikánské etnicitě: role intelektuála*, in: Jakoubek, Marek, ed., *Cikáni a etnicita*. Praha: Triton. (Lenka Budilová, Marek Jakoubek)

okluzální (z latiny: *occludere*, „uzavřít“), například u *chrupu označení pro jednu z kontaktních plošek zubu – **facies occlusalis* (též **facies masticatoria*). (Ladislava Horáčková)

okluze (z latiny: *occludere*, „uzavřít“):

1. skus (zubní); vzájemný styk horních a dolních *zubů při sevřených *čelistech. *Řezáky *horní čelisti jsou širší než jejich antagonisté (stejnomené zuby dolní čelisti), proto jsou zuby horního oblouku oproti zubům *dolní čelisti posunuty distálním směrem. S výjimkou dolního vnitřního řezáku a horní třetí *stoličky tedy artikuluje každý zub se dvěma zuby protější řady. Zub stejného jména je v tomto styku hlavním antagonistou, další zub v artikulaci je vedlejším antagonistou. Čára okluze a artikulace zubů vytváří *Speeovu kontaktní křivku, která od *řezáků klesá k první *stoličce a odtud distálním směrem stoupá ke stoličce třetí. Vzniká tak oblouk (mírně konvexní *kaudálním směrem) jako výslednice sil žvýkacích svalů působících vůči první stoličce, což je vůbec nejvíce zatížený zub *chrupu;

2. uzavření (například cévy). (Lenka Vargová)

okno, fertilní, krátké období v *menstruačním cyklu, v němž pohlavní styk může vést k *oplození. Fertilní okno je dáno životností *spermií v pohlavním ústrojí ženy (až 5 dní, podle některých zdrojů až 6 dní) a životností volného *oocyty (až 24 hodin). Teoreticky tedy činí asi 7 dní, reálná délka nejvyšší plodivosti se u člověka běžně odhaduje v *průměru* na 4 dny (2 dny před *ovulací, den ovulace a jeden den po ní). Z existence fertilního okna vychází metody přirozené *antikoncepce. Novější výzkumy ukazují, že jen malé procento žen ovuluje přesně 14 dní před začátkem následující *menstruace, délka tohoto období kolísá od 7 do 19 dní (Wilcox, Dunson, Baird 2000). Pouze u 30 % žen se celé fertilní okno nachází mezi 10. a 17. dnem menstruačního cyklu, mnohé ženy mají své fertilní okno dříve a jiné naopak později, přičemž poloha fertilního okna může být kdykoliv mezi 6. a 21. dnem i u žen s pravidelným cyklem. Fertilní okno končí dnem ovulace. Ženy s krátkým menstruačním cyklem (pod 28 dní) ovulují dříve, a proto mají fertilní okno v cyklu dříve, ženy s dlouhým menstruačním cyklem ovulují později, a také jejich fertilní okno je v menstruačním cyklu posunuto později. V biomedicínském výzkumu infertility může být ovulace individuálně stanovena ultrazvukově a délka fertilního okna (*in vivo*) stanovena tzv. post-koitálním testem (PCT) (vyšetřením přítomnosti aktivních spermií v hlenu krčku děložního po pohlavním styku). Takto definované fertilní okno závisí na vlastnostech obou partnerů, je tedy parametrem páru.

Délka fertilního okna u párů léčených na infertilitu kolísala mezi méně než jedním dnem po pět a více dní a souvisela pozitivně s pravděpodobností spontánního otěhotnění v následujících 12 měsících. (Miroslav Králík)

okohybné svaly, **musculi bulbi*.

okohybný nerv, **nervus oculomotorius*, III. hlavový nerv.

okolkování bankovek, součást některých měnových reforem, jež spočívá v nalepování zvláštních znaků (známek) na bankovky s označením jejich směnné hodnoty (u nás například v březnu 1919, tzv. *Rašínovo kolkování peněz, nebo po rozpadu Československa, v únoru 1993). (František Čapka)

okopaniny, skupina polních plodin se zpravidla větší listovou plochou, pěstovaná proto v širších řádcích, které umožňují mechanické ošetřování, hlavně odstraňování plevelů, popřípadě přihnojování, během jejich počátečního pomalejšího růstu. Tento agrotechnický postup umožní rostlině vytvořit dostatečnou listovou plochu pro zapojení porostu, ve kterém si již zpravidla sama dokáže poradit v kompetici s plevelem. Produkty okopanin mají oproti ostatním polním plodinám nižší obsah sušiny. Hospodářské výnosy dávají vyšší než ostatní plodiny (*obiloviny nebo *luštěniny). Často vytvářejí energeticky bohaté látky (cukry, škrob, inulín), které ukládají v zásobních zdužnatělých orgánech (stoncích, oddencích, kořenech). K nejdůležitějším okopaninám patří *brambory a řepa, k okopaninám patří i některé krmné kořenové zeleniny a ovoce, například mrkev, tuřín, vodnice, krmná kapusta, krmný kedluben, tykev, meloun, dalšími hlíznatými okopaninami jsou vedle bramboru také některé další andské plodiny: jakon (*Polymnia sonchifolia*), maka (*Lepidium meyenii*), lichořeřišnice hlíznatá (*Tropaeolum tuberosum*), arakača (*Arracacia xanthorrhiza*), ahipa (*Pachyrhizus ahipa*), oka, neboli šřavel hlíznatý (*Oxalis tuberosa*) a melok hlíznatý (*Ullucus tuberosus*) nebo severoamerický topinambur hlíznatý (*Helianthus tuberosus*). (Petr Bureš)

okostice, **periosteum*, periost.

okr, jílovitá hlínka zbarvená příměsí *hnědele nebo *krevele do žluta až hněda či hnědočervená, v pravěkých kulturách (od *paleolitu) a v nativních kulturách oblíbené minerální *barvivo (jehož červená barva bývá transkulturně vnímána jako *symbol života), uplatňující se v rituálních a jiných souvislostech při *malbě (na stěnách *jeskyní nebo *obydlí, *keramice aj.) nebo v pohřebním ritu již od *paleolitu. Jedním z prvních významných dokladů tohoto typu pohřebního ritu je společný *hrob tří mladých lidí (*Dolní Věstonice, 25 000 př. n. l., *mladý paleolit, kultura *pavlovienu), v němž oba krajní pohřbení jsou jednoznačně muži, a zdá se, jako by levý z nich zasypával červenou barvou klín prostředního jedince, jehož pohlaví dosud nebylo definitivně určeno; pokud šlo o ženu, snad tímto *aktem mělo být vyjádřeno trvání života a jeho znovuoobnovování. (Karel Sklenář)

okresní hejtmanství, *hejtmanství, okresní.

okresní soud, *soud, okresní.

okresní úřad, *úřad, okresní.

okresní zastupitelstvo, *zastupitelstvo, okresní.

okruh industrií s hroty s řapem, druhý velký okruh *pozdního paleolitu s regionálními *archeologickými kulturami: *ahrensburgien (Belgie, severní Německo), *lyngby (Dánsko, severní Německo) a *świderien (Polsko, Pobaltí, západní Bělorusko), které se navzájem odlišují zejména specifickými tvary *řapu. Jde evidentně o *hroty *šípů. Chronologicky se tento okruh vztahuje k poslednímu ochlazení pozdního *glaciálu a tundrovému *klimatu (dryas 3, 9 000 až 8 000 let př. n. l.). Ojedinele zasáhl do Slezska (Opava-Kylešovický kopec) a zřejmě i na Moravu. (Jiří A. Svoboda)

okruh, kulturní, označení geografické oblasti, pro kterou je charakteristický výskyt společných *kulturních prvků a *kulturních komplexů. Prvky kulturního okruhu, k nimž se řadí *artefakty, *sociokulturní regulativy, *ideje, se vyznačují rysy typickými pro jednotlivé okruhy, odlišnými od jiných okruhů. Problematika kulturních okruhů, které se dotkli již

předchůdci německého difuzionismu Leo *Frobenius a Friedrich *Ratzel, byla rozpracována zejména v rámci *německo-rakouské školy kulturních okruhů. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

okruh, Papezův limbický, součást *systému limbického. Umožňuje propojení limbické *oblasti kůry mozkové s nižšími etážemi *centrální nervové soustavy (*CNS) (s *diencephalem i mozkovým *kmenem). Zahrnuje napojení: *gyrus cinguli – *gyrus parahippocampalis – *hippocampus – *fornix – *corpora mamillaria – *thalamus – *gyrus cinguli. (Lenka Vargová)

okruh, Waldayerův mízní, nakupení lymfatické *tkáně na začátku dýchacích cest a trávicí trubice; představuje ho: *tonsilla lingualis, *tonsilla palatina, *tonsilla tubaria, *tonsilla pharyngea a drobné lymfatické uzlíky ve sliznici. Tento mízní okruh je součástí obrany organismu v místě nejběžnější brány infekce. (Lenka Vargová)

okruhy, motorické zpracovací, nervové *dráhy, které propojují *kůru mozkovou s bazálními *ganglii, *mozečkem a motorickými *jádry i s *interneurony všech nižších etáží *centrální nervové soustavy (*CNS). Slouží zejména k řízení mimovolní hybnosti (reflexních pohybů, k udržení vzpřímené polohy těla, k obraně), pohybových automatismů a některé z nich jsou součástí zpětně-vazebných okruhů, které modulují činnost motorických *oblastí *kůry mozkové (tím ovlivňují volní hybnost). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

okruží:

1. [archeologie] vnější svislá ploška pod okrajem nádoby;
2. [móda] široký bílý límec z jemného skládaného a škrobeného plátna, těsně přiléhající ke krku; původně španělská móda 2. poloviny 16. a počátku 17. století;
3. [anatomie], *mesenterium. (Jaroslav Malina)

okřín [archeologie], keramický tvar s názvem odvozeným z národopisného názvosloví – jednoduchá, hluboká mísovitá *nádoba, v klasické podobě dvojkonického tvaru (kuželovitá až válcovitá vrchní a nálevkovitá spodní část, oddělené ostrým lomem zhruba kolem středu výšky). Okřín je typický zejména pro kulturní okruh popelnicových polí od konce střední doby bronzové: nejstarší formy se sice objevují již ve *středodunajské mohylové kultuře, ale klasický tvar vystupuje nejčastěji v keramice *lužické kultury; v její nejmladší fázi se objevuje okřín s oblým lomem a prohnutým spodkem. Obdobný vývoj probíhal i v současných *kulturách popelnicových polí. (Karel Sklenář)

oktavon (z latiny: *octāvus*, „osmý“), *kvarteron.

okuje, vrstva oxidů *kovu, která vzniká při vyšších teplotách a delší době ohřevu na slitinách *železa a slitinách *mědi. Okysličený povrch materiálu se při tváření odlupuje v šupinách, které se nazývají okuje. Tím vznikají ztráty opalem (při jednom ohřevu jsou to asi 3 %). Okuje železa se podílejí na vzniku kovářské *strusky. Okuje lze ze zásypů výrobních objektů získat magnetickou separací. (Martin Hložek)

okultismus (z latiny: *occultus*, „skrytý, tajný, schovaný“), soubor „tajných nauk“ vycházejících z tradic *ezoterismu; je založen na *analogii mikrokosmu a makrokosmu a na souvztažnosti jevů a dějů. Pojetí *světa je hýlozoistické (vše jsoucí je živé). Původně vznikl ve *starověku (*Babylonie, Čína, *Egypt, Indie aj.) a zahrnuje zejména *alchymii, *astrologii, *theurgii a *magii.

Okultismus je v protikladu s akademickými (kauzálními) vědami, ale je k nim také doplňkový (komplementární). Jako lidovější podoba *hermetismu zahrnuje též *spiritismus a jiné okultní praktiky. (Jaroslav Malina)

Olbracht, Ivan (6. 1. 1882, Semily – 20. 12. 1952, Praha), český prozaik, novinář a publicista. Měl pochopení pro *úděly a osudy zlých samotářů, společenských vyděděnců a utlačovaných a vykořisťovaných sociálních skupin a tříd. Zejména v rané tvorbě se zaměřoval na psychologii svých postav (*Žalář nejtemnější*, 1916; *Podivné přátelství herce Jesenia*, 1919), rovněž se podílel na vytváření konceptu české proletářské literatury (*Anna proletárka*,

1928). Zakarpatská Rus jej inspirovala k vytvoření baladického příběhu *Nikola Šuhaj loupežník* (1933), zpracovávající lidový, jánošíkovský mýtus. Do téhož prostředí je lokalizována sbírka povídek *Golet v údolí* (1937), jejímž tématem se stal svět ortodoxních *židů. (Jiří Pavelka)

Olčové, *Ulčové.

oldovan, *oldowan.

oldowan (název podle *lokality *Olduvai Gorge, Tanzanie), nejranější *archeologická kultura *nejstaršího paleolitu rozšířená ve východní části afrického kontinentu podél velké zlomové propadliny a datovaná před 2,5 až 1 milionem let. Typologicky se člení na hrubotvarou složku (anglicky: *heavy-duty*), zahrnující *sekáče (anglicky: *chopper*), protobifasy a *otloukače, a drobnotvarou složku (anglicky: *light-duty*) s *drasadly, *škrabadly, *odštěpovači, *zoubkovanými artefakty a dalšími typy *nástrojů. Obě složky se liší i výběrem kamenných *surovin (láva nebo kvarcit spíše pro hrubotvaré nástroje, *křemen a *silicity pro drobnotvaré nástroje).

Charakteristický, ale velmi jednoduchý tvar valounového sekáče, provázející lidskou kulturu od samého počátku až po současnost (například rybáři na španělském pobřeží), vedl některé autory k tomu, že krátce po vymezení oldowanu v padesátých letech 20. století LouiSEM S. B. *Leakeyem tento termín používali pro valounové *industrie Asie i Evropy a automaticky předpokládali i jejich vysoké stáří. Dnes tato vlna opadla a oldowan definujeme jako výlučně africkou kulturu. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

Olduvai (severní Tanzanie ve východní Africe, blízko Viktoriina jezera, též Victoria Nyanza nebo Ukerewe), roklo s klasickým souvrstvím *nejstaršího paleolitu a *starého *paleolitu (*oldowan, *acheuléen) a s kosterními pozůstatky *homininů (**Paranthropus boisei*, **Homo habilis*, **Homo erectus*). (Jiří A. Svoboda)

olduvien, *oldowan.

olecranon, -i, n., olekranon, okovec, hák, loketní výběžek na proximálním konci *ulny, na který se upíná **musculus triceps brachii*. (Ladislava Horáčková)

olej [starověký Přední východ], nejvýznamnější zdroj tuku ve *stravě na starém *Předním východě. Získával se z oliv, kultivovaných z planého olivovníku rostoucího v hájích ve Středomořské oblasti a ze sezamového *semene. Sezam byl ve 3. tisíciletí př. n. l. přenesen z údolí Indu a pěstoval se všude tam, kde se nedařilo olivovníku. V *Mezopotámii patřil k jedné z nejdůležitějších zemědělských komodit. Zuzitkování planých oliv je doloženo od *natúfienu a *prekeramického neolitu, kultivované druhy jsou potvrzeny na *chalkolitických nalezištích v údolí Jordánu a na Golanských výšinách; nicméně pěstování ve větším měřítku se předpokládá teprve v rané *době bronzové (snad v souvislosti s růstem obyvatelstva a rozvojem *měst) v celém východním Středomoří, tj. *Palestině, *Sýrii, *Anatólíi a *Egeidě. Olej se získával rozdrčením plodů na kaši, z níž se následně lisovala tekutina obsahující asi 20–30 % oleje. Sbíral se, jakmile vyplaval na povrch. Zařízení, která celou proceduru usnadňovala, se v prostoru a čase vyvíjela, takže v Palestině, Sýrii a Anatólíi lze najít rozmanitá technická řešení. Výsledný produkt byl nabízen v několika jakostech: „čerstvý“ olej – patrně hořký, zelený panenský olej lisovaný z nezralých oliv, „praný“ olej – zřejmě první olej sebraný po drcení (bez lisování), extrahovaný pomocí horké vody, „olej drcený v moždíři“ a konečně „litý“ olej. Olej se ovšem také ochucoval různým *kořením. Všechny druhy se upotřebily ve výživě; k odběratelům se nedostávaly jen přímo, ale také jako příděly a dávky *úředníkům, vojákům, *řemeslníkům – poté co byl od producentů vybrán formou *daně. Olej měl široké uplatnění v *kultu: sloužil k obětem, k *svěcení kultovních předmětů, při očištění ceremoniích, k smáčení kosterních pozůstatků po kremaci při chetitských pohřebních obřadech, k osvětlení *chrámů. Byl podstatnou surovinou v lékařství (*lékařství a léčitelství starověkého Předního východu) a v *kosmetice, při výrobě mastí a parfémů. Byl nejdůležitějším palivem (*topení a palivo) v keramických lampách. (Jana Součková)

olejomalba, malířská *technika, která je založena na zářivém účinku směsi olejových barev. Základní pojídlo v olejomalbě představuje čistý lněný olej, který se získává lisováním semen *lnu. Za nevhodnější je pokládán tzv. první olej, lisovaný za studena, neboť se vyznačuje nejvyšším stupněm čistoty. K dalším běžně užívaným olejům lze přiřadit makový, ořechový a polymerovaný lněný olej. Polymerovaný lněný olej se vyznačuje hustou konzistencí a propůjčuje malbě velmi lesklý film. Takto upravený olej byl znám v nizozemské malbě již v 15. století pod názvem *standolie*. Makový olej se získává lisováním semen bílého máku. Jeho charakteristickým znakem je měkkost a stálost barvy na světle. Velké obliby se v 16. a 17. století těšil ořechový olej, získávaný z jader vlašských ořechů. Důležitou součástí olejomalby tvoří média – syntetická rozpouštědla olejových barev, jejichž účelem je modifikovat a zvyšovat vlastnosti a kvalitu barev. Nejvíce vyhledávané médium tvoří směs polymerovaného oleje s kopálovou pryskyřicí. V průběhu olejomalby jsou k ředění a zeslabování barev užívána také ředidla, například terpentýn a lakový benzín. Hlavní nástroj olejomalby představují kulaté nebo ploché štětce různých velikostí, zejména z hovězích štětín nebo sobolích a veverčích chlupů. V současnosti je vyhledávaným nástrojem také štětec ze syntetického vlákna.

V technice olejomalby se používají tři základní způsoby malby, k nimž náleží klasická vrstevnatá výstavba, technika *alla prima* a pastózní neboli špachtlová technika. Klasická vrstevnatá výstavba se zakládá na precizní přípravě podmalby. Na vyschlém podkladu je provedena kresba *akvarelem, *temperou, uhlem, rudkou či tuší. Takto provedená kresba je opatřena podmalbou, která rozvrhne kompozici obrazu do základních barevných ploch a určuje výši lokálních tónů. Při aplikaci podmalby je třeba dodržovat zásadu, že spodní vrstvy nesmí obsahovat větší množství olejového pojídla než vlastní malba. Ta je provedena tekutými barvami, obvykle obohacenými o přísadu z pryskyřičných laků. Pro dosažení hladké a barevné vrstvy se během práce brousila barevná vrstva před nanášením dalších barev či lazur – tenkých vrstev olejových barev, které umožňují prosvítání spodních a krycích barev. V případě techniky *alla prima* může být podmalba zcela vynechána. Barvy jsou nanášeny v jedné, maximálně dvou vrstvách. Tato technika užívá krycí tóny a umělci poskytuje největší volnost rukopisu při tvorbě. Technika *alla prima* byla vyhledávána zejména mistry vrcholné *renesance, například italským malířem Sebastianem del Piombo (kolem 1485–1547). Pastózní technika pracuje s barevnou hmotou, modelovanou a vrstvenou osobitým způsobem prostřednictvím špachtle. K modelaci lze užít rovněž silného plochého štětce. Bohatý reliéf barevných past umožňuje dosáhnout světelných efektů. Způsob malby pastózní technikou není striktně vázán na podmalbu, podklad však musí být opatřen izolací. Špachtlová technika využívá strukturní malby, která je doplněna výplní jako drcený *mramor či čistý praný písek. Tento postup umocňuje reliéfní výraz povrchu malby. Malbu lze v závěrečné fázi pokrýt ochranným nátěrem obrazového laku.

Olejomalbu lze aplikovat prakticky na všechny podložky. Dlouho užívaný materiál představovaly dřevěné podložky, zejména dubové, které bylo třeba preparovat napuštěním horkou fermeží z obou stran. Horká fermež při kontaktu s vodou obsaženou v buněčných stěnách způsobuje destrukci dřeva a zamezuje schopnosti jeho bobtnání. V současnosti jsou vyhledávány zejména objemově silné laťové a dýhové překližky či upravené dřevovláknité desky. Užívání plátna jako podložky je doloženo od 16. století, kdy došlo k jeho uplatnění při tvorbě oltářních renesančních a barokních obrazů. V některých případech může být za podložku použit plech (exteriérové malby vývěsných štítů, pamětní a votivní desky), lepenka a pro potřeby rychlé studie a skici také *papír. Historická dokumentace barev pojených olejem a kličem obsahuje kompendium středověkých uměleckých řemesel *Schedula diversarum artium* (Seznam různých umění), které v 1. polovině 12. století sepsal německý mnich Theophilus Presbyter.

Předstupeň olejomalby tvořila tzv. smíšená technika užívaná ve 2. polovině 14. století, kterou dovedl k dokonalosti vlámský malíř Jan van Eyck (ca 1385–1441). Úspěch smíšené techniky spočíval v tom, že malíř temperovou malbu dokončoval tenkými nánosy olejových barev s podílem žloutkové emulze. Také nizozemský malíř Hieronymus *Bosch (asi 1450–1516) experimentoval s olejovým pojídlem. Rozšíření techniky olejomalby z Nizozemska do Itálie je tradičně spjato se jménem italského malíře Antonella da Messiny (kolem 1430–1479), který údajně kolem roku 1475 s touto technikou seznámil italské malíře. Zrození olejomalby bylo dokumentováno také v mnoha písemných pramenech. Již ze 14. století německy psaný *Štrasburský rukopis* zaznamenává návody na výrobu barev za použití olejového pojídla. Expanzi olejomalby popsal španělský malíř Francisco Pacheco del Río (1564–1654) v teoretickém spisu *El arte de la pintura: Su antiqüedad y grandeza* (Umění malby: Minulost a vznešenost, 1649).

V období renesance vynikli v olejomalbě zejména představitelé benátské malířské školy – *Tizian (ca 1485–1576), *Tintoretto (1518–1594), Paolo *Veronese (1528–1588) a Jacopo Bassano (1516–1592). Působivé olejové malby květin, ovoce, zvířat a různých předmětů komponovaných do podoby lidských hlav tvořil představitel *manýrismu, působící na pražském dvoře Rudolfa II. (vládl 1576–1611), italský malíř Giuseppe *Arcimboldo (kolem 1526–1593). Účinky světla a stínu prostřednictvím olejomalby sugestivně vyjádřil ve svých realistických malbách italský malíř Michelangelo Merisi zvaný *Caravaggio (1571–1610). Mistrnou kompozicí vedut se v olejomalbě proslavil také italský malíř Giovanni Antonio Canal zvaný Canaletto (1697–1768). Vynikajících výsledků v manýristické a barokní olejomalbě mimo území Itálie dosáhli ve Španělsku *El Greco (kolem 1541–1614), Diego *Velázquez (1599–1660) a Bartolomé Estéban Murillo (1618–1682). Významnou osobností španělské *barokní olejomalby byl Francisco José de *Goya (1746–1828), který ve svém díle již anticipoval umění *romantismu. Technika olejomalby se výrazně prosadila na území Nizozemska. V období renesance ji například úspěšně uplatnil vlámský malíř Pieter *Brueghel starší (asi 1525–1569), ve svých obrazech inspirovaných lidovými vesnickými náměty a světem každodennosti.

V období *baroka přivedli k dokonalosti olejovou malbu v mytologických scénách Peter Paul *Rubens (1573–1610), v zátiších Pieter Claesz (1596/1597–1661) a v krajinomalbě Jacob Ruisdael (kolem 1628–1682). Vrcholnou nizozemskou barokní olejomalbu reprezentují Frans Hals (kolem 1580–1666), *Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606–1669) a Jan *Vermeer (zvaný Vermeer van Delft, 1632–1675). Ve Francii v období baroka dosáhli mistrovství v olejomalbě Georges de La Tour (1593–1652), Nicolas *Poussin (1594–1665) a Claude Lorrain (1600–1682). Techniku olejomalby dále rozvíjeli přední představitelé francouzského *klasicismu Jacques-Louis David (1748–1825) a Jean-Auguste-Dominique Ingres (1780–1867). Nové barevné harmonie a dramatičnosti v olejomalbě dosáhl vrcholný představitel francouzského romantismu Eugène Delacroix (1798–1863). V české barokní kultuře prosluli jako tvůrci olejomalby Karel Škréta (1610–1674), Jan Kupecký (1667–1740) a Petr Jan *Brandl (1668–1735). V Anglii ztvárnil touto technikou působivá moralizující témata a satirické obrazy dobové společnosti malíř William *Hogarth (1697–1764).

Obecně lze konstatovat, že technika olejomalby úspěšně dominovala v závěsném malířství v době renesance, manýrismu, baroka, klasicismu, romantismu i *realismu. Klasickou ukázkou užití olejomalby v realistické malbě 19. století je dílo francouzského malíře Gustava *Courbeta (1819–1877). Olejomalba ale našla své uplatnění také v dílech malířů, kteří dekonstruovali postupy a principy klasického realistického umění a zahájili éru *modernismu. V moderním umění k olejomalbě inklinoval vrcholný představitel *impresionismu Claude *Monet (1840–1926), *postimpresionismu Vincent van *Gogh (1853–1890) a Paul *Gauguin (1848–1903), *pointilismu Georges Seurat (1859–1891), *fauvismu Henri Matisse (1869–1954), *kubismu Pablo *Picasso (1881–1973), *expresionismu Edvard *Munch (1863–1944),

*surrealismu Salvador *Dalí y Domenech (1904–1989) a *futurismu Umberto Boccioni (1882–1916). Statická krása ženských portrétů a *aktů je charakteristická pro tvorbu v olejomalbě italského malíře a sochaře Amedea *Modiglianiho (1884–1920). V olejomalbě zachytil démonické vize, lidské skelety a zejména variace masek představitel *symbolismu, belgický malíř a grafik James Ensor (1860–1949). Originálním způsobem využil olejomalbu symbolicky orientovaný dánský malíř Wilhelm Hammershoi (1864–1901), jako prostředek umožňující zachytit intimitu interiéru. Technika olejomalby našla uplatnění v tvorbě představitel *regionalismu amerického malíře Granta Wooda (1891–1942), který čerpal z námětů amerického venkova. Výrazové prostředky této techniky využila v optickém přiblížení květin a okvětních listů stylizované krásy americká malířka Georgia O'Keeffeová (1887–1986). Olejomalbu rozvíjel také mexický malíř Rufino Tamayo (1899–1991) motivy mexické kultury a folkloru v tradici evropského zobrazování. Figurativní olejomalbu v momentech psychického napětí a v časech sexuální nevázanosti tvořil francouzský malíř Balthasar Klossowski de Rola zvaný Balthus (1908–2001). Krajinomalba a portrétní malba je charakteristická v olejích anglického malíře Grahama Sutherlanda (1903–1980). Techniku olejomalby uplatnili američtí malíři Mark Rothko (1903–1970) v plošné monochromní malbě s přecházejícími barevnými odstíny, Barnett Newman (1905–1970) v redukci obrazové plochy na vertikální čáru a Jackson Pollock (1912–1956) v proslulé experimentální akční malbě. Chilský malíř Roberto Matta (1911–2002) vytvářel olejomalbou surrealistická epická plátna. Olejomalbu používali ve své tvorbě představitel *pop-artu američtí malíři Roy Fox *Lichtenstein (1923–1997), Wayne Thiebaud (narozen 1920) a James Rosenquist (narozen 1933). Anglický malíř Francis Bacon (1910–1992) prostřednictvím olejomalby zobrazoval na plátně postavy založené na dynamické deformaci a rozrušení kontur lidského těla. V českém umění je tato technika spjata s abstraktní malbou malíře Františka Kupky (1871–1957) a představiteli českého surrealismu a *artificialismu malířkou *Toyen (1902–1980) a malířem Josefem Šímou (1891–1971).

Pro antropologii jsou významné paleontologické a paleoantropologické rekonstrukce, které v olejomalbě vytvořil český malíř a knižní ilustrátor Zdeněk *Burian (1908–1981). Jeho olejomalby reprodukováné ve stovkách knih, jsou dodnes považovány za jeden z vrcholů světové vědecké rekonstrukce realisticky zobrazující dávno zmizelý svět prehistorické flóry a fauny a základní fáze evoluce člověka a kultury. Prostřednictvím olejomalby současní malíři pronikají do nejrůznějších dimenzí lidské kultury. Reflexe současného světa prostředky olejové malby se tak ve stále větší míře stává nástrojem alternativním způsobům života v *moderní a *postmoderní kultuře. Nosným tématem amerického malíře a představitel pop-artu Alexandra Katze (narozen 1923) je například fenomén volného času vyšší společnosti. Kolumbijský malíř Fernando Botero (narozen 1932) oproti tomu zachycuje prostřednictvím olejomalby pro západní kulturu neestetické korpulentní formy lidských těl. Francouzský malíř, a představitel tašismu Georges Mathieu (narozen 1921) rozvíjel olejomalbu v 50. a 60. letech 20. století spontánním kladením barevných skvrn na malířské plátno. Byl souběžně souběžně inspirován japonskou kaligrafií. Za stěžejní syžet své tvorby olejomalbou si americký malíř Eric Fischl (narozen 1948) zvolil *životní styl bohatého předměstí a psychosexuální *dramata této *subkultury, kterou zachycuje z pohledu voyeurů. Jemně tónová olejomalba převážně každodenní tematiky provází tvorbu americké malířky Catherine Murphyové (narozena 1946). Postmoderní olejomalba italského malíře Francesca Clementa (narozen 1952) představuje originální syntézu italské, indické a americké pop-kultury, mytologie a náboženství. V současnosti jsou oceňováni jako mistři techniky olejomalby angličtí malíři Lucian Michael Freud (narozen 1922), Howard Eliot Hodgkin (narozen 1932) a americký malíř Chuck Close (narozen 1940). Velkoformátová olejová plátna vytvářejí čínští malíři Zhang Xiaogang (narozen 1958) a Fang Lijun (narozen 1963). Technice olejomalby se také věnuje německý malíř Markus Lüpertz (narozen 1941) a španělský malíř Antonio López

García (narozen 1936). V české tvorbě využívá tvůrčích možností této techniky Pavel Brázda (narozen 1926), Theodor Pištěk (narozen 1932), Jan Šafránek (narozen 1948), Jaroslav Róna (narozen 1957) a ve figurálních a portrétních cyklech Tomáš *Císařovský (narozen 1962).

Výskyt techniky olejomalby není možné omezit pouze na západní kulturní okruh. Řada indicií naznačuje, že využití oleje jako pojidla barev bylo známo také v jiných kulturních areálech. Svědčí o tom například buddhistické malby, objevené v jeskynním komplexu v Bámjánu na území Afghánistánu (5.–6. století).

Z antropologické perspektivy představuje olejomalba unikátní nadčasovou výtvarnou technologii, která umožnila jedinečným způsobem vizualizovat člověka v kontextu konkrétních historických i současných kultur. (Barbora Půtová)

Oleněostrovskij mogilnik (severozápadní Rusko), archeologická a antropologická *lokalita, jedno z největších loveckých pohřebišť *mezolitu, které poskytlo na 170 *hrobů různých typů. Provázelo je kolem 7 000 artefaktů, většinou přívěsků ze zubů *losa, bobra a medvěda. Hroby jsou prostorově členěny do dvou skupin, které se někdy připisují dvěma různým „klanům“. V severní skupině hrobů se totiž objevují řezby losa, zatímco v jižní řezby hada a člověka. Polohy zemřelých jsou různé, mimořádné jsou však čtyři *šachtové hroby, v nichž pohřbení zřejmě původně stáli. (Jiří A. Svoboda)

olfactorius, -a, -um, čichový (například čichový mozkový závit – *gyrus olfactorius*). (Ladislava Horáčková)

oligarchie (z řečtiny: *oligoi*, „nemnozí, málokterí“ a *arché*, „vláda“), forma *vlády, při níž státní moc je v rukou nevelké skupiny lidí (podle *Aristotela zvrhlé *aristokracie, tedy malé skupiny, která vládne ke svému a nikoliv obecnému prospěchu). Oligarchie byla poprvé definována *Platónem jako *vláda těch, jejichž společenské postavení se zakládá na bohatství a majetku. Oligarchické struktury existují i v moderních demokratických systémech. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

oligodaktylie, *hypodaktylie.

oligodontie (z řečtiny *oligó*, „nemnohý“ a *odús, odontos*, „zub“), *ortodontická anomálie v počtu zubů. Fylogenetická redukce chrupu, většinou dědičná, která se projevuje chyběním některých zubů, způsobuje výrazný defekt zubního oblouku s poruchami jeho funkce a *estetiky jako následek poruchy vývoje vnějšího zárodečného listu – *ektodermu. (Lukáš Šín)

oligogen, též major gen, *gen velkého účinku – na rozdíl od polygeneru, který má malý fenotypový účinek. (Jiřina Relichová)

oligo- (z řečtiny: *oligó*, „nemnohý“), v složeninách první část s významem: „malo-, málo“.

Olimbos, *Olymp.

olisbos (z řečtiny: *olisthanó*, „kloužu, smekám se“), řecký výraz pro *falické atrapy, které byly součástí antických kultů plodnosti; zhotovovaly se z *keramiky, *dřeva, *kůže nebo *kovu. (Jaroslav Malina)

oliva, -ae, f., oliva:

1. plod olivovníku;

2. [anatomie] oválný výběžek na dolní ploše *prodloužené míchy, podložený olivárním jádrem. (Ladislava Horáčková)

Oliva, Martin (23. 8. 1951, Brno), český archeolog. Studoval na Filozofické fakultě *Masarykovy univerzity v Brně, vzdělání si doplnil půlroční stáží (1981) na Institute du Quaternaire u profesora Françoise *Bordese v Bordeaux. Nyní zastává funkci vedoucího *Ústavu Anthropos Moravského zemského muzea v Brně, vedoucího sekce Věd o životě Moravského zemského muzea, editora časopisu *Acta Musei Moraviae – Scientiae Sociales*. Externě vyučuje na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a na *katedrách archeologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni a Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě, donedávna též na Univerzitě Komenského v Bratislavě. Jako hostující profesor působil na Université Paris I Panthéon-

Sorbonne. Jako účastník konferencí nebo se samostatnými přednáškami navštívil všechna významná centra paleolitického bádání v Evropě a dvě taková pracoviště v USA. Je členem 8. (mladopaleolitické) komise UISPP při UNESCO.

Zabývá se archeologií paleolitu a paleoetnologií, především počátkem mladého paleolitu, civilizací lovců mamutů (z antropologického hlediska možno zmínit například první zjištění zánětlivé kostní nemoci periostitis/osteomyelitis v paleolitu vůbec). V současné době vede rozsáhlé výzkumy pravěkého dolování rohovce v Krumlovském lese, kde se nachází jedna z největších těžebních oblastí vůbec, jejíž nečekaně pozdní datování (s vrcholem těžby v době bronzové) navozuje zcela nové pohledy na mentalitu pravěkých lidí. Jiné nově zjištěné situace nasvědčují existenci hloubkové těžby rohovce v mezolitu, dosud jediné na světě. Kontakt: Doc. PhDr. Martin Oliva, CSc., Ústav Anthropos, Moravské zemské muzeum, Zelný trh 6, 659 37 Brno, e-mail: moliva@mzm.cz. (Jaroslav Malina)

Oliverius, Jaroslav (8. 5. 1933, Praha), český orientalista (arabista, hebraista); profesor Ústavu Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1956 absolvoval obory arabistika a hebraistika na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V současné době je profesorem Ústavu Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde je jako orientalista odborně zaměřen na dějiny arabské literatury a moderní spisovnou arabštinu.

Publikoval mnoho studií a článků vztahujících se k moderní arabské, zejména egyptské literatuře, k egyptské literární kritice a k středověké arabské lidové literatuře. Pravidelně recenzuje vědecké práce z oboru arabistiky a hebraistiky pro naše a zahraniční časopisy. Je autorem nebo spoluautorem řady skript a studijních textů a učebnic: *Egyptská hovorová arabština* (s Rudolfem Veselým, 1. vydání 1965, 4. vydání 1982); *Kapitoly ze syntaxe moderní spisovné arabštiny* (1998); *Kapitoly z frazeologie a idiomatiky moderní spisovné arabštiny* (Praha: Set Out 2003). Vydal *Moderní literatury arabského Východu* (Praha: Karolinum, 1995) a v brněnském nakladatelství Atlantis knihu *Svět klasické arabské literatury* (1995). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, I: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Má také rozmanité práce populárně vědecké. Přeložil z arabštiny román *Skandál v Káhiře* od egyptského spisovatele Nagíba Mahfúze (Praha: Odeon, 1968) a bajky *Kalila a Dimna. Bidpájovy bajky* (Praha: Gema Art – Dar Ibn Rushd 2004). K 650. výročí jubilea Univerzity Karlovy mu byla udělena Pamětní medaile Univerzity Karlovy. Kontakt: Prof. PhDr. Jaroslav Oliverius, CSc., Ústav Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 221 619 691. (Jaroslav Malina)

Olivová, Lucie (27. 3. 1956, Praha), česká sinoložka; docentka Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Vystudovala dějepis, čínštinu a italštinu na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze, v letech 1986–1989 absolvovala postgraduální studium na Kalifornské univerzitě v Berkeley (USA), kde se specializovala na čínskou literaturu pozdního císařství a na dějiny čínského umění. Několik let strávených v Číně a na Taiwanu využila především k dalšímu studiu a cestování. Pracovala v Čínském oddělení Britské knihovny v Londýně, v Národní galerii v Praze, v Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a na *Katedře asijských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, kde mimo jiné uvedla cyklus přednášek z antropologie tradiční Číny. Zabývá se kulturními dějinami Číny v 18. století.

Je autorkou prací z literatury a dějin Číny (do roku 1998 pod jménem Borotová): *A Confucian Story of the Prodigal Son: Li Lüyuan's Novel „Lantern at the Crossroads“* [Konfucióvský příběh znovunalezeného syna: Li Lüyuanův román „Lucerna na rozcestí“]. Bochum: Brockmeyer, 1991; Seznam vlastních pečetí Čchi Paj-š' ve Sbírkách Národní

galerie. In: *O čínském umění a vzdělanosti*. Praha: Česko-čínská společnost, 1994, s. 36–38; Protestantské misie v Číně. *Religio*, roč. 3, 1995, č. 2, s. 155–68; *Čínská figuralistika v 19. století*. Praha: Národní galerie v Praze, 1995; O zbloudivším čaji a zpochybněných originálech. In: *O kultuře čaje v Číně: Čajová zastavení*. Praha: Česko-čínská společnost, 1997, s. 43–49; Vývoj žánrového malířství v Kuang-tungu v 19. století. In: *O čínské filosofii, literatuře a umění*. Praha: Česko-čínská společnost, 1995, s. 43–50; Chinese Paintings at the Lee Kong Chien Art Museum, Singapore [Čínské malby v Lee Kong Chienově muzeu umění v Singapuru]. *Oriental Art*, roč. 63, Winter 1997/1998, č. 4, s. 40–48; Tygr v čínském povědomí. *Informační zpravodaj Česko-čínské společnosti*, č. 4, 1998.1, s. 1–2; Storytelling in Yangzhou in the Eighteenth Century: Yangzhou huafang lu [Vypravěčství v Yangzhou v 18. století: Yangzhou huafang lu]. In: Børdahl, Vibeke, ed., *The Eternal Storyteller* [Věčný vypravěč]. Richmond: Curzon Press, 1998, s. 197–209; The Album of Paupers [Album ubožáků]. In: ibidem, s. 45–52; Bulage de dangdai Zhongguohua shoucang [Sbírký moderního čínského malířství v Praze]. *Yishujia* [Umělec], 280, 1998, č. 9, s. 338–45; *Vývoj správního systému v Číně* (spoluautor Xu Shu'an). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2000; *Současná čínská tušová malba – tradice a experiment*. Praha: Národní galerie v Praze, 2001; Li Dou and Theatre: The Case of an Eighteenth Century Yangzhou Playwright [Li Dou a divadlo: Případ jangčouského dramatika z 18. století]. In: Hansson, Anders – McDougall, Bonnie S. – Weightman, Frances, eds, *Chinese at Play: Festivals, Games and Leisure* [Číňané si hrají: Festivaly, hry a zábava]. London: Kegan Paul, 2001, s. 109–36; Zlatý věk města Jang-čou (Obrázek literátské společnosti). In: *Plynutí času na Dlouhé řece. Sborník statí*. Praha: Česko-čínská společnost, 2002, s. 99–115; Příběh amerických Číňanů, 1848 až 1906. *Fénix*, roč. 3, 2002.1, s. 10–18; Reminiscences from the Pleasure Boats of Yangzhou: A Book about City [Jangčouské malované bárky: kniha o městě]. *Acta Universitatis Carolinae – Philologica 1, Orientalia Pragensia*, roč. 14, 2001, s. 127–49; Koncepce města ve staré Číně. In: Syrová, Iljuše, ed., *Z myšlenek a představ Žluté země*. Brno: Moravské zemské muzeum v Brně, 2002, s. 109–118; Sakrální stavby v Zakázaném městě v Pekingu. In: *Posvátno*. Praha: Portál, 2003, s. 121–31; Tibetan Temples in the Forbidden City (An Architectural Introduction) [Tibetské chrámy v Zakázaném městě (Architektonický úvod)]. *Archiv orientální*, roč. 71, 2003.3, s. 409–32; Forgotten Bridges in Southern Hebei: Dulin qiao and Shan qiao [Zapomenuté mosty v jižní Hebei: Dulin qiao and Shan qiao]. *Bulletin of Museum of Far Eastern Antiquities*, 2003, s. 220–242; Zlatý obraz posvátného stromu Sála. *Nový Orient*, 2005, 2, s. 39–42; Ignác Sichelbarth, S. I., malíř čínského císaře. *Nový Orient*, 2006, 1, s. 53–56; O čchanové malbě. In Tung-šan, *Paradoxy čchanového mistra*. Praha: DharmaGaia, 2004, s. 102, 115–132; *Tabák v čínské společnosti (1600–1900)*. Univerzita Palackého v Olomouci: Olomouc, 2005; *Čínské pohádky*. Praha: Vltavín, 2007; *Tradiční čínská architektura*. Praha: Dokořán, 2008; Míčové hry ve středověké Číně. *Nový Orient*, 2008, 2, s. 37–41; Z historie čínských císařských sbírek na Tchaj-wanu. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Orientalia I*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2008, s. 11–20; Images of Collectors in Eighteenth Century China [Vyobrazení sběratelů v Číně v 18. století]. In: M. Pirazzoli-t'Serstevens et A. Kerlan-Stephens, ed., *Autour des collections d'art en Chine au XVIIIè siècle* [O sbírání umění v Číně v 18. století]. Genève: Droz, 2008, s. 167–200; Čínské salony na zámku Trója. In: Bláhová, Kateřina, ed., *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 2008, s. 93–108; Moře jako zrcadlo – s rakousko-uherským křižníkem do Číny. *Studia orientalia Slovaca*, 2008 aj. Autorsky se podílela na publikacích: *Mistrovská díla asijského umění ze sbírek Národní galerie v Praze*. Praha: Národní galerie v Praze, 1998; *Routledge Encyclopedia of Contemporary Chinese Culture* [Encyklopedie současné čínské kultury nakladatelství Routledge]. London: Routledge, 2004; Kolmaš, Josef – Malina, Jaroslav *Čína z antropologické perspektivy*. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova

univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA, 2004; **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2007.

Překládá také z čínské literatury: Wang Ceng-čchi, Máslové koláčky. *Nový Orient*, 1993, 5, s. 149–152; Wang Ceng-čchi, Svěcení. *Nový Orient*, 1993, 6, 7, 8, s. 179–183, 221–222, 253–254; Čchi Paj-š' vypravuje o svém mládí. In: *O čínském umění a vzdělanosti*. Praha: Česko-čínská společnost, 1994, s. 7–17; Buddhův výklad o zkáze dharmy. *Nový Orient*, 1995, 1, s. 30–32; Pchu Sung-ling, Princezna ze Západního jezera. *Nový Orient*, 1995, 9, s. 343–346; Pchu Sung-ling, O geomancii. *Nový Orient*, 2002, 10, s. 356–357; Bei Dao, *Noční hlídka*. Praha: Nakladatelství Vlasty Brtníkové a Festival spisovatelů, 2003; Jüan Mej, *O čem Konfucius nehovořil*. Praha: Brody, 2003; Tung-šan, *Paradoxy čchanového mistra*. Praha: DharmaGaia, 2004; Matteo Ricci, Rozprava o přátelství. In: Giulio Andreotti, *Matteo Ricci. Jezuita v Číně (1552–1610)*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2007, s. 85–96. Další překlady ve sbírkách, které též redigovala: *Ranní jasmín, moderní tchajwanské povídky*. Praha: DharmaGaia, 2001; *Chut' jablek. Moderní tchajwanské povídky*. Praha: Brody, 2006; *Klenoty čínské literatury*. Praha: Portál 2006. Dále redigovala V. Hrdličková – Z. Hrdlička. *Soupis publikovaných prací*. Praha: Orientální ústav 2002; *Zkouškový systém na Dálném východě*. Praha: Česká orientalistická společnost 2003; dvojjazyčné *7x čínská avantgarda*. Olomouc: Česko-čínská společnost, 2006; *Lifestyle and Entertainment in Yangzhou [Životní styl a zábava v Jang-čou]*. (koeditor Vibeke Børdahl) Copenhagen: NIAS Press, 2009. Kontakt: Doc. Lucie Olivová, M.A., Ph.D., Lounských 10, 140 00 Praha 4, e-mail: lucieolivova@quick.cz. (Jaroslav Malina)

Ollantay, *drama dlouho považované za ryzí incké dílo; ve skutečnosti jeho písemná podoba vznikla někdy ve druhé polovině 18. století, v době příprav velkého protišpanělského povstání *Kečuů; drama mělo přispět k posílení národní hrdosti. Autorem písemného textu je pravděpodobně Antonio *Valdéz z Tinty. Je velmi pravděpodobné, že autor použil ústně tradovanou skladbu, která mohla vzniknout v 17. století nebo na počátku 18. století.

Protagonisty dramatu jsou Ollantay a Cusi Coyllur. Ollantay, jeden z vojevůdců *inky Pachacutiho a *guvernér provincie Antisuyu, požádá o ruku inkovu dceru princeznu Cusi Coyllur (Jitřenka), krátce předtím než podnikne nové válečné tažení. Inka odmítne jeho prosbu, neboť Ollantay není – podle inckých měřítek – dostatečně urozený. Zklamaný vojevůdce se uchyluje do hor, do *pevnosti Ollantaytampu. Princezna, která se už předtím stala jeho milenkou, je uvězněna a za Ollantayem se z inkova příkazu vydávají jeho válečníci v čele s nejvyšším vojevůdcem Rumiňavim. Tomu se podaří vzbouřence porazit (ač při prvním pokusu byl neúspěšný) a Ollantaye odvádí jako zajatce do *Cuzka (*Cuzco). Krátce předtím však inka umírá a na trůn nastupuje jeho syn Yupanqui, který vezme milence na milost, Ollantaye ustanoví svým zástupcem – regentem říše, a dovoluje oběma zamilovaným začít šťastný život. (Oldřich Kašpar)

Ollantaytambo (Peru), významná *pevnost a snad i ceremoniální středisko *incké říše. Bylo postaveno na skalním úbočí nad řekou Urubambou převážně z *porfyritu (hlavně proslulý Chrám *Slunce), který byl lámán v *lomech vzdálených 4 km přes řeku Urubambu, 700-900 m nad dnem údolí. Stavitelé zbudovali pro přepravu kamene na smycích rampu se silnicí z pevnosti až dolů k řece a na druhém břehu až zase nahoru k lomu. Cesta byla 4-8 m široká se sklonem 8-12° a na několika místech byla nahrazena skluzem, například jedním o délce zhruba 250 m. Přeprava stavebního kamene (o hmotnosti až několika desítek tun) v tomto členitém terénu byla nesrovnatelně obtížnější než například přeprava kamene na stavbu *pyramid v ploché egyptské *krajině. Nejmohutnější ollantaytambský kamenný blok měl hmotnost zhruba 140 tun; bylo vypočítáno, že takový blok vyžadoval při *transportu po stoupající rampě tažnou sílu kolem 120 tun a že by tedy bylo nutné pro vytažení takového

kusu nasadit 2 400 mužů, kteří by vytrvale táhli silou 50 kg (což je zřejmě výkon na hranici lidských možností). (Viz též *stavitelství Inků, megalitické). (Jaroslav Malina)

Ollierova nemoc, *chondromatóza.

olmécká kultura, *kultura, olmécká.

olmécká říše, *Olmékové.

Olmékové, skupina *indiánských etnik, tvůrci rané předkolumbovské *kultury a *civilizace v období 1200 př. n. l. až 300 n. l.; v mnohém formativní pro další vývoj předkolumbovských středoamerických kultur. Olmékové jsou zakladateli prvotních městských center, monumentální architektury a skulptury („tvůrci obřích hlav“ z kamene aj.) a dalších civilizačních vymožeností. Jejich civilizace začala vzkvétat od roku 1200 př. n. l. na převážně rovinném území dnešních mexických států Veracruz a Tabasco na jižním pobřeží Mexického zálivu (na ploše zhruba 18 000 km²) a zahrnovala kolem 350 000 obyvatel; její název olmécká je odvozen od označení *Olmeca*, „Obyvatelé země kaučuku“.

Hlavní epocha rozkvětu říše Olméků spadá do období 1200 až 500 let př. n. l., a to především ve střediscích *La Venta, *San Lorenzo a *Tres Zapotes. V průběhu 1. tisíciletí př. n. l. rozšířili Olmékové svůj mocenský a kulturní vliv jihovýchodním směrem na pozdější území *Mayů a na západ do budoucích držav *Zapotéků. Jejich vliv zasahoval přes centrální Mexiko až do oblastí, které od prvních století našeho *letopočtu ovládali ambiciózní budovatelé architektonických center *Teotihuacánu a El Tajínu.

Zánik *olmécké kultury je nejasný. Jisté je pouze to, že na jejích troskách vzniká celá řada dalších civilizací, jejichž jádro se kolem roku 400 př. n. l. soustřeďuje (hlavně po zničení Cuicuilka vyvělou lávou ze sopky *Xitle) do oblasti, které zhruba od roku 350 n. l. do roku 650 n. l. dominovalo nejvýznamnější kultovní středisko předkolumbovského altiplana – Teotihuacán. Olmékové tak vytvořili jakýsi „tyglík“, v němž se vytavily pozdější obdivuhodné civilizace předkolumbovské Střední Ameriky. Během 16. století potomky Olméků vyhladili *Španělé. (Jaroslav Malina)

olovnatá glazura, *glazura, olovnatá.

olovo (latinsky: *plumbum*, chemická značka: Pb) [starověký Přední východ], těžký měkký kovový prvek šedé barvy. K nejstarším dokladům patří masivní náramek z 12. vrstvy v Jarimtepe (rané 7. tisíciletí př. n. l.) a *korálky vytavené z galeny v 6. vrstvě *Çatal Hüyükü (přibližně 6000 př. n. l.). Olovené nádoby z džemdet-narské vrstvy pohřebiště v *Uru, podobně jako mnohé jiné předměty, byly zhotoveny ze suroviny vzniklé jako vedlejší produkt *extrakce *stříbra. Kromě pohřební výbavy, v níž zřejmě zastupovalo vzácnější stříbro (počátkem 2. tisíciletí př. n. l. bylo olovo 1200krát levnější než stříbro), bylo olovo užíváno například k výrobě závaží: zhodnotila se tak jeho vysoká specifická váha. Ve slitině s *cínem se ojedinele aplikovalo na měděné, případně bronzové předměty při pocínování. U maloasijského Tabalu se dochovaly olovené svitky s ekonomickými záznamy v luvijských *hieroglyfech (*písmo, obrázkové). (Jana Součková)

Olson, Mancur Lloyd (22. 1. 1932, Grand Forks, North Dakota, USA – 19. 2. 1998, College Park, Maryland, USA), americký politolog. Zabýval se zejména teorií politického výběru a politickou ekonomikou a rozvíjel teorii organizovaného zprostředkování zájmů v moderních demokraciích i v civilizacích minulosti. Z díla: *The Logic of Collective Action* (Logika kolektivní akce, 1965), *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities* (1982, česky: *Vzestup a pád národů: Ekonomický růst, stagflace a společenská rigidita*, 2008). (Jaroslav Malina)

oltář, stůl nebo místo k *rituální oběti. Může mít podobu otevřeného ohniště, velkého kamene volně stojícího v *přírodě, vysokého sloupu, hliněné, cihlové nebo kamenné *konstrukce napodobující pahorky jako sídla *bohů. Prostor kolem nich bývá posvátný.

Některá *náboženství zahrnuje výstavbu oltáře do zvláštních předpisů – například védské texty (*védy) ve starověké Indii zmiňují, že je třeba při budování obětního oltáře dbát na

dosažení ideálních proporcí: aby v něm bohové našli zalíbení, měl být rozšířený na západě i východě a zúžený uprostřed, podobně jako dobře rostlá žena, jež bývá široká v bocích a útlá v pase.

Oltář bývá často součástí *kultovních míst a *chrámů. Na *Předním východě byl oltář od *mladší doby kamenné součástí výbavy kultovních míst a od konce 4. tisíciletí př. n. l. i chrámových *staveb (stálých *svatyní). Nahradil tak starší „svatá místa“ (například prameny, kamenné sloupy, posvátné stromy aj.). Oltář sloužil nejprve jako podložka *oběti a jeho rozměry a materiál (*hlína, *kámen, *dřevo) odpovídaly rozsahu a druhu obětních darů. Oltář představoval prvotní místo setkání člověka s numinózními silami a bohy (později s Bohem), stál na sakralizovaném místě a *kněží i věřící mu vzdávali *úctu. Nejstarší oltáře měly tvar obětních stolů, záhy se však setkáváme i s mnohastupňovými konstrukcemi, odpovídajícími konkrétním představám o uspořádání kosmu (*kosmogonie, *kosmologie) a často doplňovanými uměleckou výzdobou se *symboly a *insignii bohů. Funkci oltáře měly ovšem i vyvýšená ohniště a pece pro zápalné oběti, tzv. „trůny bohů“ a různé podstavce pro kultovní sochy v chrámech a někdy dokonce i náhrobní kameny pro oběti zemřelým. Hliněné modely oltářů z *Mezopotámie (2. tisíciletí př. n. l.) dokládají i oltáře ve tvaru „božských příbytků“ (domů). V asyrských chrámech podle vyobrazení na *reliéfech tvořil oltář kamenný podstavec s dřevěnou deskou, případně s dvěma deskami, spojenými do křídel, která tvořila „dveře k božstvu“. Kromě oběti se před oltářem nebo přímo na nich konaly i jiné kultovní úkony (vzývání, zažehnávání, okuřování, pozdvihování, modlitby aj.). Texty *Starého zákona podávají zprávy o nejstarších „oltářích“, které představovala významná místa v *krajině (Sd 13,19; 1 S 14,33), kameny a kamenné sloupy (například Gn 31,45–49), nahrazené později skutečnými oltářmi z hlíny (Ex 20,24). Pohanské oltáře stály i na vrcholcích posvátných pahorků (Duku; Dt 12,2). Obětování na cihlových oltářích podle babylonského *obyčeje považovali starozákonní proroci za projev modlářství (Iz 65,3). Stavitelem prvního oltáře byl *Noe, který na něm vykonal zápalnou oběť po opuštění korábu (*potopa; Gn 8,20). *Izraelci jinak stavěli ve stáncích a v chrámech přenosné i stálé oltáře, lišící se konstrukcí podle druhu oběti. Oltáře byly zřizovány i uvnitř obytných domů a na střeších (například Jb 1,5).

V křesťanském chrámu byl oltář původně postaven v podobě stolu (*mensa) nebo *náhrobku, později s různě utvářenými částmi nad *mensou (retábl, *archa aj.). Jeho tvarový vývoj vyvrcholil v barokním oltáři architektonického rázu s bohatou malířskou a sochařskou výzdobou. Základní součástí křesťanského oltáře jsou stipes (podstavec) a mensa (stůl). Do výklenku v oltáři (*sepulcrum) byly při *svěcení ukládány *relikvie; ve starším období do stipitu, v mladším do oltářní mensy, jejíž *sepulcrum uzavřela kamenná destička. V některých křesťanských církvích se na oltář kladou jako obětní dary chléb a víno a pod těmito znameními se symbolicky zpřítomňuje Kristova oběť přinesená „na oltáři *kříže“; v jiných církvích obětní aspekt ustupuje a místo o oltáři se hovoří jen o stolu Páně. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

Olymp (starořecky: *Olympos*, novořecky: *Olimbos*), nejvyšší vrchol stejnojmenného horského masívu v severním Řecku (2 917 m n. m.). Protože byl nejvyšší řeckou horou, s vrcholkem téměř neustále zakrytým mraky, představovali si starověcí Řekové, že tam, ve zlatých palácích, které vykoval *Héfaistos, sídlí nejvyšší bůh *Zeus a s ním i ostatní *bohové. (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

Olympané, *bohové, olympští.

Olympia (Řecko), *lokalita na západě Peloponésu, centrum starověké Élidy a nejvýznamnější středisko Diova (*Zeus) kultu v Řecku s posvátným okrskem Altis. Význam tohoto místa vzrostl, když zde roku 776 př. n. l. byly založeny na Diovu počest hry konané ve čtyřletém intervalu. Jejich vznik se stal základem pro řeckou *chronologii, vítězové olympiád se těšili velké *úctě a po dobu her ustávaly veškeré válečné *konflikty vyhlášením

posvátného *míru. Olympia se brzy stala místem, kam byly shromažďovány významné památky, dary, sochy vítězů a kde vznikaly monumentální *stavby.

Kolem roku 600 př. n. l. byl postaven první dórský *chrám zasvěcený společně Héře (*Héra) a Diovi, což dokládá, že v Olympii původně bylo uctíváno staré ženské božstvo a s příchodem *Dórů bylo dáno do souvislosti s Diem. Na svůj samostatný chrám si zde Zeus musel počkat až do období let 470 až 460 př. n. l. a teprve o více než třicet let později sem přišel *Feidiás, aby podle *inspirace *Homérem vytvořil Diovu kultovní sochu ze *zlata a *slonoviny, která získala takový vzhlas, že byla považována za jeden ze starověkých divů světa. Tradiční *kult zanikl až koncem 4. století po vydání Theodosiových *ediktů zakazujících *pohanství. V 6. století byla Olympia postižena zemětřesením a již delší dobu neudržované stavby se zřítily. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Olympias, dcera épeirského *krále a manželka *Filippa II. Makedonského. Ve snaze, aby její syn *Alexandros nebyl připraven o nástupnické právo, nevyhýbala se ani intrikám. Podobně se snažila zasahovat do sporů mezi Alexandrovými nástupci a dala odstranit pozdějšího Filippova syna, slabomyslného Filippa Arrhidaia. Kassandros ji dal roku 317 př. n. l. popravit. (Marie Pardyová)

olympijské hry, *hry, olympijské.

olympští bohové, *bohové, olympští.

óm (om), sanskrtská mystická slabika *aum* přisvědčujícího („ano, tak jest“) či optativního („ať je! kéž je! budiž! staniž se!“) významu s širokým symbolickým a rituálním uplatněním. Bývá rozkládána na tři složky, a sice v hinduistické tradici (*hinduismus) reprezentují tato tři písmena trojici – *Višnu, *Šiva a *Brahma; v buddhistické symbolice (*buddhismus) zastupují Kōnchogsum, tj. *Buddhu, jeho učení Čhō a jeho stoupence gendün a značí, že tyto tři složky jsou v podstatě nedělitelné. Slabika *óm* slouží v *tibetském buddhismu jako prefix mnoha zaklínadel a *modliteb a také jako úvodní invokace náboženských textů. (Josef Kolmaš)

Óm, mani padmé, húm! (tibetsky: *óm-mani-padme-húm*), ve lhaské *tibetštině vyslovováno „óm, manipämi, húm!“, doslova „Óm, Klenote v lotosu, húm!“ nebo též „Óm, Skvostný klenote (= Čänräzigu), húm“. Jedna z nejčastějších invokací k zemskému patronu Čänräzigovi, jejímuž častému opakování, třeba i pomocí otáčení na *modlicím válečku (*manikhorlo), jsou připisovány obzvláště blahodárné účinky. (Josef Kolmaš)

Omaguové, jihoamerické *indiánské etnikum, dnes již patrně zaniklé; podle *zvyku deformovat lebky již *novorozencům byli nazýváni Canga-peba („Ploché hlavy“). Žili při Amazonce od ústí řeky Napo až k ústí řeky Juruá; poprvé byli kontaktováni *Španěly v roce 1549. V polovině 17. století se jejich počet odhadoval na 15 000, v roce 1925 jich žilo pouze 150. Žili ve *vesnicích položených blízko sebe, takže dlouhé pobřežní úseky Amazonky byly souvisle osídleny. V čele vesnice stál *náčelník, těžké práce vykonávali otroci (váleční zajatci). V 17. století se stali lovci *otroků pro evropské kolonisty a *jezuitům pomáhali chytat příslušníky jiných skupin a usazovat je na misiích, od poloviny 17. století částečně christianizováni. Na počátku 18. století byly některé misie zničeny *Portugalci, mnozí Omaguové poté odešli a usadili se v oblasti soutoku Amazonky a Ucayali pod vedením Samuela Fritze (9. 4. 1654, Trutnov – 20. 3. 1725 misie [redukce] Jéberos, Peru), jezuitského misionáře českého původu (též kartografa a cestovatele). (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Omahové, původní etnikum severoamerických *indiánů ze siouxske skupiny; žili původně při ústí řeky Nebrasky a na středním toku Missouri. V 17. století se stali kočovnými lovci bizonů a posléze i známými válečníky; velká část jich zahynula v bojích s kolonisty a se *Siouxy. V současné době žije pouze asi 6 000 Omahů v rezervacích u Velkých jezer v Kanadě. (Lukáš Šín)

Ománci, *etnikum *semitohamitského původu žijící v arabském *sultanátu Omán v počtu 2,567 milionu (odhad z roku 2005), který leží v nejvýchodnější části Arabského poloostrova.

Většinu představují *Arabové (asi 800 000), rozlišují se však na dvě skupiny: původní obyvatelé *země jsou nazýváni Arab-ariba, kdežto Arabové, kteří se přistěhovali z Jemenu, jsou Musta-ariba. Pouze 15 % jich žije nomádkým způsobem života (v západní části země jako horské populace *Beduínů). Na pobřeží žijí *míšenci mezi *černochoy a Araby, dále *Balúčové, *Indové a *Íránci. V období od 6. do 1. století př. n. l. vytvořili ománští Arabové na pobřeží centrum námořního obchodu mezi Egyptem, Mezopotámií a Indií. V polovině 8. století n. l. vznikla samostatná Ománská říše. Začátkem 16. století ovládli území Ománu *Portugalci, ale již roku 1650 se Ománci osvobodili. Po krátké íránské okupaci (1737–1744) a britské *kolonizaci bylo začátkem 19. století celé území rozděleno na imamát Omán, sultanát Maskat a na Pirátské pobřeží. V letech 1804–1861 byly k Ománu připojeny ostrovy Pemba a Zanzibar a přilehlá pobřežní část východní Afriky. V roce 1891 vyhlásili *Britové *protektorát Omán a ostatní území rozdělili na jednotlivé emiráty a sultanáty. Od počátku 20. století sílil protibritský osvobozenecý boj, v roce 1971 Velká Británie přestala uplatňovat smlouvu o ochraně a Omán se stal plně nezávislým *státem. Věřící jsou převážně *muslimové (ibádovci 55 %, *sunnité 19 %, *ší'íté aj.) a *hinduisté (asi 15 %). (Lukáš Šín)

ombudsman, *ochránce práv, veřejný.

Omecíhuatl, ženská část mezoamerického duálního božstva Ometeotl, božstva duality, a protipól Ometecuhtliho, s nímž tvoří božskou stvořitelkou dvojici. Představuje božskou dělohu, která umožňuje zrození, růst a rozkvet. Jejímí *symboly jsou *země a had, ale také šaty z hvězd. Jeden z *mýtů popisuje, jak tato bohyně z Omeyocanu, místa duality, vrhla na *zemi tecpatl („křemen“), z něhož vyskočili Tzetzontotl („čtyři sta nebo bezpočet bohů“). To naznačuje, že Omecíhuatl stojí na počátku rozmnožování se *bohů a lidských bytostí. (Oldřich Kašpar)

omentum, -i, n., předstěra.

omentum majus, velká předstěra – peritoneální *řasa, která odstupuje od **curvatura major ventriculi* *žaludku, klade se před příčný *tračník a pokračuje *kaudálním směrem před kličky tenkého *střeva. Individuálně různě daleko od pupku vytváří záhyb a vystupuje zpět na velké zakřivení *žaludku. Přední a zadní list velké předstěry spolu obvykle srůstají. Část *omentum majus* mezi *žaludkem a příčným tračníkem je označována jako **ligamentum gastrocolicum*. Od levé části velkého zakřivení odstupuje peritoneální řasa ke *slezině – **ligamentum gastrolienale*. (Lenka Vargová)

omentum minus, malá předstěra, je peritoneální řasa, která odstupuje od **curvatura minor* *žaludku a *bulbus* **duodeni* a jde směrem k *játrům. Skládá se ze dvou částí: **ligamentum hepatogastricum* a **ligamentum hepatoduodenale*. Někdy je za součást *omentum minus* pokládáno ještě také **ligamentum phrenicogastricum*. (Lenka Vargová)

omezený jazykový kód, *teorie jazykových kódů.

Omfalé („Pupek“), lýdská královna, u níž musel tři roky v postavení otroka sloužit *Héraklés. Omfalé proslula tím, že ho ponižovala a zaměstnávala ženskými pracemi, zatímco si sama přisvojila jeho lví kůži a kyj. (Marie Pardyová)

omfalos (z řečtiny: *omfalos*, „pupek, pás, střed“), mytický střed *světa, *vesmíru; ztvárněn v podobě oblého kužele (například „pupek světa“ v Delfách) nebo symbolizován plastickým výčnělkem na dně kulatých nádob, zejména obětních misek (v tomto smyslu užíván při popisu tvaru archeologických artefaktů). (Jaroslav Malina)

OMIM (zkratka z anglického termínu: *Online Mendelian Inheritance in Man*), databáze lidských genů a dědičných chorob.

<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/entrez/query.fcgi?db=OMIM>. (Jiřina Relichová)

omítka, povrchová úprava stavebních konstrukcí, která je chrání proti mechanickému poškozování. Vnější omítka tvoří ochranu proti povětrnosti, popřípadě též tepelnou a zvukovou izolaci, vnitřní omítky mají hlavně estetický a hygienický účel. Omítky historických staveb se svým látkovým složením, makrostrukturními a mikrostrukturními rysy

velmi podobají klastickým sedimentům (nejčastěji odpovídají psamitům nebo jemně zrnitým slepencům s vápnitým tmelem). Můžeme říci, že jsou v podstatě určitým napodobením či obdobou přírodních hornin. Je tedy nasnadě, že metodika, kterou používáme při výzkumu malt a omítek, je založena na aplikaci metod používaných v sedimentární *petrografii. Studium malt provedené petrologickými metodami poskytuje informace o látkovém složení plniva a *pojiva, jejich makrostruktuře a mikrostruktuře, o velikosti částic plniva (*písku, *štěrku) a jejich tvaru a opracování. Z těchto znaků lze vyvodit závěry například pro stupeň technologických znalostí v dané historické době, kdy byla malta či omítka vyrobena. Ze srovnání mikropetrografických rozborů omítek lze rozpoznat i vztahy a příslušnost hodnocených prvků k různým stavebním fázím, určit relativní stáří malt a omítek a identifikovat příčiny jejich stability či degradace. Příměs v hmotách omítek tvoří nejrůznější organické látky (vaječné bílky, krev, cukr, slad, pivo, moč, kasein aj.). Kromě těchto látek lze optickou mikroskopií identifikovat v maltách šterk, drcené cihly, drcenou slámu, plevy, piliny, uhlíky, řezanku, strusky, drátky ze sít apod. Na omítkách jsou často rozpoznány i pigmenty. (Martin Hložek)

omnia homini dum vivit speranda sunt [latinsky], člověk má ve vše doufat, dokud žije (*Seneca). (Jaroslav Malina)

omnia hominum tenui pendent filo [latinsky], všechno lidské visí na tenkém vlákně (*Ovidius). (Jaroslav Malina)

omnia mutantur, nihil interit [latinsky], všechno se mění, ale nic nepomíjí.

omnia quae sunt aliguando coeperunt [latinsky], všechno, co existuje, jednou vzniklo (každá věc má svůj začátek).

omnipotence (z latiny: *omnis*, „každý, všechen“ a *potēns*, „mocný, schopný“):

1. [obecně], všemohoucnost, neomezená moc;
2. [biologie], schopnost živé hmoty diferencovat se na různé typy specializovaných tkáňových buněk.

omnis labor optat praemium [latinsky], každá práce si žádá odměnu.

omni- (z latiny: *omnis*, „každý, všechen“), předpona složených slov označující „vše-“.

Omo (Etiopie), paleontologická, archeologická a antropologická *lokalita v údolí stejnojmenné řeky; byly zde odkryty pozůstatky předchůdců dnešního *člověka (*Paraustralopithecus aethiopicus*, *Australopithecus africanus*, *Australopithecus boisei*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*). Lokalita je součástí *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. (Jiří A. Svoboda)

omotické jazyky, *jazyky, omotické.

omo- (z řečtiny: *omos*, „lopatka“), ve složených slovech první část s významem: „lopatkový, mající vztah k pletenci horní končetiny“, například **foramen omotricipitale*. (Ladislava Horáčková)

omphalus, -i, m. (z řečtiny: *omfalos*, „pupek, pupečník“), pupek (též *umbilicus*).

Ónan (hebrejsky „silný“), podle *Starého zákona syn praotce Judy a jeho kanaánské ženy (Gn 38,1–9), mladší bratr Era. Když Er zemřel, měl se mu podle pravidel *levirátu postarat jeho bratr Ónan o náhradní potomstvo. Ónan však věděl, že syn, vzešlý z jeho spojení s Támar, bude považován právně za syna zemřelého Era. To mu nebylo po chuti, a proto při styku s Támar zabraňoval početí postupem dnes zvaným *coitus interruptus*. Starozákonní vypravěč k tomu dodává, že to bylo zlé v očích Hospodinových, a proto *Hospodin způsobil jeho smrt (Gn 38,10).

*Onanie, pojmenovaná podle Ónana, je tedy přesně vzato něco jiného; s činností Ónana má společné jen to, že jde o sexuální aktivitu, která nevede k početí. (Jan Heller)

onanie, vžitě označení pro *masturbaci, sebeukájení. Název (podle *Ónana) neodpovídá historické skutečnosti; Ónan totiž praktikoval nikoli onanii, ale „přerušovanou *soulož“ (*coitus interruptus*) a nebyl potrestán smrtí za „onanii“, nýbrž proto, že se odmítal oženit se

sestrou své zemřelé manželky a mít s ní děti (porušil totiž pravidlo *levirátu). (Jaroslav Malina)

Ondžo, zakladatel starověkého státu *Pákče. Stát je v *korejské mytologii odvozen od *Kogurja a založí ho synové *Tongmjönga/Čumonga z druhého manželství Ondžo a Pirju. (Miriam Löwensteinová)

Oneidové, původní etnikum severoamerických *indiánů z velké *irokézské rodiny, které žilo východně od jezera Ontario a na řece Sv. Vavřince; celkový počet asi 30 000 příslušníků. Oneidové byli se svými nejbližšími sousedy *Kajugy, *Mohavky, *Seneky a Onondagy členy Irokézské ligy; nyní žijí v rezervacích na pomezí USA a Kanady. (Lukáš Šín)

onemocnění, *nemoc.

onemocnění, autoimunní, *nemoc zaviněná působením imunitního systému proti vlastním *tkáním. (Lenka Vargová)

onemocnění, degenerativní, *nemoc způsobená *degenerací (úbytkem až ztrátou specializované funkce buněk, *tkání či orgánů), nikoliv jinou specifickou příčinou, například *zánětem. (Lenka Vargová)

onemocnění, infekční, onemocnění vyvolané specifickým infekčním *agens nebo jeho toxiny. Vzniká přenosem původce nemoci nebo jeho toxických produktů z nemocného na vnímavého hostitele (osobu, která není dostatečně odolná vůči *nákaze). (Ladislava Horáčková, Monika Laštovičková)

onkogen, *gen (sekvence DNA virového původu), který indukuje nekontrolované (*maligní) buněčné dělení. (Jiřina Relichová)

Online Mendelian Inheritance in Man, *OMIM.

Onna daigaku, „Škola ženy“, japonská příručka pro ženy a dívky, sepsaná v roce 1716. Má devatenáct částí, v nichž detailně popisuje, jak se mají mravně ženy chovat, podává návod k jejich výchově až po život v *manželství. Mnohé *hodnoty, ve spisu uznávané, přetrvaly do dvacátého století. Soudí se, že by autorem mohl být konfuciánský učenec Kaibara Ekiken. (Klára Macúchová)

Ono no Komači (833–857), japonská básnička; jedna z nejslavnějších básniček v *zemi. Již za života byla zahrnuta do úzké skupiny takzvaných Šesti geniálních básníků (Rokkasen). Údajně velmi krásná, obletovaná mnoha milenci, posloužila vytvoření mnoha *legend. (Klára Macúchová)

Onové, dnes již zaniklé původní indiánské obyvatelstvo v severní části Ohňové země a na přilehlých ostrovech; Onové představovali spolu s *Jahgany nejjižnější a nejarchaičtější izolované etnikum indiánského původu na americkém kontinentě. Rozlišovali se na dvě skupiny: Šelknamy (Shelknam) a Hauše (Haush). Obě skupiny již zanikly, poslední příslušník populace zemřel v roce 1957. Byli v kontaktu s *Alakalufy a Jahgany, existovala i smíšená *manželství. V současné době žije v Ohňové zemi již jen několik desítek nebo set *míšenců, považujících se však většinou za *Argentince nebo *Chilany. (Viz též *Ohňozemci.) (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

ontogeneze (z řečtiny: *ontogenesis*, „vznik a vývoj skutečnosti“):

1. [biologie], individuální vývoj jedince od *oplození po *smrt. Zahrnuje sled časově a prostorově programovaných morfologických a funkčních procesů, jimiž z výchozí jediné buňky (oplozeného vajíčka – *zygoty) vzniká dospělý organismus; na rozdíl od vývoje druhu (*fylogeneze); (Drahomír Horký)

2. [psychologie], vývoj psychiky jednotlivce. (Jaroslav Malina)

ontogeneze lidské sexuality, vývoj *sexuality jedince od zárodečného vývoje až k dospělosti. (Jaroslav Zvěřina)

ontogeneze motoriky, vývoj motorických projevů, *motorických schopností a *pohybových dovedností *člověka od početí do stáří (smrti). Sledujeme typické motorické projevy v souvislosti s biologickým vývojem i s vlivy výchovy, zájmů, školní tělesné

výchovy, sportovního zaměření apod. V prvním roce života se rozvíjejí nejprve pohyby směřující k základní bipedální poloze (obracení, lezení, sedění, stání), v dalších letech lokomoční pohyby (chůze, běh, skoky) a základní manipulační pohyby s různými předměty (hračky, jednoduché nástroje ad.). V předškolním věku se rozvíjejí náročnější pohyby manipulační i některé základní sportovní dovednosti (jízda na koloběžce, na kole, na lyžích, plavecké pohyby, jednoduché akrobatické pohyby apod.). Další vývoj souvisí s tělesnou výchovou ve škole, ale i s jinými zájmovými pohybovými aktivitami. Po doznění pubertálních změn (*puberta) se v období *adolescencce ukončuje tělesný vývoj a v motorice nastává období možné vrcholné výkonnosti. Z toho vyplývá skutečnost, že zatímco v dětském věku jsou motorické projevy jedinců velmi podobné, v dospělosti pozorujeme mezi jednotlivci značné rozdíly, způsobené především rozdílným pohybovým režimem (tréninkem, somatotypem, zdravotním stavem apod.). Ve stáří se pohybové projevy – způsobené involučními procesy – znovu sblíží, ale i v 7. deceniu bývají mezi jednotlivci rozdíly v tělesné zdatnosti a pohybových dovednostech, způsobené rozdílným životním režimem. (Josef Pavlík)

ontologický důkaz boží existence, *důkaz boží existence, ontologický.

ontologie (z řečtiny: *oús* [čteno: ús], *ontos*, „jsoucí“, *logos*, „nauka, věda“), filozofické učení o *bytí, o jeho nejobecnějších určeních a pojmech, pojímané někdy jako náhrada, jindy jako součást *metafyziky. (Jaroslav Malina)

onyx (z řečtiny a latiny: *onyx*, „dráp, nehet; kopyto“), *minerál, černobíle nebo hnědobíle pruhovaná odrůda, kryptokrystalické formy *křemene, *chalcedonu. Nejznámější barevnou varietou je čistě černý onyx, nejčastěji se však tento nerost vyskytuje s výraznou páskovanou kresbou, již tvoří černé pruhy střídající se s různě silnými vrstvami mléčné barvy. Podle tloušťky jdou odstíny od mléčné šedobílé až slonovinové barvy. Odrůda onyxu, jejíž tmavé pásy mají červenohnědou barvu, se nazývá sardonix.

Kvůli své dokorativnosti patří onyx k nejdéle využívaným polodrahokamům. Oblibě se těšil již ve všech raných kulturách – v *Mezopotámii a *Egyptě, kde se z něj vyráběly ozdobné předměty jako žezla, řezané dekorativní nádoby sloužící k potřebě *panovníka nebo výkonu *kultu. *Minojci z něj vyráběli *pečetidla s rytými obrazovými motivy. V Řecku a v *Římě se z vrstevnatých druhů onyxů a sardonixů řezaly *kameje. V helénistickém Egyptě si panovníci oblíbili zvláště velké kameje a vynikající rytci pro ně vytvářeli větší obrazové kompozice, přičemž obratně využívali vrstevnatosti k barevnému odlišení jednotlivých motivů. Dodnes se zachovaly dvě kameje s portréty Ptolemaia II. a jeho manželky Arsinoe. Tato móda se na začátku *principátu rozšířila i v Římě a velké *gemmy s alegorickými motivy zobrazující oslavu římské moci a *vlády ponovníků snad byly drahocennými dary určenými právě pro *císaře. Neznámější je tzv. Gemma Augustea a Grand'camée de France, obě pozoruhodné nejen kvalitou řezby a promyšleností kompozice, ale také svými rozměry. Ve *středověku se tyto předměty mimořádné hodnoty uchovaly většinou v katedrálních pokladech. K nejvýznamnějším novodobým sběratelům patřil císař Rudolf II. (1552–1612), který v Praze shromáždil sbírku antických památek tohoto druhu a zejména moderního luxusního nádobí, které pro něj vytvářeli nejvýznamnější řezači a zlatníci jeho doby. Po císařově smrti byly sbírky převezeny do Vídně a dnes jsou vystaveny v Kunsthistorisches Museum, které spravuje jednu z nejvýznamnějších světových kolekcí umělecky zpracovaných antických sardonixů i dalších polodrahokamů.

Světlé druhy onyxů se používají jako luxusní dekorační obklady, případně příčky tam, kde je možné uplatnit nejen dekorativní, ale i exkluzivní optické vlastnosti nerostu, jež se aktivují na odvrácené straně příčky při jejím osvětlení *sluncem či umělým zdrojem. Tento princip využil Ludwig Mies van der Rohe (1886–1969) při zasazení tzv. onyxové stěny do hlavního obytného prostoru a knihovny ve *Ville Tugendhat v Brně (1929–1930). (Marie Pardyová)

oogeneze, viz *meióza.

opadavý les mírného pásu, *les mírného pásu, opadavý.

opat (v původním významu hebrejského slova – otec, aramejsky: *abba*, latinsky: *abbas*), představený *kláštera v některých *řeholních řádech *římskokatolické církve, volení členy kláštera (na rozdíl od *převora) doživotně nebo na dobu přesně stanovenou (nejčastěji na 3 roky), přijímá opatskou benedikci (žehnání) a má právo nosit *pontifikálie (odznaky biskupské hodnosti). Od středověku byli jako knížecí opati také představenými většího území a disponovali nejen duchovními, ale také světskými výsostnými právy. (Jaroslav Malina)

opatství:

1. klášterní společenství mnichů s *opatem v čele;
2. *úřad opata;
3. budova, kde sídlí opat, případně území, které spravuje. (František Čapka)

Open Society Institute (OSI), *nadace, kterou v New Yorku v roce 1993 založil George *Soros. Vznikla na podporu Soros Foundations Network, síť Sorosových nadací ve střední a východní Evropě a v bývalém Sovětském svazu (ve více než 50 *zemích). V síti Sorosových nadací má svého zástupce také Česká republika – *Nadace Open Society Fund Praha (OSF Praha). Tři pobočky OSI jsou v USA, jedna v Budapešti, Bruselu, Londýně a Paříži. Motto OSI: „Building a global alliance for open society.“ OSI a síť Sorosových nadací podporují *otevřenou společnost působením na státní správu, podporou vzdělání, nezávislých médií, *veřejného zdravotnictví, *lidských práv, ženských práv, podporou sociální, právní a ekonomické reformy. OSI také usiluje o vytvoření otevřené globální společnosti prohlubováním spolupráce s dalšími nestátními organizacemi, *vládami a mezinárodními *institucemi. Některé programy realizuje OSI pouze na území USA. Kontakt: www.soros.org. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

operační poměr pohlaví, *poměr pohlaví, operační.

operační řetězec, *chaîne opératoire.

operátor, sekvence *nukleotidů na začátku *operonu prokaryotické *DNA. Leží mezi *promotorem (může se s ním i překrývat) a počátkem *transkripce. Může se k němu připojit aktivní represor, tím se zabrání připojení *RNA *polymerázy k *promotoru a dojde k inhibici *transkripce strukturálních genů daného operonu. (Kateřina Boberová)

operon, prokaryotická transkripční jednotka, kódující více *proteinů najednou. Jedná se o skupinu klíčových nukleotidových sekvencí, zahrnující *operátor, *promotor a jeden nebo více strukturálních genů. Prvně byl popsán francouzskými biology Françoisem Jacobem (narozen 1920) a Jacquesem Monodem (1910–1976) v roce 1961. (Kateřina Boberová)

Opeřený had, *Gugumatz, *Quetzalcóatl.

opevnění [archeologie, etnoarcheologie], vymezení určitého prostoru (plotem, *palisádou, *příkopem, jejich kombinacemi navzájem i s terénními překážkami, *hradbou) bránící přístupu cizím, neoprávněným, nepřátelským osobám; objevuje se od *neolitu a je rozšířeno transkulturně.

Nejjednodušší formou je prosté ohrazení, které je však snadno překonatelné, a proto spíše jen vymezuje, než chrání *hrazené sídliště či *kultovní místo (například *rondel), nebo může mít pouze hospodářské určení (*výrobní místo, ohrada pro dobytek aj.). Jestliže je ochranným prvkem jednoduchá či vícenásobná hradba s případnou dřevěnou nástavbou (ochoz, palisáda), *branami, *valem, širokým a hlubokým *příkopem s obrannými doplňky z kůlů, jde už o skutečné opevnění, jehož funkce je *primárně obranná, i když vymezené místo může mít zároveň i jiné společenské funkce (*hradisko aj.); (Karel Sklenář)

Například v oblasti starověkého *Předního východu jsou různé formy ohrazení lidských sídlišť známy již od velmi rané doby, jakkoli poznatky z řady válečných konfliktů znovu potvrzují pravidlo, že opevnění jako prvek stacionární a nepohyblivý hraje ve válce zásadně roli obrannou, nikoli útočnou. Hlavní složku opevnění představuje obvykle hradební zeď o různé síle, budovaná většinou z kamene nebo z cihel, případně z cihel na kamenných

základech. Hlavní hradba bývá doplněna vedlejšími prvky opevnění, předsunutou parkánovou zdí a *příkopem, jejichž účelem je maximálně oddálit kontakt s protivníkem. Zvláštní pozornost je třeba věnovat ochraně bran, které představují nejslabší článek opevnění a nejobvyklejší cíl protivníkovy útoku. Také zde je možno oddálit kontakt s ním například opatřením *brány dodatečnými opevňovacími prvky (předbraní, v zásadě zdvojení brány). Rovněž lze zúžit bránu vyvedením hradebních zdí do chodbovitého útvaru před nebo do opevnění tak, aby útočník musel projít někdy i desítky metrů dlouhým průchodem, v němž by byl vystaven střelbě z hradeb. Vysunutím věží (vyšších než hradba) či bašt (stejně vysokých jako hradba) před hradební zeď bylo možno ovládat křížovou střelbou prostor těsně pod hradbami a ztížit tak protivníkovi přímý přístup ke hradebnímu zdivu. Mohutná kamenná věž a hradba chránící v 10. tisíciletí př. n. l. obyvatele předkeramického *Jericha není jedinou podobnou památkou z takto rané doby, jak ukazuje například opevnění či spíše ohrazení o něco mladší irácké *lokality Tell Maghzalija (7. tisíciletí př. n. l.). Nově předložená *interpretace jerišské hradební věže jako gigantické podezdívky pod blíže neznámý kultovní objekt, který měl stát na jejím vrcholu, nevzbuzuje příliš důvěry. Obdobným způsobem chránili v 6. tisíciletí př. n. l. své příbytky obyvatelé Tell es-Sauvānu sámarrské kultury. Skryli se za mohutnou *fortifikací sestávající z příkopu vylámaného ve skále a hradby navršené z takto získaného materiálu. Ve vsi uzavřené obdélným opevněním o rozměrech asi 60x50 m tu žilo odhadem 50–60 osob. První skutečná opevnění, představující již určité zobecnění poznatků z válečné taktiky, zastihujeme v období pozdní *kultury urucké. Tehdy se poprvé objevují soustavy opevnění velkého měřítka, zapojující do obrany městských aglomerací (*Habúba Kabíra) komplex hlavní hradby s pravoúhlými baštami či věžemi, doplněný předsunutou parkánovou zdí na výši muže, která umožňuje krýt palbou bezprostřední okolí *pevnosti a znemožnit tak protivníkovi přímý kontakt s hradebním zdivem. Hlavní hradba je silná 3–3,30 m a parkánová hradba je předsunuta na vzdálenost asi 5–6 m. Věže či bašty o šíři 5,5 m, předstupující před hradbu o 3,5–4,2 m, jsou rozmístěny v intervalu 13,50 m. Do opevnění je přístup pouze zvláště opevněnými branami mezi dvojicemi pravoúhlých bašt a jižní brána je dokonce vybavena jakýmsi ohrazeným předbraním a zvláštní fortifikační zdí. Zevnitř usnadňuje přístup na hlavní hradbu a pohyb při ní ulička, která ji dělí od obytné zástavby. Na Habúba Kabíře prozrazuje skutečnost, že do hradební uličky sypaly hospodyně z okolních domů odpad, což muselo komplikovat rychlý pohyb obránců, nepříliš svědomitý přístup k vojenské hodnotě celé soustavy. Snad podobně byly opevněny další rovinné lokality pozdní kultury urucké (Abú Salábích, Grai Réš). Ve stejné době máme již doklady prvních obléhacích operací, které ukazují, že takřka okamžitě po širším zavedení opevňovacích soustav se objevily i možnosti, jak je překonat. Skutečnost, že oblast osídlená obcemi pozdní urucké kultury se zdá být obklopena pásem prostým osídlením, jakýmsi „sanitním kordonem“ (přerušení dříve kvetoucího osídlení Džebel Hamrín v Podijáli, ale také dočasné opuštění Tepe Gaury), by mohla naznačovat, že vojenská obrana její ústřední oblasti byla do té míry efektivní, že obyvatelé přilehlého příhraničí uznali raději za vhodné přeložit své příbytky z přímého dosahu rozpínavého souseda. Na opačné straně tohoto „sanitního kordonu“ udržovali dokonce určití stratégové v předpolí hranic na příhodných místech osamělé opěrné body, které byly kromě střežení zvláštních zájmů urucké veleobce zřejmě také schopny po určitou dobu zadržovat ozbrojené síly možného protivníka. Pozůstatky tohoto systému, který nachází *analogie i v mladší době, jsou dva dnes známé pozdně urucké „hrady“. *Kolonie usedlá na Hassek Höyüku ve východní Anatólii měla na starosti exploataci zdejších ložisek *rohovce a zásobování urucké sféry touto *surovinou, výtečně se hodící k výrobě *kamenné štípané industrie (tzv. kanaánské čepele). Její nevelký rozsah, urucký architektonický ráz doložené zástavby a zvláště opevnění mohutnou hradební zdí s branou dokládají ovšem přesvědčivě, že z rozhodnutí mateřské veleobce mohl v případě potřeby objekt plnit i funkce vojenské. Ani zde se velitelům uruckých pohraničních obranných pásem jejich záměr zcela nezdařil, neboť „hrad“ nechali postavit v tektonicky

neklidné zóně a nedlouho po jeho zřízení jej také zemětřesení vskutku zničilo. Jiný podobný případ představuje vrstva V na lokalitě Godin Tepe v jihozápadním Iránu, kde „hrad“ s uruckou architekturou a hmotnou kulturou koexistuje s domácí obcí a řídí se zdejšími zvyklostmi.

I po zániku urucké kultury budovali obyvatelé historických *měst *Mezopotámie mohutná opevnění, jak dokládá hradba města *Uruku, zbudovaná zřejmě nedlouho po roce 3000 př. n. l. a připisovaná legendárnímu *Gilgamešovi. Měřila celkem 9,5 km a byla opatřena více než 900 pravoúhlými a zaoblenými věžemi či baštami, rozmístěnými v intervalu 9 m. Byly odkryty dvě brány a místy se zachovaly rovněž stopy parkánové zdi. Podobné, i když asi ne tak monumentální soustavy uzavřely ve 3. tisíciletí př. n. l. řadu obcí mezopotamského i syropalestinského prostoru na ochranu před útočníky. Vojenský význam městských opevnění dokládají nápisy vládců staroakkadské dynastie, kteří po vojenských porážkách obcí neuznávajících jejich nadvládu často přistupovali k demolici jejich hradeb. Z konce 3. tisíciletí př. n. l. pocházejí doklady o budování celých pevnostních soustav, přehrazujících strategicky důležité oblasti, například trasy pohybu nomádky skupin, asi na způsob *Velké čínské zdi nebo pozdějších římských pohraničních opevnění (*limes Romanus*). Tak zbudoval panovník III. dynastie z Uru Šú-Sín (ale snad již jeho otec Šulgi) systém pohraničních opevnění pod výmluvným názvem *murík Tidnim*, akkadsky „zadržuje [nomády jménem] Tidnum“. Od konce 3. tisíciletí se řada syrských a palestinských měst opatřila velmi mohutnými hradebními pásmy o síle i několik desítek metrů se zešíkmeným vnějším lícem (*glacis*), které měly vzdorovat pěchotní zteči i prolomení obléhacími stroji. Opevnění pozdějších období se často zachovala v hraničních či méně přístupných krajích, jak dokládají třeba egyptské pevnosti na núbijské hranici nebo řada objektů na území dnešní Anatólie či Kavkazu.

Zvláštní péče byla věnována výstavbě opevnění v 1. tisíciletí př. n. l., kdy řada států musela počítat s expanzivní silou *asyrské říše. S fortifikacemi menších měst si ovšem ženijní i řadové jednotky asyrské armády dovedly poradit, i když si někdy obléhací operace nepochybně vyžádaly těžké ztráty (*Lakiš). Obléhaní se ubránili pouze v případech, kdy asyrská armáda nemohla například z důvodů charakteru přírodního prostředí uplatnit svou *techniku (například *Asarhaddonovo obléhání *Týru). Nakonec se ovšem vražedné *vátky vrátily tam, odkud vyšly, a ani obří hradby a mohutné věže uzavírající hlavní města říše neuchránily na konci 7. století př. n. l. *Aššur a *Ninive (délka 12 km) od osudu, který asyrští vládci připravili tolika městským obcím v sousedství.

Mimořádné pověsti se těšilo opevnění *Babylonu vybudované za *Nabukadnezara II. To dokonce představovalo možné ohrožení ještě za vládců achaimenovského Iránu, kteří opakovaně nařizovali jeho demolici.

Jen velmi málo *informací máme k dispozici o lehkých a příležitostných formách opevnění, jaké se jistě vyskytovaly i na pravěkém a starověkém Předním východě. *Ikonografické a písemné prameny nás zpravují o existenci polních ležení vojska, která měla v asyrské armádě ustálenou podobu ohrazeného kulatého půdorysu s vnitřním prostorem děleným dvojicí pravoúhle se křížících hlavních komunikací. (Petr Charvát).

ophthalmicus, -a, -um, oční (v *anatomii například jedna z větví *trojklaného nervu – **nervus ophthalmicus*). (Ladislava Horáčková)

opiáty, *narkotika.

opice, termín, který se původně používal pro „vyspělejší“ *primáty, kteří chodili po čtyřech (v angličtině většinou odpovídá slovu *monkey*). Později v českém jazyce výraz zobecněl a pro laickou veřejnost znamenal primáta obecně (opice – velký primát, opička – malý primát, například některé jihoamerické opice nebo *poloopice). V hovorovém jazyce pak má obecně žertovný nebo pejorativní význam i v souvislosti s lidskými bytostmi („chytrý jako opice“; „má opici“ [„je opilý“ – v dané chvíli, později se zpravidla dostaví „kocovina“] apod.).

Pro opice je typické, že kromě čtyřnohého pohybu většinu z nich charakterizuje také dlouhý ocas. Použití slova opice pro jakéhokoliv primáta je však chybné. Správné je označovat termínem opice příslušníky skupiny ploskonosí (*Platyrrhini*) a úzkonosí (*Catarrhini*), ale jen v množném čísle, například „ploskonosé opice“, „opice Nového světa“; žádný rod těchto primátů se česky nejmenuje opice, ale například malpa, vřešťan nebo kočkodan. Zcela nesprávné pak je aplikovat pojem opice na *lidoopy (**Hominoidea*), protože tato skupina primátů nemá ocas nikdy a je svým taxonomickým postavením odlišná od opic. Chyby mohou vzniknout při překládání anglického výrazu *ape*. Používá se pro lidoopy (*great apes*), ale už ne pro *gibony, navíc magot, tedy zcela nepochybně opice, se anglicky jmenuje *Barbary ape*, protože nemá ocas. Termín *ape* je tedy nutno do češtiny přeložit podle toho, čeho se v daném případě týká, rozhodně ne ale slovem opice. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

opioidní antagonisté, *naloxon.

opioidy, *endorfiny, *narkotika.

opisthodoncie, dolní *řezáky stojící ve skusu výrazně dorzálně od horních řezáků. (Michaela Krivanová)

opium (z řečtiny: *opion* a latiny: *opium*, „rostlinná šťáva; šťáva z máku“), hnědavá zaschlá latexová šťáva hořké chuti a omamné vůně, získávaná mělkým nařezáváním nezralých makovic máku setého (*Papaver somniferum*); z jedné makovice lze získat přibližně 0,05 g opia; užívá se jako omamná droga (*narkotikum) nebo jako výchozí surovina pro výrobu dalších narkotik. Aplikuje se orálně přímou konzumací, nebo ve formě odvarů, v některých *zemích také kouřením. Tradice běžného lékařského i nelékařského užívání opia je známa u *Sumerů, *Babyloňanů, *Egyptanů, *Řeků, *Peršanů a *Římanů. *Mykénská kultura měla svou bohyni máku s hlavou makovice. Řecká bohyně úrody a ochránkyně zemědělství Matka-Země *Déméter, poté co jí bůh podsvětí *Hádés unesl nejmilejší dítě, dceru *Persefonu, trpěla velkým žalem, na nějž zapomněla až díky šťávě z makovic. Sochy boha snů Morfea byly krásněny rostlinami máku a jeho obrazy byly symbolicky zobrazovány s makovicí. Omamné účinky máku popisují *Homér, *Plinius Starší, *Galénos a další antičtí učenci, ale jeho účinky byly na *Předním východě známy již nejspíše koncem 3. tisíciletí př. n. l. Dokladem je novosumerský zápis na tabulce z *Nippuru. V *Sumeru ovšem původ máku nelze hledat. Předpokládá se, že rostl v *Malé Asii jižně od Černého moře a odtud se jeho extrakt rozšířil do Sumeru, *Babylonie a *Asýrie, do *Persie a tudy patrně do Indie (první doklady v 7. století n. l.). Jiná cesta vedla přes *Kypr do *Egypta, kde se mák a opium objevily v 16. století př. n. l., a prakticky současně na *Krétu a do mykénského světa. Opium se patrně rozpouštělo ve vodě, víně či medu a požívalo v nápojích nebo s jídlem; pravděpodobné je i kouření (slonovinová dýmka ze svatyně v Kitionu na Kypru z přelomu 13.–12. století př. n. l.) a inhalování (nádobka charakteristického tvaru ze stejné *lokality a podobná z Kréty). Užívalo se jako uklidňující a uspávací prostředek, jako *afrodiziakum, narkotikum (též k vyvolání *extáze v průběhu *rituálních ceremonií) a anestetikum. Úvahy nevylučují ani eutanazii. Rozšíření máku (a opia) lze sledovat i v motivu makovic ve výtvarném umění (někdy zaměňovány s *granátovým jablkem). Jsou chápány jako symbol *plodnosti, bohatství, obnovujícího se života a nesmrtelnosti.

Do Indie a Číny se mák dostal prostřednictvím *Arabů. V Číně opium v 19. století dokonce významně poznamenalo politické a ekonomické dějiny celé této velké a starobylé *civilizace. Podstatným zvratem ve vnitřním vývoji Číny v období dynastie *Čching (1644–1911) byla totiž první *konfrontace s mocí imperiální Británie. Její dovoz z Číny, zahrnující především *čaj, *hedvábí a umělecké předměty, byl dlouho pasivní. Britští obchodníci po čase našli „zboží“, jímž začali podkopávat čínské *hospodářství a zároveň i podrývat čínskou psychiku – byl to dovoz, později pašování opia do Kantonu, čímž se platební bilance vzájemného anglicko-čínského obchodu výrazně změnila. Čína, aby tomu zabránila, sáhla k zoufalému pokusu – dala balíky s dováženým opiem v Kantonu zničit a obchodní styky

s Británií přerušila. A to zase bylo pro Británii záminkou k vyhlášení tzv. 1. opiové války (1839–1842), prvního vojenského střetu mezi Čínou a evropskou mocností vůbec. Čína v tomto nerovném střetnutí podlehla a byla přinucena podepsat tzv. Nankingskou dohodu (29. 8. 1842), jíž se pro britský obchod otvíralo pět jihočínských přístavů Kanton, Sia-men, Fu-čou, Ning-po a Šanghaj a anglickým majetkem se stal Hongkong. *Číňané běžně používali opium pro léčebné účely, ale požívání opia coby drogy inhalací se objevuje až během 18. století. Poptávku výrazně pozvedl britský dovoz kvalitního opia z indické Patny (od roku 1793). Dovoz byl z obchodních důvodů opakovaně zakazován a zůstává nezodpovězeno, proč se právě v Číně kouření čistého opia tak mohutně a nebezpečně rozšířilo. Číňané kouřili tzv. čandul, tj. purifikovaný a koncentrovaný roztok opiové šťávy s vodou, několikrát převařený a filtrovaný. V čandulu se namočil drátek, kterým se točilo nad hořákem, dokud ulpělý roztok neuschnul. Co zůstalo na drátku, přesunul kuřák do dýmky, tu opět nad hořákem zahříval a vdechoval kouř. Opiová dýmka měla asi uprostřed otvor s hlavičkou a byla kratší a objemnější než dýmka na tabák, se kterou bývá často muzejními kurátory zaměňována.

Hlavním zdrojem opia zůstával dovoz, a to z Bengálska a z Málvy. V letech kolem 1. opiové války vzrostl, kulminoval v 70. letech 19. století a poté začal zvolna klesat. Britsko-čínskou smlouvou z roku 1913 byl zastaven. Samotní Číňané rovněž opium pěstovali. Produkce v provincii Jün-nan, zprostředkovaná z Indie přes Barmu (dnes Myanmarový svaz), původně nezávisela na britském dovozu. Po opiových válkách se však čínská domácí produkce zdvojnásobila; výrazně stoupla i na chudém severu, tj. v Kan-su, Šan-si a Mandžusku, kde se díky pěstování opia celkově pozvedlo hospodářství. Rozmohlo se také v bohatých oblastech, například S'-čchuanu, a leckde nahradilo pěstování potravin. V 2. polovině 19. století se opium pěstovalo v každé provincii, přičemž 40 % produkce vykazovaly provincie Jün-nan, Kuej-čou a především S'-čchuan.

Návyk na opium se vyskytoval hlavně mezi městskou chudinou. Opium, zejména domácí, bylo levné a přístupné. Počet kuřáků z vyšších vrstev společnosti se odhaduje na třetinu a zřejmě se kouřilo spíš příležitostně. Odhad kuřáček činí asi 5 procent, většinou z pokleslých vrstev ve *městech. V roce 1906 *vláda opět zahájila kampaň proti opiu, ke které se tentokrát nadšeně přihlásila veřejnost. Nepochybně to souviselo s obecným úsilím Čínu zmodernizovat a pozvednout. V následných letech skutečně došlo k výraznému snížení dovozu a konzumace opia. Po vyhlášení *republiky záleželo na té které regionální vládě, jak dalece zákaz drogy prosazovala; velmi úspěšná byla například kampaň v provincii Ťiang-si ve 30. letech. Komunisté po převzetí moci kouření opia definitivně vymýtili.

Do střední a západní Evropy se opium šířilo prostřednictvím vojáků, vracejících se z *křížových výprav. Od *středověku bylo opium součástí různých léčivých směsí a čajů, které byly ještě v 19. století předepisovány i zcela zdravým lidem, jako prostředek upravující vnitřní rovnováhu lidského těla. Odvar z makovic sloužil ke zklidnění, utišení a uspávání dětí. Od počátku 20. století se dostávají *opiáty mimo *zákon ve většině vyspělých zemí. Tradiční užívání opia ve většině světa dnes ustoupilo užívání syntetických nebo izolovaných a vyčištěných opiátů. Pro svou snadnou dostupnost může představovat sezonní drogu u existenčně hůře situovaných narkomanů. (Petr Bureš, Jaroslav Malina, Lucie Olivová, Jana Součková)

Opler, Morris Edward (3. 5. 1907, Buffalo, New York, USA – 13. 5. 1996, Norman, Oklahoma, USA), americký antropolog. Podrobil kritice koncepci Ruth *Benedictové o dominanci jedné kulturní konfigurace v rámci každé kultury, a vytvořil teorii *kulturních témat (*cultural themes*) založenou na předpokladu, že neexistuje pouze jediný všeovládající princip, ale celý soubor různých vzájemně spjatých sociálních *regulativů a vzorců činnosti (kulturních témat), který zajišťuje celistvost a dynamickou rovnováhu kulturního systému; počet kulturních témat je v daném kulturním systému omezen a všechna témata mohou mít svá „kontratémata“ (*counter-themes*), která přispívají k zachování ekvilibria kulturního

systemu a chrání jej před jednostranností, jež by mohla být způsobena převahou jediného tématu. Z díla: *An Apache Life-Way* (Životní cesta Apačů, 1941), *Themes as Dynamic Forces in Culture* (Témata jako dynamické síly v kultuře, in *American Journal of Sociology*, 51, 1945). (Jaroslav Malina)

oplození (oplození, koncepce, početí, fertilizace), proces, k němuž dochází splnutím dvou *pohlavních buněk – vajíčka (**ovum*) a *spermie ve vejcovodu (**tuba uterina*). Savčí vajíčko se uvolňuje do vejcovodu z vaječníku (**ovarium*) po *ovulaci a pohyblivá spermie do něj proniká po pohlavním styku. Lidské vajíčko je schopno oplození zhruba do 24 hodin po ovulaci, spermie si zachovává tuto schopnost v ženských pohlavních orgánech ca 2 dny. (Jiří Gaisler, Drahomír Horký)

oplození, *oplození.

oplození, asortativní, výběrové pohlavní rozmnožování, při němž není párování samců a samic náhodné a je preferováno oplození mezi jedinci stejného *fenotypu (pozitivní asortativní *oplození) nebo naopak odlišného fenotypu (negativní asortativní oplození nebo též disasortativní oplození). Pozitivní asortativní oplození vede v populacích ke zvýšené četnosti *homozygotů v genech, podle nichž se děje nenáhodný výběr partnerů. (Jiřina Relichová)

opočlověk, dříve často používané označení pro předchůdce *člověka – v češtině se jím obvykle míní „člověk vzpřímený“ (**Homo erectus*). Obecně byl tento termín užíván pro ty lidské formy, které měly (podle dobových měřítek a daných biologických *paradigmat) velkou míru archaických znaků, jež mohly být v určité míře podobné znakům *šimpanzů.

Etymologie tohoto slova v češtině se však poněkud liší od etymologie anglické. V českém jazyce se totiž v první polovině 20. století pro označení *lidoopů důsledně používal termín *op*, a termín *opočlověk* vždy znamenal lidskou formu, byť starobylo. V dnešní době by byl tento termín asi příhodný pro nejstarší předky člověka jako je *ardipiték nebo *sahelantrop, ne však pro *australopitěky (dnes v češtině běžně používaný název pro tuto skupinu). Anglická terminologie pak přešla u *Homo erectus* („člověk vzpřímený“) od označení *ape-man* („opočlověk“) k označení *man-ape* („op“; „lidoop“) a později k *human ancestor* („předek člověka“) nebo *early man* („raný člověk“). Termín *man-ape* je v českém jazyce nepoužitelný – znamená „opy“, tedy v moderní češtině „lidoopy“. Zajímavé je, že někteří anglosaští badatelé začali pro starobylé *hominidy (dnes bychom řekli *homininy) používat termín *ape-man*, ale ponechali termín *australopithecines* – „australopitéci“. Vzhledem k mozaikovitosti a velké komplikovanosti *evoluce člověka a jeho předků ztratil termín *opočlověk* na významu. (Václav Vančata)

opočlověk tugenský, *Orrorin tugenensis.

Opolané, středověké západoslovanské etnikum, které se koncem 1. tisíciletí n. l. usídlilo na řece Odře v okolí dnešního *města Opole v Polsku. Spolu s ostatními *slovanskými etniky na území Polska se Opolané podíleli na formování polské společnosti. (Lukáš Šín)

opona, železná, označení pro neprostupnou hranici mezi západním a východním blokem v době *studené války; termín „železná opona“ je odvozen od názvu ohnivzdorné stěny mezi hledištěm a scénou v divadle. Poprvé jej použil britský premiér Winston *Churchill (1874–1965) v květnu 1945 v dopise americkému prezidentu Harrymu Trumanovi (1884–1972) ke vznikající politické, ideologické, kulturní, ekonomické a informační bariéře mezi oběma bloky; všeobecně se začal používat po Churchillově projevu v březnu 1946 na Westminster College ve Fultonu. Železná opona probíhala západní hranicí Německé demokratické republiky, Československa (zhruba 930 km v úseku od Jáchymova po Bratislavu), Maďarska, Rumunska a Bulharska (Jugoslávie byla na východním bloku nezávislá) a měřila zhruba 7 250 km. Termín „železná opona“ zmizel až po roce 1990. (František Čapka)

oportunismus (z latiny: *opportunitās*, „příhodnost, vhodnost, výhoda“):

1. pasivní přizpůsobování se dané situaci, opouštění zásad v zájmu jistých výhod, bezzásadovost, opatrnictví;

2. užíván zejména v komunistickém *hnutí k označení reformní politiky sociálně demokratického hnutí, případně k označení všech odchylek od konfrontační revoluční třídní politiky (uplatňovaná ve vedení bývalé Komunistické strany Sovětského svazu [KSSS]). (František Čapka)

opozice (z latiny: *oppositus*, „protilehlost, protivná poloha; nastavení“):

1. protiklad;

2. postoj nebo postavení proti něčemu (například v *anatomii „opozice palce“ – schopnost palce postavit se proti ostatním prstům);

3. politické strany, jež se nepodílejí na *vládě. (Jaroslav Malina)

Opoziční smlouva, *Smlouva o vytvoření stabilního politického prostředí v České republice.

oppidum (z latiny: *oppidum*, „opevněné místo, pevnost; město, [malé, venkovské] městečko; [keltské] sídliště“):

1. římské antické *město založené záměrně (nikoli dodatečně, například z vojenského ležení), poprvé tohoto termínu použil Gaius Iulius *Caesar (100–44 př. n. l.) pro opevněná sídla v *Galii; mělo kamennou *hradbu s *příkopem a často klešťovitou *bránu s dřevěnou věží, rozloha činila 30–200 ha;

2. latinské označení pro každé menší město;

3. v římském cirku stavba na straně startu závodů, obvykle se dvěma věžemi a branou pro vítěze;

4. [archeologie], velká opevněná (**murus gallicus*) sídliště *Keltů na strategických polohách (budována od poloviny 2. století př. n. l., zanikla pod náporom *Římanů a *Germánů), střediska *správy a hospodářského života. K největším patří například Alesia, Bibracte, v Čechách a na Moravě Staré Hradisko, Stradonice, Závist aj. (František Čapka, Jaroslav Malina)

opponens, -entis, opačný, protistojící, protilehlý (v *anatomii například **musculus opponens pollicis*). (Ladislava Horáčková)

oppositio, -onis, f., opozice, stavění se proti. V *anatomii například typický znak lidské ruky – postavení palce do plné opozice oproti tříčlankovým prstům. (Ladislava Horáčková)

oprava, *reparace.

Opravil, Emanuel (28. 2. 1933, Kvasice u Kroměříže – 22. 1. 2005, Opava), český archeobotanik; v letech 1965–1974 pracovník Geografického ústavu ČSAV v Brně (detašované pracoviště v Opavě), v letech 1974–1993 pracovník opavské expozitury Archeologického ústavu ČSAV v Brně a v letech 1993–1997 pracovník archeologického oddělení Památkového ústavu v Ostravě. Autor více než čtyř set studií, odborných i populárně-vědeckých článků a recenzí.

Studoval rostlinné *makrozbytky ze středověkých jader řady *měst v Čechách, na Moravě a ve Slezsku; soustavně se v tomto směru věnoval od roku 1956 výzkumu jednoho z center *Velké Moravy – slovanského *hradiska v Mikulčicích. Svými pracemi přispěl výrazně k poznání historie agrikultury a hortikultury Velké Moravy. (Petr Bureš)

optické umění, *op-art.

opticus, -a, -um, optický, zrakový (v *anatomii například II. hlavový nerv – **nervus opticus*). (Ladislava Horáčková)

optimalizace (z latiny: *optimus*, „nejlepší“):

1. organizace vědeckých, technických nebo ekonomických systémů či procesů k dosažení předem stanoveného optima;

2. vyhledávání nejlepší možné *varianty nějakého řízeného děje, rozhodnutí nebo postupu. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

optimát (z latiny: *optimātēs*, „šlechta, šlechtici, optimáti“), příslušník politické skupiny nejbohatších velkostatkářů (*nobility) ve starověkém *Římě v době *krize *republiky (koncem 2. a 1. století př. n. l.). Optimáti usilovali o uchování aristokratických a konzervativních prvků v římské republice (byli například proti rozšíření římského občanství na Itálie), podporovali senát, který byl nobilitě nakloněn, a vystupovali proti moci tribunů lidu a lidových shromáždění; jejich oponenty byli populárové. Nejvýznamnějším představitelem optimátů byl Lucius Cornelius Sulla (138/134–78 př. n. l.). (František Čapka)

optimismus (z latiny: *optimus*, „nejlepší“):

1. filozofický *názor zdůrazňující životní klady a věřící ve vývoj k lepšímu, že *svět je nejlepší z možných (Gottfried Wilhelm *Leibniz aj.). Příkladem brilantní polemiky s krajně optimistickým pojetím světa, ale rovněž s krajně pesimistickým pohledem na svět je *Voltaireův satirický román *Candide ou l'Optimisme* (Candide neboli Optimismus, 1759), v němž hlavní postava Candide, původně sdílející názor filozofa Panglose, že tento svět „je nejlepší ze všech možných světů“, dospívá k poznání, že nejlepším lékem na „tři velká zla“, s nimiž se ve světě setkal, na „nudu, neřesti a nouzi“, je *práce;

2. životní postoj, který očekává, že všechno nakonec dobře dopadne. Jistá míra optimismu je podmínkou duševního *zdraví, optimismus však může znamenat i lehkomyšlnost a nedostatek předvídatosti a v této podobě je nebezpečný. (Jaroslav Malina)

optimum, Paretovo (z latiny: *optimus*, „nejlepší“), ekonomický koncept pocházející od italského sociologa, ekonoma a politologa Vilfreda *Pareta. Daný model distribuce (alokace) statků či příjmů ve společnosti je Pareto-optimální tehdy, neexistuje-li nějaký alternativní model, v němž by si alespoň jeden člověk materiálně polepšil, aniž by tato změna byla na úkor postavení někoho jiného. V případě, že tento prostor k dispozici je, tj. někteří jedinci mohou bohatnout, aniž by to jakkoliv ovlivnilo bohatství (či *chudobu) ostatních, hovoříme o Pareto-nadřazené distribuci (respektive o Paretově zlepšení).

Z normativního hlediska tento koncept vyhovuje klasickým liberálům (*liberalismus) a libertariánům (*libertarianismus), naopak rovnostářský liberál John *Rawls jako *kritérium *spravedlnosti stanovuje, aby změny v distribuci majetku v maximální možné míře zlepšily také situaci nejhůře postavených jedinců. (Pavel Dufek)

opuky, sedimentární karbonátové horniny tvořené převážně dolomitem. Patří mezi nejznámější horniny české křídly, mají nažloutlou až žlutohnědou barvu, místy obsahují hojně organické zbytky (jehlice hub a schránky dírkovců).

Opuky jsou deskovitě odlučné a snadno opracovatelné. Pro tyto své vlastnosti byly již v *pravěku a později používány jako sochařský a stavební materiál (laténská busta z Mšeckých Žehrovic, *bazilika sv. Jiří na *Pražském hradě, reliéfy a sochy Stanislava *Hanzika aj.). (Jaroslav Malina)

Opus Dei (z latiny: „Dílo boží“), mezinárodní celosvětově rozšířená křesťanská organizace sdružující *kněze i laiky za účelem aktivního misijního působení zejména mezi lidmi s vysokým společenským postavením a vlivem v *hospodářství a *politice, které se snaží získávat na stranu zájmů *římskokatolické církve. Tyto cíle jsou překryty oficiálním posláním organizace, která má pomáhat tomu, aby její členové dosáhli osobní svatosti v profesním i osobním životě, vedeným podle přísných křesťanských pravidel. Na prvním místě tak stojí *modlitba, práce chápána jako osobní tvůrčí kooperace člověka s *Bohem na pokračujícím díle *stvoření a apoštolát.

Opus Dei založil roku 1928 v Madridu kněz Josemaría Escrivá de Balaguer (1902–1975, kanonizován 2002) jako původně relativně elitářskou organizaci určenou pro křesťanskou inteligenci. Ženská větev Opus Dei vznikla roku 1930. Značnou podporu získal Opus Dei za *papeže Jana Pavla II. (1920–2005), který vyňal tuto organizaci z pravomoci sídelních *biskupů a podřídil ji přímo Vatikánu. V rámci své činnosti zakládá Opus Dei školící a vzdělávací střediska, proniká do vedení škol a *univerzit (zejména ve Španělsku), disponuje

vlastními tiskárnami a distribuční sítí. Ještě za života svého zakladatele působil již na všech kontinentech, v současnosti má podle odhadů asi 80 000 členů. Od roku 1991 působí Opus Dei také v České republice, osobní prelatura sídlí v Praze. Kvůli některým praktikám využívaným ve vnitřním životě organizace i v působení ve společnosti bývá Opus Dei často kritizován. (Břetislav Horyna)

op-art (anglicky: *optical art*, česky: *optické umění*, francouzsky: *art visuel*, německy: *Sehkunst*), směr moderního umění usilující kompozicí materiálu a pomocí barevných kontrastů o vyvolání při pohledu na obraz optického efektu pohybu a iluze kmitání a prostorové hloubky. (Jaroslav Malina)

ora serrata, klikatá linie na sítnici (**retina*), která tvoří hranici mezi její *pars caeca* a *pars optica retinae*. (Ladislava Horáčková)

oradlo [archeologie, etnoarcheologie], náradí k obdělávání zemědělské půdy orbou vynalezené v **neolitu* na **Předním východě* a užívané od **pravěku* až do **novověku* (v některých nativních kulturách dodnes), kdy bylo vytlačeno **pluhem*, který jako oradlo půdu nejen rozrýval, ale také obracel. První oradla (zprvu tažená člověkem) měla podobu háku z jednoho kusu dřeva se vsazenými klečemi. Až v **době železné* se u oradla uplatnila železná **radlice* symetrického tvaru, z níž později **Římané* vyvinuli asymetrický typ, který půdu také zčásti obracel (tuto radlici později převzali například i staří **Slované*). Na **Předním východě* v neolitu a v Evropě od staršího **eneolitu* je doložen záprah skotu a oradlo se tak stalo prvním zařízením poháněným jinou než lidskou silou. Začala vznikat stabilní pole, která vzhledem k nutnosti křížové orby (jednosměrná nestačila) měla v pravěku zhruba čtvercovou podobu. Orba dřevěným oradlem však vyžadovala lehčí půdy, proto roste důraz na černozemě; na druhé straně orba, ačkoli kvalitativně neznamenala velký **pokrok*, zrychlovala práci a umožňovala zvětšování rozlohy obdělané plochy; výsledkem bylo šíření osídlení na méně hodnotné půdy, jeho posuny mimo černozemní jádro.

Z nativních kultur je známo, že orba (stejně jako většina prací, jejichž výsledek byl podmíněn součinností neznámých sil) byla **rituálem*, posvátným stykem se zemí, s její plodivou silou a stala se součástí základních obřadů zčásti uchovaných i v některých archeologických nálezech (zobrazení záprahu a orby na hliněných **plastikách*, **reliéfech*, **malbách* [**umění*, skalní], brázdy zachované po rituální orbě pohřebního pozemku před nasypáním **mohyly* aj.) (Viz též **zemědělství*, rané.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

orákulum (z latiny: *ōrāculum*, „věštitrna, věštba; výrok“):

1. ve starověkém Řecku a Římě výrok (věštba) **věštírny* na položenou otázku. Odpověď **bohů* byla podána prostřednictvím jejich **kněží* (věštců) nebo kněžek (věštkyň);
2. proroctví, věštba vůbec. (Jaroslav Malina)

orální historie, **historie*, orální.

orální sex, **sex*, orální.

Orang laut, **Mokové*.

orangutan (*Pongo pygmaeus*), jihoasijský **lidoop* obývající Borneo a Sumatru. Poddruh orangutan bornejský, *P. p. pygmaeus* (Linnaeus, 1760), žije na několika izolovaných místech ostrova Kalimantan v počtu 5 000–10 000 jedinců, orangutan sumaterský, *P. p. abelii* Lesson, 1827, žije severozápadně od jezera Toba na Sumatře v počtu 100–200 jedinců. Mnozí primatologové považují tyto formy za samostatné druhy. (Jiří Gaisler)

orans (orant) (z latiny: *orāns*, „modlící se“), **symbol* křesťanské **zbožnosti* znázorňovaný většinou v podobě modlící se ženy; navazuje totiž na pohanskou personifikaci zbožnosti a poslušnosti, která se v Římě nazývala **Pietas*. S gestem oranta byly v raném **křesťanství* znázorňovány biblické i **konkrétní* postavy, u nichž se tak vyjadřovala poslušnost božích příkazů a tedy i **svatost*. (Jaroslav Malina)

orant, **orans*.

Oráonci (někdy též Uráonci, Óráónové, Dhángerové, Kurukhové), *indická kmenová populace žijící v severovýchodní části Indie ve svazových státech Džhárkhand (na planině Čhótá Nágpur v okolí Ráňčí), Čhattisgarh, Urísa, Západní Bengálsko, Ásám a Tripura. Jsou drávidského (protoaustraloidního) původu a většina z nich hovoří oráonsky, severodrávidským *jazykem zvaným též kurukh, který je příbuzný *bráhújštině (*Bráhújci). Většina z celkového počtu zhruba 2 milionů příslušníků tohoto etnika jsou zemědělci, žijící dosud v sousedských *občinách. Kulturou a způsobem života jsou blízcí *Mundům, s nimiž žijí promíšeně na stejném území. Tradiční *náboženství je *polyteistické, bylo ovlivněno *hinduismem; vedle duchů a zbožštěných přírodních sil vyznávají nejvyšší božstvo zvané Dharměš, sídlící ve *Slunci. Zemřelé pohřbívají do země, anebo spalují; po smrti je čekají úrodné nebeské lány, jež budou vzdělávat a obcerstvovat se hojností rýžového piva. Asi čtvrtina Oráonců se hlásí ke *křesťanství. (Jan Filipický)

oratorium (z latiny: *oratorium*, „hudební skladba; modlitebna“):

1. hudebně dramatická skladba pro sóla, sbor a orchestr, určená ke koncertantnímu provedení; *libreta mají často charakter dramatického děje, látky především náboženské; jako žánr vzniklo v *baroku 17. století – ve skladbě dialogy, lyrické árie i *epické části – když ve Vídni vznikla i jeho *varianta, tzv. sepolcro, v Německu zase splývalo s *pašijemi;

2. modlitebna bez farních funkcí (Jaroslav Malina)

orbita, -ae, f., očníce, oční důlek. *Orbita* má tvar čtyřbokého jehlanu se základnou směřující dopředu (*aditus orbitae*), vrcholem dorzálně. Uložena je pod přední jámou lební (**fossa cranii anterior*), po stranách nosní *dutiny, navnitř od **fossa temporalis*. Obsahem je *koule oční, *slzný aparát, *okohybné svaly, jejich cévy a nervy.

Mediální stěna očníce je zpředu dozadu tvořena: *processus frontalis* *maxily, **os lacrimale*, *lamina orbitalis* **ossis ethmoidalis* a vzadu částí malých křídel *kosti klínové. Na této stěně nalézáme *foramen ethmoidale anterius et posterius* (slouží k průchodu stejnojmenných cév a nervů). Strop očníce je tvořený *facies orbitalis* *kosti čelní a částí malých křídel kosti klínové. Laterální stěna zahrnuje *facies orbitalis* velkých křídel klínové kosti a *facies orbitalis* *kosti lící. Spodinu tvoří *facies orbitalis corporis maxillae*, část *facies orbitalis* **ossis zygomatici* a vzadu *processus orbitalis* **ossis palatini*.

Ve stěně očníce nalézáme šterbinu – *fissura orbitalis superior* (prostup **nervus ophthalmicus*, **nervus trochlearis*, **nervus abducens*, **nervus oculomotorius* a *vena ophthalmica superior*), *fissura orbitalis inferior* (prostup *vena ophthalmica inferior* a **nervus et vasa infraorbitalia*) a **canalis opticus* (pro **nervus opticus* a **arteria ophthalmica*). (Ladislava Horáčková)

orbitalis, -e, očnicový, okrouhlý (v *anatomii například *incisura supraorbitalis* na horním okraji *očníce). (Ladislava Horáčková)

orbitosphenoid, část vyvíjející se *kosti klínové, která má původně samostatná *osifikační centra a je připojena k **praesphenoidu*. Dává vznik malým křídům kosti klínové. (Ladislava Horáčková)

ordál (z germánských jazyků, „boží soud“), prostředek, který byl na starověkém *Předním východě, ve starém *Egyptě i jinde používán při řešení různých sporných záležitostí. Jeho princip spočíval v tom, že se lidé pokoušeli vejít ve styk s božstvy, která jim měla sdělit své rozhodnutí ve sporné věci. Nejznámější je tzv. vodní ordál, který je doložen v soudní praxi starověké *Mezopotámie. Jako důkazní prostředek se používal již ve 3. tisíciletí př. n. l. a objevuje se rovněž v *Chammurapiho zákoníku (1792–1750 př. n. l.). Přesný způsob, jakým byla tato zkouška prováděna, není znám. Osoba, která podstupovala vodní ordál, musela zřejmě skočit do řeky a pokud zůstala naživu, byla pokládána za nevinnou. Podle zákoníku Chammurapiho se musela vodnímu ordálu podrobit žena, jež byla obviněna z cizoložství, aniž by však při něm byla přistižena. Rovněž osoba, která byla nařčena z čarodějnictví, musela prokázat svou nevinu vodním ordálem.

Ordál byl užíván i v evropském prostředí, zejména v raném *středověku; vedl k zjištění viny či nevin obžalovaného, nemohl-li obžalovaný podat jiný důkaz o své nevině – o právu rozhodovala „vůle boží“ (zkoušky ohněm, vodou, přechod po rozžhaveném železe, souboje obou stran s tím, že ten, kdo byl v právu – zvítězil). Zpočátku „boží soud“ podporovala církev, od 13. století byl omezován, zanikl počátkem 15. století (u nás jej vymýtila husitská doba). Upalování čarodějnic nebo jejich topení je rovněž pozůstatkem božích soudů a *víry v očistnou sílu plamene či vody. (Jaroslav Malina, Lukáš Pecha)

ordinální proměnná, *proměnná, ordinální.

ordinální znak, *proměnná, ordinální.

Orfeus, *Orfeus a Eurydiké.

Orfeus a Eurydiké, v *řecké mytologii thrácký pěvec Orfeus, syn *Apollóna a *Múzy Kalliopy, byl znám kouzelnou mocí svého zpěvu, která odzbrojovala i divou zvěř. Když jeho mladá žena *Eurydiké byla uštknuta zmijí a zemřela, rozhodl se Orfeus sestoupit do *podsvětí a vyprosit si ji zpět. Neodolatelným půvabem svého zpěvu obměkčil *Charóna a nakonec i vládce podsvětí *Háda a *Persefonu a ten vydal Eurydiku s podmínkou, že na ni nesmí pohlédnout, dokud se nevrátí na svět. Až byl téměř u cíle, ohlédl se, a Eurydičin stín už odváděl *Hermés zpět do říše mrtvých. Cháron Orfea podruhé do podsvětí nepustil. Po čtyřech letech se tam však dostal stejnou cestou jako ostatní, když zemřel, rozsápán opilými thráckými *bakchantkami. Od Orfea odvozoval původ *orfismus. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

orfismus (odvozeno ze jména mytologického řeckého pěvce *Orfea*, syna boha Apollóna):

1. nábožensko-filozofická tradice zdůrazňující blaženost posmrtného života a pokládající tělo za vězení duše, mající hluboké kořeny (snad už v předhomérské době), ač poměrně pozdě a jen zlomkovitě doložená. Za svého zakladatele pokládala *Orfea, syna boha světla, *slunce, hudby a *věštění *Apollóna, a snad se snažila spojit *kult Apollóna a Dionýsa Zagrea. Cílem lidského života je osvobození božské duše z vězení těla (*dualismus), prostředkem k tomu je *zasvěcení, účast na orfickém kultu a přísné dodržování předpisů čistoty (zákaz prolévání krve, požívání masa aj.);

2. směr v *malířství, rozvíjející se na počátku 20. století, usilující skladbou abstraktních lineárních prvků a barevných ploch vyvolat hudební a poetické dojmy (i zde název odvozen ze jména starořeckého pěvce Orfea, považovaného někdy i za vynálezce hudby vůbec). (Jaroslav Malina)

orgán (z řečtiny: *organon*, „orgán, ústroj, ústrojí, orgánový, organický“):

1. *instituce, sbor, korporace s patřičnou pravomocí, která něco řídí, o něco pečuje apod.;

2. *osoba pověřená výkonnou mocí; jednotlivá *fyzická osoba nebo sbor takových osob, které jsou kompetentní jednat za *právníckou osobu. Kompetence svěřená orgánu však není původní (vlastní), ale náleží právnícké osobě, které se jednání orgánu přičítá (příklad: dozorčí orgán). (Jaroslav Malina)

orgán, Jacobsonův, *organum vomeronasale.

orgán, vomeronazální, *organum vomeronasale.

organa genitalia feminina, ženské pohlavní orgány; tyto orgány slouží k tvorbě *pohlavních buněk (vajíček) a ženských *pohlavních hormonů. Ženská pohlavní soustava se skládá z vnitřních a zevních pohlavních orgánů (**organa genitalia feminina interna et organa genitalia feminina externa*). Uvnitř ženských pohlavních orgánů dochází k *oplození vajíčka (**ovum*) a v průběhu *těhotenství k jeho vývoji. Zralý plod je na konci těhotenství z *dělohy vypuzen (*porod). (Lenka Vargová)

organa genitalia feminina externa, zevní ženské pohlavní orgány, *pudendum femininum*, *vulva*, *cunnius*, jsou zevně patrné útvary ženského pohlavního systému. K zevním pohlavním orgánům patří hrma (**mons pubis*), velké stydké pysky (**labia majora pudendi*), malé stydké pysky (**labia minora pudendi*), poštváček (**clitoris*), panenská blána (**hymen*), malé a

velké předsíňové žlázy (**glandulae vestibulares minores et majores*), *topořivé těleso (**bulbus vestibuli*), předsíň poševní (**vestibulum vaginae*). (Lenka Vargová)

organa genitalia feminina interna, vnitřní ženské pohlavní orgány; jsou uloženy v dutině pánevní. Patří k nim vaječník (**ovarium*), vejcovod (**tuba uterina*), děloha (**uterus*) a obvykle se mezi vnitřní pohlavní orgány řadí i pochva (**vagina*) – orgán na hranici mezi vnitřním a zevním prostředím. (Lenka Vargová)

organa genitalia masculina, mužské pohlavní orgány, slouží k rozmnožování. Rozdělují se na vnitřní mužské pohlavní orgány – **organa genitalia masculina interna* a zevní mužské pohlavní orgány – **organa genitalia masculina externa*. (Lenka Vargová)

organa genitalia masculina externa, zevní mužské pohlavní orgány. Patří k nim pyj (**penis*) a šourek (**scrotum*). (Lenka Vargová)

organa genitalia masculina interna, vnitřní mužské pohlavní orgány. Patří k nim varle (**testis*), nadvarle (**epididymis*), chámovod (**ductus deferens*), semenné vāčky (**vesiculae seminales*), předstojná žláza (**prostata*), mužská močová trubice (**urethra masculina*), semenný provazec (**funiculus spermaticus*). (Lenka Vargová)

organa urinaria, močové ústrojí, podílí se na vylučování odpadních produktů metabolismu, regulaci hladiny vody i množství iontů, čímž napomáhá udržet vnitřní rovnováhu organismu (*homeostázu). Močové ústrojí se skládá z párové ledviny (**ren*), v níž vzniká moč a z odvodných cest močových, které jsou tvořeny kalichy ledvinovými (**calices renales*), ledvinovou pánvičkou (**pelvis renalis*), močovodem (**ureter*), močovým měchýřem (**vesica urinaria*) a močovou trubicí (**urethra*). (Lenka Vargová)

organely, buněčné, cytoplazmatické struktury eukaryotické *buňky, vyznačující se zpravidla charakteristickou stavbou a speciální funkcí v buňce. Do skupiny buněčných organel se řadí: *mitochondrie, *endoplazmatické retikulum (granulární a agranulární), Golgiho aparát, lyzosomy, peroxisomy, ribosomy a další organely. Někteří autoři řadí mezi buněčné organely také jádro. (Drahomír Horký)

organicismus (z řečtiny: *organo-*, „orgán, ústroj, ústrojí, orgánový, organický“), biologizující směr v *sociologii modelující společenské vztahy a *zákonitosti podle živých organismů. (Jaroslav Malina)

organismus (z řečtiny: *organo-*, „orgán, ústroj, ústrojí, orgánový, organický“):

1. [biologie], živý tvor, živý jedinec, základní jednotka živé *přírody – *bakterie, houba, rostlina, živočich, člověk; (Jiří Gaisler)

2. celek uspořádaně a účelně složený a uzpůsobený k určitým funkcím (příklad: státní organismus). V tomto smyslu často užíván jako *metafora pro dobře fungující celek, jehož části se vzdávají svých vlastních cílů ve prospěch celku; taková je i *Platónova organistická teorie společnosti vyslovená například v jeho Ústavě;

3. složení, stavba, učlenění (příklad: organismus hudební skladby). (Jaroslav Malina)

organismus, geneticky modifikovaný, *GMO.

organismus, transgenní, organismus, jehož *genom byl geneticky modifikován cizorodou DNA. (Jiřina Relichová)

organizace (z francouzštiny: *organisation*, „uspořádání, zřízení, organizace“):

1. účelné pořádání, uspořádání, řízení, správa, organizování; účelně upravený řád;

2. organizované sdružení osob (případně korporací), mezi nimiž existují konkrétní vztahy definované mírou *autority, *statutem, stanovami apod. (Jaroslav Malina)

organizace občanské společnosti (anglicky: *Civil Society Organizations*, zkratka: CSOs), skupiny jednotlivců a sdružení, které nepatří ani k vládnímu ani k ziskovému soukromému sektoru; vznikají a existují na základě sdílených hodnot a zájmu skupiny občanů a těch, kteří je podporují. Tyto občanské organizace jsou odděleny od státu a trhu a zahrnují nejrozmanitější formy skupin, sdružení, spolků, svazů a společností. Ve všech organizacích občané sdílejí hodnoty a afinitu k dané činnosti společně s ostatními občany. Termín

občanský vyjadřuje možnost volby každého jedince být aktivní pro veřejný prospěch. (Marie Dohnalová)

organizace občanského sektoru, zastřešující, organizace, jejichž cílem je napomáhat celému *občanskému sektoru, případně jeho velkému úseku; jde o nadstavbu nad jednotlivými organizacemi. (Marie Dohnalová)

organizace obhajující a podporující (občanská práva a zájmy, nevládní; anglicky: *Advocacy Non-Governmental Development Organizations*), organizace, jež bývají profesionálně obsazeny a obvykle nemají individuální členy. Provádějí servis pro své členy – výzkum a výcvik, šíření *informací aj. Na mezinárodní úrovni zahrnují International Council for Social Welfare, Amnesty International and World Business Council for Sustainable Development. (Marie Dohnalová)

Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (anglicky: *Organization for Economic Co-operation and Development*, zkratka: OECD), mezivládní organizace hospodářsky nejvyspělejších států světa se sídlem v Paříži, založená v roce 1961. Činnost zahrnuje všechny aspekty hospodářské a sociální politiky; nejvyššími *orgány jsou rada a výkonný výbor, dále řada autonomních orgánů a zvláštních výborů; Česká republika se stala členem v roce 1995. (Marie Dohnalová)

Organizace Severoatlantické smlouvy, *NATO.

Organizace spojených národů (zkratka: OSN, anglicky *United Nations Organization*, UNO, též *United Nations*, zkratka: UN), mezinárodní organizace, založená roku 1945 na konferenci v San Francisku padesáti státy, včetně Československé republiky (ČSR); sdružuje většinu států světa (v dubnu 2004 měla 184 členských států); cílem OSN je udržovat mezinárodní *mír a rozvíjet spolupráci mezi národy a státy; hlavní *orgány OSN: Valné shromáždění, Rada bezpečnosti, Hospodářská a sociální rada, Poručenská rada, Mezinárodní soudní dvůr a Sekretariát v čele s generálním tajemníkem. (Marie Dohnalová)

Organizace spojených národů pro výživu a zemědělství (anglicky: *Food and Agriculture Organization*, zkratka: FAO), multilaterální agentura se sídlem v Římě, která byla založena v roce 1945 jako výsledek Konference Organizace spojených národů o výživě a zemědělství; vznikla s cílem zlepšit životní úroveň národů a jejich výživu, zvýšit výnos produkce a efektivitu distribuce všech potravin a zemědělských produktů, zlepšit podmínky venkovských populací a přispět k rozvoji světové ekonomiky a zbavení lidstva *hladu. (Marie Dohnalová)

organizace zaměřené na zprostředkování (rozvojových fondů, nevládní rozvojové nazývány též zkráceně „nevládní rozvojové organizace“, anglicky *Non-Governmental Development Organizations*, zkratka: NGOs), organizace, z nichž některé působí na mezinárodní úrovni a zprostředkovávají pomoc chudým *zemím na jihu naší planety, mnoho jižních zemí má také vlastní nevládní rozvojové organizace, které mohou být i mimořádně rozvětvené a velmi silné. Na rozdíl od severních nevládních rozvojových organizací jižní NGOs působí přímo na místní úrovni a angažují se v uskutečňování rozvojových projektů nebo pro ně získávají místní obyvatelstvo. (Marie Dohnalová)

organizace, dobročinná (anglicky: *charitable organization*), korporace, *fond nebo *nadace zorganizovaná a fungující výlučně pro náboženské, charitativní, vědecké a literární či jiné kulturní účely. (Marie Dohnalová)

organizace, formální, prostředek koordinace aktivit více lidí za stejným účelem. Principy fungování formálních organizací jsou podobné. Formální organizace vznikají za účelem pokusu o řešení toho, jak zajistit koordinaci společné akce a její stálost, která by byla nezávislá na náhodné výměně konkrétních osob. (Marie Dohnalová)

organizace, hradská, *soustava, hradská.

organizace, místní (anglicky: *Community Based Organizations*, zkratka: CBOs), typické členské organizace lidí se stejnými zájmy. Aktivisté i podporovaní sídlí ve zřetelně vymezené

územní jednotce (obec, okres apod.). Místní organizace mohou (ale nemusí) být formálně ustaveny nebo legálně uznány. Zahrnují sousedská sdružení, sdružení nájemců, kluby, rodičovská či učitelská sdružení, pohřební společnosti apod. Místní organizace spoléhají převážně na dobrovolné příspěvky a materiální zdroje svých členů, ale mohou získávat podporu i od nevládních rozvojových organizací. (Marie Dohnalová)

organizace, náboženská, *církve, dobrovolné sdružení osob stejné náboženské víry v organizaci s vlastní strukturou, *orgány, vnitřními předpisy a obřady. (Marie Dohnalová)

organizace, nestátní neziskové, termín, používaný k postizení různých druhů dobročinných, sociálních, občanských a jiných neziskových organizací; organizace *občanské společnosti. (Marie Dohnalová)

organizace, nevládní (anglicky: *Non-Governmental Organizations*, zkratka: NGOs), nezisková organizace vycházející z *občanské společnosti, sledující na souvislém základě nějaký společný účel a usilující o vyvolání determinovaného dopadu ve společnosti. Nemá tedy zájem na přímé *kontrolě politické moci a zároveň by neměla mít zločinecké či násilné cíle. Přestože existuje značná heterogenita nevládních organizací v oblasti cílů, prostředků i organizačních struktur, všeobecně se používá toto označení v *zemích Severu pro dobrovolně vzniklé organizace, které realizují projekty v oblasti ochrany životního prostředí, *ochrany *lidských práv, rozvojové spolupráce nebo rozvojového vzdělávání (tzv. nevládní rozvojové organizace). V současné době se také rozšířil pojem nevládní humanitární organizace týkající se označení organizací, které se věnují především humanitární akci.

Nevládní organizace mohou operovat v rámci jednoho *státu, nebo se mohou spojit do nadnárodního celku (transnacionální advokační sítě, *sociální hnutí apod.) a působit bez ohledu na státní hranice. Tomu také odpovídá jejich organizační struktura a způsob práce; existuje například podstatný rozdíl mezi *Amnesty International a jádrem *antiglobalizačního hnutí. Právě působení transnacionálních NGOs (vedle vlivu nadnárodních korporací a fungování globálních finančních trhů) podporuje přesvědčení řady teoretiků, že éra svrchovaného národního státu se chýlí ke konci. Možným východiskem jsou pak návrhy *globálního vládnutí či *globální demokracie, v jejichž rámci by měly nevládní organizace hrát významnou korekční a kontrolní úlohu k výkonu politické moci. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

organizace, příspěvková, veřejnoprávní *právní osoba, zřízená *orgánem státní *správy či *samosprávy za účelem plnění úkolů vymezených jejich zřizovatelem. Zřizovatelé zakládají příspěvkové organizace pro takové činnosti ve své působnosti, které jsou zpravidla neziskové a jejichž rozsah, struktura a složitost vyžadují samostatnou právní subjektivitu. Hospodaření příspěvkové organizace se řídí jejím rozpočtem, který musí být sestaven jako vyrovnaný. Rozpočet příspěvkových organizací může zahrnovat pouze náklady a výnosy související jen s ní poskytovanými službami, které jsou předmětem její hlavní činnosti. Má povolenou doplňkovou činnost, která může být zisková. (Marie Dohnalová)

organizace, sociální, organizace, jež se v širším pojetí překrývá s *institucí jako způsobem, jímž lidé v dané kultuře dělají určitou věc; v užším významu chápána jako způsob (typ) sociálních vztahů, který umožňuje koordinovat aktivitu většího počtu osob k dosažení určitého cíle. Sociální organizace se dělí: a) neformální, tvořené takovými formami lidské kooperace (rodina, gang aj.), které se řídí nikoli věcnými, formalizovanými předpisy, nýbrž působí na základě permanentního vyjednávání a vymezování meziosobních závislostí a vztahů; b) formální čili uměle zřízené útvary, které umožňují koordinovat aktivitu většího počtu osob k dosažení určitého cíle. Všechny sociální organizace jsou si formálně, bez ohledu na typ provozované aktivity, podobné základními zásadami své výstavby (vymezení cílů, hierarchické uspořádání, způsob *komunikace i *kontroly činnosti a vztahy vůči vnějšímu prostředí). (Marie Dohnalová)

organizace, Světová zdravotnická (anglicky: *World Health Organization*, zkratka: WHO), organizace, která byla založena v roce 1948 jako součást *Organizace spojených národů se 191 členskými *zeměmi. Zajišťuje technickou spolupráci mezi národy v oblasti zdravotní péče, provádí celosvětové programy pro *kontrolu a odstranění a zabránění šíření různých onemocnění a snaží se zlepšit kvalitu lidského života. Plní čtyři hlavní funkce: poskytovat celosvětové poradenství v oblasti *zdravotnictví; ustanovovat globální standardy pro *zdraví; spolupracovat s *vládami při rozvoji národních zdravotních programů; rozvíjet a šířit vhodné zdravotnické *technologie, *informace a standardy. (Marie Dohnalová)

organizace, vzájemně prospěšné, organizace, které jsou zřizovány za účelem vzájemné podpory občanů nebo právnických osob, které jsou spjaty společným zájmem. Jejich posláním je uspokojování svých vlastních zájmů. (Marie Dohnalová)

organizační složka, *složka, organizační.

organogeneze (z řečtiny: z řečtiny: *organon*, „orgán, ústroj; nástroj, prostředek, pomůcka“ a *genesis*, „zrození“), období časného *intrauterinního vývoje, následující po vytvoření zárodečných listů. Zahrnuje vývoj primitivních orgánů embrya. (Drahomír Horký)

organon (z řečtiny: z řečtiny: *organon*, „orgán, ústroj; nástroj, prostředek, pomůcka“), nástroj, prostředek (myšlení, bádání); původně název pro *Aristotelovy spisy o logice – *Organon*; „Nové organon“ (*Novum organum scientiarum*) napsal v roce 1620 Francis *Bacon (česky: *Nové organon*. Praha: Svoboda, 1990 ad.). (Jaroslav Malina)

organum, -i, n., orgán, ústrojí.

organum vestibulocochleare, ústrojí statické a sluchové, umožňuje příjem akustických a statických *informací. Statoakustickým *receptorem je *ucho, které tvoří tři části: zevní ucho (**auris externa*), střední ucho (**auris media*), vnitřní ucho (**auris interna*). (Lenka Vargová)

organum vomeronasale, vomeronazální orgán (zkratka: VNO; též Jacobsonův orgán), součást čichového ústrojí, objevený roku 1813 Ludvigem Jacobsonem. Je dobře vyvinut u plazů, kde tvoří hlavní orgán čichu, ze savců dobře vyvinutý především u hlodavců, u člověka je rudimentární. Jde o chrupavčitý trubicovitý útvar, uložený ve stropě ústní dutiny, na jedné straně slepě zakončený a na straně druhé ústící do řezákového průchodu (*ductus incisivus*) spojujícího ústní a nosní dutinu. Je vystlán sliznicí s množstvím čichových receptorů, na které navazuje čichový nerv (*nervus vomeronasalis*) vedoucí vzruchy do čichové části mozku (*bulbus olfactorius*), odkud jsou vedeny do dalších center (**nucleus amygdalae*, *hypothalamus). U savců vomeronazální orgán slouží k detekci nevolatilních (netěkavých) chemických stimulů, především *feromonů, a proto slouží především při vnitrodruhové komunikaci (někdy je označován za „šestý smysl“). U lichokopytníků (koní, oslů, zeber) můžeme pozorovat typické chování hřebců, kdy s vysoko zdviženým horním pyskem zachytávají pach říjné samice (tzv. flémování). (Miloš Macholán)

orgány, pohlavní mužské, **organa genitalia masculina*.

orgány, pohlavní mužské vnitřní, **organa genitalia masculina interna*.

orgány, pohlavní mužské zevní, **organa genitalia masculina externa*.

orgány, pohlavní ženské, **organa genitalia feminina*.

orgány, pohlavní ženské vnitřní, **organa genitalia feminina interna*.

orgány, pohlavní ženské zevní, **organa genitalia feminina externa*, též *pubendum femininum*, *vulva*, *cunnus*.

orgasmus (z řečtiny: *orgé*, „vášeň, pud, extáze“), vyvrcholení pohlavního vzrušení (vaginální, klitorální, multiplexní [mnohočetné]) následované uvolněním pohlavního napětí. (Jaroslav Zvěřina)

orgasmus u primátů, *orgasmus je u *primátů poměrně vzácný; kromě *člověka byl explicitně prokázán u makaků medvědíh a makaků červenolících. Mnozí badatelé předpokládají orgasmické stavy i u *bonobů. (Václav Vančata)

orgiasmus (z řečtiny: *orgé*, „vášeň, pud, extáze“), náboženské extatické vyvrcholení *mystérií, orgií. (Jaroslav Malina)

Orient, *Východ.

orientace (z francouzštiny: *orientation*, „určení polohy, orientace; poloha, natočení; zaměření, směr; usměrnění“):

1. určování, určení, znalost polohy;
2. umísťování, umístění, poloha předmětu vzhledem ke světovým stranám;
3. kulturní, filozofické, politické, vědecké a jiné zaměření;
4. obeznámení s něčím, orientovanost, informovanost. (Jaroslav Malina)

orientační rodina, *rodina, orientační.

orientalismus (z latiny: *oriēns*, „vycházející [slunce], východ; východní země, Východ, Orient“):

1. myšlenkový konstrukt založený na *evropocentrickém pojetí *Orientu (Východu). Pojem, tak jak jej vymezil palestinsko-americký literární historik a kritik Edward Wadie *Said (1935–2003), představuje záměrnou kulturní stereotypizaci Orientu a jeho obyvatel vytvořenou prostřednictvím vědecké a krásné literatury západními badateli a literáty. Podle Saida byl Východ západními orientalisty účelově schematizován ve snaze jej dehumanizovat, redukovat na pouhý objekt vědeckého bádání s úmyslem ideologicky podpořit mocenské výboje a politické zájmy *Západu v dané oblasti.

Orient bývá západní optikou orientalismu nahlížen jako výstřední, fatalistický, pasivní, oneirický či bizarní a jeho obyvatelé jako lstiví, impulzivní, smyslní či nevyzpytatelní. Západ si tak prostřednictvím Orientu vytváří jistou kontrastní ideu potřebnou k vlastnímu sebeurčení. V protikladu k Východu pak vystupuje jako přísně racionální, uspořádaný či harmonicky vyvážený, dle příslušných západních měřítek tedy superiorní. Tyto projekce Západu napomohly stvořit kulturní konstrukci, kterou Said nazývá „orientalizovaný Orient“. Za kategorii stojící k orientalismu v opozici bývá považován *okcidentalismus;

2. evropský umělecký trend reflektující prostředí, atmosféru či dějiny *zemí především *Blízkého východu a *Středního východu či přímo napodobující *výtvarné umění, *architekturu a *hudbu těchto zemí. Za nejznámější bývá považována malířská škola „orientalismu“ z 19. století. Umělecké zobrazení Orientu ponechávalo evropským umělcům kýženou volnost ve ztvárnění zvolených motivů. Kupříkladu jistý stupeň sexuální otevřenosti, který by v soudobé *Evropě sám o sobě pobuřoval, byl takto považován za společensky přijatelnou adekvátní výpověď o exotickém životě „smyslných Orientálců“. Orient tak Evropě leckdy zrcadlil její vlastní potlačené či zakázané aspirace. (Marcela Zoufalá)

orientální etnika, *etnika, orientální.

Orientální ústav Akademie věd České republiky v Praze, akademické vědecko-výzkumné pracoviště, založené v roce 1922 z iniciativy předních českých orientalistů a na podnět prezidenta Tomáše Garrigua *Masaryka, kterému také vděčí za počáteční velkorysé finanční zajištění. Vlastní činnost ústav zahájil až v roce 1929 vydáním 1. čísla čtvrtletníku *Archiv orientální*, vycházejícího ve světových jazycích dodnes. V počáteční podobě tvořily ústav dva „odbory“: hospodářský a kulturní. Zvláště tím prvním se vytvářela zpětná vazba na různé hospodářské instituce, jež se ukázala pro ústav velice prospěšná. V letech 1945–2003 ústav sídlil v bývalém (dnes restituovaném) konventu Maltézských rytířů v Lázeňské ulici v Praze 1-Malé Straně.

Včleněním Orientálního ústavu do nově zřízené Československé akademie věd (ČSAV) v roce 1952 byl vytvořen základ pro konstituování ústavu jako řádného vědeckého pracoviště, přičemž mezinárodně politický kontext (rozpad koloniální soustavy a vznik řady nezávislých států v Asii a Africe) vedl k postupnému přesouvání těžiště výzkumu od tradičních disciplín k studiu moderních jazyků, sociolingvistice a k bádání v oblasti moderních dějin a literatur. Členové ústavu se také vedle své badatelské práce věnovali a dosud věnují i odborné výchově

nastupující generace orientalistů konáním přednášek na vysokých školách v Praze, Brně, Olomouci, Plzni a jinde a občas i na zahraničních univerzitách.

K předním reprezentantům orientalistické vědy ve více než osmdesátileté historii ústavu patří například chetitolog Bedřich *Hrozný, arabista Alois *Musil, egyptolog František Lexa, turkolog a irániista Jan Rypka, indolog, etnograf a historik náboženství Otakar Pertold, indolog a buddholog Vincenc Lesný, sinolog a japanolog Jaroslav Průšek, mongolista Pavel Poucha, irániista Otakar Klíma, arabisté Karel Petráček a Ivan Hrbek, sinolog Timoteus Pokora, sinolog a tibetolog Josef *Kolmaš, indolog Vladimír Miltner a mnozí další. Konkrétní práce ústavu se v posledních letech odvíjí ve třech odděleních.

V *Oddělení Blízkého východu* je vedle studia dějin a kultur starověkého Předního východu zaměřována pozornost na studium nejnovějších dějin a kultury islámských zemí blízkovýchodní oblasti, islámské mystiky a na hebraistiku.

Oddělení Jižní Asie se věnuje indologickým studiím, a to hlavně středověkým a nejmodernějším dějinám Indie, dále Šrí Lanky, hindské, tamilské a sanskrtské jazykovědě a literatuře, stejně jako úloze náboženství v moderní indické společnosti. V rámci oboru barmanistika se dále zkoumají dějiny a současnost Barmy (Myanmy) / Myanmarského svazu, interakce buddhismu a politiky v myanmarské společnosti.

Oddělení Východní Asie se v oblasti sinologie zaměřuje na taoismus a raný čínský buddhismus, menšinové národy a národnosti Číny a jejich kultury, moderní dějiny Číny, teorii tradiční čínské medicíny a čínský jazyk, zejména fonetiku. Dále se studují moderní korejská literatura, japonský jazyk a moderní japonská společnost.

Ústav je vybaven Všeobecnou orientalistickou knihovnou, čínskou Lu Sünovou knihovnou, Korejskou knihovnou, Tibetskou knihovnou a specializovanou knihovnou anglofonní literatury k moderním dějinám Číny z odkazu amerického sinologa Johna Kinga Fairbanka a po něm pojmenovanou. Celkově obsahují knihovny Orientálního ústavu na čtvrt milionu svazků monografií, sborníků a periodik (též rukopisů a vzácných tisků) a patří k největším orientalistickým knihovnám ve střední Evropě.

Ústav je vydavatelem cizojazyčného vědeckého čtvrtletníku *Archiv orientální*, věnujícího se dějinám, filologii, kulturám a společností zemí Asie a Afriky. Odborný měsíčník (od roku 2004 čtvrtletník) *Nový Orient*, vycházející od roku 1945, je určen široké odborné i laické veřejnosti, které se snaží poskytovat objektivní informace o civilizacích zemí Asie a Afriky. Dále ústav vydává nepravidelnou řadu monografií.

Na základě zákona č. 341/2005 Sb. a nově přijatých Stanov Akademie věd České republiky byl ústav spolu s ostatními akademickými pracovišti k 1. lednu 2007 přeměněn na veřejnou výzkumnou instituci.

Kontakt: Orientální ústav AV ČR, v. v. i., Pod Vodárenskou věží 4, 182 08 Praha 8-Libeň, telefon: 266 052 492, fax: 286 581 897, e-mail: orient@orient.cas.cz. (Josef Kolmaš)

Oriešek, Peter (28. 8. 1941, Dolná Súča u Trenčína, Slovensko), český sochař a malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvoval Uměleckoprůmyslovou školu v Bratislavě a v letech 1960–1966 obor sochařství na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze v ateliéru J. Kavana. Od roku 1995 je pedagogem Akademie výtvarných umění v Praze.

Uměleckou dráhu nastoupil v době, kdy v českém umění sílil zájem o obnovenou podobu člověka v uměleckém díle, o zachycení jeho situace v měnícím se světě. V drsné vizi se Orišek věrně přidržel reálného tvaru v dokonalé modelaci, ale popřel ji protireálnou barevností. Počátkem 70. let se umělcův zájem obrátil ke složitějším vícefigurálním kompozicím. Do jeho tvorby vstoupil rovněž ve větší míře bronzový reliéf. Oriškova tvorba se rozšířila i námětově o odkazy k antické mytologii, podpořené zážitky z návštěvy Řecka.

Neméně důležitým, vedle ženského *aktu, se stává i motiv *zvířete, protihráče a ohrožovatele lidského života. Recentní sochy a malby se již nedrží tak úzkostlivě reálného tvaru, modelace je volnější, proporce se prodlužují, pohyby jsou extaticky dynamické. Figurální kompozice spoluurčují geometrické útvary i fantastické formy připomínající organismy na pomezí rostlinné a živočišné říše. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

Oriešková, Petra (16. 8. 1941, Praha), česká sochařka a malířka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvovala Výtvarnou školu (1957–1960) a v letech 1960–1966 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v keramickém ateliéru Otto Eckerta.

Počátky její tvorby spadají do konce 60. a počátku 70. let a jsou spjaty s vrcholící vlnou nové figurace. Fragmenty figur, převážně ženských *aktů, podtrhuje expresivní deformace těl, zachycených z několika úhlů. Smysl pro tvar jistě souvisí s keramickým školením Petry Oriškové; od její rané tvorby nelze oddělit ani její keramické reliéfy. Počátkem 70. let ztlumila barevnost, jež je nyní velmi střídmá, až chladná. Vynořují se průhledy do arkadické krajiny, svět je však stále skryt za bariérou skleněných tabulí. Osmdesátá léta přinášejí změnu obrazového prostoru, nyní zcela otevřeného, jenž navozuje plynutí času. Obraz často vyznívá jako výtvarná moralita. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

orificium, -i, n., otvor, ústí, branka (z latiny: *os, oris*, „ústa“ a *facere*, „činit“); v *anatomii například řitní otvor – *orificium ani*. (Ladislava Horáčková)

Órigenés (asi 185–254), s přídomkem „Adamantios“ (Ocelový), nejméně z řecky píšících *církevních Otců. Byl žákem a pokračovatelem zakladatele alexandrijské katechetské školy Klémenta. V mládí se zbavil mužství, proto se nemohl stát *knězem. Později odešel do palestinské Kaisareie, kde pokračoval v psaní svých děl. Snažil se využívat metod řecké filozofie pro potřeby alegorického výkladu sporných nebo nesrozumitelných pasáží *bible. Jeho spisy mají většinou apologetický (obránný) nebo teologický charakter.

Byl zastáncem alegorické metody, jíž proslula alexandrijská katechetická škola a které používal k subjektivně zaměřenému odkrývání skrytého smyslu v rozporuplných či nesrozumitelných pasážích biblického textu. Ačkoli byl v 5. století prohlášen za *kacíře, jeho dílo podstatně ovlivnilo utváření křesťanské věrouky. Zejména spis *Peri Archón* (Základy – tj. křesťanské *teologie, kam řadí *Boha, svět, *svobodu a *zjevení), jež byl ještě před Órigenovou exkomunikací přeložen teologem galského původu Turranem Rufinem (*Řehoř z Tours) do latiny pod názvem *De principiis*, mělo vliv i na pozdější latinsky píšící teology. (Marie Pardyová)

originál (z latiny: *origō*, „původ, počátek“):

1. původní vyhotovení, původní věc;
2. dílo, které je výsledkem vlastní tvůrčí práce autora;
3. znění slovesného díla v původním jazyce. (Jaroslav Malina)

originalita (z latiny: *origō*, „původ, počátek“):

1. původnost, též jedinečnost, svébytnost; zakládá se na spojení objevu nových stránek skutečnosti s osobitými způsoby ztvárnění;
2. nezávislost na žádném vzoru, samostatnost;
3. osobitost, samostatnost, svéráznost. (Jaroslav Malina)

originálnost, *originalita.

origo, -inis, f., začátek, původ; v *anatomii například jedno z jader *bloudivého nervu – **nucleus originis dorsalis nervi vagi*. (Ladislava Horáčková)

Orikuči Šinobu (11. 2. 1887, Kizumura, Japonsko – 3. 9. 1973, Tokio, Japonsko), japonský lingvista, literát a básník; společně s Kuniem *Janagitou průkopník *etnografie a *fokloristiky v Japonsku. Absolvoval univerzitu Kokugakuin daigaku v Tokiu, kde působil od

roku 1922 jako profesor japonské literatury. V roce 1928 byl jmenován profesorem na Keiō gijūzoku daigaku (dnešní univerzita Keiō).

Vycházel z etnografického přístupu k vývoji japonské literatury a zdůrazňoval, že klíč k pochopení japonské psychiky je třeba hledat především v japonském *starověku (kodai). Z díla: *Kodai kenkjū* (Studium starověku, 3 díly, 1929–1930), básnická sbírka *Umi jama no aida* (Mezi horami a mořem, 1925). (Jan Sýkora)

Orlové a Jaguáři, elitní oddíly vojska *Aztéků; tito vojáci si připisovali vlastnosti orlů a jaguárů a zdobili se jejich peřím a kůží. (Jaroslav Malina)

Ormuzd, *Ahura Mazda.

Oročoni:

1. zastaralé označení řady skupin *Evenků v oblasti od Bajkalského jezera po Sachalin. Hlavním zdrojem obživy byl chov sobů (odtud odvozeno i pojmenování: *oron* znamená v *evenkštině „sob“). V důsledku podobnosti jména zaměňováni se sachalinskými *Oroky;

2. nesprávné označení, které se v minulosti často užívalo záměnou za etnická jména *Oročů, *Oroků, *Udehejců a dalších etnik. Vedle k tomu podobnost ve způsobu života, *materiální kultury a *zvyků. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Oročové (vlastním jménem: *Nani*, „Lidé“), populace žijící v Chabarovském kraji Ruské federace a zejména v Číně v celkovém počtu 7 000; v obou *zemích jsou postupně asimilováni okolním obyvatelstvem. *Jazyk patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny. Etnogeneze není dosud přesvědčivě objasněna: předpokládají se dva základní prvky – usedlé *paleoasijské obyvatelstvo a *tunguzská etnika. *Kulturou a *zvyky jsou nejbližší *Udehejcům. Kultura byla částečně ovlivněna i *Chany a *Mandžuy. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Orokové (vlastním jménem *Ulta*, *Ulča*, „Sobí lidé“), malé *tunguzsko-mandžuské etnikum žijící na území východního Sachalinu v Ruské federaci; podle cenzu z roku 2002 žilo v Rusku 346 Oroků. *Jazyk patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny. Živilo se *lovem, chovem *sobů a *rybolovem. Ještě v roce 1929 existovalo 9 *patrilineárních rodů a přes formální *christianizaci (pravoslavní) si udrželi v náboženských představách prvky *totemismu a *šamanismu (*kult medvěda). (František Bahenský, Lukáš Šín)

Oromové (Gallové, *Galia*, *Oromo*), etnikum *kúšitského původu žijící v jižní části Etiopie a v severovýchodní Keni v počtu kolem 25 milionů (odhad z roku 2006). *Jazyk patří do *kúšitské větve *afroasijské rodiny. Kúšitská populace patří k původním obyvatelům severovýchodní Afriky s původní domovinou snad v jižní Etiopii. Osídlili odtud i stepní oblasti Somálska a věnovali se převážně polokočovnému způsobu života a chovu dobytka. Podrobili si původní *khoisanské obyvatelstvo (*Watta*). V 16. století byli z oblasti Somálska vytlačeni *somálskými etniky zpět do horských oblastí na jihu Etiopie. Pouze nejjižnější skupiny Oromů, *Boranů* aj. zůstaly nomády a zachovaly si i staré oromské tradice tzv. východohamitské kultury (kočovnictví, sezonní pastevectví a střídání území, *matrilinéární vztahy, výměnný obchod aj.). Oromská společnost je dělena do věkových skupin, tzv. *gada*. Tento systém ovládá politický i kulturní život celé komunity. Původní *monoteistické náboženství bylo nahrazeno *křesťanstvím a *islámem. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

oropharynx, **pars oralis pharyngis*, též mesopharynx, ústní část *hltanu. (Ladislava Horáčková)

Orrorin tugenensis (opočlověk tugenenský; takzvaný *Millenium man*), nálezy zubů, části lebky a kostry končetin z lokality Tugen Hills (Keňa) staré téměř 6 milionů let (podle některých odborníků nejstarší *hominin), přiřazené k novému druhu *Orrorin tugenensis*. Popsali jej francouzští badatelé Martin Pickford a Brigitte Senutová. Po ohlášení nálezu v médiích měli mnozí badatelé k tomuto nálezu různé výhrady, například ho považovali za poněkud mladší nebo špatně datovatelný, anebo obecně problematický. Publikace nálezu

opočlověka tugenského v odborném tisku a následná diskuse potvrdila stáří i korektnost nálezů, nikoliv však jeho příbuznost k homininům.

Po podrobné *analýze zubů, lebky a zvláště pak kostry končetin jsou někteří badatelé přesvědčeni, že *Orrorin tugenensis* je stejně příbuzný homininům i *šimpanzům a že se možná jedná o předka obou skupin, nebo jednoho ze zástupců prvních *hominidů, kteří vznikli na počátku vývoje této skupiny. Žádný z důkazů pro předpokládanou *bipedii není přesvědčivý, naopak některé ze znaků na horní části *stehenní kosti připomínají *lidoopy, například *orangutana nebo dryopitéka.

Nové analýzy kostí končetin ukázaly sice určité rozdíly mezi orrorinem a *australopitéky a také některé znaky s jistými podobnostmi k modernímu *člověku, ale mnohé znaky jsou podobné také orangutanům, a proto se zřejmě jedná o znaky nikoliv lidské, ale o znaky generalizovaných lidoopů. Navíc předpokládat na samém počátku evoluce homininů odvozené a specializované lidské znaky související s bipedií je absurdní. Stále tedy neexistují žádné přesvědčivé důvody, proč považovat orrorina za prokazatelného hominina, jak tvrdí Martin Pickford a jeho spolupracovníci. Studie *femuru orrorina pomocí *CT potvrzují možnost bipední lokomoce a skupina objevitelů se domnívá, že se jednalo o *bipedii výkonnější než u daleko mladších homininů (australopitéků). Mnozí odborníci považují toto tvrzení za přinejmenším sporné a považují otázku bipedie orrorina, její průkaznosti a efektivity za nadále otevřenou. Navíc efektivní bipedie se paralelně vyvinula také u oreopitéka, a to spolu s lidoopím komplexem stavby postkranálního skeletu. Z těchto a řady dalších důvodů je vhodné zatím opočlověka tugenského nepovažovat za nejstaršího hominina, ale za jednoho z nejstarších známých hominidů s nejasným fylogenetickým postavením. (Václav Vančata)

Ortega y Gasset, José (9. 5. 1883, Madrid, Španělsko – 18. 10. 1955, Madrid, Španělsko), španělský filozof, sociolog, esejista a politik; profesor na *univerzitě v Madridu. Podílel se na činnosti španělského republikánského hnutí – 1931 poslanec. V letech 1936–1946 žil v *emigraci.

Svémi studiiemi výrazně přispěl k renesanci španělské kultury a literatury ve 20. století i kultury obecně (kritizoval masovou společnost a kulturu). Mezi jeho hlavní práce, ve kterých charakterizuje společnost 20. století jako společnost, kde převládají průměrní a ničím se nevyznačující jednotlivci, patří *La rebelión de las masas* (Vzpouře davů, 1930). Jeho pohřeb v Madridu se stal mohutnou demonstrací proti *autoritářskému režimu Francisca Franca y Bahamonde (1892–1975). (Jaroslav Malina)

Orten, Jiří (30. 8. 1919, Kutná Hora – 1. 9. 1941, Praha), český židovský básník a prozaik. Spolu s Ivanem Blatným a Josefem *Kainarem patří k nejtalentovanějším a současně čtenářsky nejúspěšnějším příslušníkům takzvané válečné generace. Do životů této generace, vydávající své básnické prvotiny od konce třicátých let, destruktivně zasáhla okupace *českých zemí fašistickým Německem a *druhá světová válka. Životní osud a tvorba Jiřího Ortena se staly symbolem statečného individuálního zápasu se světem fašistické zvěle a válečné zkázy.

Mladý Žid Jiří Orten (vlastním jménem Jiří Ohrenstein) mohl – obdobně jako jeho bratr Ota Ornest – opustit vlast a uchránit se před represáliemi německého *nacismu. Zamilovaný básník však tuto možnost odmítl. Skutečnost nicméně předčila i ta nejpesimističtější očekávání. *Norimberské zákony zbavily židovské obyvatelstvo základních *lidských práv, včetně práva na vzdělání a práva účastnit se veřejného života. Orten nejenže nemohl pokračovat ve studiu a publikovat, ale začali ho opouštět přátelé; rozešel se také se svou dívkou a postupně se dostával do společenské i lidské izolace. V tomto zúženém prostoru a pod tlakem hrozících událostí, židovských *transportů do *koncentračních táborů, Ortenova tvorba rychle a prudce dozrávala.

I když pro Jiřího Ortenu platil zákaz publikování, nebyla jeho publikační činnost přerušena, a to díky několika statečným přátelům, kteří mu propůjčili své jméno: žádnou ze svých čtyř básnických knih vydaných v krátkém sledu na počátku *protektorátu totiž nemohl zveřejnit pod vlastním jménem. Před *deportací a fyzickou likvidací v některém z koncentračních táborů ho uchránila předčasná smrt. Zemřel 1. září 1941 na následky automobilové nehody – při nepozorném přecházení ulice ho srazila německá sanitka (vyskytla se ovšem i domněnka, že šlo o *sebevraždu).

Ortenův protektorátní život se postupně redukoval na oblast literární tvorby – ta představovala základní formu jeho životní stylizace, seberealizace i existence. Svědkem jeho úsilí o zachování lidské důstojnosti ve zruďném, absurdním světě, a tedy integrity, se staly deníky, které si psal poslední léta svého života a kam také s pedantickou pečlivostí zapisoval své básně a dopisy. Tyto deníky, vydané až s velkým zpožděním po válce, mají značnou dokumentární a literární cenu. Jsou svědectvím zápasů o elementární, ohrožené lidské hodnoty, jakými byla důvěra, *láska, *víra a spravedlnost.

Básnická prvotina Jiřího Ortenu *Čítanka jaro* (1939), jejíž básně vznikaly ještě v idylických předprotektorátních dobách, byla zpěvná, hravá a důvěřivá, přecitlivělá a křehká, smyslově okouzlená a wolkerovsky optimistická. Básníkův svět se však již ve druhé sbírce *Cesta k mrazu* (1940) prudce mění. Kmotry jeho *poezie byli zejména meditativní, spiritualistický František *Halas a Rainer Maria *Rilke. Ortenovy verše zůstávají nadále křehké a zpěvné, ale vstupuje do nich úzkost, beznaděj a strach (*Jeremiášův pláč*, 1941, *Ohnice*, 1941). S těmito průvodci destrukce a negace se v téže době začal po svém vyrovnávat také módní francouzský existencialismus. Ortenovy pozice jsou nicméně aktivnější a namnoze také důstojnější. Směřují k Bohu i k obrodné mezilidské lásce. Doklady tohoto zápasu nacházíme stejně v autorově tvorbě, jako v jeho korespondenci. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Ortnerová, Sherry Beth (19. 9. 1941, Brooklyn, New York, USA), americká kulturní antropoložka; představitelka *feministické antropologie a americké *postmoderní antropologie; vedle studia *genderu věnuje pozornost *teoretické antropologii, *strukturalismu, poststrukturalismu a *symbolické antropologii. Studovala na Bryn Mawr College a následně na University of Chicago (Master of Arts, 1966; Ph.D., 1970), kde ji vedl Clifford *Geertz (1926–2006). Působila na Sarah Lawrence College, dále na University of Michigan a Columbia University. V současnosti působí na Kalifornské univerzitě.

Uskutečnila dva rozsáhlé terénní výzkumy. Ve druhé polovině šedesátých let 20. století se opakovaně vracela do Nepálu, kde studovala *Šerpy (1966–1968, 1976, 1979, 1990). Získané zkušenosti a výsledky publikovala v několika úspěšných knihách: *Sherpas through Their Rituals* (Šerповé ve svých rituálech, 1978), *High Religion: A Cultural and Political History of Sherpa Buddhism* (Vysoké náboženství: Kulturní a politická historie šerpského buddhismu, 1989) a *Life and Death on Mt. Everest: Sherpas and Himalayan Mountaineering* (Život a smrt na Mount Everestu: Šerповé a himálájské horolezectví, 1999). Na začátku devadesátých let 20. století obrátila pozornost na výzkum sociálních tříd ve Spojených státech amerických (Newark, 1992–1994). V současnosti se orientuje na oblast *vizuální antropologie a masové *komunikace, kde zkoumá vztahy americké *kultury a filmové produkce Hollywoodu.

Ortnerová přispěla k rozvoji teoretické antropologie a feministické antropologie. Z hlediska antropologické teorie získala ohlas studií *Theory in Anthropology since the 1960's* (Teorie v antropologii od šedesátých let, 1984). K dalším dílům orientovaným na antropologickou teorii se řadí *The Fate of "Culture": Geertz and Beyond* (Osud „kultury“: Geertz a po něm, 1999) a *Anthropology and Social Theory: Culture, Power, and the Acting Subject* (Antropologie a sociální teorie: Kultura, síla a jednající subjekt, 2006). K rozvoji feministické antropologie přispěla často citovanou průkopnickou studií *Is Female to Male as Nature Is to Culture?* (1974, česky: Má se žena k muži jako příroda ke kultuře? [in Oates-

Indruchová, Libora, ed., *Dívčí válka s ideologií*, 1998). Předložila tezi, že druhořadá role ženy v kultuře vyplývá z jejího spojování s *přírodou, která je považována ve vztahu ke kultuře za podřadnou. Otázce genderu věnovala knihu *Making Gender: The Politics and Erotics of Culture* (Konstrukce genderu: Politika a erotika kultury, 1996). Společně s Harriet Whiteheadovou připravila sborník *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality* (Sexuální významy: Kulturní konstrukce genderu a sexuality, 1981). (Martin Soukup)

ortodoncie, obor *stomatologie, zabývající se napravováním nepravidelného postavení zubů a vad skusu. (Michaela Křivanová)

ortodontická anomálie, *anomálie, ortodontická.

ortodontický, týkající se nepravidelností *chrupu a jejich *léčby. (Michaela Křivanová)

ortodontní postavení zubů, *postavení zubů, ortodontní.

ortodoxie (z řečtiny: *orthodoxiá*, „správné učení“):

1. pevné a nezvratné přidržování se určitého myšlenkového směru, učení, přesvědčení, určité víry, ortodoxnost;

2. označení pro uznanou, správnou nauku, zejména v křesťanských církvích; východní církve se nazývají ortodoxní čili „pravoslavné“ (*pravoslaví). (Jaroslav Malina)

ortodoxní, *ortodoxie.

ortodoxní církve, *církve ortodoxní.

Ortová, Jitka (4. 12. 1946, Písek), česká socioložka, kulturoložka a kulturní ekoložka. Studia sociologie kultury na Fakultě sociálních věd a publicistiky Univerzity Karlovy v Praze absolvovala v roce 1969. V letech 1975–2009 působila na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Předmětem jejího výzkumného a pedagogického zájmu se stala zejména analýza vztahu člověka, kultury a přírody. Zvláštní pozornost přitom věnovala problematice kulturní adaptace, adaptačních procesů a strategií, zpětných vazeb, kulturního kódu, obrazu světa, lidské kreativity, životního prostředí a způsobu života. Z těchto tematických okruhů učinila základ svých přednášek a vědeckých prací, věnovaných budování základů kulturní ekologie.

Paralelně s akademickou výukou působila jako členka a spoluředitelka grantů výzkumného týmu Katedry teorie kultury. Účastnila se řady dlouhodobých empirických sociokulturních výzkumů městských lokálních kultur (Blatná, Český Krumlov, Velké Meziříčí aj.), v rámci kterých studovala fungování měst v kontextu *ekosystému. V roce 1991 společně se sociologem Martinem *Matějí a kulturním antropologem Václavem *Soukupem založila na Katedře teorie kultury Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze nový studijní obor – *kulturologii. Jedná se o původní český projekt aspirující na vybudování interdisciplinární báze výzkumů člověka, společnosti a kultury. Svou originální koncepci kulturní ekologie prezentovala v publikacích *Kulturní a sociální ekologie I.* (1996), *Kulturní a sociální ekologie II.* (1997) a *Kapitoly z kulturní ekologie* (1999). Její další tvorbu zahrnují skripta *Kultura a tvorba životního prostředí: Teoretické a metodologické otázky vztahu teorie kultury a teorie tvorby životního prostředí* (1981), *Kultura a životní prostředí* (1989) a *Způsob života a kultury* (1989). (Barbora Půtová)

Orwell, George (vlastním jménem Eric Arthur Blair, 25. 6. 1903, Motihari, Indie – 21. 1. 1950, Londýn, Anglie), anglický prozaik a novinář. Měl značně pohnuté životní osudy: když v roce 1927 z ideových důvodů opustil slibnou službu v britské vojenské policii v Barmě (odmítl militaristický způsob *vlády Angličanů), žil – pronásledován pocitem viny – v chudinských čtvrtích Londýna a Paříže; obtížně se protloukal životem – pracoval jako umývač nádobí, dělník, učitel. Začal psát a živit se jako novinář a spisovatel na volné noze. Jako levicový žurnalista se zapojoval do dobových politických zápasů a sporů. Mimo jiné se na republikánské straně zúčastnil španělské *občanské války. Velkou popularitu si získal jako spolupracovník BBC a *Timesů*.

Orwell patřil k těm myslitelům 20. století, kteří zahlédli a ve svých *utopiích popsali černou budoucnost lidské *civilizace. Proslavil ho již první, rozsahem nevelký alegorický román *Animal Farm* (Zvířecí farma, 1945). Autor oživil antický žánr zvířecího eposu: vytvořil satirický obraz společnosti (farmy), kterou ovládli (zvířecí) vzbouřenci, a kde začala platit pravidla „politické“ *diktatury. Mnohem pesimističtější vizi budoucnosti předestřel ve svém druhém, slavném románu *Nineteen Eighty-four* (1984, 1949; česky poprvé 1984 [Köln: Index]).

Román *1984* představuje jeden z nejpronikavějších futurologických obrazů *totalitních (levicových – stalinských i pravicových – fašistických) společností. Orwell ukázal fungování tohoto typu společnosti na osudu nonkonformního Winstona Smithe, který touží po vytvoření pevného, lidského, milostného vztahu. I když se mu podařilo navázat intimní mezilidský vztah ke kolegyni Julii, jeho pokus vysvobodit se ze společenského diktátu brzy ztroskotal. Jejich tajné schůzky byly odhaleny a láska milenců po operativních zásazích do mozku Julie a vymývání mozku i mučení Smithe je zlomena. Smith nakonec podléhá davové státní ideologii. Na konci své životní dráhy zjišťuje, že miluje Velkého Bratra. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

os, genitiv *ossis*, n. [anatomie]:

1. kost je pevný, tvrdý a v jistém rozmezí i pružný orgán žlutobílé barvy, který tvoří základní stavební článek *skeletu. Kost je tvořena *kostní tkání, kterou řadíme, vedle vaziva a *chrupavky, mezi *pojivové tkáně. Pro pojiva, jež jsou deriváty středního zárodečného listu, je typický obsah speciálních buněk a mezibuněčné hmoty, jejíž množství, složení a vlastnosti jsou podkladem mechanických funkcí jednotlivých druhů pojiv.

Kostní tkáň je charakteristická vřetenovitými oploštělými kostními buňkami (osteocyty) s četnými kolmo odstupujícími jemnými výběžky, které probíhají v drobných kanálcích (*canaliculi ossium*), kde probíhá látková výměna mezi osteocytem a mezibuněčnou hmotou.

Kostní buňky jsou uloženy v dutinkách (lakunách) základní hmoty. Základní hmotu produkují nezralé kostní buňky (osteoblasty) ve formě prekurzorů. Postupně se základní hmotou obklopují, až jsou jí zcela zality a tím se změň na zralé osteocyty. Ty již tuto hmotu neprodukují, ale podílejí se aktivně na procesu uvolňování minerálií ze základní hmoty a tím se účastní důležité regulace jejich hladiny v tělních tekutinách.

Mezibuněčná kostní hmota se skládá z ústrojné složky (*ossein*), která dává kosti pružnost a složky neústrojné (soli – například kalciumfosfát, kalciumkarbonát, magnesiumfosfát, kalciumfluorid, stopy solí sodíku a draslíku), která kosti zajišťuje tvrdost a pevnost. Poměr mezi osseinem a minerální složkou se za života mění, neústrojných složek postupně přibývá. Kost *novorozence obsahuje asi 48 % neústrojných látek, v dospělosti se jejich podíl zvyšuje nad 60 %, v mládí jsou proto kosti pružnější, v pozdním věku křehké.

Kost je tvořena dvěma základními formami kostní tkáně – povrchově uloženou hutnou kostní tkání (**substantia compacta*) a vnitřní houbovitou kostní tkání (**substantia spongiosa*). Dutiny v kostech vyplňuje krvetvorná tkáň – kostní dřev (**medulla ossium*). Povrch kostí povléká (s výjimkou kloubních ploch) okostice (**periosteum*).

Kost je velmi aktivní částí těla, proto je i cévní a nervové zásobení kostí neobyčejně bohaté. Hlavními tepennými zdroji jsou výživné arterie (**arteriae nutriticiae*), metafyzové arterie (**arteriae metaphysariae*) a epifyzární arterie (**arteriae epiphysariae*). S arteriemi probíhají většinou společně i kostní žíly, některé žíly však procházejí i samostatnými kanálky (v plochých lebečních kostech – **venae diploicae*, v *kaudálních *hrudních a v *bederních obratlích). Periost kostí je bohatě inervován, odtud se nervová vlákna dostávají do Haversových systémů a do dřev. Přítomnost velkého množství *receptorů pro bolest a tlak je příčinou citlivosti a bolestivosti periostu.

*Osifikační jádra se objevují v kosti v *prenatálním i *postnatálním období v poměrně přesně vymezeném časovém úseku a mohou být ukazatelem donošenosti plodu nebo tzv. *biologického věku dítěte (například osifikace *karpálních kostí).

Růst kosti zahrnuje osifikaci, přestavbu a remodelaci. Probíhá ve třech hlavních formách: chondrální, suturální a periostální. Chondrální *růst vychází z *hyalinní chrupavky růstové ploténky dlouhých kostí a ze *synchondróz lebeční báze. *Růstová chrupavka na epifyzárním konci neustále roste a protahuje tak kost do délky, na diafyzárním konci je osifikována. Růst končí osifikací celé růstové chrupavky. Sutturální růst nacházíme na okrajích plochých kostí ve švech, které osifikují endesmělně. Růst končí srůstem švů (*obliterací). Periostální růst vychází z vnitřní (kambiové) vrstvy periostu, kde roste kost apozicí do tloušťky. Současně je z vnitřní strany (endostu) kostní tkáň odbourávána, a tím je zvětšována dřevná dutina. Periostální růst trvá po celý život, v dospělosti ve formě neustále probíhající přestavby – remodelace kosti a umožňuje například hojení *zlomenin. Rostoucí kost vytahuje periost s sebou a posouvající periost posouvá i úpony šlach a vazů, včetně vstupu kostních cév. Takto zůstávají úpony šlach a vazů v relativně stejných vzdálenostech od kloubů a nemění se mechanika kloubních pohybů, pouze vstupy nutritivních arterií se zešikmují.

Růst kosti je ovlivňován mnoha faktory. Ovlivňuje jej růstový hormon předního laloku *hypofýzy, thyroxin *štítné žlázy a naopak růst kostí brzdí například hormony *nadledvin. Parathormon *příštítných tělísek aktivuje osteoklasty k odbourávání kosti, nedostatek vitamínu D působí zase nedostatečnou *kalcifikaci kostí. Kalcifikaci kostí ovlivňují i pohlavní hormony (například vysoký výskyt *osteoporózy u žen po *klimakteriu). Přiměřené zatěžování kosti působí stabilizaci její struktury. Přílišné zatěžování růstové ploténky v dětství však vede ke zpomalování růstu nebo i k jeho zástavě (malé postavy artistů, gymnastů), podobně negativní vliv na růst má i extrémní snížení tlaku na kost v důsledku inaktivity.

Přestavba kostí se děje pomocí *makrofágů – osteoklastů, které původní tkáň rozpouštějí a vytvářejí určitý prostor, a osteoblastů, které do tohoto prostoru vcestují a postupně tvoří koncentrické lamely od obvodu směrem do středu. Po vytvoření poslední lamely zbude v centru Haversův kanálek.

Kosti dělíme do pěti základních skupin: kosti dlouhé (**ossa longa*), kosti krátké (**ossa brevia*), kosti ploché (**ossa plana*), kosti pneumatizované (**ossa pneumatica*) a kosti sezamské (**ossa sesamoidea*); (Ladislava Horáčková)

2. os, genitiv oris, n., ústa; v archaické *latině bylo *oss*, *ossis*, „kost“ a *ōs*, *ōsis*, „ústa“, v polovině 5. století př. n. l. došlo k rotacismu – tj. všechna „s“ v intervokalizované pozici se ve výslovnosti změnila na „r“, a proto máme *ōs*, *ōris*, v důsledku toho se pak zjednodušila grafika všech původně zdvojených „s“ na jednoduché mimo tuto pozici, proto zůstalo *os*, *ossis*, „kost“. (Marie Parďová)

os acromii, část *akromia hřebene *lopatky se samostatným *osifikačním jádrem, která zůstala izolovaná. Počítá se k *varietám *skeletu. (Ladislava Horáčková)

os bregmaticum, kost, která vznikla na základě samostatné *osifikace **fonticulus major*. Počítá se k *varietám *skeletu. (Ladislava Horáčková)

os capitatum, kost hlavatá, největší z karpálních kostí. V distální řadě *kostí karpálních je uložena mezi **os trapezoideum* a **os hamatum*. Stranové určení: proximálně má *caput ossis capitati* plošku (pro kontakt s **os scaphoideum* a **os lunatum*), laterálně je rovná ploška pro **os trapezoideum*, mediálně pro **os hamatum*. Distálně se nachází kloubní ploška pro III. *metakarp a laterálně od ní ploška pro II. metakarp, nekonstantní je úzká mediální ploška pro IV. metakarp. (Ladislava Horáčková)

os centrale, drobná přídatná *kost zápěstní. Nachází se obvykle mezi **os capitatum* a **os scaphoideum*, s *kostí loďkovitou často srůstá. Počítá se mezi *variety *skeletu. (Ladislava Horáčková)

os coccygis, kost kostrční, zkratka Co_{1–(4–5)}. Kostrční kost vzniká srůstem 4–5 *rudimentárních kostrčních *obratlů. Je uložena v malé *pánvi a odstupují od ní vazy a svaly, které spoluvytvářejí svalové *dno pánevní (**diaphragma pelvis*). Dorzální povrch kostrče je konvexní, horní okraj nese výběžky – *cornua coccygea* směřující kraniálně ke *křížové kosti (rudiment oblouku a kloubních výběžků Co₁). Hrot – *apex ossis coccygis* je orientován kaudálně, je okrouhlý a může být rozštěpený. (Ladislava Horáčková)

os coxae, pánevní kost (starší název – kost bezejmenná – *os innominatum*), součást pletence dolní končetiny (*cingulum membri inferioris*). Ventrálně je pravá a levá pánevní kost spojena prostřednictvím chrupavčité **symphysis pubica*; vzadu se pánevní kosti spojují prostřednictvím křížokyčelního kloubu (**articulatio sacroiliaca*) s *křížovou kostí a takto spojené kosti vytvářejí uzavřený kostěný útvar – pánev (**pelvis*). K pánevní kosti je připojena v kyčelním kloubu (**articulatio coxae*) hlavice stehenní kosti, kontaktní kloubní plošku na pánevní kosti tvoří *facies lunata* kyčelní jamky (**acetabulum*).

Za vývoje se každá pánevní kost skládá ze tří kostí: kyčelní (**os ilium*), stydké (**os pubis*) a kosti sedací (**os ischii*), které se setkávají svými chrupavčitými okraji v jamce kyčelního kloubu. Po pubertě chrupavka tvaru písmene Y (*cartilago ypsiliformis*), oddělující tyto tři kosti, osifikuje a teprve potom lze mluvit o pánevní kosti.

Os pubis a *os ischii* se podílejí na ohraničení otvoru na ventrální straně pánevní kosti – *foramen obturatum*, v němž je za živa rozepjata *membrana obturatoria* (slouží pro začátky **musculi obturatorii*).

V *os ilium* se osifikační jádro objevuje okolo 8. fetálního týdne, v *os ischii* ve čtvrtém fetálním měsíci a v *os pubis* o něco později – ve 4.–5. fetálním měsíci. Rozsáhlá ypsiliformní chrupavka v acetabulu, oddělující všechny tři kosti, které dohromady tvoří pánevní kost, začíná osifikovat ze sekundárních jader okolo 13. roku a její osifikace končí mezi 15–16 lety. Kost sedací a stydká srůstají svými rameny dříve a to mezi 7.–8. rokem věku. Chrupavčitý pruh podél kaudálního okraje *os coxae* začíná osifikovat nad *tuber ischiadicum* mezi 15.–18. rokem a osifikace se šíří ventrálně. Ve stejné době dochází i k osifikaci a splývání v chrupavčitém lemu kyčelního hřebene – *crista iliaca* (věk úplné osifikace však varíruje, k úplnému splynutí může v některých případech dojít až po 24. roce). Sekundární samostatné apofýzy se mohou objevovat kolem 15.–16. roku na *tuberculum pubicum*, na *spina iliaca anterior superior*, *spina ischiadica* a na symfýzovém okraji stydké kosti; s okolím splývají po 16.–18. roce.

Při stranovém určení pánevní kosti uchopíme kost tak, aby *foramen obturatum* spolu s *facies symphyialis* směřovalo ventrálně, lopata kosti kyčelní dorzokraniálně (sedací hrbol je nyní orientován kaudálně) a pak stranu určíme podle laterálně uložené kyčelní jamky – acetabula.

Os coxae nese řadu významných znaků, důležitých pro determinaci pohlaví a věku na kostře (například tvar *incisura ischiadica major*, tvar *facies auricularis* kyčelní kosti, délka horní větve *os pubis*, tvar subpubické krajiny, *sulcus praeauricularis*, utváření *facies symphyialis* a mnoho dalších). (Ladislava Horáčková)

os cuboideum, kost krychlová, jedna z *kostí tarzálních. Proximálně se spojuje s *kostí patní, mediálně s laterální *kostí klínovou a **os naviculare*, distálně se IV. a V. *metatarzem. Na laterální straně kosti začíná žlábek pro šlachy **musculus peroneus longus*, který probíhá na plantární straně a proximálně od něj je **tuberositas ossis cuboidei* (pro úpon **ligamentum calcaneocuboideum*).

Stranové určení: dorzální strana kosti je téměř plochá. Poměrně úzká plocha kosti, kde začíná žlábek *sulcus tendinis musculi peronei longi*, je strana laterální. Žlábek se pak táhne po plantární ploše distomediálním směrem. Proximální kloubní ploška pro skloubení s patní kostí je zvlněná s přesahem na užší část mediální strany kosti. Distální kloubní plocha je slabou

hranou rozdělena na dvě fasety, sloužící pro spojení se IV. a V. metatarzální kostí. (Ladislava Horáčková)

os cuneiforme intermedium, prostřední a nejmenší *kost klínová, jedna z *kostí nohy (*kosti zánártní), je zasazená hlouběji mezi obě zbývající *ossa cuneiformia. Ostří jejího klínu míří *plantárně. Proximální a distální kloubní plochy jsou téměř stejně velké a rovné (proximální plocha slouží pro skloubení s *os naviculare, distální ploška se spojuje s II. *metatarzem). Na mediální straně je při proximodorzálním okraji poloměsíčitá ploška pro kontakt s *os cuneiforme mediale a na opačné straně je úzká ploška pro *os cuneiforme laterale.

Stranové určení: v anatomickém postavení směřuje hrot kosti plantárně, konkávní je proximální trojúhelníkovitá kloubní plocha s mírně „vyhloubenou“ mediální stranou. Na laterálním boku kosti je kloubní ploška užší, menší a leží proximálněji než podobná ploška na mediální straně. (Ladislava Horáčková)

os cuneiforme laterale, kost klínová laterální, jedna z *kostí nohy (*kosti zánártní). „Ostří klínu“ míří plantárně, dorzálně směřuje obdélníková drsná základna. Proximální kloubní ploška slouží pro spojení s *os naviculare, distální pro II., III. *metatarz a malá ploška i pro IV. metatarz. Laterálně sousedí s *kostí krychlovou a mediálně s prostřední klínovou kostí.

Stranové určení: ostrý klín kosti směřuje plantárně, drsná dorzální plocha má pravouhlý distální okraj. Proximální kloubní plocha je nižší než ploška distální a směrem k chodidlu ji obtáčí mělký žlábek, který pokračuje na mediální stranu. (Ladislava Horáčková)

os cuneiforme mediale, mediální klínová kost, jedna z *kostí nohy (*kosti zánártní) a největší z *kostí klínových – obrací se ostřejší hranou do hřbetu nohy. Proximálně má styčnou plošku pro *os naviculare, distálně pro palcový *metatarz. Na laterální straně má dvě kloubní plošky – pro skloubení s II. metatarzem a *os cuneiforme intermedium.

Stranové určení: širší strana kosti směřuje plantárně, užší „klín“ směrem dorzálním. Proximální kloubní ploška má tvar „padající kapky“, větší ledvinovitá distální kloubní ploška je na laterálním okraji „vykrojená“. (Ladislava Horáčková)

os epiptericum, kost, která vzniká na základě samostatné *osifikace *fonticulus sphenoidalis. Počítá se k *varietám *skeletu. (Ladislava Horáčková)

os ethmoidale, kost čichová – nepárová kost vsazená mezi *očnicemi. Podílí se na vytvoření stropu a laterální stěny *dutiny nosní. Skládá se ze tří základních částí: a) lamina perpendicularis – nepárová vertikální ploténka tvoří horní část přepážky nosní (septum nasi osseum), do *dutiny lební vybíhá jako crista galli, na niž se upíná *řasa *tvrdé pleny mozkové. Ventrálně od crista galli se nachází slepý otvor – foramen caecum; b) lamina cribrosa – dírkovaná ploténka čichové kosti vytváří strop *nosní dutiny a slouží pro prostup vláken *nervu čichového; c) labyrinthus ethmoidalis – systém dutinek v laterální stěně nosní dutiny (celulae ethmoidales), z nichž největší je bulla ethmoidalis. Na mediální straně labyrintu odstupují do nitra nosní dutiny dvě skořepy – concha nasalis superior et media. Od střední konchy dorzálním směrem k dolní konšce vybíhá processus uncinatus, který se spolu s dalšími kostmi podílí na zúžení hiatus *maxillaris – vstupu do největší *paranasální dutiny (*sinus maxillaris). Hranici mezi čichovým labyrintem a mediální stěnou očnice tvoří papírově tenká lamina orbitalis. Na horním okraji, kterým se lamina orbitalis stýká s pars nasalis *kosti čelní jsou dva otvory pro prostup stejnojmenných nervů a cév – foramen ethmoidale anterius et posterius.

Čichová kost osifikuje od 4.–5. měsíce nitroděložního života z center v labyrintech a střední skořepě. Lamina cribrosa osifikuje od narození do 2. roku dítěte. Lamina perpendicularis končí *osifikaci až s koncem růstového období. Samostatně osifikuje crista galli (od 2. roku) a s lamina cribrosa se spojuje koncem 4. roku. Cellulae ethmoidales jsou u *novorozence mělké, definitivní velikosti dosahují až po *pubertě. (Ladislava Horáčková)

os frontale, kost čelní, tvoří podklad čela a stropu *očnice. Skládá se ze tří částí: 1) Šupina čelní kosti (*squama frontalis*) má z vnější strany čelní hrboly (*tubera frontalia*), na horním okraji očnice (*margo supraorbitalis*) je mediálně *incisura frontalis* nebo *foramen frontale*, laterálně *incisura supraorbitalis*, případně *foramen supraorbitale*, které slouží pro prostupy větví **nervus ophthalmicus* (1. větev **nervus trigeminus*) a stejnojmenných cév. Nad těmito útvary jsou nadočnicové oblouky (*arcus superciliares*) a mezi nimi ve střední rovině více či méně promínuje významný *antropometrický bod – **glabella*. 2) Očnicové části (*partes orbitales*) jsou párové, tvoří přední část stropu očnic. Na laterální části stropu očnice je mělká jamka pro *slzní žlázu – *fossa glandulae lacrimalis*. Na mediální straně se nachází *fovea trochlearis*, jamka, v níž je upevněna chrupavčitá kladka; kolem ní zahýbá šlacha horního šikmého očního svalu. Ve frontoethmoidálním švu na mediální stěně očnice se otvírá *foramen ethmoidale anterius et posterius*, probíhají zde stejnojmenné nervově-cévní svazky. 3) Část nosní (*pars nasalis*) má tvar písmene U, je spojena s *kostí čichovou, *kostmi nosními a *maxilou. Uvnitř je párová čelní dutina (**sinus frontalis*) rozdělená pomocí *septum sinuum frontaliuum* na dva, většinou asymetrické, prostory. *Sinus frontalis* vyúsťuje přes *apertura sinus frontalis* do středního průchodu nosní dutiny (**meatus nasi medius*).

Čelní kost *osifikuje desmogenně od 8. fetálního týdne z center v místech budoucích *tubera frontalia*. Kost je původně párová, **sutura frontalis (metopica)* mezi pravou a levou částí zaniká do dvou let věku. Persistuje-li do dospělosti, nazýváme ji *metopismem. V naší populaci se *sutura metopica* vyskytuje asi v 8 %. Po zániku zůstává téměř u každého jedince stopa švu v oblasti glabely – *sutura supranasalis*. V metopickém švu se vzácně nachází vsunutá kůstka – **os metopicum*. Dutiny v čelní kosti – **sinus frontales* se zakládají v průběhu prvního roku a definitivní velikosti dosáhnou až koncem růstového období. Jejich tvar a velikost je variabilní. (Ladislava Horáčková)

os hamatum, kost hákovitá; je nejmediálněji uloženou kostí distální řady *kostí zápěstních, co do velikosti druhá za **os capitatum*. Na palmární straně vystupuje nápadný háček (*hamulus ossis hamati*), který s **os pisiforme* vytváří vyvýšeninu – *eminentia carpi ulnaris* (mezi laterální a mediální karpální vyvýšeninou se táhne vaz – **ligamentum carpi transversum*). Na *hamulus* se upíná **ligamentum pisohamatum*.

Pro stranové určení je důležité vědět, že dorzální plocha je drsná, o něco větší než palmární, na níž je nejnápadnějším útvarem – *hamulus ossis hamati*, jehož volný konec směřuje laterálně. Laterální plocha kosti je největší, rovná a je určena pro skloubení s *kostí hlavatou, mediální stěna je zvlhňená (připojuje se zde **os triquetrum*). Na distální straně má *os hamatum* dvě kloubní plošky oddělené nízkou hranou pro spojení s bází IV. a V. *metakarpu. Proximálně se zaoblenou hranou dotýká **os lunatum*. (Ladislava Horáčková)

os hyoideum, jazykva – nepárová kost *splanchnokrania podkovovitěho tvaru, umístěná mezi *dolní čelistí a *hrtanem. Kost je fixovaná k lebeční bázi pomocí vazů (**ligamentum stylohyoideum*), je místem začátků a úponů některých *krčních svalů (*suprahyoidních a *infrahyoidních svalů), *svalů jazyka a *hltanu a je na ní zavěšen hrtan.

Jazykva se skládá se ze tří částí: těla a dvou párů rohů. *Corpus ossis hyoidei* má tvar příčně postavené ploténky s konvexní přední a konkávní zadní plochou kosti. *Cornua minora* – malé rohy *jazykvy jsou krátká, mají tvar válečku a směřují dorzokraniálním směrem. Připojuje se k nim **ligamentum stylohyoideum*. *Cornua majora* – velké rohy – leží téměř v prodloužení těla jazykvy a jsou na konci paličkovitě rozšířená. V těle a velkých rozích jazykvy se objevují *osifikační jádra těsně před narozením. Osifikační jádra v *cornua minora* se objevují až koncem 1. roku dítěte. *Cornua majora* srůstají s tělem jazykvy ke konci růstového období, *cornua minora* zůstávají často chrupavčitá po celý život a bývají spojena s tělem jazykvy drobným kloubem. Jazykva je přizpůsobena značnému namáhání tahem upínajících se svalů mimořádně silnou *kompaktou. Protože je však na krku těsně pod kůží a nechráněná, bývá často vystavena zranění. (Ladislava Horáčková)

os ilium, kyčelní kost, součást pánevní kosti – **os coxae*. Tělo kyčelní kosti (*corpus ossis ilii*) je součástí kyčelní jamky – acetabula. Od něj odstupuje široké křídlo – *ala ossis ilii*, jehož vnitřní strana je prohloubena ve *fossa iliaca* (odstupuje zde **musculus iliacus*). Okraj kyčelní jámy zahýbá směrem do pánve v obloukovitou *linea arcuata*, která je součástí hranice mezi **malou* a **velkou* pánví. Dorzálně od kyčelní jamky je na vnitřním povrchu kyčelní kosti *facies auricularis*, která slouží pro skloubení s křížovou kostí a za ní drsnatina – *tuberositas iliaca* pro úpon **ligamentum sacroiliacum interosseum*. Před *facies auricularis* se nalézá variabilní *sulcus praeauricularis* (nápadný zvláště u žen, které rodily) a ventrokaudálně *tuberculum *musculi piriformis*. Na zevním povrchu jsou tři drsné čáry, mezi nimiž odstupují hýžd'ové svaly. Dorzálně se rýsuje *linea glutea posterior*, ventrokranálně *linea glutea anterior* a ventrokaudálně, nad acetabulem, se nachází *linea glutea inferior*. Vnitřní a zevní plochy kosti se kranálně setkávají v kyčelním hřebenu – *crista iliaca*. Hřeben začíná ventrálně jako *spina iliaca anterior superior* (začátek **musculus sartorius*, **musculus tensor fasciae latae* a úpon **ligamentum inguinale*), pod ní se nachází *spina iliaca anterior inferior* (začátek **musculus rectus femoris* čtyřhlavého stehenního svalu a **ligamentum iliofemorale*). *Crista iliaca* je rozdělena na *labium internum* a *labium externum cristae iliacaе*, mezi labii je *linea intermedia*. Všechny struktury kyčelního hřebene slouží k úponu **břišních* svalů. V přední čtvrtině *crista iliaca* je rozšíření – *tuberculum gluteum anterius* (**Waldayeri*), kde začíná jedna z částí **musculus gluteus medius*. Kyčelní hřeben končí u *spina iliaca posterior superior* a pod ním je menší kostěný trn – *spina iliaca posterior inferior*.

Ventrálně, na hranici mezi *os ilium* a *os pubis*, se nachází zaoblené vyvýšení – *eminentia iliopubica*, dorzálně, mezi kyčelní a sedací kostí je velký zářez – *incisura ischiadica major*, která končí na trnu sedací kosti – *spina ischiadica* (začátek **musculus gemellus superior*, **musculus coccygeus* a **ligamentum sacrospinale*). (Ladislava Horáčková)

os Incae, *os interparietale*, horní část šupiny **kosti týlní*, která samostatně **osifikovala* ve vazivu a je od ostatních částí oddělena švem. Tato kost se může skládat i ze dvou nebo více samostatných částí (*os interparietale bipartitum, tripartitum*). Počítá se k **varietám *skeletu*. (Ladislava Horáčková)

os incisivum, též *praemaxilla*, přední část **maxily* nesoucí **řezáky*, původně samostatná kost. (Ladislava Horáčková)

os interparietale, **os Incae*.

os ischii, sedací kost, součást pánevní kosti – **os coxae*. Tělo sedací kosti je součástí acetabula; v místě, kde z něj ventrokaudálním směrem odstupuje větev – *ramus ossis ischii* se nachází sedací hrbol – *tuber ischiadicum* (slouží pro odstup **musculus gemellus inferior*, **musculus quadratus femoris* a zadní skupiny **svalů stehenních*). Dorzálně od sedacího hrbolu je menší zářez – *incisura ischiadica minor*, která končí u sedacího trnu (*spina ischiadica*).

Sedací kost se spolu s **kostí stydkou* podílejí na ohraničení otvoru na ventrální straně pánevní kosti – **foramen obturatum*, v němž je za živa rozepjata *membrana obturatoria* (začátek **musculi obturatorii*).

Sedací a stydká kost srůstají svými rameny ve věku 7–8 let, osifikace v acetabulu začíná okolo 13. roku. (Ladislava Horáčková)

os japonicum, *os zygomaticum bipartitum* – **kost lící* rozdělená švem (patří k *vzácným *varietám *skeletu*). (Ladislava Horáčková)

os lacrimale, kost slzní – párová kost, která mezi frontálním výběžkem **maxily* a *lamina orbitalis* **kosti čichové* doplňuje mediální stěnu **očnice*. Vnitřní plocha slzní kosti se přikládá k předním **cellulae ethmoidales* čichové kosti. Na očnicové ploše kosti je vertikální hrana – *crista lacrimalis posterior* a ventrálně od ní žlábek – *sulcus lacrimalis*, rozšiřující se v jamku – *fossa sacci lacrimalis*, kterou obkružuje tenký, ventrálně ohnutý háček – *hamulus*

lacrimalis. Z jamky pokračuje kaudálně slzný kanálek – **canalis nasolacrimalis*, kterým se odvádějí slzy do dolního **průchodu* nosní dutiny.

Slzní kost **osifikuje* endesmálně v 3. měsíci nitroděložního života. Při určování stranové příslušnosti kosti se orientujeme podle hamulu – směřuje mediokaudálně. Chybí-li, sledujeme *crista lacrimalis posterior*, její **kaudální* konec směřuje k tenkému, vykrojenému okraji. (Ladislava Horáčková)

os lunatum, kost poloměsíčitá, jedna z proximální řady **kostí* karpálních. Je menší než **kost* loďkovitá a leží na její mediální straně. Proximální kloubní ploškou se spojuje s *facies carpea *radii*, mediálně, ploškou lichoběžníkového tvaru, s **kostí* trojhrannou.

Stranové určení: laterálně má *os lunatum* rovnou, poměrně úzkou srpkovitou kloubní plošku pro **os scaphoideum*, mediálně rovnou, ale podstatně větší kloubní plošku pro **os triquetrum* (má tvar půloválu). Distálně se nachází nápadně hluboká a prostorná jamka pro hlavičku **os capitatum*. Lehce zdrsňelá dorzální plocha je téměř rovná, naopak **palmární* plocha je zaoblená. Většina povrchu *os lunatum* i **os scaphoideum* je pokryta kloubní **chrupavkou*, což znamená, že vstup cév do kostí je omezen na malou plochu. Při **zlomeninách* tak může být cévní zásobení kosti snadno porušeno, fragmenty se připojují špatně nebo vůbec – pak vzniká **pakloub*. (Ladislava Horáčková)

os metacarpale I., první kost záprstní – je nejkratší a nejsilnější z metakarpů, proximálně má sedlovitou plochu pro **os trapezium*. Na laterální straně se táhne podélná hrana pro úpon **musculus opponens pollicis*. (Ladislava Horáčková)

os metacarpale II., druhá kost záprstní – je nejdelší, proximálně má typický zářez pro skloubení se stříškovitou plochou **os trapezoideum*, stýká se i s **os trapezium* a **os capitatum*. Na malíkové straně báze je rovná, poměrně rozsáhlá, neúplně rozdělená kloubní ploška pro spojení s bází III. metakarpu. (Ladislava Horáčková)

os metacarpale III., třetí kost záprstní – má proximálně mírně konvexní plošku obdélníkového tvaru pro **kost* hlavatou, která dorzolaterálně pokračuje v nápadný *processus styloideus* (úpon **musculus extensor carpi radialis brevis*). Na laterální straně báze je větší kloubní ploška pro styk s II. metakarpem. Je rozdělena hlubším zářezem ve dvě části, z nichž dorzální pokračuje na *processus styloideus*. Na malíkové straně jsou dvě oválné nebo okrouhlé styčné plošky pro kontakt s bází IV. metakarpu. Jedna leží palmárně a druhá dorzálně, odděleny jsou svislým krátkým a úzkým žlábkem. (Ladislava Horáčková)

os metacarpale IV., čtvrtá kost záprstní – je značně slabší a kratší než II. a III. metakarp. Proximálně se stýká rovnou ploškou s **os hamatum*. Báze se palmárním směrem poněkud zužuje, na laterální straně je ohraničena úzkým žlábkem, který směřuje z dorzální strany palmárně. Na laterální straně má báze dvě oválné nebo okrouhlé kloubní plošky (mezi nimi je zdrsňené políčko) pro připojení báze III. metakarpu. Na mediální straně se nachází obvykle poloměsíčitá kloubní ploška pro skloubení s bází V. metakarpu. (Ladislava Horáčková)

os metacarpale V., pátá kost záprstní – má proximálně téměř sedlovitě prohnutou plošku pro **kost* hákovitou, na volném ulnářním okraji báze má drsnatinu (*tuberositas ossis metacarpalis V.*) pro úpon **musculus extensor carpi ulnaris*. Na laterálním okraji báze se nachází rovná nebo mírně vypouklá kloubní ploška pro kontakt s bází IV. **metakarpu*. (Ladislava Horáčková)

os metatarsale I., první kost nártní – je krátká a silná. Proximálně se spojuje s **os cuneiforme mediale*, distálně s proximálním článkem palce. Na plantární ploše hlavičky má rýhy od **kostí* sezamských. Na ledvinovité bázi je „vykrojení“ na laterální straně. (Ladislava Horáčková)

os metatarsale II., druhá kost nártní – je nejdelší a je zasazena mezi **ossa cuneiformia*, distálně se pojí s proximálním článkem II. prstu. Na laterální straně báze je styčná ploška pro III. **metatarz* (často rozdvojená). (Ladislava Horáčková)

os metatarsale III., třetí kost nártní – má na mediální straně dvě kloubní plošky pro druhý *metatarz, na laterální straně jednu plošku pro metatarz IV., proximálně se spojuje s **os cuneiforme laterale*, distálně s proximálním článkem III. prstu. (Ladislava Horáčková)

os metatarsale IV., čtvrtá kost nártní – je kratší než třetí *metatarz a má po stranách báze po jedné fasetě pro spojení se sousedními metatarzy. Proximálně se spojuje s **os cuboideum*, distálně s proximálním článkem IV. prstu. (Ladislava Horáčková)

os metatarsale V., pátá nártní kost – proximálně se spojuje s **os cuboideum*, distálně s proximálním článkem V. prstu. Na laterálním okraji vybíhá v **tuberositas ossis metatarsalis quinti*, kde se upíná šlacha **musculus peroneus brevis*. (Ladislava Horáčková)

os metopicum, drobná vsunutá kost v **sutura metopica* (**sutura frontalis*). Vyskytuje se vzácně, počítá se k *varietám *skeletu. (Ladislava Horáčková)

os nasale, kost nosní – párové tenké ploténky nosních kostí jsou stříškovitě k sobě skloněné a tvoří podklad části kostěného stropu *dutiny nosní. Spojují se švy s *kostí čelní, s čelními výběžky *maxil a navzájem ve střední rovině v **sutura internasalis*. Jejich dolní okraj je u živého člověka podložen *chrupavkou. Na dorzální straně (přivrácené do dutiny nosní) je žlábek – *sulcus ethmoidalis*, určený pro jednu z větví **nervus ethmoidalis anterior*. *Os nasale* vzniká ve vazivu z jediného *osifikačního centra koncem 2. fetálního měsíce.

Tvar nosních kostí a celkový tvar nosu se vytrvale dědí. Při určení strany, ze které nosní kost pochází, se řídíme podle tenkého, nepravidelného kaudálního okraje, k němuž směřuje na vnitřní straně *sulcus ethmoidalis*. Mediální strana kosti je ztlustělá a má tvar rovnoramenného trojúhelníka se základnou obrácenou k *čelní kosti. (Ladislava Horáčková)

os naviculare, kost loďkovitá, jedna z *tarzálních kostí. Směrem proximálním se kloubně spojuje s hlavicí *kosti hlezenní, distálně má tři ploché fasety pro spojení s *kostmi klínovými. Na mediální straně vybíhá v drsnatinu – *tuberositas ossis navicularis* pro úpon **musculus tibialis posterior* a **ligamentum calcaneonaviculare*. Při stranovém určení je proximální styčná ploška konkávní („vyhloubená“), dorzální strana mírně konvexní, *tuberositas ossis navicularis* je na mediální straně, která je oproti strmé laterální straně více zaoblená. (Ladislava Horáčková)

os occipitale, kost týlní, tvoří podklad týlu a slouží pro úpony některých *krčních a *zádových svalů. Skládá se ze tří částí: 1) *Pars basilaris*, spojuje týlní kost směrem ventrálním s *kostí klínovou. Na nitrolební ploše této části je mělké vyhloubení – **clivus*, na němž leží *kmen mozkový. Ze zevní strany je na bazální části hrbolek – *tuberculum pharyngeum*, na nějž se připojuje *hltan. Ventrálně od tohoto útvaru na rozhraní týlní a klínové kosti u dospělých jedinců nalézáme *synostosis sphenoccipitalis*, za růstového období (asi do 20 let) štěrbinu vyplněnou chrupavkou – *synchondrosis sphenoccipitalis*. 2) Postranní části (*partes laterales*). Na každé z nich je patrný *condylus occipitalis* pro skloubení s *atlasem, *canalis hypoglossi* pro prostup **nervus hypoglossus*, *fossa condylaris* a *canalis condylaris* pro žilní spojky, *incisura jugularis*, která s podobným zářezem na *kosti spánkové vytváří **foramen jugulare*. Otvor slouží pro prostup **vena jugularis interna* a nervů postranního smíšeného *systému – IX., X., XI. *hlavových nervů). 3) Šupina týlní kosti (*squama occipitalis*) – ze zevní strany je zde reliéf pro úpon šijových svalů – *protuberantia occipitalis externa*, *crista occipitalis externa*, *linea nuchae suprema*, *superior et inferior*. Vnitřní strana šupiny kosti týlní je prohloubena v prostory pro týlní laloky *mozku – *fossae cerebrales* a prostory pro hemisféry *mozečku – *fossae cerebellares*. Tyto jámy jsou odděleny transverzálně probíhajícím žlábkem – *sulcus sinus transversi*, který pokračuje v *sulcus sinus sigmoidei* směrem k **foramen jugulare*. Oba žlábkové slouží pro stejnojmenné žilní splavy. Ve střední rovině se nachází *crista occipitalis interna*, k níž se připojuje úpon jedné z řas *tvrdé pleny mozkové – *falx cerebelli*. Z *kostí temenních sem zasahuje žlábek pro další ze žilních splavů – *sulcus sinus sagittalis superior*; při zkřížení *sulcus sinus transversi* se směrem dovnitř vyklenuje *protuberantia occipitalis interna* a obě stýkající se

struktury tvoří vyvýšeninu – *eminentia cruciformis*. Část *squama occipitalis a partes laterales* ohraničují velký týlní otvor – *foramen magnum*, jímž do lebky prostupuje prodloužená *mícha, **vasa vertebralia a ramus spinalis *nervi accessorii*.

Pouze horní část šupiny týlní kosti *osifikuje endesmálně, zbylá část kostnatí na chrupavčitém podkladě. U *novorozence jsou ještě od sebe odděleny části se samostatnými osifikačními centry (bazální část, *partes laterales* a dolní část týlní šupiny). K postupnému srůstání dochází mezi 4.–7. rokem dítěte. Hranice částí šupiny týlní kosti vzniklé odlišnou osifikací jsou zřetelné do 4 let jako zářezy. Perzistují-li tyto zářezy i v dospělém věku, nazýváme je **sutura mendosa*. Někdy zůstane celá část šupiny týlní kosti (s endesmální osifikací) oddělena švem od bazální části a tak vzniká samostatná kost **os Incae (*os interparietale)*. (Ladislava Horáčková)

os palatinum, kost patrová – párová kost **splanchnocrania*, která se podílí na utváření dorzální části tvrdého *patra a doplnění laterální stěny *dutiny nosní. Patrová kost se skládá ze dvou plotének – horizontální a vertikální. *Lamina horizontalis* pravé a levé patrové kosti tvoří dorzální ¼ tvrdého patra. Směrem ventrálním se horizontální ploténky spojují s patrovými výběžky **maxily* ve tvarově variabilním švu – **sutura palatina transversa*. Obě se navzájem stýkají ve střední rovině švem, z něhož (směrem do nosní dutiny) vystupuje *crista nasalis*, k níž se příkládá kost radličná – **vomer*. *Crista nasalis* vybíhá dorzálně ve *spina nasalis posterior*. Na orální ploše vodorovné ploténky jsou otvory – *foramen palatinum majus a foramina palatina minora* (pro cévy a nervy zásobující tvrdé a měkké *patro). Laterodorzálně, kde se stýká vodorovná ploténka s vertikální, se nachází *processus pyramidalis*, který vyplňuje zářez – *incisura pterygoidea* – křídlatých výběžků *kosti klínové. *Lamina perpendicularis* – vertikální ploténka – má na vnitřní (nosní) straně dvě hrany pro připojení střední a dolní *skořepky nosní – *crista ethmoidalis* (horní) a *crista conchalis* (dolní). Kraniálně vybíhá *lamina perpendicularis* ve dva výběžky (*processus orbitalis et sphenoidalis*), které zasahují do *orbity a ke kosti klínové. Mezi výběžky se nachází zářez – *incisura sphenopalatina*. Po připojení k okolním kostem zde vzniká otvor – **foramen sphenopalatinum*, kterým komunikuje nosní dutina s **fossa pterygopalatina*. Patrová kost osifikuje od konce 2. fetálního měsíce z jednoho endesmálního *jádra.

Při stranovém určení orientujeme patrovou kost tak, aby *spina nasalis posterior* směřovala dorzálně a *processus pyramidalis* dorzolaterálně. *Processus orbitalis* (větší z obou výběžků vertikální ploténky) směřuje ventrálně. Levá patrová kost má tvar velkého písmene L, pravá je jeho zrcadlovým obrazem. (Ladislava Horáčková)

os parietale, kost temenní – párová kost **neurokrania*, tvoří hlavní podklad lebeční klenby. Ventrálním směrem se temenní kosti spojují s *kostí čelní prostřednictvím **sutura coronalis*, dorzálně s *kostí týlní prostřednictvím **sutura lambdoidea* a laterokaudálně s *kostmi spánkovými (**sutura squamosa*). Obě temenní kosti jsou spojeny šípovým švem – **sutura sagittalis*, v jehož blízkosti se v dorzální třetině nacházejí variabilní *foramina parietalia*, sloužící pro průchod žilních spojek (*emissarium parietale*). Někdy mohou tyto otvůrky dosáhnout enormní velikosti a nezkušený badatelé by si je mohli splést například s *trepanačními otvory. Na zevním povrchu jsou, zejména u žen a dětí, patrná *tubera parietalia* (centra *osifikace kosti), laterálně se táhnou dvě drsné čáry pro úpon fascie a svalových snopců *spánkového svalu (*linea temporalis superior et inferior*). Na endokraniální ploše kosti jsou patrné *sulci *arteriae meningae mediae* a v místě šípového švu část *sulcus *sinus sagittalis superior* pro stejnojmenný žilní splav. Kost *osifikuje endesmálně od 9. fetálního týdne v místě budoucího *tuber parietale*. U *novorozence osifikace ještě nedosahuje do úhlu temenní kosti.

Při stranové orientaci se řídíme podle ztenčeného okraje kosti (temporálního), který směřuje kaudálně a *sulci arteriosi (sulci arteriae meningae mediae)* na vnitřní straně kosti se rozbíhají šikmo dozadu. (Ladislava Horáčková)

os petrosum, též *pars petrosa*, *pyramis* *spánkové kosti.

os pisiforme, kost hrášková, *sezamská kost ruky (jedna z *karpálních kostí) uložená ve šlaše **musculus flexor carpi ulnaris*. Tvoří součást *eminentia carpi ulnaris* *kanálu karpálního, z dlaňové strany je hmatná. Stranové určení: kost má variabilní tvar, proto je stranové určení často velmi problematické. Na dorzální straně je oválná kloubní ploška pro **os triquetrum* a mediálně (směrem do dlaně) probíhá málo zřetelný žlábek. (Ladislava Horáčková)

os pubis, stydká kost, součást pánevní kosti – **os coxae*. Je složena ze tří částí: z těla – *corpus* a z horní a dolní větve – *ramus superior* a *ramus inferior ossis pubis*. Horní větev stydké kosti pokračuje z těla směrem k symfýze, na kraniální ploše má *pecten ossis pubis* (pro začátek **musculus pectineus*), v blízkosti symfýzy je *tuberculum pubicum* (pro připojení *ligamentum inguinale*). Na přechodu horního a dolního ramene stydké kosti se nachází ploška pro chrupavčitou symfýzu – *facies symphysialis*. Na *ramus inferior* je nápadně vystupující útvar – *crista phallica*, kde se připevňují části *zevních pohlavních orgánů: u mužů *crura penis* a u žen *crura clitoridis*. Po celé délce dolního ramene stydké kosti odstupuje svalová skupina adduktorů stehna.

Stydká kost spolu s *kostí sedací se podílejí na ohraničení otvoru na ventrální straně pánevní kosti – **foramen obturatum*, v němž je za živa rozepjata *membrana obturatoria* (začátek **musculi obturatorii*). Při odstupu horní větve od těla stydké kosti je na kaudální straně žlábek (*sulcus obturatorius*), který spolu s membránou ohraničuje kanálek (*canalis obturatorius*) pro vstup **arteria*, *vena* a **nervus obturatorius*. Stydká a sedací kost srůstají svými rameny ve věku 7–8 let, osifikace v acetabulu začíná okolo 13. roku.

Stydká kost nese řadu útvarů, které jsou velmi významné při determinaci pohlaví (například délka horní větve, výška *facies symphysialis*, tvar subpubické krajiny a další). (Ladislava Horáčková)

os sacrum, kost křížová, jedna z kostí *páteře. Vzniká srůstem pěti křížových obratlů (zkratka *obratlů S_{1-5}); v případě takzvané *sakralizace lumbálního obratle, kdy splývá s L_5 , případně i s Co_1 se skládá ze 6–7 obratlů (progresivní *varieta). Křížová kost má trojúhelníkový tvar, kraniálně směřuje široká báze (*basis ossis sacri*), kaudálně se zužuje v *apex ossis sacri*. *Facies pelvina* (obrací se do malé *pánve) je konkávní s *lineae transversae* – hranicemi původních obratlových těl, na jejich laterálních koncích se nacházejí *foramina sacralia pelvina* určená pro vstup ventrálních větví sakrálních míšních *nervů. *Facies dorsalis* je konvexní, v *mediální rovině se nachází *crista sacralis mediana* – srostlé trnové výběžky; *crista sacralis intermedia* (splynulé kloubní výběžky) leží mediálně od *foramina sacralia dorsalia* a kaudálně končí jako *cornua sacralia*, která ohraničují otvor do páteřního kanálu – *hiatus sacralis*. *Crista sacralis lateralis* (splynulé transverzální výběžky) leží laterálně od *foramina sacralia dorsalia*. *Pars lateralis* nese na kraniální polovině kloubní plošku pro skloubení s *kostí pánevní – *facies auricularis*, dorzálně od ní se nachází drsnatina – *tuberositas sacralis* (pro úpon vazů *kloubu sakroiliakálního). Báze křížové kosti směřuje proximálně velkou, oválnou, terminální ploškou prvního křížového obratle, dorzálně od ní je jeho obloukem ohraničen vstup do *canalis sacralis*. Přední okraj těla S_1 prominuje ventrálně do pánevní dutiny jako předhoří – **promontorium*, horní kloubní výběžky (*processus articulares superiores*) jsou orientovány do *roviny sagitální. **Apex* směřuje kaudálně, kde má malou oválnou kloubní plošku pro skloubení s prvním kostrčním obratlem (Co_1). Někdy nedojde ke spojení S_1 obratle, který zůstane volný – jedná se o *lumbalizaci sakrálního obratle. Srůst oblouků a *processus spinosi* v *crista sacralis mediana* probíhá až mezi 7.–12. rokem. Obě poloviny oblouku posledního křížového (často i S_4) obratle zůstávají nespojeny i v dospělosti. Stav, kdy nesplynou obě poloviny obratlových oblouků, a sakrální kanál zůstane otevřený u více obratlů, se nazývá **spina bifida*. Křížové obratle spolu srůstají od kaudálních směrem ke kraniálním do věku 20–30 let. (Ladislava Horáčková)

os scaphoideum, kost lodkovitá, je největší z *kostí karpálních proximální řady, první kostí této řady z palcové strany. Na laterální straně vystupuje do dlaně drsnatina *tuberositas ossis scaphoidei* (součást vyvýšeniny – *eminentia carpi radialis*, od které odstupuje široký vaz – **retinaculum flexorum*).

Stranové určení: dorzální ploška je uprostřed zúžená (připomíná klasický piškot) a z proximomediálního konce na distolaterální se po ní táhne úzký žlábek. Proximální ploška je jednotná (pro skloubení s *radiem), distální je rozdělena jemnou hranou na dvě části – pro kontakt s **os trapezium* a **os trapezoideum*. Laterální plocha je drsná s **tuberositas ossis scaphoidei*, nemá žádnou kloubní plošku; mediální strana je miskovitě prohloubena (větší konkávní část pro kontakt s *kostí hlavatou a úzká rovná srpkovitá část pro *kost poloměsíčitou). (Ladislava Horáčková)

os sphenoidale, kost klínová, jedna z kostí *neurokrania, osifikuje však na základě *chondrogenním. Je „vklíněna“ doprostřed lebeční báze a dotýká se téměř všech kostí lebky. Skládá se ze čtyř částí:

1) Tělo klínové kosti (*corpus ossis sphenoidalis*) má tvar krychle, kde na dorzální straně jsou výběžky – *processus clinoides posteriores*, turecké sedlo – *sella turcica s dorsum sellae*, **fossa hypophysialis* pro *podvěsek mozkový a ventrálně uložený *sulcus chiasmatis* pro zkřížení vláken *zrakového nervu. Po stranách těla klínové kosti se nachází *sulcus caroticus* pro stejnojmennou tepnu. Z vnější strany je žlábek lemován proužkem kosti – *lingula sphenoidalis*. Ostrá hrana na *kaudální ploše těla klínové kosti – *rostrum sphenoidale* se obrací do nosní dutiny a slouží pro spojení s *vomere. Na přední straně se nachází *crista sphenoidalis*, určená pro připojení k *lamina perpendicularis* *kosti čichové, která spoluvytváří kostěné nosní *septum. Uvnitř těla je párový **sinus sphenoidalis*, který vyúsťuje do horních průchodů nosních pomocí *aperturae sinuum sphenoidalium*, které jsou opatřené tenkými kostěnými lamelami – *conchae sphenoidales*.

2) Malá křídla (*alae minores*) – v jejich odstupu od těla se nachází kanálek pro prostup zrakového nervu – **canalis opticus*. Dorzální okraj malých křídel vybíhá v *processus clinoides anterior* a tvoří horní ohraničení štěrbiny – *fissura orbitalis superior*, která spojuje střední *jámu lební s *očnicí.

3) Velká křídla (*alae majores*). Při jejich odstupu od těla nalézáme v předozadním směru významné otvory: **foramen rotundum* pro **nervus maxillaris*, **foramen ovale* pro **nervus mandibularis*, **foramen spinosum* pro **arteria meningea media* vyživující *pleny mozkové a z vnější strany tohoto otvoru malý trn – *spina ossis sphenoidalis*. Pět ploch velkých křídel klínové kosti se obrací do všech okolních jam: *facies cerebralis* do střední jámy lební, *facies temporalis* do *jámy spánkové, *facies infratemporalis* do **fossa infratemporalis*, *facies orbitalis* se spolupodílí na vytvoření laterální stěny *očnice a *facies maxillaris* tvoří strop **fossa pterygopalatina*.

4) Křídlaté výběžky (*processus pterygoidei*) se nalézají za *patrovými kostmi a za posledními stoličkami *horních čelistí. Sestávají z *lamina medialis* a z *lamina lateralis*, mezi nimi je kaudálně *incisura pterygoidea*. Sem se vkládá *processus pyramidalis* *kosti patrové, kraniálněji se nachází hluboká *fossa pterygoidea*, kde začíná jedna ze dvou hlav žvýkacího svalu **musculus pterygoideus medialis*. Při kraniálním okraji *lamina medialis processus pterygoidei* je menší protáhlá jamka – *fossa scaphoidea* (začíná zde část jednoho ze svalů *měkkého patra – **musculus tensor veli palatini*, jehož šlacha se obtáčí kolem výběžku mediální laminy – *hamulus pterygoideus*). V místě odstupu křídlatého výběžku od těla kosti klínové je *canalis pterygoideus* (pro prostup **nervus canalis pterygoidei* a *arteria canalis pterygoidei* – větev z **arteria maxillaris*) spojující **fossa pterygopalatina* s **basis cranii externa*.

Na počátku 3. *fetálního měsíce se objevují v osifikující klínové kosti četná jádra, která spolu splývají v určitém pořadí; pouze *osifikační jádra v *laminae mediales processus*

pterygoidei se tvoří ve vazivu. Samostatně osifikuje přední část těla (**praesphenoid*) a k ní připojená malá křídla (**orbitosphenoidy*), samostatně osifikuje i zadní část těla (**basisphenoid*). K této části jsou připojena velká křídla – alisfenoidy se svými osifikačními jádry. Velká křídla srůstají s tělem klínové kosti během prvního roku po **narození*. Malá křídla jsou u **novorozence* srostlá s **ventrální* částí těla klínové kosti, která je oddělena od dorzální partie. Basisfenoid a presfenoid srůstají kolem doby narození, ale zbytky **synchondrosis intersphenoidalis* přetrvávají až asi do věku 6 let a spolu se **synchondrosis sphenoccipitalis* jsou hlavními růstovými centry pro délkový **růst* báze lebni. *Dorsum sellae* je u novorozence chrupavčité a jamka pro **hypofýzu* je mělká. Z **variet* na klínové kosti jsou nejběžnější: neuzavřené *foramen ovale*, dorzálně od něj **canaliculus innominatus Arnoldi* (*foramen petrosum*) pro průchod **nervus petrosus major*, mediálně od *foramen ovale* se někdy nachází **foramen Vesali* (*foramen venosum*) pro žilní spojku. Jinou varietou je **ponticulus pterygospinosus* (osifikované **ligamentum pterygospinosum*) mezi *spina ossis sphenoidalis* a zadním okrajem *lamina lateralis processus pterygoidei* – prochází zde část nervů z 3. větve **nervus trigeminus*. Někdy také perzistuje kanálek, jímž za vývoje procházela výchlípka ze stropu **hltnu* jako základ předního laloku **hypofýzy* – **canalis craniopharyngeus*. (Ladislava Horáčková)

os temporale, kost spánková – párová kost neurokrania, tvořící část laterální stěny a báze lebni. Skládá se z pěti základních částí:

1) *Pars petrosa* (též *os petrosum*, *pyramis*). Její základ tvoří trojboký hranol (pyramida kosti spánkové) vložený mezi **kost týlní* a **kost klínovou*. Pyramida má čtyři stěny, její hrot směřuje ventromediálně, báze dorzolaterálně.

a) *Facies anterior* pyramidy má na hrotu (*apex pyramidis*) – mělkou jamku pro uzlinu V. hlavového nervu – *impressio trigeminalis*. Asi uprostřed přední plochy se nacházejí dva paralelně probíhající žlábků a otvory (*sulcus *nervi petrosi majoris et *sulcus nervi petrosi minoris* a *hiatus canalis nervi petrosi majoris et minoris* pro stejnojmenné nervové větve, z nichž „major“ je situován mediálně a „minor“ laterálně). V dorzálním úseku se vyklenuje vyvýšenina – *eminentia arcuata*, podmíněná průběhem předního polokruhového kanálku nitroušního **labyrintu* a laterálně se nachází tenký strop **dutiny středoušní* (*tegmen tympani*).

b) *Facies posterior* pyramidy je postavena téměř svisle a směřuje do zadní **jámy lebni*. Od přední plochy pyramidy je oddělena *margo superior pyramidis*, po němž probíhá *sulcus *sinus petrosi superioris*. Nejnápadnějším útvarem je zde vnitřní zvukovod (*porus acusticus internus*), který pokračuje jako chodbička – *meatus acustici interni*, jejíž slepý konec se nazývá *fundus meatus acustici interni*. Fundus je rozdělen hranou – *crista transversa* na horní a dolní část, kde v horním ventrálním kvadrantu je vchod do *canalis *nervi facialis* (VII. hlavového nervu), ve zbylých částech fundu probíhají vlákna **nervus vestibulocochlearis* (VIII. hlavový nerv). Dorzálně od *porus acusticus internus* je v *apertura externa aquaeductus vestibuli* vyústění **ductus endolymphaticus* blanitého **labyrintu vnitřního ucha*, v těsné blízkosti je dorzálně malá vkleslina – *fossa subarcuata*. Na kaudálním okraji pyramidy probíhá *sulcus sinus petrosi inferioris* pro stejnojmenný žilní splav, pod *porus acusticus internus* je *apertura externa canaliculi cochleae*, kde ústí **canaliculus cochleae* z nitroušního labyrintu. Nalézá se zde také *incisura jugularis*, která se stejnojmenným zářezem na **kosti týlní* dává vznik **foramen jugulare*. Ve *foramen jugulare* probíhají ventromediálně IX., X., a XI. hlavový nerv a v jeho dorzolaterální části se z žilního **sinus sigmoideus* konstituuje **vena jugularis interna*.

c) *Facies inferior* pyramidy je obrácena na **basis cranii externa*. Asi uprostřed plošky se nachází okrouhlý otvor – *apertura externa *canalis carotici*, která slouží jako vstup vnitřní krkavice do lebky. Dorzálně leží již dříve zmíněné *foramen jugulare*, na jehož přední stěně je vstup do **canaliculus mastoideus* (prostup *ramus auricularis *nervi vagi*). Na rozhraní obou velkých otvorů (*apertura externa canalis carotici* a *foramen jugulare*) je malá jamka – *fossula*

petrosa, v níž se otvírá *apertura externa *canaliculi tympanici*, kterou probíhá **nervus tympanicus* do **dutiny středoušní*.

d) *Facies ventrobasis* pyramidy je možno vidět po odstranění *pars tympanica ossis temporalis* v **dutině středoušní*. Nalézá se zde vyvýšenina *promontorium* (podmíněná prvním závitem hlemýžďe – **cochlea*), po níž se táhne *sulcus promontorii* (pro **nervus tympanicus*). Za *promontorium* se nacházejí dva otvory, horní *fenestra vestibuli* a dolní *fenestra cochleae*. Nad *fenestra vestibuli* běží z přední plochy od **canalis musculotubarius* výběžek – *processus cochleariformis*. Probíhají zde také dvě hrany podmíněné průběhem kanálků, horní *prominentia canalis *nervi facialis* a dolní *prominentia *canalis semicircularis lateralis*. Uvnitř pyramidy je uloženo vnitřní ucho s nitroušním **labyrintem*.

2) *Pars squamosa* – z šupiny spánkové kosti (*squama ossis temporalis*) vybíhá ventrálním směrem *processus zygomaticus*; po spojení švem s výběžkem **kosti lícní* vytváří jařmový oblouk – **arcus zygomaticus*, který je podkladem tváře. V prodloužení *processus zygomaticus* směrem dorzálním nad *porus acusticus externus* vybíhá hrana – *crista supramastoidea*, těsně nad vstupem do zevního zvukovodu se nachází malý trn – *spina suprameatum*. Pod odstupem lícního výběžku je jamka pro skloubení s hlavicí **dolní čelisti* (*fossa mandibularis s tuberculum articulare*).

3) *Pars mastoidea* zahrnuje bradavčitý výběžek (*processus mastoideus*) pro úpon kývače hlavy (**musculus sternocleidomastoideus*), *incisura mastoidea* pro odstup zadního břicha **musculus digastricus*, od *incisura mastoidea* mediálně probíhá otisk tepny – *sulcus *arteriae occipitalis*.

4) *Pars tympanica* je tenká, kornoutovitě stočená ploténka, připojená k pyramidě a šupině spánkové kosti. Ohraničuje z větší části zevní **zvukovod* a pomáhá uzavřít **dutinu*. Místo, kde není „kornout“ uzavřen, se nazývá *incisura tympanica*, do kruhové rýhy (*sulcus tympanicus*) je vsazen **bubínek* (**membrana tympani*). Nad přední okraj *pars tympanica* je vložen proužek skalní kosti, který obklopují dvě štěrbiny – *fissura petrotympanica* mediálně (prostupuje zde nervová větévka VII. hlavového nervu – **chorda tympani*) a *fissura petrosquamosa* laterálně.

5) *Processus styloideus* je bodcovitý výběžek, který slouží k odstupu některých vazů a svalů (**musculus stylohyoideus*, **musculus stylopharyngeus*, **musculus styloglossus*, **ligamentum stylomandibulare*).

Mezi *processus styloideus* a *processus mastoideus* vyústíuje ve **foramen stylomastoideum* kanálek pro VII. hlavový nerv – **canalis nervi facialis*.

Kanátky ve spánkové kosti: **canalis caroticus*, *canaliculi caroticotympanici*, **canalis nervi facialis*, **canaliculus chordae tympani*, **canalis musculotubarius*, **canaliculus mastoideus*, **canaliculus tympanicus*, **aquaeductus vestibuli* a **canaliculus cochleae*.

Pars petrosa osifikuje z více center, která se zakládají v původním chrupavčitém pouzdru sluchově-rovnovážného ústrojí a v jeden celek splývají v 5. fetálním měsíci. Ještě u **novorozence* se na pyramidě jasně rýsuje tvar polokružných kanálků. Koncem 2. fetálního měsíce začíná **osifikovat* endesmělně *squama temporalis*, osifikace postupuje až na *processus mastoideus*. *Pars tympanica* se zakládá jako kraniálně neuzavřený kroužek – *anulus tympanicus*. Po narození srůstá pevněji s okolními kostmi a vyvíjí se v ploténku tvaru kornoutu. *Processus styloideus* osifikuje od 1. roku a od 6. do 18. roku srůstá s *pars petrosa*. Hranice mezi dalšími částmi spánkové kosti zanikají po prvním roce života. U *novorozence* není vyvinut *processus mastoideus* (vyvíjí se až s tahem *musculus sternocleidomastoideus* při zvedání hlavičky), ani *tuberculum articulare*, které se rozvíjí teprve vlivem zvykacích pohybů **mandibuly*.

Při stranovém určení se orientujeme podle pyramidy kosti spánkové, kde hrot (*apex pyramidis*) směřuje ventromediálně, na svislé zadní stěně (*facies posterior pyramidis*) je nápadný *porus acusticus internus*. *Incisura mastoidea* na bradavčitém výběžku míří

dorzálním směrem, *processus zygomaticus* šupiny spánkové kosti směrem ventrálním. (Ladislava Horáčková)

os trapezium, kost mnohohranná větší. Nejlaterálněji umístěná kost ruky v distální řadě *kostí karpálních. Proximálně se stýká s **os scaphoideum*, mediálně s **os trapezoideum*.

Stranové určení: nápadně sedlovitě prohloubená kloubní plocha sloužící pro skloubení s palcovým *metakarpem je orientovaná distálně. Po *palmární ploše (z laterální strany mediálním směrem k malé plošce pro II. *metakarp) probíhá úzký žlábek, jímž vede šlacha **musculus flexor carpi radialis*. Mediální strana kosti nese dvě kloubní plošky: distální, výše zmiňovanou plošku pro II. metakarp a proximálnější (větší) pro skloubení s **os trapezoideum*. Na laterálním okraji kosti je hrbolek, *tuberculum ossis trapezii*, který je součástí *eminentia carpi radialis* *kanálu karpálního (slouží rovněž pro odstup některých krátkých *svalů thenaru). (Ladislava Horáčková)

os trapezoideum, kost mnohohranná menší. Drobná kost ruky v distální řadě *karpálních kostí umístěná mezi **os trapezium* a **os capitatum*. Proximálně se spojuje s **os scaphoideum*, distálně s II. *metakarpem. Stranové určení: dorzální plocha spolu s plochou proximální mají tvar chodidla s „patou“ směřující proximodorzálně a s „vykrojením“ laterálně. Distální kloubní plocha pro kontakt s prohloubenou bází druhého metakarpu je výrazně prominující hranou rozdělena na dvě části. (Ladislava Horáčková)

os trigonum, samostatně osifikovaný *processus posterior* *kosti hlezenní. Počítá se k *varietám na *skeletu. (Ladislava Horáčková)

os triquetrum, kost trojhranná, drobná kost ruky. Leží v proximální řadě *kostí karpálních mediálně od *kosti poloměsíčitě, má podobu trojbokého jehlanu. Stranové určení: laterální kloubní ploška pro **os lunatum* je malá, rovná, lichoběžníkového tvaru a její užší část směřuje distálně. Mediální plocha je úzká a drsná, nenavazuje zde žádné kloubní spojení. Na *palmární straně leží oválná kloubní ploška pro **os pisiforme*. Distálně je sice úzká, ale nejrozlehlejší a lehce zvlněná kloubní ploška sloužící pro spojení s **os hamatum*. Proximální plocha je nerovná (je jen částečně pokrytá kloubní *chrupavkou); slouží pro kontakt s chrupavčítým diskem *kloubu radiokarpálního. (Ladislava Horáčková)

os Vesali, též *os Vesalianum*. Perzistující samostatné osifikační *jádro drsnatiny V. *metatarzu (*tuberositas ossis metatarsalis V.*). Počítá se k *varietám na *skeletu. (Ladislava Horáčková)

os Vesalianum, též **os Vesali*.

os zygomaticum, kost lící – párová kost *splanchnokrania, která se podílí na ohraničení dna a laterální stěny *očnice, její tvar a postavení ovlivňuje významně konfiguraci obličeje. Skládá se z těla a tří výběžků:

a) *Corpus ossis zygomatici* – na němž rozeznáváme *facies orbitalis*, *facies malaris* a *facies temporalis*. Na očníkové ploše je otvůrek *foramen zygomaticoorbitale*, vedoucí do kanálku, kudy do kosti vstupuje větev **nervus zygomaticus* z 2. větve **nervus trigeminus*. Kanálek se uvnitř kosti dělí a vyústí uje pak na tvářové ploše jako *foramen zygomaticofaciale*, na temporální ploše jako *foramen zygomaticotemporale*. Probíhají zde stejnojmenné nervy z 2. větve *nervus trigeminus* a **arteria et vena infraorbitalis*. b) *Processus frontalis* – míří kraniálně a spojuje se s *kostí čelní a velkými křídly *kosti klínové. c) *Processus maxillaris* – míří ventromediálně a spojuje se s odpovídajícím výběžkem *čelisti horní. d) *Processus temporalis* – směřuje dorzálně a spojuje se s *processus zygomaticus* *kosti spánkové; vytvářejí spolu jařmový oblouk (**arcus zygomaticus*). Lící kost osifikuje *endesmálně od konce 3. fetálního měsíce. Na přední ploše kosti je *foramen zygomaticofaciale*, které může být i vícečetné. Lící kost rozdělená švem (**os zygomaticum bipartitum* – **os japonicum*) patří k vzácným *varietám. Na dorzálním okraji *processus frontalis* je variabilní hrbolek (*tuberculum marginale*) podmíněný úponem některých snopců jednoho ze *svalů žvýkacích –

**musculus temporalis*. Při stranovém určení lícní kosti se orientujeme podle oblé očníkové plochy jejího těla (tvoří laterokaudální stěnu **orbity*). (Ladislava Horáčková)

os zygomaticum bipartitum, *os japonicum.

osada, obchodní [starověký Přední východ], osady vznikající od časných dob na významných **stezkách* a jejich křižovatkách, aby umožňovaly a podporovaly dálkový **obchod*. Vyrůstaly jako místně vydělená, případně i uzavřená sídla kupců, kteří se předsunuli blíže k zdroji žádaných produktů a zboží. Dálkový obchod, zprostředkovávající od **neolitu* potřebné **suroviny* na mnohatisícikilometrové vzdálenosti, byl jen výjimečně v jediných rukou pro celou transakci od výrobce až po konečného spotřebitele; ve většině případů naopak postupoval po etapách přesahujících podle místních podmínek z jednoho teritoria do druhého. Ve styčných bodech **regionů*, v místech určitých fází zpracování surovin, v překladištích, se usazovali kupci a obchodní agenti, aby využili výhodných podmínek a vytvořili pro svá vzdálená domácí odbytiště podstatný **zisk*. Zatím nejstarší prokazatelné obchodní osady jsou spojeny s dodávkami užitných **kamenů* a polodrahokamů ze severozápadní Indie a Afghánistánu: v **lokalitách* Šahre Sochta, Tepe Jahjá, Tepe Sialku zanechali ve 4. tisíciletí př. n. l. stopy své přítomnosti obchodníci z **Elamu*. Prosperující obchodní osady existovaly ve stejné době v severozápadní **Sýrii* v prostoru velkého ohbí Eufratu, v místech, kde produkty středomořského pobřeží (vonné esence, **vino*, **kámen*, **dřevo*) se překládaly na eufratské **lodě*, respektive kde mezopotamské **obilí*, datle, **tkaniny*, **kůže*, asphalt přebíraly **karavany*, aby je po souši nejkratší cestou dopravily do severosyrských a přímořských středisek. Ve 4. tisíciletí př. n. l. tu vyrostla soběstačná samostatná sídliště se zřetelnými vztahy k jihomezopotamskému kulturnímu okruhu (**Habúba Kabíra* u politického střediska na Džebel Aruda). Na splavném Eufratu vznikla četná obchodní střediska, z nichž v závěru 3. a ve 2. tisíciletí př. n. l. bylo nejvýznačnější v **Sipparu* a v **Mari*; sipparské centrum pak bylo vlastními kupci zastoupeno v Mari a v Mišlanu (u dnešního Der ez-Zóru).

Na vodních cestách se obchodní ruch soustředil do **přístavu* a jeho bezprostředního okolí: tam se směňovalo, vytvářely obchodní kurzy a udávaly **ceny*, platily předepsané **daně* a **cla*, uzavíraly **půjčky*, tam ležela skladiště, celnice, tam se tudíž usazovaly správní **orgány*, agentury, soudy. Tak se stalo, že *kárum*, akkadský pojem pro „přístav“ posléze přeneseně označoval obchodní čtvrtě i v čistě suchozemských sídlech, kde jim obvykle bývaly vyhrazeny prostory v okolí městských bran, případně samostatné oddělené pozemky před nimi. Na **stezce* do íránských hor tak zřejmě vzniklo Diniktum, středisko obchodu s **cínem* v Ešunně i staroasyrské obchodní osady v **Malé Asii*. Rozkvět mezopotamských faktoríí přerušily výboje starobabylonského vládce **Chammurapiho*, které s politickou změnou přinesly posléze i zásadní proměny obchodních praktik. Obchodní osady však ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. znovu osvědčily svou účelnost a životaschopnost. Známe je z **Ugaritu*, kde v přístavní čtvrti pod bedlivou pozorností ugaritského vládce žili a také k jeho prospěchu obchodovali mínorší, mykénští, chetitští, egyptští kupci s **mědí*, dřevem, **vlnou*, **textiliemi*, **barvivy*, **šperky*, **slonovinou*, vonnými esencemi, **kořením*, **olejem*, vínem, **obilím*, **fiky*, medem; z přítomnosti **keramiky* a pečetních válečků usuzujeme na jejich existenci na **Kypru*, případně na **Krétě*. Doloženy jsou faktorie v Egyptě (obchodníci z **Týru* v **Menneferu*). Zvláštní kapitolou jsou obchodní osady **Foiničanů*: na rozdíl od dosavadních obchodních čtvrtí při místních politických centrech jde spíše o opevněná kotviště a přístavy, z nichž postupně teprve vznikala **města*. Ačkoliv odtud byl provozován obchod s místním obyvatelstvem, foinická činnost nepronikala do vnitrozemí. Z foinických osad v celém Středomoří bylo nejvýznamnější emporium v **Karthágu*; pozdější punské osady, které byly z této metropole zakládány, se odvážily i za „Herkulovy sloupy“ – Gibraltar na západním pobřeží Atlantiku a do Británie.

Oživení individuálního obchodu v **Mezopotámii* v 1. tisíciletí př. n. l. vedlo k nové prosperitě tamních obchodních středisek a přivedlo do **země* znovu i cizí kupce (Foiničané, **Řekové*,

*Židé v *Babylonu). Podobně tomu bylo také v Egyptě (řecká osada Naukratis). Působení domácích i cizích obchodníků lze většinou sledovat pouze rámcově na základě jednotlivých písemných zmínek a archeologických dokladů.

Jedinečnou příležitost seznámit se s mechanismy a modalitami starověkého obchodu skýtají *archivy staroasyrských kupců v obchodní čtvrti při maloasijské *Káneši, které nám otevřel Bedřich *Hrozný. Jakkoliv zachycují jen konkrétní transakce výhradně mezi střední *Malou Asií a *Aššurem, a pouze od poloviny 20. století do zhruba poloviny 18. století př. n. l., určité aspekty nepochybně mají širší platnost. Formy obchodu se nerozvinuly naráz, různí maloasijská a mezopotamští partneři je postupně nacházeli nejpozději od 7. tisíciletí př. n. l., kdy se z Malé Asie počal dovážet *obsidián. Zvláště čilé obchodní styky jsou zřejmé v hustém osídlení v údolí horního Eufratu ve 3. tisíciletí př. n. l., které prozrazuje četné syrské *importy. Potvrzují je konečně i písemné zprávy z *Ebly, kde je ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. již jmenovitě zmiňována Káneš; svým způsobem lze konečně vzít v potaz i *legendy o akkadských *králich *Sargonovi a *Narám-Sínovi, které dokonce výslovně hovoří o akkadské obchodní osadě v Purušchandě. V době, kterou našemu studiu otevírají kánešské archivy, je ovšem již utvořena hustá síť obchodních kontaktů a pevné styky mezi Káneš a Aššurem jsou postaveny i na smluvní bázi. Obchod je plně v rukou soukromých, zčásti rodinných firem a je veden na jejich vlastní riziko. Aššurské a místní *autority přebírají pouze určité obecné záruky (poskytují právo usídlit se na jejich teritoriu, garantují zvláštní statut osady, slibují ochranu a bezpečnost na stezkách ve svém regionu), za něž ovšem vyžadují protihodnotu v podobě dovozních, případně vývozních cel, předkupního práva ve výši 10 % zboží za sníženou cenu a vyhrazují si monopol v některých výnosných komoditách (obchod se *železem). Základem transakcí je dovoz cínu a kvalitních asyrských a babylonských látek výměnou za anatolské stříbro, případně v omezené míře *zlato. V rámci Malé Asie obchodují *Asyřané rovněž místní mědí a domácími textiliemi. Při platbách v malých částkách přijímají asyrští obchodníci rovněž laciné místní olovo. Zisky, které i při všech vývozních a dovozních clech, tranzitních poplatcích a nákladech *transportu mnohdy převyšují 100 %, buď znovu investují, nebo kumulují jako kapitálovou rezervu ve zlatě v Aššuru. Investory bývají jak aššurské firmy (jednotlivci i smluvní kapitálové společnosti) tak kánešské filie, jejichž hlavní funkcí však je umístit zboží dovezené z Aššuru výhodně na anatolských trzích. Činí tak buď bezprostředně, nebo, častěji, prostřednictvím cestujících agentů; přenechávají jim zboží za určitý paušál a pak umožňují obchodovat ve vlastní režii anebo s nimi spolupracují na základě podílu na zisku (obvykle 1/3 pro cestujícího agenta). Mezi těmito cestujícími *obchodníky v drobném se objevují i místní anatolská (chattijská, chetitská, churritská) jména. Kromě vlastního obchodu se asyrští kupci věnují i ryze finančním transakcím. Vedle již zmíněných kapitálových účastí a kreditů půjčují prostředky (*půjčky) sobě navzájem, místním vládcům, výjimečně i domorodcům. (Zcela ojediněle pak i opačně místní obchodníci Asyřanům.) Asyřané operují v celé síti obchodních osad, které kolem emporia v Káneši vyrostly při různých regionálních i lokálních politických střediscích (*Chattuša, Ališar, Zalpa, Purušchanda, Lavazantija aj.) v maloasijském vnitrozemí v prostoru mezi jižním okrajem Solného jezera a obloukem řeky Kizil Irmak, Antitaurem a Pontským pohořím. Jednotlivé osady (rozlišované podle povahy, rozsahu a snad i pravomocí do dvou kategorií) uzavírají vlastní samostatné dohody s místními vládci, administrativně jsou však podřízeny kupecké organizaci v Káneši. Ta plní jednak úkoly prostředníka k městskému shromáždění a panovníkovi v Aššuru, jednak funguje jako samosprávné centrum, zastupující zájmy obchodníků vůči místním autoritám, vynáší závazná usnesení upravující postup jednotlivých podnikatelů i všech článků soustavy faktorů, rozhoduje interní soudní spory (delikty proti místním zásadám – například pašování – se soudí podle lokálních zvyklostí před místními vládci). Správa emporia dále stanoví obchodní kurzy, vybírá poplatky a cla, slouží jako *depot volných prostředků a také samostatně vstupuje do vlastních komerčních kontaktů, ať už jako investor, věřitel nebo obchodník. Spojení s Aššurem obstarávají individuálně nebo společně sestavované oslí *karavany,

pohybující se od jara do podzimu po *stezce, kterou dnes přibližně kopíruje bagdáská dráha. Pouze ve vnitřní Anatólíi, k přepravě objemných a těžkých nákladů mědi, používají vozů a příležitostně i *koní. Soustava asyrských obchodních osad v Malé Asii zanikla kolem poloviny 18. století př. n. l. asi souhrou různých příčin. Aššur zřejmě ztratil přístup k cínu, *Šamší-Adad I., který pod svou *vládou sjednotil celou severní Mezopotámii, akcentoval státní zájmy a podrobil obchod podstatně tvrdším podmínkám a přísnější *kontrolě, nadto výboje starobabylonských králů (Chammurapiho porážka Mari, Ešnunny) přetrhaly obchodní spojení a způsobily změny hospodářských vztahů. Vznikem prvního teritoriálního státu – *chetitské staré říše – se konečně zásadně změnilo i prostředí a podmínky v hostitelské zemi. (Jana Součková)

osada, zaniklá, označení středověkých a novověkých *vesnic, z 10.–17. století, které byly v důsledku ekonomických změn, *válek, *epidemií, klimatických změn, různých *katastrof apod. opuštěny a zpusťly. Jejich pozůstatky se nejčastěji dochovaly v zalesněných oblastech, kde nebyly zničeny pozdější zemědělskou činností. Jsou důležitým pramenem pro poznání středověké vesnice a jejího života. (František Čapka)

osárium (z latiny: *ossuārium*, „schránka na kosterní pozůstatky“), *kostnice.

osel domácí (*Equus asinus*), zdomácnělá forma osla afrického dříve označovaného *Equus africanus*, nyní stejně jako osel domácí *Equus asinus*. Divoký osel zahrnuje dva poddruhy, osla somálského (*Equus asinus somaliens*) a osla nubijského (*Equus asinus africanus*), oba připadají v úvahu jako předkové osla domácího. Prvním důkazem o zdomácnění osla je jeho znázornění spolu s dalšími domácími zvířaty na egyptské ceremoniální bridlečové tzv. Libyjské paletě (též označované jako Paleta měst), jež sloužila k roztírání líčidel a pochází z Abydu (Egyptské muzeum v Káhiře, JE 27434 = CG 14238) z doby kolem roku 3100 př. n. l. Postupné rozšíření chovu a využití osla probíhalo pravděpodobně dvěma směry: západním a především východním, jak potvrzují četné nálezy jeho *kostí na *Blízkém východě (*Palestina, *Sýrie). Kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. se osel objevuje již v Malé Asii, proniká přes Rusko, Ukrajinu (9.–8. století př. n. l.) do Řecka a dále do Itálie. Osel byl využíván nejen jako soumar, tedy k *transportu těžkého nákladu, ale i k přepravě osob. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler, Břetislav Vachala)

osel, Buridanův, *symbol paradoxní situace volby mezi dvěma stejně žádoucími možnostmi, která má za následek osudnou nerozhodnost. Je pojmenován podle francouzského filozofa Jeana Buridana (asi 1295–1358), i když se v jeho dochovaných spisech přímo nevyskytuje a byl možná vymyšlen s cílem Buridanovo učení zesměšnit. Vztahuje se k Buridanově morální filozofii, podle níž se *člověk postavený před volbu snaží vybrat si větší *dobro a v případě nedostatku podkladů své rozhodnutí odkládá. Buridanův osel se nachází přesně uprostřed mezi dvěma naprosto stejnými kupkami sena, takže mu chybí převaha motivů pro volbu kterékoliv z nich a je odsouzen zemřít hladu.

Případ Buridanova osla je možno chápat jako myšlenkový *experiment prokazující existenci svobodné vůle: tvor obdařený vědomím – a tím spíše myslící člověk – by dal v této situaci přednost nahodilé volbě před *smrtí a vymkl se tak determinování daností. V přírodě – i neživé – vzniká situace Buridanova osla ve stavech nestabilní rovnováhy. Tyto stavy diskutoval již *Aristotelés (384–322 př. n. l.) ve spise *De caelo* (O nebi) a zařadil mezi ně případ člověka, který trpí ve stejné míře hladem i žízní a je-li stejně vzdálen od jídel i nápojů, zůstane nevyhnutelně stát. Ve společenském životě připomíná Buridanova osla například váhavost politiků, v životě jedinců milostné trojúhelníky. (Jan Novotný)

Osetové (vlastním jménem Iron), *národ íránského původu žijící v Severní Osetii – Alanii, která je jednou z autonomních *republik Ruské federace a Jižní Osetii, která je autonomní republikou Gruzie. Celkově je Osetů přibližně 700 000. *Jazyk (*osetština) patří do *íránské větve *indoevropské jazykové rodiny; vychází ze staroíránských jazyků, je ovlivněn i *kavkazskými jazyky; má dva základní dialekty. Osetové přišli na Kavkaz zřejmě z íránské

oblasti, odkud byli vytlačeni Huny. Byli značně ovlivněni kavkazskými etniky. Od 8. století př. n. l. byli podrobováni, a to nejprve *Skythy, *Sarmaty, *Alany a *Huny, ve 13. století *Mongoly; v té době jich část odešla s mongolskými vojsky až do jižní Číny a na území Vietnamu. V 16.–18. století se severní Osetové usadili jako zemědělci v rovinách, zatímco islamizovaní jižní Osetové byli vytlačeni dále do hor Kavkazu na území Gruzie. Malá skupina Osetů přesídlila až do oblasti řeky Těrek, kde se poměrně rychle smísila s ostatními etniky. (František Bahenský, Lukáš Šín)

osetština, východoiránský jazyk užívaný v Severoosetinsku (Rusko) a Jihoosetinsku (Gruzie). (Viz též *Osetové.) (Jaroslav Malina)

osídlování pohraničí, proces postupného osídlování pohraničí *českých zemí po *druhé světové válce; probíhalo časově i organizačně s odsunem obyvatel německé národnosti (*odsun Němců) z Čech, Moravy a Slezska; jeho právním podkladem byl dekret prezidenta *republiky z 21. 6. 1945 o *konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku *Němců, *Maďarů, zrádců a kolaborantů (*kolaborace). Vlastní průběh osídlování byl zajištěn dvěma prezidentskými dekrety – ze 17. 7. 1945 (o jednotném řízení vnitřního osídlení) a z 20. 7. 1945 (o osídlení zemědělské půdy Němců, Maďarů a jiných nepřátel *států českými, slovenskými a jinými slovanskými zemědělci); k řízení osídlování byl zřízen Osídlovací *úřad (na proces dohlížela Ústřední komise pro vnitřní osídlení), proces započal bezprostředně po osvobození, ukončen byl oficiálně na podzim roku 1947 (na jaře roku 1947 žilo již v pohraničí 93,5 % *Čechů a *Slováků), během tohoto období přišlo do pohraničí na 2,3 milionu osídlenců, z nichž většinu tvořili Češi (včetně reemigrantů z Volyně), ze Slovenska přišlo na 190 000 osob.

Proces pokračoval i v dalších letech. Osídlování bylo značně zpolitizováno (především z něj těžila *Komunistická strana Československa), vedlo rovněž k jisté devastaci tohoto území, došlo k zániku mnoha kulturních *tradic, náboženských a církevních *zvyků, etnografických a folkloristických *obyčejů a celých *institucí. Pohraničí se dlouhé období potýkalo s nedostatkem pracovních sil, s konzolidací hospodářských a sociálních poměrů; prošlo nejradikálnějšími proměnami v celé své *historii. (František Čapka)

osifikace (z latiny: *os*, genitiv *ossis*, „kost“ a *faciō*, v složenině *-ficiō*, „dělám, činím, způsobuji“), vznik a vývoj *kosti. Rozlišujeme dva druhy osifikace podle charakteru základu, z něhož kost vzniká: osifikace na podkladě *mezenchymu, tj. vaziva (desmogenní či endesmální osifikace, intramembránová osteogeneza) nebo osifikace na podkladě *hyalinní chrupavky, která slouží jako *model budoucí kosti a zároveň prostředí pro ukládání kostní *matrix (chondrogenní či enchondrální osifikace, intrakartilaginózní osifikace). *Primární osifikací vzniká tzv. pseudohaverská kost s nezřetelnými lamelami s nepravidelně uspořádanými kolagenními vlákny (*kolagen), která se *sekundární osifikací mění v *kostní tkáň lamelózního typu. (Drahomír Horký)

osifikace, endesmální (též osifikace, desmogenní), kostnatění na základě přeměny vaziva v kost (například u plochých kostí *lebky). (Ladislava Horáčková)

osifikace, enchondrální, jeden z typů *osifikace chondrogenní. Typ kostnatění, kdy se první ostrůvky *kosti objevují v nitru *chrupavky. (Ladislava Horáčková)

osifikace, chondrogenní, kostnatění na základě přeměny chrupavky v *kost. Rozeznáváme dva typy: *osifikaci enchondrální a *osifikaci perichondrální. (Ladislava Horáčková)

osifikace, perichondrální, jeden z typů *osifikace chondrogenní. Typ kostnatění, kdy se *kostní tkáň tvoří na povrchu *chrupavky. (Ladislava Horáčková)

osifikační jádro (centrum), *jádro (centrum), osifikační.

Osiris, *Usir.

oskičtina, vymřelý *italický jazyk užívaný v 1. tisíciletí př. n. l. na Apeninském poloostrově. (Viz též *Oskové). (Jaroslav Malina)

Oskové (latinsky: *Osci*), *italické etnikum, které se spolu s *Latiny, *Sabiny a *Umbry podílelo na osídlování Apeninského poloostrova. Oskové tak přispěli k formování starověké *římské společnosti; již od počátku 1. tisíciletí př. n. l. byli trvale usídleni ve střední a jižní Itálii. Ještě před počátkem našeho *letopočtu se stali součástí starověkého římského národa (*Římané). (Jaroslav Malina)

oslí pohřeb, *pohřeb, oslí.

Osmané, *Turci.

osmanská říše, *říše, osmanská.

Osmero, čtyři dvojice egyptských *bohů: Huh – Hauhet (beztvarost), Nun – Naunet (pravodstvo), Kuk – Kauket (temnota) a Amon – Amaunet (skrytost, nepoznatelnost). Jméno čtvrtého páru se v této podobě prosazuje až od Střední říše. Charakterizují prvopočáteční *chaos, z něhož se zrodil život. Podle náboženského učení, které je spjato s *městem Hermopolis, bylo Osmero spojováno s počátkem *světa. (Břetislav Vachala)

osmidílná cesta, *cesta, osmidílná.

osmóza, pohyb vody přes membránu proti koncentračnímu spádu rozpuštěné látky, je-li pro ni membrána nepropustná. (Drahomír Horký)

OSN, *Organizace spojených národů.

osoba, lidský jedinec (bez rozdílu pohlaví), lidská bytost; jedinečný nositel subjektivity a všeho, co k ní patří, zejména *svobody, vůle, práv, vztahů apod. Navenek je charakterizována svým *jménem, které ji odlišuje od ostatních a je znakem její důstojnosti.

Když řecký sochař Polymédes před dvěma tisíci sedmi sty lety dokončil sochy bratrů Kleobia a Bitóna, označil je svým podpisem – byla to první *signatura sochaře-kameníka: dával tím najevo hrdost nad svým dílem, vyjádřil svůj vztah k němu, *názor, že je to dílo právě jeho rukou a jeho mozku. (Netušil, že to skončí u dnešního: „Publish or perish!“) Osoba se nejprve objevuje v antické *tragédii, vysoké hodnocení osoby přineslo *křesťanství.

Filozofický zájem o osobu začíná *Augustinem, v *novověku Blaisem *Pascalem, vlastní filozofii osoby vytvořili – v navázání na literaturu 19. století – teprve dánský filozof Søren *Kierkegaard (1813–1855), personalisté (*personalismus) a existencialisté (*existencialismus) 20. století. Zdůraznili vnitřní spojitost *svobody a *odpovědnosti, etický význam lidské jedinečnosti a ryze osobní kategorie, jako je například *vina, *čest, lítost, vděčnost, věrnost, držení slova.

Pojem osoby hraje velkou roli i ve filozofii výchovy, v *psychologii, v *teologii a v teorii práva, zejména v teorii *lidských práv. Hluboké pochopení vztahů mezi osobou se obráží i v jazyce, například v kategorii gramatické osoby slovesa. (Jaroslav Malina)

osoba, fyzická, právní termín, jímž se označuje jednotlivec, který má způsobilost k právům a povinnostem, tzv. právní subjektivitu. Termín vznikl pro potřeby odlišení osob ve smyslu odlišení určité skupiny lidí od jiné skupiny jedinců – *osob právnických. Způsobilost k právům a povinnostem má každý *člověk od narození do smrti. V období od početí do narození jedince hovoříme o tzv. nascituru, který může, v případě že se narodí živý, nabývat subjektivní práva (*Nasciturus pro iam nato habentur*). Toto ustanovení je důležité zejména v *dědickém právu. Podobně je právní subjektivita fyzických osob podmíněna věkem: plnou právní způsobilost mají osoby, které jsou podle právního řádu zletilé. Osoby nezletilé jsou v zásadě schopny nabývat všech práv a povinností, v některých případech je však k jejich platnosti potřebný souhlas zákonného zástupce (rodiče, opatrovníka apod.). Na základě rozhodnutí soudu může být fyzická osoba způsobilosti k právním úkonům zbavena, nebo jí tato může být omezena. (Andrea Grigelová)

osoba, právnická, právní termín, kterým se podle faktického základu označuje právní subjekt v podobě sdružení osob (korporace) nebo majetku (*nadace). Dalším kritériem je členění podle charakteru právního základu na právnické osoby soukromého či veřejného práva. Právnická osoba má právní subjektivitu, tj. způsobilost k právům a povinnostem. Podle

českého občanského zákoníku můžeme rozlišit: a) sdružení fyzických nebo právnických osob (občanská sdružení, církevní a náboženské společnosti, samosprávné komory, zájmová sdružení právnických osob, politické strany, komoditní burzy, vysoké školy, obchodní společnosti a družstva), b) účelová sdružení majetku (nadace, nadační fondy, obecně prospěšné společnosti), c) jednotky územní samosprávy, d) jiné subjekty, o nichž to stanoví *zákon (například Česká národní banka, zdravotní pojišťovny). Právnická osoba může vzniknout: a) volně, b) koncesí nebo c) registrací. Registrační způsob je nejčastějším typem a probíhá dvoufázově: a) založením právnické osoby a b) zápisem do veřejnoprávní evidence (například Obchodní rejstřík). Plné způsobilosti k právním úkonům nabývá právnická osoba okamžikem vzniku. Podobně i zánik právnické osoby je dvoufázový: a) zrušení (dohodou, rozhodnutím soudu, uplynutím lhůty apod.) a b) výmaz z příslušné veřejnoprávní evidence. Období mezi zrušením a výmazem se nazývá obdobím likvidace. Stejně jako lze identifikovat fyzickou osobu, má i právnická osoba svou totožnost. Ta je definována hlavními pojmovými znaky, kterými jsou: a) název, b) sídlo, c) předmět činnosti, d) forma vzniku a e) identifikační číslo. Název a sídlo jsou dostačujícími znaky pro určení totožnosti právnické osoby. (Andrea Grigelová)

osoba, vnitřně vysídlená, označení osob nacházejících se v obdobně nepříznivém postavení v *zemi původu jako uprchlíci. Tyto osoby však na rozdíl od uprchlíků nehledají ochranu v jiném státě, ale zůstávají v zemi původu, aniž by překročily státní hranici do sousední země. (Marie Dohnalová)

osobní jméno, *jméno.

osobní mýtus, *mýtus, osobní.

osobní údaje, *údaje, osobní.

osobnost, systém *psychických vlastností, které jsou biologicky determinovány, ale utvářejí se *socializací, *enkulturací apod. v průběhu života jednotlivce v interakci s okolím.

Na rameni jedné dokonale vymodelované terakotové postavy v *záhrobním sídle Prvního svrchovaného císaře Čchinů v Lin-tchungu z doby před více než dvěma tisíci dvěma sty lety jsou dva znaky, jež lze číst *kung* a *čchiang*, a které možná znamenají jméno člověka – Kung Čchianga. Byl Kung Čchiang svobodný sochař, který svým podpisem dával najevo hrdost nad svým dílem, nebo to byl ubohý vězeň v postavení *otroka, který pokradmu, zrovna když se dozorce nedíval, otiskl pravoúhlým pečetičkem do plastiky své jméno jako výraz dosud nepokořené osobnosti a naděje? (Viz též *osoba.) (Jaroslav Malina)

osobnost a kultura, *antropologie osobnosti a kultury.

osobnost, modální, nejčetnější soubor osobnostních rysů typických pro členy určité kultury. (Jaroslav Malina)

osobnost, statusová, konfigurace specifických osobnostních rysů, jež zrcadlí sociální pozici, kterou člověk ve *společnosti zaujímá. (Jaroslav Malina)

osobnost, základní (anglicky: *basic personality*), všemi sdílené osobnostní jádro, které zrcadlí typické vlastnosti a podstatné hodnoty dané *kultury. Pojem základní osobnost uvedl do *kulturní antropologie americký kulturní antropolog Ralph *Linton (1893–1953) jako gnozeologický nástroj umožňující postihnout sdílené psychické rysy, které jsou typické pro příslušníky určité kultury. Základní osobnost vzniká v průběhu *socializace a *enkulturace v důsledku skutečnosti, že určité kulturní prvky, tzv. „kulturní univerza“, si osvojují všichni členové dané společnosti. Fakt existence základní osobnosti vysvětluje společné chápání *hodnot a jednotnou emotivní reakci na situace, týkající se společných hodnot a *norem členů určité *společnosti. Teprve z tohoto obecně sdíleného psychického základu vyrůstá konkrétní osobnost daná *statusem, tedy charakteristikami vyplývajícími z pozic, které člověk v sociálním systému zaujímá, a rolí, jež ve společnosti hraje.

Každá společnost má tedy svůj vlastní typ základní osobnosti a svou vlastní škálu osobností statusových, které vymezují příslušné role – postoje, hodnoty a způsoby reagování.

Linton je přesvědčen, že interakce založená na přijetí statusů a rolí je nezbytným předpokladem úspěšného fungování každé společnosti, neboť její členové spolu mohou jednat na základě svých pozic ve společnosti. To jim umožňuje adekvátně reagovat ve většině standardních situací. *Statusová osobnost* překrývá základní osobnost a je s ní integrována. Od základní osobnosti se ovšem liší, neboť v ní převládají specifické vnější reakce vyplývající z práv a povinností vázaných na konkrétní status, který daná osobnost v sociální struktuře zaujímá. (Václav Soukup)

osobnostní kultura, *kultura, osobnostní.

osrdečník, *pericardium.

ossa antebrachii, kosti předloketní – *radius na palcové straně, *ulna na straně malíkové tvoří kostní podklad předloktí (*antebrachium). (Ladislava Horáčková)

ossa brevia, kosti typu krátkého, kdy nepřevažuje žádný z rozměrů (například *kosti karpální). Kosti krátkého typu mívají různý tvar, tenkou kompaktu (*corticalis), jsou vyplněny spongiózní *kostní tkání, velkou část jejich povrchu tvoří kloubní plochy. (Ladislava Horáčková)

ossa carpi, kosti zápěstní, též kosti karpální. Soubor osmi karpálních kostí je uložen ve dvou řadách po čtyřech kostech. Proximální řada je tvořena od palcové strany: kostí loďkovitou (*os scaphoideum), poloměsíčitou (*os lunatum), trojhrannou (*os triquetrum) a hráškovou (*os pisiforme); distální řada pak kostí mnohohrannou větší a kostí mnohohrannou menší (*os trapezium a *os trapezoideum), kostí hlavatou (*os capitatum) a hákovitou (*os hamatum). Svým tvarem, konfigurací kloubních ploch, drsnatin a uspořádáním vazů tvoří tyto dvě řady kostí oblouk konkávní do dlaně – *sulcus carpi* (po doplnění o *ligamentum carpi transversum* = *retinaculum musculorum flexorum*, se mění na *canalis carpi*, jež slouží pro průchod šlach flexorů prstů a ruky a *nervus medianus*). Osifikační *centra se zakládají enchondrálně, objevují se až po *narození a jsou ukazatelem biologické vyspělosti dítěte (*věk kostní). Asi ve třetím měsíci je patrné osifikační jádro v *os capitatum*, poté v *os hamatum*, v třetím roce v *os triquetrum*, ve čtvrtém v *os lunatum*, *osifikace pokračuje přes *os scaphoideum* (4.–5. rok) na *os trapezium* a *os trapezoideum* (4. až 6. rok). *Os pisiforme* jako *kost sezamská osifikuje až mezi 7.–13. rokem. Mezi karpálními kostmi je někdy možné nalézt drobné akcesorní kosti, z nichž významnější je *os centrale*. Není ani neobvyklé splývání karpálních kostí navzájem, zejména *os lunatum* a *os triquetrum*, naopak *os scaphoideum*, *os triquetrum* a *os pisiforme* mohou být i rozděleny ve dvě části. (Ladislava Horáčková)

ossa longa, kosti dlouhé – jsou typické svými rourovitými úseky, na které nasedají koncové části, obvykle tvořící kloubní hlavice nebo jamky pokryté kloubní chrupavkou. Střední úsek dlouhé kosti (*diafýza) je dutý, často válcovitý. Jeho plášť tvoří kompaktní kost (**substantia compacta*). Dutina diafýzy se nazývá dřevná dutina (*cavitas medullaris*) a je vyplněna kostní dřeví (**medulla ossium*). Na obou koncích jsou *epifýzy, vyplněné spongiózní *kostní tkání (**substantia spongiosa*), která je obklopena tenkou vrstvou kompaktní kosti (**corticalis*). Za *růstu kosti jsou epifýzy a diafýza odděleny *chrupavkou růstovou – **physis*. *Kosti zápěstní a *kosti zánártní, *články prstů a *žebra mají jen jednu růstovou chrupavku – *kosti monoepifýzové. Rozšířený konec diafýzy přiléhající k růstové chrupavce se nazývá *metafýza. Její význam tkví v tom, že se v růstovém období aktivně účastní remodelace kosti a po skončení růstu má samostatné cévní zásobení. Cévy zde vytváří četné kličky, v nichž se mohou zachytit některé *bakterie, a proto jde o *predilekční místo *osteomyelitid dětského věku. (Ladislava Horáčková)

ossa metacarpi, kosti zápěstní, metakarpy, jedna ze skupin kostí ruky. Pět kostí zápěstních (čísly se od palcové strany) se distálně uloženými hlavicemi (*caput ossis metacarpi*) kloubně pojí s bázemi proximálních *článků prstů. Metakarpy se dále skládají z proximálně uložené báze (*basis ossis metacarpi*), která je v kontaktu s *kostmi karpálními distální řady (I.

metakarp s **os trapezium*, II. metakarp s **os trapezium*, **trapezoideum* a **capitatum*, III. metakarp s **os capitatum*, IV. metakarp s **os hamatum* a *os capitatum* a V. metakarp s *os hamatum*). S výjimkou I. a V. metakarpů mají mediální a laterální strany bází metakarpů i kloubní plošky pro spojení se sousedními metakarpálními kostmi. Mezi hlavicí a bází je tělo – *corpus ossis metacarpi* směrem do hřbetu ruky lehce konvexní. Těla metakarpů osifikují z **diafýzy* a jen jedné **epifýzy*, která je u prvního metakarpu (podobně jako u článků prstů) při jeho bází, u ostatních metakarpů distálně při hlavicí (**kosti*, monoepifýzové). Diafýzy začínají osifikovat již **prenatálně* (asi v 9. týdnu nitroděložního života), **epifýzy* osifikují v 2.–3. roce a srůstají s těly metakarpů mezi 15–19 lety, o něco dříve u dívek. **Foramina nutricia* jsou umístěna na mediální straně těl s výjimkou pátého metakarpu, kde leží na straně laterální. U metakarpů tříčlankových prstů míří otvor pro nutritivní **tepnu* (**foramen nutricium*) proximálně, u palcového metakarpu směřuje distálně. Na palmární ploše je laterální okraj těla metakarpů ostřejší než okraj mediální. (Ladislava Horáčková)

ossa metatarsi, kosti nártní, metatarzy, jedna ze skupin kostí nohy. Pět metatarzálních kostí se spojuje distálně uloženými hlavicemi (*caput ossis metatarsalis*) s bázemi proximálních **článků* prstů. Metatarzy se dále skládají z proximálně uložené báze (*basis ossis metatarsalis*), jejíž přiosřtená hrana směřuje **plantárně*. Báze jsou v kontaktu se zánartními kostmi (I. metatarz s **os cuneiforme mediale*, II. metatarz s **os cuneiforme intermedium* a malými ploškami i s oběma dalšími **kostmi* klínovými – mediální a laterální, III. metatarz s **os cuneiforme laterale*, IV. metatarz s *os cuneiforme laterale* a **os cuboideum*, V. metatarz s *os cuboideum*). S výjimkou I. a V. metatarzu mají mediální a laterální strany báze kloubní plošky pro spojení se sousedními metatarzálními kostmi. I. metatarz má kloubní plošku pro kontakt s II. metatarzem na laterální straně, V. metatarz na mediální straně pro spojení se IV. metatarzem. Mezi hlavicí a bází je tělo – *corpus ossis metatarsalis* směrem do hřbetu nohy lehce konvexní. Stejně jako metakarpy jsou i metatarzy **kosti* monoepifýzové. Palcový metatarz má tedy **epifýzu* na proximálním konci, metatarzy tříčlankových prstů na distálním konci. Těla metatarzů osifikují od třetího fetálního měsíce, jádra epifýz se objevují mezi 2.–3. rokem a srůstají s těly mezi 15–20 lety. **Foramina nutricia* jsou umístěna na laterální straně těl s výjimkou pátého metatarzu, kde jsou na straně mediální. U metatarzů tříčlankových prstů míří výživné otvůrky proximálně, u palcového metatarzu směřují distálně. Na dorzální ploše je laterální okraj těla metatarzů ostřejší než okraj mediální. *Tuberositas ossis metatarsalis V.* má samostatné **osifikační* jádro, které může persistovat jako **os Vesalianum*. Na rozdíl od metakarpů jsou hlavičky metatarzů tříčlankových prstů, oproti dlouhému a štíhlému tělu, nápadně malé. (Ladislava Horáčková)

ossa plana, kosti ploché – tvoří ochranná pouzdra pro některé orgány, například pro mozek a smysly, srdce, plíce apod. Ploché kosti se skládají z vnější a vnitřní vrstvy **kompakty* (*lamina interna et lamina externa*), **spongióza* mezi nimi se nazývá **diploe*. (Ladislava Horáčková)

ossa pneumatica, pneumatizované kosti. Do nitra lebečních kostí (**maxilla*, **os frontale*, **os sphenoidale* a **os ethmoidale*) se postnatálně zanořuje sliznice **nosní dutiny*. Postupnou resorpcí **spongiózy* vznikají uvnitř kostí výklenky – paranazální **sinusy* (**sinus frontalis*, **sinus sphenoidalis*, **sinus maxillaris* a **sinus ethmoidalis*), které mají význam pro architekturu kostí lebky (odlehčení), pro ohřívání a zvlhčování vzduchu v **dýchacích cestách* a jako rezonátory při tvorbě hlasu. (Ladislava Horáčková)

ossa sesamoidea, kosti sezamské. Vznikají ve šlachách některých svalů při jejich tření o kostní podklad, ovlivňují mechaniku úponu svalu. Jsou konstantní na **palmární straně* u hlavičky palcového **metakarpu* oboustranně (upínají se sem krátké **svaly* palce ruky). Laterální sezamská kost palce bývá oválná a menší (asi 4 mm v průměru), mediální okrouhlá o průměru asi 8 mm. Největší sezamskou kostí ruky je však **os pisiforme*. Na dolní končetině (i v celém lidském těle) je největší sezamskou kostí česka – **patella*. Sezamské kosti jsou

konstantní pod hlavicí palcového metatarzu oboustranně (upínají se sem krátké *svaly palce nohy), občas se nacházejí i pod hlavičkou V., případně II. metatarzu nebo na *plantární ploše *kosti krychlové ve šlaše **musculus peronaeus longus*. Asi u 20 % jedinců se vyskytuje ve šlaše *caput laterale* **musculi gastrocnemii* sesamská kost zvaná **fabella*. (Ladislava Horáčková)

ossa suprasternalia, vzácně se vyskytující dvě drobné kosti na rukojeti *kosti hrudní v blízkosti kloubních plošek pro *kost klíční. Bývají nazývána také *episternum*. (Ladislava Horáčková)

ossa suturarum, též *ossa Wormiana*, nekonstantní vsunuté malé kosti ve švech lebky, nejčastěji ve švu lambdovém. (Ladislava Horáčková)

ossa tarsi, kosti zánártní, též kosti tarzální. Sedm kostí nohy – kost hlezenní (**talus*), kost patní (**calcaneus*), kost krychlová (**os cuboideum*), kost loďkovitá (**os naviculare*), kost klínovitá vnitřní, střední a vnější (**os cuneiforme mediale*, **os cuneiforme intermedium* a **os cuneiforme laterale*). *Osifikace probíhá pro každou kost z jednoho centra, výjimku tvoří pouze *kost patní, která má šupinovitou *epifýzu také na **tuber calcanei*. Osifikační *jádro patní kosti se objevuje již mezi 3.–4. *fetálním měsícem. Přídavné jádro na *tuber calcanei* se objevuje v 6.–9. roce a srůstá s patní kostí v 15.–17. roce. Jako druhá osifikuje *kost hlezenní (od 6. fetálního měsíce) a po ní *kost krychlová (od 9. fetálního měsíce). *Os cuneiforme laterale* osifikuje v 1. roce, *os cuneiforme mediale* a *os cuneiforme intermedium* od 2. roku a *kost loďkovitá v 3. roce. V některých kostech nástup osifikace kolísá, proto nejsou tarzální kosti vhodné k určování *kostního věku. (Ladislava Horáčková)

ossa Wormiana, **ossa suturarum*.

ossarium, *osárium.

ossicula auditus, sluchové kůstky, nejmenší *kosti v těle uložené v *dutině středoušní. Patří k nim: kladívko (**malleus*), kovádlínka (**incus*) a třmínek (**stapes*). (Lenka Vargová)

ossuarium, *osuárium.

ost'áčtina, *chantština.

ostatek, *relikvie.

ostensorium, *ostenzorium.

ostenzorium (z latiny: *ostentus*, „zjevný, viditelný, na odív vystavený“), ozdobná schránka (*relikviář) z drahého kovu na ostatky *svatých ve tvaru *monstrance. (Jaroslav Malina)

osteoarologie, mezní obor zabývající se zvířecími *kostmi z *archeologických lokalit s cílem osvětlit jejich kulturní a ekonomické pozadí. Ze samotného názvu vyplývá zaměření oboru na kosti obratlovců, přesto ale bezobratlí nejsou ze studia vyloučeni. (Michaela Zelinková)

osteoblast (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *blastos* „výhonek“), kostní *buňka syntetizující organickou komponentu mezibuněčné hmoty – *kolagen typu I, proteoglykany a glykoproteiny; angažují se při ukládání anorganických látek do *matrix. Po vytvoření kostní hmoty se z osteoblastů stávají *osteocyty. (Drahomír Horký)

osteoblastom (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *blastos* „výhonek“), nezhojný kostní *nádor vyrůstající z *osteoblastů. (Ladislava Horáčková)

osteocyt (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *kytos*, „buňka“), základní *buňka *kostní tkáň, klidová forma *osteoblastů. Buňky jsou uloženy v komůrkách (lakuny) mezi lamelami. Vysílají četné výběžky, jimiž vchází do kontaktu se sousedními buňkami a těmito intercelulárními spoji si vyměňují ionty nebo molekuly (například *hormonů). (Drahomír Horký)

osteodontokeratická industrie, *industrie, osteodontokeratická.

osteodontokeratická kultura, *industrie, osteodontokeratická.

osteodystrofie (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *dystrofé*, „nedostatečná, špatná výživa“), onemocnění *kostí způsobené poruchou jejich tvorby nebo výživy. (Ladislava Horáčková)

osteofyty (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *fytos*, „výrůstek“), kostěné výrůstky po obvodu kloubních ploch u artroticky změněných *kloubů. Typický projev degenerativně produktivního procesu na *kostech. (Lenka Vargová)

osteogenesis imperfecta, vzácné onemocnění, které se vyznačuje poruchou endostální a periostální *osifikace *kostí. *Nemoc se vyskytuje ve dvou základních formách – jako *osteogenesis imperfecta congenita* (vrozená, těžká, letální forma nemoci), nebo jako *osteogenesis imperfecta tarda* (s lehčím průběhem, postižení jedinci se dožívají dospělého věku). Obě formy onemocnění se projevují zvýšenou lámavostí kostí. U vrozené formy nemoci vznikají *fraktury již během *intrauterinního života a zejména během porodu a bývá jich velký počet. Postižené děti mají vzhled, který připomíná *achondroplazii (krátké končetiny jsou však způsobeny mnohonásobnými *frakturami), v krajních případech nebývají vytvořeny *ploché kosti lebky a hlava postiženého dítěte je měkká. U *osteogenesis imperfecta tarda* vznikají *zlomeniny i při poměrně nepatrném *traumatu, jsou málo bolestivé, rychle se hojí, ale vedou k deformacím a zkrácení končetin. Poškozen bývá i labyrint *spánkové kosti s následnými poruchami sluchu. *Zuby postižených jedinců jsou malé, šedožlutě zbarvené a mají krátké a úzké kořeny. Sklovina je lámavá, kariozita *chrupu je vysoká. Po skončení *růstu zvýšená lámavost kostí ustává a v dospělém věku se již obvykle neobjevuje.

V paleopatologii je třeba v diferenciální diagnostice brát do úvahy i toto vzácné onemocnění, zejména u *skeletů se známkami mnohočetných zlomenin. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteogenní (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *genos*, „rod, původ“), kostního původu. (Ladislava Horáčková)

osteochondritis, -itidis, f. (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *chondros*, „chrupavka“), zánět *kosti a *chrupavky. (Ladislava Horáčková)

osteochondritis dissecans, *zánět *kosti a *chrupavky s odlomeným malým kostním nebo chrupavčítým úlomkem – *sekvestrem. Tento, volně pohyblivý nebo i zaklíněný kostní úlomek v *kloubu, se nazývá „kloubní „myška“. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteochondrom (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *chondros*, „chrupavka“), nezhoubný *nádor *kosti z *kostní a chrupavčité *tkáně. Vytváří se především u mladých jedinců do 30 let, často familiárně. Nejčastěji je lokalizován na *metafýzách dlouhých kostí končetin (zejména na distální metafýze *femuru nebo proximální metafýze *tibie). Obvykle je tento nádor tvořený normální *kompaktní a *spongiózní tkání a jeho vrchol kryje chrupavčitý povlak. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteochondrosis deformans coxae juvenilis, Leggova-Calvéova-Perthesova-Maydlova nemoc, *nemoc, Perthesova.

osteoid, nezápenatělá základní kostní hmota. (Ladislava Horáčková)

osteoklast (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *klaó*, „lámu“), velká *buňka (kolem 100 µm) s četnými nepravidelnými výběžky a větším počtem jader (až 50 i více). Vzniká fúzí monocytů a vyskytuje se nejčastěji v jamkách na povrchu resorbované *kosti. Vyznačuje se makrofágovou aktivitou, způsobuje resorpci, odbourávání *kostní tkáně. (Drahomír Horký)

osteoklastom (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *klaó*, „lámu“), nezhoubný obrovskobuněčný „hnědý“ *nádor vyrůstající z osteoklastů. (Drahomír Horký)

osteologie (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *logos*, „věda, nauka“), věda studující vlastnosti a vývoj *kostí. (Jaroslav Malina)

osteologie, humánní (z řečtiny: *osteon*, „kost“, *logos*, „věda“ a z latiny: *hūmānus*, „lidský“), podobor *antropologie, který se zabývá studiem kosterní soustavy, *kostí i kostní tkáně u člověka. Kombinuje *teorii a *metody několika vědních oborů: *anatomie, *fyziologie, *histologie, *embryologie, *patologie, *kulturní antropologie tak, aby mohl podat komplexní přehled o vývoji, *morfologii, *funkci, systémových vztazích a *variabilitě prvků kosterní soustavy i *kostry jako celku. Vzájemné interakce složek kosterní soustavy i

vztahy k vnějším a vnitřním činitelům jsou zkoumány na úrovni jedince i celých *populací (současných i minulých) v průběhu *ontogeneze (růst, vývoj, maturace), v dospělosti (stárnutí) i po *smrti (*tafonomické změny).

Hlavní okruhy zájmu, které humánní osteologie řeší, zahrnují kvalitativní i kvantitativní popis složek kosterní soustavy u člověka na úrovni makroskopické i mikroskopické (například *histomorfometrie), studium *variability kosterní soustavy pod vlivem vnitřních i vnějších faktorů biologické i jiné podstaty (plasticita kostí, vznik sexuálně dimorfních znaků, kulturně podmíněné modifikace, patologie kostí), výzkum *biomechaniky kostí, metabolismu a regulace metabolismu kostní tkáně, tafonomie kosterní soustavy a jiné. Poznatky, které vychází ze studia kosterní soustavy, jsou využívány v metodice *fyzické antropologie nebo *forenzní antropologie a jsou například základem *metod pro určení pohlaví podle kostry, *metod pro odhad výšky postavy podle kostry nebo *metod pro odhad dožitého věku podle kostry.

U některých autorů je pojem a náplň humánní osteologie ztotožňován s pojmem *anatomie kosterní soustavy. Vedle studia kostí a kostní tkáně se v některých případech k humánní osteologii přiřazuje také studium *zubů a zubní tkáně neboli *dentální antropologie. (Petra Urbanová)

osteolýza (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *lyó*, „rozpouštím“), rozrušení *kostní tkáně, destrukce *kosti jejím rozpuštěním. (Ladislava Horáčková)

osteom, nezhoubný *nádor vyrůstající z *kostní tkáně. Nejčastěji má podobu drobného čočkovitého útvaru, který se nachází na *plochých *kostech klenby lební. Při rentgenologickém vyšetření podmiňuje homogenní stín, stejný jako okolní kost. Na histologickém řezu má podobnou stavbu jako normální *kompaktní nebo *spongiózní kostní tkáň. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteomalacie (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a z latiny: *malācia*, „nemoc z nedostatku, oslabení“), onemocnění *kostí způsobené nedostatkem vitamínu D v dospělosti. Vede k měknutí kostí, jejich deformitám a k výrazné svalové slabosti. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteomatóza, mnohočetný výskyt *osteomů. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteometrie (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *metron*, „míra, rozměr“), soubor *metod a *technik sloužících k měření a *rekonstrukci proporcí těla *člověka na základě rozměrů jeho kosterních pozůstatků; vyvíjí se souběžně s *antropometrií. V poslední době přispěli k rozvoji osteometrie rovněž čeští antropologové (Drozdová, Eva, *Základy osteometrie*, 2004; Stloukal, Milan – Dobisíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnanek, Luboš – Zvára, Karel: *Antropologie: Příručka pro studium kostry*, 1999). (Jaroslav Malina)

osteomyelitis, -itidis, f. (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *myelos*, „dřeň“), *zánět všech struktur *kosti (původní označení platilo jen pro zánět *kostní dřeně). Kost může být infikována krevní či lymfatickou cestou z *primárního zánětlivého ložiska v měkkých *tkáních nebo přímým přestupem patogenního mikroorganismu ze zevního prostředí při porušení celistvosti organismu. Akutní *osteomyelitis* má bouřlivý průběh, až v 90 % procentech je jejím původcem *Staphylococcus aureus*. Ze zánětlivého ložiska se může šířit všemi směry hnis, a to jak do dřevnaté dutiny, tak i skrze *kompaktu pod *periost, kde může vytvářet subperiostální *absces. *Kostní tkáň pod subperiostálním abscesem v důsledku porušené výživy odumírá. Nekrotické ložisko je posléze odděleno od okolí granulační tkání, takže vzniká takzvaný *sekvestr. Periost oddálený od kosti tlakem hnisu je stimulován ke kostní novotvorbě. Kolem abscesu se tak postupně tvoří souvislá vrstva nové kostní tkáně („zarakvený sekvestr“ – *involucrum*). Zahájení reparačních procesů je známkou přechodu akutní osteomyelitidy v *chronickou formu. Drobnější osteolytická ložiska mohou být zcela vyplněna mineralizovanou kostní tkání, rozsáhlé *pyogenní dutiny a výtokové píštěle mají v důsledku

hojení vyhlazený povrch a zaoblené okraje. Důležitým příznakem chronického zánětu je i výrazný nárůst *periostitidy. Postižená kost je ztlustělá, povrch hrbolatý s řadou jemných perforací. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteopatie (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *pathos*, „nemoc“), onemocnění *kostí, blíže neurčené. (Ladislava Horáčková)

osteopenie, prořidnutí *kostní tkáně. (Ladislava Horáčková)

osteopetrosis, -is, f., osteopetróza (z řečtiny: *osteon*, „kost“, *petros*, „skála“), poměrně vzácné, většinou vrozené, kostní onemocnění, které řadíme do skupiny *dysplazií ze zvýšení endostální osifikace. Postižené *kosti se vyznačují ztlustěním (osteosklerózou) *kompakty a trámečků *spongiózy, které jsou zmnožené. Příčinou bývá nejčastěji narušená činnost *osteoklastů s nedostatečnou endostální resorpcí a přestavbou primární kosti. U kostí dlouhého typu se *kompakta rozšiřuje na úkor dřevné dutiny, nežádka až do jejího úplného vymizení, směrem k oběma koncům se kosti kyjovitě rozšiřují. Na *apofýzách se tvoří paralelně uspořádané příčné pruhy řidší porotické a tvrdší sklerotické *kostní tkáně (mramorovitost kostí). Kosti jsou nápadně těžké, ale křehké, takže dochází k častým spontánním *frakturám. Podobné sklerotické změny se nalézají i na kostech lebky. Při rentgenovém vyšetření *páteře je patrné sklerotické postižení terminálních okrajů obratlových těl tzv. „*sandwich appearance*“. U těžších vrozených forem bývají postiženy i *zuby, u nichž se opoždí *erupce, případně k jejich prořezání nedojde vůbec. Zuby bývají hypoplastické a nápadně často postiženy kazy.

Klinicky se rozeznávají dvě formy osteopetrózy: forma benigní se vyvíjí pomalu, příznaky jsou vyjádřeny slabě a často se plně projeví až v pozdním věku. Forma *maligní se, vedle výše uvedených příznaků, projevuje také poškozením zraku *atrofií *zrakového nervu vlivem zúžení **canalis opticus*, jímž zrakový nerv prochází. Osteoskleróza pyramidy *spánkové kosti může způsobit poruchu sluchu a obrnu *lícního nervu. Díky nedostatečné tvorbě červených krvinek ve zmenšených až vymizelých dřevných dutinách kostí trpívají postižení jedinci těžkou *anémií. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteopetróza, **osteopetrosis*.

osteoporóza (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *poros*, „řídka, průchodnost“), zvýšené odbourávání *kostní tkáně při její normální nebo snížené tvorbě (objem kostní tkáně klesá, ale poměr *minerálů zůstává zachován). Je vždy spojena se zvýšenou lomivostí kostí. U starších mužů a žen bývá hlavní příčinou osteoporózy snížená hladina *pohlavních hormonů v *klimakteriu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteosarkom (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *sarkóma*, „zhoubný nádor“), zhoubný *nádor vyrůstající z *kostí. Typický nádor dětského až mladého dospělého věku. Nejčastěji je lokalizován v oblasti *metafýz *dlouhých kostí končetin (téměř polovina se vyskytuje na distální metafýze *femuru a proximální metafýze *tibie). Nádor začíná růst zpravidla uvnitř dřevné dutiny a pokračuje směrem k povrchu kosti. Většina osteosarkomů má *osteoplastický charakter, nekontrolovaným růstem vzniká kostní hmota neuspořádané struktury s různým stupněm zralosti buněk, různě velkého i bizarního tvaru. *Periost nad nádorem reaguje obvykle kostní novotvorbou, která vytváří kolem nádoru buď ploché vrstvy *kostní tkáně podobné „slupkám cibule“ nebo radiálně uspořádané jehlice (1–2 mm dlouhé). Méně často převažuje u osteosarkomu destrukce kosti – *osteolýza nad osteoplastickou aktivitou. Chaotické stavbě osteosarkomu odpovídá jak histologický nález, tak i výrazná heterogenita stínu nádoru při rentgenologickém vyšetření. Osteosarkom se vyznačuje značnou *malignitou, *metastázuje velmi brzy, obvykle krevní cestou do *plic. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteosclerosis, -is, f., osteoskleróza (z řečtiny: *osteon*, „kost“ a *skléros*, „silný, tvrdý“), zhuštění kostní tkáně se zmnožením a zhuštěním kostních trámčů, jeden z příznaků

*osteopetrózy. Při rentgenovém vyšetření je patrná snížená transparence kosti jako důsledek patologické kostní novotvorby. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

osteoskleróza, *osteosclerosis.

osteoskleróza, endostální, *spongioskleróza.

ostitis, -itidis, f., *zánět *kosti. Dříve byl tento termín používán zpravidla pro označení zánětu *kompaktní a *spongiózní *kostní tkáně, v současnosti vyjadřuje zánětlivé změny všech struktur kosti. Jeho synonymem je *osteomyelitis. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ostium, -i, n., ústí (v *anatomii například vnitřní ústí vejcovodu – *ostium internum tubae auditivae*). (Ladislava Horáčková)

ostium abdominale tubae uterinae, otvor, kterým se laterální konec *tuba uterina otevírá do dutiny břišní. (Lenka Vargová)

ostium aortae, otvor v horní části levé *komory srdeční. Tímto otvorem vychází ze *srdce *aorta. *Ostium aortae* je opatřeno poloměsíčitou chlopní (**valva aortae*) se třemi poloměsíčitými *řasami (*valvulae semilunares*). Řasy vytvářejí spolu se stěnou aorty tři poloměsíčité kapsy (*sinus aortae*), které se na povrchu tepny vyklenují jako *bulbus aortae*. Z pravého a levého *sinus aortae* odstupují *tepy koronární. (Lenka Vargová)

ostium atrioventriculare dextrum, otvor v síňokomorové přepážce mezi pravou srdeční *předsíní a pravou *komorou, v němž je zasazena *trojcípá chlopeň (**valva tricuspidalis*). (Lenka Vargová)

ostium atrioventriculare sinistrum, otvor mezi levou *předsíní srdeční a levou *komorou, který je opatřen dvojcípou chlopní (**valva bicuspidalis*). (Lenka Vargová)

ostium cardiacum, ústí *jícnu do *žaludku. Je uloženo na levé straně páteře ve výši obratle Th₁₁₋₁₂. (Lenka Vargová)

ostium externum canalis cervicis, zevní branka děložní, **ostium uteri*. (Lenka Vargová)

ostium ileocaecale, vyústění aborálního konce *kyčelníku do začátku *střeva tlustého (nachází se na levé straně boční stěny *střeva slepého). Jeho ústí je opatřeno chlopní (**valva ileocaecalis*), která zabraňuje zpětné pasáži obsahu tlustého střeva do *střeva tenkého. (Lenka Vargová)

ostium pharyngeum tubae auditivae, otvor na boční stěně *nosohltanu, kterým se do jeho prostoru otevírá *trubice sluchová. (Lenka Vargová)

ostium trunci pulmonalis, otvor na horní stěně pravé *komory srdeční, kterým vychází ze *srdce *truncus pulmonalis. Otvor je opatřen poloměsíčitou chlopní (**valva trunci pulmonalis*), jež se skládá ze tří poloměsíčitých *řas. Řasy vytvářejí spolu se stěnou *truncus pulmonalis* tři poloměsíčité kapsy, které se na povrchu tepny vyklenují jako příčně orientovaný val (*sinus trunci pulmonalis*). (Lenka Vargová)

ostium ureteris, vyústění *močovodu do *měchýře močového. (Lenka Vargová)

ostium urethrae, ústí trubice močové (**urethra*). (Lenka Vargová)

ostium urethrae externum, zevní ústí *trubice močové. U ženy se nachází v předsíní poševní na malém hrbolku (*papilla urethralis*) mezi žaludem *poštěváčku a vchodem do *pochvy. U muže je *ostium urethrae externum* lokalizováno na žaludu *penisu. (Lenka Vargová)

ostium urethrae internum, vnitřní ústí *trubice močové, kterým se *urethra otevírá do *měchýře močového. Kolem ústí močové trubice podmiňuje žilní pletěň prsteneček (*anulus urethralis*) a vystupuje drobný hrbolček – *uvula vesicae*. U starých mužů při *hypertrofii *prostaty je ústí močové trubice štěrbinovitě deformováno. *Ostium urethrae internum* obkružuje svěrač z hladké svaloviny (*musculus sphincter vesicae*), který slouží k jeho uzavěru. (Lenka Vargová)

ostium uteri, též *ostium externum canalis cervicis*, zevní *branka děložní, je vstupem do *canalis cervicis* *dělohy z *pochvy. U *nullipar má branka kruhový tvar, u *multipar má tvar

příčně rozeklané štěrbinu, kterou ohraničují zepředu a zezadu *řasy – *labium anterius et posterius*. (Lenka Vargová)

ostium uterinum tubae uterinae, otvor, kterým se mediální část *vejcovodu otevírá do dutiny děložní. (Lenka Vargová)

ostium vaginae, vchod do *pochvy. Tento otvor se nachází v předsíni poševní dorzálně od zevního ústí *ženské močové trubice. Až do první *soulože je tento otvor více nebo méně uzavřen panenskou blánou (**hymen*). (Lenka Vargová)

Ostřjáci, *Chantové.

ostrakismus (z řečtiny: *ostrakon*, „střep“, *ostrakismos*, „střepinový soud“):

1. původně střepinový soud ve starověkých Athénách, zřízený roku 507 př. n. l. *Kleisthenem na ochranu proti pokusům o tyranidu. Občané minimálně jednou do roka hlasovali, zda podle jejich soudu není ohrožena *demokracie. Bylo-li hlasování pozitivní, pak v druhém hlasovacím kole každý napsal na hliněný střep (**ostrakon*) jméno toho, kdo podle jeho *názoru demokracii ohrožuje. Pokud se sešlo alespoň 6000 hlasů (střepů), seřadily se podle jmen a ten, kdo byl zmíněn nejčastěji, byl nucen odejít na deset let do vyhnanství. Ostrakizovaný *občan však nebyl zbaven *cti ani *občanských práv – šlo o vyloučení jedince ze *společnosti anonymním rozhodnutím většiny, bez obvinění, bez možnosti obhajoby a odvolání. Střepinový soud se naposledy konal v roce 417 př. n. l.;

2. [sociologie], jedna z forem *sociální kontroly; společenský mechanismus vylučující z kolektivu jedince, který nedodrží společenské normy (jedinec nedostatečně vůči společnosti konformní). Vyloučení může být vnější, formální (vyhoštění) i vnitřní (odmítnutí s jedincem komunikovat). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

ostrakon (z řečtiny: *ostrakon* [plurál: *ostraka*], „střep“), řecké označení běžného psacího materiálu v oblasti starověkého *Předního východu, ve *starověkém Egyptě, v antickém *Řecku a v dalších *civilizacích *starověku (*nosiče písma) – střepů hliněných nádob a úlomků *vápence; sloužil jako psací látka k zachycení méně důležitých záležitostí, případně k písemnému potvrzování zaplacených dávek a daní nebo při hlasování. Kovových nádob bývalo málo, téměř všechno nádobí bývalo z vypálené *hlíny. Když se rozbilo, užívalo se střepů běžně na poznámky, vzkazy i dopisy, například samařská ostraka, lakíšské dopisy atd. V Athénách se užívalo střepů jako hlasovacích lístků při *ostrakismu, tj. při hlasování, kdo je považován za nebezpečného *státu a má odejít do vyhnanství. Proto sloveso *ostrakizein* nabylo významu „poslat do vyhnanství“.

I když se v *helénistické době obecně rozšířil *papyrus, původem z Egypta, i *pergamen, původem z maloasijského *města *Pergamu, zůstávaly střepy dlouho a prakticky všude nejlacnějším a nejdostupnějším psacím materiálem. Písmo se na střepy někdy jen vyškrabávalo, častěji však psalo inkoustem, vyrobeným ze sazí. (Jan Heller, Jaroslav Malina)

Ostrogóti, populace východních *Gótů zvané Austrogóti či Greutungové, kteří ze svých původních sídel v jižní Skandinávii nejprve migrovali na východ až na Krym a do oblasti mezi Dněstrem a Dněprem. Zde vytvořili počátkem 4. století n. l. státní útvar (*král Ermanarich). V roce 375, kdy byla říše v rozkvětu, podlehli náporu *Hunů a stali se jejich *vazaly; zúčastnili se bitvy na Katalaunských polích (u dnešního severofrancouzského *města Chalons-sur-Marne) v roce 451. Po smrti *Attily se vymanili z nadvlády Hunů a vytvořili v *Panonii nový stát, který uzavřel spojenecký svazek s *východořímskou říší. Ostrogóti spolu s *Římany porazili jiné germánské *kmeny v Itálii a vybudovali vlastní *království (král Theoderich). V průběhu 6. století vytvořili silný vojenský svaz, který bojoval zejména s *Byzantinci; v těchto bojích však většina Ostrogótů zahynula. (Jaroslav Malina)

ostrogótská říše, *říše, ostrogótská.

Ostroměř u Jičína, *sídlíště *pozdního paleolitu. Výzkum Archeologického ústavu ČSAV v roce 1964 zachytil soustředění *kamenné štípané industrie, zčásti přepálené (*ohniště se ale nenašlo), se vztahem spíše k polskému tarnowieniu než k českému území; pro Čechy nový typ

souboru štípané industrie byl označen jako ostroměřská skupina pozdního paleolitu. (Karel Sklenář)

ostrov, část souše obklopená vodou; podle původu lze rozlišit ostrovy pevninské (část pevniny obklopená vodou), ostrovy oceánské (část oceánského dna vyčnívající nad hladinu), sopečné (ostrovy vzniklé vulkanickou činností), ostrovy korálové (prstencové atoly uprostřed s lagunou, vzniklé biogenní činností korálů v teplých mořích). (Petr Bureš)

ostrov, jazykový, izolované území kompaktně osídlené obyvatelstvem, které mluví *jazykem odlišným od jazyka majoritního obyvatelstva dané *země. (Jaroslav Malina)

ostrov, Velikonoční, ostrov (o rozloze asi 130 km²) ležící ve východním vrcholu trojúhelníkovité *Polynésie (Havaj – Nový Zéland – Velikonoční ostrov). Je jednou z nejosamělejších výsep lidské civilizace na Zemi: od nejbližšího ostrova je vzdálen 1450 km a od pevniny (pobřeží Chile) jej dělí 3600 km. Ostrov má tvar téměř pravoúhlého trojúhelníka: jeho západní odvěsna má přibližně poledníkový směr, severní odvěsna má téměř rovnoběžkový směr a přepona na jihovýchodě má směr severovýchod-jihozápad. Ve tvaru ostrova se tedy uplatňují směr východopacifického hřbetu a směr transformního lomu, který jej kříží. Ve stavbě ostrova se to projevuje i vznikem rhomboidální sítě zlomů i sítě puklin v sopečných produktech, jež byly využívány při lámání kamene a tvarování megalitických soch.

Název Velikonoční ostrov je evropského původu. Ostrov jej dostal v roce 1722, kdy u něho přistály tři nizozemské koráby pod velením *admirála Jacoba Roggeveena. A poněvadž byly právě *Velikonoce a přírodní prostředí, historii a kulturu nikdo z příchozích neznal, rozhodli se *Evropané odvodit název jednoduše podle křesťanského *svátku. Zato obyvatelé ostrova polynéského původu, kteří zde žili od prvních století našeho *letopočtu, pokřtili svou vlast poetičtěji, a dokonce třemi jmény: *Mata Kite Rangi*, „Oko hledící do nebes“, *Rapa Nui*, „Velký Rapa“ a *Te Pito o te Henua*, „Pupek světa“.

Polynésané (*Polynésané, první) se v novém prostředí ostrova dokázali dobře adaptovat. Živil se pěstováním tara, chlebovníku, banánů a cukrové třtiny, chovali psy, prasata a drůbež. Nevyráběli *keramiku a vařili v jamách. Neznali *kovy, používali jen kamenné, kostěné a dřevěné nástroje. Přibyli z ostrovů s rozvinutým řezbářstvím ve *dřevě na ostrov, kde nedostatek dřeva nahrazovalo bohatství kvalitního *kamene. Kámen si oblíbili a naučili se s ním pracovat. Nejprve tesali jen drobnější antropomorfní sochy s kulatými hlavami a nápadně malými ušima, klečící nebo stojící na pokrčených nohou, podobné sochám a dřevořezbám lidských postav, jaké dělali jejich sousedé v celé Polynésii. Teprve později vytvořili svůj vlastní svérázný styl: postavy s podlouhlými obličejí, protáhlým nosem a velikými dlouhými ušima. Sochy jsou jedinečné svou megalitickou monumentálností, velikostí i počtem. Originalita tohoto stylu i celé kultury obyvatel Velikonočního ostrova vyplývá z jejich více než tisíciletého osamocení.

Materiál na sochy, bazaltový tuf, pochází z lomů kráteru Rano Raraku. Dochovalo se tam mnoho hrubých kamenných seker a kamenných špičáků. Dnešní ostrované tvrdí, že jejich předkové těmito nástroji sochy vytesávali přímo ve skále, a také to při jednom etnoarcheologickém výzkumu předvedli. Vyznačili si na skále obrys budoucí sochy a začali tvrdými špičáky z *čediče nebo *andezitu bušit do skály. Občas ji kropili vodou, aby hornina změkla a tolik se neprášilo. Bylo jich sedm a po třech dnech byl hrubý reliéf sochy hotov. Takže si lze docela dobře představit, že s vytesáním celé sochy mohly být dvě desetičlenné skupiny kameníků hotovy do roka.

Proč tehdejší obyvatelé Velikonočního ostrova sochy tesali, nevíme, i když poslední sochy byly na své místo osazeny teprve před zhruba třemi sty lety. Katoličtí misionáři totiž vymýtili víru a s ní také mýty a pověsti původních obyvatel, a také většina tradičních znalostí beze stopy zanikla. Uvážíme-li, že mezi lety 500–1700 bylo vytesáno kolem 800 takových obrovitých monolitických soch, a že některé z nich jsou až šedesátitunové, musely mít pro své

tvůrce nějaký zásadní význam. Ať už představovaly bohy či vynikající náčelníky, jistě souvisely s jejich mytologickými představami o světě, o posmrtném životě a byly zřejmě hmotným výrazem víry, že jim pomohou ve strastech pozemského života či k blahu života posmrtného. (Jaroslav Malina)

Ostrovy nesmrtelných, několik ostrovů (Fang-čang, Jing-čou, Pcheng-laj) ve Východním moři, jež byly podle spekulací čínských taoistických učenců a mágů obývány Nesmrtelnými, kteří znali *elixír nesmrtelnosti. (Jaroslav Malina)

ostrožna, výběžek hory či terénního masivu, který je obvykle ze tří stran vymezen meandrem vodního toku, chráněn strmými svahy a na přístupné straně *opevněním. Na ostrožnách bývala zakládána pravěká *hradiska a středověké *hrady a *města. (Jaroslav Malina)

ostřivo, příměs (křemitý *písek, slída, zvětralá *žula, drcené střepy aj.) do *keramické hmoty, aby se zlepšily její vlastnosti při tvarování, sušení a zejména vypalování. (Viz též keramika.) (Richard Thér)

Ostuni (Itálie), *jeskyně S. Maria di Agnano, v letech 1991/1992 zde byly prozkoumány dva hroby. Hrob 1 náležel těhotné ženě uložené ve skrčené poloze na boku, se zachovalou kostrou plodu v oblasti pánve; stáří hrobu je zhruba 26 500 let. (Jiří A. Svoboda)

osuárium (z latiny: *ossuārium*, „schránka na kosterní pozůstatky“):

1. schránka na kosterní pozůstatky zemřelých, v případě křesťanských světců pak *relikviář, obecně hromadné místo – *kostnice;
 2. budova pro hromadné ukládání kosterních ostatků zemřelých, *osárium, kostnice.
- (Jaroslav Malina)

osud, síly a vlivy, jež domněle spoluurčují běh událostí života člověka a které on sám ovlivnit ani předvídat nemůže.

V náboženských a mytologických představách obyvatel starověké *Mezopotámie byl osud (sumersky *namtar*, doslova „to, co je odříznuto, odděleno“; akkadsky *šimtu*, „to, co je stanoveno, určeno“) chápán jako „úděl, podíl“, jímž byl člověk obdařen *bohy, zřejmě v okamžiku svého zrození, a jímž bylo nezvratně určeno jeho postavení ve *společnosti, jeho povaha, schopnosti, vlohy, jeho celkové založení, charakter i sled událostí, jímž byl vystaven, poměr štěstí i neštěstí v jeho životě, délka života, jehož završením a ukončením byla smrt. Osud člověka (a zřejmě i všech objektů živé i neživé *přírody) byl určován bohy a jednou určený osud člověk nemohl změnit; mohl do něho nahlédnout prostřednictvím *věštění a *proroctví, která ho varovala před určitým neštěstím, které mohlo být odvráceno s pomocí *rituálů a *zaklínání (*namburbi*), nebo mu nabízela volbu ze dvou možností, z nichž jedna měla za následek štěstí, druhá neštěstí. Za zosobněný osud byl v sumerské a akkadské *mytologii považován bůh *Namtar, především jako posel smrti. Celkový řád *světa určovala podle akkadských představ tzv. „tabulka osudů“, která svému držiteli zaručovala nadvládu nad světem. Jejím vlastníkem byl bůh *Enlil; dočasně byl o ni připraven mytickým ptákem Anzúem (Anzu). Podle akkadského *mýtu **Enúma eliš* (*kosmogonie) byla její původní držitelkou Tiamat, která ji předala svému synovi Kinguovi. Po svém vítězství nad silami *chaosu se jí zmocnil bůh *Marduk. Za jejího písaře a držitele byl pokládán v pozdním období babylonských dějin *Nabú. Rovněž bohyně *Bélet-séri byla považována za písařku „tabulky osudů“, která byla chována v *podsvětí. O jejím obsahu však není nic bližšího známo.

Podle chetitských představ, zachycených mytologickými skladbami a rituálem, určovaly osud bohyně-sudičky. Spolu s bohyněmi-matkami byly přítomny narození dítěte, zvedly je a posadily otci na klín. Otec pak určil *novorozenci jméno, které rovněž bývalo míněno jako předznamenání životní cesty. Lze předpokládat, že v každodenním životě tuto roli plnily porodní báby a starší vážené ženy z rodiny nebo sousedství.

V antice byl osud pokládán dokonce za svrchovanou moc, jíž podléhají i sami bohové. Například v Koreji je podle nejrůznějších teorií život každého jedince předurčen jeho *sadžu*

pchalča (čtyřmi pilíři, osmi znaky), rokem, měsícem, dnem a hodinou narození, které má vryté do tváře. Tyto se pak člověku vrývají do tváře. Osudovostí bývá v Koreji vysvětlován úspěch i neúspěch, všechny události jsou totiž předem dané a lze je ovlivnit jen velmi nepatrně. (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina, Jiří Prosecký, Jana Součková)

osudí [archeologie], keramická *nádoba s válcovitým až mírně kuželovitým hrdlem a dvěma protilehlými uchy (případně i bez uch) na jeho rozhraní s tělem, které má zpravidla vysoko položenou výduť; typická zejména pro *kulturu lužickou. (Karel Sklenář)

osudné dny, *dny, osudové.

osudové dny, *dny, osudové.

osvětlování, již od nepaměti užívají lidé k zlepšení viditelnosti ve svém okolí buď světla přirozeného či umělého, získávaného nejspíše spalováním takových látek, které hoří jasným plamenem a nezanechávají příliš mnoho spalin a popela. Po většinu pravěkého a starověkého období omezovali lidé na *Předním východě svou činnost, při níž bylo viditelnosti naléhavě třeba, na dobu denního světla a po setmění uléhali k spánku. Hleděli též pracovat pokud možno pod širým nebem, neboť ráz jejich příbytků, které vzhledem k podnebí nemohly mít velká okna (*dům), neposkytoval zvlášť dobré světelné podmínky. Obecně i zde zřejmě platí etnografické pozorování, že v předindustriálních *společnostech představují jedno z nejrozšířenějších onemocnění choroby oční, způsobované dlouhodobou prací při nedostatečném osvětlení (například trachom). Hospodyně tak hleděly provádět většinu domácích prací na zápraží, ve dvoře domu či na jiném vhodném místě domovní parcely. Řada činností se asi vykonávala na střeše, dokud polední žár nezahnal obyvatele do interiérů domů. Bylo-li již nutno pracovat uvnitř, užívalo se buď umělého osvětlení, nebo bylo pracoviště umístěno s ohledem na maximální využití dostupného světla, třeba i ve dveřích. K umělému osvětlování sloužil jednak plápolající *oheň, ať již na volném ohništi nebo v různých schránkách, ohřívadlech apod., jednak lampičky plněné zpravidla rostlinným olejem a opatřené textilním knotem. Ty se podle potřeby rozestavovaly buď do výklenků, k tomu účelu zřízených ve zdech, nebo se přenášely tam, kde poskytovaly nejlepší služby. K dispozici byly i pochodně zhotovené ze svazků *rákosu, někdy namáčených do asfaltu. Některé činnosti se však obyvatelé mezopotamských sídlišť patrně naučili vykonávat i ve tmě, případně při přisvitu řevavých uhlíků v ohništi. Hospodyně tak dlouhým cvikem nabyly takové zručnosti, že spřádat nit mohly i potmě. Nedostatek osvětlení ovšem podporoval vznik a rozvoj všech žánrů *orální kultury a můžeme si jistě představit, že četné sumerské a akkadské bajky, hádanky, přísloví i jiná vyprávění mohly znít i zšeřelými domovními síněmi, kde po dnu plném práce odpočívaly mezopotamské rodiny, či pod hvězdnatou oblohou, když se k nočnímu odpočinku všichni uchýlili za příjemným chládkem na střechu domu. V domácnostech předních osobností či dokonce v královských palácích mohly při slavnostních příležitostech již od 2. tisíciletí př. n. l. sloužit i svého druhu lustry, složené z většího množství jednotlivých svítících lampiček, případně podobně komponované svícný. Nechyběly jistě ani v *chrámech a jak ukazuje příklad proslulého jeruzalémského sedmiramenného svícnu (*menora*), mohly v některých případech nabývat i významných funkcí symbolických. (Petr Charvát)

osvícení (řecky: *photismenoi*, latinsky: *illuminati*), osvícení bylo označení *novokřtěnců v prvotním *křesťanství, protože obdrželi světlo *Kristovo ve křtu. Později se tak označovaly skupiny osob, které se považovaly za obdařené osvícením, pocházejícím z jejich mystického spojení s *Bohem, například *Bratři a sestry svobodného ducha u *protestantů, kvietisté (*kvietismus) u *katolíků, nebo tajná společnost *iluminátů. (Jaroslav Malina)

osvícenský absolutismus, *absolutismus, osvícenský.

osvícenský klasicismus, *klasicismus, osvícenský.

osvícenský projekt, *projekt, osvícenský.

osvícenství, ideové *hnutí ve vývoji evropského *myšlení, *kultury a *politiky 17. a 18. století, založené na víře v *rozum, *vědu a *humanismus; navazovalo na odkaz *renesance a

*reformace, inspirovalo se zejména italskou a holandskou renesancí a jejím základním proudem – humanismem. Francouzská *verze humanismu je považována jednou za vývojový předstupeň, podruhé za ranou fázi evropského osvícenství. *Ideje a *principy osvícenského humanismu se nejvýrazněji uplatnily ve *filozofii, *vědě, *literatuře a *dramatu.

Osvícenství se nejdříve začalo prosazovat v Anglii a ve Francii v 17. století a do své vrcholové fáze dospělo v 18. století v činnosti francouzských *encyklopedistů. Vyrůstalo ze dvou základních zdrojů. Jedním z nich byl program ekonomicky sílící, revolučně laděné *buržoazie, která se chtěla uplatnit ve společenském životě, ale která se střetávala s *předsudky, občanskou nerovností a *privilegií *šlechty. Druhým zdrojem osvícenství byly humanistické *ideály pokrokové *aristokracie, která se bránila protireformační politice církve a jejímu monopolu v oblasti osvěty, vědy a školství. Osvícenství vycházelo z přesvědčení, že příčinou *zla je nevědomost a že toto zlo je možné napravit pravdivým poznáním a vhodnou výchovou, to znamená pomocí „světla rozumu“; tuto myšlenku vyjádřil pregnančně Immanuel *Kant slavným mottem **Sapere aude!* (*Odvahu vědět!*, respektive *Měj odvahu používat vlastního rozumu!*). Kant zároveň definoval dobu osvícenství jako věk, ve kterém lidstvo opouští jím samým zaviněnou „nesvéprávnost“, spočívající v neschopnosti „používat svůj vlastní rozum bez cizího vedení“.

*Racionalismus jako *metoda a předpoklad společenského *pokroku představoval charakteristický rys nejen osvícenské filozofie, ale také osvícenského umění, takže umělecká díla byla pokládána za díla filozofická a naopak. Osvícenství kritizovalo *teologii a její *dogmata, spoutávající vědeckou práci, odmítalo středověké *hodnoty, *konvence i dobové *zákonodárství. Obhajovalo naopak „*přirozené právo“, založené na univerzálních, neměnných, všelidských principech, „*společenskou smlouvu“, uzavřenou mezi rovnoprávnými individui, a náboženskou *toleranci, ústící v ontologický *dualismus a *ateismus. Osvícenství bylo ideovým východiskem *Velké francouzské revoluce a mělo vliv na formování programu, který se stal základem jednotlivých národních obrození. (Jaroslav Malina)

osvobození rolnictva, oddělení *zemědělství od vrchnostenských vazeb v *Evropě, a to prostřednictvím agrárních *reform v 18. a 19. století; zrušením *nevolnictví získal *rolník osobní svobodu, to znamená, že si mohl svobodně vybrat své povolání a bydliště, nemusel žádat svého pána o souhlas ke *sňatku a mohl sám vznést před *soudem své požadavky. Kromě toho bylo zrušeno rolnické břemeno (tj. dávky a povinnosti), většinou za náhradu.

Prvního rozsáhlejšího osvobození rolnictva bylo dosaženo v Savojsku (1761–1771). Ve Francii byly všechny formy rolnické závislosti zrušeny bez náhrady *Národním shromážděním v průběhu *Velké francouzské revoluce. V Rakousku zrušil nevolnictví *patent *Josefa II. z 1. listopadu 1781, který také umožňoval vykoupit se z *poddanství a tak i z robotní práce. Ke zrušení roboty a poddanství však došlo až v roce 1848. Ve východní a jihovýchodní Evropě probíhal proces rušení nevolnictví ještě pomaleji (v letech 1853–1854 v Uhrách, v roce 1861 v Rusku, v roce 1864 v Rumunsku). (František Čapka)

oštěp [archeologie], bodná *zbraň, blízká *kopí, určená k hodu, vyskytující se od *starého paleolitu v provedení z jednoho kusu dřeva s hrotem vytvrzeným v ohni nebo složená ze dvou částí – z dřevěného ratiště, na něž byla nasazena hlavice z *kosti, *mamutoviny, *paroží nebo *kamene. Určení hlavice jako části oštěpu nebo kopí je v archeologii obtížné: zpravidla se mezi hlavicemi shodného charakteru za oštěp považují menší a lehčí formy a obdobné kritérium se užívá i u pozdějších hlavic z *bronzu a ze *železa. (Karel Sklenář)

otázka, agrární:

1. jedna z klíčových otázek *revolucí v 19. a 20. století, požadující provedení agrární *reformy;

2. otázka protikladu mezi *městem a venkovem. (František Čapka)

otázka, východní, označení mezinárodních konfliktů spojených s vleklou *kříží *osmanské říše (od konce 18. století); poprvé bylo termínu užito v roce 1822 na kongresu Svaté *aliance ve Veroně. V regionu osmanské říše se střetávaly zájmy Ruska (do krymské *války [1853–1856], po berlínském kongresu [1877–1878]), Francie a Velké Británie (od 2. poloviny 19. století), Rakouska-Uherska a posléze i Německa. Soupeření evropských velmocí napomohlo k postupnému osvobození balkánských *národů, ale vnášelo mezi ně i rozpory (balkánské války, 1912 až 1913). Za *první světové války východní otázka kulminovala – Německo zavleklo osmanskou říši do války proti Dohodě. Východní otázka byla po skončení války řešena Sèvreskou mírovou smlouvou (1920) a uzavřena lausanskou konferencí (1922–1923), ta uznala nezávislost vlastního Turecka, zatímco další území *Předního východu připadlo jako mandát Společnosti národů Velké Británii (Irák, Jordánsko, Palestina) a Francii (Libanon, Sýrie). (František Čapka)

Otcové, církevní (latinsky: *Patres ecclesiastici*):

1. raní křesťanští teologové, autoři křesťanských náboženských textů z 1.–6. století, které *římskokatolická církev uznala za pravověrné. Obvykle se tato éra dělí na dvě období – *apologetiku a *patristiku. K jejich představitelům patřili Ambrož, Aurelius *Augustinus, Cyprianus, Irenaeus, Justinus, Klemens Alexandrijský, Řehoř Veliký, Jan Chryzostomos (Zlatoústý);

2. jejich středověcí pokračovatelé. Jejich studiem se zabývá patristika – nejcelistvější vydání těchto studií představuje řecká a latinská řada *Patrologiae cursus completus* (Celkový běh patrologie), které v 19. století pořídil francouzský teolog a historik Jacques-Paul Migne (1800–1875). (František Čapka, Jaroslav Malina)

Otčenášek, Jan (19. 11. 1924, Praha – 24. 2. 1979, Praha), český prozaik a scenárista. Romány *Občan Brych* (1955), *Kulhavý Orfeus* (1964) nebo *Když v ráji přšelo* (1972) zaujal čtenářskou i odbornou veřejnost. Poučen na vývoji českého psychologického románu sázel především na svůj epický talent, cit pro atraktivní příběhy a předvídavost společenského vývoje. Přicházel s iniciativními podněty, které se dříve či později staly součástí dobového konceptu angažované tvorby. Za první Otčenáškovy zralé dílo je pokládán román *Občan Brych* (1955), zpracovávající únorové události roku 1948. I když se v tomto románu neubráníl dobovému schematismu, přesto významně porušil jeho výstavbové principy: za hrdinu si zvolil nikoli budovatele nového společenského řádu, tak tomu bylo například u románů Václava Řezáče, ale jeho nepřítel, váhavého intelektuála, který se nedokázal s novým režimem smířit a rozhodl se opustit vlast. V tomto ohledu Jan Otčenášek předjímal vývoj české prózy šedesátých let, kriticky posuzující vývoj společnosti po roce 1945. Román *Občan Brych* se nicméně solidarizoval s dobovou kulturní politikou – hlavní hrdina v poslední chvíli své rozhodnutí emigrovat změnil, aby se mohl podílet (tato možnost vývoje je pouze předznamenána) na budování spravedlivější společnosti.

Nejznámější Otčenáškovou prací, přeloženou do řady jazyků, se stala novela *Romeo, Julie a tma* (1958). Vypráví o tragické, nenaplněné *lásce dvou mladých lidí. Jan Otčenášek – obdobně jako *Romain Rolland v povídce *Petr a Lucie* (1920) – umístil shakespearovský námět do válečné doby. Konfrontovat se tak mohla destrukce a láska, agresivita světa dospělých a čistý, horoucí cit nezkušeného mládí. (Jiří Pavelka)

otčestvo, *antroponymum.

oteplování, globální, *efekt, skleníkový.

otevřená společnost, *společnost, otevřená.

otevřená zlomenina, *fractura aperta.

otisk [archeologie], výsledek bezprostředního působení jednoho *objektu (nyní zpravidla zmizelého) na druhý, při němž na tomto druhém (dochovaném) objektu zůstává negativní (více nebo méně určité) zobrazení tvaru prvního.

Koncem 19. století se němečtí archeologové dovědli, že tmavé okrouhlé skvrny na uhlazeném vodorovném řezu tvořícím dno při výkopu starého sídliště představují stopy po ztrouchnivělých sloupech a kolících; tyto stopy umožňují rekonstruovat půdorysy obydlí, dvorů, plotů, ohrad pro dobytek, palisád a jiných dřevěných *staveb; při jemném a obezřetném odkrývání a preparování špachtlí a štětcem lze z otisků například rohoží dokonce určit, zda byly z bambusu, slámy nebo rákosu. Přibližně v téže době Ital Giuseppe Fiorelli (1823–1896), který řídil vykopávky *Pompejí zničených výbuchem Vesuvu, přišel na nápad nalévat sádro do dutin, kam se často propadaly nástroje dělníků. Získal tak sádrové odlitky mrtvých a zpráchnivělých obyvatel *města, zasypaných spečenou hmotou ze sopečného popela a lávy. Sádra dokonce věrně zachytila výraz předsmrtné hrůzy v tvářích mnohých Pompejanů.

Někdy provede odlitek sama *příroda: před více než 100 000 lety spadl do horkého vřídla v *Gánovcích na Slovensku *neandertálec – minerálie obsažené ve vodě se usazovaly v jeho lebeční dutině a po čase vytvořily výlitek mozkovny.

V některých *hrobech ve Velké Británii a v *mohylách kočovníků ruských *stepí i leckde jinde na světě nalézáme otisky nebožtíků v jílovitém dně hrobové *jámy, avšak mrtvé samotné, a dokonce ani kostry nemáme. Ty byly buď stráveny látkami obsaženými v půdě, nebo úplně rozneseny a odvečeny lupiči či zvířaty. (Jaroslav Malina)

otisk prstů, molekulární, *DNA profil.

otloukač (přítloukač, retušér) [archeologie], *kámen (*valoun, *oblázek, úlomek *horniny aj.) užívaný jako nástroj při výrobě *kamenné industrie, zejména při odrážení *ústěpů od *jader a otloukání a přítloukání artefaktů do žádaného tvaru, nebo při úpravě polotovaru kamenných broušených artefaktů.

Při výrobě *kamenné štípané industrie (zejména *čepelí) byly užívány i nástroje měkkí (ze dřeva, *kosti nebo *paroží). (Karel Sklenář)

otogravura, *heliogravura.

otomi, *amatl.

Otomiové, populace *indiánského původu žijící ve střední části Mexika v horské oblasti států Hidalgo, Querétaro a Quauaquato; jejich počet je v současné době téměř 300 000. Jsou starobylým indiánským etnikem; patří k nejstarším obyvatelům území Mexika; podíleli se na rozvoji kultur *Aztéků a *Toltéků. Dnes představují většinou podhorské zemědělské obyvatelstvo značně závislé na centrální správě *země. Věřící jsou *katolíci, udržují však mnoho prvků předkřesťanského *polyteistického náboženství. (Lukáš Šín)

oto-, v složeninách první část s významem: „ušní, patřící k uchu“.

otroctví:

1. stav otroka (příklad: prodat zajatce do otroctví);
2. nesvoboda, úplná závislost, poroba, útlak, útisk (příklad: koloniální otroctví). (Viz též *otrokářství.) (Jaroslav Malina)

Otročí indiáni, *Etchaodinové.

otrok:

1. bezprávný člověk jsoucí ve *vlastnictví druhého (příklad: trh s otroky);
2. člověk zcela podřízený, závislý, ovládaný, *nevolník (příklad: otrok své vášně; otrok peněz); (Jaroslav Malina)

Například v oblasti starověkého Předního východu byli otroci lidé, které jejich páni vlastnili jako věci. *Otroctví jako *instituce bylo rozšířeno po celém *Předním východě, ale otroci se nikdy nestali hlavní pracovní silou ani v *zemědělství a ani v *řemeslech. V *Mezopotámii nebyl počet otroků nikdy veliký a většinu z nich vlastnili soukromníci, v jejichž domácnostech otroci převážně pracovali. Otroci se buď narodili v domě svého pána, nebo byli získáni koupí. Otrokem se mohl stát dlužník, jeho žena a děti a jen v řídkých případech se otroky stávali váleční *zajatci. Původ otroka ovlivňoval jeho postavení, tak nejlépe na tom byli otroci, kteří se

již narodili v domě svého pána a postavení otroka-domorodce bylo lepší než postavení otroka-cizince. Nejsou sice známy žádné *zákony, které by chránily otroky před jejich vlastníky, ale v pramenech se nevyskytují doklady o špatném nebo krutém zacházení s otroky, a také útky otroků nebyly příliš časté. Obvyklá byla praxe, kdy starší majitelé adoptovali svého otroka, aby o ně pečoval až do jejich smrti, po které získal svobodu. Tato praxe ukazuje, že vztah mezi domácími otroky a jejich majiteli byl založen na vzájemné důvěře. Ve starších obdobích nebyla otrokům vypalována značka, odlišovali se pouze svým účesem. V novobabylonské době byli otroci označováni jménem svého pána vypáleným na hřbetu ruky. V tomto období mohli otroci také samostatně podnikat a svým majitelům odváděli měsíčně poplatek ve stříbře (*mandattu*), a proto mnozí majitelé dávali své otroky na vlastní náklady vyučit řemeslu. Cena kvalifikovaného otroka byla velmi vysoká, zejména v porovnání s cenou půdy. Zabití otroka bylo chápáno jako poškození cizího majetku a majiteli musela být zaplacená cena zabitého otroka (*zákoník, Chammurapiho). (Viz též *otrokářství.) (Jana Pečirková

otrokář:

1. majitel otroků;
2. obchodník s otroky;
3. *tyran lidí, utlačovatel. (Jaroslav Malina)

otrokářství, systém, v němž se využívá práce nesvobodných lidí (*otroků), kteří jsou de facto i de iure obchodovatelným majetkem zbaveným osobní *svobody, a to buď: a) na určitou dobu (s možností vykoupit se například po vypršení *trestu, po odpracování dluhu); b) na celý život (s možností *propuštění). V širším smyslu se hovoří o otroctví i v případech, kdy je jedna osoba na druhé natolik závislá, že je nucena pro ni proti své vůli pracovat a je tím zbavena osobní svobody, byť se teoreticky jedná o stav protiprávní nebo právem přímo nedefinovaný.

V minulosti bylo otrokářství legální a využívané patrně již v mladších pravěkých obdobích počínaje *eneolitem (otroci vzešli ze zajatců při střetech mezi usedlými zemědělci a kočovníky), existovalo ve starověkých *civilizacích *Starého světa a *Nového světa (Mezopotámie, Egypt, Řím za cisařské éry byl na něm do značné míry existenčně závislý [viz *kolonát], otrokářská práce byla využívána v Číně zejména za dynastie *Čchin v závěru 3. století př. n. l., velmi silná byla instituce otroctví v Koreji, kde přetrvala až do 19. století, otroci existovali ve středoamerických civilizacích, zejména v *aztécké říši, i v Jižní Americe, především v *incké říši).

Otrokářství pokračovalo i ve středověké Evropě, jedním z velkých center obchodu s otroky se ve druhé polovině 10. století stala i Praha a existují doklady, že otroctví „prosperovalo“ i v rámci *Velkomoravské říše (nálezy okovů, arabské zprávy o trhu *Moravanů). Po obsazení Karpatské kotliny *Maďary na počátku 10. století došlo k přesunu mezinárodní obchodní cesty, která spojovala arabský cordóbský *chalífát s *Kyjevskou Rusí a dále s *chazarskými trhy na Volze, na sever vedla přes Prahu a Krakov. Pražský trh se tak dostal do velmi výhodného postavení a *český *kníže Boleslav I. tuto situaci využil ještě dále k východní expanzi podél této obchodní cesty, což mu zajistilo zvýšenou *kontrolu nad proudícím zbožím a zároveň umožnilo získávat otroky k vlastnímu prodeji. Spor o otroctví byl jeden z hlavních rozporů mezi sv. Vojtěchem a Boleslavem II. Vojtěch požadoval zákaz prodeje křesťanských otroků jinověrcům, což bylo panovníkem a aristokratickými vrstvami odmítnuto; obchod s otroky, jeho zdanění a vybírání *mýta od obchodníků s otroky na hlavních obchodních trasách byl totiž velkým zdrojem jejich příjmů. Existence otroctví, byť ne jako hybné síly ekonomiky raně středověkého českého *státu, je doložena v písemných pramenech až do 12. století.

Otroctví bylo integrální součástí *islámské civilizace především v době expanze v 7.–12. století, později převzala její úlohu *osmanská říše. Hlavním zdrojem získávání otroků se stala

pro *muslimy Afrika, která byla od poloviny 15. století obdobně využívána *Evropany (zejména *Brity, *Francouzi, *Nizozemci a *Portugalci).

Velký rozmach otroctví započal v 16. století – využívání otroků pro práci na plantážích v Americe (původně zotročování *indiáni). Obchod s otroky zvláště vzrostl v 18. a 19. století. Při transatlantském obchodu s otroky bylo z Afriky do Severní, Střední a Jižní Ameriky v letech 1450–1900 přepraveno více než 10 milionů otroků (1450–1600: 367 000 otroků, 1601–1700: 1 868 000 otroků, 1701–1800: 6 133 000 otroků, 1801–1900: 3 330 000 otroků).

Proti otrokářství vystupovaly náboženské a filantropické organizace, obchod s otroky byl zakázán ve Velké Británii (1807). V USA bylo otroctví zrušeno 22. 9. 1862 prezidentem Abrahamem Lincolnem (1809–1865) s platností od 1. 1. 1863 (v jižanských státech); 13. dodatek k *ústavě USA (vstoupil v platnost 18. 12. 1865) zrušil otroctví s konečnou platností na celém území USA. V průběhu 19. století bylo otroctví zrušeno i ve většině dalších zemí, ožilo ve 20. století znovu, dokonce na státní úrovni, v nacistické *Třetí říši a ve Svazu sovětských socialistických republik a jeho satelitů včetně komunistického Československa, kde byla ve velké míře využívána otrokářská práce politických a jiných vězňů.

Dnes jsou otrokářství, otroctví, obchod s otroky a praktiky podobné otroctví prakticky ve všech zemích světa zakázané a zakazuje je a stíhá i mezinárodní právo (*Úmluva o otroctví* z roku 1926, *Úmluva o ochraně lidských práv a svobod* z roku 1950 a *Dodatková úmluva o otroctví* z roku 1956, která rozšířila zákaz na otroctví pro dluhy, *nevolnictví, prodej nebo dědění žen anebo vykořisťování mladistvých a jejich práce; státy se v těchto úmluvách zavázaly, že budou spolupracovat při odstraňování všech forem otroctví). Navzdory zákazům je možné se setkat s otroctvím i dnes. I v civilizovaném světě se objevují různé nezákonné případy naplňující širší definici otroctví. Ve faktickém otroctví jsou často drženy ženy, které se staly obětí „únosů a obchodování“ a jsou nuceny k *prostituci (prakticky v celém světě včetně České republiky). (František Čapka, Jaroslav Malina)

Ottawové, původní algonkinská skupina severoamerických *indiánů subarktické oblasti na sever od Velkých jezer v Kanadě. Žijí v počtu kolem 15 000 příslušníků, z nichž pouze dvě třetiny se dosud hlásí k původnímu loveckému etniku. Jejich nejbližšími příbuznými jsou *Algonkinové, *Čipevajové a *Odžibvejové. (Lukáš Šín)

otvor, ústní, *rima oris.

otvory, reparační, otvory sloužící jako úchyty k nově upevňovaným částem *artefaktu. Nejčastěji se s nimi setkáváme na keramických *nádobách. Jedná se o vrtané otvory v *keramice, v nichž nacházíme zkorodované železné nebo bronzové pásky, které zpevňovaly nádobu. (Martin Hložek)

Ötzi (podle naleziště v Ötztalských Alpách), populární označení *přirozené mumie pravěkého člověka (datované asi 3300 let př. n. l.) pocházející z *eneolitu (pozdní doby kamenné). Mumifikované mužské tělo bylo nalezeno v roce 1991 na *ledovci v Ötztalských Alpách na rakousko-italské hranici, kde se shodou příznivých klimatických podmínek, uchovalo téměř neporušené v ledu až do dnešní doby.

Ötzi byl přibližně 160 cm vysoký a jeho věk se odhaduje na 45 (40–53) let. *Kůže byla na zádech, na levém zápěstí, na kolenou a na kotnících zdobena *tetováním. V trávicím traktu byly nalezeny zbytky pokrmu z *pšenice a také pylová zrnka některých rostlin a stromů, podle nichž bylo jeho úmrtí stanoveno na konec zimy či předjaří. Ötziho tělo bylo podrobeno zkoumání nejmodernějšími metodami (*CT) a podle jejich výsledků se švýcarský anatom Frank Rühli domnívá, že Ötzi zemřel na zástavu *srdce, kterou způsobil šok z masivního krvácení po zranění levé podklíčkové tepny (**arteria subclavia*) po vstřelu pazourkovým hrotem *šípu. Kromě tohoto zranění měl Ötzi podlitiny a řezné rány na dlaních, zápěstí a na hrudi, které (podle vědců z mnichovské univerzity) utrpěl několik dní před smrtelným zraněním. Spolu s mumii byly nalezeny i pozůstatky *oděvu, *obuvi a výbavy, která sestávala z měděné *sekery s tisovým topůrkem, pazourkového *nože s jasanovou rukojetí, *toulce se

14 šípky zhotovenými z kaliny, z toho se dvěma pazourkovými hroty; ostatní šípky, stejně jako *luk z tisu nebyly dohotoveny. Ve vaku byly dále nalezeny dvě nádoby z březové kůry, síťka spletená ze stébel trávy (určená zřejmě pro lov ptáků a malých zvířat) a ke koženým řemínkům byly připevněny kousky chorošovitých hub, z nichž březovník obecný (*Piptoporus betulinus*) je znám svými antibakteriálními účinky a byl užíván v lidovém léčitelství. Druhá houba byla zřejmě součástí soupravy na rozdělávání *ohně.

Ötziho oděv sestával z čapky se dvěma řemínky zhotovené z medvědí kůže, z „kalhot či nohavic“, bederní roušky a kabátce z kozí kůže (kozinky), opasku z teletiny s malým váčkem, „pláštěnky či rohože“ vyrobené ze spletených svazků stébel trávy spojených provázkem z trav a ze zajímavě a komplikovaně vyrobených bot.

Obuv Ötziho představuje nejstarší nález obuvi v *Evropě. Vyznačuje se atypickou konstrukcí. Podešev byla zhotovena z medvědí, tukem vyčiněné kůže, nártový dílec z kůže kozí. Nosnou částí obuvi byla uskaná síť z lipového lýka. Jednotlivé vertikální pramence byly zakončeny oušky, přes něž byla síť připevněna k podešvi řemínkem z teletiny. Překvapivá je kombinace jednotlivých usní, které se výrazně liší svými vlastnostmi. Podešve byly zhotoveny z nejméně odolné a z nejřidší kůže medvěda a pásek naopak z teletiny, tedy z usně, která by byla na podešvi schopna při stejné zátěži odolávat pětkrát až desetkrát delší dobu. Vzhledem k tomu, že Ötzi měl na hlavě čepici z medvědí kožešiny a *medvěd byl v té době v Alpách nejsilnější zvíře, je možné, že použití méně odolných medvědí kůži souvisí s představami tehdejšího člověka o magickém přenesení síly a postavení tohoto zvířete.

Další pozoruhodností Ötziho obuvi je použití výplně ze sena. Porovnáním rozměrů nohou a vnitřního prostoru sítě bylo zjištěno, že tloušťka stlačeného sena musela činit 1,5–2 cm. Taková vrstva má řadu vlastností, které chránily nohy a usnadňovaly pohyb člověka ve vysokohorských podmínkách Alp. Archeologické *experimenty prokázaly, že chůze v obuvi nevyplněné senem je nepohodlná a podešve se rychle opotřebí. Naopak – obuv dostatečně vycpaná senem je mimořádně pohodlná a lze v ní bez problému ujít přes 20 km denně. Tlumení nášlapných sil výplní sena je natolik účinné, že předčí v pozitivním smyslu i hodnoty naměřené u moderní trekingové obuvi. Systém sítě a výplně prakticky vylučuje možnost vzniku lokálních tlaků a tím i vznik puchýřů. Seno je však zapotřebí v počáteční fázi doplňovat. V obuvi Ötziho se našly v patní části i zbytky lišejníků, z čehož se usuzuje, že se pravěký lovec dostal do situace, kdy u sebe neměl dostatek sena. Jiným zajímavým zjištěním týkajícím se výplně ze sena jsou její tepelně izolační vlastnosti, které se mění s obsahem vlhkosti. Laboratorními testy bylo zjištěno, že i při 100 % objemu vlhkosti (hmotnost suchého sena a hmotnost senem nasáklé vody je stejná) zůstávají tepelně izolační vlastnosti lepší než u moderní trekingové obuvi. Jinými slovy – i když se v obuvi vstoupí do vody (v experimentu to bylo do 10 cm hluboké kaluže z tajícího sněhu), během několika sekund se plně obnoví původní teplota nohy. Za nižších teplot (-5 °C) se na povrchu sena vytvoří ledová křusta, avšak teplota nohou zůstává stále vyšší než 25 °C (což je považováno pro obutou nohu za hranici teplotního komfortu). Je-li podešev vlhká, je schopna dokonale kopírovat mikronerovnosti hladkého povrchu a obuv ani na ledu neklouže.

Obuv byla zhotovena mistrně, a protože provedená oprava vytrženého ouška pramence sítě je nepravidelná a hrubá, je možné se domnívat, že obuv byla již v té době vyráběna specializovanými řemeslníky. Tento názor potvrzuje i zjištění, že uzlíky na síti byly vázány levákem, kdežto podle anatomických studií měl být Ötzi pravoruký. Ötziho mumifikované tělo je nyní uloženo v komoře se stálou teplotou a vlhkostí v novém Jihotyrolském archeologickém muzeu v Bolzanu v Itálii. (Petr Hlaváček, Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

Ovambové, *Ambové.

ovariální cysta, *cysta, ovariální.

ovarium, -i, n. (z latiny: *ovum*, „vejce“), vaječník, ženská pohlavní *žláza, která je zdrojem ženských *pohlavních buněk a ženských *pohlavních hormonů. Má tvar a velikost zralé švestky. Horní pól vaječníku (*extremitas tubaria*) směřuje k *vejcovodu, a dolní konec (*extremitas uterina*) je orientovaný směrem k *děloze. Vnitřní plocha (*facies medialis*) se obrací do dutiny pánevní, zevní plocha (*facies lateralis*) ke stěně pánevní. Zadní okraj (*margo liber*) je volný, přední okraj (*margo mesovaricus*) je pomocí peritoneální *řasy (**mesovarium*) připojen na **ligamentum latum uteri*. V tomto okraji se nachází *hilus ovarii*, kterým do vaječníku vstupují cévy a nervy. Vaječník je ve své poloze fixován pomocí dvou peritoneálních řas (**ligamentum ovarii proprium* a **ligamentum suspensorium ovarii*), na povrchu je krytý jednovrstevným kubickým epitelem, pod nímž je uložena hutnější vazivová vrstva (**tunica albuginea*). Uvnitř se nachází vazivové **stroma ovarii*, které má povrchovou vrstvu korovou (**cortex ovarii*) a hlubokou dřevnou (**medulla ovarii*). V korové vrstvě se již v prenatálním období objevují nezralé vaječné buňky, které jsou součástí útvarů zvaných *primární folikuly (*folliculi ovarici primarii*). V období dospívání zahajují vaječníky produkci ženských pohlavních hormonů, což se projeví jako ovulační (ovariální) *cyklus. V pravidelných, obvykle 28 denních, intervalech dozrává ve vaječníku primární folikul a mění se na zralý **folliculus ovaricus vesiculosus*. U ženy, která dosud nerodila, je *ovarium* uloženo na stěně pánevní v místě **fossa ovarica*. (Lenka Vargová)

ovce domácí (*Ovis aries*), zdomácnělá forma pravděpodobně ovce kruhorohé (*Ovis orientalis*) obývající hory Malé Asie až k jižnímu Íránu. Její blízkou příbuznou, ale regionálně vzdálenou, je pravděpodobně zdivočelá původně domácí forma – muflon (*Ovis musimon*) na Sardinii a Korsice, který byl později vysazen na různá místa v Evropě. Archeologické nálezy naznačují, že k zdomácnění došlo v prostoru jižní Anatolie, Íránu a Iráku před 10 000 lety. Zpočátku představoval chov ovce především zdroj masa a mléka, teprve v *době bronzové lze uvažovat o produkci *vlny. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

Ovčáček, Eduard (5. 3. 1933, Třinec), český malíř a sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1957–1963 studoval na Vysoké škole výtvarných umění v Bratislavě v ateliéru Petera Matejky. Jako host studoval v roce 1962 na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze u Antonína Kybala. Od roku 1993 je členem SVU Mánes v Praze. Věnuje se i pedagogické činnosti. V letech 1963–1968 učil *grafické techniky na Univerzitě Palackého v Olomouci. V současné době je profesorem na Katedře výtvarné tvorby Pedagogické fakulty Ostravské univerzity.

Zabývá se *malbou, *grafikou, *koláží, *plastikou, vizuální a konkrétní *poezií, lettristickou fotografií, akcemi a instalacemi. Bohatý je i Ovčáčekův tematický rejstřík, který charakterizuje odkrývání zejména podpovrchových vrstev „lidského přírodopisu“, včetně nejrůznějších projevů lidského sexuálního a erotického chování: sem náleží například objevné výtvarné inspirace díly slavných autorů erotické literatury Donatiena-Alphonse-Françoise *markýze de *Sade nebo Alfreda *Jarryho. (Jaroslav Malina)

ověření, *verifikace.

oves (*Avena*), rod rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*), významná obilnina, zejména mírného pásu. Rod *Avena* zahrnuje asi 70 druhů. Kulturní druh hexaploidní (2n = 42) oves setý (*Avena sativa*) je relativně mladá obilovina, jejíž místo vzniku není s jistotou známé. Vznikl pravděpodobně v Malé Asii. Plané druhy ovsa jsou známy z archeologických dokladů z období 7500–6500 let př. n. l. Kulturní typy ovsa jsou doloženy z *doby bronzové.

Z ovesné mouky se připravuje různé pečivo, z ovesných vloček se varí kaše. Dále se oves pěstuje jako zelená píce, ovesný šrot se zkrmuje a ovesná sláma se hlavně stele. Oves jako krmivo je vynikající hlavně pro *koně.

Vedle nejčastěji pěstovaného ovsu setého (*Avena sativa*) se vzácně pěstují v různých částech světa také *Avena byzantina*, *Avena nuda*, popřípadě *Avena abyssinica*. (Petr Bureš)

Ovidius, Publius O. Naso (20. 3. 43 př. n. l., Sulmo, Itálie – 17 nebo 18 n. l., Tomis [dnešní Constanța], Rumunsko), nejslavnější římský básník; příslušník mladší augustovské generace. Vzhledem k tomu, že pocházel z bohaté jezdecké rodiny, netýkaly se ho materiální starosti a mohl se věnovat svým zálibám. Jeho otec mu dopřál kvalitní vzdělání v naději, že se bude věnovat úřední kariéře. Synovo fenomenální básnické *nadání, které se projevovalo již od dětství, neviděl rád a traduje se, že malý poeta za ně sklízel i výprask, při němž sliboval, že je konec s veršováním. Ovšem i to z něj plynulo v dokonalých hexametrech: „parce pater virgis, iam numquam carmina dicam“ – „šetři, otče, prutů, už nikdy nebudu básnit“. V Římě využil své nezávislosti nejen k studiu, ale také k poznání římské společnosti a jejího života. Byl stržen radovánkami a požitkářstvím zlaté mládeže, která se více než o morální obrodu starala o svou zábavu a milostné plotky. Zanedlouho se Ovidius svými erotickými básněmi stal hlasatelem tohoto bezstarostného *životního stylu, proti němuž císař *Augustus bojoval příliš přísnými, a proto málo účinnými *zákony o *manželství. Ty Ovidius naplnil třikrát a teprve s poslední ženou, jež pocházela z kruhů blízkých císařskému dvoru, zakotvil v trvalém a spokojeném svazku. Ovidiovo společenské postavení vzrostlo, nadání mu poskytovalo sebevědomí, básně si snadno nacházely příznivce.

První sbírka *Amores* (Lásky) obsahuje elegie s mladistvým erotickým nábojem, místy ještě inspirované helénistickou *poezií, ale také báseň o nesmrtelnosti básníků nebo žalozpěv na Tibullovu smrt. Milostný obsah mají i *Heroides* (Listy heroin), smyšlené listy mytických hrdinek jejich protějšků. Ovidius zde rozvíjí znalost ženské psychologie, ale i množství mytologických vědomostí, jež provázelo tradiční římské vzdělání, a bylo tedy znakem učenosti.

Ovidiova erotická poezie vrcholí těsně před změnou *letopočtu, kdy jako čtyřicetiletý vydal přitažlivou, ale i kontroverzní básnickou sbírku *Ars amatoria* (Umění milovat) a poté i *Remedia amoris* (Léky proti lásce či Léky na mor Amora) – příručky, jak získat a pěstovat *lásku a jak se z ní vyléčit. Ačkoli se sám v závěru života charakterizoval jako „teneratorum lusor amorum“ – „hravý skladatel něžných milostných písní“, jeho otevřenost byla neobvyklá, přestože nikde nepřekročil míru *vkusu. Chyběla mu však pokora a podřízenost. Ovidius, jemuž jeho nadání poskytovalo křídla, se vysmívá pokrytectví a útokům ze strany nepřátel. Mezi vlivnými osobnostmi jich asi nebylo málo, protože s výjimkou mladé generace a přátel vnímali pruderní současníci jeho sbírky jako opovážlivé a kazící *mravy mládeže. Jistě mu byla vytýkána nevšimavost k Augustovým obrodným snahám, v jejichž duchu tvořili velcí básníci předchozí generace *Vergilius a *Horatius, ale i méně nadaní autoři, od nichž se Ovidius otevřeně distancuje a jejichž lacinému a prodejnému přístupu k poezii a zneužívání tradičního aparátu *bohů a *Múz se vysmívá. Ovidius si je vědom svého nadání. Když zemřeli významní umělci starší augustovské generace, neměl mezi svými současníky vážnou konkurenci; tedy konkurenci na úrovni – ta nízká, spojená se závistí a pomluvami, je nevykořenitelná v každé době.

I Ovidius věděl, že: „bledá závist i génia velkého Homéra zlehčí“. Přesto byl schopen prokázat, že je povolán k vyšší tvorbě, a na vrcholu svých životních i tvůrčích sil se obrátil k obsahově vážnějšímu a umělecky cennému dílu, které mu zajistilo nesmrtelnou slávu: jsou jím *Metamorphoses* (Proměny), příběhy, jež spojuje téma týkající se *řecké mytologie i událostí z římských dějin. Podnětem pro mnohé ze zpracovaných motivů je láska, avšak narozdíl od dřívější básnickovy tvorby je prosta frivolnosti. Nejpůsobivějším příběhem, který zde Ovidius zpracoval a vlastně uvedl ve známost, je báje o hluboké a zralé lásce dvou starých manželů *Filemóna a Baucidy, jejichž oddanost dojala i bohy. *Fasti* (Kalendář), básnickou skladbu zasvěcenou popisu kultovních svátků a náboženských slavností naplňujících oficiální průběh římského roku, však již Ovidius nestihl dokončit, protože roku 8

n. l. byl z Říma vypovězen do odlehlé Tomidy v dnešním Rumunsku. Co bylo důvodem? Ovidius sám naznačuje, že „carmen et error“ – „báseň a omyl“. Vzhledem k tomu, že se tak stalo v době, kdy Augustus poslal do vyhnanství pro nemravné chování i svou vnučku, soudí se, že záminkou byla Ovidiova erotická tvorba, pro niž o dvacet let starší, suchopárný a churavějící císař nemohl mít náležité pochopení. Důvod nepřízně, na kterou Ovidius dopltil, zůstane skryt. Vzhledem k tomu, že v roce 2 př. n. l. byla stejnou nepřízní postižena i Augustova dcera, provdaná z nutnosti za Tiberia, a také proto, že ani po Augustově smrti Tiberius neměl zájem povolát Ovidia zpět do Říma, zdá se, že Ovidius se stal součástí tajných snah eliminovat vliv Augustových legitimních potomků a zajistit nástupnictví Tiberiovi, o něž cílevědomě usilovala císařovna *Livie. Ovidius se sice nevzdal básnické tvorby ani ve vyhnanství, ale odloučením od Říma vyschl mocný náboj jeho inspirace. Do Říma posílal své stesky v podobě básnických dopisů a elegií *Epistulae ex Ponto* (Listy z Pontu) a *Tristia* (Žalozpěvy). Naučil se jazyk *Getů, takže i v něm byl schopen psát verše, a jak sám trpce poznamenal, mohl se stát i prvním básníkem kmene, v jehož *zemi nuceně žil. Velmi obtížně však snášel odloučení od Říma a nehostinné prostředí kraje, kde musel strávit posledních deset let života. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Ovimbundové, *Mbundové.

ovó (z mongolštiny: *ovó*, „hromádka, násyp“), nakupení *kamenů, *zbraní, *kostí, potravy a *oděvů, obvykle na vyvýšeninách, v místech *šamanského uctívání duchů *přírody, kam se přinášely obětiny (jídlo, *mince, proužky hedvábné látky aj.). Posléze byl *zvyk stavět ovó převzat mongolským *buddhismem a přizpůsoben buddhistické víře a obřadům. Kolem hlavního násypu bylo vytvořeno dvanáct menších hromádek, celek pak symbolizoval horu Meru obklopenou dvanácti částmi světa. (Jaroslav Malina)

ovoce, jedlé plody (zejména stromů a keřů) požitelné syrové. První a písemné prameny o pěstování, rozdělování a spotřebě ovoce pocházejí z prostředí starověkého *Předního východu; jsou však velmi vzácné a botanická *identifikace jednotlivých druhů je spojena se značnými obtížemi. Sumerské a akkadské texty dokládají sklízničky tykví, dýní a melounů na záhonech, ostatní druhy rostly na ovocných stromech v *zahradách. Z hlediska výživy měly největší význam datle a *fíky (*palma, datlová), sklizené někdy i v polozralém stavu a konzervované nakládáním a sušením. Zelené datle se nakládaly i do slaneého nálevu. Zahrady obehnané zdí byly často hlídány a zavlažovány ručně z nádrží nebo ze *studní, vzácněji i z umělých závlah (*zavodňování). Ovocné stromy rostly v *Mezopotámii většinou pod datlovými palmami, jejichž větve je chránily před slunečním žářem. Dvojazyčné lexikální seznamy uvádějí řadu názvů různých druhů ovocných stromů a plodů, přičemž není jasné, zda se jednalo o plané nebo domestikované dřeviny. S výhradami můžeme předpokládat *sběr a sklizeň jablek, hrušek(?), švestek, meruněk, broskví, mišpulí, moruší, trnek(?), třešní a višní(?), svatojánského chleba, kdoulí, z ořechovin potom mandlí a pistácií.

Zvláštní význam v lékařství (*lékařství a léčitelství starověkého Předního východu) a mezi *léčivky měla *granátová jablka. Původně keřovité granátovníky dorůstaly později jako stromy až do výšky 4 m. Jejich plody symbolizovaly podobně jako plody fiků v mytickém myšlení mnohost (jadérka) uzavřenou v jednotě (slupka) a staly se proto oblíbeným motivem tvarů a výzdoby uměleckých děl (šperky, dveře, sloupy, nábytek, reliéfy aj.). Stín pod fikovníkem byl pro staré *Izraelce synonymem pokoje a spásy. Texty *Starého zákona rozlišují tři období zrání fiků. Padavky fiků veliké jako třešně byly potravou *beduinů, červenové „ranní fíky“ a srpnové „letní fíky“ byly potom „výborné chuti“. V biblickém vyprávění o *ráji (*Eden; Gn 2,8–3,24) představovala jablko božské a mytické „strom života“. Vinná réva (*Vitis vinifera*) pocházející z jižního Prikaspi a ze západní Asie byla pěstována ve východním Středomoří i v severní Mezopotámii v ohrazených a střežených vinicích. Vinice v Palestině prosluly (vedle vinic egyptských) nejenom svou udržovaností, ale i velikostí a sladkostí hroznů. Postupně se staly místem milování a lásky (například ve Starém zákoně **Píseň písní*). Proroci i žalmisté

přirovnávali vyvolený *lid Izraele k vinnému keři, vysazenému samotným *Hospodinem. Červené *vino bylo často nazýváno „krví hroznu“. Vinobraní začínalo od poloviny září a bylo spojeno se slavností stánků (*svátky). Hrozny rozšlapané nohama nebo vymačkané v lisech poskytovaly mošt, který kvasil v měších a nádobách na mladé víno. Izraelci dobře znali neblahé účinky dobře vykvašeného vína (k první starozákonní zprávě o opilství viz Gn 9,21). Víno bylo považováno v celém *starověku za dar bohů (*Boha) a tvořilo součást úliteb (*oběti) a hostin při kultovních slavnostech. (Blahoslav Hruška)

ovsuha vodní (*Zizania aquatica*), indiánská rýže, tuscarora, druh rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Roste planě v mělké vodě v okolí Velkých jezer na východě Spojených států amerických a v kanadských provinciích Manitoba, Ontario a Québec. Jednoletá až 3 m vysoká tráva, v minulosti byla významnou obilovinou *indiánů. Tmavé až 2 cm dlouhé obilky se připravují podobným způsobem jako *rýže. (Petr Bureš)

ovulace (z latiny: *ovulum*, „vajíčko; vaječná buňka“), periodické uvolňování zralého vajíčka z *vaječnicků. Po dozrání *Graafova folikulu dochází k prasknutí jeho stěny a vyplavení vajíčka proudem folikulární tekutiny do peritoneální dutiny. Za normálních podmínek je v peritoneální dutině vajíčko zachyceno ústím *vejcovodu. K ovulaci dochází zpravidla uprostřed *menstruačního cyklu, tedy asi 14.–15. den. Po ovulaci se zbytek Graafova folikulu transformuje na žluté tělíčko (**corpus luteum*). (Lenka Vargová)

ovulace, utajená (anglicky: *concealed ovulation*), neexistence jasných a zřetelných příznaků okamžiku *ovulace u samic savců. Podle jedné z hypotéz představuje utajená ovulace pro samice *primátů reprodukční výhodu, pokud samice může od samce čerpat materiální zdroje a ochranu. Samice je *receptivní (sexuálně akceptuje samce) po celou dobu celého cyklu, přičemž není jasné, kdy je její plodné období (viz *fertilita, *fekundita). Pro samce je pak výhodné kopulovat se samicí často (žít s ní v páru), protože jedině tak si zajistí možnost *kopulace během jejího fertilního období.

Téma utajené ovulace u *člověka má řadu nezodpovězených otázek. Především není vůbec jasné, zda ancestrálním (původním) stavem u společného předka dnešních *lidoopů a člověka byla zjevná manifestace ovulace ve formě *zduření *anogenitální krajiny. Pro tuto hypotézu by svědčilo určité překrvení oblasti malé pánve žen v době ovulace, což někteří považují za rudiment ovulace navenek zjevné. Proti ní svědčí fakt, že u současných druhů primátů blízkých člověku najdeme zjevné zduření anogenitální krajiny během *estru pouze u *šimpanzů. S největší pravděpodobností se vyvinulo až druhotně v době, kdy již evoluce člověka a šimpanze probíhala odděleně. Navíc zduření anogenitální krajiny nemusí být vizuálním signálem plodné fáze ovulačního cyklu samice, ale pouze vedlejším projevem jiných *adaptací. Nepřítomnost viditelných změn ovulace na vnějším pohlavním ústrojí žen může souviset i s *bipedii a změnou polohy vnějších pohlavních orgánů. Zduření v anogenitální oblasti mohlo samicím *homininů znesnadňovat pohyb ve vzpřímené poloze a jako signalizace se neuplatnilo. Nejpodstatnější námitkou proti utajené ovulaci u člověka je však celá řada nových důkazů, že ovulace (respektive období největší plodivosti) u člověka není zcela utajená (a to dokonce ani vizuálně), přičemž významnou roli v signalizaci hrají čichové podněty a chování ženy. Některé ženy jsou si navíc určitých tělesných změn (ovulační bolest) svého těla v období ovulace vědomy. Nejplodnější období menstruačního cyklu je tedy u člověka spíše „relativně utajené“ nebo „selektivně utajené“. Zvýšenou proceptivitou a atraktivitou (vyzývavým chováním, krášlením) dávají ženy období své maximální plodivosti v průběhu menstruačního cyklu podvědomě najevo těm „správným“ mužům a záleží na tom, zda jsou muži s to tyto signály rozpoznat. Přirozené mechanismy spojující změny plodivosti ženy v průběhu cyklu se zjevnými projevy ve *fyziologii a chování žen jsou v podmínkách naší civilizace narušeny řadou faktorů (*antikoncepce, hormonální, umělé pачy, zvýšená *hygienu, *kulturní normy oblékání aj.). Přes nejasnosti ohledně utajené ovulace u člověka je možné, že nejistota maximální ženské plodivosti sehrála roli v

evoluci lidské *sexuality, emocionalita a *sociálního chování. (Viz též *cyklus, menstruační, *feromony, *fertilní okno, *nevěra aj.) (Miroslav Králík)

ovum [latinsky], vajíčko, samičí (u člověka ženská) *pohlavní buňka, která se vyvíjí a je uložena ve *folikulech korové vrstvy *vaječniku. (Drahomír Horký)

Owen, sir Richard (20. 7. 1804, Lancaster, Anglie – 18. 12. 1892, Londýn, Anglie), britský zoolog a paleontolog. Zasloužil se o rozpracování problematiky *analogie a homologie orgánů. Byl odpůrcem Darwinovy teorie *přirozeného výběru. Z díla: *Comparative Anatomy and Physiology of Vertebrates* (Srovnávací anatomie a fyziologie obratlovců, 1866–1868, 3 svazky). (Jaroslav Malina)

Owenovy proužky, *proužky, Owenovy.

ozdoba, obecné označení pro jakýkoliv dekorativní předmět nebo dekorativní aplikaci na jiném předmětu, mající za účel zkrášlovat a působit esteticky na pozorovatele. Jako zvláštní skupinu lze vydělit ozdoby těla (*šperky). (Eva Čermáková)

ozdoby, spondylové [archeologie], ozdoby (obdélné, okrouhlé i obloukovité závěsky, *náhrdelníky, *zápony opasků aj.) zhotovované *řezáním a *broušením nebo leštěním z dvojdílných silnostěnných bělavých lastur (škeblí) středomořského, zejména egejského mlže *Spondylus gaedoropus*, rozšířené ve Středomoří zejména v období *neolitu. Do střední Evropy (kde jsou typické především pro *kulturu s lineární keramikou) se dostaly při *migracích neolitických populací od jihovýchodu z Podunají. Vznikaly také napodobeniny spondylových ozdob z *kamene a z *keramiky. (Karel Sklenář)

ozón (O₃, trikyslík), plyn s charakteristickým ostrým zápachem, tvořený molekulami složenými ze tří atomů kyslíku. Vzniká působením ultrafialového záření nebo atmosférických elektrických výbojů na kyslík (O₂). Při zemském povrchu se nachází v nepatrném množství, ve výškách 10–50 km je ve vyšší koncentraci (2–8 ppm). Tato ozónová sféra absorbuje část ultrafialového záření (o vlnové délce 280–320 nm), které by jinak mělo nepříznivé účinky na většinu současných forem života na Zemi. Halogenové uhlovodíky (freony), používané v chladicích zařízeních a jako hnací plyny ve sprejích, odštěpují ve vyšších vrstvách atmosféry molekuly chlóru a bromu, které katalyticky ozón rozkládají a způsobují tak zředění ozónové sféry. V největším rozsahu byl takový pokles koncentrace ozónu, nazýván ozónová díra, pozorován nad Antarktidou.

Vyšší intenzita ultrafialového záření podmíněná sníženou koncentrací ozónu může vést u lidí a zvířat k poškození zraku, rakovině *kůže nebo snížení *imunity. Ve vysokých koncentracích je ozón jedovatý; v těle *člověka podporuje tvorbu volných radikálů, je pro člověka a některé živočichy *karcinogenní. U *bakterií vykazuje *mutagenní aktivitu, ve vyšších koncentracích působí na mikroorganismy toxicky.

Průmyslové *země ukončily výrobu freonů v roce 1996 (na základě Montrealského protokolu uzavřeného v roce 1987); *Evropská unie již v roce 1994; rozvojové země by měly ukončit produkci freonů do roku 2010. (Petr Bureš)

ozónová díra, *ozón.

o. p. s., *obecně prospěšná společnost.

-oma, koncovka označující v latinských termínech *nádor.

-osis, koncovka *-óza.

P

P, 1. [anatomie], znak pro třenové zuby – **dentis praemolares*; 2. [genetika], symbol pro označení rodičovské (parentální) generace při experimentálním křížení rostlin nebo živočichů. (Jiřina Relichová)

P místo, jedno ze tří vazebných míst pro tRNA během *translace. Drží tRNA, která nese prodlužující se peptidový řetězec. P značí peptidyl-tRNA místo. (Kateřina Boberová)

Pääbo, Svante (20. 4. 1955, Stockholm, Švédsko), švédský molekulární a evoluční genetik a antropolog. Od roku 1997 je ředitelem jednoho z nejvýznamnějších pracovišť evoluční genetiky a antropologie v Evropě (Abteilung evolutionäre Genetik, Max-Planck-Institut für evolutionäre Anthropologie, Lipsko, Německo). Patří k nejvýznamnějším osobnostem v současné *paleogenetice. Zabývá se zejména studiem změn v *DNA, jako jsou *mutace a *rekombinace, a studiem jejich vlivu na strukturu *populace a jejich význam v *evoluci. Získané výsledky interpretuje vzhledem ke genetické historii především *člověka, ale také *opic nebo dalších i již vymřelých organismů.

Svante Pääbo se svými spolupracovníky vyvinul metodiku pro získání DNA sekvencí z archeologických a paleontologických pozůstatků a zdokonaluje metody pro spolehlivé získání *aDNA různých vyhynulých druhů. Tyto techniky úspěšně použil k objasnění historie člověka a pleistocenních savců. K největším úspěchům v této oblasti patří studium sekvencí DNA z vymřelých organismů, jako jsou jeskynní mědvěd, vyhynulý lenochod nebo neandertálec (**Homo neanderthalensis*). Jeho výzkumný tým díky těmto postupům jako první oznámil (na začátku roku 2009) přečtení kompletní sekvence *genomu neandertálce.

Vedle analýzy celých genomů se Pääbo věnuje také analýze rozdílů v evolučně zajímavých sekvencích. Například na základě rozdílů v DNA studovaných organismů identifikoval některé geny, jež byly zvýhodněny v průběhu evoluce člověka. K nejzajímavějším patří gen FOXP2, u něhož byly zjištěny evoluční změny, které souvisejí s rozvojem řeči a *jazyka jako charakteristickým znakem moderního člověka. Překvapivé bylo právě srovnání rozdílů v sekvenci moderního člověka a jeho předchůdců, které ukázalo, že dvě nejvýznamnější změny, jimiž se moderní člověk liší například od šimpanze, nesl ve své sekvenci již také neandertálec, a že tedy tyto rozdíly nejsou výsledkem selekčního tlaku v období evoluce moderního člověka, ale že se objevily už u jeho předchůdců. Z výsledků lze tedy odvodit, že základy vzniku jazyka byly položeny mnohem dříve – před 400 000 lety u společného předka moderního člověka a neandertálce a trvalo ještě desítky tisíc let, než se projeví v podobě vzniku dokonalé řeči a jazyka. V současné době Pääbo studuje zejména genetické odlišnosti i na proteomické úrovni, jako je například hledání odlišností v expresi genů u různých druhů *primátů.

Spolupracuje také s českými institucemi, například s *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity při výzkumu unikátních kosterních pozůstatků mladopaleolitického člověka z *Dolních Věstonic. (Pavel Lízal, Jaroslav Malina)

Pacák, Jan Antonín (26. 4. 1941, Praha – 23. 3. 2007, Měchenice u Prahy), český malíř, grafik, keramik, ilustrátor a hudebník; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Po vyučení keramikem v porcelánce ve Staré Roli absolvoval v letech 1959–1965 Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru nástěnných a monumentálních technik Vladimíra Sychry a Arnošta *Paderlíka. Byl členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar a spoluzakladatelem legendární hudební skupiny Olympic.

Pacák utvářel svůj specifický výtvarný styl od šedesátých let. Inspiroval se lidovým uměním – perníkovými formami, plastikami, sklomalbami nebo střeleckými terči a ilustracemi jarmarečních písní i manýristickým a barokním uměním – rudolfinskými kresbami, barokními kartami. Tyto podněty tvořivě přetavil, obohatil je o svůj laskavý humor a uplatnil v malbě, užité a volné grafice prováděné převážně technikou *dřevořezu, v časopisecké a knižní ilustraci, v reliéfech tlačených do kovových fólií a keramice; v posledních letech rozvíjel malbu kobaltem pod glazurou na *porcelánu. (Jaroslav Malina)

pacifikál (z latiny: *pax*, „mír, pokoj“ a *facere*, „činit, dělat“), osculatorium, zdobená destička často ve tvaru *kříže ze *slonoviny, drahého *kovu nebo *dřeva obsahující ostatky svatých a podávaná k políbení v souvislosti s křesťanskými obřady. (Jaroslav Malina)

pacifismus (z latiny: *pācem facere*, „zjednávat mír“), světonázorová doktrína a protiválečné *hnutí, odmítající jakékoliv války (nezáleží přitom, z jakého důvodu se vedou) a prosazující řešení sporných problémů mírovou cestou. Pacifismus je zastáván mírovým hnutím, rozšiřujícím se od poloviny 19. století vzhledem k narůstající ničivosti moderní války.

Tradice pacifismu jako filozofického a náboženského postulátu jsou spojeny s *antikou a *křesťanstvím (interpretovalo novozákonní učení o „neodporování zlu“ a „nastavení druhé tváře“). Ve *středověku se pod těmito vlivy postupně rozvinula teorie tzv. *spravedlivé války (možnost bojovat, když to jejich *vláda požadovala); vedle toho se později začíná prosazovat utopický proud (čistý pacifismus) – kvakeři, menonité, duchoborci a *Svědkové Jehovovi, v jejichž prostředí vznikají první skupinky pacifistů. Počátkem 19. století se ve Velké Británii (1816) a v USA (1828) ustavila první mírová společenství (*Peace Societies*). Ve střední Evropě získával pacifismus vliv ve 2. polovině 19. století, především prostřednictvím rakouské spisovatelky a humanistky Berty von *Suttnerové (1843–1914) a rakouského novináře Alfreda Herrmanna Frieda (1864–1921); představiteli byli mimo jiné švýcarský obchodník a humanista Henri *Dunant (1828–1910), francouzský politik Jean Jaurès (1859–1914) a německý historik a politik Ludwig Quidde (1858–1941). S pacifismem se postupně ztotožňoval *anarchismus a částečně i sociálně demokratické hnutí; za *první světové války jeho zastánci odmítali sloužit v armádě. Později bylo pacifistické myšlení ovlivněno metodami nenásilného boje Móhándáse Karamčandy *Gándhího (1869–1948) proti *Britům v Indii. Po *druhé světové válce se stoupenci pacifismu zaměřili především proti výrobě a šíření jaderných zbraní; v roce 1957 zorganizoval britský vědec Bertrand *Russell (1872–1970) ve Velké Británii Kampaň za jaderné *odzbrojení a založil tzv. *Pugwashské hnutí vědců za *mír. Centrem pacifismu je od roku 1891 Mezinárodní mírová kancelář v Bernu (později v Ženevě). Hlavními metodami činnosti pacifistů jsou osvěta a *propaganda. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Páč, Libor (22. 1. 1941, Olomouc), český anatom; profesor a přednosta *Anatomického ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (v letech 1990–2006), v letech 1997 až 2003 proděkan a statutární zástupce děkana Lékařské fakulty Masarykovy univerzity.

Zabývá se především problematikou struktury a vývoje periferního nervového systému, stavbou svalové vrstvy žlázových vývodů, strukturou optického prostředí oka za fyziologických i patologických stavů, strukturou a detekcí tzv. „stellatae cells“ u chronických pankreatitid, změnami struktury stěny podkožních žil dolní končetiny po terapii laserem, otázkami variability cévního a svalového systému. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (s Lenkou Vargovou) 35. svazek *Anatomie pro antropology II (Splanchnologie)* (2008) a 36. svazek *Anatomie pro antropology III (Nervový systém. Smyslové orgány. Kůže)* (2008). Kontakt: Prof. MUDr. Libor Páč, CSc., Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: lpac@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

pačinko, jedna z nejpoužívanějších hazardních her rozšířená po celém Japonsku. Název *pačinko* je odvozen od slova *pačin*, zvukomalebného výrazu pro cvaknutí, zaklapnutí – charakteristický zvuk, který vydává kulička propadající systémem ocelových kolíčků. Původně označoval druh praku oblíbeného v období Taišó (1912–1926), později se začal používat v souvislosti s prvními pinballovými stroji, ve kterých je kulička vystřelována vzhůru proti kolíčkům pomocí páčky způsobem připomínajícím střelbu z praku.

První veřejná herna *pačinko* byla otevřena v roce 1948 v Nagoji a koncem 90. let dosáhl jejich počet téměř 20 000. V některých prefekturách je stupeň vybavenosti hracími automaty až 4 stroje na 100 obyvatel a podle údajů Celojaponského svazu zábavního průmyslu se pravidelně oddává této hazardní hře každý desátý Japonec. Oficiálně uváděný roční příjem heren *pačinko* činí více než 30 miliard jenů, což je bezmála 80 % veškerých zisků celého zábavního průmyslu.

Herny stavěné na snadno dostupných místech – v těsné blízkosti nádraží, u obchodních středisek či při objezdových komunikacích – jsou většinou honosně vyhlížející, ostře nasvícené budovy, které dotvářejí svérázný kolorit japonské městské zástavby. Hráč si zakoupí příslušný počet kuliček, které nasype do zásobníku stroje před sebou. Poté je pomocí páky vystřeluje vzhůru, odkud jedna za druhou propadávají systémem ocelových kuliček. Pokud kulička zapadne do správné dírky, hráč vyhrává další kuličky, které může opět použít ke hře nebo směnít za drobné věcné výhry – knihy, hodinky, kalkulačky, občerstvení apod. Ačkoli je *směna kuliček zpět na peníze *zákonem zakázána, v okolí každé herny je vždy několik tajných směnár, ve kterých lze příslušnou transakci provést. Popularita celé hry nespočívá proto jen v její relativní láci (za drobný obnos si lze koupit celou hrst kuliček), ale také v lákavé vidině snadného zisku. Podle výsledků ankety výše uvedeného svazu 1,2 % hráčů vyhraje denně více než 100 000 jenů, na druhou stranu však téměř 2,2 % návštěvníků stejnou sumu denně prohraje. Ve snaze přilákat další zákazníky nabízejí jednotlivé herny stále atraktivnější stroje nové generace. U většiny hracích automatů jsou dnes kuličky vystřelovány po stisknutí páky v rychlém sledu za sebou a dráha padající kuličky je sledována počítačem. Přímo v herně je možné zakoupit občerstvení a při hře současně sledovat na vestavěných monitorech i televizní vysílání. Herny *pačinko* tak nabízejí kromě zábavy i relativně příjemné prostředí a tvoří neodmyslitelnou součást masové zábavy značného počtu dnešních Japonců. (Jan Sýkora)

Padaungové, etnická skupina původního obyvatelstva v jižní části Myanmarského svazu, v horské oblasti severně od hlavního *města Rangúnu; celkový počet asi 7 000. Řadí se k etnické skupině tzv. Rudých *Karenů. Patří k starým etnikům *tibetobarmského původu, která si zachovala dodnes některé *tradice a *zvyky, například ženy si zdobí nohy a krk mosaznými nebo pozlacenými spirálami (tzv. žirafí krky) a zároveň se tak chrání před napadením dravými zvířaty a jedovatými hady. Padaungové v současné době žijí jako zemědělci a dovední řemeslníci. (Lukáš Šín)

Paderlík, Arnošt (1. 12. 1919, Nučice – 1. 6. 1999, Březová), český malíř, grafik, sochař, ilustrátor, scénický výtvarník a pedagog; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1937–1939 studoval Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze u Františka Kysely, 1939–1941 byl asistentem Vincence *Makovského na Škole umění ve Zlíně, 1942–1943 pokračoval ve studiích na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze u Františka Kysely. V roce 1960 začal pedagogicky působit na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze, 1963–1986 byl profesorem Akademie výtvarných umění v Praze. Člen skupiny Sedm v říjnu (1939–1941), od roku 1943 člen Sdružení výtvarných umělců Mánes, od roku 1945 člen Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

Vyšel původně z úzkostné atmosféry let těsně před *druhé světovou válkou i z životních pocitů válečné doby. Promítlo se to v celkovém tragickém ladění jeho figurálních obrazů, v nichž se uplatňuje vztah k současnosti prostřednictvím výrazných gest aktérů jeho děl, jakož i jinotajnou, nicméně výmluvnou *symbolikou. Po válce spolupracoval s předními pražskými divadelními scénami a ve vlastní malířské tvorbě tíhl k realitě projasněným koloritem svých obrazů, většinou zátiší, v nichž uplatnil i smysl pro hmotnou podstatu věcí. Věnoval se též knižní ilustraci a sochařské tvorbě. V malířském i plastickém díle byl inspirován přírodními tvary a ženskou postavou jako symbolem života, erotiky a smyslovosti; proslul jako výsostný tvůrce erotických aktů. Jako jeden z prvních našich sochařů vytvářel poeticky i humorně laděné objekty ze starých odložených věcí. (Jiří Hlušíčka, Jaroslav Malina)

Padmasambhava, *Pämadžungnä.

Paetus, *Paetus a Arria.

Paetus a Arria, Publius Clodius Thrax Paetus, římský *konzul z roku 56, zastánce republikánského zřízení se za Nerona zúčastnil spiknutí a byl proto odsouzen k smrti vlastní rukou. Jeho manželka Arria se rozhodla sdílet jeho osud a proslula větší odhodlaností, když se jako první bodla dýkou do prsou a řekla manželovi: „Paete, nebolí to.“ (Marie Pardyová)

Paflagónci, starověké *populace *thrácko-frýžského původu na pobřeží Černého moře v Malé Asii mezi Bithýnií a Pontem. Od 7. století př. n. l. se mísili s *Řeky a později s *Peršany. V 1. století př. n. l. ovládli jejich území *Římané a těžili zde *dřevo a *kovy. Koncem 3. století n. l. získala Paflagónie samostatnost, avšak po rozpadu *římské říše Paflagónci jako etnikum zanikli. (Lukáš Šín)

Pafos, *město na *Kypru, tradiční středisko Afrodítina kultu (*Afrodíté). Její kněžky (*hierodúlai*) tam provozovaly po vzoru knězek maloasijských bohyň plodnosti chrámovou *prostituci. Tento charakter měl rovněž Afrodítin *kult přenesený odtud do Korintu. Lokalita si díky kvetoucímu *obchodu udržela význam i v římské době a dnes je známa především jako centrum mozaikářské tvorby. Tamní okázalé domy si do pozdní *antiky zachovaly bohatě zdobené mozaikové podlahy s mytologickou tematikou. Mozaika z tzv. Dionýsova domu objevená v 70. letech 20. století ukazuje, že koncem 4. století se i v přežívající pohanské *ikonografii projevil vliv křesťanských motivů. (Marie Pardyová)

Pagan, *Pugam.

Pagetova nemoc, *nemoc, Pagetova.

Paglicci (Itálie), archeologická a antropologická *lokalita; v roce 1971 byl nalezen hrob dítěte mužského pohlaví uloženého na zádech, pokrytého vrstvou okru. Kolem lebky bylo nalezeno asi třicet provrtaných jeleních špičáků a na hrudníku jedna mořská mušle. Stáří je přibližně 25 000 let. V roce 1988/1989 byl v této jeskyni prozkoumán pohřeb mladé ženy, jehož stáří je přibližně 23 000 let. Žena byla uložena na zádech, pokrytá okrem, především na *lebce a *pánvi. Na hlavě (coby „diadém“) měla sedm provrtaných zubů *jelena. (Helena Klempererová, Jiří A. Svoboda)

pagoda (z portugalského *pagode*; odvozeno z perského *but*, „modla“ a *kada*, „příbytek“, z prákrtského *bhagódi*, „božský“ a sanskrtského *bhagavatí*, „vznešená, požehnaná, Bohyně“):

1. původně pojmenování hinduistické *svatyně (*hinduismus) zasvěcené bohyni Bhagavatí (*Šivově manželce Déví či Párvatí), později používané i pro buddhistický památník (*stúpa) či schránku na ostatky (*dágoba*);

2. podle reliéfního vyobrazení *bohyně, *chrámu či chrámové věže (*gópura*) byl název pagoda vztažen i na zlaté *mince od *středověku ražené v jižní Indii;

3. stejně je označována východoasijská věžovitá chrámová *stavba buddhistické provenience, jejíž stupňovitě se zmenšující poschodí mají své vlastní střechy. (Jan Filipický)

pahlaví, střední vývojové období *perštiny (od 3. století př. n. l. do 7. století n. l.). (Viz též *Peršané.) (Jaroslav Malina)

Pachacuti (1437–1471), Pachacuti inka Yupanqui, devátý v posloupnosti vládců *incké říše; chopil se moci palácovým převratem, při němž svrhl bratra Urcona. Proslulý válečník a dobyvatel středního a severního Peru. (Oldřich Kašpar)

pacht (z němčiny: *Pacht*, die, „nájem, pacht“), právní vztah obdobný nájmu, typický zejména pro kapitalistické *zemědělství; při pachtu se *půda přenechává na jistou (dohodnutou) dobu za úplatu (pachtovné v penězích, nájemné) k užívání jiné *osobě. Ve formě pachtovného může dostávat vlastník půdy od pachtýře i část úrody z propachtovaného pozemku. (František Čapka)

Pachtunové, *Paštunové.

pachuco (pochismo), pidžinizovaný *jazyk užívaný dříve *Američany na jihozápadě USA ve styku se španělsky mluvícím obyvatelstvem, dnes argot mexické mládeže v Arizoně a jižní Kalifornii. (Jaroslav Malina)

paidea (z řečtiny: *pais*, „dítě“, *paideia*, „výchova“), výchova, vzdělávání; ve starověkém Řecku jednota duševní a tělesné výchovy, *duchovní kultura. (Jaroslav Malina)

Pajaguáové, zaniklé jihoamerické *indiánské etnikum, které žilo na řece Paraguay a v okolí Asunciónu (Paraguay). Poslední příslušník populace zemřel v roce 1923. *Jazyk byl smíšený, patřil do rodiny guajkurú. *Kultura Pajaguáů byla jen nedostatečně prozkoumána. *Náboženství bylo *animistické, od počátku 18. století se je *jezuité marně pokoušeli christianizovat. (Lukáš Šín)

Pajové (Paj, „Bílí lidé“), etnikum žijící zejména v západním Jün-nanu (Čína) v počtu asi 1,858 milionu příslušníků. *Jazyk patří do iské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny; má řadu dialektů a je silně ovlivněn *čínštinou. Podobně jako další etnika iské větve byli součástí *kmenového svazu *Iů a náleželi ke státu Nan-čao. Na počátku 10. století vytvořili též vlastní útvar Ta-li, který byl ve 13. století vyvrácen *Mongoly. Do jejich vývoje po roce 1949 nepříznivě zasáhla čínská politika (zejména snahami o sinizaci), přesto jejich počet roste. Věřící vyznávají mahájánský *buddhismus (pronikal na jejich území od 7. století), část *taoismus, přežívají i prvky *animismu. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Pajutové, *indiánské etnikum žijící původně na jihozápadě a severozápadě USA (od Oregonu po Kalifornii), dnes částečně v rezervacích v Oregonu a Nevadě. V současné době jejich počet není znám (v roce 1950 asi 5 000). *Jazyk patří do šošonské skupiny juto-aztécké rodiny. Původně kočovní lovci a sběrači; od 18. století chovatelé *koní, přejali *zvyky *Préríjních indiánů. Základní společenskou jednotku představovaly malé rodinné skupiny, které samostatně kočovaly. Pouze v zimním období se několik skupin sdružovalo v osadách. Rozsáhlejší osady vedl *náčelník. Větší skupiny se scházely jen zřídka, a to pouze u příležitosti společného *lovu při tahu stádní zvěře a k některým náboženským a *iniciačním obřadům. (Lukáš Šín)

paj-čua, mluvená i psaná hovorová *čínština. (Josef Kolmaš)

Pak Hjökköse, mytický zakladatel starověkého korejského státu *Silla. Jeho příjmení – Pak – se traktuje buď jako vejce, nebo jako záře, která z něj po *rituální koupeli vycházela. (Miriam Löwensteinová)

Päkče, jeden ze tří starověkých korejských států (*Kogurjō, Päkče, *Silla) (18 př. n. l.–660 n. l.) v jihozápadní části Korejského poloostrova. *Mýtus o jeho založení navazuje na vznik států Kogurjō-Pujō a svou dynastii odvozuje přímo od kogurjōského Ko *Tongmjōnga/Čumonga. Podle všeho jde však o dodatečný pokus pokrevně spojit korejská *Tři království. Päkče mělo výraznou *kulturu, ze všech Tři království absorbovalo nejvíce čínských vlivů a jeho prostřednictvím se čínská i korejská kultura dostávaly do Japonska. Zaniklo stejně jako Kogurjō společným tažením vojsk Sily a tchangské Číny. (Miriam Löwensteinová)

Pákistánci, souhrnné označení pro obyvatelstvo Pákistánu (přes 165 milionů; odhad z roku 2006). Úředním *jazykem je *urdština. Etnicky pestrá *země, kde většinu obyvatelstva tvoří *Paňdžábcí (65 %), následovaní *Sindhý (13 %), Urdy (7 %), *Balúči (2, 5 %), *Paštuny, Brahuji aj. včetně *Muhádžirů (muslimští *imigranti z Indie). Pákistán byl ustaven jako státní útvar po rozdělení Indie na hinduistickou a muslimskou část. Vznikl v roce 1947 jako nezávislé *dominium, v roce 1956 byla vyhlášena *republika. V roce 1971 došlo k odtržení Východního Pákistánu a vyhlášení Bangladéšské lidové republiky (*Bangladéšané). Indicko-pákistánské vztahy jsou napjaté v souvislosti se spory o oblast Kašmíru. Spory vedly i k závodům ve zbrojení – jaderné testy obou zemí v roce 1998, zkoušky balistických raket atd. Něktrvým vojenským pučem se v roce 1999 dostal k moci *generál Parvíz Mušaraf (od roku 2001 prezident); za jeho *vlády se Pákistán na jedné straně zapojil do mezinárodní *války s *terorismem jako spojenec USA, na druhou stranu se na přelomu let 2001 a 2002 země dostala až na pokraj války s Indií. Zároveň Pákistán čelí rostoucímu islámskému

*fundamentalismu (podporovaného i *uprchlíky z Afghánistánu). Věřící jsou převážně *muslimové (97 %, z toho 77 % *sunnité, 20 % *ší'ité), minority tvoří *buddhisté, *hinduisté, *křesťané aj. (Lukáš Šin)

pakloub, **pseudoarthritis*, pseudoartróza, nepravý kloub. (Ladislava Horácková)
pakostnice, *dna.

pala, svrchní říza, kterou římské ženy nosily přes spodní roucho, *tuniku. Pala bývala za *císařství barvena do různých módních odstínů. Pro nevěsty byla tradičně typická šafránově žlutá pala. (Marie Pardyová)

palác [starověký Přední východ], palác jako sídlo a působiště nejvyššího představitele profánní, světské moci představuje neobyčejně zajímavý problém badatelský. Zdánlivě prostý a logický závěr, že se totiž s palácem můžeme setkat až teprve v okamžiku, kdy se objeví svrchovaná světská moc, vede totiž k otázce, kdy se tak vlastně stalo a jaká byla povaha nejstarší mezopotamské veřejné moci. Nejnovější výzkumy ukazují, že prvotní *stát a *písma užívající *civilizace vznikly v *Mezopotámii v době pozdní *kultury urucké především jako fenomén *sakrační. Nejvyšší představitelé urucké veleobce, velekněz *en a velekněžka nin, pověřeni zabezpečováním plodnosti a úrodnosti, investovali prostředky, které jim připadaly z titulu výkonu jejich funkcí pro „obecné dobré“, především do sfér činností mimoekonomických. Jejich moc lze ovšem sotva označit jako moc světskou, třebaže v ní tento prvek nesporně obsažen byl, a tak zde stěží můžeme hledat nejstarší mezopotamské paláce, jakkoli jsou některé budovy z doby pozdní kultury urucké takto interpretovány. O postavení hodnostáře s titulem NAMEŠDA nám prameny nepraví zhola ničeho. V průběhu klíčového procesu transformace a diferenciaci moci na sakrální a profánní, který se odehrál ve 30.–26. století př. n. l., místo po boku původní velekněžky nin, předavatelky nyní již společenské svrchovanosti, zaujal původně nepřiliš významný hodnostář s titulem *lugal. Ten se ovšem skutečným *králem stává až ve 26. století př. n. l. a propůjčuje tak své partnerce nin titul královny. Tento proces byl zjevně dovršen zhruba ve stejné době vytvořením státu šuruppakého (*Šuruppak), zřejmě s ústředím v Kiši, vztahujícího svou svrchovanost na celý *Sumer. Po jeho pádu vypukl mezi nástupnickými státy dlouhodobý boj o získání nejvyšší mocenské pozice, v němž *království kišské (*Kiš) a urské (*Ur) po čase podlehla náporu dalších státních obcí Sumeru. Raně dynastickou epochu, charakterizovanou vyčerpávající a bezperspektivní drobnou *válkou o nadvládu nad poříčními pláněmi jižní Mezopotámie, ukončil nakonec zábor většiny *země *Lugalzagesim a následné převzetí jeho državy panovníky staroakkadskými. Ti pak vytvořili hospodářskou, společenskou i duchovní základnu mezopotamského království, která se v zemi udržela až do časů *Nabukadnezara II.

Vzhledem k právě popsanému procesu budeme tedy očekávat výskyt prvních paláců někdy po roce 3000 př. n. l. Prozatím není jasné, jak je třeba interpretovat monumentální architekturu z doby kolem roku 3000 př. n. l., odkrytou v *Džemdet Nasru. Zřejmě nejde ani o palác, ani o chrám, ale o agenturu jižní, urucké, tou dobou nejspíše ještě sakrálně podbarvené moci. Žádná budova identifikovatelná jako palác nebyla odkryta v neobyčejně významném Šuruppaku, kde písemné dokumenty, dokládající mobilizaci tisíců pracovních sil z celého Sumeru, pocházejí ze staveb označovaných archeology za prosté obytné domy. Nejvýraznějšími zástupci špičkových profánních staveb raně dynastického období jsou tak až budovy kišské, a to jak sám „palác“, tak i „stavba z plankonvexních cihel“ (26.–25. století př. n. l.). Palác je vybaven monumentálním vstupem mezi dvěma věžemi, velkým (audienčním?) sálem a řadou soukromých komnat, přičemž jeho interiéry byly zjevně zdobeny uměleckými díly zdůrazňujícími *triumfální *symboliku asi podobně, jako „standarta z Uru“. Pro dobové podmínky endemické války je ovšem příznačné, že palác i „stavba“ podlehly zkáze ještě v 25. století př. n. l. a že jedinou stavbou, která nadále symbolizovala vlastní *identitu Kiše, zůstává až do staroakkadského záboru městský *chrám se *zikkuratem. Ani palác králů z Uru, který musil být vybaven neobyčejně bohatě, nemáme k dispozici a tak se musíme spokojit se dvěma raně dynastickými budovami v *Eridu, interpretovanými jako paláce. Monumentální rozměry měl zřejmě raně

dynastický palác v *Mari, kde můžeme na základě hromadného nálezu cenností, uschovaných v jeho dvoře nejspíše před nepřátelským útokem, rovněž přepokládat bohatou vnitřní výzdobu cennými materiály. V době raně dynastické byl vztah paláce a chrámu plný napětí a nestability, nicméně ještě v zásadě rovnoprávný, ač docházelo k pokusům o úplnou *konfiskaci chrámového majetku světskými vládci (*stát, městský). Teprve *vláda staroakkadské dynastie s jejími mimořádnými hmotnými zdroji představovala v tom směru určitý průlom. Rozhodující silou v zemi se nadále stalo království, jakkoli chrámy existovaly i nadále a vyvíjely poměrně důležitou činnost. Hmotné zajištění jejich činnosti jistě záviselo na vůli panovníků, kteří, jakkoli projevovali při řadě příležitostí svou *zbožnost třeba velkorysími dary podílů na kořisti z válečných výprav, neváhali podle potřeby zasahovat do vnitřních záležitostí *svatyní. Je známo, že někteří panovníci nechávali své potomky volit do vysokých chrámových funkcí (*Sargonova a poté *Narám-Sínova dcera jako kněžky urského boha Nanny, *Encheduanna). K rozhodujícímu kroku přistoupil v tomto ohledu zřejmě Narám-Sín, který se nechal prohlásit za *boha, podle oficiální *verze kupodivu z vůle svých *poddaných, vděčných za záchranu před útokem nesčetných nepřátel. Ti si pak u svých božstev měli vyprositi pro Narám-Sína božský statut. Přijetí božského postavení, které má *analogie již v předchozí době (Eannatum, panovníci z Mari), zde nevyjadřuje žádnou zvláštní zpučnost či nadutost. Jde v podstatě o věcné konstatování skutečnosti, že staroakkadský král zaujímá postavení, jaké v oné době nezaujímal žádný jiný smrtelník a které mu dávalo rozsáhlé pravomoci mimo dosah osob řazených do běžných sociálních kategorií doby. Paláce staroakkadských králů neznáme a nevíme ani, zda jim byly stavěny chrámy jako v následujícím období vlády III. dynastie z Uru. Právě tehdy, na konci 3. tisíciletí př. n. l., však byl *konflikt chrámu a paláce definitivně vyřešen ve prospěch paláce a království se stává rozhodující silou sumersko-akkadské a pak i babylonské a asyrské společnosti. Král má již za III. dynastie z Uru v chrámové oblasti značné pravomoci, zejména co do obsazování vyšších chrámových *úřadů a i hmotné podpory chrámů (v případě nippurského *Inannina chrámu činil královský příspěvek na jeho provoz asi 40 % všech jeho nákladů). Ani paláce *Ur-Nammua, *Šulgiho a jejich nástupců nám nejsou známy, disponujeme však půdorysem mladšího paláce městských vládců, s nímž sousedil chrám zbožněného panovníka Šú-Sína v Ešnuně. Rezidence z 20. století př. n. l. se opět skládá z ústředního dvora, kam se vstupovalo z ulice a odkud se vcházelo buď do křídla s velkou audienční síní, do soukromých komnat panovníka nebo do křídla s palácovou svatyní. Řada výtečně zachovaných příkladů palácové architektury pochází z 2. tisíciletí př. n. l., které se zvláště v syropalestinském prostoru vyznačuje zapouštěním kořenů rané státnosti a budováním řady regionálních mocenských středisek. Za vzor nám zde mohou sloužit i paláce vladařů syrské *Ebly, jejichž doložená série začíná již ve 3. tisíciletí př. n. l. Mikrokosmos palácové budovy tu zahrnoval především křídlo hospodářské, namnoze s tak prozaickou výbavou, jakou tvoří sýpky, stáje a chlévy, konírny a pekárny. Palácová mlýnice, umístěná v jedné místnosti, obsahovala například 16 drtidel na obilí. Jiná část hospodářského křídla paláce obsahovala řemeslnické dílny, ale také sklady zboží, královskou pokladnici a účetní oddělení, které pohyb hmotných statků v *palácovém hospodářství pečlivě evidovalo. Reprezentační prostory paláců, v nichž plnili králové své veřejnoprávní funkce, sestávaly se obvykle ze slavnostních bran, dvorů, komnat a trůnních a audienčních síní. Mívaly honosnou uměleckou výzdobu *plastikami, *reliéfy či nástěnnými kompozicemi skládanými z různých cenných materiálů a rovněž malbami, v nichž se někdy odrážely i cizí (třeba egejské) vzory. Konečně královské paláce obsahovaly i soukromé byty vladařů a příslušníků jejich rodin včetně „harémů“ (ubytovacích prostorů pro příslušnice královské rodiny a jejich služební personál). K jejich výbavě náležely nezřídka i prostory kultovní, „kaple“, a někdy i *hrobky dávných králů v jejich podzemí či ve speciálně upravených *kryptách. Vzhledem k mimořádným soustředěním osob (až stovky, Hasanlu) bývaly paláce vybaveny kanalizačními soustavami pro odvod splaškové vody i odpadků (*kanalizace), zpravidla do blízkého vodního toku či do vsakovacích jámek. Kolem

rezidenčních komplexů se někdy rozkládaly rozsáhlé *zahrady. Takový ráz měla řada zdejších královských rezidencí včetně obřího paláce v Mari, který již ve své době požíval mimořádné úcty.

Zvláště monumentálně působily paláce panovníků *asyrské říše, často již budované s úmyslem oslnit a ohromit návštěvníka. Též jejich interiéry i exteriéry bývaly opatřeny velkolepou sochařskou výzdobou včetně plastik nadpřirozených strážců v podobě okřídlených býků s lidskými hlavami, střežícími vchody, a velkých ploch stěn pokrytých reliéfy, vesměs s *triumfální výzdobou vyjadřující svrchovanost asyrské královské moci. Nechyběla ani výzdoba malířská a zřejmě i drobné interiérové doplňky z cenných materiálů, někdy zvláště pozoruhodné kusy kořisti z válečných výprav. Výzdoba asyrských paláců často odrážela ideový záměr, daný orientací jednotlivých panovníků. Tak reliéfy z paláce *Aššurnasirpala II. (883–859 př. n. l.) v *Kalachu ukazují panovníka jako *charismatického hrdinu, odvracejícího od své obce všechny síly zla a zmaru, vítězíciho nad jejími nepřáteli a obětujícího jejím bohům. *Sinacherib (704–681 př. n. l.) se naopak nechal ve svém ninivském paláci zpodobnit jako úspěšný organizátor, jehož slovo uvádí do pohybu výtečně sešrané kolektivy podřízených, vykonávající jeho rozkazy. Zcela unikátním kulturním počinem je vytvoření palácové knihovny v ninivské rezidenci krále *Aššurbanipala (668–627 př. n. l.). Z královského rozkazu došlo tehdy k opsání všech významných textů *Babylonie, ba v některých případech i ke konfiskacím. Celkem byla takto shromážděna sbírka asi 1500 klínopisných textů včetně knihovních katalogů (celkem přibližně 25 000 tabulek). Šlo v první řadě o magické, lékařské, věštbé a *rituální texty, jejichž použití mělo chránit královskou rodinu. Výrazně se zde však uplatňují i texty literární a též některé dokumenty správní. Vrcholná architektonická díla, která zvláště na východě podstatně ovlivnila umělecký vývoj v následujících staletích, pak zanechali za sebou stavitelé paláců achaimenovských velkokráľů Íránu (*Pasargady, *Persepolis).

Z hlediska architektonického jsou první známé a dochované paláce v oblasti starověké Mezopotámie (datované do první poloviny 3. tisíciletí př. n. l. [*Kiš, *Eridu, *Ešnunna]) komplexy o několika autonomních stavbách spojených navzájem dlouhými vnějšími chodbami, které měly nejen funkci komunikační, ale proudil odtud do místností vzduch i světlo. Stavby byly (aspoň zčásti) dvoupodlažní, obytné prostory (a snad i přijímací) se nalézaly zřejmě v horním patře. V přízemí byly sklady a někdy i dílny (Tell Brák). Z konce 3. tisíciletí a začátku 2. tisíciletí př. n. l. existuje v Mezopotámii několik dokladů rozlehlých palácových komplexů (*Ur, *Larsa, *Mari, *Aššur, Tell ar-Rimah, *Uruk). Paláce ze starobabylonského období (*Šamší-Adadův palác v Aššuru, Núr-Adadův v Larse, Sín-kášidův v Uruku a Ibál-pí-Elův a Ipik-Adada II. v Ešnunně) jsou odkryty jen zčásti. Palác v Mari, jehož části vznikly v akkadské a novosumerské době, lze datovat do období vlády *Jasmach-Addua, syna Šamší-Adada I. z Aššuru. Proslul svými nástěnnými malbami. Významnou stavbou 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. je palác v *Dúr-Kurigalzu. Obsahuje systém nádvoří, na něž navazuje seskupení místností, které se vždy skládá z jedné podlouhlé místnosti nebo chodby, která je obklopena ze všech stran malými místnostmi. Tato chodba převyšovala asi ostatní prostory, aby do ní mohlo pronikat světlo (měla jen jedny dveře do dvora). V severovýchodním komplexu byla v každém rohu schodiště, která vedla do věžovitých rohových bastionů, které se také tyčily nad úroveň ostatních budov. Východní část komplexu byla využívána k čistě hospodářským účelům. Nejdůležitější nástěnné malby nechal vytvořit král *Marduk-apla-iddina I. (1173–1161 př. n. l.). Postavy jsou zobrazeny v pásu, který je lemován pruhy ornamentů.

V 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. nastal velký rozmach palácové architektury, zvláště v Asýrii. Salmanassar III. a jeho otec *Aššurnasirpal II. jsou tvůrci paláců v *Kalachu. (Starý palác v Aššuru byl po přesídlení do Kalachu používán jako místo posledního odpočinku asyrských králů.) Půdorys asyrských paláců představuje komplex místností oficiálního, administrativního a obytného charakteru, rozprostřených kolem dvou hlavních nádvoří

spojených trůnním sálem. Stěny paláce byly bohatě zdobeny nástěnnými malbami (Dúr-Šarru-kén, provinční palác v Til Barsip) a kamennými *reliéfy (Dúr-Šarru-kén, *Ninive). Sochy božských ochránců a panovníků se tyčily u vchodů, na nádvoří a v přijímacích prostorech. Velká péče byla věnována rovněž výzdobě bran a dveří (Balavátská vrata, Imgur-Enlil). Královská rezidence v Dúr-Šarru-kénu poskytuje nejlepší představu o novoasyrské architektuře, neboť *město bylo nově založeno Sargonem II. a po jeho smrti se stalo hlavním městem znovu *Ninive. (Petr Charvát, Nea Nováková)

Palacký, František (14. 6. 1798, Hodslavice – 26. 5. 1876, Praha), český historik, filozof a politik; zakladatel novodobého českého dějepisectví a vůdce českého národně politického *hnutí (40.–70. léta 19. století). Po studiích na evangelickém lyceu v Bratislavě byl krátce (1819–1823) vychovatelem ve šlechtických rodinách na Slovensku, po příchodu do Prahy působil nejprve jako genealog a archivář šlechtických rodů (mimo jiné rodiny Šternberků). V roce 1831 byl jmenován historiografem *Království českého, jehož úkolem bylo sepsání souhrnných dějin *zemí Koruny české (původně měl navazovat na starší dílo Františka Pubičky *Chronologische Geschichte Böhmens* [Chronologické dějiny Čech, 1770–1801], vymohl si však zpracování dějin od začátku). Začal vyvíjet rozsáhlou organizační a ediční činnost; podnítil založení *Časopisu Společnosti vlasteneckého musea v Čechách* (1827), pozdějšího *Časopisu Českého musea*, dále také *Matice české* (1831), vypracoval projekt české všeobecné *encyklopedie, který uskutečnil až v 60. a v 70. letech jeho zeť František Ladislav *Rieger (1818–1903), vydal řadu literárněvědných a estetických studií. Poté přešel k soustavnému zpracování svého životního díla **Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě* (5 dílů, německy jako *Geschichte von Böhmen*, 1836–1867, česky, 1848–1876), založenému na bohatém pramenném materiálu, v němž podal ucelený, filozoficky pojatý obraz českých národních dějin od nejstarších dob do roku 1526.

V duchu romantického idealismu spatřoval smysl českých dějin v zápase o humanitní a demokratické ideje, probíhajícím ve stálém „stýkání a potýkání“ s němečtím a „římanstvím“. V souvislosti se svou prací na *Dějínách* publikoval další historické spisy a četné edice pramenů (*Starší letopisové čeští*, 1829; *Archiv český*, 6 svazků, 1843–1846). V době *revoluce 1848/1849 stál v čele českých národních *liberálů, byl členem *Národního výboru a poslancem ústavodárného sněmu ve Vídni a v Kroměříži, a v červnu 1848 předsedal Slovanskému sjezdu v Praze; svým *psaním do Frankfurtu z roku 1848 položil základ českého politického programu, v němž prezentoval *Čechy jako novodobý evropský *národ s bohatou *historií a *kulturou a formuloval *austroslavismus jako možnost uspořádání mnohonárodnostního Rakouska. V 50. letech žil v ústraní; v roce 1861 byl zvolen do českého *zemského sněmu za Národní stranu (staročeskou), kterou vedl. V témže roce jej *císař jmenoval do Panské sněmovny říšské rady. Snažil se prosadit český státoprávní program, ve svém spise *Idea státu rakouského* (1865) deklaroval nutnost federalizace rakouské říše a upozornil na nebezpečí rakousko-uherského vyrovnání; to také v roce 1867 ostře odmítl a téhož roku vedl demonstrativní „pout“ českých politiků do Ruska. Patřil mezi iniciátory a hlavní propagátory *pasivní rezistence (až do své smrti).

Ve 20. letech 19. století zasáhl i do sporů o českou prozódii spisem *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie* (s Pavlem Josefem Šafaříkem), věnoval se uměleckému překladu (Friedrich Gottlieb Klopstock, Ossian), zabýval se literární teorií a estetikou (*Přehled dějin krásovědy a její literatury*). Vlastní teorii filozofické estetiky vysvětlil ve spise *Krásověda čili O kráse a umění*; své estetické, filozofické a literárně teoretické stati shrnul v trojdílném souboru *Radhost*.

Za svůj zakladatelský přínos na poli české *historiografie a pro svou mimořádnou roli v dobovém českém národním životě i emancipačním zápase byl již za svého života nazýván „Otcem národa“. (František Čapka, Jaroslav Malina)

palácové hospodářství, *hospodářství, palácové.

Palajci, etnikum, které vstoupilo do *Malé Asie ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. jako jedna z vln *Indoevropanů anatolské skupiny. Usadili se v hornatém území severně od centrální náhorní planiny, osídlené v té době *Chattijci. Hovořili palajštinou, *anatolským jazykem zaznamenaným *klínovým písmem a dochovaným v malém počtu dokumentů v chetitských *archivech v *Chattuši. Z nich patrné písarské zvyklosti je datují do krátkého období od poloviny 17. století do konce 15. století př. n. l. Tomuto časovému zakotvení odpovídá i podoba *jazyka: dokládá archaické rysy a postrádá vývoj, který prodělala *chetitština a *luvijština ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. Na druhé straně vykazuje známky silného ovlivnění *chattijštinou: četné výpůjčky jmen *bohů, titulů a podstatných jmen, částečně tendenci k ustrnutí skloňování a ztrátě množného čísla. Vše nasvědčuje tomu, že Palajci po symbióze s Chattijci, uzavření v horských údolích a oddělení od ostatního indoevropského osídlení *kmeny pasteveckých *Kašků, ztratili svou *identitu a palajština brzy vymřela. V době nové *chetitské říše se sice se jménem Palá v záznamech tu a tam setkáme, neznamená však nic víc než geografické jméno, jednu z provincií, pod tlakem Kašků dočasně vyklizenou. (Jana Součková)

palajština, vymřelý *anatolský jazyk užívaný ve 2. tisíciletí př. n. l. v Malé Asii (*Palajci). (Jana Součková)

Palatin, jeden z římských pahorků vypínající se blízko brodu přes Tiber. Tato charakteristika rozhodla o jeho raném osídlení, jehož archeologicky ověřené stopy svým stářím přibližně odpovídají tradovanému údaji o založení Říma roku 754/753 př. n. l. Podle *legendy právě na tomto místě Romulus založil *město, respektive opevněnou *vesnici. Ještě v době císařské se tu pietně uchovávala „Romulova“ chýše. Stopy po jednoduchých obydlích byly nalezeny na začátku 20. století a jejich stáří odpovídá i archaické pohřebišťe na Foru Romanu s hliněnými *urnami ve tvaru takovýchto obydlí. Tímto objevem byl rehabilitován údaj Tita Livie o starobylých *hrobech na Foru, který zpochybňovali učenci 2. poloviny 19. století. Za pozdní *republiky na Palatinu měli své domy bohatí *Římané, jeden z nich po řečníku Hortensiovi si koupil i císař *Augustus a v jeho blízkosti nechal postavit *chrám svého ochranného božstva Apollóna Palatinského. Císař Domitianus zde vystavěl rozsáhlý palác s průčelím do údolí k Cirku maximu; v přestavbě, k níž došlo za *císaře *Septimia Severa, se dochovaly jeho zříceniny. (Marie Pardyová)

palatoschisis, -is, f. (z latiny: *palātum*, „patro“ a z řečtiny: *schisis*, „dělení“), vrožený rozštěp tvrdého *patra, těžká vývojová vada. Vzniká za embryonálního vývoje, kdy vzácně dochází k *hypoplasii nebo *aplasii součástí tvrdého patra a párové části patra se pak nespojí. Stav bývá doprovázený rozštěpem rtu (*cheilopalatoschisis*) nebo i rozštěpem alveolárního výběžku horní čelisti (*cheilopalatognathoschisis*). Postižené děti nemohou sát, hrozí aspirace (vdechnutí) potravy; stav se upravuje chirurgicky. V kosterních souborech bývá *palatoschisis* ojedinělým nálezem. (Ladislava Horáčková)

palato- (z latiny: *palātum*, „patro; klenutí, klenba“), ve složených slovech první část s významem: „patro-, patrový“; v *anatomii například jeden ze svalů *jazyka – **musculus palatoglossus*. (Ladislava Horáčková)

palatum, -i, n., patro, strop vlastní *dutiny ústní, kterou odděluje od *dutiny nosní. Přední část této horizontálně orientované přepážky má kostěný podklad a označuje se jako tvrdé patro (**palatum durum*). Zadní oddíl je tvořený měkkými *tkáněmi a nazývá se měkkým patrem (**palatum molle*). (Ladislava Horáčková)

palatum durum, tvrdé patro; největší podíl na vytvoření tvrdého patra mají patrové výběžky *maxil, vpředu je uložena **os incisivum*, dorzálně horizontální ploténka *kosti patrové. Tvrdé patro tvoří přepážku mezi *nosní a *ústní dutinou. (Ladislava Horáčková)

palatum molle, měkké patro, je zadním oddílem patra, navazuje dorzálně na **palatum durum*. V klidu je měkké patro skloněno kaudálně a spočívá téměř ve *frontální rovině, zatímco při polknutí se dostává do roviny horizontální a uzavírá *nosohltn. Podkladem měkkého patra je vazivová ploténka (**aponeurosis palatina*) a příčně pruhované svaly

(**musculus tensor veli palatini*, **musculus levator veli palatini*, **musculus palatoglossus*, **musculus palatopharyngeus*, **musculus uvulae*), které se k ní připojují. Povrch měkkého patra pokrývá sliznice, jejíž epitel je na horní (nosohltanové) straně víceřadý cylindrický s řasinkami, na straně *dutiny ústní vrstevnatý dlaždicový. Volný zadní okraj měkkého patra vybíhá ve střední čáře v patrový *čípek. (Lenka Vargová)

palau, *palauština.

Palaungové, *Kiribaťané.

palauština (palau), *indonéský jazyk z *austronéské rodiny užívaný na ostrově Palau v *Mikronésii. (Jaroslav Malina)

Paldän Atíša, *Atíša.

Paleček, Josef (25. 2. 1932, Jihlava), český malíř, grafik a ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1951–1955 absolvoval studium na Katedře výtvarné výchovy Pedagogické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze u Cyrila Boudy, Karla Lidického a Martina Salcmana. Je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

Věnuje se malbě, kresbě, grafice a ilustraci. Spolupracuje s architekty, dělá tapiserie, nástěnné malby a mobily. Vytvořil výpravy k několika animovaným filmům a dětským televizním seriálům. (Jaroslav Malina)

Palečková, Veronika (25. 4. 1962, Praha), česká malířka a grafička; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1980–1986 absolvovala Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v ateliéru knižní kultury a písma u Milana Hegara a v ateliéru figurální kresby a malby u Františka *Buranta, v letech 1984–1985, 1993 École Nationale Supérieure des Beaux-Arts v Paříži v ateliéru Abrahama Hadada a Académie de la Grande Chaumière v Paříži a v letech 1986–1988 Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru grafiky Ladislava Čepeláka. Od roku 1990 je členkou Sdružení českých umělců grafiků Hollar. Založila sdružení a nakladatelství Popokatepetl, které příležitostně produkuje výstavy a vydává knihy.

Věnuje se volné a užité grafice, kresbě, malbě a plastice vyznačující se smyslovým lyrismem a nadpozemským erotismem, ale i existenciální úzkostí. (Jaroslav Malina)

Palenque, *archeologická lokalita v jihovýchodním Mexiku (součást světového kulturního dědictví), významné středisko *Mayů. Název je španělský, pravé jméno neznáme. Bylo budováno od 3. století, největšího rozkvětu dosáhlo v 7. století, kdy byly četné chrámové *stavby (tzv. Palác, Chrám *slunce, Chrám kříže, Chrám listového kříže, Chrám nápisů) opatřeny vynikajícími *basreliéfy.

V *pyramidě pod Chrámem nápisů byla *hrobka se *sarkofágem vládce Pacala (615–683); na kamenném víku *reliéf s postavou snad vladaře, uvnitř spočíval zemřelý vybavený četnými *ozdobami, *šperky a *maskou z *jadeitu. Využití pyramidy k uložení pohřbu je v předkolumbovské Americe ojedinělé. (Jaroslav Malina)

paleoantropologie (z řečtiny: *palaios*, „starý“ a *anthrōpos*, „člověk“, *logos*, „nauka, věda“, = „věda o člověku“), subdisciplína *obecné antropologie zabývající se studiem *zákonitostí *antropogeneze, problematikou *biologické variability, *morfologie a funkce lidského organismu v procesu *fylogeneze rodu **Homo*. (Jaroslav Malina)

paleoasiaté, *skupiny, paleoasijské.

paleoasijská etnika, *etnika, paleoasijská.

paleoasijské jazyky (paleosibijské jazyky), *jazyky, paleoasijské.

paleoasijské skupiny, *skupiny, paleoasijské.

paleobotanika (z řečtiny: *palaios*, „starý“ a *botané*, „rostlina, bylina“), obor zkoumající *fossilní zbytky rostlin. (Petr Bureš)

paleocerebellum, -i, n., spinální část *mozečku, která se podílí zejména na řízení koordinace pohybů a svalového napětí. *Paleocerebellum* je tvořeno částí mozečkového červu (*vermis cerebelli*) i obou laloků, jež přiléhají k vývojově staršímu a mediálně uloženému vestibulárnímu *mozečku. Z mozečkových *jader přísluší k paleocerebellu *nuclei globosi*, *nucleus emboliformis* a mediální část *nucleus dentatus*. Do spinálního mozečku přicházejí informace z pohybového aparátu (**tractus spinocerebellaris anterior et posterior*, **tractus bulbocerebellaris*, **tractus trigeminocerebellaris*, *tractus reticulocerebellaris*), ze struktur ovlivňujících mimovolní motoriku (*tractus olivocerebellaris*) i z motorických oblastí *kůry mozkové. Tyto informace jsou ve spinálním mozečku zpracovávány a vyhodnocovány. Eferentní dráhy jdou zpět na jádra zapojená do zpracovávání motorických *okruhů (*tractus cerebellorubralis*) a přes **formatio reticularis* k motorickým jádrům *nervů hlavových a předních rohů míšních. Část eferentních drah spinálního mozečku probíhá přes *thalamus do kůry mozkové (*tractus cerebello-thalamo-corticalis*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

paleocortex, vývojově nejstarší část *kůry mozkové, součást *allocortexu. Zahrnuje útvary na **facies inferior cerebri*, které představují čichovou *oblast kůry mozkové: *bulbus olfactorius*, *tractus olfactorius*, *trigonum olfactorium*, *striae olfactoriae*, *uncus gyri parahippocampalis*. (Lenka Vargová)

paleodemografie (z řečtiny: *palaios*, „starý“, *démos*, „lid, obyvatelstvo“ a *grafein*, „psát“), odvětví *demografie zkoumající otázky vývoje a složení pravěkých populací v souvislosti s hospodářským, kulturním a přírodním prostředím. (Jaroslav Malina)

paleodermatoglyfika (z řečtiny: *palaios*, „starý“, *derma*, „kůže“ a *glyphe*, „rýha“; anglicky: *paleodermatoglyphics*), specializace zaměřená na studium *dermatoglyfiky (zvláště *otisků prstů) na archeologických nálezech a historických předmětech. Nejčastějším nosičem otisků prstů člověka minulých populací je *keramika a staré psané texty, otisky prstů lze studovat i na zachovalých *mumiích. Cíle paleodermatoglyfiky jsou obdobné jako v historických aplikacích *humánní osteologie (bioarcheologie, *forenzní antropologie, *historická antropologie) – využít starých otisků prstů k hodnocení tělesných vlastností a chování jejich původců. Jedná se zvláště o odhad věku a pohlaví, rozlišení některých *chorob a zachycení etnických procesů. Využívá přitom poznatků dermatoglyfiky a *fyzické antropologie. Z hlediska materiálu jde současně o přístup *trasologie. Snahou je rovněž využít otisky prstů na archeologických nálezech k osobní *identifikaci původců ve smyslu *daktyloskopie.

Vzhledem k fragmentárnosti otisků a metodickým obtížím paleodermatoglyfika na své širší uplatnění v archeologii a historických vědách dosud čeká. Pradávné otisky na staré japonské keramice stály na samotném počátku *dermatoglyfiky i *daktyloskopie (Henry Faulds, 1880). Pojem *paleodermatoglyphics* zavedl Christos S. Bartsocas na mezinárodní dermatoglyfické konferenci v Athénách (1981), studie otisků prstů na mumiích a keramice se však objevily již dříve. V archeologii se pojem paleodermatoglyfika neuzívá, častější je anglické spojení *ancient fingerprints*. V roce 2005 byla v Londýně založena mezinárodní společnost na podporu těchto studií – *Ancient Fingerprint Society*. (Miroslav Králík)

paleoetnologie (z řečtiny: *palaios*, „starý“, *ethnos*, „rod, kmen, pospolitost“ a *logos*, „nauka, věda“), synonymum pravěké archeologie deklarující spíše zájem o *člověka a jeho *společnost než pouze o archeologické předměty; k tomuto úkolu ovšem směřuje různými metodami (nejčastější jsou to *etnografické analogie nebo *prostorová analýza archeologických situací).

Termín vznikl již v roce 1865 jako určité synonymum, aby vyjádřil odklon *archeologie od předmětů a příklon k živému člověku – tedy snahu rekonstruovat lidské chování i vývoj osobnosti v různých společnostech minulosti. Pod přílivem etnologických údajů z nových

*kolonií, jimiž se tehdy intelektuální prostředí evropských velmocí obohacovalo, vystačila paleoetnologie po celá desetiletí s prostou aplikací různorodých a často překvapivých *informací o *Austrálcích, *Eskymácích či *indiánech. Protože však tyto údaje používala nesystematicky, náhodně a útržkovitě, vyvolala záhy kritiku, zejména z pozitivistického hlediska.

Po *druhé světové válce začal pojem paleoetnologie rozvíjet francouzský archeolog André *Leroi-Gourhan v podstatně odlišném smyslu. Východiskem mu byla empirická analýza údajů postižitelných na *archeologickém výzkumu: technologické postupy při zpracování *kamene a *kosti, mikroskopické stopy práce na nástrojích (*trasologie) a rozložení příslušných předmětů v prostoru sídliště. Dokázal, že při pečlivém výzkumu je reálné rekonstruovat nejen statickou strukturu loveckého sídliště, tedy polohu ohnišť a obydlí, ale se značnou mírou pravděpodobnosti zachytit i jeho dynamiku, hlavní komunikace, místa výroby, odhazování a akumulaci nepotřebných předmětů. Rovněž v jeskyních ozdobených malbami si Leroi-Gourhan počínal metodičtěji než jeho předchůdci, když sledoval rozložení maleb v prostoru, zastoupení různých druhů zvířat v jednotlivých částech *jeskyně a statisticky tato pozorování hodnotil.

V českém prostředí razil pojem paleoetnologie v meziválečném a poválečném období Karel *Absolon. Přestože tak ještě nečinil v onom shora uvedeném, veskrze komplexním smyslu, byl přijat jeho termín do názvu specializovaného pracoviště – *Střediska pro paleolit a paleoetnologii při Archeologickém ústavu Akademie věd ČR Brno v Dolních Věstonicích, aby tak byla zdůrazněna kontinuita výzkumu hlavních paleolitických sídlišť. V současné době zde pokračuje v práci Karla Absolona a Bohuslava *Klímy Jiří A. *Svoboda. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

paleogenetika (z řečtiny: *palaios*, „starý“ a *genesis*, „zrození“; termín zavedli v roce 1963 americký evoluční biolog Emile Zuckerkandl [narozen 1922] a americký biochemik Linus Carl Pauling [1901–1994], též *archeogenetika, *molekulární antropologie), směr propojující *genetiku s *paleoantropologií; rozvíjí se zejména od začátku 21. století v souvislosti s aplikací metod *molekulární genetiky a zabývá se analýzou DNA izolované z historického materiálu, tzv. *aDNA. K hlavním osobnostem tohoto výzkumu patří Svante *Pääbo (narozen 1955), který zavedl metodiky pro získání *aDNA z archeologického a paleontologického materiálu, postupy pro sekvencování jak částí, tak i celých *genomů (například osekvenoval genom jeskynního mědvěda, vyhynulého lenochoda nebo *neandertálce).

V České republice se paleogenetika rozvíjí v poslední době v rámci několika pracovišť. Badatelský tým, který vede Daniel *Vaněk (ředitel společnosti *Forenzní DNA servis a uznávaný expert na analýzu DNA) zkoumá v rámci projektu *Archeosteon DNA *Přemyslovců. Členové *Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR v Praze (Viktor *Černý, Martin Hájek ad.) se zabývají určováním pohlaví lidských pozůstatků, detekcí patogenů v lidském kosterním materiálu, analýzou mtDNA praturů (*bos primigenius*), mtDNA lidí *kultury s lineární keramikou a z doby bronzové aj. Laboratoř molekulární antropologie *Ústavu experimentální biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity vedená Evou *Drozdovou studuje DNA z kosterních pozůstatků člověka z moravských archeologických lokalit, což umožňuje sledovat příbuzenské vztahy v rámci lokality, stanovit pohlaví, krevní skupiny, případně zatížení genetickými chorobami apod. (Pavel Lízal, Jaroslav Malina)

paleografie (z řečtiny: *palaios*, „starý“ a *grafein*, „psát“), věda zabývající se *písmem a jeho vývojem. Jako *pomocná věda historická usiluje o správné čtení, místní a chronologické zařazení písemných památek bez ohledu na jejich charakter. Popisuje, hodnotí a třídí písmo a stanoví jeho funkci v historickém vývoji společnosti.

Podle dílčích úkolů ji lze rozdělit na: a) elementární; b) kritickou; podle druhu písma se dělí na latinskou, slovanskou, řeckou, orientální atd. Podle psací látky zkoumaných textů se

dělí na paleografii v užším slova smyslu (zabývá se písmem naneseným a rytým do voskových tabulek) a *epigrafiku (studuje ostře ryté a vtesávané písmo – písmo nápisové).

Paleografie vznikla z praktické potřeby číst stará písma; zakladatelem vědecké paleografie je francouzský *benediktin Jean Mabillon (1632–1707), u nás historik a numizmatik Mikuláš Adaukt Voigt (1733–1787). (František Čapka, Jaroslav Malina)

paleohistoriografie (z řečtiny: *palaios*, „starý“, *historia*, „dějiny“ a *grafein*, „psát“), obor vnitřní (vyšší) kritiky pramenů zjišťující prameny pramenů, to znamená, že je zaměřena na *rekonstrukci starých písemných cest přenosu idejí a faktů, na vyhledávání a sledování starých literárních tradic. Za tímto účelem se práce starých autorů srovnávají s pracemi jejich předchůdců a současníků. (Jaroslav Malina)

paleolit (z řečtiny: *palaios*, „starý“ a *lithos*, „kámen“), starší doba kamenná, nejstarší a nejdelší období lidské prehistorie před 2 500 000 až 12 000 lety. Dělí se dále na *nejstarší paleolit (2 500 000–1 000 000 let), *starý paleolit (1 000 000–350 000 let), *střední paleolit (350 000–40 000 let), *mladý paleolit (40 000–11 500 př. n. l.) a *pozdní paleolit (11 500–10 000 př. n. l.).

Na severní polokouli tento vývoj probíhá za cyklicky se měnícího *klimatu, kdy se střídají dlouhá, poměrně chladná a suchá období (*glaciály, *stadiály) s kratšími intervaly teplými a vlhkými (*interglaciály, interstadiály).

V Africe se používá dělení poněkud odlišné: „starší kamenný věk“ (anglicky: *Early Stone Age*, zkratka: ESA), „střední kamenný věk“ (anglicky: *Middle Stone Age*, zkratka: MSA, chronologicky zahrnuje i část našeho mladého paleolitu) a „pozdní kamenný věk“ (anglicky: *Late Stone Age*, zkratka: LSA, odpovídá našemu pozdnímu paleolitu, *mezolitu a částečně i *neolitu).

V rámci paleolitu byla dokončena *hominizace (rozvoj rodu **Australopithecus* a vznik rodu **Homo*) – dochází k formování základních lidských biologických, etologických i sociálních vlastností, vytvářejí se předpoklady k vzniku lidské *kultury, které pak přecházejí do etapy *evoluce rodu Homo a vzniku druhu *Homo sapiens* – dokončuje se přestavba těla na tělo lidského typu, rod *Homo* vytváří novou specificky lidskou niku, biologický, etologický, sociální a kulturní vývoj se dovršuje až na konci středního paleolitu, zejména však v mladém paleolitu. Všechny faktory hominizace působily v dané etapě *hominizace jako jeden systém, nelze proto oddělovat biologické, sociální a kulturní stránky evoluce člověka.

Po celý paleolit se člověk živil *lovem a *sběrem (*výživa, nejstarší). V průběhu paleolitu se rozvíjí *technologie štípání a *broušení kamene, *kosti a *paroží (*industrie, kamenná, *industrie, kostěná a parohová, *suroviny, nejstarší, *technologie, nejstarší), výstavba obydlí (*stavby a obydlí, nejstarší), v mladém paleolitu vzniká umění (*umění, paleolitické) a pokročilé technologie (*keramika v paleolitu, *tkaní, košíkářství, provaznictví v paleolitu), které jsou plně využity v následujícím *neolitu.

Demografické odhady pro paleolit jsou omezeny nedostatkem výchozích informací. Ucelená pohřebiště chybí a teprve v mladém paleolitu se na velkých sídlištích objevují vzorky populace – jsou však nereprezentativní a nadto ovlivněné určitou *selekcí. S přihlédnutím k potenciálu glaciální *krajiny se pro mladý paleolit předpokládá celkově nízká hustota populace, řádově 2–10 jedinců na 100 čtverečních kilometrů. Roční přírůstek lovecké populace byl většinou nízký, v závislosti na řadě proměnných jako je výživa, plodnost a délka reprodukčního období, míra sedentismu a mobility. Například zdvojnásobení lovecké skupiny by za ročního přírůstku 0,015 % trvalo zhruba 5000 let. Z toho pak plyne velmi hrubý odhad, že v mladém paleolitu žilo na celém tehdy osídleném území naší planety kolem 5 milionů lidí.

V závěru paleolitu, na konci poslední doby ledové se dramaticky proměňovala tvářnost krajiny v nejrůznějších klimatických pásmech. *Globální oteplování a zvlhčování se projevilo nejprve v aridních oblastech *Předního východu a severní Afriky. Z archeologického záznamu lze snadno vyčíst, jak prudce se tam zvýšil celkový počet *lokalit, i to, že některé

z nich už působí dojmem stálých osad. Zvyšování populace a snižování její pohyblivosti jsou totiž vzájemně propojeny, ovšem za cenu nových problémů v zásobování, řešitelných například účinnějšími technologiemi. Rozvoj sídlišť a architektury provázal postupný přechod k stavbám na pravoúhlém půdorysu (zároveň se objeví i v *mezolitu severní Evropy), které lze kombinovat do větších *vesnic a postupně i prvních *měst.

Zatímco severní Afriku osídlily populace mechtoidního typu – sama lokalita Mechta Afalou v Alžírsku poskytla celý soubor lidských skeletů – na Předním východě se rozšířila populace *natúfienu. V této první fázi je demografický růst, strmější než kdykoli předtím, propojen s usedlejšími způsoby života a intenzivnějším využitím spolehlivých zdrojů potravy. To se týká především celoročně dostupných zdrojů. Břehy Středozemního moře, přilehlých řek a jezer poskytovaly ryby, měkkýše a vodní ptáky, náhorní plošiny byly domovem gazel a na příhodných místech se dalo sbírat zrno planě rostoucích obilnin, drtit na kamenných deskách na mouku a péct. V podmínkách trvalejšího sídliště pak odroste více dětí než u *nomádů, kteří jsou neustále v pohybu.

Průvodním jevem populačního růstu jsou tedy i první skutečná pohřebiště, zvláště vyčleněná místa mimo sídliště, kde byly vedle sebe ukládány desítky mrtvých – například *Džebel Sahaba v Núbii. *Hrobům a *pohřebištím se někdy připisuje ještě jedna funkce – těla mrtvých, pohřbená do země, využijí pozůstalí rovněž k tomu, aby doložili svá starousedlická práva na okolní území a jeho zdroje. Takové důrazné prohlášení bylo na sklonku paleolitu a v mezolitu už zřejmě nezbytné. Demografický růst a tlak na intenzivní využívání regionálních zdrojů totiž vyvolával i první vážné *konflikty mezi jednotlivými skupinami lidí a vynucoval si přesnější vymezení teritorií. O tom, že lidé pohřbení na prvních pohřebištích často zahynuli násilně, výmluvně svědčí stopy zranění a *kamenné hroty *šípů v okolí kostry, někdy ještě zabodnuté přímo v kosti.

Antropologické studium koster ukazuje, jak postupně mizí charakteristické výškové rozdíly mezi postavou muže a ženy, s nimiž jsme se setkávali v paleolitu. Na Předním východě tento vývoj vyústil v *akeramickém neolitu s novými technologiemi, impresivní architekturou (okrouhlé a pravoúhlé domy), s uměním (velké kamenné *skulptury a *stély) a složitými *pohřebními rituály přímo uvnitř sídlišť. Přitom obyvatelé předkeramických sídlišť se i nadále z velké části živili lovem, jak to dokládají výzkumy v Ašikli, Čayönü, Göbekli *Jerichu a Nevali Čori. Göbekli je vápencový hřeben, využívaný jako zdroj silicítů. V jeho vrcholové části byla vybudována *svatyně s mohutnými stélami tvaru T, do nichž jsou vyryty *reliéfy. Velké kamenné skulptury, s lidskými, zvířecími i kombinovanými motivy, jsou typické rovněž pro Nevali Čori. Pohřbívalo se přímo na sídlištích, pod podlahami domů – například v Eynanu nebo ve velkých jeskyních s natúfským osídlením. S mrtvými těly se prováděly zvláštní rituály a vyhníle lebky se zdobily mušlemi. V jiném případě utvářejí dlouhé lidské kosti siluetu *zvířete. V následujícím *neolitu byly lidské lebky domodelovávány sádrou, zdobený mušlemi (i na místě očí) a teprve takové *relikvie se ukládaly pod podlahami domů. (Jiří A. Svoboda)

paleolit, mladý, období (40 000–11 500 př. n. l.), kdy anatomicky *moderní lidé osídlili severní Eurasii a vytvořili v takto vymezeném prostoru technologický a *kulturní komplex nových kvalit (tzv. „*lidská revoluce“). Nejde tedy o *univerzální vývojové stadium globálního rozsahu. Charakteristická je mladopaleolitická *technika výroby *čepelí a typologické spektrum *nástrojů, jejichž rozvoj čepelí stimuluje. *Kamennou industrii provází nebývalý rozvoj nástrojů z *kosti, *parohu a *mamutoviny (*industrie, kostěná a parohová). Do určité míry rovněž vyšší úroveň specializace *lovu, dálkový *import kamenných *surovin a formování velkých loveckých sídlišť. Nejtypičtějším projevem mladého paleolitu je ovšem symbolické vyjadřování, zdobení a vznik *paleolitického umění v pravém slova smyslu. V pojetí Jiřího A. *Svobody je předpokladem vzniku tohoto kulturního komplexu definice *času a místa člověka v jeho rámci (viz *čas lovců). (Jiří A. Svoboda)

paleolit, nejstarší, období (2 500 000–1 000 000 let), kdy afričtí *hominini (**Australopithecus*, **Homo*) začínají vyrábět první *nástroje (*oldowan) a zřejmě zakládají pevnější sídelní základny, které odpovídají určité sociální organizaci. Efektivnost tohoto sociálního systému se odráží v demografickém růstu a potažmo v první vlně *kolonizace Eurasie. (Jiří A. Svoboda)

paleolit, pozdní, krátké období (11 500–10 000 př. n. l.) přechodného charakteru, představující typický projev adaptace na přechodné oteplení a šíření *lesa (*alleröd). V *technologii je mladopaleolitická *technika, zaměřená na výrobu dlouhých *čepelí, vytlačena obecným trendem k mikrolitizaci produktů. Charakteristické projektily, rozčleňují Evropu na okruh kultur s *kamennými hroty s otupeným bokem (*azilien, *federmesser, *tišnovien) a hroty s řapem (*ahrensburgien, *šwiderien). Velké *mladopaleolitické umění mizí. (Jiří A. Svoboda)

paleolit, starý, období (1 000 000–350 000 let) charakterizované prvními kolonizačními vlnami (**Homo ergaster*, zřejmě **Homo antecessor* a především **Homo erectus* a **Homo heidelbergensis*), které vytvářejí stabilní sídelní strukturu na celém území *Starého světa (Afrika a Eurasie). Při periferiích se formují technologicky jednodušší *drobnotvaré industrie, v centrálních částech (Afrika, jihozápadní Asie, západní a jižní Evropa) poměrně jednoduchý technologický komplex *acheulénu s charakteristickými *pěstními klíny. V nově osídlených severnějších zónách se objevují první doklady *ohně a zřejmě i *obydlí. (Jiří A. Svoboda)

paleolit, střední, období (350 000–40 000 let) představující zvýšenou regionální diverzitu populací, které během *starého paleolitu osídlily celé území *Starého světa. Projevuje se jak v *anatomii (**Homo neanderthalensis* v severní Eurasii, **Homo sapiens* v Africe a v západní Asii, pozdní **Homo erectus* ve východní Asii), tak v kultuře (*moustérien různých facií, *atérien, *micoquien, *sangoan, *taubachien atd.). V *technologii je charakteristické rozšíření *techniky připraveného jádra, především *levalloiské techniky. V mladší fázi středního paleolitu jsou doloženy první *rituální *hroby. (Jiří A. Svoboda)

paleolitické umění, *umění, paleolitické.

paleontologie (z řečtiny: *paláios*, „starý, starobylý, někdejší“ a *ús*, genitiv *ontos*, „jsoucí, existující“), v obecném pojetí obor zkoumající *fosilie a minulý život organismů, převážně však živočichů. Obvykle nezahrnuje zbytky rostlin (*paleobotanika, palynologie) ani lidskou společnost (pojem „paleontologie člověka“ se šířeji neujal). (Jaroslav Malina)

paleopatologie (z řečtiny: *paláios*, „starý, starobylý, někdejší“, *pathos*, „útrapa, strast, bolest, choroba, nemoc“ a *logos*, „nauka, věda“), nauka o *chorobách dávných populací lidí i zvířat. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

paleosibiřské jazyky, *jazyky, paleoasijské.

paleostriatum, **pallidum*, vývojově nejstarší část *bazálních ganglií. Zahrnuje **globus pallidus* a slouží zpracováním motorickým *okruhům. (Lenka Vargová)

Palestina, název pochází z doby Héródovy a vznikl počtením hebrejského výrazu Pelištim, kterým **Starý zákon* označuje *Pelištejce čili Filištiny, část *mořských národů, která se ve 13. století př. n. l. usadila na jihozápadě *země a vytvořila tu *městské státy. Jinak se toto území nazývá také Kanaan či *Kanaán, později Erec Jisrael (hebrejsky „země Izraele“). Název Palestina zavedli *Římané po porážce *Židů v římsko-židovských *válkách v 1.–2. století n. l. Hranici starověké Palestiny tvořilo na západě Středozemní moře, východní hranice byla pohyblivá a závisela na rozloze obdělávané půdy, přecházející postupně v poušť. Na severu byla hranicí *svatyně Dan a pohoří Chermón, na jihu *město Beer-ševa jihovýchodně od Gazy. Jako v případě *Sýrie a *Foinikie (dnešní *Libanon), charakterizuje také geografii starověké Palestiny její rozčlenění na přímořskou rovinu a dvě souběžná horská pásma, směřující od severu k jihu, mezi nimiž se nachází proláklina s tokem Jordánu. Na východě a na jihu starověká Palestina přechází v poušť, na severu hraničí se Sýrií a Libanonem, na jihu se Sínajským poloostrovem. Úrodná pobřežní rovina je na severu přerušena pohořím *Karmel.

Jižně od Karmelu se nalézá úrodná rovina Šáron, která pak přechází v území zvané v **bibli* rovina Šefela. Na rozdíl od severněji položeného pobřeží starověké Foiníkie a Sýrie nemá však toto území (s výjimkou dnešní Haify) vhodné **přístavy*. Západní hornaté pásmo probíhající starověkou Palestinou je přerušeno na severu u Karmelu nížinou Jizreel. Severně od ní se nachází hornatá **Galilea*, jižně horské pásmo samařské a judské, na jehož náhorní rovině se nachází hlavní město starověkého judsko-izraelského a později **judského království* – **Jeruzalém*. Na jihovýchodě přecházejí Judské hory v Judskou poušť a posléze v hornatou část pouště Negeb, na niž navazují pouště Sínajského poloostrova. Hlavním vodním tokem je řeka Jordán, která člení starověkou Palestinu na západní a východní část. Nejsevernější z jeho tří pramenů se nalézá na úpatí pohoří Chermón 520 m nad hladinou moře, ústí Jordánu do Mrtvého moře se však nalézá mnohem níže, 394 m pod hladinou moře. Tento prudký spád je důsledkem zlomu zemské kůry, k němuž došlo na konci třetihor a který probíhá od Sýrie do Afriky v délce asi 6000 km. Jeho součástí je syrské údolí al-Biká, hluboké údolí toku Jordánu a údolí Araba jižně od Mrtvého moře, směřující k zálivu Akaba ve východní části Rudého moře. Jordán protékal ve starověku dnes již vysušeným jezerem Chúle. Dále protéká jezerem Tiberiádkým (hebrejsky jezero Kineret, v **Novém zákoně* jezero Genezaretské) a ústí do Mrtvého moře (hebrejsky *Jam ha-melah* „solné moře“, arabsky *Bahr Lut*, „Lotovo moře“). Rozloha tohoto vnitrozemského moře byla původně mnohem větší, avšak v důsledku intenzivního vypařování získalo Mrtvé moře dnešní menší rozměry i zvláštní charakter své vody, která asi z 1/3 obsahuje různé minerály a soli, jež znemožňují v jeho vodách život. Dalšími přítoky Jordánu od východu jsou Arnón, Jarmúk a Jabok. Do Středozemního moře ústí menší řeky Kíšon, Hadera, Šilo a Jarkon. Menší toky však v letním období zpravidla vysychaly a hluboce položené koryto Jordánu zabraňovalo využití jeho vody k zemědělským účelům. Území téměř celé Palestiny bylo proto závislé na spodních vodách, pramenech či **studních* a zejména na dešťové vodě. Zimní období dešťů trvá od října do března, letní období sucha od dubna do září. V úrodných částech země převládá subtropické rostlinstvo, jinde stepní vegetace. Hospodářský život byl založen na **zemědělství* (ovocné stromy, vinná réva, **olivy*, **pšenice*, **ječmen* aj.), pěstování skotu a pastevectví. **Fauna* byla ve starověku bohatší než v nové době, vyskytoval se zde lev, vyhubený v době **křižáckých válek*, antilopy, gazely, damani aj. Co se týče nerostů, byla na ně starověká Palestina poměrně chudá. Nejdůležitější naleziště se nacházela v okolí Mrtvého moře (**sůl*, síra, asphalt).

Pravěké osídlení je doloženo nálezy z Ubajdíje v jordánském údolí, ve Vádí an-Natúf (**natúfien*) severozápadně od Jeruzaléma, Vádí at-Táchúne (**kultura*, táchúnská) jižně od **Betléma*, v **Jerichu*, v Telejlát Ghassúl (**ghassúlská kultura*) u Mrtvého moře aj. Rozhodující etnickou složkou se nakonec stali **Semité*, kteří do Sýrie a Palestiny pronikli v několika vlnách. Hlavní semitská vlna zahrnovala **Amorejce* (od akkadského *Amurru*, „západ“) a Kananejce (Kanaán), kteří pronikli do Palestiny kolem roku 2500 př. n. l. a jejichž část, usazená na libanonsko-syrském pobřeží, získala řecký název **Foiníčané* (Foiníkie). Vedle semitského kananejského obyvatelstva zde existovaly rovněž nesemitské etnické skupiny. Jejich hlavními představiteli byli Pelištejci, kteří do Palestiny přišli z řecké oblasti ve 13. století př. n. l. a stali se vážnými rivaly hebrejských-izraelských **kmenů*. Dále to byli indoevropští **Chetitě* nebo Chorejci, kteří byli snad potomky armenoidních **Churritů*, příbuzných zřejmě s **Urartejci*. Hlavními obyvateli této oblasti před příchodem jiných semitských kmenů a skupin se stali Kananejci.

Stará Palestina se v té době nazývala Kanaánem (z akkadského *kinachchu*, „purpur“) a byla rozčleněna na řadu menších městských království. Země se nacházela v první polovině 2. tisíciletí př. n. l. pod egyptským vlivem, takže nejstarší historické prameny (například tabulky z **Tell el-Amarny*) jsou egyptského původu. Ve 14. století př. n. l. počal však egyptský vliv postupně slábnout a kananejská oblast se stala předmětem sváru mezi **Egyptany* a Chetitě, jejichž boje vyvrcholily bitvou u **Kadeše* na řece Orontu v roce 1285 př. n. l. V té době

rovněž vystupují do popředí kočovné kmeny, často jako námezdné vojenské síly, zvané Apiru (*Chabiru), o nichž se někteří badatelé domnívají, že snad souvisejí s pozdějšími hebrejsko-izraelskými kmeny, které začaly do této oblasti pronikat asi kolem roku 1250 př. n. l. Časem se jim podařilo vytvořit zde i *stát, který trval až do vpádu Babyloňanů roku 586 př. n. l. (viz *Izrael). Později pod *vládou *Peršanů se tato oblast nazývala Judea či *Judsko. (Vladimír Sadek)

Palestinci (hebrejsky: *Pelištim*, arabsky: *Filastín*):

1. starověké etnikum *semitského původu, které žilo na historickém území *Palestiny v oblasti Přední Asie (*Pelištejci);

2. současný *arabský národ *semitského původu, potomci starověkých Palestinců, obývající území Palestiny, zčásti též *Izraele, Jordánska, Libanonu, Sýrie a dalších *zemí. Celkový počet je přibližně 3 miliony, z nichž jen asi jedna třetina žije dosud na území původní historické Palestiny. Toto území se stalo po *první světové válce *mandátním územím Velké Británie a v roce 1947 bylo rozděleno na základě rozhodnutí *Organizace spojených národů na židovský stát Izrael a na arabský stát Palestina. Avšak v roce 1948–1949 vyhlásil Izrael Palestině *válku a postupně vojensky obsadil většinu území. V roce 1993 byla uzavřena dohoda mezi Izraelem a Organizací pro osvobození Palestiny, jediným tehdy legitimním politickým reprezentantem Palestinců v čele s Jásirem Arafatem (zemřel 11. 11. 2004), o omezené *autonomii arabského obyvatelstva v pásmu Gazy a části Západního břehu Jordánu (*Jericho) s výhledem na vytvoření samostatného Palestinského státu. Jednání byla přerušena na podzim 2000 po vypuknutí nového palestinského povstání (tzv. *intifáda al-Aksá), přičemž obě strany si k jejich obnovení zatím kladou nespílitelné podmínky. Jednání, přerušovaná válečnými střety, stále trvají. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

páli, nejarchaičtější *indoárijský dialekt středního období, jímž je psán buddhistický *kánon z 5. století př. n. l. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

paliativní medicína, *medicína, paliativní.

paliativní péče, *medicína, paliativní.

palice, *mlat.

palimpsest (z řečtiny: *pálin*, „zpět, nazpět, znovu“ a *pséstos*, „seškrábaný“):

1. v základním významu pojem z vědy o rukopisech, často používaný rovněž v bibliotice a v novozákonní vědě. Označuje takový *papyrus, respektive *pergamen, na němž byl napsán text, který byl pomocí různých technických prostředků (mechanických nebo chemických) odstraněn (seškrában), aby podklad mohl být využit pro zapsání textu nového. Protože po původním textu zůstávají nedokonale odstraněné fragmenty, pronikají tak dvě nebo více (proces mohl být několikrát opakován) textových vrstev přes sebe. Některé vzácné literární památky se dochovaly právě na palimpsestech, jejichž staré překryté texty umí moderní věda zpravidla rekonstruovat;

2. v odvozeném, spíše metaforickém významu se používá termín palimpsest v moderní literární teorii v souvislosti s výzkumy hypertextuality. Zkoumají se vztahy mezi novým, čitelným a překrývajícím „hypertextem“ a skrytým, pouze fragmentárně dostupným „hypotextem“, které se oba chápou jako zlomky (třeba i radikálně diskontinuitních) příběhů uvažovaného dějinného kontinua. Fragmenty starých příběhů (hypotexty) tak mohou zanechávat stopy v nových příbězích, nové knihy jsou vyprávěním o starých knihách, civilizační proces lze charakterizovat jako palimpsestovou kulturu stálého přepisování *přírody kulturou, starých kultur novými kulturami, diskontinuity kontinuitou. (Břetislav Horyna)

palingeneze (z řečtiny: *pálin*, „zpět, nazpět, znovu“ a *genesis*, „zrození“):

1. [náboženství], stěhování duší, *reinkarnace;

2. [filozofie, sociologie aj.], „původní pravzor“, v tomto smyslu termín razil švýcarský přírodovědec a filozof Charles *Bonnet (1720–1793) ve spise *Palingénésie philosophique*

(Filozofická palingeneze, 1769). V první polovině 19. století jej převzal francouzský filozof Pierre-Simon Balanche (1776–1847) pro označení „nového zrození“ jako radikální protirevoluční proměny společnosti v zájmu zachování tradičního řádu. Britský historik a politolog Roger Griffin uplatnil pojem palingeneze při popisu moderních *totalitních hnutí (*totalitarismus);

3. [biologie], pomíjivé a dočasné opakování některých morfologických vlastností ve vývoji jedince nebo druhu, které patřily k podstatným znakům ve *fylogenezi jeho předků;

4. [geologie], pochod, při němž *hornina úplným roztavením přechází do magmatického stavu a opětným ztuhnutím nabývá granitického vzhledu. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

palisáda [archeologie, etnoarcheologie], stěna z kůlů těsně vedle sebe zaražených. Palisáda byla *opevněním, ale i technickým zařízením nebo ohrazením kultovního objektu (*hrobu, *rondelu, *svatyně aj.). Palisáda je nejjednodušším a patrně i nejstarším typem obranného zařízení (od *neolitu), s pozdějším vývojem opevnění užívaná již jen jako doplnění v kombinaci s *hradbou, *valem nebo k vnitřnímu členění plochy. (Karel Sklenář)

palladia, *palladion.

Palladio, Andrea (vlastním jménem Andrea di Pietro della Gondola, 30. 11. 1508, Padova, Itálie – 19. 8. 1580, Maser u Trevisa, Itálie), italský architekt, stavitel a teoretik architektury; představitel vrcholné *renesance a *manýrismu. Rozvíjel odkaz klasické *antiky a vrcholné renesance a je považován za obnovitele antického architektonického tvarosloví v teorii i praxi. Palladio, pod vlivem teoretických spisů starověkého římského architekta Vitruvia (1. století př. n. l.), důsledně uplatňoval vysoký sloupový řád. Jeho budovy se vyznačují centrálním portikem s frontonem v průčelí a symetrickým půdorysem. Působivé jsou Palladiovy *vily, které jsou organicky zasazeny do přírodní scenerie.

Palladio prostřednictvím svých teoretických spisů (*I quattro libri dell'architettura* [Čtyři knihy o architektuře], 1570 aj.) a realizovaných staveb výrazně ovlivnil klasicistní architekturu. Na jeho odkaz programově navázali také stavitelé rodinných domů v 18. století, kteří jeho architektonické tvarosloví užívali v rámci georgiánského (anglického) a koloniálního (amerického) stylu. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

palladion (řecky):

1. ochranné sošky *bohů velmi staré tradice (*acheiropoiéton), považované za posvátné a ochranné symboly řeckých *měst. Název je odvozen od přídomku bohyně Athény *Pallas* („Panna“) (*Pallas Athéna), která byla ochranným božstvem *Trójanů a později i *Athéňanů, odkud se tato tradice rozšířila;

2. později ochranný předmět požívající obecné posvátné úcty *etnika, *společenství, *národa, jimž měl zaručovat jednotu a sílu – například Svatováclavské palladion země české; (představuje je Panna Maria Staroboleslavská [zpodobnění Panny Marie držící v náručí malého Ježíška, oba s korunkami na hlavě]; toto vyobrazení nese *kostel ve Staré Boleslavi, místo mučednické smrti *sv. Václava). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Pallas Athéna, *Athéna Parthenos*, „panenská Athéna“, starořecká bohyně moudrosti, podle *Homéra Diova dcera, kterou přivedl na svět bez matky. Později již uvádí *Hésiodos, že *Zeus spolkl bohyni moudrosti Métidu (*Métis), protože mu podle věštby měla porodit dceru převyšující ho moudrostí a syna, který by byl silnější než on a svrhl ho z *trůnu. V 6. století př. n. l. si *Řekové k mýtu přidali i epizodu o tom, jak Athéna přišla na svět – když Dia bolela hlava a *Héfaistos mu ji rozetnul, vyskočila odtud Athéna v plné zbroji; takto pitoreskně byl tento motiv zobrazován na vázách.

Athéna je tedy zosobněná síla a moudrost Diova, je bohyní veškeré rozumné činnosti, moudrosti, válek vedených s rozvahou. Na rozdíl od divokého Área (*Arés) vždy vítězí, a proto k jejím *atributům patří i bohyně vítězství *Níké. Je eponymním božstvem v *Attice. V souboji o prospěšnost této *krajiny zvítězila nad *Poseidónem, protože Athénám darovala *olivy, které jí byly zasvěceny a na jejichž pěstování bylo založeno attické *hospodářství.

Athéna byla pomocnicí a ochránkyní řeckých hrdinů, jež osud předurčil k překonání velkých protiventství – *Odyssea, *Hérakla, *Persea, Odysseova syna *Télemacha aj. S odkazem na Athéninu přízeň tak Řekové v sobě vlastně vychovávali typy schopných a odvážných lidí. Athéna byla od nejstarších dob uctívána jako ochránkyně měst. V mnohých řeckých městech se velké úctě těšily její starobylé sošky ze dřeva – takzvaná *palladia.

Athéna byla velmi důmyslná a sama vynalezla flétnu. Vzápětí tento nástroj nadouvající tváře zavrhla a pohozené flétny se zmocnil *satyr Marsyas. V tkani zvítězila nad fenomenální tkadlenou Arachné. Athéna byla uctívána i jako patronka řemesel a později i umění, zejména v Athénách. Tamní malíři ji takto znázorňovali na vázách, jak je se svou průvodkyní Níkou věncí nebo jak sama zasahuje do práce sochařů a pomáhá jim modelovat sochy.

Od poloviny 6. století př. n. l. se na její počest konaly *panathénajské slavnosti, které vedle kultovních *svátků naplňovaly i sportovní hry. Jejich vítězové byli odměňováni olejem z posvátných oliv ve speciálně vyrobených a zdobených takzvaných *panathénajských amforách.

V 5. století př. n. l. byla Athéna považována vedle Dia, *Apollóna a *Héry za jedno z hlavních ochranných božstev v boji s *Peršany. Po vítězství Řeků byla oslavována monumentálními uměleckými díly – velkolepým *chrámem na athénské *Akropoli a četnými sochami. Z nich jsou podle tradice nejznámější ty, jež pro Akropolis vytvořil sochař *Feidiás: bronzovou, s *kopím téměř devět metrů vysokou *Athénu Prómachos* („bojující v první řadě“) z desátku marathónské kořisti, další bronzovou sochu, takzvanou *Athénu Lémnijskou* (na Akropoli ji věnovali athénští občané, kteří se jako kolonisté usadili na ostrově Lémnu) a velkolepou chryselefantinovou (*chryselefantina) Athénu pro *Parthenón, v jejímž zlatém rouchu a atributech byl tezaurován athénský státní poklad.

V kopiích se snad zachovala *Athéna Lémnijská*, koncem 19. století se jí podařilo rekonstruovat německému archeologovi a historiku umění Adolfu Furtwänglerovi (1853–1907) ze dvou odděleně existujících torz v Drážďanech a Bologni. Víme, že tato Athéna byla ve *starověku pokládána za jednu z nejkrásnějších soch a kladena na roveň Práxitelově *Afrodítě knidské* (*Afrodité). Athéna Lémnijská sice neobsahuje erotický podtext, ale Feidiás v ní vynikajícím způsobem vyjádřil svůj *humanismus a vtělil do ní výraz ušlechtilého lidství, jeho prosté, ale vznešené krásy. Athénu v tomto případě znázornil po skončení *války, kdy odkládá svou přílbu a v intelektuálním zamyšlení se přeorientovává na rozumovou činnost. Jak povznášející pocit vzbuzovaly tyto sochy u antických diváků lze snad alespoň trochu prociťt při pohledu (a při podhledu) na třímetrovou *Athénu z Velletri* v pařížském Louvru, o níž se soudí, že je kopií díla Feidiova žáka Krésila. Před dvěma zmíněnými umělci z vrcholného období řecké klasiky Athénu zobrazil jejich starší současník *Myrón z Eleuther (5. století př. n. l.) v sousoší s Marsyem.

Do *Říma se Athénin *kult dostal prostřednictvím *Etrusků. Menrva byla jednou z *triády nejvyšších božstev etruského *panteonu (představovali ji Tinia, tj. Iuppiter, Uni, tj. Iuno a Menrva – u *Římanů Minerva). Spolu s Iuppiterem byla bohyně moudrosti uctívána na *Kapitolu a další chrám měla na Martově poli na místě dnešního *kostela Santa Maria sopra Minerva (v názvu je obsažen fakt, že po roce 600 byl antický chrám změněn v kostel Panny Marie). Dalším historickým paradoxem je skutečnost, že do tohoto kostela byl roku 1633 svolán tribunál, před nímž se musel Galileo *Galilei (1564–1642) zříci svých heliocentrických *názorů (*heliocentrismus); toto příkoří a ponížení kompenzoval výrokem, jakmile překročil práh kostela, a v bezprostřední blízkosti Panteonu (chrámu zasvěceného antickým planetárním *bohům): „E pertanto si muove!“ („A přece se točí!“). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Palliardi, Jaroslav (10. 2. 1861, Telč – 11. 3. 1922, Moravské Budějovice), český archeolog, notář ve Znojmě (první objev moravské malované keramiky 1888), pak v Moravských Budějovicích. Byl uznávaným znalcem moravského neolitu a eneolitu ve

středoevropských i širších souvislostech a vytvořil jednu z prvních vědeckých koncepcí vývoje těchto období pravěku. Podle svých výzkumů v Jevišovicích vytvořil stratigrafickou *chronologii eneolitu. Přispěl i k moderní metodice terénního výzkumu. Z díla: *Kritické úvahy o národnosti předhistorických obyvatelů střední Evropy* (1893); *Die neolithischen Ansiedlungen mit bemalter Keramik in Mähren und Niederösterreich* (Neolitické osídlení a sídliště s malovanou keramikou na Moravě a v Dolních Rakousích, 1897); *Stratigrafické výsledky výzkumu na Starém Zámku u Jevišovic* (1912); *Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren* (Relativní chronologie mladší doby kamenné na Moravě, 1914); *Hliněné modely neolitických chýší* (1916). (Karel Sklenář)

pallidum, **paleostriatum*.

pallidus, -a, -um, bledý, světlý; v *anatomii například jedno z *bazálních ganglií – **globus pallidus*. (Ladislava Horáčková)

pallium, -ii, n. [anatomie]:

1. obal, plášť;
2. nejmladší část *mozku, mozková *kůra; (Ladislava Horáčková)
3. odznak *arcibiskupů a metropolitů v podobě bílého vlněného pásku kolem krku, se svislými pruhy na prsou a zádech, zdobenými šesti černými křížky. (Michaela Králíková)

palma, -ae, f.:

1. palma, palmová větev; vítězná palma; vítězství, vítězosláva.
 2. [anatomie], dlaň. (Ladislava Horáčková)
- palma, datlová**, strom s kmenem, z jehož vrcholu vyrůstají velké dělené listy; z hlediska výživy a všestranného využití náleží mezi nejvýznamnější dřeviny starověkého *Předního východu. Háje datlových palm („stromy“ sumersky: *giš-gišimmar*, „plody“ *zú-lum*), které byly vysazovány i v *zahradách, kde zastíňovaly záhony *zeleniny a ovocné stromy (*ovoce), tvořily v *Mezopotámii zhruba jižně od dnešního Bagdádu výraznou dominantu *kulturní krajiny. Její plody byly sklizeny a konzervovány nakládáním do slanečného nálevu v polozralém stavu. Cukernaté datle sklizené v pozdním podzimu se konzervovaly jako je tomu i dnes většinou sušením a lisováním. Kmeny vysokých stromů poskytovaly podřadné stavební dříví, větví se používalo v konstrukcích násad zemědělského náradí, ohrad a plotů, z jejich olistěných konců byla potom zhotovována košťata a různé výplety zástěn a rohoží. V jižní Mezopotámii tvořily datlové listy ve výpletech a svazcích i střešní krytinu jednoduchých *staveb. Protože datlová palma patřila (vedle olivovníků) k stromům, které přinášely větší užitek až za řadu let, stala se předmětem zájmu administrativy *palácových a *chrámových hospodářství. V sumerských a akkadských hospodářských textech se setkáváme se záznamy o vysazování, sledování růstu i výše sklizní plodů. Háje i zahrady s datlovými palmami byly předmětem *pachtu s předem stanovenými odvody (akkadsky: *imittu*) plodů i všech dalších využitelných částí dřevní hmoty a listů. V sezonních pracích obhospodařovaly háje skupiny pracovníků včetně žen a dětí (lepší schopnost šplhání do korun) po dobu 130 pracovních dnů, přičemž se počítalo v průměru se 150 vzrostlými stromy na 1 ha. Datlové háje v zahradách byly výjimečně i uměle zavlažovány. Od 7. století př. n. l. představovalo intenzivní zakládání hájů a zahrad s palmovými datlemi v jižní Mezopotámii vhodný způsob využití obilnářstvím již vyčerpané zemědělské půdy, a to dokonce i na dlouhodobých úhorech. V té době byla řezanka z mladých výhonků datlových palm přimíchávána do zeleného krmení, a to především kvůli většímu obsahu vápníku v listoví. Při optimální péči (obrývání, odplevelování, zavlažování) se orientačně počítalo s výnosem kolem 20–25 kg z jednoho vzrostlého stromu, tedy 2500–3500 kg/ha (dnes při chemickém hnojení 6000–8000 kg/ha).

V *Syropalestině se datlové palmě dařilo jen v horkém jordánském údolí; tu a tam se vyskytovala i v přímořské nížině. Její hebrejské jméno *támar* je zároveň běžné ženské jméno. Byla zasvěcena bohyni plodnosti a lásky (*Ištar, *Inanna). Palmové ratolesti byly *symbolem

*míru a života, v *židovství se jich užívá zvláště při *svátku stánků (*sukkot*). (Blahoslav Hruška, Jan Heller)

palmaris, -e, palmární, dlaňový, směrem do dlaně; v *anatomii například jeden ze svalů malíkového valu ruky (**hypothenu*) – **musculus palmaris brevis*. (Ladislava Horáčková)

palpebra, -ae, f., víčko. Oční víčka představují dvě kožní řasy, které shora a zdola překrývají oko. Rozlišujeme horní víčko (*palpebra superior*) a víčko dolní (*palpebra inferior*). Mezi oběma víčky je štěrbina (*rima palpebrarum*), po stranách se víčka setkávají v očním koutku (*angulus oculi medialis* a *angulus oculi lateralis*). Volný okraj víček je tvořen dvěma valy – *limbus palpebralis anterior* a *limbus palpebralis posterior*, mezi oběma valy běží rovnoběžně s okrajem víčka rýha – *rivus lacrimalis*. Přední plocha víček je kryta jemnou *kůží, do podkoží zasahují snopce **musculus orbicularis oculi*. V *limbus palpebralis anterior* jsou zasazeny řasy (**ciliae*), na jejichž vlasové pochvy se váží mazové žlázy (**glandulae sebaceae*). Zánět těchto žláz se projevuje zrnitým zduřením při okraji víčka jako „ječné zrno“ (*hordeolum*). Mezi řasami se nalézají další žlázy – modifikované *žlázy potní (*glandulae ciliares*). Zadní strana víček je kryta spojivkou (**conjunctiva*). Na mediálním okraji dolního víčka je hrbolek (*papilla lacrimalis*) s otvorem (*punctum lacrimale*); začínají zde odvodné slzní cesty.

Podkladem očních víček je vazivová blána (pokračování **periorbity*) – *septum orbitale*. Víčka jsou vyztužena ploténkami tuhého vaziva, poloměsíčitou horní (*tarsus superior*) a srpkovitou dolní ploténkou (*tarsus inferior*). Okraje tarzálních plotének jsou přichyceny k příslušným okrajům *očnice vazivovými proužky, z nichž mediální (*ligamentum palpebrale mediale*) je rozdělen na dvě části, které obemykají slzný váček (*sacculus lacrimalis*). V tarzálních ploténkách jsou modifikované mazové žlázy – *glandulae tarsales*. (Ladislava Horáčková)

palynologie (z řečtiny: *palynó*, „sypu, práším“ a *logos*, „nauka, věda“):

1. nauka o pylu a výtrusech současných i *fossilních rostlin, o jejich tvaru, stavbě a vývoji sloužící k určování stáří sedimentů;

2. paleobotanická metoda zaměřující se na *analýzu rostlinného pylu, kvantifikaci jednotlivých druhů a následnou *rekonstrukci minulé *krajiny. (Petr Bureš)

PAM, Public Affairs Management (*management veřejných záležitostí).

Pámadžungnä (tibetsky: *pad-ma-'bjung-gnas*, doslova „Zrozený či vzešlý z lotosu“, sanskrtsky: Padmasambhava, nazývaný též Gururinpocche [*gu-ru-rin-po-čhe*], „Velezácny guru“), indický buddhistický misionář; hlavní strůjce uvedení dordžetepovského *buddhismu do *Tibetu za časů krále Thisongdecäna (755–797). Pocházel z Uddijány v Kašmíru. Na výzvu tibetského krále se ujal řízení stavby prvního buddhistického *kláštera v Tibetu Samjā (roku 765). Podle *legendy vyhladil nespočetné *démony, kteří sužovali Tibet; ušetřil jen ty, co slíbili, že se navzdory svému děsivému vzhledu promění v ochránce *víry. Je pokládán za zakladatele školy *Ňingma. S pomocí svých dvou žen Mandáravy a Ješecchogjal uvedl v *zemi ve známost indické učení o *antarábhava* (**bardo*), které pro budoucnost v podobě **Tibetské knihy mrtvých* zaznamenala právě Ješecchogjal. (Josef Kolmaš)

památka *památky.

Památka zesnulých, *Dušičky.

památka, historická, památka vztahující se k mezinárodnímu dění, k národním dějinám, ke kulturním událostem a osobnostem. (Jaroslav Malina)

památková péče, *péče, památková.

památkový fond, *fond, památkový.

památky, pozůstatky *kultury minulosti, oddělené od současnosti značným časovým intervalem a především přerušením tradic. Patří sem památky *práva, *jazyka, *literatury, *věcné památky aj. (Jaroslav Malina)

památky, antické, památky z období *antické civilizace; zachovaly se buď *in situ*, tj. na místě nálezů, nebo byly přeneseny do muzeí. Malá trvanlivost materiálů způsobila, že se nezachovaly doklady antického deskového *malířství, které bylo velmi ceněno. Naopak k nejdolnějším druhům uměleckých předmětů patří *keramika a *řecké malované vázy.

Na mnoha památkách, zejména sochařských, lze pozorovat jejich existenci v čase, protože i v antice byly opravovány, restaurovány, případně upravovány k pozdějšímu opětovnému použití v jiném *kontextu. Tak se v pozdní antice přepracovávaly císařské portréty (ať již sošné nebo na monumentálních *reliéfech k potřebě nově zvolených *císařů). Některé slavné památky byly rekonstruovány nejen po stavební stránce, ale musela být restaurována i jejich sochařská výzdoba. Díky tomu se v posledních letech zjistilo, že podoba a hlavně sloh reliéfu na takových monumentálních *stavbách jako je například athénský *Parthenón nebo Ara Pacis v Římě neodpovídá jen době jejich vzniku, ale nese rovněž stopy po často i několikerých opravách zvětráním poškozeného povrchu v průběhu *římské doby a pozdní antiky. Podařilo se lépe poznat jednotlivé slohové vrstvy, jejichž odlišnost dříve způsobovala určitý zmatek ve snaze o přesnou stylovou *analýzu těchto klíčových dokladů své doby.

Dochování památek také závisí na nejrůznějších aspektech lidského přístupu k nim v průběhu historické doby jejich existence. Na ničení se často podepsaly náboženské, utilitární i strategické důvody pozdějších generací. Například z devadesáti dvou metóp Parthenónu se zachovala pouze pětina, ostatní byly zničeny fanatickými *křesťany. Zachovaly se jen ty, které byly použitelné pro křesťanskou interpretaci – s tematikou kentauromachie na severní straně *chrámu, protože křesťané *Kentaury považovali za pekelné *démony a chápali jejich porážku jako vítězství nad silami zla a metópa u jihozápadního rohu s motivem dvou bohyň zachovaných bez hlav, v nichž však lze rozpoznat *Athénu oznamující *Afrodité porážku *Trójanů. Tento obraz byl ve *středověku nazírán jako *Navštívení. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

památky, archeologické, označení *archeologických pramenů, chceme-li je nějak srovnávat a spojovat se současnou kulturou a životem. Obvykle nám připomínají jakousi dobu, místo a kulturu. K rozdělení památek z tohoto hlediska slouží *klasifikace podle časové a kulturní příslušnosti: neolitické, antické, slovanské památky. Tato klasifikace je už velmi vzdálena od bezprostředního pozorování a má takřka zcela odvozený ráz. (Jaroslav Malina)

památky, materiální, *památky, věcné.

památky, věcné, věci (v širokém smyslu), patřící k typům, které již dávno přestaly být používány a vzhledem k tomu již dávno přestaly být rozšířeny a jsou k okamžiku jejich objevení opuštěné. Tímto termínem jsou označovány *archeologické objekty, když při vymezování předmětu *archeologie je chceme oddělit od starých a současných a také od materiálních a nevztahujících se ke *kultuře. Pojem „věcná památka“ je základem pojmu *archeologický pramen. (Jaroslav Malina)

památník [archeologie, muzeologie], zařízení vzniklé v současnosti. Může, ale nemusí zahrnovat autentické památky; v muzejnictví je zvykem užívat pojem *památník* právě pro takováto zařízení, které na rozdíl od muzea nemají (mít) vlastní sbírky – například Památník *Mikulčice, Památník ve Starém Městě.

Pojem *památník* v postavení synonyma pojmu **památka* je archaismus 19. století. (Karel Sklenář)

paměť:

1. způsobilost uchovávat *vjemy a zkušenosti a vybavovat je. Paměť je základem pro všechny úkony „rozumu“, podmínkou výchovy a kultury. Díky ní je člověk schopen zvládat a zadržovat plynutí *času a tvořit *dějiny. Paměť není lineární záznam zkušenosti, zachycuje jen významné obsahy a vybavuje je spíše podle obsahových souvislostí. *Psychologie rozlišuje paměť krátkodobou (vteřiny) a dlouhodobou;

2. zásoba uchovávaných a vybavovaných vjemů a zkušeností (příklad: vštípit si něco do paměti);

3. zařízení k uchování dat a *informací (příklad: paměť *počítače);

4. memoáry, vzpomínky. (Jaroslav Malina)

paměť, sociální (lokální), v rámci konkrétního společenství či sociální skupiny sdílená a předávaná představa *historie. *Paměť má významný vliv na konstrukci *identity členů skupiny, orientaci ve světě i na porozumění aktuálnímu dění, posiluje vědomí kontinuity. Jako „specifický obraz dějin“ se obvykle liší od „objektivního“ historického výkladu, zdůrazňuje příběhy významné z hlediska dané skupiny, nabízí interpretaci těchto událostí, sloužící jako integrující obraz historie konkrétního společenství. Je zakotvena v *symbolech a významných stavbách či místech *krajiny, díky kterým se stává součástí každodennosti, připomínána a sdílena bývá při výjimečných *událostech, slavnostech a *svátcích. (Jana Válková)

Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky, ocenění udělované od roku 1959 na návrh *Antropologické společnosti zastupitelstvem *města Humpolce českým a zahraničním antropologům za zásluhy o rozvoj oboru; tradice pokračuje dodnes a v dvouletých intervalech navrhuje *Česká společnost antropologická zpravidla dva naše a dva zahraniční badatele k udělení této medaile; po roce 1989 je ocenění udělováno rovněž osobnostem spjatým s Humpolcem a jeho kulturním zázemím. Vznik medaile se datuje do doby, kdy se z podnětu města Humpolce a *Antropologického ústavu *Univerzity Karlovy v Praze uskutečnily oslavy k uctění památky dr. Aleše *Hrdličky za podpory Ministerstva školství a osvěty. Trvaly od 5. září 1958 (15. výročí Hrdličkova úmrtí) do 29. března 1959 (90. výročí Hrdličkova narození). V rámci oslav se uskutečnila v paláci Dunaj na Národní třídě v Praze výstava o Hrdličkově životě a díle, která byla v březnu 1959 přenesena jako trvalá expozice do Okresního muzea v Humpolci, jež pak dostalo jméno *Muzeum dr. Aleše Hrdličky. Současně byla odhalena busta Aleše Hrdličky v budově humpoleckého gymnázia, které bylo rovněž přejmenováno na Hrdličkovo. Autorem busty byl akademický sochař Milan Knobloch, který použil při její tvorbě jako předlohu posmrtnou masku dr. Hrdličky, kterou poslal na výstavu jejímu autorovi Miroslavu *Prokopovi Thomas Dale Stewart, Hrdličkův nástupce na místě kurátora oddělení fyzické antropologie v Národním muzeu USA ve Washingtonu (replika busty je v Muzeu dr. Aleše Hrdličky v Humpolci, další v National Museum of Natural History ve Washingtonu). Sochař Milan Knobloch je především medailér, a když měl portrét Aleše Hrdličky po všech stránkách prostudován při práci na bustě, vytvořil rovněž jeho portrét na medaili. Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky je provedena v bronzu, na averzu je portrét Aleše Hrdličky, na reverzu lidská lebka, Hrdličkou navržený nástroj k měření lebek, speciálně přizpůsobený k měření nadušní výšky, městský *znak Humpolce a Hrdličkovo krédo v češtině a angličtině: „Veškeré lidstvo jednoho původu – All Mankind is of One Origin.“

Medaile, kterých bylo do roku 2003 uděleno 156 *osobnostem a *institucím, je v antropologických kruzích u nás i ve světě vysoce ceněna a představuje pro město Humpolec období instituce čestného občanství města (medaile se uděluje pouze v Humpolci na zasedání městského zastupitelstva). Seznam osob a institucí, jimž byla udělena Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky: 1. Thomas Dale Stewart, Washington, D. C., USA, 1959; 2. Tadeusz Dzierzikraj-Rogański, Varšava, Polsko 1959; 3. Hans Grimm, Berlín, Německo, 1959; 4. Tamara Jelisiejew, Białystok, Polsko, 1959; 5. Miroslav *Prokopec, Praha, 1959; 6. Vojtěch *Fetter, Praha, 1959; 7. Irena Szewko-Szwaykowska, Białystok, Polsko, 1959; 8. Jindřich Antonín *Valšík, Bratislava, Slovensko, 1959; 9. Bohumil Němec, Praha, 1960; 10. Vojtěch *Suk, Brno, 1960; 11. Irena Gałasinska-Pomykol, Białystok, Polsko, 1960; 12. František Kahuda, Praha, 1960; 13. Ludvík Svoboda, Praha, 1960; 14. František Dítě, Chicago, USA, 1960; 15. Jaroslav Suchý, Praha, 1961; 16. K.... Obermayer, Brno, 1962; 17. V..... Antoniewicz, Varšava, Polsko, 1962; 18. B.... Collins, Washington, D. C., USA, 1962; 19.

Vsevolod Petrovič Jakimov, Moskva, Rusko, 1962; 20. Sergej Pavlovič Tolstov, Moskva, Rusko, 1962; 21. Henry N. Michael, Filadelfie, USA, 1962; 22. A. Irving Hallowell, Filadelfie, USA, 1962; 23. Daryll *Forde, Londýn, Velká Británie, 1962; 24. Henri Victor Vallois, Paříž, Francie, 1962; 25. Sergio Sergi, Řím, Itálie, 1962; 26. Jan Czekanowski, Poznaň, Polsko, 1962; 27. Emil Breitinger, Vídeň, Rakousko, 1962; 28. Eva Lips, Lipsko, Německo, 1962; 29. Chrudoš Troníček, Praha, 1962; 30. Olga Necrasov, Iași, Rumunsko, 1962; 31. Venerando Correnti, Řím, Itálie, 1962; 32. Lajos Bartucz, Budapešť, Maďarsko, 1962; 33. Johan Huizinga, Utrecht, Holandsko, 1962; 34. Lidio Cipriani, Florencie, Itálie, 1962; 35. Československá akademie věd (výstavní expozice), Praha, 1962; 36. Jihočeské muzeum (výstavní expozice), České Budějovice, 1962; 37. Josef Brožek, Bethlehem, USA, 1963; 38. Georges Olivier, Paříž, Francie, 1963; 39. Jaroslav Vávra, Praha, 1963; 40. George Nitescu, Praha, Rumunsko, 1964; 41. Jan *Jelínek, Brno, 1964; 42. Ferdinand Škaloud, Praha, 1965; 43. Ralph Chinn, Atlanta, USA, 1965; 44. Halina Drabb, Wrocław, Polsko, 1965; 45. *Muzeum dr. Aleše Hrdličky (výstavní expozice), Humpolec, 1965; 46. Pavel Jáchym Šebesta, Mödling u Vídně, Rakousko, 1967; 47. Geoffrey Ainsworth Harrison, Oxford, Velká Británie, 1967; 48. *Národní muzeum (výstavní expozice), Praha, 1968; 49. Jaromír Seifert, Praha, 1969; 50. Vlastimil Haufler, Praha, 1969; 51. J. Lawrence Angel, Washington, D. C., USA, 1969; 52. Sol Tax, Chicago, USA, 1969; 53. Živojin Gavrilović, Novi Sad, Jugoslávie, 1969; 54. Karl F. *Saller, Mnichov, Německo, 1969; 55. Emanuel *Vlček, Praha, 1969; 56. Vladimír V. Novotný, Praha, 1969; 57. Jiřina Palicová, Washington, D. C., USA, 1969; 58. A.... Červinka, Praha, 1969; 59. Jiří *Malý, Praha, 1969; 60. Christian Barnard, Kapské Město, Jihoafrická republika, 1970; 61. Neil W. G. Macintosh, Sydney, Austrálie, 1970; 62. Vlastimil Vrtiš, Hradec Králové, 1973; 63. Jan Němec, Praha, 1974; 64. Maria E. Ciovernache, Bukurešť, Rumunsko, 1975; 65. Ilse Schwidetzki, Mohuč, Německo, 1975; 66. Valéria Lipková, Bratislava, Slovensko, 1975; 67. Marie Nováková, Praha, 1975; 68. Lidmila Malá, Praha, 1975; 69. Alena Šobová, Hradec Králové, 1975; 70. Milan Vondruška, Praha, 1976; 71. Jan *Pavelčík, Uherský Brod, 1976; 72. Pavel Andřík, Bratislava, Slovensko, 1976; 73. Milan Pospíšil, Bratislava, Slovensko, 1976; 74. Katedra antropologie Přírodovědeckej fakulty Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko, 1977; 75. Katedra biologie a patobiologie dítěte Univerzity Komenského, Trnava, Slovensko, 1977; 76. Katedra biologie dítěte, antropologie a školního zdravotnictví Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, 1977; 77. Alexej Pavlovič Okladnikov, Novosibirsk, Rusko, 1979; 78. Horia Dumitrescu, Bukurešť, Rumunsko, 1979; 79. Margarete Weninger, Vídeň, Rakousko, 1979; 80. Denise Ferembach, Paříž, Francie, 1979; 81. Franciszek Wokroj, Poznaň, Polsko, 1979; 82. František Čech, Praha, 1979; 83. Svatava Titlbachová, Praha, 1979; 84. Milan *Dokládál, Brno, 1979; 85. Antonín Doležal, Praha, 1979; 86. *Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 1979; 87. *Hrdličkovo muzeum člověka, Praha, 1979; 88. Josef Klementa, Olomouc, 1980; 89. Karel Hajniš, Praha, 1980; 90. Jan Vondrák, Humpolec, 1980; 91. Jiří Rychetský, Humpolec, 1980; 92. Milan *Stloukal, Praha, 1981; 93. Evžen *Strouhal, Praha, 1981; 94. Peter Bojev, Sofie, Bulharsko, 1981; 95. Jaromír Chochol, Praha, 1982; 96. Zdeněk *Burian, Praha, 1982; 97. Mária Drobná, Bratislava, Slovensko, 1982; 98. Lilla Čechová, Praha, 1982; 99. Jozef Benko, Bratislava, Slovensko, 1982; 100. Otakar Fernecký, Praha, 1983; 101. Jan Jáchym, České Budějovice, 1983; 102. Milan Černý, Olomouc, 1983; 103. Hana Hanáková, Praha, 1983; 104. František Strelka, Bratislava, Slovensko, 1983; 105. Ladislav Crhák, Olomouc, 1983; 106. Anna *Lorencová, Brno, 1983; 107. Ivan Drobný, Bratislava, Slovensko, 1984; 108. Helena Malá, Praha, 1984; 109. Matěj Hanulík, Bratislava, Slovensko, 1984; 110. Jitka Machová, Praha, 1985; 111. Ottó G. Eiben, Budapešť, Maďarsko, 1987; 112. Miluše Menzelová, České Budějovice, 1987; 113. Luboš Vyhnaněk, Praha, 1988; 114. Miroslava Blajerová, Praha, 1988; 115. Vladimír Ferák, Bratislava, Slovensko, 1989; 116. Jaroslav Gutvirth, Praha, 1989; 117. Miroslav Šenkýř,

České Budějovice, 1989; 118. N.... N.... Miklaševskaja, Moskva, Rusko, 1989; 119. Pavao Rudan, Záhřeb, Chorvatsko, 1989; 120. Gertruda Hauser, Vídeň, Rakousko, 1989; 121. Ladislav Peter Novák, Dallas, USA, 1990; 122. Jan Zábřana, Humpolec, 1992; 123. Leslie Gustav Farkas, Toronto, Kanada, 1992; 124. Josef *Kratoška, Olomouc, 1992; 125. Milan Thurzo, Bratislava, Slovensko, 1992; 126. Vít Tajovský, Želiv, 1994; 127. Filip Bečvář, in memoriam, Humpolec, 1994; 128. Stanislav *Komenda, Olomouc, 1994; 129. Karl Sommer, Berlín, Německo, 1994; 130. Johann Szilvássy, Vídeň, Rakousko, 1995; 131. Marie Ulbrichová, Praha, 1995; 132. Pavel *Bláha, Praha, 1995; 133. Rudolf Mahovský, in memoriam, Humpolec, 1995; 134. Emil Hrdlička, in memoriam, Humpolec, 1995; 135. Oldřich Kocián, in memoriam, Humpolec, 1995; 136. Marie *Bouchalová, Brno, 1997; 137. Jana Pařízková, Praha, 1997; 138. Philip V. *Tobias, Johannesburg, Jihoafrická republika, 1999; 139. Hole Greil, Potsdam, Německo, 1999; 140. Derek Frank Roberts, Newcastle-upon-Tyne, Velká Británie, 1999; 141. Douglas H. Ubelaker, Washington, D. C., USA, 1999; 142. Helena Zlámalová, Praha, 1999; 143. Miluše *Dobisíková, Praha, 1999; 144. Gustav Mahler, in memoriam, New York, USA, 1999; 145. Bohumil Trnka, in memoriam, Humpolec, 1999; 146. Ludvík Pokorný, in memoriam, Humpolec, 1999; 147. Jarmila *Riegerová, Olomouc, 1999; 148. Karel Vašák, Paříž, Francie, 1999; 149. Ladislava *Horáčková, Brno, 2003; 150. Jan *Šteigl, Olomouc, 2003; 151. Janusz *Piontek, Poznaň, Polsko, 2003; 152. Charles Susanne, Brusel, Belgie, 2003; 153. Eva Bodzsar, Budapešť, Maďarsko, 2003; 154. Uwe Jaeger, Jena, Německo, 2003; 155. Eva Neščáková, Bratislava, Slovensko, 2003; 156. František Brzoň, Humpolec, 2003. (*Pamětní medaile a Cena dr. Aleše Hrdličky* [bez data]. Humpolec: Vydal Městský úřad v Humpolci. Publikace obsahuje „Statut Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“, „Statut Ceny dr. Aleše Hrdličky za antropologii“ a „Seznam osob a institucí, kterým byla udělena Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky“ [s dodatkem do roku 2003].) (Jaroslav Malina)

Pamfylové (Pamfýlové, Pamfýloi), starověké horské populace nejednotného původu obývající Pamfýlii, jihozápadní hornatou a bažinatou část *Malé Asie. Jejich nejbližšími sousedy byli Kilikové, Lykaonové a Pisidové. V četných jeskyních vytvořili kresby a *rytiny, dokládající pravěké a starověké osídlení jižního pobřeží Malé Asie. (Lukáš Šín)

pamírská etnika, *etnika, pamírská.

pampa, *step.

Pampangánové, *filipínská populace *malajského původu žijící na západních ostrovech Filipínského souostroví v počtu kolem 1 milionu. Hovoří vlastním *jazykem, který patří do *austronéské jazykové skupiny, tradičním způsobem obživy je hlavně drobný obchod a rybolov. Jejich nejbližšími příbuznými jsou Pangasinánové (asi 1 milion) aj. (Lukáš Šín)

Pan, syn *Herma a *nymfy Dryopy, bůh lesů, lovců a pastýřů. Narodil se napůl ve zvířecí podobě s kozlíma nohama, růžky a bradkou. Tento vzhled jeho matku natolik poděsil (panický strach), že od něj utekla. Pro posměch bohů nemohl zůstat ani na *Olympu, a tak se skrýl v arkadských lesích. Když vyrostl, hlídal stáda, pískal si při tom na píšťalu a občas děsil osamělé pocestné. Zábavu nalézal ve společenství bujných *satyrů a *nymf. Stal se téměř jedním z nich, ale sblížit s nymfami se mu nedařilo. Když před ním přehla Sýrinx a změnila se v rákos, vyrobil si z jeho spojených stvolů nový typ píšťaly (Panova flétna). Úspěch měl jedině u Echó, která ho musela provázet jako ozvěna. *Apollóna naučil Pan věštit. *Athéňané věřili, že vystrašil *Peršany během bitvy u Marathónu, a proto mu postavili svatyni v jeskyni pod *Akropolí. V Římě se stejně oblíbil jako Pan těšil jeho protějšek Faunus. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Pan a Echó, *Pan.

Pan a Sýrinx, *Pan.

Pan Ku (32–92 n. l.), čínský historik, pokračovatel v díle dějepisce *S'-ma Čchien, autor spisu *Chan-šu* (Dějiny Chanů). (Jaroslav Malina)

Pán smrti, *Jama, respektive Jamarádža, v indické *mytologii bůh smrti, spravedlivý vládce podsvětí. (Jan Filipický)

panafrikanismus (z řečtiny: *pan*, „celý, všechen, všeobecný“), ideové a politické *hnutí usilující o politické sjednocení Afriky, osvobození všech *Afričanů (jak na samotném africkém kontinentě, tak příslušníků africké *diaspory) a jejich spojení v jednotnou globální komunitu.

Kořeny panafricanismu sahají do poloviny 19. století; jeho program byl rozvinut na pěti panafrických konferencích v Londýně (1900), New Yorku a v Paříži (1919, 1921, 1923, 1927); k posílení panafricanismu došlo například po přepadení Etiopie Itálií (1935). Po roce 1945 díky úsilí keňského politika Jomo Kenyatty (1891–1978), ghanského prezidenta Kwame Nkrumaha (1900–1972) a Američana Wiliama Edwarda Burgharda Du Boise (1868–1963), označovaného za „otce panafricanismu“, došlo k zintenzivnění hnutí. K jeho podpoře přispěly také konference afrických států – V. kongres v Manchesteru (1945), v Akkré (1958) a v Monrovií (1959, 1961); rok 1960 dostal známé označení „Rok Afriky“ (tehdy získalo nezávislost 17 afrických *zemí), v roce 1963 byla založena v Addis Abebě Organizace africké jednoty s cílem likvidace *kolonialismu a *rasismu. Docházelo k posilování spolupráce, k mírovému řešení konfliktů mezi africkými státy; rovněž byla přijata zásada neměnitelnosti hranic a Africká charta lidských práv (platná od roku 1986). V současnosti je panafricanismus jako politický směr prakticky bezvýznamný. (František Čapka)

Panamané, současný *národ smíšeného etnického původu obývající území Panamské republiky na jihu Střední Ameriky. Obyvatelstvo tvoří *mestici a *mulati (70 %), *indiáni (14 %, zejména *Čibčové, *Čokové, Guajmiové a *Kunové), bílí *kreolové (10 %), *Indové (6 %) a *černoši (hlavně tzv. Antillanos, kteří pocházejí z Karibských ostrovů, zejména Jamajky). Po příchodu *Španělů v roce 1501 se stalo území Panamy střediskem španělského obchodu a v 18. století navíc útočištěm pirátů (Francis Drake). Po vyhlášení nezávislosti v roce 1821 došlo k připojení Panamy k republice Velká Kolumbie a po jejím rozpadu v roce 1830 byla zřízena republika Nová Granada. V roce 1920 po dobudování Panamského průplavu *Američany se stalo pásmo průplavu americkou vojenskou základnou. Panama dosáhla opět nezávislosti a v roce 1979 se jí podařilo získat částečnou správu nad pásmem průplavu. Vztahy mezi Panamou a USA se vyhroutily roku 1989 a přerostly v ozbrojený zásah amerických jednotek proti *generálu Manuelu Noriegovi. Ten předtím anuloval výsledky regulérních prezidentských voleb, ale Američany byl unesen a oficiálně obviněn za obchodování s drogami (odsouzen 1992 v USA k 40 letům žaláře). Po skončení volebního období Američany dosazeného prezidenta ovšem znovu zvítězil kandidát Noriegovy strany. V roce 1999 pak Panama převzala plnou *kontrolu nad průplavovým pásmem. Věřící jsou převážně *katolíci (85 %), dále *protestanti (7 %), *muslimové, *hinduisté aj. (Lukáš Šín)

panamerikanismus, *hnutí založené na myšlence panamerické solidarity a spolupráce v politických a hospodářských otázkách; nejprve vycházel ze *solidarity mezi americkými *státy v boji proti *Španělům (vytvořena volná *konfederace od Mexika po Peru – návrh na vytvoření panamerické federace, podaný Simónem Bolíwarem [1873–1930], však nebyl na Mezinárodním kongresu v Panamě [1926] přijat).

Poněkud z jiného pohledu („Amerika Američanům“) nahlížela na myšlenku panamerikanismu Monroeova *doktrína (1823): USA si osobovaly právo dohlížet na latinskoamerické *země (panamerikanismus poznamenán vztahy mezi USA a Latinskou Amerikou). Nové posílení panamerikanismu – konec 19. století – založeno Mezinárodní byro amerických republik (Washington, 1890), hlásána hospodářská a kulturní spolupráce, posílení amerických pozic (1904, Rooseveltův „kolorit“ Monroeovy doktríny, podle kterého mají Spojené státy právo zasáhnout v latinské Americe); šlo o jednostranné pojetí panamerikanismu („dolarová diplomacie“, politika „silného klacku“ zejména ve Střední Americe a v karibské oblasti). Meziválečné období bylo charakterizováno jako léta

*dobrého sousedství; na konferencích v Buenos Aires (1936) a v Limě (1939) se prosadila myšlenka společné obrany před zahraničním nebezpečím.

Po *druhé světové válce sílily rysy vzájemné spolupráce, v roce 1948 byla v Bogotě založena Organizace amerických států (OAS), z níž se snažily USA vybudovat nástroj boje proti „komunistickému rozvratu“ v Americe. Z téhož důvodu provedli také řadu vojenských intervencí (Kuba, San Domingo, Grenada), proti čemuž vystoupily četné latinskoamerické státy (snahy po vnitřní reformě OAS a po znovuzáčlenění Kuby [ta je členem OAS, ale její *vládě je od roku 1962 zakázáno reprezentovat Kubu na jejích jednáních a ta je tak vyloučena z rozhodování]). Vstřícnější postoj prosazoval americký prezident James Earl Carter (narozen 1924; v *úřadu 1977–1981). Politikou OAS byl stále odpor proti *diktaturám, kladl se však také důraz na problémy rozvoje a začala se zdůrazňovat hospodářská a sociální spolupráce. (František Čapka)

panarabismus, *hnutí usilující o sjednocení *zemí arabského světa od Atlantiku k Arabskému moři; je úzce navázán na myšlenky arabského *nacionalismu, který prosazuje ideu jednotného arabského *národního státu. Panarabismus inklinoval k *sekularismu a často také k *socialismu, ostře se vymezoval proti *kolonialismu a vměšování západních *zemí do politického vývoje arabského světa. Začal se formovat koncem 19. století motivován touhou po nezávislosti na *osmanské říši; oficiálně formulován v téže době libanonskými, syrskými a egyptskými intelektuály, postupně pronikal mezi arabské masy (jednotící *islám). Hnutí vyvrcholilo arabským povstáním proti *osmanské říši v roce 1916; teoretikem klasického panarabismu byl Sádi Husri (1882–1968), který na základě německé filozofie definoval kulturně jazykové pojetí arabského národa, do něhož zahrnul kromě asijských *Arabů též Egypt a severní Afriku.

V politické rovině byl panarabismus reprezentován plány na vytvoření Velké Sýrie a Úrodného půlměsíce a zejména vznikem Ligy arabských států (1945), organizace složené z Egypta, Iráku, Jemenu, Libanonu, Saúdské Arábie, Sýrie a Zajordánska; tomu předcházelo vyhlášení nezávislosti Libanonu (1941) a Sýrie (1946). Sílily snahy o založení velkého sjednoceného arabského státu; iniciativa egyptského prezidenta Gamála Abd an-Násira (1918–1970) vedla ke spojení Egypta a Sýrie ve Sjednocenou arabskou republiku (1958–1961); podporou bylo hnutí Bass v Sýrii a Iráku a palestinské Hnutí arabských nacionalistů.

Panarabismus zaznamenal od 60. let 20. století úpadek, který byl způsoben: a) rozdílností politických režimů; b) odlišností ekonomické situace; c) hraničními spory (Alžírsko – Maroko, Irák – Kuvajt); d) rozdíly v ideologických otázkách (odstíny náboženské víry). Proti panarabismu stál lokální nacionalismus, jehož teorie byly nejsilněji formulovány v Egyptě (faraonismus, Mladý Egypt) a v Libanonu (fénicismus). Dokladem rozdílnosti postojů arabských států se stala *válka v Perském zálivu (1991). Snahy plukovníka Muammara Kaddáfího (narozen 1942) pozvednout prapor panarabismu z Libye – pokus o vytvoření soustátí s Egyptem či se státy Maghrebu – Alžírskem, Marokem a Tuniskem – byly neúspěšné. (František Čapka)

panathénajské amfory, *amfory, panathénajské.

panathénajské slavnosti, *slavnosti, panathénajské.

pancíř (krunýř), druh ochranné *zbroje, chránící přední nebo obě strany trupu bojovníka. Pancíř se vyráběl patrně již od *eneolitu z *kůže a později i z bronzového nebo železného plechu, někdy i z plechu zlatého, který byl spíše *symbolem moci a prestiže.

Od *starověku byl pancíř považován za nezbytnou součást výstroje elitního jádra armády. Výrobě brnění byla proto věnována patřičná pozornost. Například ve staré Číně počínaje dobou *Válčících států se stalo z tohoto odvětví zbrojířství výnosné řemeslo, které v průběhu času prošlo několika technologickými stadii, kdy se měnily i převládající materiály (kov, kůže aj.). Pancíře bojovníků v době dynastie *Čchin byly zhotoveny výhradně z kožených plátů nebo plátků spojovaných bronzovými cvočky. Ve spisu *Kchao-kung-ti* (Encyklopedie

řemesel, 5. století př. n. l.), z předčchinského období, se o tomto druhu zbroje uvádí: „Když má zbrojník zhotovit dobrý pancíř, potřebuje k tomu sedm řad plátů z kůže nosorožce, nebo šest řad plátů z kůže s' (druh nosorožce s obzvláště tlustou kůží), anebo pět řad složených kožených plátů (dvě vrstvy různých kůží s vynikající odolností) ... Pancíř z nosorožčí kůže vydrží sto let, z kůže s' dvě stě let a ze složené dvouvrstevné kůže tři sta let ... Kůže z nosorožce, ze s' a žraloka navrstvené na sobě učiní brnění tvrdé a odolné jako kov nebo skála.“ (Jaroslav Malina)

pancreas, -tis, n., slinivka břišní, je důležitou *žlázou trávicího i *endokrinního systému. Je uložena *sekundárně *retroperitoneálně, transverzálně před zadní břišní stěnou ve výši obratle L₂. Tato laločnatá žláza je dlouhá asi 12 až 16 cm. Rozšířená část pankreatu je označována jako hlava (*caput pancreatis*) a je uložena v konkavitě *duodena. Na hlavu pankreatu navazuje tělo (*corpus pancreatis*), které se nachází před břišní *aortou a směřuje k levé *ledvině. Mezi hlavou a tělem pankreatu je na dolním okraji zřetelná *incisura pancreatis*, v níž jsou uloženy kmeny **vasa mesenterica superiora*, za něž vybíhá ze zadní části hlavy pankreatu protáhlý *processus uncinatus*. Tělo je předozadně oploštělé, směrem doleva ke *slezině se zužuje a přechází v *cauda pancreatis*.

Pankreas je žláza s dvojí *sekrecí – exokrinní a endokrinní. Exokrinní částí je serózní tuboalveolární žláza, která tvoří převážnou většinu parenchymu pankreatu. Produkuje pankreatickou šťávu (**succus pancreaticus*), která je odváděna systémem vývodů do sestupné části duodena. **Pars endocrina pancreatis* je tvořena Langerhansovými ostrůvky roztroušenými v parenchymu žlázy. Jejich velikost se pohybuje od 0,1 do 0,5 mm a jejich počet okolo 1 až 2 milionů. Tyto ostrůvky produkují pankreatické *hormony (například *inzulin a glukagon, které ovlivňují hladinu cukru v krvi). (Lenka Vargová)

pañčāśīla (ze sanskrtu):

1. původně pět slibů a záповědí pro život vyznavače *buddhismu, jež mu ukládají neubližovat živým tvorům, nebrat, co není darováno, zdržovat se nedovoleného pohlavního styku, vystříhat se lživých a pomlouvačných řečí a vyvarovat se opojných nápojů;

2. termín pro pět zásad *mírového soužití: uznání územní suverenity, neútočení, nevměšování do vnitřních záležitostí, *rovnost a vzájemná výhodnost, *mírové soužití; poprvé byly zformulovány při indicko-čínských rozhovorech (1954) a následně na bandungské konferenci v dubnu 1954. (František Čapka)

pañčhenlama (též pañchen-rinpočhe, pañchen-erdeni; tibetsky: *pañ-chen-bla-ma*), sanskrtsko-tibetský titul s významem „lama velký učenc“, *pandita. Druhý nejvyšší představitel školy *Gelug se sídlem v Tašilhünpu u Žikace v Zadním Tibetu. Někteří netibetští autoři nazývají pañčhenlamu chybně „tašilama“ (tibetsky: *bkra-śis-bla-ma*) podle jména jeho *kláštera Tašilhünpo. Je pokládán za vtělení nadsmyslového *buddhy Öpagmeho (buddhy *Amitábhy).

Mystická posloupnost pañčhenlamů sahá až k buddhovi Öpagme. V historické době se však pañčhenlamovští převtělenci odvozují od *Congkhapova žáka a nástupce ve funkci *opata gandánského kláštera Khādubgelepalzangpa (tibetsky: *mkhas-grub-dge-legs-dpal-bzang-po*, 1385–1438). Podle jiné, starší, tradice pochází však tato instituce až ze 17. století, proto se někdy v literatuře setkáváme s dvojitým počítáním pañčhenlamů. Jejich volba se řídí obdobnými pravidly jako volba *dalajlamů.

O 1. až 3. pañčhenlamovi (podle později zavedeného jejich číslování) Khādubgelepalzangovi, Sönamčoglangovi (tibetsky: *bsod-nams-phjogs-glang*, 1438–1505) a Lozangdöndubovi (*blo-bzang-don-grub*, 1505–1568) je známo jen, že sluli učeností a všestrannou podporou mateřské školy Gelug.

4. (podle dřívější zavedené tradice první) pañčhenlama Lozangčhökjigjalchän (tibetsky: *blo-bzang-čhos-kji-rgjal-mcchan*, 1570–1662) byl duchovním učitelem pátého dalajlamy Ngawanglozangjamccha, jenž mu měl poprvé udělit titul „velkého učence“ – panditačhenpo

(tibetsky: *pandi-ta-čhen-po*), zkráceně pančhen, a přiznat mu buddhovský převtělenecký status.

5. (druhý) pančhenlama Lozangješe (tibetsky: *blo-bzang-je-šes*, 1663–1737) se výrazně angažoval ve prospěch lžidalajlamy Ngawangješegjamccha.

6. (třetí) pančhenlama Lozangpaldänješe (tibetsky: *blo-bzang-dpal-ldan-je-šes*, 1738–1780) jako první z pančhenlamů navštívil v Pekingu čínského *císaře Čchien-lunga (1736–1795).

7. (čtvrtý) pančhenlama Lozangtänpäňima (tibetsky: *blo-bzang-bstan-pa'i-ňi-ma*, 1782–1853) byl svědkem tibetsko-nepálského konfliktu v letech 1788–1792.

8. (pátý) pančhenlama Tänpäwangčhug (tibetsky: *bstan-pa'i-dbang-phjug*), *alias* Čhökjidagpa (*čhos-kji-grags-pa*, 1855–1882), i když představitel školy Gelug, řídil se v praxi učením školy *Sakja. O život jej prý připravila vlastní matka.

9. (šestý) pančhenlama Gelegnamgjal (tibetsky: *ge-legs-rnam-rgjal*), *alias* Čhökjiňima (*čhos-kji-ňi-ma*, 1883–1937), pro neshody s 13. dalajlamou opustil v roce 1923 Tibet a v kuomintangské Číně zastával řadu významných funkcí ve *vládě.

10. (sedmý) pančhenlama Čhökjigjalčchän (tibetsky: *čhos-kji-rgjal-mcchan*), *alias* Kalzangcchetän (*skal-bzang-cche-brtan*, 1938–1989), zastával funkci ve Všečínském shromáždění lidových zástupců (parlamentu) v Pekingu a od útěku 14. dalajlamy do indického *exilu v roce 1959 byl předsedou Přípravného výboru *Tibetské autonomní oblasti Čínské lidové republiky. V letech 1964–1977 zmizel z politických důvodů z veřejného života. Plně rehabilitován byl v roce 1978. Vykonal i několik oficiálních cest do zahraničí. Zemřel v Tašilhünpu dne 28. ledna 1989.

11. (osmý) pančhenlama Gendünčhökjiňima (tibetsky: *dge-'dun-čhos-kji-ňi-ma*, narozený 14. 5 1995), ve funkci oficiálně potvrzený dalajlamou. Jeho volbu však Čína neuznala a vybrala si jako 11. pančhenlamu svého kandidáta Gjalčchännorbua (*rgjal-mcchan-nor-bu*, narozený 13. února 1990). (Josef Kolmaš)

pandemie (z řečtiny: *pan*, „celý, všechen, všeobecný“ a *demos*, „lid, národ“), hromadný výskyt infekční *nemoci, který není prostorově omezen a vyskytuje se v určitých časových souvislostech. Shodnou vlastností všech pandemií je její rozšíření na území více světadílů a značný nárůst počtu nemocných během velmi krátké doby. Příčinou vzniku obvykle bývá nový typ patogenu, se kterým se *organismus ještě nesetkal a proti němuž nemá vytvořeny žádné protilátky. Mezi základní postupy *prevence pandemií patří hlavně omezení pohybu osob, důsledné znemožnění dalšího šíření *infekce od nakažených, ochrana před vstupem infekce do organismu a posílení schopnosti organismu bránit se proti infekci. K lékařským způsobům prevence patří očkování a preventivní podání účinných léků.

Ve *středověku se nejčastěji vyskytovaly pandemie *moru. V letech 1347–1351 způsobil mor pandemii, tzv. „černou smrt“, která prošla celým světem a postihla nejvíce *Evropu a Čínu. V Evropě tehdy zemřelo asi pětadvacet milionů lidí, tedy asi třetina tehdejších obyvatel, v Číně více než 35 milionů. Mezi pandemie známé z historie, ale i stále aktuální patří pandemie chřipky. Od normální chřipky se chřipka pandemická liší vznikem nového subtypu *viru. Asi neznámější a nejsmrtelnější byla „španělská chřipka“ (typ A [H1N1]), která v letech 1918–1920 usmrtila odhadem 40–50 milionů lidí po celém světě. Mezi další známé pandemické chřipky minulého století se řadí chřipky „asijská“ (typ A [H2N2]) z let 1957–1958 a chřipka „hongkongská“ (typ A [H3N2]) z let 1968–1969. Pandemický potenciál má také tzv. „ptačí chřipka“ (typ A [H5N1]), jejíž virus byl poprvé identifikován v Itálii na počátku minulého století a poprvé infikoval obyvatele Hong-Kongu v roce 1997. Zatím se však její virus plně neadaptoval na snadné šíření mezi lidmi. Stejně je tomu i u „prasečí (mexické) chřipky“, o které *Světová zdravotnická organizace (WHO) soudí, že pokud by došlo k pandemii, mohl by být počet možných obětí až sedm milionů. Tuto chřipku způsobuje

zmutovaný chřipkový virus typu A podtyp H1N1, který zřejmě způsobil na začátku století i pandemii španělské chřipky. (Petra Duchečková)

pandit (ze sanskrtu: *pandita*, „moudrý, učený“), čestný titul užívaný v Indii pro klasicky vzdělané *bráhmany, filozofy a znalce *sanskrtu. Za pomoci tibetských překladatelů prováděli například první překlady buddhistických textů do *tibetštiny (8. století). (Josef Kolmaš)

Pandóra, vším obdařená; první žena, kterou na Diův (*Zeus) příkaz stvořil z vody a *hlíny *Héfaistos jako trest lidem za to, že *Prométheus ukradl z *Olympu *oheň, a tak je naučil dovednostem, které mírnily jejich obavy z *bohů. Bozi Pandóru bohatě obdarovali (krásou, líbezností, schopností provádět ženskou práci, ale i sklony ke lhaní a jiným neřestem). Jedním z rozmanitých darů byla nádoba obsahující *utrpení světa. Zvědavá Pandóra ji otevřela, *zlo se rozletělo mezi lidi, a když ji opět přiklopila, zůstala na dně uchována pouze naděje. Tak skončil *zlatý věk lidstva.

Úsloví o tom, že Pandořinu skříňku neradno otvírat, varuje před rizikem netušených nepříjemností a strastí.

Prvotní *církve srovnávala Pandořin příběh s dědičným *hříchem a Pandóra se stala pohanským protějškem *Evy. (Jaroslav Malina)

Pandořina skříňka, *Pandóra.

pandur (též bandur) (z latiny: *banderium*, „ozbrojený doprovod“):

1. v Uhrách (zejména v Chorvatsku) ozbrojení průvodci velmožů, později obecní strážníci (obdobu českých drábů);

2. v habsburské armádě 18. století nepravidelné lehké pěší vojsko s polopartyzánským způsobem boje, jež se osvědčilo ve válkách s *Turky a účastnilo se prusko-rakouských válek; jednalo se většinou o dobrovolníky vybrané pro svoji sílu a zdatnost i ze spodiny lidské společnosti. Šlo o „bandu“ zpola vojáků, zpola lupičů, operujících často na vlastní pěst a žijících z válečné kořisti. Byli krutí, nedisciplinovaní a bez morálních zábran, nicméně rakouskou císařovnu Marii Terezii nic nestáli – válčili pouze za kořist. Nosili typické červené pláště, dlouhé ručnice, zakřivené turecké šavle, pistole i nože; mezi známé velitele pandurů patřili *baron Ernst Gideon Laudon (1717–1790) a baron František Trenck (1714–1749). (František Čapka)

Paňďžábcí (Paňďžábí), obyvatelé geografické, historické a kulturní oblasti Paňďžáb (Pětiříčí; z perštiny: *paňďž*, „pět“ a *áb*, „voda“), ležící na východ od řeky Indus a odvodňované jejími pěti přítoky (Džihlam / sanskrtsky Vitasta / řecky Hydaspsés, Čanáb / Asikní / Akesinés, Ráví / Parušní / Hydraótes, Bjás / Vipás / Hyfasis a Satladž / Šutudrí / Hesidros); v současnosti je rozdělena mezi Indii (svazový stát Paňďžáb) a Pákistán (provincie Paňďžáb). Celkový počet se odhaduje na 120 milionů; z toho asi 76 milionů žije v Západním (pákistánském) Paňďžábu a na území Pákistánem obsazeného Ázád („Svobodného“) Kašmíru. Početná paňďžábská *diaspora se nachází ve Velké Británii (2,3 milionu), Kanadě (0,8 milionu), ve Spojených arabských emirátech (720 000), v USA (640 000) a v Saúdské Arábii (620 000). *Jazyk (*paňďžábština, paňďžábí) patří do severozápadní skupiny indické (*indoárijské) větve *indoevropské rodiny. Má řadu dialektů, z nichž nejdůležitější jsou máďžhí, rozšířený mezi indickým Amritsarem a pákistánským Láhauem, dóábí, jímž se hovoří v meziříčí (*dóáb*, doslova „dvouříčí“) mezi řekami Bjás a Satladž, či póvadhí, pojmenovaný podle oblasti Póvadh mezi Satladžem a Ghággarem v indické části Paňďžábu a v Harijáně. Dále na západ převažuje západní paňďžábština či lahnda (přes 60 milionů mluvčích) s hlavními dialekty pótvarí, běžným na plošině Pótvár mezi řekami Indus a Džihlam, a saráikí (15 milionů), rozšířeným na jihozápadě pákistánské provincie Paňďžáb a v severním Sindhu (někdy je považován za samostatný jazyk). K saráikí bývá přiřazován starobylý dialekt džhangóčí (račnaví), převažující na území od soutoku Ráví a Čanábu po okres Gudžránvála. V Indii mnozí Paňďžábcí mluví hindsky (*hindština), v Pákistánu urdsky

(*urdština). V širším slova smyslu lze za zvláštní skupinu Paňdžábců považovat Džáty (paňdžábsky Džatt), označované různě jako *etnikum či rolnická *kasta (džátové). Podle tradice jsou potomky *Skythů a Heftalitů a v indických svazových státech Paňdžáb a Harijána tvoří více než 40 % obyvatel (přes 30 milionů). Významnou složku paňdžábského obyvatelstva tvoří též rádžpútové, kteří se považují za potomky *varny *kšatrijů (bojovníků) a zpravidla přijímají práci v ozbrojených složkách.

V Indii Paňdžábci vyznávají většinou *sikhismus (synkretické náboženské učení založené v 15. století, odmítající *kastovnictví), část *hinduismus, v Pákistánu *islám (*sunnité). (Jan Filipický)

paňdžábština, *indoárijský jazyk centrální skupiny, úřední jazyk v indickém svazovém státě Paňdžáb, užívaný také v pákistánské provincii Paňdžáb. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

paňdžábština, západní (lahnda), *indoárijský jazyk užívaný v Pákistánu. (Jan Filipický)

panel (ze středověké latiny: *pannus*, *pannellus*, „plochý tvar, plochá strana libovolného předmětu“):

1. deska, tabule, na níž se při výstavách umísťují *exponáty nebo která tvoří součást výzdoby;

2. [sociologie], stálý výběrový soubor zpravodajských jednotek (jednotlivci, domácnosti, firmy), které opakovaně v určitých cyklech poskytují požadované *informace. Panel umožňuje kontinuální získávání informací o tržním chování či veřejném mínění určitého vybraného vzorku. Panel lze vytvářet pro specifické potřeby výzkumu (například panel vlastníků automobilu určité značky, panel lékáren, panel pravidelných posluchačů rádia atd.). (Jaroslav Malina)

panenská blána, **hymen*.

panenteismus (z řečtiny: *pan en theó*, „všechno v bohu“), nábožensko-filozofické učení o jednotě *Boha a *světa (vyskytuje se v *novoplatonismu a v *mystice), na rozdíl od *panteismu bez *identity obou. (Jaroslav Malina)

pánev, **pelvis*.

pánev malá, **pelvis minor*.

pánev velká, **pelvis major*.

pánevní dno, **diaphragma pelvis* a **diaphragma urogenitale*.

pánevní kost, **os coxae*.

pánevní vchod, **apertura pelvis superior*, též *aditus pelvis*.

pánevní východ, **apertura pelvis inferior*, *exitus pelvis*.

Panevropa, jeden z prvních projektů politické a ekonomické *integrace evropských států – vytvoření Spojených států evropských (bez Velké Británie a Sovětského svazu). Byl reakcí na *první světovou válku a zpočátku byl motivován především hledisky národní bezpečnosti, později se do popředí dostaly aspekty hospodářské. Projekt ztroskotal především na odmítavém postoji Německa a Velké Británie. Tvůrcem myšlenky byl rakouský spisovatel a politik Richard Coudenhove-Kalergi (1894–1972), který roku 1923 založil Panevropskou unii; podporován evropskými politiky (Edvard *Beneš, Aristide Briand, Gustav Stresemann). (Jaroslav Malina)

panevropanismus, *panevropismus.

panevropismus, *ideologie a politické *hnutí usilující o sjednocení evropských států v období mezi *první a *druhou světovou válkou; iniciátorem byl rakouský politik Richard Nicolaus, *hrabě Coudenhove-Kalergi (1894–1972), který založil v roce 1923 politické *hnutí Panevropská unie spolu s časopisem *Panevropa*, ve Vídni se pak v říjnu 1926 konal I. panevropský kongres. K rozvinutí hnutí přispěl francouzský ministr zahraničí Aristide Briand (1862–1932) – v květnu 1930 rozeslal evropským *vládám projekt evropské *konfederace (s plánem postupné likvidace cel mezi evropskými *zeměmi a vytvoření unie

evropských vlád v rámci Společnosti národů) – Briandovo memorandum. Menší evropské státy Briandovu myšlenku uvítaly, Velká Británie a zejména Německo odmítly (z obavy o francouzskou hegemonii v Evropě). V září 1930 se konal II. panevropský kongres, tentokrát již bez účasti prominentní politické reprezentace.

K přívržencům patřili Tomáš Garrigue *Masaryk, Winston Leonard Spencer *Churchill nebo Konrad Adenauer. Myšlenky panevropismu byly uskutečněny po *druhé světové válce (viz *integrace, evropská). (František Čapka, Jaroslav Malina)

pangen, *gemmule.

pangeneze (z řečtiny: *pan*, „celý, všechen, všeobecný“ a *genesis*, „vznik, zrození“), *Darwinova teorie dědičnosti. Vycházela z představy, že ve všech orgánech organismu jsou přítomny mikroskopické částice, tzv. gemmuly, které postupně migrují do pohlavních orgánů a tímto způsobem přenášejí změny vlastností tohoto organismu do dalších generací; jde tedy o formu dědičnosti získaných vlastností (srov. *lamarckismus). Darwin touto teorií reagoval na kritiku své původní představy o tzv. směsné dědičnosti (vlohy otce a matky se u potomků mísí podobně jako roztoky, například z červené a bílé barvy vzniká růžová), sám jí však nepřikládal velký význam a brzy ji opustil. (Miloš Macholán)

pangermanismus (*Pangermanismus*, *Alldeutsche Bewegung*), politické a kulturní *hnutí, jehož cílem bylo politické sjednocení všech *etnik hovořících německým jazykem do jediného státního útvaru. Počátky pangermanismu sahají do období *romantismu, kdy francouzská okupace Střední Evropy během napoleonských válek a zrušení zbytků *Svaté říše římské národa německého (právně zanikla až v roce 1806) vyvolala nacionalistickou a nostalgickou reakci místního německy mluvícího obyvatelstva. Představitelé pangermanismu, například Johann Tillmann, proto vystoupili s programem eliminace výsledku Vestfálského míru (ukončujícího *třicetiletou válku, 1648) a „obnovení“ jednoty všech germánských populací. Vývoj pangermanismu byl ovlivněn soupeřením Rakouska a Pruska o *hegemonii nad *regionem, vítězstvím Pruska v roce 1866 a ustavením Bismarckovy „Druhé říše“ roku 1871. Pangermanismus nabýval občas pseudonáboženského (Paul de Lagarde) nebo rasistického (Houston Stewart *Chamberlain) rázu. Různé pangermanistické organizace (například *Alldeutscher Verband*) předznamenaly *nacistické hnutí, jímž byly posléze pohlceny či eliminovány. (Viz též *rasa, germánská, *rasa, nordická.) (Ivo T. Budil)

Pangwové, etnická skupina žijící v oblasti jižního Kamerunu a severního Gabonu v počtu přes 95 000 (odhad z roku 2002). Existují celkem tři skupiny Pangwů: Fangové (Fan) na jihu území, Buluové (Boulou) ve střední části a Betiové (Beti) spolu s Etony, Jaundy a dalšími etniky na severu. Pangwové žili původně severněji na *savanách na pravém břehu Sanagy, teprve na konci 18. a na počátku 19. století přesídlili jižněji a podmanili si původní usedlé obyvatelstvo. Prosluli zejména jako kováři a dřevořezbáři a své umění provozují dodnes. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

panhelénské hry, *hry, panhelénské.

Paní lásky, označení egyptské bohyně *Hathory.

Paní nebe, označení egyptské bohyně *Hathory.

Paninae (latinské označení taxonu šimpanzi), v tradičním pojetí podčeleď *lidoopů, jejíž dva *recentní rody žijí v Africe: rod *šimpanz (*Pan*) se dvěma druhy středně velkých, velmi pohyblivých a všežravých lidoopů s poměrně malým sexuálním dimorfismem a rod *gorila (*Gorilla*) s jedním nebo dvěma druhy velkých, zcela býložravých lidoopů s velkým sexuálním dimorfismem.

Oba rody spojuje řada společných znaků morfologických, ekologických, etologických, biochemických i genetických. *Paninae* mají charakteristické znaky na lebce. Frontální část je robustní a poměrně plochá, vytvářejí se výrazné nadočnicové valy, které v oblasti čelní jasně prominují a dotvářejí tím charakteristický *tvar *lebky afrických lidoopů, tedy „zaškrcení“ *neurokrania nad nadočnicovými valy. Premaxila (**praemaxilla*) je poměrně krátká, obličej

je oploštělý, někdy může v oblasti nosní i mírně prominovat. Obličej i patro jsou široké, *očnice okrouhlé a vzdálenost mezi nimi je poměrně velká. Stejně jako v případě premaxily není zde zásadního rozdílu mezi africkými lidoopy a rodem **Homo*, tj. *homininy (jiná podčeleď) nebo *hominidy (jiná čeleď). Panini mají však oproti homininům delší čelisti a vzniká tak optický dojem užšího patra. *Apertura piriformis* je u afrických lidoopů velká a poměrně široká. Neurokranium má spíše protažený tvar a není příliš klenuté. *Mandibula není výrazně hluboká, je robustní a v oblasti *symphysis mandibulae* je vytvořena výrazná deprese (tzv. *simian shelf*). Vnitřní *řezáky jsou mírně větší než vnější, špičáky jsou velmi robustní, ale nijak zvlášť dlouhé. Pro postkranální *skelet je typická robusticita *kostí, relativně krátký *femur a dlouhý *humerus a poměrně dlouhý *trup. Pánev je vysoká, relativně úzká a lopaty *kostí kyčelních jsou částečně ve *frontální rovině. Ruka i noha jsou poměrně krátké, stejně jako palec na ruce, palec na noze je dlouhý a částečně abdukovaný. Ruka obou rodů lidoopů je obratná a schopná sofistikované manipulace, i když jiným způsobem, než je obvyklý u současného *člověka. Typickou lokomoční adaptací afrických lidoopů je *kotníkochůze, zvláštní modifikace kvadrupední lokomoce (*kvadrupedie), propojená s obratnou stromovou lokomocí, zvláště u šimpanzů. *Paninae* často šplhají, příležitostně se i zavěšují a chodí po dvou. Typickým znakem adaptivní strategie obou rodů je využívání stromového i pozemního patra *ekosystémů podle dané situace a sezony. Řadu specifických znaků můžeme nalézt i ve stavbě svalů dolní i horní končetiny. Místo **musculus gluteus maximus* je u afrických lidoopů plochý sval *musculus gluteus superficialis*. Mozek má rozsáhlou gyrifikaci, která je morfologicky velmi podobná člověku, významnější rozdíly nacházíme pouze v týlní oblasti *kůry mozkové. Jsou zde prakticky všechny důležité morfologické i funkční struktury charakteristické pro mozek homininů, a to včetně náznaku *Brocova centra. Pyramidové dráhy jsou krátké a končí v míše v oblasti prvních hrudních obratlů (**vertebra thoracica*).

Genetické a některé biomechanické analýzy však prokazují, že šimpanzi a gorily jsou navzájem mnohem méně příbuzní, než se předpokládalo, a že kotníkochůze vznikla u obou rodů paralelně. Rod *Pan* je natolik blízký rodu *Homo*, že některé taxonomie oba rody zařazují přímo do podčeledě homininů (**Homininae*). Žijící druhy této podčeledě se pak dělí do dvou tribů: šimpanzi (*Panini*) a lidé (*Hominini*). Rod *Gorilla*, dnes často chápaný jako dva samostatné druhy, pak tvoří jinou podčeleď, gorily (*Gorillinae*). Asijské lidoopi se jeví jako bazální vývojová větev celé čeledě hominidů (**Hominidae*) a představují samostatnou podčeleď orangutanů (*Ponginae*). (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

Panini, *šimpanz, *bonobo.

panislamismus, *ideologie nadnárodního sjednocení *muslimů. Vznikla koncem 19. století, byla využívána *osmanskou říší. Ve zmírněné podobě inspiruje od roku 1970 spolupráci islámských *zemí v rámci Organizace islámské konference. (Jaroslav Oliverius)

panmiktický index, *index, panmiktický.

panmixie [genetika], náhodné *oplození (na rozdíl od *asortativního oplození); při náhodném oplození je pravděpodobnost páření určitého jedince s jiným jedincem daného *genotypu rovna četnosti tohoto genotypu v populaci. (Jiřina Relichová)

Panna Marie, *Maria.

Panna Slunce, *accla cuna.

Pannonia, *Panonie.

pano, jihoamerický *indiánský jazyk užívaný v Peru. (Jaroslav Malina)

Panonie (Pannonia), římská provincie na středním Dunaji, založená v letech 12–9 př. n. l.; zaujímal západní Maďarsko, severní Srbsko a Chorvatsko, západní část Rakouska a malou část jižního Slovenska. Za císaře Traiana byla rozdělena na Horní a Dolní Panonii. Na území Panonie byly tábory Vindobona (Vídeň), *Carnuntum, Brigetio proti ústí Váhu a Aquincum (Budapešť). Hlavním *městem Panonie bylo Sirmium (Sremska Mitrovica). Koncem 4. století římská *správa v Panonii skončila. (Jaroslav Malina)

Panoráma biologické a sociokulturní antropologie, edice modulových učebních textů pro studenty *antropologie a „příbuzných“ oborů; jejím zakladatelem (v roce 2000) a editorem je Jaroslav *Malina. Jednotlivé moduly zachycují současný stav antropologického poznání v rozsahu bakalářského, magisterského i doktorského studijního programu na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (jsou však užívány na řadě dalších vysokých škol). Osnova každého z modulů je obdobná: vlastní učební text, doporučená studijní literatura, výkladové slovníky důležitějších jmen a pojmů, medailon autora, zaostření problému (studie o aktuálních teoretických, metodologických či empirických inovacích v dané tematické oblasti), rozvolnění problému (uvedení tematiky do širšího filozofického nebo kulturního rámce). Nevelký rozsah jednotlivých modulů, jakýchsi stavebních prvků v podobě ucelených témat kurzů a přednášek, umožňuje snadno publikovat revidovaná a doplněná vydání těchto modulů, kde je třeba reagovat na nové objevy a trendy oboru. Vznikají tak skripta nikoli „zkamenělá“ v jednom okamžiku, ale neustále „živě pulzující“, skripta pružně reagující na revalorizaci univerzitních učebních plánů, uspokojující aktuální potřeby společnosti a studentů a vycházející vstříc zavádění obecně platného kreditového systému (na základě tzv. European Credit Transfer System – ECTS), který umožňuje účinnější spolupráci mezi jednotlivými *katedrami, ústavami a fakultami, zlepšuje orientaci studentů a zvyšuje průhlednost na úrovni národní i mezinárodní. Texty jsou kolektivním, editorem metamorfovaným dílem autorů z Masarykovy univerzity a z dalších českých a zahraničních institucí.

V rámci řady – Jaroslav Malina (ed.): *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů* dosud vyšly tyto svazky: 1. Jiří *Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000); 2. Jiřina *Relichová, *Genetika pro antropology* (2000); 3. Jiří *Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000); 4. František *Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002); 5. Jaroslav *Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002); 6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002); 7. Jaroslav *Skupník, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002); 8. Oldřich *Kašpar, *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002); 9. Josef *Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002); 10. Václav *Vančata – Marina *Vančatová, *Sexualita primátů* (2002); 11. Josef *Kolmaš, *Tibet z antropologické perspektivy* (2002); 12. Josef Kolmaš, *Smrt a pohřbívání u Tibeťanů* (2003); 13. Václav Vančata, *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003); 14. František Vrhel, *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003); 15. Ladislava *Horáčková – Eugen *Strouhal – Lenka *Vargová, *Základy paleopatologie* (2004); 16. Josef Kolmaš, *První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo resumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003); 17. Marie *Dohnalová – Jaroslav Malina – Karel *Müller, *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003); 18. Eva *Drozdová, *Základy osteometrie* (2004); 19. Jiří A. Svoboda, *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus* (2003); 20. Stanislav *Komárek, *Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století* (2003); 21. Josef Kolmaš – Jaroslav Malina, *Čína z antropologické perspektivy* (2005); 22. Ludmila *Sochorová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka* (2004); 23. Irena *Štěpánová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka* (2005); 24. Jiří *Sedlák, *Vybrané problémy ze sociální etiky* (2005); 25. Josef Unger, *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy* (2006); 26. Ivo T. *Budil, *Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta* (2005); 27. Břetislav *Vachala, *Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště* (2005); 28. Ladislav *Dušek, *Biostatistika pro antropology* (dosud nevyšlo); 29. Pavel *Bravený – Marie *Nováková, *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače*

antropologie a jiné) (2005); 30. Miriam *Löwensteinová, *Korea: Historická vyprávění z doby Tří království a Sjednocené Sily* (2007); 31. Mariana *Pflegerová, *Antropologie subjektivity* (2007); 32. Jiří A. Svoboda, *Čas lovců: Aktualizované dějiny paleolitu* (2009); 33. Jaroslav Skupník, *Kultury sexuality: Západ a ženská obrázka. Kulturně antropologická perspektiva* (2007); 34. Ladislava Horáčková, *Anatomie pro antropology I (Pohybový systém)* (2007); 35. Michaela *Králiková, *Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy (antropologicko-archeologická studie)* (2007); 36. Lenka Vargová – Libor *Páč, *Anatomie pro antropology II (Splanchnologie)* (2008); 37. Libor Páč, *Anatomie pro antropology III (Nervový systém. Smyslové orgány. Kůže)* (2009). Připravované svazky: Petr *Dubový, *Neurovědy pro antropology*; Hana *Eliášová – Petra Urbanová – Miroslav Králík, *Forenzní antropologie*; Jan *Filipský, *Indie z perspektivy antropologie sexuality a erotiky*; Zuzana *Korecká, *Střední Amerika z antropologické perspektivy*; Miroslav *Králik, *Dermatoglyfika*; Tatiana *Machalová, *Antropologie práva*; Tomáš Mořkovský, *Antropologie smrti – transkulturní studie*; Vladimír *Novotný – Pavla Malá, *Rekonstrukce podoby člověka*; Josef Unger a kolektiv, *Metody antropologicko-archeologického výzkumu*;

Tato edice má pozitivní ohlas a užití v pedagogické praxi nejen na Masarykově univerzitě v Brně, ale i na dalších vysokých školách v Česku a na Slovensku. (Jaroslav Malina)

Panové (Panobo, Pano), jedna z největších etnických a jazykových rodin jihoamerických *indiánů, která se dělí na tři skupiny podle zeměpisného rozšíření. Většina původních Panů jsou tropičtí zemědělci. Část, která se vyznačovala rituálním *kanibalismem, vyhynula již v minulých stoletích. V současné době žije celkem asi 15 000 příslušníků těchto lovecko-zemědělských etnik; vyznačují se zejména svéráznou taneční a hudební tradicí (užívají tzv. Panovy píšťaly – odtud i název etnika). (Lukáš Šín)

panovnícký dvůr, *dvůr, panovnícký.

pansexualita (z řečtiny: *pan*, „vše, celý“ a z latiny: *sexus*, „pohlaví“), omnisexualita, anthrosexualita; pohlavně ani genderově nevyhraněná orientace; citová i sexuální náklonnost jedné osoby k osobě jiné, bez rozdílu jejího *pohlaví, její sexuální a *genderové orientace a identifikace. Oproti *bisexualitě je tento termín širší, zahrnující v sobě kromě praktikování homosexuálních a heterosexuálních styků jedním subjektem i praktikování styků s osobami s problematictějším určením pohlaví, jako jsou *transsexuálové, *transgenderové a další. (Josef Duda).

pánská ochrana, *kondom.

panславismus, idea jednotnosti slovanského *národa, odstranění jazykových a národnostních rozdílů a sjednocení všech slovanských národů a *etnik pod *vládou ruského *cara.

Panslavisté tvrdili, že německá a latinská *kultura západní Evropy je již vyčerpána a musí ustoupit nastupující mladé slovanské kultuře. Termín užívali jako první od 40. let 19. století němečtí a rakouští nacionalisté při obviňování Ruska z pokusu o vytvoření světové říše; největší vliv získala tato idea za rusko-turecké *války (1877–1878), kdy Rusko získalo *sympatie balkánských *Slovanů. Mimo Rusko a Balkán byl jeho vliv v podstatě malý, vždy byl odmítán v Polsku a příliš stoupenců neměl ani v *českých zemích; u nás byl v počátcích hlavním přívržencem této ideje Václav Hanka (1791–1861).

Důležitým inspirativním zdrojem panslavismu (fakticky panrusismu) bylo úsilí o nezávislost slovanských národů utlačovaných habsburskou a osmanskou *monarchií. Vůdčím motivem byla také obava před mytickým německým *Drang nach Osten* ([německá] „expanze na východ“). Začátkem 20. století se přeměnil na *novoslovanství, které již uznávalo rovnoprávnost slovanských národů a počítalo se zachováním jejich dosavadního státoprávního postavení; za tvůrce naivního novoslovanství je u nás považován Karel Kramář (1860–1937). K oživení panslavismu došlo během *druhé světové války a zejména po roce 1945. (František Čapka)

pansofie (z řečtiny: *pan*, „všechno, všechno, celý“ a *sofiá*, „moudrost“), projekt *univerzální vědy, která by obsáhla všechno možné lidské vědění. Na tuto myšlenku, jdoucí od renesančního filozofa *Mikuláše Kusánského (1401–1464), Reného *Descarta a Gottfrieda Wilhelma *Leibnize k Janu Amosu *Komenskému (který byl zaníceným propagátorem), naváží francouzští encyklopedisté. (Jaroslav Malina)

panství, ospravedlněná (legitimní) moc. Sociologický termín zavedený Maxem *Weberem při *analýze sociální nerovnosti v přístupu k moci. Rozlišil tři základní typy panství: a) panství *charizmatické, které spočívá na víře v mimořádné kvality a nevšední vlastnosti vůdce; b) panství tradiční, založené na všeobecně uznávané závaznosti jednou nastolených sociálních vztahů (dědičnost *trůnu apod.). Postavení vládců je legitimováno tradicí a tradice omezuje jejich libovůli; c) panství legální, založené na víře v platnost neosobních *zákonů, které se vztahují jak na držitele moci, tak na její objekty. Poslušnost se týká právních norem, které držitelé moci pouze reprezentují, nikoli držitelů moci jako osob. Osou legálního panství je *byrokracie. V praxi se tyto typy nenacházejí v čisté podobě; jedná se o tzv. *ideální typy vhodné pro analytické (výzkumné) účely. Přesto lze tvrdit, že legální typ panství vystihuje podstatu moderního *státu. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

panteismus (z řečtiny: *pan*, „všechno, všechno, celý“ a *theos*, „bůh“), nábožensko-filozofické učení o všudypřítomnosti boží, vycházející z *identity *Boha a *světa, z jejich ztotožnění – Bůh je ve všech věcech, tedy doktrína, že bytí jako takové je božské; v nejrůznějších podobách častá v antické i novověké filozofii. (Jaroslav Malina)

panteon (pantheon) (z řečtiny: *pan*, „celý, všechno, všeobecný“ a *theos*, „bůh“):

1. systém *bohů v jednotlivých *náboženstvích;
2. v antické době *chrám zasvěcený všem hlavním bohům; obvykle kruhová centrální stavba zaklenutá kopulí. Nejvýznamnější je novátorská přestavba tohoto chrámu (původně postaven roku 27 př. n. l. vojevůdcem a diplomatem Markem Vipsaním Agrippou [63–12 př. n. l.] v *Římě v podobě monumentální *rotundy postavené na principu vepsané koule, tj. traianovsko-hadrianovský Pantheon z let 115–125 (později přeměněn na křesťanský *kostel (*Santa Maria Rotonda*), počet výklenků, a tedy i míst pro sochy jednotlivých bohů, odpovídá seznamu dvanácti nejvýznamnějších božstev řecko-římského pantheonu tak, jak byla v Římě uctívána v průběhu 2. století: *Hestia, *Hermés, *Afrodité-Venus, *Arés-Mars, *Déméter-Ceres, *Héfaistos-Vulcanus, *Athéna-Minerva, *Héra-Iuno, *Poseidón-Neptunus, *Zeus-Iuppiter, *Artemis-Diana, *Apollo;
3. později národní památník určený k pohřbívání nebo uctívání vynikajících osobností. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

pantheon, *panteon.

Pantheon, chrám v Římě s centrální kupolovou dispozicí, vybudovaný Apollodórem z Damašku v době císařů Traiana (vládl 98–117) a *Hadriana (vládl 117–138) a zasvěcený všem *bohům. (Marie Pardyová)

Pantitlán („Místo mezi zástavami“), část laguny *Tenochtitlánu, do níž byly vrhány jako oběti děti-albíni nebo děti s jinými tělesnými zvláštnostmi či patologickými deformacemi, jež byly nazývány „nevinná těla“; rovněž to bylo místo, kam se obětovaly i různé předměty. Bylo vymezeno dřevěnými kůly s praporci, odtud odvozen název. (Jaroslav Malina)

Pantokrator, *ikonografický typ *Krista vševládce, zobrazeného v *mandorle mezi anděly. Charakteristický pro východokřesťanské a byzantské umění. (Marie Pardyová)

panturkismus, *teorie hlásající sjednocení „velkého tureckého národa“ od Bajkalu až po Balkán; poprvé prosazován za mladoturecké *revoluce (1908–1909) jako *ideologie turecké národní obrody. Byl značně agresivní; vedl k perzekuci netureckých národů *osmanské říše (později Turecké republiky). Podle některých extrémních panturkistických interpretací všechna *etnika pocházející z *Blízkého východu a *Středního východu nebyly nikým jiným než *Turky. (František Čapka)

pánvička, ledvinová, **pelvis renalis*.

panychida, křesťanská bohoslužba v byzantském ritu, vyprošující zemělému *odpuštění *hříchů. Přeneseně smuteční shromáždění věnované památce zesnulého, *tryzna. (Jaroslav Malina)

pan- (z řečtiny: *pan*, „všechno, všechno, celý“), v složených termínech první část s významem: „všechno, všechno, celý, cele“.

Pan-pcho (*lokalita poblíž dnešního velkoměsta *Si-anu v provincii Šen-si v severozápadní Číně), jedno z největších sídlišť neolitické *jangšaoské kultury. Bylo osídleno zhruba v letech 4800 až 3600 př. n. l., na ploše obehnané mohutným ochranným *příkopem a hliněným *valem se nacházelo několik desítek obydlí čtvercového nebo kruhového půdorysu, kolem dvou set zásobnicových jam k uchovávání potravin, pece, tisíce předmětů každodenní potřeby a pohřebišť s více než dvě stě padesáti *hroby, z nichž jedenaosmdesát obsahovalo ostatky dětí uložené v keramických urnách. Systematický archeologický výzkum zde probíhal v letech 1954 až 1957, v roce 1958 byla velká část odkryté plochy přeměněna na muzeum. (Jaroslav Malina)

Pan-šan (*lokalita v provincii Kan-su, Čína), sídliště neolitické *jangšaoské kultury známé malovanou *keramikou (typu Pan-šan), jež patří k nejkrásnějším hrnčířským výrobkům v celosvětovém měřítku. (Jaroslav Malina)

Paoanové, etnikum žijící zejména v provincii Kan-su, menší část v provincii Čching-chaj v Číně v počtu kolem 107 000. *Jazyk patří do *mongolské větve *altajské rodiny. Tvoří spolu s jazyky *Monguorů a *Tungsiangů zvláštní skupinu, uchoval si mnoho archaických rysů, které v jazyku *Mongolů chybí. Do poloviny 20. století nebyl ještě prozkoumán a často nebyl řazen ani do mongolské větve. Etnogeneze je dodnes nejasná, podle jazykových kritérií se soudí, že se spolu s Monguory a Tungsiangy v průběhu 13. a 14. století oddělili od hlavní masy Mongolů. Paoanové vyznávají sunnitský *islám (v Kan-su) a *tibetský buddhismus se silnými prvky *animismu (v Čching-chaji). (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Pao-pchu-c' (*Mistr objímající prostotu*), přírodovědecká *encyklopedie taoistického filozofa Ke Chunga ze 4. století př. n. l. (Jaroslav Malina)

pao-ťia, skupinový systém vzájemné osobní záruky za činy a přečiny (kolektivně trestně postihované) příslušníků daného společenství (vesnické *občiny, *úřadu apod.) uplatňovaný v Číně zejména v *čchinském období (221–207 př. n. l.). (Jaroslav Malina)

Papagové, severoamerické *indiánské etnikum v Arizoně (USA) a v severozápadním Mexiku; na počátku 20. století asi 5 000–6 000 příslušníků, podle odhadu z roku 1970 asi 17 500 (včetně *míšenců), dnes je jejich počet odhadován na 20 000. *Jazyk patří k sonorské skupině juto-aztécké rodiny; asi 80 % Papagů je bilingvních, část mluví pouze anglicky. Základní společenskou jednotkou byla rozšířená *patrilokální rodina a sousedská *občina. Dnes jsou částečně amerikanizováni. *Náboženství bylo *animistické, dnes jsou *křesťané. (Lukáš Šín)

papaya, *Carica* – rod dvouděložných rostlin z čeledi papájovitých; vyskytuje se asi ve čtyřiceti druzích rostoucích v Mexiku a Guatemale. Nejvýznamnější je papája obecná (*Carica papaja* – tzv. melounovitý strom) – až 8 metrů vysoká, stromovitě vyhlížející bylina. Pěstuje se pro velké žluté nebo oranžové plody ve tvaru melounů (o hmotnosti až 10 kg). (Petr Bureš)

Papežův okruh limbický, *okruh, Papežův limbický.

papež (z latiny: *pāpa*, „otec; biskup; papež“), nejvyšší představitel *katolické církve, pokládán za nástupce apoštola Petra a za vikáře *Kristova; volen doživotně sborem *kardinálů (*konkláve).

Papežem je podle tradice *biskup *Říma, protože tam *apoštol Petr, nejvyšší pastýř počínající *církve, přenesl své působíště z *Jeruzaléma a římským biskupům svou pravomoc předal. Biskupové Říma byli označováni za první mezi biskupy a později také mezi patriarchy

(s titulem patriarchů Západu) a byli považováni za nejvyšší odvolací *instanci v církvi. Způsob uplatňování papežské autority se historicky měnil. Po pádu *západořímské říše v roce 476 se k duchovní autoritě připojila i světská moc spjatá s papežským státem. V rámci jednání 1. vatikánského *koncilu (1870) bylo formulováno *dogma o papežské neomylnosti *ex cathedra; 2. vatikánský koncil (1962–1965) poněkud oslabil absolutistické pojetí papežské moci tím, že zdůraznil autoritu biskupského kolegia.

Prvním papežem je uváděn apoštol sv. Petr – *Vicarius Petri* (64 n. l.), papežské sídlo je v Římě – Vatikánu (s výjimkou let 1309–1409 – v Avignonu a v letech 1409–1415 – v Pise); franský král Pipin III. Krátký (715–768) daroval mezi léty 754–756 papeži Štěpánu II. (zemřel 757) jako ochranu proti *Langobardům území střední Itálie (*církvní stát *Stato della Città*). Během *středověku byl stát různě rozšiřován a největšího rozsahu dosáhl za papeže Julia II. (1503–1513); papež zde vykonával světskou *moc až do roku 1870, kdy stát zanikl (sjednocením Itálie), Lateránskými dohodami (1929). Papež o svůj stát přišel, ze zbytků vznikl vatikánský městský stát (jeden z nejmenších na světě, 44 ha, asi 750 obyvatel).

Ve Vatikánu papež vykonává výkonnou, zákonodárnou i soudní moc, má vlastní vojsko (švýcarskou *gardu), vlajku, *měnu, poštu a papežskou hymnu. K biskupům a věřícím se obrací prostřednictvím *bul nebo *encyklik, od konce 16. století svolává koncily a *synody a sám jim předsedá, vyhláší *dogmata a koncilní rozhodnutí. Posledním papežem je Benedikt XVI. (Joseph kardinál Ratzinger, narozen 1927) od roku 2005 jako 267. papež (kromě 43 *vzdoropapežů). (František Čapka, Jaroslav Malina)

papežské schizma, *rozkol, Velký západní.

papiamento, *varianta kreolizované *portugalštiny s prvky z *angličtiny a *holandštiny, užívaná v karibské oblasti. (Jaroslav Malina)

papila, zubní, *vznik a vývoj zubů u člověka.

papilla, ae, f.:

1. bradavka, papila, v *anatomii například vyústění průšňí *slinné žlázy – **papilla parotidea*;

2. bradavice, bradavčitá vyvýšenina. (Ladislava Horáčková)

papilla duodeni major, bradavčitá vyvýšenina, která se nachází asi uprostřed zadní stěny sestupné části *dvanáctníku, na okraji slizniční *řasy – **plica longitudinalis duodeni*, kde se otevírá společně ústí **ductus choledochus* a **ductus pancreaticus major*. Ústí obou vývodů je opatřeno svěračem. (Lenka Vargová)

papilla duodeni minor, bradavčitá vyvýšenina na zadní stěně sestupné části *dvanáctníku asi 2 cm nad **papilla duodeni major*, otevírá se zde **ductus pancreaticus minor*. (Lenka Vargová)

papilla incisiva, slizniční vyvýšení v *ústní dutině na přední části patrového švu. (Lenka Vargová)

papilla parotidea, bradavčitý výběžek na sliznici *tváře ve výši druhé horní *stoličky, na němž ústí vývod *žlázy průšňí. (Lenka Vargová)

papilla urethralis, vyvýšenina, která leží u ženy v předsíni poševní asi 2 cm za žaludem *poštěvážku. Nachází se na ní zevní ústí *trubice močové. (Lenka Vargová)

papillae filiformes, nitkovité papily – drobné, štíhlé, tenké, často rozvětvené výběžky sliznice *jazyka. Jsou rovnoměrně rozseté po celém hřbetu jazyka a dávají mu sametový vzhled. (Lenka Vargová)

papillae foliatae, drobné výběžky sliznice *jazyka, které svým tvarem připomínají listy papíru naskládané vertikálním směrem na okraji jazyka, zejména v jeho dorzální partii. (Lenka Vargová)

papillae fungiformes, houbovité papily, drobné výběžky sliznice *jazyka, které dostaly svůj název podle charakteristického hřibovitého vzhledu (na štíhlé noze sedí široký klobouk).

Jsou umístěny jednotlivě mezi nitkovitými papilami na hřbetu jazyka, makroskopicky se jejich rozšířené konce jeví jako drobné červené tečky. (Lenka Vargová)

papillae gingivales, interdentalní papily, jsou výběžky *dásně, které zabíhají do mezizubních štěrbin. (Lenka Vargová)

papillae linguales, slizniční výběžky na hřbetu *jazyka. Dělí se na čtyři základní typy: nitkovité (**papillae filiformes*), houbovitě (**papillae fungiformes*), listovité (**papillae foliatae*) a hrazené (**papillae vallatae*). (Lenka Vargová)

papillae vallatae, papily hrazené, jsou drobné výběžky sliznice *jazyka. Ze všech jazykových papil jsou největší, nacházejí se v počtu 7–12 před **sulcus terminalis* na hřbetu jazyka. Svým tvarem se podobají velkým houbovitým papilám, kolem nichž je vytvořen příkop. Hrazené papily jsou zanořeny do sliznice jazyka, jejich volný rozšířený konec obvykle nevystupuje nad jeho povrch. Ve stěně hrazených papil (na papilách i ve valu) jsou umístěny *chuťové pohárky a serózní Ebnerovy slinné žlázy. (Lenka Vargová)

papillom, nezhoubný *nádor sliznice některých orgánů. (Lenka Vargová)

papily, interdentalní, **papillae gingivales*.

papír, podkladový materiál pro psaní, kresbu a tisk, který ve své základní formě vzniká zplstěním vodné suspenze rozmělněných jemných rostlinných vláken.

Papír vyráběný z rostlinných surovin vynalezli staří *Číňané; tradičně se připisuje *úředníku Cchaj Lunovi, který jej dle *legendy v roce 105 prezentoval čínskému *císaři. Nejstarší archeologický nález (lokalita Si'an, 1957) ale pochází již z 2. století př. n. l. Jde o fragment z konopných vláken, nepravidelné textury. Původní papír, obvykle z vláken morušovníku *Brousonetia papyrifera*, byl poměrně silný a užíval se k balení a šacení. V **Zápiscích historika* *S'-ma Čchien (asi 140 až asi 90 př. n. l.) jsou zmiňovány klobouk, pás a boty z papíru; ještě v 9. století byli někteří vojáci oblékáni do uniforem z papíru. K psaní se začal používat teprve na přelomu *letopočtu; úředník odpovědný za psací potřeby včetně papíru je jmenován od roku 25. Papír měl v Číně i nejrůznější jiná použití: od toaletního papíru (zmiňován u dvora v 6. století) a *hracích karet po výplň oken; v lidovém umění sloužil pro vystřihovánky a skládačky (japonsky: *origami*). Výroba papíru v Koreji spadá do roku 500 a v Japonsku do roku 610. V 9. století vznikla papírenská střediska v Egyptě a v Damašku. Na evropský kontinent papír pronikl na počátku 11. století, a to do Valencie (španělská Játiva), prostřednictvím *Arabů, kteří se *technologie výroby papíru zmocnili po bitvě s Číňany v roce 751 na řece Talass poblíž Samarkandu. Na území Itálie je ale papír doložen již před rokem 1100, a to v Benátkách, Janově a Padově. Itálie zprostředkovala výrobu papíru pro celou střední Evropu.

V Čechách zavedl výrobu papíru Karel IV. (1316–1378) s přispěním italských výrobců. Za nejstarší českou písemnou památku vyrobenou z papíru, importovaného z Itálie, je považována *městská kniha Starého Města pražského z roku 1310. Existence první papírny v Čechách je doložena na Zbraslavi v roce 1499 výpisem z registru *krále Vladislava II. Jagelonského (1456–1516). Nejstarší ruční papírna na Moravě byla založena v Olomouci v roce 1505. Výroba ručního papíru ve Velkých Losinách funguje nepřetržitě do dnešní doby od roku 1596.

Vynález papíru nahradil do té doby používaný *pergamen a našel své zásadní uplatnění v *knihtisku. Papír se nejprve vyráběl z hedvábných odpadků (*hedvábi) a později z rostlinných látek (*bavlny), kdy se jedná o textilní odpad (hadrovinu). Textilní odpad – vyprané, nastříhané a *sluncem vybělené hadry – byl podroben po dobu dvou týdnů fermentačnímu rozkladu (procesem hniloby). Ve stoupách, v nichž byla hmota zpracována, došlo za stálého přítoku čisté vody ke vzniku husté papírové kaše. Ta byla žlábků přiváděna do kádě, z níž byla ručně nabírána na čerpací formu, na níž procházela procesem odkapání. Původní síta tvořená bambusovými rohožemi byla ve 13. století nahrazena síty kovovými. Čerpací formu tvořilo jemné a značně husté síto, zhotovené z proplétaných mosazných drátků,

keré bylo zasazeno do dřevěného rámečku s vystouplými okraji. Síto mohlo být ozdobeno vetkanou či vletovanou značkou papírny či výrobce papíru zvanou *filigrán. Následně se papírová kaše položila na plstěnc a vyrovnala se do sloupce, který byl tlakem papírenského lisu zbaven vlhkosti. Při druhém lisování již nebylo užíváno plstěnce. Takto upravené archy se sušily v půdních prostorách papírny. V případě výroby papíru jako psací podložky bylo žádoucí klížení kožním kličem a želatinou nebo škrobem, později *kaseinem. Při výrobě papíru jako tiskové podložky se fáze klížení vynechávala, neboť tento postup zaručuje pevnost a tvrdost a snižuje savé vlastnosti papíru. Úpravy papíru označované jako planýrování zahrnovaly povrchové klížení, druhé lisování, sušení a hlazení. Hlazení bylo původně prováděno ručně kamennými či kovovými hladítky. Později se užívalo vodní síly k zdvihu palice, tlukoucí na papírový list. Realizaci planýrování prováděli ve svých dílnách až knihaři před fází vazby knihy. V závěrečné fázi hlazení byly hotové archy překládány na púlarchy, následně byly vrstveny do balíků papíru, připravených k expedici do tiskáren.

Postup ruční výroby papíru nedoznal po celá staletí radikálních proměn. Po arabském způsobu se papír klížil až do 14. století moučným škrobem, posléze kličem. Jedním z novátorských objevů byl v roce 1680 holandr – stroj usnadňující mletí hadroviny. Strojní výroba papíru byla objevena Francouzem N. L. Robertem v roce 1799. Ruční výroba papíru nezanikla a v současnosti se uplatňuje ve výtvarném umění (umělecká kresba a *akvarel). Ruční papír je také využíván jako psací a tisková podložka při vydání jubilejních tisků a diplomů.

Výroba strojního papíru vychází z papíroviny, vodní suspenze dřevoviny, buničiny a dalších přísad (plnidla, klížidla, pigmenty, barviva aj.), jejíž podstatou jsou vlákna tvořená celulózou. Dřevo se zpracovává mechanicky (dřevovina) či chemicky (celulóza) na vlákninu, která se dále upravuje mletím, plněním, klížením, barvením na papírovinu. Homogenizovaná papírovina se zpracovává na papírenském stroji, v němž je kontinuálně rozlévána na nekonečné kovové síto, kde se natřásáním odvodňuje, a vlákna se propojují a zplstňují. Z vrstvy se odsává voda a vzniklý pás vlhkého papíru se kontinuálně lisuje, suší, hladí na kalandrech a navíjí na kotouče. Pro bělení papíru sloužily agresivní prostředky na bázi chlóru či chlornanu sodného, které zhoršovaly pevnost vláken a jejichž přítomnost v odpadních vodách devastovala životní prostředí. V současnosti se uplatňuje především bělení elementárním kyslíkem, peroxidem či ozónem. Užití klížidel je nezbytné, neboť vláknina se vyznačuje malou soudržností. Klížení zároveň přispívá ke krátkodobé odolnosti proti vodě. Běžně se užívá alkalicky zmýdelněná kalafuna s kamencem. Nově se používají i klížidla syntetická, která působí v alkalické oblasti, a tím jsou prevencí proti stárnutí papíru. Optické vlastnosti papíru jsou zlepšovány obvykle titanovou bělobou či barevnými pigmenty. Povrchově se papír barví namáčením, natíráním, potiskem apod., nejčastější je však barvení ve hmotě při přípravě papíroviny. V *konfrontaci s technologií ručního papíru se strojový papír vyznačuje pravidelnými, normami definovanými vlastnostmi (tloušťka listu, plošná hmotnost, mechanické vlastnosti aj.). Z ekologických a ekonomických důvodů se při výrobě papíru stále ve větší míře uplatňují *sekundární vlákniny, tedy recyklované materiály, získané regenerací starého použitého papíru.

V moderní globalizované společnosti představuje papír unifikovaný nástroj šíření *informací. Papír umožňuje velmi efektivní šíření symbolických obsahů prostřednictvím písma a obrazu. Navzdory prognózám o zániku papíru jako nástroji šíření informací pod vlivem počítačové vizualizace a *internetu, zůstává papír jedním z hlavních mediátorů šíření *kultury v *čase a prostoru. (Lucie Olivová, Barbora Půtová)

Papoušek, Dalibor (27. 2. 1961, Brno), český religionista; odborný asistent Ústavu religionistiky Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Vystudoval Filozofickou fakultu brněnské univerzity, obory historie a archeologie. Zabývá se interkulturní *komunikací v raném *křesťanství a raném *judaismu, srovnávacím studiem starověkých

*náboženství a teorií komparativní *religionistiky. V letech 1993–2001 působil jako vedoucí Ústavu religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 1990–2004 jako tajemník České společnosti pro religionistiku. Přednášel na univerzitách v Burlingtonu (USA), Vídni, Szegedu, Bratislavě a Lipsku.

Publikoval v českých i zahraničních odborných časopisech a sbornících. Autorsky a redakčně se podílel na vydáních slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* (2003, s Helenou Pavlincovou, Břetislavem Horynou a Milošem Mendelem) a sborníků *The Bible in Cultural Context* (1994, s Helenou Pavlincovou), *Religions in Contact* (1996, s Ivou Doležalovou a Břetislavem Horynou) a *The Academic Study during the Cold War* (2001, s Ivou Doležalovou a Lutherem H. Martinem).

Kontakt: PhDr. Dalibor Papoušek, Ph.D., Ústav religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: papousek@phil.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Papuánci (název je odvozen z malajského *papuwa*, „kudrnatý“), původní etnika na ostrovech *Nové Guineje, Timoru a většiny ostrovů *Melanésie v počtu kolem 4 milionů. *Papuánské jazyky tvoří podle dosavadních výzkumů jedinou geneticky spjatou skupinu. Přesný počet *jazyků není znám, udává se 300–1 000 i více jazyků řazených do 60–100 rodin a nejméně do 13 jazykových kmenů. Vedle svého mateřského jazyka užívají obyvatelé pobřeží Irianu Jaya *indonéštinu a v Papui-Nové Guineji jako jeden z úředních jazyků *novoguinejský Pidgin English. Jsou potomky druhé vlny přistěhovalců z jižní a jihovýchodní Asie, kteří se po příchodu na Novou Guineu (asi před 15 000 lety) smísili s předky *Austrálci (první přistěhovalcká vlna). Základní společenskou jednotkou je *rod (matrilinéární i patrilinéární) a rodová *občina; *manželství může být *monogamní i *polygamní. Důležité je dělení příslušníků *kmene do věkových stupňů, u mnoha kmenů na pobřeží hrají významnou roli ve společnosti i v kulturním životě tajná náboženská společenství. V čele *vesnic, rodů apod. jsou zpravidla dědiční *náčelníci, někdy se vyskytují formy kolektivního vedení. Jednotlivé skupiny (nejčastěji vesnice) často bývají ve válečném stavu se sousedy.

Jako lovci, rybáři a později tropičtí zemědělci nevytvořili v historii žádný významnější státní útvar. Teprve v roce 1975, po vyhlášení nezávislosti *státu Papua-Nová Guinea ve východní polovině ostrova Nová Guinea (na území, které bylo předtím dominiem Austrálie), na Bismarckově souostroví a na Šalomounových ostrovech, formují svá vlastní národní společenství (*Novokaledonci, *Šalomouňané).

Nová Guinea byla donedávna pokládána za odlehle místo, kde se pokročilý zemědělský způsob obživy uplatnil teprve v nedávných dobách. Avšak archeologové a antropologové prokázali na *lokalitě *Kuk ve státu Papua-Nová Guinea, že ostrov byl zemědělsky obděláván již ve velmi raném období – v 7. tisíciletí př. n. l., což jej řadí k nejstarším původním centrům vzniku *zemědělství na světě. Jsou především zemědělci a chovatelé prasat, významnou složkou potravy prakticky na celé Nové Guineji je ságo (mouka s obsahem škrobu z dřevě ságovníku [*Metroxylon*], až kolem 10 m vysoké palmy). Umění je reprezentováno zejména dřevořezbou (kultovní předměty), zpracováním perly a lastur na ozdoby, hudbou, tancem a bohatým slovesným uměním. Základními prvky tradičního *náboženství jsou *kult předků, *víra v *duchy a *démony, zemědělské kultury, *magie a *totemismus. U mnoha skupin existoval *kanibalismus vázaný na určité kultury a obřady, podle některých *názorů částečně motivovaný i nedostatkem masité potravy. Od konce 19. století se působením *misionářů šířilo *křesťanství, v indonéské části Nové Guineje některé pobřežní populace přejaly *islám.

Rozsáhlé antropologické výzkumy zde provedla zejména Margaret *Meadová, významné archeologické objevy (zejména na lokalitě *Kuk) jsou spjaty s britským badatelem Jackem *Golsonem. (Jaroslav Malina)

papuánská etnika, *etnika, papuánská.

papuánské jazyky, *jazyky, papuánské.

Papua-Nová Guinea, *Nová Guinea.

papula, -ae, f., puchýřek, pupínek, jeden z projevů kožních onemocnění. Drobný vyvýšený kožní útvar různé barvy, tvaru a původu; typ kožní efluorescence. V *paleopatologii je možné diagnostikovat papuly pouze na mumifikovaných tělech (*mumie) postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

papyrologie (z řečtiny: *papyros*, „papyrus“ a *logos*, „nauka, věda“), vědní disciplína zabývající se studiem písma a písemností psaných na *papyru. (Jaroslav Malina)

papyrus (z řečtiny: *papyros*; případně z koptštiny: *papuro*, „patřící králi“):

1. bylina (botanicky: šáchor papyrus, *Cyperus papyrus*) podobná trávě s drobnými kvítky v hnědých kláscích, z dřene jejích stonků se vyráběl materiál, na který se ve starověku (zvláště ve starém Egyptě) psalo;

2. heraldická rostlina Dolního Egypta, protože byl hojně rozšířen v mokřinách nilské delty;

3. podkladový materiál rostlinného původu, zhotovený jednou z nejstarších kulturních *technologií umožňujících *replikaci *písma a *obrazu, určený pro psaní a malbu. Papyrus byl vyráběn od 4. tisíciletí př. n. l. ve *starověkém Egyptě ze šáchoru papyrodárného (*Cyperus papyrus*), vodní rostliny, rostoucí a dlouhodobě kultivované v nehluboké vodě delty Nilu i ve velkých jezerech východní Afriky. K přednostem papyru náležela odolnost, skladnost a lehkost, které mu zajistily výsadní postavení jako média určeného k šíření *informací. Tyto přednosti papyru přispěly k vytlačení jiných replikačních materiálů (hliněné, dřevěné, kovové a voskové destičky). Znalost výrobního procesu papyru je doložena v díle *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974), jehož autorem byl Gaius *Plinius Secundus, zvaný Starší (23–79).

Výroba papyru spočívala v oloupání svrchní vrstvy šáchoru a v rozřezání dřeni stvolů na tenké plátky, které se kladly těsně vedle sebe a napříč přes sebe (nejběžněji dvě vrstvy) tak, aby vytvořily list. Během lisování listů v dřevěných deskách a máčení papyrové hmoty byla používána přírodní lepivá pojiva jako je pšeničný škrob, většinou však vlastní extrakt papyru. Po převrstvení škrobem či papyrovým extraktem se materiál sklepaním srovnal a slisoval, uhladil *slonovinou či lasturami a usušil. Konečná fáze výroby zahrnovala leštění cedrovým olejem. Výsledný kvalitní papyrus se vyznačoval bělostí a pružností. Listy papyru sloužily buď jednotlivě, nebo se slepovaly do pásů a stáčely do různě dlouhých *svítků (nejběžněji o 10–20 listech). Poté byly ukládány v plátěných pouzdrech, impregnovaných pryskyřicemi na ochranu proti vlhkosti.

Jako psací materiál sloužil nejprve štěteček z vyschlého stvolu sítiny druhu *Juncus Maritimus*. Ve 3. století př. n. l. začaly sloužit jako psací materiál násadky z ostře seříznutého rákosu, vodou ředitelné inkousty z olejových sazí a arabské gummy. K nadpisům a záhlavím byla používána červená barva z rozetřeného okru.

Papyrus patřil k vyhledávaným psacím materiálům nejenom v období starověkého Egypta, ale také v období římské antiky. Od 4. století začal být postupně nahrazován kvalitnějším materiálem zvaným *pergamen. Souběžně s pergamenem byl používán pro tvorbu kodexových knih do 7. století a jako listinný materiál do 11. století (například v papežské kanceláři byl papyrus výhradně užíván do začátku 11. století; od 13. století byl nahrazen *papírem). V průběhu *středověku docházelo k *sekundárnímu využití zuhelnatělého papyru pro výrobu inkoustu a papyrusový popel sloužil jako lékárenská přísada. (Barbora Půtová, Jaroslav Malina)

pár, konzortní [primatologie], dočasně „monogamní“ pár, který vzniká v souvislosti s pářením, nejčastěji jako určitá forma dvoření, nebo při nereprodukčních sexuálních aktivitách adolescentních jedinců některých druhů *primátů, například u *orangutanů. (Václav Vančata)

parabola (z řečtiny: *parabolé*, „srovnávání, přirovnání, podobenství“) (podobenství), epický žánr *didaktické literatury; podává naučení vyprávěním analogického příběhu. Blízká

přirovnání, která jsou rozvinuta v básnický obraz. Častá v náboženské literatuře (o marnotratném synovi v **Novém zákoně*). V bajkách spočívá podobenství v tom, že zvířata jednají jako lidé. (Jaroslav Malina)

Paracelsus (vlastním jménem Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim, 11. 11. 1493, Einsiedeln, Švýcarsko – 24. 9. 1541, Salzburg, Rakousko), švýcarský lékař, alchymista a astrolog; svými objevy předznamenal vznik novodobého *lékařství. Jméno Paracelsus přijal během života, aby vyjádřil své přesvědčení, že má větší schopnosti než uznávaný římský lékař *Celsus. Paracelsus hojně cestoval a na cestách načerpal mnoho zkušeností od přírodních léčitelů, které pak využíval ve své lékařské praxi i jako vojenský lékař (chirurg).

Paracelsus vycházel z předpokladu, že tělo a mysl se ovlivňují navzájem, zdroj mnoha nemocí hledal i vně člověka. Provozoval ranou formu homeopatie, protože léčil *choroby léky, v nichž byly tyto choroby ve zředěné formě obsaženy. Jeho víra v *astrologii se odrážela v hledání *talismanů proti nemocem pro lidi narozené v různých znameních zvěrokruhu. Zavedl v Evropě různé, i dnes používané pojmy (alkohol, zinek), podrobně popsal příznaky různých nemocí, které se snažil léčit (*sypilis, struma*) a výrazně zasáhl i do oblasti, kterou se dnes zabývá toxikologie. Člověk je podle Paracelsa jako „mikrokosmos“ částí *přírody – „makrokosmu“ a tyto dvě složky musí být v zájmu zachování *zdraví v *harmonii. Vše ve světě proniká tajemný duch *archeus* – „životadárná energie prostupující celý *vesmír“. V letech 1536 až 1538 pobýval Paracelsus také na Moravě, na *zámku v Moravském Krumlově, kde léčil Jana z Lipé. Z díla: *Philosophiae et Medicinae utriusque compendium* (Souborné pojednání o obojí filozofii a medicíně, Basel 1568). (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

paraconus, hrbolek na horních *stoličkách, který se nachází mesiobukálně. (Michaela Křivanová)

paráči, *paráčština.

paráčština (paráči), východoíránský *jazyk užívaný menšinou severně od hlavního *města Afghánistánu Kábulu. (Jaroslav Malina)

paradentóza, též parodontóza, *chronické onemocnění závěsného aparátu zubu, dásně a zubního lůžka (*alveolu). Zub se postupně uvolňuje a může dojít k jeho ztrátě. (Lenka Vargová)

paradigma (z řečtiny: *paradeigma*, „příklad, vzor, model“):

1. [lingvistika], soubor tvarů ohebného slova vyjadřující systém jeho mluvnických kategorií, mluvnický vzor;

2. [filozofie vědy], souhrn všech pojetí vědní disciplíny v určitém časovém úseku; paradigma podléhá změnám a vývoji (příklad: v *renesanci na místo *Ptolemaiova paradigmatu *geocentrického *Vesmíru nastoupilo *Koperníkovo paradigma *heliocentrické; v *antropologii byl *evolucionismus nahrazen *difuzionismem atd.). Jde tedy o označení pro základní celkovou představu skutečnosti, jíž se řídí veškerá praxe určité vědy či oboru; soubor představ a *axiomů, co je ve vědě nebo jejím dílčím úseku vědecké a co vědecké není. Tímto instrumentáři se vymezuje každá vědecká disciplína vždy po určité historické období a jím je určeno, co má být předmětem pozorování a zkoumání, jaké otázky mají být kladeny a řešeny ve vztahu k předmětu výzkumu, jak mají být tyto otázky strukturovány a jakým způsobem je třeba postupovat při *interpretaci výsledků pozorování a výzkumu. Paradigma popsal a explicitně definoval americký filozof a historik vědy Thomas Samuel *Kuhn v díle *The Structure of Scientific Revolutions* (1962, česky: *Struktura vědeckých revolucí*, 1997);

3. [ekonomie], soubor předpokladů, na kterém je vybudována ekonomická teorie; způsob pohledu na hospodářské jevy z pozic ucelené teorie. (Jaroslav Malina)

paradox (z řečtiny: *paradoxos*, „podivný, neočekávaný, nenadálý“), v obecném smyslu rozporuplné vyjádření spjaté často s pocity údivu, absurdity, směšnosti či záhady. Ve

vědeckém smyslu je paradoxem závěr úvahy, který působí nepříjemně, ač úvaha vyšla z přijatelných předpokladů a byla vedena logicky správným způsobem. V užším smyslu se nazývá paradoxem logicky si protirečící závěr – *spor. (Jaroslav Malina)

parafilie (z řečtiny: *para*, „vedle“ a *filia*, „přátelství, náklonnost, láska“) [psychiatrie, sexuologie], sexuální variace (*varianty konstitučních, zpravidla vrozených vlastností *sexuality), které jsou v příslušné *kultuře považovány (obecně nebo rozhodujícími *institucemi) za poruchu *osobnosti nebo jejichž základní projevy jsou považovány za poruchu chování nebo za neobvyklé (nenormální). Jedinci s tímto sklonem bývají nazýváni parafilikové. (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

Paraguayci (Paraguay), souhrnné označení pro obyvatelstvo Paraguayské republiky ve vnitrozemí Jižní Ameriky na řece Paraguay v počtu přesahujícím 6 milionů (odhad z roku 2005). Vedle *španělštiny je nejužívanějším původním *jazykem *guaraní (skupina guaraní rodiny *tupí). Kolem 90 % obyvatelstva jsou *mestici, asi 5 % tvoří *kreolové a *mulati, zbytek jsou *indiáni, *Němci a *Španělé. Indiáni žijí převážně na východ od řeky Paraguay v Gran Chaku a přísluší nejméně k 17 *kmenům. Jejich jazyky patří k několika rodinám (gualkurú, tupí, zamuko aj.); do určité míry udržují i svou tradiční kulturu a způsob života. (Lukáš Šín)

Parakleitos (Paraklet), řecky přímluvce, pomocník, rádce; křesťanské označení pro *Ducha svatého. (Jaroslav Malina)

Paraklet, *Parakleitos.

parakrinní regulace, *regulace, parakrinní.

Páral, Vladimír (10. 8. 1932, Praha), český prozaik. Jeden z nejvýraznějších českých prozaiků šedesátých let, zachycující parodicko-groteskním způsobem maloměšťácký *životní styl a *stereotypy socialistické konzumní společnosti. Z jeho rozsáhlého díla jsou nejhodnotnější první tři romány *Veletrh splněných přání* (1964), *Soukromá vichřice* (1966) a *Katapult* (1967), které autor (spolu s romány *Milenci a vrazi*, 1969 a *Profesionální žena*, 1971) později prezentoval jako pentalogii *Pět způsobů ukájení*. Jeho hrdiny jsou vypočítaví jedinci, kteří se v těsných dobových hospodářských a kádrových poměrech snaží realizovat své konzumní životní ideály. Autor využívá postupů filmového střihu a populární masové literatury. (Jiří Pavelka)

paralela (z řečtiny: *para*, „podle, vedle“, *allélos* = zdvojené *allos* „jiný, druhý, vzájemný, reciproční“ – *parallélé*, latinsky: *paralela*, „rovnoběžka, přirovnání, obdoba, průměr, to, co je vysvětlitelné přirovnáním k známému pojmu“):

1. něco podobného, podobná skutečnost, podobné místo; obdoba, podobnost, *analogie;
2. srovnávání, přirovnávání dvou dějů, věcí nebo osob. (Jaroslav Malina)

paralelismus, vývojový, koncepce *evolucionismu považující kulturní vývoj za jednosměrný proces, který má v různých geografických oblastech stejný průběh. (Jaroslav Malina)

paralelní bratřenci (a sestřenice), *bratřenci (a sestřenice), paralelní.

paralelní evoluce, *evoluce, paralelní.

paralýza, progresivní, onemocnění mozku, které je součástí třetího stadia *syfilis. (Lenka Vargová)

paramediánní, podél střední (mediánní) *roviny.

parametrální vazy, *vazy, parametrální.

parametrium, -i. n., řídké vazivo, které se nachází po stranách *dělohy, v prostoru mezi oběma listy **ligamentum latum uteri*. Toto vazivo je zahuštěno v několik vazivových pruhů – parametrálních *vazů, které se rozbíhají od krčku děložního různými směry do subserózního vaziva stěny pánevní. (Lenka Vargová)

paramolár, nadpočetný zub, který se objevuje mezi *stoličkami na bukální straně. (Michaela Křivanová)

paranazální, ležící podél *dutiny nosní (například vedlejší dutiny nosní – * *sinus paranasales*). (Ladislava Horáčková)

paranazální dutiny, vedlejší dutiny nosní, **sinus paranasales*.

paranoia, erotomanická, *syndrom, Clérambaultův.

Paranthropus (parantrop), podrod australopitéků (někdy označovaný jako *robustní australopitéci), někdy řazený do samostatného rodu *Paranthropus*. V mnoha podstatných znacích se odlišuje jak od afarských *australopitéků, tak od raných forem rodu **Homo*. Do tohoto podrodu rodu *Australopithecus* jsou řazeny zejména druhy **Australopithecus robustus* a **Australopithecus boisei*. Jsou pro ně typické mohutné až obrovité dolní čelisti, relativně malé *řezáky, výrazně zvětšené *zuby třenové a obrovské *stoličky (velikosti až 2x2 cm) s velmi silnou sklovinou. Obličej je z profilu krátký a téměř vertikální; v blízkosti *apertura piriformis* procházejí dva výrazné kostěné pilíře, které jsou považovány za kostěné zpevnění obličejové části. *Jařmové oblouky začínají nápadně vpředu, čímž se obličej rozšiřuje a získává charakteristický plochý tvar. Typický je sagitální hřeben (zejména u samců) a velmi široké a robustní jařmové oblouky. U samic kostěné hřebeny zcela chyběly nebo byly mnohem menší. Horní končetina je poměrně dlouhá a robustní. *Skelet ruky je morfologicky daleko podobnější *člověku, než je skelet ruky afarských australopitéků. Dolní končetiny byly velmi dobře přizpůsobeny k dvojnohé chůzi. Pánev je podobnější lidské než pánev archaických australopitéků. *Bipedie robustních australopitéků byla tedy poměrně výkonná, zřejmě i proto, že tito australopitéci žili již v otevřenějších typech *ekosystémů a pohybovali se většinou po zemi. Robustní australopitéci byli menší než afarští. (Václav Vančata)

Paranthropus aethiopicus, viz **Australopithecus aethiopicus*, ne všemi autory je řazen do podrodu nebo rodu *Paranthropus*. (Václav Vančata)

Paranthropus boisei, viz **Australopithecus boisei*.

Paranthropus robustus, viz **Australopithecus robustus*.

parantrop, *Paranthropus.

paraparesis, paraparéza, (z řečtiny: *para*, „u, při, vedle“, *paresis*, „únava“), částečné ochrnutí dolních končetin. (Ladislava Horáčková)

paraparéza, **paraparesis*.

parapatrická speciace, *speciace, parapatrická.

parapatricie, výskyt dvou *druhů nebo *populací, jejichž areály se vzájemně dotýkají, aniž by docházelo k vzájemné výměně *genů (reprodukční izolace, nedostatečné rozrušení ekologických *nik), nebo na jejich styku vzniká úzká hybridní zóna. (Miloš Macholán)

parasternální, umístěný podél kosti hrudní (**sternum*). (Ladislava Horáčková)

parasympatikus, *pars parasymphatica* autonomního *systému nervového. Podílí se na řízení činnosti vnitřních orgánů, jejichž funkci ovlivňuje zejména ve smyslu anabolických reakcí spojených se získáváním a uchováváním energie (například zužuje koronární *tepny a zpomaluje srdeční činnost, zužuje *průdušky, zrychluje střevní *peristaltiku, zvyšuje sekreci trávicích šťáv). Centrální část představují parasympatická *jádra v *kmeni mozgovém, k nimž patří **nucleus originis dorsalis nervi oculomotorii*, **nucleus originis dorsalis nervi facialis*, **nucleus originis dorsalis nervi glossopharyngei*, **nucleus originis dorsalis nervi vagi*. Do periferie se nervová vlákna z těchto jader dostávají cestou příslušných hlavových *nervů. Cestou **nervus oculomotorius* se parasympatikus dostává po interpolaci v **ganglion ciliare* k **musculus sphincter pupillae* a **musculus ciliaris*. Prostřednictvím **nervus facialis* jde parasympatikus po připojení v **ganglion pterygopalatinum* ke **glandula lacrimalis*, k drobným slinným *žlázám v *dutině ústní a k žlázám v *dutině nosní. Cestou lícního nervu probíhají parasympatická nervová vlákna také do **ganglion submandibulare* a po interpolaci ke **glandula submandibularis* a **glandula sublingualis*. **Nervus glossopharyngeus* přivádí parasympatická vlákna do **ganglion oticum* a po připojení do příušní žlázy – **glandula parotis*. Největším zdrojem parasympatiku je **nervus vagus*, který vydává větve ke všem

orgánům na krku, v hrudníku, v retroperitoneálním prostoru (*ledviny, *nadledviny) a v peritoneální dutině inervuje *játra, *slezinu, *pancreas, *trubicí trávicí až po *flexura coli sinistra. Vzhledem k ontogenetickému vývoji jsou cestou bloudivého nervu inervovány *žlázy pohlavní (původně se zakládaly ve výši ledvin). V *centrální nervové soustavě (CNS) vedle visceromotorických jader hlavových nervů slouží parasymptiku rovněž sloupec šedé *hmoty míšní v prodloužení *nucleus intermediolateralis v sakrálních míšních *segmentech. Nervová vlákna se z tohoto jádra dostávají cestou druhého až pátého sakrálního míšního *nervu do *plexus hypogastricus inferior a inervují orgány malé *pánve. (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

parathormon, *hormon příštítných *tělísek. (Lenka Vargová)

parazit (z řečtiny: *parasítos*, „příživník, ve starém Řecku ten, kdo se ač nezávan snažil vetřít na hostiny“), cizopasník, příživník:

1. [biologie], *organismus (mikroorganismus, rostlina, živočich) využívající jiné organismy jako zdroj své potravy i jako stálé nebo dočasné životní prostředí a hostiteli pak přímo nebo nepřímo škodící, cizopasník;

2. [sociologie aj.], jednotlivec nebo skupina osob žijící na úkor jiných, příživník. (Jaroslav Malina)

parazitismus (z řečtiny: *parasítos*, „příživník, ve starém Řecku ten, kdo se ač nezávan snažil vetřít na hostiny“), soužití dvou organismů, z něhož jeden z nich profituje (*parazit, cizopasník) a druhý na něj doplácí (hostitel). Podle místa, kde parazité na hostiteli cizopasí, lze rozlišovat *endoparazity a *ektoparazity. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

parazitismus, sociální, stav, kdy jedinec, rodina, sociální skupina či vrstva žijí na úkor jiných lidí nebo z politického a hospodářského systému. Formy jsou velmi rozmanité, jejich jednotícím elementem je neekvivalentní *směna vlastní práce (zásluh) za určité užité či směnné hodnoty. Může jít o formy eticky snadno zhodnotitelné (život z korupce, z okrádání jiných, z rozkrádání státního i soukromého majetku, z protekce), ale i o formy, v nichž je sociální parazitismus rafinovaně maskován a legitimován (život z podpor v nezaměstnanosti, z různých sociálních nadací, z fňgování nemoci, z přídavek na děti). (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

parazitologie (z řečtiny: *parasítos*, „příživník“ a *logos*, „věda, nauka“), věda zabývající se parazity (v užším slova smyslu zejména prvoky a živočišnými *endoparazity), jejich hostiteli a vztahy mezi nimi z různých hledisek: od cytologických, imunologických, molekulárně biologických, genetických, přes fyziologické, anatomické, morfologické až po ekologické, geografické či evoluční. Má široké aplikační vazby na *lékařství a veterinární lékařství. Nejstarším samostatným parazitologickým dílem je spis *De la génération des vers dans le corps de l'homme* (O vzniku červů v lidském těle) z roku 1701, jehož autorem byl francouzský lékař Nicholas Andry (1658–1742). (Petr Bureš)

pardón, generální (z francouzštiny: *pardon*, „odpuštění, milost“ a z latiny: *generālis*, „obecný, všeobecný“), *patent císaře Ferdinanda II. Habsburského (1578–1637), vydaný 3. 2. 1622 v Innsbrucku, jenž omilostňoval účastníky českého stavovského povstání; pokud se aktivní účastníci do 6 týdnů přihlásili na *úřadech a hlásili se k proviněním, měly komise jejich záležitost posoudit a sáhnout pouze k majetkovým trestům; jejich statky byly zkonfiskovány a rozprodány příslušníkům dvorské strany. Během 1,5 roku bylo odsouzeno 680 šlechtických rodin, 166 z nich ztratilo veškeré jmění, ostatní přišly o dvě třetiny (45), o polovinu (128), o třetinu (215) či jiný podíl (126) vlastnictví (v té době bylo v *zemi asi 1 600 panských a *rytířských rodů). Generální pardon přinesl pohromu i pro *královská města; výjimkou byla jen některá *města, jako České Budějovice a Plzeň. Zabavený šlechtický majetek se odhadoval na 5–8 milionů kop a majetek měst nejméně na 2,5 milionu kop míšeňských *grošů. Tato *konfiskace hluboce otrásla postavením drobné *šlechty a *měšťanstva. Proces proběhl v roce 1622 i na Moravě. Z osnování povstání zde bylo

obviněno 247 osob (nikdo nebyl popraven, až na Václava Bítovského z Bítova [před 1580–1628], popraven v březnu 1628 v Brně), 51 osob zdejšího panského a rytířského stavu bylo penalizováno ztrátou majetku (části nebo veškerého); na Moravě bylo zkonfiskováno na 150 statků v hodnotě asi 6 milionů zlatých. Generálním pardonem kardinála Františka z Ditrichštejna (1570–1636) byli další účastníci omilostněni, na 300 jich však bylo ještě pokutováno. (František Čapka)

Pardyová, Marie (24. 8. 1953, Brno), česká klasická archeoložka a filoložka; odborná asistentka Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. V letech 1971 až 1976 absolvovala studium latiny, francouzštiny a klasické archeologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. V roce 1978 obhájila rigorózní práci *Konstantinova matka Helena v historii, legendách a výtvarném umění* a získala titul PhDr., v roce 1993 získala vědeckou hodnost CSc. (kandidátská disertace: *Klasické tradice v raně křesťanské ikonografii*). Od roku 1976 působila na Ústavu klasických studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, kde od roku 1990 přednáší klasickou archeologii a znovu buduje tento obor; v roce 2005 přešla na Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.

Zabývá se klasickou archeologií – dějinami antického umění, antickými reáliemi, dějinami výchovy a vzdělanosti v antice, římským portrétem, raně křesťanským uměním, ikonografií a technologií starokřesťanských sarkofágů, byzantským uměním, tradicemi antické výtvarné kultury. O těchto tématech publikuje v odborných časopisech. Podílela se na programovém projektu Ministerstva školství ČR *Soupis antických památek v českých zemích* (1997–1999). Jako spoluautorka a organizátorka se podílela na výstavách *Antické umění z moravských sbírek a nálezů* v Moravském zemském muzeu v Brně; reprízy: 1988 Národní muzeum v Praze a 1999 Muzeum Kroměřížska v Kroměříži, *Etruskové* v Moravské galerii v Brně v roce 2000. V roce 2001 podala habilitační práci *Raně křesťanské sarkofágy: Analýza jejich stylu, ikonografie a technologie*. Kontakt: PhDr. Marie Pardyová, CSc., Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: pardyova@phil.muni.cz. (Jaroslav Malina)

parenchym, vlastní funkční *tkáň některých orgánů, která je pro každý orgán specifická. (Ladislava Horácková)

parentace (z latiny: *parentāre*, „konat tryznu, slavnost mrtvých; mstit smrt, dávat zadostiučinění“), pohřební *kázání. (Jaroslav Malina)

parentalia, *svátek zemřelých slavený *Římany 13. a 24. února. (Jaroslav Malina)

parentální imprinting, *imprinting, parentální.

Parentintinové (vlastním jménem Kavahiva, Kavahíb, „Vosy“), jihoamerické *indiánské etnikum v Brazílii mezi řekou Madeira a Maičí (stát Pará). Poprvé zmiňováni až od roku 1829; v roce 1922 asi 250 příslušníků, ve 40. letech 20. století asi 120 osob. *Jazyk je dialektem jazyka etnika *Tupí-Kavahíbů. Byli velice bojovní – jejich pojmenování v jazyce sousedních skupin znamenají „obávaní, bojovní, cizí“; tato pojmenování sloužila též jako nadávky. Neustále válčili se svými sousedy. V roce 1922 byli poraženi *Brazilci, v té době však již byli oslabeni *válkami a zavlečenými nemocemi. V současnosti jako etnikum již zřejmě neexistují, jeho příslušníci patrně splynuli s *mestici nebo s jinými *indiány. *Náboženství bylo *animistické, souvisel s ním i *lov lebek a *kanibalismus (prokazatelně od roku 1924); od 20. let 20. století byli christianizováni. (Lukáš Šín)

Paresiové, jihoamerické *indiánské etnikum v Mato Grossu (Brazílie) mezi řekou Arinos a Guaporé. V 18. století byli údajně velmi početní, ale v polovině 19. století žilo asi 1 100 osob a na počátku 20. století jen asi 300 nebo 400. Od začátku 20. století byly jejich zbytky asimilovány svými mestickými sousedy. Dnes již zřejmě jako etnická jednotka neexistují, protože buď splynuli s *Brazilci, nebo (jako mnozí jiní) podlehli epidemii chřipky v roce 1928. *Jazyk měl tři nebo čtyři dialekty, patří do skupiny paresí *arawacké jazykové rodiny.

Byli usedlí zemědělci (*zemědělství), včelaři, doplňkem byl *lov, *rybolov a *sběr. Základní politickou jednotkou byla nezávislá *vesnice (1–2 komunální domy) s *náčelníkem (zpravidla dědičným) a *šamanem v čele; často obě funkce plnila táž osoba. Dělili se na 3 základní skupiny, částečně se lišící dialektem, ale kulturně v podstatě jednotné: Kašaniti (Cashiníti), Uaimaré (Waimaré) a Kozáriní (Cozáriní). Kozáriní byli patrně smíšení s příslušníky jiných populací – ostatní Paresiové jimi opovrhovali. *Náboženství bylo *animistické, od 20. let 20. století byli christianizováni. (Lukáš Šín)

Pareto, Vilfredo (15. 7. 1848, Paříž, Francie – 19. 8. 1923, Lausanne, Švýcarsko), italský ekonom, sociolog a politolog; zakladatel teorie elit. V ekonomii vytvořil teorii tržní rovnováhy (*Manuale di economia politica* [Rukověť politické ekonomie, 1897]), operující s pojmy jako *Paretovo optimum. Jeho pojetí *sociologie představuje svéráznou kombinaci mechanistických a psychologických prvků (*Trattato di sociologia generale* [Pojednání o všeobecné sociologii, 1906]). Společnost je podle něho pluralistický systém vytvořený z lidských molekul, jež jsou spojeny složitými vzájemnými vztahy.

Pareto vycházel z *analýzy lidských činností, které dělil na „logické“ a „mimologické“. „Mimologická“ činnost ve společnosti výrazně převládá a vyznačuje se tím, že cíle a zvolené prostředky si neodpovídají. Podle jeho teorie elit má v každém oboru lidské činnosti vůdčí postavení úzká skupina psychologicky a intelektuálně nejschopnějších osob, takzvaná elita. Základem pro zařazení do elity je statisticky zjistitelný *úspěch. Hluběji se přitom zabýval zejména elitou mocenskou. Propracoval teorii takzvaného koloběhu elit, která ovlivnila *ideologii italského *fašismu. Kromě Pareta patří mezi „klasiky“ teorie elit také další Ital Gaetano Mosca (1858–1941) a Němec Robert Michels (1876–1936). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Paretovo optimum, *optimum, Paretovo.

Parhã, stát na severovýchodě Koreje, vzniklý po sjednocení *Silly, *Pákče a *Kogurja, zachovávající určité prvky kogurjorské tradice až do 10. století. (Miriam Löwensteinová)

pária (z tamilštiny: *paraijan*, „bubeník“ od *parai*, „velký buben, kotel“):

1. původně příslušník jihoindické *kasty profesionálních *hudebníků, kteří tradičně doprovázeli hrou na buben či lasturu pohřby a další obřady; nedostatek pracovních příležitostí mnohé přiměl žít se jako zemědělství dělníci a nádeníci, domácí sluhové, metaři a uklízeči. Přes poměrně nízké postavení v kastovní *hierarchii nepatřili mezi nejnížší *kasty, ale do evropských *jazyků se název přesto rozšířil jako označení vyděděnců kastovní společnosti a přeneseně společenské *třídy nemající žádná práva;

2. člen opovrhovaného národa nebo *společenské vrstvy, vyděděnc, vyvrhel, vystavený diskriminaci a pohrdání většiny společnosti. V evropských dějinách byla tato role po staletí vyhrazena *Židům. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

Paridův soud, *Paris.

paries, -etis, m., stěna (v *anatomii například *paries jugularis* v *dutině středoušní). (Ladislava Horáčková)

parietalis, -e:

1. nástěnný (v *anatomii například pohrudnice – *pleura parietalis*);

2. temenní (v anatomii například *kost temenní – *os parietale*). (Ladislava Horáčková)

parietální, *parietalis.

parietální umění, *umění, parietální.

Paris, syn trójského *krále *Priama a jeho manželky *Hekaby; původce *trójské války. V důsledku toho, že jeho narození bylo provázeno snem o zkáze *Tróje, který se zdál jeho matce, byl pohozen na hoře Ídě. Tam ho vychovali pastýři, a protože je v dospělosti chránil svou silou, dali mu jméno *Aléxandros* („Ochránce mužů“). Na Ídě Parida našel *Hermés a pověřil ho rozhodnutím sporu o nejkrásnější bohyni. Jablko jako symbol vítězství přisoudil Paris *Afrodítě, protože mu slíbila nejkrásnější z žen. Po návratu do Tróje ho poznala jeho

sestra věštkyně *Kassandra. Poté následoval únos *Heleny a trójská válka. Paris byl jako její původce nenáviděn na obou stranách. Nebyl příliš statečný a vyhnul se souboji s *Meneláem. S Apollónovou pomocí se mu podařilo zasáhnout do paty jinak nezranitelného *Achillea. Parida brzy nato zasáhl otrávený šíp lučištníka Filoktéta a smrtelně ho zranil. (Jaroslav Malina, Marie Paridyová)

Paris a Helena, *Helena, *Paris.

Parisiové, starověké *keltské etnikum, které bylo usazeno podél středního toku řeky Seiny ve Francii. Vynikali zejména vojensky v Caesarově době v 1. století př. n. l. i později jako zakladatelé významného střediska, nazvaného po nich Paris (Paříž). (Jaroslav Malina)

parita (z latiny: *pariter*, „stejně, rovně; zároveň, spolu, současně“):

1. stejný počet, stejnost, *rovnost; zásada rovnoměrného zastoupení;
2. [antropologie], počet prodělaných porodů, respektive počet dětí; podle počtu prodělaných porodů označujeme ženy jako primipary, tj. prvorodičky atd., za *multiparu (vícerodičku) je označována žena, jež porodila dvě a více dětí. (Jaroslav Malina)

paritní demokracie, *demokracie, paritní.

párjové, *pária.

parlament (z angličtiny: *parliament*, „parlament“):

1. shromáždění poslanců vykonávajících vysokou státní moc, zejména zákonodárnou, sněmovna;

2. budova, v níž shromáždění poslanců zasedá. (Jaroslav Malina)

parlament, dlouhý, název pro anglický *parlament svolaný králem Karlem I. (1600–1649) v listopadu 1640 ke schválení nových *daní; měl nahradit tzv. krátký parlament, stal se však střediskem *opozice proti královskému *absolutismu; zasedal téměř 14 let. Po vyhnání presbyteriánů armádou v roce 1648 byl nazýván „kusým parlamentem“; roku 1653 rozeznán Oliverem Cromwellem (1599–1658). (František Čapka)

parlamentarismus (též parlamentní demokracie), systém, metoda uplatňování státní *moci *parlamentem (vyslovuje *vládě důvěru, provádí kontrolu její činnosti); vláda je odpovědná parlamentu, to znamená sboru zástupců těch příslušníků státního společenství, kteří mají právo volit poslance zastupitelského orgánu státní moci. Název parlament pochází z Anglie, kde byl v roce 1295 svolán tzv. Model parlament, který byl jednou z prvních forem celonárodního zastupitelského sněmu. Tradice anglického sněmování spolu s teorií *přirozeného práva se staly v 18. století základem politických, zejména státovědních teorií, jejichž obsah se v době *Velké francouzské revoluce (1789) institucionalizoval v podobě parlamentu.

V *českých zemích jsou počátky parlamentarismu spojeny s vydáním dubnové *ústavy (1848) a svoláním říšského sněmu v Rakousku. V politickém životě soudobého světa vystupuje ve dvou základních podobách, a to jako a) parlamentní systém vlády; b) prezidentský systém vlády; existuje jak v *republike, tak i v *konstituční monarchii. (František Čapka)

Parmenidés z Eleje (asi 515–asi 445 př. n. l.), starořecký presokratický filozof, hlavní představitel školy eleatů, žák Xenofanův, učitel *Zenóna z Eleje. Podle dochovaných fragmentů vyložil svou nauku formou naučných básní psaných v *hexametrech, od nichž se nedochoval název; konvenční titul *Peri fyseon* (O přírodě) byl doplněn teprve později. Tato proslavená báseň začíná proemiem, v němž vydává Parmenidés svou nauku za božskou, a pokračuje dvěma hlavními oddíly, z nichž první je věnován nauce o pravdě (*alétheiá*) a druhý nauce o klamu a mínění (*doxa*). Není jasné, zda toto členění odpovídá Parmenidovu originálu a jaký byl jeho původní význam. V části věnované pravdě se Parmenidés vyjadřuje k problematice *ontologie a *teorie poznání (noetiky): podle něj existuje jedno jediné jsoící, které je dokonalé, jednoduché a poznatelné. *Myšlení a bytí jsou jedno a totéž. Ne-jsoucí

neexistuje a není možné je ani myslet. Klamem, zdáním a pouhým míněním je naopak uznání změny, pohybu a mnohosti, které vznikají jen kvůli chybám v myšlení.

Parmenidovo učení je typickým příkladem metafyzického *monismu (pojetí v sobě jednotného bytí), v němž se projevuje ontologický *dualismus bytí a ne-bytí, bytí a vznikání, jednoty a mnohosti, myšlení a smyslového vnímání. K pravdě vede jen myšlení, vnímání (mínění) je zdrojem klamu a omylu. Parmenidova nauka byla zdrojem mnoha sporů ve staré řecké filozofii, kriticky na ni reagovali například *atomisté svým pokusem o „záchranu fenoménů“, pozitivně ji přijímal *Platón, jehož koncepci světa pravdivých idejí vyhovoval Parmenidův noetický dualismus. (Břetislav Horyna)

parodie (z řečtiny: *pará*, „proti“ a *odé*, „zpěv“), během *renesance zavedený termín označující výsměšnou nápodobu či imitaci originálního textu. Francouzský klasický filolog a básník Julius Caesar Scaliger (1484–1558) popsal parodii ve své latinské poetice (*Poetices libri septem* [Sedm knih o poetice], 1561) jako literární typ textu podobný burlesce, který je příznačný nesouladem mezi formou a obsahem. Po formální stránce má být úroveň parodie vysoká, zatímco posměšný obsah nemusí tomuto nároku vyhovovat. Parodie existovala jako žánr již ve *starověku a *středověku, kdy byla často využívána ke *konfrontaci s mocenskými, zejména církevními strukturami.

V současné literární teorii se parodie řadí k formám *intertextuality jako odlišná, ne však diametrálně protikladná obměna originálního textu. V tomto širokém pojetí nemusí být parodie vždy posměšná, ale stává se také výrazem respektu a úcty k předloze (*parodia in honore*). Netýká se také již jen literárních a dramatických textů, ale objevuje se stejně tak v *hudbě, v *malířství nebo v *architektuře. (Břetislav Horyna)

parodont, **parodontium*.

parodontální chobot, *chobot, parodontální.

parodontium, -i, n., souborné označení všech struktur, které se podílejí na upevnění *zubů v *čelistech. Patří k nim zubní *alveolus* a jeho *periost, závěsný vazivový aparát (**periodontium*), *zubní cement a *dásně. Parodont je vázán na přítomnost zubu, vzniká s jeho vývojem, ve stáří *atrofuje a po ztrátě zubu zaniká. (Lenka Vargová)

parodontóza, *paradentóza.

paroh, *paroží.

párová neboli monogamní sociální struktura, *struktura, párová neboli monogamní sociální.

párová rodina, *rodina, párová.

Parové, *bantuské etnikum v Tanzanii v pohoří Pare. Jejich počet se pohybuje okolo jednoho milionu. *Jazyk patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Parové osídlili své nynější území ve 2. polovině 1. tisíciletí n. l. z jihozápadu. Na jejich etnogenezi se podílel jihokúšitský kmen Mbugu (*Kúšité), který do této oblasti přišel v průběhu 17. století. Společenskou jednotkou je *párová nebo *polygamní rodina, usídlení je *patrilokální. Společnost je organizována do věkových stupňů. *Kultura byla částečně ovlivněna *nilotskými sousedy. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

paroží, kostní výrůstky, složené z anorganické složky (*hydroxyapatit) a organické složky (*kolagen), typické pro čeled' jelenovitých. Vyskytuje se u samců s výjimkou *soba, kde se vyvíjí u obou pohlaví. Živá *kostní tkáň je bohatě zásobena krví, s výjimkou krátkého období před shozem. Během *růstu je opouzdřeno sametovou vrstvou lýčí tkáně (velvet), uvnitř je vyplněno spongiózou, která je obalena kompaktní tkání. Růst je endochondrální proces, přičemž *růstová chrupavka se nachází na vrcholku paroží, postupně je kalcifikována a pokryta kostní tkání. Paroží roste velmi rychle, až 1 cm za den. Poté co paroží plně doroste, lýčí *tkáň odumírá a loupe se, nastává období sexuální agresivity a *říje. Na konci říje *osteoklasty vstřebávají bázi paroží v místě spojení s pučnicí parohu (kostěný pahrbek *čelní

kosti *lebky) a paroží se odlomí. V místě pučnice se jizva pokryje *kůží a začíná regenerace parohu.

Část nasedající na lebku se nazývá *růže, z ní vychází nejmohutnější část – *lodyha, z níž se větví *výsady. U soba se první výsada (oční) přimyká jako nepatrný pahýl k růži, nad ní vyrůstá výsada nadoční neboli vlčí. Asi v polovině lodyhy se na opačné straně než předešlé dvě výsady vyvíjí zakrslá výsada zadní. Distálním směrem se lodyha dále rozdvouje do výsady boční a lopatovité.

Paroží patří vedle *kosti, dřeva a *kamene k nejstarším *surovinám užívaným již od počátku *paleolitu k zhotovování nástrojů a později i ozdob a dalších artefaktů. (Michaela Zelinková)

Parrotova pseudoparalýza, *pseudoparalýza, Parrotova.

pars, -tis, f., část, díl (například *pars mastoidea* *kosti spánkové). (Ladislava Horáčková)

pars abdominalis et pelvina partis sympathicae, břišní a pánevní oddíl **truncus sympathicus* a jeho větve, které se podílejí na vytvoření *prevertebrálních autonomních pletení. Pregangliová nervová vlákna přicházejí ze tří lumbálních *segmentů (**nuclei intermediolaterales*) cestou kmene sympatiku do čtyř až pěti lumbálních ganglií, čtyř ganglií sakrálních a nepárového kostrčního ganglia. **Rami communicantes grisei* pak vstupují do všech lumbálních a sakrálních míšních nervů, *rami vasculares* k **aorta abdominalis* a jejím větvím a *rami viscerales* v podobě **nervi splanchnici lumbales et sacrales*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pars ascendens duodeni, vzestupná část *dvanáctníku, je pokračováním **pars horizontalis duodeni* a současně jeho konečným oddílem. Začíná ve výši obratle L₃ a vystupuje po levé straně obratlového těla k L₂, kde přechází náhlým, dopředu obráceným ohbím (**flexura duodenojejunalis*) do *jejuna. (Lenka Vargová)

pars cartilaginea septi nasi, střední, chrupavčitá část nosního *septa, podkladem je **cartilago septi nasi*. (Lenka Vargová)

pars cervicalis partis sympathicae, krční oddíl **truncus sympathicus* uložený na prevertebrální krční *fascii. Pregangliová nervová vlákna přicházejí ze všech krčních *segmentů. Krční část sympatiku obsahuje *ganglion cervicale superius, medium et inferius* (poslední jmenované ganglion má též název *ganglion stellatum, cervicothoracicum*). Horní krční ganglion (ve výši obratlů C₂–C₄) vydává *rami communicantes grisei* ke čtyřem kraniálním krčním míšním *nervům, *rami viscerales* k *laryngu, *hltanu a k *srdci (*nervus cardiacus cervicalis superior*), *rami vasculares* k **arteria carotis externa*, **arteria carotis interna* a **vena jugularis interna*. Střední krční ganglion (ve výši obratle C₆) vydává *rami communicantes grisei* k pátému a šestému krčnímu míšnímu nervu, *rami viscerales* ke **glandula thyroidea*, **glandula parathyroidea*, k srdci (*nervus cardiacus cervicalis medius*), *rami vasculares* k **arteria carotis communis*. Dolní krční ganglion (ve výši obratle C₇) vydává *rami communicantes grisei* k sedmému a osmému krčnímu míšnímu nervu, *rami viscerales* k srdci (*nervus cardiacus cervicalis inferior*), *rami vasculares* k **arteria subclavia* a jejím větvím. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pars descendens duodeni, sestupná část dvanáctníku, je pokračováním horního oddílu *duodena. Začíná ohbím **flexura duodeni superior* na pravé straně *páteře ve výši obratle L₁. Sestupuje kaudálně podél pravého okraje druhého *bederního obratle do výše L₃, kde přechází ohbím **flexura duodeni inferior* do horizontální části dvanáctníku. Po zadní stěně sestupné části duodena se táhne podélná *řasa (**plica longitudinalis duodeni*), která je podmíněná průběhem žlučovodu. Řasa končí hrbolekem (**papilla duodeni major*), na němž se otevírá společné ústí **ductus choledochus* a **ductus pancreaticus major*. Ústí obou vývodů je opatřeno svěračem. (Lenka Vargová)

pars horizontalis duodeni, příčná část dvanáctníku, je pokračováním sestupného oddílu *duodena. Začíná na pravé straně *páteře ve výši obratle L₃ u ohbí (*flexura duodeni inferior*)

a probíhá téměř horizontálně před tělem obratle L₃ doleva. Dostává se přes střední rovinu na levou stranu páteře a potom se stáčí nahoru a přechází v **pars ascendens duodeni*. Celková délka tohoto úseku dvanáctníku je asi 7 až 8 cm. (Lenka Vargová)

pars infraclavicularis plexus brachialis, část nervové pažní pleteně, která inervuje celou volnou část horní končetiny. Je rozdělena nejprve do tří primárních svazků: *truncus superior*, *truncus medius* a *truncus inferior*. Každý z trunků se pod **klíční kostí* ještě dělí, a to na přední a zadní větev; větve horního a středního trunku se spojují a vytvářejí sekundární svazek *fasciculus lateralis*. Z něj se pak odděluje **nervus musculocutaneus* a laterální kořen – *radix lateralis *nervi mediani*. Z přední větve dolního trunku vzniká *fasciculus medialis*, který se rozvětňuje na *radix medialis *nervi mediani*, **nervus ulnaris*, **nervus cutaneus brachii medialis* a na **nervus cutaneus antebrachii medialis*. Zadní větve všech tří trunků se spojují a vytvářejí *fasciculus posterior*, z něhož vycházejí **nervus axillaris* a **nervus radialis*. (Ladislava Horáčková)

pars laryngea pharyngis, též *laryngopharynx*, *hypopharynx*; jedná se o hrtanový oddíl **hltanu* (před obratli C₄–C₆), který má tvar poloměsíčité štěrbiny. **Kaudálním směrem* se zužuje a přechází do **jícnu*. V přední stěně se nachází oválný otvor – **aditus laryngis*, jímž komunikuje hltan s **hrtanem*. (Lenka Vargová)

pars membranacea septi nasi, přední vazivová část nosního **septa*. (Lenka Vargová)

pars nasalis pharyngis, též **nasopharynx*, *epipharynx*, **nosohltan*; jedná se o nosní část **hltanu*, která sahá od spodiny lební až do výše zadního okraje měkkého **patra*. Komunikuje s **dutinou nosní prostřednictvím choan*. Horní stěna hltanu je klenutá (**fornix pharyngis*) a v zadní části této klenby se u dětí nachází hltanová mandle (**tonsilla pharyngea*). Po 10. roku věku hltanová mandle postupně mizí. V prodloužení dolního průchodu nosního se na boční stěně nosohltanu nachází otvor, kterým se do hltanu otevírá **trubice sluchová (ostium pharyngeum *tubae auditivae)*. Kolem ústí sluchové trubice a pod její sliznicí se nachází nakupení lymfatické **tkáně*, takzvaná **tonsilla tubaria*. (Lenka Vargová)

pars oralis pharyngis, též *mesopharynx*, *oropharynx*, ústní část **hltanu* je jeho prostředním oddílem, který souvisí s **dutinou ústní hltanovou úžinou (*isthmus faucium)*. Ve sliznici *oropharyngu* je nahromaděna lymfatická tkáň, která propojuje jednotlivé mandle (**tonsilla lingualis*, **tonsillae palatinae*, **tonsillae tubariae*, **tonsilla pharyngea*) a uzavírá tak ve stěně hltanu takzvaný Waldayerův lymfoepiteliální okruh. (Lenka Vargová)

pars ossea septi nasi, dorzální kostěná část nosní přepážky, kterou tvoří **vomer* a *lamina perpendicularis *kosti čichové*. (Ladislava Horáčková)

pars superior duodeni, horní část **dvanáctníku* – je prvním úsekem tenkého **střeva*, který je dlouhý 4–5 cm. Navazuje na **pylorus* na levé straně **páteře* ve výši obratle L₁ a směřuje doprava k **játrům (*hepar)*, kde ohbím (**flexura duodeni superior*) přechází do sestupné části (*pars descendens duodeni*). Tento oddíl dvanáctníku je jako jediný uložený **intraperitoneálně*, zavěšený na **ligamentum hepatoduodenale*. (Lenka Vargová)

pars supraclavicularis plexus brachialis, část nervové pažní pleteně, která sahá od **páteře* k hornímu okraji **kosti klíční*. Vystupují z ní **nervus thoracicus longus*, **nervus dorsalis scapulae*, **nervus subclavius*, **nervi pectorales*, **nervi subscapulares*, **nervus thoracodorsalis* a **nervus suprascapularis*. (Ladislava Horáčková)

pars thoracica partis sympathicae, hrudní oddíl **truncus sympathicus* uložený před hlavičkami **žeber*. Pregangliová nervová vlákna přicházejí ze všech hrudních **segmentů*. Hrudní část **sympatiku* obsahuje deset až jedenáct hrudních **ganglií*. Vydává **rami communicantes grisei* ke všem hrudním míšním **nervům*, *rami vasculares* k **aorta thoracica* a jejím větvím a *rami viscerales* k **plicím*, **srdci (nervi cardiaci thoracici)* a do prevertebrálních břišních pletení cestou **nervi splanchnici (major, minor et imus)*. (Lenka Vargová)

pársí (fársí), raná forma novoperského *jazyka vzniklá v 9. století n. l. a společná *Peršanům i *Tádžikům, v níž je napsána bohatá literatura. (Viz též *Pársové.) (Jaroslav Malina)

pársismus, staroindické *zarathuštrovské *náboženství vyznávané *Páry, potomky *Peršanů v západní Indii. (Jaroslav Malina)

Parsons, Talcott (13. 12. 1902, Colorado Springs, Colorado, USA – 8. 5. 1979, Mnichov, Německo), americký sociolog; představitel sociálního *funkcionalismu. Rozlišil stav sociální rovnováhy (všechny části systému jsou funkčně provázány a plní své poslání) od patologických (disfunkčních) sociálních stavů. Hlavní úlohu při výstavbě sociálních společenství mají společně sdílené *hodnoty. Rozlišil čtyři roviny systémů, které vymezují podmínky lidského chování. Z díla: *The Structure of Social Action* (Struktura sociální akce, 1937), *Social Systems and the Evolution of Action Theory* (Sociální systémy a vývoj teorie akce, 1977). (Jaroslav Malina)

Parsonsová, Elsie Clews (27. 11. 1874, New York, USA – 19. 12. 1941, New York, USA), americká socioložka a antropoložka; průkopnice *feministické antropologie. Po absolvování studia *sociologie na Kolumbijské univerzitě v New Yorku obrátila svou pozornost (pod vlivem Franze *Boase, Alfreda Louise *Kroebera a Edwarda *Sapira) ke studiu indiánských *kultur *Pueblanů v oblasti amerického Jihozápadu. Poprvé do této oblasti odcestovala v roce 1911. Pozornost věnovala sběru domorodých *artefaktů a informací o indiánském *folkloru, zejména *rituálech a *tancích. Odvážně se věnovala také studiu *etnomedicíny, když na sebe nechala aplikovat tradiční indiánské léčitelské a vymítačské praktiky. Jako osobnost reprezentovala nonkonformní typ člověka přesvědčeného o tom, že je záležitostí osobní volby ženy, zda bude typ maskulinní nebo femininní, vášnivý nebo chladný, přizpůsobivý nebo nepřizpůsobivý. Vlastní *antropologický terénní výzkum ale považovala za velmi namáhavé „maskulinní dobrodružství“.

Dějiny antropologického myšlení ovlivnila svými sociologicky koncipovanými studii zaměřenými na analýzu role žen ve společnosti a rozsáhlými antropologickými výzkumy náboženství pueblanských indiánů. Problematiku feministické antropologie originálním způsobem anticipovala ve studii *The Family* (Rodina, 1906), kde předložila kritiku *rodiny jako *instituce, která za jistých okolností může přinášet ženám utrpení. Mezi další práce, které měly feministickou dimenzi, patřily zejména studie *Religious Chastity* (Náboženská cudnost, 1913), *Old Fashioned Woman* (Staromódní ženy, 1913), *Fear and Conventionality* (Strach a konvence 1914), *Social Freedom* (Společenská svoboda, 1915) a *Social Rule* (Společenská pravidla, 1916). Parsonsová patří mezi první ženy, které úspěšně pronikly do světa „mužské antropologie“. Zakladatel americké kulturní antropologie Franz Boas označil její knihu *Pueblo Indian Religion* (Náboženství pueblanských indiánů, 1939) za zásadní informační databázi na dané téma. O vysoké prestiži, kterou Parsonsová získala mezi svými mužskými kolegy, svědčí skutečnost, že stála v čele tak významných institucí, jako jsou American Folklore Society (1919–1920), American Ethnological Society (1923–1925) a American Anthropological Association (1940). Pro dějiny antropologie byla významná také její spolupráce s časopisem *Journal of American Folklore* v letech 1918–1941, participace na vzniku New School for Social Research v New Yorku a všestranná finanční i profesní podpora oboru antropologie, z něhož chtěla učinit nedílnou součást liberálního vzdělávání talentovaných mužů a žen. (Václav Soukup)

Pársové, etnická skupina žijící v západní části Indie (většina v Bombaji) v počtu kolem 100 000. Pársové jsou potomci *Peršanů, kteří po dobytí říše *Sásánovců *Araby uprchli do západní Indie (v 8. století n. l.), kde se natrvalo usadili a dodnes si zachovávají starobylé *zarathuštrovské *náboženství (stále uctívají *oheň a své mrtvé ukládají do tzv. věži mlčení, kde jsou vystaveni supům, aby neposkvřili hlavní živly země). Ještě v 19. století tvořili *národnost, ale ztratili původní *jazyk a hovoří *gudžarátštinou. Jsou jedinými žijícími

potomky starých Peršanů, kteří si zachovali původní kulturní *zvyky a *obyčeje. Navzdory nevelkému počtu zůstávají díky své podnikavosti zámožnou a vlivnou komunitou. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

partenogeneze (z řečtiny: *parthenos*, „panna“ a *genesis*, „zrození“), způsob pohlavního rozmnožování, při němž se nový organismus vyvíjí z neoplozeného vajíčka (například u včel nebo u mšic); objevitelem partenogeneze u mšic je Charles *Bonnet. (Jiřina Relichová)

Parthenón (z řečtiny), *chrám panenské bohyně *Athény postavený v letech 474 až 448 př. n. l. na athénské *Akropoli architektky *Iktínem a Kallikratem. Parthenos bylo hlavní epiteton, s nímž zde byla Athéna uctívána. (Marie Pardyová)

Parthové, íránské *etnikum obývající oblasti Parthie (severovýchodní část Íránu) u Kaspického moře. Parthie byla součástí říše *Alexandra III. Velikého a poté seleukovskou *satapií. Vznik nezávislého parthského státu je spojen s Arsakem I. (vládl 247–217 př. n. l.), který využil vojenského *konfliktu *Seleukovců s *Ptolemaiovcí a osamostatnil se. Mithradatés I. (171–138 př. n. l.) obsadil *Médii, Hykarnii a *Babylonii a dobyl *Súsy a Seleukii a rozšířil svůj vliv až k *Uruku. Jeho nástupci museli na východě čelit náporu *Tocharů. Až Mithradatés II. (124–88 př. n. l.) poměry na východě stabilizoval. Zájmy parthských vládců se střetávaly také s mocenskými ambicemi *Říma, zejména v *Sýrii (s Parthy bojoval Crassus, parthská tažení byla za *vlády zejména Traiana, *Marka Aurelia a Septima Severa). Parthská říše zanikla v roce 224, kdy Artabanos IV. (vládl 213–224) podlehl Ardaširovi, zakladateli perské dynastie *Sásánovců. V kulturní oblasti vynikali zejména *uměleckými řemesly a tradičním uměním. Posléze přispěli k zrodu *íránského etnika. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

participace (z latiny: *partem capere*, „mít účast“), podílení, podílnictví:

1. u Platóna (*methéxis*) *model vztahu věcí k idejím: jsoucí se podílí na ideji dobra;
 2. v současné politické teorii *názor, že se na řízení a rozhodování mají podílet pokud možno všichni, jichž se týká – v podniku, v *obci, ve *státě (*demokracie, participační).
- (Jaroslav Malina)

participační demokracie, *demokracie, participační.

partikulární (z latiny: *particulāris*, „částečný“), dílčí; soukromý (například: zájem); opak: *univerzální. (Jaroslav Malina)

partitokracie (z latiny a italštiny: *partito*, „strana“ a z řečtiny: *kratein*, „vládnout“), silný vliv politických stran na řízení *státu, jehož důsledkem bývá slabé postavení či ztráta nezávislosti dílčích pilířů státní moci (výkonné, zákonodárné, soudní), které jsou obvykle kontrolovány přímo jednotlivými stranickými sekretariáty. Dalším důsledkem bývá také pronikání stranické moci a vlivu do nepolitických *institucí společenského života.

Mnozí politologové a historici označují tímto pojmem například systém první Československé republiky (1918–1938) či dlouhodobou koaliční *vládu křesťanských demokratů a sociálních demokratů v Rakousku ve druhé polovině 20. století; za exemplární případ partitokracie, včetně všech negativních symptomů, se pak považuje italská První republika (ca 1947–1992) s ústředním postavením Křesťanské demokracie. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

partnerství (z angličtiny: *partnership*, „společnictví; společné zájmy“), princip uplatňovaný v *členských *zemích *Evropské unie při řešení ekonomických a sociálních problémů. Partnerství by mělo zahrnovat co možná nejširší škálu organizací včetně ústředních *vlád a regionálních a místních *samospráv, orgánů odpovědných za výplatu sociálních dávek, organizací zaměstnavatelů a podnikatelů, odborů, nevládních organizací, organizací *občanské společnosti a organizací zastupujících zájmy nezaměstnaných a etnických menšin. Smyslem těchto partnerství by mělo být úsilí o politiku *integrace a spojitosti národních, regionálních a místních programů vytváření pracovních míst, například koordinace politik

zaměstnanosti a trhu práce s podnikáním, tvorbou infrastruktury a rozvojem. (Marie Dohnalová)

partnerství, místní, místní programy zaměstnanosti, pro něž má zásadní význam přístup zahrnující mnoho partnerů; *partnerství. (Marie Dohnalová)

partnerství, registrované, institut, který upravuje soužití dvojic stejného pohlaví, v České republice toto soužití definuje Zákon č. 115/2006 Sb. o registrovaném partnerství; ve světě je registrované partnerství podobného typu uzákoněno v těchto *zemích: Dánsko (1989), Norsko (1993), Švédsko (1994), Island (1996), Nizozemsko (1998, od roku 2001 mohou homosexuálové uzavírat manželství), Francie (1999), Finsko (2000), USA: státy Vermont (2000) a Connecticut (2005), od roku 2004 má New Jersey také podobný svazek, zvaný *domestic partnership*, Německo (2001), Portugalsko (2001), švýcarský kanton Zürich (2002), Belgie (manželství od roku 2003), Nový Zéland (2005), Tasmánie (2004), Velká Británie uzákonila v listopadu 2004 tzv. *civil partnership*, Kanada (manželství pro homosexuály od roku 2005), Česká republika (zákon o registrovaném partnerství nabyt účinnosti 1. 7. 2006, Poslaneckou sněmovnou Parlamentu České republiky byl schválen 16. 12. 2005, ale prezident Václav *Klaus ho vetoval). (Martina Wagenknechtová)

partneři, preferenční (preskriptivní) manželští, jedinci nebo kategorie jedinců, kteří jsou definováni jako ideální partneři k uzavření *manželství. Preferenční a preskriptivní partneři jsou někdy odlišeni podle intenzity závaznosti výběru; preskriptivita je obvykle spojena s příbuzenským termínem pro danou kategorii, která jedince této kategorie klasifikuje jako (prospektivní) manželské partnery a *afinní příbuzné (například bratr matky je označen stejným příbuzenským termínem jako tchán).

V *antropologii se obvykle uvažují tři typy preferenčních (preskriptivních) partnerů (mužského Ega) – *bilaterální křížová sestřenice, patrilaterální křížová sestřenice či matrilaterální křížová sestřenice – a s nimi souvisejících *variant systémů manželských výměn.

Výsledkem preference (preskripce) prvního typu je tzv. „výměna přímá okamžitá“, kdy v podstatě skupina A si v dané generaci vymění manželské partnery se skupinou B. V druhém případě dojde k „výměně přímé zpožděné“, kdy k pomyslnému „vyrovnání dluhu v partnerech“ dojde přes jednu generaci (v první generaci A dá B, B dá C a C dá A, ve druhé obráceně). Ve třetím případě je efektem tzv. „nepřímá výměna“, kdy k „vyrovnání“ nikdy nedojde a trvale vznikají skupiny „dárců a recipientů žen“.

Má se za to, že těmito mechanismy vznikají silné a trvalé **aliance* mezi jednotlivými sociálními segmenty. Efektem manželských regulací je potom vytvoření různě pevné a různě široké *společenské struktury. Nicméně v mnoha kulturách jsou jako preferenční partneři definováni jiní příbuzní (například *paralelní bratrance a sestřenice, jako v části islámského světa), kdy efektem nejsou široké příbuzenské aliance, ale naopak uzavření příbuzenských skupin. (Jaroslav Skupnik)

partyzánská válka, *válka, partyzánská.

partyzánské hnutí, *válka, partyzánská.

parvenu (z francouzštiny: *parvenu*, „povýšenec“), povýšenec, pohrdavé označení zbohatlíka, který se neumí chovat, nevzdělance, zpravidla usilujícího dostat se do *společnosti a na vyšší společenskou úroveň. (Jaroslav Malina)

parvus, -a, -um, malý (v *anatomii například **vena saphena parva*, malá povrchová žíla na dorzální straně bérce). (Ladislava Horáčková)

par-, para- (z řečtiny: *para*, „vedle, podle“), v složeninách první část s významem: „vedle, při, spolu; skrze; proti; minus“.

Pařížská antropologická společnost (Société d'anthropologie de Paris), jedna z nejstarších a nejvýznamnějších antropologických společností světa; v roce 1859 ji založil francouzský lékař, biolog, antropolog a průkopník moderní *kranioetrie Paul *Broca (1824–

1880). Vznik Pařížské antropologické společnosti ukončil dlouhé údobí relativně neúspěšných pokusů o institucionalizaci antropologických a etnologických věd ve francouzském akademickém prostředí. Předchozí vědecké společnosti s antropologickými a etnologickými aspiracemi, zejména Société des observateurs de l'Homme (zřízená roku 1799) a Société ethnologique de Paris (založená v roce 1839 Williamem Frédéricem Edwardsem [1777–1842]), měly poměrně krátké trvání. Zatímco Pařížská antropologická společnost se pod vedením Paula Brocy zaměřila především na výzkum rasové rozmanitosti lidstva, Société d'ethnographie orientale et américaine, v jejímž čele stál orientalista a jazykovědec Léon de Rosny (1837–1914), byla profilována více etnologicky, navázala na tradiční *environmentalismus a v mnohém předznamenala sociální *determinismus a relativismus antropologického myšlení 20. století.

K zakladatelům a předním protagonistům Pařížské antropologické společnosti náleželi kromě Brocy například Jacques Bertillon (1851–1919), Louis-Pierre Gratiolet (1815–1865), Joseph Ernest Renan (1823–1892), Charles Philippe Robin (1821–1885) nebo Edouard Verneuil (1805–1873). Značný ohlas a respekt získalo periodikum Pařížské antropologické společnosti *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*. Ačkoliv se ani Pařížská antropologická společnost nevyhnula na sklonku 19. století prostřednictvím některých svých členů (například Armanda de Bréaua de Quatrefagese [1810–1892] nebo Charlese Roberta Richeta [1850–1935]) mnohým rasistickým postojům, sehrála zejména v údobí následujícím po Dreyfusově aféře významnou úlohu při odstranění rasové ideologie z francouzského odborného *diskurzu a obhájila své postavení hlavní platformy antropologického bádání ve Francii. (Ivo T. Budil)

pás, klimatický, *klíma.

Pasargady, *archeologická lokalita 80 km severovýchodně od Šírázu (Írán). *Město založil po záboru *Lýdie roku 547 př. n. l. *Kýros Veliký, zakladatel velmocenského postavení achaimenovské dynastie íránské (559–530 př. n. l.). Dnes lze na jeho ploše spatřit Kýrovo *hrobku, monumentální bránu (R), dva paláce (S a P), královskou zahradu, kamennou věž neznámého účelu (Zendáne Sulajmán) a obrovitou kamennou terasu přiléhající k blízkému pahorku (Talle Tacht). Kýrovo tělo, uložené původně ve zlaté rakvi na zlaté pohovce, spočinulo po panovníkově smrti v kobce (3,17x 2,11x2,11 m), situované do interiéru prosté pravoúhlé *stavby s nízkou sedlovou střechou. Ta stojí na podstavci sestávajícím ze šesti postupně se zužujících stupňů, z nichž největší a základní měří 13,35x12,30 m. *Portály brány R, pravoúhlé stavby se sloupořadími uvnitř, byly původně podle asyrského *zvyku opatřeny obrovitými podobami nadpřirozených strážců. Z nich se podnes zachoval na místě *reliéf ochranné bytosti se čtyřmi křídly, rovněž asyrské *inspirace, oděné však do roucha zdejší módy a korunované egyptskou královskou korunou. Též reliéfní výzdoba obou paláců spojuje asyrskou inspiraci s místní tvořivostí, zde nejjasněji v podobě prvního doloženého výskytu významné achaimenovské *inovace architektonické výzdoby, sloupové hlavice se zdvojenými předními částmi (*protomai*) zvířat. Jihozápadní sloupové průčelí paláce P obsahovalo místo pro *trůn, z něhož se mohl Kýros těšit z barev a vůní rostlin přilehlé palácové zahrady. Ta měla pravoúhlý půdorys, rozdělený ve čtyři kvadranty, s pavilonem s dalším královským trůnem uprostřed. Byla vybavena závlahovými kanály, čtvercovými nádržemi a místy obsahovala kupodivu i hrobky. Uložení hromadného nálezu zlatých a stříbrných předmětů achaimenovského slohu v době po roce 350 př. n. l. zde dokládá délku využívání zahrady. (Petr Charvát)

Pascal, Blaise (19. 6. 1623, Clermont, Francie – 19. 8. 1662, Paříž, Francie), francouzský matematik, fyzik a filozof. Patří k zakladatelům teorie pravděpodobnosti, anticipoval některé myšlenky *matematické analýzy a sestrojil jeden z prvních počítačích strojů. Prohloubil *Descartovu filozofii, zvláště v učení o druzích pravdivého poznání. Přemýšlel též o náboženských otázkách a o postavení *člověka ve *vesmíru. (Jaroslav Malina)

pasionál (z latiny: *passio*, „umučení, utrpení“ – ve středověku *liber passionalis*, „kniha utrpení, mučení“), středověká legendistická sbírka životopisů *světců nebo mučedníků z různých dob a oblastí, obvykle seřazená podle *svátků církevního roku. Rukopisy pasionálů bývaly zpravidla bohatě zdobené a ilustrovány. Obvyklou předlohou byla *Legenda aurea* (Zlatá legenda) italského kronikáře a duchovního Jacoba de Voragine (kolem 1230–1298), z níž vzešel i český nejznámější *Pasionál abatyše Kunhuty* (kolem roku 1320), představené nejstaršího českého *kláštera u sv. Jiří na *Pražském hradě. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Pasionál abatyše Kunhuty, iluminovaný rukopis; první část tohoto právem slavného díla byla opsána a ilustrována v roce 1313, práce na výzdobě druhé části se skončila po Kunhutině smrti koncem roku 1321. *Pasionál obsahuje pět skladeb, z nichž nejméně dvě složil dominikán Kolda z Koldic. Redaktorem a písařem tohoto sborníku je svatojiřský *kanovník a bibliotékař *Beneš, který je rovněž autorem ilustrací a veršovaných přípisů k nim. Jeho ilustrace různých formátů, pokrývající částečně nebo úplně 26 stran knihy, obsahují na 50 výjevů. Beneš jimi sjednotil a dotvořil různé texty v dílo podivuhodné myšlenkové a umělecké úrovně, prozrazující vliv kacírského učení panteistického mystika *Mistra Eckharta. Náměty čerpané z *bible, *apokryfů, *církevních Otců atd. pouze dokládají platnost Koldovy Paraboly o nepřemoženém *rytíři – *Kristu a jeho mystické „nevěště“ Evě – Marii, perzonifikující „rozumovou duši“. Ta je zde výslovně identifikována s Kunhutou (dcera Přemysla II. Otakara, česká *abatyše). Současně je látka zpracovávána v duchu novoplatonsko-augustiánské metafyziky světla, neboť Kristus představuje podle textu rukopisu *slunce, jeho protivník ďábel tmu a „nevěsta“ „hvězdu mořskou“ (Venuši). Proslulá je například scéna *Mystické objetí*, jež zachycuje tradiční náboženský námět vyjadřující *lásku a podřízený vztah k *Bohu; *symbolika zobrazení však vychází ze zkušeností a *rituálů pozemského milostného života. Rukopis je uložen v Národní knihovně České republiky v Praze. (Jiří Pavelka)

pasiva (z latiny: *passivus*, „trpný, záporný“), peněžní vyjádření hospodářských zdrojů a prostředků organizace; soubor dluhů, závazků; obsah pravé strany účetní rozvahy; opak: *aktiva. (Marie Dohnalová)

pasivní rezistence, *rezistence, pasivní.

páska, plastická (plastická lišta), výzdobný prvek na keramických *nádobách – samostatně z *hlíny hnětená a na povrch nádoby (nejčastěji oběžně na hrdlo či podhrdlí) před vypálením nalepená, často pro ozdobu příčně přesekávaná či prstem důlkovaná. Původně asi napodobovala funkční prvek ovázání nádoby pletenou šňůrou k nošení. Oblíbená byla na větších a hrubších nádobách (*zásobnicích) především od *eneolitu. (Karel Sklenář)

pásmo, klimatické, *klíma.

pásová míra, *míra, pásová

paspal obilný (*Paspalum scrobiculatum*), koda, druh rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Odolná obilovina, rozšířená hlavně v tropických oblastech Asie, zejména v Indii. (Petr Bureš)

pastel (pastelová malba) (z italštiny: *pastello*, „těsto, hmota“), výtvarná *technika, která stojí na pomezí mezi malbou a kresbou. Pastel je tvořen médiem, které se skládá ze suché barvy smíchané s pojídkem, obvykle s arabskou gumou. K dalším pojídkům pastelu lze přiřadit roztok tragantu, metylcelulózu, želatinu nebo slabou temperovou emulzi. Takto vzniklá směs je po hnětení nebo lisování ponechána v dřevěné formě nebo ve skleněných trubcích, v nichž ztuhne a vytvoří tyčinky pastelu. Protože se málo spojené pastely drolí nebo sprašují, je do průmyslově vyráběných pastelů přidáván mletý mastek, který barvivo dobře váže a zvláčňuje. Při malbě pastelem lze jednotlivé barevné tóny nejdříve nanášet kresebným rukopisem a následně roztírat prsty, papírovou nebo koženou těrkou. Pastel je možné kombinovat také s jinými technikami, zejména s *akvarelem nebo *kvašem, jimiž bývá zpravidla uskutečněna

podmalba. Přechod mezi dvěma barvami nebo tóny vzniká prostřednictvím lineárního stínování, v němž barvy opticky splynou. Barevné efekty mohou být dosaženy šrafováním přes rozetřený podklad. Při tvorbě pastelů je žádoucí precizní a pečlivá práce, která se vyhýbá příliš zatřeným nebo silně a opakovaně nanášeným pastelům. Pastelem zhotovenou kresbu je třeba chránit fixativy, jejichž účinek není jednotný. Dochází tak ke změně optických vlastností některých barev a vzhledu kresby. V současnosti jsou užívány fixativy polymerů syntetických pryskyřic (aceton, chloroform). Za vhodný podkladový materiál může sloužit *papír, nejlépe silný ruční papír, karton, překližka nebo lněné malířské plátno.

První zmínky o pastelové technice jsou kladeny do 15. století v souvislosti s portrétními studii. Za literární doklad slouží teoretické dílo z roku 1584 *Trattato dell'arte della pittura* (Pojednání o malířském umění), jehož autorem je italský malíř Giovanni Paolo Lomazzo (1538–1600). Podrobný návod na přípravu tyčinek pastelů je zaznamenán ve spisu *Pictoria, sculptoria, tinctoria et quae subalternarium artium spectantia* (Vědy o kreslířství, sochařství, malířství a jim podřízených uměních, 1620), který napsal anglický lékař francouzského původu Theodore Turquet de Mayerne (1573–1655). Ke kolorování portrétních kreseb pastelů užívali němečtí malíři a grafici Hans Holbein mladší (1497–1543) a Lucas *Cranach (1472–1553). Významný prostředek vzniku portrétních studií představoval pastel v tvorbě francouzského malíře a architekta Charlese Le Bruna (1619–1690). V 18. století dochází k uplatnění pastelů jako autonomní malířské techniky. Výrazný podíl na rozkvětu pastelové malby měli italská portrétistka Rosalba Carrierová (1674–1757) a francouzští malíři Jean-Baptiste-Siméon Chardin (1699–1779), Maurice Quentin de La Tour (1704–1788) a Jean-Baptiste Perronneau (1715–1783). Velké obliby se tato technika těšila ve francouzské *rokokové malbě, zejména v tvorbě Jeana-Antoina *Watteaua (1684–1721), Françoise *Bouchera (1703–1770) a Jeana-Honorého *Fragonarda (1732–1806). V období *klasicismu ztratil pastel na významu a k jeho oživení dochází až v moderním umění. Jediným způsobem vytvářel pastelové série kreseb ženských *aktů představitel *impresionismu francouzský malíř Edgar *Degas (1834–1917). Výrazový potenciál pastelů využili představitelé *expresionismu norský malíř Edvard *Munch (1863–1944) a německý malíř Ernst Ludwig Kirchner (1880–1938). Symbolistní malbu snových a introspektivních vizí vytvářel v pastelů francouzský malíř Odilon Redon (1840–1916). Uměleckých předností pastelů uplatnil francouzský malíř běloruského původu Marc *Chagall (1887–1985) v zobrazení subkulturního čarovného světa cirkusů a poetiky každodenního života. V českém umění touto technikou pracovali Max Pirner (1854–1924), Jan *Preisler (1872–1918), Václav Boštík (1913–2005) a Karel Malich (naroz. 1926). V rámci světového moderního umění 20. století pastel proslavili zejména představitel *surrealismu španělský malíř Joan Miró (1893–1983), představitel britského *pop-artu Ronald Brooks Kitaj (1932–2007) a rakouský malíř a architekt Friedensreich (Fritz) Hundertwasser (vlastním jménem Friedrich Stowasser, 1928–2000). (Marie Pardyová, Barbora Půtová)

pastelová malba, *pastel.

Pasternak, Boris Leonidovič (10. 2. 1890, Moskva, Rusko – 30. 5. 1960, Peredelkino u Moskvy, Rusko), ruský básník, prozaik a překladatel. Jeho otec byl významný malíř, matka pianistka. Na studiích v Německu se rozhodoval mezi *filozofií, *hudbou a *poezií. Po návratu byl členem futuristické skupiny Centrifuga. Celý život překládal, zejména z němčiny a angličtiny (*Goethe, *Shakespeare). Autor básnických sbírek *Blizněc v tučách* (Blíženec v mracích, 1914), *Poverch bar'jerov* (Nad bariérami, 1917), *Sestra moja – žizn'* (Moje sestra – život, 1922), *Temy i variacii* (Témata a variace, 1923) a básnického cyklu *Kogda razguljajetsja* (Až se vyčesá, 1956–1959). Vysoké kvality má také Pasternakova experimentální próza *Detstvo Ljuvers* (Malá Luversová, 1922) a úvahové partie v autobiografickém románu *Ochranaja gramota* (Glejt, 1931).

Vrcholem Pasternakovy prózy je román *Doktor Živago* (publikován v Itálii 1957), hořká epopéje intelektuála v *revoluci a válečném chaosu, za niž Pasternak dostal Nobelovu cenu za literaturu. Pod tlakem ji však odmítl a byl politickými *sankcemi a mediálními štvanicemi uvolán k smrti. Cenu převzal až v 90. letech jeho syn. (Ivo Pospíšil)

Pasteurella pestis, *Yersinia pestis, původce moru.

pasteurita (odvozeno ze jména Louise Pasteura), novotvar, který označuje „nenáhodnou náhodu“ – na základě výroku francouzského mikrobiologa a znamenitého experimentátora Louise Pasteura (1822–1895), že „náhoda přeje připraveným myslím“. (Jaroslav Malina)

pastevectví, způsob výrobního *hospodářství (někdy doplňovaný rolnickým *zemědělstvím) založený na chovu stád *koz, *ovcí, dobytka a později i *koní a na využívání jeho produktů, zpravidla vyžadující pohyblivost a stěhování za pastvinami v závislosti na měnících se klimatických podmínkách (*klima). Počátky pastevectví spadají do *neolitu, ale jeho rozkvět nastal až od *eneolitu a *doby bronzové zejména v stepních oblastech Eurasie, kde v průběhu doby vykristalizovala početná nomádská etnika (*kočovníci), která se díky své organizovanosti a pohyblivosti stala významnou vojenskou a politickou silou.

Pastevectví se vyvinulo ze specializovaného *lovu v *mezolitu na *Předním východě, kdy počalo tvořit důležitou složku obživy maso zvířat určitého druhu a navíc zcela konkrétního věku a pohlaví (například úmyslná „porážka“ mladých samců). Při opatrování potravy tak dávní lovci brali ohled na zachování reprodukčních schopností stáda (*Šanidar B I, *Závi Čemi Šanidar). Důležitější než zvířata mrtvá se tak postupně stala zvířata živá, žijící v symbióze s lidskými populacemi. Postupné ochočování zvířat lze zhruba sledovat ve třech velkých etapách. Vůbec prvním souputníkem člověka na jeho cestách za potravou se stal ve 12. tisíciletí př. n. l. domácí *pes (Murejbit, Palegaura). Od 9. do 7. tisíciletí př. n. l. došlo k ochočení hlavních lovných zvířat předcházející, ale i soudobé epochy, *ovce a *kozy (pro maso, mléko a mléčné výrobky, srst a *vlnu), jakož i skotu (pro mléko, mléčné výrobky a maso, postupně i jako zdroj tažné síly) a *prasete. Soudobé „hospodářství širokého spektra“ však prozatím ještě oscillovalo mezi jednotlivými výrobními způsoby a výtěžky z chovu zvířat stále tvořily jen jednu složku celkového objemu dostupné potravy, vytvářeného rovněž *zemědělstvím a využíváním nekultivované *krajiny (*lov a *sběr). Již pro *eneolitické období existují doklady „osvěžování“ chovů křížením s dobytkem přiváženým odjinud, často na značnou vzdálenost.

Písemné prameny pozdější doby umožňují zachytit v obrysech i výnosnost chovu dobytka a alespoň hlavní rysy živočišné výroby. Podle sumerských textů z konce 3. tisíciletí př. n. l. nadojí kráva ročně asi 700–800 l mléka, z čehož přibližně polovinu spotřebuje její tele. Čerstvé mléko vydrží asi půl dne, pak je třeba je svářet, nechat zkysnout či stlouci z něho máslo. Převařením másla téměř až k bodu varu vznikne tzv. přepuštěné máslo, které může vydržet až 1 rok. Připravovalo se (a požívalo) rovněž podmáslí a sýry. V historické době bylo pastevectví odvětvím dostatečně výnosným, aby se stalo podnikatelsky zajímavým pro *palácové hospodářství i zájemce z řad ekonomů chrámových (*chrámové hospodářství). Z historické doby pak máme i přímé doklady *obyčeje, předpokládaného důvodně již v *pravěku, totiž přehánění dobytka ze zimních pastvin v poříčních pláních za letní, čerstvou píci do zvlněných oblastí v předhůřích hlavních horských hřbetů, tzv. transhumance. Již v prehistorické době se však nejspíše dávní hospodáři vzhledem k omezenému rozsahu využitelných území setkali s problémem sezonního využívání jednoho a téhož pozemku k osévání či k pastvě dobytka, což muselo vést k pečlivému časování jednotlivých výrobních postupů a k rozpoznání vzájemné provázanosti jednotlivých způsobů využívání kultivované krajiny. Někdy bouřlivý, jindy plodný vztah zemědělských a pasteveckých populací se odrazil i v *duchovní kultuře (již sumerské literární kompozice, ale i *bible).

Ve 4.–3. tisíciletí př. n. l. pak následovalo v souvislosti s rozprostraněností jednotlivých civilizačních sfér a potřebami *komunikace uvnitř nich ochočení soumarů, nákladních a jízdnicích zvířat (*kůň, *osel, na konci 3. tisíciletí př. n. l. snad již *velbloud). První jednoznačné

doklady užívání stroje pocházejí z doby říše staroakkadské (22. století př. n. l.). Teprve nyní se vytvořily podmínky pro plně vyhraněné kočovnictví či nomádství (*kočovníci), využívající i dosud neperspektivních, řídko osídlených či pustých oblastí na okrajích lépe zavodněných území, zarůstajících periodicky *vegetací, v rytmu stálých přesunů za čerstvou pící a vodou. Specializovaní *nomádi nejsou ovšem podle moderních výzkumů energeticky soběstační a byli proto vždy ve svých dějinách nuceni vyhledávat soužití s usedlými, především intenzivní zemědělství provozujícími populacemi. Těm buď za dodávky z jejich výnosů nabízeli přebytky svých živočišných produktů, nebo své služby, především doprovody nehostinnými krajinami a vojenskou ochranu. V opačných případech vnutili rezidentním skupinám obyvatelstva svou nadvládu vojensky a vybírali od nich jejich přebytky jako daň, což se dalo v mnohých veleříších *starověku, jejichž tmelem a hlavní organizační silou byly právě populace (původně) nomádské (například achaimenovská či parthská říše). V těchto případech si při nastolení své *vlády počínali kočovníci nezřídkou i dosti brutálně, pod jejich svrchovaností však zpravidla nastával *mír a plodná výměna hmotných i duchovních statků mezi jednotlivými členskými skupinami podrobeného obyvatelstva. Doplnění spektra *domácích zvířat pak zřejmě i v důsledku dálkových spojů, proražených nomádskými skupinami, nastávalo postupně i později. Během 3. tisíciletí př. n. l. se staří *Egyptané naučili chovat včely (*včelařství). Od počátku 2. tisíciletí př. n. l. se v *Anatolii objevuje *kur domácí, převzatý z Číny, doložený od 15. století př. n. l. i v Egeidě. Po roce 1000 př. n. l. se dostává na Balkán *husa domácí, původem z Egypta. Fretka, holub, kachna, kapr, *králík a *kočka zobecněli pak až v *římské říši.

V *Mezopotámii a později i jinde se stalo pastevectví a dobytkářství předmětem stálé péče a kontroly *chrámových a *palácových hospodářství. Vznikala centrální registrační místa živočišné výroby (Puz-riš-Dagán), sledující na základě inspekcí velikost, zdravotní stav i reprodukci stád. Denní krmné dávky byly značně rozdílné podle stáří, pohlaví a užitkovosti zvířat: prasata 0,6–3,6 kg, ovce a kozy 0,3–0,6 kg, skot 3–5 kg, osli a muly 1,8–3 kg. V hospodářských textech je doloženo i příkrmování drůbeže (holubi, slepice a kohouti, husy a kachny). Poměr chovu skotu a bravu značně kolísal a od počátku 2. tisíciletí př. n. l. se prudce zvyšoval ve prospěch ovcí a koz (až 1:17 a více). V kombinovaných stádech bravu vždy převládala počet ovcí, přičemž stáda o 100 a více kusů nebyla žádnou výjimkou. V *Levantě a v *Palestině patřily výše postaveným rodům a královským dvorům i velkostáda s několika tisíci kusů skotu a bravu. Od 100 plodných ovcí byl očekáván roční přírůstek 80 jehňat, přičemž vrhy dvojčat byly spíše výjimkou a vrhy trojčat platily za zlé znamení. Tolerované roční ztráty (šelmy, krádeže, nemoci) u stohlavého stáda činily 3–5 kusů. Mezi hlavní produkty dobytkářství patřilo maso, mléko, kyška, smetana, máslo a sýry, tuky, dále rouno, vlna (*textilie), kozí stříž (filc), *kůže, krupony, *rohy, *kosti, šlachy (spojovací materiál) a vnitřnosti (například slezina telat k fermentaci mléka) a vejce (u drůbeže). Zpracovaná vlna v ročním přídělku 2–4 kg nebo rouno byly v Mezopotámii a u *Chetitů součástí naturální mzdy. Beránci a kozlíci (vzácněji i telátka) patřili mezi časté zvířecí „oběti“. O stáda skotu a bravu pečovaly skupiny pastevců s rozdílnými úkoly a odpovědnostmi. Toto povolání vyžadovalo znalosti o připouštění (u ovcí srpen–září, nebo duben–květen), březosti, *laktaci, výživě a výcviku (u tažných a transportních zvířat i u pasteveckých psů). Hlavní pastýři patřili k vyšší *společenské vrstvě, v Mezopotámii dokonce přímo do vedení státní správy. V asyrských historických nápisech a na *reliéfech se od počátku 1. tisíciletí př. n. l. objevuje i jednohrbý velbloud (dromedár) a kůň, oba byli využíváni k jízdě a k *dopravě nákladů, kůň potom i k tahu. Nejstarší zprávy o velbloudech a koních ve východním Středomoří pocházejí z *Ugaritu (14. století př. n. l.). Koně (snad původem ze severního Černomoří, Ukrajiny a z Arménie) používali o několik století dříve také *Churrité, *Hyksósové a hlavně *Chetité, kteří vypracovali zásady jejich drezury. Používání koně k tahu vedlo ke konečné výměně starších plných kol za kola loukoťová u nákladních a bojových *vozů. V literárních textech patřila představa zelených lučin

a pastvin se stády skotu a bravu k obrazům idylické krajiny. Výraz „pastýř“ byl jedním z nejčastějších epitet předovýchodních vládců.

Střídání pastvin a zvláště kontakt s bohatšími zemědělci má své sociologické i politické důsledky. Některé pastevecké *kmeny se postupně dostávají do područí zemědělců, přesněji obyvatelů městských, tedy hrazených, opevněných sídlišť, *městských států. Ty se snaží o to, pastevece hospodářsky využívat a podmanit si je. Doplnují z pastevců laciné pracovní síly pro své zemědělství. To se jim daří také proto, že pastevců často touží po usedlém životě, v němž by byli méně vystaveni nepřízni počasí a vůbec životním nejistotám. Leckdy ovšem dochází k střetům. Pastevci, zvyklí na volný pohyb a svobodný život, se bouří proti novým pánům a znovu odcházejí či prchají do *pouště či do *stepi. Máme o tom doklady především z Egypta a také ze *Starého zákona. Ještě závažnější však je, že *města se snaží doplnit si z pastevců i své *vojsko. Pastevci se někdy vzpírají a utíkají, jindy podléhají. Pak se ovšem ve službě měst učí válčit organizovaněji a účelněji než dřív. Když pak dochází k vzpourám proti městům a jejich pánům, užívají těchto zkušeností a jsou leckdy i úspěšní. Taková úspěšná vzpoura bývalých pastevců proti městskému patriarchátu, proti městům a jejich vladařům i *bohům je sociologickým pozadím vzniku *Izraele či přesněji pozadím ustavení izraelského *kmenového svazu na palestinské půdě. Máme epigraficky, tedy nápisově, doloženy i pozoruhodné pokusy regulovat vztah takových podřízených „klientů“ z pastevců k jejich „lenním pánům“, vyjádřeno ovšem pozdější feudální terminologií (*klient, *vztah, lenní), i právně. Zpravují nás o tom tzv. chetitské *smlouvy. Zdá se, že tyto smlouvy mezi zřejmě zemědělským panstvem a *poddanými z řad pastevců byly modelem i pro tzv. „smlouvu Hospodina s Izraelem“, která je osnovným svorníkem celého izraelského *náboženství. Proto se Izrael, obsazující Palestinu, staví proti městům, obývaným převážně zemědělci, jak to líčí ve Starém zákoně kniha *Jozue a později dochází ve Starém zákoně k jakési glorifikaci pastevectví na rozdíl od vždy podezřelého zemědělství, propojeného ve *vědomí tehdejšího člověka s uctíváním bohů vegetace, jímž se ovšem překračuje hranice pravověří, která dělila Izrael od jeho sousedů a protivníků. Dokladem toho je mimo jiné například skupina či *sekta Rekábejců, kteří odmítali zemědělství a zůstávali zřejmě především z náboženských důvodů věrni pasteveckému způsobu života. Pokud můžeme náboženství pastevců rekonstruovat, ukazuje se, že v něm ještě nenacházíme rozvinutý *panteon s řadou bohů, kteří by měli rozdělenou kompetenci. V popředí je *kult předků či jakéhosi božského předka rodu, od něhož kmen odvozuje svůj původ. Jde tedy vlastně o *totemismus, i když asi svého druhu. Zdá se totiž, že jen zřídka byl jako mytický předek a ochránce kmene uctíván nějaký zvířecí druh, jak je tomu v klasickém totemismu. Písemného materiálu je sice málo, ale rozbor zachovaných vlastních jmen s teoforním elementem, tedy prvkem obsahujícím jméno uctívaného boha, ukazuje, že tento bůh neměl vlastní jméno, nebo se ho neužívalo, ale byl, alespoň v semitské oblasti, uctíván jako „božský příbuzný“ (hebrejsky: *am*), „otec“ (hebrejsky: *ab*), „bratr“ (hebrejsky: *ach*) apod. To ovšem pastevcům umožňovalo ztotožňovat svého boha s bohem místa, kde se třeba dočasně usazovali (například Amorejci, Amurru), nebo zase jej chápat v protikladu k takovému místnímu bohu (například *Izrael). Vedle vlastních bohů, kteří putují s kmenem a jsou uctíváni soustavně a zpodobňováni jako sošky předků (srovnej staroslovanské „dědky“ a hebrejské *terafim*), uctívají pastevci i různé ochranné bůžky míst, kterými putují. Ve staré době má téměř každý brod, hora, skála či jiný výrazný přírodní útvar své ochranné božstvo, zvané odborně *numen*, které v něm či u něho přebývá a může škodit či prospívat těm, kdo jsou kolem. Tato božstva, *numina*, pastevci ovšem při svém kočovném způsobu života respektují, i když ovšem různou měrou a různým způsobem. Zbytky těchto starých představ jsou i ve Starém zákoně, jmenovitě v příbězích praotců, kteří jsou líčeni jako pastevci. Jde tedy podle terminologie *religionistiky o *polydémonismus. Můžeme shrnout: náboženství pastevců staré doby se jeví jako směs totemismu a polydémonismu. Tam, kde mezi pastevci nacházíme náboženství jiného druhu, lze předpokládat, že jde o proudy, převzaté druhotně z okolí. (Viz též *domestikace.) (Petr Charvát, Blahoslav Hruška, Jan Heller, Jaroslav Malina)

pastoforium, místo pro úschovu *hostie v *chrámu, druh sanktuaria. V raně *křesťanských chrámech prostory těsně u *apsidy. V pozdní *gotice bývalo pastoforium v podobě věžovité architektury. (Josef Unger)

pastor (z latiny: *pāstor*, „pastýř“), označení evangelického *duchovního. (Jaroslav Malina)

pastorale, biskupská nebo opatská hůl značící postavení církevního hodnostáře jako pastýře jemu svěřených *křesťanů. Ve východní církvi je nahoře ukončena vodorovnou příčkou, v západní církvi spirálou. (Jaroslav Malina)

pastýř, podle *bible obrazný název *králů a představených. Nejvyšším pastýřem je *Bůh (Gn 49,24, Ž 23), *Ježíš Kristus je dobrý pastýř, jenž dává život za své stádo (Lk 15,3, Jan 10,11 apod.). Rozšířením byl pak tento výraz vztažen na *biskupy jako představené křesťanských společenství. (Jaroslav Malina)

pašije (z řečtiny: *pascha*, „utrpení“):

1. židovský svátek (od 15.–22. dne měsíce nisanu, březen–duben) na počest jara; v židovské náboženské tradici připomínka vysvobození z egyptského zajetí. V předvečer svátku byla předepsána oběť jehněte nebo kůzlete a požívání nekvašeného chleba;

2. v křesťanské tradici část liturgického velikonočního obřadu, k němuž *církve začínala přibližně od 5. století přidávat některé mimické projevy a později (například ve Francii) vkládat předvádění biblických příběhů přímo do bohoslužby (*drama, liturgické); z velikonočních pašijových her vznikla rozsáhlá středověká *mysteria o životě *Krista, uplatňující se v *lidovém divadle do 19. století.

Evangelijní texty o *umučení a *ukřižování Ježíše Krista se čtou nebo zpívají v katolických chrámech v pašijovém týdnu na Květnou neděli a Velký pátek. Často zhudebněny (Johann Sebastian Bach, Leoš Janáček, Bohuslav Martinů) či zdramatizovány ve formě pašijových her. (František Čapka, Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

paštó, *paštština.

paštština (paštó), východoíránský jazyk, úřední *jazyk v Afghánistánu, užívaný též v severozápadním Pákistánu, Íránu a indickém Kašmíru. (Viz též *jazyky, indické, *Paštunové.) (Jaroslav Malina)

Paštunové, etnikum zejména ve východním a jižním Afghánistánu (9 milionů a v Pákistánu 7 milionů), celkový počet je odhadován na 40–45 milionů. *Jazyk patří k východní skupině *iránské větve *indoevropské rodiny; má dvě (podle některých autorů tři) skupiny dialektů: západní (*paštó) v Afghánistánu a východní (pachtó) v Pákistánu a ve východním Afghánistánu. Základním způsobem obživy je chov dobytka (hlavně ovce a kozy), část pastevců žije kočovným či polokočovným způsobem života; část jsou usedlí zemědělci a řemeslníci, ve *městech hrají významnou roli v armádě a státní správě. Jednotkami organizace společnosti jsou *kmenové svazy, *kmeny, *rody a *rozšířené rodiny. Základními funkčními společenskými entitami jsou rozšířené *patrilinéární rodiny a rody. Záležitosti rodu a kmene řeší rada dospělých mužů, velký vliv má duchovní a kmenová *aristokracie.

Paštunové se dělí na základě dialektů a některých *kulturních rysů na 2 skupiny: 1. západní (tzv. horní) čili Barpaštún tvoří dva velké kmenové svazy – *Durániové* (Durrání; do 18. století se jmenovali Abdálové) v jižním a jihovýchodním Afghánistánu, patří k nim Barakzajové, Chugjánové, Mamadzajové, Popalzajové, Sadozajové aj., a *Ghilzajové* sídlící mezi městy Ghazní a Kandahár v severním Afghánistánu a v podhůří Sulajmánských hor; patří k nim několik desítek kmenů, například Chatakové, Kákarové, Lódiové, Sahákové, Vardakové aj.; 2. východní (tzv. dolní) Paštunové čili Larpachtún žijí převážně v Pákistánu. Patří k nim kmenový svaz Chajbarů (Áfarílové, Orakzajové, Šínvárové aj.) a kmenový svaz Guriachél (například Mohmandové či Mómandové), dále Júsufzajové, na pomezí Afghánistánu a Pákistánu Vazírové (vynikají jako výrobci střelných zbraní), Póvindové aj. Paštunové svůj původ odvozují od *Saků a Bílých *Hunů (Heftalitů), smíšených s *Indy, *Íránci a *Turky. Patrně pocházejí z oblasti Sulajmánských hor mezi Afghánistánem a

Pákistánem, odtud se od 10.–11. století rozšířili na celé nynější území. Věřící jsou *muslimové (*sunnité), islamizováni byli v 8.–10. století. (Lukáš Šín)

pátá kolona, *kolona, pátá.

Patagonci (ze španělštiny: *Patagones*, z portugalštiny: *Patagão*, „Velkonozi“), souhrnné označení jihoamerických *indiánů, obývajících oblasti jižních pamp v Argentině, kteří byli z větší části vyhubeni v průběhu 19. století. Z jazykového hlediska se dělili do 3 skupin: rodina čon (*Tehuelčové a vymřelí Huillicé, Kaukahue a Poya), rodina mapučé (Rankelčové) a jazykově izolovaní *Puelčové. Na počátku 19. století se na jihu Patagonie objevovali i *Alakalufové. Příslušníci indiánských populací lovili divoké lamy guanaco a pštrosy nandu; později se část stala usedlými zemědělci a chovateli *koní, *ovcí a hovězího dobytka. Většinou se smísili se španělskými usedlíky, avšak původní indiáni, lovci a sběrači, byli vyhubeni ještě dříve, než byl prozkoumán způsob jejich života, *kultura a *společnost. Dnes představují Patagonci již převážně smíšené obyvatelstvo indiánsko-španělského původu v počtu asi 10 000 a tvoří součást argentinského národa (*Argentinci). (Lukáš Šín)

Patauův syndrom, *syndrom, Patauův.

patella, -ae, f., (z latiny: *patella*, „miska, talíř; kolenní kost, česka“), česka, je největší *sezamská kost v lidském těle, vzniká v úponové šlaše **musculus quadriceps femoris*. Patella má trojúhelníkový tvar s bází (*basis patellae*) obrácenou proximálně a hrotem (*apex patellae*) směřujícím distálně. Přední plocha je od zadní (*facies articularis patellae*) oddělena tenčím laterálním a silnějším mediálním okrajem. *Ventrální povrch patelly (*facies anterior patellae*), v proximální třetině zdrsňelý, je zavzat do šlachy *musculus quadriceps femoris*. Pro střední třetinu této plochy *kosti je typické větší množství cévních kanálků, dolní třetina slouží pro začátek **ligamentum patellae*. Dorzální (kloubní) povrch je obvykle rozdělen různě silně vytvořenou zaoblenou hranou na větší laterální a menší mediální fasetu. Osifikační *jádro se vyvíjí mezi 2. až 4. rokem, osifikace je ukončena mezi 15–20 lety. Vzácně může patella chybět, nebo může být rozdělená (**patella bipartita*), či její proximolaterální okraj může být nápadně vyhloubený (**patella emarginata*).

Pro stranové určení uchopíme kost tak, aby široká báze směřovala proximálně a hrot kosti distálně. Poté se orientujeme podle dorzálního (kloubního) povrchu, kde je větší laterální fasetu. (Ladislava Horáčková)

patella bipartita, *česka rozdělená na dvě části (v zevním horním kvadrantu se může vyskytnout samostatné osifikační *jádro). Tato forma *patelly se vyskytuje častěji u mužů. (Ladislava Horáčková)

patella emarginata, *patellula*, *česka, jejíž proximolaterální okraj je vyhloubený. Počítá se k *varietám na *skeletu. (Ladislava Horáčková)

patellula, **patella emarginata*.

patena (z latiny: *patēna*, „podnos, táč“), plochá miska, na niž se při *mši klade *hostie; v současnosti obvykle nahrazena hlubší miskou pro větší množství hostií. (Josef Unger)

patent (z latiny: *patēns*, „otvírající se, otevřený“):

1. typ ověřené správní písemnosti užívaný od *středověku do počátku 20. století a zveřejňující rozhodnutí vydavatele, zpravidla *panovníka (například *toleranční patent císaře *Josefa II.);

2. právo k využití *vynálezu;

3. vynález právně chráněný. (František Čapka)

patent, berní a urbariální, *patent císaře *Josefa II. (1741–1790) nahrazující *robotu peněžními dávkami (ve výši 17 7/9 % hrubého výnosu půdy *vrchnosti) a omezující daňové a urbariální zatížení *poddaných (vyvrcholení josefínských reform). Nová reforma byla vyhlášena 10. 2. 1789, vstoupila v platnost 1. 11. 1789 s roční přechodnou lhůtou, během níž byli poddaní ještě povinni robotovat za mzdu. Patent se stal terčem protijosefínské opozice a ihned po císařově předčasné smrti byl odvolán (19. 4. 1790 na Moravě a ve Slezsku, 9. 5.

1790 v Čechách) a byly obnoveny dřívější poddanské urbaniální povinnosti (včetně naturální roboty – platila do roku 1848). (František Čapka)

patent, toleranční (z latiny: *patēns*, „otvírající se, otevřený; přístupný, volný; zjevný, jasný“ a *tolerantia*, „snášení, snášenlivost, trpělivost“):

1. reforma císaře *Josefa II. (z 13. 10. 1781) uzákonující v habsburské *monarchii *toleranci v náboženské oblasti (pro *augšpurské a *pravoslavné vyznání a helvetskou *konfesi); došlo tak k zrovnoprávnění nekatolíků s katolíky, avšak *katolická církev si i nadále uchovala privilegované postavení. V *českých zemích znamenal definitivní konec pobělohorské *rekatolizace;

2. dohoda ze dne 26. 1. 2000 mezi *Českou stranou sociálně demokratickou (ČSSD) a *Občanskou demokratickou stranou (ODS) doplňující *Opoziční smlouvu. Obsahoval soubor podmínek tolerance socialistické *vlády a zesílení snahy o zadržování ČSSD při plánovaném posunu „doleva“. Tyto kroky doprovodila výrazná obměna vlády, což vyvolalo částečné zklidnění politické situace. Byl reakcí na nespokojenost s výsledky vládnutí ČSSD i uvnitř ODS. ODS rovněž vyvolala ve snaze překonat zablokovanou politickou situaci v konfrontační atmosféře podzimu roku 1999 (iniciativa „Děkujeme, odejděte!“) sérii jednání o vytvoření vlády široké *koalice, na které by se podílely všechny demokratické strany. (Jaroslav Malina)

páter (z latiny: *pater*, „otec“), lidové označení *kněze v *římskokatolické církvi. Staročeské slovo „pater“ vzniklo podle názvu modlitby *Pater noster* (česky Otčenáš). (Jaroslav Malina)

paternita (z latiny: *paternitās*, „otcovství“), otcovství; původcovství, autorství.

paternitní index, *index, paternitní.

paternitní spor, *spor, paternitní.

paternoster, řetězec plochých kostěných kroužků, který je považován za předchůdce růžence; je kratší než *růženec. (Michaela Králíková)

patero slastí, potěšení skýtané pěti smyslům – zraku, sluchu, čichu, hmatu a chuti; *metafora užívaná například v tibetském *kulturním okruhu. (Josef Kolmaš)

páteř, **columna vertebralis*, osová kostra *trupu, která se u člověka skládá z 33–34 *obratlů, z nichž je v dospělosti 24 volných (*krční, *hrudní a *bederní obratle), pět obratlů srůstá v **os sacrum* a čtyři až pět srůstá v **os coccygis*. Český název „páteř“ byl odvozený z modlitby Otče náš (*Pater noster*), protože obratle a meziobratlové ploténky, z nichž se páteř skládá, připomínaly kuličky *růžence, které se odpočítávaly při opakování modlitby. Slovo „páteř“ se tak stalo názvem pro vše, co navlečené *korálky připomínalo. (Ladislava Horáčková)

páteřní tepna, **arteria vertebralis*.

patina (z italštiny: *pátina*, „měděnka; lesklý nátěr; povlak“):

1. v původním smyslu zelený až tmavohnědý povlak takzvané ušlechtilé rzi (*aerugo nobilis*), zásaditý uhličitán měďnatý, vznikající na povrchu *bronzu nebo *mědi (měděnka, plísta) chemickými vlivy prostředí, zvláště oxidací. V širším významu se však jako patina označují také stopy dlouhého užívání předmětu (*lesk, zbarvení apod.), proto bývá patina znakem stáří a pravosti předmětu, zejména uměleckého díla, pokud jí nebylo dosaženo uměle;

2. [archeologie, petrologie], druhotná barevná změna *artefaktů, hlavně u *hornin tvořených hmotou SiO₂, například zbělení, zešednutí. Patina a patinace je natolik specifickým rysem zejména *kamenné štípané industrie z období *paleolitu, že se její tvorba a význam staly předmětem výzkumu řady badatelů. Někteří z nich se dokonce pokoušeli využít její kvantitu jako chronologické kritérium. Různost patinace nejen v rámci paleolitické kolekce jedné *lokality, ale i na jednotlivých artefaktech ukazuje, že faktory ovlivňující tvorbu patiny jsou velmi různorodé (například druh materiálu artefaktu, vlastnosti půdy, v níž je artefakt uložen) a *čas je jen jedním z nich. Z těchto pozorování vyplývá závěr, že kvantitu patiny nelze využít jako chronologické kritérium. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

patinace, *patinování.

patinování, povrchová úprava plastického uměleckého předmětu, velkých odlitků v kovu i bronzových a cínových sošek, ale také sádrových odlitků, aby se odstranil bílý tón a upevnil povrch. Patinou lze napodobit vzhled kovů. (Jaroslav Malina)

patní kost, **calcaneus*.

patocenóza, souhrn *prevalence všech chorob v populaci (stav obecné nemocnosti). (Lenka Vargová)

Patočka, Jan (1. 6. 1907, Turnov – 13. 3. 1977, Praha), český filozof, překladatel z němčiny, francouzštiny, latiny a starověké řečtiny; profesor dějin filozofie na *Univerzitě Karlově v Praze, významný představitel *existencialismu a *personalismu. V roce 1972 byl penzionován a do konce života vedl soukromé bytové *semináře. V roce 1977 byl jedním z prvních tří mluvčích *Charty 77.

Ve své filozofické koncepci navazoval na myšlenky svých učitelů Edmunda *Husserla a Martina *Heideggera (studie *Přirozený svět jako filozofický problém*, 1936, *Kacířské eseje o filozofii dějin*, München 1980, Praha 1990). Zabýval se také estetikou (studie *Česká vzdělanost v Evropě*, 1939, *Umění a čas*, 1966, *stat' Spisovatel a jeho věc* v souboru *O smysl dneška*, 1969, historický přehled *Co jsou Češi?*, 1992), osobností Tomáše Garrigua *Masaryka (*Tři studie o Masarykovi*, 1991) a Jana Amose *Komenského, jehož dílo připravoval jako editor. Z umělecké literatury věnoval pozornost především Karlu Hynku Máchovi (studie *Symbol země u K. H. Máchy*, 1944; soubor studií *Realita slova Máchova*, 1967), dále Františku Xaveru *Šaldovi, Josefu *Čapkovi a dalším. Od sklonku 20. let přispíval do řady odborných českých i zahraničních periodik; v dobách, kdy nesměl publikovat, se objevovaly jeho texty v zahraničním tisku, exilových časopisech a v *samizdatu, kde také posmrtně vyšel ve 27 svazcích *Archivní soubor prací Jana Patočky*. Oficiální vydání jeho díla bylo zahájeno v 90. letech minulého století a je rozvrženo do 17 svazků. (Jaroslav Malina)

patogeneze (z řečtiny: *pathos*, „choroba, nemoc; útrapa, strast, bolest“ a *genesis*, „vznik, původ, geneze“), souhrn procesů, které jsou odpovědí organismu na poškození a které vedou k vzniku *nemoci a jejích projevů. Na rozdíl od *etiologie nevypovídá o vlastní příčině onemocnění. (Lenka Vargová)

patogenita, všeobecná schopnost mikrobiálního druhu vyvolat onemocnění. (Lenka Vargová)

patologická abraze zubů, *abraze zubů, patologická.

patologická anatomie, *anatomie, patologická.

patologická zlomenina, **fractura pathologica*.

patos (z řečtiny: *pathos*, „prudké vzrušení, vzplanutí“):

1. citový až dramatický laděný prožitek; hluboké pohnutí mysli;
2. vzletný způsob mluveného nebo písemného projevu; nadnesené, vzletné podání uměleckého díla. (Jaroslav Malina)

patriarcha, *patriarchové.

patriarchát (z řečtiny: *patér*, „otec“ a *arch*, „počátek; vláda“):

1. [antropologie], typ společenské organizace, v níž mají rozhodující úlohu muži; forma *společenské struktury založená na příbuzenských skupinách a dědické posloupnosti v mužské (otcovské) *linii; významné postavení mužů v mocenských strukturách; hypotetické údobí *prehistorie, v němž převažoval typ společenské organizace založený na nadvládě mužů. V rámci *evolucionismu představoval patriarchát druhé stadium rané *společnosti, následující po *matriarchátu. Na rozdíl od matriarchátu, v němž se předpokládala *promiskuita jako jediný vztah mezi mužem a ženou a vztah matky a dítěte jako jediný vztah *příbuzenství, byl patriarchát prezentován jako společnost, kde muž jako hlava rodu má jediný přístup k ženám a veškeré sociální vztahy vyplývající z příbuzenství se vztahují k otci

(viz *patrilinarity). Toto pojetí patriarchátu vytvořil Lewis Henry *Morgan a od něho je převzal Friedrich *Engels do své teorie o vývoji rodiny, objevuje se i v koncepci Sigmunda *Freuda. Přenesení pojetí patriarchátu z oblasti politické do oblasti sociální způsobilo, že otec jako vůdčí osobnost rodiny byl považován za uzurpátora veškerých práv na úkor ostatních členů rodiny. Přeneseně se termínem patriarchát rozumí pravidlo obsazení nějaké funkce nejstarším nebo nejváženějším mužským členem dané skupiny nebo komunity (například patriarcha v některých církevních organizacích);

2. [historie], úřední obvod křesťanského patriarchy; od *koncilu nikájského 325 byly čtyři patriarcháty: *Jeruzalém, Antiocheia, *Alexandrie, *Řím, později ještě *Konstantinopol. Označení přejato i na obvody *pravoslavné církve. Východními patriarcháty jsou Cařihrad, Alexandrie, Antiocheia a Jeruzalém. V současnosti je pojem patriarchát užíván v *katolických i *pravoslavných církvích. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

patriarchové (z řečtiny: *pater*, „otec“ a *arché*, „počátek, vláda“), obvykle souborné označení *Abrahama, Izáka a *Jákoba, někdy i jejich předků (Gn 10–11) od *Noeho po Teracha a jejich nejbližších potomků, totiž jejich synů, zakladatelů či spíše představitelů dvanácti *kmenů *Izraele. Patriarchy nazývá tyto postavy už *Nový zákon (Sk 7,9), který k nim přiřazuje i *krále *Davida (Sk 2,29). O původu těchto praoteckých postav vede odborná *biblistika spor. Někteří badatelé v nich hledají historické osoby, dávné kmenové *náčelníky, jiní v nich vidí výtvořky tradice, „jmenodárce“ (řecky: *heros eponymos*) kmenů či dokonce jakési polobožské *patrony kmenů, které kmeny uctívaly jako své bájně předky. Ani biblické příběhy patriarchů ani jejich jména neposkytují dosti spolehlivou oporu k tomu, aby spor o původ patriarchů mohl být jednoznačně rozhodnut.

V pobiblické době, zvláště od 4. století n. l., se název patriarcha stal titulem představeného rabínského *kolegia. Ve stejné době v křesťanském prostředí se slovo patriarcha stalo titulem nejvyšších představitelů oblastí východní církve. V tomto smyslu se ho užívá dodnes pro nejvyššího představitele samostatné čili autokefální *pravoslavné církve. (Jan Heller)

patriciát (z latiny: *patricius*, „patricij, šlechtic“; plurál *patriciī*, „patricijové, členové starých rodů“), ti, kdo mají urozené otce:

1. ve starověkém *Římě potomci nejstaršího římského obyvatelstva, na rozdíl od *plebejů původně jediní plnoprávní občané *města. Proti plebejům hájili zejména své výlučné právo zastávat *úřady, postupně však tuto výsadu ztráceli. Po vyrovnání rozdílů mezi patricii a plebeji význam patriciů klesal. Za *císařství byla příslušnost k patriciům vyznamenáním udělovaným *císařem;

2. privilegovaná nejmajetnější vrstva obyvatel ve středověkých městech západní a střední *Evropy – kupci, měšťtí vlastníci pozemků, *feudálové ve městech; soustřeďovali moc ve městech do svých rukou (proti *řemeslníkům). (František Čapka, Jaroslav Malina)

patriciové, *patriciát.

patrilinarity (z latiny: *pater*, „otec“ a *līnea*, „linie, čára, směr“), princip definování práv, povinností a členství v příbuzenské skupině přes mužskou rodovou *linii; systém *pokrevního *příbuzenství, který předepisuje, že základním genealogickým vztahem bude vztah po otcovské linii. Společnosti vytvářející v otcovské linii pokrevní skupiny, jako jsou *rod a *klan, se nazývají patrilinéární.

V patrilinéární skupině je každá osoba pokrevně spojena s ostatními členy *kolektivu jak přes matku, tak přes otce, výhradně po otcovi se však přenášejí všechny sociální *atributy, identifikující jedince ve společnosti. V patrilinéárním systému dědí jedinec po otcovi nejen své sociální postavení a svou příslušnost, ale obvykle i další sociální, politická a ekonomická práva (tituly, *úřady, majetek, profese atd.). Princip patrilinarity nevylučuje dědičná práva po matce. Například u Yaků z Nigérie se majetek dědí po matce, ale *půda po otcovi, u Mundugumorů synové dědí po otcích, dcery po matkách. Patrilinarity se vyskytuje u většiny pasteveckých národů Afriky a Asie, prakticky u všech evropských národů, kde existuje přímá

návaznost na *římské právo. U zemědělských a lovecko-sběračských etnik se často vedle patrilinearity vyskytuje také *matrilinearita. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

patrilinie, *linie.

patrilokalita (z latiny: *pater*, „otec“ a *lōcatiō*, „umístění; pronájem, nájemní smlouva“), pravidlo usídlení novomanželů, které jim předepisuje žít v lokální skupině rodičů manžela. Tímto pravidlem se řídí *příbuzenské vztahy *přírodních národů. Teoreticky existuje sedm možností usídlení, z nichž nejběžnější jsou tři: patrilokalita, *matrilokalita – usídlení v rodině novomanželky – a *avunkulát – usídlení v rodině novomanželova strýce z matčiny strany (u preferenčního sňatku s křížovou sestřenicí).

Systém usídlení nemusí vždy odpovídat předepsaným příbuzenským vztahům. Například na Trobriandských ostrovech platí patrilokální pravidlo usídlení, ale příbuzenské skupiny jsou matrilineární a hlavní sociální *autoritou je strýc (bratr matky ženicha). (Viz též *manželství.) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

patrimonium (z latiny: *patrimōnium*, „otcovský majetek, dědictví, jmění; velkostatek pána [se soudní pravomocí]“), podle *římského práva dědictví po otci; recepcí římského práva proniklo i do *středověku a představovalo šlechtický velkostatek jako nedělitelný majetek, na němž měli všichni dědicové stejná práva a povinnosti. Oddělit od něj (či zcizit) část bylo možné jen se souhlasem všech podílníků; v raném středověku se za patrimonium *panovníka považovalo celé království (někdy se hovoří o tzv. patrimoniálním království). Teprve v pozdním *feudalismu bylo patrimonium již dělitelné a bylo možné jím libovolně disponovat. (František Čapka)

patriotismus (z latiny: *patria*, „vlast, otčina, rodná země, domovina; rodiště, bydliště“; z francouzštiny: *patrie*, „vlast, otčina, domov“; *patriote*, „vlastenec, vlastenecký“), láska k vlasti, k rodišti, vlastenectví; *identifikace se *zemí či *národem, k nimž člověk patří, to znamená, kde se narodil, žije a (nebo) k nimž pociťuje svou příslušnost, a je ochoten pro toto *společenství něco udělat bez ohledu na osobní prospěch, případně přinést i určitou obět' (včetně vlastního života). Někteří *komunitaristé pokládají patriotismus za nezbytnou občanskou *ctnost, která tvoří základ společenské soudržnosti.

Pojem patriotismus existuje již od antiky, kde je vázán na celý *typ kultury a určitou lokalitu. V Evropě znovuožil v 18. století, kdy je spjat se svobodnou (*cizinci neujařmenou) vlastní zemí (například české národní obrození) nebo s rodnou obcí (lokální patriotismus). Mírné formy patriotismu s angažovaností ve prospěch dané lokality jsou považovány za pozitivní znak charakterizující *občanskou společnost, přehnané projevy lokálního patriotismu jsou považovány za omezenost a jsou spojovány s provinčností, nedostatkem světovosti (dnes globálního uvažování). „Zdravý“ patriotismus bývá také stavěn do *opozice vůči „nezdravému“ *nacionalismu, který kromě lásky k vlastní zemi může přinášet i negativní emoce vůči ostatním národům, případně exkluzionismus (*vyloučení, sociální) tváří v tvář etnickým a národnostním *menšinám na vlastním území. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

patriotismus, ústavní, v podání Jürgena *Habermase jeden z důležitých nástrojů politického sjednocování *Evropské unie (EU). Jelikož na rozdíl od *národních států se EU nemůže v rozsáhlejší míře opřít o společný *jazyk, kulturu nebo dějiny, nelze hovořit o evropském „*lidu“ (viz též *demos), který je ovšem předpokladem stability a *legitimity demokratické formy *vlády. Habermas proto navrhuje, aby se společnými *hodnotami evropského patriotismu staly hodnoty, principy a *ideály *politické*, jako *lidská práva, sociální *spravedlnost nebo vláda práva, přičemž tyto hodnoty požaduje vtělit do ústavního textu – odtud „ústavní“ patriotismus. Ten podle Habermase přispěje k formování evropské veřejnosti a v důsledku i evropského občanstva, a to mimo jiné prostřednictvím celoevropské aplikace postupů a nástrojů *deliberativní demokracie. (Pavel Dufek)

patristika (z latiny: *pater*, „otec“):

1. nauka zabývající se studiem teologického, filozofického a politicko-sociálního učení křesťanských myslitelů 2.–8. století (tzv. *církevních Otců);

2. souhrnný název pro raně křesťanské myšlení (od 2. do 8. století), pro dílo církevních Otců. (Jaroslav Malina)

patro, *palatum.

patro, měkké, *palatum molle.

patro, tvrdé, *palatum durum.

patrocinium (z latiny: *patrōcinium*, „patronát, ochrana patronova; hájení, zastupování; ochrana, pomoc“):

1. ochrana poskytovaná v *římské říši chudým občanům od zámožných (zejména v pozdním římském *císařství);

2. v *křesťanském náboženství zasvěcení *kostela, *kaple či *oltáře určitému *světcovi (*patronu), jeho ostatky byly uloženy do oltářní *menzy. (František Čapka)

patrologie, *patristika.

patron (z latiny: *patrōnus*, „patron, ochránce, zástupce [klientů, propuštěnců]; soudní zástupce, advokát, obhájce; vlastník půdy [feudální]; [čestný] ochránce [například venkovského města]; zakladatel a podporovatel církevní instituce [například kostela]“):

1. ochránce, podporovatel, představený;

2. v některých *křesťanských církvích *světec, kterému je zasvěcen *kostel, *oltář (nebo i *země);

3. v *katolické církvi *právnícká osoba, která ochraňuje kostel (stará se o něj), navrhuje i *kněze v kostele;

4. patroni *českých zemí – skupina svatých považovaných od *středověku za ochránce české země a jejího *národa. Již v 10. století se rozvinula úcta ke sv. Václavu, který byl vnímán jako ochránce na nebesích. Sv. Vojtěch se stal předmětem státního *kultu od 11. století, sv. Ludmila se objevuje mezi zemskými patrony od 12. století, sv. Prokop od 13. století. Ve 14. století se mezi české patrony zařadil sv. Vít (sicilský mučedník ze 4. století) a sv. Zikmund, burgundský král ze 6. století. Roku 1400 byli za patrony Moravy prohlášeni sv. *Konstantin a *Metoděj. Další čeští patroni se objevují v době *rekatolizace: roku 1627 sv. Norbert (zakladatel *premonstrátského řádu), roku 1654 sv. Josef (v souvislosti s *mariánským kultem) a roku 1729 sv. *Jan Nepomucký. Za české patrony v době *baroka byli také považováni například sv. Ivan (poustevník z 9. století), sv. Kosma a Damián (bratři-lékaři ze 4. století), blahoslavený Hroznata (český šlechtic z 12. století, zakladatel *kláštera v Teplé), Mlada, Zdislava z Lemberka a blahoslavený Vintíř (poustevník z 11. století). V roce 1989 byla svatořečena Anežka Přemyslovna, roku 1995 Zdislava z Lemberka a Jan Sarkander. (František Čapka, Jaroslav Malina)

patronymické příjmení, *antroponymum.

patrová kost, *os palatinum.

patrová mandle, *tonsilla palatina.

patrový čípek, *uvula palatina.

Paulina (1. století n. l.), římská žena, mladá manželka filozofa Seneky. Když byl *Seneca roku 65 odsouzen k *sebevraždě za účast v Pisonově spiknutí proti tyranskému *císaři, rozhodla se následovat ve smrti svého muže a nechala si rovněž otevřít žíly. Nero však vydal rozkaz, aby byla zachována při životě. (Marie Pardyová)

pavěda, *pseudověda.

Pavel z Tarsu (3–67), svatý Pavel, *apoštol národů. Narodil se jako Saul v židovské rodině v maloasijském *městě Tarsu, ale těšil se právům římského občana (jak k římskému občanství přišel, se neví). Je známo, že trpěl epilepsií. Dostalo se mu nejvyššího židovského vzdělání v *Jeruzalémě, kromě toho se vyučil i výrobcem stanů. Na cestě do Damašku se obrátil na *křesťanství (údajně následkem náboženského *zjevení, při němž dočasně přišel o

zrak, důvodem mohl být i epileptický záchvat) a stal se jeho horlivým propagátorem – o to důvěryhodnějším, cennějším a schopnějším, že znal jak problematiku *židovství, tak *pohanství. V jeho *interpretaci byla *víra v *Krista zpřístupňována židům i pohanům bez výjimky. Pavel podnikl apoštolské cesty do různých krajů a křesťanským obcím, které se na něho obracely, psal dopisy, jež byly zařazeny do *kánonu *Nového zákona. Zemřel v Římě, kde byl odsouzen císařským tribunálem. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

Pavelčík, Jan (1. 10. 1909, Rijeka, Chorvatsko – 18. 6. 1990, Uherský Brod), český antropolog, archeolog, národopisec a komeniolog. Vystudoval obory antropologie, zeměpis a tělesnou výchovu na Přírodovědecké fakultě *Masarykovy univerzity v Brně. Na tamním *Antropologickém ústavu poté působil jako asistent profesora Vojtěcha *Suka. Od roku 1940 vyučoval jako středoškolský profesor tělesné výchovy a zeměpisu na gymnáziu v Uherském Brodě. Roku 1940 se stal členem Muzejní společnosti pro Moravské Slovácko, kde se ujal vedení Archeologického oddělení. Roku 1947 obhájil na brněnském Antropologickém ústavu disertační práci *Městys Nivnice z hlediska plemenité sestavy*, která byla kladně hodnocena i na mezinárodním vědeckém fóru. Roku 1967 obhájil na Univerzitě Komenského v Bratislavě kandidátskou disertační práci *Výška obyvatelstva z výkopů ve Starém Městě*. V letech 1956–1970 působil jako ředitel Muzea Jana Amose Komenského v Uherském Brodě. V dalších letech přednášel předmět Etnická antropologie na Katedře antropologie a genetiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě. Od roku 1961 byl předsedou Antropologické sekce Československé biologické společnosti při ČSAV v Brně a členem hlavního výboru Československé společnosti antropologické při ČSAV v Praze. (Josef Duda)

Pavelčíková, Nina (1. 4. 1939, Zlín), česká historička a ciganoložka; vedoucí Katedry historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě. Vystudovala obor dějepis-ruština na Filozofické fakultě Univerzity J. A. Purkyně (dnes *Masarykova univerzita) v Brně (promovaný historik) 1964; PhDr. 1970, Univerzita Palackého v Olomouci; CSc. 1990, Historický ústav ČSAV, kandidátská práce: *Ostravská průmyslová oblast v letech nacistické okupace (1938–1945)* – publikována v tomtéž roce; habilitace 2000, Masarykova univerzita, habilitační práce: *Vývoj romského etnika v oblasti bývalého ostravského kraje v období po druhé světové válce*; profesorské řízení ukončeno 2004. V letech 1963–1966 odborná pracovnice Muzea jihovýchodní Moravy v Gottwaldově, od roku 1966 odborná, později vědecká pracovnice Slezského ústavu ČSAV v Opavě. V té době se zabývala historií Zlínska, později Ostravska v době nacistické okupace. V roce 1974 z politických důvodů propuštěna z ČSAV (15 let pracovala jako technicko-hospodářská pracovnice [THP]), na základě rehabilitace v roce 1990 znovu přijata do Slezského ústavu ČSAV v Opavě. V rámci „zeštíhlování“ AV ČR v roce 1993 vzhledem k dosažení důchodového věku penzionována. Spolupracovala nadále externě s několika historickými pracovišti (například Ústav pro soudobé dějiny v Praze, spoluúčast na projektu *Osudy ročníku 1924*, na několika grantových projektech věnovaných otázkám soudobých dějin – Encyklopedická příručka k soudobým dějinám aj., dále Muzeum romské kultury v Brně – výzkum romské problematiky; zpracovala a vydala edici díla českého diplomata a národohospodáře Huga Vavrečky pod názvem *Život je spíš román*. Zabývala se také problémy likvidace *občanské společnosti a počátky tzv. *normalizace v letech komunistického režimu, k tomu vydala například studie: *Zánik středních vrstev v českých zemích: Poznámky k procesu likvidace středních vrstev totalitárními režimy dvacátého století*, in: Konference Praha-Jinonice 11.–12. 9. 2002. Studie k sociálním dějinám 10/2, Opava 2002, s. 45–56; *Počáteční fáze procesu normalizace v severomoravském kraji v letech 1968–1971*, in: Sešity ÚSD AV ČR sv. 24, Praha 1996, s. 7–30. V roce 1995 přijata na základě konkurzu na Katedru historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity, kde pracuje dodnes (od roku 2004 jako vedoucí *katedry). Na Katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity přednáší problémy soudobé historie *českých zemí, novověku Zemí koruny české, národnostního vývoje (zejména historie

romského problému, historické aspekty současné multikulturní společnosti). Je hostující profesorkou Katedry historie Fakulty humanitních studií Univerzity Mateje Bela v Banské Bystrici, členkou redakční rady časopisu *Urban people – Lidé města* (Review of Anthropology, Ethnology and Ethology of Communication), místopředsdkyní Akademického senátu Filozofické fakulty Ostravské univerzity, členkou Vědecké rady Filozofické fakulty Ostravské univerzity, členkou Oborové rady postgraduálního studia (OR PGS) Katedry politické a kulturní geografie Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity, předsdkyní Rady Fondu na podporu Center výzkumu s mezinárodně srovnatelnou činností Ostravské univerzity, členkou Společnosti přátel Muzea romské kultury v Brně, členkou Czech Oral History Association. Absolvovala studijní pobyty na Slovensku, v Německu, Polsku.

Od počátku devadesátých let se začala zabývat historií romského obyvatelstva na Moravě a ve Slezsku ve 20. století, později se specializací na období od roku 1945 do 1990. V rámci studia historie Romů, kterou rozšířila postupně na celou oblast českých zemí, vydala řadu rozsáhlejších studií, aktivně se účastnila mezinárodních domácích i zahraničních konferencí, podílela se na řadě grantových úkolů. Jako monografie vyšla studie *Romové v českých zemích 1945–1990* (Sešity ÚVD ZK č. 14, Praha 2004). Dále například: *Tradycyjná kultura romska w konfrontaci s większościowym społeczeństwem 20. wieku, Kultury tradycyjne i kultura globalna* (Sborník z mezinárodní konference, 30.–31. 5. 2000, II, Białystok 2001, s. 127–136); *Romové – zdroj nekvalifikovaných pracovních sil pro komunistickou ekonomiku padesátých a šedesátých let, Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám V. Laciny*, Historický ústav AV ČR Praha 2001, s. 425–443; *Imigrace slovenských Romů na Ostravsko po roce 1945, Acta Universitatis Mathiae Belii – Zborník fakulty humanitných vied*, sekce spoločenskovedná, 2, Banská Bystrica 1998, s. 257–273; *Myths of the Czech Gypsies, Asian Folklore Studies*, Nagoya, Japan, LX, 1/2001, s. 22–30 (s Jiřím Pavelčíkem); *Některé obecné problémy koncepce vztahu komunistického režimu k minoritám v letech 1948–1989 (na příkladu romského obyvatelstva ČSR)*, in: Nosková, Helena, ed., *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*, Praha 2005; *Formování komunistické koncepce řešení tzv. romské otázky v ČSR v letech 1948–1960, Wieki stare i nowe. Práce naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, nr 1991, Katowice 2001, s. 326–352; *Pokusy o řešení tzv. romské otázky v Československu v letech 1960–1975, Wieki stare i nowe. Práce naukowe Uniwersytetu Śląskiego*, nr 2125, Katowice 2003, s. 228–243. Kontakt: Prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc., Katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, Reální 5, 701 03 Ostrava, e-mail: nina.pavelcikova@centrum.cz; nina.pavelcikova@osu.cz. (Marek Jakoubek)

Pavelka, Jiří (28. 8. 1949, Bělotín), český literární vědec, kulturolog, teoretik umění a estetik; docent a vedoucí Katedry mediálních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních studií *Masarykovy univerzity. V letech 1973 až 1998 pracoval na Katedře české a slovenské literatury a literární vědy brněnské Filozofické fakulty. Jako pedagog působil rovněž sedm semestrů na Filologické fakultě v Bělehradě (Srbsko) a čtyři semestry v rámci Fulbrightovy nadace na Nebraské univerzitě v Omaze (USA). Od roku 1998 působí na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity jako vedoucí Katedry mediálních studií a žurnalistiky.

Zaměřuje se zejména na oblast české i světové literatury a na problémy z oblasti literární vědy, teorie umění, sémiotiky, kulturní antropologie, „cultural studies“ a teorie dorozumívání. Je autorem odborných monografií *Anatomie metafory: Literárněteoretická studie* (1982), *Hledání místa v dějinách: Válka a česká poezie 20. století* (1983), *Předpoklady literárního dorozumívání* (1998) a *Kultura, média a literatura* (2004) a knihy esejí *O růži, Tibeťanech a postmodernismu* (1997). Dále je spoluautorem tří vysokoškolských učebnic, *Slovníku epoch, směrů, skupin a manifestů* (1993, spolu s Ivem *Pospíšilem), autorem více než 150 vědeckých a populárně vědeckých statí, knižních úvodů a doslovů, řady rozhlasových a televizních pořadů a několika stovek recenzí. S referáty a přednáškami vystoupil na zahraničních

*univerzitách, konferencích a seminářích v Banské Bystrici, Bělehradě, Bratislavě, Drážďanech, Freibergu, Karney, Lincolnu, Londýně, Magdeburgu, Nitře, Novém Sadu, Omaze, Smolenicích, Szczyrku. Je mimo jiné členem The International Association for Semiotics Studies (IASS/AIS), Literárněvědné společnosti, České sémiotické společnosti, ediční rady Masarykovy univerzity a *Nadace Universitas a redakční rady časopisu *Universitas a Sociální studia*. Dále je členem Vědeckých rad Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a Fakulty masmediálnej komunikácie Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnavě. Působí rovněž jako editor a nakladatel (nakladatelství Georgetown). Podílí se na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 2: Euroamerická civilizace* (2008). Kontakt: Doc. PhDr. Jiří Pavelka, CSc., Katedra mediálních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: pavelka@fss.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Paviland (Wales, Velká Británie), antropologická a archeologická jeskynní *lokalita, odkud pochází již velmi dávný a teprve nyní přehodnocený objev skeletu mladého muže v jeskyni u Pavilandu, umístěný v řídce osídlené pobřežní *krajíně na samé západní periferii paleolitického světa. Původně se *skelet připisoval ženě, což v *kontextu intenzivního červeného zásypu přivedlo název „Červená dáma“. Z asi 60 předmětů z *mamutoviny, *kosti a měkkých schránek můžeme dodatečně vybrat ozdoby, které se značnou pravděpodobností přímo souvisejí s pohřbem: přívěsky z mamutoviny, provrtané zuby, schránky měkkýšů Littorina a náramek z mamutoviny. Nově byla datována velká sekvence vzorků z této lokality, přičemž data vztažená přímo k pohřbu jsou 26 000 př. n. l. (Jiří A. Svoboda)

Pávková-Goldbergová, Monika (29. 9. 1975, Brno), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu a rigorózního řízení v oboru antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a doktorského studijního programu na Ústavu patologické fyziologie Lékařské fakulty Masarykovy univerzity. Diplomová práce: *Sexuální dimorfismus mandibuly* (2000), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír *Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Genetika v kardiologii* (2003); disertační práce: *Geny a jejich variabilita u chronického srdečního selhání* (2006), školitel: Prof. MUDr. Anna Vašků, CSc. V současnosti odborná asistentka Ústavu patologické fyziologie Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

Zabývá se zejména genetikou multifaktoriálních onemocnění. Je členkou České společnosti pro biochemii a molekulární biologii. Kontakt: RNDr. Monika Pávková-Goldbergová, Ph.D., Ústav patologické fyziologie Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Komenského náměstí 2, 662 43 Brno, e-mail: goldberg@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Pavlík, Josef (4. 3. 1934, Brno), český pedagog a kinantropolog; docent Katedry kineziologie Fakulty sportovních studií *Masarykovy univerzity. V letech 1952–1957 studoval na Fakultě tělesné výchovy a sportu *Univerzity Karlovy v Praze, od roku 1963 byl odborným asistentem na Katedře teorie a didaktiky tělesné výchovy (později Ústavu tělesné kultury) Pedagogické fakulty Univerzity J. E. Purkyně (nyní Masarykova univerzita). V roce 1972 získal titul PhDr. a CSc. Od roku 1990 je docentem oboru teorie vyučování tělesné výchově. Na Pedagogické fakultě působil do roku 2002, kdy byla ustavena nová Fakulta sportovních studií Masarykovy univerzity (FSpS MU), na kterou přešel a působí zde dosud.

V pedagogické práci vyučoval předměty teorie a didaktika gymnastiky, základy vědecké práce, od roku 1978 přednáší převážně předmět *antropomotorika. Je školitelem doktorandů a předsedou Oborové rady kinantropologie na FSpS MU. V odborné práci se dlouhodobě zabývá diagnostikovaním motorických projevů sportovců i nespportovní populace, somatometrií a somatotypologií sportovců. Cenné jsou z tohoto oboru studie zachycující somatický vývoj sportovních gymnastů vlivem intenzivního tréninku od dětského věku až do

dospělosti. Tato sledování prováděl více než 20 let a publikoval výsledky v desítkách vědeckých článků a v souhrnné publikaci *Tělesná stavba jako faktor výkonnosti sportovce* (1999). V současné době se zabývá také výzkumy tělesné zdatnosti, pohybové aktivity a zdravotní problematiky populace středního a staršího věku. Podílel se na několika grantových projektech, na organizování mezinárodních odborných seminářů a mezinárodních konferencí Sport a kvalita života aj. Zúčastnil se osmi stáží různé délky na univerzitních zahraničních pracovištích, je členem České kinantropologické společnosti, International Association of Sport Kinetics, Slovenskej vedeckej spoločnosti pre telesnú výchovu a šport. Pavlíkova publikační činnost obnáší více než 100 odborných a vědeckých statí, 2 vědecké monografie, 6 učebních skript, 3 odborné monografie z oblasti sportovního tréninku. Mnoho let se angažoval také v dobrovolném tělovýchovném hnutí jako trenér, později mezinárodní rozhodčí sportovní gymnastiky i jako funkcionář v různých komisích, autor hromadných tělovýchovných skladeb atd. Kontakt: Doc. PhDr. Josef Pavlík, CSc., Katedra kineziologie Fakulty sportovních studií Masarykovy univerzity, Sladkého 13, 617 00 Brno; e-mail: pavlik@fsps.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Pavlík, Petr (10. 1. 1965, Nýrsko), český politický ekonom; vystudoval Vysokou školu chemicko-technologickou v Praze, magisterská studia biochemie a populární kultury na Bowling Green State University (USA) a doktorské studium politické ekonomie tamtéž. V současnosti působí na Katedře genderových studií Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze, kde zároveň vede Institut magisterských studií.

Ve výzkumu se věnuje především problematice zavádění *genderové rovnosti a institucionalizace politiky *rovných příležitostí v České republice, ale i studiu prezentace genderových konstrukcí v médiích a genderovým aspektům vědy. Vedle akademické činnosti se věnuje i aktivitám (školením, přednáškám atd.) zaměřeným na prosazování genderové rovnosti a na genderové vzdělávání zaměstnanců státní správy a médií. Kontakt: Ing. Petr Pavlík, Ph.D., Katedra genderových studií Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Husníkova 2075, 158 00 Praha 213, e-mail: petr.pavlik@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Pavlov (okres Břeclav, Česká republika), jedna z nejvýznamnějších paleolitických *lokalit ve světovém měřítku. Lovecké sídliště Pavlov I zkoumal Archeologický ústav AV ČR v Brně velkoplošným systematickým výzkumem v letech 1952–1972. Výsledky prokázaly, že spolu s nedalekou lokalitou *Dolní Věstonice I se Pavlov I řadí mezi nejvýznamnější sídliště své doby. Proto dal Pavlov jméno příslušné lovecké kultuře: *pavlovien. Význam jihomoravských sídlišť lze odvodit z centrální polohy moravského koridoru, který během teplejších výkyvů poslední *ledové doby představoval klíčovou komunikační osu propojující povodí Dunaje a Visly – a potažmo tedy i velká kulturní centra na západě a východě Evropy. Moravským koridorem procházela stáda velkých zvířat a lidé tudy přenášeli i *surovinu (*pazourek) na výrobu kamenných nástrojů z dnešního Polska.

Osídlení lokality Pavlov I spadá do období 29 000–27 000 let př. n. l. Dosud prozkoumaná plocha se člení do dvou koncentrací, které jsou prostoupeny sítí ohnišť a více či méně čitelnými stopami kruhových až oválných obydlí v jejich okolí. V ploše sídliště se rozkládají i kumulace nástrojů z *kamene a *kosti, ozdobných a uměleckých předmětů a kosterní pozůstatky lovné zvěře. Dokumentace a zpracování získaného materiálu, které probíhá v současné době, se snaží objasnit, zda tato obydlí existovala na lokalitě současně (a tvořila by tak jakousi velkou „*vesnici“), či zda jsou výsledkem časově následných osídlení na témže místě. V každém případě však Pavlov I byl sídlištěm centrálního charakteru, což potvrzují i doklady *rituálů a umělecké tvorby.

Kolem některých ohnišť nacházíme koncentrace plastik z vypálené *hlíny a jejich zlomků. Předpokládáme, že zde probíhal nějaký rituál, v němž svou roli sehrály symboly lidí (a to především žen) i velkých a imponujících zvířat: *mamutů, *lvů, medvědů, *nosorožců, kozorožců a *koní. Znalost *techniky vypalování *hlíny – tedy *keramiky – je v Dolních

Věstonicích a Pavlově doložena poprvé v celosvětovém měřítku. Otisky pravidelných struktur – zřejmě jednoduchých *textilií – prokázané na povrchu keramických hrudek zase naznačují, že také tato *technologie již byla ve své podstatě známa (*keramika v paleolitu).

Pavlov se proslavil mírně stylizovanými řezbami v mamutovině. Zobrazují opět nejvýznamnější zvířata své doby – mamuta a lva – a motiv ženy. Z téhož vzácného materiálu se vyřezávaly ozdobné předměty různých tvarů, čelenky, přívěsky i nášivky na *oděv, jejichž povrch pokrývají složité geometrické motivy. Jeden ze zdobených mamutích klů bývá interpretován jako nejstarší známá *mapa: dvojkroužkem je tu vyjádřena poloha sídliště Pavlov mezi meandrující řekou Dyjí a hřebenem Pavlovských vrchů.

Na sídlišti byl pohřben starší muž a tělo překryto mamutí lopatkou; celou situaci dodatečně porušil mírný svahový posun ve směru do erozní rýhy.

Od roku 2007 probíhají nové záchranné výzkumy ve východním okolí obce. (Jiří A. Svoboda)

Pavlov, Ivan Petrovič (26. 9. 1849, Rjazaň, Rusko – 27. 2. 1936, Sankt Petěrburg, Rusko), ruský fyziolog, psycholog a lékař. Zabýval se fyziologií trávení a oběhové soustavy. Objevil podmíněné a nepodmíněné *reflexy, studoval funkce vyšší nervové činnosti a úlohu *centrální nervové soustavy. Odmítl *dualismus duševního a tělesného pojetí života. Autor hypotézy o „první a druhé signální nervové soustavě“. Laureát Nobelovy ceny za fyziologii (1904). (Jaroslav Malina)

pavlovien (název podle archeologického naleziště *Pavlov u Mikulova), starší fáze střeoevropského *gravettienu. (Jiří A. Svoboda)

pavučnice, míšň, *arachnoidea spinalis.

pavučnice, mozková, *arachnoidea encephali.

Pawneové, *Póniové.

Pax, římská bohyně *míru. (Marie Parďová)

pazourek [petroarcheologie], nepřesný, petrograficky jednoznačně nedefinovaný termín; označuje jemnozrnnou až amorfní křemennou hmotu (SiO₂), která tvoří hlízovité útvary černé, smolně lesklé barvy a lasturnatého lomu, na povrchu má bílou kůru. Vznikl z křemitých schránek mořských organismů a jehlic živočišných hub. Vyskytuje se v křídových sedimentech kolem Baltského moře a jinde v severní Evropě. V české archeologické literatuře se tento termín již tradičně používá pro silicity baltského původu z glacienních sedimentů, okrajově zasahujících na naše území (severní Čechy, severní Morava, Slezsko), ale vzhledem k obtížnému rozlišení rovněž pro silicity z krakovsko-čenstochovské jury, případně z Volyně.

Pazourek byl důležitou *surovinou k výrobě *nástrojů a *zbraní (*pěstní klíny, *škrabadla, *hroty *oštěpů a *šípů aj.) zejména v *paleolitu, *mezolitu a *neolitu, ale i v mladších pravěkých obdobích. Později sloužil i jako křesací kámen v puškách, v současnosti se používá například k výrobě mlecích těles do kulových mlýnů. (Viz též *suroviny, nejstarší.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

pazyrycká kultura, *kultura, pazyrycká.

paže, natažená [primatologie], gesto u *primátů, kdy jedna nebo obě paže jsou nataženy k druhému jedinci, dlaní obvykle dolů; provází námluvy a zdravení. (Marina Vančatová)

pažní kost, *humerus.

pažní pleteň, *plexus brachialis.

pažní svaly, *musculi brachii.

pažní tepna, *arteria brachialis.

PCR, *Polymerase Chain Reaction.

PCR, kvantitativní, *reakce, polymerázová řetězová v reálném čase.

PCR, multiplexová, *reakce, multiplexová polymerázová řetězová.

PCR-RFLP, *metoda studia rozdílů v sekvencích amplifikovaných fragmentů, kombinující *polymerázovou řetězcovou reakci s následnou analýzou restričních fragmentů (*RFLP) amplifikovaného úseku *DNA. (Petr Bureš)

Pearlův index, *index, Pearlův.

Pearson, Charles (též Karl Pearson, 27. 3. 1857, Islington, Londýn, Anglie – 27. 4. 1936, Londýn, Anglie), britský matematik, statistik, biolog a filozof. Obohatil statistickou metodologii, která byla aplikována v řadě věd včetně *antropologie (vytvořil například první metodiku rekonstrukce výšky postavy z kosterního materiálu, založenou na statistických výpočtech). V roce 1901 založil a redigoval časopis *Biometrika*. Zabýval se i filozofií vědeckého výzkumu a angažoval se ve prospěch *eugeniky. Z díla: *The Grammar of Science* (Gramatika vědy, 1892), *Tables for Statisticians and Biometricians* (Tabulky pro statistiky a biometriky, 1914). (Jaroslav Malina)

pec [archeologie], zařízení zdokonalující užité vlastnosti *ohniště zejména uzavřením prostoru, kde lze dosáhnout vyšších teplot. První pec, sloužící však k vypalování keramických plastik, pochází již z *mladého paleolitu (*Dolní Věstonice). Užívání pece se rozšířilo až v *neolitu, kdy toto zařízení sloužilo jednak k přípravě potravy a ke *konzervaci obilného zrna sušením či pražením a o něco později při výrobě *keramiky (*pec, hrnčířská). Od *eneolitu vznikaly tavicí pece k výrobě *mědi a posléze i *bronzu, *skla a *železa. Potravinářské pece (jednokomorové nebo dvoukomorové) bývaly někdy v *obydli, spíše však byly budovány jako venkovní, na okraji sídliště, často ve skupinách. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

pec, hrnčířská, specifický typ zařízení na výpal *keramiky, definovaný přítomností stálé izolační instalace. Přítomnost trvalé izolace odlišuje pec od *ohniště (bez izolace) a milíře (pouze dočasná izolace). Pojem milíř nebo milířovitá pec se však někdy objevuje ve významu jednokomorové hrnčířské pece se stoupajícím plamenem. Významným kritériem třídění pecí je rozlišení topeniště a peciště a jejich vzájemné polohy. Topeništěm rozumíme část pece, ve které dochází k spalování paliva, pecištěm pak část, ve které je naloženo keramické zboží. Strukturním oddělením topeniště a peciště se odlišují pece dvoukomorové (nebo vícekomorové) od jednokomorových s automatickým předpokladem, že strukturnímu vyčlenění komor odpovídá způsob výpalu. U jednokomorové pece jde o výpal, při kterém je palivo v přímém kontaktu se zbožím, u dvoukomorové pece je palivo od zboží odděleno. Nic ale nevylučuje možnost umístit palivo a zboží v jednokomorové peci zvlášť. S určitou vypalovací strukturou tedy nelze asociovat jeden jediný způsob výpalu. Zvolená strategie výpalu pak může mít daleko výraznější vliv na vlastnosti vypalované keramiky než samotný typ pece. Oddělení paliva od keramiky je klíčovou změnou v *technologii výpalu. K jejímu uskutečnění bylo třeba změnit samotné vnímání procesu výpalu. Oddělení znamená zcela jiný způsob topení, výraznější spotřebu paliva a významné prodloužení délky výpalu. Pece, v nichž zůstává palivo v kontaktu s keramikou, tak mají technologicky blíže k otevřeným výpalům než k pecím s palivem odděleným od keramiky. Podle způsobu, jakým pecí proudí spaliny, rozlišujeme pece s plamenem stoupajícím (vertikální), zvrtným nebo klesajícím (horizontální). Jednokomorové pece mohou být multifunkčními zařízeními. Nejčastějším případem jsou pece pro tepelnou přípravu potravy, které se využívají zároveň pro výpal keramiky.

Specializované hrnčířské pece byly poměrně rychle vyvinuty na *Blízkém východě. Dvoukomorovou vertikální pec známe z pozdního 7. tisíciletí př. n. l. Z Číny je nejstarší známa vertikální pec datovaná do poloviny 5. tisíciletí př. n. l.

Vznik pecí mohl být reakcí na různé potřeby hrnčířů. Pece například umožňují větší *kontrolu procesu výpalu. Díky oddělení paliva od keramiky a izolaci výpalu může hrnčíř lépe kontrolovat vývoj teplot, atmosféru výpalu a může chránit keramiku před dalšími nežádoucími chemickými reakcemi. Proto pece, kde je odděleno palivo od keramiky, volí hrnčíř, který používá jemnou hlínu náchylnou na náhlé změny teplot, nebo vyrábí keramiku,

jejíž požadované vlastnosti jsou závislé na homogenitě výpalu a kontrole atmosféry ve vztahu k teplotě (viz například *keramika, černofigurová a *keramika, červenofigurová). Pece umožňují také vyšší teplotu výpalu a delší dobu žhání. Hrnčír, který potřebuje pro výpal keramiky více než 1100 °C (popřípadě potřebuje delší výdrž na požadované teplotě), je nucen použít speciální typy hrnčírských pecí, které mu tuto teplotu umožní (například japonská anagama). Tradičně se jako jeden z důvodů zavedení pecí uvádí úspora paliva. Využití paliva v peci však není tak efektivní, jak by se mohlo zdát. Velký podíl energie je totiž využit pouze k vyhřátí pece. Ztráty tepla se odhadují na 30–40 % tepla v případě oddělení paliva od keramiky. S určitou úsporou paliva můžeme počítat u pecí, kde je palivo v kontaktu se zbožím, ale taková úspora není tak výrazná, aby mohla mít vliv na volbu hrnčíře. Pece mohou také řešit nedostatek prostoru. Otevřené výpaly jsou umísťovány v dostatečné vzdálenosti od *staveb, aby se snížilo riziko vzniku požáru. V hustých městských aglomeracích, kde je takový odstup nemožný, se mohla hrnčírská pec objevit jako bezpečnější zařízení, které je možno umístit do větší blízkosti staveb, nebo dokonce uvnitř staveb. Jedním z významných motivů pro zavedení pecí mohla být potřeba produkovat keramiku v průběhu celého roku. Díky izolační struktuře pece získává hrnčír nezávislost na aktuálním počasí nebo ročním období. Nemusí tak čekat, až přestane pršet nebo vát vítr, a může pálit v průběhu celého roku.

Výše zmíněné potřeby hrnčírů odkazují na dvě základní situace vhodné pro zavedení specializovaných hrnčírských pecí: a) Vhodným prostředím pro zavedení pecí je společnost, která poptává keramiku speciálních estetických nebo technologických vlastností, čímž zároveň může vytvořit tlak na vývoj technologie ve směru zdokonalování těchto vlastností (viz *technologie, prestižní). b) V druhém případě se pece objevují na určitém stupni specializace a organizace produkce, kdy se *řemeslo stává pro hrnčíře zásadní ekonomickou aktivitou a hrnčír je nucen přizpůsobit nové situaci technologii. V případě pecí reaguje na potřebu produkovat keramiku celoročně. V obou případech se jedná o sociální tlaky a podmínky, které jsou pouze negativně usměrňovány ekologickými faktory. (Richard Thér)

pec, potravinářská, *pec.

pec, tavicí, *pec.

pec, železářská, hutnické (metalurgické) zařízení k redukci železné rudy a získávání surového *železa tavbou. Jde obvykle o dutý válcovitý, konický nebo kupolovitý uzavřený prostor. Základní typy představují nadzemní volně stojící pece šachtové, pece vestavěné či zapuštěné do svahu, respektive vyvýšeniny, obdobné pece vtesané (vypracované přímo ze *spraše aj.), a pece zahloubené jámovitého tvaru. Pec se skládá z kychty (ústí komínu či šachty, kudy odchází kouř, páry a plyny), šachty, kterou proklesává zásyp (vsázka, závažka – ruda palivo, popřípadě i přísady) do nístěje, v níž se shromažďuje struska a vytavené železo. Podle způsobu přívodu vzduchu se pece dělí na dmýchací (vzduch vhání dmýchadlo, například měch, tzv. formou – otvorem, do nějž bývá vsazena dýznová cihla) a větrné (vzduch proniká vzduchovým kanálem, respektive větrným tunelem v hrudi pece pomocí přirozeného tahu). Dokonalejší pece umožňují vypuštění tekuté strusky odpichem a železná lupa se vyjímala zvláštním lupovým otvorem, odpichem, nebo i kychtou, u jednodušších se struska nechávala ztuhnout v peci a k vynětí železa bylo třeba v šachtě vylomit otvor.

Předchůdcem železářských pecí byly zřejmě prosté tavicí jámy – výhňové pece, používané snad již od doby *bronzové průběžně místy až do *středověku či *novověku. Zatímco z doby bronzové a *halštatské máme dosud minimum dokladů železářské výroby, v *době laténské nastal její velký rozvoj. Rozšířil se typ pece s nízkou šachtou a zahloubenou nístějí.

V *době římské se vyskytovaly pece různých typů, od jednoduchých polozahloubených ve stěnách dílenských objektů (tuklatský typ) přes volně stojící pece s nadzemní šachtou a zahloubenou nístějí (podbabský typ) až po zahloubené kuželovité pece s miskovitou nístějí, žáruvzdornou vyzdívkou a vsázkami z dřevěného uhlí, které umožňovaly odpich *strusky (slánský typ). Vzduch se do těchto pecí vháněl prostým měchem; odpichový otvor nade dnem

pecí slánského typu umožňoval přirozený tah anebo se do něj zasazovala dýznová cihla. Průměr nístěje je vždy větší než u pecí laténských. Obdobné typy pecí se používaly i v raném středověku. Ve vrcholném středověku se pece postupně zdokonalovaly a zvětšovaly, vývoj směřoval postupně k moderním vysokým pecím. (Zuzana Bláhová)

pecka (latinsky: *putamen*), vnitřní část oplodí peckovice, tvořená dřevnatým obalem uzavírajícím *semeno. (Petr Bureš)

peckovice (latinsky: *drupa*), dužnatý plod s oplodím rozlišeným na vnější blanitou, střední dužnatou a vnitřní dřevnatou vrstvu (například avokádo, broskev, mango, meruňka, *oliva, švestka, třešeň, kokosový ořech spolu s vláknitým exokarpem, souplodím peckoviček je tvořena malina). (Petr Bureš)

pecten, -inis, m., hřeben (v *anatomii například hřeben na *kosti stydké – *pecten ossis pubis*). (Ladislava Horáčková)

pectoralis, -e, hrudní, prsní (v *anatomii například velký prsní sval – *musculus pectoralis major*). (Ladislava Horáčková)

pectus, -oris, n., též přední část *thoraxu, hrud', hrudník. (Ladislava Horáčková)

pectus carinatum, patologický tvar *hrudníku, kdy se *kost hrudní vyklenuje dopředu jako lodní kýl. (Ladislava Horáčková)

pectus excavatum, vpadlý *hrudník, patologický tvar hrudníku, kdy je *kost hrudní vtlačena dovnitř hrudníku. (Ladislava Horáčková)

péče, v rámci rodiny a komunity poskytnutí času, pozornosti a pomoci s cílem uspokojení fyzických, duševních a sociálních potřeb dětí a jiných závislých členů (starců, nemocných nebo postižených jedinců). (Marie Dohnalová)

péče o potomstvo, instinktivně podmíněné projevy různých živočichů, směřující k ochraně a zajištění dobrých podmínek pro vlastní mláďata; na této činnosti se podílí buď rodičovský pár, nebo jeden z rodičů. (Petr Bureš)

péče o zdraví, široký sociální systém zahrnující vše, čím celá společnost, organizace, instituce, sociální skupiny, rodiny i jednotlivci přispívají ke *zdraví. Jde o souhrn zdravotnických, organizačních, ekonomických, výchovných a dalších prostředků, opatření a aktivit, jejichž smyslem je chránit, upevňovat, rozvíjet a navracet lidem zdraví. Rozvoj péče o zdraví úzce závisí na tom, zda a v jakém rozsahu si lidé uvědomují individuální i sociální *hodnotu zdraví. (Jan Holčík)

péče, paliativní, *medicína, paliativní.

péče, památková, opatření k zachování *kulturního dědictví, památek všeho druhu; patří sem jejich *evidence, *dokumentace, průzkum, ochrana a obnova, jejich *konzervace a *prezentace včetně činnosti vědecké, publikační, propagační a kulturně výchovné. Památková péče je zajišťována státem na základě *zákona a dalších norem prostřednictvím sítě ústavů památkové péče v čele se Státním ústavem památkové péče. Významné objekty jsou označovány nápisem Kulturní památka nebo Národní kulturní památka.

Památková péče je v našich zemích úředně zajišťována od roku 1853. (Ústřední komise pro zjišťování a zachování stavebních památek byla založena ve Vídni 1850, ale pracovat všude, i u nás, začala až v roce 1853.) K zakladatelům moderně pojaté památkové péče u nás patřil historik umění Max Dvořák (1874–1921). Po roce 1918 byla památková péče soustředěna na ministerstvu školství a národní osvěty, pro jednotlivé země vznikly Státní památkové úřady (v Brně od 1920); roku 1950 po rozdělení na odbornou a výkonou složku Státní památkový ústav, poté Státní ústav památkové péče a samostatná krajská odborná pracoviště, nyní Národní památkový ústav (1. 1. 2003, podle zákona č. 20/1987 Sb.); výkonou pravomoc převzaly správní úřady.

Archeologická památková péče byla roku 1941 přenesena na Státní archeologický ústav (založen 1919, od roku 1952 Archeologický ústav ČSAV, nyní AV ČR), od roku 1958 je ochrana archeologického dědictví u nás pouze v rámci systému státní památkové péče.

V České republice jsou vyhlašovány kulturní a národní kulturní památky, památkové rezervace a zóny (historická jádra měst, soubory lidových staveb, archeologické památky), v nichž stavební úpravy a zásahy podléhají schválení orgánů památkové péče. (František Čapka, Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

péče, pěstounská, opatření pro zajištění náhradní výchovy dítěte, jehož výchova u rodičů není zajištěna z příčin, které budou zřejmě dlouhodobé. Soud takové dítě svěří do pěstounské péče jiného občana (pěstoun) nebo do společné pěstounské péče manželům. Pěstounská péče zaniká dosažením zletilosti dítěte, úmrtím dítěte nebo pěstouna. Může být též rozhodnutím soudu z důležitých důvodů zrušena. (Marie Dohnalová)

péče, základní zdravotní (anglicky: *primary health care*), péče, která by měla být dostupná, kulturně přijatelná, poskytovaná za únosných ekonomických podmínek a profesionálně i vědecky důvěryhodná. Základní zdravotní péče vychází sice ze zdravotních potřeb a požadavků jednotlivých lidí, současně ovšem předpokládá, že bude územně koordinována a hodnocena v návaznosti na celkovou zdravotní situaci. Je například nezbytné průběžně zvažovat, zda běžně poskytované preventivní, diagnostické, léčebné i rehabilitační *zdravotnické služby jsou účinné, efektivní a kvalitní a zda skutečně pomáhají zvládat hlavní zdravotní problémy. Základní zdravotní péči charakterizuje pět základních principů: (1) Všeobecná dostupnost pro celou populaci a její poskytování podle potřeb. (2) Měla by obyvatelstvu pomáhat a posilovat jeho samostatnost, měla by být orientována na prevenci, diagnostiku, *léčení a *rehabilitaci. (3) Měla by být účinná, efektivní, kulturně a ekonomicky přijatelná a vhodně organizovaná. (4) Místní obyvatelstvo by se mělo podílet na jejím rozvoji, a tím se naučit posilovat vlastní soběstačnost. (5) Výsledná úroveň zdraví je podmíněna i činností ostatních rezortů podílejících se na společenském rozvoji.

Z uvedených principů je patrné, že základní zdravotní péče není dílčí zdravotnickou službou, ale že se jedná o vnitřně strukturovaný systém, který je důležitou součástí zdravotnické soustavy a počítá jak s mezirezortní spoluprací, tak s všeobecnou a aktivní účastí občanů. (Jan Holčík)

Pečeněhové, středověké obyvatelstvo mezi Volhou a Dunajem, které nebylo jednotného etnického původu. Vznik Pečeněhů lze klást do 8.–9. století, kdy vytvořili *kmenový svaz ze smíšených *sarmatských, *tureckých a *ugrofinských etnik na tomto území, kde žili jako kočovní chovatelé dobytka. Spojoval je společný tzv. kypčácký *jazyk ze skupiny *turkických jazyků (*pečeněžština) a silný vojenský svaz, který jim umožnil v 10. století proniknout do byzantských držav, na území dnešního Maďarska, Bulharska a Ukrajiny (do *Kyjevské Rusi); zde dostali jméno Pečeněhové. Byli poraženi *Jaroslavem Moudrým v roce 1036. Ve 13. století docházelo k pozvolnému rozpadu jejich kmenových svazů, smísili se hlavně s *Maďary, *Polovci, *Rusy a etniky na území východní Evropy, takže jako celek přestali existovat již ve 14. století. (Lukáš Šín)

pečeněžština, vymřelý *turkický jazyk užívaný od 8. do 14. století n. l. mezi Volhou a Dunajem (*Pečeněhové). (Jaroslav Malina)

pečeť (latinsky: *sigillum*), znamení nebo text (též oboje) otištěné pečetidlem do hlíny, vosku, kovu, laku apod., symbolizující konkrétní *fyzickou či *právní osobu. Pečeť slouží především k ověřování a zajišťování právní platnosti a správnosti písemného pořízení. Rozlišuje se pečeť nápisová, obrazová, portrétní, znaková a kombinovaná. Z hlediska struktury se pečeť dělí na mincovní, tj. dvoustranné (*avers i *revers mají stejný rozměr a doplňují se), a na jednostranné. Za jednostrannou se označuje i velká pečeť, která má na rubu kontrasigillum. Studium pečetí se zabývá *sfragistika.

První pečetě a pečetidla se objevují již v 6. tisíciletí v *neolitu Malé Asie, k velkému rozvoji došlo v 3. tisíciletí př. n. l. v kulturách starověké *Mezopotámie, dále v *harappské kultuře. (Jaroslav Malina)

pečeť, malá, *siao-čuan.

pečeť, velká:

1. *ta-čuan.

2. tibetsky *čhaggja čhenpo*, představuje v tantrickém *buddhismu sérii předepsaných náboženských úkonů a meditačních postupů, stejně jako stav osvícení, k němuž tyto úkony a postupy mají vést. Slova „pečeť“ je užito k obraznému vyjádření toho, že všechny jevy objektivního světa jsou jako „cejchem“ či „pečetí“ poznamenány strastí, pomíjivostí, prázdnotou. (Josef Kolmaš)

pečetidlo, *nástroj k otiskování negativního *reliéfu. Nejstaršími formami jsou razítková pečetidla z *neolitu Malé Asie (*Çatal Hüyük, 6. tisíciletí př. n. l.), v 3. tisíciletí př. n. l. se objevily v *Mezopotámii pečetní válečky s výjevy, nápisy a s heraldickými motivy (*heraldika). Antická pečetidla mají charakter *šperku (*gema, *prsten). V evropském *středověku jsou obvyklá kovová razidla s umělecky zpracovanou rukojetí; viz též *pečeť. (Jaroslav Malina)

pečetní váleček, *váleček, pečetní.

Pečírková, Jana (15. 9. 1942, Praha), česká historička specializovaná na dějiny starověku a asyriologii. V letech 1960–1965 absolvovala Filozofickou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze, obory historie a klínopisné bádání se specializací na dějiny starověku. Po skončení aspirantury v Orientálním ústavu AV ČR v Praze v roce 1969 pracovala na tomto akademickém pracovišti jako vědecká pracovnice až do roku 2002, kdy odešla do důchodu. V letech 1994–2002 byla vedoucí oddělení zemí Předního východu a Afriky a členkou republikových a akademických grantových komisí. V letech 1998–2003 přednášela na Fakultě humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni.

Ve své práci se věnovala dějinám Asýrie a dějinám velkých říší na Předním východě v 1. tisíciletí př. n. l. Na tato témata napsala desítky vědeckých článků do časopisu *Archiv orientální* i do zahraničních časopisů, ale také desítky vědecko-populárních článků pro časopis *Nový Orient*. Je také autorkou nebo spoluautorkou několika učebnic dějin starověku (například *Dějiny pravěku a starověku*, I, ed. Jaromír Pečírka, 1989 [3. vydání]) a odborných překladů. Autorsky se podílela na *Encyklopedii starověkého Předního východu* (ed. Jiří Prosecký, 1999). Výsledky svého celoživotního studia dějin Asýrie publikovala v monografii *Asýrie: Od městského státu k říši* (2000). Kontakt: PhDr. Jana Pečírková, CSc., Dlouhá 19, 110 00 Praha 1, telefon: 222 314 859. (Jaroslav Malina)

pečivo [starověký Přední východ], pečený moučný výrobek. Obilniny (*obilí) – *ječmen a *pšenice – tvořily na *Předním východě jednu ze základních složek *stravy a pečení patřilo k hlavním způsobům jejich přípravy. Pečivo bylo ve výživě důležitým zdrojem uhlohydrátů a v menší míře také *bílkovin, minerálních látek a vitaminů. Starobylé tenké placky nekynutého chleba, připravované z mouky a vody na horkých stěnách otevřeného *ohniště nebo na rozpáleném kameni, měly ovšem nižší nutriční hodnotu než pozdější bochníky kynutého chleba, u něhož přítomnost kvasinek značně zlepšovala obsah vitamínu B, zvyšovala přítomnost aminokyselin, snižovala koncentraci fytinů, a tím konzumentům umožňovala lépe syntetizovat bílkoviny a vstřebávat vápník a další esenciální minerální látky. Podmínkou byly nové vyšlechtěné druhy obilí (chlebová pšenice, prvně doložená v Tell Asvadu II kolem roku 7000 př. n. l. a obecně rozšířená na Předním východě kolem roku 5500 př. n. l.) s vyšším obsahem lepku, bez něhož chléb zůstává těžký a špatně kyne, dále technicky pokročilejší krytá pec se sálavým teplem. Tímto základním rozdílem se ovšem rozmanitost pečiva zdaleka nevyčerpávala. Pisemné dokumenty označují sice všechny druhy moučných pokrmů prostě jako chléb, rozlišují však chléb čerstvý a sušený, bílý nebo tmavý, znají chuťové obměny docílené *kořením (kmín, sezam) a samozřejmě i různé kombinace se *zeleninou, sýry, případně i masem. Oblíbené bylo též sladké pečivo, zadělávané (v jen k tomu určených dížích) s medem, *fiky, datlemi, případně jinými druhy *ovoce, eventuálně s *olejem, někdy přinášené na stůl ještě teplé. Vedle běžných tvarů bývaly chléb i koláče pro *rituální, ale občas i profánní

účely zdobně formovány, třeba do podoby srdce, jazyka, *slunce, *měsíce, hvězdy, různých zvířátek a jiných *symbolů. (Jana Součková)

pěčko, *metamfetamin.

pedagog (z řečtiny: *paidagogos*, „vychovatel“), vychovatel, učitel; odborník v *pedagogice. (Jaroslav Malina)

pedagogika (z řečtiny: *paidagogos*, „vychovatel“), věda o *výchově jako záměrné soustavě a organizované činnosti formující osobnost člověka. (Jaroslav Malina)

pedagogika, waldorfská, nauka o výchově a umění *výchovy, vycházející z *antropozofie, kterou zformuloval rakouský filozof a sociální myslitel Rudolf Steiner (1861–1925). Je organizována jako svobodná škola (bývá zřizována od mateřské školy po maturitu, diferenciace předmětů začíná od 8. ročníku), která podporuje individuální *nadání a *kreativitu a snaží se zajistit všestranný rozvoj dítěte (včetně uměleckých oborů). (Jaroslav Malina)

pederastie (z řečtiny: *pais*, „dítě, chlapec“, *erastés*, „milenec“), vztah mezi zralým mužem a pohlavně dospělým chlapcem. Liší se od *pedofilie tím, že je zaměřen pouze na chlapce, nikoli na dívky, a od *homosexuality tím, že láska k stejnému pohlaví nezahrnuje vzájemnou lásku žen či dívek (*lesbismus). Název pederastie pochází z *řečtiny, ve starém Řecku patřil pederastický vztah k společenské normě. *Řekové si představovali, že právě formou náklonnosti a lásky zralého muže k mladému chlapci lze nejúčinněji předat moudrost a zkušenost stáří další generaci. Vyplývala ze starobylých zvyklostí v dórském prostředí, kde muži měli mladistvé oblíbence, jimž byli vzorem a ochráncem.

Pederastie se rozšířila se vznikem *gymnasií, kde se scházeli pouze muži, a byla typická pro aristokratické prostředí. V demokratických Athénách byly její projevy stíhány, v dórském prostředí pro ni však nacházeli zdůvodnění, například v případě „svatých družin“ tří set Thébanů, kteří padli v bitvě u Chairóneie roku 338 př. n. l.

Pederastie se prostřednictvím helénistické kultury rozšířila i do Říma, doklady jsou zřejmé z literatury a *toreutiky, například tzv. Warenova číše. Nejčastěji se projevy antické pederastie objevují na řeckých vázách z 6. a 5. století př. n. l. (*vázy, řecké malované). Je však známa i z řady dalších kultur.

Novodobé projevy pederastie by bylo možno nalézt například v prušáckých důstojnických klubech. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

pediculus, -i, m., nožka (v *anatomii například *pediculus arcus* *vertebrae). (Ladislava Horáčková)

pedikace (z řečtiny a latiny: *pais*, „chlapec, hoch“), *anální pohlavní styk typický zejména pro homosexuální *soulož; doložen od prehistorických dob, rozšířen transkulturně (častý zejména v antice a v předkolumbovských kulturách Jižní Ameriky). (Jaroslav Malina)

Pediové, *bantuská etnická skupina v Jihoafrické republice a v Zimbabwe; celkem přes 4 miliony osob. Jazyk (sepedi) patří do skupiny *benue-kongo nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny, dialektem severního sotho (*jazyky, africké). V 18. století byli nejmocnějším etnikem severní skupiny. Zabývali se tranzitním obchodem mezi *Portugalci a vnitrozemím. V roce 1877 a 1901 povstali proti kolonizačním snahám, ale obě povstání byla potlačena. Většina si zachovala tradiční *animistické náboženství (*kult předků a přírodních sil), část se hlásí ke *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

pedodontie, dětská *stomatologie.

pedofilie (z řečtiny: *paidofilia*, „láska k dětem“; složeno ze slov: *pais*, „dítě, chlapec“ a *filia*, „přátelství, náklonnost, láska“), náklonnost či reaktivita s erotickým rozměrem převážně nebo výlučně vůči nedospělým chlapcům nebo dívkám. Jedinci s tímto sklonem bývají nazýváni pedofilové.

Původně starořecký výraz zavedl jako součást psychiatrického termínu „paedophilia erotica“ v roce 1886 ve spise *Psychopathia Sexualis* rakouský psychiatr Richard von *Krafft

Ebing. V antickém Řecku termín pedofilie údajně užívali někteří básníci jako synonymum běžného výrazu *pederastie, a to z důvodů spíše metrických, nežli významových. (Pederastie neoznačovala ani trvalý osobnostní sklon, ani pouhou sexuální praktiku, ale typ meziosobního vztahu.) (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

pedostomatologie, *pedodoncie.

pedunculi cerebellares inferiores, dolní stopky *mozečku, dva svazky bílé *hmoty, které spojují mozeček s prodlouženou *míchou. Do mozečku jimi vstupují aferentní dráhy, které vedou *informace z pohybového aparátu – *tractus spinocerebellaris posterior, *tractus bulbocerebellaris, *tractus trigeminocerebellaris, dále dráha přivádějící vestibulární informace – *tractus vestibulocerebellaris a dráhy sloužící zpracováním motorickým *okruhům – *tractus olivocerebellaris a *tractus reticulocerebellaris. Dolními stopkami vystupují i některé eferentní dráhy – *tractus cerebellovestibularis a *tractus cerebelloreticularis. (Lenka Vargová)

pedunculi cerebellares medii, střední stopky *mozečku, dva svazky bílé *hmoty, které spojují mozeček s *pons Varoli. Do mozečku jimi vstupují fylogeneticky mladé aferentní dráhy z *kůry mozkové *tractus cortico-ponto-cerebellares. (Lenka Vargová)

pedunculi cerebellares superiores, horní stopky *mozečku, dva svazky bílé hmoty, které spojují mozeček s *mesencephalem. Do mozečku jimi vstupují některé aferentní dráhy: *tractus spinocerebellaris anterior, tractus rubrocerebellaris a tractus trigeminocerebellaris. Z eferentních drah vystupuje horními stopkami tractus cerebellothalamicus, tractus cerebellotectalis, tractus cerebelloreticularis a tractus cerebellorubralis. (Lenka Vargová)

pedunculus, -i, m., stonek, stopka (v *anatomii například mozková stopka – pedunculus cerebri). (Ladislava Horáčková)

pégologie, *nauka o pramenech.

Pecha, Lukáš (26. 8. 1969, Třinec), český asyriolog. V letech 1987–1992 studoval na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (klínopis, perština), v letech 1993–1998 absolvoval doktorské studium a obhájil disertační práci s názvem *Označení poplatků ve starobabylonských dopisech*. Působil jako odborný, později vědecký pracovník v Orientálním ústavu AV ČR v Praze (1998–2004), od roku 1999 až dosud přednáší na Fakultě filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Absolvoval dlouhodobé studijní pobyty v Německu (Westfälische Wilhelmsuniversität, Münster; říjen 1992 – srpen 1993) a v Izraeli (W. F. Albright Institute of Archaeological Research, Jeruzalém; prosinec 2006 – únor 2007).

V badatelské činnosti se specializuje na dějiny starověké Mezopotámie, především se věnuje studiu hospodářství, společnosti a státní správy ve starobabylonském období. Vedle toho se zabývá rovněž výzkumem akkadského jazyka. Byl vyznamenán cenou Josefa Hlávky (2000) a premií Otto Wichterleho (2002). Kontakt: PhDr. Lukáš Pecha, Ph.D., Centrum blízkovýchodních studií *Katedry antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 301 00 Plzeň, e-mail: pecha@kbs.zcu.cz. (Jaroslav Malina)

Pechníková, Markéta (26. 9. 1983, Opava), česká antropoložka; absolventka bakalářského a magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2008 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na Ústavu experimentální biologie. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Universidade de Coimbra (Portugalsko) v roce 2006/2007, 6 měsíců. Diplomová práce: *Antropologická analýza kosterních pozůstatků ze Znojma nám. Svobody* (2008), vedoucí práce: doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Kontakt: Mgr. Markéta Pechníková, Ústav experimentální biologie – Laboratoř biologické a molekulární antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, pavilon č. 4, 602 00 Brno, e-mail: marketa.pechnikova@post.cz. (Jaroslav Malina)

Pech-Merle (Lot, Francie), monumentální *jeskyně („chrámová“ podle francouzského archeologa Amédée Lemoziho [1882–1970]) s bohatou krápníkovou výzdobou. Konturové malby zvířat (například slavní *koně zdobení body), *mamuti, *bizoni, *symboly, otisky rukou, doklady černé *magie atd., v gravettském stylu (23 000 př. n. l.). (Jiří A. Svoboda)

Peiraieos, nejdůležitější athénský přístav vzdálený od *města asi pět kilometrů a spojený s ním takzvanými Dlouhými *hradbami postavenými v 5. století př. n. l. jako ochrana před perskou okupací. Díky tomuto spojení měly *Athény i v dobách obležení zajištěn přísun potravin a všeho potřebného po moři. (Marie Pardyová)

Peisistratos (6. století př. n. l.), athénský politik. Zpočátku byl stoupencem *Solóna a jeho reform. Poté se proslavil vojensky a roku 561 př. n. l. se stal *tyranem. Dvakrát byl poslán do vyhnanství, ale vrátil se a vládl v Athénách až do své smrti roku 528 př. n. l.

Jeho *vláda představovala formu osvícené tyranidy, do níž byly zakomponovány některé prvky blízké *demokracii. (Podle *Aristotela vládl spíše jako dobrý občan než jako samovládc.) Peisistratos všestranně podporoval rozkvět *Attiky, *zemědělství orientoval na pěstování výnosných plodin – vína a oliv, a rovněž usiloval o rozvoj *řemesel a obchodu. *Athény za jeho vlády vzkvétaly a podpora kultu a státního náboženství nacházela svůj výraz v zavedení *svátků bohyně *Athény, takzvaných Panathénají, ve stavbě *chrámů a rozvoji umění. V Peisistratově době byly také poprvé písemně zachyceny homérské eposy.

K utužení tyranidy v Athénách došlo až za vlády jeho synů, z nichž první byl odstraněn při spiknutí *Harmodia a Aristogeitona a druhý při demokratickém převratu roku 510 př. n. l. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Peithó, řecká bohyně milostných lichotek, vedle Grácií, bohyň půvabu, stálá průvodkyně bohyně lásky *Afrodítý. (Marie Pardyová)

pej, čínský název jemného poháru na nožce; nachází se například v inventáři pozdně neolitických kultur *tawenkchouské a *lungšanské. Byl vyráběn z plavené keramické hmoty, vytažen do tloušťky stěny pouhých 0,5 mm (někdy jen 0,2 mm), vypalován za vysokých teplot a na vnějším povrchu leštěn. Představuje luxusní *artefakt, jehož křehkost téměř vylučuje praktické použití, zatímco jeho honosnost indikuje zvláštní význam: snad *symbol významného společenského postavení. Tomu nasvědčuje způsob uložení pohárů v *hrobech: nachází se odděleně od jiných keramických *milodarů, v řadě případů je umístěn uvnitř rakve v bezprostřední blízkosti zemřelého, někdy bývá dokonce vložen do speciální skříňky. (Jaroslav Malina)

Pej-čchao (Severní dynastie, 386–581), souhrnné označení převážně nechanských dynastií, vládnoucích na čínském severu a severozápadě. (Josef Kolmaš)

pekáč, *pražnice.

Pekárna (Mokrá, okres Brno-venkov), *jeskyně s pravěkým osídlením. Pekárna (Kostelík, Díravica) představuje centrální jeskynní sídliště v jižní části Moravského krasu, 44 m nad údolím Říčky, v nadmořské výšce 361 m. Vnitřek jeskyně byl zkoumán počínaje rokem 1880 Jindřichem *Wankelem, Josefem Szombathym, Alexanderem *Makowským a Florianem Koudelkou (v té době se mluví o „zimničné“ horlivosti při nesystematickém výzkumu jeskyně), od roku 1884 až do konce století „šachticemi“ Martina *Kříže a v letech 1925–1930 již systematicky metodou podélných pásů Karla *Absolona a Rudolfa Czižeka. Výzkum na plošině před jeskyní prováděl Bohuslav *Klíma v letech 1954 a 1961–1965 a Jiří A. *Svoboda v letech 1986–1987.

Většina získaného materiálu náleží nesporně *magdalénienu, přičemž otázka starších osídlení byla vždy otevřena k diskusi. Je to dáno proměnlivou mocností příslušných vrstev, jejich postupným vyklíňováním směrem dovnitř jeskyně a v důsledku toho i měnicími se stratigrafickými poměry. Přestože terénní deníky R. Czižeka byly vedeny na velmi dobré úrovni, je dnes obtížné korelovat dokumentaci s konkrétním materiálem uloženým v *Moravském zemském muzeu v Brně. Absolonovo schéma založené na následnosti

preaurignacienu, svrchního *aurignacienu a magdalénienu je dnes nahrazeno schématem počínajícím *micoquieniem, přes hypotetickou polohu počátku *mladého paleolitu (*listovité hroty, hrot typu Jerzmanowice) až po dvě či tři magdalénské vrstvy. Magdalénien leží jednak v nejvyšší části glaciální *spraše (vrstva i, nedatováno), jednak v nadložních humózních vrstvách (g, h, s daty mezi 13 500–13 000 let př. n. l.). Vývoj magdalénského *souvrství je doložen i studiem pylu, měkkýšů a mikrofauny. Typologické rozdíly mezi magdalénskými *vrstvami jsou nepatrné. Hlavní typologické skupiny představují rovnoměrně zastoupená *škrabadla, *rydla, *vrtáky a *čepele s otupeným bokem; vzácně se objeví *hroty s otupeným bokem a obdélníkové *čepele. Parohové hroty s jednostranně nebo oboustranně seříznutou bází jsou provázeny nástavci *hrotů, *harpunami, šídly a *jehlami.

Jeskyně Pekárna poskytla také největší soubor uměleckých předmětů magdalénienu na českém území: dvě koňská žebra s vyrytými scénami pasoucích se *koní a bojujících *bizonů, obě z oblasti vchodu, spatuly zdobené různě komponovanými *symboly zvířecích hlav (koně, antilopa a bizon), které ležely v zadní části jeskyně, *náčelnické hole s *rytinami koní a medvědů a stylizovanou ženskou postavu z mamutoviny.

Pekárnu obklopuje skupina menších jeskynních stanovišť (Adlerova jeskyně, Hadí jeskyně, Křížova jeskyně, Kůlnička, Švédův stůl) a otevřených sídlišť (plošina před Ochozskou jeskyní, Maloměřice-Borky I, Mokrá). (Jiří A. Svoboda)

peklo, podle některých *náboženství (*buddhismus, *křesťanství, *islám aj.) věčný (v některých náboženstvích dočasný) *údel lidí, kteří se za života na *Zemi zcela oddali *zlu a zavrhli *Boha; stav *duše, respektive vzkříšených lidí, kteří zemřeli v těžkých *vinách. Podstatou *utrpení je vzdálenost od Boha, který je nejvyšším *dobrem. V lidské *víře často ustupuje duchovní pojetí pekla představě topografické (místo pod zemí apod.), s plastickým a barvitým líčením pekelných muk, chápaných často jako muka fyzická; v tomto smyslu pojem pekla splývá s pojmem *podsvětí.

Například v *tibetském buddhismu je ono místo zváno ňalwa (tibetsky: *dmjal-ba*, též *ňalkham [dmjal-khams]*, doslova „peklo“, sanskrtsky *naraka*); tam se dostávají bytosti s vesměs špatnými vlastnostmi, tam jsou pronásledovány nenávistí, závistí a strachem. Poslední ze *šesti stavů existence. V tibetské *mytologii se rozlišuje osmnáct pekel, která tvoří osm pekel horkých *cchaňal* (tibetsky: *ccha-dmjal*), osm pekel studených *dangňal* (tibetsky: *grang-dmjal*), jedno peklo osamělé a krátkého trvání *ňicche* (tibetsky: *ňi-cche*) a jedno peklo v blízkém okolí *ňekhor* (tibetsky: *ňe-'khor*). Kromě těchto „hlavních“ pekel se uvádí někdy ještě bezpočet pekel dalších, osamocených a izolovaných, kupříkladu v horách, na pouštích, na zemi i pod vodou apod. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

pektorál (z latiny: *pectorālis*, „prsni, hrudní“):

1. součást *zbroje, ochranný a často i ozdobný kovový plát, chránící horní část hrudníku bojovníka (případně i ramena) jako jednodušší náhražka *panciře;

2. zdobená destička na prsou;

3. ozdobná náprsní spona pláště mající i prestižní *hodnotu;

4. *kříž s ostatky *svatých zavěšovaný na prsa, nošený církevními hodnostáři. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

pelagianismus, nábožensko-teologické učení irského mnicha Pelagia (asi 350–asi 420/440), které se rozšířilo v období *patristiky, zejména během 3.–4. století, v Itálii. Jeho základní intence spočívala ve zdůraznění lidského rozumu a jeho funkce v lidském úsilí o spásu a mravně dokonalý život. Pelagius přisoudil člověku úplnou svobodu při rozhodování mezi *zlem a *dobrem, vedení mravně dokonalého života pak dosahuje vysokou mírou sebeovládání (Pelagius sám patřil ke křesťanskému *asketismu). Na Pelagiovo výrazně antropocentrické učení reagoval odmítavě *Augustinus svou naukou o vztahu svobodné vůle člověka a *Boží milostí, které vrcholí v teorii *predestinace.

Svár obou konceptů vedl k jistému dílčímu rozkolu mezi ranými *církvemi, po několika jednáních však skončil zavržením Pelagiova učení a vyhlášením *klatby nad jeho stoupenci roku 431. Pelagiovy myšlenky ale nevymizely z dějin *křesťanství úplně, vracely se u různých autorů (například Pierra *Abélarda, *Erasma Rotterdamského ad.) v různých podobách přes staletí. (Břetislav Horyna)

pelasgičtina, vymřelý *indoevropský jazyk užívaný předřeckým obyvatelstvem na jihu Balkánu. (Viz též *Pelasgové.) (Jaroslav Malina)

Pelasgové:

1. starověcí obyvatelé řecké Egeidy, tj. Thesálie a většiny ostrovů v Egejském moři. Byli pravděpodobně *indoevropského původu a do egejské oblasti přišli koncem 3. tisíciletí př. n. l. Odtud pak ovlivňovali *řecké populace a jiné etnické skupiny a podíleli se rovněž na etnogenezi starověkého řeckého společenství, s nímž splynuli v průběhu 1. tisíciletí př. n. l.;

2. souhrnný název pro obyvatelstvo Řecka před příchodem řeckých etnik. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

peliké, typ řecké vázy podobné *amfoře, ale zároveň se od ní lišící tím, že maximálního vyklenutí dosahovala až těsně nad nožkou. Tento tvar je typický pro attickou vázovou produkci. V některých obdobích zde byla výroba tohoto typu zastoupena více než amfory. (Marie Pardyová)

Pelištejci (hebrejsky: Pelištím, ve starších českých biblických pracích: Filištíni), část obyvatelstva severovýchodní středozevní oblasti (Balkán, Ilýrie), která se dala do pohybu kolem roku 1200 př. n. l. pod tlakem indoevropských *kmenů ze severu. V Egyptě byly tyto skupiny včetně Pelištejců známé jako *mořské národy, které podnikly za *vlády Ramesse III. nájezd na Egypt a byly jím odraženy v námořní bitvě kolem roku 1194 př. n. l. Samotní Pelištejci obsadili v průběhu 1. poloviny 12. století př. n. l. jižní část kanaánského pobřeží, které se podle nich nazývalo ve *Starém zákoně Pelešet, později v řecké formě Palaistíně a v latinské Palaestina. Podle *Starého zákona pocházeli Pelištejci z Kaftoru, což je asi označení *Kréty či v širším smyslu pobřežní a ostrovní egejské oblasti. Poněvadž *jazyk ani literární památky Pelištejců se nezachovaly, můžeme o jejich etnicitě soudit jen na základě zpráv z jiných pramenů a archeologických památek. *Keramika Pelištejců je shodná s jedním z typů mykénské keramiky, proto se soudí, že Pelištejci patřili do okruhu egejsko-mykénské kultury a hovořili jazykem příbuzným *řečtině. Na pobřeží *Kanaánu vytvořili Pelištejci pět pobřežních *městských států: Gázu, Ašdód, Aškalón, Gat a Ekrón, kde zaujali pozici vládnoucí vojenské *kasty nad starším kanaánským obyvatelstvem. Hlavním odpůrcem Pelištejců se staly hebrejsko-izraelské kmeny, které přibližně ve stejné době obsazovaly a dobývaly Kanaán z východní strany. Zpočátku Pelištejci vojensky *Hebrejce převyšovali a jejich válečná *technika byla na vyšší úrovni, poněvadž vlastnili monopol na výrobu železných *zbraní (1 S 13,19–22). Situace se změnila, když izraelské kmeny vytvořily *monarchii. První *král *Saul utrpěl ještě od Pelištejců drtivou porážku na hoře Gilbóa, kde zahynul i se svými syny. Jeho nástupce *David však dosáhl nad Pelištejci vítězství, zatlačil je na pobřeží a učinil je svými *vazaly. Po rozpadu Davidovy a *Šalomounovy říše boje s Pelištejci postupně ustávaly a prosperující pelištejská *města žila samostatně. V 9.–7. století př. n. l. se dostala do závislosti na *Asýrii, později hrála roli nárazníkové oblasti mezi *Egyptem a *Babylonií a v helénistickém období byla předmětem sváru mezi *Ptolemaiovcí a *Seleukovci. O pelištejské kultuře víme jen málo. Pelištejci se zřejmě během doby semitizovali, jak dosvědčují jména jejich božstev (Dagón aj.). V dalším vývoji se jejich města helenizovala a nakonec se stala součástí *římské říše. Po porážce protirímského povstání Bar Kochby ve 2. století n. l. použili *Římané názvu pelištejské oblasti k označení celého území Judeje, Galileje a *Samaří, jemuž dali jméno Syria Palestina. (Vladimír Sadek)

Pelištím, *Pelištejci.

pelity, sedimenty, mezi něž patří *hlíny, jíly, jílovce, jílovité břidlice. (Jaroslav Malina)

pellucidus, -a, -um, průhledný, průsvitný. V *anatomii například přepážka mezi předním úsekem mozkových hemisfér – *septum pellucidum*. (Ladislava Horáčková)

peloponéská válka, *válka, peloponéská.

pelvimetr, velké dotykové měřidlo s rozvracími rameny s centimetrovou škálou. Součást *antropometrického instrumentáře. Ramena jsou spojena v kloubu a opatřena v úhlu zaobleným měřítkem s odečítací rýskou. Používá se k měření šířkových a hloubkových rozměrů. (Martin Čuta)

pelvis, -is, f., pánev – tvoří dolní úsek *trupu. Povrchová hranice pánve není zřetelně vyznačena, protože pánev plynule přechází do okolních krajin. Po obou stranách křížové krajiny se vyklenují hýždě (**clunes*), které jsou však již řazeny k dolní končetině. Zřetelně ohraničená na povrchu pánve je pouze krajina *hráze (*regio perinealis*). Tato oblast, jejíž hranice probíhá od dolního okraje stydké spony podél kožní ohybové rýhy mezi zevními *pohlavními orgány a vnitřní stranou stehna, se dále dělí na krajinu řitního otvoru (*regio analis*) a krajinu močopohlavní (*regio urogenitalis*). Hranicí mezi oběma krajinami je spojnice obou sedacích hrbolů (*tubera ischiadica* *sedací kosti).

Vnitřní prostor pánve je ohraničený oběma *kostmi pánevními, ventrálně doplněný chrupavčitou sponou stydkou – **symphysis pubica*. Dorzálně uložené **os sacrum* je současně podkladem křížové krajiny (*regio sacralis*).

Rovina*vchodu pánevního rozděluje pánev na velkou a malou – **pelvis major* a **pelvis minor*. Velká pánev náleží ještě k dutině břišní, obsahuje kličky *tenkého střeva. Horní hranici vlastní pánve tedy tvoří rovina vchodu pánevního, proložená *promontoriem, **linea terminalis* a horním okrajem **symphysis pubica*. Dolní hranice je totožná s rovinou *východu pánevního, procházející skrze dolní okraj *symphysis pubica* přes sedací hrboly kosti sedací ke hrotu kostrče.

Pánev obsahuje konečnou část trávicí trubice (*konečník) a některé orgány soustavy pohlavní a močové, cévy a nervy. (Ladislava Horáčková)

pelvis major, velká pánev, je součástí peritoneální (pobřišnicové) dutiny. Hranicí proti malé *pánvi je vchod do malé pánve (**aditus pelvis*) vymezený *promontoriem křížové kosti, průběhem **linea terminalis* a horním okrajem **symphysis pubica*. Do velké pánve zasahují kličky střevní. (Ladislava Horáčková)

pelvis minor, malá pánev, představuje prostor pod rovinou vchodu pánevního – **aditus pelvis*, který obsahuje konečnou část trávicí trubice (*konečník) a některé orgány soustavy pohlavní a močové. Kaudálně je malá pánev uzavřena přepážkou – svalovým dnem pánevním (**diaphragma pelvis*), doplněnou ventrálně vazivově svalovou přepážkou – **diaphragma urogenitale*. (Ladislava Horáčková)

pelvis renalis, pánvička ledvinová, je řazena k odvodným močovým cestám. Vzniká spojením velkých ledvinových kalichů. Má tvar ventrodorzálně oploštělé nálevky, zúžený konec vystupuje z ledvinového hilu a přechází do *močovodu. Anatomická kapacita ledvinové pánvičky je asi 3 až 8 cm³ (chirurgická kapacita 2 až 5 cm³). (Lenka Vargová)

Penáti, římské bůžkové, ochránci rodiny, obyvatel určitého domu. Jejich sošky byly umístěny u krbu ve skříňkách, které se otevíraly při slavnostních příležitostech, kdy byly Penátům přinášeny oběti. Při stěhování byly přenášeny do nového příbytku. Každá rodina měla zpravidla dva Penáty. (Marie Pardyová)

Pénélope, manželka ithackého *krále *Odyssea. Proslula vytrvalostí své lásky a neochvějnou věrností svému muži, na něhož čekala po dlouhou dobu, kterou mu zabral návrat do vlasti. Mezitím důmyslně odmítala četné nápadníky, které lákalo Odysseovo panství. Než přijala Odyssea, podrobila ho inteligentní a zcela jednoznačné zkoušce týkající se zvláštností jejich manželského lůžka. (Marie Pardyová)

penetrance, podíl jedinců určitého *genotypu, kteří za daných podmínek vykazují očekávaný *fenotyp. (Jiřina Relichová)

penetrans, -antis, pronikající.

peněžní renta, *renta, peněžní.

Penglungové, *etnikum na jihozápadě provincie Jün-nan v Číně (12 000, odhad z roku 1983), část v Myanmarském svazu. *Jazyk patří do *monkhmerské větve *austroasijské rodiny, má 3 základní dialekty. Jejich etnogeneze, podobně jako *Pulangů, je spjata s kmenovým společenstvím Pchu, tj. s předky dnešních *monkhmerských etnik. Z okolních etnik na ně měli silný vliv *Tchajové, od nichž přejali i *náboženství – hínajánský *buddhismus (*hínajána), pěstování *rýže a některé aspekty *duchovní i *materiální kultury. Základním zaměstnáním je *zemědělství a *chov dobytka i drůbeže. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Pěnička, Robin (3. 1. 1984, Havířov), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie člověka oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2008 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Uniwersytet Wrocławski (Polsko) v roce 2007, 3 měsíce. Diplomová práce: *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v protoúnětické kultuře na Moravě* (2008), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc. Zaměřuje se především na antropologii smrti (pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých) a archeologickou antropologii. Kontakt: Mgr. Robin Pěnička, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 739 981 411, e-mail: robin.penicka@email.cz. (Jaroslav Malina)

penilní pouzdro, *pouzdro, penilní.

penis, -is, m., řecky *fallos* (z latiny: *penis* od *penes*, „dovnitř, uvnitř“), pyj:

1. [anatomie], pyj, mužský kopulační orgán, který je připojen k *trupu při dolním okraji *symfýzy a volně visí před *šourkem. V ochablém stavu je dlouhý asi 10 cm, při ztopoření (*erekci) se značně zvětšuje jeho délka, objem a konzistence, přičemž existují velké individuální rozdíly. Penis má tvar válce, jehož proximální část se označuje jako kořen (*radix penis*), střední část představuje tělo (*corpus penis*) a distální konec se kuželovitě rozšiřuje v žalud (*glans penis*). Na těle penisu se v ochablém stavu označuje přední, oploštělá strana jako *dorsum penis* a zadní, klenutá strana se nazývá *facies urethralis*. Na této ploše se ve střední rovině táhne šev (*raphe penis*). Tělo pyje je od žaludu odděleno rýhou (*collum glandis*). Proximální ztluštělý okraj žaludu přilehlý ke *collum glandis* se nazývá *corona glandis*. Na volném konci žaludu se otevírá sagitálně orientované zevní ústí močové trubice (*ostium urethrae externum*). *Kůže penisu je jemná, hladká a silně pigmentovaná. U kořene je řídké ochlupená; obsahuje četné *mazové žlázy. Proti podkladu je posunlivá. Na povrchu *glans penis* pevně srůstá s hlubšími strukturami, je bohatě prokrvená a má proto načervenalou barvu. V oblasti přechodu *corpus penis* do *glans penis* vytváří kůže penisu rezervní duplikaturu, která je označována jako předkožka (*praeputium*). Mezi *glans penis* a předkožkou je vytvořen předkožkový (praepuciální) vak. Zevní list předkožky je vrásčitý, vnitřní list připomíná svou úpravou spíše sliznici. Obsahuje četné mazové žlázy *glandulae praeputiales*, které spolu s odloupanými epitelovými buňkami tvoří maz (*smegma praeputii*). Na urethrální straně je předkožka připevněna ke *glans penis* mediální, sagitálně orientovanou kožní řasou (*frenulum praeputii*). Podkladem penisu jsou tři *topořivá tělesa, párové **corpus cavernosum penis* (jehož *crura penis* se připevňují na *crista phallica* *stydské kosti a jsou pokryta **musculus ischiocavernosus*) a nepárové **corpus spongiosum penis*, jímž probíhá *močová trubice. Všechna tři topořivá tělesa jsou na povrchu kryta souvislým fasciálním obalem (*fascia penis profunda*), do kterého vyzařují v oblasti *radix penis* dva fixační vazivové pruhy. První z nich odstupuje ve střední rovině od **linea alba*, distálním směrem se dělí a vytváří kolem *radix penis* uzavřenou kličku (*ligamentum fundiforme penis*). Druhé, hlouběji uložené *ligamentum suspensorium penis* jde od přední plochy symfýzy ke kořenu penisu; (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

2. [primatologie], pohlavní orgán samců schopný erekce, který slouží k přenosu spermatu po *intromisi penisu při *kopulaci s říjnou samicí. (Václav Vančata)

penitence (z latiny: *paenitentia*, „pokání“), *pokání, *trest, lítost.

penitenční, kající, kající.

Penrose, Roger (8. 8. 1931, Colchester, Anglie), britský fyzik a matematik. Podal řadu významných příspěvků k teorii relativity a matematické fyzice, jeho tisícistránkové dílo *The Road to Reality* (Cesta k realitě, 2004) je přehledem kořenů, současnosti i perspektiv fyziky. Zabývá se také otázkami vědeckého *vysvětlení lidského vědomí.

K problematice *člověka přispívají Penroseovy knihy *The Emperor's New Mind* (Císařova nová mysl, 1989) a *Shadows of the Mind* (Stíny mysli, 1994). V první se zabývá vyhlídkami na dosažení jednotné teorie všech přírodních jevů, konstatuje, že by měla zahrnovat i vysvětlení lidského vědomí, a dochází k závěru, že současná fyzika takové vysvětlení neumožňuje. V druhé podrobněji rozvádí argumenty pro tento *názor založené na *Gödelově větě o neúplnosti. Popírá názor, že umělá inteligence vytvořená současnými počítači anebo jejich zdokonalením by mohla vyprodukovat něco podobného vědomí a řešit všechny problémy, které je schopen vyřešit člověk. Přesto se domnívá, že pochopení vědomí není mimo kompetenci vědy a očekává řešení od budoucí syntézy obecné teorie relativity (teorie gravitace) a kvantové teorie, která umožní porozumět činnosti lidského mozku. Jeho názory nejsou obecně přijímány, častá je námitka, že gravitace nehraje v činnosti mozku žádnou roli. Český vyšla Penroseova kniha *Makrosvět, mikrosvět a lidská mysl* (1999) stručně a přístupně shrnující myšlenky jeho knih. (Jan Novotný)

pentalophodontní stoličky, *stoličky, pentalophodontní.

Pentateuch (z řečtiny: *penta*, „pět“ a *teuchos*, „kniha“), „pětidílka“; pět knih *Mojžíšových ve *Starém zákoně. Běžné jsou latinsko-řecké názvy: 1. *Genesis (Kniha zrodu), líčí *stvoření světa a lidí, příběhy židovských praotců *Abrahama, Izáka, *Jákoba, Josefa; 2. *Exodus (Vyjití) popisuje vyvedení *Izraele z *Egypta, putování *pouští, ohlášení *Desatera a dalších božích ustanovení; 3. *Leviticus (Kniha lévítská, kněžská); 4. *Numeri (Čísla, výčty) zaznamenává sčítání v Izraeli, bohoslužebné předpisy, další putování pouští k hranicím zaslíbené země; 5. *Deuteronomium* (Druhý zákon) opakuje *Hospodinovy příkazy prostřednictvím *Mojžíšovy předsmrtné řeči. (Jaroslav Malina)

penutia, *penutijské jazyky.

penutijské jazyky (penutia), *jazyky, penutijské.

Penutiové, etnické skupiny severoamerických *indiánů v západní části Severní Ameriky (Kalifornie a severozápadní pobřeží Kanady); také jazykově patří ke skupině Penuti-indiánů (*jazyky, penutijské). V předkolumbovském období byli lovci, rybáři a sběrači, v 18. století si část Penutiů osvojila chov *koní. V průběhu 19. století jich byla většina vyhubena, zbytek byl donucen žít v rezervacích (v současnosti asi 5 000 osob). (Lukáš Šín)

peplos, ženské roucho v antickém Řecku, typické pro dórské prostředí. Tkalo se ze silnější vlněné látky, která nebyla tak bohatě našasena jako íonský ženský *kroj. Pro peplos je typické vodorovné přehnutí látky vpředu na trupu vytvářející široký záhyb (*apoptygma*). Na *Peloponnésu se nosil řasnatý tzv. argejský peplos s rukávy a těžkými záhyby na bocích. Attický peplos (*Attika) byl tvořen užším pruhem látky, který vytvářel štíhlejší siluetu. Z *bohyní byly v peplu důsledně zobrazovány Pallas *Athéna a *Héra. (Marie Pardyová)

peptid, organická sloučenina složená ze dvou nebo více aminokyselin spojených *peptidovou vazbou. Počet aminokyselin v peptidu je označen latinskými předponami (dipeptid, tripeptid, polypeptid atd.). Peptidy s relativní atomovou hmotností nad 10 000 (makropeptidy) se považují již za *bílkoviny. (Kateřina Boberová)

peptidová vazba, *vazba, peptidová.

per se – per accidens (latinsky: „skrze sebe sama – skrze případek“), pojmová dvojice zavedená a užívaná ve scholastické filozofii (*scholastika), zvláště v *metafyzice. Termín *per*

se označuje způsob, jakým existuje *substance, v protikladu ke způsobu, jakým existují vlastnosti, případky (*per accidens*). Podle scholastické představy existuje jsoucí po způsobu *per se* právě tehdy, když ke své existenci nepotřebuje žádné další jsoucí jako svůj subjekt či svého nositele. To se týká pouze substance, nikoli však *Boha, který existuje *a se*, „o sobě“, to znamená jako nezapříčiněná příčina sebe sama. (Břetislav Horyna)

perforatus, -a, -um, prostoupený, dírkovaný. V *anatomii například jedna z větví **arteria femoralis* – *arteria perforans prima*. (Ladislava Horáčková)

pergamen (název podle starověkého města *Pergamon v Malé Asii [dnes Bergama, Turecko]):

1. podkladový materiál zhotovený ze zvířecí *kůže (oslí, kozí, ovčí, telecí nebo vepřové; v *Mezoamerice byl užíván pergamen z vydělané jelení kůže), určený pro psaní a malbu. Jako materiál pro psaní byl užíván na *Blízkém východě v 6.–5. století př. n. l., odtud se rozšířil do antického Říma, od 4. století n. l. byl používán i v ostatní Evropě. Svě jméno (původně „carta pergamena“) získal podle maloasijského *města Pergamon, proslulého jeho výrobou již ve 2. století př. n. l., kdy se zpracování kůží na pergamen tak zdokonalilo, že mohly být při psaní využívány obě strany. Výraznější rozšíření pergamenu nastalo počátkem 11. století, kdy jako psací materiál nahradil *papyrus. Oceňován byl pro svůj hladký povrch, který umožňoval rychlejší psaní.

Na základě zpracování a účelového užití rozeznáváme pergamen středoevropský (severní) a italský (jižní). Středoevropský pergamen se vyznačuje stejnoměrným opracováním telecí holiny po obou stranách a sloužil pro účely diplomatického charakteru. Italský pergamen je příznačný pečlivějším opracováním zpravidla pouze po vnitřní straně koží a ovčí holiny, přičemž srstní strana bývala ponechána v původním stavu. Z hlediska užití se uplatňoval pro účely knižního písma.

Výrobní postup pergamenu zahrnoval stažení kůže, zbavení srsti, blan a podkoží škrábáním a loužením (macerování). Škrábáním se kůže upravovala na požadovanou tloušťku. Loužení probíhalo v několikadenním roztoku z uhličitanu sodného (soda) či uhličitanu draselného (potaš). Poté následovalo třítýdenní loužení ve vápenném mléce, během něhož byly zlikvidovány poslední zbytky rozkládajícího se tuku, čímž bylo dosaženo žádoucí bílé barvy kůže. Získaná holina byla vyprána, zbavena přebytků vápna a namořena enzymy (holubím či psím trusem), které zamezily působení dalším druhům *bílkovin. Následovalo opětovné praní, po němž byla kůže vypnuta na dřevěný rám a sušena. Vysušený a napnutý pergamen se oboustranně zbrousil pemzou za střídavého zatírání pastou z plavené křídly. Pro kresbu či malbu se přetíral imprimiturami (barevné zatónování lazurní či krycí barvou, které může mít souběžně izolační funkci). V období *středověku docházelo před samotným použitím k barvení pergamenu, zejména modrou a purpurovou barvou, či pokládání plátkovým *zlatem a *stříbrem.

K psaní na pergamen bylo užíváno šikmo seříznuté rákosové pero, naštipávané ve středu po celé jeho délce. Využití poškozeného pergamenu a *sekundární použití je kladeno do souvislosti s nedostatkem tohoto psacího materiálu.

Pergamen, jehož původní text byl odstraněn a nahrazen aktuálním, se označuje jako *palimpsest či *codex rescriptus*. Původní text byl odstraněn seškrábáním nožem, razurou, loužením ve vápenném mléce či obroušením pemzou. Značné množství palimpsestů charakterizuje zejména raný středověk. V období od 7. do 9. století byly takto znovu použity pergameny s texty antických autorů, jejichž zlomky se tímto způsobem zachovaly. S nástupem *knihtisku od poloviny 15. století byl pergamen krátce užíván jako tiskový materiál, neboť ambice tiskařů usilovaly o napodobení rukopisné knihy. Tisk však přinášel značné obtíže vzhledem k špatnému spojení pergamenu s tiskařskou barvou a výroba se vyznačovala finanční náročností, proto byl pergamen nahrazen levnějším a pro tisk

vhodnějším *papírem. Přesto je pergamen dodnes preferován jako materiál vzácných *bibliofilů, listin a knižních vazeb.

2. nejstarší potahový materiál na knižních vazbách. Pergamenová vazba náleží k poměrně vyhraněným druhům knižní vazby užívané od 13. století ke knihařskému zpracování užitkových rukopisů, *inkunábulí a starých tisků téhož charakteru a zpravidla menšího formátu. Vazebný pergamen byl vyráběn zpracováním zvířecích kůží. Nejstarší pergamenové knižní vazby byly označovány pouze kaligrafickým popisem.

S vývojem knihařské *technologie dochází k užití vazby s protaženými pásky, modelování hlavic, přehyby předních stran desek, zlacení, malby na deskách, vrásnění potahu (modelování), plastické vzory, barvení pergamenu aj. K tradičním výzdobným *technikám pergamenové vazby náležela aplikace jiných materiálů, *inkrustace, *intarzie, moření (odlišné, plné zbarvení v plochách základní potahové kůže), mramorování (nepravidelné zbarvení), tepání, *slepotisk, řezaná kresba aj. Převažující technikou gotických a renesančních pergamenových knižních vazeb představoval slepotisk aplikovaný kovovými kolky (držáky s razidly), později v rámci zjednodušení a urychlení pracovního postupu kovovými plotničkami. K další výzdobě vazeb užívané od 14. století náležela řezaná kresba, prováděná nožem na základě předkreslených linií do pergamenu. Za zvláštní druh gotické pergamenové knižní vazby lze označit sáčkovou vazbu vhodnou především pro knihy malých formátů. Měkká kůže, z níž byla zhotovena, přečnivala na dolní straně knihy nejméně o celou délku knihy. Na konci se mohla svázat v uzel či zavěsit háčkem na pás. Tento zvláštní druh vazby byl užíván od 14. století a udržel se do poloviny 16. století. V období *renesance se uplatnil pergamen v kombinaci s lepenkovými deskami, přes něž byl pergamen nalepen či nasucho přetažen. V některých případech pokrýval pergamen pouze hřbet knihy, popřípadě nároží desek. Během 16.–18. století byl ke knihvazačským účelům používán sekundární pergamen, získaný jako *makulatura ze zrušených středověkých rukopisů liturgického či administrativního charakteru.

Užití pergamenu pro knihvazačské účely zaznamenalo poslední rozmach v 17. a 18. století. Typickým artiklem této epochy byl extrémně hladký pergamen z vepřovice, jehož povrch evokoval hladkostí a bělostným odstínem slonovou *kost. Pergamenové vazby bývaly nákladně zlaceny, neboť harmonie bílé či slonovinově nažloutlé odpovídala nárokům zákazníků;

3. listina z takové kůže. (Barbora Půtová)

Pergamon (dnes Bergama, Turecko), starověké řecké *město na vysokém útesu nad řekou Kaikem v Mýsii na severozápadním pobřeží Malé Asie, později centrum pergamské říše (*Attalovci). Oficiální reprezentativní část města byla situována na jednotlivých terasách ve svahu pergamské skály. K nejvýznamnějším památkám patří takzvaný Velký pergamský oltář zasvěcený Diovi (*Zeus) a patronce města *Athéně. Rekonstrukce jeho velkolepé sochařské výzdoby se dnes nachází v Berlíně. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Pergouset (Lot, Francie), příklad úzké, těžko dostupné *jeskyně („tajné“, „individuální“) s realistickými *rytinami ve vchodu a rozvolněnými, fantaskními formami v zadní části z období *mladého paleolitu (kolem 33 000 př. n. l.). (Jiří A. Svoboda)

periapikální granulom, *granulom, periapikální.

periapikální periodontis, *periodontitis apicalis.

pericardium, osrdečník, je pevný vazivový obal, v němž je uloženo *srdce. Skládá se ze zevní vrstvy – *pericardium fibrosum a vrstvy vnitřní – *pericardium serosum. (Lenka Vargová)

pericardium fibrosum, fibrózní perikard, je zevní vrstvou osrdečníku. Má tvar čtyřbokého jehlanu, jehož základna (*facies diaphragmatica seu basis pericardii*) nasedá na *centrum tendineum* *bránice. Báze perikardu je spojena s bránicí pomocí *ligamenta phrenicopericardiaca* a prostupuje přes ni *vena cava inferior. Vrchol perikardu (*cupula*

pericardii) směřuje *kraniálně a dosahuje do úrovně *angulus sterni*. Přes *cupula pericardii* prostupují velké cévní kmeny (**aorta*, **truncus pulmonalis* et **vena cava superior*). Přední stěna perikardu (*pars sternalis*) se obrací proti přední stěně hrudní a se *sternem je spojena pomocí *ligamenta sternopericardiaca*. Boční stěny perikardu (*partes laterales*) se obracejí proti mediastinální pleuře a volně s ní srůstají. Zadní stěna (*pars dorsalis*) je přivrácena k zadnímu *mediastinu. (Lenka Vargová)

pericardium serosum, serózní perikard, je jednou z vrstev osrdečníku. Skládá se ze dvou listů. Zevní, parietální list nasedá na vnitřní stranu *fibrózního perikardu. Vnitřní, viscerální list neboli epikard (**epicardium*) pokrývá jako tenká, hladká a průhledná vazivová blána povrch *myokardu. Mezi oběma listy serózního perikardu je vytvořena šterbinovitá dutina (*cavitas pericardialis seu cavum serosum pericardii*), kterou vyplňuje malé množství čiré tekutiny (*liquor pericardii*). Oba listy serózního perikardu do sebe plynule přecházejí na začátku velkých tepen (**truncus pulmonalis* a **aorta ascendens*) a vytvářejí **porta arteriarum*. Další přechod se nachází podél žil, které vstupují do *srdce (*vena cava superior et inferior*, **venae pulmonales*), kde vzniká **porta venarum*. Tato branka má tvar příčné položeného písmene T. Svislé rameno spojuje vstupní otvory pro **vena cava superior*, **venae pulmonales dextrae* a **vena cava inferior*. Příčné rameno spojuje otvory pro **venae pulmonales dextrae* s otvory pro **venae pulmonales sinistrae*. Uvnitř perikardiální dutiny leží mezi *porta arteriarum* a *porta venarum* příčně orientovaná šterbina (*sinus transversus pericardii*). Pod příčným ramenem *porta venarum* se rozkládá *sinus obliquus pericardii*. (Lenka Vargová)

periferní nervová soustava, *soustava, periferní nervová.

periferní nervový systém, *soustava, periferní nervová.

periglaciální oblast, *oblast, periglaciální.

périgordien (název podle kulturněhistorického regionu *Périgord* v jihozápadní Francii), souhrnný pojem pro mladopaleolitické kultury s *hroty s otupeným bokem, tedy **chatelperronien* a **gravettien*, zavedený a používaný některými autory v klasické oblasti jihozápadní Francie. (Jiří A. Svoboda)

perichondrální osifikace, *osifikace, perichondrální.

perikard, **pericardium*, osrdečník.

perikard, fibrózní, **pericardium fibrosum*.

perikard, serózní, **pericardium serosum*.

perikaryon, též **neurocyt*, je tělem *neuronu. Obsahuje velké kulovité jádro a *cytoplazmu (neuroplazmu). Vedle běžných buněčných organel jsou v cytoplazmě *neuronů přítomny svazky jemných vláken (neurofibril) a hrudky zvláštní *substance barvitelné bazickými barvivy (takzvaná Nisslova tygroidní chromodiální substance). Z těla neuronu odstupují výběžky (**dendrity*, **neurit*). (Lenka Vargová)

Periklés (asi 500–429 př. n. l.), řecký demokratický politik a státník; syn Xanthippův. Podobně jako jeho prastrýc *Kleisthenés (pokládáný vedle *Solóna za tvůrce *demokracie) byl příslušníkem aristokratického rodu Alkmaiónovců.

Periklés se stal dovršitelem athénské demokracie; v *Thúkydidových *Dějínách peloponéské války* (*Ho polemos tón Peloponnesiôn kai Athénaiôn*) je zachycena jeho „Řeč nad padlými“, ve které shrnul demokratické *ideály antického Řecka. Stál v čele *Athén v letech 443 až 429 př. n. l., kdy byl s výjimkou roku 430 př. n. l. každoročně volen do funkce prvního stratéga. Periklés dobudoval činnost všech demokratických *institucí tak, aby se na nich mohli podílet všichni občané (svobodní muži). Z jeho popudu byly v Athénách vybudovány skvělé *stavby na *Akropoli. Periklés byl velmi schopným řečníkem, v Athénách hájil protispartské stanovisko. Potíže *Athéňanů v počáteční fázi *peloponéské války způsobily Periklův politický pád. Po rehabilitaci a opětovém zvolení do funkce však Periklés brzy zemřel při morové epidemii. Vzhledem k dobovým zvyklostem projevoval vůči

své vzdělané ženě *Aspasií neobyčejnou úctou a tolerantností. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Periklés a Aspasia, *Aspasia, *Periklés.

perilympha, -ae, f. (z řečtiny: *peri*, „kolem“ a *lympha*, „tekutina“), čirá tekutina podobná *moku mozkomíšnímu, součást vnitřního *ucha. Vyplňuje štěrbinu mezi **labyrinthus osseus* a **labyrinthus membranaceus*. Je produkována *epitelem kapilár a zpětně vstřebávána do žilního systému v prostoru mezi mozgovými *plenami. Do tohoto prostoru se dostává prosakováním podél nervových vláken **nervus vestibulocochlearis*, podél **ductus endolymphaticus* a zejména skrze **canaliculus cochleae*, který začíná ve *scala tympani* kostěného *hlemýžďe a otevírá se jako *apertura externa canaliculi cochleae* u dolní hrany pyramidy *kosti spánkové mediálně od **foramen jugulare*. (Lenka Vargová)

perimetrium, -i, n., zevní serózní obal *dělohy; jedná se o část viscerálního peritonea, která se pevně spojuje s *myometriem. Viscerální **peritoneum* přechází z *měchýře močového na přední plochu dělohy ve výši krčku, přičemž mezi oběma orgány vytváří záhyb – **excavatio vesicouterina*. *Peritoneum* pokrývá celou přední plochu dělohy, **fundus* dělohy i plochu zadní a odtud pokračuje až na zadní klenbu poševní. Z *pochvy přechází hlubokým záhybem na *konečník (**excavatio rectouterina*), na který se přikládá ve výši *řasy Kohlrauschovy. Od hran děložních pokračuje *peritoneum* do stran jako široký vaz děložní (**ligamentum latum uteri*). (Lenka Vargová)

perimortální, vztahující se k době okolo smrti, při umírání. (Jaroslav Malina)

perinatální, vztahující se k období okolo *narození. Perinatální období je definováno od 28. týdne *těhotenství do konce 7. dne života *novorozence. (Drahomír Horký)

perineum, -i, n., hráz, u *muže je to oblast mezi análním otvorem a odstupem *šourku, u *ženy se hráz nachází mezi análním otvorem a zadním spojením velkých stydkých pysků (**labia majora pudendi*). (Lenka Vargová)

perioda (z řečtiny: *periodos*, „období; oběh, okruh“):

1. časový úsek, období;
2. řada jevů, které se pravidelně opakují. (Viz též *čas, *čas lovců, *metody datování v antropologii a archeologii.);
3. [medicína], *menstruační cyklus. (Jaroslav Malina).

periodicita [ekologie], pravidelné a zákonité střídání jevů živé *přírody, které se projevuje změnami v činnosti organismů v určitých *periodách, například střídání období aktivity s obdobím klidu (biologické rytmy). (Michaela Račanská)

periodizace, rozdělení na časové úseky, období. (Viz též *čas, *čas lovců, *metody datování v antropologii a archeologii.) (Jaroslav Malina)

periodizace čínské prehistorie a historie, rozdělení čínské minulosti začínající zhruba před jedním milionem let. (Jaroslav Malina)

periodizace dějin starověkého Egypta, Předdynastická doba: ca 4500–3150 př. n. l.; Archaická doba: ca 3150–2700 př. n. l.; 1.–2. dynastie; Stará říše: ca 2700–2180 př. n. l. – 3.–6. dynastie; První přechodná doba: ca 2180–1994 př. n. l.–7.–11. dynastie; Střední říše: ca 1994–1797 př. n. l.–12. dynastie; Druhá přechodná doba: ca 1797–1543 př. n. l.–13.–17. dynastie; Nová říše: ca 1543–1080 př. n. l.–18.–20. dynastie; Třetí přechodná doba: ca 1078–715 př. n. l.–21.–24. dynastie; Pozdní doba: 715–332 př. n. l. – 25.–31. dynastie; Řecká doba: 332–30 př. n. l.; Římská doba: 30 př. n. l.–395 n. l.; Byzantská doba: 395–640; Arabská doba: od 640 dodnes. (Břetislav Vachala)

periodizace prehistorie, dělení *pravěku, rozdělení nejstarších lidských dějin podle určitých znaků. V Evropě je dodnes používán tzv. *systém tří period, založený na základních *surovinách, z nichž se vyráběly *artefakty (*doba kamenná, *doba bronzová, *doba železná); založil jej dánský archeolog Christian Jürgensen *Thomsen. (Jaroslav Malina)

periodont, **periodontium*.

periodontitis apicalis (*parodontitis apicalis*, periapikální ostitis), akutní nebo *chronické zánětlivé změny v periapikálním prostoru *zubu. Nejčastější příčiny vzniku: infekce při onemocněních *pulpy, důsledky ošetřování kořenového kanálku (léky, dezinfekční prostředky, poranění kořenovými nástroji, přeplnění kořenové výplně) nebo trauma. Akutní forma se vyznačuje rychlým průběhem se zvětšující se bolestí na skus a poklep. Chronická forma se léčí pročištěním kořenového kanálku a jeho zaplněním, v některých případech je možno uvažovat o amputaci kořenového hrotu. Někdy je však nutné zub vytrhnout. (Michaela Křivanová)

periodontium, -i, n., též periodont, je soubor vazivových vláken, na nichž je v zubním lůžku zavěšen *zub. Tato vlákna vyplňují štěrbinu mezi kořenem zubu a stěnou *alveolu a jsou rozepjata rovněž mezi krčkem a *gingivou. (Lenka Vargová)

periorbita, -ae, f. (z řečtiny: *peri*, „kolem“ a *orbita*, „očníce“), zesílený *periost *očníce. V rozsahu *fissura orbitalis inferior* se zde nachází **musculus orbitalis*. (Ladislava Horáčková)

periost, **periosteum*, okostice.

periosteum, -i, n., periost, okostice. Vazivový obal, povlékající (s výjimkou kloubních ploch) povrch *kostí. Tato tuhá vazivová blána má dvě hlavní vrstvy: zevní *fibrózní a vnitřní kambiovou. Fibrózní vrstva je tvořena kolagenním vazivem (*kolagen) chudým na buňky, kambiová vrstva je na buňky bohatší a obsahuje i více cév. Cévy z této vrstvy zásobují asi 1/3 *kompakty a pronikají do kosti samostatnými *kanálky Volkmannovými. Periost lne pevně ke kosti v místech úponu šlach a vazů, jinde jej lze snadno sloupnout. Okostice je ke kompaktně upevněna pomocí vazivových vláken (*vlákna, Sharpeyova), s nimiž z periostu do kompakty vstupují i cévy a nervy. Odtržení okostice znamená zničení cévního zásobení příslušného okrsku kosti, a protože je periost bohatě inervován, je poranění bolestivé. Hluboká vrstva periostu je i významným zdrojem kostitvorné aktivity uplatňující se při *růstu kosti do tloušťky a při remodelaci kosti po *zlomenině. Podobnou stavbu jako periost má tenčí endost (**endosteum*) – vnitřní okostice, která vystýlá *dutinu dřeňovou. (Ladislava Horáčková)

periostitis processus alveolaris, *zánět okostice *zubního kostěného lůžka. Nejčastěji vzniká jako následek akutního **periodontitis apicalis*, komplikace po *extrakci zubu nebo obtížného prořezávání zubu moudrosti (**dentitio difficilis*). Akutní serózní zánět může zhnisat a šířit se k povrchu za vzniku subperiostálního *abscesu. Proces je velmi bolestivý, doprovázený vysokými teplotami, otokem přilehlých *tkání; při další progresi dojde k provalení abscesu pod sliznici a vzniká submukózní absces, při jehož perforaci mohou vznikat *píštěle (orální, kožní). Terapie je chirurgická: vypuštění hnisu (*incize) a podávání antibiotik. (Michaela Křivanová)

periostóza, patologická nezánětlivá kostní novotvorba kambiové (vnitřní) vrstvy *periostu. (Lenka Vargová)

peripatetikové, označení pro příslušníky filozofické školy zvané *peripatos* (z řeckého *peripatos*, „procházka, síň“), kde se podle *obyčeje athénských filozofů vyučovalo při procházení se. Školu peripatetiků založil *Aristotelés, aniž by ji ale takto nazval; označení pochází pravděpodobně až od Theofrasta z Eresu (372–286 př. n. l.). Vedle názvu peripatetická škola se dochovalo rovněž označení *lykeion*.

Zatímco v řecké antice se jako peripatetikové označovali pouze raní aristotelikové (v římském *císařství se název vůbec neobjevuje), jsou tak v současnosti nazýváni všichni stoupenci aristotelismu. Velkého rozmachu zaznamenali peripatetikové během vrcholného *středověku, kdy tvořili nejvýznamnější větev dobové *filozofie a *teologie. (Břetislav Horyna)

peripatrická speciace, *speciace, alopatická.

peristaltika, rytmické stahy hladké svaloviny (například *žaludku), které umožňují posun obsahu *trubice trávicí. (Lenka Vargová)

peritoneum, -i, n., pobřišnice, je tenká serózní blána, která vystýlá břišní dutinu – **peritoneum parietale* a přechází i na uvnitř uložené orgány – **peritoneum viscerale*. Oba listy peritonea jsou spojeny peritoneálními duplikaturami (**mesenteria*). Mezi parietálním a viscerálním peritoneem je štěrbinovitý prostor označený jako peritoneální dutina (**cavitas peritonealis*). Prostor mezi **cavitas peritonealis* a stěnou břišní je označován jako **spatium extraperitoneale*. Orgány uložené v peritoneální dutině a zavěšené na mesenteriiích jsou orgány *intraperitoneální. Extraperitoneálně uložené orgány mohou být preperitoneální, uložené před pobřišnicovou dutinou, subperitoneální pod pobřišnicovou dutinou nebo *retroperitoneální za pobřišnicovou dutinou. Jako *sekundárně retroperitoneální orgány se označuje část původně intraperitoneálních orgánů, které se během embryonálního vývoje přiložily na zadní stěnu peritoneální dutiny a srostly s nástěnným peritoneem. (Lenka Vargová)

peritoneum parietale, nástěnné **peritoneum*, tenká serózní blána, která vystýlá dutinu břišní. Tato blána pomocí peritoneálních duplikatur přechází v **peritoneum viscerale*. Mezi parietálním a viscerálním peritoneem je štěrbinovitý prostor označován jako peritoneální dutina (**cavitas peritonealis*). (Lenka Vargová)

peritoneum viscerale, tenká serózní blána, která pokrývá orgány uložené v dutině břišní. Tato blána pomocí peritoneálních duplikatur přechází v **peritoneum parietale*. Mezi *parietálním a viscerálním peritoneem je štěrbinovitý prostor označován jako peritoneální dutina (**cavitas peritonealis*). (Lenka Vargová)

peri- (z řečtiny), v složeninách první část s významem: „okolo, kolem, ze všech stran, blízko“.

perla:

1. [malakologie], útvar vznikající v plášťové dutině mlžů (jak mořských, tak i některých druhů sladkovodních). Vzniká vrstvením perleti kolem cizího tělíska, jež se dostane mezi lastury a plášť. Pravé perly poskytuje perlotvorka mořská (*Pteria margaritifera*), žijící v subtropických a tropických mořích. Perly také někdy nalézáme ve škeblích řek v České republice (Otava), kde žije vzácně se vyskytující, a proto chráněná perlorodka říční (*Margaritana margaritifera*). Perly tvořily navlečené na šňůry *korále, anebo bývaly součástí *šperků;

2. [archeologie], drobné kuličkové *artefakty (podobné přírodním perlám) například z *kamene, *jantaru nebo ze *skla. (Martin Hložek)

perleť, vnitřní vrstva lastur mlžů, vylučovaná jejich pláštěm. Skládá se z vrstev konchiolinu a aragonitu. Perleť se od *paleolitu používala k výrobě drobných ozdobných předmětů. Od *starověku sloužila (spolu s dalšími materiály, zejména *kovy) k vytváření *intarzií. (Martin Hložek)

perly, zubní, sklovinné perly, vznikají při nadprodukci *skloviny. Mluvíme o tzv. zatékání skloviny (**enamelum*), což je rozšíření okrajů skloviny v apikálním směru. Nejčastěji se nachází u horních *premolárů a *molárů. (Michaela Křivanová)

permanens, -entis, trvajících, stálý, trvalý (v *anatomii například stálý chrup – **dentes permanentes*). (Ladislava Horáčková)

permeativní destrukce kosti, *destrukce kosti, permeativní.

perník, *metamfetamin.

peromélie, vrozená vada různě velké části končetiny zapříčiněná endogenním útlumem vývoje. Často chybí distální úsek končetiny, obvykle je postižena končetina horní. Obraz připomíná stav po *amputaci. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

peronaeus, -a, -um, lýtkový; v *anatomii například dlouhý lýtkový sval (**musculus peronaeus longus*). (Ladislava Horáčková)

perpendicularis, -e, svislý (z latiny: *perpendicularum*, „olovnice“); v *anatomii například vertikální ploténka čichové kosti (*lamina perpendicularis *ossis ethmoidalis*). (Ladislava Horáčková)

Perry, William James (1887– 29. 4. 1949), britský antropolog a etnolog; představitel *monodifuzionismu a *heliotické teorie kultury. Spolu s Graftonem Elliotem *Smithem vytvořil monodifuzionistickou heliotickou teorii kultury, která předpokládá existenci jediného centra světové kultury (*invence a originalita je podle obou autorů spíše výjimečným projevem lidského ducha), jímž byl starověký *Egypt; odtud se *objevy, *vynálezy a rozmanité dovednosti (*kult *Slunce, *lékařství, *mumifikace, *megalitické stavitelství atd.) šířily do jiných oblastí *Starého světa i *Nového světa.

Perry se soustředil zejména na zkoumání difuze egyptského megalitického stavitelství a šíření kultu Slunce, založeného na *mýtu o božském svazku egyptských dynastií se Sluncem. Z díla: *The Origin and Magic of Religion* (Původ magie a náboženství, 1913), *The Growth of Civilisation* (Původ civilizace, 1923), *Children of the Sun* (Děti Slunce, 1926). (Jaroslav Malina)

Persefoné, dcera Dia (*Zeus) a *Démétrý, unesená bohem *Hádem. Po jeho boku se stala vládkyní podsvětí. Na žádost své matky trávila v podzemí pouze jednu třetinu roku (vegetační klid) a na další dvě třetiny se vracela k matce na zem. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Persepolis, *archeologická lokalita 60 km severovýchodně od Šírázu (Írán). Po smrti *Kýra Velikého se jeho nástupce *Dáreios I. (521–486 př. n. l.) rozhodl přemístit hlavní *město *perské říše z *Pasargad asi 40 km dále na jih a ve skalním útesu 6 km na sever si v dnešní lokalitě Nakše Rustam nechal vytesat i *hrobku. Nové město získalo podle kraje, v němž leželo, jméno shodné s názvem pravlasti *Peršanů, Parsa. Jméno, pod nímž je dnes nejznámější, mu dali *Řekové. Kolem roku 515 př. n. l. započala výstavba obvodové zdi mohutné základové terasy s kamennou výplní, na níž stojí jednotlivé stavební památky, dílo však bylo ukončeno až kolem roku 440 př. n. l. Návštěvníci vystupovali do celého *komplexu po dvakrát lomeném hlavním schodišti, vedoucím k jedinému vchodu do areálu. Ten představovala monumentální čtvercová brána se čtyřmi sloupy a třemi vchody, z nichž dva byly po asyrském vzoru opatřeny obrovitými sochami nadpozemských strážců. Po průchodu branou se většina návštěvníků ubírala ke královským audiencím do gigantického přijímacího sálu, apadany, situovaného na samostatnou plošinu 2,6 m vysokou. Měl půdorys čtverce o straně 60,5 m dlouhé a jeho strop z cedrových trámů spočíval ve výši 20 m na sloupech s hlavicemi v podobě zdvojených předních částí (*protomai*) býků. Sál byl uzavřen zdmi z hliněných cihel s věžemi v rozích. Ve středech jeho vnějších stěn se nacházela sloupová průčelí, k nimž vedla ve dvou případech monumentální schodiště s reliéfně zdobenými fasádami. Na nich vystupují poddaní říše přinášející *tribut, panovník a následník *trůnu udílející audienci *úředníkovi a dvořaně spolu s příslušníky palácové stráže. Na další samostatné plošině stál Dáreiovův palác s monumentálním vstupem, ústřední síní a řadou soukromých komnat. *Portály jeho interiérů nesou reliéfní výzdobu, zachycující „hrdinného krále“ zápasícího se zvířaty i nestvůrami. Na plošině vznikla postupně řada dalších *staveb včetně achaimenovské pokladnice (nálezy kovových předmětů, několika set hospodářských klínopisných textů a otisků pečeti) a paláců dalších achaimenovských panovníků. (Petr Charvát)

Perseus, syn Dia (Zeus) a argejské princezny *Danaé, již *Zeus svedl v podobě zlatého deště, když ji její otec ukryval před nápadníky. Chtěl tak čelit věštbě, že ho zabije vlastní vnuk. Když nemohl zabránit tomu, aby se Danaé stala matkou, poslal ji i se synem v truhle přes moře. Danaé doplula k ostrovu, jehož *král se jí ujal. Nepohodlného Persea poslal pro hlavu Gorgony Medúzy. S ní Perseus získal i okřídleného koně Pégassa. Při cestě zpět vysvobodil v Aithiopii *Andromédu a oženil se s ní. Gorgoninu hlavu věnoval bohyni Athéně a od té doby byla jejím *atributem. Nešťastnou náhodou zabil diskem svého děda, zdědil jeho panství a založil *Mykény. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Perseus a Androméda, *Androméda, *Perseus.

Persie, dnešní Írán. V nejširším geografickém smyslu území celé íránské plošiny ohraničené na západě a na východě údolím Tigridu a Indu a na severu arménským pohořím, Kaspickým mořem a *stepí jižního Ruska. Pohoří obklopující íránskou plošinu jsou bohatá na *kovy (*zlato, *stříbro, *měď) a *minerály (*lapis lazuli a další vzácné kameny). Údolí četných řek jsou vhodná k pěstování zemědělských plodin. Ve vnitrozemí se nachází solná jezera, bažiny a pouště. Četné obchodní cesty byly od pradávna mostem spojujícím východní a západní Asii. Do Íránu přišli *Peršané ze severovýchodu a poprvé se objevují v asyrských pramenech z 9. století př. n. l. (Parsua). Pod tlakem médských *kmenů (*Médové) se usadili na území *Elamu po jeho dobytí a zpuštění asyrským *králem *Aššurbanipalem. Tam vznikl nejstarší perský *stát Anšan a Pársa (řecky Persis, dnešní *Fárs). Jeho vládcové z dynastie *Achaimenovců vládli zpočátku jako *vazalové médských králů. V roce 550 př. n. l. *Kýros II. Starší setřásl médskou nadvládu a zmocnil se médského území v Íránu, severní *Mezopotámii a *Malé Asii. Perskou *vládu v Malé Asii rozšířil až za řeku Halys porážkou lýdského krále *Kroisa. Po dobytí *Babylonu ovládl i území babylonské říše v *Sýrii a *Palestině a stal se tak zakladatelem obrovské *perské říše, ke které jeho syn a nástupce *Kambýsés připojil *Egypt. Po potlačení povstání řeckých *měst v Malé Asii se *Dáreios I. pokusil dobýt pevninské Řecko (řecko-perské *války), ale byl poražen *Athéňany u Marathónu (492 př. n. l.). Pokus o dobytí Řecka zopakoval Dáreiov syn a nástupce *Xerxés, ale po katastrofální porážce u Salamíny (480 př. n. l.) se Peršané vzdali vojenských zásahů proti Řecku. Politiku řeckých států ovlivňovali obratnou *diplomacií a zlatem. Na dvoře perských králů působili řečtí umělci, lékaři a *žoldnéři a Persie byla oblíbeným námětem mnoha řeckých autorů (*Hérodota, *Xenofóna, Ktésia aj.).

Vládu Xerxových nástupců a stabilitu říše ohrožovaly dvorské intriky a dynastické spory, které často vyústily v povstání *satrapií, takže bylo stále obtížnější udržet politickou jednotu obrovské perské říše. Říše se zhroutila v roce 334 př. n. l., když byl poslední Achaimenovec *Dáreios III. poražen makedonským králem *Alexandrem Velikým ve třech bitvách (na řece Graníku, u Issu a u Guagamél).

Administrativní struktura říše byla dílem *Dáreia I., který s úspěchem spojoval lokální *autonomii a *centralizaci moci v rukou panovníka a jeho perských *úředníků. Říše byla rozdělena na provincie (*satrapie) v čele s *guvernérem (satrapou), kterým mohl být místní vládce nebo Peršan z jedné ze šesti nejvýznamnějších perských rodin. Moc guvernérů byla značná, ale kontrolovali ji civilní a vojenští úředníci i zvláště králem vysílaní inspektoři. Každá satrapie odváděla do královské pokladny pevně stanovenou roční daň a muže pro armádu. Vojenská služba byla vykonávána na základě držby služebního pozemku a odměňování pozemky za civilní nebo vojenskou službu králi bylo základem achaimenovské držby půdy. Stále častěji však perská armáda využívala služeb žoldnéřů a jejich odměňování si patrně vynutilo rážbu prvních perských *mincí, zlatých dáreiků. K usnadnění *správy své obrovské říše i k povzbuzení obchodu budovali perští králové silnice vybavené poštovními stanicemi. Správa provincie nezasahovala do místních *zvyků a *náboženství, nebránila také v užívání místních *jazyků. Oficiálními jazyky říše, kterými byly psány královské nápisy, byla *perština, *babylonština (*akkadština) a *elamština. Administrativní dokumenty však byly psány převážně aramejsky (*aramejština) na *pergamenu nebo *papyru, a proto se z větší části nedochovaly. Hlavním městem říše bylo nově postavené město *Persepolis, ale perští králové dávali přednost *Súsám, *Ekbataně (letní sídlo) a *Babylonu (zimní sídlo).

Oficiálním kultem achaimenovské dynastie byl kult *Ahura Mazdy, dobrého ducha a Pána moudrosti, ale lidové kultury na území Íránu uctívaly hlavně přírodní síly, zvláště *ohně, a některá další, velmi starobylá božstva. *Kněží (mágoové) byli odborníky na provádění obřadů, obětí a *rituálů. Umění achaimenovské říše bylo ovlivněno *Asýrií, *Babylonií a také Řeckem, řečtí umělci pracovali na stavbě a výzdobě Persepole. (Jana Pečirková)

persistence, *perzistence.

persistující zub, *zub, perzistující.

perská říše, *Persie.

personalismus (z latiny: *persōna*, „osoba, obličej; bytost; identita; škraboška; maska“):

1. moderní filozofický směr, zdůrazňující význam neopakovatelné, jedinečné lidské *osoby (bytosti) jako nositele lidských vztahů, hodnot *svědomí, *viny atd., často ve spojení s křesťanským a židovským viděním člověka. Osoba se může k něčemu zavázat, může se stydět, může svědčit a ručit za něco. Je schopna lítosti, důvěry, *lásky. Personalismus stojí v protikladu jak k *individualismu, který podceňuje význam vztahů, tak zejména proti *kolektivismu, který osobu přehlíží, nebo dokonce ničí. Hlavní představitelé: Nikolaj Alexandrovič *Berd'ajev, Maurice Blondel, Martin *Buber, Jean Lacroix, Emmanuel *Levinas, Gabriel Marcel, Jan *Patočka, Max *Scheler aj.;

2. psychologické učení, podle něhož člověk není jen složeninou prvků, ale celistvou bytostí (personou) neoddelitelnou od prostředí. (Jaroslav Malina)

personifikace (z latiny: *persōna*, „osoba, obličej; bytost; identita; škraboška; maska“), osoba, v jejímž zobrazení doprovázeném typickými *atributy jsou vyjádřeny specifické vlastnosti, myšlenky. Personifikované vlastnosti byly velmi oblíbené například v *římské mytologii: *Pax* – „mír“, *Pietas* – „poslušnost, zbožnost“, *Felicitas* – „štěstí, úspěch“, *Virtus* – „udatnost, statečnost“ aj. V personifikované podobě byly znázorňovány i řeky, *města, *země, provincie, abstraktní pojmy. Pohlaví personifikace bylo závislé na gramatickém rodu daného pojmu či jména. (Jaroslav Malina)

perspektivismus (z latiny: *perspicere*, „prohlédnout, prozkoumat, poznat; dobře, zřetelně vidět“; v novolatině: *perspectiva*, „věda o správném vidění, lékařská nauka o zraku“):

1. Jeden z ústředních pojmů projektivní geometrie, jejíž základy byly položeny už v antické vzdělanosti (Apollónios). Již ve starověkém Řecku byly známy některé optické perspektivistické efekty, například možnost vyvolat iluzi trojdimenzionálního prostoru na dvojdimenzionální ploše, které vedly k tomu, že se perspektivismus stával stále běžnější součástí filozofických teorií poznání. K *filozofii nedílně patří od začátku *novověku, zejména zásluhou Johannese *Keplera;

2. V semiotickém, negeometrickém významu označuje perspektivismus nauku o správném vidění (*ars benevivendi*), podle které dokáže člověk rozvíjet a využívat pouze pikturní znaky, které náležejí k vidění jako součásti smyslové výbavy. Naproti tomu semiotický vztah mezi viděnou věcí a znakem (například kresbou téže věci) musí být vždy něčím zprostředkován, jako je tomu také u vztahu mezi vysloveným a zapsaným slovem. Z tohoto hlediska se rozvíjela teorie i praxe perspektivismu zejména během *renesance (Filippo Brunelleschi [1377–1446], *Leonardo da Vinci), v dalších stoletích vznikla věda o perspektivismu, která rozvinula samostatnou teorii a testovatelnou praxi pikturní projekce a proporce. Pro výtvarné umění byla koncepce semiotického perspektivismu závazná až do konce 19. století, teprve s nástupem *kubismu zanikla dominance pikturně-denotativního znázorňování objektů.

3. Ve filozofických teoriích poznání označení takových teorií, které předpokládají, že poznatek a teorie poznání jsou zásadně formovány tím, jaké stanovisko (perspektivu) zaujímá pozorovatel. Zaměňování perspektivismu s epistemologickým a vědecko-teoretickým *relativismem není oprávněné, protože perspektivismus nevyvozuje z podmíněnosti poznání jeho neplatnost či nepravdivost, pouze upozorňuje na to, že každý lidský poznatek neplatí univerzálně a nutně. Jedním z prvních významných stoupenců perspektivismu byl Mikuláš *Kusánský, který srovnával omezenou perspektivu lidského vědění s neomezeným a absolutním vědění *Boha; Gottfried Wilhelm *Leibniz použil termín „epistémický perspektivismus“ jako první v dějinách filozofie ve své nauce známé jako Monadologie. K typickým reprezentantům moderního perspektivismu patřili například Friedrich *Nietzsche a José *Ortega y Gasset, jejichž filozofické koncepty usilovaly o zrušení duality mezi

*subjektem a *objektem. V nejnovější filozofii se perspektivismus často uplatňuje v antropologii poznání a ve filozofii vědy, kde se zpravidla pojí s konvencionalismem.

4. Posunuté, ale velmi časté je užívání teorie perspektivismu v moderní literární vědě a literární teorii. Nemá zde jednotný význam, může označovat i vzájemně nesouvisející jevy; například v teorii *dramatu označuje strukturu vyprávěcí situace, zatímco v teorii vyprávění může označovat časový a prostorový odstup vypravěče od vyprávěného děje (blízká nebo daleká perspektiva). Heterogenita v užívání koncepcí perspektivismu znemožňuje jeho přehledné a usoustavněné znázornění v literární vědě. (Břetislav Horyna)

Peršané:

1. *indoevropské etnikum (*Indoevropané) příbuzné jazykově i etnicky *Médům. Obě etnika kočovala na *koních a na území *Předního východu se objevila na počátku I. tisíciletí př. n. l. První písemná zmínka o Peršanech pochází z nálezů asyrského *krále *Salmanassara III. z roku 835 př. n. l. Salmanassar III. mluví o „králích“ z Parsuy, tedy o *náčelnících perských *kmenů, kteří byli *vazaly asyrských králů a odváděli jim koně jako *tribut. V době Salmanassara III. sídlili Peršané na území severně a severovýchodně od dnešní Sulajmánije a v době *vlády jeho nástupců *Tiglatpilešara III. a *Sargona II. byly perské kmeny vytlačovány Médy jihovýchodním směrem a Parsua se nacházela na území jižně od horního toku řeky Dijály. Perské oddíly se účastnily v elamsko-babylonském vojsku bitvy u Chaluly proti asyrskému králi *Sinacheribovi. Po zničení elamského *státu obsadili Peršané část elamského území, přejali *kulturní a politické dědictví *Elamu a založili svůj první stát (Anšan a Pársa), který se po porážce médské říše *Kýrem II. Starším z perské dynastie *Achaimenovců rozrostl v obrovskou perskou říši, která vládla téměř po tři staletí rozsáhlým územím západní i východní Asie. Po porážce *Alexandrem Makedonským Peršané nezanikli, znovu se vzchopili a za vlády dynastie *Sásánovců (224–651) vytvořili rozmáhající se druhou říši. Podlehli teprve opakovaným nájezdům *Arabů v 7. století a přijali od nich *islám, *arabské písmo i četné *prvky kultury a umění. Jejich potomky se stali *Pársové (v Indii) a *Íránci. Perská kultura dominovala v islámském světě zejména v 11.–15. století;

2. etnikum žijící v Íránu (25 milionů), Afghánistánu a v dalších *zemích, potomci starověkých íránských kmenů (v Íránu od 2. tisíciletí př. n. l.), tvůrců *perské říše. Jazykově (*perština) patří do jihozápadní skupiny *íránské větve *indoevropské rodiny. *Muslimové (hlavně *ší'ité), velmi malá část *zarathuštrovců. (Jaroslav Malina, Jana Pečirková)

perština (stará), nejstarší textově doložená fáze perského jazyka; náleží do skupiny *íránských jazyků, jež je součástí indoevropské jazykové rodiny (*jazyky, indoevropské). Je příbuzná s *jazykem *Avesty a s *médštinou. Skupiny hovořící íránskými jazyky (*Médové a *Peršané) pronikly na íránskou plošinu snad již v polovině 2. tisíciletí př. n. l., ovšem jejich přítomnost je doložena teprve v polovině 9. století př. n. l. v asyrských textech. Písemné prameny ve staroperském jazyce však pocházejí až z 6.–4. století př. n. l. Stará perština byla zapisována specifickou formou *klínového písma, které bylo pravděpodobně vytvořeno uměle (patrně za *vlády Dáreia I., 521–486 př. n. l.) a pouze po vnější stránce napodobovalo vzhled mezopotamského klínopisu. Staroperské písmo zahrnuje 3 vokalické znaky a 33 grafémy, které označují konsonant s inherentním vokálem (s vokálem *-a-*: 22 znaky, *-i-*: 4 znaky, *-u-*: 7 znaků). Obsahuje rovněž několik logografických znaků (například pro jména některých *králů či boha Ahuramazdy).

Staroperský jazyk i klínopis (*písmo, klínové) byl používán pouze pro reprezentativní nápisy vladařů *achaimenovské dynastie, zatímco soudobé administrativní texty byly psány buď *elamsky na hliněných tabulkách, nebo *aramejsky. Je tudíž pravděpodobné, že značná část obyvatelstva achaimenovské říše persky nehovořila. Staroperské nápisy byly nalezeny především v oblasti Fárs v jižním Íránu (*Persepolis, Nakše Rustam, *Pasargady), dále rovněž v *Súsách, Ramadánu, *Bísutúnu, na hoře Elvend a ve východní *Anatólíi (Van). Jsou nejčastěji vytesány na částech *staveb (sloupech), na *mramorových deskách, vápencových tabulkách, na skalních

stěnách či vyryty do kovových (stříbrných nebo zlatých) tabulek. Často se jedná o trojjazyčné nápisy (staroperské, elamské, babylonské). Jsou datovány zejména do období vlády Dáreia I. a Xerxa I. (485–465 př. n. l.), ale nejmladší texty pocházejí až z doby Artaxerxa III. (358–338 př. n. l.). Většinu textů tvoří nápisy, jež podávají zprávu o stavbě důležitých budov (*paláce, *chrámy). Nejznámějším staroperským textem je trojjazyčný nápis na skalní stěně v Bísutúnu, který má historický obsah (popisuje Dáreiovu cestu na královský *trůn a boj s vnitřními nepřáteli). Je doplněn *reliéfem, který zobrazuje Dáreia a poražené vzbouřence.

Trilingvy achaimenovských vládařů hrály rozhodující úlohu nejen při luštění staroperského jazyka a klínového písma, ale měly velký význam i pro vznik asyriologie. První důležitý krok učinil německý filolog Georg Friedrich Grotefend (1775–1853) v roce 1802, když podle kopií napsů z Persepole rozluštil několik znaků staroperského písma. Díky pracím dalších vědců se během 1. poloviny 19. století podařilo získat přehled o gramatické struktuře a slovní zásobě staroperského jazyka.

Perština je úředním jazyk v Íránu. Rozlišují se tři vývojová období: stará perština (do 4. století př. n. l.), střední perština, *pahlaví (od 3. století př. n. l. do 7. století n. l.) a nová perština, *fársí, *pársí (od 7. století n. l.). (Viz též *Peršané.) (Lukáš Pecha)

Perthesova nemoc, *nemoc, Perthesova.

Peruánci, souhrnné označení pro obyvatelstvo Peru (téměř 30 milionů, odhad z roku 2005). Asi 60 % obyvatelstva tvoří *indiáni (*Aymarové a *Kečuové, potomci *Inků), 35 % *mestici a zbytek jsou *kreolové, *černoši a evropští přistěhovalci. Úředním *jazykem je *španělština a od roku 1975 i *kečuánština (kečujština). Kreolové, černoši a většina mesticů mluví pouze španělsky, indiáni jsou bilingvní nebo mluví pouze vlastními jazyky (kromě kečujštiny a *ajmarštiny i jazyky *arawacké rodiny, chívaro, pano, tukano, záparo aj.). Peruánská španělština je ovlivněna *indiánskými jazyky (hlavně kečujštinou). Indiánský vliv je patrný i v lidové *materiální a *duchovní kultuře mesticů. Území Peru bylo centrem *incké říše. Po dobytí říše *Španěly zde bylo zřízeno místokrálovství Peru (1542). Protišpanělské povstání v letech 1780–1781 se stalo počátkem boje za nezávislost, která byla vyhlášena v roce 1821. Věřící jsou *katolíci, část indiánů si udržuje zbytky tradičních kultů. (Lukáš Šín)

pervitin, *metamfetamin.

perzistence (z latiny: *per*, „přes“ a *sistō*, „naléhám“), násilné přetrvávání, udržení, přežívání. (Jaroslav Malina)

perzistující zub, *zub, perzistující.

per-, předpona obměňující význam základu významem latinské předložky *per*: „pro-, skrz, nad-, velice, zcela, úplně“.

peří, *metamfetamin.

pes, pedis, m., noha (v *anatomii například plochá noha – *pes planus*). (Ladislava Horáčková)

pes anserinus, husí noha, v *anatomii název pro širokou společnou úponovou šlachu tří stehenních svalů (**musculus gracilis*, **musculus sartorius* a **musculus semitendinosus*), která se upíná na mediální stranu *tibiie mezi mediální kondyl a *tuberositas tibiae*. (Ladislava Horáčková)

pes anserinus minor, konečné větve **nervus infraorbitalis* vystupující z **canalis infraorbitalis* do podkoží tváře. Zahrnují *rami palpebrales inferiores*, *rami nasales externi* a *rami labiales superiores*, které inervují *kůži a *spojivku dolního očního *víčka, kůži nosních křídel a **vestibulum nasi* a přecházejí do sliznice a kůže horního *rtu. (Ladislava Horáčková)

pes domácí (*Canis lupus f. familiaris*), zdomácnělá forma *vlka obecného (*Canis lupus*). Vlk jako šelma vyhledával skládky odpadu pravěkých lovců, dostával se tím do blízkého kontaktu, který se v případě štěnat za pomoci jejich silně vyvinutého sociálního vnímání mohl vyvíjet v postupné ochočování. Současná zkoumání označují za oblast domestikace Asii v době před 15 000 lety, odkud se psi rozšířili i do Severní Ameriky. Bylo vyčleněno 14

nejstarších plemen psů, jejichž původ je převážně čínský (čau-čau, šarpej, akita-inu atd.). Ani dnes nechybějí *názory, že k domestikaci vlka došlo několikrát v různých geografických oblastech; nejstarší konkrétní nálezy domácího psa jsou z doby kolem roku 10 000 př. n. l. a pokrývají velkou oblast od Turecka po Severní Ameriku. Poslední publikace z dubna 2009 založená na studiu mtDNA naznačuje, že pes domácí vznikl na území jižní Číny před 5 400–16 300 lety ze zakladatelské populace několika set vlků, mezi nimiž bylo minimálně 51 samic. Domestikaci uskutečnili usedlí lovci-sběrači nebo první zemědělci. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

pes equinvarus, „koňská noha“, vrozená, geneticky podmíněná deformita, u níž je noha fixována v plantární *flexi a *supinaci. *Achillova šlacha je zkrácená. *Pes equinvarus* se vyskytuje asi u 1% *novorozenců, častěji u chlapců než u dívek. Deformita může být jak jednostranná, tak i oboustranná. Bez operativní *léčby zůstává obvykle porušená mechanika chůze. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pesach (čili pascha), hebrejský název pro velikonočního beránka a pak i pro slavení hodů beránka, tedy celou velikonoční slavnost. Jméno je odvozeno od hebrejského slovesa *pasah*, „poskočit, přeskocit“, pak i „přeskočením pominout“. Označovalo jednak poskakování při obřadních tanci, jímž se tanečníci uváděli do vytržení (1 Kr 18,26) a ve staré době i pohyb, poskakování *démona zhoubce, který v prvé novměsíční noci po jarní rovnodennosti hubil prvorozené. Na tyto prastaré představy semitských pastevců navazuje vyprávění o vyvedení *Izraele z *Egypta ve *Starém zákoně (Ex 12–14), které je ovšem upravuje a přeznačuje. Z upírského zhoubce, kterého je možno odvrátit od vraždění tím, že se veřejně pomazí krví, se v biblickém podání stává anděl Hospodinův, který trestá Egypt pobitím prvorozených, zřejmě jako odplatu za pobité Izraelské (Ex 1,15–22); ale domy *Izraelců, odlišené pomazanými veřejemi, přeskakuje. Toto přeskocení či pominutí se nazývá pesach (Ex 12,11n). *Dramatizace této události je podstatou velikonočního kultu a celé velikonoční slavnosti slavené v židovstvu dodnes. Velikonočním beránkem mělo být kůzle nebo jehně bez vady, zvláště vybrané a chované spolu s rodinou. Celý postup je zaznamenán v Ex 12–13. Po zničení *Jeruzaléma a chrámu ustaly oběti, takže se beránek už nezabíjí a při nynějším židovském slavení jej symbolicky zastupuje malá kůstka. Na hod beránka navázal i *Ježíš při své poslední večeři s učedníky (Mk 14,17–25). (Jan Heller)

pesimismus (z latiny: *pessimus*, „nejhorší“), označení zpravidla světonázorového postoje, který se při hodnocení a posuzování vztahu mezi *dobrem a *zlem kloní na stranu zla, nevěle, špatných očekávání, negativního životního pocitu, tíživé nálady (*melancholie), znechucení a svízele. Termín pesimismus je novověký neologismus pocházející z 18. století; zpopularizovali ho zvláště němečtí preromantikové (Georg Christoph *Lichtenberg) a raní romantikové svou proslavenou tezí o „bolesti světa“ (*Weltschmerz*).

Pesimismus je kontrární pojem k *optimismu, aniž by se však musel nutně vylučovat světonázorový, respektive filozofický pesimismus s osobním optimismem. Základní myšlenky pesimismu se objevují téměř ve všech světových kulturách a náboženstvích, které znají *dualismus *dobra a *zla a reagují na něj; nalezneme ho v *zarathuštrismu a *buddhismu, stejně jako ve *Starém zákoně (kniha Jób), v antice (*pýthagorejci), stejně jako v *křesťanství. Pouze v některých kulturních okruzích se ale rozvinul antropologický pesimismus, založený na představě člověka jako bytosti s přirozeně zlou podstatou. Zlo v člověku se pak obvykle přenáší do kulturního pesimismu, který očekává nevyhnutelný zánik lidstva (Jean-Jacques *Rousseau, Arthur *Schopenhauer, Friedrich *Nietzsche, Oswald *Spengler, Max *Horkheimer [1895–1973] ad.). Pesimismus je nezbytné striktně odlišovat od skepse (*skepticismus), která se jako metodologická záležitost týká teoreticko-poznávacích kompetencí člověka. (Břetislav Horyna)

pěstní klín, *klín, pěstní.

pěstounská péče, *péče, pěstounská.

Pešicová, Jaroslava (30. 12. 1935, Praha), česká malířka a grafička; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1950–1954 absolvovala Vyšší školu uměleckého průmyslu v Praze a v letech 1954–1960 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze, obor monumentální malba u Vladimíra Sychry.

Zabývá se monumentální malbou, grafikou i kombinovanými technikami (často ve spolupráci se sochařem Františkem *Štorkem), zprvu ovlivněna *kubismem a *expresionismem, poté *symbolismem, *pop-artem a novou figurací, ztvárňovala krizi lidství, nezvratnost osudu, od 80. let obrazy zjasnila a naplnila optimističtější vizí. (Jaroslav Malina)

Pět dynastií, *Wu taj.

pět jedů (tibetsky: *dug lnga*), v *tibetském buddhismu kategorie pěti morálních poskvrněností – pýcha, žádostivost, hněv, *závist a nevědomost. (Josef Kolmaš)

Pět kanonických knih, *Wu-ťing.

pět knih Mojžíšových, *Pentateuch, *Tóra.

pět prvků (tibetsky: *džungwanga* [*'bjung-ba-lnga*], sanskrtsky: *pañcabhūta*), ke *čtyřem prvkům *džungwaži* se někdy jako pátý přidává prvek vědomí *namkha* (*nam-mkha*). Jinou pěticí tvoří železo – *čag* (*lčags*), dřevo – *šing*, voda – *ču*, oheň – *me* a země – *sa*. (Josef Kolmaš)

pět sloupů islámu (arabsky: *arkán ad-dín*), základní zásady, které musí dodržovat každý *muslim: vyznání *víry (**šaháda*), pětkrát denně *modlitba (*salát*), placení náboženské *daně (*zakát*), *půst v měsíci *ramadánu (*saum*) a pouť do Mekky (**hadždž*). (Jaroslav Oliverius)

pět smyslových orgánů (tibetsky: *wangponga* [*dbang-po-lnga*]): oči – *mig* (zrak), uši – *nawa* (*rna-ba*, sluch), nos – *na* (*sna*, čich) „tělo“ – *lü* (*lus*, hmat) a jazyk – *če* (*lče*, chuť). (Josef Kolmaš)

pět vztahů, *wu lun.

pět základních vztahů, *wu lun.

petiolus, -i, m., stopka, nožička (v *anatomii například stopka hrtanové příklopky – *petiolus epiglottidis*). (Ladislava Horáčková)

petit-negre, *francouzština (často označovaná jako pidžinizovaná) fungující jako dorozumívací prostředek především na Pobřeží slonoviny v Africe. (Jan Záhořík)

Petr (latinsky: *Petrus*, řecky: *Petros*, aramejsky: *Kéfa*, původně *Šimon*, zemřel roku 64 nebo 67), podle křesťanské tradice galilejský rybář; jeden z 12 apoštolů *Ježíše Krista a jejich mluvčí nebo představený. Ježíš mu dal jméno Kéfa (Skála), v *řečtině *Petros*, a prohlásil, že na něm zbuduje *církev a dá mu klíče nebeského království. V den *ukřižování Ježíše třikrát zapřel, svého činu však litoval. Ježíš ho ustanovil pastýřem „oveček a beránků“. Umučen v Římě. *Římskokatolická církev odvozuje od Petra linii *papežů. Svatořečen. (Jaroslav Malina)

Petr I. Veliký (9. 6. 1672, Moskva, Rusko – 8. 2. 1725, Petrohrad Rusko), ruský panovník; jeden z nejvýznamnějších ruských vládců. Za jeho *vlády byla provedena vnitřní reforma státní správy, byl upraven vztah státu a církve a Rusko začalo bojovat o definitivní přístup k Černému a Baltskému moři. *Bitva u Poltavy (1709), v níž Petr porazil švédského *krále Karla XII. a ukončil dráhu Švédska jako určující evropské velmoci, je také mezníkem ruského vstupu do světové politiky. Západní orientaci potvrdil sám Petr cestami na *Západ, kdy navštívil Nizozemsko, Anglii (pracoval zde v docích) a také *české země (v Karlových Varech prý pomáhal zedníkům stavět dům). Ruští intelektuálové se častěji dostávali na studia do Evropy, aby získali nové zkušenosti. Na druhé straně byl Petrův zásah do ruských tradic nebývale krutý a vytvořil známou dichotomii Rusko – Evropa nebo Východ – Západ. Za jeho vlády se výrazněji uplatnila sexuální nevázanost. (Ivo Pospíšil)

Petra (jižní Jordánsko), *archeologická lokalita a starověké *město. Nedaleko od Petry na lokalitě *Bejdha se rozvíjelo po dlouhou dobu sídliště, které svými nejstaršími *vrstvami náleží dokonce až do 9. tisíciletí př. n. l.; tehdy na *Předním východě vznikalo poprvé na světě *zemědělství. Petra zase vynikala jako přirozené a dobře hajitelné útočiště. A zřejmě takto byla využívána již v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. Prvními jejími obyvateli, které známe jménem, byli *Edomci. Edomci, považovaní za příbuzné *Izraelců, však spíše jenom využívali přírodních vlastností tohoto sídla, než aby je zvelebovali nějakými většími stavitelskými zásahy. Svému skalnímu místu dali jméno Séla, jež bylo později, v helénistické době, nahrazeno řeckým překladem Petra.

Výstavné město učinili z Petry až *Nabatejci, etnikum patrně arabského původu, kteří začali do edomských držav a do Petry samé pronikat v průběhu 6. století př. n. l. Postupně ovládli různé tamější beduínské kočovníky i usedlé zajordánské zemědělské obyvatelstvo a z těchto různorodých etnických, kulturních i hospodářských *společenství vytvořili svou politickou i vojenskou zdatností nový *stát – Nabatejské *království. Hlavním městem učinili Petru. Celou Petru vytesali kamenickým způsobem v pískovcových skalách, takže se město vlastně podobá jedné jediné obrovité kamenné skulptuře. Moc Nabatejského království založená na intenzivním zemědělství a karavanním obchodě začala slábnout od počátku našeho *letopočtu, kdy se na Předním východě prosadila jako nová velmoc *římská říše. Nakonec se Nabatejci rozplynuli v 7. století v moři arabské invaze a jako národ přestali existovat. (Jaroslav Malina)

Petralona (Řecko), jeskynní *lokalita proslulá nálezem nejúplněji zachované *lebky evropského středního *pleistocénu; je bohužel nejhůře datovaná. Lebku objevili speleologové v *sintru při jeskynní stěně. Dodatečný archeologický výzkum odkryl na místě kolem dvaceti vrstev, avšak zařazení lebky k některé z nich není prokazatelné. Většina *fauny ze *souvrství jeskyně je starší než holsteinské období (tj. než 350 000 let; *holstein). Lebka sama je poměrně velká, náležela jistě robustnímu jedinci. Přestože je tvarově archaická, obsahovala velký mozek (1200 cm³) a z tohoto rozporu vyplývají i odlišná taxonomická zařazení. (Jiří A. Svoboda)

Petrarca, Francesco (20. 7. 1304, Arezzo, Itálie – 18. 7. 1374, Arquà, Itálie), italský básník a spisovatel; významná osobnost italské a evropské *renesance. Narodil se jako syn notáře, klasického vzdělání se mu dostalo ve francouzském Montpellieru a v severoitalské Bologni. Žil střídavě v Provinci a Itálii. Ve službách kardinála Colony prošel s diplomatickým posláním řadu tehdejších evropských velkoměst včetně Prahy.

Stejně jako jeho předchůdci a současníci v italské *poezii psal latinsky a italsky, přičemž svou latinskou tvorbu stavěl výš a pokládal za hlavní. Klíčovým momentem jeho básnické dráhy bylo seznámení s ženou, která v jeho básních vystupuje jako Laura (reálná Laura zemřela na mor roku 1348). Jeho básnický cyklus o vztahu k Lauře je brilantním příkladem milostné lyriky ve všech jejích projevech a peripetiích. Tyto niterné rozpory ztvárnil v přísné formě sonetu a v oxymóronových řetězcích. (Sonety Lauře se staly modelem pro podobnou tvorbu dalších básníků evropské renesance a *baroka, včetně Williama *Shakespeara.) Z díla: *Canzoniere* (Zpěvník, 1370). (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

Petrásková, Jana (22. 7. 1975, Český Těšín), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie a rigorózního řízení na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Hypoplasie zubní skloviny jako nespecifický marker fyziologického stresu u obyvatel hradiska Pohansko – Pohřebiště okolo kostela* (2000), vedoucí práce: prof. RNDr. Jan *Beneš, DrSc., doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D.; rigorózní práce: *AIDS v subsaharské Africe: Profil epidemie a její perspektiva* (2003). V roce 2005 absolvovala doktorský studijní program Biologie, obor Antropologie na Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity; disertační práce: *Sociokulturní a ekonomické aspekty šíření*

HIV/AIDS v subsaharské Africe: Studie z hlediska společenského postavení rodiny a ženy, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav *Malina, DrSc. Absolvovala odborné stáže ve Španělsku a získala titul Master en Cooperación Internacional na Universidad Complutense de Madrid.

V roce 2000 získala *Cenu dr. Aleše Hrdličky za antropologii v kategorii magisterských prací. V roce 2004 se podílela na řešení grantového výzkumného projektu *Dopad pravidel jednotného trhu na systém zahraniční rozvojové spolupráce ČR* realizovaného Rozvojovým střediskem při Ústavu mezinárodních vztahů v Praze. V rámci tohoto projektu zpracovala část týkající se politiky rozvojové spolupráce Španělska. K jejím zájmům patří problematika rozvojové spolupráce a humanitární pomoci. V této souvislosti absolvovala celou řadu odborných kurzů v České republice i ve Španělsku. Profesionálně se zabývá překlady a tlumočením pro jazyk španělský. Kontakt: RNDr. Jana Petrásková, Ph.D., e-mail: waridun@yahoo.es. (Jaroslav Malina)

Petrbok, Jaroslav (25. 10. 1881, Praha – 14. 12. 1960, Praha), český malakozoolog a archeolog. Už jako mladý venkovský pod vlivem Antonína *Friče publikoval v malakozoologii, která jej svedla s Josefem Florianem *Baborem a s *archeologií i *antropologií (s Baborem zpracoval světový i domácí přehled paleoantropologických nálezů v knize *Pračlověk*, 1923). Od roku 1922 externě spolupracoval s *Národním muzeem v Praze a plně se věnoval výzkumu v obou zmíněných oborech. Už v roce 1915 sběrem zachytil první českou mezolitickou lokalitu Kozly v Polabí, po válce ale přišel do Českého krasu (tento název užil on jako první roku 1922), kde prokopal asi 30 *jeskyní a dutin (Jeskyně nad Kačákem 1930–1935, Poslední síň Turských maštalí, Chlupáčova sluj 1950–1960). Za archeologií však cestoval i na Slovensko (kde získal pro Národní muzeum výlitek neandertálské lebky od *Gánovců), Bulharska či Palestiny.

Ač samouk, dosáhl v meziválečném období vědecké úrovně jako průkopník komplexního výzkumu *kvartéru, i když jím konstruované *chronologie a kulturní celky *paleolitu a *mezolitu („lartetien“ aj.) nedošly přijetí. Za *války vchoval několik mladých následovníků, kteří se s ním pak ovšem odborně rozešli (zejména František *Prošek). (Karel Sklenář)

Petrie, sir William Matthew Flinders (3. 6. 1853, Charlton u Londýna, Anglie – 28. 7. 1942, Jeruzalém, Izrael), britský egyptolog a archeolog. Téměř půl století prováděl archeologické výzkumy staroegyptských *měst, *pevností, *hrobek a dalších památek; důsledně přitom využíval metodu velkoplošného odkryvu i stratigrafickou a typologickou metodiku (*stratigrafie, *typologie) a přispěl k rozšíření těchto postupů v archeologii: „(...) na některých místech snad se nenajde vůbec nic, co by stálo za pětník na starožitnickém trhu, a přece poznatky, které lze získat ze zbytků zdí, plánů a keramiky i z měření, mohou být právě tím, co se historikové léta předtím chtěli dovědět.“ Petrie měl to „štěstí“, že ho nepustili v Egyptě k nejbohatším památkám, a tak musel vytěžit co nejvíce poznatků z nalezišť mnohem skromnějších. Stal se díky tomu nejen jedním z nejvýznamnějších egyptologů, znalcem vývoje starověké egyptské společnosti, stavitelství, umění a řemesel, ale i průkopníkem nových metod; bývá nazýván „Koperníkem moderní archeologie“.

O těchto tématech uveřejnil studie a knihy, které dosud patří k základním pramenům poznání. Z díla: *Methods and Aims in Archaeology* (Metody a cíle archeologie, 1904), *Seventy Years in Archaeology: Autobiography* (Sedmdesát let v archeologii: Autobiografie, 1931). (Jaroslav Malina)

petroarcheologie (z řečtiny: *petros*, „kámen“, *arché*, „počátek, původ, starobylost“ a *logos*, „věda, nauka“), obor zabývající se petrografickým výzkumem *surovin kamenných artefaktů, což umožňuje sledovat výběr surovin, mapovat jejich zdroje v *krajíně a sledovat jejich osudy od místa těžby přes *transport až po využití na sídlišti. Vedle hlavního kritéria, kterým je dostupnost zdroje a jeho vzdálenost od sídliště, vystupují další: kvalita či zbarvení kamene. Za pohyby kamene se skrývají vztahy populace k zdrojům (například vlastnické

vztahy), periodické pohyby lidských skupin (výpravy za surovinami), ale i vztahy mezi těmito skupinami navzájem (*dary, výměna a tedy snad i počátky *obchodu).

V našem prostředí začal být tento výzkumný směr pěstován na Přírodovědecké fakultě *Masarykovy univerzity v Brně (srov. Štelcl, Jindřich – Malina, Jaroslav, *Anwendung der Petrographie in der Archäologie*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1970; Štelcl, Jindřich – Malina, Jaroslav, *Základy petroarcheologie*, Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1975).

V současné době patří k hlavním představitelům petroarcheologického výzkumu v České republice zejména brněnští badatelé Miroslava Gregerová, Ivan Mrázek a Antonín Přichystal. (Jaroslav Malina)

petrobrusiáni, brusiáni, středověká francouzská *sekta, založená počátkem 12. století *knězem Petrem z Bruis (Peter de Bruys; upálen 1132), zavrhuje *křest dětí, uctívání *kříže a vzývání *Boha v *kostelech a ničí *chrámy, *obrazy a *sochy. (Jaroslav Malina)

petroglyf (z řečtiny: *petros*, „kámen“ a *glyphein*, „rýt“; anglicky: *rock carving, petroglyph*; v češtině se užívá i termín: *skalní rytina*) [archeologie], obraz na skalní stěně nebo na volném kamenném bloku vytvořený *technikami rytí, vytloukání, sekání, *broušení a vrtání (přímým působením zahroceným kamenem do skalního povrchu nebo použitím kamenného dláta jako prostředníku a kamenného kladiva), případně zvýrazněný barevnou výplní nebo leštěním. Petroglyfy spolu s *petrosomatoglyfy a *piktogramy náleží do obecnější kategorie označované jako *skalní umění.

Petroglyfy se vyskytují na všech kontinentech kromě Antarktidy. Největšími koncentracemi vyniká Skandinávie (*Alta, *Bohuslän aj.), alpská oblast (*Val Camonica aj.), Sibiř, jihovýchod Severní Ameriky a Austrálie. Nejstarší petroglyfy jsou známy z *paleolitu Iberského poloostrova (*Foz Coa aj.) a Austrálie, kde se uvažuje u některých jihoaustralských petroglyfů o stáří až 40 000 let. Obecně však bývají datovány přibližně na přelom *mezolitu a *neolitu, do období před 10 000–12 000 lety. (Viz též *umění, skalní.) (Roman Čihák)

petrografie (z řečtiny: *petros*, „kámen“ a *grafein*, „psát“), původně obor *geologie zabývající se *horninami; dnes popisné odvětví *petrologie. (Jaroslav Malina)

petrologie (z řečtiny: *petros*, „kámen“ a *logos*, „věda, nauka“), věda zabývající se výzkumem *hornin, jejich minerálním složením a stavebními znaky, genezí a přeměnou (někdy je jako její popisná součást vydělována *petrografie). Studium pravěkých až raně historických kamenných artefaktů a monumentů se zabývá *petroarcheologie, představující spojení petrologie a *archeologie. (Jaroslav Malina)

Petronius, Petronius Arbiter (1. století n. l.), římský spisovatel; vzdělaný, inteligentní, ale poněkud výstřední estét. Žil na dvoře císaře Nerona, kde byl podle Tacitovy zprávy rozhodčím ve věcech *vkusu (*arbiter elegantiarum*). Když u Nerona upadl v nemilost, zemřel dobrovolnou smrtí. Napsal satirický román *Satyricon*, z něhož se zachovala jen část popisující opulentní hostinu u zbohatlého propuštěnce Trimalchiona. (Marie Pardyová)

Petros, *Petr.

petrosomatoglyf (z řečtiny: *petros*, „kámen“, *soma*, „tělo“ a *glyphein*, „rýt“; anglicky: *petrosomatoglyph*) [archeologie], obraz části lidského nebo zvířecího těla na skalní stěně nebo na volném kamenném bloku vytvořený *technikami rytí, vytloukání, sekání, *broušení a vrtání (přímým působením zahroceným kamenem do skalního povrchu nebo použitím kamenného dláta jako prostředníku a kamenného kladiva), případně zvýrazněný barevnou výplní nebo leštěním. Petrosomatoglyfy spolu s *petroglyfy a *piktogramy náleží do obecnější kategorie označované jako *skalní umění. Tímto způsobem byly zachyceny například otisky rukou a nohou, vyobrazeny bývají rovněž oči, kolena, mužské a ženské *genitálie aj. Petrosomatoglyfy jsou vytvářeny od *doby kamenné dodnes a jsou rozšířeny transkulturně. V minulosti byly zřejmě využívány k *rituálním a ceremoniálním účelům. Pozdější *legendy některé z nich spojily se svatými nebo s folklorními hrdiny (například s králem Artušem). (Roman Čihák)

petrosus, -a, -um, skalní, kamenný (v *anatomii například *pars petrosa* *kosti spánkové). (Ladislava Horáčková)

Petrus, *Petr.

Petrusek, Miloslav (15. 10. 1936, Zlín), český sociolog; svými akademickými přednáškami a odbornými knihami v průběhu druhé poloviny 20. století zásadním způsobem spoluutvářel moderní českou *sociologii. Předmětem jeho celoživotního vědeckého zájmu je obecná sociologie, dějiny sociologie a analýza sociologických teorií. Dětství a léta školní docházky prožil v Uherském Hradišti, kde vznikla a natrvalo se upevnila jeho slovácká identita, od níž neupustil ani po vstupu České republiky do *Evropské unie. V letech 1954–1959 studoval na Filozofické fakultě *Masarykovy univerzity (tehdy Univerzity Jana Evagelisty Purkyně v Brně) obory filozofie a dějepis. V letech 1961 až 1964 přednášel filozofii a formální logiku na Pedagogickém institutu ve Zlíně (tehdy Gottwaldově). Od roku 1964 působil (s dvanáctiletou vynucenou přestávkou) na *Univerzitě Karlově v Praze. Jako člen vědeckého týmu sociologa Pavla Machonina (1927–2008) se ve druhé polovině 60. let podílel na výzkumu sociální stratifikace československé společnosti, který představoval jeden z nejvýznamnějších sociologických projektů této doby. Velkou pozornost věnoval také výuce sociologie. V průběhu své akademické dráhy postupně působil jako asistent, docent a od roku 1992 jako profesor sociologie. V době restriktivního Husákova komunistického režimu navázal spolupráci s brněnskou disidentskou skupinou. Zde působil jako člen redakce samizdatové edice *Prameny*, která překládala zahraniční publikace, z nichž většina po roce 1990 vyšla knižně. Od roku 1987 společně se sociologem Josefem Alanem (narozen 1938) vydával samizdatový časopis *Sociologický obzor*. Po pádu komunistického režimu v roce 1989 pracoval devět let ve funkcích děkana nové Fakulty sociálních věd (1991–1997) a poté prorektora Univerzity Karlovy (1997–2000). V současné době se ve svých přednáškách věnuje problematice sociologie soudobých společností, otázkám ideologie a estetiky totalitních režimů a v neposlední řadě dějinám světové a české sociologie, o níž napsal několik masarykovských studií. Petrusek ze sociologie učinil inspirativní a tvořivou disciplínu, umožňující novým způsobem vidět, chápat a interpretovat sociální realitu.

Je autorem řady zásadních teoretických prací, jimiž ovlivňoval trendy českého sociologického myšlení. Mezi nejvýznamnější z nich patří *Sociometrie* (1969), *Malý sociologický slovník* (spoluautor a editor, 1970), *Sociologie a literatura* (1990), *Alternativní sociologie* (1992), *Teorie a metoda v moderní sociologii* (1994) a *Společnosti pozdní doby* (2005). Redigoval vydání *Velkého sociologického slovníku* (1996), jednoho z nejvýznamnějších počinů moderní české sociologie, a podílel se na něm jako spoluautor. Zvláštní místo v jeho literární tvorbě zaujímá esejisticky koncipovaná slavnostní publikace k 660. výročí založení Univerzity Karlovy, jejíž název je současně citací zakládací univerzitní listiny: ... *ať je stůl stále prostřený* (2008). Své celoživotní zkušenosti s prezentací sociologie jako kreativní vědy o společnosti shrnul na stránkách knihy *Základy sociologie* (2009).

Miloslav Petrusek byl vyznamenán Medailí za zásluhy a jubilejní medailí Univerzity Karlovy (1998 a 2000), Zlatou medailí Masarykovy univerzity (2009), medailí Univerzity družby národů v Moskvě (2006) a titulem rytíře řádu Akademických palem Francouzské republiky. Je členem Učené společnosti České republiky, spoluzakladatelem Knihovny Václava Havla, členem několika redakčních rad našich i zahraničních. Miloslav Petrusek je vědec a pedagog, který učinil z vědy o člověku a společnosti sociologickou imaginací a z výuky sociologie velké akademické umění. (Václav Soukup)

Petřkovice (Ostrava, Moravskoslezský kraj, Česká republika), sídliště z období *mladého paleolitu (*gravettien). Tato *lokalita kontroluje severní ústí Moravské brány. Výzkum tu otevřel Jan Folprecht ve spolupráci s Karlem *Absolonem (1924–1929), poté Bohuslav *Klíma (1952–1953) a Jiří A. *Svoboda s Lenkou *Jarošovou (1994–1995). Na základě

současných znalostí její plochu členíme do tří areálů (Petřkovice Ia–Ic), avšak ojedinělé nálezy jsou roztroušeny i v dalších částech návrší.

Lokalita Ia leží nejhluběji pod *spraší (asi 1 m), což je poloha vhodná pro dochování ohnišť, zlomků *kostí a dalších organických materiálů. Lokality Ib a Ic leží podstatně mělčeji (20–40 cm), v písčitém sedimentu, kde se dochovávají pouze kamenné artefakty.

Plán lokality Ia, který kombinuje výsledky výzkumů v letech 1952–1953 a 1994–1995, představuje systém ohnišť spíše jako nepravidelný kruh. V centru leží plochy pokryté červeným *barvivem. Bez patrného systému jsou rozhozeny malé jamky a nálezy mamutích stoliček. Sondy vedené směrem k periférii ukázaly, jak rychle ubývá drobných kamenných *nástrojů, ale zato se ojediněle objeví kamenné artefakty velkých rozměrů, zřejmě v důsledku „centrifugálního jevu“. B. Klíma uvádí z lokality Ia šest rozsáhlejších popelišť, tvořených šedě až černě zbarvenými povlaky popela, asi 2–3 cm mocnými, v rozsahu několika plošných metrů. Neporušené zbytky vlastních ohnišť se zachovaly v menších mísovitých depresích téměř kruhovitěho tvaru, s dočervena vypáleným podložím. Výzkumem v letech 1994–1995 bylo odkryto velké, poměrně mocné a uvnitř zvrstvené *ohniště v mělké, svahovými posuny deformované depresi. Novým a překvapivým výsledkem posledních výzkumů je objev dvou červeně zbarvených ploch ve střední části sídliště, provázených menšími útržky zbarvené plochy v okolí. Hlavní červená plocha má přibližně oválný tvar o rozměrech asi 1,4x1,1 m. Povrch plochy je nepravidelný a utváří vystouplé podlouhlé útvary, které spíše vznikly dodatečně deformací *kulturní vrstvy. Hustota kamenných artefaktů i drobných úlomků kostí uvnitř a v okolí plochy je značná. Jako barvivo se používal *krevel záměrně rozetřený na prášek a rozsypaný po povrchu. Význam centrální červené plochy podtrhuje další souvislost: v jejím těsném sousedství, kde navazuje starší sonda z roku 1953, odkryl Bohuslav Klíma figurku ženy, jemně vyřezanou z kusu krevele – slavnou Landeckou (Petřkovickou) *venuši; tři původní zlomky vytvářejí drobné, 4,6 cm vysoké torzo, s chybějícím pravým prsem. Svým štíhlým, až „kubistickým“ tvarem se odlišuje od běžných paleolitických venuší. *Analýzou ohnišť i přilehlých popelišť se podařilo získat drobné úlomky kamenného uhlí, zřejmě (podle dodatečného vyjádření Vlasty Kneblové) částečně zkoksovatělého. Drobné zlomky kostí, často přepálené, se dochovávají pouze v humóznějších sedimentech v bezprostřední blízkosti ohnišť. Výjimku tvoří (díky kompaktnosti a odolnosti *dentinu) mamutí stoličky, avšak ani ty se obvykle nedaří vyzvednout neporušené. V materiálu B. Klímy se podařilo určit přítomnost *mamuta, *koně a *soba. Výplav odebraných zemin z nového výzkumu a následné analýzy získaných zlomků teprve probíhají. Blízkost surovinových zdrojů *pazourku podmínila mírně vyšší podíl velkých pazourkových jader a valounových *otloukačů. Z místní *suroviny je také vyrobena podstatná část nástrojů, pouze ojediněle se vyskytl karpatský *radiolarit. Nástroje štípané ze *silicitu provází poměrně bohatý soubor kamenných *valounů a bloků, z nichž část zřejmě sloužila jako otloukače, podložky k roztírání barviva, pracovní podložky atd. Při typologické klasifikaci artefaktů zjišťujeme převahu *rydel nad *škrabadly, nízké zastoupení *drasadel a relativně vyšší podíl *čepelí a *mikročepelí s otupeným bokem. Objevují se rovněž zvláštní typy *kamenných hrotů, zejména *hroty listovité, moustérské a hroty s bočním vrubem (typ *Kostěnki). Tradičně byla tato lokalita považována za velmi starou v rámci gravettienu. Datování uhlíků (24 500–22 000 let př. n. l.) však dokládají, že jde naopak o reprezentativní lokalitu mladšího gravettienu (*willendorfsko-kostěnkovská fáze), což odpovídá i *typologii – charakteristické hroty s bočním vrubem, *listovité hroty i bohaté okrajové *retuše čepelí a drasadel.

Datování i uvedená typologická charakteristika se týkají lokality Ia, která je překryta sprašovými hlínami, a tedy nejlépe dochovaná. Poněkud jiné spektrum vykazuje nedaleká poloha Ic, kde ovšem podmínky pro přímé datování nejsou. Zdá se tedy, že Petřkovice budou jednou z vícefázových gravettských lokalit. V blízkém okolí Landeku leží několik menších nalezišť, které zatím můžeme klasifikovat pouze na základě typologie v kombinaci s určitými

stratigrafickými pozorováními a které se tak jeví jako ještě mladší (*epigravettien): Kobylanka u Hranic, Kylešovický kopec v Opavě a Záblatí u Bohumína. (Jiří A. Svoboda)

Peulové, *Fulbové.

pevnost, vojenská obranná *stavba mající dlouhodobě samostatně odolávat útokům nepřítele a *obléhání. Nutnost umělé obrany důležitých lokalit a *měst, stejně jako hranic mocenského vlivu se objevuje v pozdním *neolitu a *době bronzové. Tam, kde to dovozoval terén, mohla být sídliště budována na strategicky výhodných pozicích. Od začátku 3. tisíciletí př. n. l. se zejména v *Mezopotámii a *Egyptě po počátečních palisádových zábranách objevují okruhy hradebních zdí z *kamene nebo ze sušených *cihel, postupně doplňované dalšími částmi opevňovacího systému podle místních podmínek – dvojité okruhy zdí okolo městských sídlišť, věže, vodní příkopy atd.

Nejstarší egyptská archeologicky doložená pevnost se nachází na nilském ostrově Elefantině (dnešní Asuán). Pochází ještě z doby před sjednocením Egypta (tedy z doby před rokem 3150 př. n. l.) a měla chránit jižní hranici. Byla postavena (stejně jako jiné egyptské pevnosti) z nepálených cihel, měla polokruhové bašty a až 5 metrů silné zdi. Mohutné pevnosti byly vybudovány ve Střední říši v Núbii (například v Buhénu): byly chráněny příkopy a věžemi a zahrnovaly sídlo velitele, kasárna, správní budovy, stáje, sýpky a sklady. Celé systémy pevností zabezpečovaly i východní (tzv. Vládcovy zdi na severním pobřeží Sínaje) a západní (podél Středozemního pobřeží až do Libye) hranice *země a chránily obchodní cesty. Z Nové říše pocházejí i podrobná znázornění pevností na stěnách *chrámů (*Abú Simbel, *Karnak).

Na *Předním východě prosluli vyspělou pevnostní architekturou zejména *Asyřané. Jejich válečnou techniku převzali *Peršané a od nich se ji učili i maloasijské *Řekové.

Ve střední a západní Evropě patří k prvním pevnostním stavbám keltská *oppida a ve východní již dříve mohutné opevňovací konstrukce uplatnili mykénské *Řekové (*kultura, mykénská) v poslední čtvrtině 2. tisíciletí př. n. l. ve středním Řecku a na *Peloponnésu mykénské *Řekové používali mohutné pevnostní valy na obranu proti invazím nových útočníků, avšak ani tzv. *kyklópské zdivo doložené na *akropolích v *Mykénách, Tíryntu, nebo v pevnosti Gla je nezachránilo před zánikem jejich moci a civilizace.

*Městské státy klasického Řecka začaly stavět *hradby až v 6. století př. n. l. *Athény v 5. století př. n. l. vybuodovaly tzv. Dlouhé zdi, hradební koridor, jímž bylo město spojeno s přístavem v Pireu a při dlouhodobém obléhání tak byl zajišťován přísun potravin a město nemohlo být vyhladověno. Pevnostní technologii Řeků, zejména na Sicílii ve 4. století obohatily bezpečnostní prvky přejaté od *Kartagiňanů jako byly členitější hradební trasy posílené z vnitřní strany užitím bojových strojů a lépe zajištěnou vnější ochranou v předpolí, které se uplatnily v ochraně řeckých center na Sicílii v *helénistickém období. Z této doby jsou doložena i teoretická díla z oboru poliorketiky, tj. způsobu vedení pevnostních válek a obléhání.

Od počátku své existence *Římané chápali hradbu jako posvátnou hranici (byť i imaginární, jak dokládá spor mezi Romulem a Remem). Protože převzali etruský způsob vytyčování území a aspoň tam, kde to dovozoval terén, vybuodovali město na principu čtverce nebo obdélníku, jako bylo i nejstarší římské osídlení na Palatinu, tzv. urbs quadrata. Tento princip se zachoval ve vytyčování vojenských táborů a nově zakládaných měst v provinciích. Nejstarší hradby v Římě tzv. serviovské (podle krále Servia Tullia) pocházejí z 6.–5. století př. n. l., kdy se *Řím zbavil etruské nadvlády a musel udatně bránit své postavení a republikánskou správu. Tyto zdi byly dostavovány i později, zejména ve 4. století př. n. l., na jehož začátku byl Řím dobyt *Gally a jejich útokům odolala pouze kapitolská pevnost. V dalších staletích Římané převzali efektivní zásady stavby obranných systémů od jihoitalských a sicilských Řeků a nadále je zdokonalili. Na začátku našeho *letopočtu vytýčili systém hraničního pásma a opevnění tzv. *limes Romanus. Při jeho koncepci efektivně využívali

přirozených překážek v podobě horských hřebenů a velkých vodních toků, všude jinde měl podobu pevnostních staveb chránících vždy jednotlivé úseky hranic. Na obraně jejich předpolí spolupracovali i tam sídlící spřátelení *barbaři, s nimiž Římané uzavírali strategické spojení. Postupně budovali pevnou hranici v podobě *valů, *palisád a zdí. O její dobudování se zasloužil zejména císař *Hadrianus. V Británii jeho jméno dodnes nese zeď, která měla chránit římskou provincii před útoky severních barbarů, zesílená podobnou strukturou vybudovanou severněji jeho nástupcem Antoninem Piem. Vlivem etnických posunů v Evropě ve 3. století zesílily útoky barbarů na římské území. Města se opevňovala hradbami a císař Aurelianus dal postavit nový hradební pás zdí i v samotném Římě.

Vrchol řecko-římské pevnostní architektury představoval dvojitý pás hradeb a taktických staveb, jež měly chránit pozdně antickou a středověkou *Konstantinopolis (Cařihrad).

Vrcholem pevnostní architektury ve světovém měřítku je zřejmě Velká čínská zeď či Dlouhá zeď (*Čchang-čcheng), jejíž první *varianta byla postavena v době *vlády *Prvního svrchovaného císaře Čchinů koncem 3. století př. n. l. Dlouhá zeď stále zůstává jedním z největších monumentů, jaké člověk vytvořil.

Pro období vrcholného *středověku v Evropě jsou významné hradní pevnosti, které byly většinou přímou součástí *hradeb. V pozadí svým významem nestojí ani novověké pevnosti. Pro obranu rozsáhlejšího prostoru vytvářely jednotlivé pevnostní budovy opevňovací systém. (Michaela Endlicherová, Jaroslav Malina, Marie Pardyová, Břetislav Vachala)

peyotl, kaktus (*Lophophora williamsii*) rostoucí v Texasu a v Mexiku. Pro své halucinogenní účinky (*halucinogeny) byl využíván *Aztéky při magických obřadech k spojení s „božským světem“ a k *léčení nemocných. Příčným krájením kaktusu na kolečka vznikají mezkalové koláčky čili knoflíky (mescal buttons, whiskey root, hikuri, peyotl, peyote), které se suší na *slunci, a pak žvýkají. Po požití se mění intenzita smyslového vnímání, dostávají se *psychedelické stavy, sluchové a zrakové halucinace, zkracuje se odhad vzdálenosti („nohy samy odskakují od země“). Při předávkování dochází k poruchám *vědomí, depresi, případně i smrti. Účinnými látkami jsou peyotlové alkaloidy, především mezkalin, který se dnes vyrábí synteticky jako alternativa *LSD. (Petr Bureš)

Peyrony, Denis (21. 4. 1869, Cussac, Francie – 25. 11. 1954, Sarlat, Francie), francouzský archeolog a pedagog; konzervátor Muzea pravěku v Les Eyzies, člen Komise pro historické památky. Vedl výzkumy klasických francouzských *lokalit – *La Ferrassie, La Madeleine, La Micoque, Laugerie Haute, *Le Moustier a další.

Propracoval systém lokální periodizace *paleolitu založený na vůdčích „fosilních indexech“ – typech nástrojů, které jsou pro určité období diagnostické. Konkrétně se zaměřil zejména na vztahy tzv. *périgordien (tj. *chatelperronien a *gravettien) vůči *aurignacien. (Jiří A. Svoboda)

Pflegerová, Mariana (12. 7. 1976, Praha), česká kulturní antropoložka; doktorandka *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V průběhu magisterského studia etnologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v letech 1995–2001 se začala v seminářích Františka *Vrhela a Jaroslava *Skupníka hlouběji zajímat o historii a teorii anglosaské antropologické tradice. V druhé polovině studia se geograficky zaměřila na antropologii indonéskeho regionu a absolvovala kurzy indonéskeho jazyka, historie, literatury a kultur Indonésie u Zorice Dubovské na tehdejší Katedře indologie. V roce 2000 absolvovala studijní pobyt na Katedře antropologie Newyorské univerzity, kde se pod vedením vedoucího ústavu profesora Freda Myerse věnovala studiu *symbolické antropologie se zvláštním zaměřením na antropologii subjektivity.

V roce 2001–2002 prováděla terénní výzkum u etnika Minangkabau v indonéske provincii Západní Sumatra, v němž se zaměřila na lidové divadlo *randai* a jeho roli v procesech *enkulturace. Výsledky tohoto výzkumu jsou předmětem dokončované doktorské disertace (2007). Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsala 31. svazek

Antropologie subjektivity (2007). Kontakt: PhDr. Mariana Pflegerová,
m.pflegerova@volny.cz. (Jaroslav Malina)

pH, koncentrace vodíkových iontů, míra kyselosti prostředí, důležitý modulátor fyziologických, patologických a jiných procesů; je vyjádřena jako záporný logaritmus koncentrace vodíkových iontů a nabývá hodnot od 0 do 14. (Petr Bureš)

Ph chromozom, *chromozom, filadelfský.

phalanges digitorum manus, *články prstů ruky (14) – jsou na každém prstu tři (*phalanx proximalis, media et distalis*), pouze na palci dva (*phalanx proximalis et distalis*). Každý článek má proximálně bázi – *basis*, pokračuje v **corpus* a distálně končí hlavicí – *caput phalangis*, která má téměř kladkový tvar. U báze proximálního článku převládá příčný rozměr nad předozadním, tělo článku je uprostřed nejslabší a k oběma koncům se rozšiřuje. Podobá se polovině válce, jehož konvexní plocha směřuje dorzálně a rovná plocha (případně mírně konkávní) míří do dlaně. Distální konec článku je oproti tělu ztluštělý, jeho kladkovitá plocha je dorzálně užší. Na distálním konci konečného článku je drsnatina – *tuberositas phalangis distalis* (pro upevnění šlachy hlubokého ohybače prstů). Články prstů jsou, podobně jako *metakarpy, *kosti monoepifýzové.

Těla článků prstů *osifikují již prenatálně od 2.–3. *fetálního měsíce, *epifýzy (umístěné proximálně při bázi) osifikují kolem 2.–4. roku, ke srůstání epifýz s těly článků prstů dochází mezi 15.–18. rokem. Proximální článek prstu je největší u každého z prstů, distální článek se vyznačuje přítomností *tuberositas phalangis distalis*. Proximální článek palce je krátký, robustní, distální článek palce ruky je výrazně větší a širší než je tomu u ostatních prstů. (Ladislava Horáčková)

phalanges digitorum pedis, *články prstů nohy – na každém prstu jsou tři (*phalanx proximalis, media et distalis*), pouze na palci dva (*phalanx proximalis et distalis*). Každý článek má proximálně *basis*, pokračuje v **corpus* a distálně končí hlavicí – *caput phalangis*, která má téměř kladkový tvar. Mají tedy obdobnou strukturu jako články prstů ruky, protože však nemají funkci uchopovací a slouží jen jako pomocné opěry při stání a chůzi, jsou zkráceny (zejména střední články) a u čtvrtého a pátého prstu mají tendenci k srůstání (nejčastěji střední a distální článek – **biphalangia*). Na distálním konci konečného článku je drsnatina – *tuberositas phalangis distalis* (pro upevnění šlachy dlouhého ohybače prstů).

Těla článků prstů osifikují ve velkém časovém rozpětí, nejčastěji již od 3. *fetálního měsíce, výjimečně až po *narození. Osifikační *jádra se v *epifýzách (nacházejí se na proximálním konci článků) objevují až kolem 3.–4. roku, k srůstání epifýz s těly článků prstů dochází mezi 15.–18. rokem. Obě *sezamské kosti nohy (uložené u palcového *kloubu metatarzofalangového) osifikují kolem 12 let. Proximální článek prstu je největší u každého z prstů, distální článek se vyznačuje přítomností *tuberositas phalangis distalis*. Oba články palce nohy jsou výrazně větší a širší, než je tomu u ostatních prstů. (Ladislava Horáčková)

phalangitis, -itidis, f., falangitida, zánětlivé postižení *diafýzy *článků prstů. (Lenka Vargová)

phalanx, -gis, f.: (z řečtiny a latiny: *falanx/phalanx*, „prstní kůstka, článek“):

1. v *anatomii článek prstu;
2. řada vojska, šik. (Ladislava Horáčková)

PHARE (zkratka z názvu: *Poland and Hungary Assistance for Restructuring of their Economies*), program hospodářské pomoci při obnovení *hospodářství a *životního prostředí zúčastněných států. Vytvořen v roce 1989 na pomoc Polsku a Maďarsku, od roku 1990 Bulharsku, Československu, Jugoslávii, Rumunsku, od roku 1992 Albánii, Estonsku, Litvě, Lotyšsku. Pomoc poskytují státy začleněné do *Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj, *Mezinárodní banka pro obnovu a rozvoj a další mezinárodní organizace. Jedním z cílů národního programu Phare je rovněž posilování *institucí a vnitřních administrativních struktur potřebných pro převzetí legislativy *Evropských společenství a pro přípravu na účast

v programech *Evropské unie (EU). Realizace pomoci se řídí prováděcími předpisy, prostředky jsou čerpány na základě podepsaných Finančních memorand. Dílčí programy EU Phare zaměřené na rozvoj *občanské společnosti spravuje od počátku své existence, to je od roku 1993, *Nadace rozvoje občanské společnosti. (Marie Dohnalová)

pharynx, -gis, m., hltan, je společným oddílem *systému trávícího a dýchacího. Hltanem procházejí sousta z *dutiny ústní do *jícnu, současně slouží k vedení vzduchu z *dutiny nosní do *hrtanu a opačným směrem. Tento orgán se rovněž významně podílí na *fonaci. Hltan je 12–15 cm dlouhá trubice, která je uložena před krční *páteří. Horním slepým koncem se hltan připojuje k bázi lební, zatímco kaudálně přechází ve výši obratle C₆ do jícnu. V přední stěně hltanu se nacházejí tři otvory. Horním otvorem komunikuje hltan s dutinou nosní, středním s dutinou ústní a *kaudálním s hrtanem. Hltanová dutina (**cavum pharyngis*) se proto člení na tři části: nosní (**nosohltan* – **pars nasalis pharyngis*, **nasopharynx*, **epipharynx*), ústní (**pars oralis pharyngis*, **oropharynx*, **mesopharynx*) a hrtanovou (**pars laryngea pharyngis*, **laryngopharynx*, **hypopharynx*). (Lenka Vargová)

philanthropia, *filanthropia.

philtrum, -i, n., oblá svíslá vkleslina v mediánní rovině na zevní straně horního *rtu. (Ladislava Horáčková)

phrenicus, -a, -um, brániční (v *anatomii například brániční nerv – **nervus phrenicus*). (Ladislava Horáčková)

phylacterium, malý osobní *relikviář v podobě *prstenu, *spony, přezky nebo přívěšku. (Josef Unger)

physis, -is, f., *chrupavka růstová oddělující za *růstu kosti *epifýzy a *diafýzy *kosti dlouhé. (Ladislava Horáčková)

pchansori, korejská dramatická forma, sestávající ze zpěvu, recitace a tance, původně s omezeným počtem herců, později, pod vlivem západních divadelních forem se transformovala na zpěvohru čhangguk. Popularita pchansori přetrvala díky svým námětům až dodnes. (Miriam Löwensteinová)

pchejlikangská kultura, *kultura, pchejlikangská.

Pcheng-laj, v čínské *mytologii palác na bájně „Hoře nesmrtelných“ (*Sien-šan*), uprostřed oceánu, případně jeden z bájných *Ostrovů nesmrtelných ve Východním moři. (Jaroslav Malina)

pchin, za *Tchangů stupnice devíti „hodnostních tříd“ (vyšší *čeng*, nižší *cchung*), dělicích se dále na 29 úřednických tříd. (Lucie Olivová)

Pching-i, starověký čínský *bůh, s největší pravděpodobností bůh větru. (Jaroslav Malina)

Pchu Sung-ling (1640–1715), čínský prozaik. Autor fantaskních povídek psaných klasickou čínštinou, které v obsáhlé sbírce *Liao-čaj č'-i* (Podivné a neobvyklé příběhy ze Studovny dlouhé chvíle) vyšly až v roce 1766; český výbor pod názvem *Zkazky o šesteru cest osudu* (1955; 1963; 2004). Představují literární vrchol strašidelného žánru *č'-kuaj*, který se v Číně zformoval a byl oblíbený od 4. století.

Autor čerpá ze starého i soudobého *folkloru, kde vystupují *démoni, ale i zvířata a rostliny nadaní nadpřirozenými schopnostmi. Známe jsou především příběhy o lásce mezi ženou-liščíím démonem a chudým literátem. Mnohé vlastní povídky parodují společenské problémy, například zkostnatělý zkušební systém budoucích státních *úředníků; Pchu Sung-ling sám v něm opakovaně ztroskotal. Jako všichni čínští vzdělanci psal také básně, český výbor pod názvem *Vyznání* (1974). (Lucie Olivová)

Pchumiové, populace v severozápadní části provincie Jün-nan v Číně; 24 000 příslušníků (odhad z roku 1978). *Jazyk patří do *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny, v níž tvoří zvláštní skupinu. Předpokládá se, že do dnešních sídel přišli ze severu snad ve 13. století během expanze *Mongolů. Statut *národnosti jim byl přiznán v roce 1965, do té doby byli zahrnováni mezi *Tibetány. V *náboženství hraje hlavní roli *animismus, část se hlásí k

*tibetskému buddhismu nebo *taoismu. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

pchu-tchung- chua, spisovná *čínština, založená na pekingském dialektu. (Josef Kolmaš)
PI, *index, paternitní.

pia, -ae, f. (*pia mater*), omozečnice, název zaveden středověkými mnichy při překladu z arabštiny (*pius*, „zbožný“). (Ladislava Horáčková)

pia mater encephali, *omozečnice, tenká, bohatě prokrvená blána, která těsně naléhá na povrch *mozku a vniká do všech jeho zářezů. V *komorách mozkových se podílí na vytvoření **tela choroidae ventriculorum*. Mezi omozečnicí a *pavučnicí se nachází **cavum subarachnoidale*. V některých místech se *subarachnoidální prostor rozšiřuje a vytváří širší prostory **cisternae subarachnoidales*. (Lenka Vargová)

pia mater spinalis, omozečnice *míchy, tenká, bohatě prokrvená blána, která těsně naléhá na povrch hřbetní míchy (**medulla spinalis*) a vniká do všech jejích zářezů. Mezi předními a zadními kořeny míšních *nervů vyběhá *pia mater spinalis* ve frontální rovině směrem k *pavučnici ve 20–23 vazivových cípů (zbytky spojení obou listů z období embryonálního vývoje), souhrnně nazývaných *ligamentum denticulatum*. (Lenka Vargová)

Piaget, Jean (9. 8. 1896, Neuchâtel, Švýcarsko – 16. 9. 1980, Ženeva, Švýcarsko), švýcarský evoluční psycholog a epistemolog; profesor psychologie na Univerzitě v Ženevě a zakladatel Centre International d'Épistémologie. Patří k představitelům psychologického *strukturalismu, je zakladatelem operacionalistické koncepce myšlení.

Piaget se orientoval na hraniční problémy *psychologie, *logiky, *filozofie a teorie poznání, zkoumal proces formování myšlení a pojmání světa u dětí aktivním procesem osvojování. Studoval jednotlivá stadia rozvoje *inteligence (každé stadium chápal jako systém operací; první stadium je charakterizováno *egocentrismem a je nekomunikativní [záměna *objektu a *subjektu, prožitého a reálného]). Kladl důraz na přizpůsobování se jedince vnějším podmínkám a na asimilaci: proces *adaptace pojímal jako asimilaci (subjekt přenáší na prostředí svou strukturu) a akomodaci (subjekt na základě prostředí přebudovává své schéma). Z díla: *Psychologie et épistémologie* (Psychologie a epistemologie, 1970). (Jaroslav Malina)

pian, *yaws.

piaristé, *římskokatolický mužský řád řeholních *kleriků; byl založen v roce 1597 v Římě za účelem pedagogické činnosti. (Jaroslav Malina)

Piároové, jihoamerické *indiánské etnikum žijící ve Venezuele u hranic s Kolumbií (oblast pravostranných přítoků Orinoka) v počtu asi 12 000. *Jazyk patří do skupiny sáliva rodiny piároa. Jsou usedlí zemědělci, lovci, rybáři a sběrači. Etnikum jako celek netvoří politickou jednotku, je jednotkou teritoriální, kulturní a jazykovou. Základními politickými entitami jsou teritoriálně vymezené skupiny 6–7 komunálních domů zvaných *isode* osídlených zpravidla příbuznými rodinami; v čele skupiny jsou *šamani. Tradičně upřednostňovali uzavírání *sňatků mezi příjímými *příbuznými, výběr byl navíc omezen na syna či dceru matčina bratra či otčovy sestry. V 70. letech 20. století sílil vliv západní kultury a způsobu života, zprostředkovaný zejména obchodníky, vládními *úředníky a *misionáři. Od této doby ztrácejí vliv na komunity i šamani, často je zastupují například učitelé či zdravotní sestry. *Náboženství je *animistické, silný je vliv *křesťanství. (Lukáš Šín)

Picabia, Francis (22. 1. 1879, Paříž, Francie – 30. 11. 1953, Paříž, Francie), francouzský malíř a grafik kubánského původu; jeden ze zakladatelů *dadaismu. Kromě toho střídal výtvarné styly od *impresionismu k abstrakci, k níž se vrátil po období předmětné malby. Erotické téma působivě ztvárnil zejména na obraze *Slavnost lásky*, 1917. (Jaroslav Malina)

Picasso, Pablo (25. 10. 1881, Málaga, Španělsko – 8. 4. 1973, Mougins, Francie), španělský malíř, grafik, sochař a keramik; spoluzakladatel *kubismu a moderního výtvarného umění. Ve všech svých výtvarných obdobích všestrannou invenci projevil i v podání

sexuálních a erotických témat: například *Angel Fernández de Soto s jednou ženou; Avignonské slečny; Faun odhalující ženu; Koupající se ženy na mořském břehu*; ilustrace (klasické lineární kresby, provedené jako *lepty) *Ovidiova díla *Metamorfózy*. (Jaroslav Malina)

Pič, Josef Ladislav (19. 1. 1847, Mšeno – 19. 12. 1911, Praha), český archeolog, historik a muzejník; nejvýznačnější představitel *archeologie v Čechách na přelomu 19. a 20. století. Původně historik, středoškolský učitel, na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze 1883 soukromý docent a 1905 mimořádný profesor rakouských a slovanských dějin. Plán napsat nejstarší kulturní dějiny Čech jej přivedl k archeologii, na kterou se nakonec plně soustředil. Jeho působištěm se stalo *Národní muzeum v Praze, kde byl redaktorem časopisu *Památky archeologické* (1887–1911), jednatelem Archeologického sboru (1893–1902), v němž prosadil modernější a historičtější pojetí oboru, od roku 1893 prvním vedoucím osamostatněného prehistorického oddělení a jednatelem Archeologické komise České akademie věd a umění. V následujícím období byl nejuznávanějším českým archeologem doma i v zahraničí. S „družinou“ přátel (Jan Felcman, Jan Hellich aj.), označovaných za „muzejní školu“, vyvíjel v 90. letech rozsáhlou výzkumnou činnost (kolektivní dílo *Archeologický výzkum ve středních Čechách*, 1893) a vybudoval v nové budově Národního muzea moderní expozici českého pravěku a raného středověku (1894–1895). Všímal si i *historické antropologie (*Praehistorie a kranologie*, 1897).

Ve svém životním díle *Starožitnosti země České* (1899–1909, výtah *Přehled české archaeologie*, 1908) shromáždil a do evropských souvislostí postavil všechen známý nálezový materiál (největší ohlas vzbudil i v zahraničí díl věnovaný keltskému *oppidu u Stradonic); ten však nebyl ještě dostatečně archeologicky zvládnut a jeho historická interpretace si vyžádala jisté znásilnění materiálu. Toto pojetí od počátku kritizovala *Niederleho „univerzitní škola“, jež při kritice tohoto díla vytvořila méně historický, ale archeologicky reálnější obraz platný v hlavních rysech dodnes. Zpracování raného středověku pak vyžadovalo vyrovnat se s otázkou Rukopisů (Rukopis královédvorský a Rukopis zelenohorský [RKZ]), které Pič hájil, ale bezohledné útoky odpůrců jej dovedly k sebevraždě, po níž „univerzitní škola“ ovládla českou archeologii vlastně na celé 20. století. Změna přístupů a *paradigmat v posledních dekádách otevírá možnost spravedlivějšího zhodnocení Pičova díla. (Karel Sklenář)

pidgin (též pidžin, pravděpodobně z anglického *business*, „obchod“), nový spontánně vyvinutý *jazyk v regionech, v nichž spolu mluvčí různých jazyků potřebují komunikovat za nějakým zvláštním účelem (zejména obchodní transakce). Původ slova lze sledovat k čínské obchodní angličtině, která se vyvinula na začátku 18. století na čínském pobřeží; slovo pidgin pravděpodobně vzniklo z čínské výslovnosti anglického slova *business*. Pidginy nejsou **lingua franca*: ta totiž představuje jazyk, na jehož užívání se shodnou mluvčí kontaktních jazyků. Typickou ukázkou je úloha *latiny ve středověké Evropě nebo jazyk Iatmulů v oblasti Sepik (*Papua-Nová Guinea).

Pidginy mají jednoduché gramatiky a jsou zpravidla bez flexí. Základním zdrojem slovní zásoby je zpravidla jediný jazyk (tzv. lexifikátor), dochází ovšem k přejímkám ze všech kontaktních jazyků a slova často nabývají nových významů. Pidginy jsou vždy jednodušší než kontaktní jazyky a lze se jim proto snadno naučit. Svou jednoduchostí umožňují účinnou *interkulturní komunikaci a snižují riziko chybného kulturního překladu.

Pidginy nejsou mateřským jazykem žádné skupiny. Mohou však projít kreolizací (*kreolština), kdy se z pidginu vytváří jazyk, který neslouží jen speciálním účelům a současně se stává mateřským jazykem některé skupiny lidí. Ukázkou kreolizace pidginu je *melanéský pidgin Tok pisin, který je v současnosti jedním ze tří oficiálních jazyků samostatného státu Papua-Nová Guinea.

Pidginy vznikají velmi rychle a stejně rychle i vymizí, když zanikne potřeba *komunikace mezi mluvčími různých jazyků. Ukázkou takového procesu je vietnamská pidgin francouzština, která se vyvinula v důsledku ovládnutí Vietnamu Francií po válečném konfliktu v letech 1854–1884, kdy vznikla francouzská *kolonie Francouzská Indočína. Potřeba komunikace mezi vietnamskými a francouzskými mluvčími dala vzniknout vietnamské pidgin francouzštině, která rychle vymizela po indočínské *válce završené francouzskou porážkou v bitvě u Dien Bien Phu v roce 1954. Obdobná situace nastala při vzniku a následném vymizení vietnamské pidgin angličtiny v souvislosti s *válkou ve Vietnamu.

Mnoho pidginů se vyvinulo v důsledku evropské *kolonizace, a proto jsou pidginy zpravidla založeny na *angličtině, *holandštině, *francouzštině, *španělštině a *portugalštině. Pidginy se vyvinuly například v oblasti *Oceánie (Maori-pidgin, Tok Pisin, Bislama a podobně), v Africe (konžské pidginy), v Americe (kalifornská pidgin španělština) a v jižní Asii (čínská pidgin angličtina, čínská pidgin ruština). Známý je také *sabir, jednoduchý jazyk se slovní zásobou z románských jazyků, který používali až do začátku 20. století námořníci ve středomořských přístavech. (Martin Soukup)

Pidgin English, novoguinejský, *neomelaněština, Tok pisin, pidžinovaná *varianta *angličtiny s příměsí tichomořských jazyků, *němčiny, *portugalštiny a *španělštiny, jeden z úředních *jazyků státu *Papua-Nová Guinea. (Viz též *Papuánci.) (Jaroslav Malina)

pidgin, melanéský, několik *pidgin jazyků, které se vyvinuly v důsledku kontaktu mluvčích různých jazyků v oblasti *Melanésie. Základem melanéských pidgin jazyků je *angličtina, *holandština, *němčina a místní melanéské jazyky. V Melanésii vznikly zejména pidginy: Bislama (Vanuatu), Pijin (Šalamounovy ostrovy), Tok pisin (Papua-Nová Guinea [*Nová Guinea]) a Yumpla Tok (*Torresova úžina).

Melanéské pidginy se vyvíjely v 19. století, a to jako nezbytný komunikační prostředek mezi mluvčími různých melanéských jazyků, kteří se ocitli na jednom působišti. Tok Pisin je někdy označován také jako neomelaněština, Tok Boi nebo novoguinejská pidgin angličtina. Je vedle Hiri Motu a angličtiny oficiálním jazykem Samostatného státu Papua-Nová Guinea. Tok Pisin se začal formovat v letech 1880–1914 na německých plantážích na ostrově Samoa. Kromě slovní zásoby čerpající z angličtiny pochází 10 % slovní zásoby z tolajštiny (Nové Irsko) a 4 % z němčiny; gramatika vychází z tolajštiny. Bislama má původ na plantážích cukrové třtiny na severním pobřeží Austrálie (oblast kolem Queenslandu). Pracovníci, kteří přicházeli na plantáže z ostrovů v Melanésii, byli označováni *Kanaka* (třtinový nádeníci). Na území kolem Queenslandu se z jejich komunikačního prostředku vyvinul Queensland Kanaka Pidgin English. V roce 1906 bylo zaměstnávání „gastarbeiterů“ z ostrovů v Austrálii zakázáno; ostrované si s sebou z plantáží odnesli svůj jazyk. Na Vanuatu se mísil s místními žargony a evropskými jazyky. Z tohoto jazykového kvasu se vyvinul Bislama. Pijin Šalamounových ostrovů je založen na anglických slovech s výslovností odvozenou od melanéských jazyků. Stejně jako Bislama má i Pijin svůj původ na australských plantážích cukrové třtiny. U Pijinu existuje velká variabilita, postupně však dochází k jeho standardizaci, a to zvláště vlivem rádia. Yumpla Tok se vyvinula z pidginu Bislama, který do oblasti Torresovy úžiny přinesli pracovníci zaměstnaní v mořském průmyslu, na němž se podílela interakce mezi čínskými, japonskými a malajskými pracovníky s mluvčími z australských plantáží. Yumpla Tok je jedním ze tří hlavních jazyků, který se v oblasti používá; zbývající dva jsou domorodé jazyky Kala Lagaw Ya a Meriam Mar. (Martin Soukup)

pidžin, *pidgin.

Piegani, v překladu „chudě oblečené bytosti“ (doslova „lidské kůže“); název jednoho z indiánských *kmenů *konfederace *Černonožců, jehož příslušníci žili v Montaně a v Kanadě. Jsou považováni, spolu s dalšími kmeny Černonožců, za typické představitele *Préríjních indiánů, kteří byli závislí na *lovu *bizonů. (Lukáš Šín)

piercing, *propichování těla, kulturní.

pieta (z italštiny: *pietà*, „soucit, smilování; zbožnost“), zbožná *úcta, uctivý ohled, ohleduplnost. (Jaroslav Malina)

Pieta, křesťanský motiv znázorňující poslední rozloučení *Panny Marie s mrtvým *Kristem mezi snětím z *kříže a uložením do *hrobu. Vznik tohoto pašijového motivu, jehož první doklad v klášteře Voršilek v německém Erfurtu pochází z doby kolem roku 1320, představuje jeden z výrazů středověké citovosti a spirituality, jak se projevila v *gotickém umění.

Nejpůsobivější Piety vytvořili renesanční umělci, například *Michelangelo (*Pieta vatikánská*, se svatým Nikodýmem, nedokončená *Pieta Rondanini*). (Jaroslav Malina)

Pietas (z latiny: *pietās*, „zbožnost, poslušnost; spravedlnost, poctivost, mravnost“), základní římská *ctnost, platná pro muže i ženy. V *náboženství se uplatnila proto, že římský *kult vyžadoval přesné naplnění *rituálů a posvátných formulí, jinak úkon nevedl k žádanému cíli. Pietas byla znázorňována jako žena s gestem *modlitby (v antice se božstva vzývala s rozpaženými rukama a obličejem obráceným k nebi). V tomto pojetí přešla Pietas i do *křesťanství, kde je analogicky znázorňována v podobě orantky (*orans) (modlící se ženy, gesto se v křesťanském rituálu rovněž uchovalo, ale používá jej jen *kněz před *oltářem). (Jaroslav Malina)

pietismus (z latiny: *pious*, „zbožný; spravedlivý, poctivý, řádný, bezúhonný; oddaný, vděčný“), označení náboženského hnutí v rámci německého *protestantismu, jehož vznik podnítil svým dílem *Pia Desideria* (Zbožná přání, Frankfurt 1675) evangelický teolog Philipp Jakob Spener (1635–1705). Spenerův žák August Hermann Francke (1663–1727) přenesl pietismus na nově založenou *univerzitu v Halle (1691), kde se rozvinul do podoby tzv. hallského pietismu. Pietismus se vyznačuje vypjatou zbožností, reformačním *spiritualismem, prvky luterství, značným vlivem německé (Johannes Arndt, Jakob *Böhme), ale také španělské (Jan z Kříže, *Terezie z Ávily) *mystiky. Na profilu pietismu se podílel rovněž puritanismus a *kalvinismus.

Hlavními znaky pietismu jsou: důraz na hlubokou subjektivní *religiozitu, koncentrovanou na vlastní nitro a náboženskou introspekci; odmítání vnější náboženské okázalosti, *dogmatismu a *klerikalismu ve prospěch niterné zbožnosti podle doslovně chápaného biblického slova božího jako jediného základu víry; požadavek nevyhnutelné osobní proměny a změny vedení vlastního života, obrazně popisované jako zrození nového člověka, *metanoia*; důraz na aktivní, činné *křesťanství, které nespočívá v rozjímání, ale v asketickém životě (*askeze) naplněném prací, jehož úspěšnost se dá poměřovat ekonomickým efektem; institucionalizace pietismu formou duchovního obecenství, to vše spojeno s rozvinutou charitativní (starobince, sirotčince) a misijní činností (*praxis pietatis*, „zbožné činy“).

Zejména formou misionářství se pietismus rychle šířil v Evropě i v zámoří, kde ovlivnil vznik nebo transformaci mnoha nových, například metodistických církví. V Německu bylo v duchu pietismu vychováno několik generací předních intelektuálů, umělců a filozofů, kteří přejímali zejména základní individualistické a subjektivistické motivy tohoto hnutí. Pietismem byli takto ovlivněni Johann Wolfgang von *Goethe, Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), Friedrich Schiller (1759–1805), většina raných romantiků, především Friedrich Hölderlin (1770–1843) a *Novalis (1772–1801), z filozofů Johann Gottlieb *Fichte a zakladatel moderní estetiky Alexander Gottlieb Baumgarten (1714–1762). Specifický okruh pietistů ve Švábsku, nazývaný „švábští otcové“ (Johann Albrecht Bengel, Friedrich Christoph Oetinger), působil na formování *názorů Johanna Georga Hamanna (1730–1788) a Friedricha Wilhelma Josepha *Schellinga. Známa definice *náboženství jako „pocitu absolutní závislosti člověka na Bohu“, jejímž autorem je Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768–1834), se vztahuje přímo na učení pietismu. (Břetislav Horyna)

pigment [keramika], soubor *barviv a *substancí, které mohou zvyšovat přilnavost, stékavost a rozdíratelnost. Častými pigmenty jsou rudy a oxidy barvicích kovů. Organické pigmenty, jako jsou například rostlinná barviva, se při vyšších teplotách rozkládají a ztrácejí barvu. Jedinou barvou, kterou lze získat organickým pigmentem aplikovaným před výpalem, je šedá nebo černá. (Richard Thér)

pigmentová granula, *granula, pigmentová.

pikaresknost, označení vlastnosti novověké prózy, která vznikla ve Španělsku (*pícaro*, „šibal, šejdíř, rošťák“) a jejímž hrdinou je deklasovaná postava, procházející všemi patry společenské pyramidy jako individualista bojující o přežití. Tento typ prózy, zejména románu, šířící se později po celé Evropě včetně Ruska, přinášel též popisy nevázané erotiky, zvláště v prózách, v nichž je hlavní postavou pícar, obvykle prostitutka. (Ivo Pospíšil)

pikarti, kacířská *sekta v době *husitského hnutí; v Čechách poprvé v roce 1418 (název od náboženské sekty vypovězené z Picardie – severní Francie); přes *chiliasmus dospívali k *panteismu (hlásání jednoty *Boha a světa), k živelnému *materialismu a utopickému *komunismu. Popírali reálnou přítomnost *Ježíše Krista v *svátosti oltářní po jejím posvěcení celebrujícím *knězem. Šlo o málo početnou skupinu tábořských radikálů, kritizovali sociální nerovnosti v Táboře (kazatelé Martin Húska [zemřel 1421], Petr Kániš [zemřel 1421]); nakonec byli z Tábora vytlačeni a v počtu asi 300 osob se usídlili v Příběnicích. Byly jim připisovány zvrácené představy o pohlavním soužití (*adamté); v dubnu 1421 bylo jejich sídlo dobyt a vypáleno. Na Klokotech u Tábora jich dal Jan Žižka (kolem 1360–1424) na 50 upálit (v sudu byl upálen i Martin Húska). Zbylí pikarti se usadili v lesích u Stráže nad Nežárkou, ale byli rovněž pobiti. Později se stalo označení pikarti hanlivou přezdívkou pro příslušníky *Jednoty bratrské. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Pike, Kenneth Lee (9. 6. 1912, Woodstock, Connecticut, USA – 31. 12. 2000, Dallas, Texas, USA), americký lingvista a antropolog. Podle fonemické (*phonemic*) a fonetické (*phonetic*) jazykové analýzy zavedl do antropologického výzkumu koncepci „emického“ a „etického“ studia kultury.

Pike předpokládal, že jazykové struktury přímo odrážejí principy, na nichž je založeno lidské myšlení. Cílem antropologického výzkumu má být *emický popis *kognitivního systému sdíleného příslušníky zkoumané skupiny – tj. popis a výklad zevnitř, na rozdíl od předchozího antropologického pojetí, které přinášelo popisy a explanace *etické, tj. vnější, z perspektivy údajně objektivního pozorovatele. Z díla: *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behaviour* (Jazyk ve vztahu k jednotné teorii struktury lidského chování, 1967). (Jaroslav Malina)

piko, *metamfetamin.

pikonština, vymřelý *indoevropský jazyk užívaný ve *starověku na Apeninském poloostrově. (Jaroslav Malina)

piktograf (z řečtiny: *picto*, „obraz“ a *grafein*, „psát“), *piktogram.

piktografické písmo, *písmo, obrázkové.

piktografický rukopis, *rukopis, piktografický.

piktogram (též piktograf) (z řečtiny: *picto*, „obraz“ a *gramma*, „psaný záznam; slovo“):

1. [archeologie], termín používaný pro označení skalních maleb (anglicky: *rock paintings*; *pictograph*; *pictogramm*) vzniklých nanesením barevného pigmentu na povrch skalní stěny nebo volného kamenného bloku. Piktogramy spolu s *petroglyfy a *petrosomatoglyfy náleží do obecnější kategorie označované jako *skalní umění. Piktogramy se obvykle dochovaly pod skalními *převisy nebo v *jeskyních. Oblasti s největším počtem piktogramů se nachází ve Skandinávii, na Sibiři, v Africe, Severní Americe a v Austrálii často v *kontextu s výskyty petroglyfů. Nejstarší objevené skalní malby (nikoli jeskynní) spadají do doby před 7 000–9 000 lety. Piktogramy byly tvořeny prsty namočenými v barvě, použitím uhlíků nebo pomocí štětců ze zvířecí srsti, z lidských vlasů apod. Užíváno bylo také přiložení ruky na skalní

povrch s následným nanesením barvy rozprašované ústy, čímž vzniklo autentické negativní vyobrazení končetiny; výjimkou nejsou ani pozitivní otisky rukou; (Roman Čihák)

2. zjednodušené a různě stylizované původní obrazy konkrétních předmětů, případně nejjednodušších *symbolů; zpravidla jsou prvním stadiem vzniku a rozvoje *písma. (Jaroslav Malina)

Piktové, původní název *keltských obyvatel Skotska, kteří se v období od 6. do 9. století smísili s nově příchozími *Skoty a jinými etniky. (Jaroslav Malina)

Pikunčové, *Araukáni.

Pilagáové, jihoamerické *indiánské etnikum v argentinském Gran Chaku u řeky Pilcomayo. V roce 1932 jich bylo přes 2 000, avšak po epidemii neštovic jejich počet drasticky klesl; dnešní stav není znám. *Jazyk je dialektem jazyka *Tobů. Byli lovci a rybáři, kteří s úbytkem lovné zvěře přecházeli k usedlému *zemědělství. Do severní Argentiny přišli patrně v 18. století ze středního toku řeky Bermejo. Od 30. let 20. století se pod vlivem *mestických přistěhovalců usazují ve *vládou zřízených osadách; jejich tradiční *kultura se tak od poloviny 20. století rozpadá. *Náboženství bylo *animistické, od poloviny 20. století jsou christianizováni. (Lukáš Šín)

pilka [archeologie], *nástroj v rámci *kamenné štípané industrie *mladého paleolitu představovaný čepelkou se zoubkovitě retušovanou hranou (zoubkované ostří měly však už některé artefakty kamenné industrie *středního paleolitu, například v rámci *moustérienu). V *neolitu a *eneolitu se vyskytuje deskovitá pila s vrubovitě vyštípanou hranou, sloužící k *řezání polotovarů *kamenné broušené industrie, v *době bronzové také bronzová pilka pásová nebo nožovitá a od *doby halštatské doby existují pilky železné. (Karel Sklenář)

pilt-downský podvrh, *Eoanthropus dawsoni.

Piltzintecuhtli („Pán dítě“), v mezoamerické *mytologii syn Oxomoco a Cipactonal – první lidské dvojice. Je ztotožňován s mladým *Sluncem a považován za Ochránce dětí. *Bohové mu dali za manželku ženu stvořenou z vlasů bohyně květů a lásky *Xochiquetzal. Je tvůrcem luku a šípů a božstvem bouří. (Oldřich Kašpar)

pilus, -i, m., chlup, zrohovatělý derivát *epidermis, náleží do skupiny sekundárního *ochlupení. Chlupy jsou charakteristické útvary na tělním povrchu, které se v průběhu života stále vyměňují, mají velký význam pro udržování tělesné teploty. Tloušťka chlupů se pohybuje od 7 do 170 μ, délka je různá. Chlupy se skládají z kořene (*radix pili*), který je vsazen do pochvy (*folliculus pili*). Kořen, z něhož chlup stále dorůstá, je cibulkovitě rozšířen (*bulbus pili*). Do „cibulky“ se vsouvá výběžek *škáry, bradavka (*papilla pili*), která přivádí k chlupu cévy a nervy. Z *kůže vyčnívá kmen chlupu (*scapus pili*). Na řezu se chlup skládá z dřene (*substantia medullaris*), korové vrstvy (*substantia corticalis*) a povrchu povléká kutikula (*cuticula pili*). Od chlupové pochvy k povrchu škáry se táhnou svazčky hladké svaloviny (*musculus arrector pili*), které svou kontrakcí vyvolávají napřímení chlupů; tím vzniká obraz „husí kůže“. V úhlu mezi pochvou chlupu a hladkým svalem bývá vložena *mazová žláza.

Chlupy na těle lze rozdělit do tří skupin: v době nitroděložního vývoje pokrývá tělo *plodu *primární ochlupení (*lanugo), u zralých *novorozenců je vyvinuto *sekundární ochlupení – chloupky *pili (v užším slova smyslu), vyskytují se disperzně po celém těle, s výjimkou míst kde nebylo *lanugo, vlasy – *capilli, řasy – *cilia a obočí – *supercilia a *terciární ochlupení, které se objevuje v *pubertě (chlupy v podpaží – *hirci, chlupy na ohanbí – *pubes, vousy – *barba, chloupky v *zevním zvukovodu – *tragi, chloupky v předsíni nosní – *vibrissae, na některých místech těla se objevují chlupy hmatové – sinusové). (Ladislava Horáčková)

Pimové, etnická skupina severoamerických *indiánů žijících původně v Arizoně a v severním Mexiku jako zemědělci a lovci. Dnes představují zbytky původní populace v počtu asi 12 000 příslušníků. V USA žijí v rezervacích Arizony, v severním pohraničí Mexika tvoří

smíšenou indiánskou populaci. *Jazyk je blíže příbuzný jazyku *Papagů (vzájemně srozumitelné), část mluví i španělsky a anglicky. Tradiční způsob obživy, *kultura a společenská organizace jsou stejné jako u Papagů. U Pimů prováděla výzkumy americká antropoložka Ruth *Benedictová. *Náboženství bylo *animistické (zejména zemědělské kultury), s některými obřady bylo spojeno *rituální požívání alkoholických nápojů; dnes jsou většinou *katolíci. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

pinakotéka (z řečtiny: *pinax*, „tabulový obraz“ a *théké*, „schránka, místo, kde se uchovává určitá věc“), obrazárna. (Marie Pardyová)

Pincevent (Francie), klasické otevřené sídliště *magdalénienu v Pařížské pánvi. Systém srovnatelných sídlišť (Etiolles, Marsangy) se rozkládá v okolí. (Jiří A. Svoboda)

Pindal (El), *El Pindal.

Pindaros (522/518–před 431 př. n. l.), řecký básník; nejvýznamnější představitel řecké sborové lyriky. Z jeho díla, v němž opěvoval *bohy a *héroy, se kromě zlomků zachovaly čtyři knihy písní pro vítěze slavných řeckých sportovních her *Epinikia* konaných v *Olympii, na Isthmu, v Delfech a v Nemeji. (Marie Pardyová)

pinealis, -e, šišinkový (z latiny: *pineae*, „šiška“); v *anatomii například šišinka – **corpus pineale*. (Ladislava Horáčková)

pinta, caraté; nezávažné kožní onemocnění způsobené *Treponema carateum*.

V současnosti se vyskytuje endemicky v Mexiku a Kolumbii, sporadicky v tropických oblastech Střední a Jižní Ameriky. Projevuje se depigmentací neochlupených okrsků *kůže a připomíná plísňové onemocnění, kosterní systém nepostihuje. (Lenka Vargová)

pintadera (ze španělštiny: *pintadera*, „značka, obtisk“) [archeologie, antropologie], razítko z vypálené hlíny tvořené na spodní straně obdélnou nebo okrouhlou ploškou s vyřezaným vzorem a na opačné straně krátkým držadlem; vyskytuje se od *neolitu a v řadě nativních kultur dodnes. V *pravěku mohlo sloužit k otiskování barevné výzdoby na keramice, k barevnému potisku *textilií, ale také k nanášení ozdobných barevných vzorů na tělo (takové užití je známo například z prostředí některých kultur Jižní Ameriky). (Karel Sklenář)

pinyin (v standardním českém přepise a výslovnosti: pchin-jin), tzv. čínská latinka neboli latinizovaná podoba čínských znaků, schválená *vládou Čínské lidové republiky 1. listopadu 1957. (Josef Kolmaš)

Piontek, Janusz (23. 3. 1945, Dąbrowie u Poznaně, Polsko), polský evoluční a historický antropolog, paleoantropolog; profesor na Univerzitě Adama Mickiewicze v Poznani, dlouholetý vedoucí Institutu antropologie, jednoho z největších antropologických pracovišť v Evropě. Patří k předním specialistům v oblasti *historické a *evoluční antropologie, paleoantropologie a paleopatologie a je vynikajícím znalcem středoevropského *neolitu a biologie středověkých populací.

Patří mezi průkopníky syntetického a integrálního pojetí studia lidských historických a prehistorických populací. Spolu s profesorem Tadeuszem Bielickim je tvůrcem současné moderní polské antropologie. Poznaňská antropologická škola, kterou Janusz Piontek založil, výrazně ovlivnila nejen polskou, ale také českou antropologii. Spolupracuje s mnohými českými a moravskými antropologickými pracovišti a od roku 1993 se podílí na řešení projektu *Evolučně antropologické aspekty přechodu od svrchního paleolitu k neolitu v Evropě*. Spolu s profesorem Tadeuszem Bielickim je tvůrcem současné moderní polské antropologie. Poznaňská antropologická škola, kterou Janusz Piontek založil, výrazně ovlivnila nejen polskou, ale také českou antropologii. Řada jeho absolventů patří k významným učitelům a představitelům polské i světové vědy. Je zakladatelem a editorem mezinárodního časopisu *Variability and Evolution*. Z díla: *Struktura antropologiczna a kulturowe strategie adaptacyjne populacji neolitycznych w Europie środkowej*

(Antropologická struktura a kulturní adaptační strategie neolitických populací ve střední Evropě, 1990, spolu s Arkadiuszem Marciniakem). (Václav Vančata)

Pippara, germánská otrokyně, milenka císaře *Galliena (253–268), který prý její krásu opěvoval ve verších. (Marie Pardyová)

Pirahã, *indiánské etnikum, které samo sebe označuje jménem *hiatsiíhi*, což znamená kategorii lidských bytostí nebo těl (*ibisi*) odlišných od „bílých“ či ostatních indiánů. Indiáni Pirahã obývají oblast kolem řeky Marmelos a pobřeží řeky Maici (município Humaitá ve státě Amazonas v Brazílii) a dnes čítají přibližně 360 jedinců. Až do dvacátých let 20. století neexistovaly záznamy v *kronikách či jiných dokumentech; teprve v roce 1921 se povolání? Nimuendajú (vlastním jménem Kurt Unkel, proslulý svým terénním výzkumem a odpovídajícími monografiemi v oblasti Amazonie) poprvé setkal s Pirahy v jedné *vesnici na řece Marmelos. Od roku 1959 se toto etnikum stalo cílem dlouhodobého výzkumu Summer Institute of Linguistics.

Způsob života indiánů Pirahã závisí na dvou obdobích: údobí dešťů, jež nazývají *piaisai* a údobí sucha – *piaiisi*. Organizují se do malých rezidenčních center, jejichž počet se různí podle ročních období: od pěti skupinek v údobí sucha, k deseti až třinácti v údobí deště. Vytvářejí tak velký soubor rozdílných rezidenčních modelů, odrážejících prostorový kontakt daný především příbuzenskými vztahy. *Jádrová rodina má *matrilinéární podobu. Základní příbuzenská terminologie je jakousi *primární klasifikací komponovanou z pojmenování žen, z nichž se odvozují ostatní termíny. Systém jmen je odvozen z *kosmologie. Člověk dostává jméno ještě před narozením, toto jméno je „zodpovědné“ za *stvoření jedince. Další jména pak dostává během života. Kosmos je složen z vrstev nasedajících na sebe, které obývají jedinci i planety. Identičtí členové těchto vrstev jsou morfologickou základnou stejné sociální *třídy. Každá úroveň je komponovaná vodou, zemí, stromy a zvířaty, vzájemně se liší pouze ve velikosti a počtu. Každá vrstva má své jméno, které přechází na jedince odpovídajícího postavení na zemi.

*Jazyk pirahã se stal předmětem rozsáhlých debat, a to pro svou údajnou chudobu, jež implikuje minimální fonémický repertoár, nulová aritmetika, nulové barevné rozlišení a nemožnost rekurze, pokládané za inherentní vlastnost lidského jazyka. (Zuzana Korecká, František Vrhel)

piriformis, -e, hruškovitý (z latiny: *pirum*, „hruška“); v *anatomii například sval přepažující velký sedací otvor – **musculus piriformis*. (Ladislava Horáčková)

písař [starověký Přední východ], kdo se zabývá psaním, opisováním; správní *úředník obstarávající písemnou agendu. Vzhledem ke komplikovanému systému *klínového písma se v *Mezopotámii (i později v *Malé Asii) vytvořila samostatná specializovaná skupina písařů, kteří získávali své vzdělání v sumerských a babylonských *školách. Jejich postavení ve *společnosti předurčovala skutečnost, že gramotnost byla zřejmě omezena jen na poměrně úzkou vrstvu obyvatelstva. Dokonce ani u příslušníků nejvyšších vrstev nemůžeme považovat znalost čtení a psaní za samozřejmou (asyrský panovník *Aššurbanipal se honosí tím, že zvládl i klínové písmo, chetitským panovníkům musely být texty – například znění smluv – předčítány atd.). Písaři, kteří působili zpravidla v *palácích a *chrámech a patřili k palácovému či chrámovému personálu, se neomezovali pouze na opisování textů nebo na písemné zaznamenávání tvorby dosud ústně tradované, ale byli především jejími vlastními tvůrci (literárních památek, historických textů, dopisů i smluv); písaři, jimž se dostalo specializovaného vzdělání, sepisovali rovněž texty odborného charakteru (matematické, astronomické, lékařské). Povolání písařů se často dědilo – jak lze soudit z *genealogií – po celé generace. Podle svých zkušeností a zřejmě také podle získané kvalifikace se písaři dělili do několika skupin, jak ostatně vyplývá i ze znění *kolofonů. Kromě učňů a začínajících písařů jsou uváděni písaři, kteří dohlíželi na správnost opisů a prováděli *verifikaci nových tabulek; zvláště zkušený se stávali představenými písařů. Písaři byli také pověřováni významnými

funkcemi ve státní i chrámové administrativě (státní i palácové správě, sloužili jako pokladníci, knihovníci). Vedle písarů hliněných tabulek jsou známi rovněž písari na dřevě (tedy na dřevěných destičkách, zřejmě pokrytých vrstvou vosku [*nosiče písma]), kteří se pravděpodobně zabývali psaním zejména administrativně ekonomických textů, to je dokumentů, jejichž platnost byla časově omezená. V době šíření *aramejštiny a aramejského písma v 1. tisíciletí př. n. l. působili v Mezopotámii i písari zaznamenávající texty aramejským písmem na pergamenových (či papyrových?) *svitcích. Jako *patroni písarů, respektive písarství byli uctíváni bůh *Nabú a bohyně Nisaba. (Vladimír Souček)

písar, nejvyšší zemský, vysoký zemský *úředník; *úřad vznikl ve 13. století z původního úřadu písare, vedl zápisy z jednání *zemského soudu, z nichž se později vyvinuly *zemské desky; byl jediným úředníkem, který mohl pocházet z rytířského stavu (zpočátku to byly osoby *duchovní). Úřad byl zachován (existoval v Čechách i na Moravě) do zániku místodržitelského *kolegia za *Josefa II. (1741–1790), po soudní reformě roku 1783 se stal ředitelem úřadu zemského soudu v hodnosti prvního rady. (František Čapka)

písek, nezpevněná usazenina tvořená převážně křemennými zrny o různé jemnosti, vzniklá buď na místě zvětráváním podloží, nebo ukládáním po přemístění vodou (jako říční písek, šterkopísek) v podobě *teras. Větrm přemísťovaný (vátý, eolický) písek je jemnější než říční, někdy vytváří *přesypy významné pro pravěké osídlení zejména v období *mezolitu. (Karel Sklenář)

písemnické národy, *národy, písmaznalé.

písemný pramen, *pramen, písemný.

Píseň o věčném žalu (čínsky: *Čchang-chen ke*), skladba básníka *Po Tü-iho; zachycuje příběh *lásky tchangského císaře *Süan-cunga a krásné *Jang Kuej-fej. (Jaroslav Malina)

Píseň písní (hebrejsky: *Šír ha-širím*), jedna z knih *Starého zákona; soubor hebrejské milostné *poezie, určený zřejmě k svatebnímu *rituálu (ve sledu erotických lyrických básní opěvují Milý a Milá vzájemně svou krásu, vůni, vášnivá objetí . . . : „Polož si mě na srdce jako pečeť, / jako pečeť na své rámě. / Vždyť silná jako smrt je láska“ [Pís 8,6]). Tradice připisuje autorství *králi *Šalomounovi, ve skutečnosti byla sestavena nejspíše až v 5. století př. n. l. ze starších pramenů, což ovšem Šalomounův podíl nevylučuje; v 1. století n. l. byla přijata do *kánonu biblického na základě alegorického výkladu, že láskyplný vztah mezi „Milým“ a „Milou“ je vyjádřením *lásky nikoli mezi mužem a ženou, nýbrž Hospodinovy lásky k jeho lidu; v *Novém zákoně byl tento výklad upraven na vztah *Ježíše Krista k církvi.

Píseň písní byla do češtiny přeložena mnohokrát, o těchto překladech vyšla kniha: *Píseň písní: v českých překladech 15.–21. století* (Praha: Paseka, 2002) a na ilustracích se podíleli nebo jí byli inspirováni významní čeští malíři a sochaři (Olga *Čechová, Josef *Liesler, Zdeněk *Macháček, Antonín *Procházka aj.). (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

píseň, Grenfellova, anonymní helénistická píseň, v níž dívka lká nad zhrzenou *láskou. Nese jméno anglického badatele Bernarda Grenfella (1869–1926), který ji roku 1896 objevil na egyptském *papyru. Patří ke skvostům helénistické *poezie. (Marie Pardyová)

píseň, milostná, egyptsky *heset* nebo *ceseš*, oblíbený staroegyptský literární žánr dochovaný na *papyrech a *ostrakách z ramessovské doby (1306–1080 př. n. l.). (Břetislav Vachala)

pisiformis, -e, hráškový (z latiny: *pisum*, „hrách“); v *anatomii například jedna z *karpálních kostí – *kost hrášková (*os pisiforme*). (Ladislava Horáčková)

pískovce, zpevněné usazené *horniny tvořené různě velkými zrny křemenného písku, stmelenými jemnějším materiálem. V pravěkých a nativních kulturách se pískovce užívaly například k výrobě *brousků, *drtidel, *kadlubů, *nátepních destiček nebo *pil. Jako surovina k výrobě funkčních *nástrojů a *zbraní typu *sekery nebo *sekeromlatu se pískovec pro malou tvrdost a odolnost nehodil a pokud se artefakty tohoto typu vyskytnou, jsou pouhými

*modely plnicími roli *amuletů, *symbolů, *votivních předmětů apod. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

písmaznalé národy, *národy, písmaznalé.

písmenkový kov, *liteřina.

písmo, označení pro soubory grafických znaků seskupovaných v celky podle struktury jednotlivých *jazyků. Písmo slouží k záznamu lidských myšlenek a řeči, umožňuje komunikaci mezi lidmi v prostoru a čase i vstup do historického období. Rozlišují se písma obrazová, pojmová, slabiková a hlásková. Na ustálení určitého druhu písma měly vliv jazyk, kulturní a technická úroveň a estetické cítění jeho tvůrců a uživatelů.

První písmo vzniklo v různých dobách a v různých místech světa nezávisle: nejdříve, ve druhé polovině 4. tisíciletí př. n. l., ve starém *Sumeru v jižní *Mezopotámii a ve starověkém *Egyptě (*písmo, egyptské), o několik století později v Indii v rámci *harappské kultury (*písmo, harappské) a o více než tisíc let později v Číně za dynastie *Šang (*písmo, čínské, *kosti, věštební); ke vzniku písma v Novém světě došlo až ve druhé polovině 1. tisíciletí našeho *letopočtu a pouze v některých městských kulturách, z nichž nejdále dospěli *Mayové, kteří měli *hieroglyfické písmo (jehož luštění doznalo od přelomu 80. a 90. let 20. století významných výsledků, umožňujících konstruovat dynastické dějiny mayských *měst „zvnitřku“; z poměrně bohaté mayské literatury zůstalo po ničivém působení španělských *kněží v údobí bezprostředně po *conquistě jen několik takzvaných *kodexů; *písmo předkolumbovské Ameriky).

Písmo jako systém znaků k zachycení myšlenek se manifestuje zatím nejstaršími známými doklady na *Předním východě a v *Egyptě. Setkáváme se zde s několika vývojovými směry, písemnými systémy obrázkovými (hieroglyfickými, *písma, obrázková), klínopisnými (*písmo, klínové) a lineárními hláskovými (*písmo, alfabetické), jejichž vzájemná interakce není zatím zcela zřejmá. Na Předním východě mělo písmo svůj počátek pravděpodobně v tzv. kalkulech, objevujících se od 9. tisíciletí př. n. l. Zprvu drobné hliněné známky geometrických forem s vyrytou značkou se postupně proměňovaly ve zmenšeniny konkrétních předmětů (zvířata, nádoby ap.), které nacházíme jednotlivě, později však – zhruba od poloviny 4. tisíciletí př. n. l. – ve větším množství uzavřené do hliněné schránky, v níž zřejmě představovaly souhrnné sdělení o počtu a druhu směřovaných nebo dodávaných či inventovaných objektů. Znamky uložené ve schránce bývaly otištěny také na jejím povrchu, schránka byla uzavřena pečetí (*glyptika) a vypálena (stejně jako samotné známky), čímž představovala účetní dokument (jeho původnost se dala spolehlivě ověřit, stejně jako obsah dokladu byl ihned zřejmý, takže nebylo nutné schránku rozbít). První etapa vývoje obrázkového písma se uzavřela ve chvíli, kdy pisatel zprávy na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. upustil od vkládání jednotlivých známek a místo na povrch schránky otiskl značku na obdélnou hliněnou tabulku. Jakmile se tato změna prosadila, trojrozměrná známka ztratila své opodstatnění, přičemž se změnil i způsob záznamu: místo otisků příslušných *symbolů se odpovídající *piktogramy prováděly přímým vyrytím obrysových čar do vlhké hliněné tabulky, respektive jiného nosiče zápisu (*nosiče písma). Postupnou stylizací obrázků a racionalizací psaní (do vlhké hlíny se otiskem hrany speciálně seříznutého rákosového nebo kovového rydla snáze tvořily přímé, z širšího vrcholu klínovitě se zužující vrypy než okrouhlé lineární tvary) se znaky začaly vzdalovat původní podobě konkrétních předmětů a díky vzhledu tahů, z nichž byly složeny, nabyly charakteristické podoby klínového písma. (Jaroslav Malina, Vladimír Souček)

písmo předkolumbovské Ameriky, *piktografické a *hieroglyfické písmo vzniklé ve druhé polovině 1. tisíciletí našeho *letopočtu v některých městských *kulturách Střední a Jižní Ameriky. Jako první používali piktografické písmo *Toltékové, po nich *Aztékové a *Mixtékové. Pokročilejší hieroglyfické písmo se v Novém světě vyvinulo pouze v *kultuře mayské.

*Mayské písmo bylo zčásti ideografické a částečně fonetické - některé mayské hieroglyfy představují myšlenku či *pojem, ale nevystihují zvukovou stránku. Například posvátná ryba se označovala buď rybí hlavou (*piktogram), nebo *ideogramem vody, v níž ryby žijí. Symbolem vody byl znak jadeitového *korálku, protože voda a *jadeit byly stejně vzácné. Jadeit tedy znamenal vodu, voda rybu a ryba *xok* ještě navíc označovala činnost – počítat. Toto je pouze malá ukázka složitosti mayského systému písma, jehož luštění doznalo od přelomu 80. a 90. let minulého století pozoruhodných výsledků, umožňujících konstruovat dynastické dějiny mayských *měst. Z poměrně bohaté mayské literatury zůstaly po ničivém působení španělských *kněží a *misionářů v údobí bezprostředně po *conquistě jen tři tzv. *kodexy, uložené nyní v Drážďanech, Paříži a Madridu. *Kodex drážďanský je bezesporu nejhodnotnější, zahrnuje 39 listů s textem po obou stranách a obsahuje převážně astronomická data. Pařížský *Codex Peresianus má *rituální obsah; byl nalezen náhodně roku 1860 v Národní knihovně v koši mezi makulaturou s nápisem Pérez. Madridský *Codex Trocortesianus, objevený na dvou různých místech ve Španělsku rovněž v roce 1860, obsahuje 56 listů a většinou astrologickou náplň. Nověji se objevuje čtvrtý mayský kodex, zvaný *Codex Grolier.

Dlouhou dobu se soudilo, že na americké půdě vzniklo písmo jen v oblasti *Mezoameriky; o říši *Inků se předpokládalo, že tam bylo známo pouze „písmo uzlové“ neboli *quipu. Avšak již staří španělští kronikáři zmiňují existenci *tkanin nebo nádob (speciálně „keru“ či „queru“ – snad to byly vázy z malovaného dřeva nebo ze zlata a Inkové je používali při rituálních úlitbách; po conquistě v nich místní *nobilita podle španělského vzoru zanechávala závěti, jež těmto předmětům a dalším symbolům vyššího postavení vyhrazovala důležité místo), případně fazolí, „popsaných“ historickými a mytologickými záznamy. *Španělé v nich viděli obrázky, nikoli písmo. K těmto záznamům měl údajně přístup jen omezený okruh nejvyšších hodnostářů a v naprosté většině byly po španělském vpádu zničeny. Po několika staletích jako první psal o andském písmu švýcarský přírodovědec a cestovatel Johann Jakob von Tschudi (1818–1889), který v polovině 19. století zaznamenal jeho použití mezi *Aymary na ostrově Coati v jezeře *Titicaca. Později se ukázalo, že toto písmo se používalo také v jižní Bolívii. Samotný J. J. von Tschudi pokládal andské písmo za novověký výtvar. Výzkumy Dicka Edgara Ibarry Grassa, Victorie de la Jara, Larca Hoyla a Arthura Posnanského však potvrzují pravdivost tvrzení španělského kronikáře Cristóbal de Moliny (1495–1578), který spatřil v chrámu boha *Slunce životopisy všech inků (panovníků) napsané obrázkovým písmem. D. E. Ibarra Grasso uveřejnil o andském písmu monografii; charakterizuje je jako „hieroglyfické“ s prvky ideografickými i fonetickými, doprovázené determinativy. V quechua (*kečujština) a v aymará (*aymarština) se nazývalo *quillca* nebo *qellqa*, jak píše Jesús Lara. Text se obvykle začíná vpravo dole a řádky jsou uspořádány jako bustrofedon. V současnosti se „andské hieroglyfy“ používají jen na zápis křesťanských modliteb. Počet znaků se odhaduje na 400 až 500. Na výzkumy Victorie de la Jary navázal Thomas S. Barthel, jenž po přezkoumání ornamentů na nádobách a *textiliích dospěl k závěru, že jde o „slovněobrázkové“ písmo. Podle Barthela vzniklo asi 250 let před příchodem Španělů. Podařilo se mu určit přibližně čtyři sta polychromních a geometrických znaků; přečetl z nich však jen zlomek – 24; 50 se jich pokusil vyložit. Andské písmo podle Barthela připomíná písmo egyptské z počátku první dynastie. O původu andského písma existují dvě hypotézy. *Indiáni tvrdí, že bylo vymyšleno jedním z inckých panovníků; jiné *názory naproti tomu předpokládají vznik novověký. (František Vrhel)

Písmo svaté, *bible.

písmo, abecední, * písmo, alfabetické.

písmo, alfabetické (též abecední písmo, též hláskové písmo), z hlediska množství grafických znaků nejjednodušší způsob písemného zachycení řeči. Jednotlivými znaky se vyjadřují příslušné hlásky, na rozdíl od obrázkového (*piktografického) a slabičného písma,

kteří jediným grafickým znakem vyjadřují význam věty či slova, respektive slabiku (*piktogram, *písmo, obrázkové, *písmo, klínové). Označení tohoto typu písma je odvozeno od prvních dvou písmen řecké abecedy (alfa, beta; podobně jako termín „abeceda“ či „azbuka“). Řecký termín *TO ALPHABHTON* je doložen od 3. století př. n. l.

Alfabetické písmo vzniklo jako logicky další stupeň ve vývoji psaní, který se od zachycování ucelených významů (věta, slovo; piktogram, *ideogram) postupně přesouvá k reprezentaci *zvuků (proces fonetizace); písmo typu „slovo-obraz“ se stává typem „slovo-zvuk“. Ačkoliv grafická podoba sice nadále prozrazuje svůj původ v písmu obrázkovém (například v tzv. kanaánském písmu se znak napodobující otevřenou dlaň nazývá *kaf*, tj. „ruka“), ale příslušný grafický znak (grafém) se přesto stává zcela obecnou reprezentací hlásky [k] (písmenem). Základem alfabetického písma je tedy rozložení řeči do hlásek a jejich písemné zachycení (odtud též název písmo hláskové). Jménem jednotlivých „písmen“ je obvykle jednoslabičné slovo, jehož první hlásku vyjadřuje grafický znak (viz výše, písmeno *kaf*).

Objev, že jakoukoli řeč lze rozložit do velmi malého počtu elementárních hlásek a tyto hlásky pak zachytit příslušnými znaky (bez jakékoli vazby na jejich smysl), měl epochální význam zejména v tom, že *písař stejně jako čtenář již nepotřeboval ovládat stovky, respektive tisíce grafických znaků. Celá soustava písma (abeceda) totiž vystačí se dvěma či třemi desítkami „písmen“ (znaků pro hlásky); jakákoli řeč (jakýkoli hlasový projev) se dá zapsat jako řada hlásek (kombinace písmen). Obrovské zjednodušení způsobu psaní, jež alfabetické písmo přineslo, ve svém důsledku znamenalo, že znalost psaní a čtení (gramotnost) se mohla nebývale rozšířit a přispět k širokému rozvoji vzdělanosti.

Alfabetické písmo vzniklo v semitské jazykové oblasti zhruba v polovině 2. tisíciletí př. n. l. Jedná se o tzv. protosínajské písmo, které tehdy vytvořili *Semité pracující na Sínaji v malachitových a měděných dolech. Východiskem jim patrně byly egyptské *hieroglyfy; pojmy, jež označovaly, zřejmě transponovali do vlastního jazyka při psaní a při čtení pak brali v úvahu pouze jeho počáteční hlásku. Pro zaznamenání libovolných slov a obsahů tak vystačili jen s 32 znaky, tzv. (staro)kanaánského nebo též protokanaánského písma, jímž jsou psány nápisy v Palestině z 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. (nejstarším dokladem je tzv. Gezerský *kalendář, okolo roku 900 př. n. l., dále nápisy z Šekemu, Bet Šemeše, *Lakiše nebo *Byblu).

Širší platnosti v severní Levantě nabyla lineární abeceda foinická. Vznikla patrně pod vlivem písma protosínajského, protokanaánského, v místě užívaného ugaritského hláskového klínopisu (*písmo, klínové). Koncem 2. tisíciletí př. n. l. ji vytvořili *Foiničané na základě obdobného mechanismu (princip akrofonie), jaký se předpokládá pro vznik písma protosínajského. K označení souhlásky se užilo znaku pro pojem, který touto souhláskou začínal (například písmeno *b* se vyjádřilo znakem pro dům, foinicky *bét*). Foinická abeceda měla 22 písmen, což znamená, že vyznačovala pouze souhlásky, zatímco samohlásky si bylo nutno – a vzhledem k stavbě semitského jazyka také možno – domyslet. Psalo se zprava doleva a zpočátku bez mezer či jakékoliv interpunkce. Oddělování slov čárkami či tečkami patří až k pozdějšímu vývoji. První foinická lineární písmena jsou doložena z 12. století př. n. l., nejstarší delší foinický nápis pochází z víka *sarkofágu *krále Achírama z Byblu, patrně z 10. století př. n. l.

Z foinického písma vyšly nejen početné lokální formy řecké alfabety, ale i písmo aramejské nejvíce rozšířené v 1. tisíciletí př. n. l. na *Předním východě. Jeho nejstarší doklady (nápis na skulptuře z Tell Fachárijá, votivní nápis pro boha Melkarta z Bredše u Aleppa, patrně z 9. století př. n. l.) jsou foinické předloze ještě velmi blízké, což se změnilo již během následujícího století. Jeho tvary se zaobličily a ustálily ve velmi úhledné kurzívě psané štětcem nebo perem na *kameni, *ostrakách, *keramice, ale také na organických podkladech: *papyru a *pergamenu. Užívalo se od *Egypta přes *Palestinu, *Sýrii, *Malou Asii, *Mezopotámii až do Zakavkazska a *Persie. Vládci *achaimenovské říše uplatňovali aramejské písmo a jazyk při styku se svými provinciemi. V roli pojítka přetrvalo aramejské písmo také pád *perské říše a

zůstalo jím až do příchodu *Arabů. Dále přetrvávalo rovněž v palmyrském, nabatejském, syrském písmu a v kvadrátním písmu hebrejském. Vyvinula se z něho též stará indická písma (*písmo, indické) kharošthí a *bráhmí (z něho do určité míry zprostředkovaně i dodnes užívané dévanágarí).

První předzvěstí starého hebrejského písma je kalendář z Gezeru (kolem roku 900 př. n. l.), ještě velice podobný svými hranatými, útlými znaky foinické abecedě. *Židé se po svém návratu z babylonského zajetí, kde se seznámili s aramejskou kurzívou, již ke starému kanaánsko-hebrejskému písmu nevrátili, i když staré hebrejské písmo bylo používáno v některých kruzích židovského společenství až do 1. století n. l. Naopak přejali aramejské písmo a z něj vytvořili písmo v průběhu doby helénistické a především pak římského kvadrátu (kdy jsou grafické znaky schematizovány v matici čtverce); zachovali psaní zprava doleva a opomíjeli samohlásky. Teprve v době, kdy *hebrejščina přestala být běžně užívána, začali si při interpretaci textů při vyjádření samohlásek pomáhat tzv. polosouhláskami (*alef, j, w*), nejspíše podle syrských vzorů pak sáhli až k diakritickým znaménkům, tečkám a čárkám, které samohlásky jednoznačně vyjádřily. Kvadrátním písmem jsou mimo jiné psány texty hebrejské (*bible), mezi nejstarší doklady však patří tzv. Nashûv Papyrus (2. století př. n. l.[?]; obsahuje biblické *Desatero a tzv. *Šema Jisrael*) a Kumránské *svitky (2. století př. n. l. až 1. století n. l.; obsahují biblické texty a další hebrejskou a aramejskou literaturu). Kvadrátní písmo se pro hebrejštinu užívá v různých podobách dodnes.

Arabské písmo je známo v řadě dílčích typů (dělí se podle historických, geografických či estetických hledisek; nejdůležitějšími typy jsou písmo kúfské, naschí a nastalík; srovnej též bohatou arabskou *kaligrafii). Jihosemitské hláskové písmo, užívané v monumentální podobě v sabejské, minejské a katabánské říši v jižní části Arabského poloostrova a zachované též ve specifické lihjánské, safatejské a thamudejské formě, se zřejmě vyvinulo v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. v Palestině a Sýrii z dosud neidentifikovaného typu písenného systému. Semitská písma jsou běžně pravolevá a obvykle nevyjadřují samohlásky – abecední znaky (písmena) představují pouze souhlásky (konsonanty); samohlásky mohou být vyjádřeny dodatečnými znaky, tzv. puntací.

Nejstarším alfabetickým písmem z okruhu *indoevropských jazyků je písmo řeckých nápisů z 8. století př. n. l.; je odvozeno z písma starofoinického, vychází však vstříc svérázu indoevropských jazyků tím, že pro specifické hlásky zavádí zvláštní znaky. Od roku 403 př. n. l., kdy byla v *Athénách přijata íónská alfabeta (nové vydání starých *zákonů za Eukleida), se řecké písmo již podstatně neměnilo. Bohatý vývoj naopak prodělala grafická podoba jednotlivých písmen. Nejstarším typem je tzv. písmo monumentální (též nazývané lapidární či kapitální; tzv. majuskule), jímž byly především tesány nápisy. Od 3. století př. n. l. se objevuje tzv. unciála, charakteristická zaoblenými tvary písmen, která byla užívána v rukopisech až do 9. století n. l., kdy byla postupně vytlačena tzv. minuskulí. Kromě toho existovaly dílčí typy kurzivního písma pro běžné psaní (například tzv. majuskulní kurzíva) a dílčí teritoriální tradice, odlišné od klasických tvarů (zejména v oblasti Malé Asie).

Z řeckého písma pak vycházejí další odvozené typy. Kromě písma latinského patří k nejstarším tzv. západogótské písmo, které sestavil *biskup *Wulfila (kolem 310–388) pro potřeby překladu bible, a koptské písmo, které vzniklo v severní Africe a řeckou ababetu obohatilo o znaky představující egyptské hlásky. Z řeckého písma vychází také písmo hlaholské (hlaholice), které roku 855 sestavil *Konstantin (Cyril) pro potřeby překladu bible do *staroslověnštiny. Od 10. století byl tento typ vytlačen cyrilicí, z níž se později vyvinula azbuka (jihoslovanské a východoslovanské jazyky).

Od řeckého písma se přes etruské adaptace odvozuje také písmo latinské, jež postupně vytlačilo ostatní typy staroitalské. Působením politického vlivu *římské říše se toto písmo prosadilo v celé oblasti západní části říše a v souvislosti s *christianizací evropských etnik se tak stalo písmem evropské *civilizace (latinka; kromě oblastí jižní a východní Evropy, užívajících

písmo řecké, cyrilici, a kromě dílčích domén jazyků semitských). Velký vliv mělo středověké rozšíření latinské vzdělanosti a vznik národních *literatur (překlady bible do národních jazyků). Z novověké Evropy se koloniální expanzí šířilo také toto písmo jako součást tzv. evropské, resp. *euroamerické civilizace, čímž se stalo zeměpisně nejrozšířenějším typem. (Martin Prudký, Jana Součková)

písmo, andské, *písmo předkolumbovské Ameriky.

písmo, arabské, grafický systém představující hláskové písmo geneticky spjaté se starokanaánským hláskovým písmem, epigraficky doloženým přibližně od roku 1000 př. n. l. Toto písmo mělo 22 grafémů a patrně je foinického původu. Nápis pocházejí z dnešního Libanonu (starověká *Foiníkie), ze *Sýrie, jihovýchodního Turecka, severní *Mezopotámie, *Palestiny a Jordánska. *Aramejci (nejstarší nápisy z 10. století př. n. l.) obměnili starokanaánské písmo a od 6. století př. n. l., kdy se *aramejščina rozšířila v celé oblasti *Předního východu a v *perské říši stala se úředním *jazykem, se spolu s ní užívalo také několik modifikovaných podob aramejského písma (jednou z *variant hebrejské kvadrátní písmo).

Z aramejského písma se vyvinulo písmo nabatejské. *Nabatejci mluvili arabským dialektem, ale jako psaného jazyka používali aramejštinu. Mladší, kurzívní forma nabatejského písma s některými ligaturami již tvoří přechod k arabskému písmu. Nejstarší datované arabské nápisy pocházejí z první poloviny 6. století a lze předpokládat, že v polovině 6. století bylo arabské písmo známo v Hidžázu (Arabský poloostrov), v Sýrii, Palestině a v jižní Mezopotámii. Pravděpodobně v 8. století byly zavedeny značky pro samohlásky (vokalizace) a v 8.–9. století se stejně psané grafémy začaly rozlišovat pomocí diakritických znamének (tečky nad a pod písmeny).

Arabská abeceda má 28 grafémů, z nichž 27 označuje souhláskové fonémy a jeden (alif – první v pořadí) slouží jako nositel hamzy a jako prolongační a ochranný grafém. Foném zvaný hamza (závěrová glottální hláska) nemá v abecedě svůj grafém, nýbrž pouhou značku v písmu, která se píše buď s tzv. nositelem (alif, w, j), nebo samostatně. Arabské abeceda nemá grafémy pro krátké samohlásky. Dlouhé samohlásky se vyjadřují třemi prolongačními grafémy (alif, w, j). Arabské písmo je převážně nevokalizované. Značkami pro krátké samohlásky je opatřen například text *bible, *koránu, vokalizují se některé obtížné literární texty, učebnice, slovníky apod.

Arabské písmo se píše zprava doleva a užívá ligatur (spojování písmen). Většina písmen má čtyři formy (allografy) – začáteční, prostřední, koncovou a samostatnou – a uprostřed slova se pojí s předcházejícími i následujícími písmeny. Některá písmena se mohou pojit jen s předcházejícími a mají proto jen dvě formy – začáteční (zároveň i samostatnou) a prostřední (zároveň i koncovou). (Jaroslav Oliverius)

písmo, čínské, čínské znakové písmo je jedním z nejstarších písmových systémů na světě. Jeho první památky pocházejí asi z 20.–15. století př. n. l., jak dokazují nápisy na *kostech a želvích krunýřích, sloužících věštebním účelům (*kosti, věštebni). Dnešní podoba čínských znaků vychází v podstatě z té formy písma, kterou užívali *Číňané již v době dynastie *Čchin (221–207 př. n. l.).

Čínské písmo vzniklo z původního písma obrázkového a svým charakterem je to písmo logografické, to znamená, že znaky představují pojmy, nikoli konkrétní fonetickou podobu slova. Z historického hlediska je budováno na základě tří principů: *piktografie, ideografie a na principu písma hláskového (slabičného).

Piktogramy jsou zjednodušené a různě stylizované původní obrazy konkrétních předmětů, případně nejjednodušších *symbolů.

Vedle piktogramů a jednoduchých symbolů se již v nejranější vývojové fázi tvorby písma používaly také složitější znaky, které měly sloužit k zachycení abstraktních pojmů – tzv. ideogramy; ty se vytvářely slučováním dvou piktografických prvků v jeden znak

ideografický. Vzájemným spojením těchto prvků se naznačoval význam označovaného slova. Kupříkladu spojení znaků pro „slunce“ (ž') a „měsíc“ (jüe) v jeden nový samostatný znak bylo užito jako grafického symbolu pro pojem či slovo „světly, jasný“ (ming).

S vývojem stále početnější slovní zásoby *jazyka a tím i s potřebou zápisu fonetického znění nově vznikajících slov, pro něž nebyl k dispozici speciální obrázek, se pro tyto pojmy-slova začalo používat znaků, jež původně zachycovaly slovo jiné, stejně nebo podobně vyslovované. Při zápisu takového slova byl připojován určitý prvek, naznačující nový obsah slova. Tak se postupně přecházelo od čisté ideografie k fonogramu, tj. zápisu zvukové stránky slov. Dnes jsou prakticky všechna slova-slabiky složena ze dvou částí, z tzv. radikálu, který je oním smyslovým (klasifikačním) určovatelem, a z tzv. fonetika, které naznačuje, byť někdy jen přibližně, jeho výslovnost.

Fonogramem skončil vývojový proces kompozice čínských znaků, poněvadž systém radikálů a fonetik umožňoval neomezené tvoření nových znaků. Zatímco čínské slovníky znají 214 radikálů o jednom až šestnácti tazích, fonetických kombinací s nimi, tedy znaků-slov, se v největších slovnících uvádí od 40 000 až do 70 000 (čtyřdílný Velký čínsko-ruský slovník Il'ji Michajloviče Ošanina má 15 505 znaků a celkem okolo 250 000 slov a výrazů).

Standardní způsob psaní čínských znaků je odshora dolů a zprava doleva (dnes však i vodorovně zleva doprava). Čínské znaky mají kromě své sdělovací funkce též kvalitu, kterým se zvláště v minulosti přikládal velký estetický význam. Krasopis (*kaligrafie) je v Číně dodnes považován za druh výtvarného umění. Čínské znaky převzala též *japonština a ve starších dobách i *korejština a *vietnamština.

též japonština a ve starších dobách i korejština a vietnamština.

Poněvadž studium znaků je nesmírně namáhavé a zdoluhavé a jejich použití například na psacím stroji, v *počítači, v telegrafii ap. je velmi komplikované, objevovala se v nové době snaha současný systém znaků buď odstranit úplně a nahradit jej písmem hláskovým, nebo alespoň složité znaky zjednodušit. První z těchto možností je zcela nereálná, neboť naráží na skutečnost, že fonetické rozrušení jednotlivých čínských dialektů je tak značné, že by odstranění znaků, anebo jejich latinizace, vedly k všeobecnému nedorozumění v *zemi. Z tohoto důvodu byl při reformě písma kladen hlavní důraz spíše na zjednodušení používaných znaků.

Od 50. let 20. století přistoupila *vláda Čínské lidové republiky k reformě písma, aby tak zpřístupnila vzdělání nejširším vrstvám společnosti a postupně tak odstranila negramotnost v zemi. Tato reforma spočívá ve zjednodušení složitějších forem znaků: složité znaky (*fan-tchi-c'*) se nahrazovaly nově vytvářenými jednoduchými formami (*t'ien-tchi-c'*), aniž by přitom docházelo ke změně či posunu jejich původního významu.

Transkripce a výslovnost čínštiny: Čínské písmo, česky označované jako „čínské znaky“, jak jsme viděli, není písmo hláskové, nýbrž logografické, a proto se pro jeho přepis užívají různé systémy transkripce (přepisu) do latinky. Jako první začali v 17. století systematicky používat latinku pro transkripci znaků jezuitští *misionáři působící v Číně.

S rozvojem sinologie v Evropě v 19. století vznikla celá řada národních přepisových systémů (Wade-Gilesova transkripce v Anglii, Vissièreova transkripce pro frankofonní oblast, Lessing-Othmerova a později Behrsingova transkripce pro německou jazykovou oblast či ruská transkripce Palladije Kafarova).

Autorem prvního pokusu o přepis čínských znaků do *češtiny byl Jaroslav Průšek a použil jej ve své *Učebnici mluvené čínštiny* (1938). Po válce vytvořil Jaroslav Průšek ve spolupráci s Augustinem Palátem druhou, mírně pozměněnou *variantu této transkripce, uplatněnou v jejich *Učebnici hovorové čínštiny* (1950).

Vypracováním standardního českého přepisu čínských znaků do latinky byl v 50. letech minulého století pověřen kolektiv sinologů *Orientálního ústavu, vedený fonetikem Oldřichem Švarným. Poprvé byl tento nový systém, založený na grafických a fonetických

možnostech a zvyklostech češtiny aplikován v *Učebnici hovorové čínštiny* od Josefa Bartůška a Augustina Paláta (1951).

Předností českého přepisu čínských znaků je, že i čtenář neznalý *čínštiny je bez zvláštního poučení schopen nejen přečíst a snadno vyslovit přeepsaná čínská slova, ale i bezpečně rozpoznat hranice slabik uvnitř víceslabičných slov. Naproti tomu nevýhodou, a to nikoli zanedbatelnou je to, že v mezinárodním styku, odborném i laickém, je český přepis prakticky zcela nepoužitelný.

Latinizace čínského znakového písma, vypracovaná čínskými jazykovědci a známá pod názvem *pinyin (*pchin-jin*), byla v Číně schválena Státní radou 1. listopadu 1957, a od té doby platí jako závazná forma fonetizace znakového písma. Pinyin je určen především k mezinárodnímu použití, a tudíž nebere příliš zřetel na grafické a fonetické odlišnosti národních jazyků. Z toho vyplývá, že český (respektive slovenský) čtenář není bez zvláštního poučení, případně bez srovnávací tabulky pinyinů a českého standardního přepisu, schopen text psaný pinyinem správně vyslovit. Jeho situaci dále ztěžuje skutečnost, že v pinyinu se víceslabičná slova píší dohromady, tj. bez spojovníků vyznačujících ve slovech hranici jednotlivých slabik (srov. pinyinové *huochetou* a česky přeepsané *chuo-čche-tchou*, „lokomotiva“). Mezi nepochybné přednosti pinyinů patří jeho univerzální charakter a platnost, jsou v něm kodifikovány oficiální zeměpisné názvy a jména osob, dále to, že je používán v mezinárodním zpravodajství a že je „kratší“ atd. (Josef Kolmaš)

písmo, démotické, řecky „lidové“, kurzivní písmo, které vzniklo dalším zjednodušováním staroegyptského hieratického písma kolem roku 750 př. n. l. (Břetislav Vachala)

písmo, egyptské (hieroglyfické písmo – název je odvozen z řečtiny, v překladu znamená „posvátné písmo tesané“), písmo existující v *Egyptě prokazatelně již v období kolem roku 3400 př. n. l. a trvající až do konce 4. století n. l. Jeho vznik byl podmíněn potřebami rozvíjející se *společnosti a ústřední státní *správy.

Počátky *hieroglyfického písma a dochovaných egyptských písemných pramenů tak sahají mnohem dále do minulosti, než se původně soudilo. Prokázaly to nedávné nálezy expedice káhirské pobočky Německého archeologického ústavu v královském pohřebišti v Abydu, kde se při výzkumu *hrobky vládcy Štíra podařilo objevit soubor téměř dvou set drobných slonovinových, kostěných a kamenných štítků, do nichž byly z jedné strany vyryty rozličné značky představující například počítací čárky, lidské postavy, části lidského těla, zvířata, ptáky, rostliny, různé stavby a lodě. Štítky byly vždy opatřeny malým kulatým otvorem, aby mohly být připevněny provázkem k vybraným součástem vládcovy pohřební výbavy – k pruhům látky, nádobám s olejem či dřevěným skříňkám s různým obsahem. Použité značky prokazatelně mají fonetickou hodnotu a také je lze číst jako skutečné hieroglyfy. Zatímco číslovky na štítcích vyznačují počty příslušných položek, nápisy (v takzvané nejstarší *egyptštině) uvádějí místa jejich původu. Pozoruhodné je to, že se zde objevují i názvy *měst ležících ve vzdálené nilské deltě (například Búbastis nebo Bútó), což znamená, že *daně a *tributy byly z Dolního Egypta dodávány hornoegyptskému vládcovi do Abydu již v době okolo roku 3300 př. n. l. Do této doby se zároveň posunuje znalost písma dávných Egyptanů – s tím, že jeho počátky mohou přirozeně sahat ještě dále do minulosti.

Tyto nálezy také prokazují hlavní důvod a předpoklad vzniku hieroglyfického písma – potřebu vládcovy administrativy zaznamenat důležité údaje hospodářského rázu. K tomu záhy přistoupila i potřeba navždy zachytit významné historické události a nutnost zapsat závažné texty týkající se kultu *bohů a zádušního kultu zemřelých. Postupně se začalo užívat až kolem 800 hieroglyfických značek, které věrně znázorňovaly lidské postavy, zvířata, ptáky, ryby, stromy, rostliny, řemeslnické a zemědělské náčiní, lodě, různé stavby aj.

Rozlišují se tři *kategorie znaků: významové (*ideogramy*), zvukové (*fonogramy*) a určující (*determinativy*). Ideogramy znamenají to, co skutečně znázorňují. K nim se přidávaly fonogramy, které pouze naznačovaly zvukové znění slova. Naopak determinativy slovo blíže

určovaly, avšak nečetly se. Hieroglyfické nápisy byly tesány do kamene, na stěny *chrámů a *hrobek, na *sochy, *stély aj. (Břetislav Vachala)

písmo, harappské, písmo nejstarší městské *civilizace na indickém subkontinentu datované do doby 32.–16. století př. n. l. (*Harappa, *kultura, harappská). Znaky dosud převážně považované za písemné záznamy se vyskytují na *pečetidlech, která zřejmě souvisela s obchodní aktivitou Harappanů – jejich otiskem do hliněných pečetí kupecké domy stvrzovaly pravost zásilek zboží a významní občané tak označovali svůj majetek. Tato pečetidla, jichž se dosud podařilo objevit asi tři tisíce, mají nejčastěji čtvercový či obdélníkový tvar, jsou většinou zhotovena ze steatitu vytvrzeného vypálením a zdobeného reliéfním vyobrazením zvířat, antropomorfních postav a *ikonografických motivů. Velká většina pečetidel nese stručné nápisy v neznámém jazyce a písmu, jejichž délka nepřesahuje dvacet znaků. Často je tvoří jen jeden či dva znaky; vůbec nejdelší nalezený nápis čítá 17 znaků a záznamy o 10 a více znacích tvoří v celém shromážděném korpusu méně než setinu. Přes veškeré pokusy o jejich rozluštění se doposud podařilo prokázat jen to, že se psaly zprava doleva (na pečetidlech jsou znaky zrcadlově obrácené); někdy se na další řádce směr mění (boustrofédon). Podle dosud převažujícího *názoru počty znaků a jejich řazení nasvědčují tomu, že by se mohlo jednat o logosylabický systém, kombinující *piktogramy a *ideogramy s funkčními (snad gramatickými) *symboly.

Na základě počítačové *analýzy dospěli ruští a po nich i finští badatelé na přelomu 60. a 70. let 20. století k závěru, že pozičně statistická distribuce znaků nejvíce připomíná strukturu *drávidských jazyků, a „protodrávidská“ hypotéza byla po řadu let přijímána jako klíč, jímž se konečně podaří prolomit kód harappských nápisů. K jejich vyluštění však zatím nevedla, stejně jako předtím hypotéza sumerská, pokus českého orientalisty Bedřicha *Hrozného „číst“ tyto nápisy jako chetitské *hieroglyfy (*chetitština), anebo experimenty založené na hledání paralel s protoelamským písmem, písmem *bráhmí, či dokonce písmem rongorongo z *Velikonočního ostrova, s protomundštinou, védským dialektem, případně *staroslověnštinou.

Jiné hypotézy naopak spojují nositele harappské civilizace s obyvatelstvem *indoevropského původu, příbuznými védskými *Árjů, a při luštění vycházejí z předpokladu, že *jazyk těchto památek je jen starobylou formou mantrového dialektu, předchůdcem klasického *sanskrtu. Nelze vyloučit ani možnost, že Harappané patřili ke zcela neznámé skupině praobyvatel Indie, kteří postupně vymřeli či byli bezezbytku pohlceni pozdějšími přistěhovalci, a že při neexistenci *bilingvy, paralelního textu ve známém jazyce či písmu, se tajemství protoindických nápisů nikdy nepodaří rozšifrovat.

V prosinci 2004 zveřejnila skupina amerických vědců kontroverzní teorii, podle níž harappské znaky nejsou a vlastně ani nemohou být písmem, nýbrž že se jedná o soubor nejazykových symbolů, jež mohly plnit klíčové náboženské, politické či společenské funkce, avšak nesloužily k fonetickému záznamu jazykových sdělení. Tuto úlohu podle nich nápisy nemohly plnit již pro svou nepatrnou délku, avšak především vzhledem k malému počtu případů opakování jednotlivých znaků v jednom nápisu a nízké frekvenci výskytu většiny znaků v celém korpusu. Z více než 600 zaznamenaných znaků se v něm plná polovina vyskytuje pouze jedenkrát a tři čtvrtiny méně než pětkrát, přičemž s pokračujícími novými nálezy se počet objevených symbolů, jež jsou zcela jedinečné, dále zvyšuje (pokud by se jednalo o logosylabické písmo, mělo by tomu být spíše naopak).

Není tedy vyloučeno, že podobně jako jejich současníci v *Mezopotámii mohli i Harappané používat určité znaky symbolizující nebeské jevy, síly a tělesa, jejichž magická moc se přenášela na *osoby, *rodiny, *klany, místa, hodnosti, či povolání, které s nimi byly spojovány. Pro tuto možnost hovoří skutečnost, že po celých šest století své existence se protoindické symboly vyskytují prakticky v nezměněné podobě na celém území harappské civilizace, jehož obyvatelé sotva sdíleli jednotný jazyk, nálezy řady duplikátů pečetidel

masově vyráběných z jediné matrice, stejně jako okolnost, že současně se zánikem městských kultur obyvatelé poříčí Indu stejně náhle ztratili i schopnost psát. Je tedy lákové předpokládat, že tyto „nápis“ měly hlavně magický význam, představovaly výraz panharappské *ideologie, jež stmelovala rozsáhlou oblast Poindí v jediný celek a zajišťovala harappské civilizaci vysokou míru kulturní jednoty. (Jan Filipický)

písmo, hieratické (z řečtiny: *hieros*, „posvátný, svatý“), písmo vzniklé v Egyptě z praktických potřeb záhy po vytvoření *hieroglyfického písma zjednodušením tvarů jeho značek. (Břetislav Vachala)

písmo, hieroglyfické (z řečtiny: *hieros*, „posvátný, svatý“ a *glyphein*, „rýt“), *obrázkové písmo; *egyptské písmo, *písmo předkolumbovské Ameriky.

písmo, hláskové, *písmo, alfabeticke.

písmo, indické, souhrn grafických systémů používaných na jihoasijském subkontinentu v protohistorickém a historickém období. Za nejstarší indické písemné památky bývají zpravidla považovány nápis a graffiti psané neznámými znaky, jež se zachovaly na pečetích a pečetidlech, keramických střepech, terakotových tabulkách a měděných destičkách, kamenných i kovových náramcích, zbraních a dalších předmětech řazených k tzv. protoindické (harappské) civilizaci, která se rozkládala na rozsáhlém území od afghánských hranic po poloostrov Káthijávár a od podhůří Hindúkuše po horní Poganží. Od 20. let minulého století, kdy bylo *harappské písmo poprvé objeveno, se však záhadné nápis nepodařilo rozluštit, a objevily se vážné pochybnosti, zda vůbec jde o písemné záznamy jazykových sdělení, anebo se jedná o magické *symboly označující božstva, *nebeská tělesa, přírodní jevy, znaky *klanů, lokalit či *úřadů.

První zmínky o používání písma se objevují v buddhistických textech z 6.–5. století př. n. l. *Kánon džinistů zhruba ze stejného období obsahuje seznam 18 tehdy používaných grafických systémů, pozdější spis mahájánového *buddhismu *Lalitavistara* počet písem údajně známých v *Buddhově době rozšiřuje na 64. Řada názvů v obou seznamech se shoduje a nejméně čtyři lze přiřadit k historicky doloženým písemným památkám – písma **bráhmí* (prákrtsky *bambhí*, doslova „brahmovské“, neboť je tradičně považováno za vynález boha *Brahmy), *kharóšthí* (*kharotthí*, pro svůj pokrivený tvar pojmenované „oslí ret“), *drávidí* (*dámilí*, jižní *varianta bráhmí rozšířená mezi Drávidy) a *javanání* (*javanálijá* či *javanánijá*, písmo Řeků neboli Javanů).

Nejstarší epigrafické památky se dochovaly teprve z doby *vlády císaře z dynastie Maurjů *Ašóky (273–232 př. n. l.). Císařské *edikty, vytesané do skalních stěn a sloupů, jež Ašóka dal vztyčovat zejména v pohraničních oblastech svého rozlehlého *impéria, jsou na severozápadě (na území dnešního Afghánistánu a Pákistánu) převážně psány aramejským písmem a z něj odvozeným písmem kharóšthí, na ostatních místech subkontinentu různými variantami písma bráhmí.

Západosemitská *aramejšťina, používající alfabeticke písmo psané zprava doleva, za perských *Achaimenovců (6.–4. století př. n. l.) sloužila jako *lingua franca na rozsáhlém území od Egejského moře po Indus. Roli dorozumivacího *jazyka plnila i v maurjovském období, jak o tom svědčí Ašókovy aramejské nápis nalezené poblíž afghánského Kandaháru (včetně řecko-aramejské *bilingvy), v Laghmánu či v metropoli západního (dnes pákistánského) Paňdžábu Takšašile (řecky Taxila). Písmo kharóšthí, jímž jsou psány recenze Ašókových velkých skalních nápisů v prákrtu *gándhárí* nalezené v pákistánské Mánsehře a Šáhbázgarhí východně a západně od horního toku Indu, vzniklo zhruba ve 4. století př. n. l. a přestalo se užívat někdy ve 3. století n. l. Psalo se zprava doleva tak jako aramejské písmo, s nímž má společnou většinu souhláskových znaků, doplněných znaky pro vokalizaci, která v semitských písmech zpravidla nebývá vyznačena. Kromě východního Afghánistánu zahrnovala oblast rozšíření tohoto písma též Multán, Kángru (severovýchod Paňdžábu) až po Mathuru severozápadně od Ágry v dnešním indickém státě Uttarpraděš, *mince, kovové

tabulky nebo nádoby s nápisy či jednotlivými znaky v kharósthí byly nalezeny na území Madhjadpradéše (Udždžain), a dokonce až v jihoindickém Maisúru (dnes Karnátaka).

Písmo bráhmí, jež v letech 1837–1838 rozluštil anglický zaměstnanec kalkatské mincovny James Prinsep, je slabičné, psalo se zleva doprava a jeho nejstarší varianta (bráhmí Ašókových napsů) obsahuje 3 základní a 3 odvozené samohláskové znaky (a, i, u – á, é, ó), používané na počátku slova, a 33 znaků pro souhlásky, přičemž každý konsonant, k němuž se explicitně neváže jiná samohláska, obsahuje inherentní „a“. O původu bráhmí bylo vysloveno několik hypotéz; pomineme-li nepodložené pokusy odvodit je od harappského písma na základě údajné podobnosti mezi kurzívními vrypy na keramice z postharappského období a grafémy jižní varianty bráhmí (drávidí), v odborné literatuře postupně převládá zejména *názor, že toto písmo pochází z některého starosemitského grafického systému. V poslední době se ale jako pravděpodobnější jeví předpoklad, že bráhmí vzniklo na indické půdě jako dílo učených *bráhmanů zběhlých ve fonetice, snad přímo na objednávku maurjovského dvora, který potřeboval písmo lépe vyhovující účelům monumentální *epigrafiky, jehož grafémy geometrických tvarů se snáze tesaly do skal a daly se lehčeji číst.

S postupem doby se počaly prohlubovat rozdíly mezi podobou severního a jižního bráhmí a začala se utvářet řada místních variant, z nichž se kolem roku 350 n. l. utvářely samostatné regionální (či protoregionální, protože šlo o kulturní, nikoli geografické oblasti) písemné systémy. Vedle lokálních odlišností se při vzniku těchto písem uplatňoval základní jednotící prvek, a to přijetí *sanskrtu jako společného literárního jazyka, který usnadňoval pohyb literátů a písařů, a rychlé šíření písařského umění a různých grafických stylů.

Pod vlivem sanskrtu se ustálilo řazení písemných znaků podle jednotného principu: indické slabičné „abecedy“ (někdy se používá označení abugida) zpravidla začínají řadou samohlásek (a, á, i, í, u, ú, krátké a dlouhé vokalické r, l, é, ai, ó, au), po nichž následují skupiny souhlásek řazených podle místa a způsobu výslovnosti (gutturály, palatály, cerebrály, dentály, labiály – střídavě neznělé, znělé, neaspirované, aspirované, spolu s příslušnými nosovkami – polovokály, sykavky a dyšné h). Vedle samostatných samohláskových znaků stojících na počátku slova se pro vokály následující za konsonanty používají zvláštní symboly; pokud konsonant neprovází žádný další znak, je v něm jakoby obsaženo krátké „a“, k jeho potlačení se používá zvláštní značka (v sanskrtu zvaná *virám*).

Při přepisu do latinky se zpravidla používá mezinárodní vědecký systém transliterace používající zvláštní diakritika (podepsané a nadepsané tečky, kolečka, podtržítka, makrony), který umožňuje přesně identifikovat jednotlivé grafémy, v *češtině byl pro populární účely vytvořen zjednodušený způsob přepisu s využitím běžných diakritik zhruba postihující psanou i mluvenou podobu originálu.

Ve středním Poganží (moderní Bihár a Uttarpradéš kromě oblasti Mathury) se ze severního duktu bráhmí vyvinulo tzv. guptovské písmo používané ve 4.–6. století n. l. panovníky stejnojmenné dynastie, z jehož jednotlivých variant postupně vznikly různé typy písem severní Indie. Z východní formy guptovského písma v 7. století povstalo písmo *nágarí* („městské“), předchůdce *dévanágarí* (doslova „písmo města bohů“), od 12. století používaného pro záznam sanskrtu a později i řady moderních *indoárijských jazyků včetně *hindštiny, *maráthštiny či *nepálštiny. Nápadným znakem dévanágarí je vodorovná linka, na níž jsou jakoby zavěšeny jednotlivé znaky, spojené do jednotlivých slov. Patkami v horní části znaků, propojenými v jednolitou čáru, se vyznačuje rovněž bengálské písmo, možná druhotně odvozené z dévanágarí, anebo přímo z některé varianty guptovského písma. Ze západní formy guptovského písma se v 8. století vyvinulo písmo *šáradá*, rozšířené na severozápadě subkontinentu, od západního Pákistánu po Džammú, Kašmír a Himáčalpradéš. V 10. století se v Paňdžábu a Sindhu objevila jeho mladší varianta, písmo *landa*, používané pro *paňdžábštinu, jež v 16. století využil druhý ze sikhských učitelů, *gurú Angad (1504–1552) jako předlohu pro vytvoření písma *gurmukhí*. Ze severního bráhmí je odvozeno rovněž

*urijské písmo, jež se vyvinulo z rané formy bengálského písma, stejně jako písmo *módí*, které vzniklo v 17. století z kurzivní podoby dévanágarí a do 50. let 20. století se používalo pro maráthštinu, anebo gudžarátské písmo v 16. století odvozené od dévanágarí, avšak bez horní linky.

Jižní duktus bráhmí posloužil jako základ řady jihoindických písem, jejichž zakulacené tvary byly dobře uzpůsobené k psaní rukopisů na listech palmyrové či talipotové palmy, při němž se používalo ostré *rydlo (*stylus) a saze rozmíchané s olejem. V západním Dakšinu se v 5.–6. století objevují epigrafické památky v kadambovském písmu (pojmenované podle dynastie Kadambů tehdy vládnoucí v oblasti Banavási – dnes Karnátaka), z něhož se v 10. století vyvinulo staré kannadské písmo, předchůdce moderních písem pro *kannadštinu a *telugštinu. Pro tato příbuzná písma je příznačný způsob psaní: proti směru hodinových ručiček. V 5. století v jižním cípu poloostrova z bráhmí povstalo písmo *grantha* (doslova „kniha, rukopis“), od něhož se odvozuje většina jihoindických písem, včetně malajálamského, tamilského a sinhalského; na jeho základě vzniklo i písmo *divehi akuru*, používané na Maledivách před zavedením písma *tána* odvozeným z grafiky *arabštiny, a některá písma jihovýchodní Asie.

Arabské vpády v 7. století a pronikání tureckých, perských a afghánských dobyvatelů na jihoasijský subkontinent, jež od 10. a 11. století zahájily období *islamizace, provázela nejenom mocenská, ale též široká kulturní expanze, jež se promítla i v jazykové oblasti, vznikem nového smíšeného jazyka, který zhruba od 13. století sloužil při *komunikaci mezi muslimskými dobyvateli severní Indie a domácím obyvatelstvem. Protože to byl původně jazyk vojenského tábora, dostal název *urdština (*urdú*, „ležení“); jeho struktura ovlivněná severoindickými hovorovými dialektami dnes odpovídá gramatice hindštiny, slovní zásoba je přejatá z arabštiny, *turečtiny a *perštiny. Píše se arabským písmem (*naschí*), častěji jeho modifikovanými variantami *nastalík* a *šikasta*. (Jan Filipický)

písmo, japonské, souhrn grafických systémů používaných v Japonsku. Dnešní japonské písmo tvoří velice složitý systém, neboť k zápisu japonštiny se v témže textu používá souběžně několika různých soustav písma. V první řadě jsou to čínské znaky, dále dvě slabičné abecedy – hiragana a katakana, které vznikly zjednodušením čínských znaků, a konečně i latinka.

Na počátku historické éry *Japonci své vlastní, původní písmo neměli. V raném středověku se sice objevily snahy dokázat, že v prehistorické době existovaly tzv. „božské znaky“ (*šindai modži*), nicméně všechny tyto pokusy se nakonec ukázaly být historickými podvrhy. S písmem, a to čínským, se tedy Japonci prokazatelně seznámili až v počátečních staletích našeho *letopočtu. Podle tradice přinesl první čínsky psané texty do Japonska pololegendární korejský učenec Wani z korejského *království *Pákče roku 285 n. l. V následujících dvou staletích přicházeli do Japonska v hojně míře *Korejci i *Číňané, později se za studiemi vydávali do Číny i sami Japonci, a tak se postupně šířila v Japonsku vyspělá čínská *kultura a s ní i *čínské písmo.

Vzhledem k podstatným rozdílům mezi *čínštinou a *japonštinou nebylo možno použít čínského znakového písma k zápisu japonštiny přímo, a tak došlo k oddělení psaného *jazyka od mluveného. Úředním, psaným jazykem se stala čínština, zatímco v běžném životě se hovořilo japonsky. Když se však tehdejší japonští vzdělanci a *úředníci učili číst čínské texty od svých čínských, respektive korejských učitelů, komolili původní čínské čtení podle zásad japonské fonetiky. Posun v artikulaci jednotlivých čínských hlásek byl natolik výrazný, že se pro každý znak ustálilo nové, tzv. sinojaponské čtení (*on, onjomi*), které sice vycházelo z čtení čínského, avšak odpovídalo zásadám japonské fonetiky.

Sinojaponsky čtené čínské texty však byly na poslech prakticky nesrozumitelné, a proto se v Japonsku vyvinula další forma přizpůsobování čínského písma japonštině – forma bezprostředního překladu. Čínský text byl znak po znaku předcítán v pořadí japonského

slovosledu a každému čínskému znaku bylo přiřazeno další, tzv. japonské čtení (*on*, *onjomi*) na základě významové shody mezi čínským znakem a japonským slovem. Protože významy čínských znaků mají většinou velmi široký rozsah, byla jednotlivým znakům přiřazována různá japonská slova. Dnes tedy může mít jeden znak celou řadu japonských čtení, která jsou významově značně odlišná.

Výše zmiňované způsoby adaptace čínského písma se však brzy ukázaly nedostačující, zejména v případech, kdy bylo zapotřebí zachytit přesnou zvukovou podobu některých japonských slov (například vlastních jmen), k nimž nebylo možné přiřadit znaky podle významu. Japonci se proto uchýlili k tzv. „fonetickému“ použití čínských znaků – k metodě, která se běžně užívala v čínštině při překladech buddhistických textů či při zápisu cizích jmen. Prakticky to znamenalo, že jednotlivé slabiky japonských slov se zapisovaly čínskými znaky, jejichž sinojaponské čtení odpovídalo této slabice. Protože tento systém byl propracován a hojně užíván především v první japonské básnické sbírce **Manjósú* z roku 760 n. l., začalo se mu říkat *manjógana*, neboli abeceda *manjó*. Slovo *kana*, respektive *gana* vzniklo stažením slov *kari* a *na* a ve svém původním významu znamená „vypůjčené jméno“ v protikladu k výrazu *mana*, „pravé jméno“, kterým se označovaly znaky použité v jejich plnohodnotném významu.

Souběžně s rozvojem *manjógany* se mezi učenci, úředníky a písaři začal šířit další způsob „fonetického“ používání čínských znaků. Při práci s čínským textem bylo nutno vyznačit nejen japonský slovosled, ale zároveň dopisovat čtení jednotlivých znaků či příslušné gramatické tvary. K jejich zápisu se začalo používat vybraných znaků *manjógany*, které se dále zjednodušovaly tak, že namísto celého znaku se užívala jen jeho určitá část. V polovině 10. století se základní tvar jednotlivých „zkratek“ ustálil a vzniklo tak první japonské slabičné písmo zvané *katakana* (slovo *kata* znamená „část“). Ve stejné době se ustalují i její grafické vlastnosti – jednotlivé grafémy se píšou ostřejšími a tvrdšími tahy. Od svého vzniku byla *katakana* spojována výhradně s učenými čínskými texty. Bez obtíží ji bylo možno použít i k zápisu japonštiny, avšak japonsky se v té době psala jen *poezie a zde nemohla konkurovat estetičtější *manjóganě*.

Od 9. století se při psaní osobní korespondence začala používat tzv. *sógana* („trávnová“ abeceda). Byly to v podstatě vybrané znaky *manjógany*, které se zapisovaly v kurzívním, „trávnovém“ stylu *sósó*. Tímto poměrně jednoduchým písmem psaly v Japonsku převážně ženy, u nichž se nepředpokládala důkladná znalost čínštiny a čínských znaků jako u mužů, a proto se toto písmo začalo označovat přídomkem „ženské“ – *onnade*. Kromě poezie se jím začala psát i vznikající japonská próza a není pochyb o tom, že toto písmo napomohlo jejímu mohutnému rozmachu.

V průběhu 10. století se počet znaků užívaných v *sóganě* dále zužoval a vzniklo tak druhé dnes běžně užívané slabičné písmo *hiragana* („ploché“ písmo). Na rozdíl od *katakany* psané hranatějšími ostřejšími tahy vynikala *hiragana* měkčími oblejšími tvary, které v sobě nezapřely ženskou graciéznost. Samotné označení *hiragana* však vzniklo až mnohem později, v období *Tokugawa (1600–1868).

Na přelomu 11. a 12. století pak začíná japonština pronikat i do oficiálních čínsky psaných textů a naopak v japonsky psaných textech se stále častěji objevují sinojaponská slova zapisovaná znaky. Slovesné koncovky a partikule se zpočátku dopisovaly *katakanou*, později se však vžila pro jejich zápis *hiragana* a vznikl tak svébytný styl smíšený ze znaků a slabičných abeced, který se jako standardní forma zápisu japonštiny používá dodnes.

Budoucí vývoj psané japonštiny je předmětem diskuzí mezi laickou i odbornou veřejností. Všechny čínské znaky lze samozřejmě zapsat foneticky slabičným písmem, nicméně nesmírné množství homonym sinojaponského původu je možno od sebe rozlišit právě a pouze jen pomocí významově jednoznačných čínských znaků. Na druhé straně je nutno přiznat, že s rozvojem elektronického zápisu textu dochází u dnešní mládeže k poklesu aktivní znalosti

znaků a řada odborníků předvídá zrušení znakového písma během jedné či dvou generací. To by však znamenalo, že budoucí Japonci ztratí bezprostřední kontakt s bohatým *kulturním dědictvím svých předků. (Jan Sýkora)

písmo, klínové (též klínopis), odvozeno od pojmenování klínového tvaru otisku seříznutého konce rákosového písátka do vlhké hliněné tabulky, ze kterého se skládají jednotlivé znaky klínového písma. Klínové písmo vzniklo v oblasti starověké *Mezopotámie v období *Uruk IV (2. polovina 4. tisíciletí př. n. l.), a to z potřeby tamější rané státní organizace vést rozsáhlé záznamy o *hospodářství, zejména o evidenci a redistribuci zemědělských a řemeslných výrobků. Pravděpodobně ho vynalezli *Sumerové, nebo si ho v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. alespoň přizpůsobili svému *jazyku. Nejstarší podoba jednotlivých znaků byla obrázková, jednalo se o zjednodušené vyobrazení *konkrétních *objektů (lineární *obrázkové písmo). Avšak kreslit křivky *rákosem do hlíny bylo obtížné, a proto postupně docházelo k schematizaci zobrazovaných objektů. Křivky byly nahrazovány přímkami, písátka nebylo taženo po povrchu tabulky a nekreslily se s ním čáry, nýbrž jeho konec byl do hlíny vtačován. Znaky klínového písma na jiných nosičích (*kámen, *kov) nemohly získat tuto charakteristickou podobu. V nejstarších nápisech se tak skládají pouze z jednotlivých čar. Teprve od dob dynastie z Akkadu (24. století př. n. l.) začaly znaky tesané do kamene, případně ryté do kovu, napodobovat tvar znaků vepsaných do hlíny, tzn. jednotlivé prvky začaly nabývat podoby klínů. Zpočátku se jednotlivé znaky zapisovaly do polí, na něž byla tabulka rozdělena. Pořadí znaků v polích bylo libovolné. Pole byla na tabulce uspořádána shora dolů a zprava doleva. Později, přibližně ve 26. století př. n. l., zatím ještě z neznámých důvodů, však došlo k pootočení tabulky a znaků o 90° směrem doleva a začalo se psát v řádcích zleva doprava. Původní obrázková podoba znaků se nalézá ve smysluplném postavení jedině tehdy, pootočí-li se zpět. Výjimku tvoří některé tzv. monumentální nápisy na kameni a kovu, které jsou psány ve sloupcích a zprava doleva až do 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. (například *stéla se *zákony Chammurapiho).

Při vzniku nejstarších znaků klínového písma, tzv. *piktogramů (vyobrazení určitých objektů, nebo jejich charakteristických částí), hrál důležitou úlohu i proces myšlenkové asociace. Již v nejstarším stadiu vývoje klínového písma mohlo docházet ke spojení dvou znaků tak, aby vznikl znak s novým významem (například ústa + chléb = jíst). Ve vývoji klínového písma se rozlišují tři fáze: 1) Vývoj od lineárních znaků tvořených čarami, křivkami a vrypy k znakům skládajícím se z jednotlivých klínů. 2) Znaky mají již abstraktní podobu, která jen výjimečně dává tušit původní tvar, obraz; v písmu se však ještě vyskytují vrypy v podobě kruhu, půlkruhu, půlměsíce, oválu, trojúhelníku, ap. 3) Poslední vývojová fáze od raného starobabylonského období je charakterizovaná využitím pouze několika málo prvků pro tvorbu klínopisných znaků: vodorovný, svislý, šikmý klín a tzv. „Winkelhaken“, vryp ve tvaru háku nebo háčku. Z chronologického hlediska se pak rozlišují znaky: 1) archaické sumerské z *Uruku, *Džemdet Nasru, *Uru, Fáry (Šuruppak) a Abú Salábichu, které spadají do období od konce 4. až do poloviny 3. tisíciletí př. n. l. 2) Sumerské klasické z Girsu a *Lagaše, z doby staroakkadské dynastie Sargonovců, z Gudeových napsů (*Gudea) z Lagaše, z doby III. dynastie z Uru, které spadají do 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. 3) Staroasyrské a starobabylonské z 1. poloviny 2. tisíciletí. 4) Středoasyrské a středobabylonské z 2. poloviny 2. tisíciletí. 5) Novoasyrské, novobabylonské z 1. tisíciletí př. n. l.

Nejstarší piktografické texty byly jakýmsi mnemotechnickými pomůckami a teoreticky je bylo možno číst jakýmkoli jazykem, neboť neobsahovaly žádné gramatické morfémy. Teprve kolem roku 3000 př. n. l. v textech z Džemdet Nasru se fonetická hodnota určitých znaků emancipovala od hodnoty obsahové (*sémantické) a začala fungovat jako pouhá slabika. Znaků určité fonetické hodnoty tak mohlo být používáno k zápisu gramatického morfému, homonymního (souzvukného) slova, mohl být použit v řetězci dalších slabik k zápisu jakéhokoli víceslabičného slova. Tato možnost se realizovala zejména v případě těch jazyků, které klínové písmo později převzaly a přizpůsobily si ho svým potřebám. *Sumerština je totiž

z typologického hlediska jazykem aglutinačním, takže v ní převažují jednoslabičné lexikální a gramatické morfémy. Klínopisný znak může tedy v textu fungovat jako: 1) slovo (logogram, *ideogram), 2) slabika (syllabogram, existují syllabogramy struktury V, KV, VK, KVK [V = vokál, samohláska; K = konsonant, souhláska]), 3) determinativ (blíže určuje význam následujícího slova), 4) fonetický komplement (upřesňuje gramatickou kategorii nebo sémantický obsah předcházejícího slova zapsaného logogramem). Funkce znaku je určena jeho postavením v celkovém *kontextu. Například vyobrazení hvězdy může v textu označovat slovo „nebe“, sumersky *an*, může fungovat jako pouhá slabika *an*, může naznačovat, že následující slovo je vlastním jménem *boha, potom se čte jako sumerské slovo *dingir* „bůh“, zápis *gar-an* může naznačovat, že akkadské sloveso *šakánu*, sumersky *gar*, je v daném kontextu použito ve tvaru 3. osoby jednotného čísla, přítomného času, *išakkan*, „on klade“. Nadto může každý klínopisný znak mít více významů (polysémie) a více fonetických hodnot (polyfonie). Například vyobrazení lidské hlavy se zdůrazněnými ústy, znak *ka*, sumersky „ústa“, měl i celou řadu dalších významů a fonetických hodnot: *inim* „slovo“, *zú* „zub“, *dug* „hovořit“, *gu* „křičet“. Naopak určitá fonetická hodnota může být zapsána různými znaky (homofonie).

Přesný počet klínopisných znaků, které byly používány v jednotlivých obdobích, nelze zatím přesně určit, neboť v různých dobách se používal různý počet znaků. Stejně tak různé druhy textů používaly různý repertoár znaků, který se mohl lišit i podle místa, odkud ten který text pocházel. Standardní sylabáře (seznamy znaků) uvádějí 598 klínopisných znaků. Starobabylonský *písař však potřeboval k zapsání mýtu o Atrachasisovi znát jen 119 znaků. Staroasyrský *obchodník vystačil se znalostí 68 znaků. Sumersky literární text *Gilgameš a Agga je zapsán s pomocí repertoáru 155 znaků, text stély s *Chammurapiho zákony je zapsán s pomocí repertoáru 223 znaků.

Dějiny klínového písma končí v roce 74/75 n. l., z něhož pochází poslední známý klínopisný text. Klínové písmo se používalo pro zápis celé řady jazyků starověkého *Předního východu: *sumerštiny, *akkadštiny, *amorejštiny (pouze vlastní jména), *churritštiny, *urartejštiny, *chetitštiny, *luvijštiny, *palajštiny, *chattijštiny, *elamštiny, *kassitštiny (pouze vlastní jména a jednotlivá slova), *arabštiny (pouze vlastní jména), *kanaánštiny (*glosy v dopisech z *Tell el-Amarny), *ugaritštiny, *aramejštiny.

Ugaritské klínové písmo se používalo v *Ugaritu a okolí v období 14.–13. století př. n. l. Sestávalo se ze 30 hláskových znaků a s mezopotamským klínovým písmem ho spojovaly pouze vnější formální znaky. Svou povahou souviselo spíše se systémem egyptských souhláskových znaků a se souhláskovými systémy *Syropalestiny (*písmo, alfabetické). Na tabulce nalezené v Ugaritu se zachovalo pořadí znaků ugaritské abecedy: 'a, b, g, ch, d, h, w, z, h (dyšné), t (emfatické), j, k, š, l, m, d (mezizubné), n, z (emfatické), s, ^c, p, s (emfatické), q, r, t (mezizubné), gh, t, 'i, 'u, s (palatalizované, měkké). Ugaritským klínovým písmem se zapisovala nejen ugaritština ale i churritština, kterou se v Ugaritu rovněž hovořilo. Se zánikem Ugaritu pod útokem *mořských národů zanikl i ugaritský klínopis.

Staroperské klínové písmo. Předpokládá se, že *Dáreios I. nebo některý z jeho předchůdců (*Kýros II., Kambýsés II.) dal podnět k vytvoření písma, kterým by bylo možno zaznamenávat staroperštinu (*perština). I když se toto písmo nevyvinulo z mezopotamského klínopisu, je mu bližší než ugaritské písmo. Staroperské klínové písmo se skládá ze 3 znaků pro samohlásky (a, i, u), 22 znaků pro souhlásky, jimž je inherentní samohláska a (těmito znaky je možno zapsat buď danou souhlásku nebo slabiku typu Ka [K = konsonant, souhláska]), 4 znaků typu Ki, 7 znaků typu Ku, 6 znaků pro zápis vlastních jmen a slov a 2 znamének k vyznačení mezery mezi slovy. Staroperské klínové písmo se používalo pouze do období *vlády Artaxerxa III. (tedy v rozmezí 6.–4. století př. n. l.) jako písmo slavnostních nápisů. (Jiří Prosecký)

písmo, korejské, uměle vytvořená abeceda, vyhlášená v polovině 15. století osvěceným *králem Sedžongem. Jedná se o tzv. „Systém správných hlásek pro vzdělání lidu“

(**hunmindžongŭm*), kterým měla být odstraněna negramotnost a kodifikováno čtení (výslovnost) čínských znaků, přejatých *Korejci přijali společně s čínskou vzdělaností. Protože zápis klasickou *čínštinou nevyhovoval podstatě korejského jazyka, vytvořila Rada moudrých 28 písmen pro zápis korejštiny. Počet grafémů se nakonec ustálil na 40. Do nového písma byly přeloženy nejrůznější klasické spisy a příručky, byla pro ně vytvářena i nová díla. Nicméně abeceda, jakkoli byla pozoruhodným dílem lingvistickým a také kulturním počinem, se pro zápis tzv. vysoké literatury neujala. Byla používána spíše pro nižší literární žánry; širšího uplatnění se dočkala až s reformami na konci 19. století a oficiálně se užívá až od 20. století. (Miriam Löwensteinová)

písmo, kurzivní (čínsky: *sing-šu*), jeden z pěti základních stylů čínského písma. (Viz též *kaligrafie, čínská.) (Josef Kolmaš)

písmo, mayské, *písmo předkolumbovské Ameriky.

písmo, nejstarší, *písmo.

písmo, obrázkové, nejstarším obrázkovým písmem na *Předním východě jsou *piktografy patřící počáteční vývojové fázi klínopisu (*písmo, klínové). Zcela svébytným obrázkovým písmem pak jsou pak *hieroglyfy užívané ve 2. tisíciletí př. n. l. v *Malé Asii v *chetitské říši a později zejména v luvijském prostředí (*Luvijci). Zde je zřejmě také třeba hledat jejich původ. S hieroglyfy se nejprve setkáváme na pečetích chetitských *králů v závěru 16. století př. n. l. v *legendách psaných paralelně klínopisnými (po obvodu) a hieroglyfickými (ve středním poli) znaky. V době chetitské říše jsou hieroglyfy užívány též pro monumentální nápisy na kameni, ať již jako skalní nápisy nebo na upravené ploše architektonických památek, případně soch. Předpokládá se však, že hieroglyfy se užívaly též při záznamech na dřevěných, voskem potažených tabulkách, o nichž hovoří klínopisné doklady (*nosiče písma). Po zhroutilí chetitské říše počátkem 12. století př. n. l. nastupuje období temna a nové, nyní pouze hieroglyfické dokumenty se objevují teprve kolem roku 1000 př. n. l., aby osvětlily historii nástupnických státek v jihovýchodní *Anatolii (Gurgum, Chilakku, Kummuch, Melid, Ku'e, Tabal) a severní *Sýrii (Chamát, Chattina, Sam'al, *Karchemiš) až zhruba do roku 700 př. n. l. Tehdy se většina anatolských *městských států ocitá pod stále silícím tlakem *asyrské říše a jejich původní obyvatelstvo, *jazyk a *kultura se ztrácí. Do tohoto rozmezí se datuje převaha hieroglyfických napsů, jsou také delší, lépe dochované, a proto i srozumitelnější. Jedná se opětovně především o monumentální nápisy na kameni, zachovalo se však též 6 dopisů z *Aššuru a 5 hospodářských inventářů z Kululu (Tabal), zapsaných kurzivní formou na olovených pásech. Jazykem všech textů této pozdější skupiny je nesporně *luvijština a zdá se, že luvijsky byly pravděpodobně psány také hieroglyfické dokumenty z doby chetitské říše (vymazat nakolik ovšem délka a obsah záznamu dovoluje úsudek). Předpokládá se, že záznamy každodenní potřeby se také v této době pořizovaly v hieroglyfech na dřevěných tabulkách a právě pomíjivost materiálu by mohla být příčinou, že nemáme k dispozici hieroglyfické nápisy z paláců luvijských králů v Arzavě.

Obrázkové znaky, u nichž často ještě rozeznáme jejich předlohy, tvoří systém vzájemně se kombinujících logogramů (symbolů pro slova; přibližně 150 znaků v běžném užívání), determinativů (naznačujících význam následujícího, případně předcházejícího slova) a fonetických znaků (asi 60 znaků zahrnujících samohlásky *a, i, u* a slabičné znaky složené vždy ze souhlásky a samohlásky, tj. *ka/ki/ku, la/li/lu* ap. Souhlásky, po nichž ve slově nenásledovala žádná samohláska, byly obvykle zapisovány pomocí slabičného znaku *s-a*, tj. *l-* jako *la-*, *n-* jako *na-* ap.). Logogramy se obvykle doplňovaly fonetickými komplementy, tj. slabičnými dodatky, naznačujícími gramatickou koncovku slova, a tím i pozici členu ve větě. V průběhu staletí lze pozorovat tendenci psát celá slova výhradně slabičně, nicméně tento trend se nikdy úplně neprosadil. Znaky po řádcích se kladly střídavě zleva i zprava (*bustrophedon*, tj. „jak oře vůl“), přičemž aktuální směr, respektive počátek řádky byl vždy tam, kam směřoval obličej a nohy figurálně pojatých znaků. Hieroglyfické písmo je zřejmě původním anatolským

výtvořem a nemá žádné přímé spojitosti s jinými písemnými systémy. Všechny znaky představující základní pojmy (přírodní jevy, zvířata, rostliny, části těla, nářadí a náčiní) náležejí anatolskému kulturnímu prostředí. I když odvození slabičných znaků lze vystopovat jen v omezeném počtu případů a vzhledem k příbuznosti jazyků nelze říci, zda pramení v chetitských či luvijských jednoslabičných či reduplikovaných slovech. Určité rysy, například typologická podobnost se strukturou egejských písemných systémů, vývoj ke kurzivní formě (nasvědčující, že se znaky možná nanášely perem a inkoustem) naznačují, že kolébka snad ležela spíše v západní, luvijské Malé Asii. Jiné obrázkové písmo, tzv. pseudohieroglyfy, se dochovalo z přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. z *Byblu. Ve 13.–12. století př. n. l. byl jimi proveden první, původní nápis na víku *sarkofágu použitým později pro krále Achírama; v 10. století př. n. l. muselo toto písmo ustoupit jednomu z nejstarších dokladů *alfabetického písma. (Jana Součková)

písmo, piktografické, *písmo, obrázkové.

písmo, úřednické (čínsky: *li-šu*), jeden z pěti základních stylů čínského písma. (Viz též *kaligrafie, čínská.) (Josef Kolmaš)

písmo, vzorové (čínsky: *kchaj-šu*), jeden z pěti základních stylů čínského písma. (Viz též *kaligrafie, čínská.) (Josef Kolmaš)

písmovina, *liteřina.

píšťala [archeologie, muzikologie], nástrojová podčeď chordofonů. *Zvuk v ní vzniká chvěním vzduchu v tubusu (trubici válcovité nebo kónické) a je rozechvíván nárazy dechu (foukáním) nebo mechanickým měchem (varhany, dudy). Píšťaly jsou buď štěrbínové, v nichž se vzduch rozráží o hranu dírky či štěrbiny (flétny – podélné nebo příčné), nebo plátkové, v nichž vzduch naráží na jednoduchý či dvojitý tenký plátek (starověké auloi, hoboje, fagoty, středověké pumarty, anglické rohy, klarinety, basetové rohy). Píšťaly mohou být hrány jednotlivě nebo ve dvojicích (auloi) či větších skupinách (syringy, Panovy flétny, čínské čengy, varhany).

Píšťaly byly vyráběny už v *mladém paleolitu obvykle z duté *dlouhé kosti ptáka či savce nebo z prstní kůstky většího savce, na boku otevřené jedním či více otvory („flétna“). Jeden takový instrument pochází například z *jeskyně Istállóskö (Maďarsko) a je zhotovený z *femuru medvěda jeskynního; má dva otvory na přední straně a jeden otvor na zadní straně, a když se na tento nástroj hraje jako na příčnou flétnu, vydává tóny *a''*, *hes''*, *h''*, *e''*. (Viz též *hudba, pravěká, *nástroj, hudební.) (Miroslav K. Černý, Jaroslav Malina)

píštěl, *fistula.

Pitínský, Jan Antonín (30. 10. 1955, Zlín), český divadelní režisér, dramatik a prozaik. Je významnou tvůrčí osobností české divadelní a literární scény. Podílel se na založení tří brněnských divadelních souborů – Nepojízdné housenky (1979), Ochotnický kroužek (1985) a Kabinet múz (1990). Úctyhodný je rovněž počet divadel, s nimiž dosud režijně spolupracoval, stejně jako šíře a různorodost jeho režijních prací a autorských zájmů. Je autorem divadelních koláží, adaptací a původních her (na scénu byly uvedeny například jeho práce *Matka*, 1987, *Park*, 1988, *Pokojíček*, 1992, *Buldočina*, 1992) nebo vlastních scénických adaptací literárních a divadelních textů. Mezi autory, jejichž díla scénicky adaptoval nebo jejichž dramata režíroval, mimo jiné náležejí Leonid Nikolajevič Andrejev, Paul Claudel, Jan Čep, Fjodor Michajlovič *Dostojevskij, Jakub *Deml, Federico Fellini, Witold Gombrowicz, Graham *Greene, Franz *Kafka, Karel Hynek *Mácha, Thomas *Mann, Alois a Vilém *Mrštíkové, Gabriela Preissová, Bohuslav Reynek, Zdeněk Rotrekl, Marcel Schwob, Sofoklés nebo John Kennedy Toole.

Tímto nespojitým výběrem zřejmě dokládá tezi rozvíjenou ve své vlastní tvorbě, že vše souvisí se vším a že racionalita není jediným možným ani nejspolehlivějším interpretačním nástrojem. Ve svých hrách (knižně byly vydány „baletní libreto“ *Pády*, 1992, dvě hry v nářečí *Matka a Buldočina*, 1995, „Tři hry z doby rozvratu“ *Ananas, Park, Pokojíček*, 1997) i

prozaických dílech (*Praha – intimní deník hrdiny*, 1993 aj.) se inspiroval poetikou absurdního divadla a absurdní literatury, a rovněž postupy a strategiemi postmoderní kultury. Blízko má k dadaistické provokaci, k surrealistické metodě automatických textů a patafyzickým mystifikacím. Je osobností rozpornou, nadšeně přijímanou i odmítanou, stejně jako inspirující. S chápajícími sympatiemi charakterizoval Pitínského jeho kolega a spolupracovník Arnošt Goldflam: „Sám se zapřáhl a sám vleče. Vyvolený a prokletý zároveň. Flagelant a požitkář. Masochista a hedonik. Jako by neustálý svár drásal jeho nitro a jediné vysvobození mu poskytuje neustálý záprah.“ (Jiří Pavelka)

pits (z angličtiny), zubní jamky, čokovité mikroléze ve *sklovině způsobené žvýkáním tvrdé *stravy. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

Pitt-Rivers, Augustus Henry (dříve Lane Fox, 14. 4. 1827, Hope Hall, Yorkshire, Anglie – 4. 5. 1900, Rushmore, Wiltshire, Anglie), anglický archeolog, etnolog a generál. Prováděl četné terénní archeologické výzkumy, které se vyznačovaly pečlivou dokumentací objevených nálezů; při jejich *analýze a výkladu používal typologickou metodiku a experimentální ověřování. (Jaroslav Malina)

pitva, *sectio, *autopsie.

pitva, anatomická, otevření a prozkoumání těla zemřelého *člověka nebo *zvířete za účelem poznání a studia jeho stavby. (Viz též *sectio.) (Ladislava Horáčková)

pitva, patologická, otevření a prozkoumání těla zemřelého za účelem zjištění příčiny *smrti, chorobných změn a známek případných předchozích léčebných zákroků. (Viz též *sectio.) (Ladislava Horáčková)

pitva, soudní, otevření a prozkoumání těla zemřelého soudními lékaři při podezření na nepřirozenou *smrt. (Viz též *sectio.) (Ladislava Horáčková)

pivo, *nápoj s nízkým obsahem alkoholu, vyráběný z praženého *ječmene, který se po přípravě máčením a zahříváním, kdy se oddělují zrna od plev a uvolňují se přírodní cukry obsažené v rostlině, suší v sušící peci; vzniklý slad se rozemele na prášek, smíchá se s horkou vodou, tím vzniká rmut a po čerání sladina. Sladina se vaří s chmelem, který dodá nejen hořkost a aroma, ale také pivo konzervuje. Takto vzniklá mladina se poté zchladí, smíchá se s kvasinkami a nechá se kvasit, čerit a zrát. Při kvašení se cukry mění na alkohol a oxid uhličitý. Různé druhy piva se pak liší typem kvasinek a odlišnou dobou kvašení. Někdy jsou při výrobě piva užívány i jiné suroviny jako *pšenice, *rýže, *kukuřice a mnoho typů dochucovadel. Pivo má obvykle 2–4 % alkoholu.

Výroba a požívání piva má dlouhou tradici. Například v *Sumeru patřilo již ve 3. tisíciletí př. n. l. k běžným nápojům; vařilo se nejméně osm druhů piv ječmenných, osm druhů pšeničných a tři druhy míchaných piv. Pivo bylo dokonce součástí každodenní naturální mzdy pro muže i ženy. V *Eposu o Gilgamešovi se z *divocha Enkidua stal civilizovaný člověk teprve po požití piva a chlebových placek a po milování s nevěstkou: „Nevěstka ústa svá otevřela / a pravila k Enkiduovi: / ‚Jez chléb, Enkidu, / to patří k žití! / A pivo pij, jak zvykem je v zemi!‘ / Chléb jedl Enkidu, / až do plna syta / a piva pil / sedmero džbánků. / Rozjařila se mysl jeho a počal zpívat. / Zaplesalo srdce jeho, / tvář se mu rozzářila. / Omyl vodou / své zarostlé tělo, / pomazal olejem, / v člověka se změnil.“ (Petr Bureš, Blahoslav Hruška)

Pizarro, Francisco (1476 nebo 1478, Trujillo, Extramadura, Španělsko – 26. 6. 1541, Ciudad de los Reyes [dnes Lima], Peru), španělský *conquistador; dobyvatel říše *Inků v letech 1532 až 1536. (Jaroslav Malina)

PK, půdní komplex, termín navržený geologem Jiřím Kuklou pro soubor půdních *horizontů, většinou v rámci sprašových sérií; v našem prostředí jsou označeny římskými čísly I–XII. Ve světové literatuře se však spíše ujalo označení klimatických stadií (*klima) arabskými čísly podle vývoje izotopů kyslíku (anglicky: *oxygen isotope stage*), které není s číslováním PK přímo kompatibilní. (Jiří A. Svoboda)

placenta (lůžko plodové), dočasný orgán zajišťující v embryonálním a *fetálním období základní funkce plodu, tj. jeho dýchání, výživu a vylučování zplodin látkové výměny. Navíc má ještě funkci ochrannou a endokrinní. Je zvláštní proto, že je jediným orgánem v těle, který se derivuje ze dvou různých jedinců, plodu a matky. Fetálního původu je vaskularizované *chorion frondosum*, mateřského původu je *decidua basalis* endometria. (Viz též *narození.) (Drahomír Horký)

plagiocefalie (též *plagiocephalia*), asymetricky deformovaná lebka v důsledku předčasné *obliterace některého švu na lebce, který však neobliteroval v celém svém průběhu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

plak, zubní (též mikrobiální povlak), zubní povlak, který vzniká v *dutině ústní (*cavitas oris*), je to vysoce organizovaná ekologická jednotka sestávající z velkého množství *bakterií usazených v makromolekulární *matrix bakteriálního a slinného původu. Plak je nutné odlišit od *materia alba*, což je hmota krémovité konzistence a bílé barvy vytvořená volnou kumulací zbytků potravy, buněk a mikroorganismů, kterou lze odstranit proudem vody. Plak lepe relativně pevně k povrchu zubu, odstranění je možné jen mechanicky. Plak se může kromě zubního povrchu kumulovat také na sliznicích. Jeho složení a struktura se liší podle lokalizace a nachází se ve stavu stálé proměny a vývoje. (Michaela Račanská)

plakát, druh užitě *grafiky; hromadně rozmnožovaný *obraz s charakteristickým spojením textové zprávy a nepřímých symbolických textových i ikonických forem sdělení. Plní účel oznamovací, reklamní a propagandistický. Tvorbě plakátů se věnovalo mnoho vynikajících umělců: například Aubrey *Beardsley, Alfons *Mucha, Henri *Toulouse-Lautrec. (Barbora Půtová)

plán, Marshallův, program pomoci evropským *zemím po *druhé světové válce pro obnovu jejich *hospodářství (nazván podle amerického *generála a politika Georga Catletta Marshalla [31. 12. 1880–16. 10. 1959]); uskutečněn v letech 1948–1953. (Jaroslav Malina)

planta, -ae, f., chodidlo, ploska. (Ladislava Horáčková)

planta pedis, ploska nohy. (Ladislava Horáčková)

plantaris, -e, plantární, chodidlový, směrem k plosce nohy (například chodidlový sval – **musculus plantaris*). (Ladislava Horáčková)

planus, -a, -um, rovný, plochý (v *anatomii například *planum nuchae* na *kosti týlní). (Ladislava Horáčková)

plány proti chudobě a sociálnímu vyloučení, národní akční, projekty, jejichž cílem je do roku 2010 výrazné snížení počtu lidí ohrožených *chudobou a *sociálním vyloučením (závěry barcelonské Evropské rady). Do přípravy plánů jsou zapojovány *nestátní neziskové organizace. Příprava plánů (struktura a obsah) je mezinárodně koordinována, aby se mohlo lépe využívat vzájemných zkušeností. Národní akční plány navrhuje konkrétní změny programů, na národní, regionální či místní úrovni plánují nové iniciativy, aby se odstranily zjištěné problémy. (Marie Dohnalová)

plasmid, *plazmid.

plastická anatomie, *anatomie, plastická.

plastická lišta, *páska, plastická.

plastická páska, *páska, plastická.

plastika (z řečtiny: *plasó*, infinitiv *plasein*, *plastos plastiké techné*, „dovednost; tvořím z hlíny, modeluji, tesám ...“):

1. řecký název pro každé jednotlivé sochařské dílo volné i vázané, nebo také koncepce sochařské práce, protože socha v antickém Řecku vznikala nanášením hmoty – modelováním;
2. sochařská tvorba vůbec – *sochařství. Od plastického postupu z nitra k povrchu odlišujeme postup skulptivní, který naopak charakterizuje odebírání hmoty z bloku kamene, dřeva apod. (*skulptura).

3. [archeologie, etnoarcheologie], výtvarný *artefakt vytvořený hnětením, formováním a vypálením plastické hmoty (*hlíny, jílu, případně s příměsmi) objevující se již v *mladém paleolitu (*Dolní Věstonice) a od *neolitu transkulturně rozšířený. V prostředí pravěkých a nativních kultur jde především o samostatné keramické předměty zachycující *antropomorfní (například paleolitické a neolitické *venuše), *zoomorfní, geometrické a další motivy včetně zobrazení modelu obydlí a jiných věcí, anebo o aplikaci těchto motivů (v podobě uch, výčnělků apod.) na keramické artefakty, zejména *nádoby. Většina těchto předmětů měla důležitou funkci v *rituálu. (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

plastika, alveolární, chirurgická úprava *alveolárního výběžku *atrofovaného v důsledku ztráty zubů. Alveolární výběžek se rozšiřuje buď vlastním kostním štěpem, nebo pomocí porézního hydroxyapatitového granulátu (*hydroxyapatit). Takto rozšířený a zesílený alveolární výběžek dává podklad pro úspěšné protetické ošetření (snímací náhrada, implantát). (Michaela Křivanová)

plast- (z řečtiny: z řečtiny: *plasó*, infinitiv *plasein*, *plastos plastiké techné*, „dovednost; tvořím z hlíny, modeluji, tesám ...“), v složeninách první část s významem týkajícím se tvorby obecně nebo úpravy tvaru. (Marie Parodyová)

platěnická kultura, *kultura, platěnická; viz též *kultura, slezskoplatěnická.

Platforma evropských sociálních nestátních neziskových organizací, *instituce patřící do nejdůležitějších evropských zastřešujících organizací (sítí a platform), které zastupují v Bruselu zájmy většinou oborových organizací z členských *zemí *Evropské unie. Vznikla v roce 1995, sdružuje evropské *nevládní organizace, federace a sítě, které se zasazují o vybudování inkluzivní společnosti a propagují sociální rozměr Evropské unie. (Marie Dohnalová)

platidlo [starověký Přední východ], všeobecně uznávaný ekvivalent, sloužící k vyjádření hodnoty surovin, produktů nebo služeb. Počal se vymezovat s rozvinutou dělbu práce a specializací *řemesel, která začala vytvářet přebytky a produkovat zboží určené pro trh (a ukončila tak pouhou výměnu užité hodnoty za užitnou hodnotu). Podle *pisemných pramenů z 3. tisíciletí př. n. l. se v oblasti *Předního východu platební ekvivalent ustálil na dvou kategoriích: *obilí (především *ječmeni) a *kovech. Zejména v zemědělských oblastech bylo obilí dobře dostupné, s odhlédnutím od sezonních výkyvů si v dlouhodobé perspektivě udržovalo relativně stálou hodnotu (*cena) a bylo snadno dělitelné na drobné částky. Vedle něho nabývalo na významu také *stříbro, mezi jehož přednosti patřily menší objem při vysoké hodnotě (a tudíž jednodušší manipulace, zejména na cestách), dále poměrně konstantní cena nepodléhající proměnám kurzu ani v průběhu roku a konečně trvanlivost. *Měď, která fungovala jako platidlo okrajově v *Sumeru v 3. tisíciletí př. n. l., vnitřně v *Malé Asii počátkem 2. tisíciletí př. n. l. a v *Nuzi a ve Středomoří ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l., mohla sice vyjádřit menší hodnoty než stříbro (pro zvlášť malé částky bylo v Malé Asii počátkem 2. tisíciletí př. n. l. ekvivalentem olovo), avšak měla nevýhodu v tom, že byla příliš těžká. Měděné ingoty tvaru volské *kůže zavdaly kdysi podnět teoriím, že byly odvozeny ze skutečných stažených kůží zástupných za dobytčata, používaná původně jako směnný ekvivalent. Odtud už jenom krok vedl ke spojení s latinským pojmem pro „peníze“ – *pecus*, „dobytek“. V *Asýrii se jako měřítko hodnot používalo přechodně též *cínu a v *Babylonii v kassitském období, kdy sem směřovaly velké zásilky *zlata z *Egypta (*obchod), konečně *zlato. Obecně zlato sloužilo k ukládání jako *kapitál a prostředek teaurace. Za hlavní platební prostředek se sice v závěru 3. tisíciletí př. n. l. prosadilo stříbro, přesto se vedle něj i nadále v určitých souvislostech uplatňovalo obilí, a to až do plného rozvinutí mincovnictví. Stříbro převažovalo při *koupích nemovitostí a osob, používalo se jako platidlo v dálkovém obchodě, hradily se jím častěji poplatky, *daně a *cla, *půjčky a úroky, pokuty, vyplácely *mzdy (především za řemeslnické úkony a odborné služby) a honoráře (například za lékařské zákroky). Mzdy vyplácené v obilí byly obvykle spjaty se zemědělskými pracemi, také v obilí

placený *nájem nebo *pacht ukazoval na zemědělské prostředí (i když smlouvy uzavřené na delší období dávaly opět přednost *stříbru). Lze tedy zobecnit, že druh platidla byl do značné míry určován okolnostmi a prostředím (*město/venkov) a možnostmi dalšího uplatnění. Obilí se odměřovalo v dutých mírách regionálně platnými měřidly (*míry a váhy). Stříbro se vyskytovalo jako zlomkové, sekané, později mělo podobu ingotů, *prstenů, případně určitých nástrojů o standardní formě a váze (*sekery, *tesly, *srpy o váze 2 min v *chetitské říši v 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l.). Ve starobabylonských dokumentech se objevuje také „razítkované“ stříbro, kde značky zřejmě sloužily jako potvrzení ryzosti určitým kontrolním místem. Při uzavírání obchodu nebo smlouvy se stříbro vždy znovu převažovalo (základní jednotka = 1 šekel) a zkoumala se jeho kvalita. U transakce proto býval v roli vážného přítomen zkušený *obchodník, kovář nebo zlatník (*koupě). Protože zdrojem možných nejasností mohly být i rozdílné váhy, byl obvykle přesně definován také použitý standard. Orientoval se zpravidla podle standardu určitého *chrámu v daném okruhu (v Alalachu se například vážilo podle jednotky Aleppa, chetitští vládci vyžadovali placení *tributu podle „závaží chetitských kupců“, v novoasyrské říši platila karchemišská mina). V 8. století př. n. l. se v Sam’alu v severní *Sýrii užívaly jako předmincovní platidla stříbrné ingoty, které byly zčásti opatřeny aramejskými nápisy; místní aramejští vládci se v nich označovali za původce a snad i garanty ryzosti stříbra. Asyrský panovník Sinacherib se zmiňuje o zhotovování bronzových odlitků v hliněných formách, jimiž se získávaly jednotky o váze 0,5 šekelu. Od nich již k raženým *mincím do 7. století př. n. l. nevedla dlouhá cesta. Pro úplnost třeba dodat, že podle okolností a místních podmínek se až do 1. tisíciletí př. n. l. tu a tam objevovaly platby v naturálních nebo standardních spotřebních předmětech (tkané, vzorované vlněné pásy užívané na výplaty v chetitské nové říši ap.) (Jana Součková)

Platón (427–347 př. n. l.), řecký filozof; zakladatel objektivního idealismu. Soudil, že pravou skutečnost nelze uchopit smysly, ale jen rozumovým poznáním. Zkoumal povahu pojmů a přispěl tak i k rozvoji *dialektiky a *logiky. Je podle něho nazván také jeden z filozofických směrů v matematice – *platonismus.

Platón se pokusil definovat *člověka (*anthrósos). *Názory na základní lidské hodnoty a ctnosti Platón sděloval ve formě dialogů, které začal psát brzy po Sókratově smrti roku 399 př. n. l. K jejich proslulosti přispěl nejen jejich obsah, ale hlavně Platónův nesporný básnický talent, pro nějž bývají označovány také jako *dramata v próze. Nejvýznamnějším Platónovým dílem je politicko-filozofický spis *Ústava* (**Politeia*), ve které – v reakci na odsouzení svého učitele *Sókrata k smrti a všeobecný úpadek Athén po *peloponéských válkách – nastínil svoji vizi ideální, spravedlivě uspořádané obce (ačkoliv vůdčí ideou je ve skutečnosti vymezení pojmu *spravedlnosti v reakci na učení *sofistů; obec je však podle Platóna „člověk psaný velkými písmeny“, a proto se na ní demonstrují etické koncepty lépe). Ta by se měla sestávat ze tří hierarchicky rozvrstvených *tříd, přičemž *vládu v obci by měli mít v rukou filozofové, kteří jsou jako jediní schopni prostřednictvím *rozumu dospět k poznání nejvyšších idejí (Dobro, Spravedlnost, Krása). Nejen na tehdejší dobu byla progresivní myšlenka principiální *rovnosti žen a mužů (kterou odmítal i Platónův žák *Aristotelés); na druhé straně Platón v *Ústavě* obhajuje v zájmu zachování své obce mimo jiné *cenzuru, *komunismus žen, dětí a majetku, eugenickou politiku (*eugenika) a *paternalismus vládců, což vedlo například Karla R. *Poppera k označení Platóna za předchůdce moderního *totalitarismu.

Ústava je považována za jedno ze základních děl západní (politické) filozofie, a to zejména pro stanovení řady základních otázek ve vztahu jedince a společnosti. Méně úspěšný byl Platón ve snaze uskutečnit v Syrakúsách svoji ideální obec v praxi. Platónova filozofická škola v Athénách byla pojmenována *Akadémiá.

Mezi další jeho významná díla patří mimo jiné *Obrana Sokrata*, *Gorgias*, *Protagoras*, *Symposion*, *Parmenides*, *Timaios*, *Politikos*, *Zákony* a další. (Od začátku 90. let 20. století až

do současnosti vycházejí Platónovy spisy v nakladatelství Oikoymenh [dříve ISE], v roce 2003 vyšly sebrané spisy [*Spisy I–V*] v překladu Františka Novotného.) (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

platonická láska, *láska, platonická.

platonismus (název podle jména řeckého filozofa *Platóna):

1. proud filozofického myšlení, vycházející z Platónem založené athénské Akademie (385 př. n. l.–529 n. l.) a zejména z *novoplatonismu (filozof Plótinus). *Křesťanství ovlivnil prostřednictvím Alexandrijské školy, *Augustina a spisů tzv. Dionýsia Areopagity (6. století). Vlastní Platónovy spisy začaly být překládány až ve 12. století, k obnově platonismu přispěl vznik florentské Akademie (1453, Bessarion, Ficino). Platonismus a *novoplatonismus určuje renesanční myšlení a objevuje se i u Friedricha *Schellinga (1775–1854), Edmunda *Husserla a dalších filozofů;

2. v běžném užití znamená platonismus přesvědčení o svébytné skutečnosti idejí, pojmů a abstraktních veličin;

3. filozofický přístup k *matematice, podle něhož matematika odhaluje *zákonitosti ideálního *světa, který lze postihnout *rozumem a *intuicí. (Jaroslav Malina)

plátování [archeologie, etnoarcheologie]:

1. v keramické terminologii označení postupu při výrobě velkých nádob, například *zásobnic: nejdříve jsou zhotoveny jednotlivé segmenty nádoby, které jsou potom sesazeny k sobě;

2. v tesařské terminologii označení tesařského spoje, představujícího podélné spojení dvou trámů v jedné rovině tak, že plošně seříznutý konec jednoho dřeva zapadá do odpovídajícího výřezu v druhém dřevě. Kolmý spoj řešený obdobným způsobem se nazývá přeplátování, což je princip roubené *konstrukce;

3. v kovolitecké a kovotepecké terminologii označení výzdobné *techniky u kovových předmětů, při níž je základní kov potažen tenkou fólií z obvykle dražšího kovu (například zlatem plátovaná bronzová *jehlice, stříbrem plátovaná bronzová náušnice). (Zuzana Bláhová-Sklenářová, Miloslav Slabina)

plavby, objevné, tradice objevných plaveb se utvářela od *mladého paleolitu, kdy byla osídlena například Austrálie, rozvinula se v mladších pravěkých obdobích a zejména v prostředí starověkých civilizací, které již disponovaly dokonalejšími plavidly (*transport) a navigačními znalostmi; vynikli především příslušníci mezopotamských kultur, dále *Číňané, *Egyptané, *Foiničané, *Řekové a *Římané. Foiničané obepluli v 6. století př. n. l. Afriku, ve 4. století př. n. l. objevili Řekové Británii a Severní moře, tažení *Alexandra Makedonského dospělo až za řeku Indus. Za *vlády (98–117) *císaře Marka Ulpia *Traiana (53–117) měla *římská říše znalosti o Británii a o norském pobřeží, o jižním pobřeží Baltského moře až k východnímu Prusku, o Iberském poloostrově, na západě o Atlantském oceánu až ke Kanárským ostrovům, o severní Africe, Arábii, Indii a Číně.

S úpadkem římské říše hodně získaných znalostí opět zaniklo, pouze středověká arabská geografie si zachovávala vysokou úroveň (objevné plavby v Asii a Africe). V evropském *středověku to byli především *Normané (*Vikingové), kteří organizovali plavby na Severní mys a *Faeřané na Island a Grónsko a kolem roku 1000 dosáhli dokonce Severní Ameriky (viz *L'Anse aux Meadows). Teprve zpráva Marka *Pola (asi 1254–1324) o cestě do Číny a k Tichému oceánu (1271–1295) rozšířila znalosti západního světa, které platily až do Kolumbovy doby.

V pozdním středověku nastala nová fáze objevných plaveb. Zdokonalení lodní techniky, touha po dobrodružství a přání nalézt novou cestu do Indie ke zboží Orientu, byly vedle výzkumných a objevných cílů hnací silou; v letech 1497–1498 podnikl Vasco da Gama (1469–1524) cestu do Indie, roku 1492 objevil Kryštof *Kolumbus (1451–1506) ve španělských službách ostrovy v Karibském moři, v dalších letech místa ve Střední Americe.

*Španělé si podrobili indiánské civilizace ve Střední Americe, Kolumbii a Peru a objevili části Severní Ameriky. V letech 1519–1522 obeplul Fernão Magalhães (1480–1521) zeměkouli, Portugalci objevili Malakku, Moluky, jižní Čínu, Novou Guineu a Japonsko.

*Zlato, *stříbro, koření a drahokamy byly přivezeny do Evropy a působily trvale na evropský hospodářský rozvoj. Došlo k rozdělení světa na východní – portugalskou a západní – španělskou sféru zájmů. Stranou nezůstaly ani ostatní státy – Anglie hledala na severu cestu na západ a východ a v letech 1577–1580 obeplul sir Francis Drake (asi 1543–1596) podruhé zeměkouli. Celé 15. a zejména 16. století bylo dobou velkých objevných plaveb, vedlo k věku *kolonialismu. (Viz též *objevy, zámořské.) (František Čapka)

plazmatický, týkající se krevní plazmy.

plazmid, kružnicovitá nebo lineární molekula dvouvláknové *DNA nacházející se v *cytoplazmě buněk. Nese jeden nebo několik *genů, které nejsou pro buňku nezbytné. Plazmidová DNA je schopná sebereplikace a můžeme ji najít u některých archeí, *bakterií a u několika skupin *eukaryot (například kvasinky). Jediná bakteriální buňka může obsahovat až desítky plazmidů. Plazmidy zahrnují 1–5 % množství DNA ve srovnání s bakteriálním *chromozomem. Plazmid může být mezi *bakteriemi předáván (konjugace). Někdy obsahuje geny rezistence proti některým antibiotikům. Uměle připravených plazmidů se využívá v molekulární biologii jako tzv. vektorů. (Kateřina Boberová)

plazmocyt, *buňka produkující protilátky – imunoglobuliny. Vzniká z takzvaného B *lymfocyty po setkání s antigenem (cizorodou látkou). (Drahomír Horký)

plazmocytom, **myeloma multiplex*.

plebejci, *plebejové.

plebejové (plebejci) (z latiny: *plēbs*, „lid, třída lidu, plebs, plebejové“):

1. ve starověkém Římě potomci přistěhovalců; svobodní občané, jejichž práva však byla původně omezena znemožněným přístupem k vyšším *úřadům. Od plebejů byly vyžadovány zejména vojenské povinnosti. Záhy nabyli významného hospodářského postavení (*zemědělství, *řemeslo, částečně i *obchod) a ve střetech s *patriciji usilovali o zrovnoprávnění. V tomto boji podle tradice třikrát opustili Řím (tzv. secese 494, 449, 287 př. n. l.), aby jeho hospodářským a vojenským oslabením prosadili své požadavky. V roce 494 př. n. l. prosadili ustavení tribunů *lidu, 449 př. n. l. kodifikaci práva, 367 př. n. l. přístup ke *konzulátu, 300 př. n. l. přístup do kněžských *kolegií; v roce 287 př. n. l. se stala usnesení plebejských tributních shromáždění závazná pro celou obec. S postupným vyrovnáváním práv plebejů s patriciji stoupl význam patricijsko-plebejské *nobility (viz též *homo novus);

2. přeneseně neplnoprávné neurozené obyvatelstvo vůbec. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

plebiscit (z latiny: *plēbiscītum*, „usnesení plebejského shromáždění“) (též referendum), forma *přímé demokracie, v níž *občané bezprostředně rozhodují v lidovém hlasování o určité státní politické otázce (například o formě státního zřízení, o rozdělení *státu, o vstupu do mezinárodních organizací); právo plebiscitu je mnohdy zakotveno v *ústavě státu (například Lichtenštejnsko, spolkové země Německa, Švýcarsko). V užším smyslu dnes termín plebiscit označuje hlasování, jehož výsledky nejsou pro *vládu závazné a mají pouze doporučující charakter. (František Čapka)

Pleiády, sedm dcer Atlantových. *Zeus je přenesl na oblohu. Jejich východ na obloze v polovině května byl znamením pro začátek plavby na moři. (Marie Pardyová)

Pleiner, Radomír (26. 4. 1929, Praha), český archeolog. Specializuje se na problematiku nejstarších dějin železa, pravěké a středověké technologie a obecného pravěku Čech; zasloužil se o aplikaci moderní *experimentální archeologie v české archeologii. Z díla: *Experiment v archeologii*, *Památky archeologické*, 52, 1961, *Pravěké dějiny Čech* (1978, s Alenou Rybovou, ed.), *Otázka státu ve staré Galii* (1979), *The Celtic Sword* [Keltský meč] (1993).

Kontakt: Prof. PhDr. Radomír Pleiner, DrSc., Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha, Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: pleiner@arup.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Pleinerová, Ivana (30. 6. 1929, Praha), česká archeoložka. Specializuje se na starší dobu bronzovou, experiment v archeologii a archeologii raného středověku – doba stěhování národů, starší slovanské období. Na počátku 80. let 20. století vznikla díky její iniciativě v místě archeologického výzkumu polykulturní lokality v Březně u Loun experimentální stanice pražského Archeologického ústavu (*skanzen Březno u Loun).

V roce 1996 iniciovala vytvoření neziskové organizace „Rekonstrukce archeologických objektů“ a ve spolupráci s Pražskou botanicou zahradou založila archeopark v prostoru halštatského *hradiště na terase nad Vltavou. V tomto případě se mělo jednat o projekt muzea pod širým nebem vystavěného přisně na podkladě archeologických nálezů. Experimentální přístup nebyl striktně vyžadován. Postavena byla *brána a dubová *palisáda. Projekt ustrnul pro nedostatek finančních prostředků. Několik let poté založila skupina pražských archeologů neziskovou organizaci Experientia, jejímž cílem bylo oživit areál pravidelně pořádanými „Dny pravěkých technologií“. Z díla: Březno: Experiments with Building Old Slavic Houses and Living in Them, *Památky archeologické*, 77, 1986, 104–176; *Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny* (2000). Kontakt: PhDr. Ivana Pleinerová, CSc., Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha, Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: pleinerova@arup.cas.cz. (Jaroslav Malina)

pleiotropie [genetika], jev, kdy jeden *gen vyvolává více různých fenotypových znaků. (Jiřina Relichová)

pleistocén (z řečtiny: *pleistos*, „nejvíce“ a *kainos*, „nedávný“), starší fáze čtvrtohor, období mezi 2,5 milionu let až 10 000 lety. Člení se na spodní (zahrnuje nejméně 10 klimatických cyklů), střední (zahrnuje 4–5 dalších cyklů) a svrchní (poslední klimatický cyklus interglaciál/glaciál). Pleistocén byl chladnější a především sušší než mladší období čtvrtohor – *holocén. Nejtypičtějším znakem však je značná fluktuace klimatu od poměrně teplých a vlhkých *interglaciálů po velmi suché a chladné *glaciály. S tím souviselo významné zvětšování a zmenšování ledovců spojené se značným poklesem mořské hladiny v době maximálního *zalednění. Pralesy byly vzácné, v Africe byly například dva malé pralesy, v celé Amazonii jich bylo celkem pět.

V průběhu pleistocénu vznikaly na zemském povrchu různé usazeniny (sedimenty), ukládané vodou či větrem na souši i pod vodou (*spraše, *terasové štěrky a písky, váté *písky, výplně *jeskyní) nebo pevninskými ledovci (*morény). (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

pleistocenní klimatický cyklus, *cyklus, pleistocenní klimatický.

pleistocenní klimatický záznam, *záznam, pleistocenní klimatický.

pleistocenní sedimenty, *sedimenty, pleistocenní.

plena míšní, tvrdá, **dura mater spinalis*.

plena mozková, tvrdá, **dura mater encephali*.

plena, mozková, **meninx*.

plena, tvrdá, **dura mater*.

plenář, deska s ostatky *svatých. (Josef Unger)

pleniglaciál, vrcholné fáze *ledových dob s maximálním rozšířením *ledovců a celkově studeným a suchým *klimatem. (Viz též *glaciál.) (Jiří A. Svoboda)

Pleskalová, Jana (1. 2. 1949, Brno), česká bohemistka. Studovala na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (dříve Univerzita Jana Evangelisty Purkyně), a to obory češtinu a latinu. Po ukončení studií získala titul PhDr. (1973), v letech 1974–1993 pracovala v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR (dříve ČSAV). V roce 1989 získala vědeckou hodnost CSc. Od roku 1993 působí na Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, nejprve jako odborná asistentka, od roku 1996 jako

docentka, v roce 2003 se stala řádnou profesorkou. Od roku 1999 je vedoucí Ústavu českého jazyka FF MU, dále vede brněnské pracoviště Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (LC 546), je místopředsedkyní stálé pracovní skupiny Akreditační komise pro filologii a literární vědu, je členkou redakční rady časopisu *Acta onomastica*, působí nebo působila v různých akademických a univerzitních orgánech, jako například ve vědeckých radách, oborových radách a akademických senátech, v předsednictvu brněnské pobočky Jazykovědného sdružení České republiky.

Mezi její hlavní zájmy patří 1. dialektologie, 2. onomastika – zejména systémová povaha proprií (pomístních jmen a antroponym), jejich vývoj a tvoření, 3. historická gramatika – nejstarší období češtiny na materiálu souvislých i nesouvislých písemných památek, tvoření staročeských antroponym, staročeská grafika, 4. vývoj spisovné češtiny – vývoj antroponym v češtině od jejích počátků (11. století) až do současnosti, čeština přelomu 18.–19. století, 5. dějiny jazykovědné bohemistiky – dějiny pravopisu, vývoje spisovné češtiny a historické gramatiky. Je autorkou dvou odborných monografií, publikovala přibližně 150 studií (doma i v zahraničí), řadu hesel v domácích i zahraničních encyklopediích. Výsledky svých bádání pravidelně představuje na přednáškách doma i v zahraničí (Itálie, Německo, Polsko, Slovensko). Účastnila se jako řešitelka i spoluřešitelka několika domácích i mezinárodních projektů, v současné době je spoluřešitelkou projektu Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny, LC 546, jehož hlavním řešitelem (koordinátorem) je Ústav pro jazyk český AV ČR, a spoluřešitelkou projektu Středisko pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních, č. MSM 0021622435. Některé výsledky svých výzkumů v rámci Střediska využila pro svá hesla v tomto Antropologickém slovníku.

Knižní monografie: *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, Jinočany: H&H, 1992; *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*, Brno: Spisy MU, 1998; Jako spoluautorka, případně i spolueditorka: Balhar, J. – Jančák, P.: *Český jazykový atlas*, 1, Praha: Academia, 1992; 2, Praha: Academia, 1997; 3, Praha: Academia 1999; Nekuda, Vladimír et al. (eds.): *Moravskobudějovicko, Jemnicko*. Vlastivěda moravská 65, Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, Moravské Budějovice, Jemnice, 1997; Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002; Vintr, J. – Pleskalová, J. (eds.): *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození. J. V. Zlobický (1743–1810) a současníci: Život, dílo, korespondence. – Wiener Anteil an den Anfängen der tschechischen nationalen Erneuerung. J. V. Zlobický (1743–1810) und Zeitgenossen: Leben, Werk, Korrespondenz*, Praha: Academia, 2004; Karlík, P. – Pleskalová, J. (eds.): *Život s morfěmy*, Brno: Masarykova univerzita, 2004; Brendler, A. – Brendler, S. (eds.): *Europäische Personennamensysteme*, Hamburg: Baar, 2007; Pleskalová, J., et al. (eds.): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007. Skripta: Pleskalová, J.: *Stará čeština pro nefilology*, Brno: Masarykova univerzita, 2001, přetisk 2003.

Během svého pedagogického působení vede diplomové a doktorské práce. Kontakt: Prof. PhDr. Jana Pleskalová, CSc., Ústav českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 660 88 Brno, telefon: 549496093, e-mail: pleskalo@phil.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Plessner, Helmuth (4. 9. 1892, Wiesbaden, Německo – 12. 6. 1985, Göttingen, Německo), německý filozof, sociolog kultury, antropolog fenomenologické orientace; spolu s Maxem *Schelerem zakladatel moderní *filozofické antropologie. Vyšel z hierarchické *ontologie Nikolaie Hartmanna, podle níž se všechno jsoucí člení do určitých stupňů (vrstev), a vytvořil model analogických stupňů organické sféry, na jejímž vrcholu stojí *člověk. Ve svém ústředním antropologickém díle *Die Stufen des Organischen und der Mensch* (Stupně organického a člověk, 1928) určil za rozhodující znak všeho živého způsob, jakým se organismus nachází v prostředí. Z něj plyne vztah k sobě samému a k *životnímu prostředí.

Plessner označuje toto umístění organismu ve světě jako „pozicionalitu“ (*Positionalität*), která existuje ve dvou modifikacích: buď je centrická, což je typické pro nižší stupně života, nebo je excentrická, jež je vlastní člověku.

Pojmem „centrická pozice“ charakterizuje Plessner stav, kdy organismus prožívá sám sebe jako pozicionální střed, to znamená, že pociťuje sám sebe jako živé tělo, ale nedisponuje přitom sebeuvědoměním. Pro Plessnera jsou typickým příkladem centrické pozicionality vyšší živočišné druhy, které prožívají obsahy svého okolí, umí ovládat vlastní tělo, vytvářet systém uzpůsobený svým potřebám, avšak neprožívají sebe. Tohoto prožitku je schopen až člověk, který dokáže překračovat centrickou hranici tím, že zaujímá odstup (distanci) sám od sebe. Člověk jako živý subjekt ví ve své existenci o tomto středu, prožívá jej, a proto je schopen vyjít nad něj. Tento rozdíl mezi postavením zvířat a člověka ve světě vystihuje Plessner pojmem „excentricity“ (*Exzentrizität*). Excentricita je charakteristickou lidskou formou frontálního postoje vůči životnímu prostředí.

Podobně jako Scheler pojímá Plessner člověka jako *akt uskutečňování, jako proces vznikání a „stávání se“ (*das Werden*) člověkem. Zvýrazňuje prvek aktivního ovládnutí podmínek životního prostředí. Osobnost jako excentrická pozicionalita se utváří v kontextu vztahů ve světě, se sociálními strukturami a s vlastním Já. Teprve syntéza všech těchto vztahů se stává náplní rámce daného excentrickou schopností distance a sebereflexe. Člověk není, ale stává se. Jeho excentricky organizovaná existence musí ze sebe to, čím již je, nejprve udělat.

Ve svých pozdějších pracích Plessner tuto koncepci neustále zpřesňoval a dokresloval na jednotlivých antropologických fenoménech (pláč, smích, moc, dějinnost apod.), přesto rozhodujícím způsobem ovlivnila vývoj moderní antropologie, a to nejen sekulární, ale zejména teologické, zvláště protestantské antropologie (například německého protestantského teologa Wolfharta Pannenberg). (Břetislav Horyna)

pleteň, bederní, **plexus lumbalis*.

pleteň, krční, **plexus cervicalis*.

pleteň, křížová, **plexus sacralis*.

pleteň, pažní, **plexus brachialis*.

pleteň, prevertebrální, autonomní nervová *pleteň, na jejímž vzniku se podílejí *sympatikus i *parasympatikus. Je uložena podél *aorty a jejích větví a jsou do ní vložena četná ganglia. Při odstupu **truncus coeliacus* se nachází **plexus coeliacus*, který pokračuje podél větví *truncus coeliacus* k jednotlivým orgánům (*žaludku, *játrům, *slezině, *duodenu, *pankreatu). Kolem **arteria mesenterica superior et inferior* jsou vytvořeny *plexus mesentericus superior et inferior*. Nervová vlákna z uvedených pletení se podílejí na vzniku *plexus entericus* ve stěně *trubice trávicí. Nervové pleteně jsou rozloženy také podél párových větví **aorta abdominalis*, vzniká tak *plexus suprarenalis*, *plexus renalis*, *plexus testicularis* nebo *ovaricus*. Pokračováním břišní pleteně je pod *bifurkací aorty **plexus hypogastricus superior*, který v malé *pánvi navazuje na **plexus hypogastricus inferior*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pleura, -ae, f., lesklá serózní blána, která je tvořena jednovrstevným plochým epitelem (*mesothel), pod nímž se nachází vrstvička elastického vaziva s roztroušenými hladkými *svalovými buňkami. Skládá se ze dvou do sebe navzájem přecházejících listů – *poplicnice a *pohrudnice. Poplicnice (**pleura visceralis seu pulmonalis*) kryje povrch *plic, vkládá se do interlobárních štěrbin a s plicí pevně srůstá. Pohrudnice (**pleura parietalis*) vystylá pravou a levou pohrudnicovou dutinu (**cavitas pleuralis dextra et sinistra*). Oba listy pleury do sebe plynule přecházejí v místech plicního hilu prostřednictvím *ligamentum pulmonale*. (Lenka Vargová)

pleura parietalis, pohrudnice, je lesklá serózní blána, která je tvořena jednovrstevným plochým epitelem (*mesothel), pod nímž se nachází vrstvička elastického vaziva s roztroušenými hladkými *svalovými buňkami. Pohrudnice vystylá pravou a levou

pohrudnicovou dutinu (**cavitas pleuralis dextra et sinistra*). V oblasti plicního hilu srůstá pohrudnice s *poplicnicí prostřednictvím *ligamentum pulmonale*. (Lenka Vargová)

pleura pulmonalis, **pleura visceralis*, poplicnice.

pleura visceralis, též *pleura pulmonalis*, poplicnice, je lesklá serózní blána, která je tvořena jednovrstevným plochým epitelem (**mesothel*), pod nímž se nachází vrstvička elastického vaziva s roztroušenými hladkými *svalovými buňkami. Poplicnice kryje povrch *plic, vkládá se do interlobárních štěrbin a s plicí pevně srůstá. V oblasti plicního hilu srůstá poplicnice s *pohrudnicí prostřednictvím *ligamentum pulmonale*. (Lenka Vargová)

pleuritida, **pleuritis*.

pleuritis, pleuritida, zánět pohrudnice (pleury). (Lenka Vargová).

pleurodontní zuby, *zuby, pleurodontní.

plexus, -us, m., pleteň, nervový svazek (v *anatomii například pažní nervová pleteň – **plexus brachialis*). (Ladislava Horáčková)

plexus brachialis, pažní pleteň, tvořená předními větvemi míšních nervů ze segmentů C₅–Th₁, která inervuje většinu útvarů pažního *pletence a celou volnou horní končetinu. Pleteň prostupuje skrze **fissura scalenorum* a dělí se na **pars supraclavicularis* (sahá od páteře k hornímu okraji *kosti klíční) a na **pars infraclavicularis* (zasahuje od klíční kosti k rozdělení na *sekundární nervové svazky – fascikuly).

Z *pars supraclavicularis* vystupuje **nervus thoracicus longus*, **nervus dorsalis scapulae*, **nervus subclavius*, **nervi pectorales*, **nervi subscapulares*, **nervus thoracodorsalis* a **nervus suprascapularis*.

Pars infraclavicularis se dělí do tří *primárních svazků: **truncus superior*, *truncus medius* a *truncus inferior*. Každý z trunků se ještě rozděluje na přední a zadní větev; větve horního a středního trunku se spojují a vytvářejí sekundární svazek *fasciculus lateralis*. Z něj se pak odděluje **nervus musculocutaneus* a laterální kořen – *radix lateralis *nervi mediani*. Z přední větve dolního trunku vzniká *fasciculus medialis*, který se rozvětňuje na *radix medialis *nervi mediani*, **nervus ulnaris*, **nervus cutaneus brachii medialis* a na **nervus cutaneus antebrachii medialis*. Zadní větve všech tří trunků se spojují a vytvářejí *fasciculus posterior*, z něhož vycházejí **nervus axillaris* a **nervus radialis*. (Ladislava Horáčková)

plexus cardiacus profundus, nervová smíšená autonomní pleteň, která se podílí na inervaci *srdce. Z některých jejích vláken se formují také nervové pleteně provázející *tepny koronární. Ovlivňuje převodní *systém (změny frekvence srdečního rytmu) i průsvit *věnčitých tepen. Tato nervová pleteň je uložena za **arcus aortae*. Do pleteně vstupují sympatická vlákna z krčního oddílu **truncus sympaticus* a parasympatická vlákna z **nervus vagus*. *Sympatikus zvyšuje srdeční frekvenci (*nervi accelerantes*) a současně způsobuje vasodilataci koronárních tepen. *Parasympatikus zpomaluje srdeční frekvenci (*nervi retardantes*) a dochází k vasokonstrikci koronárních tepen. (Lenka Vargová)

plexus cardiacus superficialis, nervová smíšená autonomní pleteň, která je uložena v konkavitě aortálního oblouku. Z některých jejích vláken se formují také nervové pleteně provázející *tepny koronární. Podílí se na inervaci srdce, ovlivňuje převodní systém srdeční (změny frekvence srdečního rytmu) i průsvit *věnčitých tepen. Do pleteně vstupují sympatická vlákna z krčního oddílu **truncus sympaticus* a parasympatická vlákna z **nervus vagus*. *Sympatikus zvyšuje srdeční frekvenci (*nervi accelerantes*) a současně způsobuje vasodilataci koronárních tepen. *Parasympatikus zpomaluje srdeční frekvenci (*nervi retardantes*) a dochází k vasokonstrikci koronárních tepen. (Lenka Vargová)

plexus cervicalis, krční pleteň tvořená předními větvemi 1.–4. *míšního nervu. Sensorické větve této pleteně, které se podílejí na inervaci kůže části hlavy, krku a ramene (**nervus occipitalis minor*, **nervus auricularis magnus*, **nervus transversus colli*, **nervi supraclaviculares*) vystupují asi v polovině dorzálního okraje **musculus sternocleidomastoideus* v tzv. **punctum nervosum* – Erbův bod. Motorické větve této pleteně

představuje **ansa cervicalis profunda*, která inervuje **infrahyoidní svaly*, **nervus phrenicus* zásobuje **bránici*, *rami musculares* jsou určeny pro inervaci **svalů prevertebrálních*, **musculi scaleni* a také pro nervové zásobení části **musculus sternocleidomastoideus* a **musculus trapezius*. (Ladislava Horáčková)

plexus coeliacus, autonomní nervová **pleteň*, na jejímž vzniku se podílejí zejména **nervi splanchnici* hrudního **sympatiku* a parasympatická vlákna z **nervus vagus*. *Plexus coeliacus* je uložen při odstupu **truncus coeliacus* (obsahuje *ganglion coeliacum dextrum et sinistrum*). Podél větví *truncus coeliacus* se nervová vlákna dostávají k jednotlivým orgánům, kde vytvářejí *plexus gastrici*, *plexus lienalis*, *plexus hepaticus*, *plexus duodenalis* a *plexus pancreaticus*. (Lenka Vargová)

plexus hypogastricus superior et inferior, autonomní nervové **pleteně*, na jejichž vzniku se podílejí zejména větve z bederní části **truncus sympathicus* a parasympatická vlákna ze sakrálních míšních **segmentů* (šedá **hmota* v prodloužení **nucleus intermediolateralis*).

Plexus hypogastricus superior se rozkládá pod **bifurkací aorty* a na **promontoriu*, kde se rozděluje na pravou a levou část ke stěnám malé **pánve* a pokračuje jako *plexus hypogastricus inferior*. Nepárová, menší část této pleteně se podle polohy nazývá *nervus praesacralis*. Z *plexus hypogastricus inferior* jsou inervovány orgány dutiny pánevní (s výjimkou **žláz pohlavních*), a to prostřednictvím *plexus rectalis medius et inferior*, *plexus deferentialis et prostaticus* nebo *plexus uterovaginalis* a *plexus vesicalis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

plexus lumbalis, bederní pleteň, uložená v **musculus psoas major*, tvořená předními větvemi míšních nervů (Th₁₂) L₁–L₄. Kožní větve zásobují **kůži kaudální části přední stěny břišní*, kaudální části *hýžděové krajiny*, mediální, ventrální a laterální strany stehna a mediální stranu **bérce až po vnitřní kotník*. Svalové větve inervují **musculus iliopsoas*, **musculus quadratus lumborum*, **musculus quadriceps femoris*, **musculus sartorius*, svaly laterální stěny břišní a **adduktory stehna*.

Větvemi *plexus lumbalis* jsou: **nervus iliohypogastricus*, **nervus ilioinguinalis*, **nervus genitofemoralis*, **nervus femoralis*, **nervus obturatorius* a **nervus cutaneus femoris lateralis*. (Ladislava Horáčková)

plexus parotideus, nervová pleteň tvořená konečnými větvemi **nervus facialis*; je umístěna na tváři mezi povrchovou a hlubokou vrstvou **glandula parotis*. Její větve (*rami temporales*, *rami zygomatici*, *rami buccales*, *ramus marginalis mandibulae* a *ramus colli*) slouží pro inervaci **mimických svalů* a **musculus platysma*. (Ladislava Horáčková)

plexus pharyngeus, nervová pleteň ve stěně **hltanu*, která vzniká z větví **nervus vagus*, **nervus glossopharyngeus* a z větví **sympatiku*. Pleteň inervuje hltan a svaly měkkého **patra* s výjimkou **musculus tensor veli palatini*. (Ladislava Horáčková)

plexus sacralis, křížová pleteň, uložená na pánevní ploše **kosti křížové* a na **musculus piriformis*. Tato mohutná nervová pleteň je tvořená předními větvemi míšních nervů L₄, L₅, S₁ až S₅ a Co. Z *plexus sacralis* je zásobena *kůže*, *podkoží* a svaly na dorzální straně celé dolní končetiny, laterální a přední část bérce a všechny útvary na noze. Větvemi křížové pleteně jsou *rami musculares* (inervují **musculus piriformis*, **musculus obturatorius internus*, **musculus gemellus superior*, **musculus gemellus inferior* a **musculus quadratus femoris*), dále **nervus glutaeus superior*, **nervus glutaeus inferior*, **nervus cutaneus femoris posterior*, **nervus ischiadicus*, **nervus pudendus* a **nervus coccygeus*. (Ladislava Horáčková)

plexus venosi vertebrales, žilní pleteně v oblasti **páteře*. Uvnitř páteřního kanálu mezi **dura mater spinalis* a **periostem* jsou uloženy **plexus venosi vertebrales interni*, které sbírají **krev z míchy* a **obratlů*. Na povrchu páteře zevně kolem obratlů se nacházejí **plexus venosi vertebrales externi*. Přitéká do nich krev z vnitřních žilních pletení a páteře a je

odváděna do okolních žil (*venae vertebrales, venae cervicales profundae, venae intercostales, *venae lumbales, venae sacrales laterales*). (Lenka Vargová)

plexus venosi vertebrales externi, husté žilní pleteně, které jsou rozloženy kolem *páteře (před těly i obratlovými výběžky). Pomocí *venae intervertebrales* jsou napojeny na **plexus venosi vertebrales interni*, jsou napojeny také na všechny žíly z okolí páteře. (Lenka Vargová)

plexus venosi vertebrales interni, husté žilní pleteně vyplňující epidurální *prostor kanálu páteřního. Sbírají *krev z hřbetní míchy (**medulla spinalis*), míšních *obalů a z obratlových těl. Pomocí *venae intervertebrales* jsou napojeny na **plexus venosi vertebrales externi*. (Lenka Vargová)

plexus venosus rectalis, mohutná venózní pleteně, která obklopuje *konečník. Krev z této žilní sítě je odváděna do **vena portae* (prostřednictvím párové *vena rectalis superior*) a do **vena cava inferior* (prostřednictvím párových *vena rectalis media et inferior*). (Lenka Vargová)

pleziomorfie, *znaky, pleziomorfní.

pleziomorfní znaky, *znaky, pleziomorfní.

plica, -ae, f., řasa (v *anatomii například hlasivková řasa – *plica vocalis*). (Ladislava Horáčková)

plica aryepiglottica, párová slizniční *řasa, která se podílí na ohraničení **aditus laryngis*. Podkladem řasy je **musculus aryepiglotticus*, který probíhá od hrotu *chrupavky hlasivkové k okraji *chrupavky příklopkové. (Lenka Vargová)

plica fimbriata, cípatá slizniční řasa, která se nachází na dolní ploše *jazyka a probíhá rovnoběžně s jeho okrajem. Je zbytkem takzvaného slizničního jazyka. (Lenka Vargová)

plica glossoepiglottica mediana, slizniční *řasa probíhající ve střední rovině od kořene *jazyka k hrtanové *příklopce. (Lenka Vargová)

plica interarytenoidea, slizniční *řasa mezi oběma *hlasivkovými chrupavkami. Ohraničuje z dorzální strany **aditus laryngis*. (Lenka Vargová)

plica longitudinalis duodeni, podélná slizniční řasa, která se nachází v **pars descendens duodeni*. Na této řase je uložena **papilla duodeni major* a **papilla duodeni minor*, na nichž ústí malý a velký pankreatický vývod spolu se žlučovodem. (Lenka Vargová)

plica nervi laryngei, slizniční *řasa v *kraniální části hrtanové dutiny, která je podmíněna průběhem **nervus laryngeus superior*. (Lenka Vargová)

plica salpingopalatina, slizniční *řasa, která probíhá od zevního ústí sluchové *trubice k měkkému *patru. (Lenka Vargová)

plica semilunaris, poloměsíčitá, nekonstantní *řasa v *střevě tlustém, která je podmíněná kontrakcí hladké svaloviny při střevní peristaltice. (Lenka Vargová)

plica sublingualis, slizniční *řasa na spodině *dutiny ústní, která je podmíněna *žlázou podjazykovou. (Lenka Vargová)

plica transversa recti dextra, *řasa Kohlrauschova, je poloměsíčitá řasa, která se nachází v ampulární části *konečníku a je podmíněna jeho cirkulární svalovinou. Leží asi 6 cm nad análním otvorem na pravé straně ampuly, zatímco zbývající dvě řasy (horní a dolní) jsou na straně levé. Přední stěna ampuly je nad Kohlrauschovou řasou kryta *peritoneem. (Lenka Vargová)

plica ureterica, svíslá peritoneální *řasa v malé *pánvi, která je podmíněna průběhem *močovodu. (Lenka Vargová)

plicae circulares, příčné slizniční *řasy ve *střevě tenkém. (Lenka Vargová)

plicae glossoepiglotticae laterales, dvě slizniční *řasy, které běží od obou okrajů kořene *jazyka k *příklopce hrtanové. Spolu s nepárovou **plica glossoepiglottica mediana* ohraničují z laterální strany dvě slizniční jamky za kořenem jazyka – **valleculae epiglotticae*. (Lenka Vargová)

plicae palatinae transversae, příčně probíhající, nízké slizniční *řasy v přední části tvrdého *patra, které usnadňují rozměňňování potravy. (Ladislava Horáčková)

plicae ventriculares, *plicae vestibulares*, dvě sagitálně orientované slizniční *řasy, které se nacházejí v hrtanové dutině na rozhraní **vestibulum laryngis* a **glottis*. Jejich podkladem jsou nepravé vazy hlasové – **ligamenta ventricularia* a povrch pokrývá načervenalá sliznice s víceřadým cylindrickým epitelem. *Plicae ventriculares* jsou nepohyblivé a ohraničují štěrbinu *rima vestibuli*. (Lenka Vargová)

plicae vestibulares, **plicae ventriculares*.

plicae vocales, *hlasivky, jsou dvě sagitálně orientované slizniční *řasy, které se nacházejí v hrtanové dutině na rozhraní **glottis* a **cavum infraglotticum*. Jejich podkladem jsou pravé vazy hlasové – **ligamenta vocalia* a **musculus vocalis*. Povrch pokrývá nažloutlá sliznice s vrstevnatým dlaždicovým epitelem. Mezi *plicae vocales* se nachází štěrbinu hlasivková (*rima glottidis*). U mužů jsou vazy hlasové delší a méně napjaté než u žen. *Plicae vocales* mění činností laryngeálních svalů svoji polohu, délku i tvar. Při dýchání je **rima glottidis* rozevřena (respirační poloha), při tvorbě hlasu se *plicae vocales* napínají a přikládají k sobě (fonační poloha). Vzduch, který je přes uzavřenou hlasivkovou štěrbinu vydechován, „rozrazí“ obě hlasivky od sebe a rozechvěje sloupec vzduchu nad nimi, čímž vzniká *zvuk. (Lenka Vargová)

plíce, **pulmo*.

plicní sklípky, **alveoli pulmonis*.

Plinius Starší, Gaius Plinius Secundus, zvaný Maior (23, Novum Comum, Itálie – 24. 8. 79, Stabiae, Itálie), římský *úředník, *admirál válečné flotily se sídlem v kampánském Misenu, spisovatel, mnohostranný vzdělanec. Jako učený diletant se zabýval mnoha vědními obory, do nichž antika rozšířila své poznání.

Čerpal z četných pramenů a své poznatky shrnul po způsobu kompilace v rozsáhlém díle *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974). Plinius byl bystrý pozorovatel, své informace však kriticky nehodnotil, přejímal je tak, jak byly zachyceny v předchozích pramenech. Některé z nich, jako například výklad o různých typech bytostí, údajně žijících v odlehlých krajích tehdejšího světa, patří sice mezi báchorky, ale informace přírodovědného charakteru jsou cenným pramenem pro historii těchto disciplín. Jakkoli nám například Pliniův výklad o sochařství a malířství připadá stručný, je nejdůležitějším pramenem informujícím o tvorbě významných umělců (včetně poutavého příběhu o Práxitelově slavné soše *Afrodité z Knidu*), jež z antiky známe. O tom, že Plinius byl zaujatým pozorovatelem všeho zajímavého, svědčí i jeho snaha uvidět a popsat co nejvíce z erupce Vesuvu 24. srpna 79, při níž zemřel udušením z nedostatku dýchatelného vzduchu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

pliocén (z řečtiny: *pleion*, „více“ a *kainos*, „nedávný, nový, recentní“; termín vznikl v roce 1848 v Anglii), mladší období mladších třetihor, neogénu, které trvalo zhruba od 5,5 do 1,8 milionu let. Toto období třetihor se dělí na pliocén starší (5,5–3,5 milionu let) a mladší (3,5–1,8 milionu let). Hranice mezi starším a mladším pliocénem není zatím zcela jasná, někteří paleontologové a paleoekologové se domnívají, že předěl mezi mladším a starším pliocénem nastal o něco později, okolo 3 milionů let. Pliocén se vyznačoval dalším vysoušením *klimatu a rozšiřováním polootevřených a otevřených *ekosystémů. Zvláště patrné je to v období mladším (2,7 milionu let), kdy dochází k „chladovému pulzu“ a pralesy výrazně ustupují otevřeným lesostepním a stepním formacím. (Rudolf Musil)

plnivo (drobné kamenivo), klastická složka historických *omítek a *malt tvořená převážně pískovými (0,05–2,0 mm), méně často drobně šterkovými (2–10 mm) zrny. Pro označení jednotlivých částic plniva můžeme užívat termín klast nebo zrno. Nejběžnějším plnivem historických omítek a malt jsou *písky. Písky jsou nezpevněné sedimentární horniny, jednotlivé klasty (zrna) písku jsou nejčastěji tvořeny křemenem a úlomky křemenných hornin.

S nimi se mohou vyskytovat i další, avšak mnohem kvantitativně méně zastoupené *minerály, jako jsou živce, slídy a akcesorické minerály. Mezi úlomky *hornin (litoklasty) může být zastoupena pestrá horninová škála (úlomky svorů, rul, granulitů, aplitů, pegmatitů apod). Pískové klasty může tvořit i drť původně pevných hornin nebo se může jednat o jejich zvětřalinový plášť, v jiném případě identifikujeme různé technologické produkty (například drcené cihly, sklářské a metalurgické strusky, popelové částice atd.). (Martin Hložek)

plod:

1. [botanika], (latinsky: *fructus*), rostlinný rozmnožovací útvar obsahující *semena a vznikající přeměnou (dozráním) pestíku, nebo pouze části jeho semeníku; na tvorbě plodu se mohou podílet i jiné části *květu, například květní lůžko; (Petr Bureš)

2. [embryologie], (latinsky: *fētus*), *intrauterinní stadium vývoje savců, navazující na fázi embrya. U *člověka stadium mezi 8. týdnem nitroděložního vývoje a *porodem. (Drahomír Horký)

plodnost (fertilita), demografický ukazatel vyjadřující průměrný počet potomků na jednu ženu (někdy zaměňováno s *natalitou). Za hraniční hodnotu potřebnou k zachování populace se obvykle považuje hodnota 2,1 potomka na jednu ženu. Například v České republice je v současné době plodnost hluboko pod touto hranicí a má jednu z nejnižších hodnot mezi všemi státy světa. Její pokles, který nastal po roce 1989, se většinou připisuje společenským změnám, které v porovnání s obdobím komunistického režimu umožnily nesrovnatelně větší uplatnění jedince a individualismus.

Plodnost byla centrálním fenoménem všech kultur a od nejranějších dob byla spjata s kulty plodnosti. Jejich nejstaršími doklady jsou zřejmě *venuše z období *paleolitu a *neolitu. Podobné výtvarné projevy doprovázely například *obřady kultu plodnosti a šamanské *rituály v Koreji. V *hrobech se vyskytují kromě jiného keramické nádoby s pokličkami, jejichž povrch je zdoben nahými postavami v erotických pozicích; zobrazovány jsou i těhotné ženy, sexuální styk nebo erekce, najdeme také drobné plastiky žen s přehnaně zdůrazněnými nadry i *genitáliemi. S kultem plodnosti je později spjata i *bódhisattva *Kwanŭm. (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

plodové lůžko, *placenta.

plocha, úderová, plocha *jádra (a posléze *ústěpu či *čepele), na niž je cílen úder či tlak směřující k odbití úštěpu. Může být například korová, plochá, případně fasetovaná (viz *technika, levalloiská). (Jiří A. Svoboda)

ploché kosti, *ossa plana.

plochý hrob, *hrob, plochý.

plochý kloub, *articulatio plana.

Ploskohlavci, *Sališové.

ploskolící australopiték, *Kenyanthropus platyops.

ploténka, alární, část *trubice neurální, která je umístěná na její dorzální straně. V průběhu *ontogeneze je základem budoucích sensorických *neuronů. Od bazální ploténky ji oddělují *sulci limitantes*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ploténka, bazální, část *trubice neurální, která je umístěná na její *ventrální straně. V průběhu *ontogeneze je základem budoucích motorických *neuronů. Od alární ploténky ji oddělují *sulci limitantes*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

ploténka, meziobratlová, *discus intervertebralis.

pluh, zařízení na základní zpracování půdy, převrstvující ornici překlápěním orničních skýv za současného drobení a kypření. Vznikl vývojem z jednoduchých *oradel, přičemž jeho bezprostředním předchůdcem je *ruchadlo bratranců Veverkových sestavené v letech 1824 až 1827. (Jaroslav Malina)

pluralismus (z latiny: *plūrālis*, „množný“):

1. filozofická koncepce, jež v protikladu k *monismu vysvětluje náš svět z několika nebo i nekonečného množství vzájemně nezávislých *principů, podstat;

2. politický systém založený na existenci více rovnoprávných politických stran či uskupení; základní znak a podmínka *demokracie;

3. sociologický směr uvažující *společnost jako složenou z více sociálních skupin vzájemně si konkurujících;

4. jeden ze dvou základních *modelů systému organizovaných zájmů, předpokládající *konkurenci zájmových skupin a rovné podmínky ze strany státních *autorit; opak: *korporatismus. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Plútarchos z Chairóneie (50, Chairóneia, Řecko – po 120, Chairóneia), řecký spisovatel; jeden z nejvdělanějších a nejpłodnějších řeckých spisovatelů římské doby, svým filozofickým zaměřením se řadil k platónské škole, zastával kněžský *úřad při chrámu delfského *Apollóna. Uznával roli *Říma. Z jeho díla se zachovaly asi dvě třetiny spisů a ty představují kolem sto padesáti titulů. Nejvýznamnějším jsou jeho paralelní životopisy slavných *Řeků a *Římanů, kde vybral a srovnal podobné postavy z dějin obou národů, které považoval za rovnocenné svým významem. Ostatní práce představují populárně filozofická pojednání, většinou čerpají z praktické etiky různých oblastí lidského života, latinsky se obecně nazývají *Moralia*. (Marie Pardyová)

Plútos, řecký bůh bohatství; viz *Hádés.

plužina, pozemky patřící k *vesnici a využívané k zemědělským aktivitám. V užším slova smyslu polnosti vsi. Tvar plužin se vyvíjel od *pravěku, vždy závisel na způsobu obdělávání půdy. Ve *středověku jsou známy různé typy plužin: bloková, traťová, lánová apod. Jejich použití záviselo na typu vsi a rozměření pozemků.

Zbytky zaniklých plužin pravěkých nebo středověkých sídlišť bývají dodnes patrné tam, kde nebyly zničeny pozdějšími zásahy, například v lesích či na pastvinách. Zaniklé plužiny jsou zjišťovány pomocí leteckých fotografií (*archeologie, letecká), průzkumem terénu a také *archeologickým terénním výzkumem. Tvar a charakter plužiny vypovídá o způsobu obdělávání a systému *zemědělství. (František Čapka, Jaroslav Malina)

pneumatizované kosti, *kosti, pneumatizované.

pneumoconiosis, -is, f. (z řečtiny: *pneumon*, „plíce“ a *konis*, „prach“), pneumokonióza. Zaprášení *plic a následné chorobné změny na plicích vyvolané cizorodými látkami obsaženými ve vdechnutém prachu. Prakticky všechny závažnější pneumokoniózy vznikají zaprášením prachem s příměsí oxidu křemičitého, takže se jedná v podstatě o silikózy.

V paleopatologii lze pneumokoniózu diagnostikovat pouze na mumifikovaných tělech. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pneumokonióza, **pneumoconiosis*.

pneumonie, zánět *plic různého původu (bakteriální, virový apod.). Zasažené plicní sklípky jsou vyplněny zánětlivou tekutinou a postižený úsek plíce je dočasně vyřazen z dýchání. Celkově jde o závažnou chorobu, která byla, bez možnosti léčby antibiotiky a umělé ventilace plic, často fatální.

V *paleopatologii lze pneumonii diagnostikovat pouze výjimečně na dobře zachovaných mumifikovaných tělech (*mumie). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

PNS, zkratka pro *periferní nervovou soustavu.

po Kr., *před Kr., po Kr.

Po Ťü-i (772–846), čínský básník; patří k slavným básníkům dynastie *Tchang (618–907). Pocházel z rodiny s literátským zázemím a byl vzdělán a vychován v duchu *konfuciánské tradice, ke konci života se však přiklonil k *buddhismu. Už za života se dočkal věhlasu. Navazoval na dílo velikánů tchangské *poezie – *Li Poa a *Tu Fua.

Usiloval o maximální srozumitelnost výrazu, nikoli o přemělkovanost. Důraz kladl zejména na etické poslání básně. Za svého působení u císařského dvora psal hlavně sociálně

laděné básně, soustředěné na strádání a těžký *údel prostých lidí. Po sesazení a neúspěchu v úřednické kariéře se stáhl k tématům osobní lyriky a epickým básním na motivy historických milostných příběhů. K nim patří i skladba *Čchang-chen ke* (*Píseň o věčném žalu), zachycující příběh lásky tchangského *císaře *Süan-cunga a krásné *Jang Kuej-fej. (Josef Kolmaš)

Pobaltští Slované, *Slované, Pobaltští.

pobožnost, v katolické církvi bohoslužba, která není součástí *liturgie; například *křížová cesta, společná *modlitba *růžence apod. (Jaroslav Malina)

pobřížnice, **peritoneum*.

počasí, okamžitý, nebo krátce trvající proměnlivý stav spodní vrstvy ovzduší (troposféry), charakterizovaný souborem meteorologických prvků (tlak, teplota a vlhkost vzduchu, sluneční svit, oblačnost, srážky, směr a rychlost větru) a meteorologických jevů (námraza, jinovatka, mlha, bouře, krupobití, tornádo apod.). (Petr Bureš)

počet tandemových repeticí, variabilní, *minisatelity.

početí, viz *antropologie sexuality (kulturní teorie reprodukce), *sexualita, erotika, láska a manželství – ...

počítač, stroj k uchování a zpracování *informací, který samočinně řeší jednoduché i složité algoritmicky formulované úkoly podle vloženého programu. Historie moderních počítačů sahá do období *druhé světové války, kdy vznikly první stroje blízké dnešním číslicovým počítačům. V roce 1941 vyvinul německý inženýr Konrad Zuse elektromechanický počítač Z3 (již v roce 1936 Zuse vyvinul stroj Z1, který načítal instrukce z dřevných štítků). Během druhé světové války vznikl sálový elektromagnetický počítač MARK1, který využívalo americké námořnictvo. První elektronkový počítač ENIAC (zkratka z angličtiny: *Electronic Numerical Integrator and Computer*) sestrojil tým Penn State University v roce 1944. Počítač, který pracoval v desítkové soustavě, měl obrovskou spotřebou elektrické energie a musel být chlazen leteckými motory.

Architekturu současných počítačů navrhl v polovině 40. let 20. století maďarský matematik židovského původu John von Neumann (1903–1957). Jeho *model počítače se skládá z řídicí jednotky, aritmeticko-logické jednotky, paměti a vstupních/výstupních zařízení. Zlom ve vývoji počítačů představovala *technologie polovodičů. Současné číslicové počítače jsou vyráběny z polovodičových součástí, které jsou integrovány do hradlových polí a dalších integrovaných obvodů a pracují ve dvojkové soustavě. Každá instrukce, kterou počítač zpracovává, se tak odehrává jako sada logických operací (AND, OR, NAND, NOR, NOT) s logickou nulou a jedničkou, které na strojové úrovni odpovídají určité úrovni elektrického napětí.

Základním prvkem dnešních počítačů je centrální procesorová jednotka (anglicky: *Central Processing Unit*, zkratka: CPU –), zkráceně nazývaná procesor. Další součástí počítače tvoří paměť, aritmeticko-logická jednotka a periferní zařízení (zobrazovací zařízení [monitor, LCD display], myš, klávesnice, případně tiskárna, skener a další). První procesor vyvinula firma Intel v roce 1971. Jednalo se o čtyřbitový procesor Intel 4004. První procesor instalovaný do osobních počítačů vyvinula rovněž firma Intel. Nesl označení 8080 (jeho pozdější vylepšená *verze byla označena 8080A) a disponoval již osmibitovou sběrnici. Tyto součásti počítače jsou označovány jako *hardware (slangově někdy slovem železo). Aby hardware počítače mohl zpracovávat data, potřebuje k tomu sadu instrukcí, které se označují slovem *software (česky: program). Vztah hardwaru a softwaru se stal ve společenských vědách oblíbeným přirovnáním ke vztahu lidského mozku a kultury, kde se zdůrazňuje, že lidský mozek (hardware) nemůže zpracovávat informace o okolním světě, pokud není vybaven sociokulturním softwarem.

Počítač ovlivnil snad všechny oblasti života. Nepochybně také proto *Evropská unie zařadila počítačovou gramotnost mezi osm klíčových kompetencí ve společnostech

založených na znalostech (strategický cíl 1.2 *Lisabonského procesu). Počítače najdeme jako součást mnoha zařízení. Řídí auta, letadla, ledničky, *televize, mikrovlnné trouby, *mobilní telefony atd. Samostatnou kategorií počítačů představují osobní počítače (anglicky: *Personal Computer*, zkratka: PC), které slouží pro potřeby jednotlivců a liší se tak od sálových počítačů; toto označení se používá od 70. let 20. století. Takové počítače nacházejí uplatnění v pracovním i volném čase. Hardware osobního počítače řídí nějaký operační systém. Současně se osobní počítače obvykle vybavují speciálními aplikacemi, které uživatelům usnadňují práci (například kancelářské aplikace) nebo umožňují řešit složité operace (například aplikace pro vývoj softwaru). Může se však jednat také o aplikace určené pro volný čas (například hry, multimediální software). Počítače se často propojují do poměrně rozsáhlých sítí, z nichž největší je *internet. Možnosti využití počítačů jsou doslova nekonečné. Lze očekávat, že počítač bude stále více zasahovat do lidského života a s rostoucími technickou vyspělostí hardwaru i softwaru bude vstupovat do dalších oblastí, které jsou dosud pod výhradní *kontrolou člověka. (Martin Soukup)

počítačové hry, *hry, počítačové.

počítačový hardware, *hardware, počítačový.

počítačový program, *software.

počítačový virus, *virus, počítačový.

podání, ústní, *tradice.

podaniptér, keramické umývadlo na nožkách užívané v antickém Řecku. Typický *atribut motivů znázorňujících toaletu na řeckých vázách. (Marie Pardyová)

podčelistní žláza, **glandula submandibularis*.

poddanské dávky, *dávky, poddanské.

poddanské město, *město, poddanské.

poddanství, stav nesvobody plynoucí z feudální závislosti i dříve svobodných *rolníků na privilegovaných vrstvách (*šlechtě, *církvi, *panovníkovi); mělo mírnější i tvrdší formy závislosti – až po úplné znevolnění, tj. připoutání poddaného k půdě a povinnost odvádět *feudální rentu (*nevolnictví). Jeho počátky se kladou do období po rozpadu rodové společnosti v raném *středověku. Pokusy o zmírnění stavu *poddaných nastaly již za *vlády *Marie Terezie (1717–1780) a zejména *Josefa II. (1741–1790); ten svým *patentem (1781) zrušil nevolnictví, k definitivnímu *zrušení poddanství došlo až v roce 1848 (9. 9. zrušena *roboty). (František Čapka)

poddaný, ve *středověku osoba závislá na svém feudálním pánovi. Společenské postavení poddaných vycházelo ideologicky z učení o trojím *lidu (*duchovenstvo, *šlechta, poddaní). Poddaní byli vázáni k panstvím svých pánů, jimž byli povinni odvádět *poddanské dávky v náhradu za propůjčené polnosti, na nichž hospodařili. (Jaroslav Malina)

podélná zlomenina, **fractura longitudinalis*.

podílová proměnná, *proměnná, podílová.

podjazykový nerv, **nervus hypoglossus*, XII. hlavový nerv.

podklíčková tepna, **arteria subclavia*.

podkomoří (latinsky: *subcamerarius*), jeden z nejvyšších zemských *úředníků v Čechách a na Moravě (původně královský *úřad, již od roku 1185), od 1. poloviny 13. století byl nezávislý na nejvyšším zemském komorníkovi; náplň jeho funkce se často měnila (starost o *královská města, městský soudce apod.). V 16. a 17. století došlo k omezení jeho pravomocí (zejména na Moravě, kde se po roce 1726 stal jen přísedícím *královského tribunálu). Za reforem *Josefa II. (1741–1790) klesl úřad podkomořího na úroveň titulární čestné funkce. (František Čapka)

podkožní vazivo, **tela subcutanea*.

podmíněné odsouzení, *odsouzení, podmíněné.

podmíněné propuštění, *propuštění, podmíněné.

podmínka, bez níž ne ..., *conditio sine qua non.

podmínky poskytování rozvojové pomoci, splnění několika kritérií v *zemi přijímající pomoc, mezi něž patří: respektování *lidských práv; účast občanů na rozhodovacích procesech, řízení a politickém životě; respektování *zákonů; protržně a sociálně orientovaný přístup k hospodářskému rozvoji; existence strategie rozvoje a rozvojových projektů. Poslední kritérium zohledňuje úsilí *vlád přijímajících zemí zaměřené na zlepšení situace chudých, na ochranu životního prostředí a na omezení růstu obyvatelstva. Politické podmínky poskytování pomoci jsou dány především *bilaterálními vztahy mezi *státy, případně vztahy mezi agenturou pro zahraniční pomoc a státem. Dárcovská země přitom určuje podmínky, které musí potenciální příjemce jeho zahraniční pomoci splnit, aby ji získal. V těchto vztazích však také fungují *nestátní neziskové organizace a soukromé firmy dárcovské země a ty mohou mít podmínky odlišné. Často dochází také k tomu, že stát sám použije nestátní neziskové organizace jako prostředníka pro poskytování zahraniční pomoci do oblastí, kam by to jinak z politických důvodů nebylo možné. (Marie Dohnalová)

podmořská archeologie, *archeologie, podmořská.

Podnebesí, *Tchien-sia.

podnebí, *klíma.

podnik, národní, podniky vzniklé v Československé republice na základě znárodnovacích dekretů z října 1945; nejprve vystupovaly jako samostatné *právnícké osoby, řízené představenstvem (z jedné třetiny voleným zaměstnanci prostřednictvím národních rad a ze dvou třetin jmenovaným) v čele s generálním ředitelem (jmenovaným *ministerstvem po schválení Ústřední radou odborů). Po roce 1948 byla jejich samostatnost výrazně omezena a národní podniky se staly základním stupněm centralizovaného *hospodářství, které muselo plnit úkoly stanovené pětiletými plány; o všech důležitých otázkách rozhodovala ministerstva a další orgány (stranické – *Komunistické strany Československa). (František Čapka)

podnikatel, jednotlivec, který na vlastní zodpovědnost provozuje výrobu pomoci výrobních faktorů a bere na sebe riziko ztráty nebo *zisku. Dnes jsou funkce vedení podniku a vlastníků *kapitálu často oddělené. (Marie Dohnalová)

podnikatelské družstvo, *družstvo, podnikatelské.

podnikové dárcovství, *dárcovství, podnikové.

podobnost, *parabola.

podolská kultura, *kultura, podolská.

podpažní jamka, *jamka, podpažní.

podpisové sekvence, *sekvence, podpisové.

podpora sladování osobního rodinného a pracovního života, *implementace opatření, která podporují sladování práce s osobním/rodinným životem. Cílovými skupinami těchto opatření jsou v současnosti zpravidla matky na mateřské nebo po mateřské dovolené, rodiče na rodičovské nebo po rodičovské dovolené, rodiče s dětmi, ženy samoživitelky a ženy/muži pečující o osobu blízkou. Jedná se o skupiny, které v důsledku *genderových stereotypů (*gender) mají nerovné podmínky na trhu práce oproti jiným skupinám.

Sladování zahrnuje opatření, která podporují rozšiřování sítě služeb ze strany státu (jesle, mateřské školky, služby zaměřené na domácí péči, rozvoj veřejné dopravy, pečovatelské služby, rodičovská dovolená pro muže, možnost dalšího vzdělávání) a/nebo podporu ze strany zaměstnavatelů především v oblasti alternativních forem práce (pružná pracovní doba, zkrácené úvazky, stlačený pracovní týden, práce z domova), ale také zřízení firemních jeslí a školek a podporu dalšího vzdělávání znevýhodněných skupin. (Viz též *sladování osobního/rodinného a pracovního života.) (Eva Ferrarová, Petr Pavlík)

podpora zdraví (anglicky: *health promotion*), systém představující neustále doplňovaný souhrn myšlenek, prostředků a metod, který bychom mohli stručně nazvat: posilování, upevňování, podpora, ochrana a rozvoj *zdraví za aktivní účasti jednotlivých občanů, skupin,

organizací i *společnosti jako celku. Smyslem podpory zdraví je rozšířit možnosti lidí podílet se na ochraně a posilování svého zdraví, realizovat a rozvíjet zdravý *životní styl. Měla by cílevědomě napomáhat uspokojování zdravotních potřeb lidí. Podpora zdraví není chápána jako rezortní záležitost *zdravotnictví. Je pojmána spíše jako nástroj mnohotvárné společenské praxe a měla by příznivě ovlivňovat politická, ekonomická, sociální a další opatření, přispívat k ochraně a tvorbě zdravého *životního prostředí, podílet se na zvládnutí konfliktních situací vyvolaných mnohdy protichůdnými zájmy různých sociálních skupin a posilovat aktivitu jedinců i společnosti orientované na řešení zdravotních problémů.

Podpora zdraví vychází z těchto pěti základních principů: (1) Je více zaměřena na celou populaci a na podmínky její existence než na vymezené populační skupiny vystavené vyššímu riziku určitého onemocnění. (2) Věnuje se zejména takovým opatřením, která postihují determinanty zdraví i nemoci. (3) Využívá sice různé, ale především komplementární (tj. doplňkové, zejména k spolupráci vedoucí) metody a postupy. (4) Usiluje o účast a konkrétní podíl veřejnosti. (5) Zdravotničtí pracovníci, zejména v základní zdravotní péči, hrají důležitou roli v dalším rozvoji a plném uplatnění podpory zdraví.

V popředí zájmu podpory zdraví jsou zejména tyto aktivity: pomáhat lidem správně si zvolit životní styl vedoucí ke zdraví, přispívat k ochraně a tvorbě zdravého životního prostředí, posilovat sociální vazby, potřebnou spolupráci a šíření *informací majících vztah ke zdraví.

Významné místo patří v podpoře zdraví vzdělaným a obecně kultivovaným lidem s přirozenou *autoritou, a tedy i s výrazným vlivem na své okolí. Na nich do značné míry záleží, kterým směrem bude rozvíjena činnost nejrůznějších skupin, organizací a *institucí. Při rozvoji demokratických mechanismů vliv takových osobností roste. Je proto důležité, aby jim byl usnadněn přístup k potřebným informacím o zdravotní situaci, zdravotních problémech a o možnostech jejich zvládnutí. (Jan Holčík)

podpora, všeobecná, pomoc, příspěvek, neurčitě zaměřená podpora organizace, obvykle se z ní hradí provoz organizace, který nelze zahrnout do *konkrétních projektů. (Marie Dohnalová)

podřízenost:

1. [primatologie], chování *primátů projevující se neagresivními postoji a gesty, výrazy obličejů a *zvuky, které vyjadřují nebo potvrzují či uznávají momentální vyšší postavení jedince, k němuž se obracejí. Gesta vyjadřující podřízenost: natažená dlaň, ohnuté zápěstí, *prezentace, ohnutí se dozadu, *uklání, *přikrčení, *držení, *objímání se, *líbání a *kopulace; vokalizace – supavé chrochtání, křik, pištění, kňučení; mimické výrazy – cenění zubů a špulení rtů. Tato gesta vysílá podřízený jedinec k nadřízenému v následujících situacích: 1. podřízený se po hrozbě nebo *útku přiblíží k nadřízenému s gesty *upokojení; 2. při přiblížení nadřízeného, nebo když k němu přijde, když jej míjí nebo je nadřízeným míjen bez známek agrese; 3. při setkání, hrozbě nebo agresi signalizuje gesty podřízenosti k jinému výše postavenému jedinci (ten je často výše postavený než agresor); může potom hrozit agresorovi a vyžadovat podporu od tohoto výše postaveného jedince; (Václav Vančata, Marina Vančatová)

2. [antropologie, sociologie], vykazování nižšího postavení vůči dominantnímu jedinci; podřízenost může vznikat i automaticky a v takovém případě je dána věkem nebo pohlavím, ve výjimečných případech i například příslušností k jiné skupině. Podřízenost se může lišit podle charakteru *hierarchie ve skupině. U sociálních skupin se silnou hierarchií může mít podřízený jedinec výrazně nevýhodné postavení, u skupin s prvky *egalitářství pak nemá podřízenost nebo *dominance velký význam a může se často měnit. (Jaroslav Malina)

podsedek, za *feudalismu příslušník pestré skupiny obyvatel venkova žijících se námezdní prací u *šlechty nebo ostatních *poddaných (pozdější chalupníci, domkáři). Šlo jak o bezzemky, kteří nevlastnili žádnou půdu, tak o *rolníky vlastníci jen nepatrné výměry *polí,

jež je nemohli uživit. Někdy se tímto termínem označovali nemajetní obyvatelé *měst. (František Čapka)

podstata:

1. hlavní, nejdůležitější, základní část, element (příklad: úkol byl v podstatě splněn; podstata *sporu);

2. [filozofie], *substance, v *metafyzice právě *bytí, trvalá a neměnná složka či stránka toho, co jest. Jsoucná též podstata se od sebe liší jednotlivostmi. V 18. století převládá *názor, že podstata v tomto smyslu nelze poznat a pozdější filozofie se pojmu podstata vyhýbá. (Jaroslav Malina)

podsvětí:

1. v *náboženstvích starověkého původu bezútěšná podzemní říše mrtvých, ze které není zpravidla návratu; vstup zemřelého do ní je většinou vázán na proceduru posmrtného soudu. V sumerské a akkadské *mytologii pochmurná říše mrtvých nazývaná sumersky *kur* „horská země, cizí země“, *kigal* „velké místo“, *eden* „step“, *irigal*, *arali*, *kurnugi* „země bez návratu“; akkadsky *ersetu* „země“, *séru* „step“. O poloze podsvětí neexistovala jednoznačná představa, podle některých literárních pramenů je vzdáleno „3600 dvouhodin“, přichází do něho „sestupuje“, je chráněno sedmi branami, jeho hranici tvoří podsvětní řeka zvaná sumersky *Ilurugu* „řeka, jež člověku teče vstříc“, akkadsky *Chubur*. Přichází převážně v lodi převozník *Uršanabi nebo démon Chumut-tabal (akkadsky „rychle odnes“). Podsvětí propadá každý smrtelník, ani *bohové, kteří sestoupí do podsvětí, je nemohou opustit bez poskytnutí náhrady (Sestup *Inanny/Ištary do podsvětí). Obraz podsvětí líčený v sumerských i akkadských literárních textech (*Ur-Nammuova smrt, epos o *Gilgamešovi, Nergal a Ereškigal, Sestup Ištary do podsvětí) je pochmurný, podsvětní *strava je hořká a voda zkažená. Podsvětí je říší temnoty, jejíž obyvatelé se živí prachem a hlínou, jsou oblečeni v peří, do hrobového ticha zaznívá jejich sténání. Není doložena *víra v odplatu činů v posmrtném životě. Osud každého je stejně bezútěšný, jedině snad úlitby a oběti potomstva jej mohou učinit poněkud snesitelným. Podle sumerské tradice sluneční bůh *Utu přináší mrtvým na své noční pouti podsvětím světlo, rovněž měsíční bůh *Nanna odpočívá v podsvětí (když je *Měsíc v novu); Utu je též pokládán za soudce mrtvých, Nanna určuje jejich osud; bližší podrobnosti však nejsou známy. Za vládkyni podsvětí je považována bohyně *Ereškigal, jejím manželem je Nergal nebo *Erra, jejím synem a poslem *Namtar, vrátným podsvětí je Biti (sumersky), Bidu (akkadsky). Písařkou podsvětí je Geštinanna (sumersky), Bélet-séri (akkadsky). I legendární panovníci (*Etana, Gilgameš, *Lugalbanda) jsou považováni za podsvětní bohy. Akkadský literární text pocházející ze 7. století př. n. l. z Aššuru (tzv. Podsvětní vize) líčí podsvětí, jak je spatřil ve snu asyrský princ Kummá (pod tímto jménem se skrývá pravděpodobně panovník *Aššurbanipal), jako říši boha Nergala a jeho manželky Ereškigaly, kteří jsou obklopeni zástupem *démonů, příšer a přízraků. (Viz též *Šeol.)

Obraz podsvětí, rozvedený do největších podrobností zejména ve starém Egyptě a v Řecku, byl v pozdějších náboženských *interpretacích (*buddhismus, *křesťanství, *islám aj.) spojen s vizí *pekla;

2. přeneseně prostředí společensky deklasovaných, zločineckých živlů, zejména ve velkoměstech. (Jaroslav Malina, Jiří Prosecký)

podvrh, piltdownský, *Eoanthropus dawsoni.

podvýživa, těžká porucha výživy, způsobená nedostatečným množstvím nebo nevhodným složením *stravy (nedostatkem některých *bílkovin, tuků, vitaminů, *minerálů apod.). Podvýživa v méně rozvinutých *zemích je „druhou stranou mince“ *obezity v zemích rozvinutých. (Marie Dohnalová)

poetika [starověký Přední východ], studium formální stránky starověké předoasijské *poezie je značně ztíženo tím, že není možné posoudit její zvukovou podobu, jež měla pro tento aspekt tvorby nepochybně velký význam. Z písemného projevu lze soudit, že asyrsko-

babylonská poezie člení každý verš na dva poloverše (což je někdy naznačeno v textu také graficky větším odstupem mezi oběma částmi). Každý poloverš má pravděpodobně dva přízvuky, druhý poloverš končí trochejem (*metrika). Verše se sdružují v různé dlouhé strofy, přičemž základní jednotku tvoří dvouverší, které je často spojeno i obsahově tím, že se v obou verších vyslovuje jinými slovy táž myšlenka, případně se táž myšlenka dále jinými slovy rozvádí a rozvíjí (*parallelismus membrorum*, používaný ostatně například v hebrejské poezii). K zvýšení napětí a účinku se v poezii využívá i tzv. gradace, tj. několikanásobného vyslovení téže myšlenky, přičemž naznačená myšlenka je v jednotlivých verších postupně rozvíjena a konkretizována, až je posléze v posledním verši vyřčena zcela konkrétně. Předpokládáme, že poezie byla někdy recitována za doprovodu *hudebních nástrojů, které ještě zesilovaly její dramatickosti. V asyrsko-babylonské poezii se podobně jako v poezii hebrejské a vůbec semitské využívá i tzv. *figura etymologica*, to znamená, že používá se různých slovních druhů vytvořených od téhož základu (například „plakal velkým pláčem“). Setkáváme se zde i s tzv. *akrostichem, kdy se počáteční slabiky jednotlivých veršů či strof skládají dohromady v určitou informaci: tvoří buď jméno autora, zpracovatele, případně jinou souvislost.

*Chetitské stylistické prostředky se v písemné podobě jeví chudší. Způsob zápisu a písmo, které bylo původně určeno pro jiný typ *jazyka, však mohou poněkud zkreslit naše vnímání. Přesto se zdá, že chetitští *pisaři se snažili tvořit verše a skládat je do slok (některá díla také označovali jako „zpěvy“), oddělovaných od sebe vodorovnou čarou. Morfologický rým, s nímž se v chetitských skladbách často setkáváme, je nejspíše náhodný, neúmyslný. Pro zvýšení působivosti verše neváhali písaři přestavět jinak přísný chetitský slovosled, rádi využívali přímých řečí a opakování podle schématu příkaz – jeho provedení – případně ještě zprávu o něm. Tu a tam uplatnili *parallelismus membrorum*. Byli si vědomi účinku, jaký má pro oživení textu výstižné přirovnání, krásná *metafora, epiteton nebo seskupení substantiv, jak zapůsobí vhodné střídání slovesných časů či dvou odporujících si výpovědí. Charakteristické a dosti běžné byly *topoi*, používané jako prostředek k okamžitému nastínění určité situace, navození dojmu nebo k popisu události. (Vladimír Souček, Jana Součková)

poetismus (z latiny: *poeticus*, „básnický, hravý“), jediný původní český umělecký směr avantgardního ražení; jeho zakladateli a teoretiky byli zejména Vítězslav *Nezval (poetismus má být „[...] metodou, jak nazírat na svět, aby byl básní [...]“) a Karel *Teige: „Umění, které přináší poetismus, je ležérní, dovádivé, fantaskní, hravé, neheroické a milostné (...) Poetismus chce udělati ze života velkolepý zábavní podnik. Excentrický karneval, harlekinádu citů a představ, opilé filmové pásmo, zázračný kaleidoskop. Jeho múzy jsou laskavé, něžné a smavé ...“. Poetismus odmítl podřízenost umění dosavadní *politice a *ideologii, soustředil se na smyslové okouzlení, citové prožívání, *imaginaci, vštěpoval životní *optimismus, zábavné veselí, *radost ze hry. Výrazně ovlivnil vývoj meziválečné *poezie – například Vítězslava Nezvala (*Pantomima*, 1924; *Akrobat*, 1927; *Edison*, 1928) nebo Jana Hory i poezii poválečného období; projevil se i v próze, nejosobitěji a nejkrásněji v humoristické novele Vladislava *Vančury *Rozmarné léto* (1926), a ve výtvarném umění – například v díle Jindřicha *Štyrského a *Toyen nebo Františka Muziky. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

poezie (z řečtiny: *poiésis*, „tvorba“):

1. básnictví, básnická díla – literatura skládaná veršem, ve starší době beletrie vůbec;
2. základní ráz básnického díla, básnickost;
3. půvab, kouzlo (příklad: poezie domova). (Jaroslav Malina)

poezie / literatura, žakovská (také vagantská poezie / literatura; z latinského *vagari*, „putovat, toulat se“), literární tvorba, jež vznikla v kulturním prostředí evropských středověkých *univerzit; byla psána latinsky nebo směsí *latiny a konkrétního národního *jazyka (takzvaná makaronská poezie) a udržela si proto *univerzální evropský ráz.

Tematicky ji tvoří erotické a pijácké písně, žebravé listy, ale i společensko-kritické polemiky a dialogy. (Jiří Pavelka)

poezie, trubadúrská a truvérská (z provensálštiny: *trobar*, „vynalézat, objevovat, nacházet“), literární proud, který se prosazoval v žánru trubadúrské a truvérské lyriky; vznikl na přelomu 11. a 12. století a rozvíjel se až do 13. století v jihovýchodní Francii na území Provence, kde tuto lyriku skládali v *provensálštině trubadúři (básníci, recitátoři a hudebníci v jedné osobě) a zpívali takzvaní žakéři („žongléři“, francouzsky: *jongleurs*); na severu Francie byli tito autoři nazýváni truvéři. K nejvýznamnějším autorům patří *Vilém Akvitánský (1071–1127).

Trubadúrská a truvérská lyrika se rozšířila po celé křesťanské Evropě. Jejím tématem jsou *konvence a etiketa dvorského života, zejména však lyrické milostné scény, zachycené zvláště v žánru svítáníčka, líčícího ranní loučení milenců. Obdobné zaměření má německý **minnesang*. (Jaroslav Malina)

Pogorové, *bantuská etnická skupina v Tanzanii. Jejich současný počet není znám, bývá zahrnut v počtu *Hemů. *Jazyk patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovateli drobných domácích zvířat, skot nechovají vůbec pro velký výskyt mouchy *tse-tse. V roce 1905 vypuklo na jejich území povstání zvané Madži-Madží (podle „záračné vody“, kterou rozdávali *kouzelníci bojovníkům, aby je chránila před nepřátelskými střelami). Brzy se k nim přidaly i další skupiny povstalců (například *Ngoniové), podařilo se jim dobýt několik *měst a proniknout až k Dáresalámu. Po zničení úrody v oblasti zasažené povstáním se německým oddílům podařilo povstání zlikvidovat, boje však trvaly až do roku 1908. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

pogrom (z ruštiny: *pogrom*, „pohroma, zpusťování, poplenní, rozboření, zhoubá“), protizidovská hnutí a opatření objevující se za morových *epidemií. Jak bylo obvyklé v období nejistoty, mor roznítil náboženskou horlivost a také náboženský *fanatismus. Všichni hledali původ moru a mnozí ho našli v menšinách. Týkalo se to například malomocných, avšak největším viníkem se v očích morem sužovaných lidí stali *Židé. Stávali se snadným a do jisté míry pochopitelným terčem nenávisť, protože vyznávali jiné *náboženství, jehož *zvyky málokdo znal, často se živili jinou činností než jejich křesťanské okolí, v mnoha částech Evropy na ně doléhala různá omezení, kvůli nimž museli například žít v oddělených a uzavřených prostorách (*ghetto). Podezření budilo i to, že během moru zemřelo méně židů než *křesťanů, což ovšem bylo dáno jednak lepšími hygienickými návyky (nábožensky motivovanými), jednak izolací židovských ghett. Židé byli obviňováni z trávení vody ve studnách, pronásledování, mučení a vraždění. V roce 1351 došlo k 350 ozbrojeným útokům na Židy a zničení 210 židovských sídel. Toto řádění se téměř nikdo nesnažil zastavit, mnozí vládci se naopak na něm snažili „vydělat“. Z evropských panovníků se snad jedině císař Karel IV. (císařem 1355–1378) snažil vraždění Židů zabránit a prohlašoval, že jsou nevinní, ale neměl příliš úspěch, stejně tak jako s podobnými prohlášeními *papež Klement VI. (papežem 1342–1352).

Protizidovské pogromy postupně vedly k tomu, že Židé hromadně přesídlili na východ (Polsko, Rusko, Ukrajina), kde vytvořili největší evropské židovské osídlení trvající až do 20. století. (Monika Laštovičková)

pohan (z latiny: *pāgānus*, „venkovan, sedlák; pohan“), podle **Nového zákona* je to obecné označení těch, kdo nepatří k vyvolenému lidu *Izraele, jsou opovrhováni pro modlářství a špatné *mravy. (Jaroslav Malina)

pohanka (*Fagopyrum*), rod rostlin z čeledi rdesnovitých (*Polygonaceae*). K významným obilovinám patří pohanka jedlá (*Fagopyrum esculentum*), jejíž plody (trojboké nažky) slouží k výrobě krup, krupice a mouky, zejména v teplejších oblastech Evropy a Asie. Drobnější nažky má pohanka tatarská (*Fagopyrum esculentum*), pěstovaná hlavně jako medonosná rostlina v Tibetu, Číně a Japonsku. (Petr Bureš)

pohanství:

1. tradiční označení nekřesťanského *náboženství kromě *judaismu a *islámu. Odvozeno od latinského *paganus* („venkovan, sedlák“), neboť na venkově probíhala *christianizace pomaleji než ve *městech. V raném *křesťanství byly důležité rozpravy, zda jsou pro křesťany závazné židovské *zvyky – výsledkem diskuse je přesvědčení o závaznosti *mravního zákona, nikoli obřadů, a o tom, že spásu dává *Bůh jako nezasloužený dar. Pohanská *božstva jsou často rozrůzněna podle oblastí *přírody a lidských vlastností (u *Slovanů například bůh hromu a blesku Perun, bůh *války Svantovít, bůh *slunce Svaroga atd.). Přežitky pohanství se vyskytují v různých lidových *obyčejích (například slavnosti slunovratu);

2. [biblistika, křesťanství], termín pohanství je teologicky významný už ve **Starém zákonu*. Je to však pojem relativní a užíval se pro vymezení vyvoleného národa vůči těm, kdo k lidu spasených nepatří (*gojim*). Souběžně s tím byli podle **Nového zákona* považováni za *pohany ti, kdo jsou mimo (viditelné) *společenství věřících v *Krista, čili kdo jsou mimo *církve. V dnešní době se termín pohanství v náboženském smyslu přestal užívat;

3. výraz pohanství je etymologicky odvozen z latinského *pagani* („obyvatelé venkova“), a protože ti byli pokládáni za kulturně méně vyspělé, dostalo označení nádech kulturní a mravní zaostalosti. Dnes bývá „pohanství“ někdy blízké pojmu „divoštství“. (Jaroslav Malina)

pohár [archeologie], v pravěké *keramice menší *nádoba určená nejspíše k pití, objevuje se od *neolitu, typická zejména pro *eneolit, kdy byl její charakteristický tvar zvolen k pojmenování některých archeologických kultur (například *kultura nálevkovitých pohárů, *kultura zvoncovitých pohárů). Mnohé pečlivě provedené a zdobené exempláře pohárů byly spíše než běžným nádobím předměty *prestižního nebo *rituálního určení. V pozdějším pravěku není pohár tak četný, nahradil jej zřejmě *koflík. (Karel Sklenář)

pohárek, chuťový, **caliculus gustatorius*.

pohárek, zubní, *vznik a vývoj zubů.

pohlaví, *sex.

pohlaví, heterogametní, jedinec, jehož *pohlaví je určováno nehomologickým párem pohlavních *chromozomů; u *člověka – muž s pohlavními chromozomy XY. (Jiřina Relichová)

pohlaví, homogametní, jedinec, jehož *pohlaví je určováno homologickým párem pohlavních *chromozomů; u *člověka – žena s pohlavními chromozomy XX. (Jiřina Relichová)

pohlaví, třetí, výraz označující *bisexualitu; termín zavedl německý sexuolog Ernst Ludwig von Wolzogen v roce 1902. (František Vrhel)

pohlavní buňky, *buňky, pohlavní.

pohlavní hormony, *hormony, pohlavní.

pohlavní index, *index, pohlavní.

pohlavní mužské orgány, **organa genitalia masculina*.

pohlavní ústrojí, *ústrojí, pohlavní.

pohlavní výběr, *výběr, pohlavní.

pohlavní výběr, fisherovský, *autoelexe (viz *výběr, pohlavní).

pohlavní ženské orgány, **organa genitalia feminina*.

pohlavnost, biologická stránka *sexuality. Biologická pohlavnost je systémem jevů souvisejících s rozmnožováním druhů s odděleným *pohlavím (gonorchismus). (Drahomír Horký)

pohrudnicová dutina, **cavitas pleuralis*.

pohřbívání:

1. [tafonomie], mezní *tafonomický proces, při kterém dochází k rozsáhlé manipulaci, *kosti jsou přemístovány, reorientovány, lámány a abradovány *tafonomickými činiteli, po pohřbení podléhají procesu *fosilizace; (Michaela Zelinková)

2. [antropologie, archeologie], záměrné nakládání s tělesnými pozůstatky po smrti *člověka, zpravidla spojené s určitými *obřady, obvykle končícími *uložením tělesných pozůstatků a *milodarů do *hrobu. *Rituální pohřbívání s milodary a doklady piety (květinové dary) se objevuje ojediněle již ve *středním paleolitu (*Šanidar, Irák a dalších asi 50 prostudovaných *lokalit), šířeji v *mladém paleolitu a *mezolitu. Přestože se vyskytují jednotlivé lidské pohřby převážně na sídlištích, *úctu k mrtvým a víru v posmrtný život dokládají v mezolitu již první samostatné hřbitůvky (asi dvacet hrobů) s kostrovými pohřby ve skrčené poloze s milodary (Balkán, Dánsko, Francie, Ukrajina), což rovněž svědčí o silnějším sepětí mezolitického člověka s daným teritoriem. Od *neolitu a *eneolitu je pohřbívání častější a od konce eneolitu a od *doby bronzové se už zřejmě týká všech členů pospolitosti. Pomineme-li ukládání zemřelých způsobem archeologicky nezachytitelným (na povrchu země či nad ním [například do korun stromů], do vody), existují v podstatě dva druhy pohřebního způsobu (*pohřebního ritu), které v určitých kulturách převládaly, v jiných se vyskytovaly společně: *kostrový ritus (ukládání nespáleného těla) – od paleolitu; *žárový ritus (ukládání spáleného těla) – od paleolitu (ojediněle na lokalitě *Mungo, Austrálie), respektive od neolitu. V obou případech bývaly hroby na povrchu označeny (rovem, *mohylou, *stélou, dřevěným kulem apod.).

Kostrový ritus: Těla byla ukládána nejčastěji do prosté *jámy v zemi, a to až na výjimky buď v poloze skrčené (poloha na boku s koleny slabě až silně ohnutými, v extrémních případech až k bradě, paže v loktech ohnuté a ruce nejspíše složené před obličejem nebo pod hlavou), nebo natažené na zádech s rukama podél těla. První způsob (poloha nenarozeného *plodu nebo „spícího“ člověka) byl v pravěku běžnější, druhý se šířil od *doby halštatské a zobecnil se v *době laténské. Hrobová jáma bývala prostá nebo upravená vydrážením či kamenným obložení do podoby *skříňky či komory, tvořící *hrobku nebo nahrazující *rakev. Zvláštním případem bylo pohřbívání dětí ve velkých keramických nádobách (*zásobnicích), v některých oblastech byla těla před pohřbením *mumifikována. Někdy byly tělesné pozůstatky uloženy na určitou dobu na přechodném místě a do konečného hrobu byly přeneseny až dodatečně (sekundární pohřeb).

Žárový ritus: Tělo i s milodary bylo spalováno na zvláštních *žárovištích, která mohla být přímo na *pohřebišti, ale i mimo ně, a teprve pak se popel ukládal do prosté jámy v zemi nebo do *popelnice).

Ve středním a mladém paleolitu byli zemřelí pohřbíváni na sídlištích, v *pozdním paleolitu (nejprve v povodí Nilu v severní Africe) a v mezolitu se objevuje nový fenomén – prostorově vymezené a vnitřně organizované pohřebiště, které se od neolitu stává normou, porušovanou zřejmě jen ze specifických důvodů. Na některých pravěkých sídlištích se našly tělesné pozůstatky nebo jejich části i v *jámách obvykle vyhloubených pro užitkové účely, a to i v rámci kultur, kde se mrtví většinou spalovali. Někdy jsou takto pohřbení provázeni *milodary, jindy nikoli. Je pravděpodobné, že se jedná o hroby spojené se zvláštními událostmi (epidemie [*smrt a pohřeb – za epidemií], neštěstí, násilná smrt apod.), hroby nouzové (v zimě, kdy nebylo možno kopat ve zmrzlé půdě), doklady trestů, ale snad také o oběti ukládané do základů *staveb, nebo věnované silám *země v rámci zemědělských kultů a rituálů. Přesto zdánlivě neobřadné uložení pozůstatků, ani pouhých částí lidského těla nemusí vylučovat pohřeb v rámci určitého, nám neznámého obřadu, který může zahrnovat například *antropofagii. (Viz též *smrt a pohřeb – prehistorie.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Josef Unger)

pohřbívání, etážové, kladení *hrobů postupně nad sebe v důsledku omezeného místa na kostelním *hřbitově. (Josef Unger)

pohřby, druhotné, zvláštní kategorie zacházení s lidskými pozůstatky; šlo především o významné osobnosti: *světce nebo příslušníky společenské špičky. Těchto případů by bylo možno uvést mnoho, například složité přesuny mrtvoly *krále Václava IV., nebo přemístění v rámci úprav pohřebních míst panovníků, ať již v Praze (Čechy), v Rakousku a v jiných *zemích.

Za těchto okolností měly *translace především politický a ideologický podtext. Například přenesení pozůstatků významného státníka Fridricha Viléma Haugwitze a jeho manželky Hedviky Terezie Frankenbergové z *hrobky ve farním *kostele do hrobky v kapucínském *klášteře v Náměšti nad Oslavou (Morava) popisuje náměšťský rektor Jan Michael Breyn k 19. únoru 1768 takto: „Vyzdvihli je oba z krufty a vynesli na krchov, tam nechali přes noc, však ale lidé, *sedláci, vartovati museli, 40 osob. Ráno dali je zase do kostela. Říkali jsme nad nimi Laudes a Gloria patri. Potom byla zpívána *mše. Potom je vezli oba na saních až ke kostelu kapucínskému. Tam jsme zůstali s nimi stát. Na to vyšli všichni kapucíni ven k nám s křížem a pan děkan dělal německé exhortaci, že jim veze poklad. Třebický kvardian jemu zase odpovídal latinsky, dlouho. Děkan jemu odvedl klíče od truhly, kapucíni je přijali. Hned bylo kázání německy a uložili je oba do jejich hrobu, který hned u oltáře se spatřuje. Na to bylo hned *requiem. Po requiem Missa votiva, *kondukt a officium toliko sami kapucíni drželi až do konce N B. Na cestě když je vezli, zpíval se žalm: Laudate dominum de coelis, ostatní za ním všechny. Byl jsem při tom. Rektor.“ Je z toho patrné, že i v pozdním *baroku dávala *šlechta přednost pohřbu v klášteře před pohřbem ve farním kostele.

Na Balkáně jsou druhotné pohřby doloženy i ve venkovském prostředí jako projev *piety a *úcty. Specifickým případem druhotného pohřbu jsou *relikviáře. (Josef Unger)

pohřeb [antropologie, archeologie]:

1. [tafonomie], významný mezník *tafonomických dějin, oddělující *procesy preburiální a postburiální. Při pohřbu jsou kosterní pozůstatky překryty mineralogickým nebo biologickým sedimentem, například pískem nebo vegetací. V některých případech může dojít k *uložení a pohřbu současně, například při výbuchu sopky, kdy jsou lidé nebo zvířata pohřbeni sopečným popelem. Kromě člověka jsou za pohřbení odpovědní i další biologičtí činitelé. Někteří brouci (například *Microphorus* sp.) pohřbívají těla hlodavců, hraboši zase umírají v norách a jsou tak přímo pohřbeni, podobně jsou také pohřbena těla zvířat uvězněných v bažinách, močálech, dehtových jamách, pramenech nebo krasových puklinách, také *dusání většího množství zvířat může pohřbit tělesné pozůstatky;

2. [obecně], *obřad, při kterém jsou pozůstatky člověka většinou uloženy do země (jak a kde jsou pozůstatky uloženy, závisí na kultuře). Většinou spočívá ve vykopání *jámy, uložení a pokrytí nejčastěji zeminou či kameny. Důvody pohřbu jsou hygienické a sociální (psychologické, rituálně-religiózní). (Jaroslav Malina, Josef Unger, Michaela Zelinková)

pohřeb do vzduchu, *pohřeb, nebeský.

pohřeb, birituální, *uložení zesnulého do *hrobu dvěma způsoby, například část těla nespálena, druhá zpopelněna. (Josef Unger)

pohřeb, nebeský (též pohřeb do vzduchu), metaforický název jednoho ze způsobů pohřbívání v *Tibetu formou rozsekání zemřelého a ponechání pozůstatků na vyhrazeném místě na pospas ptactvu a dravé zvěři. Kostí roztlučené na jemnou drť se obvykle mísí s *campou, aby byly pro ptáky stravitelnější. (Josef Kolmaš)

pohřeb, oslí (latinsky: *sepultura asini*), označení pro zacházení s tělem zemřelého, který byl v *křesťanství vyloučen ze společnosti. Vychází z biblického citátu: „Bude pohřben, jako se pohřbívá osel, bude vyvlečen a odhozen ven za jeruzalémské brány“ (Jr 22, 19). (Josef Unger)

pohřeb, primární, prvotní pohřbení těla zemřelého. (Josef Unger)

pohřeb, sekundární, druhotný pohřeb zemřelého spojený s přenesením (*translací) na jiné místo. (Josef Unger)

pohřebiště [antropologie, archeologie], místo *pohřbívání zemřelých, respektive soustředění *hrobů. Počátky pohřebišť souvisejí s postupným zobecněním *rituálního *pohřbívání kostrového a žárového. Vznik rozsáhlejšího pohřebního místa odpovídá v podstatě vzniku trvalejšího sídliště, kterému pohřebiště sloužilo. V období *paleolitu a *mezolitu se pohřbívalo spíše na sídlišti (k prvnímu rozlišení sídliště a pohřebiště dochází ojedinele až v *pozdním paleolitu a *mezolitu). Tento způsob pohřbívání zemřelých znali i pozdější zemědělci, avšak teprve od *neolitu dochází obecně k vyčlenění zvláštního místa mimo sídliště. Vedle k tomu nejspíše rostoucí *úcta k předkům (*kult předků) na jedné straně a strach z mrtvých na druhé straně (*smrt a pohřeb – revenanti a vampýři). Občas se však, zřejmě ze specifických důvodů, pohřbívalo ještě i na sídlišti (viz *pohřbívání).

Pohřebiště známe kostrová i žárová, případně smíšená (pohřebiště *birituální). Obvykle jsou plochá, ale nalézají se i pohřebiště mohylová, která se označují jako *mohylníky; podle uspořádání hrobů rozlišujeme pohřebiště skupinová, řadová atd. Poznatky získané na základě multioborového studia pohřebišť mají značný význam pro řadu oborů, například pro *archeologii, *genetiku, *historickou *antropologii, *historickou demografii, *paleoantropologii, *paleodemografii a *paleopatologii.

Pokud pohřebiště souviselo s *kostelem nebo jinou stavbou církevního charakteru (například s kaplí), popřípadě s *křížem, jedná se již o *hřbitov. Někdy jsou jako pohřebiště označována všechna pohřební místa až do přelomu 12. a 13. století. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Josef Unger)

pohřebiště, birituální, *pohřebiště obsahující *žárové i *kostrové hroby. (Josef Unger)

pohřební obřad, *obřad, pohřební.

pohřební rituál, *rituál, pohřební.

pohřební ritus, *ritus, pohřební.

pohřební sklípek, *sklípek, pohřební.

pohybová dovednost, *dovednost, pohybová.

pohyby, volní, vědomé, záměrné pohyby za určitým cílem. *Člověk si je uvědomuje, jsou tedy spojeny s rozumovou činností a jsou proto jedním z typických znaků lidské motoriky. (Opakem mohou být mimovolní, často patologické, nekontrolované pohyby, *hyperkinézy.) (Josef Pavlík)

pochismo, *pachuco.

pochod, dlouhý (též Velký pochod), označení pro vojenský manévr čínské Rudé armády, která se od října 1934 probíjela v průběhu tzv. druhé čínské *občanské války (1927–1937) z obklíčení kuomintangských vojsk ze základen na jihu do severozápadní Číny (se střediskem Jen-an v provincii Šen-si); jednotky byly nuceny volit cestu lesními stezkami, přes vysoké hory, údolí a bažiny. Prošly 11 provinciemi, urazily 12 000 km, než se dostaly z obklíčení; z původních 100 000 vojáků po roce pochodu zbylo kolem 5 000, cíl byl splněn v listopadu 1935; během „pochodu“ se v lednu 1935 chopil *Mao Ce-tung (1893–1976) rozhodující moci v Komunistické straně Číny. (František Čapka, Josef Kolmaš)

pochteca, v aztécké společnosti privilegovaná vrstva *obchodníků, jejíž členové cestovali po celém Mexiku a místní produkty směňovali za cizí zboží. Měli vlastní božstvo a zřejmě žili i ve zvláštní čtvrti. Z *Ánahuaku přinášeli *obsidián, látky a provazy, jež v horkém pásmu směňovali za mušle, peří tropických ptáků, *jadeit, *kakao a jiné zboží. Časem se stali důležitým činitelem politickým a mocenským – jako vyzvědači ve *městech, jež později *Aztékové dobývali, a jako *informátoři o výši poplatků, které bylo možno vymáhat. V ekonomické a politické činnosti těchto obchodníků lze najít celou řadu ryze moderních rysů. (Oldřich Kašpar)

pochva:

1. [anatomie], *vagina, též kolpos;

2. [archeologie, etnoarcheologie], ochranné pouzdro (z *kůže, *dřeva, *kovu aj. nebo z kombinace těchto materiálů) na čepel *dýky, *meče, *nože nebo *tesáku, umožňující nosit *zbraň na opasku či na hrudi. Bohatě zdobené exempláře, případně provedené z drahých kovů zvýrazňovaly prestižní a symbolický význam celého artefaktu (například dýky). (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

pochva přímého svalu břišního, **vagina muscoli recti abdominis*.

pointilismus (z francouzštiny: *le point*, „tečka, bod“), evropský výtvarný směr, který byl pokračováním *impresionismu po roce 1885. Bývá označován též jako neoimpresionismus, divizionismus (rozklad barevných odstínů na jejich „elementární“ prvky – základní barvy malířské palety), zřídka chromoluminarismus. Pointilismus uplatňuje *techniku malby, která jednotnou plochu *obrazu tvoří nanášením drobných barevných bodů těsně vedle sebe. Používá nemíchaných barev a tuto mozaiku teček propočítává tak, aby se v sítnici oka spojila ve výsledný dojem. Nahradil míšení barevných pigmentů na paletě optickým míšením na sítnici divákova oka, které sleduje obraz z takové vzdálenosti, aby jednotlivé barevné body nemohly být rozlišeny nebo alespoň nerušily výsledný dojem. Pointilismus tedy rozpracoval tvorbu impresionismu na vědeckých poznatcích fyziologie vidění a fyzikální optiky. Tento směr reprezentovali především Camille Pissarro (1830–1903), Georges Seurat (1859–1891) a Paul Signac (1863–1935). Díla neoimpresionistů dala vyniknout nádheře jemných barev, ale i samostatnosti forem, častými náměty byly zejména krajiny. (Jaroslav Malina)

Poirierova faseta, *faseta, Poirierova.

pojem:

1. obecná představa, jejíž obsah je určen souhrnem podstatných vlastností (osob, předmětů, jevů, dějů apod.). Pro vědu je důležité zajistit, aby různí mluvčí týmž pojmem mínili přesně totéž za všech okolností (terminologie), kdežto v běžném životě vystačíme s daleko pružnějšími pojmy, které pak dovolují jevy jako je *metafora, *metonymie apod.;

2. představa, *názor, mínění. (Jaroslav Malina)

pojivo:

1. plastická součást keramické hmoty tvořená jílovými *minerály;

2. plastická součást historických *malt a *omítek (vápno). (Martin Hložek)

pojivové tkáně, *tkáně, pojivové.

pojmy, klasifikační, pojmy sloužící ke klasifikaci *objektů na základě společných charakteristik (například blízký, studený, dlouhý). Mohou být popisné (deskriptivní), vyjádřené *konkrétním popisem vlastnosti, nebo kategorické, sloužící k zařazení do obecnějšího, předem definovaného, *typu nebo *kategorie. (Petra Urbanová)

pojmy, metrické, pojmy vyjadřující kvalitativní i kvantitativní charakteristiku *objektu numerickým vyjádřením/číselnou hodnotou (například délka 5 cm, teplota 50 °C). (Petra Urbanová)

pojmy, topologické, pojmy patřící k pojům klasifikačním, upřesňují význam tím, že jej vyjádří v relační podobě (například teplejší než, stejně starý jako). (Petra Urbanová)

pokání, změna smýšlení a jednání, odklon od *hříchu a příklon k mravnímu *dobru. Někdy též vyrovnání mravního dluhu činem, ať symbolickým (například nasypání popele na hlavu a roztržení roucha) nebo nějakou újmou (bdění, *půst). *Křesťané jsou přesvědčeni, že za hříchy podal plné zadostiučinění *Ježíš Kristus. Svátost pokání v některých křesťanských církvích zahrnuje vyznání hříchů, *odpuštění a uložení kajícího skutku. (Jaroslav Malina)

pokolení, *generace.

pokožka, *epidermis.

pokrevní příbuzenství, *příbuzenství, pokrevní.

pokrok (progres), vzestupný vývoj, směřuje-li k hodnotově dokonalejšímu (změna k lepšímu) a žádoucímu stavu. V koncepcích pokroku není *čas chápán jako náhodný sled událostí, ale jako kladně hodnocený proces, který směřuje k dosažení žádoucího cíle. Idea

pokroku předpokládá, že vývoj v minulosti, současnosti i budoucnosti probíhá vždy žádoucím směrem. Koncepce pokroku jsou budovány na předpokladu ruku v ruce jdoucího rozvoje *racionality, *morálky, *etiky a vědění. Pokrok je emočně a subjektivně podmíněný termín, užívaný zejména *ideologiemi.

V *antice a *křesťanství idea pokroku prakticky neexistovala. V antice byla rozšířena představa úpadku lidstva, které svůj „zlatý věk“ již prožilo (srov. *systém tří věků). Nalezneme však i představy o vzestupu lidstva. Řeční dramatici Aischylos (525/4–456/5 př. n. l.) a Eurípídés (485/4–407/6 př. n. l.) využili látky z *mytologie a bájí a představili člověka jako bytost, která dosáhla vzestupu díky zásahu *bohů. Obecně však převládala víra ve „zlatý věk“, v němž žili lidé bezstarostně, bez *válek, námahy a *nemocí. Křesťanství operovalo s historickými událostmi, ale *dějiny dostávaly smysl a byly řízeny Bohem. Události dějin míří k žádoucímu konečnému bodu posledního soudu. Křesťanští myslitelé formulovali v tomto duchu představy o *filozofii dějin. Stěžejní filozofie dějin předložil středověký irský filozof Jan Scotus *Eriugena (810–877) a italský mystik Joachim z Fiore (asi 1135–1202). Jan Scotus Eriugena byl představitelem středověkého *realismu a je označován za prvního otce *scholastiky, také věřil, že se svět neproměňuje svévolně. Jeho filozofické myšlení bylo silně ovlivněno novoplatonismem. Svět podle Eriugeny začíná a končí v Bohu. Boha považuje za „tvořící a nestvořenou přírodu“, z nějž vychází božské ideje a myšlenky, které nazývá „stvořená a tvořící příroda“. Z ní nakonec vznikají jednotliviny, které označuje „stvořená a netvořící příroda“. Nakonec se vše vrací k Bohu. Jiným příkladem z pozdější doby je dílo Joachima z Fiore, který vidí dějiny světa jako sled tří epoch, z nichž nad každou dohlíží jiný aspekt Svaté Trojice. Věk Otce je vládou práva, Věk Syna je vládou *evangelia a *víry a Věk Ducha Svatého je vládou *lásky a *svobody. Podle Joachima z Fiore každý Věk trvá dvaadvacet generací, z nichž každá trvá 30 let. Protože druhý Věk začíná narozením *Krista, pak třetí Věk musel začít v roce 1260.

Pojem pokroku je spjat zejména s epochou *osvícenství jako výraz důvěry v nepřetržitě vzrůstající sílu rozumu, ovládajícího *přírodu. Za kritérium pokroku byl považován zejména rozvoj *vědy, *techniky a vzdělanosti. Podmínkou rozvoje osvícenské koncepce pokroku byl zánik křesťanské víry v boží prozřetelnost, dědičný *hřích a *Poslední soud. Zánik prvního umožnil chápat lidské činnosti jako hybný zdroj dějin; dějiny jsou výhradně lidským dílem. Zánik doktríny dědičného hříchu vedl k otevření samotné možnosti lidského rozvoje. Třetí otevřelo čas směrem k nekonečnu.

V době osvícenství vypracovali koncepcí pokroku a *filozofie dějin například Johann Gottfried *Herder (1744–1803), Henry Home (1696 – 1782), Issak Iselin (1728–1782), Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), *abbé Gabriel Bonnot de Mably (1709–1785) nebo také Christoph Martin Wieland (1733–1813). Typickou ukázkou osvícenského pojetí pokroku vypracoval francouzský ekonom a politik Anne Robert Jacques Turgot (1727–1781), který své *názory na pokrok lidstva představil v díle *Tableau philosophique des progrès successifs de l'esprit humain* (Filozofický přehled postupného pokroku lidského rozumu, 1750). Rozpracoval v něm teorii sociálního pokroku jako neustávajícího vývoje lidského rozumu. Znaměřší *verzi této teorie podal v díle *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (Nástin historického přehledu pokroku lidského rozumu, 1795) Turgotův biograf a přítel filozof, matematik a politolog *markýz Marie Jean Antoine Nicolas de *Condorcet (1743–1794), který zdůrazňoval vývojový charakter lidského poznání. Koncepci pokroku vypracoval také skotský osvícenský filozof Adam *Ferguson (1723–1816), který v díle *An Essay on the History of Civil Society* (Pojednání o historii občanské společnosti, 1767) přirovnal sociální pokrok k vývoji jedince od narození do dospělosti. Ve stejné práci také jako jeden z prvních vypracoval koncepci stadií *divošství, *barbarství, *civilizace, na kterou navázali evolucionisté ve druhé polovině 19. století. Osvícenskou představu pokroku jako pozitivního vztahu mezi rozvojem poznání a morálky zpochybnil francouzský filozof Jean

Jacques *Rousseau (1712–1778), který vyzdvihl nezkaženou morálku prvotního člověka. Byl toho názoru, že *příroda činí člověka šťastným a dobrým, ale život ve společnosti člověka kazí, a to především v důsledku vzniku soukromého vlastnictví. Stal se tak jedním z tvůrců *mýtu „ušlechtilého *divocha“ (francouzsky: *bon sauvage*, anglicky: *noble savage*). Návrat do stavu „ušlechtilého divocha“ není možný, proto byl ve jménu pokroku přesvědčen, že je nezbytné vytvořit takovou společnost, která by člověka opět povznesla.

Na Rousseauovy názory navázal ve svém pojetí pokroku německý filozof Immanuel *Kant (1724–1804). Kladně hodnotil, že Rousseau označil za zdroj *zla člověka. Kant byl přesvědčen, že pokrok je nezbytným důsledkem rozumu. Síly *dobra a zla se nemohou neustále neutralizovat, protože by tím lidské dějiny ztrácely morální vyznění. Zdrojem pokroku je rozum, kterého dosahujeme osvícením, a samotného pokroku je dosahováno etickým chováním člověka.

Idea pokroku spočívá v základech teorií *kulturní antropologie a *sociologie 19. století, které jsou souhrnně označovány jako *paradigma *evolucionismu. Podle představitelů evolucionismu se vývoj kultury nebo jejích domén odehrává v univerzálních diskrétních stadiích vývoje. Progresivní teorie kulturního vývoje byla založena na *premise stejnorodosti lidského rozumu a na předpokladu priority „primitivního člověka“ v chronologické řadě. Progres je v těchto koncepcích chápán jako civilizační proces.

Idea všeobecného pokroku byla zpochybněna zejména filozofií *postmoderny. Ideje pokroku zpochybnily zejména události 20 století – *první světová válka, vzestup *fašismu a *nacismu, který kulminoval *druhou světovou válkou, *studená válka, vážná ohrožení *životního prostředí a zpochybnění udržitelnosti ekonomického růstu západní civilizace. Ve 20. století se tak objevuje skeptický vztah k pokroku, který podle řady myslitelů nepřináší vždy jen žádoucí hodnoty. Badatelé jako Daniel Bell (narozen 1919), Ulrich Beck (narozen 1944) upozorňují na krizi *euroamerické civilizace a úskalí instrumentální racionality, kterou přináší vědecký pokrok. (Martin Soukup)

pokrývka hlavy [starověký Přední východ], na *Předním východě tvořila důležitou, nikoliv však nezbytnou součást úboru. Sloužila jako ochrana před chladem, ale i prudkým *sluncem, jako *ozdoba, k úpravě vlasů a upevnění účesu, jako symbol vyjadřující postavení ve státní, kultovní či vojenské *hierarchii. V tomto smyslu měla mnohem výraznější výpovědní hodnotu než ostatní části *oděvu; patřila též obvykle mezi královské *insignie i mezi hlavní znaky charakterizující příslušnost k *panteonu. Nošení pokrývky, respektive její nepřítomnost měla mnohdy patně hlubší pozadí, než jsme dnes schopni z písemných pramenů a výtvarných děl vysledovat. Víme například, že za nepříznivých okolností (například zatmění *Měsíce), rozrušení nebo smutku bývalo předepsáno sejmout pokrývku a zahalit hlavu kusem oděvu (případně jej ještě roztrhat), že *konkubínám a *prostitutkám bylo ve středoasyrské době přísně zakázáno nosit závoj, který byl symbolicky dáván nevěstám a vyhrazen svobodným a vdaným ženám. Pokrývky hlavy se regionálně značně lišily a podléhaly častým módním změnám; lze vybrat jen určité společné typy a shrnout jejich hlavní rysy. Tak především býčí rohy na koruně nebo čapce byly všude na Předním východě známkou božského původu, v případě jediného páru někdy *symbolem zbožštěného *krále. Nejčastější, vždy a všude běžnou úpravou byly úzké stuhy, pásky a diadémy, které zachycovaly vlasy nad čelem a sloužily jako ozdoba. Tkaly se z *vlny nebo ze *lnu, případně vázaly nebo pletly, v barvách laděných s oděvem, eventuálně byly pestře vyšívané nebo doplněny aplikacemi. Existovaly – určeny spíše pro nejvyšší vrstvy společnosti – též ve formě čelenek z plíšků drahých kovů, zlatých nebo stříbrných obrouček. Nosily se samostatně nebo navlečeny přes různorodé pokrývky, které pomáhaly udržet v žádoucí pozici. To byly zejména vlněné či lněné šátky různých velikostí i provedení; největší dosahovaly až 350 cm, tkaly se z nejlepších druhů vlny a byly tak náročné, že spotřebovaly až 180 pracovních dnů. Užívaly je převážně bohatší ženy. Ženám i mužům byly určeny pruhy vlněné nebo lněné *tkaniny, dlouhé nejméně 3 lokte (přibližně 1,5 m), které se uvazovaly a upravovaly přímo na

hlavě. Rozměrnými kusy lehké tkaniny byly nepochybně i dámské závoje; kromě účesu přikrývaly též (bližší neudanou) část obličeje. Nejběžnější a po celý *starověk užívaná čapka pro muže měla polokulovitý tvar a byla zhotovována z dobré vlny jak na tkalcovském stavu tak pletením; vyloučena není ani plst'. Opatřena širokým okrajem patří k nejstarším znakům královské hodnosti v *Sumeru a v drobných modifikacích jím je i v *Sýrii a chetitské *Malé Asii. K těmto účelům může být zhotovena i z *kůže nebo *kožešiny, případně zdobena vzácnými kameny. V novoasyrské říši smí tuto čapku nosit jen vybraní vysocí *úředníci. Dámské čepce mají kraj od kraje velmi rozmanité podoby. Častý je polokruhový, nad čelem se zvedající tvar, skýtající dostatek prostoru bohaté výzdobě, známé jsou ovšem i vysoké válcovité klobouky typu polos, které ještě mohou nést přehozené závoje. K pokrývkám hlavy ovšem patří i různé specifické druhy, špičaté čepice některých *kněží, péřové koruny elamských bojovníků, perské kapuce. (Jana Součková)

pokus, *experiment.

pokus a omyl, *trial and error.

Polabané, *Slované, Polabští.

Polabští Slované, *Slované, Polabští.

polabština, vymřelý západoslovanský *jazyk užívaný do poloviny 18. století na dolním toku Labe. (Viz též *Slované, Polabští.) (Jaroslav Malina)

Poláci, *národ žijící v Polsku (asi 38,5 milionu, odhad z roku 2006), menšiny v České republice (podle cenzu z roku 2001 52 000), ve Francii (asi 300 000), v Litvě (260 000), Lotyšsku (60 000), Německu (kolem 100 000), v Rusku a na Ukrajině (asi 1 milion), a v zámoří; celkový počet je odhadován na 55 milionů. Na rozdíl od polského státu před *druhé světovou válkou, v němž příslušníci národnostních menšin představovali 31 % obyvatelstva, je dnes Polsko prakticky jednonárodním státem. *Jazyk (*polština) patří k západní skupině *slovanské větve *indoevropské rodiny. Jsou potomky původních Bužanů, *Kujavanů, *Mazurů, *Polanů, *Slezanů, *Vislanů, *Volyňanů a dalších slovanských etnik, která od 6. století n. 1. osídlovala území dnešního Polska a nejzápadnější části Ukrajiny. V 10. století se sjednotili, přijali *křesťanství a vytvořili raně středověký stát, který měl od roku 1025 těsné styky s českým *královstvím (Boleslav I.). Období 16.–18. století bylo ve znamení válek a bojů s *Němci, *Rusy a *Švédy, které skončily tzv. trojím dělením Polska. Polsko se opět stalo nezávislým státem po roce 1918. V roce 1939 Polsko okupovali Němci a Rusové. V roce 1945 po Varšavském povstání a osvobození Varšavy byla obnovena suverenita Polska v nově vymezených hranicích na Odře a Nise a mezi Běloruskem a Ukrajinou. Věřící jsou z 98 % *katolíci. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Poláček, Přemysl (8. 6. 1921, Děčín – 22. 2. 1980, Brno), český lékař anatom. Studium na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně absolvoval až po *druhé světové válce (v roce 1950) a v témže roce nastoupil jako asistent na *Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, vedený profesorem Vojtěchem *Sukem. V roce 1961 byl pověřen funkcí přednosta *Anatomického ústavu Lékařské fakulty; vedení ústavu byl zbaven v roce 1970 (za své politické postoje v letech 1968–1969) a pak až do své smrti pracoval jako technický pracovník na I. Patologicko-anatomickém ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity. Ve své odborné práci se zabýval především studii senzitivních nervových zakončení (*Receptors of the Joints* [Kloubní receptory], 1966) a úpravou věnčitých tepen a jejich přemostěním myokardem (*The Occurrence and Significance of Myocardial Bridges and Loops on Coronary arteries* [Výskyt a význam myokardiálních můstků a kliček na koronárních tepnách], s Antonínem Zechmeisterem, 1968). Přemysl Poláček založil tzv. brněnskou morfologickou školu, pod jeho vedením bylo vybudováno Rentgenové muzeum Anatomického ústavu a byly položeny základy elektronové mikroskopie. (Ladislava Horáčková)

Poland and Hungary Assistance for Restructuring of their Economies, *PHARE.

Polané, významné západoslovanské etnikum na území Polska, které přispělo k sjednocení většiny slovanských kmenů v tzv. Velkopolsku (s *městy Hnězdno, Poznaň aj.) a později i k formování polského společenství. Podle tohoto etnika byl pojmenován národ i stát (*Poláci). (Lukáš Šín)

Polanyi, Karl Paul (25. 11. 1886, Vídeň, Rakousko – 23. 4. 1964, Pickering, Kanada), rakouský filozof a ekonom maďarského původu; klasik společenských věd, výrazně ovlivnil vývoj ekonomického myšlení a *ekonomické antropologie. Světového ohlasu dosáhl svou knihou *The Great Transformation* (Velká transformace, 1944), v níž prostřednictvím analýzy vývojových proměn společenského řádu od konce 18. do první poloviny 20. století postihl vztah mezi ekonomikou a globální sociální transformací. Polanyi, který během své akademické dráhy prošel řadou evropských zemí (Maďarsko, Rakousko, Velká Británie), završil svou odbornou kariéru v New Yorku (USA), kde působil na Kolumbijské univerzitě. Výsledky semináře, který zde vedl na téma srovnávacích studií ekonomických institucí, publikoval společně s Conradem Arensbergem a Harrym Pearsonem v práci *Trade and Markets in the Early Empires* (Obchod a trh v raných říších, 1957). Toto dílo výrazně zapůsobilo jak na výzkum dějin ekonomických systémů ve *starověku, tak na další rozvoj ekonomické antropologie. Polanyi totiž vystoupil proti aplikování teorií a pojmů neoklasické ekonomiky na studium předkapitalistických ekonomických formací, které se od sebe liší nejen stupněm ekonomického rozvoje, ale také typem distribuce materiálních statků. Podle jeho názoru je distribuce v kapitalistické ekonomice spjata s tržní výměnou, zatímco v tradičních a rodových společnostech převládá výměna ceremoniální nebo *dar (viz například *kula). Polanyi rozdělil systémy distribuce na tři typy: 1. *reciprocita, 2. *redistribuce, 3. tržní výměna (*trh), přičemž byl přesvědčen, že každý z těchto typů by měl být studován v odlišné perspektivě prostřednictvím různé třídy analytických pojmů a kategorií.

Polanyiho názory vyvolaly v 60. letech 20. století ostrou polemiku mezi jeho přívrženci, kteří vstoupili do dějin antropologického myšlení jako představitelé substantivistické antropologie, a jeho odpůrci, reprezentujícími formalistickou antropologii. Jádrem sporu mezi zastánci formalistického a substantivistického přístupu lze vidět v odlišném chápání podstaty ekonomiky v tradičních a moderních společnostech. Stanovisko substantivistů vychází z předpokladu, že ekonomika široce definovaná jako institucionalizovaná produkce a distribuce materiálních statků sloužících k uspokojení materiálních potřeb člověka sice existuje ve všech *společnostech, ale v rodových a tradičních *kulturách je založena na principu reciprocity a redistribuce, zatímco v kapitalistických formacích na tržním mechanismu. Oproti tomu formalisté, kteří studují ekonomické systémy prostřednictvím teorií a pojmů neoklasické ekonomie, zejména skrze prizma kategorie tržní ekonomiky, považují ekonomické principy, na nichž tradiční a moderní společnosti fungují, za analogické. (Václav Soukup)

polární poušť, *pustiny, polární.

pole, popelnicová [archeologie], označení pro větší *pohřebiště se žárovými pohřby (v *popelnicích i bez nich). Častá jsou v Evropě ve střední a mladší *době bronzové. Podle popelnicových polí datována *doba popelnicových polí. (Jaroslav Malina)

pole, sociální, síť nebo konfigurace objektivních vztahů existujících v rámci konkrétního *sociálního prostoru. Uvnitř sociálního pole probíhá zápas o uhájení nebo o změnu určité pozice. Úspěšnost v tomto zápase je determinovaná strukturou *kapitálu, jímž jednotlivci disponují, a jejich schopností jej využít. Různé sféry života, jako je *ekonomika, *náboženství, *politika, *umění a *věda, vytvářejí oddělené sociální mikrokosmy, které mají vlastní pravidla, řád a formy *autority. Pole je strukturovaným prostorem pozic – silovým polem, které vnucuje své typické znaky všem, kdo do něj vstoupí. Pole je také *arénou bojů, jejichž prostřednictvím se jednájí a instituce snaží uchovat nebo změnit existující *distribuci kapitálu. Současně je místem, v němž neustále probíhá zápas o zachování kulturní identity a sociální *hierarchie. Specifické silové vztahy a zápolení umožňují vznik životních strategií,

jež produkuje *habitus. Vztah mezi individuem a *společností Pierre *Bourdieu nahrazuje konstruovaným vztahem mezi habitem a polem.

Koncepci sociálního pole rozpracoval a do *sociologie zavedl francouzský sociolog Pierre Félix Bourdieu (1930–2002) v polovině šedesátých let 20. století. Pojem pole Bourdieu dále modifikoval a rozpracoval v rámci zkoumání pole intelektuálů, filozofického, vědeckého, literárního, náboženského, akademického, básnického, vydavatelského, politického, právního, hospodářského, sportovního, byrokratického, žurnalistického, mediálního aj. Zdrojem příkladů užití a fungování tohoto pojmu nabízí sbírka esejů *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature* (Pole kulturní produkce: Eseje o umění a literatuře, 1993). Vztah mezi individuem a *společností Pierre Bourdieu nahrazuje konstruovaným vztahem mezi habitem a polem. (Barbora Půtová)

polečka, *úvodnice.

poledová doba, *holocén.

polgárský kulturní komplex, *komplex, polgárský kulturní.

police motu, pidžinizovaná *varianta *melanéskeho jazyka *motu* užívaná na *Nové Guineji. (Jaroslav Malina)

poliomyelitis anterior acuta, dětská obrna, infekční virové onemocnění vyvolané jedním ze tří kmenů poliomyelitických enterovirů. Zdrojem nákazy je nemocný člověk, v jehož trávicím ústrojí se viry množí a jsou masivně vylučovány stolicí. Přenos je pak skutečně kontaminovanou vodou nebo potravinami. Infekce může probíhat různě: 1. zcela skrytě (bepříznakově), 2. v podobě horečnatého onemocnění s neurčitými příznaky (s horečkou, kašlem, rýmou, zvracením, průjmem), 3. ve formě meningeální se zánětem mozkových obalů (meningitidou), 4. v paralytické formě s obrnami pohybového aparátu. K obrnám dochází v důsledku rozpadu hybných jader předních rohů míšních (**nuclei motorii medullae spinalis*). V důsledku porušené inervace svalů dochází k jejich *atrofii a následně k oslabení *skeletu (*kosti jsou gracilní, vykazují difuzní *osteoporózu, vyšší četnost patologických *fraktur) v souvislosti s porušenou výživou a inaktivitou. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

polis (z řečtiny: *polis*, „obec, městský stát“), městský stát, řecky *obec; původně *hrad ve *městě, později především městský stát, a to jak ve smyslu prostoru obehnaného *hradbami, tak ve smyslu prostoru společnéhožití. Polis byla základem *demokracie; často charakterizována jako svazek kolektivní *odpovědnosti, jehož uspořádání závisí na *právu a *zákonech a který je pod ochranou *bohů. Rozvoj svobodné řecké polis podmínil specifíčnost a novost celé antické řecké kultury (občanství, školství, filozofie, umění aj.). V období *helénismu ztratily řecké polis svou nezávislost a staly se součástí větších teritoriálních států, což s sebou kromě jiného neslo úpadek občanského života a další sociální, kulturní a myšlenkové změny.

Termínu polis (též metropole, městský stát) se však užívá i v dalších významech. V roce 1938 se americký sociolog Louis Wirth (1897–1952) pokusil nalézt a srovnat jeho definice. Dospěl k závěru, že polis ve smyslu metropole představuje ze sociologického pohledu urbánní *společnost koncentrující různé rysy života člověka do gigantických agregací, kolem nichž se kupí větší centra se třemi zásadními rysy: enormní populační velikost, husté populační jádro a vysoká vnitřní diferencovanost a heterogenita. Polis si nárokuje vliv na celou společnost, což ji odlišuje od ostatních urbánních komunit. Takové urbánní společnosti soustřeďují důležité *institute politické, sociální, ekonomické, edukativní, kulturní aj. Francouzský historik Fernand *Braudel (1902–1985) zaznamenal v 16. století demografický růst evropských měst; a v 17. století se soustředila politická moc exkluzivně do několika již vzniklých velkoměst, což mohlo vést k vytváření urbánních center typologicky se blížících metropolím. Britský archeolog Vere Gordon *Childe (1892–1957) uvádí v padesátých letech 20. století metropoli v konceptu urbánní *revoluce jako etapu založenou na technickém vývoji. Do té doby existovaly metropole na *Dálném východě, které také Marco *Polo (1254–1324) zmiňuje při

svých cestách. Polis jako městský stát je známa již v antice, v *Novém světě Hernán *Cortés (1485–1547) dobývá hlavní město *aztécké říše *Tenochtitlán, které je z pohledu *sociologie metropole zároveň hlavním městem polis-městského státu.

Technologický vývoj, *transport a komunikace jako dominantní elementy naší *civilizace, podle Louise Wirtha, determinují city v nové epoše lidské historie. Na základě vymezení Richarda Gabriela Foxe (narozen 1939) lze předindustriální polis rozpoznat nejen na Dálném východě, ale také v Mezoamerice tři základní typy tohoto druhu city: *panovnícko-rituální polis*, jejíž role je *primárně politická, ideologickou/symbolickou dimenzí se stává sídlem *vlády založené na ideologické *kontrolě v *rituálech; *administrativní polis* je mnohem větší a politicky komplexnější než *panovnícko-rituální polis*, stávají se hlavním městem států nebo centry administrativy v politických systémech, které se skládají z mnohonásobných urbánních center; politickou roli polis podporuje jeho důležitá ekonomická funkce; *tržištní polis* je těsně předindustriální urbánní zřízení, po předešlých dvou stadiích jde o vrcholné urbánní uspořádání s ekonomickou základnou, kde je svébytná ekonomika primárním pramenem majetku (bohatství) nahromaděného komerčními přebytky mocnou státní vládnoucí elitou. (Zuzana Korecká, Jaroslav Malina)

politeia (z řečtiny: *políteiá*, „státní zřízení a jeho principy, tedy ústava“):

1. občanství ve starověkém Řecku a z něho plynoucí souhrn občanských práv; ústavní pořádek ideálního zřízení, vymezující také formu *vlády;

2. v *Aristotelově politické teorii ústavní zřízení, ve které vládne většina *občanů za účelem obecného prospěchu (nazývaná Aristotelem též *timokracie). V ideálním případě se jedná o jakousi „střední třídu“, která se vyhýbá extrémní *chudobě i bohatství a zajišťuje tak stabilitu obce. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

polités (z řečtiny), *občan.

politická antropologie, *antropologie, politická.

politická autorita, *autorita, politická.

politická ekonomie nacionalismu, *ekonomie nacionalismu, politická.

politická filozofie, *filozofie, politická.

politická práva, *práva, politická.

politická strana, *strana, politická.

politická vina, *vina, politická.

politické myšlení, islámské, označení pro součást *islámu, která se věnuje problematice žádoucích politických *institucí, postoje islámu k modernizaci, *globalizaci apod. a dalším tradičním problémům *politologie a zejména *politické filozofie. Na rozdíl od sekularizovaného (*sekularizace) západního politického myšlení, které se již v *renesanci začalo oddělovat od *teologie a církevních záležitostí a etablovalo se jako svébytná oblast normativního rozvažování, představuje islámské politické myšlení nedílnou součástí islámu, chápaného jako holistická (*holismus) teorie dobrého života. Z toho plyne i vnitřně rozrůzněný až protikladný charakter politického myšlení islámu, což je stav trvající již dlouhá staletí.

Při jistě míře zjednodušení můžeme rozlišit tři základní proudy: (1) islámský modernismus, který sice přijímá a uznává moderní *hodnoty, ovšem snaží se je akomodovat v rámci islámské víry, což v případě *demokracie nebo *lidských práv může vést ke kontroverzním závěrům. Konzervativnější *názory zastává (2) islámský revivalismus (nazývaný též islámský *fundamentalismus), podle jehož zastánců je „řešením islám“, tedy přesvědčení, že moderní západní hodnoty je třeba odmítnout, byť přizpůsobení samotné víry současnému světu je možné (viz představy „islámského státu“ v rámci islamismu, tj. politického islámu). Revivalismus může při radikální tradicionalistické interpretaci dospět až k antimodernistickému „návratu“ k posvátným textům. Konečně (3) liberální *islám uznává, že společenské a politické neduhy jsou zapříčiněny nedostatečnou aplikací „západních“ práv a

svoboda, jako je například svoboda projevu. Mnohasetletý boj o „duše mladých lidí“ tak v rámci islámu pokračuje i nadále. (Pavel Dufek)

politický lesbismus, *lesbismus, politický.

politický marketing, *marketing, politický.

politika (z řečtiny: *polis*, „obec, městský stát“):

1. veřejná aktivita sloužící k usmiřování rozdílných zájmů, jež garantuje rozumnou stabilitu a pořádek. Politika má svoji dimenzi strukturální (anglicky: *polity*), procesuální (anglicky: *politics*) i obsahovou (anglicky: *policy*);

2. péče o záležitosti určitého oboru (příklad: jazyková politika);

3. vychytralost, chytračení (příklad: „kampak na nás s takovou politikou“). (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

politika difference (z francouzštiny: *différence*, „odchylka; rozdíl, rozdílnost; různost“) (též politika identity), od 90. let 20. století významný proud současné *politické filozofie, součást *radikální demokracie. Její zastánci kritizují převládající distributivní *paradigma a namísto problematiky *zájmů* a jejich materiálního naplnění prosazují důraz na obhajobu *identit, které tvoří alternativu k převládajícím hodnotovým a *kulturním vzorcům ve *společnosti. Podle americké teoretičky Iris Marion Youngové (1949–2006) by ústředním problémem politického myšlení, respektive podstatou konceptu *spravedlnosti, nemělo být nerovné rozdělení statků a břemen, nýbrž problematika *panství* (*domination*) a *útlaku* (*oppression*), které „odlišným“ skupinám a jejich jedincům zabraňují v identitárně chápaném seberozvoji a naplnění vlastního lidského potenciálu (zde lze vysledovat paralelu s raným, tzv. humanistickým myšlením Karla *Marxe). Kritika politiky difference zevnitř samotného radikálního tábora (například v díle Nancy Fraserové [narozena 1947]) poukazuje na skutečnost, že kulturně definovaná a až eklekticky pluralistická politika difference činí nepravděpodobným zastřešující emancipační projekt, který by dokázal zachytit a kritizovat rostoucí materiální nerovnosti. (Pavel Dufek)

politika jednoho dítěte, demografické opatření, které zavedla čínská *vláda roku 1979 s dočasnou platností a podle něhož smí manželský pár mít pouze jedno dítě. Mělo zabránit prognózám, že v případě přirozeného přírůstku nebude Čína v brzké budoucnosti schopna uživit obyvatelstvo (v současnosti 1,3 miliardy). Rodiče, kteří nařízení nedodrží, nejenže na druhé a další dítě nedostanou příspěvky od státu, ale naopak jsou pokutováni a diskriminováno může být i dítě. Přestože se nařízení vztahuje pouze na čínské etnikum (tj. národnost *Chan) a ve venkovských oblastech je povoleno druhé dítě (po 5 letech, byla-li prvním dítětem dívka), podařilo se snížit přírůstek obyvatel o odhadovaných 300 milionů a porodnost z 5,9 dítěte na ženu v roce 1970 na 1,7 v roce 1995.

Čína sklízí za svou demografickou politiku obdiv *zemí sužovaných přelidněností, například Indie a afrických států, a naopak kritiku z vyspělých zemí, které se potýkají s opačným problémem. Prosazuje totiž tuto politiku nátlakem a vnucovanými zákroky (sterilizací, aborty i ve vyšším stadiu těhotenství). Nechtěným důsledkem bylo oživení dívčí *infanticidy, takže poměr mužů a žen u novorozenat stoupl roku 2005 na 118 : 100 (přirozený poměr je 105 : 100). Také stárnutí obyvatelstva je varováním, neboť roku 2025 by mělo být 15 % obyvatel Číny starších 65 let, a to ve společnosti, kde tradičně o starší generaci pečují děti, respektive synové (viz *siao). V roce 2001 bylo povoleno druhé dítě, jestliže žádný z rodičů nemá sourozence, avšak o odvolání politiky jednoho dítěte vláda Čínské lidové republiky (ČLR) pro příští desetiletí neuvažuje vzhledem k tomu, že růst obyvatel ČLR zůstává poměrně vysoký: 8 narozených dětí na 1000 obyvatel, což odpovídá 10 milionům nově narozených dětí ročně. (Lucie Olivová)

politika „sta škol a sta květů“ (čínsky: *paj chua čchi-fang paj tia čeng-ming*), čínská politická doktrína vyhlášená v polovině roku 1956, měla přispívat k rozkvětu umění a

*pokroku vědy, k rozvoji různých uměleckých forem a stylů a k soupeření různých vědeckých a myšlenkových škol a směrů. (Josef Kolmaš)

politika, drobečková, nepříliš lichotivé označení pro politiku staročeských poslanců sdružených v Českém klubu, kteří ukončili v říjnu 1879 tzv. *pasivní rezistenci a zahájili v 80. letech 19. století podporu Taafovy vídeňské *vlády (1879–1893); obhajovali například branný zákon, podpořili i novelizaci školského zákona (v dubnu 1883). Za tuto vstřícnou politiku si vysloužili od Taafovy vlády menší ústupky – „drobečky“, jako například rozdělení pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou (1882), jmenování Aloise Pražáka (1820–1901) *ministrem a především přijetí tzv. Stremayrových jazykových nařízení (1880), zrovnoprávňujících *češtinu a *němčinu v komunikaci s *úřady; termín se stal známým v květnu 1887, kdy byl v *Národních listech* uveřejněn výrok Františka Ladislava *Riegra (1818–1903) o „sbírání po drobtech, třeba i pod stolem“. Tento postup tvrdě kritizovali mladočeši, viděli v něm pasivitu a *toleranci vůči Vídni a spolupráci s českými *Němci, a podporu si nezískal ani u české společnosti. (František Čapka)

politika, evropská:

1. politika mimoevropských *zemí vůči *Evropě;

2. politika, kterou realizují evropské státy (má za cíl všestrannou dobrovolnou evropskou spolupráci, popřípadě sjednocení). Již v pozdním *středověku (především po *třicetileté válce) se zrodily úvahy vycházející z myšlenky o „věčném“ *míru (stály v protikladu k již vytvořenému systému evropských *národních států); nejzajímavější byly úvahy Maximiliena de Béthune, *vévody ze Sully (1560–1641), a Williama Penna (1644–1718), sepsané pod názvem *An Essay towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of a European Dyet, Parliament or Estates* (Pojednání o současném a budoucím míru v Evropě a k vytvoření evropského říšského sněmu, parlamentu nebo i státního domu, 1693). Rozhodnutím vídeňského kongresu (1814–1815) vznikl „metternichovský“ systém, který vycházel ze solidarity evropských *panovníků. V roce 1848 vystoupil skotský básník a novinář Charles Mackay (1814–1889) s myšlenkou vytvořit Spojené státy evropské. Jeho představy našly ohlas u řady politiků, publicistů a teoretiků státu, jako u Giuseppe Mazziniho (1805–1872) a Victora *Huga (1802–1885). Teprve po *první světové válce se začaly rozvíjet předpoklady ke konkrétní evropské politice, byly ale zastíněny klamnou nadějí (jako v roce 1923 založením *hnutí Panevropa nebo *Evropským memorandem* Aristideho Brianda [1862–1932] z roku 1930), že Společnost národů vytvoří řešení. Po *druhé světové válce se prosadila obnovená aktivní *evropská politika; na jedné straně byla ovlivněna snahou o evropskou bezpečnost, na straně druhé spočívala na nutnosti hospodářského ozdravení Evropy. Podařilo se založit četné evropské instituce, jejichž cílem bylo prosadit jednotnou evropskou státnost. Jak má však toto sjednocení vypadat, není dosud zcela jasné. (František Čapka)

politika, fiskální (z latiny: *fiscus*, „státní pokladna, veřejné prostředky“) (též rozpočtová politika), spolu s monetární politikou nejdůležitější oblast *hospodářské politiky *vlády v *tržní ekonomice. Ovlivňuje ekonomiku prostřednictvím *státního rozpočtu. K jejím hlavním nástrojům patří: *daně (příjmová strana státního rozpočtu), vládní výdaje na nákup zboží a služeb (výdajová strana rozpočtu) a transfery neboli jednostranné převody bez protislužeb. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

politika, grantová, *politika, kterou provádí grantové agentury (například Grantová agentura České republiky) včetně *nadací; spočívá v pravidelném vypisování výběrových řízení na určitá témata, přijímání projektů a jejich posuzování; na vybrané projekty poskytuje finanční prostředky (*grant, *nadační příspěvek). (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

politika, hospodářská, souhrn cílů, zásad, nástrojů *k regulaci ekonomických procesů. Nositelem hospodářské politiky je *stát; *subjekty, které zasahují do hospodářské politiky: *vláda, *parlament, *politické strany, centrální banka apod. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

politika, imigrační, státní politika regulace přistěhovalectví – byla reakcí na migrační vlnu do USA (až 30 milionů *emigrantů) a také do Austrálie v letech 1815–1914; první zákon o omezení přistěhovalectví byl přijat v USA proti čínským přistěhovalcům (1882), následovaly zákony proti japonským přistěhovalcům (1900, 1908). Postupně byla pro přistěhovalce zaváděna různá regulační opatření: v roce 1917 to byla zkouška gramotnosti a zkouška z *angličtiny, ve 20. letech byl pak zaveden systém kvót pro jednotlivé *země (v polovině 60. let byly proporční kvóty dle národností zrušeny, každá *země dostala stejně vysoký počet – 20 000 přistěhovalců ročně). Přednost dostali přistěhovalci z politických důvodů. Imigrace do USA koncem 20. století opět vzrostla (v letech 1981–1990 to bylo 7,5 milionu přistěhovalců). V Austrálii byl první zákon o omezení přistěhovalců přijat v roce 1902, imigranti museli být schopni komunikovat alespoň v jednom evropském jazyce.

Od konce 40. let 20. století vzrůstalo také přistěhovalectví do evropských zemí, z bývalých *kolonií a chudých zemí Afriky a Asie zejména do Velké Británie, Francie a Spolkové republiky Německo („právo krve“); tento stav trvá i v současnosti. V České republice přijala *vláda 13. 1. 2003 *Zásady politiky vlády v oblasti migrace cizinců*; podle dostupných statistik žilo v roce 2008 na území České republiky zhruba 250 000 cizinců, tj. 2,5 % populace. (František Čapka)

politika, měnová, opatření uskutečňovaná centrální bankou za účelem ovlivnění měnových a finančních podmínek v ekonomice, jejichž cílem je dosažení stabilní cenové hladiny, popřípadě též stability směnného kurzu *měny, rovnováhy platební bilance, udržitelného růstu produkce, a vysoké zaměstnanosti. (Jaroslav Malina)

politika, rozpočtová, *politika, fiskální.

politika, sexuální (anglicky: *sexual politics*), zkoumání mocenských vztahů mezi pohlavími a způsobů jejich uplatňování. V rámci feministického hnutí se o používání tohoto termínu zasadila Kate Millet, která v roce 1969 vydala knihu *Sexual Politics*, zabývající se pohlavní nerovností v literatuře a společnosti z osmi základních hledisek: ideologického, biologického, sociologického, třídního, ekonomického a vzdělávacího, antropologického (mýty a náboženství), psychologického a z hlediska násilí. Posléze se pojem vžil také pro bádání v dalších oblastech *kultury. (Věra Sokolová)

politika, strukturální, označení pro hospodářsko-politická opatření *vlády s cílem ovlivnit strukturu produkce v *ekonomice. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

politika, zdravotní, *politika, která je výrazem zájmu i *odpovědnosti za *zdraví lidí a touhy po spravedlnosti při spravování záležitostí obce. Je orientována na zdraví lidí (na rozdíl od *zdravotnické politiky, která se v rámci rezortu *zdravotnictví věnuje zejména zdravotnickému systému). (Jan Holčík)

politika, zdravotnická, *politika zabývající se zejména počtem, vybavením, činnostmi a výsledky zdravotnických zařízení, účinností, efektivitou, dostupností, kvalitou, humánností, bezpečností, spravedlností, užitečností i trvalou udržitelností zdravotnických služeb, výchovou a obměnou zdravotnických pracovníků, zdravotnickou legislativou, financováním *zdravotnictví a jeho dalším rozvojem. (Jan Holčík)

politologie (z řečtiny: *polis*, „obec, městský stát“ a *logos*, „nauka, věda“), též politická věda, společenská věda o *politice; předmětem je fungování *státu, politických systémů, mocenských a vládních *institucí, uspořádání vztahů mezi jednotlivcem, *společností a státem, vztahy nadřazenosti a podřízenosti, politické chování lidí, moc a *autorita, vztahy mezi státy. Český termín „politologie“ představuje ve srovnání s ostatními jazyky novotvar, jehož ekvivalenty jsou anglický *political science*, německý *politische Wissenschaft* či francouzský *science politique*.

Formativní počátky politologie jsou v prostředí starověkých *civilizací, zejména v antickém Řecku a v Číně; dlouhé a bohaté dějiny politického myšlení pak dokládají *normativní* tradici politickovědného zkoumání (*filozofie, politická). Jako moderní *empirická*

věda se začala politologie ustavovat ve 2. polovině 19. století ve Spojených státech amerických; první *katedra byla založena v roce 1957 na Kolumbijské univerzitě. Vznik a rozvoj moderní politické vědy úzce souvisí s rozvojem moderní společnosti, charakterizované procesy jako *centralizace moci, rozvoj průmyslové výroby a vstup širokých vrstev obyvatelstva do politického rozhodování. Stejně tak ale nelze opomíjet prakticky motivovaný zájem ze strany politických aktérů.

Podle oficiálního vnitřního členění, které bylo přijato na konferenci *UNESCO v roce 1948, lze politologii rozdělit do následujících okruhů, které široce vymezují základní oblasti zkoumání: (1) Politická teorie, která zahrnuje politickou filozofii, metodologii politologie a teorii mezinárodních vztahů. (2) Politické instituce a systémy, zahrnující studium *ústav, forem *vlády nebo komparaci nejrůznějších politických institucí. (3) Politické strany, zájmové skupiny a *veřejné mínění. (4) Mezinárodní vztahy (mezinárodní politika, mezinárodní organizace a mezinárodní právo), které se v průběhu 20. století do značné míry osamostatnily. Podobně jako ostatní společenské vědy může i politologie plnit řadu funkcí, mezi nejvýznamnější patří funkce deskriptivní, explanační, prognostická a instrumentální.

V České republice došlo po *druhé světové válce k násilnému přetržení výzkumné tradice, mající kořeny v předválečné právní vědě, respektive státovědě (František *Weyr), *sociologii politiky (Jan Mertl) a morální a politické filozofii (Tomáš Garrigue *Masaryk, Emanuel Rádl). S výjimkou krátkého intermezza na konci 60. let došlo k oživení politologie jako svébytné sociálně-vědné disciplíny až v 90. letech 20. století po pádu komunistického režimu. Mezi akademická pracoviště, která v českém prostředí zpočátku vznikala zejména úsilím vystudovaných historiků, filozofů a právníků, patří: Katedra politologie a Katedra mezinárodních vztahů a evropských studií na *Masarykově univerzitě v Brně, kde sídlí také Mezinárodní politologický ústav; Ústav politologie, Institut politologických studií a Institut mezinárodních studií při *Univerzitě Karlově v Praze; Katedra politologie a mezinárodních vztahů na Západočeské univerzitě v Plzni; Katedra politologie a evropských studií na Univerzitě Palackého v Olomouci; Katedra politologie při Vysoké škole ekonomické v Praze; Katedra politologie na Univerzitě Hradec Králové; Katedra politologie a filozofie na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Politologicky orientovaný výzkum probíhá i v rámci Sociologického ústavu Akademie věd České republiky.

V českém prostředí a v českém jazyce vycházejí dvě specializovaná odborná periodika, a to čtvrtletník *Politologický časopis* (Brno) a *Politologická revue* (Praha), která vychází dvakrát ročně. K nim je možné připočítat i čtvrtletník *Mezinárodní vztahy* a částečně i *Filosofický časopis*, ve kterém se objevují články z politické teorie a filozofie. Z tematického záběru těchto periodik i z přehledu pedagogických aktivit jednotlivých pracovišť lze odvodit nejvýznamnější oblasti, kterým se čeští politologové věnují. Jedná se zejména o výzkum české politiky, dále komparativní (srovnávací) politologii, politické strany a stranické systémy, mezinárodní vztahy a areálová studia, transitologii (*teorie přechodů) či volby a *volební systémy. V menší míře se pak zabývají politickou filozofií a teorií, politickou geografii nebo metodologií politické vědy. V tomto smyslu se česká politologie postupně zařadila do hlavního proudu evropského politickovědného bádání. (Pavel Dufek)

Poljané, početné východoslovanské etnikum obývající již na počátku 1. tisíciletí oblasti na středním toku Dněpru s pozdějším centrem v Kyjevě. Jejich vývoj byl zbrzděn nadvládou *Chazarů, ale po vytvoření *Kyjevské Rusi (9.–12. století) docházelo k sblížení jednotlivých etnik a Poljané se významně podíleli na utváření staroruského státu a později *ukrajinského společenství. (Lukáš Šín)

polka, *úvodnice.

pollex, -icis, m., palec ruky. (Ladislava Horáčková)

Pollux, *Polydeukés.

Polo, Marco (ca 1254, Benátky, Itálie [uvádí se též ostrov Korčula v dnešním Chorvatsku] – 8. 1. 1324, Benátky, Itálie), italský cestovatel a obchodník. Doprovázel svého otce Nicola a strýce Maffea na jejich druhé cestě do Číny v letech 1271–1292. Ve vlastní Číně pobyl celkem 17 let a z titulu své inspektorské funkce navštívil četné kraje a *města v celé *zemi. Po návratu do Itálie (1295) byl v námořní bitvě zajat Janovany a ve vězení nadiktoval spoluvězni Rustichellimu text svého slavného spisu *Il Milione* (Milion), představujícího to nejcennější, co nám středověk o Asii a zejména o Číně zanechal. (Josef Kolmaš)

poloha 69, sexuální, technika *orálního sexu, kdy dochází ke kontaktu úst muže s *vulvou a úst ženy s *penisem. Kontakt úst a penisu je někdy konceptualizován do dvou podob: první je klasická *felace, v níž aktivně působí ten, kdo užívá úst; druhou je *irrumace, při níž partner, jehož penis je stimulován, „přiráží“ do partnerových úst. V případě kontaktu úst s vulvou analogické rozlišení neexistuje.

Kombinace obou technik, tedy takzvaná *poloha 69*, je, soudě podle pramenů, velice limitovaná; určitou výjimkou jsou artefakty *mochické kultury v Peru a některé objekty z jiných vysokých kultur. Dodejme ještě, že poloha 69 bývala součástí sexuální výchovy na Mangaii v *Polynésii a že toto číslo užil jako kryptogram Jindřich *Štyrský ve 30. letech 20. století v tehdejším pruderním prostředí Československa pro označení knižnice erotické literatury – *Edice 69. (Jaroslav Malina, František Vrhel)

polohy lebky, normované, ustálená postavení lebky pro antropologické studium, pro měření, fotografování. (Martin Čuta)

poloměsíčitá kost, **os lunatum*.

poloobratel, **hemivertebr*a.

poloopice (*Prosimii*), stromoví savci odlišující se od vyšších *primátů v celé řadě důležitých znaků, jež souvisejí jak s rozdílnou *fylogenezí obou skupin, tak s různými adaptacemi a ekologickým postavením. Poloopice jsou obvykle malí až středně velcí stromoví savci; jejich mozek je relativně malý (s nepatrnou gyrifikací), a dobře vytvořeným čichovým lalokem koncového mozku, čemuž také odpovídá velká délka obličejového skeletu (*splanchnokrania) v čichové části a stavba *kosti nosní, čichové a horní čelisti. Poloopice mají vyvinuté **rhinarium* (vlhký „čumáček“) a poměrně dobrý čich; mají rovněž vytvořeny různé pachové žlázy, jimiž značkují své teritorium. Oči poloopic mají speciální odrazovou vrstvu *tapetum lucidum*, která je adaptací na noční vidění. Stereoskopické vidění není dokonalé, osy očí nejsou paralelní. Očnice je v zadní části otevřená. Stavba kostěného ucha poloopic se vyznačuje řadou starobylých znaků. *Ušní boltce jsou pohyblivé. Zuby poloopic se liší od zubů vyšších primátů. Dolní *řezáky jsou specializované a tvoří zubní hřebínek, špičáky jsou poměrně malé a mohou i chybět. V souvislosti se zubním hřebínkem se vytváří podjazykový orgán, druhý *jazyk, který slouží k čištění zubního hřebínku. *Mandibula poloopic má starobylou stavbu a v *symfýze není srostlá. V *orbitě poloopic pak schází *kost slzní a *kost čelní zůstává nesrostlá.

Současné poloopice mají výrazně delší zadní končetiny než končetiny přední. Zadní končetiny jsou u skákavých druhů mnohdy používány pro odraz i pro přistávání. Palec na ruce je schopen výrazné *opozice. Ukazováček na noze má pseudodrápek, který slouží k čištění srsti společně se zubním hřebínkem. (Václav Vančata)

polouzavřený komplex, *komplex, polouzavřený.

Polovci, *Kumáni.

Polové, benátské kupci, bratři Nicolò a Maffeo, uskutečnivší dvě obchodní cesty do Číny (v letech 1260–1269 a 1271–1292). Na jejich druhé cestě je doprovázel Nicolův syn Marco *Polo. (Josef Kolmaš)

polovečtina, *kumánština.

poloviční objetí, *objetí, poloviční.

polozemnice [archeologie, etnoarcheologie], *obydlí (případně výrobní objekt) zapuštěné části výšky (kolem 0,5–1 m) obytného prostoru pod povrch země, takže jeho stěny jsou zčásti tvořeny zemí (z důvodu zvětšení prostoru při nižší, tedy méně stavebně náročné nadzemní *konstrukci a lepší tepelné izolaci prostoru). Většina výšky obytného prostoru je však nad povrchem země, ať už je nadstavbou *chata nebo *dům, zapuštěnou část lze považovat za doplněk prostoru nadzemní *stavby. (Obydlí s převažující částí výšky předpokládaného obytného prostoru pod úrovní povrchu země, kdy nadzemní zastřešující část je jen doplňkem podpovrchového prostoru, se označuje jako *zemnice.) Zapuštěná část může mít vydržené nebo jinak upravené stěny (pokrytí *kůžemi nebo jinými organickými materiály) kvůli zpevnění stěn i zlepšení tepelné izolace.

Polozemnice se objevuje již v *mladém paleolitu a vyskytuje se také v mladších pravěkých obdobích i v nativních kulturách a v případě potřeby se objeví i dnes (například partyzánské *zemljanky). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

polštářky, hmatové, *toruli tactiles.

polština, západoslovanský jazyk, úřední *jazyk v Polsku, užívaný též četnými menšinami především v USA, Bělorusku, na Ukrajině, v Kanadě, Francii a také například v České republice. (Viz též *Poláci.) (Jaroslav Malina)

poluce, bezděčný, obvykle noční výron semene, mnohdy spojený s erotickým snem. Objevuje se zejména při nepřítomnosti jiného odchodu semene (pohlavním stykem, *onanií). (Jaroslav Zvěřina)

polyakrylamid, *polymer akrylamidu, N,N'-metylen bisakrylamidu, persulfátu amonného a N,N,N',N'-tetrametyl etylen diaminu (TEMED), používaný k výrobě gelů pro *elektroforézu proteinů a fragmentů *DNA. V současné době jsou polyakrylamidové gely stále více nahrazovány automatickými *sekvenátory. (Kateřina Boberová)

polyamorie (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný“ a z latiny: *amor*, „láska“), udržování nebo touha po udržování více milostných vztahů v jeden čas a současně akceptování podobného chování u všech zúčastněných partnerů. Jde spíše o *životní styl, ve kterém partneři vědomě a neskrývaně vedou několik paralelních vztahů, které obvykle bývají vzájemně víceméně rovnocenné (ani jeden z nich není formálně manželský). Oproti *polygamii, která je v určitých kulturách spíše celospolečenskou normou, jde o normu individuální, jejíž původ leží v osobních touhách, preferencích a přesvědčení. (Josef Duda).

polyandrie (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný“ a *anér, andros*, „muž“):

1. [antropologie], příbuzenské pravidlo a forma *manželství umožňující souběžné soužití jedné ženy s dvěma a více muži; rozlišujeme polyandrii fraterální (bratrskou, někdy také zvanou adelfickou), kdy manželé jsou bratři, a sdruženou, kdy manželé bratry nejsou. Rodinu v takovém případě tvoří žena, dva a více mužů a děti.

Polyandrie je známa z některých asijských kultur (Indie, Tibet) a z Tichomoří. Většinou se aplikuje jako sňatek s několika bratry, jako například u *Todů z jižní Indie, kdy žena žije s každým mužem asi deset dní. Otcem prvního dítěte je nejstarší bratr, otcí dalších jsou bratři v sestupném věkovém pořadí, bez ohledu na to, kdo je skutečným biologickým otcem dítěte. Ve většině případů, kde se polyandrie vyskytuje, nejde o obecné matrimoniální pravidlo, ale o místní řešení specifické společenské situace; vždy jde o marginální *společnosti (*lovci lebek z Asámu, izolovaná *společenství v Tibetu apod.).

Polyandrie spolu s pravidly *levirátu a *sororátu vedly často k spekulativní domněnce o dávné existenci skupinového manželství, kdy sňatek uzavírala skupina mužů (bratrů) se skupinou žen (sester). Etnologicky ani historicky nebyl zaznamenán žádný případ takového manželství; (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

2. [primatologie], jednosamicová sociální struktura se u *primátů (včetně člověka) prakticky nevyskytuje. Častější je fakultativní (funkční) polyandrie, například u kosmanů, kdy samice nejvýše postavená v *hierarchii blokuje pomocí *feromonů rozmnožování ostatních

dospělých a *reprodukce schopných samic. Tato struktura má tu výhodu, že skupina věnuje maximální péči mláďatům, ale má velmi pomalou *reprodukcí. U drápkatých *opic je nevýhoda pomalé reprodukce nahrazována zvýšením počtu mláďat, o která se starají hlavně samci a matkám je „zapůjčují“ pouze na dobu kojení;

3. [zoologie, etologie], poměrně vzácný reprodukční systém obratlovců, kdy se samice páří s více samci, ale samec jen s jednou samicí. Většinou se však nejedná o absolutní věrnost samce, ale spíše o to, že několik samců pečuje o potomstvo (vysedává vejce, vodí mláďata) jedné samice, například u některých druhů ptáků ze skupiny bahňáků. Někdy se za polyandrii považují případy mnohočetného otcovství známé u paryb, ptáků nebo i savců, kdy je však obtížné odlišit polyandrii od *promiskuity, respektive *polygamie (příslušníci obou pohlaví mají více partnerů během jednoho rozmnožovacího období). (Jiří Gaisler, Václav Vančata, Marina Vančatová)

polyartritida, zánětlivé postižení více *kloubů nejrůznější etiologie. Je jedním ze *symptomů například u *dny, revmatoidní nebo syfilitické *artritidy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

polybunodont, všežravec se zmnoženými hrbolky na stoličkách. Nedochozí u nich ke vzniku rýh na stoličkách vlivem požívání jak rostlinné, tak i masité potravy. (Viz též *zuby, bunodontní.) (Michaela Křivanová)

polydaktylie (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný, různý“ a *daktylos*, „prst“), nadpočetný prst ruky nebo nohy. Zmnožený je obvykle okrajový prst – palec nebo malíček, bývá však většinou znetvořen a neschopný funkce. Dědičnost je autozomálně dominantní s neúplnou *penetrancí a *expresivitou. (Ladislava Horáčková, Jiřina Relichová, Lenka Vargová)

polydémonismus (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný, různý“ a *daimón*, „duch, božská podstata“), *kult, v němž jednotlivá božstva ještě nemají osobní jednoznačnost; je příznačný pro pravěké (zčásti i starověké) a nativní kultury. (Jaroslav Malina)

Polydeukés (latinsky: *Pollux*), syn Dia (*Zeus) a manželky spartského *krále Tyndarea *Lédy, bratr *Kastóruv. Proslul jako silák a neporazitelný zápasník. Po smrti svého bratra *Kastóra se nechtěl smířit s jeho odchodem a vymohl si společný osud, v němž oba zároveň budou střídát svůj pobyt v *podsvětí a na *Olympu. (Marie Pardyová)

Polyfém, u *Homéra jeden z *Kyklópů, který se nevládně zachoval k *Odysseovi a jeho druhům, a byl proto z nutnosti potrestán ztrátou svého jediného oka. Podle pozdější tradice se zamiloval do mořské *nymfy *Galatei a ze žárlivosti zabil jejího milence Ákida. Líčení jeho milostných útrap se objevuje v helénistické *poezii. Ve výtvarném umění byl zpodobován motiv *Oslepení Polyféma*, a to na raně archaických řeckých vázách a v monumentálních helénistických sousoších, z nichž dnes známe dvě *verze z Tiberiovy *villy ve Sperlonze a z Claudiovy villy v Baiích. (Marie Pardyová)

Polyfém a Galatea, *Galatea, *Polyfém.

polyfyodontní chrup, *chrup, polyfyodontní.

polygamie (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný“ a *gamos*, „sňatek, manželství“):

1. [antropologie], příbuzenské pravidlo a forma *manželství umožňující souběžné soužití s více než jedním manželským partnerem. Toto obecné pravidlo *nepokrevního příbuzenství je opakem *monogamie, která připouští pouze *sňatek mezi dvěma osobami.

U polygamie lze rozlišit dva případy: prvním je manželství jednoho muže s několika ženami, druhým, velmi vzácným, je manželství jedné ženy s několika muži. Tato forma se nazývá *polyandrie. Je-li *společnost polygamní, neznamená to, že je polygamie všeobecným jevem. Například společnost Nambikvárů z jižní Brazílie je monogamní, pouze *náčelník *vesnice může mít dvě ženy, což je výraz určitého společenského ocenění.

S polygamií se setkáváme většinou tam, kde mezi *exogamními skupinami dochází k výměně žen na základě „*ceny za nevěstu“, kde je zakázán sexuální styk mezi manžely po dobu kojení dítěte, kde jsou *iniciační obřady doprovázeny u chlapců *obřízkou, případně u

dívek vyříznutím *klitorisu. Proto se polygamie vyskytuje prakticky v celé Africe, u všech muslimských etnik a v *Polynésii. Polygamie je však v obou svých formách mnohem méně rozšířena než monogamie; (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

2. [zoologie], zvláštní případ *polygynie, kdy se vytváří reprodukční *jednosamcové sociální struktury, případně *harémové sociální struktury. V tomto případě si jeden sociálně samostatně existující samec monopolizuje několik samic. Někteří badatelé chápou polygamii (ne zcela správně) jako systém, v němž jednoznačně početně převažují samice nad samci. V tomto případě se však jedná o polygynii. (Václav Vančata)

polygen, též minor gen, *gen s malým fenotypovým účinkem; více polygenů determinuje znaky kvantitativní povahy. (Jiřina Relichová)

polygenismus, teorie popírající jednotný původ lidstva (*monogenismus) – vychází z předpokladu, že jednotlivé lidské *rasy vznikly v různé době, na různých místech a z různých druhů rodu *Homo. (Jaroslav Malina)

polygynie (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný“ a *gyné*, „žena“):

1. [antropologie], forma *manželství umožňující souběžné soužití jednoho muže s dvěma a více ženami;

2. [zoologie], sociální systém (organizace), v němž jednoznačně početně převažují samice nad samci nebo jeden samec si monopolizuje několik samic v autonomní sociální jednotce, *harému, nebo v samostatné *jednosamcové sociální struktuře. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

polychromie (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný“ a *chróma*, „barva, odstín“):

1. mnohobarevnost; opak: monochromie;

2. pestré zbarvení architektonického nebo plastického díla, zaměřené k zesílení jeho dekorativního, realistického či výrazového účinku, popřípadě také symbolického významu.

Raná slohová období, „primitivní“ umění a lidová tvorba si zpravidla libují v živé barevnosti, pozdní fáze ji opouštějí. Pestrými omítkami byly kryty stěny neolitických *svatyní na *Předním východě, články egyptských i dórských *chrámů, ale také články a zdvo středověkých *staveb, renesančních a barokních fasád. Polychromie dotvářela rané antické skulptury, středověké a barokní řezby i kamenné sochy, někdy přitom napodobila ušlechtlejší materiály, ale většinou sledovala vlastní cíle. Sochy byly doplňovány polychromními detaily od začátků výtvarné tvorby až do *renesance, kdy nálezy antických plastik, většinou již prostých svých původních barev, inspirovaly umělce, aby v monumentálním sochařství dávali přednost bílým mramorovým sochám. Barokní kamenné plastiky, které tvořil například Matyáš Bernard *Braun (1684–1738), byly opět polychromovány, aby se překryl charakteristický povrch *pískovce, z něhož byly tesány, protože tento materiál nemohl soupeřit s jemností a leskem cararrského *mramoru. (Jaroslav Malina, Marie Parďová)

Polykleitos z Argu (2. polovina 5. století př. n. l.), řecký sochař; vedle *Feidia druhý a snad o něco málo mladší tvůrce velké klasiky a *kalokagathie. Jako představitel dórské sochařské tradice se více věnoval ztvárnění mužských soch. Svě sochy *Doryfora* (atleta nesoucího *kopí) využil k tomu, aby v ní vyjádřil svou estetickou teorii, kterou popsal v nezachovaném díle *Kánón* („měřítko, řád“). Jeho obsahem zřejmě byl systém proporcí a vzájemných poměrů, jimiž lze vyjádřit ideální lidské (tj. mužské) tělo. Zároveň vytvořil nový druh kontrapostu, kdy zatížená noha odpovídá zatížená ruka na druhé straně těla a totéž platí i pro uvolněnou nohu a ruku. Tak více uvolnil tělo a mohl je znázornit v reálných prostorových vztazích a zároveň dosáhl dokonalé vyváženosti svých soch. Obličejové znázorněných postav jsou výrazem ideální symetrie.

Polykleitos tedy kladl větší důraz na formu. Vnitřní život ho tolik nezajímal a v tom se lišil od svého kolegy Feidia. Jinak se oba mistři znali a navzájem pozitivně ovlivňovali (Feidiás použil polykleitovské sošné typy k oživení souboru postav znázorněných na vlysu *Parthenónu). Znovu se jako proslulí sochaři sešli po roce 430 př. n. l. v soutěži o tvorbu

sochy *Zraněné Amazonky* pro Artemidin chrám v *Efesu; zvítězil Polykleitos a v díle, které vytvořil, se držel svých matematickými poměry daných estetických zásad. Feidiás, který šel ve svém vývoji dále a představil ve své *variantě námětu novou výrazovou formu, byl až na druhém místě. Náhoda Polykleitovi pomohla, aby mohl vytvořit dílo podobného významu, jako byly Feidiový kolosální kultovní sochy: když v roce 425 př. n. l. požár zničil starou Héřinu *svatyni v Argu, byla zde postavena nová a v ní byla umístěna Polykleitova socha bohyně *Héry z *chryselefantiny. (Jaroslav Malina, Marie Parďová)

Polykratés (6. století př. n. l.), řecký státník; v letech 538 až 522 př. n. l. vládl jako samovládce na Samu, kde potlačoval moc aristokratů. Vlastnil početné loďstvo, které bylo jeho hlavní vojenskou silou, a proslul velkým bohatstvím. Na Samu vedl nákladný dvůr, kde působili významní umělci jako *Anakreón. Jeho postavení vzbudilo nepřízeň *Peršanů, kteří ho asi v roce 522 př. n. l. vylákali do *Malé Asie a tam ho odstranili. Polykratovo příslivečné bohatství je známo z *legendy o jeho *prstenu, kterého se měl jako své nejcennější věci dobrovolně zříci, aby se vyhnul závistí *bohů. Když prý jej hodil do moře, přinesl mu nazítří rybář rybu, v jejíchž útrokách se prsten našel. (Jaroslav Malina, Marie Parďová)

polykulturní [archeologie], místo (*lokalita, *naleziště), které bylo během *pravěku i pozdějších období využíváno několika *archeologickými kulturami, jejichž *objekty se vyskytují na jedné a téže ploše a mladší z nich často porušují starší. (Karel Sklenář)

polylophodontní stoličky, *stoličky, polylophodontní.

polymer, dlouhá molekula sestávající z mnoha podobných nebo identických monomerů spojených navzájem v tak velkém počtu, že řada fyzikálních a chemických vlastností této látky se nezmění přidáním nebo odebráním jedné nebo několika konstitučních jednotek. Polymery vznikají polymerací nebo polykondenzací. Dříve byly jako polymery označovány výhradně makromolekulární látky složené z molekul o obecném vzorci X_n , kde X označuje strukturní jednotku, která se v molekule n-krát opakuje. Dnes se běžně mluví o polymerech také u látek, jako jsou *proteiny a nukleové kyseliny, protože jejich molekuly obsahují velký počet vzájemně si podobných, na sebe napojených strukturních jednotek. (Kateřina Boberová)

Polymerase Chain Reaction, *reakce, polymerázová řetězová.

polymeráza, kategorie enzymů, které katalyzují spojení podjednotek do *polymeru (polymeraci). (Kateřina Boberová)

polymeráza DNA, enzym syntetizující tvorbu nové *DNA z prekurzorů, za přítomnosti již existující *DNA jako šablony. (Kateřina Boberová)

polymeráza Taq, termostabilní enzym používaný ke kopírování *DNA při polymerázové řetězové reakci (*PCR). Izoluje se z termofilní *bakterie *Thermus aquaticus*, žijící v horkých pramenech při teplotách od 70 do 75 °C (srov. *reakce, polymerázová řetězová). (Kateřina Boberová)

polymerázová řetězová reakce, *reakce, polymerázová řetězová.

polymerázová řetězová reakce v reálném čase, *reakce, polymerázová řetězová v reálném čase.

polymorfismus, obecně výskyt více než jedné *varianty daného znaku v populaci. V populační genetice podíl polymorfních *lokusů v populaci; například hodnota polymorfismu $P = 0,25$ znamená, že ve studovaném vzorku populace je 25 % analyzovaných lokusů polymorfních. Protože však zpravidla nemůžeme znát genetické složení *všech* jedinců v populaci, jsou za polymorfní považovány pouze ty lokusy, u kterých dosahuje relativní četnost vzácnější varianty (*alely) alespoň 5 % (jestliže se domníváme, že náš vzorek je skutečně reprezentativní, můžeme zvolit hranici 1 %). (Miloš Macholán)

polymorfismus, alelový, přítomnost většího počtu rozmanitých *alel jednoho * genu v populaci. (Jiřina Relichová)

polymorfismus, balancovaný, *genetický polymorfismus udržovaný v populaci různými mechanismy, například rovnováhou mezi *mutací a *selekcí, nebo mezi *selekcí a *migrací.

K dalším mechanismům patří zvýhodnění *heterozygotů (tzv. superdominance): heterozygoti v daném *genu mají vyšší *fitness než oba *homozygoti (srov. *člověk – vývoj lidských populací), *antagonistická selekce, selekce v proměnlivém prostředí a *selekce závislá na četnosti. (Miloš Macholán, Jiřina Relichová)

polymorfismus délky restričních fragmentů (anglicky: *Restriction Fragment Length Polymorphism*, zkratka: RFLP), vznik fragmentů *DNA různé délky vyvolaný působením enzymů *restričních endonukleáz (*restriktáz) a podmíněný dědičnými rozdíly v sekvencích, které tyto enzymy rozpoznávají (restriční místa). Na tomto principu je založena i molekulární metoda odhadu genetické rozmanitosti. Soubor fragmentů získaný restričním štěpením je zpravidla velmi velký a komplexní, takže ani následná *elektroforéza neposkytuje přehledný obraz. Proto jsou fragmenty *hybridizovány s radioaktivně nebo fluorescenčně značenými sondami (krátkými motivy DNA). Výsledkem je soubor proužků, ze kterých můžeme usuzovat na přítomnost nebo absenci daného restričního místa: dva kratší fragmenty jsou manifestovány dvěma „rychlými“ proužky (tj. migrujícími do větší vzdálenosti) a ukazují na přítomnost restričního místa, které bylo restriktázou rozpoznáno, naopak jeden „pomalý“ proužek indikuje absenci tohoto místa, takže k rozštěpení nemohlo dojít.

Hybridizační sondy mohou být totožné se sekvencí jader *minisatelitů (**Variable Number of Tandem Repeats*, zkratka: VNTR), která jsou velmi *konzervativní, a proto se příslušné sondy zpravidla hybridizují s více minisatelitovými *lokusy. V případě studia lidské vnitropopulační *variability, ve *forenzní antropologii či při *paternitních sporech se obvykle používají Jeffreyovy sondy 33.5, 33.6 a 33.15. Použití těchto sond dává individuálně jedinečné kombinace fragmentů různých délek, které jsou podobné čárovému kódu, a proto se označují jako molekulární otisk prstu (anglicky: *fingerprint*, srov. *DNA profil) a celá metoda jako multilokusový DNA-fingerprinting. (Jiřina Relichová, Petr Bureš, Miloš Macholán)

polymorfismus jednotlivých nukleotidů (anglicky: *Single Nucleotide Polymorphisms*, zkratka: SNP, čte se „snip“), *variabilita změn v jednom páru bází v genomové sekvenci. (Kateřina Boberová)

polymorfismus, délkový, *variabilita v délce daného *lokusu na *DNA. Ve *forenzní analýze se nejčastěji používají *VNTR a *STR. (Kateřina Boberová)

polymorfismus, sekvenční, *variabilita v sekvenci (posloupnosti) bází určitého *lokusu. Může zahrnovat adice, delece nebo *substituce párů bází. (Kateřina Boberová)

polymorfní gen, *gen, polymorfní.

Polynésané, souhrnné označení původních obyvatel *Polynésie a části východní *Melanésie. Sami nemají vlastní kolektivní jméno, nazývají se podle ostrovů, které obývají. *Jazyky Polynésanů (navzájem velmi blízké) tvoří *polynéskou větev *austronéské (malajsko-polynéské) rodiny. Dnes většina Polynésanů užívá svoji mateřštinu jen při slavnostních příležitostech, jinak mluví anglicky nebo francouzsky. Věřící jsou většinou *křesťané, místy se udržují některé tradiční kultury.

Polynésané osídlili jednotlivé ostrovy postupně z oblasti Indonésie a Indického poloostrova, případně dalších území na jihovýchodě asijského kontinentu, a to v období od počátku 1. tisíciletí př. n. l. až do začátku 2. tisíciletí n. l. Zachovali si jednotu etnickou i jazykovou, také *kultura a společnost polynéských populací vykazují významnou příbuznost a poměrně rovnoměrný historický vývoj. K Polynésanům, kteří jsou převážně tropičtí zemědělci a rybáři, patří zejména *Havajané, *Maoři, *Samoané, *Tahit'ané, *Tongané. (Viz též *Polynésané, první.) (Jaroslav Malina)

Polynésané, první, první lidé v oblasti *Polynésie. Původní pravlast byla v jihovýchodní Asii, odtud postupně osídlovali tichomořské ostrovy. Dostali se do Polynésie a v prvních stoletích našeho *letopočtu osídlili také *Velikonoční ostrov.

Teorie o osídlení Polynésie a tedy i Velikonočního ostrova obyvatelstvem z Jižní Ameriky, zejména pak z Peru (jak se snažil pomocí experimentů prokázat Thor *Heyerdahl) se dnes

považuje za velmi málo pravděpodobnou: archeologické, antropologické i jazykové výzkumy potvrzují správnost první teorie, a také to, že Velikonoční ostrov nebyl nikdy před polynéským osídlením obydlen jinými lidmi a že tam neexistovala žádná starší vyspělá *civilizace. (Jaroslav Malina)

Polynésie (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný, různý“ a *nésos*, „ostrov“, „skupina ostrovů, souostroví“), oblast v Tichém oceánu na východ od *Melanésie a *Mikronésie; součást *Oceánie. Polynésii tvoří více než tisíc ostrovů a souostroví: například Cookovy ostrovy, Havajské ostrovy, Markézy, Samoa, Tahiti aj. Pojem Polynésie poprvé použil v roce 1756 francouzský učenec Charles de Brosses (1709–1777), když v díle *Histoire des navigations aux terres australes* (Dějiny plaveb v jižních zemích, 1756) odlišil Australasii a Polynésii. Polynésie v jeho pojetí označovala oblast Pacifiku jako celku; pojem byl následně používán dalšími geografy a zúžen jen na jednu oblast Pacifiku. Polynésie byla *Evropany objevena již v 16. století. Polynésané vynikali v práci se *dřevem, *keramikou a *kamenem (na některých ostrovech jsou *megality); byli rovněž vynikající mořeplavci.

Polynésie se stala centrem zájmu antropologů, kteří v oblasti uskutečnili významné *antropologické terénní výzkumy: Margaret *Meadová (1901–1978) (Samoa), Derek *Freeman (1916–2001) (Samoa) nebo Raymond *Firth (1901–2002) (ostrov Tikopia). (Martin Soukup)

polynéské jazyky, *jazyky, polynéské.

polyodoncie, *hyperodoncie.

polyploid, jedinec, který má více než dvě *sady *chromozomů. (Jiřina Relichová)

polyploidie, stav, kdy *buňka, *tkáň nebo jedinec obsahuje více než dvě *sady *chromozomů; v *genetice jsou rozlišovány dva hlavní typy: alopolyloidie, tj. polyploidie, při níž dojde k zdvojení každého z chromozomů dvou různých *genomů, které se společně v jedné buňce ocitly v důsledku mezidruhové *hybridizace (například tritikále); autopolyloidie je stav, kdy se znásobí stejná sada chromozomů, buď při *mitóze v somatické buňce, nebo důsledkem splynutí neredukovaných *gamet jedinců stejného druhu, či téhož jedince v případě samoplození. V průběhu *evoluce prodělala zřejmě většina eukaryotických organismů proces polyploidizace několikrát.

Polyploidie je právem považována za klíčový proces v evoluci jak rostlin, tak i živočichů, jeden ze základních speciálních mechanismů (*speciace). Následnými chromozomovými restrukturalizacemi polyploidních genomů spojenými s fúzemi chromozomů však došlo k takovým změnám, že samotný *recentní počet chromozomů neumožňuje polyploidní původ zpravidla odhalit. Postupné změny ve vícenásobně zastoupených genech způsobily, že se mnohonásobní (paleo)polyploidi chovají dnes z genetického hlediska jako diploidi. Relativně mladé a recentně probíhající evoluční procesy podmíněné polyploidizací jsou běžné u většiny rostlin. U živočichů je frekvence polyploidie nižší než u rostlin, ale mezi jednotlivými systematickými skupinami existují ve frekvenci polyploidie značné rozdíly, zatímco například u hmyzu, ryb a obojživelníků se s ní lze setkat často, u savců je velmi vzácná. U *člověka má vznik triploidního nebo tetraploidního stavu těžké patologické důsledky, zpravidla neslučitelné se životem. (Jiřina Relichová)

polyribozom, *polyzom.

polyteismus (z řečtiny: *polytheismos*, „mnohobožství“), náboženský systém spočívající ve víře ve větší počet *božstev. V každém z polyteistických *náboženství jsou bohové uspořádání do určitého systému, tzv. *panteonu. Jeho podstatou je, že mezi nimi existují vzájemné vztahy, většinou příbuzenské, přátelské či nepřátelské. Každému z bohů je vyhrazena určitá kompetence, nejvyšší z nich mají *univerzální moc. Každé božstvo, případně jejich spojení je uctíváno formou samostatného *kultu, často ve více různých místech, kde sídlí, případně kam se stěhuje příslušné etnikum. Protože kultovní *zvyky se postupně vyvíjejí z velmi starých náboženských zkušeností, často se od sebe jednotlivé

lokální kultury v některých jednotlivých charakteristikách odlišují. Opakem je *víra v jednoho boha: *monoteismus.

Pravěkým a starověkým předchůdcem polyteismu je *polydémonismus, v němž jednotlivá božstva ještě nemají vyhrazenou osobní jednoznačnost a často ani lidskou podobu.

Společenství bohů typická pro polyteistická náboženství jsou zároveň odrazem postupného vývoje *hierarchie společnosti, dobovatelských vpádů, propojování původních a nových kultů. Jednotlivá polyteistická náboženství vytvořila bohatou a barvitou *mytologii, z níž vychází slovesná i výtvarná tvorba jednotlivých *kultur a kulturních areálů. Antický polyteismus si bohy představoval jako dokonalé, nesmrtelné a všude přítomné bytosti, které se podle potřeby mohou zjevovat v různých podobách všude, kde je to nezbytné a mohou vstupovat do kontaktu se smrtelníky.

Charakteristickým rysem polyteismu je patronace jednotlivých bohů panteonu nad hlavními oblastmi *přírody a nejdůležitějšími lidskými činnostmi a rovněž plynulý přechod mezi bohy a lidmi (hrdinové, vladaři se blíží bohům, případně jsou považováni za „polobohy“, tzv. „*héroy“). Tak, jak se ovlivňovaly jednotlivé kultury, prolínala se i jejich náboženství a spojovaly se představy bohů se stejnými či podobnými kompetencemi – viz *synkretismus (typický pro helénisticko-římský svět).

U historického polyteismu v této fázi zároveň s prohlubující se sociální diferenciací společnosti opětovně krystalizovaly představy několika málo nejvýznamnějších bohů, což vedlo k uctívání univerzálních božstev – *monolatrii; ještě dále ve stejném směru zachází *henoteismus, který tvoří poslední předstupeň monoteismu. (Viz též *náboženství.) (Jaroslav Malina, Dalibor Papoušek)

polyteistické náboženství, *polyteismus.

polytopní ložiska, *ložiska, polytopní.

polyzom, *polyribozom, skupina *ribozomů spojených s jednou molekulou mRNA během tvorby *bílkovin v *buňce. Nachází se pouze u *eukaryot. (Kateřina Boberová)

poly- (z řečtiny: *poly*, „mnohý, četný, různý“), v složeninách první část s významem: „mnohý, četný, různý“.

poly(A) konec, upravený konec 3' konce molekuly mRNA, tvořený ca 50–250 adeninovými *nukleotidy. (Kateřina Boberová)

Pomaci, etnografická skupina bulharského národa sídlící v Rodopech (v roce 1992 kolem 150 000 osob). Jejich hlavním specifikem je příslušnost k islámské víře (*islám přijali v 16.–18. století) a s tím spojená řada osobitostí v oblasti *materiální a *duchovní kultury, zachovali si ovšem *bulharštinu a rovněž ve sféře etnického vědomí zůstali *Bulhary. Staletá izolace v odlehlých horských oblastech je činitelem, který přispívá k dosud relativně značné vyhraněnosti této populace. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

pomazání nemocných, lidově „poslední pomazání“, *svátost v katolické, starokatolické a pravoslavné církvi. Vyprošuje nemocnému pomoc v jeho *nemoci (uzdravení, trpělivost, duchovní pomoc na konci života), a pokud není schopen přijmout svátost smíření, poskytuje i *odpuštění *hříchů. Dává se obvykle zároveň se svátostí smíření a s podáním *přijímání. (Jaroslav Malina)

pomazání, poslední, *pomazání nemocných.

poměr pohlaví [genetika], poměr počtu mužů k počtu žen. *Primární poměr pohlaví je při *oplození a bývá ve prospěch mužských embryí asi 1,3 (130 mužských embryí /100 ženských embryí). *Sekundární poměr pohlaví je poměr při *narození a jeho hodnota je asi 1,05. *Terciární poměr pohlaví je v dospělosti; ve 30 letech je asi 1,0; se stářím jeho hodnota klesá a u populace sedmdesátiletých až osmdesátiletých je asi 0,5. V různých populacích mohou tyto hodnoty kolísat. Poměr pohlaví může být ovlivněn kulturními praktikami, zejména pohlavně selektivními *potraty ženských fetů (viz *dimorfismus v úmrtnosti, sexuální). (Jiřina Relichová)

poměr pohlaví, operační (anglicky: *Operational Sex Ratio*, zkratka: OSR), poměr počtu pohlavně aktivních samců k počtu *oplození schopných samic v populaci. Jedná se o funkční poměr, který nastavuje charakter a intenzitu vnitropohlavní soutěže samců (*soutěž samců) a mezipohlavní *samičí volby v rámci *pohlavního výběru. Když se tento poměr zvyšuje, samci mezi sebou soutěží intenzivněji o samice nebo o zdroje, které samice potřebují (teritorium, potrava, útočiště). Současně jsou samice stále vybíravější vůči samcům. (Miroslav Králík)

poměr pohlaví, primární (anglicky: *Primary Sex Ratio*, zkratka: PSR), u *člověka poměr počtu mužských a ženských *zygot (oplozených vajíček) v dané populaci. Tento poměr lze pouze odhadovat na základě *sekundárního poměru pohlaví a pohlavních rozdílů v prenatální *úmrtnosti (mikroaborty, spontánní aborty), přičemž dimorfismus v *mortalitě v různých obdobích prenatálního vývoje může být různý. Primární poměr pohlaví je pravděpodobně vyšší než sekundární. (Miroslav Králík)

poměr pohlaví, sekundární (anglicky: *Secondary Sex Ratio*, zkratka: SSR), u *člověka poměr narozených chlapců a narozených dívek v dané populaci. Konvenčně se udává hodnota 1,05 (tj. 105 chlapců na 100 dívek), v různých populacích se však liší. (Miroslav Králík)

poměr pohlaví, terciární (anglicky: *Tertiary Sex Ratio*, zkratka: TSR), poměr mužů a žen ve věku plné sexuální dospělosti. (Miroslav Králík)

poměr, Hardyho-Weinbergův, poměr *genotypů v populaci, který je určován alelovými četnostmi. Platí pro velké *populace s náhodným *oplozením, kde nepůsobí *migrace, *mutace a *selektce. Uvažujeme-li jeden *gen s dvěma *alelami A , a , jejichž četnost označíme p a q , pak poměr genotypů $AA : Aa : aa$ bude odpovídat $p^2 : 2pq : q^2$. (Jiřina Relichová)

poměrová proměnná, *proměnná, poměrová.

pomlázka:

1. lidový obřadní předmět splétaný ze zelených, obvykle vrbových proutků (těž čugár, korbáč, metla, pamihod, šlehačka, švihačka, tatar, žíla atd.);
 2. odměna pro koledníky;
 3. velikonoční obchůzka (koleda, mrskačka, mrskut, pamihoda, šmigrust, vinovačka atd.).
- Z hlediska lidové tradice lze velikonoční zvyk šlehání děvčat a žen pomlázkou vyložit jako akt *kontaktní magie. Zelené mladé pruty, případně zelené ratolesti, zajišťují „pomlazení“, zdraví a sílu pro další rok. Obřad obvykle připadá na Velikonoční pondělí, tradičně bývá vyhrazen mužům. V průběhu historie se setkáváme s řadou různých variant, specifickým načasováním pomlázky i případným obrácením rolí (babská tatarovačka). Kromě mužské pomlázky je dnes oblíbená především velikonoční obchůzka dětí. Současné zvyky zachovávají formální pravidla, jejich původní význam však ustupuje. Jako příklad uveďme koledu, v níž se říká: „... hody, hody, doprovody ...“, což většina zúčastněných chápe jen jako rytmickou konstantu. S vědomím, že první neděle následující po Velikonočním pondělí se jmenuje Provodná, si však smysl textu vyložíme jinak. Stejně tak je možno říci, že ačkoli se po formální stránce příliš nezměnilo, současná velikonoční obchůzka má tendenci spíše ztrácet svou magickou závažnost. (Jana Válková)

pomník, termín užívaný v novější době pro *náhrobek; též monumentální sochařský nebo architektonický útvar zbudovaný na paměť významné události nebo osoby. (Michaela Králíková)

pomoc, oficiální rozvojová (anglicky: *Official Development Assistance*, zkratka: ODA), soubor transferů do rozvojových *zemí a multilaterálních *institucí, které jsou poskytovány oficiálními místy, jako jsou *vlády států či místní vlády, nebo jejich výkonnými *orgány. Každá transakce musí splňovat následující kritéria: a) je poskytována s cílem podpořit ekonomický rozvoj a blahobyt v rozvojových zemích; b) je koncesionální (nemá komerční charakter) a obsahuje grantovou složku, která tvoří minimálně 25 %. ODA zahrnuje i administrativní náklady spojené s jejím poskytováním. (Marie Dohnalová)

pomoc, potravinová, transfer zdrojů určeným *zemím nebo oblastem formou potravin, které jsou darovány nebo prodávány nejméně s 25 % slevou (tj. 25 % z jejich hodnoty je darováno – tím je vyjádřena pomoc); stejně tak formou peněžních darů nebo kreditů (půjčky, které jsou podmíněny dobou splatnosti tří a více let), jež jsou podmíněny nákupem potravin. S ohledem na způsob poskytování potravinové pomoci ji lze rozdělit do tří skupin: a) potravinová pomoc poskytnutá prostřednictvím programů, které jsou stanoveny mezi dárcovskou zemí a přijímající zemí; b) potravinová pomoc poskytnutá prostřednictvím projektů, které jsou zaměřeny na vybrané postižené oblasti; c) naléhavá potravinová pomoc v případech *katastrof. (Marie Dohnalová)

pomocná věda historická, *věda historická, pomocná.

pomocné body, *body, pomocné.

Pomorové, etnografická skupina *Rusů na pobřeží Bílého moře, potomci staroruských osídlenců, kteří sem přicházeli od 12. století převážně z oblastí *Novgorodu, od 16. století pak i z dalších oblastí Ruska. Byli především rybáři a lodníci. Již v 15. století pronikli na Špicberky a Novou Zemi; ovlivnili okolní severská etnika. Vedle jazykových specifik (tzv. severoruské nářečí) si dlouho zachovávali zvláštní rysy v obydlí, *oděvu, *folkloru apod. V průběhu 20. století splynuli s ostatními Rusy. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Pomořané, etnikum *Pobaltských Slovanů obývajících území mezi Odrou a Vislou. Od *Slovanů se odlišovali zejména způsobem života: byli to obchodníci a mořeplavci, kteří vybudovali řadu přístavů a obchodních středisek (Gdaňsk aj.). Zřejmě již na počátku byli smíšení s baltskými etniky (*Baltové) a od 12. století zejména s *Němci, kteří je násilně germanizovali. Určitou svébytnost si zachovala jen malá část Pomořanů, kteří žili do 18. století na území Polska; za jejich potomky jsou považováni *Kašubové, dnes zvláštní regionální, respektive *etnografická skupina v Polsku. (Lukáš Šín)

Pomové, severoamerické *indiánské etnikum sídlící původně v severní a střední Kalifornii (v 17. století asi 10 000 příslušníků); dělili se do několika skupin, které se lišily dialektem. *Jazyk patřil do skupiny pomo (jazykový kmen *hoka); většina již mluví anglicky. V 60. letech 20. století žilo asi 900 příslušníků u *města Ukiah, v roce 1970 (*cenzus) 2 626 členů, z toho jen 53 v rezervaci, v roce 1990 byl počet odhadován na 4 900 osob. Jsou silně smíšení s *bělochy, jinými indiány a *Filipínci. Byli představiteli zvláštní kultury specializovaných sběračů žaludů a kaštanů, *lov byl pouze doplňkem; z řemesel bylo rozvinuto zejména *košíkářství. Do 1. poloviny 19. století žili v malých politicky nezávislých *vesnicích. Dnes jsou v podstatě plně amerikanizováni. Věřící jsou *křesťané. (Lukáš Šín)

pompa funebris [latinsky], pohřební průvod.

Pompeje, *archeologická lokalita v jižní Itálii poblíž Neapole na úpatí Vesuvu; starověké *město. V letech 470 až 424 př. n. l. sídliště *Keltů, poté patřilo *Samnitům, od roku 80 př. n. l. římská *kolonie.

Roku 63 n. l. byly Pompeje z velké části zničeny zemětřesením, poté byly znovu vybudovány, avšak roku 79 byly zničeny při výbuchu Vesuvu a zasypany sopečným popelem, který pozůstatky dobře konzervoval až do archeologických odkryvů, které byly zahájeny v roce 1718. Archeologové odkryli celé ulice s domy, *chrámy a dalším budovami a vybavením. Uchovaly se i *fresky a *mozaiky i nápisy, většinou s mytologickými motivy, ale často se vyskytují náměty z běžného života s bohatým zastoupením politické, erotické a sexuální tematiky (*styly, pompejské). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

pompejské nápisy, *nápisy, pompejské.

pompejské styly, *styly, pompejské.

pomůcka, historická, jeden z mladších článků předání staré *informace (vyprávění, výňatek atd.) v podmínkách, kdy starší články nebo originál jsou zachovány nepoškozené. (Jaroslav Malina)

pomum, -i, n., jablko (v *anatomii například *pomum Adami*, ohryzek, *jablko Adamovo). (Ladislava Horáčková)

Ponce Sanginés, Carlos (6. 5. 1925, La Paz, Bolívie – 18. 3. 2005, La Paz, Bolívie), bolivijský archeolog; emeritní ředitel Instituto Nacional de Arqueología de Bolivia v La Pazu. Patří k nejvýznamnějším a nejznámějším bolivijským archeologům.

Zabýval se studiem městských civilizací v předkolumbovské Americe a archeologií *Tíwanaka; je autorem základních publikací o Tíwanaku. Z díla: *Tiwanaku: Espacio, tiempo y cultura* (Tíwanaku: Prostor, čas a kultura, 1972). (Jaroslav Malina)

Pongidae, původně vědecký název pro skupinu tzv. velkých *lidoopů; v tomto, dnes překonaném pojetí byl *člověk řazen do samostatné čeledi **Hominidae*, zatímco všichni ostatní velcí lidoopi (*orangutan, *gorila, *šimpanz, *bonobo) tvořili čeleď *Pongidae*. Současné genetické studie však ukázaly, že nejbližším příbuzným šimpanzů je člověk, kterého tak nelze vyčleňovat do samostatné skupiny. Z toho důvodu jsou všichni velcí lidoopi dnes řazeni spolu s člověkem do čeledi *Hominidae*, která potom zahrnuje podčeledi **Ponginae*, **Paninae* a **Homininae*. (Miloš Macholán)

Ponginae (pongini, orangutani), jedna z podčeledí čeledi **Hominidae*, zahrnující rod *Pongo* (viz *orangutan). (Tereza Mikešová)

Póniové (Pawnee, též Paneassa, Pari, Pariki), *konfederace čtyř severoamerických *indiánských populací (Čauí, Kitehaki, Pitahauerat a Skidi), které původně sídlily na dolním toku Mississippi (USA). V roce 1830 asi 10 000 příslušníků, po epidemii neštovic téměř vymřeli (v roce 1983 jen kolem 820 členů), dnes je jejich počet odhadován na 5 500 osob. *Jazyk patří do skupiny kaddo, většinou ovšem mluví pouze anglicky. Byli usedlými zemědělci, ale v době příchodu *Španělů (v roce 1720) přecházeli ke kočovnému *lovu *bizonů a migrovali do Nebrasky. Podporovali *vládu USA ve *válkách s *Dakoty a *Komanči. V roce 1893 jim byla přidělena půda v oklahomské rezervaci a v průběhu 20. století se plně amerikanizovali. V roce 1962 vyhráli soudní spor s vládou USA a náhradou za uloupenou půdu obdrželi 7 milionů dolarů, které kmenová rada starších využila ke zlepšení hospodářských podmínek. Hlavním prvkem jejich *náboženství byl *kult nebeských těles a zemědělské kulty, jako jediní z indiánů na sever od Mexika praktikovali lidské oběti (mladé zajatkyňe). Od 19. století byli *christianizováni. (Lukáš Šín)

pons, -tis, m., most (v *anatomii například **pons Varoli*). (Ladislava Horáčková)

pons Varoli, Varolův most, část mozku mezi **medulla oblongata* a *mozkem středním (délky asi 2 cm). *Ventrální strana pontu se podobá příčně orientovanému valu, na němž longitudinálně probíhá ve střední rovině *sulcus basilaris*. Na této straně v rýze mezi prodlouženou míchou a pontem vystupuje mediálně **nervus abducens* a laterálně **nervus facialis* spolu s **nervus vestibulocochlearis*. Laterálně vystupuje z pontu **nervus trigeminus* a směrem k *mozečku vycházejí **pedunculi cerebellares medii*. Dorzální strana vytváří střední část **fossa rhomboidea*. Struktura pontu se podobá ostatním oddílům *centrální nervové soustavy (*CNS), tvoří ji šedá a bílá *hmota. (Lenka Vargová)

ponticulus atlantis posterior, kostní můstek částečně nebo plně překlenující žlábek pro obratlovou tepnu (*sulcus *arteriae vertebralis*) na prvním krčním *obratli. Je řazen do *variet na *skeletu. (Ladislava Horáčková)

ponticulus pterygospinosus, osifikované **ligamentum pterygospinosum*. Je rozepjato mezi *spina *ossis sphenoidalis* a zadním okrajem *lamina lateralis processus pterygoidei* *klínové kosti – prochází zde část nervů z 3. větve **nervus trigeminus*. *Ponticulus pterygospinosus* je řazen do *variet na *skeletu. (Ladislava Horáčková)

pontifex (z latiny: *pontifex*, „člen kněžského kolegia pontifiků, pontifex“):

1. ve starověkém *Římě nejvyšší kněžská hodnost; ke sboru pontifiků (vedeném nejvyšším pontifikem – *pontifex maximus*) se počítali i *rex sacrorum*, flaminové a *vestálky; sbor pontifiků dozíral na obecné plnění náboženských předpisů a měl rozsáhlé pravomoci.

Původně byl tříčlenný, od *vlády Gaia Iulia Caesara (100–44 př. n. l.) šestnáctičlenný. Za *principátu se stala hodnost nejvyššího pontifika jednou ze složek císařské moci (počínaje *Augustem), vzdal se jí až císař Gratianus (375–383);

2. *pontifex maximus* (případně *pontifex summus*), od *středověku méně užívaný papežský titul (zejména za *renesance). (František Čapka, Jaroslav Malina)

pontifikálie (z latiny: *pontificalis*, „kněžský“), odznaky hodnosti *biskupa ve formě součástí *oděvů a liturgických předmětů (*mitra, *berla, *prsten, stěevíce, rukavice). Právo nosit pontifikálie bylo udělováno někdy i některým významným *prelátům, například *opatům. (Jaroslav Malina)

popel:

1. anorganický zbytek po spálení paliva (dřeva, uhlí, kůry, listí, slámy, trávy aj.). Některé popely obsahují alkalické složky, které napomáhají snižovat teplotu tavení *skla. Popelů bylo využíváno při výrobě nejstarších skel. Z popela je vyráběna potaš (uhličitan draselný);

2. nesprávné nebo zastaralé označení pozůstatků kremace, které jsou vsypány do *nádoby (*popelnice) nebo jamky. (Martin Hložek)

popelnice (urna) [antropologie, archeologie], *nádoba (nejčastěji z *keramiky, méně ze dřeva, z kamene, kovu aj.), do níž se při *žárovém pohřbívání ukládají spálené pozůstatky zemřelého (případně více zemřelých) včetně spálených zbytků *milodarů, pokud byly na pohřební hranici umístěny. V *hrobě se nachází buď samostatně, nebo s dalšími nádobami, které plní funkci milodaru nebo schránky na milodary. První popelnice se objevují v *neolitu. (Karel Sklenář)

popelnicová pole, *pole, popelnicová.

popelová glazura, *glazura, popelová.

popis, zhuštěný (anglicky: *thick description*), *kategorie a výzkumná procedura, kterou uvedl do *kulturní antropologie v rámci symbolické teorie kultury americký kulturní antropolog Clifford *Geertz. Cílem zhuštěného popisu je dospět k velkým závěrům z drobných, ale velmi jemně propletených údajů a empirických dat s přesně doloženými komplexními specifikacemi. Na kulturní realitu Geertz pohlíží jako na interpretačně otevřený, složitě strukturovaný a vrstvený systém významů, ve kterém každá oblast lidského chování nebo výpověď o kulturním fenoménu může vstupovat do nových souvislostí a být reinterpretována každou další osobou vstupující do problému. Podle Geertze, klíčem k pochopení studovaných jevů je kulturní *kontext, v rámci něhož nabývají *konkrétní jevy a *události svůj význam. Geertz je přesvědčen, že porozumění je možné dosáhnout empirickým výzkumem jejich veřejných projevů v procesu *sociální interakce – studiem všemi sdílené skutečnosti. Geertz svoji *interpretaci kultur tedy zakládá na pochopení a znalosti kulturní reality, jež je sdílena všemi členy zkoumané společnosti. (Václav Soukup)

poplince, **pleura visceralis*, též *pleura pulmonalis*.

popliteus, -a, -um, podkolenní, zákolenní (*poples*, -itis, m., podkolení, zákolení); v *anatomii například zákolenní jáma – **fossa poplitea*. (Ladislava Horáčková)

Popocatepetl, činná sopka ve střední části Mexika (5 542 m. n. m.); hloubka kráteru 200 m, na vrcholu *ledovec, sněžná čára ve výšce 4 300 m. Poslední výbuch nastal v roce 2000 (předtím roku 1932). Má velký význam v předkolumbovské a pokolumbovské *mytologii. (Jaroslav Malina)

Popol Vuh, posvátná kniha mayských *Quichéů, považovaná za vrcholné epické dílo nativní Ameriky. *Popol Vuh*, sepsaný se vši pravděpodobností quichésky kolem poloviny 16. století, je zapsán dobovou kastilskou ortografikou. Na počátku 18. století jej objevil dominikánský misionář Francisco Ximenéz, který pořídil opis quichéského textu a přeložil jej do *španělštiny. Tento překlad vydal poprvé Carl Scherzer (1857), jeho quichéskou předlohu publikoval o čtyři roky později (1861) Charles Etienne Brasseur de Bourbourg. Nejlepší

kritické vydání založené na dostupné dokumentaci (zvláště tzv. rukopis z Chichicastenanga) pořídil Munro S. Edmonson.

Podle různých editorů bývá odlišně členěn. Základní kritická edice rozvrhuje látku do čtyř částí (*stvoření), komponovaných do 47 kapitol; obvykle: 1) stvoření *světa a pokusy o stvoření lidí, zničení nepodařeného lidstva a nepravých božstev; 2) o vítězství světla nad tmou a činech božských reků v *Xibalbě (říše mrtvých, smrti); 3) doba předků, čekání na světlo a putování z pravlasti; 4) líčení etnogeneze Quicheů a podrobení ostatních *kmenů. Motivicky lze v díle najít tři časově oddělitelné vrstvy: mezoamerickou (motiv stvoření lidí z *kukuřice), quichésko-toltéckou (cyklus o bratřech dvojčatech) a vlastní vrstvu maysko-quichéskou (prvky etnické historie).

Popol Vuh, často nazývaný Guatemalskou biblí, podle některých autorů anticipuje *lo real maravilloso* („reálné zázračno“) moderní iberoamerické literatury (*realismus, magický). Často je uváděn výklad Raphaela Girarda (1960), podle něhož je *Popol Vuh* – kniha bytostně ezoterická – symfonií času, v němž se odehrává vznik a vývoj světa chápaný katastroficky. Základní tematické bloky nejsou v čase posloupné, nýbrž paralelní: každý z nich je vlastně rozdělen do čtyř kosmogonických epoch. Na rozdíl od autentického písemnictví *mayských kodexů a patrně předhispánských aztéckých kodexů skupiny Borgia (*kodex) je *Popol Vuh* dílem sice *latinizovaným*, ale ve srovnání s jinými analogicky zprostředkovanými památkami nativní Ameriky je tematicky i konstrukčně dílem vrcholným. Je prokazatelně zakotven v předkolumbovské tradici. (František Vrhel)

poporodní změny na kostře, *změny na kostře, poporodní.

Popper, sir Karl Raimund (28. 7. 1902, Vídeň, Rakousko – 17. 9. 1994, Croydon u Londýna, Anglie), britský filozof a společenský myslitel rakouského původu. Byl představitelem racionalistického proudu ve filozofii, zabýval se kritérii vědeckosti teorií a logikou vědeckého poznání, obhajoval demokratický politický systém. Zastáncem koncepce kritického *racionalismu, vycházející z principu *falzifikace – *hypotézu lze pouze vyvrátit, nikoli potvrdit; jeho základní teze zní: věda vyvrací, ale nikdy nic nedokazuje – nikdy nevíme, zda pozorovaná a zobecněná série jevů je konečná a zda tedy neexistují jevy, které zobecnění mohou vyvrátit.

Vývoj vědeckého poznání považuje za soupeření a zamítání hypotéz. Kritik *marxismu. Odmítl princip společenské zákonitosti ve prospěch *reformismu. Z díla: *Logik der Forschung* (1935, česky: *Logika vědeckého bádání*, 1997), *The Poverty of Historicism* (1957, česky: *Bída historicismu*, 2000), *The Open Society and Its Enemies* (1945, česky: *Otevřená společnost a její nepřátelé*, 1994), autobiografie *Unended Quest: An Intellectual Autobiography* (1976, česky: *Věčné hledání: Intelektuální autobiografie*, 1995). (Jaroslav Malina)

poprávce (z latiny: *iusticiarius, corrector*, „královský úředník s kompetencemi v policejních a trestních věcech“), označení pro policejní *úřady (na krajské úrovni), které měly přispět ke stabilizaci královské *moci a k posílení právní jistoty v *zemi; první doklady o jejich existenci jsou již ze sklonku 13. století, zcela prokazatelně fungují od 30. let 14. století (v době Karla IV. [1316–1378]). Stíhaly a trestaly zločince, měly hrdelní pravomoci, dbaly o veřejnou bezpečnost a o *mír, podílely se i na vybírání *daní, tedy „činily po právu“. Krajští poprávci byli vybírání z řad pánů, případně z *královských měst – za Václava IV. (1361–1419), působili pouze v Čechách, ve správě Lužice – *fojt. V husitské době (*husitství) byli nahrazeni *hejtmany, úřad byl obnoven (často drženy dědičně) za Jiřího z Poděbrad (1420–1471), po roce 1508 byl však pro odpor *měst zrušen (volili se jen dva hejtmani). (František Čapka)

populace (z latiny: *populus*, „lid, dav; lidstvo; národ“), soubor jedinců téhož druhu, nacházejících se v jednom určitém místě v jednom určitém čase. Termín populace se užívá v *biologii (skupina jedinců určitého druhu nacházející se v geograficky vymezeném areálu,

jejíž členové mají možnost navzájem se mezi sebou pářit; reprodukční *společenství jedinců, kteří vytvářejí společný *genový fond), *demografii, *ekologii (populační ekologie neboli demekologie) a dalších vědách.

Příkladem z oblasti demografie může být lidská populace určitého *státu (místo) k datu sčítání lidí (čas).

Základní charakteristiky populace: 1. denzita (hustota populace) (v demografii též užíván termín hustota zalidnění) – počet jedinců dané populace přepočtený na jednotku plochy (ha, km²) nebo objemu (litr, m³); jednotek plochy se užívá u organismů suchozemských včetně člověka, jednotek objemu pak u organismů vodních, popřípadě některých půdních; 2. *natalita (porodnost) – množství narozených jedinců v dané populaci za jednotku času (hodina, den, měsíc, rok – v demografii zpravidla užíván rok); 3. *mortalita (úmrtnost) – množství zemřelých jedinců v dané populaci za jednotku času (hodina, den, měsíc, rok – v demografii zpravidla užíván rok); 4. přirozený přírůstek – rozdíl mezi natalitou a mortalitou; v případě záporného přírůstku se někdy mluví o přirozeném úbytku; 5. *migrace – množství jedinců, kteří se za danou časovou jednotku buď přistěhovali (*imigrace) z jiných populací do naší populace, nebo naopak odstěhovali (*emigrace) z naší populace do jiných populací. Soubor lokálních populací vyměňujících si jedince migrací se nazývá metapopulace.

Rozmístění jedinců v prostoru může být trojího typu: 1. pravidelné – u organismů s vyvinutou teritorialitou, které mají stejné nebo alespoň podobně velké domovské okrsky, a vzdálenost mezi jednotlivými jedinci je tudíž podobná (sem patří například řada ptáků); 2. shlukovité – u organismů s vyvinutou sociální strukturou, například u eusociálního hmyzu (včely, mravenci, termiti), ale také u dalších sociálních organismů včetně lidí; shlukovité rozmístění se vyskytuje i u nepohlavně se množících druhů, nebo druhů s malým šířením diaspor (například trávy), kdy dceřiní jedinci se vyskytují nedaleko mateřského; v *přírodě jde o nejčastější typ rozmístění; 3. náhodné – v přírodě poměrně vzácné; vyskytuje se alespoň do jisté míry například u některých druhů stromů v tropickém pralese a u některých organismů osidlujících iničiální sukcesní stadia (narušená místa). (Jaroslav Malina)

populace, arawacké, *Arawakové.

Populační fond OSN, *fond OSN, Populační.

populační růst, *růst populace.

populární kultura, *kultura, populární.

populární umění, *pop-art.

populismus (z latiny: *populus*, „lid, dav; lidstvo; národ“), líbivá, populární politika, vycházející vstříc přáním *veřejnosti, voličů, mnohdy zastírající nebo i přehlížející danou realitu; využívá též *stereotypy a demagogii. Cílem je většinou získání obliby ve veřejnosti a podpory ve *volbách. (Jaroslav Malina)

pop-art (zkrácení anglického: *popular art*, „populární umění“), umělecký směr, jehož vznik byl anticipován již v 50. letech 20. století a který kumuloval v průběhu 60. let. Z antropologického hlediska pop-art představuje unikátní reflexi způsobu života konzumní společnosti, v níž *kulturní vzorce chování ve stále větší míře utváří hromadné sdělovací prostředky, masová spotřeba a reklama. Jeho výrazové prostředky nebyly omezeny na tradiční malířské a grafické techniky, neboť s projevy pop-artu se setkáváme také v sochařství, filmu a designu. Pop-art navazoval na tvůrčí principy *dadaismu a *surrealismu, které dále tvořivě rozvíjel jako prostředky umožňující zachytit fenomén *masové kultury. Jako inspirační zdroj mu sloužila prezentace moderního světa prostřednictvím masmédií a reklamy.

Charakteristickým rysem pop-artu je užívání takových výtvarných technik a uměleckých postupů jako *asambláž, *koláž, komiks a karikatura. Tematicky je zaměřen zejména na prostředí kultury velkoměsta a konzumní způsob života masové společnosti. Uměleckou filozofii pop-artu vyjadřuje teze o existenci „paralely života a umění“. Britský umělecký kritik Lawrence Alloway (1926–1990) uvedl označení pop art (mass popular art) v eseji *The Arts*

and the Mass Media (Umění a masmédiá, *Architectural Design & Construction*, 1958). S pojmem pop se ale setkáváme již na koláži *I was a Rich Man's Plaything* (Byla jsem hračkou bohatého muže) v roce 1947, jejímž autorem byl skotský malíř Eduardo Luigi Paolozzi (1924–2005).

Pop-art se zpočátku rozvíjel ve čtyřech kulturních centrech (Londýn, New York, Los Angeles a San Francisco), ale poté pronikl a aktivně ovlivňoval umění v mnoha dalších *zemích. První kapitola dějin pop-artu byla napsána ve Velké Británii. Zde se pop-artovými kolážemi a fotokolážemi proslavili tak významní výtvarníci jako Richard *Hamilton (narozen 1922), Peter Thomas Blake (narozen 1932) a David Hockney (narozen 1937). Ústřední postavu britského pop-artu představuje zejména Hockney, jehož akrylová plátna plaveckých bazénů, zavlažovačů na trávu a vilových interiérů lze interpretovat jako *ironickou manifestaci blahobytu a bohatství kalifornské společnosti (například *A Bigger Splash*, „Větší šplouchnutí“, 1967). Sugestivní vyznění jeho obrazů dodává transparentní světelná modulace. Britskou *verzi umění pop-artu rozvinul ve svých dílech také Ronald Brooks Kitaj (1932–2007). Figurativní obrazy tohoto umělce fascinují diváky jasně se překrývajícími barvami, které výslednými efekty imitovaly techniku koláže. Také britský malíř Richard Smith (narozen 1931) v intencích výtvarné filozofie pop-artu nechal pod vlivem reklamních billboardů a širokoúhlých filmů vystupovat z obrazových pláten trojrozměrně malované konstrukce. Zaměřil se především na obaly a kartony tržních produktů, jež chápal jako témata reprezentující současnou civilizaci (například *Vista*, 1963, *Gift Wrap*, 1963). K dalším významným představitelům britského pop-artu náleží Patrick Caulfield (narozen 1936). Ten na svých plátnech glorifikoval objekty každodenní potřeby (sklenice, lahve, vázy, zátiší i domovská prostředí), zpravidla ohraničené výraznou obrysovou linií. Existenciální rozměr britskému pop-artu vtiskl malíř a fotograf Derek Boshier (narozen 1937) ve svých obrazech syntetických lidských postav vyprávějících příběh zmanipulovaného jedince a společností „stvořeného“ konzumenta. Britský malíř Joe Tilson (narozen 1928) užíval inovativním způsobem řemeslných technik a postupů hry puzzle k výrobě dřevěných reliéfů (například *Vox Box*, 1963).

Pop-art jako předvoj *postmodernismu preferuje zamítnutí a nerespektování tradičně ustavené hierarchie hodnot a témat. Tento přístup k umění a životu akcentuje pluralitu *názorů a radikalizaci poznávací skepse (neexistuje absolutních pravd). Z perspektivy pop-artu je stejně relevantní malba *Reflektor* (1962–1963) britského umělce Petera Phillipse (narozen 1939) jako *Dáma s hranostajem* (1485–1490) italského malíře Leonarda da Vinci (1452–1519). Pluralita přístupů k realitě a nelimitovaná reflexe světa znamená, že hranice mezi tím, co je jako umění přijímáno a co nikoli, již neexistují. *Sexualita jako leitmotiv je námětem děl britského sochaře a malíře Allena Jonese (narozen 1937), která zpochybňují povrchně pojímaný idol ženské krásy. Jones své sochařské objekty ženského těla modeloval do formy nábytku (*Židle*, 1963, *Stůl*, 1969) a oblékal do kožených *oděvů a kozaček. V těchto sochařských objektech, za jejíž předlohu mu sloužily erotické časopisy a katalogy, lze spatřovat kladení ženy do *submisivní, podřízené a služební role.

Za zakladatele amerického pop-artu jsou považováni umělci Robert Rauschenberg (1925–2008) a Jasper Johns (narozen 1930), kteří se věnovali tvorbě asambláží a rozvíjeli techniku *enkaustiky. Výrazným způsobem se na konstituování pop-artu podílel americký malíř, grafik a filmový tvůrce rusínského původu Andy *Warhol (vlastním jménem Andrew Warhola, 1928–1987). Prototyp jeho tvorby tvoří sítotiskové série, které začal v masovém měřítku produkovat od roku 1962. Několikerými *variantami jednoho obrazu, z nichž každý se stával dalším *originálem, popřel originalitu a autentičnost pouze jednoho vytvořeného díla. Warhol ve svých dílech učinil ze světa masové každodennosti a mediální reklamy ozvláštňené *ikony moderní doby. Jeho obrazy a sítotisky zvětňují jako hrdiny moderní doby nejen osobnosti showbyznysu (*Elizabeth Taylor*, *Marylin Monroe*, *Mick Jagger*) a politiky (*Lenin*, *Mao Ce-*

tung, Richard Nixon), ale také spotřební předměty (*Campbellovy polévkové plechovky, láhve Coca-Coly*). Warholův záměr zpřístupnit dílo všem lidem je spjat jak s unifikací myšlení masového subjektu, tak s nástupem komercializace a profesionalizace umění. Svým dílem poukázal na setření *dichotomie soukromého a veřejného života, vysokého a nízkého umění, výtvarného a komerčního umění. Ve svém newyorském uměleckém studiu *The Factory* (Továrna) Warhol vyprodukoval nezávislé a experimentální filmy jako například *Sleep* (Spánek, 1963), *Empire* (1964), *Vinyl* (1965), reprezentující přední filmovou produkci pop-artu. Warholovo dílo lze pokládat za spojovací článek mezi uměním a reklamou, módou, undergroundovou kulturou, nezávislým a experimentálním filmem, alternativní literaturou, *gay kulturou, světem celebrit a masovou kulturou. Stal se předním reprezentantem pop-artu uměleckou produkcí, osobitými názory a originálním životním stylem, jímž anticipoval nástup postmoderní kultury. Mezi vrcholné představitelé pop-artu patřil také americký malíř a grafik Roy *Lichtenstein (1923–1997), který proslul svými obrazy inspirovanými světem komiksů. Jeho zvětšené panely a stripy (komiks s 3–6 políčky) amerických komiksů krystalizují v typických bodech, neboť jsou malovaným vyobrazením tiskařského kódu – tiskovou technikou Benday dots (například *Masterpiece*, „Mistrovské dílo“, 1962, *Whaam!*, 1963, *Vicky*, 1964). Jednotlivě zvětšené stripy, zobrazené bez souvislosti a návaznosti na předem odehranou událost, lze chápat jako konec velkých příběhů (metapříběhů) neboli metanarativních schémat. Narace ustupuje do pozadí a je nahrazena epizodickým stříhem (mikronarativem). Americký umělec Tom *Wesselmann (1931–2004) se koncentroval na odosobněný symbol ženy, zobrazené v obnaženosti na pozadí každodenních produktů amerického světa. To dosvědčují série koláží a asambláží v kombinaci s malířskými postupy – Velký americký akt (například *Great American Nude No. 48*, 1963), Vana (například *Bathtub No. 3*, 1963) a Zátíší (například *Still Life No. 20*, 1962).

V roce 1962 byla publikována kniha *Opera aperta* (Otevřené dílo) italského filozofa a estetiky Umberta Eca (naroz. 1932), v níž je předložena myšlenka možných interpretací diváka a jeho účast jako spolutvůrce díla. V intencích postmodernismu nedává smysl obrazu autor, ale naopak pozorovatel. Naplnění této myšlenky je možné právě v souvislosti s koláží a asambláží, které, vzniklé hrou náhodnosti, podněcují diváka k vlastním interpretacím. Emotivní sílu a rytmus barev prostřednictvím pop-artu zachytil na svých velkoplošných plátnech americký malíř James Rosenquist (naroz. 1933). V plném rozsahu lze spektrum intenzivních barev od oranžové, purpurové, modré, žluté až k rudé zaznamenat na monumentálních panelech obrazu *F-III* (1964–1965). Plátny prostupuje dynamika prudkých a zároveň rozvolněných tahů štětcem, umocněná hloubkovou perspektivou. Některá z nich mohou navozovat pocit mnohoznačné povahy žití v souvislosti s vnímatelným zrychlením jeho tempa, například bombardovací letadlo a pneumatika. Pro tvorbu dalšího významného reprezentanta amerického pop-artu – malíře Waynea Thiebauda (naroz. 1920) jsou charakteristické obrazy dortů, koláčů a moučníků, sugestivně zobrazené v pastózních vrstvách. Na tématech, která reprezentanti pop-artu preferovali, je možné zaznamenat postmodernistický posun od výroby ke spotřebě jako centrálnímu motivu pop-artu. Například americký malíř Mel Ramos (naroz. 1935) využíval ženského těla ve svých obrazech a plakátech ženských *aktů (pin-up girl) pro potřeby reklamy a komerčního zisku. Jeho obrazy žen jsou ukázkou pop-artové dekonstrukce spotřebního žensství, které je zotročené ve vlastním těle ke službě a reprodukci *kapitálu. Jinou variantu pop-artové reflexe ženského těla představují erotické karikatury amerického malíře německého původu Richarda Lindnera (1901–1978). Malbami tohoto malíře prostupují schematizované a grandiózní ženské postavy, oděné zpravidla do těsných korzetů oslňujících barev. Plošná malba těchto postav je doplněna dráždivými fetišistickými *atributy, které dokumentují chladnou, společensky rozšířenou interpretaci *sexu jako zboží. Výrazná orientace na ženu jako objekt vychází z Lindnerovy ilustrátorské zkušenosti v módních časopisech *Vogue* a *Harper's Bazaar*.

Charakteristickým rysem tvorby pop-artových umělců bylo vytváření reality „sui genesis“ – obrazů a objektů, které žily svým vlastním životem. Jak konstatoval francouzský filozof Jean *Baudrillard (1929–2007), v době postmoderny došlo k osamostatnění znaků. Znaky se staly svým vlastním simulakrem (kopie bez zjevného originálu), které se již nikdy nepokládá za znak reálného. Simulakrum je znakem sebe sama a neodkazuje k žádné realitě vně sebe samých. Znaky v tomto vymezení lze spatřit v pop-artové tvorbě amerických malířů Jima Dinea (narozen 1935) a Roberta Indiana (vlastním jménem Robert Clark, narozen 1928). Na plátnech Dinea opakovaně dominují témata srdcí, květin, obuvi a oděvů (například pyžamo, kravata, klobouk), na plátnech Indiana číslice (například 37, 40, 66), krátká slova (například EAT, LOVE, DIE) a nápisy (například TAKE IT ALL). S motivem číselných znaků často pracoval i americký malíř Allan D'Arcangelo (1930–1998), jenž zobrazoval silniční značky na rovných dálničních vozovkách, zachycené z předního sedadla automobilu. S motivem benzinových stanic a malbou „tekutých slov“, jako jsou jednoslovné nápisy (*Boss*, 1961, *Ruby*, 1968, *Desire*, 1969), se setkáme také v tvorbě amerického malíře Edwarda Ruschy (narozen 1937). Široce rozšířený výskyt simulakrů, který je pro pop-art charakteristický, již anticipuje nastupující postmoderní kulturu. Schopnost ironické sebereflexe pop-artového hnutí prokázal americký umělec Richard Pettibone (narozen 1938), který se proslavil zejména svými kopiemi věhlasných obrazů „kapesních“ rozměrů pop-artových a moderních umělců (Constantin *Brâncuși, Marcel *Duchamp, Jasper Johns, Roy *Lichtenstein, Andy *Warhol).

Vztah mezi pop-artem a postmoderní kulturou postihl americký psycholog Kenneth J. Gergen (narozen 1935). Ten vymezil postmoderní „já“ absencí schopnosti i vůle tvořit vlastní *identitu. Ztráta identity podle jeho názoru odpovídá „fragmentarizované kultuře“, v níž se „já“ nedovede samo najít. V umělecké rovině lze za pop-artovou variaci na téma člověka zbaveného osobnosti považovat bílé sádrové plastiky lidských těl, které vytvářel americký malíř a sochař George Segal (1924–2000). Odcizené prostředí konzumní kultury představovalo velkou inspiraci také pro tvůrce pop-artových plastik. Například americký sochař švédského původu Claes Thure Oldenburg (narozen 1929) využíval k tvorbě svých měkkých plastik (hamburger, tuba zubní pasty, zmrzlinový kornoutek, telefon) materiály produkované komerčním prostředím (například polystyrén, vinyl, moleskin a kapok), jimiž imitoval a zároveň znehodnocoval ikony amerického konzumního života. Jeho první velkoplošná plastika byla mobilní a dočasná – *Lipstick* (Rtěnka, 1969), ale v průběhu 70. let 20. století, kdy opadla vlna striktní kritiky pop-artu, mohl své kresebné návrhy realizovat a instalovat na veřejných místech. Pop-art jako křivé zrcadlo oficiální kultury uplatnila ve své tvorbě také americká sochařka venezuelského původu Marisol (vlastním jménem Maria Sol Escobar, narozena 1930), která vytvářela zejména asambláže ze dřeva a z nalezených artefaktů v kombinaci se sádrou a malbou. Sochařské objekty této umělkyně obsahují odkazy na odlišné kulturní zkušenosti a alternativní vnímání světa. V jejím díle pop-art doslova otevírá dveře postmodernímu umění a filozofii – ideovému světu plurálního a heterogenního vědění, které koresponduje s uvolněným interpretačním *kodexem. Z antropologického hlediska lze tuto tendenci přirovnat ke „karnevalu“, v němž ustálená schémata jednání padají, neboť jsou alternativně nahrazována mnohočetnými a zároveň rovnocennými souřadnicemi. Neortodoxní výrazové prostředky uplatnil v rámci hnutí pop-art také americký umělec novozélandského původu Billy Apple (vlastním jménem Barrie Bates, narozen 1935), který vytvářel prostřednictvím neonových trubic světelná obrazová schémata nebo nápisy. Ve francouzském umění ideje pop-artu využil Martial Raysse (narozen 1936), jenž ve svých asamblážích integroval fotografické montáže a zvětšeniny ženského těla, vystřižované siluety žen a neony. Použití neonu zvyšovalo obohacení barevné škály o nové modulace, neboť Raysse nanášel barvy na plátno rozprašovačem v nejživějších tónech (karmínově červená, kysele zelená, temně fialová, ultramarínově modrá). Umění pop-artu výrazně ovlivnilo také tvorbu francouzského umělce Alaina George Franka Jacqueta (1939–2008). Ten se zabýval

přetiskováním obrazů v sérii *Camouflage* (Kamufláž) na reprodukce mistrovských malířských pláten (například *Botticelli, *Zrození Venuše*). V tomto cyklu interferoval několik uměleckých děl v jednom a témže obraze, čímž zároveň anticipoval postmoderní reflexní *intertextualitu. Nového převyprávění staré ikonografie dosáhl inovováním věhlasných malířských pláten (například Jean-Auguste-Dominique Ingres, *Pramen*). Takto deklaroval reprodukci reprodukce.

V postmoderním vztahu k tradici se totiž mísí kontinuita a diskontinuita, přítomnost a minulost. Umělec se vydává a rozplývá v odkazech, neboť vědomě vybírá prvky tematických komodit a smysluplných znaků do osobního stylu. Struktury se opakují a objevují se v různých kontextech, nemají ale ústřední transcendentální subjekt (derridovská dekonstrukce). O transkulturním dosahu pop-artu svědčí „proměnlivé obrazy“ švédského malíře brazilského původu Öyvindaqa Fahlströma (narozen 1928). Ty jsou složeny z pohyblivých komponent, vyzdobených serigrafiami stripů. Divák se může aktivně podílet na imaginativní konfiguraci obrazu v nový významový celek, neboť feritový magnet komponent umožňuje jejich manipulaci po povrchu plátna. „Proměnlivé obrazy“ charakterizují hravost, odehrávající se uvnitř hnutí pop-art, který anticipoval hru postmodernismu.

V postmodernismu ve vztahu mezi uměním a významem mizí jednoznačnost. Hra vede k situaci neomezeného množství významů díla. Jeho smysl již není spojen s žádnou realitou. Pozoruhodným příspěvkem amerického pop-artu je malba česko-amerického umělce a designéra Ladislava Sutnara (1897–1976). Kontrast barev a ženských křivek, vyznačených geometricky přímými liniemi, přibližují jeho série akrylových obrazů *Venuše* (1964–1976) tvorbě Toma Wesselmana.

V českém umění některé principy pop-artu rozpracoval malíř a grafik Jiří Balcar (1929–1968). Figurální kompozice ironizující časopisecké předlohy a vzájemně prorůstající figury a písma prováděl škálou černé a šedé (*Předsednictvo*, 1965, *Těžko popsateľná společnost*, 1966, *Porada*, 1968 aj.). Evropská tradice klasických grafických technik (zejména *suché jehly a *leptu) mu umožnila formulovat vlastní pop-artový výraz. Kromě grafických technik vytvářel kolážované kresby, jejichž základem byla černou tuší dokreslená stránka časopisu. Vlivy pop-artu rezonovaly v díle českého malíře německého původu Josefa Mžyka (narozen 1944), které se vyznačuje dekorativně plošnými záznamy a bohatě diferencovanou barevností.

Osobitou paralelu k americkému pop-artu tvoří soc-art. Jedná se o umělecký směr, který vznikl na začátku 70. let 20. století v Sovětském svazu. K nejvýznamnějším představitelům náleží malíři Vitaly Komar (narozen 1943) a Alex Melamid (narozen 1945). Charakteristickým rysem soc-artu je kombinace prvků konzumní masové kultury s ideologickými symboly komunistického státu a jeho úmyslná dezinterpretace.

S odstupem času je možné konstatovat, že umělecké postupy spjaté s hnutím pop-art nikdy nezanikly. Pop-art lze dnes ve své klasické podobě označit za relativně uzavřenou kapitolu dějin výtvarného umění. Současně je nutné přiznat, že pop-art jako umělecká reflexe masové společnosti a svébytná interpretace konzumní kultury představuje významné antropologické téma. (Barbora Půtová)

poradenství, genetické, *analýza rizika projevu dědičného onemocnění potomka v určité rodině a seznámení rodiny s možnými postupy k snížení rizika či možnostmi volby zdravého dítěte. (Jiřina Relichová)

porcelán (název údajně pochází od Marca *Pola, který v porcelánu viděl podobu s mušlí – italsky: *porcella*), *keramika s bílým neprůlinčným *střepem, ve slabé vrstvě průsvitným. Porcelán má prakticky dokonale slinutý střep a vykazuje nulovou nasákavost. Přesto se z estetických důvodů na porcelánový střep nanášejí *glazury (nejčastěji živcové). Neglazovaný porcelán se nazývá biskvit. Složení střepu porcelánu se liší podle místa výroby a *technologie. Základní *suroviny tvoří kvalitní *kaoliny, popřípadě *hornina bohatá na *křemen a živcové *minerály, které slouží jako tavivo způsobující slinutí střepu při teplotách

nad 1300 °C. Jako evropská imitace asijského porcelánu vznikl „lehký porcelán“, který je směsí *hlíny a rozemletého skla a pálí se na teploty kolem 1200 °C (poprvé byl vyroben v renesanční Itálii). Někdy se za „lehké porcelány“ označují také tradiční asijské porcelány, neboť novodobý evropský „tvrdý“ porcelán je pálen na teplotu až 1500 °C. Rané čínské porcelány byly objeveny v *hrobkách z období dynastie *Suej z konce 6. století. V Koreji se objevuje od 10. století, v Japonsku se začal vyrábět počátkem 17. století, v Evropě o sto let později.

Nejstarší čínské porcelány byly objeveny na *lokalitě Kung-sien (provincie Che-nan). Jsou datovány do roku 575. Místní porcelán byl pálen na 1350 °C. Zdejší pece produkovaly o poznání jemnější keramiku než ostatní produkční centra v oblasti. Známým a v dobové literatuře opěvovaným porcelánem se však stal až porcelán vyráběný v 8. a 9. století v Sing-jao (provincie Che-pej). V jeho sousedství se nacházelo další proslulé produkční centrum Ting. Bylo založeno na počátku 8. století a fungovalo až do poloviny 14. století. Tingský porcelán byl na vrcholu za dynastie Severní Sung (960–1127) a Ťin (1115–1234). Místní porcelán byl točen na kruhu a povrch vyrovnáván stěrkou. Pro výrobu pohřebních plastik byly používány formy. V průběhu první poloviny 10. století byly nádoby tvarovány do podoby květin a většinou nebyly zdobeny. Na konci 10. a počátku 11. století se porcelán zdobil rytím, od poloviny 11. století se používalo vyřezávaných forem, do kterých byly nádoby v koženém stavu vtlačovány, což značně zrychlilo výrobu. Jako tavivo v glazuře byl používán dřevěný popel (viz *glazura, alkalická). Porcelán byl původně pálen dřevem. Redukční atmosféra působila nazelenalý odstín. V 10. století se začalo užívat uhlí a porcelán byl izolován od spalin pomocí *mufflí. Před nakládáním zboží musela být oškrábána glazura z okraje nádob, aby se zabránilo jejich slepení. Proto byly nejvíce ceněné výrobky lemovány na okraji kovovým plechem (měděným, stříbrným nebo zlatým). Klíčovými pro vznik produkčních center porcelánu byly zdroje surovin, a to hlavně kvalitních kaolinů a dřeva nebo uhlí. Suroviny jsou také příčinou specifických vlastností zboží z odlišných produkčních center. Kaoliny severní Číny jsou například odlišné od kaolinů jižní Číny. Jedná se o sedimenty spojené s ložisky uhlí, které jsou bohaté na hliník (ca 30 %) a mají přirozeně nízký obsah taviv. Porcelán proto vyžadoval vysoké teploty výpalu (1250–1350 °C) a malé množství taviv bylo pravděpodobně do střepu přidáváno. Přesto obsah skla ve střepu zůstával nízký, takže střep nebyl příliš průsvitný. Přítomnost malého množství oxidů železa a titanu způsobila spíše slonovinovou než čistě bílou barvu střepu.

V období dynastie *Jüan (1271–1368) rostla popularita porcelánu z jihočínského Ťing-te-čenu (provincie Ťiang-si). Ten se stal na dlouhá staletí hlavním centrem produkce porcelánu. Místní pece byly založeny v neklidném období *Pěti dynastií (907–960) s cílem napodobit produkty úspěšných výrobců ze severu. Střep místního porcelánu byl tvořen buď samotným čínským kamenem (složen z křemene, jemné slídy a živce), nebo se čínský kámen mísil s kaolinem. Glazury byly směsí vápna nebo popela a porcelánového kamene. Porcelán byl pálen v redukčních podmínkách, které díky malému obsahu oxidu železa ve střepu vytvářely namodralý nádech porcelánu. Po roce 1330 se začala používat podglazurová *malba červená (místní oxidy mědi) a modrá (místní nebo íránský kobalt). Obě *techniky již byly v Číně známy. Modrobílé zboží bylo poprvé vyrobeno na severu v Kung-sien za dynastie *Tchang (618–906). Podglazurová červená malba se objevila v 9. nebo 10. století v Tchung-nanu (provincie Chu-nan). V 15. století byla v Ťing-te-čenu zavedena technika emailování. Emaily mají podobný charakter jako sklo a pálí se na nízkou teplotu. Po jejich nanesení na vypálený porcelán byly nádoby páleny podruhé v muflové peci na 700–800 °C. Produkce v Ťing-te-čenu vrcholila za dynastie pozdních *Mingů (1488–1644), kdy byla stimulována jak zahraniční poptávkou, tak změnami v pracovních postupech. Vývoj emailů byl dovršen kolem roku 1720, kdy se paleta barev dále rozšířila o matnou bílou a růžovou. Jejich míšení s ostatními barvami poskytlo kompletní paletu pastelových odstínů, která je typická pro zboží

označované jako „famille verte“. V době politické nestability 19. století přestává být Ťing-te-čen schopný na trhu konkurovat a ztrácí svou dominantní pozici. Produkce keramiky v Ťing-te-čenu však pokračuje dodnes.

Porcelán byl v Číně bezesporu prestižním zbožím, které figurovalo v dálkovém obchodě, v buddhistickém kultu, mohlo být formou placení *tributu císařskému dvoru a porcelánem nejvyšší kvality byli obdarováváni důležití *úředníci a cizí poselstva. Přestože porcelán sám o sobě byl prestižní záležitostí, sociální postavení jeho přímých výrobců bylo nízké. Produkční centra porcelánu byla masovými výrobními areály (například pece v Ťien-čch'-čchun kolem roku 957 zabíraly plochu 1 170 000 m²). Celý produkční proces byl rozdělen na jednotlivé skupiny *řemeslníků, kteří vykonávali jednotlivé fáze *technologického řetězce: těžbu surovin, zpracování surovin, tvarování, výzdobu, glazování, výpal. Specializace se většinou udržovala v jednotlivých hrnčířských rodinách. Práce byla pravděpodobně sezonní a mimo sezonu se keramici věnovali *zemědělství. Produkce porcelánu byla částečně pod *kontrolou císařského dvora. Od dynastie Jüan byly oficiálními císařskými pecemi pece v Ťing-te-čenu. V roce 1278 byl založen *úřad pro kontrolu produkce porcelánu v císařských pecích. Za dynastie *Ming (1368–1644) potom na produkci dohlížel jmenovaný úředník spolu s *eunuchy a místními byrokraty. Kontrola produkce v Ťing-te-čenu se týkala hlavně císařských pecí, které produkovaly vysokojakostní porcelán pro potřeby císařského dvora. Kromě nich existovala v oblasti řada místních pecí, které produkovaly běžnější zboží. Jejich majitelé měli značnou svobodu a mohli volně rozhodovat o své produkci.

Do Evropy se první čínské porcelány dostaly koncem 13. století. V naprosté většině šlo o diplomatické dary na nejvyšší úrovni, i když nechybí výjimečné doklady o porcelánu v rukou bohatých obchodníků (Korint, Winchester). Významnou roli ve zprostředkování těchto diplomatických darů v 15. století hrál Egypt. Odtud získal porcelán francouzský král Karel VII. v roce 1447 nebo vládce Florencie Lorenzo de' Medici v roce 1487. Před portugalskou expanzí v 16. století však porcelán v Evropě zůstával velmi vzácným jevem.

Vlastní evropská produkce porcelánu narážela na nedostatek vhodných surovin. První pseudo-porcelány (někdy zaměňované s bílým sklem) se začaly vyrábět v Itálii v 1. polovině 16. století. První měkký evropský porcelán byl pravděpodobně vyroben ve Florencii kolem roku 1575 pod patronací Francesca Marii de' Medici (zdejší výroba však skončila spolu s jeho smrtí v roce 1587). Byl zdoben podglazurní malbou většinou v modré barvě.

Portugalci jako první dovezli čínský porcelán přímo do Evropy v 16. století námořní cestou kolem Mysu Dobré naděje. V 17. století rozšířili export porcelánu Holanďané. S holandskou expanzí souviselo i napadání portugalských obchodních lodí. V roce 1604 byla ukořistěna obchodní loď Catherina, která vezla kolem 100 000 kusů porcelánu. Zboží bylo rozprodáno kupcům z celé západní Evropy (patřili mezi ně i francouzský král Jindřich IV. a anglický král Jakub I.). Poptávka po porcelánu rostla a posiloval ji rozšiřující se zvyk pít *čaje, *kávy a čokolády. Mezi lety 1604 a 1657 se dostalo do Evropy přes 3 miliony kusů čínského porcelánu.

Se vzrůstající poptávkou sílila také snaha Evropanů vyrobit vlastní tvrdý porcelán. Stalo se tak v Německu v roce 1708, kdy chemik Johann Friedrich Böttger (1682–1719) a matematik Ehrenfried Walther von Tschirnhaus (1651–1708) završili úspěchem dvanáctihodinový výpal keramiky z místního zdroje kaolinu a dosáhli tvrdého, bílého a průsvitného střepu. V roce 1710 pak byla otevřena první německá porcelánka v Míšni u Drážďan. Více než století potom porcelánka kvalitou dominovala nad ostatními producenty tvrdého porcelánu v Evropě. Za úspěchem míšeňského porcelánu stáli kromě samotné kvality zboží také malíři. Mezi nejznámější patřili Johann Gregor Höroldt, který se stal hlavním malířem porcelánky v roce 1720, a Johann Joachim Kändler, který v porcelánce působil mezi lety 1730 a 1770.

Přes tento úspěch dovoz čínského porcelánu nadále vzrůstal. Například v roce 1721 dovezly čtyři britské lodě přes 800 000 kusů porcelánu a v roce 1741 přivezly britské, dánské,

francouzské a švédské lodě okolo 1 200 000 kusů porcelánu. Čínský porcelán našel rivala ve Francii 18. století. První továrny produkující měkký porcelán vznikly v Chantilly, Lille, Rouenu a St. Cloud. Králem Ludvíkem XV. (1710–1774) podporovaná porcelánka ve Vincennes a později v Sèvres svým zlaceným bohatě zdobeným měkkým porcelánem dokázala konkurovat čínskému zboží. Sèvres se stalo známým také svými plastikami z biskvitu. Cenou bylo mnoho obětí z řad hrnčírů a dělníků, kteří ve zdraví škodlivém prostředí porcelánek trpěli silikózou a otravami olovem. Vedle Francie vzkvétaly porcelánky také ve Velké Británii, v Itálii a Německu.

V roce 1771 se začal vyrábět tvrdý porcelán poblíž Limoges (Francie), kde byla objevena ložiska kaolinu. Na počátku 19. století se zdejší porcelánka stala jedním z největších center výroby porcelánu v Evropě. V roce 1842 otevřel v Limoges porcelánku Američan David Haviland a vyráběl stolní zboží hlavně pro americký trh.

Angličanu Josiahu Spodemu se podařilo na konci 18. století obejít nedostatek vhodných hlín pro produkci porcelánu přidáním kostěného prachu do jemné bílé *kameniny a vytvořil tak „bone china“ – slonovinově bílou, velmi tvrdou a průsvitnou keramiku, která se pak s úspěchem vyráběla například v Bow, Derby nebo Chelsea. Jedna z nejstarších a nejlepších porcelánek v Anglii – porcelánka ve Worcesteru, která začala vyrábět v roce 1751, také přešla z výroby měkkého porcelánu zdobeného většinou čínskými motivy s modrou podglazurní malbou na výrobu „bone china“. (Richard Thér)

porcelaninity [petroarcheologie], šedavé až tmavé celistvé *horniny (podobající se *rohovcům) různého původu (z tepelně kontaktně přeměněných usazenin) i zbarvení, s lasturovitým lomem, užívané k výrobě *kamenné štípané industrie, zejména v Polabí, kde zdrojem byla Žlutá skalka na vrcholu Kunětické hory u Pardubic; další výskyty porcelanitů jsou na Rakovnicku a Žatecku. (Karel Sklenář)

porfyr [petroarcheologie], souhrnné označení pro skupinu vyvřelých *hornin s porfyrickou strukturou. U nás se porfyrů vyskytují například v okolí Litoměřic, kde byly od *pravěku těženy pro výrobu *drtidel a později mlýnských žernovů. Porfyrity, objevující se hlavně ve středočeském rokycansko-křivoklátském pásmu, se někdy užívaly k výrobě *seker a *sekeromlatů. (Karel Sklenář)

porneion (z řečtiny: *porné*, „nevěstka“), označení pro nevěstinec v antickém Řecku (latinsky: *lupanar*). (Marie Pardyová)

pornografie (z řečtiny: *porné*, „dívka, prostitutka“ a *grafein*, „psát“), zpravidla obrazový nebo textový materiál vybočující z norem dobové morálky dané kultury. V *kontextu evropské kultury měla pornografie původně podobu šokujících zobrazení sexuálních orgánů a *aktů, která sloužila zejména ke kritice náboženských a politických *institucí (například jedno z nejrozšířenějších témat pornografie 17. a 18. století představovalo zástupce *duchovenstva, zpravidla *mnicha jako aktéra znásilnění) a teprve druhotně sloužila k vyvolání sexuálního vzrušení, zatímco dnes tato kdysi druhotná funkce dominuje. (Jaroslav Malina)

porod u člověka (latinsky: *partus*, řecky: *tokos*), proces, během něhož jsou *plod (fetus), *placenta a zárodečné obaly vypuzeny z mateřského reprodukčního traktu. Počátek je provázen porodními bolestmi, souvisejícími se sérií spontánních kontrakcí *dělohy, které vedou k roztažení děložního hrdla a vypuzení plodu a placenty. Počátek kontrakcí je charakterizován aktivitou několika *hormonů. *Fetální *hypothalamus *secernuje hormon uvolňující kortikotropin (CRH), který stimuluje přední lalok *hypofýzy k vytváření adrenokortikotropinu (ACTH). Ten podněcuje v kůře nadledvin *sekreci glukokortikoidů, jež jsou využívány k syntéze *estrogenů podporujících děložní stahy. Peristaltické kontrakce hladké svaloviny *uteru vyvolává oxytocin ze zadního laloku hypofýzy, který také stimuluje uvolňování prostaglandinů, které zvyšují kontraktilitu myometria zvyšováním citlivosti buněk hladkého svalstva na oxytocin. Dále se účastní také estrogény, které rovněž zvyšují aktivitu

buněk myometria a podporují uvolňování oxytocinu a prostaglandinů. V podrobnostech není mechanismus porodu prozkoumán, ale zdá se, že délka trvání *těhotenství a porod sám je pod přímým vlivem plodu a že iniciátorem procesu narození je fetální hypothalamus.

Porod je odjakživa spjat s mnoha *rituály a praktikami, které mají za cíl narození zdravého potomka. Dělo se tak různými cestami a způsoby: od rozmanitých bylinných lektvarů a výtažků z dřevin, mazání a obkladů, nejrůznějších masážních technik, až po zaklínání a zahánění zla od rodící ženy. V dnešním moderním porodnictví je otázka tišení bolesti metodou volby samotné rodičky. Jsou takové, které bolest při porodu nejen dobře snášejí, ale dokonce ji potřebují k celkovému dobrému pocitu ze samotného porodu. Ovšem jestli rodička vnímá „porodní bolesti“ jako obtěžující, vysilující a porod znepříjemňující faktor, pak není důvodu, aby lékaři nepomohli bolest tlumit. (Viz též *antropologie sexuality [kulturní teorie reprodukce], *narození, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...). (Drahomír Horký)

porod, přirozený, porod spojený se zohledněním psychologických a fyzických potřeb těhotné ženy během porodu a podporou její aktivní účasti na tomto fyziologickém ději. Pod názvem „přirozený“ porod (anglicky: *natural childbirth* nebo *prepared childbirth*) se původně skrýval způsob vedení porodu, kdy se nepodávaly bolest utišující prostředky. Smyslem bylo minimalizovat farmakologické ovlivnění dítěte. Tento směr byl logickým vyústěním situace na konci první poloviny 20. století. (Drahomír Horký)

porodnost, *natalita.

pórovina, druh *hrnčiny s bílým *střepem. Tvrdá pórovina se někdy blíží stupněm vypálení i tvrdostí *kamenině. (Richard Thér)

porta, -ae, f., průchod, brána, branka (v *anatomii například jaterní branka – **porta hepatis*). (Ladislava Horáčková)

porta arteriarum, útvar v místě přechodu parietálního a viscerálního listu serózní vrstvy *perikardu u začátku velkých tepen (**truncus pulmonalis* a **aorta ascendens*). (Lenka Vargová)

porta hepatis, jaterní brána, příčná štěrbina na viscerální ploše *jater, kudy vstupují cévy (**arteria hepatica propria*, **vena portae*), nervy (**plexus hepaticus*) a vystupují žlučové vývody (**ductus hepaticus dexter et sinister*). Uspořádání útvarů v *porta hepatis* je následující: vpředu vlevo jde **arteria hepatica propria*, vpředu vpravo **ductus hepaticus dexter et sinister* a vzadu **vena portae*. Nervová vlákna tvoří pleteň kolem tepny. (Lenka Vargová)

porta venarum, útvar v místě přechodu parietálního a viscerálního listu serózní vrstvy *perikardu kolem vstupu velkých žil do *srdce (*vena cava superior et inferior*, **venae pulmonales*). Tato branka má tvar příčně položeného písmene T. Svislé rameno spojuje vstupní otvory pro **vena cava superior*, **venae pulmonales dextrae* a **vena cava inferior*. Příčné rameno spojuje otvory pro **venae pulmonales dextrae* s otvory pro **venae pulmonales sinistrae*. (Lenka Vargová)

portál (z latiny: *porta*, „brána, vchod“), architektonicky i sochařsky upravený vstup do význačné budovy, *paláce či *chrámu, k *triumfálnímu oblouku, pylonu a propylajím, například pravoúhlý antický portál s římsou, románský ústupkový nebo sloupkový, gotický s lomeným obloukem a vimperkem, edikulový renesanční portál. (František Čapka)

Portel (Le), *Le Portel.

portfej (z francouzštiny: *portfeuille*, „pouzdro, desky, složka na písemnosti; zásoba cenných papírů, směnek“; od 17. století nejen desky na písemné materiály, ale i státnický a diplomatický výraz pro pověřovací či zplnomocňující listiny k výkonu vysoké, zpravidla vládní funkce. Z tohoto významu později vyplynul i nově vytvořený latinský neologismus *port-folio* užívaný především v bankovním *sektoru, kde označuje soubor jistých disponibilních aktiv; v diplomatické mluvě se uchovalo *porte-feuille* jako pověření – například *ministra):

1. pouzdro (aktovka, kabelka apod.) na listiny;
2. obor působnosti ministra, ministerský *úřad (příklad: ministr bez portfeje [ministr nespravující žádný rezort]);
3. zásoba směnek, akcií apod., představující kapitálovou účast banky na financovaných podnicích. (Jaroslav Malina)

portfolio (z latiny: *portāre*, „nésti, nosit“ a *folium*, „list, listina“, plurál *folia*, „listiny; listí, věnec“), termín užívaný v bankovním *sektoru pro označení souboru aktiv, tj. cenných papírů, listin a peněz ve vlastnictví bank, podniků i individuálních finančních investorů. Při vytváření portfolia jde o dosažení optimální skladby z hlediska výnosnosti cenných papírů v něm vložených i *likvidity z hlediska platební schopnosti daného podniku nebo peněžního ústavu. Řízení portfolia spočívá v alokaci finančních prostředků do různých aktivit za účelem *diverzifikace rizika při maximalizaci výnosu. Správce portfolia jménem *klienta a na jeho účet zajišťuje nejvhodnější umístění klientových investic na kapitálovém trhu za účelem udržení a růstu aktiv, a to na základě klientových pokynů a s využitím vlastních znalostí o vývoji kapitálového trhu. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

portikus, v antice předsunutá vstupní část budovy se sloupy a trojúhelníkovým štítem, takzvaným *tympanonem; obecně jakékoli sloupořadí. (Marie Pardyová)

portio, -onis, f., díl, část (v *anatomii například poševní část krčku děložního – *portio vaginalis cervicis *uteri*). (Ladislava Horáčková)

Portmann, Adolf (27. 5. 1897, Basilej, Švýcarsko – 28. 6. 1982, Basilej, Švýcarsko), švýcarský zoolog, antropolog a filozof; profesor Univerzity v Basileji. Rozšířil rozvažování o *člověku a *lidské přirozenosti o nové aspekty vyplývající z vědeckého poznání ve 20. století. Na rozdíl od Charlese *Darwina, pro kterého *evoluce člověka představovala pouze atypický případ obecného evolučního procesu a lidská přirozenost byla jen derivátem přirozenosti zvířecí, představoval pro Portmanna člověk zcela novou kategorií jevů, která není beze zbytku interpretovatelná skrze jiné živé bytosti. Portmann nepředpokládal žádné „nadpřirozené“ intervence (tyto pojmy jeho myšlení vůbec nezná) při vzniku člověka, ale právě na některých ryze biologických momentech, zejména z lidské *ontogeneze, dokládal svébytnost a jedinečnost člověka.

Základní Portmannovou tezí o všech živých organismech je zařazení „sebe prezentace“ (*Selbstdarstellung*) mezi základní *atributy jejich existence, stejně jako třeba rozmnožování či výměna látková. Tato sebe prezentace se děje exponováním tzv. „vlastního jevu“ (*eigentliche Erscheinung*), což je souhrn všech možných optických, akustických, olfaktorických a dalších *vjemů, včetně etologických charakteristik, které organismus skýtá. Přitom jsou brány v úvahu jen ty jeho aspekty, které jsou na organismu vnímatelné bez jeho porušení, bez zásahu do jeho tělesné integrity. Tím Portmann v zásadě obrací *kritérium v dnešní *biologii běžné: že skryté (ať už anatomickou ukrytostí či mikroskopickou velikostí) struktury na živém organismu jsou důležitější a podstatnější než povrchy a vůbec vše evidentní a přímo nazíratelné. Tento vlastní jev je potom zvnějšněním tzv. „niternosti“ (*Innerlichkeit*), souhrnu všech skrytých a přímému vnímání nepřístupných aspektů živého organismu. Vnější tvářnost živého organismu je tudíž legitimním vyjádřením jeho přirozenosti a představuje velmi důležitý, ne-li vůbec nejdůležitější aspekt každého živého tvora – zde může být jeho přirozenost přímo nazírána, odčítána, je přístupna přímému eidetickému vnímání.

Člověk v tomto aspektu je posuzován stejně jako ostatní živé organismy, tj. jeho vnější tvářnost je výrazem jeho přirozenosti. Zejména důkladně se Portmann zabývá srovnáním *ontogeneze člověka a *lidoopů, popřípadě i jiných savců. Podobně jako i jiní biologové, rozeznává u savců dvě strategie v individuální ontogenezi. U první skupiny zůstávají mláďata delší dobu v hnízdě (*Nesthocker*), jsou při narození relativně bezmocná, slepá, odkázaná na péči rodičů, váha mozku se během vývoje do dospělosti zvětší více než pětikrát (hmyzožravci, hlodavci, šelmy atd.). U druhé skupiny (*Nestflüchter*) jsou mláďata schopna rodiče velmi brzy

následovat, rodí se dobře pohyblivá, vidoucí, osrstěná, váha mozku se během *postnatálního období zvyšuje méně než pětikrát, mláďata představují tvarově víceméně zmenšené vydání dospělých (kopytníci, ploutvonožci, kytovci). V případě člověka (a v omezené míře i vyšších *primátů) mluví o „sekundárním setrvávání v hnízdě“, kdy se mláďata rodí značně bezmocná, ale s otevřenými očima i ušima a značně vyvinutou hmotou mozku a jsou nošena matkou až do dosažení parametrů mláďat druhé jmenované skupiny. U člověka mluví přímo o „fyziologickém či normalizovaném předčasném porodu“. Dítě dosahuje stupně vývoje typu *Nestflüchter* zhruba v roce života (stupeň vývoje identický s prvním naznačeným typem *Nesthocker* prodělává lidský *fetus už v *uteru, kdy mezi 3.–5. měsícem dochází k srůstání očních víček). Jakoby tedy *fetální vývoj člověka trval 20–22 měsíců, čemuž odpovídá i růstová křivka, která je v prvním roce prakticky identická s růstovou křivkou jiných savců během fetální periody. Portmann zde u člověka mezi 10.–22. měsícem hovoří o „sociálním uteru“, v němž se dítě vyvíjí. Z hlediska srovnání s jinými savci je u člověka jedinečné i opětovné zrychlení *růstu v *pubertě a pro savce této váhové kategorie neobyčejně pomalý růst a dlouhý život, a to i ve srovnání s nejbližší příbuznými lidoopy. Rovněž vyzdvihuje období stáří jakožto periodu se smysluplným obsahem, podstatně se odlišující od pouhého tělesného a duševního chátrání jiných živočišných druhů v pokročilém věku. U člověka jako jediné živé bytosti se objevuje poměrně dlouhá životní perioda (přes jednu třetinu života), která sice následuje za reprodukčním obdobím a je svou podstatou involutivní, přesto reprezentuje novou kvalitu a má svou smysluplnou funkci i v sociální struktuře, kde reprezentuje předávání tradice, paměť, zkušenost a odstup od bezprostředního zážitku.

Právě sledování rané ontogeneze člověka, zvláště v jeho fetálním stadiu, připadá Portmannovi pro výpovědi o biologickém aspektu lidské přirozenosti nejrelevantnější. Zvláště jej zaujalo například esovitě zahnutá páteř, naznačená už v tomto období, pak opět mizející a objevující se až po osvojení si *bipední chůze, která se podle něho děje napodobením. Embryonální či fetální přítomnost některých charakteristik dospělého organismu byla v minulém století častým tématem diskusí v souvislosti s Darwinovou teorií (například vývoj opěrných mozolů u velbloudích či pštrosích fetů). Pro Portmanna je lidský embryonální a fetální vývoj náčrtem vývoje k budoucímu lidství, přičemž k plnému rozvoji všech znaků je nutný vliv *společnosti a celého kulturně-historického dědictví. Podrobně rozebírá i analogičnost lidských (dospělých) morfologických proporcí s proporcemi fetů či malých mláďat lidoopů (*analogie jde až třeba k shodnému vzorci ochlupení s novorozenými mláďaty *gibonů – celé tělo až na kštici vlasů holé). Člověk je z tohoto hlediska jakousi neotenickou formou *primátů rozmnožující se za současného přetrvávání juvenilních znaků (i duševních – právě celoživotní zvědavost, hravost a schopnost učení dosti podstatně zakládá lidství).

Portmann, stejně jako valná většina ostatních autorů, pokládá řeč za nejdůležitější typický lidský znak. Zdůrazňuje v této souvislosti i některé anatomické zvláštnosti člověka, jež lze interpretovat jako adaptace k řečové vokalizaci. Jsou to zejména relativně široké propojení *nosní a *ústní dutiny jakožto společného ozvučného prostoru a uzavřená forma *zubního oblouku, která se nemění ani nahrazením *mléčných zubů stálými (u lidoopů nevyrostají *stálé zuby na místě mléčných, ale tvoří nový oblouk vně původní řady mléčných zubů). Schopnost řeči se stává v Portmannově pojetí teprve svou aktualizací tím, co konstituuje lidství. Pro individuální zlidštění je získání řeči nejzásadnější událostí. Při učení se řeči hrají důležitou roli vokalizační monology kojenců, jež ovšem mají svou výrazovou funkci omezenou na odrážení jejich nálad a vnitřních hnutí. Na osnově této vokalizace, obsahující nejrozličnější fonémy včetně těch, které dítě ve svém mateřském jazyce nebude nikdy potřebovat, ale které se namnoze vyskytují v nejrozličnějších jiných jazycích, se poté její redukcí na základě slyšeného a aktivním napodobováním vytváří vlastní řeč. Jedná se zde o aktivní a velmi pracný proces tvůrčí povahy, jenž zpočátku nakládá s podněty ze strany řeči dospělých velice

volně. Teprve po prvním roce se jednotlivé slovo stává víceméně závazným a přestává zároveň být „celou větou“. Výrazy nálad i jednotlivá sdělení se zvolna vtlačují do šablony jedné *konkrétní řeči. Lidská řeč (včetně „řečí“ posunkových) se v Portmannově pojetí liší od zvířecích *zvuků především svým symbolickým charakterem. Odlišuje „spontánní“ výrazové prostředky jako křik, podupávání, výhružná gesta jakožto geneticky fixované od „ovládaných“, tj. od vlastní řeči spočívající na zděděné schopnosti a společenské tradici. Na pomezí obou kategorií by se nalézal například smích a pláč. Oba tyto pro *lidskou komunikaci vysoce důležité jevy tvoří prakticky lidské specifikum, jejich dokonalá analoga u zvířat nenajdeme.

Ve shodě s mnoha dřívějšími autory zdůrazňuje i význam osvobození ruky pro manipulační činnosti, zapříčiněné a umožněné vzpřímeným postojem. Zdůrazňuje, že k osvobození ruky dochází již v kojeneckém věku, kdy není využívána k přichycování na srsti matky jako u ostatních primátů, ale má od samého počátku volnost k manipulačním cvičením a později ke hře. Člověk je v jeho pojetí jediná bytost, která má ve velmi výrazné míře svůj nejen přírodní, ale i kulturněhistorický aspekt; podstatnou složku své „přirozenosti“ získává až během „humanizačního procesu“ v sociálním prostředí. Jakkoli podíl tradice a sociálně předávaných dovedností není u vyšších zvířat zdaleka nulový, je tento aspekt u člověka zcela neporovnatelně hypertrofován. Člověk je pro něho úplně novou životní formou, pro niž hraje historický aspekt jejího bytí, v individuální i kolektivní formě, rozhodující roli. Ve shodě s antickými předlohami vnímá člověka jako bytost „otevřenou světu“, *zvíře jako vázané na své okružující světy, na svůj *Umwelt* („okolní svět, prostředí“). Člověk má velmi rozvolněnou formu vztahování se k světu a jeho jednotlivostem, zcela odlehlé či skryté věci mohou nabývat významu, může jim být propůjčen. Právě toto prožívání věcí jako významných a víceméně volné působení dovoluje propůjčovat jim významy, popřípadě nové významy tvořit. Stejně tak zdůrazňuje lidskou *svobodu a volnost, která je ve srovnání i s nejbližšími lidoopy podstatně větší.

V otázce původu člověka rozlišuje mezi obecnou teorií evoluce a jejími teoriemi speciálními. Obecnou teorií evoluce míní tezi o tom, že podobnost forem nejrůznějších živých organismů je podmíněna jejich příbuzností, jejich descendencí ze společných předků. Proti takto formulované obecné teorii evoluce nemá námitek a zdůrazňuje, že v této sukcesi podob živých organismů v čase lze vidět jediné plauzibilní *vysvětlení jejich podobností. Právě skrze tuto po stránce příčin sice nevyjasněnou, ale přesto jistou existenci skrytého genetického pouta mezi nimi nabývá celá historická dimenze zkoumání minulých životních forem smyslu. Speciální teorie evoluce, vysvětlující či domnívající se vysvětlovat konkrétní mechanismus historického vzniku nových forem, mají v jeho pojetí pouze charakter *hypotéz. Portmann si byl dobře vědom sociomorfního charakteru Darwinova učení, zejména pak přenosu představ o *konkurenci, „přežívání zdatnějších“ a boje o přežití ze společenské roviny viktoriánské Anglie do živé *přírody. *Přirozený výběr jakožto praktický důsledek těchto tendencí je pak pro Darwina základním motorem evoluce a představa boje o přežití se později v podobě sociálního darwinismu vrací na společenskou rovinu už „posvěcena“ přírodními vědami a má povahu přírodního *zákona, o němž nemá význam diskutovat. Portmann jako blízký přítel Carla Gustava *Junga ostatně dobře znal jeho učení o projekcích a jejich významech v duševním životě člověka i poznávacím procesu. Také zdůrazňuje význam obecného duchovního klimatu doby a „*předsudky“, které formují přístup k tak delikátní věci, jako je zkoumání původu člověka přírodovědeckými prostředky, zvláště když lidské fosilie představovaly vždy nálezy sporadické a v podstatě raritní. Darwinismus, *neodarwinismus i dílo francouzského filozofa, teologa a antropologa Pierra *Teilharda de Chardin (1881–1955) řadí k speciálním teoriím evoluce. Teilhardovu koncepci, kombinující a směřující stanoviska přírodovědecká i náboženská, odmítá, stejně jako mechanistické koncepty neodarwinistické, ne snad proto, že by neměl *vědu i *náboženství za legitimní metody

lidského poznání, ale pro svévolné míšení *diskurzů, kdy přechod od jedné platformy k druhé není v podstatě rozeznatelný.

Na rozdíl od řady svých současníků neodvozoval původ člověka z bezprostřední blízkosti lidoopů, ale pokládal vývoj obou čeledí, **Hominidae* a **Pongidae*, za konvergentní a mnohé znaky, například podobný typ ontogeneze či větší tělesná velikost, které člověka s lidoopy spojují, za paralelně vzniklé. V jeho pojetí se obě skupiny oddělily v oligocénu, tj. asi před 15 až 30 miliony let. Zejména v době mezi oběma *válkami stál Portmann s tak vysokým časovým odhadem zcela osamocen a teprve pozdější výzkumy ukázaly, že svými odhady byl minulé realitě možná blíže než valná většina jeho současníků. Společného předka pongidů a hominidů vidí jako nějakého dosud fosiliemi přesvědčivě nedoloženého malého primáta. Pochopitelně z toho vyplývá i *primární původnost lidské sociability, jejíž kořeny se zřetelně táhnou do daleké minulosti. Už skrze biologickou argumentaci se tak jeví například argumenty Jeana-Jacquesa *Rousseaua o „společenské smlouvě“ jakožto rozumovém a volném *aktu a o solitérním životě „původního *divocha“ jako zcela nepřesvědčivé. Otázkou u člověka tedy nezůstává vznik a důvody sociálního způsobu života, nýbrž spíše jeho původní forma. Tento problém není řešitelný ani bedlivým studiem *zvyků a sociální struktury tzv. *přírodních národů. Tyto sociální struktury představují už dosti komplikované *kulturní dědictví, a nejsou tudíž shodné se societami zvířecími, jejichž kontinuita je zajišťována dědičností, ne (nebo jen v nepatrné míře) kulturní tradicí. U člověka v zásadě neznáme žádný přirozený stav – všechny stupně jeho sociálního strukturování lze chápat pouze jako přírodě odcizený a jí „protipostavený svět“ (*opus contra naturam*). Stejně jako v individuální ontogenezi, vidí i v lidské *fylogenezi proces v živočišné říši ojedinělý. V obou přísluší zkoumání raných fází převážně biologickým disciplínám, pokud je však vnímán jen jejich biologický aspekt, zůstávají nesrozumitelnými. Uspokojivé vysvětlení dostávají oba procesy teprve tehdy, známe-li „dospělou“ formu, a to ontogeneticky i evolučně. Stejně jako v ontogenezi a ve fylogenezi se vyvíjí současně přírodní i kulturní aspekt člověka.

Portmann si rovněž všímá analogií mezi procesem *evoluce biologické a *evoluce kulturní; i v ní lze najít skutečnosti korespondující s pojmy jako „dědičnost“, „mutace“, „selektce“, „izolace“ atd. Zatímco *interpretace kulturněhistorického procesu předávání tradice z generace na generaci a jejího modifikování nikdy nepředstavovala obzvláštní interpretační problém, problematika biologické evoluce byla vždy (pokud byla vůbec zohledňována) podstatně ožehavější. Týká se to zejména vysvětlení vlastního mechanismu evoluce, faktorů, které při ní hrají podstatnou roli. Tato větší obtížnost je podle něho snadno pochopitelná, neboť biologie je konfrontována s procesy, které probíhají bez lidského přičinění a zhusta i mimo oblast lidského vlivu. Tyto procesy musejí být nejdříve pojmově uchopeny, což už samo o sobě představuje interpretaci, popřípadě dezinterpretaci (pro jistotu by dnes bylo lépe hovořit spíše o interpretacích více či méně destruktivních). Jinak je tomu u procesu historického; zde jsou nám činy, *ideje a *artefakty, s nimiž přicházíme do styku, přece jen mnohem bližší (byť by i pocházely ze vzdálených kultur) než mimolidská přírodní jsoučna. Biologickou a kulturněhistorickou evoluci však pokládá přes všechny paralely za dva v principu zcela odlišné historické procesy. Toto striktní rozlišení bylo způsobeno a posilováno zejména dobovým *kontextem – Portmann jako pamětník obou světových válek a jejich propojení biologické a politické argumentace, ať už ve vulgárně sociodarwinistických či *rasových teoriích, viděl silně neblahý vliv tohoto míšení diskurzů a krátkého propojení dobových biologických teorií s prakticko-politickými maximy. Historickou evoluci nelze podle Portmanna chápat a vysvětlovat skrze evoluci biologickou už proto, že proces *hominizace – vznik řeči a tradice – leží z dnešního hlediska v minulosti a představuje tajemství *sui generis*. Toto tajemství představuje z toho důvodu, že ve *fosilních zbytcích, byť by byly jakkoli četné, nezanechal žádné relevantní stopy a cestou paleontologického výzkumu není sobě adekvátním způsobem nahlédnutelný.

Z díla: *Probleme des Lebens* (Problémy života, 1949), *Biologie und Geist* (Biologie a duch, 1956), *Neue Wege der Biologie* (1960, česky: *Nové cesty biologie*, 1997), *Um das Menschenbild* (Kolem obrazu člověka, 1956), *Manipulation des Menschen als Schicksal und Bedrohung* (Manipulace člověka jako úděl a hrozba, 1969), *Entläßt die Natur den Menschen?* (Propustí příroda člověka?, 1970), *An den Grenzen des Wissens* (Na hranicích vědění, 1974) aj. (Stanislav Komárek)

portokavální anastomózy, *anastomózy, portokavální.

Portoričané, populace smíšeného etnického původu zahrnující obyvatele republiky Portoriko v Karibském moři ve Střední Americe. Z téměř 4 milionů obyvatel je 73 % *Američanů a *Evropanů (*bělochů), 23 % jsou *míšenci (*mestici a *mulati) a 4 % *černoši, potomci *otroků. Původními obyvateli byli *indiáni *Karibové v počtu kolem 700 tisíc, avšak většina z nich byla vyvražděna již v průběhu 16. století španělskými osadníky. Na počátku 19. století tvořili většinu obyvatelstva černoši, ti však byli decimováni při velkých povstáních v letech 1835, 1838 a 1868. Po španělsko-americké válce připadlo Portoriko USA (roku 1898), takže na počátku 20. století již převažovalo bělošské obyvatelstvo. V roce 1917 byl ostrov vyhlášen teritoriem USA a Portoričané získali americké státní občanství. V roce 1973 přiznala *Organizace spojených národů ostrovu právo na nezávislost, v roce 1982 se po dohodě s USA stalo Portoriko 51. přidruženým státem USA. (Lukáš Šín)

portrét (z francouzštiny: *portrait*, „podobizna, obraz, portrét“):

1. *obraz (kresba, malba, fotografie apod.) zpodobňující někoho;
2. popis nějaké osobnosti, zejména literární charakteristika. (Jaroslav Malina)

portrét, mumiový, portrét namalovaný zpravidla voskovými nebo temperovými barvami na dřevěné destičce položené na obličejovou část *mumie a přichycené poslední vrstvou plátěných obinadel. Někdy byl portrét namalován přímo na kus plátna. Tradice mumiových portrétů, používaných od 1. století př. n. l., je spojena s oblastí egyptského *Fajjúmu. Některé mumiové portréty mají vysokou uměleckou úroveň a staly se *inspirací pro moderní *malířství, především pro *impresionismus a *expresionismus. (Jaroslav Malina)

Portugalci, současný *národ *románského původu žijící v Portugalsku a na ostrovech Azory, Madeira, Kapverdské ostrovy aj. Z celkového počtu 10,5 milionu Portugalců (odhad z roku 2006) žije asi 9,5 milionu v Portugalsku, ostatní mimo území státu. Jako jedna z mála evropských *zemí je Portugalsko národnostně takřka jednotné, neboť přibližně 99,5 % obyvatelstva představují právě románští Portugalci. *Jazyk (*portugalština) patří k *iberorománské skupině *románské větve *indoevropské rodiny. Portugalština je úředním jazykem nejen v Portugalsku, ale i v Brazílii, Angole, Mosambiku a dalších (menších) státech Afriky, nebo na Východním Timoru; své místo si uchovává i v bývalé portugalské *kolonii na půdě Číny – Macau (dnes: *Zvláštní administrativní oblast Ao-men Čínské lidové republiky). Portugalci jsou potomky původního starověkého obyvatelstva Lusitánie: *Iberů, *Římanů, *Svévů, *Maurů aj. Vznikli smíšením zejména *kmenů *Lusitanů s *Kelty a Římany, jejich jazyk je však iberorománského původu. Začátkem našeho *letopočtu byli romanizováni a později se projevil též vliv Svévů (v 5.–8. století) a *Arabů (v 8.–12. století). Portugalský stát vznikl v průběhu *reconquisty a rozvíjel se od 15. století jako obchodní a zámožská velmoc, která získala kolonie v Indii, v západní, střední a východní Africe, v Indonésii a Brazílii. V roce 1557 obsadili Portugalci enklávu Macao v jižní Číně, kterou předali Číně teprve v roce 1999. Po roce 1975 získaly portugalské kolonie nezávislost. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

portugalština, *iberorománský jazyk, úřední jazyk v Portugalsku, Brazílii a bývalých portugalských *koloniích (Angola, Guinea-Bissau, Macao, Mosambik aj.) (Viz též *Portugalci.) (Jaroslav Malina)

poručenské území, *území, poručenské.

poruchy příjmu potravy (PPP), poruchy patřící mezi bio-psycho-sociální onemocnění a nastávající, když *člověk používá k řešení emocionálních a jiných problémů jídlo. K

poruchám příjmu potravy se řadí *mentální anorexie, *mentální bulimie a patologické přejídání. Někteří odborníci zařazují poruchy příjmu potravy mezi *civilizační choroby, ale příznaky těchto onemocnění byly popsány již ve 2. století řeckým lékařem *Galénem z Pergamu.

Odmítání jídla má dlouhou historii – *askeze při ovládnutí chuti a odepření si jídla je považována po tisíciletí za prostředek k dosažení duchovní čistoty, osvobození se od závislosti na hmotě a přiblížení se k *bohu. Lidé s anorexií a bulimií na rozdíl od askety svou často extrémní vyhublost popírají, což je mimo jiné způsobeno poruchou vnímání tělesného schématu. Dalším zásadním rozdílem mezi náboženskými askety a anorektiky je odlišný žebříček hodnot, které svým chováním sledují. Dnes jde zpravidla o snahu dosáhnout „ideálu tělesného“, nikoli duchovního. Věk dívek, které trpí psychickými poruchami příjmu potravy, se stále snižuje (výjimkou nejsou ani devítileté děti). Na počátku problémů je v naprosté většině případů redukční dieta. Studie prokázaly, že redukční diety zvyšují riziko vzniku mentální anorexie nebo bulimie asi osmkrát. V průměru vzniká z 30 % redukčních diet během jednoho až dvou let (tzv. patologická dieta). U 20 až 30 % patologických dietářek se později rozvine plný nebo částečný syndrom poruchy příjmu potravy. Až dvě třetiny nemocných usouvztažňují vznik poruchy s nějakou „životní událostí“. Nejčastěji jako příčinu uvádějí různé narážky týkající se jejich tělesného vzhledu, životní změny nebo problémy v *rodině. S poruchami příjmu potravy souvisejí změny osobnosti i vztahů takto nemocného člověka. Poruchy příjmu potravy bývají přirovnávány k návykům typu alkoholismu či toxikomanie. (Petra Duchečková)

porus, -i, m., cesta, průchod, otvor (v *anatomii například zevní zvukovod – *porus acusticus externus*). (Ladislava Horáčková)

porus acusticus internus, vstup do *vnitřního zvukovodu; nachází se na *facies posterior* pyramidy *spánkové kosti. Tímto otvorem procházejí vlákna **nervus facialis*, **nervus vestibulocochlearis* a drobné cévy. (Ladislava Horáčková)

porus acusticus externus, vstup do *zevního zvukovodu. Jeho kostěný oddíl je ohraničen z velké části *pars tympanica* **spánkové kosti*. (Ladislava Horáčková)

porus sudoriferus, potní pór, vyústění vývodu potní žlázy na povrchu *kůže. (Miroslav Králík)

pořádky, nejstarší forma organizace *řemeslníků; její vznik souvisel s přílivem nových řemeslníků do *měst, na který městská správa zareagovala nařízením řemeslníkům některých oborů vytvářet jistou organizaci k zachování určitých předpisů převážně policejního rázu (požární předpisy, opatření k zajištění klidného průběhu *trhu apod.); postupně byly nahrazovány *cechy. (František Čapka)

pořadová proměnná, *proměnná, ordinální.

posal, korejské označení *bódhisattvy, bytosti usilující o buddhovství. Protože se rozhodla zůstat na zemi a pomáhat ostatním, zřídá se dočasně *nirvány. Z korejských bódhisattvů jsou nejznámější *Kwanŭm a *Mirŭk. (Miriam Löwensteinová)

posedlost duchy, spirituální stav, během něhož je lidské tělo, mysl (emoce a myšlenky) a *intelekt (schopnost rozhodování) ovládáno dalšími bytostmi (*duchy, *bohy, *démony aj.), což je provázeno výraznými změnami v chování jedince. Lidé, kteří mají schopnost být ovládnuti duchy, jsou pak označováni jako duchovní média. O tom, nakolik jsou jejich schopnosti žádoucí/nežádoucí rozhoduje jejich vlastní *kultura. Z tohoto důvodu mohou být duchovní média jak vážena a uctívána, tak i zatracována a pronásledována. (Sandra Sázelová)

Poseidón, bůh vod v *řecké mytologii; bratr Diův (*Zeus) a *Hádův, manžel jedné z nymf Amfitrité. S rozšířením *mořeplavby byl uctíván jako nejvyšší vládce moří. Je mu připisováno zemětřesení, neboť vlnobitím dával do pohybu zemi ležící na vodách. Byl zobrazován s trojzubcem a v doprovodu mořských bohů a nymf. V Římě ztotožněn s Neptunem. (Marie Pardyová)

Poseidónios z Apameie (asi 135–51 př. n. l.), řecký filozof, astronom, geograf a historik pozdního *helénismu; představitel *stoicismu. Poseidónios patřil k největším učencům své doby, v jeho díle se filozofie integrálně spojovala s ostatními vědami – o *světě, *kosmu, *historií, o *člověku a jeho *psychologii. (O akribii jeho závěrů svědčí i to, že byl prvním pozorovatelem, který si logicky spojil fáze mořského přílivu a odlivu s fázemi lunárních cyklů.) Poseidóniův význam tkví rovněž v tom, že byl jedním z mála systematicků řeckého vědění. Jeho spisy se však nezachovaly, ačkoliv ovlivnily všechny tehdejší Poseidóniovy následníky z řeckého i římského prostředí. Významní *Římané první poloviny 1. století př. n. l. zajížděli na Rhodos, aby mohli poslouchat jeho přednášky. Jeho učení známe z excerpt a informací, jež od něj přejímali další učenci, kteří využívali jeho obrovské erudice. Na svých úředních i výzkumných cestách Poseidónios poznal rovněž větší část západního Středomoří, proto mohly být jeho údaje a úsudky dostatečně přesné. Z jeho spisu *Historiá hé meta Polybion* (Dějiny po Polybiovi) čerpal geograf Strabón jak historické, tak zeměpisné údaje. Převzal i jeho zprávu o významném vítězství keltských *Bójů, jimž se v roce 113 př. n. l. podařilo v oblasti dnešního Krušnohoří odrazit útok germánských *Kimbrů, což je první historická zmínka vztahující se k dění na našem území.

Poseidónios ve svých *názorech na genezi života vycházel z předpokladu, že nositelem jednoty světa je životní síla (*zótikeé dynamis*), jejímž zdrojem je *slunce. Mnohotvárným působením životní síly podle jeho názoru vznikají stupňovitě se lišící bytosti – od neorganických útvarů přes rostliny a živočichy až k lidem, *héroům, *démonům a *bohům. Počátek lidských dějin Poseidónios spojuje s tzv. *zlatým věkem, který charakterizuje jako období nevinnosti, kdy byl člověk nejbliže božskému ohni. Lidé v této době obývali *jeskyně a duté stromy, neznali žádná provinění a nepotřebovali ochranu *zákonů. Následující etapa, ve které se člověk pozdvihl z původního položivočišného stavu, byla spjata s civilizačním *pokrokem, zejména technickými a vědeckými objevy, rozvojem řemesel a umění. Podle Poseidónia ale současně s civilizačním pokrokem můžeme sledovat úpadek *mravů. Svým zájmem o genezi lidské kultury a výzkumy národního charakteru, *obyčejů a mravů různých *etnik a *národů Poseidónios do značné míry anticipoval problémové okruhy, jimiž se zabývá současná *kulturní antropologie. Při studiu tělesných a povahových rozdílů mezi Severňany a obyvateli Středomoří například vyslovil názor, že základ *civilizace netvoří citový princip (*thýmos*), který je charakteristický pro *Germány a *Kelty, ale princip racionality (**logos*), jenž je vlastní národům žijícím v oblasti Středomoří. Zvláštní pozornost věnoval také vlivu *klimatu a míře lidské adaptability k přírodnímu prostředí. Podle jeho názoru nadměrné chladno ani tropická vedra neprospívají rozvoji intelektu. Za limitující faktor označil také náhlé změny přirozeného prostředí, které negativně působí na člověka, živočichy i rostliny.

Poseidónios si všímal i takových jevů jako byla dějinná atmosféra, psychologie, konkrétní zápletky, které poznamenaly výsledky jednotlivých událostí. Důraz na komplexně pojaté faktory společenského i psychického směru bychom mohli považovat za předzvěst antropologického přístupu; zřetelně se jím inspiroval *Plútarchos či *Marcus Aurelius. Jako jeden z prvních systematicky popsal fyzické a psychické znaky a rozdíly obyvatel jižních a severních oblastí Evropy, vliv klimatu na povahové rysy člověka a míru lidské adaptability k přírodnímu prostředí. V době, kdy žil, došlo na více místech k velkým povstáním otroků, kteří museli v nelidských podmínkách pracovat v dolech na stříbro. Poseidónios proto v hodnocení dějinných událostí své doby vycházel i z důsledků a změn, které přinesly tyto ekonomické a sociální *konflikty.

Poseidónios představuje prvního antropologa v moderním smyslu, neboť programově usiloval o studium člověka v jeho biologických, ekologických a sociokulturních souvislostech. Bývá proto, vedle *Aristotela, považován za jednoho z prvních antropologů, jenž nadto stojí na počátku dnes moderní koncepce *antropologie jako celostní (bio-socio-kulturní) vědy. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

poskakování [primatologie], chování *primátů, kdy se tělo pohybuje nahoru a dolů díky skrčení a natažení končetin. Podřízený se tímto způsobem chová, míjí-li ho nadřízený nebo když k nadřízenému směřuje. Poskakování je typické pro adolescentní samce, ale i některé adolescentní samice i pro juvenilní nebo dospělé samce. (Marina Vančatová)

poslední pomazání, *pomazání nemocných.

Poslední soud, *soud, Poslední.

Poslední večeře, *večeře, Poslední.

Pospíšil, Ivo (14. 5. 1952, Budišov u Třebíče), český literární vědec, slavista, rusista, teoretik a historik literatury, komparatista a genolog; profesor a vedoucí Ústavu slavistiky Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity, předseda České asociace slavistů a člen prezidia Mezinárodního komitétu slavistů, představitel ICCEES, předseda Slavistické společnosti Franka Wollmana, místopředseda Literárněvědné společnosti České republiky, předseda Slavistické sekce Literárněvědné společnosti v Brně, člen edičních rad našich i zahraničních periodických publikací (předseda ediční rady *Sborníku prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně* a odpovědný redaktor *SPFFBU*, předseda redakční rady sborníku *Slavica Litteraria*, člen redakčních rad časopisů *Slavica Slovaca*, *Slovak Review*, *Zagadnienia rodzajów literackich*, *Opera Slavica*), člen Vědeckých rad Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Filozofické fakulty Prešovské univerzity, Slovanské knihovny Národní knihovny České republiky v Praze.

Autor 15 knižních publikací a spoluautor knihy *René Wellek a meziválečné Československo* (1996), vedoucí autorského kolektivu, autor a spoluautor literárních slovníků a učebních textů (mj. *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*, Brno: Georgetown, 1993; *Světové literatury 20. století v kostce*, Praha: Libri, 1999; *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*, Praha: Libri, 2001), z poslední doby například *Slavistika na křižovatce* (Brno: Středoevropské vydavatelství a nakladatelství Regiony, 2003), *Slavistika jako české rodinné stříbro* (Praha: Nadace Hlávkových, 2004), *Střední Evropa a Slované* (Brno: Masarykova univerzita, 2006), *Pátání po nové identitě. Rusistické a vztahové reflexe* (Brno: Středoevropské vydavatelství a nakladatelství Regiony, 2008), editor a koeditor některých svazků série *Litteraria Humanitas* a *Brněnských textů k slovakistice*, koeditor německého vydání knihy Franka Wollmana *Slovesnost Slovanů (Die Literatur der Slawen*, 2003) a svazků *Matija Murko v myšlenkovém kontextu evropské slavistiky* (Brno: Masarykova univerzita, 2005) a *Karel Krejčí a evropské myšlení* (Brno: Slavistická společnost Franka Wollmana, 2006).

Spolupracoval s *Nadací Universitas: člen redakční rady časopisu *Univerzitní noviny*, jehož byl jedním z nejvýznamnějších autorů a v němž měl stálou rubriku Kulturní zápisník. Je autorem knih *Až se vyčásí ... (Úvahy – kritiky – glosy – eseje)* (Edice Heureka, 2002) a *Ruský román znovu navštívený. Historie, uzlové body vývoje, teorie a mezinárodní souvislosti. Od počátků k výhledu do současnosti* (Edice Scientia, 2005). Podílí se na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 2: Euroamerická civilizace* (2008). Kontakt: Prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc., Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: ivo.pospisil@phil.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Pospíšil, Leopold Jaroslav (26. 4. 1923, Olomouc), americký antropolog českého původu; emeritní profesor Yaleské univerzity v New Havenu (Connecticut, USA). Z bývalého Československa odešel v roce 1948. Zabýval se zejména ekonomickou antropologií a antropologií práva založenou na vlastních terénních výzkumech (indiánského etnika *Hopiů v Arizoně, etnické skupiny *Kapauků na *Nové Guineji, *Eskymáků Nunamiut na Aljašce, *zvykového práva tyrolských *sedláků v údolí Obernberg nedaleko Brenneru aj.). Pospíšil je

považován za jednoho ze zakladatelů moderní *antropologie práva jako subdisciplíny obecné antropologie.

Právní antropologii chápe jako ryze empirickou disciplínu. Jeho východiska lze strukturovat do několika rovin: vypracování definice a vlastnosti práva jako subsystému, který operuje uvnitř systematického celku; tyto definice pak rozvíjí, aby získal komplexnější představu, jak právo funguje skrze *kulturní úroveň; na základě toho pak formuluje teorii o podobných právních fenoménech. K jeho výzkumným technikám patří: a) dobrá znalost jazyka zkoumaného etnika, b) sběr ucelených informací o dané kultuře s cílem postihnout podstatu jednotlivých fenoménů (například: aby poznal právní systém, zaměřuje se na *analýzu problémů a *konfliktů uvnitř kultury a klasifikování rozhodnutí právních případů); c) nalézání interpretace; právní rozhodnutí jsou zaznamenána, kategorizována v terénu a pak diskutována s místním *informátorem, který pomáhá nalézt interpretaci jednotlivých událostí; d) během analýzy terénních poznámek abstrahuje substantivní, procedurální a morální principy, které mohou být odvozeny z právních rozhodnutí a vztaženy na celkový *kontext dané kultury; e) tyto principy jsou překontrolovány s informátorem s cílem upřesnění jejich působení v právním systému. Tyto přístupy jsou dodnes akceptovány celou řadou badatelů.

Pospíšilovo pojetí práva vychází z kritiky legalismu a sociologické koncepce odvozující právo z chování lidí. Jeho pojetí práva vychází ze struktury společnosti a má formu principů abstrahovaných z *autoritativních soudních rozhodnutí, která jsou zamýšlena pro *univerzální aplikaci, vymezují vztahy mezi dvěma stranami a jsou doprovázeny efektivními *sankcemi. Na základě toho vymezuje čtyři *atributy práva: *autorita, úmysl univerzální aplikace, obligatio a sankce, které testoval výzkumy na Nové Guineji. Nejsou to jen vlastnosti práva, ale také fungují jako *kritérium jeho odlišení od ostatních kulturních jevů, jako je *morálka, *zvyky a *politika. Procedury, ačkoli jsou důležitým aspektem, nejsou pro Pospíšila rozlišujícím znakem. Jeho nejznámější myšlenkou je multiplicita právních úrovní. Právní systémy chápe jako multiplicitní; právo není jen vlastností společnosti jako celku, ale také vlastností každé funkční sociální skupiny uvnitř společnosti; každá funkční skupina a podskupina má nejen vlastního vůdce, ale také vlastní právní systém. Tyto systémy se mohou lišit ve velmi významných bodech a nejzávažnějším pro jedince nemusí být ten hlavní.

Leopold rozpoznal, že právní změny probíhají mnohými způsoby, detailně studoval zejména změny autoritativního práva a zvykového práva. Vychoval řadu badatelů, kteří pokračují v terénních výzkumech i teoretické práci. Po roce 1989 přednášel rovněž na českých vysokých školách. Za svou odbornou práci získal řadu ocenění, mezi nimiž čestný titul doctor honoris causa *Univerzity Karlovy v Praze (1994) a Zlatou medaili Masarykovy univerzity v Brně (1996). Z díla: *Kapauku Papuans and Their Law* (Papuánci Kapaukové a jejich právo, 1958), *Kapauku Papuan Economy* (Ekonomika papuánských Kapauků, 1963), *The Kapauku: Papuans of West New Guinea* (Kapaukové: Papuánci Západní Nové Guineje, 1963), *Anthropology of Law: A Comparative Theory* (Antropologie práva: Komparativní teorie, 1971), *Obernberg: A Quantitative Analysis of Peasant Tirolean Economy* (Oberberg: Kvantitativní analýza ekonomiky tyrolských zemědělců), *Etnologie práva* (1997). (Tatiana Machalová, Jaroslav Malina)

postavení, *status.

postavení plodu, vztah hřbetní strany *plodu k hraně děložní. Je-li hřbet obrácen k levé děložní hraně, jedná se o postavení levé či první. Když je hřbet obrácen k pravé děložní hraně, jde o postavení pravé čili druhé. (Drahomír Horký)

postavení zubů, ortodontní, postavení, kdy při pohledu ze strany stojí zubní řady navzájem kolmo. (Michaela Křivanová)

postavení zubů, prodontní, postavení, kdy při pohledu ze strany jsou zubní řady nakloněny dopředu. (Michaela Křivanová)

postavení, sociální, sociální *identita jedince v dané skupině nebo *společnosti. (Marie Dohnalová)

postburiální procesy, *procesy, postburiální.

postdepoziční procesy, *procesy, postdepoziční.

postglaciál, *holocén.

Postel, Guillaume (1510, Barenton, Normandie – 1581, Saint-Martin-des-Champs, Francie), francouzský diplomat, lingvista a náboženský vizionář. Francouzský *král František I., který usiloval o *alianci s osmanským vládcem Sulejmanem Vznešeným, jej vyslal jako tlumočnicka francouzské diplomatické mise v Istanbulu, což mu umožnilo studovat *arabštinu a *hebrejštinu, seznámit se s *Kabalou a sbírat vzácné rukopisy. V roce 1539 byl Guillaume Postel jmenován již jako proslulý znalec řečtiny na místo *mathematicorum et peregrinarum linguarum regius interpretes* na *Collège des Trois Langues* (z něhož se později stalo *Collège de France*). Ve spise *De originibus seu de Hebraicae Linguae et Gentis antiquitate deque variarum linguarum affinitate liber* (Kniha o počátcích čili o hebrejském jazyce a starobylosti kmene a o příbuznosti různých jazyků, 1538), v němž anticipoval srovnávací gramatiku, Postel tvrdil, že hebrejšтина pochází přímo od Noemových synů a že se z ní vyvinuly arabština, chaldejština, *hindština a *řečtina.

Guillaume Postel posléze dospěl k přesvědčení, že obecný návrat k hebrejštině jako univerzálnímu *jazyku, jímž kdysi hovořil člověk přímo s *Bohem, zajistí *mírové soužití všech národů. V pojednání *De orbis terrae concordia libri quator* (Čtyři knihy o souladu na Zemi) z roku 1544 razil ideu, že filologické bádání položí základ celosvětovému *míru a že různé *religiozity včetně *křesťanství se sjednotí v rámci „přirozeného náboženství“, na jehož principech se všichni lidé shodnou. *Patronem pacifistické utopie by měl být francouzský král, který tak získá postavení světovládce. Postel podpořil zmíněný nárok francouzského panovníka tvrzením, že pochází přímo z Jefetova syna Gomera, předka *Keltů. Nejprve se pokusil získat pro svoji vizi francouzského krále Františka I., ale ztratil své postavení u dvora. Vydal se proto do Říma, kde se neúspěšně obrátil na jiného velkého vizionáře 16. století, Ignáce z Loyoly. Guillaume Postel se roku 1547 usadil v Benátkách, kde byl jmenován *kaplanem ve špitále Svatého Jana a Pavla a *cenzorem knih publikovaných v hebrejském jazyce a stal se z odpovědníkem zakladatelky Ospedaletta Johanny, zvané též Matka Zuzana. Postel, který zcela podlehl svým mystickým sklonům, označil s odvoláním na kabalistický text *Zohar* Johannu za bytost Šekinah a za „andělského papeže“, jehož příchod předpověděl Jáchym z Fiore (1135–1202). Nakonec po strastiplném bloudění mnohými *městy Guillaume Postel skončil roku 1555 opět v Benátkách, kde byly jeho knihy dány na index a on sám se ocitl před *inkvizicí. S přihlédnutím k jeho „zásluhám ve vědě a politice“ byl shledán „nevinným, nicméně nemocným“ (*non malus sed amens*) a internován, nejprve v Ravenně a poté v Římě. V roce 1564 byl na žádost místních *úřadů převezen do Francie, kde žil až do své smrti v klášteře Saint-Martin-des-Champs. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

posterior, -oris, zadní (v *anatomii například zadní oblouk *atlasu – *arcus posterior atlantis*). (Ladislava Horáčková)

posthistoire (francouzsky: doslova *post-dějiny*, metonymicky „stav světa po konci dějin“), pojem posthistoire použil roku 1962 německý antropolog a filozof Arnold *Gehlen (1904–1976), který jím vyjádřil dopady kulturního *pesimismu (Friedrich *Nietzsche, Oswald *Spengler) prolínajícího 20. stoletím. Termín posthistoire obecně reaguje na kulturní chaos, zmatek, ztrátu perspektiv, proto ho Gehlen mohl vztahovat již na situaci 19. století. První konjunkturu zažila posthistoire v 70. letech 20. století, návazně na revoluční společenskou a kulturní změnu z konce 60. let. Zklamání z návratu k buržoazní společnosti a jejím konvencím vedlo k mnoha diagnostickým sociálněvědným pokusům s prefixem „post-“, avšak žádný z nich neměl delšího trvání.

Znovu a mnohem důrazněji se teze o konci dějin vrátila s koncem *studené války a nástupem unilaterálního světového uspořádání v čele s USA. Prvním teoretikem posthistoire se stal Francis *Fukuyama, který vyšel z identifikace konce *války s koncem dějinné dynamiky: neexistuje už žádný prostor pro pohyb, radikální změnu, dějiny se zastavily a existuje již jen stacionární opakování téhož, nestane se nic nového, protože čas ustrnul. Další desetiletí ovšem ukázalo, že všechny tyto domněnky byly spíše výrazem ukvapeného *chiliasmu, který plynul z konstatování amerického politického, hospodářského a vojenského řádu v celosvětovém měřítku, avšak postrádá základní vědecké argumenty. Fukuyama své původní teze posléze odvolal a celá intence posthistoire se přenesla do aktuálně populární *filozofie dějin, pracující s představou konečného střetu kultur (Samuel Phillips *Huntington). V ní se zcela změnilo celkové těžiště úvahy o konci dějin, které se přeneslo z původního intrakulturního střetu mezi západními státy (či státy bohatého „severu“) s rozdílným sociálně-ekonomickým uspořádáním do interkulturního konfliktu mezi velkými náboženskými kulturami a globální civilizací, reprezentovanou *Západem. (Viz též *antropologie a makrohistorie.) (Břetislav Horyna)

posthistoire, *posthistoire.

posticus, -a, -um, zadní; v *anatomii například *musculus posticus* (**musculus cricoarytenoideus posterior*) abduktor *vazů hlasových. (Ladislava Horáčková)

postila, sbírka kázání na jednotlivé neděle a církevní *svátky. (Jaroslav Malina)

postimpresionismus, souhrnné označení protikladných tendencí, které se projeví ve vývoji moderního výtvarného umění jako reakce na *impresionismus, a to v období od roku 1884, kdy se uskutečnilo poslední reprezentativní vystoupení impresionistů v Salonu nezávislých, do nástupu *fauvismu v roce 1904. Proti senzualisticky orientovanému impresionismu postimpresionističtí malíři dospěli k programově vyhraněným konceptům světa, individuálním stylům a novému pojetí tvorby, které v mnohém předjímalo malířský vývoj následujících období. Jeho nejvýznamnějšími představiteli se stali Paul Cézanne (1839–1906), Paul *Gauguin (1848–1903), Vincent van *Gogh (1853–1890) a Georges Seraut (1859–1891). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

postindustriální společnost, *společnost, postindustriální.

postkolonialismus, původně anglický termín (*postcolonialism*), který se rozšířil mezinárodně jako alternativní, programový a často normativní pojem ke *kolonialismu, vůči němuž se vymezuje. Oba termíny spadají do téhož, dosud nezavřeného časového úseku řešení problematiky koloniálního dědictví západních států v *zemích tzv. třetího, případně rozvojového světa. Prefix „post-“ vyjadřuje souhrn ne-koloniálních, časově po-koloniálních a obsahově proti-koloniálních tendencí, které se ale kvůli své šíři dostávají do vnitřních napětí nebo dokonce protikladů. Zatímco v politické a hospodářské sféře je pojem postkolonialismus naplněn vcelku zřetelnými obsahy (právo na sebeurčení, samostatnost, *rovnost, spravedlivé zacházení apod.), v jiných oblastech, jako je například postkoloniální literární teorie nebo postkoloniální *feminismus, je jeho vymezení relativně nesnadné.

V užším smyslu označuje postkolonialismus dobu po získání nezávislosti bývalých *kolonií na metropolích. Nemyslí se jím ale chronologický sled *kolonizace – boj za nezávislost – získání nezávislosti – *dekolonizace, ale spíše paralelně probíhající procesy utváření nových forem závislosti bývalých kolonií a historické zpracovávání doznívajících i nově vznikajících prvků *kolonialismu. Ambivalentní vztahový model periferie – metropole se v zásadě nemění, jeho hlavními *doménami je zachování koloniálního úředního jazyka, modelu školství, hospodářských struktur a nepatrná míra začlenění bývalých kolonií do nadnárodních a nadstátních politických rozhodovacích procesů. Významný rozdíl naopak spočívá v tom, že neokoloniální a postkoloniální tlaky nevycházejí v současnosti od jasně stanovitelné koloniální moci, ale od „bezejmenného“ nadnárodního kapitálu, který vyvolává nové, dříve neznámé procesy, například globální *migraci, ekonomickou a kulturní

*globalizaci, hnutí za *multikulturalismu nebo proti multikulturalismu, etnickou nesnášenlivost, nový *kosmopolitismus apod. (Břetislav Horyna)

postkoloniální studia, *studia, postkoloniální.

postmaritální rezidence (lokace), *rezidence (lokace), postmaritální.

postmoderna, *postmodernismus.

postmoderní antropologie, *antropologie, postmoderní.

postmoderní kultura, *postmodernismus.

postmoderní umění, *umění, postmoderní.

postmodernismus (z latiny: *post*, „potom, nato“ a *modo*, „nyní, nedávno“), rozporné a protichůdné *hnutí směřující k novému, členitému pojetí *kultury, poznání *světa a prosazující se od počátku 70. let 20. století v *umění, *filozofii, *vědě, ale také v životní orientaci jednotlivců a ve společenských *institucích. Vychází z poznatku, že evropská, popřípadě *euroamerická civilizace a kultura budovaná na anticko-křesťanských základech byla dosud příliš soustředěna na sebe, takže nebyla schopna a ani ochotna považovat jiné alternativní kultury (to znamená kultury africké, jihoamerické a orientální, které jsou nejednou založeny na jiných principech) za rovnoprávné a rovnocenné. Průlomem do euroamerické kulturní nadvlády v *literatuře byl jihoamerický *magický realismus (Gabriel *García Márquez), ve filmovém umění japonská nová vlna (Akira Kurosawa).

Postmodernismus zpochybňuje nejen *evropocentrismus, ale samotné základy evropské kultury – *racionalismus, senzocentrismus a *univerzalismus. Odtud módní zájem o orientální myšlenková hnutí (zejména o orientální náboženství a filozofii), založen na spirituální meditaci, nebo zájem o *drogy, které jsou zdánlivě s to rozšířit hranice lidského vnímání. Postmodernismus vystoupil dále proti falocentrismu evropské kultury a liberálním konceptům trhu. Nejvyhroceněji se tyto tendence projeví ve *feministickém hnutí a *ekologických aktivitách. Postmodernismus se staví proti *moderně a *avantgardě a jejím principům, zejména zpochybňuje přínos těch směrů a hnutí, které svůj program zakládaly na myšlence revolučních obrátů (ve vývoji *umění i *společnosti) jako pozitivních činů (Jean-François *Lyotard).

Postmodernismus chápe svět (a také *historii a *prehistorii) jako v širokém slova smyslu mnohvrstevný a členitý „text“, jako produkt lidského dorozumívání, a tudíž i jako proces několikanásobného kódování a dekódování. Postmoderní svět je představován jako labyrint *významů, *hodnot a *kontextů, kde netvoří *pravda a nepravda protichůdné *kategorie, ale výsledek svobodného pojmenování. (Viz též *New age.) (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

postmodernismus, ruský (nová vlna, alternativní literatura), vzniká na sklonku 60. let 20. století. Vyznačuje se podobnými rysy jako *postmodernismus jinde: hodnotovou ambivalencí a začleňováním cizích textů (metatextovostí, intertextovostí). Zakladatelem je Venědikt Jerofejev (1933–1990), autor „alkoholického románu“ *Moskva – Petuški* (Moskva – Petušky zpáteční, 1969, publikováno 1989), dalšími představiteli jsou Viktor *Jerofejev (narozen 1947), Eduard *Limonov (narozen 1943), Jevgenij Popov (narozen 1946), Vladimír *Sorokin (narozen 1955) a další. Autoři ruského postmodernismu s oblibou využívají textových kádrů z oficiálních děl socialistického *realismu. (Ivo Pospíšil)

postmortální, posmrtný.

postnatální, poporodní, vztahující se k době po porodu. (Drahomír Horký)

postnatální období, *období, postnatální.

postoj, antropometrický základní, *proband stojí bos a ve spodním prádle ve vzpřímeném postoji se špičkami nohou lehce od sebe, patami u sebe, zády k rovné stěně, které se dotýká patami, hýžděmi a zády. Hlava je orientována do *frankfurtské horizontály, pohled směřuje horizontálně. Nesmí se vypínat (tzv. vojenský pozor), aby nedocházelo ke zkreslení výsledků směrem k vyšším hodnotám. Laterální rozměry měříme na pravé straně těla, i když

se u některých autorů setkáme s měřeními prováděnými na obou stranách těla. V publikaci je třeba uvést, na které straně byla data získána. (Martin Čuta)

postoj, společný, právní nástroj, který Radě *Evropské unie (EU) umožňuje definovat postoj EU k jednotlivým problémům. *Členské státy jsou pak zavázány uskutečnit jednomyslně přijatá rozhodnutí Rady, a to jak na domácí půdě, tak i v zahraniční politice. Společný postoj zavedla Maastrichtská smlouva v části, která se týká spolupráce policie a justice. Amsterodamská smlouva začlenila tento instrument do nové hlavy VI. Smlouvy o Evropské unii. (Marie Dohnalová)

postprocesuální archeologie, *archeologie, postprocesuální.

postranní smíšený systém, *systém, postranní smíšený.

poststrukturální antropologie, *antropologie, poststrukturální.

posttraumatický stres, *stres, posttraumatický.

postulát (z latiny: *postulatum*, „žádost, požadavek; stížnost“), požadavek, výchozí tvrzení, jehož pravdivost se předpokládá a o nějž se opírají další vývody určité teorie či vědy. (Jaroslav Malina)

post- (z latiny: *post*, „potom, později, nato; v budoucnu“), v složeninách první část s místním nebo časovým významem předložky *po*, značící následnost; opak: *ante-

post-fosilizace, tafonomické období po *fosilizaci. (Michaela Zelinková)

posun zubu, viz *ektopický.

posun, náhodný genetický, *drift.

posuvné měřidlo, *měřidlo, posuvné.

posvátné a profánní (z latiny: *prō-fanum*, „to, co je před svatyní“), protiklad oddělující činnosti a věci, k nimž je přistupováno s bázní, *úctou, strachem a s dodržováním odstupů (posvátné, sakrální), od těch, k nimž je přistupováno jako k obyčejným a každodenním. (Jaroslav Malina)

posvátný sňatek, *sňatek, posvátný.

posvícení:

1. slavnost na památku posvěcení *kostela; pout' jako slavnost zasvěcení *sakrálního objektu;

2. hody. (Jaroslav Malina)

poševní předsíň, **vestibulum vaginae*.

pošta, elektronická (z angličtiny: *electronic mail*; též e-mail, email nebo mail), jedna z nejvyužívanějších služeb *internetu, ačkoli sama elektronická pošta je starší než internet. První elektronická pošta byla použita v polovině 60. let 20. století a sloužila uživatelům mainframového *počítače.

Předpokladem *komunikace elektronickou poštou je jedinečná elektronická adresa adresanta a poštovní servery, které odesílají a přijímají elektronické zprávy. Elektronická adresa se skládá z uživatelského jména adresanta, symbolu @ (česky čteno: zavináč; anglicky: *at sign* nebo *at*), a doménového jména poštovního serveru. Uživatelské jméno je vždy uvedeno před znakem @ a za ním název poštovního serveru. Znak @ k oddělení uživatelského jména a jména serveru poprvé použil v roce 1972 Ray Tomlinson. Elektronická pošta slouží k odesílání elektronické zprávy, která se skládá z elektronické adresy adresanta, elektronické adresy adresáta, předmětu zprávy, těla zprávy a případně přílohy. Ke správě elektronické pošty se nejčastěji používá poštovní *klient nainstalovaný v *počítači či *mobilním telefonu nebo rozhraní *world wide webu. Komunikace pomocí elektronické pošty by se měla řídit *netiketou.

Elektronická pošta je dnes součástí každodenního života. Její rozšíření do celého světa způsobilo relativní úpadek pozemní pošty. Elektronická pošta našla široké spektrum využití. Kromě běžné každodenní pracovní i soukromé korespondence se používá například v oficiální komunikaci s *úřady nebo jako efektivní nástroj marketingových strategií. K oficiální

komunikaci elektronickou poštou je někdy vyžadován zaručený elektronický podpis uživatele, který plnohodnotně nahrazuje vlastnoruční podpis.

Stínnou stránkou elektronické pošty jsou nevyžádané zprávy (tzv. *spam) a *počítačové viry. Za nevyžádané elektronické zprávy jsou označovány elektronické zprávy s komerčním obsahem, které jsou adresátovi zaslány bez vyžádání a souhlasu. Jedná se o obdobu vhažování reklamních letáků do poštovní schránky. Podle světových statistik představuje nevyžádaná pošta více než 90 % všech odeslaných poštovních zpráv.

V elektronických zprávách, stejně jako v textových zprávách a komunikacích na chatech a diskusních *fórech, jsou využívány *emotikony a zkratky častých slovních spojení, které usnadňují rychlé psaní a čtení zpráv. Taková zpráva by mohla vypadat následovně: AFAIC HF MSIE >:(BTW FF je GR8 :) Tedy volně přeloženo: Co se mě týká, nemám rád prohlížeč Microsoft Internet Explorer, jen tak mimochodem FireFox je vynikající. (Martin Soukup)

poštěvák, *clitoris.

Potala (dříve někdy psáno Potála) (tibetsky: *po-ta-la*), architektonický skvost *Lhasy. Na 130 metrů vysokém „Červeném kopci“ *Marpori (tibetsky: *dmар-po-ri*) v západní části *města, v místě, kde v 7. století stávala *tvrz *krále Songcängampa, vyrostlo v 17. století zimní sídlo *dalajlamů. Jméno dostalo od legendární Pótaly (*po-tá-la*) při ústí indické řeky Sindhu, kde na stejnojmenné hoře má své bájně sídlo čhangčhubsempa Öpagme, do něhož se převtělil jak tento král, tak i pozdější dalajlamové. Současná podoba Potaly byla vytvořena v 17. století za pátého dalajlamy Ngawanglozanggamccha a „regenta“ desi (tibetsky: *sde-srid*) Sanggjägamccha (tibetsky: *sangs-rgjas-rgja-mccho*, 1653–1705). Rozlehlý komplex Potaly včetně její klášterní složky Namgjal (tibetsky: *rnam-rgjal*) tvoří „Bílý palác“ Phobrangkarpo (tibetsky: *pho-brang-dkar-po*), postavený v letech 1645–1648, a „Červený palác“ Phobrangmarpo (tibetsky: *pho-brang-dmar-po*), zbudovaný v letech 1690–1694.

Od roku 1649, kdy se z Däpungu do Lhasy přestěhoval 5. dalajlama, stala se Potala úředním sídlem dalajlamů. Ti zde také našli po smrti své hroby (7. až 13. dalajlamové). Kromě toho zde dříve bývala i část tibetské duchovní a světské administrativy. Od roku 1959, kdy 14. dalajlama Tibet opustil, zeje Potala prázdnou, navštěvována nanejvýš turisty. (Josef Kolmaš)

Potawatomiové, etnická skupina severoamerických *indiánů žijící na území dnešního státu Kansas (USA) v počtu asi 28 000. Mluví *jazykem algonkinské skupiny úzce příbuzným s čipevštinou. V roce 1846 byla část Potawatomů přesídlena ze své domoviny v Michiganu a Wisconsinu (USA) do Kansasu, ta se zcela asimilovala do americké společnosti (tzv. „Občanská tlupa“). Avšak tzv. „Prerijní tlupa“ si udržela mnoho tradičních *hodnot. Dříve se živili *lovem, *rybolovem a *sběrem. (Lukáš Šín)

potence (z latiny: *potēns*, „mocný, schopný“, *potentia*, „moc, síla, vláda; vliv“):

1. [medicína, sexuologie], schopnost muže k pohlavnímu soužití (*potentia coeundi*) projevující se sexuálním zájmem provázeným schopností *erekce, jež vede k *orgasmu a *ejakulaci a oplodnění (*potentia generandi*). Opakem je *impotence;

2. přeneseně schopnost v různých lidských aktivitách (potence vědecká, umělecká apod.);

3. [ekologie], schopnost organismu vyrovnávat se s působením faktorů prostředí;

4. [matematika], mocnina. (Jaroslav Malina)

potenciál, reprodukční, přírůstek *populace důsledkem rozmnožování za jednotku času; je podmíněn druhově specifickou schopností rozmnožování, množstvím jedinců v reprodukčním věku a podmínkami prostředí, umožňujícími přežívání. Lze jej vypočítat na základě opakovaně měřené velikosti populace jako $r = \ln N_2 - \ln (N_1 / t_2 - t_1)$, kde N_1 a N_2 jsou velikosti populace naměřené v časech t_1 a t_2 . (Petr Bureš)

potenciál, zdravotní (zdravotní dispozice), nejvyšší stupeň *zdraví, kterého může jedinec dosáhnout. Je podmíněn jak možnostmi, schopnostmi a aktivitou jedince, tak podmínkami, které vytváří *společnost. (Jan Holčík)

potenciální nekonečno, *nekonečno, potenciální.

Pothos, v *řecké mytologii syn bohyně *Afrodity, bratr a jeden z protějšků *Eróta. Potha jako alegorii mladíka souženého útrapami nešťastné *lásky vytvořil sochař *Skopás v 1. polovině 4. století př. n. l. (Marie Pardyová)

potiská kultura, *kultura, potiská.

potkan (*Rattus norvegicus*), středně velký myšovitý hlodavec, významný škůdce a přenašeč závažných bakteriálních (dýmějový mor) nebo virových onemocnění (hantavirový plicní *syndrom, virová hemorragická horečka včetně viru Ebola). Původ druhového názvu *norvegicus* není zcela přesně znám, pravděpodobně pochází z knihy Johna Berkenhouta *Outlines of the Natural History of Great Britain* (Nástin přírodopisu Velké Británie) z roku 1769. Její autor se totiž domníval, že tento *druh se dostal do Anglie roku 1728 na palubě norských lodí, přestože se v té době v Norsku žádní potkani nevyskytovali (pravděpodobně pocházeli z Dánska). Kolébkou potkana je Čína, ale díky *synantropní vazbě se rozšířil do celého světa kromě Antarktidy. V Evropě a většině Severní Ameriky vytlačil *krysu (*Rattus rattus*); jeho šíření bylo usnadněno nahrazením původních suchých dřevěných obydlí kamennými domy s vlhkými sklepy a budováním kanalizačních sítí, které mu poskytují ideální přístřeší. Vzhledem k jeho vysoké *inteligenci je boj s tímto škůdcem dodnes velmi nesnadný.

Podobně jako *myš domácí se potkan stal významným laboratorním *objektem. První známá populace, použitá k vědeckým účelům (vliv potravy a další fyziologické experimenty), byla založena roku 1895 na Clark University ve Worcesteru ve státě Massachusetts (USA). Postupně byly vytvořeny první *inbrední i outbrední *kmeny (nesprávně označované jako „laboratorní krysy“), které mohly nahradit nebo doplnit kmeny *laboratorních myší. Na rozdíl od myší se však většinou používají spíše outbrední než inbrední kmeny. Většina *linií vznikla z outbredního kmene bílých potkanů Wistar; jméno je odvozeno z Wistar Institute, kde byla tato linie vyvinuta v roce 1906 Henrym Donaldsonem, Miltonem J. Greenmanem a Helen Dean Kingovou. Dodnes patří k nejoblíbenějším kmenům laboratorních potkanů. Dal vznik i dalším kmenům jako Sprague Dawley nebo Long-Evans. (Miloš Macholán)

potlač (amerikanismus z indiánského nářečí severozápadní oblasti USA: *potlatch*, *potlach*, „indiánské slavnostní shromáždění; oslava, pořadat oslavu“), obřadní hodovní slavnost *Indiánů Severozápadního pobřeží Severní Ameriky spojená s předváděním mytických her, družnou zábavou a předáváním darů mezi soupeřícími skupinami na potvrzení hodnosti. O významu potlače se vedou *spory – v každém případě účast na hostině upevňovala *integraci celé skupiny, pořádání hostiny zvyšovalo společenskou prestiž hostitele, „divadelní“ provedení *mýtu přispívalo k uvědomění si řádu *světa a běhu *času i dějin vlastní příbuzenské skupiny. (Jaroslav Malina)

potní žlázy, **glandulae sudoriferae*.

potopa [starověká Mezopotámie], v sumerské i akkadské *mytologii je doložena představa o všeobecné potopě *světa, jež byla zřejmě vyvolána přírodními *katastrofami způsobovanými rozlitím řek Eufratu a Tigridu v mezopotamské nížině v době jarních záplav (počátek v únoru, kulminace v dubnu). Archeologické výzkumy pravěkých sídlištních vrstev v *Uru, *Uruku, Fáře (*Šuruppak) a *Kiši prokázaly, že *Mezopotámie byla postihována ničivými potopami, nikdy však zároveň nezasáhly větší část území. 1) Sumerský *mýtus o potopě je doložen v jednom fragmentárním exempláři ze starobabylonského období (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) z *Nippuru, původní rozsah textu asi 300 řádek, dochováno okolo 90 řádek, zřejmý předchůdce mýtu o *Atrachasisovi a 11. tabulky eposu o *Gilgamešovi. Zmiňuje *stvoření lidí bohy *Anem, *Enlilem a bohyní *Ninchursangou a jmenuje pět sumerských *měst (*Eridu, *Bad-tibira, Larak, *Sippar, *Šuruppak), v nichž sídlilo *království před potopou. Hrdinou mýtu je zbožný *král Ziusudra, jehož zřejmě bůh *Enki nepřímo varoval před nadcházející katastrofou trvající sedm dní a sedm nocí, kterou

Ziusudra přečkal ve velké lodi. Bohové An a Enlil mu darovali jako zachránci lidského rodu věčný život a usídlili ho ve vzdálené *zemi *Dilmun. Konec mýtu se nedochoval, důvod seslání potopy není jasný. 2) Některé *verze sumerského královského seznamu dělí vládnoucí dynastie na předpotopní a popotopní. Jako střediska královské moci před potopou jsou jmenována v nejlépe dochovaném textu (tzv. Weld-Blundellovo prizma) města Eridu, Bad-tibira, Larak, Sippar, Šuruppak, v nichž vládlo celkem osm panovníků po dobu 241 200 let. Doba *vlády jednotlivých panovníků se pohybuje v rozmezí 18 600 až 43 200 let (vždy celá čísla šedesátinné soustavy). Pramenem této části sumerského královského seznamu byl pravděpodobně sumerský mýtus o potopě. 3) Akkadský mýtus o *Atrachasisovi vykládá potopu jako poslední prostředek zničení lidstva, které svým hlukem rušilo boha Enlila v jeho odpočinku. 4) Odtud byl příběh o potopě převzat do 11. tabulky eposu o *Gilgamešovi, jenž na své pouti navštívil *Úta-napištiho, aby od něho vyzvěděl tajemství věčného života. Úta-napišti mu vyprávěl, že když se bohové rozhodli seslat na lidstvo potopu (na rozdíl od mýtu o Atrachasisovi je rozhodnutí nemotivované), byl varován před nadcházející katastrofou bohem Eou (*Enki), jenž mu poradil, jak si zachránit život: zbudovat loď, naložit ji majetkem, uvést na ni svou rodinu i příbuzné, zvěř i *řemeslníky. Po bouři trvající šest dní a sedm nocí, které se zděsili sami bohové, přistála sedmého dne loď u hory Nimuš (v dnešním *Kurdistánu). Když po dalších sedmi dnech vody opadly (k prozkoumání situace byla vyslána postupně holubice, vlaštovka, havran), přinesl Úta-napišti bohům oběť na usmířenou. Úta-napištimu a jeho ženě se dostalo Enlilova požehnání a byli usídleni „daleko při ústí řek“. Příběh o potopě, jak je zaznamenán v eposu o Gilgamešovi vykazuje řadu shodných motivů s biblickou knihou Gn 6–8. 5) Babylonský mýtus o potopě je znám i z fragmentů 2. knihy *Béróssova řeckého spisu *Babyloniaka*, které se dochovaly v citacích pozdějších autorů (zejména Alexandros Polyhistór, Eusebios z Kaisareie, Geórgios Synkellos; též Cyrillus Alexandrijský, Abydénos, Iosephus Flavius). *Kronos sdělil ve spánku Xisúthrovi (*Ziusudra), že lidstvo bude zničeno potopou. Prikázal zakopat ve městě slunečního boha Hélia (*Utu), v Sipparu, všechny písemnosti, zbudovat loď a vstoupit do ní s rodinou i přáteli, přibrat zvěř i potřebné zásoby. Když vody opadly (k prozkoumání situace třikrát vysláni ptáci), Xisúthros se svou ženou, dcerou a kormidelníkem vystoupil z lodi a obětoval bohům; od té doby je nikdo nespatriil. Ostatní pak uslyšeli hlas, jenž jim sděloval, že se nacházejí v Arménii, a prikazoval navrátit se do *Babylonu, vyzvednout v Sipparu zakopané knihy a předat je lidem. (Viz též *Noe.) (Jiří Prosecký)

potopa světa, *potopa, biblická.

potopa, biblická, podle **Starého zákona* (První *Mojžíšova kniha, *Genesis; předtím již zmínky v některých sumersko-babylonských *mýtech) celosvětová *katastrofa: „I viděl *Hospodin, jak se na zemi rozmnožila zlovůle člověka a že každý výtvor jeho mysli i srdce je v každé chvíli jen zlý. Litoval, že na zemi učinil člověka, a trápil se ve svém srdci. Řekl: ‚Člověka, kterého jsem stvořil, smetu z povrchu země, člověka i zvířata, plazy i nebeské ptactvo, neboť lituji, že jsem je učinil.‘ Ale Noe našel u Hospodina *milost. (...) V šestistém roce života Noeho, sedmnáctý den druhého měsíce, se provalily všechny prameny obrovské propastné tůně a nebeské propusti se otevřely. Nad zemí se strhl lijavec a trval čtyřicet dní a čtyřicet nocí. (...) Potopa na zemi trvala čtyřicet dní, vod přibývalo, až nadnesly archu, takže se zdvihla od země. Vody zmohutněly a stále jich na zemi přibývalo. Archa plula po hladině vod. Vody na zemi převelice zmohutněly, až přikryly všechny vysoké hory, které jsou pod nebesy. Do výšky patnácti loket vystoupily vody, když byly přikryty hory. A zahynulo všechno tvorstvo, které se na zemi pohybuje, ptactvo, dobytek i zvěř a také všechna na zemi se hemžící havěť, i každý člověk. Všechno, co mělo v chřípích dech ducha života, cokoli bylo na suché zemi, pomřelo. Tak smetl *Bůh vše, co povstalo, co bylo na povrchu země: od lidí až po zvířata, po plazy a nebeské ptactvo, všechno bylo smeteno ze země. Zachován byl pouze Noe a to, co s ním bylo v arše. Mohutné stály vody na zemi po sto padesát dnů.“

V 18. a 19. století byla potopa zdánlivě potvrzena nálezy pozůstatků vymřelých „předpotopních“ zvířat v cihelnách, jeskyních apod., jež údajně potopu nepřežila (například *mamut, *nosorožec srstnatý); na základě studia fosilií vypracoval Georges *Cuvier teorii kataklyzmat, gigantických přírodních katastrof periodicky postihujících zemský povrch. Tyto a podobné úvahy o existenci celosvětové katastrofy v minulosti lidstva byly oživeny ve 20. letech 20. století na základě archeologického výzkumu starověkého *Uru, který je v **bibli* nazýván Ur Chaldejských. Anglický archeolog Leonard *Woolley, který výzkumy vedl, objevil v nejstarších sídlištních vrstvách ze 4. tisíciletí př. n. l. situaci, která vyvolávala dojem, že jde o pozůstatky potopy: „Když jsme se vrstvami keramických střepů a suti dostali hlouběji, nacházeli jsme už pouze čistý, jednolitý jíl uspořádaný ve vodorovných vrstvách, vysušený z dávných naplavenin. Dělníci prohlašovali, že jsme u dna a že tato vápenitá usazenina je původní koryto řeky, která kdysi protékala územím Uru. Ale vzhledem k terénnímu reliéfu jsem pochyboval o správnosti tohoto *názoru a přikázal jsem dělníkům, aby jíl prokopali. Vykopali jsme asi tři metry hluboké jámy. V tomto *horizontu se znovu objevily keramické střepy, z nichž některé byly totožné se zlomky nalezenými ve svrchních kulturních vrstvách, jiné měly chudší vzhled a pocházely z nádob vyráběných v ruce bez použití hrnčířského kruhu. Našli jsme tam také několik kamenných nástrojů.“

Mnozí se domnívali, že v Uru byl nalezen důkaz o tom, že tvrzení *bible* o celosvětové potopě je pravdivé. Tuto domněnku zprvu podporovaly nálezy podobných náplavových vrstev, učiněné v několika dalších mezopotamských *městech; avšak podrobnější geologické a archeologické *analýzy nálezové situace ukázaly, že tyto vrstvy pocházejí z různých dob a že se v některých případech časově liší také od urské záplavy. Navíc v jiných mezopotamských městech takové vrstvy chyběly úplně. Ukázalo se tedy, že obyvatelé *Mezopotámie ve svých literárních dílech zřejmě popisovali místní povodně, k nimž v dlouhé historii jejich *země čas od času docházelo (a dochází dodnes), vždy když po vydatných deštích vystoupily řeky ze svých břehů. A poněvadž jejich domov byl pro ně zároveň celým světem, byla pro ně místní povodeň celosvětovou potopou. (Viz též *hypotéza, archeoastronautická, *hypotéza, katastrofická.) (Jaroslav Malina)

potrat (latinsky: *abortus*), vypuzení či odstranění *plodu z *dělohy před ukončením 28. týdne *těhotenství, kdy plod ještě není schopen samostatného přežití. Zahrnuje potrat samovolný (spontánní) a umělý (*interrupce, *miniinterrupce), včetně nelegálního. (Miroslav Králík)

potravinářská pec, *pec.

potravinová bezpečnost, *bezpečnost, potravinová.

potravinová pomoc, *pomoc, potravinová.

potravinové tabu, *tabu, potravinové.

potravní pyramida, *pyramida, potravní.

potravní řetězec, *řetězec, potravní.

potřeba:

1. něco, bez čeho se člověk nemůže obejít. Je však vždycky omezená (člověk nemůže sníst nekonečně mnoho), a jakmile je uspokojena, ztrácí ji ze zřetele (sytého člověka jídlo nezajímá); tím se liší od *touhy;

2. vedle *práv, zásluh a *rovnosti jeden ze základních principů sociální *spravedlnosti. Tento princip říká, že distribuce (alokace) statků a břemen ve *společnosti by měla odpovídat určitým způsobem stanovené *hierarchii lidských potřeb; srov. heslo „od každého podle jeho schopností, každému podle jeho potřeb“ zpopularizované Karlem *Marxem v *Kritice Gothajského programu*. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

potřeby, kulturní, v širším smyslu *sekundární potřeby jednotlivců nebo skupin, které se vyvíjejí transformací *primárních biologických potřeb. V užším smyslu se jako kulturní potřeby chápou potřeby umělecké tvorby a její percepce. Při uspokojování kulturních potřeb

člověk produkuje nové předměty, nové formy organizace společenských vztahů, rozvíjí své znalosti a tak postupně vytváří *kulturu. K plnění své funkce musí kultura vytvářet mechanismy umožňující přenos kulturních *hodnot, respektive *kulturního dědictví, na další pokolení. V procesu *reprodukce vznikají nové kulturní potřeby stimulující aktivitu člověka, a to zejména v oblasti ekonomiky, *sociální kontroly, vzdělání a politické organizace *společnosti. Potřeba udržovat funkčnost a rovnováhu kulturního systému vyvolává vznik ještě vyššího typu integrovaných kulturních potřeb v oblasti *vědy, *morálky, *náboženství a *umění.

V pojetí amerického sociologa Talcotta *Parsonse představují kulturní potřeby jeden ze čtyř základních typů specifických potřeb společenského systému, vyplývajících ze vztahu tohoto systému k vnějšímu prostředí i z jeho vnitřního fungování. (Ondřej Hubáček, Jaroslav Malina)

Pottova nemoc, *nemoc, Pottova.

Poulik, Josef (6. 8. 1910, Jiřkovice – 28. 2. 1998, Brno), český archeolog; akademik, profesor slovanské archeologie na brněnské *univerzitě. V letech 1952–1990 byl ředitelem Archeologického ústavu ČSAV v Brně (a též v Praze v letech *normalizace 1974–1983, kdy byl i místopředsedou ČSAV 1972–1977). Odborně se zaměřil na velkomoravské období, od roku 1954 vedl výzkumy v *Mikulčicích. Z díla: *Staroslovanská Morava* (1948); *Nález kostela z doby říše velkomoravské v trati „Špitálky“ ve Starém Městě* (1955); *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích* (1963); *Mikulčice* (1975); *Velká Morava a počátky československé státnosti* (s Bohuslavem Chropovským 1985). Z populárně-vědeckých knih: *Z hlubin věků* (1956); *Pravěké umění* (1956); *Mikulčice – velkomoravské mocenské ústředí* (1974). (Karel Sklenář)

Poussin, Nicolas (15. 6. 1594, Les Andelys, Francie – 19. 11. 1665, Řím, Itálie), francouzský malíř a kreslíř; představitel barokního klasicismu. Zpočátku byl zaujat smyslovou krásou lidského těla zasazeného do mytologických a alegorických kompozic, později vyjádřil v harmonických a arkadických krajinách svou víru ve vyšší řád a *přírodu (*Čtyři roční doby; Pastýři v Arkádii; Triumf Flóry* aj.). Inspiroval klasicisty takřka všech následujících období, zejména *postimpresionismus. (Jaroslav Malina)

poustevnictví, asketický způsob života rozšířený v některých *náboženstvích a filozofiích života (*buddhismus, *taoismus, *křesťanství aj.), charakterizovaný žitím v izolaci na pustých místech (v horách, na poušti, v lesích), *modlitbou, *meditací, někdy též duchovním vedením žáků a hostů. (Jaroslav Malina)

poušť, extrémně suché písčité, šterkovité nebo skalnaté oblasti bez vegetačního krytu podél obratníků Raka a Kozoroha, pokrývající téměř 1/3 plochy pevniny. Většina pouští se nachází v pásu 15–30° severní šířky. Průměrný roční úhrn srážek se zde pohybuje v hodnotách do 250 mm (na centrální Sahaře 1 mm); výpar je zde několikanásobně vyšší, výrazný rozdíl je mezi denní a noční teplotou (až 50 °C). Rostliny buď v poušti zcela chybí, nebo jsou chudě zastoupeny ojedinělými, na extrémní sucho adaptovanými keři nebo nízkými stromy, například na Sahaře *Ephedra elata*, *Calligonum comosum*, v poušti Namib *Welwitschia mirabilis*, v Austrálii *Triodia*, *Eucalyptus brevifolia*, v Jižní Americe *Prosopis*, v Severní Americe *Yucca*, nebo kaktusy. Člověkem minimálně využívaný biom, pouze *nomádi jsou schopni migrovat v pouštních oblastech spolu s deštěm; jejich plemena *koz a *ovcí jsou odolná vůči suchu. (Petr Bureš)

poušť, polární, *pustiny, polární.

pouštní kultura Severní Ameriky, *kultura Severní Ameriky, pouštní.

pouštní lak, *lak, pouštní.

pout, putování k památným nebo jinak významným místům, obyčejně hromadné. Zpravidla se uskutečňuje ve výroční den nějaké historické události, na památku *světce (nábožensky motivované poutě v *křesťanství, *islámu a *hinduismu). (Jaroslav Malina)

poutě na hory, jeden z projevů lidového *kacířství v Čechách (vychází z *valdenství); první poutě od jara 1419 – v jednotlivých krajích na návrší a kopce. Kazatelé hlásali, že jediné na horách se dá *Bůh poznat, je prý třeba, aby vesničané opustili svá obydlí a odešli na hory, kde k nim promluví Bůh skrze své věrné kazatele. Největší poutě na hory probíhaly ve východních (hora Oreb u Třebechovic) a jižních Čechách (Bradlo, Bzí hora, hora Tábor u Bechyně). Na hoře Tábor se sešlo v červenci 1419 až na 40 000 lidí z Čech i Moravy.

Nejdříve měly pouti klidný průběh, stmelovaly venkovský lid, od podzimu 1419 už z úst kazatelů zazněly výzvy do boje (na pouti na Křížky mezi Benešovem a Prahou vydal kazatel Václav Koranda [zemřel 1453] výzvu ozbrojit se, místo holí nosit zbraně). Očekávání konce světa mělo soustředit lidi do pěti *měst (ty jediné se vyhnou pohromě při zkáze světa): do Plzně (města Slunce), Žatce, Loun, Klatov a Slaného (někdy též i do Písku). (František Čapka)

pouzdro, penilní, pouzdro na *penis; nosí ho muži některých *přírodních národů, často jako jediné „oblečení“, v některých kulturách zahalují pouzdra jen předkožku; jsou zhotovována z *kůže, trávy, listí, bambusu apod. Mohou působit jako velmi výstřední *ozdoba mnohdy dekorativně zdobená (*falokarp), a přitom se často jedná o *tabu cudnosti. Penilní pouzdra z kůže používají také masochisté (*masochismus) nebo fetišisté kůže (*fetišismus). (František Vrhel)

pověra, *iracionální *víra v kauzální souvislost mezi různými jevy, která není součástí náboženské nebo vědecké doktríny. Souvisí s vírou v účinnost *magie. (Jaroslav Malina)

Povídka o hoři-zlém štěstí, (Povídka o Savvovi Grudcynovi, Povídka o Frolu Skobejevovi), jedny z prvních ruských světských povídek 17. století, jejichž hrdiny jsou svěští lidé se všemi nectnostmi a hříšnými úmysly. Povídky zachycují celkový společenský a morální rozvrat období tzv. *smuty*, tedy neklidného času konce 16. a počátku 17. století po smrti Ivana Hrozného. (Ivo Pospíšil)

povinnost, *nutnost dostát nějakému *závazku, konat nějaký úkol. Může být člověku uložena někým jiným, a v tom případě je vymáhána buď odměnou, nebo hrozbou trestu (*odměna a trest). Existují též povinnosti, k nimž se člověk cítí být zavázán sám od sebe (například povinnost mravní) a jež tudíž nikdo vymáhat nemůže. Přesto je právě takový závazek vlastně nejsilnější, neboť člověka zavazuje jako *osobu. V etice Immanuela *Kanta je mravně hodnotné pouze jednání z povinnosti, protože znamená přemožení sobeckých pohnutek. Toto přecenění povinnosti mělo pak vážné následky v německém pojetí *mravnosti jako poslušnosti a podřízení *autoritě. (Jaroslav Malina)

povinnosti, občanské, *povinnosti *občana vůči *státu, ale také *poddaného vůči panovníkovi (vládci). Někdy se tohoto termínu užívá k označení opačného vztahu, tj. vztahu panovníka vůči *poddaným anebo i k označení jejich vzájemných vztahů. (Jaroslav Malina)

povrchový průzkum, *průzkum.

Powdermakerová, Hortense (24. 12. 1900, Philadelphia, Pennsylvania, USA – 16. 6. 1970, Berkeley, California, USA), americká kulturní antropoložka; přispěla k rozvoji *vizuální antropologie a výzkumu masové komunikace a k sblížení britské a americké antropologie. Vedle Ruth *Benedictové (1887–1948), Margaret *Meadové (1901–1978) a Sherry *Ortnerové (narozena 1941) patří k nejvýznamnějším americkým antropoložkám. Po obhájení titulu Bachelor of Arts (BA) na Goucher College v roce 1921 studovala pod vedením Bronislawa *Malinowského (1884–1942) na London School of Economics and Political Science, kde v roce 1928 získala doktorát filozofie v oboru antropologie. V letech 1944–1946 byla viceprezidentkou Newyorské akademie věd a předsedkyní její antropologické sekce, v letech 1946–1947 se stala prezidentkou Americké etnologické společnosti. Od roku 1937 působila na Queens College v New Yorku (v letech 1944–1952 paralelně také v Psychiatrickém institutu Williama Alansona Whitea). Během *druhé světové války

spolupracovala s americkou armádou, pro kterou zajišťovala výukové programy pro příslušníky jednotek působících v Pacifiku.

Uskutečnila čtyři *antropologické terénní výzkumy. V letech 1929–1930 zkoumala melanéskou *kulturu ve *vesnici Lesu v Novém Irsku (*Melanésie). Získané zkušenosti a poznatky uplatnila v knize *Life in Lesu: The Study of a Melanesia Society in New Ireland* (Život v Lesu: Výzkum melanéské společnosti v Novém Irsku, 1933). V roce 1932 se zaměřila na výzkum komplexní společnosti. Ve vesnické společnosti v Indianole v Mississippi (USA) zkoumala rasová napětí a antagonismy mezi majoritní komunitou amerických *bělochů a minoritní komunitou *černochoů. Data z výzkumu využila v práci *After Freedom: A Cultural Study in the Deep South* (Čas nesvobody: Kulturní výzkum na hlubokém Jihu, 1939). V letech 1946–1947 provedla unikátní antropologický výzkum mezi filmaři v Hollywoodu (USA). Získané zkušenosti a poznatky publikovala v knize *Hollywood, the Dream Factory: An Anthropologist Studies the Movies Makers* (Hollywood, továrna na sny: Antropolog zkoumá filmaře, 1950). Popsala „totalitní“ metody, jichž filmaři používají ve snaze kontrolovat personál, který se podílí na tvorbě a produkci. Poslední terénní výzkum uskutečnila v Severní Rhodesii v letech 1953–1954, kde se zabývala africkými komunitami těžařů mědi. Výsledky shrnula do knihy *Copper Town: Changing Africa, the Human Situation on the Rhodesian Copperbelt* (Měděné město: Měníci se Afrika, lidská situace v rhodeském měděném pásmu, 1962).

V roce 1966 publikovala autobiograficky laděnou knihu *Stranger and Friend: The Way of an Anthropologist* (Cizinec a přítel: Dráha antropologa), v níž otevřeně popsala a analyzovala vlastní zkušenosti nabyté během terénních výzkumů. Tímto spisem anticipovala reflexivní proud v antropologii devadesátých let 20. století. Formulovala tezi, že každý antropolog musí během terénního výzkumu udržovat rovnováhu mezi rolí přítele a cizince, dostředivou a odstředivou tendencí, kterou vyjadřuje i slovní spojení *zúčastněné pozorování, jež označila za hlavní nástroj antropologické práce. V roce 1968 byla na Queens College penzionována jako emeritní profesorka. Přesídlila na *katedru antropologie do Berkeley, kde plánovala terénní výzkum zaměřený na mladé generace v kampusu; výzkum však již nestihla dokončit. (Martin Soukup)

pozadí, genetické, všechny *geny organismu s výjimkou genu, který je předmětem studia. (Jiřina Relichová)

Pozdější Liang (907–923), *Liang, Pozdější.

pozdní doba kamenná, *doba kamenná, pozdní; *eneolit.

pozdní glaciál, *glaciál, pozdní.

pozdní paleolit, *paleolit, pozdní.

pozemková reforma, *reforma, pozemková.

pozemkový regál, *regál, pozemkový.

pozitivismus (z latiny: *positus*, „položený, umístěný, ležící“):

1. směr omezující platnost lidského poznání na to, co je pozitivně dáno, tj. data prokazatelná empiricky, pokoušející stát se filozofií moderní *vědy. Stal se jedním z nevlivnějších vědeckých směrů 19. a 20. století; podle jeho spoluzakladatele francouzského filozofa a sociologa Augusta *Comta (1798–1857) se má *filozofie orientovat na to, co je dáno (*positum*), co je „faktické“, a odmítá vše nadpřirozené a vyspekulované. Ve společenských vědách je klasickým příkladem pozitivistického usilování *behaviorismus. Na historii aplikoval zásady pozitivismu německý historik Karl Lamprecht (1856–1915); roku 1891 vyslovil sociálně psychologickou určenost vývoje, odvození kulturního období *srovnávací metodou, závislost *individuů na poměrech celku, požadavek exaktního poznání *příčin, čímž teprve měla být *historiografie povýšena na skutečnou vědu.

Představiteli českého pozitivismu byli filozof František Krejčí (1858–1934), historik Jaroslav Goll (1846–1929), literární historik Jaroslav Vlček (1860–1930) a sociolog Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937);

2. právní teorie (*právo, pozitivní) ztotožňující právo s obsahem norem vydaných nebo zaručených státem. (František Čapka, Jaroslav Malina)

pozitivismus, logický, filozofický směr zahájený tzv. *Videňským kruhem, který chce logicky přesně vybudovat vědeckou metodu; později vlivný zejména v anglosaském světě. (Jaroslav Malina)

pozitivismus, právní, programově gnozeologický přístup k právu, který vznikl v 19. století a zúžil svůj teoretický zájem o *právo pouze na pozitivní (platné) právo. K jeho dalším znakům patří: a) různá (silná nebo slabší) *verze odtržení práva od *morálky; světa „Sollen“, toho co má být, od světa „Sein“, toho, co je; nezájem o sociální podmínky a sociální působení práva; b) úsilí o vybudování právní teorie jako vědní disciplíny a zdůvodnění právní metody. V anglické právní tradici je právní pozitivismus spojován se jmény Jeremy Benthama (1748–1821) a Johna Austina (1790–1859). V *kontinentálním právu byl jeho zakladatelem německý teoretik trestního práva Karl Bergbohm (1849–1927). Nejradikálnější podobu právního pozitivismu představuje *Ryzí nauka právní založená rakouským právním teoretikem Hansem Kelsenem (1881–1973).

Právní pozitivismus prochází různými etapami vývoje. Jednou z nich je analytická právní teorie, kterou reprezentují Alf Ross (1899–1979), Herbert Lionel Adolphus Hart (1907–1992) a Aleksander Peczenik (1937–2006). Do podoby normativního institucionalismu v 80. letech 20. století jej rozvinuli sir Neil MacCormick (narozen 1941) a Ota Weinberger (narozen 1919). (Tatiana Machalová)

pozitivní (z latiny: *positus*, „položený, umístěný, ležící“):

1. obsahující nebo vyjadřující souhlas;
2. stavějící se příznivě, přátelsky k něčemu, ztělesňující klad, prospěšnost něčeho; odtud pozitivní jako opak negativního;
3. založený na skutečnosti nebo zkušenosti, skutečně zjištěný, dokázaný – pozitivní filozofie Augusta Comta si chce všimnout jen jistých čili pozitivních skutečností; odtud *pozitivismus, odmítající nejen *metafyziku, ale i všechny otázky přesahující kompetenci věd. (Jaroslav Malina)

pozitivní a negativní svoboda, *svoboda, pozitivní a negativní.

pozitivní diskriminace, *diskriminace, pozitivní.

pozitivní ekonomie, *ekonomie, pozitivní.

pozitivní právo, *právo, pozitivní.

poznámky, antropologické terénní, záznamy rozhovorů a pozorování, které antropolog učinil v průběhu svého pobytu mezi příslušníky studované kultury. Nenahraditelnou pomůckou při vytváření terénních poznámek je vedle zápisníku také diktafon (magnetofon), který umožňuje získat autentický zvukový záznam realizovaných rozhovorů. V průběhu práce s *informátory věnují antropologové zvláštní pozornost *kontextu, v němž jednotlivé rozhovory probíhaly – nonverbálnímu chování a sociální situaci. To vše musí být co nejpřesněji zaznamenáno. Zvukové i vizuální dokumenty (fotografie, film, video) jsou v průběhu výzkumu opatřeny přesnou a podrobnou *identifikací (záznamy místa, času, osob aj.). Dodatečná identifikace by totiž byla velmi časově náročná a někdy dokonce i nemožná. Písemné záznamy pozorování jsou prováděny v co nejkonkrétnějších termínech. Součástí každé operace týkající se sběru dat je jejich průběžná *analýza a *interpretace. Tyto analytické, interpretační a metodologické poznámky jsou průběžně zaznamenávány, i když je zřejmé, že budou mnohokrát přeformulovány. Součástí terénních poznámek je i osobnost antropologa. Jeho pocity, dojmy a nálady musí být pečlivě zaznamenány, neboť výzkumník

sám je nejen nejdůležitějším nástrojem analýzy, ale i potenciálním zdrojem zkrácení empirických dat.

Terénní poznámky nejsou homogenním materiálem. Obvykle jsou organizovány do tří typů dokumentů:

1. Organizační dokumentace zahrnuje záznamy o lidech, místech a organizacích nezbytných pro každodenní program výzkumu.
2. Analytická dokumentace představuje záznam procesu analýzy dat a jejich interpretace.
3. Terénní dokumentace chronologicky zachycuje všechny původní poznámky a dokumenty získané v průběhu výzkumu. (Václav Soukup)

poznámky, terénní, *poznámky, antropologické terénní.

poznání, proces odrazu a *reprodukce skutečnosti v lidském *myšlení, postupující od nevědění k vědění, jehož cílem je odhalení podstaty věcí a jevů, osvojení nějaké skutečnosti. Antická filozofie staví proti sobě poznání a pouhé *mínění, které neobstojí před kritikou. Středověk se snaží sladit rozumové (přirozené) poznání a *zjevení Boží. Novověká filozofie rozlišuje poznání zkušenostní či smyslové (*ā posteriori*) a poznání rozumové, jehož zdrojem není smyslová zkušenost (*ā priori*), přičemž *empirismus samostatnost rozumového poznání popírá: i poznání například geometrických *zákonitostí je podle něho odvozeno ze smyslové zkušenosti. *Fenomenologie v pojetí Edmunda *Husserla odmítá toto dělení: každé poznání je věcí zkušenosti, ta ovšem není omezena na smysly. Proto je třeba zkoumat fenomény, tj. způsoby, jak se nám věci dávají poznat.

Skutečně je například poznání v *exaktních vědách, založené na měření a ověřování *experimentem, podstatně odlišné od poznání například v *historii, kde k poznání patří i porozumění, experiment není možný a ověřování se děje jinak. (Viz též *falzifikace, *Kant, Immanuel, *metoda ars inveniendi, *metoda tvorby a testování teoretických pojmů a hypotéz, *myšlení [jeho jistoty a nejistoty], *Popper, sir Karl Raimund) (Jaroslav Malina)

poznání, empirické (z řečtiny: *em-peiros*, „zkušený, znalý“), poznání vycházející z přímé zkušenosti, založené na přímém pozorování jevů. (Jaroslav Malina)

pozorování, zúčastněné, *metoda zúčastněného pozorování.

pozůstatky, dochované části starých historických jevů: pozůstatky lidí; hmotné stopy *událostí; věci, které byly při událostech používány; listiny vyhotovené tehdy pro běžné potřeby; *jazyk; písně, zastaralé *normy, *zvyky, myšlenky atd. Jsou to do současnosti dochovaná fakta (nebo jejich část) historické skutečnosti. (Jaroslav Malina)

pozůstatky, archeologické, věcné pozůstatky, které byly podrobeny procesu *archeologizace. Podle stupně porušení se dělí na tři skupiny: celé předměty, zlomky (fragmenty), stopy.

S celými *artefakty se při vykopávkách setkáváme málokdy, na *sídlišťích zřídka, v *hrobech o něco častěji. A pak, výraz „celý“ má v archeologii osobitý význam. Neznamená totiž „zcela nepoškozený“, „absolutně nepoškozený“, nýbrž pouze „nerozbitý“. Celistvost je pojem *relativní: během stárnutí se totiž nevyhnutelně ztrácejí některé detaily a vztahy. Archeologové považují starý předmět za celý, není-li značně porušen jeho vnější tvar a vnitřní struktura a je-li rozčleněn na jednotlivé části.

Zlomky, tj. kousky, úlomky, třísky, střepy naopak dominují. Někdy se zachovají všechny, a pak *rekonstrukce původního předmětu nečiní potíže. Častěji však něco chybí a je třeba vybírat z několika možných *verzí sestavení jednu, která je nejpravděpodobnější.

Stopy jsou v podobě deformovaných pozůstatků: spečených slitků, *strusky, popela, usazenin, prachu; *otisků a *značek.

Klasifikaci podle zachovalosti uplatníme nejen při odhalování *archeologických pramenů v terénu, ale i později – při volbě patřičných způsobů jejich obnovy (*restaurace). (Jaroslav Malina)

pozůstatky, kulturní materiální, materiální (věcné) pozůstatky kulturního původu, tj. vytvořené kulturní činností, hmotné výsledky kulturního jednání. Jsou to *věci, jejich fragmenty, stopy. (Jaroslav Malina)

pozůstatky, materiální, pozůstatky objektivizované (objektované) v diskrétních shlucích hmoty, vystupujících celým komplexem svých vlastností (bez eliminace neznakových) a empiricky pojímaných jako statické objekty. Lze je tedy považovat za protiklad pozůstatků, objektivizovaných v myšlenkách, znakových systémech a jednáních. Materiální pozůstatky se (obdobně jako nemateriální) dělí na *přírodní materiální pozůstatky a *kulturní materiální pozůstatky. (Jaroslav Malina)

pozůstatky, přírodní materiální, materiální pozůstatky přirozeného původu: usazeniny *hlíny, pozůstatky živočichů (*kosti, lastury a skořápky, stopy atd.), rostlin. Svoji bezprostřední hmotností se liší od takových, jakými jsou například instinkty, svoji přirozeností se liší od kulturních. (Jaroslav Malina)

práce, účelná lidská činnost konaná s určitým úsilím, která slouží *primárně k zajištění obživy, a případně i k uspokojení psychického ustrojení; výsledek této činnosti. V archaických *společnostech často chápána jako trest a *atribut *otroctví (řecky *ponos* znamená „práci“ i „trápení“), rehabilitována v *křesťanství, ale až v novověku se stala předmětem myšlení a občas i zvláštní *úcty (John *Locke, Adam *Smith, Karl *Marx); („práce – matka pokroku“). (Jaroslav Malina)

Na starověkém *Předním východě lze v zásadě rozlišovat dva základní druhy pracovní činnosti: 1) práce, jejímž primárním cílem bylo zajištění obživy pracovníka (ten byl odměňován *mzdou nebo přidělenými nemovitostmi), 2) práce povinná, která byla vykonávána v rámci povinností vůči nějaké vyšší *autoritě, zpravidla vůči *státu (pracovník za ni nedostával žádnou odměnu, pouze nezbytné zaopatření).

Práce pro získání obživy: zřejmě největší část pracovníků po celou dobu mezopotamské historie pracovala pro *instituce (*stát, *chrámy různých božstev). O pracovnících v institucionálním *sektoru máme také zdaleka nejvíce *informací v písemném materiálu (účetní, administrativní texty apod.). Značnou část těchto pracovníků tvořily nekvalifikované či málo kvalifikované pracovní síly (pomocní zemědělstí pracovníci, nosiči atd.). Kromě toho však pro instituce pracovaly rovněž oddíly kvalifikovaných *řemeslníků (kováři, hrnčíři, tesaři apod.). Na vyšším stupni stáli administrativní a řídicí pracovníci na různých úrovních (od dohlížitelů jednotlivých pracovních skupin až po nejvyšší správce *palácového nebo *chrámového hospodářství). Specialitou chrámového sektoru byli pracovníci, kteří působili ve sféře kultovní (různé specializované skupiny *kněží-zaklínači, vykladači božích znamení apod.). Pracovníci v institucionálním sektoru byli odměňováni různými způsoby v závislosti na svém postavení v *hierarchii zaměstnanců. U nejnižší kategorie (nekvalifikovaní pomocní pracovníci) hrál při určování výše odměny rozhodující úlohu věk a pohlaví pracovníka. U vyšších kategorií (řemeslníci, administrativní, řídicí a kultovní pracovníci) závisela výše odměny především na druhu vykonávané práce. Nižší postavení pracovníci byli odměňováni pravidelnými naturálními přiděly, které jim byly vydávány jednou za měsíc (někdy i jednou za rok). Jednalo se nejčastěji o *ječmen (dospělý muž dostával v průměru 60 l ječmene měsíčně, dospělá žena 30 l, děti 10–20 l), dále o tuk, olej, *vlnu (nebo hotové *oděvy), potraviny apod. Příslušníci vyšších kategorií pracovníků byli častěji odměňováni přiděly pozemků, které mohli obdělávat sami nebo je mohli pronajmout. Tato praxe se zřejmě používala již ve 3. tisíciletí př. n. l. (od raně dynastického období), ovšem nejpropracovanější systém je doložen ve starobabylonském období (20.–16. století př. n. l.). Určitá část pracovníků však nebyla stálými zaměstnanci institucí. Někteří z nich pracovali pro instituci pouze určitou část roku a ve zbývajícím čase přijímali zakázky od soukromých osob. Mohli se také nechat najmout a uzavřeli se svým zaměstnavatelem individuální nebo kolektivní pracovní smlouvu, která stanovila délku pracovního poměru, množství a náplň práce, výši odměny, počet volných dní, případně

specifikovala další povinnosti obou smluvních stran a mohla také stanovit *sankce za jejich nedodržení. V námezdním poměru pracovali především zemědělství pracovníci, řemeslníci, pastýři, lodníci, rybáři apod. O najímání pracovníků se zmiňují také některá zákonodárná díla mezopotamských vládařů (například *zákoník Chammurapiho obsahuje mzdové tarify pro různé kategorie námezdních pracovníků).

Práce povinná: značná část obyvatel (ovšem nikoli veškeré obyvatelstvo) byla povinna odpracovat stanovený počet dní v měsíci na veřejně prospěšných pracích, kde zřejmě zpravidla vykonávala různé nekvalifikované pomocné práce (nošení stavebního materiálu, výkopové práce atd.). Nejčastěji se jednalo o práce související s údržbou a budováním zavlažovacích kanálů, městských *hradeb, královských paláců a svatyní. Odvedenci pracovali ve skupinách pod dohledem vojenských hodnostářů. Za svou práci zřejmě nedostávali žádnou odměnu, pouze nezbytné zaopatření (*strava a ošacení). Někteří mezopotamští vladaři ve svých *ediktech nebo zákonodárných dílech nařídili zkrácení či zrušení pracovní povinnosti pro obyvatele určitého území nebo *města. Povinné odvody zřejmě nestačily k zabezpečení dostatečného počtu pracovních sil, a tak byli často pro tyto velké stavební projekty pracovníci také najímáni za *mzdu. Do kategorie povinné práce spadá také práce *otroků. Otroci pocházeli jednak z řad místního obyvatelstva, jednak byli dováženi ze zahraničí. Jejich otrocké postavení bylo buď dočasné (u dlužních rukojmí), nebo trvalé (například u otroků importovaných z ciziny). Otrocká práce byla využívána především k činnostem, které nevyžadovaly vysokou kvalifikaci, a to jak v palácovém hospodářství a chrámovém hospodářství, tak i v domácnostech soukromých osob. Důležitou složkou pracovních sil bylo rovněž obyvatelstvo deportované z dobytých cizích *zemí, zejména v 1. tisíciletí př. n. l., kdy byly často prováděny masové *deportace. Tito pracovníci byli rovněž často nasazováni při realizaci velkých stavebních projektů nebo při obdělávání královských pozemků. (Lukáš Pecha)

práce, dobrovolná, práce bez nároku na mzdu, která není důsledkem ekonomické nutnosti – například neplacená práce *charitativní. (Marie Dohnalová)

pracoviště v České republice, antropologická, *Antropologické oddělení Národního muzea v Praze, *Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., *Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, *Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, *Katedra antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, *Katedra asijských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, *Katedra biologie a ekologie Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, *Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci, *Katedra obecné antropologie-integrální studium člověka Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, *Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, *Katedra sociálních věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, *Národní muzeum – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur, *Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, *Orientální ústav Akademie věd České republiky v Praze, *Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR, Praha, *Středisko pro paleolit a paleoetnologii při Archeologickém ústavu Akademie věd České republiky, Brno, *Ústav Anthropos Moravského zemského muzea v Brně, *Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, *Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, *Ústav religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. (Jaroslav Malina)

pracovní stopa, *stopa, pracovní.

pracovní teorie hodnoty, *teorie hodnoty, pracovní.

Prader-Willi syndrom, *syndrom, Prader-Willi.

praemaxilla, **os incisivum*.

praeputium, předkožka, rezervní kožní duplikatura v oblasti přechodu *corpus penis* do *glans penis*. Tato kožní řasa je u ochablého *pyje individuálně různě daleko přetažena přes *glans penis* a distálně zakončena otvorem – *ostium praeputii*. Mezi *glans penis* a předkožkou je vytvořen předkožkový (praepuciální) vak. Zevní list předkožky je vrásčitý, vnitřní list připomíná svou úpravou spíše sliznici, neboť kůže na *glans penis* pevně srůstá s hlubšími strukturami. Obsahuje četné mazové žlázy – *glandulae praeputiales*, které spolu s odloupanými epitelovými buňkami tvoří maz (*smegma praeputii*). Na uretrální straně je předkožka připevněna ke *glans penis* mediánní, sagitálně orientovanou kožní řasou (*frenulum praeputii*). Při zúžení předkožkového vaku nebo z náboženských důvodů se provádí odstranění předkožky (*obřízka, *circumcize). (Lenka Vargová)

praesphenoid, samostatně *osifikující přední část těla *kosti klínové. (Ladislava Horácková)

prae-, pre- (z latiny: *prae*, „před“), předpona jmenná s významem: „před-, nad-“.

pragmatický (z řečtiny: *pragma*, „skutek, jednání, fakt“):

1. dbající příčinného vztahu, příčinné, vnitřní souvislosti;
2. vztahující se k *pragmatismu; dbající užitečnosti, zaměřený k praktickému, činnému životu a jeho potřebám; opírající se o zkušenosti;
3. pragmatická *sankce, nařízení panovníka mající povahu základního *zákona. (Jaroslav Malina)

pragmatika (z řečtiny: *pragma*, „skutek, jednání, fakt“):

1. součást obecné teorie znaků zabývající se studiem vztahů k jejich mluvčím (ne k předmětům), tedy k záměrům a zájmům hovořících lidí;
2. řád upravující služební poměr veřejných zaměstnanců. (Jaroslav Malina)

pragmatismus (z řečtiny: *pragma*, „skutek, jednání, fakt“), učení amerického filozofa Charlese Sanderse Peirce (1839–1914) a jeho školy (William *James [1842–1910], John Dewey [1859–1952]), pokládající za (hlavní) *kritérium správnosti a pravdivosti jednání *praxi. Pravdivé je to, co vede k cíli, co je užitečné, co se osvědčilo, co vyhovuje zájmům jednotlivce. Tím pragmatismus sice rehabilituje pojem účelu, stojí však před nesnadnou otázkou cíle; starší pragmatici ji řešili odkazem na myšlenku *pokroku, v současné době je opět nezodpovězena. Pragmatismus se rozšířil zejména v anglosaských *zemích a vrcholu dosáhl před *druhou světovou válkou. (Jaroslav Malina)

Praha-Ďáblice, *sídlíště *paleolitu a *mezolitu na buližníkovém vrchu Ládví. Průzkumy a výzkumy od 50. let 20. století tu zachytily několikanásobné osídlení během eemského interglaciálu (*eem) a počínajícího posledního *glaciálu (*střední paleolit), rovněž opakované osídlení *mladého paleolitu (v *aurignacienu a patrně i později) a pak ve starším mezolitu. (Karel Sklenář)

Praha-Hlubočepy, Prokopská jeskyně. Kdysi jako poutní a pak výletní místo známá *jeskyně, jež patřila svou délkou asi 115 m k největším v Českém krasu, byla v letech 1882–1887 bez výzkumu odlámána. V materiálu zachráněném paleontologem a cestovatelem Josefem Kořenským (1847–1938) byly později identifikovány i zlomkovité kosterní pozůstatky mladopaleolitického člověka z posledního *glaciálu (nikoli ovšem kdysi známá „prokopská čelist“, patřící ve skutečnosti postpaleolitickému pravěku) a jeden paleolitický zlomek zvířecí kosti možná (?) opracovaný lidskou rukou. (Karel Sklenář)

Praha-Nebuše, sídlištní prostor z období *mladého paleolitu na Jenerálce v Šáreckém údolí. Už po polovině 19. století byla zdejší cihelna zdrojem nálezů kostí velkých pleistocenních savců, při jejichž sbírání získal Antonín *Frič (Národní muzeum v Praze) nejpozději v roce 1867 i křemencovou *čepel – první doložený paleolitický nález v Čechách. Jan Nepomuk *Woldřich tu později (1895–1896, 1899) pod *spraší nalezl a zkoumal sídlištní

vrstvu s ohništi, kostmi lovné zvěře chladnomilných druhů a *kamennou štípanou industrií (patřící zřejmě v podstatě *gravettien). (Karel Sklenář)

prahový znak, *znak, prahový.

prakriti, *prakrti.

prakrti (ze sanskrtu: *prakrti*, „původní, přirozený stav či podoba, prvotní zdroj, prapodstata“, od slovesa *pra+kr-*, „vytvořit dříve, napoprvé“; anglicky: *prakriti*), v indické filozofii hmota, *příroda. Podle školy *sánkhja* je to neprojevená *substance, tvořící materiální základ fenomenálního *světa, obdařená schopností samopohybu, avšak nevědomá. Její tři součásti či kvality (*guna*) tvoří čistota (*sattva*), aktivita (*radžas*) a temnota (*tamas*). Striktně monistická učení (*advaita) prakrti nepovažují za pravou realitu; je to pro ně pouhý fenomén (*májá), nikoli však příznak či přelud, ale podoba, v níž se jediné transcendentní a imanentní jsoucno (*brahma), materiální *příčina i původní hybatel světa, jeví lidské zkušenosti. (Jan Filipický)

prákrty, střední období *indoárijských jazyků (500 př. n. l. – 1000 n. l.). (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

prales, deštný, *les, tropický deštný.

Prambanan, největší hinduistický chrámový komplex na střední Jávě; od roku 1991 součást *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. Byl postaven v 9. století (jiné zdroje uvádějí až 10. století) panovníkem *dynastie Mataran (nebo za dynastie Sanjaya). Celý komplex tvoří osm hlavních *chrámů a asi 250 menších *svatyní, dnes většinou nedochovaných. Tři centrální chrámy jsou zasvěcené hinduistickým božstvům (*Brahma, *Šiva, *Višnu), nejvyšší chrám, zasvěcený Šivovi, je 47 m vysoký. *Reliéfy na stěnách chrámů zobrazují výjevy z eposu *Rámájana. Celý chrám je bohatě zdoben takzvanými prambananskými motivy (lvi, postavy napůl lidské a napůl ptačí, nebeské stromy). Komplex je obehnan zdí, za níž následuje další – vnější zeď. Prostor vzniklý mezi oběma zdmi byl posvátným parkem, místem strážců chrámu, *kněží, *mnichů, *asketů a poutníků. V roce 2006 byl Prambanan poškozen silným zemětřesením, některé části komplexu jsou tak dosud nepřístupné. (Eva Steinbachová)

pramen (informace), *objekt obsahující *informaci o jiném objektu, který nás zajímá, tj. jakýkoli objekt, z něhož lze získat znalosti o jiném objektu, přičemž v určitém *kontextu je pro nás tento objekt zajímavý právě tímto a v tomto kontextu je pramenem. Možnost pojímat objekty jako prameny je založena na jevu odrazu: pramen – to je objekt, jehož vlastnosti se vlivem druhého objektu změnilo, takže nyní se v nich odrážejí některé aspekty existence tohoto druhého objektu. Ale zpravidla je nutné počítat s tím, že vlastnosti prvního objektu se měnily i z jiných důvodů. Stanovení prvních změn není vždy snadné.

Každý pramen obsahuje nejméně dva druhy informací: a) vzory nějakých objektů, vůči kterým je tento pramen pouze prostředkem odrazu; b) údaje o skutečnosti, jejíž částí je samotný pramen jako reálný jev. Abychom vyčlenili „očistili“ informace ad a), je nutné studovat i informace ad b). To je úkolem nauky o pramenech – pégologie. Prameny jsou nenahraditelným informačním prostředkem při zkoumání takových jevů, jejichž bezprostřední pozorování je nemožné a je vyloučeno na ně působit, zvláště jevů minulosti. (Jaroslav Malina)

pramen informace o minulosti, *objekt obsahující *informace o jiném objektu, který zanikl nebo pozbyl vlastnosti, které jsou zachyceny pramenem a které nás zajímají. Je zřejmé, že takovou možnost neposkytuje jakýkoli odraz, ale pouze takový, při němž změny, k nimž došlo v jednom objektu pod vlivem druhého, nejsou přechodné, tj. po odtržení od chování druhého objektu na něm už nejsou závislé. Samozřejmě to neznamená, že výsledky jsou zachovány beze změny. (Jaroslav Malina)

Pramen života, *Program Lebensborn.

pramen, archeologický, *prameny, archeologické.

pramen, historický, *objekt existující k okamžiku výzkumného chápání (badateli dostupný) a obsahující pro toto chápání *informaci o faktech minulosti, majících historicko-poznávací význam. Běžný výklad charakteristiky „historický“ v souvislosti s pramenem: nesoučasný, nepřirodní, zpracovatelný humanitními metodami. Je však lepší vycházet z hlavní funkce: má být prostředkem historického poznávání tak, aby toto poznání bylo úplné, cílevědomé a správné. V procesu historického poznávání jako zvláštního druhu víceúrovňového odrazu, řadě znakových fixací odrazu, při *předávání fixovaných obrazů od jednoho *subjektu k druhému, jedna z takových fixací, zachycující nejen staré obrazy, ale i podmínky jejich výběru a fixace je (vše dohromady) historický pramen. Je důležitým článkem v mechanismu odrazu, charakteristickým pro historické poznání. Tento článek zajišťuje prostřednictvím mezi poznávanou skutečností (minulostí) a subjektem poznání (historikem-badatelem).

V historickém prameni je obsažena informace o minulosti, která se stává historickou informací v průběhu historického bádání. (Jaroslav Malina)

pramen, ideově tvůrčí, pramen, zaměřený na odrážení a chápání skutečnosti, avšak neusilující o její kopírování. Takovými prameny jsou díla umělecké *literatury a *výtvarného umění, práce z oblasti *filozofie a jiných *věd, náboženské práce. Je to skupina pramenů, lišících se jak od pozůstatků, tak i od ústního podání (*tradice). (Jaroslav Malina)

pramen, písemný, pramen, v němž je *informace podána tzv. přirozeným (slovním) *jazykem v písemné podobě, tj. ve zvláštním systému znaků, určeném k zrakovému vnímání a speciálně určeném pro *předávání a uchovávání jakékoli informace. (Jaroslav Malina)

pramen, původní, zpráva účastníka nebo očitého *svědka *události, autora myšlenky, je to první fixace odrazu nějakého fragmentu historické skutečnosti ve *vědomí člověka. První článek v řetězu historického ústního podání nebo *tradice. (Viz též *orální historie.) (Jaroslav Malina)

pramen, věcný [antropologie, archeologie], *věc nebo věcné zbytky, sloužící jako *pramen *informace o jiných věcech a jevech, především o *kultuře, k níž tato věc patřila, a o *událostech, do nichž byla zapojena. Tato informace je zachycena v samotných materiálních vlastnostech věci – v jejím tvaru, látce, rozměrech, místě výskytu, vztazích s jinými věcmi – ve všem, co ji vyčlenilo a oddělilo od jejích příbuzných přírodních *objektů. Pouze podmíněně mohou být tyto nositelé informace přiřazeni k znakovému systému („jazyk věcí“), a to k úzkému (nikoli *univerzálnímu na rozdíl od slovního *jazyka), mnohovýznamovému (nepříliš určitému), který je nepoužitelný v řadě sfér činnosti, zvláště ve vědě. Je nutné překládat tuto informaci z „jazyka věcí“ do přirozeného slovního jazyka. (Jaroslav Malina)

prameny práva, zdroje, z nichž se právo vytváří a formy, v nichž je platné právo nalezeno. Nejčastěji se uvádějí čtyři základní prameny práva: a) nejstarší je právní *obyčej, b) soudní či správní precedenty, tvořící základ *anglo-amerického práva, c) normativní smlouvy jako obecně závazný základ zejména mezinárodních vztahů, d) normativní právní *akty – základní pramen *kontinentálního práva. (Tatiana Machalová)

prameny, archeologické (archeologický pramen), starý *věcný pramen, jeden ze základních pojmů *archeologie, ze kterého se vyvozuje pojetí předmětu a *objektu a cílů této vědecké disciplíny. Zajišťuje pro archeologii hlavní zdroj fakt.

Tento pojem má v archeologické praxi šest synonym, existuje tedy sedm příbuzných pojmů, které odrážejí jeden jev ze sedmi různých pohledů, tak jak si to různé úseky minulé a současné archeologické práce vyžadovaly a vyžadují; roviny zkoumání a používání jsou různé, a proto hranice pojmů nejsou zcela totožné: 1. *archeologické objekty (archeologický materiál), 2. *materiální starožitnosti, 3. *archeologické pozůstatky, 4. *archeologické památky, 5. *archeologické exponáty, 6. *archeologické nálezy a objevy, 7. archeologické prameny.

Archeologické prameny představují staré věcné prameny, věci, v jejichž případě *informace o jejich funkcích, vztazích, blízkých příbuzných věcech zanikla nebo je značně poškozena a lze ji obtížně rekonstruovat (*rekonstrukce vyžaduje zvláštní systém metodických prostředků). Základní specifikum archeologických pramenů spočívá v tom, že nit jejich chápání je přerušena dvakrát – v tradicích (přerušeni mezi vzdálenou minulostí a naší dobou) a ve zpředmětnění (přetržka mezi světem věcí a světem myšlenek, jimiž operuje věda). Toto dvojí přerušeni vyvolává značné obtíže v poznávání a nutnost vyčlenit tyto prameny do zvláštní *kategorie, kterou se zabývá speciální věda – archeologie.

Archeologické prameny jsou jedním ze základních pojmů archeologie. Zajišťuje pro archeologii hlavní zdroj faktů, popisuje, jak je v hmotných pramenech zakódována informace o životě a činnosti lidí, a o čem mohou vypovídat. Způsob kódování informace v pramenech je podmíněn tím, jak, proč, za jakým účelem vznikaly, získávaly svůj obsah, který určitým způsobem přeměnily a konzervovaly. V jedněch podmínkách vznikaly jedny prameny, v jiných jiné. Každá taková skupina pramenů uchovává o minulosti něco zvláštního, leč „nesdělí“ to dřív, dokud ji k tomu „nepřinutíme“ specifickými metodami. Vykopeme-li dílnu, „rozpovídá“ se nejpodrobněji o rozvoji *řemesla, *chrám nás poučí o stavu náboženství a chlév o chovu dobytka. Jde jistě o správné předpoklady, které nás také obvykle bezprostředně napadnou. Jenže tak jednoduché to není. Tyto pozůstatky mohou prozradit mnohem víc – o dalších aktivitách a jevech kultury: *kostel promlouvá nejen o náboženství, ale i o stavebním mistrovství, architektuře, řemeslech, výtvarném umění atd. Proto se archeologické prameny dělí podle druhů činnosti: obývání, uchovávání, budování, pobývání.

Obývání je nejrozsáhlejším, takřka všeobjímajícím typem činnosti. Zahrnuje jednotlivé operace všech ostatních druhů. Zůstávají po něm bohaté hmotné (materiální) pozůstatky soustředěné na jednom místě: tábory sběračů a lovců, *sídliště zemědělců, *hradiště, *města. Tato sídla můžeme dále podrobněji členit: tábory na jeskynní či pod širým nebem, hradiště na nížinná a výšinná atd. Obývání je jedinou činností, po které zůstává *kulturní vrstva.

Uchovávání zahrnuje speciálně vybrané části kulturního majetku a cenných věcí včetně těl nebožtíků a zvířat. Z nich byly vytvářeny *hroby, *pohřebiště, *poklady, *oběti, skládky.

Budování (s výjimkou budování na místech obývání a uchovávání) je činnost, jejímž výsledkem jsou jednotlivé *stavby: vojensko-obranné, zavlažovací, důlní, dopravní, kulturní, kultovní. Obvykle se po nich dochovávají příkopy, doly, násypy, kamenné nebo dřevěné konstrukce, skalní *malby a *rytiny.

Pobývání zanechává málo materiálních stop. Jsou roztroušeny na různých místech, která lidé navštěvovali nebo jimi procházeli či projížděli: lovecké revíry, bojiště, pole, cesty, obětiště.

Další *kritérium představují způsoby, jakými archeologické prameny opouštějí živou kulturu a přecházejí do kultury mrtvé – v zásadě existují čtyři: katastrofický, speciální, normální, anomální.

Katastrofický: Sopečný popel pohltil město, voda z řeky přelije *vesnici, loď se potopí za prudké bouře – to způsobí, že všechno, co existovalo za života a uchránilo se, přechází do archeologického památníku a dál už záleží na podmínkách a době *uložení, kolik toho přetrvá do vykopávek.

Speciální: Sami lidé nebo okolnosti vyřazují některé věci i jejich soubory a stavby za hranice živého používání, kde se uchovávají a práchnivějí v závislosti na čase, přírodních podmínkách a své odolnosti. Přejídné lovecké a hornické tábory, hroby, *depoty, bojiště jsou příkladem takového vyřazování.

Normální: Na místě nebo v blízkosti osídlení a práce vyhazovali lidé výrobní odpad, zbytky jídla, rozlámané a opotřebované předměty po ukončení jejich životního cyklu. My pak nacházíme sídliště s *kulturními vrstvami a různými hospodářskými *jámami, rozvaliny měst, smetiště, *kostnice, dílny atd.

Anomální: Lidé ztráceli věci, které se ještě daly používat. Najdeme je ojedinelé na cestách, u přívozů atd.

Děni, které nastává od okamžiku, kdy artefakty, monumenty a ekofakty sklouznou do mrtvé kultury, až do chvíle, kdy je objevíme, nazýváme *archeologizací. Nyní lze sestrotit síť souřadnic, v níž naleznou své místo a skupinovou příslušnost všechny základní kategorie monumentů; vytvoříme tak klasifikaci podle *druhů lidské činnosti*, které podmiňují jejich vznik, a zároveň podle *způsobů archeologizace*, jež se odrážejí v jejich povaze a ve stupni dochovalosti. (Jaroslav Malina)

prameny, historické písemné, *primární spolehlivá podání zpráv důležitých pro *historii znalými lidmi nebo účastníky *událostí a autory myšlenek (letopisy, *kroniky, *anály, listiny, doklady atd.), a dále pozdější úpravy za podmínky, že starší úpravy a originály nejsou dochovány. (Jaroslav Malina)

prameny, Žluté (čínsky: *Chuang-čchüan*), v čínské *mytologii představují *podsvětí, kam se po smrti odebírají duše zemřelých. (Jaroslav Malina)

prase divoké (*Sus scrofa* Linné, 1758; řád: sudokopytníci [Artiodactyla], čeleď: prasatovití [Suidae]; hmotnost: 50–200 kg; výška v kohoutku: 0,8–1,1 m; délka těla: 1,2–2 m), prase divoké je pro období klimatických výkyvů *pleistocénu indikátorem teplejšího období. Poměrně často se vyskytuje v souborech *kostí z archeologických období *holocénu. Oproti domácí *variantě *praseti domácímu se liší především větší velikostí, ovšem díky způsobu chovu domácích prasat (spásáním v lese) docházelo pravděpodobně ke křížení domácí i divoké formy, jež se projevilo velikostně jako přechodná forma mezi oběma formami. Prase divoké bylo loveno především pro maso, *kůži a stranou nezůstávaly ani špičáky, sloužící k výrobě drobných *nástrojů a ozdob. (Gabriela Dreslerová)

prase domácí (*Sus scrofa* f. *domestica*), zdomácnělá forma *prasete divokého (*Sus scrofa*). Vyskytuje se jak v Evropě a Asii, tak i v Severní Americe, kde vznikla široká škála domácích forem, ovlivněná rozdílnými lokálními podmínkami prostředí; do Ameriky se však prasata dostala až s člověkem. K nejstarším oblastem lokální domestikace, jak ukazují archeologické nálezy staré 9 000 let, patří jižní Evropa, odkud se mohla populace domácích prasat šířit dále do Evropy. Při pasení domácích prasat v lese však docházelo k průběžnému křížení s divokou formou. Podle jiných *názorů došlo k domestikaci prasat v jihovýchodní Asii nebo Indii. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

praslovanština, hypotetický *jazyk Praslovanů, součást *indoevropské jazykové rodiny, jenž byl v různých podobách pravděpodobně užíván i v rámci velké *migrace *Indoevropanů v podstatě od 2.–3. století př. n. l. do 9. století n. l., kdy se dovršují základní diferenační procesy štěpící původní praslovanskou jazykovou jednotu. Praslovanština patří – stejně jako jazyky *baltské, *indoíránské, *arménština a *albánština – k indoevropským jazykům satemovým (slovanské „sto“ oproti latinskému „kentum“); nejužší vztahy má ke skupině baltských jazyků (zejména *litevština a *lotyšština), takže se hovoří o tzv. balto-slovanské jednotě.

Praslovanština byla rekonstruována na základě srovnávacího historického bádání vycházejícího ze současného stavu slovanských jazyků, jejich vývoje a pravděpodobných hláskových změn. Podstatné rysy praslovanštiny uchovala do jisté míry – snad s výjimkou *syntaxe – *staroslovenština jako první spisovný slovanský jazyk. Praslovanštinou se u nás ve speciální, posthumně vydané monografii *Praslovanština* (1987) zabýval Arnošt Lamprecht (1919–1985). (Ivo Pospíšil)

pratur (*Bos primigenius* Bojanus, 1827); řád: sudokopytníci (Artiodactyla), čeleď: turovití (Bovidae); hmotnost: 800–1000 kg; výška v kohoutku: ca 2 m, divoký předek *tura domácího objevující se v souborech *kostí, jak v *paleolitu (například *Stránská skála) a *mezolitu (například Smolín), tak i v *neolitu. Výjimkou nejsou ani nálezy jeho pozůstatků ze slovanských *lokalit. Velikost pratura mírně kolísala v závislosti na klimatických

podmínkách. Poslední divoký jedinec byl zabit roku 1627 v Polsku. Tento druh se vyznačoval mohutností rohů, jež dosahovaly takřka 1 metru délky. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

práva a svobody, ústavně garantovaná základní *práva jednotlivců, která zaručují určitou míru osobní *svobody. V České republice jsou obsažena v Listině základních práv a svobod jako práva základní (právo na život, nedotknutelnost osoby a jejího soukromí, osobní svoboda, zákaz nucených prací nebo služeb, právo na zachování lidské důstojnosti, osobní cti, dobré pověsti a ochranu *jména, právo vlastnit majetek, nedotknutelnost obydlí, listovní tajemství a tajemství jiných písemností a záznamů, svoboda pohybu a pobytu, svoboda myšlení, *svědomí a náboženského *vyznání), *práva politická, práva národnostních a etnických menšin, práva hospodářská, sociální a kulturní (právo na svobodnou volbu povolání a přípravu k němu, jakož i právo podnikat, právo svobodně se sdružovat na ochranu svých hospodářských a sociálních zájmů, právo na spravedlivou odměnu, právo na zvláštní pracovní podmínky žen, mladistvých a osob zdravotně postižených, právo na přiměřené hmotné zabezpečení ve stáří, při nezpůsobilosti k práci, jakož i při ztrátě živitele, právo na pomoc v hmotné nouzi, právo na ochranu *zdraví, ochrana rodičovství a rodiny, právo na vzdělání, právo k výsledkům tvůrčí duševní činnosti, právo na příznivé životní prostředí) a právo na soudní a jinou právní ochranu. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Práva městská Království českého, *kodex *městského práva, který zpracoval podle práva pražských *měst a také *římského práva humanistický právník Pavel Kristián z Koldína (1530–1589), poprvé vytištěn v roce 1579 v melantrišské tiskárně, v témže roce jej schválil také český *zemský sněm a byl také schválen *králem. Upravoval zejména otázky týkající se městské správy a soudnictví, závazkového práva, majetkových práv, dědění, *rodinného práva a *trestního práva. V roce 1581 došlo k vydání stručně shrnutého obsahu kodexu pod názvem *Krátká summa*; byl vydán asi dvacetkrát, přeložen do *němčiny, od roku 1610 platil ve všech městech v Čechách, od roku 1697 také na Moravě, z podstatné části byl zrušen v roce 1811. (František Čapka)

Práva zemská česká, soukromé sepsání českého *zemského práva, které kolem roku 1400 provedl *nejvyšší zemský sudí Ondřej z Dubé (asi 1322–1412); právní kniha je považována za důkaz vysoké úrovně české právní kultury na konci 14. a na počátku 15. století. Obsahuje obyčejové *normy procesního práva, práva soukromého, trestního i veřejného; v 19. století se pro toto dílo ujalo novodobé označení *Výklad na právo zemské české*. (František Čapka)

práva, lidská, *práva, která vyplývají z *lidské přirozenosti a z principů *humanity. Významový obsah těchto práv závisí na dějinném pojetí člověka, na kulturních, společensko-hospodářských a politických faktorech.

Problematikou lidských práv se zabýval již *Platón (427–347 př. n. l.). Propracování ideje lidských práv je svázáno především s novověkou liberální teorií *přirozeného práva. Podle této koncepce se lidé rodí rovnoprávní a svobodní, mají právo na život a na majetek. Velkého rozkvětu bylo dosaženo v Nizozemsku a ve Francii v 17. a 18. století – Hugo Grotius (1583–1645) a Jean-Jacques *Rousseau (1712–1778). Ve státech vznikající severoamerické Unie byla formulována v *United States Declaration of Independence* (Deklarace nezávislosti Spojených států, 1776). Rozlišování lidských práv pochází z pařížské Deklarace lidských a občanských práv z roku 1789. Práva lidská v užším slova smyslu jsou práva, která náležejí člověku nezávisle na jeho příslušnosti k určitému *státu nebo *národu (na rozdíl od práv občanských). Lidskými právy (v širším smyslu, tj. i občanskými) se zabývá *Všeobecná deklarace lidských práv *OSN z roku 1948, Evropská úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod z roku 1950, Mezinárodní pakt (OSN) o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt (OSN) o hospodářských, sociálních a kulturních právech (oba z roku 1966). V České republice je základním právním dokumentem na ochranu lidských práv Listina základních práv a svobod z roku 1991, respektive 1993. Ačkoliv *ochrana *lidských práv a svobod patří dnes na deklaratorní rovině k všeobecně uznávaným politickým a právním

zásadám, neznamená to, že samotný koncept lidských práv neprodukuje otázky a problémy v rovině teorie i praxe.

Za prvé je třeba mít na paměti, že koncept postavený výhradně na předpokladu *lidské *přirozenosti stojí na poměrně vratkých nohou, protože bez opory v Boží vůli, ke které se ještě mohl odvolat John *Locke, se nedostává žádného pevného základu (*foundation*), na kterém tuto přirozenost postavit, respektive ze kterého ji odvodit (možné odkazy na společný biologický základ nám o žádoucích normách neřeknou nic, ani kdyby to bylo jejich úmyslem: dopouštěly by se totiž tzv. naturalistického omylu, tedy odvozování normativních závěrů z čistě deskriptivních premis). Přitom je třeba přijmout skutečnost, že dnešní chápání lidských práv je ve své podstatě sekularizovaným extraktem (*sekularizace) křesťanské etiky, ale bez onoho Božského základu. Tomu se lze vyhnout, ale za jistou cenu – a to pokud prohlásíme, že *idea lidských práv není jaksi „vepsána do morálního předuva tohoto *světa“, ale že se jedná o filozofický a politický *preskriptivní* projekt, jehož vůdčí myšlenkou je koncepce lidské důstojnosti, či „představa žití života hodného lidské bytosti“ (Donnelly, 2003: 16). Cena, kterou za tento manévr platíme, spočívá v nevyhnutelně liberálním, a tedy „západním“ charakteru takto definovaného konceptu lidských práv. Nejde přitom jen o reakci asijského světa či muslimských *zemí, že jej sice přijímají, ale že ho budou naplňovat „po svém“, tedy s ohledem na kulturně specifické *hodnoty a *normy. Lze totiž legitimně pochybovat, zdali jsou lidská práva – realizovaná v praxi jejich zakotvením jakožto práv občanských, a tudíž legálně vynutitelných – konceptuálně separovatelná od širšího společenského *kontextu, jenž jim dal vzniknout – tedy liberálně-demokratických režimů euroamerického Západu. K otázce *kulturního relativismu tváří v tvář *univerzální hodnotě *par excellence*, jakou lidská práva bezpochyby jsou, má tudíž *antropologie mnohé co dodat.

S tím úzce souvisí i druhý bod, a to zjištění, že existující seznam lidských práv je dosti rozsáhlý na to, aby jeho efektivní vynuovení například prostřednictvím ozbrojené (humanitární) *intervence bylo prakticky nemožné – pokud ovšem (1) nebude ve všech státech světa zaveden režim *liberální demokracie, či pokud nedojde k zásadním posunům v systému (více či méně) suverénních státních jednotek, případně pokud (2) nedojde ke zkrácení a upřesnění seznamu lidských práv. Teprve tehdy se „vlk nažere a koza zůstane celá“, neboli, teprve tehdy snad půjde propojit respekt ke kulturním tradicím a zvyklostem (leckdy ovšem výsostně neliberálním, viz například *mutilace, sexuální) s naplněním onoho poměrně dlouhého seznamu.

Konečně za třetí a opět z teorie: navzdory mnoha proklamacím neexistuje shoda ani na obsahu zmiňovaných úmluv o lidských právech. Mnozí klasičtí liberálové například odmítají považovat sociální a ekonomická práva (tzv. 2. generace) za smysluplná, neboť na rozdíl od práv politických a občanských explicitně vyžadují pozitivní akci na straně držitelů závazků (jakožto korelátu k existenci těchto práv), a není úplně jasné, kdo je (nebo by měl být) v případě jejich porušování v různých místech planety zodpovědný za jejich ochranu či vynucení; návrhy možných řešení (a ospravedlnění) se pak objevují v teoriích *globální spravedlnosti či *globálního vládnutí. Snad ještě kontroverznějším tématem jsou „kulturní“ neboli skupinová lidská práva (tzv. 3. generace), už jen proto, že svou podstatou míří proti individualistické logice lidských práv jako takových. Ze všech výše uvedených důvodů je třeba mít na paměti komplikovaný charakter lidských práv: konceptu, který má přese všechna svá problematická místa mimořádnou morální i politickou sílu, a právě proto by se neměl stát nástrojem zaslepenosti, byť v dobré víře. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

práva, občanská, práva daná *zákonem. Přestože v současné době vnímáme mnohá práva jako samozřejmá, ve skutečnosti bylo tohoto stavu dosaženo v dlouhém intervalu a v nepříliš vzdálené době; patří mezi ně *svoboda pohybu, svoboda projevu a vyznání, právo na majetek a *rovnost před zákonem. Tato práva jsou zajišťována Listinou základních práv a svobod. *Základní práva a svobody jsou nezadatelné, nezcizitelné, nepromlčitelné a nezrušitelné.

Občanská práva v tomto smyslu představují pozitivně-právní zakotvení a zaručení některých *lidských práv stanovených ve *Všeobecné deklaraci lidských práv a navazujících úmluvách, která deklaratorně náleží všem lidem kdekoli na světě (a jako taková mohou nebo nemusí být zákonem zaručena) a od nichž je nutno je konceptuálně odlišovat. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

práva, politická, *práva, jež jsou stejně jako *občanská práva garantována Listinou základních práv a svobod a některými mezinárodními smlouvami o *lidských právech a základních svobodách. Listina mezi politická práva řadí: *svobodu projevu a právo na *informace (*cenzura je nepřipustná), petiční právo, shromažďovací a sdružovací právo, právo zakládat *politické strany a politická *hnutí, právo podílet se na *správě veřejných věcí (*volební právo – volit a být volen), právo na odpor.

Zákonná úprava všech politických práv a svobod a jejich aplikace musí umožňovat a garantovat svobodnou soutěž politických sil v demokratické *společnosti. (Tatiana Machalová)

práva, reprodukční, právo jakékoli osoby nebo páru svobodně a odpovědně se rozhodnout, kolik, v jakém intervalu, a kdy mít děti (včetně práva svobodného rozhodnutí se pro *interrupci). Zahrnuje také právo na *informace a prostředky učinit takové rozhodnutí a právo získat nejvyšší možnou úroveň sexuálního a reprodukčního *zdraví. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

práva, sociální a ekonomická, práva týkající se nároku každého jedince na určitý minimální standard ekonomických vymožeností a jistot. Patří k nim právo na nemocenské dávky, na podporu v případě nezaměstnanosti a na minimální mzdu. Jejich existence jako součásti konceptu *lidských práv je někdy napadána například na základě nejasného určení držitelů závazku k jejich naplnění, většinový *konsenzus podporovaný společenskou praxí ale sociální a ekonomická práva víceméně ospravedlňuje. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

práva, základní, názory o základních právech (daných lidem od přírody) byly formulovány již v *antice, aniž by však dosáhly politického nebo sociálního významu. Ve *středověku se spojily antická naturfilozofie (filozofie přírody) a křesťanská státní filozofie spolu s národní tradicí a vytvořily základy stavovsky omezeného základního práva vůči *panovníkovi; nejznámějším středověkým ustanovením je **Magna charta libertatum* (Velká listina svobod, 1215), která byla zásadním dokumentem ve vývoji moderních základních práv. *Reformace poskytla pro rozvoj základních práv omezené podněty. Rozhodující krok byl učiněn teprve v 17. století v boji parlamentu a Stuartovců o moc v Anglii – ústavněprávní uznání individuálních základních práv v **Habeas Corpus Act* z roku 1679 a v **Bill of Rights* (Zákon práva) z roku 1689. Základní práva získala na významu v Severní Americe, kde byla v roce 1790 zavedena jako I.–X. doplňující článek **Ústavy* z roku 1789. Pod jejich vlivem a vlivem racionalistických myšlenek *osvícenství byl za *Velké francouzské revoluce 26. 8. 1789 proklamován klasický dokument základních práv v **Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (*Deklarace práv člověka a občana), který ovlivnil jak následující právní a státní teorie, tak jako kodifikace základních práv v 19. století. (František Čapka)

pravda, shoda tvrzení se skutečností, tradičně chápána jako přiměřenost (latinsky: *adaequatio*) poznání nebo výpovědi ke skutečnosti, a tedy opak omylu. Immanuel *Kant poukázal na to, že tuto přiměřenost může sotva někdo posoudit, a Martin *Heidegger ukázal pravdu jako samu odhalenost, neskrytost věcí (na základě řeckého *alétheia*), jež se nám dávají poznat.

V *židovské a *křesťanské tradici mívá pravda ještě širší význam: pravda je to, na co se lze spolehnout, co je někým zaručeno čili dosvědčeno, a tedy opak nikoli omylu, nýbrž lži. Člověku, který ji přijal a přihlásil se k ní, otevírá pravda budoucnost. Pravda tak není něčím, co se pouze zjišťuje a konstatuje, je vždy pravdou pro někoho a stává se tudíž i kategorií etickou („Pravda vítězí“), o níž je třeba se starat.

V novověkém vědeckém myšlení se pravda často chápe jako nerozpornost, soulad mezi různými *výroky (koherenční teorie pravdy), případně jako *evidence, zřejmost.

V současné vědě se důraz posouvá na možnost *verifikace (ověření) nebo *falzifikace (vyvrácení) hypotéz a tvrzení. Pravda je pak často pouze pravdivostní hodnota proměnné nebo výroku. (Jaroslav Malina)

pravděpodobnost, přijatelnost nejistého tvrzení, *hypotézy, očekávání na základě zkušenosti, převahy důvodů pro přijetí daného tvrzení. V *matematice je nejjednodušším příkladem tzv. klasická pravděpodobnost. Může-li nastat pouze konečně mnoho stejně pravděpodobných elementárních jevů (například při hodu kostkou, která není falešná), je tato pravděpodobnost definována jako poměr „příznivých“ případů ke všem možným. (Eduard Fuchs, Jaroslav Malina)

Pravděpodobnostní pohlavní diagnóza, *DSP.

pravé zuby, *zuby, pravé.

pravěk (ne zcela vhodně též *prehistorie), počáteční, nejdelší období lidských dějin, osvětlené pouze archeologickými (hmotnými) prameny. Z globálního hlediska začíná zhruba před 3 miliony let ve východní a jižní Africe a končí v dobách počátků užívání *písma v jednotlivých oblastech starověkého světa; je tedy charakterizován absencí písemných pramenů. Na našem území, začíná pravěk před více než milionem let (*paleolit) a pokud vezmeme jako *kritérium poměr pramenů hmotných a písemných, potom končí starší *dobou železnou (*halštatskou) zhruba v polovině 1. tisíciletí př. n. l. Následující *doba laténská, ještě výrazněji pak *doba římská a *doba stěhování národů může být označena jako *protohistorie, období zčásti už osvětlované psanými prameny, vznikajícími ovšem ještě mimo naše území. Po příchodu prvních *Slovanů začíná raný *středověk, v jehož pozdějším průběhu se uplatňuje vůdčí úloha psaných pramenů – *historie v užším smyslu.

Původně široký a nečleněný pojem pravěku byl v první polovině 19. století rozčleněn tzv. systémem tří period dánského archeologa Christiana Jürgensena *Thomsena na *dobu kamennou, *dobu bronzovou a *dobu železnou, v pozdějším vývoji vědy dále rozpracovaným. Doba kamenná byla rozdělena na *starší dobu kamennou (*paleolit) a *mladší dobu kamennou (*neolit), od paleolitu se pak oddělil *mezolit (*střední doba kamenná) a od *neolitu v některých *zemích *eneolit (*pozdní doba kamenná), jemuž jinde odpovídala *doba měděná. Po postupném přijetí tohoto systému se studia pravěku (prehistorie) ujala pravěká či prehistorická *archeologie, doby byly vyplněny systémem *archeologických kultur a vytvořilo se schéma pravěkého vývoje, postupně doplňované, upravované a zpřesňované.

Náš současný pohled na prehistorii, který koření v humanistickém, osvícenském a evolucionistickém myšlení, nezřídka vyústí až v jakési intuitivní třídění dějin na „doby temné“ a „doby sluncem prozářené“, přičemž pravěk se postupně zařadil po bok středověku jako doba veskrze temná. Takový pohled není a nebyl jediný. Biblická vize klade na sám počátek *ráj, antická tradice *zlatý věk lidstva a čínské taoistické texty hovoří o nejstarších předcích jako o dokonalých mistrech, hodných úcty.

V roce 1957 zaostřil francouzský archeolog a antropolog André *Leroi-Gourhan svůj pohled na funkčnost nástrojů – počínaje jednoduchým *drasadlem přes *hrot na *čepeli a jemně opracovanou pazourkovou *dýku až po kovové *nože doby bronzové a doby železné. Současně změřil, jak se postupem času prodlužuje ostrá pracovní hrana nástroje v poměru k váze výchozího materiálu. Všechna tato schémata zdůrazňují zefektivňování *technologie, které probíhá souběžně s napřimováním lidské kostry, zvětšováním mozkovny a zjemňováním mechanismu ruky.

Mohlo by se tedy zdát, že člověk neustále stoupá po jakémsi schodišti, jehož první stupně jsou velké, neotesané a hrubé, střední vystlané měkkými koberci a nejvyšší stupně už automaticky pojízdné. Vyslovme negativní argument. Na každém kvalitnějším schodu se

platí. Oblek, *oheň a obydlí poskytly člověku ochranu a pohodlí, ale za cenu ztráty přirozené odolnosti. S objevem *času přišel strach z budoucnosti a hlavně ze *smrti – ten se v *archeologickém záznamu projevuje přidáváním *milodarů do *hrobů, nákladnou *mumifikací či stavbou impozantních hrobek. Také koncentrace majetku vyvolává strach a tentokrát se spolu s ním objevily *fortifikace a armáda. Negativní argument se dá rozvádět ještě dále, takže vyvolá další pochybnosti. Obdivujeme se například objevu *umění, ale co když je to jen náhražka za ztrátu schopnosti vnímat *svět vlastníma očima? Obdivujeme monumentální chrámy, ale co když jen odrážejí vzrůstající neschopnost člověka dosáhnout přirozené vyrovnanosti a klidu?

Z hlediska negativního argumentu bude kvalita našeho schodiště stejná, s jedním rozdílem – bude směřovat dolů. Vidění člověka v jeho světě by především nemělo být extrémní. Náš negativní argument připomene naivní přírodní filozofii, idealizaci a především utopii. Demografické odhady, jakkoli nepřesné, nám tvrdě a realisticky připomenou rychlý růst lidské populace. Henry de *Lumley se o takové odhady pokusil. Počet obyvatel planety již ve *starém paleolitu vzrostl ze 700 000 na 1,5 milionu, aby na počátku *neolitu dosáhl asi 10 milionů. Po zavedení *zemědělství dochází k dalšímu, velmi prudkému zrychlení. Takový růst umožnilo maximální využívání *krajiny a jejích zdrojů, *domestikace rostlin a zvířat a následný rozvoj zpracovatelských technologií.

Oba svrhu uvedené přístupy mají navzdory své protikladnosti jedno společné, že totiž měřítkem civilizačních úrovní minulosti je náš vlastní svět. Zdá se však, že vývoj člověka a kultury není naprosto lineární, že jeho biologický, demografický a technologický růst nebyl zcela paralelní. Obrovský časoprostorový rozměr *paleolitu před námi rozestírá mozaiku loveckých adaptací, z nichž řada byla nejen úspěšná ve svém *konkrétním prostředí, ale svým způsobem dokonalá. Pro každého z nás je tu i kus skutečného *humanismu: ten tkví někde v pochopení minulých populací a způsobu života, k němuž dospěly v jeho celé pestré rozmanitosti. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

pravěká doba, *pravěk.

pravěká hudba, *hudba, pravěká.

pravěké náboženství, *náboženství, pravěké.

pravičáci (čínsky: *jou-pchaj fen-c*'), označení prakticky všech, kdo v 50. letech 20. století v *Čínské lidové republice v duchu soupeření „sta škol“ (*politika „sta škol a sta květů“) vystupovali s příliš radikálními kritickými připomínkami. (Josef Kolmaš)

pravidlo, Hamiltonovo [evoluční biologie], pravidlo vyjadřující podmínku, za které se může živočich-dárce chovat *altruisticky k příbuznému živočichovi-příjemci, i když je altruistická akce nákladná a nebezpečná a snižuje vlastní *reprodukční úspěch dárce. Touto podmínkou je, že *genetický zisk dárce v podobě zvýšení frekvence jeho *genů v populaci skrze potomstvo *příbuzného (příjemce) musí být větší než jeho genetická ztráta na jeho vlastních potomcích, způsobená takovou altruistickou akcí. Tuto formální kvantifikaci *příbuzenské selekce vyjadřuje v matematické formě vztah $rB - C > 0$, kde r je genetická příbuznost dárce a příjemce, B je reprodukční prospěch příjemce plynoucí z altruistického činu dárce a C je reprodukční ztráta vyplývající z altruistického činu pro dárce. Pravidlo je nazváno podle britského evolučního biologa Williama Donalda Hamiltona (1936–2000), který je publikoval v roce 1964. (Miroslav Králík)

pravidlo, zlaté, označení etického principu, vyjadřovaného už ve starověkých a biblických dobách: „všeho s mírou“ (*Solón), „odplácej křivdu ctností“ (*Lao-c'), „co nechceš, aby ti jiní činili, nečiň ty jim“ (*Konfucius), „co sám nenávidíš, nikomu nečiň“ (Tob 4,15) nebo „jak byste chtěli, aby lidé jednali s vámi, tak vy ve všem jednejte s nimi“ (Mt 7,12); a v *novověku *kategorickým imperativem Immanuela *Kanta: „Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel, a nikdy pouze jako prostředek.“ (Jaroslav Malina)

právní filozofie, *filozofie práva.

právní fond, *fond, právní.

právní kultura, *kultura, právní.

právní norma, *norma, právní.

právní odpovědnost, *odpovědnost, právní.

právní odpovědnost na poli ochrany (archeologického dědictví a památkové péče), *odpovědnost na poli ochrany archeologického dědictví a památkové péče, právní.

právní ochrana archeologických památek (a památková péče v České republice), *ochrana archeologických památek a památková péče v České republice, právní.

právní pozitivismus, *pozitivismus, právní.

právní předpisy (právo) v antropologii, *předpisy (právo) v antropologii, právní.

právní stát, *stát, právní.

právnícká osoba, *osoba, právnícká.

právo, společenský jev, v jehož pojmu se spojují dva významy: a) právo jako normativní systém regulující společenské vztahy, to znamená chování a jednání lidí; b) právo jako oprávněný nárok někoho na něco.

Vznik práva: Vznik práva jako společenského jevu není vysvětlován jednotně, přetrvává dvojitý přístup, kdy právo je považováno za přirozený, imanentní systém uspořádání *společnosti a kdy je chápáno jako regulativní systém, který si lidé utvářejí z potřeby regulace svého jednání. Z hlediska prvního je vývoj (evoluce) práva chápán jako způsob *redukce *násilí, z hlediska druhého jako projev emancipace člověka.

Prameny práva: Právo jako normativní systém musí být sděleno v nějaké formě, což je označováno za *pramen práva. Podle vnější formy se rozlišuje právo na: a) nepsané (*ius non scriptum*) jako je *obyčejové právo, právo vytvářené soudním rozhodnutím apod.; b) psané právo (*ius scriptum*) vytvářené formou psaných právních předpisů.

*Subjektem práva je na jedné straně zákonodárce a na straně druhé adresát právní normy, tj. ten, komu je určena. Adresátem právní normy jsou: *osoby, fyzické, *osoby, právnícké, *stát.

Funkce práva: Mezi základní funkce práva patří: a) regulativní funkce, právo upravuje pouze ty společenské vztahy, na nichž má zákonodárce zájem, aby byly regulovány jako vztahy právní; b) konkrétní funkce, jejichž podstata spočívá v *konfrontaci společenského působení práva s vytyčenými cíli a stanoveným způsobem jejich dosažení; c) výchovná funkce, podněcující subjekty práva k respektování a dodržování právních norem; d) vytváření a upevňování právní jistoty subjektů práva v státu.

Vývoj práva: Mechanismy právní regulace byly pozorovány již u *přírodních národů. V odborné literatuře je toto právo označováno jako *primitivní právo, to znamená, že má znaky obyčejového práva, kdy nedochází k fixování právních případů nebo právních regulativů. Tvorba a realizace pravidel má jen *orální formu. Jeho výkon je úzce spojen s *magií a různými náboženskými *rituály. V roli právních expertů zde vystupují *šamani, *náčelníci *kmene, stařešinové apod. Strukturální prvky primitivního práva jsou obtížně odlišitelné od jiných forem *sociální kontroly. Primitivní právo je předmětem výzkumu *antropologie práva, která ukazuje, že není statické, ale že má také inovativní povahu.

První písemná vyjádření stanovených pravidel prostřednictvím zákoníků jsou označována jako *archaické právo. Jeho existence již předpokládala mocensky stanovenou *autoritu: stát a také soudy. K prvnímu písemnému vyjádření právních vztahů formou *zákonů a výnosů (*edikty) docházelo na *Předním východě od konce 3. tisíciletí př. n. l. po vzniku městských a teritoriálních států. Kromě souborů zákonů tvoří prameny psaného práva soudní zápisy a *smlouvy. Dochované texty se týkají především práva *dědického, *manželského, *majetkového, *rodinného a *trestního. Předpokládáme, že se dříve společnost řídila *zvykovým právem, jehož významné zásady obsahuje i *Desatero. Ve 3. tisíciletí př. n. l. byly

právní normy tradovány ústně a jejich první zápisy vznikaly z podnětu vládců, kteří tak řešili různé aktuální *spory ve společnosti. Zápisy „zákonů“ legitimovala „vůle bohů“ (později *boha), zjevená vládci. Tak například reformy lagašského *krále *Uruinimginy (24. století př. n. l.) představovaly smlouvu s bohem Ningirsuem, vypočítávaly dřívější zlořády, omezovaly moc státní správy a posilovaly kněžstvo. Soubory právních předpisů rámovaly nábožensky motivované prology a epilogy. První sbírky předpisů urského krále *Ur-Nammua (21. století př. n. l.) byly poměrně stručné a obsahovaly postihy útěku otroků, kouzelnictví a poškození *zdraví, při kterém se uplatňoval princip odvety „oko za oko, zub za zub“ (*talia*). Právní předpisy byly i součástí výuky ve *školách. Sbírkou z *města *Ešnunny (20. století př. n. l.) obsahovala již 60 předpisů, včetně mzdových a cenových tarifů, trestního, rodinného a manželského práva. Majetkové delikty mohly být trestány i smrtí. O něco mladší sumerská sbírka isinského krále *Lipit-Ištara předpisy z Ešnunny dále rozvíjela. Nejdůležitější sbírkou jednotlivých právních případů (uváděnou výrazem „jestliže ...“) je *zákoník Chammurapiho (18. století př. n. l.) na bazaltové *stěle (dnes v pařížském Louvru). Obsahuje v 228 „paragrafech“ případy z oblasti práva procesního, majetkového, rodinného, manželského, dědického a trestního, dále i mzdové tarify a ustanovení o otrocích a dalších závislých osobách (akkadsky *muškénu*). Trestní sazby jsou rozdílné podle majetkového a sociálního postavení (svobodní, závislí, otroci). U nižších sociálních vrstev je v trestních sazbách většinou uplatněn princip odvety (*talia*). Chammurapiho *kodex sloužil k upevnění královské a státní moci a respektoval i nový právní stav po nástupu *Amorejců (*Amurru). Skutečné uplatnění těchto „zákonů“ lze však v právní praxi (soudní rozhodnutí) jenom stěží dokázat. Z 12. století př. n. l. (středoasyrská doba) pochází tzv. „Zrcadlo žen“, které obsahuje ustanovení manželského, rodinného a majetkového práva. Ve 2. tisíciletí př. n. l. měly na celém Předním východě zvláštní význam závazné královské výnosy, pocházející ze starobabylonské a středoasyrské doby (edikty). Výnosy také řešili úpravami právního stavu v *Malé Asii chetitští králové. Jednalo se především o práva a povinnosti státních *úředníků a závislých osob, o organizaci královského dvora a vojska, vzácněji i o oblast kultovní činnosti. V Asýrii tvořily svéráznou skupinu právních textů i tzv. harémové předpisy (*harém) s instrukcemi pro služebnictvo. Dále existovaly četné výnosy o daních, formulované jako zákony. Vladařský dvůr tak mohl reagovat na aktuální hospodářskou a sociální situaci v *zemi a regulovat například míru zadluženosti obyvatelstva a majetkové poměry. Nejobsáhlejší královský výnos vydal babylonský vládce *Amí-saduka (16. století př. n. l.).

Další podobou archaického práva je staroegyptské právo. Jeho zákony měly psanou podobu (*hepu*, singulár *hep*), která byla zaznamenána na papyrové *svitky nebo na *kůži. Již ve Staré říši existovalo osm svitků hepu. Jejich existence je dosvědčena vyprávěním, které je obsahem tzv. Leydského papyru č. 1344 známého jako *Napomenutí egyptského mudrce* nebo také jako *Ipuverovo líčení zkázy Staré říše*. Vedle zákonů byly v Egyptě vydávány ještě královské dekrety (příkazy krále), z nichž nejstarší, zachované na kamenných deskách, pocházejí z doby 5. až 8. dynastie. O egyptském trestním právu informují zápisy z procesů o harémovém spiknutí proti králi Ramessovi III. z roku 1167 př. n. l., kdy byl zřízen zvláštní tribunál jmenovaný králem, který rozhodoval bez práva na odvolání. Dalším zdrojem jsou zápisy ze soudních procesů s vykradači *hrobů na Vesetském západu za krále Ramesse IX. *Trest smrti byl udělován za porušování nejzávažnějších povinností úředníky, za krádeže v *chrámech a v *hrobkách a za útok na život panovníka. K zvláštnostem egyptského práva rodinného patřilo dovolení příbuzenského sňatku, a to dokonce mezi sourozenci. Staroegyptské právo charakterizuje také existence dosud nejstarší známé mezinárodní smlouvy, kterou byla mírová a spojenecká smlouva mezi egyptským králem a chetitským panovníkem z 13. století př. n. l., uzavřená po nerozhodné bitvě u Kadeše. Smlouva zavazovala oba panovníky i jejich potomky k trvalému *míru a k vzájemné pomoci proti vnějšímu i vnitřnímu nepříteli.

Velký vliv na evropské a světové právní dějiny měl právní systém starého *Izraele. *Tora neboli *Pentateuch* obsahuje kromě náboženských a historických textů také největší starověkou orientální kodifikaci. Psaná Tora obsahuje jen část mojžíšovského učení (*Mojžíš). Tyto právní instituty byly doplňovány o tradiční rabínský výklad, jehož základem jsou *Midrašim*, tj. Osvětlení nebo Zkoumání. Z textů *Tóry byly vyvozovány právní poučky, jejichž velká sbírka se nazývá **Mišna* (Opakování, Studium). Ta je nejstarší *autoritativní pobiblickou sbírkou a kodifikací židovské ústní tradice, systematicky kompilovaná více než dvě staletí. Diskuse, které vedli nad *Mišnou* židovští učenci, se nazývají **Gemara* (Doplňek). Jejím spojením s *Mišnou* vznikl **Talmud* (Učení). Zvláštností izraelského právního systému je přítomnost sociálního *zákonodárství, ochraně slabších se věnují již celé bloky v mojžíšovském zákoně. Právně chráněni zde byli nikoli jen lidé, ale i ostatní živí tvorové, hlavně *domácí zvířata. Právo rodinné bylo poznamenáno přechodem od *polygamie k *monogamii. Funguje zde povinnost *levirátního sňatku. Vdovu po zemřelém manželovi si měl vzít za ženu jeho bratr; prvorozený syn se počítal za syna a dědice zesnulého. Největší posun ve srovnání s jinými archaickými právními řádami nastal v trestním právu. Častěji se uplatňovalo odškodnění a neexistovaly zde již mrzačící tresty, s výjimkou provinění ženy při rvačce.

Nejstarší právní systém na evropském kontinentu vytvořili *Řekové. Antické řecké právo bylo souborem početných *městských práv (partikulární právo), která si byla velmi podobná. Od 7. století př. n. l. se prosazovala cílevědomá a písemně formulovaná tvorba zákonů. Městské právo bylo nejčastěji převedeno na jednotlivého zákonodárce, v Athénách to byly zákony Drakontovy a *Solónovy. O prvních se ví velmi málo, obsahovaly tvrdé, drakonické tresty. Nejčastější byl trest smrti a to dokonce i za drobné přestupky jako lenost nebo krádež na poli. O *Solónových zákonech* se dovídáme od *Aristotela. V roce 594 př. n. l. zavedl novou athénskou *ústavu, ve které zrušil dlužní *otroctví a *občany rozdělil do čtyř majetkových skupin. Ústava předpokládala zákonodárný *orgán ve formě lidového shromáždění (**ekklésia tú démú*), jež zasedalo přibližně jednou za deset dnů. Mohli se ho účastnit všichni zletilí občané. Od roku 400 př. n. l. ztrácí lidové shromáždění svoji funkci a pravomoc usnášet se na zákonech (*nomoi*) byla přenesena na zákonodárná shromáždění. V nich byla *moc zákonodárná a soudní propojena. Soudní dvory, zvané *héliaiá*, zasedaly skoro stále. Kandidát na soudce byl vylosován na jednoroční období. Důležitým prostředkem kontroly moci byl *ostrakismus neboli střepinový soud, který zavedl na konci 6. století př. n. l. *Kleisthenés. Jím mohli *Athéňané rozhodnout o tom, zda některý občan svým jednáním ohrožuje demokracii, či nikoliv. Od 4. století př. n. l. již nebyl tento soud užíván. V athénském právu byla uplatňována celá řada procesních pravidel. Na rozdíl od řecké filozofie však řecké právo nezanechalo v dalším vývoji právního myšlení výraznější stopu.

Ojedinělý jev v *kontextu vývoje práva představuje římské právo, které je nejen uceleným systémem, ale také dosahuje velkého stupně dokonalosti. Římští právníci byli autory mechanismu logického myšlení v právu, vytvořili právní pojmy, jejich znaky, právní kategorie i právně teoretické konstrukce, jež jsou platné i dnes. Jejich činnost byla zaměřena prakticky, na řešení kauz (případů), proto je římská právní věda považována za kazuistickou.

Pramenem římského práva jsou *obyčeje, nazývané také *mōs* nebo *mōres maiorum* („zvyky předků“). Některé z nich byly vtěleny do **Zákona dvanácti desek* (451 př. n. l.), který vysvětluje sporné otázky týkající se všech právních oblastí. Proces byl ritualizovaný a žaloby (*legis actiones*) musely přesně odpovídat stanovenému zákonu. Hospodářský rozvoj *římské říše vedl později k uvolnění striktního dodržování procesních pravidel a k uchopení nových právních vztahů. Jádrem římského práva je část, která se označuje jako *právo soukromé. Normy římského práva se dělí do čtyř skupin: a) *Ius civile*, právo civilní, které platilo pouze pro příslušníky římské obce. Jednalo se o uzavřený systém římského národního práva; b) *Ius gentium*, právo národů, ve smyslu pravidel vytvořených v soudní praxi

cizineckého praetora; c) *Ius honorarium*, normy, rozvíjející civilní právo, byly tvořeny úředníky, kteří vydávali soudní vyhlášky; d) *Ius naturale*, *právo přirozené, ve smyslu pravidel zachovávaných všemi lidmi a platných i pro *otroky.

V období *principátu došlo k používání institutů republikánské ústavy, přičemž se prosazovaly některé monarchistické prvky. V tomto období došlo k vzniku klasické *jurisprudence. Římský právník Gaius (kolem 160 n. l.) ve své učebnici práva uváděl jako prameny práva: zákony tvořené lidovým usnesením, usnesení senátu (*leges*), císařská nařízení, zvláštní *edikty a posudky právníků. K dalším známým právníkům z tohoto období patřili *Celsus, Labeo, Papinianus, Paulus nebo Ulpianus. V období *dominátu, kulturního a ekonomického úpadku došlo také k úpadku právní vědy i legislativní techniky, texty zákonů byly nejasné a nepřehledné. Konec nejednotnosti učinil až východořímský císař *Justinianus (527–565), který přistoupil k revizi a kodifikaci předchozího období římského práva. Tyto kodifikace byly publikovány ve třech sbírkách (Nový kodex, *Digesta* – sbírky římských právníků, *Institute* – učebnice práva) jako *Tria volumina* a ve *středověku dostaly název **Corpus iuris civilis*; podle této kodifikace se na území *východořímské říše řídil soukromoprávní život do tzv. Hexabiblos, až do přijetí řeckého občanského zákoníku v roce 1946. Dodnes se v modifikované podobě užívá například ve Skotsku, v Jihoafrické republice nebo na Šrí Lance. V západní Evropě byl základem procesu, který se nazývá recepce římského práva.

Velké právní systémy: V historickém vývoji práva se v *euroamerické oblasti vytvořily dva typy práva: *právo kontinentální a *právo angloamerické, s nimiž se v některých zemích (zejména arabských) prolíná specifický systém *práva islámského. Vedle nich existují některé státy, v nichž vedle přejatého práva z dřívějších metropolí, platí i místní *obyčejové právo (africké právo).

V současnosti se projevuje sblížování kontinentálního práva a anglického práva v *evropském právu. Kontinentální systém práva se dělí na několik okruhů: 1. okruh tvoří *právo francouzské*. Jeho základním pramenem je občanský zákoník (**Code civil*) z roku 1804. Později nesl název **Code Napoléon*. Ve svém úvodním titulu obsahuje ustanovení, která vyjadřují víru v psané právo a v jeho úplnost. Charakteristickým rysem zákoníku je jasnost, přesnost a obecnost. Jde o opak kazuistické metody tvorby zákona, což mu zaručuje trvalost. Zákoník upravuje občanskoprávní poměry natolik obecně, že dává soudci možnost vykládat a doplňovat jeho mezery. Občanský zákoník zrušil nerovnost osob podle příslušnosti k společenskému stavu a dal základy pro rozvoj moderní společnosti ve Francii. 2. okruh tvoří *právo rakouské*, opírající se o obecný občanský zákoník z roku 1811. Vliv tohoto zákoníku nepřekročil významněji hranici rakouské části bývalé *monarchie. Jde však o velmi pozoruhodné legislativní dílo, které má ucelenou podobu a vychází z filozofických základů přirozeně právního racionalismu. 3. okruh představuje *právo německé*. Začátkem 19. století zde došlo k tzv. kodifikačnímu sporu: na jedné straně snaha po vytvoření jednotné kodifikace, na druhé straně její ostrá kritika jako škodlivého přístupu. Pojetí soukromého práva bylo výsledkem kompromisu romantických tendencí a směrů hledajících *inspiraci ve starém právu německém. Chybějící právní úpravu nahrazovala v tomto období pandektistika vybudovaná na zásadách tzv. pojmové jurisprudence. Její zásluhou byly propracovány jednotlivé pojmy Občanského zákoníku z roku 1896. Předmětem kritiky se stalo jeho opomíjení *sociálního hlediska, úprava smluvního práva vycházela zcela z liberálních tezí. Myšlenky sociálního právního státu se pak objevují ve Výmarské říšské ústavě z roku 1919, která zakotvovala rozsáhlá *občanská práva či ustanovení o všeobecném *volebním právu (a to i pro ženy). Ve státních orgánech měl důležitou roli říšský prezident, *zákonodárná moc byla výlučně v rukou říšského sněmu. Stinnou stránkou ve vývoji německého práva je období nacistického státu, kdy se do právního řádu dostaly normy podporující fašistickou (*antisemitskou) *ideologii; například tzv. *Norimberské zákony z roku 1935, které

zakazovaly uzavírání smíšených manželství *Němců se *Židy z *rasových důvodů. Největšími změnami prošel v tomto období trestní zákoník, kde byla zásada „žádný trest bez zákona“ nahrazena principem „žádný zločin bez trestu“. Pro mnoho deliktů byl stanoven trest smrti. Nechvalně proslul „Lidový soudní dvůr“ zřízený v roce 1934, který byl první a poslední *instancí pro „velezrádné procesy“, časem se stal známý mimořádnou tvrdostí svých rozsudků. Po *druhé světové válce se rozdělením Německa ubíral vývoj jeho práva dvojí cestou: „socialistického práva“ v Německé demokratické republice a práva Spolkové republiky Německo. Ve Spolkové republice Německo byl v roce 1949 přijat „základní zákon“ (Grundgesetz), který byl zamýšlen jako provizorní řešení poválečné situace. V průběhu času si získal faktickou akceptací váhu, a 3. 10. 1990 se stal dokonce celoněmeckou ústavou sjednoceného Německa. Velký vliv na rozvoj současného německého práva má proces *evropské integrace a *globalizace.

Druhý velký právní systém tvoří *právo angloamerické, které bývá tříděno na podsystémy práva anglického a práva Spojených států amerických (USA). Základem anglického práva je *právo soudcovské, které se začalo vyvíjet za *vlády Jindřicha II. (1154–1189) jako právo, které postupně v celé Anglii nahradilo práva partikulární. Vychází ze dvou pramenů: **common law* (obecné právo) a *equity* (právo spravedlnosti). Common law se stalo obecným právem, které aplikovaly královské soudy. Ve středověké Anglii bylo právo obrátit se na soudy *privilegiem (zvaným *writ*), které bylo původně poskytováno individuálně. Později se utvořil obecný systém writů pro určité kauzy. Spory, pro něž nebyl vytvořen writ, nemohly být u královského soudu uplatněny. Další vývoj anglického práva byl ovlivněn tzv. Druhým Westminsterským Statutem (v roce 1285) a znamenal kompromis mezi *králem a *feudály ve věci výkonu soudnictví. Tento statut stanovil, že se v té době existující typy writů nebudou již rozmnožovat. Toto ustanovení bylo formálně zachováno až do reformy v 19. století, vývoji common law nezamezilo, ale učinilo je rigidnějším a stalo se podnětem druhého systému anglického nepsaného práva – equity. Tím, že nové writy nebylo možné utvářet, nebylo možné řešit nové spory, které přinášel společenský vývoj. V takovém případě se museli lidé obracet na krále. Panovník svěřil rozhodování Lordu kancléři, který řešil spor podle „spravedlnosti“, tedy podle equity. Později se pro rozhodování podle equity vytvořily zvláštní soudy kancléřské. Common law bylo považováno ve vztahu k equity za *primární právo. K sjednocení soudnictví došlo v letech 1873–1875 zákony, které zavedly jednotný systém soudnictví. Současná organizace anglického soudnictví je velmi složitá. V obou systémech (common law a equity) má soudcovské rozhodování povahu precedentu. Právní *názor v něm vyslovený se stává závazným pro obdobné případy v budoucnu a nabývá tak charakter *pramene práva. Common law zahrnuje především značnou část práva ústavního, občanského, obchodního, trestního a částečně se uplatňuje také v právu správním. Angličtí soudci právo „nalézají“ tak, že je *indukční metodou vyvozují pro každý jednotlivý případ. Kromě soudcovského práva je pramenem anglického práva také právo zákonné, *obyčejové a právní literatura.

Anglický systém tvorby práva tak umožňuje přizpůsobování a přeměnu právních norem měnícím se potřebám *občanské společnosti bez nutnosti *novelizace právních předpisů, pouze novou *interpretací starého precedentu.

Právo Spojených států amerických je strukturou svých pramenů podobné anglickému. Zásadní rozdíl je v tom, že Spojené státy jsou federací a důsledkem toho se právo vytváří na dvou úrovních: na úrovni federální a na úrovni jednotlivých států. V oblasti práva zákonného je vztah federální legislativy a legislativy států řešen X. dodatkem k Ústavě Spojených států z roku 1791. Ten stanoví, že pravomoci, které ústava nesvěřuje Spojeným státům a jejichž výkon nezakazuje státům, jsou vyhrazeny každému státu. V roce 1842 pak byla uznána existence *general common law*, tj. federálního common law. To naráželo na odpor a v roce 1938 byla jeho revizí přiznána existence common law jednotlivých států vůbec. Tato doktrína

je dosud v americkém právu uznávána. K unifikaci common law jednotlivých států v praxi značně přispívá i *restatement of the law*, což je soukromá sbírka, kterou vydává American Law Institute. Pravidla common law jsou zde systematicky řazena, a i když jde o neoficiální a nezávaznou sbírku, představuje autoritativní kodifikaci amerického common law. V USA je závaznost precedentů o mnoho menší než v Anglii a větší význam má zde také zákonné právo.

Historicky nejmladším právním systémem v porovnání s kontinentálním a angloamerickým je islámský právní systém. Úzké propojení *islámského práva s *náboženstvím a vzájemné prolínání jejich pravidel z něj činí systém nejméně adaptabilní na moderní vývoj společnosti. Islámský pojem práva a státu je odlišný od kontinentálního a angloamerického pojetí. Stát zde není oddělen od náboženství, nýbrž je náboženstvím ovládan a jeví se tak spíše jako součást náboženského systému. Proto stát není a ani nemůže být tvůrcem práva. Jediným zákonodárcem je zde *Bůh a jediným islámským božím právem je *šari'a. Současné islámské právo není totožné s právem islámských zemí, a dokonce už ne jen arabských, zpravidla tvoří jen jeho část.

Kromě zmíněných právních systémů je uváděn i systém tradičních a náboženských práv afrických. Navzdory rozdílům, které panují mezi jednotlivými etniky, je možné vymezit určité společné rysy jejich právních souborů: a) všechny mají jednotný existenční účel, zachovat obsah i formu chování tak, jak je kmen převzal od předků; b) africké právo je právem skupinovým, skupina je privilegovaným subjektem a právo jednotlivce je odvozováno z práva skupiny; c) subjektem práva mohou být také bohové, duchové a mrtví; d) tvorba a realizace norem tradičního afrického práva má orální formu. Tradiční africkou právní *kulturu nelze ztotožňovat s právními systémy současných států afrického kontinentu. Kromě tradice jsou ovlivněny také zvláštnostmi historického vývoje. Na severním pobřeží dominuje islámská *právní kultura, prolínající se s importovaným evropským právem. Na jihu Afriky má psané právo prvky evropské, ale také specifické, vznikl zde hybridní systém zvaný *Roman-Dutch Law*. Za klasickou oblast africké právní kultury je považována oblast rovníkové Afriky a území dnešní Etiopie, Súdánu, Somálska a Madagaskaru. Významným mezníkem právního vývoje na africkém kontinentu byl rok 1960, kdy v řadě zemí došlo ke kodifikaci *obyčejového práva, což vedlo k jeho zprůhlednění. Většina institutů byla zachována, například *polygamie, privilegované postavení první manželky, mužovo právo na tělesné potrestání ženy, trestný čin nevěry nebo prokletí jiné osoby atd. Dalším způsobem přežívání tradičního práva je jeho aplikace při řešení sporů. Ústavy afrických států přisuzují obyčejovému právu v této souvislosti povahu *pramene práva. Navzdory různým vlivům si africká právní kultura dodnes zachovává svůj význam a platnost.

Právní věda: Předpokladem správné tvorby a aplikace práva je jeho poznání. Tím se zpravidla rozumí:

a) Filozoficko právní poznání, které rozvíjí *právní filozofie za pomoci dalších teoretických disciplín jako například právní sociologie. Právní sociologie, zkoumající právo jako společenský jev, vznikla koncem 19. století. Největší zásluha na jejím rozvoji v Evropě je přičítána německému sociologovi Eugenu Ehrlichovi (1826–1922), podle něhož těžiště právního vývoje nespočívá ani v zákonodárství, ani v právní vědě, ale ve společnosti samé. S aplikační praxí byla od počátku spojená americká *sociologie; Karl N. *Llewellyn a Jerome Frank se zaměřili na zkoumání „práva v činnosti“, tj. na jeho působení ve společnosti, na rozdíl od tzv. knižního práva (*law in books*). V současné sociologii práva se dnes silně prosazuje funkcionálně systémové pojetí práva (Jürgen *Habermas, Niklas *Luhmann, Talcott *Parsons, Günther Teubner). Z jednotlivých odvětví právní sociologie dosáhla samostatného rozvoje *kriminologie, jež zkoumá příčiny zločinnosti, respektive metody jejího potírání.

b) Poznání normativního právního systému platného v dané společnosti. Zde je zdrojem poznání hlavně právní teorie a také teorie tvorby práva (teorie legislativy). Vznik právní teorie je spojen především s *právním pozitivismem, který umožnil tvorbu koherentního systému poznatků o struktuře a formě práva, právních normách, právním řádu atd. V současné právní teorii dochází k diferenciaci jednotlivých teorií (jako jsou například teorie norem, teorie právní argumentace a interpretace, teorie právního rozhodování apod.). Zároveň se prosazuje názor, že je nutné vytvořit moderní teorii práva, odpovídající současným společenským procesům. Teorie legislativy pak zkoumá proces tvorby právních norem od vzniku legislativního záměru až po vstoupení právní normy v účinnost. Součástí této teorie je legislativní technika pojímaná jako specifické vědecké poznání.

c) Poznání procesu *subsumpce určité faktické skutkové podstaty v právní normě. Východiskem tohoto poznání je hlavně právní logika, právní lingvistika, která se zaměřuje hlavně na *sémantiku a pragmatiku právních norem. Nejvyšší rovinu poznání práva představuje právní věda, která prošla různými etapami vývoje. V závislosti na svém předmětu a na zaměření výzkumné činnosti se třídí na různé obory, které jsou součástí systému právní vědy. Podle systému práva se rozlišuje například věda práva ústavního, práva správního, práva občanského, práva trestního atd. Také se vytvářejí nové obory, například výzkum práva tvorby a ochrany životního prostředí, práva leteckého či námořního, práva lékařského atd.

Právní praxe: Právní praxí se obecně rozumí činnost právníků spočívající v aplikaci, respektive v profesionálním používání práva. V tomto smyslu vystupuje právní praxe jako protiklad právní vědy. Mezi oběma je nezbytný vzájemný vztah; hlavním úkolem právní vědy je přinášet poznatky pro právní praxi. Naopak právní praxe obohacuje svými empirickými poznatky právní vědu. Podle uplatnění právníků v praxi rozeznáváme praxi: a) oficiální (veřejnoprávní), zejména rozhodovací; b) poradní (soukromoprávní). Právníci se řídí nejen zákonem, ale také profesionální právní etikou, která má specifické normy tvořící například soudcovskou etiku, advokátskou etiku atd. K jejím základním zásadám patří nestrannost rozhodování, rovné nakládání se spornými stranami, nepřípustnost poskytovat právní poradu nebo jinou pomoc oběma stranám sporu apod. (Blahoslav Hruška, Tatiana Machalová)

právo azylu, všeobecné *právo na ochranu před pronásledováním; už v raných *civilizacích se objevovaly formy práva *azylu v náboženské oblasti; pronásledovaný dosáhl ochrany vstoupením na svaté místo, dotknutím se svaté osoby nebo předmětů. V řeckém a římském *starověku bylo každé místo posvěcené bohy útočištěm; *křesťanstvím bylo právo azylu přeneseno na *kostely a *kláštery.

Dnes je chápáno jako právo a povinnost *státu poskytnout útočiště pronásledovanému a z politických důvodů ho nevydat jinému státu (*norma občanského práva). (František Čapka)

právo Evropských společenství, *acquis communautaire, *právo, primární, *právo, sekundární.

právo králů, Božské, absolutistická *doktrína spojující tři základní teze: 1. *autorita *monarchie byla dána *Bohem pro dobro lidstva; 2. svrchovanost *panovníků je neomezená a nedělitelná; 3. jakýkoliv odpor vůči nim je nelegitimní. Poprvé se objevuje na konci 16. století. (František Čapka)

právo na sebeurčení národů, politický požadavek, který se vyvinul jako důsledek *Velké francouzské revoluce, kdy od *osvícenství požadované a individuálně chápané *právo na svobodný rozvoj *osobnosti bylo přeneseno na *národy. Každý národ měl mít právo vytvořit svůj vlastní jednotný *stát, v němž by se rozvíjel bez vlivů cizích národů; tyto požadavky ovládly 19. a počátek 20. století jako politický program a vedly kromě jiného ke sjednocení Itálie a Německa, ale ohrožovaly současně existenci Rakouska-Uherska, *osmanské říše a carského Ruska.

Tento právní *princip přispěl ke vzniku Československa; zpočátku byl boj o uznání *Čechů v rámci rakousko-uherského soustátí veden na principu českého historického práva. Teprve prosazování myšlenek na sebeurčení národů aktivovalo tento princip i u představitelů českého domácího odboje; podnět vzešel z prohlášení amerického prezidenta Thomase Woodrowa Wilsona (1856–1924) – *14 bodů prezidenta Wilsona* – a také z politických změn v carském Rusku v roce 1917. Výhodou tohoto pojetí byla možnost uplatnění práva na sebeurčení i mimo hranice České koruny (otázka Slovenska); nevýhodou naopak možnost jeho uplatnění u německé menšiny v *českých zemích. (František Čapka)

právo nuceného skladu, *právo, které uděloval *panovník některým *městům; spočívalo v povinnosti kupců, kteří těmito městy procházeli, na dobu tří dnů vyložit své zboží k prodeji. To byla velká výhoda pro domácí kupce, kteří se tak dostali k hledanému zboží, jež mohli sami s výdělkem dále prodávat, a také pobídka pro místní *řemeslníky, kteří se snažili prodat cizím kupcům své výrobky. V městech s tímto právem (Brno, Staré Město pražské, Ústí nad Labem aj.) byly zřizovány domy skladné (*ungelty – nejznámější v Týně na Starém Městě pražském, kde se soustřeďoval veškerý zahraniční obchod procházející Čechami). (František Čapka)

právo pečeti, *právo označovat úřední *dokumenty; zpočátku mohli používat *pečeti jen představitelé *státu, *církve a *šlechty, později se stalo jedním z *městských práv. Význam městských pečeti byl dán jejich barvou – červená, zelená. (František Čapka)

právo postavit hradby, *právo stavět *pevnosti a *hrady bylo původně výsadou *panovníka, teprve od 12. století bylo toto právo prolomeno *feudály, po nichž získávala právo stavět hradby i *města (ne všechna byla od počátku obklopena *hradbami, jen „stará“ města – Brno, Litoměřice, Praha). Hromadné *ohrazování měst nastalo v době Přemysla Otakara II. (kolem 1233–1278) a Václava II. (1271–1305), vzorem pro městská *opevnění byly Přemyslem Otakarem II. prohlášeny hradby Kolína. Výstavba hradeb byla značně nákladná, proto se menší města spokojila s tzv. plaňkami s věžemi a *příkopy. Po nezdařeném protihabsburském povstání (1547) došlo k převzetí hradeb *královských měst do přímé pravomoci panovníka, Ferdinand I. Habsburský (1503–1564) je v mnoha případech nechal zanedbat a poškodit. (František Čapka)

právo trhu, *právo středověkých *měst pořádat *trhy (týdenní, výroční); zahrnovalo zejména možnost prodávat na tržištích zboží domácích kupců (*řemeslníků a *obchodníků) nebo zboží dovezené cizími obchodníky. Dozor nad konáním trhů měla v *českých zemích za účasti *cechů městská samospráva, zejména *rychtář. (František Čapka)

právo, africké, označení systémů tradičních a náboženských práv uplatňujících se v Africe a vyznačujících se zpravidla jednotným existenčním účelem, zachováváním tradičního obsahu i formy chování. Africké právo je právem skupinovým, skupina je privilegovaným *subjektem a právo jednotlivce je odvozováno z práva skupiny; subjektem práva mohou být také bohové, duchové a mrtví; tvorba a realizace norem tradičního afrického práva má orální formu. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, angloamerické, historický typ (model) práva, který vznikl ve středověké Anglii. Často se označuje nepřesně jako *common law* (obecné právo), ale jde jen o část systému. Anglický právní systém se rozšířil i do států britských *kolonií. Jeho základy převzaly také Spojené státy americké, které se však od něj postupně značně odchýlily. V současné době se kromě Velké Británie (s výjimkou Skotska) a USA uplatňuje v Kanadě, Austrálii, na Novém Zélandu a jinde. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, apodiktické, právo (na rozdíl od *práva kazuistického), které říká, co se smí nebo nesmí. (Tatiana Machalová)

právo, archaické, označení právních systémů vytvořených, užívaných a písemně zaznamenaných v prvních starověkých *civilizacích. Jeho existence již předpokládala mocensky stanovenou *autoritu: *stát a také *soudy. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, české:

1. nekodifikovaný systém *zvykového práva v *českých zemích před zavedením *emfyteuze; zaručovalo *nevolníkovi dědičnou držbu stavení, jinak byl vydán na „milost a nemilost“ pánovi (odváděl *naturální rentu i *rentu v úkonech), o pozemek mohl kdykoliv přijít;

2. specifická podoba *městského práva českého. (František Čapka)

právo, dědické [starověký Přední východ], *právo, jež se stalo součástí *zákonů a zákoníků až koncem 3. tisíciletí př. n. l. Vývoj dědického práva byl složitý a rozporuplný. Mezi nepominutelné dědice patřily vlastní a adoptivní děti (*adopce) s předností mužských potomků před ženskými. Nárok na dědictví měly i děti zplozené se ženou mimo domácnost, pokud manželka děti mít nemohla. V zákonech *krále *Chammurapiho nejsou součástí dědictví dary otce „oblíbenému synovi“, jinak se otcovská pozůstalost a *věno matky dědí rovným dílem. Vyloučení synů z rodinného dědictví bylo možné jen se souhlasem soudu po opakovaném provinění. V dědické posloupnosti po matce byly zohledněny i děti ze „smíšených manželství“, které měly dědické právo k matčině věnu (*právo, manželské) a k polovině majetku, který získali rodiče během trvání manželství. Výsadní postavení při dědictví měly dcery, které vstoupily do chrámové služby. Vdova měla dědický nárok na pozůstalost svého manžela, pokud během jeho života neopustila jeho domácnost. Otec rodiny nepožíval závět', ale mohl rozdělit rodinný majetek ještě před smrtí, zpravidla ve prospěch synů, s *klausulí o neodvolatelnosti. Odnětí dědického práva podléhalo soudnímu schválení. Posloupnost dědických nároků synů se odvozovala od data jejich *narození, přičemž otcovskou pozůstalost dědili všichni stejným dílem a věno matky se dědilo podle konkrétní matky. Vdovy musely po smrti manžela udržet minimální majetek ve výši svého věna, který byl určen dětem. Věno museli v plné výši pro dědictví dětí uchovat i vdovci. Při bezdětném manželství se při smrti ženy vracelo věno její rodině a při smrti manžela se vracelo *obvěnění rodině tchána. Z procesních protokolů z *města *Nippuru (2. tisíciletí př. n. l.) jsou doloženy i dary otců synům, které potom nebyly předmětem dědictví. Nárok na dědický podíl ve výši 1/3 movitého a nemovitého majetku měly i adoptivní děti, a to i v případě, že se později narodily děti vlastní. Stejně pravidlo platilo již od 15. století př. n. l. u *Churritů. Dědickému právu se věnují i středoasyrské zákony z 12. století př. n. l., které zachovávají starší tradice. Synové a bratři zemřelého muže byli v té době dědicky zvýhodněni, pokud žili v domácnosti, kde se dědictví rozdělovalo. V *Elamu bylo od 2. tisíciletí př. n. l. spojeno dědictví i s povinností zajišťovat *oběti za zemřelého. Postavení ženy, která dědila, zde bylo ve srovnání s *Mezopotámií mnohem významnější, stejně jako později v novoasyrské říši (1. tisíciletí př. n. l.). V novobabylonské říši (6. století př. n. l.) se jednotné dědické právo rozpadlo a právní dokumenty řešily jednotlivé *spory rozdílně, přičemž dbaly na zachování jistého „životního minima“ pro vdovu, často i při nařízené péči ze strany pozůstalých vlastních a adoptivních synů. (Blahoslav Hruška)

právo, evokační, ve *středověku oprávnění *panovníka nebo *papeže odejmout příslušnému *soudu určitý případ a dát ho k vyřízení *instituci vyšší s opomenutím (vynecháním) řádné instituce nižší. (František Čapka)

právo, evropské, pojem, označující právo *Evropské unie, jehož jádro tvoří *právo, komunitární. (Tatiana Machalová)

právo, horní, souhrn právních pravidel upravujících využití nerostného bohatství *země (zejména hledání ložisek, dobývání a těžení minerálních surovin, přípravu pozemků k opětovnému použití po skončení dolování, jakož i zajištění zastavených dolů).

Rozmach českého hornictví spadá do konce 12. a především do 13. a 14. století, kdy se rozvinula hlubinná těžba *stříbra, které se stalo symbolem bohatství a prestiže českého státu (za *Přemyslovců a *Lucemburků). České horní právo ve své době přesáhlo hranice *českých zemí a ovlivnilo vývoj horního práva v jiných oblastech *Evropy. Centrem dolování se stala ve 13. století Jihlava, teprve koncem 13. století rostl význam Kutné Hory. Rozmach těžby

zajišťovali i kolonisté-horníci, zejména ze Saska a z Tyrol, ti s sebou přinesli i hotové *právní normy a *terminologii. Nejstarší horní právo u nás je *Jihlavské horní právo* (1249), které se stalo závazné i pro ostatní *horní města v českých zemích a také na Slovensku a v Sasku. Za *krále Václava II. (1271–1305) bylo v roce 1300 vypracováno nové horní právo pro Kutnou Horu – *Ius regale montanorum* („právo těžít horu“ či „právo *horního regálu“), známé také jako *Constitutiones iuris metallici*, reagující na změněnou situaci po prudkém rozkvětu těžby stříbra v Kutné Hoře; jeho prostřednictvím bylo uděleno horní právo všem horním městům v Čechách a na Moravě, kde doplňovalo Jihlavské horní právo. Významný vliv mělo také horní právo jáchymovské, postupně zformulované od počátku 16. století na základě saského (míšeňského) a kutnohorského práva. Základem horního práva v českých zemích (až do poloviny 19. století) se stala smlouva o horním regálu mezi *panovníkem a *stavy, takzvané *Narovnání o hory a kovy* (1534), v níž si panovník zachoval monopol na těžbu *zlata a stříbra, ostatní nerosty (*cín, *měď, *olovo, rtuť, *železo) však mohli těžít i příslušníci stavů. Roku 1854 bylo české horní právo nahrazeno rakouskou zákonnou úpravou. (František Čapka)

právo, islámské (arabsky: *šari'a*, „správná cesta“), systém islámských právních norem vyjadřujících *Bohem daný Zákon. Jeho rozpracováním se zabývá právní věda (*fikh), jejímiž východisky jsou **korán*, tradice zakotvená v *hadísech, konsensus *společenství a analogický soud. Na těchto základech se v 8.–9. století ustavily právní školy (*mazhaby) a rozvinulo soudnictví (*kada'*).

Islámské právo se v islámských *zemích uplatňuje zejména v otázkách osobního statutu, tj. práva rodinného a dědického, jehož ustanovení se opírají přímo o *korán*. Právníci rozdělili všechny činy do pěti skupin, od příkázaného přes lhostejné k zakázanému. Trestní právo kombinuje tresty stanovené *koránem* (za smilstvo, křivé nařčení, krádež, opilství aj.) s lidskými *normami.

Soudní řízení probíhá zásadně před samosoudcem a je veřejné. Soudce rozhoduje *spory a stvrzuje právní úkony. Neexistuje specializace na věci občanskoprávní a trestněprávní, do soudcovské působnosti spadá vedle řešení sporů také notariát, dozor nad trhem a činnost veřejně prospěšných nadací. Islámské právo nezná odvolacího soudce, kádí rozhoduje s konečnou platností.

Ve 20. století dochází na jedné straně k postupné *sekularizaci islámského práva a zavádění některých institutů západních typů práva, na straně druhé od 70. let 20. století dochází k opětovnému prosazování islámských právních norem v některých zemích. To mělo za následek oživení mnohých tradičních trestů, také trestů tělesných. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová, Jaroslav Oliverius)

právo, kanonické (z řečtiny: *kánón* od *kané*, „rákos“ a z latiny: *canōn*, „pravidlo, řád; církevní zákon“), soubor *zákonů a *norem *katolických, *pravoslavných a *anglikánských církví, které uspořádávají život církve; základním předpokladem tohoto *práva je, že nesmí nijak narušovat „božské právo“, které je častěji a přesněji označováno latinsky jako *ius divinum*. V kanonickém právu nejsou řešeny pouze vztahy mezi lidmi, ale i vztah *člověka s *Bohem; toto právo je dodržováno dobrovolně, přičemž dává velký prostor pro výjimky, odpuštění či prominutí, nejvyšším trestem je *exkomunikace.

Kanonické právo má dlouhou *historii, za jejíž počátek lze označit vznik *křesťanství (slovo „*kánón“ se začalo používat až na I. nikajském *koncilu v roce 325), během níž došlo k několika církevním *rozkolům a změnám, které se podepsaly v nahlížení na toto právo. Prakticky až do II. nikajského koncilu (787) se kanonické právo vyvíjelo jednotně, ačkoliv bylo výrazně ovlivňováno místními biskupskými výnosy. Po tomto koncilu se začaly stále více prohlubovat rozdíly mezi východním a západním pohledem na křesťanství. Počínaje IV. cařihradským koncilem (869–870) byly koncily uznávané pouze západní částí katolické

církve, kanonické právo se tak rozdělilo na dvě části, které se postupem času od sebe v některých ohledech poměrně vzdálily:

1. západní kanonické právo směřovalo k výraznému posílení moci *papeže a ke kodifikaci práva; od 12. století se papež stal hlavním pramenem práva (často se hovoří o tzv. papežském právu). Kromě papeže vycházelo západní kanonické právo z usnesení tzv. ekumenických koncilů. Období 12.–16. století lze označit za nejzdařilejší období jeho rozvoje; stěžejní pro tuto dobu bylo sepsání Graciánova *Dekretu* (asi 1140), který je označován za první knihu *Corpus Iuris Canonici* přesto, že nebyl kodifikací práva, ale pouze soukromou sbírkou. Po tomto *Dekretu* vznikla řada podobných soukromých kodifikací práva, následovaných kodifikací oficiální. Od *tridentského koncilu (1545–1563) končí „zlaté“ období kanonického práva, katolická církev přestala oficiálně vydávat nové sbírky; vzniklo jen několik soukromých sbírek, ale kanonické právo značně upadalo a začalo se zabývat výhradně církevními a teologickými problémy. Současně začala sílit snaha *států upravit své vztahy s církví a vůbec její působnost pomocí světského práva. Na I. vatikánském koncilu (1869–1870) došlo k vypracování (ne ke schválení) principů *trestního práva a k přijetí *dogmatu o papežské neomylnosti; zde vznesený požadavek na kodifikaci kanonického práva začal realizovat papež Pius X. (1835–1914), byla vytvořena v roce 1914 a vyhlášena až v roce 1917 za papeže Benedikta XV. (1854–1922) jako *Codex Iuris Canonici*;

2. na východě neexistovala prakticky žádná vůle kodifikovat či zpřehlednit kanonické právo, teprve v roce 1935 byla za tím účelem ustavena komise, která svou činnost ukončila v roce 1948; protože se jednalo o výrazný zásah do *tradic, nebyl tento dokument (*Corpus Iuris Canonici Orientalis*) vydán najednou, ale po částech. II. vatikánský koncil vydal v roce 1964 dekret o katolických východních církvích, který ovlivnil další kodifikační činnost; na základě nových kodifikačních snah byl pak vytvořen nový *kodex, tzv. *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, který v roce 1990 promulgoval (vyhlásil) papež Jan Pavel II. (1920–2005). (František Čapka)

právo, kazuistické, právo (na rozdíl od *práva apodiktického), které přikazuje, co se má stát, když nastane určitý, popisovaný případ (latinsky: *casus*). (Tatiana Machalová)

právo, komunitární, **acquis communautaire*.

právo, kontinentální, historický typ (model) vývoje práva, jež vzniklo v kontinentální Evropě a odtud se rozšířilo i mimo Evropu. Rozumí se jím systém občanského práva, který se vyvinul na základě recepce práva římského; často se nepřesně nazývá románsko-germánským právem. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, lenní, soubor právních *institucí příznačných pro evropský *středověk; vytvářelo se z ekonomických a politických vztahů mezi příslušníkem *šlechty a *vazalem (viz *vztah, lenní). (František Čapka)

právo, majetkové [starověký Přední východ], právo, jehož nejstarší doklady představují smlouvy o převodech nemovitostí (polí a pozemků) ve skupinovém *vlastnictví patriarchálních rodin z počátku 3. tisíciletí př. n. l. s údaji o ceně a s četnými *svědky, kteří měli nárok na odměnu (litkup v naturáliích). Prodávající a kupující stranu zastupovali představení rodu. Existenci soukromého vlastnictví dokládají osobní pečeti (*glyptika) na uzávěrech skladovacích nádob i na dokumentech o koupi a prodeji. *Půda, hlavní výrobní prostředek, byla nejprve v majetku *občiny, *chrámu nebo *paláce. Klínopisné prameny neznaly výraz pro vlastnictví a používaly označení „pán“ (sumersky: *en*, akkadsky: *bélu*). V *chrámovém a *palácovém hospodářství byla ideálním vlastníkem nemovitého majetku lokální božstva, která byla zastupována příslušníky vladařské rodiny a „správci“. Od 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. dochází postupně k vzniku soukromého vlastnictví movitého i nemovitého majetku (sumersky: *níg-ga*, akkadsky: *makkúru*) i mimo paláce a chrámy. Takový majetek byl však často zatížen *daněmi a podléhal *kontrole. Zvláštní typ majetku představovaly tzv. „služebné pozemky“ (pole a *zahrady), které byly přidělovány zaměstnancům palácových a chrámových hospodářství,

příslušníkům *státní správy a později i rodinám vojáků a vysloužilců. Držitelé těchto pozemků odváděli palácové a chrámové správě ročně třetinu výnosů v naturáliích. Přidělené pozemky mohly být propachtovány třetím osobám, ale nesměly být prodávány. Převzatý *závazek o odvodech a neprodejnosti stvrzovala *přísaha před svědky. Soukromý majetek chránila v *zákonech a zákonících celá řada předpisů, které řešily především otázky dědictví (*právo, dědické) a otázky přiměřených *cen. Přesto docházelo, zejména u majetku movitého (*otroci, hospodářská zvířata), k řadě soudních *sporů. Majetek válečných *zajatců nesměl být prodán ani použit k zaplacení výkupného. Od 18. století př. n. l. prudce stoupl počet služebných pozemků, které se staly soukromým vlastnictvím pracovníků v nezemědělském *sektoru výroby za „státní službu“ (akkadsky: *ilku). Tyto pozemky byly obhospodařovány formou dlouhodobého pronájmu (*pachtu). Majitelé měli právo na odvody ve výši 30–40 % výnosů, a to buď formou naturálií, nebo platbou ve stříbre. Panovníci sice zůstali hlavními vlastníky půdy, ale museli respektovat nároky chrámových a městských okrsků podle vznikajících *katastrů. Zanedbání péče o majetek, která poškozovala práva majitelů sousedních pozemků nebo ohrožovala stav všeobecně prospěšných zařízení (*zavodňování) bylo trestáno drastickými pokutami. Rozšířilo se i soukromé vlastnictví otroků, jejichž prodej do ciziny byl zakázán. Chetitští a churritští vládci rozdělovali ve 2. tisíciletí př. n. l. nemovitý majetek tzv. „velkorodinám“ i formou darů, které byly součástí dědictví. Takový majetek mohl být směňován, nebo dále darován za předpokladu, že noví vlastníci převzali závazky s ním spojené (odvody, služby). Ve středoasyrské říši (14.–11. století př. n. l.) byla půda získaná na cizích územích „darována“ novým majitelům za vysoké naturální odvody a závazek vojenské služby. Naturální odvody a válečná kořist nebyly nikdy součástí soukromého vlastnictví. V 7.–6. století př. n. l. začaly v *Babylonii vznikat volná společenství soukromých vlastníků, která vytvářela někdy značně rozsáhlé pozemkové a kapitálové fondy. (Blahoslav Hruška)

právo, manželské [starověký Přední východ], *právo, které bylo významnou součástí všech důležitějších souborů předasijských *zákonů a zákoníků. Mělo sice chránit *rodinu jako základní jednotku *společnosti, ale vyznačovalo se celou řadou patriarchálních rysů s nerovnoprávným postavením manželů. Uzavření *manželství bylo právním *aktem, který již v právních reformách krále *Uruinimgingy z *Lagaše (24. století př. n. l.) podléhal naturálním poplatkům. Ženám bylo zakázáno mnohomužství (*polyandrie). Zákony urského *krále *Ur-Nammua z *města *Uru (konec 3. tisíciletí př. n. l.) upravovaly svatbu s otrokyněmi (vedlejšími ženami) za účelem zajištění potomstva, nevěru (včetně falešného obvinění) a rozvody. Nevěra manželky byla pokládána vedle loupeže a vraždy za zločin i s absolutním trestem v případě, že byli smilníci přistiženi *in flagranti*. Falešné obvinění z nevěry mělo za následek citelný peněžité trest. Rodina ručila za delikty svých členů, například při útěku pachatele. Společnost preferovala monogamní manželství, jehož uzavření předcházela ústní a později i písemná dohoda o *věnu a *obvěnění. Obvěnění bylo movitým a vzácněji i nemovitým majetkem, který dával ženich otci nevěsty, věno přinášela do rodiny ženicha nevěsta. V 2. tisíciletí př. n. l. se setkáváme se svatebními smlouvami, které zavazovaly muže k péči o ženu v manželství a ženu k plnění manželských povinností (domácnost, pohlavní styk). Manželství vznikalo ústními prohlášeními muže před *svědky a nabývalo platnosti odchodem nevěsty do ženichova domu, někdy i do příbytku ženichových rodičů. Pokud ženich od založení společné domácnosti odstoupil, ztratil nárok na věno a obvěnění. Při zanedbávání výživy ženy platil muž odstupné. Takové zanedbávání bylo ovšem potřeba potvrdit *příisahou před svědky. Neplnění manželských povinností ze strany ženy a zatajení ztráty panenství před svatbou bylo důvodem k rozvodu. V zákonech krále *Chammurapiho tvořily náležitosti při uzavření manželství smlouva (*rikistu*), hostina (*kirru*), manželův dar (*nudunni*), svatební dar (*biblu*), věno (*šeriktu*) a obvěnění (*terchatu*). Pokud po uzavření smlouvy od svatby odstoupili rodiče nevěsty, vraceli ženichovi obvěnění v dvojnásobné výši. Věno při nezaviněném rozvodu nebo smrti manžela zůstávalo u ženy a po jejím úmrtí bylo součástí dědictví (*právo, dědické) přímých potomků. Pokud rozvod zavinil muž (například

zapuzením), musel ženě vrátit věno a zaplatit jí odstupné. Žena musela důvody k rozvodu (například mužovo *cizoložství) prokázat, jinak jí hrozil *trest smrti za křivé obvinění. Druhý sňatek ženy za života manžela byl výjimečný, například při manželově vyhnání a byl zcela nemožný při manželově zjetí během *války. Od 14. století př. n. l. upravovaly zejména u *Chetitů dynastické sňatky princů a princezen na dvorech egyptských faraónů zvláštní diplomatické smlouvy (*diplomacie) o věnech a svatebních darech. Při smrti muže pečovali o vdovu až do jejího případného nového sňatku bratr zemřelého manžela, tchán a výjimečně i synovec, tedy *příbuzní manžela (*levirát). Postavení ženy a dětí v manželství se poněkud zlepšilo v 1. tisíciletí př. n. l. Novoasyrské právní předpisy přiznávají ženě právní subjektivitu, na druhé straně však i právní *odpovědnost, například za dluhy manžela. Vzrostl i význam obvěnění, které se stalo jakousi „*cenou za nevěstu“. Žena měla nárok na své věno, když muž opustil společnou domácnost kvůli jiné ženě, v případě nezaviněného rozvodu musel muž odevzdat dokonce věno dvojnásobné. Svatební smlouva byla v době novobabylonské sice nezrušitelná, ale umožňovala snížení náhrad, když se rodiny ženicha nebo nevěsty dostaly do majetkově svízelné situace. Vdovy měly možnost uplatňovat jistý nárok na věno a společný majetek se zemřelým manželem, i když neměly děti. Cenné informace o manželském soužití v *Izraeli poskytuje text *Starého zákona (Lv 18–19, 20, 22). (Blahoslav Hruška)

právo, městské, souhrn *právních norem, které od *středověku upravovaly základy právních vztahů ve *městech; představovalo uznání města jako zvláštní právní oblasti s přiznáním specifického postavení *měšťanů. Obdobně jako při *emfyteuzi jej do měst přinášeli němečtí kolonisté, kteří tak navázali na tradici pronikání německého práva do *českých zemí prostřednictvím kupců (předpisy, které původně platily pro cizí kupce, se vztahovaly na všechny kupce a nakonec na všechny měšťany).

Nejstarším naším souborem městských práv je větší i menší *privilegium města Brna (1243), přídržující se práv vídeňských; toto „právo brněnské“ nabylo na Moravě velké *authority, Brno se stalo odvolací instancí většiny moravských měst. V Čechách se stalo největší autoritou Staré Město pražské – převzalo ustanovení takzvaného „švábského zrcadla“ (*Schwabenspiegel*); naše území ovlivnilo také tzv. právo norimberské (jihoněmecké) a právo magdeburské (severoněmecké), které se lišily zejména v oblasti soudnictví. Mnohá severočeská města (Chomutov, Louny, Slaný aj.) a severomoravská města se spravovala právem litoměřickým. Soupis městského práva představoval *kodex *Práva městská *Království českého*, přijatý v roce 1579 sněmem jako *zákoník a schválený *panovníkem. Platnost městského práva zanikala postupně s přijímáním zákoníků v jednotlivých oblastech veřejného a soukromého práva (1768, 1811). (František Čapka, Tatiana Machalová)

právo, mílové, jedno ze základních středověkých městských *privilegií. *Města, kterým bylo toto privilegium panovníkem uděleno, mohla rozhodovat o tom, která *řemesla se budou provozovat v okruhu jedné míle (česká míle tehdy měřila 7,6 km) od jejich *hradeb a tak ochránit své *cechy od *konkurence, zejména z venkovských oblastí. (František Čapka)

právo, objektivní, soubor platných právních norem, vymezených zpravidla původem od téhož právotvorného *subjektu (*státu). Z tohoto hlediska tento pojem splývá s pojmem práva vůbec. Jakožto uspořádaný soubor platných právních norem určitého státu se nazývá právním řádem dotyčného státu. Objektivní právo dává obecně odpověď na otázku *quid iuris*, tj. co v daném případě platí jako právo, jaká *právní norma v daném případě platí, co je v dané situaci po právu či popřípadě proti právu. Tento pojem je kontrární k pojmu *subjektivní právo. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, obyčejové (též právo, zvykové), právní systém, který není vytvářen uvědomělou legislativní činností (zejména státní). Ve *společnosti se vytváří spontánně zachováváním určitých *obyčejů, *zvyků, které jsou považovány za závazné. Svým historickým původem je starší než právo psané. V *kontinentálním právu se obyčej uplatňuje dnes pouze sporadicky, a to jen v případech stanovených normativními právními *akty. Obyčejové právo přetrvává

v Anglii, kde se vyskytuje ve formě obecných obyčejů, které dnes většinou platí jen v oblasti ústavního práva a místních obyčejů, jejichž význam je již nepatrný. Ve střední Evropě (Maďarsko, Slovensko) v oblasti občanského práva platilo do poloviny 20. století. Podobný charakter jako právo obyčejové mají i tzv. práva tradiční v některých afrických a asijských *zemích. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, pozitivní, právo platné. Obvykle se jím rozumí právo, které je vytvořeno, ustanoveno právní autoritou. Zdrojem jeho normativity je vůle zákonodávce. Závaznost, kterou představuje, má zákonnou, legální formu, která je vynutitelná pod hrozbou *sankce. Pozitivní právo je platné a účinné. Na rozdíl od *přirozeného práva podléhá změnám. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, primární (též právo, prvotní), soubor smluv a právních *aktů *Evropského *společenství. Jedná se o zřizovací smlouvy, jejichž součástí jsou i přílohy, protokoly, prohlášení, jakož i smlouvy, které je novelizovaly. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, primitivní, právní systémy užívané v prostředí *přírodních národů. Má znaky *obyčejového práva, kdy nedochází k fixování právních případů nebo právních regulativů. Tvorba a realizace pravidel má jen *orální formu. Jeho výkon je úzce spojen s *magií a různými náboženskými *rituály. V roli právních expertů zde vystupují *šamani, *náčelníci *kmene, stařešinové apod. Strukturální prvky primitivního práva jsou obtížně odlišitelné od jiných forem *sociální kontroly. Primitivní právo je předmětem výzkumu *antropologie práva, která ukazuje, že není statické, ale že má také inovativní povahu. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, propinační, *právo, várečné.

právo, prvotní, *právo, primární.

právo, přirozené (latinsky: *ius naturae*), forma *práva, za jehož zdroj je považován řád *přírody nebo boží řád, ale také *lidská přirozenost nebo samotný lidský *rozum. Jedná se o daný a obecně závazný soubor norem, které obsahují mravní zásady *spravedlnosti. Předcházejí nařízením stanoveným zákonodávce a jsou vybaveny bezpodmínečnou platností. Prostřednictvím rozumu jsou poznatelné a prakticky uskutečnitelné. K zakladatelům teorie přirozeného práva patří filozofové Thomas *Hobbes (1588–1679), John *Locke (1632–1704) a Jean-Jacques *Rousseau (1712–1778), racionalistickou teorii přirozeného práva zastával Immanuel *Kant (1724–1804), jako historicko-filozofický problém přirozené právo chápal Georg Friedrich Wilhelm *Hegel (1770–1831). V první polovině 20. století došlo ke krizi přirozeně-právního myšlení následkem rozvoje právní teorie jako teorie *pozitivního práva. Stoupenci radikálního *právního pozitivismu nepovažovali tuto formu práva za právo. Po *druhé světové válce došlo k určitému oživení koncepce přirozeného práva jako reakce na kritiku nacistického práva. Objevily se různé pokusy o zdůvodnění hodnotového a etického základu přirozeného práva (Helmut Coing, Erich Fechner, Arthur Kaufmann, René Marcic a další).

Vztah přirozeného a pozitivního práva byl různě interpretován. V české právní teorii se uplatňuje pojetí, podle něhož je základem českého práva přirozené právo. (Pavel Dufek, Tatiana Machalová)

právo, purkrechtní (z němčiny: *Burggrafenrecht*, das, „purkrabské právo, purkrechtní právo“) (též zákupní právo), *právo, podle něhož ten, kdo nabyl popluží (*půdu) k věčnému užívání, poskytoval za to pánovi každoročně poplatek nebo část užítku; tento plat se nazýval purkrechtní nebo úroční (činžovní). Purkrechtem byl také každý grunt, nad nímž měl pán vrchní právo. (František Čapka)

právo, rodinné [starověký Přední východ], *právo, jež se objevuje v právních textech a v *zákonech od konce 3. tisíciletí př. n. l. Práva ženy v patriarchální rodině omezovala zpočátku upřednostněnost muže vůči manželce (*právo, manželské). Právně plně zajištěného člena rodiny vytvořilo z ženy teprve mateřství. Žena potom požívala práv svobodných občanů, mohla

žalovat u soudu, vystupovat jako svědkyně a přísahat. Ženy měly i nárok na vlastnictví nemovitostí, otroků a hospodářských zvířat, které mohly v součinnosti s manželem prodávat. Plnoprávná matka přenesla své sociální postavení i na děti, které porodila například i s otrokem, nebo chrámovým či palácovým služebníkem.

Synové byli přirozenými pokračovateli otcova rodu a samozřejmými dědici s povinností udržovat posmrtný *kult. Dcery nastoupily místo dědiců, když nebylo synů. Rozvod na žádost manželky byl výjimkou. V tom případě mohla žena jednat o vrácení svého věna a o majetkovém vyrovnání. Matka v rodině spravovala po smrti muže dědický majetek (*právo, dědické) až do plnoletosti synů. Rodina byla v zásadě monogamní, přičemž muž měl větší rozhodovací pravomoci, a to i při uzavírání *manželství, které spočívalo na jeho prohlášení garantovaném satební smlouvou. Muž se zavazoval k péči o ženu a děti ve své vlastní domácnosti, případně v domácnosti svých rodičů. Přistěhování ženicha do domu tchána bylo vzácné, ženich se tak stával plnoprávným dědicem v rodině ženy a ztrácel nárok na dědictví ve vlastní rodině. Rozvod ze strany manžela byl možný po zaplacení odstupného a vrácení věna, přičemž se výše odstupného snižovala na polovinu, pokud se u ženy (například po předchozím ovdovění) jednalo již o druhé manželství, nebo pokud žena nevstupovala do manželství jako panna. Žena musela v manželství plnit tzv. „manželské povinnosti“ pod hrozbou rozvodu. Její případná nevěra byla trestána smrtí, stejně jako její křivé *svědectví o manželově *nevěře. Uzavření nového manželství bylo ženě zakázáno, pokud její muž byl v zajetí. Žena však mohla založit jinou rodinu při delší nezduvodněné mužově nepřítomnosti v domácnosti. U *Chetitů ve 2. tisíciletí př. n. l. byla role rodiny jako základní sociální jednotky posílena, zvláště v oblasti ochrany majetku. Právním *aktem se stalo například i zasnoubení, spojené s výměnou snoubeneckých darů, spravovaných nejprve rodiči, které se vracely při případném zrušení *svatby. Svatba mezi blízkými *příbuznými (*incest) byla zakázána. U *Churritů (od 15. století př. n. l.) tvořily rodiny samostatné majetkové jednotky s přidělenými nemovitostmi (domy, polnosti), což omezovalo mobilitu i právní subjektivitu (například při *adopcích). Ve stredoasyrské době (14.–11. století př. n. l.) existovala i instituce manželství bez společné domácnosti, kdy žena zůstávala s dětmi trvale v domě svých rodičů a muž ji pouze navštěvoval. Dědické nároky měli synové z takových manželství, nebo při smrti ženy bratři otce, přičemž věno zůstávalo v rodině ženy.

Postupně se prosazovalo i dědictví podle závěti, zvláště v rodinách s adoptivními dětmi. V době novoasyrské (od 8. století př. n. l.) žena ručila za rodinný majetek, mohla však vystupovat při úmrtí nebo v nepřítomnosti muže jako hlava rodiny. Začínají se objevovat i smlouvy o nezczitelnosti věna ženy, které by jinak přecházelo na její syny, a o podílovém vyrovnání mezi mužem a ženou v případě rozvodu. Při neplodnosti mohla žena pro svého muže opatřit matku potomků i z řad nesvobodných obyvatel a později sama rozhodnout, zda zůstane ve společné domácnosti. Úloha ženy v rodině dále vzrostla v době novobabylonské (7.–6. století př. n. l.), kdy byl zakázán její prodej do dlužního *otroctví. (Blahoslav Hruška)

právo, řecké, *právo.

právo, římské, *právo.

právo, sekundární, druhotné, odvozené právo *Evropských společenství (ES); jsou to *akty, které vydávají Evropský parlament společně s Radou *Evropské unie (EU) a Evropskou komisí v rámci výkonu svrchovaných práv, jež na ES přenesly členské státy EU ve zřizovacích smlouvách. K takovým aktům patří: nařízení ES, směrnice ES, rozhodnutí *orgánů ES a také doporučení a stanoviska, podávaná a zaujímaná orgány ES, která ovšem nejsou závazná. (Tatiana Machalová)

právo, soudcovské, označení systému, který se začal vyvíjet v Anglii za *vlády Jindřicha II. (1154–1189) a který soudci umožňuje právo „nalézat“ tak, že je *indukční metodou vyvozuje pro každý jednotlivý případ. (Viz též *právo.) (Tatiana Machalová)

právo, soukromé, právo, které je vedle veřejného práva jedním ze dvou podsystémů *práva kontinentálního. Tento *dualismus má historické kořeny v *právu římském, kde se rozlišovalo *ius publicum* (právo veřejné) a *ius privatum* (právo soukromé). Teorií o kritériu jejich rozlišování je několik. Nejobecněji lze říci, že soukromé právo je charakterizováno *rovností postavení účastníků v právních vztazích (platí tu princip tzv. ekvivalence), kdežto v právu veřejném je jeden *subjekt práva podřízen druhému, který v právním vztahu vystupuje jako silnější, tj. jako *potentior persona* (platí tu princip tzv. subordinace).

Základem práva soukromého je právo občanské a řadí se sem zejména právo obchodní, pracovní a rodinné. Základem práva veřejného je právo ústavní a dále se sem zpravidla řadí právo správní, finanční, trestní, sociálního zabezpečení, jakož i právo procesní. (Tatiana Machalová)

právo, subjektivní, právo vyjadřující oprávnění určité osoby (*osoby, fyzické či *osoby, právnické) chovat se nějakým způsobem. Jde o možnost vyjádřenou a zaručenou *objektivním právem, a tedy chráněnou zvláštním způsobem, stanoveným v právních normách. Pojem subjektivní právo je výlučně pojmem *práva kontinentálního, objevuje se v německé pandektistice 19. století. V *právu angloamerickém toto rozlišení neexistuje, anglický jazyk umožňuje odlišit pojmy *law* („právo objektivní“) a *right* („právo subjektivní“). (Tatiana Machalová)

právo, trestní [starověký Přední východ], první zmínky o trestních *sankcích se objevují již na nejstarších kupních smlouvách z počátku 3. tisíciletí př. n. l. Jde o nejasné tělesné tresty při důkazech o závadách smlouvy, které vedly k její neplatnosti (oprávněné nároky zatajené třetí strany). Od konce 3. tisíciletí př. n. l. převažují v *zákonech tresty tělesné nad pokutami. Za kapitální delikty s trestem smrti byly považovány vražda a loupež, později i znásilnění svobodné panny a nevěra ženy, přistižené bez důvodu *in flagranti*. *Trest smrti se měnil na citelnou pokutu, pokud se jednalo o služebníci nebo otrokyni. Závislost trestu na sociálním postavení však nebyla všeobecná a rozhodovalo důkazní řízení soudu, který používal i *práva útrpného (*ordál). Krádeže byly trestány zmrzačením, vysokými pokutami ve *zlatě a *stříbře, při nedobytnosti potom zotročením pachatele. V procesním řízení měl rozhodující úlohu „komisař“ (sumersky *maškim*), záleželo ovšem i na přísěžném prohlášení *svědků. Neplnění smluvních závazků se trestalo zpravidla náhradou ve výši dvojnásobku způsobené škody. Trest byl nižší, když poškozený patřil do nižší *sociální vrstvy. Trestní sankce vedly ve 2. tisíciletí př. n. l. k rozšíření okruhu pachatelů, kteří upadli do dlužního *otroctví. Ve 2. tisíciletí př. n. l. se omezeně prosazoval trest odplaty (*ius talionis*), pokud byl poškozený ve stejném sociálním postavení jako pachatel, jinak se tělesný trest nebo pokuta snižovaly. Trest smrti se rozšířil i na majetkové trestné činy většího rozsahu proti státním institucím (*palác, *chrám), na falešné obvinění s hrozcím trestem smrti, *incest, odmítnutí vojenské služby v době ohrožení apod. Časté byly i tělesné tresty zmrzačení, které měly odstrašující charakter (usmýkání dobyt看em, uříznutí jazyka, ucha, ruky, prsu, oslepení, vyrazení zubů). Také trest smrti (pravděpodobně veřejný) měl drastickou podobu (nabodení na kůl, oběšení, upálení, ukamenování, utopení, zahrabání zaživa). Panovníci měli možnost vyhlašovat při významných událostech omilostnění a *amnestii, hlavně v případech majetkových *sporů, včetně zanedbání placení naturálních daní a odvodů. K procesu a trestu u menších deliktů nedošlo, pokud se obě strany předem dohodly na vzájemném vyrovnání a odškodnění. Častým vyrovnáním byla *zástava celého majetku pachatele, který obyčejně propadal věřiteli i při neplacení dluhů. Trestně postižitelní za špatné výsledky své práce byli i pracovníci odpovědní za důležité výkony, například lékaři, stavitelé *domů a *lodí a zemědělci zanedbávající péči o pozemky a umělé závlahy.

Zákony v *chetitské říši (2. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) téměř zcela odstranily trest odplaty a začaly si všimnout i motivů pachatele (úmysl, rozdíl mezi vraždou a zabitím) a zavádějí i institut ručitele za pachatele, zvláště u pokut a trestů nucené práce. Častější je i trest pranýřování.

Trestní právo v *syropalestinské oblasti (14. století př. n. l.) se vyznačovalo přísnějšími sazbami pro *cizince. Při trestných činech spáchaných v rodině mohl ve středoasyrské době (14.–11. století př. n. l.) poškozený muž ovlivnit vlastním prohlášením výši trestu (například při zpronevěře, krádeži a nevěře). Okruh kapitálních trestných činů se však rozšířil o kuplířství, čarodějnictví a *potraty. Nově zaveden byl i trest bití holí, spojený s následnou nucenou prací. V některých případech se mohl pachatel i vykoupit ve výši dvojnásobku finančního trestu, který mu hrozil (soudní garance). *Asyřané (v 8. století př. n. l.) a *Babyloňané (v 6. století př. n. l.) uplatnili vůči obyvatelům severního *Izraele a *Judska i kolektivní tresty spojené s *deportacemi obyvatelstva nad rámec válečných *zajatců (tzv. babylonské zajetí Židů), které ovšem neměly opodstatnění v žádném z dochovaných právních systémů. (Blahoslav Hruška)

právo, unijní, termín označující právo *Evropské unie, tj. právo týkající se Evropské unie. (Tatiana Machalová)

právo, útrpné (též tortura), mučení, použití mučidla, podle přesně vymezeného postupu, v trestním řízení k vynucení doznání obžalovaného nebo usvědčující výpovědi svědka; známo již ve *starověku, ve *středověku bylo užíváno v inkvizičních procesech (v Rakousku zrušeno v roce 1787). (František Čapka)

právo, valašské, souhrn právních *zvyklostí a *norem upravujících vztah valašského pasteveckého obyvatelstva, kolonizujícího od 14. do 17. století oblast Západních Karpat, a feudální správy; kolonisté byli mimo jiné na 6–20 let osvobozeni od všech feudálních povinností, odevzdávání dvacátého dílu z dobytka, *desátku z vepřů a včelstev, ovčího syru atd., *Valaši také neplatili obecnou zemskou *berni ani církevní desátek (byli většinou *pravoslavní). Měli však za povinnost pohostit zeměpána při jeho návštěvě, střežit cesty, zemské záseky a zeměpanské lesy a konat vojenskou službu. Výsadní postavení v samosprávě měli *fojtové (*rychtáři, šoltýsi). Od počátku 17. století nastala snaha feudální *vrchnosti zbavit je jejich výsad, znevolnit je, což vedlo k valašským povstáním za *tricetileté války. (František Čapka)

právo, várečné (též propinační právo), jedno ze základních středověkých *městských práv, umožňující vařit ve *městě *pivo; bylo v úzkém vztahu s *právem mílovým. Ve městě držícím toto právo mohl v každém městském domě jeho majitel „skladovati a strojiti várky“ (tj. nejen právo pivo vařit, ale i prodávat). Postupně se toto právo soustřeďovalo jen na některé domy (tzv. právovarečné domy) zasloužilých *měšťanů, kteří pivo vařili nejprve doma a později se sdružovali kolem společného (obecního) pivovaru, v jehož užívání se střídali; také čepování bylo vzato pod obecní dohled. Od 15. století začala *královským městům při vaření piva konkurovat *šlechta; k vyřešení konfliktu nepomohla ani Svatováclavská smlouva (1517), v níž města šlechtě přiznala, výměnou za politické ústupky, mimo jiné právo na vaření piva. (František Čapka)

právo, veřejné, viz *právo, soukromé.

právo, volební, jedno z *občanských práv, umožňující občanům: a) volit (aktivní volební právo); b) být volen (pasivní volební právo) do zastupitelských orgánů; v evropských *zemích prošlo dlouhým vývojem, do konce 18. století bylo spojeno s příslušenstvím k *šlechtě nebo k *duchovenstvu nebo se členstvím v *cechu. Později se rozšiřovalo, stále však bylo vázáno na vlastnictví majetku nebo na placení *daní, případně bylo podmíněno vzděláním a trvalým pobytem na určitém místě. Teprve od konce 19. století se začaly prosazovat zásady moderního volebního práva – všeobecného, nejdříve však jen pro muže (poprvé zavedeno ve Francii [1789], dále ve Švýcarsku [1848], Německu [1871]); ženy získaly volební právo nejdříve v severských *zemích (Finsku [1906], Norsku [1910], Dánsku [1915], Švédsku [1918]), v *českých zemích od roku 1919/1920 (v některých státech až po *druhé světové válce – Francie, Itálie [1945], Belgie [1948], Švýcarsko [1971]). Volební právo rozlišujeme: a) všeobecné; b) rovné; c) přímé; d) tajné. (František Čapka)

právo, zákupní, *právo, purkrechtní.

právo, zemské, souhrn právních *norem, které od *středověku upravovaly základ feudálních právních vztahů v *českých zemích; zahrnovalo normy českého státního práva (ústavní uspořádání českých zemí, tj. vztahy mezi *panovníkem a jeho *poddanými, druhy, počty a úkoly *zemských úřadů) a šlechtické *právo v Čechách a na Moravě (majetkové, rodinné, trestní či procesní). Původně nemělo psanou podobu, existovalo v podobě nepsaných obyčejových pravidel; ve formě nálezů *zemského soudu bylo zachyceno v právních knihách z 13.–16. století, jako byly například *Knihy Rožmberská, Knihy Tovačovská, O práviech, o súdiech i o dskách země České knihy devatery*. Dalším významným pramenem zemského práva byly právní předpisy (listiny) vydávané panovníkem (majestáty, *patenty, mandáty) nebo usnesení *zemského sněmu, nálezy zemského soudu apod. K první kodifikaci zemského práva v Čechách došlo až v roce 1500 (**Vladislavské zřízení zemské*), na Moravě bylo zemské právo nejdříve kodifikováno zemským zřízením z roku 1535, po několika úpravách získalo definitivní podobu v roce 1604. Tato zemská zřízení platila v obou zemích až do přijetí *Obnoveného zřízení zemského* (pro Čechy v roce 1627, pro Moravu v roce 1628), které se užívalo prakticky až do roku 1848. (František Čapka)

právo, zvykové, *právo, obyčejové.

pravoslaví (ortodoxie), nejpočetnější větev východního *křesťanství (130–180 milionů osob), navazující na rané *křesťanství ve východní části *římské říše. K prvnímu rozkolu mezi východní a západní křesťanskou církví došlo v roce 867, k definitivnímu oddělení roku 1045. Pravoslaví se drží *dogmat vyhlášených ekumenickými *koncily (za 8. ekumenický koncil uznán jiný než v *katolictví), v liturgii se většinou drží byzantského ritu v *řečtině, církevní slovanštině a v národních jazycích. Základ učení tvoří *bible a náboženská *tradice vycházející z uznávání trojjediného *Boha; ústřední místo v *kultu pravoslaví zaujímá sedm křesťanských *svátostí. Pravoslaví odmítá řadu katolických *dogmat i církevních praktik (*celibát pro nižší *klérus, prodej *odpustků).

Společenství *pravoslavných církví jsou spojena *vírou a *obřadem, jinak jsou na sobě správně nezávislá. Chybí centrální organizace; pravoslavné církve tvoří společenství 15 autokefálních (*autokefalita) a dvou autonomních církví. Cařihradský patriarchát má čestné prvenství; následují staré patriarcháty: *Alexandrie, Antiocheia a *Jeruzalém, nové patriarcháty (například Moskva, Bělehrad, Bukurešť) a ostatní církve včetně Pravoslavné církve v českých zemích. Všechny pravoslavné církve jsou spolu s protestantskými církvemi členy Světové (ekumenické) rady církví, která byla založena v roce 1948. (František Čapka, Jaroslav Malina)

pravoslavné církve, *církve, pravoslavné.

pravoslavní, stoupenci *pravoslaví.

pravověrnost, *ortodoxie.

Pravý člověk, *Čen žen.

praxe (z řečtiny: *práxis*, „činnost, aktivita, čin“):

1. konání, jednání, působení člověka nebo společenských skupin, jehož výsledkem jsou nějaké změny v předmětném *světě, v protikladu k *teorii jako nahlížení a *spekulaci.

*Aristotelés rozlišuje praxi jako jednání, jež má svůj smysl v sobě, od dělání (*poiésis*), které je kvůli výsledku. Pojem praxe hraje velkou úlohu v *pragmatismu i v *marxismu;

2. obvyklý, zavedený způsob jednání;

3. provádění určitého úkonu nebo činnosti jako cvičení pro zaučení, nabytí zručnosti apod.;

4. činnost v určitém oboru, případně provozování svobodného povolání. (Jaroslav Malina)

praxe, kulturní, reálné, pozorovatelné jednání, při němž dochází k *interpretaci a aplikaci *kulturních norem v každodenním životě, ke kulturnímu konstruování. *Antropologie dospěla k ocenění významu kulturní praxe v momentu, kdy kritici *kognitivní antropologie nahradili představu o kulturních významech jakožto stálých systémech kulturních reprezentací

existujících v jakési abstraktní sféře oddělené od každodenní reality představou kulturních významů žijících v neustálém proudu nepřetržitého znovuvytváření.

Například americký antropolog Charles O. Frake ve své kritice kognitivistického přístupu (*Language and Cultural Description* [Jazyk a kulturní deskripce], 1980) hovoří o tom, že jednotlivci nejsou pasivními loutkami disponujícími kulturou v podobě jakési fixní mapy, kterou by automaticky přikládali na jednotlivé situace, nýbrž je nutno je vnímat jako aktivní tvůrce map. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

Práxitelés (4. století př. n. l.), řecký sochař; významný umělec pozdní klasiky 4. století př. n. l. Jeho tvorba spadá do let 360 až 330 př. n. l. Dával přednost sochařství v *mramoru, protože mu dovovalo subtilní, téměř malířsky jemnou a senzualistickou modelaci detailů. Proslul novým přístupem k znázornění bohyně *Afrodíté, kterou zobrazil jako krásnou ženu poprvé v *aktu. Její socha, pro niž mu byla modelem slavná milostnice *Frýné, se nacházela v maloasijském Knidu a byla ve své době považována za nejkrásnější sochu vůbec.

Práxitelovy sochy vynikaly jemným půvabem, volbou především mladistvých námětů a snahou o prostorovost. O Práxitelovi lze říci, že ze všech sochařů nejvíce ovlivnil *vkus své doby a styl dalších generací svých nástupců. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Práxitelés a Frýné, *Frýné, *Práxitelés.

pražnice (pekáč) [archeologie], masivní keramická *nádoba s nízkými stěnami kolem velké plochy rovného dna, sloužící patrně k sušení a pražení obilného zrna. (Karel Sklenář)

pražské jaro, *jaro, pražské.

Pražský hrad, *hrad, Pražský.

Pražský lingvistický kroužek, sdružení jazykovědců, literárních a kulturních teoretiků, prosazujících funkčně strukturní přístup. Kroužek byl založen v roce 1926, mezi hlavní představitele patří Bohuslav Havránek, Roman Jakobson, Vilém Mathesius, Jan Mukařovský a Nikolaj Trubeckoj. Přístup funkčního strukturalismu byl aplikován rovněž v *etnologii (Pjotr Grigorjevič *Bogatyřov aj.). (Irena Štěpánová)

pražský typ, *typ, pražský.

pre-, *prae-

preadaptace, *exaptace.

prebenda, *obročí.

preboreál (9 500–8 900/8 500 let př. n. l.), vstupní období *holocénu po posledním chladném výkyvu *pozdního glaciálu, vytvářející přírodní prostředí *pozdního paleolitu a *mezolitu. Řídké *tajgy houstnou a chladné stepi se vlivem oteplování a zvlhčování podnebí začínají zalesňovat (borovice, bříza), v suchých a teplých stepních oblastech se začínají tvořit černozemě. (Karel Sklenář)

preburiální procesy, *procesy, preburiální.

precizionismus (z latiny: *preciosus*, „vzácný, ojedinělý, zjemnělý“), výtvarný směr zabývající se o *poezii civilizací změněného světa; vznikl v USA kolem roku 1915 a soustavněji se pak rozvíjel od třicátých let. První výtvarné impulzy tohoto zaměření vyvolal Charles Demuth (1883–1932), který se inspiroval fotografickými záběry Alfreda Stieglitze, jenž byl jedním z prvních fotografů na světě, kteří povýšili fotografování na samostatnou profesionálně uměleckou aktivitu a navíc se zcela programově věnovali velkoměstské tematice. Z českých výtvarníků bývá do tohoto směru řazen například Tomáš *Bím. (Jaroslav Malina)

Preclík, Vladimír (23. 5. 1929, Hradec Králové – 3. 4. 2008, Praha), český sochař, malíř, grafik, spisovatel a pedagog; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1943–1945 se vyučil řezbářem a pozlacovačem v Hradci Králové, poté v letech 1946–1950 studoval na Vyšší průmyslové škole sochařsko-kamenické v Hořicích. V letech 1950–1955 studoval na

Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze, kde absolvoval ve speciální škole pro kámen a dřevo Josefa Wagnera. Od roku 1990 byl poslancem České národní rady a místopředsedou pro vědu, vzdělání a kulturu českého parlamentu. V roce 1992 opustil politickou kariéru a věnoval se jako profesor sochařství výhradně pedagogické činnosti na Vysokém učení technickém v Brně, kde v roce 1992 spoluzaložil Fakultu výtvarných umění a v roce 1993 se stal jejím prvním děkanem. Na fakultě vedl ateliér sochařství a působil zde do roku 1998. Byl členem skupiny Trasa (1959) a členem Centra českého PEN-klubu.

V počátku sochařské tvorby ještě obsáhl tradici řemesla se vztahem k základním materiálům, kameni a dřevu, ale záhy ukázal, že bude realitu přetvářet svou bohatou fantazií a že ze všech sochařských materiálů bude jednoznačně preferovat dřevo. V letech 1958–1961 pracoval na proslulém cyklu hlav *Česká avantgarda (Generace avantgardy)*, v letech 1961–1962 vytvořil cyklus *Vertikální kompozice*. Následují další cykly (*Stará provensálská města, Dřevěné pomníky, Příští města, Věci pod krkem, Sochy na doteku závislé aj.*), v nichž v sochařském tvaru zhodnocoval vlastnosti dřeva strukturováním povrchu, například gravírováním, vpalováním nebo polychromií. Od roku 1980 se soustavně věnoval literatuře. Vydal řadu knih beletrie opírajících se především o problémy výtvarného umění (*Dřevěná knížka*, 1988, *Tiše se přemísťovati*, 1989, *Smírčí kameny*, 1990, *Kameny pokání*, 1993, autobiografický román *Holomráz*, 1995, *Americký kolotoč a jiné povídky*, 1997, *Deset zastavení v Provence*, 2000, *54 týdnů dobrého roku*, 2001 aj.). Publikoval v odborných časopisech a sbornících o českém sochařství, o problematice zejména moderního výtvarného umění i o dalších tématech a vydal rozsáhlé pojednání o sochařském portrétu ve světovém výtvarném umění (*Paměť sochařského portrétu*, 2003). (Jaroslav Malina)

predace (z latiny: *praeda*, „kořist, lup, plen“), kořistění, dravý způsob obživy, při kterém živočich vyhledává aktivně kořist, kterou loví. (Petr Bureš)

predátor (z latiny: *praedātor*, „kořistník, lupič“), dravec, živočich s dravým způsobem obživy, s potřebnými adaptacemi k tomuto způsobu života (například velmi citlivý zrak, čich, sluch, schopnost rychlého pohybu, silné zuby atd.). (Petr Bureš)

pre dentin, vrstva nemineralizovaného *dentinu, která se nachází nejbližší k dřeni, v těsné blízkosti *odontoblastů, vytváří se jako poslední. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

predestinace (z latiny: *prae-dēstināre*, „napřed určovat“), předurčení, předurčenost:

1. v *teologii *názor, že konečný osud každého člověka musí být *Bohu předem znám a tedy také určen, takže lidské úsilí (jež je Bohu také předem známo) na tom nemůže nic změnit;

2. nauka o takovém předurčení. (Jaroslav Malina)

predestinační jméno, *jméno osobní, přací vlastní.

predikát (z latiny: *prae-dicāre*, „oznamovat, vyhlašovat, prohlašovat; oslavovat, vychvalovat, velebit, kázat“):

1. [gramatika], přísudek;

2. [logika], výpověď, to, co se o nějakém předmětu říká, co se mu přisuzuje nebo upírá;

3. znak, *atribut, přívlástek. (Jaroslav Malina)

predikátová logika, *logika, predikátová.

predikce (z latiny: *praedictiō*, „předpovídání, předpověď“), odhad, předvídání průběhu budoucích jevů na základě jejich dosavadního poznání. (Jaroslav Malina)

predilekční, označení místa, které je nejčastěji napadáno určitým chorobným procesem (například zlomeniny krčku *kosti stehenní u starších jedinců). (Ladislava Horáčková)

preexistence, dřívější existence, život; přesvědčení, že *duše existovala již před spojením s tělem (zrozením). (Jaroslav Malina)

prefekt (z latiny: *praefectus*, „představený, správce, dozorce; prefekt, velitel“):

1. ve starověkém *Římě titul různých správních a vojenských hodnostářů (patřili k nim například *praefectus urbi* – policejní velitel Říma, *praefectus praetorio* – velitel císařské

*gardy, *praefectus classis* – velitel válečného loďstva, *praefectus iuris* – předseda soudu, *praefectus annonae* – správce zásobování aj.);

2. dříve dozorce nad studenty v *semináři, internátě;

3. ředitel, představený gymnázia;

4. *duchovní s biskupskou pravomocí, ale bez biskupského svěcení, především v misijních oblastech;

5. přednosta správního *úřadu ve Francii;

6. policejní ředitel v Paříži. (František Čapka)

preferenční (preskriptivní) manželští partneři, *partneři, preferenční (preskriptivní) manželští.

preformismus, *preformisté.

preformisté, přírodovědci v 17. a 18. století (Charles *Bonnet, Albrecht von *Haller, Nicolas de Malebranche, Marcello *Malpighi, Jan Schwammerdam, Lazzaro *Spallanzani, Antonio Vallisneri aj.), kteří byli přesvědčeni, že uvnitř zárodku jsou již obsaženy základy všech orgánů budoucího jedince a ontogenetický vývoj se uskutečňuje jen prostým růstem – zvětšováním velikosti. Jan *Schwammerdam dovedl tuto teorii do krajnosti tím, že uvnitř zárodku je obsažen další zárodek, který v sobě rovněž zahrnuje další ... Podle toho, zda budoucí jedinec byl ukryt ve *vajíčku či v později objevených *spermiích, rozdělili se preformisté na dva tábory – *ovulisté* (například Marcello Malpighi) a *animalkulisté* (například Antoni van *Leeuwenhoek).

Oba směry (jak ovulisté, tak animalkulisté) našly své extrémní polohy. V případě ovulismu to byla tzv. krabičková teorie, vycházející z představy do sebe navzájem zasunutých zárodků – Charles *Bonnet. V případě animalkulistů to pak byla mikroskopická pozorování spermií, v jejichž hlavičce jejich pozorovatelé „viděli“ miniaturního člověka s hlavou, nohama a rukama (*homunculus*). (Petr Bureš)

prehistorická doba, *pravěk.

prehistorie (z latiny: *prae*, „před“ a z řečtiny: *historia* či *historiē*, „dějiny, historie“), tradiční, ale nevhodné označení pro vědu o *pravěku jako nejstarším období *historie (dějin), v němž při absenci *písmo jediným nebo hlavním zdrojem historického poznání jsou hmotné prameny, získávané archeologickými metodami. Neznamená to však, že by pravěk byl jakýmsi obdobím před *historií (pravěk je *integrální součástí historie) – druh pramenů přitom není rozhodující a prehistorie jako věda je součástí vědy historické, vyznačující se ovšem specifickými přístupy: opírá se o *archeologii (jako svou pomocnou vědu obstarávající základní pramenný fond), obecnou *antropologii a o *komplex dalších nauk a metod z oblasti přírodovědy, techniky nebo humanitních věd.

Období na rozhraní mezi prehistorií a historií v užším smyslu bývá někdy označováno jako protohistorické (písemné prameny jsou již známy, ale hmotné prameny nadále převažují) a vědní obor zabývající se tímto časovým úsekem dějin lidstva se nazývá *protohistorie. (Jaroslav Malina)

Prechtl, Michael Mathias (26. 4. 1926, Amberg, Německo – 19. 3. 2003, Nürnberg, Německo), německý malíř, kreslíř a ilustrátor; představitel nového *realismu. Jeho práce jemností a přesností detailu připomínají staré mistry a tím ještě prohlubují surreálné kombinace a travestie, jež jsou mu prostředkem k britkému satirickému i humornému zobrazení života společnosti a jejich *mravů, zvláště v oblasti *sexuálního chování: například kresby *Intime Sitten- und Kulturgeschichte des Abendlandes* (Intimní dějiny mravů a kultury Západu); *Beethovens Erotica* (Beethovenova Erotika); *Giacomo Casanova v Duchcově* (portrét proslulého kavalíra důmyslně složený z ženských těl, připomínající postupy na některých indických miniaturách). (Jaroslav Malina)

Preisler, Jan (17. 2. 1872, Popovice u Berouna – 27. 4. 1918, Praha), český malíř, grafik a ilustrátor; jeden z nejvýznamnějších zakladatelů českého moderního umění. Syntetizoval

aktuální výtvarné tendence *naturalismu, *symbolismu, *impresionismu a *secese a dospěl k cézanovské obrazové konstrukci a k zdůraznění expresivní nosnosti barvy. Své dílo považoval za jediný cyklus, jímž prolínalo několik základních motivů symbolického významu (triptychy *Velikonoce; Větr a Vánek; Jaro; Obraz z většího cyklu*). V letech 1904 až 1907 vytvořil sérii obrazů *Černé jezero*, která je odrazem osobní i dobové *melancholie dokonale zakódované zejména v ženských a mužských postavách. Obohatil monumentálně dekorativní tvorbu (Palackého salon v Obecním domě v Praze; mozaiky pro Zemskou banku v Praze aj.) a významně ovlivnil i vývoj knižní a časopisecké grafiky a ilustrace (ilustroval Březinovy a Zeyerovy básně). (Jaroslav Malina)

Preissig, Vojtěch (31. 7. 1873, Světec [okres Teplice] – 11. 6. 1944, Dachau, Německo), český malíř, grafik, ilustrátor, designér a fotograf; zakladatelská osobnost moderní české grafiky, přední představitel *secese, průkopník *abstraktního umění. Do českého prostředí uvedl nové *grafické techniky – barevný *lept a *akvatintu a založil moderní tvorbu krásného písma, tisku a knihy (*Česká grafika*, 1909). Usiloval o novou univerzalitu výtvarného projevu. Užíval různé výtvarné prostředky a metody, včetně *koláže. V počátcích tvorby byl spjat se secesí. Kombinoval jednoduchost motivů s rafinovaností techniky, secesní mnohotvárnost převáděl do geometrických forem. Ve druhé polovině 30. let dospěl k abstraktnímu projevu. (Jaroslav Malina)

prekeramický neolit, *neolit, akeramický.

prelát (z latiny: *praelātus*, „představený; vyšší duchovní, prelát“), v *římskokatolické církvi nositel vyšší církevní hodnosti jmenovaný *papežem; *biskup a různé církevní osoby spjaté s římskou *kurií. (Jaroslav Malina)

preliterární společnost, *společnost, aliterární.

premaxilla, **os incisivum*.

premissa (z latiny: *praemissum*, „předeslané“), složka úsudku, z níž se vyvozuje závěr. (Jaroslav Malina)

premoláry, **dentis premolares*.

premonstráti, členové katolického *řádu řeholních *kanovníků, založeného v roce 1121 v Prémontré v severní Francii Norbertem z Xantenu. Základní jednotkou je kanonie, vedená *opatem. V *konventu (*klášteře) žijí členové řádu ve formaci (novicové, studenti) a řeholníci na odpočinku. Ostatní žijí na farách a věnují se klasické duchovní péči o věřící. Premonstráti se řídí *řeholí sv. Augustina. Hlavní činností řádu je kazatelství, práce v duchovní správě, vědě a školství. Bratři premonstráti mají bílý řeholní *oděv, který se skládá z bílé *tuniky, *škapulíře, *biretu a *cingula, v minulosti proto byli nazýváni „bílí bratři“. Jejich *znakem jsou dvě zkřížené zlaté nebo stříbrné pastýřské hole (opatské berle) na modrém štítu posetém zlatými či stříbrnými liliiemi.

První premonstrátský *klášter v Čechách byl založen roku 1142 na Strahově olomouckým *biskupem Jindřichem Zdíkem, který premonstráty přivedl do našich *zemí. (Jaroslav Malina)

premotorická a sekundární motorická oblast kůry mozkové, *oblast kůry mozkové premotorická a sekundární motorická.

prenatální, před *narozením. (Drahomír Horký)

prenatální diagnostika, *diagnostika, prenatální.

prenatální období, *období, prenatální.

prenatální růst člověka, *růst člověka, prenatální.

preparát, výbrusový, *výbrus.

preprotetická chirurgie, *chirurgie, preprotetická.

preraphaelité (preraffaelisté, z anglického *Pre-Raphaelite Brotherhood*), sdružení anglických malířů a literátů vyznávající umělecký směr *preraphaelismus. (Jaroslav Malina)

preraffaelismus, umělecký směr a sdružení anglických malířů a literátů založené roku 1848 Dantem Gabrielem *Rossettim (1828–1882). Inspirováni myšlenkami teoretika Johna Ruskina (1819–1900) o pravdě spočívající v přirozenosti usilovali o návrat k ušlechtilé prostotě předchůdců italského malíře *Raffaela Santiho (1483–1520), k prapůvodní uvolněné atmosféře. Vystoupení *preraphaelitů bylo namířeno proti triviálnosti akademického umění rané viktoriánské doby. Jejich hlavním inspirátorem byl Dante Gabriel Rossetti, malující básník a básníci malíř, inspiraci nacházel v cizích i vlastních výtvorech. Vytvořil osobitý symbolistickopoetický a zároveň dekorativní styl, předjímající *secesní umění. Pro celé Rossettiho dílo je charakteristická zvláště potlačená *erotika; mělo vliv na další preraffaelisty. K zakládajícím členům skupiny patřili William Holman Hunt (1827–1910) a sir John Everett Millais (1829–1896). Na preraffaelistickém hnutí se významně podílel malíř, kreslíř a návrhář uměleckých řemesel sir Edward Coley *Burne-Jones (1833–1898), vynikl William Morris (1834–1896), socialista, alegorický básník, obdivovatel *středověku a starožitného umění, zakladatel výtvarnické dílny, která provedla *revoluci v chápání dekorativního umění. Ovlivnil dobový *vkus, do uměleckého průmyslu navrátil staré řemeslné tradice, inspiroval secesní umění. *Poezii pěstoval Algernon Charles Swinburne (1837–1909), předchůdce *symbolismu. Konvenční společnost šokoval otevřenou erotičností, která se projevila hlavně v jeho sbírce *Písně a balady* (1866).

Preraffaelisté předznamenali vývoj evropského symbolismu spojením smyslovosti a *mysticismu; biblické příběhy jsou ve výtvarných dílech zlidštěny, zbaveny ztuhlosti *sakrálního umění, typickými znaky tohoto stylu je dále smysl pro detail, naturalistický způsob malby s jasnými liniemi a výraznými barvami, užívání bílých podkladů, časté používání symbolických prvků. Témata preraffaelistických děl byla rozšířena o literární podněty děl Geoffreya *Chaucera, Johna Keatse, Percyho Bysshe Shelleyho, Alfreda Tennysona aj. V roce 1852 se *bratrstvo kvůli rozdílným *názorům rozpustilo, jeho ideje však daly impulzy dalšímu vývoji. (Jaroslav Malina)

preraffaelisté, *preraphaelité.

prérie, *step.

Prérijní indiáni, *indiáni, Prérijní.

preromantismus (z latiny: *prae*, „před“ a z francouzštiny: *romantique*, „romantický, románový, fantastický; romantika“), souborné označení evropských filozofických a uměleckých proudů, které v 18. století, zejména v jeho druhé polovině, vytvářejí přechod od *klasicismu k *romantismu. Byla to komplikovaná, různorodá, často rozporná etapa, vytvářená napětím mezi tradičním životním stylem a novou kulturou. Celková složitost společenského vývoje byla ještě umocněna nerovnoměrným vývojem jednotlivých evropských *zemí. V tomto přechodném období se postupně překonávají normy přísně rozumového klasicismu a v *literatuře se začíná uplatňovat citovost, fantastičnost, nový vztah k *přírodě a k lidové slovesnosti. Pojem preromantismus byl zaveden až ve 20. století (francouzským literárním vědcem Paulem van Tieghem v knize *Preromantismus*, 1924), dříve se používalo užšího pojmu *sentimentalismus, který je jedním z projevů preromantismu.

Umělecké tendence preromantismu se začaly projevovat nejprve v Anglii jako požadavek tvůrčí originality založené na „sentimentálním“ *vkusu a jako koncepce „přirozeného“ umění. Zvýšená subjektivita a citovost vedla k vzniku takzvaného sentimentálního románu (Samuel Richardson [1689–1761]; Lawrence Sterne [1713–1768]) a k zálibě v romantické přírodě, v prostředí ruin a hrobek (Edward *Young [1683–1765]; Thomas *Gray [1716–1771]) a v neracionálních záhadách (tzv. černý román 18. století). Ve Francii byl vliv sentimentalismu slabší, projevil se v tzv. plačtivém občanském *dramatu a tzv. rodinných románech. Zásadní roli sehrály vlivné ideje Jeana Jacquesa *Rousseaua (1712–1778), hlásající návrat k přírodě a přirozenému stavu. Vedle Rousseaua patřil k předním preromantikům André Chénier (1762–1794); zpočátku stoupenec *Velké francouzské revoluce, později odpůrce její *diktatury,

zemřel pod gilotinou. Jeho *poezie spojuje antické motivy s dojmy z přírody a s touhou po svobodě (*Sen o Heladě, Milostný deník*). V Německu vzniklo subjektivistické a kriticky zaměřené hnutí Sturm und Drang (Johann Wolfgang *Goethe [1749–1832]; Friedrich Schiller, [1759–1805]). K preromantismu se dále řadí Johann Gottfried *Herder (1744–1803) zájmem o lidovou tvorbu a Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) novým národním dramatem. V Rusku se sentimentální proud prosadil v díle Alexandra Nikolajeviče Radiščeva (1749–1802).

Preromantismus představuje první vývojovou fázi českého národního obrození (osvícenský preromantismus). Preromantické tendence se projeví také později v divadelních hrách Václava Klimenta Klicpery (1792–1859), v Hankových padělcích rukopisů (Královédvorský, 1817 a Zelenohorský, 1818), v poezii Jana Kollára (1793–1852) a Františka Ladislava Čelakovského (1799–1852). (Jaroslav Malina)

preromantismus, ruský, objevuje se na sklonku 18. století; přichází spolu se *sentimentalismem a kultivuje citovost, místy také vzpouru proti společnosti, vyostřené pociťování *sexuality, motivy tragické *lásky, *sebevraždy a *incestu. (Ivo Pospíšil)

presbytář (kněžiště) (z řečtiny: *presbyterion*), *apsida či závěr křesťanského *kostela a místo v *katolickém kostele, kde je umístěn oltář, předsednické místo a ambona (vyvýšené místo s pultem ve starokřesťanských *chrámech k čtení biblických textů), popřípadě i svatostánek. Odtud vedou liturgii *kněží (presbyteri), popřípadě spolu s *biskupem, a pomáhají jim ministranti. Architektonicky je *kněžiště řešeno různým způsobem. (Jaroslav Malina)

presbyter (z řečtiny: *presbyteros*, „starší“), vyšší kněžská funkce, v *křesťanství vysvěcená (ordinovaná) osoba pověřená *kázáním, vyučováním, pastýřskou péčí o věřící a vedením *liturgie, to vše pod přímou správou *biskupa. Presbyteri jsou běžně označováni jako *kněží, i když knězem v plném slova smyslu je biskup. V *protestantských církvích jsou presbyteri voleni; obvykle laičtí zástupci sboru, kteří spravují sbor spolu s *farářem (kazatelem). (Jaroslav Malina)

prestižní předmět, *předmět, prestižní.

pretaktilní komunikace, *komunikace, pretaktilní.

prevalence (z latiny: *praevalēre*, „mít převahu“), počet všech osob nemocných určitou *nemocí v přesně definované populaci. (Jaroslav Malina)

prevence (z latiny: *praevenīre*, „předejít, zabránit“) [medicína], v užším smyslu jde o snahu zabránit vzniku *nemoci; v širším smyslu prevence znamená předcházení vzniku, rozvoji, komplikacím, nepříznivým následkům nemoci a předčasnému úmrtí, a to intervencemi na úrovni jedince nebo společnosti.

Nejběžnější dělení prevence je podle *času, kdy rozeznáváme *prevenci primární, *prevenci sekundární a *prevenci terciální. Důležitost prevence se všeobecně zdůrazňuje a většina lidí chápe, že je lepší nemocem předcházet, než jimi trpět. Je ovšem skutečností, že dobře míněná preventivní opatření lidé přijímají mnohdy s nechtí, zatímco i třeba nepříjemnou *léčbu vítají. Do určité míry to souvisí s tím, že zdraví lidé se obvykle nechtějí příliš zabývat svým zdravím, pokud nemají potíže, zatímco nemocní lidé mnohem aktivněji vyhledávají pomoc.

Někdy se dělí prevence podle toho, kdo ji poskytuje, na prevenci zdravotnickou, společenskou nebo osobní, popřípadě podle toho, kdo ji dostává, například prevence hromadná, selektivní a indikativní. (Jan Holčík)

prevence, primární [medicína], *prevence týkající se údobí, kdy *nemoc ještě nevznikla. Jde o aktivity posilující *zdraví (sannogenní činnost), působící proti rizikovým faktorům (primordiální prevence), popřípadě to jsou činnosti zaměřené proti konkrétním nemocem (například očkování). (Jan Holčík)

prevence, primární protidrogová, realizace protidrogové politiky a strategie; dělí se na: a) nespecifickou primární protidrogovou prevenci, b) specifickou primární protidrogovou prevenci.

Nespecifická primární protidrogová prevence (anglicky: *non specific prevention, indirect approaches*) je součástí primární prevence a obsahuje všechny techniky umožňující rozvoj harmonické osobnosti. Podle vymezení *Národního monitorovacího střediska pro drogy a drogové závislosti (NMS) z roku 2003 zahrnuje veškeré aktivity nemající přímou souvislost například se zneužíváním návykových látek (*drog), *šikanou, *xenofobií. Jedná se o aktivity, které obecně napomáhají snižovat riziko vzniku a rozvoje jakýchkoli nežádoucích forem chování, a to prostřednictvím lepšího využívání a organizace volného času. Znamená to, že mají určitý obecný protektivní potenciál. Do nespecifické prevence mohou patřit zájmové kroužky, sportovní aktivity (na všech úrovních) nebo programy zaměřené na zlepšení *životního stylu. Všechny tyto programy jsou žádoucí i za neexistence drogové závislosti.

Specifická primární protidrogová prevence (anglicky: *specific primary prevention, direct approaches*) je součástí primární prevence a zaměřuje se na určitou formu nežádoucího chování, kterému se snaží předcházet nebo u něhož chce omezit nárůst, případně snížit výskyt. Podle NMS (2003) se zaměřuje: a) na určité cílové skupiny a snaží se hledat způsoby, jak předcházet výskytu určité specifické formy nežádoucího chování, například užívání drog, nebo alespoň posunout výskyt takového jevu do vyššího věku cílové skupiny, a účinně tím snížit zdravotní či sociální dopady; b) na určité handicapované či vulnerabilní cílové skupiny z hlediska věku či jiného kritéria, relevantního k výskytu jevu, jemuž chceme předcházet. (Jana Petrásková)

prevence, sekundární [medicína], prevence spočívající v časně diagnostice a účinné *léčbě. Bývají sem zařazovány ty preventivní prohlídky, jejichž smyslem je zjistit *nemoc již v počátečním stadiu. Jde o snahu předejít nežádoucímu průběhu nemoci a zabránit komplikacím. (Jan Holčík)

prevence, sekundární protidrogová, předcházení vzniku a rozvoje závislosti u osob, které již pravidelněji nebo pravidelně užívají *drogy. Pro uživatele drog je vytvořen určitý *system odborné pomoci*. Jedná se o zařízení nabízející různé služby podle určitých indikátorů (například fáze závislosti, sociální situace pacienta, jeho psychického poškození apod.). Mezi tato zařízení patří například linky telefonické pomoci, poradny, pedagogicko-psychologické poradny pro děti a mládež a poradny pro rodinu, manželství a mezilidské vztahy, alkoholicko-toxikologické poradny, kontaktní centra, detoxikační jednotky, denní stacionáře, terapeutické komunity, doléčovací a resocializační centra a zařízení azylového typu. (Jana Petrásková)

prevence, terciální [medicína], prevence zaměřená na prevenci následků nemocí, například vad, dysfunkcí a handicapů. Jejím záměrem je omezit na nejnižší míru následky nemocí a jejich pracovní i sociální důsledky. (Jan Holčík)

prevence, terciální protidrogová, předcházení vážnému či trvalému zdravotnímu nebo sociálnímu poškození v souvislosti s užíváním *drog. V rámci programu *harm reduction*, který vede ke snižování či minimalizaci poškození drogami u osob, které nejsou motivovány k tomu, aby užívání drog zanechaly, které je nevidí jako problém a necítí potřebu se léčit, dochází k výměně použitých jehel a stříkaček za sterilní, k poskytování informací (o možnostech léčby či jiné odborné pomoci, o možných rizicích), k poradenství. Důležité je i zaměření na bezpečný *sex, včetně distribuce kondomů. Více informací o problematice harm reduction je možné nalézt na portálu [drogy-info.cz](http://www.drogy-info.cz). Přístupová cesta: [http://www.drogy-info.cz / Info / Glosář pojmů / H / „HARM REDUCTION“](http://www.drogy-info.cz/Info/Glosar_pojmu/H/„HARM_REDUCTION“). (Jana Petrásková)

preventivní lékařství, *lékařství, preventivní.

prevertebrální pleteň, *pleteň, prevertebrální.

prevertebrální svaly, **musculi praevertebrales*.

prezent, etnografický, styl etnografické *deskripce, *analýzy a *explanace, který představuje víc než jen použití gramatické přítomnosti, nýbrž jehož výsledkem je nehybný portrét vytvářející dojem, že vše v *kultuře je na svém místě a funguje tak, aby kultura zůstala v trvalé rovnováze, neustále obnovujíc stejné *kulturní vzory. Jde o ahistorické podání, které se zaměřuje spíše na systém sdílených *norem než na *kulturní praxi s jejími variacemi na *kulturní témata a odchylkami, které otevírají prostor *kulturní změně; proto vytváří představu jiných lidí jako vzdálených bytostí, jejichž životy jsou ovládnuty nám cizími představami a normami. (Jaroslav Malina, Mariana Pflegerová)

prezentace (z latiny: *prasēns*, „přítomný, aktuální“), zpřítomnění představení, předvedení:

1. představení, přehlídka;
2. evidence podání;
3. představení, například závodníků či hráčů před zahájením soutěže;
4. návrh na definitivní jmenování *úředníka, učitele, *duchovního apod.;

5. [primatologie] předvádění určitých *rituálních typů chování nebo částí těla, které mají demonstrovat určitý stav daného jedince. Charakteristická je prezentace zubů při *agonistickém chování nebo prezentace *zduření *anogenitální krajiny při *sexuálním chování. Prezentace může být také prvkem předvádění jako ritualizovaného chování. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

prezervativ (z francouzštiny: *préservative, préservatif*, „ochranný, chránící“), synonymní označení výrazu *kondom. (Barbora Půtová)

pre-fosilizace, tafonomické období předcházející *fosilizaci. (Michaela Zelinková)

Priamos, podle *Homérovy *Íliady* poslední král *Tróje a otec *Parida kvůli jehož činu (únos spartské královny *Heleny) vypukla *trójská válka. Tróju podle Homérova eposu lokalizoval německý archeolog Heinrich *Schliemann a od roku 1870 zde prováděl výzkumy; v roce 1873 objevil nakupení drahocenných artefaktů, o němž se mylně domníval, že patřilo legendárnímu Priamovi a nazval je Priamovým pokladem. (Jaroslav Malina)

Priápos, původně maloasijské, v Řecku a v Římě zdomácnělé božstvo plodnosti. V *řecké mytologii byl považován za syna *Herma a *Afrodíty. Byl *patronem nejen pudové *lásky, ale i ochráncem úrody, hlavně vinic a sadů, kam se také umísťovaly jeho primitivní sošky s červeně natřeným vztyčeným falem (*falus). Priápos měl přívlastek *trifallos* („s trojnásobně velkým falem“).

Kolem změny *letopočtu vznikla sbírka latinsky psaných žertovných a lascivních básní na jeho počest, takzvaná *Priapea*. Skládali je i slavní básníci. Priápos byl populárním božstvem, jeho *kult se udržel až do doby křesťanské. Ze zachovaných zobrazení je nejznámější socha z Domu Vettiů v *Pompejích. (Jaroslav Malina)

Priápské básně, *Priápos.

Prichard, James Cowles (11. 2. 1786, Ross, Anglie – 23. 12. 1848, Bristol, Anglie), anglický lékař, etnolog a filolog; zakladatel britských etnologických a antropologických věd. Vyrůstal v kvakerské rodině, studoval medicínu na Trinity College v Cambridge, na St. Johns College v Oxfordu a na Edinburghské univerzitě. V roce 1810 zahájil svou lékařskou praxi v Bristolu a o rok později začal působit v místní Nemocnici svatého Petra.

Roku 1813 uveřejnil *Researches into the Physical History of Man* (Výzkumy fyzické historie člověka, 5 svazků, 1. vydání 1813, 3. vydání 1836–1847, od 2. vydání vycházelo pod názvem *Researches into the Physical History of Mankind*), dílo věnované Johannu *Blumenbachovi, jehož členění lidstva na pět základních *ras Prichard převzal. Na rozdíl od Blumenbacha a dalších svých předchůdců prosazoval komplexní zkoumání všech biologických, lingvistických a sociokulturních *atributů člověka. Předpokládal, že *keltské jazyky jsou příbuzné se *slovanskými jazyky a *germánské jazyky s *jazyky pelasgickými (*řečtinou a *latinou) a dohromady vytvářejí čtvrtou větev „asijské“ (tzn. *indoevropské) jazykové rodiny. Lingvistickou problematikou se zabýval ve studii *Eastern Origin of the*

Celtic Nations (Původ keltských národů, 1831), v níž srovnával keltské dialekty se *sanskrtem. V roce 1843 uveřejnil knihu *The Natural History of Man* (Přírodní historie člověka), ve které hájil jednotný původ lidstva a polemizoval s *rasovou teorií. Věnoval se rovněž studiu duševních chorob a jejich vztahu k morálním vlastnostem (*Treatise on Diseases of the Nervous System* [Pojednání o nemocech nervové soustavy], 1822, *Treatise on Insanity and Other Disorders Affecting the Mind* [Pojednání o šílenství a dalších poruchách ovlivňujících mysl], 1835), vitalismu (*Review of the Doctrine of a Vital Principle* [Rozbor doktríny životního principu], 1829), egyptské mytologii (*Analysis of Egyptian Mythology* [Analýza egyptské mytologie], 1819) a lidské evoluci (*On the Extinction of Some Varieties of the Human Race* [O vyhynutí některých variet lidské rasy], 1839). Od roku 1845 působil v Londýně, kde stál v čele Etnologické společnosti a byl členem Královské učené společnosti. Prichard byl posledním velkým představitelem tzv. *biblické antropologie, což znamenalo, že starozákonní texty pro něho představovaly základní *autoritu pro porozumění lidské *variabilitě. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

primární (z latiny: *prīmus*, „první; nejpřednější, přední; nejbližší“), jsoucí na prvním místě (v pořadí, z hlediska vzniku, významu apod.). (Jaroslav Malina)

primární amenorea, *amenorea, primární.

primární konstrikce, *konstrikce, primární.

primární oblast kůry mozkové motorická, *oblast kůry mozkové motorická, primární.

primární oblast kůry mozkové senzorická, *oblast kůry mozkové senzorická, primární.

primární oblast kůry mozkové sluchová, *oblast kůry mozkové sluchová, primární.

primární oblast kůry mozkové zraková, *oblast kůry mozkové zraková, primární.

primární ochlupení, *ochlupení, primární.

primární pohřeb, *pohřeb, primární.

primární poměr pohlaví, *poměr pohlaví, primární.

primární právo, *právo, primární.

primární prevence, *prevence, primární.

primární protidrogová prevence, *prevence, primární protidrogová.

primární transkript, *transkript, primární.

primas (z latiny: *prīmās*, „předák, velmož; první po *králi [knížeti]; primas“):

1. tradiční titul některých *arcibiskupů metropolitů v *katolické církvi; obvykle je to ordinář místa, v němž byli korunováni králové. Někdejší vazba *biskupů a metropolitů na primase byla nahrazena biskupskými konferencemi s voleným předsedou. V *českých zemích je primasem arcibiskup pražský;

2. primátor, první z *konšelů středověké městské *správy. (Jaroslav Malina)

Primates, *primáti.

primáti (latinsky: *Primates*), řád savců, do něhož patří jako biologický druh také *člověk. Současná *systematika primátů vymezuje více než 250 druhů. Jedná se o skupinu býložravých, všežravých, výjimečně hmyzožravých savců, žijících převážně v tropickém a subtropickém pásmu. Většinou jsou to středně velcí čtyřnozí savci (od 1 do 50 kg) žijící sociálním způsobem života často vázaným na stromy nebo lesní *ekosystémy. Je to jeden z nejstarších, dodnes žijících řádů savců, jehož evoluce započala zřejmě v nejstarším období třetihor – paleocénu (zhruba mezi 80–60 miliony let).

Primáti se od ostatních savců liší polouzavřenou nebo uzavřenou *orbitou, *chrupem s vyčnívajícím špičákem a zubním vzorcem 2–1–(4)3(2)–3, chápavou pětiprstou končetinou s *nehty (nikoliv dráčky), stereoskopickým nebo alespoň částečně stereoskopickým viděním, relativně velkým a rozvinutým mozkem s redukováným čichovým lalokem a dobře rozvinutou *mozkovou kůrou a mozečkem. Hlavním smyslovým orgánem je zrak, důležitý je i sluch. Čich má většinou doplňkový význam. Primáti mají vynikající prostorovou orientaci. Příslušníci řádu *Primates*, kromě *lidoopů a lidí, mají nespécializovanou čtyřnohou lokomoci.

Charakteristická je velká vnitrodruhová i mezidruhová biogeografická, ekologická, potravní a sociální *diverzita. Primáty spojuje řada společných znaků. Kromě sociálního způsobu života jsou pro ně charakteristické nehty na prstech ruky i nohy, vyspělý mozek a podobnosti ve stavbě lebky, částečné či úplné stereoskopické vidění, výrazný podíl zraku na percepci, malý počet (1–2) málo zralých mláďat a vyspělá forma *placenty. Existuje také analogický *zubní vzorec 2–1–(4)3(2)–3, podobnosti ve stavbě zubů, zvláště stoliček a zubů třenových a (s výjimkou člověka a pokročilých *australopitéků) zvětšený, viditelně přečnívající špičák. Všichni primáti mají neredukovanou *klíční kost, pohyblivý palec na ruce i (s výjimkou člověka) na noze. V celém řádu *Primates* existuje rozvinutá uchopovací a manipulační schopnost ruky. Mají také řadu společných znaků *genetických, biochemických a fyziologických. Primáti mají rovněž podobné pohlavní orgány, ale existuje u nich značná *variabilita. Někdy jsou barevné a výrazné, jindy malé a nevýrazné. Samci některých druhů mají *os penis*, jiní nikoli. Velmi se liší velikost *varlat a také délka a tvar *penisu. U některých druhů samic zduří *vnější pohlavní orgány, u jiných nikoli.

Současní primáti tvoří homogenní skupinu, kterou lze rozdělit na dvě jasně definované skupiny: *poloopice a *vyšší primáty. (Václav Vančata)

primáti, vyšší (latinsky: *Anthropoidea*), zpravidla středně velcí savci, většinou o hmotnosti mezi 3 a 30 kg. Patří sem ploskonosé (*Platyrrhini*) a úzkonosé opice (*Catarrhini*); mezi úzkonosé patří kočkodani (*Cercopithecidae*) a *lidoopi a lidé (**Hominoidea*).

Vyšší primáti mají většinu základních znaků (s výjimkou pohybového aparátu) podobných *člověku. Mozek je vždy relativně velký a rozvinutý, má zřetelnou gyrifikaci a malý čichový lalok. Zrková *oblast kůry mozkové je rozsáhlá. Mozeček je plně rozvinutý. *Rhinarium není nikdy vytvořeno. Vyšší primáti nemají specializované pachové žlázy a mají poměrně špatný čich. *Orbita je zezadu plně uzavřena a obsahuje *kost slzní. Orby jsou blízko sebe a optické osy obou očí jsou paralelní. Vyšší primáti mají dokonalý zrak a ve většině případů barevné vidění. *Tapetum lucidum* není nikdy vytvořeno. Ušní boltce, které jsou umístěny po stranách lebky, mají typickou antropoidní stavbu a možnosti jejich pohybu jsou velmi omezené. Stavba kostěného ucha je progresivní a v základních rysech je podobná u všech vyšších primátů. Zuby vyšších primátů jsou poměrně konzervativní; *zubní vzorec je vždy 2–1–3–3 nebo 2–1–2–3. *Rezáky jsou ve vertikální poloze. U vyšších primátů, s výjimkou člověka, je vždy výrazně přečnívající špičák, dobře vyvinutý. Třenové zuby i *stoličky mají stavbu specifickou pouze pro vyšší primáty. *Mandibula je v *symfýze vždy srostlá a relativně robustní, vysoká a spíše vertikální. Obě poloviny *kosti čelní vždy srůstají. Až na vysloveně stromově specializované druhy se délka předních a zadních končetin výrazně neliší. *Nehty jsou na všech prstech ruky i nohy antropoidních primátů, u drápkatých opic jsou na většině prstů přeměněny do tvaru drápků. Horní končetiny jsou jako celek velmi pohyblivé, ruce mají výrazné manipulační schopnosti. Palec ruky není většinou schopen dokonalé *opozice, může být v různé míře redukován. Pohlavní orgány jsou různé, ale mluvíme-li o lidoopech, pak nacházíme v jejich stavbě i tvaru mnohé podobnosti (zvláště pak u *šimpanzů) s člověkem.

Vyšší primáti jsou výraznou složkou *ekosystémů, v nichž žijí. V mnohých ekosystémech jsou totiž primáti výraznými rozšiřovači *semen, a dokonce i opylovači rostlin. (Václav Vančata)

primatologie (z latiny: *primātus*, „počáteční, prvotní“ a z řečtiny: *logos*, „věda, nauka“), primatologie je *ad definitio* (podle definice) vědou o *primátech. Avšak i *antropologie se vedle svého hlavního předmětu – člověka a jeho předků – zabývá některými aspekty *biologie a života nehumánních primátů, a proto mnozí biologičtí i sociokulturní antropologové považují primatologii za součást antropologie. To je však diskutabilní pojetí: stejně jako antropologie dnes zahrnuje řadu experimentálních oborů, také primatologie se vedle

*morfologie, *ekologie a *etologie zabývá i problémy spadajícími do kompetence experimentálních oborů, jako jsou *biochemie, *fyziologie a *genetika. Na rozdíl od některých antropologů primatologové nikdy necítili potřebu oddělovat biologické a sociální stránky života primátů, a tak není výjimkou, že etolog (sociální vědec) přešel do oblasti genetické či neurověd, nebo naopak, a není výjimkou, že primatologické výzkumy mají mezioborový biosociální charakter.

Primatologie je tedy moderní, dynamicky se rozvíjející interdisciplinární vědou, která se zabývá biologickými, biosociálními a sociálními rysy primátů a societ, v nichž primáti žijí. Primatologie zahrnuje všechny biologické i sociálně vědní disciplíny, které se programově zabývají primáty a jejich životem – jedná se o celostní přístup, obdobný pojetí, jaké je pěstováno v oboru antropologie například na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. (Václav Vančata)

primer, krátký úsek *DNA; syntetický oligonukleotid (18–35 bází), který se používá k označení úseku *DNA, která má být namnožena pomocí polymerázové řetězové reakce (*PCR). (Kateřina Boberová)

primitiv (z latiny: *primitivus*, „první, prvotní“), člověk, který je na nižší mentální nebo *kulturní úrovni, než jakou považujeme za obecně platnou pro *společnost, jejímiž členy jsme.

Z antropologického hlediska býval primitiv synonymem *divocha a představuje člena primitivní společnosti, jejíž sociální struktura se nám jeví jednoduchá, technologické a ekonomické činnosti zaostalé a kulturní vyspělost podřadná. Vlivem představ o mentální, kulturní a sociální úrovni členů tzv. primitivní společnosti je primitiv srovnáván s dítětem, protože se mu připisují stejné vlastnosti, jaké odpovídají juvenálnímu stadiu lidské bytosti. Psychologický, kulturní a sociální vývoj lidského jedince se tak přenáší analogicky na vývoj lidské společnosti, přičemž kolektiv primitivů představuje nejnižší stadium ve společenské evoluci. Opakem je potom glorifikace „urozeného divocha“ (Jean-Jacques *Rousseau), jehož morální a mravní vlastnosti jsou předkládány jako vzor chování a jehož sociální postavení ho řadí v dnešním světě po bok vykořisťovaných, což vedlo některé levicově orientované intelektuály až k myšlence *bratrství proletáře a primitiva. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

primitivní (z latiny: *primitivus*, „první, prvotní“):

1. jsoucí v prvotním, počátečním, nejnižším stadiu společenského vývoje;
2. jsoucí na nízké úrovni, nerozvitý, zaostalý, zastaralý;
3. velmi prostý, jednoduchý, nesložitý; nedokonalý, neumělý. (Jaroslav Malina)

primitivní kultura, *kultura, primitivní.

primitivní právo, *právo, primitivní.

primitivní společnost, *společnost, primitivní.

primogenitura (z latiny: *primogenitura*, „prvorozenství, prvorozenectví“):

1. obecně přednostní právo prvorozeného v dědické posloupnosti;
2. nástupnický (dědický) řád povolávající k dědictví *vlády prvorozeného v dědické linii; ve střední *Evropě rozšířen od 11. do 18. století. Po otci přebíral vládu nejstarší syn, po něm jeho potomci. V Čechách se tento řád poprvé pokusil prosadit *král Vladislav II. (kolem 1110–1174), když se v roce 1173 vzdal trůnu ve prospěch svého syna Bedřicha; definitivně se primogenitura prosadila až za vlády Přemysla Otakara I. (kolem 1156–1230), který roku 1216 zajistil uznání nástupnických práv svého syna Václava I. (1205–1253); tím se zabránilo častým rozepřím mezi *Přemyslovci. Primogenitura nahradila *stařešinský řád. (František Čapka)

primordialismus (z latiny: *primordium*, „počátek, prvopočátek“), souhrnný název označující velmi různorodé teze řady autorů, kteří na rozdíl od instrumentalistického pojetí, podle něhož je *etnicita jedním z možných zdrojů mobilizace v zápase o (re)distribuci moderních sociálních výhod, zdůrazňují, že etnická skupina jakožto archaická realita

existovala „před“ nebo „pod“ modernitou, případně se objevuje v jejích trhlínkách. Primordialisté zdůrazňují při studiu etnicity a *nacionalismu následující *ideje a *entity: společný původ, teritoriální příslušnost, sdílený *jazyk, myšlenku, že *národy nejsou „vytvářeny“, ale organicky „vyrůstají“ ze staršího etnického substrátu a emocionálního pouta loajality zprostředkované prostřednictvím národního jazyka a symbolů.

Podle primordialistů jsou místo *narození, *příbuzenské vztahy, *náboženství, *jazyk a sociální praktiky tím, co zařazuje jednotlivce do určité skupiny a odlišuje jej od ostatních. Tyto vazby jsou neměnné a svobodnou vůlí nezměnitelné danosti lidské existence, unikají jeho svobodnému rozhodování a jsou neracionálním základem osobnosti člověka.

Na rozdíl od jiných teoretiků moderního nacionalismu primordialisté vždy přisuzují primát etnicitě, od níž je veškerá národní existence pouze odvozena. Clifford *Geertz, jeden z autorů blízkých primordialismu, napsal: „Spojitosti krve, řeči, *zvyku atd. se zdají mít v sobě nevyslovitelnou a často nepřemožitelnou *nutnost. Člověk je vázán k svému soukmenovci, sousedu, souvěrci *ipso facto* (tím samým): nejen v důsledku osobního citu, praktické nutnosti, společného zájmu či uvaleného závazku, ale do velké míry díky jisté nevysvětlitelné absolutní důležitosti přisuzované samé vazbě pro ni samu. Obecná síla takových primordiálních vazeb a jejich základní typy se liší od *osoby k osobě, od *společnosti k společnosti a od jednoho období k jinému. Zdá se však, že snad pro každou osobu, v každé společnosti, takřka ve všech dobách pocházejí některé vazby více z pocitu přirozené – někteří by řekli duchovní – příbuznosti než ze *sociální interakce.“ (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

primordiální cysta, *cysta, primordiální.

primus, -a, -um, první (v *anatomii například palec – *digitus primus*). (Ladislava Horáčková)

princ, korunní [starověký Přední východ], nástupnické právo formulovali pouze *Chetitě, které k tomu přinutily krvavé dynastické *vátky. Chetitský *král *Telipinu vydal *edikt, který určoval dědickou posloupnost. Dědici *trůnu byli přímí mužští potomci panovníka a v případě, že žádní nebyli, přecházelo nástupnické právo na manžela královské dcery. Chetitský korunní princ nesl vlastní titul a přejímal často i část *odpovědnosti: plnil jemu vyhrazené povinnosti v kultu, vedl část vojenských sborů a působil mnohdy i jako spoluvládce svého otce. V syropalestinské oblasti (*Syropalestina) a v *Mezopotámii mohl panovník jmenovat svým nástupcem kteréhokoli ze svých synů, ale tradice většinou vyžadovala, aby to byl syn nejstarší. Jmenování mladšího syna obvykle vyžadovalo zvláštní zdůvodnění a mohlo vést i k dynastické válce, což například ukazují okolnosti provázející nástupnictví asyrských králů *Asarhaddona a *Aššurbanipala. V Mezopotámii býval korunní princ (akkadsky: *már šarri*) jmenován již za života svého otce a ve slavnostním obřadu byl uveden do vlastního sídla (*bít redúti*), které bylo současně i významným administrativním centrem a místem důležitých státních jednání, protože korunní princové byli pověřeni důležitými státními funkcemi. V době *vlády III. dynastie z *Uru zastával nejstarší královský syn místo *guvernéra některé z významných provincií a spravoval vlastní „palácové“ hospodářství (*é-nam-dumu*). Asyrský král *Sinacherib byl po svém jmenování korunním princem pověřen přípravou války proti *Urtu, včetně diplomatických jednání s vládci okolních *států a organizace špionážní sítě. Korunní princ Bělšarra-usur vládl novobabylonské říši po celou dobu pobytu svého otce krále Nabonida na Arabském poloostrově. Králové *achaimenovské dynastie jmenovali svého nástupce, když dosáhli 52 let věku a stávali se tak „starými králi“. Korunním princem neboli „mladým králem“ se stával zpravidla prvorozený syn ve věku nejméně 26 let. (Viz též *dvůr, panovnický.) (Jana Pečirková)

princeps (z latiny: adjektivum – *princeps*, „přední, první; vynikající, vznešený; hlavní“; substantivum – „přední muž, předák, první občan, náčelník, vládce“):

1. původně čestný titul člena římského senátu (*princeps senātus*) zapsaného na 1. místě seznamu senátorů – *album senātorium*. Od pádu římské *republiky oficiální titul římských

císařů. Poprvé byl použit *císařem *Augustem (63 př. n. l.–14 n. l.) a byl užíván až do doby císaře Diocletiana (vládl 284–305), který ho nahradil titulem *dominus* (období ohraničené *vládou těchto dvou císařů bývá z toho důvodu nazýváno jako *principát).

2. v *anatomii například **arteria princeps pollicis*. (František Čapka, Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

princip (z latiny: *princīpium*, „začátek, prvotní počátek, původ, vznik“):

1. původ, počátek, základ, vůdčí idea, *zákon, základní pravidlo poznání a jednání, ústřední pojem nebo základ systému; východisko a základ argumentace, základní poučka či pravidlo, například pravidlo zachování hmoty a energie;

2. v antické filozofii znamenal princip prazáklad nebo pralátku, spojenou s nutností a *zákonitostí jevů;

3. v přírodovědě se princip chápe jako obecně nedokazatelné tvrzení, vzniklé zobecněním experimentálních údajů, jehož všechny důsledky se shodují s pozorováním. (Jaroslav Malina)

princip dostatečného důvodu (z latiny: *princīpium rātionis sufficientis*), nic se neděje bez dostatečného důvodu, buď příčinného nebo cílového (Wilhem Gottfried *Leibniz). (Jaroslav Malina)

princip individuace (z latiny: *princīpium individuātionis*), to, čím se navzájem odlišují dva výskyty „téže věci“, například dvě vejce. V tradici je jím látka, hmota. (Jaroslav Malina)

princip kontradikce, vyloučeného třetího, jednoznačný soud nemůže zároveň platit a neplatit, věc nemůže mít i nemít určitou vlastnost. (Jaroslav Malina)

princip nezávislé kombinace, jeden ze dvou *Mendelových principů: *alely různých *genů se při vzniku *gamet kombinují nezávisle. *Hybrid tak vytváří tolik typů gamet, kolik je možných kombinací alel různých genů, přičemž všechny typy gamet jsou stejně časté. Obecně vytváří n-hybrid 2^n typů gamet. Dihybrid *AaBb* vytváří například 4 typy gamet (*AB*, *Ab*, *aB*, *ab*) v poměru 1:1:1:1. (Jiřina Relichová)

princip segregace, jeden ze dvou *Mendelových principů: při meiotickém dělení se párové *alely rozcházejí do *gamet. Například párové alely *monohybrida *Aa* se při tvorbě gamet rozejdou a vzniknou dva typy gamet, *A* a *a*. (Jiřina Relichová)

princip totožnosti identity, každá věc je totožná se sebou samou (*sémantický princip totožnosti), $A=A$ (syntaktický princip totožnosti). (Jaroslav Malina)

princip, antropický (z latiny: *princīpium*, „začátek, prvotní počátek, původ, vznik“ a z řečtiny: *anthrōpos*, „člověk“), tvrzení, že mezi existencí *člověka a vlastnostmi *vesmíru existují významné souvislosti. Má řadu různých *variant a formulací, podle okolností může být chápán jako konstatování nebo jako hypotéza.

Slabý antropický princip (WAP z anglického *Weak Anthropic Principle*) lze nejjednodušeji formulovat tak, že ve vesmíru jsou splněny všechny nutné podmínky pro existenci člověka – jeho existence je tedy možná. Platnost WAP vyplývá z naší nezpochybnitelné existence. Přesto jde o plodný metodologický princip: předpokládáme-li na základě znalosti přírodních *zákonů, že něco je nutnou podmínkou naší existence, můžeme předpovědět, že je to ve vesmíru splněno, i kdybychom pro to neměli další doklady. Pokud se předpověď nesplní, není tím zpochybněn samotný princip, ale naše dosavadní znalosti přírodních zákonů. V tomto smyslu vede WAP k předpovědím testovatelným ve smyslu *Popperova kritéria vědeckosti. Tak britský fyzik Fred Hoyle při studiu vzniku prvků v nitru hvězd vyslovil v roce 1953 předpověď, že v atomovém jádře uhlíku existuje energiová hladina, která umožňuje, aby po dodání tepelné energie vznikl syntézou berylia a helia uhlík, bez něhož bychom nemohli existovat. Existence této hladiny byla krátce nato potvrzena experimentálně.

Název „antropický princip“ zavedl roku 1973 australský fyzik Brandon Carter v souvislosti s tzv. koincencemi – vztahy spojujícími konstanty mikrofyziky a laboratorní fyziky s kosmologickými parametry. (Například podíl elektrické a gravitační síly působící mezi protonem a elektronem se zhruba rovná podílu poloměrů viditelného vesmíru a protonu a

příslušné velké číslo 10^{40} či jeho mocniny vystupují i v jiných vztazích.) Koincidence nevyplývají ze známých fyzikálních zákonů a vzhledem k rozpínání vesmíru by měla být jejich platnost omezena jen na určitou epochu. Někteří významní fyzikové se proto snažili najít takové fyzikální zákony, které by zaručily jejich univerzální a trvalou platnost. Brandon Carter však ukázal, že pro jejich *vysvětlení stačí antropický princip – pouze v určité úzké třídě možných vesmírů vznikají v určité etapě jejich vývoje vhodné podmínky pro vznik hvězd podobných *Slunci a pouze v těchto vesmírech platí koincidence. Platnost koincidence je tak nutnou podmínkou pro naši existenci, a kdyby již nebyly známy, mohli bychom je z antropického principu předpovědět.

Antropický princip podle Cartera znamená jisté omezení *Koperníkova principu, podle něhož naše místo ve vesmíru není ničím výlučné – ve skutečnosti je toto místo i období naší existence omezeno nutností splnění podmínek pro naši existenci. Neznamená to nutně, že naše existence je pro vesmír významná: jak je vidět z předchozích příkladů, „antropické“ závěry vyplynuly již z existence uhlíku či hvězd. Užívání antropického principu však upozornilo na to, že naše existence není samozřejmá a je umožněna pouze v dosti úzkém intervalu kosmologických parametrů a fyzikálních konstant. Mluví se o jemném vyladění (anglický termín *fine tuning*). Toto vyladění může být chápáno jako výsledek inteligentního záměru, s čímž souvisí silný antropický princip (SAP z anglického *Strong Anthropic Principle*). Podle něho je pro existenci vědomé inteligence ve vesmíru splněna nějaká postačující podmínka – existence takové inteligence je nutná. SAP je na rozdíl od WAP pouhá hypotéza, která dává jen omezenou možnost předvídat, opírá se o něj například projekt hledání *mimozemských civilizací *SETI: protože vznik inteligence na Zemi mohl být snadno zmařen nahodilými faktory (asteroidy, supernovy, gama záblesky), žádá si SAP, aby se i jiné možnosti realizovaly. Je ovšem možné doufat v budoucí vysvětlení jemného vyladění jako důsledku dosud neznámých zákonů „teorie všeho“, která by v optimálním případě mohla být jedinou logicky ucelenou teorií, jaká je vůbec možná. Vznik inteligence by tak byl v jistém smyslu zakódován již v samotné logice. Nejprostší možností vysvětlení je však samotný WAP: je-li vesmír, který pozorujeme, pouze nepatrnou částí většího – snad nekonečného – celku anebo jedním ze souboru mnoha vesmírů, je samozřejmé, že současné hodnoty jeho parametrů jsou takové, aby umožnily naši existenci – jinde a jindy být nemůžeme.

Bývá diskutován také účastnický antropický princip (PAP z anglického *Participatory Anthropic Principle*) a finální antropický princip (FAP z anglického *Final Anthropic Principle*). Podle PAP jsou pro existenci vesmíru nezbytní pozorovatelé, podle FAP inteligentní zpracování informace ve vesmíru již nikdy nezanikne. PAP vychází ze současného výkladu kvantové mechaniky, FAP lze chápat jako vyjádření jistého metafyzického optimismu.

Myšlenky sourodé s antropickým principem se vyskytovaly již u antických myslitelů, styčné body s nimi lze najít v úvahách Gottfrieda Wilhelma *Leibnize o našem světě jakožto nejlepším z možných či v idejích britského filozofa Williama Paleyho (1743–1805) o přirozené teologii. Dosud nejúplnější informaci o prehistorii, zrodu a vývoji antropického principu podávají John D. Barrow a Frank J. Tipler v knize *The Anthropic Cosmological Principle* (Antropický kosmologický princip, 1986). (Jan Novotný)

princip, neziskový, princip krytí nákladů, základní zásada orientace hospodářských jednotek, jejichž obchodním cílem není hospodaření se *ziskem, nýbrž plnění určitého poslání. (Marie Dohnalová)

principát (z latiny: *principatus*), označení pro politický systém raného a středního období římského *císařství. Jeho zakladatelem je *Augustus Octavianus (31 př. n. l.–14 n. l.). Po skončení *občanské války se vzdal před senátem mimořádných pravomocí a prohlásil se pouze za „prvního občana“, **princeps*. Pocty s tímto titulem spojené ve skutečnosti

znamenal vznik dědičně potvrzené *monarchie, *císař byl *de facto* (ve skutečnosti) nositelem nejvyšší moci, i když se o ni *de iure* (podle práva) dělil se senátem. Principát dovršili císaři 2. století n. l. *Traianus (98–117), *Hadrianus (117–138) a Antoninus Pius (138–161); výkonnou moc, jež ještě byla v rukou starých republikánských *úředníků, postupně převáděli na svůj byrokratický aparát. Pozdní antiku a reformy, jež nastolil císař Diocletianus (284–305), charakterizuje tzv. *dominát, kdy je císař oficiálně titulován *dominus et deus* (pán a bůh) a již za jeho života jsou mu prokazovány božské pocty. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

principy sociální spravedlnosti, soubor konceptů, které tvoří jádro většiny současných teorií *spravedlnosti. Mezi tyto principy patří *práva, *potřeby, zásluhy a *rovnost, které ovšem nemusejí být (a obvykle nejsou) vzájemně kompatibilní. Přijmeme-li například jako určující princip zásluh, tj. že rozdělování statků (například peněz ve formě mzdy) ve *společnosti má odpovídat individuálním schopnostem a pracovnímu úsilí (liberální ideál meritokracie), nelze zároveň požadovat jejich širokou *redistribuci prostřednictvím daňového systému, které by se přibližovalo socialisticky definovanému principu rovnosti. Důraz na legitimní práva (například vlastnická) se zase kříží s principem potřeb, jež mohou v některých *interpretacích sahát mnohem dále, než jen k naplnění základních životních funkcí. Existují i *názory, že některé z těchto principů svébytným základem pro teorie spravedlnosti nejsou: Například pokud budeme s Johnem *Rawlsem tvrdit, že vrozené schopnosti jedince a společenské postavení jeho/jejích rodičů jsou morálně arbitrární (nezasloužené), nelze princip zásluh konzistentně aplikovat. (Pavel Dufek)

priony, infekční proteiny, analogy normálních proteinů *neuronu, lišící se však od nich *konformací; po infekci jsou priony vzájemným kontaktem schopné priony měnit konformaci normálních neuronových proteinů na prionovou. Priony jsou původci *Creutzfeldtovy-Jakobovy nemoci, BSE, kuru, scrapie a pravděpodobně i dalších neurodegenerativních *chorob lidí a zvířat. (Petr Bureš)

privace (z latiny: *privāre*, „zbavovat, zprostit“), zbavení, nedostatek, chybění, neúplnost. (Jaroslav Malina)

privatizace (z latiny: *prīvātus*, „soukromý, vlastní“; *prīvātum*, „soukromý majetek“), převod státního nebo veřejného majetku do soukromého *vlastnictví. Mívá zpravidla formu prodeje celku nebo části *fyzickým nebo *právnickým osobám. V České republice byla po roce 1989 rozhodující formou kuponová privatizace, kterou byl státní majetek předán soukromým osobám. (Marie Dohnalová)

privilegium (z latiny: *prīvilēgium*, „zvláštní právo, výsada; zákon, zvláštní zákon“):

1. právně nepodložená výhoda, přednostní nárok, výsada;
2. listina autority (*panovník, *vrchnost apod.) dávající příjemci trvalé *právo nebo výsadu; výsada v listině uvedená. (Jaroslav Malina)

privilegium církví, velké, soubor listin (jakýsi *konkordát) potvrzující hospodářská a právní *privilegia *římskokatolické církve v Čechách, kterými se ukončil spor (v letech 1214–1221) kolem vymáhání biskupského *desátku pražským *biskupem Ondřejem (zemřel 1223); ten hodlal dosáhnout hospodářské i právní nezávislosti *církve (uvalil na Čechy *interdikt). Do konfliktu se vložil *papež Honorius III. (zemřel 1227), jednal s českým králem Přemyslem I. Otakarem (kolem 1156–1230); výsledkem byl uvedený soubor z 10. 3. 1222. Církev byla uznána plnoprávným partnerem světské moci, *kláštery a *kostely obdržely stejné *svobody jako *biskupství; privilegium se stalo východiskem majetkového i správního rozvoje církevních institucí řízených pražským biskupem (sám Ondřej však zemřel v *exilu). (František Čapka)

privilegované město, *město, privilegované.

prizmata (též prizmatické buňky) [histologie], šestiboké zvápenaté hranoly, které jsou poskládané do organické *matrix *skloviny, mezi něž se ukládají krystaly *hydroxyapatitu. (Michaela Křivanová)

prizmatické buňky, *prizmata.

proband (z latiny: *probāre*, „zkoušet, zkoumat; uznávat, schvalovat“):

1. [genetika], jedinec s určitým postižením, od něhož se sestavuje rodokmen k zjištění dědičnosti tohoto postižení; (Jiřina Relichová)
2. [psychologie, sociologie], pokusná osoba;
3. [antropologie], osoba, která se dobrovolně zúčastňuje antropologického výzkumu. (Jaroslav Malina)

problém (z řečtiny: *pró-balló*, „předložit, předhodit“, *probléma*, „to, co bylo zadáno, nadhozeno k řešení“), předložená otázka, návrh, zadání, úloha. (Jaroslav Malina)

probošt (z latiny: *praepositus*, „představený“):

1. v *katolické církvi církevní hodnostář; původně zástupce *opata, potom též titul představeného dómské nebo klášterní *kapituly nebo důležité farnosti;
2. v *evangelické církvi vedoucí *duchovní různých funkcí, zvláště ve skandinávských a severoněmeckých regionálních církvích. (Jaroslav Malina)

procedurální demokracie, *demokracie, elitistická.

procerus, -a, -um, štíhlý, dlouhý (v *anatomii například **musculus procerus*, jeden ze *svalů mimických). (Ladislava Horáčková)

proces (z latiny: *prōcessus*, „proces; postupování, postup; průvod“), původně právní pojem, později rozšířen na všechny zákonité a povlnné děje, pochody, které vyžadují nějaký čas a k něčemu směřují. (Jaroslav Malina)

proces, hominizační, *hominizace.

proces, Lisabonský, proces v rámci *Evropské unie (EU) zahájený na summitu Evropské rady v Lisabonu v březnu 2000, jehož cílem je do roku 2010 přeměnit Evropskou unii v „nejkonkurenceschopnější a nejdynamičtější znalostní ekonomiku, schopnou udržitelného růstu s více a s lepšími pracovními místy a s více posílenou sociální soudržností“. Tohoto cíle má být dosaženo prostřednictvím komplexní strategie, která představuje strukturovaný souhrn dílčích úkolů členěný podle jednotlivých oblastí hospodářsko-politického života.

Současně se stanovením ambiciózního cíle pro Evropu byly vymezeny základní obrysy Lisabonské strategie. Hlavní důraz byl přitom kladen především na ekonomickou oblast. Zde bylo poukazováno zejména na potřebu dobudování jednotného vnitřního trhu EU, to znamená *liberalizaci a *integraci energetických trhů, dopravy, telekomunikačních a poštovních služeb, budování transevropských dopravních sítí, ale také například ochranu hospodářské soutěže. V souvislosti se zaváděním společné *měny Lisabonská strategie zahrnuje též koordinaci hospodářských politik členských *zemí EU a integraci finančních trhů.

S ohledem na neuspokojivou hospodářskou výkonnost EU byly při formulování Lisabonské strategie zohledněny různé faktory stimulující ekonomický růst. Významná role je proto přisuzována podpoře využívání informačních *technologií, výzkumných aktivit a inovativních procesů a investicím do *lidského kapitálu. Hospodářský růst je vnímán též jako podmínka pro snižování nezaměstnanosti v EU. Stimulace zaměstnanosti je zároveň spojena s podporou malých a středních podniků, které mají schopnost působit jako katalyzátor vzniku nových pracovních míst. Aktivní přístup k problematice nezaměstnanosti je patrný též z podpory růstu vzdělanostního potenciálu obyvatelstva.

Na dalších zasedáních Evropské rady pak postupně docházelo k rozpracovávání vnitřní struktury Lisabonského procesu a také k začlenění některých nových oblastí. Jednalo se zejména o sociální oblast, přijetím Evropské sociální charty na summitu v Nice v prosinci 2001, a dále všeobecným konsenzem na potřebě modernizace Evropského sociálního modelu na summitu ve Stockholmu v březnu 2001. Následný červnový summit v Göteborgu byl

významný z hlediska doplnění Lisabonské strategie o environmentální rozměr v rámci Strategie udržitelného rozvoje. V důsledku toho se dnes často hovoří o třech pilířích Lisabonského procesu: ekonomickém, sociálním a environmentálním. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

proces, reparativní, reakce nápravného rázu.

proces, technologický [archeologie], průběh výroby rekonstruovatelný v archeologickém materiálu z jednoho *náleзовého celku či časového horizontu. (Jaroslav Malina)

procesí, bohoslužebný nebo prosebný průvod, vedený *knězem, s hlasovými projevy, náboženskými předměty a dekoracemi. (Michaela Králíková)

procesní kříž, *kříž, procesní.

processus, -us, m., výběžek, výčnělek (v *anatomii například trnový výběžek u *obratlů – *processus spinosus*). (Ladislava Horáčková)

processus alveolares, výběžky horní a dolní čelisti se zubními lůžky – *alveoly, v nichž jsou upevněny *zuby. Po ztrátě jednotlivých zubů alveolární výběžky atrofují. (Ladislava Horáčková)

processus mastoideus, bradavčitý výběžek *kosti spánkové. (Ladislava Horáčková)

processus spinosus, trnový výběžek – například u *obratle. (Ladislava Horáčková)

processus styloideus, bodcovitý výběžek (například u *kosti spánkové, *radia, *ulny, III. *metakarpu). (Ladislava Horáčková)

procesuální a postprocesuální archeologie, *archeologie, procesuální a postprocesuální.

procesuální charakter kultury, *charakter kultury, procesuální.

procesuální zákony, *zákony, procesuální.

procesy, čarodějnické, soudní řízení s osobami, které údajně vládly nadpřirozenými schopnostmi a tak škodily. Procesy započaly již ve *středověku v řadě evropských *zemí (například v Německu v letech 1400 až 1750 přišlo o život zásluhou *inkvizice údajně 500 000 až 1 000 000 nevinných žen obviněných z čarodějnictví, to znamená ze spolku a obcování s ďáblem), v českých zemích se nejhorší procesy odehrávaly od konce *třicetileté války, a to zejména ve Slezsku a později na severní Moravě, zakázány za vlády *Marie Terezie v poslední čtvrtině 18. století. (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

procesy, biostratinomické, *tafonomické procesy odehrávající se před *uložením tělesných pozůstatků; jsou součástí *procesů preburiálních: například *abraze, *činnost kořenů, *dusání a válení velkých stádních zvířat, *zvětvávání atd. (Michaela Zelinková)

procesy, disperzivní [genetika], procesy rušící genetickou strukturu populací, u nichž nelze předem určit směr působení; například *drift. (Jiřina Relichová)

procesy, formativní (anglicky: *formation processes*), transformace materiálních důsledků lidského chování v průběhu času až do chvíle, kdy jsou odkryty archeologickým výzkumem; termín použil americký archeolog Michael Schiffer (narozen 1947) na počátku 70. let 20. století a zároveň rozlišil dva typy procesu transformace: N-transformace, které jsou způsobeny „ne-kulturními“ procesy (především různé typy erozivních a akumulacních procesů), a C-transformace, přímo zapříčiněné lidskou, tedy kulturní aktivitou. Schiffer vnímá tyto procesy jako svým způsobem *zákonitosti, které spojují systémový kontext (*systemic context* – prostředí minulé „živé“ kultury) s kontextem archeologickým (relativně statické prostředí „mrtvé“ kultury).

Etnoarcheolog Richard Allan *Gould soudí, že chování, jehož výsledkem je odpad nebo jiné *materiální pozůstatky, je obecnou lidskou charakteristikou jako *jazyk, a že jej lze také studovat způsobem podobným studiu gramatiky jazyka. Tato *analogie je však příliš násilná. I když na velmi obecné rovině můžeme při vzniku reziduí lidských aktivit pozorovat jisté znaky systémovosti a rysy platné bez ohledu na individuální situaci, nelze předpokládat, že odpad vzniká podle jednoznačněji definované „syntaxe“.

Termín formativní procesy se překrývá s termíny *archeologická tafonomie a *archeologizace. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda, Richard Thér)

procesy, postburiální, *diageneze, *tafonomické procesy odehrávající se po *pohřbu. Postburiální procesy tedy zahrnují i *procesy postdepoziční (odehrávající se po *uložení), nikoli ovšem naopak; například *dusání velkých stádních zvířat. (Michaela Zelinková)

procesy, postdepoziční, *tafonomické procesy odehrávající se po *uložení (depozici) tělesných pozůstatků. Pokud jde o uložení do sedimentu, je uložení totožné s *pohřbením. (Michaela Zelinková)

procesy, preburiální, *tafonomické procesy odehrávající se po smrti organismu, ovšem před jeho *pohřbením. V rámci preburiálních procesů rozlišujeme *procesy biostratinomické, které se odehrávají před uložením, od procesů odehrávajících se po *uložení (*postdepozičních); například *abraze, *činnost kořenů, *dusání a válení velkých stádních zvířat, *fragmentarizace, *ohryz, *zvětrávání atd. (Michaela Zelinková)

procesy, systematické [genetika], procesy měnící genetickou strukturu populací, u nichž lze odhadnout velikost i směr změn, například *mutace, *migrace a *výběr. (Jiřina Relichová)

procesy, tafonomické, dynamické procesy působení *tafonomického činitele na tělesné pozůstatky, například *fragmentarizace, *ohryz atd. (Michaela Zelinková)

prodloužená mícha, **medulla oblongata*.

prodontní postavení zubů, *postavení zubů, prodontní.

producent (z latiny: *producēns*, „výrobce, původce“):

1. [ekologie], organismus přijímající výživu a přetvářející ji na organickou hmotu vlastního těla; pokud přijímá výživu ve formě anorganických látek (autotrofní organismy), hovoříme o producentovi *primárním, pakliže je jeho výživa povahy organické, hovoříme o producentu *sekundárním (heterotrofní organismy, konzumenti); (Petr Bureš)

2. [ekonomie], výrobce hmotných statků uspokojujících lidské potřeby. (Marie Dohnalová)

produkce dat, intersubjektivní, koncept etnografického výzkumu jako dialogu mezi dvěma jedinci schopnými sebereflexe – výzkumníkem a každým z jeho *informátorů, v němž dochází k několikanásobnému kulturnímu překladu. Výsledná data, která se stávají předmětem kulturního popisu, vznikají v rámci této řady rozhovorů a představují jakýsi průsečík úvah obou stran o kultuře vlastní a kultuře svého protějšku, jakož i o *kultuře obecně. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

produktivní, vyznačující se tvorbou, plodný, tvořivý; v patologii například produktivní *zánět se vyznačuje tvorbou vaziva. (Lenka Vargová)

produkty evoluce, výsledky evolučního procesu, který je kombinací účelného přizpůsobování organismů podmínkám přírodního a sociálního prostředí (*přírodní a *pohlavní výběr) a náhodných procesů (*genetický drift, *mutace aj.). První z nich je *adaptace, druhově specifický znak, který je užitečný a řeší vždy nějaký *konkrétní problém, zvyšující biologickou (exkluzivní) či *inkluzivní zdatnost jedince (například obsah vápenatých iontů v *kostní tkáni zvyšuje tvrdost *kosti a připravuje depozit minerálů pro budoucí potřebu). Díky komplexní provázanosti různých částí organismu mezi sebou je druhým produktem evolučního procesu spandrel, představující neadaptivní vedlejší produkt nějaké adaptace, který se dědí spolu s adaptivním znakem (například barva kosti, daná obsahem vápenatých iontů). Třetím produktem *evoluce je šum, vyplývající z náhodné *variability *genů, prostředí a jejich interakce v průběhu vývoje jedince (nehomogenity v koncentraci vápenatých iontů podél kosti). Jedním z úkolů *evoluční biologie je jednotlivé typy produktů evoluce od sebe rozeznat. (Jaroslav Malina)

profánní (z latiny: *prōfānus*, „světský; znesvěcený, bezbožný, nečistý“):

1. světský, nenáboženský; opak: *sakrální, církevní;

2. znesvěcující; všední, každodenní, obyčejný. (Jaroslav Malina)

profesoři oboru antropologie (na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity [1989–2009]), po roce 1989 se stali profesory pro obor *antropologie: *Beneš, Jan (1993), *Budil, Ivo T. (2006), *Jelínek, Jan (1993), *Kolmaš, Josef (2003), *Malina, Jaroslav (1995), *Svoboda, Jiří A. (2005), *Unger, Josef (2004). (Jaroslav Malina)

profét (z řečtiny: *profétés*, „věštec, prorok“), *prorok.

profétismus (z řečtiny: *profétismos*, „věšectví, schopnost jasnozřivosti“):

1. schopnost, jíž se vyznačovaly některé osobnosti z *řecké mytologie jako například Kalchás, Teiresiás či *Kassandra. I v historické době se v Řecku těšilo *věštění velké oblibě, v *Delfech sdělovaly boží úmysly kněžky *Pýthie, v jihoitalských Kúmách pak Sybilly;

2. přítomnost *proroků v dějinách nebo i současnosti; společný rys tří *monoteistických náboženství tvořících jednu linii tradice – *judaismus, *křesťanství, *islám. V širokém smyslu má poslání mluvit Božím jménem do života *profánní společnosti každý věřící a také náboženské *společenství jako celek. (Jaroslav Malina)

profil (z francouzštiny: *profil*, „průřez, profil“):

1. tvar obrysu příčného řezu, průřezu;

2. [geologie, archeologie], průřez, řez svisle vedený vrstvami zemského povrchu a zachycující sled *vrstev vzniklých na daném místě přirozenou cestou i v důsledku lidské činnosti, například sídlení (*stratigrafie). Tento sled na jedné určité *lokalitě nemusí být plynulý, některé v minulosti vzniklé vrstvy mohly být dalšími pochody opět odstraněny; úplnost lze zjistit nejlépe porovnáním profilů v rámci *regionu. Na půdním profilu (ve svislé rovině jeho řezu) se mohou objevit obrysy prořiznutých *objektů (*jam, *příkopů apod.), jejichž tvar popisujeme rovněž jako profil v technickém smyslu (například příkop hrotitého profilu či průřezu), profil okraje nádoby získáme jeho svislým průřezem apod.

3. tvář, pohled ze strany, obrys;

4. utvářenost charakteru, *názorů;

5. vylíčení osobnosti, literární portrét. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

profundus (z latiny: *profundus*), hluboký, uložený v hloubce (v *anatomii například **musculus flexor digitorum profundus*). (Ladislava Horáčková)

profylaktické jméno, *jméno osobní, ochranné vlastní.

progenie (z řečtiny: *pro*, „vpředu“, *geneion*, „brada“), nápadné vystoupení dolní čelisti dopředu. (Ladislava Horáčková)

progeria infantilis, dětská *progerie. Vzácné vrozené onemocnění neznámé příčiny, při němž dochází k nedostatečnému vývoji jedince (trpaslictví) a zároveň k výraznému urychlení stárnutí (stařecká *kůže, projevy *aterosklerózy, křehkost kostí aj.) s úmrtím obvykle ve druhé dekádě života. (Michaela Křivanová)

progerie, u *člověka – předčasné stárnutí. Autozomálně recesivní *choroba. Postižení umírají před dosažením 14 let; nazývaná též Hutchinson-Gilfordův syndrom. (Jiřina Relichová)

progesteron, *gestageny.

prognathie, *prognatie.

prognatie, (z řečtiny: *pro*, „vpředu“, *gnathos*, „čelist“), zubní anomálie, kdy zuby horní čelisti nápadně přesahují zuby čelisti dolní. (Ladislava Horáčková)

prognóza [medicína], prognóza týkající se předpovědi průběhu a zakončení nemoci. Bere v úvahu typ a stadium rozvoje *nemoci, celkový stav nemocného i možnosti dostupné *léčby. (Jan Holčík)

Program boje proti AIDS Organizace spojených národů (anglicky: *Joint United Nations Programme on HIV/AIDS*, zkratka UNAIDS), program založený organizacemi Spojených národů s cílem řešení problémů spjatých s *HIV/AIDS. Tento program představuje novátorskou iniciativu Spojených národů, která využívá energie a síly každého ze svých členů (UNICEF, UNDP, UNFPA, UNESCO, WHO, Světová banka, Úřad OSN pro drogy a

kriminalitu, ILO) k společné akci boje proti AIDS. Více informací: www.unaids.org. (Jana Petrásková)

Program Lebensborn, *Lebensborn.

program Organizace spojených národů, Rozvojový (anglicky: *United Nations Development Programme*, zkratka: UNDP), základní agentura rozvojové spolupráce systému *Organizace spojených národů, která koordinuje z velké části multilaterální technickou asistenci. Její hlavní sídlo je v New Yorku. Má 136 poboček po celém světě a spolupracuje s *vládami a *občanskou společností ve 174 rozvojových *zemích. (Marie Dohnalová)

Program životního prostředí OSN (anglicky: *United Nations Environment Programme*, zkratka: UNEP), organizace vytvořená v roce 1972 Valným shromážděním *Organizace spojených národů se sídlem v Nairobi. Tento program byl vytvořen pro realizaci série interdisciplinárních cílů v oblasti životního prostředí. (Marie Dohnalová)

program, počítačový, *software.

program, Světový potravinový (anglicky: *World Food Programme*, zkratka: WFP), agentura *Organizace spojených národů se sídlem v Římě, která zodpovídá za distribuci potravinové pomoci poskytnutou dárcovskými státy. (Marie Dohnalová)

programy, komunitární, aktivity *Evropského společenství, které byly vytvořeny v průběhu let na podporu kooperace mezi *členskými státy *Evropské unie (EU) v různých specifických oblastech (vzdělávání, zaměstnanost, *kultura, rozvoj podnikání a médií, energetika) a které souvisejí s politikami EU. (Marie Dohnalová)

progres, *pokrok.

progresivní, postupující. Označuje často onemocnění, pro něž je typické postupné zhoršování. (Lenka Vargová)

progresivní paralýza, *paralýza, progresivní.

prohibice (z latiny: *prohibitiō*, „zákaz, zabránění“), vyvrcholení snah protialkoholického *hnutí v USA (1920–1933); již v roce 1893 byla založena první protialkoholická organizace, tzv. Anti-Saloon League (Liga proti nálevnám), která propagovala názor, že požívání *alkoholu je jednou z hlavních příčin chudoby, korupce, nemravnosti a celkového úpadku společnosti; prohibice začala ratifikací 18. dodatku k Ústavě USA (leden 1919). Volsteadův zákon (v roce 1919 přijat Kongresem) stanovil zákaz výroby, dovozu, distribuce a prodeje (nikoliv spotřeby) destilátů, *vína a *piva. Přes postihy (300 000 soudních rozsudků) spotřeba a požívání alkoholu pokračovalo; rozšířily se ilegální bary a výroby destilátů (korupce policie, *vlády – Al Capone [1899–1947], kontrola dodávky alkoholu).

Prohibice nepřinesla žádný výraznější efekt – 18. dodatek *ústavy byl nahrazen 21. dodatkem (1933), který rušil jeho platnost. Měla rovněž řadu negativních důsledků, zejména rozmach organizovaného zločinu souvisejícího s pašováním a ilegálním prodejem alkoholických nápojů. Tento postup boje proti alkoholismu byl stejně neúspěšný i v dalších státech, jako například v Sovětském svazu – „suchoj zakon“ v 80. letech 20. století. (František Čapka)

Prohlášení práv člověka a občana, *Deklarace práv člověka a občana.

Prochaska, Georg, *Procházka, Jiří.

Procházka, Antonín (5. 6. 1882, Vážany u Vyškova – 9. 6. 1945, Brno), český malíř a ilustrátor. Ovlivněn v raném expresivním období malbou Honoré Daumiera, *El Greka, Vincenta van *Gogha a Edvarda *Muncha přešel kolem roku 1910 ke *kubismu, jehož koncept originálně rozvíjel a přiblížil se *orfismu. Ve 30. letech vytvářel pastorální, mytologické a alegorické kompozice inspirované antickými *freskami z *Pompejí i řeckým archaickým uměním a dospěl k vlastnímu pojetí novoklasicismu. Věnoval se též ilustraci, zejména klasickým dílům starověku (*Píseň písni; Odyssea*), i monumentální tvorbě (například *Prométheus přináší lidstvu oheň*, 1939, erbovní obraz Masarykovy univerzity v Brně umístěný v jejím Auditoriu maximu). Ve všech obdobích tvorby se objevil způsobem

věnoval erotické tematice (*Perseus a Andromeda; Poprsí dívky; Milenci v přírodě* aj.). (Jaroslav Malina)

Procházka, Jiří (Prochaska Georg, 10. 4. 1749, Blížkovice u Moravských Budějovic – 17. 7. 1820, Vídeň, Rakousko), český fyziolog a anatom; profesor anatomie a očního lékařství na *Karlově univerzitě v letech 1778–1791, poté na *univerzitě ve Vídni; člen *Královské české společnosti nauk a mnoha prestižních zahraničních vědeckých společností. Během studií ve Vídni se seznámil s preparačními technikami nizozemských anatomů Frederika *Ruysche a Jana *Swammerdama, podle jejichž vzoru později vytvořil proslulé preparáty s nastříknutými cévami (jak v Praze, tak později ve Vídni). Díky výtvarnému *nadání byl rovněž vynikající v oboru vědecké ilustrace.

Procházkovy vědecké práce se týkaly anatomie (například práce o svalových fibrilách, nervových pochvách), *patologické anatomie, *histologie (*zubů, *kostí), *embryologie a *fyziologie (nervového systému a krevního oběhu), ale také toxikologie, balneologie a očního lékařství. Zabýval se studiem *reflexů (zavedl pojem reflex). Jako zastánce epigenetismu (*epigenetisté) polemizoval ve svých pracích s *názory Charlese *Bonnetta, Albrechta von *Haller a Lazzara *Spallanzaniho. Z díla: *Commentatio de functionibus systematis nervosi* (Úvaha o funkci nervové soustavy, 1784), *Lehrsätze aus der Physiologie des Menschen* (Poučení z fyziologie člověka, 1797), *Disquisitio anatomico-physiologica organismi corporis humani ejusque processus vitalis* (Anatomicko-fyziologický rozbor lidského organismu a jeho životních procesů, 1812), *Physiologie oder Lehre von der Natur des Menschen* (Fyziologie aneb Učení o přirozenosti člověka, 1820). (Pavel Bravený, Petr Bureš)

Procházková, Lenka (24. 3. 1951, Olomouc), česká prozaička, básnířka, scenáristka a publicistka; dcera spisovatele Jana Procházky. Prosadila se jako autorka povídek, románů, filmových *scénářů, veršů, úvah i publicistických žánrů. Její literární práce však před rokem 1989 mohly vycházet pouze v samizdatových vydáních nebo v zahraničí. Tvorba Lenky Procházkové má výrazné autobiografické zaměření, jednotlivé literární postavy vystupují ve více literárních dílech a dění na sebe navazuje. To je i případ románu *Oční kapky* (Toronto 1987, Brno 1991) a *Smolná kniha* (Petlice 1989, Atlantis 1991), jejichž hlavní hrdinkou je uklízečka a spisovatelka Pavla. *Oční kapky* začínají porodem její první dcery Magdalény. Otcem Magdalény je nezralý Jakub, který emigroval. Pavla dostala po narození dcery možnost vycestovat do zahraničí, setkat se s Jakubem a emigrovat; vrací se však domů. Na dějovou linii románu *Oční kapky* navazuje román *Smolná kniha*. Tato kniha se dostává do zajímavých souvislostí s románem Ludvíka *Vaculíka *Jak se dělá chlapec* (1993), neboť je v ní zachycen obdobný námětový okruh: příběh spisovatelské dvojice, Josefa a Pavly, žijící ve společné domácnosti; oba romány proto představují *konfrontaci mužského a ženského pojetí a vnímání intimních stránek života. (Jiří Pavelka)

projekce (z latiny: *prōiectus*, „hosený kupředu, vymrštěný; vyčnívající, vynikající; náchylný“; *proiectio*, „vztahování“), způsob vyrovnávání se s náročnými životními situacemi, kdy člověk promítá do druhých vlastnosti, které si sám u sebe připouští, anebo připisuje druhým lidem své vlastnosti s jejich současným popíráním u sebe (příklad: nepřiznaná sexuální touha po někom se může proměnit v obavy ze sexuálního pronásledování). (Jaroslav Malina)

projekce pleury, projekce hranice *pleury parietální na povrch *hrudníku. **Cupula pleurae* se promítá 1–2 cm nad *klíční kost do *fossa supraclavicularis minor*. Od *cupula pleurae* se projekční čáry sbíhají za **articulatio sternoclavicularis* a pokračují mediokaudálně za **sternum* do úrovně úponu 2. *žebra. Vymezuje tak za **manubrium sterni* trojúhelník, do něhož se promítá *brzlík (*area interpleuralis superior seu thymica*). Od 2. po 4. *žebro sestupují *ventrální hranice pleury navzájem rovnoběžně za sternem (většinou jsou posunuty mírně doleva). Od úrovně 4. žebra se projekční pleurální čáry na pravé a levé straně liší. Vpravo sestupuje hranice pleury plynule za 6. sternokostální spojení. Vlevo vzniká oblouk,

kteřý je obrácen konvexitou doleva a dosahuje úrovně 6. žeberní *chrupavky. Mezi rozestupujícími se hranicemi pleury vzniká trojúhelníkové pole, v němž zezadu naléhá na přední stěnu hrudníku *srdce v perikardiálním vaku (*area interpleuralis inferior seu pericardiaca*). *Kaudální hranice pleury probíhá opět na obou stranách shodně. Od 6. žebra sestupuje podél žebních oblouků kaudálně a laterálně. V *medioklavikulární čáře dosahuje pod 7. žebro, v přední axilární čáře k dolnímu okraji 8. žebra, ve střední axilární čáře k dolnímu okraji 9. žebra, v zadní axilární čáře k dolnímu okraji 10. žebra. V čáře skapulární se promítá pleura k dolnímu okraji 11. žebra, v čáře paravertebrální dosahuje k *páteři za *articulatio costovertebralis* 12. žebra. Na levé straně často až o 2 cm kaudálněji (levá klenba brániční je nižší). Dorzální hranice pleury probíhá vlevo podél laterálního okraje obratlových těl od Th₁₂ po trn C₇. Vpravo přesahuje v rozsahu Th₁₂ až Th₄ střední rovinu, na úrovni Th₃ se vrací na pravou stranu a vystupuje podobně jako na levé straně až k trnovému výběžku C₇. (Lenka Vargová)

projekce plic, stanovení hranice *plic na povrchu *hrudníku. *Apex pulmonis* vyplňuje *cupula pleurae* a projikuje se 1–2 cm nad *kost klíční.

Ventrální hranice plic je shodná s hranicí pleury. Probíhá od *cupula pleurae* mediokaudálně nejprve do výše **articulatio sternoclavicularis* a pokračuje za **sternum* do úrovně úponu 2. *žebra. Ventrální hranice pravé plíce sestupuje rovnoběžně se sternem od druhého po šesté žebro, kde přechází v hranici dolní. Ventrální hranice levé plíce běží shodně až do úrovně 4. žebra a následně vytváří oblouk obrácený konvexitou doleva (odpovídá *incisura cardiaca*), který dosahuje v medioklavikulární čáře úrovně 6. žební chrupavky.

Dolní okraje plic se promítají o 1 až 2 žebra kranálněji než dolní hranice *pleury (v medioklavikulární čáře – 6. žebro, v přední axilární čáře – 7. žebro, ve střední axilární čáře – 8. žebro, v zadní axilární čáře – 9. žebro, ve skapulární čáře – 10. žebro, v paravertebrální čáře – 11. žebro).

Zadní okraje obou plic probíhají shodně od *cupula pleurae* mediokaudálně za hlavičky prvních žeb, pokračují k *processus spinosus* Th₂ obratle a odtud sestupují rovnoběžně s páteří laterálně od trnových výběžků v rozsahu obratlů Th₂ až Th₁₁. (Lenka Vargová)

projekce sleziny, slezina je v břišní dutině uložena pod levou klenbou brániční, její podélná osa je rovnoběžná s 10. *žebrem. Horní okraj dosahuje k 9. žeb, dolní okraj k 11. žeb. Její přední pól nepřesahuje spojnicí mezi koncem *chrupavky 11. žebra s **articulatio sternoclavicularis sinister* (*linea costoarticularis*). Zadní pól je vzdálen asi 4 cm od *páteře. (Lenka Vargová)

projekce srdce, srdce se promítá na přední stěnu *hrudníku do srdečního pole, které vznikne spojením čtyř bodů. Tyto body jsou současně *body auskultačními, v nichž se poslouchají ozvy jednotlivých srdečních chlopní. Bod A se promítá do druhého mezižebří vpravo, asi 1 cm od okraje *sterna. Bod B se promítá do pátého mezižebří vpravo, těsně u okraje sterna. Bod C leží v pátém mezižebří vlevo, mediálně od *čáry medioklavikulární a bod D se promítá do druhého mezižebří vlevo, asi 2 cm od okraje sterna. (Lenka Vargová)

projekční neurony, *neurony, projekční.

projekt odpadky, *Garbage Project.

projekt sekvencování lidského genomu (anglicky: *Human Genome Project*, zkratka: HGP), projekt s cílem mapovat geny a sekvencovat zhruba 3 biliony *nukleotidů obsažených v *genomu člověka. *Sekvencování lidského genomu je realizováno vedle tohoto veřejně financovaného projektu také soukromou společností Celera Genomics. V roce 1981 byla díky modifikované *Sangerově metodě poprvé sekvencována lidská mitochondriální *DNA (15,5 kbp), brzy poté následovaly první kompletní virové genomy, jejichž velikost je velmi malá – bakteriofág T7 (40 kbp) v roce 1983, *virus Epstein a Barrové (170 kbp) v roce 1984.

V druhé polovině osmdesátých let 20. století zesílila diskuse o možnosti sekvencovat lidský genom, o němž se předpokládalo, že zahrnuje přes 100 000 genů. Navzdory *názorům

o nerealizovatelnosti, nesmyslnosti, či dokonce nebezpečnosti byl roku 1988 projekt sekvencování lidského genomu zahájen. Formálně projekt v předpokládané délce 15 let s podporou 3 miliardy dolarů začal v roce 1990 na bázi široké mezinárodní kooperace několika tisíc badatelů z laboratoří především v USA, ve Velké Británii, v Japonsku, ve Francii a v Německu; v čele projektu stál na počátku legendární objevitel struktury DNA James Dewey *Watson; od roku 1993 byl v čele HGP Francis Collins z National Institutes of Health v Bethesdě. Technologické *inovace v posledním desetiletí 20. století zrychlily *techniku *sekvencování zhruba 1000x.

V květnu 1998, kdy HGP měl z lidského genomu sekvencovány asi 4 %, založil Craig Venter soukromou biotechnologickou společnost Celera Genomics, Inc., se záměrem sekvencovat lidský genom do tří let, při nákladech 300 milionů dolarů, s několika desítkami zaměstnanců, metodou „whole-genome-shotgun“. Sekvenací genomu *Drosophila melanogaster* (zhruba 20x menší než genom člověka) za pouhé 4 měsíce prokázala Celera, že je termín sekvencování genomu člověka schopna dodržet. Pokračování finančních dotací HGP, používajícího metodu „clone by clone“, tím bylo přinejmenším zpochybněno, avšak současně vyvstalo i nebezpečí, že se významné části lidského genomu stanou předmětem *patentů vlastněných soukromou společností. Začal závod mezi oběma týmy, za vstupů *masmédií, *lobbingu u sponzorských firem a intervencí předních politiků, včetně amerického prezidenta Billa Clintona a britského ministerského předsedy Tonyho Blaira. Po téměř diplomatickém úsilí bylo dosaženo relativního usmíření a kooperace Celery a HGP.

Společné oznámení obou týmů o kompletním sekvencování genomu člověka bylo učiněno 26. června 2000; za velké pozornosti mnoha světových médií byl tento moment přirovnáván k přistání člověka na *Měsíci. Ve vědeckém tisku publikoval Collinsův tým HGP „draftovou“ *verzi genomu člověka 15. února 2001 v časopise *Nature*; Venterova Celera kontrovala prakticky současně v časopise *Science* (16. února 2001). Následné zdokonalené a úplnější verze byly postupně publikovány později oběma skupinami.

Navzdory mnoha proklamacím sdělovacích prostředků o „úplném rozluštění lidské knihy života“ zůstává kompletní sekvenace lidského genomu sice z velké části splněným, avšak dosud ne zcela dokončeným cílem. Poznatky, které projekt přinesl, byly přesto velmi zásadní a překvapivé povahy, kromě jiného se ukázalo, že počet lidských genů je jen 20 000 až 25 000, nikoli více než 100 000, jak se předpokládalo před zahájením projektu; v počtu genů tak člověka „poráží“ i drobnou huseničku (*Arabidopsis thaliana*), *model rostlinných genetiků; ukázalo se, že celých 45 % lidského genomu tvoří mobilní elementy (transposony), pouhých 28 % genomu je přepisováno do *RNA a jen asi 1,1–1,4 % genomu skutečně kóduje protein. Velké rozdíly byly zjištěny v počtu genů mezi jednotlivými *chromozomy, například chromozom 1 obsahuje 2 968 genů a *chromozom Y pouhých 231.

Projekt sekvencování lidského genomu nepochybně posunul možnosti výzkumu molekulární podstaty *chorob, možnosti diagnózy *genetických predispozic vůči chorobám či rizikovým faktorům prostředí, rozšířil možnosti genové terapie. Na projekt navázaly práce na sekvenaci genomů dalších organismů, zejména parazitů nebo „příbuzných“ člověka: *Plasmodium falciparum*, *Anopheles gambiae*, *kráva, kuře, *ovce, *pes, *prase, ale zejména *šimpanze (draftová verze zveřejněna v září 2005). Databáze a analýzy lidského, šimpanzího a dalších genomů jsou k dispozici například na adresách <http://genome.ucsc.edu> nebo <http://www.ensembl.org>. (Petr Bureš)

projekt, osvícenský, souhrnné označení pro cíle a nástroje společenského *pokroku navrhované představiteli *osvícenství. Ohromný pokrok *vědy a *technologie, spojený se zlepšováním životních podmínek, vedl tyto autory k *optimismu stran možného poznání *zákonitostí a mechanismů fungování *společnosti. Odmítnutím církevního „tmářství“ a používáním lidského *rozumu by bylo podle nich možné dosáhnout morálního pokroku, osvobození člověka z pout nevědomosti a nesvéprávnosti (Immanuel *Kant). Na tento

progresivistický ideál útočil ve svých Rozpravách Jean-Jacques *Rousseau; moderní formy se kritika „osvícenského projektu“ dočkala v podobě postmoderního útoku na „velká vyprávění“, která zasazují dějiny lidských společností do předem připraveného, optimistického emancipačního rámce. Ještě předtím ovšem napadli v díle *Dialektik der Aufklärung* (Dialektika osvícenství, 1947) odvrácené důsledky osvícenského projektu členové *kritické teorie *frankfurtské školy Theodor Ludwig Wiesegrund *Adorno (1903–1969) a Max *Horkheimer (1895–1973), podle nichž vyústil instrumentální (účelový) *racionalismus osvícenství a snaha ovládnout přírodní i společenské síly v *totalitní *ideologie a režimy 20. století (*totalitarismus). Naopak významným obhájcem emancipačních ideálů osvícenství a jejich platnosti v dnešní době je Jürgen *Habermas.

Někteří autoři ovšem upozorňují, že pojem „osvícenský projekt“ usilující o „racionální ospravedlnění morálky“ je *konstrukcí neodpovídající historické skutečnosti a slouží pouze jako jakýsi slaměný panák usnadňující kritiku současné společnosti. Představa, že od 18. století existoval jakýsi homogenní racionalistický „projekt“, je podle nich matoucí a neopodstatněná; vynechává totiž významné proudy a autory (například skepticismus v tradici Michela Eyquema de *Montaigna [1533–1592], Pierra Baylea [1647–1706] či Davida *Humea), kteří odmítali jak optimistický pohled na kapacitu lidského rozumu pravdivě poznat a správně uspořádat společnost, tak liberální *hodnoty společenského atomismu, individuálních práv a smluvně-teoretického ospravedlnění existence *státu, jež podepíraly nároky rodící se *buržoazie. (Pavel Dufek)

projektivní test, *test, projektivní.

projev, tafonomický, statický výsledek *tafonomických procesů působících na tělesné pozůstatky, fyzická nebo chemická modifikace *kosti. Míra tafonomického projevu je závislá na faktorech, které ovlivňovaly organismus za života (například dostupnost potravy), během přechodu z *biosféry do litosféry a na faktorech působících po smrti. (Michaela Zelinková)

prokarcinogen, potenciální karcinogen. (Jiřina Relichová)

prokaryota (z řečtiny: *pro*, „před“ a *karyon*, „jádro“), *buňka postrádající jádro a další subbuněčné organely. Prokaryota jsou evolučně velmi staré organismy, pravděpodobně nejstarší buněčné organismy vůbec. Jsou jednobuněčné, mohou tvořit *kolonie. Prokaryotická buňka je mnohem jednodušší než buňka *eukaryot. Buňky prokaryot se vyznačují všemi základními životními funkcemi, tj. rozmnožováním, metabolismem, přijímáním látek a energie z okolí, jejich výdejem a *autoregulací. Některá prokaryota se vyznačují též aktivním pohybem a diferenciací. Velikost prokaryotické buňky se obvykle pohybuje mezi desetiny a desítkami mikrometrů. Kromě *cytoplazmy, která zcela vyplňuje prostor prokaryotické buňky, jsou přítomny čtyři struktury: prokaryotické jádro (nukleoid), ribozomy, cytoplazmatická membrána a většinou také buněčná stěna. Jádro prokaryotických buněk není od cytoplazmy odděleno jadernou membránou. Je uloženo přímo v cytoplazmě a sestává se z jediné velké molekuly kružnicovité *DNA, která v prokaryotické buňce plní funkci *chromozomu. Tento *genofor však neobsahuje *histony. Řetězec *DNA je asi 1000x delší než délka celé buňky (ca 1,4 mm).

Dělení jádra prokaryotických buněk zahrnuje jen replikaci *DNA, nikdy ne mitózu (nemají dělicí vřeténko). Až na malé výjimky jsou všechny prokaryotické buňky obaleny buněčnou stěnou. Hlavní složkou buněčné stěny prokaryot je peptidoglykan (murein) nebo atypický peptidoglykan (pseudomurein). Syntéza proteinů probíhá na *ribosomech, které jsou volně uloženy v cytoplazmě. Prokaryotické ribozomy (70S) jsou menší než ribozomy eukaryot (80S). Buňka může obsahovat *plazmidy, úseky *DNA, které se mohou v případě potřeby včlenit do *chromozomu. Plazmidy nejsou pro buňku nepostradatelné, mohou ale nést důležitou genetickou *informaci, například *gen pro odolnost vůči antibiotiku. Prokaryotické buňky se rozmnožují příčným dělením. Nejprve se rozdělí jejich kružnicový chromozom, a potom se postupně příčně rozdělí dospělá buňka na dvě buňky dceřiné. Prokaryota mohou

nést jeden nebo více bakteriálních bičíků, které jsou však zcela jinak utvářeny než bičíky eukaryot. Výživa prokaryot je rozmanitá, některá se živí *autotrofně, jiná *heterotrofně, fototrofně nebo litotrofně. Prokaryota osidlují všechny typy prostředí. Žijí v širokém rozmezí teplot, nevadí jim ani vysoké hodnoty radiace. Bakteriální spory mohou zůstat životaschopné po mnoho let, přežívají i ve *vesmíru. (Kateřina Boberová)

prokaryotický ribozom, *ribozom, prokaryotický.

prokletí básníci, *básníci, prokletí.

Prokopec, Miroslav (6. 8. 1923, Praha), český antropolog. V letech 1945–1950 studoval na Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy v Praze. Třetí ročník absolvoval na University College London u britského antropologa Darylla *Forda. Po návratu na Univerzitu Karlovu se specializoval v oboru antropologie. Po dosažení doktorátu v roce 1950 nastoupil na studijní pobyt u profesora Jiřího *Malého, v letech 1951–1954 absolvoval vědeckou aspiranturu. Jeho školiteli byli profesori Ladislav Borovanský, Vojtěch *Fetter a Otto Jírovec. Po ukončení aspirantury nastoupil do *Státního zdravotního ústavu, kde dosud působí jako expert pro obor antropologie. V roce 1957 získal titul CSc. (výzkum lesních dělníků) a v roce 1969 titul DrSc. (dospívání české a slovenské mládeže). Pracoval na pěti celostátních výzkumech dětí a mládeže, založených Vojtěchem Fetterem v roce 1951, prováděných vždy v prvním roce každé dekády do roku 1991. Tři sta dětí z Prahy 3 sledoval s týmem odborníků od narození do dospělosti a stále je vede, již padesátníky, v patrnosti. Výsledky publikoval v odborném tisku a na domácích i zahraničních kongresech a konferencích. V roce 1960 byl Čs. akademií věd pověřen vypracováním podkladů pro výrobu civilních ochranných masek pro děti i dospělé a později vedením úkolu v rámci Mezinárodního biologického programu (proměření 10 000 občanů od 15 do 65 let). Pro Ministerstvo školství připravil odborné podklady pro výstavu o životě a díle dr. Aleše *Hrdličky v Praze a Humpolci v roce 1959 a její dvě mutace v dalších dekádách. Vypracoval desítky expertiz pro Ministerstvo zdravotnictví a jiné instituce, zejména s tematikou ergonomickou. V rámci více než osmdesáti studijních cest, stáží, přednášek na zahraničních *univerzitách a účastí na mezinárodních kongresech navštívil jedenadvacet evropských států a z mimoevropských *zemí Austrálii, Egypt, Indii, Japonsko, Kanadu, Libanon, USA, některé z nich vícekrát. Cesty po stopách Aleše Hrdličky ho zavedly na Aljašku, do Kalifornie, Jižní Dakoty, Nového Mexika a na Floridu. V roce 1969 se účastnil Čs. vědecké expedice do Austrálie, kde studoval domorodý kmen Rembrranga v Arnhemské zemi. Do Austrálie se vrátil ještě třikrát jako Visiting Curator Jihoaustralského muzea v Adelaide, kde zkoumal z antropologického hlediska prehistorické sídliště Roonka na dolním toku řeky Murray, naposledy v roce 1990. V letech 1992–1993 pracoval jako Senior Scientist ve Smithsonian Institution ve Washingtonu, D. C., v USA. Přednášel na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy, v Ústavu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů, 17 let vedl zájmové kroužky Domu mládeže. Habilitoval se v roce 1993 a přednáší na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze jako externí pedagog. Je školitelem doktorandů a členem oborové rady biomedicínských oborů.

Je autorem a spoluautorem více než 180 vědeckých prací a neméně tolika časopiseckých, souborných a populárně vědeckých článků, deseti knih, několika desítek závěrečných a cestovních zpráv, řady výstav, výukových a naučných filmů, video-filmů a gramofonové desky *Lidová hudba Arnhemské země*. Od České lékařské společnosti J. E. Purkyně obdržel v roce 1969 Kabrhelovu cenu (se spoluautory) za nejlepší knihu roku – *Tělesný a duševní vývoj současné generace našich dětí*. Je kromě jiného autorem knihy *Člověk a živočichové* (1953), spoluautorem knih *Po stopách vývoje člověka* (1956), *Biosféra a lidstvo* (1988), první české vysokoškolské učebnice *Antropologie* (1967), encyklopedie *ABC člověka* (1977) a učebních textů *Anthropologické praktikum* (1953) a *Biologie člověka*. Navrhl pomůcky k hodnocení růstu dětí a mládeže, je majitelem chráněného vzoru „Faciometr“ a autorem zlepšovacího návrhu „Kaliper Somet“.

Miroslav Prokopec je nebo byl členem redakce časopisu *Annals of Human Biology*, *International Journal of Anthropology*, *Papers on Anthropology*, stávajícím nebo bývalým členem The Society for the Study of Human Biology, International Association of Human Biologists, New York Academy of Sciences, International Association of Auxologists, American Academy of Forensic Sciences, čestným členem European Anthropological Association. Je předsedou pražské pobočky *České společnosti antropologické, místopředsedou Společnosti Národního muzea a předsedou její antropologické sekce, členem České demografické společnosti a České etnografické společnosti, České lékařské společnosti J. E. Purkyně. Je nositelem *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky za zásluhy o českou antropologii, medaile řecké Demokritovy společnosti v Xanthi a medaile University Eötvöse Loránda v Budapešti. Životopisná data Miroslava Prokopce jsou uvedena v 5. vydání *International Directory of Anthropologists*, v mezinárodním *Marquis Who's Who in the World* z roku 1982–1983, v *Československém biografickém slovníku 1992*, v *Českém biografickém slovníku 1999* a ve *Who is ...? v České republice 2002 a 2003*. Kontakt: Doc. RNDr. Miroslav Prokopec, DrSc., Narcisová 2850, 106 00 Praha 10, e-mail: mprokopec@chello.cz. (Jaroslav Malina)

prokreační rodina, *rodina, prokreační.

Prokrústés (z řečtiny: *Prokrústés*, „Napínač“), zločinec (žijící v *Attice v údolí řeky Kéfisu), jenž zajaté lidi kladl na lože a tělo jim buď osekával, nebo natahoval; byl usmrcen *Théseem. Úslovím „Prokrústovo lože“ dnes označujeme buď doslovně nepohodlné lůžko, nebo postup autorů v různých oborech, kteří násilně upravují („napínají“ nebo „osekávají“) fakta, aby je přizpůsobili svým záměrům. (Jaroslav Malina)

Prokrústova analýza, *analýza, prokrústovská.

Prokrústova transformace, *analýza, prokrústovská.

Prokrústovo lože, *Prokrústés.

prokrústovská rezidua, *rezidua, prokrústovská.

prokrústovská superpozice, *analýza, prokrústovská.

prokrústovská vzdálenost, *vzdálenost, prokrústovská.

prokrústovské souřadnice, *souřadnice, prokrústovské.

prolaktin, peptidový *hormon předního laloku *hypofýzy. Řídí tvorbu mléka během kojení, v omezené míře je produkován i mimo kojení. (Drahomír Horký)

prolamování (ažura) [archeologie, etnoarcheologie], dekorativní *technika oživující jednotvárné plochy předmětů z nejrůznějších materiálů (*dřevo, *keramika, *kost, *kov, *kůže, *tkaniny aj.), objevující se již v *neolitu. Prolamování vzniká buď proražením nebo prořezáním předmětů (například prolamované nožky keramických nádob), nebo přiložením již hotového prolamovaného výrobku na jiný předmět ze stejného materiálu (například u bronzových nádob) nebo jiného materiálu (například *nákončí dřevěných nebo kožených pochev mečů), případně odlitím do speciální formy (například prolamované rukojeti *nožů a *břitev v *době bronzové). (Karel Sklenář)

prolegomena (z řečtiny: singulár *prolegomenon*, „vyslovené v úvodu, začátku“):

1. předmluva, předběžné poznámky, úvod;

2. spis nebo přednáška uvádějící do základních pojmů a problémů daného vědního oboru.

(Jaroslav Malina)

proletariát (z latiny: *prōlētārius*, „občan bez pozemků; proletář [snad i od toho, že příslušníci této vrstvy měli hojné potomstvo, že jediným majetkem jim byli jejich potomci – *prōlēs*, „potomstvo, dorost, mládež; děti, potomci; pokolení“]):

1. původně označení nemajetných římských občanů; římský proletariát byl přítěží pro *stát, žil parazitním způsobem života ve *městech (z *milodarů). Od konce 2. století př. n. l. byli proletáři přijímáni do armády jako *žoldníci;

2. v *marxismu je proletariát ztotožněn s městskou pracující třídou, „vykořisťovanou, produktivní a jedinou důslednou revoluční společenskou třídou“. Často užíván jako synonymum dělnické třídy (nepřesné). Původní definice dnes již neodráží současný stav (začlenění intelektuálních pracovníků), kdy je proletariát kolektivním výkonným obsluhovatelem moderního průmyslu. (František Čapka)

proletářský internacionalismus, *internacionalismus, proletářský.

proleženina, *decubitus, dekubit.

proliferace (z latiny: *prōlēs*, „potomci, děti; dorost, mládež, potomstvo; pokolení, věk“ a *ferre*, „nést“), zmnožení, přemnožení:

1. [medicína], novotvoření *tkání podmíněné zmnožením buněk (například v zánětlivém ložisku); (Drahomír Horký)

2. [botanika], centrální nebo *axiální prorůstání *květů nebo květenství;

3. [botanika], virová *choroba projevující se nápadným zvětšením nebo přemnožením palistů; (Petr Bureš)

4. [politologie, mezinárodní vztahy], zkrácené označení pro proliferaci jaderných zbraní. (Pavel Dufek)

proměnná, v *matematice a *logice od Reného *Descarta *symbol, který může nabývat různých hodnot (podobně jako v přirozeném jazyce zájmeno). Slouží k zápisu vztahů (například funkcí, formulí), jejichž platnost na těchto hodnotách nezávisí. Hodnotu nezávislé (volné) proměnné můžeme v rámci definičního oboru dosadit libovolně, hodnota závislé (vázané) proměnné je pak dána funkčním vztahem. (Jaroslav Malina)

proměnná, dichotomická (také proměnná binární nebo alternativní), druh kategoriální proměnné, která nabývá pouze dvou hodnot. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

proměnná, diskrétní, *proměnná, nespojitá.

proměnná, kategoriální, znak, který nabývá v zásadě nečíselných hodnot, které nazýváme kategorie. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

proměnná, kontinuální, *proměnná, spojitá.

proměnná, nespojitá (také proměnná, diskrétní), druh *kvantitativní (číselné) proměnné, která nabývá pouze určité izolované hodnoty, například celá čísla. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

proměnná, nominální, druh *kategoriální proměnné, který nabývá hodnot, mezi kterými není žádná *reference. Hodnoty nominálních proměnných jsou zpravidla nečíselné (například muž, žena). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

proměnná, ordinální (také proměnná, pořadová), druh *kategoriální proměnné, který nabývá konečného počtu zpravidla celočíselných hodnot, jež lze jednoznačně uspořádat, například seřadit podle velikosti (nízký, střední a vysoký). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

proměnná, poměrová (také proměnná, podílová), kvantitativní proměnná, pro jejíž dvě hodnoty můžeme vypočítat, kolikrát je jedna hodnota větší (resp. menší) než druhá. Poměrová proměnná nabývá pouze kladných hodnot. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

proměnná, pořadová, *proměnná, ordinální.

proměnná, spojitá (také proměnná, kontinuální), druh *kvantitativní (číselné) proměnné, která nabývá všechny možné hodnoty v určitém rozmezí. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

Proměny, *Metamorphoses.

Prométheus, syn Títána Japeta, nejmoudřejší z *Títánů; stvořitel lidského pokolení, které uhněl z hlíny a vody. Uloupil pro lidi *oheň z *Olympu; za trest připoután ke skále na Kavkaze. Orel mu denně vyklouval *játra, která přes noc opět narostla. Byl vysvobozen *Héraklem. Podle Aischyla též dárce písma, řemesel a věd. Představuje symbol zápasu za osvobození lidstva; častý námět ve výtvarném umění a v literatuře. (Jaroslav Malina)

prominentia, -ae, f., výčnělek, vyvýšenina (v *anatomii například *prominentia laryngea* – *jablko, Adamovo, ohryzek). (Ladislava Horáčková)

promiskuita (z latiny: *prōmiscuus*, „smíšený, společný“), ničím nevázaný pohlavní styk s osobami druhého *pohlaví; časté střídání sexuálních partnerů. Pojetí toho, co je považováno za promiskuitní jednání a co lze ještě považovat za tzv. „běžné“, je transkulturně „rozmazané“. Posouzení se odvíjí od daných *norem *společnosti, někdy je za promiskuitní považován jakýkoli mimomanželský sexuální styk. Některé kultury považují za promiskuitní jednání, pokud má jedinec více sexuálních partnerů zároveň či pokud partnery často „střídá“. (Viz též *antropologie sexuality, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...). (Jaroslav Malina)

promontorium, -ii, n., předhoří, přední okraj báze *kosti křížové prominující do vchodu malé *pánve. (Ladislava Horáčková)

promotor [genetika], specifická nukleotidová sekvence v *DNA, která váže *RNA *polymerázu a označuje místo počátku *transkripce RNA. (Kateřina Boberová)

pronace, vnitřní rotace – například předloktí (*předloketní kosti jsou v této pozici překříženy, *radius „obíhá“ *ulnu, ta je ve fixní pozici). (Ladislava Horáčková)

pronásledování křesťanů:

1. obecně opatření státní *moci, která potlačovala křesťanská náboženská společenství a chtěla odstranit *křesťanství;

2. újeji pokusy římského státu potlačit křesťanství násilím, trvající až do 4. století; římský stát byl v náboženské oblasti v podstatě tolerantní, pokud náboženské společenství souhlasilo se státním *kultem (účasti na státním kultu byli zbaveni jen *Židé). Poprvé došlo k pronásledování křesťanů patrně za *císaře Claudia Caesara Nera (37–68), který jim kladl za vinu požár v *Římě (v roce 64 n. l.). V následující době sice už *křesťané nebyli aktivně stíháni, ale hrozil jim *trest smrti, kdykoliv se proti nim objevilo oznámení a oni se potom vzpírali uznat římské *bohy. Teprve císař Septimius Severus (145–211) zásadně zasáhl a vyhlásil všeobecný zákaz tohoto *náboženství. Na základě *ediktů císaře Gaia Messia Decia (kolem 190–251), vládnoucího v letech 249–251, a císaře v letech 253–259 Publia Licinia Valeriana (asi 198–260) byli křesťané v *římské říši systematicky pronásledováni; nařízení zrušil císař Gallienus (218–268) dvěma tolerančními *edikty. Až císař Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (kolem 244–asi 316) znovu zbavil v roce 303 křesťany jejich *občanských práv a zahájil jejich největší pronásledování; obnovil také obětování římským bohům pod hrozbou nucených prací a *trestu smrti. Definitivně byla náboženská svoboda křesťanů uznána prostřednictvím tolerančního *Ediktu milánského z roku 313, vydaného císařem *Konstantinem I. Velikým (272 nebo 273–337); tím byly vytvořeny předpoklady k tomu, aby se křesťanství stalo státním náboženstvím, a to roku 391 za císaře Flavia Theodosia I. (František Čapka)

propaganda (z latiny: *prōpagāre*, „rozšiřovat, rozhlášovat; prodlužovat; rozmnožovat“), prosazování idejí nebo politických teorií přesvědčováním lidí o jejich správnosti. Využívá poznatků sociologických a psychologických, je zaměřena na dlouhodobé působení. Název vznikl v církevní terminologii (v roce 1662 založil *papež Řehoř XV. *Congregatio de propagandā fide* – Kongregaci pro šíření víry), dnes se používá především v oblasti *politiky a *hospodářství; metody: sliby, cílené výhrůžky, diskreditace protivníků atd.; přímá i nepřímá propaganda *vlád, stran a svazů využívá všech druhů masových sdělovacích prostředků.

Nebezpečí propagandy je v tom, že vlády moderních *států monopolizují *informace o svých rozhodnutích a činnosti státní správy a jejich šíření podřizují propagandistickým hlediskům; v totalitních (*totalismus) režimech k tomu přistupuje ústřední *kontrola a řízení *masmédií, takže nezávislé informace, kontrola a *veřejné mínění jsou prakticky nemožné. (Jaroslav Malina)

propichování těla, kulturní (piercing), úprava lidského těla propichováním pomocí *jehel či jiných zahrocených nástrojů většinou za účelem zdobení *šperky, ale také jako součást

*rituálů nebo *sexuálních praktik. Zahrnuje celou škálu technik a způsobů od propichování uší, rtů, nosu a obočí až po propichování *genitálií a prsních bradavek.

Propichování uší je patrně nejčastější formou propichování lidského těla. Důkazy o jeho použití nalézáme již u starověkých civilizací *Předního východu před více než 6000 lety. Různé způsoby propichování uší používali obyvatelé starověké *Mezopotámie, předkolumbovské Ameriky nebo příslušníci antických civilizací v Evropě. Otvory v uších sloužily převážně k zavěšení šperků a jiných ozdob. Nejčastější bylo propichování ušního lalůčku, ale otvory mohly být vytvářeny také v celých sériích v různých dalších částech ušního boltce. Mnoho kultur také používalo techniky roztahování otvorů v uších postupným vkládáním větších předmětů nebo zavěšováním těžkých předmětů na ušní boltce. Tyto techniky byly zaznamenány již u starověkých *Egyptanů, ale také u *Aztéků, *Mayů či v tradiční Číně. Do roztažených otvorů v uších se také vkládaly objemné kruhové desky, jako je tomu u východoafrických *Masajů nebo v Asii u Malabarů. U žen severosibiřských *Goldů byly do provrtaných boltců vkládány velké náušnice se stříbrnými kruhy a s velkými kusy *jantaru nebo *nefritu. Náušnice visely ženám až na ramena a často docházelo k přetržení silně vytaženého ušního lalůčku. Goldské ženy si však propichovaly ucho znovu, takže bylo často protrženo na několika místech. *Dajakové na ostrově Borneo si propichovali ušní boltce bambusovými špejlemi a do otvorů si postupně vsunovali stále větší kousky dřeva v podobě velkých zátek. Zároveň si zavěšovali na dolní okraj lalůčku různé předměty jako závaží, čímž docházelo k jeho výraznému protažení. U mnoha kultur docházelo k propichování uší již brzy po narození, zejména u dívek. V některých komunitách v Indii se dívkám propichují uši dvanáctý den po narození a zároveň je jim dáváno jméno. U indiánského etnika Tchikrin v centrální Brazílii propichují dětem uši bezprostředně po narození a do otvorů ihned vkládají dřevěné válečky, které je mají roztáhnout. V jiných kulturách dochází k propichování uší při *rituálech přechodu (například při dosažení dospělosti, před svatbou apod.).

V současné západní civilizaci je propichování uší běžné zejména u žen, kde je vnímáno jako *norma. Často se s ním však setkáváme také u mužů. Běžné je dnes zdobení uší také mezi hudebníky a jinými umělci. Spolu s rozvojem moderních piercingových studií se zvyšuje také obliba propichování a zdobení chrupavčitých částí ušního boltce a roztahování otvorů v uších, do nichž se vkládají rozmanité *ozdoby.

Mezi rozšířené formy kulturních úprav lidského těla patří zdobení nosních křídel a přepážky nosní. Propichování nosních křídel je velmi rozšířeno mezi ženami v Indii. Tamní dívky si často propichují levé nosní křídlo den před svatbou. V tradiční indické medicíně je totiž spojováno s reprodukčními orgány ženy. Mnohé indické ženy věří, že propichováním a zdobením levého nosního křídla budou nejen krásnější, ale že budou mít snadnější porod a zbaví se bolesti při *menstruaci. Populární je tento zvyk také v Pákistánu a Bangladéši, rovněž je rozšířen mezi kočovnými kmeny *Berberů v severní Africe. U *Beduínů souvisela velikost kroužku v nosu s bohatstvím rodiny. Šperk do nosu daroval často muž ženě při svatbě jako jakousi zástavu pro případ, že by došlo k rozvodu. V západních *zemích se rozšířilo propichování a zdobení nosních křídel až v 60. a 70. letech 20. století v souvislosti s rozvojem hnutí hippies. Později byl tento zvyk převzat mnoha dalšími alternativními *subkulturami. V současnosti je již běžným způsobem zdobení rozšířeným zejména mezi mladými lidmi.

Další tělesnou úpravou, se kterou se setkáváme poměrně často, je propichování nosní přepážky. Tento zvyk byl rozšířen zejména v tradičních společnostech na *Nové Guineji (nejoblíbenější ozdobou zde byly kančí tesáky), Borneu a Šalomounových ostrovech a mezi *Austrálci, původními obyvateli Austrálie. Zdobení nosního septa bylo běžné také u středoamerických *Aztéků a *Mayů, u jihoamerických *Inků nebo mnohých severoamerických *indiánských etnik. Zavěšování zlatých kroužků na nosní septum je dodnes běžným zvykem u indiánského kmene *Kunů z jihovýchodní Panamy. Kromě nosních křídel

a septa se dnes v západních zemích rozšiřuje i propichování a zdobení kořene nosu a jeho špičky.

V současné době je oblíbený i takzvaný orální piercing, který zahrnuje propichování jazyka, rtů a jejich bezprostředního okolí. Mnoho zejména mladých lidí z různých alternativních subkultur i mimo ně si dnes propichuje jazyk a zdobí ho nejrůznějšími šperky. Převažují důvody dekorativní a estetické, ale časté jsou také důvody sexuální, kdy ozdoby jazyka slouží k větší stimulaci partnera při orálních sexuálních praktikách. Propichování jazyka bylo také součástí různých rituálů u mnoha kultur. Popsány jsou například rituály Mayů, při nichž si ženy propichovaly jazyky a vzniklým otvorem protahovaly provázky s trny. Prolitá krev sloužila jako oběťina *bohům. Zvyk propichování jazyka jako součást obětních rituálů byl rozšířen i u mnoha indiánských etnik na americkém severozápadě (například *Haidové, *Kwakiutlové, *Tlingitové). Propichování jazyka bylo rozšířeno i mezi súfisty (*súfismus) a fakíry zejména na *Středním východě, kde bylo často používáno jako důkaz jejich přechodu do stavu *transu, kdy byli odolní vůči bolesti.

Také propichování rtů je častou a nápadnou mutilací. Do otvorů v horním a dolním rtu se vkládají nejrůznější ozdoby od jednoduchých kroužků, korálků a tyčinek až po střepiny od láhví, knoflíky nebo destičky z různých materiálů. Různé techniky propichování rtů nacházíme u mnoha kultur především ve střední Africe (například *Masajové v Keni), Súdánu, ale také mezi indiánskými etniky v Severní, Střední a Jižní Americe. Mezi zajímavé techniky zdobení rtů patří vkládání větších destiček či předmětů do otvorů ve rtech. Ženy *Lobiů z Ghany si vkládají do otvorů ve rtech, vytvořených kostěnými jehlami, kolíky ze *dřeva, *keramiky, *železa či *křemene. Tyto ozdoby je mají chránit před zlými duchy, kteří vstupují do těla ústy. U Saraů z oblasti Čadského jezera nosí ženy v horním a dolním rtu veliké okrouhlé destičky, takže celá ústa dostávají vzhled kachního zobáku. Propichování se provádí již v dětství a postupně se vkládají destičky stále větších rozměrů. V dospělosti měří tyto dřevěné destičky až 18 cm v průměru pro dolní ret a 10 cm pro ret horní. Ženy s takto zdobenými rty jsou považovány za mnohem krásnější než ty, které tuto „ozdobu“ nemají. Extrémní natahování rtů však často vede až k jejich roztržení. Z okrajů úst pak visí po obou stranách jen jejich cáry. V západních zemích nejsou tyto extrémní formy propichování rtů rozšířeny. Stále populárnější je ovšem zdobení rtů jednoduchými šperky (různé ozdobné cvočky, kuličky, činky, kroužky a hroty). Extrémním případem orálního piercingu, který se objevuje v nabídce piercingových studií v západních zemích je propichování a zdobení *patrového čípku.

Propichování a zdobení se nesoustřeďuje pouze na oblast obličeje a uší, třebaže zde se s ním setkáváme nejčastěji a v největším počtu různých technik. Mezi další oblasti, které bývají propichovány a zdobeny, patří zejména *genitálie, prsní bradavky a v poslední době i pupek a oblast rukou. Propichování a zdobení genitálií je rozšířeno zejména mezi členy *BDSM komunit, kde tyto úpravy zvyšují sexuální uspokojení nositelů i jejich sexuálních partnerů. I mimo tyto skupiny ovšem vzrůstá počet lidí, kteří si genitálie propichují a zdobí z estetických i sexuálních důvodů (viz *kultura a genitálie [různost zvyků]). Z podobných příčin jsou často propichovány a zdobeny prsní bradavky. Nošení ozdob způsobuje jejich trvalou *erekcí a bradavky se tak jeví větší. Způsobuje také dráždění bradavek, což přináší mnoha jejich nositelům uspokojení. Propichování a zdobení prsních bradavek nebylo tak časté a rozšířené jako jiné úpravy těla. Zaznamenáno bylo u indiánských Karankavů žijících na pobřeží Mexického zálivu, kteří si do otvorů v prsních bradavkách vkládali kousky cukrové třtiny. Také mezi námořníky kolují četné *legendy o propichování bradavek jako součásti rituálů při překonávání určité zeměpisné šířky či délky. Ve skutečnosti jsou ovšem doložené případy vzácné a jednalo se patrně o velmi řídký jev. U žen se s ním setkáváme v souvislosti s módními trendy. Na dvoře královny Isabely Bavorské (1370–1435) se rozšířila móda hlubokých výstřihů, které sahaly až pod pupek a odhalovaly tak ňadra natolik, že si ženy

začaly propichovat bradavky a zdobit je šperky. Krátká módní vlna propichování a zdobení bradavek proběhla také na konci 19. století v některých evropských metropolích (zejména v Londýně a Paříži). V nabídce klenotnictví se objevovaly speciální šperky určené právě k nošení v prsních bradavkách. Po roce 1890 tato módní vlna končí a propichování prsních bradavek se rozšiřuje až v 60. letech 20. století v souvislosti s rozvojem *BDSM komunit.

Velmi rozšířený je v současné západní civilizaci také piercing pupku. Většinou je propichován jeho horní okraj a do otvoru jsou vkládány různé typy šperků. Popularitu si získal v 90. letech 20. století, kdy se rozšířil mezi modelkami a popovými hvězdami. Dnes je běžnou formou zdobení těla zejména mezi dívkami a mladými ženami. Rozmach tohoto typu zdobení souvisí s módou krátkých triček a nízce nošených kalhot, kdy je pupek zcela odhalen a jeho ozdoby tak mohou být veřejně vystavovány na odív. Na rozdíl od jiných forem propichování těla nebyla tato technika historicky zaznamenána u žádné mimozápadní kultury. Méně časté je také propichování a zdobení v oblasti nohou a rukou, kde hrozí zvýšené riziko infekcí a poškození. Šperky jsou vkládány do kožních řas mezi prsty, nejčastěji mezi palec a ukazovák. Poměrně novou technikou propichování těla je tzv. povrchový piercing (surface piercing), kdy je část šperku vložena pod kůži a jeho ozdobný konec vystupuje na povrch. Tyto ozdoby je možné umístit kdekoliv na těle (často například na hrudi). Nevýhodou této techniky bývá časté vypuzení šperku z těla při procesu hojení. (Kateřina Boberová, Tomáš Mořkovský)

propinační právo, *právo, várečné.

proporční věk, *věk, proporční.

propriocepce, zahrnuje *informace z pohybového aparátu různých částí těla (svalů, šlach, kloubů), které jsou přiváděny do *mozečku, kde jsou zpracovávány a předávány prostřednictvím motorických jader *thalamu do *kůry mozkové. (Lenka Vargová)

proprius, -a, -um, vlastní, výhradně náležející k něčemu; v *anatomii například **nucleus proprius* v hřbetní *míše. (Ladislava Horácková)

propuštění, zrušení práv pána nad lidmi s menšími právy (*otroci, nesvobodní); již v antickém Řecku mělo propuštění velký význam: otroci tak získali právní svéprávnost, stejně tak jako *právo sami rozhodovat o vlastní *osobě. Původně se realizovalo neformálně nebo na základě závěti, od 5. století př. n. l. ve veřejném procesu. V *Římě propuštěný získal římské *občanské právo, byl však pod patronátem pána, který jej propustil a ten mu byl zavázán určitými povinnostmi.

V evropském *středověku zůstal propuštěný zpravidla v mírnějším vztahu závislosti (jako právní institut se v *novověku realizovalo většinou na základě vystavené listiny); tak tomu bylo až do zrušení *nevolnictví. (František Čapka)

propuštění, podmíněné, opatření, jež spočívá v propuštění pachatele trestného činu odsouzeného k trestu odnětí svobody před uplynutím celé doby trestu, pokud vykonal polovinu soudem uloženého nebo rozhodnutím prezidenta *republiky zmírněného trestu. Předpokladem je, že odsouzený ve výkonu trestu svým chováním a plněním svých povinností prokázal polepšení a soud může od něho očekávat, že v budoucnu povede řádný život, nebo soud přijme záruku za dovršení jeho nápravy. O podmíněném propuštění mladistvých se rozhoduje rovněž po výkonu jedné poloviny, případně dvou třetin trestu odnětí svobody. Vysloví-li soud, že se podmíněně propuštěný mladistvý osvědčil, hledí se na něho, jako by nebyl odsouzen. (Marie Dohnalová)

prorocství [starověká Mezopotámie], věštba, předpověď; prorocství podobná těm, jež jsou známá z textu *Starého zákona, v *Babylonii doložena nejsou. Ve starobabylonských dopisech z *Mari se však vyskytují zmínky o prorocích a prorokyních, kteří jsou zde označováni jako „blouznivci“ (akkadsky: *machchú*, *machchútu*) nebo jako „ti, kteří odpovídají“ (akkadsky: *ápilu*, *ápiltu*). Tyto osoby, které snad nenáležely k chrámovému personálu, se obracely ve jméno božím na panovníka s různými sděleními a napomenutími, jež se týkala

rozličných stránek kultu nebo politické praxe. V jejich slovech se mnohdy zračí určité náznaky budoucích biblických prorockých výroků, v nichž, jak se zdá, přežívají tedy velmi staré kanaánské tradice. Rovněž v Asýrii je po roce 700 př. n. l. doložena existence proctví, která pronášeli „vyvolávači“ (akkadsky: *raggimu, raggimtu*). Některá z nich se dochovala zapsaná společně s věštbami (*věštění) na sběrných tabulkách, které pocházejí z období *Asarhaddonovy vlády. Odtud bývá vyvozován závěr, že se zdá, jakoby velké části starověkého *Předního východu byly po roce 750 př. n. l. zachváceny prorockým hnutím, které je nám však zřetelně přístupné až teprve v *Izraeli.

Z 1. tisíciletí př. n. l. se však dochovalo několik literárních textů, které jsou v odborné literatuře označovány jako „proctví“ a jež jsou společně s *eposy a fiktivními autobiografiemi řazeny k tzv. historickým literárním textům. Jsou to popisy historických událostí a vlád nejmenovaných panovníků (často označovaných jako „knížata“, akkadsky: *rubú*), které, ačkoli neobsahují žádné *konkrétní údaje, byly zřejmě pro vzdělaného současníka jednoznačně dešifrovatelné. Vláda každého panovníka je popisována jako čas naplněný bezvýhradně dobrými či špatnými událostmi a skutky. Slova a věty, které se v popisech vyskytují, jsou nezdůvodněně vypůjčeny ze závětí (*apodozi*) věštbých textů (*omin*). Popisované události jsou však transponovány do budoucnosti (hovoří se o nich, jakoby teprve měly nastat) a jejich historická věrohodnost slouží jako opora věštběnému výroku, který se vztahuje k bližší či vzdálenější budoucnosti, jímž je text uzavřen a jenž je jeho vyvrcholením.

Dochovalo se pět těchto „proctví“, která jsou konvenčně označována jako Proctví „A“, Dynastické proctví, Urucké proctví, Mardukovo proctví a Šulgiho proctví. V prvních třech textech hovoří autor ve 3. osobě, v posledních dvou hovoří v 1. osobě ústy boha *Marduka a *krále *Šulgiho. Proto bývají tyto dva texty někdy klasifikovány jako fiktivní autobiografie. Přes jejich enigmatický charakter se texty „proctví“ podařilo s větší či menší mírou jistoty zařadit do historických souvislostí.

Proctví „A“ se zřejmě vztahuje k období vlády II. dynastie z Isinu (12.–11. století př. n. l.), jeho text snad vznikl koncem 11. století př. n. l. Dynastické proctví „předpovídá“ vzestup a zánik *Asýrie, *Babylonie, *Persie, říše *Alexandra Makedonského a zřejmě vrcholí předpovědí vztahující se k panství *Seleukovců. Urucké proctví pravděpodobně vychází ze vzdálené historické perspektivy babylonských dějin 8. století př. n. l., obrací se však k některému ze seleukovských panovníků, nejspíše Antiochu I. Sótérovi (281–261 př. n. l.), jehož vybízí k podpoře *privilegií prastarého mezopotamského *města *Uruku.

Mardukovo proctví pochází z období vlády *Nabukadnezara I. (1125–1104 př. n. l.) a souvisí nepochybně s rozsáhlou literární tvorbou oslavující vládu tohoto panovníka a sloužící povýšení Mardukova kultu v období vlády II. dynastie z Isinu. Autor „předpovídá“ trojí odvrácení posvátné Mardukovy sochy uloupené cizími nájezdníky (dobyty *Babylonu *Muršilem I. roku 1595 př. n. l., dobytí Babylonu Tukultí-Ninurtou I. kolem roku 1235 př. n. l., porážka kassitské dynastie Elamitou Kutir-Nahhuntem I. roku 1157 př. n. l.) a nakonec „předpovídá“ její slavný poslední návrat ve svých časech, který bude mít za následek *mír a blahobyt v celé *zemi. Šulgiho proctví (značně poškozené), v němž hovoří dávný vládce III. dynastie z Uru, obsahuje celou řadu narážek na události babylonských dějin a vztahuje se zřejmě ke konci kassitské dynastie nebo k některému období II. dynastie z Isinu.

Byl vysloven *názor, že spíše než biblickým proctvím se tato babylonská „proctví“, předpovídající příchod dokonalého panovníka („Vystoupí kníže a bude vládnout“), podobají židovské apokalyptické literatuře, zejména některým pasážím biblické knihy Daniel (Da 8,23–25; 11,3–45), a představují rané stadium vývoje židovsko-křesťanské apokalyptické literatury. (Jiří Prosecký)

prorok (profét):

1. v *judaismu, *křesťanství a *islámu člověk mluvící *Božím jménem, pronášející Boží sdělení, pokyny a úsudky ohledně minulosti, přítomnosti nebo budoucnosti. *Starý zákon má

knihy spojované se jmény čtyř velkých a dvanácti malých proroků (podle rozsahu knih). V křesťanství patří proroctví k *charizmatům, v rozvinutém křesťanství se však již proroctví neuplatňují. V islámu je *Muhammad posledním prorokem. Proroky však známe již z předislámské *Arábie, z *Kanaánu, *Foiníkie i z *Mezopotámie (texty z *Mari, *proroctví). Důležitým činitelem nejen náboženským, ale také politickým se proroci stali v období *Starého zákona v *judskem a *izraelském království i v babylonském *exilu. Řada prorockých sbírek je proto součástí hebrejského *kánonu Starého zákona, který obsahuje velké prorocké texty (*Izajáš, Jeremjáš, *Ezechiel) a dvanáct malých proroků (Ozeáš, Jóel, Ámos, Abdijáš, Jonáš, Micheáš, Nahum, Abakuk, Sofonjáš, Ageus, Zacharjáš, Malachiáš). Danielovo proroctví má spíše charakter apokalyptického spisu. Zprávy o činnosti proroků se rovněž zachovaly v dalších textech Starého zákona, jako jsou například Samuelovy a *Královské knihy. Proroci byli považováni za osoby, které vyvolil *Bůh, aby jejich prostřednictvím sdělil svou vůli. Výroky starozákonních proroků jsou proto zpravidla uváděny slovy „tak praví *Hospodin“, „výrok Hospodinův“ apod. Ve starší době byl prorok ve Starém zákoně zván termínem „vidoucí“. Později pro označení proroka převládá obecně semitský termín *nábí* („prorokující, hovořící prorok“). Původně proroci působili buď jednotlivě jako prorokyně Debóra, nebo ve skupinách při *svatyních, kde dosahovali extatického vytržení a schopnosti *věštění pomocí zpěvu, hudby a tance. Po vzniku království se proroci ideově rozčlenili. Jedna jejich část se zapojila do služeb *monarchie jako oficiální proroci *králů, vydávající proroctví o výsledcích bitev, válečných tažení aj. Druhá část proroků zaujala vůči monarchii kritický postoj a přešla do *opozice. Právě z kruhů této části proroků pochází většina prorockých textů Starého zákona. Sbírky výroků nejstarších proroků, kteří působili v 10.–9. století př. n. l. (Elijáš, Eliša), nebyly písemně fixovány a Starý zákon obsahuje jen vyprávění o jejich životě. Mladší „literární“ proroci nebyli většinou rovněž spisovateli. Jen ojediněle máme zachovány zprávy, že sám prorok nadiktoval své proroctví ve formě knihy (Jeremjáš). Spíše byli kazateli, jejichž výroky ústně kolovaly, byly postupně sestavovány v širší celky a nakonec písemně zachyceny, většinou v době exilní a poexilní, tedy po zániku judské monarchie. Přitom někdy byly do jedné knihy spojeny sbírky různých autorů i z různé doby (Izajáš, Zacharjáš), a výroky proroka mohly být redakčně přepracovány. O osobě a činnosti proroků přinášejí prorocké knihy jen nevelké množství údajů. Většinou v nich převažují prorocké vize a výroky, často bez udání historické situace, kdy vznikaly. Jen o některých starozákonních prorocích jsme podrobněji informováni, například o Jeremjášovi. Učení starozákonních proroků bylo založeno na přesvědčení, že *Izrael se zpronevěřil svému poslání, a porušuje tak smlouvu, kterou Hospodin uzavřel se svými vyznavači. Ve své kritice měli proroci na mysli oficiální *kult, jak jej praktikovali izraelští králové i většina králů judských. Tento kult byl poznamenán náboženským *synkretismem a toleroval (mimo jiné i z politických důvodů) existenci kultů dalších božstev, uctívaných sousedními *státy a velmocemi. Zejména vedli proroci ustavičný boj s kananejským *náboženstvím (*Kanaán, *Baal, *Ugarit), které dlouho přežívalo jako lidová forma zemědělského náboženství a bylo rovněž posilováno vlivy ze sousední Foiníkie. U některých proroků přerůstá kritika kananejského náboženství v odpor vůči usedlé zemědělské a městské *společnosti vůbec a v idealizaci společnosti nomádského či polonomádského typu, jejíž *životní styl propagovalo v královské době hnutí Rekábejců, založené Jonadabem ben Rekábem. Silná je u starozákonních proroků také sociální kritika, namířená proti vládnoucím vrstvám monarchie, jejich luxusnímu způsobu života, olupování vdov, sirotků a vykořisťování chudých vrstev. Svého vrcholu dosahuje tato sociální kritika u Ámose, Micheáše a *Izajáše. Řada proroků hlásala také příchod tzv. „Dne Hospodinova“, nazývaného též „Onen den“, nebo prostě „Den“. Chápali jej jako přísný *Boží soud, kdy sám Bůh zasáhne a ztrestá své odpůrce. Pak očekávali obnovení čistého kultu (případně obnovení očištěné davidovské dynastie) a spasení zbytku pravých vyznavačů. Někteří proroci očekávali po božím soudu příchod rajskeho věku, který je líčen jako nastolení celosvětového *míru, „překování oštěpů v srpy“ a

obnovení rajského stavu, který podle Starého zákona existoval na počátku *světa. Co se týče vzniku „Dne Hospodinova“, existuje řada teorií. Německý biblista Hermann Gunkel soudí, že máme co činit s přenesením *mýtu o *chaosu a jeho překonání bohem z počátku světa na jeho konec. Jiní (například Sigmund Mowinckel aj.) spojují vznik „Dne Hospodinova“ s předpokládaným pravidelně se opakujícím svátkem nastolení (*intronizací) Hospodina na *trůn. V raném křesťanství a v textech *Nového zákona byl „Den Hospodinův“ nahrazen očekávaným druhým příchodem *Ježíše Krista na svět (*parusie*). Vliv starozákonních proroků dlouho přetrvával. Projevuje se například v esejsko-kumránském hnutí a zvláště v raném křesťanství. Na starozákonní proroky navazuje v mnohém také mladší apokalyptická literatura. (Viz též *profétismus.);

2. přeneseně ten, kdo předvídá budoucnost. (Vladimír Sadek)

Prosecký, Jiří (12. 3. 1949, Praha), český asyriolog a překladatel; vědecký pracovník Orientálního ústavu Akademie věd České republiky v Praze. V letech 1968–1973 studoval na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze obory klínopis a francouzština. Po ukončení studií pracoval ve Státní knihovně ČSR, dnes Národní knihovně v Praze. Od roku 1978 je zaměstnán v Orientálním ústavu Akademie věd České republiky (dříve ČSAV). Roku 1987 uskutečnil kratší studijní pobyt v Irácké republice, přednášel na Bagdádské univerzitě. Od roku 1994 do roku 2002 působil jako zástupce ředitele Orientálního ústavu AV ČR. V letech 1990–1992 a 1999–2002 přednášel na Ústavu starého Předního východu a srovnávací jazykovědy Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V současné době je vedoucím oddělení Afriky a Předního východu Orientálního ústavu AV ČR. Je členem Mezinárodní asociace pro asyriologii (IAA).

Zabývá se především dějinami akkadské (babylonsko-asyrské) literatury, překlady a interpretací akkadských literárních textů. Je autorem, spoluautorem, či překladatelem několika knižních publikací a autorem několika desítek článků zabývajících se textovou kritikou, kulturně historickým pozadím a překlady akkadských literárních textů. Zúčastnil se řady mezinárodních asyriologických konferencí. Hlavní knižní publikace: *Mýty staré Mezopotámie: Sumerská, akkadská a chetitská literatura na klínopisných tabulkách* (1977) (spoluautoři Blahoslav Hruška, Lubor Matouš, Jana Součková); *Prameny života: Obraz člověka a světa ve starých kulturách* (1982) (spoluautor); „*Královské knihy*“ *staré Mezopotámie* (1995); *Prameny moudrosti. Mudroslovná literatura staré Mezopotámie* (1995) *Encyklopedie starověkého Předního východu* (1999) (spoluautor a editor); *Encyklopedie mytologie starověkého Předního východu* (2003) (spoluautoři Blahoslav Hruška, Jana Součková, Klára Břeňová); *Epos o Gilgamešovi* (2003) (spoluautoři Blahoslav Hruška, Marek Rychtařík). Kontakt: PhDr. Jiří Prosecký, CSc., Orientální ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., oddělení Afriky a Předního východu, Pod vodárenskou věží 4, 182 08 Praha 8, e-mail: prosecky@orient.cas.cz. (Jaroslav Malina)

proselyta (z řečtiny: *próselytós*, „jsem nakloněn; uctívám příchozí“), člověk, který je nakloněn jinému *náboženství, jež vyznává oficiálně, tedy příznivec, nikoli *konvertita. Užívá se v souvislosti s antickým *židovstvím nebo *křesťanstvím. (Jaroslav Malina)

Proserpina, *Persefoné.

Prosimii, *póloopice.

proskribování, *proskripce.

proskripce (proskribování) (z latiny: *proscrip̄t̄io*, „písemná vyhláška; označení za psance, klatba, proskripce“), veřejné odsouzení, postavení mimo *zákon (ve starém *Římě se původně realizovalo veřejným vypsáním jména), nese s sebou paušální odsouzení, tj. postavení mimo zákon bez soudu a možnosti obhajoby okamžitým zbavením občanských práv – obvinění se rovná odsouzení. V císařském Římě byly některými *císaři (například Caligula, Nero, Domitianus) proskripce často používány nejen k odstranění možné *opozice, ale i k záměrnému obohacení, protože veškerý majetek proskribovaných propadal císaři.

Metody proskripce využívají *autoritativní režimy, skupiny nebo jedinci k inkulpaci (obvinění), a tím znevážení a odstranění svých protivníků, jimž je znemožněna adekvátní obrana a obhajoba. (Jaroslav Malina)

proso (*Panicum miliaceum*), druh rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Prastará obilovina pocházející z východní a střední Asie, tradičně pěstovaná zejména v Číně (počátky již v rámci neolitické *jangšaoské kultury na severozápadě Číny) a Indii. (Viz též *zemědělství, rané.)

V současnosti se proso pěstuje především v Číně, v Indii, na Filipínách, v Severní Americe, v Itálii, ve Španělsku a v severní Africe. Z loupaných obilek (*jáhel) se připravuje kaše, mele se z nich mouka a krupice a po zkvašení se z nich připravují alkoholické nápoje. (Petr Bureš)

proso černošské, *dochan klasnatý.

prospekce, archeologická, *průzkum, archeologický.

prospěšnost, veřejná, v českém právním řádu není definována, proto bývá zaměňována s obecnou prospěšností. Rozumí se jí aktivita, z níž mají užitek a prospěch *občané dané *komunity nebo *regionu či *státu, činnost, která je v souladu s *veřejným zájmem, přičemž hledisko výnosnosti je druhořadé. *Obecně prospěšné cíle jsou definovány v *zákonu o *nadacích a *nadačních fondech jako rozvoj duchovních *hodnot, *ochrana *lidských práv nebo jiných humanitárních hodnot, ochrana přírodního prostředí, kulturních památek a tradic a rozvoj vědy, vzdělávání, tělovýchovy a sportu. Obecně prospěšné cíle jsou rovněž uvedeny v zákonech o dani z příjmů a o *dobrovolnické službě. (Marie Dohnalová)

prostata, předstojná *žláza, je největší přídatnou pohlavní mužskou žlázou. Její výška je asi 3 cm, váha 20–30 g. Prostata má tvar mírně předozadně oploštělého komolého kužele, jehož základna (*basis prostatae*) srůstá s *měchýřem močovým a vrchol (*apex prostatae*) směřuje kaudálně. Přední plocha prostaty (*facies anterior*) je obrácena k *symfýze, zadní plocha je uložena proti *konečníku. Dvě zaoblené postranní stěny (*facies laterales*) jsou skloněny proti svalovému *dnu pánevnímu. Prostatou prochází *trubice močová (*pars prostatica uretrae*), do které vstupují oba *ductus ejaculatorii. Podkladem prostaty je soubor 30–50 tuboalveolárních žláz, které jsou zanořeny do vazivově svalového *stromatu. Vývody prostatických žláz (*ductuli prostatici*) ústí do prostatické části močové trubice, po stranách *colliculus seminalis. Žlázy prostaty produkují *sekret nezbytný pro přežití *spermií, který představuje 15–30 % ejakulátu. Z vývojového hlediska lze prostatu rozčlenit na pět laloků (*lobus anterior, posterior, medius, dexter, sinister*), které spolu později splývají. Na povrchu prostaty je tuhé vazivové pouzdro (*capsula propria*). V další vrstvě se kolem prostaty nachází bohatá žilní pletěň – *plexus venosus prostaticus*, kterou zevně obklopuje kondenzované vazivo (*capsula periprostatica*). (Ladislava Horáčková)

prostitute (z latiny: *prōstituere*, „veřejně vystavovat, zaprodát; zaprodávat se; oddávat se lehkému životu“), poskytování pohlavního styku za odměnu (profánní prostitute) nebo z náboženských či ideologických důvodů (posvátná [kultovní] prostitute). Obě formy jsou rozšířeny transkulturálně a mají hluboké, pravěké a starověké kořeny.

Posvátné milování bylo praktikováno ve většině starých loveckých a zemědělských *kultur a *civilizací a pohlavní *akt spojený s *rituálem zde sloužil k udržování a znovuoobnovování *plodnosti a k uchování božského řádu *světa. Například v chrámových komplexech starověkých mezopotamských *měst (*Babylon, Kiš, *Nippur, *Sippar aj.) existovaly uzavřené domy s příbytky žen provozujících chrámovou prostituci. Kultovní zdůvodnění pohlavního styku s *kněžími, *králem a dalšími muži není zatím zcela jasné a zdá se, že podobné *soulože v sakralizovaných prostorách (akkadsky: *gagúm*) měly rituální charakter. Posvátné prostitutky (**hieroduly*) tvořily skupinu poměrně vysoce postavených kněžek (sumersky: *lukur*, akkadsky: *nadítu*), které byly chráněny zvláštními právními předpisy. Za *vlády babylonského krále *Chammurapiho mohly například jako jediné ženy ve

*společnosti volně nakládat se svým majetkem, uzavírat smlouvy a obchodovat. Hieroduly pocházely z královských rodin nebo z rodin příslušníků dvorské *družiny a vyšších *úředníků. Posvátná prostituce byla součástí náboženských *svátků a slavností, především v čase podzimní a jarní rovnodennosti, které provázely zčásti i *orgie konané na počest bohyně plodnosti *Inanny, jejichž hlavním smyslem bylo udržování a znovuoobnovování plodnosti. Zatím není jisté, zda se hieroduly účastnily i hodovních slavností, které následovaly po každoročních obřadech *posvátného sňatku, svaté svatby (*hieros gamos).

Kromě kultovní prostituce existovala v *Mezopotámii od konce 3. tisíciletí př. n. l. i prostituce profánní, provozovaná šenkýřkami a dalšími ženami v hospodách. I zde však šlo o činnost často zdůvodňovanou oslavami bohyně plodnosti Inanny a bohyně piva Ninkasy, které provázely bujaré pijácké písně. V sumerském *mýtu *Enki a řád světa* patřila posvátná prostituce k božskému „řádu světa“ a objevuje se v seznamu civilizačních pojmů (sumersky: *me*), jimiž bůh *Enki obdaroval v opilosti bohyni Inannu. V eposu o uruckém králi *Gilgamešovi je *divoch Enkidu „polidštěn“ mimo jiné i opakovaným stykem s prostitutkou.

Na dvorech asyrských králů se od 15. století př. n. l. setkáváme i s *harémy, jejichž vnitřní život upravovaly zvláštní *zákony. V palácových prostorách s harémy a prostitutkami byly nalezeny i předměty (pečetítka, sošky) s erotickou tematikou.

Kultovní i profánní prostituce je doložena i v *Kanaánu v souvislosti s oslavami bohyně úrody a pohlavního života *Astarte u *Féničanů a *Pelištejců (Iz 23, 15–16; Na 3, 4–6 o asyrském městě *Ninive). Ve starozákonních představách byla Mezopotámie „zemí smilstva“ a „velikou nevěstkou“, kterou *Bůh spravedlivě potrestal úplnou zkázou (srov. Novozákonní Zj 17–18).

Toto dělení prostituce se vyskytuje například i v Koreji, kde například *wŏnhwa bývá v současnosti vykládána jako skupina dívek určená pro rituální služby, včetně posvátného sexuálního styku v *chrámu Singung. Kromě toho paralelně vznikala i *kasta *kisāng, která měla několik kategorií, z nichž nejnižší obývala veřejné domy a také veřejnosti sloužila.

Například v Japonsku byla prostituce (*baišun*) až do konce *druhé světové války vysoce institucionalizována. Veřejné domy byly oficiálně registrované a do jisté míry i úředně kontrolované již od 12. století. S rozvojem měst v období *Edo (1600–1868) dochází k mohutnému rozkvětu organizované prostituce, která se stává nedílnou součástí měšťanské kultury své doby. Ačkoli je dnes prostituce zákonem zakázána, ve více či méně utajované formě je nadále součástí nočního života zábavních čtvrtí japonských měst.

*Názory na počátky prostituce v Japonsku se liší. Někteří vědci vidí první prostitutky v *uneme*, v mladých dívkách posílaných od 6. století do služby ke dvoru *Jamato, jiní za ně považují *šamanky *miko*. Ženská sexualita byla odpradávná oslavována v celé řadě náboženských obřadů a rituálů a mnoho potulných ženštin, kterým byla přičítána magická moc a síla, se živilo tancem, vyprávěním příběhů, léčitelstvím, předváděním zdánlivých kouzel a v neposlední řadě i prostitutací.

S nástupem období *Heian (794–1185) se u císařského dvora objevují hostesky (*asobime* či *ukareme*), jejichž úkolem bylo obveselovat dvorskou *šlechtu zpěvem, tancem, vyprávěním a někdy též tělesnými požitky. Od 12. do 14. století se mezi dvorskou i vojenskou šlechtou těšily značné oblibě profesionální zpěvačky a tanečnice nazývané *širabjóši*. Od konce 12. století se navíc začíná běžně provozovat také mužská prostituce (viz *homosexualita).

Politická stabilizace, rozvoj obchodu a měst a změna *životního stylu v období *Kamakura (1185–1333) přinesly také nebývalý rozvoj veřejných domů. Institucionalizovaná prostituce byla řádně zdaňována a kamakurský šógunát dokonce zřídil v roce 1193 zvláštní funkci úředníků pro dohled nad veřejnými domy (*júdžo bettó*). V následujícím období *Muromači (1338–1573) se šógunátní vláda snažila opakovanými zákazy omezit provozování prostituce pouze na vyhrazené čtvrti, avšak všeobecný úpadek centrální politické moci znamenal konec těmto snahám.

V období sjednocování Japonska koncem 16. století povolil Tojotomi Hidejoši koncesovanou prostituci v Ósace a dal zřídit čtvrt' veřejných domů v Kjótu. Tokugawský šógunát (1600–1868) začlenil úřední správu zábavních čtvrtí (*júkaku*) do svého programu přísné kontroly pohybu obyvatel. Nejproslulejší čtvrtí byla Jošiwara v Edu, ve které žilo a „pracovalo“ více než dva tisíce prostitutek, neméně pověstné však byly i Šimabara v Kjótu či Šinmači v Ósace. Prostředí zábavních čtvrtí, nočních podniků a nevěstinců se stalo inspirací řady uměleckých děl a našlo svůj výraz i ve svěbytném uměleckém žánru **ukijoe* („obrazy prchavého světa“). Prvotřídní kurtizány se těšily všeobecné vážnosti pro svůj šarm, důvtip a kultivovaný projev. Většina prostitutek však neměla snadný život. Vzhledem k tomu, že legální obchod s lidmi byl v Japonsku považován za protiprávní již od počátku 7. století, mladá děvčata z chudých, povětšinou venkovských rodin přicházela do nevěstinců na základě smlouvy o službě na dobu 10 až 20 let, což prakticky znamenalo na doživotí, pokud je dříve nevykoupil některý z majetnějších zákazníků. Kromě hierarchicky strukturovaného společenství prostitutek existovala samostatná skupina profesionálních hudebnic a tanečnic (**geiša*) a dále mnoho neregistrovaných prostitutek (*šišó*), působících mimo vyhrazené zábavní čtvrti. **Šógunát* považoval prostituci za obecné zlo a opakovanými zákazy se ji snažil vymýtit či alespoň omezit její rozsah. Úřední orgány také usilovaly o podchycení a kontrolu venerických chorob, zejména **syfilidy* (*baidoku*), která se začala v Japonsku šířit od počátku 16. století.

Nová vláda **Meidži* (1868–1912) vydala v roce 1872 zákon zakazující faktický obchod s lidmi (*džinšin baibai kinši rei*) a zákon osvobozující prostitutky (*geišógi kaijó rei*), nicméně většina děvčat „prodaných“ svými rodinami do nevěstinců musela nejprve splatit dluhy svým chlebozárcům a zůstávala proto nadále ve službě. Ačkoli se vláda opakovaně snažila zastavit příliv mladých děvčat z chudých oblastí do městských nevěstinců a zakázala v roce 1900 prostituci dívek mladších 18 let, přijatá opatření většinou neměla žádný účinek.

S postupným pronikáním západního, zejména křesťanského myšlení zesílilo hnutí za rovnoprávné postavení ženy, které si za jeden ze svých konkrétních cílů kladlo boj proti všem formám prostituce. Výsledkem jejich snah bylo například prosazení úplného zákazu prostituce v některých prefekturách. Od počátku 30. let 20. století však tyto aktivity, stejně jako celé liberální hnutí postupně ztratily živnou půdu a byly zatlačeny do pozadí nacionalistickou ideologií. V souvislosti s vojenskými operacemi v Číně a jihovýchodní Asii sama armáda naopak podporovala častokrát násilím prováděný nábor nových prostitutek, tzv. „žen útěchy“ (*džúgun ianfu*), které měly sloužit k uspokojení sexuálních potřeb vojáků.

V prvních dnech po kapitulaci přikročila japonská vláda k náboru prostitutek pro potřeby okupačních vojsk, avšak již počátkem roku 1946 doporučila okupační správa úplný zákaz koncesované prostituce. Kompromisním řešením bylo přejmenování nevěstinců na „zvláštní obchody s občerstvením“ (*tokušu inšokuten*). Ekonomický a morální rozklad společnosti v prvních poválečných letech přinesl také prudký nárůst pouliční prostituce (*gaišó*). Jako reakci na tuto skutečnost a pod tlakem rostoucího počtu voličů z řad ženské populace přijal parlament v roce 1956 zákon o zákazu prostituce (*baišun bóšihó*), který znamenal faktický konec úředně povolené prostituce. Nadále však existuje ilegální, často i nedobrovolná prostituce provozovaná v nočních zábavních podnicích, restauracích, barech a tzv. tureckých lázních (*torukoburo*), která má – stejně jako kdekoli na světě – úzké vazby na organizovaný zločin. (Viz též **antropologie sexuality*, **sexualita*, *erotika*, *láska* a *manželství* – ...). (Blahoslav Hruška, Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina, Jan Sýkora)

prostor:

1. spojitě prostředí rozkládající se bez hranic všemi směry, spolu s **časem* základní podmínka každé vnější zkušenosti (Immanuel **Kant*). Až do **novověku* chápán konkrétně jako (volné) místo či rozloha mezi předměty, souběžně s matematizací fyziky ztotožněn se souřadnou soustavou (René **Descartes*) o třech dimenzích. Pro Isaaca **Newtona* je prostor

nekonečný, homogenní a absolutní (nezávislý na tom, co v něm je), podle relativistické fyziky je naopak prostor možný jen tam, kde něco je. Hmota (energie) způsobuje jeho zakřivení, jež je příčinou gravitačních sil. Vesmírný prostor (*vesmír) je neomezený, ne však aktuálně nekonečný;

2. prostředí blíže vymezené (příklad: obytný prostor). (Jaroslav Malina)

prostor tvarových a velikostních proměnných (anglicky: *shape and size space*), hypotetický vícerozměrný prostor tvořený parametry, které popisují současně tvarovou a velikostní variabilitu objektů v souboru. Proměnné prostoru tvarových a velikostních proměnných lze získat vynásobením tvarových proměnných příslušnou hodnotou *velikosti centroidu. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

prostor tvarových proměnných (anglicky: *morphospace, shape space*), hypotetický vícerozměrný prostor tvořený tvarovými proměnnými, jimiž je možné kvantitativně popsat tvarovou variabilitu zkoumaných objektů. Prostor tvarových proměnných je možné rekonstruovat z libovolných tvarových parametrů (například výstupy *Fourierovy analýzy). Nejznámějším a nejlépe prozkoumaným je tzv. Kendallův prostor nebo Kendallův prostor tvarových proměnných. Tento prostor vzniká *prokrústovskou analýzou *význačných bodů. Platí, že vzdálenosti a vztahy mezi proměnnými nejsou lineární. Nelineárnost Kendallova prostoru tvarových proměnných je hlavní překážkou, která brání v testování tvarových proměnných metodami jednorozměrné i vícerozměrné statistiky založené na lineárních vztazích mezi proměnnými. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

prostor, Douglasův, **excavatio rectouterina*.

prostor, sociální, rozprostraněnost lidí a skupin v systému koexistujících sociálních pozic a vztahů. Sociální prostor vymezil francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002) jako strukturu diferenciovaných sociálních pozic, z nichž každá je definována místem v *sociálním poli, které jedinec zaujímá v průběhu participace na určitém typu *kapitálu. Sociální prostor tvoří dvě osy – osa vertikální a osa horizontální. Na ose vertikální jsou lidé situováni na základě celkového disponibilního kapitálu. Na ose horizontální jsou lidé situováni diferenciovaně na základě poměru mezi *ekonomickým kapitálem a *kulturním kapitálem. Sociální prostor je strukturován jako pole *moci, ve kterém jedinci svůj kapitál chrání a akumulují. V sociálním prostoru koexistují různé pozice, které se navzájem vymezují vůči ostatním pozicím. To znamená, že sociální prostor má vztahový charakter. Sociální vztahy však nejsou prostorově determinované, naopak prostor vytvářejí a přetvářejí. Zásadní roli v udržování struktur sociálního prostoru a sociálních vztahů hraje podle Bourdieua *rodina; ta představuje místo akumulace všech druhů kapitálu a jeho předávání dalším generacím od symbolické hodnoty připisované rodnému jménu přes finanční vyčíslení zděděného majetku k prostředkům umožňujícím rozšiřovat vzdělání a s ním souvisící *status ve *společnosti. (Barbora Půtová)

prostor, subarachnoidální, **cavum subarachnoidale*.

prostor, tangenciální (anglicky: *tangent space*), hypotetický vícerozměrný prostor určený tvarovými proměnnými. Prostor vzniká projekcí *prostoru tvarových proměnných na tečnou rovinu v místě zvoleného tvaru (například konsenzus). Odlišnosti obou prostorů jsou dány vzájemnými vztahy tvarových proměnných. V tangenciálním prostoru jsou tyto vztahy lineární. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

prostorová analýza, *analýza, prostorová.

prostředí, souhrn všech životních a neživotních složek hmotného *světa, v němž někdo žije nebo něco se děje. Životní prostředí umožňuje základní projevy a činnosti lidí. Je částí přírodního, přirozeného a sociálního světa, kde se každý jedinec nachází ve vzájemných součinnostech, které vnímá, využívá, ovlivňuje, přizpůsobuje svým představám a zájmům; *životní prostředí. (Jaroslav Malina)

prostředí evolučních adaptací (z angličtiny: *environment of evolutionary adaptedness*), model rozpracovaný v *evoluční psychologii, kde představuje základ *evolučního modelu kultury. Podle evolučních psychologů se v prostředí evolučních adaptací utvářela lidská mysl; jde o *hypotézu vycházející z předpokladu, že lidé strávili většinu z posledních dvou milionů let v prostředí, které bylo víceméně konstantní a v němž se museli vypořádat s řadou problémů, jejichž úspěšné řešení nakonec vedlo ke vzniku *adaptací, jež evoluční psychologové nazývají *psychické mechanismy. Lidská mysl jako soubor psychických mechanismů proto odráží strukturu prostředí evolučních adaptací. Evoluční psychologické adaptace rodu **Homo* se údajně vyvíjely a selekčně stabilizovaly během *pleistocénu v období asi 1,8 milionu let až ca 11 550 let před dneškem, tj. v prostředí lovecko-sběračských společností, a právě v takovém prostředí fungují nejlépe. Podle *evoluční psychologie je proto většina lidských psychologických mechanismů adaptacemi na existenční a reprodukční problémy v prostředí pleistocénu. V odlišném prostředí, například v moderním velkoměstě, mohou tyto psychologické mechanismy dobře fungovat, mohou se však také objevit neshody mezi psychologickými mechanismy a aktuálním prostředím.

Pojem zavedl v roce 1969 britský psychiatr John Bowlby. Americký evoluční psycholog a kulturní antropolog Donald Symons již na konci sedmdesátých let 20. století pracoval s modelem „přirozené prostředí“, který se víceméně překrývá s konceptem prostředí evolučních adaptací. Na přelomu 80. a 90. let 20. století se v evoluční psychologii definitivně prosadil pojem prostředí evolučních adaptací. Model detailně rozpracovali zejména Leda Cosmidesová a John Tooby.

Tento model byl podroben kritice hlavně z hlediska *paleoantropologie (Robert *Foley) a *behaviorální ekologie člověka (William Irons). Největší výtky se soustředily na předpoklad dvou milionů let trvajícího relativně stabilního prostředí. William Irons proto navrhl, aby další studium pracovalo s modelem *adaptivně relevantního prostředí. (Jaroslav Malina, Martin Soukup)

prostředí v Evropské unii, životní, označení hlavních principů politiky *Evropské unie v oblasti životního prostředí, jimiž jsou zejména prevence, předpoklad, že škoda má být napravena u zdroje a že znečišťovatel škody zaplatí. Kromě ochrany a vylepšení kvality životního prostředí se zabývá také hospodařením s přírodními zdroji. Na dosažení cílů souvisejících s životním prostředím dohlíží *Rada Evropské unie. (Marie Dohnalová)

prostředí, adaptivně relevantní (anglicky: *adaptively relevant environments*), *model navržený americkým kulturním antropologem Williamem Ironsem jako alternativa k modelu *prostředí evolučních adaptací, který byl rozpracován v *evoluční psychologii. Model adaptivně relevantního prostředí spočívá na premise, že každá *adaptace je výsledkem jen několika selekčních tlaků působících vně organismu z celkového množství všech selekčních tlaků. Různé adaptace jsou výsledkem působení jiných souborů selekčních tlaků. Pro každou adaptaci proto musíme hledat její vlastní prostředí evolučních adaptací. Stejným způsobem by tak mohly průběžně vznikat a uchovávat se i *psychické mechanismy a stát se nejen součástí *lidské přirozenosti, ale i biologickým základem *kultury. (Martin Soukup)

prostředí, životní, soubor všech vnějších podmínek (přírodních i společenských), které obklopují jedince, poskytují mu podmínky k životu, jsou jím ovlivňovány a samy na něj působí (například zkaženou půdou, vodou, ovzduším, ozónovou dírou); společenské prostředí se člení na makroprostředí (sociálně ekonomický systém společnosti) a na mikroprostředí (rodina, školní, studijní, pracovní a jiné kolektivy); v současnosti stále víc vystupuje do popředí úsilí o vytvoření biofilního prostředí člověka jako základny pro trvale udržitelný život. (Marie Dohnalová)

prostý člověk, *šu-žen.

Prošek, František (20. 9. 1922, Střeziměř – 26. 7. 1958, Praha), český archeolog. Už jako mladý učeň pražské továrny Jawa navštěvoval s Jaroslavem *Petrbokem Český kras a zaměřil

se na *paleolit. Po návratu z pracovního nasazení v Německu, jež bohužel poškodilo jeho zdraví, studoval geologii a archeologii na *Univerzitě Karlově v Praze. Jako pracovník Státního archeologického ústavu (později ARÚ ČSAV v Praze) od roku 1950 se zabýval především paleolitem a *mezolitem a založil moderní český výzkum těchto období s důrazem na *stratigrafii, studium *spraší a jeskynních usazenin.

K jeho hlavním výsledkům patří praktické prosazení uznání staropaleolitického osídlení u nás (publikoval první uznávaný nález – úštěp z Letek nad Vltavou) a první vymezení *szeletien (významná studie *Szeletien na Slovensku*, 1953), pokusil se o rozčlenění mezolitu (*Mesolitické drobnotvaré industrie v Čechách*, 1950), první se zabýval pozůstatky obytných staveb z těchto období (*Mladopaleolitická obydlí v Československu*, 1961). Provedl řadu výzkumů v Českém krasu (Koněpruské jeskyně a Děravá jeskyně 1950–1958) i jinde, také na Slovensku, systematicky spolupracoval s přírodovědci – s Vojenem Ložkem zpracoval na svoji dobu přelomovou studii *Stratigrafické otázky československého paleolitu* (1954), respektive *Stratigraphische Übersicht des tschechoslowakischen Quartärs* (1957). Předčasná smrt mu nedovolila tyto poznatky plně zhodnotit. (Karel Sklenář)

Prótagorás (kolem 485 př. n. l. – kolem 420 př. n. l.), řecký filozof, sofista. Narodil se v *Abdēře v severním Řecku stejně jako *Démokritos, jehož byl možná žákem. Působil v *Athénách (byl přítelem athénskému státníku *Perikleas) a na dalších místech řeckého světa jako profesionální učitel moudrosti. Svě žáky učil za peníze praktickou filozofií *sofistiku, která je měla naučit, jak uspět v politickém a společenském životě. Ve svých spisech, z nichž se dochovaly jen zlomky, se zabýval teorií poznání, gramatikou, dějinami, *kosmogonií aj. Například z díla *Peri alétheias* (Pravda) se díky citacím u dalších autorů zachovala jen první věta začínající „*Anthrópos metron tón pantón*“ („Člověk je mírou všech věcí“). Se zjednodušeným Prótagorovým viděním světa polemizuje *Platón ústy svého učitele *Sókrata v dialogu Theaitétos čili o pravdě, kde dospívá ke kritice Prótagorova výroku. (Předpokládá se však, že za tímto citátem následovalo ještě něco, co jej podmíněčně vymezovalo – tedy, že tam nebylo jen toto prvoplánové tvrzení, ale to věděl pouze Platón, jenž více neuvádí.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

protan, *barvoslepost.

protanomálie, *barvoslepost.

protanopie, *barvoslepost.

protein (bílkovina), biologická molekula složená z aminokyselin, s relativní molekulární hmotností 10^3 až 10^6 . Proteiny jsou podstatou všech živých organismů. Základní povahu proteinů rozpoznal již v roce 1819 francouzský chemik Henri Braconnot (1780–1855) při zahřívání klišu s kyselinou sírovou. Proteiny zajišťují většinu tělních struktur a funkcí. Podrobnou strukturu bílkovin popsali německý chemik Hermann Emil Fischer (1852–1919) a americký biochemik Linus Carl Pauling (1901–1994). V proteinech jsou aminokyseliny vzájemně vázány aminoskupinami $-NH_2$ a karboxylovými skupinami $-COOH$ pomocí tzv. amidové vazby $-NH-CO-$ (amidy), která se v případě proteinů nazývá *peptidová vazba. Podle počtu aminokyselin v molekule rozlišujeme oligopeptidy (2–10 aminokyselin), polypeptidy (11–100 aminokyselin) a proteiny (více než 100 aminokyselin). Pořadí aminokyselin v řetězci proteinu označujeme jako *primární strukturu. (Kateřina Boberová)

proteináza, enzym katalyzující štěpení *bílkovin. (Kateřina Boberová)

protekcionismus (z francouzštiny: *protectionisme*, „ochranářství, protekcionismus“), ochranářství, hospodářská politika *státu nebo sdružení států zaměřená na podporu a ochranu domácích výrobců. Uskutečňuje se obchodně politickými opatřeními chránícími vnitřní trh před zahraniční *konkurencí (například dovozní cla nebo kvóty). (Jaroslav Malina)

protekční chování, *chování, protekční.

protektorát (z latiny: *prōtector*, „ochránce, podporovatel, příznivec“), stav, kdy se jeden *stát dostává pod ochranu státu jiného. Většinou jde o nedobrovolné podřízení se druhému

státu za přispění nátlaku, hrozby či násilí, ale může jít také o výsledek diplomatických dohod; vznik a vývoj protektorátu vede k úplné ztrátě samostatnosti a svrchovanosti podmaněného státu. V protektorátu fungují státní orgány podobně jako v samostatném státě, ale jsou podřízeny protektorovi, který stojí v jeho čele a ovlivňuje jeho vnitřní záležitosti (například politické, hospodářské, kulturní). Neplatí pro něj *zákony podmaněné *země. Protektorát představoval jednu z nejčastějších forem koloniální nadvlády evropských mocností nad *zeměmi Afriky a Asie. Byl obvykle založen nerovnoprávnou smlouvou, mnohdy se stal předstupněm k *anexi. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Protektorat Böhmen und Mähren, *Protektorát Čechy a Morava.

Protektorát Čechy a Morava (německy: *Protektorat Böhmen und Mähren*), forma okupačního režimu (v mnohém se stala podkladem smlouva mezi Francií a tuniským bejem z roku 1881), jež umožňovala otevřenou teroristickou německou *diktaturu, zajištěnou rozsáhlým donucovacím aparátem (zejména tajnou státní policií – Gestapo [*Geheime Staatspolizei*]), nad zbytkem *českých zemí (po mnichovské dohodě), od 15. 3. 1939 okupovaným německou armádou. Protektorát byl vnucen výnosem Adolfa *Hitlera (1889–1945) z 16. 3. 1939 (č. 75/1939 Sb.), zcela protiprávním aktem, kterým byly likvidovány všechny *svobody českého *národa. České země tak byly zcela závislé na Německu, protektorátu byla odepřena státní povaha, stal se integrální součástí *Třetí říše; působily v něm orgány dvojího druhu: a) říšské (měly rozhodující postavení – říšský protektor [od 27. září 1941 do 4. června 1942 jím byl Reinhard *Heydrich], státní tajemník, policejní orgány); b) autonomní (české, víceméně „loutkové“ – státní prezident, *vláda, místní správa, četnictvo, vládní vojsko). Protektorát neměl žádné znaky státní existence, fiktivní byla i tzv. *autonomie. Německá okupační správa ovládla i české *hospodářství (1. 10. 1940 byla zrušena celní hranice mezi protektorátem a Třetí říší, od roku 1942 byly násilně nasazovány kontingenty mladých českých lidí na práci do Německa – *totální mobilizace). Protektorát Čechy a Morava zanikl 5. 5. 1945. (František Čapka)

proteolýza, rozložení *bílkovin na menší části – peptidy a aminokyseliny. (Jiřina Relichová)

proteomika, směr navazující na genomické studie (*genomiku), analyzuje všechny exprimované proteiny, zejména jejich strukturu, funkci a vzájemné interakce. (Pavel Lízal)

Prótesiláos a Láodameia, řecký manželský pár, který proslul oddaností ženiny *lásky i ve smrti. Prótesiláos byl prvním padlým z *Řeků v *trójské válce: toužil po vyniknutí, a proto se bez rozmyšlení vrhl na trójský břeh hned poté, co tam *Odysseus hodil svůj *štíť. Oba sice znali věštbu, že ten, kdo se první dotkne trójské země, zemře, ale Odysseus obratně skočil na svůj štít a věštba se vymstila Prótesiláovi, jenž byl vzápětí zasažen trójským šípem. Jeho manželka Láodameia ze žalu spáchala *sebevraždu, podle pozdější římské *verze jí bylo dovoleno vyvést na chvíli Prótesiláa z *podsvětí, ale pak se tam musela vrátit a zůstat s ním. Tak je tento motiv zobrazován i na římských *sarkofázích. (Marie Pardyová)

protestanté (ze středověké latiny: *protestari*, „být, stavět se proti, v rozporu, v opozici“), společné označení *křesťanů navazujících na *reformaci 16. století; odvozeno od protestu reformačních *stavů na říšském sněmu ve Špýru v roce 1529. Patří k nim *evangelíci augšpurského vyznání (*luteráni), reformovaní křesťané helvétského vyznání (*kalvinisté) a další větve či denominace (*baptisté, metodisté aj.). Někdy bývají k protestantům řazeni i anglikáni. V *českých zemích je největší protestantskou církví Církev československá evangelická. (Jaroslav Malina)

protestantismus (ze středověké latiny: *protestari*, „být, stavět se proti, v rozporu, v opozici“), jeden ze základních směrů v *křesťanství, oddělil se od *katolicismu v průběhu *reformace v 16. století; odvozeno od protestu reformačních *stavů na říšském sněmu ve Wormsu v roce 1529 proti *císaři Karlu V. (1500–1558) a katolické většině. Sdružuje velké množství samostatných *církví, *sekt a *denominací (*luteránství, *kalvinismus, *adventisty,

*baptisty a další). Typické znaky: 1. odmítání zásady oddělování *laiků a *kněží; 2. zjednodušený *kult; 3. odsouzení *mnišství a *celibátu; 4. neuznání kultu bohorodičky, *svatých, *andělů, svatých obrazů; 5. jediným pramenem *víry je *bible.

Nejpočetnější protestantské církve jsou v USA, ve Velké Británii, v Německu, ve skandinávských státech, v Nizozemsku a v Kanadě. Od počátku 20. století se vyznačuje značnou politickou a náboženskou aktivitou (konala se řada společných mezicírkevních konferencí); v roce 1948 byla založena Světová rada církví, sdružovala 147 protestantských a *pravoslavných církví ze 42 *zemí světa (viz *ekumenismus). (František Čapka)

protetická rovina, *rovina, protetická.

Próteus, v *řecké mytologii mořský *bůh; syn boha *Poseidóna a mořské *nymfy. Stařec znalý budoucnosti, věštil však nerad a jen když k tomu byl přinucen; i tehdy se bránil různými proměnami. (Jaroslav Malina)

protifašistická koalice, *koalice, protifašistická.

protipapež (též antipapež, vzdoropapež), *papež zvolený obvykle jen částí kardinálského sboru (nelegitimně, nezískal podporu v celé *římskokatolické církvi); za protipapeže bývají zejména označováni papežové zvolení v Avignonu a v Pise v období *západního papežského *schizmatu (1309–1417), kdy byla církev fakticky rozdělena – dvojpapežství, později dokonce trojpapežství. V dějinách existovalo celkem třicet sedm vzdoropapežů. (František Čapka)

protireformace, reformní opatření, jimiž reagovala *římskokatolická církev v 16. století na *reformaci. Hlavním činitelem těchto snah byl tridentský *koncil. Šlo o sjednocení a oproštění *liturgie, o sjednocení a zdokonalení výchovy budoucích kněží a o přesnou formulaci věrouky. Protireformace se dává do souvislosti s *rekatolizací. Počátky má v Itálii, kde byly *humanismus a *renesance nahrazovány katolickým *dogmatismem. Ve střední Evropě je spojena zejména s činností jezuitského řádu a podporou *Habsburků, kteří protireformaci využívali jako prostředek *centralizace státu.

V *českých zemích probíhala v souvislosti s habsburským politickým programem a s jednáním tridentského koncilu od poloviny 16. století (příchod *jezuitů v roce 1556, obnovení pražského arcibiskupství roku 1561). Ostrá protireformace zde nastala po českém stavovském povstání v letech 1618–1620 a po bitvě na Bílé hoře, od roku 1621 byly postupně vydávány zákazy nekatolického *náboženství; Obnovené zřízení zemské (roku 1627 pro Čechy, v roce 1628 pro Moravu) povolilo pouze *katolictví. Po *třicetileté válce (1618–1648) probíhala protireformace s novou intenzitou a s dalšími prostředky: vedle násilné rekatolizace, prováděné za asistence armády, byly využívány i mírné postupy (okázalé obřady, poutě, povinná velikonoční *zpověď aj.). Na českých sněmech byl *katolicismus prohlášen za „gruntovní základ a hlavní *privilegium *Království českého“, stal se oficiální státní *ideologií. *Kacířství bylo považováno za politický delikt; souběžně s protireformací probíhalo utužování *nevolnictví. Od nástupu *osvícenství nastalo zmírňování rekatolizačního tlaku, bylo ukončeno rokem 1781 vydáním *tolerančního patentu.

Ve světových dějinách byl pojem poprvé užit roku 1776 pro období od augšpurského náboženského *míru (1555) do míru vestfálského (1648); později byl používán také pro celou epochu. V průběhu protireformace se rozlišovalo mezi nábožensky zaměřenou vnitřní obnovou katolické církve a převážně politicky vymezenou a násilně prováděnou rekatolizací mocenskými prostředky. (František Čapka, Jaroslav Malina)

protispolečenské chování, *chování, protispolečenské.

protoconid, mesiobukální hrbolek na dolních *stoličkách. (Michaela Křivanová)

protoconus, mesiolingvální hrbolek na horních *stoličkách. (Michaela Křivanová)

Protočičané („Prvotní Čičané“, „Předčičané“), moderní označení tvůrců prvních neolitických kultur (*jangšaoské kultury a *lungšanské kultury), kteří jsou považováni za předky dnešních *Čičanů (*Chanů). (Jaroslav Malina)

protohistorická doba, *doba, protohistorická.

protohistorie (z řečtiny: *proto-*, „prvo-, pra-, první“ a *historia* či *historiē*, „dějiny, historie“), období lidských dějin (následující po *prehistorii), které je osvětleno prvními *písemnými prameny; avšak *archeologické prameny stále zůstávají hlavním zdrojem poznání. (Jaroslav Malina)

Protochetité, *Chattijci.

protochetitština, *chattijština.

Protokeltové, *Keltové.

protokol z Wannsee, patnáctistránková kopie zápisu z konference na zámečku Am Grossen Wannsee 56–58 z 20. ledna 1942, kterou zorganizoval Reinhard *Heydrich. Protokol obsahuje statistické přehledy o 11 milionech evropských *Židů a také jak s nimi zacházet v rámci *konečného řešení židovské otázky. Autorem zápisu je Adolf *Eichmann, který ohromnou smrtící mašinerii uvedl do pohybu. (Robin Pěnička)

protokultura (z řečtiny: *proto-*, „prvo-, pra-, první“ a z latiny: *colo, colere, cultus*, „pěstovat“), naučené chování spjaté s používáním přírodních předmětů jako *nástrojů (nástrojové chování), které v přirozeném prostředí vykazují *šimpanzi, *gorily a *orangutani. Etologické výzkumy protokultury u *lidoopů prokázaly, že protokultura nepředstavuje instinktivní, geneticky dané chování, ale jedná se o naučené vzorce chování, které se předávají z generace na generaci pozorováním a napodobováním. Nástrojové chování bylo nejdříve pozorováno u šimpanzů, ale terénní výzkumy prokázaly, že protokultura existuje i u orangutanů a goril. Skutečnost, že bylo možné sestavovat podrobné tabulky odlišných způsobů užívání nástrojů v různých šimpanzích komunitách, vedla některé etology a primatology k tomu, že začali pro popis a srovnání těchto aktivit užívat pojem *kultura.

Mezi průkopníky tohoto přístupu patří například William C. *McGrew v knize *Chimpanzee Material Culture* (Materiální kultura šimpanzů, 1992) nebo Andrew Whiten, který společně s Christopherem *Boeschem iniciovali rozsáhlý srovnávací výzkum „šimpanzích kultur“ v sedmi různých šimpanzích komunitách. Mezi klíčové kategorie sledovaného chování patřilo rozbíjení ořechů kladivem, bušení tloučkem, lovení termitů pomocí větviček, vybírání morku z *kostí, užívání větviček a listů jako nástrojů, házení kamenů na cíl apod. Výsledkem výzkumu devíti předních odborníků studujících šimpanze přímo v terénu, byl katalog 39 typů šimpanzího chování, které má údajně kulturní základ.

Aniž bychom snižovali význam tohoto komparativního výzkumu, domníváme se, že rozšíření rozsahu pojmu kultura na naučené a cílevědomé projevy *sociálního chování lidoopů, není příliš šťastné. *Materiální a *duchovní kultura jako základní *atribut lidského rodu, představuje mnohem komplexnější fenomén a kvalitativně odlišnou vrstvu reality, nežli výše popsané projevy sociálního chování lidoopů. Proto cítíme jako užitečnější a terminologicky správnější neuvádět pro popis naučených a nástrojových vzorců chování lidoopů pojem kultura, ale pojem protokultura. Pro pochopení geneze *člověka a kultury je ale výzkum protokulturního chování nesmírně důležitý. Dosavadní výzkumy v této oblasti totiž nasvědčují tomu, že protokulturní schopnosti raných *homininů v minulosti vyústily ve specificky lidské chování. Tento kvalitativní skok od protokultury ke kultuře se pravděpodobně odehrál před 2,6 až 2 miliony let současně se vznikem raných zástupců rodu **Homo*. Archeologickým dokladem transformace protokultury v kulturu jsou první kamenné nástroje (*kultura oldowanu), jejichž výroba překračuje schopnosti a dovednosti dnešních lidoopů. (Václav Soukup)

próton kinún (z řečtiny: *próton kinún*, „první pohybující“), první pohybující, u *Aristotela nutná *příčina veškerého pohybu, ve *scholastice ztotožněna s *Bohem. (Jaroslav Malina)

próton pseudos (z řečtiny: *próton pseudos*, „první omyl“), první omyl, logická chyba, která z nesprávného výchozího tvrzení vyvozuje další chybné soudy. (Jaroslav Malina)

protoonkogen, eukaryotický *gen kontrolující dělení buněk a jejich diferenciaci. Vzhledem k těmto vlastnostem je potenciálním *onkogenem. (Jiřina Relichová)

protopatické čítí, *čítí, protopatické.

Protosumerové, *Sumerové.

protoúnětická kultura, *kultura, protoúnětická.

protourbánní kultury, *kultury, protourbánní.

proto- (z řečtiny), ve slovech cizího původu první část ve významu „prvo-, pra-, první, primární“ apod.

protrakce, mandibulární, vysunutí *dolní čelisti dopředu. (Michaela Křivanová)

protruze (z latiny: *prōtrūsio*, „protruze, vytlačení, vystoupení, vysunutí dopředu“), vestibulární sklon *řezáků. (Michaela Račanská)

protuberantia, -ae, f., výčnělek, hrbol; v *anatomii například zevní týlní hrbol – *protuberantia occipitalis externa*. (Ladislava Horáčková)

Protzen, Jean-Pierre (narozen 9. 9. 1934, Laussane, Švýcarsko), švýcarský architekt a experimentální archeolog; profesor architektury na University of California v Berkeley. Zabývá se teorií moderní architektury a vývojem bydlení a architektury především v předkolumbovské Americe; zejména se věnuje studiu inckého megalitického stavitelství (těžba, opracování a přeprava velkých kamenných bloků a způsoby jejich usazování do zdiva), přičemž se opírá také o fyzické experimenty (Protzen, J.-P., *Inca Stonemasonry. Scientific American*, 254, 1986, č. 2, 80–88). (Jaroslav Malina)

Proust, Marcel (10. 7. 1871, Auteuil, Francie – 18. 11. 1922, Paříž, Francie), francouzský prozaik. Proslul jako autor rozsáhlé experimentální prózy *A la recherche du temps perdu* (Hledání ztraceného času, celý cyklus vycházel v letech 1913–1927) kultivující ornamentální pojetí *lásky zasazené do fines společenské etikety a jemné smyslnosti v bergsonovském trvání času, v němž drobnost interiéru nebo smyslový prožitek obnažuje vrstvy dalších významů.

Proustův románový cyklus postoupil od vnějškovosti románu druhé poloviny 19. století k prezentaci niterné jazykové *komunikace, k vytváření rodového a individuálního lexika a mytologie. Klasický románový příběh se drolí na stovky scén a podscén v nekonečném proudění času, který je titulní „postavou“ Proustovy prózy. Román již není tolik nástrojem společenské nebo psychologické analýzy, ale prostorem experimentu s jazykem a stylem, s předměty a jejich jazykovými znaky. Cyklus a jeho jednotlivé části *Svět Swannových, Kolem paní Swannové, Jména míst: místo, Svět Guermantových, Sodoma a Gomora, Uvězněná, Uprchlá a Čas znovu nalezený* jsou jedním křídlem evropského prozaického experimentu: další tvoří James Joyce (1882–1941) a Andrej *Bělyj (1880–1934). (Jiří Pavelka)

proužky, Andersenovy, proužky vznikající při tvorbě *dentinu v pravidelných odstupech, tmavé barvy. (Michaela Křivanová)

proužky, neonatální, silné proužky, které se nachází v *zubní sklovině *mléčných zubů a stálého prvního moláru. Jde o první proužky z *Retziových proužků, protože v prenatální sklovině se hnědé proužky nenacházejí. Podle Martina Amslera Rushtona (1903–1970) a Isaaca Schoura (1900–1964) se vytváří při *narození a odrážejí okolnosti *porodu. Bylo zjištěno, že se nachází na sklovině mléčných zubů u dětí (labiální povrch mléčných *řezáků), které měly těžký porod a byly při něm zraněny. (Michaela Křivanová)

proužky, Owenovy, proužky vznikající při tvorbě *dentinu a nacházející se v blízkosti tubulů dentinu. Jsou nepravidelné a vypadají spíše jako náhodné poškození než jako pravidelně formované proužky. Vznikají například po dětských *nemocech spojených s metabolickými poruchami. Byly popsány a pojmenovány po britském paleontologovi Richardu *Owenovi (1804–1892). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

proužky, Retziusovy, ostré hnědé proužky, mikroskopicky viditelné na řezu *zubní skloviny. Kopírují vrstvy skloviny při růstu korunky. Stejný vzor se nachází na levém i

pravém zubu; jsou vytvořeny ve stejné době, takže lze podle nich identifikovat zuby jednoho člověka. *Příčina vzniku těchto proužků není známá. Byly popsány švédským anatomem Andersem *Retziusem v roce 1837 a po něm nazvány. (Michaela Křivanová)

provazec, semenný, **funiculus spermaticus*.

provenience (původ), v *archeologii původ *artefaktů (většinou dovážených nebo přicházejících ze vzdálených míst). (Martin Hložek)

Provensálci (Okcitéanci):

1. středověké francouzské etnikum obývající jihovýchodní oblasti dnešní Francie. Pobřežní území bylo ve starověku osídleno *Ligury, od 6. století př. n. l. *Řeky (Massilie) a poté *Kelty. Před počátkem našeho *letopočtu dobyli území *Římané a zřídili zde provincii *Gallia Narbonensis. V roce 1481, po dlouhém zápolení se Španělskem, získala území Francie, avšak Provence si zachovala *autonomii až do konce 18. století;

2. součást dnešního francouzského národa, na jehož formování se Provensálci značnou měrou podílejí již od poloviny 15. století. Významné jazykové, kulturní a historické tradice se zachovaly až do současné doby (lyrika trubadúrů, provensálská krásná literatura aj. – viz *poezie, trubadúrská a truvérská, *Vilém Akvitánský). Lokálními, tzv. okcitéanskými (provensálskými) dialekty (*okcitéanština, *provensálština) hovoří dosud několik milionů *Francouzů; oblasti jejich rozšíření jsou však plně (tedy i jazykově) integrovány do rámce státu. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

provensálština, *románský jazyk v Provence v jižní Francii, který dosáhl svého největšího rozkvětu ve 12. až 13. století; dnes nejrozšířenější z okcitéanských dialektů (*okcitéanština). Rozkvět provensálštiny a provensálské kultury byl zastaven *válkami proti *albigenským v první polovině 13. století; od této doby význam provensálštiny upadá. K určitému rozkvětu došlo na konci 19. století; revitalizační snahy jsou činné i v současnosti. (Viz též *Okcitéanci, *Provensálci, *poezie, trubadúrská a truvérská, *Vilém Akvitánský.) (Jaroslav Malina, Leoš Šatava)

proximalis, -e (z latiny: *proximus*, „nejbližší“), proximální, u končetin a jejich částí ve směru připojení k *trupu. (Ladislava Horáčková)

proximální, **proximalis*.

proximativní (anglicky: *proximate*, „blízký, přímý“) [biologie], adjektivum, užívané pro označení *vysvětlení biologického jevu (tělesného znaku, chování) z bezprostředních příčin. Proximativní vysvětlení říká, jak se daná vlastnost uskutečňuje na anatomické, fyziologické, neuronální, hormonální a biochemické úrovni. Proximativním vysvětlením ptačího zpěvu jsou změny v syrinx v kombinaci se změnami v nadechování a vydechování vzduchu *plícemi. Mezi proximativní vysvětlení v širším slova smyslu lze zařadit i popis *ontogeneze a *fylogeneze sledované vlastnosti, tj., jak se vlastnost vytváří v průběhu individuálního vývoje jedince a jak probíhal její fylogenetický vývoj. K čemu je příslušná vlastnost organismu z hlediska jeho *reprodukční zdatnosti však řeší až vysvětlení *ultimativní. (Miroslav Králík)

prozařování izotopy, *gamagrafie.

prozřetelnost (*kalk z latinského pojmenování *prōvidentia*):

1. původně označuje jakési vedení, jež člověk někdy v životě zakouší a jež *náboženství obvykle připisují *Bohu;

2. v současném použití často znamená „prozíravé, obezřetné jednání“. (Jaroslav Malina)

pro- (z řečtiny: *pro*, „před“), v složeninách první část s významem: „před“.

prs, **mamma*.

prs, ženský, **mamma feminina*.

prsní dvorec, *areola mammae* *žlázy mléčné.

prsten:

1. [prsten jako sociokulturní jev], kroužek nošený na prstu ruky; jeden z nejstarších lidských *artefaktů plnící funkci *ozdoby, *šperku a zpravidla i *symbolu. Jeho tvar kruhu

bez začátku a konce je nositelem významu, který je přikládán kruhu jako *symbolu nekonečnosti, dokonalosti a věčnosti (srov *kruh a prsten). V antické *mytologii byl původ prstenu spjat s příběhem *Títána *Prométhea. Ten byl na příkaz vládce *bohů Dia (*Zeus) připoután ke skále v pohoří Kavkaz, dokud jej nevysvobodil *Héraklés. Na důkaz přetrvávající Diovy kletby byl Prométheus nucen nosit železný prsten, v němž byl vsazen kámen z kavkazské skály. *Archeologie ale prokázala, že vznik prstenů není možné klást do *starověku, neboť prsteny pocházejí již z *doby kamenné. K diferenciaci forem a designu prstenů došlo v *době bronzové a železné v souvislosti s růstem znalostí umožňujících stále dokonalejší zpracování kovu. Ve starověku a *středověku existovalo široké spektrum různých typů prstenů zdobených ornamentem nebo drahými kameny. V průběhu dějin bylo vytvořeno velké množství zlatých prstenů, které lze považovat za malá umělecká díla. Velkou zručnost a kreativitu při výrobě prstenů prokázali *Ašanti, *Mixtékové, *Mochikové nebo *Skythové. Symbolickou dimenzi prstenů však nevyjadřoval pouze jejich tvar, umělecká forma a hodnota *kovu, z něhož byly zhotoveny, ale také *kámen, který byl do prstenu vsazen. Například prsteny vykládané *nefritem vyjadřovaly *moc mayské *elity, což dokládá nález *sarkofágu v Chrámu nápisů v mexickém *Palenque. V období *secese zhotovoval mistrné a originální prsteny francouzský šperkař a návrhář René Jules Lalique (1860–1945). Také britský návrhář a šperkař Charles Robert Ashbee (1863–1942) se inspiroval dekorativní gramatikou secese na prstenech s užitím vysoké virtuozity v linii. Prsten obvykle sloužil jako *ozdoba prstů *ruky. Méně často byl užíván jako ozdoba prstů *nohy nebo *šperk zavěšený na krku. Prsten, ve svém nejjednodušším tvaru, má podobu kroužku stejné šířky. Jindy se na svrchní straně rozšiřuje v plošku, do níž jsou vyryty ozdoby, *erby, monogramy nebo je vsazen broušený kámen. Prsteny jsou zhotovovány z různých materiálů, jako jsou *kost, *dřevo, *slonovina, *jantar, želvovina, *bronz, *stříbro, *zlato, *sklo, plast, *železo nebo chirurgická ocel.

Obecně je možné konstatovat, že prsteny neplnily pouze ozdobnou funkci, ale v různém kulturním kontextu byly nositeli různých symbolických, sociálních a náboženských významů. V mnoha kulturách byl prsten pokládán za symbol svatosti a božství. Například ve starověkém *Egyptě lidé spojovali s prstenem božskou věčnost. Do bitev *Egypt'ané nosili prsteny, v nichž byly vsazeny kameny z *jaspisu nebo heliotropu. Věřili totiž v jejich schopnost poskytovat ochranu, dodávat moc a získat úspěch (srov. *symbolika kamene). Prsten fascinoval také starověké *Asyřany. Ti zobrazovali *slunce prostřednictvím okřídleného prstenu, k němu vztahovali moc boha *Ahura Mazdy. Prsten je také tradičním symbolem spojení, vázanosti a sepětí, jak je tomu v případě zasnoubení a *manželství. Zásnuby (hebrejsky: *kidušin*) židovské *svatby nabývají právoplatnosti poté, co ženich navleče nevěstě prsten na ukazováček pravé ruky a pronese: „Budiž mi zasvěcena tímto prstenem podle zákona *Mojžíšova a *Izraele.“ Židovský snubní prsten je zlatý nebo stříbrný, zpravidla zdobený plastickou dekorací z *filigránu nebo sedlovou stříškou, která kryje rytý hebrejský nápis *Mazal Tov* („Hodně štěstí“), popřípadě jeho iniciály *MT*. V době *baroka a v průběhu 19. století byly židovské prsteny zdobený biblickými scénami nebo *archou úmluvy. V kontextu svatebního obřadu v západním *křesťanství si nastávající manželé na znamení právoplatnosti navzájem navlékají na prsteník levé ruky prsten v podobě jednoduchého kroužku. Po jeho navlečení pronesou: „Přijmi tento prsten na znamení mé věrnosti a lásky.“ Prsten byl původně železný a předával jej pouze ženich nevěstě. Prsteny jako povinnou součást svatby zavedl *papež Mikuláš I. (zemřel 867), který již zmiňuje také užívání prstenů zlatých. Prsten jako symbol manželského svazku přetrvává se stejným významem i v sekularizované části západní společnosti. Zásnubní prsteny mohly mít také formu dvojčete, trojčete (tripletu) a uzlu na znamení lásky. S prstenem jako symbolem spojení se setkáváme také v náboženském obřadu *Zásnuby dóžete s mořem*, který se uskutečňoval každoročně během oslav svátku Nanebevstoupení Páně. Zasnoubení vyjadřující úctu k moři, reprezentaci moci a bohatství benátského státu, probíhalo při ústí laguny. Dóže smočil třikrát v moři

ceremoniální prsten svatého Marka uvázaný na šňůře se slovy: „Bereme si tě, moře, za manželku, na znamení skutečné a trvalé nadvlády.“ Poté vhodil dóže do moře jiný prsten a na jeho pokyn vylil patriarcha do moře svěcenou vodu;

2. [prsten a jeho typologie v symbolickém kontextu], *archeologické nálezy svědčí o tom, že již ve starověku se prsten stal nositelem četných významů, které se promítaly do jeho funkcí a typů. Například ve starověku na území *Předního východu a Egypta byly určité prsteny součástí výbavy hrobů. Jedná se o typ prstenu označovaný jako *prsten mumiový* nebo *prsten funerální*, jenž je složen ze dvou nebo tří kroužků spojených napevno nebo odlitých vcelku. Jeho užívání lze doložit přibližně od 3. století př. n. l. do 4. století n. l. V období antického starověku se zhotovoval také typ prstenu s vyrytým Úroborem. Jedná se o motiv hada, který pohlcuje svůj vlastní ocas – symbol koloběhu zrození a smrti a s tím související regenerace života. Podobný význam měly prsteny s vyobrazením bohyně zdraví – Hygieie s hadem, které svému nositeli zajišťovaly uzdravující, hojící a omlazující sílu. V křesťanské *ikonografii na motiv božství poukazuje typ tří spojených prstenů, které symbolizují Nejsvětější trojici. Za symbol *katolicismu lze považovat také *prsten růžencový*, jehož design je jakousi zmenšenou a redukovanou *verzí *růžence. Jedná se o prostý kovový kroužek s deseti jednoduchými výstupky (zrnky) a jedním větším výstupkem ve tvaru *kříže, který slouží jako pomůcka pro počítání *modliteb Zdravas Maria. Ve starověkém *Římě nosili zlatý prsten (*anulus aureus*) senátoři jako odznak příslušnosti ke svému patricijskému stavu. *Biskupové používají jako odznak moci (*insignie), výraz *víry a svého spojení s *diecézí *prsten biskupský* zvaný též *prsten pastýřský*, který je starším symbolem jejich postavení nežli biskupská *berla. Biskupský prsten byl obvykle zhotoven z ryzího zlata a ozdoben drahokamem bez rytých ozdob. Od 13. století se stal odznakem hodnosti *papežů tzv. *prsten rybářský* (*anulus piscatorius*), zdobený vyrytým motivem svatého Pavla lovícího ryby a symbolizující zasnoubení papeže s *církví. K prstenům, vyjadřujícím církevní hodnost, náleží také *prsten opatský* a *prsten pověřovací*.

Skutečnost, že prsteny byly v průběhu lidských dějin užívány jako znak zastupující sociální status, dokládá také *prsten pečetní* nebo v současnosti *prsten studentský absolventský*. Ve středověku a novověku bylo na prsten umísťováno malé osobní *pečetidlo – *sekret*, jehož kruhové nebo oválné pole neslo zpravidla erbovní námět, zkratku nebo iniciály jména. Pečetní prsten zvaný *signet* s plochou rytou v kovu nebo kameni (*intaglie) představoval nejvýznamnější světskou insignii. Královský signet s rytým královským *znakem a devisou byl užíván od 16. století v Anglii a ve Francii. Na prstenu mohl být vyrytý také portrét nebo mohl sloužit jako schránka posvátné *relikvie. V období *renesance a *manýrismu byl rozšířen *prsten astronomický*, jenž byl zdoben rytými iniciálami magických formulí nebo znameními *zvěrokruhu. Námět smrti pronikl v období renesance a baroka na *prsten upomínkový* označovaný jako *memento mori. Francouzští šlechtici nosili v období baroka prsten zvaný *markýz*, jehož centrální pole zdobil kámen nebo *kamej ve tvaru zahroceného oválu. V období *rokoka byl oblíbený *prsten giardinetto* s korunkou květů, které se skládaly z drobných různobarevných kamenů. Ve Francii a v Anglii se v tomto období můžeme setkat s *prstenem sentimentálním*, jenž je zdoben *emblémy symbolizujícími *lásku, přátelství a smutek. Prostřednictvím prstenu bylo možné demonstrovat svoji příslušnost k tajným společnostem. Například *prsten zednářský* lze identifikovat na základě zednářských symbolů, jimiž jsou kružítko, úhelník a písmeno G. Specifickým typem prstenů jsou prsteny, jejichž funkcí bylo způsobit zranění nebo *smrt. Jednalo se o prsteny, jejichž lůžko bylo posázeno hřeby (*prsten útočný*) nebo které v sobě ukrývaly jed – *prsten jedový* zvaný též *prsten travičský*.

I v současné době mohou prsteny nabývat stále nových funkcí. Dokladem může být například tzv. *prsten čistoty*, někdy označovaný jako *prsten cudnosti*. Tento prsten začali v 90. letech 20. století nosit ve Spojených státech amerických mladí evangelíci, kteří jeho

prostřednictvím dávali najevo své rozhodnutí setrvat v *celibátu až do doby svatby. V současné době se toto hnutí rozšířilo do dalších křesťanských skupin a *zemí anglofonního světa. Prsteny čistoty mají různou podobu. Mohou být opatřeny křížem, drahokamem nebo nápisem *Love waits* („Láska počká“). Nošení prstenu čistoty může být výrazem čistě soukromého rozhodnutí, jindy je jeho propagace součástí kampaní různých náboženských skupin, které prosazují sexuální abstinenci před svatbou. Nejvýznamnější organizací, která učinila z prstenu čistoty symbol křesťanského učení o předmanželském celibátu, je Silver Ring Thing působící ve Spojených státech, Velké Británii a v Jihoafrické republice.

3. [prsten jako motiv ve výtvarném umění, literatuře a hudbě], v průběhu dějin lidské kultury pronikl motiv prstenu do výtvarného umění, krásné literatury, *dramatu, hudby a filmu. Již řecký historik *Hérodotos (asi 485–asi 425 př. n. l.) ve svém díle *Historiés apodeixis* (Výklad vyzkoumaného) zvaném též *Múzy* nebo *Dějiny* popisuje příběh o pečetním prstenu, jehož se řecký státník *Polykratés (6. století př. n. l.) zřekl kvůli závidosti bohů a vhodil jej do moře. Několik dní poté mu rybář přinesl darem velikou rybu, v jejíchž útroběch se prsten našel. Německý dramatik a básník Friedrich Schiller (1759–1805) rozpracoval tento námět v baladě *Der Ring des Polykrates* (Polykratův prsten, 1798). Prsten byl velmi často symbolem *sociálního statusu, moci a hodnosti jeho nositele. Například ve starozákonní knize *Genesis nalezneme zprávu o tom, jak *faraon předal Josefu Egyptskému prsten jako symbol jeho úředních pravomocí. Italský malíř Giovanni Battista Tiepolo (1696–1770) zachytil tuto scénu v obraze *Josef přijímá prsten od faraona* (1732–1735). Motiv prstenu pronikl také do milostných příběhů a *poezie. Svědčí o tom staroindické lyrické milostné drama *Abhidžnánašakuntalá* (Šakuntalá) básníka a dramatika Kálidásy (asi 4.– 5. století), které do českého jazyka přebásnil dramatik a básník František Hrubín (1910–1971) pod názvem *Ztracený prsten* (1944). Prsten zde vystupuje jako jediný předmět, v jehož moci je odejmout kletbu uvalenou na lásku. S prstenem je spojován také fenomén společenské moci a výjimečných schopností. Dokazují to například židovské *legendy, podle nichž král *Šalomoun nosil prsten se symbolem šesticípé hvězdy (hexagram), který mu umožňoval vládnout nad *démony a *duchy nebo promlouvat se zvířaty. Tento příběh inspiroval rakouského etologa a zoologa Konrada *Lorenze (1903–1989) k tomu, aby jednu ze svých knih nazval *King Solomon's Ring* (Prsten krále Šalomouna, 1949). Stejný titul použil pro svou povídku v roce 1963 také americký spisovatel Roger Joseph Zelazny (1937–1995). S osobností krále Šalomouna je spojený i motiv zásrubního prstenu královny ze Sáby. Tento příběh se také odehrává v románu *Queen Sheba's Ring* (Prsten královny ze Sáby, 1910) britského spisovatele Henryho Ridera Haggarda (1856–1925). S mystickou podobou zaslíbení se setkáváme ve středověku u katolických *řeholnic. Pro ty byl prsten vyjádřením jejich zaslíbení *Ježíši Kristu v průběhu skládání tzv. věčných slibů. Světici a mučedníci Kateřině Alexandrijské (zemřela kolem roku 307; viz *Život sv. Kateřiny) podle jedné z legend nasadil zásrubní prsten Ježíš v době, kdy byl ještě dítětem. Tento motiv umělecky ztvárnila řada středověkých (Gentile da Fabriano, Hans Memling, Giotto aj.) a renesančních (Lucas *Cranach, *Correggio aj.) malířů. Příběh o mystickém zasnoubení ženy s Ježíšem je spojován také se světici a mystičkou Kateřinou Sienskou (ca 1347–1380). Mystické zasnoubení svaté Kateřiny Sienské, kterou lze od svaté Kateřiny Alexandrijské odlišit na základě jejího hábitu a roušky, zobrazovali malíři v období renesance (Giovanni di Paolo, Fra Bartolomeo, Lorenzo Lotto aj.) i baroka (Clemente de Torres). Motiv mystického zasnoubení prostřednictvím prstenu je spojován také s osobností svatého *Františka z Assisi (1182–1226), který se zaslíbil životu v odříkání, a proto symbolicky navlékl prsten na prst Chudobě – ženy symbolicky oděné v cárech. Tento motiv umělecky ztvárnil například italský malíř Giotto di Bondone (ca 1267–1337). Originální *variantu tohoto příběhu vytvořil italský malíř Stefano di Giovanni zvaný Sassetta (1392–1450), neboť vyobrazil mystické zasnoubení svatého Františka z Assisi s Chudobou ve společnosti Čistoty a Poslušnosti, které zastupují trojici řeholních slibů.

V období renesance a baroka se s motivem přijímání prstenu setkáváme také na obrazech symbolicky popisujících zasnoubení Panny Marie a svatého Josefa. Toto téma umělecky zpracovali italsí malíři jako Giotto di Bondone (1266–1337), Bernardo Daddi (ca 1280–1348), *Raffael Santi (1483–1520), Giovanni Battista di Jacopo zvaný Rosso Fiorentino (1494–1540) nebo Corrado Giaquinto (ca 1694–1765).

Prsten sloužil také jako dar. Například na cestovním *oltáři, označovaném jako *Wiltonský diptych* (kolem 1395), je zobrazen anglický král a světec Eduard III. Vyznavač (kolem 1004–1066), držící v levé ruce prsten, který podle legendy věnoval svatému Janu Evangelistovi přestrojenému za poutníka.

Motiv prstenu nebyl pouze objektem zobrazeným ve výtvarných dílech, ale pronikl také do *literatury. Zde se velice často setkáváme s fenoménem čarovného prstenu, který je součástí mnoha *mýtů, legend a pohádek, ve kterých pomáhá plnit přání, dodává sílu, ovládá demony, umožňuje přeměny apod. V antické mytologii existuje příběh o kouzelném prstenu, který činil pastýře Gýga neviditelným a umožnil mu prostřednictvím dobrých skutků získat královský trůn. Gýgův kouzelný prstem zmiňuje již řecký filozof *Platón (427–347 př. n. l.) v díle *Politeia* (Republika nebo též Ústava) a německý básník a dramatik Christian Friedrich Hebbel (1813–1863) v dramatu *Gyges und sein Ring* (Gýges a jeho prsten 1854). V období renesance italský básník a dramatik Ludovico Ariosto (1474–1533) použil téma kouzelného prstenu v eposu *Orlando furioso* (Zuřivý Roland, 1516, konečná verze 1532). V tomto příběhu o saracénském *rytíři Ruggierovi hlavní hrdina spěchá zachránit před mořskou nestvůrou krásnou pannu Angeliku připoutanou ke skále. Ruggiero, který přiletěl na hypogryfovi k břehu ostrova Ebuda, na znamení ochrany navlékl Angelice na malíček kouzelný prsten. Poté oslepil nestvůru nesnesitelným jasem svého *štitu a s osvobozenou Angelikou odletěl do bretaňského lesa. Angelika si však kouzelný prsten vložila do úst, stala se neviditelnou a Ruggierovi zmizela. S motivem kouzelného prstenu se setkáme také v díle ruského básníka a dramatika Alexandra Sergejeviče *Puškina (1799–1837). Ten napsal básnickou povídku *Ruslan i Ljudmila* (Ruslan a Ludmila, 1820), v níž kouzelný prsten probudí kněžnu Ludmilu ze spánku poté, co jí byl přiložen na čelo. Kouzelná moc je připisována také Mozartově prstenu v povídce *O Mozartovi* (1890) českého spisovatele Josefa Flekáčka (1857–1906). V tomto příběhu to byl právě prsten na ruce rakouského skladatele Wolfganga Amadea Mozarta, který vyvolával jeho krásnou a líbeznou hru na klavír. Kouzelný prsten jako literární inspiraci a klíčový motiv využil anglický spisovatel a filolog John Ronald Reuel Tolkien (1892–1973) v knize *The Hobbit* (Hobit, 1937) a trilogii *Lord of the Rings* (Pán prstenů, 1954–1955), která je označovaná za zakládající dílo žánru hrdinská fantasy. Prsten v tomto příběhu představuje děsivou a destruktivní sílu, která musí být zničena, aby *zlo nezvítězilo nad *dobrem. Kniha *Lord of the Rings* byla v letech 2001–2003 úspěšně zfilmována režisérem Peterem Robertem Jacksonem (narozen 1961) a stala se inspirací velkého množství počítačových her.

Motiv kouzelného prstenu pronikl i do vážné *hudby. V průběhu let 1848–1874 vytvořil německý skladatel Richard Wagner (1813–1883) *libreta a hudbu cyklu čtyř oper *Der Ring des Nibelungen* (Prsten Nibelungů). Také v tomto díle, inspirovaném islandskými ságami a německým středověkým eposem *Nibelungenlied* (Píseň o Nibelunzích, ca 1200–1210), svádějí bohové, lidé a mytické bytosti tragický boj o magický prsten, který svému majiteli umožňuje získat vládu nad celým světem. Motiv prstenu jako závazku je obsažen v divadelní hře anglického dramatika a básníka Williama *Shakespeara (1564–1616) *The Merchant of Venice* (Kucep benátský, 1600). V této hře nevěsty zavážou ženichy přísahou, že si nikdy nesundají ze svého prstu snubní prsteny. Za využití převleků se ale od nich pokusí prsteny získat. Ženichové lest neprohlédnou a navzdory přísaze po krátkém zaváhání prsteny odevzdají. V krásné literatuře se můžeme setkat také s motivem prstenu jako nositelem zla a destrukce. Například francouzský básník a literární kritik Jules-Amédée Barbey d'Aurevilly

(1808–1889), v románu *La Bague d'Annibal* (Hannibalův prsten 1842), učinil hrdinou svého příběhu jedový prsten, jímž se usmrtil kartaginský vojevůdce Hannibal (246–183 př. n. l.). V tomto románu ale Hanibalův prsten není nástrojem fyzické smrti. Ukrývá sice v sobě jed, ale ten je neviditelný a nezabíjí lidské tělo, nýbrž veškerou potenciální lásku.

O oblíbě prstenu jako literárního námětu svědčí i názvy literárních děl. Anglický básník Robert Browning (1812–1889) vytvořil rozsáhlé básnické dílo *The Ring and the Book* (Prsten a kniha, 1868–1869). Čeští básníci a prozaici Jaroslav Kolman-Cassius (1883–1951) a Rudolf Medek (1890–1940) nazvali své knihy *Prsten*. Jaroslav *Seifert (1901–1986) se s tímto motivem vyrovnal v básnické sbírce *Prsten Třeboňské madoně* (1966), zatímco český prozaik Karel Schulz (1899–1943) tomuto tématu věnoval historickou povídku *Prsten královnin* (1941). Francouzský prozaik a básník Anatole France (1844–1924) učinil součástí své románové tetralogie *Histoire Contemporaine* (Historie našich dnů 1896–1901) knihu *L'Anneau d'améthyste* (Ametystový prsten, III. díl, 1899). Švédská spisovatelka Selma Ottilia Lovisa Lagerlöfová (1858–1940) je autorkou trilogie *Löwensköldska ringen* (Löwensköldův prsten, 1925). Maďarský spisovatel Berkesi András (vlastním jménem Bencsik András, 1919–1997) zpracoval námět prstenu v románu *Sellő a pecsétgyűrűn* (Prsten s nymfou, 1964) a český prozaik a překladatel Vladimír Neff (1909–1983) nazval jeden ze svých románů *Prsten Borgiů* (1975). Prsten pronikl i do pohádkové tvorby. Německý spisovatel Christoph von Schmid (1768–1854) napsal pohádkový příběh *Der Diamantring* (Démantový prsten). Britský prozaik William Makepeace Thackeray (1811–1863) je autorem satirické pohádky *Rose and the Ring* (Růže a prsten, 1855), jejíž inovativní transkripci uskutečnil český spisovatel a básník Karel Michael Walló (vlastním jménem Ladislav Walló, 1914–1990) v divadelní hře *Růže a prsten aneb Ze zápisníku zasloužilé víly* (1982). Všechna tato literární díla svědčí o tom, že fascinace prstenem jako uměleckým artefaktem, symbolem nebo jinou kulturní konstrukcí, představuje trvalý zdroj lidské *fantazie a tvořivosti.

Široké spektrum funkcí a významů, které prsten v dějinách lidské kultury plnil, z něj činí unikátní artefakt, kulturní konstrukt a specifický předmět archeologických, literárních, uměnovědných a antropologických výzkumů. O imaginativní síle prstenu jako nadčasového symbolu ostatně svědčí i skutečnost, že jeden z nejvýznamnějších antropologických projektů, realizovaných v nedávné době v České republice, proběhl pod názvem **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. (Barbora Půtová, Václav Soukup)

prstencová chrupavka, **cartilago cricoidea*.

prstování [archeologie, etnoarcheologie], *technika dekorativně užitkového zdrsnění keramické *nádoby pomocí tahů prsty v měkkém povrchu před vypálením, nejčastěji ve směru svislém nebo (na hrdle a podhrdlí) vodorovném. Podobnou technikou je špachtlování, při němž je téhož výsledku dosaženo plochou špachtlí širokou zhruba jako prst. Těchto technik se užívalo ponejvíce na hrubších nádobách (*zásobnicích) v *době bronzové. Až na výjimky jde o technickou výzdobu, zabraňující vyklouznutí nádoby z rukou. Vzácným případem je prstování, při kterém byla světlá povrchová vrstvička prohrábnuta až na tmavý podklad nádoby, takže vznikly střídané světlé a tmavé pásy – tzv. knovízské nebo nepravé malování. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

prubířský kámen, *kámen, prubířský.

Prudký, Martin (11. 5. 1960, Brno), český evangelický teolog, hebraista a biblista. Základní školu a gymnaziální studia absolvoval v Brně. Teologii vystudoval na Komenského evangelické bohoslovecké fakultě v Praze (1979–1985), Teologickém institutu Státní univerzity v Amsterdamu (1982–1983) a Regent's Park College, Oxford University (1991). Souběžně se studiem (1983–1985) pracoval jako pomocný vědecký asistent na Komenského evangelické bohoslovecké fakultě. Po absolutoriu se stal vikářem Českobratrské církve

evangelické ve Vizovicích (1985–1988) a v Praze 9-Horních Počernicích (1988–1990). Přitom pracoval jako externí lektor hebrejštiny na Komenského evangelické bohoslovecké fakultě (1987–1988), asistent biblické *katedry (1988–1990) a posléze odborný asistent (1990–1992). Promoce doktorem teologie v roce 1990, habilitace pro obor Starého zákona 1992, též rok jmenován docentem. V současné době je docentem a vedoucím Katedry Starého zákona Evangelické teologické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a děkanem této fakulty.

V odborné práci se zabývá zejména literární problematikou *Starého zákona, hermeneutikou *bible a biblickou teologií. Publikuje především v časopisech *Teologická reflexe*, *Studie a texty* a *Zpravodaj společnosti židů a křesťanů*. Je autorem nebo spoluautorem hesel v několika encyklopediích: *Bertelsmann Handbuch Religionen der Welt* (ed. Monika und Udo Tworuschka, 1992), *Encyklopedický slovník* (1993), *Encyklopedie starověkého Předního východu* (ed. Jiří Prosecký, 1999), *Ottova všeobecná encyklopedie* (2003). Je autorem knihy *Cvičebnice biblické hebrejštiny* (1992), *Zvláštní lid Boží: křesťané a židé* (2000) a spoluautorem (s Janem *Hellerem) *Obtížné oddíly knih Mojžíšových* (2006). Kontakt: Doc. ThDr. Martin Prudký, Katedra Starého zákona Evangelické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, P.O. Box 529, Černá 9, 115 55 Praha 1, e-mail: prudky@etf.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

průdušky, **bronchi*.

průdušnice, **trachea*.

průchod, nosní dolní, **meatus nasi inferior*.

průchod, nosní horní, **meatus nasi superior*.

průchod, nosní střední, **meatus nasi medius*.

průchody, nosní, prostory v **cavum nasi proprium*, které jsou vymezeny na základě polohy *skořep nosních. Patří k nim **meatus nasi superior*, **meatus nasi medius*, **meatus nasi inferior*, **meatus nasi communis* a **meatus nasopharyngeus*. (Ladislava Horáčková)

průmyslová revoluce, **revoluce*, průmyslová.

Prusové:

1. původně skupina *baltských kmenů, která se v 7. století usídlila na baltském pobřeží při dolním toku Visly a Němenu. První historické zprávy pocházejí z 9. století. Ve 13. století vytvořili obrannou federaci 13 *kmenů, která však podlehla přesile *řádu německých rytířů (roku 1231); Prusové byli donuceni přijmout *křesťanství. Od té doby docházelo k rychlé germanizaci a rozpadu původních etnik. Většina slovanského obyvatelstva se smísila s německými přistěhovalci, takže v 17. století již byli Prusové zcela poněmčeni;

2. obyvatelé východního Pruska, tj. německého státu, který vznikl připojením baltských Prus k Braniborsku a Pomořansku v roce 1618. Prusové v tomto smyslu byli převážně *Němci různého teritoriálního původu, ale zahrnovali rovněž původní obyvatelstvo, které bylo v 17. století už zcela germanizováno, tj. baltské Prusy aj. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

pruština, vymřelý *baltský jazyk užívaný ve východním Prusku do 17. století, kdy zbytky původních obyvatel (*Baltů) splynuly s německými osídlenci. (Viz též *Prusové.) (Jaroslav Malina)

průtisková technika, **serigrafie*.

průtoková cytometrie, **cytometrie*, průtoková.

průzkum, archeologický, první fáze *archeologického terénního výzkumu: povrchové či podpovrchové, zpravidla nedestruktivní (dochované archeologické situace neporušující) ohledání terénu se záměrem zachytit změny, způsobené minulou lidskou činností, případně vzorkově získat *archeologické nálezy jako zdroj prvotní *informace a prostorově vymežit *naleziště pro účely dokumentace, budoucího terénního výzkumu i památkové ochrany.

Povrchový průzkum se provádí: a) pozemní formou (obhlídka terénu), b) ze vzduchu (*archeologie, letecká), c) podvodním potápěním a vizuální dokumentací. S formou (a) souvisí i povrchový sběr na nalezišti, který však už je postupem do jisté míry destruktivním,

protože odstraňuje z naleziště movité nálezy, byť druhotně uložené na povrchu terénu; proto je nutno při jeho výkonu dodržovat určité zásady, zejména rámcovou kartografickou dokumentaci.

Podpovrchový průzkum může být: a) geologický (ručním vrtákem či hlubším vrtem), b) chemický (zvýšené množství určitých látek v půdě v důsledku sídlení – například fosfátová analýza), c) geofyzikální – jednodušeji detektorem kovů, se složitějším vybavením například magnetometrický (zjišťování magnetických anomálií v půdě, které prozrazují podpovrchové objekty), odporové elektrické měření (změny odporu v povrchové vrstvě terénu indikují zásahy do země), seismika, georadar (vyhledávání dutin v zemi – hrobek, chodeb, jeskyní apod.).

Součástí každého druhu průzkumu musí být *evidence a dokumentace výsledků, především písemná, kartografická a fotografická, prováděná podle odborných zásad. (Viz též *teorie archeologického průzkumu a výzkumu.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

prvek, kulturní, analytický a klasifikační pojem sloužící k označení třídy nejjednodušších strukturálních a funkčních jednotek (*idejí, *norem, *sociokulturních regulativů a *artefaktů), které je možné identifikovat jako základní skladební komponenty kulturního systému. Pro kulturní prvky je příznačné, že kolem sebe koncentrují další kulturní komponenty, čímž vtiskují každé kultuře jedinečnou podobu. Širší soubor kulturních prvků tvoří *kulturní komplexy.

Pojem kulturních prvků vymezují představitelé různých škol a směrů z různých úhlů: britský antropolog Edward Burnett *Tylor studoval evoluci kulturních prvků, přičemž využil statistické a komparativní *analýzy. Při výzkumu kulturní *difuze a *migrace se kulturními prvky zabývali představitelé *německo-rakouské školy kulturních okruhů (Robert Fritz *Graebner, Wilhelm *Schmidt) a amerického *historismu (Franz *Boas, Clark David *Wissler). Mechanismy *integrace kulturních prvků a otázky kulturní konfigurace byly předmětem zájmu představitelů školy amerického *konfiguracionismu (Ruth *Benedictová, Alfred Louis *Kroeber, Morris Edward *Opler).

Problematiku výzkumu kulturních prvků z hlediska jejich přínosu pro zachování a fungování *sociokulturních systémů jako celku rozpracovali představitelé britského *funkcionalismu (Bronisław *Malinowski, Alfred Reginald *Radcliffe-Brown). (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

první Američané, *Američané, první.

první Asiaté, *Asiaté, první.

první Australané, *Australané, první.

první čínský člověk, *Homo erectus.

první dentice, *dentice, první.

první Evropané, *Evropané, první.

první filozofie, *metafyzika.

první hybatel, *próton kinún.

první lidé, *lidé, první.

první lidé v karibské oblasti, *lidé v karibské oblasti, první.

první Polynésané, *Polynésané, první.

první světová válka, *válka, první světová.

První svrchovaný císař, *Š' chuang-ti.

První svrchovaný císař Čchinů, *Čchin Š' chuang-ti.

prvobytná společnost, *společnost, prvobytná.

prvorozenectví, *primogenitura.

prvorozenství, *primogenitura.

Prvotní Číňané, *Protočíňané.

Prvotní hřích, *hřích, Prvotní.

prvotní právo, *právo, primární.

prací vlastní jméno osobní, *jméno osobní, práci vlastní.

přátelská chůze, *chůze, přátelská.

přátelství, nezištný vztah náklonnosti mezi dvěma nebo více lidmi, kteří v něm vystupují výhradně jako osoby (ne ve svých funkcích, ve svém pohlaví atd.). Na rozdíl od (erotické) *lásky není přátelství výlučné, bývá racionálnější a nemá biologické kořeny. (Jaroslav Malina)

přátelství, žertovné a vyhýbavé, typ *sociokulturních regulativů, které limitují vyvolání konfliktu v situacích, kdy v sociální interakci může dojít ke střetu zájmů. Tyto pojmy coby gnozeologický nástroj výzkumů *sociální struktury a strukturální situace uvedl do sociální antropologie britský antropolog Alfred Reginald *Radcliffe-Brown (1881–1955). Podle něho žertovné přátelství představuje vzorec chování, který jednotlivci umožňuje dělat si legraci z druhých a škádlit je. Ti ovšem nesmějí být tímto jednáním dotčeni, neboť se jedná o vztah „povolené neúcty“. Oproti tomu vyhýbavé přátelství představuje model chování založený na absolutním opaku. Je totiž charakterizováno extrémní úctou k druhému a snahou co nejvíce s ním eliminovat jakýkoliv kontakt. Podle Radcliffe-Browna se tyto dva druhy přátelství objevují v určitém typu „strukturální situace“. Jedná se o vztah, který je charakteristický jak přitažlivostí („sociální konjunkce“), tak odtažitostí („sociální disjunkce“). Například když se muž ožení, vzniká mezi ním a příbuznými jeho ženy vztah, který lze označit jako sociální konjunkci. Protože však pro své nové příbuzné zůstává „cizincem“, je zde také vztah disjunkce. Existuje totiž možnost střetu zájmů mezi *rodinou, z níž pochází ženich, a rodinou jeho ženy. Vztah tohoto typu lze podle Radcliffe-Browna stabilizovat dvěma způsoby. Jedním z nich je institucionalizace vztahu úcty. Ten vyžaduje, aby si zainteresovaní jedinci, například zeť a tchýně, navzájem prokazovali výjimečný respekt a úctu. Druhý způsob je založen na zavedení žertovného vztahu, při němž se potenciálnímu nepřátelství předchází hravým škádlením, ve kterém je dopředu „vše odpuštěno“. (Václav Soukup)

před Kr., po Kr., před Kristem, po Kristu, tradiční, v evropských jazycích označení let „před a po roce 0“, přičemž léta před naším *letopočtem se počítají v opačném směru, narůstají směrem do minulosti. V české literatuře z let 1948–1989 se z ideologických důvodů užívaly zkratky př. n. 1. (před naším letopočtem) a n. 1. (našeho letopočtu), které znamenají totéž, protože náš letopočet se už dvě tisíciletí odvíjí od tradičního data narození *Ježíše Krista. V současné české literatuře se užívají obě *varianty. (Karel Sklenář)

předávání, *tradice.

Předčičané, *Protočičané.

předkeramický neolit, *neolit, akeramický.

předkožka, *praeputium.

předkus, nucený dolní, stav, kdy ve výchozí poloze spočívají dolní *řezáky hranami na horních řezácích. Profil je pravidelný, ale při sevření zubů dolní řezáky sjedou po horních řezácích labiálně a předsunou celou čelist a *okluze dostává *progenní ráz. Tyto předkusy jsou způsobeny *retruzí horních řezáků. *Dolní čelist i její *chrup jsou normální. (Michaela Křivanová)

předliterární společnost, *společnost, aliterární.

předloketní kosti, *ossa antebrachii.

předloketní svaly, *musculi antebrachii.

předmět (*kalk z latinského pojmenování *obiectum* „to, co se předhazuje“):

1. pasivní protějšek a cíl zájmu, záměru (předmět mého zájmu), který jej vyzvedá z horizontu *světa;

2. jakákoli věc, kterou máme k dispozici (příklad: udeřil ho těžkým předmětem). (Jaroslav Malina)

předmět biologické antropologie, předmětem výzkumu současné biologické (*fyzické) antropologie a jejích subdisciplín (*antropologie, evoluční, *antropologie, historická, *antropologie, molekulární, *paleoantropologie aj.) je studium *růstu, vývoje a funkce lidského organismu v rámci různých etnických, rasových, kulturních a sociálních skupin *populace v čase a prostoru. Pozornost je přitom věnována zejména výzkumu fyziologických, biochemických, genetických a ekologických faktorů, které působí na *variabilitu a *morfologii lidského těla. V centru zájmu proto stojí problematika role dědičnosti, *přirozeného výběru a vnějšího prostředí na proměnlivost organismu ve fylogenetickém a ontogenetickém vývoji *člověka.

Charakteristickým rysem současné biologické antropologie je snaha o studium člověka v bio-socio-kulturní perspektivě s důrazem na kulturologický přístup k poznatkům shromážděným přírodními vědami a tedy o interdisciplinární propojení se *sociokulturní antropologií. Tyto tendence jsou dlouhodobě vlastní zejména americké *antropologii, prosadily se v britské antropologii, v poslední době je lze sledovat i v české antropologii, zejména v koncepcích prosazovaných na *Katedře antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, *Katedře obecné antropologie-integrální studium člověka Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze a na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. (Viz též *antropologie.) (Jaroslav Malina)

předmět sociokulturní antropologie, původním a tradičním objektem výzkumu byly *preliterární společnosti, které byly studovány jako komplexní, vnitřně integrované a do značné míry autonomní *sociokulturní systémy. V souvislosti s postupným zánikem *nativních kultur se předmět antropologických výzkumů rozšířil i na rolnické pospolitosti a vyspělé moderní městské společnosti (*antropologie města, *antropologie občanské společnosti aj.). (Viz též *antropologie.) (Jaroslav Malina)

předmět, antikvární, starobylá nebo stará věc, mající zbožní hodnotu (zpravidla vzhledem k uměleckým kvalitám, vzácnosti a pamětihodnosti), a označovaná z tohoto hlediska. (Jaroslav Malina)

předmět, kultovní, sakralizovaný předmět zhotovený ze *dřeva, z *kostí, *kamene nebo *hlíny a později i z *kovů a vyskytující se již v prostředí loveckých a sběračských *společenství, a to jak v *hrobech (*pohřebiště), tak i na *kultovních místech (kultiště, obětiště) uvnitř sídlišť a ve volné *krajině. Jejich zvláštní význam podtrhovala i *symbolika barev a výzdoba, vycházející z geometrických, rostlinných a zvířecích vzorů. Nejstarší předměty se vztahovaly k uctívání *kultu plodnosti (ženské sošky bohyň-rodíček, falické *symboly, sošky býků nebo zobrazování býčích rohů – *búkranon aj.) a k uctívání *kultu předků (ve výbavě hrobů se setkáváme s kultickými zbraněmi a *apotropaickými, ochrannými šperky). Při vzývání dobrých božských sil se používaly během *rituálů a magických obřadů (*magie) různé *talismany a při zařikávání zlých sil *amulety.

V širším slova smyslu můžeme ke kultovním předmětům řadit i části výbavy *chrámů, především podstavce, *trůny a samotné kultovní sochy božstev, o které bylo pravidelně pečováno (omývání, šacení, zdobení). Na starověkém *Předním východě kultovní sochy opouštěly chrám v době *svátků a náboženských poutí. Od 3. tisíciletí př. n. l. patřily k nezbytným kultovním předmětům i obřadní nádoby a jejich podstavce při *obětích, pomazávání, pozdvihování a okuřování *kadidly. V *Mezopotámii se kromě všude běžné „pastýřské hole“ setkáváme i s kultovními symboly *spravedlnosti (žezlo, měřící tyč a provaz, palička hmoždíře), které se staly *insignii božské moci, kterou vykonávali i vládcí.

Nejdůležitější kultovní předměty starého *Izraele (kamenné desky s textem *Desatera, misku s pokrmem *mana a hůl *kněze Árona) obsahovala *archa úmluvy, která měla na počátku *jahvismu funkci přenosného oltáře. Kultovní význam měly jistě i některé vzácnější materiály,

sloužící k výrobě luxusních nádob a šperků, například *obsidián, *zlato, *stříbro, *achát, *karneol a *lapis lazuli.

Soubor kultovních předmětů byl uchovávan v chrámech ve zvláštních skladištích a jeho části se dostávaly na kultovní stůl nebo před *oltář jenom při kněžských obřadech. *Kněží byli také přímo odpovědní za jejich údržbu a obnovu. Mnohé z kultovních předmětů pocházely z darů vládců, příslušníků vysoce postavených rodin a z prostředků, získávaných pravidelnými odvody chrámům a *svatyním. Zcizení nebo svévolné poškození kultovních předmětů postihovaly kletby nebo přímé vysoké tresty včetně usmrcení pachatele.

V chetitských náboženských textech velmi často figurují místa a předměty, které jsou objektem (kultovního) uctívání. Jsou to především *antropomorfní znázornění božstev, popřípadě jejich *zoomorfní i jiné symboly (sluneční kotouč, srpek *Měsíce), dále části a výbava svatyně nebo chrámu – oltář a obětní stůl, pilíř, sloup, *brána či dveře, závora, okno, krb, trůn, božské lůžko, hudební nástroje, libační ale i zásobní nádoby. Významnou skupinu mezi chetitskými kultovními objekty tvoří božské *atributy (žezlo, kyj, případně jiné *zbraně, u bohů přeselice, náprsní spona aj.). Kultovními předměty jsou ovšem i kamenné *stély (upomínající na bailyty) a skalní útvary ve volné krajině, skalní *reliéfy nebo *skulptury a *stavby u pramenů, vodních nádrží a konečně různé abstraktní pojmy, ztvárněné ovšem do hmotné podoby. (Blahoslav Hruška, Jana Součková)

předmět, prestižní [archeologie, etnoarcheologie], předmět výjimečný *surovinou, původem, tvarem, zpracováním, výzdobou, nebo účelem, plnící praktickou funkci (nebo ji jen symbolicky naznačující), ale také (nebo zejména) dokládající a zdůrazňující výjimečné společenské postavení, moc či bohatství svého majitele a uživatele.

Podle *analogií z řady nativních kultur lze i v *pravěku předpokládat existenci prestižních slavností, při nichž pořadatel (význačná vůdčí osobnost komunity obývající určité místo nebo území) obdarovával hosty prestižními předměty a přijímal od nich podobné protihodnoty. Tím se upevňovaly vzájemné vztahy sousedících komunit a prestižní předměty se tak mohly dostávat daleko od místa svého původu (*importy). (Viz též *kula.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

předmět, votivní, *vótum.

předměty, sbírkové, muzeálie (tj. originální, autentické výtvořiny *přírody i *člověka, „materializované informace“ – doklady schopné výpovědi o době a prostředí svého vzniku a užívání), které jsou vyňaty z původního prostředí a zároveň z procesu *změny a zániku, jsou zařazeny a uloženy – v širším smyslu do jakékoli sbírky, v užším smyslu pak (podle dikce zákona č. 122/2000 sb. o ochraně sbírek muzejní povahy) jsou to předměty zapsané do sbírkové evidence vlastníka sbírky a pak do centrální evidence sbírek (CES). Především se tento pojem užívá pro předměty uložené a evidované ve sbírkách *muzeí a galerií; ty pak jsou základem a vlastně podmínkou veškeré činnosti těchto institucí (rozmanitá „muzea“ čehokoli bez sbírek muzeálií ve skutečnosti žádnými muzei v pravém smyslu nejsou).

Specifickou funkční skupinu v rámci sbírkových předmětů tvoří *exponáty – totiž ty, které jsou dočasně vyňaty ze sbírek a použity k účelům výstavní (expoziční) prezentace. Exponáty ovšem mohou být i předměty nesbírkové, což je druhá základní kategorie předmětů uchovávaných v muzeích, obvykle především k účelům výstavním, pedagogickým apod.: sem patří zejména předměty funkce substituční, nahrazující v nutných případech *originál – například kopie sbírkových předmětů vlastních i cizích, *modely, *rekonstrukce zaniklých *objektů či prostředí apod., dále pak předměty referenční, doplňující výpověď originálů – mapy, obrazy, fotografie, grafy apod., určené jako pomocný materiál k expozičním účelům. Zvláštní skupinu nesbírkových předmětů mohou tvořit studijní materiály – předměty duplicitní povahy, do sbírek nezařazené a sloužící například k účelům muzejní pedagogiky nebo k různým materiálovým analýzám, při nichž je předmět poškozován, což by se u sbírkového předmětu mohlo dít jen v případě nejvyšší nutnosti.

Zásadní rozdíl mezi popsanými skupinami sbírkových a nesbírkových předmětů spočívá v tom, že sbírkový předmět je do sbírky zařazen pro vlastnosti, které jej kvalifikují jako plnohodnotný *pramen vědeckého poznání bez ohledu na jeho hmotnou, respektive tržní, uměleckou, estetickou, citovou apod. *hodnotu (pokud se ukáže, že tyto vlastnosti ztratil nebo je nikdy neměl, může být naopak při dodržení příslušných předpisů ze sbírky vyřazen). Nesbírkové předměty mohou být po této stránce nanejvýš neplnohodnotné (například *archeologické nálezy či antropologické nálezy z neznámých lokalit a bez nálezových okolností), předměty substituční nebo referenční pak samozřejmě nemají žádnou pramennou hodnotu a nejsou tedy muzeáliemi; výjimku mohou tvořit například *kopie předmětů, které v originále zanikly, nebo padělky (*falza), pokud slouží jako doklady o prostředí a okolnostech, ve kterých vznikly.

Často je též druh materiálu zastoupen v obou kategoriích: tak například fotografie mohou být někdy sbírkovými předměty, pokud mají nezastupitelnou pramennou hodnotu, jindy pomocným materiálem; totéž platí o diapozitivech, filmech, o knihách apod. Řádně vedené muzeum ovšem dbá na to, aby i nesbírkové předměty byly vhodnou formou evidovány – v zásadě by ve sbírkové instituci neměly být neevidované předměty. Pro sbírkové předměty je pak řádná evidence (*zákonem požadovaná ve dvou stupních, chronologickém a systematickém) požadavkem zcela zásadním, i když u vlastníků a správců sbírek často neoblíbeným – je to totiž základní předpoklad pro vědecké i výstavnické využití sbírek, nemluvě o zodpovědné péči o majetek často nevyčíslitelné ceny. (Karel Sklenář)

Předmostí u Přerova (Česká republika), *lokalita z období *středního paleolitu a *mladého paleolitu, jedna z největších a nejkomplexnějších v Evropě, rozkládající se při jižním ústí Moravské brány. Během výzkumů se tu vystřídaly všechny vedoucí osobnosti moravského paleolitu: Jindřich *Wankel (1880–1882, 1884, 1886), Karel Jaroslav *Maška (1882–1884, 1889–1895), Martin *Kříž (1895), Jan *Knies (1923 a později), Karel *Absolon (1924–1935), Hermann Schwabedissen (1943), Karel *Žebera (1952–1954), Bohuslav *Klíma (1971–1973, 1975–1976, 1982–1983), Jiří A. *Svoboda (1989–1992, 2002, 2006), avšak ve složité historii lokality je několik paradoxů. Poprvé se tu použila metoda výzkumu větších ploch, ale bohužel bez odpovídající dokumentace. Nadto byly výzkumy někdy vedeny v nedobré atmosféře, dané jednak průmyslovou těžbou *spraše a *vápence, jednak osobní konkurencí mezi archeology. Lokalita poskytla největší soubor koster časných *moderních lidí ve světovém měřítku, ale na konci *druhé světové války tento jedinečný materiál skončil spolu s *kamennou industrií v plamenech mikulovského *zámku; k dispozici jsou naštěstí dobré popisy, odlitky, fotografie a kresby publikované v atlasu Karla Absolona a Bohuslava Klímy i v monografiích Jindřicha *Matiegky. Původně tu z terciérních a kvartérních sedimentů čněly dvě vápencové skály, Skalka a Hradisko. Obě se těžily na vápenec, takže Skalka brzy úplně zmizela.

Lokalita I (Skalka): První archeologické výzkumy se soustředily do nejslibnějších oblastí ve spraši naváté na vápencovou Skalku. J. Wankel tady prozkoumal akumulace mamutích *kostí, někdy jakoby rozříděné podle druhů (kly, stoličky, lopatky) a doprovázené artefakty. Pod jedním z mamutích *femurů objevil Wankel část lidské čelisti. Krátce poté, v roce 1894, narazil učitel K. J. Maška na situaci zcela mimořádnou: byla to celá kumulace lidských koster, nejbohatší antropologický soubor mladého paleolitu vůbec. Maškovy úspěchy přilákaly do Předmostí notáře M. Kříže, který ihned otevřel vlastní výzkum. V roce 1895 objevil lidskou lebku, dva zlomky čelisti a další lidské kosti. Našel také několik významných ozdobných a uměleckých předmětů, zejména poměrně velkou, svým pojetím téměř monumentální řezbu mamuta a schematicizovanou *rytinu ženy v mamutím klu; oba unikátní předměty ovšem správně interpretoval až Maška. V roce 1926 objevil K. Absolon mamutí skládku a poblíž koncentraci artefaktů z *radiolaritu. Jak bylo jeho zvykem, začal ihned systematicky odkrývat plochu v pravidelných pásech a v roce 1928 objevil další lidskou

kostru. S tímto posledním nálezem dosáhl minimální počet jedinců 25. Na počátku 70. let se do těchto míst vrátil B. Klíma, aby odkryl poslední úsek *kulturní vrstvy, chráněný svahem hřbitova. V letech 1982–1983 vyvolala výstavba sídliště záchranné výzkumy na periférii lokality; tady, v dosahu tehdejších říčních záplav, se rozkládala další kumulace mamutích kostí s nápadně drobnými radiolaritovými artefakty. Profil pod hřbitovem naposledy otevřel Jiří A. Svoboda v roce 1992 pro účely korelace s lokalitou Předmostí II. Nejdůležitější kulturní *horizont tvoří *gravettien, datovaný dvěma *radiometrickými údaji mezi léta 29 000 a 27 000 př. n. l. Je však pravděpodobné, že podobně jako v *Dolních Věstonicích a v *Pavlově byla i tato lokalita v podstatě horizontálním soustředěním jednotlivých *sídlních celků a skládek kostí, rozprostřených na velkých plochách. Z typologického hlediska je charakteristickým rysem *nástrojů souvislá okrajová, strmá, a dokonce stupňovitá *retuš při okrajích *čepelí i *drasadel. Určitá vzácnost *mikrolitů oproti jihomoravským lokalitám je jistě rovněž charakteristická, ovšem může být ovlivněna tím, že sediment se během starších výzkumů neproplavoval. Charakteristická retuš spolu s výskytem několika aurignacoidních typů vedla některé autory k představě aurignackého osídlení v podloží (*aurignacien). Současné typologické rozbory však spíše ukazují, že půjde o svérázný „předmostecký styl“, což lze opřít o širší paralely ve střední části willendorfského profilu a v určitých částech velkých lokalit věstonicko-pavlovské aglomerace. Na základě nových výzkumů je doložena rovněž mladší gravettská fáze, charakterizovaná *kamenným hrotem s bočním vrubem a datovaná k roku 26 500 př. n. l. Ta odpovídá svrchní (*willendorfsko-kostěnkovské) vrstvě willendorfského profilu.

Lokalita II (Hradisko): Dobové fotografie dokládají, jak v průběhu 20. a 30. let 20. století otevřela postupující těžba spraše mocná *souvrství obklopující vápencový vrcholek Hradiska. Artefakty nalézané v těchto letech, jak je zakreslil K. Absolon, ukazují, že se zřejmě průběžně narušovaly vrstvy a čocky středního paleolitu. V roce 1923 popsal J. Knies jeden z profilů, v němž pod mladopaleolitickým horizontem probíhala nápadná načervenalá *půda, podle dnešních poznatků interglaciální. Ve spraši pod touto půdou, v celkové hloubce 6 m, ležela uhlíkatá čocka s mamutími kostmi a dvěma artefakty připomínajícími acheulské *pěstní klíny (*acheuléen). V roce 1943 pak našel geolog Josef Pelíšek několik středopaleolitických artefaktů v hnědavé půdě v jižní sprašové stěně Hradiska. V letech 1952–1953 Karel Žebera, Vojen Ložek, Oldřich Fejfar a skupina geologů získali větší středopaleolitické soubory na severovýchodním okraji Hradiska; artefakty tvořily dva horizonty v přemístěných půdních sedimentech, tehdy datovaných do posledního *zalednění, avšak dnes považovaných za interglaciální (takzvaný profil „Žebera“). Nové, plošně koncipované výzkumy probíhaly v letech 1989 až 1992. Opět se objevila nápadná načervenalá interglaciální půda probíhající ve spraši. V severovýchodní části Hradiska ležely těsně v jejím nadloží dvě rozsáhlé čocky a několik menších čocěk humózních půdních sedimentů, rozvlečených po velmi mírném svahu spolu s vápencovou sutí. Středopaleolitické artefakty ležely v obou půdách, ve spodní volněji a v jedné ze svrchních čocěk hustě koncentrovány; v ostatních čocčkách se objevily už jen ojediněle. Oba základní soubory tvoří valounové nástroje, *jádra, *ústěpy, úlomky a drobné retušované nástroje; vedle jednoduchých *technik štípání *valounů se objevují i prvky *levalloiské techniky. Datování pomocí *termoluminiscence pouze rámcově potvrdilo, že toto souvrství vznikalo před více než 100 000 lety. V nadložní spraši byly rozloženy kosti a několik artefaktů gravettien, datované k roku 25 000 př. n. l. *Analýza prostředí dokládá, že oba středopaleolitické horizonty se ukládaly za příznivých podmínek, kdy se v okolí vyskytoval *les. Údaje Heleny Svobodové pro gravettskou vrstvu jsou srovnatelné s analýzami Dolních Věstonic, neboť ukazují na poměrně příznivé podmínky würmského *interpleniglaciálu, ale také na postupné zhoršování *klimatu v nadloží gravettien.

Lokalita III: V letech 1982–1983 vyvolala výstavba sídliště záchranné výzkumy na periférii lokality; tady, v dosahu tehdejších říčních záplav, se rozkládala další kumulace

mamutích kostí s nápadně drobnými radiolaritovými artefakty a zdobeným otloukačem z mamutoviny. Mamutí kosti byly v tomto prostoru zachyceny také v letech 2005 a 2006. (Jiří A. Svoboda)

Přední východ, *východ, Přední.

přední zuby, **dentes anteriores*.

přednost práva Evropské unie, v podstatě v žádné ze smluv *Evropské unie (EU), není obsažen předpis, který by stanovil, že právo EU je národnímu právu nadřazeno, nebo že je mu naopak podřízeno. Přesto přednost práva Evropské unie přichází v úvahu jen u těch ustanovení práva EU, která mají přímý účinek v členských státech. V žádném případě nejde o nadřazenost celého právního řádu Evropské unie nad celým právním řádem členského státu. Nadřazenost se projevuje v případě rozporu mezi *konkrétní normou práva EU a konkrétní normou vnitrostátního práva *členského státu, dopadají-li obě na tentýž právní vztah. (Viz též *právo.) (Marie Dohnalová, Tatiana Machalová)

předpisy (právo) v antropologii, právní, právo hraje ve vztahu k antropologii dvě role: a) pasivní – právo je předmětem zájmu *právní antropologie, má zde pozici samostatného předmětu antropologického studia; b) aktivní – právo je řídicím činitelem, který zasahuje do chodu, vymezení a určení rozsahu činností s vazbou na vědu, výzkum, vzdělávání a s tím související ochranu *lidských práv a svobod. Současně do antropologie zasahují právní předpisy z oblasti práva mezinárodního, ústavního, občanského, správního, trestního, obchodního, práva duševního vlastnictví aj. (Andrea Grígelová)

předpoklad, *premise.

předrománské umění, *umění, předrománské.

předsíň dutiny nosní, **vestibulum nasi*.

předsíň dutiny ústní, **vestibulum oris*.

předsíň, poševní, **vestibulum vaginae*.

předsíň, srdeční levá, **atrium sinistrum cordis*.

předsíň, srdeční pravá, **atrium dextrum cordis*.

předsíňové malé žlázy, **glandulae vestibulares minores*.

předsíňové velké žlázy, **glandulae vestibulares majores*.

představenstvo, kolektivní statutární *orgán akciové společnosti a *družstva.

Představenstvo akciové společnosti volí valná hromada nebo dozorčí rada, určuje-li tak *statut společnosti. Představenstvo družstva volí členská schůze družstva. Členové představenstva se zapisují do obchodního rejstříku. Tam se rovněž zapisuje způsob jednání představenstva za akciovou společnost nebo družstvo. (Marie Dohnalová)

představenstvo, obecní, užší orgán místní samosprávy *obcí, volil se z *obecního výboru a skládal se ze *starosty (*purkmistra) a alespoň dvou radních; zavedeno po roce 1850; početně mělo být menší než 1/3 obecního výboru, první radní byl starostovým náměstkem (ve větších *městech bylo náměstků více). Schůze obecního představenstva byly neveřejné, schvaloval se na nich obecní rozpočet, účty (hospodaření obce). Starosta byl rovněž předsedou obecního trestního senátu (často s obecním představenstvem splýval), *obecní rady. (František Čapka)

předstojná žláza, **prostata*.

předsudek, zaujatý ustálený *názor nebo předem učiněný či tradovaný závěr. Ke každé sociální kategorii, s níž přicházíme do styku (například k mužům, ženám, bělochům, černochům, Čechům, Romům, homosexuálům atd.), máme zpravidla určitý *postoj*. Tento postoj bývá – zejména tehdy, je-li pokládán za příčinu diskriminace – označován jako *předsudek*. Projevuje se v *předpojatém hodnocení* a v zaujímání *afektivních postojů* k jedincům na základě jejich příslušnosti k této kategorii. Ačkoli jsou za předsudky nejčastěji pokládány *negativní* postoje k dané sociální kategorii (například silné antipatie), může jít i o

kladné, případně *ambivalentní* postoje (jak je tomu například u ambivalentního *rasismu a ambivalentního sexismu). Mezi nejprozkoumanější předsudky patří rasismus a *sexismus.

Předsudky mohou mít různé zdroje. Některé z nich mají svůj základ ve *stereotypch. S jednotlivými *atributy stereotypu jsou asociována různá hodnocení. Ta se liší ve valenci (kladné/záporné) a v síle asociace s atributem. Například *krutost* (jako atribut některých kategorií) je hodnocena silně negativně. Součet hodnocení asociovaných s určitou sociální kategorií je naším globálním postojem k této kategorii. Předsudek zde tedy představuje *kognitivní* komponentu postoje. Jindy se předsudkem rozumí spíše *konativní* komponenta postoje. V této tradici není věnována pozornost obsahu stereotypů, ale tendenci (behaviorální intenci) chovat se k příslušníkům určité kategorie určitým způsobem, udržovat od nich například určitou sociální vzdálenost (distanci). Třetí tradice je zaměřena na *afektivní* stránku postoje. V této tradici není zjišťován ani obsah stereotypu, ani behaviorální intence, ale náš afektivní postoj ke kategorii (například pocitovým teploměrem nebo afektivním primingem).

Explicitní a implicitní předsudky. Stejně, jako je tomu u stereotypů, jsou i některé komponenty předsudků uvědomované a vůlí kontrolovatelné, jiné však jsou nevědomé nebo neuvědomované a vůlí jen obtížně kontrolovatelné. První bývají označovány jako explicitní předsudky, druhé jako implicitní nebo automatické předsudky. Výzkumy v USA a v řadě evropských států ukazují, že zatímco explicitní předsudky vůči příslušníkům minorit jsou vlivem působení *sociálních norem a rovnostářských a humanistických *hodnot na ústupu, méně kontrolovatelné a automatické komponenty předsudků jsou u příslušníků majority velmi silné a rozšířené (viz *teorie moderního rasismu, *teorie averzivního rasismu).

Měření předsudků. K měření vědomých a vůlí kontrolovatelných složek postojů a předsudků se používají tzv. *explicitní techniky*. Patří mezi ně jednak obecné techniky používané k měření postojů (sémantický diferenciál, pocitový teploměr), jednak specifické techniky (škála sociální distance, škála moderního rasismu, škála averzivního rasismu, škála moderního sexismu aj.). K měření neuvědomovaných a vůlí nekontrolovatelných složek postojů a předsudků se používají tzv. *implicitní techniky*. Většina z nich je založena na myšlence automatického šíření aktivace v paměťové síti. Mezi nejpoužívanější patří techniky sémantického a afektivního primingu. (Karel Hnilica)

předurčení, *predestinace.

předvádění [primatologie], specifické směřované chování samců a samic při *sociálním, *agonistickém a *sexuálním chování, kdy jedinec předvádí některé části těla, které symbolizují určitý signál, nebo se chová specifickým způsobem, který *rituálně vyjadřuje určitý stav nebo sleduje určitý cíl. V případě sexuálního chování to je chování spojené s *prezentací pohlavních orgánů ve specifickém stavu, tedy ztopořeného *penisu nebo zduřelé *anogenitální krajiny. Tento rituál může být přeneseně použit i v jiných formách chování a vyjadřovat například *dominanci nebo *podřízenost. V případě agonistického chování to může být lámání větví, bušení do země nebo stromů, případně divoké pobíhání bez vysloveně agresivních projevů. Některé prvky předvádění lze pozorovat již v chování nedospělých jedinců. (Marina Vančatová)

předvádění, bojové [primatologie], chování *šimpanzů, kdy se jedinec pohybuje rytmickým poklusem nebo běží pomalu či rychle; zahrnuje rovněž vlečení, házení nebo houpání větví, plácání, dupání, bubnování; někdy se šimpanzi bijí v hrud'. Při předvádění mohou šimpanzi také atakovat jiného jedince. Předvádění může zahrnovat *zježení chlupů, stlačená ústa a obličej a supavé houkání a může být bipední, kvadrupední i tripední. Je typické pro samce, ale vyskytuje se i u samic. Existují dva rozdílné typy: 1. předvádění bez zvuků – předvádějící se jedinec nevydává žádné zvuky, předvádění je určeno jinému jedinci a může po něm následovat *útok, typická složka bojů samců o postavení; 2. předvádění se zvuky – provázeno supavým houkáním, běžné při znovusjednocení skupiny, při vzrušení z potravy

nebo u frustrovaného jedince, který nedostal chtěný předmět – vybijí si svou nespokojenost na neživém *objektu.

U šimpanzů v zoologické zahradě se často vyskytuje předvádění určené publiku: většinou začíná nepatrným kýváním ze strany na stranu, pokračuje bipední chůzí a poté rychlým během směrem k publiku a končí hozením nějakého předmětu na přihlížející. V zoologické zahradě také často provádí samice předvádění samy nebo se samci anebo podporují samce supavým houkáním. Předvádění šimpanzů jsou velmi variabilní a liší se od jedince k jedinci.

Elementy bojového předvádění: drhnutí – šimpanz vezme větev nebo pytel a pohybuje s nimi v půlkruhu ze strany na stranu. Je to příprava na předvádění; dupání a plácání – dupání všemi končetinami naráz; dupání – šimpanz dupe střídavě oběma nohama při běhu, jednou nohou často dupe více než druhou, stojící šimpanz může dupat střídavě oběma nohama nebo dupe oběma najednou vyhazováním pozadí do výše, sedící šimpanz může dupat několikrát za sebou jednou nohou, často i s plácáním předních končetin; *vlečení – běh za současného vlečení objektu; bubnování – tlučení nebo kopání do kmene stromu, barelu, dveří; houpání – houpání větví nebo mladým stromkem obvykle v bipedním postoji. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

přehrada [starověká Malá Asie], příčná údolní *stavba, hráz na vodním toku vytvářející umělou vodní nádrž. Členitost terénu v *Malé Asii nedovolovala libovolné vedení pitné a závlahové vody z mohutných řek ke spotřebitelům, dosažitelné místní vodoteče měly často kolísavý průtok a mnohé v letních měsících vysychaly docela. Na tocích v centrální a východní *Anatólíi se proto od 2. tisíciletí př. n. l. budovaly v příhodných podmínkách hráze, aby přirozená údolí za nimi zachytila jarní přívaly a umožnila tak plynulé celoroční zásobování. Nejlépe prozkoumaná je přehrada Karakuju východně od Kayseri. *Reliéfem u stavidla je datována do doby kolem roku 1400 př. n. l. a připsána chetitským stavitelům. Násep má tvar širokého U, přičemž přímá střední část o délce asi 200 m a výšce 8 m tvoří vlastní hráz, v pravém úhlu navazující boční ramena pak spojnice k přirozeným vyvýšeným břehům. Hráz i oba boční náspy jsou směrem do jezera vyloženy kamenem. Lehce mimo střed hráze, v nejhlubším bodu řečiště, je umístěna čtverhranná výpusť, uzavíratelná na sucho kladenými kamennými deskami. Právě tato výpusť se zřejmě stala vodnímu dílu osudnou. Netěsnosti mezi hladkými kamennými deskami a náspem umožnily prolínání vody, až sílicí proud protrhl hráz. Malá, ale pro zásobování *Chattuše nezanedbatelná přehrada se předpokládá na potoce obtékajícím ze severu chetitské hlavní *město. Stopy opracování přilehlé skalní stěny jsou interpretovány jako zbytky ukotvení dřevěné *konstrukce (zřejmě spojené i s krytým dřevěným mostem), kterou bylo možno spustit do potoka, a tak zvednout hladinu vody, aby přepadala do dřevěných, do skály částečně zapuštěných koryt a pomohla napájet chattušský *vodovod. Pomocí přehrad byly retenční nádrže budovány rovněž u vydatných pramenů (Alaca Hüyük, Eflatun Pinar). Impozantním příkladem vodohospodářských inženýrských prací jsou vodní díla v *Urartu. Přehradní jezera, zavodňovací zařízení a terasy jsou rozloženy v celém prostoru mezi Vanským, Sevanským a Urmijským jezerem, nejpozoruhodnější je však řešení vodovodu pro hlavní města Tušpu a Rusachinili u Vanského jezera. Protože jeho vody nelze pro vysoký obsah uhličitánu sodného využívat a obě blízké říčky v létě vysychají, nechal král *Menua vybudovat kanál od pramene v údolí Engil Çayi, vzdáleném asi 56 km od Tušpy. Kanál dosud plní svou funkci. Když byla rezidence kolem roku 700 př. n. l. přeložena severněji na Toprakkale (Rusachinili), bylo nutno řešit zásobování vodou znovu. Popis velkolepého vodního díla zaznamenala obří *stéla v pohoří u Keşiş Gölü. Stavitelé krále Rusy uzavřeli dvěma přehradami odtoky z mělkého údolí Keşiş Gölü a vytvořili tak umělé jezero o odhadovaném objemu 100x10⁶ m³. Vzdálenost asi 30 km od Rusachinili a převýšení přibližně 900 m překlenuli kanály a 10 pomocnými nádržemi. Voda protékající severní hrází byla svedena přímo do zahrad Rusachinili. Otok skrze jižní hráz (hliněný *val pod pláštěm z nasucho kladeného kamenného zdiva, 20 m dlouhý a asi 6 m široký, zesílený směrem ke středu hráze, kde

množství a tím i tlak vody byly největší) byl opatřen uzavíratelným stavidlem, které naznačuje, že hladina ležela asi 10 m nad dnešní úrovní. Voda odtud by přirozenou cestou plynula bez užitku do Vanského jezera. Byla proto svedena do povodí Doni Çayi a jeho řečištěm (v dolním toku Kurubas Çayi) spolu s přítoky do údolí mezi Tušpou a Rusachinili. Dílo bylo jedenkrát opravováno ještě ve *starověku, znovu pak v letech 1894/1895 a 1952 a slouží dodnes. (Jana Součková)

přechodové rituály, *obřady přechodu.

Přemysl Oráč a Libuše, podle pověsti zaznamenané v Kosmově latinské *Kronice české* (*Kosmas) byl Přemysl Oráč k *vládě povolán *Libuší, stal se jejím mužem a zakladatelem rodu *Přemyslovců. Tento *mýtus odrážející některé stránky sexuálního a manželského života staroslovanské společnosti byl v české literatuře (Václav *Hájek z Libočan, Alois *Jirásek aj.) a výtvarném umění (*Scéna povolání Přemysla Oráče na trůn*, nástěnná malba v rotundě sv. Kateřiny ve Znojmě, asi 1134; Josef Václav *Myslbek, *Přemysl a Libuše*, 1889–1892, sousoší, Praha-Vyšehrad aj.) mnohokrát zpracován. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Přemyslovci, český knížecí a královský rod; vládli v českém státě od 9. století do roku 1306. Svůj původ odvozovali od mytického Přemysla Oráče (*Přemysl Oráč a Libuše); nejstarším historicky známým Přemyslovcem je však *kníže Bořivoj (konec 9. století), který se svou ženou Ludmilou přijal *křest a zahájil *christianizaci Čech. Za *vlády Bořivojova vnuka knížete Václava se rozšiřovala vláda Přemyslovců, která do té doby zahrnovala pouze střední Čechy. Za Václavových nástupců Boleslava I. a Boleslava II. byly k Čechám připojeny Morava, Krakovsko, Slezsko a Červenské Hrady. Počátkem 11. století byly mimočeské državy ztraceny. Ve 20. letech 11. století byla za knížete Oldřicha dobytá zpět Morava, která je od té doby součástí českého státu. Z Přemyslovců vládnoucích v 11. století dosáhli největších úspěchů Břetislav I. (1034–1055) a Vratislav I., jenž byl v roce 1085 korunován prvním českým *králem. Druhým z Přemyslovců, který získal královskou hodnost, se stal Vladislav I. (králem 1158). Oba panovníci obdrželi královskou hodnost pouze pro svou osobu. V poslední čtvrtině 12. století došlo k úpadku knížecí moci. Rychlé střídání Přemyslovců na českém *trůně, často za pomoci německých panovníků, vedlo k zásahům do českých poměrů ze strany říše.

Ve 13. století začala vláda silných panovníků (Přemysl I. Otakar, Václav I., Přemysl II. Otakar a *Václav II.). Již za vlády Přemysla I. Otakara se český stát vymanil z područí německých panovníků; vztah k říši upravovala Zlatá bula sicilská (1212), jež kromě jiného zaručovala českým vládcům dědičně královskou hodnost. Přemysl II. Otakar připojil v letech 1261–1276 k českému státu rakouské *země, Václav II. získal v roce 1300 korunu polskou a pro svého syna Václava III., 1301 i korunu uherskou. Na vrcholu své moci rod vymřel, když byl jeho poslední představitel Václav III. v roce 1306 zavražděn v Olomouci.

Po Přemyslovcích nastoupila v českém státě dynastie *Lucemburků prostřednictvím Elišky Přemyslovny (sestry Václava III.), manželky Jana Lucemburského. Eliščin syn Karel IV. se pokládal za dědice přemyslovských tradic. (Jaroslav Malina)

přenesení císařství (království), *translatio imperii.

přenos, v *psychoanalýze častý jev, že člověk citové vztahy a postoje k důležitým osobám svého dětství přenáší později na dospělé okolí. Je důležitý zejména v psychoterapii. (Jaroslav Malina)

přeorientování agrese [primatologie], chování jedince (*poloopice, *opice, *lidoopa), který byl atakován výše postaveným jedincem a netroufá si mu to oplatit a který (proto) přeorientuje svou agresi na bezpečnější cíl. Uplatňuje se i za situace, kdy si jedinec netroufá vzít potravu v přítomnosti nadřízeného jedince nebo je frustrován z nějakého jiného důvodu, pohrozí nebo atakuje jedince podřízeného.

Přeorientovaná agrese se vyskytuje také u mnoha jiných savců a u ptáků (*etologie) a nemusí být zaměřena na jedince téhož druhu, ale na jiné složky prostředí (trhání trávy, tlučení do země, ulamování větví apod.). (Jiří Gaisler, Marina Vančatová)

přepážka, nosní, *septum nasi.

přepodstatnění, *transsubstanciace.

přeprava, *transport.

přerozdělování, *redistribuce.

přeslen [archeologie, etnoarcheologie], drobný (průměr 2 až 5 cm) *artefakt (diskovitý, kulovitý, kuželovitý nebo dvojkuželovitý, ve vodorovném průřezu okrouhlý se středovým svislým otvorem pro dřík, někdy zdobený rytím nebo vrypy) z *keramiky, *kostí nebo *kamene, sloužící jako setrvačnick navlečený na vřetenu při spřádání vlákna (příze) z ovčí nebo koží *vlny anebo vlákna rostlinného (*len); užíván transkulturně od *neolitu. (Karel Sklenář)

přesyp (duna), vyvýšený útvar vzniklý navátím jemného, větrem vytríděného *písku v prostředí říčních –*teras; někdy je pohyblivý větrem, jindy během času pokrytý a zpevněný *vegetací a *půdou. V některých pravěkých obdobích, zejména v *mezolitu, byly přesypy vyhledávanými místy osídlení kvůli suchému a teplému charakteru i lehce vyvýšené poloze při vodním toku. (Karel Sklenář)

přewis [archeologie, etnoarcheologie], převislá skála, svrchu (ale ne ze stran, což je rozdíl od *jeskyně) překrývající prostor zasahující pouze mělce (nanejvýše 10 m) do skály, ale někdy i desítky metrů široký. Od *paleolitu i později poskytoval úkryt a někdy i *obydlí; zvláště při drsném *klimatu bylo třeba jej doplnit vestavbou *chaty. (Karel Sklenář)

převislý skus, *skus, převislý.

převor, představený *kláštera některých řádů *římskokatolické církve, volený komunitou kláštera na omezené období (na rozdíl od *opata). (Jaroslav Malina)

převtělování (reinkarnace), učení o koloběhu životů jednotlivce, sledu znovuzrození v různých formách existence a na různých úrovních, založené na dávných představách o stěhování duší (*metempsychóza) na základě přirozeného *zákona odplaty všech činů (*karma). Ve *védách se představa o přerovování objevuje jen v náznacích, idea nekonečného cyklu *sansáry se plně zformulovala až v době *bráhman a *upanišad.

Neúprosnost, s níž jedince jeho minulé skutky uvrhují do nekonečného řetězce znovuzrození, je pro hinduistu děsivější než vidina *pekla, neboť i pobyt v *podsvětí, stejně jako v *ráji, někdy pomine, zatímco řetězec reinkarnací je bez konce. Přerušit jej může jen poznání jednoty osobního a vesmírného já (*átman, *brahma), dosažení stavu trvalé dokonalosti ve splynutí s božskou podstatou (absolutnem). Úsilí o konečné vysvobození (*mókša) proto *hinduismus vyhlásil za čtvrtý a nejvyšší cíl lidského života (*purušártha*), jehož uskutečňování odpovídá čtvrtému životnímu stadiu (*ášrama), zasvěcenému zbožnému životu v bezdomoví (*sannjása).

Většina škol a směrů *buddhismu, které neuznávají představu duše jakožto trvalého osobního „já“ (anátmanová nauka), chápe znovuzrovnání jako výsledek náhodného seskupování pěti hmotných a duchovních složek (*skandha*), jež se smrtí jedince uvolňují a následně vytvářejí novou osobnost, kterou ovšem s tou starou spojuje pouze nahromaděná karma. (Jan Filipický)

přezdívk, *antroponymum.

Přezletice u Prahy, *sídlíště *starého paleolitu na severovýchodním okraji Prahy. Výzkum Archeologického ústavu ČSAV Praha (Jan *Fridrich) v 70. a 80. letech získal větší počet staropaleolitické *kamenné industrie primitivního vzhledu z málo vhodných surovin (*bulizník, *křemen), mezi zvířecími kostmi pak i zlomek patrně přiostržený *broušením; nepatrný zlomek *zubu, nalezený roku 1968 a označený původně za nejstarší lidský pozůstatek na našem území, byl po řadě diskusí určen pravděpodobněji jako medvědí.

Nejzajímavějším zjištěním je oválné seskupení velkých i menších kamenů, jílu a kostí slona (4x3 m), které ve spojení s malým *ohništem (?) před přerušением obvodu (vchodem?) dovoluje interpretaci ve smyslu základového *valu na obvodu stanovitého přístřešku (*stan). V tom případě by šlo o nejstarší obytný objekt známý u nás a jeden z nejstarších na světě. Stáří lokality bylo na základě paleontologických a paleomagnetických údajů odhadnuto zhruba na 0,7 milionu let, industrii řadil autor výzkumu do rámce nejstaršího *acheulénu. (Karel Sklenář)

přežitky, kulturní a sociální jevy považované za pozůstatky dřívějších vývojových fází společnosti; termín byl zaveden v rámci *evolucionismu. (Jaroslav Malina)

Příběh Bílého hada (čínsky: *Paj-še čuan*), milostná povídka z repertoáru čínských profesionálních vypravěčů. (Olga Lomová)

Příběh Jing-ning (čínsky: *Jing-ning čuan*, česky jako *Setkání s opravdovou láskou*), dílo tchangského básníka *Jüan-Čena, jeden z nejznámějších milostných příběhů čínské literatury. (Olga Lomová)

Příběh západního domku (čínsky: *Si-siang ti*), divadelní adaptace tchangské novely **Příběh Jing-ning*. (Olga Lomová)

Příběhy o princích Gendžim, *Šikibu, Murasaki.

příbuzenské křížení, *křížení, příbuzenské.

příbuzenské terminologie, *terminologie příbuzenství.

příbuzenské vztahy, *vztahy, příbuzenské.

příbuzenský kryptický vztah, *vztah, příbuzenský kryptický.

příbuzenský výběr, *výběr, příbuzenský.

příbuzenství, celek vztahů, které pokrevně nebo *sňatkem spojují mezi sebou určitý počet jednotlivců. Termín příbuzenství není synonymem „pokrevnosti“. Pokrevnost odpovídá spíše biologickému vztahu mezi dvěma jedinci, zatímco příbuzenství je speciálním sociálním vztahem. V případě nevlastních dětí tento rozdíl jasně demonstrují „genitor“ (biologický otec) a „pater“ (sociální otec). Sociálně je otcovství obvykle určeno *sňatkem. Znění římského *zákonu říká: „pater est quem nuptiae demonstrant“ (česky: „otec je dán tím, že se oženil s matkou“), arabské přísloví praví: „děti patří muži, jehož je postel“. Vztah mezi rodičem a dítětem může také být založen na *adopci, nikoli na zplození dítěte. V některých oblastech Afriky existuje *zvyk, že žena může být *rituálním způsobem provdána za jinou ženu, která pak přejímá úlohu otce (patera), zatímco biologickým otcem (genitorem) je milenec manželky. Příbuzenství tedy vyplývá nikoliv z biologického vztahu mezi jedinci, ale z uznání sociálního vztahu mezi rodiči a dětmi.

Základní jednotkou struktury příbuzenských vztahů je tzv. elementární *rodina (matka, otec, děti). Ve *společnosti, kde muž může mít více žen, tvoří základní jednotku tzv. složená rodina (otec, matka, vlastní a nevlastní sourozenci).

Sociální postavení jedince je definováno jeho pozicí ve struktuře příbuzenských vztahů, přičemž jsou *konkrétní příbuzenské vztahy opatřeny názvy (otec, syn, synovec, bratr ...). Soustava těchto názvů představuje „popisnou terminologii“ příbuzenství. Některé společnosti dávají přednost širším příbuzenským termínům neurčujícím konkrétní příbuzenské vztahy mezi jedinci. Například termín otec může být použit nejen pro vztah otce a dítěte, ale i pro vztah strýce a dítěte. Taková soustava se nazývá „klasifikační terminologií“ příbuzenských vztahů. Shodné příbuzenské termíny se obvykle vztahují na všechny příbuzné stejné generace: například v systému Crow-Omaha (nazvaném podle severoamerických *indiánských etnik) představuje otec nebo matka všechny příbuzné ve stejné generaci, tedy i strýce a tety, sourozenci jsou nejen bratři a sestry, ale i bratřanci a sestřenice. Klasifikační terminologie podporuje vytvoření rozsáhlejších systémů příbuzenství, zatímco deskriptivní systém napomáhá tvorbě menších celků.

Studiem příbuzenství se intenzivně zabývá *etnologie a *sociální antropologie, což je dáno tím, že v tzv. *primitivních společnostech či *nativních kulturách, o něž se tyto vědy zajímají, jsou příbuzenské vztahy nejvíce rozvinuty a mají velký dopad na sociální život. Systém příbuzenství se projevuje jako významný sociální faktor ve všech malých, relativně uzavřených společnostech: u lovecko-sběračských a pasteveckých etnik, v zemědělských komunitách, u náboženských, národnostních nebo regionálních skupin ve velkoměstech, v šlechtických rodech. V Evropě byly příbuzenské vztahy rozhodujícím sociálním faktorem až do 18. století, zatímco v současné době upadají. Moderní sociální antropologie musí tedy nejen vysvětlovat funkci příbuzenství ve společnostech, kde hraje rozhodující úlohu při tvorbě sociálních vztahů, ale zároveň odpovědět na otázku, proč systém příbuzenství v průmyslové společnosti degeneruje. Studium příbuzenství se zaměřuje na označování a sociální odlišení příbuzných, na *pokrevní a *nepokrevní příbuzenství, na sňatky a převody statků a sociálního postavení, na vzájemné postoje jednotlivců v různých systémech příbuzenství, též zvyky, zákazy apod., na usídlení a utváření lokálních společenství (*matrilokalita, *patrilokalita).

Studium příbuzenství využívá metod několika vědních disciplín: *jazykovědy, etnografie, *sociologie a *psychologie aj. Za zakladatele *teorie příbuzenství je považován Lewis Henry *Morgan, který zkoumal v první polovině 19. století zvyky *Irokézů a objevil přitom systém klasifikující příbuzenské vztahy. Později zjistil, že podobný systém příbuzenství existuje nejen u jiných indiánských *kmenů, ale také v Indii. Navíc dokázal, že klasifikační systém příbuzenství je spojen s některými zvyky, zvláště s formami sňatku, ale že se tento systém mění pomaleji, takže určitá terminologie odráží formy sňatku předchozího stadia. Morgan na základě studia příbuzenství vytvořil teorii o vývoji jednotlivých stadií příbuzenství, jež v duchu *evolucionismu spojoval s vývojem technologické základny společnosti, a stanovil tři vývojové fáze lidské společnosti: *divoštství, *barbarství a *civilizaci. Morganova mylná teorie vývoje příbuzenství ovlivnila mnohé závěry v díle Karla *Marxe, Friedricha *Engelse a Sigmunda *Freuda. Většina etnologů akceptovala Morganův systém a zaměřila se především na sběr antropologického materiálu a rozvoj nástrojů *analýzy příbuzenství.

Převratný zásah do teorie příbuzenství představuje dílo Clauda *Lévi-Strausse. Teorie daru Marcela *Mausse jej dovedla k předpokladu, že příbuzenské vztahy jsou relevantní k řádu *komunikace. Lévi-Strauss nestuduje příbuzenství na úrovni jednotlivých vztahů, ale chápe je jako celek, ve kterém rozhodující operační úlohu hraje princip *reciprocity a sňatek představuje *akt vycházející ze systému výměny žen mezi odlišnými sociálními skupinami. Lévi-Strauss podává analýzu jednoduchých forem nepokrevních vztahů, jejíž *integrální částí je sociologické *vysvětlení zákazu *incestu. Jeho teorie vychází z obecných metod *strukturální antropologie. V oblasti příbuzenství rozlišuje dvě základní struktury: 1. elementární, kde nomenklatura vztahů příbuzenství ihned umožňuje určit rodiče a ostatní příbuzné a rozlišit tak okamžitě dvě *kategorie příbuzenství pro případ sňatku – možné a zakázané partnery, kde má navíc významné postavení při výběru partnerů pojetí tzv. preferenčního sňatku (*příbuzenství, nepokrevní); 2. komplexní, kde se nomenklatura vztahů příbuzenství omezuje pouze na definici rodičů, ale pojetí preferenčního sňatku zde neexistuje.

Každá společnost však ve strategii výběru partnera umožňuje takový stupeň *svobody, že radikální rozdíly mezi oběma strukturami nejsou tak výrazné. Elementární struktury se v nejjistší formě vyskytují na *Dálném východě, od Sibíře po Indonésii, *Melanésii a Austrálii. V Africe a Americe převládají spíše komplexní struktury. Protože tyto struktury předpokládají širší a nesnadněji identifikovatelné výměny žen mezi skupinami, domnívali se mnozí antropologové, že pokrevní vztahy mají v těchto společnostech rozhodující úlohu (Daryll *Forde, Alfred Reginald *Radcliffe-Brown aj.). Navíc v těchto komplexnějších a lidnatějších společnostech, kde existovaly již velké společenské a náboženské organizace a státy se silnou centralizovanou mocí, přechází tvorba sociálních vztahů z oblasti příbuzenství na jiné sociální organizace (věkové třídy, náboženské společnosti apod.).

Všude tam, kde společnost přerostla určitý rámec, který na úrovni osobních vztahů znemožňoval další sociální pohyby, dochází k degeneraci systému příbuzenství. Systém neosobních vztahů přichází s pravidlem žádat statky a služby od jiného, než je příbuzný, neboť *směnou dochází ke styku s lidmi, které neznáme. Každá příbuzenská skupina je za těchto okolností příliš malá, aby nemusela záviset na neosobní síti vztahů daných směnou. Trhy se vytvořily nejen pro výměnu zboží, staly se zároveň důležitými středisky v celém systému neosobních vztahů. Systém příbuzenství se omezil na definici tzv. minimální rodiny, již tvoří pouze rodiče a děti, a princip *reciprocity ve výměně žen mezi sociálními skupinami dostal svou vágní podobu, jak ji známe z naší společnosti, i když nominálně zachováváme ještě dřívější termíny příbuzenství. (Viz též *antropologie sexuality, *manželství, *sexualita, erotika, láska a manželství – ..., *metoda, genealogická, *teorie příbuzenství, antropologická, *terminologie příbuzenství.) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

příbuzenství, nepokrevní, vztah, kterým jsou vzájemně spojeny osoby spřízněné na základě *sňatku. Nepokrevní příbuzenství je součástí systému *příbuzenství a podléhá určitým sociálním praktikám, *zvykům, pravidlům a zákazům. V systému příbuzenských vztahů vytváří protiklad k systému *pokrevního příbuzenství, který je dán genealogickými základy. Jestliže jsou pokrevní příbuzenské vztahy definovány na podkladě biologických skutečností, jimž jsou přiřazovány sociální významy, pak nepokrevní příbuzenství podléhá pouze kulturním pravidlům, která se mění podle sledované *společnosti.

Rozhraní mezi oběma systémy příbuzenství vytváří *instituce *incestu. Sexuální zvyklosti a praktiky tvoří oblast přechodu od pokrevního k nepokrevnímu příbuzenství. Zákaz incestu zároveň s *exogamií je obecným pravidlem *reciprocity, jež umožňuje vzájemnou výměnu žen mezi různými sociálními skupinami.

Základní pravidla této reciproční výměny popsal vyčerpávajícím způsobem Claude *Lévi-Strauss. Ve svém rozboru příbuzenských vztahů se nechal inspirovat teorií daru Marcela *Mausse. Pravidla matřimoniální výměny vytvářejí množství kombinací, jež řídí pohyby osob mezi různými sociálními skupinami, ale zároveň nejsou neomezené. V podstatě existují dva druhy výměny: 1. omezená výměna, která představuje nejjednodušší princip pravidel sňatku a předpokládá, že se společnost dělí na dvě exogamní skupiny a každý muž si hledá ženu ve druhé polovině; cyklus výměn však může být značně složitý, jestliže se původní poloviny začnou dělit dále; omezená výměna funguje nejen na úrovni polovin, ale také na úrovni *klanů; speciální případy výměny osob mezi skupinami jsou *polygamie a *polyandrie; 2. rozšířená výměna ruší čistou reciprocitu a zavádí cyklus výměn mezi větším počtem partnerů; výměna může být mnohdy realizována až na úrovni příští nebo ještě vzdálenější generace; čím jsou pravidla výměny širší, tím více systém nepokrevního příbuzenství tíhne od výměny osob k jejich ekonomické náhradě (koupě žen, únosy atd.) nebo až k naprosté ztrátě jakéhokoliv speciálního pravidla, jako je tomu v průmyslové společnosti.

Vedle exogamních pravidel nepokrevního příbuzenství preferují některé společnosti sňatky uvnitř jedné sociální skupiny, tj. nezakazují sňatek v rámci určitého okruhu příbuzných. Existují dva případy: 1. *endogamie, kdy jde obvykle o objektivní nutnost, protože ostatní sociální skupiny odmítají uzavírat sňatek s členy dané skupiny (tato nechť nebo přímo zákaz může vycházet z důvodů etnických, rasových, sociálních, majetkových atd.); typickým případem je endogamie praktikovaná uvnitř *kasty; 2. preferenční sňatek, pro který se jako partner vhodný pro sňatek hledá osoba, která představuje určitý příbuzenský vztah; nejrozšířenější případ tvoří sňatek mezi *křížovými bratřenci a sestřenicemi (především sňatek uzavřený s dcerou matčina bratra), dále pak *levirát a *sororát, některé *rituální sňatky mezi blízkými příbuznými apod. (Viz též *antropologie sexuality, *manželství, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

příbuzenství, pokrevní, vztah mezi osobami, které mají společného alespoň jednoho předka. Pokrevní příbuzenství představuje určitý biologický vztah mezi pokrevně spjatými

osobami, který však má určitý sociální smysl a mění se podle příslušnosti k dané *společnosti. Nejdůležitější pokrevní vztah z biologického hlediska, který je prakticky ve všech kulturách interpretován jako nejvýznamnější sociální vztah, je genealogický vztah rodičů a dětí.

V systému pokrevního příbuzenství existují tři základní *kategorie příbuzenství: 1. z mužské strany (juristicky: „agnátní vztah“, česky: „po meči“), v němž všichni pokrevní příbuzní jsou předky otce nebo jsou v následujících generacích odvozeni od něho; 2. z ženské strany (juristicky: „polorodí po matce“, česky: „po přeslici“), v němž všichni pokrevní příbuzní jsou předky matky nebo jsou v následujících generacích odvozeni od ní; 3. bez ohledu na mužský či ženský původ (juristicky: „kognát“, což znamená obecně pokrevní příbuzný), kdy jde o obecnější vyjádření pokrevního vztahu.

Termíny *klan a *rod se používají pouze v případech opravdové pokrevní skupiny, tj. selektivní skupiny co do původu, která existuje nezávisle na každém svém členu. Tyto skupiny mají trvání v čase a bývají právními *subjekty ve společnosti. Naproti tomu pokrevní skupiny příbuzných na stejné generační úrovni (bratři a sestry, bratrance a sestřence) netvoří nikdy sociální skupiny ani skupiny právně subjektivní, ale mohou vytvářet skupiny matřiční, tedy takové, mezi nimiž dochází ke *sňatkům. V tomto smyslu je třeba vnímat rozdíl mezi *paralelními a *křížovými bratrance a sestřenci: paralelní jsou ti, jež pocházejí ze sourozenců stejného pohlaví (dětí sester nebo bratrů), křížoví jsou ti, jež pocházejí ze sourozenců opačného pohlaví (dětí sestry a bratra). V mnoha společnostech patří sňatek mezi křížovými bratrance a sestřenci k tzv. privilegovaným sňatkům (*příbuzenství, nepokrevní).

Společnosti, jež dávají přednost mužské *linii pokrevního příbuzenství a vytvářejí na jejím základě pokrevní skupiny, se nazývají patrilineární (*patrilinearita); ty, které využívají pro tvorbu pokrevních skupin mateřskou linii, se kvalifikují jako matrilineární (*matrilinearita). Obecně platí, že unilineární pravidla pokrevního příbuzenství jsou základem tvorby lokálních skupin (*matrilokalita, *patrilokalita) a kolektivních činností všude tam, kde neexistuje centralizovanější řízení společnosti. Dále platí, že muži mají tendenci provádět politickou moc a *sociální kontrolu i uvnitř matrilineárních společností.

Antropologové a etnologové se dlouho domnívali, že pokrevní příbuzenství hraje ve většině tzv. *primitivních společností rozhodující úlohu, ale rozbory etnologického materiálu (především práce Edmunda Ronalda *Leache a Clauda *Lévi-Strausse) prokázaly četný výskyt společností, kde základní sociální vztahy nejsou motivovány pokrevním příbuzenstvím, ale vycházejí z pravidel sňatkových, nebo kde se sociální skupiny vytvářejí zcela mimo rámec příbuzenských vztahů (věkové skupiny, tajná náboženská sdružení atd.). (Viz též *antropologie sexuality, *manželství, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

příbuzní, afinní, příbuzní, jejichž *příbuzenský vztah vznikl na základě uzavření *manželství. (Jaroslav Skupník)

příbuzní, klasifikační, příbuzní, kteří přes svou rozdílnou pozici v příbuzenském systému jsou klasifikováni či označeni stejným příbuzenským termínem. V našem systému *příbuzenské terminologie je například syn matčiny sestry (*paralelní bratranec) i syn matčina bratra (*křížový bratranec) označen stejným příbuzenským termínem „bratranec“. V irokézském systému (*Irokézové) příbuzenské terminologie jsou například paralelní bratrance klasifikováni, tedy označeni stejným termínem – jako sourozenci; pohlavní styk s nimi je pokládán za incestní (*tabu, incestní). (Jaroslav Skupník)

příčina:

1. to, co něco způsobuje, má za následek (například: příčina smrti). Příčina vždy předchází účinek. V aristotelské a scholastické tradici se rozlišuje příčina formální (tvarová, například představa domu), látková (cihly), působící (stavitel) a cílová (bydlení); takové příčiny neumožňují účinné předvídání, proto *novověk zajímají jen příčiny nutné (*příčinnost);

2. důvod, pohnutka (příklad: mít příčinu k hněvu). (Jaroslav Malina)

příčina, příčina sebe sama, *causa, causa sui.

příčinnost (kauzalita), spojení mezi (předchozí) příčinou a (nutným) následkem, základní předpoklad novověké vědy: každý jev má svou příčinu. Příčinnost určuje v klasické vědě směr * času (od příčiny k následku), v relativistické fyzice je i působení příčinnosti omezeno rychlostí světla a závisí tedy na přenosu signálu či *informace. Nahradíme-li *nutnost pravděpodobností, můžeme zkoumat i jevy, způsobené souběhem více příčin – pak ovšem raději hovoříme o podmínkách.

Striktně interpretovaný pojem příčinnosti implikuje *determinismus, tedy přesvědčení, že lidské jednání je předurčeno tím, co se odehrálo dříve. *Spor tudíž nastává o koncept svobodné vůle, který je pro většinu lidí přinejmenším intuitivně přijatelný: není možné na jedné straně tvrdit, že každý *akt má svoji příčinu (či soubor příčin), přičemž tento kauzální řetězec míří daleko do minulosti, a zároveň zastávat doktrínu o svobodě lidského rozhodování v tom smyslu, že „jsem pánem svého jednání“. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

příčný tračník, *colon transversum.

Přidalová, Miroslava (10. 4. 1962, Bohumín), česká funkční antropoložka; v letech 1992–2005 odborná asistentka, od roku 2005 docentka *Katedry funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci; v letech 2004–2006 přednášela též na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Je absolventkou oboru systematická biologie a ekologie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci (1987), kde poté působila jeden rok na studijním pobytu na Katedře zoologie a ekologie člověka. V roce 1998 ukončila postgraduální studium na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v oboru antropologie a získala titul Ph.D. Její pedagogická činnost je soustředěna na výuku funkční, sportovní a vývojové anatomie, kinantropometrie, výživy, kineziologie a biologické propedeutiky.

V oblasti výzkumu se soustředí na řešení problematiky *fyzické, *funkční a sportovní antropologie, kineziologie a výživy u různých populačních skupin. Odbornou práci realizuje rovněž jako poradenskou činnost pro sportovní i běžnou populaci. Výsledkem výzkumné činnosti je kolem 60 publikací ve sbornících a časopisech. Kontakt: Doc. RNDr. Miroslava Přidalová, Ph.D., Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci, Třída Míru 115, 771 41 Olomouc, telefon: 585 635 168, e-mail: pridalm@ftknw.upol.cz. (Jaroslav Malina)

přídavný nerv, *nervus accessorius, XI. hlavový nerv.

přídavek, *milodar.

příjem, vícezdrojový, příjem z více původů; výskyt v organizacích *občanského sektoru. (Marie Dohnalová)

přijímání (latinsky: *communio sacramentalis*, „společenství svátosti“), v některých křesťanských církvích část *mše (*liturgie), kdy věřící přistupují ke stolu Páně a přijímají *Krista v podobě (pod způsobou) chleba (nejčastěji v latinském ritu; viz též *přijímání podjednou) nebo v podobě chleba a vína (*přijímání podobojí). Přijímání je jednou ze sedmi *svátostí, má věřícímu zajistit účast na Kristově těle a krvi a na milosti Boží (vychází se z biblické *legendy o *Poslední večeři *Ježíše Krista – přijímání se stalo aktem spojení věřícího s Kristem a s ostatními příslušníky *církvě). (František, Čapka, Jaroslav Malina)

přijímání podjednou, *přijímání *svátosti oltářní pod jednou způsobou, tj. pouze v podobě chleba. Tímto termínem se označovala za *husitství a *reformace strana českých katolíků (na rozdíl od kališníků, *utrakvistů, praktikujících *přijímání podobojí). (Jaroslav Malina)

přijímání podobojí, *přijímání *svátosti oltářní pod obojí způsobou, tj. v podobě chleba a vína (tj. těla i krve *Kristovy) všemi účastníky *mše. V roce 1414 obnovil tento starý a v západokřesťanském okruhu zapomenutý *rituál Jakoubek ze Stříbra; záhy jej přijali všichni

stoupenci *husitství, zatímco *římskokatolická církev setrvala u *přijímání podjednou a víno z kalicha zůstalo vyhrazeno jen celebrujícímu *knězi. Proto se stal laický kalich *symbolem husitského hnutí, jehož přívržencům se říkalo též podobojí, kališníci, *utrakvisté. Později se přijímání podobojí rozšířilo v dalších reformačních církvích. (Jaroslav Malina)

příjmení, *antroponymum.

příjmení, andronymické, *antroponymum.

příjmení, deantroponymické, *antroponymum.

příjmení, deapelativní, *antroponymum.

příjmení, deonymické, *antroponymum.

příjmení, detoponymické, *antroponymum.

příjmení, etnonymické, *antroponymum.

příjmení, gynekonymické, *antroponymum.

příjmení, metronymické, *antroponymum.

příjmení, patronymické, *antroponymum.

příjmí (zastarale přízvisko), takzvané druhé, doplňkové *antroponymum, které v době jednojmenné antroponymické soustavy, v *českých zemích do roku 1780 (před zavedením příjmení patentem císaře *Josefa II. z 1. 11. 1780) rozlišovalo jedince se stejným vlastním jménem oficiálním (tj. užívaným na veřejnosti): například sourozenci *Havel* Beran, *Havel* Huba, *Havel* Ryba, *Havel* Kanovník. Příjmí získávali lidé až během svého života. Byla nedědičná, neustálená, nezávazná a vzorem pro jejich tvoření byly základní pojmenovací motivy antroponym. Osoby mívaly většinou příjmí několik (*Mareš* Šedivý i *Mareš* Valdek je táž osoba), proměnlivé byly i jejich tvary (*Kříž* i *Křížek* patří téže osobě). V jejich rámci vykristalizovalo několik druhů:

1. Patronymika (singulár: patronymikon), jež ukazují na původ pojmenovávané osoby užitím otcova jména, jeho zaměstnání, hodnosti apod. (*Bún* Sdislavic, „syn Sdislavův“, *Marek* Rybářův).

2. Metronymika (singulár: metronymikon), ukazující na původ pojmenovávané osoby užitím matčina jména nebo jejího zaměstnání (*Sigmund* Mandin, „manžel Mandy“).

3. Přídomky/šlechtické predikáty – příjmí feudální *šlechty podle sídel, popřípadě *erbů. Demonstrovala držbu pozemků a statků, příslušnost k rodu a urozenost: *Markvart* de Důbrava, „z Důbravy“.

4. Příjmí podle domovních znaků ve městech: *Václav* od kaprův, „obyvatel domu U kaprů“.

5. Jména po chalupě – příjmí podle bývalých majitelů venkovského dvorce nebo chalupy: *Petr* Matějka, „Petr na Matějkově gruntě“. Ve vývoji příjmí v češtině užívaných se trvale uplatňovala univerbizační tendence: *Blažek* ot koníka > *Blažek* Koník, *Jan* Ztratil kolo > *Jan* Ztratil, podobně *Jan* Zadvá, *Johannes* Kozíhnát. (Jana Pleskalová)

příkazová ekonomika, *ekonomika, příkazová.

příklad chování, *vzor, kulturní.

příklopka, hrtanová, *epiglottis.

příklopková chrupavka, *cartilago epiglottica.

příkop [archeologie], délkově orientované zahroubení představující vedle *jámy nejvýznamnější archeologicky zachytitelný zásah do půdy. Příkop sám o sobě má funkci především vymezení (obvod *kultovního místa, například *rondelu, *hrobu, respektive *mohyly); pokud s hrazením *palisádou, valem, respektive *hradbou, slouží i jako *opevnění (*hradisko, sídliště hrazené). (Karel Sklenář)

příkrčení [primatologie], chování podřízeného k nadřízenému projevující se postojem s pokrčenými končetinami. Vyskytuje se často během zdravení se supavým chrochtáním nebo během projevení podřízenosti po agresí. Pokud je zdravící jedinec otočen zády, jedná se o

*prezentaci. Samice se přikrčí, když vyžadují *kopulaci nebo je to odpověď na *námluvy samců. (Marina Vančatová)

přilba [archeologie], *zbroj k ochraně hlavy z *kůže, případně doplněná kováním či vyztužením okraje nebo s kovovými či kostěnými proužky anebo celokovová, užívaná někdy i jako odznak společenského postavení a moci (v *pravěku od *doby bronzové). Ve starověkých *civilizacích byla součástí výzbroje elitního jádra armády a vládnoucí vrstva nezřídka užívala dokonce přilby ze zlatého plechu. Například z hrobu 755 královského pohřebiště v *Uru z mladší fáze raně dynastického období (kolem roku 2550 př. n. l.) pochází přilba vytepaná z jediného kusu zlatého plechu. Vzhled přilby odpovídá spíše paruce: jemný reliéfně provedený dekor napodobuje vlnité vlasy spletené podél hlavy do pletence zakončeného vzadu drdolem; celý složitý účes spíná úzká čelenka. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

příležitosti, rovné, dva klíčové prvky všeobecného principu rovných příležitostí – zákaz diskriminace na základě státní příslušnosti (článek 12 Smlouvy o založení Evropského společenství) a stejné odměňování mužů a žen za stejnou práci nebo práci stejné hodnoty (článek 141 Smlouvy o založení Evropského společenství). Měly by být používány ve všech oblastech, zvláště ekonomické, sociální, kulturní a v rodinném životě. (Marie Dohnalová)

přímá demokracie, *demokracie, přímá.

přímá diskriminace na základě pohlaví, *diskriminace na základě pohlaví, přímá.

přímá zlomenina, **fractura directa*.

příměří, Boží (latinsky: *treuga Dei*), jedno z církevních omezení práva „soukromé“ *války, vzniklé v 10. století v jižní Francii; zaručovalo ochranu příslušníků určitých sociálních skupin, církevních a hospodářských staveb a zakazovalo (od roku 1041) také ozbrojené šarvátky od středy večera do pondělního rána (garantováno brannými jednotkami duchovních a světských *feudálů); jeho porušení bylo postihováno církevními tresty. (František Čapka)

příroda (řecky: *fysis*, latinsky: *natura*; odvozeno z řeckého *fyesthai*, „získat sám sebou formu, utvořit se“), v běžném smyslu ta část světa, jejíž vznik, *zákonitosti, jevové formy a projevy (vlivy, účinky) nezávisejí na lidských činech či pohnutkách, anebo mohou být myšleny jako na člověku nezávislé. (Jedno z prvních vydělení městského *člověka z přírody zobrazuje babylonský *Epos o Gilgamešovi* [*Ša nagba imuru*, doslova *Toho, jenž vše zřel*], kolem roku 2000 př. n. l.). Užívání termínu příroda se ve *filozofii zakládá na řadě vymezujících diferencí, například příroda – rozum, příroda – dějiny, příroda – technika, příroda – kultura, příroda – duch atd. Tato antitetická vymezení se objevují již v *antice a užívají se dodnes. První významné pojetí přírody z hlediska vědy pochází z *Aristotelovy fyziky a metafyziky. Aristotelés přestal jako první hledat celkovou souvislost světa přírody a zaměřil pozornost na výzkum přírodních jednotlivin, „věcí“, s nimiž se v přírodě setkáváme. Ty podřizoval vlivu vlastních filozoficky formulovaných kategorií, jako je **dynamis*, působící síla, *energeia*, účel a pohyb věcí za vlastním cílem (*entelechia*). Teorie přírody se v Aristotelově fyzikálním konceptu stává teorií přirozených věcí, která je celkově spojena pojmem podstaty (*usia*), ústředním v řecké metafyzice. Toto propojení znamená, že vědění o přirozených přírodních věcech přináší současně vědění o přirozenosti, tj. podstatě věcí (*usia* je termín používaný často synonymicky k *fysis*; v latině je *natura* současně přírodou a přirozeností).

Během *středověku, počínaje zejména *Augustinem, převládalo spíše platónské chápání přírody; *ordo naturae* je myšlen jako božský řád stvoření, hierarchicky uspořádaný směrem k božskému. Naproti tomu aristotelovsky představovaná *systema mundi*, světový systém složený z přírodních zkoumatelných věcí, ožívá teprve na přelomu *renesance a *novověku, s počátky rozvoje empirických přírodovědeckých, zvláště astronomických výzkumů. Historické kyvadlo se postupně vychýlilo na stranu experimentálně filozofického mechanismu, který vidí

v přírodě jako celku *mechanismus cosmicus* a předpokládá, že odhalením jeho relativně jednoduchých *zákonů bude moci přírodu také jednoduše ovládnout. Novověký *racionalismus *Descartova, *Baconova nebo *Leibnizova typu rozvíjí spíše než filozofické systémy metodologii přírodních věd, jejichž předpokládanou povinností je přinášet bezprostřední užitek z poznání přírody. Vztah mezi lidským (kulturním) a přírodním se mění stejně jako vztah mezi subjektem a objektem: tím, že se příroda stává objektem lidské činnosti, ocitá se v historicky nebývalém postavení, které dovoluje její neomezené využívání pro lidské účely bez ohledu na stav a potřeby samotné přírody. Po celé 19. a 20. století se tento typ zacházení s přírodou pouze zintenzivňuje. Řečeno metaforicky, mění-li se představa lesa v představu vytěžitelných a zpeněžitelných kubických metrů dřeva, je již vtaž mezi člověkem a přírodou zásadně narušen.

Návazně na tuto situaci se rozvíjí v zásadě dvojí reakce. Jednak vzniká vědecký obor *ekologie, který hledá cesty k obnovení rovnovážného poměru mezi kulturními a přírodními zájmy, a jednak se rozvíjí nová *mystika přírody, jež přechází až do podob nových *náboženství či přírodních kultů. Do prostoru mezi těmito dvěma póly spadají diskuse o právech přírody, právech živých tvorů na život, projekty návratu člověka do přírodního stavu, vize nové „zelené“ skromnosti, vznik oficiální „zelené politiky“ s heslem trvale udržitelného života, která se během posledních třiceti let stala součástí politických programů všech etablovaných demokratických *vlád, a nakonec také radikální teze o jednotě přírody. Ve všech ohledech se však z filozofického a antropologického problému přírody a postavení člověka v přírodě stal problém politický, což znamená, že pro něj nemůže být nalezeno žádné odpovídající řešení. (Břetislav Horyna)

příroda nedělá skoky, *natura non facit saltus.

přírodní materiální pozůstatky, *pozůstatky, přírodní materiální.

přírodní národy, *národy, přírodní.

přírodní selekce, *výběr, přirozený.

přírodní teologie, *teologie, přírodní.

přírodní vlákna, *vlákna, přírodní.

přírodní výběr, *výběr, přirozený.

Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity (v Brně), ustavena na základě Zákona č. 50 Sb. o zřízení Masarykovy univerzity v Brně (s fakultami Právnickou, Lékařskou, a Filozofickou), který byl přijat dne 28. ledna 1919 *Národním shromážděním Československé republiky. Provizorně byla situována v areálu bývalého chudobince; podle velkolepých plánů nového vysokoškolského střediska měl být budovami Přírodovědecké fakulty (se vstupem na Kraví horu) ohraničen jihozápad zamýšlené akademické čtvrti okolo „Akademického náměstí“ (v ose ulice Veveří). Rozmach ani sama existence jedné ze čtyř zakládajících fakult však nebyly bezproblémové. Rozlehlost plánovaného staveniště, roztržitá majetková držba pozemků a absence městského regulačního plánu pro toto území byly příčinou řady potíží. Do plánů výstavby zasáhla hospodářská krize. Špatný stav státních financí vedl v letech 1933–1934 dokonce až k úvahám o zrušení Přírodovědecké fakulty jako takové. Jen s mimořádnou podporou kulturní veřejnosti se *univerzité podařilo tuto hrozbu odvrátit. Nepodařilo se ovšem naplnit původní představu o rozsahu a rozmístění univerzity v *městě Brně. Skutečně ztráty přinesla nacistická okupace. Daleko tíživější než válečné škody materiální (za oběť bombardování padla také budova Sukova *Antropologického ústavu, Kounicova 38) však byly ztráty mezi profesory a dalšími zaměstnanci univerzity způsobené přímou nacistickou perzekucí. Přírodovědecká fakulta přišla v důsledku nacistického teroru o celou čtvrtinu svého profesorského sboru.

Od šedesátých let 20. století byla existence Přírodovědecké fakulty stále více spojována s plány Univerzitního kampusu v Brně-Bohunicích. Byla zpracována urbanistická studie a této vizi byla obětována i výstavba pavilonu s velkými posluchárnami, který měl být

postaven ve stávajícím areálu Přírodovědecké fakulty na Kotlářské ulici. Teprve na prahu nového milénia však nabyla výstavba univerzity v Bohunicích určitějších obrysů a Přírodovědecká fakulta se bude moci uvolnit z prostorových i jiných omezení, která vyplývají z rozporuplné historie koncepcí univerzitního kampusu.

V poslední době byla fakulta rozčleněna do pěti sekcí (Matematická sekce, Fyzikální sekce, Chemická sekce, Sekce věd o Zemi, Biologická sekce) složených z příslušných kateder a Národního centra pro výzkum biomolekul. Přírodovědecká fakulta má 680 zaměstnanců, z toho 58 profesorů a 103 docentů. V bakalářských (Bc.), magisterských (Mgr.) a doktorských (Ph.D.) studijních programech studuje celkem 3 104 studentů (údaje k 30. 7. 2004).

Přírodovědecká fakulta je profilována jako fakulta výzkumná, která poskytuje vysokoškolské vzdělání úzce propojené se základním a aplikovaným výzkumem v oblasti věd matematických, fyzikálních, chemických, biologických a věd o Zemi. Hlavním cílem vzdělávací činnosti fakulty je příprava budoucích odborných a vědeckých pracovníků a budoucích učitelů škol všech typů, především škol středních.

Výzkumná činnost na Přírodovědecké fakultě je propojena se všemi oblastmi studia. Prioritní směry výzkumu se odrážejí ve výzkumných záměrech fakulty. V matematických vědách jsou zaměřeny na matematické struktury algebry a geometrie a na funkcionálně diferenciální rovnice a matematicko-statistické modely. Ve fyzikálních vědách se výzkum soustřeďuje na výzkum tenkých vrstev a laterálních struktur na povrchu polovodičů, studují se plazmochemické reakce v nízkoteplotním plazmatu a v oblasti teoretické fyziky se zkoumá optika svazků nabitých částic, teorie strun a obecná teorie relativity. Výzkum v oblastech chemie je zaměřen na strukturu a vazebné poměry, vlastnosti a analýzu syntetických a přírodních molekul a jejich seskupení. V biologických vědách se zkoumá časoprostorová dynamika *biodiverzity v *ekosystémech střední Evropy a dále problematika genomů a jejich funkcí u různých organismů včetně člověka; multidisciplinárně je rozvíjena *paleoantropologie, *historická antropologie, *antropologie občanské společnosti, *antropologie sexuality, *antropologie smrti a další odvětví *bio-socio-kulturní antropologie. V oblasti věd o Zemi je výzkum obecně zaměřen na geologické procesy a jejich environmentální vyústění, a dále se provádí speciální výzkum ekologie pobřežní antarktické vegetační oázy. Od roku 2000 bylo na fakultě ustaveno Národní centrum pro výzkum biomolekul, které zkoumá strukturně-funkční vztahy biomolekul a jejich role v metabolismu. Jednotlivé výzkumné týmy fakulty spolupracují s řadou zahraničních pracovišť.

S plánovaným přesunem části Přírodovědecké fakulty do Brna-Bohunic v roce 2005–2010 se spojila i organizační restrukturalizace odpovídající jak novému prostorovému rozmístění, tak i pedagogickým a vědeckovýzkumným vztahům mezi jednotlivými obory. Sekce byly zrušeny a sloučením odpovídajících kateder vnikly nové, samostatné ústavy. Sekce Biologie od 1. 3. 2007 dala takto vzniknout *Ústavu antropologie, *Ústavu botaniky a zoologie a *Ústavu experimentální biologie. Kontakt: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, www.sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

přirozené mumie, *mumie, přirozené.

přirozené právo, *právo, přirozené.

přirozenost, lidská, označení specificky lidské vlastnosti, jež má svůj nejen přírodní aspekt, ale i aspekt kulturněhistorický, neboť podstatná složka lidské „přirozenosti“ se utváří až během *enkulturace a *socializace lidské bytosti; jde přitom o proměnlivý pojem odrážející právě vládnoucí mytologická, filozofická a vědecká *paradigmata o „živé“ a „neživé“ *přírodě a bytí člověka vůbec. Otázka po lidské přirozenosti a lidském místě ve světě je jednou z nejkardinálnějších otázek nejen v oblasti *antropologie a *filozofie; toto téma rozvádí i *teologie, *biologie, *medicína a okrajově i mnoho dalších disciplín včetně například *ekonomie. Zde budeme tuto otázku sledovat zejména z hlediska biologie, neboť právě obraz lidské přirozenosti v dílech význačných biologů 19. a 20. století výrazně

ovlivňuje pojetí dalších věd; a nejen to: vzhledem k vysoké prestiži biologických disciplín v posledních dvou stoletích celá řada jejich myšlenkových postupů a hodnotových schémat proniká i do nejrůznějších oblastí lidského života (výrazně například *darwinismus). Filozofie nutně musí myšlenkové peripetie biologických disciplín v tomto směru reflektovat (nejedná se zde samozřejmě o doktrínu jedinou či plynulé kontinuum, jak bývá ze strany přírodních věd s oblibou tvrzeno, ale o celý vějíř nejrůznějších pojetí). Tato *reflexe je nutná už proto, že může přinést významné podněty pro „mimobiologické“ koncepce lidské přirozenosti. Důležitost vědomostí o přirozenosti člověka, například pro filozofii výchovy, zajisté není třeba rozvádět, je v zásadě jejím centrálním tématem. Biologismus v úvahách o lidské přirozenosti hrál od svého zrodu dvojakou úlohu. Jednak upozornil na některé dosud zanedbávané aspekty lidské *fysis* (z řečtiny: *fýsis*, „tělesná podstata, tělesný stav“), zejména pak úvahami o *analogiích v relaci k živočichům, jednak novým myšlenkovým schematismem a *redukcí ohrožuje jakékoli plastičtější a komplexnější pojetí přirozenosti člověka. Vzhledem k tomu, že v posledních 150 letech byl proporční příliv špičkových badatelů do oblasti přírodních věd relativně velmi vysoký, nelze a priori výsledky tohoto vývoje přes jejich určité zplošťující a zavádějící aspekty brát na lehkou váhu či odsouvat ze zorného pole.

Otázka po přirozenosti věcí, aktuální od samého vzniku řecké filozofie, není v biologii kladena explicitně v této podobě, přesto se biologie vždy pokouší na tuto otázku odpovědět. Otázka po „povaze“ živých bytostí po období *renesance ovšem v této přímé podobě prezentována není. Biologie novější doby chápe přirozenost člověka nejen jako jeho „diferenciální diagnózu“ oproti přirozenostem zvířat, ale většinou se snaží lidskou a zvířecí přirozenost homologizovat až do té míry, pokud je to možné (a někdy i přes ni). Nedá se rovněž jednoznačně říci, že biologické pojetí přirozenosti zvířat by vycházelo *primárně z empirie – apriorně zastávané koncepce koření spíše v nevědomé reflexi sociální struktury a její funkce v té které *společnosti a její projekci do přírody – v tzv. sociomorfním *modelování, a jednotlivosti ji potvrzující jsou pak vybírány a shromažďovány z nepřehledné nabídky jevů živého *světa. Pro otázku lidské přirozenosti je relevantní nejen nutnost poukázat na ni odlišením od pozadí, tj. od přirozeností subhumánních živočišných druhů, ale i skutečnost, že přirozenost každého jsoucna, včetně člověka, se může projevit pouze za specifických podmínek. Zvěcnění, tj. proces „osekání“ přirozenosti, v tomto případě lidské, od *kontextů za účelem snadnější manipulace, je sice u tak komplexní přirozenosti, jako je lidská, jistě relativně obtížné, ve světě současné pozdně industriální společnosti však představuje jeden z kardinálních problémů včetně potřeby zvěcnění člověka v běžném úzu novodobého vzdělávacího procesu a vědeckého a intelektuálního provozu vůbec.

V antických představách lidská přirozenost není dovršena bez „výchovy“ (z řečtiny: *país*, „dítě“, *paideia*, „výchova“), která představuje vlastně rozvinutější formu dřívějšího *iniciačního obřadu či procesu. Dospělým, tj. jedincem s plně uskutečněnou přirozeností, se člověk nestává samovolně, v průběhu postupného stárnutí, ale právě v procesu *paideie*. Určitě, „nikoli kulturotvorné“ prvky lidské přirozenosti vždy platily jako hodné určitých regulací, ale teprve v latinské tradici s jejími jednoznačnými a na kontextu téměř nezávislými představami o *morálce, které poté provázejí celou křesťanskou Evropu, se objevuje potřeba tyto komponenty naprosto a striktně vykořenit. Teprve v tomto momentě se opice stává onou odpornou bytostí, hrající zde roli jungovského stínu, na nějž jsou v tomto případě promítány „animální“ aspekty člověka jako jednotlivce i druhu.

Zcela *suspektní se však lidská přirozenost stává až po *Descartově karteziánském obratu, kdy už se známý *spor duše s tělem středověkých skládání nechápe pouze jako problém morální, ale jako něco, co by z vědeckého hlediska vůbec nemělo existovat. Jestliže se stává exemplárním jsoucnem stroj, nikoli živá bytost, jsou jakékoli projevy spontaneity

a nekalkulovatelnosti vlastně neexistentní a je třeba je odvysvětlit, popřípadě odstranit (vědecká praxe činí v případě potřeby vždy obojí zároveň).

Významnost a podnětnost Jana Amose *Komenského tkví mimo jiné v tom, že představoval ve své době určitou archaičnost – jako jeden z mála významných myslitelů 17. století nevzal zcela vážně karteziánský obrat a dále operuje v duchu pozdní *renesance s lidskou přirozeností v pohledu mnohem bližším starším dobám, než byly pohledy jeho současníků.

Jakkoli podescartovský vztah k lidské přirozenosti zaznamenal některé výkyvy, zejména pak rousseauovské a romantické ocenění spontaneity a *hodnoty *fyšis* proti *kultuře, tj. tomu, co je nutno pracně a uměle pěstovat, výchovné cíle se již příliš nezměnily. Jedním z nich je právě oddrezúrování většiny prvků spontaneity kromě úzkých „povolených“ okruhů (například umělecká tvorba), pokud ne už z principiálního přesvědčení, že se jedná o něco špatného a nemístného, tedy proto, že fungování jedince ve společnosti po karteziánském obratu si to žádá. Vzhledem k mašinelní povaze moderního *státu a logicko-formální strukturaci většiny oborů lidské činnosti je nutná určitá byrokratická *iniciace pro každého jejího člena. Značný podíl matematických operací a „vědecké“ indoktrinace, podávané a chápané ovšem ve stylu zjevených pravd a traktované parareligiálním způsobem, k tomu účinně napomáhá v zásadě „impregnací“ myšlení v tom smyslu, jak vlastně vznikají relevantní poznatky, co je a není možné, kudy se ubírá *kauzalita a jaké řízení bude přijato jako důkaz.

Rakouský filozof vědy Paul Karl *Feyerabend (1924–1994) v díle *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge* (Antimetoda: Nárys anarchistické teorie vzdělání, 1975, česky *Rozprava proti metodě*, 2001) proto přichází se svým skandálním požadavkem „odluky vědy od státu“ a poukazuje na zástupně náboženskou povahu takového „katecheze“.

Dá se říci, že z biologů všech dob měl zdaleka největší ohlas ve společenských výstupech Charles *Darwin. Ohlasy jeho teorie zasáhly *lingvistiku, zejména pak hledáním slovních kořenů v napodobování přírodních *zvuků. Velmi významný byl dopad zvlgarizovaných forem darwinismu na *sociologii a *politiku, zvláště v záležitosti legitimace boje a násilí mezi národy za „životní prostor“, surovinové zdroje atd. Tyto představy, stejně jako zlidovělé ohlasy Darwinova učení o *pohlavním výběru a *konkurenci v této oblasti, prosakují například i do *Hitlerova spisu *Mein Kampf* (Můj boj, napsán 1924, vydán 1925 [1. svazek], 1926 [2. svazek], česky 2000 [nezkrácené, nekomentované vydání]). Nadšeným čtenářem upadle sociodarwinistických spisů byl například i šéf rakousko-uherského generálního štábu Conrad von Hötzendorf. Biogenetické pravidlo německého přírodovědce Ernsta *Haeckela (1834–1919) chápající *ontogenezi jedince jako zkrácenou *fylogenezi druhu bylo záhy aplikováno i na duševní dimenzi člověka – jedinec opakuje svým duševním vývojem kulturní historii lidstva. Tato myšlenka, propagovaná v řadě děl a spatřující v projevech dětí průhled do minulosti lidstva, se ovšem objevovala už v předdarwinovské éře. Rovněž pohled na podstatu kriminality jakožto vývojový atavismus, jak jej formuloval Cesare *Lombroso, byl silně ovlivněn Darwinovou descendenční teorií.

Druhá polovina devatenáctého století, stejně jako první polovina století dvacátého, do značné míry žila myšlenkou *eugeniky a celá řada autorů zanechala k tomuto tématu obsáhlé spisy se zevrubnými praktickými návody, jak zamezit rozmnožování méněcenných jedinců a naopak podpořit reprodukci těch hodnotných. V zásadě se zde jedná o kombinaci dvou fenoménů – *rasismu plemenného či národního a „rasismu“ vnitřního, zaměřeného na hendikepované či jinak odlišné složky vlastního národa. Obecné přesvědčení doby o samozřejmém morálním nároku odborníků na *vládu a rozhodování se zde promítá do zřídkakdy problematizovaného přesvědčení o právu těch vědoucích (či těch cenných – v typickém případě stejná společenská skupina) na intervenci do života méněcenných jedinců

či národů, ať už ve smyslu omezení rozmnožování, geografického rozšíření, sociálního vzestupu či existence vůbec (sovětská praxe k tomu pak přidává podobně traktovaný aspekt méněcennosti třídni). Představa degenerace, rasové či genetické *kontaminace, vzrůstající méněcennosti a konečného rozpadu lidstva či alespoň civilizovaných národů byla jednou z nejoblíbenějších myšlenek této epochy, mnohokrát ve více či méně apokalyptické podobě rozpracovanou. Právě Joseph Arthur de *Gobineau jakožto jeden z duchovních otců novověkého rasismu neměl k biologickým disciplínám bližší vztah – jeho dílo *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Úvaha o nerovnosti lidských ras, 1853–1855) také vychází několik let před prvním Darwinovým veřejným vystoupením (*On the Origin of Species by Means of Natural Selection* [O vzniku druhů přirozeným výběrem, 1859; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007]) – s přírodními vědami se ovšem shoduje v deterministickém pojetí běhu světa, který chápe fatálně jako postupné upadání civilizované bílé rasy. Na rozdíl od pozdějších autorů (například německý filozof dějin a kultury Oswald *Spengler [1880–1936], *Der Untergang des Abendlandes*, 1918 (1. díl), 1922 (2. díl), *Zánik Západu*; nebo německý ideolog a politik Alfred *Rosenberg [1893–1946]) k „aktivním opatřením“ nevyzývá. Neblahé výsledky pokusů o aplikaci eugenických a rasově-hygienických cílů v dobách nacionálně socialistického Německa a namnoze osobní kompromitace rasových antropologů německých *zemí při rasově-posudkové činnosti, rozhodující nezřídka o životě a smrti posuzovaných, ochromila středoevropskou rasovou antropologii na dlouhou dobu po druhé světové válce (je pozoruhodné, že v zemích necitících subjektivně odpovědnost za vyvolání *válek některé „eugenické“ *zákony přežívaly velmi dlouho, ve Švédsku byli někteří zločinci sterilizováni až do roku 1960). Strach z možného nového zneužití vedl ke snaze dokázat, že všechny lidské rasy a populace jsou identické ve svých *psychických schopnostech, a i akcentování fyzických rozdílů bylo považováno za krajně nevhodné. Tento pohled na rozdíly mezi lidmi (obdobně byl traktován i rozdíl mezi pohlavími či různými sociálními skupinami téhož národa) je sice schopen krátkodobě zabránit diskriminačním excesům, neodstraňuje však jejich příčinu – přesvědčení, že plné lidství mají pouze ti, kdo odpovídají pokud možno přesně určité normě (uniformita vzhledu se žádá od 19. století i od uznaných plemen domácích zvířat, o sériové výrobě v průmyslu nemluvě). Že by lidství mohlo mít více či mnoho podob se stejným existenčním oprávněním, nenechá tento původně dobře míněný zastírací manévr nikdy vyvstat a nebezpečí obnovení rasové nevěle vnější i vnitřní tu stále více či méně latentně existuje. Obdobný vývoj prodělaly po *druhé světové válce i Spojené státy, kde navíc silně působila behavioristická doktrína Burrhuse Frederica *Skinnera, představující v jiné podobě jakousi americkou obdobu učení ruského fyziologa Ivana Petroviče *Pavlova (1849–1936) o podmíněných a nepodmíněných *reflexech, byť v silně modifikované formě (jen vnější projevy chování *zvířete nebo *člověka jsou pocíťovány jako vědecky relevantní, děje uvnitř organismu jsou chápány mechanisticky). Skinner viděl velmi optimisticky možnost podmiňování, drezúry a výchovy člověka, kterého chápe v *Lockově tradici jako **tabula rasa* („čistý, nepopsaný papír“). Pro Ameriku, nezasaženou bezprostředně událostmi *nacismu a *komunismu, je mimořádně lákavé právě učení Edwarda *Wilsona, umožňující podle sociobiologických představ první zaručeně vědecký inženýring společnosti (podle přichýlení se ke koncepci skinnerovské či wilsonovské se pak *výchova stává buď zcela centrálním problémem, nebo problémem zcela okrajovým – vzhledem k současným požadavkům restrikce prostředků na veřejné školství se druhá *varianta začíná jevit pravdivější).

Z kontinentálních biologů jednajících o přirozenosti člověka se stává v poválečných letech nejvlivnějším Konrad *Lorenz, jehož úvahy o původu agrese a možnostech její kanalizace byly a jsou pocíťovány jako velmi relevantní. Ani obsáhlý spis Irene Eibl-Eibesfeldta, ani velmi pozoruhodné studie Adolfa *Portmanna a jeho nejbližšího myšlenkového souputníka v oblasti antropologie Helmutha *Plessnera (1892–1985) nedosáhly v poválečném období,

obecně vzato skeptickém vůči globálním náhledům na člověka, všeobecné známosti přes hranice biologických či filozoficko-antropologických kruhů. Bližší poznání jejich díla představuje otevřenou perspektivu nových *kognitivních prostor ve vztahu k člověku a jeho přirozenosti, zejména pak v rámci pluralitního chápání pravdy postmoderní éry.

Je pravděpodobně zcela nemožné úplně se oprostít od sociomorfního způsobu (*modelování, sociomorfní) chápání přírodních jevů a snad by to nebylo ani žádoucí. Jedná se totiž o speciální případ záležitosti mnohem obecnější – pocitu kosmicity *polis – „obce“ či „státu“. Jak známo, za konstitutivní pro svět bývají tradičně prohlašovány ty principy, které jsou konstitutivní pro obec či pro stát (hierarchicky strukturované říše mají tendenci chápat celý kosmos jako hierarchický a centralizovaný, *otevřené společnosti jako regulovaný spíše nahodilostí atd.). Podobně bývá vnímána i kosmická dimenze jednotlivého člověka – kde je celý svět chápán jako bezduchý, bývá takto čten i člověk (či původně právě tento a toto pak extendováno na celý kosmos – někdy je tuto korelaci těžko interpretovat jednoznačně jen jako přenos ze sociální sféry). Vládcové tradičních společenstev se cítili odpovědní nejen za správu lidských věcí, ale i za chod kosmu (například ve staré *Spartě se *ústava nazývala nikoli obvyklým řeckým jménem *politeia, nýbrž kosmos [„svět“]), čínský *císař byl odpovědný i za přírodní katastrofy, oběh nebeských těles atd. (teprve odvozenější společnosti, poprvé v klasickém Řecku, tuto kompetenci neuznávají, vládce má ve správě pouze sféru *nomoi* [společenské věci regulované dohodou], nikoli *fysei* [věci přirozené]). Toto intenzivní vědomí soupodstatnosti člověka a světa, mikrokosmu a makrokosmu se udržuje podnes, byť v zastřených formách. Poznatek o tom, že značná část *interpretace vnějšího světa, v našem případě světa živého, je ve své podstatě nereflektovanou projekcí lidské sociální struktury a jejího fungování, je svrchovaně důležitý. Ukazuje totiž na skutečnost, že pohled na lidskou přirozenost, jeden z fundamentů například etiky, není nezávislý na kulturně sociálním kontextu, a tudíž etika, dovolávající se takto chápané lidské přirozenosti a vyvozující z ní dalekosáhlé závěry, se otáčí vlastně v kruhu. Toto zacyklení úvah o lidské přirozenosti pak prakticky automaticky vede k tomu, že etika reflektuje jako „přirozené“ vlastnosti člověka právě ty, které jsou výsledkem těchto projekcí do přírody a zpětně i na člověka samého. Vzhledem k tomu, že etika (a také estetika) vznášejí nárok na poznání a uchopení toho nejzásadnějšího, dobra a krásna, jedná se už tímto nárokem o disciplíny značně rizikové, zejména pokud jsou výsledkem jejich snažení striktní normativy.

Je zarážející, jak mnozí z protagonistů obou těchto disciplín s naprostou suverenitou vyvozují z výpovědi o lidské přirozenosti přejatých z přírodních věd (většinou v poněkud obsoletní a „brožurkové“ formě) dalekosáhlé závěry se značným praktickým dopadem. Ne že by snad lidská přirozenost nebyla postižitelná (a znalost biologických jsoucenců je zde významnou pomůckou), ale vyžaduje od těch, kdo o ní usuzují, jistou dávku pozorovacího talentu. Je vždy znovu a znovu překvapivé, jak silnou okouzlující schopnost mají namnoze silně zideologizované výpovědi o lidské přirozenosti ve srovnání se zážitkem z přímého kontaktu s lidmi, popřípadě jinými živými bytostmi. Člověk pro takovéto usuzování nemusí být právě antropologem, etnografem či zoologem – nějaké lidi a většinou i domácí zvířata má ve své blízkosti, přímo v rodině téměř každý.

Větší otevřenost vůči jejich nezaujatému vnímání bez sociomorfně namodelovaného myšlenkového rastru by umožnilo vnímání jejich přirozenosti lépe než mnohé velmi vědecky se tvářící reporty. Neznamená to, že pro přírodovědeckou reflexi lidské přirozenosti nebylo mnoho vykonáno, ale nárok na poznání přirozenosti člověka i jiných bytostí je kladen vždy znovu a znovu na každého a vylučuje existenci definitivních a pro další generace prefabrikovaných učebnicových pravd, které si už nežadají kritického zamyšlení. Denaturace vnějšího světa kolem člověka začíná denaturací jeho světa vnitřního, jeho myšlení a v *novověku pokročila do té míry, že její rozsah je alarmující. Je vcelku zbytečné zamýšlet se jak nad devastací přírodního, tak sociálního prostředí (například rozpad rodiny), pokud

není reflektováno, že u jejich kořene stojí denaturace lidského myšlení i konání, získaná mimo jiné i extrémním chápáním lidské přirozenosti. Tento proces se zacyklením sociomorfního pohledu do nekonečna opakuje a zesiluje a není lehké tento **circulus vitiosus* („bludný kruh“) prolomit a pokusit se „myslet *fysis*“, včetně přirozenosti lidské, znovu a méně závisle na nereflektovaném sociomorfním a technomorfním modelování.

Co by z předchozího mělo vyplývat? Především to, že neexistuje žádná mimokulturní, „divoká“ lidská přirozenost. Lidská přirozenost je však značně plastická a Adolfem Portmannem uváděný případ indických vlčích dětí (v literatuře kolují i hůře doložené kazuistiky úspěšného odchování dětí jinými savci, například medvědy) ukazuje, že v případě zcela jiného prostředí, jeho příkladů a tlaků, se některé za obecně lidské považované projevy (bipední chůze, řeč, denní aktivita) nemusejí vůbec projevit a po zameškání vhodného období k jejich *vtištění se jen částečně a pomalu daří je etablovat i při velmi intenzivní převýchově (už u všech savců a ptáků má výchova mláďat v izolaci od rodičů a příslušníků vlastního druhu mrzačící vliv). Lidská přirozenost se tudíž může uskutečnit pouze v sociálním prostředí, které výchovně působí od samého počátku. Za značně rizikový faktor zde lze pokládat moderní mikrorodinu, navíc namnoze nekompletní, kde je osekána řada širších sociálních vztahů, které se dítě musí později vědomě učit vůbec zvládat (tradiční *velkorodiny či kmenová společenství tento problém řešily prakticky automaticky). Zcela zavádějící je představa, že pro formování (už ta mechanistická metaforika) lidského vztahování se ke světu má podstatný význam škola – rodinné zázemí a další vlivy (*masmédiá) mají nesrovnatelně významnější vliv. Vzhledem k dědičně fixované komponentě lidské přirozenosti je velmi iluzorní domnívat se, že strukturu osobnosti kteréhokoli člověka lze podstatným způsobem ovlivnit jinak než destruktivně. Samozřejmě lze volné kapacity řečové, paměťové, zvykové atd. plnit obsahy odpovídajícími místu, době a sociálnímu zařazení, ale podstatné ovlivnění povahy, osobního tempa, zálib atd. je záležitostí v zásadě téměř nemožnou.

Stále znovu ožívající koncepce dítěte coby *tabula rasa* je více než zavádějící a v kontextu nahromaděných znalostí nepochopitelná (tento moment lépe vynikne, vidíme-li u celé řady plemen domácích zvířat právě tuto „povahu“ jako plemenný znak, na nějž lze selektovat – agresivní povaha bojových kohoutů či andaluských býků nevznikla výchovou či drezúrou, schopnost ovčáckých psů držet ovce pohromadě a naopak sklon ovcí se shlukovat jsou vrozené a ovlivněné výběrem). To samozřejmě neznamená, že výchovný proces vylučuje jakékoliv *násilí, připouští ho asi v té formě, jaká je běžná třeba v klasickém zahradnictví (bohužel výsledky výchovného procesu připomínají často spíše bonsaje). Je-li člověk povahy **fýsis* jako jiné živé bytosti, jedná se samozřejmě o autonomní celek, který má zdroj svého vývoje v sobě samém, můžeme jeho vývoj sice regulovat a zásobovat podněty, ne však řídit v mechanickém slova smyslu. Jedná se nejspíše o to, v pravý čas otevírat nové prostory k dalšímu vývoji, nikoli normovaně fabrikovat. V industriální *civilizaci ovšem jsou na „normovanost“ značné nároky a ti, kdo jim z těch či oněch důvodů nedostojí, padají pod kola industriálního mechanismu. Proto lze brát školství v podobě, jak je známe, jako výraz technicko-byrokratické iniciace a impregnace myslí mechanicko-kauzalistickým typem myšlení (tato „světonázorově impregnační“ složka značně převládá nad onou praktickou a vytváří vlastně společný svět – byť svět televizních seriálů vytváří společnou bázi světa důkladněji a jistěji). Četní autoři poukazují na absenci *iniciace v tradičním slova smyslu v dnešním světě a přetrvávající juvenilitu většiny populace (tradiční společnosti by tyto jedince, pohlavně i právně dospělé, ale přesto výrazně dětsky psychicky strukturované, vnímaly jistě se zděšením – představa lineárního *času jako toho, co propůjčuje dospělost, byla většinou kultur mimo naši naprosto cizí). Staré buddhistické úsloví, které praví, že pouze ten, kdo se vyvíjí, může konat dobré, by v novověkých evropských kontextech narazilo na četná úskalí. Společnost, která v duchu novověké vědy nahradila většinu kvalitativních

měřitek kvantitativními, může mít dosti těžko smysl pro kvalitativní proměny lidské psýchy, pro „putování duše“. Dost těžko pro ně mohou mít smysl i biologické disciplíny, protože takovéto jevy, pokud by i existovaly, byly by u zvířat těžko postřehnutelné, neřku-li kvantifikovatelné, a vzdáleně analogické procesy, třeba zrání plodů, jsou vnímány jako komplexní chemické reakce. Dopomoc při těchto procesech byla tradičně přirovnávána k asistenci u porodu a s porodem mají společné i to, že celý proces má také svou bolestivou složku (svým způsobem by se školství dalo interpretovat i jako zacílené přivozování psychických mikrotraumat, mezi nimiž může, ale většinou nemusí něco autentického vyrůst). Toto pomáhání při vývoji se liší dosti podstatně od běžné výukové rutiny a po zkolabování jeho tradičních, tj. náboženských forem se realizuje víceméně náhodně, svépomocně a pokoutně, pokud k němu vůbec dochází. Proces duševní maturace mohou někteří predisponovaní jedinci prodělat i bez jakékoliv dopomoci, ale běžně se předpokládá, že jsou vedeni někým, kdo obdobný proces již úspěšně prodělal. V populaci, kde jej značná část obyvatelstva nikdy neprodělala a kde je školství úzce vázáno na stát-rodice, budou mít pedagogičtí pracovníci tento předpoklad jen zřídka. Permanentní juvenilita většiny populace vede k stále užší závislosti na státu, který přijímá úkol pečovatele i *autority. Takovíto lidé jsou pochopitelně snadno manipulovatelní a nakonec neschopní udržet běžné sociální vazby, což vede k pomalé destrukci mezilidských a rodinných vztahů a nutné úzké symbióze se sociálním státem, zhruba po vzoru fatálního svázání dnešní populace domácích slepic s umělou líhni (tato permanentní juvenilita má pro industriální stát i další pozitivní stránky – schopnost rychle se i v dospělosti učit novým postupům výrobním i administrativním – v minulosti byly „novoty“ vždy kamenem úrazu).

Černý obraz je nutno trochu osvěžit konstatováním, že *fysis* má tužší kořen a větší autoreparační schopnost, než se obecně má za to, a i v této situaci řada jedinců najde cestu z předprogramované sociálně-psychologické pasti. Je ovšem nutné si uvědomit, že výchovu nelze redukovat na masově prováděný technologický proces výroby budoucích pracujících a loajálních občanů a že má i svou kvalitativní a chceme-li i „mysterijní“ dimenzi, která má, či v kultivované formě by mít měla, spíše filozofickou povahu. Jakkoli se technologická tvářnost společnosti rychle mění, je pozoruhodné, jak se stále silněji prosazuje fixace na uplývající věci – miliony fotografií a diapozitivů, produkované naší kulturou, jsou toho hezkým dokladem. I novověká chemie chápe změnu pouze jako přeskupování atomárních či molekulárních partikulí a analogicky k tomu jsou chápány i živé bytosti. Rozdíl mezi člověkem vycištěným a nevyčištěným, či lépe řečeno správně iniciovaným a neiniciovaným, není neproblematicky kvantifikovatelný.

Lidská etologie přes své četné výsledky neřeší problém existence „přirozených“ etických a právních norem – všechny jsou kulturně dané a v tradičních společnostech vždy *sakrální povahy. Pokud bychom hledali jejich společného jmenovatele, byly by výsledky velmi hubené – všechny společnosti nějak regulují *sexualitu, ve všech je bezdůvodné zabití dospělého člena vlastního etnika nějak penalizováno. Vzhledem k tomu, že etika i právo (v archaických společnostech obě kategorie splývají) jsou z povahy věci normativní (byť třeba ne taxativně, v „římské“ tradici, ale v závislosti na kontextu), nemohou být budovány na sebedůkladnější znalosti lidské etologie – věda, která vznáší nárok na moc v těchto záležitostech, se *eo ipso* stává *sekulárním *náboženstvím, se všemi úskalími, která náboženskou praxi provázejí, včetně pokleslých forem školské katecheze. Školství, tak jak je známe, a výchova v rodinách rovněž jsou na hony vzdáleny teoretickému cíli výchovy – co nejúplnějšímu uskutečnění výsostně lidských potencialit, jak je jen v daném kontextu možné. (Stanislav Komárek)

přirozený jazyk, *jazyk, přirozený.

přirozený porod, *porod, přirozený.

přirozený stav, *stav, přirozený.

přirozený výběr, *výběr, přirozený.

přísaha, slavnostní ujištění o pravdivosti něčeho nebo slavnostní slib něčeho. První přísahy jsou doloženy ve starověké *Mezopotámii v právních textech o koupi nebo převodu nemovitostí (polí a jiných pozemků) již od poloviny 3. tisíciletí př. n. l. Prodávající strana garantovala ústní přísahou před *svědky, že objekty prodeje nejsou zatíženy nároky jiných osob ani dalšími břemeny. Na tzv. „Supí *stéle“ lagašského vládcce Eannatuma garantuje přísaha plnění smlouvy sumerských *měst *Lagaše a *Ummy o využívání sporného příhraničního území Guedenna. Symbolem přísahy byl tlouk (palička) hmoždíře, dále kamenný, dřevěný a později i kovový kolík. Tyto předměty držel v ruce nikoli přísahající, ale ten, kdo přísahu přijímal. Ve staroakkadské říši (24.–22. století př. n. l.) byla od *vlády *zbožněného *krále *Narám-Sína (*zbožnění) přísaha před panovníkem nejenom zárukou uzavřených dohod a smluv, ale i projevem podřízenosti a poslušnosti. V době III. dynastie z Uru (21. století př. n. l.) se v zápisech o rozhodnutých soudních *sporech (*soudnictví, *ditilla*) objevují promisorní (slibující) a stvrzovací (asertorické) přísahy svědků, žalobců a žalovaných před soudci, vysokými správními *úředníky a dokonce i před božstvem (akkadsky: *machar ilim*), kdy vzetí do přísahy probíhalo za přítomnosti *kněží. Ve starobabylonské době (18.–16. století př. n. l.) se v procesních dokumentech setkáváme v občanskoprávních sporech řešených dohodou i s místopřísežným prohlášením, že se obě strany vzdávají nároku zahájit proti sobě nové soudní řízení z téže příčiny. Porušení přísahy bylo trestáno (potupné ostříhání vlasů, rány holí). Promisorní přísahy se skládaly před králem nebo soudci v paláci, stvrzovací přísahy potom v chrámech.

Přísaha byla při procesech součástí důkazního řízení a při její nevěrohodnosti ji doplňoval i důkaz tzv. „božím soudem“ (*ordál). Ve vazalských smlouvách, které uzavírali ve 14.–13. století př. n. l. *Chetitě se syrskými vládci, byla přísaha věrnosti podstatnou částí dohodnutých podmínek a její porušení vedlo k zahájení nepřátelství. Přísahu skládal osobně vazalský panovník, jednalo se tedy o osobní právní *akt, který musel být po smrti přísahajícího obnovován legitimním nástupcem. V rovnocenných mezinárodních smlouvách mezi Chetity a *Egyptem si králové obou *států přísahali přátelství a *bratrství. V chetitském procesním řízení byla stvrzovací přísaha postavena naroveň výpovědi obou stran a svědků a mohla být doplněna osobním ručením s případnou *sankcí ztráty majetku. V churritském státě *Mitanni (konec 15.–14. století př. n. l.) bylo přidělení *léna místním vládcům vázáno na přísahu věrnosti králi s povinností odvodů mladých mužů do stálého vojska. V asyrském eposu o králi Tukultí-Ninurtovi I. (13. století př. n. l.) vedlo porušení přísahy ze strany babylonského vládce Kaštiliaše IV. k podání „žaloby“ bohu spravedlnosti Šamašovi (*Utu) a k vyhlášení nesmiřitelné *války. V právní praxi se kassitští vládci v Babylonii vrátili k starým sumerským drastickým sankcím. Křivopřísežnictví nebo porušení přísahy bylo trestáno vražením kovového hřebu do úst viníka.

Ve *Starém zákoně je přísaha slavnostním a náboženským aktem, často spojovaným s *obětí. V *Kanaánu se přísahající odvolával na *svědectví božstva, *Izraelci přísahali „ve jménu Boha“ a porušení přísahy bylo urážkou Boha. Přísežním gestem byla ruka zdvižená k nebi a přísahalo se často před oltářem. Starý zákon také zná přísahu Boží. Bůh ovšem mohl přísahat jenom při sobě samém (Iz 45,23). Formu přísahy měl i Boží slib *Abrahamovi, Izákovi a *Jákovovi, že jejich potomci budou přivedeni do zaslíbené země a že budou mít výjimečnou úlohu mezi ostatními národy (Gn 50,24). Na tuto přísahu se odvolávají později i *proroci (například Jr 11,5). (Blahoslav Hruška)

Příslaví (hebrejsky: *Mišle Šelomo*, latinsky: *Proverbia*), hebrejská poetická kniha, náležející k didaktické a mudroslovné literatuře, součást *Starého zákona. Tradicí je připisována *králi *Šalomounovi, ve skutečnosti zahrnuje několik tematicky řazených sbírek didaktických výroků a naučení, které jsou různého stáří a původu. Například části kapitol 22–23 vykazují určitou obsahovou a literární závislost na egyptských příslovích Amenemopeovy sbírky z 11. století př.

n. l. Převážná část Přísloví pochází z předexilní doby včetně období Šalomounova *království, konečná redakce textu byla uzavřena ve 3. století př. n. l. Hlásání zásady odplaty v *univerzálním smyslu činí Přísloví literární památku oceňovanou pro své obecné etické *hodnoty. V koncepci výroků hrají hlavní úlohu protikladné mravní kategorie (zlo – dobro, moudrost – pošetilost atd.), a proto poetická forma Přísloví pracuje nejčastěji s antitetickým paralelismem. (Jiřina Šedinová)

příspěvek, nadační, vše, co je *nadací nebo *nadačním fondem v souladu se zákonem o nadacích a nadačních fondech a statutem nadace a nadačního fondu poskytnuto třetí osobě k účelu, pro který byly nadace nebo nadační fondy zřízeny. (Marie Dohnalová)

příspěvková organizace, *organizace, příspěvková.

přístav [starověký Přední východ], místo, kde kotví *lodě a vykládají i nakládají zboží, je zařízení, jehož výskyt můžeme očekávat po zavedení *dopravy loďmi, tedy od *eneolitu. V praxi se ovšem setkáváme se skutečnými přístavy až teprve od *doby bronzové, kdy byla lodní doprava pravidelně provozována zejména na levantském pobřeží. Podrobné geologické studium zmapovalo oscilaci výše hladiny Středozemního moře v historických dobách, což nepostrádá významu pro zřizování přístavů. Zdá se, že nejstarší dnes dokumentovatelný stupeň, tzv. flanderská úroveň hladiny (před 2000 př. n. l.) se nyní nachází v hloubce asi 2–3 m. V době tzv. zennadské úrovně hladiny (2000–1118 plus minus 80 let př. n. l.) pokleslo moře oproti flanderské fázi asi o 4–5 m. Naopak k výraznému zvýšení mořské hladiny došlo ve fázi tabardžské (asi 200 př. n. l.–200 n. l.), kdy se hladina nacházela dokonce ještě o 1 m výše než dnes. Geografická situace východního Středomoří není přistávání lodí zvláště příznivá, neboť přirozených přístavů, kam by mohly vplouvat lodě s dostatečným ponorem a být přitom dostatečně chráněny před vlnami i větrem, není při nevelké členitosti zdejšího pobřeží mnoho. Uvést zde lze *Ugarit, *Byblos, *Týr (původně ostrov na velkém korálovém útesu) a *Sidón (uzavřený přístav pro domácí lodě kombinovaný s kotvištěm na otevřeném moři pro lodě cizí). Pobřeží jižního Turecka naproti tomu členitost nechybí, problémem jsou zde ovšem naopak nebezpečné skalní útesy. Plavba mezi nimi vyžaduje mistrné ovládání lodí a představuje poměrně značné riziko, jak dokládá řada vraků prozkoumaných ve zdejších vodách. Přístavní zařízení, která známe zejména díky výzkumům na levantském pobřeží, sestávala z komplexů provozních budov, mol (úzkých a dlouhých plošin vybihajících do moře) a někdy též vlnolamů a zejména *přehrad, propojujících přirozené terénní tvary (skaliska). Ty vytvářely chráněné plochy s klidnou vodou, kde kotvící lodě neohrožovaly živly volného moře a do nichž se muselo vplouvat někdy i dosti složitým systémem vpustí. Kotvící plavidla bývala připoutána k úvazům na přístavních molech a zboží, vynášené po můstcích nosiči, se dopravovalo do skladištních prostor v bezprostřední blízkosti kotvišť. Hlavní problém těchto přístavů představovalo zanášení náplavy a usazeninami, takže je bylo nutno neustále čistit. Vzhledem k tomu, že říční i námořní přístavy bývaly místy, kde se přivezené zboží prodávalo zájemcům, tvořily jejich areály zpravidla i výjimečná území se zvláštním statutem, kde platily speciální předpisy pro obchodní podnikání a jejichž obyvatelé se rovněž těšili odlišnému právnímu postavení. Akkadský výraz *kárum*, užívaný zejména pro osady asyrských *obchodníků v *Anatónii 19.–18. století př. n. l. (Káneš, *obchodní osady), označuje právě takovou „exteritoriální enklávu“, která v tomto případě řídila podnikání ostatních podobných uskupení, vybírala od nich *daně a soudila jejich *spory mezi sebou. Stojí za zmínku, že podle archeologického výzkumu užívali obyvatelé domů asyrské enklávy v Káneši vesměs předmětů domácího původu a fakt, že máme před sebou příbytky asyrských kupců, dokládají pouze nalezené *archivy klínopisných tabulek. Prakticky nic nevíme bohužel ani o přístavních zařízeních sloužících námořní dopravě v Perském zálivu, ani o přístavních zařízeních v jihozápadní Arábii. (Petr Charvát)

přístup, systémový, teoreticky zdůvodněný soubor principů a metod zkoumání jakýchkoliv organických systémů (v *antropologii, *biologii, *ekonomice, *politice atd.)

z hlediska jejich vlastností, které jsou charakteristické pro ně všechny, a pouze pro ně všechny. Jedná se o odhalení podmínek, příčin a mechanismu samočinného vzniku, stálosti a samovývoje těchto systémů, zjištění *zákonů jejich vnitřního uspořádání a vzájemného působení s prostředím, určení rozsahu jejich existence a perspektiv transformace.

V míře, v jaké v počátečních etapách *historie působily organické systémy, je systémový přístup použitelný v *prehistorii, ale nikoliv v *archeologii: systémy, které jsou archeologií zkoumány, nepatří k organickým. Avšak protože v konvenčně-dynamickém systému *archeologické kultury se odrážejí, i když útržkovitě a transformovaně, stavy dávných organických systémů, mají některé jednotlivé principy a metody systémového přístupu význam pro chápání archeologického materiálu, jsou aplikovatelné pro jeho studium. (Jaroslav Malina)

přítloukač, *otloukač.

příušní žláza, **glandula parotis*.

Přívratský, Vladimír (2. 9. 1949, Vysoké Mýto), český antropolog, evoluční biolog, fyziolog; pedagogický pracovník Pedagogické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, vedoucí Katedry biologie a ekologické výchovy; externě vyučuje rovněž na University of Durham (Velká Británie), Universitat autònoma de Barcelona (Španělsko) a fakultativně i na Università degli Studi ve Florencii (Itálie). Odborně je zaměřen na morfogenetické procesy v lidské evoluci, zejména roli pedomorózy.

Usiloval více otevřít *antropologii nejen *genetice, nýbrž i vědám o prostředí a zejména primatologickým studiím. Z tohoto důvodu se spolu se svými kolegy věnoval téměř deset let studiu postnatální ontogeneze vyšších primátů ve snaze důkladně ji prozkoumat a postihnout rozdíly i podobnosti jejich individuálního vývoje a průběhu lidské ontogeneze. Za podpory Grantové agentury České republiky a některých zahraničních pracovišť (například Ústavu lékařské primatologie Ruské akademie lékařských věd a Northwestern University v Chicagu) realizoval se svými spolupracovníky průřezový i semilongitudinální výzkum a obohatil tak primatologii a antropologii o řadu poznatků, které byly dílčím způsobem i souhrnně publikovány v odborných periodikách u nás i v zahraničí. Třetím badatelským celkem se vrací od primatologie zpět k *evoluční antropologii, s využitím výsledků studia ontogeneze primátů z předchozích let. Věnuje se naléhavé potřebě včlenit do shrnujících teoretických úvah o lidské evoluci téma kvality a proměn prostředí jako jednoho z klíčových faktorů bezprostředně i zprostředkovaně podmiňujících evoluci fyletických linií. To jej posléze přivedlo k pokusu shrnout význam prostředí v evoluci člověka, zejména roli adaptací a jejich paleofyziologického pozadí. Touto tematikou překračuje tradiční rámec evolučního myšlení na tomto poli a otevírá perspektivu fyziologických studií zaměřených na *regulace morfogenetického procesu v průběhu evoluce člověka. Studium adaptačních procesů člověka a jeho populací přesahuje rámec biologie a kontinuálně přechází do oblastí *sociální a *kulturní antropologie. Kontakt: RNDr. Vladimír Přívratský, CSc., Katedra biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1, e-mail: vladimir.privratsky@pedf.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

příznak, Higoumenakisův, zánětlivé změny na sternálním konci pravé *kosti klíční u vrozené *syfilis. (Lenka Vargová)

přízvisko, *příjmí.

psalidodencie, nůžkový skus, kdy horní *řezáky při jinak normálním postavení *čelistí přečnivají řezáky dolní čelisti. (Lenka Vargová)

psaní do Frankfurtu, otevřený dopis Františka *Palackého (1798–1876) *Hlas o připojení se Rakouska k zemi německé* ze dne 11. 4. 1848 poslancům frankfurtského spolkového sněmu (sešel se 18. 5., připravoval proklamaci německé národní i státní jednoty). Palacký byl rovněž pozván na sněm (svou účastí by vlastně vyslovil český souhlas se začleněním do jednotného Německa), pozvání však odmítl a své důvody vyložil v tomto dopise (začlenění *českých

zemí do středověké římské říše chápal jako pouhý svazek mezi *panovníky), v němž také předložil své pojetí střeoevropské otázky (prostoru mezi Německem a Ruskem). Jediného garanta ve svobodném rozvoji viděl v existenci silné rakouské říše (jako federalizované a stejně spravedlivé ke všem svým *národnostem – pozice *austroslavismu). „Psaní“ bylo zveřejněno na pokračování 15. a 18. 4. 1848 v 10. a 12. čísle *Národních novin*. (František Čapka)

pseudoartefakt [archeologie], *objekt modifikovaný přírodními procesy, který se morfologicky podobá *artefaktu, člověkem zhotovenému *nástroji. (Michaela Zelinková)

pseudoartróza, též *pseudoarthrosis*, pakloub, nepravý *kloub. Vzniká nejčastěji po *zlomenině, kdy úlomky *kostí nejsou dostatečně fixovány a při jejich vzájemném tření v linii lomu vznikají nové kloubní plošky. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pseudoautozomální dědičnost, *dědičnost, pseudoautozomální.

pseudoautozomální oblast, *oblast, pseudoautozomální.

pseudocysta, *geoda.

pseudodominance [genetika], fenotypová exprese recesivní *alely na jednom *chromozomu jako důsledek *delece dominantní alely téhož *genu na párovém (homologickém) chromozomu. (Jiřina Relichová)

pseudogen, *DNA sekvence podobná *genu, avšak vlivem různých strukturních změn nefunkční. (Jiřina Relichová)

pseudoparalýza, Parrotova, jeden z následků postižení pohybového aparátu u dětí (například po zlomeninách, epifyzeolýze apod.). Dítě přestane postiženou končetinu používat, což se projevuje zdánlivým ochrnutím, i když je veškerá hybnost zachována.

V paleopatologických studiích je třeba zahrnout do diferenciální diagnostiky i toto postižení a to zejména při nálezů kosterních pozůstatků se známkami traumatu a s následnou asymetrií párových kostí skeletu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pseudosyndesmyfyty, kostěné výrůstky na obratlích nebo samostatné kostěné útvary, které vznikly *osifikací vaziva kolem *páteře. (Lenka Vargová)

pseudounipolární buňky, *buňky, pseudounipolární.

pseudounipolární neuron, *neuron, pseudounipolární.

pseudověda, označení pro nauky, teoretické *koncepce nebo *hypotézy, které jsou v rozporu se současným vědeckým poznáním (*paradigmatem současné vědy založené na *důkazech a reprodukovatelných *experimentech) a přitom předstírají vědecký charakter, například používáním odborné terminologie nebo experimentálních postupů. Označení pavěda se velmi často používá ve stejných souvislostech, má však pejorativní charakter. Představitelé a zastánci pseudověd nejsou zpravidla přístupní žádné logické protiargumentaci, kritiku považují za osobní útoky, případně za politicky motivovanou snahu o likvidaci. Pseudovědy vznikají z různých příčin:

a) jako relikty dnes již překonaných koncepcí, které původně měly vědecký charakter nebo se mu alespoň přibližovaly (například *psychoanalýza v klasické freudovské podobě, *alchymie, *astrologie aj.);

b) jako výraz politické vůle přizpůsobit vědu určitému ideologickému cíli (například *frenologie, tzv. mičurinská biologie, teorie o nadřazenosti některých *ras, avšak též kreacionistická biologie popírající evoluci nebo ekologický *aktivismus zaměřovaný s ekologií);

c) jako důsledek mystického či okultního myšlení (parapsychologie a *psychotronika nebo některé koncepce v *psychologii – *Jungova představa *kolektivního nevědomí, *scientologie, hlubinná ekologie apod.);

d) jako důsledek naivismu či nepochopení a zkreslení poznatků moderní vědy (*archoastronautické teorie, *kryptozoologie, tzv. ufologie, některé oblasti *alternativní medicíny).

Toto členění příčin je jen orientační, protože prakticky vždy se příčiny vzniku konkrétních pseudověd ve větší či menší míře kombinují. Jako příklad můžeme uvést homeopatii, která vychází z nepochopení důsledků moderních přírodovědných poznatků, ale nacházíme v ní i stopy po alchymii. Jiným příkladem může být archoastronautika, do níž silně proniká *okultismus.

Pseudovědy se vždy odvolávají i na výsledky moderní vědy, avšak vykládají je nesprávně, případně vytrhávají dílčí poznatky z *kontextu, přehnaně generalizují apod. Někdy jde jen o volně související banality, jejichž jediným účelem je navodit představu kontextu s nějakým uznávaným vědním oborem. Vedle toho se však pseudovědy často odvolávají jedna na druhou – homeopatie na různé biorezonanční teorie, ufologie na parapsychologii – případně vytvářejí konglomeráty jako homeopatie a akupunktura v tzv. elektroakupunkturní metodě dle Volla.

Pseudovědy mají závažné společenské dopady, pokud se jim dostane oficiální státní podpory, přičemž nemusí jít o tak zjevnou podporu, jaké se například dostávalo mičurinské biologii za éry *stalinismu. Dnes může jít spíše o podporu grantovou, státní dotace různým podivným projektům, přebírání záštit nad akcemi pseudovědců nebo o udělování různých poct lidem, kteří se na šíření nebo podpoře pseudověd podílejí. Specifické problémy vznikají v oblasti alternativní medicíny, pokud dochází na základě pseudovědeckého myšlení k poškozování pacientů.

Existují i obory bádání a myšlenkové *konstrukce, které jako pseudovědu označovat nelze, které však nesou některé její rysy, případně mohou v pseudovědu plynule přecházet – například představa *Gaie jako jediného superorganismu. (Vojtěch Mornstein)

pseudo-, řidčeji **pseud-** (z řečtiny: *pseudés*, „lživý, nepravý“), ve složeninách první část s významem: „lživý, nepravý, nesprávný, nepravdivý, klamný, vymyšlený apod.“. Například u stavebních slohů napodobujících předchozí epochy se užívá ve stejném významu jako předpona neo-: neorenesance / pseudorenesance. (Jaroslav Malina)

pseud-, *pseudo.

psoriasis, -is, f. (z řečtiny: *psora*, „svrab“), psoriáza, lupenka, *chronické systémové onemocnění nejasné etiologie. S největší pravděpodobností se jedná o *autoimunní onemocnění, na jehož vzniku se významnou měrou podílí dědičnost. Hlavním projevem je postižení *kůže v podobě ostře ohraničených *papulek, které postupně rohovatí. K manifestaci příznaků přispívá celkové snížení obranyschopnosti organismu. Vedle kožních projevů se mohou objevit také známky postižení *kloubů (psoriatická artropatie). Nejčastěji bývají zasaženy drobné klouby rukou a nohou, zejména distální *interfalangové klouby. V terminálním stadiu bývají mezičláňkové klouby deformovány jako „pencil in cup“ (tužka v kalíšku), kdy jedna kloubní plocha je vyhloubena do podoby kalichu a druhá má kuželovitý tvar. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

psoriáza, **psoriasis*.

psýché, *duše.

Psýché (z řečtiny: *psýché*, „duše; motýl“), podle báje zpracované římským spisovatelem *Apuleiem (narozen asi v roce 125) byla Psýché jednou ze tří královských dcer. Zalíbila se *bohu lásky *Amorovi (latinský název řeckého boha *Eróta) a stala se jeho ženou. Amor ji však navštěvoval jen za tmy, protože ho Psýché nesměla spatřit. Zlá rada závistivých sester přiměla Psýchu k porušení zákazu, za což byla zavržena a teprve po dlouhém strádání vzata na *milost a povznesena mezi bohy. Báje je zřejmě odrazem *víry *Řeků, že *psýché* („duše“) se utrpením mravně očišťuje a zušlechťuje. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

psychedelický (z řečtiny: *psyché*, „duše, mysl“ a *delos*, „manifest, zjevnost“), silný příjemný *psychický prožitek, provázený *tvořivostí, bujností, svobodomyšlností, extatickým vytržením. Termín poprvé použil v roce 1956 psychiatr Humphry Osmond pro halucinogenní *drogy v souvislosti s jejich psychoterapeutickým použitím. Používání psychedelických drog (*MDMA, *mezkalin, *LSD) se rozšířilo od poloviny šedesátých let 20. století, posléze ve

spojení s psychedelickou rockovou hudbou (elektrická hudba se surrealistickými textovými obrazy), jejíž poslech a zejména rytmus může vyvolávat podobné stavy, popřípadě synergicky působit spolu s drogami nebo zrakovými *vjemy obrazů podporujícími psychedelické stavy. (Petr Bureš)

psychedelikum, látka vyvolávající změněné stavy vědomí, patří do skupiny *halucinogenů, má nepředvídatelný účinek, dělí se do několika skupin, například tryptaminy (*DMT, *harmin, Psilocybin) a phenylethylaminy (mescaline, DOI). V různých *kulturách se využívala k léčbě nebo při rituálech. Jedním z prvních, kdo pracoval s psychedeliky, byl Aldous *Huxley. (Viz též *látky, psychostimulační.) (Martina Wagenknechtová)

psychické mechanismy, *mechanismy, psychické.

psychický (z řečtiny: *psýché*, „duše; motýl“), duševní, týkající se psychické stránky *člověka; založený na způsobu myšlení lidí a jejich povah. (Jaroslav Malina)

psychoanalýza (z řečtiny: *psýché*, „duše; motýl“ a *ana-lyó*, „rozvazuji, rozpouštím“), označení jednoho z nejvýznamnějších směrů v *psychologii a psychiatrii, jehož *analýzy duševních hnutí *člověka a metody *léčení *psychických poruch spočívají na technice odhalování a uvědomování si nevědomých psychických komplexů. Psychoanalýza byla založena Sigmundem *Freudem a Josephem Breuerem (1842–1925); jejich pokračovatelé (Alfred Adler [1870–1937], Carl Gustav *Jung, Jacques *Lacan aj.) psychoanalýzu různě modifikovali a rozšířili, až se stala jedním z nejpoužívanějších výkladových postupů duševních a kulturních jevů vůbec.

Podle psychoanalýzy není člověk jen vědomou a zodpovědnou bytostí, jak zpravidla vystupuje, nýbrž na jeho jednání se podílí i nevědomá část jeho bytosti. Ta se dostává ke slovu zejména ve snu a vůbec v okamžicích snížené *kontroly *vědomí. Je-li přetlak *nevědomí příliš silný, může dojít k poruchám, které se léčí výkladem a tím, že si pacient své nevědomí nakonec připustí. Původní Freudovu představu o nevědomí jako skladišti „zakázaných“ myšlenek a přání, zejména sexuálních, rozšířil Jung o *kolektivní nevědomí a učinil zdrojem *tvořivosti vůbec. (Jaroslav Malina)

psychologická antropologie, *antropologie, psychologická.

psychologická typologie, *člověk – psychologická typologie.

psychologický determinismus, *determinismus, psychologický.

psychologie (z řečtiny: *psýché*, „duše; motýl“ a *logos*, „věda, nauka“), věda o *psychických odrazech skutečnosti v činnosti a chování *člověka. (Jaroslav Malina)

psychologie, evoluční, směr v *psychologii, v němž jsou aplikovány poznatky *evoluční biologie a *kognitivní psychologie na výzkum lidské mysli a psychiky. Evoluční psychologie je jednou z *evolučních sociálních věd. Evoluční psychologie se zformovala v osmdesátých letech 20. století přehodnocením a kritikou *sociobiologie. Její vznik anticipoval již Charles *Darwin (1809–1882) ve svém stěžejním díle *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O původu druhů přirozeným výběrem aneb zachování zvýhodněných odrůd v boji o život, 1859; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007), kde uvedl, že v souvislosti s rozvojem teorie *biologické evoluce bude i psychologie postavena na nových základech.

Nejvýznamnějším současným pracovištěm evoluční psychologie je *Centre for Evolutionary Psychology* v Santa Barbaře. V roce 1988 vznikla *Human Behavior & Evolution Society* sdružující evoluční psychology a vydávající vlivný odborný časopis *Evolution and Human Behavior*. Milník ve vývoji evoluční psychologie představuje sborník *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* (Adaptovaná mysl: Evoluční psychologie a vznik kultury, 1992). Tři klíčové koncepty evoluční psychologie představují evolučně vzniklé *psychologické mechanismy, *specifické domény a *prostředí evolučních adaptací. Podle evolučních psychologů je lidská mysl nástrojem na zpracování informací,

který vznikl prostřednictvím procesu biologické evoluce. Byl určen k řešení různých problémů, s nimiž se potýkali naši předkové žijící lovecko-sběračským způsobem života v prostředí evolučních adaptací během *paleolitu. Evoluční psychologové proto tvrdí, že naše anatomicky moderní *lebky ukrývají mysl *doby kamenné. Lidská mysl je podle evolučních psychologů souborem mnoha adaptací v podobě speciálních psychických mechanismů. V tomto kontextu evoluční psychologové hovoří o masivní modularitě. Ideu modularity mysli rozpracoval americký kognitivní psycholog Jerry Alan Fodor (narozen 1935), který však předpokládal existenci centrálního obecného modulu, který zpracovává a vyhodnocuje informace ze speciálních modulů. Evoluční psychologové vyloučili existenci obecného modulu s odůvodněním, že existují pouze speciální a nikoli obecné problémy. Lidskou mysl přirovnávají ke švýcarskému armádnímu noži, který je podobně jako lidská mysl vybaven řadou speciálních nástrojů pro přežití. Jelikož se lidská mysl formovala během paleolitu, není chování současných lidských populací vždy adaptivní, protože životní podmínky řady současných lidských populací se zásadně liší od těch v paleolitu. *Kulturu považují za soubor *kulturních univerzálií, jejichž povaha a obsah jsou limitovány povahou psychických mechanismů, které jsou součástí *lidské přirozenosti. John Tooby a Leda Cosmidesová rozlišili metakulturu, evokovanou kulturu a epidemiologickou kulturu. Metakulturu představují univerzální kulturní obsahy, které vznikají vlivem psychologických mechanismů. Z interakcí mezi univerzálními kulturními obsahy a konkrétním prostředím vznikají různé kultury. Cosmidesová a Tooby takové kulturní obsahy označují pojmem evokovaná kultura. Jestliže kulturní obsahy vznikají *invencí jedince, od něhož jsou přejímány dalšími jedinci, pak hovoří o epidemiologické kultuře. Pro porozumění lidské přirozenosti je podle obou autorů klíčové studium metakultury, která je v běžném *antropologickém výzkumu orientujícím se na evokovanou kulturu prakticky neviditelná.

Evoluční psychologové své hypotézy ověřují prostřednictvím laboratorních experimentů a dotazníkových šetření. Dále pak využívají poznatků *kulturní antropologie. Mezi nejvýznamnější evoluční psychology se řadí David Buss, Leda Cosmidesová, Martin Daly, Donald Symons, John Tooby a Margo Wilsonová. (Martin Soukup)

psychologie, kognitivní:

1. v širším smyslu studium kognitivních procesů v *psychologii;
2. v užším smyslu směr v psychologii, který akcentuje studium procesů zpracování informací (anglicky: *information processing*). V této souvislosti věnuje pozornost hlavně výzkumu paměti, pozornosti, imaginace, mentálních modelů a mentálních reprezentací. Kognitivní psychologie se stala jedním z inspiračních zdrojů *evoluční psychologie. Označení kognitivní psychologie zavedl americký psycholog Ulrich Neisser na konci šedesátých let 20. století. Rozvíjet se začala v šedesátých letech 20. století ve Spojených státech amerických jako součást kognitivní vědy. Kognitivní věda představuje relativně integrovaný proud věd orientovaný na výzkum mentálních reprezentací. Kognitivní věda je založena na poznatcích a teoriích z *filozofie, *lingvistiky, psychologie, *antropologie, neurovědy a výzkumů umělé inteligence; svůj přístup založila na analogii mezi *počítačem a lidskou myslí. Počítač pracuje pomocí *algoritmů nad datovými strukturami. Lidské myšlení pak představuje komputační procedury nad souborem mentálních reprezentací. Kognitivní věda se tedy rovněž orientuje na výzkum procesů zpracování informací. Oblast zájmu kognitivní vědy a kognitivní psychologie se tak přirozeně částečně překrývá.

Vznik kognitivní psychologie předznamenal někteří psychologové již v polovině 20. století: zejména Frederic Charles Bartlett, Jerome Seymour Bruner, George Armitage Miller a Edward Chace Tolman. Mezi reprezentanty současné kognitivní psychologie patří například John Robert Anderson, William Kaye Estes, Jerry Alan Fodor, Stephen Michael Kosslyn, Allan Paivio či Endel Tulving. (Martin Soukup)

psychologie, sociální, psychologická disciplína, která se jako relativně samostatný předmět *psychologie zabývá výzkumem sociokulturní determinace lidského chování a prožívání, studiem vlivu sociálních činitelů na lidskou psychiku a analýzou interakcí jednotlivců v rámci sociálních skupin. Mezi preferovaná výzkumná témata sociální psychologie patří sociální interakce a komunikace, sociální učení, *socializace a *enkulturace, sociální kontrola, sociální role a postoje, hodnotové orientace a kulturní stereotypy, sociální determinace kognitivních procesů aj. Sociální psychologové ve svých výzkumech kladou důraz na to, jaký vliv na postoje a chování má interakce s jinými lidmi a jaké mechanismy se podílejí na utváření chování skupin lidí. Proto stojí v centru jejich výzkumného zájmu analýza takových problémů, jako jsou přesvědčování, přizpůsobivost, konflikt mezi skupinami a utváření postojů. Sociální psychologie představuje interdisciplinárně koncipovanou disciplínu, která stojí na pomezí psychologie, *sociologie, *sociokulturní antropologie a kognitivních věd, jimiž je ve stále větší míře ovlivňována. Mezi nejužívanější *metody v sociální psychologii patří průzkumy veřejného mínění, ankety, dotazníky, rozhovory, škály postojů, *experiment, obsahová analýza a sociometrie.

Sociální psychologie se zrodila z poznání, že lidská interakce probíhá v sociokulturních kontextech, které výrazně determinují chování a prožívání jednotlivců. Ideové zdroje sociální psychologie lze vidět ve druhé polovině 19. století v německé psychologii národů (*Völkerpsychologie*), která věnovala pozornost studiu *zvyků, *obyčejů, *institucí a *ideologií různých národů a v díle německého psychologa a fyziologa Wilhelma *Wundta (1832–1920), jenž se ve svých výzkumech snažil holisticky zachytit význam a podstatu sociálních celků. Možnost vzniku sociální psychologie naznačil také německý filozof Wilhelm *Dilthey (1833–1911) svým požadavkem konstituování „historicky reálné psychologie“. Ve Francii anticipovali vznik sociální psychologie lékař, sociolog a psycholog Gustave Le Bon (1841–1931) teorií davového chování a sociolog Émile *Durkheim (1858–1917) svými výzkumy skupinové koheze a koncepcí sociálních faktů jako jevu *sui generis*, schopného vytvářet tlak na jednotlivce. Ve Spojených státech amerických patřil mezi průkopníky sociální psychologie americký sociolog Frank Lester Ward (1841–1913), který se ve svých výzkumech programově zabýval fenoménem psychické agregace. Nezanedbatelný vliv na vznik sociální psychologie měla v Evropě i Americe *evolucionistická antropologie, *etnografie a etnopsychologie druhé poloviny 19. století, která na základě studia *preliterárních společností prokázala význam *kultury jako determinanty způsobu života, zvyků, sociální interakce, chování a prožívání příslušníků dané společnosti.

Růst zájmu společenských vědců o problematiku sociokulturní determinace lidského chování má své společenské a historické příčiny. Ty souvisí se vstupem lidské společnosti do období *kapitalismu a následnou dysfunkcí institucí a mechanismů, které v předcházejících vývojových obdobích regulovaly a kontrolovaly sociální chování člověka. Pokles efektivity fungování tradičních *sociokulturních regulativů (zvyků, obyčejů, *zákonů, *tabu) a náboženských institucí, jež stále více ztrácely vliv v oblasti sociální kontroly, stimuloval rozvoj výzkumů vlivu sociálních faktorů na chování jednotlivce. Přesto lze konstatovat, že ke vzniku a institucionalizaci sociální psychologie došlo poměrně pozdě. Bylo to způsobeno jak nedostatkem relevantních sociálně-psychologických otázek a témat, tak nedostatečnou metodologickou základnou a nepřipraveností společenských vědců empiricky studovat člověka jako sociokulturní bytost. Z tohoto hlediska lze na genezi sociální psychologie pohlížet jako na součást širokého proudu rodících se speciálních věd o člověku, společnosti a kultuře, které se v 19. století vyčlenily z *filozofie a ve 20. století expandovaly jako samostatné disciplíny pod označením psychologie, sociologie, *sociální antropologie a *kulturní antropologie.

Jedním z prvních vědeckých počínů, který vyjadřoval aspirace rodící se sociální psychologie, byl laboratorní výzkum amerického psychologa Normana Tripleta (1861–1931)

věnovaný efektu sociální facilitace. Výsledky jeho experimentu, prezentované v roce 1898, potvrdily, že pouhá přítomnost dalších lidí ovlivňuje aktuální výkon jednotlivců. V roce 1908 přispěli k etablování sociální psychologie jako relativně autonomní psychologické disciplíny americký sociolog Edward Alsworth Ross (1866–1951), který vydal učebnici *Social Psychology* (Sociální psychologie, 1908), a britský psycholog William McDougall (1871–1938), který v témže roce publikoval knihu *Introduction of Social Psychology* (Úvod do sociální psychologie, 1908). V rané fázi vývoje sociální psychologie však panovala značná svévole a nejednotnost při vymezování jejího předmětu. Například až do 30. let 20. století byly za součást sociální psychologie považovány i výzkumy sociálního chování zvířat. Svědčí o tom zejména vlivná učebnice *A Handbook of Social Psychology* (Příručka sociální psychologie, 1935), jejímž editorem byl americký psycholog Carl Murchison (1887–1961). V průběhu následujících desetiletí však došlo k oddělení *etologických výzkumů zvířat od studia sociálního chování člověka a ze sociální psychologie se stala „antropocentricky“ koncipovaná psychologická disciplína. Při vymezování předmětu sociální psychologie však jednotliví vědci akcentovali různý úhel pohledu, a proto existuje celá řada odlišných vymezení této disciplíny. Například americký sociolog polského původu Florian Witold Znaniecki (1882–1958) definoval sociální psychologii jako „studium postojů“, zatímco americký psycholog Louis Leon Thurstone (1887–1955) ji vymezil jako „měření postojů“. Ve druhé polovině 20. století již byla sociální psychologie uznávanou a všeobecně akceptovanou vědní disciplínou. Aspirace sociální psychologie výstižně vyjádřil v roce 1954 americký psycholog Gordon Willard Allport (1897–1967), podle něhož tato věda usiluje o porozumění a vysvětlení toho, jak jsou myšlení, city a chování jednotlivců ovlivňovány skutečnou, imaginární nebo implicitní přítomností druhých lidí. Jednoty ve vymezení předmětu sociální psychologie však v průběhu její existence nikdy nebylo dosaženo. Tuto situaci výstižně komentoval americký psycholog a publicista Hunt Morton (narozen 1920) v knize *The Story of Psychology* (Dějiny psychologie, 1993), kde konstatoval, že sociální psychologie představuje „zemi nikoho“. Morton sociální psychologii situoval do světa, který leží na hranici psychologie a sociologie, ale současně vyrůstá z poznatků řady dalších společenských věd, aniž disponuje jednotícím *paradigmatem. Toto konstatování nijak nesnižuje vědecko-výzkumný potenciál sociální psychologie, která od doby svého vzniku ovlivňuje studium člověka jako člena společnosti v celé řadě společenských věd. Sociální psychologové tvořivým způsobem zpracovali podněty nejvlivnějších psychologických směrů 20. století. Součástí výzkumné strategie sociální psychologie se staly poznatky *behaviorismu, *psychoanalýzy, humanistické psychologie a v posledních desetiletích zejména teorie rozpracované na půdě kognitivních věd a *kognitivní psychologie.

Jednotící tematickou bází sociální psychologie se stalo hledání odpovědí na následující otázky: 1. Proč jednatel vstupuje do sítě sociálních interakcí a proč je udržuje (dimenze sociální motivace). 2. Jak si jednatel vytváří obraz partnera, s nímž vstoupil do sociální interakce (dimenze sociální percepce a kognice). 3. Jak obraz partnera ovlivňuje strategii a taktiku chování jednatelce v průběhu sociální interakce (dimenze sociálních technik). 4. Jak se v průběhu sociální interakce uplatňuje jazyk, včetně řeči lidského těla (dimenze sociální *komunikace). 5. Jak vzniká kognitivní, emotivní a konativní obsah sociálních vztahů (dimenze sociálních postojů a kulturních stereotypů). 6. Jak se utváří a organizuje sociální zkušenost jednatelce (dimenze sociálního učení). 7. Jak se jednatelce stává sociokulturní bytostí a získanou kulturní kompetenci v průběhu svého života dále uplatňuje (dimenze *socializace a *enkulturace). 8. Jaké mechanismy umožňují každodenní sociální interakci (dimenze sociálních scénářů). 9. Jak jsou sociální vědomosti uchovány v komplexních a flexibilních rámcích řídících lidské chování (dimenze sociálních a mentálních schémat). 10. Jakou roli v průběhu sociální interakce jednotlivců hrají sociální skupiny (dimenze skupinové

dynamiky). 11. Jak kultura ovlivňuje lidské chování a prožívání (dimenze kulturní determinace).

Expanzi sociální psychologie ve 30. letech 20. století zahájil americký psycholog tureckého původu Muzafer Sherif (1906–1988), který provedl dnes již klasický experiment testující vliv skupiny na úsudek jednotlivce. Výsledky jeho výzkumů prokázaly, že skupina svými názory a postoji výrazně ovlivňuje mínění jednotlivce a posiluje jeho konformitu. Za klasika sociální psychologie je možné označit také amerického experimentálního psychologa německého původu Kurta Lewina (1890–1947), jenž v roce 1944 v Massachusettském technologickém institutu založil Research Center for Group Dynamics (Výzkumné centrum pro skupinovou dynamiku). Centrum se stalo hlavním vědeckým pracovištěm experimentálně koncipované sociální psychologie. Lewin svým spolupracovníkům a studentům vymezil tematické okruhy, které dlouhou dobu ovlivňovaly směr výzkumů a experimentů v oblasti sociální psychologie – rozhodování ve skupině, soudržnost skupiny, změna postojů, řešení konfliktů, autoritářské versus demokratické vedení aj. Lewin, inspirován „tvarovou psychologií“, ovlivnil vývoj sociální psychologie také svou „teorií pole“, podle níž je každý člověk obklopen „životním prostorem“, v němž jeho potřeby a cíle interagují s vlivy prostředí. Prostřednictvím této koncepce analyzoval lidské chování v pojmech napětí a vzájemných reakcí mezi těmito silami jako tendenci jednotlivce udržovat mezi nimi rovnováhu nebo ji obnovovat, pokud došlo k jejímu narušení.

V průběhu *druhé světové války sociální psychologie posílila svůj kredit také výzkumy, morálky a chování amerických vojáků. V padesátých letech se sociální psychologie stala všeobecně uznávanou vědou. K expanzi sociální psychologie na sklonku 50. a v průběhu 60. let 20. století výrazně přispěl Lewinův žák a pokračovatel americký psycholog Leon Festinger (1919–1989). Festinger v roce 1957 předložil jednu z nejlivnějších teorií v sociální psychologii – teorii kognitivní disonance, která aspiruje na vysvětlení lidského myšlení a jednání v situaci psychické tenze, jež byla vyvolána rozporuplnými nebo protichůdnými informacemi, přesvědčeními či postoji. Podle Festingera kognitivní disonance člověka motivuje k tomu, aby prostřednictvím racionalizace ze své mysli odstranil nebo minimalizoval nekonzistentní prvky a opětovně nastolil stav psychické rovnováhy. Teorie kognitivní disonance byla ověřována v řadě výzkumných experimentů a v průběhu 60. a 70. let ovlivnila nejen vývoj sociální psychologie, ale inspirovala také výzkumy v oblasti *psychologické antropologie.

V první polovině 70. let se sociální psychologie ocitla v krizi, již paradoxně vyvolali sami sociální psychologové, kteří v tomto období začali zpochybňovat epistemologické základy své vlastní disciplíny i relevanci dosažených výsledků. Tato krize však poměrně rychle ustoupila. Svůj podíl na tom měly výzkumy atribuce, která se stala novým nosným tématem výzkumů sociálních psychologů, usilujících odhalit podstatu procesu, při němž lidé usuzují, jaké příčiny ovlivňují jejich život a chování druhých lidí. Významnou oblastí výzkumů sociální psychologie se stala také problematika kognitivních procesů a studium psychických schémat a scénářů, jež ovlivňují průběh každodenní sociální interakce. V uplynulých desetiletích měla na sociální psychologii pozitivní vliv také její vazba na kognitivní vědy, které přispěly k rozvoji interdisciplinárně koncipovaných výzkumů lidské mysli a k tvořivé spolupráci mezi kognitivní psychologií, *kognitivní antropologií, kognitivní lingvistikou a kognitivní sociologií. (Václav Soukup)

psychologismus:

1. [filozofie], *názor, že veškerá *a priori* ([poznání získané] před smyslovou zkušeností), základní pravidla *logiky a *matematiky, jsou pouze psychologického původu, že nesvědčí o povaze skutečnosti, nýbrž jen našeho *vědomí;

2. [antropologie, sociologie aj.], přístup vysvětlující společenské a kulturní jevy z psychologie jednajících lidí;

3. [literatura], psychologizování. (Jaroslav Malina)

psychopatie (z řečtiny: *psyché*, „duše; motýl“ a *pathos*, „citově zabarvený, pohnutý, vzrušený; silně výrazný“), soubor povahových odchylek trvalého rázu, podmíněných geneticky; je hraničním stavem mezi *zdravím a *nemocí. (Jaroslav Malina)

Psýchopompos („průvodce duší“), epiteton boha *Herma, mezi jehož četné úkoly patřilo také provázení duší zemřelých do *podsvětí. (Jaroslav Malina)

psychosomatická typologie, *člověk – psychosomatická typologie.

psychostimulační látky, *látky, psychostimulační.

psychotronika, u nás používané označení pro parapsychologii a okultní nauky. Název vznikl jako analogie slova „elektronika“ a měl navozovat představu vědeckého charakteru psychotroniky v období *totality. Ze stejného důvodu se čeští psychotronicové hojně odvolávali na sovětské vzory. Někdy se pro totéž používá názvu radionika nebo biotronika, který má zjevně alternativně medicínskou konotaci. Psychotronika se v podstatě zabývá interakcemi mezi duchovnem a fyzikálním *světem. V 70. a 80. letech 20. století existovalo v bývalém Československu několik vysokoškolských pracovišť (laboratoří) zabývajících se dílem v režimu utajení psychotronikou, například na Vysoké škole chemicko-technologické (VŠCHT) v Praze laboratoř prof. Františka Kahudy (1911–1987). Tento původně středoškolský fyzik (a též *ministr školství v letech 1956–1963) mimo jiné vytvořil tzv. mentionovou teorii, jejíž základy byly publikovány i v odborném tisku (*Časopis lékařů českých*). Podle této teorie je lidský mozek při své činnosti zdrojem ultralehkých částic psychického pole – mentionů, které se pohybují možná nadsvětelnými rychlostmi. Mentionové pole lze produkovat i pomocí ruky, pokud se na ni ovšem dostatečně soustředíme. Nejvýkonnějšími zesilovači mentionového pole jsou systémy kovových antén – vidlic, vzájemně propojených pomocí nějakého vhodného materiálu (v praxi provázku). Mentionová teorie představuje klasickou spekulativní *pseudovědu. V laboratoři Františka Kahudy začal svou „vědeckou“ dráhu i jiný agilní český psychotronic PhDr. Zdeněk Rejdák (1934–2004). Jiným proslulým českým psychotronicem (teorie ódu) je fyzik doc. RNDr. Ivo Chudáček, DrSc. (narozen 1932).

Psychotronicové se silou vůle pokoušejí uvést do pohybu střílečku kompasu, ohýbat lžičky či hřebíky, pohybovat různými předměty, případně levitovat ve snaze takto dokázat, že objevili nějakou novou fyziku založenou na zcela odlišných *zákonech.

Častým předmětem zájmu českých psychotroniců a jejich zahraničních vzorů jsou různé druhy záření vystupujících z nitra Země. Zemská záření, populární již počátkem tohoto století, jsou považována za škodlivá – projevují se údajnou existencí tzv. geopatogenních zón. Toto záření však nemá známou fyzikální povahu (nejde tedy například o *radioaktivitu nebo o magnetismus), protože je nelze měřit žádnými fyzikálními přístroji, dovedou to jen senzibilové vybavení kyvadly nebo virgulemi. Podle rozšířeného *názoru mají odpovídající „energetická“ pole povahu jakýchsi lamel kolmých k zemskému povrchu a v místech svého překřížení se vzájemně ruší nebo naopak zesilují. Tato místa jsou senzibilové schopni identifikovat. Charakteristickým rysem geopatogenních zón je však jejich „proměnlivost“ (různí senzibilové je lokalizují v různých místech – což je nepřímým důkazem toho, že vlastně k žádné lokalizaci nedochází). Někteří senzibilové navíc mohou provádět diagnostiku těchto zón i dálkově pomocí plánek či náčrtků problematických bytů. (Viz též *geomancie.)

Geopatogenní zóny lze odstranit rozmanitými pomůckami, které se nazývají rušiče geopatogenních zón. Tato zařízení jsou komerčně nabízena, aniž by bylo vysvětleno, jak vlastně pracují, jaký je jejich princip. Vzhledem k tomu, že racionální *vysvětlení možné není, někteří psychotronicové tvrdí, že zařízení bylo aktivováno jejich mentální energií. Jednomu z našich vynálezců bylo údajně elektrické zapojení rušiče zjeveno ve snu. (Rušiče, tehdy určené k odstraňování takzvaného zemského záření, se hojně vyráběly již v meziválečném Německu.)

Zdánlivě vědecktější psychotronickou teoretickou *konstrukcí je tzv. informační biopole. Má se vytvářet kolem lidského těla, což však lze ověřit opět jen různými psychotronickými pomůckami v rukou senzibilů, nikoliv však obvyklými fyzikálními přístroji. Informační biopole má být závislé na svém původci přímo nebo nepřímo, to jest, může existovat i samostatně. K zesilování intenzity informačního biopole dochází podle některých autorů tehdy, je-li zdroj signálu v kritické situaci (srov. *teorie, morfogenetická).

Psychotronika vysvětluje i pozitivní působení, respektive ochrannou funkci *amuletů, *talismanů a *symbolů. Chrání před *chorobami, zlými kouzly i před temnými silami. Nacházejí proto významné preventivní uplatnění v alternativní medicíně, podobně jako jiné pomůcky pro *sugesci a autosugesci. Známými talismany či symboly jsou například ankh (anch) – nilský *kříž, keltská spirála nebo pěticípá hvězda vepsaná do kruhu (pentagram). Některé z těchto tvarů našly zákonitě praktickou aplikaci v různých psychotronických výrobcích, mají sloužit jako zářiče a přijímače bioenergie či kosmické energie, či jako rušiče geopatogenních zón. Mezi talismany patří i malé pyramidy a šperky z drahých kamenů či *jantaru – řada autorů poukazuje na jejich komunikaci s *čakrami a někdy i akupunkturními body. Jako náplň amuletu je doporučován často propolis, který se má vyznačovat mimořádnou schopností pohlcovat škodlivou energii. (Viz též *medicína, alternativní.) (Vojtěch Mornstein)

psyktér (z řečtiny: *psychos*, „chladný, studený“), v antickém Řecku ochlazovací keramická nádoba s širokým tvarem a dutou nožkou, která umožňovala, aby se psyktér udržel při hladině ochlazené směsi vína a vody v měsídlu, *kratéru. Psyktér se plnil sněhem nebo ledem. (Marie Pardyová)

pšenice (*Triticum*), rod rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*), nejvýznamnější obilovina, především v Evropě. Rod *Triticum* zahrnuje zhruba 20 planých druhů a řadu šlechtěných odrůd. V evoluci a ve šlechtění pšenic hrála základní roli mezidruhová *hybridizace a následná polyploidizace. Tři ploidní úrovně lze rozlišit u planých a pěstovaných druhů pšenic. K základní diploidní úrovni se 14 *chromozomy patří z planých druhů *Triticum urartu* a *Triticum boeoticum*, z pěstovaných pak *Triticum monococcum* (jednozrnka). Tetraploidní úrovně s 28 chromozomy dosahují druhy vzniklé křížením diploidních pšenic s blízce příbuznými druhy rodu *Aegilops* (pravděpodobně s *Aegilops longissima* nebo *Aegilops speltoides*); k tetraploidním typům patří jednak plané druhy *Triticum dicoccoides* a *Triticum araraticum* a dále i řada druhů kulturních – *Triticum dicoccum* (dvouzrnka), *Triticum durum* (pšenice tvrdá), *Triticum turgidum* (pšenice naduřelá), *Triticum polonicum* (pšenice polská), *Triticum timopheevi*, *Triticum turanicum*, *Triticum carthlicum*, *Triticum abyssinicum*. Hexaploidní ($2n = 42$) druhy, vzniklé po křížení tetraploidních pšenic s *Aegilops tauschii*, dosahují již jen výhradně pěstované obiloviny: *Triticum aestivum* (pšenice setá), *Triticum spelta* (špalda), *Triticum compactum* (pšenice nahloučená), *Triticum vavilovii*, *Triticum macha*, *Triticum sphaerococcum*. Moderními šlechtitelskými postupy byly získány i oktoploidní typy pšenic s 56 chromozomy. Plevnaté (pluchaté, okoralé) pšenice mají obilky pevně srostlé s obaly (pluchou a pluškou) a vřeteno jejich klasu bývá lámavé, jsou to například špalda, jednozrnka či dvouzrnka.

Záměrnou *selekcí byly lámavost a plevnatost potlačovány, čímž došlo k vyšlechtění nahých typů pšenic, u nichž pluška a plucha ani v době zralosti k obilce nepřirůstají a vřeteno klasu bývá pevné, nelámavé, například pšenice setá, polská, tvrdá či naduřelá.

Největší druhová bohatost a původ výchozích planých typů pšenic jsou spojovány s předasijským vývojovým a kulturním centrem zahrnujícím Malou Asii, Zakavkazsko a Írán, kde vznikly tetraploidní druhy *Triticum monococcum*, *Triticum dicoccoides*, *Triticum durum* a *Triticum compactum*, a původně se zde vyskytují i diploidní *Triticum urartu* a *Triticum boeoticum*. V středoasijském centru (Afghánistán, Indie, Střední Asie) vznikly *Triticum aestivum*, *Triticum compactum* a *Triticum sphaerococcum*, ve středoasijském centru

Triticum dicoccum, *Triticum polonicum* a *Triticum spelta* a konečně v centru etiopském *Triticum durum*, *Triticum turgidum*. Skutečnost, že v blízkovýchodní oblasti rostly výchozí diploidní plané typy dvouzrných (*Triticum urartu*) i jednozrných pšenic (*Triticum boeoticum*) skýtala tamním obyvatelům možnost *sběru a konzumace jejich obilek již v *mladém paleolitu; podle archeobotanických dokladů z naleziště Ohalo II na březích Galilejského jezera v severním *Izraeli k sběru docházelo ve větší míře zřejmě již v období kolem roku 17 000 př. n. l. Zuhelnatělé zbytky obilek jednozrných pšenic pocházející z období 10 500 let př. n. l. byly nalezeny u Abú Hureyra v severní *Sýrii. V západní části Úrodného půlměsíce se objevují hojné nálezy jednozrných pšenic v období kolem 7500 př. n. l., ve stejné době také na *lokalitě Ali Kosh v Íránu (7500–6750 př. n. l.). Bezpečně bylo pěstování jednozrných pšenic prokázáno na nalezišti Cafer Höyük XIII–X ve východním Turecku a v Íránu kolem 7000 př. n. l. Na *Kypru, v Řecku a v dalších částech Balkánu jsou jednozrné pšenice doloženy kolem 6000 př. n. l. a následně i v dalších částech Středomoří a východní oblasti Střední Evropy. Molekulární studia přitom ukazují, že výchozí *genotypy domestikace jednozrných pšenic pocházely ze západního úpatí pohoří Karacadag v jihovýchodním Turecku, kde zřejmě leželo samotné centrum domestikace (*Triticum boeoticum* → *Triticum monococcum*). Domestikace dvouzrných pšenic (*Triticum urartu* → *Triticum diccoides* → *Triticum dicoccum*) je doložena od Tell Aswadu v jihozápadní Sýrii z období 8800 př. n. l. Archeobotanické doklady z období 7800 př. n. l., svědčící o selekci a snad i kultivaci pšenice naduřelé (*Triticum turgidum*), byly nalezeny v okolí Damašku. Pěstování špaldy (*Triticum spelta*) je doloženo z podhůří Kavkazu mezi Černým a Kaspickým mořem z období 4700 př. n. l. (Viz též *zemědělství, rané.)

V současnosti nejrozšířenějším kulturním druhem je pšenice setá (*Triticum aestivum*). Její „šlechtění“ počalo zřejmě v období kolem roku 4700 let př. n. l. a zahrnovalo zejména selekci rostlin s delšími, většími *obilkami s větším obsahem endospermu, rostlin s bohatšími, hustšími nelámavými klasy, na nichž obilky dozrávají relativně ve stejnou dobu, teprve později také rostlin s větší listovou plochou, s nižším, pevnějším, nepoléhavým stéblem apod.

Pšenice poskytují především zrno, které se používá k výrobě mouky a plackek, zpracovávají se také stébla (sláma) a otruby (semenné slupky). Výhodou pšenice, tak jako u jiných obilovin, je jednoduchá skladovatelnost a dlouhá trvanlivost. Pšenice mají vysokou výživnou hodnotu. Průmyslově se využívají i jako surovina k výrobě škrobu, lihu nebo piva. (Petr Bureš)

Ptah, egyptský *bůh stvořitel a důležitý ochránce řemesel a umění. Měl vždy lidskou podobu s těsně přiléhajícím *oděvem a kápí a v ruce svíral trojitě žezlo. Byl hojně uctíván zvláště v meneferské oblasti. (Břetislav Vachala)

Ptahhotep, egyptský *vezír za panovníka 5. dynastie Džedkarea Isesiho (24. století př. n. l.). Autor nejstaršího dochovaného etického *naučení o chování člověka, jednoho z nejvýznamnějších literárních děl starého Egypta. Jeho jméno znamená „(Bůh) Ptah je spokojen“. (Břetislav Vachala)

pterygoideus, -a, -um, křídlatý; v *anatomii například křídlatý výběžek *kosti klínové – *processus pterygoideus*. (Ladislava Horáčková)

Ptolemaios, obvyklé jméno egyptských *králů v *helénistické době. Zakladatelem dynastie byl Ptolemaios I. Sótér, původně jeden z makedonských *generálů *Alexandra Velikého. Po Alexandrově smrti se zmocnil jeho ostatků a uchýlil se s nimi do Egypta, kde se stal správcem a prohlásil se tamním králem (323–283 př. n. l.). Po Alexandrovi zdědil i jeho milenku, slavnou *hetéru Thais, která mu dala tři syny. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Ptolemaios, Klaudios (kolem 85, Egypt – asi 165, Alexandrie, Egypt), řecký astronom, geograf, fyzik a matematik; dovršitel antické *astronomie a *geocentrického obrazu světa. Působil v egyptské *Alexandrii, kde v letech 127–141 konal důmyslná astronomická

pozorování. Byl dokonalým znalcem *řecké matematiky, především díla Apollóniova (asi 262–asi 190 př. n. l.).

Jeho *Geógrafiké hyfégésis* (*Geografická příručka*, zkráceně *Geografie*) se zabývá metodami zobrazení sférického povrchu *Země do roviny, podává souhrn tehdejšího antického vědění o topografii zemského povrchu a uvádí zeměpisné souřadnice 8 000 míst na povrchu *Země (většinou v dobrém přiblížení k realitě). Nejvlivnější Ptolemaiovo dílo je *Syntaxis megale* (*Velká soustava*, známé též pod arabským jménem *Almagest*). Ptolemaiovo *vysvětlení pohybů planet, *Slunce a *Měsíce po obloze je jistým kompromisem mezi starší představou o skládání ideálních pohybů – rovnoměrných pohybů po kružnici, kdy *nebeská tělesa se takto pohybují po malém kruhu – epicyklu, jehož střed obíhá po velkém kruhu zvaném deferent, a mezi výsledky dlouhodobých pozorování, která měl k dispozici. Musel proto předpokládat, že Země je vzhledem k deferentům položena poněkud excentricky a že roviny deferentů a epicyklů těles nejsou vždy shodné. Ptolemaiova soustava byla sice poměrně složitá, ale umožňovala s uspokojivou přesností předvídat nebeské pohyby a zatmění a jevila se jako přijatelná z hlediska běžné lidské zkušenosti i převládajících filozofických učení. Podržela si proto nejvyšší autoritu až do 16. století, kdy jí otrásl dílo Mikuláše *Koperníka. (Jan Novotný)

Ptolemaiovcí, *Ptolemaios.

ptolemaiovský Egypt, *Egypt, ptolemaiovský.

puberta, *pubertas.

pubertas, -atis, f. (z latiny: *pūbertās*, „dospívání“), puberta, období pohlavního dozrávání s nástupem hormonální činnosti pohlavních *žláz a tvorbou pohlavních buněk. Zvětšují se a dozrávají pohlavní orgány, objevuje se terciální ochlupení (například stydké krajiny). U dívek začíná menstruační krvácení a dochází k růstu *prsů. U chlapců se začíná tvořit semeno (*poluce). U obou pohlaví se vyvíjejí charakteristické sekundární pohlavní znaky (typ ochlupení, rozložení tělního tuku, změna hlasu a podobně). Dochází k zrychlenému růstu způsobenému vlivem pohlavních hormonů, které růst posléze ukončují (po ukončení puberty ztrácejí dlouhé *kosti schopnost růstu). V psychické složce se objevuje větší zdůraznění samostatnosti a uvědomování si vlastní osobnosti. Zvýrazňuje se citová stránka a sexuální zájmy, na konci puberty je jedinec fyzicky připraven k plození.

Puberta je ve vývoji dítěte důležité období, které vzhledem k prudkým změnám v organismu činí dospívající (pubescenty) silně zranitelnými. Puberta je spuštěna z řídicích center v *mozku (zejména *hypothalamu) a v jejím nástupu existují určité individuální rozdíly. Pravidlem však je, že nastupuje asi o dva roky dříve u dívek. Dostaví-li se před 8. rokem věku u dívek nebo před 10. rokem u chlapců, mluvíme o předčasné pubertě (*pubertas praecox*). (Ladislava Horáčková)

pubes, též *crines*, *chlupy na ohanbí, zrohovatělé deriváty *epidermis, náleží do skupiny terciárního ochlupení. Po vousech jsou nejsilnějšími chlupy na těle. U chlapců se objevují mezi 12.–14. rokem, u dívek již mezi 10.–11. rokem. Na *mons pubis je u mužů ochlupení směrem *kraniálním nepřesně ohraničeno a zasahuje až k pupku, u žen končí kraniálně rovnou linií. (Ladislava Horáčková)

pubicus, -a, -um, týkající se *kosti stydké (například *tuberculum pubicum). (Ladislava Horáčková)

Public Affairs Management, *management veřejných záležitostí.

public health, *zdravotnictví, veřejné.

public relations (z angličtiny: *public*, „veřejnost“, *relations*, „vztahy; styky“), vztahy k *veřejnosti, cílevědomé ovlivňování veřejnosti s využitím *sociologie a *psychologie; styk s veřejností, práce s veřejností, systematická *komunikace s veřejností za účelem jejího ovlivnění ve prospěch komunikátora. Od obecného procesu masové komunikace se public relations odlišují vyšším stupněm účelovosti a soustavnosti komunikace a intenzivnějším

zaměřením na cílový efekt. Účelem public relations není přímá reklama, ale vytváření příznivého klimatu pro dosažení určeného cíle. Public relations vznikly v USA; jejich zakladatelem je Ivy Ledbetter Lee (1877–1934), který v *Deklaraci principů* vyslovil přesvědčení, že vztah *instituce k veřejnosti a naopak není možné ponechat náhodě. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

puendum femininum, *cunnus*, **organa genitalia feminina externa*, *vulva*, zevní ženské pohlavní orgány.

půda [pedologie, archeologie, etnoarcheologie], součást pevného zemského povrchu, tvořící jeho nejsvrchnější vrstvu (pedosféru). Půdy vznikají a vyvíjejí se na povrchu zvětralých podložních (matečných) *hornin, které jsou prvním z půdotvorných činitelů (nejvhodnější jsou *pleistocenní pokryvné útvary, zejména *spraše); dále spolupůsobí podnebí – přímo (teplota, vlhkost) i nepřímo (prostřednictvím vegetace), organismy hlavně rostlinné, reliéf terénu a také čas.

Pro pravěké a nativní zemědělce jsou nejdůležitější černozemě, vznikající na spraších v nadmořské výšce asi 150–300 m n. m., tedy hlavně v nížinách, v období mladšího *atlantiku (až po počínající *subboreál včetně), tedy v teplejším a sušším *klimatu a ve stepním až lesostepním prostředí, které se šířilo s obděláváním půdy (kulturní step). Vyhledávány byly rovněž hnědozemě, vznikající naopak ve vlhčím prostředí pod listnatými až smíšenými *lesy v nižších pahorkatinách do 450 m n. m. Hnědozemě, nenáročná na vláhu a obdělávání, hnojené popelem z vypalovaného lesního porostu, byly vhodné pro ruční obdělávání, nástup *oradla v průběhu *neolitu, ale zejména v *eneolitu znamenal větší důraz na lehčí půdy – černozemě. (Viz též *zemědělství, rané.); (Karel Sklenář)

Půda začala být prvně využívána v oblasti *Předního východu – všechny tamější *společnosti byly kulturami agrárními, a proto struktura vlastnických vztahů k *půdě měla rozhodující význam pro fungování a stabilitu těchto společností. V *Mezopotámii se vytvořil základní *model vlastnických vztahů k půdě již ve 4. tisíciletí př. n. l., v období sumerských *městských států. Teoreticky byl vlastníkem veškeré půdy *státu *bůh, ale v praxi existovalo několik kategorií *vlastnictví a držby půdy: 1) půda ve vlastnictví „velkých organizací“, tj. *chrámu a *paláce, která se dále dělila: a) na půdu sloužící potřebám kultu, dvora a královské rodiny; b) na půdu sloužící k výživě chrámového a palácového personálu; c) na půdu pronajímanou jednotlivým *rolníkům. 2) Půda ve vlastnictví „velkých rodin“. 3) Půda v individuálním vlastnictví. V tomto období byly největšími vlastníky půdy chrámy, například v městském státě *Lagaši vlastnily 40–50 % půdy. V následujícím staroakkadském období se zvětšil podíl královského vlastnictví půdy získáním pozemků na dobytých územích, ale také vykupováním pozemků od „velkých rodin“, což je například zaznamenáno na *obelisku *krále Man-ištušua. Část půdy palác obdělával ve vlastní režii a část daroval panovník svým *úředníkům, čímž vznikla nová vládnoucí elita, která je charakteristická pro sociální strukturu mezopotamské společnosti v dalších obdobích, a která se vyznačuje spojením bohatství, sociálního statutu a politické moci, přičemž politická moc byla zdrojem bohatství a nikoliv naopak. V období III. dynastie z Uru (*Ur) se zintenzivnila centrální *kontrola všech forem vlastnictví a držby půdy, ale v následujících obdobích se opět prosadila tendence k diferenciaci pozemkového vlastnictví, zmenšování královské *domény (tj. půdy, kterou palác obdělával ve vlastní režii) a zvýšil se tlak na to, aby se služební pozemky staly dědičným vlastnictvím. V starobabylonském období obdělával palác již jen malou část své půdy prací závislých kategorií obyvatelstva nebo lidí plnících svou *ilku povinnost. Část palácové půdy byla pronajímána jednotlivým nájemcům a největší část byla rozdělena na služební pozemky vojáků, *řemeslníků, obchodníků, úředníků a chrámových funkcionářů. Tyto pozemky byly nezczitelné, ale za určitých podmínek se mohly dědit. Panovník mohl půdu odebrat, jestliže její držitel neplnil své povinnosti nebo jeho rodina vymřela. Středobabylonská panovníci odměňovali své úředníky dary rozsáhlých pozemků, které často bývaly osvobozeny od *daní (tyto dary byly zaznamenány

na kamenných *stélách, tzv. **kudurru*). Podobná praxe je doložena i v novoasyrském období. Od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. dochází k polarizaci pozemkového vlastnictví. Na jedné straně se koncentrovalo velké množství půdy v rukou členů královské rodiny, královských dvořanů a úředníků a velkými pozemkovými vlastníky zůstaly i chrámy. Na druhé straně byli střední a drobní vlastníci pozemků i držitelé menších služebních pozemků, kteří byli ohroženi *daněmi a ubýváním půdy v důsledku salinizace nebo politické nestability. K drobení pozemkového vlastnictví docházelo také v důsledku *dědického práva, protože všechny děti měly právo na stejný podíl z otcovského dědictví. Proto v *Babylonn 1. tisíciletí př. n. l. lze pozorovat *sekundární vznik „velkých rodin“, které odvozovaly svůj původ od společného předka a své pozemky chránily především vzájemnými *sňatky svých příslušníků a odmítáním prodeje pozemků mimo rámec *rodiny. Obdobná struktura vlastnických vztahů existovala i v dalších oblastech Předního východu.

V *chetitské říši a achaimenovské *Persii byli největšími vlastníky půdy také členové královské rodiny a administrativy a zvláště pozemkové vlastnictví chetitské *aristokracie bylo poznamenáno jejím bojem s panovníkem, který si její lojalitu kupoval štědrými dary půdy. V *Ugaritu 2. tisíciletí př. n. l. vlastnily půdu jednotlivé rodiny a *vesnice, ve kterých žily, kolektivně odpovídaly za placení daní a plnění *ilku* povinností (služba v armádě a námořnictvu, účast na státem organizovaných stavbách). Nejbohatším vlastníkem půdy byl král a jeho rodina, ale půdu získávali především koupí. V zásadě kmenová struktura nejstarší izraelské společnosti se odrazila i ve struktuře vlastnických vztahů, které byly těsně svázány s rodinou a kmenem. Půda patřila především rodině, rodu a kmeni. Dědila se, ale nesměla se prodávat, což bylo v rozporu s realitou kanaánské společnosti, která nakonec ovlivnila i vývoj izraelské společnosti a vedla k vzniku individuálního vlastnictví a prohlubující se sociální stratifikaci.

Tento vývoj a sociální napětí, které ho provázelo, vyjadřuje i prorocké hnutí ostře odsuzující sociální nespravedlnost a považující narušení původní kmenové *rovnosti za porušení smlouvy s *Jahvem. Základem královské domény bylo rodové vlastnictví prvních izraelských králů, které se rozrostlo, když si králové přivlastnili dobytá kanaánská území i pozemky opuštěné v důsledku úmrtí, které se dříve vracely místní komunitě nebo kmeni. Část královských pozemků byla obdělávána formou nucených prací pod dozorem královských úředníků a část jich byla rozdělována mezi královské úředníky jako služební pozemky. Přímé dary královské půdy nebyly neznámé, ale byly velmi omezené.

Vlastnictví půdy ve všech státech starověkého Předního východu bylo zatíženo daněmi, od kterých je mohly osvobodit pouze speciální královské *edikty. Půda (včetně služebních pozemků) se dědila a směla se prodávat i kupovat, i když existovala jistá omezení. V Ugaritu a *Izraeli se půda nesměla prodávat *cizincům a v severomezopotamském státě *Nuzi (Arrapcha) byl prodej půdy zcela zakázán, což se obcházelo tzv. „falešnými *adopcemi“, kdy se kupující dal adoptovat rodinou prodávajícího. V *Asýrii podobná omezení neplatila, ale stát kontroloval každou manipulaci s půdou a každý prodej byl registrován královským úředníkem a vyhlášen královským *heroldem. Vlastnictví půdy bylo nejen hlavním zdrojem obživy, ale také odznakem sociálního statutu i nejvýznamnějším předmětem investic, protože prostředky získané úspěšným podnikáním v *obchodě nebo *řemesle byly zpravidla investovány do půdy. (Jana Pečírková)

Puduchepa, chetitská královna, původem dcera *kněze z Kumanni v *Kizvatně, kněžka bohyně *Ištary z Lavazantije. Po boku *Chattušila III. (přibližně 1280–1250 př. n. l.) mimořádně aktivně využila možností, které chetitské královně dávalo její postavení. Jak prozrazují písemné dokumenty, ujala se účinně vedení *hospodářství, ovlivňovala činnost královské kanceláře a vybízela nejvyššího *písaře k cílevědomému vyhledávání písemností – zejména *rituálů – z rodného kraje Kizvatny. Její původní poslání ji předurčovalo k tomu, aby zvláště prosadila svůj vliv v kultovních záležitostech. Spolu s Chattušilem III. se věnovala organizaci *chrámů a jejich materiálnímu zabezpečení; sama pak zahrnovala *svatyně

cennými votivními dary, jimiž chtěla svému neduživému choti vyprosit a zajistit trvalé *zdraví. Často přitom vycházela z *interpretace svých snů. Naprosto mimořádně se zapsala ve vnitřní i mezinárodní politice své *země. Jako rovnocenný partner se spolupodílela na výnosech a dekretch upravujících majetkové poměry, vztahy k *vazalům, účastnila se soudních procesů, rozhodování o náhradách škod, vedla samostatnou korespondenci s egyptským dvorem – s *faraonem *Ramessem II. i jeho manželkou; mimo jiné projednávala též Ramessovu nabídku k *sňatku s chetitskou princeznou. Pečeť Pudučepy byla otištěna rovněž na nejvýznamnějším dokumentu doby – na chetitsko-egyptské mírové smlouvě (*mír). Protože *úřad chetitské královny nebyl omezen na dobu *vlády jejího manžela, udržela Pudučepa svoji pozici i po Chattušilově smrti a prosazovala svůj vliv nadále i na dvoře svého syna Tutchaliji IV. (Jana Součková)

Pueblané (ze španělštiny: *pueblo*, „lid; osada, vesnice“), souhrnné označení kulturně příbuzných a jazykově odlišných *indiánských etnik žijících na jihozápadě USA a v severním Mexiku. Žijí v tzv. pueblech (*vesnice, osada), tj. zemědělských sídlištích budovaných z *hlíny, anebo ve skalách (na rozdíl od nomádských lovců a sběračů aj.). K Pueblanům patří zejména *Hopiové, Taňové, *Zunijové aj. V současnosti představují zbytky původních vyspělých zemědělských populací v počtu kolem 35 000. Pueblané dlouho vzdorovali *španělským kolonistům, v roce 1680 dokonce zorganizovali povstání; po něm a v průběhu 18. století byli značně oslabeni a podrobeni, jejich počet klesl pouze na několik tisíc jedinců z každého *kmene. Příkladem jejich vyspělé kultury jsou dosud umělecké textilní a keramické výrobky, v *zemědělství složitý zavlažovací systém aj. Jsou dokladem původního vývoje jihozápadních kultur v Severní Americe (*Anasaziové), které sahají svými počátky až do období před naším *letopočtem. (Jaroslav Malina)

pueblo (ze španělštiny: *pueblo*, „lid; osada, vesnice“), *vesnice zemědělských *indiánů stavěná stupňovitě přistavováním nových domů na střeších starších obydlí; puebla byla a jsou rozšířena v některých dnešních státech USA, v severním Mexiku a Argentině.

K proslulým pueblům patří Bonito, Betatakin nebo Montezumův hrad. Pueblo Bonito v Chaco Canyonu v Novém Mexiku bylo vybudováno pod ochranou skalního masívu z *kamene, *hlíny, *adobe a *dřeva na podkovovitém půdorysu s rovným průčelím dlouhým asi 160 m. Místy bylo až čtyřposchodové a obsahovalo kolem 800 místností pravoúhlého půdorysu určených k obývání a kruhových *svatyní (*kiv*); pueblo bylo podle dendrochronologického datování obýváno v letech 919–1130. Jeskynní pueblo Betatakin v kaňonu Tsegi v Arizoně (z 13. století) tvořily několikapodlažní obytné *stavby čtyřúhelníkového půdorysu, čtyřboké obranné věže a okrouhlé *kivy* postavené z lomového kamene místního původu, spojovaného hliněnou *mazanicí. Bylo ukryto v obrovité klenuté jeskyni z červenavého *pískovce 113 m široké, 138 m vysoké a 41 m hluboké. Pueblo Montezumův hrad vybudovali indiáni *Pueblané ve velké oválné jeskyni zaříznuté do vysoké vápencové skály, přístupné pouze po žebřicích stejně jako jednotlivé stupně pětipodlažní stavby uvnitř *jeskyně, kterou tvořilo 17 místností a skladiště. Z *kmenů, drobnější kulatiny, proutí, hlíny a drnů vytvářeli stropy a podlahy. Pueblo obývali přibližně mezi lety 1125–1400. (Jaroslav Malina)

Puelčové (vlastním jménem Genakin, „Lidé“), označení Puelčové pochází z *araukánštiny, znamená: „Lidé z východu“. Souhrnné označení vymřelých skupin jihoamerických *indiánů ve střední Argentině mezi řekami Negro a Colorado; *jazyk je považován za izolovaný. V polovině 19. století se jejich počet odhadoval na 400–600, koncem 20. let 20. století asi 20–30 lidí. Byli kočovní lovci guanak a sběrači, nejpozději od začátku 18. století i chovateli *koní. Dělili se na malé skupiny vedené *náčelníkem. Kulturně byli blízcí *Tehuelčům. (Lukáš Šín)

pufr (z němčiny: *Puffer*, der, „nárazník; ústrojný roztok“), látka, která je v roztoku přítomna ve formě kyseliny nebo zásady. Minimalizuje změny pH roztoku po přidání kyseliny

nebo zásady. Pufry jsou obvykle směsí slabých kyselin a jejich solí, nebo směsí slabých bází a jejich solí. (Kateřina Boberová)

Pugam (Pagan), „Buddhovo království“ v Barmě (dnešní Myanmar), první barmská říše – pugamská dynastie (1044–1287); jedna z nejvýznamnějších archeologických lokalit v Asii. Jako datum založení města je uváděn rok 849 (pravděpodobně se jedná o starší pjudské sídlo) nebo až rok 1044, kdy na trůn nastoupil Anoratcha (1044–1077), zakladatel pugamské dynastie. První polovina 13. století je považována za „zlatý věk“ Pugamu, jenž byl obdobím kulturního a hospodářského rozvoje. Ve druhé polovině 13. století nastal postupný úpadek říše. Roku 1287 byl Pugam dobyt *Mongoly. Pugamská architektura se vyznačovala *stúpami a jeskynnými chrámy. (Eva Steinbachová)

Pugwashské hnutí, *hnutí, Pugwashské.

půhon, v českém zemském feudálním právu 11.–17. století obeslání obžalovaného před *soud v majetkoprávních a trestněprávních záležitostech; vykonával jej zpravidla komorník, a to jednou až třikrát podle závažnosti právních záležitostí či deliktu. Žaloba byla podávána jen svobodným lidem. Na Moravě vždy v pátek 2x ročně v Brně a 2x ročně v Olomouci, opožděný půhon i v sobotu, dokud svítilo *slunce (též slunečný půhon). Musel být podán osobně, zrušen byl po vydání *Obnoveného zřízení zemského* (roku 1627 pro Čechy, v roce 1628 pro Moravu). (František Čapka)

púchovská kultura, *kultura, púchovská.

Puiové, nechanské etnikum *tibetočínského původu žijící na jihu provincie Kuej-čou v západní Číně v počtu přesahujícím 2 miliony. *Jazyk patří do čuangsko-tchajské (tungské) větve *austroasijské (respektive samostatné thajské) rodiny; má 3 základní skupiny dialektů. Etnogeneze a historický vývoj nejsou dosud podrobně prozkoumány, jazykově i kulturně jsou blízcí *Čuangům. V *náboženství hrál největší roli *animismus, pod čínským vlivem i *konfucianismus a *taoismus; část Puiů byla na přelomu 19. a 20. století *christianizována. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

půjčka [starověký Přední východ], ve smyslu poskytnutí práva užívat bezplatně určitou věc po určitou dobu s tím, že po uplynutí lhůty se tatáž věc vrátí zpět svému majiteli, byla na *Předním východě známa. Týkala se však převážně drobností nebo byla poskytována pouze v rámci úzkých rodinných vztahů, takže vesměs spočívala na prostém ústním souhlasu. Písemně bývalo podchyceno poskytnutí věci k dočasnému užívání tehdy, jestliže se tak dalo za úplatu, jako v *nájmu nebo *pachtu. Pod pojem půjčky – podobně jako v *češtině – zahrnovalo však právo starověkého Předního východu rovněž *akt, při němž se očekávalo navrácení věci stejného druhu a jakosti, ale ve větším množství. Šlo tedy o půjčku přinášející výnos v podobě úroku, půjčku zakládající dluh, o úvěr. Dlužní úpisy se objevily kolem poloviny 3. tisíciletí př. n. l. a od počátku 2. tisíciletí př. n. l. tvořily jeden z nejpočetnějších žánrů písemného odkazu. Volné prostředky měla ve 3. tisíciletí př. n. l. k dispozici především *chrámová hospodářství a *palácová hospodářství, počátkem 2. tisíciletí př. n. l. pak ve stále větší míře také soukromí *obchodníci. Pokud je znovu přímo neinvestovali do zboží, mohli je uložit do pozemků (a tím ovšem odejmout cirkulaci) nebo přeměnit ve *zlato a umístit jako podíl do kapitálového společenství nebo poskytnout jako úvěr s předem dohodnutým podílem na *zisku nebo úrokem. (Do určité kratší lhůty bývaly půjčky potřebným osobám sjednávány i bezúročně.) Předmětem půjčky bylo zpravidla *obilí (především *ječmen) a *stříbro, doložena je též *vlna, sezam, datle či *cihly. Dluh spolu s úrokem se vyrovnával buď ve věci téhož druhu, nebo v jiném náhradním plnění (případně přímo vymíněném ve smlouvě), a to podle úředně stanoveného přepočtu. Kromě předmětu a velikosti půjčky a druhu plnění uváděla *smlouva či dluhopis dále lhůtu splatnosti (nejčastěji, zejména při půjčce v obilí, v termínu „po žních“; dílčí splátky často výslovně odmítány), místo (významné u půjček o velkém objemu hmoty), případně typ měřidla (regionální soustavy *měr a vah), výši úroku a konečně *sankce při nedodržení podmínek (nejčastěji překročení lhůty splatnosti; například staroasyrští věřitelé

počítali úrok z prodlení obvykle asi 30–60 %, ale také 80 i 100 %; vedle kapitalizace úroku představoval tedy svého druhu pokutu). Úroková sazba byla proměnlivá, úředně stanovená příslušnou *autoritou (vládcem, správou *obchodní osady). V starobabylonském období činila ročně maximálně 20 % u stříbra a 33,3 % u obilí (reflektuje nákladnější manipulaci, menší trvanlivost), staroasyrští kupci půjčovali místnímu obyvatelstvu stříbro obvykle na 30 % úrok (nejistota cizího území?), v novoasyrské době stoupla oficiální sazba až na 40 %. Vyskytovaly se ovšem jak sazby nižší (5–10 % při krátkých lhůtách) tak i neoprávněně vysoké, až 120 % (*lichva). Věřitel někdy vyžadoval záruky (přenesení pohledávky na dům, movitosti [*zástava]), náhradní služby, ručitele z řad třetích osob (pokud byla půjčka poskytnuta skupině osob, bylo pravidlem, že všichni ručili solidárně). Platební neschopnost mohla skončit zabavením majetku, případně zotročením dlužníka, členů jeho rodiny. Čas od času, když v těžkých dobách pauperizace vlastního obyvatelstva dosahovala příliš širokých rozměrů, vládce zvláštním *ediktem nařídil *propuštění *otroků ze zadlužení, aby zabránil odčerpání přílišného počtu pracovních sil a potenciálních vojáků. Dlužní úpisy mohly být též jako finanční závazky cedovány a vyrovnány třetí osobou, čímž nabývaly charakteru směnek. Přenechávaly se i k financování obchodního podniku. Chránová hospodářství (zejména kněžky Šamašova chrámu) poskytovala půjčky všeobecně výhodněji (20 % u obilí, 5–10 % u stříbra, znám též úrok 0,5 % měsíčně) a lhůty určovala benevolentně („až bude živ a zdrav“, tj. až se zlepší jeho situace), takže jejich peněžní služby lze chápat jako podpory. (Jana Součková)

Pujō, starověký korejský stát ležící na území dnešní Číny, podle *legendy založený mytickým *Tongmjöngem, jenž se narodil z vejce. Pujō podle čínských pramenů vzniklo zřejmě ve 4. století př. n. l. a s postupným pohybem čínských států na jih bylo vytlačováno směrem k dnešním korejským hranicím, kde bylo nenásilně včleněno do *Kogurja. (Miriam Löwensteinová)

puklice [archeologie], zdobný kovový předmět kruhového tvaru s vyklenutým tělem a s otvory na obvodu pro připevnění na podklad (*oděv, řemení apod.). (Miloslav Slabina)

pul, *Jorä, Sökka jorä.

Pulangové, *čínské etnikum v několika oblastech na jihu provincie Jün-nan při hranicích s Myanmarským svazem. *Jazyk patří do *monkhmerské větve *austroasijské rodiny, je blízký zejména jazykům *Penglungů a *Waů; vlastní literatura neexistuje. Značná část Pulangů mluví i píše jazykem *Tchajů; tato skupina zároveň vyznává *buddhismus, zatímco ostatní jsou *animisté. Jednotlivé skupiny si zachovaly i svá vlastní jména (například Wu). Etnogeneze Pulangů je spjata s celou monkhmerskou jazykovou a etnickou větví, která je jako kmenové společenství Pchu (Pu) doložena už na přelomu *letopočtu. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

pulcrum (ve středověké latině, z původního *sepulcrum*, „náhrobek“), malá obezděná *hrobka pro *pohřeb dítěte nebo druhotný pohřeb *kostí. (Jaroslav Malina)

půlené identity, *identity, půlené.

půlměsícovitý idol, *idol, půlměsícovitý.

pulmo, -onis, m., plíce, jsou párovým orgánem (*pulmo dexter et sinister*), ve kterém se uskutečňuje výměna dýchacích plynů mezi vzduchem a krví. Výška plic je přibližně 20–24 cm, váha obou plic je kolem 700 g. Plicní *tkáň je houbovitá, měkká a pružná. Hustota vzdušné plicní tkáně je asi 0,4 až 0,8 g/cm³. U *novorozenců je barva plicní tkáně růžová, později se vdechnutými prachovými částicemi zabarvuje mramorově šedočerně.

Plíce mají tvar poloviny komolého kužele s tupým hrotem a oploštělou mediální stěnou. Na plíci se nachází základna (*basis pulmonis*), která nasedá na brániční klenbu (*facies diaphragmatica*) a zakulacený vrchol plic (*apex pulmonis*) se znatelným otiskem *arteria *subclavia* a prvního *žebra. Největší plochou plic je konvexní *facies costalis*, která se dotýká stěny *hrudníku a vyznačuje se četnými otisky žebor. Plocha mediální (*facies medialis seu mediastinalis*) se obrací proti *mediastinu, přibližně uprostřed této plochy je uložena plicní

branka (**hilus pulmonis*), kudy vstupují do plic **průdušky* a probíhají cévy a nervy. Na předním okraji se na levé plíci nachází hluboký zářez podmíněný **srdcem* (**incisura cardiaca*). Pod ním vybíhá přední okraj levé plíce dolů a dopředu v podobě úzkého proužku (*lingula pulmonis sinistri*). Na povrchu plic jsou zřetelné zářezy (*fissurae interlobares*), které rozdělují plíci na jednotlivé laloky (*lobi pulmonis*). Na obou plících je vytvořena šikmá rýha (**fissura obliqua*). Na pravé plíci se z *fissura obliqua* odděluje na úrovni střední čáry axilární *fissura horizontalis*, která sleduje průběh 4. žebra. Levá plíce má proto laloky dva – *lobus superior et inferior*, pravá plíce má laloky tři – *lobus superior, medius, inferior*. Plicní laloky jsou dále členěny na menší jednotky – **segmenty plicní*, které jsou od sebe odděleny vazivovými septy. Středem plicního segmentu probíhá jeden *bronchus segmentalis*. V každé plíci bylo původně deset segmentů, ale vlevo se obvykle jejich počet redukuje na osm. Segmentární bronchy se v plících několiknásobně větví (6x až 18x). Průdušky bronchiálního stromu mají ve stěně chrupavčitou výztuž až do průsvitu kolem 1 mm. Konečnými větvemi bronchiálního stromu jsou průdušinky (*bronchioli terminales*). Mají průsvit asi 0,5 mm a jsou ještě vystlány cylindrickým řasinkovým epitelem. *Bronchioli terminales* se dále dělí na dva až tři *bronchioli respiratorii* s průměrem nejvýše 0,3 mm, které již obsahují epitel kubický. *Bronchiolus respiratorius* se větví na několik tenkostěnných trubiček (*ductuli alveolares*), jejichž koncové úseky se rozšiřují (*atrium*) a přecházejí do alveolárních váčků (*sacculi alveolares*), které se mnohočetně vyklenují v jednotlivé plicní sklípky (*alveoli pulmonis*). Plicní sklípky jsou tenkostěnné váčky, které jsou opředeny kapilární sítí a jejich tenká stěna umožňuje snadný přechod dýchacích plynů mezi vzduchem a krví. Povrch plic pokrývá lesklá serózní blána – poplicnice (**pleura visceralis*), která přechází i na stěnu **hrudníku* – pohrudnice (**pleura parietalis*). (Lenka Vargová)

pulpa, -ae, f., dřev, dužnina (v **anatomii* například dřev zubní – *pulpa dentis*). (Ladislava Horáčková)

pulpa dentis, zubní dřev, vyplňuje dřevovou dutinu a kořenové kanálky **zubu*. Je tvořena řídkým vazivem s četnými cévami a bohatě rozvětvenými nervovými vlákny. Cévy a nervy vstupují do pulpy přes otvor na hrotu zubního kořene (**foramen apicis dentis*), který vede do kořenového kanálku. (Lenka Vargová)

pulpitida, **pulpitis*.

pulpitis (též *pulpitida*), zánětlivé onemocnění zubní dřevě převážně infekčního původu. Nejčastěji vzniká při **zubním kazu*. (Michaela Křivanová)

pulque, zkvašená míza z mexické agáve magney (*Agave atrovirens*) a tequily (*Agave tequilana*), představující mléčně zabarvený lehce alkoholický nápoj, který vyráběli již **Aztékové* v předkolumbovském období pod názvem *octli*. Destilací vzniká proslulá mexická pálenka *tequila*, popřípadě *mezcal*. (Petr Bureš)

pulvinar, -aris, n.:

1. lehátko, křeslo, lože;
2. [anatomie], například **pulvinar thalami* – dorzální konec **thalamu*. (Ladislava Horáčková)

Punanové:

1. souhrnné označení skupiny **dajackých populací* (Basapové, Beketanové, vlastní Punanové, Ukitové aj.), které sídlí na severním a středním Kalimantanu (Brunei, Indonésie, Sarawak). **Jazyky* patří do **indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny*. Jsou kočovní lovci a sběrači. Počet kočovných Punanů klesá, postupně se usazují a věnují **zemědělství*. Většina vyznává původní **animismus*, menší část je ovlivněna **islámem* nebo **křesťanstvím*;

2. vlastní Punanové (vlastním jménem Penan), kočují v oblasti horních toků středního Kalimantanu, částečně i v Sarawaku. Dělí se na řadu malých skupin (30–40 příslušníků) vedených uznávaným stařešinou. Skupiny si dávají jména podle řeky, u které žijí (například Penan Batu, Penan Busang aj.). Jména si občas mění, některé skupiny se rozpadají a spojují

s jinými atd., takže přesný počet skupin není znám a jejich *identifikace je obtížná. (Lukáš Šín)

punctio, -onis, f., punkce, napíchnutí. Lékařský zákrok k získání materiálu z určitého orgánu nebo jako léčebného výkonu (například punkce žíly – venepunkce, k odběru krve či podání léků do žíly, *punkce lumbální). (Ladislava Horáčková)

punctum, -i, n., bod; v *anatomii například bod na krku, z něhož vystupují senzorické větve *plexus cervicalis – *punctum nervosum. (Ladislava Horáčková)

punkce, lumbální, diagnostický a někdy také léčebný zákrok, při němž se zavádí jehla do subarachnoidálního *prostoru páteřního kanálu v bederní oblasti pro získání a další vyšetření *moku mozkomíšního. Provádí se v místě, kde již není v páteřním kanále *mícha, která končí v úrovni 1.–2. *obratle bederního. Stejným způsobem je možno do páteřního kanálu a *centrální nervové soustavy (*CNS) aplikovat některé léky (například cytostatika nebo svodnou *anestézii). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

punktualistická teorie evoluce, *teorie přerušovaných rovnováh.

Punové, fojničtí obyvatelé severní Afriky, zejména *Karthagiňané (*Kartágo). (Jaroslav Malina)

punština, vymřelý severozápadní *semitský jazyk užívaný ve *starověku obyvateli *Kartága. Podle *názoru některých lingvistů přetrvaly zbytky punštiny v marocké arabštině či v berberštině. (Viz též *Karthagiňané, *Punové.) (Jaroslav Malina, Leoš Šatava)

pupeční šňůra, *šňůra, pupeční.

pupečník, *funiculus umbilicalis, pupeční provazec.

pupilla, -ae, f., panenka, zornice, otvor proměnlivého průměru v duhovce (*iris). (Ladislava Horáčková)

Puquinové, *Uzové.

purgativum (z latiny: *purgatio*, „očistění; užívání projímadla, ospravedlnění, omluvení“), projímadla a laxancia. V některých kulturách purgativum užíváno při *mumifikaci; například v Tibetu bývá purgativem (tibetsky: *kudžong*, „očišťovač“) zpravidla rtuť vpravovaná ústy do nebožtíkova těla za účelem jeho vnitřní očisty. (Josef Kolmaš)

purim, jméno jednoho z židovských výročních *svátků, odvozených z příběhu, o němž vypráví kniha Ester ve *Starém zákoně. Jméno se vykládá jako „losy“ či „losování“, protože věštběné losování k výběru nejvhodnějšího data k protižidovskému *pogromu, organizovanému Hamanem, patří k vrcholu příběhu. (K příběhu samému viz *Ester.) Svátek vznikl poměrně pozdě, poprvé se o něm zmiňuje 2 Mak 15,36n, tam je však nazýván „den Mordokajův“. Slavil se 14. a 15. dne měsíce adaru, což je přibližně náš únor. Šlo o radostný svátek, připomínající záchranu před velikým pogromem, slavnost měla odedávna a má dodnes karnevalové rysy. (Jan Heller)

purin, dusíkatá heterocyklická sloučenina, tvořená kondenzovaným pyrimidinovým a imidazolovým kruhem. V čistém stavu je to krystalická, zásaditá látka. Její deriváty, nukleové *báze, jsou biologicky významné látky. Tvoří součást nukleových kyselin a dalších látek klíčových pro život. (Kateřina Boberová)

puriny, jedna ze dvou skupin dusíkatých *bází v *nukleotidech. Patří sem adenin a guanin. (Kateřina Boberová)

purismus (z latiny: *pūrus*, „čistý; bezúhonný, bezvadný, poctivý; prostý“), úsilí očistit národní *jazyk a *literaturu od cizích vlivů (vzniklo jako reakce na nadměrné užívání přejatých slov); rozvinulo se zvláště v Německu (17. století), v *českých zemích zhruba v téže době v díle Václava Jana Rosy (asi 1620–1689) *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*. Rozrostlo se v mánii nevzdělaných „gramatikářů“, kteří začali nahrazovat již české výrazy, které se jim nezdály „dosti dobře české“, směšnými a nesmyslnými znetvořeními, jež neměly s *normami českého jazyka nic společného (například klavír – břinkotruhla, kapesník – nosoplena). V tomto směru vynikali zejména Jan Václav Pohl

(1720–1790) a Maxmilián Šimek (1748–1798), kteří dokonce vydávali české mluvnice, Pohl učil císaře *Josefa II. (1741–1790). Purismus se prosazoval i od 2. poloviny 19. století do 30. let 20. století proti slovům německého původu. (František Čapka)

puritanismus, *puritánství.

puritánství (též puritanismus) (z latiny: *pūrus*, „čistý; bezúhonný, bezvadný, poctivý; prostý“; a z angličtiny: *puritanism*, „puritánství, puritanismus“):

1. snaha po mravní čistotě příslušníků *evangelických církví; požadavek kázně, *askeze, *svěcení nedělí, náboženské opravdovosti a niternosti;

2. náboženský a církevní politický směr v Anglii v období *reformace; jeho stoupenci (puritáni) usilovali podle kalvinistického vzoru o očistění *anglikánské církve od zbytků *katolicismu (odmítali především episkopální zřízení a liturgii jako neshodné s *biblí) a zároveň vystupovali proti feudálnímu *absolutismu, požadovali reformy s důrazem na morálku jednoduchého a střídmeho života. V roce 1567 se puritánství konstitovalo jako samostatná *církev; důsledným zachováváním nezávislosti církevní struktury na *státě (independentismus) vyvolávali puritáni odpor a pronásledování ze strany episkopální anglikánské církve, proto mnozí odcházeli do Nizozemska a Ameriky, kde významně ovlivnili utváření života americké *společnosti. Na začátku anglické *revoluce ovládli *parlament, ale brzy se rozdělili na tři vzájemně soupeřící skupiny: presbyteriány, independenty a levellery;

3. v přeneseném smyslu zastávání přehnaně přísných morálních postojů. (František Čapka, Jaroslav Malina)

purkmistr (z němčiny: *Bürgermeister*, der, „starosta, purkmistr; primátor“), *starosta *obce městského typu, stál v čele samosprávného orgánu *města – *městské rady; nejstarší doklad o existenci purkmistra (*bürgermeistera*) v *českých zemích je z roku 1281 (Litoměřice, Znojmo), pravidelně se vyskytuje od 14. století. Od zásahu Ferdinanda I. (1503–1564) do samosprávy měst byl tento *úřad spolu s městskou radou zatlačen do pozadí a purkmistři byli nahrazeni královskými *rychtáři, v pražských městech *hejtmany. K zásadní změně v postavení purkmistra došlo po roce 1850 – obce si volily *obecní představenstvo (usnášecí orgán), purkmistr byl orgánem výkonným (začal se užívat výraz *obecní starosta). (František Čapka)

purkrabí (z němčiny: *Burggraf*, der, „purkrabě, purkrabí“), vysoký královský nebo knížecí *úředník, který spravoval *hrad a celý hradecký okrsek (tedy „správce“); měl pravomoci nad posádkou, čeledí i příslušejícím územím (včetně správní a soudní pravomoci). Postupně jeho pravomoc rostla (od konce 13. století), nakonec se stal *nejvyšším zemským purkrabím, tedy nejvýznamnějším zemským úředníkem. Pojem purkrabí se udržel na šlechtických majetcích (měl na starosti správu panství z hlediska bezpečnosti, dozor nad *poddanými při *robotě apod.); často bývá totožný s pojmem *fojt nebo *rychtář. (František Čapka)

purkrabí, nejvyšší zemský, zastupoval *krále ve věcech obrany *státu, zemského *míru a pořádku, soudní exekutivy apod., od 14. století zaujal nejvyšší místo na stupni zemských *úředníků; byl rovněž předsedou *zemského sněmu, *zemského soudu a prvním *místodržícím. Byl jmenován doživotně a *úřad přebíral z rukou krále. Protože stál v čele stavovské obce království, byl odpovědný i *stavům; za nepřítomnosti *panovníka stál v čele místodržitelské *vlády, byl vojenským velitelem *zemské hotovosti, nadřízeným *krajských hejtmanů.

Významnou roli hrál nejvyšší zemský purkrabí v období českého stavovského státu od 2. poloviny 15. do 1. čtvrtiny 17. století. Pokles zaznamenala tato funkce po tereziánských reformách (od roku 1763 došlo ke spojení s úřadem prezidenta *zemského gubernia) a také po reorganizacích *Josefa II. (1741–1790), z úřadu se stala pouhá čestná hodnost (zůstal sice v čele zemského gubernia jako jeho prezident, ale faktickou činnost vykonával byrokratický úřednický aparát); spojení obou funkcí se udrželo až do 40. let 19. století, od roku 1850 byl

postaven do čela *země c. k. *místodržitel v *Království českém, tento stav vydržel až do roku 1918. (František Čapka)

purkrechtní právo, *právo, purkrechtní.

Purkyně, Jan Evangelista (17. 12. 1787, Libochovice – 28. 7. 1869, Libochovice), český lékař, přírodovědec a filozof; profesor na *univerzitě v polské Vratislavi, kde založil první fyziologický ústav v Evropě, a na pražské univerzitě. Kromě vlastní vědecké práce (objasnění významu buňky jako základní strukturní a funkční jednotky rostlinných a živočišných organismů aj.) proslul jako organizátor českého vědeckého a kulturního života (spoluzakladatel Spolku lékařů českých a *Časopisu lékařů českých*, od roku 1853 vydával český přírodovědecký časopis *Živa* aj.) a přispěl ke konstituování *antropologie jako vědeckého oboru. (Pavel Bravený)

Purkyňova vlákna, *vlákna, Purkyňova.

působky [fyziologie], látky, které nesou nějakou *informaci z místa zdroje k cílové struktuře (*receptoru). Látkový přenos informace se označuje též jako humorální. (Pavel Bravený)

působky, endokrinní, *působky mající jako transportní medium *krev. (Pavel Bravený)

působky, parakrinní, *působky šířící se mezibuněčnou tekutinou do bezprostřední blízkosti zdroje. (Pavel Bravený)

půst:

1. náboženské omezení vztahující se na požívání potravy vůbec nebo některých druhů pokrmů. Půst je pokládán za jeden z nejúčinnějších prostředků očištění a obrody lidské duše, často jako součást *pokání. V některých *náboženstvích byl praktikován v určeném čase (v *křesťanství pravidelný páteční půst a čtyřicetidenní postní doba před *Velikonocemi, v *islámu *ramadán);

2. přeneseně dobrovolné nebo nucené zřeknutí se potravy, popřípadě jiných smyslových požitků. (Jaroslav Malina)

pustiny, polární (polární poušť), oblasti věčného sněhu a ledu bez *vegetace s *potravním řetězcem počínajícím ve fytoplanktonu ledového oceánu, vedoucím přes zooplankton (korýši), dále přes ryby a kytovce k mořským ptákům (alkouni, alky, papuchalci, racci, na jihu tučňáci), ploutvonožcům (mroži, tuleni) až k vrcholovému *predátoru, kterým je lední medvěd, popřípadě člověk (*Eskymák). (Petr Bureš)

pustula, -ae, f. neštovička; jeden z projevů kožních *chorob (druh kožní morfy), drobný kožní pupínek, který je vyplněn hnisem. (Lenka Vargová)

Puškin, Alexandr Sergejevič (6. 6. 1799, Moskva, Rusko – 10. 2. 1837, Petrohrad, Rusko), ruský básník, prozaik, dramatik, novinář, publicista, esejista; klíčová postava ruské literatury 19. století. Spojil *osvícenství a *klasicismus s *romantismem a kriticko-realistickou a *ironickou reflexí světa. Autor několika romantických výpravných básní, románu ve verších *Jevgenij Oněgin* (Evžen Oněgin, 1825–1830), ale také próz, jako je historický román walterscottovské ražby *Kapitanskaja dočka* (Kapitánova dcerka, 1836), *tragédie *Boris Godunov* (1825), povídkového cyklu *Povesti Belkina* (Bělkinovy povídky, 1830), magické prózy *Pikovaja dama* (Piková dáma, 1833) a historických výpravných básní *Poltava* (1828) a *Mednyj vsadnik* (Měděný jezdec, 1833), v nichž již klíčí mučivý rozpor jedince a dějin. Puškin vytvořil moderní literární ruštinu v návaznosti na Nikolaje Michajloviče *Karamzina, syntetizoval různé literární proudy a tendence, ale současně poskytl impulzy rozvoji ruské *poezie a prózy druhé poloviny 19. století (Lev Nikolajevič *Tolstoj, Fjodor Michajlovič *Dostojevskij) a 20. století (*akméismus).

V nejznámějším Puškinově románu *Evžen Oněgin* je jádrem milostného vztahu Taťjána a Oněgina dopis, který píše dívka mladému muži (podobně jako v díle tchangského básníka *Jüan-Čena *Setkání s opravdovou láskou*) a jímž se mu vzdává na milost a nemilost. Sám carský *podkomoří „mouřenínského“ původu, muž malé postavy, ale velkého ducha Alexandr

Sergejevič Puškin měl rád spíše ženy zdrženlivé, měl rád, jak to vyjádřil v jedné básni, ženy zpočátku chladné, u nichž milostný žár oddálený počáteční rezervovaností vzplane pak o to víc a silněji. Snad i proto měl Puškin raději podzim, období, které přináší zralé plody, než nestálé jaro či omamné léto ... (Ivo Pospíšil)

putamen, -inis, n.:

1. slupka, skořápka;

2. [anatomie] jádro řazené k bazálním *gangliím. Tato šedá hmota vytváří tmavší laterální část **nucleus lentiformis* (z mediální strany se nachází **globus pallidus* a laterálně je uložena **capsula externa*). Putamen slouží zpracovacím *okruhům motorickým. (Lenka Vargová)

puticuli (z latiny: *puteus*, „šachta, vyhloubená jáma“), hromadné *hroby v *Římě, do nichž byli pohřbíváni *otroci a nejhudší obyvatelstvo od 2. století, kdy se rozšířila *inhumace. Puticuli nahradily dřívější hromadné kremační pohřby (*kremace) pro městskou chudinu. Vzhledem k tomu, že se věřilo, že těla žen hoří lépe než mužská, byly podle antických zpráv tyto hroby pořádány tak, že k deseti mužským byla přidávána jedna ženská mrtvola. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Putim, Ražice a Lhota u Písku, mimořádně bohatý sídelní prostor *mladého i *pozdního paleolitu a *mezolitu s desítkami nalezišť na obvodu mělké prolákliny, vyplněné zřejmě od závěru *pleistocénu jezerem. V roce 1936 zde Bedřich *Dubský učinil první nálezy *kamenné štípané industrie, uznané u nás jednoznačně jako mezolit; mezi lety 1950–1963 následovaly nevelké odkryvy Archeologického ústavu ČSAV Praha, s nimi i později četné sběry. Podle jejich výsledků, bohužel ve většině znehodnocených druhotným smíšením, byl prostor, vykazující už nálezy ze *středního paleolitu, souvisleji osídlen od sklonku *paleolitu (*magdalénien, epimagdalénien typu Lhota – označený podle této lokality), nejvýrazněji ale v mezolitu jako významné středisko loveckých a sběračských aktivit, domnělé stopy obytných *staveb z různých fází tohoto osídlení však byly vesměs interpretačně přeceněny. (Karel Sklenář)

putna [archeologie], větší vázovitá keramická *nádoba s několika páry silných vodorovných, někdy nahoru zahrocených uch nebo provrtaných výčnělků při jedné straně, napomáhajících při ovázání provazem. Objevuje se v *neolitu a od té doby se jako užitkový typ vyskytuje v různých kulturách *pravěku i v rámci některých nativních kultur. (Karel Sklenář)

Půtová, Barbora (14. 11. 1985, Praha), česká kulturoložka a teoretička kultury; působící jako doktorandka na *Katedře teorie kultury (kulturologie) a Ústavu pro dějiny umění Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V rámci svého doktorského studia se zabývá výzkumem pravěké nástěnné malby a analýzou osobnosti a uměleckého díla belgického malíře a ilustrátora Féliciena *Ropse. Dlouhodobě se věnuje studiu grafických, tiskových a malířských technik. V centru jejího výzkumného zájmu je také fenomén knižní kultury, problematika středověkých iluminovaných rukopisů, středověká ikonografie a historická antropologie. Diplomová práce: *Kulturní dimenze symbolů jako replikátorů informací: Mediátory kultury v čase a prostoru* (2009). Kontakt: Mgr. Barbora Půtová, Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bonthyl@email.cz. (Václav Soukup)

Putování paní Sa na jih (korejsky: *Sassi namdžonggi*, po roce 1689), korejský román, popisující situaci, v níž se do rodiny vloudí nehodná *konkubína, která svými intrikami dosáhne vyhnání hlavní ženy. Jeho autor *Kim Man-džung se inspiroval skutečnými událostmi na královském dvoře (*Vyprávění o královně Inhjon), jež ho přivedly do vyhnanství. (Miriam Löwensteinová)

původ v mužské linii, systém příbuzenských svazků, jehož podstatou je pravidlo, že majetek, politické i náboženské *úřady a především povinnost chránit *příbuzného/příbuznou a mstit se na jejich nepřátelích náleží pouze skupině *pokrevních příbuzných mého děda

(otcova otce) a mého otce, dále mým sourozencům a potomkům mým (jsem-li muž) a mým bratrům, případně našim vnukům a vnučkám a synovcům/neteřím. (Josef Kandert)

původ v ženské linii, systém příbuzenských svazků, jehož podstatou je pravidlo, že majetek, politické i náboženské *úřady a především povinnost chránit příbuzného/příbuznou a mstít se na jejich nepřátelích náleží pouze skupině *pokrevních příbuzných mé babičky (matčiny matky) a mé matky, mým sourozencům a potomkům mým (jsem-li žena) a mým sestřím, případně našim vnukům a vnučkám a synovcům/neteřím. (Josef Kandert)

původ, dvojitý, unilineární příbuzenský původ v obou *liniích; člověk zdědí určitá práva a povinnosti *patrilinéárně a jiná *matrilinéárně. (Josef Kandert)

původní pramen, *pramen, původní.

pyarthrosis, -is, f. (z řečtiny *pyon*, „hnis“ a *arthron*, „kloub“), přítomnost hnisu uvnitř kloubní štěrbin. Vzniká jako důsledek hnisavého *zánětu *kloubu (pyogenní *artritidy). V průběhu reparačního procesu může být hnis nahrazen *granulační tkání, která se postupně vazivově přeměňuje, někdy i *osifikuje. Výsledkem je pak úplné znehybnění kloubu (*ankylóza). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Pygmalion, postava z *Ovidiových *Proměn* – kyperský sochař, který se zamiloval do krásné sochy dívky ze *slonoviny, jejíž sochu vytvořil. *Afrodité způsobila, že dívka obživila a stala se jeho manželkou. Obrazné označení pro někoho, kdo dokáže původní objekt přetvořit do nové vyšší kvality (viz divadelní hru *Pygmalion* [1912] Georga Bernarda Shawa). (Marie Pardyová)

Pygmejové (Negrillové; označení Pygmejové pochází z řeckého *pygmáios*, „velký jako pěst“), souhrnné označení několika etnik žijících v oblasti pralesů tropické Afriky (Angola, Kongo/Zair aj.) přibližně mezi 5° severní šířky a 5° jižní šířky. Obývají především povodí řeky Ituri, Uele, okolí jezera Kivu, povodí řeky Omo a okolí jezera Abaja. Dnešní počet není znám, odhaduje se v intervalu 40 000–200 000 příslušníků. Pygmejské jazyky (nebo *jazyk) se nedochovaly, dnes užívají jazyky svých sousedů, většinou *bantuské.

Pygmejové se dělí na řadu *kmenů, z nichž nejznámější jsou Aka, Babinga, Bambuti (Mbuti), Batwa, Efe aj. Jsou polokočovní lovci a sběrači, k *lovu používají, kromě *luků a *šípů s železnými hroty, také sítě. *Železo získávají výměnou od svých sousedů. Žijí buď nezávisle, nebo jsou součástí okolních černošských společností (zde pak představují nejnižší stupeň společenské *hierarchie). Většinou však působí jako dodavatelé zvěřiny a pralesních plodů, za které výměnou získávají nástroje a zemědělské produkty. Výzkum u etnika *Bambutiů prováděl anglický antropolog Colin Turnbull. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín, Jan Záhořík)

pýcha, v *křesťanství jeden ze sedmi hlavních *hříchů vedle lakomství, *závisti, hněvu, smilstva, nestřídmosti a lenosti. Pýcha spočívá v nezřízené hrdosti, v sebepřeceňování, jež vede k pohrdání druhými a popírání závislosti na *Bohu. (Jaroslav Malina)

pyj, *penis.

pylorus, -i, m., vrátník, zúžené místo *trubice trávicí, kterým přechází *žaludek do *dvanáctníku. Toto vyústění žaludku do *duodena je uzavíratelné a je opatřeno cirkulárně uspořádanou svalovinou v podobě svěrače – *musculus sphincter pylori*. (Lenka Vargová)

pyogenní (z řečtiny: *pyon*, „hnis“ a *gennán*, „tvořit“), vyvolávající hnisání, provázený hnisáním. Pyogenní *bakterie, například streptokoky, stafylokoky a jiné, při pomnožení v *tkáni vyvolávají hnisání. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

pyramida:

1. typ staroegyptské královské *hrobky Staré a Střední říše. Slovo pyramida se odvozuje od řeckého výrazu *pyramis*, který označoval pšeničný chléb, jenž měl zřejmě takový tvar. Staroegyptský výraz však byl *mer*. Pyramidy se budovaly v pohřebištích situovaných na západním břehu Nilu. Původ jednoduchého jehlanovitého stavebního typu je nejspíše třeba

hledat v prastarém *symbolu počátečního pahorku, jenž se v okamžiku *stvoření světa vynořil z pravodstva a na němž se zrodil život.

Nejstarší pyramidy pocházejí z 3. dynastie (ca 2700–2630 př. n. l.) a jsou stupňovité. Nejlépe dochovaná stupňovitá pyramida panovníka *Džosera v *Sakkáře názorně dokládá postupný stavební vývoj od lavicovité hrobky typu *mastaby k pyramidě. Již tyto nejstarší pyramidy měly čtvercový půdorys a byly přesně astronomicky orientované, což souviselo s tím, že duše zesnulého panovníka se odebrala severní chodbou na nebesa, kde se stala jednou z nikdy nezapadajících (cirkumpolárních) hvězd. V následující 4. dynastii (ca 2630–2510 př. n. l.) se prosadil tvar jednoduchého hladkého jehlanu a rovněž se ustálil celý soubor *staveb tvořících královský pyramidový komplex, který představoval skutečnou posmrtnou rezidenci *faraona. Jeho monumentální vstupní část tvořil údolní *chrám umístěný dole na okraji nilského údolí, jenž zároveň sloužil jako přístaviště lodí a možná se v jeho blízkosti odehrávaly i některé obřady spojené s královským pohřbem. Poblíž údolního chrámu se také rozkládalo tzv. pyramidové *město obývané personálem pyramidového komplexu, zádušními *knězi a *úředníky. Z údolního chrámu vedla mohutná kamenná rampa s chodbou (tzv. vzestupná cesta) zdobenou malovanými *reliéfy do důležitého zádušního chrámu (též označovaného jako horní nebo pyramidový), který se nacházel u východní stěny vlastní pyramidy a sestával z několika částí. V tomto chrámu se po smrti panovníka starali stanovení kněží o jeho *zádušní kult a denně mu sem přinášeli předepsané obětiny jídel a nápojů. *Mumie panovníka byla v den pohřbu uložena po pohřebních obřadech do kamenného *sarkofágu v pohřební komoře vybudované v nitru pyramidy. V přístupové chodbě, která ústila na severní straně pyramidy, byly potom spuštěny obrovské kamenné zátarasy (tzv. portkulisy), a tak měl být navždy znemožněn přístup do pyramidy. Avšak je známo, že ani kamenné zátarasy, ani obrovská hmota pyramidy, ani mohutná kamenná zeď obklopující pyramidu a zádušní chrám nezabránily jejich vyloupení již ve *starověku. Součástí pyramidového komplexu ještě byla malá tzv. satelitní pyramida, jejíž význam nebyl zatím zcela objasněn (někdy bývá považována za příbytek panovníkova ducha, jindy je v ní spatřován symbolický panovníkův *hrob v jižním Egyptě) a někdy i *jámy s pohřebními loděmi. Ze zmíněné 4. dynastie pocházejí Snofruovy pyramidy v Dahšúru, Médúmu a Síle (tento panovník byl ostatně největším stavitelem pyramid, když jejich objem zdíva dosahuje okolo 3,7 milionu metrů krychlových!), gízské pyramidy *Chufua (považovaná za první div světa: délka strany 230,38 m, výška 146,50 m) a pyramidy jeho nástupců Rachefa a Menkaurea a také Radzedefova pyramida v Abú Rawáši.

Podle směrodatných výpočtů mohlo Chufuovu pyramidu stavět nejvýše 30 000 lidí. Část z nich (asi 5 000) představovali kvalifikovaní řemeslníci, kteří na stavbě pracovali stále a bydleli v blízkosti pyramidy. Ostatní lidé pracovali v kamenolomech, při přepravě vápencových bloků na staveniště a na stavbě samé. Přitom většina z těchto maximálně 25 000 (svobodných!) lidí pracovala pouze sezonně. Byli to totiž zemědělci a na stavbu pyramidy mohli být povoláni pouze v době čtyřměsíčních nilských záplav od června do září, kdy zemědělská půda byla zatopena vodami Nilu, a nebylo tak možné na ní pracovat.

Při stavbě pyramid mohli lidé spoléhat pouze na svůj důvtip, sílu a jednoduché pracovní pomůcky, ale i jednoduché stroje (páka, kladka, nakloněná rovina). Nástroje měli kamenné, dřevěné a měděné. Při přepravě kamenných bloků využívali dřevěných saní, lodí a síly tažného dobytka. Kamenné bloky (vážící průměrně 2,5 tuny) se přitom postupně dovlékaly do stále větší výšky budované pyramidy po uměle navržených širokých cihlových rampách vyztužených dřevěnými trámy. Hlavní úlohu při stavbě pyramid sehrála dokonalá organizace práce, účinné pracovní postupy a stavitelské zkušenosti získávané po celé generace. Jednotlivé etapy stavby pyramidy lze bezpečně sledovat díky dochovaným spolehlivým hmotným i písemným pramenům, jakými jsou nedokončené pyramidy, starověké lomy,

pozůstatky cest z lomů na stavenišťe, sídliště *řemeslníků, zbytky ramp, pracovní nástroje, zobrazení přepravy kamenných bloků a stavební značky a nápisy.

Pyramidy *králů 5. dynastie (ca 2510–2365 př. n. l.) se nacházejí v Abúsíru (který je rovněž hlavním pracovištěm českých egyptologů od roku 1960), zatímco vládci 6. dynastie (2365–2180 př. n. l.) si je budovali v Sakkáře. Panovníci 12. dynastie (1994–1797 př. n. l.) se opět vrátili ke královské hrobce v podobě pyramidy. Nyní však používali jinou stavební metodu než architekti Staré říše. Nejprve byla vybudována jakási kostra z kamenných zdí (přičemž se též často využívalo vyčnívajícího skalního jádra), prostory mezi nimi se zaplnily pískem a sutí a obestavěly mocnými vrstvami z velkých nepálených cihel a teprve nakonec byla stavba obložena vápencovými deskami a vrcholek doplněn popsáním žulovým *pyramidiem*. Pyramidy byly obklopeny kamennými a cihlovými mastabami vysokých úředníků. Pyramidy těchto vládců se nacházejí v Dahšúru, Lištu, Láhúnu a Hawwáře.

Jako typ královské hrobky se pyramidy objevily ještě v Núbii (dnešním Súdánu), kde existovalo kušitské *království se sídelním městem Napatou, kterou okolo roku 330 př. n. l. vystřídalo Meroe (mezi 5. a 6. nilským kataraktem). Zde vzkvétal merojský stát (330 př. n. l.–330 n. l.) díky vyspělému *zemědělství, *chovu dobytka, rozvinuté řemeslné výrobě, dálkovému *obchodu, ale především *železářství. Merojská *civilizace přitom vykazuje mnohé prvky staroegyptské kultury. A tak si například merojští vládci zvolili jako typ hrobky pyramidu. Ty však jsou menší a strmější než jejich egyptské vzory. Jsou vysoké 10–30 m a postrádají hladké obložení. Jednotlivé pískovcové kvádry jsou totiž pravoúhlé a byly kladeny směrem vzhůru do vrstev s ústupem kolem 10 cm. Jen na hranách pyramid probíhá typický lem z kamenů se sešikmenými stěnami. U východní stěny je umístěna klenutá kultovní místnost (kaple), do níž se vchází branou v podobě chrámového průčelí. Do zadní stěny kaple, přiléhající k vlastní pyramidě, byla vsazena *stéla ve tvaru nepravých dveří (před níž se kladly obětiny jídel a nápojů), zatímco ostatní stěny pokrývala reliéfová výzdoba. Vlastní pohřební místnost je vytesána do skalního podloží a umístěna pod kaplí či pyramidou. Společně s panovníky byli pochováni i jejich služebníci a zvířata, obětovaní v den pohřbu, aby doprovázeli svého pána na cestě do říše mrtvých a sloužili mu v ní. Zatímco egyptských pyramid byla postavena během jednoho tisíce let v období Staré a Střední říše necelá stovka, súdánských pyramid v Meroe, Núrú a Kurru známe na 180. I ony byly vybudovány během jednoho tisíciletí, avšak mnohem později (ca 750 př. n. l.–320 n. l.). A třebaže jsou méně slavné a nedosahují takových rozměrů jako egyptské, vzbuzují rovněž respekt a úctu;

2. stavební typ běžný ve většině *civilizací světa plní různé funkce. Například v předkolumbovské Americe sloužila pyramidovitá stavba jako podnož pro svatyni nebo plnila samostatné rituální funkce (například pyramidy *Slunce a *Měsíce v *Teotihuacánu ve středním Mexiku; podobné ceremoniální stavby existovaly v *mochické kultuře na severním pobřeží Peru v 1. až 7. století aj.); pouze v mayském městě *Palenque byla v pětistupňové pyramidovité základně umístěna hrobka, spojená s chrámem na vrcholu schodištěm, které bylo zasypáno zřejmě již krátce po pohřbu. Je to dosud jediný známý případ takového užití americké předkolumbovské pyramidy. Některé z těchto předkolumbovských staveb měly monumentálních parametry: například centrální pyramida ve významném centru *Aztéků na lokalitě *Cholula (v mexickém státu Puebla) se základnou 325x400 m a výškou 65 m je jednou z nejmohutnějších *staveb světa;

3. předmět či objekt jehlanovitého tvaru, jehlan, jehlanec. (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

pyramida, potravní, kvantitativní nebo grafické schéma přenosů hmoty a energie od zelených rostlin přes býložravce, masožravce až k vrcholovým *predátorům, popřípadě k *člověku; rozlišujeme: 1. pyramidu početnosti danou počtem jedinců jednotlivých úrovní pyramidy na jednotku plochy, 2. pyramidu biomasy danou objemem nebo hmotností biomasy

jedinců na jednotku plochy, 3. pyramidu produkce danou hmotností biomasy produkované v čase na jednotku plochy. Toto schéma má typický pyramidální tvar. (Petr Bureš)

pyramidion, vrcholek *pyramidy, který býval vytesán z jednoho kusu tvrdého kamene (*žuly nebo *čediče) a zdoben náboženskými motivy a *hieroglyfickými nápisy obsahujícími jména a titulaturu příslušného vládce. Mohl být pokryt měděnými nebo zlatými pláty. (Břetislav Vachala)

pyramidová dráha, *dráha, přímá motorická.

pyramis, -idis, f., pyramida (v *anatomii například pyramida *kosti spánkové – *pyramis ossis temporalis*). (Ladislava Horáčková)

Pýramos a Thisbé, dvojice nešťastných babylonských milenců známá z *Ovidiových *Proměn*. Vzájemný kontakt jim umožňovala jen skulina ve zdi sousedících domů. Dohodli se na útěku a setkání u Ninova *hrobu. Thisbé se tam dostavila jako první, ale překvapila ji tam lvice, před níž se skryla. Když Pýramos našel její zkrvavený závoj, probodl se mečem a stejnou smrt ze zoufalství zvolila i Thisbé, která ho našla umírajícího. (Marie Pardyová)

pyrimidin, heterocyklická aromatická organická sloučenina podobná benzenu a pyridinu. Obsahuje dva atomy dusíku na pozicích 1 a 3 v šestičlenném kruhu. Jeho deriváty tvoří součást nukleových kyselin. (Kateřina Boberová)

pyrimidiny, jedna ze dvou skupin dusíkatých *bází v *nukleotidech. Patří sem cytosin, *tymin a *uracil. (Kateřina Boberová)

Pyrrha, dcera *Títána Epiméthea a jeho manželky *Pandóry, manželka *Prométheova syna Deukalióna. Když se *Zeus rozhodl vyhubit lidstvo podruhé, seslal na *svět potopu. Prométheus se postaral o to, aby zachránil alespoň svého syna Deukalióna a jeho manželku Pyrrhu. Podle Prométheovy rady se zachránili na lodi, která přistála na vrcholku Parnassu. Přes zármutek nad záhubou lidstva přinesli Diovi děkovnou oběť za svou záchranu. To Zeus ocenil, a proto se rozhodl splnit jim přání. Protože si přáli zalidnit svět, vyzval je, aby šli kupředu, neohlíželi se a za sebe házeli *kosti matky *země (čili kameny). Z kamenů vzniklo nové pokolení lidstva. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

pyrrhonismus (podle jména řeckého filozofa *Pyrrhóna*), jiné označení pro krajní směr antického *skepticismu, nazvaný podle jednoho ze zakladatelů skeptické školy Pyrrhóna z Élidy (360–275 př. n. l.), znamenající radikální skepsi, učení, že nic nelze bezpečně poznat. (Jaroslav Malina)

Pyrrhos I. Épeirský (asi 319 př. n. l. – 272 př. n. l., Argos, Řecko), vládce épeirského spolku, *král *Molossů a Makedonie. Ve *starověku byl považován spolu s *Alexandrem Makedonským a Hannibalem za jednoho z největších vojevůdců. Byl synem épeirského krále Aiakida, ale poté, co byl jeho otec vyhnán ze *země, strávil dětství na dvoře ilyrského krále Glaukia, který ho adoptoval. V roce 301 př. n. l., po prohrané bitvě s *diadochy (nástupci Alexandra Makedonského) u Ipsu v *Malé Asii, které se zúčastnil po boku krále Antigona I., byl nucen žít jako rukojmí na dvoře egyptského krále *Ptolemaia I. (srov. *Egypt, ptolemaiovský), který ho díky jeho schopnostem oženil se svou dcerou Bereníké a později mu umožnil návrat do vlasti. V roce 287 př. n. l. byl Pyrrhos prohlášen za krále Makedonie, o kterou však musel válčit s jedním z Alexandrových diadochů, králem Lýsimachem, který obsadil převážnou část země. Podle Alexandrova vzoru se pokusil vytvořit mohutnou říši, jeho expanze však směřovala na západ, kde se musela zákonitě střetnout s mocí římského impéria (srov. *Imperium Romanum). Po vítězství nad *Římany u Herakleia roku 280 př. n. l. vyplenil Latium (kraj okolo Říma), ale nakonec byl nucen ustoupit. V následujícím roce vtrhl s 25 000 vojáky do Apulie, kde se střetl v bitvě u Auscula s mohutnou římskou armádou o síle 40 000 mužů, které velel *konzul Publius Decius Mus. Přestože Pyrrhos zvítězil, jeho ztráty (přišel asi o 3500 mužů, Římané o 6000) ho donutily k ústupu. Válčil i s *Kartágem o Sicílii, které sice porazil, ale kvůli odporu sicilských *Řeků proti jeho despotické *vládě musel ostrov opět opustit. Během tažení proti Kartagincům se Římu podařilo shromáždit ohromnou

armádu, která početně několikanásobně převyšovala jeho vlastní vojsko. Obě armády se střetly roku 275 př. n. l. u Beneventa v Kampánii, a přestože z vojenského hlediska bitva skončila nerozhodně, Pyrrhova pozice na Apeninském poloostrově byla nadále neudržitelná, a proto se rozhodl svoji italskou kampaň ukončit a vrátit se do Épeiru. Z původní mohutné armády mu zbylo pouhých 8000 pěších vojáků a 500 jezdců. Po roce 274 př. n. l., kdy porazil makedonského krále Antigona II. Gonata a stal se tak konečně vládcem nad celou zemí, se pokusil ovládnout *Spartu a převzít *kontrolu nad celým Peloponésem. Chystal se také využít vnitřních sporů v peloponésském Argu, ale během bojů zde zahynul (podle některých pramenů byl otráven sluhou).

Ve své době patřil Pyrrhos I. k nejvýznamnějším vojevůdcům (byl dokonce ceněn i římskými historiky, kteří jinak měli tendenci konkurenty a nepřátele Říma spíše znevažovat), avšak přes nesporné vůdčí a strategické schopnosti mu malý Épeiros nemohl poskytnout dostatečné zázemí pro dlouhodobější expanzi. Napsal paměti a několik knih o válečném umění, které výrazně inspirovaly mimo jiné i Hannibala. Jeho jméno je dnes známé především díky rčení o *Pyrrhově vítězství, které vzniklo na základě jeho reakce na své draze vykoupené vítězství nad Římany v bitvě u Auscula. (Miloš Macholán)

Pyrrhovo vítězství, *vítězství, Pyrrhovo.

pyšky, stydké malé, *labia minora pudendi.

pyšky, stydké velké, *labia majora pudendi.

Pýthagorás ze Samu (570/560 – kolem 480 př. n. l.), řecký vědec a filozof, jehož existence však není spolehlivě doložena. V letech 530/525 př. n. l. se pro rozpory s vládcem Samu Polykratem přestěhoval do jihoitalského Krotónu, kde se svými žáky založil *instituci, jež slučovala prvky filozofické školy a náboženského i politického spolku. Pýthagorejci převzali z *orfismu nauku o duši a cestu k její očistě spatřovali v intelektuální činnosti. Rozvíjeli astronomii, hudební teorii, matematiku, medicínu. Za základ všeho považovali přirozená čísla. (Jaroslav Malina)

pýthagoreismus, *Pýthagorás.

pýthagorejci, *Pýthagorás.

pýthagorejská filozofie, *Pýthagorás.

Pýthia (Pýthie), jméno kněžek a věštkyň v Apollónově *chrámu v *Delfách. Při oznamování věsteb seděla Pýthia na trojnožce a odpovídala na otázky tlumočené kněžími. Věštila v extázi umocněné zvláštními omamnými výpary pramene ve skalní rozsedlině. Její výroky, kněžími zaznamenané, byly často nejasné či dvojznačné (odtud úsloví „mluví jako Pýthie“). Věštby měly velkou *autoritu; zvláště v 6.–4. století př. n. l. řecké státy málokdy rozhodovaly o závažných otázkách bez dotazu v delfské věštírně. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Pýthie, *Pýthia.

pythijské hry, *hry, pythijské.

pyxida (pyxis) (z řečtiny: *pyxis*, „kulatá krabička s víčkem“), v *antice ozdobná schránka s víčkem z různých materiálů (*slonoviny, *keramiky, *bronzu nebo *zlata) používaná na drobné luxusní předměty či vonné substance (v antice sloužila ponejvíce ženám k ukládání *šperků a toaletních potřeb). Pozdně antické a raně středověké pyxidy se často vyráběly z horních, dutých částí sloních klů. Měly tvar zploštěného válce a na povrchu byly zdobeny reliéfními výjevy. *Mytologické náměty postupně v průběhu 4. a 5. století přecházely v *křesťanské. Kvůli drahocennosti materiálu se obojí v průběhu *středověku užívaly k uschování *hostií nad *oltářem, a díky tomu se dochovaly v mnoha západoevropských katedrálních pokladech. Z našeho prostředí je známa například jako součást výbavy kněžny pohřbené v *mohyle na Žuráni v *době stěhování národů. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

pyxis, *pyxida.

p53, antionkogen, jehož *mutace byla prokázána u mnoha lidských nádorů. Ovlivňuje průběh buněčného cyklu a podílí se na regulaci *apoptózy. Apoptóza v tomto případě může včas vyřadit buňku, která by mohla dát vznik zhoubnému bujení. Je aktivován poškozením buněčné *DNA. Po aktivaci působí jako transkripční faktor ovlivňující expresi četných genů. (Kateřina Boberová)

-plázie, koncovka ve složeninách s významem: „vytváření, růst“.

Q

Qafzeh, *Kafsa.

Qaholom, Q'aholom (případně s malým písmenem – qahalom), *bůh či spíše duální božstvo Alom a Qaholom, figurující z preambule k **Popol Vuhu*, znamená v klasické quichéštině „bůh otec“ či „ploditel synů“; souvisí s výrazy jako *q'ahol*, „syn“, *q'aholanik*, „plodit syny“, *q'aholah*, „plodit“.

Protagonista Borgesovy povídky *Boží nápis* Tzinacán je mágem Qaholomovy *pyramidy. Ač pro jeho pojmenování zvolil Jorge Luis *Borges aztécké jméno „tzinacán“, značící „netopýr“, je historicky vzato zajímavé, že „Tzinacán“, totiž Ahpotzotzil („netopýří král“ či „strážce netopýří rohože“) byl cakchiquelským panovníkem v Iximché a zmiňuje se o něm dokonce i *Popol Vuh*, jehož vizionářské obrazy se tak trochu vznášejí nad Borgesovou povídkou. Zdá se však, že bezprostředním zdrojem k pojmenování Borgesova protagonisty je tato poznámka Adriána Recinose, jednoho ze znalců a překladatelů *Popol Vuhu*: „Ahpotzotzil a Ahpoxahil byla jména cakchiquelského panovníka a jeho dědice. Španělé dali prvnímu z nich, jenž vládl v roce 1524, jméno ‚Sinacán‘ z aztéckého tzinacán, jenž značí ‚netopýra‘.“ (František Vrhel)

qaqmaq, podzimní obydlí *Inuitů skládající se ze sněhových či ledových plátů a plátěné stanové střechy. (Mariana Pfliegerová)

qhaswa, veselý tanec doprovázený hudbou na typické hudební nástroje *Inků, především zvláštní flétny a bubínky. Námětová paleta byla velmi různorodá. (Oldřich Kašpar)

qiwayllu, nazývaný také *wakra-puku*, incký *hudební nástroj vyrobený z býčího rohu. (Oldřich Kašpar)

quadrata (z latiny: *quadrātum*, „čtverec“), monumentální ručně psané písmo raného středověku čtvercového (kvadratického) tvaru. (Jaroslav Malina)

quae lex non prohibet, debent permissa videri [latinsky], to, co *zákon nezakazuje, má se pokládat za dovolené.

Quainové, *Kvenové.

quam quisque norit artem, in hac se exercent [latinsky], každý ať vykonává takové řemeslo, jakému se vyučil (ševče, drž se svého kopyta) (*Cicero). (Jaroslav Malina)

quantum est, quod nescimus [latinsky], kolik je toho, co nevíme.

quasi per inspirationem [latinsky], jakoby (vyšším) vnuknutím; *ironicky: bez rozvahy, bez rozmyšlení.

quaternio terminorum (z latiny: *quaternio*, „čtveřice“ a *terminorum*, „termínů“), čtveřice termínů (v *logice): chyba v *sylogismu, při níž se místo tří termínů vyskytují čtyři v důsledku synonymie jednoho z nich. (Jaroslav Malina)

quattrocento (z italštiny: *quattrocento*, „pro letopočet v rozmezí 1400–1499“), označení italského umění v 15. století. (Jaroslav Malina)

Queché Achí, válečník z quichéského rodu Cavek. (Oldřich Kašpar)

quechua (kečua), neznámější *indiánský jazyk, rozšířený v andské oblasti, etnicky je spjat s *Inky; v 70. letech 20. století došlo v Peru k neúspěšnému pokusu o jeho oficiální přijetí. (František Vrhel)

Quechua, *Kečuové.

queer (anglicky: „divný, zvláštní“; z němčiny: *quer*, „šikmo, napříč“), původně obecné označení něčeho podivného, netradičního; ve Spojených státech amerických koncem 19. a především v průběhu 20. století začalo být v pejorativním, posměšném smyslu používáno pro označení *homosexuálních mužů a postupně se rozšiřovalo i na označení dalších jedinců s „podivným“ *sexuálním chováním. Dnes je v nejširším významu užíváno jak pro homosexuální muže a ženy, tak pro *bisexuály, *transsexuály, lidi *transgenderové a lidi vyznávající *polyamorii či například *BDSM. V nejužším smyslu je potom queer synonymem zkratky *LGBT, jež označuje *lesby, *gaye, bisexuály a transgendery/transsexuály. Jelikož se mezi queer často sami řadí i heterosexuální lidé, kteří mají s LGBT pouze podobné *názory, filozofii, pohled na politiku, kulturu apod., lze říci, že celá tato komunita není jen skupinou vyčleněnou čistě sexuálními mantinely, ale spíše širokou, mnohobarevnou *subkulturou. Queer tak zastřešuje různé lidi, kteří se chtějí odpoutat od fixních (a hlavně duálních) kategorií a *identit a snaží se přijmout *sexualitu, která je proměnlivá a bez hranic. Jeho slangový rozměr je v českém jazyce těžko zachytitelný a často se tento termín v češtině vůbec nepřekládá (viz například *Queer parade*, první pochod hrdosti v České republice, který se konal 28. 6. 2008 v Brně, či *queer teorie). V překladu se mu možná nejvíce blíží termín „teploušský“. Český termín „teplouš“, pokud není použit pozitivně v rámci LGBT komunity samé, je ale velmi pejorativní a obsahuje negativní konotace. Oproti tomu současný angloamerický termín „queer“ vyjadřuje určitou hrdost a sounáležitost s vybranou komunitou, stejně jako názor, že rozdělení světa na „homosexuální“ a „heterosexuální“ je nedostačující s ohledem na rozmanitost sexuálních identit a komunit.

Kromě volných názorů na lidskou sexualitu a *gender se tato skupina prezentuje i uměleckou tvorbou v celé společensko-kulturní sféře, zejména v oblasti hudby, módy a literatury. Zatímco mnozí se k této skupině hrdě hlásí, někteří homosexuální lidé toto označení, zejména z důvodu jeho diskriminační povahy a vágní definice, nikdy nepřijali. (Josef Duda, Věra Sokolová)

queer teorie (anglicky: *queer theory*), v rámci feministické teorie a teorie sexualit *queer označuje kritický odstup od „*gay a *lesbických“ kritik společnosti, které jsou považovány jednak za marginalizační a jednak za příliš ploché. K předním představitelům queer teorie (někdy se také používá „queer studies“) patří například Michel *Foucault či Teresa de Lauretis, kteří tuto teorii popisují jako „diskurs naruby“ (*reverse discourse*). Snahou tohoto „zvráceného“ diskursu má být vymáhání legitimacy pro homosexuální menšiny skrze *ironické a podvrtné přisvojení si stejných homofobních kategorií, jež vůči této menšině ve společnosti uplatňuje *heterosexuální většina. Teoretička Judith Butler a historik William Turner poukazují na snahu queer teorie problematizovat fenomén normality nejen z pohledu sexuální politiky, tj. kritikou heterosexuality, ale také „zakřivením“ (*queering*) dalších aspektů heteronormativnosti, včetně gay a lesbické teorie samotné. Queer teorie tedy poukazuje nejen na normativnost heterosexuality, která prostupuje všemi úrovněmi naší společnosti, ale zároveň kritizuje další formy diskriminace a útlaku (etnické, rasové, misogynní, třídní, ...), kterých se dopouští samotné kritiky heteronormativnosti. Queer teorie má své základy v kulturních studiích a kritické teorii, viz například práce teoretičky Judith Halberstamové. (Věra Sokolová)

Quesnay, François (4. 6. 1694, Méré, Francie – 16. 12. 1774, Versailles, Francie), francouzský lékař, ekonom; zakladatel a hlavní představitel ekonomické školy *fyziokratů, spoluautor francouzské *Encyklopedie. Na základě analogií mezi krevním oběhem a oběhem zboží a peněz v národohospodářském „organismu“ formuloval výrobní a obchodní teorii v rámci celku *národního hospodářství. Fyziokraté, jak byli nazváni její stoupenci, vycházeli z prvotnosti zemědělské produkce; tím dali prioritu výrobě zbožních statků před obchodováním s nimi, které naopak prosazovali merkantilisté (*merkantilismus).

Na základě myšlenky, že bohatství společnosti vzniká z produkce zemědělských přebytků, rozdělil Quesnay celou společnost do tří tříd: ekonomicky produktivní třída *rolníků, neproduktivní třída pozemkových vlastníků (*šlechta, *duchovenstvo, *král) a sterilní třída *řemeslníků a obchodníků. Ačkoli tato teorie znevýhodňovala rozvoj *manufaktur, a tím zpomalovala růst průmyslu, přesto se její základní idea oběhu zboží a peněz v národohospodářském organismu prosazovala v mnoha následujících ekonomických školách a v některých prvcích ekonomických modelů (například *input-output-theory*, „teorie vstupu a výstupu“) přetrvala dodnes. Quesneyho hlavní dílo *Tableau économique* (Ekonomická tabulka, 1758) patří mezi klasické spisy moderní ekonomie. (Břetislav Horyna)

Quételet, Lambert Adolphe Jacques (22. 2. 1796, Gent, Belgie – 17. 2. 1874, Brusel, Belgie), belgický matematik, statistik, astronom a sociolog; jeden ze zakladatelů vědecké statistiky. Významně rozvinul statistické metody, zejména v *antropologii a *sociologii. Kromě jiného vytvořil pojetí ideálního typu „středního člověka“ (*l'homme moyen*), který měl být sociologickou *analogií fyzikálního pojmu těžiště. Z díla: *Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale* (O člověku a rozvoji jeho schopností aneb pojednání o sociální fyzice, 2 svazky, 1835). (Jaroslav Malina)

quetzal chocholatý (z náhuatlu, latinsky: *Pharomachrus mocinno*), vzácný pták žijící ve vlhkých horských lesích Mexika a Střední Ameriky. Jeho ocasní měňavě zelená pera byla nejen symbolem moci a bohatství (*Aztékové, *Mayové), ale zčásti také platidlem. Odchyťávání byli pouze samečkové a po vytržení ocasních per opět pouštění na svobodu. Zabití quetzala se trestalo smrtí.

V českém názvosloví ptáků se rod jmenuje kvesal a rozeznává se pět druhů, rozšířených ve Střední a Jižní Americe. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

Quetzalcóatl (v náhuatlu „Opeřený had“), jeden ze čtveřice nejvyšších nahuaských *bohů: *Huitzilopochtli, Quetzalcóatl, *Tezcatlipoca, *Tláloc. Bůh-kulturní hrdina, který přinesl lidem *kukuřici, *písmo a jiné vymoženosti, *symbol jednoty *prostoru, vody a *času. Had (*cóatl*) ztělesňoval vodu a čas a pták (*quetzal*) symbolizoval vzduch a nebe. Quetzalcóatl byl zřejmě název pro pravděpodobně zbožněného toltéckého vládce *Ce-Acatl-Topiltzin. *Mýty o něm jsou rozptýleny v řadě pramenů: bůh poznání a sebeobětování, někdy ztotožňovaný s Jitřenkou, bůh stvořitel, učitel umění a dárcce kukuřice.

Motiv *Opeřeného hada se objevoval už v *Teotihuacánu, i když není zcela jednoznačně zjištěno, zda už tehdy byl Quetzalcóatl uctíván jako bůh. V četných a rozmanitých mýtech o Opeřeném hadu vystupuje Quetzalcóatl jednak jako bůh, kmenové božstvo *Toltéků, jednak jako kulturní hrdina, toltécký reformátor, ztotožňovaný někdy s veleknězem a vládcem *Tuly Ce-Acatl Topiltzinem, který poté, co byl Tezcatlipokou (symbolizujícím nové nájezdčíky ze severu) sveden k tělesnému *hříchu, Tulu opouští. Podle některých podání odešel se svými přívrženci na pobřeží, kde se upálil, jeho popel vstoupil na nebesa a proměnil se ve Venuši-Jitřenku. Podle jiné, rozšířenější *verze odešel za moře na východě (podle některých podání na *Yucatán) se slibem, že se vrátí. Tato verze vysvětluje, proč mexičtí *indiáni zprvu tak přátelsky přijali španělské dobyvatele – považovali je za družinu svého vracejícího se boha.

*Kult boha Quetzalcóatla, jemuž se podle tradice obětovali pouze motýli, byl vždy v určitém protikladu ke kultu lidské oběti. Obecně však byl Quetzalcóatl symbolem sebeobětování, vyšší formy oběti. Nepřátelství Quetzalcóatla a Tezcatlipoky zase symbolizuje střetnutí Toltéků, navazujících na tradice Teotihuacánu, s *Chichimeky, kteří přišli do Tuly v 11. a 12. století. (Jaroslav Malina, František Vrhel)

qui haeret in litera, haeret in cortice [latinsky], kdo lpí na liteře, lpí na povrchu.

Quichéové [kičéové], největší *indiánské etnikum, žijící v horských oblastech Guatemaly (asi 1 milion osob), z obyvatelstva Guatemaly tvoří na 45 % indiáni (vlastní *Cakchiquelové, Kekchiové, Mamové, Quichéové aj.), okolo 5 % *běloši, zbytek *černoši a *míšenci. Quichéové jsou potomky jednoho z *kmene *Mayů a jejich dnešních příbuzných na

poloostrově *Yucatánu. Původní předkolumbovský politický celek byl rozvrácen španělským conquistadorem Pedrem de Alvarado y Contreras (1485–1541). Jejich *jazyk patří do samostatné jazykové skupiny maya-quiché spolu s jazykem Mayů a *Huastéků, část je bilingvní (*španělština). Zabývají se převážně *zemědělstvím, *chovem zvířat a *rybolovem. V současné době se podílejí na formování *guatemalského národa (9,1 %). Věřící jsou *křesťany (80 % *katolíci, 19 % *protestanti). (Oldřich Kašpar, Lukáš Šín)

Quilaztli, bohyně čarodějka, jedno z vtělení *Cihuacoatl* nebo **Coatlicue*. Nese na zádech kolébku a podle potřeby se dokáže měnit ve zvířata nebo v hybridní bytosti: žena-had, žena-orel. Její *kult je úzce spojen s *válkou. (Oldřich Kašpar)

quinoa, *merlík chilský.

quinta essentia (z latiny: *quīnta*, „pátá“ a *essentia*, „podstata; jsooucnost“), kvintesence, pátá podstata:

1. [filozofie], původně éter, který *Aristotelés připojil k Empedoklovým prvkům (země, voda, vzduch, oheň) jako prvek nejpodstatnější, nejjemnější a vším pronikající;

2. [knižně], to, co je podstatné, základní, nejskutečnější, jádro věci. (Jaroslav Malina)

quipu (z kečujské jazyky Inků/Kečuů, prostřednictvím španělštiny: *quipu*, „uzel“), *incká a snad již *mochická mnemotechnická pomůcka označování počtů pomocí různých barevných a rozdílně vázaných uzlíků. Tento systém pozičního zachycení čísel umožňoval inckým *úředníkům, zvaným *quipucamayoc*, zaznamenávat velké množství statistických údajů, hlavně daní a různých poplatků odváděných *státu. V minulosti bylo quipu mylně označováno jako písmo. (Viz též *písmo předkolumbovské Ameriky.) (František Vrhel)

Quirinál, jeden z římských pahorků, podle tradice na něm původně sídlili *Sabinové, s nimiž se *Latinové spojili v jeden svazek. (Marie Pardyová)

Quirité (Quiritus), původní jméno starověkých *Římanů, tj. občanů, kteří byli římského původu, svobodní a měli zaručena *občanská práva; odtud latinské označení *populus Romanus Quiritium*, „římský národ Quiritů [všech občanů římských]“. (Jaroslav Malina)

Quisquis, *Chalcuchima.

Quito, druhé nejvýznamnější středisko *incké říše, dnes hlavní *město Ekvádoru, ležící v nadmořské výšce 2 850 metrů. (Jaroslav Malina)

quod bonum, felix, faustum fortunatumque sit (z latiny: *quod bonum, felix, faustum fortunatumque sit* [zkratka: Q. B. F. F. S.], „ať je to dobré, šťastné, zdárné a požehnané“), latinská úvodní *formule, kterou byla zahajována úřední jednání nebo jí začínal text slavnostních listin (například doktorského diplomu). (Jaroslav Malina)

quod erat demonstrandum (z latiny: *quod erat demonstrandum* [zkratka: q. e. d.], „což bylo třeba dokázat“), závěrečná formule důkazu. (Jaroslav Malina)

Q. B. F. F. S., *quod bonum, felix, faustum fortunatumque sit.

q. e. d., *quod erat demonstrandum.

R

Rabelais, François (ca 1494, La Deviniere u Chinonu, Francie – 9. 4. 1553, Paříž, Francie), francouzský prozaik, překladatel z latiny a řečtiny, lékař. Uveřejnil odborné lékařské spisy a proslul především jako autor rozsáhlé románové epopeje *Gargantua et Pantagruel* (zkrácené názvy pěti knih, které jsou publikovány jako *Gargantua et Pantagruel: Pantagruel* [1532], *Gargantua* [1534], *Tiers livre* [1546], *Quart livre* [1552], *Le cinquieme livre* [1564]; česky více vydání; souborné vydání všech 5 knih: 1953 [Praha: Melantrich], předtím *Život Gargantuův a Pantagruelův*. Praha: Družstevní práce, 1930).

Rabelaisovo dílo ve světovém měřítku oživil ve druhé polovině 20. století ruský filozof, estetik a literární teoretik Michail *Bachtin, který v něm objevil vrstvy *lidové kultury *renesance a *středověku a takzvanou karnevalizaci, z níž mohutně čerpalo světové umění pozdější doby. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

rabín (z hebrejštiny: *rabbi*, „mistr“, odvozeno od kořene *rav*, „velký“, souvisí s arabským *rabb*, „pán“), náboženský duchovní vůdce židovské obce; její učitel a kazatel, znalec židovského náboženského práva a tradice. (Jaroslav Malina)

Rabinal Achí („Rabinalský válečník“), jedna ze dvou divadelních her, které se dochovaly z písemnictví předkolumbovské Ameriky. Její obsah tvoří střetnutí Rabinala Achí a Queché Achí. Rabinal Achí zvítězí a přivede poraženého protivníka před svého otce. Ten nejdříve prokazuje zajatci různé pocty, ale pak jej dá před očima diváků obětovat. Po symbolické smrti Queché Achí následuje tanec všech herců na jevišti, který uzavírá celý děj. (Oldřich Kašpar)

Rabinow, Paul (21. 6. 1944, Tampa, Florida, USA), americký kulturní antropolog; přispěl k rozvoji *teoretické antropologie, reflexivního proudu v antropologii a k antropologické interpretaci díla francouzského filozofa Michela *Foucaulta (1926–1984). Rabinow studoval na University of Chicago (BA, 1965, MA 1967, Ph.D., 1970) a na École Pratique des Hautes Études v Paříži (1965–1966). Od roku 1978 působí na katedře antropologie Kalifornské univerzity v Berkeley. Hostoval v École Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales (1986) a École Normal Supérieur (1997), v Národním muzeu v Riu de Janeiru (1987) a na University of Iceland (1999).

V letech 1968–1969 uskutečnil *antropologický terénní výzkum v Maroku, kde se zabýval *sociokulturními změnami, které zde byly vyvolány koloniálními a postkoloniálními režimy (*kolonialismus). Poznatky z tohoto výzkumu se staly základem jeho první knihy *Symbolic Domination: Cultural Form and Historical Change in Morocco* (Symbolická nadvláda: Kulturní forma a historická změna v Maroku, 1975). Svou druhou knižní práci *Reflections on Fieldwork in Morocco* (Přemítání o terénním výzkumu v Maroku, 1977) se zařadil k reflexivnímu proudu v antropologii. Zabýval se etnografickými metodami a na základě svých terénních zkušeností uvažoval o povaze vztahu antropologa a *informátora a zkoumal mocenské aspirace zakotvené v etnografických terénních metodách. K teoretickým otázkám se vrátil ještě v dílech *Essays in the Anthropology of Reason* (Eseje o antropologii rozumu, 1997), *Anthropos Today: Reflections on Modern Equipment* (Anthropos dnes: Přemítání o moderních nástrojích, 2003) a *Marking Time: On the Anthropology of the Contemporary* (Označování času: O antropologii současnosti, 2007). V těchto dílech reflektoval otázku zkoumání *člověka, dostupných metod získávání znalostí a povahy výzkumných institucí. Dospěl k názoru, že současný stav *metod a *institucí je epistemologicky nevhodný pro budování stabilního obrazu člověka. Anthropos je zachycen v různých pravdách a heterogenních *logoi* (*logos); anthropos je *hetero-logoi* („anthropos je ta bytost, která trpí příliš mnoha *logoi*“).

Od poloviny devadesátých let 20. století se systematicky věnuje výzkumu *etiky a otázkám vytváření znalostí v biotechnologii a genomice. V této souvislosti uskutečnil několik antropologických terénních výzkumů v moderních vědeckých laboratořích: v jedné kalifornské biotechnologické firmě (1994–1995), v genomickém centru v Paříži (1998) a na Islandu ve společnosti deCode Genetics Inc. (1999–2000). V těchto studiích sledoval zejména okolnosti produkce znalostí. Na základě těchto výzkumů připravil několik knih a studií: *Making PCR: A Story of Biotechnology* (Vývoj polymerázové řetězové reakce: Příběh biotechnologie, 1996), *French DNA: Trouble in Purgatory* (Francouzská DNA: Trampoty v Očistci, 1999), *A Machine to Make a Future: Biotech Chronicles* (Stroj na budoucnost: Biokroniky, 2004, ve spolupráci s americkou kulturní antropoložkou Taliou Dan-Cohenovou).

Rabinow je dobře obeznámen s francouzským filozofickým myšlením a patří k předním znalcům a interpretům díla Michela Foucaulta. Z této oblasti publikoval *The Foucault Reader* (Čítanka Foucaultových textů, 1984), *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (Michel Foucault: Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky, 1983, ve spolupráci s Hubertem Dreyfusem) a *The Essential Foucault* (Podstatné z Foucaulta, 2003, ve spolupráci s Nikolasem Rosem).

Dalšími významnými publikacemi Paula Rabinowa jsou *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment* (Francouzská moderna: Normy a formy sociálního prostředí, 1989), s Williamem Sullivanem sestavili práce *Interpretive Social Science: A Reader* (Interpretativní společenské vědy: Čítanka, 1978) a *Interpretive Social Science: A Second Look* (Interpretativní společenské vědy: Druhý pohled, 1987); je také autorem mnoha studií a statí v odborných časopisech. (Martin Soukup)

Racine, Jean (21. 12. 1639, La Ferté-Milon, Francie – 21. 4. 1699, Paříž, Francie), francouzský, dramatik, básník, epigramatik a historik. V raném mládí osiřel; jeho oslavné ódy mu umožnily přístup ke dvoru Ludvíka XIV. a zajistily mu přízeň vlivných lidí – vyvolaly však i nenávisť jeho konkurentů, kteří neváhali zakoupit několik představení, a zcela tak znemožnili právě *inscenaci hry *Phèdre* (Faidra, 1677), která – spolu s dramatem *Alexandre le Grand* (Alexandr Veliký, 1665) – patří k jeho nejznámějším dílům.

O Racinovo dramatické dílo se již v jeho době vedl úporný boj mezi jeho obdivovateli a vášnivými odpůrci – tyto polemiky měly často politický podtext. Teprve německý *klasicismus následujícího 18. věku v osobě Augusta Wilhelma Schlegela (srovnal Racinovo a Euripidovo pojetí Faidry) a pak francouzský *romantismus, byť polemicky, objevily jeho hodnotu poetologického impulzu, který klasicismus jako projev hledání kýžené rovnováhy *rozumu, citu a vůle poskytl světovému umění.

Racinova *tragédie *Faidra* patří k nejvýznamnějším divadelním hrám francouzského i evropského klasicismu. Hlavní hrdinkou veršované, alexandrinem psané tragédie je Faidra, krétská princezna, dcera Mínóa a Pásifay, provdaná za athénskému *králi Thésea, jehož se stala druhou manželkou; ta zahořela hříšnou vášní k jeho synu Hippolytovi. Příběh, který je jádrem dramatu, tedy vášnivá, ale hříšná *láska starší ženy k mladíkovi, který její lásku odmítá a je jí pak obviněn ze zneuctění, má předobraz v kulturních *archetypech *Předního východu: najdeme jej i v starozákonním příběhu *Josefa a Potífarovy ženy. Racine vyšel z Euripidovy tragédie *Hippolytos*: ve své pětiaktové tragédii však mytologické vyznění posunul do psychologické roviny, do *konfliktu vůle a narůstající pohlavní vášně – i když i ta je předurčena bohy. Pohled na *sexualitu se zde pohybuje mezi póly vášně, nenávisť a touhy po *smrti. Faidřino konečné, otevřené, i když těžce, nejprve zastřené, dobývané vyznání Hippolytovi se stalo předobrazem podobných „hříšných“ vyznání žen v moderní literatuře a narušovalo silná *tabu spjatá s patriarchální představou ženy jako pasivního objektu mužské sexuality. (Ivo Pospíšil)

racionalismus (z latiny: *rātionālis*, „rozumný, rozumový, účelný; početní“):

1. směr považující *rozum (*rātio*) za jediný nebo rozhodující zdroj poznání; ve filozofii je to směr (rozvinutý zejména v 17. a 18. století v polemice s *empirismem) opírající schopnost poznání a jednání o rozumovou činnost a vylučující proto zkušenost a smyslové jednání (opak empirismu), odvozuje všechny projevy vědění od nejvyššího *principu pomocí rozumových úvah, soudů, závěrů (opakem je *iracionalismus);

2. přesvědčení o neomezených schopnostech lidského rozumu; rozumový (racionální) postoj k životu. (Jaroslav Malina)

racionalismus, konstruktivistický (z latiny: *rātionālis*, „rozumný, rozumový, účelný; početní“; *construere*, „sestavovat, stavět“), v politickém myšlení Friedricha A. von *Hayeka pojem, kterým tento liberální myslitel označoval domýšlivost moderního člověka (Hayekovým terčem byl především *socialismus) spočívající v přesvědčení, že je možné *rozumem pojmout a obsáhnout nekonečně komplexní předivo společenských vztahů, a na základě tohoto poznání vymýtit existující *zla a nespravedlnosti a dovést *společnost k jakémusi ideálnímu stavu – tedy „zkonstruovat“ ideální společnost. Konstruktivistický racionalismus, jehož zárodky lze hledat u René *Descarta a Francise *Bacona, je proto podle Hayeka nepřitelem *katalaxe, svobodné společnosti. (Pavel Dufek)

Račanská, Michaela (rozená Vystrčilová, 22. 6. 1976, Brno), česká antropoložka; absolventka magisterského a doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a rigorózního řízení na *Katedře antropologie a genetiky člověka *Univerzity Karlovy v Praze. Diplomová práce: *Určování dožitého věku podle zubů* (1999), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.; rigorózní zkouška: *Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze (2002); disertační práce: *Určování dožitého věku podle kostry* (2003), školitel: Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc.

V současnosti pracuje jako odborná asistentka *Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde vede praktická a pitevní cvičení z anatomie studentů všeobecného i stomatologického směru. Zabývá se *forenzní a *dentální antropologií se zaměřením na metody určování dožitého věku. Tato tematika je rozpracována v diplomové a disertační práci i ve většině z jejích odborných publikací. Je členkou *České společnosti antropologické a České anatomické společnosti. Za vynikající výkony ve vědecké a výzkumné práci a za publikační činnost získala v roce 1999 Cenu Biologické sekce Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a v roce 2003 Cenu rektora Masarykovy univerzity v Brně pro nejlepší studenty doktorského studijního programu. Kontakt: RNDr. Michaela Račanská, Ph.D., Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: michaela.racanska@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Räčhen, *Milaräpa Žäpadordže.

Rada Evropské unie, *orgán sestávající z *ministrů *vlád ze současných 25 členských států Evropské unie (EU); jeho úkolem je tyto státy zastupovat. Pravomocí Rady EU je zvažovat a případně vetovat nebo doplňovat návrhy Evropské komise. Rozhodnutí jsou ve většině případů přijímána hlasováním kvalifikovanou (tj. váženou) většinou, ale v některých případech je požadována jednomyslnost. (Marie Dohnalová)

Rada vlády pro nestátní neziskové organizace, součást Úřadu vlády České republiky, její poradní *orgán, který se zabývá výhradně problematikou *občanského sektoru. Vznikla transformací zrušené Rady pro nadace v roce 1998. Od roku 2002 jsou jejími členy nejen zástupci občanského sektoru a ministerstev, ale i krajů. Byly založeny tři stálé výbory, které pro Radu připravují návrhy v oblastech, v nichž působí: Výbor pro spolupráci s regiony, Výbor pro spolupráci s *Evropskou unií a Výbor pro *Nadační investiční fond (NIF). Kontakt: www.vlada.cz. (Marie Dohnalová)

rada, dvorská, v pozdním *středověku útvar zřizovaný jednotlivými zemskými pány, obvykle i s učenými radami, od 16. století nejvyšší správní a právní *úřad v říšských *zemích. V habsburské říši byla dvorská rada zřízena v roce 1527 Ferdinandem I. (1503–1564) s cílem posílení centralizovaného *státu, který by spravovala profesionální *byrokracie; v roce 1760 byla nahrazena státní radou. (František Čapka)

rada, dvorská válečná, centrální rakouský *úřad zřízený v roce 1556 Ferdinandem I. (1503–1564) pro vojenskou správu a obranu hranic habsburské říše; její součástí bylo i vrchní velení nad armádami v poli; existovala do roku 1848, kdy byla nahrazena ministerstvem vojenství. (František Čapka)

rada, královská, úzký poradní sbor českých *panovníků, vyvinul se z knížecí rady dvorských a zemských služebníků (z řad *šlechty a *duchovenstva). V českém státě se s ní setkáváme jako s neformálním příležitostným poradním orgánem již od 11. století, k postupné formalizaci a institucionalizaci dochází od 2. poloviny 13. století, kdy na ni navázala činnost *zemského sněmu a *zemského soudu. V období mezi husitskými *válkami (*husitství) a *třicetiletou válkou vzrostl vliv rady (jako stálého orgánu) natolik, že ji *stavy využívaly k omezování autokratických tendencí panovníka; po Bílé hoře (1620) její význam upadal, přetrvala však až do poloviny 19. století. (František Čapka)

rada, městská (latinsky: *consilium civium*), samosprávný orgán *města volený *měšťany a *králem (respektive potvrzovaný *podkomořím); tvořilo ji 12 *konšelů (*consules*) v čele s měsíčně se střídajícím *purkmistrem (z němčiny: *Bürgermeister*); první konšel měl na starosti majetek města a byl nazýván primátorem (*primas*). Městská rada se zpravidla ustavovala na základě návrhu předchozích konšelů a se schválením pána města; její kompetence: organizace městského života, přijímání měšťanů, výkon veřejné a policejní správy, řízení *řemesel, organizace trhů, správa důchodů, jmění a *soudů. Města měla vlastní právní řád a závazná usnesení vydávaná městskou radou.

Od *Lucemburků se městské rady stále více prosazovaly a jejich význam rostl, ustavily se radnice, radní kanceláře, radní knihy a písař. To platilo až do nástupu Habsburků, kdy tzv. trestní opatření Ferdinanda I. (1503–1564) posílila na úkor městských rad pravomoci *rychtáře (vyňata řemeslnická činnost a soudnictví – zřízen *apelační soud). Zlepšení nastalo za Rudolfa II. (1552–1612), zlom v jejich postavení přinesla bělohorská porážka v roce 1620, po které Ferdinand II. (1578–1637) dále posílil moc rychtáře. V 18. století byly městské rady postupně nahrazeny *magistráty. (František Čapka)

rada, obecní, označení pro užší samosprávný orgán (vedle názvu *obecní představenstvo), v Československu uzákoněno v roce 1919 (zákon o obecním zřízení č. 76/1919 Sb.); volena z *obecního zastupitelstva. V čele stál *starosta, jeho náměstek (respektive náměstkové) a obecní radní, byla nejméně tříčlenná (zastupitelstvo mělo nejméně 9 členů), obecní rada fungovala i jako obecní trestní senát. (František Čapka)

rada, tajná (anglicky: *Privy Council*, německy: *Geheimer Rat*):

1. poradní orgán anglických králů (od konce 14. století), složený z nejvyšších státních *úředníků; s nástupem *konstituční monarchie (2. polovina 17. století) ztratila svůj význam;

2. nejvyšší centrální instituce v habsburské *monarchii (*Geheimer Rat*), založena 1. 1. 1527 císařem Ferdinandem I. (1503–1564); původně šlo o poradní pětičlenné *kolegium, postupně rozšiřované, vrcholu dosáhla tajná rada za Ferdinanda II. (1578–1637), kdy se zabývala všemi důležitými státními otázkami (a ne již jako poradní, ale rozhodující orgán). V letech *vlády (1657–1705) císaře Leopolda I. (1640–1705) se však stala více méně formálním orgánem. Měla již přes 60 členů, což bylo překážkou efektivnímu vykonávání jejích funkcí, proto nabývaly na významu užší výbory z tajné rady, tzv. konference. Nejvýznamnější byla tajná konference, v níž se soustředila hlavní část agendy (zejména pro zahraniční otázky), avšak i ona početně rostla, takže ji nakonec Josef I. (1678–1711) zrušil a nahradil sedmi komisemi; ty se však neosvědčily, takže od roku 1709 opět působila tajná konference (do roku 1749). Za tereziánských reforem byla konference zrušena a nahrazena státní radou. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (17. 1. 1881, Birmingham, Anglie – 24. 10. 1955, Londýn, Anglie), britský sociální antropolog. Společně s Bronislawem *Malinowskim je pokládán za zakladatele *funkcionalistické antropologie. Ačkoliv pocházel z chudých poměrů, díky stipendiu studoval na Trinity College v Cambridge, kde mezi jeho učitele náleželi William *Rivers a Charles Samuel Myers, docházel však také na filozofické přednášky filozofa a matematika Alfreda Northa Whiteheada (1861–1947). Hlásil se ke krajní *levici (byl znám jako „anarchista Brown“) a propagoval na Britských ostrovech *Durkheimovu *sociologii. V letech 1906 až 1908 se Radcliffe-Brown věnoval terénnímu výzkumu na Andamanských ostrovech v Bengálském zálivu; o dva roky později studoval nativní etnika v severní Austrálii. V letech 1916 až 1919 působil jako *úředník (Director of Education) v africkém království Tonga, jež bylo pod nepřímou správou Velké Británie. Ze zdravotních důvodů (onemocněl španělskou chřipkou) odešel za bratrem do Jižní Afriky, kde začal pracovat jako etnolog v Transvaalském muzeu. Koncem roku 1920 získal místo sociálního antropologa, které bylo z iniciativy Alfreda Corta *Haddona zřízeno na *univerzitě v Kapském městě. Vědecké uznání získala Radcliffe-Brownovi především dnes již klasická

monografie *The Andaman Islanders: A Study in Social Anthropology* (Andamanští ostrované: Sociálně antropologická studie) z roku 1922. V roce 1926 odplul do Austrálie, kde přednášel v Sydney na místní univerzitě, řídil antropologický výzkum, založil periodikum *Oceania* a uveřejnil monografii *The Social Organization of Australian Tribes* (Sociální organizace australských kmenů, 1930–1931). Roku 1930 přesídlil do Spojených států amerických, kde působil na univerzitě v Chicagu; konečně v roce 1937 přijal pozvání na univerzitu do Oxfordu. Během druhé světové války působil jako prezident Royal Anthropological Institute. V letech 1942 až 1944 přednášel na univerzitě v São Paulu v Brazílii. V roce 1946 byl v Oxfordu penzionován, působil však nadále na univerzitě v Alexandrii (1947–1949) a v Jižní Africe na Rhodes University (1951–1954). Teprve na konci života se vrátil do Anglie.

Alfred Reginald Radcliffe-Brown se stal vůdčí osobností britské sociálně antropologické školy, jež se vymezila vůči dosud dominantnímu Malinowského *funkcionalismu. Sociální struktura nahradila jako hlavní konceptuální nástroj antropologického bádání Malinowského funkci a zájem britské sociální antropologie se nadále soustředil především na příbuzenské a politické systémy. Svě učení shrnul v knize *A Natural Science of Society* (Přírodní věda o společnosti, 1957), v níž odmítl *Boasovu vědu o kultuře a zdůraznil úlohu společnosti. Kulturu pokládal za nepřesně vymezený abstraktní pojem a nanejvýš ji ztotožnil s procesem *socializace. Jeho hlavní ambicí bylo vytvořit jednotnou vědu o společnosti. Odmítal *kulturní relativismus amerických antropologů, ačkoliv oceňoval jejich metodu terénního výzkumu. Radcliffe-Brown rozlišil historický výklad, který je vlastní etnologii, a vědeckou *interpretaci, jež přísluší sociální antropologii, která by měla být vybudována podle vzoru přírodních věd. Zatímco etnologie se snaží rekonstruovat kulturní dějiny určitého etnika, sociální antropologie usiluje o stanovení obecných *zákonů, jimiž se řídí společenský život. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

radiace, adaptivní, evoluční proces velkého ekologického rozsahu, jakási hyperdisperze, ve smyslu jak geologického, tak evolučního časového měřítka, který však nemusí nezbytně probíhat na velkých geografických územích. Dochází k spontánní *diverzifikaci z ancestrálních skupin a zaplnění dostupného ekologického prostoru. Vznikají nové životní formy a skupina získává „nový ekologický image“. Působením *přirozeného výběru se skupiny adaptují na nové ekologické podmínky, ať už lokálně nebo prostřednictvím *kolonizace. Ve skupině se objevují *specialisté a *generalisté. K učebnicovým příkladům adaptivní radiace patří skupina tzv. „Darwinových pěnkav“ na Galapágách (ve skutečnosti jde o příslušníky čeledi Emberizidae, tedy příbuzné našich strnadů) a cichlidy (ryby čeledi Cichlidae, řád Perciformes) Velkých afrických jezer. V obou případech došlo v novém prostředí plném neobsazených *ekologických nik k velmi rychlé morfologické *divergenci spojené s diverzifikací potravních strategií. Například přestože Viktoriino jezero vzniklo teprve před 400 000 lety, bylo v něm popsáno kolem 450 druhů cichlid; ve skutečnosti ovšem byla radiace těchto ryb mnohem rychlejší, protože jezero před 17 300 lety vyschlo a naplnilo se až před 14 700 lety. (Petr Bureš, Miloš Macholán)

radialis, -e, radiální, vřetenní, na straně vřetenní kosti (**radius*). Na předloktí též synonymum pro *laterální. (Ladislava Horáčková)

Radiguet, Raymond (18. 6. 1903, Saint Maur, Francie – 12. 12. 1923, Paříž, Francie), francouzský prozaik a básník. Když v roce 1923 vyšel román mladičkého Radigueta *Le Diable au corps* (Ďábel v těle, 1923), způsobil společenský skandál a podnítil čtenářský zájem. Talentovaný francouzský prozaik, ale také autor básní a dramát měl příležitost krátce si prožít literární slávu. Jeho druhý román *Le Bal du Comte d'Orgel* (Ples u hraběte d'Orgela, 1924), který zpracovává obdobné téma jako sentimentální, psychologický román **Kněžna de Clèves* (1678), vyšel již posmrtně.

Román *Ďábel v těle*, jehož popularitu později šířila filmová adaptace s Gérardem Philipem v hlavní roli, je komponován jako vyprávění patnáctiletého studenta gymnázia. Tato postava

formuluje svůj vztah ke světu v jakémisi deníku-vyprávění. Vypravěč s dostředivou, až cynickou upřímností pronáší své *názory a popisuje své pocity. Hlavním tématem románu jsou citové kolize mezi vypravěčem a o něco málo starší, vdanou ženou (Martou). I když mezi milenci dochází k fyzickému kontaktu, tyto scény jsou zachyceny velmi cudně. Jejich vztah končí tragicky: Marta otěhotní a při porodu dítěte umírá. O dítě se stará po svém návratu z *války Martin muž Jakub. Radiguet v *Ďáblu v těle* přesvědčivě zachytil problémy citového dospívání rodičů se mladého muže či předčasně vyspělého „dítěte svého věku“ současně. Tato zpověď provokovala sobectvím svého nevědoucího, rozmazleného vypravěče, jenž chápe ženu jako hračku a *lásku jako hru a který si nedokáže uvědomit souvislosti a důsledky svých činů. Radiguet představil ješitnou, nevyzrálou mužskou duši s bezelstnou upřímností. Tato otevřenost stejně dojíkala, jako šokovala. (Ivo Pospíšil)

radikalismus (z latiny: *radix*, „kořen; původ, základ“):

1. směr (politický, náboženský, vědecký aj.) usilující o zásadní a nekompromisní, někdy až extrémní řešení;

2. radikální *názory, smýšlení; rozhodný postup, rázné řešení vůbec. (Jaroslav Malina)

radikální (z latiny: *radix*, „kořen; původ, základ“):

1. usilující o pronikavé a rychlé změny od základu, od kořene; souvisící s takovým směrem, postojem, postupem;

2. jdoucí až na kořen, důkladný, nekompromisní;

3. prováděný od základu, rychle, rázně, důkladně a energicky. (Jaroslav Malina)

radikální demokracie, *demokracie, radikální.

radikální konstruktivismus, *konstruktivismus, radikální.

radikulární cysta, *cysta, radikulární.

radioaktivita a účinky ionizujícího záření, radioaktivita, spontánní emise záření z atomového jádra spojená s jeho přeměnou, je důsledkem snížené stability nebo excitovaného (energeticky vybuzeného) stavu atomových jader. Rozlišujeme radioaktivitu přirozenou a umělou. Přirozeně se vyskytující radioaktivní prvky vznikají převážně rozpadem těžkých atomových jader, například uranu-235. Umělá radioaktivita je důsledkem navozené interakce stabilních atomových jader s částicemi, které jsou emitovány přirozeně radioaktivními prvky nebo (častěji) s částicemi urychlovanými pomocí různých technických zařízení (urychlovačů nebo jaderných reaktorů). Radioaktivní prvky mohou vyzařovat různé druhy částic – například fotony záření γ , částice β (elektrony a pozitrony), částice α (heliová jádra) či neutrony. S těmito druhy záření se setkáváme nejčastěji. Dále ukážeme, že radioaktivita má pravděpodobnostní charakter – nelze předem rozhodnout, které atomové jádro se rozpadne a kdy.

Všechny výše uvedené druhy záření patří mezi záření ionizující, která v látkovém prostředí vyvolávají tvorbu elektricky nabitých částic, iontů. Ionizující záření z jader radioaktivních prvků se označuje jako jaderné záření. Mimoto se však setkáváme i s ionizujícím zářením nejaderným, které vzniká v elektronovém obalu atomu (záření rentgenové) nebo v urychlovačích elektricky nabitých částic. Elektricky nabitě částice ionizují přímo, zatímco elektricky neutrální částice, například fotony a neutrony, ionizují nepřímo.

Druhy radioaktivní přeměny (rozpadu):

Každý druh radioaktivní přeměny se může vyskytovat v čisté formě nebo může být kombinován s jedním nebo více jinými druhy přeměny. Uvádíme jen nejvýznamnější přeměny.

Přeměna gama (dále γ), je proces, během kterého je z jádra atomu vyzářeno kvantum elektromagnetického záření – foton γ . K tomuto jevu může dojít pouze tehdy, pokud má jádro nadbytek energie ve srovnání s energií základního stavu jádra. Tato nadbytečná energie se může objevit například po emisi jiného druhu záření nebo po interakci jádra s jinou částicí. Přeměna γ může proběhnout i způsobem odlišným, který se nazývá vnitřní *konverze záření.

Zjednodušeně si tento proces můžeme představit tak, že foton záření γ po opuštění jádra vyrazí z některé vnitřní vrstvy elektronového obalu atomu elektron a přitom zcela zanikne. Vyražené elektrony, které mají velkou energii a ionizační schopnost, se nazývají Augerovy elektrony.

Přeměna beta (dále β), nastává, když je jádrem atomu vyzářen elektron nebo pozitron. Řadíme sem i případ, kdy dojde k záchytu elektronu jádrem. Emise nebo záchyt elektronu či pozitronu jsou jevy spojené se vzájemnými přeměnami neutronu a protonu. Při vyzáření elektronu (tj. při β^- -přeměně) se protonové číslo zvyšuje o jednotku, neutronové o jednotku snižuje a počet nukleonů zůstává nezměněn. Při vyzáření pozitronu (tj. při β^+ -přeměně) se jeden proton mění v neutron, počet nukleonů se zachovává, avšak protonové číslo se snižuje. Čistou β^- -přeměnou je například přeměna „radiouhlíku“ C na dusík N. Pozitron emitovaný při β^+ -přeměně obvykle velmi rychle interaguje s některým elektronem nacházejícím se v bezprostřední blízkosti. Obě částice pak anihilují za vzniku dvou kvant záření γ . Při záchytu elektronu je jádrem zachycen elektron z nejněvnitřnější vrstvy elektronového obalu atomu. Proton se přitom mění v neutron. Z tohoto důvodu při záchytu elektronu klesá protonové číslo o jednotku, stejně jako při β^+ -přeměně.

Přeměna alfa (dále α) je spontánní emise α -částice, k níž dochází u některých atomových jader, jejichž nukleonové číslo je větší než 150. Každá α -částice se skládá ze čtyř nukleonů – dvou protonů a dvou neutronů, je to tedy jádro atomu helia He^{2+} . Z tohoto důvodu jádro atomu emitujícího α -částici snižuje své protonové číslo o dvě jednotky, případně nukleonové číslo o čtyři jednotky. S ohledem na relativně vysokou rychlost a hmotnost emitovaných α -částic, musí se u vyzařujícího atomového jádra projevit zpětný ráz (jde o projev *zákona zachování hybnosti, podobně jako u pušky při výstřelu). Jádro pak získává samo energii dostatečně vysokou k tomu, aby vyvolávalo podél své dráhy ionizaci. Environmentálně významným zdrojem záření α je například radon.

Jaderné štěpení je přeměna těžkých jader, která obvykle vede k tvorbě dvou velkých dceřiných jader – fragmentů, nazývaných se štěpné produkty. Při tomto procesu je také emitován jeden nebo častěji více neutronů. Jaderné štěpení je důsledkem snížené stability velmi těžkých atomových jader – přitažlivé jaderné síly potom mohou být překonány odpudivými elektrostatickými silami mezi protony. Může docházet ke štěpení spontánnímu (například thoria-235) nebo štěpení vyvolanému interakcí jádra s neutrony (například jader uranu-235). Při štěpení téhož nuklidu nejsou vznikající fragmenty identické. Proto při štěpení například uranu-235 vzniká vždy celá řada stabilních nuklidů a zejména radionuklidů. Vznik jednotlivých dvojic štěpných produktů má různou pravděpodobnost. Nejčastěji vznikají dvojice fragmentů: stříbro-113 a rhodium-120, ruthenium-115 a kadmium-118, baryum-144 a krypton-89, stroncium-91 a xenon-140. Některé ze vznikajících radionuklidů se dále rozpadají, čímž vznikají rozpadové řady. Při soustředění nadkritického množství uranu-235 může dojít k tzv. jadernému výbuchu.

Jaderné reaktory jsou také založeny na principu jaderného štěpení. Popíšeme stručně jaderný reaktor, v němž dochází ke štěpení uranu-235 (U). „Palivo“ reaktoru je tvořeno uranem-238 obohaceným několika procenty uranu-235. Po indukci štěpení uranu-235 pomalým neutronem vzniká několik rychlých (vysokoenergetických) neutronů a obvykle dva těžké jaderné fragmenty. Rychlé neutrony nemohou vyvolat další štěpení (s určitým zjednodušením můžeme říci, že při rychlém průletu kolem jádra uranu-235 nemají dost času, aby do něho mohly vniknout a narušit tak jeho stabilitu). Proto musí být uvolněné neutrony nejdříve zpomaleny, moderovány. Takové neutrony se také někdy označují jako tepelné, protože jejich kinetická energie je srovnatelná s kinetickou energií podobně těžkých částic při tepelném pohybu. Ke zpomalení neutronů lze použít lehké prvky nebo jejich sloučeniny – uhlík, vodu nebo těžkou vodu (D_2O). Tyto materiály se označují jako moderátory. Počet neutronů schopných způsobit jaderné štěpení se lavinovitě zvětšuje a vzniká stále více a více

tepla. Neřízená jaderná řetězová reakce může způsobit přehřátí a dokonce roztavení obsahu reaktoru. Katastrofickým příkladem takového procesu se stala havárie v Černobylu. Naštěstí, díky nízkému stupni obohacení jaderného „paliva“ reaktoru, nemůže dojít k jadernému výbuchu v pravém slova smyslu. Reakce v jaderném reaktoru musí být řízena, k čemuž slouží přítomnost látek schopných absorbovat nadbytečné pomalé neutrony přímo uvnitř reaktoru. Vhodnými látkami jsou bor, kadmium nebo berylium. Intenzivní neutronový tok vznikající v reaktoru lze využívat pro výrobu některých umělých radionuklidů, včetně těch, které se používají v lékařství.

Zákonitosti radioaktivní přeměny

Radioaktivita je přírodní proces, který se nevymyká z platnosti obecných fyzikálních zákonů, kterým říkáme zákony zachování. Tytéž zákony platí i při uměle navozených přeměnách prvků. Musíme však brát v úvahu nejen mateřská a dceřiná jádra, která v těchto procesech vystupují, ale i částice a kvanta energie, která se při nich uvolňují nebo naopak zanikají. Platí zejména zákon zachování hmoty, zákon zachování elektrického náboje, zákon zachování počtu nukleonů a zákon zachování hybnosti.

Naši pozornost nyní zaměříme na *zákon radioaktivní přeměny*, popisující dynamiku radioaktivní přeměny radionuklidů. Jeho matematická podoba není závislá na druhu emitovaného záření. Radioaktivní přeměna je pravděpodobnostní proces, který však lze poměrně jednoduše popsat. Platí:

$$N_t = N_0 e^{-\lambda t}$$

kde λ je přeměnová (dezintegrační) konstanta. Znaménko „-“ v rovnici vyjadřuje, že dochází k úbytku radioaktivních jader, N_0 je počet jader schopných přeměny na začátku sledování procesu, tj. v čase $t = 0$, N_t je počet těchto jader v čase $t = t$ a e je základem přirozených logaritmů. Tato rovnice je použitelná jen pro velké soubory rozpadajících se jader. Konstanta λ , která v tomto vztahu vystupuje, není z praktického hlediska příliš vhodná pro názorný popis radioaktivní přeměny. Proto byla zavedena aktivita, definovaná jako celkový počet přeměn za jednu sekundu v objemu vzorku. Hlavní jednotkou aktivity je becquerel (Bq), který má fyzikální rozměr s^{-1} . 1 becquerel je aktivita vzorku, ve kterém dochází k jedné přeměně za sekundu. Starší jednotkou aktivity je curie (Ci, aktivita jednoho gramu čistého radia, $1 \text{ Ci} = 3,7 \cdot 10^{10} \text{ Bq}$). Jinou důležitou veličinou, která usnadňuje popis radioaktivní přeměny, je fyzikální poločas rozpadu T_f . Je to čas potřebný k poklesu aktivity radioaktivního vzorku na polovinu výchozí hodnoty. Můžeme vyjádřit vztah mezi fyzikálním poločasem přeměny a přeměnovou konstantou daného radionuklidu: $T_f = 0,693/\lambda$.

Jednotkou a fyzikálním rozměrem poločasu je sekunda.

Fyzikální poločas rozpadu a aktivita jsou veličiny velkého praktického významu – v medicíně, při hodnocení kontaminace životního prostředí, v jaderném průmyslu a specificky v radiokarbonovém datování i dalších radiometrických metodách.

Absorbovaná dávka a dávkový ekvivalent

Částice nebo fotony ionizujícího záření nesou poměrně velké množství energie, která může být absorbována v látce při její interakci se zářením. Energie jednotlivých částic je však velmi malá ve srovnání s energií makroskopických těles či s velikostí základní jednotky energie – joulem (J). Proto byla v této oblasti fyziky zavedena jednotka energie o velikosti podstatně menší, která se nazývá elektronvolt (eV). Platí: $1 \text{ eV} = 1,602 \cdot 10^{-19} \text{ J}$.

Spíše než energie jednotlivých částic nás však zajímá, jaké množství energie tyto částice předávají prostředí, kterým procházejí. Pro vyjadřování této energie byla zavedena veličina zvaná *absorbovaná dávka*, která má v SI soustavě jednotku gray (Gy). Absorbovaná dávka je definována jako střední množství energie odevzdané prostředí o určité hmotnosti dělené touto hmotností. Gray je proto definován jako energie o velikosti 1 J předaná 1 kg látky [$\text{J} \cdot \text{kg}^{-1}$]. Ve starší literatuře se můžeme setkat s jednotkou rad (rad). Mezi jednotkami gray a rad platí převodní vztah $1 \text{ Gy} = 100 \text{ rad}$.

Dávková rychlost vyjadřuje absorbovanou dávku vztaženou na jednotkový časový interval [$\text{J}\cdot\text{kg}^{-1}\cdot\text{s}^{-1}$]. Tátáž absorbovaná dávka může být dosažena při různých dávkových rychlostech za různou dobu.

Dávkový ekvivalent je veličinou vyjadřující vlastní relativní biologickou účinnost záření. Ve zjednodušené podobě je dán součinem fyzikální dávky záření a faktoru jakosti. Faktor jakosti (QF) má charakter dohodnutého rizikového faktoru, platí jen pro *člověka a slouží k posouzení rizika jednotlivých druhů záření. Pro záření rentgenové, \square a \square má QF hodnotu 1, pro jiné druhy záření pak podstatně vyšší, až kolem 20. Dávkový ekvivalent má rozměr $\text{J}\cdot\text{kg}^{-1}$ stejně jako gray, avšak jednotka se nazývá sievert (Sv). Z přirozených zdrojů je člověk ozářen dávkovým ekvivalentem kolem 1 mSv za rok, při lékařských vyšetřeních pak ekvivalenty od setin do stovek mSv, smrtelné účinky má dávkový ekvivalent 5 Sv (při celotělovém ozáření).

Studiu biologických účinků ionizujícího záření je věnována velká pozornost ze dvou důvodů. Na jedné straně je ionizující záření významným nástrojem v *léčbě zhoubných nádorů, na druhé straně může být velmi nebezpečným faktorem při jaderném výbuchu nebo při havárii jaderných energetických zařízení. Nelze ignorovat ani dlouhodobou expozici člověka z přírodních radioaktivních zdrojů (radioizotopy v *horninách, kosmické záření), avšak tato přirozená expozice není životu nebezpečná a uvažuje se i o jejím pozitivním vlivu na živé organismy (tzv. efekt hormeze).

Účinky ionizujícího záření na živé organismy

*Primárním účinkem je interakce tohoto záření s elektronovým obalem atomů, jehož důsledkem je jejich excitace nebo ionizace. Tyto primární účinky jsou spouštěcím mechanismem celé řady fyzikálních, fyzikálně-chemických, biochemických a biologických reakcí, které ve svých důsledcích vedou buď k poškození ozářeného organismu, nebo k jeho zániku (smrti). Doba, která uplyne od okamžiku absorpce ionizujícího záření atomem či molekulou absorbentu do vzniku změn v biologicky významných makromolekulách, je velmi krátká a nepřesahuje většinou jednu mikrosekundu. Časový rozvoj biologických změn je mnohem delší, což souvisí se složitostí metabolických pochodů v živých systémech a existencí široké sítě zpětnovazebních spojení. Bývá zvykem dělit biologické účinky ionizujícího záření na přímé a nepřímé. *Přímý účinek* zahrnuje fyzikální a fyzikálně-chemický proces spojený s absorpcí zářivé energie, vedoucí bezprostředně ke změnám v metabolicky a geneticky významných buněčných strukturách. Převládá v buňkách s nízkým obsahem vody. Teorie přímého účinku bývá někdy označována jako teorie zásahová. *Nepřímý účinek* je zprostředkován produkty radiolýzy vody, zejména volnými radikály H^* a OH^* . Tento druh účinku převažuje v buňkách s vysokým obsahem vody. Volné radikály nenesou elektrický náboj, mají však volný nepárový elektron, který z nich činí velmi reaktivní látky s oxidačně redukčními účinky. Těmi jsou schopny štěpit různé druhy intramolekulárních vazeb v biomolekulách a degradovat tak jejich strukturu, nutnou pro zachování jejich biologické funkce. Při radiačním poškození buňky se oba mechanismy objevují společně. U buněk nacházíme tyto postupné fáze radiačního poškození: – dočasné zastavení *proliferace (buněčného dělení), – reproduktivní smrt buněk (dočasné uchování funkce při ztrátě proliferační schopnosti), – okamžitá smrt buněk.

Citlivost buněk vůči ionizujícímu záření závisí na mnoha okolnostech, především na jejich schopnosti reparovat radiační poškození. Nejcitlivější jsou obecně buňky rychle se rozmnožující: embryonální, kožní a epitelální, *kostní dřeně a gonád. Dlouhodobým následkem ozáření mohou být *mutace a vznik nádorových onemocnění. (Vojtěch Mornstein)

radiografie (rentgenové snímkování, RTG prozařování, skiografie) [archeologie], technika jejímž principem je prozařování *artefaktů a *objektů rentgenovým zářením a následným zobrazením předmětu na rentgenový film. Při průchodu záření materiálem dochází k zeslabení intenzity primárního svazku rentgenového záření, a tak místa s nejmenší absorpcí jsou na filmu zobrazena jako nejtmaší. Zobrazení předmětu na filmu je 1:1. Moderní variantou této

techniky je zobrazení objektu v digitální podobě, která však zatím nedosahuje kvality rozlišení na filmu. Jedná se o nedestruktivní průzkum (běžné jsou i mobilní RTG přístroje a kabiny). (Martin Hložek)

radiokarbonové datování, *datování, radiometrické.

radiokarpální kloub, **articulatio radiocarpalis*.

radiolarity [petroarcheologie], jemnozrnné druhohorní *silicity, organogenní *horniny sedimentárního původu, vzniklé z křemitých schránek mořských prvoků mřížovců (*Radiolaria*), tvořené v podstatě *chalcedonem a zbarvené nejčastěji *krevelem do čokoládově hněda až červena či chloritem do šedozelena. Od *paleolitu byly užívány jako dobře štípatelná *surovina k výrobě *kamenné štípané industrie jak v místě svého výskytu (například v jurských *vápencích bradlového pásma na Slovensku a v Polsku, v údolí Dunaje a na několika *lokalitách v Maďarsku), tak i v širší oblasti (*import na moravských nebo českých lokalitách), ceněná snad i pro své estetické kvality (barevnost). (Viz též *suroviny, nejstarší.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

radiometrické datování, *datování, radiometrické.

radioulnární distální kloub, **articulatio radioulnaris distalis*.

radioulnární proximální kloub, **articulatio radioulnaris proximalis*.

radius, -i, m. (z latiny: *radius*, „paprsek; hůlka; poloměr kruhu; loukoť kola“) [anatomie], kost vřetenní; *kost typu dlouhého, ležící na palcové straně předloktí. Proximální konec radia je tvořen hlavicí – *caput radii*, na ní je proximálně jamka pro skloubení s *capitulum *humeri* – *fovea capitis radii*. Po obvodu hlavice radia je válcová kloubní ploška pro spojení s *kostí loketní – *circumferentia articularis radii*. Pod hlavicí je radius zúžen v *collum radii*, pod ním je na ventromediální straně těla drsnatina – *tuberositas radii* (pro úpon **musculus biceps brachii*). Tělo radia se distálním směrem rozšiřuje a mediálně (proti *ulně) vytváří ostrou hranu pro úpon mezikostní membrány – *margo interosseus*. **Foramen nutricium* se nachází v proximální třetině *ventrální plochy těla vřetenní kosti a směřuje proximálně ke *kloubu loketnímu. Na distomediálním okraji má radius mělkou *incisura ulnaris radii* pro kontakt s hlavičkou *kosti loketní, distální kloubní plocha se nazývá *facies articularis carpea radii* a slouží ke kontaktu s *kostmi karpálními. Na laterálním okraji vybíhá *processus styloideus radii*, který slouží pro úpon svalů. Dorzální plocha distálního konce radia je zdrsňelá podélně orientovanými žlábkami, v nichž probíhají šlachy *extenzorů prstů ruky, ventrální plocha je téměř hladká. *Osifikace probíhá v *diafýze (od 8. *fetálního týdne) a obou *epifýzách (distální začíná osifikovat po 1. roce, proximální až ve 4.–5. roce). Přidatná *osifikační jádra jsou v *tuberositas radii* (ve 13.–14. roce) a často i v *processus styloideus*. *Processus styloideus* může osifikovat samostatně a zůstat pak po celý život izolovaný. Proximální epifýza se spojuje s tělem radia mezi 14–17 lety, distální mezi 18.–20. rokem, kdy splývají i drobná osifikační jádra. Z *růstové chrupavky distální epifýzy roste kost aktivněji a déle. U živého je hmatný *processus styloideus radii*, který slouží jako orientační a *antropometrický bod (**stylion*). Při stranovém určení položíme kost do anatomického postavení, kdy okrouhlá hlavice směřuje *proximálně a *tuberositas radii* ventromediálně. Na distálním konci radia je drsná strana s podélnými žlábkami na straně dorzální (ventrální plocha je hladká), mediálně směřuje *incisura ulnaris radii* pro skloubení s hlavičkou ulny. Ostrý *margo interosseus* míří mediálně – k loketní kosti. (Ladislava Horáčková)

radix, -icis, f., kořen, stopka, pata (v *anatomii například nosní kořen – *radix nasi*). (Ladislava Horáčková)

radix dentis, kořen zubu, je částí *zubu, která je zasazená do *alveolu *čelisti a pokrytá na povrchu zubním *cementem. Zuby mohou mít jeden nebo více kořenů. K zubům s jedním kořenem patří *řezáky, *špičáky a *zuby třenové (s výjimkou horního prvního *premoláru). Dva kořeny (jeden mesiálně, druhý distálně) mají obvykle dolní *stoličky a první horní

třenové zuby (výjimečně i P₂). Tři kořeny (jeden palatinálně a dva vestibulárně) jsou typické pro horní stoličky. Individuálně různý počet kořenů vykazují třetí stoličky. (Lenka Vargová)

radix dorsalis nervi spinalis, sensorický zadní míšní kořen. Zdrojem jeho vláken je míšní uzlina (**ganglion spinale*), která obsahuje soubor sensorických neuronů převážně pseudounipolárního typu (v podobě písmene T), jejichž výběžek se dělí na centrální a periferní raménko. Periferní raménka vyrůstají do celého těla až na jeho obvod, odkud přivádějí informace. Centrální raménka vstupují, spolu se sensorickými větvemi z vnitřních orgánů, v *sulcus lateralis posterior* do šedé míšní *hmoty v zadních rozích páteřní *míchy. (Ladislava Horáčková)

radix linguae, kořen jazyka, představuje zhruba zadní třetinu *jazyka přivrácenou k *hltanu, kterou je jazyk upevněn ke spodině *dutiny ústní. Na kořeni jazyka se nachází četná lymfatická *tkáň označovaná jako jazyková *mandle. (Lenka Vargová)

radix ventralis nervi spinalis, přední kořen míšního nervu tvořený souborem nervových vláken, která vystupují ze *sulcus lateralis anterior* *míchy. Obsahuje převážně motorická nervová vlákna, která vystupují z jader předních míšních rohů a také vlákna autonomní (z **nucleus intermediolateralis*). (Ladislava Horáčková)

radlice [archeologie, etnoarcheologie], zaostřená část (původně ze *dřeva, později z *kovů) *oradla, kterou se kypří a případně i obrací *půda. (Jaroslav Malina)

radličná kost, **vomer*.

rádlo, *oradlo.

Radomiči, středověké etnikum východoslovanského původu, které žilo v 1. tisíciletí n. l. v rozlehlé oblasti mezi Dněprem a Děsnou. (Lukáš Šín)

radost, momentální stav, pocit duševní pohody, spokojenosti, potěšení, veselí apod., vyvolaný obvykle něčím, co právě překonalo naše očekávání; nikoli tedy trvalý stav, pro jaký horovali například představitelé *romantismu, tak sugestivně vyjádřený Friedrichem Schillerem v jeho básni *Ode an die Freude* (Óda na radost, 1786): „(...) Radost každá bytost sáti, / příroda, chce z řader tvých; / zlý a dobrý chce se bráti / v jejich stopách růžových. (...)“; a možná s tímto očekáváním uplatněný v neoficiální *hymně Evropské unie. (Jaroslav Malina)

Rádžasthanci (název odvozen ze sanskrtu: *rádža*, „král, vládce“), *indické etnikum *indoárijského původu zahrnující obyvatele indického státu Rádžasthán u západních hranic s Pákistánem. Rádžasthán patřil v historii k vůdčím oblastem Indie a jeho obyvatelé představují dnes svým významem i počtem (přes 56 milionů) jeden z rozhodujících sjednocujících činitelů *indického národa. *Jazyk (*rádžasthánština) patří k *indické větvi *indoevropské rodiny, má dva základní dialekty; užívají písmo dévanágarí (viz *písmo, indické). Někdy jsou označováni jako Rádžpúťové, což je název příslušníků *varny *kšátrijů (bojovníků), za které se považují (údajně jsou jediní skuteční příslušníci této varny v Indii) a v důsledku toho přijímají práci v ozbrojených složkách. Většina Radžasthanců jsou *hinduisté, asi 5–10 % *muslimové (*sunnité). (Jan Filipický)

rádžasthánština, *indoárijský jazyk užívaný v indickém státě Rádžasthán, v dalších indických státech a v Pákistánu. (Viz též *jazyky, indické, *Rádžasthanci.) (Jan Filipický)

Raetie, římská provincie na území dnešního Švýcarska, jižní části Německa a západního Rakouska. Za císaře Diocletiana byla Raetie rozdělena; území na sever od Ženevského jezera dobyli ve 4. století *Germáni. Potomky původního romanizovaného obyvatelstva jsou *Rétorománi. (Jaroslav Malina)

Raffael (vlastním jménem Raffaello Santi, též Sanctius, Sanzio, 6. 4. 1483, Urbino, Itálie – 6. 4. 1520, Řím, Itálie), italský malíř a architekt. Raffael je ve své pozdní tvorbě tím ze tří mistrů vrcholné *renesance (*Leonardo, *Michelangelo), který nejvytrvaleji pracoval s klasickými ideály. Jeho dílo (například *Tři Grácie*, kolem 1500; *Triumf Galatey*, kolem 1512)

mělo velký vliv na mnohé jeho současníky i později, nejvýrazněji v konceptu *preraffaelismu. (Jaroslav Malina)

ragnarök (staronordicky: „osud bohů“), severogermánský *mýtus o boji *bohů s nepřátelskými mocnostmi, o zničení *země a vzniku nového mírumilovného světa. Mýtus není jednotný, opírá se o některé eddické písně, dotvářel se patrně i pod vlivem *křesťanství. Název „soumrak bohů“, známý ze stejnojmenné opery Richarda Wagnera, je převzat z pojmenování *ragna rökr*, kterého použil islandský učenec a básník Snorri Sturluson místo původního *ragnarök*. (Jaroslav Malina)

Ráchel, hebrejské osobní jméno, původně znamená „ovce“. Postava ze *Starého zákona, Gn 29,6–35,20, z období *patriarchů. Manželka *Jákoba, který ji získal za ženu od jejího otce Lámana, ovšem spolu s její starší a méně sličnou sestrou *Leou. V průběhu soupeření obou sester o to, která porodí více synů, porodily Ráchel a Lea (spolu s jejich otrokyněmi) Jákobovi dvanáct synů, považovaných za prapředky izraelských *kmenů. (Vladimír Sadek)

rachitida, **rhachitis*.

rachitis, **rhachitis*.

ráj (zahrada Boží) (řecky: *parádeisos*, latinsky: *paradīsus*, z avestského: *paradaiza*, „ohrada“, „zahrada“; české *ráj* bývá odvozováno od avestského *ray-* s významem „bohatství, štěstí“), místo uprostřed zeleně, rostly zde strom života a *strom poznání, všeho byla hojnost. Ráj je nazýván zahradou v *Edenu a napájeli ji čtyři řeky – Píšón, Gíchón, Chidekel a Eufrat (Gn 2, 10–14).

Podle *judaismu, *křesťanství a *islámu stav lidstva a celého tvorstva po *stvoření, dříve, než je tvorstvo narušeno proviněním andělů a poté lidí. Lidé jsou v *harmonii se všemi tvory, vládnou jim a pečují o ně. Lidé ráj ztratili prvním proviněním, když jedli plody ze stromu poznání dobrého a zlého. Do ráje *Bůh umístil první dvojici, *Adama a *Evu; poté co byli vyhnáni, střeží jeho vchod *cherubínové s mečem plamenným. (Jaroslav Malina)

rajský dvůr, **dvůr*, rajský.

rakev [antropologie, archeologie], schránka na tělo zemřelého pro *uložení do země, *hrobky nebo *mauzolea při pohřbu nespáleného těla. V *pravěku byly zhotovovány jednoduché rakve sroubením fošen (při archeologickém výzkumu nesnadno identifikovatelné, protože skromné pozůstatky mohou představovat obložení zemřelého či hrobové *jámy) nebo vydlabáním z kmene stromu (časté zejména v *době bronzové).

Ze *starověku jsou známa i honosná provedení složená z vnitřní rakve obklopené jednou nebo několika dalšími vnějšími rakvemi, často bohatě zdobenými (**kuan-kuo*) nebo i rakve antropomorfní zhotovené ze zlatého plechu (například *Tutanchamon) či z nefritových destiček (například *Liou Šeng) určené pro příslušníky vládnoucí vrstvy. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

rakev, vnější, *kuo*, viz **kuan-kuo*.

rakev, vnitřní, *kuan*, viz **kuan-kuo*.

rakev, vnitřní a vnější, **kuan-kuo*.

rakev, „vysejpací“, **rakev* s odklápacím dnem, jímž mohlo mrtvé tělo vypadnout do *hrobu; rakev tak mohla být použita k dalšímu pohřbu. (Michaela Králíková)

rákos, vysoká tráva s pevnými stéblky rostoucí u vod; zvláště v jižní *Mezopotámii (sumersky: *gi*, akkadsky: *kanú*) patří k nejdůležitějším užitkovým rostlinám. V souvislejších plochách rostl planě v mokřadlech na dolních tocích Eufratu a Tigridu. Od počátku 3. tisíciletí př. n. l. byl však spolu s keři a vyššími dřevinami vysazován na březích umělých kanálů (**zavodňování*), kde měl snižovat nebezpečí vodní a větrné eroze. Spolu s *hlínou tvořila rákosová drť jako příměs základní surovinu pro výrobu stavebních materiálů (dusaná hlína, na *slunci sušené *cihly). Rákosové rohože sloužily k zpevnování základů *staveb domů, hliněných *hradeb, valů a vodohospodářských zařízení. Zelená rákosiště (sumersky: *ambar*) byla již na úsvitu dějin symbolem plodnosti *Sumeru a stvoly rákosu svázané do snopků tvořily symbol

bohyně lásky *Inanny. Podle vyobrazení na pečetních válečcích se rákosových snopků používalo i jako konstrukčních prvků a stěnových nebo střešních výplní a krytin příbytků a snad i prvních *chrámů. Rákosové porosty tvořily podstatnou součást obrazu *kulturní krajiny a nejméně od konce 3. tisíciletí př. n. l. byly zvláště v okolí *měst *Lagaše a *Ummy předmětem péče a *správy *palácových a *chrámových hospodářství (ochrana před požárem, výsadba, sklizeň, odvoz, zpracování). Povolání pletače a košíkáře je v hospodářských textech a v seznamech *řemeslníků doloženo od počátku 3. tisíciletí př. n. l. Zelené palice rákosu a také mladé listy byly zkrmovány dobyt看em (ovce, kozy, skot, *pastevectví), v dobách *hladomorů sloužily dokonce jako náhradní potrava lidí. Mezopotamský rákos (*Phragmites communis* var. *australis*) dorůstal v *Babylonii běžně výšky 6–7 m, vzácněji až 9 m při tloušťce stvolu 3–4 cm. Z uschlých stvolů byly stavěny *konstrukce ohrad a přístřešků pro dobytek. Zelené části rostlin se sklízely na jaře až do června a uschlé stvolů na podzim. Část z nich byla potom v zimních měsících spalována v kuchyňských kamnech a pecích.

Porosty musely být nejpozději každé 4 roky obnovovány, protože rostliny postupně slábly a odumíraly. Výtěžnost zelených částí rostlin činila 8–9 tun z 1 ha, suché stvolů byly svazovány do velkých „snopů“ o váze 5–6 talentů (asi 150–180 kg). Ke sklizni se používalo zvláštních nožů a zahnutých pilek (tzv. „ozubených srpů“). Vlastní odřezávání prováděly pracovní skupiny mužů, vázání potom často i ženy a děti. Sklizený zelený rákos i stvolů byly skladovány ve zvláštních přístřešcích, odkud se převážely svázané do vorů často i na značné vzdálenosti. Pletači rohoží a košíkáři (sumersky: *ad-kid*, akkadsky: *atkuppu*) používali mladších rostlin rákosu s délkou stvolu kolem 3 m. 1 „rákos (prut)“ se shodnou délkou tvořil vedle 1 „loktu“ základní jednotku délkové míry (*míry a váhy). (Blahoslav Hruška)

raku (název *raku* se váže k místu v Kjótu, kde se těžila keramická hlína), původní japonská *keramika, je typická jednoduchým tvarem, modelováním v ruce, rychlým redukčním výpalem dosaženým za relativně nízkých teplot (*střep zůstává porézní), olovnatými *glazurami a vyjmutím nádoby z pece při vysoké teplotě, aby chladla na vzduchu.

Tato *technologie zdůrazňující jedinečnost každého kusu vznikla v 16. století v Japonsku speciálně pro potřeby čajového obřadu, který se vyvinul v aristokratickém prostředí do formalizované podoby v 15. století a svou kulturou ovlivňoval keramickou technologii. Keramika raku navazovala na tradiční estetické vnímání Japonska a svým způsobem byla revoltou proti estetickým normám v *keramice importovaným z Číny a Koreje. (Richard Thér)

Rakušané, *národ v Rakousku (8,3 milionu osob, odhad z roku 2006). Asi 99 % Rakušanů tvoří obyvatelstvo mluvící německy včetně velké části příslušníků různých národnostních menšin (zejména českého, chorvatského, maďarského, slovenského a slovinského původu). Základní etnickou složkou rakouského státu je germánské, slovanským a jiným etnickým substrátem silně ovlivněné německy hovořící obyvatelstvo, jež bývá vzhledem k specifikům historického a kulturního vývoje této oblasti označováno jako Rakušané; někdy však, především z jazykového hlediska, je tato populace řazena mezi *Němce. Jako *národnost se utvářeli již od 6. století n. l., kdy se v *zemi usadily populace *Bavorů. V 7. století zde vzniklo slovinské knížectví Karantánie, které se stalo součástí *franské říše; v roce 803 založil Karel Veliký první státní útvary, Korutanskou a Bavorskou *marku, pozdější Východní marku, tj. Rakousko. V letech 1260–1276 byly tzv. alpské země (Štýrsko, Korutany a Kraňsko) součástí českého *království (Přemysl Otakar II.). Mezi lety 1282–1918 vládl v Rakousku *Habsburkové, kteří k němu připojili i Čechy; v roce 1867 vzniklo *císařství Rakousko-Uhersko, k němuž patřila také část Itálie, balkánské státy a Čechy a Slovensko. Po *první světové válce se rakousko-uherská *monarchie rozpadla a vznikla Rakouská republika (12. 11. 1918). Rakušané se od té doby – vyjma let 1939–1945, kdy bylo Rakousko součástí *Třetí říše –, vyvíjeli jako svébytný národ, který se svým kulturním a hospodářským i politickým vývojem odlišoval od Němců. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Ráma, nejstarší syn kóšalského vládce a ztělesnění mužných *ctností, jedno z vtělení boha *Višua. Podle eposu **Rámájana* byl nespravedlivě připraven o dědičný trůn a vypuzen do vyhnanství, jež trávil v lesní pustině, ve společnosti bratra Lakšmany a oddané manželky Sítý. Když mu choť unesl démonský vládce Lanky Rávana, v krvavé válce jeho říši dobyl a Sítu získal zpět. (Jan Filipský)

ramadán, devátý měsíc *islámského kalendáře. Podle *legendy měsíc, v němž byl zjeven **korán*. Po dobu ramadánu se *muslimové každodenně od východu do západu *slunce postí. (Jaroslav Oliverius)

Rámájana („Putování Rámovo“), sanskrtská hrdinská báseň z 3. až 2. století př. n. l., staroindický hrdinský epos, popisující osudy prince *Rámy, vtělení boha *Višua, a jeho manželky Sítý, kterou unesl démonský vládce Lanky, krutý a nespoutaný Rávana. (Jan Filipský)

ramenní a lopatkové svaly, **musculi humeri*.

ramenní kloub, **articulatio humeri*.

Ramesse II., egyptský panovník vládnoucí v letech 1289 až 1222 př. n. l.; jeden z nejvýznamnějších panovníků *starověkého Egypta. Uzavřel mírovou smlouvu (*mír) s *Chetity a proslul jako stavitel *měst, *paláců a *chrámů. (Břetislav Vachala)

rami cardiaci nervi vagi, jedny z větví bloudivého nervu (**nervus vagus*) pro inervaci srdce. Spolu s větvemi *sympatiku vytvářejí na *srdci nervové pleteně – **plexus cardiacus superficialis et profundus*. Větve bloudivého nervu zpomalují činnost srdce (*nervi retardantes*). (Ladislava Horáčková)

rami communicantes albi nervorum spinalium, větve *nervu míšního. Obsahují silně myelinizované *neurity visceromotorických *neuronů uložených v **nucleus intermediolateralis* míchy. Tato pregangliová vlákna vstupují do nervového provazce probíhajícího po stranách páteře – **truncus sympathicus*. Část vláken se přepojuje v *gangliích uložených v *truncus sympathicus* část nervových vláken probíhá bez přepojení až do ganglií uložených v prevertebrálních *pleteních. Po přepojení se nervové větve vrací do míšního nervu jako *rami communicantes grisei*. (Ladislava Horáčková)

rami communicantes grisei nervorum spinalium, větve vystupující z *ganglií uložených v **truncus sympathicus*. Obsahují postgangliová, málo myelinizovaná vlákna, která se přidávají k *nervu míšnímu a cestou jeho ventrálních i dorzálních větví se dostávají do periferie k cílovým orgánům (hladké a srdeční svaloviny a ke žlázám). (Ladislava Horáčková)

rami dorsales nervorum spinalium, zadní větve *nervů míšních s původní segmentální úpravou. Oddělují se z kmene míšních nervů při jejich výstupu z **foramen intervertebrale*, stáčí se do hřbetních autochtonních *svalů a k přilehlým partiím *kůže. Přinášejí do těchto oblastí motorická, sensorická a postgangliová autonomní *vlákna. Po krátkém průběhu se dělí na mediální a laterální větve. Mediální větve jsou smíšené, směrem *kaudálním sensorických vláken ubývá, takže poslední hrudní a všechny bederní dorzální větve jsou téměř výhradně motorické. Laterální větve jsou v krční a horní hrudní krajině výhradně motorické, kaudálním směrem přibývá sensorických vláken, v rozsahu posledních lumbálních úseků jsou tyto větve opět jen motorické. *Rami dorsales* křížových *nervů míšních a nervu kostrčního jsou pouze sensorické. Od tohoto popisu se liší **nervus suboccipitalis*, **nervus occipitalis major*, **nervus occipitalis tertius*, **nervi clunium superiores* a **nervi clunium medii*. (Ladislava Horáčková)

rami ventrales nervorum spinalium, přední větve *nervů míšních. Oddělují se z kmene míšních nervů při jejich výstupu z **foramen intervertebrale*. Obsahují motorická, sensorická a postgangliová autonomní *vlákna. Ventrální větve míšních nervů jsou s výjimkou prvních dvou krčních větví silnější než větve zadní. Segmentární úpravu si zachovávají jen v oblasti hrudní jako mezižeberní nervy (**nervi intercostales*), v oddílu krčním, hrudním, bederním a

křížovém si vyměňují vzájemně část vláken a vytvářejí nervové pleteně: **plexus cervicalis*, **plexus brachialis*, **plexus lumbalis* a **plexus sacralis*. (Ladislava Horáčková)

ramus, -i, m., větev (v **anatomii* například větev dolní **čelisti* – *ramus mandibulae*). (Ladislava Horáčková)

rána, bodná, **vulnus punctum*.

rána, sečná, též *vulnus scissum*, **vulnus sectum*.

rána, střelná, **vulnus sclopetarium*.

rána, tržná, **vulnus lacerum*.

rána, zhmožděná, **vulnus contusum*.

Raňané, středověké **slovanské* etnikum, usídlené od 6. století na ostrově Rujana; založili zde na 25 **hradisek* a v Arkoně zbudovali **svatyni* zasvěcenou bohu Svantovítovi. V 8.–11. století byla Rujana jedním z hlavních středisek **Pobaltských Slovanů* (knížectví Raňanů). Po jejím dobytí **Dány* v roce 1168 se Raňané během následujících dvou století asimilovali. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Random Amplified Polymorphic DNA, **metoda náhodné amplifikace pomocí PCR*.

raně křesťanské umění, **umění, raně křesťanské*.

rané zemědělství, **zemědělství, rané*.

rangaku, **vědy, západní*.

raní hominini, **hominini, raní*.

Rapanujci, původní polynéské obyvatelstvo **Velikonočního ostrova* (Rapanui); dnes přes 4 600 osob (**cenzus* z roku 2002), na počátku 18. století asi 3 000–4 000. Zachoval se **polynéský jazyk Rapanujců* (**rapanujština*) ovlivněný **španělštinou* (ostrov je součástí Chile). Nejstarší pravděpodobný doklad osídlení je datován do 4. století, ale trvale byl ostrov osídlen v 10.–12. století z východní **Polynésie* a asi ve 13.–14. století přistěhovalci z Markéz. Ještě na konci 18. století byli rozděleni do deseti **kmenů*, které tvořily dvě velké skupiny, mezi nimiž existovala značná rivalita. Každá skupina měla své teritorium a tzv. *ahu*, kde byly ukládány **kosti zemřelých* (**kult předků* byl základem jejich **náboženství*). Na ahu byly také vztyčovány kamenné sochy, které snad představovaly význačné členy rodů. Rapanujci žili v jeskyních nebo v domech v podobě převrácené lodě. V čele celé ostrovní populace stál nejvyšší **náčelník* a **aristokracie* (tzv. dlouhouší). **Kněží* (nositelé tradic) vycházeli pouze z řad aristokracie. Koncem 18. století vypukla mezikmenová **válka* jako následek relativního přelidnění. Poražení prý bývali pojídáni a jejich sochy povaleny (poslední roku 1866). Krátce nato třetina obyvatel **země včetně téměř všech kněží* byla zavlčena otrokáři do Jižní Ameriky, odkud si navrátilci přivezli neštovice. Koncem 19. století bylo Rapanujců jen 111. Staré tradice byly zapomenuty (včetně znalosti **piktografických záznamů* či písma na destičkách rongo-rongo). Dnešní populace se způsobem života neliší od chilských **indiánů*. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

rapanujština, východní **polynéský jazyk* užívaný na **Velikonočním ostrově* (**Rapanujci*). (Jaroslav Malina)

RAPD, **Random Amplified Polymorphic DNA*, viz **metoda náhodné amplifikace pomocí PCR*.

raphe, -es, f. (též rhaps), šev (v **anatomii* například šev spojující pravý a levý **musculus mylohyoideus* – *raphe mylohyoidea*). (Ladislava Horáčková)

raphe palati, šev probíhající ve střední rovině po sliznici tvrdého **patra*. (Ladislava Horáčková)

raphe pharyngis, vazivový pruh, který se táhne ve střední rovině na zadní stěně **hltanu*. Slouží jako úpon tří svěračů hltanu (**musculus constrictor pharyngis superior, medius et inferior*). (Lenka Vargová)

raphe pterygomandibularis, vazivový pruh táhnoucí se od *lamina medialis processus pterygoidei* **kosti klínové* za poslední **stoličku* **dolní čelisti* (*trigonum retromolare*).

Odděluje **musculus buccinator* od **musculus constrictor pharyngis superior*. V **dutině ústní* podmiňuje slizniční řasu – *plica pterygomandibularis*. (Ladislava Horáčková)

rapír, lehká bodná i sečná zbraň se štíhlou, dlouhou a ohebnou **čepelí*; lehčí obdoba **kordu*, užívaná v 16. a 17. století k soubojům. (Michaela Králíková)

Rappaport, Roy Abraham (25. 3. 1926, New York City, USA – 9. 10. 1997, Ann Arbor, USA), americký antropolog. Zabýval se zejména výzkumem tsembagské kultury na **Nové Guineji*, jímž přispěl k rozvoji neoevolucionistické koncepce **kulturní ekologie*. Z díla: *Pigs for Ancestors* (Prasata pro předky, 1967). (Jaroslav Malina)

rasa (z italštiny: *razza*, „rod, druh“, z francouzštiny [původně z arabštiny: *unsur*, „rasa, rod“]: *race*, „plemeno, rasa; rod, kmen; původ, pokolení“; v českém jazyce se termín „rasa“ objevil až ve 20. století, kdy byl převzat z němčiny [*die Rasse*], ale hned nato byl počeštěn na „plemeno“), rozdílné somatické vlastnosti používané ke kategorizaci velkých skupin lidí; tradiční taxonomická **kategorie* sloužící k popisu biologické rozmanitosti lidských populací na základě společně sdílených fenotypových znaků (barvy pleti, struktury vlasů, obličejových rysů aj.). Rasy se údajně od sebe liší geografickým rozšířením a sdílenými biologickými znaky, zděděnými po společných předcích.

Současná molekulární **genetika* nepotvrdila existenci relevantních rozdílů v **genomu* mezi lidskými **populacemi* a zpochybnila pojem rasy jako striktně oddělené biologické kategorie. (Jaroslav Malina)

rasa, alpská, označení populací obývajících především střední a východní Evropu a zahrnujících zejména **brachykranni* jedince s hnědými vlasy a nižšího vzrůstu. Alpskou rasu vymezil v roce 1899 americký ekonom a rasový teoretik William Zebina **Ripley* (1867–1941), podle něhož představovala alpská rasa vedle severní **nordické* a jižní **mediteránní* rasy jednu ze tří hlavních evropských rasových kategorií. Americký rasový ideolog Madison **Grant* v knize *The Passing of the Great Race* (Pomíjivost velké rasy, 1916) předpokládal, že příslušníci alpské rasy migrovali do Evropy v období 3000 až 1800 př. n. l. z Asie a vytlačili z Britských ostrovů, území dnešní Francie a jižního Německa představitele **mediteránní* a **nordické* rasy. Expanzi alpské rasy spojoval Grant s rasovým úpadkem Evropy, přičemž zrod antické a středověké **civilizace* dával do souvislosti s opětovným šířením **nordické* rasy. V rámci **nacistické* antropologie se za reprezentanty alpské rasy označovaly rasově „méněcenné“ populace slovanského a keltského původu.

Po **druhé světové válce* byl pojem alpská rasa nadále používán především pro obyvatele větší části střední Francie, jižního Německa, Čech, Moravy, Slovenska, Rakouska, Polska, Pobaltí, Ukrajiny a severního Balkánu (například v klasifikaci amerického fyzického antropologa Carletona Stevense **Coona* [1904–1981]). (Ivo T. Budil)

rasa, americká, označení původních obyvatel Ameriky na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností. Až do 18. století byli indiáni odlišováni od evropských a afrických přistěhovalců **primárně* na základě kulturních kritérií, přičemž biologické rozdíly nebyly příliš zdůrazňovány. V nejstarší známé rasové klasifikaci z roku 1684 *Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races d'hommes qui l'habitent* (Nové rozdělení Země podle druhů neboli ras lidí, které ji obývají) neviděl její autor François **Bernier* žádný rasově konceptualizovatelný rozdíl mezi **Evropany* a **indiány*.

Situace se změnila v době **osvícenství* v souvislosti s rozvojem přírodních věd a taxonomie. Potřebu začlenění sociokulturně a lingvisticky velmi rozmanitých domorodých populací do jediné **kategorie* zdůraznil skotský historik William **Robertson*. Carl **Linné* použil roku 1735 pojem *Homo americanus rubescens* (Člověk americký rudý). Ve studii *De generis humani varietate nativa liber* (Kniha o přirozené rozmanitosti lidského rodu) z roku 1775 Johann Friedrich **Blumenbach* učinil z americké rasy jednu z pěti hlavních ras lidského druhu (**evropská*, **mongolská*, **etiopská*, *americká*, **malajská*), která se zrodila druhotným míšením mezi hierarchicky „nejvyšší“ rasou evropskou a „degenerovanou“ rasou

mongolskou. Podle známého *Darwinova oponenta Louise *Agassize žilo v Severní a Jižní Americe celkem pět odlišných rasových skupin (arktická rasa, západní americká rasa mírného pásma, východní americká rasa mírného pásma, americká rasa tropického pásma, jihoamerická rasa tropického pásma).

V rámci velkých rasových klasifikací vzniklých po *druhé světové válce rozlišil samostatnou americkou rasu William Clouser *Boyd, zatímco americký fyzický antropolog Carleton Stevens *Coon (1904–1981) začlenil původní obyvatele Ameriky do *mongoloidní rasy obývající rovněž východní Asii; francouzský antropolog a paleontolog Henri Victor Vallois (1889–1981) pokládal indiány společně s východoasijskými, indonéskými, polynéskými a eskymáckými populacemi za součást velké xantodermní rasy. (Ivo T. Budil)

rasa, árijská, *Árijci, *Árjové.

rasa, australoidní, označení, které zavedl americký fyzický antropolog Carleton Stevens *Coon (1904–1981) ve své rasové klasifikaci zveřejněné po *druhé světové válce pro původní obyvatele Austrálie, Tasmánie, částečně jihovýchodní Asie a střední Indie na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností. (Ivo T. Budil)

rasa, etiopská, označení původních obyvatel subsaharské Afriky na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností. Nápadná fyziognomická odlišnost *Afričanů projevující se především v pigmentaci zaujala již starověké autory, kteří ji vysvětlovali působením *klimatu. Středověcí a raně novověcí myslitelé vesměs ztotožňovali africké populace s biblickými Chámovými potomky, přičemž *Noemovo prokletí vysvětlovalo a ospravedlňovalo jejich potenciální otročský status.

Z této tradice vyrostla nejstarší známá rasová *klasifikace z roku 1684 *Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races d'hommes qui l'habitent* (Nové rozdělení Země podle druhů neboli ras lidí, které ji obývají) v podání Françoise *Berniera, který jako první zavedl pojem *africká rasa. Carl *Linné použil v roce 1735 termín *Homo africanus negreus* (Člověk africký černý). Ve studii *De generis humani varietate nativa* (O přirozené rozmanitosti lidského rodu) z roku 1775 Johann Friedrich *Blumenbach učinil z etiopské rasy jednu z pěti hlavních ras lidského druhu (evropská, *mongolská, etiopská, *americká, *malajská), která se zrodila degenerací *evropské (či *kavkazské) rasy. Louis *Agassiz rozdělil obyvatelstvo subsaharské Afriky do dvou kategorií: „africkou zoologickou rasu“ a „rasu Mysu Dobré naděje“. Na Agassize navázal téměř po sto letech americký fyzický antropolog Carleton Stevens *Coon (1904–1981), který rozlišil *kongooidní a *kapoidní rasu. William Clouser *Boyd naproti tomu vyčlenil ve své rasové klasifikaci z počátku padesátých let 20. století jednotnou africkou rasu obývající před zámořskými výpravami celou subsaharskou Afriku. (Ivo T. Budil)

rasa, europoidní, označení původních obyvatel Evropy na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností. Termín je často používán ekvivalentně s pojmem *rasa kavkazská nebo *rasa evropská. Záměna s pojmem *rasa árijská, která se objevovala až do *druhé světové války, měla silné ideologické *konotace.

Rasa europoidní se vyskytuje ve všech velkých rasových klasifikacích počínaje Françoisem *Bernierem (*Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races d'hommes qui l'habitent* [Nové rozdělení Země podle druhů neboli ras lidí, které ji obývají]) z roku 1684 a konče americkým fyzickým antropologem Carletonem Stevensem *Coonem (1904–1981) ve druhé polovině 20. století. Jsou do ní zařazováni obyvatelé nejen Evropy (a od raného novověku rovněž Severní a Jižní Ameriky, Austrálie, Nového Zélandu a částečně jižní Afriky), ale také severní Afriky, *Blízkého a *Středního východu, severní Asie a Indie. Jediné původní etnické skupiny žijící v Evropě, které byly občas začleňovány do odlišné rasové skupiny (pokud pomineme pseudovědecké ideologické vize *nacistické antropologie), byli *Laponci (François Bernier) a *Baskové (William Clouser *Boyd). (Ivo T. Budil)

rasa, evropská, *rasa, europoidní.

rasa, germánská, označení především německy hovořících obyvatel Evropy v rámci *rasové ideologie a *nacistické antropologie. Občas byli do germánské rasy zařazováni všichni mluvčí germánskými jazyky (zejména *Němci, *Rakušané, *Dánové, *Norové, *Švédové, *Nizozemci, *Vlámové a *Anglosasové).

Novověká ideologie nadřazenosti *Germánů (tzv. germanismus) těžila v 15. století z *Tacitovy fascinace starověkými Germány ve spise *Germania*. V raném novověku se germanismus rozšířil v souvislosti s *reformací a mocenským vzestupem Švédska. Ve Francii se germanismus vyvíjel před *Velkou francouzskou revolucí pod vlivem sporu mezi údajnými potomky germánských *Franků (*aristokracie) a smíšených Galořímanů (třetího stavu). Tezi o nadřazenosti Germánů sdílel Victor *Courtet a další zakladatelé moderní *rasové ideologie, kteří však podobně jako Arthur de *Gobineau za nejčistší představitele germánské rasy pokládali zejména Anglosasy, a nikoliv Němce. Charakteristickým antropologickým rysem reprezentantů germánské rasy byl *dolichokranní tvar lebky.

Představa rasové germánské solidarity se údajně nalézala v pozadí *Hitlerova rozhodnutí v roce 1940 zastavit německý útok na obležený přístav Dunkerque, které zachránilo britský expediční sbor. (Ivo T. Budil)

rasa, kapoidní, označení původních obyvatel jižní Afriky na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností. Rasovní teoretici 18. a počátku 19. století (Carl *Linné, Johann Friedrich *Blumenbach aj.) zařazovali všechny populace subsaharské Afriky do jediné *africké nebo *etiopské rasy. Na údajnou rasovou odlišnost domorodého obyvatelstva jižní Afriky upozornil *Darwinův oponent a americký zoolog švýcarského původu Louis *Agassiz.

Pojem kapoidní rasa zavedl americký fyzický antropolog Carleton Stevens *Coon, který v knize *Origins of Races* (Původ ras, 1962) učinil z kapoidní rasy jednu z pěti základních ras lidského druhu (rasa *australoidní, *europoidní, kapoidní, *kongoidní, *mongoloidní), které se vyvíjely vzájemně nezávisle již od úrovně **Homo erectus*. (Ivo T. Budil)

rasa, kavkazská, označení obyvatel Evropy, severní Afriky a západní Asie, které zavedl v roce 1781 německý lékař a antropolog Johann Friedrich *Blumenbach (pod původním označením „odrudá“; od roku 1795 jako „rasa“). Za spoluautora tohoto pojmu je občas vydáván i německý filozof Christoph Meiners (1747–1810). Blumenbach, otec moderní rasové *klasifikace, zvolil adjektivum „kavkazský“ kvůli estetickému vzezření *Gruzínců a považoval kavkazskou rasu za výchozí rasový typ. Degenerací kavkazské rasy vznikla rasa etiopská a mongolská. Jejich opětovným smíšením s rasou kavkazskou se zrodily dvě „přechodné rasy“, americká a malajská. Pojem kavkazská rasa převzal britský lékař, anatom a fyziolog William Lawrence (1783–1867); rozšířil se v průběhu 19. století. Používali jej rovněž představitelé *nacistické antropologie, kteří však dávali přednost termínu *árijská či *nordická rasa.

Pojem kavkazská rasa se vyskytuje jako ekvivalent termínu *europoidní rasa i v mnohých klasifikacích po *druhé světové válce. (Ivo T. Budil)

rasa, kongoidní, označení původních obyvatel subsaharské Afriky kromě jihu kontinentu na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností.

Pojem kapoidní rasa zavedl americký fyzický antropolog Carleton Stevens *Coon, který v knize *Origins of Races* (Původ ras, 1962) učinil z kongoidní rasy jednu z pěti základních ras lidského druhu (rasa *australoidní, *europoidní, *kapoidní, kongoidní, *mongoloidní), které se vyvíjely vzájemně nezávisle již z populací **Homo erectus* a dosáhly úrovně **Homo sapiens* v různou dobu. (Ivo T. Budil)

rasa, malajská, označení původních obyvatel jihovýchodní Asie na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností. Podle rasové *klasifikace *Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races d'hommes qui l'habitent* (Nové rozdělení Země podle druhů neboli ras lidí, které ji obývají) Françoise *Berniera z roku 1684 obývá jihovýchodní Asii včetně Indonésie, Indočíny, Číny, Koreje a Japonska jednotná rasová

skupina. Jeho *názor sdílel rovněž Carl *Linné. Pojem malajská rasa zavedl ve studii *De generis humani varietate nativa liber* (Kniha o přirozené rozmanitosti lidského rodu) z roku 1775 Johann Friedrich *Blumenbach, který pokládal malajskou rasu za jednu z pěti hlavních ras lidského druhu (*evropská, *mongolská, *etiopská, *americká, malajská), jež se zrodila druhotným míšením mezi hierarchicky „nejvyšší“ *rasou evropskou a „degenerovanou“ *rasou etiopskou. Americký zoolog švýcarského původu a *Cuvierův žák Louis *Agassiz ji označil jako „rasu novoholandskou“.

Ve velkých rasových klasifikacích vzniklých po *druhé světové válce pojem malajská rasa vesměs chybí a původní obyvatelé zmíněného *regionu jsou začleňováni do rasy mongolské, případně částečně do *rasy australoidní (Carleton Stevens *Coon [1904–1981]). (Ivo T. Budil)

rasa, mediteránní, označení populací obývajících pobřeží Středoziemního moře, které zavedl v roce 1878 francouzský přírodovědec Jean Louis Armand de Quatrefages de Bréau (1810–1892) a zpopularizoval především italský antropolog Giuseppe Sergi (1841–1936), profesor antropologie na *univerzitě v Bologni a Římě a zakladatel Římské antropologické společnosti (v roce 1893). Giuseppe Sergi, který popsal příslušníky mediteránní rasy jako *dolichokranní jedince s hnědými vlasy a středního vzrůstu, polemizoval s představiteli německé *rasové ideologie, podle nichž byli skutečnými tvůrci západní *civilizace severští představitelé *árijské nebo *nordické rasy. Sergi nesouhlasil s tvrzením německého historika Theodora Mommsena (1817–1903), podle něhož moderní *Italové vznikli degenerací árijské rasy, a obhajoval příslušnost klasických *Římanů k mediteránní rase. Italský politik a *diktátor Benito Mussolini (1883–1945) navzdory určitému skepticismu vůči rasové ideologii převzal mnohé Sergiho argumenty a pojem mediteránní rasa byl v Itálii v údobí *fašismu značně rozšířený. Termín mediteránní rasa aplikoval ve svých historických rasových spekulacích rovněž americký rasový ideolog Madison *Grant.

Po *druhé světové válce byl pojem mediteránní rasa nadále používán pro označení části evropské, severoafrické a blízkovýchodní populace (například v klasifikaci amerického fyzického antropologa Carletona Stevense *Coona [1904–1981]). (Ivo T. Budil)

rasa, mongoloidní, *rasa, mongolská.

rasa, mongolská, označení původních obyvatel východní Asie a v některých rasových klasifikacích i Severní a Jižní Ameriky na základě jejich specifických dědičných somatických vlastností. Podle rasové *klasifikace *Nouvelle division de la Terre, par les différentes espèces ou races d'hommes qui l'habitent* (Nové rozdělení Země podle druhů neboli ras lidí, které ji obývají) Françoise *Berniera z roku 1684 obývá východní Asii včetně Číny, Koreje a Japonska, ale také Indonésie a Indočíny jednotná rasová skupina. Carl *Linné použil v roce 1735 termín *Homo asiaticus horridus*. Ve studii *De generis humani varietate nativa liber* (Kniha o přirozené rozmanitosti lidského rodu) z roku 1775 chápal Johann Friedrich *Blumenbach mongolskou rasu jako jednu z pěti hlavních ras lidského druhu (*evropská, mongolská, *etiopská, *americká, *malajská), která se zrodila degenerací hierarchicky „nejvyšší“ *rasy evropské. Samostatnou rasu mongolskou (či *rasu, mongoloidní) rozlišují prakticky všechny velké systémy rasové klasifikace lidské rodiny vytvořené ve druhé polovině 20. století. (Ivo T. Budil)

rasa, nordická, označení populací severní Evropy, zejména Skandinávie, severního Německa a Britských ostrovů, v dílech některých představitelů *rasové ideologie a *nacistické antropologie.

Příslušníci nordické rasy se podle amerického právníka a eugenika Madisona *Granta vyznačují ve srovnání s jinými rasami nadřazenými mentálními i fyzickými vlastnostmi. Sehráli ústřední úlohu při vzniku západní *civilizace a jejich případné smíšení s odlišnými rasami nebo vymizení může vyústit v její degeneraci nebo pád.

Pojem nordická rasa vznikl poté, kdy badatelé definitivně přemístili hypotetickou pravlast *Indoevropanů (*Árijců) z vnitrozemí Asie do Evropy a za rasově nadřazenou vrstvu v rámci Eurasie začali být považováni obyvatelé severní Evropy. Charakteristickým antropologickým rysem reprezentantů nordické rasy byl *dolichokranní tvar lebky. Koncept nordické rasy byl důležitou součástí nacistické ideologie. (Viz též *rasa, germánská.) (Ivo T. Budil)

rasismus, postoj založený na ospravedlňování, reprodukci nebo úsilí o dosažení asymetrické distribuce politické, ekonomické a symbolické moci na základě esencializace selektivně zvolených lidských somatických znaků, které jsou chápány jako vrozené dispozice lidských rasových skupin, přímo ovlivňující kolektivně sdílené intelektuální, sociokulturní a hospodářské chování a výkonnost.

Rasismus jako politický *aktivismus a *ideologie se snaží o institucionalizaci politického řádu založeného na rasové *hierarchii a vymykajícího se politickému konsenzu. Partikularizující rasismus, argumentačně těžící z *rasové teorie a používající biologické metafory, se postupně prosadil proti univerzalistickým aspiracím *osvícenství na přelomu 18. a 19. století. V polovině 19. století se zejména prostřednictvím děl Roberta *Knoxeho nebo Arthura de *Gobineaua stal rasismus součástí západní politické kultury. Rasistické postoje se upevnily v období koloniální expanze Západu; zdá se však, že vycházejí z obecných mechanismů *předsudku a *diskriminace. Svou nejextrémnější formu našel rasismus v národním socialismu v Německu (hlásání *arizace), jehož se stal ideologickou základnou. Vyskytoval se však také po *druhé světové válce (*apartheid, černošský problém v USA, situace *Židů v SSSR). V důsledku rezolucí přijatých mezinárodními organizacemi (*Úmluva o odstranění všech forem rasové diskriminace*, přijatá roku 1965 *Organizací spojených národů) a celosvětového hnutí za *občanská práva byl však vliv rasismu v politické kultuře demokratických zemí ve druhé polovině 20. století marginalizován. (Ivo T. Budil, František Čapka, Jaroslav Malina)

Rasmussen, Knud (7. 6. 1879, Ilulissat, Grónsko – 21. 12. 1933, Kodaň, Dánsko), grónsko-dánský polární badatel a etnolog. Z oblasti *antropologie a *etnologie jsou významné zejména jeho výzkumy *Inuitů. (Jaroslav Malina)

rasová ideologie, *rasismus, *teorie, rasová.

rasová teorie, *teorie, rasová.

rašeliniště, *biotop se značnou produkcí biomasy, avšak se sníženou možností jejího rozkladu, díky anaerobnímu, trvale vodou zaplavenému, velmi kyselému, a tudíž pro rozkladné organismy nepříznivému prostředí. Organická hmota se tak zde hromadí ve formě rašeliny (humolitu), zbarvené tmavě díky uhlíku, který by jinak při rozkladu v aerobním prostředí unikl ve formě oxidu uhličitého. Stáří rašelinišť sahá do konce posledního *glaciálu a dosahují mocností až 8 m vrstvy humolitu. Vyskytují se především v boreální zóně *tajgy; ve střední Evropě se nalézají v horách a bezodtokých depresích pánevních oblastí. Druhá skladba této vegetační formace je charakteristická dominancí rašeliničů (*Sphagnum*), popřípadě dalších mechů (*Polytrichum*) a ostřic (*Carex*), suchopýrů (*Eriophorum*), keříčků brusnicovitých (*Vaccinium*), masožravých rosnatek (*Drosera*), bublinek (*Utricularia*) a tučnic (*Pinguicula*); z dřevin se zde uplatňují keře vrb (*Salix*), ze stromů břízy (*Betula*), borovice (*Pinus*). V konzervujícím prostředí rašeliny mohou být zachovány nejrůznější organismy, jejich části – listy, jehlice, kousky dřeva, pecky, semena, pylová zrna, spóry kapradin, živočichové, rašelinou celí mumifikovaní lidé a také jejich výrobky.

Několik set lidských těl mumifikovaných kyselým anaerobním prostředím rašelinišť bylo nalezeno zejména v severní Evropě (například Grauballe Man a Tollund Man v Dánsku, Lindow Man v Anglii, Yde Girl v Nizozemsku); nejstarší z těchto nálezů pocházely z *doby železné, často šlo o těla spoutaná nebo s proříznutým hrdlem, svědčící o tom, že tito lidé zemřeli násilnou smrtí, snad při popravě nebo jako *rituální oběti. Díky vhodným

konzervačním vlastnostem rašelinišť se uchovaly velice dobře i vnitřní orgány jako *srdce, *plíce a *játra včetně *mozku (například mrtvý z *Tollundu).

Díky přirozené *stratigrafii představují rostlinné a *živočišné makrozbytky důležitý chronologický záznam vývoje prostředí v okolí *lokality rašeliniště. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

Rašín, Alois (18. 10. 1867, Nechanice – 18. 2. 1923, Praha), český právník, národohospodář a politik. V 90. letech 19. století představitel české radikální mládeže a pokrokového hnutí; jeden z vůdců Omladiny; 1893–1895 vězněn. Od roku 1907 byl místopředsedou mladočeské strany a právním zástupcem Živnobanky. Za *první světové války byl významně činný v odboji (*Maffie), 1915 zatčen, 1916 odsouzen k *trestu smrti, 1917 amnestován. V roce 1918 se podílel na založení České státoprávní demokracie. 28. 10. 1918 úřadující předseda Národního výboru a hlavní organizátor vyhlášení samostatného československého státu. Od roku 1918 poslanec *Národního shromáždění za Československou národní demokracii. 1918–1919 a 1922–1923 *ministr financí.

Významně se podílel na poválečné měnové reformě, na tvorbě a upevnění československé *měny; zastánce deflační měnové politiky. Měnovou odlokou od rakouské měny zabránil hyperinflaci v nově vzniklém Československu a úspornými opatřeními ve státních financích dosáhl zpevnění československé měny. V lednu 1923 byl zraněn při *atentátu (na následky zemřel), který provedl anarchista Josef Šoupal (1903–1959). Z díla: *České státní právo, Národní hospodářství, Můj finanční plán, Finanční plán a hospodářská politika Republiky československé do konce roku 1921, Paměti*. (Jaroslav Malina)

Rathke, Martin Heinrich (25. 8. 1793, Gdaňsk, Polsko – 3. 9. 1860, Kaliningrad, Rusko), německý anatom, fyziolog, embryolog a zoolog. Rathke popsal výchlipku stropu *stomodea (záhybu ústního) jako základu předního laloku **hypophysis cerebri*. Tato výchlipka postupuje kanálkem v *kosti klínové, vzácně se spojení neuzavře a perzistuje jako **canalis craniopharyngeus*. Počítá se k *varietám na *skeletu. Z díla: *Entwicklungsgeschichte der Wirbeltiere* (Vývoj obratlovců, Leipzig 1861). (Ladislava Horáčková)

Rathkeova výchlipka, *výchlipka, Rathkeova.

ratio (latinsky: „duch, rozvažování, rozum, důvod“), od latinské antiky užívané označení specifické kvality člověka, kterou se odlišuje od všeho ostatního jsoucná. Člověk je nadaný *duchem, rozumem, což mu umožňuje poznávat příčiny věcí, rozlišovat mezi nimi a srovnávat je podle různých kritérií, ale také uvědomovat si důsledky jak událostí, tak také svých činů. Středověká *teologie a *filozofie vymezila polaritu mezi *ratio* a *intellectus*; intelektu byla přisouzena schopnost bezprostředního poznání *pravdy, zatímco *ratio* se musí dostávat k pochopení pravdy po jednotlivých krocích, vycházejí od smyslového poznání přes zkušenost až k poznání rozumovému. Tento středověký protiklad tvoří základ pozdějšího rozlišení intelektu (latinsky: *intellectus*, německy: *Verstand*) a rozumu (latinsky: *ratio*, německy: *Vernunft*) u Immanuela *Kanta. Podobnou propedeutickou úlohu pro kantovskou kritickou filozofii mělo osvícenské (*osvícenství), zejména wolffovské (Christian Wolff [1679–1754]) odlišení mezi *ratio* a *ratio pura*. „Čistý rozum“ (*ratio pura*) se vyznačuje tím, že při *dedukci *premis čistého rozumového (teoretického) poznání využívá vědění *a priori. Ve filozofii *německého idealismu byla kantovská koncepce *ratio* dále rozvíjena a současně kriticky překonávána: obecně řečeno, rozvažování (*intellectus*, *Verstand*) se omezuje pouze na analýzu faktů podle daných pravidel, jež nepocházejí z rozvažování, zatímco rozum (*ratio*, *Vernunft*) poznává celkovou smyslovou a rozumovou souvislost, ve které se fakty objevují. V současnosti se *dualismus *ratio* – *intellectus* již příliš neprosazuje a termín *ratio* se během vývoje stal paradoxně spíše synonymem pro schopnost rozvažovat. (Břetislav Horyna)

Ratzel, Friedrich (30. 8. 1844, Karlsruhe, Německo – 9. 8. 1904, Ammerland am Starnberger See, Německo), německý biolog, geograf a etnolog; jeden ze zakladatelů *antropogeografie. Z díla: *Anthropogeographie. I: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde*

auf die Geschichte, 1882. II: *Die geographische Verbreitung des Menschen*, 1891. [Antropogeografie. I: Základy aplikace zeměpisu na dějiny. II: Geografické rozšíření člověka]. (Jaroslav Malina)

ravennský exarchát, *exarchát, ravennský.

Rawls, John (21. 2. 1921 Baltimore, USA – 24. 11. 2002, Los Angeles, USA), americký morální a politický filozof, v rámci západního politického myšlení autor nejvlivnějšího díla druhé poloviny 20. století. Ve svém spisu *A Theory of Justice* (Teorie spravedlnosti, 1971) navázal na klasické teorie *společenské smlouvy Johna *Locka, Jeana-Jacquesa *Rousseaua a Immanuela *Kanta a přizpůsobil je současným politickým podmínkám i filozofickému diskursu. *Liberalismus, po dlouhá desetiletí „uvězněný“ v hranicích millovského *utilitarismu, se tak dočkal principální filozofické obhajoby, přestože Rawls z individualistických východisek vyvodil dosti egalitářské závěry, co se majetkových nerovností ve společnosti týče (*egalitarismus, liberální).

Aby byl výsledek společenské kooperace rozdělen mezi její účastníky férově, musí toto rozdělení podle Rawlse kompenzovat znevýhodnění, která si někteří lidé nesou od narození – morálně vzato je totiž například moje vyšší inteligence a/nebo movité rodinné zázemí, a tudíž schopnost a/nebo možnost vystudovat prestižní vysokou školu a najít si dobře placenou práci, oproti od narození hůře obdařeným nezasloužená. Nástrojem kompenzace je proslulý Rawlsův princip diference, podle něhož jsou společenské nerovnosti ospravedlnitelné tehdy, přispívají-li k co největšímu zlepšení situace nejhůře postavených jedinců (viz též *optimum, Pareto). V příkladu se vzděláním by to znamenalo požadavek bezplatného vysokého školství. Rawlsův liberalismus spočívá v tom, že princip diference nesmí narušit nadřazený princip, zaručující každému jedinci co nejrozsáhlejší systém základních svobod. Hypotetický stav, v němž jsou tyto principy přijímány racionálními a své vlastní zájmy sledujícími jedinci, odpovídá stavu předcházejícímu uzavření společenské smlouvy u Thomase *Hobbese a Johna *Locka.

Na teorii spravedlnosti, obvykle (a nesprávně) považovanou za obhajobu moderního *státu blahobytu, navázal Rawls několika dalšími díly, v nichž se věnoval otázkám liberální *tolerance a mezinárodní spravedlnosti. Z významných děl: *A Theory of Justice* (1971, česky: *Teorie spravedlnosti*, 1995), *Political Liberalism* (Politický liberalismus, 1993), *The Law of Peoples* (Zákon národů, 1999). (Pavel Dufek)

Ray, John (29. 11. 1627, Black Notley, Essex, Anglie – 17. 1. 1705, Black Notley, Essex, Anglie), anglický přírodovědec. Věnoval se zejména botanice a zoologii. Pokusil se o první uspořádání rostlin a živočichů (před Carlem *Linném) do systému (jako první zařadil velryby mezi savce), zavedl a poprvé definoval biologickou kategorii druh. Vymezení druhu se v jeho pojetí muselo opírat o takové znaky, které jsou při pohlavním rozmnožování stálé, z generace na generaci neměnné. Z díla: *Historia generalis plantarum* (Obecná historie rostlin, 1686–1704). (Petr Bureš)

Ray, Man (27. 8. 1890, Philadelphia, Pennsylvania, USA – 18. 11. 1976, Paříž, Francie), americký malíř, fotograf, sochař a filmař. Spoluzakladatel *dadaismu v USA, později se přiklonil k *surrealismu, od roku 1921 žil v Paříži.

Vynikl osobitým ztvárněním erotiky – například *Běžný čas – Milenci*, 1932/1934, o němž se sám vyjádřil: „Nějakou dobu po dokončení obraz visel nad mou postelí, jako okno otevřené do *vesmíru. Rudé rty se vznášely na modrošedém nebi nad krajinou v polosvětle, v níž se dvě kopule hvězdárny jako poprsí rýsovaly na horizontu. Rty svou velikostí bezpochyby připomínaly dvě k sobě přitulená těla.“ (Jaroslav Malina)

Raynal, Guillaume Thomas François, abbé (12. 4. 1713, Lapanouse de Séverac, Francie – 6. 3. 1796, Passy, Francie), francouzský filozof, historik, spisovatel, *duchovní a myslitel, příslušník řádu Tovaryšstva Ježíšova; jeho dílo a působení spadá do periody francouzského *osvícenství. Po vzdělání na jezuitské škole a vysvěcení na *kněze působil v *kostele Saint-

Sulpice v Paříži, odkud byl ale z neznámých důvodů odvolán, a začala tak jeho spisovatelská dráha. Účastnil se francouzského společenského a intelektuálního života.

Několik populárně psaných historických děl mu otevřelo dveře do pařížských intelektuálních salonů, jejichž někteří účastníci (*Diderot, D'Holbach či *Helvétius) se pak stali Raynalovými rádci a pomocníky při sepisování jeho ústředního spisu *L'Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (Filozofické a politické dějiny politických a obchodních institucí vytvořených Evropany v obou Indiích, 1770). Spis v letech 1772–1789 vyšel ve 30 vydáních a získal si mimořádnou popularitu, a to přesto, že dílo v roce 1784 umístila *římskokatolická církev na index zakázaných knih. Ještě předtím, v roce 1779, bylo jeho vydání ve Francii zakázáno a kniha byla veřejně spálena. Raynal byl pod hrozbou uvěznění donucen k odchodu do švýcarského *exilu; později pobýval v Prusku a Rusku. Do Francie se vrátil až v průběhu *Velké francouzské revoluce. Během revoluce se však držel v ústraní mimo veřejnou sféru.

L'Histoire bylo ve své podstatě polemické dílo, v němž Raynal překotně a spíše útržkovitě adresoval řadu společenských a politických témat. Horlil proti *tyranii, nerovnosti majetku, *monarchii, *církví, respektive *náboženství a aristokratické *hierarchii; stavěl se naopak za právo *lidu vyjádřit souhlas se zdaněním a revoltovat proti utlačovatelské *vládě. Nejvýraznější částí jeho díla byla ale kritika *otrokářství a obchodu s otroky, kterou autor na rozdíl od předchozích témat zpracoval poměrně systematicky, a která hrála ústřední roli v podnícení abolicionistických debat a *hnutí v 19. století. Raynal se snažil vyvrátit tradiční argumenty ospravedlňující institut *otroctví, jako je například jeho neustálá přítomnost v dějinách, údajné charakterové a fyzické rysy *černochoů přirozeně je předurčujících k otrocké práci, nebo spravedlivost zotročení zajatých nepřátel ve válce (zde Raynal například argumentuje, že tyto *váčky se v první řadě vedly *kvůli* získání otroků). Často sám argumentoval z pozice lidské *svobody, pod níž si v lockovské tradici (*Locke, John) představoval vlastnictví svého těla a své duše. (Viz též *antropologie a makrohistorie.) (Pavel Dufek)

Re, egyptský *bůh, jeden z nejvýznamnějších bohů egyptského *panteonu. Zosobňoval *Slunce a byla mu přisuzována i úloha stvořitele a nejvyššího soudce. Panovníci se označovali za jeho syny a součástí mnohých královských jmen bylo i Reovo jméno. *Chrám zasvěcený Reovi se nacházely po celé *zemi, ale hlavním střediskem jeho uctívání byla *Héliopolis. Re byl znázorňován v lidské podobě se slunečním kotoučem na hlavě, někdy se sokolí hlavou. Objevuje se v řadě *mýtů. (Břetislav Vachala)

Reagan, Ronald Wilson (6. 2. 1911, Tampico, Illinois, USA – 5. 6. 2004, Bel Air, Los Angeles, California, USA), americký republikánský politik a státník, původně filmový herec a producent. V letech 1981–1988 prezident USA. V roce 1983 prosadil radikální snížení daní, nepodařilo se mu však zabránit rostoucím schodkům státního rozpočtu. Svou zahraniční politikou přispěl k rozpadu komunistického impéria. (Jaroslav Malina)

reakce, multiplexová polymerázová řetězová (též multiplexová PCR), jedna z modifikací *polymerázové řetězové reakce, při které je do reakční směsi přidáno několik párů primerů rozpoznávajících dvě a více cílových sekvencí. Takovým způsobem je možné detekovat současně několik sledovaných znaků v jedné reakční směsi. (Markéta Zachová)

reakce, polymerázová řetězová (anglicky: *Polymerase Chain Reaction*, zkratka: PCR), *technika pro amplifikaci (množení) dané sekvence *DNA, jedna z metod molekulární biologie, která umožňuje mnohonásobné zmnožení určitého úseku DNA i z jejího nepatrného množství. DNA pak může být použita k dalšímu zkoumání. Jeden cyklus zahrnuje tři kroky: 1. denaturaci DNA zvýšenou teplotou (90–95 °C), tj. dvouřetězec se rozpadne na jednořetězce, 2. nasednutí *primerů, tj. krátkých řetězců DNA, tzv. oligonukleotidů (srov. *nukleotid), komplementárních ke koncům amplifikovaných úseků (*annealing*, zchlazení, při

40–60 °C), 3. syntézu komplementárního řetězce od místa nasednutí primeru (*elongation*, *elongace*, při 65–72 °C).

Množství takto amplifikovaných dvouřetězcových „úseček“ DNA omezených na svých koncích právě sekvencemi primerů roste geometrickou řadou v závislosti na počtu proběhnutých cyklů, teoreticky $y = (2^n - 2n) x$ (kde y je množství amplifikovaných úseků, x množství amplifikovaných úseků na začátku a n počet proběhnutých kroků), například již po dvaceti cyklech PCR se původní počet amplifikovaných úseků znásobí více než milionkrát.

První myšlenky o možnosti umělé syntézy většího množství DNA sahají až do roku 1955, kdy byla objevena DNA *polymeráza (enzym katalyzující syntézu řetězce DNA), avšak vynález PCR byl umožněn až rozvojem umělé syntézy krátkých řetězců DNA počátkem 80. let. Princip metody objevil koncem roku 1983 biochemik kalifornské firmy Cetus Corporation Kary Banks Mullis, který ji následujícího roku metodicky dopracoval s matematikem Fredem A. Faloonou a dal patentovat. Za tento objev byla Mullisovi roku 1993 udělena Nobelova cena za chemii. Klíčovým momentem pro vyšší efektivnost a masové rozšíření PCR bylo zavedení enzymu **Taq* polymerázy, která katalyzuje syntézu řetězce DNA ve fázi *elongace*. Název tohoto enzymu je zkratkou druhového názvu termofilní *bakterie *Thermus aquaticus*, z níž byl izolován. Tato bakterie žije v pramenech horkých až 100 °C a její DNA polymeráza proto není denaturována zvýšením teploty tak jako polymerázy běžných organismů. Zpočátku při tepelné denaturaci DNA totiž docházelo také k denaturaci polymerázy a proto bylo nutno v každém cyklu tento enzym znovu dodávat.

PCR se stala univerzální technikou napříč všemi biologickými disciplínami opírajícími svůj výzkum o strukturu DNA. Právě díky své jednoduchosti a obrovské efektivitě se stala rozšířenou tak, že pro mnohé dnešní biology má hledání podstaty biologických jevů v molekulární struktuře DNA až fatální význam; z PCR vycházejí nejen metody základního výzkumu, používané například při *rekonstrukci *fylogeneze a *migrace člověka či jiných organismů, ale také nejrůznější aplikované metody v *medicině či *forenzní antropologii. (Petr Bureš, Miloš Macholán)

reakce, polymerázová řetězová v reálném čase (také kvantitativní PCR, qPCR), (anglicky: *Real-time Polymerase Chain Reaction*, *Real-time PCR*), jedna z modifikací *polymerázové řetězové reakce, která umožňuje kvantifikaci sledovaného úseku *DNA. Na rozdíl od běžné *PCR je v tomto případě zaznamenáván každý cyklus PCR ve skutečném čase. Záznam amplifikace je založen na principu fluorescence, kdy se používají sondy (fluorescenční látky), které se váží specificky nebo nespecificky na amplifikované úseky DNA. (Markéta Zachová)

realismus (z latiny: *reālis*, „věcný, skutečný“):

1. způsob uvažování, který je založen na kritickém a střízlivém poznávání skutečnosti;
2. označení filozofických směrů vycházejících ze skutečnosti; tyto směry zdůrazňují nezávislost a prvotnost vnímané a poznávané reality oproti jejímu odrazu ve vědomí a vědění. Speciálně v *matematice je realismem přesvědčení, že matematické *entity existují v jistém ideálním světě, do něhož matematik svou myslí vstupuje, takže je spíše objevitelem než vynálezcem. Realismus tak stojí v opozici k jiným filozofiím matematiky (*intuicionismus, *konstruktivismus), které kladou výše tvůrčí ráz matematiky. Kořeny realismu v matematice sahají k *Platónově filozofii, jeho stoupenci byli René *Descartes (1596–1650) a Gottfried Wilhelm *Leibniz (1646–1716), z velkých novodobých matematiků například Kurt *Gödel (1906–1987). Ve *fyzice je realismem přesvědčení, že fyzikální měření odrážejí realitu, která existovala již před registrací výsledku měření. Tento realismus, přijímaný zprvu většinou fyziků, byl zpochybněn vytvořením kvantové teorie, podle níž samy o sobě nepředvídatelné výsledky měření ve vzájemně vzdálených místech jeví jistou provázanost (anglicky: *entanglement*), která se nedá vysvětlit běžným přenosem hmoty a informace, což napovídá, že realita je ustavena až měřením. Realistické stanovisko obhajoval proti většině tvůrců kvantové

fyziky Albert *Einstein (1879–1955), zdá se však, že později provedené *experimenty založené na jeho myšlenkách mu nedávají za pravdu;

3. označení středověkého filozofického směru, podle něhož obecné pojmy jsou reálné; tento směr se vyhranil ve sporu o *univerzálie, který se táhne celým středověkem. Zatímco podle realismu obecné pojmy existují reálně (asi jako platónské ideje), podle *nominalismu jde o abstrakce, pouhá jména (latinsky: *nomina*). Realismus má tak blíže k *racionalismu, zatímco nominalismus k *empirismu. K významným představitelům realismu ve sporu o univerzálie patřil *Anselm z Canterbury (1033–1109), nominalismus v umírněné formě hájil Pierre *Abélard (1079–1142), který se domníval, že univerzálie jsou ve věcech. Spor mezi realisty a nominalisty byl i v pozadí událostí na *Univerzitě Karlově v předhusitské době, v nichž Jan *Hus (asi 1371–1415) představoval realistické křídlo. Z dnešního hlediska je tento spor výrazem dvou krajních tendencí lidského myšlení, z nichž každá si podržuje svou váhu;

4. myšlenkový proud v rámci teorie mezinárodních vztahů, podle něhož je třeba při formulaci zahraničně-politického programu vycházet z poznání *zákonitostí reality, jako jsou třeba národní zájmy, a nikoliv ze vznešených morálních *ideálů (*mír, *rovnost ...). Dnes má silnou pozici tzv. neorealismus, který na chování *států na mezinárodní scéně aplikuje nástroje *mikroekonomie;

5. umělecký a myšlenkový proud v 19. století, který usiloval o pravdivé poznání a zachycení nebo zobrazení skutečnosti. Uplatnil se především v próze, zejména v románu, a v *dramatu. Za realisty v *literatuře se považují ve Francii Honoré de *Balzac (1789–1850), Gustav *Flaubert (1821–1880), později Romain *Rolland (1866–1944) nebo nositel Nobelovy ceny Roger Martin du Gard (1881–1958) se svým vrcholným dílem *Rodina Thibaultů* (1922–1940). V Anglii k předním realistům patří Charles Dickens (1812–1870), John Galsworthy (1867–1933), George Eliotová (1819–1880), ve 20. století Graham *Greene (1904–1991), William Somerset Maugham (1874–1965). V německé literatuře se k realistům řadí Theodor Fontane (1819–1898), Theodor Storn (1817–1888), v moderní literatuře 20. století realismus rozvíjeli mimo jiné Heinrich Mann (1871–1950) a Thomas *Mann (1875–1955), Hans Fallada (1893–1946), Lion Feuchtwanger (1884–1958). V severské literatuře realismus zastupují Bjørnstjerne Bjørnson (1832–1910), Gunnar Gunnarsson (1889–1975), Henrik *Ibsen (1828–1906), Halldór Laxness (1902–1998), August *Strindberg (1849–1912). V Rusku vynikli realisté Anton Pavlovič Čechov (1860–1904), Fjodor Michailovič *Dostojevskij (1821–1881), Ivan Alexandrovič Gončarov (1812–1891), Nikolaj Semjonovič *Leskov (1831–1895), Alexandr Nikolajevič Ostrovskij (1823–1886), Lev Nikolajevič *Tolstoj (1828–1910) a Ivan Sergejevič *Turgeněv (1818–1883). V USA rozvíjeli realismus zejména Theodor Dreiser (1871–1945), Ernest *Hemingway (1899–1961), Henry *James (1843–1916), Sinclair Lewis (1885–1951), John Steinbeck (1902–1968), Mark Twain (1835–1910).

Český realismus vyvrcholil v širokém proudu prózy a dramát z venkovského prostředí: próza – Jindřich Šimon Baar (1869–1925), Jan Herben (1857–1936), Josef Holeček (1853–1929), Karel Klostermann (1848–1923), Teréza *Nováková (1853–1912), Karel Václav Rais (1859–1926); drama – bratři *Mrštíkové (*Alois, 1861–1925, *Vilém, 1863–1912), Gabriela Preissová (1862–1946), Ladislav Stroupežnický (1850–1892). Historickou větev realismu reprezentoval Alois *Jirásek (1851–1930).

Realistická výtvarná díla v duchu tohoto směru usilují o věrné, bezprostřední, přímé zachycení reality. Realismus odmítl idealizaci *klasicismu a úniky romantiků a zachycoval zrakovou zkušeností zprostředkovanou skutečnost bez poetizace. Dobová kritika tento směr nazývala „školou ošklivosti“. Hlavním představitelem malířského realismu byl Gustave *Courbet (1819–1877). Svě pařížským Salonem odmítnuté obrazy vystavil v Pavilonu realismu, jemuž dal sám jméno, které se stalo názvem celého hnutí. Kritika mu vytýkala, že zpodobuje věci nevznešené, obyčejné, vulgární. Courbet i jiní realisté se odvrátili od

tradičních témat. Často volili náměty sociální – práce proletářů či venkovanů, sociální sebevrahy, žebráky, prostitutky (Gustave Courbet, *Štěrkaři*, 1849; Käthe Kollwitzová, *Dělnická žena*, 1903), významné okamžiky přítomnosti a politické motivy (Édouard *Manet, *Poprava císaře Maxmiliána*, 1867; *Občanská válka*, 1871; Honoré Daumier, *Na barikádě roku 1848*, po roce 1860; Jacques Louis David, *Smrt Maratova*) a téma *města – divadla, restaurace, ulice, zahrady. Klasikem ruského realistického malířství se stal Ilja Jefimovič Repin (1844–1930);

6. český ideový a politický proud od 80. let 19. století do *první světové války; původně byl představován skupinou intelektuálů, kteří kritizovali plané vlastenectví, prázdné nacionalistické proklamace, *antisemitismus a stálé hádky mezi staročechy a mladočechy, místo toho prosazovali střizlivost, reálné cíle – „politiku drobné práce“. Usilovali o obrození české *vědy v duchu pozitivistického kriticismu, byli ovlivněni západní demokratickou tradicí a sociálním programem, chtěli modernizovat českou společnost; postupně se vyhranili v politické hnutí. Svůj postoj uplatnili během sporu o takzvané *Rukopisy*, zprvu publikovali především v časopise *Atheneum*, v prosinci 1886 se sdružili kolem nového čtrnáctideníku *Čas*. Představitelé: František Drtina (1861–1925), Jan Herben (1857–1936), Tomáš Garrigue *Masaryk (1850–1937), zpočátku i Josef Kaizl (1854–1901) a Karel Kramář (1860–1937), autor realistického programu (1890). Nejprve působili v Národní straně svobodomyšlné (mladočeské), do níž vstoupili v roce 1890; Masaryk se však s nimi již v roce 1893 rozešel (Kaizl a Kramář ve straně zůstali) a vytvořil kolem časopisu *Čas* skupinu realistů (protějšek pokrokového hnutí). Realisté se v roce 1900 ustavili jako Česká strana lidová. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina, Jan Novotný)

realismus, magický, proud a typ moderní prózy, který je založen na magickém a mytologickém přístupu ke skutečnosti, ovlivněném *kulturními tradicemi, zejména lidovou slovesností. Termínu poprvé použil německý výtvarný kritik Franz Roh v publikaci *Postexpresionismus: Magický realismus* (1925) pro výtvarné projevy, jež světelnými efekty obrazům dodávaly *iracionální přísvit a vytvářely zvláštní záračné vize. Původně byl tento pojem synonymem pro protiproud *expresionismu *Neue Sachlichkeit* (Nová věcnost), který se snažil novým, střizlivě věcným způsobem postihnout krásu, a ve Francii pro *surrealismus. V pozdější době se označení rozšířilo a obsahuje také další směry moderního *malířství, které se při realistickém způsobu malby uchýlovaly k hádankovité a tajuplné obrazové řeči (italská metafyzická malba).

Termín magický realismus se přenesl i do Španělska a od poloviny padesátých let se ho používá pro díla španělské literatury vznikající na území Ameriky a zachycující *lo real maravilloso* („reálné záračno/záračné reálno“). Tuto literaturu reprezentuje guatemalský spisovatel Miguel Ángel Asturias (1899–1974), nositel Nobelovy ceny (1967). Považoval se za potomka *Mayů, zajímal se o indiánské dějiny a v díle *Guatemalské báje* (1930), které měly neobyčejný ohlas, umocnil staré mýty magickými a poetickými zvláštnostmi surrealismu. Estetiku „reálného záračna“ uplatnil v prózách *Království z tohoto světa* (1949), *Ztracené kroky* (1953) a *Barokní koncert* (1974) Kubáncem Alejo Carpentier (1904–1980). Nejvýznamnějším magickým realistou je světoznámý kolumbijský spisovatel Gabriel *García Márquez (narozen 1928). V roce 1982 mu byla udělena Nobelova cena „za jeho romány a novely, v nichž rysy fantastické a rysy realistické vytvářejí mnohoznačnou jednotu básnického světa, který zrcadlí život a konflikty kontinentu“. Tohoto uznání se dostalo dílům *Sto roků samoty* (1967), *Podzim patriarchy* (1975), *Kronika ohlášené smrti* (1981); další Márquezův román *Láska v čase cholery* vyšel v roce 1985.

K magickému realismu se hlásí i autoři ze *zemí či oblastí, kde je bájesloví lidové slovesnosti dodnes živé: gruzínský básník a prozaik Othar Čiladze (narozen 1933), kirgizský prozaik Čingiz Ajtmatov (narozen 1928), lužickosrbský prozaik Jurij Bržan (1916–2006). Za magický realismus v širokém slova smyslu jsou některými teoretiky pokládána všechna

umělecká díla, kde se střetá sen a skutečnost, smrt a život, takže jeho projevy lze pak shledat například i v prozaických dílech Thomase *Manna (1875–1955) *Kouzelný vrch* (1924) a *Doktor Faustus* (1947), ruského spisovatele Michaila *Bulgakova (1891–1940) *Mistr a Markétka* (1929–1939, poprvé publikováno 1966), italského spisovatele Itala Calvina (1923–1985) *Rozpůlený vikomt* (1952), *Baron na stromě* (1962), německého prozaika Güntera Grasse (narozen 1929) *Plechový bubínek* (1959) nebo i v *Krakatitu* (1924) Karla *Čapka (1890–1938). (Jaroslav Malina)

realisté, skupina odborníků, vystupující v 90. letech 19. století proti dosavadnímu konzervativnímu přístupu výkladu a prezentaci *lidové kultury. Jejich orientace byla sociologizující, *antropologická, inspirovaná západními, především anglosaskými a francouzskými vzory a k dosavadnímu bádání nesmiřitelně kritická v takové míře, že se tato kritika, negativní vymezování se vůči kritizovaným (osobnostem, směrům), stala v dané době u mnoha z nich hlavním stimulem odborné práce (byli tedy na svých oponentech závislejší, než si uvědomovali nebo dokázali připustit). Přesto vzájemné diskuse, byť ne vždy vedené v nejčistším duchu, významně přispěly k rozvoji oboru *etnografie. Představitelé skupiny se z větší části rekrutovali z kolegů a žáků Tomáše Garrigua *Masaryka (Jan Herben, Otakar Hostinský, Jan Jakubec, Emanuel Kovář, Lubor *Niederle, Jan Peisker, Jiří Polívka, František Adolf Šubert, Václav Tille a další). (Irena Štěpánová)

realita, objektivní, skutečnost ve všech jejích formách a projevech. (Jaroslav Malina)

Rebeka, hebrejsky *Rivka*, v původním významu snad „jalovice“. Podle *Starého zákona (Gn 24–27) manželka Izáka, syna *Abrahamova, matka Ezaua a *Jákoba. Rebeka prosazovala svého syna Jákoba, kterému pomohla lstí získat *prvorozenství před jeho bratrem; byli totiž dvojčata, i když se Ezau narodil o malou chvíli dříve než Jákob. Podle Gn 49,31 byla pohřbena v jeskyni Makpela u Chebrónu, v hrobě Abrahamovy rodiny. (Vladimír Sadek)

recentní (z latiny: *recēns*, „nedávný, čerstvý, svěží, nový, nedaleko vzdálený“), nedávný, současný (například: recentní kosterní materiál, recentní fauna, recentní sedimenty); opak: *fossilní. (Jaroslav Malina)

recepce (z latiny: *receptiō*, „převzetí“):

1. přijímání, přijetí, přebírání, převzetí (například: převzetí pravidel, zásad Evropské unie členskými *zeměmi);
2. oficiální přijetí hostů spojené s pohoštěním, pořádané veřejnými činiteli;
3. přijímací prostora, kancelář; (Jaroslav Malina)
4. [biologie], schopnost *buňky vnímat signály z vnějšího prostředí, jedna ze základních vlastností buňky. (Drahomír Horký)

recepční norma, *norma, recepční.

receptivita [primatologie], *říje, období, kdy u samic dochází k ovulaci. U samic primátů je mnohdy dána také barvou, velikostí a pachem *anogenitální oblasti, které se někdy označuje jako *zduření. Receptivita se u samic většiny druhů projevuje také výraznými změnami v chování samic, které následně proměňují i chování samců. Pojem se používá i v *mammaliologii, protože samice většiny druhů volně žijících savců jsou receptivní (umožní páření) jen během krátkého období. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

receptor (z latiny: *recipere*, „brát“, přijímat“):

1. [anatomie] součást *oblouku reflexního, *buňka nebo skupina buněk, jejichž úkolem je zaznamenat stav a změny v organismu nebo v zevním prostředí a informovat o nich vyšší centra či na ně přímo reagovat. Receptor převádí různé druhy podnětů na nervový vzruch. Klasifikace receptorů je nejednotná. Receptory se rozdělují například na exteroceptory (pro stimuly ze zevního prostředí) a interoceptory (pro podněty z vnitřního prostředí). Další dělení je podle druhu podnětu, patří k nim chemoreceptory (přijímají chemické podněty), termoreceptory (tepelné podněty) a podobně. Z morfologického hlediska se rozeznávají specializované receptory soustředěné ve smyslových orgánech (*oko, *ucho, chuťové

pohárky) nebo různé druhy sensorických nervových zakončení v *kůži; (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

2. [fyziologie], makromolekulární součásti buněk, které vlivem vnějšího podnětu (energie, látky – ligandu) změni *konformaci a v důsledku toho funkci (zpravidla aktivitu enzymu). Receptory jsou (1) *membránové*, nemůže-li působek proniknout do buňky, nebo *cytoplazmatické* a *jaderné* pro *působky, které membránou procházejí. (2) *Senzorické receptory* jsou struktury, které mění podnět (světelný, zvukový, tlakový, chemický apod.) na změnu elektrického napětí jejich buněčné membrány a tak jej transformují na obecný informační kód nervové soustavy. (Pavel Bravený, Marie Nováková)

recepty [starověký Přední východ], ve smyslu předpisu či návodu na přípravu nové hmoty nejsou ani časným ani početným žánrem předoasijského písemnictví. Tradovaly se – jako všechny *technologie – dlouho ústně a předávaly osobní zkušenosti z generace na generaci, z mistra na učedníka. Každý tvořivý *řemeslník k nim přidal své drobné objevy a vyzkoušené postupy. V převážně negramotné *společnosti také nelze předpokládat, že by běžní pracovníci dokázali podle psaných receptů postupovat. Nebyly jim ani určeny. Písemné záznamy byly nepochybně pořízeny z administrativních důvodů a proto, aby se zachovala suma zděděných vědomostí, staré tradice, dodržely kultovní předpisy. Však také nejstarší recepty na vaření piva z 3. tisíciletí př. n. l. jsou součástí *mýtu, jiné jsou součástí *hymnu na Ninkasi, bohyni piva. Terapeutické recepty a konečně recepty na přípravu *stravy (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) mohly mít *rituální účely. Jde o předpisy na vývary z masa a *zeleniny, z novobabylonské doby pak i na omáčku a přípravu drůbeže. Tak jako v některých rituálech jsou psány v 2. osobě, výjimečně v 3. osobě jednotného čísla, a představují výčet ingrediencí s pečlivě udanou kvalitou a stručným popisem postupu. *Míry a váhy surovin nebo doba vaření nejsou uvedeny, a tak se předpisy velmi podobají holým katalogovým soupisům.

Recepty na výrobu *skla jsou podrobnější. Nejmladší ze tří dochovaných skupin, dvě kompendia o přibližně 60 předpisech z *Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive, předesílají nejprve poznámky k stavbě tavicí pece (spolu s příslušnými rituálními úkony) a zásady pro výběr surovin, příměsí a pigmentů, zde však s údaji o množství, instrukce ke kvalitě materiálu a technologickému postupu. Tyto znalosti byly pečlivě sčteny a ochraňovány. Kromě způsobu záznamu a množství kopií svědčí o tom i zmíněný fakt, že Aššurbanipal pojal souhrn dvou sbírek takových receptů, svod tradičních a staletými stvrzených vědomostí, do své knihovny. Tradice sahá hluboko do minulosti. Sklářské recepty pocházející z kassitského *Babylonu (polovina 2. tisíciletí př. n. l.) jsou sice prostší (udávají jen množství a užitý materiál), ale staví na stejných surovinách, uplatňují stejné *techniky, užívají stejných výrazů a obrátů. Velmi komplikovaný návod na výrobu skla, náhražky červeného drahokamu (snad *karneolu), přináší tabulka datovaná do 16. století př. n. l., do doby jihomezopotamského *krále Gulkišara.

Přibližně ze stejného období pocházejí asyrské recepty na výrobu parfémů a kosmetických přípravků. Jejich skladba je podobná, seznamujeme se v nich s množstvím užívaných rostlinných a minerálních *substancí, ale také s náčiním a postupy, jež můžeme označit za protochemické instrumentarium. Zcela jiné povahy, nicméně rovněž návodem jak si počínat, jsou novočetitské předpisy (14. století př. n. l.) pro trénování *koní, které prozrazují i svého autora – *Churritu jménem Kikkuli. (Jana Součková)

reces, berní (z latiny: *recessus*, „smlouva o odstoupení z nároku; ústup, vzdalování; odlehlé místo, skrýše“), smlouva (dohoda) *stavů českých a rakouských *zemí s císařovnou Marií Terezií o pravidelném výběru *berně na 10 let dopředu bez předběžného svolení sněmů jednotlivých *zemí (30. 7. 1748). Tím odpadlo každoroční dohadování *vlády se *stavy o roční berní a vláda získala prostředky na udržování stále armády o 108 000 mužů (iniciátorem jeho přijetí byl slezský šlechtic F. W. Haugwitz); Čechy přispívaly na armádu 4,6

milionu zlatých ročně, Morava 1,5 milionu a Slezsko 245 000 zlatých. Smlouva znamenala oslabení významu a moci zemských stavů i *úřadů. (František Čapka)

recese, gingivální, proces, při kterém ustupuje dásěň od korunky zubu podél krčku směrem ke kořenu zubu, zároveň dochází ke snižování alveolárního výběžku čelistí, takže celý krček zubu se postupně obnažuje. Jedno z kritérií pro hodnocení věku podle zubů například *Gustafsonovou metodou. (Michaela Račanská)

recesivní alela, *alela, recesivní.

recessus, -us, m., ústupek, úsek, zářez, úsek, vchlípenina (v *anatomii například **recessus peritoneales* – záhyby pobřišnice) (Ladislava Horáčková)

recessus costodiaphragmaticus, jeden ze záhybů **recessus pleurales*. Nachází se mezi *pleura costalis* a *pleura diaphragmatica* a při vdechu se do něj zasouvá *kaudální okraj *plic. *Recessus costodiaphragmaticus* je nejhlubším místem pleurální *dutiny, proto se v něm mohou shromažďovat za patologických stavů výpotky. (Lenka Vargová)

recessus costomediastinalis, jeden ze záhybů **recessus pleurales*. Nachází se na přední straně přechodu mezi *pleura costalis* a *pleura mediastinalis*. Do tohoto záhybu se zasouvá přední okraj *plic. (Lenka Vargová)

recessus duodenalis inferior, jeden ze záhybů **recessus peritoneales*, ohraničuje jej stejnojmenná *řasa. Je lokalizovaný pod **flexura duodenojejunalis* a směřuje kaudálně. (Lenka Vargová)

recessus duodenalis sinister, též *recessus paraduodenalis*, *recessus venosus*, je jedním ze záhybů **recessus peritoneales*. Ohraničuje jej *řasa podmíněná průběhem **vena mesenterica inferior*, je lokalizovaný vlevo a laterálně od **flexura duodenojejunalis*, směřuje ke *slezině. (Lenka Vargová)

recessus duodenalis superior, jeden ze záhybů **recessus peritoneales*. Ohraničuje jej stejnojmenná *řasa, která se nachází vlevo od **flexura duodenojejunalis* a směřuje nahoru pod úpon **mesocolon transversum*. (Lenka Vargová)

recessus ileocaecalis inferior, jeden ze záhybů **recessus peritoneales*, nachází se pod **ostium ileocaecale*. (Lenka Vargová)

recessus ileocaecalis superior, jeden ze záhybů **recessus peritoneales*, nachází se nad **ostium ileocaecale*. (Lenka Vargová)

recessus intersigmoideus, jeden ze záhybů **recessus peritoneales*, nachází se pod úponem **mesocolon sigmoideum*. (Lenka Vargová)

recessus paracolici, záhyby *pobřišnice, které jsou řazeny mezi **recessus peritoneales*. Tyto nepravidelné menší vychlípeniny se nacházejí na zevní straně vzestupného i sestupného *tračniku v místě srůstu orgánů se zadní stěnou peritoneální dutiny. (Lenka Vargová)

recessus paraduodenalis, **recessus duodenalis sinister*, *recessus venosus*.

recessus paravesicales, peritoneální vychlípký po stranách *měchýře močového v malé *pánvi v místě přechodu *peritonea ze stěny močového měchýře do parietálního peritonea stěny pánevní. (Lenka Vargová)

recessus peritoneales, záhyby *pobřišnice a její vychlípeniny mezi orgány uloženými v peritoneální dutině. Vznikají složitými přesuny *intraperitoneálních orgánů i jejich peritoneálních *řas, případně *sekundárních srůstů se stěnou peritoneální dutiny v průběhu embryonálního vývoje. Mezi *recessus peritoneales* patří **bursa omentalis*, **recessus duodenalis superior*, **recessus duodenalis inferior*, **recessus duodenalis sinister*, **recessus retroduodenalis*, **recessus ileocaecalis superior*, **recessus ileocaecalis inferior*, **recessus retrocaecalis*, **recessus paracolici* a **recessus intersigmoideus*. (Lenka Vargová)

recessus phrenicomediastinalis, jeden ze záhybů **recessus pleurales*. Nachází se mezi *pleura mediastinalis* a *pleura diaphragmatica*. (Lenka Vargová)

recessus pleurales, záhyby mezi parietální a viscerální *pleurou. Patří k nim **recessus costodiaphragmaticus*, **recessus costomediastinalis*, **recessus phrenicomediastinalis*.

Uvedené vychlípeniny pleury představují takzvané komplementární pleurální prostory. Při vdechu se do nich částečně zasouvají příslušné okraje *plic. V *recessus costodiaphragmaticus*, který představuje nejhlubší místo pleurální dutiny, se shromažďují patologické výpotky pleurální dutiny. (Lenka Vargová)

recessus retrocaecalis, jeden ze záhybů **recessus peritoneales*, nalézá se za *střevem slepým. (Lenka Vargová)

recessus retroduodenalis, jeden ze záhybů **recessus peritoneales*. Tato peritoneální vychlípenina je nekonstantní; je-li přítomna, nachází se za **flexura duodenojejunalis* a směřuje doprava. (Lenka Vargová)

recessus venosus, **recessus duodenalis sinister*, *recessus paraduodenalis*.

reciprocita (z latiny: *reci*, „opětně, vzájemně“, *procedere*, „postupovat, jednat“), vzájemná výměna, zásada vzájemného poskytování stejných nebo obdobných výhod v podobě *darů nebo jiných služeb, které jsou poskytovány zdarma v očekávání, že tyto budou příjemci oplaceny. (Jaroslav Malina)

reciproční altruismus, *altruismus, reciproční.

reciproké křížení, *křížení, reciproké.

Recklinghausenova neurofibromatóza, *neurofibromatóza, Recklinghausenova.

reconquista (ze španělštiny: *reconquista*, „znovudobytí“), znovudobytí Pyrenejského poloostrova, jehož převážná část byla v 8. století podrobena *Araby; dlouhodobý vojenský, politický a civilizační proces, který vyvrcholil vznikem katolického Španělska a Portugalska. V 8. století, po dobytí říše *Vizigótů (718), zůstala mimo přímou arabskou svrchovanost pouze horská oblast Pyrenejí a Kantabrie na severu Španělska, kam se uchýlila část vizigótské *šlechty a kde se utvořilo *království Asturias; jeho panovníci se považovali za dědice království Vizigótů a začali rozšiřovat své území na jih. V 9. století vznikla v oblasti Pyrenejí Aragonie, Kastilie a Navarra i španělská *marka *franské říše, od níž bylo později odděleno *hrabství barcelonské.

Reconquista byla zahájena v 11. století; v čele boje stanuly království kastilsko-leónské (od něhož se v roce 1128 odtrhlo Portugalsko) a Aragonie s Katalánskem. Úspěchy reconquisty byly spojeny s rozkladem arabského *córdobského chalífátu, který se v roce 1031 rozpadl na tzv. taifská království. S první fází reconquisty je spjato i jméno španělského národního hrdiny, kastilského *rytíře Rodriga Díaze de Vívar, zvaného El Cid Campeador nebo jen Cid (přezdívka Cid je odvozena z arabského *al-sīd*, což znamená „pán“ nebo „velitel“, El Campeador je španělský výraz pro bojovníka, který porazil výkvět nepřátelské armády). Cid byl původně ve službách kastilského krále Alfonsa VI., byl však vypovězen do vyhnanství, a proto vstoupil do služeb *emíra ze Zaragozy, kde bojoval proti Almorávidům i aragonskému králi. V roce 1094 dobyl po několikaletém obléhání maurskou Valencii, kde vládl oficiálně Alfonsovým jménem, fakticky však nezávisle na něm.

Ve druhé polovině 11. století byla ovládnuta přibližně polovina poloostrova (1085 dobyt Toledo), v roce 1086 sevillský *emír povolal na pomoc berberské *Almoravidy, kteří postup reconquisty dočasně zastavili. Nový nástup reconquisty nastal koncem 11. století. V roce 1147 byl Lisabon dobyt Portugalskem. V roce 1149 ovládli muslimské Španělsko berberští Almohádové, kteří vítězstvím nad křesťanským vojskem u Alarcos 1195 dočasně nástup reconquisty zabrzdili. V roce 1212 vítězství křesťanských vojsk u Las Navas de Tolosa (Španělsko) znamenalo definitivní obrat ve prospěch reconquisty; v průběhu 13. století byla dobytá všechna zbývající muslimská království s výjimkou Granady (1250 ovládnutím území na jih od Lisabonu byla dovršena reconquista v Portugalsku, 1235 ovládnutí Baleárských ostrovů Aragonií, 1248 dobytí Sevilly Kastilií a další).

V roce 1492 ovládnutím Granady byla reconquista završena. Reconquista byla podporována katolickou církví i západoevropskými státy, zejména Francií; na bojích se podílely i *rytířské řády (v roce 1156 byl založen alcántarský řád a roku 1158 calatravský

řád). Na dobytém území vznikaly nové osady a *města, kterým panovníci propůjčovali rozsáhlá *privilegia. (Jaroslav Malina)

rectum, -i, n. (z latiny: *rectum*, „konečník“), rektum, konečník, představuje poslední úsek *střeva tlustého, ve kterém se hromadí nestrávené zbytky potravy, zahušťují se a jsou v podobě stolice odstraněny při *defekaci z těla ven. Konečník dosahuje délky 12 až 15 cm, jeho průsvit kolísá mezi 4 až 8 cm. Navazuje na esovitou kličku ve výši obratle *S₂₋₃, je uložen v malé *pánvi. Sestupuje *kaudálním směrem a na povrch těla vyústí v řitní rýze otvorem – *anus. Konečník je ve svém průběhu zakřiven ve *frontální i *sagitální rovině. Ve frontální rovině se *kraniálně vyklenuje mírně doprava, uprostřed (v místě *Kohlrauschovy řasy) doleva a kaudálně opět doprava. V sagitální rovině nejprve rektum kopíruje prohnutí *křížové kosti jako *flexura sacralis*, kaudálněji se otáčí dorzálně kolem kostrče ohbím *flexura perinealis*. Konečník má horní rozšířenou část – *ampulla recti a zúžený terminální úsek – *canalis analis.

Stěna rekta se skládá ze sliznice, podslizničního vaziva, svaloviny a zevní vazivové vrstvy. Sliznice v ampulární části vybíhá ve tři příčné poloměsíčné *řasy – *plicae transversales recti*, které jsou podmíněny svalovinou. Prostřední z nich je nejvýraznější a nazývá se *plica transversa recti dextra (Kohlrauschova řasa). V análním kanálu jsou longitudinálně uspořádané řasy (*columnae anales*), mezi nimiž se nachází prohlubně (*sinus anales*). Jednotlivé sinusy uzavírají aborálně drobné, příčně orientované *valvulae anales*. Sliznice ve výši *columnae anales* a *sinus anales* vystupuje v *zona haemorrhoidalis*, která je podložena žilní pletení a cirkulární hladkou svalovinou. Epitel sliznice je v ampule jednovrstevný cylindrický, v análním kanále se mění v mnohovrstevný dlaždicový. Pod *valvulae anales* vytváří mnohovrstevný dlaždicový epitel souvislý, asi 1,5 cm široký pás – *pecten analis*, který kaudálním směrem přechází do *kůže. Podslizniční vazivo je řídké, umožňuje posuny sliznice. Hladká svalovina rekta má zevní, silnou souvislou vrstvu longitudinální a vnitřní cirkulární. V rozsahu *zona haemorrhoidalis* je cirkulární hladká svalovina zesílena ve svěrač *musculus sphincter ani internus*. Ke svalovině rekta se od *diaphragma pelvis přikládá svěrač z příčně pruhované svaloviny – *musculus sphincter ani externus. Na přechodu *colon sigmoideum a rekta obaluje v malém rozsahu povrch konečníku *peritoneum, které kaudálněji kryje pouze přední stěnu ampuly do výše Kohlrauschovy řasy. Ostatní části konečníku jsou pokryty *adventicií. (Lenka Vargová)

Redfield, Robert (4. 12. 1897, Chicago, Illinois, USA – 16. 10. 1958, Chicago, Illinois, USA), americký antropolog a sociolog; stoupenec *konfiguracionismu. Zabýval se zejména problémy dynamiky kultury a *kulturní změny a procesy *akulturace, které sledoval zejména v prostředí vesnických pospolitostí Mexika. Z díla: *The Folk Culture of Yucatan* (Lidová kultura Yucatánu, 1941), *The Primitive World and Its Transformation* (Primitivní svět a jeho proměny, 1953), *Peasant Society and Culture* (Rolnické společnosti a kultura, 1956). (Jaroslav Malina)

redistribuce (z latiny: *redistribūtiō*, „přerozdělování, opětné dělení; opětné třídění“), přerozdělování, nová, opětná, další distribuce; ekonomická výměna spočívající ve shromažďování určitého objemu zboží ústřední osobou nebo *úřadem, které je poté přidělí pro určité společenské účely. Absolutní redistribuce byla v minulosti charakteristická zejména pro starověké civilizace na Předním východě (*civilizace starověkého Předního východu) nebo v *Incké říši (*civilizace předkolumbovské Ameriky), v současnosti ji preferují společenské systémy založené na socialisticky orientovaných programech. Redistribuce *simpliciter* nicméně charakterizuje každý existující moderní *stát, a to zejména v podobě daňového systému, byť nepanuje shoda v teorii ani v praxi na jejím žádoucím rozsahu (srov. *liberalismus, *libertarianismus, *socialismus). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

reductio ad absurdum (z latiny: *reductiō*, „přivedení, dovedení nazpět, uvedení zpět, stažení, snížení“ a *ad absurdum*, „do absurdna“ = „dovedení do absurdna“, „dovedení do

nesmyslné krajnosti“), vyvrácení *hypotézy tím, že se z ní vyvodí zjevně nesmyslné výsledky. (Jaroslav Malina)

redukce (z latiny: *reductiō*, „přivedení, dovedení nazpět, uvedení zpět, stažení, snížení“), postup, jímž se složité převádí na jednodušší složky, větší hodnoty na menší a odvozuje z nich. (Jaroslav Malina)

redukce, zubní, *zuby, redukce.

redukcionismus:

1. metodologický postup užívající *redukce složitých jevů na jednoduché, vyšších na nižší apod.; je založen na předpokladu, že složité vlastnosti systému můžeme vysvětlit několika komponentami nebo *zákonitostmi, které jsou obsaženy v systému samém (tj. *vysvětlení komplexnosti systému leží *uvnitř* tohoto systému). Vysvětlení je orientováno na obsah a *proximativní příčiny. Redukcionismus je často mylně chápán jako opak *holismu, přesnější však je, že oba přístupy jsou vzájemně *komplementární. Tento přístup je typický pro teoreticky i experimentálně zaměřené obory. Sporné je využití redukcionismu zejména ve *společenských vědách; klasickým případem je teorie racionální volby;

2. [filozofie], *názor, že složitý systém je pouhým součtem jeho součástí. (Pavel Dufek, Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

reference (z latiny: *referēns*, „odkazující, odvozující, uvádějící, citující, napodobující“), vztah mezi označujícím (*jméno, *symbol) a označovaným (předmět). (Jaroslav Malina)

referendum (z latiny: *referendum*, „to, co má být dokázáno“), *plebiscit.

reflex (z latiny: *reflexiō*, „obrat, odraz“) [fyziologie], jednotka nervového řízení. *Reflexní oblouk: podnět se ze senzoričkého *receptoru vede aferentní nervovou drahou do centra v míše či mozku, odtud se po zpracování vstupní *informace vede eferentní drahou k výkonnému orgánu (sval, *žláza), kde vyvolá adekvátní odpověď. (Pavel Bravený)

reflexe (z latiny: *re-flectere*, „odrážet, obracet, zpět ohýbat, zpět otáčet“ a *reflexiō*, „obrat, odraz“), přemýšlení, rozjímání, uvažování v podobě, kdy se *vědomí obrací k sobě samému, k pochopení vlastních teoretických i praktických výkonů. (Jaroslav Malina)

reflexní luk, *luk, reflexní.

reflexní oblouk, *oblouk, reflexní.

reforma kalendáře, gregoriánská, reforma opravující nepřesnost *juliánského kalendáře (v 16. století předstihl juliánský kalendář o 10 dní přírodní rytmus daný oběhem *Země kolem *Slunce). Vyhlášena 24. 2. 1582 *bulou *papeže Řehoře XIII. (latinsky: Gregorius XIII.); z nového kalendáře byly přebývající dny vypuštěny, a aby rozdíl opět nenarůstal, byl snížen počet přestupných roků ustanovením, že *letopočty končící dvěma nulami budou přestupné pouze tehdy, budou-li dělitelné číslem 400 (přestupný byl rok 2000, nebyl ale 1700, 1800 ani 1900).

Gregoriánská reforma kalendáře nabyla platnost v roce 1582, po 4. říjnu se mělo psát 15. října. Okamžitě ji přijaly Itálie, Polsko, Portugalsko a Španělsko, Francie v prosinci 1582, německé katolické *země 1583, protestantské 1700, Anglie 1752, Rusko 1918, Řecko 1924. V *českých zemích byla gregoriánská reforma kalendáře přijata v roce 1584. *Gregoriánský kalendář se částečně prosadil i mimo oblast křesťanské kultury: v Japonsku 1872, v Turecku a v Egyptě 1927, v Číně 1949. (Jaroslav Malina)

reforma, pozemková (z francouzštiny: *réforme*, „náprava, oprava, reforma“), reforma pozemkového vlastnictví (provedená *státem) s cílem dosáhnout rovnoměrného rozdělení *půdy; pozemkové reformy v Československé republice (ČSR): I. pozemková reforma – patřila k hlavním úkolům nového Československa po roce 1918; základem bylo přijetí tzv. záborového zákona (16. 4. 1919), podle něhož se zabíraly pozemky nad 150 ha zemědělské a 250 ha veškeré půdy. Stát tento majetek nevyvlastňoval, ale pouze nabýval *právo jej přebírat a přidělovat (šlo celkem o 4 miliony ha půdy, tj. 28 % veškeré půdy šlechtické a církevní). Probíhala pod heslem: „Odčihneme Bílou horu“ (nacionalizace půdy), o rozdělení zabraného

majetku jednal přídělový a náhradový zákon z 30. 1., respektive 8. 4. 1920, který umožňoval vznik tzv. zbytkových statků a velkostatkářům zajišťoval finanční náhradu. K provádění byl 11. 6. 1919 zřízen Státní pozemkový úřad, který měli v rukou agrárníci. Nejintenzivněji tato etapa probíhala v letech 1923–1926; II. pozemková reforma – po roce 1945, měla 3 etapy: 1. *konfiskace půdy a majetku *Němců, *Maďarů, zrádců a kolaborantů (vznik *národních správ, *osídlování pohraničí – šlo o 2 946 000 ha půdy); 2. revize I. pozemkové reformy (likvidace tzv. zbytkových statků – 966 000 ha půdy); 3. nová pozemková reforma – parcelace půdy nad 50 ha, případně i pod 50 ha, jestliže majitel na ní nepracoval (526 000 ha půdy); byla doplněna návrhem *Komunistické strany Československa (tzv. Hradeckým programem), přijat až po únoru 1948. (František Čapka)

reformace (z latiny: *reformātiō*, „přetvoření; obnovení; reformace“):

1. obecně obnova či návrat k původní, údajně čisté, biblické podobě církevního života. Reformní snahy provázejí celé křesťanské dějiny; jejich cílem je odstranit deformace v učení a praxi *církvě;

2. v užším smyslu první reformace ve *středověku (vycházející z učení Johna Wycliffa [též Wyclef, Wyclif, Wickliffe, v češtině jako Jan Viklef], kolem 1320–1384; *valdenství, *husitství) a druhá reformace, spjatá se jmény Jana *Kalvína (1509–1564) a Martina *Luthera (1483–1546), začínající v 16. století a usilující o nápravu a omezení moci *katolické církve – proběhla ve většině evropských zemí (někde přerostla v otevřená povstání proti světské a církevní moci) a vytvořila novou formu *křesťanství – *protestantismus (*církvě, reformované) – a nové typy církví. Tato reformace se opírá o společné principy: 1) *Sola Scriptura* („pouze písmem“) – svrchovanost Božího slova nad *zbožností církve i jedince; jediným pramenem je *bible; 2) *Sola gratia* („pouze milostí“) – lidé jsou spaseni působením *Boží milosti (a nikoli svou vlastní aktivitou; zaměřeno proti záslužnictví); 3) *Sola fide* („samotnou vírou“) – *spása se přijímá vírou; osobní vztah k *Bohu je nezastupitelný (zaměřeno vůči formalismu). Reformace vesměs obnovila v *eucharistii *přijímání chleba a vína i pro laiky, odstranila *mnišství a *celibát a zjednodušila liturgii; věrouku soustředila na centrální články. Ve srovnání s ostatními křesťany mají církve vzešlé z reformace (*protestanté) zjednodušenou organizaci s volitelností mnoha funkcí.

*Římskokatolická církev se snažila proti reformaci postavit vlastní vnitřní obnovu označovanou jako *protireformace. (František Čapka, Jaroslav Malina)

reformismus (z latiny: *reformātiō*, „přetvoření; obnovení; reformace“), politický směr hlásající možnost změny politického systému cestou reform; termínu se užívalo zejména v *dělnickém hnutí (od konce 19. století) pro ty směry, které odmítaly revoluční, násilné metody své činnosti. Vznikl jako reakce na francouzskou a americkou *revoluci v 18. století, v Anglii v 19. století vyvíjel tlak na parlamentní reformy, které by umožnily přístup k moci vzrůstajícím průmyslovým *městům, dosud nezastoupených v *parlamentu. Sociální a politické reformy byly prosazovány i ve 20. století. (František Čapka)

reformní komunismus, *komunismus, reformní.

reformovaná církev, *církev, reformovaná.

refrakterita (z latiny: *re*, „zpět“ a *frango*, „lámu“; „zpětný odraz“) [fyziologie], fáze nedráždivosti, kdy buňka neodpovídá na zevní podněty akčním napětím jako elektrickým signálem. (Pavel Bravený)

refrakterní fáze, *fáze, refrakterní.

refugium (z latiny: *refugium*, „útočiště, útulek“), útočiště:

1. [biologie, ekologie], místo s podmínkami vhodnými pro přežití organismu, na které se uchýlil v případě, že jinde na místech jeho dřívějšího výskytu mu změněné podmínky život neumožňují; například během *dob ledových docházelo vedle masové extinkce také k *migraci rostlin do refugií na Iberském, Apeninském a Balkánském poloostrově, odkud po oteplení migrovaly zpět do střední a severní Evropy.

Důsledkem migrace do refugií dochází k fragmentaci původně souvislých areálů organismů a tím k omezení možnosti *genového toku, tj. ke geografické izolaci reliktních populací; pakliže je navíc počet jedinců v takových populacích nízký, mohou se dále uplatnit další evoluční mechanismy, jako je například náhodný *genetický posun (srov. *drift); (Petr Bureš)

2. [antropologie, archeologie], místo chráněné *přírodou nebo *opevněním (případně obojím) sloužící jako útočiště. Tato charakteristika se obvykle pojí s velkoplošnými *hradišti za předpokladu, že jejich plocha nebyla trvale osídlena, nýbrž měla sloužit jako úkryt obyvatelstvu z okolních otevřených sídlišť, jejich dobytku a jinému majetku ve chvílích ohrožení. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

regál (z latiny: *rēgālis*, „královský, králi náležející, králův“), od 11. století výsostná *práva a důchody příslušející suverénnímu *panovníkovi, včetně práv vůči *církvi v okruhu státního území (byla zdrojem jeho příjmů – cla, *mýta, ražba peněz). Od 12. století byla postupně vymezovaná také práva panovníka, která mu náležela mimo okruh vlastních zeměpanských *domén. Za vrcholného *středověku byl rozlišován tzv. menší regál (vesměs fiskálního rázu – *daně) a vyšší regál (plyne z výkonu *vlády – panovnický, vladařský, soudní). (František Čapka)

regál, celní, svrchované *právo středověkého *panovníka vybírat poplatky ve prospěch komory ze všeho zboží vyváženého ze *země; v *českých zemích od 11. století, správně právní úprava roku 1547, zanikl v období *liberalismu v průmyslu, nahrazen soustavou právních předpisů o clech. (František Čapka)

regál, horní, výhradní *právo *panovníka na vytěžené *stříbro nebo *zlato, vyvinul se z *pozemkového regálu, v *českých zemích se začal prosazovat během 12. a 13. století na úkor *šlechty, která provozovala těžbu na svých pozemcích. Plně byl formulován až v *Ius regale montanorum* („právo těžit horu“ či „právo horního regálu“, 1300), spočíval ve výhradním králově oprávnění povolovat těžbu, v podílu na výtěžku (tzv. *urburu) a v oprávnění vydávat horní řády; týkal se zpočátku zlata a stříbra, od roku 1356 se vztahoval i na *cín, *měď, *olovo a *železo. Královým zástupcem při správě „hor“ byl perkmistr, od poloviny 13. století urburář. Průlom do tohoto horního regálu přineslo podnikání Šliků v Jáchymově, ti využili slabé jagellonské *vlády, přestali odvádět urburu a přisvojili si veškeré zisky z těžby (začali dokonce razit vlastní mince). Ihned po nástupu na český trůn (1526) usiloval Ferdinand I. (1503–1564) o znovuzískání kontroly nad těžbou drahých kovů a roku 1543 přinutil *zemský sněm přijmout tzv. *Narovnání o hory a kovy* (1534) – uznalo panovníkův nárok na těžbu stříbra a zlata, ostatní drahé kovy mohli těžit i stavové. Od roku 1745 bylo řízení hornictví (i mincovnictví) svěřeno Dvorskému direktivnímu *kolegiu pro mincovnictví a hornictví, později *dvorské komoře (do roku 1848). (František Čapka)

regál, mincovní, výhradní právo *panovníka razit *mince a kontrolovat jejich kvalitu; navazoval na *horní regál, prosadil se však dříve. Ražba mincí (stejně jako dolování) byla pronajímána za část *zisku. Mincovní regál měl ve *středověku povahu *privilegia a byl postupován jako tzv. odvozené mincovní právo *šlechtě a *církvi; v *českých zemích byl od poloviny 10. století v rukou *Přemyslovců. Z mincovního regálu se vyvinulo mincovní právo. Od roku 1745 dohlíželo na mincovnictví Dvorské direktivní *kolegium pro mincovnictví a hornictví a poté *Dvorská komora v mincovnictví a v hornictví. (František Čapka)

regál, pozemkový, nejstarší panovnické výsadní *právo na vlastnictví veškeré *půdy; šlo o právo předfeudálního období, kdy *kníže disponoval jako majitel teritoriem celého území a odtud mu plynul všechen užitek; brzy se omezil pouze na půdu neobsazenou. Odtud se vyvinuly *regály se vztahem k půdě lesní, vodní, honební, horní atd.; tento vztah měl velký význam v době *kolonizace. Z téhož zdroje pramenila i instituce *odúmrť; pozemkový regál byl uplatňován zhruba do 13. století (postupně přecházel na *šlechtu). (František Čapka)

regálie (z latiny: *rēgālis*, „královský, králi náležející, králův“), výraz pro *právo vycházející od *krále; nejdříve se pojem vztahoval jen na jmění říšské *církvě a královská práva, od 12. století zahrnovala nařízení o vysokých *úřadech, o *půdě, o vrchnostenském právu a právech, z nichž vznikal finanční zisk (například právo tržní, cla, *daně aj.). Pod pojmem regální právo v užším slova smyslu se rozumělo i právo na příjmy z *arcibiskupství, *biskupství a *opatství, když byla uprázdněna. (František Čapka)

regentství (z latiny: *regere*, „vládnout, panovat, vést“), vládnutí za *panovníka (monarchy) v případě jeho nezletilosti, neschopnosti *vlády nebo nepřítomnosti v *zemi; kdo tento *úřad zastával, bylo stanoveno *zákonem o dědičné posloupnosti, *ústavou nebo jiným nařízením. Na stejném principu mohla být zřízena i regentská rada. (František Čapka)

regio, -onis, f., krajina, oblast (například přední krajina na krku – *regio colli anterior*). (Ladislava Horáčková)

regio olfactoria, slizniční oddíl ležící na stropu *dutiny nosní, v horní části laterální stěny v rozsahu *concha nasalis superior* a na protilehlé části nosního *septa. Má nažloutlou barvu a její nedílnou součástí jsou smyslové čichové buňky. (Ladislava Horáčková)

region (z latiny: *regiō*, „kraj, krajina, země, končina; směr; hranice; světová strana“), krajinný celek různého řádu, správní celek, okrsek. (Jaroslav Malina)

regionalismus (z latiny: *regiō*, „kraj, krajina, země, končina; hranice; světová strana“), vědomí zvláštní svébytnosti obyvatel určitého *regionu a snahy o větší samostatnost jednotlivých krajů a oblastí proti „centru“; moderní regionalismus se rozvinul v opozici k *centralismu a má svou obdobu ve *federalismu, partikularismu a separatismu, staví do popředí hospodářské a sociální aspekty. Vznikl v 1. polovině 19. století ve Francii (nositeli byli spisovatelé a umělci), projevil se i v *českých zemích a na Slovensku (rozšířil se zejména za *velké hospodářské krize ve 30. letech 20. století). (František Čapka)

regionální diverzita, *biodiverzita.

regionální ekonomika, *ekonomika, regionální.

registrované partnerství, *partnerství, registrované.

Regourdou (Francie), *archeologická lokalita; předpokládá se kamenná *konstrukce kolem těla neandertálského muže (**Homo neanderthalensis*) a v podloží ještě jednou totéž, tentokrát ovšem kolem těla medvěda. (Jiří A. Svoboda)

regrese (z latiny: *regressus*, „ústup, zpětný pohyb, návrat; útočiště, útulek“), zpětný pochod, postup:

1. [geologie], regrese moře, jeho ústup z pevniny;
2. [biologie], zpětný *vývoj jedince nebo druhu vedoucí k zjednodušení morfologických tvarů a funkcí (místo k jejich zdokonalení);
3. [ekologie], fáze po přemnožení organismů s výrazným poklesem jedinců v populaci;
4. [psychologie], dočasný nebo trvalý návrat k některým z předchozích vývojových stadií;
5. [statistika], jednostranná závislost náhodné veličiny na jiné (nenáhodné) veličině.

(Jaroslav Malina)

regresní analýza, *analýza, regresní.

regressus ad infinitum (z latiny: *regressus ad infīnītum* „nekonečný postup“), nekonečný postup, například od důsledku k příčině, jež musí mít další příčinu atd.

regulace (z latiny: *rēgulāre*, „řídít, upravovat“), upravování, usměrňování:

1. [ekonomie], usměrňování hospodářské činnosti soukromého sektoru *státem;
2. [biologie, fyziologie], v užším smyslu – řízení zpravidla orgánové funkce, zajišťující humorálními a nervovými mechanismy optimální odpověď na změny prostředí a okamžité situace. (Regulace v širším smyslu zahrnuje též *autoregulace, *integrace a *modulace.)

(Jaroslav Malina)

regulace masových médií, použití právních prostředků k státní kontrole toho, kdo bude *masová média vlastnit, a jaký bude jejich obsah. (Jaroslav Malina)

regulace, autokrinní, proces řízení funkce buňky, při němž *buňka svými produkty reguluje sama sebe. (Drahomír Horký)

regulace, parakrinní, regulace buněčných funkcí, kdy *buňka svými produkty reguluje buňky ve svém okolí. (Drahomír Horký)

regulativy, sociokulturní, relativně stálý, uznávaný soubor předpisů, *norem, *hodnot, pravidel a vzorců chování, který je sdílen členy určitého *společenství. Sociokulturní regulativy jako normativní, negenetický program činnosti jednotlivců a sociálních skupin kulturně limitují, stimulují a determinují průběh *sociálních interakcí ve standardních situacích. Působí na volbu vhodných a eliminaci nežádoucích způsobů chování, integrují zájmy a snahy jednotlivců s potřebami *společnosti a zpevňují vnitřní stabilitu dané kultury. Zahrnují širokou škálu příkazů, zákazů, trestů, ocenění, uznání a odměn, čímž vytvářejí v každé kultuře prostor přípustného a společensky žádoucího jednání.

Podle stupně institucionalizace je možné sociokulturní regulativy klasifikovat na kategoricky vyžadované, formálně předepsané, formálně nepředepsané a sociálně irelevantní. Porušování sociokulturních regulativů je trestáno prostřednictvím systému sociálních *sankcí různého druhu a stupně, jejichž nositelem mohou být jak ostatní jednotlivci, tak sociální skupiny a *instituce. Jejich dodržování je oproti tomu sociálně posilováno pozitivními projevy souhlasu, pochvaly a odměny.

Mezi sociokulturními regulativy lze rozlišit *obyčeje, *mravnost, *zákony a *tabu. Obyčeje jsou *kulturní *normy a *vzory chování založené na dlouholeté tradici („pravidla slušného chování“, společenský bonton, móda) a jejich nerespektování si vyslouží obvykle jen posměch, nelibost, pohoršení apod. *Mravy jsou schémata jednání a jejich porušení přináší již tvrdší sankce. Zákony jsou kodifikovány v právních normách a jejich nedodržování je postihováno institucionální cestou (pokuty, napomenutí, ztráta osobní svobody, poprava). Zvláštní případ sociokulturních regulativů představují tzv. tabu, jejichž překročení (například *nekrofagie, *nekrofilie, *tabu, incestní) je pokládáno nejen za zločin, ale i za znesvěcení a vyvolává nejtvrďší sankce (pobouření, odsouzení, vyhoštění viníka z komunity nebo jeho fyzickou likvidaci).

Sociokulturní regulativy programují, regulují a koordinují lidskou činnost ve všech oblastech společenského života (*morálka, *politika, *náboženství, *právo atd.). Ve vztahu k jednotlivci vystupují jako vnější síla založená na normativním řádu dané kultury. S jejím působením se člověk většinou setkává, když překročí společensky uznávané normy, hodnoty a *kulturní vzorce. Sociokulturní regulativy tvoří ale také vnitřní interiorizovanou složku osobnosti každého člověka, která se projevuje jako *zvyk reagovat naučeným, v dané kultuře uznávaným, způsobem na standardní sociální situace.

Sociokulturní regulativy jako nezbytný nástroj sociálního soužití a spolupráce si člověk osvojuje v procesu *socializace a *enkulturace. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

rehabilitace [medicína] (z latiny: *habilitās*, „schopnost“), usilování o obnovení původních tělesných a sociálních funkcí nemocného, například výkonnosti, soběstačnosti, pohyblivosti a pracovní schopnosti. Obvykle se rozlišuje rehabilitace léčebná, pracovní a sociální. (Jan Holčík)

rehydratace, zavodnění.

Reinecke, Paul (25. 9. 1872, Berlin-Charlottenburg, Německo – 12. 5. 1958, Herrsching, Německo), německý archeolog. Tvůrce čtyřstupňového, relativně chronologického systému *doby bronzové (B A–D), *doby halštatské (H A–D) a *doby laténské (L A–D) v širší střední Evropě. (Jaroslav Malina)

reinkarnace, *převtělování.

reintegrace, sociální [medicína], snaha pomoci nemocnému s jeho začleněním do běžného sociálního života. (Jan Holčík)

REITOX (tzv. *Reitox Network*), evropská síť monitorovacích středisek pro *drogy a drogové závislosti monitoruje situaci v oblasti psychotropních látek, připravuje podklady pro kvalifikovaná politická rozhodnutí v drogové oblasti na národní i evropské úrovni a vyhodnocuje jejich účinnost. Jedná se o síť národních ohniskových bodů (*National Focal Point*) zřízených a podporovaných Evropskou komisí, národními vládami členských států *Evropské unie, Norska a kandidátských zemí koordinovaných *Evropským monitorovacím střediskem pro drogy a drogovou závislost. V České republice bylo v roce 2002 zřízeno *Národní monitorovací středisko pro drogy a drogové závislosti, které je českým partnerem sítě REITOX. (Jana Petrásková)

rejstřík, lánový, berní soupis poddanské půdy na Moravě (období *berní ruly v Čechách), vytvořený v letech 1656–1679 pomocí takzvaných lánových vizitací (ne tedy měřením, ale pouhým odhadem); ty proběhly dvě: a) v letech 1656–1658; v letech 1669–1679 – z tohoto období vznikly skutečné lánové rejstříky. Lánová *berně se netýkala *královských měst, ta nebyla do lánových rejstříků zahrnuta. (František Čapka)

rejuvenace (z latiny: *re-*, „znovu, opět“ a *iuvenis*, „mladý, svěží“), omlazení, zmlazení:

1. [geologie], vznik mladých vývojových tvarů v starém stadiálním tvaru zemského povrchu; obnovení hloubkové eroze;

2. [medicína, sexuologie aj.], omlazení, zlepšení výkonnosti organismu, zvýšení sexuální atraktivity a aktivity. Historie medicíny zná řadu příkladů falešných nadějí vkládaných do údajně omlazujících účinků různých léčebných zákroků. Této představě se dnes nejvíce přibližují výsledky *substituční hormonální terapie u žen v *klimakteriu; (Jaroslav Malina)

3. [archeologie], při výrobě *kamenné štípané industrie „zmlazení“ povrchu surovinového *jádra během výroby tak, aby bylo opět možno získávat kvalitní *úštěpy. (Karel Sklenář)

rekatolizace (z latiny: *re-*, „znovu, opět“), proces prosazování *katolické víry; týká se především oblastí, v nichž se předtím prosadila *reformace. V *českých zemích nastala po porážce na Bílé hoře (1620); v roce 1624 vydal císař Ferdinand II. (1578–1637) *patenty, kterými se katolictví stalo jedinou oficiálně povolenou *konfesí, podle patentu z dubna 1624 byla veškerá ostatní *náboženství prohlášena za „kacířská“. Nekatolíci nemohli získat přístup k *úřadům, nesměli být přijímáni za *měšťany, nekatolíci šlechtici nemohli volně nakládat se svým majetkem. Všechna tato omezení byla potvrzena v *Obnoveném zřízení zemském* (z roku 1627 pro Čechy a z roku 1628 pro Moravu); na postup rekatolizace dohlížely protireformační komise, zřízené v každém kraji. Mandát Ferdinanda II. (z roku 1627 pro Čechy a z roku 1628 pro Moravu) prikazoval nekatolickým *stavům opustit *zemi; odhaduje se, že odešlo na 150 000 osob stavu panského, rytířského a městského. Ve *městech probíhala rekatolizace rychleji než na venkově. Postup rekatolizace přerušil saský vpád do Čech (1631) a návrat části nekatolických *emigrantů. Nejobtížněji probíhala rekatolizace venkovského obyvatelstva, dokonce docházelo k selským povstáním. Důslednější postup pokračoval po *třicetileté válce, ve 2. polovině 17. století byly české země prakticky rekatolizovány (až na okrajové části jako Chebsko nebo podhorské oblasti ve východních Čechách). (František Čapka)

rekombinace, vznik nové kombinace *genů, respektive jejich *alel oproti kombinaci těchto alel u rodičů, jež vzniká jako důsledek *crossing-overu mezi uvažovanými geny. Jedná se o geny lokalizované na stejném *chromozomu, tedy geny vázané. Křížíme-li například jedince genotypu *AABB* x *aabb*, vzniká dihybrid *AB/ab* (tento typ zápisu názorně ukazuje, že jeden z rodičů tvořil gamety *AB* a druhý *ab*). Dihybrid *AB/ab* pak tvoří *gamety s rodičovskou sestavou alel, *AB*, *ab* a dojde-li při gametogenezi ke crossing-overu mezi těmito dvěma geny, pak vzniknou i gamety s rekombinovanou sestavou alel, *Ab*, *aB*. (Jiřina Relichová)

rekombinační mapování, *mapování, rekombinační.

rekonstrukce (z latiny: *re-cōnstructiō*, „opětné sestavení, opětné sestavení, rekonstrukce“):

1. opětné sestavení, sestavení; uvedení do původního stavu, průběhu;
2. [archeologie], uvedení starého *objektu do takové podoby, jakou pravděpodobně měl v minulosti (v okamžiku, přijatém jako okamžik, optimálně charakterizující jeho dřívější funkci), s hypotetickým doplněním chybějících prvků a vlastností, na základě volby *variant;
3. přestavba. (Jaroslav Malina)

rekonstrukce podoby podle lebky, antropologická, *metoda antropologické rekonstrukce podoby podle lebky.

rekonstrukce, objektová [archeologie], *primární rekonstrukce *věcí, *staveb a *komplexů na základě stop a *pozůstatků. (Jaroslav Malina)

rekonstrukce, situační [archeologie], rekonstrukce *událostí a *procesů, které zanechaly stopy na zkoumaném místě nebo které jsou bezprostředně spojeny se zkoumanými věcmi a *stavbami. (Jaroslav Malina)

rektor (z latiny: *rēctor*, „vladař, vládce, ředitel, představený; řidič, kormidelník“):

1. představitel kněžského *semináře, jednající jeho jménem a dbající na to, aby studenti řádně zachovávali normy kněžského a seminárního řádu;
2. učitel, zejména řídicí učitel, který zároveň býval také správcem kůru;
3. nejvyšší představitel vysoké školy stojící v jejím čele. (Michaela Králíková)

rektum, **rectum*.

rekviem (z latiny: *requiēs*, „klid, odpočinek, osvěžení“):

1. zádušní *mše za zemřelého v katolické církvi. Název odvozen z počátečních slov latinského textu vstupní modlitby smuteční mše *Requiem aeternam dona eis, Domine* („Odpočinutí věčné dej jim, Pane“);

2. smuteční skladba, zpravidla na liturgický text, zpívaná a hraná při zádušní mši; zpracováno Wolfgangem Amadeem Mozartem, Hectorem Berliozem, Giuseppeem Verdim, Antonínem Dvořákem a dalšími autory. (Jaroslav Malina)

relace (z latiny: *relātiō*, „odkaz, poukaz, souvislost“):

1. zpráva;
2. vztah, poměr;
3. množina (třída) všech uspořádaných dvojic (trojic apod.) *objektů (prvků) vázaných daným vztahem. (Jaroslav Malina)

relativismus (z latiny: *relatīvus*, „vztažný“), *názor odmítající možnost objektivně pravdivého poznání a považující veškeré poznání jen za *relativní. (Jaroslav Malina)

relativismus, etický, metodologický postup při výkladu *morálky, který je založen na tvrzení, že morální představy a pojmy mají jen *relativní a konvenční charakter, tedy že jsou vztaženy k teorii či formě života, z níž vycházejí; jinými slovy, je to přesvědčení o neexistenci *objektivní etické pravdy. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

relativismus, hodnotový (z latiny: *relatīvus*, „vztažný“), *názor, který všechny důležité věci, zejména *hodnoty, pokládá za relativní. Hodnotový relativismus je mylný pokus o odstranění *konfliktů v pluralitních společnostech: rozmanitost hodnot, zastávaných různými lidmi, neznamená, že by byly „relativní“. Hodnota není věc, kterou by bylo možné nezúčastněně pozorovat, porovnávat a hodnotit zvenčí. Stává se hodnotou teprve v okamžiku, kdy ji člověk jako takovou nahlédl a přijal za svou. Proto každá hodnota je hodnotou pro někoho. Z toho ovšem neplyne, že by se hodnotou mohlo stát cokoliv, že by byla libovolná či relativní. (Jaroslav Malina)

relativismus, kulturní (z latiny: *relatīvus*, „vztažný“), přístup k studiu kulturních jevů předpokládající, že jednotlivé *kultury představují jedinečné a neopakovatelné *sociokulturní systémy, které je možné popsat a pochopit pouze v *kontextu jejich vlastních *hodnot, *norem a *idejí.

Koncepce kulturního relativismu se zformovala na počátku 20. století a stala se jedním ze základních principů moderní *sociokulturní antropologie 20. století. Zrodila se v *opozici

k evolucionistickému *evropocentrismu, který hodnotil způsob života jiných národů, *společností a kultur na základě srovnání s normami a hodnotami evropské kultury. Koncepti kulturního relativismu anticipoval již německý etnolog Leo *Frobenius, ale do antropologických výzkumů kultury ji uvedl americký antropolog německého původu Franz *Boas, jehož k ní přivedly lingvistické výzkumy *indiánských jazyků. Boas a jeho žáci (Ruth *Benedictová, Melville Jean *Herskovits, Alfred Louis *Kroeber aj.) se na rozdíl od evolucionistických antropologů opírali o pluralistickou koncepci dějin, podle níž se jednotlivé kultury mohou vyvíjet svými vlastními prostředky libovolným směrem. O další rozpracování koncepce kulturního relativismu, která přistupuje ke každé kultuře jako k jedinečnému fenoménu, se v průběhu 60. a 70. let 20. století zasloužili představitelé americké *nové etnografie (*antropologie, kognitivní, *antropologie, symbolické *etnosémantiky a *etnovedy), kteří vytvořili i řadu nových *metod a *technik terénního výzkumu (*emická deskripce kultury aj.).

V antropologických výzkumech kultury se rozlišuje relativismus mezikulturní a relativismus introkulturní, který předpokládá osobitý vývoj oblastí v rámci jedné kultury. V současné *antropologii existují dvě základní *varianty kulturního relativismu: 1. tzv. umírněný kulturní relativismus, který respektuje jedinečnost hodnot a norem zkoumané společnosti, ale připouští možnost srovnávání kultur a stanovení obecných *zákonitostí; 2. radikální kulturní relativismus, který tuto možnost popírá. V 60. letech 20. století došlo k ostré polemice mezi oběma křídly, která vyústila ve sblížení původně vyhocených stanovisek.

Ohlasy kulturního relativismu jsou patrné například v diskusích o *lidských právech, *demokracii (přesněji šíření demokracie) či *globální spravedlnosti, kde se střetávají s univerzalistickými přesvědčeními o všeobecné platnosti určitých hodnot či norem. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina, Václav Soukup)

relativismus, lingvistický (z latiny: *relatīvus*, „vztažný“), *Sapir-Whorfova hypotéza, podle níž jednotlivé *jazyky různým způsobem determinují vnímání a *interpretaci *světa. (Viz též *jazyky světa.) (Jaroslav Malina)

relativita (z latiny: *relatīvus*, „vztažný“), vlastnost toho, co je relativní, tj. poměrné, závislé; v současné vědě zejména v souvislosti s teorií relativity, která absolutní měření a absolutní prostor a *čas nahradila relativním, tj. vztaženým k pozorovateli a jeho soustavě. (Jaroslav Malina)

relativní (z latiny: *relatīvus*, „vztažný“), jsoucí ve vztahu k něčemu, vyplývající ze srovnání s něčím, platící, hodnocený vzhledem k něčemu, poměrný, vztažný, závislý, podmíněný; opak: *absolutní. (Jaroslav Malina)

relativní datování, *metody datování v antropologii a archeologii.

relativní chudoba, *chudoba, relativní.

relativní varpy, *varpy, relativní.

reliéf (z francouzštiny: *relief*, „vypuklost, nerovnost; vypouklá práce“, sochařské dílo vytvořené v ploše, docilující plastickým náznakem prostorovosti; buď z plochy vystupuje (nízký reliéf – *basreliéf, vysoký reliéf – *hautreliéf), nebo je do ní vyhlouben.

Například na *Předním východě byl reliéf nejužívanějším výtvarným prostředkem již od pravěkého období. Nejstarší reliéfy nacházíme na pečetích (*glyptika) a od konce 4. tisíciletí př. n. l. na jejich zvláštní formě – *pečetních válečcích. Výjev musel být vyryt v negativu a zručnost *řemeslníků, kteří dokázali vytvořit v malých rozměrech mnohdy skutečná výtvarná díla, je obdivuhodná. Z konce 4. tisíciletí př. n. l. pochází rovněž první *stéla s reliéfem muže zápasícím se lvem. Stély obsahovaly později i nápisy a používají většinou plochého reliéfu. Vedle stél byla reliéfní vyobrazení spolu s nápisy tesána do kamenných *obelisků (například 2 m vysoký černý obelisk *Salmanassara III. z 9. století př. n. l.). Zachovaly se i reliéfy vytvořené ve skalách, z nichž nejznámější je skalní *svatyně *Yazilikaya, reliéf na skále v

Bísutúnu a vchody do achaimenovských královských *hrobů v *Persepoli a Nakše Rustamu. Reliéfní výzdobu mají i kamenné nádoby (například přes 1 m vysoká kultovní váza z *Uruku) a hlavice votivních kyjů z 3. tisíciletí př. n. l. Nejvíce reliéfního vyobrazení nacházíme však na plaketách nebo větších deskách z *kamene (*alabastr, sádrovec, *vápenec) i *hlíny. Menší hlíněné nebo kamenné plakety (většinou s otvorem uprostřed), jež byly umístovány v chrámech, jsou rozděleny do několika pásů, v nichž se odehrávají jednotlivé scény. *Ur-Nanšeho plaketka z *Girsu zobrazuje panovníka a členy jeho rodiny při stavbě chrámu. Častým motivem bylo také slavnostní pití nápoje k uctění božstev (29,5 cm vysoká plaketka z „oválného“ chrámu v *Chafádží). Celé plochy (většinou terakotové) destičky využívají obvykle reliéfy, jež zobrazují hudebníky a hudebnice, tanečnice, mytologické scény, démony, ochranná božstva apod. Vrchol reliéfního umění představují velké kamenné desky, jimiž byly obkládány stěny oficiálních sálů v palácích asyrských vládců (*Dúr-Šarru-kén, *Ninive, *Kalach) v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. Na nich byli (kromě *rituálních scén) zobrazeni panovníci a jejich doprovod při přijímání holdu od podmaněných i při boji s nepřáteli či *lovu. Bitevní i lovecké scény jsou plny pohybu. I zde je využíváno rozčlenění do pásů, v nichž je zobrazován pouze jeden plán prostoru bez perspektivy. Naznačení perspektivy nacházíme od 8. a 7. století př. n. l. jen u několika málo reliéfů. Za vrchol tohoto umění lze považovat zobrazení lovu na lvy, které se našlo v *Aššurbanipalově severním paláci v Ninive. Ortostaty v syrské a maloasijské *architektuře byly zdobeny rovněž reliéfy s různými náměty (*Chattuša, Alaça Hüyük, Melid, *Karchemiš, Sam'al). Ve vysokém reliéfu blízcímu se volné plastice byly ztvárněny bájně a zvířecí postavy, které střežily *brány a vchody (okřídlení býci s lidskou hlavou, lvi). Reliéfní výzdoba byla vytvářena i z různě tvarovaných *cihel. Fasádou z reliéfních cihel byl vybaven chrám bohyně *Inanny v Uruku, který nechal zrekonstruovat kassitský panovník Karaindaš. Reliéfními cihlami byla vyzdobena rovněž procesní cesta a Ištařina brána v *Babylonu. Reliéfní umění je zastoupeno rovněž v kovu. Raně dynastický chrám v al-Ubajdu (*obejdská kultura) se pyšnil tepaným reliéfem zobrazujícím ptáka se lví hlavou a jeleny. Ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. se vyráběly v západní *Sýrii kovové nádoby s bohatou figurální výzdobou (*Ugarit). Z 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. pocházejí bronzové pásy, které byly součástí vrat vedoucích do královského paláce v Imgur-Enlil. Tak jako na kamenných asyrských reliéfech, i zde jsou obrazem dokumentovány válečné výpravy. Reliéfy byly rovněž vyzdobeny různé předměty a nádoby ze *slonoviny, jejichž výrobou prosluli *Foiničané, které však byly posléze zhotovovány i na území Asýrie (Kalach). (Nea Nováková)

religionistika (z latiny: *religiō*, „náboženství, víra; ohled, dbalost, pochybnost, rozpaky“), (ve starší, ne zcela přesné terminologii, též věda o *náboženství) deskriptivně rozumějící empirická věda, která náleží v užším smyslu do komplexu disciplin vytvářejících kulturní vědu, v širším a obecnějším smyslu ji ale řadíme mezi vědy antropologické (viz *antropologie náboženství). S využitím širokého spektra metod, především historických, filologických a sociálně empirických, zkoumá souhrn lidských aktivit, které jsou zpravidla na základě vědecké konvence chápány jako „náboženské“, tj. příslušející k obecnému fenoménu lidských dějin zvanému v západní kultuře „náboženství“ a k jeho konkrétním historickým formám v dějinách a v současnosti. Akademický výzkum jevů, procesů, skutečností a faktů zahrnovaných pod obecný pojem „náboženství“ má nedlouhou historii: religionistika vznikla ve druhé polovině 19. století, v kulturním kontextu evropské moderny, který ji formuje dodnes. Jako mnoho ostatních věd, které se utvořily v téže době (*etnologie, *filozofická antropologie, *politologie, *psychologie, *sociologie, různé přírodovědné disciplíny), má religionistika nezaměnitelně modernistickou pečeť; její původně klasifikační úsilí, které vynakládala na rozřídění a porovnání velkého množství výzkumného materiálu, který se do Evropy dostával evropskou expanzí do cizích kultur (dosud neznámé texty, *artefakty, *mýty, *legendy, záznamy *rituálů, početné *archeologické nálezy, cestopisná fakta apod.), se rychle proměnilo v úsilí hodnotící, kdy začala být různá dějinná náboženství vzájemně porovnávána a řazena do vývojových stupňů a žebříčků.

Příkladem zpracování tohoto množství jinokulturního a pro tehdejší evropskou vzdělanost exotického materiálu může být padesátisvazková edice *The Sacred Books of the East* (Posvátné knihy Východu) od oxfordského indologa Friedricha Maxe Müllera, jenž je považován za zakladatele moderní religionistiky; je autorem učebnice *Introduction to the Science of Religion* (Úvod do religionistiky, 1873). Ačkoli je religionistika ze systematického a historického pohledu plně souřadná s ostatními modernistickými disciplínami zejména antropologického zaměření, přesto je její postavení v jednom ohledu mimořádné. Protože vznikla z potřeby klasifikovat badatelské objevy v jiných kulturách, stala se spolu s kulturní antropologií poslední disciplínou založenou na proměně objevu ve vědeckou skutečnost. S religionistikou prodělala evropská kultura poslední fázi procesu, jenž byl pro Evropu charakteristický a kulturně určující: procesu objevitelství v kulturně geografickém smyslu. Vznik religionistiky byl podmíněn objevy neznámých, málo známých či úplně nových náboženských kultur, cizokrajných a cizorodých náboženských idejí, prvků, soustav, nezvyklých mytologií, neobvyklých vyprávění, ritu, tanců, obřadů, bohů. Religionistika je tudíž obor, který v dílech svých předchůdců a zakladatelů vytvořil dnešní náboženskou mapu světa, na níž již další nábožensky bílá místa v podstatě nezbyvají.

V dějinách religionistiky se vytvořily dva tradiční směry výzkumu: dějiny náboženství a systematická religionistika. Dějiny náboženství vytvářely ucelené historické přehledy vývoje náboženství na základě výzkumu jednotlivých náboženství a náboženských tradic od nejstarších známých forem náboženskosti až po současnost. Náplní jejich práce je co nejúplnější a nejdokonalejší simulace náboženského života lidí v historii. Systematická religionistika naproti tomu měla za úkol zkoumat jednotlivé náboženské fenomény (fenomenologie náboženství), například zobrazování bohů a bohyň, obrazy člověka a jeho postavení ve světě v komparaci mezi různými náboženstvími, vztah náboženství a etik, struktury náboženského jednání a chování, vznik, působení a sankcionování náboženských norem a řadu dalších náboženských faktů. Systematická religionistika se postupně rozšiřovala o výzkum vlivu náboženství na myšlení, jednání a citění jednotlivých osob (psychologie náboženství), na vztah náboženství a společnosti (sociologie náboženství), na šíření náboženství v zeměpisném smyslu a na formy jejich vzájemných kontaktů (geografie náboženství); v novější době jsou stále častější přesahy například do estetiky a pedagogiky.

V současné religionistice se tato historicky vzniklá a spíše umělá podvojnost již tolik nezdůrazňuje, protože není možné dosáhnout jasného metodologického rozlišení mezi oběma směry. Výzkumy dílčích i obecnějších náboženských skutečností se zpravidla dotýkají jak historického, tak systematického zřetele. Religionistika je vedena k tomu, aby se sama prezentovala jako jednotná disciplína, založená na konzistentní metodologii a dosahující věrohodných, ověřitelných a prakticky testovatelných výsledků poznání, opřených o vědeckou argumentaci. Otázky, které klade, musí být nutně zkoumány jak empiricky (tj. ze zřetele dějin náboženství), tak v rámci tvorby teorií a metodologií (tj. ze zřetele systematické religionistiky). S ohledem na metodologii je současná religionistika pluriformní a využívá nejrozličnější teorie a výkladové postupy jiných věd. Při letmém přehledu najdeme v dějinách religionistiky metodologické postupy přejaté z fenomenologie (Edmund Husserl), filozofické hermeneutiky (Hans-Georg Gadamer), psychoanalýzy (Sigmund Freud, Carl Gustav Jung), moderní kritiky náboženství (Ludwig Feuerbach, Karl Marx), sociologie (Émile Durkheim, Max Weber), různých směrů antropologie a kulturní antropologie (Clifford Geertz, Bronisław Malinowski), etnologie (Wilhelm Schmidt), naturalistické a biologické teorie (Pascal Boyer, Walter Burkert, Irenäus Eibl-Eibesfeldt, Konrad Lorenz, Adolf Portmann, Edward Wilson); tato linie vrcholí v současnosti komplexu teoretických podnětů přejímaných z teorií mysli a vědomí, shrnovaných pod označení kognitivní věda, případně „kognitivní religionistika“ (*Cognitive Science of Religion*, zkratka: CSR). S ní se pojí jak naděje na rozvoj nových religionistických teorií, tak i obavy z mnoha dosud nevyřešených

problémů, poněvadž tento směr myšlení se zakládá na kognitivních a neuropsychologických výzkumech, které nelze sledovat ani rozvíjet tradičními religionistickými metodami. Nadto se nepovažuje *Cognitive Science of Religion* ani podle vlastního seberozumění za součást religionistiky, ale vystupuje jako interdisciplinární výzkumný směr, jehož cílem je vysvětlit náboženství pomocí přírodovědných poznatků a metod.

Již jenom tento výčet, který ve skutečnosti znamená teoreticko-metodologickou nezakotvenost religionistiky, dokládá, že religionistika je donucena vystupovat jako interdisciplinární (v současnosti spíše transdisciplinární) věda. Její otevřenost vůči metodologiím a poznatkům jiných disciplín bývá sice chápána jako její přednost, reálně je ale jejím handicapem. Religionistika je ve své interdisciplinaritě výrazně selektivní; zatímco empirické a kulturologické metody využívá podle aktuálních potřeb, ale zásadně bez zpochybňování, jiné teorie, například z oblasti filozofie náboženství, sociologie náboženství, kulturních věd, filozofie jazyka apod., raději opomíjí, zejména když se týkají problému zajištěnosti a testovatelnosti religionistického poznání. Z toho plyne, že *autonomie a integrita religionistiky jako akademické disciplíny není samozřejmá. Její vyhraničení je zcela zřejmé pouze na jednu stranu, a to vůči *teologii, s kterou nemá geneticky, metodologicky ani obsahově nic společného. Na stranu druhou, směrem k sociálním a kulturním vědám (případně vědám kognitivním), zůstávají hranice otevřené a v zásadě není jasné, kudy probíhají. To je historicky vzniklý stav religionistiky, kterému momentálně nelze zamezit, poněvadž religionistika je součástí sociálních věd, avšak její dosavadní dějiny neodpovídají ve své vnitřní diferenciaci vztahům k jednotlivým vědám ani vědecko-teoretické nutnosti, jako spíše praktickým (i politickým) potřebám a historické kontingenci. Dějiny religionistiky jsou ale nadále otevřené, a jak se budou vyvíjet, ukáže teprve budoucnost.

Protože religionistika je zásadně hodnotově neutrální disciplína, to znamená, že shromažďuje empirické údaje o „náboženstvích“ a popisuje je, aniž by vytvářela škály na ose „nejlepší – nejhorší“, „nejvyspělejší – nejzaostalejší“, „nejpravdivější – nepravdivé“ apod., dostává se do střetů s oblastmi lidského myšlení, které podobné metafyzické otázky (zejména otázku po pravdě náboženství) kladou a vyvozují z ní určité závěry. Takovou oblastí je na prvním místě teologie a teologie náboženství, která si dlouho nárokovala rozhodující slovo ve sféře všeho náboženského. Emancipace religionistiky od teologických vlivů je v zásadě ukončena v kontinentální evropské religionistice, kde k ní rozhodující měrou přispělo selhání fenomenologie náboženství a eliadovské (Mircea *Eliade) hermeneutiky. V postfenomenologické religionistice je formulování odborných postojů z perspektivy vlastní niterné víry badatele nepřipustné. Poněkud jiná je situace v anglosaské oblasti, kde určité formy koexistence přetrvávají (na mnoha *univerzitách existují „Departments for Theology and Religious Studies“, aniž by bylo vždy úplně jasné, kdo koho více ovlivňuje).

Česká religionistika jako samostatný obor akademického studia vznikla po roce 1990. Jejím centrem se stalo Brno, a to jak v rovině vzdělávací na *Ústavu religionistiky Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity, tak v rovině vědecké a institucionální v České společnosti pro religionistiku. Obě instituce vydávají ve spolupráci dosud jediné výhradně religionistické periodikum, časopis *Religio. Revue pro religionistiku*, a podílejí se na práci mezinárodních religionistických organizací, především Evropské asociace pro religionistiku (EASR) a celosvětové Mezinárodní asociace pro religionistiku (IAHR). Další religionistické pracoviště existuje na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze; s různými podle jména religionistickými ústavu se ovšem můžeme setkat i na řadě dalších vysokých škol a *univerzit, kde se rozšířily v závislosti na rostoucí popularitě religionistiky od poloviny 90. let minulého století. Fakticky se však vesměs jedná nikoli o religionistiku, jako spíše o teologii náboženství, která má v České republice hojně stoupenců. (Břetislav Horyna)

religionistika, komparativní, srovnávací akademické studium *náboženství, náboženských jevů, skutečností, faktů a náboženského jednání, které se provádí z několika

základních zorných úhlů a směřuje k rozpoznání podobností nebo naopak odlišností mezi historickými náboženstvími (viz též *antropologie náboženství). Srovnávání náboženských daností je umožněno již tím, že existuje jistý počet historických náboženství, která si nárokují výlučné postavení a stejně tak exkluzivní vztah k tomu, co pro ně hraje roli *pravdy. Toto porovnávání může být i vzájemné a cílit na mezináboženské hodnocení, avšak v *religionistice je cílem komparace něco jiného: religionistika neporovnává, aby zjistila, které náboženství má víc a které míň pravdu (to může být pouze věcí víry, ne vědeckého výzkumu), nebo které je lepší a které je horší (v mezikulturním stejně jako mezináboženském srovnání chybějí pro taková určení kritéria, která by bylo možno objektivizovat), ale proto, aby dokázala náboženství a s ním spojené danosti co nejpřesněji popsat a porozumět jim. Protože se badatelé setkávali v cizích náboženských kulturách s neznámými prvky, přirovnávali je k tomu, co již znali z jiných náboženství; sice tak vznikalo nesčíslné množství interpretačních omylů, ale zároveň také první *klasifikace a *typologie. Komparativní religionistika musela čelit dvěma zásadním rizikům: a) vytrhování náboženských paralel z kontextů, v nichž byly zasazeny, a následné vytváření nereálných příbuzenství; b) nedostatečné rozumění náboženskému metajazyku, kdy se pojmy určité náboženské kultury převádějí do srozumitelné podoby za cenu pokřivení vlastního obsahu. S maximální snahou o eliminaci těchto rizik se zhruba 150 let rozvíjejí tři základní druhy srovnávání:

1. srovnávání náboženských daností v rámci jednoho náboženství, například různé náboženské úkony, které mají charakter *oběti nebo obětního rituálu v rámci řeckého *polyteismu (z hlediska vzniku, struktury a funkce se srovnávají například očištná oběť, zápalná oběť, smírčí oběť, oběť prvotin, votivní oběť, libace atd.);
2. srovnávají se a klasifikují náboženské danosti, které vykazují formální a funkcionální souvislosti ve všech náboženstvích, v kterých se objevují: například komparace způsobů a forem oběti v několika různých náboženstvích umožňuje klasifikovat jednu třídu náboženských úkonů, majících charakter oběti, pro všechna tato náboženství;
3. na základě komparace se stanovují obecná pravidla vzniku a vývoje srovnatelných náboženských daností pro všechna náboženství. To umožňuje náboženské jevy nejen popisovat, ale také vysvětlovat, proč a jak se v náboženstvích objevují. Na tomto třetím stupni se výzkumy dostávají od komparace k stále abstraktnějším postupům *fenomenologie náboženství.

V dějinách religionistiky se vytvořila poměrně velká skupina komparativních metod, které již dlouho překračují pouze typologický, morfologický a genetický rámec srovnávání. S rostoucími znalostmi z dějin náboženství vznikly komparativní metoda onomastická, evoluční, typologická, historická, genetická, totální, analytická a jejich deriváty. Mezi českými religionisty je předním odborníkem ve sféře *komparativní religionistiky Dalibor *Antalík (viz *Jak srovnávat nesrovnatelné*, Praha 2005). (Břetislav Horyna)

religiozita (z latiny: *re-legere*, „ctít, respektovat“, nebo *re-ligare*, „poutat, přivázat, uvázat“),

1. světonázorová orientace projevující se náboženským vědomím, chováním i vzájemnými vztahy, pro něž je charakteristická náboženská *víra, zahrnující poznatky, náboženské *ideje, představy, pojmy a *mýty chápané jako pravdivé a přesvědčení o existenci božského světa;

2. síla víry; zastoupení *náboženství v *populaci, *identifikace obyvatel s náboženskými společnostmi, uznávání Boží existence a věroučných tezí. Zjišťuje se *analýzou výsledků sčítání lidu (*cenzus) a otázkami (anketami, dotazníky). Užívá se statistické vyhodnocení. Religiozita ve 20. století se vyznačuje nestabilitou: ve většině evropských zemí v 1. polovině 20. století zaznamenala hluboký pokles, od 70. let nastal mírný vzestup. Nová religiozita není pouhým návratem k tradičním pojetím *víry, nýbrž i vstupem nových myšlenkových proudů. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Relichová, Jiřina (22. 4. 1945, Moravec), česká genetička; profesorka genetiky na *Ústavu experimentální biologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, bývalá proděkanka, vedoucí Katedry genetiky a molekulární biologie a členka Vědecké rady Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, nyní členka Vědecké rady Lékařské fakulty Masarykovy univerzity a Agronomické fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně.

Přednáší obecnou a speciální genetiku a genetiku populací. Ve výzkumné práci se zabývá genetikou rostlin na modelové rostlině **Arabidopsis thaliana*, především genetickou strukturou přírodních populací, mutagenézí a transgenozí a genetikou člověka. Věnuje se též historii genetiky a je zakladatelkou *občanského sdružení „Mendel Museum“. Je dlouholetou členkou výboru Genetické společnosti Gregora Mendela. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsala 2. svazek *Genetika pro antropology* (2000). Laureátka *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: Prof. RNDr. Jiřina Relichová, CSc., Ústav experimentální biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: reli@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

relikviář (z latiny: *reliquiae*, „ostatky“), schránka na *relikvie; užívána pro zvláštní způsob uchovávání ostatků *světců v křesťanském prostředí. Jedná se tedy o *druhotný pohřeb, jehož slavnostní podoba byla vyhrazena světcům. Ostatky pocházející ze světcova těla se označují jako „primární relikvie“ na rozdíl od „sekundárních relikvií“, jejichž posvátnost je dána souvislostí se světcem (*kříž, olej z lamp na světcově *hrobě apod.).

Sám akt přenesení a vystavení k uctívání byl výsledkem lidové *úcty. Zprvu takto bylo uctíváno celé světcovo tělo a bylo zakázáno cokoliv, s výjimkou vlasů, zubů a prstů, od něj oddělovat a používat jako *relikvie. Postupně však převládla idea, že každá „kostička“ ze světcova těla má jako *pars pro toto* účinek jako celé světcovo tělo, což přes počáteční odpor církevních institucí vedlo k dělení relikvií. Od konce 12. století se vytvořil proces zvaný *kanonizace kontrolovaný *církví.

Ostatkům bylo třeba projevovat náležitou úctu a podle toho s nimi zacházet. V opačném případě mohly nastat nesnáze: když například franský *král Chlodvík I. (Chlodovech, 465–511) málo uctivě ohledával tělo svatého Dyonisia, zlomil přitom jeho ramenní *kost a chtivě ji sebral – brzy nato propadl šílenství.

Relikvie se původně uchovávaly především v *kryptách postavených tak, aby vyhovovaly většímu počtu přicházejících poutníků. Stavěly se od 9. století jako podzemní prostory různého půdorysu (kruhová *krypta, štolová krypta na křížovém půdorysu). Zvětšováním vznikaly halové krypty. Kromě toho bývaly uchovávány i v menších podpodlažních prostorách v *chrámech. Později byly relikvie umístovány přímo v nadzemní prostora chrámu a krypty ztratily svůj původní význam. Některé *kaple, zvláště patrové kaple panovníků, sloužily jako místo důstojného a bezpečného uložení relikvií; příkladem může být Saint-Chapelle v Paříži (Francie) nebo Karlštejn v Čechách. Řehoř z Toursu koncem 6. století psal o stříbrné schránce na ostatky svatých uložené ještě ve schránce kamenné s víčkem.

Podle nařízení nikájského a IV. lateránského *koncilu roku 1215 se ostatky svatých nesměly uchovávat bez relikviářů. Mohlo se jednat o schránky na celé světcovo tělo (*tumba ostatková), nebo o schránky na jeho části, jako o *ostatkový kříž zvaný pacifikál (podle slov *pax tecum*, „mír tobě“, která říkal *kněz při dávání kříže k políbení), *ostatkovou bustu (obsahující často lebku), *plenář (deska s ostatky), *flabellum (relikviář ve tvaru disku s příhrádkami, v nichž jsou umístěny ostatky), *feretrum (relikviářová skříňka napodobující architekturu), *monile (přívěšek s ostatkem upevňovaný na náprsní sponu liturgického *oděvu), *relikviářovou skříň, tabulový relikviář v podobě zavírací skříňky na podstavci, *ostensorium (relikviář ve tvaru *monstrance), vztyčenou paži, případně o kříšťálovou schránku umístěnou v obraze (namalovaném mistrem Theodorikem v kapli sv. Kříže na

Karlštejně), nebo i o obyčejnou keramickou či skleněnou nádobu, jejíž ústí bylo celé zakryto voskem a zapečetěno.

Vzácnou relikvií se stala například nezetlelá *tkáň z hrobu sv. *Jana Nepomuckého získaná při otevření jeho hrobu roku 1719. Byla považována za *jazyk a pod názvem „*lingula“ se dostala i do ostatkové schránky umístěné například v nově založeném a Janem Blažejem *Santini-Aichlem projektovaném poutním chrámu na Zelené hoře ve Žďáru nad Sázavou, který se tak stal relikviářovou kaplí. Část lebky sv. Šebestiána byla v 15. století zasazena do kovu a používána v poutním *kostele bavorského Ebersbergu při liturgii.

Malé osobní relikviáře v podobě *prstenu, spony, přezky k opasku nebo přívěšku (kaptorgy) či dutého křížku se nazývají phylacteria. Jak ukázal rozbor obsahu *kaptorgy z Poznaně (Polsko), obsahovaly semena *prosa a rostlinná vlákna. Otázkou je, zda všechny tyto předměty souvisely již s křesťanským kultem.

Ostatky svatých mohly být uloženy i v hlavici meče, jak to vyplývá z francouzské *Písně o Rolandovi* (pocházející pravděpodobně z 11. století), který se loučil se svým legendárním mečem Durandalem slovy: „Jsi, Durandale, posvátný a krásný! / Ostatků mnoho v zlaté hrušce chováš: / zub Petrův, krev, již prolil svatý Bazil, / kost Divišovu, vlasy z jeho hlavy / a malý kousek šatu svaté Panny.“

Světcovo tělo mělo pro *společnost velký význam a jeho transfer mohl být proveden i dosti bezohledně, jako například u sv. Martina, který zemřel v Poitiers (Francie). Když uprostřed noci všichni Poitierští hluboce spali, vyhodili ho Tourští oknem a po Loiře ho s velkou radostí na lodi odvezli do *města Tours; zde nad jeho hrobem vyrostl dodnes zdaleka patrný velký chrám. Ostatky *biskupa Vojtěcha (zavražděného roku 997) byly draze vykoupeny a roku 999 slavnostně uloženy v hnězdenské *katedrále (Gniezno v Polsku), kde se našly základy zvláštní *stavby postavené uvnitř katedrály pro ostatky sv. Vojtěcha. Za vpádu roku 1039 se ostatků zmocnil *český *kníže Břetislav I. a převezl je do Prahy, kde je nechal uložit ve zvláštní kapli přistavěné k *rotundě sv. Víta. Při přestavbě chrámu za Svyatýhnevě II. roku 1060 bylo pro ně upraveno nové místo a roku 1143 byla lebka oddělena od ostatního skeletu a uložena v relikviáři. Podle této lebky došlo k upravení jiné lebky, která se jako svatovojtěšská relikvie dostala do Cách (Aachen v Německu). Hrob uherského krále Štěpána I. pohřbeného roku 1038 v székesfehervárské *bazilice (dříve Alba Regia, německy Stuhlweissenburg) upravili v souvislosti s jeho kanonizací (*svatořečení) roku 1083 tak, aby zde mohly být uctívány jeho ostatky. Základy umožňující *rekonstrukci se našly při archeologickém výzkumu v letech 1970 až 1971.

K uctívání byly určeny i takzvané kontaktní relikvie (*brandeum), to jest předměty, často kousky *textilu, které se dostaly do kontaktu s původní relikvií. Z tohoto příkladu vidíme, že pohled středověkého člověka na originál byl jiný než pohled člověka moderního. Světcovy ostatky bývaly především nositeli *ideje, kdežto pro dnešního člověka západní *civilizace jsou nositeli *informace. Přitom ovšem byl pohled středověkého člověka velmi materializující. Přesto však existuje celá řada spisů, jako například Guiberta, *opata nogentského z 11. století, *Pignora Sanctorum* (Relikvie svatých), odhalujících nepravé relikvie. Sžíravou satiru na různé nepravé relikvie nalezneme v desátém příběhu šestého dne *Boccacciova *Dekameronu*, kde se píše o prstu Ducha svatého, nehtu nějakého *cherubína, žebru z těla, jež bylo učiněno slovem, šatech svaté Víry katolické a paprscích hvězdy, která se ukázala třem králům.

Již od raného *křesťanství existoval velmi úzký vztah mezi ostatky mučedníků a *oltářem. Od 4. až 5. století došlo k spojení obětního stolu, který dostal tvar tumbky, s ostatky mučedníků. V oltáři bylo zvláštní místo (oltářní sklípek či hrůbek, nebo *sepulcrum), do něhož se ukládaly relikvie. Někdy ještě před oltářový hrob byla přistavena předsínka zvaná *confessio, zvláště častá od 4. století za vzrůstu kultu ostatků. U relikviářového oltáře netvořila relikvie a oltář jeden celek. Relikviář v takovém případě mohl být uložen do

podstavy (stipes), nebo za oltář či do *sarkofágu vyzvednutého nad oltář. Od pozdního středověku byly někdy relikvie umístovány do oltářních nadstavců (retabulum) za *mensou. *Svěcení kostela (konsekrace) znamenalo vlastně uložení ostatků (opatřených ověřením pravosti stvrzeném listinou s pečetí – autentikou) do oltáře. Někdy, jako například ve Svatém Jakubu u Kutné Hory (Čechy), se tyto schránky s ostatky svatých našly i v poprsní zdi empor, což souvisí s využitím empor jako míst pro slavení *eucharistie privátního charakteru. Vedle oltářového hrobu a zvláštní stavby na způsob *memorie nebo kaple mohly být také světcovy ostatky uloženy do hrobu v zemi pod oltářem, jak tomu je v německém Esslingenu, kde v prázdném hrobě *sub altare* („pod oltářem“) je spatřováno místo, kam roku 777 opat Fulrad uložil ostatky římského mučedníka Vitalise. Tato skutečnost reflektuje apokalyptickou vizi při rozlomení páté pečetí: „Když Beránek rozlomil pátou pečeť, spatřil jsem pod oltářem ty, kdo byli zabiti pro slovo Boží a pro svědectví, které vydali“ (Zj 6, 9).

Jiný způsob uložení ostatků světců představovaly podzemní schránky na půdorysu kříže, objevené jak na mikulčických Valech, tak i ve Svatojiřském klášteře na *Pražském hradě a v německém Unterregenbachu.

Shromažďováním ostatků svatých proslul císař Karel IV. Píše se o něm, že „(...) všude po klášteřích, kdež jest kterou svátost věděl, a vždy každé svátosti vzal kus nebo jeden úd, a přinesl to vše s sebou do Čech a choval je u veliké cti“ (*Staré letopisy české z rukopisu křížovnického*).

Někdy se ostatky svatých používaly i k ovlivňování přírodních jevů. Vyplývá to například ze zprávy Čecha, bratra Oldřicha, který počátkem 14. století získal v Indii kosterní pozůstatky křesťanských mučedníků; při cestě po moři, za bezvětří, snažil se ovlivnit počasí tak, že „(...) jsem vzal jednu z *kostí, dal ji našemu sluhovi a řekl mu, aby šel spěšně na lodní přídu a vrhl kost do moře. Jakmile byla kost hozena do moře, ihned se zvedl příznivý vítr, jenž neustal, dokud nás nepřivezl do přístavu“.

Jako s relikvií se zacházelo i s ostatky některých nekanonizovaných osob. Například italský básník *Dante Alighieri zemřel roku 1321 v Ravenně (Itálie) a byl tam také pohřben v kostele *minoritů. Vzhledem k problematičnosti jeho díla navrhl kardinál del Poggetto (nedlouho po Dantově smrti – roku 1327) vyzvednutí a zničení básnickových pozůstatků. Dantovo město Florencie však naopak žádalo o vydání pozůstatků významného rodáka k slavnostnímu uložení. Teprve když jejich žádost podpořil počátkem 16. století *papež Lev X., byla určena komise k otevření Dantova hrobu a k přenesení pozůstatků. Komise však našla v hrobě jen dvě až tři kosti a suché listí z básníkova vavřínového věnce. Minorité totiž kostru ukryli tak dobře, že se ji podařilo objevit až roku 1865 a teprve roku 1921 došlo k odbornému výzkumu a kompletizaci skeletu. (Josef Unger)

relikviářová herma, *herma, relikviářová.

relikviářový kříž, *enkolpion.

relikvie (z latiny: *reliquiae*, „ostatky, zbytky, zbytek“), ostatek:

1. část těla zesnulého *světce nebo jeho *oděvu, popřípadě jiný předmět mající vztah k jeho osobě. Připomíná uctívanou osobu a podle tradičního přesvědčení *katolíků a *pravoslavných mohou být relikvie nástroji působení *Boží milosti. Často uchovávány v *relikviářích, obvykle bohatě zdobených a vyrobených z drahého kovu;

2. přeneseně vzácná památka na někoho nebo na něco. (Jaroslav Malina)

reluice (z latiny: *relutum*, „peněžitá náhrada [za naturální dávky]“; od *reluere*, „vykupovat“), vykoupení *poddaných z *roboty a z dalších poddanských povinností za určenou finanční částku; pro zámožné sedláky to bylo výhodné, protože se vesměs platily částky nižší, než by odpovídaly ceně práce. V *českých zemích k tomu docházelo již před rokem 1848 (zejména na Moravě), kdy ústavodárný říšský sněm přijal 7. 9. zákon o zrušení *poddanství a robotních břemen (z velké části ovšem podmíněného právě výkupem nebo náhradou). (František Čapka)

remancipatio (z latiny: *re-*, „znovu“ a *mancipatio*, „uchopení rukou, držení; pravomoc“), remancipace, rozvodový obřad v antickém Římě, při kterém se muž vzdal právní moci nad ženou a vrátil jí její majetek. (Marie Parodyová)

Remarque, Erich Maria (22. 6. 1898, Osnabrück, Německo – 25. 9. 1970, Locarno, Švýcarsko), německý spisovatel; jeden z prvních světových autorů, kteří čtenářské obci nabídli nový, masový fenomén – bestseller. Remarque zaplavil trh řadou čtenářsky úspěšných románů, prodávaných ve stotisícových nákladech. Dokázal včas a s řemeslnou zručností uspokojit aktuální poptávku publika po lehkém, nikoli však brakovém čtení, jehož tématem bylo bezmezné přátelství a osudová *láska. Současně však patřil k předním pokrokovým spisovatelům 20. století; jeho knihy se po *Hitlerově nástupu k moci dostaly na index a on sám byl v roce 1938 zbaven německého občanství. Remarqueovy literární počátky však byly v poněkud jiném znamení. V antiiluzivním reportážním románu *Im Westen nichts Neues* (Na západní frontě klid, 1928), který byl současně vrcholem jeho umělecké tvorby, podal jeden z nejkritičtějších pohledů na německou realitu a absurditu válečného běsnění. Analýzou německé měšťácké kultury, která stála u zrodu *první světové války, ukazuje absurditu moderní civilizace s nemenší působivostí než jeho vrstevník, pražský Němec Franz *Kafka. Podává expresionistické svědectví, jak *válka drasticky zasáhla do desítek konkrétních životů. Zpravuje o životě mladé generace, jež dozrávala na bojištích první světové války, a také o tom, jak se její příslušníci po návratu domů jen obtížně vraceli k civilnímu životu.

Silný antimilitaristický patos a mytizace přátelství, které se objevily v románu *Na západní frontě klid*, přecházejí do dalších Remarqueových bestsellerů *Drei Kameraden* (Tři kamarádi, 1936/1937), *Arc de Triomphe* (Brána vítězství, 1945) nebo *Der schwarze Obelisk* (Černý obelisk, 1956). Jako další základní téma se v nich objevuje romantická a ve svých důsledcích tragická láska až za hrob; zejména v této oblasti autor přijímá klišé, schémata, povrchnost a líbivost masové literatury. (Jiří Pavelka)

Rembarankové, *Rembarungové.

Rembarungové, australské etnikum v severní Austrálii (Arnhemská *země); v roce 1969 jich bylo 243. Sousedy byli nazýváni *Murngin pro svou agresivitu a užívání oštěpů s kovovými hroty. *Železo získávali z kovových nádrží na vodu, zanechaných *bělochy v Kaledonském zálivu. Bývali kočovní lovci a sběrači, dnes žijí usedle nebo polousedle v misijních stanicích nebo zvláštních osadách a farmách podporovaných státem. (Viz též *Austrálci.) (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Rembrandt, Harmenszoon van Rijn (15. 7. 1606, Leiden, Nizozemsko – 4. 10. 1669, Amsterdam, Nizozemsko), nizozemský malíř a grafik; přední představitel holandského malířského *realismu doby *baroka. Vytvořil osobitý styl s temnosvitem jako důležitým vyjadřovacím prostředkem, který užíval v portrétním umění i při zobrazení dramatických náboženských a světských námětů. Postupně omezil kolorit, uvolnil rukopis a dokázal vyjádřit vnitřní, duchovní podstatu postav (*Vlastní podobizna se Saskii*, 1635; *Noční hlídka*, 1642 aj.); tyto tendence od 50. let ještě prohloubil a vytvořil vrcholná díla: mezi nimi obraz *Betsabé* (manželka Uriáše Hetejského a milenka izraelského *krále *Davida) z roku 1654, který bývá považován za jedno z nejušlechtlejších, nejbolestnějších a psychologicky nejpravdivějších zobrazení *sexuality v dějinách umění. Několikrát se inspiroval i milostným příběhem *Samsona a Dalily a také vlastními prožitky: v erotických scénách zachytil sám sebe s manželkou Saskii a později i se svou druhou životní družkou Hendrickje. Originálně pojal ganyvédovský motiv známý z *řecké mytologie, interpretovaný obvykle jako alegorie homosexuálního či homoerotického vztahu, v němž *Zeus v lidské podobě nebo častěji jako orel unáší krásného mladíka na *Olymp: Rembrandt ve svém *Únosu Ganyméda* (1635) uchoval tradičního orla, avšak do jeho pařátů místo krásného mladíka vložil malého obtlouklého chlapečka, který strachy pláče a močí; je možné, že odpudivostí výjevu, dokonce s rysy *pederastie, chtěl vyjádřit odmítavý postoj k *homosexualitě. Obdobného mistrovství

jako v malbě dosáhl též v grafické tvorbě; zachytil i několik vypjatých erotických scén (*Čůrající žena*, 1631; *Josef a Potifarova žena*, 1634; *Francouzský způsob milování neboli Šťastná pozice*, ca 1640; *Mnich v pšenici*, 1645 aj.).

V kompozici *Anatomie dr. Tulpa* (1632) zachytil Rembrandt přednášku Nicholaese Tulpa (1593–1674) konanou v roce 1632, kdy tento nizozemský anatom doprovázel svůj výklad pitvou horní končetiny popraveného zločince. (Jaroslav Malina)

remonetizace (z latiny: *re-*, „opět, znovu; „zpět, vzad“ a *monēta*, „mince“), proces obnovování úlohy peněz v *ekonomice, například po období vysoké *inflace či potlačení úlohy peněz v centrálně plánovaných ekonomikách. (Marie Dohnalová)

ren, -is, m. (řecky: *nephros*), ledvina, je párovým orgánem vylučovací soustavy, ve kterém vzniká moč. Má červenohnědou barvu, typický fazolovitý tvar (délka 12 cm, šířka 6 cm, váha kolem 150 g). Přední plocha ledviny (*facies anterior*) se obrací proti peritoneální dutině, zadní plocha (*facies posterior*) je plošší a naléhá na zadní stěnu břišní. Uprostřed mediálního okraje je prohloubený zářez – branka ledvinová (**hilus renalis*), ve které vstupují do ledviny cévy a nervy a vystupují vývodné cesty močové. *Hilus renalis* se směrem do nitra ledviny prohlubuje v jamku (**sinus renalis*). Horní pól ledviny (*extremitas superior*) je rozšířený a oploštělý, dolní pól (*extremitas inferior*) je užší. Ledvina je na povrchu kryta tenkým vazivovým pouzdem (*capsula fibrosa*). Na řezu ledvinou lze v jejím parenchymu makroskopicky rozlišit dvě části – kůru (**cortex renalis*) a dřev (**medulla renalis*). Základní stavební a funkční jednotkou ledviny je **nefron*. Ledviny jsou uloženy v *retroperitoneálním prostoru ve výši obratlů Th₁₂ až L₂₋₃. Pravá ledvina bývá umístěna asi o polovinu obrátle kaudálněji než ledvina levá. Hilus ledviny se promítá zhruba do výše středu těla L₁. (Lenka Vargová)

renaturace DNA, proces vzniku dvouřetězcové *DNA z jednořetězcových vláken. K opětovnému vzniku dvouřetězcových vláken dochází při pomalém ochlazení denaturovaných vláken opětovnou tvorbou vodíkových můstků mezi vzájemně *komplementárními úseky. Pochází-li jednořetězcová DNA ze dvou různých zdrojů, označuje se proces jako *hybridizace. Základní podmínkou hybridizace je komplementarita vláken. Sekvenční *homologie však nemusí být 100 %, stačí 60–70 %. Stupeň vzájemné homologie, při které ještě dochází k hybridizaci, lze ovlivnit experimentálními podmínkami. (Kateřina Boberová)

Renčín, Vladimír (6. 12. 1941, Pečky), český grafik, malíř, ilustrátor, literát; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvoval ekonomickou školu, prošel několika zaměstnáními a po úspěchu svých prvních kreseb se stal v roce 1965 výtvarníkem z povolání. Od roku 1962 pravidelně uveřejňoval kresby v populárních i vědeckých časopisech a novinách, nejprve zejména v *Mladém světě*, *Dikobrazu*, *Práci*, postupně přibyly další tituly – *Co vás zajímá*, *Domov*, *Krkonoše*, *Melodie*, *Ohniček*, *Právní rádce*, *Svět v obrazech*, *Škrt*, *Technický magazín*, *Univerzitní noviny*, *Věda a život*, *Vědeckotechnický magazín*, *Vesmír* aj. V raných devadesátých letech rozvinul intenzivní takřka každodenní spolupráci s *Lidovými novinami*, podobně v letech 1997–2001 s *MF Dnes* a od roku 2001 s *Právem*. Obdobně publikoval a publikuje v populárních i vědeckých časopisech a novinách v zahraničí – *The Bulletin of the Atomic Scientist*, *Time* (Spojené státy americké), *Die Zeit*, *GEO*, *Bild der Wissenschaft* (Spolková republika Německo), *New Scientist* (Velká Británie) aj. Ilustroval desítky knih, vydal řadu autorských knih a kalendářů a připravil kolem dvou set výstav kreseb a ilustrací u nás a v zahraničí. Jeho inteligentní humor má široké rozpětí – týká se všední lidské každodennosti, politiky, životní filozofie stejně jako světa vědy nebo umění a přitom mnohdy proniká až ke kořenům těchto sfér života a nasvětluje je z nečekaných úhlů. Napsal také *libreto k muzikálu *Nejkrásnější válka* (na motivy Aristofanovy komedie *Lýsistrata*) a vytvořil i večerníkový televizní seriál *O zvířátkách pana Krbce*.

Vladimír Renčín výtvarně spolupracuje rovněž s autory z akademické obce *Masarykovy univerzity a *Nadace Universitas v Brně i jinými odborníky u nás i v cizině a dosvědčuje tak vyhraněný zájem o svět vědy: Takzvané nulté číslo *Univerzitních novin – List Masarykovy univerzity a Nadace Universitas Masarykiana* z prosince 1993 vyšlo na titulní straně s Renčínovou kresbou, spolupráce pokračuje i v roce 2003, kdy časopis vstoupil do desátého ročníku své existence. Ilustroval řadu knih – Petr Hajn, *Jak se píše knihy aneb lehkovážná vyprávění o vážné literatuře* (1988), Renata a Jaroslav Malinovi, *Zasáhli mimozemšťané a katastrofy do vývoje lidstva?* (1988), Renata a Jaroslav Malinovi, *Obdivuhodný člověk: Úvahy o lidské tvořivosti* (1991), Jaroslav Malina a kolektiv, *O tvořivosti ve vědě, politice a umění* (1993), Jaroslav Malina (editor), *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, svazek 13 – Václav Vančata, *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků*, Marie Dohnalová – Jaroslav Malina, *Slovník antropologie občanské společnosti* (2006). Jaroslav Malina a kolektiv, *Slovník antropologie a příbuzných oborů Velký antropologický slovník* (2008), V posledních letech se podílí na výtvarné vizi projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*.

Vladimír Renčín své dílo prezentoval na více než dvou stech samostatných a kolektivních výstav kresleného humoru, výtvarného umění a knižní ilustrace u nás i v zahraničí.

Autorské knihy kreseb: *Kos a kosinus* (1969), *Immer nur das eine* (1971), *Renčín 99* (1982), *Renčín's schöne neue Welt* (1983), *Lety a pády* (1986), *Prorok humoru* (1988), *To nás těší, že jsme Češi* (1991), *To nejlepší z Renčina* (1991), *Sklepní zpěvy* (1993), *Ze života nižších kruhů* (1995), *Národ sobě* (1996), *Dobry občan ještě žije* (1998), *In vino veritas* (1999), *Renčín pro pokročilé* (1999), *Knihy lesů, vod a strání* (2000), *Perpetuum mobile* (2000), *Z Čech až na konec ...* (2002).

Z ilustrací knih: Jiří Bajgar, *Základy vedeckej práce v medicíne* (1980), Alfréd Rényi, *Dialogy o matematice* (1980), Kratochvílné čtení (1981), Lubomír Dorůžka, *Panoráma populární hudby 1918–1978* (1981), *From Biology to Biotechnology* (1981), George Kleeman, *Wegwerfmenschen und andere Geschichten* (1982), Černík – Falteisek, *Otevřte a uvidíte* (1983), Ota Gregor, *Stárnout, to je kumšt* (1983), *Kupte si štěstí v bazaru* (1983), *Pohyb a já* (1983), René Fallet, *Zelňačka* (1985), František Nepil, *Jak se dělá chalupa* (1985), Karel Konrád, *Odleťte, ptáci mé slabosti* (1987), W. Engels, *Schlußfolgerungen* (1987), Miroslav Holub, *K principu rolničky* (1987), Ota Gregor, *Zdravě žít, to je kumšt* (1988), Petr Hajn, *Jak se píše knihy aneb lehkovážná vyprávění o vážné literatuře* (1988), Miroslav Holeček, *Wunder und Rekorde* (1988), Renata a Jaroslav Malinovi, *Zasáhli mimozemšťané a katastrofy do vývoje lidstva?* (1988), *Magazín Rybára* (1988), I. Kopeček – J. Kučera, *Programátorské poklesky* (1989), Ota Pavel, *Mám rád tu řeku* (1989), Ota Pavel, *Tatínkova loď naděje* (1990), Jindřiška Smetanová, *Domovní důvěrnosti* (1990), Alexandr Gsöllhafer, *Kuchařka starého mládence* (1991), Rudolf Křesťan, *Co láká poškoláka* (1991), Renata a Jaroslav Malinovi, *Obdivuhodný člověk: Úvahy o lidské tvořivosti* (1991), František Nepil, *Malý atlas mého srdce* (1991), Miroslav Holub, *The Jingle Bell Principe* (1992), Kolektiv, *Dadové a dadština* (1992), Rudolf Křesťan, *Jak se do lesa volá* (1992), Jaroslav Malina a kolektiv, *O tvořivosti ve vědě, politice a umění* (1993), František Nepil, *Jak se dělá chalupa* (1993), V. Smejkal, *Lexikon společenského chování* (1993), Vladimír Täubner, *Rodiče v krizi* (1993), Vladislav Vančura, *Rozmarné léto* (1993), *Lehčí kalibr: Aforismy a sentence* (1994), René Fallet, *Zelňačka* (1995), Václav Klaus, *Dopočítávání do jedné* (1995), František Koukolík, *Možek a jeho duše* (1995), Marek Matějka, *K filosofii existence* (1995), Slávka a Jesica Poberovy, *Minimum klasických výroků* (1995), Stanislav Havelka, *Pan Krbec na Kulíkově* (1996), Marie Kubátová, *Muzikantský řemeslo* (1996), František Nepil, *Dobrá a ještě lepší jitra* (1996), Marie Haisová – Eva Hauserová, *Peníze nebo život?* (1998), *Minimum*

historických výroků (1998), Otakar Brůna – Vratislav Ebr, *Čas ani prd nezastavíš* (1999), V. Vašák, *Jak nachytat lelky* (1999), *Správa Pražského hradu: Pražský hrad románský* (1999), *Správa Pražského hradu: Pražský hrad gotický* (1999), M. Wernisch, *Modrá knížka aneb jeblo mu* (2000) aj.

Vladimír Renčín patří od 60. let k nejvýznamnějším tvůrcům originální tváře českého kresleného humoru toho typu, jenž je prolut inteligentním, lidským humorem. Za své dílo obdržel několik desítek našich a zahraničních prestižních uměleckých cen. Kontakt: Vladimír Renčín, Hoděšovice 106, 533 22 Býšť, mobil: 723 664 615, e-mail: vladimir.rencin@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Rendlová, Markéta (24. 5. 1964, Praha), česká kulturoložka. Vystudovala kulturologii na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Studium ukončila magisterskou prací *Materialistická hodnotová orientace a kvalita života*. V současné době je studentkou doktorského programu na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty UK v Praze (školitel PhDr. Karel Hnilica, CSc.).

Věnuje se problematice materialistických hodnot a důsledků materialismu na kvalitu života v moderní konzumní společnosti. Je spoluautorkou dvou článků v odborných časopisech. Kontakt: PhDr. Markéta Rendlová, Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1; e-mail: marketa.rendlova@cityofprague.cz. (Jaroslav Malina)

renesance, *kultura, renesanční.

renesance, karolínská, *doba, karolínská.

renesanční kultura, *kultura, renesanční.

renesanční umění, *kultura, renesanční.

Reni, Guido (4. 11. 1575, Calvenzano, Itálie – 18. 7. 1642, Bologna, Itálie), italský malíř a rytec; představitel barokního klasicismu. V rozměrných kompozicích, zpočátku ovlivněných šerosvitným pojetím *Caravaggiiovým, později prosvětleným a zjednodušeným v duchu boloňské školy bratří *Carracciiových, zachytil zejména mytologické a biblické motivy (*Aurora*; *Sv. František z Assisi*; *Únos Heleny*; *Vraždění nevinátek* aj.). Mezi nimi svým pojetím vyniká obraz *Salome s hlavou Jana Křtitele* (1638–1639), v němž Salome zobrazil jako neuvěřitelně chladnou a sebeovládající se ženu. (Jaroslav Malina)

Renoir, Pierre-Auguste (25. 2. 1841, Limoges, Francie – 3. 12. 1919, Cagnes, Francie), francouzský malíř, grafik a sochař; významný představitel *impresionismu. Renoir se více než ostatní impresionisté zabýval ženskou postavou, a tak spojil impresionismus s dlouholetou uměleckou tradicí, jež oslavovala fyzickou krásu (akty *Koupající se ženy*; *Akt na slunci*; *Spánek po koupeli*; *Gabriela v rozhalené blůze* aj.). (Jaroslav Malina)

renta (z francouzštiny: *rente*, „renta“), příjem plynoucí z vlastnictví *půdy, cenných papírů, nemovitostí apod.; u nás dříve důchod. (František Čapka)

renta v úkonech, *renta spočívající v práci *rolníka ve prospěch *vrchnosti (zejména při zemědělských pracích); rolník přitom využíval i vlastní potah, případně náradí. V raném *středověku existovaly i tzv. zemské renty – ve prospěch *státu. Chudší obyvatelstvo konalo *robotu ručně, bohatší s koňským nebo dobytčím potahem. Velký nárůst nastal v *českých zemích v 17.–18. století – *druhé nevolnictví, rozmach režijního velkostatku; na jednu usedlost připadalo 100 až 150 dní ročně, mnohdy chalupníci robotovali celý týden. Od *vlády Leopolda I. (1640–1705) docházelo k pokusům ji regulovat – robotní *patenty; upouštělo se od ní formou peněžní *relicie, od počátku 19. století ustupovala, definitivně zrušena v roce 1848 (výkupem). (František Čapka)

renta, feudální, forma pozemkové *renty v období *feudalismu, kterou si přivlastňoval *feudál z titulu vlastníka *půdy a i na základě právní a osobní závislosti *rolníka. Zpočátku převládalo *nevolnictví, později *poddanství; rozeznáváme tři druhy renty: *rentu v úkonech

(*robota), *rentu naturální a *rentu peněžní (od 13. a 14. století). V západní Evropě se od konce 15. století hromadně přešlo na rentu peněžní. (František Čapka)

renta, naturální, *renta převažující v období počátku *feudalismu; o jejím rozšíření svědčí církevní *desátky odváděné v naturáliích (šlo o desátý díl z rostlinné produkce – tzv. malý desátek, nebo z živočišné – tzv. velký desátek). Odváděla se ve formě *obilí, vajec, drůbeže, existovaly však i odvody z medu, ryb, *soli, ze sušených hub, ovoce, peří, kožešin; tyto speciální dávky zůstaly zachovány až do roku 1848, běžná naturální renta se převedla na *rentu peněžní (byla provedena její *reluice). (František Čapka)

renta, peněžní, *renta placená v penězích, stálý plat *rolníka *feudálovi; hromadný přechod od *naturální renty k peněžní nastal v *českých zemích od 13. století; byla výhodná pro feudály, avšak předpokládala dokonalý trh (možnost prodeje rolníkových přebytků). Měla různou podobu – zpočátku od 1/4 hřivny do 1 hřivny stříbra (od 54 do 216 g), později 1 kopu českých *grošů z *lánu (velikost lánu však nebyla jednotná, odvozovala se například od místních podmínek). Platilo se pololetně, většinou o sv. Jiří (24. 4.) a o sv. Václavu (28. 9.) nebo o sv. Havlu (16. 10). (František Čapka)

rentgenová anatomie, *anatomie, rentgenová.

rentgenové metody, *metody, rentgenové.

rentgenové snímkování, *radiografie.

reparace (z latiny: *reparatio*, „náhrada; znovuzřízení, napravení, obnovení“):

1. [medicína], oprava, nahrazení poškozené *tkáně tkání méně hodnotnou, obvykle vazivem; (Lenka Vargová)

2. [archeologie], nahrazení poškozené části *artefaktu jiným materiálem. Reparace artefaktů jsou známy již z *paleolitu. Od *neolitu byly reparovány keramické *nádoby. Lomy střepů se k sobě lepily pomocí březové pryskyřice. V *době laténské se *keramika zpevňovala kovovými pásky nebo drátky. Jejich zbytky bývají zachyceny v *reparačních otvorech. Repararovány byly *šperky, *sochy, *zbraně z *kamene, *kovů a dalších materiálů; (Martin Hložek)

2. od *první světové války běžné označení pro (peněžní, věcné či pracovní) úkony, které byly uloženy poraženému *státu k úhradě válečných škod (a nákladů) státu vítěznému, většinou v rámci mírové smlouvy (vedou i k oslabení hospodářské síly a vojenského potenciálu poraženého státu); reparace jsou známy i z dřívějška, Francie musela po porážce v prusko-francouzské válce (1871) zaplatit Německu astronomických 5 miliard zlatých franků.

Do mezinárodního práva byla zavedena v roce 1907 na 2. mírové konferenci v Haagu; reparace za první světovou válku byly projednávány na pařížské mírové konferenci zvláštní komisí, která působila až do 30. let. Největší reparace byly uloženy Německu (132 miliard zlatých marek), Bulharsku (2,2 milionu zlatých franků), Maďarsku a Rakousku nebyla stanovena úhrnná kvóta; reparace muselo zaplatit rovněž Československo a další nástupnické státy Rakouska-Uherska (ČSR nejvíce), byly trojího typu: a) za postoupené státní majetky Německu a Rakousku-Uhersku; b) poplatek za osvobození; c) za zahraniční dluh Rakouska-Uherska. Spory mezi Německem a Spojenci byly řešeny Dawesovým plánem a Youngovým plánem. Otázka reparací po *druhé světové válce byla projednána na Postupimské konferenci, pro Bulharsko, Finsko, Itálii, Maďarsko a Rumunsko pak stanovila podmínky Pařížská mírová konference v roce 1946. Úmluva o reparacích Německa nebyla v důsledku poválečného vývoje uzavřena. (František Čapka)

reparace DNA, oprava strukturního nebo funkčního poškození *DNA různými reparačními mechanismy. (Jiřina Relichová)

reparace neuronu, návrat funkce nervové *buňky po jejím poškození. Závisí na stupni poškození těla *neuronu (perikaryon). *Perikaryon a výběžky představují anatomickou, funkční a trofickou jednotku. Mezi tělem neuronu a výběžky probíhá čilý tok látek

(*mediátory, aminokyseliny, *bílkoviny). Jestliže dojde k přerušení výběžku, periferní část zanikne. V případě, že *léze není v blízkosti perikarya (a to nebylo retrográdně zničeno), může výběžek ze zachovaného centrálního pahýlu regenerovat. (Drahomír Horký)

reparační otvory, *otvory, reparační.

reparativní proces, *proces, reparativní.

repatriace, dobrovolná, dobrovolný návrat *cizince do *země původu nebo jiného *státu. Stát může, je-li to ve veřejném zájmu, nést náklady spojené s návratem žadatele o *azyl nebo cizince, s nímž je vedeno řízení o kasační stížnosti. (Marie Dohnalová)

repetice o variabilním počtu, tandemové, *minisatelity.

repetice, krátké tandemové, *mikrosatelity.

repetice, tandemové, opakující se jednotky identické nebo podobné sekvence *DNA, které jsou na *chromozomu lokalizovány v řadě za sebou. Některé z nich se vyskytují až v 10^6 – 10^7 kopiích a tvoří i 5 % *genomu. (Jiřina Relichová)

repetitivní sekvence, *sekvence, repetitivní.

replika (z latiny: *re-plicō*, „znovu rozvinovat; namítat“):

1. [výtvarné umění], obměna hotového uměleckého díla malířského, sochařského, *uměleckého řemesla, vytvořená autorem (autorská replika), dílnou (díleňská replika) nebo také v autorově okruhu zpravidla v krátkém časovém odstupu. Replika obvykle zachovává *techniku originálu a *ikonografický typ. Od originálu se vesměs odchyluje v ikonografických nebo formálních podrobnostech. Repliku odlišujeme od *varianty, *kopie, *redukce;

2. [archeologie], co nejvěrnější napodobenina archeologického *artefaktu, *objektu nebo situace provedená experimentálním archeologem na základě archeologické a etnologické *evidence. (Viz též replikace.) (Jaroslav Malina)

replikace (z latiny: *re-plicō*, „znovu rozvinovat; namítat“):

1. [molekulární biologie] proces vytváření kopie *DNA. V průběhu replikace dochází k oddělení obou řetězců DNA, které potom současně slouží jako matrice neboli templáty (viz *řetězec, templátový), podle kterých jsou pomocí enzymu *DNA polymerázy syntetizovány řetězce nové. Z jedné dvouřetězcové molekuly DNA tak vznikají dva řetězce nové, z nichž vždy jeden pochází z původní molekuly a druhý je nově nasyntetizovaný. Proto se tento proces označuje jako semikonzervativní replikace. Replikace je základem dědičnosti; (Miloš Macholán)

2. jeden ze základních pojmů *experimentální archeologie označující činnost, jejímž cílem je opakovat proces odvozený (ve formě *hypotézy) z pozorované skutečnosti nebo experimentu. V teorii experimentu je replikací označováno opakování experimentu za účelem zajištění vyšší průkaznosti výsledků experimentu.

James Mathiew rozdělil replikace podle typů fenoménů, které mohou být replikovány. Nejjednodušší typ replikace představuje replikace objektů. Tento druh replikace zahrnuje produkci *replik, které mají určité charakteristiky společné s originálem.

Mezi nimi lze rozlišit *vizuální repliky*, kde jedinou charakteristikou společnou s originálem je vizuální podoba. Tyto repliky jsou často využívány pro didaktické, archivační nebo prezentační účely, poskytují vizuální *informaci o reálných artefaktech, které mohou být využity ve výuce, dokumentování nebo symbolicky vyjadřovat určité důležité aspekty originálu. Vizuální repliky jsou zřídka zhotoveny z autentických materiálů a autentickými *technikami, neboť to vzhledem k jejich účelu není nutné a volí se spíše méně nákladné postupy. Dalším typem jsou *funkční repliky*. U těchto replik se obvykle předpokládá užití podobným způsobem jako u originálních objektů. Proto je nezbytné, aby odpovídaly originálu v těch vlastnostech, které jsou podstatné pro předpokládanou funkci objektu. Jsou obvykle vytvořeny s použitím funkčně odpovídajících materiálů a někdy i produkčních technik. Funkční repliky nicméně nemusí být autentické v každém ohledu. To je nezbytné u

takzvaných *plných replik*. Tento typ replikace objektů vyžaduje jak použití autentického materiálu, tak použití odpovídající konstrukční techniky; zpravidla bývá aplikován při testování hypotéz spojených s produkcí a užitím artefaktů, struktury anebo s nimi spojených objektů.

Dalším typem replikace je *replikace chování*. Tento typ replikace zahrnuje reprodukci minulého chování a aktivit. Protože mnoho minulých aktivit zahrnovalo užití *materiální kultury, tento typ replikace často vyžaduje užití funkčních replik, plných replik, nebo originálních artefaktů. Rozdíl spočívá v tom, že tvůrce se stává subjektem experimentu. Nejrozšířenějším typem replikace chování je funkční replikace. Standardně je použita pro generování a testování hypotéz spojených s funkcí a použitím objektů (*nástrojů, *zbraní a *konstrukcí, jakými jsou například *lodě nebo *architektura). Zvláštním typem replikace chování je *replikace lidského vnímání a cítění určitých věcí*. Ačkoliv se tyto aktivity zřídka do experimentální archeologie, jejich cíl je bez ohledu na odlišné prostředky obdobný. Řadíme mezi ně architektonické studie, které příjemce provádějí budovami, čímž se snaží znovu vytvářet jejich zkušenost podobným způsobem, jak mohla být utvářena v minulosti. Jinými příklady jsou *vizuální percepce a zkušenost s minulou krajinou*. Typicky tyto studie postrádají *kontrolu proměnných (tedy kulturních aspektů vnímání), což je jeden z hlavních důvodů, proč tyto studie nejsou považovány za experimenty v pravém slova smyslu. *Identifikace možných perceptivních variací na základní téma však může být značným obohacením našeho uvažování o daném předmětu zkoumání. Tyto studie často využívají virtuálního prostředí (*experiment, virtuální).

Komplexnějším typem replikace je *replikace procesu*. Tento typ replikace představuje reprodukci minulých procesů, zahrnující přírodní a kulturní procesy v malém i velkém měřítku. Mezi replikace procesu patří *replikace *formativních procesů*, kdy jsou simulovány procesy ovlivňující transformaci předmětů a objektů počínaje jejich vytvářením a konče jejich relativní „stabilizací“ v archeologickém *kontextu. Dalším typem jsou *replikace technologických řetězců* (*chaîne opératoire), která spojuje do logické sekvence jednotlivé produkční aktivity.

Nejkomplexnější formu replikace představuje *replikace systému*. Jejím cílem je replikovat celkový systém „živé kultury“ se všemi podstatnými vazbami kulturními, sociálními a ekonomickými. Příkladem replikace systému jsou experimentálně archeologické expedice Erretta *Callahana. Jedná se o extrémně náročnou formu replikace s řadou problematických aspektů, proto tato forma replikací není příliš častá a její cíle naplňuje spíše *etnoarcheologie. (Richard Thér)

replikátor, pojem užívaný v teoriích *univerzálního darwinismu a *evoluční biologii. Replikátor označuje *entitu schopnou *replikace (tj. vytváření vlastních kopií). V současnosti jsou známy dva typy replikátoru: *gen a *mem. Pojem zavedl Richard *Dawkins v díle *The Selfish Gene* (Sobecký gen, 1976, 1989; česky 1998). Proces *evoluce *přirozeným výběrem je podle Dawkinse univerzální a bude probíhat vždy, když budou k dispozici replikátory. Replikátor musí splňovat tři základní vlastnosti: 1) dlouhověkost (anglicky: *longevity*), 2) *plodnost (anglicky: *fecundity*), 3) přesnost (anglicky: *fidelity*). Dawkins rozlišil mezi replikátorem a vehiklem (z angličtiny: *vehicle*, „prostředek, vozidlo“). Proces evoluce přirozeným výběrem se odehrává jako evoluce replikátorů, které se replikují pomocí vehiklů, jež si replikátory během evoluce vytvářejí jako nástroje své replikace. Designy vehiklů se během evoluce replikátorů modifikují tak, aby podporovaly replikaci replikátorů. Replikátory v živé *přírodě jsou geny a vehikly těla.

V závěru publikace *The Selfish Gene* Dawkins navrhl nový druh replikátoru – *mem jako jednotky kulturní transmise a evoluce kultury, na jehož potenciální existenci se snažil ukázat a dokázat univerzálnost procesu evoluce přirozeným výběrem. (Martin Soukup)

reponovaná zlomenina, *zlomenina, reponovaná.

repozice (z latiny: *repōnere*, „zpět položit, uložit, vložit“), napravení, narovnání, uvedení do správné polohy (například u *zlomenin). V *anatomii nazýváme repozicí návrat palce z *opozice proti tříčlánkovým prstům do původní polohy. (Ladislava Horáčková)

represe (z latiny: *repressiō*, „potlačení, zamezení“):

1. užití *násilí pro potlačení, útlak;
2. odsunutí traumatizujících zážitků z *vědomí do oblasti *nevědomí, *vytěsnění, potlačení frustrujícího motivu (podle *psychoanalýzy Sigmunda *Freuda). (Jaroslav Malina)

reprezentace a komory, královské, vrcholný politický a hospodářský *úřad *Českého království (nahradil Královský místodržitelství úřad) zřízený 7. 5. 1749 v Praze Marií Terezií (1717–1780). Nová *zemská vláda byla podřízena vídeňskému *Direktoriu pro veřejné a finanční záležitosti, její radové byli jmenováni a placeni *státem a jen jemu odpovědni; královské reprezentace a komory převzaly i agendu nedávno zřízené *zemské deputace. Téhož dne byla zřízena reprezentace a komora i na Moravě; pravomoc dosavadní moravské zemské vlády (tzv. *královského tribunálu) byla omezena na soudní záležitosti. Královské reprezentace a komory byla zřízeny i na zbytku Slezska, kde nahradily tzv. vrchní úřad. K 1. 5. 1763 bylo vydáno tzv. Memorandum Václava Antonína Kounice (1711–1794), na jehož základě bylo místo královské reprezentace a komory ustaveno *zemské gubernium. (František Čapka)

reprezentativní demokracie, *demokracie, zastupitelská.

reprodukce (z latiny: *reproducere*, „znovu vytvářet, napodobovat, obnovovat“):

1. napodobení, zachycení něčeho vůbec; to co tím vzniklo;
2. [psychologie], opětovné vybavení zapamatovaného;
3. [ekonomie], stálé obnovování, opakování výrobního procesu;
4. [biologie], rozmnožování; obnovení přírodních zdrojů;
5. [statistika], stálé obnovování počtu obyvatelstva. (Jaroslav Malina)

reprodukce, demografická, přirozená obnova *populace s vyloučením *migrace, přirozená výměna obyvatelstva v uzavřené populaci, kdy se bere v úvahu pouze proces rození a vymírání (*natalita a *mortalita). (Viz též *demografie.) (Jaroslav Malina)

reprodukční potenciál, *potenciál, reprodukční.

reprodukční práva, *práva, reprodukční.

reprodukční strategie, *strategie, reprodukční.

reprodukční úspěch, *zdatnost, reprodukční.

reprodukční zdatnost, *zdatnost, reprodukční.

reprodukovatelnost, ve vědě – každý *experiment musí být proveden a publikován tak, aby jej mohli reprodukovat a testovat i další badatelé. (Jaroslav Malina)

republika (z latiny: *res publica*, „věc veřejná; stát, obec“), státní forma, v níž má *národ nebo jeho část (například *aristokracie, *oligarchie, plutokracie) suverénní *moc a jejíž nejvyšší státní orgán je volen jen na určitou dobu; existovala již v *antice (v Řecku, Římě), v *novověku existuje zejména jako parlamentní republika (*vláda je závislá na *parlamentu), prezidentská republika (vláda závislá na prezidentovi) nebo jako socialistická (republika rad nebo lidově demokratická republika). Republikánská forma státu předpokládá *rovnost *občanů. (František Čapka)

Republika Čína, *Čínská republika, *Tchaj-wan.

republika, Novgorodská, specifický feudální útvar ve střední Rusi s centrem v *Novgorodu (12.–15. století), který vznikl roku 1136 po odtržení od *Kyjevské Rusi; moc byla soustředěna v rukou *bojarů a kupců. Nejvýznamnějším politickým *orgánem bylo věč (volilo *úředníky *republiky, *arcibiskupa i *knížete z cizí dynastie). Od 12. století při rozšiřování území se zájmy Novgorodské republiky střetávaly se zájmy švédskými a zájmy *řádu německých rytířů. Území Velkého Novgorodu se ve 14. a 15. století rozkládalo od hranic se Pskovem a Livonskem na západě až do zauralských oblastí na východě, na severu

bylo omýváno Severním ledovým oceánem, na jihu sousedilo s ruskými knížectvími. Novgorodané hospodářsky ovládali obrovské území a vytvořili v té době jeden z největších států Evropy. V roce 1478 byla Novgorodská republika obsazena moskevským velkoknížectvím. Roku 1494 byl uzavřen kontor německé *hanzy; v roce 1570 byla republika zničena ruským carem Ivanem IV. (Jaroslav Malina)

republikanismus (z latiny: *res publica*, „věc veřejná; stát, obec“) [politická filozofie], významný proud politického myšlení, jehož tradice sahají až do antiky. Především *Aristoteles a po něm *Cicero se ve svých dílech věnují tématu pěstování *ctností, v oblasti *politiky pak ctností občanských, pro něž je nutným předpokladem aktivní účast ve veřejném životě: teprve politickou aktivitou nabývá lidský život smysl a dochází svého naplnění. Tuto aristotelovskou tradici tzv. občanského *humanismu oživila ve 20. století Hannah *Arendtová; dále lze v rámci republikanismu rozlišit ještě svébytný proud tzv. klasického republikanismu, jehož základy položil italský renesanční myslitel Niccolò *Machiavelli. Pro Machiavelliho není účast v politickém životě cílem sama o sobě, nýbrž podmínkou zachování politické svobody, chápané jako republikánská *vláda sobě samým (tj. neexistence podřízení vnější *autoritě). Zatímco v tradici *liberalismu byla tato *suverenita *lidu reinterpretována v podobě *zastupitelské demokracie, v díle Jeana-Jacquesa *Rousseaua byla přetransformována do ideálu *přímé demokracie, tj. maximální možné participace občanů na rozhodování o věcech veřejných. V současné době tak spoluutváří model *radikální demokracie. (Pavel Dufek)

requiem, *rekviem.

resocializace (z latiny: *re-sociālis*, „opětovně uvedený do společnosti“), opětová, další *socializace u jedince, který podobným procesem již jednou prošel; znovuuvedení do společnosti. (Marie Dohnalová)

resonance, magnetická, *rezonance, magnetická.

resorpce, zubní (z latiny: *resorptiō*, „resorpce, vstřebávání“):

1. zkracování (úbytek) spodiny *alveolů *dočasných zubů a jejich kořenů. Je vyvolána *růstem korunek stálých zubů orálním směrem a množением *osteoklastů. Kořeny dočasných zubů se zkracují, až jsou postupně odbourány; z dočasného zubu zbývá jen korunka, která se uvolňuje z dásně. (Michaela Křivanová);

2. Jedno z kritérií pro hodnocení *věku podle zubů (například *Gustafsonovou metodou). Na hrotu kořene zubu dochází k resorpci *dentinu a *cementu, resorpce je pomalejší než *apozice *sekundárního cementu a povrch kořene postihuje nerovnoměrně. Resorpce se projevuje různě hlubokými miskovitými defekty povrchu. (Michaela Račanská)

restaurace (z latiny: *restaurō*, „obnovit, opět vystavět“):

1. [archeologie, dějiny umění aj.], pokud možno co největší uvedení starého *objektu nebo jeho částí do dřívějšího, „původního“ stavu (tj. stavu, v němž tento objekt kdysi fungoval v živé kultuře) na základě absolutně nesporných údajů, které ve všem podstatném zcela jednoznačně diktují každý detail. K úkolům restaurace patří: likvidace poškození, navrácení ztracených vlastností, sestavení a slepení předmětu z úlomků atd.;

2. opětné nastolení svrženého režimu, státního zřízení apod., zvláště označení pro dobu od nového uspořádání Evropy Vídeňským kongresem (1814–1815) až do *revolucí v letech 1830 a 1848. Základním principem restaurace byl návrat k předrevoluční *legitimitě, aniž by však byly odstraněny hluboké sociální, právní a územní změny, které zanechala *Velká francouzská revoluce a nové napoleonské uspořádání Evropy. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Restriction Fragment Length Polymorphism, *polymorfismus délky restričních fragmentů.

restrikční endonukleáza, *restriktáza.

restriktáza (restrikční endonukleáza), bakteriální enzym, který štěpí dvouřetězcovou *DNA v místě přesně určeném pořadím *bázi (tzv. rozpoznávací sekvence) vytvářením dvouřetězcových zlomů. Místo štěpení DNA se označuje jako restriční místo. *Bakterie jej využívají k obraně proti virům. Má široké využití v molekulární biologii. (Kateřina Boberová, Miloš Macholán)

ret, dolní, **labium inferius*.

ret, horní, **labium superius*.

retardace (z latiny: *retardātiō*, „zdržení, omeškání“), zpomalení, ztráta hodnot, například duševní (mentální). (Jaroslav Malina)

rete, -is, n., síť, pleteň (v *anatomii například **rete venosum dorsale manus* – žilní pleteň na hřbetu ruky). (Ladislava Horáčková)

rete articulare cubiti, bohatá tepenná pleteň v okolí *kloubu loketního. Na jejím vzniku se podílejí *arteriae collaterales* z **arteria brachialis*, z **arteria radialis* a z **arteria ulnaris*. Pleteň zajišťuje kolem loketního kloubu *oběh kolaterální. (Lenka Vargová)

rete articulare genus, bohatá tepenná pleteň kolem *kloubu kolenního. Obzvláště hustá je v okolí *česky (*rete patellae*). Do pleteně přivádí *krev: **arteria genus descendens* (z **arteria femoralis*), *arteriae genus superiores et inferiores* (větve z **arteria poplitea*), *arteria recurrens tibialis anterior et posterior* (z **arteria tibialis anterior*) a *ramus circumflexus fibulae* (z **arteria tibialis posterior*). (Lenka Vargová)

rete calcaneum, tepenná pleteň v okolí *kosti patní. Jejimi přítoky jsou *rami calcanei* z *arteria peronea* a z **arteria tibialis anterior* a drobné větve z **rete malleolare mediale et laterale*. (Lenka Vargová)

rete carpi dorsale, bohatá tepenná pleteň na zadní straně **retinaculum extensorum*. Na jejím vzniku se podílejí větve **arteria radialis* a **arteria ulnaris*. Pleteň zajišťuje na dorzální straně karpální oblasti *kolaterální oběh. (Lenka Vargová)

rete carpi palmare, bohatá tepenná pleteň na palmární straně zápěstí. Na jejím vzniku se podílejí větve **arteria radialis* a **arteria ulnaris*. Pleteň zajišťuje na přední straně zápěstí *kolaterální oběh. (Lenka Vargová)

rete dorsale pedis, tepenná pleteň na hřbetu nohy. Napojují se na ni větve z **arteria dorsalis pedis* a *ramus perforans* z *arteria peronea* (větve z **arteria tibialis posterior*). (Lenka Vargová)

rete malleolare mediale et laterale, tepenné pleteně v okolí mediálního a laterálního *kotníku. Přívodnými tepnami jsou *arteriae malleolares anteriores* (*medialis et lateralis*) z **arteria tibialis anterior*, *rami malleolares posteriores* (*laterales et mediales*) z *arteria peronea* (laterální větve) a z **arteria tibialis posterior* (mediální větve). Na pleteních se rovněž podílejí větve z *arteriae tarsales* (*lateralis et medialis*) z **arteria dorsalis pedis*. (Lenka Vargová)

rete venosum dorsale et palmare manus, žilní pleteně na hřbetu i dlaňové straně ruky. Na hřbetní straně ruky je venosní síť mohutnější a *krev je z ní odváděna dvěma většími povrchovými žilami. Nad čtvrtou metakarpální štěrbinou vzniká silnější *vena salvatella*, která pokračuje na ulnární straně předloktí jako **vena basilica*. Na palcové straně hřbetu ruky se formuje *vena cephalica pollicis*, která pokračuje na předloktí jako **vena cephalica*. (Lenka Vargová)

retence zubů, *zuby, retence.

retikulární buňky, *buňky, retikulární.

retikuloendotelový systém, *systém, retikuloendotelový.

retikulum, sarkoplazmatické (obecně endoplazmatické retikulum), buněčná organela, která má ve svalových buňkách ústřední úlohu jako rezervoár vápníku. Podélné sarkoplazmatické retikulum obsahuje Ca-ATPázu (Ca-pumpu), z junkčního sarkoplazmatického retikula se vápník uvolňuje a iniciuje kontrakci. (Drahomír Horký)

retina, -ae, f. (z latiny: *rētina*, „sítnice“), sítnice, tvoří vnitřní vrstvu stěny oční koule (**bulbus oculi*) a sahá až k zornicovému okraji **duhovky* (**iris*). Dělí se na dorzální *pars optica retinae* a **ventrální část pars caeca retinae*. *Pars optica retinae*, tenká blána vystylající zadní segment oka, obsahuje světločivé elementy. Rozhraní proti *pars caeca retinae* tvoří klikatá linie **ora serrata*. Na dorzální straně sítnice je žlutá skvrna (**macula lutea*), terčík o průměru asi 3 mm, který je červenější než okolí, žlutý je jen u mrtvého člověka. Žlutá skvrna je uprostřed prohloubena ve *fovea centralis*, která má nakupení čípků a je místem nejostřejšího vidění. U zdravého oka se sem koncentrují světelné paprsky. Mediálně od žluté skvrny se nachází bělavé políčko – **discus nervi optici*, o průměru asi 1,5 mm. Z disku vystupují paprscitě jemné cévy a vlákna **nervus opticus*, chybí však zde světločivé elementy, proto se toto místo na sítnici označuje jako „slepá skvrna“. *Pars caeca retinae* sahá od **ora serrata* dopředu a pokrývá dutinovou stranu řasnatého tělesa (**corpus ciliare*) a duhovky (**iris*). Neobsahuje světločivé elementy. (Ladislava Horáčková)

retinaculum musculorum extensorum (z latiny: *retinaculum*, „provaz, lano; poutko“), zesílený vazivový pruh distální části předloketní **fascie* na dorzální straně zápěstí, který zabezpečuje ve své poloze šlachy **extenzorů* v krajině **kloubu radiokarpálního*. (Ladislava Horáčková)

retinaculum musculorum flexorum, **ligamentum carpi transversum* – široký vaz na dlaňové straně ruky, rozepjatý mezi **eminentia carpi ulnaris et radialis*. Spolu se **zápěstními* kostmi vytváří karpální kanál (**canalis carpi*) pro šlachy flexorů prstů a ruky a **nervus medianus*. (Ladislava Horáčková)

retinaculum patellae laterale, zesilující vaz **kloubu kolenního*, který se odděluje ze šlašitého úponu *musculus vastus lateralis* k příslušné straně **česky*. (Ladislava Horáčková)

retinaculum patellae mediale, zesilující vaz **kloubu kolenního*, který se odděluje ze šlašitého úponu *musculus vastus medialis* k příslušné straně **česky*. (Ladislava Horáčková)

retinovaný, zadržovaný (v **anatomii* například retinovaný **zub*, nejčastěji třetí **molár*). (Ladislava Horáčková)

rétorika (z řečtiny: *rhésis*, „řeč“, popřípadě *rhétor*, „řečník, mistr slova, učitel řečnictví“), dovedné užívání řeči při veřejném vystoupení. Pojem bývá také nepřesně užíván jako ironizující charakteristika nehodnotných výroků. Rétorika vznikla v antickém Řecku, kde současně dosáhla formální dokonalosti. Mluvit na veřejnosti bylo považováno za tvořivé umění. Pravděpodobně první školu rétoriky založil v Athénách sofist Gorgiás z Leontín (asi 483–380 př. n. l.), jenž požadoval, aby řeč byla stejně krásná a působivá jako báseň. K rozvoji antického řečnictví přispěli především **Sókratés* (asi 469–399 př. n. l.), *Isokratés* (436–338 př. n. l.), **Platón* (427–347 př. n. l.) a zejména **Aristotelés* (384–322 př. n. l.), jenž své **názory* shrnul ve spisu *Rhetorica* (Rétorika). Dodnes při mluvených projevech respektujeme aristotelovské zásady: invenci (s vynalézavostí, důvtipem a dobrým nápadem shromáždit podklady pro řeč), organizaci textu (strukturování na úvod, stať a závěr), styl a zapamatování (řečník musel mluvit z paměti, ale po pečlivé předchozí přípravě). Při projevu zápis sloužil pouze jako pomůcka. Důležitý byl vlastní přednes, při němž byl kladen mimořádný důraz na práci s hlasem, na správné dýchání, na volbu gest, tělesných pozic a mimiky. Úspěšnost **charizmatického řečníka* byla hodnocena podle splněného cíle, jak například přesvědčil, získal, poučil, pobavil, oslavil ... Za nejslavnějšího antického řečníka je považován *Démostenés* (384–322 př. n. l.), který se do historie rétoriky zapsal zvláště třemi bojovnými řečmi proti makedonskému králi **Filippovi II*. Odtud vznikl pojem *filipika* jako vyhraněná forma argumentace (srov. například: Jan Blahoslav, *Filipika proti misomusům*, 1567).

Intenzivně rozvíjeli rétorické umění také Římané, nejznámější byli *Marcus Tullius *Cicero* (106–43 př. n. l.) a *Marcus Fabius Quintilianus* (35–96 n. l.); oba jsou autory spisů o rétorice.

Ve starověkých školách a na středověkých **univerzitách* se řečnictví učilo po několik ročníků. Ve **středověku* se stala rétorika jedním ze svobodných umění, věnovala se psaní

veršů (*ars poetici*), psaní listů (*ars dictaminis*) a umění kázat (*ars predicandi*). Proslulým kazatelem byl například *rektor *Univerzity Karlovy Jan *Hus (1371–1415). Renesanční rétorika zušlechťovala latinu, nizozemský humanista *Erasmus Rotterdamský (1469–1536) vydal spis *Ciceronia neboli o nejlepší způsobu vyjadřování* a praktickou příručku *O způsobu psaní dopisů* (1509). První českou rétoriku vytvořil Jan Blahoslav (1523–1571) ve dvou dílech, *Cnosti kazatelů* a *Vady kazatelů*, volně k nim patří i mluvnice *Deklarace na gramatiku českou*. Jezuita Bohuslav Balbín (1621–1688) se navracel k dílům Ciceronovým (spis *Quaesita oratoria*) stejně jako Jan Amos *Komenský (1592–1670) v učebnici rétoriky *Zpráva a naučení o kazatelství* (1651).

V *českých zemích se rétorika v průběhu obrození konstituovala jako vědní disciplína. Josef Jungmann (1773–1847) vydal *Slovesnost*, která byla prezentována také jako „česká systematická učebnice výmluvnosti“, tj. rétorického umění. Další rozvoj rétoriky se úzce spojuje s rozvíjejícím se politickým životem ve druhé polovině 19. století a v prvních desetiletích 20. století, za vynikající řečníky byli označováni Karel Kramář, Tomáš Garrigue *Masaryk, František Ladislav *Rieger, Karel Sladkovský, František Soukup aj.

Řečnickým uměním svého druhu proslul Adolf *Hitler, uměl mistrně využívat psychologii davu, nacvičoval účinnou mimiku i gestikulaci, učil se působivým jazykovým obrátům – přímo oblužoval davy.

Právě pro značnou řečnickou sílu manipulace s posluchači byla v průběhu doby rétorika také odmítána, například Johnem *Lockem (1632–1704), který ji označil za mohutný nástroj podvodu, Gottfriedem Wilhelmem *Leibnizem (1646–1716), znovu pak Immanuelem *Kantem (1724–1804), který právě pro nebezpečí manipulace vyřadil rétoriku z *komunikace svobodomyšlného myslitele. I dnes víme, že rétorickým uměním lze manipulovat s davem, a protože *zákony chování davu jsou takřka stále stejné, měl by je dobře také znát každý řečník. Nejlépe zdůvodňuje tento fakt francouzský psycholog a sociolog Gustave Le Bon (1841–1931) v knize *Psychologie des foules* (1895, česky *Psychologie davu*, 1897).

V současné době například Jiří Kraus v publikaci *Rétorika v evropské kultuře* (Praha: Academia, 1998) spatřuje v rétorice naší epochy čtyři základní prameny: řeckou lásku k moudrosti, římskou víru ve spravedlnost (římské právo), judaisticko-křesťanské pojetí náboženství a víry a renesanční důvěru v *člověka a v jeho tvůrčí schopnosti. V tomto smyslu rétorika patří stále k základům evropské vzdělanosti a kultury. Má poměrně ustálený soubor praktických rad a návodů k přípravě veřejných řečnických vystoupení, včetně způsobů, jak je proslavit, aby byly účinné. Ty ovlivňují kvalitu řečnického výkonu. Zásadní roli má mluvené slovo (řeč), doprovázené neverbálními prostředky. Se zvoleným tématem řečník vždy současně prezentuje celou svou osobnost, tedy i vizáž, odbornost, zkušenosti, morální a volní vlastnosti, city, veden cílem svého vystoupení. (Viz též *komunikace, lidská.) (Věra Linhartová)

Rétorománi:

1. skupina etnik žijících v severní Itálii (*Friulové a *Ladinové) a ve Švýcarsku (vlastní Rétorománi/*Romanšové, Romanši, Rumanši, Ladinové); celkem přes 500 000 osob. Potomci starověkých *Rétů, kteří byli začátkem *letopočtu romanizováni; v současnosti splývají s ostatními obyvateli. Většinou bilingvní (kromě vlastního *jazyka [*rétorománštiny] používají *italštinu nebo *němčinu); jejich dialekty tvoří podskupinu *románských jazyků.

2. tzv. vlastní Rétorománi/Romanšové (Romanši, Rumanši, Ladinové), sídlící v kantonu Graubünden na jihozápadě Švýcarska. V této *zemi je od roku 1938 rétorománština (dělíci se do pěti lokálních *variant a šesté střešní „Rumantsch Grischun“) jedním z „národních“ jazyků; v současnosti je užívána i v úředním styku a v médiích. (Leoš Šatava)

rétorománština, *galorománský jazyk s několika dialekty, jimiž mluví tři izolované skupiny obyvatel ve švýcarském kantonu Graubünden, v italském jižním Tyrolsku a v italské provincii Friuli. (Viz též *Rétorománi.) (Jaroslav Malina)

retorta, technická *keramika, *nádoba (z keramiky nebo *kameniny) pro *kupelaci *zlata a *stříbra. Ve *středověku a *novověku byly retorty užívány při získávání rtuti nebo zinku. Retorty se užívaly ve speciálních retortových pecích, v nichž bylo umístováno až několik desítek retort. Původní keramické retorty byly během novověku nahrazovány retortami měděnými a litinovými. (Martin Hložek)

Rétové, obyvatelé římské provincie *Raetie v horské pohraniční oblasti mezi dnešním Švýcarskem a Itálií. Byli předchůdci dnešních *Rétorománů, zvláště malých etnik *Friulů, *Ladinů a *Romanů ve Švýcarsku a v severní Itálii. Původ Rétů je dosud sporný: formovali se pravděpodobně v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. smíšením *keltských populací s místními etniky, ovlivnění byli snad i *Etrusky. Brzy však zanikli, *romanizace od počátku našeho *letopočtu vedla k jejich úplné asimilaci s *Římany a později o nich nejsou již podrobnější zprávy. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

retrakce (z latiny: *retractiō*, „stažení zpět; stažení, smrštění, zkrácení“), stažení, zkrácení. (Michaela Křivanová)

retrakce, mandibulární, posun *dolní čelisti dozadu. (Michaela Křivanová)

retribuce (z novolatinského: *retribūtiō*, „náprava, odčinění, odplata, vrácení“), proces vedoucí k potrestání *Němců, *Maďarů, zrádců a kolaborantů po *druhé světové válce (v letech 1945–1947) na základě tzv. velkého retribučního dekretu (č. 16, z 19. 6. 1945) a tzv. malého retribučního dekretu (č. 138, z 27. 10. 1945, „o provinění proti národní cti“). O míře provinění rozhodovaly mimořádné lidové soudy (*okresní a místní) a *Národní soud v Praze a Bratislavě. Cílem byla víceméně odplata (nebo pomsta se „sociálně výchovnou“ funkcí). Mimořádné lidové soudy představovaly pětičlenné senáty (z toho byli čtyři laičtí přísedící), nebylo možné se proti jejich rozsudku odvolat, *tresty smrti se vykonávaly do dvou hodin po vynesení (žádost o milost byla jen fikcí), přitom se popravovalo i veřejně, jako například 22. 5. 1946 poprava Karla Hermanna Franka (1898–1946) v Praze na Pankráci. Docházelo k častým omylům (na 240 000 obviněných muselo být osvobozeno). V rámci retribučního dekretu působily soudy do 5. 5. 1947; vynesly 713 trestů smrti, 741 doživotních trestů a 19 888 dočasných trestů vězení. (František Čapka)

retrográdní (z latiny: *retrō*, „zpět, nazpět, dozadu, vzadu“ a *gradus*, „krok, stupeň, zpětný“), směřující zpět:

1. postupující zpět, většinou opačným směrem než je obvyklé;
2. vztahující se k době, bezprostředně předcházející určité *události. (Jaroslav Malina)

retroperitoneální, uložený za pobřišnicí (*peritoneem) – například *ledviny. (Ladislava Horáčková)

retroverze, v *anatomii například sklonění dělohy směrem dozadu (retroverze *dělohy). (Ladislava Horáčková)

retroviry (*RNA viry), viry, které ve svém životním cyklu využívají *reverzní transkriptázu; tento enzym umožňuje transkripci virového *genomu do *DNA a začlenění do hostitelské buňky, kde se spolu s *geny replikuje na *chromozomech této buňky. (Jiřina Relichová)

retro- (z latiny: *retrō*, „zpět, nazpět, dozadu, vzadu“), v složeninách první část s významem: „vztahující se zpět v čase, místě“ apod.

retruze (z latiny: *retrō-*, „za, vzad, nazad“), orální sklon *řezáků. (Michaela Račanská)

Rettigová, Magdaléna Dobromila (31. 1. 1785, Všeradice – 5. 8. 1845, Litomyšl), česká spisovatelka, představitelka obrozeneckého hnutí. Působila buditelsky mezi ženami a dívkami připravujícími se na vstup do manželství, byla zastánkyní konzervativních patriarchálních hodnot. I když zveřejňovala také své literární sentimentální a silně didaktické prozaické a básnické pokusy, jediným jejím dílem, které ji přežilo, se stala *Domácí kuchařka aneb Pojednání o masitých a postních pokrmech pro dcerky české a moravské* (1826). (Jiří Pavelka)

retuš (retušování) (z francouzštiny: *retouche*, „retuš; oprava; přemalování“) [archeologie], poslední fáze opracování *kamenné štípané industrie spočívající ve finální úpravě hrany nebo plochy artefaktu odštěpováním drobných či větších šupinovitých odštěpků *otloukačem-retušérem (tvrdým – kamenným, měkkým – kostěným, parohovým, dřevěným) přímým úderem nebo pomocí prostředníku, anebo také jen tlakem. Pomocí retuše se dosahovalo jednak žádaného tvaru *nástroje a *zbraně, jednak potřebného stupně ostrosti či otupení hran; ostří bylo spíše přirozené, retuš hrany směřovala nejčastěji k jejímu otupení, potřebnému pro držení nástroje v ruce či zasazení do rukojeti. (Karel Sklenář)

retušér, *otloukač.

retušování, *retuš.

Retziovy proužky, *proužky, Retziovy.

Retzius, Anders Adolf (13. 10. 1796, Lund, Švédsko – 18. 10. 1860, Stockholm, Švédsko), švédský anatom, fyziolog a etnograf. Studoval morfologické vztahy nižších a vyšších živočichů a zabýval se *osteometrií. Zavedl délkošířkový index lebky; na jeho základě rozdělil Evropany do čtyř rasových skupin.

Délkošířkový index byl aplikován ve studiích o *variabilitě člověka do poloviny 20. století; používá se i nadále, nikoli však ke klasifikaci příslušnosti k „rase“ nebo k hodnocení schopností člověka, nýbrž k popisu proměny *tvaru *lebky v čase. (Jaroslav Malina)

reuniens, -entis, spojující, svazující (v *anatomii například *canalis reuniens* v labyrintu vnitřního *ucha). (Ladislava Horáčková)

Réunionci, populace smíšeného etnického původu obývající ostrov La Réunion v souostroví Maskarén v Indickém oceánu při pobřeží Madagaskaru; na ostrově žije asi 775 000 lidí (odhad z roku 2005), většinou *Bantuové, *Indové, *Malgašové, *míšenci aj. Ostrov objevili v roce 1513 *Portugalci, obsadili jej *Francouzi (od roku 1638 se jmenoval Bourbon, v letech 1793–1843 byl přejmenován na Ile Bonaparte) a teprve po odstranění *otroctví v roce 1848 nese název Réunion. Od roku 1946 je francouzským zámořským departementem. V současné době usilují Réunionci o získání nezávislosti ostrova. (Lukáš Šín)

revanšismus (z francouzštiny: *revanche*, „odplata, odvěta, revanš“), politika mstivé odplaty za domnělé nebo skutečně spáchané bezpráví; je zaměřen na zpětné získání již ztracených území (původně to bylo heslo protiněmecké politiky ve Francii po její porážce a ztrátě Alsaska-Lotrinska, 1870–1871) nebo také zrušení platných smluv (například versailleské smlouvy z roku 1919). Revanšismus byl rozšířen i u poražených států po *druhé světové válce. (František Čapka)

revenant (z latiny: *revenire*, „vrátit se zpět“), mrtvý vracející se do světa živých. (Jaroslav Malina)

revers (z latiny: *reversus*, „obrácená strana, rub“), zadní strana (rub) určitého dvojstranného artefaktu (*pečetě, *mince, psací látky, písemnosti apod.):

1. [diplomacie], písemné vlastnoručně podepsané prohlášení obsahující určitý závazek vydavatele k příjemci reversu;

2. [právo], písemné prohlášení o určitých právních skutečnostech, zejména o vzdání se práva za určitých podmínek. (Jaroslav Malina)

revers, korunovační, listiny smluvní povahy vydávané v Evropě od 13. století panovníky zpravidla před jejich *korunováním; korunovační revers zajišťoval *práva, nároky nebo požadavky voličů (zejména *šlechty) vůči *panovníkovi. (František Čapka)

reverz, *revers.

reverzní transkripce, *transkripce, reverzní.

reverzní transkriptáza, *transkriptáza, reverzní.

revitalizační hnutí, *hnutí, revitalizační.

revizionismus (z novolatinského: *revisio*, „přezkoušení, překontrolování“):

1. v doslovném významu pokus o změnu stávajícího stavu jeho ověřením, vyhledáním kritických míst a nahrazení stavem novým; v zásadě perspektivistická (*perspektivismus) koncepce filozofie dějin, kritiky ideologií, sociální a politické filozofie, politologických a sociologických modelů. V širším smyslu snaha překonat daný stav v nejrůznějších oblastech lidské činnosti (například v umění, literatuře, náboženství, metonymicky i ve vědě). Zpravidla se jedná o kritické účelové přezkoumání a nové ověření stávajících věcí, které je zacíleno na jejich změnu ve smyslu změny vztahů mezi nimi, změny priorit nebo celkové (nejen hodnotové) orientace. Revizionismus je programový pojem, nese v sobě různě široká spektra nových koncepcí, perspektiv a pojí se s různou mírou nových očekávání. Programem revizionismu je přepsat dějiny podle vlastních hledisek, což může vést k tomu, že se překrývají stále nové a další revizionistické záměry; typickým příkladem mohou být stále se opakující diskuse o revidovaných uměleckých *kánonech. V obdobích, kdy převládne jedna konkrétní *ideologie (marxismus-leninismus, neoliberalní ekonomická teorie ad.), bývají za revizionismus označovány všechny další vůči ní kritické ideologie. V těchto případech se objevují rovněž normativní koncepty revizionismu, založené na výčtech znaků údajně odhalujících revizionistické postoje;

2. v užším smyslu směr v socialistickém *hnutí, který má zmírňovat jeho radikalismus, snaha přizpůsobit *marxismus změněným společenským podmínkám; učení vzniklo na přelomu 19. a 20. století, jeho „tvůrcem“ byl německý sociálně demokratický politik Eduard Bernstein (1850–1932), který chápal *kapitalismus jako dostatečně adaptabilní s možností jeho postupné *transformace v *socialismus bez nutnosti *revoluce. Revizionismus byl brán jako teoretické zdůvodnění praxe *reformismu, to znamená politiky, která chce dosáhnout socialismu cestou výhradně reformních změn; nejdříve byl sociálně demokratickou stranou oficiálně zatracován. Sovětští a čínští komunisté označovali za revizionismus všechny „pravé“ odchylky od komunistické linie. Současné západoevropské socialistické strany používají tento termín v užším významu pro označení názorů, které odmítají nutnost převedení výrobních prostředků do veřejného vlastnictví;

3. snahy *států a jejich *vlád měnit existující územní či smluvní uspořádání; jako revizionistické státy byly označovány státy poražené v *první světové válce (Bulharsko, Maďarsko, Německo, Turecko), které usilovaly o revizi versailleského uspořádání;

4. v úzkém smyslu označuje revizionismus literární teorii amerického teoretika Harolda Blooma (narozen 11. 7. 1930), která vychází z principiálně konkurenčního vztahu mezi literárními autory, a to zejména vztahu současníků ke svým předchůdcům. Aby se zbavili jejich vlivu na vlastní tvorbu, pokoušejí se o re-vize obrazů a stop, které zanechali minulí autoři. (František Čapka, Břetislav Horyna)

revmatoidní arthritida, **arthritida*, *revmatoidní*.

revmatologie (z řečtiny: *rheuma*, „proudění“ a *logos*, „nauka, věda“), lékařský obor, který se zabývá studiem revmatických *chorob (nechirurgických onemocnění pohybového aparátu různého původu). (Ladislava Horáčková)

revolta, studentská, studentská hnutí, vzpoury a demonstrace usilující o politickou, ekonomickou nebo společenskou změnu ve *společnosti. Často byly zaměřeny jen na změny na samotných školách, nežádka se však staly hybatelem celospolečenských změn.

Od roku 1945 *univerzity v rozvojových *zemích silně podporovaly nacionalistická a marxistická *hnutí (*nacionalismus, *marxismus), později se podpory levicovým ideálům dostalo i na univerzitách západních *zemí (*levice), zde byly hlavními tématy: reforma vysokých škol, podpora zemí *třetího světa, změna kapitalistické společnosti. Masivní demonstrace v kalifornském Berkeley (1945), ale především celonárodní stávky na 200 amerických fakultách v 70. letech 20. století (v reakci na pokračující *válku ve Vietnamu a nově také na americkou invazi do Kambodže a s ní související masakr na Kent State University [4. 5.1970], kde při střelbě do davu protestujících usmrtily jednotky Národní gardy

čtyři studenty a dalších devět zranily) donutily americkou *vládu změnit politiku vůči Vietnamu. Ve Francii přerostly roku 1968 protesty proti uzavření pařížské univerzity v celonárodní povstání a silné protesty proti režimu Charlese de Gaulla (1890–1970), které inspirovaly povstání v řadě dalších zemích, bouřili se studenti ve Španělsku, Japonsku. Jihokorejští studenti (1987) dosáhli propuštění politických vězňů, hladovka čínských studentů (1989) skončila masakrem na pekingském náměstí Tchien-an-men. V zemích východního bloku šlo především o revolty proti vládnoucím komunistickým režimům. Studenti zde byli jednou z nejaktivnějších složek revolučních změn koncem 80. let 20. století. (Mikoláš Jurda)

revoluce (z latiny: *revolūtiō*, „převrat; odboj; revoluce; návrat; otáčení zpátky, obrácení“):

1. náhlá a podstatná změna určitého systému, politických a společenských vztahů ve *státě nebo *kultuře (případně i v jiných oborech – průmyslová revoluce, technická);

2. v širším smyslu se revolucí rozumí delší fáze převratu jako například přechod od loveckých a sběračských kultur k usedlým zemědělským kulturám v *mladší době kamenné nebo *průmyslová revoluce v 19. století (v tomto smyslu je pojem sotva rozeznatelný od pojmu *evoluce, vývoj pozvolnými změnami).

V užším smyslu je revoluce politický a zpravidla násilný převrat, který je inscenován opoziční *elitou a přenesen do širokých lidových vrstev (revoluce zdola). Pronikavé zhroucení starého (právního) pořádku odlišuje revoluci od *reformy. Příležitostně se o ní mluví při energických reformních opatřeních proti etablovaným nositelům státní moci (revoluce shora); nemusí znamenat jen změnu sociálních vztahů, ale také odstranění cizí nadvlády (národní revoluce). Zájem o revoluci probouzí nápadné množství jevů tohoto druhu v novověkých dějinách (například v roce 1688 slavná revoluce v Anglii, v roce 1789 *Velká francouzská revoluce, v letech 1830 a 1848 evropské revoluce, v roce 1917 *říjnová revoluce v Rusku).

Pro *marxismus se přitom jedná o jevy, které vznikly zásadní změnou výrobních vztahů, proto se třídy, které změnou společenských vztahů zesílily (*měšťanstvo, později *proletariát), snaží politické a sociální vztahy změnit i přes odpor dosud vládnoucích tříd revolucí, to znamená většinou násilně přizpůsobit situaci novým ekonomickým podmínkám. Tato vývojová fáze se udržuje, dokud se neprosadí světová revoluce všude (odtud také idea permanentní revoluce). Takzvané socialistické revoluce odporují ovšem tomuto schématu.

Nemarxistický přístup k revolucím se pokouší rozumět moderní revoluci jako násilnému převratu, vyvolanému napjatou situací v rychle se modernizujícím světě. Přitom bylo konstatováno, že revoluce byly často zahájeny teprve ve fázi postupného zlepšování (opožděnými) reformními opatřeními a byly zřídka řízeny revolučními elitami plánovitě až do konce.

Revoluce, které se snaží o znovunastolení právě odstraněných vztahů, se nazývají *kontrarevoluce; takto jsou označovány v marxismu všechny revoluce, které se nehodily do jejich předem daného vývojového schématu. (František Čapka)

revoluce, bolševická, *revoluce, říjnová.

revoluce, cenová, prudký růst cen zboží v *Evropě v 16.–17. století, vyvolaný zejména levnou těžbou a dovozem *zlata a *stříbra z Ameriky (což přineslo pokles hodnoty peněz), ale také dalšími příčinami, specifickými pro různé části Evropy (například výdaje na turecké *vátky, rozvoj mezinárodního obchodu atd.). Ceny zboží vzrostly během 16. století ve Španělsku 6x, ve střední Francii, středním Německu a Rusku 4x a v Polsku 5x. Z této inflace těžili obchodníci, lichváři a výrobci řemeslného a zemědělského zboží, poškozeni byli námezdní dělníci, *tovaryši, chudina (reálná mzda klesla na polovinu) a také *feudálové (odkázáni na peněžní poddanské dávky). (František Čapka)

revoluce, kulturní, přesněji „velká proletářská kulturní revoluce“ (čínsky: *wu-čchan tie-ti wen-chua ta ke-ming*), základní koncepce a cíl komunistické kulturní politiky, poprvé navržená v letech 1917–1921 Vladimírem Iljičem *Leninem (1870–1924) pro masové *hnutí

v bolševickém Rusku; tento pojem byl opět použit na podzim 1966 Komunistickou stranou Číny pod vedením *Mao Ce-tunga (1893–1976). Rozchodem s „buržoazními tradicemi a buržoazní kulturou“ se mělo změnit i vědomí nového „socialistického“ člověka (rudé *gardy, „velký skok“). Kulturní revoluce byla spojena s kritikou kulturních pracovníků, poklesem výkonnosti *národního hospodářství, dezorganizací veřejného života v zemi a bezbřehým utrpením obyvatelstva. Proti zaslepeným akcím, připomínajícím často *občanskou válku, musela vystoupit armáda. Situace se uklidnila v roce 1969 po 9. sjezdu Komunistické strany Číny, který poměry stabilizoval; v souvislosti s pronásledováním a uvězněním tzv. gangu čtyř a procesem proti jejím členům v letech 1980–1981 byla kulturní revoluce oficiálně označena za omyl. (František Čapka, Josef Kolmaš)

revoluce, lidská, označení konceptu sdíleného řadou antropologů a archeologů (například Lewis *Binford, Paul *Mellars, Chris *Stringer a další), že zhruba před 40 000–35 000 lety došlo v Evropě k dramatickým změnám v lidském myšlení a chování, především v používání *symbolů, *jazyka, nových *technologií a organizace lidských komunit. V teoretické rovině se uvažuje o definici *času (*čas lovců), o strukturovaném myšlení a lepší *komunikaci, o vyšším stupni plánovitosti (*myšlení, jazyk, symboly a rituály moderních lidí). Termín se ujal v roce 1987, kdy v Cambridgi proběhla konference o původu a šíření anatomicky *moderních lidí, nazvaná *The Human Revolution* („Lidská revoluce“). (Jiří A. Svoboda)

revoluce, městská (anglicky: *Urban Revolution*), koncepce prvotního vzniku *urbanizace (přeměna sídlištní struktury na sídliště městského typu) na *Předním východě a mechanismu jejího šíření do dalších oblastí světa, kterou vytvořil australský archeolog a historik Vere Gordon *Childe (1892–1957); jeden z klíčových termínů *neoevolucionismu. (Jaroslav Malina)

revoluce, neolitická (anglicky: *Neolithic Revolution*), koncepce prvotního vzniku *zemědělství na *Předním východě a mechanismu jeho šíření do dalších oblastí světa, kterou vytvořil australský archeolog a historik Vere Gordon *Childe (1892–1957); jeden z klíčových termínů *neoevolucionismu. (Jaroslav Malina)

revoluce, průmyslová, převratná historická etapa přechodu od agrárního hospodaření k hospodářství s převahou průmyslu, od manufaktur k tovární výrobě (*industrializace), soustava ekonomických a sociálně politických přeměn; představovala jednotný a nepřetržitý proces; začala koncem 18. století v Anglii, v 1. polovině 19. století v západní a střední Evropě (Francie, Německo) a v USA, koncem 19. století v Japonsku a Rusku.

Rozeznáváme 3 základní etapy průmyslové revoluce: I. léta 1770–1850; II. od 70. let 19. století.; III. od 40. let 20. století. Na západě zasáhla nejdříve textilní závody, zpracování *železa a těžbu nerostů. V *českých zemích začala rozvojem strojové výroby *textilu (od 20. let 19. století), později se prosazovala v potravinářském průmyslu (cukrovarnictví) a v těžbě uhlí. Nový rozmach probíhal od poloviny 19. století (v souvislosti s rozvojem v dopravě) a promítl se do strojírenství, metalurgie, automobilismu, chemie, elektrotechniky. III. etapa se odehrávala na poli elektroniky a *informatiky, lehké chemie, jaderné energie, ovládnutí *vesmíru a oborů spjatých s biotechnologií. Průmyslová revoluce vedla ke vzniku moderní urbánní společnosti. V reakci na ni se rozvinuly či byly dále rozpracovány nejvýznamnější moderní politické *ideologie, zejména *socialismus a *konzervatismus. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

revoluce, říjnová (též bolševická revoluce nebo Velká říjnová socialistická revoluce), ozbrojený převrat provedený v Rusku 7. listopadu 1917 (podle zde platného *juliánského kalendáře 25. října) rudými gardami pod vedením Lva Davidoviče Trockého (1879–1940), znamenal počátek ruské *občanské války (následovalo vytvoření SSSR a rozšíření *komunismu na podstatnou část světa) a zásadně změnil dějiny 20. století. Tomuto převratu (*revoluci) předcházela únorová revoluce (1917), která zbavila moci carské *samoděržaví (svrhla *cara Mikuláše II.). Přebat samotný byl poměrně jednoduchý; po Kornilovově puči

ztratila Kerenského prozatímní *vláda vliv na události v *zemi (systém tzv. dvojevládí, podíl sovětů). Známým výstřelem z křižníku Aurora byl dán rudým *gardám v noci ze 6. na 7. listopad signál k útoku na Zimní palác (sídlo prozatímní vlády); rozpoutaly se sporadické a drobné potyčky (bylo obsazeno nádraží, poštovní *úřady a mosty), Petrohrad (Sankt Peterburg) však dál žil svým normálním životem (toho dne hrála normálně divadla, vycházely noviny a dělníci i vojáci se k událostem stavěli povětšinou netečně), následně proběhl bolševický převrat také v Moskvě. Bolševici dovedně využili tehdejšího volání po *míru „bez anexí a *kontribucí“; v *zemi nebylo síly (včetně armády), která by převrat potlačila. Bolševici věřili svému „historickému“ poslání a tomu, že jsou jedinou silou s jasným programem, chtěli vybudovat nový svět, vystoupit z *války, zrušit peníze, vyvlastnit továrny a doufali, že položí základy spravedlivé společnosti (*bolševismus).

V současnosti již není říjnové revoluci v Rusku vyhrazen státní svátek, změnil se oficiální postoj k předrevoluční *monarchii (car Mikuláš II. byl prohlášen za ruského *svatého), i když část *Rusů na oslavách této „revoluce“ stále trvá. (František Čapka)

revoluce, Sinchajská (1911), revoluce pojmenovaná podle čínského jména dotyčného roku (*sin chaj*), vypukla ve Wu-čchangu v provincii Chu-pej 10. října 1911 a vedla k vyhlášení *Čínské republiky a k *abdikaci mandžuské dynastie *Čching (12. února 1912). (Josef Kolmaš)

revoluce, urbánní, *revoluce, městská.

revoluce, vědecká, termín amerického filozofa vědy Thomase Samuela *Kuhna pro jednu ze dvou fází vývoje vědy, vyznačující se změnou jednoho paradigmatu v nové *paradigma; vědecká revoluce je vyvolána zjištěním, že staré paradigma přestává být adekvátním rámcem pro vědeckou práci, k čemuž dochází pod tlakem kumulujících se anomálií ve fázi tzv. normální vědy. (Jaroslav Malina)

revoluce, vědeckotechnická, označení období a procesu posledních desetiletí 20. století, kdy dochází v hospodářském a společenském životě k rychlým a zásadním proměnám díky rozvoji vědy a techniky (atomová energie, automatizace, kybernetika, *informatika, *genetika aj.). (Jaroslav Malina)

revoluce, Velká francouzská, období francouzských dějin (1789–1799), v jehož průběhu byla *absolutní monarchie ve Francii nahrazena *demokracií a republikánstvím a francouzská větev *římskokatolické církve byla donucena k radikální restrukturalizaci. I když se Francie po pádu první *republiky *Napoleonovým převratem zmítala téměř tři čtvrtě století mezi republikou, *císařstvím a *monarchií, revoluce přesto znamenala definitivní konec pro starý režim. Obecně je vnímána jako hlavní přelomový bod evropských kontinentálních dějin, znamenající přechod od *absolutismu k občanství. (Jaroslav Malina)

revoluce, Velká říjnová socialistická, *revoluce, říjnová.

rex (z latiny: *rēx*, „král, vladař; pán; tyran“), označení pro *krále; v počátcích římských dějin označení pro etruské vládce *Říma, jejichž kralování skončilo vyhnáním krále Lucia Tarquinia Superba (zemřel po roce 510 př. n. l.), jenž proslul krutostí, a se zřízením aristokratické *republiky. Od té doby bylo *království považováno za špatnou, *svobodu potlačující formu *vlády (srovnatelnou s řeckým pojmem *tyranie) a mělo vést k odmítnutí používání titulu jako nástroje politické propagandy; přesto se užíval titul nadále (obětní král). Až do *novověku byl titul rex zachován v řadě *zemí (například to byl titul uherského krále *Rex apostolicus*, českého krále *Rex Bohemiae*, králů Španělska *Rex catholicus*, králů Francie *Rex cristianissimus*). (František Čapka)

Reynolds, Peter (11. 6. 1939, Shifnal u Telfordu, Velká Británie – 26. 9. 2001, Kemer, Turecko), britský historik a archeolog; představitel moderní *experimentální archeologie. V roce 1962 absolvoval klasická studia na *univerzitě v Dublinu a poté získal učitelskou aprobaci na univerzitě v Readingu. Po studiích učil latinu, starověkou řečtinu a starověké dějiny na gymnáziu Prince Henryho v Eveshamu. Společně se svými studenty postavil

v druhé polovině 60. let svoji první konstrukci domu s kruhovým půdorysem. Když byl dům spálen vandaly, zdokumentoval situaci, která při takové události nastane. Na konci šedesátých let založil Výzkumný projekt pro *dobu železnou při Avoncroft Museum of Buildings v Bromsgrove.

V roce 1971 opustil Cotswolds, aby zahájil práci na rozsáhlém projektu *Butser Ancient Farm. Z díla: *Iron Age Farm: The Butser Experiment* (Farma z doby železné: Butserský experiment, 1979). (Richard Thér)

Rezáková, Olga (25. 5. 1979, Rýmařov), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie a rigorózního řízení na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a od roku 2003 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Universidad Complutense de Madrid (Španělsko) v roce 2001/2002, 6 měsíců. Diplomová práce: *Původ hudby v antropologickém kontextu: Flétnové a píšťalové hudební nástroje* (2003), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; rigorózní práce: *Hudba v životě současného člověka: Relaxace a terapie. Antropologická studie* (2004); disertační práce: *Hudební projevy ve střeoevropském areálu: Dokumenty, sondy, paralely, experimenty*, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc. Kontakt: RNDr. Olga Rezáková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: 14041@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

rezidence (lokace), postmaritální, *kulturní vzorec či pravidlo, které specifikuje místo, kde by noví manželští partneři měli založit svoji domácnost; můžeme rozlišit rezidenci *patrilokální* (manželé spolu bydlí v domácnosti otce manžela), *matrilokální* (manželé spolu bydlí v domácnosti matky manželky), *avunkulokální* (manželé spolu bydlí v domácnosti bratra matky manžela), *amitalokální* (manželé spolu bydlí v domácnosti sestry otce manželky), *neolokální* (manželé založí novou domácnost), *bilokální* (manželé bydlí střídavě u příbuzných manželky či manžela) a *natolokální* či *duolokální* (manželé žijí nikoli ve společné domácnosti, nýbrž každý ve své původní domácnosti).

Zjednodušeně lze rozlišit *virilokální postmaritální rezidenci* (nový manželský pár bydlí u příbuzných manžela) či *uxorilokální postmaritální rezidenci* (nový manželský pár bydlí u příbuzných manželky). (Viz též *manželství.) (Jaroslav Skupnik)

rezidenční sociální struktura (noyau systém), *struktura (noyau systém), rezidenční sociální.

rezidua, prokrústovská (anglicky: *Procrustes residuals*), soubor vektorů spojujících relevantní význačné body tvarů superponovaných *prokrústovskou analýzou. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

reziduum [trasologie], částička kontaktního materiálu, který ulpí na povrchu *nástroje nebo v sedimentu bezprostředně obklopujícím nástroj (tzv. odstranitelné reziduum), nebo je vklíněna (zasunuta) v povrchu nástroje (tzv. neodstranitelné reziduum). Z hlediska charakteru se rezidua člení na anorganická (minerální – například *barviva) a organická (části rostlinných a živočišných *tkání a *buněk). Rezidua se lépe zachovávají, pokud je nástroj uložen například v jeskynních sedimentech. Mezi běžně analyzovaná rezidua patří amidy, fytolity, hemoglobin, mastné kyseliny, myoglobin, tuky. (Soňa Krásná)

rezistence, inzulinová (z latiny: *resistentia*, „odpor“; *resistere*, „odolávat, postavit se na odpor; uváznout; zastavit se, stanout“), porucha reaktivity tkání na *inzulin (k poruše může dojít jak na úrovni vazby inzulinu na receptor, tak i na úrovni následných postreceptorových dějů). U *člověka s inzulinovou rezistencí dochází stejně jako u zdravého jedince při určité hladině glykémie k vylučování inzulinu, na který však receptory na povrchu buněk cílových tkání nedostatečně reagují. Hladina inzulinu je tedy dostatečná, ale vlivem rezistence inzulinových receptorů nedochází k *transportu glukózy do cílových buněk. V důsledku toho zůstává hladina cukru v krvi vysoká a stimuluje další uvolňování inzulinu slinivkou, je tedy

porušena zpětnovazebná kontrola sekrece inzulínu, protože nedochází k uzavření negativní *zpětné vazby. U lidí trpících inzulínovou rezistencí je tedy v krvi nadbytek inzulínu i nadbytek cukru, vlivem narušení metabolismu (nedostatečné zásobování svalů glukózou, nesuprimovaná glukoneogeneze, zvýšená lipolýza v tukové tkáni) dochází k hyperglykémii a zvyšuje se i množství volných aminokyselin v krvi, což inzulínovou rezistenci dále zhoršuje.

Americký endokrinolog Gerald Reaven vytvořil teorii inzulínové rezistence sice již roku 1988, avšak ta nebyla *medicínou po dlouhá léta akceptována. (Petra Duchečková, Mikoláš Jurda)

rezistence, pasivní (z latiny: *resistentia*, „odpor“ a *passivus*, „sloužící k vyjádření trpění činnosti; nečinný“):

1. nepřímá forma odporu (například snížením pracovního výkonu, puntičkářským dodržováním předpisů);

2. v českých dějinách se tím zejména rozumí neúčast českých poslanců na jednání říšské rady (1863–1879) a *zemského sněmu (1868–1870 a 1872–1878). Otázka obeslání či neobeslání říšské rady a zemských sněmů se stala hlavním problémem české *politiky těchto let, kvůli názorovým neshodám na tento postup se již roku 1863 začala v Národní straně vydělovat skupina tzv. mladočechů, nesouhlasících s pasivní rezistencí, což nakonec vedlo k rozpadu české politické reprezentace (roku 1874 je založena Národní strana svobodomyslná). K opuštění pasivní rezistence došlo nejdříve na moravském sněmu (listopad 1873), roku 1874 vstoupili do říšské rady čeští poslanci z Moravy, poslanci z Čech až v říjnu 1879 (ukončena státoprávním ohrazením). Tato politika nebyla úspěšná, umožnila rakousko-uherské vyrovnání (*dualismus) a znesvářila české a německé obyvatelstvo. Hlavními zastánci pasivní rezistence byli František *Palacký (1798–1876) a František Ladislav *Rieger (1818–1903). (František Čapka)

rezoluce [sexuologie], uvolnění, konečná fáze sexuálního cyklu. (Jaroslav Zvěřina)

rezonance, elektronová spinová (z angličtiny: *Electron Spin Resonance*, zkratka: ESR), spektroskopická metoda pro fyzikálně-chemické studium sloučenin obsahujících nespárované elektrony. Je možné ji využít pro datování stáří archeologických nálezů na základě detekce paramagnetických center vzniklých v důsledku přirozené radiační zátěže přítomné na nalezišti. Pro datování jsou nejčastěji využívány fosilní zbytky zubů. Pomocí ESR je možné datovat nálezy staré až 5–10 miliónů let. (Vladimír Sklenář)

rezonance, magnetická (anglicky: *Magnetic Resonance Imaging*, zkratka: MRI), vyšetřovací *metoda, která umožňuje zobrazení anatomických struktur v těle působením radiových vln o frekvenci několika desítek MHz na zkoumanou oblast umístěnou v silném magnetickém poli (typicky 1–3 T). Pomocí odstínů šedi je na obrazech řezů znázorněna nejčastěji různá hustota vodíkových jader. Modifikace této metody umožňují i funkční vyšetření, například *mozku. Moderní přístroje umožňují tvorbu trojrozměrných obrazů, virtuální *endoskopii aj. (Vojtěch Mornstein)

rezonance, nukleární magnetická (z angličtiny: *Nuclear Magnetic Resonance*, zkratka: NMR), spektroskopická metoda využívající magnetických vlastností atomových jader a umožňující studium struktury chemických sloučenin. Vedle malých anorganických a organických molekul dovoluje i stanovení prostorové struktury biopolymerů, jako jsou *proteiny, *nukleové kyseliny, uhlovodíky a jejich komplexy. Našla široké uplatnění i v *medicině jako tomografická metoda vhodná pro studium měkkých tkání a funkčních procesů (*rezonance, magnetická). (Vladimír Sklenář)

režim, autoritářský, *autoritarismus.

režim, kurzový, způsob utváření směnného kurzu *měny. Směnný kurz může být určován buďto volně na trhu (volně plovoucí či pružný směnný kurz – takzvaný floating), nebo může být stanoven a udržován centrální bankou na určité fixní úrovni. Možná je i částečná pružnost kurzu, kdy centrální banka prostřednictvím intervencí (nákupů a prodejů domácí měny) na

devizovém trhu udržuje pohyb směnného kurzu v určitých mezích (anglicky: *managed floating*). (Jaroslav Malina)

režim, sanační (z francouzštiny: *régime*, „vládní soustava; společenský řád; režim; správa, zřízení; způsob života“ a z latiny: *sānātiō*, „vyléčení, uzdravení“), označení pro *vládu „ozdravení“ poměrů v Polsku v letech 1926–1939. Je spojena se jménem *maršála Józefa Klemense Pilsudského (1867–1935), který se dostal k moci vojenským převratem v květnu 1926. Nastolil autoritářský režim s protidemokratickými prvky, změnil *ústavu na úkor práv sejmu (*parlamentu), po volbách v roce 1930 potlačil *levici i střed. Pilsudského úsilí bylo dovršeno novou ústavou (1935). Sanační režim odrazil opozici levice i národnostních menšin a nastoupil cestu polsko-německého sbližování (pakt o neútočení s Německem, 1935). (František Čapka)

re-, red- (z latiny: *re-*, *red-*, „zpět, vzad; opět, znovu“), předpona s významem: „zpět, vzad; opět, znovu, nově opakovaně“.

RFLP, *Restriction Fragment Length Polymorphism; *polymorfismus délky restričních fragmentů.

Rgvéd (též *Rgvédasanhita*, „Sbírka znalostí chvalozpěvů“), nejstarší indická literární památka z doby kolem roku 1200 př. n. l.; soubor 1 028 *hymnů, litanií, kosmogonických úvah a filozofických spekulací ve védském dialektu. (Jan Filipický)

Rgvédasanhita, *Rgvéd.

rhachis, -idos, f., hřbet, páteř, osten ptačího pera.

rhachitis, -itidis, f. (z řečtiny: *rhachis*, „páteř“), rachitida, křivice. Onemocnění způsobené nedostatkem vitamínu D v dětství. Vitamin D je důležitý pro dostatečné vstřebávání vápníku ze střeva a jeho ukládání do *kostí. Při křivici je porušena enchondrální *osifikace kostí, mezibuněčná hmota je nedostatečně impregnována vápenatými solemi, což má za následek úbytek pevnosti kosti. Oslabený *skelet není schopen odolávat běžné zátěži, již při fyziologickém zatížení vznikají na kostech výrazné deformity a *zlomeniny. *Dlouhé kosti končetin, zejména dolních, mohou mít obloukovitě prohnuté *diafýzy, zatímco metafyzární konce jsou trumpetovitě rozšířeny (*Marfanovo znamení). V oblasti spojení žeberních chrupavek s kostěnými částmi *žeber vzniká takzvaný rachitický růženec. Deformovaná může být i *páteř (dochází k vybočení – *skolióze) a deformace postihuje i pánev. Na lebce je typickou známkou křivice výrazná prominence čelních a temenních hrbolů, proto hlava nabývá čtyřhranného tvaru (**caput quadratum*). Často dochází ke zpomalení prořezávání *zubů a *hypoplazii *zubní skloviny. V těžších případech vzniká disproporcionální trpasličivost (rachitická nanozomie). Menší deformity se při správné výživě a *léčbě mohou v dalším *růstu zcela vyrovnat, větší přetrvávají do dospělosti. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

rhaphe, *raphe.

Rhea Silvia, pramáti *Římanů, dcera albského *krále Numitora, kterou jeho bratr Amulius učinil *vestálkou, aby Numitora připravil o naději na právoplatné potomky. Rhea Silvia byla svedena bohem Martem a z tohoto svazku se narodila dvojčata – chlapci Romulus a Remus, jež musela zatajit a odložit, ale kteří posléze vrátili Numitorovi *vládu nad starším centrem Latia Alba Longou a sami založili *Řím. (Marie Pardyová)

rhinarium (z řečtiny: *rhis*, genitiv *rhinos*, „nos“), vlhký čumáček, oblast vlhké kůže bez srsti kolem nozder, vyskytující se u většiny suchozemských savců včetně *poloopic. Rhinarium bývá ve střední rovině spojeno s horním rtem, obsahuje dotykové receptory a souvisí s vomeronazálním orgánem. Nártouni (podřád Tarsiiformes) a *vyšší primáti (podřád Anthropoidea) včetně *člověka rhinarium nemají, nebo je omezeno na malou oblast okolo nosních dírek a je suché. (Miroslav Králík)

rhinencephalon, -i, n., čichový *mozek.

rhino-, rino- (z řečtiny: *rhis*, genitiv *rhinos*, „nos“), v složených slovech první část s významem: noso-, nosní. (Jaroslav Malina)

rhis, -inos, f., nos.

rhizartróza, (z řečtiny: *rhiza*, „kořen“ a *arthron*, „kloub“), *artróza báze prvního metakarpu. (Lenka Vargová)

rhomboides, -es, (-eus, -a, -um) kosočtverečný (řecky: *rhombo*, „kosočtverec“), v *anatomii například jeden ze *zádových svalů – **musculus rhomboideus major*. (Ladislava Horácková)

rhyton, tvar řecké keramické nebo kovové nádoby, takzvaný picí roh v podobě hlavy býka, jelena, psa a jiných zvířat. Používal se zejména při úlitbách. (Marie Pardyová)

ribonukleová kyselina, *kyselina, ribonukleová.

ribozom, buněčná *organela nacházející se v *cytoplasmě nebo na povrchu drsného *endoplazmatického retikula. Ribozomy jsou složeny z *bílkovin a rRNA (v ribozomech je přítomna ve formě několika různých molekul, které je možno od sebe odlišit podle jejich velikosti). Dělí se na dvě podjednotky, menší a větší. Probíhá na nich *sekundární proces proteosyntézy – *transkripce. Ribozom obsahuje mnoho vazebných míst důležitých pro průběh *translace, jejichž velikost odpovídá trojicím ribonukleotidů v mRNA (*kodonům). (Kateřina Boberová)

ribozom, eukaryotický, *ribozom uložený v *cytoplasmě eukaryotické *buňky, sedimentační koeficient 80 S. Skládá se z malé podjednotky (sedimentační koeficient 40 S) a velké podjednotky (sedimentační koeficient 60 S). Obsahuje čtyři molekuly rRNA a 70 *proteinů. *Ribozomy volné jsou uloženy přímo v cytoplasmě, jsou na nich syntetizovány intracelulární *proteiny. *Ribozomy vázané jsou připojeny na *endoplazmatické retikulum, jsou zde syntetizovány extracelulární a membránové *proteiny. (Kateřina Boberová)

ribozom, prokaryotický, *ribozom, sedimentační kvocient 70 S. Skládá se ze dvou podjednotek (50 S a 30 S). Obsahuje tři typy molekul rRNA. (Kateřina Boberová)

Ricardo, David (18. nebo 19. 4. 1722, Londýn, Anglie – 11. 9. 1823, Gatcombe Park, Anglie), britský ekonom. Pocházel z rodiny holandského obchodníka a posléze bohatého burzovního makléře usazeného v Anglii. Spolu s Adamem *Smithem patří k hlavním reprezentantům anglické klasické politické ekonomie, stoupenec *liberalismu a svobody obchodu.

Základem jeho díla, kterým vrcholí takzvaná klasická ekonomie, je pracovní teorie hodnoty (později převzatá Karlem *Marxem), že práce je jediným zdrojem hodnoty a že *směna zboží je směnou pracovních ekvivalentů; stěžejní význam má i jeho teorie pozemkové *renty a teorie mezinárodního obchodu (*zákon komparativních výhod). Hlavní dílo: *On the Principles of Political Economy, and Taxation* (Zásady politické ekonomie a zdanění, 1817). (Jaroslav Malina)

Rieger, František Ladislav (10. 12. 1818, Semily – 3. 3. 1903, Praha), český politik, právník a ekonom; zeť Františka *Palackého. V letech 1848–1849 byl členem ústavodárného říšského sněmu, v roce 1848 členem Národního výboru a prozatímní *vlády v Čechách. Zastával liberální a v duchu pojetí Františka Palackého federativní zásady uspořádání politických a občanských poměrů v rakouské *monarchii. Řídil vydávání první české všeobecné encyklopedie *Riegrův slovník naučný* (1860–1874). V letech 1861–1863 a 1879–1891 byl poslancem říšské rady, 1861–1871 a 1878–1895 poslancem českého sněmu. Z federalistického stanoviska přešel po roce 1867 k programu českého státního práva; v roce 1868 zformuloval státoprávní deklaraci českých poslanců na *zemském sněmu. Riegerova parlamentní taktika po roce 1879 (ukončena *pasivní rezistence) přinesla v 1. polovině 80. let dílčí zisky. Po neúspěšném pokusu o česko-německé vyrovnání v roce 1890 (punktace) a následném propadu staročechů v říšských volbách 1891 již politiku zásadně neovlivnil. (Jaroslav Malina)

Riegerová, Jarmila (11. 10. 1943, Olomouc), česká antropoložka a kinantropoložka; vedoucí *Katedry funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity

Palackého v Olomouci. V roce 1965 absolvovala učitelské studium biologie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci s diplomovou prací z antropologie (osteologie), v roce 1968 byla přijata na Katedru zoologie a antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého na oddělení antropologie jako asistentka. V roce 1973 složila rigorózní zkoušky na Katedře antropologie Univerzity Komenského v Bratislavě, v roce 1983 obhájila kandidátskou disertační práci na téže katedře. V roce 1987 byla jmenována docentkou pro obor antropologie, v roce 1995 se habilitovala před vědeckou radou Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně (*Studium změn somatotypů v období puberty*; předseda habilitační komise prof. RNDr. Jan *Beneš, DrSc.). V roce 2001 byla na základě profesorského řízení na Univerzitě Palackého v Olomouci jmenována profesorkou pro obor *kinantropologie.

Po počáteční orientaci na osteologii (*Lebky a kosti ze hřbitova u Dřevěného zvonu v Olomouci*, 1971, *Materialy kostne z cmentarzyska ludności židowskiej z Brzescia Kujawskiego*, 1979) se specializovala na *funkční antropologii a ekologii člověka, úzce spolupracovala s Katedrou tělovýchovného lékařství Fakultní nemocnice Univerzity Palackého v Olomouci, byla členkou komise sportovní antropologie zdravotnické rady ČSTV se zaměřením na antropologické problémy sportu a výběru talentované mládeže. V letech 1985 až 1990 garantovala specializaci Ekologie člověka v rámci odborného studia systematické biologie na Katedře zoologie a antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého. Od roku 1991 působí na Fakultě tělesné kultury Univerzity Palackého, kde vybuodovala Katedru funkční antropologie a fyziologie, je školitelkou doktorandského studia kinantropologie se zaměřením na funkční antropologii. Od roku 1969 do roku 1996 vykonávala funkci vědeckého tajemníka olomoucké pobočky *České společnosti antropologické (ČSA) při ČSAV, byla a je členkou hlavního výboru ČSA při ČSAV i ČAV. Od roku 1995 je odpovědnou redaktorkou sborníku *Diagnostika poruch a vad podpůrně pohybového systému*, od roku 1998 také časopisu *Česká antropologie. Je členkou České společnosti kinantropologické a Evropské antropologické asociace.

Její badatelská činnost se nejprve rozvíjela v oboru osteologie, na základě potřeb pracoviště se dále zaměřila na oblast vývojové a *funkční antropologie a ekologie člověka. Publikovala více než 120 původních vědeckých prací v národních i mezinárodních časopisech a sbornících, je úspěšnou řešitelkou řady grantových projektů na úrovni Grantové agentury České republiky, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy i Ministerstva zdravotnictví. Je autorkou a spoluautorkou učebních textů *Vybrané kapitoly z ekologie člověka* (1982, 1989), *Aplikace funkční antropologie v tělesné výchově a sportu* (1993, 1998), *Regenerační a sportovní masáže* (1993, 1995, 1997, 1999, 2000, 2002), *Funkční anatomie* (2003). Je autorkou monografie *Studium změn somatotypu dětí v období puberty* (1994). Odborné zaměření dokumentují uznávané práce *Hodnocení vývoje dětí ve vztahu k intenzivní pohybové činnosti* (1984), *Hodnocení biologické zralosti dětí na základě věku proporcionálního a kostního* (1990), *Acceleration and Secular Trend in a Survey of the Olomouc Children and Youth* [Akcelerace a sekulární trend ve výzkumu olomouckých dětí a mládeže] (1995), *Evaluation of the Body Fat in the View of Anthropological Methodologies and Bodystat 500* [Hodnocení tělesného tuku z pohledu antropologických metod a Bodystat 500] (1996), *Observing the Elektrokinetic Qualities of the Buccal Epithelium Cell Nuclei of Sportsmen Before and After Physical Strain* [Pozorování elektrokinetických vlastností buněčných jader bukalního epitelu u sportovců před a po tělesné zátěži] (1998), *Hodnocení posturálních funkcí a pohybových stereotypů v průběhu ontogeneze člověka* (1998), *Somatodiagnosics of Selected Population Groups of Men and Women at the Age Maturus and Presenilis* [Somatodiagnostika vybraných populačních skupin mužů a žen ve věku maturus a presenilis] (1999), *Sledování elektroforetických vlastností buněčných jader bukalního epitelu u studentů a sportovců při různých typech zátěže organismu* (2000), *Rozbor morfologie nohy u chlapců a*

dívek ve věku Infans 2 a Juvenis (2003), *Rozbor svalových funkcí a pohybových stereotypů u sportovců zabývajících se volným lezením a judem* (2003), *Aplikace fyzické antropologie v tělesné výchově a sportu* (2006, s Miroslavou Přidalovou a Marií Ulbrichovou) a další. Její vědecká práce je dále zaměřena na vypracování školy funkční antropologie, která by reprezentovala zdejší pojetí v tuzemsku i v zahraničí. Odborná spolupráce je orientována především na Polsko (Krakov, Poznaň, Wrocław). Rozsáhlá je i její pedagogická činnost, stejně jako přednášková činnost v zahraničí. Kontakt: Prof. RNDr. Jarmila Riegerová, CSc., Katedra funkční antropologie a fyziologie Fakulty tělesné kultury Univerzity Palackého v Olomouci, Třída Míru 115, 771 11 Olomouc, telefon: 585 636 150, e-mail: Riegerov@ftknw.upol.cz. (Jaroslav Malina)

Riesman Jr., David (22. 9. 1909, Philadelphia, Pennsylvania, USA – 10. 5. 2002, Binghamton, New York, USA), americký sociolog a právník. Zabýval se zejména proměnami sociálního charakteru v moderní společnosti; analyzoval soudobou euroamerickou konzumní společnost (*civilizace, euroamerická), poukázal na ztrátu její niternosti, na její *konformitu a vnějškovost. O těchto tématech publikoval řadu studií a knih, z nichž nejznámější je *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character* (1950, česky: *Osamělý dav: Studie o změnách amerického charakteru*, 1968). (Jaroslav Malina)

Rifové, *Kabylové.

Rightmire, G. Philip (15. 9. 1942, Boston, Massachusetts, USA), americký paleoantropolog; profesor na Newyorské státní univerzitě v Binghamtonu. Specializuje se na studium vývoje druhu **Homo erectus*. Jeden z významných zastánců existence více druhů *člověka vzpřímeného. Domnívá se také, že **Homo heidelbergensis* je validním druhem rodu **Homo*. (Václav Vančata)

rignä nga (z tibetštiny: *rignä nga*, „pět znalostí“), pět znalostí (v *tibetském buddhismu), totiž jazyk a sloh, počty a řemesla, medicína, logika a filozofie. (Josef Kolmaš)

rigor mortis [latinsky], posmrtná ztuhlost trvající od tří do devětatřiceti hodin po smrti. (Miroslav Králík)

riksmål, původní název spisovné *norštiny, *varianta vzniklá na základě hovorové norské *dánštiny, později nazvaná *bokmål. (Jaroslav Malina)

Rilke, Rainer Maria (4. 12. 1875, Praha – 29. 12. 1926, sanatorium Valmont u Montreaux, Švýcarsko), německý (rakouský) básník, prozaik a dramatik; jeden z největších německých lyriků 20. století, pražský rodák spjatý s českým prostředím a s českou kulturou, přítel světových ruských lyriků Borise *Pasternaka a Mariny Cvetajevové a mnoha výtvarníků (například francouzského sochaře Augusta *Rodina). Lyrické sbírky *Das Stundenbuch* (Kniha hodinek, 1905), *Duineser Elegien* (Elegie z Duina, 1923) a *Sonette an Orpheus* (Sonety Orfeovi, 1923) patří ke skvostům světové lyrické *poezie, stejně jako próza *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* (Zápisky Malta Lauridse Brigga, 1910). Básnická skladba *Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke* (Píseň o lásce a smrti korneta Kryštofa Rilka, 1906) patří k jeho raným lyrickým prózám evokujícím na historickém pozadí německou básnickou tradici, k jejíž patině se moderní literatura v poezii, próze i dramatu na počátku 20. století ráda vracela. (Jaroslav Malina)

rima, -ae, f., úzká skulina, žlábek, šterbina, trhlina (v *anatomii například šterbina ústní – *rima oris*). (Ladislava Horáčková)

rima glottidis, hlasivková *šterbina v hrtanové dutině mezi **glottis* a **cavum infraglotticum*. Přední část šterbiny se nazývá *pars intermembranacea* a nachází se mezi hlasovými *vazy. Zadní část *pars intercartilaginea* je lokalizována mezi *processus vocales* hlasivkových *chrupavek. *Rima glottidis* mění vlivem činnosti hlasivek svůj tvar. Při dýchání je *rima glottidis* rozevřena (respirační poloha), při tvorbě hlasu se *plicae vocales* přikládají k sobě a *rima glottidis* je téměř uzavřena (fonační poloha). (Lenka Vargová)

rima oris, ústní otvor, je horizontálně orientovaná ústní štěrbinová umístěná na obličeji. Je ohraničena volnými okraji horního a dolního *rtu, které se stýkají v ústních koutcích. Ústní otvor je vstupem do *dutiny ústní a umožňuje komunikaci trávicí trubice se zevním prostředím. (Lenka Vargová)

rima pudendi, stydká štěrbinová, je prostor mezi velkými stydkými *pysky. (Lenka Vargová)

Ripley, William Zebina (13. 10. 1867, Medford, Massachusetts, USA – 18. 6. 1941, East Edgecomb, Maine, USA), americký ekonom a veřejný činitel; proslul rovněž jako rasový teoretik. V roce 1899 uveřejnil rozsáhlé pojednání *The Race of Europe: A Sociological Study* (Evropské rasy: Sociologická studie), v němž předložil výklad evropské společnosti a dějin na základě koexistence tří odlišných *ras (rasy *nordické, *mediteránní a *alpínské) lišících se především lebečními indexy (*indexy, antropologické). (Ivo T. Budil)

risorgimento (z italského: *risorgimento*, „znovuobnovení, znovuzrození; nový rozkvet“), *hnutí za *svobodu, obnovu a sjednocení Itálie, založené v roce 1847 Camillem Bensem de Cavour (1810–1861); název podle časopisu *Il Risorgimento*. Počátek hnutí náleží již konci 18. století, k průkopníkům patřili *karbonáři a členové spolku Mladá Itálie, pokoušející se o svržení legitimistických režimů. Vyvrcholení: a) *revoluce let 1848–1849 (Benátky, Milán, *Řím); b) akce Giuseppe Garibaldiho (1807–1882), vylodění na Sicílii, v letech 1859–1860 – připojení Modeny, Parmy, Toskánska a Království obojí Sicílie. Dne 17. 3. 1861 bylo oficiálně proklamováno Království Itálie pod *vládou savojské dynastie. Oba zbývající územní problémy (Benátky a *církevní stát Patrimonium sancti Petri) byly řešeny v následujícím období. Benátky se podařilo získat účastí Itálie v prusko-rakouské válce (od roku 1866) na straně Pruska. Obtížněji se vyvíjela tzv. římská otázka o *církevní stát, připojení tohoto *města (20. 9. 1870) dovolil teprve ústup francouzských oddílů z Říma po vypuknutí prusko-francouzské *války (1870–1871). Zbytek církevního státu byl anektován a Řím byl vyhlášen za hlavní město (1865–1871 Florencie). (František Čapka)

riss, předposlední *glaciál (respektive sled 2–3 glaciálů) v alpské *chronologii *pleistocénu. (Jiří A. Svoboda)

Ritter, Karl (7. 8. 1779, Quedlinburg, Německo – 28. 9. 1859, Berlín, Německo), německý geograf; jeden ze zakladatelů *antropogeografie. Z díla: *Zur Einleitung allgemeinen vergleichenden Geographie* (K úvodu všeobecné srovnávací geografie, 1852). (Jaroslav Malina)

Rittstein, Michael (17. 9. 1949, Praha), český malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1964–1968 absolvoval Střední odbornou školu výtvarnou Václava Hollara v Praze, v letech 1968–1974 Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru monumentální malby Arnošta *Paderlíka. Je členem seskupení 12/15 a SVU Mánes.

Hned od počátku je jeho umění zcela neoficiální, hlavní jeho inspirací je všední až banální život, který ve svých plátnech parafrázuje zcela osobitým způsobem, jímž se zařadil mezi české představitele nové figurace. Jeho malířská plátna překypují ději a dynamikou. Je přímo posedlý dramaty současného světa, která zobrazuje expresivní, až pudově podloženou malířskou formou, jíž není cizí žádný životní projev – lhostejno, zda jde o nejfádnejší život lidského společenství nebo o děje veskrze intimní. Věnuje se jednak kresbě, jednak malbě, a to i rozměrných formátů, které, jak se zdá, nejvíce odpovídají jeho dramaticky vypjatému výtvarnému projevu. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

rituál (z latiny: *rītus*, „posvátný řád, obřad; zvyk, obyčej“):

1. slavnostní *obřad, prováděný výrazným individuálním nebo kolektivním způsobem chování, který je standardizován, tj. založen na stanovených nebo tradičních pravidlech.

Rituály představují jednu ze základních *institucí archaických *společností, přežívají však i do společnosti moderní, i když jejich obsah se výrazně mění.

Problematikou rituálů se antropologové a další odborníci zabývají především od druhé poloviny 19. století. Jejich odpovědi na otázku po smyslu rituálů se však výrazně liší. Klasickým se stal výklad Jamese Geonga *Frazera (1854–1941), obsažený v jeho práci *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (Zlatá ratolest: Výzkum magie a náboženství, první vydání 1890, česky: *Zlatá ratolest*. Praha: Odeon, 1977). Podle Frazera sloužily rituály především *dramatizaci motivů *smrti a *vzkříšení. To hrálo velkou úlohu jednak jako pojistka proti poklesu moci slábnoucího panovníka, jednak jako způsob chápání přírodních pravidelností kosmických a vegetačních cyklů.

Nový motiv ve studiu rituálů představuje práce francouzského antropologa Arnolda van *Gennepa (1873–1957), autora práce *Les rites de passage* (Obřady přechodu, 1909, česky: *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997). Arnold van Gennep ukazuje podobnosti obřadů, které jsou spojeny s přechodem z jednoho geografického místa na jiné (cestování), z jedné společenské skupiny do jiné (*cizinci), rituály spjaté se zrozením dítěte (*těhotenství a *porod), obřady doprovázející přechod z dětství do dospělosti anebo přijímání do výlučných společenství (*iniciace), obřady provázané se vstupem do *manželství i rituály pohřební, které tvoří protipól přechodu, k němuž dochází narozením dítěte. Všechny tyto obřady sestávají ze tří fází: z fáze odloučení od dosavadní skupiny, dále z rituálů pomezích, které doprovázejí období, po které dotyčný nepatří nikam, a konečně z rituálů sloučení, které formálně stvrzují náležení do nové skupiny. Bytostnou nejistotu, kterou Frazer spojoval s majestátními cykly *kosmu a *přírody, s návratem životodárného *slunce a s opakováním neméně životodárné úrody, spojuje van Gennep s individuální a skupinovou nejistotou, která doprovází člověka v jednotlivých biologicky daných a sociálně významných fázích jeho života.

Další z klasických koncepcí rituálů představuje výklad Sigmunda *Freuda (1856–1939), který rituály úzce propojuje jednak se svým pohledem na *náboženství, jednak se svou koncepcí vzniku a povahy lidské kultury. Již ve svých raných spisech (*Zwangshandlungen und Religionsübungen* [Obsesivní jednání a náboženské praktiky] 1907 aj.) klade Freud paralely mezi obsesivním jednáním neurotiků a praktikami věřících. Oba případy analyzuje pomocí mechanismů potlačení a přemístění. Zatímco v případě neurotika jsou potlačovány sexuální impulzy, v případě věřícího jsou to impulzy egoistické a antisociální. To vede Freuda k tomu, aby považoval neurózu za projev individuální *religiozity a náboženství za projev univerzální neurózy. Spojuje přitom fenomén rituálů s pocitem *viny. V následném zkoumání původu rituálů kombinuje *Darwinovu hypotézu prapůvodní *tlupy (hordy) s prvkem obětní hostiny, který přejímá od skotského lingvisty Williama Robertsona *Smitha (1846–1894), a s Frazerovým důrazem na rituální vraždu jako nástroj udržení řádu, který je, ať již reálně, nebo jen domněle, ohrožen. Výsledkem je jeho práce *Totem und Tabu* (1913, česky: *Totem a tabu*. Praha: Práh, 1991). Přichází v ní s *konstrukcí prapůvodního rituálu v podobě *totemické hostiny, periodicky pořádané oslavy, při níž shromážděné společenství nejprve zabije a poté společně pojídá jinak nedotknutelné posvátné totemové *zvíře. *Symboliku totemické hostiny interpretuje Freud z hlediska své psychoanalytické teorie.

Americký antropolog britského původu Victor Witter *Turner (1920–1983) zkoumal rituál jako prostředek *katarze doprovázející navenek převratné sociální změny (*The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* [Rituální proces: Struktura a anti-struktura, 1969, česky: *Průběh rituálu*. Brno: Computer Press, 2004], *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society* [Dramata, pole a metafory: Symbolická akce v lidské společnosti], 1974 aj.). Turnerova koncepce přináší nové prvky pro chápání povahy rituálů. Zatímco před ním byl rituál vnímán jako mocný prostředek sloužící k udržování společenské nehybnosti, Turner ho naopak líčí jako univerzální nástroj sociální změny, dynamiky a

vývoje. Samotná změna má ovšem v jeho pojetí jediné poslání – slouží k opětovnému posílení systému, který (dočasně) zpochybnula.

Francouzský historik a literární vědec René Girard (narozen 1923) vyložil poprvé svou koncepci rituálu v práci *La violence et le sacré* (Násilí a posvátné, 1972). Centrálním motivem, který ho na rituálech zajímá, je *akt obětování jako projev kontrolované agresivity. Chápe obětní rituály jako pojistku proti devastujícím dopadům *krevní msty.

V pojetí *sociobiologie (například Edwarda Osborna *Wilsona) jsou rituály nositelem biologického zvýhodnění. Jejich smyslem je vyzvednout závaznost pravidel určených k dodržování, a tím redukovat nejistotu, která doprovází jednání.

Kromě teoretického úsilí obecně postihnout smysl rituálů existuje snaha ustavit *typologii tohoto vysoce komplexního sociálního jevu. Rozlišujeme kalendrické rituály, které bývají doprovodem kosmických cyklů (fáze oběhu *Slunce a *Měsíce) anebo sezonních změn (střídání ročních období, období dešťů a sucha, počátek či konec polních prací, vyhánění a zahánění stád dobytka apod.). Akt znovuzrození je v nich vnímán jako jediný možný způsob obnovy ohroženého řádu. Kromě již zmíněného Jamese Frazera tvoří pojetí rituálů jako nástrojů obnovy ohroženého řádu hlavní osu knihy *L'homme et le sacré* (Člověk a posvátné, 1939) francouzského antropologa Rogera Cailloise (1913–1978). Další kategorie, a to rituály přechodu, jsou po vzoru Arnolda van Gennepa vnímány jako nástroj k překonání nejistoty v kritických fázích individuálního a skupinového života.

Jinou kategorií tvoří rituály obětování a *přijímání *svátosti. Jejich smysl je spatřován v navázání kontaktu s vyšším principem, který ovládá lidský život i běh přírody. Dále bývají rozlišovány rituály pohromy, jejichž smyslem je očista od zlých sil, které pohromu způsobily. V souvislosti s nimi zkoumá René Girard silně rozšířený a zvláště nebezpečný typ očištěných rituálů, a to rituály perzekuční. Zabývá se jimi podrobně v práci příznačně nazvané *Le bouc émissaire* (1982, česky: *Obětní beránek*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997). Do další kategorie rituálů spadají oslavné obřady v podobě hodování, saturnálií či *karnevalů. Mají symbolizovat dočasné zrušení řádu, jež má garantovat prosperitu řádu nového.

Souhrnně lze konstatovat, že rituály různého typu reagují na nejistotu, která ohrožuje řád a snižuje důvěru, bez níž není možné udržení společnosti. Existuje několik typických způsobů ohrožení řádu. Může dojít k poruchám integrity v souvislosti s krizemi životního cyklu. Tomu čelí přechodové rituály. Dále může být řád zpochybněn pocitem *viny za reálné či domnělé *zlo spáchané v minulosti. K nápravě slouží rituály obětní či rituály přijímání, jejichž cílem je odčinění viny a smíření s bohy. Řád může být zpochybněn také nečekanou pohromou, například ve formě epidemie, sucha, neúrody apod. Zde nastupují perzekuční rituály, které mají pohromu zažehnat a potrestat její domnělé viníky. A konečně může být řád zpochybněn opotřebováním jeho pevné struktury. Na obranu proti tomu slouží rituály statusové inverze v podobě *svátků a karnevalů. Jejich cílem je revitalizace opotřebovaného sociálního uspořádání. Výsledným efektem všech typů rituálů je snížení nejistoty, v níž jsou lidé nuceni žít, obnovení pevného řádu a obnovení důvěry mezi lidmi i důvěry v pevný řád světa. Výsledným efektem je ovšem též obnovení *hierarchie moci, která byla zpochybněním řádu narušena.

K nejvýraznějším typům patří *intenzifikační rituály* (společné shromáždění k uctění předků, křesťanské *procesí, prvomájový průvod či rodinná oslava *Vánoc) nebo *přechodové rituály s *primárním cílem provést a symbolicky vyznačit zásadní změnu stavu (přechod z dětství do dospělosti, ze svobodného stavu do manželského, vstup do tajné společnosti).

Rituály tedy fungují jako stabilizátory chování, jsou nástrojem, pomocí něhož dané společenství udržuje a upevňuje své normativní uspořádání a organizaci. Příležitostně se pojmu rituál užívá pro označení nutkavě neurotických činností, spojených obvykle s magickým myšlením či *pověrou. Rituál je ale především součástí *kultu různých

náboženských systémů (pojmy rituál a kult bývají někdy významově zaměňovány). Zde je jeho cílem stimulace a gradace náboženského cítění, eventuálně navození náboženské exaltace. Tento proces je podporován hudbou, zpěvem, užíváním vykuřovadel, symbolů a dalších prostředků. Charakteristickým prvkem rituálu je v tomto smyslu *modlitba. Německý psycholog Willy Hellpach v roce 1939 zdůraznil, že rituály byly vpleteny již do *mýtů. Pokládá je za magické, kultické provádění bohoslužby, jíž se lidé jako společenství věřících zmocňují vyšších sil. Lidé předpokládají, že bohům lichotí modlitba nebo *oběť, ale také si na nich vylévají zlost, v evokacích si je podřizují, aby je učinili služebnými, čarodějnickými triky je od sebe vzdalují nebo se před nimi skrývají (rity masek). Společným jmenovatelem je *víra v nadpřirozeno, podporovaná rituálem.

Například ve starověké Mezopotámii (vedle *modliteb a mytologických textů) představuje rituál nejdůležitější pramen k poznání dějin *náboženství této významné civilizační oblasti. Jde o podrobné předpisy specifických náboženských úkonů konaných *kněžími a jinými specialisty, které bývají doprovázeny různými *modlitbami a *formulemi, jež jsou citovány v dochovaných textech rituálů v plném rozsahu nebo jen podle svých počátečních slov (tzv. *incipitu). Mohou obsahovat rovněž popisy náležitých *obětí, místo a čas jejich konání, a v případě magických úkonů (*magie) popisy potřebného náčiní a používaných *substancí (rostlin, minerálů, částí zvířat, tekutin). Z Mezopotámie se dochovalo jen velmi malé množství sumerských rituálních textů. Akkadských rituálů je mnohem více, většina z nich však pochází až z období 1. tisíciletí př. n. l., i když se dochovaly i rituály starobabylonské (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) a střeadoasyrské (2. polovina 2. tisíciletí př. n. l.). Vedle samostatných rituálních textů se dochovaly i rituály doprovázející různé *hymny, *modlitby, zaklínání a věštbé texty. K nejdůležitějším rituálům patřil asyrský královský rituál, asyrský rituál *sakrační hostiny *tákalu* trvající několik dnů, k níž byli zváni bohové Aššuru, *Babylonu a jiných *měst, rituál kněží-*báru* zabývajících se *věštěním, stavební rituály konané před zahájením stavby nebo obnovy různých *sakračních a *profánních budov a jiných *konstrukcí (například zavodňovacích kanálů), válečné rituály konané před zahájením vojenského tažení, rituály konané u příležitosti různých kultovních *svátků, rituály konané v případě zatmění *Měsíce, rituál konaný u příležitosti novoroční slavnosti *akitu*, substituční královský rituál *šar púchi* apod.

Podrobnosti uváděné v textech některých rituálů jsou nanejvýše zajímavé nejen z hlediska náboženského ale i z hlediska historického a sociologického, zaznamenávají *informace, které v jiných textech nejsou vůbec obsaženy. Například rituál novoroční slavnosti *akitu* poskytuje podrobný popis *obřadů konaných v babylonském *chrámu Esagila od 2. do 5. dne svátku, je zde zmíněna recitace kosmogonického *mýtu *Enúma eliš* (*kosmogonie), dovidáme se o archaickém substitučním rituálu „*obětního beránka“, zhotovení a následném spálení dvou dřevěných soch bohatě zdobených *zlatem a drahokamy. Podle téhož rituálu mohl *král vstoupit do *svatyně nejvyššího boha Béla teprve poté, co mu kněz odebral všechny *insignie a pokořil ho políčkem a vytaháním za uši. Král se posléze sklonil a ujistil boha Béla, že během předcházejícího roku nespáchal žádný *hřích, nepamatoval na posvátné město a jeho chrám a neurazil žádného člověka, „občana“ tohoto města tím, že by ho uhodil do tváře.

Substituční královský rituál *šar púchi* byl konán v případě, že věštba ohlásila asyrskému králi smrtelnou hrozbu. Tehdy byl na 100 dní ustanoven náhradní král, který byl posléze zabit a pochován se všemi náležitými poctami, aby se tak splnilo omen (věštba), leč osud byl přelstěn a pravý král zůstal naživu.

Rituály u *Chetitů jsou popisy kultovních i jiných postupů a procedur, přesné pokyny pro provádění obětních a ceremoniálních úkonů, podrobně určující též chování všech účastníků, především obřadníků – krále, královny, *korunního prince, kněží aj. Zahrnují i všechny verbální projevy. Rituály tvoří převážnou část chetitického písemného odkazu. Rozsáhlé textové soubory působí při prvním čtení poněkud jednotvárně, mají však přesto velmi rozmanité podoby. Nejbohatší jsou rituály konané u příležitosti svátků (trvajících třeba i celý měsíc): velmi

oficiózní záznamy, jejichž protagonistou je nejčastěji král, případně jiný člen královské rodiny, jsou bezprostředně spojovány s prospěchem obce nebo celé *země. Vedle podnětu oslav uvádějí všechny účastníky, přinášejí výčet náčiní, zvířat, pokrmů a surovin pro oběti, sledují průběh úkonů den po dni a – jestliže se oslavy odbývají na více místech – pak také zaznamenávají krok za krokem itinerář.

Další skupinou jsou rituály spjaté s ceremoniemi při význačných událostech (zakládání chrámu, paláce, *intronizace, vojenská *přísaha, počátek vojenského tažení, narození dítěte). Zachycují předepsaný průběh, neboť jen takový vede k úspěšnému završení obřadu a naplnění jeho cíle.

Zcela svébytným okruhem jsou očištné a magické rituály včetně zařikání. Jsou to postupy vykonávané za zvláštních okolností, jejichž záměrem je dosáhnout pomocí magických prostředků změny nebo nápravy (přivolání deště, ochrany před bouří, odvrácení *epidemie, uzdravení, *plodnosti, očisty po *incestu, usmíření mezi manžely apod.). Nemají oficiální charakter, naopak jsou většinou připisovány určitému vykonavateli – „staré“ nebo „moudré“ ženě, „kouzelníkovi-zařikávači“ (jenž přinejmenším svým označením spadá vjedno s lékařem), uvedenému vlastním jménem.

Na pomezí předchozích souborů stojí rituály provázející modlitby a vzývání bohů. Kultovní rituály, určené k uctívání jednotlivých bohů, se podobají svátečním rituálům: formálně mohou být analogické dílčím úsekům svátečních ceremonií. Také *pohřební rituály patří svým obsahem k popisům ceremonií. Jsou však formálně, svou slovní zásobou i průběhem vyhraněny ve zcela výlučnou skupinu. Tak je také chápali a označovali i chetitští *písaři. Patří okamžikům, kdy se král nebo královna „stávají bohy“, obřadům vlastní *kremace a následným magickým úkonům, obětem a očištným rituálům, upravují průběh smutečních slavností.

Psychoanalyticky se pokusil vysvětlit rituály americký psychoanalytik rakouského původu Theodor Reik (1928), přičemž dospěl k *analogiím s chováním nutkavých neurotiků. Proti jeho teoriím se postavili zejména nepsychoanalytici. Z hlediska *sociologie plní rituály významné integrační funkce v sociálním celku. Jako první ze sociologů upozornil na tuto skutečnost francouzský sociolog Émile *Durkheim. Ústřední kategorie jeho sociologie – solidarita – nemá podobu racionálního kontraktu uzavřeného vědomě mezi členy společnosti, nýbrž podobu emotivního pouta, jež je posilováno v průběhu kolektivních obřadů.

Podobná koncepce je latentně obsažena v teorii panství německého sociologa Maxe *Webera, podle níž se objektem legitimizačních rituálů může stát osoba *charismatického vůdce, nezpochybnitelnost odvěké tradice či posvátnost ustavených *zákonů. Zesvětštění světa se projevuje v nahrazení náboženských rituálů podobně ortodoxními rituály moderní *politiky. Kdo kontroluje průběh sociálních rituálů, kontroluje společnost. V masové společnosti se centrum kolektivních rituálů přesunuje do oblasti individualizovaného konzumu, přičemž legitimizační funkce rituálů zůstává nezměněna. Mechanismus rituálů tržní společnosti v této oblasti popsal například americký sociolog německého původu Herbert Marcuse (1898–1979). Detailní popis průběhu rituálů každodenního života v podmínkách takzvaně vyspělých společností je hlavním tématem díla amerického sociologa Ervinga Goffmana (1922–1982), který analyzuje rituální setkávání, v jejichž průběhu se jednotliví aktéři snaží představit druhým sami sebe v silně idealizované podobě. Účelem těchto rituálů je vzájemné potvrzování nároků a pozic zúčastněných.

Z typologie rituálů je zřejmé, že tyto specifické formy činnosti pokrývají především kritické oblasti lidského soužití: 1. „Rituály nebezpečí“, stmelující skupinu v případě vyhrocených situací (například dešťové tance indiánských *Hopiů). 2. „Rituály přechodu“, zajišťující plynulost sociálně významné změny. 3. „Rituály trestání“, posilující platnost stanovených norem. 4. „Oslavné rituály“, prezentující úspěšnost a nadřazenost vlastní skupiny. 5. „Rituály úcty“, vymezující vztahy nadřazenosti a podřazenosti, též posilující vazby kolegiality.

Proces modernizace neznamená ústup rituálů ze života společnosti, vede pouze k transformaci jejich obsahu a forem. Tak se rituál úcty proměnil z náboženské povinnosti v občanskou *ctnost;

2. soubor předpisů a zvyklostí pro výkon bohoslužeb; liturgická kniha s těmito předpisy;

3. obřad (ceremoniál) bez obsahu a smyslu (v pejorativním významu). (Jan Keller, Jiří Prosecký, Jana Součková)

rituál roz-vzpomínání (anglicky: *ritual of re-membering*), označení procesu, odlišného od běžného procesu reminiscence či vzpomínání, v němž jednotlivci používají existujících *kulturních šablon k zvýznamuplňování svých životních příběhů, když jednotlivé životní zkušenosti skládají do příběhu, jenž získává koherenci a kontinuitu ve spojení s kulturními příběhy, které jsou mu *modelem. Pojem definovala a do *antropologie zavedla americká badatelka Barbara *Myerhoffová. (Mariana Pflegerová)

rituál, plačtivý, stereotypizovaný pláč u příležitosti setkání dvou osob; byl popsán například Alfredem *Radcliffem-Brownem u andamanských ostrovanů nebo Robertem F. *Murphyem u jihoamerického etnika *Munduruků. (Jaroslav Malina, Mariana Pflegerová)

rituál, pohřební, *zvyky a *obřady spojené s *pohřbíváním. (Viz též *antropologie smrti, *obřad, pohřební, *smrt a pohřeb – ...) (Josef Unger)

rituální, *rituál.

rituály, *rituál.

rituály smrti, *obřad, pohřební.

rituály, přechodové, *obřady přechodu.

ritus (z latiny: *rītus*, „posvátný řád, obřad; zvyk, obyčej“):

1. synonymum *obřadu;

2. tradicí vytvořená a *církví schválená forma *liturgie; zejména západní ritus, východní ritus. (Jaroslav Malina)

ritus, pohřební [archeologie], závazný způsob ukládání zemřelých, lišící se ovšem někdy i v rámci jednotlivých *kultur, zahrnující polohu zemřelého, orientaci vůči světovým stranám, počet a druhy *milodarů aj. (Viz též *antropologie smrti, *obřad, pohřební, *pohřbívání, *smrt a pohřeb – ...) (Josef Unger)

Rivera Sundt, Oswaldo (narozen 1946), bolivijský kulturní antropolog a politik; profesor na Universidad Católica Boliviana v La Pazu. Publikoval studie o několika bolivijských archeologických lokalitách. Podílel se spolu s Alanem *Kolatou na společném výzkumu University of Chicago a své instituce, který se týká zemědělské technologie *tíwanacké říše a byl ředitelem projektu, jehož cílem je využití získaných poznatků při rekonstrukci současného *zemědělství ve vysokohorských oblastech Bolívie. (Jaroslav Malina)

Rivers, William Halse Rivers (12. 3. 1864, Luton, Kent, Anglie – 4. 6. 1922, Cambridge, Cambridgeshire, Anglie), britský antropolog, lékař a psycholog; představitel *difuzionismu. Původně byl stoupencem *evolucionismu, ale již v roce 1911 na základě práce o systému příbuzenství položil základy britského *difuzionismu (kulturní *difuzi a *migraci považoval za základní síly *pokroku) a anticipoval některé zásady *funkcionalismu. Z díla: *The Todas* (Todové, 1906), *The History of Melanesian Society* (Dějiny melanéské společnosti, 1914). (Jaroslav Malina)

rivus, -i, m., tok, proud, potok (v *anatomii například *rivus lacrimalis*). (Ladislava Horáčková)

riziková společnost, *společnost, riziková.

Rjúkjané (Okinawan, Uchinanchu), *japonská populace žijící na ostrovech Rjúkjú (centrem je ostrov Okinawa), které leží mezi Tchaj-wanem a jižním japonským ostrovem Kjúšú v celkovém počtu asi 1,4 milionu lidí (odhad z roku 2000). Během *mladého paleolitu byly ostrovy osídleny *austronéskými etniky. Současná populace odvíjí svůj původ od nositelů *džómonske kultury, kteří ostrov kolonizovali v období *pozdního paleolitu. Přes

velkou spřízněnost s japonskou kulturou, byli Rjúkjané více ovlivňováni politickými i náboženskými tradicemi pevninské Číny (*konfucianismus a *buddhismus).

V současné době jsou Rjúkjané součástí japonského národa (*Japonci) a představují spíše *etnografickou skupinu. Specifickým rysem jejich tradičního *hospodářství je chov vepřů a *lov divokých prasat pomocí psů; teprve na druhém místě je rybolov a řemeslná výroba. Dosud je rozšířeno *tetování, zvláště na rukou, u mužů i u žen. Zvláštností jsou též tradiční mužské a ženské svazy a přejímání jmen dědů a babiček pro *novorozence. (Lukáš Šín)

RNA, *kyselina, ribonukleová.

Robertson, William (19. 9. 1721, Borthwick, Midlothian, Skotsko – 11. 6. 1793, Edinburgh, Skotsko), skotský historik a *duchovní; přední představitel skotského *osvícenství. Studoval v Edinburghu a začal působit jako pastor v Gladsmuiru. V roce 1745 se jako dobrovolník účastnil na straně jakobitů obrany Edinburghu. Roku 1762 se stal *rektorem Edinburghské univerzity a 1764 královským historiografem. Uznání získal svým dílem *History of Scotland 1542–1603* (Dějiny Skotska 1542–1603, 1759). Knihu *History of Charles V* (Historie Karla V., 1769) ocenili *Voltaire a Edward Gibbon.

Robertsonovy studie *History of America* (Historie Ameriky, 1777) a *Disquisition Concerning the Knowledge which the Ancients Had of India* (Pojednání o znalostech, které měli antičtí autoři o Indii, 1791) položily základy historické a srovnávací *antropologie na Britských ostrovech. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Robertsonova fúze, *translokace, robertsonská.

robertsonská fúze, *translokace, robertsonská.

robot, samostatně pracující stroj, vykonávající automaticky určenou činnost. Dálkově řízený robot je manipulátor, inteligentní robot se označuje jako droid, robot podobný *člověku je *android-(viz též *kyborg).

Označení robot použil spisovatel Karel *Čapek (1890–1938) v roce 1920 v divadelní hře *RUR* (premiéra 1921). (Jaroslav Malina)

robota, jeden z typů feudální pozemkové *renty; bezplatná práce *poddaných pro *vrchnost. V *českých zemích byla známa již v raném středověku, od 2. poloviny 13. století byla její výše zapisována v *urbářích. Největší míry v českých zemích robota dosáhla v 17. a 18. století v souvislosti s rozvojem tzv. režijního velkostatku, který byl založen na robotní práci poddaných. Od roku 1680 byla regulována *státem (robotní *patenty). V českých zemích byla robota zrušena za náhradu v roce 1848. (Jaroslav Malina)

robustní australopiték, *Australopithecus robustus.

robustní australopitékové, *australopitékové, robustní.

Roc de Marsal (Francie), *hrob tříletého dítěte z období *středního paleolitu, objevený v roce 1961. Jde o neúplný skelet, zřejmě uložený v *jámě. (Jiří A. Svoboda)

Rockefeller Brothers Fund (zkratka: RBF), *fond, který byl založen roku 1940 v New Yorku sourozenci Rockefellerovými (pět bratrů a sestra), potomky Johna D. Rockefellera Jr.; fond působí na globální, národní i regionální úrovni. Motto: „Philanthropy for an interdependent world – Filantropie pro vzájemně závislý svět.“ RBF podporuje sociální změny, které přispívají k vytvoření spravedlivějšího, trvale udržitelného světa; poskytuje *granty v rámci programů zaměřených na posilování institucí, občanskou participaci, vytváření komunit, podporu partnerství mezi *vládou, podnikateli a *občanskou společností. Čtyři programy: Demokratická praxe, Udržitelný rozvoj, *Mír a bezpečí, Lidský pokrok. Kontakt: www.rbf.org. (Marie Dohnalová)

rod:

1. [antropologie], příbuzenská skupina skládající se z lidí, kteří genealogicky odvozují svůj původ od společného předka. Rod je základní organizační jednotka *pokrevního příbuzenství. Rodová organizace převládá všude tam, kde *společnost není podrobena centrální moci a kde jsou *příbuzenské vztahy základem tvorby lokálních skupin a jejich kolektivního života.

Podle toho, zda se základní genealogické vztahy přenášejí z jedné generace na druhou po mateřské nebo otcovské *linii, rozlišují se rody matrilineární a patrilineární (*matrilinearita, *patrilinearita). Jestliže pravidla rodových genealogických vztahů souhlasí s pravidly usídlení (*matrilokalita, *patrilokalita), pak rod představuje zároveň uzavřenou lokální jednotku (tzv. *primární skupinu), v opačném případě je rod prostorově rozptýlen a schází se u příležitosti rodových slavností.

Minimální rod je skupina jednotlivců, jejíž hlavou je otec. Rozšířený rod, který zahrnuje několik generací, se může dělit na segmenty (*segment rodu). Od *klanu se rod liší tím, že má prokazatelného lidského předka, k němuž má každý potomek jednoznačně definovaný genealogický vztah (linie);

2. [biologie], *genus, důležitá *kategorie hierarchické *klasifikace organismů, tvořená příbuznými druhy. Jeden až několik rodů vytváří čeleď. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

Rodin, Auguste (12. 11. 1840, Paříž, Francie – 17. 11. 1917, Meudon, Francie), francouzský sochař, malíř a grafik; přední představitel *symbolismu, jeden z nejvýznamnějších zakladatelů moderního evropského sochařství. Význačné místo v jeho sochařské tvorbě má eroticko-sexuální tematika: *Fugit Amor (Láska uniká)*, 1885–1887, *mramor, *Psýché*, 1886, mramor, *Kentaurka*, 1889, mramor, *Iris, poselkyně bohů*, 1890–1891, bronz, *Stvoření ženy*, 1905, mramor aj.; obdobná témata vynikajícím způsobem ztvárnil i v kresbě, suché jehle a ilustraci: například *Kambodžská tanečnice*, 1906, *akvarel na papíře; *Dvě ženy v objetí*, 1911, akvarel na papíře.

O *Otisku Rodinovy ruky držící ženské torzo* (1917, sádra) básník Rainer Maria *Rilke napsal: „Zdá se, že tvář ženy by Rodin nejraději cítil jako součást svého krásného těla; jako by chtěl, aby jeho oči a ústa byly očima a ústy jejího těla.“ (Jaroslav Malina)

rodina, sociální skupina vytvořená na základě příbuzenských vazeb, nejčastěji *afinních a filiačních, která bývá základním článkem sociální struktury a ekonomickou jednotkou. Její hlavní funkcí je *reprodukce a výchova potomstva, respektive jejich *socializace, přenos *kulturních vzorů a zachování kontinuity kulturního vývoje. Takzvaná malá rodina je tvořena manželským párem a jeho potomky, velká rodina minimálně třígeneračním společenstvím lineárních potomků.

Na starověkém *Předním východě byla rodina základem a *modelem sociální struktury staroorientálních společností a po celou dobu jejich dějin byl význam příbuzenských svazků naprosto dominantní a nikdy nebyl oslaben. Rodina plnila několik základních funkcí: ekonomickou, biologickou (reprodukční), sociální a náboženskou (*kult mrtvých předků). V nejstarších obdobích a v některých oblastech je doložena existence „velké rodiny“ klanového charakteru. Taková rodina se skládala z několika nukleárních rodin, které kolektivně vlastnily půdu. Tak například staroakkadský panovník Man-ištušu (konec 3. tisíciletí př. n. l.) vykoupil od několika „velkých rodin“ půdu (Man-ištušuův *obelisk). „Velká rodina“ se také objevuje v novobabylonském období v druhé polovině 1. tisíciletí př. n. l. Skládala se opět z několika nukleárních rodin odvozujících svůj původ od společného předka. V tomto případě se však nejedná o pozůstatek kmenové nebo klanové struktury, novobabylonské „velké rodiny“ vznikaly čistě účelově a jejich funkcí bylo zabránit drobení pozemkového *vlastnictví, k němuž docházelo v důsledku *dědického práva, podle něhož každý syn dostal podíl z otcovského majetku. Příslušníci těchto rodin mezi sebou uzavírali *sňatky a půdu bylo možné prodávat pouze v rámci rodiny.

Převažujícím modelem staroorientální rodiny byla rodina nukleární, *patriarchální a *monogamní. Manžel měl pouze jednu manželku a za určitých okolností (neplodnost, nemoc ženy) mohl mít i druhou ženu nebo konkubínu, jíž bývala často otrokyně. Sňatek nebyl uzavírán podle individuálního přání zamilovaných mladých lidí, nýbrž výhradně v zájmu obou rodin. Sňatku předcházelo uzavření svatební smlouvy (*riksátu*) a obřad zasnoubení, při němž ženich potřel hlavu své nevěsty parfémem a přinesl jejímu otci dary (*terchatum*, „obvěnění“, zpravidla

ve výši ceny otrokyně, ale mohlo být i mnohonásobně vyšší). *Terchatum* muselo být vráceno (*zákon často určuje v jaké výši), jestliže se sňatek neuskutečnil. Při svatebním obřadu ženich prostě prohlásil: „Jsi moje žena“ a na hlavu nevěsty vložil závoj – odznak provdané ženy. Nevěsta zpravidla odcházela do domu svého manžela, kam si přinášela *věno. Sňatky se často uzavíraly mezi nedospělými dětmi a tehdy nevěsta zůstávala v domě svého otce, kam jí ženich přinášel výživné. Ve zvláštních případech (chudoba, nevěstin otec neměl syny) vstupoval manžel do domu otce své manželky a měl dědické právo na podíl z jeho majetku. Rozvod byl pro muže velmi snadnou záležitostí, ale ženě, která se ničím neprovinila, muselo být vyplaceno odstupné. Otcí rodiny byli podřízeni všichni rodinní příslušníci, žena i děti. Směl je tělesně trestat nebo vydat jako rukojmí věřiteli. V některých oblastech a obdobích (například ve starochetitském období) byla potrestána celá rodina, dopustil-li se otec zločinu. Otec mohl vydědit a vyhnat z domu svého syna. Většina dochovaných právních předpisů však věnuje velkou pozornost *rodinnému právu a stanovuje také podmínky, za kterých otec může svého syna vydědit a omezuje i fyzické násilí páchané na ženách a dětech. Právní předpisy také vymezují práva vdov a zabezpečují jejich materiální podmínky. V některých oblastech (*chetitská říše, *Izrael) byl důsledně uplatňován *levirát, tj. vdova se musela provdat za bratra, otce nebo synovce svého zemřelého manžela, aby majetek jejich dětí zůstal v manželově rodině.

Většina právních předpisů stanovuje přísné tresty za sexuální prohřešky, neboť sexuální deviace ohrožuje stabilitu rodinných svazků. Prokázané *cizoložství se zpravidla trestalo smrtí obou provinilců a při podezření z cizoložství musela svou nevinu dokazovat především žena. Středoasyrský zákoník obsahuje tvrdé tresty za *homosexualitu (kastrace) a chetitské zákony zakazují sňatky mezi blízkými příbuznými, *incest a *sodomii. Běžnou praxí byly *adopce, které bezdětným manželům zajišťovaly potomka. Známé jsou dokonce případy, kdy staří a bezdětní manželé adoptovali svého *otroka, aby se o ně ve stáří staral, neboť péče o bezmocné a nesoběstačné členy rodiny byla jednou ze základních sociálních funkcí rodiny a zákon na plnění této funkce přísně dbal. Stanovil i přísné tresty za jakýkoliv projev neúcty dětí vůči rodičům. Zachovaly se také doklady o adopcích z ekonomického důvodu. V severomezopotamské oblasti *Nuzi (Arrapcha) byly praktikovány tzv. „falešné adopce“, které obcházely zákaz zcizování půdy. V těchto případech byl kupec adoptován do rodiny prodávajícího a stával se tak automaticky jeho dědicem. Známé jsou i případy, kdy *řemeslník někoho adoptoval, aby ho vyučil svému *řemeslu. Rodina byla totiž přirozeným prostředím, v němž se děti učily svému budoucímu povolání, a syn zpravidla následoval svého otce. V *Sumeru a v *Babylonu existovaly *školy, které učily písarskému umění, ale i povolání *písaře a další „intelektuální“ profese (*kněží, odborníci v oblasti *magie, *věštění, lékařství [*lékařství a léčitelství starověkého Předního východu] aj.) se často dědily v rodině. V asyrských královských *archivech jsou doloženy rodiny, v nichž se podobná povolání dědila po mnoho generací. Rodina byla také důležitou hospodářskou jednotkou. S výjimkou bohatých rodin obstarávali práci na poli nebo v řemeslnické dílně především rodinní příslušníci. Rodina byla zpravidla hospodářsky soběstačná, tj. produkovala všechny své základní potřeby, jako jídlo, *oděvy a náradí, a pouze zřídka nakupovala na trhu. Tato soběstačná, rodinná a především zemědělská *hospodářství jsou charakteristickým rysem staroorientální ekonomiky. Ale také úspěšné obchodní „firmy“ nebo „domy“, nejlépe známé ze staroasyrského a novobabylonského období, byly organizovány na základě rodinných svazků.

V *euroamerické civilizaci se pro období před *průmyslovou revolucí sice hovoří o rodině, ale tento termín nepostihuje tehdejší realitu. V písemných pramenech je mnohem častější a důležitější výraz domácnost, který zahrnuje jak pokrevně příbuzné členy rodiny, tak i podruhy, čeled' a další jedince v domě. Důležitá pro definici této jednotky není *pokrevní příbuznost, ale společné stolování. Vztah hospodáře k čeledi a podruhům je do značné míry stejný, jakým je vázán ke svým pokrevním příbuzným; pro období do *průmyslové revoluce se proto hovoří o takzvané tradiční či předindustriální nebo také stavovské rodině.

Z hlediska *historické demografie se za hlavní rozdíly mezi rodinou tradiční a moderní považuje míra *natality a *mortality, dále existence demografických krizí v předindustriální společnosti a existence masově rozšířené regulace porodnosti v moderní společnosti; poslední rozdíl bývá považován za zásadní, protože jako jediný dokáže vypovídat i o morálních normách, náboženských představách (respektive jejich absenci), postoji k životu a představách o určitém životním standardu.

Pro tradiční rodinu je také typické, že mnohem více než moderní rodina sloužila jako ekonomická jednotka. Například v Evropě v období od 16. do 19. století lze vymezit následující fáze vývoje předmoderních forem rodiny: 1. Relativně malé, nukleární rodiny (tj. rodiče a děti, neboť krátká střední délka života zpravidla zabraňovala vzniku trojgenerační rodiny), udržující četné a intenzivní kontakty s celou komunitou, přičemž rodina svým členům neposkytovala větší citovou blízkost než síť širších příbuzenských a sousedských svazků. Rodina plnila především ekonomickou funkci a byla spíše zárukou přežití. *Sňatky byly proto uzavírány především z majetkových důvodů (romantická *láska byla dokonce považována za *nemoc). Častěji se hovoří o „domácnosti“ nebo o „celém domě“ než přímo o „rodině“ – domácnost je definována lokálně a nikoliv na základě pokrevního příbuzenského svazku, neboť do domácnosti patřilo i služebnictvo. 2. Druhá, „přechodná“ forma existovala spíše jen ve vyšších vrstvách a vyskytovala se přibližně na přelomu 17. a 18. století. Zde se *nukleární rodina vymezovala oproti celé společnosti, přičemž hlavní důraz začal být kladen na mateřskou lásku a na přirozenou, racionálně podloženou *autoritu otce. 3. Třetí fáze, která se začíná objevovat v průběhu 19. století a která v mnoha aspektech přetrvává prakticky dodnes, je těsně spjatá s citovým individualismem, svobodnou volbou partnera na základě lásky, pevnými citovými vazbami a uzavřeností vůči okolí a důrazem na soukromí. V moderním světě se role rodiny uvolňuje právě v souvislosti s majetkoprávními vztahy. Žena během 20. století získala značnou samostatnost osobní, finanční a společenskou, dokonce nepovažuje za nutné udržovat vztah s mužem kvůli společné výchově dětí. Zatím největší šíři tohoto úkazu lze sledovat v USA zhruba od osmdesátých let 20. století, kde se dokonce stalo určitou prestiží žít stylem *single* („svobodný“).

V *českých zemích se rodina v tradičním pojetí rozpadá zhruba od sedmdesátých let 20. století, kdy došlo k definitivnímu překonání společenského odsudku rozvodu. Důsledkem je generace dnešních čtyřicátníků a padesátníků, kteří z rodinného prostředí neznají některé vzorce chování, protože je nemohli odpozorovat z interakce a *komunikace vlastních rodičů. Neumí řešit vlastní problémy, nebyli vedeni k úctě vůči partnerovi, k důsledné a odpovědné výchově dítěte a ani k úctě k vlastním předkům. Nemohli tudíž nic z toho předat dál a jejich potomci se rozvádějí také. Nyní vyrůstá třetí generace, která se hůře orientuje v takzvaných tradičních *hodnotách, ale možná právě proto je vědomě hledá. Situace je složitější o vlivy *totalitního systému, kdy se sice rodina měla stát bezpečným územím, ale už v sobě nesla rozkladné prvky zvenčí.

V současnosti se nezřídka pochybuje o schopnosti dalšího trvání „tradiční“ rodiny, ale zkušenosti ukazují, že pokud je pomínuta hmotná stránka existence jako prvořadá, potom se stává důležitou péče o děti a jejich výchova v tradičním smyslu. Dítě potřebuje znát vzorce chování, jaké se mimo úplnou rodinu, pokud možno i s širším okruhem příbuzných, nikdy později nemůže „douchit“.

Například v Japonsku tradiční pojetí rodiny vycházelo stejně jako všude na *Dálném východě ze zcela jiných kořenů než pojetí západní. Klíčem k pochopení této odlišnosti je termín *ie* – nejčastěji překládaný jako „rodina“, přesněji však „domácnost“. Původně se termínem *ie* označovalo „ohniště, krb“, postupně se začal užívat symbolicky ve smyslu „pod jednou střechou“ či „sdílet jídlo připravované ve stejném hrnci“, tedy „dům“.

Tradiční *ie* představuje základní sociální a ekonomickou jednotku, společenství lidí, kteří na sebe pohlížejí jako na uzavřenou skupinu jedinců hlásících se ke stejné rodové linii a

uznávajících autoritu představeného. Její jádro tvořila rodina nejbližších příbuzných, většinou linie zakladatele *ie* a jeho přímých nástupců, ale mohli do ní být začleněni také vzdálenější příbuzní, a dokonce i osoby, které nebyly pokrevně spřízněné, ale pouze v ní pracovaly nebo sloužily. *ie*, dům, byl *de facto* jméno skupiny, rodu, nikoli pokrevní svazek přímých příbuzných. *ie* tedy měla podstatně členitější strukturu a širší rozsah funkcí, než tomu bylo v Evropě.

Vnitřní strukturu tvořila nejčastěji hlavní rodina (*honke*) a vedlejší rodiny mladších sourozenců (*bunke*). U obchodnických rodů, zejména v období *Edo (1600–1868), patřily do struktury *ie* i odštěpené rodiny (*bekke*) bývalých obchodních vedoucích, kteří získali po skončení dlouholeté služby povolení samostatně podnikat pod obchodním jménem svého mistra – hovoří se o tzv. rozdělení vývěsního štítu (*norenwake*). Hlavní rodina rozhodovala nejen o všech podstatných záležitostech *ie* ve vztahu k vnějšímu světu, ale i o vnitřních otázkách vedlejších rodin, jako například sňatek, výběr povolání apod. Hlavní i vedlejší rodiny byly přísně hierarchicky strukturované v duchu konfuciánského učení o podřízenosti mladšího staršímu, ženy muži, dětí rodičům a učedníků mistrovi (*konfucianismus). Když představitel hlavní rodiny dosáhl stanoveného věku nebo zemřel, ujímal se funkce hlavy rodiny většinou nejstarší syn, jehož autoritě se bezvýhradně podřizovala i vdova po bývalém stařešinovi.

V případě, kdy rodina neměla přímého potomka či potenciální dědic nebyl shledán dostatečně způsobilým vykonávat funkce hlavy rodu, stávala se jediným a přirozeným prostředkem zajištění kontinuity *adopce (*jóši*). *ie* tedy v žádném případě nebyla neměnným seskupením všech potomků a jejich rodin, ale spíše vysoce selektivní jednotka, z níž bylo mnoho potomků postupně vyřazeno.

Absolutní autorita muže-představitel rodiny, která byla až do konce *druhé světové války podepřena i právně, však znamenala kromě *privilegia i odpovědnost. Hlava rodiny zodpovídala nejen za ekonomické zajištění, ale také za chování ostatních členů rodiny, spravovala rodinný majetek, řídila zemědělské práce, popřípadě rodinnou živnost, a v neposlední řadě byla zodpovědná za blaho zesnulých předků, neboť dohlížela na buddhistické obřady (*buddhismus) konané na jejich počest. Synovská úcta a oddanost rodičům byly v duchu konfuciánské morálky považovány za základní lidskou *ctnost a morální závazek a vědomí věčného dluhu vůči svým rodičům bylo dále posilováno buddhistickým zdůrazňováním úcty k předkům (*kult předků). Bývalý stařešina se proto po odchodu na výmink nadále těšil hluboké úctě všech členů rodiny, přestože neměl žádnou autoritu. Nejnižší postavení v rámci rodinné hierarchie tradičně zaujímal novomanželka budoucího nástupce hlavy rodiny, přinejmenším do doby, než povila mužského potomka. Její každodenní život plný stresů a frustrací probíhal pod bdělým dohledem tchyně, která dbala na to, aby se budoucí matka následníka chovala v souladu s rodinnými zvyklostmi.

K zajištění základních ekonomických a sociálních funkcí rodiny bylo zapotřebí dodržovat zásadu nadřazenosti skupinových zájmů nad zájmy individuálními. Jinak řečeno, rodina představovala pro jedince základní jednotku, jejímž prostřednictvím a v jejímž rámci mohl vyjádřit a naplnit své vlastní individuální cíle. Tato skupinová *identita je dodnes patrná v japonském jazyce i v mnoha oblastech života japonské společnosti. Pokud Japonec v hovoru odkazuje například na členy své rodiny či domácí mazlíčky, častěji než přivlastňovací zájmeno „můj, moje“ (*watakuši no*) užívá výrazu „z naší rodiny“ (*uči no*).

Model tradiční rodiny se stal základní předlohou organizace sociálních vztahů v mnoha sférách života japonské společnosti – od školství přes podnikání až po kulturu a umění. Za zmínku stojí alespoň systém *iemoto*, běžný ve světě tradičního japonského umění (klasická hudba a tanec, divadla *nó* a *kabuki*, aranžování květin, čajový obřad apod.). Termín sám označuje buď zakladatele příslušné školy, nebo jeho přímého nástupce. *Iemoto* přebírá od svého předchůdce jak nejtajnější praktiky daného umění, tak i nejcennější umělecké předměty

a je hlavním arbitrem v otázkách ortodoxie dané školy. Proto má výlučné právo nejen udělovat souhlas k provozování umělecké činnosti, ale také vypovědět ze školy ty členy, kteří se doktrínám zpronevěří. Každý *iemoto* má své žáky, kteří s jeho souhlasem působí dále jako učitelé dané školy (*natori*). Vzniká tak tradiční rodině podobná hierarchicky strukturovaná organizace s celojaponskou a v některých oblastech i celosvětovou působností. Typickými příklady takového systému jsou škola čajového obřadu *Urasenke* či škola aranžování květin *Sógecu*. (Viz též *antropologie sexuality, *manželství, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...) (Jaroslav Malina, Jana Pečírková, Jan Sýkora)

rodina, genová [genetika], soubor evolučně příbuzných *genů, které mají identické nebo velmi podobné některé kódující sekvence. (Jiřina Relichová)

rodina, kmenová (anglicky: *stem family*), rodina, v níž domácnost sdílejí rodiče, jejich dosud svobodné děti a nejstarší syn s rodinou, případně další synové s rodinami. Právo rozhodovat přináležejí patriarchovi a přechází na nejstaršího syna. Kmenová rodina je typická pro čínskou, korejskou a – s určitými obměnami – japonskou tradiční společnost; známá je též z Evropy (Pyreneje, horské oblasti Skandinávie). (Lucie Olivová)

rodina, manželská (konjugální), *rodina, nukleární.

rodina, multigenová [genetika], skupina sekvencně příbuzných *genů, které mají společný evoluční původ. Tyto geny mohou tvořit shluk na jednom *chromozomu nebo mohou být rozptýleny na různých chromozomech. Příkladem multigenových rodin jsou *geny kódující *histony, *hemoglobiny, imunoglobiny, *keratiny, tubuliny apod. (Jiřina Relichová)

rodina, nukleární (z latiny: *nucleus*, „jádro; ořech“), jádrová rodina, rodina vzniklá na základě *afinních a filiačních vazeb, tedy otec, matka a jejich potomci. Protože *antropologie ustoupila od představy univerzality rodiny, vyjádřené právě její „nukleárností“ (nevyskytuje se například u indických *Najarů), užívá se v současnosti spíše termín manželská či konjugální rodina. (Jaroslav Malina)

rodina, orientační, rodina, do níž se jedinec narodí a v níž je vychováván; zahrnuje otce, matku a sourozence daného jedince. (Jaroslav Malina)

rodina, párová, monogamní rodina tvořená párem muže a ženy a jejich potomky. (Jaroslav Malina)

rodina, prokreační, rodina, kterou si jedinec založí *manželstvím; skládá se z daného jedince, jeho manželského partnera (partnerů) a jejich potomků. (Jaroslav Malina)

rodina, romská (v českých zemích a na Slovensku), rodina v rámci cikánských populací v České a Slovenské republice, které patří do sub-skupin slovenských *Cikánů, tedy do skupin, jejichž předkové žili – na rozdíl od Cikánů olašských – na Slovensku usedlým způsobem života (nejčastěji v tzv. cigánských osadách) již po několik staletí.

Prvním pozorovatelným fenoménem ve sledovaných cikánských *společenstvích je vyšší počet dětí v *nukleární rodině (první dítě se zde ženám obvykle rodí před dvacátým rokem života a není výjimkou, že se stávají matkami ještě v době, kdy už jsou matkami jejich dcery). Kromě toho je význam nukleární rodiny jako výchovné, produktivní a spotřební jednotky značně oslaben ve prospěch většího příbuzenského celku. Rodina funguje jako sociálně korektivní jednotka, v jejímž rámci je vštěpován, udržován a předáván hodnotový systém. Dětství zde obvykle není považováno za zvláštní životní etapu, která by vyžadovala speciální chování – s dětmi se zachází jako s malými dospělými, děti sdílejí všechny stránky života s ostatními členy rodiny (nesetkáme se zde s dětskými pokojíčky, pro děti se nevymezuje zvláštní čas, kdy je třeba napsat si úkoly, jít spát apod.). *Manželství je silně univerzalizováno – počet osob, které celoživotně zůstávají mimo manželství, se blíží nule a omezuje se na fyzicky či mentálně znevýhodněné osoby.

Ve sledované (na *příbuzenství založené) skupině se dají najít tři hlavní typy či úrovně sociálních seskupení, které můžeme označit jako „rodina“. Prvním z nich je již zmíněná *nukleární rodina* sestávající z rodičů a jejich dětí. Na vyšší úrovni se setkáme s příbuzenskou

jednotkou, kterou nazveme *aktuální příbuzenská skupina*. Poslední úrovní je potom síť příbuzných, kterou označíme jako *širší příbuzenstvo*. Příbuzenství se zde – stejně jako ve většině evropských populací – vymezuje *bilaterálně (kognaticky) – to znamená, že všechny descendentní *linie (otcova, matčina, otcova otec, otcovy matky, matčina otec, matčiny matky atd.) jsou považovány za stejně významné. Síť širšího příbuzenstva tvoří osoby, které jsou považovány za příbuzné, což jsou obvykle *kognáti zhruba do třetí až čtvrté generace (z úhlu pohledu dospělého jednotlivce). Taková příbuzenská síť se ovšem málokdy kryje s hranicemi jedné lokality (tedy například cigánské osady), ale obvykle ji přesahuje a rozprostírá se přes lokalit několik. Naopak v rámci jedné cigánské osady dnes zpravidla žije několik navzájem za nepřibuzné se považujících (ovšem příbuzensky se vymezujících!) skupin. V důsledku uplatňování kognatického příbuzenství vzniká široký „rezervoár“ příbuzných (*širší příbuzenstvo*), ze kterých se potom formují *aktuální příbuzenské skupiny* – každý člověk si volbou svého manželského partnera a místa bydliště vytvoří příbuzenskou skupinu, se kterou sdílí velkou část každodenních aktivit a v jejímž rámci funguje tzv. generalizované sdílení – veškerý majetek a materiální statky může užívat každý člen takové příbuzenské skupiny. *Aktuální příbuzenská skupina* se tedy od *širšího příbuzenstva* liší tím, že její členové obvykle sdílejí jednu lokalitu a bydlí v těsném sousedství (v chyžkových cigánských osadách je to obvykle „dvoreček“ – skupina chyžek stojících ve vzájemné blízkosti, mající tendenci k prostorovému uzavírání či alespoň vzájemné, na sebe soustředěné orientaci, zejména polohou vstupních dveří).

Rodina (zejména *aktuální příbuzenská skupina*) potom zaplňuje téměř všechny stránky života a se členy rodiny zde každý člověk tráví téměř veškerý svůj čas – členové rodiny jsou zároveň spolupracovníci, kamarádi i sousedé, členové rodiny společně pracují, tráví společně volný čas, oslavují i odpočívají. Příbuzní, kteří žijí ve vzdálených lokalitách, se navštěvují a pravidelně se scházejí při takových příležitostech, jako je *svatba, *pohřeb či křtiny některého z členů příbuzenské sítě. Pokud dojde k roztržce mezi příbuznými, často se mechanismem tzv. genealogické manipulace znesvářené strany prohlásí za nepřibuzné – neexistuje tedy situace, kdy by se s některou částí příbuzenstva neudržovaly kontakty – pokud se lidé považují za příbuzné, dochází mezi nimi k četným *sociálním interakcím, pokud se znesváří, prohlásí se za nepřibuzné a vzájemné kontakty přeruší. Sociální kontakty jiné než příbuzenské povahy zde téměř absentují (respektive když takový vztah vznikne, je třeba jej legitimizovat přijetím do rodiny – tedy například *sňatkem, *adopcí či kmotrovským vztahem).

Uvnitř příbuzenského celku *širšího příbuzenstva* (odvozovaného kognaticky zhruba do třetí, čtvrté generace) je silná tendence k *endogamii, ideální manželský partner pochází z takto vymezeného okruhu osob – setkáme se zde tedy s manželstvími prvních, druhých, třetích či čtvrtých bratranců a sestřenic. Kromě toho se zde velmi často praktikuje tzv. sňatek *pre čeranki*, což označuje situaci, kdy si dva či více sourozenců z jedné rodiny vezme za manželské partnery dva či více sourozenců z rodiny jiné. V ideálním případě (respektive téměř vždy) jsou potom tyto rodiny již příbuzné (mají tedy jednoho či více společných předků). V případě, kdy dojde ke sňatkům *pre čeranki* mezi rodinami původně nepřibuznými, v dalších generacích se často potomci těchto rodin opět navzájem vyhledávají jako manželští partneři. Důsledkem této praktiky je skutečnost, že osoby v rámci jedné *aktuální příbuzenské skupiny* jsou obvykle vzájemně spojeni mnohonásobnými příbuzenskými pouty. (Lenka Budilová)

rodina, rozšířená, skupina *příbuzných, kteří mají společné nebo blízké místo bydliště a vyměňují si kulturní statky, zboží a služby. (Jaroslav Malina)

rodina, současná česká [psychologie, sociologie], definována několika charakteristickými znaky, které odrážejí neustálý vývoj a proměny rodiny ve vztahu ke změnám společnosti jako celku:

1) Zaměřenost na zájem jednotlivce, tj. přednostní zaměření na pocit štěstí, hledání smysluplnosti života, upřednostňování individuálních potřeb před zájmy celku, na rozdíl od poválečných let, kdy byl v české společnosti zdůrazňován kolektiv a jeho zájmy. Preference zájmu jedince před zájmem rodiny jako celku sehrává významnou roli v aktuální rodinné soudržnosti a stabilitě.

2) Nízká stabilita rodiny – podle Národní zprávy o rodině se Česká republika řadí svou úrovní rozvodovosti mezi státy s nejvyšším podílem *manželství zanikajících *rozvodem: aktuálním podílem 40 % rozpadávajících se manželství z původně uzavřených sňatků se řadí do skupiny zemí, kde je tento ukazatel nejvyšší – mezi Skandinávské země, Velkou Británií, Švýcarsko, Ukrajinu a Rusko. V 90. letech se rozvodovost zvyšovala, k přechodnému poklesu došlo v roce 1999, kdy se zřejmě projevila novela zákona o rodině z roku 1998. K opětovnému vzestupu počtu rozvodů přispěl možná i liberální přístup soudců. Tento rostoucí trend podílu povolených rozvodů z celkového počtu ukončených rozvodových řízení se odrazil v následujících statistikách (na počátku 90. let to bylo 77 %, avšak v roce 2002 už 87 %), naproti tomu klesly podíly tzv. „usmířených rozvodů“ z 21 % na 10 %. Rozvodovost se také promítá do složení rodin a domácností, neboť následkem rozvodu vzniká často neúplná rodina s dětmi, domácnost jednotlivce nebo jiná „opětovně složená“ úplná rodina. V neúplných rodinách žije téměř 1,5 milionu osob (14 % obyvatel), z toho je 488 000 dětí závislých na rodičích (tj. 27 %). Je třeba připomenout, že neúplné rodiny nevznikají jen rozvodem, ale i úmrtím jednoho z rodičů či narozením dítěte osamělé matce. V roce 1991 bylo v České republice 434 000 neúplných rodin, v roce 2001 již 576 000.

Po roce 1990 byla přechodně zaznamenána stagnace rozvodů po několik let, a to v důsledku výrazných celospolečenských změn a potřeby vztahovat se k nějaké stabilní sociální struktuře nebo z důvodu materiální nejistoty či pod vlivem rodinné podnikatelské kooperace. Důvodem mohlo být též pouhé odsunutí rozvodového řízení na později pod vlivem tehdejší rozkolísané celospolečenské situace.

3) Chybí očekávání trvalosti vztahu; to znamená, že jednotlivec nechce riskovat, nechce se „obětovat“ v zájmu své rodiny a nechává si prostor pro změnu na základě pouze vlastního svobodného rozhodnutí. Objevuje se rovněž řada alternativ společného soužití s co nejvolněji (formálně nezakotvenými) vztahy, jako například manželství na zkoušku; partnerství, kdy oba mají vlastní domácnost; matka s dítětem, která neinformuje o existenci jeho biologického otce; dlouholetý trvalý vztah dvojice s dětmi, ale bez formální stránky manželství, partnerství bez dětí (s různými důvody, například že děti znamenají velkou zodpovědnost, závazek apod.). Při sčítání lidu v roce 1991 bylo sečteno celkem 84 934 nesezdaných párů, v roce 2001 jich bylo zaznamenáno již 125 269.

4) Odklad uzavření prvního manželství do vyššího věku; v roce 1991 žilo v manželství ve věku 25 let 60 % mužů a 79 % žen; v roce 2001 bylo v tomto věku ženatých pouze 26 % mužů a vdaných pouze 47 % žen. V roce 2003 bylo uzavřeno nejméně sňatků od *první světové války – 48 943. Za posledních 20 let se zvýšil průměrný věk u mužů i žen uzavírajících první manželství následovně: zatímco v roce 1989 byl průměrný věk dvojic vstupujících do manželství 24,58 let u mužů a 21,83 let u žen, v polovině 90. let byl průměrný věk novomanželů 26,69 let u mužů a 24,59 let u žen, do roku 2000 se průměrný věk dále zvyšoval na 28,9 let u mužů a 26,5 let u žen. Tento trend se i nadále zvyšuje, což dokazuje populační statistika z roku 2006, kdy průměrný věk novomanželů byl 30,9 let u mužů a 28,4 let u žen.

5) Příčinou odsouvání rodičovství na pozdější období může být neochota měnit přijatý životní styl bez dětí, opustit kariéru; nebo zdravotní komplikace spojené s vyšším věkem. V důsledku toho může dojít ke snižování *porodnosti. Podle demografky Jiřiny Kocourkové lze odlišit dvě skupiny příčin poklesu porodnosti: A) kulturní příčiny související se změnou hodnotové orientace směrem k posílení individualismu a zdůrazňování seberealizace jedince a

jeho práv. Součástí tohoto procesu byly změny v oblasti rodiny a partnerských vztahů; B) sociálně ekonomické příčiny, které jsou důsledkem negativního dopadu transformace a omezení státní podpory rodinám, což se projevuje především zvýšenou ekonomickou nejistotou rodin. „Změna hodnotové orientace mladých lidí se projevila v jejich odlišném přístupu k životním rozhodnutím. Rozšíření individualismu se odrazilo v posílení vědomí odpovědnosti za vlastní život. Z tohoto pohledu lze na odklad rodičovství nazírat nejen jako na upřednostnění jiných životních hodnot, ale také jako na projev zvýšené odpovědnosti, se kterou mladí lidé přistupují k zakládání rodiny.“

Podle sociologa Ladislava Rabušice je nízká úroveň porodnosti způsobena hodnotovými prioritami mladé generace, která zdůrazňuje individualismus a seberealizaci. „Dítě již není osou a cílem partnerského vztahu, jako tomu bylo dříve, je pouze jednou z mnoha možností realizace jedince, jednou z variant životního stylu, již nabízí postmoderní společnost. Z tohoto důvodu narůstá podíl mužů a žen, kteří zůstávají celoživotně dobrovolně bezdětní, proto také existují značné podíly rodin, které mají pouze jedno „statusové dítě“. Zajistit touhu po vyšším počtu dětí proto znamená ovlivňovat hodnoty mladých lidí takovým způsobem, aby se plození dětí a jejich výchova dostaly na přední příčky jejich hodnotové hierarchie. V praxi to především znamená přesvědčit mladé ženy, že mají začít preferovat rodinnou kariéru a svou seberealizaci opřít o plození a výchovu dětí. Jejich vzdělanost však v posledních letech výrazně roste a rostou i jejich profesní šance a pro české ženy je stále obtížnější je ignorovat.

V říjnu 1993 připravila Nadace Hestia (dnes *Hestia – Národní dobrovolnické centrum) empirickou studii, která se zabývala reakcemi české rodiny na změny společenských a ekonomických podmínek. Při posouzení předpokladů šťastného rodinného života byla bezkonkurenčně nejvyšší hodnota připisována dobrému zdravotnímu stavu, model rodinného života byl spojován s trvalým a tolerantním citovým vztahem mezi mužem a ženou a dobrými hmotnými podmínkami. Rodičovství jako by zůstávalo v hodnotové hierarchii poněkud ve stínu partnerského vztahu. Tři pětiny mužů nesouhlasily s tvrzením, že úkolem rodičů je obětovat se pro své děti, mezi ženami to bylo 50 %. Na otázku, zda je dobré mít hodně dětí, uvádí 71 % žen a 74 % mužů, že nikoli.

Z výsledků těchto šetření, vyplývá, že i když ženy všech stupňů vzdělání považují rodinu za velmi důležitou, vysokoškolačky kladou větší důraz na seberealizaci, kariéru, čas na vlastní zájmy a potřebu poskytnout dětem vzdělání. Lze konstatovat, že čím vyššího vzdělání žena dosáhla, tím nižší počet dětí se rozhodla mít. Ženy s vyšším vzděláním mívají náročnější práci a je pro ně nesnadnější skloubit zaměstnání s péčí o děti, často proto počet svých dětí omezují.

6) Další tendence pronikající do současné české rodiny: a) akceptace dvoukariérové rodiny, kde je dítě zplozeno, ale péče o ně je předána někomu jinému, kdo se o dítě skutečně stará; b) přímé výchovné působení rodičů je nahrazováno institucemi a dalšími socializačními vlivy; c) dochází k omezování bezprostředních kontaktů mezi partnery i mezi dětmi a rodiči následkem celkového životního způsobu, tempa, měřítek hodnot; d) činnosti dříve zajišťované rodinou zajišťuje společnost jako celek (výchova a péče o děti, služby, společné stravování atd.). Chybí tím důležitý aspekt společně vykonávaných činností, tj. posilování soudržnosti skupiny; e) specifčnost mužské a ženské role je na základě různých vlivů (poválečná „rovnoprávnost“ mužů a žen, *feministické hnutí) stále více stírána; f) intimní vztah a trvalé partnerství postrádá vazbu na jeho přirozené možné důsledky, tj. reprodukci, narození dítěte. Je překvapivé, jak se i dlouhodobí intimní partneři někdy cítí zaskočení neočekávanou graviditou a jak jim jejich intimní partner náhle připadá nepřijatelný pro výchovu společných potomků; g) předmanželská zkušenost v oblasti *sexu je společností (až na určité specifické výjimky) zcela běžně přijímána; h) zralost partnerů je proto při prvních intimních zkušenostech často pouze fyziologická, ale nikoliv psychosociální, což úzce souvisí s existující disproporcí mezi fyzickým a psychosociálním zráním. (Lenka Šulová)

rodina, zdravá a funkční [psychologie, sociologie], většina *rodin v české společnosti je stále funkční a psychologové zkoumající rodinu se shodují v tom, že nejdůležitějšími faktory rodinné harmonie, funkčnosti a stability jsou 1) *tvořivost, 2) jasně vymezené role a schopnost jednotlivců zastupovat se v nich, 3) jasně vymezená vedoucí role a podpora její autority ze strany ostatních členů rodiny, 4) jasnost komunikace, 5) způsob vyjadřování konfliktů a účinná interakce při jejich řešení.

Dalším významným faktorem je rodinná soudržnost, ovšem s respektem k autonomii každého jednotlivce, který v ní žije. Zdravá rodina umožňuje samostatnost, osobní zodpovědnost, nezávislost myšlení a hodnocení, ale zároveň poskytuje pocit emoční blízkosti, sounáležitosti a vzájemnosti. Důležitá je rodinná přizpůsobivost neboli *adaptabilita, tzn. že fungující rodina je schopna kreativně řešit situace, které přináší život, adekvátně na ně reagovat, měnit rodinnou strukturu, vztahy rolí a pravidel. Kromě tvořivosti má podstatný význam vyjádření podpory, zájmu a zaujetí při společných rozhovorech, možnost zástupnosti v probíhajících činnostech, které s rodinným životem souvisí. Rodinný systém je tak nejen adaptabilní, ale i stabilní (přes všechny změny jsme to stále my), tj. jedinec se obrací ke své rodině ve chvílích osobní rozkolísanosti. Právě tato vazba se ukazuje jako nesmírně cenná a na jejím základě byla vypracována Barnhillova konceptualizace duševního zdraví rodiny, která rozpracovává čtyři rodinná témata ve dvou různých dimenzích: 1) Identifikace obsahuje dimenzi individuace a vzájemnosti. Rodina umožňuje a podporuje růst osobní odpovědnosti, sebevědomí a samostatnosti svých členů, ale zároveň jim poskytuje emoční pocit blízkosti a sounáležitosti. 2) Změna zahrnuje dimenzi pružnosti a stability. Rodina je schopna reagovat přizpůsobivě na různé změny, avšak zároveň poskytuje svým členům pocit jistoty, neměnnosti. 3) Zpracování informací rozpracovává dimenzi jasné percepce sebe i druhých a jasné komunikace bez zamlžování, zákazu vysvětlování nebo dvojných vazeb. 4) Strukturování rolí rozvíjí dimenzi vzájemnosti rolí a dimenzi jasných hranic mezi rolemi, generacemi. V případě potřeby existuje v rodině možnost snadno se zastupovat a doplňovat se v rolích. Rodičovská dyáda je však vždy jasně oddělena od ostatních členů rodiny, ačkoliv zde tato zástupnost existuje. (Lenka Šulová)

rodina – základní funkce [psychologie, sociologie], existují čtyři základní funkce *rodiny:

1) Biologická či reprodukční funkce; bývá někdy označována jako funkce sexuální s rozlišením sexuálních aktivit „pro reprodukci“ a aktivit „pro radost“. Stále přibývá mladých lidí, kteří nechtějí dítě, roste počet žen, pro něž je dítě přítěží nebo brzdou v kariéře. Na druhé straně je závažným jevem dnešní doby skutečnost, že roste rovněž počet párů, u nichž je snížena plodnost jednoho z partnerů, a tak přirozená reprodukční funkce musí být nahrazena reprodukci asistovanou. Prožíváme tedy období, kdy v České republice výrazně klesá *porodnost, a řadíme se mezi země s nejnižšími hodnotami hluboko pod záchovnou hranicí reprodukce. V roce 2003 připadlo na jednu ženu 1,18 dítěte. Zatímco v roce 1950 činil podíl dětské složky (0–14 let) v populaci 24,0 %, v roce 1970 to bylo již jen 21,2 %. Mírný nárůst byl v roce 1980 23,4 % a od roku 1991 dětská složka v populaci opět klesá na 21,0 %.

Je třeba připomenout, že v posledních letech se stále méně pohlíží na rodinu jako na významnou strukturu, jejímž opodstatněním je zachování lidského rodu, zajištění potřeb dítěte a jeho zdravý vývoj. Stále více je vnímána jako sociální struktura, kde dochází k naplňování potřeb jejích členů, tj. dětí i dospělých rovnoprávně. Současná rodina proto poskytuje širokou škálu alternativ partnerského a rodinného soužití a následně i reprodukčního procesu. Jmenujme příkladně: a) soužití biologických rodičů a jejich dětí; b) soužití rodičů adoptivních či pěstounských a získaných dětí; c) soužití partnerů rozhodnutých nemít děti; d) soužití bezdětných manželů bez možnosti mít vlastní biologické potomky přirozenou cestou; e) soužití bezdětných manželů z důvodu tzv. nekonzumovaného manželství; f) soužití bezdětných manželů, kteří získají „vlastního“ biologického potomka následujícími cestami:

umělé oplodnění ženy, žena nositelka cizího vajíčka, žena dárkyně vajíčka jiné nositelce, která bude následně plnit roli matky po narození dítěte, v budoucnu možná klonováním; g) rodiče, kteří žijí bez vlastních biologických dětí, protože nebyli ochotni nebo schopni postarat se o jejich potřeby, a byly jim tudíž odebrány; h) žena, která se rozhodne vychovávat dítě sama a partnera o narození dítěte úmyslně neinformuje; i) homosexuální nebo lesbické dvojice pečující o dítě jednoho nebo obou partnerů.

S těmito alternativami souvisejí mnohé etické problémy, které je třeba promýšlet a řešit. Například: Kdo má právo na mateřskou roli dárkyně či nositelka vajíčka? Lze svěřit homosexuální dvojici péči o dítě? Neutrpí tím, že přijme atypické modely chování, jež mohou ovlivnit identifikační vzory a pohlavní orientaci? Nepoškodí možnost klonování proces nahodilosti oproti výběrovosti a nemůže toto konání ve svých důsledcích deformovat lidstvo?

2) Materiální či ekonomická funkce rodiny jako struktury vymezené mezi jedincem a společností ztrácí postupně na svém významu, neboť společnost je v období relativního dostatku schopna pečovat o jednotlivce přímo. Nadále se projevuje význam materiální funkce rodiny v chudých částech světa, kde rodina jednoznačně upřednostňuje zájmy mladé generace a je příkladně schopna se sjednotit a poslat své nejmladší do oblastí ekonomického dostatku nebo jim zajistit lepší podmínky přežití (například uhrazením studijních nákladů). Rodina tak fakticky pečuje o zachování své genetické informace péčí o mladou generaci.

V zemích relativního dostatku, mezi něž se svými projevy aktuálně zařazuje také Česká republika, se toto chování neobjevuje, a naopak převládá zájem o individuální kvalitu života každého jednotlivce bez ohledu na věk. Rodina se necítí ohrožena, nesměruje tolik do budoucnosti, žije více dneškem, a nevěnuje tedy takovou péči ani svému „biologickému poselství“.

3) Výchovná či socializační funkce představuje celkovou péči o děti. Je velice podstatnou a jen obtížně nahraditelnou, i když v České republice v nedávné době panoval názor, že právě tato funkce bude snadno nahraditelná vlivem kolektivu, působením výchovných institucí, růstem významu skupiny vrstevníků. Zdá se však, že specifická dynamika probíhající v rodině tvoří zcela jedinečné prostředí pro formování postojů k světu, blízkému okolí a sobě samému. Vytváří hodnotové orientace, tvoří základ pro formování vlastního Já, koncepci vlastního života. Fungující rodina proto bývá první sociální skupinou, v níž se dítě učí osvojovat si různé činnosti, přejímá sociální role; rodina mu zprostředkovává *normy a *hodnoty společnosti, které pak přijímá za své. Je to právě rodina, která působí jako regulátor tzv. nežádoucích činností, a to nejen vůči dětem (závislosti na různých drogách, sociální patologie). U jedinců bez rodinného zázemí bývá problémové chování okolím registrováno jako „chování vybočující z normy“ mnohem později, čímž také mnohem později dochází ke snaze měnit tento negativní stav.

4) Emocionální funkce rodiny není vázaná na věk členů rodiny. Potřeba zázemí, bezvýhradného přijímání, podpory a pomoci, potřeba klidu a uvolnění, potřeba sdílení zážitků, společné historie, společných *rituálů, potřeba známosti, důvěrnosti, potřeba společných perspektiv a plánů, potřeba vztažnosti sebe k něčemu trvalému, jistému, nerecipročnickému je nutná pro všechny věkové kategorie – právě to vše rodina poskytuje.

(Lenka Šulová)

rodinná nadace, *nadace, rodinná.

rodinné a rodové jméno, *antroponymum.

rodinné právo, *právo, rodinné.

rodné jméno, *antroponymum.

rodopis, *genealogie.

rodová společnost, *společnost, prvobytná.

rodové stereotypy, *stereotypy, genderové.

rohatka, Mullerova, *model, podle něhož má asexuální rozmnožování za následek rychlou a jednosměrnou kumulaci škodlivých *mutací v důsledku náhodných procesů v malých populacích (srov. *drift). Při pohlavním rozmnožování Mullerova rohatka nepůsobí – díky *rekombinaci genetického materiálu se *genotypy obsahující méně škodlivých *alel, které z populace náhodně zmizely, znovu objeví. Genotypy s větším počtem nevýhodných alel jsou z populace odstraňovány *selekcí. (Miloš Macholán)

Róheim, Géza (12. 9. 1891, Budapešť, Maďarsko – 7. 6. 1953, New York, USA), americký *kulturní antropolog a psychoanalytik maďarského původu. Zasloužil se o využití *psychoanalýzy Sigmunda *Freuda v *kulturní antropologii. Po absolvování studia geografie a etnografie na *univerzitách v Berlíně a Lipsku odešel do Spojených států amerických, kde od konce 30. let 20. století působil jako profesor antropologie a etnologie. V letech 1928 až 1931 realizoval *terénní výzkum mezi australskými domorodci (*Austrálci) s cílem empiricky verifikovat teoretické hypotézy rakouského psychoanalytika Sigmunda Freuda (1856–1939). Svě *názory na využití psychoanalýzy v antropologické teorii vyjádřil v pracích *The Origin and Function of Culture* (Původ a funkce kultury, 1943) a *Psychoanalysis and Anthropology* (Psychoanalýza a antropologie, 1950).

Róheim, podobně jako Freud, chápe *kulturu jako „sublimaci“, to jest transformaci a přetvoření biologické energie původně směřující k bezprostřednímu uspokojování pudu *sexu a sebezáchovy v sociokulturní aktivitu. Příčiny vzniku kultury vidí Róheim v prodlouženém dětství, což podle jeho názoru vedlo k traumatu společnému všemu lidstvu. Toto univerzální trauma však bylo diferenciací činnosti v erotických hrách jednotlivých *tlup postupně modifikováno, důsledkem čehož se vytvořila typická traumata a specifické kultury. Róheim nazval svoji koncepci „ontogenetickou teorií kultury“. Vychází v ní z předpokladu, že specifické rysy lidstva (lokální kultury) vznikly prostřednictvím stejných mechanismů, jakými jsou sublimace a vytváření reakcí na infantilní konflikty v procesu *ontogeneze jednotlivce. Charakteristickou odlišností každé kultury je tedy třeba chápat na základě infantilních traumat zvládnutých praxí ve výchově dětí v určité kultuře. Róheimovy interpretace kultury výrazně poznamenal jeho důraz na roli *sexuality a *oidipského komplexu jako zásadních determinant kulturního vývoje. Podle jeho názoru například vznik *zemědělství má své kořeny v oidipském komplexu. Dokazuje to tvrzením, že v mytologických systémech je *země vždy považována za ženu-matku, a různé formy kultivace půdy nejsou ničím jiným, nežli pokusy navázat s ní intimní styk. Z tohoto hlediska je Róheimova koncepce kultury negativně poznamenána jednostranně psychoanalytickou interpretací sociokulturních jevů. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

Rohlf, F. James (1936), americký biolog, morfometrik a biostatistik; profesor na State University of New York at Stony Brook (USA). Patří mezi čelní představitele *geometrické morfometrie a biostatistiky ve světě. V současnosti se zabývá vývojem, hodnocením a aplikací nových statistických metod pro využití v geometrické *morfometrii, tj. způsoby, jak lze využít standardní statistické metody (*analýza hlavních komponent, *analýza, kanonická, mnohorozměrná regrese a další) při analýze *tvaru. Mimo jiné vyvinul řadu interaktivních počítačových programů, umožňujících základní početní a statistické operace využívané v *geometrické morfometrii a následnou vizualizaci výsledků. Po celém světě pořádá workshopy, na nichž širší vědeckou obec seznamuje se základními technikami geometrické morfometrie. (Miroslav Králík)

rohovec [petroarcheologie], dobře štípatelné jemnozrnné křemité *horniny s lasturnatým lomem, vzniklé buď usazováním (sedimentární rohovec – *silicit) nebo stykem jílovitých sedimentů s lávou při výlevech žulových hornin (kontaktní rohovec) a s matečnou horninou pevně spojené (na rozdíl od *pazourku, který se z matečné horniny uvolňuje v hlížách), od *paleolitu běžně užívané jako *surovina při výrobě *kamenné štípané industrie. (Viz též *suroviny, nejstarší.) (Karel Sklenář)

rohy, funkční část exoskeletu a pokožky zejména bovidů, vyrůstající z *čelních kostí *lebky. Skládají se z vnějšího keratinového obalu a vnitřní *kostní tkáně. Rohy rostou velmi pomalu, v epidermální vrstvě obklopující párovou kost *os cornu*, která vzniká v podkožní pojivové tkáni a *sekundárně se spojuje s lebkou. Není známo, že by ve fázích vývoje *os cornu* byla přítomna *chrupavka, vyvíjí se tedy jako samostatné osifikační centrum. Lamely rohu se ukládají zevnitř do tvaru kuželu, což má za následek posunutí distálních derivátů vytvořených dříve a s tím spojený růst rohu. Pokud je roh odstraněn, není již znovu schopen regenerovat, s výjimkou rohů vidloroha amerického (*Antilocapra americana*), který každoročně rohy shazuje. U většiny druhů s rohy jsou tyto větší u samců než u samic nebo jsou samice zcela bezrohé. Nepárový roh nebo dva rohy stojící za sebou u nosorožců jsou připojeny k nosním kostem a neobsahují *os cornu*.

Rohy byly užívány k výrobě *nástrojů, *zbraní a *ozdob od *paleolitu (například násada z rohu *nosorožce ze sibiřské *lokality Yana, datovaná 25 000 př. n. l.). (Jiří Gaisler, Michaela Zelinková)

rocheta (latinsky: *superpelliceum*), krátký bílý *oděv sahající ke kolenům, se širokými rukávy, oblékaný na *kleriku nebo *řeholní hábit. (Michaela Králíková)

rok, církevní, *rok, liturgický.

rok, liturgický (církevní rok), jeden z cyklů bohoslužebného času v některých *křesťanských církvích. V jeho průběhu se připomínají různé události dějin spásy. Část liturgických slavností, liturgických *svátků a liturgických památek je spjata s *konkrétními daty v *kalendáři, jiné se mění a závisejí na datu velikonoční neděle. Se slavnostmi jsou spojeny liturgické doby.

Liturgický rok začíná v *římskokatolickém ritu *adventem (v *pravoslaví 1. září), pokračuje dobou *Vánoce od svátku Narození Páně (25. prosince) do neděle Křtu Páně (neděle po 6. lednu, tedy po svátku Zjevení Páně, jímž se připomíná příchod tří mudrců – lidově tři králů – do *Betléma). Následují první týdny liturgického mezidobí, v nichž se 2. 2. slaví svátek Uvedení Páně do chrámu (*Hromnice). Přípravou na *Velikonoce je čtyřicetidenní postní doba od Popeleční středy do Velikonoční neděle. Velikonocům předchází pašijový týden, začínající Květnou nedělí a končící slavností Zmrtvýchvstání Páně (Velikonoční neděle); tou začíná velikonoční období, jež trvá padesát dnů (čtyřicátý den po Velikonoční neděli se slaví svátek Nanebevstoupení Páně) a končí Svatodušními svátky (Seslání Ducha svatého, *letnice). Pak pokračuje liturgické mezidobí, po němž nastupuje další advent. (Jaroslav Malina)

rok, Nový, odedávna se v různých oblastech slavil v různé době, většinou v okamžiku, který byl považován za nejkritičtější chvíli roku. V mírném pásmu, kde je zima dobou vegetačního klidu a léto dobou vlastní *vegetace, kde je dostatek vláhy, ale nedostatek slunečního záření a tepla, je nejkritičtějším okamžikem roku zimní slunovrat. Dokud *slunce klesá, je obava o jeho další osud a tedy i pokračování života. Jakmile začne slunce stoupat, vyhlídky se obracejí k dobrému. Proto se v mírném pásmu slavil Nový rok odedávna v době zimního slunovratu. V teplých oblastech a tedy také na *Předním východě je tomu jinak. Slunovraty jsou málo významné, důležitější jsou obě rovnodennosti, které dělí rok na dvě období: období vegetačního klidu, které je zároveň obdobím sucha, tedy bez dešťů a s nadbytkem tepla, kdy vegetace usychá, a období naší zimy, které však je dobou vegetační aktivity, protože prší a vlaha působí obnovu vegetace. Vzniká však problém, zdali má být za začátek roku považována jarní nebo podzimní rovnodennost. Proto nacházíme na Předním východě dva typy *kalendáře. V jednom se slaví začátek roku (hebrejsky: *roš haššana*) na podzim, tedy podle našeho kalendáře v září či začátkem října, kdežto podle druhého na jaře, tedy asi v našem březnu. Oba typy kalendáře se často mísily a prolínaly, takže to historikům působí dodnes značné potíže. V *Izraeli, jmenovitě ve *Starém zákoně, je pro nejstarší dobu doložen začátek roku v podzimním období (Ex 23,16; 34,22), kdy se slavila sklizeň ovoce. To totiž zůstávalo přes léto nesklizeno a sklízelo se

teprve před podzimní rovnodenností, než začaly podzimní deště. Významnou korekturou je ustanovení, související se zavedením *svátku *pesach, že se od něho má počítat začátek roku (Ex 12,2; srov. Lv 23,5; Dt 16,1). Situace v Izraeli v předexilní době, tedy před babylonským zajetím, nám není dosti průhledná, zmínek o slavnosti novoročí je málo a je možné, že byly později upraveny. Situace v době *exilu už je průhlednější. Prorok *Ezechiel vyšel z toho, že *Babyloňané slavili začátek roku na jaře a protože působil v *Babyloně, začal datovat po babylonském způsobu, to jest tak, že se novoročí slavilo na jaře (Ez 45,18–25). Po návratu z babylonského zajetí se však prosadil kalendář, který spojoval novoročí se slavností stánků při podzimní rovnodennosti. Dokládají to ve Starém zákoně zmínky v 2 Pa 5,3.13; Ezd 3,6. Novoroční slavnost čili den smíření (hebrejsky: *jom kippur*) popisuje podrobně Lv 16. (Jan Heller)

rok, svatý:

1. v židovském náboženství (*judaismus) slaven jako rok odpočinku, odpuštění dluhů a trestů po sedmi sedmiletích (kromě postů a kajících skutků byly na svatý rok vráceny všechny pozemky, které v uplynulých 50 letech změnily majitele);

2. v *římskokatolické církvi rok, ve kterém mohli věřící získat za určitých podmínek všeobecné *odpustky; poprvé byl slaven v roce 1300, za *papeže Bonifáce VIII. (1235–1303), ten vyhlásil jako svatý rok každý stý rok; papež Klement VI. (1291–1352) zkrátil v roce 1350 lhůtu na 50 let, papež Urban VI. (1318–1389) v roce 1389 na 33 let (délka *Kristova života), papež Martin V. (1368–1431) zavedl v roce 1475 slavení každých 25 let. Kromě pravidelných svatých roků se s ohledem na významné události či výročí slaví také jubilea mimořádná. Svatý rok probíhá od 25. 12. do 24. 12. následujícího roku, jeho začátek je symbolizován otevřením zarděných bran v *bazilice sv. Petra ve Vatikánu a ve třech římských *kostelích. Tytéž brány jsou pak na znamení konce svatého roku zarděny (František Čapka)

rokoko (z francouzštiny: zdrobnělina podle *rocaille*, „mušle, vnutý ornament lastury“), evropský umělecký sloh, který se zformoval v pozdní fázi vývoje *barokní kultury na území severní Itálie a odtud se rozšířil do dalších evropských *zemí. V letech 1730 až 1780 dosáhl svého vrcholu ve Francii, v době *vlády Ludvíka XV. (v užším slova smyslu styl doby Ludvíka XV., vládl 1723–1774). Zejména v oblasti střední Evropy bývá považován za závěrečnou fázi baroka. Barokní monumentalita je však v rokoku vytlačena bezstarostnou hravostí, koketností a extatická smyslnost baroka poklesá v epikurejství a *kult *erotiky. Hlavně ve Francii se rokoko vyhranilo vůči *klasicismu jako samostatný sloh. Rokoko je spjata s dvorskou kulturou *aristokracie a projevuje se ve všech jejích složkách – *etice, *erotice, módě, *výtvarném umění, *architektuře, *literatuře a v *hudbě. Vyznačuje se galantním půvabem, křehkostí až přejemností, smyslem pro zdobnost a *miniaturu, tendencí k požitkářství, soustředěním na intimitu. Rokoko vneslo do umění též koncepci svobody jedince a jeho nezávislosti na společenských omezeních, což je patrné hlavně v milostných tématech.

Z antropologického hlediska lze na rokoko pohlížet jako na *životní styl privilegované aristokratické vrstvy, který sdíleli příslušníci dvorské společnosti v období transformace vrcholné barokní kultury v klasicismus. Rokoko lze také považovat za svébytný typ *subkultury, jejíž nositelé se identifikovali s dobovou aristokratickou „galantní kulturou“, pro niž byla typická smyslná hravost, erotismus, jemnost, bezstarostnost, elegance a požívačný estetický způsob života. Rokoko jako životní styl se rozvíjelo v prostředí šlechtických salonů a královských dvorů a výrazně utvářelo dobovou *estetiku, *morálku a *etiketu. Zdvořilost jako žádoucí projev galantní vznešenosti však nikoho neomezovala ve vzájemném svádění. Frivolní duch rokoka se například výrazně promítal do dobové módy. Ženy chodily v nabíraných šatech se širokou zvoncovitou sukni, se spoustou svůdných ozdob, lemavek, kanýrů a krajek. Ke zkrášlování používaly rtěnku, pudrovaly si vlasy na bílo a obličej či výstřih si zdobily muškami. V salonech vládla vybraná elegance, která se týkala i gastronomie

a přípravy hodovní tabule. Pořadí jednotlivých jídelních chodů a dezertů podléhalo stejně přísným pravidlům, jako klasická *tragédie.

Jako umělecký styl se rokoko uplatnilo především v architektuře, výzdobě interiérů, malbě, drobné plastice, nábytku a *porcelánu. Rokokové malířství a architektura jsou dekorativní, přinášejí celkové zesvětlení, soustřeďují se na výzdobu interiérů nebo uzavřených zahradních prostor s cílem vytvořit harmonické prostředí (zámecké parky ve Versailles a Schönbrunnu). Dynamismus a monumentalitu vrcholného baroka vystřídal v období rokoka důraz na půvab, intimní eleganci a dekorativní lyrismus. Pro rokokové stavby je typická preference klidných obrysů a ploch s mělkým členěním stěn, jejichž architektonická střízlivost je oživena rokokovými *ozdobami, jako jsou zvlněné linie, asymetrické rostlinné a úponkovité ornamenty a plastické zlacené štuky. Základním dekorativním prvkem se v období rokoka stal hřebínkový ornament, označovaný jako rokaj, jehož tvar je odvozený z mušle a připomíná linie písmen S nebo C. Rokaje existují v různých *variantách, nejčastěji jako plaménkové, paprscité nebo vegetabilní hřebínky, které jsou často kombinovány s volutami a festony. Rokokové ornamenty nebyly používány pouze na výzdobu architektonických článků, jako jsou okna nebo dveře, ale byly umísťovány také na zdi a stropy. V období rokoka byl oblíbený oválný půdorys salonů a chrámových prostor. Charakteristickým rysem rokokových staveb je zdobená dekorativní fasáda a bohatá štuková výzdoba interiérů. Rokokové interiéry *zámků se vyznačují rozmanitostí tvarů, barev a uměleckých artefaktů, které jsou elegantně sladěny v působivou intimní jednotu. Tu umocňují pastelové tóny modré a růžové barvy, ornamenty inspirované orientálními motivy, hedvábné tapety, broušené lustry, dekorativní vázy, užitkový porcelán a četná zrcadla. Ústřední životní filozofií, která se promítala do výzdoby interiérů, malby a užitého řemesla, je požívačná estetika spjatá se smyslností, poetičností a erotickou hravostí. Jedním z nejslavnějších příkladů interiérové rokokové výzdoby je oválný salon v paláci Soubise (1735–1740) v Paříži, ve kterém tvoří malba, štuky, vyřezávaný dekor i nábytek harmonickou intimní jednotu. Rokoko (jako dekorativní architektonický styl) organicky vyrůstá z barokních staveb a tvoří s nimi osobitou kulturní konfiguraci. Typickou ukázkou souznění barokní architektury a rokokové dekorativní estetiky je budova drážďanského Zwingeru (1722). Tento komplex palácových staveb, který měl plnit funkci zámecké galerie a místa dvorských zábav, postavil německý architekt Matthäus Daniel Pöppelmann (1662–1736). Příkladem kombinace barokních a rokokových stavebních prvků je i biskupská rezidence ve Würzburgu v Německu. Architekt Johann Balthasar Neumann (1687–1753) zde vytvořil unikátní zámeckou kapli, velkolepé schodiště a trůnní sál, kde se navzájem prolínají prvky barokního a rokokového stavitelství, sochařství a malířství. Mezi špičkové ukázky autentické rokokové architektury patří také Jekatěrinický palác (1756), stojící nedaleko Petrohradu v Rusku. Je dílem italského architekta Francesca Bartolomea Rastrelliho (1700–1771), který zde využil působivost a sílu dvorské architektury k prezentaci moci *absolutní monarchie. Rokoková estetika byla uplatněna zejména na vnější fasádě a jejím barevném řešení, působivě kombinujícím modré stěny, bílé sloupy a zlacené ozdoby. Za pozornost stojí rokokový postupimský zámeček Sanssouci (včetně stejnojmenného parku), nazývaný pruské Versailles, který dal v letech 1745–1746 zbudovat pruský král Bedřich Veliký. V *českých zemích se v architektuře prosadil svébytný styl, označovaný jako rokokový klasicismus. Svého vrcholu dosáhl zejména v palácových stavbách architekta a stavitele Ignáce Jana Nepomuka Palliardiho (1737–1824). Rokoko se projevilo také v díle Kiliána Ignáce Dienzenhofera (1689–1751), k čelným památkám patřila například přestavba zámku v Dobříš nebo letohrádek Mitrovských v Brně.

V malířství se rokokové zjemnění projevilo ve specificky světlé barevnosti, která se uplatňovala preferencí pastelových barev. Tematicky se prosadily náměty věnované galantním slavnostem lásky (*fêtes galantes*), zobrazující pomíjivost lidských citů a prchavých okamžiků lidského štěstí. Malíři doby rokoka na obrazech malých formátů usilovali o

estetické postižení půvabu lidského těla a zachycení rozechvělé smyslnosti, zacházející někdy do frivolnosti a erotičnosti. Významný představitel francouzské rokokové malby Antoine *Watteau (1684–1721) ve svých jemných, lyrických a kultivovaných obrazech ztvárnil svět italské *commedie dell'arte, ve které vystupují zasnění harlekýni, pieroti a tanečnice na pozadí divadelní rampy nebo parku. Atmosféru rokoka vyjádřil Watteau ve svých obrazech nejen zdobnou obřadností a *melancholií zobrazených postav, ale také jemnou *pastelovou malbou. Zobrazoval galantní scény v *přírodě (například *Slavnost lásky; Zábava v přírodě*), divadelní výjevy i jednotlivé postavy a jiné typické rokokové motivy, kde dominuje zejména láska a erotika (například *Paridův soud*). Přesáhl však obvyklou nezávaznou rokokovou hravost a dokázal zachytit hlubší smysl lidského jednání; například z jeho obrazů jako *Nalodění na Kythéru* či *Champs Elysées* lze vyčíst rozčarování, skrývající se za někdy povrchní radostí ze života, které je pro tato léta typické. Poněkud jinou, více smyslnou, podobu rokokové lásky zobrazil ve svých dílech další vynikající představitel francouzské rokokové malby, François *Boucher (1703–1770). Hlavním tématem jeho obrazů bylo nahé ženské tělo, vyjadřující grácii, šarm a něhu. Smyslný půvab jeho obrazů podtrhuje rafinovaná práce se světlem a stínem a světlý kolorit akcentující harmonické akordy bledě modrých, zelených, růžových a oranžových tónů. Boucher pokrýval široké spektrum uměleckých žánrů. Kromě malby závěsných obrazů působil jako dekoratér, věnoval se nástěnné malbě, knižní ilustraci, tvorbě rytin, výzdobě interiérů a návrhům pro gobelínové *manufaktury v Beauvais. Jako dvorní malíř krále Ludvíka XV., *rektor akademie a oblíbenec královny milenky Madame de Pompadour (1721–1764) Boucher výrazně ovlivňoval a současně ve svých dílech reflektoval dvorskou kulturu své doby. Na Boucherovo dílo navázal jeho žák Jean-Honoré *Fragonard (1732–1806), poslední velký malíř francouzského rokoka. Proslul jemným erotickým podáním galantních syžetů s pikantními budoárovými scénami a vynalézavostí vzrušivých detailů a choulostivých symbolů. Nejznámější z jeho děl – *Šťastné náhody houpačky (Houpačka)* však není výhradním výplodem Fragonarda, vychází z konkrétních pokynů zadavatele: jeho milá měla sedět na houpačce, kterou rozhoupává *biskup; on sám chtěl ležet na zemi v poloze, která mu umožňovala dívat se dívce pod sukně. (Připomeňme, že kalhotky v té době ještě nebyly vynalezeny.) *Ironie osudu tomu chtěla, aby se *Houpačka* stala muzejní klasikou, při jejímž spatření si nikdo nedomýšlí nic špatného. Je to svého druhu pocta Fragonardově umělecké dovednosti: způsob, jakým dokázal metamorfovat choulostivé zadání, aniž by stvořil něco, co by nebylo ztělesněním radosti, něhy a lehkosti. Fragonardovy ložnicové scény jsou však tematicky výstižnější a daleko obsažnější. Například *Závora* je stejně rafinovaná jako přirozená: milenec zavírá dveře na závoru, zatímco dívka se ho pokouší zadržet. Závora je zde bezpochyby symbolem mužského či ženského pohlaví. Důležitou roli rovněž hraje *symbolika kompozic *Zápalná žabka* a *Sprcha*, které jsou založeny na tradičních vtipech erotického obsahu. Dívky vyděšené ohňostrojem (žabkou) zapomenou na svůj stud a ukazují se v provokativních pózách; ohňostroj ve skrytu se zároveň stává metaforou erupce sexuálních pocitů.

Z antropologického hlediska lze Fragonardovo dílo hodnotit jako obrazovou ilustraci galantních hodnot a *životního stylu aristokratické subkultury období rokoka. Na jeho obrazech je možné studovat rokokovou módu, dobovou etiketu, scény z rodinného života, zámecké budoáry, zahradní architekturu, galantní slavnosti, ale zejména dobový postoj k lásce a erotice. Prostřednictvím Fragonardových obrazů, rytin, skic, leptů, miniatur a knižních ilustrací lze vstoupit do rozmarného, bezstarostného a frivolního světa galantní kultury. Fragonard své obrazy maloval transparentními lazurami, které dodávají jeho malbě fascinující svítivost a hloubku. Jeho virtuózní, vzrušující, ale sebejistý malířský styl ideálně doplňuje klíčové téma jeho tvorby – rokokové příběhy lásky a svodu.

Poněkud jinou dimenzi získaly rokokové malby vznikající mimo území Francie. V Itálii působil v období rokoka pokračovatel tradice benátského kolorismu Giovanni Battista

Tiepolo (1696–1770), který ve své tvorbě překlenul široké období od pozdního baroka ke klasicismu. Tiepolo proslul zejména svými dekorativními monumentálními *freskami, které jsou jedinečnou ukázkou kombinace malby a architektury. Na jeho freskách stěny a stropy zdánlivě mizí, aby odhalily nadpozemský alegorický svět bohů a svatých. Tiepolo dodal rokoku slavnostní lesk a vynalézavou hravost. V jeho malbách se stříbřitě šedé světlo a barva osamostatňují jako autonomní výtvarný prvek a stávají se svébytnou uměleckou hodnotou. Za vrcholnou ukázkou Tiepolova umění je možné označit fresku *Apollón přivázející nevěstu*, kterou namaloval v císařské síni Wüzburgského paláce v Německu. Klasickou ukázkou italské rokokové malby je také dílo Francesca Guardiho (1712–1793), v jehož drobných obrazech benátských lagun vrcholí benátská iluzionistická rokoková malba. V Anglii se setkáváme s prvky rokokové malby v díle vynikajícího portrétisty Thomase Gainsborougha (1727–1788), který prostřednictvím brilantní techniky dokázal zachytit světelné efekty, jako je hra světla a stínu na hedvábí nebo proměnlivá atmosféra krajiny. Snová a melancholická rokoková náladovost se projevila zejména v jeho portrétní tvorbě z osmdesátých let. Ale anglické umění v dílech některých autorů předvádělo i zhoubný vliv erotiky a touhy po sexu na odstrašujících příkladech zkažené morálky. Zarytý odpůrce rokoka William *Hogarth (1697–1764) v cyklech *Život prostitutky* (1732) a *Život prostopášníka* (kolem roku 1733) – s jednotlivými díly *Dědic*, *Vstávání*, *Orgie*, *Zatčení*, *Sňatek*, *Hráčské doupě*, *Vězení*, *Blázinec* – zajisté nevyzývá k nemravnostem, přitom však neřestné výjevy na jeho obrazech a rytinách jsou rokokovému stylu docela poplatné. Z let 1730–1731 pochází dvojice Hogarthových obrazů *Předtím*, *Poté*. První z nich zachycuje sblížení šťastných milenců. Mládenec naléhá a dívka ho odmítá, jak se sluší podle pravidel galantní lásky. „Předtím“ si dívka nesla v šátku jablíčka – symbol počestnosti. Z druhého obrázku na nás hledí poněkud pocuchaní milenci, jejichž opojení se vytrácí; čeká je vystřízlivění. Pochutnali si a jablíčka už nejsou. Jiný představitel umravňujícího anglického malířství té doby Thomas Rowlandson (1756–1827) nás v díle *Starý zákazník* vede pro mravní naučení rovnou do nevěstince; nenasytní milenci v jeho *Meditaci mezi hroby* se zase s potěšením oddávají tělesné náruživosti na hřbitově a nezarazí je ani všudypřítomné *memento mori*. Rowlandson se vyznal v historii umění a pro své práce často volil klasická témata: takovým příkladem může být *Moderní Pygmalion*, satira na moderní ženu bez sexuálních zábrán, která se iniciativně chopí svého Pygmaliona, a jak se zdá, přivádí ho k blaženosti. Rowlandsonovy dvojsmyslné, často až oplzlé grafické listy, předvádějící manýry a nálady autorových současníků – ať to byli sedláci, děvečky, vznešení aristokraté, faráři, obchodníci či oficíři – se těšily veliké popularitě. Na karikaturu se specializoval James Gillray (1757–1815). Pro vyjádření erotických narážek využíval mnohoznačných symbolů, které jejich ctitelé a znalci tehdejších poměrů ovšem snadno rozlouskli. U záplavy děl erotické satiry a karikatury v anglické tištěné grafice 18. století je třeba si uvědomit, že se tu snadno stírá rozhraní mezi „vysokým“ a „nízkým“ uměním. Ve střední Evropě je přechod od pozdně barokní malby k odlehčenému rokoku spjatý s dílem rakouského malíře Franze Antona Maulbertsche (1724–1796). Těžiště jeho díla spočívalo v tvorbě monumentálních alegorických fresek, které realizoval v *kostelech, *klášterech a na zámcích ve Vídni, v Drážďanech, Innsbrucku, Bratislavě, Praze a Kroměříži. Pro Maulbertschovu malířskou tvorbu byl typický uvolněný skvrnovitý rukopis, ve kterém dominovalo světlo nad barvou a rozpouštělo ji v jednotné strhující světlobarevné médium. Na sklonku jeho tvorby lze v jeho díle již zaznamenat prvky nastupujícího klasicismu. V Čechách patřil mezi přední reprezentanty rokokové malby „český Watteau“ Norbert Grund (1717–1767), který pod vlivem benátského rokoka dospěl ve své tvorbě k svébytnému světelně barevnému iluzionismu. Na zformování jeho rokokového stylu měly svůj vliv také rytiny šířící francouzský galantní žánr. Za nejpůvabnější je možné označit Grundovy obrazy malého formátu, na nichž jsou zobrazeny galantní výjevy z parků, provedené uvolněným malířským rukopisem volnými barevnými skvrnami. Spektrum tematických okruhů jeho malířské tvorby

ale bylo mnohem širší. Grund maloval také lovecké výjevy, jarmareční scény, bitvy, cikánské tábory, přístavy a mořské bouře. V závěrečné fázi Grundovy tvorby rokoková hravost v jeho obrazech ustupuje do pozadí a je nahrazena výtvarnými prvky typickými pro raný klasicismus.

Galantní kultura doby rokoka se promítla také do užitého umění, které tvořilo neoddelitelnou složku dvorského životního stylu. Významnou součástí rokokových interiérů se stal porcelán, který zatlačil do pozadí tapiserie i tradiční sklo. V roce 1709 v Sasku odhalil německý chemik Johann Friedrich Böttger (1682–1719) tajemství výroby porcelánu z *kaolinu a ukončil tak dlouholetý monopol porcelánu, který byl importován z Číny. V roce 1710 byla v Míšni založená slavná saská královská porcelánka, známá svými technicky dokonale modelovanými figurkami, jídelními servisy a okrasnými nádobami. Mezi nejslavnější tvůrce míšeňské keramiky patřil Johann Joachim Kändler (1706–1775), proslulý svými půvabnými porcelánovými soškami a návrhy velkých servisů. Ve Francii se hlavním centrem výroby porcelánu stala manufaktura v Sèvres, jejíž produkty byly typické jedinečnou barevností, zejména nenapodobitelnými odstíny královské modři a pompadourské růžové.

V rokokovém sochařství se prosadila zejména drobná figurální plastika. V náboženské skulptuře představuje vrchol rokokového sochařství dílo Ignaze Günthera (1725–1775), který například vytvořil překrásné sousoší *Zvěstování* (1764) pro kostel augustiánských *kanovníků ve Weyaranu. Rokokové citění se výrazně projevilo také v dílech italských sochařů Giacomina Serpotta (1652–1732) a Francesca Queirola (1704–1762). V českém prostředí se zformoval specifický sochařský styl, označovaný jako rokokový klasicismus, který reprezentuje tvorba sochaře Ignáce Františka Platzera (1717–1778). Pro jeho sochy je typický rokokový senzualismus, tělesná smyslnost, plnost forem a sevřená plasticita modelace.

Svět rokokové galantní kultury našel své vyjádření také v literatuře, hudbě, divadle a tanci. V literatuře se na rozdíl od baroka nevytváří napětí mezi pomíjivou smyslovostí a věčným duchovním principem, zdůrazňovány jsou především smyslové požitky. Barokní tradice je pozměněna i v použití žánrů, převládají (z hlediska klasicismu) „nízké“ žánry: rozmarná a erotická *poezie, galantní epos, pastýřská hra, féerie. Literární rokoko se inspirovalo i antikou, ale pro své potřeby si vybírá pouze *Anakreóna, *Catulla a *Horatia. Antického bájesloví využívá jen v duchu hédonistického ideálu života. Na vrcholu rokokové „mytologie“ stojí *Afrodíta (Venuše, v české poezii Lada) a *Kupido (Éros, Mílek) jako zosobnění síly všezasahujícího erotického principu, se objevuje se i stylizovaný kult *Bakcha a Cerery. V rokoku není pocíťován rozpor mezi osobností umělce a jeho nekonvenční tvorbou, jak dosvědčuje erotická poezie literátů z řad kněžstva. K autorům rokoka patří ve Francii, mimo jiné, Jean de La Fontaine (1621–1695), v Německu Heinrich von Kleist (1777–1811), Christoph Martin Wieland (1773–1813), ale též Ital Giovanni Giacomo *Casanova (1725–1798). Mistrem veršované pastýřské idyly, akcentující citový prožitek a harmonický vztah k přírodě, se stal švýcarský básník a malíř Salomon Gessner (1730–1788), který se proslavil knihou *Idyllen* (Idyly, 1756). V Německu psal August Gottfried Berger (1747–1794) své *Gedichte* (Balady, 1789), v nichž se spektrum témat pohybuje od ponurých tragických příběhů k dobovým kratochvilným romancím. V české literatuře se vliv rokoka projevil v tvorbě prvních básníků národního obrození (*anakreontika).

V hudbě našlo rokoko svůj specifický výraz v drobných skladbách řazených do tzv. suit, které jsou charakteristické opakovanými melodickými frázemi, jednoduchou harmonií a virtuózní zdobností. Mezi přední skladatele doby rokoka patřili tvůrce skladeb pro loutnu a cembalo (clavecin) François Couperin (1668–1733) a Jean Philippe Rameau (1683–1764). V divadelní tvorbě našlo rokoko svůj specifický výraz v žánru salonní *komedie, která v milostných zápletkách akcentovala hravost citů, poetickou atmosféru, ironii, nadsázku, lehký humor i jemnou nostalgii. Pod vlivem italské commedie dell'arte psal své komedie nejvýznamnější francouzský rokokový dramatik Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux

(1688–1763). Oproti lehkovážné galantní rokokové literatuře, s níž měla komedie společný jazyk, prezentuje Marivaux ve svých hrách lásku jako hluboký cit. Nejslavnější z jeho komedií *Le Jeu l'amour et du hazard* (Hra lásky a náhody, 1730) je založena na využití motivu maskování a převleků. To mu umožnilo uplatnit jak aristokratické elegantní a vytříbené galantní dialogy, tak i jazyk jadrné lidové komiky. Typickým rokokovým divadelním žánrem byla také pastorála – hra s hudebním doprovodem a tancem koncipovaná jako obraz idylického venkova s amorky, pastýři a pastýřkami ve stylizované milostné hře. V období rokoka prošla vývojem i opera, v rámci níž vznikla specifická divadelní forma označovaná jako „opera-balet“. Jednalo se o velmi rozvolněný žánr, ve kterém se příliš nehledělo na logicky sevřenou a pevnou koncepci, důraz byl spíše kladen na dekorativní a galantní podívanou pro oko, vyjadřující heslo doby „král se baví“ (*le roi s'amuse*). Pohybová kultura doby rokoka nalezla své vyjádření v umění francouzských tanečnic Marie-Anne de Cupi zvané Camarago (1710–1770) a Marie Sallé (1710–1767).

Rokoko jako svébytný životní styl, sdílený příslušníky aristokratické společnosti, představuje poměrně krátkou etapu vývoje novověké evropské kultury. Přesto v období rokoka vzniklo široké spektrum kulturních prvků a komplexů, které jako celek představují svébytný systém *artefaktů, *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí, odrážející dobové hodnoty a normy aristokratické společnosti. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

rokoko, druhé, slohové období ve druhé třetině 19. století, navazující na dekorativnost *rokoka 18. století a projevující se zejména v bytové kultuře a módě, v *uměleckém řemesle a v průmyslu; u nás v malířství například Josef Matěj Navrátil (1798–1865) a Josef *Mánes (1820–1871). (František Čapka)

rokokový, *rokoko.

role, chování očekávané od držitele určitého postavení. (Jaroslav Malina)

role, genderová, specifický případ *sociálních rolí, které jsou vázány na představu *maskulinity a *femininity; způsoby chování, které jsou spojovány v určité společnosti s obrazem žen a s obrazem mužů; mužská genderová role a ženská genderová role.

Koncept genderové role vychází z konceptu sociálních rolí obecně. Sociální role představují způsoby chování očekávané od *člověka v určité sociální pozici, v případě genderových rolí od žen a od mužů. Ženská genderová role je vymežována péčí o druhé, důrazem na vztahy, fyzickou atraktivitou, afektivitou atd. Mužská genderová role je vymežována racionalitou, nízkou emocionalitou, technickou zdatností, odstupem, odvahou atd.

V raných přístupech se předpokládalo, že lidé přijmou v rámci procesu *socializace obsahy genderových rolí a začnou se chovat v souladu s nimi. Genderové role přitom na jedince vyvíjí tlak, kterému musí podlehnout. Ve výjimečných případech může dojít ke konfliktu či odmítnutí role. Pokud se jedinec v souladu s rolemi nechová, následují ze strany jeho/jejího okolí tresty (například sociální izolace).

Původní pojetí genderových rolí bylo kritizováno obdobně jako koncept sociálních rolí. Hlavním důvodem byla přílišná pasivita člověka, který údajně přijímal požadavky okolí bez jakékoliv vlastní iniciativy. Výzkumy však ukazovaly, že lidé jsou při osvojování genderových rolí poměrně aktivní a částečně role modifikují tak, aby lépe odpovídaly osobním dispozicím a životním podmínkám daného člověka.

Moderní teorie genderových rolí předpokládá, že mezi rolími požadavky a chováním konkrétních osob je značná distance. Genderové role existují ve společnosti jako ideální obrazy žen a mužů. Konkrétní lidé je vnímají, ne nutně se jim však ve svém životě reálně podřizují, a to proto, že: 1) lidé jsou aktivními subjekty, 2) role mohou být částečně modifikovány, a přesto slouží k snadnější orientaci v sociální realitě, 3) role jsou umístěny v kontinuu.

Genderové kontinuum představuje škálu možných projevů žen a mužů. Krajní póly tohoto kontinua tvoří dominantní genderové role spojené s hegemonní maskulinitou a preferovanou femininitou. Mezi nimi je však řada dílčích projevů ženskosti a mužskosti, které je společnost ochotná oceňovat či tolerovat. Pouze tehdy, když má muž či žena projevy z opačného konce kontinua, přichází ze strany okolí tresty. (Irena Smetáčková)

role, sociální, očekávané chování spojené s určitým *statusem; toto chování se řídí kulturně definovanými právy a povinnostmi, které vyplývají z daného statusu; jako příklad sociálních rolí mohou sloužit *role genderové. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

Rolland, Romain (29. 1. 1866, Clamecy, Francie – 30. 12. 1944, Vézelay, Francie), francouzský prozaik, dramatik, esejista, hudební historik, literární kritik, profesor dějin hudby na pařížské Sorbonně, uznávaný společenský činitel a myslitel. Ve svém novorealistickém díle zasaženém prouděním světové moderny zachytil krizový přelom 19. a 20. století vrcholící prvním světovým válečným konfliktem i naděje válečné a poválečné Evropy drčené krveprolitím a všeobecným selháním dosavadních jistot. I když si uchoval koncepční samostatnost a ideové hledačství, dával zřetelně najevo inklinaci k tehdejší politické *levici; na krizi evropského myšlení reagoval inspirujícími návraty k východnímu myšlení a jeho moderním osobnostem (*Gándhí); svou koncepci dějin opírající se o osvícené osobnosti ostatně vyjádřil i v sérii literárních portrétů velkých lidí. Soustředění na osobnost se projevilo i v jeho románech-řekách *Jean-Christophe* (Jan Kryštof, 1904–1912) a *L'Âme enchanté* (Okouzlená duše, 1922–1933).

Rollandova drobná novela *Pierre et Luce* (Petr a Lucie, 1920) líčící tragiku milostného vzplanutí v kleštích nesmyslného válečného konfliktu se stala symbolem světového *pacifismu a odsudku *války jako největšího ponížení člověka, které je vyústěním stavu lidské společnosti. Rolland tu vytvořil idealistický model lyrické, něžné, čisté, neagresivní, spíše duchovní *lásky stojící proti její animální podobě: z těchto důvodů se povídka stala jak předmětem adorace, tak výsměšné *parodie. (Ivo Pospíšil)

rolník, jedinec ekonomicky závislý na hospodaření na *půdě, vyčleňující se při rodové parcelaci společných hospodářství, individuálně hospodařící se svou *rodinou; obecně člověk pracující na venkově.

Ve *starověku tvořili rolníci původně nezávislé malovýrobce, později upadali do stále větší ekonomické závislosti. Za *feudalismu představovali rolníci jednu z hlavních skupin obyvatelstva, složenou (vedle menšího počtu svobodných rolníků) z největší části z *nevolníků. Byli nosným hospodářským prvkem, ale na politice stavovského *státu se nepodíleli. Zásadní změna nastala s koncem *nevolnictví a *poddanství. S nastupující industrializací ztrácí zemědělský sektor na významu a počíná také postupný početní úbytek rolníků, způsobený jednak modernizací vybavení a postupů, jednak zaostáváním příjmu rolníku za vývojem mezd v průmyslu. (František Čapka)

Rómaioi, řecké označení pro *Římany a později pro *Byzantince. Vzhledem k tomu, že se Byzantinci považovali za nástupce Římanů, proto sami sebe od 6. století, kdy se na Východě znovu uplatnila *řečtina jako úřední jazyk, takto charakterizovali. (Marie Pardyová)

Romanes, John George (19. 5. 1848, Kingston, Ontario, Kanada – 23. 5. 1894, Londýn, Anglie), britský přírodovědec kanadského původu; je považován za zakladatele komparativní psychologie. Měl blízký odborný a přátelský vztah k *Charlesi Darwinovi, stal se významným stoupencem *darwinismu poslední třetiny 19. století. Dědictví umožnilo jeho otci přestěhovat se i s rodinou do Londýna, kde Romanes získal nejen vzdělání, ale dále i žil a působil. Jako student prováděl výzkum nervového a lokomočního systému medúz a ostnokožců, výsledky svých výzkumů publikoval v časopisech *Philosophical Transactions of Royal Society* a *Nature*. Výzkum medúz mu v roce 1879 přinesl členství v Královské společnosti. Zlomovým okamžikem bylo pro Romanese osobní setkání s Charlesem

Darwinem v roce 1874. Z Romanese a Darwina se následně stali velmi blízcí přátelé, kteří se často stýkali a mezi nimiž probíhala čilá korespondence.

Romanes se domníval, že by mohl Darwinovu evoluční teorii posílit a posunout dále, kdyby prokázal, že i duševní a mentální dispozice *zvířat (včetně *člověka) vznikly procesem *biologické evoluce. Podle Romanese povstala lidská mysl evolucí z mysli zvířat.

Systematicky shromažďoval výsledky pozorování a pokusů, z nichž řadu učinil a připravil sám, aby tak dokázal, že neexistuje rozdíl v druhu rozumu například u raka a u člověka, rozdíl je podle něj ve stupni vývoje. Svou hypotézu evoluční kontinuity podrobně analyzoval ve třech hlavních dílech. V roce 1881 publikoval dílo *Animal Intelligence* (Zvířecí inteligence), v němž zastával *názor, že existuje spojitá evoluce mysli od zvířat k člověku cestou kontinuálního nárůstu. Domníval se, že každý živočich je vybaven určitým stupněm reflexů, instinktů a rozumu, snažil se proto dokázat evoluční spojitost těchto stupňů mezi myslí zvířat a člověka. Svou teorii evoluce opřel o teorii instinktů, které podle něj vznikají buď působením *přirozeného výběru, nebo stereotypizací a předáváním výhodných, na zkušenosti založených, vzorců chování po mnoho *generací. Instinkty jsou podle něj reflexy vyvolané percepcí. Proto se podle něj mohou duševní schopnosti stát dědičnými, a naopak samotné instinkty mohou být změněny zkušeností.

Romanes zvolil jako kritérium existence mysli schopnost *zvířete měnit chování na základě zkušenosti. Tuto doktrínu mentální kontinuity podrobně rozpracoval v dílech *Mental Evolution in Animals* (Duševní evoluce zvířat, 1883) a *Mental Evolution in Man* (Duševní evoluce člověka, 1888), v nichž však opustil původní dogmatickou představu kontinuálního nárůstu instinktů, reflexů a rozumu. Místo toho uvádí, že vývoj mozku kulminuje u člověka, naproti tomu reflexy u člověka takřka zanikají. Romanes byl toho názoru, že evoluce mysli probíhala kontinuálně již od rostlin, které ovšem nedisponují smyslovými orgány. Nárůst složitosti *kognitivních funkcí prochází přes stadium druhů s jednoduchým sensorickým vnímáním. Následovaly fáze percepce, v níž živočichové interpretují vjemy na základě zkušeností. V receptivní fázi, které dosáhli všichni teplokrevní živočichové, vjemy splývají podle asociačních *zákonů. Tak je možné na základě zvuku štěkajícího *psa dovodit ideu psa. V poslední konceptivní fázi, které dosáhl pouze člověk, jsou aktivně kombinovány abstraktní ideje. Je to úroveň, v níž se poprvé stává možné intencionálně abstrahovat stavy nebo vztahy za účelem dalšího usuzování. Tímto tvrzením pak Romanes dokazoval, že lidský rozum mohl vzniknout evolucí z nižších forem mysli. Svým rozsáhlým dílem přispěl k formování komparativní psychologie a předznamenal i některé *axiomy *evoluční psychologie. Kritický postoj k jeho dílu zaujal jeho současník Conwy Lloyd *Morgan. (Martin Soukup)

Románi (z francouzštiny: *Romain*, „Říman“), etnika románského původu nebo zcela romanizovaná etnika, tj. hovořící *románskými *indoevropskými jazyky; ve *starověku především *Římané, dále obyvatelé starověké *Galie, v současné době *Francouzi, *Italové, *Portugalci, *Rétorománi, *Rumuni, *Španělé, část *Švýcarů aj. (Lukáš Šín)

romanizace, složitý sociálně ekonomický, kulturní a jazykový adaptační proces, který probíhal v oblastech podmaněných antickým Římem. Jeho výsledkem bylo postupné převládání vlivu *římské kultury v západní polovině *římské říše. Centrem romanizace se stala *města. V provinciích se šířila *latina (která potlačovala původní „barbarské“ jazyky) a zároveň s ní i římská kultura a *římské náboženství. Romanizaci šířili obyvatelé Itálie (vojáci, *úředníci, obchodníci, řemeslníci a kolonisté). Horní vrstvy společnosti většinou přijímaly romanizaci ochotně, jelikož si chtěly udržet své společenské postavení, nižší *společenské vrstvy byly ovlivněny římským způsobem života nebo službou v armádě. (Markéta Pechníková)

Romano, Giulio (vlastním jménem Giulio Pippi, 1499, Řím, Itálie – 1. 11. 1546, Mantova, Itálie), italský malíř a architekt; představitel *manýrismu. Byl *Raffaelovým preferovaným žákem a spolupracovníkem na četných projektech, například na kartonech pro gobelíny do

Sixtinské kaple. Od roku 1520 dokončoval po Raffaelově smrti jeho poslední zakázky: výzdobu *vily Madama a především *fresky v Sala di Constantino ve Vatikánu.

Mnohafigurové, rozsáhlé fresky s výjevy z *Konstantinova života dokládají kvalitativní změnu principů zobrazení: cíl, o který usiloval Raffael, totiž nenásilné uspořádání postav do formálně jasně členěných skupin, byl opuštěn ve prospěch plochy přeplněné dekorativními prvky. Drsná strohost v modelaci postavy a pronikavý, neklidný kolorit definitivně vystřídaly Raffaelův pozdní styl a klasické ideály vrcholné *renesance.

Koncem roku 1524 se Romano přestěhoval do severní Itálie, kde v letech 1525–1535 vytvořil jako městský stavitel v Mantově pro *vévodu Federiga Gonzagu své hlavní dílo: manýristický Palazzo del Tè, vyzdobený ve všech místnostech rozměrnými freskami, inspirovanými zejména antickou mytologií, které vynikají otevřenou silovou sexualitou a erotismem (*Psýché a Kupido v lázni; Jupiter a Psýché* aj.); k nejvýznamnějším patří Sala di Psiche (1528). Giulio zde přesunul důraz z ideální kompozice na nenucené a přirozené líčení. Ještě výrazněji se tento vývoj projevuje na fresce se scénou *gigantomachie (zápas *Gigantů, synů Země, s olympskými bohy) v Sala dei Giganti (1535). (Jaroslav Malina)

románská etnika, *Románi.

románská kultura, *kultura, románská.

románské jazyky, *jazyky, románské.

románské umění, *kultura, románská.

románský sloh, *kultura, románská.

románský styl, *kultura, románská.

Romanšové (Romanši, Rumanši, *Ladinové), *Rétorománi. Jejich předky byli *Rétové. (Leoš Šatava)

romantické umění, *romantismus, *umění, romantické.

romantismus (z francouzštiny: *romantique*, „romantický, románový, fantastický; romantika“), etapa ve vývoji životní filozofie a umění spadající do konce 18. a první poloviny 19. století a jeden z posledních velkých evropských uměleckých slohů. Ideově je spjat s revolučními, společenskými proměnami, které s sebou přinesla *krize absolutistického monarchismu a jejichž vyhoceným výrazem se stala *Velká francouzská revoluce. Představuje reakci na racionalistický *osvícenský koncept *světa a *umění, spoutaný *privilegií, *normami a *konvencemi. Vyrůstá z rozporů a polarit vznikajících mezi romantickým ideálem a skutečností, *rozumem a citem, romantickým antitradicionalismem a *tradicionalismem. Je charakterizovaný zejména romantickým *individualismem, *subjektivismem a *modernismem.

Romantismus – v souladu s romantickou filozofií Jeana Jacquese *Rousseaua – vnesl do umění obdiv k *přírodě. Romantická estetika zdůrazňovala cit a dojetí, právo na tvůrčí svobodu. Jeden typ romantických postojů směřoval k vytváření lepšího, ideálního, vysněného světa (někdy se tato orientace označuje za konzervativní romantismus, neboť znamenala odvrát či únik od reálného světa), druhý typ směřoval ke konfliktu jedince a světa (aktivní romantismus, který nejlépe vyjádřil byronismus).

V tomto období vznikla řada uměleckých škol, směrů a hnutí, nových uměleckých druhů, žánrů a forem (v *literatuře například hrůzostrašná, fantastická a detektivní literatura, historický román nebo poema). V malých národech sehrál romantismus především národně osvobozenickou a obrozenskou úlohu. (Viz též *umění, romantické.)

Ze střetu romantismu a *realismu (popřípadě akademismu, naturalismu, kritického realismu) těžila evropská umělecká *moderna. (Jaroslav Malina)

romantismus, ruský, jako umělecký směr se uplatňoval od počátku 19. století, velmi často spolu s ožívajícím *klasicismem. Přinášel novou erotickou etiketu, *individualismus, exotiku, tragičnost a kult intenzity. (Ivo Pospíšil)

Romeo a Julie, protagonisté stejnojmenného *dramatu Williama *Shakespeara, které se odehrává v italské Veroně, kde propuká boj mezi rodem Monteků a Kapuletů. Montekův syn Romeo pozná na maskárním plese u Kapuletů jejich dceru Julii a zamiluje se do ní. Ve známé balkonové scéně si pak slibují věčnou *lásku. Julie za pomoci chůvy odchází a je u mnicha Vavřince s Romeem tajně oddána. Romeo se poté zaplete do souboje svého přítele Merkucia s Montekem Tybaltem, zaviní nechtěně Merkuciovu smrt a zabije Tybalt. Před nuceným odchodem z *města v noci navštíví Julii, která musí svolit k *sňatku s *hrabětem Parisem. Julie však využije nabídky Vavřince a vypije nápoj, který způsobuje domnělou smrt. Romeo tak objeví údajně mrtvou Julii, zabije Parise a otráví se – když se Julie probudí a uvidí mrtvého Romea, spáchá *sebevraždu. *Romeo a Julie* není jen milostnou romancí, ale autentickou anatomii a fyziologií lásky včetně jejího bláznovství, třeštění, prudkosti, vášně a nelogičnosti. Náhlé vzplanutí, které se předvádí zvláště v balkonové scéně, přerůstá v silný životní vztah, který oba milence staví takřka proti všem. Okolí usiluje o zlomení nově vytvořeného svazku, ať již zdůrazňováním rodového antagonismu, vypočítavostí, násilím, které se neštítí ani vraždy, nebo snižováním a neustálou ironizací. Je to odvěký svár, který *Shakespeare předvídavě ukázal jako určující: mezi tvorbou, kreativitou a destrukcí, mezi silami tvoření a radosti z tvoření a silami závidění, nenávisti, zmaru a zkázy.

Od počátku je v lásce veronských milenců prvek neštěstí a tragiky, které jako by předurčovaly jejich konání: je to věčné líčení toho, jak lidé pocítují síly, které se stavějí do cesty jejich štěstí, ale snad i emblém vědomí, že v lásce, která – jak dobře věděli lidoví básníci včetně autora (autorů) starohebrejské **Písně písní* a po nich František *Halas a Vladimír *Holan – je vždy sprážená se smrtí, člověk překračuje svůj omezený obzor a dostává se do jiné existenciální dimenze. Lítost a dojetí, které diváci a čtenáři po staletí prožívají při tomto milostném duetu z počátečních scén Shakespeareova dramatu, jsou nejen lítostí a dojetím nad tragičností lidského osudu, ale také výrazem nesmrtelnosti citu, jímž se lidé odjakživa dotýkali majestátu bohů. (Ivo Pospíšil)

Romito (Itálie), *jeskyně, v níž byly v letech 1963–1965 nalezeny pozůstatky celkem šesti jedinců (4 muži, 2 ženy) z období *epigravettien (kolem 10 500 př. n. l.). Významná je kostra náležející zakrslému jedinci s typickými příznaky *chondrodysplasie. Tento člověk, vysoký pouze asi 1–1,2 m a zřejmě neschopný produktivního loveckého života, se v rámci své komunity přesto dožil dospělosti. (Jiří A. Svoboda)

Romové (z romštiny), >*Cikáni*, skupina obyvatelstva ve své většině společného indického původu, rozptýlená pod různými apelativními a etnonymními názvy v exteritoriální etnické diaspoře téměř po celém světě. Na prvním mezinárodním sjezdu Romů v Londýně v dubnu roku 1971 (1. kongres Mezinárodní romské unie) bylo přijato pojmenování Rom (plurál *Roma*, romský etnonym) jako oficiální název s mezinárodní platností, v souladu se světovým trendem nahrazovat dosud užívaná apelativa etnických a národnostních skupin jejich vlastními označeními. Menší část evropských Romů tvoří *Sintové* (žijící například v Německu, Rakousku, Nizozemsku, ve Francii, ale i v České republice), kteří společný název Rom neuvžívají. Odlišnou skupinou jsou také kočovníci (*Travellers* – v Anglii, ve Walesu, Skotsku a v Irsku), mezi něž zčásti patří i Romové. V češtině se výraz Romové rozšířil v odborné i širší veřejnosti v souvislosti se vznikem Svazu Cikánů-Romů (Romano jekhetaniben) již v roce 1969. Dnes je pojmenování *Romové* užíváno v běžném jazyce, ale i v oficiálních dokumentech (například Rada Evropy, Evropská Unie) ve svém širším významu.

Představitelé Mezinárodní romské unie (International Romani Union) odhadují počet Romů ve světě na 10 až 15 milionů, jiné zdroje okolo 10 milionů, z čehož asi 7–8 milionů v *Evropě. V rámci Evropy představují Romové, Sintové a kočovníci nejpočetnější etnickou skupinu. Většina evropských Romů žije v oblasti Karpatského oblouku, v jihovýchodní a střední Evropě. Zdroje dat o počtech Romů a jejich přesnost jsou předmětem častých diskusí (některé *země jejich počty nevykazují, nebo je spojují s jinými okrajovými sociálními

skupinami). Podle údajů Rady Evropy nejvyšší počty Romů žijí v Rumunsku (2–2,5 milionu), v Bulharsku (asi 800 000), v Maďarsku (700 000), v Turecku (400–450 000), v Řecku (200 000–250 000), ve vysokých počtech žijí Romové i v Srbsku, Makedonii a dalších zemích bývalé Jugoslávie, v Rusku (300 000–400 000). Vysoký relativní počet Romů je na Slovensku, kde podle průzkumů žije minimálně 320 000 Romů, ale v mezinárodních dokumentech je uváděn odhad až 500 000, což by představovalo 10 % z celku obyvatel Slovenské republiky. Počet i podíl Romů na celkovém počtu obyvatel řadil bývalou Československou federativní republiku (1991) na třetí až páté místo v Evropě. V zemích jihozápadní Evropy žije nejvíce Romů ve Španělsku (800 000) a v Itálii (120 000–150 000), v rámci západní Evropy pak ve Francii (280 000–350 000), v Německu (asi 130 000), v Nizozemsku (40 000–50 000) a v Rakousku (25 000). Ve Velké Británii žije nejméně 120 000 Romů a kočovníků, v Irsku asi 30 000. Nejnižší počty Romů uvádějí země severní Evropy.

Můžeme konstatovat, že společenské postavení Romů ve všech zemích *Evropské unie (EU) je obdobné. Majoritní společností jsou vnímáni negativně a mnoho z Romů je postiženo sociální exkluzí provázenou vážnými sociálními problémy. Po formální, právní stránce je možné konstatovat, že postavení Romů v nových členských státech EU (včetně České republiky) je v mnohých ohledech relativně lepší než ve státech západní Evropy. V nových členských zemích jsou Romové zpravidla uznáni za *národnostní nebo *etnickou menšinu a na úrovni *vlád zde existují poradní orgány pro záležitosti romské komunity. Na druhou stranu zde však existují hlubší společenské *předsudky ve většinové společnosti.

V České republice dnes Romové představují jednu z početně nejsilnější zastoupených etnických skupin, jejíž značná část se od ostatního obyvatelstva odlišuje svými sociálními, ekonomickými, demografickými, antropologickými a kulturními charakteristikami. Podle cenzu z roku 1970 v *českých zemích žilo 60 279 Romů, roku 1980 již 104 033 a roku 2001 demografové odhadovali jejich počet na 200 000. Při sčítání lidu roku 1991 se k romské národnosti v České republice přihlásilo pouze 33 489 občanů (v souladu s ochranou *lidských práv bylo vedení evidencí o romském obyvatelstvu v ČR ukončeno v roce 1990), v roce 2001 to bylo již jen 11 716 Romů. Ostatní se hlásili k české, slovenské nebo maďarské národnosti, ačkoliv mnozí z nich uváděli jako svůj mateřský jazyk *romštinu. Romové mají k jakýmkoliv statistickým akcím a soupisům nedůvěru, pramenící z jejich historické zkušenosti.

Na základě srovnávací jazykovědy prokázali němečtí lingvisté v průběhu 19. století společný indický původ Romů. Starší teorie, které lokalizovaly pravlast Romů do Paňdžábu (dnes hranice Indie a Pákistánu), byly nahrazeny hypotézou anglického lingvisty R. V. Turnera (1927), podle níž Romové původně žili v Rádžasthán. Pozdější hypotézy, mnohdy již předkládané reprezentanty evropských Romů, hledají předky dnešního romského obyvatelstva například u kočovné skupiny Gadulia Lohar, která dnes žije v oblasti indických států Rádžasthán a Gudžarát nebo ve společenství Bandžárů, kočovníků, kteří se vyskytují v mnoha indických státech, nejvíce však v Rádžasthánu a Paňdžábu. Romové netvořili v Indii homogenní společenství a patřili pravděpodobně k nejnižšímu stavu tzv. nedotknutelných, vyčleněného ze základního čtyřstupňového kastovního systému; tato otázka stále není odborně dořešena. (Po 2. světové válce s probuzením etnoemancipačních snah Romů je možné sledovat pokusy o zpochybnění tzv. nízkého společenského původu Romů a hledání historických důkazů o jejich vyšším stavovském postavení v rámci společenské stratifikace v jejich pravlasti.) *Migrace Romů z Indie se uskutečňovaly v několika různě velkých vlnách v 7. až 10. století a jejich příčiny dosud nejsou zcela objasněny. První zmínka o pobytu Romů na území bývalého československého státu se na Slovensku váže k roku 1322, v českých zemích k roku 1399, ale historicky jsou doloženi až roku 1417. Pohyb Romů počátkem 15. století směřoval z oblasti Balkánu do střední a západní Evropy, kde byli nejen kočovníky, ale usazovali se již i ve *městech a na *vesnicích, zejména jako kováři a hudebníci.

Subetnická klasifikace: Současná romská populace v českých zemích je tvořena především původně usedlými skupinami slovenských a zčásti maďarských Romů (apelativum Rumungri), kteří podle velmi hrubého odhadu představují necelých 80 % a 10 % z celé dnešní romské populace. Zbytek tvoří asi 10 % původně kočovných olašských Romů (Vlachika Roma) a potomci českých, moravských a německých Romů (Sinti). Slovenští Romové (Servika – Slovenska Roma), kteří se jazykově dělí na tzv. Východňara a Západňara, spolu s maďarskými (Ungrika Roma) přišli ze Slovenska do českých zemí v několika časově i lokálně odlišných migračních vlnách (imigrační jádra byla tvořena příbuzenskými pospolitostmi), z nichž nejsilnější proběhly v období po *druhé světové válce. Sjednocujícím prvkem při tvorbě kodifikované formy romského jazyka se v rámci existujících dialektů na území bývalého Československa stala tzv. slovenská romština (konkrétně severocentrální dialekt romštiny), kterou odborně zpracovala významná česká romistka Milena Hübschmannová (1933–2005) pro potřeby Svazu Cikánů-Romů v roce 1971. Symbolickým vládním aktem deklarace byla v Bratislavě dne 29. 6. 2008 podepsána standardizace romštiny jako plnohodnotného jazyka a otevřela se naděje pro emancipaci romštiny mezi ostatními menšinovými jazyky na Slovensku. Určité specifikum mezi romskými dialekty v České republice v intencích jejich autentičnosti představuje nejvíce zachovalý dialekt olašských Romů. Slovenská a maďarská romština je více poznamenána 40 lety programové asimilace poválečného období a u nejmladší generace bývá často nahrazována etnolekem češtiny a slovenštiny.

Postavení a etnosociální aspekty vývoje a života Romů v českých zemích a na Slovensku: V 15. století byli Romové ve střední a západní Evropě tolerováni. Od přelomu 15. a 16. století začal tento region reagovat na jejich přítomnost tvrdou perzekucí, která v různých podobách, s občasnými asimilačními pokusy, pokračovala až do poloviny 20. století. V Čechách zaznamenáváme snahy o asimilaci okolo poloviny 18. století v souvislosti s politikou *Marie Terezie (1717–1780) a *Josefa II. (1741–1790). Osvícenské asimilační pokusy, na jihovýchodní Moravě někdy i úspěšné, se proměnily v administrativní přístupy zaměřené všeobecně proti tuláctví a kočovnictví (po celé 19. století). Sociální stránka problému zůstávala stranou zájmu rakouské, respektive rakousko-uherské *monarchie i nového československého státu. Ten navázal ve vztahu k Romům na předchozí politiku, kterou přiostrčil vydáním zákona č. 117/1927 Sb., o potulných Cikánech. Tento diskriminační *zákon (zavedení tzv. cikánských legitimací a kočovnických listů) byl v rozporu s ústavně zaručovanou rovnoprávností občanů. V *Protektorátu Čechy a Morava řešení tzv. cikánské otázky akcelerovalo: nejprve jako asociální, poté jako méněcenná *rasa se Romové stali obětí nacistické *genocidy (*nacismus). Z původního počtu okolo 7 000 osob přežilo asi jen 600 českých, moravských a německých Romů. Politika státních orgánů ve vztahu k Romům těsně po *druhé světové válce byla právně a odborně nejasněná, a proto i značně represivní: až do začátku padesátých let čerpala nejen z prvorepublikových, ale i protektorátních legislativních úprav. Od února 1948 začal být uplatňován třídní přístup k romské problematice, sledující odstranění *historicko-společenské zaostalosti Romů*. Tohoto cíle mělo být dosaženo tzv. nenásilnými formami asimilační politiky *společensky a kulturně zaostalého*, přitom de iure neexistujícího romského obyvatelstva (koncepte tzv. převýchovy). V první fázi tohoto procesu, do roku 1958, byla praktikována nenásilná asimilační politika, která se však přijetím zákona č. 74/1958 Sb., o trvalém usídlení kočujících osob a usnesením vlády č. 502/1965, o *organizovaném rozptylu* Romů stala pokusem o násilnou sociální a etnickou asimilaci. Na první poválečné, řízené i spontánní, sociálně a ekonomicky motivované migrace navazovaly další, a to v souvislosti s programem tzv. likvidace cikánských osad na Slovensku i *organizovaným rozptylem* z roku 1965. Řízený *rozptyl* Romů probíhal nejen mezi Slovenskem a českými zeměmi, ale i v rámci zemí jako takových. Po rozpuštění Svazu Cikánů-Romů roku 1973, jehož členové zpočátku participovali na formulaci tzv. integrační politiky, přistoupily státní orgány k politice tzv. společenské integrace Cikánů (bez jejich

vlastní účasti), která byla v různých formách praktikována de facto až do roku 1989. V letech 1956–1958 a 1969–1973 byly vzneseny etnoemancipační požadavky ze strany československých Romů. Oba pokusy o přiznání národnostního statutu Romům a možnost vlastního národnostního vývoje skončily nezdarem. Politice období let 1948–1989 bývá vyčítán státně paternalistický a centralistický přístup s akcentem na vyrovnávání především materiální úrovně, neakceptující reálně existující etnickou svébytnost Romů. V těchto letech, v souvislosti se znárodnováním a socialistickou industrializací, Romové definitivně ztratili své tradiční obživné aktivity, jako například kovářství, kotlářství, košíkářství aj., a uplatňovali se především v dělnických nekvalifikovaných profesích.

Po listopadu 1989 vznikla v Československé federativní republice řada politických a společenských romských seskupení, z nichž jako první deklarovala požadavek začlenění Romů mezi ostatní národnostní menšiny Romská občanská iniciativa (ROI), založená při Občanském fóru 21. 11. 1989. Možnost svobodné etnické identifikace Romů byla legalizována až přijetím Listiny základních práv a svobod jako součásti *Ústavy Československé federativní republiky dne 9. 1. 1991. Od tohoto data se Romové mohou sdružovat na národnostním principu a rozvíjet vlastní jazyk a kulturu. Vzniklo pět romských politických stran a mnoho romských nevládních uskupení. Vycházejí romské měsíčníky *Amaro lav* (Naše slovo), *Romano gendalos* (Romské zrcadlo) a týdeník *Romano kurko* (Romský týdeník) v dvojjazyčné úpravě (vedle češtiny bývá používán nejvíce rozšířený slovenský dialekt romštiny). Ve školním roce 1991/1992 byla zahájena výuka romštiny a romistiky na univerzitní půdě (při Indologickém ústavu Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze), od roku 1993 začal vycházet odborný časopis *Romano džaniben*. V Brně bylo roku 1991 otevřeno Muzeum romské kultury. Při některých dalších vysokých školách vznikly studijní obory romistiky. Desítky romských absolventů se od konce 90. let uplatňují ve veřejné správě, především na krajské a obecní úrovni. Avšak se změnou politickoekonomických podmínek po roce 1989 se většina Romů na území ČR ocitla v tíživé situaci sociálního propadu, provázené nezaměstnaností, nelegálními obživnými aktivitami a zostřenou rasovou diskriminací. Ani uznání romské *etnicity, respektive *národnosti, nepřineslo samo o sobě řešení sociálních problémů a společenské pozice většiny Romů. Neuralgickým bodem pro výraznou část romské populace v České republice a celospolečensky destabilizujícím prvkem se po rozpadu československé federace stala otázka nabývání občanství ČR, s kritikou od domácích i zahraničních obhájců lidských práv (zákon ČNR č. 40/1993 Sb., o nabývání a pozbývání státního občanství ČR.); od 1. 7. 1994 se ocitla v tzv. cizineckém režimu velká část českých Romů slovenské národnosti. Problémy spojené s nabýváním českého občanství, spolu s postupnou snahou o vymanění se z neutěšeného sociálně-ekonomického postavení, se staly předzvěstí migračních pohybů českých Romů, které se rozvinuly ve druhé polovině 90. let. Negativní mezinárodní publicita (od roku 1997), která provázela množící se pokusy českých Romů o získání azylu v Kanadě a v některých zemích Evropské unie způsobila, že se čeští Romové dostali na scénu české zahraniční politiky. Byla vypracována první polistopadová souhrnná zpráva o situaci romských komunit v ČR (tzv. *Bratinkova zpráva*), vládě předložena dne 29. 10. 1997. Pravidelně následovaly *Informace o plnění usnesení vlády týkající se integrace romských komunit* s každoročně aktualizovanou *Koncepcí romské integrace*. V roce 2002 se v souvislosti s reformou veřejné správy stal pojem integrace příslušníků romských komunit součástí právního řádu ČR. Česká republika formuluje cíle na zlepšení postavení Romů ve společnosti ve svých integračních koncepcích a v zásadách dlouhodobé integrační strategie do roku 2025. Zprávy o stavu romských komunit v ČR pravidelně monitorují vývoj klíčových oblastí: vzdělávání, romského jazyka a kultury, zaměstnanosti, bydlení, zdravotnictví, sociálního vyloučení, *segregace, diskriminace, *rasismu, extremismu a národní nesnášenlivosti. Vládní zprávy zohledňují zejména výsledky průzkumů a šetření uskutečněných odbornými akademickými pracovišti.

Integrační koncepce české vlády vycházejí ze tří základních perspektiv přístupu k Romům: lidsko-právní, národnostní (etnické) a sociokulturní. Vyváženému pojetí, které bere v úvahu všechna tři hlediska, odpovídá i struktura poradních orgánů vlády. Na integraci Romů se podílejí dva poradní orgány vlády – Rada vlády ČR pro záležitosti romské komunity (od roku 1997) a Rada vlády ČR pro národnostní menšiny (od roku 2001). Obě Rady jsou iniciativními a poradními orgány vlády, nemají přímé výkonné kompetence. Členem Rady pro záležitosti romské komunity je i zmocněnec vlády ČR pro lidská práva. Důraz je kladen na vývoj integrace Romů na lokální úrovni a předpokládané trendy plynoucí zejména z členství České republiky v EU a z přistoupení ČR k Dekádě romské inkluze 2005–2015, jejíž klíčovou prioritou je zaměstnanost Romů. (Dekáda je mezinárodní iniciativa osmi zemí střední a jihovýchodní Evropy, která spojuje zúčastněné vlády, mezinárodní instituce a romskou občanskou společnost v procesu uskutečňování aktivit na posílení sociálního začlenění Romů.) V zájmu odstranění rasové diskriminace, tj. zajištění rovného zacházení, vláda ČR rozvíjí *vyrovnávací postupy* (tento pojem je širší než například „pozitivní akce“ či „afirmativní akce“, jak je známe z USA; viz *diskriminace, pozitivní, *multikulturalismus), zaměřené na osoby, které jsou ve znevýhodněné situaci z různých sociálních a historicky podmíněných důvodů, mezi něž patří i Romové. Vláda nejde cestou kvót, ale cestou cílené asistence, s perspektivou dosažení cílů překonání znevýhodnění do roku 2020. Každoročně vynakládané finanční prostředky na integraci romských sociálně vyloučených komunit (podle šetření GAC, spol. s.r.o. z roku 2006 žije v sociálně vyloučených lokalitách v ČR asi 60 000 až 80 000 romských občanů) nebyly vždy adekvátně zacílené a neřešily problém integrace systémově. O synergické působení sociálních aktivit, které by zastavily rozkladné procesy v sociálně vyloučených romských lokalitách, se od roku 2008 snaží Odbor pro sociální začleňování v romských lokalitách (Agentura) zřízený při Úřadu vlády České republiky. Cílem agentury je ve dvanácti vybraných pilotních lokalitách transformovat romská „ghetta“, což povede buď k jejich zániku či alespoň k podstatnému zlepšení kvality života a zároveň k zefektivnění čerpání finančních prostředků pro místní samosprávy z evropských fondů v letech 2007–2013. Ze zkušeností pilotáže mohou v dalších letech čerpat i ostatní sociálně vyloučené romské lokality v České republice. (Viz též *čistota a nečistota, romská rituální, *kultura, romská národní, *kultura, romská tradiční, *rodina, romská, *romština.) (Renata Weinerová)

romská národní kultura, *kultura, romská národní.

romská rituální čistota a nečistota, *čistota a nečistota, romská rituální.

romská rodina (v českých zemích a na Slovensku), *rodina, romská (v českých zemích a na Slovensku).

romská tradiční kultura, *kultura, romská tradiční.

romština, *jazyk patřící k *indoárijským jazykům *indoevropské jazykové rodiny (kam patří například také jazyky *slovanské, *germánské, *keltské či *románské), od kterých se odštěpila během prvního tisíciletí našeho *letopočtu. Dialekty romštiny se navzájem značně liší nejen v různých státech Evropy (romština vždy přejímá řadu výpůjček z jazyka majoritního obyvatelstva daného státu), ale často také uvnitř jednotlivých *zemí.

*Romové žijící na území dnešního Slovenska a České republiky (naprostá většina Romů, kteří dnes žijí v České republice, sem přišla po *druhé světové válce ze Slovenska) mluví většinou tzv. slovenskou romštinou (srov. například Šebková, H. – Žlnayová, E., *Romaňi Čhib. Učebnice slovenské romštiny*, Praha: Fortuna 1999). Na jihu a jihozápadě Slovenska se používá ještě další dialekt romštiny, tzv. ahi-dialekt, někdy nazývaný také maďarský, který je ovšem slovenské romštině velmi blízký. Třetím dialektem, se kterým se můžeme setkat na území obou těchto států, je tzv. olašská romština, která má některé rysy společné s balkánskými jazyky. V České republice i na Slovensku žijí ještě malé skupiny „německých Romů“ – Sintů (řada Sintů se však za Romy nepovažuje), kteří mluví sintským dialektem

romštiny, který je strukturně blízký slovenské romštině, ostatním dialektům je však málo srozumitelný pro řadu výpůjček z němčiny. Zhruba 70–80 % Romů žijících na území Čech i Slovenska a hovořících romsky používá slovenskou romštinu, která má však také řadu lokálních dialektů. V roce 1971 byla přijata při tehdy existujícím Svazu Cikánů-Romů závazná písemná norma slovenské romštiny, která vychází z východoslovenského dialektu slovenské romštiny. Tento spisovný jazyk je však (stejně jako všechny spisovné jazyky) umělým *konstruktem a výrazně se liší od řady lokálních dialektů romštiny, které se na území Slovenské republiky i České republiky používají. Mluvčí jednotlivých variet romštiny potom v naprosté většině svůj jazyk znají pouze v mluvené podobě, nedokáží romsky ani číst ani psát a o spisovné formě romštiny často nemají ani ponětí.

Ve slovní zásobě slovenské romštiny jsou tři druhy jmenných slovních druhů – slova původní, tzv. staré výpůjčky a nové přejímky. Původní slova jsou blízká *indickým jazykům, staré přejímky jsou slova přejatá z jazyků, kterými se mluvilo v zemích, jimiž předkové Romů procházeli při své cestě do Evropy (*arménština, *perština, *řečtina). Nové přejímky jsou slova pocházející z jazyků společností, které romské obyvatelstvo obklopují v posledních několika staletích (v případě slovenských Romů jsou to tedy zejména slova přejatá z *maďarštiny, *slovenštiny a dalších *slovanských jazyků – *bulharštiny, *srbštiny, *polštiny či *češtiny). Podstatná jména mužského rodu tohoto třetího druhu slov (tedy nových přejímek) se vyznačují koncovkami -is, -os, -us, -as (například o učiteľis, o popelnikos ad.). Romština významově rozlišuje mezi Romem a ne-Romem („gadžem“) – například pro chlapce má termín „o čhavo“ (romský chlapec) a „o raklo“ (neromský chlapec), obdobně potom pro dívku „e čhaj“ (romská dívka) a „e rakli“ (neromská dívka). Slovenští Romové na území obou států vedle romštiny vždy používali ještě jazyk majoritního obyvatelstva (tyto jazyky se liší v závislosti na *regionu – může jím být například spisovná slovenština, šariština či *maďarština). Každý z těchto jazyků se používá pro jinou situaci – jeden pro *komunikaci „uvnitř“ romské skupiny a druhý pro komunikaci s vnějším – „gadžovským“ světem; v takovém případě se hovoří o tzv. diglosii.

Snahy po kodifikaci jednotné romštiny jdou pospolu se snahami o zavedení romštiny jako vyučovacího jazyka do škol. Vychází se zde z předpokladu, že vzdělání v „cizím“ jazyce (tedy v jazyce ne-romského okolí, například ve slovenštině) znevýhodňuje osoby, pro které je romština mateřštinou, a zamezuje jim v přístupu k dalšímu vzdělání, přičemž se předpokládá, že pokud by vyučování probíhalo v rodném jazyce, byly by tyto diskriminační bariéry odstraněny a učinili bychom další krok k zrovnoprávnění Romů. Otázka kodifikace jedné spisovné romštiny ovšem naráží na řadu problémů, a to nejen v celosvětovém měřítku (má se kodifikovat romština, která by byla srozumitelná všem Romům na světě?), ale také v rámci Slovenské a České republiky. V českém a slovenském prostředí byla za základ spisovné romštiny přijata východoslovenská varieta jazyka (srov. *Učebnice slovenské romštiny* či Svazem Cikánů-Romů přijatá závazná písemná norma *slovenské romštiny*), přičemž kritériem byla skutečnost, že Romové žijící na východním Slovensku jsou nejpočetnější a jazykově nejprůbojnější. Dodejme, že se jedná o situaci standardní – každý spisovný jazyk je umělým konstruktem, který je obvykle vytvořen na základě jednoho (za použití nejrůznějších kritérií zvoleného) dialektu. Nicméně obecně sdílený spisovný jazyk předpokládá přijetí některých základních principů, které v romských/cigánských osadách absentují. Jedním z nich je například občanský princip, vycházející z předpokladu *rovnosti všech lidí. Obyvatelé romských/cigánských osad však příslušníky jiných skupin (tj. Romy patřící k jiným příbuzenským skupinám, Romy *rituálně nečisté či Romy náležející k odlišné subetnické skupině) za sobě rovna neuznávají. Společenská organizace v romských/cigánských osadách je organizací hierarchickou, připomínající *kastovní systém, kde sociální pozici determinuje *příbuzenství, rituální nečistota, barva pleti, subetnická příslušnost aj., a jejímž základním principem je právě apriorní a principiální nerovnost. To, co platí pro jednotlivé sociální

skupiny, potom platí také pro jazyk/dialekt, kterým tato skupina mluví. V daném ohledu je tedy možno říci, že řada romských/cigánských skupin se snaží o pravý opak než jazykovědci, neboť vlastní specifickou varietu romštiny – odlišnou jak od variet jiných skupin, tak i od kodifikovaného standardu – používají nejen jako znak odlišnosti od příslušníků majoritní populace, *ale také od jiných romských/cigánských skupin*. Olašští Romové tak například nejsou ochotni akceptovat jazyk „Rumungrů“ (slovenských Romů) a rozhodně odmítají, aby se jím jejich děti učily ve škole (na zavádění spisovného romského jazyka, založeného na slovenské formě, v rámci různých kurzů ve Slovenské republice a v České republice reagovali požadavkem učebnice a kurzů vlastního, olašského jazyka). Výsledkem zavedení romštiny do škol by tedy nutně byla situace, kdy by děti opět byly nuceny se učit v „cizím“ jazyce (klasická reakce na učebnici slovenské romštiny v cigánských osadách je: „*To je tam špatně*“, „*My tak nemluvíme*“) – jednak proto, že by se nejednalo o jejich dialekt (děti by tak nechtěly mluvit například proto, že takový dialekt by pro ně indikoval nečistou skupinu – „*Tak mluví degeši*“), jednak proto, že jednotlivé dialekty romštiny jsou živým, mluveným jazykem, kterému ovšem chybí značná část slovní zásoby potřebná pro výuku, která by se musela přejmout (ze slovenštiny) nebo zcela nově vytvořit. Zavedením spisovné romštiny do škol by zároveň byla popřena podstatná (a v mnoha ohledech také klíčová) část *identity obyvatel romských/cigánských osad, která je založena právě na příslušnosti k vlastní skupině (přičemž tato identita je často vyjadřována právě používáním různých dialektů romštiny). Zatímco romština (respektive její různé variety) má tedy pro Romy tyto eticko-rituální *konotace, o jazyce většinové společnosti toto neplatí – slovenština (nebo čeština) je z tohoto pohledu eticky indiferentní, na její používání pravidla „jazykové čistoty“ neplatí. (Lenka Budilová)

rondel (z francouzštiny: *ronde*, „kulatý, okrouhlý, zaokrouhlený“):

1. [antropologie], kruhová kostěná destička zhotovená z plochých *kostí klenby lebni, většinou sloužila jako *amulet;
2. lyrická forma středověké *poezie o třech slokách a dvou rýmech, v níž se opakují třikrát první dva verše první strofy;
3. plechový kotouč užívaný jako polotovar pro tažení dutých těles;
4. [archeologie], rondel (jinak *kruhový příkop*, německý termín: *Kreisgrabenanlage*, anglický termín: *circular enclosure/ditch*), v podstatě **příkop* především pravěkého stáří o velkých rozměrech. První *rondel* v evropském rámci byl prozkoumán v *Těšetících-Kyjovicích* (Vladimír Podborský) na Znojemsku již v letech 1968–1978. Rondely mívají přibližně kruhový půdorys. Mohou je tvořit (a vymezovat) také *palisádové* „kruhy“, uskupení větších kamenů nebo jiná *konstrukce. Důležité je umístění dvou, tří, čtyř nebo více *vstupů* do jejich vnitřní plochy.

Rondely se objevily na evropském kontinentu jako *fenomén zemědělských* společenstev *mladšího* **neolitu* kolem roku 4800 př. n. l., a to na širokém území od jihu dnešního Maďarska (*Becsehely* a *Sé*) až do oblasti středních Frank (*Ippesheim* v Pomohani). Na tomto širokém evropském území žili koncem **mladší doby kamenné* nositelé různých zemědělských kultur. Ve středním Podunají (Transdanubie, jihozápadní Slovensko, Dolní Rakousko, Morava) to byla **lengyelská kultura* představovaná lidem její *moravsko-rakouské skupiny* (na Moravě *moravské malované keramiky*), v Čechách, Sasku a Sasku-Anhaltsku to byl lid **kultury* s vypíchanou keramikou, v Dolním Bavorsku (horním Podunají) žil tehdy lid její *oberlauterbašské* skupiny a ve středních Francích *grossgartašské* skupiny. Dnes známe ze střední Evropy již více než 120 areálů s kruhovými nebo nepravidelně kruhovými příkopy, někdy zakomponovaných do ještě větších *příkopových areálů*, které se více méně soustřeďují v koridorech velkých řek nebo jejich přítoků na předpokládaných mladoneolitických **stezkách*. Počátky „rondelové architektury“ je třeba hledat v oblasti středního Podunají, kde se na přelomu středního a počátku mladšího neolitu vyvíjí nový **kulturní okruh* malované *lengyelské kultury*. K nejstarším by mohlo náležet příkopové ohrazení nejmladší fáze **kultury*

s lineární keramikou (*předželezovského* horizontu), avšak již s *hrotitým řezem* (!), v *Becsehely* v jižní Transdanubii, jehož úhel hrotu odpovídá rozevření příkopů *lengyelské* kultury. Z *protolengyelského* stupně známe jednoduchý rondel z *Becsehely* a dvojitý ze *Sé* (Maďarsko). K nim by se mohly řadit také rondeloidy lidu kultury s *vypíchanou keramikou* jako například ve *Frauenhofen* u Hornu (Dolní Rakousko) a *rondeloid Vedrovice III* (okres Znojmo), opět s pravděpodobným vysokým stářím v rámci *moravsko-rakouské skupiny lengyelské* kultury.

Rondely rozdělujeme podle počtu příkopů s příznačným hrotitým profilem (německý název je *Spitzgraben*) na jednoduché, dvojité a trojité, nebo výjimečně na vícenásobné (čtyřnásobné až pětinasobné). Některé z nich mohou mít *spojené příkopy* (v západním prostředí až po Moravu), *křídlovitě* vytažené *vstupy* (**brány*), vnitřní a vnější **palisády* a jejich průměr kolísá od 30 do 240 metrů. Šířka příkopů se pohybuje v rozmezí od dvou do sedmi metrů a jejich hloubka od půldruhého do pěti a půl metru. Pouze pro názornost uvádíme, že k vyhloubení malého rondelu u *Těšetic-Kyjovic* o průměru kolem 55 metrů bylo zapotřebí vytěžit 3 300 tun spráše. Toto množství zeminy, znásobené u *rondelů* s více příkopy o několikrát větším průměru, vyžadovalo organizaci práce lidí nepochybně překračující hranice jedné (asi mateřské) **vesnice*. Myšlenka budování *kruhových areálů* byla natolik silná, že tvůrce rondelů neodradilo ani tesání příkopů do skalnatého podloží (Běhařovice, Frauenhofen, Gauderndorf, Křepice, Praha IV-Krč). „Kruhy“ mohou mít další konstrukční prvky, k nimž rovněž patří zvláštní *konstrukce bran* v místě *vchodů*. Rondely byly podle našich poznatků vyhloubeny vždy u sídlišť. O délce jejich používání lze říci, že sloužily asi jenom krátce po jednu či dvě generace, což dokládá jejich dvojnásobné (například Vedrovice) až šestinasobné (Friebritz 2) obnovování.

O poslání těchto „kruhů“ více napovídá nález z Ippesheimu. Do hluboké a velmi úzké **jámy* uvnitř rondelu bylo vhozeno hlavou dolů tělo ženy. Snad porušila nějaké **tabu* a byla tak potrestána, případně mohlo jít o **rituální oběť*. Velmi cenné informace pocházejí z jiných rondelů (*Bučany, Žlkovce* na Trnavsku, *Bulhary*, okres Břeclav), na jejichž vnitřní ploše se našly půdorysy *domu*. Popisovaná **stavba* mohla být *domem vedoucí osobnosti* a mohla plnit úlohu *komunálního objektu* a *shromaždiště* pro ostatní obyvatele osady. *Velký dům* třířadé kúlové konstrukce o délce 56,5 m pochází z *rondeloidu* lidu **věteřovské* kultury (kolem 1550 př. n. l.) *starší doby bronzové* ze *Šumic*, okres Znojmo. Půdorysy *velkých domů* z *mladšího neolitu* a dalších pravěkých období mohou být vysvětlovány jako předchůdci pozdějších *chrámů a paláců*. Všechno nasvědčuje tomu, že již v mladším neolitu došlo k vyššímu stupni *uspořádání obyvatelstva* a *rondely* mohly pak sehrávat úlohu nezastupitelných *společensko-správních* (řízení **kolektivů* tradovanými normami, setkávání se lidí z okolních vesnic z prostých psychologických pohnutek, výběr nevěst apod.) a *náboženských* míst ve „*střediskových*“ *osadách*.

Hypotézu o sepětí rondelů s *astronomií* a jejich další úlohou jako jednoduchých neolitických **kalendářů* je možné doložit následnými výpočty k nasměrování kruhového příkopu v Těšeticích-Kyjovicích. Jeho budovatelé znali tzv. neolitickou rovnodennost, která se pouze mírně liší od astronomické rovnodennosti. **Slunce* vychází o rovnodennosti v kterémkoliv místě planety na zeměpisném východě a zapadá v přímém směru na západě. Výpočty ukazují, že Slunce vycházelo při deklinaci 3° 18' na zeměpisné šířce 48,9° na jaře a na podzim nad vrcholem Děvína (550 m n. m.) v rámci Pavlovských vrchů. V půlročním cyklu připadá jarní termín na 12. březen, tedy na tehdejší a současný začátek nejdůležitějších zemědělských prací. Všechno znovu směřuje k propojení rondelů s kultem úrodnosti polí a plodnosti domácích zvířat (a jimi podmíněné **reprodukce lidského rodu*). Nejstarším natočením vstupů rondelů byla proto zřejmě osa východ – západ (podobně jako u rondelu v dolnorakouském Strögen), tedy na směry východu a západu **Slunce* nebo **Měsíce*. Nasměrování vstupů u příkopů se čtyřmi vchody odpovídalo téměř světovým stranám. Dva

vstupy mohly symbolizovat mimo jiné také dvě základní poloviny zemědělského roku: „aktivní“, vegetační od jarní do podzimní rovnodennosti a „pasivní“, tedy „klidovou“ od podzimu do jara podle nejjednoduššího rozdělení. Čtyři astronomicky nasměrované vstupy mohly představovat čtyři roční období. Zemědělci mladšího neolitu byli schopní odzítat čtyři základní astronomická data od jarní rovnodennosti, přes letní slunovrat, podzimní rovnodennost až po zimní slunovrat. (Jarní slunovrat, „novoročí“, bylo datem velkých oslav ve starověkém *Sumeru a *Akkadu. Ve *svatyni na vrcholu *zikkurratu probíhal *akt tzv. *posvátného sňatku, *hieros gamos, mezi bohyní plodnosti *Inannou a mytickým pastevcem Dumuzim, zastoupenými místní velekněžkou a *králem. K zajištění bohaté úrody byla posvátná svatba spojena s posvátnou orbou. Oslavy stejného rázu prolínaly dalšími starověkými *náboženstvími. Podobnost s biblickými příběhy o *zvěstování P. Marii, o narození *Ježíše Krista na zimní slunovrat, *svěcení *Velikonoc v období jarní rovnodennosti aj. není vůbec náhodná.) Předpokládá se u nich znalost ještě přesnějšího dělení roku na měsíce. Překvapivé je vyměření dvanácti velkých jam uvnitř rondelu v Prašniku na jihozápadním Slovensku. Jsou pravidelně rozmístěné po třech v jeho jednotlivých čtvrtinách a spojnice protilehlých dvojic se protínají ve středu kruhu.

Rondel může být také vyjádřením zkušenosti *kosmického času* a jeho „promítnutím“ do opakovaných *cyklů zemědělských prací*, který umožňuje představu „*kruhového*“ času a „*kosmického cyklu*“ v rytmech *narození – smrti – znovuzrození* (viz *čas). *Posvátné místo*, kde neolitický *rolník uskutečňoval *rituální obřady*, aby se spojil s nadpřirozenými silami, se stalo nejen středem jeho světa, tvořeného domem a sídlištěm s okolními poli ve *vodorovném* pohledu, ale také spojnicí s nebem po *svislici* v rámci jeho „*vesmírného dialogu*“.

Budování *rondelů* bylo zřejmě spojeno s *vyšším stupněm uspořádání* mladoneolitických zemědělských společností, pro něž byla příznačná rozvíjející se *organizace práce*. Uvedený proces, probíhající v odlišných částech světa v různých dobách, však vykazoval některé společné jevy. K zdůvodnění může sloužit premisa, že příslušníci druhu **Homo sapiens*, nebo ještě lépe celého rodu **Homo* se chovali za stejných podmínek přibližně stejně (standardně, tj. za přítomnosti tzv. antropologické konstanty, společenské *zákonitosti aj.). Výskyt pravěkých zaoblených příkopů svědčí o určité pravěké *kulturní jednotě* na poměrně rozsáhlém území. Z předchozího by vyplývalo i možné spojení *rondelů* pouze s centrálními (snad původními mateřskými, „kolonizačními“) sídlišti. Znamenalo by to, že šlo také o nezbytný prvek, který vyjadřoval hlubší vztah k osídlenému kraji. Uskupení takové mateřské vesnice s dceřinými (s pokrevními vazbami) mohlo přerůst v „*kultovní sdružení*“ osad. Rondely lze s určitou mírou nadsázky charakterizovat jako výraz *monumentalismu*. Mohou již být znakem *organizované* společnosti s projevem vývoje prozatím ještě anonymní náboženské a mocensko-správní složky. Je zřejmé, že jednotlivé úlohy „*kruhů*“ jako společenských, hospodářsko-správních, astronomických a kultovních středisek se vzájemně prolínaly. Nejstarší zemědělci si nepochybně uvědomovali, že při střídání čtyř ročních období a s ním související obnovy *přírody, dochází ke koloběhu výsevu, zrání a sklizně obilí jako procesu „*znovuzrození*“. Probuzení přírody po přestálé zimě vybízelo k rituálům, které rostly z nižších úrovní přírodně náboženských představ až k vyspělé monoteistické víře. Rondely mohly mladoneolitickému zemědělci rovněž vyjadřovat, vzhledem k jejich úloze jako jednoduchých astronomických pozorovatelů se základní orientací k východu Slunce nebo Měsíce, cykličnost času. (Jaromír Kovárník, Jaroslav Malina)

Röntgen, Wilhelm Conrad (27. 3. 1845, Lennep, Německo – 10. 2. 1923, Mnichov, Německo), německý fyzik; laureát Nobelovy ceny za objev „rentgenových paprsků“ z roku 1901. Stal se uznávaným experimentálním fyzikem a působil jako profesor na *univerzitách ve Štrasburku, Giessenu, Würzburgu a Mnichově. Publikoval vědecké práce z oblasti piezoelektrických a pyroelektrických vlastností krystalů, popsal například jev, kdy rotující dielektrikum v elektrickém poli má magnetické vlastnosti (toto zjištění přispělo k formulování

Lorentzovy elektronové teorie), zabýval se i studiem kapalin, plynů. V roce 1895 při pokusech s katodovými paprsky objevil nový druh záření, paprsky X (později na jeho počest pojmenovány jako Röntgenovo záření) a zkoumal jejich vlastnosti. Zhotovil první rentgenové snímky kovových předmětů a snímky *kostí ruky (své manželky). Již 8. 1. 1896 reagovala na jeho práci Berlínská společnost vnitřního lékařství. V přednášce bylo výslovně řečeno, že X-paprsky, jsou vhodné k využití v *lékařství k sledování *in vivo* (za života organismu). (Michaela Křivanová)

Rops, Félicien-Joseph-Victor (7. 7. 1833, Namur, Belgie – 23. 8. 1898, Corbeil-Essonnes, Francie), belgický grafik, ilustrátor, malíř a tvůrce inovativních postupů v grafických technikách, jehož lze označit za představitele dekadentního symbolismu. Rops zahájil uměleckou dráhu v roce 1849 na Akademii výtvarných umění v Namuru, kde navštěvoval krajinářský ateliér, který vedl belgický malíř Ferdinand Joseph Bernard Marinus (1808–1890). Po odchodu z Namuru v roce 1851 zahájil studia filozofie na Université Libre v Bruselu. V tomto období začal vytvářet satirické karikatury, jež byly publikovány v časopise *Le Crocodiles*. V roce 1856 Rops a belgický spisovatel Charles-Theodor-Henri de Coster (1827–1879) založili satirický týdeník *Uylenspiegel, journal des débats artistiques et littéraires*. Rops přispíval svými ilustracemi také do periodik *Le Charivari belge*, *Le Grelot* a *Le Corsaire*. Širokou veřejnost zaujala zejména Ropsova karikatura společnosti, v jejíž tvorbě je patrný vliv tak významných francouzských karikaturistů a grafiků, jakými byli Paul Gavarni (1801/1804–1866) a Honoré *Daumier (1808–1879). V 50. a 60. 19. století vznikly karikatury významných osobností, jako například francouzského fotografa Nadara – *Nadar starší* (1856). K prvním knižním ilustracím, jež Rops vytvořil, patří *Les Légendes flamandes* (Vlámské legendy, 1858), *Les Contes brabançons* (Brabantské povídky, 1861) a *La Légende d'Uylenspiegel* (Legenda o Uylenspiegelovi, 1867) spisovatele Charlese-Theodora-Henriho de Costera. K vrcholům Ropsovy litografické tvorby náleží list *Pohřeb ve valonském kraji* (1863), který byl inspirován obrazovým plátnem *Pohřeb v Ornans* (1850) francouzského malíře Gustava *Couberta (1819–1877). Od roku 1865 začal upřednostňovat grafické techniky *leptu, měkkého *krytu a *akvatinty, které si osvojil během krátkých pobytů v Paříži v roce 1864 v ateliéru francouzského grafika a malíře Félix Bracquemonda (vlastním jménem Joseph Auguste Bracquemond, 1833–1914). Ropsovo setkání s francouzským básníkem Charlesem *Baudelairem (1821–1867) v roce 1864 dalo vzniknout frontispisu ke svazku básní *Les Epaves* (Trosky, 1866), původně zabavených a nezařazených do sbírky *Les Fleurs du mal* (Květy zla, 1857, přepracováno 1861, poslední doplněné vydání knihy v roce 1868). Frontispis vyzdobil motivem kostlivce, jenž má v hrudi umístěné srdce a jehož pařáty se rozrůstají do stromového větvení. Rops ztvárnil Baudelairovu poetiku dekadence a smrti také na grafických listech z roku 1866 – *Smrt, která tančí*, *Mors syphilitica* a *Smrt na maškarním bále*. Na listě *Smrt, která tančí* zpodobnil Smrt jako kabaretní tanečnici, oděnou v průsvitnou a vzdušnou sukénku, v punčochy s okrasným lemem a s kloboukem bohatě zdobeným květy, jež umocňuje morbidně lyrické vyznění listu. Smrt jako ostřílená prostitutka, nabízející své služby ve veřejných dveřích, je zobrazena na listě *Mors syphilitica*. Tématu smrti se Rops věnoval také v litografii *Agónie*. Zde zachytil nelítostnou chtivost Smrti vůči nahé a nevzdávající se ženě, jejíž tvář zakrývají rozpuštěné vlasy. Do publikace *Paris Guide* (Průvodce Paříží, 1867) francouzského romanopisce Victora *Huga (1802–1885) přispěl ilustrací *Pařížanka*, reprezentující ženu uvolněné noblesy a elegance pařížského bulváru Champs Elysées.

V roce 1869 založil *Société Internationale des Aquafortistes* (Mezinárodní společnost mědirytců) v Bruselu. Grafický list *Žena na houpacím koni* (1870) lze interpretovat jako *ironické ztvárnění femme fatale, jež zkrotila a zastoupila mužský dominantní, chlípny a ničivý princip. Černý erotický šat kontrastuje s bílým houpacím koněm v kontextu binární opozice smrti a života. Scénu doprovází opice v bělostné košilce a čepci, která personifikuje

chtíč, neřest a oddanost *hříchu. V letech 1878–1880 realizoval 114 kreseb žen z rozmanitých sfér života k sérii *Sto nenáročných skic pro potěšení řádných lidí*. Mnohé z těchto prací představují variace tzv. galantních slavností, které používali francouzští *rokokoví malíři François *Boucher (1703–1770) a Pierre Antoine Baudouin (1723–1793).

Od roku 1881 Rops ilustračně doprovázel knižní tituly francouzských spisovatelů a básníků, jakými například byli Barbey d'Aureville (*Les Sataniques*, Satanské 1882, *Les Diaboliques*, Ďábelské 1886), Joséphin Péladan (*Le Vice suprême*, Svrchovaná neřest 1884, *L'Initiation sentimentale*, Citové zasvěcení 1887), Stephan Mallarmé (*La Lyre*, Lyra 1887), Rodolph Darzens (*L'Amante du Christ*, Kristova milenka 1888) a Paul-Marie Verlaine (*Parallèlement* [Paralelně], 1889). Sériemi rytin *Satanské* Rops zprostředkoval oslavu pekelné dvojice Satana a ženy. Autor zde zlomyslně směřuje k extrémní provokaci a stupňuje dekadentní *satanismus. List *Únos* zobrazuje Satana unášejícího ženu. Únosce dosahuje jejího podrobení prostřednictvím násilného a postupně přijímaného vydráždění. Žena se tak stává svatokrádežnou hříšnicí i obětí. Na listě *Modla* lze spatřit vtělení Satana, které se vypíná mezi dvěma faly, zvedajícími se z hroznů ženských ňader. Modlu náruživě objímá žena dožadující se Satanova laskání. Na listě *Oběť* se odehrávají násilné zasnuby ženy a *ithyfalického Satana, který je vyzdoben rohy kozla, symbolickým půlměsícem a aureolou. Žena je zde zpodobněna jako oběť hypertrofovaného falu, v jehož bezuzdném a triumfujícím područí se svíjí na oltáři rozkoše a bolesti. Na listě *Kalvárie* vrcholí Satanovo počínání, jehož identitu prozrazuje „titulus“ BELZ (zkratka Belzebub). Satan, stylizován do podoby ukřižovaného Krista, kopyty svírá provaz, jímž škrtí Kristovu milenkou. Hlava jeho oběti spočívá opřena o varlata vztyčeného *pyje a přijímá *úděl nevěstky v euforicky rozpaženém gestu. Červené pozadí, osvětlené vysokými svícny, evokuje atmosféru Černé mše, jež je sloužena ke cti a slávě Satana. Kniha *Ďábelské* zahrnuje soubor osmi grafických listů. Za povšimnutí stojí zejména list *Sfínx*, k jejímuž lvímu hřbetu se v důvěrnosti a odevzdání přimyká nahé ženské tělo. *Sfínx zde vystupuje jako symbol touhy, snění a tajemství. Na jejich zádech mezi ptačími křídly je zobrazen třetí protagonist – černý výhružný Malina, který ve vilném zamyšlení pohlíží na příchýlné jednání ženy. Na listě *Žena a bláznovství ovládající svět* Rops alegoricky ztvárnil spojení ženské *sexuality a ďábelské bláznivosti jako vše prostupující vítězný princip. K tělu stojící ženy se pod pláštěm tiskne ďábel stylizovaný do podoby šaška. Výsledkem tohoto symbolického setkání je nadčasová sexualita, živočišná *erotika, krutost a pošetilost, kterou signalizují satanská kopyta, odkrývající se pod šatem ženy.

Félicien Rops prostřednictvím své emotivně vypjaté tvorby anticipoval výrazové prostředky *expresionismu. Svědčí o tom další z listů, nazvaný *Nejkrásnější láska Dona Juana*, který je považován za inspirační zdroj pro plátno *Puberta* (1894) norského malíře Edvarda *Muncha (1863–1944). Na frontispisu knihy *Citové zasvěcení* (1887) převzala trofej mužské hlavy do svého vlastnictví moderní *Salome v podobě Smrti, vyzbrojené lukem a šípy. Na pozadí roztažených motýlích křídel lze spatřit ženskou pánev, profilovanou v hlavu lva a býka, které značí nespoutanost tělesných vášní a ženské plodivé orgány. Expresionistický a symbolický rozměr vykazuje frontispis knihy *Kristova milenka*. Rops zde zobrazil Ukřižovaného Krista, jehož nohy objímá u paty *kříže klečící Marie Magdalena. Svou rukou pevně třímá konec pruhu látky omotané kolem Kristova těla. Na šíji Magdaleny stékají krůpěje Kristovy krve a její rozpuštěné kadeře vlasů zdobí bílé drobné květy.

Na vrcholu své tvorby Rops vytříbil a uplatňoval zejména výtvarné techniky jako *akvarel, *kvaš nebo *pastel, v nichž uskutečnil sugestivní listy, jako například *Hádka* (1874), *Kouzelnictví* (1878) a *Dvě přítelkyně* (1880). V listech série *Žena a loutka* (1873–1890) uplatnil motiv kněžky manipulující s muži. Nadvláda této ženy se zakládá na rafinované koketérii, přitažlivosti a sebevědomí. Muž se v rukou ženy stává bezmocnou loutkou, která jí dobrovolně poskytuje žádané služby, naplňuje její potřeby a očekávání. Paralelně s díly

věnovanými schopnosti ženské manipulace Rops pokračoval v tvorbě erotických děl. Typickou ukázkou je kresba *Serre-Fesse* (1878), zobrazující na posteli ležící ženu s roztaženými nohama, které zdobí modré nadkolenky. Nad postelí s oblaky se vznášá druhé ženské tělo – obnažené, korpulentní a vzrušené. Ženina *vagina je uzamknuta visacím zámekem, po němž stéká vaginální sekret. Před postelí je umístěn vztyčený *penis na kolečkách s očkem a hadím jazýčkem na žaludu, který je konfrontován s žádostivostí nabízející se ženy. Toto provokativní dílo svým erotickým nábojem, snovou atmosférou a kombinací zobrazených objektů anticipuje výtvarné postupy typické pro *surrealismus. V Ropsově tvorbě zaujímají klíčové místo listy *Pokušení svatého Antonína* (1878) a *Pornokrates* (1878). V díle *Pornokrates* je zobrazena nahá a šperky marnivě vyzdobená nevěstka v podobě *Venuše. Její dráždivé doplňky jako černý klobouk s pery, hedvábné rukavice a punčochy, ozdobené barevnými květy a mašličkami azuritových barev, podtrhují vyzývavou krásu ženy pozemského světa – Venus vulgaris s její prostopášností a plodivým principem transponovaným do podoby smilstva. V mašli uvázané kolem pasu lze spatřovat latentní odkaz na Venušin pás, který byl obdařen mocí propůjčovat nositelce milostný půvab a přitažlivost. Ve své vznešené frivolnosti kráčí se zavázanými očima, symbolicky vedená vepřem, po bělostném mramorovém jevišti na pozadí modrého nebe. V roce 1886 vyvolalo Ropsovo dílo *Pornokrates* skandál. Stalo se tak na výstavě umělecké skupiny Les Vingt (Dvacítka) v Bruselu. List *Pokušení svatého Antonína* představuje asketického světce, na něhož doléhá erotická vidina Ukřižované ženy. Ta zastihuje a nahrazuje Ukřižovaného Krista, jehož strhl z kříže svými pařáty rohatý satan v plášti a kápi, a otevřel tak prostor pro smyslounou erotickou *lásku k obnaženému ženskému tělu. Podstatu a smysl nově nastoleného řádu Ukřižované vyjadřuje titul EROS namísto INRI nad příčným břevnem kříže. Na kresbě *Marie Magdalena* (1885) lze spatřit kající zírající v extázi na ukřižovaný ztopořený falus na úpatí kříže. Kresba *Svatá Terezie z Ávily* představuje Ropsovu originální a kontroverzní reinterpretaci vizionářského zážitku této světice, jíž anděl vrazil do srdce dlouhý zlatý oštěp, na jehož hrotu doutnal *oheň. V duchovním vytržení *Terezie z Ávily zakoušela, jak do ní šíp několikrát pronikl a pokaždé, když jej anděl vytáhl, zranil tím její nitro. V Ropsově díle je tradiční motiv transformován do erotické podoby. Na kresbě je zobrazena sedící nahá Terezie, která se oddává erotickým a mystickým vizím zasunutím penisu co nehlouběji do *vulvy, neboť pouze hluboko uvnitř je možné zakoušet pravou bolest. Motiv Svaté Terezie použil Rops také v kresebně karikaturní *verzi nazvané *Svatá Terezie jako milovnice moudrosti*. Zde zobrazil Terezii, která se intimně spojuje s Ukřižovaným Kristem na kříži. Rops využíval uměleckých postupů heliogravury, v níž realizoval například listy *Pijačka absintu* (1876), *Sfinx* (1896) a *Monstra*. V intencích dekadentní estetiky fin-de-siècle provedl list *Pijačka absintu*, z něž vyzařuje psychická prázdnota. V heliogravure *Sfinx* roztahuje svá ptačí křídla a rozehrává temný řád noci – ženský princip, jehož souručenství s erotikou a hříchem podtrhuje přítomnost hada. List *Monstra* ukazuje hejno okřídlených falických kreatur a ňader, které povstávají z prvotního slizu.

Ve své době Rops dosáhl uznání zejména tvorbou krajinomalby – *Rybník v Bambois* (kolem 1870), *Skandinávská krajina* (kolem 1874) a *Le Rocher des Grands Malades* (1876). Na těchto dílech lze zaznamenat vliv *impresionismu, jehož umělecké postupy jsou patrné také v obrazech *Pláž u Heist* (1886), *Zralost* (kolem 1886) a *Neděle v Bougival* (1876). Rops a lotyšský malíř a ilustrátor Armand Rassenfosse (1862–1934) se v roce 1886 podíleli na vzniku ryteckého postupu a vynálezu transparentního měkkého krytu, který nese název Ropsenfosse. Mužské pudové chování zaměřené na ženu Rops zobrazil na listě *Pravěká láska*, který lze označit za pokus o rekonstrukci geneze kultivace lidské sexuality.

Ropsovo všestranné dílo lze označit za jednu z nejoriginálnějších forem dekadentního symbolismu. Vztah sexuality a *religiozity nabývá v jeho tvorbě formy karikatury, blasfemie, persifláže, *pornografie a senzuality. Za signifikantní pro Ropsův výtvarný rukopis lze

považovat zpola oblečené ženy, zpravidla oděné pouze v punčochy a rukavice, zasazené do kontroverzního symbolického kontextu. Ohniskem a významným motivem Ropsovy vrcholné tvorby je osudová žena – *femme fatale*, která v jeho díle osciluje mezi principy smyslnosti, dekadence, rafinovanosti a opojení, z jejíhož vlivu není úniku. Svými sugestivními, emotivně vypjatými díly ovlivnil mnohé tvůrce expresionismu (James Ensor, Edvard Munch aj.). V českém prostředí Ropsova tvorba zapůsobila zejména na básníka a výtvarníka Karla Hlaváčka (1874–1898).

Z antropologického hlediska představuje Ropsova tvorba originální doklad umělecké dekonstrukce puritánských hodnot a norem měšťácké společnosti druhé poloviny 19. století a poskytuje cenný empirický materiál pro antropologii sexuality. (Barbora Půtová)

Rosaldo, Renato (15. 4. 1941, Champaign, Illinois, USA), americký kulturní antropolog hispánského původu; profesor antropologie na Stanfordské univerzitě a emeritní profesor Harvardské univerzity; významný představitel postmoderní antropologie. Je známý svou kritikou konvenční antropologické analýzy a obhajobou alternativních výzkumných přístupů založených na explicitní analýze terénních zkušeností antropologa jako platném výzkumném nástroji a na dialogu antropologa a informátorů jako rovnocenných partnerů v procesu poznávání.

Rosaldo prováděl výzkumy u filipínského etnika Illongot, kde se zaměřoval na studium kanibalských praktik a etnohistorie; výsledky uveřejnil v monografii *Illongot Headhunting 1883–1974* (Lov lebek u Illongotů 1883–1974, 1980), a dále v knize *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis* (Kultura a pravda: Přepřacování sociální analýzy, 1989). Později prováděl výzkumy hispánských komunit v Kalifornii. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

Rosenberg, Alfred (12. 1. 1893, Reval, dnes Tallin, Estonsko – 16. 10. 1946, Norimberk, Německo), německý politik a publicista; jeden z nejvýznamnějších ideologů nacionálního socialismu a rasismu. V letech 1923–1945 byl šéfredaktorem ústředního listu Národně socialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei, zkratka: NSDAP) *Völkischer Beobachter*. Zúčastnil se neúspěšného nacistického pokusu o převrat v roce 1923. Když byl Adolf Hitler v roce 1924 zatčen, stanul přechodně v čele strany. V letech 1933–1945 byl reichsleiterem a šéfem zahraničně politického úřadu NSDAP. Od roku 1934 byl pověřencem Vůdce pro dohled nad duchovní a světonázorovou výukou v NSDAP. V letech 1941–1945 byl říšským ministrem pro obsazená východní území. Měl sice jen velmi malé faktické pravomoci, avšak podílel se na masových deportacích Židů do vyhlazovacích táborů, loupění majetku a ideologicky zdůvodňoval vyhlazovací politiku nacistů.

Ideologii antisemitismu a rasismu prezentoval v mnoha člancích a v řadě knižních publikací, nejuceleněji v knize *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* (Mýtus 20. století, 1930), jímž navázal na teorie Houstona Stewarta Chamberlaina. Soudil, že v historii lidské civilizace měli vždy vedoucí roli vysocí, světlovlasí a modroocí árijci (ideologie, árijská), kteří se objevovali již ve starém Egyptě, na Blízkém východě a v římské říši, aby árijskou civilizaci zbavovali méněcenných ras. Například Čechy a Poláky považoval za bezcenné, degenerované a impotentní netvořivé národy. Češi jsou podle Rosenberga národ neschopný, barbarský a zbabělý. V roce 1946 byl odsouzen Mezinárodním vojenským tribunálem k trestu smrti oběšením. (Jaroslav Malina)

rosenkruciáni, Řád růže a kříže, ezoterická, okultní a hermetická společnost, která se objevila na počátku 17. století. V té době byly v Evropě anonymně vydány tři rosenkruciánské manifesty: *Fama Fraternitatis Rosae Crucis* (1614), *Confessio Fraternitatis* (1615) a *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz anno 1459* (1616), ve kterých byla vyličena legenda o Christianu Rosenkreutzovi, německém poutníkovi, který na Středním východě studoval okultní vědy a posléze založil rosenkruciánský řád. Cílem tohoto řádu, který údajně za jeho života neměl více jak osm členů, bylo vytvořit „univerzální reformaci lidstva“.

Po Rosenkruzově smrti řád zanikl a byl znovu obnoven až v 17. století (vliv rosenkruciánů byl na počátku 17. století natolik výrazný, že historik Frances Yates nazval toto období „rosenkruciánským osvícením“).

Existuje celá řada alternativních *hypotéz o vzniku a duchovních kořenech řádu, stejně jako mnoho více či méně divokých spekulací o jeho členech či sympatizantech. V současné době existuje několik společností, které se považují za rosenkruciány, ty však nejsou pokračovateli původního řádu. (Miloš Macholán)

Rosettská deska, *deska, Rosettská.

rosička (*Digitaria*), rod rostlin z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*). Zahrnuje asi 90 jednoletých i vytrvalých druhů s těžištěm rozšíření v tropických oblastech. Jako obiloviny se především v Africe využívají rosička krvavá (*Digitaria sanguinalis*) a rosička útlá (*Digitaria exilis*). Z jejich obilok se vyrábí mouka, krupice; rosička útlá se v Guinei a Nigérii užívá při výrobě piva. (Petr Bureš)

Rossetti, Dante Gabriel (12. 5. 1828, Londýn, Anglie – 9. 4. 1882, Birchington-on-Sea, Kent, Anglie), anglický malíř a výtvarný teoretik; přední představitel hnutí *preraffaelismu. Estetické hodnoty a náměty hledal zejména v *náboženství, ve starých *mýtech, zvláště keltské proveniencí (*Tristan a Isolda pijí nápoj lásky* aj.) a spolu se svými kolegy vyznával souvislost výtvarné a slovesné *symboliky. (Jaroslav Malina)

Rosso Fiorentino (vlastním jménem Giovanni Battista di Jacopo di Guasparre, 8. 3. 1494, Florencie, Itálie – 14. 11. 1540, Paříž, Francie), italský malíř; jeden ze zakladatelů florentského *manýrismu. Byl ovlivněn *Michelangelem, ale i grafikou Albrechta Dürera. Působil ve Florencii, v Římě, Perugii, Arezzu, Benátkách a po roce 1530 ve Francii; zde se stal čelným představitelem takzvané První *Fontainebleauské školy; v zámecké galerii vytvořil alegoricky zašifrované cykly fresek, umístěné v plastické štukové dekoraci. (Jaroslav Malina)

Rostam, jeden z největších iránských hrdinů a zdatných milenců; významná postava perského (iránského) národního eposu *Šáhnáme* (Kniha králů), který kolem roku 1010 vytvořil Abu'l-Kásim Mansúr *Ferdousí. Rostamovu přitažlivost dokládá jedna z epizod eposu: panenská Tahmíne vejde uprostřed noci do ložnice *rytíře Rostama, který je hostem jejího otce. Nejde jí jen o nezávazný flirt – vyjeví Rostamovi svou lásku a přání mít s ním syna, který by se mu podobal. (Jaroslav Malina)

Rostam a Tahmíne, *Rostam.

Rostand, Edmond (1. 4. 1868, Marseille, Francie – 2. 12. 1918, Paříž, Francie), francouzský básník a dramatik. Byl pokládán za slibného a talentovaného francouzského autora své doby; jeho tvorba, oživující žánr veršované heroické *komedie, však nenaplnila zcela očekávání, které do něho kritická i konzumentská veřejnost vkládala. Zcela výjimečný ohlas vyvolalo autorovo neoromantické drama *Cyrano de Bergerac* (Cyrano z Bergeracu, premiéra 1898), které dodnes naplňuje hlediště divadel. Jeho titulní hrdina Cyrano z Bergeracu dokázal to, co se podařilo jen několika moderním dramatům – opustil prostor uměleckého díla a stal se mýtem, symbolem romantického životního postoje a romantického pojetí *lásky. (Jiří Pavelka)

rostlinné makrozbytky, *makrozbytky, rostlinné.

rostliny, hemerofilní, *hemerofilní.

rostliny, hemerofobní, *hemerofobní.

rostliny, kulturní, druhy rostlin vytvořené postupnou kultivací rostlinných druhů původně planě rostoucích. Počátky tohoto procesu spadají do *pozdního paleolitu a *mezolitu (*natúfien) na *Předním východě souběžně s *domestikací živočišných druhů a jeho výsledky se staly základem výrobního *hospodářství a zemědělské *civilizace v *neolitu a v mladších pravěkých obdobích.

Hlavními kulturními rostlinami se v neolitu a v mladších pravěkých obdobích staly *obilniny (zejména *pšenice a vedle ní *ječmen a *proso, později *oves, *žito a další druhy) a *luštěniny (*bob, *čočka, *hrách); mezi kulturní rostliny patří i textilní rostliny (*len a *konopí), ovoce nebo vinná réva. V jihovýchodní Asii byla jako základní plodina vyšlechtěna *ryže, v předkolumbovské Americe *kukuřice a *brambory.

Užitkové rostliny se staly nedílnou součástí *kulturní krajiny nejdříve v prostředí starověkého Předního východu. Tvořily je především trnité a listnaté křoviny a vyšší listnaté a jehličnaté dřeviny (různé druhy topolů, platan, cypřiš, pinie, zimoztráz, tamaryšek aj.), rostoucí zřejmě ještě na počátku 3. tisíciletí př. n. l. v souvislých lesních porostech. K většímu mycení *lesů došlo až s rozvojem výroby a zpracování kovů, kdy bylo zapotřebí při tavbě měděných a železných rud používat dřevěného uhlí. Kmeny stromů se zpracovávaly na vzácné stavební dříví (*dřevo), které bylo jinak zapotřebí dovážet (například cedry z východního Středomoří a jiné kmeny stromů z *Elamu). Tesaři a dřevořezbáři vyráběli z kmenů a větví násady a celé pracovní nástroje (například *rádla a smyky), dále i *nábytek. Mezi základní užitkové rostliny patřily i *datlová palma a *rákos. Z polních užitkových plodin byla na úhorech pravděpodobně vysévána i krmná lucina. Od konce 3. tisíciletí př. n. l. je v hospodářských textech doloženo pěstování sezamu a lnu (lisování zrn na olej, u lnu zpracování v textilní výrobě; *textilie). V celé oblasti východního Středomoří a v částech *Malé Asie měly značný význam i olivovníky, vysazované v olivových hájích (Iz 41,19). Plody oliv byly lisovány na *olej, sušeny nebo nakládány do soli a octa. Olivovník byl v *Izraeli alegorickým „králem stromů“ (Sd 9,8–9). V chrámu krále *Šalomouna zdobila řezbářská a leštěná díla z olivového dřeva vrata a dveře (*cherub, 1 Kr 6,23.31–33). Ve starozákonním příběhu o *potopě je lístek *olivový *symbolem obnovy *vegetace po zkáze. Olivovníky byly pěstovány dokonce i na vápencových půdách *Asýrie (2 Kr 18,32). (K dalším kulturním a užitkovým rostlinám viz hesla *bavlna, *barviva, konopí, *koření, *léčiva, len, *obilí, *ovoce, *zahrady, *zelenina, *zemědělství.) (Viz též *zemědělství, rané.) (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

rostliny, ruderální, rudištní rostliny (například kopřivy, pelyňky, lebedy, merlíky, bez černý), ale označením se míní i plochy zarůstající podobným rostlinstvem (kraje cest, násypy komunikací, čerstvé úhory apod.). V *archeologii mohou být indikátorem *antropogenní činnosti. (Martin Hložek)

rostliny, synantropní, *hemerofilní.

rostliny, užitkové, *rostliny, kulturní.

rostralis, -e, zobákovitý, ležící na straně zobáku tedy „vepředu, přední“ (v *anatomii člověka tak označujeme směr na hlavě). (Ladislava Horáčková)

rostrum, -i, n., přední část hlavy obratlovce, například rypec ryb, žraloků nebo krokodýlů, zobák ptáků, přední (rostrální) část savčí lebky; opak *kaudální. (Jiří Gaisler)

rotace zubů, *zuby, rotace.

rotator, -oris, m., otáčecí, otáčecí sval (z latiny: *rotare*, „točiti“). (Ladislava Horáčková)

rotátorová manžeta, *manžeta, rotátorová.

Rotsové, *Barotsové.

rotulus, *svitek.

rotunda (z latiny: *rotundus*, „kulatý, okrouhlý, zaokrouhlený“), sakrální stavba obvykle na kruhovém půdorysu, zaklenutá, s kuželovou či kupolovou střechou, doplněná *apsidou (apsidami) a věží. Je charakteristická pro předrománskou architekturu (například pro architekturu období *velkomoravské říše, z níž se však zachovaly jen negativní obrysy základů) a zejména pro *románskou kulturu (například rotunda sv. Kateřiny ve Znojme s přemyslovským cyklem nebo rotunda sv. Jíří na hoře Řípu). (František Čapka)

rotundus, -a, -um, kulatý (z latiny: *rota*, „kolo“); v *anatomii například *foramen *rotundum* *klínové kosti. (Ladislava Horáčková)

Rouault, Georges (27. 5. 1871, Paříž, Francie – 13. 2. 1958, Paříž, Francie), francouzský malíř a grafik; představitel *fauvismu a *expresionismu. V Rouaultově díle se, kromě jiného, zračí jedna z proměn ve významné linii evropského umění sledující vztah muže a ženy, vypjatou sexualitu a erotiku. Již ve své rané studii *Dvě prostitutky* (1906) reflektuje onu změnu, kdy pasivní, respektive zajatá žena ustoupila v evropském umění konkurenčnímu archetypu: ženě vševládné. Strach z ní vyjadřuje divoký *akt síly v díle francouzského sochaře Augusta *Rodina *Uchvácení (L'Emprise)*, podřízení její moci je tématem díla téhož umělce – *Věčný idol*. Velký norský expresionista Edvard *Munch učinil tento typ ženy předmětem své sžíravé satirické litografie *Pod jhem* a také Rouault ve zmíněné studii prozrazuje svůj strach z ženy. Kruh se tedy uzavírá: *sadismus raného *romantismu se zde stává *masochismem.

Rodinovy sochy a Munchovy grafiky (jakož i mnoho jiných děl těchto umělců) jsou příklady vývoje, který se odehrával na začátku 20. století: umělecké dílo jako prostředek zachycení osobních pocitů. Tak se Rouaultovy prostitutky zřetelně liší od Lautrecových. Zatímco Henri de *Toulouse-Lautrec (1864–1901) je ještě pozorovatelem, kterého zajímá, jak myslí a cítí a jak to vyjádřit obrazem, Rouault se naproti tomu stará o to, jak dát konkrétní tvar stavu svého vlastního nitra, svým pocitům. (Jaroslav Malina)

Rouffignac (Dordogne, Francie), rozsáhlý systém chodeb, výchozy *pazourku, černá konturová *malba („tisíc mamutů“) a *rytiny („velký strop“) z období *mladého paleolitu. *Jeskyně byla objevena v roce 1956. Četná hnízda po hibernaci medvědů. (Jiří A. Svoboda)

rouhání, vyslovení urážlivého nebo zlovolného *výroku vůči uznávaným *hodnotám a *normám (morálním, náboženským apod.). (Jaroslav Malina)

rouno, zlaté, podle řecké mytologie kůže s vlnou bájného berana, uchovávaná v Kolchidě, symbol královské moci. Stalo se cílem výpravy *Argonautů. (Jaroslav Malina)

Rousseau, Jean-Jacques (28. 6. 1712, Ženeva, Švýcarsko – 2. 7. 1778, Erménonville, Francie), francouzský preromantický filozof, spisovatel, hudebník, společenský kritik. Pocházel ze staré francouzské kalvínské rodiny, po krátkém pobytu v turínském *semináři konvertoval ke *katolicismu. Od šestnácti let se porůznu protloukal a prošel řadu zaměstnání. Roku 1728 odešel do Francie, kde si doplňoval vzdělání a kde se též seznámil s *Voltairem, *Diderotem a dalšími osvícenskými osobnostmi.

Ve svých literárních prvotinách předložil Rousseau první kritické úvahy o *společnosti, které v dalších spisech rozvíjel. *Pokrok ve vědách a umění podle něj kazí morálku, za hlavní sociální *zlo a příčinu lidského *utrpení považuje soukromé *vlastnictví a žádá návrat k *přírodě.

*Přirozený stav si Rousseau představoval dosti odlišně od Thomase *Hobbese i Johna *Locka, jejichž modely považoval až za degenerativní stupně původně harmonického období, v němž neexistoval egoismus ani nerovnost a naopak lidé v něm byli absolutně svobodní. Jelikož návrat do přirozeného přírodního stavu není možný, řešení spočívá jedině ve specifickém uspořádání společnosti – zde Rousseau navazuje svým učením o *společenské smlouvě. Občané se cele, ovšem rovným dílem podřizují „společné suverenitě“, proslulé obecné vůlí, již jsou autory a zároveň poddanými: Jelikož se „dávají“ všem svým spoluobčanům, nedávají se vlastně nikomu. Rousseau se tak zařadil mezi významné teoretiky *přímé či *radikální demokracie.

Kultem *přírody a citovosti, odstupem od osvícenského *racionalismu ovlivnil evropské myšlení a podnítil nastupující *romantismus. Jeho kritika osvícenství a obecně moderní společnosti v Rozpravách přiměla Voltaira k prohlášení, že „nikdy nebylo tolik inteligence využito ve snaze udělat z nás hlupáky“. Rousseau je jednou z nejkontroverznějších postav západního politického myšlení, protože jeho radikálně demokratická teorie neskrývá některé totalizující sklony (například: kdo nesouhlasí s obecnou vůlí, bude ke své *svobodě – tedy participaci na rozhodnutí obecné vůle – přinucen).

Základy svého myšlení formuloval v Rozpravách, zejména: *Discours sur les sciences et les arts* (Rozprava o vědách a uměních, 1752) a *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (Rozprava o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi, 1755). Rozvinutí se dočkaly v dílech *Du contrat social* (O společenské smlouvě, 1762) a *Emile, ou De l'éducation* (Emil čili o výchově, 1762). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

rovina okluze, rovina, kterou tvoří kousací plochy všech zubů. Prochází řezákovým bodem a mesiobukálními hrbolky prvních horních stoliček. (Michaela Křivanová)

rovina, mediánní, rovina představující zvláštní případ *rovin sagitálních. Prochází tělem nebo orgánem zepředu dozadu, ale na rozdíl od sagitální roviny je dělí na dvě stejné části. (Ladislava Horáčková)

rovina, nasoaurikulární, *rovina, protetická.

rovina, protetická (též rovina nasoaurikulární), rovina, která je v postranní projekci rovnoběžná s rovinou procházející odstupem nosní přepážky a středem tragu (na *ušním boltci). (Michaela Křivanová)

roviny, frontální, svislé roviny, souběžné s čelem (čelo – latinsky: *frons*, -tis, n.) a dělí tělo nebo orgán na část přední a zadní. (Ladislava Horáčková)

roviny, sagitální, roviny procházející tělem nebo orgánem zepředu dozadu (jako šíp – latinsky: *sagitta*, -ae, f.) a dělí je na pravou a levou část. (Ladislava Horáčková)

roviny, transverzální, roviny probíhající tělem nebo orgánem napříč a dělí je na část horní a dolní. (Ladislava Horáčková)

rovné příležitosti, *příležitosti, rovné.

rovnice, Drakeova, výraz udávající počet *civilizací schopných mezihvězdné komunikace v naší galaxii. Navrhl jej americký astronom Frank D. Drake v roce 1961. Je dán jako součin následujících osmi faktorů: 1) roční přírůstek hvězd v Galaxii; 2) podíl hvězd s planetárním systémem; 3) průměrný počet planet u jedné hvězdy; 4) podíl planet s podmínkami pro vznik života; 5) podíl planet (z předchozích), na nichž život vznikl; 6) podíl planet (z předchozích), na nichž dospěl do stadia inteligence; 7) podíl planet (z předchozích), na nichž dosáhl schopnosti mezihvězdné komunikace (tj. technické úrovně srovnatelné s naší); 8) délka trvání civilizace schopné komunikace.

Vzhledem k velké nejistotě v kterémkoli z faktorů je rozptyl odhadů založených na Drakeově rovnici obrovský, od 10^{-8} po 10^9 , i když s rozvojem astrofyziky a biologie lze očekávat jejich upřesňování. Realistické odhady zatím ukazují na velkou vzácnost až unikátnost existence technicky vyspělé civilizace v Galaxii. (Jan Novotný)

rovnost, vedle *svobody jeden z pilířů moderních demokratických *společností. Tato formální rovnost (rovnost před *zákonem, soudem apod.) všech občanů je zaručena *ústavou. Nastolení materiální rovnosti není vzhledem k rozmanitosti lidských povah, potřeb i *hodnot ani možné, ani žádoucí, neboť by zrušilo přirozené *motivace k osobnímu usilování. Bezbřehé uplatňování zásad rovnosti zpravidla končí nastolením *totality, proto se moderní demokratické společnosti snaží dosáhnout rovnosti šancí, například jen tím, že zaručují rovný přístup ke vzdělání (případně k dalším společenským statkům, viz *egalitarismus).

Kromě materiálního aspektu rovnosti se začaly v rámci radikálně-demokratické teorie (*demokracie, radikální) prosazovat požadavky tzv. „rovnosti v uznání“, která se týká individuálních či skupinových *identit. Hodnota sebeúcty a respektu ze strany ostatních totiž nepředstavuje spočitatelnou položku, jež by se dala „vyvážit penězi“: ideál demokratické rovnosti vyžaduje, abychom zabránili *sociálnímu vyloučení (exkluzi) etnických, sexuálních a podobných menšin, případně od základu přehodnotili většinový pohled na vztahy mezi *pohlavími (ideje radikální demokracie mají svůj původ mimo jiné ve *feminismu). Současné radikální myšlení tak charakterizuje napětí mezi přerozdělením (*redistribucí) a uznáním.

Všeobecný princip rovnosti vychází z politicko-společenského a právně-sociálního přesvědčení, že všichni lidé „se rodí stejní a sobě rovni zůstanou“, jehož původ sahá až do

*antiky. Stavovsky rozdělená společnost *středověku znala jen rovnost na společném stupni (popřípadě tzv. zvláštní práva); teprve v *osvětenství byla prosazována přirozená rovnost vycházející z přesvědčení o přirozeném právu. Ústavněprávně byla zásada rovnosti formulována v americké deklaraci *United States Declaration of Independence* (Deklarace nezávislosti Spojených států, 1776) jako lidské *základní právo. Vedle svobody a bratrství byla rovnost proklamována za *Velké francouzské revoluce v *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* (Deklarace práv člověka a občana, 1789). Od poloviny 19. století přenesl *socialismus, *marxismus a *komunismus především právně zakotvené myšlenky rovnosti do společenské a sociální oblasti. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

rovnost, genderová, rovnost mezi ženami a muži, koncept postulující doktrínu, že všichni lidé mají *svobodu rozvíjet osobní schopnosti, že tak mohou činit bez omezení, která určují přísné genderové role, že rozdílné chování, aspirace a potřeby žen a mužů je třeba považovat za rovné a že budou stejně hodnoceny a podporovány. (Marie Dohnalová)

rovnostářský liberalismus, *egalitarismus, liberální.

rovnostářství, nekritická aplikace zásady *rovnosti (například v odměňování), vyrovnávání rozdílů. (Jaroslav Malina)

rovnováha, Hardyho-Weinbergova, stav populace, při němž zůstávají genové a genotypové četnosti z generace na generaci stálé. Platí pro velké *populace s náhodným *oplozením, kde nepůsobí *migrace, *mutace a *selekce. (Jiřina Relichová)

rovnováha, makroekonomická, rovnováha mezi agregátní nabídkou a agregátní poptávkou v *ekonomice, která udržuje stabilitu kupní síly peněz, takzvanou přirozenou míru nezaměstnanosti a rovnováhu platební bilance. (Jaroslav Malina)

rozhodnutelná teorie, *teorie, rozhodnutelná.

rozkol (schizma):

1. v *křesťanství oslabení jednoty *křesťanů v *církvi, oddělení části křesťanů od církve a jejich ustavení v novou církev, aniž by to však muselo zároveň znamenat podstatné rozdíly ve věrouce (nejde o rozkol ve společné víře). V roce 867 došlo k prvnímu rozkolu mezi východní a *katolickou církví (tzv. fótiovské schizma), roku 1054 nastal definitivní rozchod mezi východní a katolickou církví (Kerullariovo schizma). *Katolíci hodnotí toto rozdělení jako východní rozkol, podle *pravoslavných se rozkolu dopustili katolíci. *Velký západní rozkol v podobě trojpapežství v 15. století (období *vzdoropapežů) byl překonán na kostnickém *koncilu;

2. v *islámu – viz *rozkol, islámský. (Jaroslav Malina)

rozkol, islámský, islámské *schizma vyplývající ze skutečnosti, že Prorok *Muhammad před smrtí neurčil svého nástupce, a proto po jeho neočekávaném odchodu vyvstala otázka vedení obce věřících. Podle tradičního způsobu (**sunna*, „tradice“) byl zvolen nejváženější z druhů Prorokových – *Abú Bakr, otec jedné z Muhammadových žen (jeho nástupcem se po jeho smrti stal otec další z Muhammadových žen, Umar). Většina volbu přijala, část hájila nepominutelný nárok Prorokova bratrance, druha a zetě Alího, na kterého byla přenesena neomylná schopnost vést obec (**ší'a* – odvozeno od označení stoupenců Alího *ší'at Alí*, „strana Alího“). Rozkol mezi *sunnity a *ší'ity se prohluboval a přetrvává dodnes (vyostřeně například v Iráku). (Jaroslav Malina, Jaroslav Oliverius)

rozkol, Velký západní (papežské *schizma), rozkol v *katolické církvi v letech 1378–1417, který vznikl dvojí papežskou volbou v roce 1378 (Urban VI. v Římě, Klemens VII. v Avignonu). Od prvního *koncilu v Pise v roce 1409 a volby Alexandra V. *papežem existovali tři papežové. *Konflikt o právním postavení papežů podstatně přispěl k rozvoji *konciliarismu. Teprve jednání na kostnickém koncilu (1414–1418) dospělo k zvolení všemi přijatého papeže Martina V. a ukončilo tak schizma. Velký západní rozkol prohloubil náboženskou a sociální krizi středověku a byl jedním z impulzů reformního náboženského hnutí (*husitství aj.). (Jaroslav Malina)

Rozkvcová, Eva (5. 3. 1922, Kladno), česká lékařka a stomatoložka; profesorka Stomatologické kliniky 1. lékařské fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Vedle odborné a pedagogické činnosti v oboru stomatologie se také věnovala *dentální antropologii u *recentních i historických populací. Spolu s Jaroslavem *Komínkem vypracovali metodu podle stupně *mineralizace zubů pro určování *zubního věku nejen pro antropologické účely, ale také pro účely soudního lékařství, pediatrie, pedostomatologie a ortodoncie. Z díla: *Stomatologické problémy v pediatrii* (1969, ve spolupráci s Jaroslavem Komínkem a Jaroslavem Tomanem), *Dětská stomatologie* (1974, ve spolupráci s Jaroslavem Komínkem a Jaroslavem Tomanem). Kontakt: Prof. MUDr. Eva Rozkvcová, DrSc., Šmilovského 8, 120 00 Praha 2-Vinohrady, telefon: 222 510 720. (Michaela Křivanová)

rozpočet, státní, souhrn příjmů a výdajů státu, které vyjadřují finanční vztahy související s výkonem jeho funkcí. (Marie Dohnalová)

rozpočtová politika, *politika, fiskální.

rozptyl, tafonomický, *tafonomický proces, při němž dochází k zvětšování prostorové vzdálenosti mezi anatomicky souvisejícími částmi *skeletu. Stupeň rozptylu anatomických částí přímo souvisí s dobou, která uběhne mezi *skeletonizací a *pohřbem, dále na tafonomických procesech a *činitelích (mrchožrouti, masožravci, lidé [zaměřují se na exploataci měkkých *tkání a *kostí]; gravitace, dupání velkých stádních zvířat, fluviální vlivy, mechanický *transport). Pokud nedošlo k rozptylu kostí a jednotlivé části skeletu zůstaly přibližně ve svých anatomických *kontextech, můžeme tuto situaci označit jako pasivní akumulaci kostí (kosti mršiny se příliš nevzdálily od místa smrti). Naopak při procesu aktivní akumulace dochází k transportu nebo pohybu částí skeletu s výsledkem koncentrace kostí a zubů na prostorově omezené ploše (například hnízdo *predátora). Nejvýznamnějšími původci rozptylu, ale i kumulací kostí jsou zvířata: nejdříve ze skeletu oddělují zadní končetiny a bederní krajinu, dále přední končetiny a jako poslední hlavu. Tafonom může pak na základě přítomných kostí vyvodit, zda se jedná o místo smrti nebo o *sekundární akumulaci. Někteří zvířecí činitelé, kteří dislokují kosti mršiny, zanechávají na kostech usvědčující *tafonomické projevy – *ohryz, koroze po natrávení atd. Také ptáci a zejména sovy jsou původci akumulací kostí. Sovy i několikrát denně vyvrhují nestrávené zbytky kořisti (*chlupy, *kosti, *zuby) a tvoří tak bezděky akumulace.

Významným *tafonomickým činitelem odpovědným za transport a akumulaci kostí je člověk, který sleduje nutriční i surovinový zisk. K rozptylu dochází po procesu *disartikulace. (Michaela Zelinková)

rozšířená rodina, *rodina, rozšířená.

rozum:

1. schopnost *člověka kriticky myslet a usuzovat, nahlížet smysl a řád, uvažovat i jednat „rozumně“, tj. uvážlivě, s pochopením celkové situace, tedy v *kontextu rozmanitých vztahů a vazeb, nezávisle na okamžitých potřebách, přáních atd., a to podle jistých, všem lidem více méně společných pravidel. V *antice byl rozum pokládán za odlesk božství v člověku, ve *středověku za princip spojující člověka s *Bohem. *Novověk zastává *suverenitu lidského rozumu a jeho pojetí zúžil na důkazové postupy, jejichž výsledky musí každý uznat (*racionalismus);

2. výsledek rozumové činnosti, *mínění, *názor, *úsudek, nápad (příklad: tahat z někoho rozumu). (Jaroslav Malina)

rozum, zdravý lidský, *common sense.

rozvod, zrušení *manželství.

rozvoj společnosti, trvale udržitelný, rozvoj, který současným i budoucím generacím zachovává možnost uspokojovat jejich základní životní potřeby a přitom nesnižuje rozmanitost *přírody a zachovává přirozené funkce *ekosystémů. (Viz též *biodiverzita.) (Jaroslav Malina)

rozvojová agentura, *agentura, rozvojová.

rozvojové vzdělávání, *vzdělávání, rozvojové.

Rozvojový program Organizace spojených národů, *program Organizace spojených národů, Rozvojový.

rr., *r.

RTG prozařování, *radiografie.

rty, *labia oris.

rubá'í, arabsky „čtyřverší“; stručně a přesně stavěné: dva verše rozvíjejí téma, třetí verš přináší zvrát, čtvrtý pointu. (Jaroslav Oliverius)

rubáš, prostá pohřební košile; dříve prostý šat či košile, nikoli však speciálně určená pro *pohřeb. (Michaela Králíková)

Rubens, Peter Paul (též Petrus Paulus, 28. 6. 1577, Siegen, Německo – 30. 5. 1640, Antverpy, Nizozemsko [dnes Belgie]), vlámský (nizozemský) malíř, politik a diplomat; přední představitel *baroka, jeden z nejvýznamnějších evropských malířů. Zachytil krajiny, portréty současníků i náboženská a mytologická témata energickým rukopisem rychlých a dlouhých tahů, své postavy zpravidla nadal dynamismem, bujností tvarů; erotismu a smyslnosti dosahoval rovněž důrazem na kyprost tvarů a hmotu. V průběhu tvorby stále nezávisleji a výrazněji rozvíjel umění *aktu a polofigur, nezřídka v erotickém kontextu: *Adam a Eva*, 1598–1600; *Bakchanál se Silénem*, 1598–1600; *Léda*, 1598–1600; *Bitva Amazonek*, před rokem 1600; *Ganymédés a orel*, asi 1611–1612; *Venušina toaleta*, 1613–1615; *Velký Poslední soud*, 1615–1616; *Dianin návrat z lovu*, kolem roku 1616; *Opilý Silén*, kolem roku 1616; *Bitva Amazonek*, 1616–1618; *Únos dcer Leukippových*, 1618; *Svržení zatracenců do pekel*, 1620; *Vyhánání z ráje*, 1620; *Betsabé u studny*, 1635; *Únos Ganyméda*, kolem roku 1636; *Venuše a Adonis*, 1637–1638; *Paridův soud*, 1639; *Judita s hlavou Holofernovou*; *Meleagros a Atalanta* aj. Po smrti své první ženy se roku 1630 oženil s šestnáctiletou Helenou Fourmentovou, kterou často portrétoval, mimo jiné jako matku nebo akt: *Helena Fourmentová se svým prvorozeným synem Fransem*, 1635; *Kožíšek (Hélène Fourment)*, asi kolem roku 1638; *Androméda*, kolem roku 1638.

Rubensovo dílo ovlivnilo celou Evropu prostřednictvím takzvaných rubensovských rytců, kteří jeho obrazy převáděli do grafické podoby. „Můj talent je takový, že žádný úkol, ať jakkoliv velký a složitý, neotřásl nikdy mou sebedůvěrou,“ napsal Rubens v době svých vrcholných uměleckých i životních úspěchů. (Jaroslav Malina)

rubér, -a, -um, červený (v *anatomii například červená *kostní dřevina – *medulla ossium rubra*). (Ladislava Horáčková)

Rubl'ov, Andrej (1360 až 1370 – 29. 1. 1430, Moskva, Rusko), ruský malíř; mnich v klášteře v Zagorsku, později v andronikovském klášteře v Moskvě. Je autorem *ikon, *fresek a *miniatur; částečně se zachovala výzdoba chrámu Smrti Panny Marie ve Vladimíru, chrámu ve Zvenigorodu nebo *kláštera sv. Trojice v Zagorsku. Překonal meze tradičního byzantského umění a položil základy ruské malířské školy. Postavy na jeho obrazech jsou spojeny v uzavřenou harmonickou kompozici, umocněnou měkkou obrysovou kresbou a jasnou, světlou barevností. Dostalo se mu *blahořečení. (Jaroslav Malina)

ruční mlýnek, *drtidlo.

rudá knížka, *knížka, rudá.

Rudá obočí, *obochí, Rudá.

ruda, železná, *železo.

Rudé turbany, *turbany, Rudé.

ruđerální, rumištní.

ruđerální rostliny, *rostliny, ruđerální.

rudimentalis, -e, zakrnělý, rudimentární.

Rufinos (1.–2. století n. l.), řecký autor římského období. Skládal literární epigramy, převážně s erotickou tematikou. (Marie Pardyová)

ruga, -ae, f., vráska, řasa, záhyb (v *anatomii například poševní řasy – *rugae vaginales*). (Ladislava Horáčková)

ruchadlo, zařízení na orání půdy, navazující na předchozí jednoduchá *oradla a předcházející dnešním *pluhům. Autory ruchadla jsou nevlastní bratřenci František Veverka (1796–1849) a Václav Veverka (1799–1849) z Rybitví u Pardubic v Čechách, kteří ho sestrojili a dále vylepšovali v letech 1824 až 1827. Vyšli z tehdy používané hákové *radlice, kterou vytvarovali do prohnuté podoby, téměř čtyřhranné s protaženým spodním rohem a stočené vpravo, takže současně krájela, drolila i obracela. Hloubka orby byla nastavitelná. Svou *konstrukcí ruchadlo podstatně snížilo požadavky na tažnou sílu. Ruchadlo se po roce 1827 rychle rozšířilo po *českých zemích i do okolí především v rámci habsburské *monarchie. Skýtalo vylepšení i proti tehdy ve světě používanému skotskému pluhu, který sice také krájel a obracel ornici, nedokázal ji však tak jemně drolit a kypřit. Od této vlastnosti vznikl název (*ruchání*, „rozrušování, drolení“). Další používaný název veverče vznikl podle jména jeho konstruktérů.

Obdobnou ruchadlovou radlici jako bratřenci Veverkové použil o deset let později americký kovář, vynálezce a podnikatel John Deere (1804–1886), jehož firma od poloviny 19. století produkující tisíce pluhů několika druhů ročně způsobila v *zemědělství obrovský *pokrok srovnatelný s *průmyslovou revolucí. (Jaroslav Malina)

rukopis, piktografický, jednoduchá forma piktografického čili obrázkového písma. Znaky znázorňují sdělení obrazem: *piktogram schematicky označující kopec a nad ním lidské chodidlo je vyjádřením cesty přes hory; *slunce zpola zakryté horou – ráno, ale také večer. V Americe používali piktografického písma jako první *Toltékové, po nich *Aztékové a *Mixtékové (*písmo předkolumbovské Ameriky). (Viz též *písmo.) (Jaroslav Malina)

rukopisy Václava IV., osm zachovaných rukopisů ze soukromé knihovny krále Václava IV. (1361–1419), které dokládají dvorskou kulturu *krásného slohu (mezinárodní sloh). Jedná se o **Bibli Václava IV.* (1390–1395), *Žaltář Václava IV.* (kolem 1395), rytířský román *Willehalm* (1385–1395), *Pavlovy epištoly* (kolem 1400), *Zlatou bulu* (kolem 1400) a tři astrologické rukopisy (*Vídeňský astronomický sborník*, 1392–1393; *Mnichovský astronomický sborník*, kolem 1400; *Tetrabiblos [Quadripartitus]*, kolem 1400). K jejich doprovodným komponentám náleží *iniciály, *drolerie a *bordury s motivy v podobě ledňáčka, točnice („uzel lásky“), divého muže, opice, medvěda, nahé lazebnice nebo oděné v průsvitné košilce, krále v lázni a uvězněného v kládě. Na stránkách *Bible Václava IV.* převažují tyto motivy, doplněné *akty lazebnice a krále, které jsou výrazem *erotismu dvorské kultury, oslavující dokonalost a smyslové půvaby lidského těla. Symboliku rukopisů lze interpretovat jako doklad existence rytířského řádu lázně na králově dvoře, v němž lázeň znamenala tělesnou očistu a duchovní znovuzrození k nové a ideální formě života. (Barbora Půtová)

rula, berní (z francouzštiny: *rôle*, „svitek“ [pergamenový, papírový] přes němčinu: *Rolle*, die, „svitek; kotouč“), nejstarší a první zemský berní *katastr pro Čechy pořízený v letech 1653–1656 (na základě vrchnostenských přiznání z roku 1654); evidovala všechny poddanské usedlosti a měšťanské domy, uváděla jejich vybavení polnostmi, dobytkem, zaměstnání držitelů, údaje o svobodnících a o *Židech. Zjistila, že v *zemi je asi 1/3 domů pustých. Pro výměru dávek byla zvolena základní berní jednotka, tzv. osedlý, na niž se přepočítávala všechna rolnická hospodářství (1 osedlý = průměrný selský statek nebo 4 menší chalupnické usedlosti či 8 domkářů). Tak byl vypočítán počet osedlých a z nich se stanovila celková suma dávky. Odhaduje se, že Čechy měly tehdy asi 930 000 až 1 milion obyvatel. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Rúmí, Džaláléddín Balchí (zvaný též Maulaví, 1207–1273), perský mystik a literát. Založil súfijský řád, do jehož *rituálu zařadil rovněž zpěv, *hudbu a *tanec; řád se nazýval

maulavija, je znám také jako „řád tančících dervišů“. Růmí vytvořil významné literární dílo. (Jaroslav Malina)

Rumuni, *národ žijící v Rumunsku (přes 22 milionů, odhad z roku 2006), menšiny v Maďarsku (asi 25 000), Srbsku (asi 55 000) a jinde. Jazykově (*rumunština) patří k východorománské skupině *románské větve *indoevropské rodiny. Rumunsko je možno považovat za národnostně nehomogenní státní útvar. Podíl Rumunů – hlavní etnické složky románského původu, na jejichž etnogenezi měl vliv i *dácký a *slovanský element – dosahoval v roce 1930 pouze 71,8 %; od té doby tento podíl stále vzrůstá – podle cenzu z roku 1992 představovali 90 % populace *země. Rumuni jednoznačně dominují v historických *regionech Moldavska a Valašska, kde tvoří více než 98 % obyvatelstva, nižší (zhruba 70 %) je jejich zastoupení v Banátu a zejména v Sedmihradsku, kde tvoří celkově jen asi dvě třetiny populace. Za Rumuny bývají považováni i *Moldavané. V 16. století byla většina rumunských knížectví pod *vládou *Turků. Teprve ve druhé polovině 19. století po osvobození Moldavska a Valašska vznikly podmínky pro zformování moderního rumunského národa. Po *druhé světové válce bylo Rumunsko součástí komunistického východního bloku, z něhož se vymanilo v roce 1989; v roce 2007 se stalo členskou zemí *Evropské unie. Věřící jsou ortodoxní *křesťané, část *katolíci. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

rumunština, východní *románský jazyk, úřední *jazyk v Rumunsku, užívaný též menšinami především v Bulharsku, Maďarsku, na Ukrajině a ve Vojvodině. (Viz též *Rumuni.) (Jaroslav Malina)

runa (z němčiny: *Rune*, die, Althochdeutsch: *runa*, Mittelhochdeutsch: *rune*, „tajemství; šepot“), starogermánské *písmo, rozšířeno zvláště ve Skandinávii a v Dánsku; zpočátku se jednalo o kultovní znaky a magická znamení, jména na různých předmětech. Runy se obvykle ryly do *kamene nebo do *dřeva. Nejstarší runové nápisy jsou pravděpodobně z 2. století, častější ze 3. až 4. století, pro psaní zpráv bylo toto písmo užíváno až do 9. a 10. století.

Runovým písmem a jeho výkladem se zabývá vědní disciplína runologie. (František Čapka, Jaroslav Malina)

rundel, *mortuarium.

rundština, *benuekonžský jazyk, úřední *jazyk v Burundi (spolu s *francouzštinou). (Jan Záhork)

Rus, Kyjevská, první stát východních *Slovanů založený patrně skandinávskými *Vikingy (Varjagy, v západní Evropě nazývanými Normané čili Severané), členy ozbrojených knížecích *družin, kterým se také říkalo Rus' (z finského *Ruotsi*, které označovalo severní *Germány). První panovníci z rodu Rurikovců byli právě tito družiníci (Olga – Helga, Igor' – Ingvar, Vladimír – Waldemar); *Nestorův letopis*, první původní východoslovanská *kronika, zaznamenává v textech smluv Kyjeva s *Byzancí jména těchto Skandinávů jako členů poselstva. Kyjevská Rus skládající se z údělných knížectví a sahající od Kyjeva po *Novgorod (největší rozsah měla ve 12. století za *knížete Vladimíra Monomacha) trvala od 9. století do mongolského vpádu (Kyjev padl roku 1240), přičemž se centrální moc kyjevského knížete od 12. století permanentně oslabovala (feudální rozdrobenost).

Na území Kyjevské Rusi se mluvilo obecným východoslovanským *jazykem a jeho dialekty, z nichž se začaly formovat tři skupiny a jejich promíšením se vytvářel základ dnešní velkoruštiny, *ukrajinštiny a *běloruštiny. V 10. století došlo k pokřtění a vzniku literatury – písmem byla především cyrilice přenesená sem z Bulharska (vytvořena byla, jak známo, *Konstantinem [Cyrilem] pro *Velkou Moravu v 9. století na bázi řeckého majuskulního písma). Literárním jazykem byl jihoslovanský umělý jazyk – *staroslověnština (církvní slovanština) vytvořená na základě slovanských dialektů z okolí dnešní řecké Soluně, která – spolu s východoslovanskými dialekty – vytvořila podloží moderní *ruštiny.

Společenská a erotická etiketa se v Kyjevě řídila jednak západoevropskými *modely (běžné kontakty s královskými dvory), tedy modifikovaným rytířstvím, jednak byzantskou tradicí a folklorními rity. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

Rusíni (Zakarpátští *Ukrajinci), etnikum žijící na Zakarpatské Ukrajině a v bývalé Haliči a Bukovině, na severovýchodním Slovensku a v přilehlé části Polska, malé skupiny též v Maďarsku, Rumunsku, Srbsku (vystěhovalci do Vojvodiny) a Chorvatsku v počtu kolem 1 milionu. Rozlišuje se několik etnografických skupin podle geografických sídel: podél Černé a Bílé Tisy žijí *Huculové, kteří jsou pravděpodobně potomky Tiverců smíšených se slovanskými etniky. V Karpatské vrchovině žijí *Bojkové, nejspíše potomci Uglíčů a *Chorvatů, podobně jako *Lemkové, obývající nejzápadnější části Zakarpatské Ukrajiny a jihovýchodní cíp (a další oblasti) Polska. Už zcela zaniklo další místní rozlišování Rusínů podle sídel na, Cerepjáky, Čeváky, Dolišňany, Hajnaly, Krajňáky, Lišáky, Sotáky, *Verchovce (Vrchovince) aj. Rusínská nářečí bývají řazena k *ukrajinštině, jindy klasifikována jako samostatný *jazyk (několik *variant – nejdelší tradice ve Vojvodině, na Slovensku od roku 1995). Výrazným znakem Rusínů je *folklor (nejvýraznější u Huculů). Od roku 1952 mezi politickými představiteli Rusínů převládá (vnucený) politický směr politické i kulturní *asimilace s ukrajinským národem; od počátku 90. let 20. století naopak sílí v řadě *zemí snahy o doformování svébytného rusínského etnika a jeho jazyka. (Viz též *rusínština.) (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

rusínština, *jazyk *Rusínů, žijících v Karpatech na pomezí Ukrajiny, Slovenska, Polska, Rumunska a Maďarska a dále (jako vystěhovalecká skupina v srbské Vojvodině). Snahy o svébytný rozvoj rusínštiny sahají do 19. století. Po roce 1945 byla rusínština oficiálně chápána jako pouhý dialekt *ukrajinštiny; rozvíjet se paradoxně mohla pouze ve Vojvodině. Po roce 1990 dochází k intenzivním snahám o dotváření rusínštiny jako svébytného slovanského jazyka a k její kodifikaci v několika lokálních *variantách (kupříkladu na Slovensku oficiálně v roce 1995). (Leoš Šatava)

ruský formalismus, *formalismus, ruský.

ruský futurismus, *futurismus, ruský.

ruský postmodernismus, *postmodernismus, ruský.

ruský preromantismus, *preromantismus, ruský.

ruský romantismus, *romantismus, ruský.

ruský sentimentalismus, *sentimentalismus, ruský.

Rusové, *národ žijící v Rusku (téměř 116 milionů, *cenzus z roku 2002), početné menšiny ve všech *zemích bývalého Sovětského svazu (zejména v Bělorusku, Estonsku, Litvě, Lotyšsku, Moldavsku, na Ukrajině a v Kazachstánu), ve Francii, v Kanadě a USA; celkový počet je odhadován na téměř 165 milionů. *Jazyk (*ruština) patří do východoslovanské skupiny *slovanské větve *indoevropské rodiny. Pravlast se nachází v zeměpisném trojúhelníku tří velkých řek Dněpru, Dněstru a Visly, kde byla původní sídla *Slovanů. Jádrem ruského národa se stali východní Slované, kteří se od počátku našeho *letopočtu šířili hlavně na východ Evropy, ale také směrem na jih, západ a sever. Mezi četnými populacemi východních Slovanů (*Kriviči, *Radomiči, *Severjané, *Vjatiči ad.) vynikali právě Rusové, od jejichž jména byl odvozen název pozdějšího národa.

Proces etnogeneze byl zahájen v 9.–12. století, kdy došlo k sjednocení slovanských etnik v prvním feudálním státě Rusů – *Kyjevské Rusi. Staroruská národnostní pospolitost se vyvíjela poměrně rychle díky jednotné státní a církevní politice, územní organizaci i rychlému početnímu růstu obyvatelstva na poměrně rozsáhlém území středověkého státu. Na etnogenezi ruského národa se podílely i neslovanské etnické skupiny: na severu země *Baltové a *Ugrofinové, v jižních oblastech četné populace *iránské, *kavkazské a *turkické. Od 14. století docházelo také k diferenciaci ruské *národnosti na tři základní skupiny: velkoruskou, ukrajinskou a běloruskou. Velkoruská národnost se zformovala definitivně po vytvoření

Moskevského státu, který se stal koncem 15. století celoruským státem. V 16.–18. století Rusové postupně osídlovali rozsáhlá území na severu země, na Sibiři až po *Dálný východ a posléze, za *vlády Petra I. (car od roku 1682) a Kateřiny II. (carevna od roku 1762), i na jihu v oblasti Černomoří, Kavkazu a ve Střední Asii. V 19. století se v carském Rusku konstituoval ruský národ. Dalším sjednocujícím prvkem se stala ruština, jazyk nejpočetnějšího etnika. Vznikem Sovětského svazu (po *revoluci v roce 1917) pokračoval až do 90. let 20. století vývoj tzv. „socialistických národností a národů“ a formovalo se zde (i represivní cestou) nové historické společenství: tzv. sovětský lid. Tento trend byl ukončen rozpadem Sovětského svazu v roce 1991 a vyhlášením Ruské federace. Věřící jsou vesměs *pravoslavní křesťané. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Russell, Bertrand Arthur William (18. 5. 1872, Ravenscroft, Wales – 2. 2. 1970, Penrhynedeudraeth, Merioneth, Wales), britský logik, matematik a filozof; spoluzakladatel moderní logiky, vůdčí představitel analytické filozofie; laureát Nobelovy ceny za literaturu (1950). Součástí jeho díla jsou práce z *etiky, *pedagogiky a *sociologie.

Významně zasáhl i do oblasti pojetí *sexuálního chování a soužití obou pohlaví – v roce 1929 vydal knihu *Marriage and Morals* (Manželství a morálka): navzdory ustálené křesťanské morálce obhajuje rovnoprávnost obou pohlaví a metody vědomého regulování porodů, oba manželé mají mít možnost rozvíjet svou osobnost a mají si v tom vzájemně napomáhat a neomezovat žárlivostí volnost styků s přáteli druhého pohlaví; klade důraz na zdravé děti – ty mají právo na stabilitu rodiny; význam *manželské nevěry se přeceňuje, daleko větším *hříchem je podle něho ničení manželky častými *porody. Tyto *názory měly díky Russellovu mezinárodnímu věhlasu a překladům knihy (vyšla i česky: *Manželství a mravnost*, Praha: Aventinum, 1931) velký vliv na formování tolerantnějšího pojetí *sexuality ve veřejném mínění. Spolu s Alfredem Whiteheadem napsal stěžejní dílo o logických základech matematiky *Principia mathematica* (Základy matematiky, 3 svazky, 1910–1913). Zabýval se otázkami *teorie poznání. (Jaroslav Malina)

růst, jedna ze základních vlastností živé hmoty, zvětšování nějaké kvantitativní vlastnosti v průběhu *času (*růst člověka, *růst organismu, *růst, duchovní, *růst, intelektuální, *růst, kulturní). (Miroslav Králík)

růst člověka, kvantitativní zvětšování parametrů lidského těla v průběhu prenatalní i postnatalní *ontogeneze (viz *člověk – růst a vývoj těla, *člověk – přestavba končetin, *růst člověka, prenatalní, viz též *achondroplazie, *auxologie, *kraniostenóza, *vývoj mandibuly). Jedinec dosahuje určité velikosti těla nebo jeho částí v rámci lidské *variability a růst ukončuje po dosažení pohlavní dospělosti. (Miroslav Králík)

růst člověka, prenatalní, *růst lidského těla v období od početí do *porodu (viz též *člověk – růst a vývoj těla, *růst organismu, *řízení růstu člověka). V jednotlivých obdobích *ontogeneze člověka převládají různé mechanismy růstu, v embryonálním období (viz *embryogeneze, *indukce, embryonální) je růst založen více na množení buněk, v dalších fázích pak více na zvětšování jejich velikosti a přibývání mezibuněčné hmoty. Období prenatalní se rozděluje na období *germinační, embryonální a fetální (*období, fetální). Správný prenatalní růst je založen na genetických vlohách a faktorech prostředí, především na účinku růstových faktorů matky, placenty i zárodku (*plodu) (viz *řízení růstu člověka) a adekvátním zásobením rostoucího organismu živinami, jehož mechanismus se v průběhu prenatalního období mění. Prenatalní růst je prozkoumán zejména na základě poruch, například abnormality placenty demonstrují spojitost fetálního růstu se správným cévním a nutričním zásobením plodu.

V germinačním období (*gravidita, *období, germinační) se *zygota rýhuje, v dalším vývoji dochází k tvorbě moruly a *blastocysty, vzniklé buňky se dále dělí a začínají se diferencovat. Preembryo však zůstává až do uvolnění ve fázi blastocysty uzavřeno v *zona pellucida* (viz *ovarium). V germinační fázi je preembryo vyživováno *cytotrofně* z tubární

tekutiny a intrauterinního prostředí. Už v tomto období začínají buňky zevní obalové vrstvy blastocysty syntetizovat *lidský choriový gonadotropin (HCG), kterým zárodek začíná ovlivňovat fyziologii mateřského organismu ve svůj prospěch, například udržuje v činnosti žluté tělísko a stimuluje jeho přeměnu na *corpus luteum graviditatis*, brání v mateřských tkáních tvorbě protilátek proti zárodku. Změna velikosti preembrya v germinacním období není velká, oplozené vajíčko má v průměru 110–140 μm , volná blastocysta 150–200 μm ; současně se zvyšováním počtu buněk se zmenšuje jejich velikost. Poruchy růstu a interakcí preembrya a matky vedou v této době ke spontánnímu potratu, který podle odhadů postihuje okolo 15 % počatých zárodků.

Po *nidaci se hovoří již o embryu a embryonálním období. Růst organismu je v této době způsoben zejména množением buněk, které se nazývá *proliferace, za současného rozrůžňování jejich funkcí (diferenciace). V embryonálním období (mezi 2. a 8. týdnem po oplození) dochází k největším relativním změnám ve velikosti těla spolu s největším zvyšováním složitosti organismu v celé ontogenezi – probíhá formování orgánů a orgánových soustav z *entodermy, *ektodermy a *mezodermy. V tomto období je embryo velmi zranitelné a jakékoliv narušení vývoje může způsobit těžké poruchy. Růst neprobíhá ve všech částech embrya ani ve všech partiích vyvíjejících se orgánů ve stejné intenzitě a rychlosti, což ovlivňuje změny tvaru vyvíjejícího se zárodka. Nidací zárodek přechází na *histiotrofní* výživu a vstřebává látky uvolněné z děložní sliznice činností syncytiotrofoblastu. Poté co syncytiotrofoblast proroste do oblasti spirálních arteriál dělohy, dostává se do styku s mateřskou krví a jedinec je až do porodu vyživován *hemotrofně*. Nejprve trofoblast tyto arterioly blokuje a chrání tak embryo od vysoké koncentrace kyslíku v krvi, později se jejich průtok opět obnoví. Formuje se krevní oběh zárodka, mezi 4. a 5. týdnem pak začíná být funkční *srdce embrya. Současně s vývojem cévního řečiště se začíná vytvářet placenta (vyživuje plod, odstraňuje odpadní látky, poskytuje plodu protilátky z matčiny krve, její velikost a funkce zásadně ovlivňuje růst) a pupeční šňůra, které zprostředkovávají kontakt mezi plodem a matkou. Od vzniku prvních *somitů (prvosegmentů) se hovoří o somitovém stadiu vývoje (21.–30. den, 4. a 5. týden) a jejich počet lze použít jako pomůcku pro odhad věku mladého embrya; třítýdenní embryo má tři páry somitů, v polovině 5. týdne 42–44 párů (viz *člověk – morfogeneze). Dále je postup růstu a vývoje zárodka a plodu (věk) odhadován nejčastěji pomocí temeno-kostrční délky, anglicky Crown-Rump Length (CRL, případně dalších rozměrů), což je užíváno v ultrazvukové prenatalní diagnostice. Zatímco zárodečný terčík na počátku embryonálního vývoje má délku asi 450 μm , koncem druhého měsíce prenatalního vývoje měří embryo 30–40 mm (vzhledem k individuální variabilitě se odhady většinou udávají jako rozsah hodnot, odhad podle jiného zdroje 27–35 mm). Za 2 měsíce zvětší embryo svou délku téměř stonásobně, hmotnost ještě více – od zygoty se hmotnost embrya stonásobně zvětší už za 4 týdny. Na konci embryonálního období jsou vytvořeny hlavní orgánové soustavy a jedinec má už zřetelně lidský tvar těla, dále již hovoříme o plodu. V sedmém a osmém týdnu, tedy na konci vývoji embrya se objevují první primární osifikační centra.

V následujícím *fetálním období (od 9. týdne po oplození až do konce těhotenství) dozrávají vytvořené tkáně a orgány a plod intenzivně roste. Relativně se však zpomaluje růst hlavy oproti trupu a končetinám, což vede k postupným změnám v tělesných proporcích plodu. Zatímco ve třetím měsíci nitroděložního vývoje tvoří délka hlavy přibližně polovinu délky těla plodu, při porodu už zahrnuje pouze čtvrtinu jeho délky. Dolní končetiny jsou dosud kratší a méně vyvinuté než končetiny horní. Od 3. do 5. lunárního měsíce (osmadvacetidenní měsíc) odpovídá délka těla plodu (v cm) přibližně druhé mocnině příslušného měsíce (4. lunární týden – 16 cm), od 6. do 10. lunárního měsíce je délka plodu (v cm) rovna přibližně počtu měsíců krát 5. Ve dvacátém týdnu těhotenství se v *dlouhých kostech a kostech lebky objevují první osifikační centra, celkový růst těla je stále více

ovlivňován růstem *skeletu. Ve čtvrtém a pátém měsíci vývoje plod roste rychle do délky, maxima rychlosti dosahuje ve dvacátém týdnu vývoje (podle jiného zdroje v 27.–28. týdnu), poté se relativně zpomaluje, ale celá etapa rychlého růstu pokračuje i postnatálně jako tzv. kojenecká komponenta (viz *modely, růstové). V posledních měsících těhotenství je patrný výrazný hmotnostní přírůstek (kolem 0,23 kg za týden), neboť se vytváří tukové zásoby a podíl tuku stoupá až na 15 %. Podle některých interpretací začíná těhotenství směřovat k porodu, když se hlavička plodu blíží velikosti kritické pro zdárný průchod porodním kanálem, podle jiných vysvětlení je to však také v době, kdy už mechanismus placentární výživy přestává dostatečně pokrývat nutričními potřebami růstu plodu a je třeba přejít na efektivnější výživu mateřským mlékem. Donošený lidský plod má délku kolem 50 cm a 3000 g (podle *WHO je kritériem donošenosti 2500 g). V průběhu celého prenatálního období se hmotnost jedince zvětší více než 2×10^6 násobně, zatímco v průběhu celého postnatálního růstu v průměru jen asi dvacetkrát. Období těsně po porodu znamená dočasné zpomalení růstu těla *novorozence. (Miroslav Králík)

růst kultury, *růst, kulturní.

růst organismu, zvětšování těla *organismu v průběhu životního cyklu. Růst (anglicky: *growth*) je kvantitativní povahy a je třeba ho odlišovat od vývoje (anglicky: *development*), který představuje změnu kvalitativní, přestože oba procesy zpravidla probíhají současně a provázaně. Růst je jednou ze základních vlastností živých organismů (viz *buňka). Růst buněk probíhá především v G1 fázi buněčného cyklu. Ta navazuje na předešlé mitotické dělení a je nejdelším úsekem buněčného cyklu. Dceřiné buňky v jejím průběhu syntetizují proteiny, tvoří nové buněčné organely a rostou do velikosti původní buňky mateřské. K růstu mnohobuněčného organismu dochází v průběhu *ontogeneze a jeho mechanismem je množení *buněk, zvětšování (růst) buněk nebo nárůst mezibuněčné hmoty; uvedené mechanismy se většinou kombinují.

Jedním z důsledků mnohobuněčnosti je i možnost vytvoření velkého těla, které je výhodné z hlediska lokomoce na větší vzdálenosti, ochrany před predátory, konkurence v *pohlavním výběru, zaopatřování potomků a jiných funkcí. Růst je jedním z procesů, do nichž v průběhu života organismus rozděluje látky a energii, dalšími takovými procesy je udržování těla a reprodukce (viz *historie, životní). Protože jsou zdroje prostředí většinou omezeny, tyto tři oblasti si svými nároky na ně konkurují. Čím více zdrojů investuje organismus do růstu, tím méně jich může investovat jinde. Vzhledem k vysokým energetickým nárokům reprodukce (těhotenství, *kojení, péče o mláďata) koinciduje většinou u savců, včetně *člověka, počátek reprodukce s ukončením růstu těla.

Rozdíly mezi lidskými skupinami v době ukončení růstu (a velikosti těla v dospělosti) mohou být v jisté míře ovlivněny rozdílným řešením kompromisu (anglicky: **trade-off*) mezi výhodami plynoucími z většího těla a výhodami časnějšího nástupu reprodukce. Příkladem může být malá velikost těla *Pygmejů a jiných nízkorostlých lidských *populací (viz *Batakové, *Negrité, *Sanové), která je podle tradičních vysvětlení adaptací na zvláštní nároky prostředí a souvisí s termoregulací, pohybem v hustém pralese nebo hladověním, nejčastěji se vysvětluje jako adaptace na nedostatek potravy. Na něj jsou však adaptovány i populace, které patří celosvětově k nejvyšším (například *Masajové); adaptací na nedostatek potravy je spíše pomalejší růst než výsledná velikost těla.

Autoři nové hypotézy (Migliano, Andrea Bamberg – Vinicius, Lucio – Mirazo, Marta [2007]: Life History Trade-offs Explain the Evolution of Human Pygmies. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol. 104, p. 20216–20219) srovnali výšky postavy, růst a individuální *fitness několika nízkorostlých a běžných lidských populací a ukázali, že populace nízkého vzrůstu u člověka nevznikají kvůli výhodám malé postavy (malá postava není adaptivní). Nízkorostlé populace mají vysokou úmrtnost jak před dosažením dospělosti tak i v dospělosti, ženy v těchto populacích mají asi poloviční naději

dožití se konce reprodukčního věku (13–31 %), srovnatelnou spíše se samicemi *šimpanzů, než ženy v jiných tradičních společnostech (například 76 % u kmene Turkana). V takové situaci je výhodné ukončit růst a začít se reprodukovat dříve. Delší růst sice znamená větší tělo budoucí matky a lepší východisko pro těhotenství, *kojení a péči o dítě, oddalování počátku reprodukce však zvyšuje pravděpodobnost, že žena zemře dříve, než naplní svůj reprodukční potenciál (stihne mít méně dětí). Podle této hypotézy vznikla tedy nízká postava různých afrických a asijských pygmejských populací jako vedlejší produkt *selektce časného nástupu reprodukce v podmínkách vysoké mortality. (Miroslav Králík)

růst populace (též populační růst), změny počtu jedinců v *populaci za jednotku času. Kladný růst populace nastává v případě, že *natalita převyšuje *mortalitu (přirozený přírůstek populace, viz *demografie, *populace). Demografická reprodukce závisí na vnitřních biologických funkcích organismů a na podmínkách jejich prostředí. Pokud jsou vnitřní i vnější podmínky populace stabilní, je i *demografická reprodukce stabilní. Pokud se výrazně změní podmínky, například v důsledku rozvoje vědeckých poznatků a technologií (dopravy, zemědělství, průmyslu), sociálních a politických změn nebo *ideologie, demografická reprodukce projde procesem demografické revoluce (viz *neolit, *revoluce, *revoluce, neolitická, *revoluce, průmyslová), kdy lidé přecházejí od extenzivních forem reprodukce k formám intenzivním. Demografická revoluce se také označuje jako demografický přechod. Jedná se o historický proces, na jehož konci je populace s výrazně nižší mírou porodnosti i úmrtnosti. Bylo rozlišeno několik modelů demografického přechodu (anglický, francouzský a japonsko-mexický typ), které se liší v průběhu změn a vztazích obou demografických ukazatelů. V průběhu demografického přechodu nemusí docházet k růstu populace (nelze ho tedy zaměňovat s populárním označením *populační exploze*), většinou ale k růstu populace dochází a největší je při japonsko-mexickém typu demografického přechodu. Demografický přechod je obvykle spojen s růstem mobilního městského obyvatelstva a s rozvojem techniky, vzdělanosti populace a emancipace žen.

Růst populace se stává předmětem populační politiky (viz *sexuologie), která může být uskutečňovaná *státem. Pokud společnost považuje *porodnost za nízkou, uskutečňuje politiku pronatalitní (viz *fekundismus), v opačném případě politiku antinatalitní (*Crollová, Elizabeth, *politika jednoho dítěte). Snižování růstu lidské populace v průmyslově rozvinutých zemích, kde je demografický přechod prakticky na konci, je v současné době spíše důsledkem rozvoje *ekonomiky a růstu reálných příjmů, než důsledkem státní politiky. (Miroslav Králík)

růst, čelistní, *vývoj mandibuly, *vývoj maxilly.

růst, duchovní, záměrný nebo mimoděčný rozvoj, *růst a zdokonalení (1) působením *kultury, zejména (a) v rámci filozofických, náboženských a duchovních nauk, směrů a koncepcí; (b) praktikováním náboženských a duchovních nauk; (c) náboženskými a duchovními zkušenostmi. Konečné cíle a účely duchovního růstu se v různých přístupech k duchovnímu růstu liší. Za vrcholnou fázi duchovního růstu může být v některých případech považována duchovní zralost. Duchovní růst je někdy deklarován jako principiálně nekonečný. Duchovní růst je předmětem zájmu *filozofie, *filozofie kultury, *filozofické antropologie a *antropologie náboženství.

Duchovní růst působením kultury spadá do axiologického pojetí kultury, které do kultury zahrnuje škálu pozitivních *hodnot. V původním významu je kultura aktivitou, nikoli *entitou. Široké antropologické pojetí kultury jako entity se formovalo až v průběhu 19. století.

Když Marcus Tullius *Cicero (106–43 př. n. l.) poprvé použil pojem kultura v *Tusculanae disputationes ad Marcum Brutum* (česky: *Hovory tuskulské věnované M. Brutovi*. Praha: J. Otto, 1921; *Tuskulské hovory*. Praha: Samcovo knihkupectví, 1948; *Tuskulské hovory; Cato starší o stáří; Laelius o přátelství*. Praha: Svoboda, 1972), tak právě ve významu aktivního

pěstování ducha – filozofii označil za pěstění ducha (*cultura animi autem philosophia est*). Tím položil základy pojetí kultury jako lidské vzdělanosti (*růst, intelektuální). Ztotožnění duchovního růstu se vzdělaností je typické pro antické filozofické myšlení. Již před Cicerem antičtí filozofové formulovali představy péče o *duši a nejvyššího dobra (*to agathon*, „to dobré“), které je v pojetí *Sókrata (asi 469–399 př. n. l.) a *Platóna (427–347 př. n. l.) ztotožněno s krásnem (*to kallos*). Cílem Sókratovy filozofie je ctnost (*areté*) jako dokonalost, kterou dával do souvislosti s *poznáním. Sókratés využíval metodu rozhovoru (*meieutiké techné*, „babické, porodnické umění“; viz *maieutika), v jehož průběhu účastníci vyjasňují pojmy, a tím dosahují poznání a v důsledku i sebepoznání. Platón formuloval péči o duši. Duše má být pěstována k harmonii a kráse. Nejvyšší složka duše *nús* pak může řídit duši i tělo. Péče (*epimeleia*) pak má svou obdobu v latinském základu slova kultura.

Středověcí myslitelé spojovali duchovní růst především s kultivací ducha, a to zejména v souvislosti s *křesťanstvím. Křesťanský *středověk upřednostnil ducha před tělem. Křesťané očišťují duši odříkáním, zdržením se *hříchů, posilují se *modlitbami a usilují o spásu. V *renesanci byl kladen důraz na sebekultivaci člověka, a to v souvislosti s renesančním apelem na *individualismus. Takový člověk pak ovládl sebe sama i svůj osud. Duchovní růst byl široce rozpracován v osvícenství, kde byl úzce spojen s ideou pokroku. V osvícenském pojetí procházely duchovním růstem především celé *národy. Francouzský filozof *Voltaire (vlastním jménem François-Marie Arouet, 1694–1778) chápal duchovní růst jako růst intelektuální. Podle Voltaira ani nevíme, co duše je, zda je to schopnost nebo podstata. Německý filozof Georg Wilhelm Friedrich *Hegel (1770–1831) formuloval filozofii dějin jako vývoj absolutního ducha. Výrazem osvícenských idejí kultury je pojetí německého badatele Johanna Christoha Adelunga (1732–1806), který uchopil kulturu jako zušlechtování lidstva („zušlechtění či zjemnění všech duchovních a fyzických sil člověka nebo celého národa, takže toto slovo označuje jak osvětlení a zušlechtění rozumu jeho osvobozením od předsudků, tak také uhlazení, zušlechtění a zjemnění mravů“).

Na *Západě je duchovní růst spojen především s *křesťanstvím, ačkoli existují časté vlivy orientální a zámořské. Duchovní růst umožňovala zejména křesťanská *mystika. Z církevních představitelů nabídl prostředek k dosažení duchovního růstu jeden ze zakladatelů *jezuitů španělský mystik Íñigo López de Loyola (Sv. Ignác z Loyoly, 1491–1556), a to v díle *Ejercicios espirituales* (1522, česky: *Duchovní cvičení*, 2 sv. Svatý Hostýn, Hlasy Svatohostýnské, 1921). Konečným cílem duchovního růstu v křesťanské mystice je splynutí s *Bohem. V křesťanství je stavem duchovní zralosti svatost. Na Západě je dosahování duchovního růstu tradičně spojeno také s *okultismem a *hermetismem, a to zejména prostřednictvím tradičních oborů *magie a *alchymie. V magii je konečným cílem zdokonalení a ovládnutí duchovních a duševních sil mága, který pak může ovládat duchovní a duševní síly ve vnějším světě. V alchymii je rovněž cílem zdokonalení a ovládnutí duchovních a duševních sil alchymisty, ale prostřednictvím zdokonalování hmoty, kde je vlastním cílem výroba tzv. Kamene mudrců. Švýcarský psycholog Carl Gustav *Jung (1875–1961) spatřoval v alchymickém procesu paralelu k individuaci: rozvíjení alchymické symboliky je kontaktem s nevědomím a uskutečňování alchymického díla je zároveň uskutečňování proměny osobnosti – duchovním růstem.

Z mimoevropských metod dosahování duchovního růstu patří k nejvýznamnějším *jóga a *šamanismus. *Jógini duchovního růstu dosahují prostřednictvím meditačních technik a tělesných cvičení, které jsou součástí propracovaného filozoficko-náboženského systému. Konečným cílem jóginů je dosáhnout konečného vysvobození z pout *sansáry. *Šamani dosahují duchovního růstu dlouholetým studiem, duchovními cvičeními a extázemi, jichž se dobírají pomocí některých *halucinogenů. Konečným cílem duchovního růstu v šamanismu je, s jistým zjednodušením řečeno, pomáhat vlastní *komunitě jako terapeut a lékař.

Jednou z metod k duchovnímu růstu je v jistém ohledu dosud kontroverzní technika tzv. holotropního dýchání, kterou vypracoval americký psychiatr českého původu Stanislav Grof (narozen 1931), a to společně se svou manželkou Christinou Grofovou. Podstatou holotropního dýchání je dosahování jiných stavů vědomí pomocí řízeného dýchání (zejména intenzivní dýchání, popřípadě zadržování dechu). Holotropní dýchání umožňuje nahlédnout do vlastní psychiky a opakovaně prožít traumatické okamžiky; v tom má holotropní dýchání terapeutický potenciál a umožňuje hluboké sebepoznání. V odborných kruzích se stále vedou diskuse o místě holotropního dýchání v rámci psychoterapie a psychiatrie.

Metody rychlého duchovního růstu nabízejí v současnosti četní autoři knih, představitelé a stoupenci nových náboženství a duchovních proudů a směrů v rámci *New Age. Nežřídká se však jedná o nebezpečné experimentování s vlastním duchovním a tělesným zdravím. (Viz též *metoda ars inveniendi, *myšlení [jeho jistoty a nejistoty].) (Martin Soukup)

růst, intelektuální, záměrný nebo mimoděčný rozvoj *člověka nebo lidstva vůbec vlivem *kultury. Intelektuální růst je v těsném vztahu s *duchovním růstem. Koncepty intelektuálního růstu jsou v úzkém vztahu s koncepty vědění, vzdělání a poznávání. V různých podobách je rozpracován hlavně ve *filozofii, *sociologii a *antropologii. V kultuře je intelektuální růst podporován institucemi (školy, knihovny, spolky apod.) a systémy organizace, uchovávání a šíření znalostí (*knihy [zejména učebnice a *encyklopedie], databáze, datové nosiče, *softwaru apod.).

Křesťanská tradice deklarovala poznávání jako osud člověka, když *Eva s *Adamem pojedli ze stromu poznání. Obrazy stromu se pak v mnoha kontextech a souvislostech staly v evropském myšlení symbolem poznávání. *Symbol stromu v sobě nese význam růstu a umožňuje snadno využít klasifikačního principu – dovoluje zdůraznit ústřední, kmenové i vedlejší a větvené; tj. v korunách stromů a plodech. V evropské myšlenkové tradici tak například vznikly stromy genealogické, logické či gramatické. Španělský scholastický filozof, teolog a logik Ramon *Lull (1235–1315) vypracoval *Arbor scientiae* – strom poznání. V logice se používal tzv. Porfyriův strom, který rozpracovával *Aristotelovy kategorie. V židovské tradici pak má důležité místo kabalistický strom života (strom sefirot).

První představy o intelektuálním růstu formulovali již antičtí filozofové. Budoucí vývoj ovlivnili především *Sókratés (asi 469–399 př. n. l.) a *Platón (427–347 př. n. l.), kteří formulovali představy péče o *duši a nejvyššího *dobra (*to agathon*, „to dobré“), které bylo v pojetí Sókrata ztotožněno s krásnem (*to kallos*). Cílem Sókratovy filozofie je ctnost (*areté*) jako dokonalost, kterou dával do souvislosti s *poznáním. Sókratés využíval metodu rozhovoru (*meiutiké techné*, „babické, porodnické umění“; viz *maieutika), v jehož průběhu účastníci vyjasňují pojmy, a tím dosahují poznání a v důsledku i sebepoznání. Platón formuloval péči o duši. Duše má být pěstována k harmonii a kráse. Nejvyšší složka duše *nús* pak může řídit duši i tělo. Péče (*epimeleia*) má obdobu v latinském základu slova kultura. Platónova filozofie byla založena na rozpomínání nesmrtelné duše na ideje, které kdysi spatřila. V *antice také dochází k první institucionalizaci vzdělávání. Nejvýznamnější školou antického Řecka se stala Platónova *Akadémiá.

Ve *středověku byl preferován duchovní rozměr člověka. Hlavními nositeli znalostí ve středověku byly *univerzity a některé církevní instituce, především *kláštery. Středověké univerzity umožňovaly studentům intelektuální růst nabýváním vědomostí, ale nebyly badatelskými institucemi. Výzkum a získávání nových poznatků se odehrávaly mimo zdi univerzit.

Na pomyslné hranici středověkého a renesančního myšlení formuloval německý teolog, filozof a matematik *Mikuláš Kusánský (1401–1464) své názory na povahu lidského poznání, které je založeno na smyslových počítacích a řídí se zákony logiky. Poznání se utváří jako odstraňování protikladů a Mikuláš Kusánský tuto úroveň označuje jako rozum (*ratio*). Na absolutno se pak orientuje intelekt (*intellectus*). Lidský intelekt však na poznání absolutna není

sám o sobě způsobilý, a tak můžeme dospět jedině k učené nevědomosti (*docta ignorantia*), což odkazuje i název jeho spisu *De docta ignoranta* (O učené nevědomosti, I–III, 1440). V *renesanci byl kladen důraz na poznávání a intelektuální růst jednotlivce. Gnozeologickými otázkami se zabýval anglický filozof, zakladatel *empirismu Francis *Bacon (1561–1626). V díle *Novum organum scientiarum* (Nové vědecké organon [Nový nástroj vědy], 1620, česky: *Nové organon*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1922, Praha: Svoboda, 1974, 2. vydání 1990) formuloval principy induktivní metody (*indukce) a zabýval se gnozeologickými otázkami lidského poznání. Domníval se, že lidské smysly jsou nedokonalé a poznávání je negativně ovlivňováno klamnými obrazy, které nazval idoly (*idolum*); rozlišil celkem čtyři: idoly rodu (*idola tribus*), idoly jeskyně (*idola specus*), idoly tržiště (*idola fori*) a idoly divadla (*idola theatri*). Teprve po pročištění rozumu od idolů lze správně poznávat pravdu pomocí induktivní metody. V utopickém díle *New Atlantis* (1627, česky: *Nová Atlantida*. Praha: F. J. Müller, 1938, Praha: Mladá fronta, 1980; *Nová Atlantis*. Praha: Rovnost, 1952) popsal svou představu o uspořádání a pokroku vědeckého poznání na smyšleném ostrově Bensalem, kde obyvatelé založili výzkumnou instituci Dům Šalamounův, v němž byl systematicky organizován vědecký výzkum. Anglický právník a filozof Thomas More (1478–1535) v proslulém spisu *Utopia* (1516, česky: *Utopie*. Praha: J. Otto, 1911) popsal ideální společenské uspořádání, ve kterém je jedinec bezvýhradně podřízen potřebám společnosti – v Utopii je volný čas lidí určen ke vzdělávání. Od 16. století byly zakládány učené společnosti, jež navazovaly zejména na tradici Platónovy Akademie; postupně se tyto spolky více formalizovaly a nakonec se transformovaly v instituce s pevným režimem, jasným výzkumným programem i formálním členstvím. Takové instituce poskytovaly dostatečné zázemí pro výzkum mimo univerzitní systém. V 18. století dochází nejen k dalšímu zakládání výzkumných institucí, ale i jejich významné oficiální podpoře. Tyto instituce nesloužily pouze předáváním vědomostí jako středověké univerzity, ale podporovaly své členy v systematickém vytváření poznatků.

Velkou pozornost intelektuálnímu růstu věnovali francouzští osvícenští filozofové. Významný je v tomto ohledu projekt *encyklopedie – *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Encyklopedie aneb racionální slovník věd, umění a řemesel, 1751–1772). Skupina *encyklopedistů pod vedením francouzského filozofa Denise *Diderota (1713–1784) usilovala o souhrnné zpracování dobových poznatků přístupných široké veřejnosti. Jejich cílem bylo podpořit vzdělávání obyvatelstva a vymýtit z lidského myšlení pověry, nepravdy a *dogmata. Jedno z nejvýznamnějších osvícenských pojetí intelektuálního růstu té doby předložil francouzský filozof Étienne Bonnot de *Condillac (1715–1780), který vypracoval vývojovou teorii lidského poznání. Předložil ji v díle *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (1746, česky: *Esej o původu lidského poznání*, 1974), které vydal anonymně v Amsterdamu. Senzualista Condillac chápal vývoj společnosti jako hromadění zkušenosti a klíčovou úlohu při vývoji společnosti přisuzoval *jazyku. Osvícenou představou o intelektuálním růstu jsou teorie antropologického *evolucionismu. Především Edward Burnett *Tylor (1832–1917) formuloval kulturní evoluci jako eliminaci chyb nárůstem poznání a dovedností. James George *Frazer (1854–1941) chápal intelektuální růst lidstva jako kulturní evoluci ve fázích poznání pomocí *magie, *náboženství a *vědy.

Evolucionistické koncepce intelektuálního růstu předložili ukrajinský geolog Vladimir Ivanovič Vernadskij (1863–1945) a v návaznosti na něj francouzský paleontolog a teolog Pierre Maria-Joseph *Teilhard de Chardin (1881–1955). Tito badatelé rozpracovali ideu evoluce *Země k *noosféře. S koncepcí noosféry rezonuje také *hypotéza Gaia, kterou rozpracoval James Lovelock (narozen 1919).

V současných sociologických koncepcích je intelektuální růst obsažen v pojetí vzdělanostní společnosti. Vzdělanostní společnost je orientována především na produkci vědomostí, hlavním atributem chování člověka ve vzdělanostní společnosti je produkce

znalostí. Vytváření znalostí je podporováno moderními technologiemi, které usnadňují uchování, zpracování a šíření informací. Otázkami vzdělanostní společnosti se zabýval již americký sociolog Daniel Bell (narozen 1919), a to ve svém zřejmě nejznámějším díle *The Cultural Contradictions of Capitalism* (1976, česky: *Kulturní rozpory kapitalismu*, 1999). Podle Bella byla preindustriální společnost vystřídána společností industriální, kterou pak nahradila společnost postindustriální, již charakterizoval jako společnost vědění. V českém prostředí se otázkou vzdělání zabýval například Jan *Keller (narozen 1955), který se této problematice věnoval ve studii *Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna* (2008), v níž diskutuje proměny hodnoty vzdělání ve 20. století. (Viz též *metoda ars inveniendi, *myšlení [jeho jistoty a nejistoty].) (Martin Soukup)

růst, kulturní, pojem sloužící k označení *kulturní změny, při níž dochází ke kvantitativní nebo kvalitativní expanzi a kumulaci kulturních *prvků a *komplexů tvořících materiální a symbolickou bázi historických nebo *lokálních kultur. Kulturní růst lze evidovat, popsat a analyzovat na úrovni *artefaktů, *sociokulturních regulativů a *kulturních idejí sdílených a předávaných členy určité společnosti. Zdrojem kulturního růstu může být jak *inovace a *invence, tak kulturní *difuze a *migrace. Dichotomicky jej lze rozlišit na růst globální a lokální, pomalý a rychlý, latentní a manifestační, pozitivní a negativní. Obecným kritériem kulturního růstu je míra a způsob, jak dokáží příslušníci dané *kultury využívat a optimalizovat čerpání ekologických, ekonomických, technologických a demografických zdrojů, které mají v konkrétním historickém čase a geografickém prostoru k dispozici.

Z antropologického hlediska věnovala pozornost tématu kulturního růstu například americká kulturní antropoložka Ruth Fulton *Benedictová (1887–1948) ve studii *The Growth of Culture* (Růst kultury, 1948). Z perspektivy *konfiguracionismu popsala a analyzovala mechanismy kulturního růstu a shrnula svůj přístup ke kultuře jako unikátnímu jevu „sui generis“. Mezi klasická antropologická díla věnovaná tématu kulturního růstu patří také kniha amerického antropologa Alfreda Louise *Kroebera (1876–1960) *Configurations of Cultural Growth* (Konfigurace kulturního růstu, 1944), v níž tento pojem použil jako prizma umožňující postihnout dynamiku dějin lidské kultury. (Václav Soukup)

růst, populační, *růst populace.

rustikál (z latiny: *rūsticānus*, „venkovský“), poddanská půda, *půda, která byla v době *feudalismu propůjčována či dáována *poddaným k obdělávání. Na rozdíl od *dominikálu, vlastní panské půdy, podléhala pozemkové *dani. Držba byla spojena s odváděním naturálních a peněžitých plnění *vrchnosti a s povinností *roboty; původně se v *českých zemích vyvinula jako dočasný vztah, tj. do odvolání (tzv. *české právo, *ius Bohemicum* nebo *ius Slavicum*), *rolník mohl být z půdy pánem kdykoliv odsazen. V souvislosti s *kolonizací se od 13. století objevuje jiný typ držby (tzv. německé právo, *ius theutonicum*), kdy se pán zavazuje poskytovat půdu rolníkovi na věčné časy, a ta je tedy v jeho dědičné držbě. Vzájemný poměr rustikálu a dominikálu se v průběhu vývoje měnil a byl v Čechách závazně kodifikován až *berní rulou (prvním *katastrem) z roku 1654, kdy se stal rustikál základem pro vyměření pozemkové daně jako hlavní součásti obecné zemské *berně. (František Čapka)

růstová anatomie, *anatomie, růstová.

růstová chrupavka, *chrupavka, růstová.

růstová křivka, *křivka, růstová.

růstové modely, *modely, růstové.

ruština, východoslovanský *jazyk užívaný v Rusku, menšinami v bývalých sovětských *republikách, nyní samostatných státech, a ruskou *imigrací ve střední a západní Evropě a především v Severní Americe v počtu asi 150 milionů lidí. Její vliv dosáhl vrcholu po *druhé světové válce, kdy se jako povinný vyučoval v tehdejších socialistických státech až do roku 1990. Ruština je jedním z šesti oficiálních jazyků *Organizace spojených národů. Ruština se vyznačuje tzv. plnohlasím oproti západoslovanské a jihoslovanské metateze (moloko =

mléko), typickými hláskovými střídnicemi (tj = č, dj = ž; sveča, meža), místo jerů je „e“ nebo „o“, nosovky nahrazuje „ja“ a „u“, má pohyblivý přízvuk, hláskovou *redukcí v nepřízvučných pozicích (akání, ikání), v minulém čase chybějí tvary slovesa „byť“, v přítomnosti není spona (ja doma = jsem doma), slovesné tvary až na výjimky vyžadují přítomnost osobních zájmen, v psaném jazyce se často užívá neosobních vazeb, pasiva, přídavných jmen slovesných a přechodníků. Spisovná ruština má severoruský konsonantismus (hlásku „g“ oproti jihoruskému a ukrajinskému „h“) a jihoruský vokalismus (akání oproti okání).

V souvislosti s šířením *křesťanství v prvním státu východních *Slovanů *Kyjevské Rusi docházelo postupně k prolínání obecné východoslovanské (předchůdce dnešní východoslovanské jazykové tripartice, tj. ruštiny, *ukrajinštiny a *běloruštiny) a prvního spisovného slovanského jazyka *staroslověnštiny, která je svým charakterem flektivním jihoslovanským jazykem. Tato více či méně silná dvojjazyčnost (diglosie) trvala v podstatě do 18. století; nicméně i nyní zůstává staroslověnské, respektive církevněslovanské lexikum výraznou stylovou vrstvou, zejména literární.

Moderní ruština je svou gramatikou dokladem prolínání a prolnutí obou „jazyků“, nese tedy výrazné hláskoslovné i gramatické stopy jihoslovanských *variant, jež jsou někdy dokonce dominantní. Během vývoje se v souvislosti s třísetletou mongolsko-tatarskou dominancí projevil vlivy *turkických, ale také *ugrofinských jazyků (aglutinační znak ruštiny; samo jméno ruského hlavního *města Moskvy je ugrofinského původu a znamená tolik, co u Slovanů Brno nebo Berlín, tj. „mokré místo, bažina“). Za příklady moderní spisovné ruštiny se pokládají prózy Nikolaje Michajloviče *Karamzina (1766–1826) a pak básnická, dramatická, prozaická a esejistická tvorba Aleksandra Sergejeviče *Puškina (1799–1837). Moderní ruština počátku 21. století se vyznačuje velkým stylovým rozpětím daným původní diglosií a tradičně silnou přejímací flexibilitou. Píše se azbukou, tj. ruskou variantou cyrilice, v podobě zavedené v 18. století (tzv. občanské písmo = graždanka) a reformou z roku 1917. (Viz též *Rusové.) (Ivo Pospíšil)

Rút, hrdinka stejnojmenné knihy *Starého zákona. Tato krátká kniha jen o čtyřech kapitolách je v našich *biblích zařazena za knihu Soudců a před knihy Samuelovy, ale v hebrejském *kánonu je součástí posledního dílu Spisů. Patří tam do pěti svátečních *svitků, hebrejsky *Megillot*. Byla čtena jako hlavní liturgický text o „svátcích týdnů“ (hebrejsky *šabu'ot*) čili *letnicích (Lv 23,15–21), spadajících v jedno s křesťanskými svátky svatodušními. V *Kanaánu se tehdy oslavovaly dožínky a do nich patří kniha Rút i svou tematikou.

Hlavní hrdinka Rút, když ovdoví, se přidrží své tchyně Noemi a tím i *Hospodina. Po návratu s Noemi do *Betléma tam najde nového manžela Bóaze a tak se, ač původem Moábka, stane pramatkou *Davida. Kniha je literárně neobyčejně zdařilá novela, zdá se, že byla ve staré době předváděna či hrána v rámci dožínkové slavnosti. Její nynější podoba je ovšem pozdní, nepochybně z doby poexilní. (Jan Heller)

Rutulové, malá populace *kavkazského původu žijící v Ázerbájdžánu a Dagestánu, přibližně 12 000 příslušníků v roce 1979, podle cenzu z roku 2002 žije v Dagestánu téměř 30 000 Rutulů. *Jazyk (*rutulština) náleží do *lezginské skupiny *dagestánských jazyků *kavkazské rodiny. Jako spisovný jazyk vznikl teprve v průběhu 1. poloviny 20. století. Jsou pokládáni za původní obyvatelstvo horských oblastí jižního Dagestánu, etnicky blízké *Lezgům a *Cachurům (s nimiž byli dříve spojováni do větší skupiny). *Kultura je významně ovlivněna *Ázerbájdžánci. V minulosti byli proslulí svou bojovností. Způsob života ovlivňovalo geografické prostředí, nepřístupnost horských oblastí způsobila izolovanost jednotlivých skupin. Nevytvořili pevnější útvar (jen tzv. volné společenství) a neměli ani vlastní etnonymum (Rutul je název největší *vesnice) a označení pro svůj jazyk. Původní náboženské představy a pronikající *křesťanství byly už v 8. století vytlačeny *islámem (*sunnité). (František Bahenský, Lukáš Šín)

rutulština, severovýchodní *kavkazský jazyk užívaný na jihu Dagestánu. (Viz též *Rutulové.) (Jaroslav Malina)

Ruysch, Frederik (23. 3. 1638, Haag, Nizozemsko – 22. 2. 1731, Amsterdam, Nizozemsko), holandský lékař, anatom a botanik. Objevil například bronchiální arterie a mozkovou arachnoideu. Proslul však především jako vynikající preparátor. Ve svém díle *Thesaurus anatomicus* (Anatomický thesaurus = Kompletní anatomický slovník v deseti svazcích) z let 1701–1716 popsal svoji bohatou anatomickou sbírku, představující ve své době vrchol skvěle propracovaných anatomických preparačních technik.

Pomocí nejrůznějších směsí vstříkovaných do cévního systému preparoval a barvil orgány i celé mrtvoly tak, že se jejich vzhled oproti normálnímu stavu téměř neměnil. Vypreparoval údajně dětskou mrtvolku tak dokonale, že car Petr I. ji považoval za živé spící dítě a chtěl ji políbit. Své objekty preparoval a uspořádával do scénických obrazů, hraničících mnohdy až s morbidností, v kabinetech, jež byly umístěny v mnoha amsterodamských nájemných domech. Vypreparoval například dítě s vodnatelností mozku (**hydrocephalia*) a upravil je tak, že sedělo na podušce a v ruce drželo *placentu. Ke *konzervaci používal Ruysch mastek, rumělkou, bílý vosk, ale i koňak a žitnou pálenku s přísadou černého pepře. Z díla:

Observationum anatomico-chirurgicarum centuria (Sto anatomicko-chirurgických zjištění, 1691), *Opera omnia anatomico-medico-chirurgica huc usque edita* (Dosud vydané sebrané spisy anatomicko-lékařsko-chirurgické, 1737). (Petr Bureš)

Ruz Lhuillier, Alberto (27. 1. 1906, Paříž, Francie – 25. 8. 1979, Montreal, Kanada) mexický archeolog a mayista. Prozkoumal řadu mayských lokalit na území Mexika; v roce 1952 objevil v klenuté *kryptě základové *pyramidy Chrámu nápisů v *Palenque v Mexiku *sarkofág s reliéfně zdobenou vápencovou deskou vynikající umělecké úrovně, s pohřbem významného mayského hodnostáře ze 7. století (Ruz Lhuillier, A., *The Mystery of the Temple of the Inscriptions*. *Archaeology*, 6, 1953, č. 1, 3–11). (Jaroslav Malina)

růže paroží, *paroží.

růžencové bratrstvo, *bratrstvo, růžencové.

růženec (latinsky: *rosarium*, „růžová zahrada“; přeneseně růžový věnec, s nímž bývá zobrazována Panna *Maria):

1. modlitební pomůcka na odpočítávání odříkaných modliteb; šňůra, na které je navlečený příslušný počet kuliček (modliteb Zdravas Maria, obvykle deset, které se cyklicky opakují). Desátky či dekády odděluje vždy jedno zrnko (modlitba Otče náš). Byl převzat z islámského prostředí při *křížových výpravách. Podle běžných podání odevzdala růženec osobně Panna Marie sv. Dominikovi roku 1213 po vítězství Šimona z Moufortu nad *albigenskými. Do křesťanských *hrobů se dostává už od 16. století a od 17. století se prosadil termín „růženec“;

2. individuální či společná pobožnost na počest Panny Marie, spojená s rozjímáním o *Ježíšově životě. (Michaela Králíková, Jaroslav Malina)

rwanda, *rwandština.

Rwandané, označení pro obyvatele Burundi, Konga (Kinshasa), Rwandy, Tanzanie a Ugandy; celkem přes 9 milionů (odhad z roku 2005). *Jazyk (*rwandština) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Rwandané se dělí na dvě etnografické skupiny. Podobně jako u *Burundů jsou dominantní skupinou *Tutsiové, pastevcí nebantuského původu. Závislou skupinou jsou *Hutuové, původem bantuští zemědělci. Malou část obyvatelstva představují *pygmejští Batwové a jsou na nejnižším stupni společenské hierarchie, nejmenší část různí *Evropané. Tutsiové přišli zřejmě ze severu během 16.–17. století, podrobili si bantuské obyvatelstvo, ale přejali jeho jazyk a kulturu. Zárodky státních útvarů existovaly na jejich území již v 16. a 17. století. V čele státu byl panovník, který měl současně nejvyšší funkce *rituální a soudcovské. Podle tradice byla síla státu vtělena v jeho osobě, proto nesměl onemocnět nebo se zmrzačit. Území státu bylo rozděleno na provincie, které spravovali guvernéri odpovědní za vybírání daní. Guvernéri

měli ještě důležité funkce ve státním aparátu a tvořili poradní aparát panovníka. Všechny státní funkce mohli vykonávat pouze Tutsiové.

Rwandská říše se v roce 1898 stala součástí Německé východní Afriky. Od roku 1923 byla spojena se sousedním státem Burundi v *mandátní území Společnosti národů pod belgickou správou (Ruanda-Urundi). V polovině 20. století vypukly národnostní boje mezi vládnoucími, ale málo početnými Tutsii a převážnou většinou zemědělských Hutů; vedly nejprve k vyhlášení *republiky (roku 1961) a nakonec k vyhnání velké části Tutsiů ze *země, k odtržení od státu Burundi a k vytvoření samostatné republiky Rwanda (roku 1973). Novodobé dějiny Rwandy jsou provázány častými kmenovými *válkami, naposledy od jara 1994 mezi menšinovými Tutsii (14 % z celkového počtu obyvatel) a většinovými Huty (85 % z celkového počtu obyvatel). Tato válka si vyžádala statisíce obětí a okolo 1,2 milionu uprchlíků do sousedních zemí, fungování státu bylo obnoveno až během několika následujících let. V poslední době se rozběhly i soudní procesy alespoň s některými viníky masakrů z roku 1994. Část věřících se hlásí ke *křesťanství, ostatní si zachovali tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

rwandština (rwanda), *benuekonžský jazyk, úřední *jazyk ve Rwandě (spolu s *francouzštinou). (Viz též *Rwandané.) (Jan Záhořík)

ryba, křesťanský *symbol vycházející ze začátečních písmen řeckého slova ICHTHYS, která znamenají *Iesús Christos Theú Hyos Sótér* (Ježíš Kristus Boží Syn Spasitel). (Josef Unger)

rybářství, činnost zabývající se *lovem (případně i chovem) a zpracováváním ryb; počínaje *paleolitem doplňkový zdroj obživy. V *Mezopotámii a v pobřežních oblastech východního Středomoří a *Malé Asie patřilo rybářství vedle *zemědělství a *pasevectví k hlavnímu způsobu obživy. Lov a odchyt, později i chov sladkovodních ryb převládal nad lovem ryb z „hořké vody“, tj. ryb mořských. Ryby žily v přirozených vodních zdrojích (řeky, jezera, mokřadla), v umělých rybnících, zdržích i zavlažovacích kanálech (*zavodňování). V mezopotamské *lexikografii se v seznamech jmen vodních živočichů vyskytuje s determinativem KU₆, *núnu*, „ryba“ několik desítek druhů, jejichž zoologická *identifikace je obtížná. Mezi sladkovodními rybami zřejmě převládaly ryby kaprovité a sumcovité. Rybáři však loví i různé druhy škeblí, krabů, mušlí a perlorodek. Hlavní způsob lovu představoval odchyt do sítí a pletených vrší. Od konce 3. tisíciletí př. n. l. byly sladkovodní ryby vybírány i do košů po vypuštění umělých nádrží. Doloženo je i harpunování z rybářských loděk. Ryby byly v subtropickém podnebí ihned spotřebovány nebo ve velkém konzervovány (po vyvržení, rozpůlení a odkostění) sušením na *slunci, vzácněji i nasolováním. Odchyt a chov ryb se v té době stal jedním z hlavních „odvětví“ činnosti *palácových a *chrámových hospodářství, neboť sušené ryby tvořily vedle obilovin a piva základní součást každodenně rozdělované naturální *mzdy a také obětí v *chrámech. Rybáři pracovali v dobře organizovaných skupinách pod vedením předáků a pod stálou kontrolou inspektorů. Výsledky jejich činnosti byly v hospodářských textech pečlivě zaznamenávány a dokonce i plánovány (stanovení odvodů „košíků a svazků“ předem). Z „dobrých ryb“ byly vařeny polévky a lisovány pomazánky. „Velké ryby“ byly pečené na ohni a vzácněji i uzeny, „malé ryby“ se potom nakládaly do soli, octa a oleje.

V mytických textech byla „rybnatá vodstva“ vedle zelených lučin a obdělávaných polí darem božstev a obrazem *plodnosti, úrodnosti a blahobytu. Ve *Starém zákoně je doložen lov ryb harpunováním i prutem na moři, v řekách i v rybnících. Také v Palestině pracovali rybáři většinou ve skupinách. Podle Gn 9,2 patřily ryby mezi živé tvorstvo, které dal *Bůh lidem za pokrm. *Mojžíšův Zákon (Lv 11,9–12; Dt 14,9–10) zakazoval jíst mořské živočichy nemající šupiny a ploutve. (Blahoslav Hruška)

rybolov, *rybářství.

rydlo:

1. [archeologie], typ *nástroje (anglicky i francouzsky: *burin*, německy: *Stichel*) v rámci *kamenné štípané industrie zhotovený zostřujícím, takzvaným rydlovým úderem, vedeným proti pracovní hraně tak, že vznikne tupá, ale silná hranka vhodná k rytí či k drážkování a strouhání pevných materiálů (*dřevo, *kost, *paroží). Rydla se klasifikují podle polohy úderu (hranová, klínová, lomová, příčná) i podle charakteru (kanelovaná, obloukovitá, plochá). Rydla jsou běžná v *mladém paleolitu, ale i v *mezolitu. Při kreslení rydel je v archeologii zvykem vyznačit drobnou šipkou směr rydlového úderu;

2. nástroj z *kovu, kosti, *rákosu a jiných materiálů, kterým se psalo na voskové nebo hliněné) tabulky (viz *stylus);

3. [umělecké řemeslo, výtvarné umění], kovový nástroj s hrotem k rytí do kamene, dřeva, kovu apod. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

Rychlík, Martin (11. 6. 1977, Broumov), český etnolog a kulturolog. Rigorózní práci na Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v roce 2004 věnoval tetování, z ní pak vzešla i kniha *Tetování, skarifikace a jiné zdobení těla* (2005). Studium teorie a dějin kultury na FF UK ukončil diplomovou prací o elektronické industriální hudbě (2006). V doktorandském studiu se věnuje *antropologii umění a návratu archaismu. Studia na Vysoké škole chemicko-technologické a Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy (zeměpis-dějepis) nedokončil. V letech 2000–2006 byl redaktorem ČTK, od prosince 2006 je editorem ekonomického týdeníku *EURO*. Přispívá do *Lidových novin*, *Koktejlu*, *ArtMagazínu Tetování a Českého lidu*; spolupracoval s Českou televizí i Českým rozhlasem. V Boskovicích a ve Zlíně uspořádal výstavu o tetování, pro Nakladatelství Lidové noviny připravuje knihu o dějinách účesu a vousu. Kontakt: Týdeník EURO, Holečkova 31, 150 00 Praha 5, e-mail: rmt@email.cz. (Martin Soukup)

rychtář (z němčiny: *Richter*, der, „soudce; starosta, rychtář“), zástupce nebo představitel *vrchnosti ve správě *vesnic a *měst; byl také hlavní osobou u všech typů *městských soudů. Často jím byl nejdříve *lokátor, který v rámci *kolonizace vesnici „vysadil“, za což získal tuto funkci. Zpočátku šlo o dědičnou funkci, později (po *husitství) se užívalo jmenování na určitou dobu (na Moravě leckdy i doživotně); v různých částech České koruny se užívalo i jiných pojmenování: *fojt, šoltýs. Na venkově funkce rychtáře zanikla až po roce 1848 se zavedením samosprávy obcí (starostou), ve městech zmizela po josefínských reformách a byla nahrazena činností městského *magistrátu. (František Čapka)

rychtář, královský, původně (od 13. století) představitel zeměpanské moci v *královských městech (předseda *městského soudu), od 2. poloviny 14. století *úřad upadal, k obnovení jeho postavení došlo po roce 1547 v podobě *královských hejtmanů. (František Čapka)

rýnští bastardi, *bastardi, rýnští.

ryolity, výlevné horniny žulového magmatu, vyznačující se porfyrickou strukturou. Mají obvykle světlou barvu, mohou však být též načervenalé či nahnědlé. Ryolity byly v minulosti užívány například k výrobě *drtidel a *žernovů. (Jaroslav Malina)

rytina, *grafická technika tisku z hloubky, při níž matrice vzniká rytím linií a ploch většinou do kovové desky. (Jaroslav Malina)

rytina, škrábaná, *mezzotinta.

rytíř, středověký bojovník, příslušník rytířského stavu, jehož členem se stal aktem pasování, provedeným jiným rytířem, *panovníkem nebo jeho zástupcem (pasováním se stával šlechticem). Pasování nebylo vázáno na rodový původ (alespoň v počátcích), bojovník však musel prokázat udatnost, čestnost a věrnost panovníkovi.

Rytířství se rozvinulo ve Francii (11.–12. století) a odtud se rozšířilo do celé *Evropy; vyznačovalo se zvláštními předpisy i *morálkou. K *rituálu patřil obřad pasování, *kodex rytířské cti, povinnost chránit slabé, vdovy a sirotky. Mezi vlastnosti rytíře musela náležet nejen věrnost (panovníkovi, křesťanské *víře), ale také štedrost. To vše vytvářelo osobitý

životní styl, obraz rytíře jako ideálu (k tomu se řadila i galantní poezie – *minnesang). Odtud pramenila nezvyklá pravidla vedení *válek, propouštění zajatců na čestné slovo apod., což bylo často nepochopitelné i současníkům. Rytířství začalo od 14. století přežívat (těžká jízda porážena pěchotou), zůstaly formální rysy – turnaje, slavnosti, *ceremoniály.

Titul „rytíř“ představoval nižší stupeň mezi šlechtickými tituly v *českých zemích, byl spojen s poplatkem 1500 zlatých. (František Čapka)

rytíři, maltézští, *johanité.

rytíři, němečtí (řád německých rytířů, řád bratří domu Panny Marie v Jeruzalémě), nejmladší ze tří velkých křesťanských *rytířských řádů, jež vznikly v Palestině v době *křížáckých výprav. Původně špitální *bratrstvo brémských kupců v Akkonu, od roku 1191 špitální řád, v roce 1198 byl potvrzen jako řád rytířský se sídlem v Akkonu. Po ztrátě Svaté země v roce 1291 bylo přeneseno sídlo nejvyššího představeného do Benátek, od roku 1309 do Marienburgu v Prusích (dnešní Malbork v severním Polsku) a od roku 1466 do Königsbergu (Královec). V čele řádu stál volený velmistr, územně byl řád organizován do provincií. Příslušníky řádu byli vedle *rytířů také řádoví kněží a služební bratři. Hlavním úkolem bylo šíření *křesťanství, plánovité osídlení a kultivace řádového území. V letech 1211–1225 němečtí rytíři bránili území Sedmihradska proti *Kumánům, v letech 1226–1230 byli pozváni do Pobaltí, aby provedli *christianizaci pohanských *Prusů. V roce 1237 s řádem splynul řád mečových rytířů, vlastníci rozsáhlá území v Livonsku a Kuronsku.

Další expanze řádu na východ byla zastavena roku 1242 v bitvě na Čudském jezeře novgorodským *knížetem Alexandrem Něvským. Moc řádu v Prusku byla podlomena v roce 1410 bitvou u Grunwaldu, v níž nad německými rytíři zvítězila spojená polsko-litevská vojska (za účasti menší české hotovosti, v níž bojoval i mladý Jan Žižka). Toruňským *mírem roku 1466 připadla Polsku západní část řádového území (tzv. Královské Prusy); východní Prusy se staly polským *lénem.

V roce 1525 velmistr Albrecht Hohenzollernský (1490–1568) konvertoval k *protestantismu a řádové území přeměnil v pruské vévodství. Posledním velmistrem mečového řádu byl Gotthard Kettler (1517–1587), který sekularizoval Kuronsko a ponechal si je jako polské léno. *Sekularizaci řádových území neuznal ani *papež, ani *císař. Sídlem řádu se stala *komenda v Mergentheimu.

Po zrušení komend v Německu roku 1815 si řád udržel pozice v habsburské *monarchii, kde byl v roce 1840 reformován; hlavním sídlem velmistra se stal Bruntál na Moravě. Od roku 1929 byli němečtí rytíři organizováni jako řád žebravý. V roce 1939 byl řád zrušen nacisty a v roce 1945 byl opět obnoven.

Do *českých zemí přišli němečtí rytíři po roce 1200 a řádové komendy byly zbudovány například v Bouzově, Bruntále, Chomutově, Opavě a Praze; většina z nich zanikla během husitských válek (*husitství). Od 17. století získával řád pozice zejména na severní Moravě a ve Slezsku. (Jaroslav Malina)

rytířský řád, *řád, rytířský.

rytmicita, cirkadiánní, rytmus biologických dějů probíhajících s přibližně denní periodicitou. Poruchy této rytmicity se mohou u člověka projevat zejména nepravidelnostmi spánku. Takovou poruchou je například *syndrom změny časového pásma, spojený s nespavostí, nadměrnou spavostí nebo sníženou výkonností. Obdobné poruchy spánku nastávají při směnném pracovním režimu a mohou být provázeny záživacími problémy nebo poruchami menstruačního cyklu. Také syndrom zpožděné spánkové fáze, spočívající v neschopnosti usnout v konvenční době a nevyspalosti při vstávání v běžném čase nebo syndrom předčasné spánkové fáze, vyskytující se nejčastěji u starých osob s nedostatečnou aktivitou, patří oba mezi důsledky poruch cirkadiánní rytmicity.

Cirkadiánní rytmy existují u všech organismů kromě těch, které žijí v konstantních podmínkách, například v hlubokých jeskyních. Vnímání periodické oscilace (střídání dne a

nocí) umožňují u obratlovců fotoreceptory ve spolupráci s endogenním generátorem *biologických hodin, který spočívá v chemických procesech vedoucích ke změnám hladiny *hormonu melatoninu. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

ryzí nauka právní, *teorie normativní, právní.

Ryzner, Čeněk (též Rýzner, 9. 1. 1845, Horní Studánky u Šumperka – 12. 2. 1923, Roztoky), český lékař a archeolog; od roku 1866 působící v Roztokách u Prahy. V důsledku styku s okruhem Jindřicha *Wankela v Olomouci, kde studoval, začal v této archeologicky bohaté krajině pracovat a stal se brzy čelným představitelem pozitivistické éry v tomto oboru. Jméno si Ryzner získal zejména výzkumy u Únětic a na Řivnáči, podle nichž byly pojmenovány významné pravěké kultury (*kultura, únětická, *kultura, řivnáčská); ve svých výzkumech zahájil poznání podoby objektů na pravěkých sídlištích a v naší archeologické literatuře je zapsán první moderně pojatou nálezovou zprávou (*Řadové hroby blíž Únětic*, 1880). (Karel Sklenář)

rýže (*Oryza sativa*), rostlinný druh z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*), druhá nejvýznamnější obilovina světa, původem z tropické a subtropické jihovýchodní Asie, kde roste v mokřinách; jednoletá bylina dorůstající až 180 cm výšky s latnatým květenstvím. Neloupané obilky obsahují vysoký podíl *bílkovin (8–12 %), minerálních látek a vitaminů (především B₁, B₂ a PP). Nejčastěji se konzumují vařené loupané či neloupané obilky, vyrábí se z ní také mouka, jemný škrob, *pivo, rýžový destilát a víno (například arak na Jávě, bóza v Turecku, džu v Číně, lua moi ve Vietnamu, saké v Japonsku). Z rýžových klíčků se také lisuje olej. Rýžová sláma se užívá jako stelivo, ale také jako surovina pro výrobu tašek, košíků, klobouků.

K domestikaci rýže došlo před více než 10 tisíci lety v jižní Asii. Podle molekulárních studií došlo k domestikaci rýže minimálně dvakrát: *Oryza sativa* var. *japonica* byla domestikována v jižní Číně, pravděpodobně na středním a dolním toku *Jang-c’-ťiang, zatímco domestikace *Oryza sativa* var. *indica* proběhla ve východní Indii, v Myanmarském svazu (dřívější Barma) a v Thajsku. Výchozím původním druhem byla *Oryza rufipogon*. Nejstarší doklady obilky pěstované rýže z *lokality Yuchanyan v čínské provincii Chu-nan jsou datované 10 000–12 000 př. n. l. Do Evropy se pěstování rýže dostalo až prostřednictvím *Arabů během jejich *kolonizace Iberského poloostrova. (Viz též *zemědělství, rané.)

V současnosti se rýže pěstuje v tropech a subtropích celého světa. K největším světovým producentům rýže patří Bangladéš, Čína, Indie, Indonésie, Thajsko a Vietnam. Kromě rýže seté (*Oryza sativa*) se jižně od Sahary pěstuje také rýže africká (*Oryza glaberrima*). (Petr Bureš)

rýže indiánská, *ovsuha vodní.

rýžování [archeologie, etnoarcheologie], jeden z nejstarších a nejjednodušších způsobů získávání některých kovů (*zlata, *cínu aj.) v čistém stavu promýváním písčitých naplavenin řek a potoků v oblastech ložisek těchto kovů. Promývání se provádělo na sítěch a rýžovníckých miskách, kde drobné částičky těžkého kovu klesají ke dnu nádoby a tam se zachycují, zatímco lehčí materiál se odplavuje. Z prorýžovaného šterku a *písku se na březích vytvářely *sejpy (nahromadění úlomků *hornin, *valounů, písku aj.). (Karel Sklenář)

Rzehak, Anton (26. 5. 1855, Židlochovice-Nový Dvůr – 31. 3. 1923, Brno), moravský německý geolog a archeolog; profesor mineralogie a geologie na německé Vysoké technické škole v Brně. Od roku 1886 spravoval pravěkou sbírku Zemského muzea v Brně, roku 1888 vypracoval archeologickou mapu Moravy. Zabýval se ale i paleoantropologií a otázkami pravěkých ras. Z díla: *Die Rasse der Ureinwöhner Mährens* (Rasa praobyvatel Moravy, 1902); *Über dem Homo primigenius Wilser im mährischen Diluvium* (O Homo primigenius Wilser v moravském diluviu, 1905); *Beiträge zur Kenntniss der Bronzezeit in Mähren* (Příspěvky k poznání doby bronzové na Moravě, 1907); *Homo primigenius und „Löb Mensch“ in Mähren* (Homo primigenius a „člověk ze spráše“ na Moravě, 1909); *Das Alter des*

Unterkieflers von Ochoz (Stáři dolní čelisti z Ochozu, 1909); *Das „Idol“ aus dem Brünner Löß* („Idol“ z brněnské spraše, 1911); *Die prähistorischen Bewöhner Mährens* (Pravěké obyvatelstvo Moravy, 1912). (Karel Sklenář)

r. [anatomie], označení pro **ramus*, -i, m., „větev“, plurál: *rr.*, „větve“.
„rudí gardisté“, **gardisté*, rudí“.

Ř

řád bratří domu Panny Marie v Jeruzalémě, *němečtí rytíři.

řád německých rytířů, *rytíři, němečtí.

řád, církevní, řeholní společnosti, jejichž členové (a členky) skládají slavné sliby (*vota sollemnia*): slib poslušnosti, čistoty a chudoby, případně i slib příslušnosti k určitému *konventu a slib věčný nebo na určitou dobu. Každý řád a některé *kongregace a společnosti mají svou *řeholi (může být společná více řádům) a kromě ní vlastní statuta. Hlavních řeholí v *římskokatolické církvi je pět: sv. Augustina, sv. Basílie, sv. Benedikta, sv. Františka z Assisi a sv. Ignáce z Loyoly. Řeholní instituce se také dělí na mužské a ženské a na tzv. terciáře (*laiky). Podle historického vývoje rozlišujeme řehole: rytířské, 11.–12. století (a jim blízké *křížovníky, 12.–13. století, řeholní *kanovníky sv. Augustina a *premonstráty, 11.–12. století); *mnišské, 6.–13. století; žebravé, hlavně 13. století; řeholní kleriky, 16. století (zejména *jezuity).

Nejstarší řeholní institucí u nás byl *klášter benediktinek (zřízen u *kostela sv. Jiří na *Pražském hradě, téměř současně se založením pražského *biskupství, roku 973). Vedle řádů vznikají od 16. století i řeholní společnosti, jejichž členové skládají jen prosté sliby a působí v praktických oborech pedagogických a charitativních. (František Čapka)

řád, Germánský, německá okultistická společnost rasistické, antisemitské orientace, která vznikla v roce 1912. Základem jejího učení byla germánská (teutonská) *mytologie a runová *magie. Její stoupenci uctívali Wotanův *kult (*Odin) a věnovali se formování antisemitské *ideologie (*antisemitismus). (Jaroslav Malina)

řád, mnišský, asketická společenství vznikající od starokřesťanského období (první mnišskou *obec založil Pachomios [286–346] v Tabennisi, v údolí Nilu), rozvíjející se především od 6. do 13. století; vyznačovaly se společným způsobem duchovního života v odloučenosti, řídily se některou z *řeholí a zvláštními pravidly. Předchůdci mnichů žili poustevnický na poušti nebo jinde v ústraní a věnovali se *modlitbám. Zakladatelem západního mnišství byl sv. Benedikt z Nurie (kolem 480–553), který působil zprvu jako poustevník v Subiacu a v roce 529 založil v italském klášteře na Monte Cassinu první *konvent benediktinů; po nich následovali cisterciáci (1098; oba řády mají i ženské větve), kartuziáni (1084), celestini (větve benediktinů založená roku 1244) a desítky dalších. Mnišské řády hrály významnou kulturní, společenskou a hospodářskou roli. (František Čapka, Jaroslav Malina)

řád, rytířský, v *katolické církvi řeholní *společenství sdružující *kněze a rytíře. V jejich řadách byli také laikové, ti pečovali o nemocné ve špitálech a vykonávali jiné práce. Vznikly v 11.–12. století na základě myšlenky osvobození Božího hrobu v Palestině z rukou jinověrců. Hlavním posláním rytířských řádů byla péče o poutníky ve Svaté zemi, ochrana poutních míst a misijní činnost; později svou aktivitu přesunuly do Evropy a v souvislosti s koloniálními výboji i do dalších neevropských oblastí. V současnosti se věnují například zdravotní službě, humanitární pomoci, technické pomoci řidičům apod. K rytířským řádům patří zejména *templáři, *johanité (do roku 1530 maltézští rytíři), *němečtí rytíři, řád sv. Ducha, mečovní rytíři. Blízcí těmto řádům jsou i čeští *křížovníci s červenou hvězdou, křížovníci s červeným křížem-Strážci Božího hrobu, křížovníci s červeným srdcem-bílí křížovníci (čili cyriaci) apod. Jako *znak používaly rytířské řády *kříž různých barev a tvarů. (František Čapka, Jaroslav Malina)

řád, řeholní, v *katolické a *pravoslavné církvi společenství, v nichž se sdružují řeholníci (muži nebo ženy), žijící v relativní oddělenosti od ostatního světa, zasvěceni *Bohu, v chudobě, čistotě a poslušnosti; řádů a jim podobných řeholních společenství jsou stovky, každý z nich se řídí vlastními vnitřními předpisy (*řeholemi, statuty), podléhá místnímu *biskupovi nebo *papeži.

Katolické řeholní řády se dělí na několik skupin podle stylu řeholního života: 1. řády aktivní, kde se členové věnují různému konání (vzdělávání, kazatelství, poskytování útočiště, návštěvám vězňů a nemocných); 2. řády kontemplativní (rozjímavé), kde existuje klauzura, uzavřenost a jejichž členové se věnují přednostně *modlitbám (*karmelitáni, *kartuziáni, *klarisky atd.). Hlavními řády jsou řády mnišské (*benediktini, *cisterciáci atd.), řády kanovnické (*augustiniáni, *premonstráti), řády žebavé (*dominikáni, *františkáni atd.) a řády řeholních kleriků (*jezuité, oratoriáni, *salesiáni atd.). Pravoslavní mají jen jediný, kontemplativní *mnišský řád; každý *klášter má svou vlastní tradici. (František Čapka, Jaroslav Malina)

řád, stařešinský (též seniorát), princip nástupnictví na panovnický *trůn, který v přemyslovském *státě zavedl *kníže Břetislav I. (asi 1002–1055) těsně před svou smrtí (1054); vždy nejstarší *Přemyslovec se měl stát českým knížetem, kdežto ostatním byly přiděleny do správy vedlejší *země – části Moravy, tzv. *úděly (olomoucký, brněnský a znojenský). Princip seniorátu byl porušován již v 11. století, definitivně zrušen byl v letech 1120–1125, když se Vladislav I. (zemřel 1125) prosadil na knížecí trůn místo svého staršího bratra a v roce 1125 zasáhl do volby svého nástupce; od té doby se začal uplatňovat princip *primogenitury, který byl definitivně potvrzen za *vlády Přemysla Otakara I. (kolem 1156–1230). (František Čapka)

řady, kamenné, kámen, vztyčený.

řap (řapík) [archeologie], trn vybíhající z *hrotu (hlavice *oštěpu nebo *kopí, *šipka) nebo *čepel (meč, *nůž), umožňující zasazení (zaražení) do dřevěného ratiště nebo rukojeti. U kamenných čepelových hrotů byl řap vypracován vybráním (*retuší) jednoho konce z jedné strany (boku) či z obou proti sobě (*hrot s řapem – *mladý paleolit, *pozdní paleolit, *šipka v *neolitu, *eneolitu a starší *době bronzové), u kovových šipek a kovových hlavíc oštěpů a kopí v *pravěku a ve *starověku převládá upevnění pomocí *tulejky. (Karel Sklenář)

řapík, *řap.

řasa, **cilia*.

řasa, Kohlrauschova, **plica transversa recti dextra*.

řecká církev, *církev, řecká.

řecká civilizace, *civilizace, řecká.

řecká keramika, *keramika, řecká.

řecká matematika, *matematika, řecká.

řecká mytologie, *mytologie, řecká.

řecké malované vázy, *vázy, řecké malované.

řecké náboženství, *náboženství, řecké.

řecké právo, *právo.

řecké umění, *umění, řecké.

řeckokatolická církev, *církev, řeckokatolická.

řecký chrám, *chrám, řecký.

řecký kalendář, *kalendář, řecký.

řecký mlýnek, *mlýnek, řecký.

řečtina, **novořečtina*, **starořečtina*.

řehole (z latiny: *rēgula*, „pravidlo, měřítko“):

1. církvi schválený soubor pravidel pro život *mnichů. Pravidla vycházejí ze tří zásad: a) chudoby, b) čistoty a poslušnosti, c) principu společného života včetně vnitřních zásad jednotlivých řeholí a *řádů;

2. církevní, *mnišský řád;

3. život plný odříkání a soustředěný na práci. (František Čapka, Jaroslav Malina)

řeholní řád, *řád, řeholní.

řeholnice, členka *řeholního řádu.

řeholník, člen *řeholního řádu.

Řehoř z Toursu (538, Arverni, dnešní Clermont-Ferrand, Francie – 17. 11. 593, Tours, Francie), raně středověký kronikář a církevní činitel; jeden ze zakladatelů novodobé západní vzdělanosti. Řehoř z Toursu pocházel z urozené galo-římské rodiny římského senátora Florentina. Řehořovým mateřským jazykem byla stále ještě *latina. Vychovával jej strýc Gallus, působící jako *biskup v Clermontu. V roce 573 byl Řehoř zvolen biskupem v Toursu, *městě, které se jako místo zasvěcené svatému Martinovi nacházelo přímo ve středu mocenských bojů a zájmů různých dobových vládců.

Řehoř z Toursu zachytil v díle *Historiarum Libri Decem* neboli *Historia Francorum* (česky: *O boji králů a údělu spravedlivých: Kronika Franků – dějiny v deseti knihách*. Praha: Odeon, 1986) velmi důkladně a přesvědčivě rozsáhlé politické a etnické změny, k nimž docházelo na území bývalé římské provincie *Galie po zhroucení *západořímské říše a příchodu franských (*Frankové) a dalších germánských kmenů. *Kronika Řehoře z Toursu, která svou úrovní vysoce překonávala spisy řady následovníků, hluboce ovlivnila pozdější francouzské historiografické myšlení a představu o existenci dvou „národů“ či „ras“, z nichž se údajně skládá obyvatelstvo Francie a jejichž permanentní mocenský zápas vyústil do *Velké francouzské revoluce. (Ivo T. Budil)

řeka, Žlutá, *Chuang-che.

Řekové (Elliniki; jméno Řekové pochází z latinského *Graeci*, snad podle jména řeckého etnika *Graikoi*):

1. indoevropská etnika, která osídlila Balkánský poloostrov v několika vlnách. Vlastním jménem *Helénové, tj. obyvatelé *země Helas, odvozené od jména mytického praotce Heléna. Původně se názvem Helas označovalo pouze jedno malé *město v jižní Thesálii, později jím byla pojmenována oblast celého Řecka s výjimkou Peloponésu a severní Thesálie, ale posléze se stal společným jménem pro všechny oblasti v Řecku i řecké osady mimo řecké území.

Etnogeneze Řeků začala příchodem *Achájů, předchůdců *Aiolů, Arkádů, *Dóru a *Iónů do oblasti Řecka ve 2. tisíciletí př. n. l., k nim kolem roku 1200 př. n. l. přibyly další řecké populace. První helénská *kultura navazovala na *egejské a *krétsko-mykénské předchůdkyně a sama se stala jejich pokračováním. Achájové vytvořili v období 1400–1250 př. n. l. vyspělou městskou *civilizaci (*kultura, mykénská) v *Mykénách a Týrintu, další pak vznikaly a zanikaly v Argosu, *Athénách, Efezu, Korintu, Milétu, *Spartě, Thébách a jinde.

Poslední vlnu přistěhovalců představovali Dórové ve 12. století př. n. l. Tlak Dóru přinutil k pohybu Aioly, Ióny a Achaje, kteří se stěhovali na *Kypr, *Krétu a na západní pobřeží *Malé Asie. V 8.–6. století př. n. l. dosáhla maloasijská řecká města velkého rozkvětu a patřila k nejvyspělejším řeckým státům vůbec. Byla v úzkém kontaktu se starými civilizacemi *Předního východu a není jistě náhodou, že odtud pocházeli první řečtí filozofové (Anaximénés, Anaximandros, *Hérakleitos, *Thalés) a další významní představitelé řecké kultury (například historik *Hérodotos). Thalés z Milétu, který se proslavil svou předpovědí *zatmění *Slunce, získal své astronomické vědomosti v *Babylonii nebo v *Egyptě. Již od nejstarších dob udržovali Řekové obchodní kontakty především s foinickými městy na pobřeží východního Středomoří a kolem roku 800 př. n. l. založili obchodní *kolonii v ústí řeky Orontés (al-Mína) v *Sýrii. Od *Foiničanů se Řekové učili nejen umění mořeplavby, ale na základě

foinického písma (*písmo, alfabetické) vytvořili i svou abecedu, kterou převzaly všechny evropské *jazyky. Řečtí *žoldnéři, lékaři, řemeslníci a umělci pracovali na dvoře perských *králů a intenzivní styky Řecka se zeměmi Východu se projevily v zájmu řeckých historiků a spisovatelů o východní dějiny a kulturu. Jejich díla byla až do 19. století pro *Evropany hlavním zdrojem *informací o civilizacích starověkého Předního východu.

Starověký řecký *národ se zformoval v 8. století př. n. l., jeho počátky souvisí se zahájením *panhelénských her v *Olympii v roce 776 př. n. l. Epocha městských států a rozkvětu filozofie, věd a umění včetně literatury a divadla byla po nástupu *Makedoňanů roku 338 př. n. l. (Filip II., *Alexandr Veliký) vystřídána obdobím řecké *kolonizace a šířením řecké kultury (*helénismus). Helénismus dosáhl svého vrcholu ve 3. století př. n. l., kdy se stal rozhodujícím sjednocujícím činitelem. Bylo to nejen *náboženství, *mytologie a *filozofie Řeků, ale především jejich jazyk – stará *řečtina –, dále demokratická politika a vojenská síla, které posléze rozšířily řecký vliv až do severní Indie (*Baktrie), Černomoří a západního Středomoří. Avšak již kolem roku 200 př. n. l. dobyli *Římané většinu řeckých středisek a měst v Itálii a na Sicílii. Od roku 146 př. n. l. bylo staré Řecko pod nadvládou Římanů.

Kromě jiného jsou Řekové tvůrci *demokracie, započaté opatřeními athénskému zákonodárci *Solónovi a dovršené reformami athénskému politikovi *Kleisthenovi, což vyplývalo z jejich obdivuhodné tendence k otevřenosti, tendence, jež se neomezovala jen na politické dění, ale ovlivnila pozitivní tvůrčí vztah řeckého člověka k životu a světu.

V tomto specifickém *étosu řeckého ducha je třeba hledat pramen jeho tvůrčích výkonů i ve filozofii, vědě, technice, výtvarném umění, próze, *poezii, dramatu a v dalších oblastech, které dodnes zůstávají životodárným pramenem nejen *euroamerické civilizace;

2. moderní národ v Řecku (přes 11 milionů, odhad z roku 2005), tvoří hlavní etnikum země – Řekové představují více než 95 % všeho obyvatelstva; na Kypru (asi 500 000); v Albánii (až 200 000); různě početné skupiny v celém východním Středomoří a v Severní Americe. Jazyk (*novorečtina) tvoří zvláštní větev *indoevropské rodiny. Potomci starověkých obyvatel Řecka, ovlivnění starověkými obyvateli Středomoří, *Albánci, *Slovany a *Turky. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová, Jana Pečírková)

řemeslník, osoba provozující *řemeslo. Řemeslníka je možné charakterizovat jako zručného manuálního pracovníka, dominantního producenta zboží před *průmyslovou revolucí. Objevuje se v okamžiku, kdy se *řemeslo odděluje od *zemědělství a směna výsledků *práce mezi jednotlivými výrobci se stává pro *společnost životně nezbytnou. Řemeslo, pro které je charakteristický dokonalý rukodělný projev, podmiňující užitnou hodnotu i výtvarnou působnost díla, je známou záležitostí už od mladších období *pravěku, plně se prosadil ve *starověku a *středověku.

Během raného středověku byl termín aplikován na ty, kdo vyráběli věci nebo reprezentovali služby; to neplatilo o nekvalifikovaných pracovnících. Řemeslníci se dělili na mistry, *tovaryše a učně, organizovali se v *cechy, tj. ve volná řemeslnická sdružení chránící práva mistrů. Středověká cechovní řemesla se vyčlenila do několika skupin: řemesla potravinářská, oděvní, textilní, kožedělná, řemesla zpracovávající *dřevo, kovodělná, řemesla zpracovávající *hlínu a *kámen, stavební, umělecká řemesla. (František Čapka)

řemeslo, činnost zabývající se výrobou nebo opravami různých předmětů pomocí ručních nástrojů nebo jednoduchých strojů. Počátky řemesel zaznamenáváme na *Předním východě, kde šlo nejdříve o řemeslnou výrobu hliněných nádob (*keramika), pletených košů a rohoží (*rákos), dřevěných *nástrojů, jednoduchého *nábytku, sušených *cihel apod. Tato výroba se uskutečňovala již v *pravěku v jednotlivých domácnostech pro vlastní potřebu. Pozdější vznik řemesel jako samostatných povolání se specializovanými pracovními metodami a zkušenostmi byl od 6. tisíciletí př. n. l. spojen s *kovolitectvím, *kovářstvím a *kovotepectvím (výroba *zbraní a pracovních *nástrojů z *mědi a *bronzu). Základní podmínkou osamostatnění

jednotlivých *řemeslníků a řemeslníků pracujících ve větších dílnách bylo dokončení tzv. druhé společenské dělby práce, která při dostatečném nadvýrobku v oblasti *zemědělství a *pasterectví umožnila větší směnu produktů. I potom však méně náročné činnosti (*hrcčířství bez použití *hrcčířského kruhu, *tkalcovství na jednoduchém stavu [*textilie], *košíkářství) pro uspokojování denních potřeb zůstaly často na úrovni domácí výroby. Jistou existenci „pravěkých řemesel“ dokládají již na přelomu 7–6. tisíciletí př. n. l. v keramické výrobě nálezy „luxusního zboží“ s malbou a glazováním povrchu nádob (*Tell Halaf, *Sámarra, *Eridu, *Tepe Sialk). Od konce 6. tisíciletí př. n. l. bylo po zavedení nových typů výkonnějších pecí v kovolitectví a kovářství možno legovat měď olovem a arzenem. Od 5. tisíciletí př. n. l. vyráběli tesaři složitější vlečené „zemědělské nářadí (*pluhy, smyky).

Po vzniku sídlišť městského typu v 5.–4. tisíciletí př. n. l. dochází k rozvoji kamenorezbařství (výroba pečetiček, *glyptika), *sochařství (kultovní sochy, *reliéfy) a šperkařství (zpracování *zlata, *stříbra a polodrahokamů, *šperky). V kovolitectví se objevují nové typy forem a způsob lití na *ztracený vosk. Od 4. tisíciletí př. n. l. se v sídlišťích setkáváme i s velkými vypalovanými *zásobnicemi, po rozšíření rychle se otáčejícího *hrcčířského kruhu doznala výroba hliněných nádob masového rozsahu. Od 3. tisíciletí př. n. l. se řemeslná výroba soustřeďuje i v *chrámových hospodářstvích a *palácových hospodářstvích, kde vznikají postupně podle oborů činnosti jednotlivé dílny (textilní, mlynářské, koželužské [*kůže], košíkářské, valchářské, cihlářské apod.). Řemeslníci zde pracují ve skupinách pod vedením předáků většinou za naturální *mzdu, jejich činnost je kontrolována, evidována a plánována. Palácová a chrámová hospodářství zajišťují přísun surovin, rozdělují výrobní nástroje a sledují *přerodělování hotových výrobků. Na konci 2. tisíciletí př. n. l. se s rozšířením zpracování *železa rozvíjí kovářství a dále i kovolitectví (nádoby s rytou či reliéfní výzdobou). Stále více se zpracovávají i exotické dovážené materiály (*alabastr, *slonovina) a počíná větší rozvoj sklářství (*sklo). V mezopotamských seznamech „řemesel“ se překvapivě objevují i pekaři, rybáři, řezníci, kuchaři a sládci. Specializovaní řemeslníci měli v dílnách celou řadu nekvalifikovaných pomocníků, a to i z řad žen, dětí a otroků.

Od 1. tisíciletí př. n. l. se setkáváme s právní ochranou jejich činnosti, tj. zakázky, odbytu a přísunu surovin. Objevují se i první učební smlouvy, uzavírané na 2–3 roky. Zvláště asyrští vládci při vojenských expanzích v 1. tisíciletí př. n. l. deportovali (*deportace) do *Mezopotámie i cizí (umělecké) řemeslníky, jichž využívali při stavbách nových *chrámů, *paláců a celých rezidencí (*Dúr-Šarru-kén, *Ninive). Ve *Starém zákoně se setkáváme s hrcčíři, zedníky, tesaři, truhláři, kameníky, valcháři a tkalci. Podle Ex 35,32–33 měl být řemeslník obdařen dovedností „udělat každé navržené dílo“. (Blahoslav Hruška)

řemeslo, umělecké, činnost produkující pomocí ručních nástrojů nebo jednoduchých strojů různé užité předměty vysoké estetické hodnoty. (Viz též *řemeslník, *řemeslo.) (Jaroslav Malina)

řešení židovské otázky, konečné, termín *nacismu pro nucené soustředění evropských *Židů do určitých teritorií, popřípadě pro jejich systematické vyhlazení; různé vysídlovací plány (například na Madagaskar nebo vytvoření židovského „teritoria“ na Sibíři) se nerealizovaly, proto nařídil Adolf *Hitler (1889–1945) 20. 10. 1942 prostřednictvím Reinharda *Heydricha (1904–1942) fyzickou likvidaci Židů: asi 11 milionů evropských Židů mělo být zavražděno do *koncentračních táborů na nucenou práci (ti, kteří nebyli schopni pracovat, měli být vyhlazeni v plynových komorách). Takové vyvraždění celého *národa (více než 5 milionů Židů) nemělo v dějinách obdoby – *genocida. (František Čapka)

řetězec bytí, velký, *scala naturae.

řetězec jsoucího, *scala naturae.

řetězec operací, *chaîne opératoire.

řetězec, evoluční, vývojová linie, představa vycházející z progresivistické filozofie ztotožňující dějiny lidské kultury s *pokrokem po vzestupném žebříčku od jednoduchých

forem tzv. *primitivní společnosti po komplexní a technologicky vyspělé společnosti civilizované. (Jaroslav Malina)

řetězec, operační, *chaîne opératoire.

řetězec, potravní, přenos látek a energie potravou v charakteristické posloupnosti organismů, v níž následující druh konzumuje předchozí; rozlišujeme: 1. řetězec pastevně-kořistnický, vedoucí od zelených rostlin přes *primární konzumenty (býložravce a masožravce) k *predátorům, popřípadě k *člověku; v tomto řetězci dochází k zvětšování velikosti těla a zmenšování počtu jedinců na plochu, 2. řetězec parazitický, vedoucí od hostitele přes *primárního *parazita k *sekundárnímu parazitu (hyperparazitu); v tomto řetězci se velikost těla jedinců zmenšuje a jejich počet na plochu roste, 3. řetězec dekompoziční, vedoucí od odumřelé organické hmoty přes následné rozkladače (dekompozitory), v kterém stejně jako v předchozím případě dochází k zmenšování těla a ještě intenzivnějšímu růstu počtu jedinců na plochu. (Petr Bureš)

řetězec, technologický, *chaîne opératoire.

řetězec, templátový, řetězec *DNA, který poskytuje vzor (templát) pro seřazení nukleotidových sekvencí při *transkripci *RNA. (Kateřina Boberová)

řez, zlatý, poměr, který obdržíme, když rozdělíme úsečku na dvě nestejně velké části tak, aby poměr celé úsečky k delší části byl roven poměru delší a kratší části úsečky. Snadno lze vypočítat, že hodnota tohoto poměru je přibližně rovna číslu 1,618.

Lidské oko hodnotí tvary užívající zlatého řezu jako krásné. Této vlastnosti umělci od *starověku využívají v *architektuře, *malířství, *sochařství a dnes například i ve fotografii. Důležité prvky *obrazu jsou například často umístovány právě do toho místa dělicího obrazu na čtyři části, v němž odpovídající dvě horizontální a vertikální části jsou v poměru zlatého řezu. (Eduard Fuchs)

řezáky, *dentes incisivi.

řezání [archeologie, etnoarcheologie], *technika užívaná při úpravě větších kusů *suroviny pro výrobu *kamenné broušené industrie, od *neolitu prováděná deskovitými kamennými (pískovcovými) pilami nebo pilami dřevěnými (podsypávanými jemným brusivem, nejčastěji ostrým křemenným pískem); v místě částečného zářezu byl potom kus odlomen. Při výrobě *kostěné a parohové industrie se řezání provádělo nástroji ze souboru *kamenné štípané industrie (*čepele, *pilky, *rydla). Po zavedení kovů byly užívány pilky kovové (z *mědi, *bronzu, *železa). (Karel Sklenář)

řezanka, rostlinná drť vyskytující se v hmotách *keramiky, *malt a *omítek. V keramických hmotách plnila funkci lehčiva. V maltách a omítkách sloužila jako *plnivo. Typická je přítomnost řezanky v *nádobách *kultury s lineární keramikou. Řezanka v keramických hmotách může během výpalu zuhelnatět, případně vyhoří a zanechá otisk. Zuhelnatělá řezanka, případně její otisky po vyhoření je možné studovat pomocí mikroskopických metod. (Martin Hložek)

Řiháková, Alena (1. 5. 1983, Kyjov), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno), od roku 2006 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Bakalářská práce: *Pohřební rity a rituály v Japonsku* (2004), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav *Malina, DrSc. Diplomová práce: *Cizinci v Jihomoravském kraji* (2006), vedoucí práce: Doc. Ing. Marie *Dohnalová, CSc. Absolventka bakalářského studijního programu Hospodářská politika a správa oboru Veřejná ekonomika a správa Ekonomicko-správní fakulty Masarykovy univerzity. Bakalářská práce: *Dárcovství vs. sponzorství*. Kontakt: Mgr. Alena Řiháková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 732 287 475, e-mail: alkari@centrum.cz. (Jaroslav Malina)

říje, *oestrus, *receptivita.

říjnová revoluce, *revoluce, říjnová.

Řikadla velké utěšitelky, cyklus staroegyptské milostné lyriky, jenž byl zaznamenán společně s jinými literárními díly na papýru (Chestera Beattyho I) ve 12. století př. n. l. (Břetislav Vachala)

Řím (latinsky *Rōma*; termín bývá odvozován z etruského názvu řeky Tiberu *Rumon*, *Rumena*), hlavní *město Latia, pak Itálie a nakonec celé *římské říše (od *středověku sídlo *papeže), rozkládající se na dolním toku Tiberu. Osídlení započalo již v 10. století př. n. l. Původní obyvatelé *Latinové zakládali osady na Aventinu, Kapitolu a Palatinu. Od 9. století se na pahorcích Esquilinu, Quirinalu a Viminalu usadili *Sabinové a od 8. století př. n. l. *Etruskové. Podle *římské mytologie město založili roku 753 př. n. l. bratři Romulus a Remus, synové boha Marta (*Mars); archeologické nálezy naznačují, že v tomto období se zdejší sídliště počala slévat do jednoho celku. Od konce 7. století př. n. l. zde vládli etruští panovníci. Etruskou dynastií v Římě údajně založil Tarquinius Priscus (zemřel asi 578 př. n. l.). Tarquinius upevnil pozici Říma vítězstvím nad Sabinu a Latiny. Přispěl také k proměně jednotlivých lokalit, strategicky umístěných na římských pahorcích, v první urbanistické centrum se středem na prostranství mezi nimi, z něhož začalo vznikat Forum Romanum (*fórum); na Kapitolu bylo v 6. století př. n. l. postaveno kultovní středisko města – chrám boha Jupitera.

Traduje se, že v roce 510 př. n. l. obyvatelé etruské vládcy vyhnali a vznikla římská republika (6.–2. století př. n. l.). Do roku 270 př. n. l. republika postupně zabrala většinu Apeninského poloostrova. Řím poté díky expanzivní politice a dobře organizované armádě ovládl celé Středomoří a od doby císařské (27 př. n. l.) se stal hlavním městem římské říše. Nejstarší jádro města tvořilo sedm pahorků: Aventin, Caelisu, Esquilin, Kapitol, Palatin, Quirinal a Viminal. Za republiky byly postaveny městské *hradby a vodovody. Od 2. století př. n. l. vznikaly veřejné stavby na Foru Romanu (hlavní náměstí mezi Kapitolem a Palatinem): bazilika Aemilia (179–134 př. n. l.), tabularium (78 př. n. l.), chrám bohyně Fortuny Virilis (40 př. n. l.). Za *Caesara (100–44 př. n. l.) a *Augusta (63 př. n. l.–14 n. l.) bylo severně od Fora Romana vybudováno Forum Iulii; obě fóra se stala společenskými a obchodními centry Říma. Největší rozmach města nastal v císařské době (do počátku 4. století, kdy nastal úpadek). Za vlády císaře Augusta (27 př. n. l.–14 n. l.) se z Říma budovaného dosud převážně z cihel stal reprezentativní střed říše zářící *mramorem, *travertinem a dalšími dekorativními kameny. Za Augusta vzniklo Augustovo fórum, Augustovo *mauzoleum (28 př. n. l.), Ara pacis (13–9 př. n. l.), Marcellovo divadlo (13 př. n. l.). Kromě soukromých paláců vznikaly za dynastie Flaviovců (69–96) veřejné stavby: Koloseum (75–82), Titovy lázně (80), Titův vítězný oblouk (82), Vespasiánovo fórum. Rozsáhlá přestavba a výstavba nastala po velkém požáru roku 80. Císař *Traianus nechal postavit nové fórum (113) s tržištěm (135) a lázně (115). Císař *Hadrianus vybudoval chrám bohyně Venuše a Romy na Foru Romanu a započal stavbu mauzolea (130) a *Pantheonu (115–125). Za dynastií Antoninoviců (138–192) a Severoviců (193–235) se sice Řím dále rozrůstal (chrám Antonina a Faustiny, sloup *Marka Aurelia, vítězný oblouk Septimia Severa, Caracallové lázně aj.), ale výstavností a významem mu začala konkurovat některá střediska v římských *provinciích. V průběhu 3. a 4. století význam Říma jako politického centra poklesl, císařové stále více preferovali jiná města jako svá sídla; tento trend vyvrcholil za císaře *Konstantina Velikého, který po roce 330 přenesl sídlo říše do nově vznikajícího města *Konstantinopole. Řím nadále zůstával sídlem senátu, ale s jeho upadajícím vlivem poklesl i význam města; tento úpadek se prohloubil i dvojnásobným dobytím Říma: roku 410 ho dobyli a po několik dnů plenili *Vizigóti, v roce 455 *Vandalové. Od roku 395 byl Řím už jen hlavním městem *západořímské říše. Poslední významnější stavby vznikly počátkem 4. století za císařů Diokleciána (vládl 284–305) a Konstantina (vládl 306–337): Diokleciánovy lázně, Basilica Nova, Konstantinův oblouk aj. Roku 476 Řím definitivně dobyli *Germáni a jejich

vůdce Odoaker (433–493) sesadil posledního západořímského císaře Romula Augusta. Řím ztratil svůj politický a hospodářský význam.

Po pádu západořímské říše město obnovili papežové, takže zůstalo téměř po celý *středověk jejich sídlem. Od 10. století trvaly spory mezi papežem a císaři o nadvládu nad městem a jeho okolím. V období *renesance byl Řím opět jedním z nejvýznamnějších kulturních a politických center Evropy, od 16. století se stal ohniskem *protireformace. V tomto období výrazně ovlivňoval také náboženské a kulturní dějiny evropské a *euroamerické civilizace i jiných *civilizací a *kultur světa. Na přelomu 18. a 19. století byl okupován napoleonskými vojsky, v letech 1815–1870 zde leželo centrum obnoveného církevního státu. Od roku 1871 je Řím hlavním městem sjednocené Itálie. Historické jádro Říma se stalo v roce 1980 součástí *Světového kulturního dědictví UNESCO; jedná se zejména o památky z antického, renesančního a barokního období jako Koloseum, Pantheon, Kapitol, Forum Romanum, Caracalovy lázně, starokřesťanské katakomby, několik set kostelů (například baziliky sv. Petra, sv. Pavla, sv. Jana, Panny Marie Sněžné), středověké paláce, fontány. Z hospodářského hlediska zde v současnosti převládá průmysl potravinářský, textilní, strojírenský a elektrotechnický. Ve městě se mimo jiné nacházejí *univerzita (od roku 1303), muzea a galerie, divadla, botanická a zoologická zahrada. Na území města leží samostatný stát Vatikán (vznikl tzv. lateránskými dohodami v roce 1929), sídlo hlavy katolické církve – papeže. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Římané (Romani, Quirites):

1. původně starověké označení obyvatel *města *Říma, později jméno *občana (Quirit) římského *státu a příslušníků vládnoucích a svobodných vrstev obyvatelstva starověkého římského impéria (*Imperium Romanum), a konečně historické označení všech obyvatel *římské říše, a to jak na území Itálie, tak i na ostatních dobytých územích *Keltů, *Germánů a dalších etnik. Existence Římanů jako starověkého národa se datuje od založení města Říma v roce 753 př. n. l.; římský národ vznikl z celé řady menších i větších etnických skupin, které v 8. století př. n. l. žily ve střední Itálii – byli to hlavně *Latinové, *Sabinové a *Etruskové (název Roma je snad etruského původu), kteří se podíleli zejména na vybudování *hradeb, *chrámů a užitkových *staveb aj. Římané byli původně nazýváni *Quirité a dělili se na tři hlavní skupiny: Luceres, Ramnes a Tities. Římané, původně pastevci a vojáci, díky své disciplíně a rozpínavosti sjednotili a sloučili pod jedinou *vládou všechny oblasti a *země kolem Středozemního moře roku 31 př. n. l. a připojili k nim ještě celou řadu dalších vnitrozemských oblastí v Evropě, Africe a Asii. Pronikli na východě až do *Babylonie, na severu do Británie a na jihu do Egypta. Největšího rozsahu dosáhla *římská říše za císaře Traiana v roce 117 n. l., kdy byla připojena Arménie, Asýrie a Babylonie a kdy sahala až ke Kaspickému moři a Perskému zálivu. Po bitvě na Katalaunských polích (roku 451) a vyplenění Říma *Vandaly (v roce 455) došlo k rozhodující porážce Římanů a v roce 476 k zániku *západořímské říše. *Východořímská říše se vyvíjela samostatně jako *byzantská říše (*Byzantinci). Po zániku impéria docházelo k poměrně rychlému rozpadu římského etnika. Lidová, tzv. *vulgární latina, hovorový *jazyk Římanů, se stala základem ostatních *románských jazyků. Literární *latina působila jako jednotící a *kulturní prvek v historii evropských národů až do počátku *novověku. V církevních jazycích (zvláště v katolické církvi) se zachovala dodnes, také právní nomenklatura a vědecké názvosloví v řadě přírodních a společenských věd jsou latinské.

S pojmem Římané spojujeme především tyto hodnoty: latinský jazyk, věčnost, vojenství a strategii, státotvornost a funkční správu globální říše spojující různorodá etnika velké části někdejší Evropy, severní Afriky a Malé Asie;

2. v současné době se názvu Římané užívá pro obyvatele hlavního města Itálie, Říma. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

římská civilizace, *civilizace, římská.

římská doba, *doba, římská.

římská mytologie, *mytologie, římská.

římská říše, *Imperium Romanum.

římské impérium, *Imperium Romanum.

římské náboženství, *náboženství, římské.

římské právo, *právo.

římské umění, *umění, římské.

římskokatolická církev, *církev, římskokatolická.

římskoněmecká říše, *říše, římskoněmecká.

římský chrám, *chrám, římský.

římský kalendář, *kalendář, římský.

říše římská národa německého, Svatá, od konce 15. století (poprvé v roce 1474) používaný název *římskoněmecké říše. (Jaroslav Malina)

říše římská, Svatá, nejpoužívanější název *římskoněmecké říše; užíván od poloviny 12. století za *vlády Friedricha I. Barbarossy. (Jaroslav Malina)

Říše středu, *Čung-kuo.

říše, Alexandrova, říše vytvořená výboji *Alexandra Makedonského v letech 356–323 př. n. l. (*králem od roku 336). V době svého největšího rozkvětu zahrnovala Řecko, *Malou Asii, *Palestinu, *Egypt, *Persii a západní Indii. Alexandr usiloval o dobytí celého tehdy známého světa, který byl poprvé chápán jako duchovní a politický celek (splnutí řeckého a neřeckého světa), zřízení jednotné správy a jednotného vojska, o spojení *Řeků s asijskými *národy a *etniky (hromadná svatba roku 324 př. n. l. v *Súsách). Řecká kultura ve východním Středomoří byla charakteristická rozšířením řeckého vzdělání a zakládáním *měst. Po Alexandrově smrti (323 př. n. l.) byla říše rozdělena mezi jeho vojevůdce. (František Čapka)

říše, angkorská (802–asi 1431), khmerský *hinduistický stát v Kambodži, založený Džajavarmanem II., jenž obnovil jednotu a samostatnost Dolní Kambodže. Bylo zavedeno státní *náboženství s *kultem *krále, který byl zároveň uctíván jako vtělení boha *Šivy. Panovník byl neomezeným pánem majetku a veškeré půdy, životů *poddaných a vrchním velitelem armády. Moc krále Jašóvarmana I. (vládl 889–900), zakladatele nového hlavního *města Jašódharapury (dnešní *Angkor Thom), jež zůstalo metropolí téměř až do pádu říše, dosahovala až na jihovýchod Indočínského poloostrova, na severu zahrnovala Laos, hraničila s jižní Čínou a na západě se rozprostírala až do Thajska. Největší rozmach nastal za Súrjavarmana II. (vládl 1112–1150) a Džajavarmana VII. (vládl 1181–1219), kdy do *země pronikl hínajánový *buddhismus (*hínajána). Angkorskou provincií se stala dočasně mocná Čampa a bylo připojeno několik knížectví na Malajském poloostrově. Ve 14.–15. století bylo několikrát dobyt hlavní město Jašódharapura, naposledy 1431. Královský dvůr se přestěhoval, v roce 1434 bylo založeno nové hlavní město v oblasti dnešního Phnompenhu. (Jaroslav Malina)

říše, asyrská, Asýrie.

říše, aztécká, *Aztékové.

říše, babylonská, *Babylonie.

říše, barbarské, primitivní monarchistické státy vznikající v raně středověké Evropě. Mocenská struktura se opírala o panovníka a jeho *družinu. Osobní závislost vedla často k nestabilitě a k dělení říše mezi dědice. Zpočátku měly výrazně vojenský charakter, převládalo *zvykové právo. *Křesťanství bylo většinou přijato shora. Řada barbarských říší zanikla (*Vizigóti, *Avaři) nebo přešla k pevnější feudální (lenni) struktuře (*Frankové). (Jaroslav Malina)

říše, byzantská, státní útvar vzniklý po rozdělení římského impéria (*Imperium Romanum) v roce 395 z jeho východní části. Byzantští *císaři se považovali za nástupce

římského císaře, obyvatelé říše se nazývali **Rómaioi* (Byzantinci se nazývali až v pozdějším období). Byzantský císař byl i hlavou církve (**césaropapismus*). Hlavní **město* **Konstantinopol* bylo založeno císařem **Konstantinem Velikým* na místě osady **Byzantion*.

Až do 7. století doznávaly antické formy života. V 7.–8. století říše odolávala nájezdům **Peršanů*, **Arabů* a později i **Slovanů*. Největší stabilitu dosáhla za makedonské dynastie (867–1056). Za císaře Basileia II. bylo dobyt Bulharsko, které se stalo v letech 1014–1187 byzantskou provincií. V roce 1054 došlo k církevnímu rozkolu – **schizmatu* se západní církví. V 2. polovině 11. století ohrožovali Byzanc ze západu **Normané* a z východu **Seldžuci*. **Vláda* dynastie Angelovců (1185–1204) znamenala úpadek; roku 1204 dobyli Konstantinopol **křižáci*. Na dobytém území v letech 1204–1261 vzniklo latinské **císařství* a tři samostatné byzantské útvary: despotát epirský, níkajské císařství a císařství trapezuntské. Znovudobytí byzantské říše uskutečnil císař Michael VIII. Palaiolog, zakladatel poslední byzantské dynastie Palaiologů v letech 1261–1453. Jednání o církevní unii se Západem v době ohrožení osmanskými Turky se konala v Lyonu, Ferrafe a ve Florencii, ale byla bezvýsledná; byzantský lid unii nepřijal a její představitele odsoudil. V roce 1453 dobyli Konstantinopol (Cařihrad, **Istanbul*) **Turci*. (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

říše, franská, raně feudální **stát* v západní a částečně střední Evropě (482–843). Franská říše byla založena **králem* Chlodvíkem z rodu **Merovejovců*, který dobyl poslední římské državy, Syagriovo **království* v roce 468 a **království* **Vizigótů* roku 507 v Galii. Podrobením sálských Franků a pozdějším připojením Burgundského **království*, kmenových území **Alamanů*, **Bavorů* a **Durynků* byly položeny základy nejsilnější a relativně nejstabilnější z tehdejších tzv. **barbarských říší*.

Jádro franské říše tvořilo přibližně území dnešní Francie, její správa navazovala na pozůstatky správy římské, na východě na kmenová území **Germánů*. Dělením mezi členy merovejovské dynastie bylo jádro franské říše postupně přetvořeno na čtyři údělné celky: Austrasii, Neustrii, Burgundsko a Akvitánii. Od 6. století se oslabovala ústřední moc ve prospěch **šlechty* z jednotlivých částí franské říše a jejich představitelů – správců panovnického dvora, **majordomů*. Z nich se v 8. století na **trůn* s pomocí **papeže* dostali **Karlovc*. Nejvýznamnějším panovníkem byl Karel I. Veliký (od roku 800 prvním středověkým římským **císařem*), za jehož **vlády* bylo dobyt **království* **Langobardů*, ovládnuto Bavorsko, Durynsko, části španělského území až k řece Ebro (španělská **marka*) a založena panonská marka. Smyslem byla obnova **císařství* a **římské říše* s jednotným hospodářským systémem.

Po smrti Karla I. Velikého v roce 814 nastal rozklad říše posilováním hospodářské a politické moci šlechty, která ovládla správu i církevní organizaci. Tím položila základy nových územních celků, Francie a Německa, což bylo potvrzeno v roce 843 verdunskou smlouvou, kdy franská říše byla rozdělena mezi Karlovce na říši západofranskou (Francii), východofranskou (Německo) a na císařský **údel* (Burgundsko, Itálie, Lotrinsko). (Jaroslav Malina)

říše, gótská, státní útvar na jižní Ukrajině od 2. do 4. století, vytvořený **kmenem* germánských **Gótů*. (Viz též **Ostrogóti*, **Vizigóti*.) (Jaroslav Malina)

říše, Hádova, **Hádés*.

říše, hunská, starověký státní útvar **Hunů* založený na území dnešního Mongolska ve 3. století př. n. l.; zakladatelem státu Modun (209–176 př. n. l.). Zasahoval i na území dnešní Číny (zde na obranu proti Hunům a dalším kočovníkům byla stavěna **Dlouhá zeď*), Kazachstánu a Ruska. Roku 198 př. n. l. Hunové podepsali s Čínou smlouvu o přátelství. Četné archeologické nálezy dokládají vysokou **kulturní úroveň* (pokusy o vytvoření písma, rozvinuté umění); společenské uspořádání na přechodu **rodové společnosti* k **třídní*.

V polovině 1. století př. n. l. se říše rozpadla na severní a jižní část. Severní Hunové se přestěhovali na západ, kde v 5. století pod vedením **Attily* založili novou hunskou říši

(*kmenový svaz) na území dnešního Maďarska, odkud ohrožovali i *římskou říši. *Východořímská říše byla Hunům poplatná, *západořímské říši se podařilo postup Hunů zastavit bitvou na Katalaunských polích v roce 451. Kmenový svaz zanikl krátce po Attilově smrti roku 453. (Jaroslav Malina)

říše, chazarská (chazarský *kaganát), raně feudální státní útvar *Chazarů v dolním Povolží a ve východní části severního předpolí Kavkazu od poloviny 7. do konce 10. století; vládce nazýván *kagan. Chazarská říše byla vyvrácena *Kyjevskou Rusí. (Jaroslav Malina)

říše, chetitská, svazky *Indoevropanů anatolské jazykové větve (*jazyky, anatolské) se přistěhovaly do *Malé Asie nejpravděpodobněji v průběhu 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. a v následujících asi pěti staletích se profilyovaly ve společenství, hovořící nejméně třemi příbuznými *jazyky: nésitštinou (nyní pojmenovanou na *chetitštinu), *lujijštinou a *palajštinou. Při svém příchodu se v *Anatolii střetly s vyspělou kulturou předchozího obyvatelstva. V centrální náhorní planině to byl *lid nazývaný podle jména *země Chatti *Chattijci. Přichozí – formující se chetitské etnikum – se postupně do značné míry identifikovali s chattijskými náboženskými představami, seznámili se s chattijskou *mytologií, organizací každodenního života i správou *městských států. Setkali se rovněž se staroasyrskými kupci obchodujícími prostřednictvím sítě *obchodních osad ve střední Anatolii a v jejich písemnostech zanechali o sobě první písemné zprávy. Jejich vůdcové se prosadili v některých městských státech a usilovali o větší vliv. Tak Anitta, pocházející z Kuššaru, ovládl *Káneš, významné středisko tehdejšího Chatti a posléze dobyl celou okolní zemi. Protože pro následující staletí chybějí písemné prameny, nelze přesně vysledovat souvislost s pozdějším vývojem.

Vlastní chetitská historie se tedy počíná psát až kolem poloviny 17. století př. n. l., kdy s obsazením *města *Chattuše a ovládnutím střední Malé Asie založil *král Chattušili I. staré chetitské *království. Se svými výsledky se nespokojil a zamířil do bohaté severní *Sýrie, kde dobyl Aleppo a Alalach. Chattušilův vnuk a jím designovaný nástupce Muršili I. šel v dědových šlépějích a když novým tažením potvrdil chetitskou přítomnost v Jamchadu a Mukiši, obrátil své vojsko k východu, dobyl *Babylon a roku 1595 př. n. l. tak vyvrátil *Chammurapiho dynastii. Králova nepřítomnost na *trůně uvolnila prostor pro vnitřní rozbroje a intriky, jež velmi oslabily mladý chetitský stát a stály život i samotného vládce. Chetitské království v těchto nepokojích ztratilo všechny své územní zisky a stáhlo se zpět za hřeben Tauru a Antitauru. Králi *Telipinovi se nakrátko podařilo uklidnit vnitřní poměry, povznést *hospodářství země a dát jí řád a zásady nástupnictví, které měly zabránit novým otřesům; zároveň diplomatickými jednáními dokázal smluvně zajistit jihovýchodní předpolí státu (Kizvatna) a znovu otevřít cestu do Sýrie.

Kolem roku 1420 př. n. l. se v Chattuši ujala *vlády nová dynastie. Přijímala tradiční chetitská trůnní jména, ale užívala osobní jména churritská (*Churrité). Je jen samozřejmé, že se – se svým churritským pozadím – snažila udržovat politické i kulturní svazky se Sýrií, kde tehdy stál na vrcholu stát *Mitanni. Jeho moc zlomil kolem roku 1345 král Šuppiluliuma I., když si ve dvou taženích do Sýrie nejen podrobil Mitanni a jeho vládci vnutil vazalskou smlouvu, nýbrž prosadil svůj vliv i v části do té doby Egyptem kontrolovaných území. Smlouvy s Chattí tehdy uzavřelo Aleppo, *Karchemiš, Nuchašše, *Amurru i *Ugarit a nová chetitská říše se stala mezinárodně uznávanou velmocí. Nové chetitské državy v Sýrii rozdělil Šuppiluliuma I. do dvou provincií (sídla v Karchemiši a Aleppu), v nichž ustanovil chetitské místokrále – své syny. Soupeření s Egyptem pokračovalo i za Šuppiluliumových nástupců. Král Muvatalli II. svedl s egyptskými vojsky bitvu u *Kádeše, která Chetitům nejen ponechala jejich zájmové oblasti v severní Sýrii a dovolila smluvně připoutat místní vládce silněji k chetitskému dvoru, nýbrž rozšířila chetitskou přítomnost až k Damašku. Za Chattušila III. byl *konflikt uzavřen vzájemnou mírovou smlouvou (*mír) a přátelství potvrzeno *sňatkem Chattušilovy dcery s *Ramessem II. Následující desetiletí byla dobou velkého rozmachu. Chattušilův syn a favorit jeho manželky Puduchepy, král *Tutchalija IV., stavěl nové *chrámy

(*Yazilikaya), reorganizoval staré kultury, obdařil je bohatou výbavou i výsadami, budoval nové objekty v metropoli. Zároveň však byl již i zaneprázdněn zápolem s nastupující asyrskou říší (*Asýrie) na východě. Stálou pozornost musel věnovat i územím v západní Malé Asii (Arzava, *Achchijava), která chetitské říši vybojovali jeho předkové. Ve vypjatém okamžiku jeho moc zakolísala. Kurunta, syn králova strýce Muvatallioho, spravující Tarchuntaššu, se zmocnil vlády a jal se úřadovat v Chattuši. Trvale však neuspěl a musel přijmout tvrdé podmínky Tutchalijovy vazalské smlouvy. Tutchalija IV. a jeho nástupci Arnuvanda III. a Šuppiluliamu II. ještě rozšířili chetitské državy o část *Kypru (*Alašija).

Na přelomu 12. století př. n. l. přišlo rychlé zhroucení. V turbulencích tohoto období (pohyb *mořských národů) byla – z dosud ne zcela objasněných příčin – vyklizena a opuštěna metropole Chattuša a prameny k dějinám centrální Anatólie se odmlčely. Provincie na jihu a jihovýchodě otřesy překonaly. Tarchuntašša a Karchemiš si zachovaly svá území a pěstovaly dál chetitské tradice – byť v transformované podobě (pozdně chetitské státy). (Jana Součková)

říše, chimúská, *Chimúové.

říše, incká, předkolumbovské středoandské *impérium navazující na *tíwanackou říši. *Inkové sami uznávali pronikavý vliv Tíwanaka na politický zeměpis andského světa, když se dovolávali svého dynastického původu z této kdysi skvělé metropole altiplana. Udržovali tak ve vědomí mystiku tíwanacké imperiální minulosti a tím ospravedlňovali své nakonec úspěchem korunované dílo znovuvytvoření andského impéria.

Tuto novou říši nesl národ *Kečuů (dnes nejpočetnější *indiánské etnikum celé Ameriky) a etnika jimi postupně podrobená. Shodou mnoha historických okolností se stalo, že těmito společensky a materiálně nejvyspělejšími předkolumbovskými *Peruánci vyvrcholil domácí americký vývoj a že skoro všechno, čeho indiáni vlastními silami dosáhli, vzalo pak náhle zasvě v nerovném zápase se *Španěly, za známých událostí druhé třetiny 16. století. Snad byla kečujská říše tehdy schopna dalšího vzepětí, kterým by pokořila i zbylé jihoamerické *kmeny v Kolumbii nebo bojovné *Araukány na velmi vzdáleném chilském pomezí. Více než 4 000 kilometrů oddělovaly jižní a severní okraj největší indiánské říše všech dob za *Pizarrova příchodu, říše, která se právě tehdy patrně stala příliš těžko ovladatelnou z jednoho ústředí, takže se nebývale dynasticky rozštěpila a byla zachvácená *občanskou válkou. Dosud přísně jednotné impérium mělo náhle v čele dva *inky, nevlastní bratry – *Huáskara v Cuzku (*Cuzco) a *Atahualpu v *Quitu, syny zemřelého posledního panovníka *Huayny Capaka.

Kdo byli inkové (inka) a co představoval tento titul zřejmě nejvýše postaveného a uctívaného panovníka veškerých indiánských dějin? Podle kečujských *legend vystoupil zakladatel dynastie a říše první inka *Manco Capac se svou manželkou jménem Mama Okljo z vod jezera *Titicaca. Rozborem indiánské *mytologie a slovesnosti dospěli amerikanisté k *názoru, že toto vynoření z vod je *symbolem příchodu panovnického rodu z kraje na březích jezera, jež od tíwanackých dob pro andské indiány tolik znamenalo. A to v čase, do něhož ještě za raných španělských kronikářů, prvních sběratelů staroperuánských tradic a slovesnosti, mohly sahat vzpomínky generací, přetavené časem do podoby *mýtů vzniklých kolem reálného jádra.

Zakladatel dynastie se totiž mohl objevit podle všeho v 11. nebo již v 10. století. Nejpravděpodobnější výklad tohoto zárodečného vývoje je zhruba následující: V poměrech bezvlády po úpadku Tíwanaka, jaké nastaly v celé oblasti altiplana, byl výrazným rysem dějin aymarských *zemí posledních dvou století 1. tisíciletí a prvních dvou třetích století 2. tisíciletí našeho *letopočtu neustálý boj mezi mnoha drobnými místními vládci rozpadlé říše. Přes neurovnané poměry v aymarsky mluvícím kraji vzhlíželi peruánští indiáni se závistí na kulturní výdobytky, moc a životní úroveň *Aymarů, i když tehdy už jen stále chudších dědiců mnohasetleté *civilizace. Jedním z těchto peruánských kmenů byli Kečuové, „lidé teplého údolí“ řeky Apurimac, jejich původního domova. A tu se stalo, že k nim přišel jeden aymarský *náčelník se svou početnou *družinou bojovníků a jejich rodin, celkem několik set

lidí, a požádal je o *azyl. Toto první střetnutí Kečuů s Aymary skončilo dohodou historického významu, která byla základem dalšího ve své době nepozorovatelného převratného vývoje. Za souhlas s trvalým pobytem na kečujském území a přidělení půdy nutné k obživě se aymarský náčelník musel zavázat k vojenské pomoci hostitelskému kmeni, ohrožovanému indiány ze sousedních údolí. Byla to pomoc účinná a vzhledem k poměrům mezi tehdy ještě dost primitivními Kečuy rozhodující. Hostitelům, obdivujícím odvěké aymarské vzdálené sousedy, nijak nezměnilo názor to, že k nim v tomto případě přišel jeden z poražených předáků, evropským termínem řečeno válcících *baronů, který se nedokázal udržet na scéně aymarských dějin. V novém prostředí, v ještě roztržitější kmenové struktuře indiánů Peru, to bylo stále vojsko nemající sobě rovného. A všechny civilizační vymoženosti, které s sebou Manco Capac (což aymarsky znamená „schopný náčelník“) a jeho lidé přinesli a o které se se svými hostiteli prozíravě i z nezbytnosti začali dělit, představovaly pro staré Peruánce pomoc a učednická léta zcela nenahraditelná.

Mankova družina našla mezi Kečuy svou druhou vlast a její náčelník se časem stal, přirozeně a snad bez odporu, také vládcem Kečuů. Posílený kmen brzy začal vynikat nad svými sousedy a s mocnou podporou zkušených aymarských válečníků zaznamenávat rychlá vítězství. Manco Capac a jeho nástupci si záhy vydobyli postavení významnějšího, než na jaké by byli mohli aspirovat mezi svými krajany. Další generace aymarských bojovníků žijících mezi Kečuy již používaly kečujského jazyka a rozdílů původu se časem stíraly. Jen inka a jeho *příbuzní, kteří se s rostoucí mocí a na podepření své *legitimity i v očích různých porobených kmenů dovolávali časem božského původu a totožnosti s největším božstvem – *Sluncem, si snad ponechali v rodině *aymarštinu jako svůj odlišující znak, umožňující jim o to účinněji zastávat stále skvělejší pozici v čele mohutnějšího kečujského národa a výbojem rozšiřovaného státu. S tím, jak Aymarové kolem jezera Titicaca upadali do bezvýznamnosti, zapomínalo se mezi Kečuy snad i na původ tohoto *jazyka, který byl nadále již jen řečí nesrozumitelnou ostatním *poddaným, symbolem výlučnosti zbožněného panovníka – inky – a jeho příbuzných.

Nevíme přesně, jak rychle postupovalo sjednocení peruánských indiánů prvních inckých generací. Inkové si brali za manželky jen svoje příbuzné a pokrevně se ani s kečujskou *šlechtou nemísili. Soustrojí jejich vojensko-administrativní mašinérie však fungovalo bezvadně. V 15. století již byli Kečuové nejvýznamnější silou ve středních Andách, urychlující sjednocení rodícího se impéria ve vítězných utkáních se stále nebezpečnějšími a stále více překážejícími nepřáteli. Postavení inky zřejmě nikdy nic neohrožovalo. Svě etnické odlišnosti dokázali inkové obratně využívat, aniž by byli svými Kečuy považováni za něco menšího než sluneční božstvo samo. Pocit soudržnosti mezi národem a vládcí cizího původu byl jedním z nejlepších příkladů splynutí a účinnosti v dějinách lidstva.

Na začátku 16. století dosáhla kečujská říše vrcholu moci a v pohledu indiána, jehož svět končil na pokraji vlhkého horkého pralesa na východě a na západním obzoru, kde božské Slunce zapadalo do moře, nebylo nikde síly, která by byla schopná postavit se inkovi do cesty.

Roku 1523 se však v Peru sjednoceném Kečuy vedených inky objevil Francisco *Pizarro. Se svými dobrodruhy podnikl krajně odvážné tažení doprovázené ukrutnostmi a v několika letech, z větší části však již v několika měsících vyvrátil z kořenů společenský pořádek na území celé incké veleříše. Necelé století předtím, v roce 1438, vydal devátý inka *Pachacuti příkaz k vybudování dosavadního sídelního *města Cuzka z kamene.

Pouhé století tedy trvalo období největších úspěchů při vytváření jednotného impéria i sláva inků jako kečujských panovníků nad rozlehlou říší. V této říši muselo nejprve splynout v jeden poddajný národ kolektivistického založení spolu s Kečuy obyvatelstvo mnoha nekečujských etnik, kladoucích leckdy inkovým vojevůdcům tuhý odpor. *Asimilace přitom nebyla v době příchodu Španělů ještě všude dokončena. Například oblast *Chimúů na severu

impéria si stále zachovávala svou přinejmenším kulturní odlišnost a výlučnost, i když Cuzco bylo plné uměleckých předmětů, odnesených z jejich pokořeného velkoměsta *Chan-chanu, které bylo ještě nedlouho předtím jedním z největších sídel na zeměkouli.

V inckém státu, zvláště v posledním století jeho trvání, hrála mimořádně významnou roli armáda, výborně organizovaná a velmi efektivní. A pro takovou armádu bylo třeba dobrých silnic, což zvláště v andském terénu byla záležitost vyžadující si neobyčejného vynaložení fyzických sil a umu. Dobrymi silnicemi byla propojena celá říše od dnešního Ekvádoru po Chile. V severojižním směru se táhly především dvě „dálnice“, jedna podél mořského pobřeží a druhá vysoko ve vnitrozemí, a na ně navazovala celá řada příčných spojnic, jak to topografie dovolovala. Většina silnic měla dlažbu, bylo nutno vybudovat tunely, a řeky v úzkých hlubokých údolích překonat pevnými závěsnými mosty z lan, vyrobených z odolných travin nebo z lián. Na takovém základě došlo přirozeně k rozvinutí *instituce státní pošty, spolehlivé a rychlé tak, že to dělá čest těmto horským indiánům i ve srovnání se starověkou slavnou poštou perskou a římskou i soudobou evropskou.

Výkonem snad ještě úžasnějším byly tisíce kilometrů úzkých zemědělských teras, jaké dodnes lemují v nesčetných poschodích andské svahy od Ekvádoru až po Bolívii. Hlína, pracně na tyto terasy nanošená, byla tak chráněna proti erozi i proti splavování za prudkých letních dešťových přívalů. Složitý, skvěle promyšlený systém zavlažovacích kanálů je na mnoha místech používán dosud. Ve srovnání s bolivijským altiplanem (náhorní rovinou kolem Tíwanaka) je to v Peru výkon o to složitější a fyzicky náročnější, o kolik víc než rovin nebo mírných svahů je tam všude v terénu prudkých sklonů jako jediných míst, přicházejících pro *zemědělství v úvahu. Při tom všem dokázali stavitelé říše Inků vybudovat po celém impériu úctyhodné množství megalitických *staveb (*stavitelství Inků, megalitické).

Zdá se, že říše Inků byla jedním z nejlépe organizovaných státních útvarů v tehdejší světě. Bezchybně fungující administrativní *hierarchie se vyznačovala jednoduchostí. Říše byla rozdělena do čtyř provincií: severozápadní (Ekvádor, severní a střední Peru), jihozápadní (jižní Peru), východní (východní Peru) a jihovýchodní (náhorní plošina, jezero Titicaca, převážná část Bolívie, severozápadní Argentina a severní Chile). Toto rozdělení vyjadřoval i oficiální kečuánský název inckého státu – *Tahuantinsuyu, „Země čtyř částí“. (Viz též *civilizace předkolumbovské Ameriky.) (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

říše, khmerská, jedna z největších historických říší jihovýchodní Asie; nacházela se na území dnešní Kambodže a v době svého největšího rozmachu (9.–13. století) ovládala území dnešního Laosu, Thajska, Vietnamu a Myanmaru (Barmy). Vznik říše je spojován s Džajavarmanem II. (vládl asi 802–850), zakladatelem angkorského státu (*Angkor). V 10. a 11. století khmerská říše expandovala západním směrem a v 11. století přestavovala velmi silný a mocný stát. Ve 12. století byla postavena nejznámější památka *Angkoru – *Angkor Vat, která dodnes svědčí o slávě a prosperitě khmerské říše. Angkor byl často ohrožen při válečných konfliktech mezi *Khmery a *Čamy. Ve 12. století se khmerská říše nedokázala útokům Čamů ubránit a vláda nad Angkorem přešla pod čamského krále Džaja Indravarmana IV. Nadvláda *Čamů ale netrvala dlouho. Nezávislost Khmerů zpět vybojoval poslední z velkých khmerských králů a zakladatel *Angkor Thomu – Džajavarman VII. (vládl 1181–asi 1218). Ve 14. století byl Angkor napaden thajským státem *Ajuttchajou a v 15. století přestal být centrem khmerské říše. Počátkem 15. století se khmerští panovníci přesunuli na jihovýchod do oblasti Phnompenhu. S opuštěním Angkoru zaniklo khmerské impérium a Khmerové se dostali do područí sousedních thajských a vietnamských říší. (Eva Steinbachová)

říše, koloniální, zpočátku byly budovány *státy západní a jižní *Evropy, k nimž se přidávaly další – Japonsko, Rusko, USA; vytváření koloniálních říší korespondovalo s *objevnými plavbami (první koloniální říši vytvořili *Portugalci a *Španělé v 15. a 16. století, po nich *Nizozemci, *Angličané, *Rusové a *Francouzi). Největší rozšíření

nastalo v 18.–19. století, převahu si udržovala Velká Británie; menší koloniální državy získaly Dánsko, Švédsko. V 1. polovině 19. století dochází k zániku iberských říší (Portugalska, Španělska) – Latinská Amerika dosáhla nezávislosti ve 20. letech 19. století – jejich zhroucení bylo provázeno všeobecným odsouzením koloniálních praktik; přitom se Anglie, Belgie a Francie pustily do nových koloniálních výbojů. Tohoto „závodu“ za získání *kolonií se zúčastňovaly také Itálie, Japonsko, Německo, Rusko a méně nápadně i USA.

Hybnými silami rozvoje koloniálních říší byly: 1. rychlá *industrializace vedoucí ke kontrole nad ložisky surovin; 2. „velká deprese“ (1873–1896) vyvolala v mezinárodním obchodu ostrou konkurenci – hledání odbytišť; 3. investiční příležitosti a zdroje vyšších zisků v koloniálních *zemích; 4. převzetí politické kontroly nad získanými územími (formou kolonií či autonomnějších *protektorátů). Koloniální podnikání bylo upevnováno misionářskou činností *křesťanských církví. Mezi metropolemi a koloniemi se vytvořily těsné ekonomické a finanční svazky. Po *druhé světové válce došlo k postupnému rozpadu koloniálních říší – *dekolonizace. (František Čapka)

říše, lýdská, *Lýdie.

říše, médská, starověký stát *Médů v 8.–6. století př. n. l. Prvním historicky doloženým vládcem byl Fraortés; doba jeho *vlády je však sporná (uvádí se asi 675–625 př. n. l.). Porazil pry *Peršany a zahynul v bojích s *Asyřany. Kolem roku 653 př. n. l. Médii napadli *Skythové; jejich nadvládu ukončil v roce 616 př. n. l. Kyaxarés (asi 625–585 př. n. l.), který o rok později napadl *Asýrii, dobyl Aššur a uzavřel spojenectví s babylonským *králem Nabopalassarem II. Spojené babylonské a médské vojsko obsadilo roku 612 př. n. l. *Ninive a severní *Mezopotámie se dostala pod médský vliv. Po bojích s *Lýdií byla určena jako hranice sfér vlivu mezi oběma státy řeka Halys. Kolem roku 553 př. n. l. využil perský král *Kýros II. nespokojenosti části médské rodové *šlechty a vystoupil proti králi Astyagovi, porazil jej a zajal. Médská říše se dostala do područí *Achaimenovců a její území se stalo součástí *perské říše. (Jaroslav Malina)

říše, mongolská, středověký státní útvar ve Střední Asii, založený začátkem 13. století *Čingischánem (Temüďžinem). Jádrem obyvatel tvořila etnika *mongolského, částečně i *turkického a *tunguzského původu. Po upevnění centralizované moci a vnějších výbojích ovládala mongolská říše území od Bajkalu po *Dlouhou zeď, od Amuru až do Ruska (*vpád do Ruska, mongolský). Postupně byla obsazena i Čína a Střední Asie, kde byli jmenováni *místodržící. Mongolské populace se tradičně zabývaly *pasterectvím, částečně *lovem a *rybolovem. Součástí *hospodářství byl obchod s Čínou, odkud *Mongolové získávali zejména výrobky a suroviny určené pro *zemědělství a *řemeslo *směnou za suroviny živočišné produkce.

V mongolské říši platily přísné *zákony a vojenský režim spolu s centralizovanou správou, při níž byly využívány i zkušenosti zahraničních poradců. Feudální poměry v říši se v průběhu 13.–14. století upevnily, byla vybudována rozsáhlá poštovní síť a postavena řada významných *měst (Chánbalyk, Karakorum). Rozvinuly se všestranné styky s Čínou, Indií, Střední Asií i s Evropou. Již za svého života rozdělil Čingischán dobyté *země na *ulusy* mezi své čtyři syny: západní oblasti kolem Irtyše, Střední Asii až k Amudarji a Syrdarji dostal Džoči, Kašgar a Sedmiříčí obdržel Čagataj, západní Mongolsko Ögedeje a původní Čingischánovo území připadlo nejmladšímu Tolujovi. Náznaky decentralizačních snah se projevily už za *vlády Čingischánových nástupců Ögedeje, Gүjüga (vládl 1246–1248) a Möngkea (vládl 1251–1258) a rostly s rozšiřováním říše po výbojích na západ (Batu-chánovy výboje v Rusku, ve střední a v jižní Evropě, Hulaguovy operace v Malé Asii a Íránu), na jihu a na východě (Chubilajova tažení do Číny a do Japonska). Džočiův a Batuův ulus se staly základem *Zlaté hordy ve 40. letech 13. století, Hulagu založil říši Ílchánů a na území Čagatajova ulusu pak vznikly menší státní útvary.

Tolujův syn *Chubilaj přenesením hlavního města do Chánbalyku (dnešní Peking) v 2. polovině 13. století položil základ mongolské dynastii v Číně nazvané *Jüan (1271 [nebo 1280]–1368). Mongolská říše se definitivně rozpadla v 2. polovině 14. století. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

říše, olmécká, *Olmékové.

říše, osmanská, turecká říše, založená v roce 1299 Osmanem I. (po rozpadu říše *Seldžuků na severozápadě Malé Asie). Jeho syn Organ (vládl 1326–1359) se zmocnil Bursy (která se stala hlavním *městem), Nikodemie a Níkaje. Roku 1354 získal první evropskou državu (Galipoli). Zřídil sbor stálé pěchoty (*janičáry) a razil vlastní *mince. Ve službách byzantského *císaře se v letech 1352–1357 vylodil na evropském břehu a pronikal na Balkán. Organův nástupce Murad I. (vládl 1359–1389) dobyl roku 1361 Adrianopolis (Edirne), z níž vytvořil nové sídelní město. V roce 1363 v bitvě na řece Marici osmanská říše porazila vojska papežského spolku a obsadila většinu Bulharska. Roku 1389, po vítězství na Kosově poli, bylo získáno Srbsko, poté Makedonie. Současně byla připojována území v Malé Asii (po Ankaru), kde byly zřizovány správní jednotky (*sandžaky). Za *sultána Bajezida I. bylo dobytých východní Řecko a Anatólie po Erzindžan. Zkázou přinesla porážka v bitvě s Timurem Lenkem u Ankary v roce 1402. Obnovitel státu Mehmed I. Čelebi s pomocí balkánských provincií získal zpět většinu ztracených území v Malé Asii do roku 1421. Jeho syn Murad II. postupoval v Malé Asii a na Balkáně (Valašsko se stalo vazalským státem). V roce 1444 zvítězil u Varny nad vojsky evropské *koalice.

V roce 1453 Mehmed II. Dobyvatel dobyl *Konstantinopol – *Istanbul, který se stal novým centrem státu. Základem státní správy se stal nový zákoník (vzor pro zákoníky v dalších obdobích), který rovněž stanovil právní postavení obyvatelstva podle vyznání s vymezením daňových povinností, jejichž plnění se přísně vyžadovalo, dále byly vytvořeny základy pro řízení armády (státní s profesionálním jádrem stálých sborů), měst, řemesel apod. Stát fungoval na vojensko-lenním systému s akcentem na udržování silné armády, jež byla hlavní oporou státní moci. Rozkvět kultury byl zčásti ovlivněn renesanční Evropou. Za Bajezida II. (po roce 1481) došlo k návratu k rozhodnému vlivu *islámu. Jeho syn Selim I. tvrdě potlačil *ší'itská hnutí v Malé Asii a zahájil další výboje – 1514 porazil Safijovce a 1516–1517 egyptské *mamlúky: *Sýrie a *Egypt se staly provinciemi. Z Egypta převezl do Istanbulu posledního *chalífu, jehož titul si přisvojil.

*Vláda jeho syna Sülejmana I. je považována za vrchol osmanských dějin. Říše sahala od střední Evropy a severní Afriky po Kavkaz, Írán a Jemen; Černé moře bylo nazýváno „osmanským mořem“. Vojenské úspěchy a spolehlivá organizace státu přinesly hospodářský a kulturní rozkvět. Odpoutání od íránských vzorů usnadnilo v 19. století osmanským *Turkům přejímat evropské kulturní projevy. V 17. století byl rozsah území zachován, ale hospodářské problémy vedly k lidovým vzpourám. V roce 1683 po porážce u Vídně nastal rychlý ústup. V roce 1686 byl vyklizen Budín a roku 1699 karlovičským *mírem byly trvale ztraceny Uhry. Nástup Ruska způsobil vyklizení pozic severně od Černého moře. Vláda Ahmeda III. (1703–1730) byla spojena se zvýšenou péčí o kulturu a vzdělanost (zřizovány školy, založena tiskárna). V důsledku vojenských neúspěchů byli povoláni instruktoři z Francie s cílem provést reformy ve státním zřízení a v armádě. Během krymské *války finanční půjčka od Velké Británie vedla k zadlužení a hospodářské i politické závislosti na evropských mocnostech.

Reformy v letech 1856 a 1876–1888 přinesly konstituční a parlamentární zřízení. V roce 1908 dosáhli turečtí reformátoři obnovení *ústavy. Po odchodu Abdülhamida II. roku 1909 byla vláda v rukou nacionalistické strany Ittihad ve terakki, která vstoupila do *první světové války na straně centrálních mocností. V létě 1918 vystřídal Mehmeda V. Rešada Mehmed VI. Vahideddin, který v roce 1918 podepsal kapitulaci. Říše byla rozdělena na teritoria pod správou vítězných spojenců; osmanská říše zanikla v roce 1922. (Jaroslav Malina)

říše, ostrogótská, říše germánského *kmene *Ostrogótů; v polovině 4. století se rozkládala od Černého moře k Baltskému moři a na východě až k Volze. V roce 375 byli Ostrogóti podrobeni *Huny. Po smrti hunského náčelníka Attily (453) se usadili v Panonii a roku 488 pod vedením Theodoricha I. Velikého obsadili Itálii. Ostrogótská říše zahrnovala Sicílii, Dalmácii, Panonii a *Noricum. Střediskem ostrogótského *království byla od roku 493 Ravenna. Theodorich I. Veliký udržoval obchodní a kulturní styky s *Byzancí. V roce 552 se Ostrogótská říše pod tlakem Byzance rozpadla. (Jaroslav Malina)

říše, perská, *Persie.

říše, římská, *Imperium Romanum.

říše, římskoněmecká, středověké německé *císařství, jež zahrnovalo území dnešního Německa, *české země, Rakousko, Švýcarsko a státy Beneluxu. Vznikla v roce 962 po dobytí severní a střední Itálie německým *králem Otou I. a jeho *korunovací *papežem na římského *císaře. Program obnovy římského císařství vrcholil začátkem 11. století za *vlády Oty III. Za vlády sálské dynastie se říše skládala ze tří *království: německého, burgundského a italského. Autorita císařství byla podlomena za jeho bojů s papežstvím (*boj o *investituru). Říšská knížata od roku 1077 mohla volit panovníky *římskoněmecké říše. Císařská strana vystupovala s ideou o propůjčení vlády nad světem císařům bezprostředně od *Boha (kolem roku 1158 došlo k změně názvu na *Svatou říši římskou). Dynastie Hohenštaufů se orientovala na Itálii a v Německu vzrostla moc knížat, kterou posílilo bezvládí let 1250–1273. Od roku 1273 se panovníci snažili využít *lenního vztahu k ovládnutí uvolněných *lén pro své rody (*Habsburkové získali Rakousko a Štýrsko). *Volební právo zůstalo omezeno na *kurfiřty.

K upevnění římskoněmecké říše došlo za personální unie s českým státem za vlády Karla IV. Základním *zákonem v říši se stala Zlatá bula Karla IV. (1356). Rozpad jednoty říše nastal v letech 1400–1520. Poté byl nastolen *dualismus formální císařské a faktické místní moci. Od nástupu Karla V. se používá označení *Svatá říše římská národa německého, ale pokusy o vytvoření německého národního státu skončily neúspěchem.

V 16. století, za *reformace, získali říšští stavové faktickou moc a po Vestfálském *míru (v roce 1648) i územní svrchovanost. Císařská hodnota zůstávala v rukou Habsburků, kteří spravovali *země v říši i země dědičné. Vestfálský mír uznal odtržení Nizozemska, Švýcarska a italských států od císařství. Po porážce německých zemí (včetně Pruska) *Napoleonem I. Bonapartem a po územních ztrátách byla římskoněmecká říše za posledního císaře Františka II. (v roce 1806) zrušena. (Jaroslav Malina)

říše, Sámova, nejstarší známý slovanský státní útvar na českém území v raném středověku; zaujímal povodí dolního Labe, Čechy, Moravu, Polabí a západní Slovensko. V průběhu slovanského povstání proti avarskému *kaganátu se v roce 623 nebo 624 do jeho čela postavil franský kupec Sámó, který byl zvolen *králem nově vzniklé říše (přesněji *kmenového svazu). Úspěšně bojoval s *Avary, zvítězil i ve střetu s franským králem Dagobertem v roce 631 u Wogastisburgu. Poté připojil Lužické Srbsko (*Lužičtí Srbové) a podnikl několik vpádů do Durynska (632–636). Říše zanikla po Sámově smrti. (Jaroslav Malina)

říše, tíwanacká, jedna z nejstarších (a z hlediska vysokohorského prostředí) nejpozoruhodnějších *civilizací předkolumbovské Ameriky s hlavním *městem *Tíwanaku, jejímiž tvůrci byli indiánští *Aymarové. Civilizace tíwanacké říše se rozvíjela od 5. století př. n. l. zhruba 1 500 let, největšího rozmachu dosáhla ve 4. až 8. století, kdy zaujímal část území dnešního Peru, Bolívie, Chile a Argentiny. Prosperita byla zajištěna neobyčejně racionálně rozvinutým *zemědělstvím, které (na základě poznatků z nedávno provedených experimentů) převyšovalo dnešní úroveň agrikultury v této jinak málo výnosné a pro život drsné vysokohorské oblasti. A tak měli tíwanačtí *Aymarové dobré hospodářské podmínky a

zázemí i pro organizování velkolepých megalitických stavitelských projektů, které se uskutečnily zejména v Tíwanaku.

Proti všem dříve vyslovovaným pochybnostem o schopnostech místních obyvatel (*hypotéza, archoastronautická) z nedávných archeologických výzkumů vyvstává tíwanacká říše jako dobře organizovaný *stát. Existovala tam působivá kolektivní síla, vzešlá snad z mobilizace zdrojů pracovní síly na díla postupně až monumentálního rozsahu. Dá se předpokládat, že povinná pracovní účast byla zároveň jakousi formou *daně. (Takový systém dobře známe z inkého Peru: každá domácnost inkových *poddaných byla povinna za rok odvést určitý stanovený objem práce ve prospěch *státu; tato *instituce zvaná *mita* byla onou hnací silou, kterou byly tak rychle a účelově vybudovány *paláce, *chrámy, zemědělské terasy, cesty a mosty „římské říše *Nového světa“.) Ze stejných pohnutek budovali snad tímto způsobem obyvatelé Pampy Koani slavné tíwanacké *stavby a zemědělské terasy a vydobývali si další půdu v terénu, který její vysokou úrodnost předem zajišťoval.

Ve vrcholném období tíwanacké říše vznikla v bezprostředním sousedství obdělávané nivy dvě *sekundární správní střediska – sídliště Luqurmata a Pachčiri. Jejich archeologicky zkoumané pozůstatky vykazují velkou vzájemnou podobnost i stejné stavební zásady, jaké byly uplatněny u staveb v samém Tíwanaku: pravoúhelníkové dvory na sníženém terénu, obkládání zdíva leštěným fasádním kamenem, monumentální brány a schodiště z tesaného kamene. Tato satelitní sídliště vznikla snad z potřeby snazší kontroly řízeného úsilí o vybudování dalších zemědělských ploch. Nebo je zde souvislost s narůstající pracností celého rozsáhlého díla terénních úprav v důsledku pokračujícího prosolování půdy? Prokázaná existence obou plánovaně vybudovaných nových sídlišť již ve čtvrté fázi Tíwanaka mluví pro první domněnku.

Tíwanaku tak bylo zřejmě *primárním střediskem svého státního útvaru, jeho hlavním městem; Luqurmata a Pachčiri v oblasti jihovýchodně od jezera *Titicaca druhotnými, místními středisky, větší pahorky na Pampě Koani s terasami středisky třetího řádu a nejnižší správní úroveň osídlení představovaly jednotlivé rozptýlené sídlištní pahorky vedle samotných polí, s obyvatelstvem zabývajícím se v tomto případě pouze intenzivním zemědělstvím. Stupeň řízení rostlinné výroby byl tedy v Tíwanaku velmi vyspělý a centralizovaný a dosahoval zřejmě horní hranice možností předindustriální společnosti. Podobný terénní a sídlištní vzorec strategicky umístěvaných, státem budovaných administrativních středisek poblíž oblastí potenciálně úrodné obdělávatelné půdy je doložen pro celou titicacskou oblast ze všech stran jezera i na jednom z jeho ostrovů pro vrcholné tíwanacké fáze tři a čtyři. Již mimo oblast starých meliorovaných pozemků, v místech kolem Puna na západním, dnes peruánském břehu jezera, se nachází tíwanacká *keramika třetí až páté fáze. Dá se z toho usuzovat na rozpínání hospodářsky úspěšného tíwanackého státního útvaru na vrcholu moci po zbylé jezerní kotlině.

Již v nejvyspělejším tíwanackém období je prokázán výše zmíněný vertikální systém *směny hospodářských produktů mezi sídly v různých výškových pásmech, doprovázený řízeným budováním osad kolonistů z tíwanacké oblasti v těchto odlehlých lokalitách. V období kečujského rozmachu existovaly tytéž hospodářské *kolonie osadníků z centra, zvané *mitmaquna*. Toto zařízení převzali tedy pozdější inčtí vládcové snad z Tíwanaka nebo z Huari. Existovalo jak na oceánských svazích And v Peru i v Chile, tak na vlhkých pralesem pokrytých amazonských úbočích, přičemž nejvíce osad kolonistů se nacházelo v jižním Peru v zemědělsky využívaných údolích. Již v tíwanackém období také táhly krajem *karavany *lam do všech těchto i snad vzdálenějších cílových míst, i když tehdy ještě nikoli sjednocenou říší jako za Inků o tisíciletí později. Máme dnes možnost také poznat, jak ohromné množství zboží se tehdy přepravovalo na vzdálenosti, které jsou úctyhodné i z hlediska dnešních možností. Ani v páté, poklasické fázi osídlení Tíwanaka a okolí (725 až 1000 let n. l.) zemědělská činnost neustávala. Zdá se však, že na jejím konci došlo k nějakému kolapsu,

zříčení této pracovní a společenské struktury, pravděpodobně v souvislosti s politickým rozpadáním tíwanacké říše. Co však bylo příčinou a co následkem? V té věci zatím ještě nemáme jasno. Vysoušená pole Pampy Koani nebyla pak již nikdy obdělána. V inckém období, o čtyři sta až pět set let později, je osídlení oblasti prokázáno pouze na okolních svazích, na nichž obyvatelé získávali novou půdu již jiným způsobem – budováním rozsáhlých teras. Opuštění vyvzdorovaných pozemků na Pampě Koani mohlo snad souviset s nějakou změnou výše jezerní hladiny, která zničujícím způsobem postihla celý jemně a složitě propojený zemědělský režim. (Moderní měření prokázala kolísání hladiny jezera Titicaca jen o nanejvýš čtyři metry za deset let, v souvislosti s táním *ledovců nad touto bezodtokou pánví.) Nyní je celá tato plocha bez užitku, ponechaná ladem a prosáklá solí, takže dnes využívaná rozloha je jen malým zlomkem oné z doby před více než tisícem let. Mapa dnešního využívání půdy je tak svědectvím hospodářské zdatnosti tíwanackého státu.

Po rozpadu tíwanacké říše vzniklo na území jí ovládaném nebo silně ovlivněném několik drobných nástupnických států. Mezi nimi však nevládl *mír, takže úpadkovému období mohli pak snadno udělat konec výtečně organizovaní inkovi bojovníci. Tříšložková ekonomika původně tíwanacké říše (intenzivní získávání a obdělávání půdy, extenzivní chov a pastvinářství a kolonie na cizím území pravidelně navštěvované karavanami lam) však existovala nezměněně dál, i v době, kdy Francisco *Pizarro přistál pod Andami. (Jaroslav Malina)

říše, Třetí (německy *Das Dritte Reich*), název nacistického Německa v období 1933–1945. První říší byla *římskoněmecká říše (962–1806), druhou říší německé *císařství v letech 1871–1918. (Jaroslav Malina)

říše, Velkomoravská (též Velká Morava), první státní útvar *Slovanů na území *českých zemí a Slovenska. Vznikl kolem roku 833 násilným připojením Nitranska k území *knížete Mojmirá I. Za Rastislava (840–870) byli roku 863 pozváni byzantští věrozvěstové *Konstantin a *Metoděj (*misie, cyrilometodějská). V roce 870 po zajetí Rastislava a uvěznění Svatopluka byli na Velkou Moravu dosazeni franští *místodržící. Povstáním *Moravanů a dosazením dalšího Mojmírovce Slavomíra na *trůn byla Velká Morava obnovena. Svatopluk byl postaven do čela franského vojska proti vzbouřeným Moravanům, ale přidal se na moravskou stranu a porazil franské vojsko. Za *vlády Svatopluka (870–894) došlo k územnímu rozšíření (Panonie, Potisí na jihu, Polabští Srbové, Poodří na severu a severozápadě), spojenému často s šířením *křesťanství (Čechy, Vislansko). V roce 885 po *Metodějově smrti byli vyhnáni jeho žáci, kteří odcházeli do Čech, Bulharska a Chorvatska. Po smrti Svatopluka se říše rozpadla (v roce 895 se osamostatnily Čechy). Spory o trůn mezi Svatoplukem II. a Mojmírem II. říši oslabily. V letech 905–906 Velká Morava zanikla po porážce *Maďary.

K nejvýznamnějším centřům říše patřily archeologicky zkoumané areály v *Břeclavi-Pohansku, *Mikulčicích, *Uherském Hradišti, Nitře a Bratislavě. Typická jsou *hradiska a velmožské *dvorce s vlastnickým *kostelem, *pohřebištěm a hospodářským zázemím (Břeclav-Pohansko, Ducové).

Velká Morava se podílela na dálkovém obchodu, předpokládá se napojení na *Hedvábnou cestu (nálezy *hedvábí, *importů z Volžského Bulharska apod.). Nepoužívala však vlastní *mince (jen železné *sekerovité hřivny jako předmincovní platidlo). Vzkvétalo výtvarné umění a umělecké *řemeslo (*umění, velkomoravské výtvarné), známé zejména z bohatých hrobových *milodarů. (Viz též *Slované [na Moravě], *společnost, středověká [na příkladu Moravy]). (Jaroslav Malina, Josef Unger)

říše, vizigótská, raně feudální státní útvar vytvořený germánskými *Vizigóty v období rozpadu *západořímské říše na území dnešní jižní Francie, Španělska a Portugalska. Za *vlády Theodoricha I. si Vizigóti v roce 418 vynutili na západořímském *císaři udělení sídel v Akvitánii a roku 425 zde vytvořili samostatné *království s centrem v Tolose (dnešní

Toulouse; odtud království tolosánské). Jako spojenci říše, jejíž svrchovanost uznávali, pokračovali ve výbojích na Pyrenejském poloostrově a v Galii. Za *krále Euricha (vládl 466–484) bylo království rozšířeno na území od Gibraltarů po Rhône a Alpy. V období 484–507 dobyl vizigótská území v Galii franský král Chlodvík I. (Vizigótům zůstalo pouze pobřeží od Pyrenejí k řece Rhône); centrum vizigótské říše se přesunulo do *Hispanie (hlavní *město Toledo).

V Hispanii se však v důsledku rozdílné *kulturní úrovně Vizigóti obtížně přizpůsobovali provinciálnímu římskému obyvatelstvu; vrcholila *krize pozdně antických měst a posilovaly se raně feudální vztahy. Král Reccared (vládl 586–601) přestoupil roku 587 od víry *ariánské k víře *katolické a podporoval splnutí římské a vizigótské *šlechty. Za Recceswintha (vládl 649 [nebo 653]–672) dosáhla říše kulturního vrcholu. V roce 711 byla vizigótská říše, oslabená vnitřními rozpory, podrobena (s výjimkou Asturie) *Araby. Asturie se považovala za nástupce vizigótské říše a stala se centrem *reconquisty. (Jaroslav Malina)

říše, východořímská, *říše, byzantská.

říše, západořímská, státní útvar vzniklý v roce 395 n. l. rozdělením *římské říše na západořímskou říši a *východořímskou říši. Západořímská říše v Evropě zahrnovala Britanii, Dalmácii, *Galii, *Hispanii, Itálii, *Noricum, v Africe *Karthágo a Numidii. Sídlním *městem panovníků byl nejdříve Milán (Mediolanum), od začátku 5. století Ravenna. Na počátku 5. století vznikla na území západořímské říše první germánská *království *Vandalů a *Vizigótů, formálně podřízených *císaři. V roce 451 porazila římsko-vizigótská na Katalaunských polích *Huny, avšak masovému usazování „barbarských“ etnik v jednotlivých provinciích nezabránila. Západořímská říše zanikla roku 476, kdy germánský vojevůdce Odoaker sesadil posledního císaře Romula Augustula a ovládl území Itálie. (Jaroslav Malina)

řivnáčská kultura, *kultura, řivnáčská.

řízení růstu člověka, regulace zvětšování lidského těla v průběhu *ontogeneze, zajišťující adekvátní růst těla a jednotlivých jeho částí v závislosti na podmínkách prostředí (množství stravy, zátěže a stresu). Řízení růstu probíhá součinností nervového a hormonálního systému, působení řídicích hormonů v tkáních je zprostředkováno a umocňováno dalšími hormony, například růstový hormon vyvolává produkci inzulínu podobného růstového faktoru (IGF-I, též somatomedin C) v játrech a ten teprve ovlivňuje růst v cílových tkáních (buňky růstové ploténky, svalová tkáň). Ústředím hormonálního řízení růstu je přední lalok hypofýzy (*adenohypophysis), který produkuje hlavní řídicí hormony růstu – somatotropní (růstový) hormon, thyrotropní hormon (TSH), prolaktin, gonádotropní hormony (luteinizační a folikuly stimulující hormon) a adrenokortikotropní hormon (ACTH). Řízení růstu v prenatálním a postnatálním období má však svůj vývoj a jeho způsob se v průběhu ontogeneze mění.

V období fetálním je růst těla řízen jak hormony samotného plodu, tak hormony placenty a matky. Syncytiotrofoblast zárodku a v pozdějších fázích placenta produkují hormony důležité pro udržení těhotenství. Lidský choriový gonadotropin (HCG) kromě jiných funkcí, zabraňuje zániku žlutého tělíska a stimuluje jeho přeměnu na *corpus luteum graviditatis*. Lidský *choriosomatotropin* má slabý laktogenní účinek, zvyšuje obsah cukru v krvi matky a má také mírný růst stimulující účinek. Progesteron tlumí aktivitu myometria a jeho citlivost na *oxytocin, v prsech matky stimuluje růst alveolů a lobulů, estrogen mimo jiné účinky zvyšuje průtok krve dělohou a relaxin tlumí děložní kontrakce, změkčuje děložní krček a relaxuje pánevní klouby. Žádný hlavní regulační hormon fetálního růstu identifikován nebyl, nejdůležitější růstový faktor v prenatálním období představuje inzulín podobný růstový faktor II (IGF-II) a inzulín podobný růstový faktor I (IGF-I). Jsou produkovány lokálně a jejich produkce závisí na nutričních faktorech (hladina glukózy, inzulín plodu). Jednotlivé tkáně mají dále svoje specifické růstové faktory (například epidermální růstový faktor, nervový růstový faktor aj.). Tyroxin, nezbytný pro vývoj mozku, je od časných fází

transportován do těla zárodku a plodu placentou od matky. Ve druhém trimestru začíná pracovat přední lalok hypofýzy a produkovat růstový hormon (somatotropin), jeho vliv na prenatální růst není příliš velký, stejně tak jako vliv ostatních hypofyzárních hormonů. Od konce 7. týdne prenatálního vývoje začínají *gonády mužského pohlaví produkovat *testosteron, jehož vliv je nezbytný pro budoucí růst gonád. Koncem prenatálního vývoje hladiny gonádotropních hormonů výrazně klesají a tento pokles se udrží až do puberty. V postnatálním období přibližně rok pokračuje růst těla způsobem obdobným prenatálnímu, poté přechází na řízení osou somatotropní (růstový) hormon – IGF-I, růst po celé další období až do dospělosti výrazně závisí na působení růstového hormonu. Růst těla do délky (výšky) závisí na funkci růstových chrupavek *skeletu, zejména trubicovitých kostí končetin. Receptory pro růstový hormon byly v růstových chrupavkách zaznamenány už v 6 měsících po narození. Produkci růstového hormonu řídí *hypotalamus (somatotropin stimulující hormon – GHRH a somatostatin), jeho působení ovlivňuje řada faktorů vnitřních i vnějších (neurotransmitery, ostatní hormony, hladina glukózy, spánek, teplota, stres aj.) a zpětnovazebná regulace růstovým hormonem a IGF-I. Produkci IGF-I kromě růstového hormonu ovlivňují nutriční a imunitní faktory. V období prepuberty se zvyšuje produkce androgenů z nadledviny (dihydroepiandrosteron sulfát, DHEAS), která se dává do souvislosti s drobným růstovým spurtem středního dětství u části dětí, jeho hlavní funkce však pravděpodobně spočívá v ovlivnění vývoje mozku. Pro růst člověka je typický pubertální růstový spurt (v anglické literatuře někdy označovaný jako spurt adolescentní), v jehož průběhu je podle odhadů růst asi z poloviny dán pohlavními hormony z gonád (*testosteronu u chlapců a *estrogenů u dívek) a z druhé poloviny růstovým hormonem. Pohlavní hormony jednak ovlivňují produkci růstového hormonu a jednak působí v růstových zónách přímo. Estrogeny (u obou pohlaví je jejich základní hladina v dospělosti přibližně stejná) mají v průběhu růstu efekt závislý na dávce – jejich nižší hladiny stimulují růst a jsou podkladem pubertálního růstového spurtu, vyšší hladiny s postupem pohlavního dospívání vedou k urychlení osifikace růstových zón a ukončení růstu. Tento proces výrazně závisí na hustotě receptorů pro estrogeny v *růstových chrupavkách. Pokud dojde k poruše tvorby estrogenů (například v důsledku poruchy aromatizace) nebo receptorů pro estrogeny, růstové chrupavky se neuzavřou a růst pokračuje mírně i nadále.

Celkově lze tedy říci, že asi do půl roku po narození není růst člověka závislý na růstovém hormonu a výraznou roli hrají nutriční faktory, působící prostřednictvím IGF-I a II. Mechanismy řízení růstu v té době nejsou dosud dobře objasněny. V průběhu druhého roku po narození řízení růstu plně přechází pod růstový hormon a IGF-I. V *pubertě (viz *chování, sexuální) se pak přidává působení pohlavních hormonů, které se podílí na pubertálním růstovém spurtem a estrogeny také na ukončení růstu těla. (Miroslav Králík)

S

S₁₋₅, v *anatomii označení pro křížové obratle – *vertebrae sacrales* a pro příslušné segmenty míšni. (Ladislava Horáčková)

Saamové, *Laponci, *Sámové.

saamština, *laponština.

Sába, *etnikum a *země v jižní *Arábii, vytvořivší v minulosti čtyři významné jihoarabské *státy: Sába, Ma'in, Katabán a Hadramaut. Sába je všechny přežila a během času i pohltila. Jméno bylo původně návem *kmene, který převzal vedoucí úlohu v tamní arabské kultuře a dal říši jméno. Ta měla původně teokratické zřízení. Vlastním vládcem byl měsíční bůh 'Almakah, jeho jménem vládl velekněz s titulem *mukarrib*. Asi v 5. století př. n. l. jej vystřídal světský vladař, *král (*malik*), i ten však měl výraznou roli v kultu říšského boha. V dějinách a *chronologii sabejské říše máme ještě stále velké mezery. Nejstarší dosud nalezené nápisy pocházejí nejspíše z 9. či 8. století př. n. l., zato konec říše v roce 525 n. l. je patrně jistý. Pozdější vládcí přestoupili k

*židovství a poslední král Du-nuvas či Jusuf dokonce pronásledoval *křesťany. Pak ji obsadili *Etiopci, nakrátko i *Peršané, až byla připojena k islámskému *chalífátu. Zprávy o návštěvě královny ze Sáby u krále *Šalomouna nemají zatím žádnou oporu v mimobiblických textech či nápisech.

Politická moc *království se opírala o ekonomickou základnu spočívající na závlahovém *zemědělství, rozvinutém zpracování přírodních materiálů (*kovy, *kámen) a dálkovém obchodu cennými *substancemi (například *kadidlo, *myrha) mezi starověkým *Předním východem a jižní Asíí. Sociálně diferencovaná *společnost tu vytvořila bohatou kulturu výtvarnou (architektura, plastika) i múzickou (literatura) s vlastním písmem o 29 souhláskových grafémech. Rozvinuté a relativně snášenlivé *náboženství uctívalo vlastní *polyteistickou soustavu, jejíž působnost se odráží až v počátcích *islámu. Dějiny zdejších královských dynastií počínají v 10. století př. n. l. Sídelním *městem panovníků Sáby byl Mária 100 km severovýchodně od dnešního města San'á (Jemen). Dnes zde kromě zřícenin *chrámu zvaného Bar'an, zasvěceného měsíčnímu bohu jménem 'Almakah, patří k nejvýznamnějším památkám tzv. chrám 'Aum nebo 'Avvám, zbudovaný ke cti téhož božstva (7.–5. století př. n. l.). Jeho okrasek oválného půdorysu (osy 100x75 m) je uzavřen ohradní dvouplášťovou zdí s vnitřními komorami vysypanými výplňovým materiálem. Na západní straně nese zeď monumentální nápisy (výška jednotlivých písmen 23 cm, délka nejdelšího nápisu 42,37 m), uvádějící vždy zasvěcení příslušných částí zdi a jména jejich královských stavebníků (nejstarší nápis pochází z poloviny 7. století př. n. l.). Do chrámu se vstupovalo monumentálním předbraním s vnitřním dvorem obklopeným kolonádou s pilíři. Odtud teprve návštěvníci vcházeli do vlastního oválného jádra *sakrálního prostoru po schodišti vstupním *portálem, pod nímž museli podstoupit závěrečnou očistu průchodem vodní clonou, vytékající z nádrže umístěné v horní části portálu. Blízké královské *mauzoleum podoby věže s řadami pravoúhlých schrán pro pozůstatky zesnulých v síle zdíva uvnitř a s pohřebními kobkami (5. století př. n. l.) doprovází skupina podobných pohřebních památek nedaleko odtud. Znamenitou památkou, připomínající hydraulické a inženýrské znalosti stavitelů dávné Sáby, je máribská přehrada, zbudovaná ze zeminy a zdíva na maltu v ústí blízkého vádí asi 6 km na západ odtud (patrně 5. století př. n. l.). Pomocí dvou stavidel usměrňuje tok vody, shromažďující se při jarních přívalcích v přehrazeném údolí, do kanálů zásobujících vláhou přilehlé soustavy *plužiny. Příklad vody na jednotlivá pole lze dále regulovat pomocí sítě vedlejších stavidel. Systém fungoval asi 1000 let, hlavní stavidla byla přestavována ještě ve 4.–6. století n. l. Jeho používání však definitivně ustalo nejspíše v době okolo roku 575 n. l. (Jan Heller, Petr Charvát)

sabat, *šabbat.

Sabelové, starověké populace osko-sabinské skupiny, které se podílely na utváření *římského společenství, a to zejména na území střední Itálie; patřili k nim *Sabinové (později zvaní *Samnitě), Aequové, Hernikové, *Marsové, Marucinové, Paelingové, Picentové, Vestinové a další. (Jaroslav Malina)

Sabinky, ženy z etnika *Sabinů, které byly uneseny kolonisty z *města Říma. Sabinský *král chtěl únos pomstít, ale Sabinky obě strany usmířily. (Jaroslav Malina)

Sabinové, příslušníci sabellského *kmenového svazu, který sídlil ve střední části Apeninského pohoří. Věnovali se *pasterectví a *zemědělství. Obývali část Latia a jejich teritorium sahalo až na území dnešního *Říma (*Quirinál), kde se střetli s *Latiny, kteří osídlili Palatin. Podle pověsti uloupili Romulovi druhové sabinské ženy a v odvetném tažení *Sabinky smířily své příbuzné s novými manžely. *Římané tak vznikli spojením obou *etnik, kterým v raných dobách střídavě kralovali vůdci z obou etnik do té doby, než se Řím v 6. století př. n. l. dostal pod panství *Etrusků. (Jaroslav Malina)

sabir, původní název pro *lingva franka v době *křížáckých válek na *Blízkém východě. (Jaroslav Malina)

Sabloff, Jeremy Arac (narozen 1944), americký archeolog a historik vědy; profesor na University of Pittsburgh. Publikoval knihy a studie o dějinách americké archeologie i o jejím budoucím směřování, o archeologické metodologii a teorii, o hospodářských základech raných starověkých civilizací a o vývoji mayské civilizace, založené na vlastních terénních výzkumech (Sabloff, J. A. – Willey, G. R., *The Collapse of Maya Civilization in the Southern Lowlands: A Consideration of History and Process. Southwestern Journal of Anthropology*, 23, 1968, 311–336). (Jaroslav Malina)

sacculus, součást **labyrinthus membranaceus* vnitřního **ucha*. Kulovitý váček uložený v *recessus sphaericus* ve **vestibulum labyrinthi ossei*. Uvnitř sakulu se nachází vertikálně postavené políčko *macula sacculi*, v němž je ztlustělý epitel s vláskovými smyslovými buňkami. Nad výběžky vláskových buněk se nachází rosolovitá hmota s drobnými krystalky (**statoconia*). Změna polohy krystalků při změně polohy hlavy vyvolá podráždění smyslových buněk. Obdobnou stavbu jako *sacculus* má i **utriculus*. Oba váčky jsou propojeny pomocí *ductus utriculosaccularis*, který má tvar písmene „V“ a z jehož vrcholu odstupuje **ductus endolymphaticus*. (Lenka Vargová)

saccus, -i, m., vak, váček (v **anatomii* například slzný váček – *saccus lacrimalis*). (Ladislava Horáčková)

sacer, -cra, -crum, svatý, posvátný, křížový.

sacralis, -e, křížový (z latiny: *sacer*, „posvátný, svatý, křížový“), v **anatomii* například *canalis sacralis* **křížové kosti*). (Ladislava Horáčková)

sacramentalia, **svátostiny*.

Sacsahuamán, **pevnost a náboženské středisko* **incké říše* postavené v 15. století na pahorku nad hlavním **městem Cuzkem* (**Cuzco*) ve výši 3600 metrů nad mořem. Bylo vybudováno z obrovitých mnohoúhelných bloků, bez užití pojiva (**stavitelství Inků*, megalitické). (Jaroslav Malina)

sačtina, **sakština*.

sada, chromozomová, sada chromozomů reprezentující **genom*, ve kterém je z každého chromozomového páru somatické buňky diploidního druhu zastoupen jeden **chromozom*. (Jiřina Relichová)

Sade, Donatien-Alphonse-Françoise, markýz de (2. 6. 1740, Paříž, Francie – 2. 12. 1814, Charenton, Francie), francouzský prozaik; představitel **libertinismu*. V životě **markýze de Sade* lze jen s obtížemi odlišit mýtus od reality. Veřejnost jeho slovesné dílo často nejen neodděluje od jeho života, ale dokonce je pokládá za deníkové zápisky sexuálního devianta a psychopata. Existující doklady však nemohou toto stanovisko potvrdit; mnohé naopak nasvědčují tomu, že markýz de Sade byl duševně zdravý a že v oblasti praktického **sexu* měl zkušenosti jen průměrné. Autor, jehož jméno se stalo synonymem sebeuspokojující krutosti, je posuzován podle své literární tvorby. Zřejmě se nedopustil žádných pozoruhodných zvrhlostí, natož hrdelního zločinu. Dva delikty s prostitutkami, které měly soudní dohru, nepředstavovaly nic nezvyklého; byly spíše projevem nezkušenosti než deviantství. Markýz de Sade měl smůlu: do vězení a později do ústavu pro choromyslné v Charentonu, kde také zemřel, ho přivedl nikoli jeho nezřízený sexuální život, ale spíše vlastní neschopnost orientovat se v dobové politické situaci a především nešťastná souhra okolností.

Ve vězení a v blázinci, kde strávil třicet let svého života, také vznikla většina jeho literárních děl. Markýz de Sade se nicméně dopustil těžkého prohřešku proti dobrým **mravům*. Nebylo to tím, že měl zálibu v sexuálních fantaziích, ty byly ostatně v civilizovaném světě odpradáвна uspokojovány **prostitucí* a **pornografií*, ale tím, jak je zpracovával. Nepoetizoval své nevybíravé sexuální fantazie, perverzity a morbidnosti, což byl a dosud je zcela běžný postup pornografické literatury, ale naopak je vyhrcoval do absurdních a vykonstruovaných krajností, takže u čtenáře vyvolával místo vzrušení a **libida*

spíše nechut' a odpor. Tak je tomu zejména v díle *Les 120 journées de Sodome ou l'école du libertinage* (120 dnů Sodomy aneb Škola libertáže, 1785, knižně 1904, česky: *120 dnů Sodomy*. Brno: Návrat, 1993), v němž je popsáno kolem šesti set různých typů sexuálních zvráceností. *Justine, ou les malheurs de la vertu* (1791, česky: *Justina čili prokletí ctnosti*. [Praha: Jindřich Štyrský], *Edice 69, svazek II., 1931) je prvním tištěným románem vydaným za Sadova života. Výstavba románu připomíná pikareskní romány, jejichž osou jsou dobrodružná putování hrdiny. Sadovo dílo však postrádá poznávací hodnotu realisticky orientovaného pikareskního románu: je naopak konstruktem, který má prostřednictvím *parodie módní dobové tvorby doložit či ilustrovat autorovy *názory; lze je nejspíše pokládat za výchovný román, kde jsou ovšem zaměněna tradiční znaménka *dobra a *zla – *ctnost je potrestána, zatímco neřest slaví úspěchy. Jde o širavou *kritiku novozákonní morálky milosrdenství a parodii výchovného, mravoličného románu (ve stylu *abbé Prévosta) a *sentimentalismu (typu románu *Kněžna de Clèves*). Autor se totiž pokouší dokázat, že ctnost je nepřirozený lidský stav, na rozdíl od neřesti a zla, které jsou člověku vrozeny. Neméně pádným důvodem pro vyobcování markýze de Sade ze slušné společnosti bylo u něj programové opovrhování křesťanskou morálkou a *antiklerikalismus. Jeho hodnotový negativismus je do značné míry historicky podmíněn, neboť doba, v níž žil, přinesla drastický úpadek *mravnosti a devalvací základních lidských hodnot i života samého – byla charakterizována střídáním režimů a „kabátů“, proměnami *norem i *zákonů, *absolutismem, revoluční hysterií, jakobínskou *diktaturou, masovými popravami, krvelačností davu, megalomanií *Napoleona Bonaparta, válečnými masakry. Rovněž u vrcholných umělců začínala být jako norma společenského chování přijímána bezskrupulózní proměnlivost názorů a pochlebování mocným (králi, Robespierrovi, Maratovi, Napoleonovi ...). Literární tvorba markýze de Sade je osobitou reakcí na dobu postrádající jistoty a řád. Jeho díla fungují jako manifesty antimorálky (například dílo *La philosophie dans le boudoir* [1795, česky: *Filosofie v budoáru*. Praha: Concordia, 1995]) a antologie neřestí. Jsou *aktem první totální, racionální vzpoury proti tradičním základům evropské kultury.

Sadova díla ovlivnila celou jednu linii evropské kultury, jejímiž mluvčími se stali například Arthur *Schopenhauer (1788–1860), Charles *Baudelaire (1821–1867), Friedrich *Nietzsche (1844–1900), Sigmund *Freud (1856–1939), Guillaume Apollinaire (1880–1918) nebo Jacques *Derrida (1930–2004). Byla výrazem vzdoru, negace i hodnotových krizí. V umění se do obdobné situace dostaly později směry a proudy jako *dekadence, *dadaismus, *surrealismus, minimalismus nebo living theatre.

Spor o markýze de Sade trvá. Neukončila jej ani *psychoanalýza a moderní *sexuologie, které dokázaly ocenit „medicínský“ přínos jeho literárních děl, ani surrealistická adorace jeho života a díla. Jednotliví historiografové dosud zásadně odlišným způsobem řeší problém, zda díla tohoto autora spadají do oblasti krásné literatury, nebo představují literární brak, pouze kuriózní, okrajové produkty, které si zaslouží nanejvýš klinické zkoumání. Vzpoura markýze de Sade má své racionální, filozofické jádro, které může ospravedlnit autorovu orientaci na erotické úchytky, tato orientace se však v řadě případů projevuje pouze jako samoučelná, patologická sexuální zvůle. Bez ohledu na tyto souvislosti sehrávají jeho literární díla důležitou roli: osvobozují lidskou erotiku z kontroly morálky a svědomí a v tomto ohledu v mnohém předjímají učení Sigmunda Freuda. Dospívají k poznatku, který mnohem později odhalila a obhájila moderní věda, totiž k faktu, že nejvýkonnějším a zřejmě i nejzajímavějším lidským erotickým orgánem je fantazie. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Sadek, Vladimír (22. 9. 1932, Praha – 31. 5. 2008, Praha), česky hebraista a judaista, profesor *Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1951–1956 studoval orientalistiku (hebraistiku a jako vedlejší obor arabistiku) na Filozofické fakultě UK v Praze. Pak působil v pražském Židovském muzeu na úseku knihovny a později jako vědecký pracovník. Pod vedením a ve spolupráci se svým hlavním učitelem PhDr. O. Munelesem (předním pražským

judaistou, 1894–1967) se postupně specializoval na judaistiku, zabývající se pobiblickým židovstvím – *judaismem. V roce 1963 získal hodnost kandidáta věd. V roce 1968 se habilitoval jako externí docent. Na Filozofickou fakultu Univerzity Karlovy (Ústav Blízkého východu a Afriky) mohl však přejít až v roce 1991, kdy zde byla obnovena a prohloubena pravidelná výuka hebraistiky/judaistiky. V roce 1996 byl jmenován profesorem pro tyto obory a od roku 1999 až do své smrti působil na Husitské teologické fakultě UK, zprvu na Katedře biblistiky-judaistiky, poté v Ústavu židovských studií na Husitské teologické fakultě UK.

Jeho publikace se zabývají zejména židovskými kulturními a náboženskými dějinami. Sérii článků věnoval židovským osobnostem, působícím v Praze a *českých zemích (Rabbi Löw a další). Systematicky se zabýval také hebrejskými rukopisy, jejichž sbírka se nachází v pražském Židovském muzeu. Svě vědecké studie publikoval zejména v časopise *Judaica Bohemiae* (Praha), v *Review of the Society for the History of Czechoslovak Jews* (New York) aj. Populárnější články publikoval zejména v *Novém Orientu* (Praha), v časopise Židovských obcí *Roš Chodeš* a v *Židovské ročence* (Praha). V souvislosti se židovskou filozofií se také částečně zabýval středověkou filozofií *islámu. Jeho vysokoškolské přednášky na Filozofické fakultě UK byly zaměřeny zčásti na biblistiku a zčásti na judaistiku. Přednášky na Husitské teologické fakultě byly zpravidla věnovány úvodu do judaismu, židovské středověké filozofii, interpretaci židovsko-araméjských pobiblických textů a židovské mystice (*kabala a *chásidismus). Mystice věnoval pozornost zejména v posledních letech (*Židovská mystika*, Praha 2003) aj. Během svého působení v pražském Židovském muzeu spolupracoval též na řadě výstav. V rámci mimofakultní přednáškové činnosti spolupracoval zejména se Vzdělávacím a kulturním centrem Židovského muzea v Praze. Jeho zahraniční cesty byly věnovány zvláště USA a Izraeli. (Jaroslav Malina)

Sa'dí, Abú Abdilláh Mušarifuddín bin Muslih (1213 až kolem 1299), perský básník; mistr didaktické *poezie psané s lehkým humorným nadhledem, jeden z nejoblíbenějších perských autorů. Autor světově proslulého souboru příběhů v próze i ve verších *Gulistán* (Růžová zahrada) a veršovaného souboru *Bústán* (Ovocná zahrada). Obsahuje tematicky seřazené příběhy, psané rytmizovanou prózou, proložené citáty, verši a ukončené pointou často ve formě pádného čtyřverší. Česky vyšel v překladu Věry Kubíčkové výbor obou souborů pod názvem *Růžová zahrada*. (Jaroslav Malina)

sadismus (termín odvozen ze jména francouzského spisovatele – *Sade, Donatien-Alphonse-Françoise, markýz de), sexuální potěšení při způsobování bolesti jinému jedinci. (Jaroslav Malina)

sadomasochismus, chování se znaky *sadismu a *masochismu. Jde o pojmenování aktivity jako jevu, na rozdíl od sadismu a masochismu označujících chování jedince. Statistické a diagnostické manuály řadí sadomasochismus, sadismus a masochismus mezi *parafilie. Praktiky obecně nazývané sadomasochismem obvykle spadají pod *BDSM. Sadomasochistické praktiky překračující meze obecné přijatelnosti bývají považovány za sexuální úchylku. (Jaroslav Malina)

sádrovec, vodný síran vápenatý, měkký (Mohsova stupnice 2), snadno opracovatelný *minerál. Vyskytuje se například v *Egyptě, *Palestině, u Damašku, v ústí Orontu a povodí Chábúru v *Sýrii, v oblasti Džezíry a ve střední *Mezopotámii, v Zagru, východně od Isfahánu, u Kermánu v Íránu a na jižním břehu Perského zálivu. Jemnozrnnou krystalickou odrůdou je *alabastr. Tomu je vzhledem velmi podobný tzv. vápenatý alabastr, uhličitan vápenatý (v podstatě velmi jemnozrnný *mramor), který je tvrdší (Mohsova stupnice 3) a který, jak se podle posledních analýz zdá, se obvykle skrývá za označením „alabastr“ v údajích katalogů egyptského a předoašijského umění. Sádrovec a alabastr se díky své poddajnosti s oblibou užívaly k zhotovování *korálků, razítkových pečetidel i pečetních válečků, nádob, žezel a plastiky od *neolitu až hluboko do 3. tisíciletí př. n. l., pak však, protože nové kovové nástroje dovolily sáhnout i po atraktivnějších tvrdších materiálech, se *glyptika a klenotnická tvorba

(*šperky) ubíraly jinými cestami. Ve skulptuře si sádrovec i alabastr nejen podržely své místo, nýbrž doznaly značného vzestupu v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. v tvorbě ortostatů s *relífy, zdobícími paláce novoasyrských vládců (jistě také proto, že pro velký rozsah prací stěží přicházely v úvahu vzdálenější *lomy). Sádrovec našel uplatnění též jako stavební materiál; vypálen na sádru se užíval na omítky (pod *obklady stěn v *chrámu *Eanna v *Uruku) a podlahové mazaniny, které vynikaly takovou nepropustností, že bývají označovány také jako „beton“ (*Jericho, Baghúz, chrám Eanna v Uruku). Sádra sloužila také jako modelovací hmota (lebky z *prekeramického neolitu v Jerichu, štukový reliéf z džemdet-nasrského období v Ištařině chrámu v *Aššuru aj.). Užívala se rovněž k lékařským a magickým účelům. (Jana Součková)

safari (ze svahilštiny), vícedenní výprava za účelem *lovu velkých zvířat původně pěšky s kolonou nosičů, dnes s auty spíše za účelem filmování; též označení zoologické zahrady s velkým výběhem různých druhů zvířat. (Petr Bureš)

sagitální roviny, *roviny, sagitální.

Sahagún, Bernardino de (původním příjmením Ribeira, mezi 1499 a 1500, Reino de León, Španělsko – 1590, Ciudad de México, Mexiko), španělsko-mexický náboženský spisovatel a sběratel mexické indiánské slovesnosti, františkánský mnich. Od roku 1529 působil na Colegio Santa Cruz v Mexiku. Jeho rozsáhlá literární tvorba se buď nedochovala, nebo zůstala nevydána.

Dal podnět k vzniku nejvýznamnějšího pramene k dějinám a kultuře nahuaských etnik, především *Aztéků, kterým je *Historia de las cosas del reino de Nueva España* (Obecná historie věcí království Nového Španělska). Práce na tomto velkolepém projektu trvala několik desítek let a dodnes se zachovaly tři rukopisné *verze. Jeho dílo bylo na několik století zapomenuto, až ho Edward King Lord *Kingsborough zařadil do 6. svazku svých *Mexických starožitností*. Česky je zastoupeno ve výběrech *Sláva a pád Tenochtitlánu* (1969, editor a překladatel Ivan Slavík) a *Zlato v rouše smrti* (1990, editor a překladatel Oldřich *Kašpar). (Oldřich Kašpar)

Sahelanthropus tchadensis (sahelantrop čadský), nejstarší zástupce *homininů definovaný na základě nálezů lebky a čelistí starých více než 6,5 milionu let; pochází z jižní části bazénu Čadského jezera v Čadu. Nález, který byl publikován v roce 2002, dostal kromě uvedeného vědeckého názvu i obecné jméno *Toumai*, což znamená „Naděje života“, nebo ve volném překladu, „Chlapec z období dešťů“. Jde o nejstaršího zástupce homininů s podivuhodnou mozaikou znaků šimpanzích, znaků podobných jiným *lidoopům, znaků relativně moderních (lidských) i znaků zcela unikátních. Neobyčejně zajímavá je stavba obličejové a zubů. Jedná se například o *relativně krátké čelisti, málo zkosený obličej a relativně malé zuby, zejména špičáky, které jsou jasně menší než u lidoopů. Nápadným a skutečně unikátním znakem je mohutný nadočnicový val. Velký týlní otvor je i v nezdeformované lebce posunut zřetelně dopředu, na rozdíl od převážně kvadrupedních *šimpanzů (viz též *kotníkochůze), u nichž se týlní otvor nachází spíše v zadní části báze lebky.

Někteří badatelé uvažují o možné spojnici mezi nálezy z Čadu a nejstaršími zástupci rodu *Homo* a o vyloučení *australopitéků z evoluční linie rodu **Homo*. Podobný *názor je většinou vědců považován za značně spekulativní a není podle nich podložen žádnými přesvědčivými důkazy. Délka čelistí, poměrně malý sklon obličejové části a malá velikost zubů mohou být zavádějící. Nevíme totiž, jak vypadala lebka jen o něco mladších *ardipitéků. Možná se příliš nelišila od sahelantropa, protože například tvar, stavba i velikost zubů jsou u obou druhů velmi podobné a zuby ardiopitéků jsou také poměrně malé. Lebka sahelantropa je ovšem značně zdeformovaná a její skutečný tvar lze odhadnout jen počítačovou rekonstrukcí. Už dnes však můžeme téměř s jistotou říci, že například mohutný nadočnicový val se v mnoha podstatných znacích zásadně liší od podobného útvaru, který nacházíme u raných forem rodu *Homo*. Trojrozměrná rekonstrukce pomocí *CT potvrzuje homininí status

sahelantropa a dokládá předpokládanou pozici velkého týlního otvoru v centrální části báze lební odpovídající bipední lokomoci. Někteří antropologové však nepovažují rekonstrukci za přesnou a tvrdí, že týlní otvor nebyl v centrální části báze lební, ale více vzadu. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

sahelantrop čadský, *Sahelanthropus tchadensis.

Sahlins, Marshall David (27. 12. 1930, Chicago, USA), americký antropolog. Zabýval se neevolucionistickým studiem vývoje pravěké společnosti, ekonomickou antropologií (*Stone Age Economics* [Ekonomika doby kamenné], 1972), vztahem mezi kulturou a lidskou praxí (*Culture and Practical Reason*, 1976) a svěbytnou reinterpetaci *strukturální antropologie při výkladu historických událostí. Je považován za jednoho ze zakladatelů *historické antropologie. Vystudoval Michiganskou univerzitu, kde jej ovlivnil neoevolucionista Leslie Alvin *White, a doktorát získal v roce 1954 na Kolumbijské univerzitě, kde byli jeho učitelé Karl *Polanyi a kulturní ekolog Julian *Steward. Koncem šedesátých let strávil dva roky v Paříži (a byl svědkem studentské revolvy v květnu 1968).

Setkání se *strukturalismem Clauda *Lévi-Strausse změnilo jeho intelektuální orientaci. Od roku 1973 působil na Chicagské univerzitě a zabýval se především tichomořskými kulturami. Sahlinsův strukturalistický výklad příčin smrti kapitána Jamese Cooka na Havajském souostroví v roce 1779 předložený v knize *Historical Metaphors and Mythical Realities: Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom* (Historické metafory a mytické reality: Struktura v raných dějinách království Sandwichových ostrovů, 1981) vyvolal ostrou polemiku a kritiku především ze strany Gananatha Obeyesekere ve studii *The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific* (Apoteóza kapitána Cooka: Evropská mýtotvorba v Tichomoří, 1992). Z dalšího Sahlinsova díla: *Islands of History* (Ostrovy historie, 1985) a *Islands of History* (Ostrovy historie, 1985) a *How "Natives" Think* (Jak domorodci „myslí“, 1995). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

Sahure, panovník 5. dynastie, zřejmě syn *Veserkafa. Podle *Turínského seznamu *králů vládl 12 let, podle *Manéthóna 13 let. Za Sahurea došlo k velkému rozvoji obchodních styků s cizími *zeměmi. Sahure si jako první dal postavit pyramidový komplex v *Abúsíru, a tak založil nové královské pohřebiště. Jeho *sluneční chrám zatím nebyl objeven. (Břetislav Vachala)

Sachalarové, *Jakuti.

Sacher-Masoch, Leopold von (27. 1. 1836, Lvov, Ukrajina – 9. 3. 1895, Lindheim, Německo), rakouský spisovatel a novinář. Publikoval realistické romány a povídky ze života haličských *sedláků a *Židů; jeho pozdějším prózám dominují témata *masochismu.

Z díla: *Venus im Pelz* (Venuše v kožichu, 1870), *Falscher Hermelion* (Falešný hermelín, 1873–1879), *Die Messalinen Wiens* (Vídeňské Messaliny, 1874), *Die Schlange im Paradies* (Hadi v ráji, 1890). (Jaroslav Malina)

Said, Edward Wadie (1. 11. 1935, Jeruzalém, Britský mandát Palestina – 25. 9. 2003, New York, USA), palestinsko-americký literární teoretik, historik a kulturní kritik. Studoval na Princetonské a Harvardově univerzitě, kde získal v roce 1964 doktorský titul. Od roku 1963 vyučoval na Kolumbijské univerzitě, kde se později stal profesorem anglické a srovnávací literatury. Byl čelním obhájcem palestinských práv a v letech 1977 až 1991 se angažoval v Palestinské národní radě. Saidovy práce patří ke stěžejním dílům postkoloniálních studií, především jeho monografie *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (1978, česky: *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*, 2008) vedla během poslední čtvrtiny 20. století k revizi postulatů na poli humanitních věd a počítá se zde k nejnvlivnějším.

Ve svém široce diskutovaném díle *Orientalism* kriticky analyzoval vybranou tvorbu převážně britských a francouzských autorů koloniální a postkoloniální éry, která se podílela na utváření vědního oboru orientalistiky a jejího výrazového prostředku *orientalismu. Popsal metody a způsob, jakým byl fenomén orientalismu konstruován. Hlásil se k myšlenkovému

odkazu Michela Foucaulta, především k tezím o spojitosti mezi mocí a věděním, které aplikoval na vztah Orientu a Západu. Rozebral jak texty vědecké, literární, žurnalistické i cestopisné, tak pojednání politická a náboženská. Analýzou orientalistického diskurzu se snažil prokázat, že objektivní realita Východu je dlouhodobě pod vlivem orientalismu, který byl však do značné míry zrozen z pouhé imaginace orientalistů. Orientalismus se místo nástroje vědy a poznání poté stal nástrojem moci implementované prostřednictvím západních institucí v rámci Orientu. Saidovými slovy: „Orientalismus je postupem, jímž Západ Orientu vládne, restrukturalizuje jej a spravuje.“ Said se zabýval převážně islámskými zeměmi Blízkého východu, avšak Orient v jeho pojetí není nutně definován geograficky, nýbrž spíše vztahem k Okcidentu (Západu) formou binárního kontrastu. Saidova snaha o dekonstrukci orientalistiky znamenala obrat v nahlížení Východu Západem a stala se výzvou pro řadu dalších badatelů. Said, který vždy podporoval vytvoření samostatného palestinského státu, byl v letech 1977 až 1991 členem Palestinského národního výboru. Said byl často kritizován kvůli schematismu a ideologické předpojatosti; mezi jeho přední kritiky náleželi například Ernest Gellner, Elie Kedourie nebo Bernard Lewis. Ze Saidova díla: *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World* (Skrýty islám: Jak média a odborníci určují, jak máme vnímat zbytek světa, 1981), *The World, the Text, and the Critic* (Svět, text a kritik, 1983), *Culture and Imperialism* (Kultura a imperialismus, 1993), *The Politics of Dispossession* (Politika vyvlastnění, 1994). (Marcela Zoufalá)

Saikaku, Ihara (1624–1693), japonský básník a prozaik; tvůrce populárních *ukijo zōshi* – příběhů uplývajícího světa, zaměřených často na lidské příběhy z prostředí divadla a zábavních čtvrtí, ale i samurajů. Ve svých slavných příbězích ze světa rozkošníků (*Kōshoku ichidai otoko* – Největší rozkošník, 1682) a rozkošnic (*Kōshoku ichidai onna* – Největší rozkošnice, 1686) prezentuje lásku jako pouhý projev instinktů. Nicméně v těchto a dalších románech s erotickou tematikou se projevuje Saikakuovo mistrovství z doby, kdy patřil do okruhu slavné školy *danrin* básní *haikai*: snaha zachytit atmosféru dobového divadla *kabuki*, kladoucího důraz na efekt, i tendence konkurovat svým současníkům, například básníkovi Macuo Bašóovi (1644–1694), klasikovi a dovršiteli *haiku* („lehká sloka“, jejímž základním rysem je stručnost, obsažnost, neotřelý nápad, filozofická hloubka) a dramatikovi Monzaemonovi Čikamacuovi (1653–1724), tvůrci vlastní školy *šōfū*.

Dílo Saikakua se dnes řadí ke klasické japonské literatuře. Do češtiny byl přeložen román *Největší rozkošnice* (Odeon, Praha 1967). (Helena Honcoopová)

Saint Césaire (Charente-Maritime, Francie), naleziště nejmladších neandertálců (stáří asi 36 000 let př. n. l.) v kontextu kultury chatelperronienu. Někteří autoři (například Ofer Bar-Yosef) v současné době toto spojení zpochybňují, ale zřejmě neprávem. (Jiří A. Svoboda)

Saint-Cirq (Dordogne, Francie), menší jeskyně, poblíž vchodu ve stropu ozdobená hlubokou rytinou lidské bytosti (proto název „Čarodějova jeskyně“) z období mladého paleolitu. (Jiří A. Svoboda)

Saint-Gelais, Mellin de (ca 1491, Angoulême, Francie – říjen 1558, Paříž, Francie), francouzský básník období renesance. Patří do okruhu literátů, kteří začali tvořit takzvanou galantní poezii, jež posléze představuje svébytný žánr francouzského básnictví, oblíbený zejména v 17. a 18. století. Galantní poezii se dařilo zejména v rokoku, které lásku redukovalo na erotiku a milostné vztahy na zábavu a hru. Tento žánr rozšiřuje repertoár literatury. Ukazuje, že milostné problémy a útrapy není nutné řešit dýkou či jedem, zažehnat modlitbou ani prodlužovat nářky a hořekováním. Galantní poezie zvolila snad nejlidštější způsob, jak se vyrovnat s diktaturou erotiky v lidském světě – humorný nadhled, který člověku dovolí žít a bránit se rozčarování. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy (17. 10. 1760, Paříž, Francie – 19. 5. 1825, Ivi, Francie), francouzský myslitel a vizionář; jeden z duchovních otců moderního sociálního *utopismu, *socialismu a *pozitivismu. Saint-Simon, který pocházel ze staré aristokratické rodiny, se jako mladý patriot a idealista účastnil americké *války za nezávislost. Traumatizující události *Velké francouzské revoluce obrátily jeho pozornost k úsilí o radikální reorganizaci společnosti založené na vědeckém *racionalismu, sociálně harmonické industrializaci a náboženské obrodě prostřednictvím „nového *křesťanství“.

Saint-Simon prožil řadu let v bídě a samotě, na konci života však kolem sebe shromáždil řadu mladých nadaných žáků, kteří později sehráli důležitou úlohu v hospodářském, politickém a kulturním životě Francie (Auguste *Comte, Michel Chevalier, Léon Walras). Saint-Simon ovlivnil i řadu zahraničních myslitelů (Thomas Carlyle, John Stuart *Mill). August Friedrich von *Hayek označil Saint-Simona „*scientismus“ za jeden z ideových zdrojů moderního *totalitarismu. (Jaroslav Malina)

Sajner, Josef (6. 7. 1909, Slavkov – 29. 12. 1992, Brno), český lékař, fyziolog a historiograf medicíny. Narodil se v rodině soudního *úředníka ve Slavkově, kde také vychodil obecnou školu. Státní reálné gymnázium absolvoval v Bučovicích (maturoval 1928), pak se zapsal na Lékařskou fakultu *Masarykovy univerzity v Brně. Byl demonstrátorem u prof. Josefa Petříka na Fyziologickém ústavu, od roku 1930 u prof. Františka Karla Studničky (1870–1955) na Ústavu histologickém, kde se ještě před svou promocí stal asistentem. Na asistentkém místě byl (s výjimkou let 1934–1936) u prof. Jana Floriana až do uzavření vysokých škol v roce 1939. Během *druhé světové války se věnoval lékařské praxi. Už jako student-demonstrátor se zajímal o vědeckou práci a získával první publikační zkušenosti. Po znovuootevření vysokých škol v roce 1945 nastoupil na Farmakologický ústav nejprve jako nehonorovaný a od roku 1949 jako odborný asistent. Badatelsky i publikačně navázal na svou studentskou práci o histogenezi buněk epidermis, také se věnoval některým problémům embryologickým, cytologii s farmakologickým zaměřením, toxikologii a výzkumu krevních buněk u mladých embryí. Publikoval samostatné práce v časopisech *Lékařské listy*, *Biologické listy*, ve *Spisech LF MU* i v časopisech zahraničních. *Onemocnění ledvinovými konkrementy* se stalo tématem jeho kandidátské práce a vyšlo jako monografie.

Už v době studií v něm F. K. Studnička vzbudil zájem o Jana Evangelistu Purkyně, a proto se začal věnovat lékařské a přírodovědecké historiografii. Postupně uveřejnil v odborných časopisech i monografiích články a studie věnované Sigmundu *Freudovi, Williamu *Harveyovi, Janu *Jesseniovi, Carlu *Linéeovi, Gregoru *Mendelovi, Janu Evangelistu *Purkyňovi aj. (jimiž se stal znám i v zahraničí), z osobností brněnské lékařské fakulty psal například o K. F. Studníčkovi, Edwardu Babákovi a dalších. Souběžně pokračoval ve zkoumání účinků léků na dětský organismus a přednášel farmakologii studentům pediatrie, pro něž připravil také učebnici. Nakonec ho ovšem dějiny medicíny natolik zaujaly, že jim věnoval převážnou část svého badatelského zájmu. V tomto oboru se také habilitoval (1964) pro nově založené oddělení dějin medicíny na Ústavu sociálního lékařství. Na toto pracoviště se ještě jednou vrátil po roce 1989 jako profesor. Právě vzhledem k historiografickým zájmům si doplnil medicínskou erudici studiem historie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, které zakončil v roce 1968 doktorátem. Věděl, že chce-li rozumět přítomnosti medicíny, je třeba dobře znát její dějiny. S přibývajícím věkem rozšířil svůj zájem o studium balneologie u nás a napsal podrobné a objemné monografie o historii lázeňství v Bludově, Dolní Lipové, Karlově Studánce a ve Velkých Losínách. Karlovarský Jean de Carro a loketský Václav Pojer připoutali Sajnerův zájem i k západočeskému lázeňství a kniha Tomáše *Jordána z Klasenburku, pojednávající o moravských a slovenských léčebných pramenech, ho motivovala k pracím o Piešťanech a Trenčianských Teplicích, které uveřejňoval v časopise *Balneologický spravodajca* a *Balneohistorica Slovaca*. Balneologii se věnoval také prakticky, když po odchodu do důchodu (1974) pracoval v Mariánských Lázních jako lázeňský lékař. I

tam připravoval prioritní balneologické stati, účastnil se balneologických konferencí a přednášek jak doma, tak i v zahraničí. V zahraničí také často přednášel, v čemž mu pomáhala dobrá znalost jazyků. Tu osvědčil i při překladech knih Huga Glasera *Objevitelé člověka* (1959) a *Vývoj moderního lékařství* (1962). Bohužel některé zamýšlené práce z historie české balneologie, například o Vilému Priessnitzovi, zakladateli prvních vodních lázní na světě v Gräfenbergu (Jeseníku), nedokončil. Stačil o něm pouze napsat doslov do knihy Miloše Kočky *Prameny živé vody*. Jednou z jeho posledních prací je rozsáhlá kapitola nazvaná Cenná archivní svědectví v knize *Dvě století ve službách zdraví* (Brno 1986), která začíná od doby před založením nemocnice U Svaté Anny (od roku 1238) a končí výkladem v roce 1951. Metodologicky nepředpojatý využíval i pomocných badatelských metod, známy jsou jeho patografické studie (o Leoši Janáčkovi, Wolfgangu Amadeu Mozartovi aj.), v nichž z chorobných příznaků určoval přesně diagnózu u již nežijících osobností.

Josef Sajner je autorem 14 monografií a na 400 časopiseckých a knižních statí. Vzpomínky, které začal diktovat už po své osmdesátce, zůstaly jen v torzu, zhoršující se zdravotní stav mu bral energii i čas. Vedle práce je v nich zdokumentován nejen Sajnerův zájem o hudbu, o obrazy, o divadlo, ale jsou v nich přiblížena i jeho bohatá přátelství s významnými představiteli vědy i umění. (Věra Linhartová)

sake, japonský tradiční alkoholický nápoj vyráběný z vody, *rýže, kvasinek a za pomoci zvláštní plesniviny obsahující kulturní plíseň *Aspergillus oryzae*. Pití *alkoholu bylo ve starém Japonsku výhradně součástí náboženských *obřadů a *rituálů. Alkohol byl odpradávná považován za prostředek, s jehož pomocí bylo možno navazovat styk s *božstvy (*kami*) a vyprositi si jejich přízeň. Pití alkoholu proto vždy úzce souviselo s šintoistickými obřady (*šintoismus) nebo s místními slavnostmi (*macuri*). Účastníci takového náboženského setkání pili z jedné, většinou kameninové nádoby mělkého tvaru. Později byly tyto nádoby nahrazeny číškami z lakovaného dřeva – nejčastěji se jednalo o tři nebo pět do sebe zapadajících pohárků. Jako první se napila nejváženější osobnost společnosti, a to z nejmenšího kalíšku, který poté poslala dalším účastníkům. Postupně se pak vystřídaly všechny pohárky od nejmenšího po největší. Tento zvyk se dodnes udržuje při tradičních svatebních obřadech, jejichž součástí je tzv. devaterý přípitek (*sansankudo no sakazuki*). Jako první se napije nevěsta, pak předá plochý kalíšek ženichovi a ten ho opět vrátí nevěstě. Druhý kalíšek začíná u ženicha a poté, co se napije nevěsta, se k němu opět vrací. Postup při pití ze třetího kalíšku je stejný jako u prvního. Novomanželé se tak napijí ze tří kalíšků dohromady devětkrát – nevěsta pětkrát a ženich čtyřikrát, každý vždy po třech doušcích.

Technologie výroby sake se do Japonska dostala z asijské pevniny společně s pěstováním rýže zřejmě v průběhu 4. století před naším letopočtem. Prapředek dnešního sake, tzv. *kučikamizake*, se připravoval velice jednoduchým způsobem, dodnes běžným u některých jihoamerických *indiánských kmenů – vařená rýže se rozžvýkala, vyplivla do velké nádoby a ponechala volnému působení *enzymů obsažených ve slinách, díky kterým nápoj postupně vykvasil. První písemná zmínka o existenci rýžového vína kučikamizake v Japonsku je obsažena v čínské Kronice Wej (*Wej č'*, japonsky: *Giši*), zkompileované kolem roku 297. V části Zápisy o východních barbarech (*Tung-i čuan*, japonsky: *Tóiden*) je kapitola Zápisy o lidech Wa (*Wo-žen čuan*, japonsky: *Wadžinden*), pojednávající o zvycích a obyčejích lidu Wa, který obývá hornaté ostrovy uprostřed oceánu jihovýchodně od provincie Taj-fang. Mezi jiným je zmiňováno, že „... lidé Wa milují sake ...“ a „... když někdo zemře, ostatní zpívají, tančí a opíjejí se ...“.

Intenzivní styk s vyspělejší čínskou kulturou ve stoletích následujících přinesl podstatné změny i v technologii výroby sake. Za vlády císaře Ódžina na přelomu 4. a 5. století přišel údajně z korejského království *Pákče jistý Susugori, který seznámil *Japonce s technologií výroby alkoholu cestou řízené fermentace. Přechod od divokého kvašení ke „kulturnímu“ se odrazil i v kvalitě vlastního nápoje, který byl chuťově vyváženější a nepodléhal tak rychle

zkáze. Výroba sake byla v této době soustředěna především u císařského dvora a v šintoistických svatyních, ale významnými producenty se postupně stávaly také buddhistické *chrámy a *kláštery.

V následujících obdobích *Nara (710–794) a *Heian (794–1185) přišli Japonci s celou řadou vlastních technologických inovací, z nichž nejvýznamnější bylo použití „dušené“ rýže a rýžové plesniviny *kódži*. V Číně a v Koreji sloužila jako výchozí surovina rozlámaná rýže, která se namočila do vody, poté vymačkala a za přítomnosti houbových organismů – řasovek, se nechala zkvásit. Naproti tomu v Japonsku se rýže nejprve uvařila v páře a poté se do ní přidala rýžová plesnivina (*kódži*), obsahující kulturní plísň. Tato technologická „revoluce“ umožnila výrobu čistého rýžového vína (*sumizake*), předchůdce dnešního *seišu*. Další inovací, která nepochybně stojí za zmínku, bylo použití naklíčené rýže k urychlení vlastního procesu fermentace. Zákoník éry Engi (*Engišiki*), vydaný roku 927, zmiňuje jako jednu ze základních výchozích surovin při popisu výroby sake rýžové klíčky a dá se předpokládat, že Japonci v této době již s největší pravděpodobností znali princip výroby sladu.

Od 12. století začíná sake pronikat mezi prostý lid, a přestože si nadále udržuje postavení obřadního nápoje, stále častěji se objevuje i při běžných světských radovánkách. O rozmachu výroby a zejména nárůstu jeho konzumace v období *Kamakura (1185–1333) svědčí zákazy pití alkoholu (*kinšurei*), které opakovaně vydávala šógunátní vláda. V pokusech zamezit zlozvyku nezřízeného pití pokračoval i *šógunát *Ašikaga v následujícím období *Muromači (1333–1573), bohužel opět bez valného úspěchu. Koncem 14. století začaly vznikat první nálevny, o čemž svědčí skutečnost, že *šógun Ašikaga Jošimicu (1358–1408) zavedl zvláštní daň z alkoholu (*sakajajaku*).

Rostoucí poptávka se odrazila nejen ve zvýšení objemu výroby, ale vyžádala si i další zdokonalení výrobních technologií. V této souvislosti stojí za pozornost spis *Tamon'in nikki*, kronika, kterou mezi léty 1478–1618 psali mniši narského chrámu Kófukudži. Podstatnou část (mezi léty 1534–1596) tvoří zápisky mnicha Eišuna, zodpovědného za výrobu sake v Kófukudži a několika dalších klášterech. V zápise z 20. dne 5. měsíce 3. roku éry Eiroku (1560) Eišun například popisuje tepelné ošetření hotového vína, aby se usmrtily zbylé kvasinky a zabránilo se nežádoucímu pokračování kvasného procesu. Jednalo se v podstatě o pasterizaci při teplotě kolem 60 °C, kterou francouzský přírodovědec Louis Pasteur poprvé použil u vinných moštů až v roce 1865. Roku 1881 vydal britský chemik Robert William Atkinson, který působil v letech 1874–1881 jako profesor Tokijské univerzity, knihu *The Chemistry of Sake Brewing* (Chemické procesy při výrobě sake), kde s překvapením konstatoval, že Japonci používali pasterizaci více než 300 let před jejím „objevením“ v Evropě.

Centrem výroby sake v období Muromači byla nepochybně oblast hlavního města *Kjóta a přilehlého okolí. Jen v samotném Kjótu bylo v roce 1426 oficiálně registrováno 347 výroben, které produkovaly 13 rozdílných druhů sake. Nejznámější *Janagizake* (pojmenované podle proslaveného kjótského velkoobchodnického rodu Janagija) se stalo synonymem pro jakékoli sake pocházející z hlavního města. Jinou významnou produkční oblastí byla provincie Kaga (dnešní prefektura Išikawa), kde se připravovalo znamenité *Kaga no kikuzake*. Za svou jemnou, vyváženou chuť prý vděčilo jednak vodě stékající ze svahů hory Hakusan, jednak ochraně a přízni bohyně Kikurihime, která přebývala v nedaleké svatyni Hirojamahime. V neposlední řadě musíme zmínit i *Amanozake*, vyráběné mnichy z chrámu Kannon na hoře Amano v severní části prefektury Wakajama. Při přípravě tohoto sake se používala silně kultivovaná plesnivina *kódži*, která dodávala výslednému nápoji charakteristickou nahnědlou barvu a nasládlou příchut'. Amanozake si prý oblíbil i sám Hidejoši Tojotomi a dodnes se toto sake vaří v Ósace podle původních receptur.

Nástup období *Tokugawa (1600–1868) přinesl zásadní změnu ve výrobě, distribuci a spotřebě sake. Vznik ústředního trhu rýže znamenal i centralizaci obchodu s rýžovým vínem.

Prudký rozvoj měst vedl k nebývalému nárůstu poptávky, jejíž uspokojení si vynutilo přechod k manufakturnímu způsobu výroby a částečnou mechanizaci některých postupů. Nutnost přepravy hotového nápoje na značné vzdálenosti a potřeba zajistit stabilní kvalitu i při delším skladování navíc podněcovala další technologické inovace.

K nejpodstatnějším změnám však dochází až se vstupem Japonska do moderní doby. V roce 1886 bylo sake poprvé naplněno do lahví, což umožnilo jeho distribuci do každé domácnosti, a pití sake se tak stalo nedílnou součástí všedního života. Poslední podstatnou zastávkou na cestě k dnešnímu rýžovému vínu se stal rok 1942, kdy v důsledku válečného nedostatku rýže bylo povoleno přidávat do hotového vína další alkohol pro celkové vyvážení chuti, a tato praxe se udržela do dnešních dnů.

Vlastní výroba sake je poměrně jednoduchý proces. Z rýžové obilky se odstraní slupka a omele část zrna. Rýže se poté opere, namočí a uvaří v páře, přidá se plesnivina kódzi spolu s kulturními kvasinkami a celá směs se ponechá fermentovat. Postupně se přidávají tři další dávky rýže, vody, kvásku a kódzi. Fermentovaná směs (*šikomi*) odpočívá po dobu 18 až 32 dnů, poté se propasíruje, přefiltruje, smíchá a stáčí.

V současné době se v Japonsku vaří více než 10 tisíc značek sake. Obdobně jako u vína či lihovin je můžeme rozdělit do několika kvalitativních skupin. V zásadě existují dvě hlavní skupiny – čisté sake (označované jako *džunmai*), které je vyrobeno pouze z výše uvedených základních surovin, a sake, do kterého je dodatečně přidáván alkohol. V rámci obou skupin se jednotlivé druhy sake liší stupněm omlení rýžové obilky před jejím uvařením.

Sake se podává studené nebo teplé. Obecně platí zásada, že kvalitní sake je nejlepší mírně chladné, lacinější druhy je naopak lepší ohřát přibližně na 50 °C. Až do poloviny 20. století bylo zvykem podávat sake téměř výhradně teplé. Důvodem byl technologický postup, jehož výsledkem bylo sladší, plnější a hrubší sake. Ohřátím se jednotlivé chuťové složky vyrovnaly a výsledný nápoj působil daleko vyváženějším dojmem. Od 40. let 20. století, kdy se do sake začal přidávat alkohol, však víno získalo na jemnosti a chuťové vyváženosti, takže jeho ohřátím se naopak charakteristická chuť „strhla“. Dnes se sake podává většinou chladné (*reišu*), v teplotě bílého vína, popřípadě o stupeň teplejší, v žádném případě by však nemělo být ledové. (Jan Sýkora)

Sakja (tibetsky: *sa-skja*, doslova „Šedá země“), významný *klášter jižně od Žikace, založený v roce 1073 Könchoggjalpem (tibetsky: *dkon-mčhog-rgjal-po*, 1034–1102). Sídlo školy Sakja, která byla od roku 1244 mongolskými vládci pověřena světskou *vládou nad *Tibetem. Z příslušníků školy se nejvíce proslavili její čtvrtý představený Küngagjalcchän (tibetsky: *kun-dga'-rgjal-mcchan*, 1182–1251), pro svou učenost nazývaný Sakja-pandita, autor aforistických čtyřverší „Pokladnice moudrých rčení“ (česky: 1984, 2006), a dále Phagpalama Lodöggjalcchän (tibetsky: *'phags-pa-bla-ma-blo-gros-rgjal-mcchan*, 1235–1280), pátý *opat kláštera v době největšího vzestupu a největší moci této školy. Ten po dvanáct let sloužil jako rádce mongolského *císaře Číny *Chubilaje (1260–1294). Byl také autorem tzv. kvadratického mongolského písma. (Josef Kolmaš)

Sakkára (Egypt), jedna z nejdůležitějších egyptských *archeologických lokalit, která se nachází přibližně 30 km jižně od Káhiry na okraji Západní pouště. Pohřebiště hlavního *města *Menferu. Rozkládá se zde archaická královská *nekropole, *pyramidy vládců Staré říše, *hřbitovy významných osobností ze všech období starého *Egypta a pohřebiště posvátných zvířat (býků, koček, ibisů, sokolů a paviánů). Každoročně zde pracuje několik archeologických expedic z celého světa. (Břetislav Vachala)

Sakové (Saka, „jelení“), starověké nomádké etnikum íránského původu. Sakové přišli z oblasti severozápadní části Íránu a byli příbuzní se *Skythy a *Sarmaty, mezi nimiž byli nazýváni Jüečové (Jüe-č'), zatímco *Peršané je nazývali *Šakové. V období 7.–3. století př. n. l. byli usazeni v oblasti dnešního Kazachstánu. Pod tlakem jiných etnik se museli ve 2. století př. n. l. posunout na pomezí dnešního Íránu a Afghánistánu. Zde byli nazýváni Sagestánci a

oblast, kterou osídlili, Sagestán (Sítán). Později se jako Šakové dostali až do Indie a již v průběhu 3. století splynuli s tamními etniky *indoárijského původu. (Lukáš Šín)

sakralizace, srůst posledního bederního *obratle s prvním křížovým obratlem, hodnotí se jako progresivní *varieta na *skeletu. (Ladislava Horáčková)

sakrální (z latiny: *sacer*, „posvátný, svatý, posvěcený; křížový“), posvátný, označení povahy jevů a praktik vydělených z normálního světa, spadajících do sféry nadpřirozena – sféry duchů či božstev, které mohou mít souvislost s *náboženstvím či magickými praktikami. (Jaroslav Malina)

sakština (sačtina), vymřelý *iránský jazyk starého období, rozdělující se na několik dialektů, užívaný v 1. tisíciletí př. n. l. ve východním Turkestánu. (Viz též *Sakové, *Skythové.) (Jaroslav Malina)

Salaři, etnikum zejména ve vysokohorské části provincie Čching-chaj a v provincii Kan-su; v Číně téměř 105 000 osob (*cenzus z roku 2000). *Jazyk patří do *turkické větve *altajské rodiny, k původnímu oghuzskému základu se připojili kypčácké prvky, na jazyk měla silný vliv *tibetština a *čínština. Dnes je úředním i spisovným jazykem čínština. Věřící jsou *muslimové sunnitského směru. Předpokládá se, že přišli do svých dnešních sídel ze západu (v čínských písemných pramenech jsou zmiňováni již od 14. století), zřejmě v souvislosti s výboji *Mongolů. V polovině 50. let 20. století získali autonomní územní statut a roste i populace. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš)

salát (z arabštiny: *salát*, „modlitba“), kultovní *modlitba v *islámu; jediná pravidelná bohoslužba. *Muslim je povinen se modlit pětkrát denně při zachování předepsaných podmínek (čistota těla, místa i šatu, náležitá oděná, směr k Mekce [*Mekka], dodržování časů a zbožné předsevzetí). V pátek v poledne je věřící povinen zúčastnit se společné *modlitby obce s *kázáním. (Jaroslav Oliverius)

salesiáni, členové *katolické řeholní *kongregace založené v roce 1851 Janem Boscem. Zasvěcují se výchově mládeže; tradičně vychovávali chlapce v ústavech, kde pečovali o vzdělání, tělesný rozvoj i duchovní život. Později se formy duchovní péče o mládež rozšířily. (Jaroslav Malina)

Salička, anonymní dramatický text z poloviny 19. století, představuje *typ tradičně oblíbeného masopustního *interludia o *manželské nevěře, který byl v Evropě rozšířen už od *starověku – v českých *verzích jde o situaci přistižení mladé ženy při nevěře starým manželem, který s frejříkem chce „jít ku právu“, avšak frejří-**rytíř* sedlákovi nabije, nebo mu setne hlavu; vesnické interludium, dochované ve stacionární i průvodové verzi na Kolínsku, považoval Pjotr Grigorjevič *Bogatyřov (v roce 1940) za folklorní adaptaci renesančního interludia z roku 1608 (*Polapená nevěra*). Nicméně folklorní tradice stacionární *verze z Nebovid mohla vycházet z místního lidového podání, a tedy předcházet vzniku renesančního interludia: roku 1545 přistihl totiž vladyka Hanykěř na *tvrzi v Nebovidech u své mladé ženy rytíře Maternu, jehož pohnal k *zemskému soudu v Praze. (Ludmila Sochorová)

Sáliové (Sálští Frankové), jedna z hlavních středověkých populací germánských *Franků. Byli usazeni podél pobřeží Severního moře od ústí Rýna až po Šeldu; během 5. století přesídlili do severní *Galie na území dnešní Belgie a severní Francie. Na počátku 2. tisíciletí splynuli s ostatními etniky a podíleli se na zformování zejména *Vlámů a jiných etnik. (Jaroslav Malina)

Sališové (Ploskohlavci – „Flatheads“), skupina asi 30 jazykově příbuzných *indiánských etnik na severozápadě USA a v přilehlé části Kanady (asi 40 000 osob): Belakula (Bella Coola), Čehalis, Flathead, Liluet (Lillooet), Ntlakjapamuk (tzv. Thomsonští indiáni), Skvamiš (Squamish) aj.; jejich *jazyky tvoří rodinu salish. *Zvyk deformovat si hlavu již v dětském věku pomocí plochých destiček ovázaných kolem hlavy je znám i u dalších indiánských etnik, avšak u Salishů byl odpočátku nejvýraznějším znakem. Sališové jsou rozlišováni na

vnitrozemské skupiny *Prérijních indiánů, neboť si v 18. století rovněž osvojili chov *koní a jízdu na koni, a na pobřežní skupiny živící se rybolovem. Pobřežní Sališové byli kulturně příbuzní s jinými populacemi na severozápadním pobřeží, například s *Haidy, *Kwakiutly aj. *Kmeny se dělily na *patrilinéární rody, existovalo i patriarchální *otroctví, *instituce *potlače a tzv. tajné společnosti. Sališové byli velmi bojovní, konali časté nájezdy proti svým sousedům. Jejich území bylo v 19. století zabráno *bělochy; od roku 1855 žijí v rezervacích na části svého původního teritoria. *Náboženství bylo *animistické (hlavně *kult předků), dnes jsou do značné míry christianizováni. (Lukáš Šín)

saliva, -ae, f., slina, je buď řídká (*serózní*), hustá (*mucinózní*) nebo smíšená (*seromucinózní*) bezbarvá až bělavě zkalená tekutina, která je vyměšována reflektoricky slinnými *žlázami do *dutiny ústní v množství a složení odpovídajícím charakteru přijímané potravy. Během dne vyprodukuje slinné žlázy průměrně asi 1000 ml slin. Sliny zvlhčují sliznici, obalují sousta a usnadňují jejich polknutí (mucinózní složka slin) a současně zahajují trávení štěpením škrobů pomocí ptyalinu (enzymu, který je obsažen v serózní složce slin). (Lenka Vargová)

salivace, slinění.

Saller, Karl Felix (3. 9. 1902, Kempten, Německo – 15. 10. 1969, München, Německo), německý antropolog, anatom a genetik. Působil na *univerzitách v Kielu a Göttingen, od roku 1948 na univerzitě v Mnichově, kde vedl Ústav antropologie a humánní genetiky. Zabýval se rovněž parapsychologií z hlediska *antropologie (například v článku *Die Parapsychologie vom Standpunkt des Anthropologen* [Parapsychologie z hlediska antropologa], *Die Heilkunst*, 1955).

Saller doplnil učebnici antropologie Rudolfa *Martina a v roce 1957 ji vydal v reedici (Martin, Rudolf – Saller, Karl: *Lehrbuch der Anthropologie in systematischen Darstellung*. 3. Auflage [Učebnice antropologie v systematické podobě, 3. vydání], Stuttgart: Gustav Fischer Verlag). (Jaroslav Malina)

Salmanassar, akkadsky Šulmánu-ašarédu „(bůh) Šulmánu je nejpřednější“, jméno pěti panovníků *Asýrie:

1. Salmanassar I. (1274–1245 př. n. l.), syn Adad-nárářiho I. Za jeho *vlády prožívala Asýrie dobu rozkvětu a vzestupu. Položil základy asyrské politiky, dvorských zvyklostí, nakládání s podmaněnými městy, s jejich vládci a jejich dětmi, zacházení se *zajatci atd. Salmanassar I. pokračoval (po vzoru svého otce) v psaní análů. Největším vojenským úspěchem Salmanassara I. bylo vítězství nad *Mitanni, které se po porážce Adad-nárářiho I. znovu vzchopilo k odporu proti Asýrii za podpory *Chetitů a *kmenů *Achlamú. Mitannské území bylo připojeno k asyrskému *státu. Poprvé se dovídáme od Salmanassara I. o *Urartu, jehož vojska porazil v oblasti arménských hor. Z prostředků získaných úspěšnými výboji založil Salmanassar I. mezi Velkým Zábem a Tigridem nové *město – *Kalach, z něhož později (v 1. polovině 9. století př. n. l.) *Aššurnasirpal II. učinil své sídelní město;

2. Salmanassar III. (858–824 př. n. l.), syn Aššurnasirpala II. Podnikl mnohé vojenské výpravy. V análech se chlubil svými vítězstvími, ale docházelo i k neúspěchům. První čtyři roky válčil s aramejským *králem Achúnim, jenž vládl v syrském státě Bít-Adini. Po třech letech obsadili *Asyřané jeho centrum Til Barsip na východním břehu Eufratu a přejmenovali jej na Kár-Šulmánu-ašarédu, „přístav Salmanassarův“. Od roku 853 př. n. l. bojoval Salmanassar III. s *koalicí 12 *zemí vedenou králem *Damašku Ben-Hadadem. Kromě syrských vládců se koalice zúčastnil i *Egypt, *Izrael, foinická města a *Kilikie. Rozhodující bitva se udala u Karkaru na řece Orontu. Přestože Salmanassar III. pobil údajně 14 000 nepřátel, bitva nerozhodla o vítězství. Později (848 a 845 př. n. l.) se vydal Salmanassar III. opět na tažení proti *Sýrii, tentokrát však syrské státy většinou zaplatily Salmanassarovi III. *tribut a tím přiznaly asyrskou *suverenitu. Damašské aramejské *království však vzdorovalo celých 13 let (do roku 841 př. n. l.) než podlehl asyrské přesile (město Damašek však nebylo ani tehdy dobyt).

Ovládnutí území vedoucího k Středoziemnímu moři otevřelo rovněž Salmanassarovi III. cestu k výbojům na sever do *Malé Asie. Už v prvním roce vlády přijal Salmanassar III. poplatky ze Sam'alu a Kummuchu. Země Ku'e (Kilikie) a státy v okolí pohoří Taurus válčily se Salmanassarem III. deset let. Odpor maloasijských etnik byl pravděpodobně podporován vládci Urartu, jehož vliv zasahoval tehdy hluboko na jih Malé Asie. Roku 837 př. n. l. byl podmaněn *Tabal a 24 maloasijských vládců přineslo Salmanassarovi III. tribut, roku 834 př. n. l. bylo definitivně podrobena Ku'e. Do nitra Malé Asie se dostala Salmanassarova vojska v roce 852 a 844 př. n. l. Jižní hranice asyrského státu byla nestálá. Byla sice zabezpečena smlouvami a *sňatky asyrských princezen s babylonskými vládci, přesto docházelo k občasným střetům. Salmanassar byl vyzván babylonským králem Marduk-zákir-šumimim I., aby zasáhl při povstání, které vedl jeho mladší bratr Marduk-bél-usáti. Po potlačení této vzpoury Salmanassar III. (850 př. n. l.) navštívil *Babylon a *chrám boha *Nabúa v *Borsippě. Věnoval bohům Babylonu a Borsippy obětní dary a uspořádal pro obyvatele těchto dvou center slavnostní hostinu. Na jihovýchodě říše se střetl s třemi chaldejskými kmeny (Bít-Dakkuri, Bít-Amukkáni a Bít-Jakíni), jež si podmanil. Na východ pronikla Salmanassarova armáda až na území Šubria (856 př. n. l.), které leželo na západ od Urmijského jezera. Při dalších výpravách na východ (852–828 př. n. l.) nacházíme mezi názvy podrobených obyvatel i Parsua a Madai, zřejmě svazy perských a médských kmenů. Ke konci své vlády byl Salmanassar stálými válečnými taženými již vyčerpán. Vedení výprav převzal (od roku 832 př. n. l.) jeho vojevůdce Dajján-Aššur. V roce 827 př. n. l. vypuklo v Asýrii povstání, do jehož čela se postavil nejstarší Salmanassarův syn Aššur-dán-apli. Kromě Kalachu byla všechna větší města na straně povstalců. Na *trůn však po Salmanassarově smrti v roce 824 př. n. l. nastoupil jiný jeho syn *Šamší-Adad V. Salmanassar III. se věnoval rovněž výstavbě asyrských center: v *Aššuru obnovil městské *hradby, v Kalachu pokračoval v budování metropole, jež započal jeho otec, vystavěl tam mimo jiné nový palác a budovu arzenálu. Nové sídlo si nechal zřídit rovněž v Imgur-Enlil.

3. Salmanassar IV. (782–773 př. n. l.), syn Adad-nárářiho III. Vládl v období úpadku ústřední moci. Potýkal se zejména s *Urartejci, proti nimž musel podniknout 6 tažení. Další jeho výboje byly namířeny na západ proti Iturejcům a proti *Damašku. Velitelem jeho vojsk byl Šamší-ilu, jehož místodržitelství palác v Til Barsip se svými nástěnnými malbami vyrovnal výzdobě královských síní.

4. Salmanassar V., 726–722 př. n. l., syn *Tiglatpilesara III., biblický Šalmaneser. Byl rovněž korunován za babylonského krále. V babylonském seznamu králů se Salmanassar V. jmenuje Ulúlája. Salmanassarovy *anály se nedochovaly, takže jen ze *Starého zákona víme (2 Kr 17,3–6), že za jeho vlády došlo ke vzpouře izraelského krále Hóšey. Na to reagoval Salmanassar V. tak, že podnikl vojenské tažení do *Palestiny a snažil se dobýt hlavní město *Samaří. Obléhal ho celé 3 roky a po jeho dobytí následovaly *deportace obyvatelstva. Podle pozdějších zpráv se zdá, že Salmanassar V. připojil k *asyrské říši i *Kilikii. Salmanassar V. omezil úlevy na daních a politickou *imunitu měst *Aššuru a *Charránu a tím si popudil jejich obyvatele. Vnitřní nestabilita způsobila, že se vlády zmocnil *Sargon II., který neměl na trůn právoplatný nárok. (Nea Nováková)

Salo, Matt T. (11. 2. 1939, Oulainen, Finsko), americký antropolog a ciganolog finského původu. Po studiu filozofie získal Ph.D. z *antropologie na State University of New York at Binghamton. Byl prvním, kdo prováděl výzkum americké populace Romničelů; objevil do té doby neznámou skupinu Roderů a se svou ženou Sheilou Saloovou objasnil původ Jenišů ve Spojených státech amerických. Od šedesátých let 20. století se věnuje výzkumu Cikánů. V současnosti se zaměřuje na studium amerických Sintů, Cikánů-Ludarů a skotských Travellerů, přičemž stále pokračuje ve výzkumu Romničelů, romských skupin Cikánů a ostatních travellerských populací. Od roku 1978 byl členem výkonného výboru Gypsy Lore Society, v několika obdobích byl jejím prezidentem a angažuje se ve všech sférách působení

této organizace. Byl organizátorem několika každoročních setkání Gypsy Lore Society, včetně konference ke stému výročí této společnosti v roce 1988.

Publikoval řadu studií zaměřených především na teritorium severní Ameriky a zejména na cikánskou etnicitu: *Gypsies in the Field*, *Gypsies in the Library* (Cikáni v terénu a Cikáni v knihovně), *American Library Association Ethnic Materials and Information Exchange Bulletin*; Vol. XV, 1998, (3):1, 7–8, 16–17; Romnichels, *Roaders and Travelers on the Great Plains* (Romničelé, Roadeři a Traveleři na Velkých pláních), in *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 2003, s. 147–158; aj. Česky: Salo, Matt. T. (2008): Cikánská etnicita: Důsledky nativních kategorií a vztahů pro etnickou klasifikaci, in: Jakoubek, Marek, ed., *Cikáni a etnicita*, Praha: Triton. (Marek Jakoubek)

Salome (hebrejsky: *Šalome*, „pokojná“), podle tradice dcera Herodiady a Heroda Filipa. Tančila před tetrarchou Herodem Antipou a tolik se mu zalíbila, že jí slíbil dát, o cokoli požádá. Na popud své matky královny Herodiady ho požádala o hlavu uvězněného *Jana Křtitele. Herodes se zdráhal, ale nakonec dal Jana usmrtit a jeho hlavu přinést na stříbrné míse. Dramatický příběh mladé křehké princezny, která se stává nástrojem v rukou krásné a ctižádostivé matky, inspiroval vznik mnoha literárních, výtvarných a hudebních děl (Jan Křtitel a Salome). Umělci znázorňovali Salome v mnoha *variantách: od chladné krásky, schopné neuvěřitelného sebeovládání, po nevinnou, nezralou ženu, která nad příšernou zástavou omdlévá hrůzou; v představách autorů je Salome i zvláštní směsí zkaženosti a nevinny.

Příběh Salome má mysticko-erotický podtext, u některých děl bývá interpretován jako *metafora frigidní ženy dychtící po uspokojení, ale zároveň proklínající předmět své touhy; lze v něm spatřovat též výraz mužského strachu z *kastrace, i když Salome Jana Křtitele sama nepopraví (na rozdíl od *Júdit). V pojetí psychoanalytika Carla Gustava *Junga Salome představuje archetypální „stín“. (Jaroslav Malina)

salpingo- (z řečtiny: *salpinx*, genitiv *salpingis*, „polnice, dlouhá trubka; trubice“), v složeninách v anatomické terminologii označuje tvarově podobné orgány:

1. patřící ke sluchové *trubicí;
2. patřící k *vejcovodu. (Ladislava Horáčková)

salpinx, -gis, f., vejcovod (**tuba uterina*), trubka, trubice, roura. (Ladislava Horáčková)

Salvadorci, *národ smíšeného etnického původu obývající Salvadorskou republiku ve Střední Americe. Z celkového počtu 7,1 milionu (odhad z roku 2006) je většina *míšenců (*mesticů a *kreolů), dále zde žijí *indiáni a *Španělé. Až do počátku 16. století sídlili v *zemi původní indiáni, kteří patřili do mayského společenství (*Mayové). V roce 1524 byla země obsazena Španěly, teprve v roce 1841 získali Salvadorci nezávislost a byla vyhlášena *republika. (Lukáš Šín)

Salzmann, Zdeněk (18. 10. 1925, Praha), americký sociální a kulturní antropolog českého původu. Studoval jazykovědu v Bloomingtonu pod vedením Charlese F. Voegelina. Od roku 1968 přednášel kulturní a sociální antropologii na Massachusettské univerzitě v Amherstu; po roce 1989 se vrátil do České republiky a přednášel na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze, na Západočeské univerzitě v Plzni a Univerzitě Pardubice.

Zabývá se *lingvistickou antropologií, sociolingvistikou, *etnolingvistikou. Zkoumal zvláště indiánské populace v USA a jazyk a kulturu českých a slovenských menšin aj. Z díla: *Language, Culture and Society: An Introduction to Linguistic Anthropology* (1993, česky: *Jazyk, kultura a společnost: Úvod do lingvistické antropologie*, 1997). (Jaroslav Malina)

salzmündská skupina, *skupina, salzmündská.

samádhi (ze sanskrtu: *samádhi*, „soustředění mysli, koncentrace“, od slovesa *sam+á+dhá-*, „spojit, shromáždit, uspořádat“), nejhlubší forma *meditace, nadvědomý stav soustředění, při němž mysl splývá s předmětem rozjímání. V klasickém systému Pataňdžaliho *jógy (či rádžajógy) tvoří osmý článek meditativního vnoru, umožňujícího proniknout do nejvladnější

podstaty jevů, poznat povahu niterného já (*átman), dosáhnout vytržení. V *buddhismu tvoří jednu ze sedmi součástí procitnutí (*bódhjanga*) a jejím cílem je uvědomit si prázdnotu (*šúnjatá), bezpodstatnost a pomíjivost všech věcí a jevů. (Jan Filipický)

Sámánovci, dynastie starobylého perského původu vládnoucí ze sídla v Buchaře v letech 892–1005. Ovládla severní a střední Írán a přihlásila se k perskému jazykovému odkazu; nastala renesance perského *jazyka (*perština), již novoperského a psaného arabským písmem. Ze sámánovského území se začal *islám šířit mezi *turecké populace v centrální Asii, které pak slábnoucí sámánovskou říši vyvrátily. (Jaroslav Malina)

Sámarrá, dnešní *město a *archeologická lokalita 110 km severně od Bagdádu na řece Tigridu (Írák). Vedle rozsáhlého architektonického *komplexu hlavního města abbásovského *chalífátu z 9. století n. l. (836–892) bylo zde prozkoumáno významné abbásovskou výstavbou poškozené pohřebiště, po němž byla nazvána neolitická kultura sámarrská (asi 6000–5000 př. n. l.). Zesnulí byli ukládáni do prostých jam ve skrčené poloze s výbavou osobních předmětů (*kamenná štípaná industrie, hlavice kyjů, kamenné koule, hojné závěsky z *vápence, *karneolu, *tyrkysu a *lapisu lazuli) a *keramiky. Ta sice není zvláště pečlivě zhotovena, je však efektně zdobena rytím a zejména tmavou malbou na světlém podkladě vzory, v jejichž kompozici se výrazně uplatňuje vířivý kruhový pohyb. Výzdobě dominují centrální ornamentální motivy, spojující se v geometrických kompozicích na sudých principech s podobami zvířat či lidí. V malbě zdobící v pásech stěny nádob převažují prvky geometrické. Jen stopově se zde vyskytly sošky z alabastru, doložené výrazně na pohřebišti pod domy Tell es-Sauvánu. Nelze vyloučit, že také zde se pohřby původně nacházely pod obytnou zástavbou, kterou však příliš rychle provedený výzkum nezachytil. (Petr Charvát)

Samaří, hebrejsky Šomerón, řecky Sebaste, zříceniny *města na stejnojmenné hoře, asi 8 km severozápadně od Šekemu. Město postavil izraelský *král Omrí (876–869 př. n. l.) a nazval podle dřívějšího vlastníka Šemera (I Kr 16,24). Samaří bylo hlavním městem severního (*izraelského) království až do jeho zániku po dobytí *Asyřany. Samaří se potom změnilo v centrum asyrské a později babylonské provincie obývané většinou nežidovským obyvatelstvem. V letech 1908–1910 a znovu 1931–1933 proběhly na místě města archeologické odkryvy, během nichž byly nalezeny zbytky *hradeb královského paláce, domů a skladišť z doby izraelských králů. Známa jsou zejména tzv. samařská ostraka (*ostrakon). (Bedřich Nosek)

samgjo (korejsky: „tři učení“), označení pro tři etická učení uplatňující se v životě korejské *společnosti – *buddhismus, *konfucianismus, *taoismus. (Miriam Löwensteinová)

Samguk jusa (Odkazy Tři království), první dochovaná korejská neoficiální *kronika. Byla sestavená jedním z nejvlivnějších zenových mistrů své doby *Iryjōnem v pozdních 80. letech 13. století. Vzhledem k barvitému a obsažnému podání jde o nejoblíbenější dílo korejské historiografie. (Miriam Löwensteinová)

Samguk sagi (Dějiny Tři království), první dochovaná oficiální korejská *kronika o padesáti svazcích. Dílo, sestavené se značným odstupem, bylo dokončeno v roce 1145 skupinou literátů v čele s *Kim Pu-sikem. (Miriam Löwensteinová)

samičí volba, *volba, samičí.

samizdat (z ruštiny: *samizdat*, „samo-vydáváno“), nezávislá literatura vycházející mimo oficiální produkci v totalitních režimech (zakázaná, a proto rozšiřovaná jako strojopisy, xerokopie, opisy či edice ve větších nákladech díky modernější rozmnožovací technice).

Počátky českého samizdatu možno hledat již za *první světové války (vlastenecké básně), ilegální literatura byla rozšiřována později v *Protektorátu Čechy a Morava (ilegální tisk, letáky) a také v 50. letech 20. století. Největší její rozmach nastal v 70. letech, první období začalo s *normalizací a je charakteristické především strojopisy, šířenými jen v úzkém okruhu (edice *Česká expedice*, *Expedice*, *Petlice*, *Popelnice* aj.). Po ustavení *Charty 77 pronikal samizdat do širších společenských kruhů. Od 80. let se k samizdatové literatuře přidaly literární časopisy (jako *Akord*, *Host*, *Kritický sborník*, *Obsah*, *Vokno*, později i *Revolver*

Revue). Třetí období spadá do 2. poloviny 80. let – přibývá edic větších nákladů, začínají vycházet *Lidové noviny* (1987); pro historiky je nejvýznamnější časopis *Historický sborník* (24 svazky, v letech 1978–1989). (František Čapka)

Samnité, starověcí obyvatelé Samnia, pastevci a zemědělci. Výpravami na jih ohrožovali římské a řecké osady. *Římané s nimi svedli tři těžké tzv. samnitské *vátky (343–341 př. n. l., 328–304 př. n. l., 298–290 př. n. l.), v nichž byli Samnité nakonec poraženi. Na jejich území byly zřízeny římské vojenské *kolonie. V období punských válek stáli Samnité na straně karthaginského vojevůdce Hannibala; jejich odpor byl zlomen až v roce 82 př. n. l. V roce 88 spolu s ostatními *Italiky získali plné římské občanské právo. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Samoané, *polynéska populace *austronéského původu žijící na Plaveckých ostrovech, nazvaných později Samoa, na Novém Zélandu, Havaji a v USA v počtu 185 000 osob (odhad z roku 2005). *Jazyk (*samojščina) patří k západní skupině *polynéské větve *malajsko-polynéské rodiny. Věřící jsou *křesťané. Udržují si některé prvky tradičního způsobu života (*velkorodina, instituce volených *náčelníků, obřad pití kavy aj.); kulturně jsou blízcí zejména *Tonganům. Ostrovy byly osídleny zřejmě jako jedny v prvních v *Polynésii a to kolem roku 750 př. n. l. populacemi z Fidži (*Polynésané).

Významné antropologické výzkumy zde provedla zejména americká antropoložka Margaret *Meadová (byly jejím prvním terénním výzkumem). Tématem byla *analýza vlivu výchovy na formování osobnosti; téma se stalo dominantní i pro její další práci (*Arapešové). V létě roku 1924 Margaret Meadová odjela na polynéský ostrov Tau, kde pobývala devět měsíců. Cílem její výpravy, v duchu koncepce *antropologie osobnosti a kultury, bylo testování *hypotézy, že *kultura a *výchova je determinujícím prvkem v procesu *socializace, nikoli *dědičnost. Zaměřila se na studium výchovy adolescentních dívek v *kontextu jejich socializace. Během svého pobytu mezi Samoany se naučila *samojštinu, nosila domorodé oblečení, jedla samoanské jídlo z talířů vyrobených ze spletené trávy.

Formování osobnosti a socializaci mladých Samoanů se v letech 1997 a 1998 věnovali také američtí badatelé Thomas McDade a Carol Worthmanová. Během výzkumu použili metodu detekce protilátek tvořících se proti viru Epsteinova a Barrova. Testovali skupinu 316 jedinců ve věku 10 až 20 let. Tento vir způsobuje prudkou infekci podobnou angíně, tvořící se protilátky slouží též jako ukazatel vlivu vzrůstajícího psychologického *stresu. Během posledních tří desetiletí na Samoi rapidně stoupá počet *sebevražd mezi adolescenty obou pohlaví, v počtu sebevražd dnes patří Plaveckým ostrovům jedno z předních míst. Podle Thomase McDada a Carol Worthmanové za růstem psychologických stresů stojí probíhající proces kulturní *diverzifikace samoanské společnosti. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

samoděržaví (z ruštiny: *samoděržavije*, „samovláda, autokracie, absolutismus, samoděržaví“), specifická ruská forma autokratické vlády, kdy panovník (*car) soustředil do svých rukou veškerou moc a celou zemi považoval fakticky za svou soukromou doménu. Samoděržaví se vyvíjelo postupně od 13. století a bylo upevněno zejména v 15.–17. století za carů Ivana III. (1440–1505) a Ivana IV. Hrozného (1530–1584), jeho vývoj byl dokončen za vlády Petra I. Velikého (1672–1725). V politické oblasti bylo samoděržaví zrušeno manifestem cara Mikuláše II. z 30. 10. 1905; definitivně zaniklo únorovou revolucí v roce 1917. (František Čapka, Jaroslav Malina)

samodijská etnika, *etnika, samodijská.

samodijské jazyky (samojedské jazyky), *jazyky, samodijské.

Samojedi, zastaralé označení etnik severovýchodní Evropy a severní Asie, jejichž *jazyky patří do *samojiské (dříve samojedské) větve *uralské jazykové rodiny. Z jazykového hlediska se dělí na tři skupiny: 1. severní – *Něnci (tzv. vlastní Samojedi), *Enci, *Nganasanové; 2. západní – *Selkupové; 3. vymizelé jižní skupiny. Původ jména Samojedi není jednoznačně určen. Nejčastěji se odvozuje od názvu Sama jedne (Země *Saamů), který

*Rusové omylem přenesli na Něnce a jim příbuzná etnika. V roce 1938 byl starý název nahrazen označením Samodijci nebo *samodijská etnika. K Samojedům patřila i etnika obývající jejich původní sídla v oblasti Sajanského hřbetu – Kamasinci, Koibalové, Motorové, *Tófové aj. Malé skupiny se udržely až do současnosti, většinou však byly asimilovány *Chakasy, *Rusy a *Tuvci. (František Bahenský, Lukáš Šín)

samojedské jazyky, *samodijské jazyky.

samojština, západní *polynéský jazyk, úřední *jazyk státu Západní Samoa, užívaný též na ostrovech Americké Samoa. (Jaroslav Malina)

Samos, velký ostrov ve východní části Egejského moře poblíž maloasijského pobřeží. S Malou Asií ho pojily četné kulturní souvislosti, například v kultu bohyně Héry. Podle tradice se zde měl udát *hieros gamos (*posvátný sňatek) Dia a Héry (*Héra, *Zeus). Ostrov je považován za rodiště filozofa *Pýthagora a matematika a astronoma *Aristarcha. (Jaroslav Malina)

samospráva, forma *veřejné správy, jejíž podstata spočívá v tom, že územně či jinak organizované společenství lidí si své záležitosti spravuje samostatně, rozhodnutí činí buď všichni členové, nebo se děje prostřednictvím volených zástupců. (Marie Dohnalová)

samostríl, střelná *zbraň zkonstruovaná ve *starověku; tvoří jej lučičště (zhotovené podobným způsobem jako lučičště *luku) uložené v dřevěné pažbě a tětíva, která se napínala zvláštním mechanickým zařízením; *šíp byl vystřelován pomocí spouště. (Jaroslav Malina)

Sámova říše, *říše, Sámova.

Sámové (Laponci, Lopaři, vlastním jménem Saami), původní obyvatelstvo nejsevernější oblasti Evropy, dnes severní části Norska (40 000), Švédska (několik tisíc), Finska (5 000) a v Ruské federaci hlavně na poloostrově Kola (2 000); celkový počet je odhadován na 70 000 osob. Vlastním jazykem (*laponština), náležejícím k *ugrofínské větvi *uralské rodiny a dělícím se do řady značně odlišných dialektů (nejvíce uživatelů má severní *sámština), hovoří již jen asi polovina Laponců; většinou mluví i jazykem *země, kterou obývají. Podle umístění sídel se ještě dělí na horské, lesní a jezerní Sámy. První se živí hlavně *lovem a chovem *sobů, u ostatních převažuje rybolov a chov zvířat (sobů).

Laponci jsou jedinou evropskou etnickou skupinou, která si do jisté míry zachovala kočovný způsob života a liší se výrazně od ostatních *Evropanů nejen svou kulturou, ale i tělesnou stavbou: mají široký obličej a malou postavu, která nepřevyšuje v průměru 160 cm. V současnosti jsou různou měrou integrováni do života majoritní společnosti (dnes žije kočovně asi 10 % Sámů); zhruba od roku 1980 však zčásti procházejí (zejména v Norsku) i úspěšnou etnojazykovou revitalizací. Základní společenskou jednotkou bylo volné sdružení několika rodin. Tyto skupiny neměly *náčelníky ani jinou formu politické organizace. Sámové přišli do Evropy asi před 10 000 lety z oblastí kolem Oněžského jezera, z jižnějších oblastí byli později vytlačeni finskými a germánskými etniky. Věřící jsou *křesťané; christianizováni byli v 19. století, původní *náboženství bylo *animistické.

Základní *antropologický terénní výzkum Sámů provedl britský sociální antropolog Tim *Ingold. Výsledky publikoval v monografiích *The Skolt Lapps Today* (Skoltští Sámové dnes, 1976) a *Hunters, Pastoralists and Ranchers: Reindeer Economies and Their Transformations* (Lovci, pastýři a farmáři: Ekonomika sobů a její transformace, 1980). (Jaroslav Malina, Leoš Šatava)

Samsin, Sansin, korejská božstva hor, také ochranné božstvo ženské části domu. V prvním významu se jedná o tzv. Tři božstva – *Hwanina, *Hwanunga a *Tanguna ze zakladatelského *mýtu státu *Ko Čosön, kterým se obětovalo jako božstvům hor a měla své oltáře v každé *vesnici. (Miriam Löwensteinová)

Samson (hebrejsky Šimšon, zdrobnělina z hebrejského *šemeš*, „slunce, sluníčko“), poslední z tzv. velkých Soudců (Soudcové). Příběhy o Samsonovi jsou obsaženy ve *Starém zákoně v knize Soudců, kapitola 13–16. Podle nich Samson pocházel z *kmene Dan a jeho rodiče jej zasvětili

*Hospodinu ještě před narozením jako *nazíra. Bojoval proti Filištinům čili *Pelištejcům a vynikal mimořádnou silou, která souvisela s jeho dlouhými vlasy, jež si podle *zákonů *zasvěcení nesměl ostříhat. Toto tajemství vymámila na Samsonovi jeho milenka *Dalila (Delíla), která je prozradila Pelištejcům a ve spánku dala Samsonovi oholit hlavu, takže ztratil svou sílu. Pelištejci Samsona oslepili a uvěznil. V zajetí však Samsonovi vlasy opět narostly a jeho síla se vrátila, takže při slavnostní oběti pelištejskému bohu Dagánovi se mu podařilo strhnout budovu, pod jejímiž troskami zahynul spolu se shromážděnými Pelištejci. Vyprávění o Samsonovi má bájně rysy, jak již napovídá samotné jméno hrdiny a pohádkový motiv síly, skryté ve vlasech. Odráží však i historickou skutečnost, totiž boje mezi Pelištejci a izraelskými kmeny v 11. století př. n. l. na jihozápadě *Palestiny.

Je to i mytický příběh o ovládnutí muže. Domýšlivý, sebevědomý Samson vrší chybné kroky, až dovrší svou zkázu. Do pasti ho vlákala lživá žena, do záhuby se ve skutečnosti zřítíl pro vlastní vášnivou sexuální touhu, kterou nedokázal potlačit, takže přišel o rozum (= o vlasy na hlavě, kde by měl rozum sídlit), tedy i o svou mužnou sílu.

Odvozování mužské síly od vlasů bylo v prvotních společnostech docela rozšířené. V renesančním a pozdějším umění tento námět dokládá nadvládu ženy nad mužem. Symbolický význam vznešenosti přikládali vlasům například i merovejští *králové Francie, proto se nestříhali. Sigmund *Freud spojoval sny o vlasech se sexuální *potencí a ostříhání ve snu vykládal jako *impotenci. Ustřížení vlasů bývá metaforou pro *kastraci, rozevřené nůžky zase pro ozubenou vaginu (*vagina dentata*). *Symbolika ozubené *vagině koresponduje s *legendami o boji se zubatými, většinou dračími nestvůrami (například boj *Herkula s lernskou hydrou). Strach z ženy pohlcující muže má obrovskou emocionální sílu, zvláště když je sdílen *názor francouzského básníka Alfreda de Vignyho (1797–1863): „Víc nebo míň je každá žena Dalila.“ (Jaroslav Malina, Vladimír Sadek)

Samson a Dalila, *Delíla, Samson.

sámština (laponština), *ugrofinský jazyk užívaný *Sámy (Laponci) v severním Norsku, Švédsku, Finsku a na poloostrově Kola. (Jaroslav Malina)

samuraj (z japonštiny: *samuraj*, „ten, kdo slouží“), původně japonské označení pro ozbrojený doprovodný personál *císaře nebo šlechtice, později příslušník japonské vojenské *šlechty; v Japonsku označován většinou termínem *buši*, což znamená „vojenský šlechtic“. Samurajové představovali nejvyšší třídu (zejména od 17. století), ze které se rekrutovali vojáci, *úředníci, učitelé, lékaři a duchovní. Byli podřízeni zvláštním soudům a vázáni přísným *kodexem *cti a *morálky (kodex *bušidó* definoval vztahy mezi *vazaly a jejich pány, byl postaven na *loajalitě vazala k pánovi). Posláním samurajů bylo udržovat se ve vysoké fyzické i morální kondici, aby mohli kdykoli dostat svým vazalským povinností.

Již od 10. století v různých lokalitách mimo hlavní město sílily vojenské rody, které postupně nabyly větší moci, než jakou disponoval *císař. Koncem 12. století převzal jeden z nejsilnějších rodů, *Minamoto, od císaře vládu, představitel rodu se ujal moci jako vojenský vládce, *šógun, a založil takzvaný *šógunát. Vojenští vládci, šógunové, fakticky vládli až do reformy *Meidži v roce 1868, kdy o svá privilegia přišli také samurajové. Instituce císaře odstraněna nebyla, ale přestože se několik císařů pokoušelo skutečně vládnout, po celou dobu byli prakticky bez moci, zůstávali pouhým symbolem země. (Viz též *bušidó.) (František Čapka, Helena Honcoopová)

samurajstvo, *samuraj.

San Javier (stát Chiapas, jižní Mexiko), jihilakandonská *komunita (*Lakandonové) nacházející se v blízkosti lakandonských komunit *Betel a *Lacanjá, v těsné blízkosti mayské archeologické lokality *Bonampak. Komunita se vytvářela v 70. letech 20. století a založili ji Lakandonové původem z Lacanjá s cílem zamezit přiblížování a utváření osad ostatních *etnik v jejich prostoru. (Lucie Nečasová)

San Lorenzo, hromadné označení pro tři související *archeologické lokality – San Lorenzo, Tenochtitlán a Potrero Nuevo (Veracruz, Mexiko), které byly význačným střediskem *Olméků zejména v počátcích jejich kultury v letech 1200–900 př. n. l. Byly zde objeveny, kromě jiného, kolosální hlavy z *čediče, z nichž nejmohutnější jsou více než dvacetitunové. (Jaroslav Malina)

San Román-Espinosa, Teresa (4. 5. 1940, Madrid, Španělsko), španělská antropoložka a ciganoložka. Po studiích na *univerzitách Complutense de Madrid a Santiago de Compostela absolvovala magisterské a postgraduální studium *sociální antropologie na University College London (UCL), London University, přičemž se účastnila meziuniverzitní spolupráce s London School of Economics and Political Science. Doktorát ze sociální antropologie získala na Universidad Autónoma de Barcelona. *Antropologii vyučovala na univerzitách v Madridu a v Barceloně. Od roku 1989 působí na Universidad Autónoma de Barcelona, kde též řídí skupinu Investigación en Antropología (Antropologický výzkum).

Prováděla terénní výzkum španělských Cikánů (*Gitanos*), chudinské marginalizované populace, dále výzkum marginalizovaných starců a imigrantů ze Senegalu a Gambie ve Španělsku. Formulovala teorii sociální marginalizace. Z významnějších publikací: *Vecinos gitanos* (Cikánští občané, 1976); *Vejez y cultura, hacia los límites del sistema* (Stáří a kultura: Na hranice systému, 1990); *Los Muros de la Separación, ensayo sobre alterofobia y filantropía* (Hradby odloučení: Esej o xenofobii a filantropii, 1996); *La diferencia inquietante, nuevas y viejas estrategias de los gitanos* (Zneklidňující odlišnost: Nové i staré strategie cikánů, 1997); *Sueños africanos para una escuela catalana* (Africké sny pro katalánskou školu, 2004). Česky: San Román, Teresa (2007): Příbuzenství, manželství, právo a vůdcovství ve dvou cikánských městských lokalitách ve Španělsku, in: Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek, ed., *Cikánská rodina a příbuzenství*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a Vlasta Králová, s. 97–112. (Lenka Budilová, Marek Jakoubek)

sanační režim, *režim, sanační.

Sanapanáové, jihoamerické *indiánské etnikum v Paraguayi v povodí řeky Río Salado a Galván; ve 40. letech 20. století se počet odhadoval na 1 000 osob. *Jazyk patří do rodiny lengua. Věřící jsou *katolíci s pozůstatky prvků tradičního *animismu. V průběhu 20. století byli asimilováni okolním *mestickým obyvatelstvem. (Lukáš Šín)

Sandavové, etnická skupina *khoisanského původu žijící v počtu asi 40 000 (odhad z roku 2000) v oblasti Kondoa Irangi v jižní části Tanzanie. Jsou pozůstatkem původních *hotentotských populací a dosud hovoří jedním z jejich *jazyků (*sandawe). Jsou příbuzní *Khoiům. Zdá se, že u Sandavů ještě nedošlo k úplnému rozpadu kmenového uspořádání; zachovali si dosud zbytky původní lovecko-sběračské kultury (*lov), kterou doplňují *zemědělstvím a *chovem dobytka po vzoru svých *bantuských sousedů. Část věřících se hlásí ke *křesťanství, ostatní si zachovali tradiční kultury. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

sandawe, *sandaweština.

sandaweština (sandawe), *khoisanský jazyk užívaný izolovanou menšinou v Tanzanii (*Sandavové). (Jan Záhořík)

Sandawové, *Sandavové.

sanděšakávja („báseň-poselství“), zvaná též *dútakávja*, indická lyricko-epická skladba, jejíž obsah tvoří vyznání milostného citu mezi odloučenými milenci. (Jan Filipický)

sandžak, správní obvod (provincie) v *osmanské říši. (Jaroslav Malina)

Sand(ová), George (vlastním jménem Aurore Dupinová, provdaná baronka Dudevantová, 1. 7. 1804, Paříž Francie – 8. 6. 1876, Nohant, Francie), francouzská prozaička a dramatička; přední představitelka ženského emancipačního hnutí, předchůdkyně dnešního *feminismu. Po dvouletém pobytu v klášterní škole anglických jeptišek v Paříži, nešťastném sňatku a následném rozvodu se věnovala literatuře. Na *zámek svých šlechtických předků Nohant zvala v době své největší slávy řadu přátel a milenců (*Balzac, *Flaubert, Chopin, Liszt). Její

na tehdejší dobu provokativní způsob života (mužské oblečení, mužský pseudonym, kouření, jízda na koni, otevřená sexuální promiskuita, zájem o politiku) dráždila a současně přitahovala špičky francouzské a evropské společnosti. K jejím intimním přátelům patřil i polský hudebník a skladatel Fryderyk Chopin: kontakt s ním a se slovanskou pařížskou *emigrací a možná další, autobiografické důvody vyvolaly její zvýšenou inklinaci k *Slovánům (mimo jiné i k českému *husitství). Svého času vzbudila rozruch takřka doložená *hypotéza, že je potomkem českého „husitského krále“ Jiřího z Poděbrad, o něhož projevovala příznačný literární zájem.

Doménou její literární tvorby jsou románové příběhy ženských hrdinek, obvykle nešťastných v milostném životě či přímo v manželství, které překonávají společenské *konvence a usilují o právo na plnohodnotnou fyzickou *lásku. V tomto smyslu její tvorba a radikální životní postoje, gesta a etiketa inspirovaly pozdější evropskou a světovou literaturu i emancipační ženské hnutí: podstatnou úlohu sehrály i při formování hodnotné české ženské literatury (Božena *Němcová, Karolina *Světlá, Teréza *Nováková, Růžena Svobodová aj.).

Struktura jejích románů (například *Valentine* [Valentina], 1832, *Indiana*, 1832, *Lélia* [Lélie], 1833) je v podstatě konfesionální: je založena na řetězcích vyznání, promluv, sporů a konfliktních dialogů mužů a žen hledajících autentickou podobu své *sexuality. (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

sangdädüŋg, nejvyšší z rady starších **hwabäk*, jakýsi korektiv královské moci ve staré Koreji. (Miriam Löwensteinová)

Sangerova metoda, *metoda, Sangerova.

sangoan, kultura *středního paleolitu lesní zóny subsaharské Afriky datovaná mezi 50 000 až 35 000 let. Typické jsou přežívající *pěstní klíny, *drasadla a zejména *bifasy protáhlých tvarů (anglicky: *pics*, česky: **kopáče*). (Jiří A. Svoboda)

sanguis (řecky), *krev.

sangvinik (z řečtiny: *sanguis*, „krev“), jeden ze čtyř druhů temperamentu (*flegmatik, *cholerik, *melancholik, sangvinik), stabilní *extrovert – společenský, přístupný, činorodý, veselý, bezstarostný, živě reagující, nenucený, čilý, hovorný, optimistický, charismatický, emočně a názorově nestálý, neumí naslouchat, věci nedotahuje do konce, věci prožívá povrchově a krátce, základní nálada je veselá. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

Sanhedrin (řecky: *Synedrion*), židovský Nejvyšší soud (rada), zákonodárná a náboženská instituce *Izraele, působící v období 2. století př. n. l. až 5. století n. l. Navázal na činnost Velkého shromáždění, které vzniklo po návratu *Židů z babylonského zajetí a zaniklo ve 2. století př. n. l. Sanhedrin míval 71 až 120 členů a v jeho čele byl předseda, který měl titul *nasi*. (Jaroslav Malina)

sanitární kordon, *kordon, sanitární.

sankce (z latiny: *sānctiō*, „ustanovení; ustanovení zákona o *klatbě; donucovací předpis; pohrůžka trestem“), uvedení v platnost, respektive potvrzení *normy (stejně jako označení pro část *zákona), ve které byly stanoveny následky nějakého provinění; dříve byly jako sankce označovány samotné důležité zákony (například pragmatická sankce). V mezinárodním právu se pojmu užívá pro hospodářské a politické donucovací opatření, kterými je *státu vyhrožováno a proti němu postupováno v důsledku jeho porušování *lidských práv. (František Čapka)

sankin kótai (z japonštiny: *sankin kótai*, „střídavá přítomnost ve službě“), střídavá povinnost japonských knížat, kteří měli jinak ve svých panstvích jistou *autonomii, sloužit v určených termínech přímo *šógunovi, v jeho blízkosti. Všechna knížata si musela vydržovat rezidenci v sídelním *městě šóguna, kde byly nuceny trvale žít jejich manželky a děti, v podstatě jako rukojmí. Knížata zpravidla trávila život střídavě po roce na vlastním panství a

v Edu (*Edo), stěhovali se i s několikasetčlennou *družinou po cestách pod přísnou vládní *kontrolou. Stálé stěhování a údržba dvou rezidencí knížata finančně vyčerpávaly, stály je 70 až 80 procent jejich příjmů. Celý systém zajišťoval kontrolu nad knížaty, která tak neměla mnoho příležitostí zesílit natolik, aby dokázala ohrozit moc šóguna. (Helena Honcoopová)

sanktuárium (též sanktuář, z latiny: *sānctuārium*, „svatostánek“), kamenicky ozdobně řešený uzavíratelný výklenek pro nádobu s hostiemi v levé straně *presbyteria (do 16. století); také přístěnná věžovitá stavbička (pastoforium). (Michaela Králíková)

sanktuář, *sanktuárium.

sannjása (ze sanskrtu: *sam+njas-*, „odložit stranou, odvrhnout“), vzdání se či zřeknutí se světského způsobu života, poslední ze čtyř **ášramů* či životních stadií v *hinduismu, zasvěcené odříkavému životnímu stylu, rozjímání a asketismu. (Jan Filipický)

Sanové (zastarale Křováci, vlastním jménem: *San*, „Lidé“), *khoisanské etnikum v Angole, Botswaně, Jihoafrické republice, Namibii a Tanzanii. *Jazyk (náležející mezi archaické jazyky světa) patří do *khoisanské rodiny; vyznačuje se tzv. mlaskavkami. Sanové se vyznačují malým vzrůstem (výška těla 145–150 cm), jejich vlasy mají tvar pepřových zrnků (*fil-fil*), barva pleti je žlutohnědá až šedohnědá, ušní lalůček není zahrnutý (tzv. křovácké ucho) aj. V pouštích a polopouštích v jižní Africe dnes žijí jejich mizející zbytky v počtu asi 5 000 na území Botswany, Namibie a v oblasti pouští Kalahari a Namib v Jihoafrické republice. Přežívajícím zbytkem Sanů ve východní Africe jsou Hadzapové (*Kindigové). Jako etnikum vznikli již v mezolitickém období (tzv. boskopský člověk, protokřovácké populace) a zachovali si většinou původní *kamennou industrii i lovecko-sběračský způsob života.

V průběhu 19. a 20. století byli Sanové vytlačeni *Bantuy a *Evropany do neúrodného pouštního vnitrozemí (pobřežní Křováci byli vyhubeni již v 17. a 18. století). V průběhu 20. století bylo vládami některých zemí uskutečněno několik spíše neúspěšných pokusů o jejich sedentarizaci. Potravu získávají *lovem, *sběrem a výjimečně *rybolovem. K lovu užívají *šipy s otrávenými hroty. *Materiální kultura není v důsledku přírodních podmínek příliš rozvinuta. Nestaví si trvalá obydlí, pouze přístřešky na ochranu před nepříznivým počasím. Typickou ženskou ozdobou jsou šňůry *korálků vyráběných ze skořápek pštrosích vajec. Sanové jsou *nomádi, pohybují se okolo základny, kterou je trvalý zdroj vody. Známé jsou skalní malby rozptýlené po celé jižní Africe, mají bohatou ústní slovesnost, hudbu, typické hudební nástroje a tance. Antropologické a etnoarcheologické výzkumy mezi Sany prováděli v poslední době zejména američtí badatelé Richard Lee a Irven *DeVore. (Jaroslav Malina)

sansára (ze sanskrtu: *sam+sr-*, *sarati* „toulat se, putovat“), koloběh přerovování, řetězec vznikání, zániků a nových zrození, jejichž povahu určuje neúprosný *zákon *karmy (či *karmanu*), odplaty za vykonané činy, které člověka poutají stále k dalším vtělením.

Vysvobození (*mókša) z tohoto neodvratného procesu nabízí *upanišadové osvobozující poznání, spásonosná moc oddanosti k *bohu (*bhakti), anebo – v *buddhistické tradici – procitnutí (*bódhi), vedoucí ke konečnému vyvanutí (*nirvána). (Jan Filipický)

sansingtuejská kultura, *kultura, sansingtuejská.

sanskrt (*sam+s+krta*, doslova „upravený, zdokonalený“), *indoárijský jazyk tvořící spolu s *iránskými jazyky součást *indoiránské větve *indoevropské rodiny; vyvinul se z tzv. védského jazyka (*védštiny), v němž se dochovaly nejstarší indické literární památky zvané *védy. Základem védštiny (zvané též stará indiština) bylo severozápadní nářečí *árijských etnik, jež zřejmě v polovině 2. tisíciletí př. n. l. pronikala na indický subkontinent. Podle veršovaných modliteb a zaklínadel (*mantra) obsažených ve védských sbírkách bývá tento *jazyk označován rovněž jako mantrový dialekt. Zhruba kolem roku 400 př. n. l. lze zaznamenat mladší vývojovou fázi staroindického jazyka, kterou kodifikoval gramatik Pánini ve své učebnici *Ašádžjái* (Osmidílka). Učený traktát složil v úsporném sůtrovém stylu z téměř 4000 lehce zapamatovatelných pravidel, z nichž mnohá tvoří jen jedna slabika,

používají řadu zkratk a připomínají algebraické vzorce, jež jsou bez komentáře prakticky nesrozumitelné. Popisuje jazyk, jímž pravděpodobně hovořili vzdělaní příslušníci vyšších bráhmanských vrstev, rozšířený v té době na severozápadě subkontinentu; jeho učebnice je ale nejenom deskriptivní, nýbrž zejména preskriptivní – znalost mnemotechnických pouček určených k memorování umožňuje správně vytvořit každý gramatický tvar. Zvláštní pravidla studentům umožňují odvodit i nadále nepoužívané tvary běžné ve védském jazyce, který tehdy představoval již archaický, ale stále srozumitelný dialekt (proto se někdy poněkud ahistoricky hovoří o védském „sanskrtu“).

Sanskrt upravený Páninim se rozvíjel souběžně s hovorovými „lidovými“ či „přirozenými“ (*prākṛta*) jazyky, jež předcházejí vzniku moderních indoárijských jazyků. Jeho znalost se považovala za známku učenosti a vysokého společenského postavení; byl užíván jako vznešený jazyk klasické staroindické literatury, stal se liturgickým jazykem *hinduismu, *buddhismu i *džinismu. Výpůjčky ze sanskrtu hojně obohatily slovní zásobu zejména *drávidských jazyků, nejvíce *kannadštiny, *malajálámštiny a *telugštiny, méně *tamilštiny. Jazyk eposů **Mahábháraty* a **Rámájany* vykazuje řadu odlišností od Pániniho normy, padajících na vrub vlivu *prākṛtů. Rovněž v dvorských *dramatech klasického období se objevují dialogy v prākṛtech, jimiž hovoří služebnictvo a prostý *lid, zatímco výše postavené osoby mluví sanskrtem. Jako jazyk posvátných písem a filozofických traktátů sanskrt výrazně ovlivnil literaturu mahájánového buddhismu, jehož některé texty jsou psány tzv. buddhistickým hybridním sanskrtem, smíšeným jazykem kombinujícím pravidla sanskrtské gramatiky, často zjednodušená pod vlivem prākṛtů, s prākṛtským slovníkem a typicky buddhistickými výrazovými prostředky.

Sanskrt se řadí do satemové skupiny indoevropských jazyků, kam patří rovněž *baltské a *slovanské jazyky. Nápadné podobnosti jejich lexika a gramatické struktury přivedly badatele koncem 18. století k poznání, že lze všechny odvodit od společného základu, a podnítily rozvoj indoevropské srovnávací *jazykovědy. Romantická představa, že sanskrt je matkou slovanských jazyků, ovlivnila české národní obrození.

Pro písemný záznam sanskrtu se používá hlavně *dévanágarí*, případně dalších *indických písem odvozených z grafického systému **bráhmí*, jehož nejstarší památky se dochovaly ze 4. století př. n. l. Indická tradice kladla od nejstarších dob důraz na uchování posvátného vědění v paměti a písmo přitom hrálo jen druhotnou roli, v duchu známého sanskrtského aforismu „vědění uložené v knihách je jako bohatství v cizí dlaní“. Roli zde asi hrála víra v magickou sílu mluveného slova a obava, že každá odchylka v textu způsobená přeřeknutím, či písařským omylem, může mít nebezpečné důsledky. Nezanedbatelná byla i snaha předávat tajné nauky určené pouze uším zasvěcených přímo, od učitele k žákovi, což písemný záznam nemohl zabezpečit.

V současnosti si sanskrt zachovává postavení jazyka hinduistického kultu, pro úzkou skupinu vzdělanců (kolem 50 000 mluvčích) ale plní i roli dorozumívacího jazyka. V příloze 8 indické *ústavy je uveden jako jeden z 23 oficiálně uznávaných jazyků. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

Santálci (sami se nazývají *Hórókó*, „Lidé“ či *Hórhepónkó*, „Děti lidí“), kmenové etnikum v severovýchodní Indii (asi 4,5 milionu osob) ze skupiny *Mundů, které žije převážně na náhorní plošině Čhótá Nágpur, ve svazových státech Džhárkhand, Urísa a Západní Bengálsko. Za jejich původní domovinu někdy bývá považováno *království Čampa na severu Kambodže, což vysvětluje jejich příbuznost s *monkhmerskými etniky. Na subkontinent zřejmě migrovali přes Ásám a Bengálsko ještě v předárijském období. Podle tradice v minulosti tvořili spolu s populacemi Hoů, Mundářiů aj. *kmenový svaz známý pod jménem Khérvárové. Podle nich byla pojmenována tzv. khérvárská severní skupina *mundských jazyků (součást *austroasijské rodiny), kam patří vedle *santálštiny též *mundáři a příbuzné dialekty. Santálština má dva dialekty, jen málo odlišné od standardní formy *jazyka –

kármáli, jímž hovoří *kmen (či *klan) Kólha, a dialekt kmene Máhlé, jež oba žijí na bengálsko-biháarském pomezí. *Kolonizace kmenových území v oblasti pohorí Rádžmahal vyvolalo v letech 1855–1856 rozsáhlé povstání proti britské správě, jehož potlačení si vyžádalo životy zhruba 10 000 Santálců.

Tradiční *náboženství Santálců bylo *animistické, dnes je silně ovlivněno *hinduismem. Dosud zachovávají staré náboženské i kulturní *zvyky; každá *vesnice má posvátný háj zasvěcený kmenovým božstvům, jejichž přízeň si zajišťuje zvířecími obětmi, a svého zaklánače (*ódžha*), jenž zaplašuje zlovolné duchy (hlavně duše lidí zemřelých nepřirozenou smrtí), obětuje jim vlastní *krev a využívá tradičních léčebných postupů při *léčbě nemocí. Většinou jsou usedlími zemědělci a chovateli domácích zvířat, některé skupiny se specializují na určitý druh řemesel (*kovářství, *kovolitectví, výrobky z bambusu aj.) a usilují o začlenění do kastovní *hierarchie. V hinduistické *společnosti kmenová etnika tradičně zaujímají podřadné postavení, jejich členové jsou pokládáni za tzv. *nedotknutelné. S cílem zmírnit důsledky sociálního vyřazení, zařadila indická *vláda Santálce spolu s dalšími *mundskými etniky do skupiny tzv. registrovaných kmenů (*Scheduled Tribes*) požívajících výhod *pozitivní diskriminace. (Jan Filipický)

santálí, *santálština.

santálština (santálí), *mundský jazyk z *austroasijské rodiny užívaný menšinou v indických státech Bihár, Urísa a Západní Bengálsko. (Viz též *jazyky, indické, *Santálci.) (Jan Filipický)

Santorin, *Théra.

Santorio, Santorio (latinsky Sanctuarius, 29. 3. 1561, Capo di Istria = Koper – 22. 2. 1636, Benátky, Itálie), italský lékař. Ve svých dílech *Commentaria in artem medicinalem Galeni* (Poznámky o Galénově léčitelské metodě, Benátky 1612) a *Ars de statica medicina* (Poznátky medicíny stavů, Benátky 1614) popsal pokusy měření fyziologických veličin lidského organismu pomocí přístrojů, které sám vyvinul. Sestrojil k tomuto účelu rozmanité váhy, teploměry, hygrometry a pulsilogia (zařízení k počítání tepu). Popsal tak změny tělesné váhy jako rozdíl mezi přijímaným množstvím potravy a množstvím vylučovaných látek (stolice, moč).

Po dlouholetých pokusech dokázal, že tělo vylučuje „neviditelným způsobem“ pokožkou a plícemi do okolí další látky, a to v množství asi 1,25 kg denně, tedy více než váží viditelné výměšky. Na základě jeho objevů byly později při *léčení zavedeny různé potní kúry. (Jaroslav Malina)

san-fan, *hnutí v počátečním období Čínské lidové republiky „proti třem zlům“, totiž proti korupci, plýtvání a byrokratismu ve straně, v masových organizacích a armádě. (Josef Kolmaš)

san-t'iao [čínsky], „tři nauky“, čínský termín pro *taoismus (*tao-t'iao*), *konfucianismus (*žu-t'iao*) a *buddhismus (*fo-t'iao*). (Josef Kolmaš)

san-t'üe [čínsky], nejvyšší čínská umění: *poezie, *kaligrafie a *malířství. (Josef Kolmaš)

sapere aude (latinsky: „měj odvahu k moudrosti“; „měj odvahu samostatně myslet“), obrat, který pochází od římského básníka *Horatia (*Listy*, I, 2,40), avšak proslavil ho zejména Immanuel *Kant ve formulaci „měj odvahu užívat vlastního rozumu“, která vešla do dějin jako základní proklamace *osvícenství. Kant jí otevírá svůj drobný spis *Beantwortung der Frage: Was ist die Aufklärung?* (Odpověď na otázku: Co je osvícenství?, 1784), ve kterém vyzývá k *autonomii v myšlení i v praktickém morálním rozhodování. Obsahově shodná formulace se nachází ještě v dalších dvou Kantových příležitostných textech. Inspiraci k tomu našel patrně u francouzských encyklopedistů; výraz *sapere aude* tak použil například Denis *Diderot již roku 1755. (Břetislav Horyna)

sapfismus, *lesbismus.

Sapfó (konec 7. až začátek 6. století př. n. l.), řecká básnířka; příslušnice aiolské *aristokracie na Lesbu a hlavní představitelka řecké lyrické *poezie. Sapfíny, většinou ve zlomcích zachované písně, jsou žensky osobní a odrážejí její niterné prožitky. Její údajná *bisexualita a milostné vztahy k *Alkáiovi a *Faónovi jsou zřejmě pozdější *legendou. (Viz též *lesbismus.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

saphenus, -a, -um, skrytý (v *anatomii například povrchová žíla dolní končetiny – *vena saphena parva). (Ladislava Horáčková)

sapientace (z latiny: *sapientia*, „moudrost, rozumnost, rozvaha, důmysl; učenost; filozofie“), dnes málo používaný vágní pojem, proces rozvoje takových vlastností *člověka, které je možno označit jako výlučně lidské: například *duchovní kultura; navazuje na *hominizaci, ale ve skutečnosti začíná až v *mladém paleolitu u populací anatomicky moderního člověka. Sapientace by měla souviset s rozvojem organizované lidské společnosti, kultury a pokročilejších *technologíí výroby, ale její definice je velmi problematičká. (Jaroslav Malina)

Sapir, Edward (26. 1. 1884, Lauenberg, Německo [dnes Łębork, Polsko] – 4. 2. 1939, New Haven, USA), americký lingvista a antropolog. Společně s Ruth *Benedictovou a Margaret *Meadovou náleží k zakladatelům školy *kultura a osobnost (*Culture and Personality*) a významně přispěl k rozvoji *psychologické a *lingvistické antropologie. Je považován za předchůdce *humanistické antropologie* (*humanistic anthropology*), která se ustavila ve Spojených státech amerických v sedmdesátých letech 20. století. Sapir vystudoval Kolumbijskou univerzitu, kde se původně věnoval německé a indoevropské filologii, Franz *Boas nicméně obrátil jeho pozornost k *antropologii. V dizertační práci, kterou obhájil v roce 1909, se Edward Sapir zabýval indiánskými jazyky v Kalifornii a Oregonu. Po krátkém pobytu na Kalifornské univerzitě v Berkeley v letech 1907 až 1908 přijal zaměstnání v antropologickém oddělení Kanadského geologického průzkumu v Ottavě. Při této příležitosti se věnoval studiu jazyků *Athapasků; tento výzkum posléze přispěl k vymezení jazykové rodiny *na-dené. Během patnácti let strávených v Ottavě se Sapir zabýval lingvistickou antropologií a vypracoval novou klasifikaci *indiánských jazyků; na místo tradičního členění na padesát pět skupin, jehož autorem byl John Wesley Powell, Sapir navrhl šest základních skupin. Sapirovo členění bylo užíváno až do šedesátých let 20. století, kdy se prosadila klasifikace od Josepha Greenberga.

V roce 1921 Edward Sapir uveřejnil svoji zásadní strukturalisticky zaměřenou studii *Language: An Introduction to the Study of Speech* (Jazyk: Úvod do studia řeči). V letech 1925 až 1931 přednášel na univerzitě v Chicagu a 1931 až 1939 na Yaleově univerzitě. Edward Sapir vytvořil společně se svým žákem Benjaminem Lee *Whorfem teorii *lingvistického relativismu, která je známa jako *Sapir-Whorfova hypotéza. (Jaroslav Malina)

Sapir-Whorfova hypotéza, *hypotéza, Sapir-Whorfova.

saponifikace, *zmýdelnění.

sapropelit (švartna, nesprávně lignit), organogenní sediment tmavohnědé až černé barvy, vystupuje v nadloží černého uhlí především v kladensko-rakovnické oblasti, kde byl sapropelit *Kelty systematicky těžen a obráběn. Výroba šperků ze sapropelitu má v této oblasti velkou a starou tradici, která překonala místní potřebu již ve 2. století př. n. l. Byl organizován dálkový obchod s touto surovinou, polotovary a hlavně hotovými *šperky (*náramky). (Martin Hložek)

sara, *saraština.

Sára, hebrejské osobní jméno s významem „princezna“. Podle *Starého zákona, Gn 11–25, byla Sára manželkou praotce *Abrahama a matkou Izáka, kterého porodila ve vysokém stáří. Zemřela prý ve věku 127 let a byla pohřbena v hrobce Abrahamovy rodiny v Makpele u Chebrónu (Gn 25, 10). Její jméno nalézáme ve *Starém zákoně také ve formě Sáráj. Starý

zákon vykládá dvojí formu jména tím, že *Bůh změnil jméno Sáraraj na Sára souběžně se změnou původního jména jejího manžela z Abram na Abraham (Gn 17, 15). (Vladimír Sadek)

Saracéni (Sarah), zastaralý název, který v antických pramenech označoval jednu z velkých *arabských populací, později v přeneseném smyslu název pro všechny arabské populace, respektive všechny *muslimy zvláště v oblasti Středomoří. Dnes se již název nepoužívá. (Jaroslav Malina)

Sarakačani, *Karakačani.

Saramakové, etnikum žijící zejména v Surinamu v počtu asi 22 000. Hovoří saramačtinou (dialekt kreolštiny ovlivněný *portugalštinou), *angličtinou a západoafrickými *jazyky. Saramakové jsou potomky *otroků, kteří na přelomu 17. a 18. století uprchli z portugalských plantáží do surinamských *lesů. Vytvořili zde komunity, živící se *zemědělstvím, *lovem a *rybolovem. V 19. století mnozí Saramakové navázali kontakt s nizozemskými osadníky a začali pracovat jako lodníci či dřevaři. Společnost je *matrilinéární a většina žen má svou vlastní domácnost. Někteří muži mají dvě či více žen, ale ženy žijí v oddělených domech. Koncem 80. let 20. století došlo k násilným střetům mezi Saramaky a surinamskou *vládou. Mnoho Saramaků uprchlo do Francouzské Guyany, kde žijí dodnes jako političtí uprchlíci. (Lukáš Šín)

saraština (sara), *nilosaharský jazyk užívaný v jihozápadním Čadu. (Jan Záhořík)

Sarawačané, populace malajskoindonéského původu žijící ve státě Sarawak na ostrově Borneo; celkový počet téměř 2,4 milionu (odhad z roku 2005), většinou *Malajců, hovořících *malajštinou. Území bylo původně součástí *sultanátu Brunei; v roce 1841 je koupila Velká Británie (James Bruce). Od roku 1963 jsou součástí nezávislého státu Malajsie. Hlavní etnickou složkou jsou původní *Ibanové, dále *Číňané, *Malajci aj. (Lukáš Šín)

sarcolemma, -atis, f., pochva svalových vláken.

sardinština, *sardština.

Sardové:

1. starověké etnikum žijící na ostrově Sardinii a spřízněné s *Ligury; Sardové byli předindoevropského původu. Již ve 2. tisíciletí př. n. 1. vytvořili zcela ojedinelou a vyspělou megalitickou kulturu vyznačující se věžovitými obytnými *stavbami (*nuraghi), sloužícími zároveň jako *opevnění, jichž bylo na Sardinii kolem 7 000: pocházejí většinou z vrcholného období této kultury (1000–500 př. n. 1.). Sardové pravděpodobně přišli ve 12. století př. n. 1. z Malé Asie, zřejmě z oblasti Sard (odtud jméno) a na ostrově se smísili s původním *iberským a ligurským obyvatelstvem, ale bližší podrobnosti o jejich původu nejsou známy. Po dobytí Sardinie *Římany došlo k zániku svérázné megalitické kultury a *společnosti, avšak Sardové zůstali na ostrově dodnes;

2. název dnešních obyvatel italského ostrova Sardinie – Sardiňanů v počtu téměř 1,7 milionu (odhad z roku 2006). Vyznačují se celou řadou etnografických zvláštností a také výrazným jazykovým dialektem; zdejší *jazyk – *sardština – bývá lingvisty střídavě vydělován jako samostatná *románská řeč či jen jako skupina osobitých dialektů *italštiny (nejčastěji se vymezují nářečí logudorské, campidanské a gallurské; respektive i sassarské a nuorské-barbaricino) s dochovanými četnými archaismy z *předrománského období. Odhaduje se, že sardsky je schopno hovořit maximálně 1–1,12 milionu obyvatel ostrova a dále velký počet (několik set tisíc) vystěhovalců v pevninské Itálii. Podobně jako na Sicílii a Korsice se i na Sardinii až do dnešní doby udržely některé silné prvky rodového cítění a *zvykového práva (*krevní msta aj.). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

sardština:

1. *románský jazyk užívaný v běžném styku na Sardinii, úředním *jazykem je však *italština;

2. vymřelý *indoevropský jazyk blízký *etruštině, užívaný ve *starověku na Sardinii. (Viz též *Sardové.) (Jaroslav Malina)

Sargon, akkadsky Šarru-kín, Šarru-kén „pravý král“, jméno akkadského krále a dvou asyrských panovníků:

1. Sargon Akkadský (2334–2279 př. n. l.), zakladatel semitské staroakkadské dynastie (*Akkad). Podle pozdější *legendy byl jeho otcem neznámý nomád a matkou chrámová kněžka, která nesměla mít děti. Rodiče žili v Azupiránu („Šafránovém městě“) při břehu Eufratu. *Novorozence vložila matka do košíku a vhodila ho do řeky, odkud jej zachránil nosič vody Akki. Chlapec zřejmě vyrůstal v dvorské společnosti a stal se zahradníkem. Získal přízeň bohyně Išтары (*Inanna), která mu určila životní osud mocného vládce. Legenda o Sargonovi Akkadském se pravděpodobně stala předlohou podobného vyprávění o *Mojišovi (Ex 2,1–10). Podobné pohádkové příběhy o zrození a výchově silných vládců se však objevují i jinde (například Romulus a Remus v Římě, u nás král Ječmínek). Mladý Sargon se dostal do paláce v *Kiši, kde sloužil jako vrchní číšník u krále Ur-Zababy. Když se uzurpátorsky zmocnil *vlády, založil kdesi na Eufratu mezi Kiši a *Sipparem nové (dosud neobjevené) *město Akkad, které kolem roku 2200 př. n. l. zcela zničili *Gutejci. Sargonova staroakkadská říše (*Babylonie) byla nejstarším a velmi expanzivním teritoriálním *státem *Mezopotámie. Sargonova vojska pronikla v řadě tažení podél Eufratu (*Mari, Tuttul) k pohoří Taurus („Stříbrné hory“), do severní *Sýrie (*Ebla, Jarmuti), *Libanonu („Cedrový les“, Amanus) a ovládla východní Středomoří. Zatím je nejasné, zda expanze zasáhla i *Kypr, *Krétu, jih *Malé Asie („Cínovou zemi“) a vnitřní *Anatolii (Purušchanda). Vojska však ohrožovala jistě *Elam a *Subartu; na jihu se dostala až k Perskému zálivu (k břehu „Dolního moře“). *Akkadové údajně zvítězili v 34 bitvách. Sargon Akkadský se označoval za „krále čtyř světových stran“. Rozsáhlé území spravovalo v *Sumeru padesát loajálních *ensiů a jinde byli dosazeni spolehliví *místodržící. Kromě početného úřednictva disponoval vládce i stálým vojskem o síle 5400 mužů. Během dlouhé vlády (královské seznamy mu přisuzují 55 let) oslaboval Sargon Akkadsky vliv *chrámových hospodářství ve prospěch *palácových hospodářství. Vykupoval také půdu rodových *občin a jednotlivců a přiděloval ji novým vlastníkům. Dovoz nedostatkových surovin (*dřevo, *kámen, kovové rudy i *kovy) téměř ze všech dobytých území zajišťovaly státem řízené skupiny *obchodníků. Obchodní *lodě se dostaly až do Ománu a Indie. Blahobyt královské rodiny, dvora a vyšších vrstev společnosti zajišťoval systém *daní a *tributů, jejichž neúnosnost vedla později k četným povstáním. Neomezená moc a suverenita Sargona Akkadského připravila podmínky pro *zbožnění jeho nástupců (*Narám-Sín). I když Akkadové v podstatě převzali sumerský *panteon a *kult, začal se charakter některých božstev (například Inanny, Išтары) měnit a objevovala se i božstva nová (například Dagán). Dcery z královských rodin (*Encheduanna) působily ve významných *chrámech jako vysoké kněžky. Příběhy o Sargonovi a autentické královské a stavební nápisy z doby jeho panování byly tradovány v průběhu 2.–1. tisíciletí př. n. l. jako svědectví o životě a činech „silného vládce“. Idealizovaný obraz vlády Sargona Akkadského způsobil, že jeho jméno i po staletích přijali asyrští králové (Sargon I. v 18. století př. n. l. a Sargon II.);

2. Sargon II. Asyrský (721–705 př. n. l.), asyrský panovník, zakladatel poslední a nejznámější asyrské dynastie. Zmocnil se vlády pravděpodobně násilím, pocházel však zřejmě z královské rodiny. Nejdříve se věnoval hospodářské a politické konsolidaci *Asyrie, vrátil obyvatelům *Aššuru a *Charránu jejich *privilegia, která jim byla odňata jeho předchůdcem *Salmanassarem V. Vojensky byl nucen zakročit již v roce 720 př. n. l. na dvou frontách: 1) na východě (u města *Děru) proti elamským oddílům, jež se mu však nepodařilo přesvědčivě přemoci, 2) na západě proti syrské *koalici, kde zvítězil u města Karkaru a tím znovu získal pro Asyrii syrské území. Sargon II. musel usměrňovat i zájmy *Egypta na území *Palestiny (egyptský *faraon byl nucen dvakrát zaplatit *Asyřanům *tribut). Podmanil si Gázu, zničil město Rafí'a ležící na egyptských hranicích a po povstání v Ašdódu, jež *Egyptané podporovali, připojil i toto město k *asyrské říši. Roku 715 př. n. l. nechal znovu vystavět *Samaří a přesídlil tam obyvatele arabského původu. Největší hrozbu zvenčí však představovalo pro Asyrii *Urartu.

Zájmy Asýrie a Urartu se v letech 719–714 př. n. l. střetávaly na východě v *zemi Musasir, kde sídlili *Mannejci. Při opakovaných výpravách proti Mannejcům a jejich spojencům a také proti zemi Madai (*Médie) a Parsuaš (*Persie), zničil Sargon řadu lokalit, které nechal znovu vystavět, nově osídlit a nazval je novými, asyrskými jmény (Kár-Nergal, Kár-Šarru-kén, Kár-Nabú aj.). Vytvořil tak síť opěrných bodů pro své vojenské posádky. O chování médských a perských *kmenů se nechal průběžně informovat. Rovněž ze severu území přicházely zprávy o pobytu kmenů a situaci v pohraničních oblastech. Vedením této zpravodajské služby pověřil Sargon *korunního prince *Sinacheriba. Definitivní konec zápolení o nadvládu na severu a severovýchodě znamenala 8. výprava Sargona II. (roku 814 př. n. l.). Sargon Urartu nejen porazil, ale táhl napříč urartejským územím od Urmijského jezera k jezeru Van a vyplenil je. Území Musasir bylo po porážce Urartu anektováno k asyrské říši. Rovněž na západě byl *Tabal spolu s *Kilikii roku 713 př. n. l. přeměněn na asyrskou provincii a nakonec, roku 711 př. n. l., přivtěleno i území Gurgum. Příliv *Kimmeriů z východu, který usnadnil Sargonovi porážku Urartu, vlastní Asýrii přímo neohrozil, ale byl nebezpečný pro maloasijské državy. Proto uzavřel Sargon s fryzským králem Midou (*Midas, v akkadských pramenech se nazývá Mita) spojeneckou smlouvu (roku 709 př. n. l.). Roku 710 př. n. l. se Sargon mohl konečně vypořádat s *Elamem a Marduk-apla-iddinou (Meródak-baladán), Chaldejcem, který ovládl za podpory Elamu *Babylon. Sargon takticky odřízl spojení mezi elamskými oddíly a Babylone, a tak po marném čekání na pomoc mu *Babyloňané sami nabídli královskou korunu. Sargon si podmanil ještě aramejské a chaldejské kmény v povodí Eufratu a Tigridu a také kočovné kmény *Sutejců, jež sužovaly svými nájezdy venkovské i městské obyvatelstvo. Ovládnutím *Babylonie vrcholí Sargonova moc. Stabilitu a prosperitu jeho vlády dokládá i bohatá stavební činnost. Sargon založil asi 16 km od *Ninive novou královskou rezidenci a nazval ji *Dúr-Šarru-kén „Sargonova pevnost“. Nové město mělo být nejen výrazem jeho moci, ale i útočištěm před politickými *klany vysokých *úředníků v Aššuru a Ninive. Dúr-Šarru-kén byl slavnostně vysvěcen roku 706 př. n. l., i když nebyl zcela dokončen a jen částečně osídlen převážně zajatci a vysídlenci různého původu. Sargon zemřel roku 705 př. n. l. v bojích na severu území (tažení proti Tabalu). Jeho mrtvé tělo se nenašlo, takže Sargon „v domě svém pochován nebyl“, což Asyřané považovali za trest bohů. (Blahoslav Hruška, Nea Nováková)

Sarianidi, Viktor I. (23. 9. 1929, Taškent, Uzbekistán), ruský archeolog; působil v moskevském Archeologickém ústavu. Prováděl archeologické výzkumy z různých období pravěku v Turkmenistánu; v letech 1969 až 1979 se zúčastnil prací rusko-afghánské archeologické expedice v Afghánistánu, při nichž byly kromě jiného odkryty na pahorku *Tillá Tepe u Šibirġanu bohaté *hroby z 1. století př. n. l. až 1. století n. l. z raně kušánského období. Tento nález patří k nejvýznamnějším archeologickým objevům 20. století (Sarianidi, V. I., *The Golden Hoard of Bactria: From the Tillya-tepe Excavations in Northern Afghanistan* [Baktrijské zlato: Z výzkumů nekropole na Tillá Tepe v severním Afghánistánu, 1985]). (Jaroslav Malina)

sarkofág (z řečtiny: *sarx*, „maso“, *fagein*, „jíst, stravovat“):

1. [archeologie, antropologie], dřevěná, terakotová, kamenná nebo kovová *rakev užívaná při inhumačních pohřbech. Název pochází z *řečtiny, a jak uvádí *Plinius Starší, vlastnost stravovat maso byla připisována kameni těženému v maloasijské Lýkii, z něhož se zhotovovaly nejstarší sarkofágy známé z řeckého prostředí.

V Řecku však *inhumace nebyla příliš rozšířena. V Římě ji praktikovaly podle svých zvyklostí pouze některé rody, například Scipionové. K masovému rozšíření inhumačních pohřbů a užití *mramorových sarkofágů v římském světě došlo až v důsledku změn v *eschatologické koncepci a ve víře v posmrtný život, která se uplatnila od třicátých let 2. století n. l. Reliéfně zdobené sarkofágy se postupně staly nejmasovějším typem sochařské produkce pozdní antiky. Koncem 3. století narůstá počet sarkofágů s křesťanskými motivy.

Název se běžně používá i pro všechny typy kamenných rakví známých ze starého Egypta: egyptské sarkofágy byly buď hranaté nebo antropomorfní a mohly obsahovat ještě jednu nebo

více vnitřních dřevěných nebo kovových rakví; spodní část sarkofágu i jeho víko bývaly zdobené náboženskými scénami a nápisy, materiálem byl *alabastr, *čedič, *křemenec, *pískovec, *vápeneč, *žula aj.

2. [ekologie], živočich živící se masem mršin (hrobařici, kožojedi, larvy much); druhová determinace a detekce vývojových stadií sarkofágů (nekrofágů) může například v soudním lékařství napomoci k určení doby smrti u obětí násilných trestných činů. (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

sarkolema, cytoplazmatická, povrchová membrána *svalových buněk. Je to lipidická, polopropustná dvojitá vrstva, rozhraní mezi vnitřním prostředím *buňky (*cytoplazmou) a intersticiální tekutinou. Obsahuje významné strukturální a funkční *bílkoviny (*receptory, kanály, transportní proteiny aj.). (Drahomír Horký)

sarkom, zhoubný *nádor vyrůstající z buněk *mezenchymu. (Lenka Vargová)

sarkom, Ewingův, jeden z druhů kostního zhoubného *nádoru. Ewingův sarkom vzniká v dřevnaté dutině *kostí, pravděpodobně z nediferencovaných retikulárních buněk. Postihuje především děti (mezi 8–15 rokem), častěji chlapce. Tento vysoce *maligní nádor je obvykle lokalizován v některé z dlouhých kostí končetin, méně často v *pánvi. Ve spongióze *diafýzy postižené kosti vytváří zpravidla protáhlá lytická ložiska, která se střídají s okrsky spongiózní *kostní tkáně (v místě nahromadění spongiózy je kost ztlustělá). *Periost nad nádorem reaguje na podráždění kostní novotvorbou v podobě kostěných plátů (tvaru „slupek cibule“) nebo radiálně uspořádaných jehlic (*spikul). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

sarkoplazmatické retikulum, *retikulum, sarkoplazmatické.

Sarmaté, uskupení kočovných etnik, příbuzných se *Skythy. Původ Sarmatů je hledán v Íránu; poprvé doloženi v uralsko-povolžských stepích. Později se přesunuli na západ a vytlačovali Skythy. *Jazygové se v 1.–4. století usadili mezi Dunajem a Tisou (bojoval s nimi *Marcus Aurelius), Roxolani se v 1. století dostali do dolního Podunají, *Alani začátkem 5. století přišli do Španělska, tzv. východní Alani ve 2. století do Malé Asie a Arménie. V Povolží převažovali *Aorsové. V Černomoří Sarmaté obchodovali s antickými *městy, v *uměleckém řemesle se projevoval zvěrný styl. *Meč byl hlavním kultovním předmětem (božstvo *války), pěstován byl *kult *Slunce, ohně, koně, řek a jezer. V průběhu 1. tisíciletí se smísili s původními etniky ve východní Evropě a zmizeli z historie jako politická síla. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

sartorius, -a, -um, křečcovský (v *anatomii například **musculus sartorius*). (Ladislava Horáčková)

Sartové, dnes již nepoužívané označení, které mělo několik významů:

1. především označovalo smíšené obyvatelstvo *iránského, *mongolského a *tureckého původu, které obývalo zejména povodí řeky Syrdarji, oblasti Ferghány a *Chórézmu ve střední Asii. *Jazykem bylo nářečí sartilí, které je odlišovalo od *Tádžiků. Na počátku 20. století se jejich počet odhadoval na 800 000;

2. označení pro usedlé, zejména městské obyvatelstvo, které užívali *Kazaši a kočovní *Uzbekové. Dnes tvoří etnografickou skupinu Uzbeků. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Sartre, Jean-Paul (21. 6. 1905, Paříž, Francie – 15. 4. 1980, Paříž, Francie), francouzský filozof, spisovatel a dramatik; jeden z nejvýznamnějších představitelů *existencialismu. Svě pojetí existencialismu vyložil zejména v díle *L'Être et le néant* (1943, česky: *Bytí a nicota: Pokus o fenomenologickou ontologii*, 2006): podstatou je filozofie činu, která tvrdí, že charakter a význam člověka jsou určeny jeho činy, nikoli jeho *názory, skutky, ne slovy; existence podle něho předchází podstatě, což vlastně znamená, že člověk není ničím předurčen. V centru jeho díla filozofického a literárního (dramata, romány, povídky, filmové *scénáře) je otázka *svobody člověka a schopnosti ji prosadit. Sartrovi byly blízké ovšem i názory a postoje komunistů, maoistů a radikální *levice a angažoval se takřka ve všech tehdejších sociálních, politických a ideologických *konfliktech (například *válka ve

Vietnamu, a studentská *hnutí v roce 1968, levicový *terorismus). Sartrovi nebyla vzdálená ani idea politického *násilí jako nástroje dosažení radikálních cílů, což vyjadřuje jeho věta „Zastřelit Evropana je jako zabít dvě mouchy jednou ranou ... zůstanou zde mrtvý člověk a svobodný člověk“ (z předmluvy ke knize Franze *Fanona *Zatracenci země*). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Sásánovci, poslední perská dynastie před vpádem *Arabů a příchodem *islámu; vládla v letech 224 až 652 převážně na území bývalé říše *Achaimenovců. V duchovní sféře navazovala na tradice *mazdaismu. Říši založil Ardašír I., který vládl v letech 226–241, porazil posledního Arsakovce a rozšířil svůj vliv na celý Írán. Za *vlády Šáhpura I. dosáhla říše největšího rozkvětu a úspěšně vzdorovala i moci *římské říše.

*Kráľ Chusrau I. reformoval systém daní, jímž se později inspirovaly islámské daňové systémy, vojsko a administrativu. Chusrau II. válčil s *byzantskou říší, ale po počátečních úspěších, kdy dobyl Sýrii, Palestinu, Egypt i část Malé Asie, oslabil svou říši natolik, že záhy poté snadno podlehla islámské expanzi. Poslední příslušníci sásánovského rodu pak hledali *azyl v Číně, odkud se marně pokoušeli o *restauraci své moci. (Jaroslav Malina)

Sasō, *Čtyři posvátné knihy.

Sasové, západogermánské etnikum ve 2. století n. l. sídlící patrně v oblasti Holštýnska, později na území mezi Harzem a Severním mořem. Ve 3. století n. l. vytvořili Sasové *alianci spolu s Engry, Chauky, *Cherusky, Ostfály a *Vestfály v oblasti dolní Emže a Vesery v severozápadním Německu. Svaz brzy rozšířil své panství na území mezi Rýnem a Labem a podílel se na dobývání *Galie ve 4. století a spolu s *Angly i Británie v průběhu 5. století (počátky Anglosasů). Nejdéle také odolával *Frankům, za *vlády Karla Velikého (768–814) byli porobeni a přemísťováni na různá místa říše; na původním území zůstali významnou etnografickou skupinou *německého národa, která si dodnes zachovává určité historicko-kulturní zvláštnosti (jazykový dialekt, *kroj aj.). (Jaroslav Malina)

Sassi namdžonggi, *Putování paní Sa na jih.

Satan, časté jméno pro *d'ábla v **Novém zákoně*, vyjadřující podle původního hebrejského znění, že je protivníkem Božích záměrů s lidstvem, protivníkem *Ježíše Krista a protivníkem a svůdcem lidí. *Křesťané věří v jeho definitivní porážku. Obdobná bytost vystupuje i v *judaismu a *islámu. (Jaroslav Malina)

satanismus, označení skupiny *sekt hlásících se k uctívání *Satana, chápaného obvykle jako osobní či neosobní princip *zla. Kořeny satanismu sahají hluboko do minulosti a souvisejí s černou *magií, čarodějnictvím apod. Moderní satanismus založil v roce 1966 Anton Szandor La Vey (1930–1997), autor *Satanské bible*. (Jaroslav Malina)

satelit [genetika], distální segment *chromozomu oddělený od vlastního chromozomu úzkou částí, nazývanou *sekundární konstriktce. U *člověka obsahují satelit chromozomy 13, 14, 15, 21 a 22. (Jiřina Relichová)

satí (ze sanskrtu: *satí*, „opravdová, pravá, dokonalá, ctnostná manželka“), pohřební *zvyk rozšířený v Indii (zejména v *kastách Rádžpútů a v Bengálsku); po smrti manžela spáchala vdova (často pod nátlakem) *sebevraždu sebeupálením zaživa, a to obvykle přímo na mužově pohřební hranici. Zákaz satí, vydaný anglickou koloniální správou v roce 1829, byl potvrzen i *vládou nezávislé Indie; přesto se případy satí dodnes vyskytují (*smrt a pohřeb – indická civilizace). (Jan Filipický)

satisfakce, sexuální, spokojenost s pohlavním prožitkem nebo s celým sexuálním životem. (Jaroslav Zvěřina)

satrapie (z řečtiny a perštiny: *satrapeia*, „vladařství, vévodství“), jednotlivé administrativní oblasti v *perské říši *Achaimenovců, v čele stál místní vladař, satrapa. Počet satrapií nebyl konstantní, ale reformou Dareia I. koncem 6. století př. n. l. jich bylo ustanoveno dvacet. V centru říše, *Súsách, vznikl rozsáhlý správní aparát, odkud byly satrapie řízeny. Dareius nechal vybudovat i síť komunikací s jednotlivými stanicemi

k osvěžení poslů a přepřahu *koní ve vzdálenosti, která mohla být překonána za jeden den. Satrapie se ještě dělily na menší správní oblasti. V jednotlivých částech říše bylo toto členění rozdílné v důsledku snahy uchovat tradiční místní systémy územní správy. (Jaroslav Malina)

satyrové (z řečtiny: *satyroi*), přírodní démoni plodnosti, které si *Řekové od *helénismu představovali v kozlí nebo polozvířecí podobě. Byli prostopášnými průvodci *Dionýsa a původci různých vinných a sexuálních orgií. Původně měli koňské uši, ohon a kopyta. Podobní jim byli Silénové a také bůh pastýřů *Pan. (Marie Pardyová)

Saul, *Pavel z Tarsu.

Saul, první král Izraele (vládl a žil asi 1020–1000 př. n. l.), jméno znamená „vyžádaný“ či „vyptaný“, snad je to narážka na to, že si jej *lid vyžádal (1 S 9,20) nebo že byl při volbě *orákulem „vyptán“ na *Hospodinu (1 S 10,22). Jeho otec se jmenoval Kíš. Vypráví se o něm, že byl zvláště krásný a vysokého vzrůstu (1 S 9,2). Jeho *vláda začala dobře, zvítězil nad Amónci, Pelištejci i Amálekovci, ale pak se odvrátil od Hospodina, dopustil se několika závažných přestoupení Hospodinova Zákona a posléze jej zcela zaslepila žárlivost na mladého úspěšného *Davida, kterého usilovně, leč marně pronásledoval. *Bible líčí názorně, jak ztratil vnitřní klid a stal se štvancem vlastního strachu, až posléze padl v bitvě proti *Pelištejcům na hoře Gilbóa. Nad jižní částí čili *Judou se hned na to stal králem David. Na severu byl pokus udržet Saulovu dynastii, jeho syn Iš-bóšet byl však úkladně zavražděn a i sever se připojil k říši Davidově. (Jan Heller)

Saussure, Ferdinand de (26. 11. 1857, Ženeva, Švýcarsko – 22. 2. 1913, Ženeva, Švýcarsko), švýcarský jazykovědec a zakladatel *strukturalismu v *lingvistice, který hluboce ovlivnil vědy o člověku 20. století. Studoval indoevropské jazyky, *řečtinu, *latinu a *sanskrt na *univerzitách v Ženevě, Lipsku a Berlíně; působil jedenáct let na univerzitě v Paříži a v roce 1891 se vrátil do Ženevy, kde přednášel *historii, *komparativní religionistiku a *sanskrt. V roce 1906 byl na Ženevské univerzitě pověřen přednáškami o obecné jazykovědě.

Hlavní Saussurovo dílo *Cours de linguistique générale* (česky: *Kurs obecné lingvistiky*, 1989) sestavili podle svých zápisů ze Saussurových přednášek na ženevské univerzitě v letech 1906 až 1911 jeho bývalí posluchači. Bylo vydáno posmrtně v roce 1916. Saussure se odvrátil od diachronního historického pojetí jazyka, který by se podle jeho *názoru měl zkoumat synchronně, z hlediska vztahů mezi jednotlivými částmi. Každý jazyk existuje cele a platně bez ohledu na svou historii. Saussure zdůraznil, že jazyk jako totální systém je úplný v každém okamžiku, aniž by záleželo na tom, jaká změna se udála v předchozím okamžiku. Publikace *Kurs obecné lingvistiky* zaznamenala značný ohlas a stala se základem nového pojetí jazyka, společnosti a kultury. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

savana, travinná vegetační formace tropů s roztroušenými solitérními stromy s charakteristickou plochou korunou, popřípadě silným kmenem (akácie, baobaby, kadidlovníky, láhvové stromy, stromové pryšce) nebo křovinami, makroklimaticky podmíněná nízkým úhrnem srážek (většinou méně než 300 mm ročně), s výrazným střídáním období sucha a období dešťů. Vyskytují se v Africe, Austrálii, Jižní Americe a v Indii. Tato vegetační formace existuje minimálně 25 milionů let; v *pleistocénu expandovala během chladnějších období na místa *tropických deštných lesů.

Rostlinné druhy savan vykazují především adaptace na sucho, *oheň a spásání velkými býložravci, dominantními jsou zde především trávy (*Andropogon*, *Cynodon*, *Panicum*, *Pennisetum*); ze živočichů se zde vyskytují termity, mravenci (*Acromyrmex*, *Atta*), cvrčci, kobyly, četné druhy hlodavců (například v Jižní Americe mara stepní) a také velkých býložravců (antilopy, buvolci, pakoně, *sloni, zebry, žirafy) a velkých šelem (gepardi, hyeny, levharti, lvi, šakali), z ptáků je typickým obyvatelem afrických savan pštros; prostředí savany sehrálo klíčovou roli v *hominizaci v oblasti subsaharské Afriky. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

Savojané, středověká populace *keltsko-románského původu v oblasti Savojských Alp jižně od Ženevského jezera. Ve *středověku byla *země součástí Burgundského *království,

ale od roku 1417 se stala vévodstvím. Teprve v roce 1860 bylo Savojsko postoupeno Francii a Savojané se podíleli na formování francouzského národa. Jako národnostní skupina již splynuli s *Francouzi. (Lukáš Šin)

Savonarola, Girolamo (21. 9. 1452, Ferrara, Itálie – 23. 5. 1498, Florencie, Itálie), italský dominikánský mnich, kazatel, náboženský a politický reformátor. V mládí studoval díla *Tomáše Akvinského a *Aristotela, včetně arabských komentářů k Aristotelovým spisům. Ve svých 21 letech přerušil studia lékařství a vstoupil do dominikánského řádu v přesvědčení, že zkaženost a hříšnost tehdejší Itálie si žádá rétorické a kazatelské úsilí ve jménu křesťanského *Boha a za účelem spásy lidských duší. Po několika kazatelských misích v Bologni, Florencii a Brescii se v roce 1489 vrátil do Florencie, kde si svými *kázáními v klášteře San Marco získal velkou oblibu, a to přesto, že v nich ostře napadal požitkářský, opulentní, a proto nemorální způsob života Florent'anů. Svoji kritiku mířil i do řad církve, čímž se dostal do *konfliktu s *papežem Alexandrem VI. (Rodrigem Borgiou). Politický aspekt jejich střetu spočíval v tom, že Savonarola spatřoval východisko z morální zkaženosti italské církve i společnosti v podpoře mocenských nároků francouzského *krále Karla VIII. Spor nakonec skončil v květnu roku 1498 uvězněním Savonaroly a následnou veřejnou popravou, společně s jeho dvěma nejvěrnějšími pomocníky.

V mezidobí a zejména po roce 1494, kdy byl z Florencie vyhnán Piero di Medici a došlo zde k obnově republikánských tradic a politických *svobod, však Savonarola působil jako intelektuální vůdce florentského republikanismu. Navzdory svému zakotvení ve scholastické nauce a morálně-prorocké formě svých spisů i kázání zastupoval – vedle tradice „občanského“ *humanismu – jednu ze dvou hlavních myšlenkových linií, které na přelomu 15. a 16. století v italských městských státech podepíraly rozkvet republikánských politických idejí. Byl mu sice cizí humanistický ideál úctyhodného muže (*vir*), který svoji *ctnost (*virtú*) využívá k dosahování pozemské slávy a bohatství, a přitom vede ke svobodě a prosperitě celou společnost (v této tradici se mimo jiné pohyboval Nicollò *Machiavelli); na druhé straně ovšem participoval v tradičním republikánském *diskurzu, který vyzdvihoval smíšenou (republikánskou) formu *vlády, zajišťující politickou svobodu, kritizoval nadměrné sledování soukromých cílů na úkor společného dobra a odmítal žoldácká vojska v případě obrany vlastní svobody (viz též *svoboda, pozitivní a negativní). Po vzoru svých scholastických předchůdců, jako byli Bartolus ze Saxoferrata (1314–1357) nebo Marsilius z Padovy (kolem 1275–kolem 1343), viděl širokou účast obyvatel na politickém rozhodování jako nejdůležitější nástroj k zachování politické svobody jakožto nejčennějšího výtoku italských městských *republik. Z díla: *Triumphus Crucis* (Triumf kříže, 1497), *Trattato circa il Reggimento di Firenze* (Pojednání o ústavě města Florencie, 1498). (Pavel Dufek)

sax (z germánských jazyků?) [archeologie, historie], *dýka s krátkou jednobřitou *čepelí a dlouhou rukojetí užívaná zvláště *Germány v *době stěhování národů. (Jaroslav Malina)

Sázelová, Sandra (26. 1. 1983, Olomouc) česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity (Brno), od roku 2007 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Šamanismus: možnosti odrazu v paleolitu* (2007), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jiří A. *Svoboda, DrSc. Zabývá se lovecko-sběračskými a nomádskými společnostmi Sibíře a využitím etnologické analogie v archeologickém kontextu. Kontakt: Mgr. Sandra Sázelová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: sabykkha@mail.muni.cz.

sběr, *sběračství.

sběračství (sběr), nejstarší způsob obživy *člověka a jeho předků (později doplňovaný *lovem) začínající již v *nejstarším paleolitu (2 500 000–1 000 000 let). Sběračství jako základní způsob obživy trvalo v průběhu celého paleolitu i v následujícím období *mezolitu;

u některých nativních kultur (například *Sanové) přetrvává dodnes. Ve skladbě výživy období paleolitu a mezolitu se rostlinná potrava uplatňovala od více než padesáti procent v subtropických oblastech až téměř k nule v arktickém pásmu. Měkčí rostliny a drobní živočichové včetně červů, larev a housenek, které sebrali, putovali asi bez jakékoliv úpravy nejkratší cestou do úst. Jedlé kořeny, jádra z pecek a zrna planě rostoucích rostlin však sběrači před požitím zřejmě drtili na kamenných deskách (o rozměrech kolem 40x30 cm) menšími kameny, nejčastěji *valouny. K vzácným nálezům kamenů z *pozdního paleolitu (11 500–10 000 př. n. l.) určených k této činnosti patří *čedičové stoupy s kamennými tříči z několika *lokalit *Předního východu.

Sběračství vyžaduje pouze nemnoho nástrojů (košíky z proutí a kůry, mušle na tekutiny) a jednoduchých činností. Většinou lidé vystačili s holýma rukama, jen jedlé kořeny, hlízovité rostliny a drobné živočichy z nor museli dobývat překopáváním, rozrýváním a přemísťováním zeminy kamennými klíny a *sekáči, dřevěnými, kostěnými a parohovými kolíky, rycími holemi a kůly, kopáči a motykami.

Rostlinná potrava měla obzvláštní význam pro výživu kojenců, když neměla matka dost mléka, i v pozdějším věku, než došlo k prořezání *zubů. Dodnes například domorodci v Austrálii, na *Nové Guineji a jinde krmí děti kaší z rozdrčených rostlin. (Jaroslav Malina)

Sbírka deseti tisíc listů, *Manjósů.

Sbírka mezinárodních smluv, označení úředního oznamovatele, v němž se vyhlášují nebo uveřejňují mezinárodní smlouvy, zkratka Sb. m. s. (Andrea Grígelová)

Sbírka zákonů (zkratka: Sb.), označení úředního oznamovatele, v němž se vyhlášují nebo uveřejňují *zákony a jiné důležité právní předpisy, úřední usnesení, rozhodnutí, opatření nebo oznámení (sdělení). (Andrea Grígelová)

sbírka, veřejná, získávání a shromažďování dobrovolných peněžních příspěvků a věcných darů (například šatstvo, trvanlivé potraviny aj.) od předem neurčeného okruhu přispěvatelů na předem stanovený veřejně prospěšný účel. (Marie Dohnalová)

sbírkové předměty, *předměty, sbírkové.

sbor přísežných, sbor *měšťanů vybraných *králem, kteří měli u *městských soudů úlohu ústředních svědků (protože skládali slib, tedy přísežní); na soudu seděli ve čtyřech vybraných lavicích a svědčili (například při majetkových sporech). Sbor přísežných se objevuje v pramenech hned po udělení *městských práv (například v Brně v roce 1243); jeho úloha se neomezovala jen na soudní úkony, ale brzy se vztahovala i na řízení vnitřních záležitostí *města. Roli přísežných později převzaly *městské rady, najdeme je i na *vesnicích (pomáhaly vykonávat soudní pravomoc *rychtáři – nebyly zde však orgánem samosprávy, ale byly podřízené *vrchnosti). (František Čapka)

scala, -ae, f., schody (v *anatomii například *scala tympani*). (Ladislava Horáčková)

scala naturae (novolatinsky: „žebřík přírody“, přeneseně „řetězec jsoucího; velký řetězec bytí“), *metafora pro označení metafyzické koncepce, jejíž základy spočívají u *Platóna a především u *Aristotela; podle nich a jejich následovníků je bytí uspořádáno stupňovitě od nejméně dokonalého k nejdokonalejšímu. V užším smyslu se výraz používá obecně pro dějiny *přírody pojaté ještě v predevolučním schématu, kdy se příroda dělí na tři velké sféry (nerostů, rostlin a zvířat), anebo (po zavedení diference mezi organickým a anorganickým) se člení již podrobněji ve sféře organické přírody.

Myšlenka *scala naturae* se opírá o několik předpokladů, bez kterých není udržitelná. Především ji určuje princip plnosti – příroda má „strach z prázdnoty“ (*horror vacui*), zaplňuje se všemi představitelnými formami života, které jsou považovány za plně existentní (zde kořeni například středověké popisy fantastických *zoomorfních nebo *antropomorfních bytostí, které jsou lokalizovány do neznámých nebo málo poznaných krajů). Další je princip kontinuity, který způsobuje, že všechny tyto *životní formy jsou trvale navzájem propojeny a působí na sebe. Třetí princip hierarchicko-lineárního uspořádání říká, že stupňovitá výstavba

světa (prakticky chápaná jako stvořitelské dílo) odpovídá stupňům *nobility a dokonalosti jsoucna; proto do ní bývají začleňovány i čistě duchovní bytosti, například *andělé. Idea *scala naturae* ale není typická pouze pro *středověk, drželi se jí a dále ji zdokonalovali představitelé novověké vědy (Mikuláš *Kopernik), nejznámější reprezentanti *osvícenství včetně Immanuela *Kanta, Denise *Diderota nebo Jacquese *Rousseaua; odrazila se ale ještě v koncepcích moderní *filozofické antropologie, jejíž zakladatelé, zejména Arnold *Gehlen, Helmut *Plessner a Max *Scheler, tuto koncepci běžně užívali. Hierarchicky uspořádané stupně skutečnosti předpokládá rovněž teorie emergence nebo superveniencie. (Břetislav Horyna)

scalenus, -a, -um, šikmý, nepravidelně trojhranný (v *anatomii například krční sval **musculus scalenus anterior*). (Ladislava Horáčková)

Scaliger, Joseph Justus (5. 8. 1540, Agen, Francie – 21. 1. 1609, Leyden, Nizozemsko), francouzský humanista, jazykovědec, cestovatel a náboženský myslitel; jeden z nejvzdělanějších učenců 16. století a zakladatel moderního studia *starověku; syn známého vzdělance Julia Caesara Scaligera. Studoval v Bordeaux a v Paříži pod vedením největšího znalce *řečtiny té doby, jímž byl Adrianus Turnebus; Guillaume *Postel jej získal pro studium *arabštiny a *hebrejštiny. Společně s Louistem de Chastaignerem Scaliger navštívil Anglii, Itálii a Skotsko; během cest konvertoval k *protestantismu. Po masakru *bartolomějské noci se Scaliger uchýlil do Ženevy, kde působil jako profesor na místní akademii; po třech letech se nicméně vrátil do Francie.

V roce 1583 vydal Scaliger své nejvýznamnější dílo *De emendatione temporum* (O vylepšení [koncepce] dějinných období), ve kterém rozšířil historický horizont Západu, až doposud zahrnující téměř výlučně *Řeky a *Římany, o *Babyloňany, *Egyptany a *Peršany. Roku 1593 odešel do Nizozemska na *univerzitu v Leydenu, kde se těšil pověsti nejvýznamnější vědecké autority protestantského světa. V posledních letech svého života čelil ostrým útokům *jezuitů, kteří poukazovali na četné omyly v jeho spisech. (Jaroslav Malina)

scapha, -ae, f., člun, vyhloubenina (v *anatomii například kost loďkovitá **os scaphoideum*). (Ladislava Horáčková)

scapula, -ae, f., lopatka, jedna z kostí pletence pažního. Jde o *kost typu plochého, která je umístěná ve svalstvu zad ve výši 2.–7. *žebra. Kloubně se pojí s *kostí klíční a *kostí pažní. *Facies costalis* je přivrácena k žebřům a je mírně vyhloubená (*fossa subscapularis*). Od mediálního okraje se táhnou 3–4 drsné čáry (*lineae transversae*) pro začátek **musculus subscapularis*. *Facies dorsalis* je rozdělena příčně probíhajícím hřebenem (*spina scapulae*) na dvě jámy. Obě, *fossa supraspinata* i *fossa infraspinata*, slouží pro odstup stejnojmenných svalů. Hřeben začíná na mediálním okraji lopatky trojhranným políčkem a táhne se nad její laterální úhel, kde končí plochým, na živém hmatným, nadpažkem (**acromion*). Na akromiu se nachází kloubní plocha pro spojení s klíční kostí – *facies articularis acromii*. Asi ve třetině vzdálenosti od mediálního konce je hřeben lopatky rozšířen v **tuberositas triangularis spinae* (pro úpon vzestupné části **musculus trapezius*). Na laterálním konci horního okraje lopatky (*margo superior scapulae*) vyčnívá ventrolaterálním směrem zobcovitý výběžek – *processus coracoideus scapulae*. Začíná od něj **musculus coracobrachialis* a krátká hlava **musculus biceps brachii*, upíná se sem **musculus pectoralis minor* a některé vazy *kloubu ramenního. Z mediální strany (při odstupu zobcovitého výběžku) se nachází zářez – *incisura scapulae*. Incisura je přepažena **ligamentum transversum scapulae* a otvorem, který takto vznikne, prochází **nervus suprascapularis*. Od *margo medialis* (je orientován paralelně s *páteří) a *margo lateralis* lopatky (běží šikmo vzhůru) odstupují svaly. Na laterálním úhlu lopatky (mezi *margo lateralis* a *margo superior*) se nachází jamka (*cavitas glenoidalis*) určená pro skloubení s hlavicí *humeru. Na *kraniálním okraji má **tuberculum supraglenoidale* (začátek dlouhé hlavy *musculus biceps brachii*), na *kaudálním *tuberculum infraglenoidale* (začátek

dlouhé hlavy **musculus triceps brachii*). *Collum scapulae* je zúžená část lopatky po obvodu *cavitas glenoidalis*.

*Osifikace začíná u krčku lopatky z hlavního *osifikačního jádra koncem 2. *fetálního měsíce. Další jádra (v zobcovitém výběžku, horní části *cavitas glenoidalis* a v akromiální části hřebene lopatky) se postupně objevují po celou dobu dětství od 1. roku až do 16 let. Srůsty jednotlivých osifikačních jader s okolím začínají asi v 15 letech u *processus coracoideus*, v horní části *cavitas glenoidalis* u dívek asi ve 14 letech, u chlapců až v 17 letech, chrupavčité lemy po 20. roce a akromiální část okolo 16 let. Asi u 6 % jedinců však zůstává osifikovaná část akromia samostatná a vzniká tak **os acromiale*.

Stranové určení: dorzální strana kosti má mohutný hřeben, jehož volný konec – akromion – směřuje laterokraniálně, *cavitas glenoidalis* tvoří laterální úhel lopatky. Na živém je hmatný hřeben lopatky s *akromiem (útvár důležitý pro *antropometrii – bod *acromiale*), mediální okraj, dolní úhel lopatky a pod *ventrální částí **musculus deltoideus* zobcovitý výběžek. U osob dlouhodobě ležících může být *kůže nad hřebenem lopatky trvalým stlačením přívodných cév nedostatečně prokrvena a následkem *ischémie nekrotizuje (jde o *predilekční místo proleženin – **decubitus*). *Ligamentum transversum scapulae*, přepažující *incisura scapulae*, může ve stáří osifikovat, otvor zužovat a utiskovat procházející *nervus suprascapularis*. (Ladislava Horáčková)

scapus, -i, m., stvol, násada (v *anatomii například kmen chlupu – *scapus *pili*). (Ladislava Horáčková)

SCE, *Sister Chromatid Exchange.

sceletum, -i, n., skelet, kostra. Kostra (z řečtiny: *skeleton*) tvoří pevnou a pohyblivou oporu těla. Nazýváme ji (spolu se soustavou spojů) pasivním pohybovým aparátem (aktivní hybný systém představuje svalstvo). Kosterní soustava tvoří také ochranná pouzdra pro důležité orgány, jako jsou *mozek, smyslové orgány, *srdce, *plíce a další. Kosterní systém má rovněž důležitou funkci jako depozitum minerálních látek, jeho červená *kostní dřev je krvetvorným orgánem, významným energetickým zdrojem jsou tukové buňky žluté kostní dřevě. Základním stavebním článkem kostry je kost (**os*); skelet člověka obsahuje 202 *kostí. (Původní řecké přídavné jméno *skeletos* znamená „vyschlý, vysušený, suchý“ a užívalo se pro označení *mumie.) (Ladislava Horáčková)

scéna (z latiny: *scaena* nebo *scēna*, „divadelní jeviště, scéna, divadlo; veřejnost“),

1. jeviště (divadla);

2. část divadelní hry, zvaná též obraz; širší úsek hry než výstup, ale užší než *akt (dějství).

(Ludmila Sochorová)

scénář:

1. literární předloha s rozpisem děje (*scén) pro inscenační a technické postupy při divadelním představení a filmování, doplněná konkrétními praktickými údaji k realizaci (proměny dekorací, rekvizit atd.); v improvizovaném *dramatu náčrt scén, případně *libreto;

2. přeneseně postup při řešení určitého úkolu a nástin kroků tohoto postupu. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

scénář, kulturní, sdílené schéma očekávaného jednání v určité kulturně definované situaci. (Jaroslav Malina)

science fiction (z angličtiny: *science*, „věda“, *fiction*, „fikce“; zkratka: sci-fi), umělecký žánr, v němž podstatnou roli hrají vědecké objevy a technické vynálezy výrazně přesahující úroveň vlastní doby (předvídaní převratných objevů a vynálezů [*kyborg, *robot aj.], expanze lidstva do *vesmíru, setkání lidstva s vyspělými *mimozemskými civilizacemi, sociální důsledky různých mimořádných objevů nebo událostí, nadčasové otázky *etiky a *morálky aj.). Díla science fiction se zpravidla odehrávají v budoucnosti nebo v místech, která byla v době jejich vzniku nedostupná. Často v nich hrají významnou roli mimořádné, někdy jen hypotetické přírodní jevy, neobvyklé společenské uspořádání (v tom se překrývají s utopickou

literaturou – viz *utopie, *utopismus) a bytosti nepodobné *člověku (v tom se překrývají s fantastickou literaturou).

Za nejstarší dílo s výraznými sci-fi prvky se považuje *The New Atlantis* (Nová Atlantis, 1626) od Francise *Bacona. Líčí civilizaci na vzdáleném ostrově, opírající se o systematické vědecké zkoumání. Klasiky žánru jsou Jules *Verne a Herbert George *Wells – Verne věnuje větší pozornost technice samotné, Wells jejímu vlivu na život společnosti a filozofickým problémům s tím spojeným. Významnými autory byli, popřípadě jsou na západě Isaac *Asimov, Arthur Charles *Clarke, Ray *Bradbury, Robert Anson *Heinlein, na východě Stanislav *Lem, Ivan Jefremov či bratři Strugačtí, u nás Jakub Arbes, Ondřej Neff, Josef Nesvadba a Ludvík Souček. V posledních desetiletích žánr obohatily filmy a televizní seriály, z nichž největší popularitu získal seriál *Star Trek*, odehrávající se v budoucnosti, kdy je *Země zapojena do svazku civilizací obývajících Galaxii; provázel jej i umělý jazyk mimozemské populace (*klíngonština*) vymyšlený roku 1984.

Díla sci-fi jsou čtena a sledována hlavně pro svůj dobrodružný děj, dávají však i možnost zamyslet se nad perspektivami lidstva a po uplynutí dostatečné doby nad prognostickými schopnostmi člověka. Jejich ústředním tématem je často problém, zda civilizace založená na vědě a technice povede v dlouhodobé perspektivě k rozkvětu či úpadku a zkáze lidstva. (Viz též *hypotéza, archeoastronautická, *hypotéza, katastrofická, *mimozemšťané.) (Jaroslav Malina, Jan Novotný)

scientismus (z latiny: *scientia*, „vědění, znalost, zkušenost“):

1. ideová koncepce vzniklá na přelomu 19. a 20. století, která je založena na bezbřehé, takřka absolutní důvěře v teoretické a praktické možnosti *vědy;

2. vědeckoteoretický program, podle něhož se metody a výsledky tzv. exaktních věd mají přejímat a využívat pro tvorbu teorií ve společenských vědách. Scientismus v tomto projektování přehlíží fakt, že poznání existovalo dlouho před ustavením vědy, že člověk se dosud a téměř vždy rozhoduje bez úplné *informace, jeho jednání je tudíž do značné míry nejisté a riskantní (viz *myšlení (jeho jistoty a nejistoty);

3. náboženské *hnutí (vzniklé v USA) chápající samo sebe jako vědu o lidské duši (*scientologie); hnutí svými metodami a *ideologií patří mezi nejproblematictější světónázorové organizace světa. (Jaroslav Malina)

scientologie (z latiny: *scientia*, „vědění, znalost, zkušenost“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“):

1. nauka o *vědách, o jejich vývoji a třídění; *teorie vědy;

2. scientologická církev, náboženské *společenství (asi 2 miliony členů) založené na dianetice – „vědě“ o duševním *zdraví, obsahující metody obnovování původního duševního potenciálu. Vznikla v roce 1954 v USA na základě tezí amerického spisovatele *science fiction Lafayetta Ronalda Hubbarda (1911–1986). Cílem scientologie je dovést člověka k úplné *svobodě pomocí studia a duchovní konzultace, tedy postupným zdokonalováním sebeuvědomění člověka i schopností uvědomit si *Boha. (Jaroslav Malina)

scientometrie, soubor metod kvantifikace vědecké výkonnosti. K nejznámějším parametrům patří tzv. faktor dopadu vědeckého časopisu (anglicky: *impact factor*, zkratka: IF), zavedený Eugenem Garfieldem, zakladatelem *Institute for Scientific Information* (Ústav pro vědecké *informace; zkratka: ISI). Tento *index je vyjádřením průměrné citovanosti článků, publikovaných v daném vědeckém časopise během dvou let následujících po jeho vydání. Například IF časopisu za rok 2008 se vypočte jako počet citací článků, uveřejněných v tomto časopise v letech 2006–2007, dělený celkovým počtem článků, které byly ve stejném období v tomto časopise publikovány (ve skutečnosti bude IF za rok 2008 vydán až v následujícím roce). Přes svou rozšířenost má IF řadu nedostatků a jeho použití bývá často kritizováno.

Jiným scientometrickým kritériem, které odstraňuje některé z nevýhod faktoru dopadu, je tzv. Hirschův index (zkráceně h-index), kvantifikující „průměrný“ podíl hodnoceného pracovníka na citovanosti jeho článků. Seřadíme-li citační indexy jednotlivých článků (tj. počty odkazů na tyto články) od největšího po nejmenší, pak si h-index můžeme představit jako stranu největšího (celočíselného) čtverce, který lze do vzniklého grafu vepsat. Hodnota indexu *h* tedy znamená, že daný autor publikoval přesně *h* článků, které byly ostatními autory citovány alespoň *h*-krát – například je-li tento index roven 10, znamená to, že přesně 10 jeho článků bylo citováno 10- a vícekrát, jedenáctý v pořadí má už citační index nižší než 10. Tímto způsobem se snižuje možná autorská nevyváženost (například když jeden pracovník je prvním autorem málo citovaného článku a jiný je třeba dvacátý pátý v článku, který se setkal s velkým ohlasem). Podle autora indexu amerického fyzika Jorgeho E. Hirsche lze roční nárůst h-indexu o 1 považovat za známku kvalitní publikační aktivity, vzestup o 3 body ukazuje na zcela výjimečnou práci.

Ani Hirschův index není zcela bezproblémový (například neřeší rozdíly mezi různými obory v obvyklém počtu spoluautorů). Nedostatky různých hodnotících kritérií jsou často důvodem ke zpochybňování celé scientometrické filozofie, přesto však scientometrické metody nelze (přinejmenším v přírodních vědách) nahradit jinými kritérii a tvoří nedílnou součást hodnocení jednotlivců i vědeckých institucí. (Miloš Macholán)

sci-fi, *science fiction.

sclera, -ae, f., bělima. *Sclera* zaujímá asi čtyři pětiny zevní vazivové vrstvy oční koule (**bulbus oculi*) a hraje důležitou mechanickou úlohu v ochraně jejího citlivého obsahu. Bělimou prochází řada otvůrků (pro vlákna **nervus opticus*, pro cévy a nervy zásobující stěnu oční koule). Do ventrálního velkého otvoru je (na způsob hodinového sklička) vsazena rohovka (**cornea*). Rovnoběžně s okrajem pro rohovku probíhá úzký kanálek (*sinus venosus sclerae – canalis Schlemmi*), který převádí prosakující komorový oční mok do žilního oběhu. Zevní strana bělimy je oddělena od vazivového obalu oční koule (**vagina bulbi*) štěrbinou – **spatium episclerale*. Od střední vrstvy stěny oční koule (**tunica vasculosa bulbi*) je oddělena prostřednictvím **spatium perichoroideum*. Bělima nemá vlastní cévní síť. (Ladislava Horáčková)

scratches (z angličtiny), zubní škrábance, mikroléze na povrchu zubů způsobené měkkou stravou. (Michaela Křivanová)

screening (z angličtiny), v češtině užívaný anglický termín pro postupy a metody umožňující získat rychle a jednoduše základní *informace o zdravotním stavu a eventuálně o chorobách. Uplatňuje se při vyšetření jednotlivých pacientů nebo při vyhledávání určitých *chorob v populaci, například *tuberkulózy nebo *nádorů. (Ladislava Horáčková)

scrotum (z latiny: *scrōtum*), šourek, patří k zevním mužským pohlavním orgánům. Šourek je kožní vak hruškovitého tvaru, který je umístěn za *penisem pod *symfýzou. Ve střední rovině po něm probíhá zřetelný šev (*raphe scroti*), který navazuje na *raphe penis* a pokračuje na *hráz jako *raphe perinei*. *Kůže skrota je tenká, silně pigmentovaná, obsahuje četné mazové a potní *žlázy a je řídko porostlá *chlupy. Kůže šourku je u zdravého muže vrásčitá. Nařazení kůže způsobuje vrstva hladké svaloviny v podkožním vazivu (*tunica dartos scroti*). U starých mužů a za horka jsou kožní *řasy skrota vyhlazené. *Scrotum* je uvnitř rozděleno sagitálně orientovanou přepážkou (*septum scroti*) na dvě dutiny (*cavum scroti*), v nichž jsou uložena *varlata, *nadvarlata a část semenných provazců. Varle sestupuje z dutiny břišní do šourku během prenatálního období *kanálem tříselným. Uložení varlat mimo dutinu břišní je nutné pro zajištění normální *spermiogeneze. (Lenka Vargová)

sdílení souborů, služba *internetu, která uživatelům umožňuje sdílet soubory, nejčastěji pak soubory filmových, hudebních, literárních děl a soubory *počítačových programů (*software). Uživatelé sdílením souborů často porušují autorská práva. Držitelé autorských práv pak mohou na provozovatele takových služeb podat žalobu, jako se to stalo v případě

sítě Napster. Existuje několik způsobů sdílení souborů na internetu: 1) v *počítačových sítích architektury P2P (z angličtiny: *peer to peer*, „rovný s rovným“), v nichž každý uživatel nabízí jiným uživatelům své soubory ke stažení a užívání. V sítích P2P si jsou všechny uzly rovnocenné a připojení k ní vyžaduje *klienta. Zřejmě nejrozšířenějším takovým klientem je DC++; 2) pomocí protokolu FTP (zkratka z angličtiny: *File Transfer Protocol*), který je speciálně určený pro přenos souborů mezi *počítači. Tento protokol je založen na architektuře klient – server. Pomocí speciálního programu se klient připojuje k serveru, na němž je definovaný prostor, v němž může klient provádět různé operace se soubory, nejčastěji pak stahování, ukládání, mazání a přejmenování; 3) na webových stránkách služby *World Wide Web lze návštěvníkům nabízet soubory ke stažení. Zpravidla může návštěvník takové soubory pouze stahovat do svého lokálního počítače nebo *mobilního telefonu, ale nemůže je měnit nebo na server ukládat. Některé webové servery nabízejí uživatelům i službu ukládání souborů na webový server a jejich zprostředkování jiným definovaným uživatelům (například www.uschovna.cz). (Martin Soukup)

Sdružení mezinárodních asociací (anglicky: *Union of International Associations*, zkratka: UIA), *instituce, která od svého založení sbírá *informace mezinárodních organizací s nejrůznější působností. Vlastní několik užitečných papírových, on-line a CD-ROM (anglická zkratka pro *Compact Disc Read-Only Memory*: nepřepisovatelné optické záznamové médium fyzicky totožné jako audio CD, formát uložení informací je však přizpůsoben uchování a čtení *počítačových dat) databází. Kontakt: www.uia.org. (Marie Dohnalová)

sdužení, občanské, spolky, společnosti, *hnutí, *organizace, které mohou *občané zakládat v rámci svého práva svobodně se sdružovat; jejich členy mohou být jak *fyzické osoby, tak *právní osoby. V České republice nyní zákon stanoví, že vznikají registrací ministerstva vnitra, návrh mohou podat nejméně 3 občané, z nichž alespoň 1 musí být starší 18 let; přitom se vyžaduje předložení návrhu stanov. Zákon také stanoví, která sdužení nemohou být povolena: ta, jejichž činnost by směřovala proti *ústavě, *lidským právům a osobní *svobodě, popírala nebo omezovala by jiná práva občanů; zásadně nemohou být povolena ozbrojená sdužení. K zániku občanského sdužení může dojít dobrovolným rozpuštěním, sloučením s jiným sdužením nebo jeho rozpuštěním ministerstvem vnitra. (František Čapka)

sdužení, zájmové, smluvní seskupení několika osob nebo správně samostatných podniků na ochranu společných zájmů; může zavést společný *fond *zisků a ztrát; často předstupuje k vytvoření koncernu. (Marie Dohnalová)

Search of Extra-Terrestrial Intelligence, *SETI.

Searle, John Rogers (31. 7. 1932, Denver, Colorado, USA), americký filozof; představitel soudobé filozofie jazyka, jehož hlavním dílem je rozvinutí teorie „*mluvních (řečových) aktů“ (*speech acts*) britského filozofa jazyka Johna Langshawa Austina (1911–1960).

Searle charakterizoval mluvní akty jako jednání, které podléhá určitým sociálním pravidlům. Tato pravidla vymezil Searle jako tzv. konstitutivní pravidla, která vůbec určují charakter jednání, a tím svou teorii odlišil od jiných koncepcí (například Noama *Chomského), v nichž mají pravidla regulativní funkci, to znamená, že se týkají lidských aktivit existujících nezávisle na těchto pravidlech. Při analýze mluvních aktů vychází Searle z předpokladu jejich totožnosti s jazykovou sémantikou a prostřednictvím mluvních aktů se tak dostává k problematice jazykového významu. V této perspektivě formuluje Searle tezi, že „teorie jazyka“ (*philosophy of language*) je součástí obširnější „*filozofie mysli“ (*philosophy of mind*). (Břetislav Horyna)

sebaceus, -a, -um, mazový, lojový (v *anatomii například mazové žlázy – **glandulae sebaceae*). (Ladislava Horáčková)

sebemrskáčství, *flagelanství.

sebeobejmutí [primatologie], chování *primátů, kdy jedinec sedí nebo leží s rukama těsně kolem sebe sevřenýma, což může být výrazem *abnormálního chování pramenícího ze sociální deprivace během dětství nebo projevem relaxace při odpočinku. (Marina Vančatová)

Sebettu, akkadsky „sedma“; Iminbi, sumersky „jich sedm“; Sedmibožstvo. V sumersko-akkadské *mytologii označení určité skupiny převážně zlých ale někdy i dobrých *démonů, kteří jsou často chápáni i jako jedinec. Zlí démoni Sebettu jsou dětmi *Ana, který je zplodil se Zemí, určil jim jejich osud a odevzdal je jako pomocníky bohu Errovi. Bůh *Enki společně s Gibilem se snaží prozkoumat jejich tajemství a nalézt proti nim účinné zaklínání. V *mýtu o zatmění *Měsíce (*Nanna) je posílá An proti měsíčnímu bohu, aby ho obklopili a způsobili jeho zatmění. Sumersko-akkadská sbírka *zaklínání Zlí démoni Utukku ztotožňuje Sebettu s démony Utukku. Jako *astrální božstvo jsou Sebettu ztělesňováni souhvězdím Plejád. (Jiří Prosecký)

sebevražda, záměrné zabití sebe sama; dobrovolné ukončení života, obvykle jako reakce na tíživou situaci často spojenou se ztrátou smyslu života. Sebevražda bývá chápána jako důsledek vnějších příčin (*sociologie, například Émile *Durkheim), jako *hřích (*teologie), jako porucha pudu sebezáchovy či patologie (*medicína a *psychiatrie). Podle psychologů je asi u třetiny sebevražd v pozadí neuróza, psychóza nebo vážná porucha osobnosti; riziko sebevraždy je spojováno zejména s depresivní *nemocí či *melancholií. Při sebevraždě se obvykle uplatňuje tzv. zkratové jednání.

Od sebevraždy jako takové je nutno odlišit pokus o sebevraždu (tzv. demonstrativní sebevražda), který bývá nástrojem k citovému vydírání či zastrašování nebo upozorňuje na tíživou situaci jedince (sebevražedné pokusy jsou šestkrát až osmkrát častější než dokonané sebevraždy a bývají alarmujícím signálem).

Podle psychoanalytické teorie se nutkání k sebezničení interpretuje buď jako odvozenina pudu smrti (podle Sigmunda *Freuda), nebo jako útok na zvnitřnělý objekt (fiktivní msta na okolí). V hlubinné psychologii navazující na Carla Gustava *Junga je sebevražda chápána jako výraz naléhavé potřeby sebeproměny, což souvisí s tím, že vnitřní „prožitek smrti“ je nutnou součástí individuace. Vztah k sebevraždě je kulturně a dějinně podmíněný (například sebevraždy v antice, harakiri (*seppuku) v Japonsku, rituální sebevraždy ve starších kulturách).

Složitě a protichůdně *názory na příčiny a podstatu, popřípadě oprávněnost sebevraždy, demonstrují protiklady křesťanské etiky (sebevražda jako tabuizovaný čin) a filozofie existence (sebevražda jako poslední svobodná možnost volby). (Jaroslav Malina)

sebum, -i, n., maz, lůj.

secernovat, vyměšovat, vylučovat *sekrety. (Drahomír Horký)

secese (z latiny: *sēcessiō*, „odstoupení, odejití stranou; odštěpení, odloučení se, vystěhování se“):

1. v antickém Římě tento termín označoval protestní vystěhování *plebejů na Svatou horu roku 494 př. n. l. na protest proti uzurpaci moci *patricijů;

2. v moderní době tak byl na začátku 20. století označen poslední velký historický kulturní a umělecký sluh *euroamerické civilizace, který se promítl do všech základních oblastí lidské kultury, počínaje architekturou, výtvarným uměním a konče užitým uměním a oblékáním; jeho synonymy jsou německý *Jugendstil*, anglický *Modern Style* a *New Art*, francouzský *L'Art Nouveau* a italský *Stile floreale*. Secese je rovněž chápána jako umělecké hnutí z přelomu 19. a 20. století, jindy jako etapa vývoje moderního umění. První umělecká skupina dané orientace vznikla v roce 1892 v Mnichově (jmenovala se Sezession), druhá v roce 1897 ve Vídni.

Secese usilovala o netradiční projev a odkláněla se od soudobého akademického umění. Charakteristickými prvky secesního výtvarného umění jsou ornament, plošné zobrazení prostoru, lineárnost, plynulá vlnící se křivka (nositelka *symbolu), asymetrie, stylizace

přírodních tvarů (listy, květy, zvířecí a lidské tělo) a lomené barvy. V ornamentálnosti a oblibě rostlinných motivů navazovalo na *rokoko, v oblasti *symboliky na tvorbu romantika Williama Blakea (1747–1827). Tyto prvky se prosazovaly v secesní architektuře. Secesní stavby se vyznačovaly barevnou dekorativní zdobností fasád a interiérů. Velký rozmach zaznamenala secesní užitá *grafika (hlavně plakát) a *umělecká řemesla (*keramika, *sklo, *porcelán, *šperk, nábytek). V *literatuře a dramatické tvorbě se výrazem secesního slohu stal *symbolismus, *dekadence a *impresionismus. V hudebním umění atmosféru secese nejlépe zachytila operní tvorba pozdního romantika Richarda Strausse (1864–1949).

U nás se secese výrazně projevila v architektuře – Dušan Samo Jurkovič (1868–1948), Jan Kotěra (1871–1923), v sochařství je spojena se jmény Františka *Bílka (1872–1941) a Ladislava Šalouna (1870–1946), v malířství vynikal Jan *Preisler (1872–1918), Vojtěch *Preissig (1873–1944) a zejména Alfons *Mucha (1860–1939), který přímo ovlivnil světovou uměleckou tvorbu (plakáty);

3. odchod jižních otrokářských států z Unie, který vedl k vytvoření Konfederovaných amerických států a k *občanské válce v USA (1861–1865). (František Čapka, Jaroslav Malina)

sectio, -onis, f., pitva, autopsie (z latiny: *secare*, „řezati“), základní anatomická *metoda užívaná ke studiu lidského těla.

Otevření a prozkoumání těla zemřelého *člověka nebo *zvířete za účelem poznání a studia jeho stavby se nazývá anatomická pitva. Provádí se převážně na anatomických ústavech lékařských fakult pro výuku mediků a další vzdělávání lékařů. Pro *anatomickou pitvu slouží těla lidí, kteří se rozhodli věnovat je pro tyto účely, případně těla zemřelých, o něž nejví zájem pozůstali.

Patologická pitva se provádí na základě rozhodnutí ošetřujícího lékaře k určení základní nemoci, k ověření stanovené diagnózy a léčebného postupu u zemřelých pacientů ve zdravotnických zařízeních; poznatků získaných při zdravotní pitvě může být využito při *léčbě dalších pacientů.

Při náhlých úmrtích s podezřením na nepřirozenou smrt se provádí soudní pitva, kterou nařizují *orgány činné v trestním řízení. Kromě příčiny smrti zkoumá i další okolnosti (například posmrtnou manipulaci s tělem, stopy tělních tekutin ap.).

Z historických pramenů není známo, kdy se začaly provádět skutečné pitvy lidského těla. Podobné úkony často nebylo možno uskutečnit z kulturních nebo zejména z náboženských důvodů. Například u starých Egyptanů zůstaly anatomické znalosti (přes vysokou technickou dokonalost *mumifikace) z výše uvedených důvodů omezeny pouze na vědomosti o *kostech a o nejdůležitějších vnitřních orgánech. Rané poznatky o anatomii, které bylo možno získat jedine pitvou, zaznamenávají nejstarší indické literární památky, souhrnně označované jako *védy. Tyto sbírky posvátných hymnů, kosmogonických úvah a rituálních předpisů z 2. a 1. tisíciletí př. n. l. (zejména *Rgvéda a o něco mladší *Atharvavéda) obsahují rozsáhlé výčty kostí a vnitřních orgánů, s jejichž tvarem a umístěním se obětníci seznamovali při zkoumání těl obětovaného koně (**ašvamédha*), podle některých autorit též člověka (*purušamédha*).

Staroindická učebnice státovědy *Arthaśástra* (asi 4. století př. n. l.) nabádá v případě náhlého úmrtí k ohledání těla, které může zahrnovat i pitvu (otrava se například prokazovala zvláštní barvou plamene při vhození srdce do ohně).

První podrobný popis anatomické pitvy ale obsahuje teprve klasický text staroindické medicíny (*ájurvédy*, „nauky o dlouhém věku“), kompendium připisované mudrci Sušrutovi – *Sušrutasanhita* („Sušrutova sbírka“, mezi 3. stoletím př. n. l. a 5. stoletím n. l.) v oddílu o anatomii (Šaríraśthánam 5, 43–48). Tělo určené k anatomickému zkoumání bylo nejprve zbaveno nečistot, zabaleno do vonných trav a kořených bylin a uloženo do klece či sítě s velkými oky. Poté bylo na sedm dnů ponořeno do mírně proudící vody, neboť v polorozloženém stavu se dalo snadněji pitvat. Při pitvě se nepoužíval skalpel (*śastra*) ani

jiné řezné nástroje. Po vynětí z vody bylo třeba „náležitě rozložený“ *kadáver* třeba očistit a postupně z něj začít štětcem či kartáčem z kořenů aloe, mladého bambusu či tuhých zvířecích žíní odstraňovat uvolněné měkké tkáně. Tak se dařilo odhalovat strukturu hlubších podkožních vrstev, studovat podobu a způsob uložení šlach, vazů, nervů, žil, svalů i vnitřních orgánů, aniž by došlo k jejich poškození incizí. Vzhledem k tomu, že v indické tradici již samotný kontakt s mrtvolou odedávna znamenal nebezpečí rituální poskvrny, není pravděpodobné, že by vlastní pitvu prováděli sami lékaři, jež by tak znečišťující procedura diskvalifikovala u pacientů z vyšších *kast; nelze vyloučit, že staroindický chirurg při praktické výuce mediků využíval služeb tzv. *nedotknutelných, příslušníků nejnižších kast (*čandálů* či *švapáků*), jejichž dědičným povoláním byla manipulace s těly zemřelých. Také nic nenasevňuje většímu rozšíření Sušrutovy metody, o níž se v pozdější ájurvédské literatuře dochovala jen jediná další zmínka, a to v klasickém díle *Aštāngasāngraha* („Osmidílná sbírka“), za jehož autora je označován Vágbhata (možná šlo o dvě osoby žijící v 7. a 8. století).

První evropské zmínky o pitvách pocházejí až z období starověkého Řecka, kde se však prováděly pouze zřídka a téměř vždy se jednalo o pitvy zvířat. V antice bylo lidské tělo uctíváno tak, že jeho pitva nebyla obecně možná. Poznatky o struktuře lidského těla získávali lékaři *Hippokratovy doby a později i *Aristotelés pouze z pozorování otevřených ran. Přesto se i v této době znalosti stavby lidského těla zdokonalovaly. K systematickému studiu *morfologie lidského těla přispěl zejména *Hérofilos z Chalkédonu (330–260 př. n. l.), který údajně preparoval v Alexandrii i mrtvá těla otroků nebo zločinců. Rozlišil žíly a tepny a na rozdíl od svých předchůdců rozpoznal, že tepny nejsou naplněny vzduchem, ale krví. Spolu se svým vrstevníkem *Erasistratem z Keu (330–255 př. n. l.) se zasloužili (mimo jiné) o poznání základů nervové soustavy.

V římské éře byl nejvýznamnějším lékařem *Galénos (129–216 n. l.). Svě dílo vždy prezentoval jako „zdokonalování *Hippokratova odkazu“, a proto se snažil o sjednocení teoretických základů s klinickými zkušenostmi. *Anatomii považoval za základ medicíny a ve své práci spojoval anatomické znalosti, logickou úvahu i praktickou zkušenost. Medicínu sice studoval u nejlepších alexandrijských lékařů, sám však lidská těla nikdy nepitval. Při veřejných pitvách zvířat dospěl k mylnému přesvědčení, že po anatomické stránce není rozdíl mezi tělem člověka a tělem zvířete. Na základě těchto studií přenášel automaticky některé anatomické poznatky i do znalostí o lidském těle a tak byla utvořena řada mylných představ, které se v medicíně tradovaly po staletí.

V evropském *středověku sehrála v celkové vzdělanosti nemalou úlohu *církev. Evropská *medicína a *náboženství se vždy prolínaly, církev na jedné straně medicínský *pokrok omezovala (například tím, že zakazovala pitvy), na druhé straně však udržovala medicínskou vzdělanost a to především v *kláštřích (klášterní špitály).

V *zemích ovládaných *islámem byla pitva v rozporu s muslimskou etikou. *Muslimové pitvu považovali za znesvěcení a hanobení mrtvého těla jako Božího díla a navíc věřili, že i mrtví cítí bolest. K rozvoji anatomie však přispěli tím, že podporovali zhotovování opisů děl řeckých lékařů, ochraňovali je a systematicky třídili.

Ke znovuoživení oficiální evropské medicíny došlo až kolem roku 1100 v Salernu v jižní Itálii. Při vzdělávání mediků a lékařů zde byly zhotovovány překlady původních lékařských děl z *arabštiny a *řečtiny do nejpoužívanějšího *jazyka – *latiny. V této době hrála anatomie ve vzdělávání středověkých lékařů ještě malou roli, ale se zakládáním nových *univerzit (hlavních center vzdělanosti) se začal stále více prosazovat *názor, že vědecká medicína musí být založena na anatomických poznacích získaných při pitvách lidských těl. K vzestupu zájmu o anatomické pitvy přispěly nejen nové překlady uctívaného starověkého lékaře Galéna, který za zdroj anatomických znalostí považoval preparaci, ale také běžné nakládání s mrtvým lidským tělem. Například přání účastníků *křížáckých výprav, aby jejich ostatky

v případě smrti byly uloženy do domácí půdy, vedla k tomu, že mrtvá těla byla rozřezávána a povařena, aby se lépe oddělily měkké *tkáně od kostí.

Zhruba od roku 1250 začaly být v italských, francouzských a německých *městech prováděny také soudní pitvy, které prováděli chirurgové u případů vražd a podezřelých úmrtí, aby stanovili příčinu smrti.

První skutečně doložené zprávy o pitvě lidského těla pocházejí v Evropě z Bologni z období kolem roku 1315; podle dochovaných údajů provedl pitvu boloňský lékař *Mondino dei Luzzi (1270–1326). O Mondiniho věhlas se zasloužilo dílo *Anathomia Mundini* (Mundinova anatomie, 1316), praktický průvodce anatomii lidského těla, které se stalo na dlouhou dobu anatomickým manuálem. První tištěná *verze této knihy, vydaná v roce 1478, se dočkala nejméně čtyřiceti vydání. Mondini ale stále ještě plně důvěřoval poznatkům Galénovým natolik, že opakoval jeho mylné názory, založené na pozorování pitvaných zvířecích těl.

Důsledkem zdůrazňování velkého významu anatomických znalostí byla nakonec změna v postoji vůči pitvám jak u odborné, tak i u laické veřejnosti. Koncem 15. století svolil *papež Sixtus IV. již oficiálně k pitvě odsouzených zločinců, s podmínkou, že jejich těla budou křesťansky pohřbena. Akademicky vzdělaní lékaři začali provádět veřejné pitvy lidských těl, anatomické demonstrace se pořádaly dokonce ve speciálních sálech s pódiem a lavicemi pro diváky (nazývané *Theatrum anatomicum*). Veřejně se pitvala většinou těla popravených zločinců, v některých případech byla pitva prováděna dokonce na církevní půdě, a to obvykle v zimních měsících, protože rozklad mrtvého těla byl za chladu pomalejší. Veřejné pitvy mrtvých lidských těl se rychle rozšířily i do dalších měst, významným centrem těchto „představení“ se stala záhy například italská Padova. Ve Španělsku se první veřejná pitva uskutečnila v roce 1391 v Leridě, ve Vídni 1404. V Anglii a v Německu se pitvy začaly běžně provádět až po roce 1550, v Praze provedl první veřejnou pitvu lidského těla v roce 1600 Ján *Jesenský.

*Renesance přispěla k rychlému rozvoji veškerého vědění. V medicíně byl vědecký pokrok zahájen studii originálních prací řeckých lékařů, ne pouze převzetím jejich středověkých překladů. Teoretické znalosti tělesné stavby živočichů i člověka byly doplňovány detailnějšími anatomickými pitvami. K dalšímu rozšíření poznatků o lidských tělech přispěli velkou měrou také renesanční umělci. Osvojili si nejen *techniku malby, *zákony perspektivy, ale také základy lidské anatomie. Nejvíce se o aplikaci anatomických poznatků do výtvarného umění zasloužili *Leonardo da Vinci (1452–1519), Albrecht *Dürer (1471–1528) a *Michelangelo Buonarroti (1475–1564). Jedním z nejznámějších obrazů, znázorňujících typický průběh pitvy, je *Rembrantův obraz *Anatomie dr. Tulpa* z roku 1632.

Ve dvacátých letech 16. století se objevila celá řada významných anatomických děl, avšak teprve Andreas *Vesalius (1514–1564) odhalil veřejně Galénovy omyly a omyly jeho následovníků. Byl první, kdo poukázal na fakt, že není možno ztotožňovat anatomii zvířecí s anatomii lidskou. Vesaliovo dílo *De humani corporis fabrica* se stalo základem nového pojetí anatomie, v němž musí být všechny anatomické poznatky ověřovány při pitvách mrtvých lidských těl.

Než však byla anatomie a s ní její základní metoda – pitva lidského těla – pevně zakotvena do akademické medicíny, musela překonat ještě řadu obtíží a problémů. Vysoká poptávka po mrtvých tělech a jejich nedostatečná legální dostupnost vedla například v Anglii v 19. století v Anglii k tomu, že došlo k vykrádání hrobů, případně i vraždám a těla zemřelých osob byla prodávána pro pitevní účely.

Velkým problémem anatomie byl také fakt, že přesto, že se nejvíce pitev provádělo v zimních měsících, museli po staletí pitvat anatomové těla zemřelých v různém stadiu hniloby a rozkladu tkání. Mnoho pitvajících proto zemřelo, i po nepatrném poranění při pitvě, na následky těžkých zánětů. Od 19. století, kdy byl prokázán konzervační a fixační vliv

formaldehydu na bílkoviny, se do cévního systému zemřelých začal pod tlakem napouštět vhodný konzervační roztok (nejčastěji směs formalínu s alkoholem a dalšími příměsemi). Pro anatomickou pitvu mělo zavedení *konzervace (fixace) tkání stěžejní význam, protože kromě zastavení přirozených rozkladných procesů omezuje také růst mikroorganismů v mrtvém těle.

Přes využití současných vyspělých *technologií v anatomii, jako jsou například plastinace a moderní zobrazovací metody (klasická rentgenologie – radiologie), *CT, magnetická *rezonance, *ultrasonografie), však nelze pitvu při studiu lidského těla v plném rozsahu ničím nahradit. (Jan Filipický, Ladislava Horáčková)

secundus, -a, -um, druhý (například druhý prst – *digitus secundus*). (Ladislava Horáčková)

sečná rána, též *vulnus scissum*, **vulnus sectum*.

sečná zbraň, *zbraň, sečná.

sedací kost, *os ischii*, součást **os coxae*.

sedimenty, pleistocenní, sedimenty členící se na suchozemské (*spraše, svahoviny, váté písky), usazené ve vodním prostředí (jeskynní výplně, nivní a jezerní sedimenty, pramenné sedimenty – *travertiny říční terasy) a ledovcové (fluvioglaciální sedimenty, *morény). (Jiří A. Svoboda)

Sedlak, Petr (8. 2. 1969, Ústí nad Orlicí), český antropolog. Magisterské studium absolvoval na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci, interní postgraduální studium *antropologie na *Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze; titul Ph.D. (1998), titul RNDr. (1999). V roce 1994/1995 absolvoval dvousemestrální studium pediatrie na Karls-Ruprecht-Universität v Heidelbergu a odbornou stáž na Endokrinologickém oddělení Dětské kliniky v Heidelbergu. Od roku 1999 je odborným asistentem na Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Specializuje se na problematiku pediatrické *auxologie a *klinické antropologie, je auxologickým diagnostikem Endokrinologického ústavu v Praze. Je také spolupracovníkem Evropského centra pro medicínskou informatiku, statistiku a epidemiologii – EuroMISE. Od roku 1993 je členem *České společnosti antropologické, v letech 1999–2004 byl jejím jednatelem, od roku 2005 je jejím předsedou. Kontakt: RNDr. Petr Sedlak, Ph.D., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: petr.sedlak-uk-prf@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

sedlák, obecné označení pro majitele zemědělské usedlosti, potahu a rozlohy půdy dostatečné k tomu, aby uživila rodinu. (Jaroslav Malina)

Sedlák, Jiří (16. 4. 1924, Brno), český filozof, etik, publicista. V letech 1945–1948 studoval na Filozofické fakultě *Masarykovy univerzity v Brně (filozofie – čeština). Zároveň v letech 1946–1948 dělal pomocnou vědeckou sílu v Psychologickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. V roce 1948/1949 učil na reálném gymnáziu v Brně a současně v letním semestru externě společenské nauky na Vysokém učení technickém v Brně, od října 1949 pak už interně na Přírodovědecké a Právnické fakultě Masarykovy univerzity. Na jaře 1950 složil doktorát z filozofie (disertační práce *Prvky dialektického nazírání a myšlení v lidových projevech českých a částečně slovanských*). Souběžně s výukou v letním semestru působil jako redaktor vědeckého vydavatelství knih Rovnost Praha, odbočka Brno. Od roku 1951 vyučoval společenské nauky na Vojenské technické akademii v Brně, zprvu mezinárodní vztahy, později filozofii. Z filozofie dělal externí aspiranturu na Filozofické fakultě v Brně a napsal kandidátskou disertaci na téma *Svoboda a kázeň*, kterou v roce 1963 obhájil na Filozofickém ústavu ČSAV v Praze. V letech 1968/1969 se angažoval v hnutí za demokratizaci a humanizaci *socialismu, za což byl v září 1969 vyloučen ze strany a z armády a degradován z podplukovníka na vojína. K 1. 11. 1969 byl přijat do Státní pedagogické knihovny v Brně, kde pracoval sedmnáct let, s přetržkou v roce 1972, kdy byl vězněn na Borech za svou činnost v letech 1968/1969. V roce 1986 odešel do důchodu. Po

listopadu 1989 byl rehabilitován a absolvoval několik přednášek na Vojenské akademii v Brně, ve Filozofické jednotě v Brně a na Vysoké vojenské pedagogické škole v Bratislavě. Od 1. 10. 1990 učil pět let externě etiku na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity. V roce 1991 předložil habilitační spis na téma *Inocenc Arnošt Bláha jako etik*, prošel úspěšně habilitačním řízením na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity a byl v březnu 1992 jmenován docentem etiky.

Ze Sedlákových filozofických prací lze ještě uvést například *Stručný nástin dějin filosofie* (1957), *Praxi k pravdě a pravdou k praxi* (1957), *Objekt a subjekt v dějinách* (1964), *Konkrétní humanismus* (1968). Z knihovnických, bibliografických publikací a z prací k infromatické výchově lze uvést například *Jan Uher – bibliografie* (1971), *Metodika cizojazyčného vyučování – bibliografie* (1971), *Vysoké školy a vědecké knihovny* (1985), *O českých a slovenských komeniologických bibliografiích z let 1825–1984* (1987), *O zahraničních komeniologických bibliografiích z let 1652–1988* (1991), *Problémově zaměřovaná infromatická výchova na vysokých školách* (1989), *Úvod do práce s informacemi* (1996). Z etických prací lze uvést například *Antologie z dějin etiky* (1969), *Pokus o stručný nástin knihovní etiky* (1989), *Etika ve společnosti a v povoláních* (spoluautor, 1994), *Z dějin morálních teorií (Antologie z etiky I)* (spoluautor, 1995), *Vybrané problémy ze sociální etiky* (1996), *K problematice tzv. mediální etiky* (1997), *Komenského etika* (2002), *K etickým aspektům „práva ozbrojených konfliktů“* (2003). Nadace Universitas Masarykiana vydala v roce 1995 v Edici Osobnosti Sedlákovu monografii *Inocenc Arnošt Bláha* a v roce 2003 v Edici Heureka vyšel Sedlákův sborník *Z mého zápisníku (Výběr [84] prací hlavně z Univerzitních novin)*. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 24. svazek *Vybrané problémy ze sociální etiky* (2005). Z autobiografických prací lze uvést například *Zápisky politického vězně* (1990, pod samizdatovým jménem Antonín Kačer). K sedmdesátinám Jiřího Sedláka vydala Pedagogická knihovna v Brně publikaci *Jiří Sedlák 16. 4. 1924 Personální bibliografii – výběr*, obsahující 603 bibliografické záznamy z let 1948 až 1994. Celkový počet Sedlákových prací, většinou ovšem drobných, dosáhl k 15. 5. 2003 čísla 2 259. Heslo *Jiří Sedlák* je v *Kdo je kdo v ČR 94/95* (1994) a v publikaci Jiřího Gabriela *Slovník českých filosofů* (1995). Kontakt: Doc. PhDr. Jiří Sedlák, CSc., Dubová 23/18, 637 00 Brno, telefon: 541 221 200, e-mail: jisedlak@tiscali.cz. (Jaroslav Malina)

Sedlec u Mšena na Mělnicku, *hradiště zvané podle přilehlé osady Hradsko. Mocný pískovcový terénní blok nad údolím říčky Pšovky nese plošinu, na níž v raném *středověku stálo významné slovanské *hradisko – podle některých badatelů Canburg, obléhaný vojskem Karla Velikého v roce 805. Při výzkumu Archeologického ústavu ČSAV Praha (1962–1973) tu však byla zachycena dosud nejvýznamnější lokalita mladopaleolitického *aurignacieniu v Čechách s početnou *kamennou štípanou industrií, vykazující ovšem technologickou příbuznost s moravským *bohuncienem (může tu jít i o pozůstatky vícenásobného osídlení). Industrie je zčásti přepálená; *ohniště ani jiné sídlištní objekty se však zachytit nepodařilo, protože pozdější osídlení prakticky zničilo původní povrch místa. (Karel Sklenář)

sedlový kloub, *articulatio sellaris.

sedm divů světa:

1. Sedm divů světa *starověku: podle řeckého filozofa Filóna Byzantského (2.–3. století), jenž napsal pojednání *De septem mundi miraculis* (O sedmi divech světa), to byly: 1. egyptské pyramidy v Gíze (vznikly v letech 2700–2200 př. n. l.), 2. visuté zahrady Semiramidiny v *Babylonu (vznikly kolem roku 600 př. n. l., před rokem 0 je zničilo zemětřesení), 3. Artemidin chrám v Efesu (budován od roku 550 př. n. l., stavba trvala 120 let, v roce 356 př. n. l. byl záměrně zapálen), 4. dvanáctimetrová bohatě zdobená socha Dia od řeckého sochaře *Feidia (asi 490–po 430 př. n. l.) v řecké *Olympii (zničena *křesťany na přelomu 5. a 6. století), 5. *mauzoleum v tureckém Halikarnássu (postaveno pro karského krále Mausola [zemřel 353 př. n. l.] jeho ženou okolo roku 351 př. n. l., v roce 1494 mauzoleum rozebrali

křesťanští válečníci-johanité na stavbu svého *hradu), 6. socha slunečního boha Héliá před vstupem do přístavu na řeckém ostrově Rhodu (vysoká 30 až 45 metrů, v roce 224 zničena zemětřesením), 7. maják na ostrově Faru v nilské deltě (postaven ve 3. století př. n. l. v egyptské *Alexandrii, zničilo jej zemětřesení někdy mezi lety 1303–1480). Později byl výčet rozšiřován na 10 divů světa, nejčastěji o Koloseum v *Římě, chrám Boží moudrosti (Hagia Sofia) v *Konstantinopoli (Istanbulu) a Šalomounův chrám v *Jeruzalémě;

2. Sedm divů světa podle světového internetového hlasování, na němž se podílelo téměř sto milionů lidí; vyhlášeno 7. 7. 2007 (magická „sedmička“) na stadionu fotbalového klubu Benfica Lisabon v Portugalsku. Lidé na celém světě mohli od roku 2006 vybírat ze soupisu 21 monumentálních děl vzniklých před rokem 2000, monumenty však musely existovat, nemohlo jít o žádné trosky; divem světa zůstaly egyptské pyramidy (o nich se vůbec nehlasovalo), v hlasování dále lidé zvolili: 1. římské Koloseum (obří amfiteátr sloužící k pořádání gladiátorských her a veřejných představení ve starém Římě, postavený v letech 72–80, jediná evropská památka), 2. *Velká čínská zeď (nejrozsáhlejší stavba na světě, viditelná z vesmíru, stavba zahájena před 2 200lety, dnešní podoba z 15.–17. století – měří 8851 km [údaj z roku 2009], vysoká je až 11 m, široká 3–5 m, její součástí je kolem 25 000 strážních věží), 3. mauzoleum Tádž Mahal u indické Agry (vysoké 75 m, vybudované v letech 1632–1648 císařem Šáh džahánem pro manželku Mumtáz Mahal, stavba trvala 16 let a pracovalo na ní 20 000 dělníků, povrch je zdoben polodrahokamy a drahokamy), 4. skalní *město *Petra v jordánské poušti s obytnými místnostmi, hrobkami, chrámy i lázněmi (vytesané před dvěma tisíci lety *Nabatejci do růžového *pískovce, dobyté *Římany, po *křížových výpravách zapomenuto, objeveno roku 1812 švýcarským cestovatelem Johannem Ludwigem Burckhardtem [1784–1817]), 5. mayské chrámové město *Chichén Itzá na mexickém Yucatánu (staré více než tisíc let, s Cuculcánovým chrámem, astronomickou observatoří Caracol), 6. pevnost a kultovní středisko *Inků *Machu Picchu v Peru (ukryté v Andách ve výšce 2090 m, komplex s chrámy, paláci, terasami a zahradami postavený z místní *žuly, vznikl okolo roku 1450, byl opuštěn necelých 100 let po svém vzniku, teprve v roce 1911 byl objeven americkým archeologem Hiramem Binghamem (1875–1956), 7. dvaatřicetimetrová socha *Krista Vykupitele v Riu de Janeiru (odhalená v roce 1931). (František Čapka)

sedm mudrců (též sedmero mudrců), podle antické tradice označení sedmi řeckých učenců, představitelů praktické životní moudrosti, jimiž začínají dějiny *řecké filozofie. Většinou byli zákonodárci, od nichž pocházejí v podobě sentencí významná životní pravidla: „Poznej sebe sama“, „Všeho s mírou“, „Jazyk myšlenky nepředbíhej“, „Mnoho slyš, málo mluv“ apod. Poprvé se označení objevilo v 5. století př. n. l., během *starověku bylo víckrát přepracováno a měnila se i jména. Čtyři jména se objevují vždy: Biás z Priény (žil kolem poloviny 5. století př. n. l.), Pittakos z Mytilény (žil na přelomu 7. a 6. století př. n. l.), *Solón Athénský (asi 638–555 př. n. l.) a *Thalés z Milétu (1. polovina 6. století př. n. l.), který se stal zakladatelem tzv. milétské školy; nejčastěji je doplňují Cheilón ze Sparty (žil kolem poloviny 6. století př. n. l.), Kleobúlos z Lindu (6. století př. n. l.) a Periandros z Korintu (kolem 600–kolem 560 př. n. l.). *Platón je vyjmenovává ve svém dialogu *Protagoras*. Jedinou celou zachovanou *verzi jejich příběhu představuje Plútarchův spis *Tón hepta sofón symposion* (Hostina sedmi mudrců). Sbírkou výroků sedmi mužů uspořádal Démétrios Falérský (asi 350–283 př. n. l.). (František Čapka, Jaroslav Malina)

sedm proti Thébám (řecky: *Hepta epi Thébás*), v *řecké mytologii sedm vůdců neúspěšné výpravy proti *městu Théby; pod vedením krále Argu Adrásta to byli vojevůdcové: Týdeus, Kapaneus, Eteoklos, Hippomedón, Parthenopaios, věštec Amfiaráo a Oidipův syn Polyneikés – při bojích s Thébany zahynuli. Po 10 letech podnikli jejich synové (tzv. epigoni) novou výpravu a město dobyli. (František Čapka)

sedm svobodných umění (latinsky: *septem artes liberales*), ve *starověku učivo, které bylo vyučováno v klášterních školách, poprvé je uvedl římský právník, vzdělanec a spisovatel Martianus Capella (1. polovina 5. století př. n. l.) v *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (O sňatku Merkura s Filologií), dále bylo rozvinuto v díle řeckého filozofa *Aristotela (384–322 př. n. l.). Později, ve *středověku, soubor předmětů vyučovaných na *artistických fakultách *univerzit jako příprava ke studiu vyšších fakult (*teologie, *práva, *medicíny); představovaly všeobecné vzdělání středověkého vzdělance. Dělí se na gramatiku, rétoriku a dialektiku, tvořící společně tzv. *trivium (trojcestí), a aritmetiku, geometrii, muziku a astronomii, součásti tzv. *kvadrivia (čtyřcestí). Ze sedmi svobodných učen se v 16.–17. století vyvinul systém společenských věd. (Viz též *univerzita.) (František Čapka)

sedmero mudrců, *sedm mudrců.

Seefried-Matějková, Ludmila (1938, Heřmanův Městec), německá sochařka českého původu; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V roce 1956 absolvovala umělecky profilované gymnázium v Praze, v ateliéru sochařství Marie Uchytlové-Kučové. Po krátké kamenické praxi v roce 1957 působila jako grafička v Praze, Mostu a Mariánských Lázních. V roce 1964 byla přijata do Svazu československých výtvarných umělců. V roce 1967 získala stipendium na Hochschule für Bildende Künste v Berlíně, když se předtím po tři roky marně pokoušela o přijetí na některou z českých vysokých škol; vždy byl na překážku její „buržoazní původ“. Studium v Berlíně ukončila ve školním roce 1972/1973 mistrovskou speciálkou u Josepha Henryho Lonase.

V kameni, bronzu nebo terakotě zobrazuje zejména člověka a jeho vztahy, nikoli v idealizované podobě v souzvuku harmonie a krásy, nýbrž v jeho rozporuplnosti a zranitelnosti. Je přesvědčena, že realistická plastika nepotřebuje žádné vysvětlování; dává vnímateli prostor, aby sám vedl dialog s nějakou všední lidskou situací. (Jaroslav Malina)

Sefardé, *Sefardi.

Sefardi, židovská populace španělského nebo portugalského původu, jejíž kulturní *tradice, *zvyky a *liturgie se liší od židovských obyčejů a zvyků *Aškenázů. Po dobytí *Jeruzaléma a zničení Šalomounova chrámu římským vojskem pod vedením římského vojevůdce Tita Flavia Vespasiana (39–81) v roce 70 n. l. Sefardi našli útočiště na Pyrenejském poloostrově.

Zlatý věk sefardské *kultury, *vědy, *filozofie a *poezie nastal v období islámské vlády ve Španělsku a reprezentují jej zejména myslitelé Samuel ibn Naghrela (993–1056), Solomon ibn Gabirol (kolem 1021–1058) a Maimonides (1135–1204).

Na základě výnosu královského ediktu Isabely Kastilské (1451–1504) a Ferdinanda II. Aragonského (1452–1516) z 31. dubna 1492 museli Sefardi opustit území Španělska v průběhu následujících čtyř měsíců a území Portugalska v rozmezí let 1496–1497. Mnoho Sefardů se usadilo v oblasti severní Afriky (Maroko), Středomoří (Itálie) a Balkánu (zejména Řecko, evropská část Turecka a Chorvatsko). Na území Pyrenejského ostrova setrvali pouze *Židé zvaní marani, jež konvertovali ke *křesťanství. Z této oblasti někteří z nich odcházeli do španělských a portugalských zámořských *kolonií a stali se tak prvními židovskými obyvateli Ameriky. Jiní směřovali do protestantských zemí (Dánska, Nizozemska a severozápadního Německa).

Sefardská *diaspora vyrůstající z odlišné kulturní tradice, představovala specifickou sociální skupinu v rámci celé židovské diaspory. Originální sociokulturní rysy získala zejména v důsledcích dlouhodobého pobytu Sefardů ve Španělsku, kdy se v rámci této židovské *subkultury vytvořila specificky provázaná arabsko-židovsko-křesťanská struktura.

Jazyk Sefardů je označován *ladino (judezmo nebo judeošpanělština) a představuje jeden z významných kulturních znaků, který je odlišoval od Aškenázů. Jedná se o středověkou

kastilštinu doplněnou o *hebrejštinu, jež podléhala modifikacím pod vlivem dialektů dalších jazykových oblastí. Ladino lze zároveň označit za **lingua franca* obchodníků, jež působili po celém pobřeží Středoziemního moře. Sefardi se od Aškenázů odlišovali také specifickou liturgií a modlitebním rytmem (*nosach ha-sfaradim*), jiným synagogálním životem a charakteristickou výslovností hebrejské bohoslužebné řeči. Navzdory těmto odlišnostem Sefardi, stejně jako Aškenázové, uznávají *Babylonský talmud* (*Talmud Bavli*) a halachický zákoník židovského náboženského práva *Šulchan aruch*.

V současnosti je nejvyšší koncentrace Sefardů v Izraeli, Latinské Americe a západní Evropě. Mezi Sefardy, jejichž dílo dosáhlo světového věhlasu, patří italský malíř Amedeo Clemente *Modigliani (1884–1920), americký sociální psycholog rumunského původu Jacob Levi Moreno (1889–1975), německy píšící spisovatel bulharského původu Elias Canetti (1905–1994) a americký pianista Murray Perahia (naroz. 1947). (Barbora Půtová)

Sefardové, *Sefardi.

sefardští Židé, *Sefardi.

segment (kruhová úseč) [archeologie], typ artefaktu v rámci *kamenné štípané industrie, především *mikrolitické (*mikrolity): jedna delší hrana podlouhlé *čepelky (tětiva úseče) je ponechána jako přirozené ostří, zbytek obvodu je *retušován tak, aby vytvořil souvislý oblouk vyklenutý nad ostřím a dal artefaktu tvar kruhové úseče (segmentu). Segment se užíval jako hrot či vložka od *mladého paleolitu (*pavlovienu) po *mezolit, později ve větším provedení jako *srpová čepelka. (Karel Sklenář)

segment rodu, taková část *rodu, jejíž členové se považují za potomky téhož společného předka. Rozšířený rod, který tvoří několik následných generací a jehož členové jsou schopni definovat svůj genealogický vztah k rodovému předku, se může v případě sociální potřeby dělit na jednotlivé segmenty. Segment rodu se vždy nalézá v genealogickém stromu na úrovni bezprostředně nižší, než je úroveň posledního společného předka všech segmentů rodu. Segment představuje rodovou skupinu, která je ze *sociálního hlediska autonomní jednotkou.

Například *Tivové ze střední Nigérie představují typický případ segmentární organizace početného rodu. Rod vytváří pyramidální strukturu segmentů, stromové členění však není mechanické, nýbrž střídá vzájemně segmenty, které jsou vůči sobě v sociální *opozici a mezi kterými jsou vztahy solidarity. Složitá struktura segmentů rodu definuje u Tivů zároveň prostorové rozmístění rodu a vztahy každého segmentu k půdě, navíc také určuje směry možných *sňatků. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

segment, míšň, úsek *míchy, z něhož vystupuje jeden pár míšňích *nervů. Hřbetní mícha (**medulla spinalis*) má celkem 31 míšňích segmentů (8 krčních, 12 hrudních, 5 bederních, 5 křížových a 1 kostrční). (Ladislava Horáčková)

segmenta bronchopulmonalia, bronchopulmonální segmenty, úseky plicní *tkáně. Segment plicní má tvar pyramidy s hrotem obráceným k hilu a bází směřující k povrchu *plíce. Středem plicního segmentu probíhá jeden *bronchus segmentalis, arteriae et venae bronchiales* a větev plicní tepny. Sousední segmenty jsou od sebe odděleny vazivovými septy, v nichž procházejí *venae pulmonales* a *míšní cévy. V každé plíci je obvykle základních deset bronchopulmonálních segmentů, vlevo některé z nich vzájemně splývají. V pravé plíci je v horním laloku *segmentum apicale, anterius et posterius*, ve středním laloku *segmentum mediale* a *laterale* a v dolním laloku *segmentum apicale, segmentum basale anterius, posterius, laterale, mediale*. Levá plíče obsahuje v horním laloku *segmentum apicoposterius, anterius, segmentum linguale superius et inferius* a dolní lalok je tvořen ze *segmentum basale anterius, posterius, laterale et mediale*. (Lenka Vargová)

segmentace [embryologie], vznik příčných zářezů na středním zárodečném listu v období trilaminárního vývoje zárodečného terčíku. Vznikají tak prvosegmenty neboli *somity, na nichž se rozlišuje paraxiální, intermediární a laterální *mezoderm. (Drahomír Horký)

segmenty, bronchopulmonální, **segmenta bronchopulmonalia*.

segregace (z latiny: *sēgregātiō*, „odlučování, oddělování“, *ex-*, „z“ a *grex*, „stádo“), požadavek fyzického oddělení nebo izolace skupin obyvatelstva na základě *rasy; úzeji *diskriminace, oddělování nebělošského (barevného) obyvatelstva od bělošského, spojené například s násilným usídlováním nebělošského obyvatelstva ve zvláštních oblastech. Od 80. let 19. století dostala segregace podobu systematicky přijímaných zákonných opatření; v roce 1883 rozhodl Nejvyšší soud USA, že rovnost ras zaručená 14. dodatkem k *ústavě znamená pouze *rovnost před zákonem, což vyvolalo *hnutí segregáčnických opatření v jižních státech v oblasti dopravy a ostatních službách, ve školství apod. Důsledně segregovány byly až do *druhé světové války i americké ozbrojené síly; *desegregace začala až v druhé polovině 40. let 20. století, vyvrcholila v hnutí za *občanská práva. V jižní Africe byla rasová segregace praktikována již od počátků bělošské *kolonizace, právním podkladem pro tuto politiku *apartheidu se zde stalo přes 60 rasových zákonů; teprve od poloviny 80. let 20. století docházelo k jejich zmírňování, v dubnu 1994 byla uzavřena kompromisní dohoda likvidující apartheid, k jeho definitivnímu zrušení došlo v nové ústavě Jihoafrické republiky z 8. 5. 1996. (František Čapka, Jaroslav Malina)

segregace práce/zaměstnání, koncentrace žen a mužů v určitých typech zaměstnání a na různých úrovních činností, přičemž možnosti žen jsou omezenější než možnosti mužů (horizontální segregace). Ženy také vykonávají práci nižší úrovně (vertikální segregace). (Marie Dohnalová)

Sehnal, František (11. 9. 1938, Olomučany u Blanska), český entomolog. Vystudoval obor *zoologie (fyziologie) na Přírodovědecké fakultě *Masarykovy univerzity v Brně (1960).

Publikoval více než 150 vědeckých prací v oboru entomologie v našich a zahraničních časopisech, jež každoročně zaznamenávají velký citační ohlas.

Kontakt: Prof. RNDr. František, Sehnal, CSc., Entomologický ústav Akademie věd ČR, Branišovská 31, 370 05 České Budějovice, e-mail: sehnal@entu.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Seifert, Jaroslav (23. 9. 1901, Praha – 10. 1. 1986, Praha), český básník; okouzleného, místy idylizujícího pohledu, který ve své tvorbě zachytil citovou paměť, krize a historická úskalí českého národního kolektivu a který se stal jeho mluvčím a morální *autoritou. Je prvním a dosud jediným českým nositelem Nobelovy ceny za literaturu (1984).

Seifert prošel složitým vývojem. Do *poezie vstoupil sbírkou proletářské poezie *Město v slzách* (1921), vyjadřující revoluční nálady a ideály doby. Zpěvnost, hravost a nápaditou obraznost uplatnil ve své poetické tvorbě (*Na vlnách TSF*, 1925). Od konce dvacátých let se v jeho poezii objevoval charakteristický postoj – *melancholie. Ve sbírce *Zhasněte světla* (1938) reagoval na ohrožení *země fašistickým susedem. Za *protektorátu se stal jedním z nejvýznamnějších básníků národní rezistence (*Vějíř Boženy Němcové*, 1940; *Světlem oděná*, 1940; *Kamenný most*, 1944); jaro, mládí, láska, domov a Praha byly v jeho tvorbě chápány jako obecně srozumitelný symbol víry v lepší budoucnost. Autor spontánně reagoval na osvobození *republiky. V padesátých letech se jeho tvorba dostala do *opozice vůči schematické budovatelské poezii (*Píseň o Viktorce*, 1950; *Maminka*, 1954). Sbírkou z šedesátých let (*Koncert na ostrově*, 1965; *Halleyova kometa*, 1967; *Odlévání zvonů*, 1967), opouštějící vázaný verš, představovaly nostalgické ohlédnutí a moudré bilancování, obdobně jako sbírky následující, do nichž silněji vstupovaly také pesimistické polohy a vědomí blížícího se konce života (*Morový sloup*, 1981). *Apoteózou tvůrčího života, přátelství a lásky se stala memoárová próza *Všecky krásy světa* (1982). (Jiří Pavelka)

sejpy [petroarcheologie], hromady horninového materiálu, *valounů a *písku, vzniklé jako odpad při *rýžování *zlata a obsahující někdy archeologický materiál z doby svého vzniku (předstředověké jsou však vzácné). Vystupují často v pásech podél toku kdysi či dosud zlatonosných potoků a říček. Pravěké stáří bylo možné logicky očekávat také u některých sejpů vzniklých při rýžování *cínu z potoků na svazích Krušných hor a z valné části zaniklých

při bezohledném rozšiřování hnědouhelných velkolomů, aniž by jim byla včas věnována náležitá pozornost; takto zůstalo stáří těchto sejpů neznámé. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

sekáč (z angličtiny: *chopper*, „sekáč“) [archeologie, etnoarcheologie]:

1. jeden z prvních typů *kamenné štípané industrie – masivnější, jádrový (z *valounu, hlízy, případně úlomku horniny), ale i úštěpový *artefakt, na jednom konci hrubě otlučený do pracovní hrany odbíjením *úštěpů buď jen z jedné strany (vzniká sekáč jednolící; anglicky: *chopper*), nebo z obou stran (vzniká sekáč dvoulící; anglicky: *chopping tool*). Sekáče jsou typické zejména pro *nejstarší paleolit a *starý paleolit, avšak přetrvávají i v mladších pravěkých obdobích a kulturách a jsou běžným instrumentáři mnoha nativních kultur.

Staropaleolitické sekáče se daly zhotovovat z jakékoliv tvrdší a odolnější *horniny. Není proto divu, že na staropaleolitických tábořištích nacházíme pestrý soubor hornin a minerálů: *amfibolity, *andezity, *čediče, *diabasy, dolomity, *křemence, křemenné *pískovce, křemeny, *obsidiány, *pazourky, *porfyryty, *rohovce, *vápence, zelené břidlice nebo *žuly. Pocházejí obvykle z míst, kde je nahromadily říční toky, mořský příboj nebo ledovcové jazyky. Odtud je lovci vybírali, anebo si vhodný kámen odlamovali přímo ze skalních výchozů. Ruský experimentální archeolog Alexandr Matjuchin (Matjuchin, 1976) zjistil, že nejvhodnější výchozí surovinou pro zhotovení sekáče byly ploché oblázky. Repliky sekáčů se mu podařilo vyrobit několika způsoby, z nichž každý přinášel menší či větší výhody, ale i problémy. Nejjednodušeji tak, že prudce mrštil valounem o balvan nebo opačně – balvan pustil na valoun. Takový postup se osvědčil u větších okrouhlých valounů, které se nesnadno opracovávaly *otloukači. Nemohl však takřka vůbec kontrolovat ani tvar sekáče, ani úštěpků a odštěpků. Výsledné předměty ovlivňoval mnohem více, když použil balvan jako kovadlinu, o kterou valoun přitěsával. Valoun přitom držel v jedné ruce nebo v obou rukou tak, že podélná osa oblázky byla vodorovná nebo svislá. Polohu, způsob uchopení, sílu úderu i místa na kovadlině mohl v průběhu štípaní měnit a volit podle potřeby. Získal tak sekáče předem zamýšleného tvaru a úhlu ostří i široké a podlouhlé úštěpy s ostrými reznými hranami. Nakonec použil ještě otloukač, kterým odrážel úštěpy a odštěpky ze zamýšleného sekáče. Otloukač držel v pravé ruce a druhou přidržoval opracovávaný valoun na kovadlině, nebo jej volně svíral v levé ruce. I v tomto případě ovlivňoval výsledný tvar nástroje. Mohl však opracovávat pouze zploštělé valouny, protože po okrouhlých tvarech otloukač sklouzával. Z plochého valounu zhotovil nástroj jedním až třemi údery, pokud však měl valoun okraje méně zploštělé, nevystačil někdy ani s deseti údery. Pro první úder si vždy vybíral nějaké ploché místo. Nejlépe se mu pracovalo s otloukačem vejčitého tvaru, který mohl dobře uchopit a ovládat třemi nebo čtyřmi prsty a vést jím silný úder. Když otloukl první větší úštěpy a přesto ještě nevzniklo dobré ostří, dal se použít jako otloukač i zploštělý valoun. Jedním otloukačem vejčitého tvaru z pískovce bez vnějších i vnitřních puklin zhotovil na 50 sekáčů, jindy zničil 8 otloukačů, než získal jednolící sekáč z porfyritu. Je zřejmé, že výsledek ovlivňovaly fyzikální a technické vlastnosti kamene. Sekáče z tvrdších hornin snadněji opracovával otloukači z hornin měkčích a naopak. Vyrobit tisíce sekáčů, úštěpů i odštěpků. Nakonec získal takové zkušenosti a rutinu, že dokázal valounový nástroj zhotovit i za několik sekund;

2. masivní železný bojový *nůž (sečná a bodná *zbraň mezi nožem a šavlí) s masivní dlouhou, mírně prohnutou zahrocenou *čepelí a poměrně dlouhou rukojetí, určený pro pěší boj zblízka (od mečíků se lišil kratší délkou, od *dýk jednostranným *břitem). Objevuje se ve starší *době železné. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Miloslav Slabina, Jiří A. Svoboda)

sekáč, dvoulící, *sekáč.

sekáč, jednolící, *sekáč.

sekce [anatomie], *sectio, pitva, autopsie.

sekce kultury (z latiny: *sectiō*, „sekání, řezání; prodávání kořisti, dražba“), oddělená část *díličí kultury, vyčleňovaná na základě funkční konsolidovanosti v systému sociálního organismu (výrobní, rodinná a běžného života, umělecká atd.). (Jaroslav Malina)

sekera [archeologie, etnoarcheologie], *artefakt z *kamene nebo *kovu k sekání *dřeva (mýcení, kácení, odvětvování a štípání kmenů apod.), ale použitelný i jako *zbraň. V *neolitu a *eneolitu se objevuje kamenná sekera plochá (v podélném průřezu zpravidla *kopytovitého tvaru, dlouhá v rozmezí 5–30 cm). (V *kamenné broušené industrii se termín sekera užívá pro nevrtnané formy; kusy s otvorem pro topůrko, provrtaným souběžně s ostřím, nesou tradiční typové označení *sekeromlat; je-li otvor příčný k ostří, jde o *teslici – tradiční termíny *motyka či motykovitý sekeromlat jsou nevhodné, protože neodpovídají funkčnímu určení, zjištěnému *trasologií.) Ploché sekery byly upevňovány k topůrku (nebo do jeho rozštěpu) přivázáním, podle způsobu nasazení mohly ovšem sloužit jako sekery nebo jako teslice. Jejich tvar je v nárysu obdélníkovitý, později spíše lichoběžníkovitý (zúžený tyl, někdy až do tupého hrotu); *břit je na podélném průřezu obvykle kopytovitý, na příčném průřezu zprvu prostě plankonvexní, ale už od neolitu a zejména v eneolitu jsou běžné i kolmo sbroušené (hraněné, *fasetované) boky. Drobné střeoneolitické sekerky s jednostranně sbroušeným břitem a dokonale do pravoúhle obdélného průřezu vybroušeným tělem sloužily spíše jako *dláto, teslice, hoblík (?); na opačném konci spektra se nachází masivní válcovitá sekeru *kultury se šňůrovou keramikou s vybroušeným břitem, ale jen nahrubo opracovaným tělem.

Podobné povahy je i závěrečná forma vývoje kamenné sekery ve starší *době bronzové – sekera (běžně, ale nesprávně označovaná jako sekeromlat) s příčným žlábkem (tzv. sedlem), sloužícím k přivázání tohoto hmotného pracovního artefaktu na topůrko. Tyto nástroje se vyráběly převážně z *porfyritu, měly do rovna sbroušenou horní plochu a vyhlazené ostří v protikladu k tělu zdrsněnému oklepáním. Poměrně vzácně se v eneolitu a starší době bronzové objevují sekery z *pazourku, případně jiné štěpné *suroviny, hrubě tvarované štípáním a dobrušovaně (často jako *import ze severu, napodobující už zřejmě sekery kovové).

Ještě první kovové (*měděné) ploché sekery od středního eneolitu byly hladké, ve starší a střední době bronzové se pro lepší upevnění odlévaly *bronzové sekery nejprve s postranními vystouplými lištami, pak se středovým schůdkem a konečně s oboustranně vybíhajícími středovými a později týlními laloky – ty se vyskytují od mladší doby bronzové. Nejdokonalejším řešením v tomto směru je sekera s *tulejkou, typická pro mladší a zejména pozdní dobu bronzovou v oblasti lužických a středodunajských popelnicových polí. Při všech popsáných úpravách se sekera nasazovala na topůrko v podélné ose nástroje, pokud nebylo topůrko samo zahnuté (sekera se k němu přivazovala, někdy bronzovým drátem (sekery s tulejkou a některé tvary s týlními laloky mívaly už odlité očko pro upevnění). Používala se tedy zřejmě také jako teslice. Tulejku převzali výrobci halštatských seker železných (kromě toho se vyráběly i plné sekery opatřené na bocích raménky kvůli přivázání). Naproti tomu sekery s příčným okem pro topůrko souběžně s ostřím (dnes běžný typ, k němuž patřily i kamenné a kovové sekeromlaty) se výjimečně objevily ve středním eneolitu, znovu pak až ve starší *době železné (*železo). (Karel Sklenář)

sekera, dvojbřítá (řecky: *labrys*, latinsky: *bipennis*) [archeologie]:

1. kultovní *symbol prováděný malířskými i sochařskými technikami (*malby, *rytiny, *reliéfy, *plastiky), vznikl na *Předním východě již v *neolitu, později byl oblíben především na *Křetě;

2. tvar měděné suroviny rozšířený zejména ve Středomoří. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

sekeromlat [archeologie, etnoarcheologie], *artefakt z *kamene, *kosti, *paroží nebo *kovu s otvorem (průvrtem) souběžným se sekerovým *břitem pro nasazení topůrka a s týlem (opačným koncem vůči břitu) mlatovitě zakončeným (obuch). První kamenné exempláře se objevují v *neolitu (jednoduché, masivnější typy v podélném průřezu *kopytovitého tvaru ze

staršího neolitu byly v mladším neolitu vystřídány dlouhými a štíhlými typy) v rámci *kamenné broušené industrie a sloužily k opracování dřeva, některé z nich měly patrně i symbolickou a prestižní funkci a možná byly i *zbraní. Funkce symbolu, odznaku moci a zbraně se zřejmě posiluje v *eneolitu: sekeromlat má jednak složitější a ozdobnější tvar (například „čepec“ na obuchu), jednak dokonaleji zpracovaný povrch (*fasetování, leštění). Shodný charakter mají i první měděné sekeromlaty v eneolitu a bronzové sekeromlaty v *době bronzové, kdy vývoj sekeromlatu končí poměrně složitými ozdobnými tvary, často s užším dlátovitým tělem, s rytou i plastickou výzdobou

Vedle kamenných a kovových se vyskytují i prostší kusy vyrobené z paroží nebo kosti (neolit až mladší doba bronzová), u nichž je praktické využití sporné, účel mohl být spíše symbolický. Drobné napodobeniny sekeromlatu, keramické či z měkkého kamene, měly určitě smysl jen symbolický, kultovní (ten měla i sekera jako typ obecně), případně *votivní a vyskytují se hlavně v *hrobech. (Karel Sklenář)

sekerovitá hřivna, *hřivna, sekerovitá.

sekonodontní zuby, *zuby, sekonodontní.

sekrece (z latiny: *sēcrētīō*, „odloučení, oddělení; vyměšování“), vylučování chemických látek (sekretů) žláзовými buňkami. Sekrece endokrinní (vnitřní) představuje vylučování sekretů (nejčastěji *hormonů) do krve. Sekrece apokrinní je druhem sekrece, při které se do sekretu uvolňuje i část buňky obsahující vylučovanou látku. Sekrece pulsatilní je sekrece charakterizovaná změnami intenzity v rytmických pulsech. Viz *žláza. (Drahomír Horký)

sekret, produkt *žlázy se zevní nebo vnitřní sekrecí. (Drahomír Horký)

sekta (z latiny: *secta*, „směrnice, směr, dráha; filozofický směr, filozofická škola; politická strana“): skupina vydělená z určitého celku (na ideologickém, politickém, náboženském a jiném základě); k hlavním znakům patří: přísná pravidla vynucovaná *sankcemi, absolutní *autorita vůdce, mocenská struktura, podřízenost učení sekty, uzavřenost vůči nezasevěným, omezená *komunikace mimo sektu. (Jaroslav Malina)

sektor (z latiny: *sectiō, sector*, „sekání, řezání; úsek“), vymezená část, díl nějakého většího celku. (Jaroslav Malina)

sektor, neformální (anglicky: *informal sector*), rozsáhlý sektor samozaměstnavatelů v rozvojových *zemích, který je zdrojem nabídky dobrovolných a pracovně náročných činností (například krejčovství, příprava potravin, obchod, oprava obuvi apod.). Tito lidé jsou často zařazováni mezi nezaměstnané nebo podzaměstnané pracovníky, neboť jejich zahrnutí do národních statistik zaměstnanosti bývá velmi obtížné. Současně však tyto osoby produktivním a významným způsobem přispívají k tvorbě národního důchodu. Jejich práci lze obecně charakterizovat nízkou kapitálovou náročností výstupu (tj. poměrem kapitálového zařízení k výstupu) a nízkou kapitálovou vybaveností práce (tj. poměrem kapitálového vstupu k práci). (Marie Dohnalová)

sektor, neziskový nestátní, pojem označující různé *instituce a organizace nestátního, avšak neziskového charakteru. Neziskový nestátní (anglicky: *non-profit*) sektor doplňuje a rozšiřuje činnost organizací *veřejného sektoru, dost často se jeho instituce vyskytují a působí zároveň s institucemi veřejného sektoru, například v odvětvích školství, *zdravotnictví, sociální práce, kultury apod. Rozvinutost sektoru je často považována za jeden z indikátorů vyspělosti společnosti. Institucionálně se sektor zakládá na činnosti organizací typu *nadací, *obecně prospěšných společností, *občanských sdružení, církevních právnických osob apod. (Marie Dohnalová)

sektor, občanský, jeden ze sektorů *národního hospodářství; řadíme sem *subjekty, které jsou nestátní, neziskové, institucionalizované a dobrovolnické; tyto *instituce jsou *právníckou osobou, a tudíž mají také svá práva i povinnosti. Subjekty občanského sektoru v moderních společnostech nahrazují struktury příbuzenské, stavovské nebo církevní, které

jsou zásadní v tradičních společnostech. (Viz též *sektor, neziskový nestátní, *sektor, třetí.) (Marie Dohnalová)

sektor, třetí (též *sektor, občanský, též *sektor, neziskový nestátní), kromě nevládních neziskových organizací zahrnuje i organizace příspěvkové, rozpočtové, *odbory, *politické strany a *hnutí, *zájmová sdružení *právnických osob, *družstva (pokud jsou zřizována za jinými účely než podnikání), nepodnikatelské obchodní společnosti (například společnosti s ručením omezeným, pokud jsou zřízeny k jiným účelům než podnikání), případně i *právníky osoby zřizované samostatnými *zákony (například Česká akademie věd, Česká televize, Český rozhlas). (Marie Dohnalová)

sektor, veřejný, státní sektor – *stát, jako ten, kdo by se měl starat o věci veřejné, o blaho společnosti; zahrnuje oblasti spojené s chodem společnosti (doprava, bezpečnost, právo, soudnictví aj.) a oblasti týkající se rozvoje člověka (*zdravotnictví, *kultura aj.); příslušné *instituce se dělí na organizační složky státu a *příspěvkové organizace. (Marie Dohnalová)

sektor, ziskový, ekonomické subjekty, které se orientují na *zisk; převažují *instituce založené na soukromém *vlastnictví a některé státní podniky, které se chovají ziskově. (Marie Dohnalová)

seky raného křesťanství (z latiny: *secta*, „směrnice, směr, dráha; filozofický směr, filozofická škola; politická strana“), rozličná náboženská sdružení v době formování *křesťanské věrouky (1.–4. století), nejednotná v otázce základních náboženských otázek; šlo například o židokřesťany (*ebionité, nazaréni), kteří neodmítali *judaismus a dodržovali četné židovské obřady, hlásali úplné zřeknutí se světských věcí, očekávali brzký druhý příchod *Ježíše Krista, vystupovali proti bohatství. Ve 2. století se objevilo mnoho různých, navzájem na sobě nezávislých sekt křesťanských gnostiků, ve 2. polovině 2. století vznikla sekta *montanistů (hlásala *asketismus, očekávala brzký návrat Ježíše Krista a neuznávala *biskupy). Ve 3.–4. století se počet sekt zvýšil (v severní Africe vznikla ve 4.–5. století sekta *donatistů, nesmiřitelná vůči všem, kteří se v důsledku pronásledování vzdali *víry); levé křídlo této sekty tvořili tzv. *agonistikové (hlásali dobrovolné povznesení se nad pozemské věci, *mučednictví a asketismus, ostře útočili proti oficiální *církvi). Ve 4. století se začal šířit *arianismus (odsouzený na I. nikajském *koncilu v roce 325 jako *hereze). (František Čapka)

sekularismus (z latiny: *saeculum*, „lidský věk, pokolení, rod, generace“), úsilí, snahy o zesvětštění, *sekularizaci. (Jaroslav Malina)

sekularizace (z latiny: *saeculum*, „lidský věk, pokolení, rod, generace“), zesvětštění, zesvětšťování:

1. proces vytlačování náboženského vlivu z jednotlivých oblastí lidské činnosti a jeho nahrazování světským a profánním (sekularizace státu, školství, umění atd.);

2. převedení (zabavení) církevního majetku do světských rukou (*státu nebo soukromých majitelů); v Rakousku tzv. josefinská sekularizace za *vlády císaře *Josefa II. (1741–1790), v Československé republice o roce 1918 i 1948. (František Čapka, Jaroslav Malina)

sekulární (z latiny: *saeculāris*, „světský; stoletní“):

1. světský, označení povahy běžných znalostí a užitečných činností patřících ke každodennímu životu společnosti;

2. týkající se velmi dlouhé doby, věkovitý (například sekulární pohyby zemské kůry).

(Jaroslav Malina)

sekulární trend, *trend, sekulární.

sekundární (z latiny: *secundus*, „následující druhý“), jsoucí na druhém místě (v pořadí, z hlediska vzniku, významu aj.), druhotný, odvozený; vedlejší, podružný. (Jaroslav Malina)

sekundární amenorea, *amenorea, sekundární.

sekundární analýza, *analýza, sekundární.

sekundární cement, *cement, sekundární.

sekundární cement, apozice, *apozice sekundárního cementu.

sekundární dentin, *dentin, sekundární.

sekundární dentin, apozice, *apozice sekundárního dentinu.

sekundární konstriktce, *satelit.

sekundární ochlupení, *ochlupení, sekundární.

sekundární pohlavní znaky, *znaky, sekundární pohlavní.

sekundární pohřeb, *pohřeb, sekundární.

sekundární poměr pohlaví, *poměr pohlaví, sekundární.

sekundární právo, *právo, sekundární.

sekundární prevence, *prevence, sekundární.

sekundární protidrogová prevence, *prevence, sekundární protidrogová prevence.

Sekvanové (latinsky: *Sequani*), starověké *galské (keltské) etnikum žijící mezi řekami Rhônou a Saônou v Galii. U hlavního *města Vesontio (pozdější Besançon) porazil *Caesar roku 58 př. n. l. Ariovistovo vojsko, a poté došlo k podrobení *Galie *Římany. Sekvanové v této bitvě pomáhali Římanům a tím přivodili i zánik galských etnik. (Jaroslav Malina)

sekvénátor, přístroj k *sekvencování úseků *DNA; současné kapilárové typy kombinují *PCR s kapilární elektroforézou a Sangerovou dideoxynukleotidovou metodou sekvencování. (Petr Bureš)

sekvence, cambridgeská referenční (anglicky: *Cambridge Reference Sequence*, zkratka: CRS), referenční sekvence *mitochondriální DNA člověka, poprvé publikována v roce 1981, v revidované formě pak znovu v roce 1999. (Markéta Zachová)

sekvence, podpisové, oblasti malých podjednotek ribozomální *RNA (SSU-rRNA), které mají jedinečné sekvence *nukleotidů, získané hromaděním *mutací u evolučního předka této taxonomické skupiny. (Kateřina Boberová)

sekvence, repetitivní, opakovaná sekvence *nukleotidů, často nekódujících, které jsou přítomny v mnoha kopiích v eukaryotickém *genomu. Opakující se jednotky mohou být krátké a uspořádané tandemově (v sériích) nebo dlouhé a rozptýlené v genomu. Představují velkou část lidského genomu. (Kateřina Boberová)

sekvencování (sekvenování), stanovení pořadí prvků v sekvenci, nejčastěji ve smyslu stanovení pořadí *nukleotidů v úseku *DNA, méně často pořadí aminokyselin v polypeptidovém řetězci.

O rozvoj *technik sloužících k sekvencování DNA se v 70. letech 20. století zasloužili zejména Paul Berg (narozen 1926), Walter Gilbert (narozen 1932) a Fred Sanger (narozen 1918). (Petr Bureš)

sekvěnní polymorfismus, *polymorfismus, sekvěnní.

sekvenování, *sekvencování.

sekvestr, involucrum, nekrotické ložisko oddělené od okolí buď *granulační tkání, nebo zkapalněnou zónou (jeden z mechanismů organismu k odstranění nežádoucí odumřelé tkáně). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

seladon (čínsky: *čching-cch*'), termín pochází z románu *L'Astrée* francouzského spisovatele Honoré d'Ufréa, jehož hlavní hrdina se jmenoval Seladon a nosil *oděv olivově zelené barvy; toto jméno se v Evropě ujalo pro označení podobné barvy *glazury i pro veškerou produkci porcelánovitých kamenin *Dálného východu, krytých živcovými glazurami. Seladonová barva vzniká *redukcí oxidu železa v glazuře. Její tón se mění množstvím oxidu, výškou vypalovací teploty a způsobem redukce. Nejstarší „seladony“ pocházejí z čínských hrobek asi z 15. století př. n. l., jejich produkce v Číně vrcholila v 10.–15. století, v Koreji ve 12.–14. století a v posledních stoletích našeho *letopočtu se uplatnila též v Evropě.

Pro typickou barvu se někdy seladonu přezdívalo „falešný nefrit“. Seladony byly v Asii velmi populární a věřilo se, že mají magickou a léčivou moc. V Indii a Persii se mělo za to, že seladonová nádobka praskne nebo změní barvu, pokud je obsah otrávený. (Jaroslav Malina)

Seldžuci, turkmenské etnikum střeđoasijského původu, jež ovládalo od 11. do 13. století Západní a Střední Asii. Po *vládě tzv. Velkých Seldžuků (Alp Arslan a Malikšáh) se jejich říše tříštila do území ovládaných členy vedlejších větví rodu (Seldžuci kermánští, syrští, iráčtí, maloasijszí). Od 30. let 11. století pronikali ze Střední Asie na západ. Porážka Ghaznovců v roce 1040 jim otevřela cestu do Íránu a Íráku. Jako stoupenci *sunny nahradili Seldžuci v roce 1055 *ší'itské bújovské poručníky abbásovského *chalífy. Na ší'itských Fátimovcích dobyli *Sýrii a *Palestinu (dobytí *Jeruzaléma 1070 se stalo jedním z podnětů k vyhlášení *křížových výprav do Palestiny). Vítězstvím u Manzikertu v roce 1071 Seldžuci otevřeli Malou Asii turkmenským kmenům; vznikly zde první turecké státní útvary (emiráty a *sultanáty). Po Malikšáhově smrti vznikly državy seldžuckých rodin podřízených hlavnímu *sultánovi (přímým potomkům Malikšáha) či nezávislé státy jejich *vazalů, které se při vzájemných bojích udržely do vpádu *Mongolů.

Seldžuci se zasloužili o prohloubení vojensko-lenního systému, který vytvořil pevné hierarchické vztahy a oslabil moc centrální vlády, spoléhající na rodovou solidaritu kočovnické společnosti. Měli rozhodující zásluhu o rozvoj školství vytvořením vysokých učilišť (*medresa) se stabilní učební náplní. Vytvořili vlastní iránsko-tureckou politickou, jazykovou a *kulturní oblast vedle odlišné oblasti arabské. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

selekce (z latiny: *sēlēctiō*, „výběr“):

1. [obecně], výběr jednotlivin, jedinců podle určitých kritérií;
2. [genetika], *výběr. (Jaroslav Malina)

selekce příjemců, v rámci rozvojové pomoci se jedná o determinaci sociálních skupin, rodin nebo osob, u nichž se preferuje, aby se pozitivně projevíly cíle projektů nebo programů pomoci. (Marie Dohnalová)

selekce závislá na četnosti (frekvenčně závislá selekce), typ *přirozeného výběru, kdy jsou v populaci zvýhodněny buď vzácnější (negativní frekvenčně závislá selekce), nebo naopak početnější (pozitivní frekvenčně závislá selekce) *alely. V prvním případě bude v populaci udržován stabilní *balancovaný polymorfismus, ve druhém dojde k rychlému zafixování (tj. dosažení 100 % četnosti) původně rozšířenější alely. (Miloš Macholán)

selekce, antagonistická, typ *přirozeného výběru, který působí rozdílně na obě *pohlaví, nebo na různá vývojová stadia (selekce na věkově strukturovanou populaci), nebo na *gametickou a *zygotickou fázi. Tímto způsobem může být v populaci udržován *balancovaný polymorfismus. (Miloš Macholán)

selekce, příbuzenská, *výběr, příbuzenský.

selekční koeficient, *koeficient, selekční.

Seléné, dcera *Títána Hyperiona, řecká bohyně *měsíce. Zamilovala se do krásného pastýře *Endymióna, ale *Zeus ho odsoudil k věčnému spánku. Proto k němu během své noční pouti po obloze přicházela, aby ho mohla aspoň políbit. (Marie Pardyová)

Seleukovci (seleukovská dynastie), nástupci Seleuka I. Nikátora (355–281 př. n. l.), původně jednoho z vojevůdců *Alexandra Makedonského, na *trůnu seleukovské (posléze syrské) říše, která přetrvala až do roku 64 př. n. l. (Jaroslav Malina)

selhání, vládní, součást jedné z teorií vzniku *nestátních neziskových organizací. Podle této koncepce se demokratický systém snaží vyhovět většině a potřeby menšin zůstávají často neuspokojeny. *Trh selhává v poskytování určitého typu statků, nastupuje *stát, který vzápětí selhává také. Proto se spotřebitelé, jejichž potřeby nejsou uspokojovány ani trhem, ani náhradním mechanismem státního zabezpečování veřejných statků, obracejí na neziskové organizace, které jim pomáhají jejich potřeby uspokojit. (Marie Dohnalová)

Selkupové (*Selkup*, „Člověk z tajgy“), etnikum na území Ťumenské a Tomské oblasti Ruské federace; jejich počet činí dnes asi 4 200 (*cenzus z roku 2002). *Jazyk (*selkupština) patří do *samodíjské (samojedské) větve *uralské jazykové rodiny. Jazykově a etnicky jsou příbuzní s *Něnci a měli s nimi i společný průběh etnogeneze. *Materiální kulturou i

způsobem života měli Selkupové blíže k *Chantům a *Ketům než k jazykově příbuzným etnikům (*Samojedi). V současné době se urychluje proces *asimilace Selkupů s *Rusy a s dalšími etniky, takže zvolna klesá celkový počet jejich příslušníků (z 6 000 v roce 1926) a zároveň stále méně jich hovoří rodným jazykem selkupštinou. V 18. století byli formálně obráceni na *pravoslavi (podobně jako u řady jiných etnik masovým křtem), ale do konce 20. století se udržel *šamanismus. (František Bahenský, Lukáš Šín)

selkupština, *samodijský jazyk z *uralské rodiny užívaný mezi středním Obem a Jenisejem. (Viz též *Selkupové.) (Jaroslav Malina)

sella, -ae, f., sedlo, sedadlo (v *anatomii například turecké sedlo na těle *kosti klínové – *sella turcica*). (Ladislava Horáčková)

sellaris, -e, sedlový (v *anatomii například sedlový kloub – **articulatio sellaris*). (Ladislava Horáčková)

semang, *semangština.

Semangové, souhrnné označení kulturně příbuzných skupin *negritského původu v jižní části Malajského poloostrova v celkovém počtu kolem 4 000 příslušníků. Představují zbytky trpasličích populací spolu se *Sakáji a dalšími etniky a vyznačují se zejména zvláštnostmi v tělesné stavbě (výška do 150 cm, výrazné *negroidní znaky). Jsou pravděpodobně pozůstatkem nejstaršího osídlení na Malajském poloostrově a ostatních ostrovech v jihovýchodní Asii (*Aetové na Filipínách, *Andamanci na Andamanských ostrovech aj.). Jejich *jazyk (*semangština) patrně tvořil samostatnou rodinu, v současné době mluví smíšeným jazykem (silný vliv senoištiny a *malajštiny), takže bývá řazen do *monkhmerské skupiny *austroasijské rodiny. Z jazykového (na základě dialektu) a teritoriálního hlediska se dělí na 7 základních skupin: Tonga (jižní Thajsko), Batek, Džahai (Jahai), Kensi, Kintak, Lanoh, Mendrik v Malajsii. Jsou kočovní lovci a sběrači, jen výjimečně se usazují a věnují se *zemědělství. Významný je obchod s *Čiňany a *Malajci, od nichž výměnou za lesní produkty získávají *zbraně, kovové nástroje nebo *oděvy. Základními společenskými jednotkami jsou *rozšířené rodiny a skupiny; v čele bývá nejstarší nebo nejuznávanější muž. V současné době jsou jazykově, kulturně i způsobem života stále více ovlivňováni Malajci a *Senoi. *Náboženství je *animistické.

Ke studiu života a kultury Semangů a dalších negritských etnik v Asii přispěl zejména rakouský antropolog a etnograf českého původu Paul *Schebesta (Pavel Šebesta). (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

semangština (semang), menší skupina *austroasijských jazyků užívaných v severní Malajsii. (Viz též *Semangové.) (Jaroslav Malina)

sémantický (z řečtiny: *sémainó*, „znamenám, označuji“), vztahující se k obsahu či smyslu *jazyka nebo formalismu. (Jaroslav Malina)

sémantika (z řečtiny: *sémainó*, „znamenám, označuji“):

1. [filozofie], součást *sémiotiky zabývající se studiem vztahů mezi formou a významem znaku;

2. [lingvistika], významová stránka jazykových jednotek; nauka o významu jazykových jednotek. (Jaroslav Malina)

sémaziografický, systém nezávislý na *jazyku; například v nativní Americe mohou být dokladem zejména piktografické *kodexy: nahuaské a mixtécké; případně andské písmo (*písmo předkolumbovské Ameriky). (František Vrhel)

Semelé, dcera thébského *krále Kadma (*Kadmos) a jeho manželky Harmonie, milenka nejvyššího boha Dia (*Zeus). Na radu žárlivé *Héry si přála uvidět ho v jeho božské podobě. Diovy blesky však způsobily požár paláce a vyděšená Semelé zemřela při předčasném porodu. Dítě, pozdějšího boha vína *Dionýsa, si Zeus zašil do stehna, a tak ho vlastně donosil. (Marie Parodyová)

semenné vajíčky, **vesiculae seminales*.

semenný provazec, **funiculus spermaticus*.

semeno (z latiny: *sēmen*, „semeno, símě; rod, pokolení, kmen“), rostlinný rozmnožovací útvar, vznikající z oplozeného vajíčka, sestávající z vnější vrstvy (osemení), zárodku a zpravidla též živného pletiva. Přeneseně výraz pro samčí sperma. (Petr Bureš)

semibantuská etnika, *Bantuové.

semicanalis, -is, m., část kanálku, polokruhový žlábek (v *anatomii například *semicanalis *musculi tensoris tympani*). (Ladislava Horáčková)

semicircularis, -e, polokruhový (v *anatomii například **canalis semicircularis anterior*). (Ladislava Horáčková)

semilunaris, -e, poloměsíčitý (v *anatomii například *hiatus semilunaris* u *maxily). (Ladislava Horáčková)

semimaligní nádor, *nádor, semimaligní.

seminář (z latiny: *seminarium*, „semeniště, školka; vzdělávací ústav [zvláště pro kněze]; *kolegium pro vědeckou výchovu [samostatnými pracemi]“):

1. cvičení doplňující přednášky na vysoké škole;
2. kurs, školení apod., při kterém se účastníci aktivně podílejí na vyučování (referáty, diskusí apod.);
3. církevní *instituce určená v katolických a některých dalších *církvích pro výchovu budoucích *kněží, respektive *duchovních. Někde je semináři podřízeno bohoslovecké učiliště, jinde, podle současné praxe i v *českých zemích, studují seminaristé (alumni) na teologických fakultách *univerzit. V čele semináře bývá rektor, duchovní péči o seminaristy vykonává spirituál. (Jaroslav Malina)

seminář, generální, státní učiliště pro výchovu katolických *kněží, zřízeny 30. 3. 1783 císařem Josefem II. (1741–1790) po jednom v každé *zemi habsburské *monarchie, tedy v *českých zemích v Praze a v Olomouci jako sídlech *univerzit; měly zajišťovat výchovu josefínsky smýšlejících a *státu oddaných kněží. Jejich učební osnovy i učitelský sbor podléhaly státnímu dozoru; rektorem českého generálního sněmu v Praze (otevřen 1. 11. 1783) se stal o dva roky později budoucí litoměřický *biskup Josef František Hurdálek (1747–1833), vicerektorem moravského generálního semináře v klášterním Hradisku u Olomouce byl jmenován 11. 7. 1787 Josef *Dobrovský (1753–1829), v letech 1789–1790 byl jeho rektorem. Generální semináře byly 4. 7. 1790 zrušeny bratrem *Josefa II. Leopoldem II. (1747–1792) v reakci na nátlak protijosefínsky zaměřené církevní *hierarchie. Řízení kněžských učilišť bylo vráceno biskupům a podřízeno církvi. (František Čapka)

Seminolové (vlastním jménem *Ikaniúksalgi*, „Lidé z poloostrova“; jméno Seminol pochází z jazyka Kříků [*simanole*, „zběh, odštěpenec“]), potomci některých *indiánských populací *konfederace *Kříků, kteří se od konce 17. století usazovali na Floridě (USA), kde původní etnika už byla vyhubena nebo vymřela. Původní počet není znám, před rokem 1842 asi 3 000–4 000, od počátku 19. století k nim přechali další *Creekové. V roce 1979 jich bylo celkem 5 055 (včetně *míšenců), z toho asi 3 000 v Oklahomě, dnes je jejich počet odhadován na 10 000. *Jazyk patří do rodiny *muskogí, dnes většina mluví anglicky nebo jsou bilingvní. V Oklahomě pak později s *Čerokii, Čikasi, Čokty a Kříky vytvořili svaz tzv. Pěti civilizovaných národů. Věřící jsou *křesťané, udržují se i některé prvky tradičního *náboženství. (Lukáš Šín)

sémiologie, *sémiotika.

sémiotika (z řečtiny: *sémeion*, „znak, znamení“), nauka o znacích a znakových systémech (přirozených nebo formalizovaných *jazyků aj.), které mají svůj určitý význam. (Jaroslav Malina)

Semírámis [2. pád Semírámidy] řecky, Sammu-ramát, akkadsky, manželka asyrského *krále *Šamší-Adada V. (823–811 př. n. l.). Po smrti svého manžela vládla pět let za svého nedospělého syna Adad-nárářího III. V asyrských dějinách je osobností zcela výjimečnou, neboť jako jediná

žena v celých asyrských dějinách je doložena vlastním nápisem. Patří jí také jedna ze tří *stél královských manželek. Tyto stély se našly v *Aššuru, mezi stélami králů a vysokých *úředníků. Jí a jejímu synovi je věnován dedikační nápis jednoho z asyrských *guvernérů.

V dílech řeckých autorů se stala legendární postavou – Semírámis, která byla dcerou syrské bohyně Derketó a manželkou bájného asyrského krále Nina. Podle řecké *legandy dala vystavět *Babylon a visuté *zahrady, které byly považovány za jeden ze sedmi divů antického světa. (Jana Pečírková)

Semité, označení skupiny etnik (podle *bible potomstva Šéma), jejíž *jazyky tvoří geneticky spjatou rodinu *semitských jazyků. Semité obývali území *Předního východu ve velmi raných dobách, podle jedné z teorií tam přišli z Afriky. Nejstarší stopy semitských jazyků mohou být názvy některých toponym. V *Mezopotámii žili Semité v 3. tisíciletí př. n. l. společně se *Sumery. Svědčí o tom zpočátku jen vlastní jména v sumerských nápisech (včetně jmen členů vládnoucí vrstvy, viz *Ur), později se jazyk semitského obyvatelstva (*Akkadové, *akkadština) používá i v mezopotamském písemnictví. Kolem roku 2350 př. n. l. se semitský hodnostář kišského *krále *Sargon zmocnil *vlády a založil nové mocenské centrum *Akkad. Semitská dynastie, kterou založil, vládla asi po 150 let sjednocené jižní a střední Mezopotámii. Již koncem 3. tisíciletí př. n. l. pronikaly ze západních *stepí do úrodné mezopotamské nížiny další semitské *kmeny, Amorejci (*Amurru). Jejich předáci se postupně zmocnili vlády v mnohých mezopotamských *městských státech (*Isin, *Larsa, *Mari, *Ešnunna). Amorejského původu byla i *Chammurapiho dynastie v *Babylonu a dynastie *Šamší-Adada v *Aššuru. Amorejci si osvojili akkadský jazyk i mezopotamskou kulturu. Amorejská *království prosperovala v 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. i na území *Sýrie (Jamchad, Alalach). Zvláštní postavení zaujímala v Sýrii *Ebla, jež konkurovala již v 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. mezopotamským Akkadům. Obyvatelé tohoto státu převzali od Sumerů *klínové písmo, ale přizpůsobili si ho pro potřeby vlastního jazyka (*eblajština). V 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. došlo k podobnému jevu v *Ugaritu (*ugaritština). V syro-palestinské oblasti existovala další centra semitských obyvatel (*Kanaánců), jejich jazyk je však znám jen z velmi kusých, převážně votivních nápisů. Koncem 2. tisíciletí př. n. l. přichází další vlna semitských etnik *Aramejců, *Hebrejců a *Foiničanů. Aramejci zaplavili celý *Přední východ, na území *Sýrie a částečně i *Palestiny vytvořili řadu malých městských států (například Bít-Adini, Bít-Agusi, Sam'al) a infiltrovali také do Mezopotámie. Na nejzazším jihu Mezopotámie v bažinatých a stepních oblastech kolem Perského zálivu se usídlili *Chaldejci (Bít Jakíni). Na území dnešního *Libanonu ovládli městská centra Foiničané (*Byblos, *Týr, *Sidón). Jejich obchodní aktivity na souši a zvláště na moři přispěly k rozšíření západosemitského abecedního (*alfabetického) písma. Hebrejci kočovali nejprve v hornatých a stepních oblastech Palestiny, postupně se však usazovali v dřívějších kanaánských městských centrech. Koncem 2. tisíciletí př. n. l. vytvořili stát s centrální vládou v *Jeruzalémě, který se po jednom století své existence rozdělil na dvě království (*izraelské království, *judské království). Většina syrských a palestinských *měst byla zničena ve *válkách s *Asyřany (9.–7. století př. n. l.) a posléze *Babyloňany (6. století př. n. l.). Arabský poloostrov a syrské stepi a pouště byly již v 1. tisíciletí př. n. l. obývány *Araby. Na severu tohoto území se jednalo převážně o kočovné a polokočovné kmeny, v jižní části (dnešní Jemen) vznikly nejpozději na začátku 1. tisíciletí př. n. l. městské státy (*Sába, Katabán, Hadramaut, Ma'in) s vyspělou kulturou a širokými obchodními kontakty (*Arábie). (Nea Nováková)

semitohamitská etnika, *etnika, semitohamitská.

semitohamitské jazyky, *jazyky, semitohamitské.

semitské jazyky, *jazyky, semitské.

semi- (z latiny: *sēmi-*, *sēm-*, „polo“), v složených slovech první část s významem: „polo-, půl; též *hemi-“.

Semjonov, Sergej Aristarchovič (1898–1978), ruský archeolog; jeden ze zakladatelů moderní *experimentální archeologie. Vytvořil metodiku určování výrobních *technik pravěkých nástrojů a jejich funkce podle pracovních stop a stop opotřeby (*trasologie). Z díla: *Pervobytnaja technika* (Pravěká technika, 1957), *Razvitije techniki v kamennom veke* (Vývoj techniky v době kamenné, 1968). (Jaroslav Malina)

Semnoni (latinsky: *Semnones*), svévské germánské etnikum, které sídlilo od 1. století n. l. v povodí Sprévy a Havoly a později na horním toku Mohanu. Po spojení Semnonů se *Svévy a dalšími *germánskými etniky ve 2.–3. století vznikli *Alemani. (Jaroslav Malina)

Sen devíti z oblaků (korejsky: *Kuunmong*), starší korejský román, napsaný zřejmě v letech 1689–1692, kdy jeho autor *Kim Man-džung pobýval ve vyhnanství na ostrově No-do na jihu Koreje. Kim Man-džung v něm vytvořil obraz *mnicha pochybujícího o *Buddhově učení, jenž se spolu s osmi vílami ocitne ve světě lidí, a jeho putování je i oslavou pozemského života. Když dosáhne nejvyšších poct a shromáždí kolem sebe všech osm žen, je povolán zpátky mezi vyvolené. (Miriam Löwensteinová)

Sen v červeném domě (čínsky: *Chung-lou meng*), román o *lásce, vrcholné dílo čínského romanopisectví autora *Cchao Süe-čchina (Olga Lomová)

Sen v nefritovém pavilonu, korejský anonymní román, obdoba **Snu devíti z oblaků*. Oproti předešlému je méně propracovaný a místy se blíží tehdy velmi populárním hrdinským příběhům. (Miriam Löwensteinová)

Senatus populusque Romanus (zkratka: S.P.Q.R.) [latinsky], senát a lid římský. Ve starověkém Římě označení senátu a lidových sněmů, které se podílely na moci. (Marie Parďyová)

Sendai virus [genetika], *virus, poprvé izolovaný v Japonsku, který způsobuje častou infekci *laboratorních myší. Často se používá pro zprostředkování fúze *buněk, například lidských a myších, neboť modifikuje povrch infikovaných buněk tak, že mohou zfúzovat. Tuto schopnost si uchovává i virus inaktivovaný ultrafialovým světlem. (Jiřina Relichová)

Seneca, Lucius Annaeus S. Mladší (asi 4 př. n. l., Córdoba, Španělsko – 65 n. l., Řím, Itálie), římský filozof, básník a politik raného *císařství. Stal se vychovatelem Nerona a v začátku jeho *vlády se podílel na řízení státních záležitostí.

Roku 65 byl obviněn z účasti na Pisonově spiknutí proti Neronovi a byl *císařem vyzván, aby spáchal *sebevraždu. Tomuto rozhodnutí se podvolil a podřezal si žíly, přičemž se do posledního vydechnutí choval stoicky, jak to odpovídalo jeho filozofické orientaci. Ve filozofickém díle se soustředil na otázky praktické etiky srozumitelné i pro dnešního člověka a přístupné díky živému a sugestivnímu slohu. (Jaroslav Malina)

Seneca a Paulina, *Paulina, *Seneca.

Senegalci, seskupení různých skupin obyvatel současného Senegalu v západní Africe. Z celkového počtu 11,6 milionu (odhad z roku 2005) tvoří většinu súdánské populace Mandingové, *Sererové, *Tukuléové a *Wolofové, část obyvatel představují *Arabové a *Fulbové. Území Senegalu bylo od středověku součástí významných afrických říší Tekrúr, Mali a Songhaj. Ve druhé polovině 15. století zahájili *Portugalci kolonizování *země, v 17. století byli vystřídáni *Holanďany, celou oblast okupovali *Francouzi ve 2. polovině 19. století a území Senegalu a Gambie se stalo francouzskou *kolonií. Po úspěšném boji Senegalců byla vyhlášena v roce 1960 nezávislá *republika. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Senekové, původní etnikum severoamerických *indiánů usedlé v oblasti jižně od jezera Ontario ve státě New York; celkový počet přibližně 3 800 osob. Senekové byli spolu s příbuznými *Kajugy, *Mohavky, *Oneidy a Onondagy členy Irokézské ligy; nyní žijí v rezervacích na pomezí USA a Kanady. (Lukáš Šín)

sengo, pidžinizovaná *varianta afrického *jazyka *ngbaudi* s velkým množstvím slov z *francouzštiny, užívaná především ve Středoafričské republice. (Jan Záhořík)

seni crines (latinsky: „po šesti copech“), vyčesaná nebo umělá korunka z šesti pramenů vlasů, jakou nosily římské nevěsty. Kromě nich měly na tento účes právo *vestálky. (Marie Pardyová)

seniorát, *řád, stařešinský.

Senoiové, skupina jazykově a kulturně příbuzných populací v horách severní Malajsie; z antropologického hlediska patří k veddoidům (*Veddové). *Jazyk patří k *monkhmerské skupině *austroasijské rodiny, je silně ovlivněn *malajštinou. Představují zbytky trpasličích populací spolu se *Sakáji a *Semangy a vyznačují se zejména zvláštnostmi v tělesné stavbě (tělesná výška do 150 cm, výrazné *negroidní znaky). Senoiové jsou zároveň pozůstatkem nejstaršího osídlení na Malajském poloostrově. Základní společenskou jednotkou je *rodina (*párová, někdy i *rozšířená); jedna či více *vesnic tvoří volnou teritoriální jednotku. Vesnice jsou někdy tvořeny jediným dlouhým domem, v jižnějších oblastech převažují rodinné domy. V čele skupiny (rodiny, vesnice) bývali stařešinové. Většinou se postupně vytvořila funkce mluvčího, který je reprezentantem skupiny vůči okolí. Do svých dnešních sídel přišli patrně mezi 8000–2000 př. n. l. z Indočíny a předkové *Malajců je pak vytlačili do horských oblastí. *Náboženství je *animistické, jen nepatrné množství Senoů přijalo *křesťanství nebo *islám.

Ke studiu Senoioů a ostatních negritských populací v Asii přispěl zejména rakouský antropolog a etnograf českého původu Paul *Schebesta (Pavel Šebesta). (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

senoseč, období kosení trávy a sušení sena, v lidové *tradici našeho kulturního okruhu vykazuje jistou míru slavnostní obřadnosti spojenou s archaickou *symbolikou *ženského principu. (Jana Válková)

senpai-kóhai (z japonštiny: *senpai*, „služebně starší; mazák“; *kóhai*, „služebně mladší; nováček, bažant“), v japonské vertikálně orientované společnosti základní neformální vztah mezi osobami uvnitř každé společenské struktury (škola, firma, politické strany, zájmová sdružení a spolky). Role v rámci tohoto vztahu jsou dány datem vstupu do dané struktury, což ve většině případů prakticky znamená věkem. Služebně (věkově) starší je svými mladšími kolegy vnímán jako nezpochybnitelná *autorita s téměř neomezenou rozhodovací pravomocí, na druhé straně však má morální povinnost postarat se o své mladší soukmenovce. Tím se vytváří husté předivo vztahů osobní závislosti. Vztah *senpai-kóhai* je jedním z určujících principů fungování politických frakcí (*habacu*) a akademických klik (*gakubacu*). (Jan Sýkora)

sensus, -us, m., smysl, počitek, vnímání, *vjem.

sentimentalismus, *preromantismus.

sentimentalismus, ruský, napodobuje západní vzory, zejména anglickou *poezii a prózu a spojuje se často s počátky *preromantismu – *ruský preromantismus. (Ivo Pospíšil)

Senufové (vlastním jménem Siena), etnikum (celkem asi 2,7 milionu) v západní Africe (Burkina Faso, Mali, Pobřeží slonoviny). *Jazyk senufo je spíše seskupením několika dialektů patřících do skupiny *gur *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Věnují se *zemědělství a chovatelství (*ovce a *kozy), dálkovému obchodu a *řemeslům (hlavně *kovářství). Na vysoké úrovni jsou umělecká řemesla. V dřevorezbě se proslavili maskami a zdobenou architekturou (dveře a okenice), ve zpracování kovů vynikají zhotovováním bronzových a železných plastik. Nejvyšší *politickou autoritou byl *náčelník *vesnice, který měl důležité *rituální funkce vyplývající z náboženských představ týkajících se půdy. Mají složitý systém rituálů a sdružují se do tajných společenstev. Během dospívání náležejí buď do chlapeckého kultu *poro*, nebo dívčího *sakrobundi*. Tyto společnosti připravují děti na období dospělosti. Po několika letech přípravy jsou adepti podrobeni iniciačnímu rituálu. Jeho součástí je *obřizka, přechodné odloučení od celé společnosti a *iniciace vrcholí prvním použitím masky. Po staletí byli ovlivňováni a usměrňováni ve svém vývoji *Mandy, s nimiž také vytvářeli městské státní celky; jedním z posledních útvarů, který koncem 19. století

dobyli *Francouzi, byl stát Sikaso v kraji Kenedugu. Většinou jsou *muslimové, část udržuje i tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

senzitivní neurony, *neurony, senzitivní.

senzorická dráha, *dráha, senzorická.

senzorické neurony v širším slova smyslu, *neurony v širším slova smyslu, senzorické.

senzorické neurony v užším slova smyslu, *neurony v užším slova smyslu, senzorické.

senzualismus (z latiny: *sēnsus*, „mysl; cit; vnímání, vjem; počitek, čítí“), směr v teorii poznání založený na *názoru, že jediným zdrojem veškerého našeho poznání jsou smysly (například John *Locke), nebo dokonce že smyslové počitky jsou jediným předmětem či obsahem poznání (například George *Berkeley). (Jaroslav Malina)

seppuku (z japonštiny: *seppuku*, „řez břichem“), časté je nesprávné čtení harakiri, *rituální *sebevražda, kterou prováděli příslušníci japonské vojenské *šlechty od konce období *Heian. Později se z humánních důvodů stalo *zvykem, že sekundant sřal dotyčného v okamžiku, kdy si zasadil ránu do spodní části krajiny břišní. Jako zatím jeden z posledních *Japonců spáchal harakiri slavný spisovatel Jukio *Mišima (1925–1970); působivě tento *akt popsal v novele *Júkoku* (Láska k vlasti, 1961). (Helena Honcoopová)

sepe, stav, při němž se z infekčního ložiska v těle uvolňují choroboplodné zárodky do krve („otrava krve“). (Lenka Vargová)

Septimius Severus, Lucius Septimius Severus (11. 4. 146, Leptis Magna [dnešní Lebda, Libye] – 4. 2. 211, Eboracum, York, Anglie), římský vojevůdce a *císař v letech 193 až 211, zakladatel dynastie Severovců (či také „druhých Antoninů“, protože Septimius Severus se prohlásil za syna *Marka Aurelia). Za císaře byl povolán svým vojskem v *Carnuntu na Dunaji. Usiloval o rozkvet provincií, uspořádání finančních prostředků *římské říše a o účinnou obranu jejích hranic. V otázkách *kultury a *kultu byl velmi *tolerantní, doba *vlády jeho dynastie umožnila příznivý rozvoj církevních obcí, který se projevil vznikem prvních velkých křesťanských pohřebišť, jaká známe z *Říma. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Septuaginta (z latiny: *septuāgintā*, „sedmdesát“), označení pro nejstarší řecký překlad **Starého zákona* do *řečtiny. Je pojmenovaný podle sedmdesáti dvou alexandrijských učenců, kteří podle tradice na ostrově Faru u Alexandrie ve 3. století př. n. l. přeložili počátek **bible*, tj. Pět knih *Mojžišových. Podle *legendy byly *verze jednotlivých překladatelů pracujících samostatně, identické. Septuagintu přejali *křesťané, *židé ji zavrhlí jako nekanonickou verzi a dali pořídit nové překlady držící se těsněji původního hebrejského znění. (Jaroslav Malina)

septum, -i, n., přepážka (v *anatomii například nosní přepážka – **septum nasi*). (Ladislava Horáčková)

septum atrioventriculare cordis, neúplná přepážka mezi *předsíněmi a *komorami *srdce (**cor*). Tato přepážka má dvě části – *septum atrioventriculare dextrum et sinistrum*. *Septum atrioventriculare dextrum* se nachází mezi pravou předsíní a pravou komorou. V přepážce je otvor **ostium atrioventriculare dextrum*, v němž je umístěna trojcípá chlopeň (**valva tricuspidalis*). Levou předsíní a levou komoru odděluje *septum atrioventriculare sinistrum* s otvorem **ostium atrioventriculare sinistrum*, v němž se nachází dvojčípá chlopeň (**valva bicuspidalis*). (Lenka Vargová)

septum interatriale cordis, přepážka mezi pravou a levou srdeční *předsíní. Na této přepážce se nachází **fossa ovalis*. (Lenka Vargová)

septum interventriculare cordis, přepážka mezi oběma srdečními *komorami. (Lenka Vargová)

septum nasi, přepážka nosní je sagitálně orientovaná ploténka, která rozděluje *dutinu nosní na dvě, obvykle asymetrické, části. Nosní přepážka se skládá z přední vazivové části (*pars membranacea septi nasi*), ze střední chrupavčité části (*pars cartilaginea septi nasi*), tvořené *chrupavkami nosními a dorzální kostěné části (*pars ossea septi nasi*). Tuto část septa

tvoří dorzokaudálně **vomer* a ventrokranálně *lamina perpendicularis* *kosti čichové.
(Ladislava Horáčková)

septum pellucidum, struktura **telencephala*, sagitálně postavená dvojitá ploténka mezi dolním okrajem **corpus callosum* a **fornix cerebri*. Skládá se ze dvou lamel, mezi kterými je dutina (*cavum septi pellucidi*). (Lenka Vargová)

septum scroti, je mediální vazivová přepážka, která rozděluje prostor uvnitř **šourku* na dvě dutiny. Každá z těchto dutin – *cavum scroti* obsahuje **varle*, **nadvarle* a část semenného **provazce*. (Lenka Vargová)

septum, nosní, **septum nasi*.

sepulcrum (z latiny: *sepulcrum, sepulchrum*, „hrob, hrobka, náhrobek“), **hrob*, **hrobka*, **náhrobek*; označován tak i výklenek v oltářní **mense*, do něhož byly v souvislosti se **svěcením* ukládány **relikvie* označené **autentikou*. (Jaroslav Malina)

sepulchrum, **sepulcrum*.

sepultura (z latiny: *sepultura*, „pohřbívání, pohřeb; hrob, hrobka“), pohřbívání, pohřeb.
(Josef Unger)

Sererové, etnická skupina žijící v Senegalu v oblasti Sin a Salum (u stejnojmenných řek). **Jazyk* patří mezi severní **atlantské jazyky* **nigerokonžské větve* **kongokordofánské rodiny*. Etnicky tvoří blízké společenství se svými sousedy **Tukuléry* a **Wolofy*, s nimiž mají i společný původ. Jsou nápadní vysokou souměrnou postavou a značně krátkými končetinami a také méně výraznými černošskými rysy v obličejí a velmi tmavou pleť. Sererové založili postupně řadu drobných státních útvarů, které byly ve 2. polovině 19. století zničeny **Francouzi*. V těchto státech tvořili vládnoucí vrstvu příslušníci jiných etnik, většinou **Mandigové*. Malá část Sererů v 19. století přijala **islám*, většinou si však udrželi původní animistickou víru. Usídlení je **patrilokální*, původ odvozovali v ženské **linii*. **Politickou autoritu* na místní úrovni představoval **náčelník* a rada starších, nad kterými byli ještě náčelníci menších teritorií. V současné době jsou **animisty* nebo **křesťany*. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Seres, starořecký název pro Čínu. (Josef Kolmaš)

série, alelová, soubor všech **alel* určitého **genu*. (Jiřina Relichová)

serigrafie (z latiny: *sericum*, „hedvábí“) (též sítotisk, průtisková **technika*, filmový tisk, šablonový tisk), bezprostřední (přímá) **grafická technika*, při níž dochází k protlačení barvy propustnými místy serigrafické šablony. K základním prvkům serigrafické tiskové formy náleží síťovina, představující nosník obrazotvorné šablony, a rám, v němž je síťovina vypnuta. Rám má nejčastěji tvar obdélníku. Při této tiskové technice může být užito rovněž kovových rámců, vyrobených z trubek nerezové oceli, které disponují pevností, lehkostí a odolností proti vodě. Vyhledávané jsou především pro účely strojního tisku a k vypínání drátěné síťoviny, lepené či připájené k rámu. Vhodným materiálem k výrobě síťoviny může být **hedvábí*, kov, syntetické textilní vlákny či umělé hedvábí. Síťovina z přírodního hedvábí je spjata se zavedením této tiskové techniky a pro své přednosti, jako propustnost, odolnost mechanickému namáhání a tažnost, je vyhledávána i v současnosti. Kovové síťoviny vyráběné z fosforového bronzu či z nerezové oceli jsou uplatňovány především při tisku vysokých nákladů, kde je vyžadována preciznost soutuisku či výraznost **reliéfu* barvy.

Napnutá a nečistot zbavená síťovina tvoří podklad pro zhotovení serigrafické šablony, která zabraňuje pronikání barvy v netisknoucích partiích tiskové formy. Kresba může být provedena formou přímých a nepřímých šablon či šablon rukodílných a získaných na základě fototechnického postupu. Na základě přípravné kresby je třeba štětcem či perem negativně obkřívát linie kresby a vynechávat síťovinu, zajišťující průchodnost barvy. V další fázi dochází k přelepení úzkého prostoru mezi síťovinou a rámem papírovou či textilní lepenkou. Protisk se uskutečňuje na protiskovacím stole, na jehož desce je upevněn protiskovací **papír*.

Z antropologické perspektivy lze na sítotisk pohlížet jako na flexibilní grafickou replikační *technologie, jejímž předchůdcem byly techniky rozmnožování vzorů při potiskování *textilií prostřednictvím šablon, uplatňované již ve starověké Číně a v Japonsku. Aplikace těchto tiskových technik vyžadovala znalost výroby a vlastností hedvábí, z nějž byla vytvářena síťovina. Uvedení serigrafie do západního civilizačního okruhu je spjato s rozmachem textilního průmyslu. Za první umělecký směr, který v umělecké tvorbě uplatnil principy serigrafie, lze označit *secesi. Po *druhé světové válce našla serigrafie své uplatnění zejména v merkantilech (viněty, vizitky, obaly průmyslového zboží) a při tisku barevných i černobílých plakátů. Vzrůstající obliba serigrafie souvisela s tím, že tato protiskovací technika umožnila realizovat rychle a efektivně experimentální *aspirace představitelů užití grafiky fotografickými postupy. Na základě této přednosti se serigrafie prosadila jako prostředek moderní umělecké tvorby 60. let 20. století v rámci směrů *op art a *pop art. Uznání serigrafie jako *grafické techniky je založeno na ambivalenci jejích tvůrčích postupů umožňujících protiskování a masovou reprodukci tiskových nákladů. Metody grafických technik se zakládají na *replikaci tištěných *informací prostřednictvím tiskové formy. Serigrafie spočívá na bezprostřední replikaci tištěných informací. Otisky považované za autorizované originály jsou limitované počtem, číslováním, autorovým podpisem. Na serigrafická umělecká díla, vytvořená předními představiteli hnutí *pop-art, je dnes možné pohlížet jako na antropologicky relevantní, sémiotický text, poskytující informace o *životním stylu, *hodnotách a *populární kultuře Spojených států amerických 60. let 20. století. (Barbora Půtová)

Sériové, etnická skupina severoamerických *indiánů žijící původně na kalifornském ostrově Tiburón a na protilehlém pobřeží Sonory v dnešním Mexiku. Náleželi k *Hoka-indiánům, ale většina jejich příbuzných už v minulých stoletích vymřela (Kočímové, Perikuové, Vajkúrové). Posledních asi 800 Seriů žije dnes jako drobní řemeslníci vyrábějící tradiční výrobky z mořských lastur a per vodních ptáků. Původní lovecko-sběračský způsob života a výroba balsových člunů jsou již zapomenuty, ale byly popsány v řadě vědeckých studií. (Lukáš Šín)

sérologie (z latiny: *serum*, „tělní tekutina“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), nauka o vlastnostech a reakcích (zvláště imunologických) v krevním séru. V *paleopatologii se užívá hlavně v případech, kdy přímé prokázání původce nákazy (kultivace) není proveditelné nebo je obtížné. Na sérologickém vyšetření je například založena diagnóza onemocnění *syfilis. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

serosa, -ae, f., seróza, vazivová blána vystýlající některé tělní dutiny a pokrývající v nich ležící orgány (například *pobřišnice). (Lenka Vargová)

serosus, -a, -um, bohatý na krevní sérum, serózní, mokvavý. (Ladislava Horáčková)

Sérové, starověké etnikum *tibetobarmského původu, které žilo od počátku 2. tisíciletí př. n. l. na území severozápadní Číny a proslulo zavedením výroby *hedvábí: pěstování *bource morušového se v průběhu 1. tisíciletí rozšířilo v jižní Číně a odtud se dostalo až do Evropy na počátku 2. tisíciletí n. l. (Josef Kolmaš)

seróza, **serosa*.

serózní perikard, **pericardium serosum*.

séro- (z latiny: *sērum*, „tělní tekutina“), v složeninách první část s významem: „sérum, sérový“.

serratus, -a, -um, pilovitý (v *anatomii například přední pilovitý sval – **musculus serratus anterior*). (Ladislava Horáčková)

Sertoliho buňky, *buňky, Sertoliho.

sérum [genetika], tekutina, která se oddělí od krve po koagulaci. (Kateřina Boberová)

Servet, Michael (vlastním jménem Miguel de Villanova, 1511, Villanueva, Španělsko – 27. 10. 1553, Champel u Ženevy, Švýcarsko), španělský anatom, lékař, přírodovědec, právník

a teolog. Objevil malý krevní oběh, poukázal na spojení žilního a tepenného systému a na základě vlastních poznatků kritizoval stav tehdejší *medicíny.

Věnoval se též studiu *reformace, své *názory vyložil ve spisu *Christianismi restitutio* (Obnova křesťanství, 1553), který byl, mimo jiné, namířen proti mravnímu a náboženskému despotismu reformátora Jana *Kalvína. Načež byl obžalován z *kacířství, v Ženevě byl na popud Kalvínův zadržen, odsouzen jako bezvěrec a upálen. (Jaroslav Malina)

Service, Elman Rogers (18. 5. 1915, Tecumseh, Michigan, USA – 14. 11. 1996, Santa Barbara, California, USA), americký antropolog. Jako stoupenec multilineárního *evolucionismu zkoumal zejména otázky vývoje sociálního a politického uspořádání.

Soudil, že během *kulturní evoluce se postupně vyvinuly čtyři základní typy sociální a politické organizace *společnosti: *tlupa (malá, nejvýše padesátičlenná, převážně sběračská společnost s dělbou pracovních činností podle věku a pohlaví, umožňující všem svým členům přístup k majetku, moci a prestiži), *kmen (rozsáhlejší společnost zemědělců nebo pastevců organizovaná na principu příbuzenských vztahů, bez centralizované *vlády a socioekonomické stratifikace), *náčelnictví (stratifikovaná společnost, obvykle větší než kmen, v níž mají privilegovaný přístup k majetku, moci a prestiži *náčelník a jeho blízcí *příbuzní), *stát (stratifikovaná společnost rozvíjející se díky kvalitní řemeslné produkci, obchodu a užívání písma, s centrální vládou zajišťující výkon administrativy, vybírání poplatků a daní aj.). Z díla: *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective* (Primitivní sociální organizace: Evoluční perspektiva, 1962). (Jaroslav Malina)

sesamoideus, -a, -um, sezamský (v *anatomii například kosti sezamské – *ossa *sesamoidea*). (Ladislava Horáčková)

sesok ogje, v korejské etice pět přikázání, podle *legandy určených *hwarangim. (Miriam Löwensteinová)

sestry, milosrdné, v *římskokatolické církvi ženské *kongregace věnující se ošetřování chudých a nemocných. Jsou to například milosrdné sestry Panny Marie Jeruzalémské, milosrdné sestry sv. Vincence z Pauly (vincentinky), milosrdné sestry sv. Karla Boromejského (boromejky). (Jaroslav Malina)

sestup varlete, *descensus testis.

sestupná srdečnice, *aorta descendens.

sestupný tračník, *colon descendens.

SETI (zkratka anglického *Search of Extra-Terrestrial Intelligence*, „hledání mimozemské civilizace“), projekt hledání *mimozemských civilizací započatý roku 1999. Iniciátorem projektu byl americký astronom Frank D. Drake, který navrhl *Drakeovu rovnici. Projekt je založen na zaznamenávání radiových signálů radioteleskopem v Arecibu (Portoriko) a účastní se ho se svými osobními počítači statisíce dobrovolníků, kteří pomáhají zachycené signály analyzovat.

Již v roce 1974 byl z Areciba poslán také radiový vzkaz z naší strany směrem ke kulové hvězdokupě v souhvězdí Herkula, v níž by mohly existovat vhodné podmínky pro existenci civilizace. V letech 1972 a 1973 byly na sondách Pioneer směřujících za hranice Sluneční soustavy umístěny plakety s grafickým poselstvím informujícím o lidech a jejich kultuře. Mnohem rozsáhlejší poselství zahrnující filmy a zvukové záznamy bylo umístěno na sondy Voyager vypuštěné roku 1979. (Jan Novotný)

Setkání s opravdovou láskou (čínsky: *Jing-jing čuan*), milostná novela čínského básníka *Jüan Čena (799–831); obsahuje jedno z nejpodmanivějších vyznání *lásky dívky milému ve světové literatuře. (Jaroslav Malina)

Setukové (Pskovští Estonci), etnografická skupina *Estonců zejména v jihovýchodním cípu Estonska a v Pskovské oblasti Ruské federace. Hovoří zvláštním jihoestonským regiolektem nebo mluví rusky. Setové jsou považováni za potomky starých čudských populací, kteří se s Estonci smísili až v 16.–18. století. Úplnému splnutí bránily zejména

náboženské odlišnosti. Jsou pod vlivem ruského *pravoslaví (Estonci jsou *luteráni), to dávalo předpoklady pro inklinaci Setů k ruské *duchovní i *materiální kultuře. Dnes splývají s *Rusy i s Estonci. V Estonsku jsou spojováni s uživateli regionálního *jazyka vōro (*vōro-seto). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

seu [latinsky], nebo.

Severin, Timothy (narozen 1940, Assam, Indie), britský geograf, historik zeměpisných objevů a spisovatel. Pomocí vlastních experimentů ověřuje, zda byly v minulosti proveditelné některé výkony spjaté s mořeplavbou a zaznamenané v písemných pramenech. V letech 1976 až 1977 se plavil v replice středověkého koženého člunu ve stopách sv. Brendana, jenž údajně v 6. století přeplul Atlantský oceán obtížnou severní cestou a dostal se z Irska až do Severní Ameriky (*The Brendan Voyage: The Greatest Adventure of the Sea since Kon-Tiki* [Brendanova cesta: Největší námořní dobrodružství od Kon-Tiki] 1978); v letech 1980 až 1981 se plavil z Maskatu v Ománu do Číny na lodi, která byla replikou starého arabského obchodního plavidla; vykonal cestu z Řecka do Černého moře na *replice řecké antické lodě aj. (Jaroslav Malina)

Severjané, východoslovanské etnikum, které sídlilo již v polovině 1. tisíciletí na Ukrajině a po vytvoření *Kyjevské Rusi v 9.–12. století přispělo spolu s *Vjatiči a dalšími etniky k vytvoření ruské společnosti a později i *ruského národa. (Lukáš Šín)

Severní Čchi (Pej Čchi, 550–577), *Čchi, Severní.

Severní Čou (Pej Čou, 557–581), *Čou, Severní.

Severní Frísové, *Frísové.

Severní Sung (960–1127), *Sung, Severní.

Severní Wej (386–534), *Wej, Severní.

Severoatlantická aliance, *NATO.

sex (z latiny: *sexus*, „pohlaví“), pohlaví, jako souhrn anatomických, morfologických a fyziologických znaků, které mají přímý nebo nepřímý vztah k rozmnožování, je často definováno jako: 1) „biologicky neměnné“ a 2) jako „duální“ (buď mužské, nebo ženské). Nicméně mnoho odborníků a odbornic v různých akademických oborech již poměrně dlouhou dobu poukazuje na to, že i „pohlaví“ je kulturní a historický produkt, jehož konstrukce je závislá na kontextu. Každé historické období a kulturní kontext vytváří jiné definice těla (a tudíž i pohlaví), na základě jiných biologických a lékařských znalostí a výzkumů, jež poukazují na historickou proměnlivost a závislost těchto definic. Sama medicína, biologie či psychologie operuje s mnohonásobnými definicemi pohlaví, které dokazují, že jednotná a jediná správná definice je nejen nemožná, ale zároveň slouží politickým a společenským požadavkům dané doby a místa. Viz například práci Thomase Laqueura, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Rysy sexu: Tělo a gender od Řeků k Freudovi, 1990) či práci bioložky Anne Fausto-Sterling, *Myths of Gender: Biological Theories about Women and Men* (Mýty o genderu: Biologické teorie o ženách a mužích, 1985). (Petr Pavlík, Věra Sokolová)

sex, nekoitální, široká škála sexuálních aktivit, které nejsou vázány na pohlavní spojení, a přece mohou stupňovat sexuální vzrušení až k *orgasmu. Zahrnují dráždění na povrchu pohlavních orgánů, v *pochvě i *konečniku, třeba i za pomoci erotických pomůcek. U párů neschopných pohlavního spojení může *nekoitální sex nahrazovat soulož (*koitus). (Jaroslav Zvěřina)

sex, orální, dráždění pohlavních orgánů partnerky (*cunnilingus) či partnera (*felace) ústy a jazykem. (Jaroslav Zvěřina)

sexismus, hodnocení jednoho *pohlaví jako nadřazeného druhému. Sexismus mohou projevovat jedinci i instituce. Zakládá se na *genderových stereotypech a na rozdělení lidí podle genderových rolí, tj. striktně dodržuje obecnou představu o tom, jaký má být/jak se má

chovat typický muž a jaká má být/jak se má chovat typická žena s odvoláním na biologickou předurčenost mužů a žen k určitému chování a postavení ve *společnosti.

Sexismus je v současnosti většinou zaměřen proti ženám a bývá také nazýván mužským *šovinismem. Průvodními znaky jsou znevýhodnění v profesní dráze, nižší mzda za stejnou práci, vyšší zastoupení v neatraktivních a špatně placených zaměstnáních apod. V souvislosti se sexismem se často používá pojem sexistický jazyk, který muže nadřazuje ženám prostřednictvím gramatických jevů (označování žen mužským rodem například „Nováková – referent“), stylistických jevů (ženy až na druhém místě například „kolegové a kolegyně“) nebo různých ustálených spojení, bonmotů apod. (vtipy o blondýnách, ženy za volantem ...). Termín „sexismus“ byl vytvořen po vzoru *rasismu, neboť podle kritiků (či kritiček) prosazuje podobně exkluzionistické a utlačovatelské principy. (Eva Ferrarová)

sexualita (z latiny: *sexus*, „pohlaví“), zastřešující termín pro způsob nahlížení, chápání a organizace sexuálního chování a touhy ve společnosti. Sexualitu je možné definovat buď na individuální úrovni jako chápání a uchopení vlastních erotických a emocionálních potřeb a tužeb a z nich plynoucí sexuální chování jedince nebo na úrovni společenské/kolektivní jako určitý mechanismus organizace a regulace erotických vztahů a chování mezi členy daného společenství. (Věra Sokolová)

sexualita primátů a její význam pro vznik sexuality v evoluci hominidů, *sexualita není výsadou *člověka, ale stejně jako všechny ostatní typy chování, tak i *sexuální chování a sexualita jsou závislé na kvalitě nervového systému. Sexuální chování nižších *primátů může jen málo napovědět, jaké byly kořeny lidské sexuality. Mnohem více se můžeme dozvědět studiem sexuálního chování a sociální struktury kočkodanovitých opic.

Nejdůležitější pro pochopení lidské sexuality je rozhodně studium chování *lidoopů. U každého z lidoopů nalézáme určité prvky sexuálního chování, které známe u člověka, a u *orangutanů a *šimpanzů můžeme dokonce mluvit o sexualitě v úzkém slova smyslu. V každém případě současné znalosti o sexuálním chování a sexualitě ukazují, že pro zkoumání tohoto jevu má zásadní význam pochopení jeho sociálního *kontextu. Sociální struktura je tedy podle všeho onou nosnou strukturou, která je rozhodující pro určení základních parametrů *reprodukce, sexuálního chování a nepochybně i sexuality. Neobyčejně příhodné je užívání pojmu sociosexuální chování, který byl zaveden při studiu sexuálního chování: vyjadřuje vlastně komplexitu a provázanost sociálního a sexuálního chování, je *de facto* ekvivalentem pojmu sexualita používaného u člověka. Studie sexuálního a *sociosexuálního chování primátů s vyspělou nervovou soustavou jasně prokazují, že *redukce těchto typů chování na „zvířecí“ fakt *kopulace je nesmírně zavádějící. Bez nadsázky můžeme říci, že vlastně primáty „uráží“, protože i oni cítí *sympatie a antipatie, vybírají si svého partnera také podle jeho společenského postavení nebo i „bohatství“, obětují se svému rodu, klamou partnery a mají „mimomanželské“ styky. Samice může nabídnout sexuální styk za úplatu, samec zase samici výhody ve společenském postavení. I u primátů má svůj význam nejen *sex, ale také jeho příčiny a následky, tedy získání partnera s určitými vlastnostmi a výchova potomstva. Kvalita péče o samice a jejich mláďata hraje někdy rozhodující roli ve vztahu samice k samci. Špatný samec dlouho neobstojí a také má méně příležitostí k sexuálnímu uplatnění. Pokud samice samce odmítá, ve většině případů nemá samec ke kopulaci šanci. V případě *násilí, a to je skutečně vzácné, mohou razantně zasáhnout ostatní členové skupiny; nezřídka to bývá dominantní samec, který si ovšem většinou nenechá ujít příležitost, aby byl za svou statečnost patřičně „odměněn“. Nepřipomíná to právo „první noci“?

Lidoopi, kteří jsou člověku geneticky daleko nejpříbuznější, mají v sexuálním chování i sexualitě množství rysů s námi společných: *manželská nevěra v páru u *gibonů, patriarchální systém s hádavými ženami u *goril, sexuální náruživost u mladých orangutanů a šimpanzů, *promiskuita a „prodejnost“ samic u šimpanzů, zvětšená prsa u kojících samic

goril a šimpanzů. – Může některý z lidoopů posloužit k objasnění vzniku lidské sexuality? Je sexualita lidoopů jakýmsi archetypem sexuality lidské? Lze vysvětlit některé lidské sexuální symboly, zvětšená prsa nebo dlouhý ztopořený penis, na základě existence těchto znaků u lidoopů? Ke správné odpovědi nás dovede zjištění, že každý z lidoopů poodhaluje pouze některé z aspektů lidské sexuality. Musíme si ale uvědomit, že velcí lidoopi se navzájem velmi liší, a také se velmi liší od člověka – nejen v otázkách sexuality a sexuálního chování, ale i ekologie a sociální struktury. Tento poznatek odpovídá na otázku, zda je sexualita současných lidoopů archetypem sexuality lidské: *nikoli*. Orangutan jako *primárně stromový primát s nízkou *socializací může stěžejně sloužit jako vhodný model, stejně jako extrémně velká, převážně býložravá gorila. Mějme na zřeteli, že i sexuology a etology mnohokrát zmiňovaný *bonobo je z lidského hlediska „megahypersexuální“, ale velmi málo agresivní, „nelidský“ mírumilovný. Ambivalentní postavení samic v sociální struktuře bonobů, tedy jejich sklony k dominanci v kombinaci s filopatrií samců, je u primátů zcela unikátní. Bratranec bonoba šimpanz učenlivý je zase příliš hašteřivý, vztahy mezi samci a samicemi u tohoto druhu jsou laxní a pohlavní rozdíly mezi samci a samicemi, s výjimkou vlastních pohlavních orgánů, velmi malé. *Australopitéci, nejstarší předci člověka, vykazují naopak značné velikostní rozdíly mezi samci a samicemi: samci byli podstatně větší, a proto *raní hominini sotva mohli mít klasickou fission-fusion strukturu. Takový charakter pohlavních rozdílů naznačuje, že raní hominini mohli žít spíše v *mnohosamco-samicové sociální struktuře nebo snad ve *fission-fusion struktuře neznámého typu, s pevnými sociálními jednotkami tvořenými stabilními skupinami samců a samic. V takové sociální struktuře nebyla vysoká promiskuita žádoucí – samec může stěžejně chránit velké množství samic, k nimž nemá žádný vztah. Z toho vyplývá také odpověď na třetí otázku. Takzvanými sexuálními symboly se mohly určité jevy stát až v době, kdy byly předmětem intenzivního sexuálního výběru. Některé studie například dokazují, že zvětšená prsa mají i samice goril a šimpanzů, ale pouze v době kojení, tj. asi tři roky. Reprodukční cyklus lidoopů je pomalejší než u člověka, trvá asi pět let, takže se velikost prsů u samice, která přestane kojit, zmenšuje. Není tedy vyloučeno, že pouhým prodloužením doby kojení a mírným zkrácením reprodukčního cyklu mohlo být dosaženo, alespoň u reprodukčně úspěšných samic, stálého zvětšení prsů, které se potom mohlo stát předmětem sexuálního výběru. Zvětšená prsa totiž signalizovala, že samice je reprodukčně zdatná a schopná „udržet“ mládě. Podobně vousy mohly signalizovat plně dospělého, a tedy sociálně zralého samce, tak jako stříbrný hřbet u gorily atd.

K *vysvětlení vzniku sexuality u předků člověka nemáme zatím dostatek podkladů, ale rostoucí množství studií *hormonů a sociosexuálního chování u lidoopů už mnohé napovědělo. Jisté je, že lidská sexualita nevznikla jako čistě kulturní produkt a že její kořeny sahají hluboko do evoluční minulosti, přinejmenším k lidoopům. Jisté však také je, že tyto kořeny nemůžeme hledat u nějakého konkrétního lidoopa. Vždyť i etnické rozdíly v sexualitě u dnešního člověka jsou značné a mají nejrůznější příčiny, které často nemůžeme spolehlivě vysvětlit. (Václav Vančata)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*antické civilizace), do pojmu antické společnosti zahrnujeme nejen dvě velké *civilizace – *řeckou a *římskou, které vytvořily základy evropské *kultury a *životního stylu, ale též kulturní období rané *Egeidy (*mínójská kultura), jež předcházelo vlastní starořecké civilizaci.

Egejská a řecká civilizace: Jak vypadaly vztahy mezi mužem a ženou v civilizacích egejského světa, můžeme obecně soudit podle dochovaných dokladů výtvarného umění.

Tyto civilizace, jak ukazují kultovní artefakty, měly do značné míry matriarchální ráz. Podobně jako v maloasijském prostředí, s nímž jsou jejich základy spojeny, existoval *kult mateřské bohyně, doložený takzvanými *kykladskými idoly z 3. tisíciletí př. n. l. Zjednodušené, ale přesně vymezené tvary sošek mají zvýrazněné sexuální znaky. Podobný ráz mělo *náboženství i na *Krétě ve 2. tisíciletí př. n. l. Mužský protějšek plodivé síly se projevil

v kultu býka. Uctívání býka vrcholilo jeho *rituální obětí, jak dokládají výjevy z mínojských maleb. Tento obřad se v určitých oblastech Kréty udržuje doposud, nebezpečná a ojedinělá akrobacie spočívající v odvážných saltech, jimiž krétsí atleti zpestřovali hry, které byly součástí býčího kultu, po rozpadu civilizace upadla na Krétě v zapomnění. Přesto se i později objevovala rovněž v některých oblastech antického světa jako určitý pozůstatek kontaktů se starobylými mediteránními kulturami – podobné výtvarné památky jsou doloženy v Baskicku a v severní Africe.

Mínojské ženy měly patrně významné společenské postavení. Zúčastňovaly se veřejného života, dámy ze společnosti se pečlivě česaly, krášlily rafinovanými šperky a oblékaly do slavnostního *oděvu. Tvořil jej krátký, vpředu otevřený živůtek, který ponechával volná ňadra, a dlouhá kanýrová sukně splývající od vosího pasu až na zem. Takto se strojily i kněžky. Na sarkofágu z *Hagia Triada je v kultovní scéně ojediněle zachycen i muž, ovšem převlečený do ženského šatu. Jeho totožnost odhadneme pouze podle tmavšího inkarnátu. Na výtvarných památkách působí krétské ženy smyslně a nenuceně, jejich elegance se vyznačuje jistou dávkou koketnosti. V tom se od nich liší Mykéňanky (*mykénská kultura). Ty sice převzaly mínojskou módu, ale přesto postrádají subtilnost, půvab a dynamiku žen z ostrova. Na mykénských *freskách se setkáváme s robustními ženami světlé pleti odpovídajícími indoevropskému typu. Na *univerzitě v Manchesteru byla provedena antropologická *rekonstrukce podoby mykénských jedinců, pro niž bylo užito *lebek z *okruhu A* *šachtových hrobů v *Mykénách, objevených Heinrichem *Schliemannem. Výsledkem jsou masivní obličejové s poměrně hrubými rysy kontrastující s naší idealizovanou představou *Homérových hrdinů.

Informace k postavení mykénských žen zprostředkovaně poskytují homérské eposy **Ílias* a **Odysseia*. I když vznikly o několik staletí později, až po zániku mykénské civilizace, odrážejí ohlasy společenských struktur a způsobu života ze staršího, takzvaného herojského období řecké historie. V rané řecké společnosti se ženy těšily společenské vážnosti. Příklady *Priama a *Hekaby, *Hektora a *Andromachy, *Odyssea a *Pénélopy nebo fajáckého *krále *Alkina a jeho ženy *Aréty ukazují, že byly milovanými a respektovanými družkami svých mužů a pečlivými ochránkyněmi rodinného krbu. Postavení žen vyplývalo z jejich společenského zařazení. Ženy z aristokratických kruhů vždy hrály významnější roli než ženy z prostého prostředí. To, že pověst o Paridově soudu a krásné ženě spartského krále *Meneláa Heleně se stala záminkou k rozpoutání *trójské války, je pozdější mytologicko-literární fabulací a jedním z nejstarších dokladů ilustrujících rčení *cherchez la femme*.

Celý průběh události i jejich následků zachytil *Homér ve svých eposech *Ílias* a *Odysseia*. Eposy zřejmě do značné míry zachycují řeckou životní filozofii a základní vzorce chování i v oblasti sexuálních a erotických vztahů včetně *manželství. Příběh započal tím, že záletný *Zeus se zamiloval do manželky spartského krále *Tyndarea, *Lédy, proslulé svou krásou. Aby ji získal, změnil se v labuť. K Tyndareovým dětem Kastorovi a *Klytaimnéstře se z vejce narodil *Polydeukés a *Helena, která svou krásou předčila matku. Oba bratři se stali nerozlučnými přáteli a rovněž Lédiny dcery si svorně vybraly za muže dva bratry z mykénského královského rodu, *Klytaimnéstra bojovného *Agamemnóna a Helena rozvážného a disciplinovaného Meneláa. Ten s ní zároveň zdědil spartský trůn. Tak se vyřešila nepříjemná situace, která sama o sobě již vypadala na ohrožení Řecka válečnými *konflikty mezi jednotlivými achájskými vůdci. O získání krásné Heleny se pokoušeli všichni významní králové a královští synové, jež v té době mohli pomýšlet na ženění. Athénský *Théseus prý Helenu dokonce unesl, ale její bratři Kastor a Polydeukés ji osvobodili a dovedli zpět domů. Ačkoli řecké *mýty nerespektují téměř žádná data a generační vztahy, zdá se nepravděpodobné, že by to Théseus s Heleniným únosem mohl myslet vážně, neboť by v té době musel být již vetchým kmetem. Pozdější historikové jeho *vládu datovali do 16. století př. n. l. a také v linii od *Mínoa a svých mladických činů na Krétě by měl být o několik

generací starší než Helena. Nicméně z té doby si zachoval pověst únosce a svůdce díky úspěchu s *Ariadnou a potřeboval si ji aspoň potvrdit. Když se situace v Řecku kvůli Heleně nebezpečně zkomplikovala, šel se král Tyndareos poradit s *Odysseem. Ten zvolil originální řešení, aby si Helena svého ženicha vybrala sama. Helena vsadila na jistotu a její volba padla na Meneláa. Možná proto, že v usilování o ni nepatřil k nejdivočejším nápadníkům a nezkompromitoval se ve vzájemných potyčkách. Nicméně tím, že vlastně nebyla patřičně sváděna a dobývána, než vstoupila do manželství, se vysvětluje, proč později tak snadno podlehla lichotkám dvorného Orientálce *Parida. Tyndareos byl nakonec z problémů s dcerou tak unaven, že zároveň s Helenou předal Meneláovi i trůn a vládu nad *Spartou.

Dobrodružství s Lédou Dia na čas odradilo od pletek s pozemšťankami a poohlédl se tedy pro změnu zase mezi bohyněmi. Získala si ho jedna z padesáti dcer mořského boha Nérea, krásná, hodná a vlídná Thetis, která mu pomohla v okamžiku, kdy se proti němu vzbouřili ostatní *Olympané a připoutali ho k jeho *trůnu tak, že se nemohl ani pohnout. Thetis tehdy přivolala storukého obra Briarea, a ten ho osvobodil. Když se však Zeus dozvěděl, že je Thetidě souzeno, aby její syn převýšil svého otce, vzpomněl si na to, jak si sám vyrovnával účty s Kronem a rozhodl se ji raději provdat za smrtelného muže, aby neohrozil božský řád. Za ženicha jí vybral fthijského krále Pélea a uspořádal jim slavnou svatbu, na niž byli pozváni všichni bozi. Protože si chtěli v klidu užít veselí, vynechali pouze bohyni sváru, Eris. Ta z pomsty hodila mezi tři nejproslulejší bohyně zlaté jablko určené nejkrásnější z nich a vyprovokovala tak nekonečný *spor. Jeho rozhodčím se zdráhal být i Zeus, protože si byl vědom, jaké důsledky by pro něj znamenalo znesváření jak s manželkou *Hérou, tak i dcerami *Athénou a *Afrodítou. Proto za *soudce určil pastýře Parida ze vzdálené hory Ídy u maloasijské Tróje, u něhož předpokládal nepředpojatost. Mladý pastýř, kterému dali jeho druhové jméno Aléxandros („ochránce mužů“) pro udatnost, s níž je bránil, se ukázal být zcela nezkušený a nechal se ovlivnit přísliby bohyní. Z nich ho nejvíce zaujala nabídka Afrodity, že přikne-li jablko jí, dá mu za manželku nejkrásnější ženu. Tou byla podle úsudku lidí i bohů Meneláova manželka Helena. Paris do té doby žil klidně a miloval nymfu Oionu, jejíž jméno ryl do kmenů stromů, vidina Afrodítina slibu však jeho první *lásku odsunula. Paridovy šance získat Helenu však byly mizivé, ale když se zanedlouho vydal do Tróje a tam náhodou v zápase porazil králova syna Hektora, královská dcera a věštkyň *Kassandra v něm poznala ztraceného a oplakávaného syna krále Priama a jeho manželky Hekaby. Než se Paris narodil, měla jeho matka sen, že porodila pochodeň, která zapálila *město. Věštcí jej vyložili tak, že dítě, které přijde na svět, bude zkázou Tróje. Proto byl *novorozenec pohozen v lesích za Trójou, kde ho odkojila medvědice, a pak ho našel a vychoval pastýř Ageláos. Rodiče po ztraceném synovi truchlili, a když ho Cassandra poznala, výjimečně, poprvé a naposledy jí uvěřili. Kassandru, která vždy předpovídala pravdu, potrestal bůh *Apollón, jehož lásku odmítla opětovat, tím, že její věštby nebude nikdo brát vážně. Tak tomu bylo, kdykoli Cassandra chtěla varovat Trójany před neblahým osudem. Paris byl opět přijat do rodiny.

Král Priamos byl už sice starý (vojenské povinnosti za něj plnil jeho nejstarší syn Hektor), ale měl velmi početné potomstvo. Devatenáct z celkem padesáti dětí zplodil se svou manželkou Hekabou a ostatní s dalšími ženami ve svém domě. V homérské společnosti měli králové vždy jednu hlavní manželku a kromě toho měli právo se stýkat se všemi ženami ve svém domě (povětšinou služebnými). Ty jsou v pramenech označovány jako *parakoitis*, „souložnice“ (singulár). Mužských potomků nebylo nikdy dost, protože se s nimi počítalo jako s potenciálními bojovníky. Pro dcery se zase našlo dost práce v domácnosti a kromě toho bylo možné je výhodně provdat a upevnit tak politické vazby a strategická přátelství.

Trójská válka, k níž podle tradice mělo dojít kolem roku 1184 př. n. l., byla odrazem tehdejších složitých geopolitických vztahů, kdy se mykénská moc snažila rozšířit svůj vliv prostřednictvím kolonizačních výbojů na pobřeží Malé Asie, ale vzápětí se sama ocitla

v bezprostředním ohrožení a podlehla nájezdníkům ze severu. Ohlasem těchto událostí je například popis Agamemnónova tragického návratu do rodných Mykén. Na pozadí příběhu o nevěře a vraždě původního krále se skrývá historická skutečnost, že Mykény, stejně jako další centra, byly ovládnuty jinou mocí. Zánik mykénské civilizace způsobil vpád nové vlny řeckých kmenů, k nimž patřili také *Dórové. Nově příchozí rozvrátili mykénskou civilizaci železnými zbraněmi a spalujícím ohněm tak důkladně, že zanikla nejen jednotlivá vladařská centra, ale i organizace společnosti a znalost písma. Na řeckém území se tak v temných dobách těchto dobytelských nájezdů uskutečnily složité posuny nového i původního obyvatelstva, a než se situace ustálila a nová civilizace překonala svůj počáteční kulturní propad a analfabetismus, uplynulo několik staletí.

Počátky starořecké civilizace se tak nově utvářejí na prahu 1. tisíciletí př. n. l., kdy po překonání hlubokého kulturního úpadku začínají *Řekové budovat svou kulturu znovu od základů a na odlišných principech. Zpřetrhání politických a ekonomických vztahů, na nichž byla založena prosperita starší kultury, však Řecko uvrhlo nejen do kulturní, ale i ekonomické krize. Oživení nastalo teprve až v 8. století př. n. l. a již v této době se Řekové začínají projevovat jako velmi dynamické etnikum rozvíjející nejen svou ekonomickou a politickou životaschopnost, ale také poznání okolního světa.

Z jednotlivých volně kolujících básnických skladeb se utvářejí oba monumentální homérské eposy (písemné podoby se dočkaly až v 6. století př. n. l. v Athénách). Řekové se významně inspirují u kulturně pokročilejších národů na Východě: od Feničanů přejímají hláskové písmo, importují a napodobují také jejich artefakty, objevují se první drobné sošky nahých bohyní podle orientálního vzoru bohyně plodnosti a vegetace *Astarte. Řecká bohyně lásky *Afrodité má své kořeny rovněž na Východě. Podle jedné z *verzí se narodila z mořské pěny na ostrově *Kypru, kde bylo také jedno z nejvýznamnějších středisek jejího kultu: specifikou byly četné shody s Astartiným kultem, k nimž patřila i chrámová *prostituce praktikovaná kněžkami.

Z představ orientálních bohyní plodnosti vycházel i východořecký kult Artemidy. Zatímco na pevnině v ní viděli panenskou bohyni lovu a sestru Apollónovu, byla například v Efesu uctívána jako bohyně plodnosti a dárkyně života, patronka manželství a porodů. Přetrval totiž původní kult předindoevropského ženského božstva s těmito charakteristikami a Řekové se spokojili s tím, že této bohyni dali Artemidino jméno.

Nová civilizace také od začátku 1. tisíciletí př. n. l. prochází přestavbou náboženských kultů a představ bohů. Dřívější *matriarchát a převahu ženských božstev nahradil dominantní indoevropský Zeus, vládce bohů i lidí. Ochránkyně manželství a žen je také Héra, rádná a žárlivá žena nejvyššího boha Dia. Právě kult Héry nahradil četná starší ženská lokální božstva uctívána na řeckém území ve 2. tisíciletí př. n. l. Její nejvýznamnější kultovní centra byla na Samu a v Argu. Obecně lze říci, že všechny známé podoby lásky oživovaly svět řeckých bohů a *hérou – klidné láskyplné vztahy, vášeň, neopětovaná vášeň i žárlivost. Láska (**Erós*) byla považována za neobyčejně mocnou sílu existující od pradávna a významně se podílející na přeměně původního *chaosu v uspořádaný kosmos, kde vládne řád.

Starořecké náboženství na rozdíl od východních teologických a teokratických společenství nepředstavovalo pevný, uzavřený ortodoxní systém. *Olympští bohové neměli absolutní neomezené postavení. Stali se sice nejmocnějšími vládci světa, ale v jednotlivých řeckých teritoriích měly význam i kultury lokálních bohů. Hranice mezi starořeckým božským a lidským světem nebyla zásadní ani nepřekročitelná. Olympští bohové a smrtelníci se spolu mohli stýkat. Člověku navíc mohly být ve výjimečných případech vynikajících jedinců přisouzeny základní božské *atributy, *nesmrtelnost a blaženost. Olympští bohové, pokud vůbec projevovali zájem o lidský svět, představovali mocné *instituce, o jejichž přízeň bylo moudré usilovat. Stejně však mohli být člověku příkladem nebo morálními *autoritami.

Řecký *Olymp je oficiálně monogamní – bohové mají jednu božskou manželku, většinou řadu milenek (mezi nimi též smrtelnice) a množství manželských a nemanželských dětí. Někdy si mezi ostatními bohyněmi opatřují i vedlejší ženy. Tato *polygamie a *promiskuita charakterizuje především nejvyššího boha Dia – vedle Héry, která byla strážkyní jeho krbu, s *Létou zplodil Artemidu a Apollóna a když se chtěl spojit s bohyní moudrosti *Métidou, byl upozorněn, že v tomto případě by se Métidě narodil potomek moudřejší svého otce. Proto pro jistotu Métidu spolkl a ze své vlastní hlavy pak zrodil bohyni moudrosti *Pallas Athénu. Tyto představy odrážejí vývojovou situaci, kdy se po příchodu Dóřů v řeckém prostředí nově uplatnil jejich hlavní bůh a do párových a rodinných vztahů s ním byly spojovány jednotlivé dřívější bohyně uctívané zde ve starších dobách. Zeus byl původně bohem jasného denního světla a dokládá to také skloňování jeho jména (srov. druhý pád „Dia“) odrážející původní indoevropský tvar *diéios*, jehož formu i význam připomíná rovněž naše slovo *den*.

Řeckou společnost tedy charakterizuje sekularizované náboženství (*sekularizace) a bohové jsou chápáni jako tvůrci světového řádu (*kosmos*). Ten je zárukou pro šťastný život člověka a poskytuje mu svobodný prostor pro jeho činnost a neustálý rozvoj k vyšším formám poznání, které vyústily ve vznik *vědy a *filozofie. Povědomí Řeků o jejich světě, jeho původu, bájně historii však utvářel i zmiňovaný *primární mytologický způsob výkladu skutečnosti. Rozvoj *mytologie je odrazem bohaté epické fabulace řeckého národa, v jehož představivosti se volně spojovaly a do reality volně prolínaly epizody ze světa bohů a hrdů. Stály u počátků historického vědomí Řeků, formovaly jejich představy o původu a vývoji světa, lidské, ale mnohem dokonalejší, podobě věčně mladých a nesmrtelných bohů, v nichž se naplňují odvěké touhy smrtelníků.

Představují to, co označujeme jako mytologické myšlení starých Řeků. Jeho půvab nepřestává okouzlovat i dnešního člověka a stále podněcuje jeho fantazii. Svět bohů je proto v Řecku a později i v Římě aktuální až do konce antiky a všudypřítomně zasahuje do života antického člověka v *kultu, *literatuře a *výtvarném umění.

Mytické příběhy nesčetných postav řeckého *panteonu, jak je nacházíme v homérských básních nebo v *Hésiodově kosmologickém eposu *Theogonia* (kolem 700 př. n. l.), nejsou příliš odlišné od lidských příběhů, zaznamenaných nejstarší řeckou slovesnou tvorbou. Prostupnost lidského a božského světa je jedním z důvodů, proč život řeckých bohů podává barvitý obraz o *sexu, *lásce a *manželství lidské pospolitosti. Bohové se totiž chovají stejně „nemoudře“ jako lidé, neboť podléhají milostným vášním, žárlivosti i nenávisti. Zlomyslný bůžek lásky *Erós* (latinsky *Amor* nebo *Cupido*) je z určitého pohledu snad nejmocnějším z Olympanů, neboť jeho střelám podléhají stejnou měrou nejen pozemšťané, ale také bohové a mezi nimi pravidelně i všemocný a v lásce přelétavý Zeus. Sám *Erós* upadl do tenat lásky poté, co spatřil pozemskou dívku **Psýché*. Jména této dvojice se stala symboly velké lásky překonávající úklady, později rovněž posloužila pro přímé pojmenování dvou polarizovaných oblastí, v nichž se odehrává láska, tj. erotiky a psychiky.

Manželský a milostný život olympských bohů je zrcadlovým obrazem mezilidských a společenských vztahů. Je však také čistým, přirozeným výrazem antického *senzualismu, výrazem řeckého hédonistického zaujetí (*hédonismus) pro pozemské radosti, krásu těla a rozkoše ducha. Božský a pozemský svět se v antických mýtech prostupují a mísí. Mýty a paralelně také antické slovesné umění zachycují nejen *modely svobodných řeckých a římských občanů, kteří se stali „bohy“, ale – z dnešního pohledu – předvídavě a téměř vyčerpávajícím způsobem také základní modely chování budoucí evropské komunity. Zdá se, jako by převážná část moderní literatury ve světle antické mytologie a antického slovesného umění dokonce pouze opakovala již existující, popsané modely lidského chování. (Zcela odlišným způsobem modeluje a interpretuje lidské chování v oblasti manželských, milostných a sexuálních vztahů současná *evoluční biologie.) Tuto impozantní šíři záběru antické

kreativity v oblasti fabulační reflektoval a nejtypičtější modelové situace lidského chování v nové době geniálně zachytil a rozpracoval mýtotvůrce William *Shakespeare.

Vlastní jména antických bohů a hrdinů jsou symboly pro typy milostných a manželských vztahů. Za každým jménem se skrývá příběh, každý příběh pak obsahuje idylické či dramatické milostné scény. Zeus byl záletník, kterého nedokázala jeho manželka Héra uhlídat. Výčet jeho nemanželských dětí, které starostlivě ochraňoval, je úctyhodný. Patří k nim mimo jiné bohyně lásky a krásy Afrodíté, která se (podle Homéra) zrodila z Diova vztahu s bohyní deště *Dionou. Boha světla, umění a řádu Apollóna a bohyně lovu a *měsíce Artemidu měl Zeus s dcerou Titána Koia Létó. Boha obchodu, řečníků, zlodějů a průvodce mrtvých do *podsvětí *Herma zplodil s Plejádou Maiou. Další potomky mu porodily i pozemšťanky: dcera thébského krále Kadma *Semelé mu dala Dionýsa, manželka spartského krále Tyndarea Léda (Zeus se s ní spojil v podobě labutě) Polydeuka a Helenu a Amfitryónova žena Alkména přivedla na svět Diova syna a největšího hrdinu antických bájí *Hérakla.

Z mytických příběhů víme také o krvesmilných vztazích Dia se sestrou *Démétér a dcerou *Persefoné. Homosexuální láska ho poutala k nejkrásnějšímu ze smrtelníků, trojskému princovi *Ganymédovi – v podobě orla ho unesl na Olymp. Zde mu daroval věčné mládí a učinil ho číšníkem bohů. Diovy milostné příběhy poskytují bohatý materiál pro pochopení lidské *sexuality, *erotiky a lásky. Lze je vnímat i jako databázi milostných strategií a mileneckého i manželského chování.

*Symboly obecných modelů lidského chování poskytují také literární hrdinové: *Aigisthos a Klytaimnéstra, *Dafnis a Chloé, *Faidra a *Hippolytos, Héraklés a *Omfalé, *Médeia a *Iásón, Odysseus a Pénélopa, Odysseus a *Kirké, *Oidipús a *Iokasté, *Orfeus a Eurydiké, *Perseus a Andromeda, *Pygmalión a *Pafos, *Pýramos a Thisbé. V těchto jménech jsou zakonzervovány příběhy, jež se od té doby odehrály na různých historických a dalších, zejména literárních jevištích.

Vraťme se opět ke skutečnosti. Ačkoli byla řecká společnost silně *patriarchální, z homérské i archaické doby do 6. století př. n. l. přece jen známe, byť ojediněle, i příklady žen, jež dosáhly určité proslulosti také v jiné než typicky ženské činnosti.

Tradice zmiňuje kroužek, který v první polovině 6. století př. n. l. na Lesbu vedla *Sapfó a v něm vychovávala mladé aristokratické dívky. Dále připomíná významnou roli žen v uzavřeném okruhu *pýthagorejské filozofie. K nejvýznamnějším postavám zde patřila Pýthagorova družka a zároveň i jeho úspěšná žákyně Theanó. Některé její výroky se zachovaly ve Stobaiových zlomcích a ukazují, že v moudrosti a zejména schopnosti sebeovládání, kterou Řekové nepovažovali za ženskou doménu, si nezažala s muži. Mimořádně, pýthagorejská filozofie, jež od druhé poloviny 6. století př. n. l. rozvíjela své specifické učení v jihoitalském Krotónu, došla svou speciální logikou také k některým kuriózním závěrům dotýkajícím se naší tematiky. Pýthagorejci převzali víru v nesmrtelnost duše, a proto se snažili pečovat o její očištění přísným dodržováním zvláštního životního stylu včetně některých dietetických pravidel (viz Pýthagorovo pravidlo: „Snažte se ovládat čtyři věci: žaludek, spánek, sex a prchlivost“). Cestu k očištění duše spatřovali především v intelektuální činnosti. Určité objevy v oblasti akustiky je přivedly k závěru, že základem všeho je číslo. Věřili, že pomocí čísel lze vyjádřit vše podstatné. Pro manželství používali čísla 3 (otec, matka a dítě), nejvýše hodnotili přátelství, a proto mu přiřadili číslo 10 (= 1+2+3+4).

V průběhu 6. století př. n. l. prožívá řecká společnost svůj první intelektuální a kulturní rozkvět. Kulminuje rozvoj obchodu, řemesel, umělecké tvorby. Při dvorech některých osvícených vládců se rozvíjí *poezie i *výtvarné umění, jak to známe ze Samu v období vlády tamního *tyrana *Polykrata nebo z peisistratovských Athén. I zde v poslední třetině 6. století př. n. l. převládá vliv kultivované iónské kultury, což dokládá tehdejší vývoj sochařství a

vázového malířství. Iónský půvab, senzualismus a zjemnělý vkus ovlivnil zejména zobrazování žen, které se staly oblíbeným námětem umělců. Dekorativní stylizace nepotlačovala jejich přirozenost, zatímco v následujícím raně klasickém období, jež s sebou přináší jednostrannou orientaci na mužsky zaměřenou estetiku, se výtvarná tvorba této deformaci nedokázala vyhnout.

V archaických Athénách 6. století př. n. l. existovala větší volnost i pro posuzování původu dětí. Například významný státník a vojevůdce z období perských válek *Themistoklés byl nemanželským synem athénské občana a thrácké otrokyně *Abrotonon, a přesto se tento nevyrovnaný původ nestal překážkou pro jeho politickou kariéru.

Tyto rané příklady jsou však jen výjimkou. V následujícím vývoji občanské, tj. mužské společnosti klasických Athén byla úloha ženy značně omezená, zpřísnily se i nároky na původ potomků, neboť podle *Periklova návrhu byl od roku 451 př. n. l. za plnoprávného občana pokládán pouze potomek ze svazku, v němž oba rodiče byli svobodní *Athéňané. Toto omezení však následně postihlo i jeho děti ze svazku s *Aspasií, která tuto podmínku nenaplnila.

Rozdíl v postavení mezi mužem a ženou je nejlépe znám ze situace, která se v Řecku vytvořila v 5. století př. n. l. Řecká společnost v době po perských válkách byla silně orientována na postavení a hodnotu muže. Ženy ztratily tu společenskou vážnost, jaké požívaly v mínojské i homérské společnosti. Neměly žádná politická práva, nesměly vlastnit majetek a svědčit na soudu. Přesto existovaly značné rozdíly v postavení a úloze ženy mezi jednotlivými řeckými obcemi, například mezi demokratickými Athénami a oligarchickou Spartou.

V Athénách vládla vdaná žena jen ve svém domě a byla paní pro otroky (*despoina*). Manželé nepoužívali svůj dům rovným dílem. *Andrón*, reprezentativní místnost v přízemí byla určena výlučně pro muže. Paní a služky sem zavítaly jen tehdy, když obsluhovaly hosty svých mužů anebo po nich uklízely. Té části domu, kde se téměř výhradně zdržovaly ženy, se říkalo **gynaikeion*. Zde se vychovávaly děti a vykonávaly domácí práce – vařilo se zde a zpracovávala se zde vlna, tedy specificky ženské práce. Společnou měli manželé pouze ložnici, *thamos*, pokud se muž zdržoval doma a nehledal si zrovna rozptýlení na symposiích u přátel nebo jinde ve městě.

Ženy získávaly jen omezené vzdělání zaměřené na základní znalosti domácích prací, vaření, zpracování vlny a tkaní. Zvládaly snad i základy čtení, počtů a hudby. Zpěv a tanec jim byl vštěpován proto, aby se mohly zúčastňovat náboženských slavností a vystupovat v kultovních sborech existujících při chrámech jednotlivých božstev. Jinak ženy téměř neměly možnost objevovat se na veřejnosti. Pro nákupy na trh chodili otroci, pokud paní šla ven, musel ji doprovázet někdo ze služebnictva. Oblíbenou činností svobodných žen i otrokyň v bohatších domech nebo obyčejných žen byly vycházky pro vodu ke kašnám, kde si navzájem mohly nerušeně popovídat. Proto se tyto výjevy staly specifickým žánrem, který s oblibou znázorňovali na vázách athénští malíři.

Vdaným ženám athénská společnost neposkytovala více možností. *Ideálem dobré ženy byla rozumnost (*sófrsyné*). Úkolem ženy bylo pečovat o dům, rodit a vychovávat děti. V demokratických klasických Athénách 5. století př. n. l. byly ženy „nesvéprávné“. V popředí byl muž jako občan a nositel základních lidských ctností. Také **kalokagathia* byla věcí mužskou, za krásné Řekové považovali sportem zocelené a vytrénované tělo potenciálního obránce vlasti. I ženská božstva byla klasicky zobrazována podle mužských měřítek, s rozložitými rameny a vážným výrazem, a teprve až po roce 430 př. n. l. umělci začali vyjadřovat krásu ženských tvarů ve spojení s částečně odhalující i dekorativní, bohatě našasenou draperií.

V aristokratické a vojensky organizované Spartě měly ženy větší vážnost, vyplývající z toho, že rodily muže a bojovníky. Aby byly připravené na tento úkol, cvičily se spartské

dívky v lehčích sportech. Pro tento účel nosily krátké *chitóny a kvůli tomu byly v ostatním puritánském Řecku označovány jako *fainomeridai („ukazující stehna“). Z athénské pohledu to nebylo lichotivé označení, protože neodpovídalo tamním dobrým *mravům a nárokům na ženskou cudnost. Přesto byly *Spartanky pověstné svou přirozenou krásou, k čemuž přispívala také jejich vytrénovaná těla. Zároveň byla zárukou toho, že dobře vyvinuté ženy budou bez zbytečných komplikací rodit zdravé potomky. Rigidní spartská *eugenika zasahovala do všech dalších otázek manželského výběru, života a výchovy dětí. Manžela dívce vybíral otec, bratr nebo poručník. Důvodem uzavírání *sňatků bylo zachování rodiny, náboženských a sociálních *konvencí a zplození dětí, které by svému otci zabezpečily klidné stáří a posléze i kult prokazovaný předkům.

V Athénách byl výběr budoucího manžela jen výjimečně ponechán na vůli dcer. Když Periklés žení dceru, o niž se ucházeli dva nápadníci, první bohatý budižkničemu a druhý schopný mladík, ale bez prostředků, dal jí moudře druhému s odůvodněním, že první je sice bohatý, ale záruku získání a udržení bohatství a postavení poskytuje druhý nápadník.

Byly zakázány sňatky mezi pokrevními sourozenci, ale už nikoli mezi nevlastními, i když měli jednoho rodiče společného. Dcera, takzvaná *epikléros*, jež byla dědičkou po zemřelém otci, si měla vzít nejbližšího *příbuzného z otcovy strany. Ženy se vdávaly od patnácti let, muži po dosažení dvaceti let. Dospělosti sice dosahovali v osmnácti letech, ale poté ještě absolvovali vojenskou službu. Přesto se většinou ženili později, až kolem třicítky.

Zákonný sňatek měl povahu *engýsis*, závazné ústní dohody mezi vybraným mužem a otcem dívky. Tyto dohody se uzavíraly někdy poměrně brzy, například *Démostenova sestra byla takto přislíbena Démofontovi již ve věku pěti let.

*Věno snad odlišovalo pravé manželství od *konkubinátu. Ani konkubinát však nebyl v Athénách ničím neobvyklým.

Vlastní svatební obřad (*ekdosis*) je rámcově znám jak z literatury, tak z výtvarných pramenů. Nejvíce se Řekové ženili v době úplňku v měsíci *gaméliónu*, jenž odpovídal našemu lednu.

Průběh svatebního obřadu je například zachycen na *epinetru* z Eretrie, což je keramický chránič, jímž si ženy kryly klín a kolena při domácí práci s vlnou, aby si neušpinily oděv. Tento předmět byl se svou mimořádně bohatou malovanou výzdobou patrně svatebním darem nevěstě z bohaté rodiny. Při svatbě byly vyzdobeny domy rodičů obou snoubenců. Svatba začínala obětí ochranným bohům, nevěsta se při ní loučila se svými hračkami, které jim obětovala. Poté absolvovala rituální koupel. Průvod jejich družek přinesl v **lútroforu* vodu z pramene Kallirhoé. Oběť a hostina se konala u nevěstina otce. Ženy při ní byly opět odděleny od mužů. Podávaly se sezamové koláče jako záruka plodnosti. Podobně jako dnes nevěsta dostávala dary. Hlavní součástí obřadu byl odchod do ženichova domu, jenž probíhal za zpěvu svatebních písní, takzvaných *hymenaiů*. Nevěstu v novém domě uvítala ženichova matka. Posadila ji ke krbu a na důkaz toho, že ji přijímá do rodiny, o jejíž prosperitu bude pečovat, jí sypala na hlavu ořechy, *fíky a jiné plody. Při hostině, která se konala i v ženichově domě, se jedly svatební koláče ze sezamu a medu. Než byla nevěsta odvedena na lůžko, snědla *granátové jablko jako *symbol plodnosti. Při celém obřadu byla nevěsta zahalená. Teprve v ložnici (*thamos*) snímala závoj.

Naproti tomu svatby ve Spartě postrádaly jakoukoli romantiku. Úkolem mužů bylo založit rodinu a zplodit zdatné potomky. Proto *Spartané dávali jednoznačně přednost zralým dospělým ženám. Družička nevěstě ostříhala hlavu dohola, nazula jí mužské boty a uložila ji do slámy. Ženich k ní přicházel až po absolvování tradiční jednoduché společné večeře v mužské společnosti střízlivý a po naplnění manželství ženu opustil, aby se vrátil do společné ložnice, kterou sdíleli spartští muži. Eugenická hlediska dovolovala, aby byl místo starého muže k jeho ženě poslán vybraný zdravý mladík. Staří mládenci byli ve Spartě trestáni *zákonem. To sice jinde neplatilo, ale traduje se, že zatvrzelým starým mláďencem prý byl

*Thálés z Milétu. Na matčiny pobídky k sňatku napřed reagoval námitkou, že je ještě brzy, a posléze tvrdil, že už je pozdě.

Spartské ženy a matky byly známy svou tvrdostí vůči potomkům, pokud by nebyli odhodláni až do posledních sil statečně bránit vlast. Přesto se v *Aristofanově *Lýsistratě* ve svých *názorech nijak neliší od Athéňanek a podpoří je poté, co se ženy rozhodly odmítat manželské povinnosti do té doby, než bojovníci na obou stranách zanechají dlouhé a obtížné války. *Aristofanés v této *komedii také představil schopné a rozhodné ženy a vedle nich některé nepřiliš bystré a konzervativní měšťácké manžely, kteří se zmohou jen na bezzubé reptání proti neobvyklé ženské aktivitě.

Po peloponnéské válce došlo k změnám i v chování spartských žen. Když se uvolnila tvrdá vojenská organizace soukromého i společenského života a ženám bylo dovoleno vlastnit majetek, získaly větší samostatnost a sebevědomí. I ve Spartě se tehdy rozšířil *hetérismus. V Řecku 5. století př. n. l. nebyla vzájemná láska mezi manžely ničím obvyklým. Naprostou výjimku představoval láskyplný vztah mezi Periklem a jeho druhou ženou, krásnou a vzdělanou Milétankou Aspasií. Traduje se, že ji líbal vždy při odchodu z domu stejně jako při návratu a že se s ní radil o důležitých rozhodnutích.

Manžel mohl ženu zapudit, docházelo k tomu často kvůli neplodnosti, případně kvůli nepřiměřenému chování. Na druhé straně mohlo být důvodem pro opuštění muže špatné zacházení. *Sókratés, „nejmoudřejší z Řeků“, by mohl být považován za obhájce žen, případně za jednoho z prvních feministů, neboť jako první vyslovil názor, že žena má stejné schopnosti jako muž, ale ne tolik síly a vytrvalosti. V okruhu Periklových přátel často také rozmlouval s Aspasií a vážil si jejích názorů. Jeho vášeň pro pěstování moudrosti však často doháněla k zoufalství jeho vlastní ženu Xantippu, která jej musela shánět na veřejnosti a připomínat mu, aby se věnoval i sochařskému řemeslu a živil rodinu.

Sexuální přitažlivost a erotika se mezi manželi v Athénách příliš nezdůrazňovala. Tamní společnost poskytovala možnosti, aby muži obvykle realizovali naplnění svých sexuálních tužeb mimo vlastní dům. Pro potěšení měli *konkubíny (*pallakai*), kurtizány (*hetéry*) i nevěstky (*pornai*). V Athénách tedy prakticky existovala bigamie. Oblíbenost *konkubín a *hetér byla podpořena i tím, že svým příznivcům byly ochotny poskytovat bezvýhradnou pozornost, jen aby si zasloužily a zachovaly jejich přízeň. Názor na rozdělení ženských rolí, které praktikovali Athéňané, je obsažen v soudní řeči proti Neaiře (autorem je patrně Démosthenés): „Hetéry máme pro svou rozkoš, souložnice pro každodenní ošetření těla, kdežto manželky pro ušlechtilé plození dítek a k tomu, abychom v nich měli věrné strážce domácnosti.“

Podobné hledisko měl zřejmě na zřeteli rovněž athénský zákonodárce *Solón na začátku 6. století př. n. l. S ohledem na formálně institucionální charakter manželských svazků viděl v hetérismu kompenzaci sexuálních i citových vztahů. Jak uvádí *Plútarchos, vymezil však pravidlo, aby se muži stýkali se svými manželkami alespoň třikrát měsíčně.

Solón vnesl řád také do živelné pouliční prostituce (z latinského slovesa *prōstituō*, „veřejně vystavovat, zaprodat“, „zaprodávat se“, „oddávat se lehkému životu“), kterou provozovaly již dlouhá staletí předtím za odměnu ženy nižší úrovně, než byly hetéry: zakoupené „prodejné dívky“ umístil do veřejného domu – nevěstince, před nímž se musely vystavovat na odív.

Veřejný dům se ve starém Řecku nazýval **porneion* (od *porné*, „dívka, prostitutka“), jeho správcem a obvykle i majitelem byl *pornoboskos*, který z této činnosti odváděl prostřednictvím stanoveného *úředníka obci daň; v římském světě se nevěstinec nejčastěji označoval jako *lupanar* (od *lupa*, „vlčice“, což bylo vedle *meretrix*, „výdělečná“, slovo pro označení prodejné ženy).

Veřejné domy v celém antickém světě byly zpravidla patrové budovy. Vlastní sexuální „provoz“ se většinou odbýval v horním poschodí, v místnostech, které byly od hlavní spojovací chodby odděleny závěsem. V každé místnosti bylo prosté tvrdé lůžko s pokrývkou,

k osvětlení sloužila lampa. Stěny bývaly někdy ozdobeny *malbami a *freskami s erotickými výjevy z běžného života nebo z bájesloví. V průběhu doby k nim přibývala i příležitostná graffita, jimiž *klienti vyjadřovali své bezprostřední pocity a prožitky, jež se zachovaly v *Pompejích. Každý zákazník nevěstince zaplatil u vchodu nejprve menší vstupné, větší částkou musel pamatovat na nevěstky, které ji odevzdávaly majiteli. Lidová mluva si pro nevěstky i hetéry vytvořila různá přiléhavá i méně přiléhavá pojmenování: běhny, kobylinky, nárožní, přistavní, řemeslnice, vlčice, volavky nebo zemětlučky; mnohé z nich si vysloužily individuální přezdívky: Frýné – Bledule, Glykera – Slad'oučka, Leaina – Lvíce ... Již tyto doklady samy o sobě svědčí o tom, že veřejné domy a prostitute byly antickou společností akceptovány jako součást každodenního života. Staly se i tématem mnoha antických románů, básní, dopisů, epigramů, historických pojednání a *dramat.

Vraťme se k hetérám, jež v sexuálním a erotickém životě řecké společnosti hrály významnou úlohu. Hetéry byly také jedinou skupinou mezi ženami, jíž se dostávalo poněkud vyššího vzdělání, byly motivovány k tomu, aby se snažily být přitažlivé. Vystupovaly na *symposiích a jejich úkolem bylo bavit muže zpěvem, hudbou, konverzací, hrami a posléze i sexem. V případě nestřídmosti v pití a problémech, které následovaly, poskytovaly hetéry zákazníkovi pomoc i v této nepříjemné situaci. A jak ukazují výjevy na vázách, stávalo se to často především nezkušeným mladíkům, pokud ještě neznali míru.

Pomluvami byla jako hetéra někdy označována i Periklova žena Aspasia. V Athénách byla cizinkou, přišla sem z maloasijského, kulturním životem proslulého Milétu, kde se jí dostalo na svou dobu výjimečného vzdělání. Periklés ji bral do kroužku svých přátel. Aspasiiny společnosti a jejich myšlenek si cenil i Sókratés. Tohoto faktu využívali Periklovi političtí protivníci, aby ji osočovali jako hetéru. Aspasia ve všem přesahovala omezení, na něž byli Athéňané zvyklí u svých žen. Podle tehdejšího mínění byla příliš skvělá, než aby mohla být počestnou ženou!

V 6. i 5. století př. n. l. se hetéry nejčastěji soustřeďovaly v nevěstincích (*porneion*). Ty se vyskytovaly tam, kde se scházelo hodně lidí, například v přístavním městě Korintu, proslulém nevázaným Afrodítním kultem natolik, že sem směřovala antická „sexuální turistika“; volné mravy zdejších obyvatel už v římském období kritizoval i apoštol svatý *Pavel. V Athénách se nevěstince nacházely v řemeslnické čtvrti Kerameiku a v přístavu Peiraieu. Není proto divu, že svět hetér byl blízký hlavně athénským výrobcům váz. Často zde nalézali *inspiraci a jejich prostřednictvím o tomto prostředí získáváme nejvíce informací. Athény byly malé, každý znal každého, malíři si při práci povídali o svých favoritkách a malovali je i na vázy. Skupina vynikajících dekorátérů se v Kerameiku sešla kolem roku 500 př. n. l. Soutěžili mezi sebou, kdo je lepší, napodobovali se a také špičkovali a navzájem se znázorňovali ve společnosti konkrétních žen. Některé z těchto výjevů se moderním znalcům vázového malířství podařilo rozluštit a ty jsou pak velmi výmluvným důkazem subtilnosti a životnosti řeckého humoru a hravosti jeho autorů a představují po výtce lidské vlastnosti.

Takto vyzdobené vázy byly exportními díly a často směřovaly do *Etrurie. *Etruskové pochopitelně nemohli rozumět nejjemnějším významovým nuancím zašifrovaným do jejich výzdoby. Přesto si těchto artefaktů nesmírně vážili a pietně je se zemřelými majiteli ukládali do hrobek, v nichž se zachovaly do naší doby. A alespoň v některých případech lze opět porozumět tajemství jejich významu.

Jedno z malovaných epineter je vyzdobeno motivy hetér a jejich zákazníků. Těžko si lze představit, že toto téma bylo určeno pro řádnou ženu. Vzhledem k tomu, že ani hetéry nebyly v době mezi návštěvami klientů osvobozeny od běžných ženských prací a musely příst a tkát, byl tento artefakt určen do jejich prostředí a pravděpodobně představoval přímý dar od samotného výrobce. Z pramenů je také známo, že hetéry platily ze svého výdělků daň určenou na pořízení sochy své patronky Afrodíty Pandémos.

V pruderních Athénách 5. století př. n. l. přesto byla jedna z hetér vyznamenána čestnou sochou, pořízenou na náklady státu. *Plinius Starší zaznamenal v souvislosti se svým pojednáním o sochařství případ hetéry známé pod přezdívkou **Leaena* (tj. „lvíce“, řecky *Leaina*). Byla důvěrnou přítelkyní tyranobijců **Harmodia* a **Aristogeitona* a jako jediná věděla o jejich záměrech potrestat smrtí tyrana **Hipparcha*. Důvodem byla urážka, které se dopustil na Harmodiově sestře tím, že ji vyloučil ze sboru dívek, které měly účinkovat při kultovních slavnostech. Když roku 514 př. n. l. Harmodios za Aristogeitonova přispění na Hipparcha zaútočil a probodl ho mečem, byli sice oba útočníci vzápětí usmrceni, ale rozpoutalo se kruté vyšetřování jejich záměrů, jako by se jednalo o státní vzpuru a ne o *akt soukromé msty. Všichni, na něž mohlo padnout podezření, byli během výslechů krutě týráni a právě Leaena zachovala statečnost až do posledního dechu. Po demokratickém převratu v Athénách roku 510 př. n. l. se památka tyranobijců stala symbolem proti násilí a zvůli vládychtivých jedinců. Byly jim postaveny sochy na Agoře. První památník z konce 6. století př. n. l. se stal při perské okupaci Athén roku 480 př. n. l. kořistí Peršanů a v roce 476 př. n. l. byl nahrazen *sousoším od **Kritia* a **Nesióta*, které dnes známe z kopie v Neapoli. Patrně tehdy Athéňané rovněž rozhodli, že by měla být oslavena i památka Leaeny statečnosti. Protože ovšem nemohli připustit, aby v její soše byla zároveň vyznamenána také hetéra, rozhodli se pro symbolický památník v podobě lvice zobrazené na počest Leaeny bez jazyka, s odůvodněním, že se zachovala, jako by ho neměla (Plinius St., NH XXXIV, 72).

Od 4. století př. n. l. hetérismus získal větší význam. Některé slavné kurtizány se domohly velkého majetku i společenské prestiže. Snad největší slávy tehdy dosáhla hetéra Frýné. Do Athén se dostala v dětském věku po dobytí Thespií jako otrokyně. Její výjimečná krása jí získala vlivné příznivce. Byla přítelkyní sochaře Práxitele, jenž podle ní vytvořil své nejproslulejší dílo, kultovní sochu Afrodity pro Knidos. **Práxitelés* tak prostřednictvím modelu i námětu poprvé oslavil krásu ženského těla, oduševnělost a něhu v obličeji půvabné a jemné ženy. Slavnému malíři **Apellovi* byla modelem pro obraz Afrodity vynořující se z vln (*anadyomené*). Řečník **Hypereidés* dokonce využil krásy Frýnina těla také jako důkazu při soudním sporu, když byla obžalována z bezbožnosti za to, že se odvážíla propůjčit své půvaby pro obraz bohyně. Bylo to sice neobvyklé, ale poměry se změnily již natolik, že i takové jednání se stalo přijatelné. Jako u většiny hetér bylo jméno Frýné vlastně přezdívkou. Původně se jmenovala Mnésarété („Pamětlivá ctností“), což se pro hetéru příliš nehodilo, a podle nažloutlého odstínu pokožky dostala přezdívku Frýné, což znamená „ropucha“. Zároveň to ukazuje na rozdíl mezi naším a řeckým chápáním, v němž tento tvor neimplikuje negativní estetický názor. Ze jmění, jehož se Frýné domohla, pomáhala při obnově svého rodného města, ale také umístila svou sochu, prý celou ze *zlata spíše však jen pozlacenou do delfské *svatyně mezi sochy králů a vojevůdců. Nad touto opovázlivostí se ještě v římské době pohoršoval **Plútarchos*.

Některé hetéry také naslouchaly učení slavných filozofů. Je známa Lasteneia, která se školila v Platónově Akademii, nebo Epikúrova žačka Leontion.

Krásné a moudré hetéry byly natolik atraktivní, že se stávaly i královnami. Alexandrova oblíbená **Thais* se poté, co předčasně zemřel, stala manželkou jeho vojevůdce **Ptolemaia* a po jeho boku rovněž egyptskou královnou. Hetérou z ulice byla původně i manželka syrakúského tyrana Hierona. V řeckořímské společnosti si hetéry udržovaly významné postavení, poslední z nich, jež se uplatnila, byla tanečnice **Theodóra*, dcera hlídače zvěře v konstantinopolském cirku. V manželství s východořímským vládcem **Justinianem* se stala důstojnou a energickou byzantskou císařovnou. V rozhodujícím okamžiku dokázala svého manžela podpořit a odvrátit ho od zamýšlené *abdikace při povstání **Niká*, k němuž v *Konstantinopoli došlo roku 532. Tehdy prokázala, že je to právě ona, kdo je v jejich svazku schopen promyšlené státnické kalkulace.

Mimo to se však v helénistické společnosti a podle jejích vzorů i v *římské říši masově rozšířila prostituce, která přetrvala až do zániku antických měst. V některých údobích *zvyky z ulice zasáhly i do fungování státu a císařského dvora. Například císař Caligula (37–41), jehož panování postupně zřejmě v důsledku duševní poruchy přerostlo v samolibou krutovládu, stanovil každodenní daň pro nevěstky ve výši ceny za jednu *soulož. Ve svém paláci dokonce zřídil nevěstinec, v němž umístil i ženy z vyšších *společenských vrstev a nutil bohaté lidi, aby se stali jejich klienty. Císař Claudius (41–54), Caligulův strýc a nástupce na císařském stolci, byl sice uvážlivý státník a politik, ale patrně i z důvodu svých fyzických nedostatků se nechal ovládat svými manželkami, zvláště Messalinou (trpně ji toleroval, že se přestrojovala za nevěstku a odcházela v noci do veřejného domu) a Agrippinou mladší, která jej nakonec otrávila, aby zajistila trůn pro svého syna z prvního manželství Nerona, za jehož vlády v letech 54–68 dosáhly sexuální a erotické excesy na císařském dvoře jednoho ze svých neslavných vrcholů. Do římské společnosti se přenesla i další původně specificky řecká záležitost, jíž byla *pederastie – láska k chlapcům.

Vztah mezi *erastem (milujícím – většinou dospělým a starším mužem) a *eromenem (milovaným mladíkem) je často zobrazován na řeckých malovaných vázách včetně náznaků homosexuálních aktů (*homosexualita). Tato koncepce se rozvinula tam, kde muži byli často pohromadě – zejména při cvičeních v *gymnasiích. Kult krásy se v řeckém pojetí dlouho týkal především sportem vypracovaného mužského těla: bylo pokládáno za krásné a hodné lásky více než ženské, protože ženské tělo je více zaoblené, splývající a postrádá *diarthrosis* – výraznou členitost jednotlivých svalových partií, typickou pro muže. Vzájemný obdiv mezi muži byl rozšířen především ve vyšších, aristokratických kruzích a zejména tam, kde se muži scházeli mezi sebou – nejen na cvičišťích, ale i ve filozofických školách a mužských společnostech. Z Platónova *Symposia* je znám Alkibiadův obdiv k Sókratovi a jeho nikoli fyzické, ale duchovní, *charismatické krásy, kterou označoval jako **daimonion*. Demokratické obce však takové vztahy považovaly za projevy aristokratismu a postihovaly je ve svých zákonech. Erasty se snažily vyloučit z veřejného života. Byl-li někdo označen buď křivě, nebo právem jako **katapygón*, byla to nejen nadávka, ale takové nařčení znamenalo také například snadné vyloučení politického protivníka ze hry, protože by se proti takové pomluvě nemohl jednoznačně hájit.

Tendence k pederastii postupně našly ohlas i v římské společnosti. Byl jimi znám například velký obdivovatel Řecka, císař *Hadrianus. Když v Nilu utonul jeho mladý chráněnc **Antinoos*, svolil, aby byl prohlášen za boha a aby mu po celé říši byly stavěny sochy. Ve stejné době se Plútarchos snažil dokazovat, že i dívky jsou schopny vzbuzovat stejnou lásku (*erós*) jako chlapci. Teprve pozdní *stoicismus v římské době rehabilitoval manželskou lásku.

K situacím, které by se z našeho pohledu na sex jevily jako odklon od normy, patřil v Řecku skupinový sex, doložený opět scénami na vázách. Výjevy znázorňují, co se odehrávalo v závěru *symposií* mezi jejich účastníky a přizvanými hetérami. Podobné motivy jsou rovněž součástí dionýsovské tematiky. Velmi otevřeným *sexuálním chováním prý proslul svérázný kynik *Diogenés, když ani při podobných příležitostech nevyhledával ústraní a vlastně exhiboval při *ipsaci a stejně tak i při styku s partnerkou.

Vyčerpávající *peloponnéská válka mezi Athénami a Spartou, která poznamenala poslední část 5. století př. n. l. měla vliv na řadu významných změn, k nimž v Řecku došlo ve 4. století nejen v politickém životě, ale také ve společenské mentalitě. Před veřejnými zájmy se více prosazoval *individualismus. Ve vázovém malířství, v sochařství a v dalších druzích umění to vedlo k výraznějšímu vyjadřování citů, duševních stavů a hnutí mysli. Více byl oceňován ženský půvab a smyslová krása se stala jedním z dominantních témat, na něž se umělci soustředili. Ještě dříve než se ve výtvarné tvorbě 4. století, především v dílech Práxitelových a Apellových, prosadil ženský estetický ideál jako obecné kritérium krásy platné pak i v dalším vývoji, lze na přelomu 5. a 4. století v *Attice zaznamenat větší počet luxusních *náhrobků,

tzv. *stél s bohatou sochařskou výzdobou, jež byly věnovány ženám. I to svědčí o nárůstu jejich vlivu v tehdejší společnosti.

V nejvyšších kruzích se objevují ambiciózní ženy vůdcovského typu. Taková byla například matka Alexandra Velikého *Olympias. Zájmy svého syna dokázala prosadit za použití velmi odvážných intrik, při nichž ve vhodné chvíli odstranila jak krále Filippa, tak i možné další uchazeče o makedonský trůn. Stejnou linii v helénistickém období sledovaly i manželky ptolemaiovských vládců v Egyptě. Představovaly značně rozporuplné, téměř démonické osobnosti. Až po poslední z nich, *Kleopatru VII., se v nich spojovaly mimořádné schopnosti, vzdělání a kulturnost s neovladatelnou touhou po moci.

Jednou z mála činností, které zůstaly vyhrazeny pouze mužům, byla *symposia* (= společné pití). Pro mužskou část řeckého a posléze i římského světa představovala *symposia* důležitou instituci. Na těchto hostinách „těla i ducha“ naslouchali antičtí muži zpěvu, sledovali produkce tanečníků, hetér a kejklířů, sami přispívali k zábavě vlastními písněmi nebo básněmi, diskutovali o různých vážných tématech z politiky či filozofie. Od nich postupně přecházeli k uvolněnějším hovorům, jež končily pitkami a nevázanými sexuálními hrami s hetérami. V řecké společnosti byly hetéry dlouho jedinými příslušnicemi něžného pohlaví, jimž bylo dovoleno popíjet spolu s muži *víno. Pro srovnání – za vlády Tarquiniovců se v Římě patrně uplatnily etruské mravy a v souladu s nimi mohla být ženám z vyšší společnosti povolena účast na hostinách. Po vyhnání králů však *Římané zavedli přísná opatření potírající veškerou rozmařilost a luxus. Zákony rané *republiky zakazovaly ženám požívání vína pod pohrůzkou *trestu smrti. Trvalo dlouho, než se pod vlivem *helénismu Římané přiklonili k řeckým zvykům a vedle pragmatického a účelného jednání v životě a politice si oblíbili také uvolněné diskuse a úvahy o duchovních záležitostech. Na jejich atmosféře se výrazně podílelo právě uměřené popíjení vína.

Míst, která tuto charakteristiku antického životního stylu evokují, je více. Patří k nim zejména zachované části bohatých helénistických domů na *Délú, v městech pod Vesuvem nebo v římských *villách v severní Africe. Luxusní výzdoba jejich interiérů, z nichž se zachovaly podlahové *mozaiky, nástěnné malby nebo jejich části a někde i doklady mobiliáře, stejně jako vytríbenost stolního nádobí nepřímo vypovídají o nenucenosti, s níž se někdejší obyvatelé oddávali příjemným stránkám života. Prostředím, které tuto atmosféru dokáže navodit velmi přesvědčivě, je tzv. villa Keryllos v Beaulieu-sur-Mer na jednom z kopců nad Nice. Významný francouzský muzikolog a archeolog Théodore Reinach zde spolu s architektem Édouardem Pontremollim vyprojektovali a v letech 1902–1908 realizovali elegantní letohrádek v řeckém stylu. Toto místo, které Reinachovým odkazem připadlo Francouzské akademii, jejímiž členy se oba tvůrci za svého života stali, není jen jednou z obvyklých verzí moderních staveb v novořeckém slohu, ale i pozoruhodným místem, kde dva významní znalci antiky nekopírovali, ale inspirováni vykopávkami helénistických domů na Délú, velmi citlivě adaptovali obytný komplex antického typu v moderní době. Soulad villy s *krajinou a komfort moderního bydlení inspirovaný antickými prvky přesvědčivě ukazuje, kolik věcí z antiky zůstává inspirativních a funkčních dodnes. A dokazují to i významná společenská setkání či vědecké konference, jež se konají ve společenských prostorách této villy, k nimž patří impozantní knihovna, oktogonální hodovní sál *triklinos*, velký salon *andron* a menší *oikos*.

Významnou součástí životního stylu byla kultura pěstování a konzumace vína, kterou Řekové a Římané rozvinuli do vrcholné podoby (viz *víno). Tehdy pro své uživatele byly *amfory a jiné zásobnicové a transportní nádoby, luxusní měsidla či ochlazovače vína, číše a poháry a další nádoby důležité nejen pro obsah uvnitř, ale mnohé z nich i kvůli malované výzdobě na povrchu i uvnitř, neboť malby zobrazují způsoby erotického chování a milostné etikety – od něžných scén z manželského života až po nejrůznější sexuální výstřelky. Dnes je

pro nás vázová malba cenným pramenem poznání intimního života antické společnosti i zdrojem estetického uspokojení z krásného uměleckého díla.

Kromě běžných transportních amfor sériového typu sloužících k dálkové přepravě se v Řecku na víno používaly luxusní malované. Stolní nádoby používané při hostinách tvořily velké reprezentativní kratéry, ochlazovače, naběračky, džbánky a elegantní poháry. Od 6. do 4. století př. n. l. byly tyto nádoby ručně zdobeny malovanými výjevy z mytologie i běžného života. Ve 4. století př. n. l. se rozšířila móda jemného černého nádobí s plastickou a *kolkovanou reliéfní výzdobou. Tyto servisy napodobovaly dražší bronzové nádoby, jež si mohli dovolit jen příslušníci bohatých vrstev společnosti.

Měsidla na víno (*kratéry*) byla největšími nádobami, které vyráběli řečtí hrnčíři. Jejich výzdoba zpravidla představovala mistrovské kusy jednotlivých umělců. Do nich se kvůli vhodné teplotě vína vkládal ochlazovač (*psyktér*) naplněný chladnou vodou nebo sněhem. Specifický baňatý tvar a široká dutá nožka mu dovoľovaly, aby se udržel na hladině tekutiny v kratéru. K nabírání vína z kratérů a rozlévání do pohárů sloužila naběračka (**kyathos*), jejíž tvar Řekové převzali z etruské *keramiky typu *bucchero.

Nejužívanější typy džbánek představovala baňatá *oinochoé*, štíhlá *olpé* a dekorativní vázičky ve tvaru lidské hlavy, které byly oblíbeny zejména koncem archaického období a v rané klasice (550–440 př. n. l.).

K pití vína, jež se řecky nazývalo *oinos*, latinsky *vinum*, se užívaly následující tvary číší: elegantní a křehký *kantharos*, jež byl atributem boha Dionýsa, číším na nožce se říkalo **kylis*. Existovaly od malých rozměrů pro jednu osobu až po obrovité číše, které při hostině kolovaly mezi jednotlivými účastníky. Podobně menší formou jednoduššího *koflíku byl **skyfos* a jeho zvětšenou formu reprezentovala *kotylé*. K méně užívaným tvarům se řadilo **rhyton*, jež se vyvinulo ze starobylé formy picího rohu a napodobovalo hlavu *zvířete (býka, psa aj.). **Mastos*, pohár ve tvaru prsu, byl v módě v Athénách v pozdně archaické době. Užíval se však spíše k obětním účelům.

Zvláštním typem amfor byly v Athénách takzvané **panathénajské amfory*, asi 50 cm vysoké a dole hrotité amfory. V jejich výzdobě se natrvalo udržel černofigurový sloh, i když ostatní keramika byla již malována ve stylu červených figur. Naplněné *olejem z posvátného Athénina olivového háje sloužily jako faktická, nikoli symbolická odměna vítězům v panathénajských hrách (každý vítěz obdržel 20 amfor, tj. asi 200 litrů oleje, z jehož prodeje hradil náklady na svůj výcvik).

Řekové pečovali o svou tělesnou *hygienu, a tak nejen před návštěvou *symposia, ale také po výkonu práce nebo sportovní činnosti se postarali o očistu těla a natřeli se olejem. Toaletní nádoby byly stejně důležitým výrobním artiklem řeckých hrnčířů jako stolní náčiní. K nejběžnějším tvarům patřil jednoduchý kulovitý *aryballos* nebo oválné *alabastron*. Sportovci je nosili zavěšené na řemínku uchyceném na opasku. K jejich potřebě stačil běžný olivový olej. Štíhlé *lékythy* a kulovité *aryballické lékythy* používaly ženy jako flakony na vonné oleje. Ve *starověku nebyly známy parfémy s alkoholovou bází. Ty vynalezli až v 10. století Arabové. Vonné *substance většinou rostlinného původu byly ve starověku vázány na olejový základ. Používal se na ně olej lisovaný z ještě nedozrálých oliv, který měl neutrální vůni.

Zvláštní určení se vztahem ke svatbám měly dva typy nádob: *lútroforos*, vysoká štíhlá nádoba připomínající amforu. V ní se před svatbou přinášela voda pro rituální koupel nevěsty a ženicha. Lútrofory se v archaickém období také dávaly na *hroby svobodných dívek nebo mladíků. Druhým typem byl **lébés gamikos* (svatební lébés), kotlík vsazený na vysokou nožku; byl rovněž určen na vodu k rituální koupeli nevěsty. Byla to také jediná řecká váza, do níž se během svatebního obřadu dávaly květiny a ozdobné ratolesti.

Etruská a římská společnost: Výtvarné památky prozrazují, že u Etrusků měly ženy značnou rovnoprávnost s muži. V etruské mentalitě se uchovaly stopy svědčící o blíže

nespecifikované, ale nesporné kulturní souvislosti s *Blízkým východem. Zdá se, že z nich vyplývá i význam role ženy. Jak ukazuje příklad Tanaquil, manželky *Tarquinia Priska, římského krále, jenž pocházel z etruského prostředí, byly ženy v etruských městech zapojeny do kultovních a náboženských záležitostí, vyznaly se ve *věštění a výkladu magických znamení.

Vznešené etruské dámy jsou zobrazeny na freskách v bohatých *hrobkách známých především z *Tarquinií. Zúčastňovaly se hostin vedle svých mužů, kteří jim dopřávali nákladné a módní oblečení z drahocenných importovaných látek, střevíce s nahoru ohnutou špičkou a vysoké homolovité čepce. Nejjemnější *granulací a *filigránem zdobené *šperky jsou rovněž důkazem bohatství, jež Etruskové získávali z dálkového obchodu se surovinami, především se *železnou rudou a *cínem. Díky těmto zdrojům se etruské ženy výrazně odlišovaly od příslušnic ostatních, daleko chudších národů Itálie včetně Římanek, jejichž *životní styl byl v raných dobách skromný, protože *primitivní společnost ovládaná bojovnými muži se ostře bránila proti luxusu.

Římská společnost byla původně silně patriarchální. *Zákony dvanácti desek z roku 451/450 př. n. l. jasně vymezují rozsáhlou otcovskou pravomoc, k níž patřila i neobyčejně přísná až krutá pravidla pro zacházení se členy vlastní rodiny. Některé z nich odstranilo teprve *křesťanství – například až roku 374 bylo zakázáno odkládání novorozenců. Teprve za *Konstantina Velikého se vražda na vlastním dítěti začala považovat za stejný zločin jako vlastizrada, zatímco za Hadriana byla trestána pouze vyhnáním. Proto bylo třeba Římanům občas připomenout, že otcovská pravomoc má vyplývat z „úcty a poslušnosti a ne z hrůzy“ – *patria potestas debet in pietate, non atrocitate consistere*. Otcovská pravomoc se vztahovala i na manželku, která byla paní (*domina*) pouze ve vztahu k otrokům.

V souvislosti s rolí ženy jako ochránkyně rodinného krbu vzniklo na počátku římských dějin významné kněžské *kolegium, jež bylo výlučně ženskou záležitostí. Jeho příslušnice – *vestálky – pečovaly o posvátný *oheň ve *Vestině chrámu na Foru Romanu a ten byl považován za symbol prosperity Říma. Vestálkou podle tradice byla i *Rhea Silvia, která porodila Romula a Rema. Šest kněžek bylo vybíráno v dětském věku do deseti let. Jejich služba trvala třicet let a po tuto dobu musely zůstat pannami. Poté byly propuštěny do běžného života a mohly se i vdát a založit rodinu. Nedělaly to příliš často, protože ve svém postavení požívaly vysokých společenských poct, jež jim radosti i strasti manželství kompenzovaly. Vestálky, označované jako *virgines* (panny), nesměly tedy v průběhu třicetileté služby porušit slib panenství. Pokud k tomu došlo, stihla je krutá odplata v podobě pohřbení zaživa na místě vyhrazeném pro nejhorší zločince – *campus sceleratus (nad tímto místem jsou dnes postaveny základy italského Ministerstva financí).

Řím podle tradice založili latinští pastevcí z Alba Longy usídlivší se na Palatinu. Ženy si museli získat únosem od sousedních *Sabinů z *Quirinálu. Při následném odvetném opatření jejich příbuzných se unesené ženy projevíly jako účinný mírotvorný činitel tím, že smířily otce s manžely, a římský národ vznikl spojením obou etnik. Sabinské ženy prosluly jako věrné manželky a schopné a pečlivé hospodyně.

Římské ženy pečovaly o domácnost a o potomstvo stejně jako v Řecku. Velké nároky byly kladeny na jejich řádné chování. Žena musela v první řadě zachovávat věrnost svému muži a být *univira*, dále ctnostná – *casta*, věrná svým povinnostem – *pia*, cudná – *pudica*, musela se zdržovat ve svém domě – *domiseda* a věnovat se předění a tkaní – *lanifica*.

Ze starší římské historie známe mnoho žen a dívek, jež se příkladně vyznamenaly: zásadovostí jako Tarquiniem zneuctěná Cornelia, statečností jako Cloelia, rozumností a vynikající výchovou synů jako další Cornelia, matka Grakchů. Našla se však mezi nimi i proradná *Tarpeia, která za náramky prozradila Sabinům, jak se dostat na *Kapitol. Na výstrahu podobným byla shozena ze skály.

Starořímské mravy byly přísné, namnoze až rigidní. To se týkalo i projevů citu. Ještě v první polovině 2. století př. n. l. vyloučil *Cato Starší ze senátu jednoho muže za to, že v přítomnosti dcery políbil svou ženu. Cato je znám jako fanatický podněcováč k definitivnímu vojenskému zásahu proti Karthágu. Byl však také literárně činný a napsal *Carmen de moribus* (Píseň o mravech), která se nedochovala, podobně jako soubor rad synovi Markovi (*Praecepta ad filium*). Z tohoto díla se zachovaly pouze části citované dalšími autory. Obsahovalo upřímné a dobře míněné rady synovi, vyplývající z Catonových celoživotních zkušeností. Některé zásady se staly obecnými, dodnes používanými myšlenkami (například: „drž se věci, slova přijdou sama“ nebo „zahálka je matka všeho zlého“), další z nich prozrazují Catonovu strohou povahu a *pragmatismus Starořímana, když například radí vstup do manželství jako způsob, jak snáze a bez ohrožení *cti uspokojovat pohlavní pud. Je známo, že se Cato ve stáří ještě naučil řecky, ale i to, že se po dovršení osmdesátky ještě podruhé oženil s dcerou svého tajemníka, původně otroka, kterého propustil na svobodu, a založil další *linii mužského potomstva. Z ní pocházel i pozdější římský státník *Cato Mladší.

Během doby se vyvinulo několik typů svatebního obřadu odstupňovaných podle společenského postavení snoubenců. Známe je z právních předpisů republikánského období, nepoužívaly se však po celou dobu existence římského impéria (*Imperium Romanum), protože vstup do manželství se postupně zjednodušoval. Ve 2. století př. n. l. byly v platnosti tři typy právně uznávaných sňatků mezi občany – *iustae nuptiae, quas cives Romani contrahunt*.

Nejobřadnější sňatek (**confarreatio*) uzavírali patriciové, a to pouze v případě, že rodiče obou snoubenců byli naživu. Probíhal za přítomnosti nejvyššího pontifika, Iovova flamina a deseti *svědků. Po slavnostní přísaze snoubenci obětovali Iovovi špaldový koláč *far*. Tímto sňatkem žena přecházela do právní moci manžela. Případný rozvod se nazýval *diffarreatio*, nebyl však jednoduchou záležitostí, protože *přísahu danou nejvyššímu bohu mohl zrušit zase jen velekněz prokletím toho z manželů, z jehož popudu byl sňatek rozlučován. Jednodušší typ svatby (**coemptio*) vlastně napodoboval fiktivní koupi manželského partnera (*mancipatio*). Nevěsta pro něj byla vybavena třemi bronzovými *mincemi – *asy*. Jeden *as* si dala do střevíce a ten byl určen Penátům. Druhým si symbolicky kupovala manžela a třetí obětovala v modelu obydlí. Ten symbolizoval koupi práva na užívání mužova domu. Rozvodu z takového svazku se říkalo **remancipatio*. Právoplatný typ manželského svazku mohl vzniknout z obyčejného, zvykem uznaného párového soužití ženy s mužem v jeho domě po dobu jednoho roku (takzvaný **usus*). Pokud si žena chtěla zachovat svoje práva a disponovat se svým majetkem, stačilo, aby na tři noci z mužova domu odešla zpět k rodičům.

Římané neměli v *kalendáři vyhrazenou dobu pro uzavírání sňatků. Pouze se snažili vyhnout květnu, protože ho považovali za neblahý.

Nevěsta si v den svatby oblékla jednoduchou bílou *tuniku přepásanou pásem s herkulovským uzlem uprostřed. Svrchní roucho tvořila říza (*pala*) šafránové barvy. Svatební šaty doplňoval červenooranžový závoj (*flammeum*) zahalující hlavu. Vlasy mívaly nevěsty vyčesány tak, že šest pramenů vlasů tvořilo nad čelem vysoký diadém (**seni crines*); tento typ účesu byl rovněž atributem vestálek. Závoj na hlavě přidržoval věneček uvitý z majoránky, verbeny, později také z myrty nebo z květů pomerančovníku.

Součástí obřadu byla takzvaná *dextrarum iunctio*, kdy starosvatka (*pronuba*), již mohla být jen jednou provdaná žena, vložila po oběti nevěstinu pravou ruku do pravice jejího muže. Tento zvyk podrželo i křesťanství, stejně jako nošení snubního *prstenu. Čtvrtý prst levé ruky, na nějž se navlékal, podle toho dostal své označení prsteník (*anularius*). Proč se prsten nosil právě na tomto prstě, vysvětluje Aulus *Gellius s odvoláním na údajné zjištění Egypťanů, kteří prý při pitvách prováděných v souvislosti s *mumifikací zjistili, že od tohoto prstu vede nerv přímo do srdce. Tento názor se nepotvrdil, ale zvyk přežívá až do současnosti.

Při vstupu do mužova domu pronesla novomanželka tradiční formuli manželského slibu: „*ubi tu Caius, ibi ego Caia*“ – „kde jsi ty, Gaie, jsem i já, Gaia“, známou též ve starodávější verzi: „*Si tu es Caius, ego Caia*“, jejíž obsah neumíme přesně vysvětlit. Nevěsta se nesměla dotknout prahu, přenášely ji družky na sedátku vytvořeném ze spojených rukou. Pak následovala hostina. Jako výslužku si hosté odnášeli *mustacea* – koláče zadělávané sladkým vínem a upečené s vavřínovými listy. Ženy se ujaly přípravy svatebního lože, kam odvedly zdrženlivou a zdráhající se nevěstu, jak patřilo k dobrým mravům, a předaly ji manželovi.

Zmíněné obřady byly určeny pouze pro římské občany. Kromě toho běžně existoval i konkubinát. Tak vypadaly de facto nelegální svazky mezi otroky v jedné domácnosti a obecně u nižších vrstev konkubinát často zastupoval zákonné svazky. V konkubinátu většinou žili i římscí vojáci, jimž sňatky povolil až císař Septimius Severus na konci 2. století n. l. Konkubinát se praktikoval jako nouzové řešení pro společensky nerovné vztahy, které vylučovaly legalizaci. Za *principátu ho někdy využívali i *císaři, pokud například ovdověli, jako *Vespasianus, nebo i vážný a seriózní *Marcus Aurelius. Stejně řešení zvolil i císař Nerva, protože jako jediný muž na římském trůně zůstal starým mládencem. Prameny uvádějí, že když se zmínění panovníci ukazovali na veřejnosti, vozili vedle sebe na vozech svoje konkubíny. Za pozdní antiky byl konkubinát běžnou záležitostí u římských vojáků. Z takového svazku římského důstojníka s prostou ženou pocházel i pozdější císař Konstantinus Veliký. Císařské pocty později udělil i své matce Heleně, již *církev prohlásila za svatou a jíž přičkla zásluhu o nalezení údajného *kříže, na němž byl ukřižován *Ježíš Kristus. Konstantinus sám měl alespoň dva takové svazky. Z prvního se mu narodil nejstarší syn Crispus. Poté se z dynastických důvodů oženil s dcerou svého staršího spolucísaře Maximiana Faustou, přestože byla ještě nedospělá. Manželství se naplnilo až v roce 317 narozením syna. Ve stejném roce, jen o několik měsíců dříve, se Konstantinovi narodil také nemanželský syn. O jeho matce historikové zaznamenali pouze to, že byla Arelatensis, tedy že pocházela z města Arelate, dnešního Arles. Fausta se snažila pomluvami eliminovat nejstaršího a nadějnějšího Crispa, jenž na to doplatil životem, a tak vstoupila neblaze do historie jako druhá *Faidra. Mělo se za to, že tak jako mytická Faidra, která se zamilovala do svého nevlastního syna Hippolyta a která se za jeho odmítnutí pomstila tím, že ho obvinila ze svodů, a zavinila tak jeho smrt, Fausta pravděpodobně využila podobné pomluvy se záměrem uchránit dynastické nároky svých vlastních dvou synů.

V rané římské společnosti nebyl rozvod sice běžnou záležitostí, ale uskutečňoval se tehdy, byly-li ze strany žen naplněny zákonné podmínky. Ženy byly zapuzovány zejména z těchto důvodů: nevěra, sterilita, marnotratnost, nehospodárnost, nebo pokud manželka muži záměrně způsobila újmu na majetku, také pokud otrávil děti anebo si tajně pro sebe nechala zhotovit klíče od domu, protože to bylo pokládáno za podezřelé.

Rozvod se konal u přetora před sedmi svědky a proběhl tak, že se po uvedení důvodu rozbily tabulky s manželskou smlouvou.

Muž použil rozvodové formule: „*i foras, femina*“ – „jdi pryč, ženo“, nebo: „*tuas res tibi agito*“ – „starej se sama o sebe“. Rozvádět se ze zákona nesměli *flaminové, jelikož by se tím porušila čistota, která byla absolutně nezbytná pro výkon jejich kněžské funkce. Tě se museli automaticky vzdát při poskvrnění, k němuž došlo, zemřela-li jim žena.

Ve starších dobách v Římě na Foru existovala svatyně starobylého ženského božstva jménem *Viriplaca. Sem se odebrali rozvádění manželé a v klidu si zde mohli vyříkat svoje rozpory a stesky. Poté co svatyně při pozdějších přestavbách, k nimž postupně na Foru docházelo, upadla v zapomnění, vzrůstal prý v Římě neúměrně počet rozvodů.

Za pozdní republiky, a zejména v císařské době, nastalo uvolnění mravů. Rozvody se staly běžnou záležitostí s účelově vykonstruovanými důvody. Významní politikové se ženili a rozváděli tak, aby posílili svou pozici. Nejen *Caesar nebo Pompeius, i zásadový, ale stejně ambiciózní a ješitný *Cicero se v padesáti sedmi letech rozvedl po třicetiletém manželství

s Terentií, aby si v politické kariéře pomohl věnem mladé Publie. Osud mu nicméně nedopřál, aby této situace dostatečně využil, protože byl v občanské válce brzy usmrčen Antoniovými stoupenci. Zato Terentia se postupně provdala ještě dvakrát a jako bohatá dědička po obou manželích se dožila více než sta let.

Spíše ze zjištěných důvodů se Cato Mladší rozvedl s Marcií, protože ji přesvědčil, aby se provdala za jeho bezdětného přítele Hortensia a zajistila mu potomstvo. Když se stala bohatou vdovou, vrátila se nazpět k původnímu manželovi.

Běžnou záležitostí se za *císařství staly dynastické sňatky, jimiž se legalizovaly nároky na trůn. Hned první z adeptů, Augustův nástupce Tiberius, na to však doplatil svým soukromým životem. Předpokladem k uznání za dědice trůnu byl svazek s Augustovou dcerou Iulií, kvůli němuž se musel rozvést se svou první milovanou ženou. Trůn získal, ale s prostopášnou Iulií nebyl šťasten. Zatrpklý a nespokojený se mstil novému manželovi své původní ženy, Gaiovi Asiniu Pollionovi, aspoň tak, že bojkotoval jeho politické iniciativy a úřední kariéru. Nakonec ho uvrhl do vězení, kde Pollio roku 33 zemřel vyčerpáním a *hladem.

Chronickým sklonem k rozvodům byl v augustovském období znám Gaius Cilnius *Maecenas, jinak proslulý podporou významných umělců. Údajně se každé ráno chystal k prétorovi, aby ho rozvedl, během dne si to rozmyslel a večer se opět ucházel o přízeň své ženy.

Uvolnění mravů za pozdní republiky a císařství vyvolalo krizi rodiny a následně i výrazný pokles *porodnosti a počtu římských občanů.

*Augustus, usilující o obrodu římských mravů, se snažil i tuto situaci řešit sérií zákonů, které měly upevnit rodinu, zvýšit populaci, zejména u příslušníků staré římské *aristokracie, senátorů a jezdců, a zamezit *cizoložství a *nevěře. Občanskou morálku povýšil na věc *veřejného zájmu a za cizoložství stanovil přísné tresty. Podle počtu dětí se otcové rodin těšili různým výhodám, a neženatí byli naopak sankcionováni. Byl vydán zákaz zrušení zásnub, protože ti, kteří neměli zájem oženit se, s oblibou neustále uzavírali a rušili zásnuby. V platnost vstoupilo ustanovení, že každý dospělý muž, tedy ve věku pětadvaceti až šedesáti let, musí být ženat a žena mezi dvaceti až padesáti lety vdaná. To neomezovalo počet rozvodů, ale ukládalo žít v trvalém svazku. Augustovy reformy vyvolávaly odpor římské společnosti a později musely být zmírněny. Stárnoucí a mrzutý císař s nevolí sledoval úpadek mravů, jemuž se nevyhnula ani jeho vlastní rodina, a bez soucitu poslal do vyhnanství svou dceru i vnučku a také slavného básníka *Ovidia, snad i proto, že jeho odvážné erotické básně podporovaly uvolněné chování tehdejší římské zlaté mládeže.

Ve vyšší společnosti došlo k výrazným změnám v chování žen. Římské ženy se často uchýlovaly k *potratům. Takové jednání bylo soukromou záležitostí a nebylo trestné, pokud manžel nevznesl žalobu, že je takto připravován o potomstvo. Majetné ženy se také často z vlastní vůle rozváděly, některé z nich se vyžívaly v nepřetržitém střídání sňatků a rozvodů. *Iuvenalis je kritizuje, že se vdávaly až desetkrát, a Martialis je kousavě označuje jako zákonem chráněné cizoložnice. Tradiční ctnosti římských žen se rozptylovaly v pohodlném životě, v účasti na hostinách. Přesto se heroismus Římanek zcela nevytratil. Příklady, jako byla Senekova (*Seneca) manželka Paulina nebo Paetova *Arria, které se odhodlaly se svými muži dobrovolně sdílet i smrt, bylo však málo.

Oficiálně se v právním řádu na postavení ženy nic nezměnilo. Na nutnost změn v tomto ohledu poukazoval koncem 1. století n. l. Epiktétův učitel *Musonius Rufus. Můžeme ho považovat za teoretika antického *feminismu, neboť proklamoval morální i intelektuální *rovnost mezi oběma pohlavími.

Avšak ani ženy na samém vrcholku pyramidy, k níž v poslední době bývá připodobňováno rozdělení římské společnosti, neměly vždy snadnou situaci. Tomuto pocitu se nelze ubránit při pohledu na portréty *Hadrianovy ženy Sabiny a *Gallienovy manželky Saloniny. Hadrianovo manželství bylo narušeno jeho homosexuálními sklony. Gallienus se zase

zahleděl do své germánské otrokyně, krásné světlolvasé Pippary, a na její počest prý dokonce skládal verše. Zanedbávání oficiálních manželek se patrně odráží i na jejich dochovaných podobiznách: z melancholického výrazu Sabiny a Saloniny je patrné, že obě byly neobyčejně půvabné, ale zároveň velmi frustrované ženy.

Z římských dějin vyplývá, že jen velmi málo císařských párů spolu žilo ve vzájemném souladu a porozumění. Výjimečná byla vzájemná oddanost mezi Augustem a jeho třetí manželkou Livií (*Livia Drusilla). Zamiloval se do ní v době, kdy byla podruhé těhotná a jejího muže přiměl k rozvodu. Livií ctil, často se s ní radil o státnických záležitostech a je známo, že inauguraci tak významné památky, jakou byl Oltář Augustova Míru *Ara Pacis Augustae* určil na den jejích narozenin. Císařovna svého muže o dost dlouho přežila. Tomu, že chtěla mít u sebe aspoň jeho obraz, vděčíme za dochování Augustova nejslavnějšího portrétu v podobě sochy heroizovaného vojevůdce. Byla nalezena v troskách její příměstské vily v Prima porta a je z ní patrné, že ji pro Livií zhotovili jako kopii originálního Augustova bronzového památníku, který stál v Římě.

Manželství egocentrických a manických osobností typu Caliguly, Nerona či Domitiana nebyla kvůli jejich násilně prosazované libovůli nijak šťastná a procházela četnými krizemi. Poslední dvě ze čtyř manželek slabošského Claudia byly silně manipulativní a zejména Messalina proslula svou sexuální nezřízeností. Po rozvodu s ní se oženil s neteří Agrippinou, která jej využila k tomu, aby posílila postavení svého syna z předchozího manželství, a když se Nero mohl ujmout moci, Claudia z trůnu společně odstranili jedem. Klidné bylo manželství Traiana a Plotiny, kteří byli bezdětní. Z jejich doby nejsou známy žádné dvorské skandály. Křehká císařovna měla pochopení pro workoholismus svého muže a patrně se rovněž snažila přizpůsobit i intenzitě jeho pracovního nasazení. Lze tak snad usuzovat z jejich pozdějších portrétů, na nichž, vzhledem k tomu, že byla o dost mladší než *Traianus, působí dost křečovitě a unaveně. Traianus měl v oblibě i svou sestru Marcianu a role dvorských krásek v jeho době připadla především její dceři Matidii a později i jejím dvěma dcerám Matidii mladší, již snad znázorňuje krásný portrét s vysokým účesem z Kapitolských muzeí, a známější Sabině, která byla v rámci rodiny provdána za Hadriana.

V následujících generacích o klid manželského krbu více pečovali Antoninus Pius a jeho zeť Marcus Aurelius. Jejich ženy, Faustina starší a její stejnojmenná dcera byly plnokrevné dámy spíše měšťanského typu a rády si užívaly života. Manželé jim přesto prokazovali úctu, i když některé vztahy mladší Faustiny byly dost problematické, až do té míry, že o Commodovi se soudilo, že byl spíše synem některého *gladiátora než vážného a solidního filozofa na trůně.

Role zastánců manželství jako základu pevného společenského řádu v Římě tradičně patřila aristokratickým senátorským vrstvám. V průběhu 2. a 3. století se proto mezi důležité události ze života vysoce postavených Římanů počítá narození, výchova a vzdělání, pak následuje sňatek, čímž se rozumí i řádné manželství jako takové. K událostem ze soukromého života se řadí ještě úspěchy v úřední i vojenské kariéře. Takový stereotyp hodnot opakovaně ilustrují motivy, jimiž jsou zdobeny okázalé sarkofágy pro jedince z nejvyšších společenských kruhů. Tato móda tzv. senátorských sarkofágů se v Římě udržela až do konce antiky, i když je příznačné, že z vyjmenovaných událostí, na sarkofázích přetrvává vlastně jen motiv sňatku, tj. *dextrarum iunctio* jako symbol významu rodiny a jejího zázemí pro život člověka, který odpovědně plnil své osobní i společenské závazky. Na respektování rodinných a rodových vztahů a na jejich *pevnosti Řím kdysi dávno založil svou expanzivní cestu dějinami. Tyto hodnoty neztratily svůj reálný a duchovní význam ani na sklonku antiky a obrazy tohoto druhu užívané jak v pohanském, tak i křesťanském *kontextu ukazují, že rodinné vztahy byly vnímány jako důkaz toho, že člověk nežil zbytečně a zaslouží si, aby jeho památka zůstala zachována, případně se mu dostalo spásy v posmrtném životě. (Marie Parodyová)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*civilizace předkolumbovské Ameriky), obecně

lze říci, že *indiáni předkolumbovské Ameriky přikládali *sexu a *erotice mnohem menší význam než obyvatelé *Starého světa (především Evropy, zvláště Asie, a dokonce i Afriky). Až teprve nálezy mochické antropomorfní *keramiky způsobily obrat v tradičním nazírání části odborné veřejnosti – zvláště americké; ta dokonce po dosti dlouhou dobu vnímala indiány jako nedostatečně sexuální.

Mezoamerické společnosti: Základem mravního *kodexu všech hlavních mezoamerických společností byla naprostá podřízenost náboženskému kultu, který mohl oscilovat od poměrně primitivních mytologických představ přes složité polyteistické komplexy (někdy s výrazným katastrofickým podtextem) až k náznakům *monoteismu a počátkům filozofického myšlení (**Nezahualcóyotl*). V maysko-toltécko-aztéckém okruhu hrálo nesporně určující úlohu i uctívání boha-hrdiny **Quetzalcóatla* (u *Mayů **Cuculcána*), důsledného odpůrce krvavých lidských obětí.

Modelově tato pojetí ukážeme zejména na příkladech snad nejvýraznějších mezoamerických *civilizací – aztécké a mayské.

Celé aztécké myšlení bylo ve své podstatě podřízeno katastrofickému schématu – jejich „současný svět“ byl již čtyřikrát zničen, čekala ho *katastrofa pátá. Toto pojetí bylo zformulováno v mýtu o čtyřech (pěti) sluncích (viz *slunce [Slunce]). Páté katastrofě by snad bylo možno zabránit *dodáváním síly a pohybu* *bohům, kteří jsou za chod univerza odpovědní. Sílu dávala nejcennější tekutina světa a božstvům milá potrava – lidská *krev, zdrojem samopohybu bylo tepající lidské *srdce. Aztékové se sami pokládali za vyvolený národ, který je předurčen ke spolupráci s pátým Sluncem, jíž by snad bylo možno zabránit páté katastrofě. Z těchto idejí vychází na první pohled nesmyslný krvavý *rituál vytrhávání lidských srdcí *zaživa* z těl obětí a jejich obětování bohům. Zjednodušeně lze usuzovat, že v tomto mýtu se zřejmě vzdáleně odrazily i některé přírodní jevy – sopečná a tektonická činnost, uragány, záplavy.

Tolik ve velmi zjednodušujícím náčrtu o skutečnosti, jež poznamenala aztécké myšlení a konání tak silně, že v něm zůstalo jen velmi málo prostoru pro cit nejvznešenější – *lásku. Přesto však erotika a láska hrála v aztécké společnosti velkou roli, a to láska milenecká a manželská, láska mezi rodiči a dětmi, láska *romantická* i *tělesná*. Polaritu vztahu k ženě v aztécké společnosti je možno dokumentovat dvěma základními skutečnostmi: jednak existencí *prostitutek*, zvaných *ahuianime* (prakticky v klasickém modelu vnímání Starého světa), jednak velkou úctou aztécké společnosti k ženám, jež zemřely při porodu – ta se pak promítla do zcela konkrétních představ o jejich zvýhodnění v posmrtném životě.

U Aztéků (na rozdíl od Mayů) existovala jistá, byť omezená volnost v sexuálním životě. Vyjadřuje ji oficiální existence prostitutek (*ahuianime*) a homosexuálů (*cuiloni*), o nichž největší znalec aztécké kultury 16. století Bernardino de *Sahagún říká, že „*napodobovali ženy a hovořili ženským hlasem*“. Oběma těmito skupinami ovšem společnost opovrhovala, ne tak jako *Inkové homosexuály (kde byla tato sexuální orientace, pokud vyšla najevo, trestána smrtí: zřejmě ani ne tak z morálních, jako ekonomických důvodů – homosexuál neměl děti, důležitou pracovní sílu státu).

Nerovnováha ve vztazích mezi oběma pohlavími spočívala u Aztéků ve skutečnosti (opět známé u mnoha dalších kultur), že sexuální morálka vyžadovala od ženy až do *sňatku panenství a po *svatbě manželskou věrnost, zatímco muž překročil povolené hranice jen tehdy, když měl poměr s vdanou ženou, mohl mít konkubíny a využívat oficiálně tolerované *prostitute.

Pokud se týká vlastního sňatku a následné *instituce *manželství, mladý muž se mohl ženit ve věku dvaceti let, dívka se mohla vdát v šestnácti letech. Sňatek smlouvali rodiče, ovšem se souhlasem obou mladých lidí. Existoval zákaz *incestu a spojení mezi příslušníky téhož *klanu.

V den svatby odnesla jedna z *dohazovaček* na zádech nevěstu do ženichova domu. Tam

svatebčané vedli květnaté projevy, potom byly cípy přehozů (*serape, huipil*) ženicha a nevěsty svázány jako *symbol jejich spojení. Načež starší muži a ženy rozvláčně pronášeli různé rady. Následovala hostina s hojností **pulque*. Novomanželé se po této zdlouhavé a únavné proceduře uchýlili do ústraní, kde se po čtyři dny káli a postili. Teprve po uplynutí této doby mohlo být manželství plně realizováno pohlavním stykem.

Svévolné opuštění rodiny se považovalo za nevhodné, ale za určitých podmínek mohl *soud povolit rozvod. Muž měl právo zapudit ženu, když byla „*neplodná, zlostná a popudlivá nebo zanedbávala domácí povinnosti*“. Žena měla také svá práva: směla odejít od manžela, pokud se nestaral o výchovu dětí nebo jí fyzicky ubližoval. Pojem duševní týrání však Aztékové neznali.

Mayové kontrolovali *sexualitu a erotické projevy mnohem přísněji než Aztékové. Do tří až čtyř let vychovávala děti matka. Když bylo mayskému chlapci kolem pěti let, upevnili mu na temeni hlavy malou bílou kuličku. Děvčeti v obdobném věku uvázali kolem pasu provázek, na němž byla upevněna červená lastura jako symbol panenství. Odnětí lastury nebo kuličky před iniciačním obřadem považovala mayská společnost za velmi potupné.

Když chlapci vyrostli, žili zprvu v domě postaveném zvlášť pro mladé neženaté muže obce. Scházeli se v něm ke svým zábavám a obvykle tu společně nocovali až do svatby. Dokud se neoženili, pomalovávali se černě.

Jinak mládenci setrvali stále se svými otci. Velký znalec kultury Mayů *biskup Diego de *Landa o tom již v 16. století napsal: „Provázeli své otce vždy a všude a ve všech záležitostech, takže se z nich stávali stejní modláři, jako jejich otcové; vydatně jim pomáhali v jejich lopotě.“

Dívky se po iniciačním obřadu staly zralými pro manželství. Byly vychovávány ve skromnosti a pokoře: kdykoliv potkaly muže, obrátily se k němu zády a nechaly ho projít; když mu dávaly napít vody, klopyly cudně oči. Matky je učily, jak péci *tortilly*, což bylo zaměstnání zabírající velkou část dne. Ženy vedly domácnost, vařily, předly a tkaly. Pěstovaly drůbež a chodily na trh prodávat zboží, jež vyrobily. Když bylo třeba, nosily břemena po boku svých mužů a pomáhaly jim při setbě a obdělávání půdy.

Incko-kečuánská společnost: Projevy sexuality a erotiky v každodenním životě takzvaných *vysokých kultur Ameriky (Aztéků, Mayů a Inků) jsou výrazněji čitelné především u jihoamerických Inků. Inkové byli jedinou z uvedených kultur, kde byl běžný předmanželský pohlavní styk: *stát, *církve i *společnost jej tolerovaly, protože panenství se nepokládalo za nic důležitého. Jedinou výjimkou byly *Panny Slunce – Aclla cuna*, jež představovaly pozoruhodnou inckou instituci související s *náboženstvím. *Tahuantinsuyu totiž žádalo od svých řadových občanů takřka všechno: muž dával říši a božskému inkovi svou sílu, práci na polích, službu na státních *stavbách či ve vojsku, žena poskytovala krásu a půvab. A tak každým rokem navštěvoval incké *vesnice státní *úředník (odhadce) – *apopanaca, a hodnotil všechna místní děvčata. Jak název *Panny Slunce* naznačuje, musely být všechny dívky až do návštěvy apopanaky neposkvrněné. Proto byl výběr prováděn mezi děvčaty přibližně desetiletými. Státní odhadce rozdělil všechny dívky na dvě skupiny. Zvláště krásné a fyzicky dokonalé panny vybral – odtud také jejich kečuánské jméno *Aclla cuna* – „Vybrané panny“. Dívky, které nebyly vybrány, zůstaly až do svatby ve svazku otcova *ayllu (*občiny). Vybrané panny byly umístěny v *kláštřech v hlavních *městech čtyř provincií Tahuantinsuyu. Tam se čtyři roky na státní náklady učily domácím pracím – vaření, tkání, předení a dalším činnostem. Když uplynuly čtyři roky, byly Vybrané panny znovu posouzeny. Některé byly dány státním úředníkům a zasloužilým důstojníkům za manželky nebo konkubíny, z ostatních se staly *Mama cuna („Matky – služebnice boha Slunce“). Tyto „incké vestálky“ přísahaly, že budou žít ve věčné čistotě – ztráta panenství pro ně znamenala jistou smrt. Vykonávaly různé *svaté práce*, například připravovaly jídlo a nápoje k obětním rituálům. V čele všech Panen Slunce stála velekněžka – *Coya pasca*. Absolutní

nedotknutelnost Panen Slunce ovšem neplatila pro inku, který si mezi těmito ženami vybíral své vedlejší ženy.

Oženit se a vdát bylo v Tahuantinsuyu občanskou povinností. Muž měl při výběru partnerky relativně volnou ruku. Když si však muž do dvaceti let věku a dívka do osmnácti let nevybrali životního partnera sami, zasáhl opět všemocný incký stát. V určený den se museli všichni svobodní muži a svobodné dívky vymezené věkové kategorie dostavit do krajského města a příslušný úředník zvaný *tuki-ru-kuk* („ten, kdo všechno vidí“) podle vlastního uvážení vytvářel z doposud svobodných manželské páry. Proti takovému „vynucenému sňatku“ nebylo odvolání.

O formách uzavírání manželství ve vládnoucích vrstvách máme poměrně ucelené informace, zato o svatbě prostého občana je známo jen velmi málo. Spíše než láska byly pohnutkou k manželství (jako prakticky všude jinde na světě) důvody hospodářské. Vyhledl-li si muž ženu, začal pravidelně navštěvovat dům jejího otce a pomáhat mu s prací (totéž známe i u indiánů v Severní Americe).

Svatební obřad prostých Inků byl jednoduchý: snoubenci si podali ruce a pak následoval půvabný idylický *zvyk vyměňování sandálů (žena ani v tomto nuzném životě nebyla jen bezprávnou konkubínou nebo otrockou služebnicí). Po svatbě žil prostý indián v přísné monogamii, a protože žena připravovala potravu i nápoje, znamenala její smrt vždy pohromu. *Polygamie se připouštěla jen ve vládnoucích vrstvách, sám inka (*vyvolený*), jenž si bral kvůli udržení božského majestátu za manželku vlastní sestru, míval více než sedm set konkubín. Pro *vyvoleného* nebyla tedy smrt manželky takovým neštěstím; jeho vedlejší ženy však *hlasitě a vytrvale nařikaly*, protože doufaly, že tímto projevem soustrasti dosáhnou postavení hlavní manželky. Chlapci z vládnoucí vrstvy až do své svatby vyrůstali se stejně starými chůvami, které se stávaly jejich souložnicemi. Sirotci ze špičky společnosti žili často u bezdětných vdov, které je vychovávaly a zasvěcovaly do pohlavního života. Nic takového ovšem nečekalo na *prostého* občana Tahuantinsuyu; ten našel ve svém monogamním životě velmi málo příležitostí k nějakým variacím na erotická a sexuální témata, a měl-li snad někdy nadměrné milostné touhy, pohltilo je téměř určité vyčerpání z těžké, přísně kontrolované práce.

Je zřejmé, že v takto spleťtém systému má pojem lásky, vztahu obou pohlaví i manželství různě odstíněné charakteristické rysy. Vždycky však odráží (alespoň tak, jak nám to ukazuje slovesné umění, hlavně lyrická *poezie) hlubokou milostnou touhu, lásku jako základní cit, jenž mnohdy konkuruje i náboženskému citění. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*civilizace starověkého Egypta), naplnit řádný a plnohodnotný život mohl dávný obyvatel *země na Nilu jedině tak, že se důsledně řídil principem **maat* – ideálem mravního řádu v tehdejší *společnosti, tak často zmiňovaným v egyptských textech. V zásadách mravního řádu *maat* je pevně zakotvena *láska muže a ženy a současně i rovnoprávné postavení obou, jež je charakteristické pro egyptskou společnost již v době stavitelů *pyramid (Stará říše, 2640–2155 př. n. l.). Dobře to dokazují nesčetné dochované hmotné památky i písemné prameny. Žena měla vážené postavení a zvláště byla ctěna v *manželství jako manželka a matka. Rovnocenný manželský svazek a rodinný život byly pro Egyptřany nade vše.

Starí Egyptřané nepovažovali manželství za právní poměr, ale viděli v něm společenskou skutečnost. Manželství pro ně bylo pevným svazkem muže a ženy, který si oba přejí a který má trvat navěky, tedy i na onom světě. Hlavním účelem manželského svazku bylo zajištění a výchova potomků, kteří měli zaručit trvání rodiny. Dávní Egyptřané měli opravdu výrazný smysl pro rodinu. Hluboký cit pospolitosti pojil Egyptřana nejen s partnerkou, ale i s předky a potomky. V životopisných nápisech vytesaných do stěn soukromých hrodek se Egyptřané velice často dovolávají svých slavných předků, na které jsou pyšní, a zmiňují se o svých potomcích. Takto zcela prakticky chápaný postoj k manželství je třeba měřit spíše

společenskými než právními měřítky. Staroegyptskému manželství rovněž chybí náboženské „posvěcení“; nikde například nenacházíme příznaky toho, že by tu nějakým způsobem zasahovali *kněží. Světská podstata a mimo právní oblast ležící původ manželství nám vysvětlují skutečnost, že Egyptané nikdy nevytvořili pro uzavření manželství nějaký formální *akt. Pokud jsou v pozdějších textech obsaženy zprávy o *svatbách nebo svatebních slavnostech, pak nejde o plnění nějakého příkazu, nýbrž o oznámení uzavření manželského svazku, o pouhé dání na vědomí. A to se právě tak týká i oficiálního oznámení o uzavření *sňatku *Ramesse II. s chetitskou princeznou na takzvané svatební *stéle z *chrámů v *Karnaku, na *Elefantíně, v *Abú Simbelu, Amaře a Akše.

Bližší informace o manželství nám poskytují písemné památky pocházející až z Pozdní doby (712–332 př. n. l.), psané kurzivním hieratickým písmem nebo demotickým písmem, anebo dokonce z Ptolemaiovské (řecké) epochy (332–30 př. n. l.). I když se egyptská společnost vyznačovala silným *konzervatismem, můžeme těchto pramenů – často o celá tisíciletí mladších – využít pro starší období pouze do určité míry.

Předpokladem manželství byla v první řadě schopnost uzavřít sňatek s osobou druhého pohlaví. Těžko se však dá stanovit přesný věk pro vstup do manželství. Zdá se, že vhodný věk závisel u muže na jeho úspěšnosti v povolání, hmotném zajištění a na vážnosti rodiny. Vezír a slavný mudrc *Ptahhotep (5. dynastie, 24. století př. n. l.) ve své knize moudrých rad do života promlouvá k mladému muži těmito slovy:

„Jestliže jsi už vynikl, založ si domácnost. / Miluj svou ženu horoucně, jak se sluší. / Živ ji a oblékej; / vonné masti jsou lékem pro její tělo. / Čiň ji šťastnou po celý svůj život; / vždyť je prospěšná svému pánu jako pole. / Nepoháněj ji před soud / ani se na ní nedopouštěj násilí. / Žena, která jedná bezprostředně podle toho, / co viděla, je jako bouře: / proto ji raději drž doma / a uklidňuj ji. / Když ji zapudíš, přinese to jen slzy. / Ona nabízí své ženství / a sama za to očekává dobré zaopatření.“

Ptahhotepova kniha moudrých rad, která jistě byla hojně opisována a dobře známa, byla považována za určitý návod, jak se má člověk chovat a jednat, aby dosáhl postavení ve společnosti, aby byl úspěšný a oblíbený. Citovaný úsek, který obsahuje praktickou radu, jak má muž zacházet se svou manželkou, dokládá zásadu, kterou se Egyptané skutečně snažili dodržovat.

U dívky bylo předpokladem k uzavření sňatku především dosažení pohlavní dospělosti (máme například doklady, že dívka vstoupila do manželství ve věku necelých čtrnácti let). Zřejmě pro ni nebyla stanovena žádná věková hranice k provozování pohlavního styku. Je zajímavé, že se nikde v egyptských textech nemluví o panenství v souvislosti se vstupem dívky do manželství (egyptština ani neměla žádné označení pro „pannu“). V egyptském manželství si byli oba partneři rovni a skutečně nikde nenacházíme žádné známky toho, že by muž byl nějakým způsobem nadřazen ženě. Muž svou ženu miloval, žena pro něho nikdy nebyla pouze věcí, předmětem obchodu, nebo dokonce násilí. V manželství spočívala hlavní úloha ženy v naplnění jejího důležitého biologického a kulturního poslání (těhotenství, porod, péče o děti a jejich výchova). Žena vedla domácnost. Naproti tomu muž měl své úlohy spíše ve vnější sféře. Neznamená to však, že se aktivita ženy soustřeďovala výhradně na vedení domácnosti a na rodinný život. Již ve 3. tisíciletí př. n. l. žena působila i ve veřejném životě a příležitostně zastávala významnější *úřady (například kněžské). Svědčí o tom některé zajímavé tituly, jež se zachovaly: „představená místnosti s mastmi a líčidly v královském domě“, „správkyně jídelny“, „představená místnosti s parukami“, „představená lékařek“, „představená královského *harému“ a další.

Ve starém Egyptě byla poměrně častá manželství mezi *pokrevně příbuznými: z pozdějších dob existují doklady o manželství nevlastních sourozenců, strýce s neteří, bratrance se sestřenicí (tento druh manželství se dodnes běžně vyskytuje na egyptském venkově). Dá se předpokládat, že takové sňatky existovaly již ve Staré říši. Naproti tomu

máme doložen jen jediný jistý případ manželství sourozenců, a to ve 22. dynastii (jde o rodinu „velitele libyjských vojáků“, tedy o rodinu neegyptského původu).

Jiná však byla situace u královského dvora: tam byla manželství sourozenců běžná (zvláště v 18. dynastii). Taková pokrevní manželství mohla být motivována některými náboženskými představami (jsou známé četné egyptské incestní *mýty). *Faraon byl žijícím *bohem a manželstvím se svou sestrou chtěl zajistit čistotu královského – božího potomka a dědice *trůnu Horního a Dolního Egypta. Pravděpodobně ze stejných pohnutek se někteří egyptští vládcí ani nerozpakovali oženit se se svými vlastními dcerami (v Nové říši například Amenhotep III., Amenhotep IV. – Achnaton a Ramesse II.). Ve starších dobách takový druh sňatku ovšem není prokázáný.

Postavení egyptské královny bylo vždy výsadní, neboť se odvozovalo od postavení jejího manžela – „boha žijícího na zemi“, jenž byl pánem všech a všeho. Rovněž manželka faraona byla povýšena do boží sféry a do okruhu mytických událostí. Její vysoký společenský *status ostatně vystihují jak její tituly vyjadřující nejužší vztah k panovníkovi („Ta, která vidí Hora a Sutecha“, „Ta, která je v Horově družině“, „Přítelkyně Hora“), tak vysoké náboženské funkce, které zastávala. Již v době Staré říše byla kněžkou beraního božstva Bapefa, býcího božstva Casepefa, bohyně *Hathory a Sachmety nebo boha Thovta. Navíc byla identifikována s ochrannými bohyněmi Horního a Dolního Egypta Nechetou a Vadzetou. Krajně důležitá úloha připadla královně zejména při předávání královské moci po smrti jejího manžela. V takovém případě totiž zaručovala *legitimitu dalšího panovníka, kterým měl být její prvorozený syn. Kromě toho egyptské dějiny znají více případů, kdy královna hrála aktivní úlohu ve státních záležitostech nebo kdy se sama stala vládnoucím faraonem. Mezi takové výrazné ženské osobnosti na trůnu *Pána Obou zemí* patřila již v době Staré říše královská matka a královna *Chentkaus (II.) (kolem roku 2420 př. n. l.), později vynikla především královna *Hatšepsut, „dcera Amona“, která během své dvaadvacet let trvající *vlády v 15. století př. n. l. vedla důslednou mírovou politiku (*mír) a proslula rozsáhlou stavební činností. Slavný je její velkolepý terasovitý zádušní chrám v Dér el-Bahrí. Vynikla rovněž *Nefertiti, „Krásná přišla“, manželka slavného faraona Amenhotepa IV. (Achnatona) (kolem 1359–1342 př. n. l.), proslulá zejména díky portrétním zpodobením sochaře Thutmose jako nejpůvabnější ženská tvář *starověku. Již egyptské chrámové texty nadto uvádějí, že Nefertiti byla za vlády svého manžela i významnou osobností v životě země; patrně totéž v básnické metafoře vyjádřil Achnaton v závěrečných verších svého *Chvalozpěvu na Slunce*. Avšak teprve v moderní době objasňují egyptologové stupeň její důležitosti. Někteří z badatelů se dokonce domnívají, že její postavení ve *správě *státu bylo nesmírně důležité, že možná byla přímo spoluvládkyní Egypta. O Nefertitině (přirozené či násilné?) smrti není známo nic bližšího.

Dá se předpokládat (přímé doklady jsou až z Pozdní doby), že muž a žena, kteří vstupovali do manželství, měli ve společnosti přibližně stejné postavení. Je však otázkou, zda společenský původ mohl být ze zásady překážkou sňatku dvou mladých lidí. Manželství s cizinci byla ve starém Egyptě možná ve všech dobách. Z Nové říše existují doklady, že Egyptan uzavřel právoplatný sňatek s ženou ze *Sýrie či Núbie; rovněž Egyptanky se vdávaly za cizince. U královského dvora jsou takové případy vůbec časté.

Na *reliéfech vytesaných do stěn kultovních místností mastab Staré říše bývá manžel obvykle znázorňován ve stejném měřítku se „svou (jedinou) milovanou ženou“. Sedí u obětního stolu po pravici „paní domu“ (což je častý titul manželky užívaný od Střední říše) a zároveň matky hlavního dědice – nejstaršího syna. Jestliže si příslušníci vyšších *společenských vrstev (především nomarchové a vysocí státní *úředníci) někdy dopřáli harém nebo takzvané vedlejší ženy, pak tyto stály v rodinně právní *hierarchii daleko za hlavní manželkou. Neměly žádné dědické nároky, nebyly prohlášeny manželkami a jako pouhé souložnice byly zcela závislé na přízni pána a jeho hlavní manželky. Úloha vedlejší ženy se ovšem mohla značně zvýhodnit, nedostavil-li se vytoužený hlavní dědic a měla-li tato

vedlejší žena syna. Z právního hlediska je však třeba v každém případě mluvit o monogamní formě manželství, i když ke skutečné domácnosti vysoce postaveného muže mohly patřit další ženy jako *konkubíny.

Z obrovského množství dochovaných hrobek Staré říše je známo pouze sedmnáct dokladů ukazujících na možnou *polygamii, tj. na manželství jednoho muže s alespoň dvěma ženami, přičemž se předpokládají vedle sebe existující manželství a naprostá rovnoprávnost manželek. Mluvíme výslovně o možné polygamii, neboť v těchto případech nelze vyloučit, že šlo o následná manželství, jejichž důvodem mohl být buď rozvod (je ale otázkou, zda by v takovém případě byla žena zmíněna v hrobce svého někdejšího manžela) nebo smrt předcházející manželky. Jestliže šlo o skutečnou polygamii, zdá se, že motivem byla touha po dětech, respektive po mužském potomku. Uvedené případy musíme nicméně považovat spíše za výjimku než pravidlo (podobně jako v současném islámském Egyptě). Skutečná polygamie neexistovala ani u královského dvora: panovník měl jedinou hlavní manželku – královnu Obou zemí, jež měla nejvyšší společenský status. Královský harém však byl ve starém Egyptě naprosto běžný ve všech dobách.

Jak se zdá, mohl být panovníkův harém také centrem různých pletich a intrik. Svědčí o tom velmi zajímavá pasáž v životopisném nápisu z *hrobky správce Horního Egypta Veniho v Abydu (nyní uložen v Egyptském muzeu v Káhiře, č. 1435) z doby kolem roku 2300 př. n. l. Vysoký úředník Veni v ní v první osobě kromě jiného líčí neobvyklý tajný soudní proces s královnou Veretiamtes, která se měla přímo podílet na harémovém spiknutí proti samotnému panovníkovi.

Ze starších období se bohužel nezachovaly žádné dokumenty, které by přibližovaly majetkoprávní aspekty manželství. Odkazy na takzvané manželské smlouvy, kde se také hovoří o majetku, pocházejí teprve z Nové říše (1551–1080 př. n. l.). Více či méně úplné smlouvy, psané démotickým písmem, máme až z 6. století př. n. l.

Manželství mohla ukončit buď smrt jednoho z partnerů, nebo rozvod. V mladších obdobích se často vyskytují případy, kdy vdovec nebo vdova uzavřeli nový sňatek. V předchozích dobách tomu zřejmě bylo také tak. Rozvod – nebo přesněji řečeno zapuzení či propuštění – byl podobně jako sňatek naprosto soukromou záležitostí. Uskutečněný rozvod se bral jako fakt. Soudě podle pozdějších pramenů, mohl manželský svazek kdykoli vypovědět nejen muž, ale také žena. Důvodem rozvodu bývala například neplodnost ženy, pocit odporu jednoho partnera k druhému nebo přání uzavřít sňatek s jinou osobou. Takzvané rozvodové listy, v nichž se mimo jiné mluvilo také o majetku, jsou však doloženy až z 6. století př. n. l.

Ze Staré říše známe pouze ojedinělé a nepřímé doklady o rozvodu. Těmito doklady jsou zahlazená jména manželek v hrobkách jejich (bývalých) mužů. Když si uvědomíme, že zničení vlastního jména bylo v Egyptě krajním trestem, který v podstatě znamenal zbavit člověka možnosti pokračovat v životě na onom světě, musíme to pokládat za naprosto absolutní *sankci proti bývalé manželce.

Pokud jde o *cizoložství, zajímavá zmínka se nachází v papyru Westcar (berlínský papyrus č. 3033, z doby hyksóské nadvlády v 17. století př. n. l., jehož děj se však odehrává za vlády stavitele největší pyramidy *Chufua přibližně o tisíc let dříve). Na jednom místě se praví, že jistému knězi byla jeho manželka nevěrná. Kněz díky svým kouzlům způsobil, že cizoložníka chytil krokodýl a položil ho před *krále, který měl rozhodnout. Král poručil krokodýlovi, aby viníka sežral. Poté nevěrnou manželku upálili a její popel hodili do řeky.

Podle uvedeného případu by se dalo usuzovat, že cizoložství bylo považováno za těžký zločin. Této domněnce však odporuje svědectví pozdějších pramenů, jež jako jeden z obvyklých důvodů rozvodu uvádějí právě cizoložství ze strany ženy. V některých *naučeních je obsaženo varování před cizoložstvím jako nemorálním skutkem:

„Jestliže si přeješ zachovat přátelství / v domě, do něhož vstupuješ / jako syn, bratr nebo přítel / – ať už jsi v jakémkoli postavení –, / chraň se tam sblížit s ženami! / Není to k tomu

vhodné místo. / Muže vzruší tělo lesknoucí se jako *fajáns – / ta se však může rychle změnit v karneol. / Chvilé pomíjivá jako sen / a přinese jen smrt: / pozdě člověk zjistí svou lehkovážnost. / Muž se tak vzdává tisíce důležitějších věcí; / nic tím nezíská. / Nepřítel je ten, kdo nabádá k něčemu / takovému. / A pokud se k tomu někdo přesto odhodlává, / svědomí ho musí zastavit. / Nedělej to – vždyť je to hnusné! – / a ušetříš si neustálé trápení. / Ten, kdo odolá touze, / uspěje ve všem“ (Ptahhotep).

Rodina ve starém Egyptě tedy bývá monogamní, ačkoli u bohatých jedinců toto pravidlo nevyklučuje paralelní *instituci *konkubinátu a někdy i harém. Základní společenskou jednotkou byla nejužší rodina. Potvrzuje to také skutečnost, že slova vyjadřující *příbuzenské vztahy jsou v egyptštině omezena právě na nejužší *rodinu (otec, matka, syn, dcera, bratr, sestra, děti). Všechna ostatní slova označující *příbuzenství se tvoří opisy z těchto základních. Rodina se ve starém Egyptě těšila velké *úctě, což dokládají dochované texty, reliéfy a sochařská díla. Zmíňme se v této souvislosti o zvláště pozoruhodných něžných rodinných scénách z mastab Staré říše, které působivě zachycují manželský pár obklopený jejich malými dětmi. Velice vzácné jsou naopak scény, které nějakým způsobem naznačují intimní vztah mezi mužem a ženou (takřka absolutní výjimkou je satiricko-erotický papyrus turínského muzea č. 55 001 z 13./12. století př. n. l. se znázorněním různých poloh *soulože). Třebaže Egyptané s oblibou znázorňovali na stěnách svých hrobek nejrozmanitější scény z každodenního života, v případě milostných vztahů projevovali značnou zdrženlivost.

Láska a manželský svazek měly trvat po celý pozemský život obou partnerů a pokračovat během posmrtného života navěky. Zmíňujeme-li pozemský život dávných obyvatel země na Nilu, pak musíme připomenout představu starého Egypta o ideální délce života, jež se nejčastěji pohybovala okolo 110 let, někdy se ovšem uvádělo také 100, nebo dokonce 120 let. Autor démoticky psaného naučení z Insingerova papyru (Leidenský papyrus č. F 1895/5.1) se před dvěma tisíci lety navíc pokusil definovat hlavní etapy lidského života:

„Člověk stráví deset let jako dítě, než pochopí, co je smrt a život. / Dalších deset let mu trvá, než se naučí práci, která ho uživí. / Dalších deset let vydělává a získává majetek, z něhož bude žít. / Dalších deset let stárne a nabývá zkušenosti. / Potom zbývá ještě šedesát let života, které Thovt vymezil člověku. / Avšak jen jeden z milionu je s božím požehnáním prožije spokojeně“ (Naučení z Insingerova papyru).

Zmíněný vysněný ideální věk se však ve starém Egyptě bohužel značně lišil od skutečného, jenž se podle výsledků egyptologického bádání pohyboval průměrně kolem 35 let

...

Vzájemná úcta partnerů byla značná. Uvedme pro názornost slova vdovce, která dokumentují láskyplný vztah dávného Egyptěana k jeho manželce a současně jeho odpovědný postoj k manželství (z Leidenského papyru č. 371):

„Vzal jsem si tě za ženu, když jsem byl ještě mladý. (...) Neprohřešil jsem se vůči tobě, ani jsem nerozhněval tvé srdce. Tak jsem se choval, když jsem zastával různé vysoké úřady faraona. (...) A všechno to, co jsem mohl získat a co mi mohlo připadnout, jsem nepřijal jen kvůli tobě, protože jsem říkal, že jedním tak, jak si přeješ. (...) Nedopustil jsem, abys trpěla čímkoli, co jsem konal jako tvůj muž. Nikdy jsi neshledala, že bych tě podvedl jako nějaký venkovan, když jsem vstoupil do jiného domu. (...) Všechno jsem ti opatřil: olej, chléb i šaty. (...) Když jsi onemocněla, poslal jsem k tobě vrchního lékaře. (...) Pohled, po tvém odchodu jsem žil tři roky sám a neoženil jsem se.“

Mužovi nikdy nezůstával lhostejný osud manželky – vdovy po jeho smrti. V některých textech, které odpovídají závěti, například manžel odkazuje majetek své ženě *mortis causa*. V jednom nápisu, který pochází z neklidného období konce Staré říše, zase majitel skalní *hrobky sděluje potomstvu, že daroval hrobní šachtu své manželce. Přitom každému, kdo by chtěl tuto šachtu zničit či uzurpovat, hrozí nejvyšším možným soudem – procesem před Velkým bohem. Rozhodnutí o darování přitom odůvodňuje chválou, která je rozhodně víc než

pouhým souhrnem obvyklých frází: „Učinil jsem toto pro Asenku, protože jsem ji nesmírně ctil. Neřekla nic, co by mě zarmoutilo, a nikdy v mém životě nebyla zlá.“ (Břetislav Vachala)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*civilizace starověkého Předního východu), lidé, kteří obývali ve *starověku různé *krajiny *Předního východu, neznali ve vztahu mezi mužem a ženou žádný abstraktní pojem *mrvnosti. Z mytických příběhů bychom dokonce mohli usuzovat, že v časech, kdy se *bozi ještě chovali jako lidé (*antropomorfismus), převládaly *mravy volné a nespoutané, jež se však postupně kultivovaly. Tyto sumerské a akkadské literární skladby, zejména v částech líčících namlouvání a svádění nedospělých a dospělých božských párů (*Enlil a *Ninlil, *Enki a *Ninchursanga aj.), patrně ustavují a zároveň zrcadlí normy mezilidských vztahů, *sexuálního a erotického chování.

Bůh Enlil (sumersky: „pán vítr“; akkadsky rovněž Enlil nebo Ellil), jenž později stanul na čelném místě sumersko-akkadského *panteonu, sváděl jako chlapec na loďce mladičkou Ninlilu. Podle některých sumerských *mýtů je Enlil pokládán za organizátora *světa a stvořitele člověka, v jiných jsou vyličeny jeho sexuální a erotické vztahy k bohyním Ninlil a Sud. Po milování s mladičkou bohyní Ninlil, která právě dospěla, se Enlil stal nečistým, a byl proto vyhnán shromážděním bohů ze svého *města *Nippuru. Ninlil, která již nosila v lůně Enlilova syna Su'ena, se vydala za ním. Enlil, zřejmě v obavách před dalším znečištěním a hněvem bohů, se jí snažil vyhnout. Teprve když se dověděl, že je těhotná, miloval se s ní znovu a zplodil boha Nergala; situace se posléze dvakrát opakovala a Ninlila porodila bohy Ninazua a Enbilulua. S bohyní Sud se Enlil oženil a zplodil s ní dceru Nisabu-Ašnan, bohyni písařství a personifikaci obilí.

Enki (sumersky: „pán země“; akkadsky Ea, „živoucí“) byl v sumersko-akkadské *mytologii bohem moudrosti a *magie, vládcem podzemního sladkovodního oceánu *Abzu, dárce hojnosti vod i bohem plodnosti. Jeho sexuální život a vše, co z něj povstalo, zachycuje zejména sumerský mýtus Enki a Ninchursanga – bývá interpretován jako příběh o nastolení zákazu *incestu, vzniku *exogamie a vytvoření podmínek pro rozvoj lidské *společnosti a *civilizace. Líčení začíná na „panenském a čistém“ ostrově Dilmunu před vznikem civilizace. Ze spojení Enkiho a Ninsikilly (střídavě je nazývána Nintu, Damgalnunna, Ninchursanga), jeho dcery a zároveň manželky, se zrodila bohyně Ninsar, s ní zplodil Enki bohyni Ninkurru, s kterou pak zplodil bohyni Uttu. Tehdy zasáhla bohyně Nintu a varovala Uttu před Enkiho sexuální nenasytostí. Enkimu se podařilo k Uttu dostat v přestrojení za zahradníka. Ninchursanga však zabránila Uttu v *početí a z Enkiho semene vyrostlo osm rostlin. Když Enki rostliny spatřil, snědl je a onemocněl. Ninchursanga ho proklela a skryla se před ním. Na Enlilovu žádost a pod příslibem odměny se vydala Ninchursangu hledat liška. Přivedla ji k nemocnému Enkimu, jemuž Ninchursanga porodila osm bohů, kteří vyléčili jeho osm nemocí.

Jakýmsi vzorem či *modelem dívky, milenky i zkušené ženy byla bohyně Inanna; jejími archetypy v prehistorických zemědělských *kulturách byly zřejmě bohyně *lásky a plodnosti, které byly zpodobovány s obnaženými ňadry. Inanna často střídala a opouštěla své partnery, ale dokázala se mstít celé zemi, když byla ve spánku zneuctěna zahradníkem Šukalletudou (v eposu Inanna a Šukalletuda). Ostatně v *Eposu o Gilgamešovi* vyčítá urucký *král *Gilgameš babylonské Ištaře, že měla mnoho milenců a všechny nakonec opustila. V témže eposu byl *divoch Enkidu „polidštěn“ opakovaným milováním s uruckou prostitutkou.

Tato a mnohé další zmínky v sumersko-akkadských mýtech dokládají, že i na Předním východě byla *prostituce běžným jevem. Kromě profánní prostituce, tedy poskytování pohlavního styku za odměnu, byla zde neobyčejně rozšířena posvátná (kultovní) prostituce. Obě formy jsou transkulturní a mají hluboké, pravěké a starověké kořeny. Posvátné milování bylo praktikováno ve většině starých loveckých a zemědělských kultur a civilizací a pohlavní *akt spojený s *rituálem zde sloužil k udržování a znovuobnovování plodnosti a k uchování božského řádu světa. Tak tomu bylo i na Předním východě: v sumerském mýtu

Enki a řád světa patřila posvátná prostituce k božskému „řádu světa“ a objevuje se v seznamu civilizačních pojmů (sumersky: *me*), jimiž bůh Enki obdaroval v opilosti bohyni Inannu. V chrámových komplexech starověkých mezopotamských měst (*Babylon, *Kiš, *Nippur, *Sippar aj.) existovaly uzavřené domy s příbytky žen provozujících chrámovou prostituci. Kultovní zdůvodnění pohlavního styku s *kněžími, králem a dalšími muži není zatím zcela jasné a zdá se, že podobné soulože v sakralizovaných prostorách (akkadsky *gagim*) měly zřejmě rituální charakter. Posvátné prostitutky (hieroduly) tvořily skupinu poměrně vysoce postavených kněžek (sumersky: *lukur*; akkadsky: *naditu*), které byly chráněny zvláštními právními předpisy. Za *vlády babylonského krále *Chammurapiho mohly například jako jediné ženy ve společnosti volně nakládat se svým majetkem, uzavírat smlouvy a obchodovat. *Hieroduly pocházely z královských rodin nebo z rodin příslušníků dvorské *družiny a vyšších *úředníků. Posvátná prostituce byla součástí náboženských *svátků a slavností, především v čase podzimní a jarní rovnodennosti. Hlavním smyslem slavností, které provázely zčásti i orgie konané na počest bohyně plodnosti Inanny, bylo udržování a znovuoobnovování plodnosti.

Obřad posvátného sňatku souvisel se *zikkuratem – s chrámovou věží, na jejímž vrcholu stál *chrám (akkadsky: *zikkurratu*, *sikkurratu*, podstatné jméno odvozené od akkadského slovesa *zakáru*, „vyčínat, tyčit se“). Zikkurraty se stavěly od sumerských dob na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. až zhruba do roku 500 př. n. l. a byly v mezopotamských (i elamských) městech hlavní hmotnou i duchovní dominantou, neboť byly obvykle zasvěceny městskému bohu, od něhož se očekávalo, že zajistí obyvatelům štěstí a prosperitu v pozemském i posmrtném životě. Byly proto i častým tématem oslavných skladeb.

Vyvýšené chrámy mělo ve 3. tisíciletí př. n. l. každé větší sumerské město. V *Eridu uctívali *Enkiho, v *Nippuru *Enlila s Ninlilou, v *Uruku *Ana s *Inannou, v *Kiši *Ninchursangu, v *Larse *Utua ... Nejslavnější a největší sumerský stupňovitý chrám stál v Uru. Byl zasvěcen králem Urnammuem (2111–2094 př. n. l.) bohu *Měsíci Nannarovi. První sumerští vládcí chodili do chrámů a spolu s ostatními kněžími (bez výsadního postavení) se účastnili hromadných kultovních obřadů. Vládce byl pouze veleknězem. Na sklonku 3. tisíciletí př. n. l. se králové v Uru prohlásili za boží nástupce na zemi, stali se sami bohy. Stupňovité chrámy s nepřístupnou *svatyní na vrcholu chránily před zraky nepovolaných především tajemný rituál „posvátného sňatku“. Tento obřad měl krajně zajistit plodnost a úrodu v následujícím vegetačním období. Opakoval se proto každým rokem koncem března nebo počátkem dubna (časově tedy spadal přibližně do období křesťanských *Velikonoc). Rituální milování sledovali podle sumerských a babylonských představ sami bozi, kteří prý kdysi dávno lidem poručili kopat kanály, vršit hráze a také stavět svatyně na zděných terasách.

Kromě kultovní prostituce existovala v *Mezopotámii i prostituce profánní, provozovaná šenkýřkami a dalšími ženami v hospodách. I zde však šlo o činnost často zdůvodňovanou oslavami bohyně plodnosti Inanny a bohyně piva Ninkasy, které provázely bujaré pijácké písně. Profánní a kultovní prostituce je doložena i v *Kanaánu v souvislosti s oslavami bohyně úrody a pohlavního života *Astarte u Foiničanů a Pelištejců (Iz 23, 15–16; Na 3, 4–6 o asyrském městě *Ninive).

Na dvorech asyrských králů existovaly od 15. století př. n. l. i *harémy, jejichž vnitřní život upravovaly zvláštní *zákony. V mezopotamských civilizacích byl harém sídlem královny matky, královy manželky a královských *konkubín, které byly často dcerami spřátelených nebo vazalských vládců. Vnitřní život v harému osvětluje sbírka *ediktů z doby vlády asyrského krále Tiglatpilešara I. (1114–1076 př. n. l.), která stanovuje pravidla pro královský dvůr a harém. Sbírkou obsahuje třiatdvacet ediktů ze 14.–12. století př. n. l., z nichž nejstarší pochází z doby vlády Aššur-uballita I. (1365–1330 př. n. l.). Smyslem většiny ediktů je chránit osobu krále před všemi kontakty, které byly považovány za rituálně nečisté.

K panovníkovi se nesměla přiblížit žádná osoba bez svolení správce paláce, který se musel řídit stanovenými pravidly: například nesměl dopustit, aby se ke králi přiblížila konkubína v době menstruace. Chování konkubín se řídilo ještě mnoha dalšími pravidly, která měla především zabránit hádkám a *sporům. Například: „Každá z žen v harému přebývá ve vlastní místnosti. Její šat musí být čistý a vlasy učesané. Do cel žen, jídelen a koupelen vstupují jako sluhové (jenom) eunuši, jiní muži je přijímají ve zvláštních ložnicích. Kdo v harému nevěstku zraní tak, že nemůže souložit, potrestán bude ranami holí. Nevěstka (charimtu) nesmí vycházet z paláce. Tvář si může zahalit závojem, jenom když opustí harém s mužem, který ji odvede za účelem *sňatku. Tehdy ji propustí na svobodu. Děti zemřelé nevěstky dědí stejný díl majetku jako její bratři.“ Eunuši, kteří měli přístup do harému, směli s konkubínami mluvit jen v přítomnosti správce paláce a pouze ze vzdálenosti sedmi kroků. Nežádoucí styk konkubíny byl trestán zbičováním vinice i jejího společníka. Konkubínám bylo také zakázáno, aby dávaly svým služebným dary ze *zlata, *stříbra nebo drahých kamenů. Své služebnice mohly potrestat jen se svolením krále a nesměly nařídít jejich usmrcení. Postavení královny manželky a matky bylo svobodnější. Obě měly své vlastní rozsáhlé domácnosti a samy spravovaly někdy značně veliký pozemkový majetek. Pokud jde o majetkové poměry, nestrádaly asi ani konkubíny: dokumenty z novoasyrského období zaznamenávají transakce, podle nichž některé z konkubín kupovaly například domy a otroky za vysoké částky stříbra. Vyržování harému bylo výsadou panovníka a ani vysoce postavení a bohatí lidé harémy neměli. V palácových prostorách s harémy a prostitutkami byly nalezeny také předměty (pečetítka, sošky) s erotickou tematikou.

S provozem harému, ale nejen s tím souvisela existence *eunuchů. V *Asýrii i *Babylonii měli totiž kastrování muži významné postavení na královském dvoře i v kultu. Na dvoře babylonského panovníka *Chammurapiho byli eunuši osobními služebníky krále. Mohli adoptovat děti a dva paragrafy (§ 192 a § 193) *Chammurapiho zákoníku upravují práva a povinnosti dítěte, které adoptoval eunuch. V *asyrské říši (rovněž v Číně nebo v antickém Římě) zastávali eunuši významné funkce v administrativě, dokonce i funkce *guvernérů. Úředník s titulem *ša réši* („hlavní eunuch“) patřil k šesti nejvýznamnějším úředníkům centrální vlády. Na asyrských *reliéfech se liší eunuši od ostatních hodnostářů svou bezvousou tváří a obtloustlou postavou. V kultu působili jako zpěváci, hudebníci nebo prostitutky; prostitute byla spojena především s kultem bohyně Išтары (*Inanny). Krásný eunuch vystupuje v mýtu o sestupu bohyně Išтары do *podsvětí: svým zjevem obměkčil srdce vládkyně podsvětí a ona zajatou bohyni propustila. Společenský status eunuchů byl však považován za ponižující a v asyrském právu patřila *kastrace k nejkrutějším trestům. Opovržení a moc, tato dvojakost jejich postavení, byla nepochybně psychickou zátěží, která u některých z nich přerostla do nezřízené touhy vládnout a ovládat. Ne vždy proto vycházel kalkul, že lidé, kteří nejsou vázáni rodinnými svazky, budou věrně a oddaně sloužit pouze svému panovníkovi: například na dvoře achaimenovských králů, kde eunuši dosahovali i nejvyšších státních funkcí, vedly jejich moc a intriky často k vraždě panovníka nebo právoplatného dědice *trůnu.

Ve starozákonních představách byla proto Mezopotámie „zemí smilstva“ a „velikou nevěstkou“, kterou Bůh spravedlivě potrestal úplnou zkázou (srov. Novozákonní Zj 17–18). Podle *Starého zákona (Gn 19) byla hříšná města v údolí Jordánu poblíž Mrtvého moře – *Sodoma (hebrejsky Sedóm), *Gomora a další – zničena zemětřesením a ohnivým deštěm za *hříchy svých obyvatel. V Sodomě zůstal ušetřen jediný spravedlivý v městě hříšníků – *Abrahamův příbuzný *Lot s rodinou – až na Lotovu ženu; ta se přes zákaz andělů vyvádějících je z nebezpečí ohlédla a proměnila se v solný sloup. V pozdější tradici jsou Sodoma a Gomora často uváděny jako příklad trestu za bezbožnost, prostopášnost, smilstvo a jiné neřesti.

Nicméně projevy erotického chování (polibky, hlazení a *soulož) patřily na Předním

východě dokonce mezi „božské moci“ (sumersky *me*) tvořící „řád světa“. Pohlavní orgány muže a ženy – penis erectus a vulva – označovaly v klínovém písmu jako determinativy odlišné rody vlastních jmen. Předehra před pohlavním spojením (koupání, vonění a strojení „nevěsty“) byla v některých chrámových obřadech (například při posvátném sňatku) významnou součástí kultovního života. Pečetítka, sošky a vzácněji i reliéfy s erotickými scénami objímajících se a souložících párů byly objeveny nejen v obytných domech, ale převážně v chrámových komplexech ve městech Uru, Nippuru, Aššuru, Ninive a dalších. Patří sem i reliéfy a plastiky „nahých bohyň“ v jednoznačných autoerotických pozicích a scény s pedofilními, homosexuálními a pederastickými motivy.

Základním projevem erotického chování byl polibek (sumersky: *ne-su-ub*; akkadsky: *našáqu*) na „malé, nezkušené“ nebo naopak na „zralé a plné“ rty, jenž předcházela hlazení a pohlavnímu spojení. Ženský klín i penis byly „čistými, sladkými a medovými“ částmi těla, dokonce „zdobenými polodrahokamy“ (například v mýtu o sestupu Inanny do podsvětí). Z hlediska mezopotamské *kosmogonie je zajímavé, že erotické jednání bohů i lidí bylo možné jenom v pozemské sféře, a nikoli na nebi. Takzvaná erotická omina (věštění) dokládají i polibky na pohlavní orgány, stehna, lýtka a chodidla a také *onanii. K dokladům sexuálního chování náleží i mezopotamská „milostná kouzla“, která sloužila k posílení mužské *potence a k odstranění frigidity žen pomocí afrodiziak (nápoje, masti, potírání olejem), a různé erotické pomůcky („kameny lásky“, umělé faly). Součástí takových „kouzel“, která prováděli léčitelé, byla i zaříkávání s vulgárními pornografickými obraty. Erotický poměr mezi mužem a ženou označovala v biblických textech *Starého zákona* celá řada výrazů, doklady o sexuálním milování jsou však poměrně vzácné (Př 5, 19; 7, 18), stejně jako doklady o sexuálním chování („žádost“ 1 Kr 9, 19; 2 Pa 8, 6) a nezávazné lásce (Oz 8, 9; Ez 23, 5; Jr 4, 30). Láska byla podstatnou charakteristikou osobnosti Boha, který často vystupuje a jedná jako muž dvořící se alegorické dívce nebo nevěště. Chválu milované a milostnou touhu obsahuje **Píseň písni*, jedna z nejkrásnějších skladeb milostné *poezie starého Předního východu i světa.

Základem společnosti ve staré Mezopotámii byla rodina; úzké i širší *příbuzenské vztahy měly zásadní ekonomický význam, posílený ještě tradiční orientální soudržností, přesahující rámec běžné nezbytné solidarity. To je pojetí, jež v tomto *regionu přetrvává dodnes. Ve 3. tisíciletí př. n. l. zaznamenáváme přežívání větších, původně snad ještě klanových společenství ve „*velkorodinách“ (sumersky: *im-ri-a*, akkadsky: *kimtu*), řízených při soužití více generací staršími muži. Takové uzavřené velkorodiny byly výhodné, protože kolektivně vlastnily půdu a možná i jiné výrobní prostředky a nástroje (například *pluhy a potahy). V období sumerských městských států se mohly prostřednictvím svých „vůdců“ obracet i na příslušné úředníky (sumersky: *nu-banda*) v *chrámových hospodářstvích, kteří jim poskytovali pracovní síly a prostředky v obdobích nárazových prací (stříh ovcí a koz, sklizeň, orba, údržba umělých závlah apod.). Na druhé straně paláce a chrámy vymáhaly od velkorodin naturální dávky a odvody (jakési „desátky“), například za připojení polí k důmyslné vodohospodářské soustavě zdrží, stavidel a přírodních kanálů.

Samostatné (nukleární) velkorodiny odvozovaly svůj původ od společného předka; jejich rozvětvený genealogický strom však nebyl uzavřen příchodu dívek a chlapců z jiných „rodů“.

Konkrétní příbuzenské vztahy v přímé *linii však známe jen povrchně ze záznamů o naturální mzdě a redistribuci *textilií (plátno, vlněné *tkaniny, ovčí rouno), obilí a jiných potravin, včetně piva. Údaje o linii „děd – otec – syn“ se dochovaly vzácně v seznamech pracovníků, zaměstnaných při kolektivních pracích celé „*občiny“, řízených opět palácovými a chrámovými správci. Matky žijící v rodinách byly od pracovních povinností osvobozeny, vdovy se sirotky musely naopak pracovat (hlavně v textilních dílnách a ručních mlýnicích), aby zajistily obživu sobě i svým potomkům. Další důležitý zdroj informací o přímém *příbuzenství nalezneme v klínopisných *legendách pečetítek a na *kolofonech (závěrečná

poznámka *písaře na konci tabulky s údaji o obsahu, způsobu pořízení, o osobách aj.) tabulek. Vyplývá z nich, že řada povolání přecházela v rodinách z otce na syna (písaři, obchodníci, kněží, vybraná řemesla). (Jedinou možností, jak podobné údaje můžeme vůbec získat, představují obtížné a zdlouhavé prosopografické výzkumy, které jsou zatím v klinopisném bádání vzácné, málokdo má totiž tolik trpělivosti, aby se jim věnoval. Výsledky jsou ovšem někdy zajímavé. Například ve městě Šuruppaku, kde vedle sebe žily sumerské i semitské rodiny, máme nejstarší doklady o protekci a korupci.)

Zakládání nových, vzájemně propojených rodin mělo ve 2. a 1. tisíciletí př. n. l. za úkol zabránit neblahým důsledkům dědického práva, vedoucího k drobení majetku, poněvadž každý dospělý syn měl nárok na otcovský podíl. Po sňatku bylo totiž možné půdu a další nemovitosti převádět nebo prodávat pouze v rámci rodiny.

I když se v jednom z „reformních“ opatření lagašského krále Irikaginy (*Uruinimginy, Urukaginy; 2351–2342 př. n. l.) tvrdí, že „za zlořádu dříve měla žena dva muže“, nemůžeme mnoho mužství (*polyandrii) v žádném případě považovat za obecně rozšířenou. Typická mezopotamská rodina byla patriarchální a monogamní, a to i na vladařských dvorech, kde například u Asyřanů existovaly od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. harémy. Harémové konkubíny sice měly ochranu a požívaly celé řady výsad, nikdy však na postavení byť „vedlejší manželky“ nedosáhly.

Po otci měl v rodině velký vliv nejstarší syn, uplatňoval ho zvláště vůči svým sestřím. V sumerské epické básni o tažení uruckého pána Bilgameše (Gilgameše) do *Libanonu (?) proti strážci cedrového lesa nabízí Bilgameš démonickému Chuvavovi ještě před jeho zabitím na usmířenou za ženy obě své sestry, z nichž ta mladší měla zřejmě „tlusté pozadí“ a jíž v rodině říkali něžně „Fíček“ (*Peštur*). Nabídka se asi netýkala sňatku, ale opět pouze možné přítomnosti cizích milenek v Chuvavově domácnosti.

Velkým zdrojem poučení o sumerské a akkadské rodině jsou též stvořitelské mýty a seznamy bohů. Polyteistický panteon s velkým počtem božstev měl i své genealogické stromy s kmeny a větvemi, v nichž starší bozi rozhodovali o mladších a rodiče (otec) o potomcích, včetně přidělení určité sféry moci v kosmologických sférách nebes, vzduchu, země, vodstev a podsvětí.

V navazování známostí mezi chlapci a děvčaty panovala volnost. Skupiny mladých ve městech a zřejmě i ve vesnických komunitách (o nichž nic nevíme) se scházely v *zahradách, na březích řek i ve stinných vinicích; namlouvání provázely zpěvy a tance i oblíbené chytání kroužků na tyčky (mladí tedy trávili volný čas podobně, jako jejich následovníci v podstatě dodnes). Na nezávazné seznamování navazovala známost, o jejíž přípustnosti i perspektivě rozhodovali rodiče, a je jisté, že při tom hrály velkou roli spekulace o majetku (věnu budoucích nevěst a obvěnění ženichů). Smlouvy na hliněných tabulkách se zmiňují o věnu nevěsty, které rozhodně netvořila jenom běžná výbava. Ženich přinášel do *manželství pro tchána a tchyni „obvěnění“ – peníze, ovce, kozy a často i nemovitosti.

Sňatku předcházela již ve 2. tisíciletí př. n. l. svatební smlouva (sumersky: *níg-lá, níg-kéš*; akkadsky: *riksu*), uzavřená písemně před *svědky a deklarovaná symbolicky paličkou. Například zákony z města Ešnunny chránily jen smluvně uzavřenou *svatbu: „Jestliže se někdo ožení s dcerou někoho bez dožádání jejího otce nebo matky a nepřichystá jejímu otci nebo matce hostinu a neuzavře svatební smlouvu, i kdyby nevěsta bydlela celý rok v jeho domě, nestane se jeho manželkou.“ Dary otci nevěsty musely být vráceny, jestliže se sňatek později neuskutečnil, což platilo samozřejmě i o nevěstině věnu.

O svatebních obřadech víme jenom málo, a nadto především ze specifických kultovních textů o takzvaném *posvátném sňatku (řecky: **hieros gamos*). Chlapec se loučí s mládenci, nevěsta s dívkami. Následuje omývání nevěsty, oblékání a parfémování, zakončené začepením (*čepení nevěsty). Manželství je potom dokončeno prohlášením ženicha před nevěstou: „Jsi moje žena!“ a nahrazením čepce závojem, který byl znakem vdané ženy. Ve

starém sumerském městě *Lagaši se ve 24. století př. n. l. vybíral za svatbu (stejně jako za pohřeb) poplatek, což ukazuje patrně na přítomnost jakýchsi komisařů (*maškim*) s nejasným posláním svědků a kontrolorů. Později byl tento „zlořád“ ale odstraněn.

Po sňatku odcházela nevěsta do připravené ložnice v domě svého manžela, kde mladí manželé založili rodinu s vlastní domácností. Podle sumerských zákonů z konce 3. tisíciletí př. n. l. i později za panování babylonského krále Chammurapiho měl muž o ženu pečovat a starat se o ni i v nemoci. Hlavním smyslem rodiny bylo plození potomků, především mužských. Jestliže ženich zjistil, že je jeho manželka neplodná nebo trvale nemocná, mohl si přivést do domácnosti druhou ženu nebo konkubínu, třeba i otrokyni. Ta měla potom stejná práva jako první žena, o kterou se muž musel postarat, včetně ubytování, ošacení a výživy.

Ze svatebních smluv známe ojediněle i sňatky mezi nedospělými, po nichž nevěsta zůstávala až do doby pohlavní zralosti u svých rodičů, jimž ženich poskytoval výživné. Mezi rodinami ženicha a nevěsty platil princip solidarity v případě chudoby a dlouhodobé nemoci. Když v rodině nevěsty nebyl žádný syn, měl ženich v domácnosti tchána právo na dědický podíl z jeho majetku, podmíněný péčí o tchyni a švagrové.

Rozvod byl pro muže poměrně snadný – prohlášením před svědky: „(Již) nejsi moje žena!“ Častý však nebyl, neboť takto „zapuzená“ žena měla nárok nejen na vrácení věna, ale i na další odstupné. O poměrech uvnitř rodin jsme informováni nedostatečně. Přesto je zřejmé, že otec rodiny mohl ženu i děti tělesně trestat a zastavovat je jako rukojmí věřitelům. Rodina byla podle soudních záznamů odpovědná za trestné činy otce. Otcova pravomoc byla sice velická, ale nikoliv neomezená. Tak například vydědění syna a jeho vyhnání z otcovy domácnosti muselo předcházet doložené porušení materiálních podmínek a morálních pravidel soužití. Snahu *rodinného práva o udržení majetku domácností dobře dokládá ochrana vdov a sirotků i *levirát, uplatňovaný důsledně u *Chetitů a ve starém *Izraeli. Vdova se po manželově smrti musela provdat za tchána, švagra, nebo dokonce za manželova synovce. Sexuální prohřešky v rodině byly velmi přísně trestány. Při prokázaném *cizoložství byli oba provinilci usmrceni, při podezření z nevěry musela svou nevinu dokazovat žena. *Homosexualitu trestali Asyřané *kastrací. Chetitové zakazovali sňatky mezi příbuznými v první *linii (incest) a hrdelní trest následoval po prokázané *sodomii či jiném nepřirozeném „smilstvu“ i v Izraeli.

Starobabylonský král Chammurapi (1792–1750 př. n. l.) věnoval ve své slavné sbírce zákonů nevěře a znásilnění dokonce několik podrobných „paragrafů“: „Jestliže něčí manželka byla dopadena, když souložila s jiným mužem, sváží je oba a hodí do vody; jestliže pán manželky nechá svou manželku na živu, také král nechá na živu svého služebníka.“ (§ 129: Manžel mohl tedy zabránit dvojitému *trestu smrti za cenu omilostnění cizoložníka.) „Jestliže někdo zacpal ústa něčí manželce, jež dosud nepoznala muže a bydlela v domě svého otce, a pronikl do jejího klína, a dopadli jej, tento člověk bude potrestán smrtí + tato žena bude bez viny.“ (§ 130: Znásilnění nezletilé manželky.) „Jestliže něčí manželku našel její manžel, avšak ona nebyla dopadena, když spala s jiným mužem, odpřísáhne (tato žena) při bohu a vrátí se do svého domu.“ (§ 131: Přísaha obviněné ruší křivé nařčení z cizoložství vlastním manželem a zajišťuje tak její beztrestnost.) „Jestliže na něčí manželku bylo ukázáno prstem kvůli jinému muži, ona však nebyla s jiným mužem přistižena, když u něj spala, ponoří se kvůli svému muži do řeky.“ (§ 132: Obvinění z cizoložství jiným člověkem než manželem musela obviněná i bez přistižení in flagranti dokazovat říčním ordálem, který obvykle nepřežila.)

Jaké tedy bylo postavení žen ve staroorientálních společnostech? Bylo ovlivněno především patriarchálním charakterem *rodiny a sociálním statutem rodiny. Významným pramenem informací o postavení žen jsou zejména mezopotamské a chetitské právní předpisy týkající se *rodinného práva a dále četné hospodářské dokumenty. S výjimkou *Starého zákona chybí podobné prameny pro oblast *Sýrie, *Palestiny a *Persie, ale lze předpokládat, že postavení žen v

těchto oblastech bylo obdobné jako postavení žen v mezopotamských státech a v *chetitské říši. Ženy, ani ty z nejvyšších sociálních vrstev, nesměly rozhodovat o svém životě. Nejprve podléhaly svému otci a po sňatku svému manželovi. Otec i manžel je mohl dát věřiteli jako rukojmí, byly přísně trestány za cizoložství i za nepořádný a nehospodárný život, neměly stejné právo na rozvod jako muži apod. Teprve když ovdověly, získávaly ženy větší samostatnost. Sňatek byl obvykle sjednán mezi otci ženicha i nevěsty, kteří také uzavírali satební smlouvu (*riksátu*). Smlouva stanovila výši *věna (*šerku*) i *obvěnění (*terchatu* – dar ženicha nevěstinu otci), dále smlouva obsahovala i zabezpečení ženy v případě rozvodu a ovdovění. Po sňatku žena obvykle vstupovala do domu svého manžela nebo do domu manželova otce, ale jsou doloženy i případy, kdy zůstávala u svého otce, a ženich platil výživné. Jednalo se zpravidla o sňatky ještě nedospělých dětí. Jsou známy i případy, že ženich žil po sňatku v domě svého tchána (tzv. *errébu*). V tom případě ztrácel nárok na otcovské dědictví, ale dědil po svém tchánovi. Muž měl zpravidla pouze jednu ženu, ale v určitých případech, zejména byla-li žena neplodná nebo nemocná, mohl si vzít vedlejší manželku nebo *konkubínu (*esertu*), již velmi často bývala otrokyně. Konkubína byla povinna poslušností hlavní manželce a v podstatě neměla žádná práva, také její materiální postavení nebylo zajištěno, ale byla-li otrokyní, po smrti svého manžela získala spolu se svými dětmi svobodu. Podle chetitského práva měl muž vedle konkubíny ještě právo na oficiálně uznávanou „přítelkyni“, většinou z okruhu prostitutek (*hierodul) (*prostitute).

Formálním odznakem vdané ženy byl závoj, který nesměly nosit *konkubíny, otrokyně a prostitutky. Rozvod byl celkem jednoduchou a jednostrannou záležitostí. Muž se mohl se svou ženou kdykoliv rozvést, ale neprokázal-li závažné provinění (špatné vedení domácnosti, nevhodné chování atd.), musel jí dát odstupné, zpravidla ve výši obvěnění. Rozvod z rozhodnutí ženy byl mnohem obtížnější. Žena musela dokázat zanedbávání a špatné zacházení. Muž měl právo svou ženu tělesně trestat, ale nesměl ji zabít nebo zmrzačit. Měl také právo dát ji svému věřiteli jako rukojmí, ale toto v podstatě dlužní *otroctví bylo časově omezeno, například *Chammurapiho zákoník ho omezuje na tři roky. Právo do určité míry ženu chránilo. Velmi přísně se trestalo znásilnění a také kruté fyzické násilí, zvláště bylo-li příčinou potratu. Ale byla-li vdané ženě prokázána nevěra, byla potrestána smrtí. Právo také chránilo vdovy. Synové byli povinni starat se o matku a podle Chammurapiho zákoníku měla vdova právo na podíl z majetku svého manžela v případě, že neměla věno nebo manželský dar (*nudunnu*). Sňatky vdov s nedospělými dětmi podléhaly soudnímu rozhodnutí a zákony také stanovily přísná pravidla pro sňatky žen, jejichž muž byl nezvěstný, což se patrně často stávalo zejména u vojáků a obchodníků.

Zajímavým pohledem do postavení asyrských žen je tabulka A středoasyrského zákoníku, tzv. „Právní zrcadlo asyrské ženy“, které upravuje postavení žen po stránce občanskoprávní i trestně právní. Tak například vdaná žena, která kradla nebo přechovávala kradené zboží, byla předána k potrestání svému manželovi. Ale dopustila-li se krádeže v domě svého nemocného nebo zesnulého manžela, byla potrestána smrtí. Uhodila-li žena svého muže, nebo porvala-li se s cizím mužem, mohla být potrestána uřezáním uší nebo nosu. Uhodil-li muž vdanou ženu, byl naopak potrestán utětím prstu. Velmi přísně se trestaly sexuální delikty. Znásilnění vdané ženy se trestalo smrtí. Znásilnění mladé dívky se trestalo znásilněním násilníkovy manželky, byl-li svobodný, musel se s dívkou oženit, nebo zaplatit peněžitou pokutu. Cizoložství se trestalo smrtí obou provinilců, byli-li přistiženi *in flagranti*. Jednalo-li se o pouhé nařčení, musel žalobce prokázat vinu, jinak byl potrestán tělesným trestem, pokutou a nucenými pracemi. Potratila-li žena vinou špatného zacházení, byl viník potrestán pokutou, nucenými pracemi, výpraskem holí, smrtí svého dítěte, nebo musel nahradit dítě dítětem. Jestliže si žena způsobila potrat sama, byla potrestána smrtí. Ženě bylo také zakázáno opustit dům svého manžela na delší dobu než dva dny.

Patriarchální charakter staroorientálních společností tedy od ženy především vyžadoval,

aby byla poslušnou dcerou, manželkou, matkou a dobrou hospodyní. Přesto však nebyla sociální role staroorientálních žen zdaleka tak omezená, jako role žen například v raně republikánském Římě nebo v demokratických společnostech starověkého Řecka. Ženy ve staroorientálních společnostech měly totiž značná ekonomická a další práva. Uzavíraly smlouvy, adoptovaly děti, svědčily a vystupovaly na soudech jako samostatná strana, byly členkami soudních sborů i *veřejné správy. Působily jako písařky a vedly *hospodářství vysoce postavených osob. Zejména ženy z vyšších vrstev mohly díky své iniciativě získat značný majetek. Ve starobabylonském období je hojně dokumentována především hospodářská aktivita kněžek *naditu*, které pocházely z těch nejvyšších vrstev, byly mezi nimi i královské dcery. Žily v ohrazeném okrsku u některého z významných chrámů, například u chrámu boha Šamaše (*Utu) v *Sipparu nebo u chrámu boha *Marduka v *Babylonu. Vlastnily domy, otroky a pozemky. Pronajímaly, kupovaly a prodávaly půdu, půjčovaly peníze. Mohly se provdat, ale nesměly mít děti. Po smrti připadl jejich majetek rodině otce. Práva a povinnosti *naditu* upravoval Chammurapiho zákoník. Významnou ekonomickou roli měly manželky staroasyrských obchodníků, kteří po dlouhé období pobývali a obchodovali v *Malé Asii. Za jejich nepřítomnosti ženy řídily nejen celou domácnost, ale vedly dílny, které vyráběly látky určené k exportu, a dozíraly na obchodní záležitosti svých manželů v *Aššuru. Neméně podnikavé byly i ženy novoasyrského období. V královských *archivech v *Ninive se zachovala řada dokumentů, které ukazují, že ženy královských *harémů netrávily svůj čas pouze intrikami a požíváním cukrovinek. Kupovaly a prodávaly půdu, domy a otroky, dokonce půjčovaly i peníze. Stejně aktivní byly i ženy v novobabylonském období. Některé z nich byly i nositelkami chrámových prebend (*obročí) a těšily se všem ekonomickým výhodám, které byly spojeny s jejich držetím. Zdatnými obchodnicemi a podnikatelkami byly zejména ženy z obchodnické rodiny Egibi. Zvláště významnému postavení se těšily manželky, matky a dcery *králů. Vlastnily a spravovaly obrovské majetky, zastávaly funkce kněžek významných chrámů a sňatky se zahraničními panovníky ovlivňovaly mezinárodní vztahy. Některé z nich dosáhly značného politického vlivu: Sammu-ramát (*Semíramis), manželka *Šamši-Adada V. a matka Adad-nárářiho III., Naki'a, manželka krále *Sinacheriba a matka krále Asarhaddona, Adad-guppi, matka Nabonidova, nebo *Puduchepa, manželka Chattušila III. Proslulý a často neblahý byl vliv manželek králů achaimenovské dynastie: Améstris, manželky krále *Xerxa a nebo Parysatis, manželky krále *Dáreia II.

Neplodnost v rodině nahrazovala často *adopce synů bez ohledu na jejich sociální postavení. Tak bylo například i pro dospělého otroka možné získat plnoprávnost náhradou za péči o adoptivní rodiče, takže za většinou adopcí stály zřejmé ekonomické důvody (další pracovní síla v domácnosti). Známe i spekulativní falešné adopce, při nichž byl při prodeji půdy do rodiny adoptován kupec, a tak vlastně nedošlo k převodu majetku.

I ve staré Mezopotámii platil příkaz starozákonního *Desatera o *úctě dětí vůči rodičům, jehož nedodržování (fyzické násilí, pomluvy) mohlo být důvodem k vydědění a tvrdým fyzickým trestům. Rodina byla zpravidla hospodářsky soběstačným společenstvím, v němž se musel každý člen domácnosti podílet na obživě. Stinnou stránkou takové povinnosti byl vysoký podíl dětské práce na polích i v řemeslnických dílnách. Možnost vzdělání ve školách (v „domech tabulek“) měla jenom mizivá část chlapců z výše postavených, většinou písařských, kněžských nebo úřednických rodin. V 1. tisíciletí př. n. l. tak postupně po dobu několika generací vznikaly prosperující obchodní a finanční „rodinné firmy“, v nichž synové nastupovali na výnosná místa svých otců. (Blahoslav Hruška, Jana Pečírková)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*civilizace „přírodních národů“), *sexuální a erotické chování, formy *manželství i příbuzenských vztahů v reálném životě v prostředí nepísaných *kultur z různě vzdálených koutů zeměkoule jsou velmi rozmanité, a proto hrozí sklouznutí do popisu erotických jednotlivostí – což se již mnohokrát stalo. Je snad ale možné

řící, že všechny kultury – respektive nositelé a tvůrci všech kultur, které měli sociální antropologové možnost zkoumat – se shodují v několika *názorech.

Každá kultura v sobě zahrnuje představy: o podobě muže a ženy, o mužském a ženském chování, tedy včetně chování sexuálního; o správném a nesprávném sexuálním chování; o správných a nesprávných sexuálních situacích; o funkcích sexuálního chování; o sexuálních symbolech i o jejich významu a také představy o přístupnosti či utajování těchto symbolů.

První etnologické/antropologické *hypotézy a *teorie vážící se k *sexualitě „*primitivů“ a „*barbarů“ vznikaly již ve druhé polovině 19. století. Jejich tvůrci vytvářeli hypotetické modely chování příslušníků nekulturních (polozvířecích) hord (*tlupa), v nichž hrála důležitou roli *promiskuita. Postupně, alespoň podle těchto evolucionistických teoretiků, byla ona promiskuita omezována vznikajícími kulturními pravidly, což mělo například vést k vzniku takzvaných skupinových manželství. Evolucionisté, pracující s vlastní *imaginací a dále pak s antickými *mýty a s všelijak pokroucenými zprávami různé kvalitních zpravodajů, tak mezi jiným vytvářeli vývojovou stupnici sexuálního chování lidstva, jejímž vrcholem byla *monogamní rodina euroamerického typu.

Koncem 19. a začátkem 20. století došlo k velkému rozvoji mimoevropské etnografie a tím i etnologie: desítky a stovky badatelů a zpravodajů přivázely množství konkrétních zpráv a fotografií dokumentujících způsoby života rozmanitých „exotů“. Došlo i na exotickou sexualitu, která byla ale většinou dokládána fotografiemi nahých či polonahých domorodých žen – exotika a erotika splývaly. Nahota byla často chápána jako jeden ze znaků lokální sexuality – autoři tak vnášeli do zámořských oblastí a kultur vlastní euroamerické *hodnoty a představy. Výzkumy byly v počátcích směřovány jen na sexuální chování manželských partnerů; diskutovalo se například o vhodnosti výzkumů homosexuálů nebo mládeže. Jeden z prvních korektních výzkumů, který již můžeme brát vážně, provedl Bronislaw *Malinowski mezi obyvateli Trobriandských ostrovů v *Melanésii. Získaná data použil v několika monografiích: *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku, 1922), *Sex and Repression in Savage Society* (1927, česky: *Sex a represe v divošské společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2007) a *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia* (Sexuální život divochů v jihozápadní Melanésii, 1929). Malinowského názory pak byly diskutovány jeho kolegy a žáky, z nichž je třeba zmínit Reu Franklina *Fortunea, autora knihy *Sorcerers of Dobu* (Čarodějové Dobuánců, 1932), čerpajícího údaje ze stejné oblasti – tj. z Trobriandského souostroví –, byť z jiného ostrova. Další důležité poznatky, tentokrát z ostrova Tikopia, publikoval roku 1937 Raymond *Firth v knize *We, the Tikopia: A Sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia* (My, Tikopiové: Sociologický výzkum příbuzenství v primitivní Polynésii, 1936), do níž zařadil i kapitolu Sociologie sexu.

Další významný mezník představují studie Margaret *Meadové, v nichž se věnovala sexualitě dospívající mládeže na souostroví Samoa – *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation* (Dospívání na Samoi: Psychologický výzkum primitivní mládeže pro západní civilizaci, 1928) a na *Nové Guineji – *Growing Up in New Guinea* (Dospívání na Nové Guineji, 1930), kde prováděla výzkum spolu se svým druhým manželem Reou F. Fortunem. Velkou diskusi a zájem vyvolaly zejména pasáže, v nichž porovnává chování mládeže z *Oceánie s chováním mládeže ve Spojených státech amerických. Prokázala totiž, že sexuální chování dívek i mládenců je v porovnávaných kulturních systémech naprosto odlišné – a to zejména díky odlišné sociální *kontrolě společnosti.

Zhruba ve stejné době prováděl své výzkumy u etnika Zandů v africkém Zairu Edward Evan *Evans-Pritchard, který mimo jiné přinesl (zabýval se především politickým systémem a náboženskými představami) zajímavé poznatky o tamním homosexuálním chování (*Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*, Čarodějnictví, věštby a magie u Azandů, 1937).

Po *druhé světové válce začalo přibývat studií na téma sexuality; jsou ovšem badatelé, kteří tvrdí, že skutečný korektní výzkum „nezápadních“ etnik začal až v roce 1961, kdy se objevily první srovnávací studie. Je třeba také zároveň říci, že výzkum sexuálního chování naráží v některých kulturách na mnohé překážky. Americký antropolog Conrad Phillip Kottak zmiňuje vlastní zkušenost z výzkumu u etnika Betsileů na Madagaskaru: Během prvního roku výzkumu nezaznamenal ani on ani jeho manželka takřka nic, co by se týkalo *sexu. Teprve po roce si ho vzal stranou *informátor a pověděl mu, jaké jsou termíny pro „genitálie“ a „pohlavní styk“; tak dlouho váhal – z obavy, aby jim tyto pojmy nezmizely z jejich slovníku. Obdobné zkušenosti zaznamenal o několik desetiletí dříve již zmiňovaný Raymond Firth. Obyvatelé ostrova Tikopia považovali vyslovení pojmu označujícího sexuální orgány, sexuální chování, ale také vyměšování za vysoce nezdvořilé a v běžné mluvě používali nejrůznější opisné vazby. Vytvoření slovníčku, který Raymond Firth ve své knize *We, the Tikopia* publikuje, tak představovalo velké badatelské úsilí. V každém případě jsme dnes přece jen ve výhodnější situaci, než v jaké byli naši předchůdci například před sto lety. Pokusíme se o alespoň stručný přehled dosažených poznatků.

Mohlo by se zdát, že ženské či mužské *pohlaví je dáno přinejmenším od okamžiku zrození *novorozence, ovšem zdaleka ne ve všech kulturách takový názor platí. U řady etnik v subsaharské Africe lidé věří, že novorozenec se rodí s ženskými i mužskými pohlavními znaky, z nichž jeden má tendenci převažovat. Není však předem dáno, který ze znaků převládne, a proto je třeba muže i ženu dotvořit. K tomu slouží operace známá jako *obřízka. Předpokládanému chlapci se odejme *předkožka – symbol ženskosti – a tím získá neměnitelné mužské pohlaví; předpokládané dívce se odstraní *klitoris – symbol mužství – a tím získá neměnitelné ženské pohlaví. Pak již mohou jako dotvořené lidské bytosti získat společenské postavení dospívajících či dospělých mužů a žen a mohou také zakládat rodiny. V posledních letech se velmi diskutují operace na dospívajících dívkách a uvádějí se proti nim nejrůznější důvody – neznáme ale argumentaci, která by napadala onu velmi zažitou tradici dotváření lidské bytosti.

Tento názor není obecně rozšířený a někdy i v malých oblastech žijí vedle sebe kmeny praktikující a neprotipraktikující mužskou obřízku.

U řady jihoamerických etnik jsou děti chápány jako (v jistém smyslu) bezpohlavní, a tak se chlapec stává mužem až po absolvování iniciačního cyklu (obřadů) a totéž často platí i pro dívky, to znamená, že také musí projít *iniciacemi. U některých kmenů ale stačí k této kulturní proměně dívky v ženu první menstruace.

Alespoň formou chování a oblečení se snaží přiblížit kýženému pohlaví i *transvestité. Muži se oblékají do ženských šatů a případně též žijí v ženských prostorách, svoje chování připodobňují lokální představě ženského chování. Toto chování bylo velmi důkladně popsáno na příkladech severoamerických indiánů (známe je také z Jižní Ameriky). U skupiny Mbajá, v Gran Chacu, se transvestité nejen oblékají jako ženy, ale předstírají také menstruaci. Vykonnávají i všechny ženské činnosti. Sociálně jsou v postavení vesnických prostitutek. Transvestité z etnika Kvaňamů, žijící v pohraničních oblastech Angoly a Namibie a oblékající se do ženských šatů, jsou podle svých soukmenovců schopni léčit šílenství způsobené duchy předků. O hermafroditech (*hermafroditismus) Kvaňamové zase věří, že *soulož s nimi dokáže vyléčit mnohou *chorobu.

Podobně i transvestitky (například u některých beduínských kmenů) se oblékají do mužských šatů, žijí v mužském světě a očekává se od nich mužské chování.

Nezápadní kultury nabízejí obrovský rejstřík správného sexuálního chování, z nichž mnoho *euroamerická civilizace odmítá. Především je třeba zmínit běžně praktikovaný sex mezi dětmi, *homosexualitu a *sodomii či *zoofilii (sex se zvířaty). Dále je třeba zmínit stejně běžný pohostinný sex, kultovní sex a nakonec i *prostituci. Ke každému z těchto typů chování patří kromě norem a škály verbálních výrazů i určitý typ neverbálního chování.

Sexuální styky mezi dětmi a dospívající mládeží zmiňuje ve svých výzkumech z Oceánie již Margaret *Meadová. Zatímco její výzkum vedl k závěrům o harmonických vztazích mezi dívkami a chlapci, výzkum jejího kritika Dereka *Freemana ukazoval na neharmonické vztahy mezi dívkami a chlapci a na výrazně sexuální agresivní chování chlapců. I když oba výzkumy proběhly na stejném ostrově, nekonaly se ve stejném čase a získaná data jednoznačně reflektovala představy informátorů opačného pohlaví (dívek, které zkoumala Margaret Meadová a chlapců, které zkoumal Derek Freeman). Oba výzkumy tak mezi jiným ukázaly, že se v jedné a téže kultuře mohou výrazně lišit názory žen a mužů na představy o jinak stejném sexuálním chování. Výzkumy v Jižní Americe ukázaly na sexuální svobodu dívek v obdobích před uzavřením sňatku. V Gran Chaku, na řece Pilcomayo, si dívky vybíraly příštího manžela z několika milenců a pro svá milostná dobrodružství měly speciální chaty či domky, postavené v buši za *vesnicí. Také v Západní Africe, například u ibských obyvatel *města Awka, měly dívky v předsvatebním věku naprostou volnost ve výběru milenců. Prvním milencem dívky, která měla za sebou první menstruaci, býval patnáctiletý či šestnáctiletý mládenec. Musel ovšem požádat dívčinu matku o svolení. Případné *těhotenství dívku nijak nediskvalifikovalo – spíše naopak.

Setkáme se však i s pravým opakem: se snahou oddělit dorůstající děti obou pohlaví od sebe, přesněji řečeno, dostat dorůstající chlapce z dosahu žen a dospívajících dívek. Příslušníci skupiny Mae Enga, obývající část pohoří Hagen na Nové Guineji, se snaží přimět již pětileté chlapce, aby pobývali po většinu času v mužském shromažďovacím domě, a vystříhali se tak kontaktu se ženami a dívkami. Takové chování má ovšem svou příčinu v obavách o budoucnost chlapců, respektive v obavách o jejich budoucí mužnost. Podle Mae Engů jsou těla žen a mužů utvářena rozdílně: maso na ženském těle narůstá rovnoběžně s dlouhými kostmi, zatímco maso na mužském těle narůstá kolmo na *dlouhé kosti. Dívky proto dospívají dříve a jsou hned po první menstruaci schopné pohlavního života. U chlapců tomu tak není a v případě příliš brzké soulože jim hrozí nebezpečí, že jim partnerky s pomocí menstruační krve odeberou schopnost *poluce. Jak chlapci, tak dospělí muži se proto musí chránit pomocí speciální magie.

U některých skupin trvala tato svoboda ještě po *svatbě až do doby, kdy mladá žena porodila své první dítě. Takový *zvyk byl dodržován například u skupiny Vardži (Warji) ve střední Nigérii. U neplodných vdaných žen byla sexuální svoboda chápána jako forma *léčení a plně respektována celou společností. První porod pak byl znamením úspěšné léčby.

Existuje i opačná situace, kdy si nositelé některých kultur nejvíce cenili právě čistoty mládeže, a to přinejmenším čistoty svobodných dívek. Tak od indiánských kmenů obývajících východní pobřeží dnešních Spojených států víme, že se v jednotlivých vesnicích pořádaly takzvané „slavnosti panen“, při nichž se svobodné dívky veřejně, za účasti obyvatel vesnice a pozvaných hostů, přihlašovaly k svému panenství.

Také o běžně praktikované zoofilii či sodomii máme informace od některých skupin. Například u brazilských vesničanů ze skupiny Arembepe, v oblasti Bahie, je běžná zoofilie svobodných mladíků s kravami, kobyly, ovcemi, kozami a krůtami, malí chlapci mají k dispozici kuřata.

Homosexualita existuje u řady skupin, u některých je ale vědomě svázána s věkem dospívání. Například u skupiny Kaluli na Nové Guineji, kde se mužskému semeni přičítá velký význam, vybírá dospívajícímu chlapci staršího milence jeho otec, aby tak synovi zajistil důvěryhodného partnera. Edward Evan *Evans-Pritchard zaznamenal u afrických Zandů homosexualitu mezi dospívajícími chlapci ve věku od dvanácti do dvaceti let a mezi staršími svobodnými, ještě neženatými válečníky. Takovýto svazek je jedním ze znaků společenského postavení válečníka. Na počátku vztahu platí válečník rodině chlapce jakousi dobu „poplatku za nevěstu“ (to je poplatek, který musí zaplatit rodině nevěsty v prvních fázích svatebního obřadu) a chlapec je také označován jako „chlapecká nevěsta“. Zandská *lesbička

byla naproti tomu považována za hrůznou bytost, za vtělení d'ábelské, divoké kočky, která v některých mýtech souloží s ženami. Odhalené lesbičky byly vyháněny z vesnic, podobně jako čarodějnice; pokud byla lesbička manželkou vládce, byla popravena – tento trest ovšem nesouvisí s její sexuální orientací, ale se skutečností, že jakákoliv nevěra panovníkových manželek byla trestána smrtí.

Již od 19. století se badatelé výrazně zajímali o pohostinný sex a o kultovní sex, ovšem používali zavádějící pojmy „pohostinná prostituce“ a „kultovní prostituce“, čímž na toto chování přenášeli hodnocení své vlastní („západní“) *civilizace. Pohostinný sex zmiňuje například u sibiřských Evenků *hrabě Lev Sternberg, který však toto chování chápe – ve smyslu dobových teorií – jako pozůstatek skupinového manželství.

Podobně i kultovní sex je doložen u mnoha etnik – ve starší literatuře se ovšem většinou dočteme o nehorázných orgiích.

Evropští zpravodajové si pohostinný sex často spojovali či pletli s prostitucí, kteroužto instituci ale nemuseli příslušníci dotyčné skupiny vůbec znát. Tak například u jihoamerických Mapučů (Araukánů) existoval pohostinný sex: hostitel nabídl hostovi některou ze svých dcer, řidčeji manželku; avšak prostituce u této skupiny byla neznámá. Český cestovatel Enrique Stanko Vráz (1860–1932) se s tímto zvykem seznámil u kmene *Banívů – byl takto uhoštěn ve vesnici Javita ve Venezuele. Na Trobriandských ostrovech zaznamenal pohostinný sex i Bronisław Malinowski – respektive uvádí, že se praxe na jednotlivých ostrovech lišila. Na ostrově Kiriwina byly svobodné dívky k dispozici hostům, například členům obchodních výprav, zatímco na ostrově Dobu nebo v souostroví Amphletts nic podobného neexistovalo. Také na ostrově Tikopia byly manželky k dispozici nenadálým hostům. Podobná situace byla zaznamenána i v Západní Africe, například u Ibů, Berom, Ewe, Kamuku, Hima aj. Fridtjof Nansen zmiňuje pohostinný sex u grónských Eskymáků. Poznává, že sexuální svobodu nijak nezastírali, což evropské návštěvníky zaráželo; tamní Eskymáky naopak uráželo chování podle evropských zvyků.

Další eventualitou vztahů mezi muži a ženami byla instituce oficiálních milenců vdaných žen. Od afrických Ibů z města Awka pochází informace, že vdané ženy měly milence s vědomím svých manželů. Vztah byl legalizován malým dárkem, který musel milenec přinést manželovi, byl chápán jako dočasný, a pokud trval delší dobu, snažil se manžel milence své ženy oženit. Autor zprávy poznamenává, že v této oblasti neznali případy nevěry.

V celé řadě kultur a společností jsou obvyklým úkazem také prostituti a prostitutky.

Výběr sexuálního partnera bývá nejčastěji spojován s pravidly zakazujícími *incest. Za nesprávného sexuálního partnera jsou tedy často považováni blízcí *pokrevní příbuzní (sourozenci skuteční či fiktivní, strýcové a tety, synové a dcery, vnuci a vnučky), mnohdy ale i vzdálenější příbuzní, a někdy dokonce i lidé jen spříznění (například tchyně).

Incestní zákazy jsou ovšem součástí místní kultury a nemusí například platit pro všechny *společenské vrstvy. Známé a neustále citované sourozenecké sňatky v říši *Inků a ve starém Egyptě byly symbolem výjimečného, božského postavení manželů. Celou řadu zpráv o rozdílech v sexuálním chování, ve volnosti sexuálního chování příslušníků různých *společenských vrstev jedné a téže skupiny máme například též z Oceánie nebo z Afriky.

Jak již bylo uvedeno, existovaly sexuální styky mezi dětmi, dospívající mládeží a mezi svobodnými dívkami a mládenci. Například u východoafrických pasteveckých společností navštěvovaly svobodné dívky tábory svobodných mládenců, případně s nimi žily v táborech jako jejich milenky. Pokud dívka otěhotněla, pak se o její dítě starala rodina jejích rodičů nebo jiných blízkých příbuzných a samotný úspěšný porod zvýšil atraktivnost mladé maminky. Vzhledem k tomu, že je u těchto společností *plodnost jednou z nejdůležitějších ženských charakteristik, byl porod dokladem plodnosti budoucí nevěsty.

O vhodnosti sexuálních partnerů – zejména pokud byl vybírán partner celoživotní – tj. manžel nebo manželka, rozhodovala četná kulturní kritéria. Zajímavá data vztahující se

k sňatkové politice mezi příslušníky různých etnik Ghany získal anglický antropolog Jack *Goody. V Ghaně žily v padesátých a šedesátých letech minulého století vedle sebe společnosti odvozující původ v ženské a v mužské *linii. Ašantové odvozovali původ v ženské (mateřské) linii a jen mezi ženskými příbuznými se předával (dědil) majetek. Naopak Gondžové a Dagabové odvozovali původ v mužské (otcovské) linii a u nich se předával (dědil) majetek jen v mužské (otcovské) linii. Jack Goody zjistil, že ani dagabští či gongžští rodiče ani ašantští rodiče neměli námitky, když si dagabský mladík vybral ašantskou nevěstu. V případě takového sňatku jejich děti měly nárok na dědictví jak po otci (po jeho otcovských příbuzných), tak po matce (po jejích mateřských příbuzných). Děti tedy mohly uplatnit dědičný nárok u obou skupin příbuzných. Pokud si ale ašantský mladík vybral nevěstu mezi Gondži nebo Dagaby, začala proti takovému sňatku velká rodičovská přesvědčovací akce. V tomto případě totiž děti neměly nárok na žádné dědictví po příbuzných svých rodičů: ašantský mladík neměl nárok na dědictví po příbuzných své matky a dagabská nebo gondžská dívka neměla nárok na dědictví po příbuzných svého otce. Ašantové byli najednou viděni jako lidožrouti a lidé, jejichž předkové prováděli lidské oběti, naopak Dagabové byli interpretováni jako „křováci“ a barbaři obecně. A tak mohly ekonomické (dědičné) důvody vést i v Africe k nešťastným láskám.

Dosti dlouho (zhruba od konce 90. let 19. století do 40. let 20. století) se euroameričtí badatelé domnívali, že Australci neznají příčinný vztah mezi pohlavním *aktem a *početím. Australští informátoři totiž tvrdili, že žena otěhotní tím způsobem, že do ní vstoupí duše některého ze zemřelých předků nebo nějaký duch. Některé skupiny byly maximálně ochotné připustit, že při pohlavním styku se uvolňuje či otevírá cesta do ženina lůna, kterou se pak snáze dostává dovnitř ona duše či duch, číhající na nějakém posvátném místě, kolem něhož dotyčná žena šla. Toto tvrzení bylo v naprostém souladu s náboženskými (animistickými) představami Australců, ovšem pro Evropany a Američany to byl doklad naprosté biologické ignorace domorodců. Teprve pozdější výzkumy ukázaly, že každá ze stran hovořila jiným *jazykem: Australci symbolickým jazykem, vázaným na celý jejich duchovní svět, a antropologové pozitivistickým jazykem, odpovídajícím jejich dobovým názorům, v nichž hrálo důležitou roli podceňování *intelektu domorodců. Ve skutečnosti Australci znali funkce i důsledky sexuálního styku, ale nebyly pro ně důležité.

Podobné tvrzení, tentokrát od obyvatel ostrova Kiriwina v Trobriandském souostroví, publikoval i Bronisław Malinowski. Reo F. Fortune pak v rozhovorech s Dobuánci zjistil, že tito sousedé Trobriandů považují proklamace o roli duchů při početí za žert a sami jim pochopitelně nevěří. Fortuneovi však důrazně radili, aby se s Trobriandů nehádal, že by to nebylo slušné, a když něco takového tvrdí, je znakem dobrého vychování jim neodporovat. Fortune tak byl první, kdo zpochybnil tyto domorodé proklamace, a to dokonce názory jiných domorodců, a poukázal tím i na skutečnost, že v jedné *kulturní oblasti (zde v oblasti obchodování *kula) je možné, aby vedle sebe existovala a byla proklamována dvě naprosto odlišná *vysvětlení.

Charles Wagley, který zkoumal indiány Tapirapé ze střední Brazílie, mezi jiným zjistil, proč se chovají „promiskuitně“ – jak se o nich tvrdilo. V jejich představách bylo sice dítě počato během jediné soulože, ale i později bylo zapotřebí dodávat další mužská semena, „aby narůstalo dítěti maso“. Budoucí matka proto udržovala pohlavní styk i s několika partnery, kteří byli později všichni chápáni jako zploditelé dítěte a ze *sociálního hlediska jako jeho blízcí příbuzní. Otcem (sociálním) byl matčin stálý partner.

Variabilita sexuálních symbolů je značná. V případě ženského těla je znakem krásy a sexuální přitažlivosti například lýtko či noha (*Zulové), případně tučný krk (Mendeové) nebo celá postava (*Ibové). V některých ibských městech byly v minulosti dívky na vdávání speciálně přikrmovány, aby díky své plnoštíhlé postavě snáze zaujaly případného ženicha. U

*Ašantů, Mendeů a dalších etnik ze Západní Afriky se ženský krk s několika tukovými záštipky objevuje jako znak krásy i na maskách a sochách.

Značný význam se často přikládá mužským pohlavním orgánům: například u jihoamerických skupin (*Tupinamba, Cubeo, Uitoto aj.), také však ve Východní Africe byly odřezávány zabíjícím nepřítelům a přinášeny do vesnic vítězů. Třeba u Cubeů se penis a skrotum udily a po návratu domů si je uvazoval k pasu bojovník účastníci se tance k oslavě vítězství. Po tanci trofej předal ženě, která ji snědla – věřilo se, že zaručuje plodnost. U Uitotů dostávala tuto vzácnou trofej k požití pouze náčelníkova žena.

Podobný význam se přikládá i ženským pohlavním orgánům – v Západní Africe byly důležitou ingrediencí při některých čarodějnických obřadech; zprávy hovoří o únosech i zabíjení mladých dívek pro získání těchto mocných látek.

V literární podobě připomíná podobnou představu peruánský spisovatel Mario Vargas Llosa v románu *Smrt v Andách*. V kečujské vesnici, situované vysoko v Andách, se místní obyvatelé snaží čelit přicházejícímu neštěstí (v rovině *přírody – hrozící zemětřesení, v rovině lidské – hrozba nájezdu partyzánů ze Světlé stezky) kanibalskými obřady, při nichž postupně konzumují *varlata tří obětí.

Indiáni obývající severozápadní Venezuelu se pohybovali většinou nazi, ovšem velmi pečlivě dbali na to, aby jak muži, tak ženy měli zakryté pohlavní orgány (ženy používaly zástěrky, muži měli penisová pouzdra) – nesprávné umístění zástěrky či pouzdra svého majitele zostudilo. Podobné představy byly zaznamenány i v severních oblastech Střední Afriky – v jižním Kamerunu a v Gabunu, kde také díky klimatickým podmínkám bylo oblečení nadbytečné.

Pohlavní orgány jsou zpodobovány nejrůznějšími symboly nebo opisovány eufemistickými slovními spojeními. Například u amazonské skupiny XY je ženská *vagina označována jako nenasytný krokodýl atd. Podobně u skupiny Gnau na Nové Guineji, kde prováděl výzkumy Gilbert Lewis, existuje symbolické spojení mezi *kopulací a jídlem a také mezi ústy a vaginou. Žena je symbolicky kreslena jako červená, otevřená vagina, rámovaná dvěma řadami Jobových slz, připomínajících zuby. (Lewisova studie je zaměřena na poznání a pochopení *symboliky chlapeckých iniciačních obřadů.) Také studie z tropické Latinské Ameriky, jako například *Assault on Paradise: Social Change in a Brazilian Village* (Přepadení v ráji: Sociální změny v brazilské vesnici, 1983) Conrada Phillipa Kottaka anebo *The Palm and the Pleiade: Initiation and Cosmology in Northwest Amazonia* (Palma a Plejády: Iniciace a kosmologie v severozápadní Amazonii, 1988) od Stephena Hugh-Jonese ukázaly na velký význam sexuální symboliky při iniciacích u Arembepeů (*Bahia, Brazílie) a u Barasanů (povodí řeky Uaupés v Kolumbii). Podobně je tomu i v případě dívčích iniciací.

Etnologická a antropologická literatura zná také velké množství symbolických obrazů vlastního pohlavního aktu. Tak například Dobuánci ho přirovnávají k rozdělování ohně třením dřev. Rozhoduje tu nejen podobnost v pohybech – vrtění dřevěné hůlky v důlku na podložce, odkud stoupá dým a případně se ukazuje žhavý popel, ale i představa „horkosti“. Podle Dobuánců se mohou milovat jen „horcí lidé“ a z jejich horkosti vzniká něco nového – tak jako díky tření zápalných dřevků se vznítí a rozhoří *oheň. V mnohých kulturách je pak pohlavní akt znázorňován pohyby rukou či těla, které se často učí již malé děti.

I samotnému pohlavnímu aktu se připisuje pozitivní či negativní vliv na budoucí osudy milenců. U celé řady jihoamerických skupin (Mapuče, Pilagá, Mundurukú aj.) se zakazuje či nedoporučuje pohlavní akt před začátkem válečného tažení; styk s menstrující ženou může být pokládán za důvod nemoci – například u horalů v Kolumbii. Podobně nebezpečný je pro ně styk s těhotnou ženou a se ženou pečující o malé dítě. Vzhledem k tomu, že u některých etnik museli rodiče pečující o dítě sexuálně abstinovat tři až čtyři roky (například u Abipónů), byly děti zabíjeny, aby se sexuální abstinence zkrátila.

V centrální a jižní Africe je rozšířena představa o léčivých účincích pohlavního aktu; tato skutečnost byla již zmíněna v souvislosti s hermafrodity a transvestity. Léčivá role se přičítá i styku s pannou, v dnešní době se takto „léčí“ například onemocnění AIDS.

Představy o sexuálním pudu nemusí však být součástí místního kulturního inventáře, a tak veškeré sexuální chování může být vysvětlováno jinak. Například na ostrově Dobu je veškeré sexuální chování chápáno jako výsledek magických soubojů mužů a žen. Již od útlého dětství se děti učí milostnou magií, protože člověk bez znalosti milostné magie je jen polovičním mužem či ženou. Jak postupně dospívá, rostou i jeho magické znalosti a s jejich pomocí pak může získat vhodného partnera a oženit se. Magické souboje ovšem pokračují i v manželství. Sexuální symbolika je pak výrazně začleněna nejen do iniciačních obřadů, ale v mnoha kulturách také do svatebních obřadů. (Josef Kandert)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*čínská civilizace), čínští myslitelé zkoumali již od starověkých dob otázky uspořádání vztahů jednotlivce, *společnosti a *státu, *muže a *ženy, funkce a smyslu rodiny – zabývali se jimi taoisté a mohisté, stejně jako konfuciánci, legisté, přírodní filozofové nebo logikové. Shoda panovala v dominanci komunity – rodiny, *obcí, společnosti, státu – nad jednotlivcem a muže nad ženou. Je to pojetí společné snad všem velkým východním *civilizacím a *kulturám, které vyplývalo ze specifických přírodních podmínek, velké lidnatosti a dalších aspektů: jedinec musí mít na paměti především zájem pospolitosti, *individualismus západního typu je považován za sobectví. Při respektování těchto zásad vládla v Číně ve věcech *sexuality a *erotiky *tolerance: ženská i mužská *homosexualita byla soukromou věcí, nikoli společenským přestupkem; za existence *instituce *konkubinátu, kdy v rodině kromě manželky žila jedna nebo více *konkubin, byl skupinový heterosexuální nebo homosexuální *sex běžnou záležitostí; vzhledem k tomu, že konkubíny mohli mít jen velmi bohatí lidé, tolerovala se *prostituce i zřizování veřejných domů – zvláště zlatý věk čínské kultury za dynastií *Tchang a *Ming byl dobou rozkvětu „veřejné lásky“, nový rozmach nastal za dynastie *Čching v 19. století, kdy do nevěstinců proniklo *opium a výrazně ovlivnilo erotickou kulturu zejména v některých velkých *městech. Existovala celá *hierarchie služebnic lásky od pouličních prostitutek až po emancipované kultivované dámy, jejichž postavení bylo srovnatelné s úrovní proslulých *hetér v antickém Řecku nebo gejš vyšší třídy v Japonsku, které vedly vlastní salony a byly vyhledávanými společníci věhlasných mužů.

Východiskem mnohých těchto filozofických, etických i kosmologických koncepcí (shodovaly se v *názoru, že nebe, *země a lidstvo tvoří propojený systém, v němž je každá z těchto tří oblastí jenom další dimenzí druhých dvou) se stala dvojice pojmů *jin* a *jang*, která v sobě skrývá i sexuální *symboliku danou jednotou protikladů ženského a mužského principu – představovala totiž dvě navzájem protikladné síly, z nichž se skládá původní substance bytí *čchi. *Jin* a *jang* vzniká z *tao*, nepostřehnutelného pramene všeho bytí, je jeho polárním projevem. *Jin* představuje ženský princip univerza, dává věcem viditelnou formu, je hmotnou složkou *čchi*. Vyznačuje se pasivitou, klidem, tíhou, vlhkem, chladem, klesavým směrem pohybu; typickým představitelem *jin* je voda. *Jang* zosobňuje mužský princip univerza, je neviditelnou hybnou silou a funkcí věcí, energetickou složkou *čchi*. Vyznačuje se aktivitou, pohybem, lehkostí, suchem, teplem, stoupavým směrem pohybu; jeho typickým představitelem je *oheň. Pro **jin-jang* je však příznačné, že každá z jeho dvou složek obsahuje v sobě zárodek svého protějšku, a je s ním proto nerozlučně spjata. Spjatost vlastností protichůdných sil způsobuje ustavičné změny a pohyb *čchi*, jež jsou principem procesu vznikání a zanikání všech věcí a jevů. Tento proces má cyklický charakter, neboť po dosažení svého extrému se *jin* mění v *jang* a naopak. Tak jako byl vznik pojmu *jin-jang* inspirován rozdílností mezi oběma pohlavími, posloužil různým teoriím jako východisko při konstruování zásad chování obou pohlaví v sexuálním, erotickém i manželském životě. V neotaoistické mystice a magii, rozvíjejících se zvláště v prvních staletích našeho

*letopočtu, začíná hrát určitou roli spojení muže a ženy vnímané jako blahodárné sjednocení mužského principu *jang* s ženským *jinem*, jejichž *harmonie je prospěšná k udržení vesmírné harmonie (*vesmír) a jež především pomáhá prodloužit lidský život. Legendárním *patronem sexuálních praktik byl předek Pcheng, který se prý dožil věku 700 let. Jemu připisovaný systém sebepěstování, rozvinutý ve 2. století n. l., doporučuje přizpůsobit životosprávu, dietu, cvičení, dýchání a „*vstupování do nefritové komnaty*“ (*metafora pro *koitus) dynamice míjejících ročních dob. Sexuální kultivace se většinou zaměřovala na posílení mužského partnera vstřebáváním ženského *ting* a zadržováním *spermatu, jehož se dosáhne stažením *konečnicku. Pchengova dlouhověkost z něho učinila také patrona jiných zdravotních systémů, například *tao-jinu*. Taoistická pojednání o prospěšných způsobech tělesného obcování také posléze inspirovala vznik ilustrovaných příruček, jež bývaly součástí výbavy bohatých nevěst. Taoistická sexuální mystika, stejně jako pozdější příručky rozkoši manželské ložnice, mají namnoze ryze technický ráz, byť zahalený do frazeologie, která uším dnešního západního čtenáře může znít poeticky. První takový ucelený návod, jak dosáhnout dokonalosti a harmonie v milostném životě, údajně vytvořil sám *Žlutý císař před více než čtyřmi a půl tisíci lety. Pozdější autoři sexuálních příruček se sice na Žlutého císaře odvolávali jako na nejvyšší *autoritu, je však nepochybné, že císařské rady jsou dílem až mladších věků. První bezpečně doložené erotické příručky jsou známy z doby dynastie *Chan (206 př. n. l.–220 n. l.) Znalosti předchůdců i své vlastní poznatky skloubil lékař *Tung Chaj v 7. století n. l. do rozsáhlé učebnice lásky, jež je jakousi čínskou obdobou indické *Kámasútry*, kterou o několik století dříve sepsal mudrc Mallanága *Vátsjájana. Tung Chaj a jeho četní pokračovatelé, zejména z řad taoistických učenců a *mnichů vycházejících z pojmu *jin-jang*, důkladně rozvinuli a propracovali na metafory bohatou erotickou terminologii, pomocí níž popsali rozmanité *techniky i *etiku sexuálního života. Jejich spisy se jako příručky pro milence v podobě takzvaných *Knih do podhlavníku* či *Ložnicových svitků* staly běžnou součástí čínských domácností. Téměř každý základní termín erotického slovníku měl obvykle několik synonym. Například – mužské *genitálie: *Mušská lodyha*, *Mušský kořen*, *Mušský vrcholek*, *Nefritová flétna*, *Nefritová lodyha*, *Nefritové kopí*, *Nefritový prut*, *Nefritový stonek*, *Želví hlava*; – ženské genitálie: *Korálová brána*, *Kouzelné pole*, *Nefritová brána*, *Nefritová komnata*, *Nefritový pavilon*, *Nefritový práh*, *Perla na nefritovém stupni* (*klitoris), *Rumělkový vchod*, *Terasa klenotu* (klitoris), *Zkušební komnata* (*vagina), *Zlatá rokle* (prostor mezi stydkými *pysky), *Zlaté údolí*; – pohlavní styk: *Hory Wu*, *Mlha a déšť*, *Oblaka a déšť*, *Otevření nebe* (orgasmus). Pomocí těchto a dalších termínů byly udílány rady pro všechny možné situace milostného života. Například problém mužské dostatečnosti a optimální připravenosti k intimnímu styku a na druhé straně rozmanitá funkčnost ženské vaginy, daná její morfologií a topografií, jsou řešeny ve fiktivním rozhovoru mezi Žlutým císařem a Moudrou konkubínou. Žlutý císař: Jak může velikost a tvrdost ovlivnit stupeň rozkoše u ženy? Moudrá konkubína: Všechno je jen věcí pocitu a na velikosti a tvrdosti příliš nezáleží. Skutečná rozkoš přichází teprve při splynutí s Všemohírem. Muž a žena toho dosahují vzájemnou láskou a respektem jednoho k druhému. Dosahují splynutí prostřednictvím touhy a vzájemné vášně. Žlutý císař: Ale co ty rozdíly? Moudrá konkubína: I když je dlouhý a přitom jen polotuhý, přináší menší uspokojení než malý, ale tvrdý jako železo. A krátký, tvrdý jako železo přináší méně uspokojení, je-li používán nešetrně a hrubě, než týž používaný zkušeně a ohleduplně. (...) Moudrá konkubína (o Čtyřech podmínkách mužské připravenosti): 1. Nefritový stonek se trochu probouzí, ale nedosahuje ještě plných rozměrů. 2. Zvětšil se, ale ještě není tvrdý. Znamená to, že se ještě neprobudil duch *jang*. 3. Již je tvrdý, ale není ještě horký a tepající. To je znamení, že *jang* potřebuje poslední kapku oduševnění. 4. Když je horký a tvrdý a přehrada ještě zadržuje Životní *esenci, pak jsou splněny všechny čtyři podmínky připravenosti. (...) Moudrá konkubína: Citlivost Nefritové komnaty nezávisí na její pozici. Ať je vysoko, nízko či uprostřed. Existují však rozdíly, které je třeba vysvětlit. Ženy

s vysokými Nefritovými komnatami, směřujícími dopředu, je lépe milovat v zimě. Muž leží přitisknut k ženě, oba se vzájemně zahřívají. Ženy s nízkými Nefritovými komnatami, směřujícími dozadu, jsou jako stvořené k lásce v horkém létě. Ve stínu bambusu či na chladivém *mramoru muž přistupuje k ženě zezadu, aniž by se dotýkali těla. Její Nefritová komnata je ideální k poloze zvané Pálení ohně za horami. Žena s prostřední Nefritovou komnatou je vhodná k lásce ve všech čtyřech ročních obdobích. Další rady v příručkách milostného života se týkají například optimálního způsobu vnikání do ženského lůna. 1. Přiblížit se k Nefritovému prahu a pak se vklínit pohybem, jako když je otevírána mušle, hledáme-li perlu. 2. Vnikat do Zlatého údolí jemnými pohyby tam a sem, jako když se otevírá skála, aby se našel drahokam. 3. Používat Mužský vrcholek jako paličku, která tluče do hmoždíře. 4. Pohybovat Mužským vrcholkem pomalu a vytrvale jako při zušlechťování Pěti základních prvků. 5. Používat Nefritovou lodyhu, jako by to byl pluh při podzimní orbě, obracející půdu napříč Kouzelným polem až k Dalekému údolí. 6. Teprve když *jin* zdivočí, mohou se těla srážet jako kusy padajících skal, které o sebe bijí a pohřbívají jeden druhého. Po vniknutí do lůna se doporučovalo: 1. Kývat Nefritovým stonkem zleva doprava a naopak, jako když statečný válečník proráží šiky nepřítele. 2. Jako když kuň přeskakuje řeku, hýbat se dolů a nahoru. 3. Ponořovat a vynořovat se zároveň, jako když se potápí kachna na zčeřené hladině jezera. 4. Klovat jako vrabčák sbírající zrnka rýže, jednou hluboko, jednou mělce. 5. Ponořit se jako balvan klesající ke dnu moře. 6. Pohybovat se pomalu jako had zalézající do své díry k zimnímu spánku. 7. Pohybovat se rychle, jako když zdivočelá krysa mizí ve své noře. Pro pohlavní styk jsou popsány a doporučovány desítky nejrůznějších poloh, z nichž mnohé jsou neobyčejně rafinované a hraničí s akrobatickými výkony, jiné jsou fyzicky nenáročné a mají mít léčebný účinek. Kopající mezek: Jin leží uprostřed postele na zádech. Jang zasune levou ruku pod její hlavu a pravou ruku pod její pravou nohu. Hlavu Jin i její nohu pomalu zvedá, dokud není Nefritový stoněk zasunut. Pravou nohu paní Jin pak zvedá a pouští v rytmu zasouvání. Nehybní milenci: Žena i muž stojí a mají na hlavách šálky s *čajem. Jejich snahou je při pronikání nevylít ani kapku. Polykající ryby: Paní Jin a konkubína leží jedna na druhé a dotýkají se vzájemně Nefritovými branami. Pohybují se proti sobě jemně, jako když ryba chytá na hladině otevřenými ústy mouchy. Pan Jang sleduje tu hru, a když vidí, že se rybí ústa rozšiřují, vtrhne se svým Nefritovým prutem dovnitř. Všichni tři se pohybují společně a všichni splynou s Všeohmírem najednou. Trojí proud Životní esence působí na zpevnění *kostí a zlepšuje dýchání. Otázky uspokojení obou partnerů se řeší opět v rozhovoru mezi Žlutým císařem a Moudrou konkubínou. Moudrá konkubína: Jsou-li muži dobře naladěni, pak se Nefritový stoněk vztyčuje lehce, jsou-li mrzutí a zahořklí, pak se stěží dostaví zázrak. Jestliže se má nebe správně otevřít, pak je třeba, aby muž dbal zásad Pěti rozpoložení a byl veden Pěti odpověďmi ženy. Žlutý císař: Co je Pět rozpoložení? Moudrá konkubína: Musí být uvolněný a odpočatý a nesmí mít předem žádné nároky. Jestli chce rozdávat svou mužnou sílu, musí být v ložnici šlechetný. Jeho tělo obsahuje mnoho dutin, musí tedy dobře dýchat, aby dosáhl potřebné kapacity. Jeho tělo sestává z kruhu a prstenců, muž tedy musí být vyrovnaný. Pátá zásada říká, že je třeba předcházející zásady důsledně dodržovat. Žlutý císař: A jakých je Pět odpovědí ženy, jimiž se má muž řídit? Moudrá konkubína: Za první: Žena rudne a červená ve tváři. To je znamení, že se k ní může muž přiblížit. Za druhé: Její bradavky se vztyčí a ztvrdnou. Znamená to, že muž je vítán v Nefritové bráně. Za třetí: Ústa ženy jsou otevřená, dýchá rychle, nosní dírky má rozšířené. To je znamení k útoku. Za čtvrté: Zlatá rokle je vlhká. Útok. Za páté: Štáva pokrývá její stehna a ztratila všechnu sílu. To je znamení k odpočinku a k přestávce před dalším útokem. Žlutý císař: Slyšel jsem, že kromě Pěti odpovědí ženy je třeba znát ještě Deset vyzývavících ženských pohybů. Které to jsou? Moudrá konkubína: První: Jestliže žena obejmě muže pažemi, znamená to, že chce, aby se těla i *jin* a *jang* dotýkaly. Druhý: Jestliže žena zvedá kolena z lůžka, znamená to, že se chce v Nefritovém pavilonu třít a dotýkat. Třetí: Jestliže se

žena prohýbá v zádech, je připravena k útoku Nefritového kopí. Čtvrtý: Jestliže se její zadek začíná třást, je to výzva k většímu spěchu. Pátý: Jestliže její nohy vyletí vzhůru, je to výzva k hlubšímu útoku. Šestý: Jestliže pohybuje bedry zleva doprava a naopak, je to výzva k opačnému pohybu *jang*. Sedmý: Jestliže stiskne stehna k sobě, je to chvíle klidu před Velkým tajfunem. Osmý: Jestliže se její tělo třese tak divoce, že muže bezděky odstrkuje, nastal moment splynutí s Všemohírem. Devátý: Jestliže její tělo ochabuje, pak se splynutí s Všemohírem dostavilo. Desátý: Jestliže stavy plynou, je to znamení, že Životní esence byla uvolněna. Jestliže jsou tyto pohyby zpozorovány, znamená to, že žena byla uspokojena. K rozšíření představivosti byly popisy v „učebnicích lásky“ někdy navíc provázeny názornými ilustracemi různých forem milostného spojení. Dálo se tak zejména v období rozkvětu městské kultury za dynastie Ming, ale i později za dynastie Čching; vesměs se jedná o dřevorezy, často vícebarevné. Cílem obrázků byla především praktická instruktáž. V očích čínského znalce nebyl tento typ „výtvarného umění“ ničím jiným než řemeslem, které nelze srovnávat s díly slavných malířů. Pokud se takové ilustrace objeví v souvislosti s pojednáními o krásné literatuře a o inspiracích pro výtvarné umění, jako v našem případě, mohlo by to vést k domněnce, kterou občas čteme v západní uměnovědné literatuře, že „Číňané neuměli malovat postavy“, a že tedy „nebyli příliš zdatnými malíři“. Rutinní schematická kresba skutečně postrádá, až na výjimky, individuální styl. Jen ojediněle se zobrazování podobných výjevů věnovali známí malíři, například Tchang Jin (1470–1523), který vynikl jako krajinář, a zejména jeho o něco mladší současník Čchiou Jing, činný kolem roku 1550. Dalším učením, které ovlivnilo pojetí vztahu mezi oběma pohlavími v životě i v literatuře, byl **buddhismus*, importovaný v prvních staletích našeho letopočtu z Indie a záhy výrazně počínštěný. Za dynastie **Suej* (581–618) se stal státním **náboženstvím* a jeho vliv ještě vzrostl v době Tchang (618–907). Toto učení sice přiznávalo ženě větší **autonomii* než konfucianství, avšak pouze v tom, že jí poskytovalo možnost opustit rodinu a vstoupit do **kláštera*. Milostný cit byl z hlediska buddhismu jen další v řadě pošetilých tužeb, které člověka poutají k věčnému koloběhu strastiplných životů. Byl tedy chápán jako překážka pravého poznání, světská marnost, již je třeba odhodit. Buddhistické moralizování v konečném důsledku pohlíželo na lásku stejně negativně jako konfucianství. Je zajímavé, že z buddhistických spasitelských postav, které si získaly v Číně oblibu, nebyla žádná tak milována a široce uctívána jako **Kuan-jin*, bohyně slitování. Kuan-jin („ta, která slyší volání“) je čínské jméno **bódhisattvy* **Avalókitéšvary* („shlížejícího dolů se soucitem“), který je dobře znám v celém buddhistickém světě. V jižní Asii a Tibetu je Avalókitéšvara všeobecně zobrazován jako muž. Čínská zpodobení Kuan-jin byla však už ve 14. století skoro výlučně ženská. Kuan-jin se objevuje často jako štíhlá žena ve splývavém bílém rouše, třímající v rukou vázičku s nektarem osvícení a vrbovou větvičku k zahrnutí nemocí. Někdy drží také dítě, aby se naznačila její moc udělovat dětem požehnání. Kuan-jin asistuje **buddhovi* Amitábhovi, když pomáhá duším dostat se do Čisté země. Jiná podoba bohyně má tisíc očí a paží jako symbol schopnosti vidět všechna nebezpečí a pomoci všem, kdo v nouzi zvolají její jméno. Navzdory oficiálně hlásané morálce a náboženskému moralizování se v čínské literatuře setkáváme s řadou příběhů, ať smyšlených či skutečných, v nichž vzplane prudká láska, které nelze zabránit. Literatura tak nepřímo podává svědectví o rozporu mezi ideálním konfucianským schématem, jak je známe z kanonických knih a moralizujících traktátů, a buddhistickým přesvědčením o škodlivosti vášni na jedné straně a skutečným životem na straně druhé. Příznačným rysem všech milostných příběhů tradiční Číny je důraz na sexuální touhu a otevřenost ve vztahu k tělesným rozkoším lásky. Je proto jistým paradoxem, že v moderní době bývají tyto pasáže ze starších literárních děl vypouštěny nebo reinterpretovány tak, že jejich původní smysl se ztrácí.

Ze všech učením o uspořádání vztahů mezi mužem a ženou, utváření a fungování rodiny získalo však v tradiční Číně největší vliv konfucianství. Konfucius pohlížel na rodinu jako na

mikrokosmos státu, jeho základní článek. Panovník byl otcem všeho lidstva a představitel státní správy na určitém stupni hierarchie byli mnohdy označováni jako „rodiče lidu“. Panovník měl být *lidu *kulturním vzorem i v oblasti sexuálního a erotického chování; ovšem jako *Syn nebes vedl přece jen odlišný *životní styl než poddaní. Jeho sídlo bylo patrně již od starověkých dob přísně rozčleněno na „vnitřní palác“ a „vnější dvůr“. Vnitřní palác obývali císař, císařovna a jeho další manželky, nejbližší rádčové a císařská stráž; vnější dvůr zahrnoval *úřady vládní exekutivy včetně šesti rad čili ministerstev. Vedle své choti císařovny měl císař také několik (zpravidla čtyři) vysoce postavených „vedlejších manželek“ (*fej*). Císař mívával také konkubíny. Ve starověku jich bývaly snad desítky, tedy relativně málo ve srovnání s dobou tchangského císaře *Süan-cunga (vládl 712–756), kdy jich údajně byly tisíce. Počet vladařových manželek i dvorních dam byl pevně stanoven. Podle záznamů dal Žlutý císař, první z pěti legendárních císařů, přivést svému synu Ti Ku čtyři manželky, z nichž jedna měla výsadní postavení. Toto číslo odpovídalo hvězdám na nebi, kde *Číňané rozeznávali čtyři hvězdy, zosobňující vladařovy manželky, a čtyři hvězdy, zosobňující jejich eunuchy. Za dynastie Sia se počet manželek zvýšil na dvanáct, rozdělených do dvou hierarchizovaných skupin tří a devíti. Za dynastie Jin (pozdní etapa Šangů) došlo k dalšímu zvýšení na třicet devět: k původní dvanáctce se přidal násobek tří a devíti, tj. dvacet sedm. Za Čouů byl počet královen zvýšen na sto dvacet. Chanský císař Wu-ti měl několik tisíc palácových souložnic, jeho leníci a vysocí *úředníci mívávali několik stovek žen. Za Tchangů žily v takzvaném vnitřním paláci (*nej-kung*) tisíce žen, ale jen sto dvacet dva mělo tituly, které jim dávaly postavení císařských manželek. Jejich tituly měly hierarchii. První z nich byla samozřejmě císařovna (*chou*), za ní následovaly čtyři vedlejší manželky *fej* (konkrétně *kuej-fej*, *šu-fej*, *te-fej*, *sien-fej*), další byly dvě devítičlenné skupiny: císařovny dámy *čou-pchin* a učené ženy *tie-fu*. Celý počet uzavíraly tři sedmadvacetičlenné skupiny konkubín *pao-lin*, *jou-nü* a *cchaj-nü*. Kromě nich žily na dvoře dvorní dámy s různými jinými povinnostmi, od hudebnic a tanečnic po císařovy osobní služebné. Jeho manželkám, respektive konkubínám naopak sloužili eunuši. Je pochopitelné, že císařovy osobní preference neodpovídaly nutně této hierarchii, která se s výjimkou císařovny (*chou*) mohla měnit, například po narození dítěte čekalo matku povýšení.

Život na císařském dvoře byl do minucióznosti svázán přísnou etiketou, protokol pamatoval rovněž na císařův sexuální život. Když se chtěl pobavit s konkubínou, vybral si její jméno z misky s popsánými nefritovými tabulkami. Eunuch se pak postaral, aby tato žena byla svlečena, vykoupana, depilována a přinesena k císaři zahalená jen do pláště, aby u sebe nemohla skrývat zbraň. Před dveřmi ložnice pak vyčkával vhodnou dobu, načež zvolal: „*Čas vypršel!*“ Po třech zvoláních vstoupil do komnaty a nechal odnést milostnici zpátky. (Toto líčení však vychází pouze z lidových historických románů, které pojednávají o císaři Čchien-lungovi z 18. století, nemá oporu v dobových archivních dokumentech.) Detaily návštěvy se zaznamenávaly, protože statut konkubíny závisel na tom, jak často ji císař poctil svou přízní. Některé konkubíny čekaly na takovou návštěvu měsíce, ba i celá léta, případně panovníka nespátřily nikdy – například Wang Čao-t'ün, či byly z výsluní přízně zapuzeny – například Pan Ťie-jü, někdejší favoritka chanského císaře Čcheng-tiho, jiné zaujaly panovníka natolik, že získaly výsadní postavení a velkou moc – *Jang Kuej-fej, nebo se dokonce staly faktickými vládkyněmi – například *Wu Ce-tchien. O několika císařích je naopak známo, že byli monogamní, například mingský císař Chung-č' (vládl 1488–1505) údajně neměl vztahy s žádnou jinou ženou než s císařovnou Čang. Vykleštění muži a *akt *kastrace představují v čínských dějinách významný fenomén – čas od času se projevil negativně i pozitivně v osudech *země. Příčiny a přesná doba jeho vzniku jsou nejasné, ale eunuchové nepochybně působili už ve službách *králů dynastie Čou a na císařském dvoře *Prvního svrchovaného císaře Čchinů (vládl 221–210 př. n. l.). Pravidelnou součástí dvora se stali poté, co císař dynastie Chan Kuang-wu-ti (vládl 25–57 n. l.) rozhodl, aby všichni mužští sluhové sloužící

dvorním dámám byli vykastrováni. V průběhu doby se někteří chlapci a muži nechali vykleštit dobrovolně, aby si zajistili živobytí u dvora, jiné prodali rodiče nebo obchodníci s dětmi; císařský přístřešek pro provádění kastrace stával hned za zdmi paláce. Po zotavení obdrželi doklad o vykleštění a odcházeli pracovat do paláce – jako pomocníci v kuchyni, metaři, hudebníci, herci nebo loutkáři ..., starší a zkušenější zastávali odpovědnější funkce, například kontrolovali všechno, co bylo dodáno pro královskou rodinu – od císařových konkubín až po *oděvy, potraviny ... Nejstarší a nejtalentovanější pečovali o úřední císařskou pečeť a císaři je rovněž zaměstnávali jako zvláštní důvěrníky a rádce. Vliv eunuchů vrcholil v období dynastií Tchang a Ming, kdy jejich počet přesáhl deset tisíc. Za poslední dynastie Čching počet eunuchů klesal a v době pádu dynastie v roce 1911 jich zůstalo už jen něco přes tisíc. Mnozí eunuši sloužili svému vladaři věrně a podporovali jeho politiku, mnozí se angažovali ve prospěch odpůrců panovníka a někteří usilovali o neomezenou moc i za cenu intrik a zločinů (například Čao Kao po smrti Prvního svrchovaného císaře Čchinů) – možná v podvědomé či vědomé reakci na potupný akt kastrace. Kastrace byla totiž vážným porušením předpisu *synovské oddanosti, protože tělo bylo považováno za dar rodičů. Důležité bylo, aby každý byl po smrti pohřben kompletní, a proto eunuchové chovali své mumifikované pohlavní orgány v zapečetěném vaku nebo pouzdru. Vykleštění bylo od starověkých dob rovněž jedním z nejtvrdějších a nejpotupnějších trestů; byl jím postižen i slavný historik z doby dynastie Chan – S'-ma Čchien. Kastrace mužů a její neblahé psychické a společenské důsledky představují do jisté míry paralelu k *umělému zmenšování nohou žen.

Blaho země, společnosti a správné fungování státu záviselo na tom, zda jsou řádně vykonávány rodinné povinnosti. Rodina, jejíž neoddelitelnou součástí byli i předkové, byla chápána jako nikdy neumírající *kolektiv, živý organismus přesahující i spojující jednotlivé členy v průběhu věků. V tradiční Číně rodina stála na dvou principech (které ostatně představovaly všepřonikající předivo konfuciánského způsobu života): nadřazenost starší generace nad mladší a nadřazenost mužů nad ženami; pokud došlo mezi oběma těmito principy k rozporu, převládl první z nich – například babička dominovala nad vnukem. V čele tradiční čínské rodiny stál nejstarší mužský člen nejstarší generace, kterého střídal jeho nejstarší žijící syn. V rámci generací měli starší přednost před mladšími, což bylo založeno na podstatném konfuciánském požadavku *úcty vůči rodičům. Tento zásadní vzorec chování byl tématem nesčetných moudrých rad, mravních naučení, básní i povídek, které se tradovaly po celé Číně. Například Lao-laj-c' ve svých sedmdesáti letech údajně bavit matku a otce tím, že se choval jako hravé dítě, tančil a metal kozelce. Jiný doklad synovské oddanosti zaznamenal S'-ma Čchien v *Zápisích historika* v souvislosti s řešením nástupnických otázek po smrti Prvního svrchovaného císaře Čchinů v roce 210 př. n. l., kdy se měl podle všech zvyklostí stát panovníkem nejstarší císařův syn Fu-su, v dané chvíli navíc disponující všemi mocenskými prostředky k prosazení svého práva: „Když otec přikáže svému synovi, aby zemřel, na co se má ten ještě dotazovat?“ Načež Fu-su vlastní rukou chladnokrevně ukončil svůj mladý život.

Ženě bylo přisouzeno podřízené postavení: než se provdala, byla povinována poslušností rodičům, jako vdaná žena se musela podřídit manželovi a jako vdova podléhala svému nejstaršímu synovi nebo jiným mužským *příbuzným v rodině. Konfuciánský ideál ženy zachytil Liou Siang (1. století př. n. l.) ve svých *Životopisech žen (Lie-nü čuan)*, ve výtvarném umění jej pojednal malíř Ku Kchaj-č' (4. století). Obecně uznávaným ideálem rodinného života bylo mít pod jednou střechou čtyři generace, a i když se toho v praxi dosáhlo jen zřídka, bylo běžné, že několik synů obývalo stejnou rodinnou usedlost.

Dvoření v tradiční Číně takřka neexistovalo: budoucí nevěsta a ženich se jen zřídka vůbec znali a poté, co se dozvěděli jméno budoucího partnera, etiketa vyžadovala, aby se do svatby vyhýbali jakémukoli styku. Byla-li žena spatřena ve společnosti muže před svatbou, a to i za zcela nevinných okolností, mohlo jí to zkazit pověst a znemožnit provdání. Pokud se dva mladí lidé do sebe zamilovali, mohlo to být důvodem zrušení svatby, protože by se mohli řídit

spíše vlastními city než vůlí rodičů.

*Sňatky byly plně v kompetenci rodičů. Vyhledáním vhodné nevěsty pro svého syna obvykle pověřovali dohazovačku, přičemž konečná volba závisela zčásti i na shodě *horoskopů budoucího páru. Pokud měli rodiče vyhlédnuté dívky přehnané požadavky na dary (peníze, oděvy, šperky, ...) od příbuzných a přátel ženicha, musela dohazovačka vyjednávat tak dlouho, dokud se obě strany nedohodly. Pak mohla být uzavřena manželská smlouva. Nevěsta opouštěla svůj domov a připojovala se k manželově rodině. O svatebním dnu byla přinesena ve „svatebních nosítkách“. Než na ně usedla, předstírala odpor a skrývala tvář za závojem. Do ženichova domu dorazila za doprovodu hudby – bývalo to často poprvé, co nevěsta a ženich spatřili tvář toho druhého. Svatební obřad byl prostý: dvojice se poklonila portrétům nebo tabulím ženichových předků a jeho rodičům – a byli z nich manželé. Po obřadu následovala svatební hostina. Nakonec se pár odebral do svatební komnaty, aby došlo k naplnění *manželství.

Po sňatku byla žena vydána na milost a nemilost tchyni: ta mohla nastolit vztahy harmonické, stejně jako stresující a traumatizující. Základní povinností ženy bylo porodit syny, a pokud se jí to nepodařilo, mohl se s ní manžel rozvést nebo si vzít konkubínu. Podle konfuciánských zásad měla věrnost muže vůči rodičům přednost před láskou k manželce. Jestliže žena porodila syna, její postavení se zlepšilo a později se sama stala tchyní jiné dívky.

Narození dítěte bylo očekáváno s *radostí, ale samotný porod byl považován za nečistou záležitost. Zpravidla se ho zúčastnila jenom matka rodičky a porod se mohl odbyvat mimo dům, aby se zabránilo znečištění. Po porodu v ideálním případě odpočívala rodička měsíc na lůžku, ale jen málo rodin si mohlo dovolit takový přepych. Když *novorozenec dovršil první měsíc života, konaly se velké oslavy; toho dne dostalo nemluvně „dětské jméno“, často nelichotivého znění – „pes“, „kočka“ ..., aby zlí duchové uvěřili, že dítě je nemilované, a nechali je na pokoji.

Rodina zahrnovala jako současně a „živé“ členy i předky – a podobně, jak se tím rozšířila do minulosti, musela se šířit také do budoucna. Nevyhnutelnou povinností proto bylo zplodit mužské dědice: „Jsou tři způsoby, jak se zpronevěřit synovským povinnostem, a nejménějším z nich je nezplodit potomky,“ zdůrazňoval Konfucius. Pokud nebylo možné učinit to obvyklým způsobem, mohla se rodina uchýlit k *adopci, nebo v případě zámožných rodin ke konkubinátu. Důležité pojištění rodiny představoval rituál (*kult předků).

Dělba povinností mezi mužem a ženou byla přesně vymezena. Muži se věnovali vztahům a povinnostem rodiny k jiným rodinám nebo k vnějšímu světu. Ženy se staraly o interní záležitosti domácnosti a rodiny, jak je tomu často dodnes. V raných dobách starověku, zejména v období panování dynastie Šang a zřejmě i v předchozích protohistorických dobách, však ženy z aristokratických vrstev zaujímaly význačné postavení (možná související i s přetrvávajícími pravěkými kulty plodnosti). Nápisy a archeologické nálezy, k nimž náleží například bohatě vybavená *hrobka královské manželky *Fu Chao, odkrytá v roce 1976 v An-jangu v provincii Che-nan, dokládají, že ženy měly v šangském státě značnou moc. Král šangské dynastie *Wu Ting (vládl asi 1215–1190 př. n. l.) nechal hrobku své oblíbené manželky *Fu Chao vybavit okázalým bohatstvím: více než čtyři sta čtyřiceti bronzovými předměty, pěti sty devadesáti nefritovými řezbami, skoro sedmi tisíci mušlemi kauri a šestnácti lidskými oběťmi. Některé z šangských žen dokonce velely vojskům a možná také ovlivňovaly nástupnictví. *Trůn zpravidla přecházel z bratra na bratra, ale za určitých okolností se přesouval na příští generaci. Jestliže totiž králova manželka zaujímala vyšší postavení než další bratr (dědic), mohlo nástupnictví přejít na syna, kterého měla s králem. V choulostivém přechodném období byl tedy rozhodující vliv postavení matek kandidátů. Následující dynastie Čou však už používala *prvorozenectví a upírala tak ženám rozhodující význam – čouská propaganda odsuzovala šangské krále za to, že je ovládaly ženy.

Poté už se pouze ojediněle dokázaly v čínské společnosti prosadit ženy vynikající silnou

osobností, velkým talentem či erotickou přitažlivostí. Ženy nesměly skládat státní zkoušky, a tak měly málo podnětů ke studiu, ale do čínských dějin se zapsala řada nadaných učených žen – například Pan Čao (asi 49–asi 120), historička z doby Východních Chan nebo básnířka *Li Čching-čao (1084–1141) z období dynastie Sung, která pocházela z literátské rodiny a psala se silnou citovostí a představivostí o *přírodě a lidských emocích. Některé ženy vstoupily i do vrcholné politiky země: například Wu Ce-tchien a *Cch'-si. Wu Ce-tchien byla původně konkubínou tchangského císaře Tchaj-cunga (vládl 626–649) a Kao-cunga (vládl 649–683). Byla vysoce inteligentní a *charismatickou osobností a osvojila si správné zásady císařské *vlády. Když císař Kao-cung zemřel, sesadila jeho nástupce – svého vlastního syna – a vládla jako císařovna. Její dvacetiletá vláda byla obdobím prosperity. Cch'-si („Mateřská a Příznivá“) byla rovněž konkubínou a k moci se dostala díky tomu, že porodila syna. Na rozdíl od Wu Ce-tchien se nikdy neprohlásila hlavou státu, zůstala regentkou. Po smrti císaře Sien-fenga (vládl 1851–1861) se prosadila mezi regenty svého syna, dětského císaře Mu-cunga; ten v roce 1874 zemřel (oficiálně na neštovice, neoficiálně na *syfilis) a o rok později prosadila Cch'-si nástupnictví teprve tříletému synovci. Svých schopností a autority používala spíše k tomu, aby zvýšila svou vlastní moc, než aby zachránila chřadnoucí čchingskou dynastii. Když císař Kuang-sü v devadesátých letech 19. století uvažoval o zavedení některých reforem euroamerického typu, Cch'-si ho izolovala v domácím vězení a dala popravít reformátory. Po Boxerském povstání (*boxeři) jen neochotně souhlasila s některými reformami, ale ty přišly už příliš pozdě, než aby mohly zachránit dynastii – Cch'-si zemřela roku 1908 a o tři roky později padlo *císařství. V souladu s konfuciánským uspořádáním rodiny měla většina žen, kterým se podařilo získat moc na císařském dvoře a zásadní vliv na císaře, pozici císařovny-matky, méně často se jednalo o pozici císařovny-manželky.

K podřízenosti ženy přispívaly i mnohé praktiky, které formovaly či spíše deformovaly tělo i duši ženy, jak ukazuje následující příklad. Počínaje panováním dynastie Sung (960–1279) se mezi čínskými ženami na císařském dvoře začala šířit móda uměle zmenšených nohou, poeticky označovaných v západní literatuře jako „zlaté lilie“ (správný překlad čínského označení tohoto jevu – *t'in-lien* zní „*zlaté lotosy“). Celý bolestivý proces, který ženu nad smrtí zbavoval schopnosti přirozené chůze, začínal v dětství. Kolem pátého roku věku byly děvčatům pruhy *tkaniny podvazovány prsty na noze pod chodidlo tak, aby se docílilo co nejmenší nožky, zhruba deseticentimetrové. Postupně docházelo k deformaci nártu a celého chodidla – nožní oblouky se zlomily a prsty ohnuly pod bříška; bolestivý proces pokračoval ve dne v noci, dokud nohy nepřestaly růst. Takto utvářené drobné nožky byly považovány za nezbytný *atribut krásné ženy z vyšších *společenských vrstev. *Zvyk se postupně rozšířil i mimo privilegované vrstvy po celé chanské čínské společnosti; neprováděli jej Hakkové na jihu ani většina jiných *národností, například *Mongolové a *Mandžuoové. Když se vlády v Číně roku 1644 zmocnili Mandžuoové, zakázali svým ženám napodobovat tento *obvyčej. Mezi Číňany bylo podvazování nohou zakázáno až po vzniku *republiky roku 1911, navzdory zákazu se však udrželo, zejména v méně vzdělaných vrstvách, až do konce 40. let 20. století. Předpokládá se, že se jedná o svého druhu institucionalizovaný mužský sexuální *fetišismus: zachovala se svědectví, že zmenšená nožka (za všech okolností obutá do vyšívaného střevíčku) dráždila mužskou představivost a vzbuzovala touhu. Odborníci zároveň zdůrazňují, že deformace nohou, která přirozeně omezovala také pohyb žen (ztěžovala chůzi a prakticky znemožňovala běh), tvořila součást snah patriarchální společnosti držet ženu doma a v područí muže.

Z rigorózně konfuciánského pohledu byl jediným oprávněným milostným citem cit manželský (*en*). Milostné vzplanutí (*čching*) mimo kontrolu rodiny představovalo v očích konfuciánských moralistů hrozbu pro stabilitu rodiny a celého společenského řádu. Sňatek byl, jak uvedeno, považován na prvním místě za záležitost obou zainteresovaných širších rodin a uzavíral se za přispění prostředníků dohodou mezi otci ženicha a nevěsty. Protože

*puritánská konfuciánská morálka předpokládala přísné oddělení dorůstajících chlapců a děvčat, ženich s nevěstou se zpravidla poprvé uviděli až v den svatby. Konfuciánství však, jak řečeno, připouštělo polygamií a tolerovalo také mužovy avantýry s kurtizánami v zábavních čtvrtích, pokud nepřerostly v hlubší vztah. (Olga Lomová, Jaroslav Malina, Lucie Olivová)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*euroamerická civilizace), *křesťanství přináší zásadní změny v pojetí *sexuality, *erotiky a *lásky. Přichází s filozofií, která štěpí oblast lásky a *sexu, v *antice původně jednotnou. Hlavní roli v křesťanském pojetí světa sehrává nesobecká láska k Bohu, neboť *Bůh je chápán jako láska (1 Jan, 4, 8), popřípadě jako skryté a nejvyšší tajemství lidské existence. Jiným typem je láska k bližnímu a žádostivá láska čili zaměření vůle k žádané osobě jako dobru (hodnotě) s cílem je vlastnit a radovat se z něj a s přáním dovést osobu milovanou v sobě samé k naplnění jejího bytí.

Proti tomu sex, jak jej vykládá **Starý zákon* v příběhu o prvních lidech Adamovi a Evě, je něčím nečistým, co přichází od ďábla. Bůh zakázal člověku požit plody z rajského stromu poznání, ten však příkaz porušil. Poznání, odhalení sexuality, která zajišťuje lidskému rodu reprodukci, a přináší tedy vedle zrození i smrt, má za následek pád člověka, jeho vyhnání z *ráje. Boží příkaz nepožití plodů z rajského stromu poznání Adam s Evou porušili sice společně, hlavním viníkem, „vynálezcem“ křesťanského *prvotního hříchu (což prosazovali již *církevní Otcové Tertullian a *Augustin) se však stala Eva, pramáti ženského pokolení. Podle židovské interpretace *prvotní hřích spočívá v porušení Božího zákazu, nikoli v odhalení sexuality. Starozákonní pojetí sexuality přejímá křesťanství. Svět, v němž byla sexualita vnímána jako provinění, popisovalo s oblibou slovesné umění (prvotní hřích se stal častým námětem zejména kazatelství), ale představovalo jej také umění výtvarné, na počátku nové doby barvitě například Hieronymus *Bosch (asi 1450 až 1516) nebo Albrecht *Dürer (1471–1528).

Pokusem o smíření sexu a lásky anebo – lépe – o začlenění sexu do konceptu lásky je novozákonní, křesťanské pojetí *manželství. V křesťanské teologii dochází k adoraci manželského stavu. Ustanovuje se jednoznačná podřízenost ženy muži a vzájemná věrnost. Sv. Pavel, nejvýznamnější z tvůrců novozákonního křesťanství, ve svém Listu k Efezským říká: „muž je hlavou ženy, jako je Kristus hlavou církve, těla, které spasil“. V *Listu ke Korintským* se sv. Pavel proti provozování sexu nestaví, pokud již člověk nedokáže svou žádostivost ovládnout: „Žena nemá své tělo pro sebe, ale pro svého muže. Podobně však ani muž nemá své tělo pro sebe, ale pro svou ženu. Neodpírejte se jeden druhému, leda se vzájemným souhlasem a jen na čas, abyste byli volni pro modlitbu.“ Doporučuje však střídmost. Žádost či žádostivost (*concupiscentia*) je totiž oblastí *hříchu, i když hřích není vždy záležitostí pouze těla. Podle sv. Pavla je *církev tělo Kristovo (1 Kor 6, 1–20; 10, 14–22; 12, 4–27), přičemž lidé jsou svým tělem „chrámem Ducha svatého“ (1 Kor 6, 9).

Křesťanství přineslo novou koncepci člověka, spjatou se souborem *rituálů, jež měly proměnit běžný, každodenní život člověka. Novou křesťanskou *antropologii formulují takové zásady jako láska k bližnímu, soucit, milosrdenství, pokora, očekávání spásy, únik z pozemského světa do věčné spásy a blaženosti života v Bohu. Přísné předpisy týkající se morálky jednotlivců, sexu a manželství prosazovaly v životě křesťanských komunit a jejich členů velmi striktně všechny tehdejší církevní *autority. Nicméně za zdmí *bazilik zůstával profánní život v nezměněné podobě. Pozdně antická *města, zejména ve východní části *římské říše, dále žila dosavadním způsobem, v němž stále měla své místo rozmařilost, nevázanost a *prostituce. Aby tyto praktiky a jevy omezila, propagovala církev únik z měst do klidu venkova, podporujícího meditaci a proměnu myšlení. Na druhé straně se snažila působit na city: zvláště účinně ovlivňovala lidové masy prostřednictvím příkladů extrémních asketů a svatých mužů, jako byl Simeon Stylita (asi 390–459), který strávil třicet šest let svého života v modlitbách a izolaci v syrsém Telanissu na vysokém sloupu, kam mu byla

posílána *strava po provaze v košíku. *Světec se stal nesmírně populární a tento sloup se změnil v poutní místo už za jeho života.

Výrazně sílil tlak církve na přísné dodržování regulí v otázkách morálky. Církev odsuzovala nahotu, a proto byl od 7. století zahalován i Kristus na *kříži. V 8. století byla iniciována změna křestního ritu. Od této doby se někteří celkovým ponořením do vody, aby věřící nemuseli zjevovat svou nahotu ani při přijímání víry. Tím se de facto staly zbytečnými křestní kaple (**baptisteria*), které do té doby byly součástí *katedrál a pro rané období vlastně i jejich hlavním identifikačním znakem.

Muži získali ve společenské i sexuální *hierarchii výlučně dominantní postavení. Dokladem toho může být skutečnost, že z této doby se o ženách neuchovaly žádné podstatné informace. V generační posloupnosti bylo důležité narození syna jako dědice *léna, narození dcery často nestálo ani za zmínku. V písemných pramenech se u královských potomků dokonce neuváděla jména jejich matek. Výrazem ohrožené mužské dominance, pokřiveným zrcadlem pozdně středověké a raně novodobé erotiky a racionality, slepou uličkou křesťanské teologie a politováníhodnou praxí křesťanské církve se staly hony na čarodějnice. Máme-li věřit údajům ze syntetického díla Georga Denzlera *Zakázaná slast* s podtitulem *Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky* (1999), přišlo jen v Německu v letech 1400 až 1750 o život „zásluhou“ inkvizice pět set tisíc až milion nevinných žen obviněných z čarodějnictví, to znamená ze spolku a obcování s ďáblem.

Jisté svědectví o sexualitě a *mravech přinášejí také církevní *kulty. Vedle dominantního ježíšovského kultu se prosazuje kult Panny Marie, jehož prvním velkým propagátorem byl *biskup a církevní otec sv. Ambrož (asi 334/340–397). Legendistická tvorba vypráví příběhy „nevěst Kristových“, které se zřekly pozemských nápadníků. Nejslavnější hrdinkou *legend tohoto typu byla historicky nedoložená sv. Kateřina z Alexandrie (*Legenda o sv. Kateřině): odmítla vdát se za pohanského císaře Maxentia a nadto obrátila na křesťanskou víru padesát filozofů a dvě stě vojáků; podstoupila mučení i mučednickou smrt, ale svého nebeského ženicha se nevzdala.

U žen se proto cenilo panenství. Původně to bylo kvůli náboženské čistotě, ale postupně se panenství projevilo i jako kult, nový společenský fenomén. K povinnostem manželů patřilo zachovat celoživotní věrnost. Za Ludvíka Zbožného (814–840) církve prosadila zákaz rozvodů a nadto se snažila manželské páry přimět ke zdrženlivosti. Kromě základního požadavku sexuální zdrženlivosti o nedělích a svátcích propagovala „chvályhodné“ vzory cudného chování legendární formou. Příkladem je pověst o *hrobce mladých milenců*, o níž se zmiňuje Řehoř z Tours: novomanželé se rozhodli k důslednému zachování čistoty v manželském loži; když ve stáří zemřeli, byli pochováni do kamenných sarkofágů, umístěných k protilehlým stěnám pohřební *krypty – těžké sarkofágy se v noci přesunuly k sobě, což bylo vyloženo jako důkaz duševní sounáležitosti pohřbených, kterou nedokázala přervat ani smrt.

Realita tehdejšího světa však vypadala jinak. Germánští dobyvatelé žili často v bigamii, protože se ženili v rámci svých společenství, kde tato forma manželských vztahů byla obvyklá. Další ženy si opatřovali na dobytých romanizovaných územích. U některých skupin, zejména severních Germánů, dlouho přetrvávaly původní barbarské *zvyky a princip *polygamie. Příkladně až do 11. století je u nich dosvědčena existence žen druhého řádu, podle tzv. *more danico*. Tato forma manželství „po dánském způsobu“ byla zřejmě vytvořena dodatečně, patrně ve 2. polovině 11. století v prostředí Viléma Dobyvatele. Měla prokázat – také ve vztahu k nemanželskému Vilému Dobyvateli (1027–1087), normanskému *vévodovi a od roku 1066 anglickému *králi, – nástupnické právo synů zrozených z nemanželských (konkubinálních či polygammích) vztahů, které si za své nástupce zvolil vévoda či panovník mezi svými četnými potomky. K těmto institucionálním změnám docházelo v době, kdy se formovala církevní koncepce manželství, kdy se vytvářel křesťanský rituál *sňatku a kdy

vznikal pojem nemanželského původu, jenž příslušného potomka zbavoval možnosti dědit. Mnohoženství a přetrvávání pohanských rituálů lze předpokládat i na dvorech nejstarších slovanských panovnických rodů.

V tehdejší světě vládlo násilí všude – i v sexu. Lidé žili v ohrožení a smrt se stala součástí jejich každodennosti. Přinášely ji dobovatelské a válečné *konflikty i hrozivě se šířící epidemie. V takovém prostředí láska a milostný cit ztrácely svou *hodnotu.

Dokladem znovuoživení lásky na konci prvního tisíciletí je vzrůstající zájem o magii lásky a různá afrodiziaka. Ještě než se z nich vyvinuly osudové nápoje lásky, známé z rytířských románů, byla *magie lásky hodně poznamenána a určována kuriózními pohansko-barbarskými zvyklostmi. Podobně ke zmírnění krutosti tehdejšího světa přispěl kult ženy, který se rozvinul v jižní Francii.

V křesťanství opakovaně vznikaly pokusy zakázat „přílišnou“ fyzickou lásku. Sv. Augustin (354–430) prohlašuje, že pohlavní touha je trestem za prvotní hřích. Až do sv. Augustina bylo tělo vězením, hrobem duše, on sám ale začíná užívat jiné, pozitivní obrazy těla, a to jako domu či roucha duše. Tyto koncepty vstupují rovněž do oblasti výtvarného umění a krásné literatury. Vrcholný středověk zaznamenává další posun. Sv. *Tomáš Akvinský (1225–1274) ospravedlňuje sexualitu v případě, že naplňuje *akt manželství. Křesťanská manželská láska v tomto ohledu je nejen historické novum, z jistého hlediska jde přímo o anomálii ve vývoji druhu.

Křesťanská láska byla však především záležitostí duchovní, aktem víry člověka v laskavého, novozákonního Boha a *atributem Božího jednání, symbolicky vyjádřeného v oběti Ježíše Krista. Láska (a lidské zpřítomnění Boha) se stala ústřední kategorií středověké křesťanské teologie a rovněž *univerzálním nástrojem křesťanské výchovy člověka. Tato stanoviska vyjádřila například slova autora traktátu *De diligendo Deo* (Jak milovat Boha) *Bernarda z Clairvaux (1090–1153) – „*amor vincit omnia*“ („láska vše přemáhá“). Tento francouzský teolog a mystik, *opat *kláštera v Clairvaux, svatořečený v roce 1174, soudil, že láska k Bohu prochází několika stupni: v prvním milujeme sami sebe s ohledem na sebe, v druhém milujeme Boha s ohledem na nás, ve třetím milujeme Boha s ohledem na Boha – tím jsme připraveni k nejvyššímu stupni extatické lásky, kdy se duše přímo spojuje s Bohem. Tato církevní autorita se nicméně dokázala vyjádřit také k otázkám velmi světským, například k ideálním proporcím ženských ňader: „Krásná jsou taková ňadra, která maličko vystupují a mírně se zaoblují (...) jsou lehce zadržena, ne však stlačena, něžně k sobě přitlačena a ne tak volná, aby se pohupovala.“

Pojetí křesťanské *lásky se pokoušely praktikovat již od počátku své existence asketické ženské a mužské řády, jejichž příslušníci se zřekli pohlavního života. Již raní křesťanští myslitelé přicházejí s požadavkem *celibátu křesťanských *kněží. Celibát křesťanských kněží se ale prosazoval jen velmi obtížně. Vedly se o něj *spory téměř celé první tisíciletí našeho věku. Teprve příkazem *papeže Řehoře VII. v roce 1074 byl prohlášen za kněžskou povinnost, ale trvalo ještě řadu let, než se stal závaznou normou.

V praxi se však nikdy zcela nepodařilo prosadit církvi požadavek sexuální zdrženlivosti ani ve vlastních řadách, jak dokládají její barvitě dějiny. Existují nejen četné doklady o pohlavní aktivitě řadových služebníků Božích, ale také o extravagantním *sexuálním chování nejvyšších církevních hodnostářů. Zejména dějiny papežství z doby vzestupu a stabilizace církevní moci ukazují, že sexuální život některých papežů si nezdal se sexuálním životem ani těch nejrozmařilejších světských *feudálů. Tyto skutečnosti, ale zřejmě i fakt, že sexualita představuje přirozenou součást a potřebu lidského života, vedl vznikající protestantské církve k odmítnutí celibátu.

Monogamní manželství a rodina jako *instituce tvořená jedním mužem, jednou ženou a jejich společnými dětmi trvá v anticko-křesťanské kulturní oblasti po celou dobu její existence. Monogamní manželství existovalo v starořeckých *městských státech, bylo

zakotveno v složité římské legislativě, prosadilo se jako společenská norma ve *středověku a v moderní době se stalo jedinou evropskou legalizovanou formou trvalého svazku mezi mužem a ženou. Evropská *monogamie, i když ji lze předpokládat také u některých (barbarských a pohanských) *kmenů, které od konce 4. století n. l. postupně zabydlovaly území Evropy, byla nepochybně ovlivněna judaisticko-křesťanským pojetím manželství, nebo z něho přímo vyrůstala. Jde o evropocentricky orientovanou instituci, která nebere v úvahu jiné *kulturní oblasti (například islámskou), v nichž bylo legalizováno – a alespoň u příslušníků vyšších *společenských vrstev bylo obvyklé – mnohoženství.

Monogamní manželství je – stejně jako jiné typy manželství – sociální základnou pro rodičovství. V euroamerické kulturní oblasti netvoří ovšem ani jedinou a často ani hlavní osu, kolem níž oscilují milostné mezilidské vztahy. Jako podstatné se v daném ohledu naopak jeví předmanželské a mimomanželské milostné aféry. Tento stav, který se (vnitřně rozporný) koncept křesťanské lásky pokoušel proměnit, nacházíme však také v mimoevropských kulturních oblastech. Každá *společnost totiž usiluje o to, aby její základní stavební články, mezi něž manželství jako „reprodukční zařízení“ rozhodně patří, byly založeny na pevnějších poutech, než jakými je labilní a proměnlivý cit a sex.

Polygamie – na rozdíl od monogamie – představovala relativně krátkou epizodu v dějinách euroamerické kultury. Tento typ manželství byl současně výrazem monopolního společenského postavení muže; vyskytoval se především u příslušníků vládnoucí vrstvy v raně feudálních společnostech, které dosud nepřijaly anebo dosud plně nepřevzaly křesťanskou iniciativu. Již ke konci 12. století se však prosadil monogamní, křesťanský koncept manželství.

Monogamní manželství téměř po celou éru své existence znamenalo společenský akt – obchodní a v případě vyšších vrstev i politický, a nikoli důsledek citového vztahu mezi partnery. Manželství bylo záležitostí veřejnou, regulovanou zvykovými *konvencemi a smluvními pravidly, jejichž spolutvůrcem, garantem i provozovatelem se postupně staly *církve a *stát. Nákladné svatební rituály měly svůj pevný řád. Iniciativa vycházela od muže, rodičů či dohazovačů. Proces námluv spočíval především v projednávání ekonomických podmínek manželské smlouvy. Teprve po jejich přesném vymezení a po vzájemné dohodě zástupců rodin mohla být uzavřena svatební smlouva, mohl být složen manželský slib a mohlo dojít k veřejnému ohlášení sňatku a k svatebním obřadům, jejichž součástí byla obvykle svatební hostina a podle historických okolností i „konzumace“ manželství (sexuální akt novomanželů). Zatímco ještě v 16. století spočívalo uzavření manželství ve složení manželského slibu před *svědky, nejpozději v 18. století byla už právoplatnost manželství vázána výhradně na církevní obřad. Erotický život Evropanů se tak dostával pod církevní a státní *kontrolu.

Tyto skutečnosti způsobily, že za společensky korektní byly považovány pouze heterosexuální (manželské) vztahy (*heterosexualita), zatímco *homosexualita, která se objevovala stejně mezi válečníky, jako za zdmi klášterů a na panovnických dvorech, nebyla společností akceptována. Zejména triumfující model křesťanského monogamního manželství měl na svědomí, že homosexuální vztahy byly vnímány jako těžký hřích, a že tyto hodnotící postoje v podobě *předsudků přešly také do moderních morálních a právních *kodexů, které se již ocitaly mimo vliv a kontrolu církve.

Další obecně lidskou společenskou institucí více nebo méně legalizující mezilidské sexuální vztahy se stala *prostituce. V antickém světě prostituci provozovali příslušníci všech pohlaví, známá byla i dětská prostituce. Tutéž situaci nacházíme na konci devastovaného 20. století. Falokraticky fundovaná evropská kulturní oblast ženskou prostituci nejčastěji chápala jako živnost nebo ji alespoň trpěla. Jiné formy prostituce a jiné než heterosexuální vztahy, pokud se objevovaly, nebyly obvykle tolerovány, ale zpravidla přísně stíhány.

V euroamerické kulturní oblasti prostituce instituci manželství věrně provází a doplňuje.

Působí jako společensky regulovaná servisní služba, která existenci monogamního manželství neohrožuje, ale naopak podporuje. Prostituce na jedné straně přináší obživu či výdělek provozovateli a na druhé straně nabízí zákazníkovi uspokojení nenaplněných sexuálních potřeb a tužeb. Napomáhá vytvářet *iluzi sexuální svobody. Ani z této oblasti není možné zcela vyloučit citovou angažovanost, která je předpokladem vzniku lásky. V evropském středověku plnily roli prodejních žen kurtizány, nebo poněkud skrytěji před zraky veřejnosti například lazebnice, vojandy a zčásti markytánky, to znamená ženy, které vojákům prodávaly jídlo a pití. Funkci kurtizán plnily rovněž mnohé dvorní dámy na šlechtických a panovnických dvorech.

Jinou institucí, která v euroamerické kulturní oblasti provázela instituci manželství, byl *konkubinát. Nacházíme jej v nejstarších historických údobích většiny známých kulturních oblastí. Relativně trvalé vztahy ženatých mužů k další jedné (svobodné či vdané) ženě nebo i více ženám, a to vztahy, které byly veřejně deklarovány, se však omezovaly pouze na vyšší *společenské vrstvy. Postavení konkubíny – na rozdíl od postavení řádné manželky – nebylo právně zajištěno, záviselo na libovůli muže, který ji vydržoval. Tato instituce (ale také instituce oficiálního milence v případě žen ve významném společenském postavení) existovala ve starém Řecku a Římě i na středověkých knížecích a panovnických dvorech. Nemalá část evropské *šlechty vzešla z těchto vztahů, z levobočků, pokud je otec přijal za vlastní a obdaroval tituly.

Zejména období mezi *třicetiletou válkou a *Velkou francouzskou revolucí bylo zlatým věkem knížecích „metres“ (*konkubín), které zastíňovaly u dvora, a dokonce i v politice legitimní manželky. Francouzský král Ludvík XIV. měl například čtyři děti se svou metresou La Vallière a osm dětí s metresou Montespanovou; děti a ovšem i jejich matky obdaroval tituly a majetkem.

Jako společenská norma se konkubinát rozvinul zvláště v *rokoku. Za jistých okolností mohla schopná konkubína podstatným způsobem ovlivnit i vysokou politiku. Například dějiny Francie v období Ludvíka XV. se jeví jako sled událostí, do nichž zasahovaly panovníkovy oficiální milenky, favoritky – „*maîtresse en titre*“: *markýza de Pompadour například od roku 1745; ta se mimo jiné přičinila o uzavření smlouvy s Rakouskem v roce 1756. Zahraniční diplomaté získávali vliv na Ludvíka XV. prostřednictvím jeho metres; v tomto ohledu proslula zejména poslední z nich – madam du Barry.

Polygamní epizoda v raně feudální evropské společnosti, počet mimomanželských milostných vztahů, jak o tom podává svědectví starořecká, římská, středověká i novodobá každodennost, permanentní přítomnost prostituce a konkubinátu v evropské kulturní oblasti a rovněž vysoké procento současné rozvodovosti ukazují, že monogamie představuje instituci uměle udržovanou při životě. Koncept monogamního křesťanského manželství se nicméně na evropském teritoriu prosadil jako jediná forma plně legalizující mezilidskou sexualitu. Nejdříve měl podobu *mýtu a ideálu, později sociálního *konstruktů sloužícího k prosazování ekonomických a mocenských zájmů společenských elit a v neposlední řadě se stal rovněž žitou realitou. Monogamní, patriarchální, vícegenerační rodina (či domácnost) měla své opodstatnění ve vesnické populaci až do konce 19. století. Tento typ rodiny se v 19. a 20. století postupně transformoval v rodinu elementární, tvořenou pouze manželským párem a dětmi.

Krise *párové rodiny v euroamerické oblasti nastává zejména od šedesátých let 20. století. *Postindustriální společnost, vycházející vstříc emancipačním snahám žen, krizi párové rodiny napomáhá, neboť přejímá téměř všechny funkce tradiční rodiny. Vzniká tak nový typ rodiny – rodina monoparentální, ve které chybí otec. V nejvyspělejších státech, v některých lokalitách a společenských vrstvách už dokonce začíná daný typ rodiny převažovat. Tyto vývojové procesy zásadním způsobem ovlivňují milostný a sexuální život, aniž by likvidovaly

mýtus monogamního manželství a zpochybnily existenci romantické lásky. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka, Ivo Pospíšil)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*indická civilizace), životní filozofie védských *Indů vycházela z přesvědčení o neodolatelné síle oběti, jejíž bezchybné a přesné provedení může zajistit, ba přímo vynutit přispění všemocných *bohů. Proto byla v tomto raném období připisována taková důležitost obětnímu *rituálu, přinášení úliteb a hojných obětí, provázenému recitováním chvalozpěvů a obětních průpovědí. Provádění obětí se stalo výsadou vrstvy *bráhmanů, dědičných žreců a ochránců posvátného vědění, a oběť, zvuk obětní formule (**brahma*), stejně jako její přednášeč (bráhman) svou magickou mocí postupně předčili samotné bohy.

Zatímco v nejstarších védských sbírkách byla oběť pouze prostředkem k získání božské přízně, s postupem doby se proměnila v mocný nástroj, s jehož pomocí je možné za určitých podmínek bohy přímo ovládnout. Návody, jak toho dosáhnout, obsahují rituální texty *bráhman*, výklady o magickém významu přesně prováděných úkonů bráhmanského rituálu, jež vznikaly v letech 1000–800 př. n. l. Tyto texty kladou velký důraz na posílení manželských pout, na správný výběr partnerů a na bezchybný průběh svatebních obřadů. Přestože *manželství bylo posvěceno bohy a zpečetěno náboženskými obřady, nepředstavovalo *svátost v duchu judaisticko-křesťanské tradice. Jednalo se v podstatě o společenskou smlouvu, jejímž smyslem bylo zplodit potomstvo, nejlépe syny, aby mohli plnit povinnosti klanu či rodiny. Běžnou formou manželského soužití byl monogamní vztah, i když zámožní *náčelníci a vlivní *kněží či náboženští učitelé mohli mít více žen. Z žen poraženého nepřítele se stávaly otrokyně, některé žily ve vítězově domě jako *konkubíny, ale mohly dosáhnout i postavení manželek. Děti a manželka představovaly hodnotný hmotný statek a nevěra, která ani v raném védském období nebyla vzácností, nepředstavovala porušení božích příkázání, ale v zásadě majetkový přečin. Ženy zůstávaly výlučným vlastnictvím manžela, jejich povinností bylo rodit mu děti a se svým tělem nemohly svobodně disponovat. Styk s konkubínami byl běžnou záležitostí a v případech ženské nevěry záleželo především na manželovi, jak přísně narušení svých majetkových práv potrestá. Nejopovrhovanějším případem *cizoložství bylo, když žák svedl manželku svého učitele. Dokonce vznikl zvláštní obřad, jehož cílem bylo zjistit, zda žena některého z védských žreců věnovala přízeň někomu jinému nežli manželovi. Pokud jí *stud bránil mimomanželské vztahy vyjmenovat, měla vytáhnout tolik stébel trávy, kolik měla milenců, jež pak bůh *Varuna uchvátil a spravedlivě potrestal.

Přestože tedy obraz společnosti zprostředkovaný v nejstarších literárních památkách vykazuje výrazné patriarchální rysy, nedílnou součástí indické *materiální i *duchovní kultury tvoří též mnohem archaičtější, snad předárijská vrstva, jež připisuje rozhodující úlohu ženskému elementu. Velká Bohyně v mnoha svých různých vtěleních byla od nepaměti vůdčí postavou lidových kultů, v nichž je uctívána jako plodné lůno světa, poskytující hojnost dobytka, potravy i potomstva. Jejím *symbolem je rozvitý květ lotosu, připomínající ženská *labia, a jako Matka Země v sobě ukrývá velké zásoby podzemních vod, jež vyživují svět jako mateřské mléko *novorozence. Na mnoha místech jihoasijského subkontinentu, stejně jako v oblastech jihovýchodní Asie poznamenaných pronikáním indické kultury, přecházel rodinný původ a majetek z generace na generaci po ženské *linii a mnozí vládcové vděčili za svůj královský majestát *sňatku a sexuálnímu spojení s prapůvodními držitelkami půdy, pozemskými vtěleními Velké Bohyně.

Některé z védských obětí přímo provázely rituální pohlavní styk, ať už skutečný či symbolický, jehož účelem bylo podnítit lidské i zvířecí rozplozovací schopnosti. Během obřadu zimního slunovratu bylo cílem rituálu dosáhnout hojných dešťových srážek a slunečního svitu, nezbytných k dosažení bohaté úrody, při oběti koně (**ašvamédha*), kdy byl

*pyj zabitého obětního hřebce přikládán k rodidlům královny, jako by se odehrávalo symbolické spojení *Země a *Slunce, přinášející bohaté plody v rostlinné i živočišné oblasti.

Rovněž při budování obětního oltáře se dbalo na dosažení ideálních proporcí: aby v něm bohové našli zalíbení, měl být rozšířený na západě i východě a zúžený uprostřed, podobně jako dobře rostlá žena, jež bývá široká v bocích a útlá v pase. Mnohé z védských textů obsahují zmínky o ritualistickém pohlavním spojení, vyskytují se v nich obscénní dialogy v náboženském *kontextu, hovoří o symbolickém párování, či dokonce „páření“ obětních nástrojů či ingrediencí, stejně jako o získávání magických sil či „darů“ prostřednictvím sexuálních praktik.

Jako reakce na diktát bráhmanského obřadnictví stavícího do popředí přinášení hojných a podle složitých návodů prováděných obětí, vzniklo v mladším védském období učení *upanišad, jež se obrací do lidského nitra a smysl života hledá ve ztotožnění *brahma*, jež je nyní chápáno jako všepromikající neosobní vesmírná podstata, s částíčkou tohoto absolutního jsoucna, jež se v každém jednotlivci skrývá jako individuální duše (**átman*).

Také v upanišadových spekulacích o vzniku *vesmíru a o ezoterickém smyslu obětního rituálu hrál významnou roli sexuální symbolismus. Úlohou ženy bylo skýtat muži milostné potěšení a plnit biologickou funkci rodičky a matky. Při rozplozovacím *aktu měl muž na ženu pohlížet jako na obětní oltář a jednotlivé fáze milostného styku, provázené recitací posvátných *hymnů, měl za úkol chápat jako rituální úkony.

Upanišady obsahují řadu dokladů o tom, že mužské *sperma bylo v té době považováno za fyzickou podobu nejvyšší kosmické podstaty, absolutního *brahma*. Asketismus spojený s pohlavní zdrženlivostí představoval základní předpoklad k tomu, aby si hledač vyššího poznání nashromáždil velkou zásobu této *substance, napomáhající osvícení, a výron semene, ať již náhodný anebo při sexuálním styku, znamenal vážnou „duchovní“ ztrátu. Proto každý muž usilující o dosažení vyšších spirituálních cílů, a to dokonce i voják, si měl své sperma co nejvíce střežovat a ochraňovat, i když musel respektovat skutečnost, že jeho manželka má nezadatelné právo na jeho pravidelný přísun vždy na konci svého měsíčního období.

S ohledem na uvedenou *symboliku nepřekvapuje, že jedním z nejstarších indických zpodobení božského tvořivého principu se stal **lingam* („znak“, „znamení“), stylizovaná podoba ztopořeného pohlavního orgánu, který je běžně spojován s kultem boha *Šivy a dodnes tvoří nejčastější posvátný *idol v hinduistických *svatyních. Šivovo *semen virile* v chrámovém rituálu symbolizuje bílý posvátný popel, zpravidla získávaný spálením kravského lejna. Protože se ve staré Indii věřilo, že všechny věci se působením ohně vracejí ke stavu prvotní čistoty, platí popel za navýsost čistou substanci, obdařenou oplozovacími vlastnostmi i schopností oživovat mrtvé.

Semeno jakožto nositel plodivé podstaty je bílé barvy a jeho ženský protějšek je zbarvený rudě – bývá obsažen v menstruační krvi, ale nejedná se o *krev. Jde o šťávu, kterou žena vyroní v okamžiku rozkoše, a splnutí těchto dvou energií při naplněném pohlavním spojení bylo pokládáno za základní tvořivý faktor při *oplození; lidská *soulož tak představovala pozemský odraz božského obcování, jež neustále tvoří a obnovuje svět.

Již v době vzniku nejstarších upanišad (800–600 př. n. l.) se objevují první zárodky představy o koloběhu životů (**sansára*), který podléhá působení *zákona příčiny a následku, jemuž jsou podrobeny všechny živé bytosti. Cokoli se na tomto světě rodí, opět umírá, aby se znovu zrodilo v postavení, které odpovídá dobrým či zlým činům (*karma*, *karman*) vykonaným v předcházejícím životě. Protože *brahma* prostupuje vším, co se rodí, je i *átman* každého tvora jeho součástí, nemůže zaniknout s fyzickou smrtí jednotlivce a představuje jeho pravé „já“.

Buddhistické učení, jehož historickým zakladatelem a prvním šířitelem byl indický princ Siddhártha Gautama (563–483 př. n. l.) řečený *Buddha (Probuzený), naproti tomu v lidském životě žádné pravé já nenachází. Pohlíží na něj sice rovněž jako na nekonečný koloběh

strastných zrodů a zániků, avšak sled životů vysvětluje jako proces rozkládání a náhodného skládání pěti souborů tělesných a duševních složek (**skandhy*), jež v souladu s karmanovým zákonem podléhají neustálým proměnám. Ulpívání na tělesnosti a mylné představě, že existujeme jako trvalá osobnost, jejíž podstatu tvoří nesmrtelné Já (*átman*), vede k závislosti na kauzálně podmíněném bytí a pokračování strastného řetězce převtělování. Naproti tomu odvrhnutí touhy po životě a překonání nevědomosti vysvobodí jedince z osudového koloběhu, přinášejícího stále další strádání, umožní ukončení strastné existence a spočinutí v *nirváně*.

*Buddhismus někdy bývá mylně označován za učení, jež absolutizuje utrpení, zdůrazňuje pouze trýznivé, nepřijemné a neradostné stránky života, z něhož hledá únik v ukončení neúprosného cyklu zrození, bolestných prožitků, *chorob, neduhů stáří a smrti, v absolutním nebytí a prázdnotě (*śúnjató*). Tento *názor však pramení z nepochopení skutečnosti, že v buddhistickém pojetí strast, utrpení, nespokojenost, strádání a ostatní nepřijemnosti neodlučně patří jen k takovému životu, který je ovládaný „žízní“ (pálijsky *tanhá*, sanskrtsky *tršná*), ctižádostí, žádostivostí, tužbami a sobeckým ulpíváním na předmětech tohoto světa. Buddha svou nauku zformuloval do čtyř ušlechtilých pravd, z nichž první vyjmenovává životní situace, které jsou nezbytně spojené s bolestí, strastí, strádáním: zrození, stáří, smrt, spojení s věcmi nepřijemnými, odloučení od věcí příjemných, každé nenaplněné přání – krátce, všech pět činitelů způsobujících lpění na fyzickém bytí (tělesnost, pociťování, vnímání, duševní vlohy, vědomí) provází strast. Nauka o strasti vyjádřená v první ušlechtilé pravdě tedy zdaleka neznamená absolutizaci utrpení; naopak nabízí naději, že přes strastnou povahu zrození lze konečně přetnout řetězec přerozování, nashromáždit příznivou karmu, vedoucí k vysvobození, pokud dokážeme překonat onu žízeň, jež vede ke znovuzrození, totiž žízeň chťíce, žízeň bytí, žízeň zániku. To ovšem předpokládá vést mravný život, založený na dodržování pěti (v případě *mnichů deseti) slibů (či záповědí, tzv. **pañčaśíla*), jež buddhistovi ukládají neubližovat živým tvorům, nebrat co není darováno, zdržovat se nedovoleného pohlavního styku, vystříhat se lživých a pomlouvačných řečí a vyvarovat se opojných nápojů. K hromadění zásluh navíc přispívá pěstování buddhistických *ctností, především láskyplné blahovůle či přívětivosti (pálijsky *mettá*, sanskrtsky *maitrí*), slitovné něhy či soucitu (*karuná*), schopnosti sdílet *radost se všemi bytostmi (*muditá*) a vyrovnané rovnodušnosti (*upekkha*), spolu s dobročinností (*dána*).

Nejstarší podoba Buddhova učení (tzv. buddhismus pálijského *kánonu, označován jako „učení starších“, *théraváda*, anebo v poněkud pejorativním smyslu jako **hínájána*, „malá cesta, malé vozidlo“, protějšek pozdější školy tzv. severního buddhismu známé jako „velká cesta, velké vozidlo“, tj. *mahájána*) tedy nehlasá ani vypjatý *asketismus, ani zřeknutí se přirozených radostí života, včetně naplňování sexuálních potřeb. Pro členy mnišské obce, a to jak mnichy, tak mnišky, jejichž přijímání do řádu Buddha připustil jen neochotně a s přísnými omezeními, byla přísná pohlavní zdrženlivost (*celibát) nezbytnou podmínkou duchovního rozvoje, protože lidská mysl je svou vnitřní podstatou těkavá, přelétavá, neustále hledá nové podněty a rozptýlení, snadno podlehne rušivým vnějším vlivům a pokud ji ovládne touha, naruší mentální rovnováhu, jež je předpokladem pravého soustředění. Naproti tomu v případě laiků, kteří si teprve ctnostným životem hospodáře vytvářejí předpoklady pro vyšší duchovní poslání v příštích znovuzrozeních, dodržování pravidel *pañčaśíly* znamenalo zejména vyloučení jakýchkoli mimomanželských vztahů a nepřirozených způsobů uspokojování pohlavního pudu.

Odpor k bráhmanskému obětnictví, kastovním přehradám a slepé víře v *autoritu vědů s buddhismem sdílí rovněž další heterodoxní nábožensko-filozofický systém, pro který se podle přízviska jeho posledního historického hlasatele a reformátora Vardhamány Mahávíry (540–468 př. n. l.) – Džina („vítěz“) – ustálil název *džinismus*. Džinistické učení klade důraz na mravný, ukázněný a naprosto nenásilný způsob života umožňující oprostění duše od tíživého nánosů nepřijemné karmy, vysvobození z koloběhu životů a návratu k původní

blaženosti. Pro laické vyznavače je dosažení nejvyššího stavu čistého vědění, síly a klidu označovaného pojmem **nirvána* téměř nemožné; k tomu vede výhradně cesta odříkání, *umrtvování těla, studia a rozjímání, jaké umožňuje jen řádová disciplína, odvržení všech světských pout a majetku, včetně *oděvu. Zejména v otázce odívání, ale i v některých dalších otázkách výkladu původního Mahávírova učení došlo někdy mezi léty 79–82 n. l. uvnitř džinistické obce k roztržce a jejímu rozdělení na tradicionalisticky zaměřenou *sektu *digambarů* („oděných světovými stranami“), předepisující svým mnichům povinnou nahotu, a liberálnější *švétámbarý* („bíle oděné“), kteří svým členům dovozovali vlastnit trojdílné roucho a připouštěli i vstup žen do řádu. Pokud se mniškou rozhodla stát vdaná žena, její manžel byl považován za vdovce a mohl se znovu oženit.

K tomu, aby příslušník *mnišského řádu dostal svému hlavnímu poslání, a to zdokonalovat sebe i jiné s cílem zbavit duši karmické zátěže, mu má dopomáhat plnění patera velkých slibů (neubližovat živým tvorům, nelhat, nebrat, co nebylo dáno, zachovávat naprostou pohlavní zdrženlivost, vystříhat se světského majetku), z nichž u každého musí dbát na pět zásad opatrnosti (*pañčabhávaná*) a vždy dodržovat tři „ostráživosti“ (*gupti*) – bezpodmínečně ovládat svou mysl, řeč a tělo. Má-li přísně dodržovat celibát, musí se zejména vystříhat vyprávění o ženách, jež by v něm mohla rozvíjet touhu, uvažování o půvabech žen, jakož i o rozkoších, jež snad dříve se ženami zakusil, pohlavně vzrušujících nápojů a výživných či příliš kořeněných jídel, stejně jako zženštilého pěstování svého těla. Pokud se setká s osobou opačného pohlaví, neměl by na ni hledět, hovořit s ní smí, jen je-li tázán či táže-li se na cestu, případně v souvislosti s přijímáním almužny a dotknout se jí smí jen pokud ji tak může uchránit před vážnější újmou.

U laických vyznavačů džinistického *náboženství tvoří obdobu „velkého“ mnišského slibu naprosté pohlavní zdrženlivosti „menší“ slib varovat se pohlavních výstředností. Ten od věřícího vyžaduje, aby se spokojil svou manželkou, nesváděl jiné ženy ani k takové činnosti nevedl nikoho jiného. K prohřeškům proti tomuto slibu patří dohazování sňatků, nepřírozené ukájení pohlavního pudu, zalíbení v dvojsmyslných a chlípných řečech, přílišná vášnivost i ve styku s vlastní manželkou a styk s nevěstkami.

Složitý komplex náboženských představ, mytologických příběhů, filozofických spekulací, společenských vztahů, příkazů a záповědí, který tvoří zhruba od 4. století př. n. l. samostatnou vývojovou etapu rozvíjející tradice staršího *bráhmanismu a pro nějž se ustálil souhrnný název **hinduismus*, určuje *étos a životní filozofii převážné části obyvatel Indie. Nejde v pravém slova smyslu o náboženství, protože příslušnost k němu nijak nesouvisí s vírou, a dokonce ani nemá nic společného se svobodným rozhodnutím. Hinduistou se člověk nemůže stát z vlastní vůle, musí se jím zrodit a narození na určitém stupni kastovní *hierarchie předurčuje jeho postavení ve společnosti. Tradičně se hinduistická společnost dělí do čtyř *stavů (**varna*), na příslušníky kněžské vrstvy **bráhmanů*, na skupinu vládců a válečníků, tvořících kasty **kšatrijů*, na vrstvu zemědělců, dobytkářů a obchodníků, nesoucích označení **vaišjové*, a na služební a dělný *lid, řazený do opovrhované a společensky diskriminované varny **šúdrů*. Teorie čtyř stavů posloužila jako východisko pro vznik rozsáhlého a spletitého kastovního systému, zahrnujícího řadu kast, podkast, sociálních skupin a etnických pospolitostí, který tvoří základ hinduistické společnosti.

Smysl lidské existence podle hinduistického pojetí spočívá v naplnění tří základních životních cílů (**trivarga*): svědomité plnění závazků a povinností, vyplývajících z kastovní příslušnosti, věku a pohlaví, stejně jako péči o vlastní duchovní rozvoj každému jedinci předepisuje odvěký „mravní řád“ čili *dharma*; usilovat o hmotný blahobyt, opatrovat prostředky k zabezpečení rodiny mu ukládá **artha* („prospěch“); vyhledávat smyslové požitky, žít plným milostným životem a hovět tělesným žádostem vyžaduje *káma* („žádostivost“). K uvedeným třem cílům byl později přiřazen čtvrtý, **mókša* („vysvobození“), který hinduistovi ukládal pěstovat sebekázeň, hledat nejvyšší poznání a jeho prostřednictvím

se vymanit z pout fenomenálního bytí.

Teorie životních cílů úzce souvisela s představou o čtyřech životních stádiích (*ášrama*), jimiž měl v ideálním případě projít každý z příslušníků tří nejvyšších kast. V mládí trávil čas studiem posvátných písem a dodržoval přísnou pohlavní zdrženlivost (**brahmačarja*). Po *svatbě žil jako hospodář (**grhastha*), jehož úkolem bylo plodit děti, konat předepsané oběti a plnit povinnosti plynoucí z jeho společenského postavení. V době, kdy přestal vést aktivní manželský život a jeho synovi se narodil syn, uchýlil se buď sám anebo s manželkou do lesního ústraní, kde se jako poustevník (**vánaprastha*) oddal četbě náboženských textů, rozjímání a *pokání. Po této přípravné etapě se pak zřekl všech světských statků a oblečený pouze do bederní roušky strávil zbytek života v odlehle pustce v meditacích a naprostém odříkání (**sannjása*). Pro ty, kdo naplnění života hledají v asketismu, ovšem cesta kajícníka zůstává otevřena v kterémkoli životním údobí, i bez toho, že by si naplněním *údělu hospodáře zajistili pokračovatele rodu, jenž za ně provede předepsané *pohřební obřady; za normálních okolností však představovalo založení rodiny nejenom společenskou nezbytnost, ale přímo náboženskou povinnost.

Napětí mezi smyslností, požívačností a uspokojováním tělesných žádostí a mezi sebekázní, vzdáním se světa a pokáním je příznačné jak pro hinduistickou *mytologii, tak pro celé indické myšlení. Příběhy o dávných kajícnicích a svatých mudrcích vyprávějí, že i prostý smrtelník může dlouholetým odříkáním a krutou *askezí dosáhnout nadpřirozených sil a schopností, narušit odvěkou vesmírnou rovnováhu a ohrozit postavení samotných bohů. Pro takové případy však mají nebešťané v zásobě neomylnou zbraň: svody luzných nebeských víl, jejichž zářivému zjevu a vnadným postavám dokáže jen málokterý ze svatých mužů odolat, takže zaslepený touhou vmžiku promrhá veškerou nadpozemskou moc, jíž se pracně domohl dlouholetým pokáním.

Hinduistův život od *početí až do *smrti provázejí obřady životního cyklu (*sanskáry*), jež podle tradičních představ tvoří prostředek, jak zduchovnit život jednotlivce, přispět k očistě jeho těla a k rozvoji jeho osobnosti, požehnat jeho hmotným i duchovním aspiracím a připravit mu důstojný odchod z tohoto světa. S ohledem na důležitost, jaká byla již od védských dob připisována manželskému svazku, patřil vždy k nejvýznamnějším obřadům sňatek (*viváha*); svatební obřad byl ztotožňován s obětí (**jadžňa*) a toho, kdo jej nepodstoupil, označují védské texty za polovičního člověka a za bezbožníka, jenž nepřináší „předepsané oběti“ (*ajadžňa*). Po ukončení doby studií, pro niž byl samozřejmostí celibát, podstupoval brahmačarin obřad „návratu“ (*samávartana*) domů z učitelova příbytku; za hlavní součást ceremonie je považována rituální koupel, jež podle některých antropologů symbolizuje konec nevinnosti a přechod do běžného života – dotykem s božským věděním vstřebalo studentovo tělo část božské aury, kterou je třeba smýt, aby se kontaktem s vnějším světem neznečistila. Byl-li však mladík hrbatý, chromý, od narození slepý, impotentní, trpěl vážnou chorobou anebo se rozhodl vzdát světa, nemusel obřad samávartana absolvovat, nadále setrval v guruově (**guru*) obydlí a zasvětil svůj život hledání nejvyššího poznání.

Jako *snátaka* („omytý, vykoupaný“) byl mladý muž připraven vstoupit do stavu manželství, což podle údajů hinduistických zákoníků představovalo běžný a preferovaný postup. Pokud se okamžitě neoženil, dopouštěl se tím *hříchů, protože v duchu ustanovení posvátných písem mezi přechodem z jednoho *ášramu* („životního stadia“) do druhého nesmí vzniknout prodleva. Od *středověku se proto obřad odchodu od učitele zpravidla konal poslední den před svatbou.

Uzavřít manželství a zplodit syna, jenž se postará o zachování rodu a převezme péči o *kult uctívání zemřelých předků, bráhmanská tradice považuje přímo za náboženskou povinnost, jejíž naplnění dává hospodáři právo zažehnout posvátný *oheň, přinášet každodenní oběti bohům a provádět předepsané obřady. Posvátné texty definují manželský svazek jako spojení muže a ženy s cílem přivést na svět potomstvo a společně dodržovat

náboženské *obyčeje. Hlavním posláním ženy a vlastně jediným smyslem její existence je rodit manželovi syny a umožnit mu splnění jeho povinností vůči předkům a bohům. Pouze toho, kdo po sobě zanechá syna, jenž jako jediný může přinášet oběti za zemřelé, očekává nebeská blaženost; naopak muž bez mužského potomka připravuje duše zemřelých o plody zádušních obětí, obrací proti sobě jejich hněv a po smrti se musí toulat světem jako bludný duch. Tím, že se přiblíží k ženě, povstává v jejím lůně jako embryo, a když se z ní znovu zrodí, zajišťuje sobě i svému rodu nesmrtelnost. Manželka je tak podle starého bráhmanského pojetí orným polem (*kšétra*), kde muž rozsévá své semeno. Roli ženy jako budoucí matky vyjadřuje sanskrtský výraz pro manželku *džájá* („rodička“); naproti tomu označení *patní* („paní“) odkazuje na její rituální úlohu pomocnice muže při obětních úkonech a ceremoniích vyžadujících vzájemnou součinnost obou manželů.

Pro volbu partnera posvátná tradice stanoví řadu složitých pravidel a omezení, z nichž k nejdůležitějším patří požadavky *endogamie a *exogamie, což v případě příslušníků tří nejvyšších stavů znamená omezení výběru na vlastní kasty, zato však s vyloučením osob patřících ke stejné „rodové skupině“ (*gótra*). Smíšené sňatky mezi příslušníky různých kast doložené již z védského období nejčastěji patřily do kategorie hypergamních spojení – tzv. sňatků „po srsti“ (*anulóma*), kdy ženich pocházel z vyšší kasty než nevěsta, přičemž bráhma představoval ideálního partnera pro ženy jakéhokoli původu, a taková manželství byla považována za zákonná, i když poněkud nepřístojná. Mesalianci „proti srsti“ (*pratilóma*), zejména vzácné případy, kdy si bráhmanka vzala příslušníka nejnižšího stavu šúdrů, texty zavrhuje a děti zrozené z takových manželství zařazují až na samý okraj kastovní společnosti, mezi nedotknutelné *čandály*, odsouzené k nečistým povoláním. Mladší právní autority varují před mísením kast hrozcím rozvratem společenského řádu, mezikastovní sňatky zakazují jako chlípné a nezákonné a provinilcům hrozí ztrátou kasty a ohněm pekelným.

Při posuzování osobních kvalit budoucí nevěsty dharmáštry doporučují přihlížet k tomu, z jaké pochází rodiny, k majetku, kráse a intelektu. Přitom *sekulárně založení autoři staví do popředí fyzické půvaby budoucí partnerky, jež dokáží upoutat nápadníkovy zraky a v nichž jeho mysl najde zalíbení; k čemu by mu byl její intelekt? Na ten naopak klade důraz většina náboženských autorit: „*Jak vystát takovou, jež nemá rozmysl?*“ Podle *Manuova zákoníku* (*Mánavadharmašástra*, iii.10) z doby mezi 2. stoletím př. n. l. a 2. stoletím n. l. je ideální partnerkou „žena dokonalých tvarů (*avjangángí*), libozvučného jména (*saumjanámni*), s ladnou chůzí labutě či *slona (*hansaváranagáminí*), jemně ochmýřená, hebkých vlasů, s drobnými zoubky (*tanukéšalómadašaná*) a něžnými údy (*mrdvángí*)“. Naopak vyhybat by se měl ženitbychtivý muž dívkám, jež mají některý úd navíc, jsou neduživé, hádavé, lysé či naopak příliš ochlupené, s narudlými vlasy či červenými očima. Texty varují rovněž před manželstvím s ženou, jež má na tváři vous či knír, má mužskou postavu, drsný hlas a vždy mluví jízlivě. Moudrý muž by si nikdy neměl brát ani dívku s ochlupenými stehny, nápadně vystouplými *kotníky, tenkými pažemi a nohama, propadlými tvářemi, řídkými zuby a odpudivými ústy, jež je slepá, trpasličí anebo vyčouhlé postavy, trpí žloutenkou, či ztratila půvab. Budoucí nevěstu diskvalifikovalo i trapně znějící či neblahověstné jméno – zvolené podle souhvězdí, stromu, řeky, hory, ptáka, hada, otrocka, příslušníka nízké kasty, anebo nahánějící strach. Předpisy školy Ápastambů navíc zakazují sňatek s dívkou, jejíž jméno končí na „r“ nebo „l“.

K přednostem budoucí nevěsty patřilo, že má bratry, je panna a vypadá skvěle i neoděná (*nagniká*), neboť, jak uvádí komentátor k *Manuovu zákoníku*, dokonce i šereda v krásných šatech a špercích dokáže okouzlit, zatímco ne každá nahá žena je půvabná. Texty též vyžadují, aby byla mladší nežli ženich (*javíjasí*) a dosud nepřišla do styku s jiným mužem (*ananjapúrviká*); tato poslední podmínka vylučovala jak sňatek s přelétavou manželkou, jež z žádostivosti opustila bývalého chotě pro jiného muže, tak s ženou, která se již jednou provdala, bez ohledu na to, zda došlo ke konzumaci manželství či nikoli. Zde je již patrná

tendence zakazovat znovuprovdávání vdov, jež v ortodoxně smýšlejících kruzích přetrvává dodnes. Jedním z nejdůležitějších požadavků bylo, že nevěsta musí být „ženou“ (*stri*), potenciální matkou, protože pro žádného muže nemělo smysl, aby za manželku pojal partnerku, jež mu nebude schopna rodit děti.

K hlavním předpokladům vstupu do manželství se u muže vedle dovršení životní etapy brahmačarína cení veselá mysl, schopnost překonávat hněv, vzdělání, charakter, skromnost a schopnost získat si přátele. Rodiče nevěsty by měli přihlížet i k ženichovu původu, tělesné zdatnosti, věku, majetku a vynalézavosti. Tak jako u nevěsty „ženství“ (*strítva*), byla u nápadníka za nezbytnou podmínku považována „mužnost“ (*punstva*) neboli *potence. Jak praví Nárada (*Náradasmrti*, asi 4. století n. l.): „*Ženy jsou stvořeny pro potomstvo; žena je polem, muž vlastníkem semene. Pole je třeba dát tomu, kdo vlastní osivo, kdo je nemá, pole si nezasluhuje.*“ Podmínka předchozí nedotčenosti se u mužů neprosazovala; hinduista měl právo znovu se oženit, pokud ovdověl, byla-li jeho manželka fyzicky nezpůsobilá nebo mravně zkažená. Oddat dívku za svobodného mládence však její rodině přinášelo mnohem větší náboženské zásluhy. Texty obsahují dlouhý výčet vad, jež potenciálního nápadníka diskvalifikují pro manželství; vedle příslušníků jiné kasty či stejné gótry jsou za nezpůsobilé považováni muži, kteří se vzdali světa, žijí v přestrojení, jsou nenáviděni vlastními lidmi, opuštěni přáteli, či exkomunikováni z kasty, mají velké břicho (*udari*), trpí pomateností, *impotencí, malomocenstvím či padoucníci. Podle zákonodárce Vasišthy (*Vásišthadharmasástra*, asi 3. století př. n. l.) není vhodným ženichem ani muž bez prostředků obživy, jenž je churavý, jiného náboženství, anebo idiot a pokud mu ji otec zaslíbil, může ji povolát zpět. Parášara (*Parášarasmrti*, snad 2. století n. l.) dodává, že pokud někdo z touhy po majetku provdá dceru za muže, jenž je starý, podlý (*níča*), znetvořený (*kurúpa*) a nepochází z řádné rodiny (*akulina*), přerodí se napříště jako *préta* („toulavý duch“).

Ve védském období byla za nejvhodnější věk pro uzavření manželství považována doba, kdy jsou dva lidé způsobilí vzájemně se jeden o druhého ucházet, zvolit si partnera, žít spolu jako muž a žena a mít potomstvo. Rovněž v době vzniku velkých eposů, *Mahábháraty* a *Rámájany* (5.–3. století př. n. l.), byla role milenek, svůdnic a manželek přisuzována zralým, dospělým ženám a nejinak je tomu i v bráhmanských *mýtech a *legendách z předepického období. Podle svědectví *grhjasúter* („příruček domácího rituálu“, převážně z doby mezi 8.–3. stoletím př. n. l.) se dívka stávala nevěstou zpravidla poté, co dosáhla *puberty, a ke konzumaci manželství docházelo za rok, za dvanáct, šest, případně tři dny po svatebním obřadu.

Teprve v pozdějších rituálních textech se objevuje doporučení provdat dceru ještě předtím, než se stane ženou, dokud je ještě dítě (*nagniká*, tj. může chodit nahá a nestydí se za svou nahotu) anebo právě začala menstruovat (stala se z ní *anagniká*, „neodhalená“). Podobně i starší zákoníky, odrážející názory rozšířené v 5.–3. století př. n. l., doporučují provdávání dívek nejlépe před dosažením dospělosti, ale nezakazují ani pozdější sňatky. Zhruba od 5. století n. l. však zákonodárci striktně prosazují požadavek najít dívce manžela ještě před pubertou; otec či opatrovník, který tuto povinnost zanedbá, spáchá těžký hřích. Protože se při výběru nevěsty kladl důraz na to, aby byla čistá panna, prosazovala se tendence provdávat dívky ještě před dosažením pohlavní dospělosti, aby nemohly vzniknout pochyby, zda je nevinná.

Jako nejzazší věkovou hranici, po kterou může neprovdané děvče zůstat v domě rodičů, právní kompendia zpravidla uvádějí 12 let. Podle Parášarova zákoníku (*Parášarasmrti* VII, 5), sestaveného před 4. stoletím n. l., předkové těch, kdo neuvedli dceru po dosažení tohoto věku do manželského stavu, musí měsíc co měsíc hltat její menstruační krev; o něco mladší text *Jádžňavalkjův* (I, 64) k tomu dodává, že rodiče takové dívky se při každých jejích měsíčkách dopouštějí hříchu zabití *plodu (*brúnahatjá*). Za stejný hřích tradice považovala každé promarnění plodného období (*rtu*), kdy žena mohla počít, avšak bez manžela (anebo

z nenávisti k němu) této příležitosti nevyužila. V prvním případě zůstávala dívka, kterou se nepodařilo do tří let (podle jiných textů již po třech promarněných *rtu*) od dosažení biologické dospělosti provdat, možnost hledat si manžela; vdaná žena odmítající svatými písmy předebraný styk mohla být prohlášena za vražedkyni plodu a vyhnána z domova. Pokud ale dcera na vdávání zůstala neprovdána v rodičovském domě, stala se pro své okolí opovrhovanou *vršali* (doslova „jalůvka“, žena stojící na úrovni nejnižšího stavu šúdrů), kterou bylo možno dokonce beztrestně unést, a rovněž jejímu budoucímu manželovi hrozilo, že poklesne na její úroveň, a vystaví se tak obecnému opovržení.

U novějších autorů je patrná tendence věk vhodný pro vstup do manželství dále snižovat. Zatímco Manuův zákoník (IX, 94) pro třicetiletého muže považuje za nejvhodnější dvanáctiletou nevěstu a čtyřadvacetiletému doporučuje sňatek s osmiletou, zhruba o sto až dvě stě let pozdější *Brhaspatismrti* („Tradice podle Brhaspatiho“) tyto hranice posouvá na 10 a 7 let, a nechybí ani texty, jež stanoví ještě nižší věkové rozmezí – od 4–6 do 8 let. Přestože se podobné svazky označovaly jako „dětské sňatky“ (*bálaviváha*), šlo spíše o závazné zaslíbení, po němž oba manželé nadále žili odděleně až do dosažení pohlavní zralosti (zejména nevěsty, protože ženich býval často podstatně starší), kdy mohlo manželství začít plnit své – posvátnou tradicí stvrzené – rozplozovací poslání.

Obyčej dětských sňatků, v období muslimských vpádů patrně dále upevněný snahou uchránit dospívající dívky před odvečením do *harémů dobyvatelů, přežil až do moderního období. V 19. století se tyto tradice posvěcené nelidské praktiky staly terčem ostré kritiky náboženských a sociálních reformátorů, kteří poukazovali na bezprávné postavení dětských nevěst nucených být po vůli starším mužům, na jejichž výběr neměly žádný vliv, na rostoucí počet dívek, jež se ještě jako děti staly vdovami, a na nízkou zákonnou hranici věkové způsobilosti k pohlavnímu životu (10 let), umožňující manželovi beztrestně zneužít nedospělou manželku, jež znásilnění někdy zaplatila životem.

Boj proti zakořeněným přežitkům narážel nejenom na odpor tradicionalistů, ale i na nedokonalost právního systému, při jehož tvorbě britská koloniální správa převzala z ortodoxní bráhmanské tradice řadu ustanovení, jež přes svůj často sektářský charakter získala obecně závaznou platnost. Když v roce 1887 mladá Bengálka Rukma Báí po dosažení zletilosti odmítla žít se svým nevzdělaným, nemocným manželem, za něhož byla v dětství provdána, hrozilo jí vězení pro porušení manželských práv a před trestem ji zachránily teprve protesty reformních organizací a osobní zásah královny Viktorie. Naopak v roce 1890 trestu zcela unikl o 29 let starší manžel desetileté Phúlmani, jenž prepubertální dívčence několik týdnů po svatbě brutálně znásilnil a způsobil jí tak vážná zranění, že vykrvácela. Přestože porušil příkazy **šáster* (písem), požadujících, aby manželé až do puberty žili odděleně, britský *soud násilníka osvobodil s tím, že jednal v mezích *zákona, kodifikujícího dávný obyčej a právo manžela vyžadovat tělesný styk s mladistvou, která již úředně dosáhla pohlavní zodpovědnosti.

Protože tragédie Phúlmani nebyla zdaleka ojedinělá, prosadila indická vláda v roce 1891 přijetí zákona, který posunul věk, kdy bylo možno manželství legálně konzumovat, z 10 na 12 let. Zákon o hranici pohlavní zodpovědnosti (*Age of Consent Act*) vyvolal masovou vlnu odporu tradicionalistů, podle nichž šlo o vážný zásah do posvátného životního cyklu hinduistů, jehož závaznou součástí tvořil obřad zvaný *garbhádhána* („vkládání zárodku“), který měl proběhnout ihned po příchodu první menstruace. Jeho nezbytnou součástí tvořila rituální kohabítace spojená s vzýváním bohů, aby manželskému páru dopomohli k početí. V případě, že manželka dosáhla puberty před 12. rokem, bylo nyní konání obřadu postaveno mimo zákon; podle ortodoxních představ tak oběti předkům (*pinda*) přinášené syny z manželství, kde nedošlo ke konzumaci hned po dosažení pohlavní zralosti, byly považovány za rituálně nečisté, což odsuzovalo celé generace mánů k hladovění. Přes veřejné projevy nespokojenosti, jež měly i soudní dohru, moderně smýšlející část veřejnosti novou právní

úpravu přivítala jako pozitivní krok.

K omezení praxe dětských sňatků však *Britové přistoupili teprve v roce 1929, kdy byl přijat zvláštní zákon (podle předkladatele Harviláse Šardy známý jako Šardův), který zakazoval uzavírat manželství, pokud ženich nedosáhl věku 18 a nevěsta 14 let. Takto uzavřený sňatek však nebyl považován za nezákonný, ani nebyl prohlášen za neplatný a *sankce hrozící za porušení zákona byly příliš mírné na to, aby se podařilo zákaz prepubertálních manželství beze zbytku prosadit. Mnozí z příslušníků nižších kast v méně rozvinutých venkovských oblastech zákon ignorovali, ortodoxně smýšlející skupiny obyvatelstva zákaz záměrně porušovaly, a přestože v důsledku rostoucí vzdělanosti, ekonomických tlaků a pokračujícího rozpadu tradiční *velkorodiny se věk vstupu do manželství postupně zvyšoval, dětské sňatky v některých vrstvách a v určitých lokalitách přetrvávají dodnes.

Zatímco v roce 1929 dosahoval podle demografických průzkumů podíl dětských nevěst mladších 10 let asi 39 %, v roce 1941 vykázaly výsledky sčítání obyvatel 17 % dívek provdaných před 14. rokem věku a podle cenzu z roku 1951 tento poměr činil 14 %. Novela Šardova zákona z roku 1978 dále zvýšila zákonný věk pro uzavření manželství u dívek na 18 a u chlapců na 21 let a uzavírání dětských sňatků prohlásila za trestný čin. Postih těch, kdo pořádají, řídí či vykonávají svatební obřad u nezletilých je však nadále velice mírný (nejvýše 3 měsíce odnětí svobody a nevelká pokuta) a případy porušení zákona se jen málokdy dostanou k soudu, takže obyčej provdávání dětí zatím přetrvává a jeho konečné vymýcení je otázkou další osvěty.

Hinduistická tradice (na rozdíl od posvátného védského zjevení, tzv. *šruti*, „slyšeného“, označovaná jako *smṛti*, „pamatované“), jak je obsažena zejména v textech velkých sanskrtských eposů a zákoníků (tzv. „učebnic řádu“, *dharmasāster*, vznikajících zhruba od 5. století př. n. l.), rozlišuje osm různých metod, jak uzavřít manželský svazek. Z prvních čtyř, které považuje za vhodné (*praśasta*), nejvíce vyzdvihuje sňatek brahmovský (*bráhma*), při němž otec předává panenskou nevěstu čestnému a vzdělanému muži a jde o akt uskutečněný bez jakýchkoli podmínek, fyzického násilí, smyslnosti či touhy po penězích. Předání dívky, jež se doposud těšila péči a ochraně rodiny, do opatrovnictví manžela bylo chápáno jako náboženský dar (*dána*), k němuž docházelo se souhlasem nevěsty a který nebylo možné vícekrát opakovat (také z toho vyplývala nechuť ke znovuprovádání vdov). Tento typ sňatku předepsaný především stavu bráhmánů se postupně stal nejrozšířenější formou uzavírání manželství, jež všechny předky i potomky zbaví všech hříchů nejméně do 10. (podle některých pramenů dokonce 21.) kolena a takto provdané ženy po smrti čeká Brahmův či Višnuův *rāj.

Další tři způsoby uzavření manželského svazku uznávané ortodoxní tradicí tvoří sňatek po způsobu bohů (*daivaviváha*), kdy je ženichem ctnostný a učený bráhma, nejlépe obětník (*rtvidž*), po způsobu svatých žreců (*ršiů*), zvaný *áršaviváha*, kdy ženich platil jako symbolické výkupné za nevěstu (*šulka*) zpravidla dva kusy hovězího (*gómithuna*), a po pradžápatiovském způsobu (*pradžápatja*), při němž otec přijal od nápadníka *závazek, že dvojice bude společně plnit náboženské i společenské závazky vůči pánu tvorstva Pradžápatimu, tedy plodit a vychovávat děti.

Mezi zbývajícími čtyřmi, jež patří mezi nevhodné (*apraśasta*), byli zákonodárci původně ochotni tolerovat první dva – sňatek po způsobu asurů (*ásura*), démonských nepřátel bohů, při němž si ženich nevěstu od *příbuzných kupoval, a po způsobu gandharvů (*gándharva*), polobožských nebeských hudebníků, uzavíraný na základě vzájemné dohody milenců, stvrzené pohlavním stykem. Získávání manželky za úplatu bylo známo již ve védském období a doklady o sňatcích tohoto typu se objevují i v buddhistické literatuře a v eposech. Tento obyčej se ale netěšil velké společenské prestiži a zůstával omezen pouze na určité vrstvy společnosti. Podle Manuova zákoníku (III. 24) byl asurovský sňatek povolen pouze stavu

obchodníků (*vaišjů*) a nejnižším vrstvám *šúdrů*, ale i u nich právní autority přijímání „platby za nevěstu“ (*kanjášulka*) odsuzují jako nedůstojné kupčení. Dokonce i k placení výkupného v podobě dvou kusů skotu, jež bylo v rámci ršiovského sňatku přípustné mezi bráhmany, docházelo pouze naoko a získaný pár dobytčat rodina nevěsty vzápětí darovala ženichovi jako vklad do nového manželství. Rovněž platba za nevěstu obvyklá při sňatku po způsobu asurů byla zpravidla chápána jako dar ženichovy strany straně nevěsty, jež uhrazenou částku či jiné cennosti obdržela jako svůj osobní „ženský“ majetek (*strídhana*), se kterým měla výhradní právo disponovat. Všeobecně však převládl názor, že žena zakoupená při asurovském sňatku nemůže dosáhnout plnoprávného postavení manželky, není oprávněna účastnit se uctívání bohů a předků a smí být pokládána nanejvýš za služku. Ti, kdo zaslepeni lakotou, provdávají své dcery za peníze, kupčí s vlastním já, promrhají zásluhy sedmi generací a dopouštějí se velkého hříchu, za nějž upadnou do strašlivých pekel.

Podle svědectví eposů ovšem úhrada dohodnuté částky začasťe opravdu znamenala, že si ženich nevěstu zakoupil, a některé právní texty uznávají koupi ženy jako zvláštní formu uzavírání manželství, označovanou termínem „sňatek po způsobu lidí“ (*mánušaviváha*). Podle některých autorů skutečnost, že ženich za nevěstu musel zaplatit, vedla ke zlepšení postavení žen, protože manžel si jako kupec uvědomoval hodnotu své investice a nedovolil si ji svévolně znehodnocovat.

Současná *antropologie vysvětluje platbu za nevěstu jako majetkový převod mezi ženichovou a nevěstinou rodinou představující kompenzaci za právo těžit z novomanželčiny schopností produktivně pracovat a plodit děti. Často získané prostředky dále posloužily dívčiny bratrům, aby si rovněž mohli zakoupit nevěstu, a přispívaly tak k prohloubení společenské solidarity. Tradičně byl tento obyčej rozšířen na jihu a mezi nižšími sociálními skupinami, i když s pokračujícím procesem „sanskrtizace“ (přijímání obyčejů vyšších kast nižšími ve snaze zvýšit svůj společenský *status) komunity doposud praktikující koupi nevěsty stále častěji přecházejí na vyplácení *věna. Přes snahy reformátorů 19. století se tuto instituci zcela nepodařilo vymýt dodnes. Spíše naopak: v důsledku rostoucí nerovnováhy mezi podílem mužů a žen v indické populaci se nevěsty stávají nedostatkovou komoditou, za niž jsou rodiny potenciálních ženichů ochotny platit nemalé obnosy.

Gandharvovský způsob někteří autoři chválí jako svazek posvěcený vzájemnou láskou a touhou, jež jsou nad veškeré náboženské obřady; byl zejména výsadou kšatrijských válečníků a v erotických příručkách je vyzdvihován jako nejlepší ze všech manželských spojení. Časem se ale většinový právní názor přiklonil k mínění, že jde o manželství založené na chťici, který není zárukou pro trvalý vztah. Všeobecný odsudek vzbuzovaly dva nejnižší způsoby, jak zahájit manželský život, a sice po způsobu rákšasů (zlovolných démonů), který představoval uchvácení nevěsty násilím, obvykle jako válečnou kořist či s dívčiny souhlasem, ale proti vůli jejích příbuzných, a po vzoru pišáčů (*paišáča viváha*), lidožravých bésů sídlících na pohřebištích, při němž se násilník zmocnil dívky zmožené spánkem, opojené či nacházející se v bezvědomí.

Původně prostý svatební obřad byl s postupem doby obohacován o různé rituální úkony, zvyklosti a ceremonie. Vlastní svatbě předcházelo slavnostní zaslíbení (*vágdána*), při němž slavnostně oblečený nápadník za doprovodu hudebníků a recitace posvátných veršů navštívil rodiče své vyvolené a získal jejich souhlas ke svatbě. Od středověku se ustálil *zvyk vysílat na *námluvy namísto budoucího ženicha jeho otce, od něhož rodiče nevěsty dostali nabídku k sňatku, a pokud s ní souhlasili, obřadně mu ji zaslíbili. Na jihu tento obyčej přežívá dodnes; v severní Indii „volbu panny“ (*kanjávarana*) nahradila volba ženicha (*varavarana*), kdy se na námluvy vydává bratr nevěsty doprovázený kněžimi, a vybranému mládenci odevzdává posvátnou šňůru (*upavíta*), ovoce, květiny a určitou částku peněz.

Při samotných oddavkách tvoří jeden z klíčových obřadů „darování panny“ (*kanjádána*), kdy otec, bratr či jiný oprávněný opatrovník odevzdává nevěstu budoucímu manželovi jako

posvátný dar. Protože v hinduismu je k dokonání každého obětního úkonu třeba zaplatit příslušný poplatek (*dakšina*), rovněž završení svatebního obřadu, který je považován za určitý druh oběti, musí stvrdit „platba ženichovi“ (*varadakšina*) ve formě peněz, šperků a dalších cenností. Vyplácený obnos byl po dlouhou dobu do jisté míry symbolický a spolu s osobními dary od příbuzných a přátel představoval výpomoc mladému páru a počinek při zakládání nové domácnosti.

Charakter věna získala platba ženichovi teprve od 13. až 14. století, zejména mezi aristokratickými rodinami v Rádžpútáně, pro něž se množství majetku, který si nevěsta přinášela do manželství, stalo měřítkem společenského postavení a prestiže. Běžně ovšem věno zůstávalo více méně dobrovolným příspěvkem, který rodiče poskytovali provdávané dceři, aby jí usnadnili vstup do manželství a pomohli jí příznivě se uvést v ženichově rodině. Podle některých antropologů navíc movitý majetek, předávaný do osobního *vlastnictví nevěsty (*strídhana*), představoval jistý nespécifikovaný podíl na otcovském jmění, tedy jakousi zálohu na dědictví, jež se po smrti rodičů dělilo pouze mezi syny. Postupně však sílí tlak na včasné provdávání dívek v zájmu uchování rituální čistoty rodiče nutil získat vhodného partnera téměř za každou cenu a věno mělo posloužit jako lákadlo pro potenciální ženichy. Tato tendence pak vedla k deformaci původní povahy a poslání věna jako svatebního daru nevěstě či novomanželům a jeho vyplácení příbuzenstvu z manželovy strany se v moderní době stalo nezbytnou podmínkou uzavření manželské smlouvy a předmětem nedůstojných licitací.

Mezi hlavní příčiny přeměny věna z dobrovolného příspěvku v nedobrovolné výkupné vymáhané ženichovou rodinou badatelé uvádějí sílí tendenci k uzavírání hypergamních manželských svazků, od nichž si rodiny na nižších stupních kastovní hierarchie slibovaly dosažení vyššího společenského postavení, a byly za ně ochotny zaplatit. Zatímco v předkoloniálním období se *hypergamie omezovala převážně na oblasti severní Indie a na vyšší kasty, kdežto na jihu a v chudších vrstvách byla hypergamní manželství vzácností, a naopak běžné bylo získávat nevěstu za výkupné, legislativní, sociální a hospodářské změny za britské éry a zejména po druhé světové válce přispěly k hromadnému rozšíření praxe nabízet a vyžadovat věno, spojené s neblahými společenskými dopady.

Vzhledem k omezením, jež klade kastovní systém, a nutnosti dodržovat složitá pravidla exogamie či endogamie předepsaná pro danou společenskou vrstvu se výběr vyhovujícího partnera pro dospívající dceru stával často neřešitelným úkolem, který se podařilo splnit jen za cenu těžkých osobních obětí včetně doživotního zadlužení nevěstiny rodiny. Nezřídká se majetkové požadavky ženichovy strany stupňovaly natolik, že je nebylo možné uspokojit, a novomanželka byla v manželově domě vystavena psychickému nátlaku, špatnému zacházení a fyzickému týrání.

Přestože indický parlament v roce 1961 přijal zvláštní zákon zakazující vyžadovat a vyplácet věno, nedokázal zabránit dalšímu šíření tohoto společenského nešvaru, který v pozměněné podobě zachvátil prakticky všechny kasty a sociální skupiny. Věno se nyní ženichově rodině předávalo ve skrytější formě – jako vybavení domácnosti, investice do podnikání, nákladný zahraniční zájezd, úhrada školného či nákladů spojených s provdáním dcery. Zároveň byl mezi čerstvě provdanými ženami zaznamenán znepokojivý nárůst domácích úrazů se smrtelnými následky a *sebevražd, z nichž k mnohým došlo nejspíše kvůli věnu, a v některých případech se skutečně podařilo prokázat, že šlo o majetkově motivované vraždy. I když se díky soustavné osvětové činnosti ženských organizací, přijetí novel z roku 1984 a 1986, jež přinesly zpřísnění sankcí za majetkové transakce představující skrytou podobu věna, a důslednému šetření podezřelých úmrtí souvisejících s vymáháním věna podařilo nejkřiklavější projevy domácího násilí souvisejícího s tímto obyčejem omezit, lze předpokládat, že tato instituce zanikne teprve tehdy, až zmizí dojednávané sňatky.

K důležitým ceremoniálním úkonům, jež tvoří neoddělitelnou součást hinduistické svatby,

patří *pánigrahana* (uchopení ruky), symbolizující nevěstino uvedení do role manželky, slavnostní obejití posvátného ohně (*agnipradakšíná*) a obřad sedmi kroků (*saptapadī*), považovaný za právně závazný akt stvrzující pravoplatné uzavření manželství. Podle posvátných průpovědí provázejících tento obřad se nevěsta sedmým krokem mění v manželovu přítelkyni a jeho neodmyslitelný protějšek – je-li on nebem, ona se stává Zemí, pro osivo je ornicí, pro chápání mluvou, slovy písně pro melodii. V bráhmánismu i v pozdější hinduistické tradici buduje žena manželovi cestu k nebeské blaženosti. Činí tak ale pouze jako rodička, matka jeho dětí, neboť děti jsou příčinou štěstí na tomto i na onom světě. Musí dbát na to, aby byla přitažlivá, protože jen když se muži zalíbí, zatouží s ní zplodit potomstvo.

Aby manželský svazek splnil svou biologickou funkci, ukládají náboženská písma manželovi, aby vstupoval ke své choti každý měsíc v období rituální čistoty po menstruaci. Jako nejvhodnější doba pro početí bylo pokládáno rozpětí mezi 4. až 16. nocí od počátku měsíční periody; některé autority (například Ašvalájana) však varují, že dokud neskončí výtok menstruační krve, je žena považována za nedotknutelnou a její partner se při styku s ní nejenom poskvrní, ale protože zároveň nadarmo vyplývá své semeno, dopustí se neodčinitelného hříchu usmrcení embrya, srovnatelného s vraždou bráhmana (*brahmahatjá*). Ve dne se manželé měli styku vyvarovat, protože se věřilo, že děti zplozené za denního světla budou nešťastné, neduživé a dožijí se krátkého věku; pro muže přebývající v cizině, odloučené od svých manželek, anebo jejichž partnerky jsou obzvláště roztoužené, texty připouštějí výjimku.

Jakmile žena otěhotněla, těšila se již ve staré Indii zvýšené *úctě i různým výsadám: měla ji být dávána přednost i před učenými bráhmány, pojist mohla dříve než pán domu, nezřídka i dříve nežli čestný host, spolu s askety a svatými muži byla osvobozena od placení cla a poplatků za přívoz; zabití těhotné ženy patřilo k nejtěžším zločinům stavěným naroveň vraždě bráhmana a vyhnání plodu. Úctu hraničící s uctíváním pak hinduistická tradice přiznává matce. Podle dávných zákoníků matka patří spolu s učitelem a otcem k osobám zasluhujícím nejvyšší vážnosti, avšak ve srovnání s otcem je tisícinásobně úctyhodnější. Pokud se otec vážně provinil proti světským či posvátným zákonům a byl v důsledku toho vyloučen z kasty, museli se ho zřítci dokonce i jeho synové; matce v podobné situaci však byli nadále zavázáni úctou a poslušností. Tento rozdíl v postavení obou rodičů odrážel jejich rozdílnou úlohu při plození dětí: zatímco muž usiloval o získání potomstva pomocí obětí, modliteb, asketických cvičení a zaklínadel, matka děti fyzicky přivedla na svět a zahrnula je mateřskou péčí. Stejně uctivě jako na vlastní matku by měl muž pohlížet i na svou manželku, matku svých synů, jejímž prostřednictvím se v nich znovuzrozuje. Matka, která porodila syna, zaujímá čestné postavení i v dnešní indické rodině, kde zastává postavení hlavy domácnosti, a zejména snachy jí musí prokazovat bezvýhradnou poslušnost.

Zatímco příchod syna se v Indii odnepaměti slavil s velkou pompou a radostí, narození dcery znamenalo neštěstí, smůlu, či přinejmenším nicotnou událost, jež se přecházela mlčením. Podle tradičních představ žena nepřichází na svět kvůli sobě samé, ale kvůli svému muži a kvůli synům, jež mu porodí. Neprovdaná stará panna, neplodná manželka, matka rodící výhradně dcery či bezdětná vdova nenaplňovaly základní poslání ženy – obdařit chotě mužskými potomky, a zajistit mu tak posmrtnou blaženost. Manželku, která do osmi let neprodila, jejíž všechny děti umřely anebo která rodila jen dcery, mohl podle staroindických zákonodárců muž vyměnit za jinou; stejně tak mohl zapudit ženu marnotratnou, hašteřivou, vzdorovitou, popudlivou, oddávající se pití či neřesti.

Staroindický svatební obřad provázela recitace posvátných formulí, jež měly zajistit narození syna, a stejnému účelu měl posloužit i zvyk pokládat nevěstě do klína malého chlapce. Ve třetím či čtvrtém měsíci *těhotenství se obvykle konal rituál „vyvolávání mužského potomka“ (*punsavana*), provázený *modlitbami a obětí bohům, aby rodičům dopřáli syna. Pokud byly prosby oslyšeny a narodila se dcera, představovala pro všechny

zúčastněné zdroj starostí a výdajů. Podle starých textů znamená narození dívky nebezpečí pro tři rodiny – rodinu otce, matky a tu, do níž se provdá. Podobné *předsudky podnítily tendenci nechtěného břemene se zbavovat, jež přetrvala až do moderní doby; jsou doloženy případy zanedbávání péče či špatného zacházení s novorozenci holčičkami, mezi nimiž byla zaznamenána mnohem vyšší *úmrtnost nežli u chlapců. Jen roku 1870 zjistily *úřady v jediném indickém *městě tři sta případů, kdy novorozeně údajně roztrhali vlci, a bez výjimky se vždy jednalo o kojence ženského pohlaví. Třebaže Britové v témže roce a rovněž roku 1884 prosadili přijetí zákonů přísně postihujících vraždy novorozenců, trvale se zhoršující poměr mezi počtem mužů a žen při následujících sčítáních obyvatel nasvědčuje přinejmenším vyšší ženské úmrtnosti, ať již v kojeneckém věku, či v důsledku časných sňatků a nedostatečné péče v šestinedělí. Zatímco podle cenzu konaného v roce 1901 připadalo na 1 000 mužů 963 žen, o deset let později se podíl žen snížil na 953 a stejný trend pokračuje prakticky dodnes.

Tradiční důraz na plození synů, vážnost připisovaná matkám, jež mají hodně dětí, nejlépe chlapců, a naopak útrpnost až pohrdání, jež vyvolává neplodnost, v Indii vždy zapříčiňovaly vysokou *porodnost, i když přírůstek obyvatelstva zároveň omezovala značná kojenecká a dětská úmrtnost. V letech po dosažení nezávislosti sice porodnost mírně klesala, avšak zároveň s rozvojem lékařské péče došlo k pronikavému snížení dětské *mortality a Indie zaznamenala populační explozi.

V zájmu snížení prudkého tempa populačního růstu *vláda v 60. a 70. letech prosazovala program plánování rodiny, jehož součástí se vedle antikoncepčních metod včetně sterilizace stala liberalizace přístupu k interrupcím. Zákon přijatý v roce 1971 umožňuje umělé přerušení těhotenství ze zdravotních, humanitárních a eugenických důvodů, mezi něž se počítá i selhání *antikoncepce, a to až do pátého měsíce. Zatímco zpočátku této možnosti využívaly zejména matky více dětí ze sociálně slabších rodin, po rozšíření technických prostředků umožňujících zjišťování pohlaví plodu (amniocentézy, ultrazvuku) od 80. let prudce narostl počet selektivních interrupcí – na 1 000 případů umělého přerušení těhotenství připadalo 995 embryí ženského pohlaví.

Vlna *potratů motivovaných snahou plánovat počet dcer v rodině, jejichž provádění ženské organizace označily jako femicidu, přiměla vládu v roce 1994 k prosazení zákona o prenatalních diagnostických *technikách, jejichž používání připouští, jen pokud je to nezbytné ze zdravotních důvodů anebo ke genetickým výzkumům. Zákon, jehož další zpřísnění přinesla novela z roku 2003, zakazuje ovlivňovat pohlaví při umělém oplodnění, zjišťovat pohlaví plodu a zneužívat výsledky testů k interrupci. Za porušení zákazu, kam patří dokonce inzerce diagnostických služeb, je stanoven trest odnětí svobody až na dobu pěti let a vysoké finanční sankce. Přijatá opatření ale již nedokázala zabránit dalšímu prohlubování nerovnováhy mezi pohlavími, způsobené trvale klesajícím poměrem žen a mužů v indické populaci: mezi léty 1971 a 1991 podíl žen na 1 000 mužů klesl z 932 na 927, a přestože o deset let později sčítání ukázalo mírně vzestupný trend, ve více než miliardové populaci stále chybí 35,7 milionů žen, tedy na každých 1 000 obyvatel mužského pohlaví jich připadá jen 933.

Mezi oblastmi, kde se nezdravý trend projevuje nejvýrazněji, patří hlavní město Dillí (s 821 ženami na 1 000 mužů) a přilehlý svazový stát Harijána (861); poměr mezi chlapci a děvčátky do 6 let v Dillí dosahuje dokonce jen 817 a v Harijáně 820 ku 1000. V dillíských rodinách, kde je prvorozené dítě holčička, dochází při třetím těhotenství k interrupcím ženského embrya v 70 % případů, a párům s jednou či dvěma dcerami se tak na 1 000 chlapců rodí jen 219 děvčátek. Nepříznivý populační vývoj je možno zaznamenat i v Paňdžábu, kde v roce 2001 připadalo na 1 000 mužů 876 žen. Naproti tomu v jihoindické Kérole je dlouhodobě patrná mírná převaha žen nad muži: v roce 1991 jich bylo na každých 1 000 mužů 1036 a o deset let později 1058. Prohlubující se nerovnováhu mezi pohlavími provázejí nepříznivé sociální

důsledky, od nárůstu sexuálně motivovaných zločinů vůči ženám (znásilnění, únosů, obchodování s nevěstami, nucené *polyandrie) přes šíření *prostituce, pohlavních chorob a AIDS až po poškozování *zdraví ženské části populace v důsledku opakovaných těhotenství a nucených potratů.

Pro každou ženu je podle ortodoxních představ bráhmanismu hlavním posláním a smyslem existence zasvětit život jedinému muži, jemuž má sloužit, plodit mu děti a uctívat ho jako boha, čímž naplňuje svou náboženskou povinnost. V případě, že ovdověla ještě předtím, nežli stačila porodit syna, bylo již od védského období zvykem zajistit pokračování rodu náhradním sňatkem s manželovým bratrem či jeho jiným blízkým příbuzným. Tento obyčej, zvaný *nijóga* (doslova „závazek, zmocnění“) čili *levirát, vycházel z dávné představy, podle níž je žena polem (*kšétra*), kam manžel vkládá sémě, a plod, který vzejde, je majetkem vlastníka půdy, i když ji třeba sám neosil. V souladu s tím byl i syn z tohoto náhradního manželství („zrozený z pole“, *kšétradža*) považován za pravoplatného dědice zesnulého a směl za něj vykonávat předepsané *zádušní obřady. V nejstarších dobách si takto v zastoupení mohl pořídit potomstvo i žijící manžel, pokud nebyl pro nemoc či impotenci schopen zplodit vlastní děti.

Postupně však zákonodárci (Manu a další) zpříšňovali podmínky, za nichž bylo možno levirát legálně praktikovat; nesmělo při něm docházet k uspokojování smyslných žádostí a styk mezi oběma „pověřenými“ (*nijukta*) měl skončit ve chvíli, kdy žena otěhotněla a narodil se jí první syn. Patrná je i tendence omezovat či přímo zakazovat dříve tolerované znovuprodávání vdov za vzdálené mužské příbuzné. Manuův zákoník (IX, 64–70) označuje *nijógu* za „hovadský obyčej“ (*paśudharma*), který lze připustit jedině v případě, že ženich zemřel ještě před svatbou a budoucí nevěsta mu byla jen zaslíbená (*vágdattá*).

Ale ani pokud se znovu provdala dívka, zaslíbená předčasně zemřelému ženichovi, ovdovělá panenská nevěsta, anebo žena rozvedená kvůli manželově neplodnosti, vyloučení z kasty, vstupu do mnišského řádu, zmizení či slabomyslnosti, nejednalo se podle ortodoxních představ o řádný, posvátnými průpověďmi stvrzený sňatek a znovuprodané ženě označované jako *punarbhú* („obrozená“) právní texty nepřiznávají status plnohodnotné manželky. Ještě nižší postavení zaujímal *svairiní* („nevázaná“, tedy prostopášnice), jež opustila manžela, anebo porušila věrnost památce zesnulého chotě, a buď z vášně či z nouze se oddala jinému muži. Takové ženě podle zákoníků hrozilo vyloučení z kasty, její dotek přinášel poskvrnu a společensky stála jen o stupeň výše nežli děvka (*věšja*) či chrámová tanečnice (*déavadásí*).

V období kolem přelomu *letopočtu (asi 300 př. n. l.–200 n. l.) se počal prosazovat striktní požadavek bráhmanické tradice uzavírat sňatek pouze s nevěstou, neposkvrněnou předchozím partnerským vztahem, který prakticky vylučoval opětovné provdání vdovy. Jedinou výjimku zákonodárci připouštěli v případě, že byla dívka oddána ještě jako dítě a ztratila muže, aniž s ním stačila zahájit manželský život. Zákaz znovuprodávání vdov ale zřejmě zprvu dodržovali hlavně příslušníci nejvyššího stavu kněží, obětníků a vykladačů védského zjevení (bráhmanů); naproti tomu proslulý vládce Čandragupta Vikramádítja (376–415) z dynastie *Guptovců, jenž pocházel z obchodnické kasty vaišjů, pojal za ženu vdovu po svém starším bratrovi, což nebránilo tomu, aby jejich syn Kumáragupta I. (415–455/456) zdědil guptovský *trůn.

Od 6. století se na opětovné vdavky vdov pohlíželo jako na přežitek minulých dob, nevhodný pro současný věk, a synové zrození z takových manželství byli vyloučeni z účasti na zádušních *šráddhových* obřadech. Zhruba od roku 1000 se zákaz uzavírat sňatek s vdovou rozšířil i na dětské nevěsty, jež bylo třeba považovat za provdané, i když byly ženichovi zaslíbeny pouze slovně, či dokonce jen v myšlenkách. Když pak jejich nastávající zemřel, bylo je třeba považovat za vdovy, třebaže nebyly oddány při řádném svatebním obřadu. Některé mladší autority dokonce tvrdí, že pokud muž pojal za ženu vdovu, aniž o tom věděl, musel ji opustit a vykonat pokání, přičemž jejich manželství bylo od počátku neplatné. Je

však stále třeba brát v úvahu, že tyto předpisy striktně dodržovaly zejména nejvyšší vrstvy hinduistické společnosti tvořící zhruba pětinu všeho obyvatelstva. Masové rozšíření zákazu znovuprodávání vdov mezi příslušníky nižších kast přineslo teprve *hnutí za jejich sociální povznesení během 19. století.

Ve stejné době ale zesílily snahy náboženských a sociálních reformátorů, mezi nimiž vynikl zejména bengálský učenec, pedagog a filantrop Íšvaračandra Vidjáságar (1820–1891), o očistu hinduismu od přežitků vyplývajících z nevědomosti a mylného výkladu posvátných písem, a výsledkem jejich úsilí byla reforma *rodinného práva, která v roce 1856 legalizovala znovuprodávání vdov a zákonem o občanských sňatcích z roku 1872 omezila bigamii, oddávání dětských nevěst a některé z překážek ztěžujících ovdovělým ženám uzavřít nové manželství.

Vdovství není v hinduistické tradici považováno za přirozené stadium životního cyklu ženy, nýbrž za vybočení z přirozeného řádu věcí, za úchylku vyžadující mimořádná řešení. Autoři raných *dharmášáster* (asi 400 př. n. l.–100 n. l.) a nejstarší právní autority (Manu, Jádžňavalkja, asi 100–300 n. l.) předepisují ovdovělé ženě přísná omezení, jež musí dodržovat až do konce života. Dokonce i slaměné vdově (*próšitabhartrká*), jejíž muž je dlouhodobě na cestách, tradice ukládala odložit veškeré šperky, vyhýbat se sladkostem, zdržet se návštěv v cizím domě či veřejných oslav, neukazovat se v okně, nerozpouštět si cop a neužívat masti či zkrášlující prostředky. K povinnostem ženy, jejíž choť opravdu zemřel (*mrtabhartrká*), navíc patřilo jíst jen jedenkrát denně, nespát v posteli, přestat užívat voňavky, pravidelně se postit, navštěvovat svatá poutní místa, přinášet zádušní obřady a nevyslovit nikdy jméno jiného muže nežli zesnulého manžela.

Zhruba od 4. století př. n. l. se objevují první zmínky o obyčeji **satí*, považovaném za krajní způsob, jak může vdova demonstrovat manželskou věrnost a oddanost. Ojediné případy zaznamenává *Mahábhárata* v pasážích, pocházejících zhruba z tohoto období. V prvním případě (I. 138, 71–72) královna Mádrí soupeří se spoluzemělkou Kuntí o čest následovat *krále Pándua na pohřební hranici a nakonec zvítězí se zdůvodněním, že navzdory varování kletby, že Pándu v milostném objetí ženy zahyne, podlehla jeho svodům a nepřímě ho tak zahubila, že by zaživa nedokázala krotit své vášně a že by se nebyla schopna nestranně chovat k vlastním i nevlastním dětem. Na jiném místě (XVI. 7. 73–74) epos uvádí, že když do sídelního města Hastinápury dorazila zpráva o Kršnově smrti, jeho pět manželek si zvolilo smrt v plamenech, zatímco šestá se odebrala do lesů konat pokání.

Případů sebeupalování vdov, ať již spolu s tělem nebožtíka (*sahamarana*), anebo s určitým časovým odstupem (*anumarana*), s manželovými střevisi na prsou symbolizujícími jeho přítomnost, postupně začalo přibývat v prvních stoletích našeho letopočtu a od 5. století je možno zaznamenat další šíření *satí*, i když je náboženské a právní autority označují jako jednu ze dvou možných alternativ, přičemž někteří zákonodárci (například Parášara) dávají přednost odříkavému způsobu života (*brahmačarjapakša*). Smrt v plamenech se nedoporučovala zejména vdovám, jež byly v době manželova úmrtí těhotné, anebo pečovaly o malé děti. Naproti tomu za velkou hříšnici texty označují ženu, jež klesne na duchu (*čitibhraštá*), poruší posvátný závazek a rozhodne se z pohřební hranice uniknout.

Pro sanskrtského básníka Bánu (kolem roku 625) představuje rozhodnutí následovat zesnulého z lásky na onen svět zbytečnou a osudovou chybu, jíž se dopouštějí jen poblouznění hlupáci. Smrt vdovy nijak mrtvému neprospěje; nedokáže ho vyrvat z *pekla, ani vyzvednout do *ráje, nezaručí manželům dokonce ani posmrtné shledání – ten, kdo zemře, směřuje tam, kam určí jeho *karma*, zatímco osobu provázející zesnulého na pohřební hranici čeká *peklo určené pro ty, kdo se proviní hříchem sebevraždy. Naopak vdova, která se rozhodne žít dál, může vykonat mnoho dobrého pro nebožtíkovu posmrtnou blaženost tím, že mu bude přinášet předepsané zádušní oběti.

Podobné kritické hlasy však zůstaly osamocené a od 7. století se naopak počal prosazovat

názor považující *satí* za nejvznešenější příklad sebeobětování, jímž manželka dokáže nejenom vykoupit veškeré manželovy viny, ale zajistit si po jeho boku trvalé štěstí na nebesích. Podle jednoho z dobových textů tak jako zaklánač dokáže násilím vytáhnout hada z díry, *satí* vyprostí manžela z pekel a prožije s ním příštích třicet pět milionů let v nebeské blaženosti. Největšího rozšíření obyčej upalování vdov dosáhl mezi příslušníky kšatrijských rodů v severozápadní Indii, zejména mezi rádžpúty a v oblasti Kašmíru, kde se rozšířil i na pozůstalé po jiných blízkých příbuzných; jak uvádí Kalhanova kašmírská královská *kronika *Rádžataranginí* („Bystrina králů“, 12. století), se zesnulým členem rodiny se nezřídka upalovaly i matky, sestry či švagrové a nechyběly ani případy, kdy v plamenech pohřební hranice s tělem mrtvého vládce odcházeli na onen svět jeho ministři, chůvy a další služebníci.

Přes zákaz *satí*, který si osvícenější část indické společnosti vynutila na britských úřadech již v roce 1829, a přestože podle trestního zákoníku z roku 1860 lze stíhat pro vraždu každého, kdo navádí vdovu k sebeupálení, záměrně k tomu napomáhá, anebo je připravuje, přežívá tento obyčej prakticky do našich dnů: v posledních letech získaly největší publicitu zejména případy osmnáctileté rádžpútské dívky Rúp Kanvár, jež 4. září 1987 ve *vesnici Déorála ve svazovém státě Rádžasthán zemřela na hranici svého o pět let staršího manžela, a pětapadesátileté Čaran Šáh z kasty nedotknutelných dalitů, jež byla upálena spolu s tělem zesnulého chotě 11. listopadu 1998 ve státě Uttarpradéš ve vesnici Satpura. Zatímco v prvním případě vzniklo oprávněné podezření, že Rúp Kanvár byla k sebeupálení donucena násilím, a proti více než čtyřem desítkám účastníků pohřebního obřadu bylo zahájeno soudní stíhání (po šestnácti letech ovšem soud pro nedostatek důkazů všechny obviněné osvobodil), druhé *satí* bylo posuzováno jako dobrovolná sebevražda.

Zákon o prevenci provádění *satí* z roku 1987 (*Commission of Sati Prevention Act*), platný od 3. ledna 1988, posuzuje nedobrovolné rituální upálení či pohřbení ženy zaživa jako hrdelní zločin vraždy a stanoví trest vězení až do sedmi let spolu s vysokou pokutou dokonce i za glorifikaci této nehumánní praktiky (před dokonáním *satí* je jeho oslava posuzována jako navádění k zločinu a násilí, jeho následná glorifikace či propagace se toleruje). Rovněž osoba, která se sama dobrovolně rozhodne pro sebevraždu na pohřební hranici manžela či jiného příbuzného, může být odsouzena k odnětí svobody až na jeden rok, k pokutě či k oběma trestům současně. Jak však naznačují zprávy o pokračujících dokonáních i na poslední chvíli odvrácených případech upalování vdov, za situace, kdy je sebeobětování ženy ochotné následovat manžela až za hrob nadále předmětem nejvyššího obdivu, vdova, která spáchá *satí*, se stává bohyní a *chrámy oslavující její památku přitahují davy poutníků, samotná *represe k vymýcení tohoto zvyku zdaleka nepostačuje.

Již na přelomu 2. a 1. tisíciletí př. n. l. se v indickém myšlení objevil proud *ezoterických, rituálních a mysticko-filozofických představ kladoucích důraz na kult lidského těla, uplatňování černé i bílé magie propojené s prvky *šamanismu, uctívání bohyně Matky, náboženský eroticismus a probouzení mystické „hadí síly“ zvané *kundaliní*, jejímž ovládnutím lze dosáhnout nadvědomí, poznání nejvyššího, neosobního božství a splynutí s ním v extatickém stavu konečného vysvobození. Tento proud, označovaný jako *tantrismus* (od sanskrtského pojmu *tantra*, „osnova“, přeneseně „traktát, nauka“), usiluje o *integraci osobnosti jednotlivce se všemi jejími složkami, včetně citů, tělesných funkcí a procesů, do všeobecného tkaniva (*tantra*) vesmírné skutečnosti. Za svrchovaný prostředek k dosažení jednoty individuálního a univerzálního tantrická tradice považuje milostné spojení mužské (ve své niterné podstatě inertní) a ženské (dynamické, aktivní a útočné) polarity, které představuje zdroj veškerého tvoření i svrchovaného poznání.

Zhruba od 5. století n. l. lze tantrické prvky vysledovat v náboženských textech a rituální praxi šivaistů, višnuistů i buddhistů od hranic Afghánistánu přes Kašmír a severozápadní pomezí dnešního Uttarpradéše až po Bengálsko a Ásám na severovýchodě Indie a prostřednictvím mahájánové školy **vadžrajány* (tzv. „diamantové cesty“) postupně

zdomácněly zejména v Sikkimu, Nepálu, Bhútánu a Tibetu. V sexuálním mysticismu vadžrajány bývá tradiční symbol jednoty veškerenstva, nejvyšší pravdy a kosmické prázdnoty *vadžra* („hromoklín“, též „diamant“) ztotožňován s mužským rozplozovacím orgánem, zatímco ženské lůno (**jóni*) je zase přirovnáváno k ráji Sukhávatí (doslova „Blažená země“), každému z *buddhů* je přiřazen ženský protějšek (*šakti*, „síla, energie“), prodlévající spolu s mužskou polaritou v trvalém milostném objetí, a nejvyšší pravda, již objevil mudrc z rodu Šákjů, vyjádřená mantrou *óm mani padmé húm* („óm, klenot v lotosu, húm“), v tantrické *interpretaci zní: „v ženském klíně přebývá buddhovství“.

Významným zdrojem a zároveň vývojovým proudem tantrismu se stala též jihoindická škola léčitelů, myslitelů a básníků známých pod jménem *siddhové* (tamilsky *sittarové*), jež dosáhla největšího rozmachu mezi 7. a 11. stoletím a skloubila v sobě prvky vadžrajánového buddhismu, *šivaismu, *magie, *alchymie a *hathajógy. Siddhové věřili v dosažení nesmrtelnosti prostřednictvím uchování *životní energie jógickými praktikami kontroly dechu, krevního oběhu a vnitřní *sekrece, užíváním omlazovacích drog a elixírů (zvaných *muppú* či *amrta*, „nektar“) a magickým ovládnutím tělesných procesů. Přestože siddhové sdíleli řadu základních doktrinárních východisek (například představu, že hmota je krystalizovanou energií a zároveň projevem nekonečného a univerzálního vědomí, „materializovaného“ duchovního principu *brahma*), netvořili homogenní hnutí vyznávající jednotnou *ideologii. Vnitřní různorodost tohoto myšlenkového proudu zrcadlí mimo jiné i postoj jednotlivých siddhovských pěvců k ženám a *sexu: typickým představitelem přísně asketického a mizogynního směru byl Pattinattár (asi 14. století). Jeho básně varují před ženami „páchnoucími smyslností“, jejichž údy nelibě zavánějí výtokem z vaginy, kvůli níž muži dnem i nocí bídne hynou; k méně extrémnímu, nicméně rovněž asketickému ideálu se hlásili mnozí z vyznavačů boha Šivy, pána plodivé síly (kterou prozrazuje jeho *falický symbol *lingam*) a zároveň vrcholné zdrženlivosti, soustředění tvořivé potence do vlastního nitra. Naproti tomu početná skupina siddhů vycvorených v tantrické tradici pěstovala obřady typu „kruhového uctívání“ (*čakrapúdzá*) ženského kosmického principu (*šakti*): při něm sedí uprostřed rituálního kruhu (*čakra*) tvořeného dvojicemi mužů a žen na vyvýšeném sedátku nahá žena (ať už panna, prostitutka, bráhmanská dívka či zralá žena z nízké kasty), ztělesňující Déví (Bohyni), prvopočáteční kosmickou energii (*šakti*), s nohama široce roztaženými, aby byla zřetelně viditelná její rodidla (*jóni*). Vůdce skupiny *jóni* líbá a jejím dotykem posvěcuje různé obětiny, jež jsou poté rozděleny mezi účastníky obřadu a zkonsumovány. Muži, kteří po pět předchozích dnů jedli maso, pili alkoholické nápoje a požívali různá afrodisiaka, jsou ve stavu vrcholného pohlavního vzrušení, jež musí ovládat až do chvíle rituální kohabitanace se svými vybranými partnerkami; základním a nejdůležitějším požadavkem je, aby v žádném případě nedošlo k ejakulaci, protože obrovská energie uvolněná řízeným sexuálním napětím musí být přenesena z roviny hrubé tělesnosti do jemnohmotného těla a posléze na duchovní úroveň, kde – jak siddhové věří – napomáhá k dosažení nadpřirozených schopností (*siddhi*) a nesmrtelnosti. (Jan Filipický)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*islámská civilizace), *sexualita a *erotika nebyla v islámském světě pokládána za něco nepatřičného, pohoršujícího nebo „hříšného“; na sexuální styk se pohlíželo jako na zcela přirozený a nezbytný *atribut lidského života. Důkazem toho je mimo jiné i fakt, že renomovaní autoři, literáti a učenci psali erotická pojednání, která měla zasvěcovat do tajů *lásky a přinášet tak *harmonii a *štěstí do manželského a rodinného života. Ilustrace k těmto příručkám nebo *miniatury v arabských a perských rukopisech s milostnými náměty znázorňují různé polohy a praktiky sexuálního *aktu nebo okázalé erotické scény bez pruderie. Ani mnozí zbožní *muslimové, pro svůj ctnostný, příkladný život uctívání jako *světci, nezavrhovali sexuální lásku, nežili v *celibátu, a někteří z nich dokonce platili za znalce *artis amatoriae*. Islámský Východ ovšem znal a literárně i výtvarně znázornil také opačný pól milostného vztahu – romantickou, *platonickou

a nešťastnou *lásku. Ta však sama o sobě nebyla *ideálem, pramenila z nepřízně osudu, který přirozenému naplnění lásky kladl nepřekonatelné překážky. Dodejme ještě, že ani *homosexualita nebyla na islámském Východě ničím výjimečným nebo *tabuizovaným. Láska k chlapcům se stávala námětem mnoha milostných veršů. Rigorózní náboženské kruhy ji samozřejmě odsuzovaly, ale na druhé straně i vážení autoři ji pokládali za hodnotný milostný vztah.

Právní a sociální *status ženy ve středověké islámské společnosti vyplýval z islámské *šari'y (šari'a – náboženské právo, zákon), kterou formulovala právní věda (*fikh), čerpající kromě dalších pramenů z *koránu a *sunny (sunna – norma daná *Muhammadovou praxí, jeho činy a výroky). Obecně lze říci, že korán postuluje převahu muže nad ženou. V oddílu o rozvodu se hovoří o právech ženy, avšak s dodatkem: „(...) nicméně muži jsou o stupeň výše“ (2:228). Na základě Božího řádu zdůvodňuje korán tuto zásadu v sůře zvané Ženy: „Muži zaujímají postavení nad ženami proto, že Bůh dal přednost jednomu z vás před druhými (...) A ctnostné ženy jsou pokorně oddány (...)“ (4:34). V některých případech má žena o polovinu menší právní kvalifikaci než muž. Například dědické právo stanoví, že žena dědí o polovinu méně než muž (4:11). Uzavření manželské smlouvy mají být přítomni dva plnoprávní svědci – dva muži, nebo jeden muž a dvě ženy. Totéž platilo i při výkupném z *krevní msty. Náboženské povinnosti se vztahují s určitými omezeními i na ženu.

*Manželství je civilněprávní smlouva, jejíž podstatnou částí je dar (*mahr), který dává ženich nevěstě nebo jejímu otci a který v případě rozvodu náleží ženě. *Instituce mahru pochází již z předislámské doby. Není jisté, zda v předislámské Arábii existovala *polygamie, přesněji řečeno: *polygynie (mnohoženství). *Islám povoluje muži současně až čtyři manželky: „(...) berte si za manželky ženy takové, které jsou vám příjemné, dvě, tři a čtyři; avšak bojíte-li se, že nebudete spravedliví, tedy si vezměte jen jednu ...“ (4:3). A na jiném místě téže *súry Prorok moudře dodává: „Nikdy vám nebude možno, abyste byli spravedliví mezi ženami, i kdybyste si to přáli“ (4:129). Tradice o Prorokovi (*hadisy) nabádají muže, aby se svou ženou jednal dobře, a korán připomíná, že manželství je vztah lásky a citu (30:21).

Právo na rozvod měl v podstatě muž, což naznačuje již příslušný termín *talák* (zapuzení, propuštění). K rozvodu došlo, když muž třikrát (doporučovalo se období jednoho nebo dvou měsíců) pronesl rozvodový výrok. Za určitých okolností mohla dosáhnout rozvodu i žena (koránský oddíl o rozvodu: 2:226–232).

Zahalování se v islámském *zákonu netýká žádný závazný předpis. Prorok ovšem žádá od žen, „aby cudně klopily zrak a střežily svá pohlaví a nedávaly na odiv své ozdoby [vnady] kromě těch, jež jsou viditelné. A nechť spustí závoje své na ňadra svá“ (24:31). Stojí za zmínku, že v hidžázských *městech předislámské *Arábie nosily vznešené ženy závoj, ale mohly volně hovořit s muži. Tento *mrav se tedy rozšířil nejprve ve vyšších *společenských vrstvách; otrokyně chodily nezahaleny (srovnej též 33:59 a 24:60).

Oddělené části domu určené ženám (*harém, arabsky *harím*) existovaly v Orientě již dávno před islámem, například v Asýrii nebo na dvoře *Achaimenovců v Íránu. Muž často uplatňoval své právo zakázat ženě, aby vycházela z domu nebo přijímala návštěvy některých svých příbuzných.

Podřízené sociální postavení ženy bylo nesporným faktem, přesto však v raných a vrcholných obdobích islámských dějin vystupuje do popředí mnoho žen, které se jako sebevědomé, talentované osobnosti pozoruhodně uplatnily ve společenském, kulturním a někdy i politickém životě. Nutno však dodat, že pocházely vesměs z vyšších kruhů.

Středisky bohatství, přepychu, zjemnělých, ale i uvolněných mravů, ovlivněných byzantskou a perskou etiketou, se v prvním století islámu stala hidžázská města *Mekka a *Medína. Aristokratické a privilegované rody si osvojovaly nový *životní styl a vybraný *vkus. V salonech urozených dam a v literárních klubech se scházela společenská smetánka,

kteřou obveselovaly zpěvačky a tanečnice. V tomto prostředí udávala módu a tón krásná a duchaplná Sukaina, vnučka *chalífy Alího (656–661). V kráse a eleganci se s ní mohla měřit Á'íša bint Talcha, vnučka chalífy *Abú Bakra (632–644). Zнала mnoho básní a staroarabských tradic a byla opěvována básníky. Podobné typy žen nacházíme i v umajjovské a abbásovské době. Umm Salama nabídla manželství as-Saffáhovi, budoucímu abbásovskému chalífovi (750–754), a poslala mu dokonce peníze na *mahr* (viz výše). Arvá, manželka chalífy al-Mansúra (754–775), as-Saffáhova nástupce, si ve svatební smlouvě vymínila, že si za jejího života nevezme žádnou jinou ženu ani *konkubínu. Velké proslulosti se těšila paní *Zubaida, sestřenice a manželka *chalífy *Hárúna ar-Rašída (786–809), která štědře podporovala básníky a pečovala o zvelebení některých provincií říše.

Výjimečně vstoupily ženy i do vysoké politiky. Turkyně Šadžarat ad-Durr, vdova po ajjúbovském *sultánovi as-Sáliho (1240–1249), převzala v Egyptě roku 1250 sultánský titul a tři měsíce vedla *správu *země.

Významná byla role žen v *hudbě a *poezii, kde se uplatňovaly svobodné ženy a – ve vzrůstající míře – vzdělané otrokyně. V předislámské a raně islámské době skládaly básničky především elegické verše. Řada nadaných básniček vynikla v Andalusii, kde se ženy těšily větší svobodě. Valláda, dcera cordóbského chalífy al-Mustakfího (1023–1025), měla literární salon, psala milostnou poezii a udržovala milostné vztahy s několika básníky. Podobný nekonvenční způsob života vedla i největší básnička Andalusie, emancipovaná *Hafsa bint al-Hádždž (narozena po roce 1135). Hudbu, zpěv a tanec provozovaly na dvorech a v palácích otrokyně, které dovedly básnický improvizovat, vyprávět poutavé příběhy a hrát na strunné nástroje (viz též níže).

Pokračující hospodářský a politický úpadek arabských zemí v epoše pozdního islámského *středověku (zhruba 15.–18. století) a silící vliv islámské ortodoxie byl provázen také sociální degradací ženy. Poměry se začínají měnit až od konce 19. století, kdy ve vyspělejších státech islámská *šarí'a* ustupuje modernímu *zákonodárství evropského typu a ženy cílevědomě usilují o rovnoprávné postavení v rodině i ve společnosti. (Jaroslav Oliverius)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*japonská civilizace), na utváření mravního řádu se v Japonsku podílelo několik myšlenkových tradic, především domácí *kult zvaný *šintoismus a z pevniny přejatý *buddhismus a *konfucianismus.

Šintoismus, původní japonské *náboženství, postavené na kultu předků, *plodnosti a na *šamanismu, nespécifikoval žádný morální kód, pro jeho *duchovní kulturu byl důležitý jen pojem čistoty. Idealizoval srdce očištěné od kalu, od „hříchů“ (*cumi*), ale jeho očista nevyžadovala žádná bolestná *pokání. Ačkoli se pojem *cumi* překládá často jako „hřích“, je našemu křesťanskému pojetí *hříchů velmi vzdálen. Představuje spíše *rituální nečistotu (*cumi* může být i pohroma poškozující *zemědělství, dědičné zatížení či *nemoc, tedy něco, co nemusí být úmyslným pácháním *zla) a nevyvolává představu tvrdého věčného trestu. Šintoismus nezná ani pojem smilstva a kromě *sodomie a některých forem *incestu, které pokládal za nečisté, nezakazoval nic v oblasti milostných vztahů, byl vůči nim naopak velmi shovívavý.

Tradiční *společenství zemědělců a rybářů slavila mnoho *svátků uctívajících některé ze sexuálních *symbolů jakožto znaků hojnosti. Při šintoistických slavnostech plodnosti, které se drží dodnes, se v čele *procesí nosívá na přenosné *svatyni obrovský *falický symbol (*mikoši*) nebo škeble představující ženské *genitálie. Falického symbolu se ženy dotýkaly, aby si vyprosily *těhotenství, a pokud jejich prosba byla vyslyšena, přinášely jako dík další sošky ve tvaru mužského pohlavního údu; u šintoistických svatyní je jich dodnes velké množství. Při slavnostech zasvěcených ženskému pohlaví si ženy vyprošovaly snoubence, plodnost, všichni pak bohatou úrodu, harmonické *manželství. Šintoistické svátky plodnosti měnily v průběhu dějin svůj obsah. Jejich původní smysl, bohatá úroda a plodnost, se v době rozkvětu *prostituce rozšířil, takže lehké dívky se při nich modlily za prosperitu a svižný chod

řemesla. Šíření pohlavních nemocí pak podnítilo prosby za ochranu proti syfilidě. V dnešní době účastníci svátků sbírají finance na podporu výzkumu HIV (Human Immunodeficiency Virus).

Ve zpěvech a rituálních tancích bylo běžné znázorňování sexuálních aktivit, svátky končivaly i skutečným nevázaným milováním. *Japonce nestrašila představa hříchu smilstva a milostný vztah nepokládali za něco, co je třeba skrývat, ať už se jednalo o poměr v rámci rodiny nebo mimo ni. Archaická společnost dokonce tolerovala *sňatek mezi dětmi stejného otce, pokud měly různé matky. Ostatně termín *se* znamená buď „milenec“, či „manžel“, nebo i „bratr“. Zákaz všech forem incestu, stejně jako sodomie či homosexuálních vztahů, byl vysloven až mnohem později pod vlivem západních ideových směrů.

Východoasijská náboženství a *sexualita si v Japonsku zřídka kdy překážely, většinou vyrovnaně koexistovaly. Dokonce i tak, že ženy, které měly problémy s plodností, bylo možné poslat na čas do některého z duchovních stánků, aby si intenzivním modlením vyprosily u bohů potomka. Modlitby příčinlivých žen byly vyslyšeny a ony se po pár týdnech mohly šťastně vrátit těhotné k manželovi. Kolik potomků průměrně mniši či *kněží měli, záleželo jistě na velikosti kolatury, tyto počty však žádné statistiky neuvádějí.

V dobách převládajícího šintoismu požívaly ženy společenské vážnosti. Přispěla k tomu *víra v posvátnost plodivé síly a stvrzovala ji i forma manželského soužití, tzv. *mukoirikon*, *zvyk ženicha přistěhovat se do rodiny nevěsty. Koncem 6. století se *mukoirikon* změnil v opačné pravidlo *jomeirikon*, soužití manželů v rodině muže, což přineslo manželským vztahům nemalé změny.

Také *šamanismus* byl v Japonsku výhradní doménou žen. A nutno dodat, že se *šamanky nezabývaly jen *magií či *léčitelstvím, ale rovněž *tancem, vyprávěním příběhů a někdy i *prostitucí. Víra v jejich schopnost komunikovat s bohy je vynesla často až na *trůn. Ostatně až do 8. století bylo mezi panovníky velké množství císařoven, dokud se samotná *láska nezasloužila o odstranění žen z vysokých *úřadů; potom už se ženy v nejvyšší funkci neobjevily až do 18. století. Poslední císařovna doby *Nara Kóken podlehla totiž ve své vášni vlivu buddhistického mnicha Dókjó natolik, že mu udělila titul, jímž ho symbolicky určila duchovní hlavou *státu. Dókjó její náklonnosti bohatě využíval a ohrožený dvůr musel po smrti císařovny provést rázná opatření, aby nepřišel o moc. Mnich Dókjó byl poslán do vyhnanství, nový *císař se přestěhoval a dvůr vydal *zákony, které ženám zamezily zastávat vládní funkce.

Japonská historie poskytuje pozoruhodný příklad změn v postavení žen. Jakmile šintoismus začala zastiňovat nově příchozí učení, takřka okamžitě se to projevilo na jejich pozici ve společnosti. V polovině 7. století byl ženám neurozeného původu v konfuciánsky pojatých reformách *Taika* prisouzen dvoutřetinový podíl mužské výměry půdy. Rychlá proměna je patrná i na dvou nejstarších *kronikách, které vznikly nedlouho po sobě. Obě interpretují též příběh lásky princezny a jejího bratra. *Kronika o dávných věcech* (**Kodžiki*), sestavená v roce 712, vypráví, že milenec princezny byl vypovězen, ale princezna ho následovala, aby spolu navěky šťastně spojili své životy. *Japonská kronika* (**Nihonšoki*) vypráví stejný příběh v roce 720 už pod vlivem konfucianismu a v její *verzi končí vypovězením princezny. Principy konfuciánských *mravů sesadily ženu pod úroveň muže, bez nároku na rovnocenný milostný vztah.

Dvorní dámy si ovšem zachovávaly jistý respekt ještě po několik století. Jejich úlohou byla mimo jiné účast na společenském životě císařské rodiny a při dvorských ceremoniích. Těm měly dodávat lesku svými hudebními, výtvarnými či básnickými schopnostmi, jakož i osobním šarmem. „Říká se, že málokterý muž dokáže pohotově a přitom trefně odpovědět na každou otázku, kterou mu žena položí,“ posuzuje bystrost dvorních dam znalec poměrů u dvora, původně člen císařské *gardy a pozdější mnich Jošida Kenkó. „Za *vlády císaře Kamejamy bývaly prý dvorní dámy tak pořouchlé, že každého mladého muže, který zavítal

do paláce, podrobovaly jakési zkoušce. (...) Všichni muži by měli být vychováni tak, aby nebyli ženám pro smích“ (Jošida Kenkó, 1331–1332).

Dámy vyššího postavení si mohly dovolit tropit si z mužů nejen žerty, ale jejich pozice jim též umožňovala užívat si mnoha radostí, zejména milostných avantýr – těm šťastnějším s princem nebo císaři, ať už svobodnými či zadanými. Nepřekážely jim v tom žádné morální zábrany a utajování bylo spíše součástí společenských pravidel. Hra na uchovávání tajemství umocňovala napínavost, ale zároveň se do ní promítla v japonském umění vysoce ceněná krása tlumeného; sofistickovaná etiketa dodávala avantýrám na půvabu a řadila je svým způsobem na roveň umění.

„Má-li člověk ještě po čtyřicítce sem tam milostné plotky, budiž, uchová-li to v tajnosti. Ale začne-li o tom mluvit veřejně a bavit společnost různými klepy podobného druhu, je to nedůstojné a trapné,“ hodnotí Jošida Kenkó, jemuž ani mnišský stav nebránil obdivovat půvaby milostných dobrodružství, jak dokládají jeho zápisky. „Kdo o noci prohlašuje, že věcem ubírá kouzlo, nemá ani špetku citu v těle. Noc naopak přidává mnoha věcem na kráse, ozvláštňuje jejich třpyt, ozdoby i barvy. Ve dne se může člověk oblékat prostě a střízlivě, ale noc chce nádheru a lesk. I tváře lidí vypadají lépe ve svitu loucí, půvabné ještě půvabněji. Dokonce i hlasy znějí mnohem ušlechtileji, když promlouvají z temnoty, plné obav z prozrazení. Všechny vůně a zvuky jsou v noci nesrovnatelně krásnější“ (Jošida Kenkó 1331–1332).

Skutečnost, že nešlo o strach z prozrazení, dokazují i četné deníky plné klípků ze společenského života, které se u dvora s oblibou psávaly, a to nikoli pro vlastní potřebu, ale pro čtenáře. Dvorní dámy své deníky často pojaly jako umělecké zpracování vlastních milostných zážitků nebo mileneckých propletenců ostatních lidí u císařského dvora. Neměly důvody stěžovat si na nedostatek literární látky.

Když ovšem císař přišel o moc a společenské ovzduší začala ovládat konfuciánsky laděná samurajská etika, začaly i dámy u dvora ztrácet svou nezávislost. Za sedm století vojenské vlády *šógunů měl strohý duch dost času i prostoru, aby se usadil v japonských mravech natrvalo. Zdlouhavé válečné *konflikty 12. až 16. století zdůraznily nepostradatelnou roli bojovníka, povýšily úlohu muže jak ve společnosti, tak v soukromí. Nejistý život provinčních bojovníků si vyžádal mlčenlivé sebezapření a trpělivost jejich manželek. Veškerý majetek byl navíc zákonně přisouzen manželovi, a žena tak zcela závisela na jeho milosti. Úlohou manželek bylo věnovat veškerou energii ve prospěch rodinné cti, muž pak byl vázán především stavovskými povinnostmi. Vztah ženy a muže nebyl pro rodinu podstatný, její funkce nespočívala ve vzájemné náklonnosti. Sňatek musel být společensky výhodný, a protože vojenské tituly na rozdíl od těch dvorských podléhaly změnám, využívaly rody válečníků sňatků k získání lepšího postavení. Naprostou většinu manželství proto spojili sňatkoví zprostředkovatelé. Nekonečné soupeření si navíc vyžádalo důraz na ekonomickou stabilitu rodů. To všechno vedlo ke „strategickým sňatkům“, třeba i vynuceným hrozbou síly.

Japonská etika tradičně klade důraz na zájmy komunity, ne na blaho jednotlivce nebo páru. V chápání individua se od Západu podstatně liší a *individualismus ztotožňuje se sobectvím. Pojetí jednotlivce a komunity sice není původní, ale japonské přírodní a klimatické podmínky, které nedovolovaly přežít jednotlivci, byly pro ně živnou půdou. Hornatý povrch a časté přírodní *katastrofy uváděly jednotlivce do závislosti na skupině, a tak nejhorší trest, který ho mohl postihnout, byla *exkomunikace. Rodinné poměry tedy stěžily mohla určovat čistě citová hlediska, protože i rodina musela být uspořádána tak, aby to neodporovalo zájmům vyšší komunity. Jedinec, spíše *socius* než *individuum*, musí mít na mysli především zájmy komunity a *japonština pro to má i vlastní termín **giri*. *Giri*, odpovědnost vůči komunitě, je nadřazené **nindžó*, lidským citům, a nesmějí se dostat do *opozice. V manželství však málokdo očekával romantický vztah, a pokud to neohrozilo *giri*, nebyl důvod neužívat jej jinde. Etika vykládající jakékoliv obcování mimo manželství jako zlo a nemrav, která je

vlastní křesťanským kulturám, by byla až do moderní doby japonskému chápání sotva srozumitelná.

„Kolik vzpomínek je navěky zakleto v těch hlubokých a strhujících chvílích, jež rodí smělá touha muže spatřit svou milou, přestože „na pobřeží Tajných milenců slídí mezi chaluhami oči starých žen“ a „horu Tajných schůzek střeží tisíce bdělých strážců“. Jak bezvýrazné je vedle toho každé setkání, když je rodiče a bratři schvalují, nepokrytě zvou nápadníka do domu a přijímají jej tam jako ženicha“ (Jošida Kenkó, 1331–1332).

*Války a sociální inferiorita žen přispěly k rychlému rozvoji prostituce. Již v šestém století se ujal zvyk posílat ke dvoru tzv. *uneme*, dívky pro posluhu v každodenních potřebách císaře i pro pobavení. Provinční hodnostáři tak darovali své dcery jako projev loajality panovníkovi dvora *Jamato. V dobách největší slávy císařského dvora sloužily heianské *aristokracii k erotickému obveselení půvabné *asobime*, dívky pro potěchu. Po vzestupu vojenské *šlechty ve 12. století došlo k přesunům válečníků, změnám v manželských vztazích, ale i rozvoji obchodu a *měst, což přispělo k bohatému rozvoji nevěstinců, jednak kolem nového centra moci v Kamakuře, ale také při velkých cestách k sídlu šóguna, které byly díky systému **sankin kótai* velmi frekventované. Bohatě se pak rozvíjely v době občanských válek a za přispění nekompromisních pravidel rodinného života, v němž konfuciánská morálka účinně obrušovala projevy lásky, přetrvaly ovšem i období *míru. V nevěstincích neplatila stavovská *hierarchie, byly to malé ostrůvky nezátížené etickými měřítky společnosti mimo ně. Kvalita služeb se řídila jen finančními možnostmi zákazníků. Pánům poskytovaly útočiště a oddech nejen od neúprosných požadavků disciplíny v komunitě, ale i od rodiny.

Vláda *šógunátu od svých počátků na prostituci dohlížela, ale nikdy se ji nesnažila zcela vymýtit, konec konců sloužila i vojenské šlechtě. Pro japonskou prostituci je proto charakteristická vysoká organizovanost. Již v roce 1193 kamakurský šógunát jmenoval pro tyto záležitosti speciální *úředníky (*júdzó bettó*). Následující šógunát Muromači se pak poprvé pokusil prostituci vykázat do vymezených oblastí, ale jeho snahy selhaly při válečných konfliktech 15. a 16. století. Až když bylo Japonsko sjednoceno, udělil nový vládce Tojotomi Hidejoši v roce 1585 povolení nevěstincům v Ósace a o pár let později založil novou čtvrť veřejných domů v Kjótu (1589). To byl precedens, jehož se pak přidržel i následující *tokugawský šógunát, který v rámci programu všeobecné *sociální kontroly uděloval zábavním čtvrtím (*júkaku*) licence. Ovšem při vši tokugawské svědomitosti ve věcech dozoru v oblasti prostituce vláda přece jen poněkud selhávala. Kromě dvaceti pěti zábavních čtvrtí vlastnicích oficiální povolení jich bylo v Japonsku nejméně stejně tolik bez licence (*okabašo*). Úředníci neměli snadnou práci ani s kontrolou nemocí, zejména příjice byla hrozbou, neboť ta se v Japonsku šířila již od počátku 15. století; mimochodem podle šetření z roku 1922 mělo 22 % mužů, kteří se hlásili do vojenské služby, některou z venerických *chorob.

Zábavní čtvrti ovšem poskytovaly víc než jen sexuální a erotické ukojení a pobavení, rozvinuly se do komplexních komunit, které sloužily jako *inspirace pro různé umělecké aktivity. V tokugawské době (1600–1868), kdy se z nich stala centra společenského života, působily jako bohatý zdroj měšťanského umění, a jsou tak významnou součástí japonské kultury. Tehdy se ujal pojem **ukijo*, „uplývající svět“; v buddhistickém smyslu pomíjivý svět bolesti a strastí či smutku, v japonském *kontextu městské kultury byl však tento pojem transformován do zcela opačné podoby: byl chápán jako svět radostí, kterých je třeba rychle užívat, dokud to uplývající život dovoluje. *Vědomí pomíjivosti tak v Japonsku paradoxně vybízelo k užívání právě dané chvíle. *Ukijo* světa literatury našel svůj protějšek i ve výtvarném umění. Především v prostředí Eda (původní název dnešního Tokia), Kjóta i dalších větších měst se šířily **ukijoe*, obrazy prchavého světa, dřevořezy a malby tematicky spojené s atmosférou divadel, restaurací, čajoven či nevěstinců.

Čtvrti s nevěstinci sloužily mužům všech *společenských vrstev a pestrému rejstříku v různé míře solventních zákazníků odpovídala různá úroveň služebnic lásky. Jistěže mnohé

donutila k této práci žalostná existenční situace, někdy byli rodiče sami nuceni prodat vlastní dceru. V zábavních čtvrtích však vyrostly také kultivované *gejši*, hrdé prostitutky vyšší třídy, jež si mohly dovolit demonstrovat vlastní nezávislost, odmítající nežádoucí nápadníky. Etiketa a vcelku luxusní život těchto gejš po formální stránce připomínaly zašlé časy dvorních dam. Aby byly elegantní, nesmály se nahlas, neotevřely ústa, aniž je zakryly rukávem, musely se zdržet pojmenování jídel, komponovaly básně. „Pro každého je smutné, neumí-li psát, ale pro kurtizánu je to katastrofa, (...) je neštěstím, řeknou-li lidé, že nemá úhledný rukopis, nebo je nejistá v gramatice,“ uvádí v roce 1678 Fudžimoto Kizan.

Etiketa a pečlivě propracovaný rituál, který gejši dodržovaly a na něž musel také *patron dbát, dodaly světu lepších prostitutek vytříbenost do té míry, že začaly vznikat příručky, pravidla sexuálních a erotických postupů (*šikidó*), jimiž se zákazníci měli řídit, pokud chtěli obstát, aniž by působili jako neohrabanci. Vybrané ženy polosvěta byly obdivované a pro své umění vážené, stávaly se dokonce vzory ženského kouzla. Půvabným gejšám byli muži ochotni obětovat mnoho, třeba celý majetek nebo i postavení. Mnohý nešťastník, který se zamiloval a jehož *štěstí překročilo hranice zábavní čtvrti, zaplatil životem. Láska nesměla narušit odpovědnost vůči společnosti.

V tokugawské době šógunát ve snaze maximálně zefektivnit dozor nad celou společností definoval povinnosti všech obyvatel v různých souborech etických norem. Zatímco ve čtvrtích „prchavého světa“ bujná zábava nebrala konce, měšťanky se měly řídit moralistním spisem **Škola ženy* (**Onna daigaku*), který přesně stanovil, jak má probíhat výchova dívky, co žena nesmí a co musí. Důkladná sociální kontrola stvrdila druhořadé postavení žen; až do *svatby musely poslouchat rodiče, po ní manžela a jeho rodinu a ve stáří vlastní syny. Manželka musela být skromná, střídmá a pilná. Neustále měla mít na mysli, že může být kdykoli zapuzena, kdyby byla chatrného zdraví, nebo snad neposlušná, neplodná, žárlivá či příliš povídavá. Žena mohla oficiálně požádat o rozvod pouze v případě, že by se její manžel dopustil těžkého zločinu. Ženské *cizoložství mohlo být potrestáno smrtí, zatímco mužům se trpělo, když měli *konkubínu, a to dokonce i doma. A podle možností se oddávali také radostem v zábavních čtvrtích, nijak výjimečně ani s mladými muži.

V městských oblastech se dobře dařilo homosexuální subkultuře. Pohlavní styk mezi muži nebyl v předmoderních dějinách Japonska pokládán za nemravný zlozvyk či nemoc. Málokterý z mužů užívajících si vzájemných sexuálních styků byl ovšem skutečný homosexuál – *onnagirai* („ten, co nesnáší ženy“), většina z nich byli tzv. *šódžinzuki* („znalci chlapců“), kteří si ovšem neodpírali ani radosti se ženami, jednalo se tedy z velké části o bisexuály.

Již od počátku 11. století byli ke dvoru zvaní mladí pohlední muži k službám císaře i jako společníci k erotickým hrám. Také mniši v buddhistických *klášterech chovali něžné vztahy k žákům nebo novicům, mladičkým chlapcům (*čigo*), údajně proto, aby co nejtěsnějším spojením vytvořili trvalejší a hlubší duchovní svazky. Homosexuální aktivity v buddhistických klášterech inspirovaly literární žánr *čigo monogatari*, vyprávění o trápení a radostech lásky mezi mladičky *čigo* a jejich duchovními vůdci. Když v 16. století přijeli do Japonska jezuitští *misionáři, byli ohromeni mírou a otevřeností, s jakou se Japonci, ať už v klášterech či mimo ně, těmto „zvrácenostem“ oddávali.

V dobách obdivu k samurajským ideálům mužství byla *homosexualita nejen tolerována, ale přímo podporována jako čistší forma lásky a v 17. století už byly homosexuální vztahy *integrální součástí společenských vazeb vojenské i náboženské elity. Lásce mezi muži se dařilo také kolem divadla *kabuki*, jehož herci ženských partů (*onnagata*) se často živili prostitucí, a ve městech byly rovněž veřejné domy s mladičkými prostitutky (kagama). Německý učenec Engelebert Kaempfer, který v Japonsku pobýval na konci 17. století, zaznamenal mezi své postřehy: „Na hlavní ulici (...) stálo devět nebo deset domů, nebo spíš stánků, a před každým z nich seděl jeden, dva nebo tři chlapci tak mezi deseti a dvanácti lety,

pěkně oblečení s nalíčenými tvářemi a zženštilými gesty.“

Vzor sličného jinocha (*bišónen*) se stal součástí japonské estetiky, ten pravý ideál byl ovšem velmi mladý. A právě v krátkodobosti jeho krásy, v její prchavosti spočíval charakteristický půvab: „(...) život bišónen je jen jeden letní den, těsně před rozpukek květů. Až ho spatříš příště, bude z něj jen starý list. Jakmile se promění v mladého muže, čpícího genitáliemi, je po všem.“

Mladí prostitutí z měst, kteří dosáhli dvaceti let, jednoduše svého řemesla zanechali, ale vzorovým kouzlem *bišónen* v samurajském pojetí byla smrt chlapce v okamžiku, kdy by jeho půvaby měly být zkaženy dospělostí. Mužská láska – *nanšoku* (doslova „barvy muže“) – měla různé podoby v závislosti na prostředí, v němž se vyskytovala. Erotické vztahy v kláštřích odrážely laskavý postoj mistra k žákovi, samurajský prototyp *nanšoku* byl založen na válečnickém pojetí mužství. Pro ně dokonce vznikl *kodex *wakašudó* („cesta mladých milovníků“), který, podobně jako obecnější soubor zásad pro všechny *samuraje – „cesta samuraje“ (*bušidó*), stanovil pravidla chování založená na povinnostech a vojenské loajalitě. Samurajské *nanšoku* je přirozeně poznamenáno nadřazeným postojem k ženám, samurajové proto hleděli přezíravě i na herce *onnagata* nebo prostitutky, kteří chováním napodobovali ženy. Láska hodná příkladného válečníka musela patřit sličnému jinochovi mužného vystupování.

Propracovaná vytríbenost *nanšoku* poskytla tvůrčí jiskru také uměleckým směrům: dramatickému a výtvarnému umění i literatuře. Herci divadla *kabuki* byli častou předlohou obrazům prchavého světa, lidová vyprávění byla plná rozličných forem milostných vzplanutí mezi muži, někdy velmi kuriózních. V Japonsku vznikla jako první na světě antologie klasické *poezie a prózy oslavující homosexuální lásku – *Divoké azalky* (*Iwacucudži*, 1676), již zkompiloval věhlasný znalec literatury Kitamura Kigin. Ihara *Saikaku, oblíbený autor literatury dráždivého obsahu, se nevyhýbal ani tvorbě „homosexuální literatury“ (*šudó bungaku*). *Velké zrcadlo mužské lásky* (*Nanšoku ókagami*) z roku 1687 „zrcadlí“ homosexuální dobrodružství válečníků, herců i buddhistických mnichů. Mnoha vydání se dočkal jeho *Největší rozkošník* (*Kóšoku ičidai otoko*, 1682) – román o životě syna zámožného obchodníka, který za svůj život poznal pár tisíc žen a několik set chlapců. Zejména tokugawská doba zanechala velké bohatství rozličných děl oslavujících nevázané radovánky, z nichž vyplývá, jak se hledělo na sex až do doby, než se Japonsko začalo ctižádostivě modernizovat.

Modernizace, vedená pod silným vlivem křesťanských civilizací, se zasloužila o naprostou proměnu v japonských etických hodnotách a začala potlačovat erotické aktivity, posuzované do té doby více než shovívavě. V rámci modernizace celé společnosti se na druhou stranu našli osvícenci i z řad mužů, kteří se přimlouvali za osvobození žen od morálních restrikcí *středověku. Nebylo to pravidlem a ještě v první polovině 20. století byly odvážné ženy překračující hranice tradičních mravů skandalizovány. Společnost se této transformaci poměrně houževnatě bránila, tak jako reformátor Kita *Ikki, který ve svých návrzích na reorganizaci společnosti, nazvaných *Plán na obrodu Japonska* (1919), hájil etablované kvality japonských žen. „Jestliže zásady rytířů středověké Evropy vyžadovaly uctívat ženy a usilovat o jejich přízeň, ve středověkém Japonsku (...) žena přijala za své zásadu uctívat muže a usilovat o jeho přízeň. To je specifikum, které proniklo do celé společnosti a jejího života a udržuje se i v moderní době. V cizině ženy agitují za vlastní práva, naše ženy jsou věrné úkolu být dobrou ženou a moudrou matkou. Otázka postavení žen ve společnosti bude vyřešena, jestliže vytvoříme instituce, které budou garantovat ochranu ženského práva být matkou a manželkou národa. Učit ženu verbálnímu válečnictví by bylo znásilňováním její přirozenosti. (...) Každý, kdo viděl hloupou žvanivost západních žen, nebo pronikavé hádky Číňanek, musí být vděčný, že se japonské ženy neuchylují ze správné cesty.“

V celospolečenských změnách a pod tlakem nových organizací, jako byla kupříkladu

*Armáda spásy, Japonci objevili termín *waisecu* („obscenita“) a vláda schválila v době *Meidži několik zákonů potlačujících aktivitu takzvaně odporující veřejným mravům. Homosexuální chování postavila mimo zákon, zakázala produkci a šíření pornografických obrázků i literatury a snažila se zakázat i prostituci. Ta se ovšem ještě dlouho své likvidaci bránila, ostatně striktnost úřadů na dodržování zákona proti prostituci se výrazně měnila v závislosti na politickém ovzduší. Když se například Japonsko ve třicátých letech 20. století intenzivně věnovalo přípravám na válku, samotná armáda podpořila nábor dívek, které měly sloužit vojákům pobývajícím mimo Japonsko. Armádních prostitutek (*džúgun ianfu*) bylo na sto tisíc, mnohé ovšem rekrutované z japonských *kolonií, především z Koreje.

Ani po válce neměla vláda čas prostituci potlačit, již týden po kapitulaci organizovala nový nábor dívek, tentokrát k službám okupačních jednotek. Aby se učinilo okupační správě zadost, byly nevěstince přejmenovány na „speciální obchody s jídlem a pitím“ (*tokušu inšokuten*). Zároveň se vzdávala pouliční prostituce a kolem roku 1955 bylo v Japonsku na půl milionu dívek, které provozovaly toto řemeslo. Na další nátlak demokratických hnutí přijala japonská vláda v roce 1956 zákon proti prostituci, což znamenalo faktický konec oficiální smířlivosti vůči zábavním čtvrtím a nevěstincům.

V současné době je tedy prostituce nelegální a víceméně utajená. Homosexuální chování sice protizákonné není, ale dávno už se netěší oné staré shovívavosti a homosexuálové své zaměření raději nezveřejňují. Ve městech jsou sice podniky pro lesbické dívky a *gaye, ale většina z nich má klubový charakter, do něž mají přístup pouze členové.

*Nahota je posuzována mnohem přísnějším měřítkem, než jakému přivykly jiné národy civilizovaného světa. V Japonsku dodnes platí zákon o veřejných mravech z roku 1918, podle něhož nesmějí být na veřejnosti „vidět žádné anatomické detaily“. Japonci jsou ale v oblasti erotiky vynalézaví, a tak zatímco na televizních obrazovkách je i ženské poprsí překryto černým proužkem, tvůrci erotických komiksů se naučili, jak vyhovět zákonu a přitom uspokojit lačné čtenáře. Na kresbách nejsou vidět genitálie, ale svou funkci dobře splní jen náznak, který dává prostor k představám – třeba spodní prádlo nebo často se vyskytující chapadla chobotnic. V zástupných erotických prvcích se vlastně vrací dávný estetický ideál zastřeného, nedořečeného. Kreslíři nebo i tvůrci erotických „růžových filmů“ (*pinku eiga*) vytvářejí díla, která by i liberální pozorovatel mohl pokládat za zvrácená, a přitom se obejdou bez tělesných detailů. Libují si v zobrazování nestandardních erotických praktik, v *sadamasochismu, bindingu a jiných, někdy značně brutálních *technikách. Tak se potírání obscennosti a povinná pruderie zasloužily o vznik velmi rafinovaných erotických technik.

Prostituce se v průběhu staletí rozvinula v Japonsku do zchytrale komplikovaných forem, což odráží výskyt specializovaných institucí a termínů užívaných v souvislosti s prodejnou láskou. Zatímco v Evropě za prostituci označujeme sexuální *akt ženy vykonávaný dobrovolně za odměnu s kterýmkoliv partnerem, byl uvolněný sexuální život v Japonsku v rané historii, o kterém nacházíme svědectví v nejstarších spisech z 8. století (*Kodžiki*, *Manjósú*), neprodejný a nelze ho označovat za prostituci, spíše za volnou lásku. Žena, často šamanka, jež v obci patřila všem a nikomu, se nazývala *ukareme* – „přelétavá ženština“, jedním slovem „poběhlice“, „poletucha“. Jiný termín z rané literatury je *saburuko* – „služebné děvče“. Podmínkou prodejné lásky bylo mládí a krása a krásná žena se nazývala *bidžin* nebo *bidzo*. Velmi brzy se vyvinula i mužská prostituce a hlavně v kláštřích a ve vojsku kvetla homosexualita, jejímiž objekty byli krásní jinoši (*bišónen*).

V době vrcholné aristokratické kultury mezi 8. a 13. stoletím (doba *Nara, *Heian) byla sexuální uvolněnost pravidlem i v nejvyšších císařských kruzích a o volné lásce mezi dvořany, svázané více estetickými než etickými pravidly, se zachovalo mnoho literárních svědectví ve formě deníků a románů dvorních dam. Mít jednu hlavní a několik vedlejších manželek a pobývat i u konkubín bylo pro dvořana naprosto legitimní, ale i žena mohla mít více milenců, kteří ji navštěvovali pozdě v noci a odcházeli za svítání, jak dosvědčují milostné

básně, jež se po takové návštěvě slušelo ženě napsat a odeslat se symbolickým darem.
*Životní styl dvorních dam a komorných (*tajú, cubone*) lze přirovnat ke kultivovaným
*hetérám starého Řecka. Právě archaickými tituly pro dvorní dámy se o pět set let později
začaly skutečně nevěstky označovat.

Ve středověku, na taženích s vojsky místních knížat, jež mezi sebou v období 12.–16.
století neustále válčila, se válečnými hrdinkami stávaly „kněžky“ (*bikuni*) a potulné umělkyně
provozující hudbu, zpěv a tanec. Nosily bílé pláště a široké klobouky, a proto se nazývaly
„běličky“ (*širabjōši*). *Širabjōši* byly mnohdy ženy urozené, všestranně vzdělané a řádně
vychované, jež ve válkách ztratily svou rodinu a ocitly se v nouzi. Hrdinný miláček
japonského středověku Minamoto no Jošicune měl za věrnou družku právě *širabjōši* (jménem
Šizuka Gozen), samotný císař Gotobain se stýkal s bílou kápi Kamegiku, statečný Soga
Džúró, který vykonal slavnou pomstu za smrt svého otce, miloval běličku Tora Gozen,
zatímco jeho bratr Soga Goró měl po svém boku oddanou běličku Šóšó. Všechny tyto
ušlechtilé milenky, jež se dovedly obětovat za muže svého srdce, vstoupily do japonského
umění a historie jako ideály oddanosti, věrnosti a krásy.

Placená prostituce se pěstovala spíš v obhroublých a málo kultivovaných vojenských
kruzích, v armádách samurajů, kterým sloužily japonské žandarky a markytánky. Prostitutky
se zdržovaly také v přístavech řek a na mýtech u průsmyků, přes které táhla vojska, a když na
začátku 13. století vznikla vedle hlavního města císařského rodu *Heiankjó (Kjóto) další
metropole vojenských vládců daleko na východě v Kamakuře, bydlely na zastávkách podél
této sedmisetkilometrové trasy, která se stala hlavní dopravní tepnou Japonska, nazývanou
„Východní pobřežní cesta“ – Tókaidó. Na zastávkách Tókaidó řídili výnosný obchod místní
boháči, kterým se říkalo „šéfové“ (*čódža*). Ti byli vojenskými pasáky („lampasáky“), a
protože obchod kvetl jim i jejich ženám, termín *čódža* v jazyce zůstal jako synonymum pro
milionáře.

Ze samurajů a hlavně z potulných válečníků bez pána (*róninů*) se rekrutovali majitelé
nevěstinců, které se od 16. století začaly zakládat podle vzoru profesních *cechů ve
vydělených čtvrtích měst. V Kjótu to byla čtvrť *Šimabara*, v Ósace *Šinbaši* a v Edu vzniklo na
počátku 17. století několik domů při *Óhaši* před branami *hradu. Když si rod Tokugawa
zvolil za sídelní město Edo a jeho vojáci zde začali budovat hrad šógunů a sídla všech
vojenských velmožů, kteří byli podle režimu *sankin kótai* (všechna knížata musela trávit
každý druhý rok službou šógunovi přímo v Edu) do města nuceni dojíždět na půl roku až na
rok jako rukojmí, zalidnilo se Edo armádami mužů bez rodin, kteří hledali zábavu. Několik
samurajů bez pána si podalo žádost o založení „oddělené čtvrti“ (*kuruwa*) a šógunát (*bakufu*)
jim v roce 1617 povolil vystavět a provozovat čtvrť nevěstinců na místě zvaném *Jošiwara*
(„Plán rákosí“), což byla pustá slatina asi deset kilometrů podél řeky Sumida na sever od
šógunova hradu. Do roka čtvrť nevěstinců stála, obklopena mohutnými palisádovými zdmi a
příkopy, přístupná pouze ústřední severní branou s dozorcem, který dbal na to, aby
návštěvníci dodržovali pravidla provozu daná šógunátem: Do Jošiwary se zprvu nesmělo
chodit inkognito a na déle než čtyřicet hodin, aby se v ní nemohli schovávat nepřátelé
režimu, dále bylo nutné odložit v domech zbraně a nahlásit pohyb jakýchkoliv podezřelých
osob na policejní komisariát. Přes přísná opatření zde vniklo mnoho nevěstinců – „zelených
domů“ (*seiró*) i luxusních restaurací a hotelů (*ageja*) –, kde se *klienti z třídy šlechty a
samurajů seznamovali s dívkami. Celou Jošiwary se od severu k jihu táhla široká „vnitřní
třída“ Nakanočó, kde se konaly výroční slavnosti a průvody kurtizán, přinášející nejkrásnější
podívanou ve městě. Dřevěná Jošiwara často podlehla až do základů ničivým požárům a
v roce 1657 došlo k přestěhování celého areálu do Nové Jošiwary (Šin Jošiwara), nicméně
čtvrť stále rostla. Už za sto let od založení v Jošiware pracovalo téměř 9 000 lidí, zatímco Edo
se rozrostlo z malé vesničky o tisíce obyvatelích na největší město tehdejšího světa s více než
milionem obyvatel. V Edu se vytvořila bohatá městská kultura prchavého světa orientovaná

na kult divadla *kabuki* a kurtizán. I když podle oficiální hierarchie neměli herci ani nevěstky žádnou společenskou cenu a nesměli se stýkat s ostatními obyvateli mimo své působiště, pro obyvatele Edo byli obdivovanými hvězdami, stejně jako dnes fotbalové či filmové hvězdy.

Restrikce uvalované na život *měšťanů v době Edo byly tak přísné, že některé rysy jako *hédonismus a lásku k luxusu lze přičítat právě omezením ze strany šógunátu. Příslušníci dvou ze čtyř společenských kast *ši-nó-kó-šó*, řemeslníci a obchodníci, mohli být kdykoliv pro urážku beztrestně probodnuti svévolnými samuraji, kteří chodili po městě s dvěma ostrými meči a typickým účesem muže – až k týlu vyholenou lebkou se zdviženým copem. Zatímco samurajové bez práce žili v palácích a dormitoriích svých pánů, měšťané nesměli stavět větší domy a používat přepychový nábytek, nemohli nosit drahé *tkaniny a neměli se zabývat ani nečistými věcmi, jako je návštěva divadla či prohlížení pornografických obrazů. Ale jelikož právě oni měli v rukou bohatství, naučili se utrácet nesmírné sumy za neviditelné požitky, které se rozplynuly jako rosa.

Vytvořil se zde kult drahé, nedostupné, nádherné, kultivované kurtizány, jež sice byla nevěstkou, ale oplývala duchem, noblesou a vtípem (*hari*) a měla právo odmítnout muže, který se jí nezamlouval. Styk s nevěstkou byl pro muže „chic“ (*iki*), dodával mu lesku a společenského uznání, protože užívat služeb veřejného domu patřilo k jeho základním životním potřebám, stejně jako jídlo a pití, a kurtizána byla jen zboží, které si kupoval. Boháči z Edo i z venkovských provincií v Jošiware často totálně zbankrotovali. Obecným názvem pro prostitutky byl v době Edo čínský termín *keisei*, doslova „bořičky paláců“, „dobyvatelky“. Jiný termín o nich hovořil jako o „dívkách pro zábavu“ (*júdžo*). Brzy se objevilo i pojmenování „děvka“ (*džoró*), jež však nemělo hanlivý příděch.

Sex byl „normální“, navzdory konfuciánským reformám vlády, které opakovaně zakazovaly o sexu psát a kurtizány zobrazovat. Původní japonská kultura založená na přírodním *polyteismu zvaném **šintó* a provázená otevřeným sexuálním *liberalismem přežila staletí proměn pod vlivem kontinentálních systémů buddhistické víry a konfuciánské morálky téměř beze změn, takže její promiskuitní povaha byla v japonské společnosti dobře čitelná i po přijetí „osmera“ konfuciánské etiky, které stanovilo pořadí *ctností takto: 1) oddanost k rodičům, 2) úcta k starším, 3) loajalita k nadřízenému, 4) věrnost v rodině, 5) zdvořilost k lidem, 6) spravedlivost v myšlení, 7) skromnost v jednání, 8) *stud ve vystupování.

Morální zásada číslo čtyři – věrnost – se předpokládala u manželky, která přicházela do rodiny svého muže jako služka, pečovatelka o jeho blaho a vychovatelka dětí. Muž ji mohl kdykoliv vrátit propouštěcím listem do rodiny původní, pokud by těmito požadavkům nevyhověla, ale sám směl na čtvrté přikázání kdykoliv zapomenout; záletníkům se proto říkalo „zapomněl na osmero“ (*bóhači*). Když se manžel do prostitutky zamiloval a chtěl ji z nevěstince vykoupit a vzít ji domů, pak mu ideální manželka naopak sháněla peníze na výkupné, prodávala své šaty a nechala hladovět děti. Takové manželky jsou popsány v *dramatech té doby (například v *Sebevraždě milenců na Amidžimě* od *Čikamacu Monzaemona) a slouží jako vzory japonské ctnosti. Také prostitutka byla považována za ctnostnou, pakliže poslouchala svého pána, protože prodejem do *otroctví v dětském věku vlastně pomohla svým chudým rodičům z nouze. Ctnostný byl nakonec i majitel nevěstince, protože za dítě zaplatil a staral se o ně.

Kurikulum nevěstky v zeleném domě mělo předurčený průběh: každý majitel nevěstince (*nanuši*) vysílal na venkov a do chudinských čtvrtí své posly, aby mu vytypovali hezké dívenky, a pak si je jezdil prohlížet a kupovat od rodičů ve věku sedmi až devíti let na dobu dvaceti let za peníze, které byly pro chudé rodiče pomocí a pro něj rychle návratnou investicí. Majitel svěřil dítě jako učednici (*kamuro*) již dospělé kurtizáně, která si je vychovávala jako svou nástupkyni – učila ji psát, číst, zpívat a tančit a používala ji jako služtičku a poslíčka milostné korespondence. Když bylo učnici jedenáct či dvanáct let, vzali ji majitelé na čas

k sobě na výchovu a záhy ji ještě jako pannu prodali za drahé peníze při obřadu zvaném „podávání vody“ (*mizuage*) jejímu prvnímu zákazníkovi. Kolem třinácti let věku tedy dívka postoupila do ranku „novicky“ (*šinzó*) a celou výbavu (krásná kimona i lůžkoviny) pro ni obstarávala hlavní kurtizána, patronka dívky. Po několika měsících mohla novicka avansovat do stupně „komorné“ (*cubone*), „slečny z komůrky“ (*hejamoči*), „slečny z apartmá“ (*zašikimoči*), nižší kurtizány zvané „mřížka“ (*kóši*), nebo dokonce nejvyšší kurtizány zvané „dáma“ (*tajú*). Rozdíl mezi „mřížkou“ a „dámou“ spočíval v tom, že mřížka se vystavovala ve výkladní skříni nevěstince za mříží a neměla právo vycházet ven, kdežto „dáma“ byla něco jako „call-up girl“, docházela za svými klienty, když si ji zavolali, do nádherných budoárů na hlavní třídě Jošiwary. Po roce 1760 se nejvyšší kurtizány nazývaly *oiran*, což je slovo etymologicky nejasné. Po reformách z konce 18. století se z bývalých číšnic z čajoven (*sanča*) a lazebnic z veřejných horkých lázní (*juna*), jež pracovaly mimo Jošiwaru bez licence, vytvořil nový vyšší rank prostitutky – *čúsan*.

Hlavní kurtizánou (*tajú-oiran*) se nejméně úspěšnější kandidátky mohly stát už v patnácti či šestnácti letech, většinou však tohoto stupně dosáhly až později. Nejkrásnější kurtizány fungovaly jako reklama a symbol svého domu, mohly získat nejen vlastní *erb, ale i dědičné jméno (*mjóseki*) tradované v zeleném domě a platil se za ně trojnásobek ceny (3 zlaťáky *bu*, tj. $\frac{3}{4}$ *momme*) ve srovnání s obyčejnými komornými (*cubone*) či číšnicemi (*sanča*). Některá slavná jména se tradovala po více než deset generací, podobně jako u herců *kabuki*. Tak například jméno Takao z domu Miura nosilo jedenáct kurtizán. Dům Macubaja proslul kurtizánami jménem Segawa, dům Nakamandžija měl dívky zvané Tamagiku, dům Kadotamaja si choval jedinou *oiran* jménem Komurasaki a zbytek tvořily desítky dívek nižších ranků. Bohatství domu se měřilo podle počtu *oiran*, některé zelené domy neměly žádné nejvyšší ranky. Slavný dům Ógija, jehož majitelem byl Uzaemon, měl podle propagačního letáku (*saiken*) z roku 1787 čtyři kurtizány na zavolání (*jobidaši oiran*), z nichž hlavní dědila jméno Hanaógi a druhá nejkrásnější jméno Takigawa, dále šest *čúsan*, pět *hejamoči*, čtyři *cubone* a šestašedesát *šinzó*. Na plakátku je také uvedeno jméno manažerky podniku – „bordelmamá“ (*jarite*). To byla většinou zasloužilá a vysloužilá dáma z podniku s organizačními schopnostmi a slečny se jí bály. V domě působila i „paní domácí“ (*kuša*). Ale ani ona ani další pracovníci nevěstince – vyhazovači („mládenci“, *wakaimono*), kejklíři („bubeníci“, *taikomoči*), mladé tanečnice (*odoriko*) a zralé hráčky na nástroje (**gejša*) – už na plakátu nejsou jménem uvedeni.

Nejvyšší „kurtizána na zavolání“ (*jobidaši tajú*) byla objednaná třeba na pět měsíců dopředu a zákazníci se přepláceli, aby získali její přízeň. K elegantním gestům (*cú*) šviháka (*otokodate*), protřelého ve zvyklostech „města beze spánku“, patřilo přenechat svou objednanou kurtizánu na jeden večer příteli, ba i sokovi. *Tajú* či *oiran* „na objednávku“ vycházela ze svého domu vykoupána a nalíčena, s pečlivě učenými vlasy vyzdobenými jehlicemi a hřebeny, vystrojena do šatů nejnovější módy s velkým uzlem brokátového pásu zavázaným na břicho, což byl odznak její profese. Doprovázely ji služka (*cubone*) či novicka (*šinzó*) a dvě malé učednice (*kamuro*). V horkých dnech či za deště nad ní nesl na dlouhé tyči jako nad kněžnou deštník její posluhovač a bodyguard – „mládenec“ (*wakaimono*). *Oiran* se svým průvodem se na vysokých dřevácích nesla pomalými obřadními krůčky se špičkami směřujícími dovnitř a „útkroky do osmičky“, odhalovala bílé nožky, jež byly spolu se šijí největšími tělesnými lákadly (ne tedy zadek či prsa). Když se po dlouhé době dostala do přepychového seznamovacího hotelu (*ageja*) na hlavní třídě, usedla na čestné místo v salonu, kde na ni při „prvním setkání“ (*šokai*) čekal nový klient, jenž směl sedět u dveří a prohlížet si ji. Dívka s ním nepromluvila, ani se na něho nepodívala, pouze seděla a usrkovala *saké*, které jí muž podal na znamení zasnubního obřadu. Kurtizána nikdy nesměla před svým zákazníkem jíst. Poté, co v místnosti proběhla zábava svěřená žonglérovi a tanečnici, odešla dívka s mužem na lůžko, ale při prvním ani druhém setkání s ním nesměla mít intimní styk, ačkoliv

za ni zaplatil plnou cenu. Teprve při třetím setkání povolila a z nápadníka se stal její stálý klient, „přízeň“ (*nadžimi*). Klient – většinou *kníže (*daimjó*) nebo vyšší či nižší vojenský šlechtic (*samuraj, hatamoto*) či bohatý měšťan (*čónin*) – musel dávat všemu personálu bohaté spropitné a získat slečninu milost. Následovala „výměna zástav“ (*šindžú*), což znamená doslova „nitro srdce“. Byl to vlastnoručně kaligrafovaný milostný dopis, ve kterém dívka novému pánovi přísahala věrnost a stálou lásku až za hrob; říkalo se, že prvních šedesát milostných dopisů je pro kurtizánu dobrým cvičením v kaligrafii, a pak už ji jen nudí. Jako další *zástavy posílala kurtizána svému pánovi ustřížené vrkoče, vlastní krví psané básně, kousky nehtů a nakonec i celý prst. Bezprsté kurtizány patřily k nejvášnivějším. Nejlepší případ nastal, když se pán na dívku ulakomil, vykoupil ji z otroctví v zeleném domě a vzal si ji domů, anebo jí koupil domek, kde si ji udržoval. Nejhorší případ nastal, když se do sebe milenci opravdu zamilovali, ale společný život nebyl možný kvůli nedostatku peněz na další návštěvy nebo na výkupné – to pak končivalo tajnou společnou *sebevraždou milenců, nazývanou také „nitro srdce“ (*šindžú*). Tyto tragické sebevraždy představovaly v době *míru nejhorší skandály, protože byly úředně přísně zakázané.

Kolem šestadvaceti let věku kariéra nevěstky končila a ona se mohla šťastně provdat (většinou za některého svého klienta na venkov, kde neznali její minulost) nebo se vrátit domů, pakliže svému pánovi nedlužila peníze. Ale většinou byla zadlužena, neboť musela ze své gáže platit majiteli nevěstince nájemné za své apartmá. Podle smlouvy byla totiž povinována svému pánovi každý den (s výjimkou tří ročních svátků) „vymilovat“ od zákazníka základní výdělek, jinak se nevyužitá *směna proměňovala v dluh u majitele. Tak se mohlo stát, že méně šikovná či méně atraktivní nevěstka musela v nevěstinci přeluhovat jako služka či vydělávat peníze ve stále nižším ranku jako „dívka na pokraji“ (*haši*) až do pozdního věku. Někdy odcházela mimo čtvrt' a vydělávala si ilegálně jako lazebnice (*juna*) nebo dívka z čajovny, čišnice (*sanča*). I proti těmto „černým“ erotickým pracovnícům však šógunát prováděl zátahy a ve stovkách je zaháněl zpátky do Jošiwary, kde byly pod kontrolou.

Úroveň kurtizán, jejich vzdělanost a vysoká kultura vystupování, jež dosáhla vrcholu koncem 18. století, postupně upadala. Docházelo také k inflaci prostituce a místo sedmi špičkových *oiran* kolem roku 1775 bylo o padesát let později registrováno už 150 *oiran* nejvyššího stupně. I na tisících *ukijoe* z té doby je vidět postupný úpadek elegance prvních dam edského podsvětí. Stejný rozmach kvantity na úkor kvality byl mezi lety 1775–1825 patrný i v literární a nakladatelské produkci. Vycházelo čím dál více tisků i knih, ale jejich úroveň neustále klesala.

Teprve v roce 1871, po svržení šógunátu a *restauraci císařské moci reformami Meidži z roku 1867, došlo k zrušení prostituce a všech dluhů otrokyň v licencovaných čtvrtích lásky vládním výnosem, který argumentoval, že stejně jako dobytek nemůže platit svému majiteli za to, že ho chová, nemohou majiteli přece platit udržovaná děvčata. Zrušení prostituce se proto přezdívalo „dobyčtí výnos“. Prostituce byla přesto v Japonsku trpěna dál, znovu vykvetla zejména po americké okupaci *země na konci *druhé světové války a dnes se odehrává v takzvaných „tureckých lázních“ a „soap landech“, které se bezpečně poznají podle prastarého symbolu – jívy v kořenáči u dveří podniku. (Helena Honcoopová, Klára Macúchová, Jaroslav Malina)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*korejská civilizace), o nejstarších korejských *společenstvích se dochovaly sporadické záznamy, ideologicky zřeklené jsou i další historické prameny. Spolehlivěji je zachycena až středověká doba, kdy byla *společnost a její etika pod vlivem *konfucianismu. Moderní historikové se sice snaží o rekonstrukci fungování starých *států a jejich etických *kodexů, v mnohém však spekulují a jejich vývody nejsou zcela věrohodné.

V poslední době se často operuje s tím, že v Koreji byl původně *matriarchát, ale důkazy pro toto módní tvrzení neexistují. Důležitost matky a *matrilinearity (také *matrilokality)

doložit můžeme, a to zejména v sociálním uspořádání společnosti a také v náboženských představách. Jisté je, že všem sociálním jednotkám od *neolitu vládli muži a pouze některé náznaky, většinou archeologické, svědčí pro statutární *rovnost mužů a žen. Různé jsou však úrovně této rovnosti v jednotlivých státech, které se projevují mimo jiné v rovině *zvyků kolem separace pohlaví. Ve státě *Kogurjō tak neexistovaly zvláštní místnosti pro ženy a pohlaví se mohla volně stýkat. Ve všech Třech královstvích lze předpokládat a také do zhruba 8. století potvrdit předmanželský styk a svobodnou volbu partnera. *Sňatky v Kogurjō byly, oproti pozdější naprosté nesvéprávnosti dětí, možné pouze po souhlasu ženicha i nevěsty. Zároveň je už v neolitu prokázána *polygamie, kterou však chápeme jako prostředek pro zachování rodové *linie.

Samostatnou kapitolou je politika dvorských sňatků: v Kogurju bývají exogamní (i když rodiny královských nevěst jsou dané), v *Sille výhradně endogamní (v rámci jednoho rodu se snahou o co nejbližší příbuznost). Sillské svazky jsou popsány v nově nalezeném díle z 8. století, **Hwarang segi* (Životopisy hwarangů), z nichž vyčteme mnoho ze starověkých společenských zvyklostí. Co se sňatků týče, kromě běžných si lze všimnout i některých dalších možností, kdy se v podstatě jedná o funkční manželský trojúhelník. *Čamä honin* byl sňatek, kdy si muž vzal dvě sestry; existoval i obráceně pojatý *hjōngsigūi honin*, při němž si dívka bere za podobných okolností dva bratry. Zcela ojedinělým případem, i když jeho důvodem bylo zachování královské linie, je případ *samsōdže*, jenž se uskutečnil v případě první korejské královny *Sōndōk. Otec ji nejprve nabídl synovci Jongčchunovi, posléze jeho bratru Jongsuovi, a když neotěhotněla, nahradila je Rada starších další bratrskou dvojicí z královské krve. Rozvody popisují *Hwarang segi* spíše jako rozchody, právní aspekt však není explicitně zmíněn, běžné jsou sňatky po smrti manžela nebo manželky, královny měly děti před uzavřením sňatku s panovníkem i po jeho případné smrti, mimomanželský styk nebyl výhradně mužskou záležitostí. Doložen je případ dvorní dámy Misil, která „obstarávala“ téměř současně osm mužů, včetně tří po sobě jdoucích *králů. Její osud dokumentuje souběžnost funkce manželky a královské *konkubíny: král si vybral ženu bez ohledu na její stav, odvedl ji do ložnice a ona se ve volných chvílích vracela domů; její případné potomky zařadil do své široké rodiny. Ostatní nemanželské děti byly ve většině případů přijímány stejným způsobem.

Z knihy *Hwarang segi* lze vyčíst i jistou podřízenost mužů ženám, zejména v případech, kdy se oženili z důvodů kariéry; pokud byly ženy nespokojené, opustily je, respektive si našly jiného. To však platí spíše pro rozvětvenou královskou rodinu, v níž měly princezny daleko menší omezení než princové, kteří ztratili nárok na *trůn, pokud si vybrali manželku mimo vymezené možnosti v rámci čistoty linie. Takzvaná svatá kost **sōnggol* s nárokem na trůn se odvozovala z otcovy i matčiny linie, ale matčina byla pro nástup a zařazení mezi kandidáty rozhodující. Mezi starověké zvyklosti patří i *levirát a *sororát, rozšířené zejména v Kogurjō, které bývají vysvětlovány vlivy nomádů.

Tato téměř rovnost pohlaví se projevuje po jistou dobu i v rituální oblasti. Obětiny jsou sice v oficiálních *kronikách vylíčeny stručně, nicméně z určitých poznámek můžeme vytušit jednak *hierarchii a *gender *božstev, ale také osoby, které rituály směly provádět. Vládcé v širším smyslu slova měl v nejstarším období zřetelně rituální-šamanskou funkci, kterou směl přenášet na specialisty, jež určitými úkony pověřil. Většinu obřadů, spojených s velkými obětinami, řídily podle všeho původně vznešené ženy. Kromě nich sloužily zemi *šamanky ve speciálních státních rituálech. Pravidla ohledně obětí se ustálila až v 6. století, ale v té době už byl patrný vliv *buddhismu, tudíž šlo o obřady kuriózní, kdy šamanská božstva, nejčastěji zemi, hory a vodu, vyzývali buddhističtí mniši. Z textů není jasné, zda šlo výhradně o muže nebo i o ženy. Jisté je, že obětovat mohly ženy z královské rodiny a panující královny.

Královny na trůně jsou specifické pouze silským a v korejských dějinách najdeme pouze tři. Zřejmě se zpětně nedozvíme, zda byly jejich pravomoci, role atd. nějak omezeny, jisté je, že už v době *vlády první z nich se objevily „protiženské“ nálady, které vedly i k povstání.

S rituály a jejich přenesením na „specialisty“ souvisí i dvě skupiny mladých dívek a chlapců v Sille, které vznikly nedlouho po sobě, dívčí *wǒnhwa a chlapecká *hwarang. Všechny prameny uvádějí jako časově první wǒnhwa, podle oficiální kroniky však brzy zanikla vzhledem k soupeření dvou jejích vůdkyň. Oficiální kronika událost komentuje a odsuzuje žárlivost, jednu z konfuciánsky kanonizovaných „sedmi neřestí“ (*čchilčchul*, sedm důvodů pro propuštění ženy).

O příčinách vzniku wǒnhwa lze jen spekulovat, v každém případě byly dívky vychovávány v hudbě a tanci, ve speciálních rituálech, což mohlo znamenat potřebu jakési elity, zodpovídající za vedení obřadů ve prospěch státu. Wǒnhwa však *Životopisy hwarangů* zmiňují i jako osobu, která má dohled nad chlapeckou organizací hwarang. Podle záznamů šlo vždy o ženu z králova okolí, královu manželku, královnu matku či královnu vdovu, nejčastěji královu milostnici, která vrchní hwarangy jmenovala, odvolávala, potvrzovala jejich pravomoci, soudila atp.

Chlapecká skupina hwarang je zdokumentována lépe, už proto, že se našly zmiňované „Životopisy“. Dětila se na *musa* (válečníky), *aksa* (hudebníky) a *česa* (svého druhu *kněze). Všichni konali poutě k posvátným horám a řekám, kde se modlili za blaho státu. Záhadou zůstávají hwarangské rituály v tzv. *Singung* (Chrám božstev), předpokládající podle korejských vědců i tajné sexuální praktiky. V posledních několika letech je ovšem Singung vykládán jako chrám s kněžkami, které pocházely z nejvyšších vrstev a které zde obětovaly.

Náboženství je v době po přijetí buddhismu, tj. od 4., respektive 6. století, spojením původního a importovaného. Do 4.–5. století se předpokládá i *kult plodnosti, potvrzený nejrůznějšími hrobovými nálezy. Podle sporadických záznamů se nejvýrazněji projevoval o podzimmích svátcích, při nichž se rituální rozměr údajně realizoval v sexuální nevázanosti. Dobou starověku ovšem končí i pouhé náznaky kultu plodnosti, které ještě přetrvávaly na venkově, zejména v nejsevernějších a nejjižnějších oblastech, tedy v lokalitách s největším výskytem šamanek, herců a zpěváků.

Určitá změna v pojmání postavení ženy nastává až s novou dynastií *Wang (918–1392), která kromě čínské správy přijala ideu podřízeného postavení vůči Číně a tím i některé čínské normy. Ovšem zásadní přelom přišel s *neokonfucianismem jako *ideologií státu *Čosŏn. Vznikl nový společenský model založený na hierarchickém rozvrstvení obyvatelstva s jasným vymezením funkce každé složky, ideál panovníka, ideál literáta-*úředníka, specifikovány byly povinnosti dalších vrstev a jen takto rozčleněná společnost s vládou založenou na morálních zásadách mohla souznít s Nebesy. Ideál panovníka se odvíjel od dávných čínských vládců *Jaoa, Šuna a Čou-kunga; za ideálního poddaného byl považován morální, multifunkční a vzdělaný byrokrat (v *opozici k nevzdělaným vrstvám; vznešený – **t'ün-c'* [korejsky: *kundža*], je protikladem nízkého člověka *siao-žen* [korejsky: *soin*]). Pro všechny vrstvy byla postupně vytvářena pravidla, vymežující a specifikující jejich úlohu a povinnosti, jež se později objevily jako poučky v nejrůznějších příručkách. Pravidla byla odstupňovaná a zjednodušovaná do základních (tzv. tři pilíře *samgang*, které představovaly ideál člověka, a pět základních vztahů *orjun*, vedených „přirozenými rozdíly“ mezi lidmi). Obrovskou roli přitom sehrála i kodifikace rituálů (korejsky: *je*) a norem, tudíž zákoníků. Nejvýznamnějším z hlediska působnosti zůstává *Kjŏngguk tādžŏn* (Velký zákoník pro správu státu) z konce 15. století, který v první řadě reflektoval změny v *rodinném právu. Právě v rodině jako základní jednotce společnosti došlo k zásadním legislativním úpravám, které definitivně vyloučily ženu z veřejného života.

Rodina se nově odvozuje od jediného mužského předka, bylo zavedeno přímé následnictví a *primogenitura. V důsledcích toto opatření vedlo k dělení rodů na hlavní a vedlejší větve a

striktnímu rozlišování potomků na zákonné a nezákonné (od hlavní a vedlejší ženy), prvorozené a ostatní. Primogenitura souvisela se *zákonem o rozlišení žen na hlavní a vedlejší z roku 1413. Tato úprava měla zamezit mnohoženství, druhým a dalším sňatkům, ale v praxi znamenala diskriminaci žen a dívek, jejich postupnou izolaci, také krácení v právech ekonomických a rituálních. Velmi se zpřísnila pravidla pro uzavírání sňatků a napříště nebylo možné spojit se s rodem i velmi vzdáleně příbuzným, později se zákaz sňatků týkal všech lidí se stejným příjmením. Tyto právní úpravy byly silně selektivní, měly zpřehlednit a hierarchizovat rodinu. Zmiňované dělení manželek z roku 1413 znamenalo nové pojetí jejich funkce, větší závislost na rodině manžela a podřízenost muži. V nesvéprávném postavení se ocitly ženy, které zemřely bezdětné, vdovy, druhé manželky (*kjemo*) a vedlejší ženy.

V prvním období dynastie mohly dcery dědit stejně jako synové, nebo dokonce zdědit celý majetek. S tím, jak se začal prosazovat nárok rodiny manžela na snachu, docházelo k úbytku majetku rodů s více dcerami, protože *věno nevěsty už zůstávalo v rodině manžela. V 17. století ženy prakticky ztratily ekonomickou nezávislost a začlenily se do rodiny muže, s čímž souvisel i konec jejich rituální funkce v rámci původního rodu. Byly povinny konat obřady za svého tchána a tchyni a doba smutku za vlastní rodiče se výrazně zkrátila. Tento posun v praxi se později odrazil i v chování rodin vůči dívkám, což bylo ideologicky podepřeno zdůrazňováním rozdílů mezi pohlavími (*namnjō čibjōl*) a konečnou definicí postavení ženy, které *příroda podle neokonfuciánské doktríny přidělila vedlejší, podřízenou roli. Podřízenost ženě přisuzovala závislost na třech mužích jejího života (otec, manžel, syn) a její funkce se omezovala na domácí rituály, respektive na vedení domu. Úpravy však nemohly být uvedeny do praxe naráz, neboť na počátku dynastie měla koncepce rodinných vztahů poněkud jiný charakter; nicméně pokusy o zamezení mnohoženství se až do reformy roku 1894 neujaly. Pouze se podařilo rozlišit postavení hlavních a vedlejších žen a určit, kolik hlavních, vedlejších žen a konkubín smí mít panovník, vysoký a nižší úředník. Právně mohla být pouze jedna žena zapsána do rodových *geneologií *čokpo*. Tam například neměla být uvedena hlavní žena, jež přišla do domu po smrti předchozí, což zamezovalo jejím případným ekonomickým nárokům, popřípadě nárokům jejích dětí. Zákony nebyly namířeny jen proti mnohoženství, ale také proti množství a nepřehlednosti potomstva, které bylo v dřívějších dobách nerozlišené, a nástupcem se stával také syn podle otcovy poslední vůle. Za předchozích dynastií byl běžný druhý i třetí sňatek obou pohlaví: tento *zvyk byl postupně omezován, zejména u žen. Vdovy měly zachovávat čistotu a zůstat v domě prvního muže (tzn. „neodnášet“ majetek). Přesto se druhé a třetí sňatky vdov v prvním století dynastie konaly dále, i když ty, které se provdaly potřetí, byly zapisovány do análů jako výstražné případy. V 15. století proto začalo platit nové pravidlo; potomkům takovýchto „nemravných“ žen byl zamezen přístup do *úřadů, a až tímto opatřením dosáhli konfuciáni svého. Snaha prosadit totéž u mužů se nezdařila, i když se sňatky vdovců nedoporučovaly; také děti z druhého *manželství byly podle zákonů omezovány a kráceny ve svých právech.

Protože ženské *ctnosti nebyly podle konfuciánských ideologů dané, bylo zapotřebí se jim učit. Indoktrinace se odvíjela ve dvou směrech, praktickém (dovednosti) a teoretickém (zásady). V 15. století už také vzniká naučná literatura pro ženy. Původně šlo pouze o jednoduché příručky, které se týkaly norem jejich chování. V roce 1431 bylo na příkaz krále Sedžonga vydáno v *čínštině a s ilustracemi dílo *Samgang hängsildo* (Obrazy dobrého chování při zachovávaní tří základních morálních povinností) v mnoha *variantách, také *Orjun hängsil* (Obrazy správného chování při zachovávaní pěti základních vztahů). Obě díla obsahovala následovníhodné příklady chování vzorových mužů a žen (oddaných synů a dcer, vladaři věrných *vazalů a úředníků, ctnostných žen, zvláště *jölljō*, „vdov“). Ženskými vzory z korejské historie se staly věrné snoubenky a manželky. Jejich postoj vůči nepřízni osudu má v příbězích šťastný konec, který je nejen *konvencí korejské literatury, ale z hlediska výchovného inspirující k následování. Co se týče tzv. ctnostných vdov, společnost k nim měla

ideologicky jednoznačně kladný vztah. Stavěly se jim *stěly, zvláště těm, které spáchaly *sebevraždu, žádoucí zejména u bezdětných. V praxi však konkrétní lidé sebevraždy zavrhovali a středověká literatura nižších žánrů je plná příběhů „ctnostných“ žen, za nimiž v noci chodívají nejrůznější muži, zejména mniši.

Pro výchovu žen byly vydávány zvláštní spisky *nāhun*. Stejně jako v Číně sepisovaly někdy podobné traktáty dokonce manželky panovníků. V Koreji byla nejznámější kniha *Nāhun* (Poučení pro ženy), kterou sepsala matka krále Söngdžonga královna Sohje z rodu Han (1437–1504). Dílo bylo poprvé vydáno v roce 1475 v korejštině. Jde převážně jen o výtahy z čínských a korejských knih o chování příkladných žen. Tyto se však stávaly povinnou četbou všech žen z lepších rodin a podle jejich pravzorů byly sepisovány další a další. Oblíbená poučení matek a otců dcerám pak pokračovala až do poloviny 19. století. Některé spisy byly psány prózou, jiné básnickou formou *kasa* a vyskytují se v čínštině i v korejštině. Druhá větší vlna indoktrinace a výskytu těchto spisků nastala v 18. století, kdy byly přeložené i slavné čínské *Jōsasō* (Čtyři klasické knihy pro ženy).

Vzhledem k jasně definovaným rolím, které ženě konfucianismus přinesl, vzrostla potřeba uchýlovat se do fiktivních *světů. Zde zřejmě leží počátky zábavné prózy *kodā sosōl*, která je psána zejména pro jejich rozptýlení. První prózy pro ženy bývají opředeny nejrůznějšími mýty o známých učencích, kteří sepsali cosi pro „dlouhou chvíli“ své matce. Ať byla geneze příběhů jakákoli, ženy „své“ knihy vášnivě četly. Dochovalo se dokonce několik traktátů významných konfuciánských učenců, požadujících, aby se šíření knih zakázalo. Obrovská popularita zábavné prózy vyvolala učeneckou diskusi, zda nemůže mít literatura na ženské chování výrazně špatný vliv. Ženy ctnostné sice beletrii odmítaly, ale potají se četla a v královském paláci zvláště. Prózy pro ženy byly pochopitelně oblíbenější než studium nudných příruček o povinnostech nebo domácích rituálech, splňovaly totiž romantickou touhu po opravdové *lásce či vztahu. Ženy se mohly ztotožnit s románovou hrdinkou, prožít s ní peripetie jejího putování za milým a spolu s ní se shledat s vyvoleným. Příběhy jsou stereotypní, se šťastným koncem, samozřejmě se vzorovou hrdinkou, která sice trpí, nicméně se dočká odměny, kterou je společenské postavení manželky, či uznání okolí. Romány nejsou v žádném případě protestem proti ženské podřízenosti. Korejské ženy neměly ani v moderní době až na výjimky ambice vyrovnat se mužům a svou *jinakost i role přijaly. Prózy jsou pouhým dočasným naplněním jejich možností a snění. Ani hrdinky si nestěžují, neprotestují, pouze jednájí, což platí nejen pro klasická díla, ale i pro moderní, a do velké míry i pro dnešní společnost. S nadsázkou lze prohlásit, že podobnou úlohu plní literatura a nově i braková filmová tvorba v dnešní Koreji.

Struktura rodiny – povinnosti muže a ženy: Rodina je v Koreji od neolitu patriarchální a funkce v ní bývají zhruba od 15.–16. století poměrně jasně dané. Rozdělení rolí na ženské a mužské, kdy žena je strážkyní domu, má na starosti potomstvo a muž plní funkci živitele, ochránitele, popřípadě učence, je však aplikovatelné na většinu světových společností. V Koreji bylo až do 20. století zvykem stavět rodinu nejen na společných předcích, ale i na společném domě. Ať šlo o jakoukoli *sociální vrstvu, žádané bylo soužití tří generací pod jednou střechou. Stejně tak bylo žádoucí oddělení mužské a ženské části domu.

Bydlení pod jednou střechou a oddělení mužské a ženské části bylo poměrně funkční. Mužskou část domu – s povinností komunikovat s úřady, platit *daně, projít vojenskou službou a starat se o rodinné finance – spravoval nejstarší muž; role dalších závisely na jejich postavení a věku. Od 15. století nesl tedy jeden člověk tíhu vedení rodiny, včetně zodpovědnosti za široké příbuzenstvo a jeho případnou podporu v době nouze. Provinění mužského potomka znamenalo trest pro celý rod, v případě zločinu kvalifikovaného jako zrada bylo vyhlazeno potomstvo v linii děd-otec-syn, včetně nenarozených dětí. Stejně tíživé mohlo být i spravování rodinného majetku: jestliže marnotratný příbuzný nadělal dluhy, platil je jeho otec, starší bratr nebo i synovec. Patriarcha rodiny s členy své domácnosti

komunikoval, kontroloval je a měl na starosti rituální záležitosti, které byly úřady přísně sledovány, zejména *svatby a *pohřby.

Stejně strukturovaná byla i ženská část domu, v níž vládla nejstarší žena rodiny, jí byly podřízeny ženy a dívky, do věku sedmi let i všechny děti. Hierarchie byla jasně stanovená a žena mohla ihned po svatbě odhadnout své budoucí postavení. Byla-li nejstarší snachou, znamenalo to převzít práci a kompetence tchyně. Pokud byla manželkou nejmladšího syna, věděla, že bude celý život podřízená. Ženin *status však závisel na narození dítěte. V *těhotenství se stala objektem péče celé ženské části domu, po narození chlapce i určité úcty. Ta se projevovala i v rovině verbální a žena opět dostala jméno, přestože pouze jako matka konkrétního dítěte, což platí i v dnešní společnosti. Pokud žena potomky neměla nebo mít nemohla, stala se nežádoucí. V bohatších rodinách se toto „provinění“ řešilo přijetím konkubíny, která byla ještě nesvéprávnější než bezdětná žena. Její úloha skončila porozením potomstva, které pak patřilo hlavní ženě. Statutárně nížko stály i druhé ženy, které byly trpěny po dobu života jejich manžela; poté mohly být vyhnány nebo vráceny původní rodině. Obě části domu si nezasahovaly do svých kompetencí a scházely se pouze za souhlasu nejstarších v domě, tedy i k společné noci. O té rozhodovali manželovi rodiče až do své smrti. Z této separace vznikly i specificky mužské a ženské typy zábav, neboť se týkala nejen noci, ale i práce, hygieny, jídla apod.

K potomstvu se stavěli rodiče od narození rozdílně, z čehož vyplývají i *atributy prenatalních snů. Měl-li se narodit chlapec, ve snech se objevoval zvláště drak či tygr, pokud dívka, signalizovaly ji květiny. Po dívce se žádalo, aby byla pilná, poslušná a mírná. Výchova probíhala od sedmi let odděleně, dívka se učila pouze domácím pracím, a pokud mohla číst, měla i předepsanou literaturu. Vzhledem k časným sňatkům si ji původní rodina příliš neužila, dívka měla svou první „svatbu“ kolem 10. roku, druhou, kdy už vstupovala i do manželovy ložnice, mezi 14–15 lety. Záleželo samozřejmě i na věku manžela. Existovaly také věkově nerovné sňatky, kdy relativně dospělé dívky rodina manžela využívala jako chůvy, nebo, v případě prodeju dívek chudých rodičů, dostala ještě nedospělá dívenka staršího muže, který s ní zacházel jako s otrokyní. Většinou byly zasňobovány děti přibližně stejného věku. Na roli manželky byly dívenky připravovány, nový byl pouze styk s manželem a částečně péče o vlastní děti. Tu si ovšem většinou osvojily ve své původní rodině, kde přebíraly částečně povinnosti svých matek, starších švagrových a žen z příbuzenstva.

V Koreji je klíčová role matky, která je ovšem společensky prestižnější v době synovy dospělosti. Úcta Korejců k matkám je příkladná, nejde o předstírání ani o mravoučné historky. Spočívá v systému rodiny a přesunutí veškeré rodičovské péče na ženu, muž se, vzhledem ke svým „vnějším“ rolím, omezuje na nepopulární rady, příkazy či opatření. Ctění matek je viditelné v literatuře i v realitě, ilustrativní jsou v tomto směru historky o známých literátech. Závislost synů na matkách je obrovská, pochopitelná a pradávna. Hluboký vztah k matkám demonstrují slavní muži, kromě jiných i velký vojevůdce *Kim Ju-sin (594–673), jemuž matka svým pláčem vymluvila životní lásku. Zřejmě nejznámější je vztah filozofa I Julgoka (1536–1584) a jeho matky Sin Saimdang. Když paní Sin zemřela, syn dokonce odešel do *kláštera, jakkoli k buddhismu neinklinoval. Svého syna ovlivnila a ke zkouškám připravila paní Jun, matka významného literáta *Kim Man-džunga (1637–1692). Ten, ačkoli nebyl prvorozený, velmi těžce nesl její smrt. V té době byl totiž ve vyhnanství a nemohl se zúčastnit *pohřebních obřadů. Jeho truchlení se vtělilo do oslavného životopisu, který vzápětí napsal. Matky jsou fenoménem nejen v historii, na mateřskou úlohu jsou připravovány i dnešní dívenky. Všeobecná představa vzdělaných budoucích matek, tj. vnímání vzdělanosti žen jako investice do budoucích generací, není produkt myšlenkových pochodů starší generace, ale i dnešních studentů. Zdá se, že i v moderní době se žena socializuje až sňatkem.

Dalším ženským typem je starší žena, jedno, je-li příbuzná či pouze sousedka, pokaždé jde o rádkyni. Takto je pojmána i dohazovačka (*mäpcha*), nejen vzdělaná, ale zejména moudrá

osoba. Dohazovačka nebyla vysloveně povolání, spíš poslání. Ve *velkorodině hrála nezastupitelnou roli babička z otcovy strany, která se významně podílela na výchově dětí a mnohdy rozhodovala o jejich osudech. Mezi nežádoucí ženy byly postupem času včleněny šamanky a hadačky, v literatuře se vyprofilovaly tři záporné typy: konkubína, macecha a tchyně. Ze tří předepsaných ženských rolí dcera, manželka a matka je tedy nejpodstatnější a nejprestižnější matka.

Manželství nebylo nikdy v Koreji chápáno jako svazek dvou lidí, ale rodů. Proto bylo velmi pečlivě váženo, s kým se může rodina spojit. Před svatbou studovali muži i nejstarší ženy genealogické knihy potenciálních nevěst, maximální pozornost byla věnována významným předkům. Nemyslitelné bylo spojit se s rodinou, v níž se vyskytl zrádce, která pocházela z nežádoucích provincií a která nesla stejné příjmení. V úvahu nepřicházel ani sňatek dvou statutárně odlišných lidí: v případě zchudnutí rodina raději dceru provdala jako konkubínu, ale do relativně slušné rodiny. Naopak muži ani nesmírné bohatství nestačilo na prestižní sňatek, i když si postavení třeba i koupil, což bylo v dobách prázdné státní pokladny časté. Zatímco dívka musela přinést dobré jméno své rodiny a věno, muž mohl mít někdy jen patřičný původ a slibné vyhlídky na budoucí postavení. Tento fenomén je platný dodnes. Pokud stojí budoucí manžel statutárně níže, nedostatek může nahradit prestižním vzděláním a perspektivní prací.

Sňatek byl jedním z ostře sledovaných rituálů, proto byl také vedle pohřbu nejnákladnější. Na venkově proto od 16. století vznikaly „svatební“ a „pohřební“ spolky. Lidé podle svých možností platili příspěvky a spolky se pak postaraly o náležitý průběh obřadu a jeho financování. V nynější Koreji je svatba natolik nákladnou záležitostí, že za ni utratí rodiny i výdělek deseti let. Nejde jen o svatební hostinu, šaty a doplňky, organizace obřadu je drahá i proto, že jde o rodinnou prestiž. Pokusy o regulaci tohoto trendu shora poukazy na nerozumnost nákladů se nezdařily a svatba je stále tradičně obrovský *svátek, jehož se účastní co největší množství lidí.

Rozvod byl od *středověku možný pouze z mužovy iniciativy a rozhodoval o něm patriarcha rodu, mnohdy i bez souhlasu dotyčného. Protože rodiny sepisovaly svatební smlouvy, nebylo možné vrátit ženu do původní rodiny bezdůvodně. Důvodů pro rozvod bylo sedm (*čchilčchul*) a jejich interpretace dávala muži poměrně volný prostor. Žena mohla být propuštěna, pokud byla neplodná, nevěrná, žárlivá, upovídaná, kradla, byla vážně nemocná, nectila manželovy rodiče. Proti zneužití těchto bodů sloužily tzv. *sampugō*, tři překážky: pokud rodina příchodem ženy zbohatla, pokud se žena neměla kam vrátit, pokud držela smutek za jedny z rodičů, své či manželovy.

V žádném případě nemůžeme sňatek v Koreji chápat jako výsledek předchozího vztahu, jako lásku. Ženy byly dokonce vychovávány v tom, že láska vzniká až s manželstvím, čemuž, zdá se, i věřily. Romantiku si, jak už bylo řečeno, kompenzovaly milostnými příběhy jiných, hovory s ostatními ženami v domě, a pokud pocházely z vyšších vrstev, pak i vycházkami do přírody, někdy skromným naplněním vlastních ambic. Vzdělání se přitom velice lišilo podle postavení rodiny a také osvícenosti otců. Proto slavné ženy pocházejí většinou z rodin, kde existovala učenecká tradice, výjimečně byly vzdělávány společně s bratry, jindy naplňovaly touhy otců, kteří neměli mužského potomka. Z veřejného i soukromého školského systému byly ale vyloučeny až do konce 19. století.

Slavných žen, které byly rovné mužským protějškům, není v Koreji konfuciánské doby mnoho. Zřejmě neznámější je Hwang Čin-i (1511–1541), středověká básnířka. Údajně pocházela z dobré rodiny, ale vzhledem ke smrti snoubence se dobrovolně stala *kisäng. Byla dokonce žačkou filozofa Sō Kjōng-dōka a prý o sobě prohlašovala, že je jednou ze tří pozoruhodností *města Kāsōngu. Ovládala kaligrafii, básnění v čínském stylu, ale nejvíce ceněné jsou její básně formy *sidžo. Její *poezie je sice většinou milostná, ale formálně dokonalá. Hwang je slavná nejen pro své básně, ale zejména pro svůj nekonformní život,

kteřý je námětem několika románů, v poslední době i televizního seriálu. Její smutný protějšek představuje Hō Nansōrhōn (1563–1589), vzdělaná, ale osobně nešťastná žena. Pocházela z aristokratické a vysoce intelektuální rodiny a vynikla především v čínsky psané poezii *hansi*, která měla ohlas i v Číně a v Japonsku. Její poezie reflektuje neradostné postavení v domě manžela, který ji zanedbával, *šikanu tchyně a ztrátu jediného dítěte. Jde o nářky nad nenaplněnou láskou a sny, osamocením, strachem ze stárnutí. Prototypem nadané ženy, ale i vzorové matky se stala Sin Saimdang (1504–1551), malířka, básnířka, matka známého filozofa I Julgoka. Stejně jako obě předchozí ji ve studiu podporoval otec, neboť neměl mužské potomky. Vynikla jako malířka stylizovaných krajin, ale zejména svými kresbami ptáků a hmyzu. Další ženy jsou slavné zejména pro svou oddanost synům, jako například paní Jun, matka slavného spisovatele Kim Man-džunga, korunní princezna paní Hong Hjegjōng (1735–1815), která sepsala memoáry *Handžungnok* (Vyprávění z dlouhé chvíle), popisující její život v paláci, násilnou smrt manžela a posléze postavení matky následníka trůnu a krále.

**Gender a *sexualita:* Otevřenost společnosti vůči *sexu podle nejrůznějších sporých dokladů existovala v Koreji před příchodem buddhismu. Teprve poté se prosadila *segregace pohlaví a požadavek čistoty, které byly ještě umocněny konfuciánskými normami. Pruderní tendence jsou ovšem patrné až od 16. století, i když na druhé straně byly poměrně populární erotické knížky pro nejvyšší vrstvu, běžně se používaly také sexuální příručky pro novomanžele. Erotické motivy tedy nejsou posvěceny oficiálně, v literatuře a výtvarném umění zůstaly *tabu. Ovšem v lidové tradici, zejména v maskovém divadle, je patrná až přemíra erotických scén a motivů. Střední literární proud bývá náznakově téměř do moderní doby. Poezie, vzhledem ke své povaze a možnosti obrazného vyjádření, má pro sex mnoho metafor a lze je dohledat či dešifrovat ve většině milostných veršů. Ty se ovšem málokdy týkají konkrétního intimního styku.

V moderní době je úředně povolen pouze manželský sex, nevěra je stále trestná, což je zbraň pro zhrzené manželky, kterým stačí dokázat mužovu nevěru a mají šanci uspět u rozvodu, popřípadě získat velké odškodné. Nicméně se rozšiřuje síť prosperujících podniků „jen pro pány“ a v posledních letech i „jen pro dámy“, nabízejících služby v určitých úrovních odstupňované (ne)počestnosti. Realitou je intimní styk až po svatbě, tento jev je však do jisté míry zapříčiněn i vlivem *křesťanství. Cudnost zachovávají v každém případě dívky (i když v posledních letech se rozmohla *prostituce středoškolaček, která ovšem pramenila více z nevědomosti), chlapi mívají sexuální zkušenosti poměrně pozdě, přestože mají možnost využít jiných služeb. V každém případě modernizace v tomto směru zdá se příliš nepokročila. Střední generace se pohoršuje, jen když spatří dvojici pohromadě, ale všechny schůzky jsou v mezích počestnosti. Kontrast modernizace a prudernosti je do očí bijící.

Zajímavá je však určitá těžko pojmenovatelná důvěrnost a znalost procesů se sexualitou souvisejících. Jelikož chlapi vyrůstají s matkami a sestrami, mají velké pochopení pro tzv. ženské problémy, jako je menstruace či těhotenství, dokonce nechápou evropskou drsnost a otužilost, s níž se ženy snaží svou pohlavní slabost zakrýt. V manželství je pak tato intimita absolutní. Příkladem jinakosti v chápání intimity jsou například sterilizace. V Koreji se provádějí bezplatně a podstupují je nikoliv ženy, ale muži. Údajně je to proto, aby „neznečistili vlastní půdu“, čímž chtějí vyjádřit svou úctu k ženskému tělu.

Protikladem této nečekané intimity je společenská tabuizace „veřejně projeveného“ intimního styku, tedy sexu zobrazeného. Do *konfliktu se společností se dostal profesor prestižní soulské *univerzity Ma Kwang-su, autor knihy *Čŭlgoun Sara* (Šťastná Sára, 1992). Román chtěl šokovat, což se podařilo, ovšem Ma byl obviněn z nemravnosti, zatčen, souzen a odsouzen. Román se stal nejčtenějším prohibitem počátku 90. let 20. století i přesto, že neobsahoval jediný popis intimního styku, vše se odehrávalo v rovině *orálního sexu. Problematická z hlediska společnosti byla ale hlavní hrdinka, znuděná studentka, která ve

svém volném čase hledá povyražení, tj. nenaplnuje tradiční ženský ideál. Nutno říci, že v tomto směru se Korea poučila. Zmiňované tendence sice pokračují, nicméně v souvislosti s pokusem o světovost se ve filmech, určených na vývoz, objevují samoúčelné sexuální scény bez jakékoli návaznosti na děj. Na druhé straně *Korejci uspěli v celé Asii a v Latinské Americe sentimentálními televizními seriály, které akcentují čistý vztah a kde se neobjeví ani polibek. Podle našich měřítek je sexualita potlačovaná a běžný Korejec vnímá také sex v literatuře a umění jako pornografii.

Od sexu nečistého je odděleno plození dětí, tj. oficiálně posvěcený sex, odehrávající se v sobotu večer. Velký přelom ve vztahu k tabu tématům znamenala vládní *kontrola porodnosti, která v roce 1960 odstartovala kampaň, šokující miliony Korejců. Na přetřesu byla slova jako *antikoncepce (povolena 1962), *potrat (povolena 1973), sterilizace (povolena 1976). Tyto vymoženosti však učinily z Korejců jednu z nejohroženějších populací na světě: Korejky nejenže vstupují do manželství později (průměrný věk se pohybuje kolem 25 let u žen, u mužů se blíží 30 letům), ale představa rodiny se jim vtěluje do jedináčka-chlapce. Jen zhruba polovina jich otěhotní v prvním roce manželství, přes zákaz a přísné *sankce lékařů sdělit ženě pohlaví plodu jsou stále chlapci žádanější artikl. Proto také vznikla lehká nerovnováha v současné generaci potenciálních rodičů, kterou nyní vyvažují Vietnamky a Thajky, které se staly módními nevěstami posledních let.

Zpochybnění genderových stereotypů v období moderním a postmoderním: Moderní korejská společnost se formuje v dlouhém období, od otevření Koreje zhruba do 60. let 20. století. V mnoha aspektech ji ovšem lze stále považovat za tradiční. V každém případě došlo na počátku 20. století k rozbití tradiční trojgenerační rodiny a k zpřístupnění vzdělání pro ženy. Tato tendence nebyla přijímána kladně, už vzhledem k tomu, že „osvobození“ žen přišlo s japonskou *anexí Koreje v roce 1910. Literární reflexe jsou v tomto směru více než ilustrativní pro posun hodnot od relativně progresivních k regresivním. Žena jako svéprávná bytost je představena ve výchovném období korejské přechodové literatury, v tzv. novém románu *sin sosŏl*, vrcholem – dosud nepřekonaným – je postava feministky a emancipované umělkyně prvního moderního díla, I Kwang-suova románu *Mudžŏng* (Bezcitnost, 1917).

V reakci na tato osvícenská a výchovná díla a také na zažitá nekonfuciánské vidění ženy vytvářejí 20. léta postavu převrácenou a pokřivenou tak, aby poukázaly na negativní důsledky modernizace a japonské okupace, ale také na osobní estetické koncepce, pocity a zkušenosti. Zvláštní pozornosti autorů se těší právě padlé dívky a ženy. Přes všechny diskuse o nové lásce, jichž ve 20. letech proběhlo nepočítatelně, *promiskuitu a nevěru u ženy hodnotí jako abnormalitu. Hrdinka odporuje tradičnímu postoji *než být zneuctěna, raději zemřít* a vyznává krédo *raději být zneuctěna, ale přežít*. V dílech je patrná i vymezenost postav vůči tradici, která je zvýrazněná jemně naznačenými detaily s hodnotící funkcí: žena staré doby s cizím mužem nemluví, nepracuje a je oblečena v korejském tradičním *hanboku*, moderní mluví, pracuje a nosí západní oblečení, někdy i šperky. Padlé ženy sice nejsou zcela fiktivní, ale jsou vybírány úmyslně s poukazem na jejich morální pád, objektivně zapříčiněný změnami ve společnosti a jejich důsledky, také změnou *hodnot, zvláště posunem od sice pokryteckého *idealismu staré doby k *materialismu a požitkům. Prostitutky a ženy mravně zkažené se ve své amorálnosti vyžívají, to znamená, že je úpadek těší a považují ho ve svém životě za *jedinou skutečně podstatnou věc*, jež je nejen naplňuje, ale dodává jim sebevědomí. Nesouhlas s „novými ženami“ autoři vyjádřili i tím, že je nechali zemřít. Kromě tohoto extrémního typu ilustruje literatura 20. a 30. let situaci v tradiční rodině, kde ženy bývají obětmi svých moderních manželů či doby obecně. Jde o postavy později velmi oblíbené, patetické, ale přestože trpí, nemohou být odměněny. Kromě nich se objevují i první kladně pojaté ženy-bojovnice za sociální spravedlnost, schematické a pod evidentním vlivem ruské a sovětské literatury. Dvacátá léta zformovala generaci sice extrémní, ale vlivnou co se týče dalšího vývoje v moderní době. Proto jsou úvahy nad vztahem muž-žena a láskou, z níž vyplývají

opozice mezi tradiční láskou a *robů* (love), mezi *platonickou láskou a sexem, mezi manželstvím a láskou, platné i v poválečném období.

Hierarchizace společnosti a oddělení mužského a ženského světa existují do jisté míry v Koreji dodnes. Tradičně je stále důraz kladen na konfuciánský vztah rodiče-děti; děti mají povinnost podporovat rodiče ve stáří a cítí to jako samozřejmost, čímž se zvýrazňuje uctívání a preference matek před manželkami. Živá je i konfuciánská úcta ke vzdělání, nutného pro získání jakéhokoli slušného zaměstnání a sňatku obou pohlaví.

Stále však není příliš znatelný posun ve společenském vnímání ženy, společnost nemá zájem na uspokojování jejích potřeb. Ženy se tedy mohou realizovat ve svém světě, nejprve jako matky, posléze v rámci komunity stejně starých žen. Nejčastější jsou náboženské spolky, také lze pozorovat tendenci k *socializaci za účelem společného sportování, cestování a dalších zálib. Samozřejmě tato situace může nastat až poté, co jim odrostou děti. Ženy ovšem také pracují, pokud to rodinná situace vyžaduje (nebo dovolí), nejčastěji ve sféře služeb. Uplatňují se jako asistentky, průvodkyně, tlumočnice, učitelky na základních a středních školách. Vysoké školství jich má nepoměrně nižší procento. Přes rovnocennost vzdělání jsou šikana a diskriminace platová i kariérní natolik běžnou záležitostí, že se nad ní málokdo pozastavuje. Jistěže se najdou rebelky, ale vzpoury většinou vycházejí ze skutečné osobní krize a velkého zklamání. Aféry, korunující křiklavé případy diskriminace, však záhy odeznějí a společnost, a to její ženská část, je nechápe jako příležitost k širší diskusi. Vzhledem k zažitému *údělu stát se manželkou je i nejmladší generace potenciálních rebelek spíše nakloněna vést klasický nudný život svých předchůdkyň. Jediná změna – a to nepříliš pozitivní vzhledem k budoucí populaci – se týká přání mít jedno nebo maximálně dvě děti. Tento trend však nepramení z přání realizovat se, ale z představy o blahobytu západního typu. (Miriam Löwensteinová)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*perská a kurdská civilizace), sexuální a erotické chování, formy *manželství a příbuzenských vztahů v perské a kurdské kulturní oblasti.

Perská společnost: Chování obyvatel starého Íránu od 2. tisíciletí př. n. l. formovalo nábožensko-etické učení – *mazdaismus. Věvodil mu *kult boha *pravdy a *dobra, tvůrce *světa Ahura Mazdy; běh tohoto světa a vezdejšího života se odvíjel dualisticky jako boj dobrého světelného principu (bůh *Ahura Mazda, Ormuzd, „Pán Moudrosti“) a principu zla a temnoty (bůh *Angra Mainju, Ahriman, „Zlá mysl“). Byla uctívána i další indoíránská a kmenová božstva (*Mitra) provázená obětmi zvířat i *rituálním požíváním omamných prostředků a dalšími rozmanitými úkony. Mazdaismus reformoval perský prorok *Zarathuštra (Zarathustra, řecky Zoroaster [asi 7.–6. století př. n. l.]) v učení s posíleným etickým rozměrem a oslabenou kultovní a rituální stránkou. Vypracoval nábožensko-sociální soustavu (*zarathuštrismus) založenou na *dualismu *dobra a *zla, mezi nimiž může člověk volit. Brojil proti bezúčelným obětem dobytka v mazdaismu a proti uctívání starých bůžků. Jeho učení bylo kanonizováno v *Avestě (sbírka posvátných knih zoroastrismu, jejíž konečná redakce byla provedena za *Sásánovců; nejstarší a nejdůležitější částí jsou *hymny [*gáthy*], připisované samému Zarathuštrovi). Přes počáteční odpor bylo Zarathuštrovo učení přijímáno, a když k němu pojal afinitu i *král Vítštáspa, došlo k ustavení první obce stoupenců. Zejména za *vlády Achaimenovců byla Zarathuštrova reforma revidována v *syntézu s náboženskými a kultovními prvky původního mazdaismu. Významnou roli začala hrát bohyně *Ardivisúra Anáhítá, bůh ohně Atar, bůh Mitra a ohňové kultury a rituály.

Pohled na vztah muže a ženy může vycházet z odlišných východisek. Může jít o náhlé vzplanutí, závan stříbrného větru, cit oslňující a prchavý nebo cit hluboký a trvalý, vzplanutí vášně. Všechny podoby *lásky často inspirují k emocionálnímu výrazu, poetickému vyjádření. Tento okruh vztahů stojí mimo prostor a čas a neohlíží se obvykle na konvenční zvyklosti platící pro ten či onen okamžik, pro tu či onu společenskou, obecně přijatou úmluvu. Takový vztah může zakotvit v trvalém hlubokém základu rodiny, stává se však, že nedochází

naplnění a tragicky zaniká, utlumen prozaickými tlaky každodenní společenské reality. Na druhé straně si každá společnost vytváří určité normy, které jí mají zajistit snadnější cestu k úspěšnému rozvoji. Jejich uplatňování je vyjádřeno někdy *zákonem, jindy náboženskými předpisy, obecně přijatými a po generace praktikovanými zvyklostmi, v nichž opravdový, oboustranně láskyplný vztah dvou lidí nehraje ve skutečnosti dominantní úlohu. *Sňatky jsou v takovém případě založeny na smlouvě dvou rodin, jejichž záměry mohou být rozmanité (spojení majetku, jednota náboženského vyznání nebo společenského postavení). Ženy, případně oba mladí lidé, jsou v takovém případě předmětem manipulace. Pokud se vůbec hovoří o lásce, tedy jako o něčem, co se odsouvá do pomyslné ideální roviny a dostaví se jaksi dodatečně během manželského soužití. Máme-li posuzovat určitý zeměpisný a historický prostor v určité době, nelze asi vynechat žádný z obou případů. Šťastný i nešťastný příběh lásky, zasazený do určité slovní formy a doplněný fantazií v rozmezí básnické licence, je *poezie. Životní próza jsou příběhy stejně šťastné i nešťastné, ale často řízené zájmem rodin.

V době přesídlování Árijů na půdu Íránu byl hlavou rodiny muž. Zpočátku žil a hospodařil s jednou ženou, teprve později se tato zvyklost u bohatších vrstev společnosti zčásti změnila v *polygamii, kde ovšem panoval rozdíl mezi ženou hlavní a ženami vedlejšími. Za ženu muž platil kupní cenu a bylo na ni pohlíženo jako na pracovní sílu. Sňatky s *příbuznými nebyly v té době *zvykem, pohromadě žila širší společnost na rodovém základě.

Panovnická moc v Íránu nabyla záhy despotického charakteru, což lze konečně odvodit již z nápisů achaimenovských králů. Panovník byl jediný svobodný člověk v *zemi, všichni ostatní mu byli podřízeni. Vládci, ale i bohatí velmožové si díky bohatství mohli dovolit libovolný počet žen, a tak vznikla *instituce *harémů. Zvláštní *úředníci měli na starosti zaopatřování dostatečného počtu dívek, které v říši hledali rovněž pověřeni úředníci. Jedna z žen však byla vždy královnou se zvláštními výsadami a její děti měly právo na *trůn. Všechny ženy v harému byly pod přísným dohledem a byl jim zakázán jakýkoliv kontakt s jinými muži, přestupky v tomto směru byly tvrdě trestány. Harémy byly zároveň institucí, kde se řešily různé problémy zahraniční i vnitrostátní politiky, zejména pak otázky nástupnické, které byly často doprovázeny dramatickými událostmi, dynastické vraždy nevyjímaje. V nich často hrály zásadní roli nejen královny matky a královské manželky, ale také vlivné *konkubíny nebo *eunuchové. Dálo se tak ve všech údobích starého Íránu, jedním z vrcholů byla zejména doba vlády dynastie Achaimenovců. Uvedme v této souvislosti tři achaimenovské panovníky stejného jména – Artaxerxés. Artaxerxés I. Makrocheir (464–424 př. n. l.), syn a nástupce Xerxa I. (jenž byl zavražděn svým dvořanem Artabanem a byl tak prvním panovníkem v řadě achaimenovských králů, který se stal obětí dvorských intrik, jež pak přivedly zánik dynastie), na počátku své vlády potlačil nepokoje vyvolané vraždou svého otce. Byl prý ovládán svou matkou Amestridou, ale v tomto případě byly výsledky jeho politiky pozitivní, jak o tom svědčí například velkorysé jednání s athénským politikem Themistoklem a s židovskými a egyptskými menšinami. Artaxerxés II. Mnémón (404–359 př. n. l.) podléhal své matce Parysatis a manželce Stateře, jejichž intriky zhoršovaly situaci na dvoře i v říši ohrožené odpadnutím některých satrapií. Artaxerxés III. Óchos (404–359 př. n. l.), syn a nástupce Artaxerxa II., byl silným a autoritativním panovníkem: nástupnictví upevnil vraždou svých bratrů a své vojenské, politické a státnické schopnosti prokázal upevněním moci a prestiže centrální vlády. Přesto byl otráven vrchním eunuchem Bagoem. Bagoas pak dosadil na trůn Dáreia III. (335–331 př. n. l.) z vedlejší větve Achaimenovců. Tento nevýrazný panovník podlehl Alexandru Velikému v bitvách na řece Graniku, u Issu a u Gaugamél a na útěku do *Baktrie ho zavraždil jeho vlastní satrapa Bessos. V osobě Dáreia III. vymřela Achaimenovská dynastie a vládcem říše se stal Alexandr Veliký.

Život na panovnickém dvoře vedl tak někdy k prudkému morálnímu sestupu. Povoleny byly i sňatky mezi nejbližšími příbuznými (mezi mužem a jeho sestrou, dcerou, dokonce i matkou), doloženo je mnoho dalších rozmanitých nešvarů. Tomu úměrné byly však tresty.

Jisté normy zásad vyplývají z královských nálezů, které jsou jinak výčtem zásluh o říši a blaho země. Avestský zákoník hovoří o těžkých trestech za tajný *potrat, jiné prameny se zmiňují o trestech v případě, že se někdo zbaví dětí, když matka odmítne kojit dítě, když žena šidí na jídle svého muže; rovněž se trestá *nevěra a *pederastie.

Na druhé straně byly podporovány matky četných synů, dělnice čekající rodinu dostávaly větší přiděl potravin, zejména poté, co se narodil chlapec. Děti žily do věku pěti až sedmi let mezi ženami, později nastupovala *autorita otcovská, která byla autoritou rozhodující.

Právní postavení žen v době panování poslední předislámské dynastie, Sásánovců, se viditelně zhoršilo. Muž mohl mít jednu či dvě ženy hlavní a řadu vedlejších manželek, možné byly sňatky mezi příbuznými. Žena mohla být uvolněna z domácnosti a stát se služebnou jiného muže, vazba k prvnímu muži však nadále přetrvávala. Byl jejím pánem a děti, které měla s dalším mužem, byly přiřčeny prvnímu manželovi. Zdá se, že vztah k ženám nabyl ještě více než dříve charakteru pracovní síly. Žena mohla být bez svého souhlasu postoupena jinému muži. Některé právní úpravy byly podobné těm, které se týkaly otroků.

Během času docházelo k různým reformám ve prospěch žen. Žena mohla být například partnerkou manžela v majetkových záležitostech, otec nesměl nutit dceru k sňatku proti její vůli. Dcera se mohla vdát i bez otcovského souhlasu. Platila rovněž ochrana nemanželských dětí i jejich matek a tíha této povinnosti byla na otci dítěte.

Jsou četné dokumenty o velikosti harémů panovníků a bohatých velmožů, zaznamenán byl dokonce nedostatek žen, dívky byly proto dováženy i z ciziny. Život vyšších *společenských vrstev se z velké části odehrával v harému, pokud ovšem nebyl čas věnován jiné velmi oblíbené zábavě – lovu.

Příchod islámu a začlenění Íránu do celku *chalífátu znamenaly významné změny ve všech sférách společenského života. Počinání každého bylo řízeno božím zákonem – *šarí'ou, právní vědou – *fikhem, což vycházelo ze základních pramenů islámu, *koránu a sbírky tradic (zaznamenaných činů a rozhodnutí Muhammadových), takzvaných *hadísů.

Kurdská společnost: *Kurdové žili v horských oblastech od dávných dob v kmenových společenstvích, která odpovídala možnostem prostředí nejideálnější a jejich život nomádů nebo polokočovníků se v mnoha směrech výrazně lišil od norem a života usadlíků. Islámská civilizace, jež do kurdských oblastí pronikla, se záhy proměnila v civilizaci městskou, ačkoliv samotný *islám byl šířen nomády arabské pouště – *beduíny. *Mešita se stala nejdůležitějším bodem, kolem kterého byl soustředěn život komunity včetně správních institucí, potřebných k fungování lokality, a zároveň se v okolí živelně rozrůstala další sídla. Kurdové vedle toho, že byli výjimečně dobrými bojovníky, byli také zdatní v různých *řemeslech a mnozí z nich přesídlili do níže položených *měst, která měla v *Kurdistánu většinou charakter multinacionální i multikonfesní. Tudy procházel obchod a provozovalo se zde řemeslo. Byla to dvě nejoceňovanější zaměstnání, vytvářející elitu města. Stále však největší počet Kurdů žil v prostředí horských pastvin. Nešlo o vysloveně kočovný způsob života, ale o pravidelné střídání zimních a letních pobytů tam, kde byla zelená pastva. Tento polokočovný život vytvářel jiný rytmus než ve městě. Také rozdělení práce bylo jiné a to ovlivňovalo i postavení jednotlivých členů domácnosti, stejně jako jejich pohled na svět pozemský, jejich *názory, hodnotový systém. Podobně jako u kočovníků se projevoval daleko těsnější vztah k *přírodě a v každém případě dokonalá znalost jejich pravidel a zákonů. Vztah k duchovnímu světu měl ke kombinacím starých kultů, téměř vždy spjatých s přírodou, daleko blíže než k oficiálnímu státnímu kultu. Kurdové jsou převážně *sunnitští muslimové*, v některých oblastech jsou mezi nimi stoupenci různých *sekt (například *jezídové – vyznavači ďábla, ahle Hakk – lidé pravdy, *alavité – ší'itská „sekta“).

Život Kurdů provázely časté *konflikty se znepřátelenými kmeny, jež povstaly z nejrůznějších příčin a nezřídka vyústily do bitev a šarvátek; mnozí muži působili také jako nájemní bojovníci. V důsledku toho bylo na ženy naloženo mnohem více práce a hlavně

odpovědnosti. Za těchto okolností se postavení žen téměř vyrovnalo postavení mužů. Rozhodně bylo značně svobodnější než postavení žen ve městech. O mnohém musela rozhodovat žena a stávalo se, že v případě nouze se sama postavila se zbraní v ruce po bok bojujícím mužům. Postavení kurdských žen bylo mnohem rovnoprávnější, třebaže je nelze srovnávat například s dnešními evropskými měřítky. Kurdské ženy, stejně jako ženy jiných kočovných pospolitostí, si většinou nezahalovaly tvář, což na ně někdy vrhalo podezření, že jde o prostitutky, pokud si vyšly bez závoje na trh do města. Kurdské ženy vystupují daleko energičtěji ve srovnání s městskými ženami, které jsou v rozhodování dosti apatické. Jako většina „kočovných žen“ se rády barevně oblékají, zdobí se rozmanitými, často honosnými zlatými šperky, rády se smějí a jsou velmi pohostinné. Každá slavnost je příležitostí k zábavě, zpěvu a řadovým tancům, jichž se účastní muži i ženy pospolu, na rozdíl od slavností městských obyvatel, které jsou mnohem zdrženlivější a kde se zábava často odehrává zvlášť pro hosty-ženy, zatímco muži se baví po svém v jiných prostorách domu. Společná přítomnost mužů i žen v kurdských, neobyčejně rozmanitých krokových tanečních variacích, jimž *tón a rytmus udává první muž řady se zdviženou rukou držící šátek, nikoho nepohoršují. Naopak, střechy domů kolem místa, kde se tančí, jsou vždy plné diváků, kteří se pohybují v rytmu bubny, zurny, případně dalších strunných nástrojů a dobře se baví. (Jaroslav Malina)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*prehistorie), důsledkem a přesvědčivým dokladem *sexuality, *erotiky a *lásky v hluboké prehistorii je naše vlastní existence dnes, na počátku 3. tisíciletí. Probíráme-li se dokumentací z nejrůznějších časoprostorových a sociálních prostředí minulosti i současnosti, utvrzujeme se v přesvědčení, že pod pestrým kulturním příkrovem jsou základní trendy chování u anatomicky moderního **Homo sapiens* nejméně po 40 000 let rovnocenné. Naše možnosti přesvědčit se o této *identitě jsou s postupem do minulosti přirozeně stále fragmentárnější (a současně se vytrácí i naše ochota takové srovnání vůbec akceptovat).

V rámci lovecké komunity je bipolarita *pohlaví základem pro systém organizace, rodinných vztahů a dělby pracovních úkonů. Odráží se rovněž v *rituálních, kosmologických, ekonomických a symbolických systémech. V tomto smyslu lze *archeologický záznam v jeho celosti chápat jako projev úspěšného fungování biologicky a sociálně strukturované společnosti. *Konkrétní informace o lásce, *sexu a jeho významu v prehistorickém myšlení a chování lze ovšem očekávat spíše v artefaktech symbolického významu, tedy v takzvaném umění, a do určité míry v některých funerálních situacích a asociacích. Zajímavé impulzy ilustrativní hodnoty přinášejí *analogie z etnologie lovců a sběračů, zvláště pokud pocházejí z prostředí ekologicky alespoň v hrubých rysech srovnatelného.

Život lidí v *pravěku byl úzce spjat s *přírodou; vše, co potřebovali k obživě, museli si vzít přímo a sami. Byli součástí *přírody, a proto s její *věčností, koloběhem a řádem logicky spojovali svůj lidský *úděl – nezačínal zrozením a nekončil smrtí, byl věčný a trvalý. Téměř každý úkon, každý čin směřoval k zajištění trvalého řádu, tím spíše činy související se sexuálními chováními. Pravěké pojetí sexuality sloužilo k zajišťování potomstva a přežití a organicky prolulo celé lidské konání. Naopak zřejmě neexistovaly tendence známé z moderních společností, kdy se sexualita vyděluje, osamostatňuje a glorifikuje, často i bez návaznosti na její psychickou a duchovní stránku.

Počátky „vytváření“ lidského rodu v jižní a východní Africe musely být zřejmě založeny na sexuálních stycích mezi nejbližšími *příbuznými. Jak dlouho trvalo párování mezi matkou a synem, otcem a dcerou, bratrem a sestrou, kdy začaly být respektovány zákazy takových vztahů, nevíme. Předpokládá se, že v nejstarším a starém paleolitu, kdy žili **Homo habilis* a později **Homo erectus*, tvořila základní společenskou jednotku *tlupa v počtu asi dvaceti pěti až třiceti osob. Časem se tlupa rozrostla nad mez únosnou k obživě, pro niž jeden lovec potřebuje obrovské území o rozloze asi dvaceti čtverečních kilometrů. Musela se rozdělit. Tak asi od *středního paleolitu začínají vznikat exogamní rody, založené pravděpodobně na

matrilinéární struktuře. Příslušnost dětí, princip definování práv, povinností a členství v příbuzenské skupině jsou odvozovány přes ženskou rodovou *linii, čímž se zároveň upevňuje status matky jako zakladatelky života a udržovatelky pospolitosti. Sexuální styky se pak odehrávaly mezi rozdělenými pospolitostmi, v rámci jakýchsi sňatečních sítí, tvořených asi dvaceti až čtyřiceti pospolitostmi v celkovém počtu pěti set až tisíc příslušníků. Výhody takového uspořádání byly asi brzy rozpoznány a *normami upevněny: zákaz rozmnožování mezi příbuznými ztěžuje párování a udržuje pospolitost malou a životaschopnou, exogamní spojování vede k poznávání jiných prostředí, k výměně zkušeností, k šíření nových objevů, k rozvíjení *intelektu a zlepšování *životního stylu.

Pro tyto úvahy a *hypotézy o vývoji sexuálních vztahů mezi oběma pohlavími, vytváření *norem *sexuálního chování a vznikání příslušných institucí v prehistorickém období chybějí pochopitelně jakékoli přímé doklady. Vyvozujeme je, jak uvedeno, z etnografických pramenů a etnologických paralel z prostředí takzvaných „přírodních národů“. Mezi „prehistorickými obdobími“ a záznamy o „přírodních národech“ však leží propast mnoha tisíciletí. Kvalitní zprávy o *kulturách a způsobech života indiánských Američanů, Afričanů, Asijců nebo Australců existují (s několika výjimkami) až z 19. a 20. století, kdy *etnologie a *kulturní antropologie dospěly do stadia vědeckých disciplín. To je doba dosti dlouhá, aby se několikrát změnila *hodnoty lidských skupin, jejich pohled na *svět a *vesmír i na vztahy mezi ženou a mužem, na vztahy mezi ženami navzájem i mezi muži navzájem. Naše znalosti z posledních padesáti let naznačují, že není možné klást jednoduché měřítko mezi, řekněme lovce a sběrače žijící v 19. nebo 20. století n. l. a lovce a sběrače, kteří žili v 15. nebo 20. tisíciletí př. n. l. Stejný druh užívané *technologie ještě nutně neznamená stejný blahobyt či nedostatek, stejná kulturní a společenská zázemí a podobně. Snadněji se hledají paralely v technologii než v hodnotových a filozofických systémech – o technologiích pravěkých lidí víme alespoň něco díky archeologii, o jejich způsobu myšlení a životní filozofii se můžeme jen dohadovat, takže v případě etnologických paralel vztahujících se k sexuálnímu životu nebo k výtvarné a slovesné tvorbě v pravěku musíme být velmi opatrní. Tento druh argumentace odmítá podobné jednoduché propojování a uvažuje jen o jakýchsi *kognitivních modelech, jejichž objektivita je navíc limitována právě jejich dodatečným konstruováním lidmi žijícími v úplně jiném kulturním a sociálním prostředí.

Seriózní údaje o sexualitě, erotice a manželství v prostředí „přírodních národů“, z nichž alespoň některé lze jako paralely „umístit“ v rozlehlém období *prehistorie (ta tvoří více než 99,9 % dosavadní existence člověka), jsou uvedeny v heslech *sexualita, erotika, láska a manželství – civilizace „přírodních“ národů, *sexualita, erotika, láska a manželství – protohistorie. (Jaroslav Malina)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*protohistorie), *sexuální chování a *mravy lidských *společenství z období *protohistorie* známe lépe než chování společenství z období *prehistorie: k hmotným, archeologickým pramenům, jejichž *interpretace bývá „bezbřehá“ a málokdy konkrétní, přibývají prameny písemné, případně etnografická data, jejichž výklad bývá „regulován“ a může být dosti konkrétní. Tak lze v protohistorickém období a v tradičních *kulturách na jedné straně poznávat dozvuky prehistorických vzorců chování a na straně druhé sledovat jejich proměny vlivem měnících se poměrů, jež „protohistorickým národům“ (*Keltům, *Germánům, *Thrákům nebo *Slovanům) přináší kontakt například s *Římany a přejímání mnohého z římských, případně byzantských zvyklostí, životní filozofie a znalostí, včetně přijetí písma a *křesťanství, jež někdejší „pohanský“ život zásadně mění. Tento proces, jakkoliv byl komplikovaný a pro jednotlivá etnika specifický, vykazuje u jmenovaných i dalších protohistorických národů společné rysy; to umožňuje vyložit jej na modelovém příkladu – slovanského etnika.

O sexuálních zvyklostech staroslovanské *společnosti v předkřesťanském období existuje málo dokladů. Jeden z takových nemnohých dokladů, týkajících se svatebních a

předsvatebních *zvyků, uvádí slavný arabský myslitel, cestovatel a etnograf al-Mas'údí (zemřel roku 956): shledá-li slovanský ženich svou nevěstu jako pannu, zapudí ji znechuceně slovy: „Kdybys byla stála za něco, byli by tě muži milovali a ty bys byla jistě si vybrala někoho, kdo by tě zbavil panenství.“

Zvyklosti v období *christianizace, kdy nevázané sexuální chování začínalo být trestáno, zachytili další arabští cestovatelé nepoměrně podrobněji. Například Achmed Ibn-Fadlán (10. století) píše, že ruští kupci i cizí obchodníci na ruském území „souložili bez ostychu veřejně na trzích, před očima jiných“, nebo se zmiňuje o *družinách, které pořádaly erotické zábavy. Bylo to hluboko v „křesťanské“ éře, kdy české, ruské nebo polské ženy ve dnech slunovratu a rovnodennosti odcházely večer z domu, aby se účastnily *svátků spojených s přírodními kultury či se oddávaly *rituálům, jež *církve považovala za d'ábelské, neboť se konaly za doprovodu hudby, v maskách, kostýmech, s *medovinou, omamnými látkami a především volným *sexem. Účastníky za to čekaly výtky a obvinění od křesťanských kazatelů. Aby mohla církev, ať už katolická nebo pravoslavná, tomuto jevu zabránit, musela slovanské svátky zakázat nebo je nahradit tak, aby jejich *symbolika mohla být alespoň navenek označována jako křesťanská. (Ještě ve 13. století však polské *zákony vyhrazovaly nižší tresty za *sexuální násilí, k němuž došlo v lesích, než za znásilnění ve *městě nebo na *vesnici – jako by i církevní učenci nechtěně přiznávali přírodním místům jakousi „erotickou“ posvátnost.)

Ponecháme-li však stranou tyto erotické rituály a schůzky v *přírodě, těšily se slovanské ženy v cizině vynikající pověsti. Za „naprosto věrné“ je v 6. století označil jak Mauricius Strategikon, tak i císař Leon (který však vychází ze Strategikona); podobně se vyjádřil sám sv. Bonifác v jednom dopise zaslaném někdy mezi lety 744–747 anglickému *králi Aethibaldovi.

Věrnost, počestnost, úcta byly ostatně všeobecně platné a přirozené vlastnosti celé staroslovanské společnosti. Skutečnost, že užití těchto pojmů v oblasti slovanských manželských vztahů odporuje pojmům, jako je *cizoložství a smilstvo, vyplývá pravděpodobně z faktu, že tyto pojmy byly tomuto typu společnosti neznámé a že představovaly pouze myšlenkové uchopení určitého způsobu bytí, který byl jinak pro církevního pozorovatele nepochopitelný.

Patriarchální požadavek muže na bezúhonnost nevěsty byl neznámý, dozvuky takového postoje jsou patrné i ve staletích, která následovala po raném středověku. Dokonce ještě nedávno říkávala ruská dívka matce: „Ně otdavaj, mamka, замуž, ja ně gulivala s nim.“ Nebo manžel z Permu, který našel manželku neposkvrněnou, zvolal: „Daže v děvkach byla, nikto na tějba ne pozarilsja; odin toľko ja takoj durak i našělsja.“ (A dnes se cizinci, který s údivem zjišťuje, že česká dívka je velmi zkušená v milostných praktikách – přestože zde v podstatě neexistuje *feminismus, a to ani ve velkých městech –, dostane nezřídka odpovědi: „Není důležité, co jsem dělala předtím, ale jak se budu chovat teď.“) Podobné postoje bohatě zachycuje i lidová slovesnost.

Již byzantský historik Prokopios z Kaisareie (500–559) upozorňoval na velkou demokratičnost slovanské společnosti, zatímco císař Mauricius (539–602) hovořil dokonce o „anarchii“. Podle některých etnografických pojednání si žena ještě v 19. století udržovala významné postavení ve společenské struktuře. Vedle otce či hlavy velké slovanské rodiny zvolené z mužského společenství tu totiž najdeme i hlavu ženskou: *domaćicu* v Srbsku, *domakinu* v Bulharsku a *chozjajku* nebo *bolšuku* (*bolšak*, „hlava“) v Rusku. *Domaćica* nebo *bolšuka* bývá většinou manželka hlavy rodiny. V některých případech (ale pouze v Srbsku) bývá zvolena samostatně ženami a nepodléhá *autoritě *domaćina*. Ve starých příslovích bývá ostatně zdůrazněna úloha ženy, především pokud jde o okolí domu. Ještě nedávno se například mezi *Kašuby říkávalo: „Muž je hlavou rodiny a žena jejím krkem: krk otáčí hlavou podle svého.“ Nesmíme zapomínat ani na ekonomický význam, jaký má žena ve východoslovanských *zemích, kde je ochotna vykonávat tvrdé, namáhavé práce, které jinde

bývají určeny výhradně mužům. (Bylo by chybou se domnívat, že to má „na svědomí“ sovětský režim: ženy, které prováděly těžké práce, tu existovaly i v dobách před *říjnovou revolucí v roce 1917.)

K těm pravomocím *domaćice*, jež mají pravděpodobně své kořeny v dávné minulosti, patří rozhodování o *sňatcích dětí. Prosby k matce, tetě nebo starší sestře, aby vybrala nejvhodnějšího ženicha či nevěstu, jsou doloženy prakticky ve všech částech slovanského světa. Fakt, že mužské osoby (otec, strýc z matčiny či otcovy strany, starší bratr) tento druh pravomoci nemají, by mohl být naopak vykládán jako jakási vyšší forma moci v rukou žen oproti mužům ve staroslovanské společnosti. Existují i doklady toho, že po *domaćinově* nebo *bolšakově* smrti zaujala jeho místo vdova, a to nikoli na krátkou dobu a nejen v řízení domácnosti, jak by bylo přípustné například v římském právu. Opačný případ, kdy by manžel nahradil *domaćici* nebo *bolšuku*, nepřicházel v úvahu (nebo o tom nejsou žádné zprávy).

Takováto nevyvážená forma demokracie byla především výsledkem magické úcty, jíž se těšila žena jakožto symbol plodnosti. Mimochodem ještě do nedávných časů byla za manželku považována pouze ta žena, která alespoň jednou porodila, tedy zplodila nový život. Žena nemohla zůstat neproduktivní, stejně jako pole ... Slovanské ženě se tolerovalo, ba dokonce k tomu byla přímo vyzývána, aby v případě *choroby, *impotence nebo nepřítomnosti právoplatného manžela přijímala ve svém loži jiné muže ...

Promiskuitní chování obou pohlaví bylo ve slovanské společnosti běžné. Zprávy z 10. století už hovoří o trestech za cizoložství a zároveň dokládají, jak obtížně se dala nalézt ona „ztracená harmonie“ s přírodou, kterou křesťanský svět zapovídal. Thietmar Merseburský (976–1018) například uvádí, že „ženě, která cizoložila, obřezali *labia, uříznutou kůži pověsili na dveře domu, v němž bydlela, na postrach vstupujícím“. Podobné formy *represe byly však již součástí urbanizovaného společenského prostředí, silně ovlivněného feudální křesťanskou kulturou, která právě v té době doznávala značného rozmachu. S christianizací však přichází i šíření písma, a tedy zpráv (někdy bezděčných) o *zvycích prostého *lidu. Existuje například nespočet církevních *kázání proti znesvěcení manželského lože (*fornicationes, adulteria*).

Díky práci etnografů máme doklady také o tom, že u Slovanů manželské lože nikdy nepředstavovalo nepřekonatelnou hranici: třeba rolníci na Volze nechávali na pokoji muže, který se dopustil cizoložství s manželkou vojáka, protože „soldatka sčítajetsja vydělennoju ot seľskogo občestva“; žena se tedy mohla chovat tak, jak uznala za vhodné. V Polesí (oblast severozápadní Ukrajiny a jižního Běloruska v povodí Dněpru) mohla mít žena vojáka spoustu milenců, aniž jí to manžel po návratu vyčítal. V Polsku se připouštělo, že žena bude nepřítomnému manželovi nevěrná, a to se souhlasem jejích rodičů: „aby domácnost nepřišla nazmar“ („zeby gospodarka nie zmarniła“). Dálo se tak proto, že pro dobrý chod *hospodářství byla mužská ruka považována za nutnou, a z obav do budoucna, kdyby snad měla rodina nedostatek synů. V Litvě se rodiče vdovy snažili dceru přemluvit, aby přivedla domů nového manžela (*nadomnik*); a pokud se zdráhala znovu provdat, podněcovali ji k soužití „na slovo“ („na wiare“). Děti narozené z tohoto svazku považovali za legitimní, to znamená, že měly právo dědit stejně jako děti ze svazku manželského (tedy jako děti jedné matky) i v případě, že šlo o majetek patřící prvnímu muži. Vdova měla naprostou volnost. „Hon na svobodné mládence“, který pořádaly vdovy ve Slavonii, býval přirovnáván k vodám Sávy neustále zmítaným vlnami.

Jinými slovy řečeno: lidový zvyk připouští, aby neužívané svatební lože bylo k dispozici manželce, podobně jako neobdělávané pole může zorat cizí člověk. Ani žena ani pole nesmějí zůstat ladem. Je to zvyk, jímž se vysvětluje „*snochačestvo*“ východních a jižních Slovanů – právo, jež si osobuje tchán: lehávat se snachou, není-li syn dostatečně zralý nebo není-li přítomen. Nejde přitom *primárně o to, že by manželské pouto bylo nepevné, ani o chtíč, nýbrž o splnění požadavku plodnosti.

U Slovanů neexistuje princip legitimního potomstva, vždyť například ani v současných českých zákonech není zmíněna zkouška na *DNA, ani očividně odlišná barva pleti dítěte nedává zákonitému otci právo neuznat potomka, kterého jeho manželka počala s jiným mužem. Tento problém unikl i Bronisławu *Malinowskému, který ve svém jinak epochálním díle *Sex and Repression in Savage Society* (1927, česky: *Sex a represe v divošské společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2007) napsal: „Neznám jediný příklad v antropologické literatuře, kdy by se nemanželským dětem dostávalo stejného společenského postavení jako legitimním dětem.“ Malinowski se narodil v Krakově – stačilo, aby navštívil některou z blízkých vesnic v Haliči nebo ve Slezsku a vyhnul by se omylu, který zveřejnil v etnografických statích pojednávajících o vzdálených ostrovech v Tichém oceánu. Když se v okolí Chelmu proslýchlo, že otěhotněla svobodná dívka, všichni se předháněli, kdo bude budoucímu dítěti kmotrem: neboť být kmotrem nemanželského dítěte přináší štěstí. Je pravda, že na Ukrajině, v Karpatech a ve Slezsku se spěchalo, aby si těhotná dívka nasadila čepec vdané ženy (odtud výraz „*pokryta*“, jimž se označovala svobodná žena v podobné situaci), ale cílem tohoto *aktu původně nebylo ji pokořit, nýbrž její stav zveřejnit a předejít vraždě dítěte, což by na vesnici přivolalo velké neštěstí. U Velkorusů na Sibiři narození dítěte před *svatbou dívku nezneuctilo, zvlášť byl-li to syn. Dívky samy se chovaly shovívavě ke svým těhotným kamarádkám. V běloruské rodině byly nemanželské děti brány jako manželské. V Samarské gubernii se s nemanželskými dětmi, a těch bylo hodně, nakládalo vždy jako s ostatními.

Srovnávací studie dokládají, že takovéto zacházení s nemanželskými dětmi lze považovat za obecně slovanské, neboť existovalo ve všech oblastech slovanského světa. Ostatně pojetí *legitimity potomků bylo přijato až po pokřesťanštění Slovanů a do obecného práva těchto národů pronikalo jen stěží. V Poljici zůstávala dívka s nemanželskými dětmi u otce, a pokud se k ní rodina chovala benevolentně, dostala svůj díl dědictví po otci a její děti dědili po ní. Na Ukrajině docházelo dokonce k takovému extrému, že nemanželské děti měly větší práva než děti manželské, protože dědily nejen po otci, ale i po matce.

Časem tyto *obyčeje ustupovaly a zvyk trestat se rozšířil i do těch nejzazších koutů slovanské civilizace. Rolníci ze slovansky hovořících zemí, jejichž dcery porodí před svatbou, už nejsou šťastní jako v dobách „přirozené“ kultury (chybně nazývané „pohanská“). Většinou je za to potrestají, ale jejich „provinění“ nenechají dopadnout na hlavu potomstva, i když například v civilní a církevní právní praxi *českých zemí již od 13. století děti narozené z „nemanželského lože“ byly nazývány „**bastardy*“ („*pankarty*“).

Rozvod býval tolerován. V Bulharsku se žena mohla rozvést, pokud byl manžel impotentní, homosexuální nebo když s ní špatně zacházel. Manžel se zase mohl rozvést, byla-li žena neplodná, stará nebo nemocná; tyto tři důvody platily však i v případě žádosti o rozvod ze strany manželky. Již ruský *kníže Jaroslav v 11. století potíral zvyk zbavovat se těžce nemocných nebo slepých žen. Zřejmě se však tímto způsobem chovaly i ženy, neboť kníže prohlásil: „(...) takže i ženě nělzja pustiti muža“. Manželka, již se dostávalo špatného zacházení, si obvykle chodila stěžovat k svému rodu, a dokonce i k církevní instituci – alespoň v pravoslavném prostředí; podnět k rozvodu mohl vzejít z kterékoli strany a rozvedení mohli svobodně znovu vstupovat do dalšího *manželství.

Aby však mohla manželka od svého muže utéci, musela mít podporu svého rodu. Obvykle se po čase s manželem usmířila a vrátila se k němu. Málokdy došlo k definitivnímu rozvodu. V každém případě se zdá, že se odjakživa častěji rozváděla žena, zvlášť pokud byli ještě naživu její rodiče nebo alespoň matka. Alarmující dojem, který obvykle vyvolává četba komentářů k dnešním statistikám rozvodovosti v zemích bývalé Varšavské smlouvy, je tedy neopodstatněný. Jde o dlouhodobý jev, který už v 19. století zaznamenal historik Aleksandr Dobrjakov v pojednání o ruské ženě v předmongolském období; povšiml si, že ruské ženy jsou nezávislé, manželství bývají nepevná a právě ženy často usilují o jejich zrušení.

Po celý *středověk v srbských dynastiích a bosenských aristokratických rodinách platila *domaćicina* přísaha: *domaćica* pobírala plat a účastnila se porady hodnostářů. To byly výsady, jichž se nedostávalo slovanské ženě na pobřeží, kde působil vliv západního *zákonodárství. Pokud historické a etnografické podklady souhlasí a potvrzují nadřazenost ženských práv ve slovanské společnosti, pak se nelze divit, že dnes zde není potřeba feminismu pocíťována tak silně jako na Západě.

Západní *feminismus posledních let hledá oporu v *mytologii a není náhodou, že v kultu *Wicca* se stále častěji objevuje neolitická bohyně *Velká Matka (*Magna Mater). U Slovanů neolitický *kult Velké Matky časem slábl, ale nikdy zcela nevymizel. Sám termín *rod* znamená podle Maxe Vasmera cosi plného života, plodného, opravdového, a právě ze slova *rod* se odvozují významy „rodit“, „porod“ apod. Výraz *rod* má tedy blíže k ženským významům než k představám, jež přinesla vlastenecká *ikonografie minulých století. Vzhledem k tomu, že *roždit'* je typický ženský výraz, má v některých slovanských dialektech *rod* význam „rod ženy“. To se ovšem neomezuje jen na „některé slovanské dialekty“: v jedné lidové písni ze Slavonie se zpívá „nema roda dok ne rodi mama“. Existují ukrajinské tradice „rodu“, který utvářejí potomci společné pramatky (*wspólna pramatka*). V Radomi v Polsku se věřilo, že každá matka trůní na nebesích s roztaženými nohama a mezi nimi stojí v řadě všechny děti, které porodila na zemi. Tyto „děti“ porodily další děti – a tak se vytváří obrovitý trojúhelník (vrchol tvoří Matka) lidského pokolení, jehož základna není nikdy konečná, ledaže na konci světa.

K tomu je třeba dodat, že u Kučů z Černé Hory se *klan nebo *bratstvo* nazývá také *trbu* („lůno“). V Bosně se pro označení *bratstva* užívá termínu *srce* („děloha“). Například se říká: „Od mog srca pet kuca.“

Podobných příkladů by se dala najít celá řada. Jisté je, že čím víc postupujeme v čase nazpět, tím častěji se setkáme s matronymií: například v Jugoslávii se vyprávělo o *bratstvu*, které pocházelo z jedné „prababy“. A čím víc se blížíme k naší době, tyto významy mizejí, a to i v paměti těch nejstarších.

Zůstaneme-li ještě v jihoslovanských oblastech, není jisté pochyb o tom, že potkáme-li i dnes v Černé Hoře muže s prázdnými rukama jedoucího na koni a ženu jdoucí pěšky s nákladem i několika desítek kilogramů, jde o zřejmý výraz ženské podřízenosti. Ale také v kulturách, kde bylo vyšší postavení ženy plně prokázáno, jako na Trobriandových ostrovech, nosí ženy náklady, aby mohli muži s volnými rukama čelit nenadálému nebezpečí.

Zároveň je však jasné, že dnes jen málokdo bude považovat postavení ženy v takzvané slovanské společnosti za alespoň rovnocenné s mužem, pokud do těchto zemí zavítá a stane se tu svědkem scén, při nichž opilí *Rusové nelidsky zacházejí se svými družkami, nebo toho, jak dnes v rodině vládne muž. V zásadě však jde o aplikaci *kodexu, který možná vypadá jako výhodný pro muže, nemá však nic společného s tradičním pojetím, jehož radikální rozvrat vedl jen k vytvoření nerovnováhy, a to i v *psychologii samotných mužů.

Abychom pochopili, proč nevěra nenarušovala vztah mezi manželi a nebyla ve slovanské komunitě odsuzována, pokud k ní docházelo v lesích a na polích a v určených časových obdobích, bude třeba zaměřit se podrobněji na předmanželský sexuální život u tradiční slovanské mládeže a především na zvyky dospívajících.

U žen se hranice dospívání vyznačuje dvěma hlavními mezníky – *pubertou a *těhotenstvím.

V jižním Rusku se poznala nedospělá dívka podle toho, že nenosila *ponjavu* – nešitou sukni přichycenou v pase látkovým páskem. Dívky měly jen košili nebo vůbec nic. V chorvatském Šibeniku chodila děvčata údajně až do patnácti let nahá. Ještě v 19. století nebylo nijak vzácné vidět v Černé Hoře mladé svobodné dívky, jak sedí s odhaleným poprsím u tkalcovského stavu nebo jak chodí na trh v košili (zvané *opleče*), jež ponechávala ňadra obnažená. Oblékání *ponjavy* doprovázela celá řada hříček, jimiž dívka naznačovala, jako by

se vzpírala přejít do nového stavu.

Pokud šla v Jugoslávii dívka při tanci do „kola“, veřejně tím dávala na vědomí, že je již zralá a případně připravená pro manželství. Ve Slavonii dívka, která šla do „kola“, byla označovaná jako *prava divojka*. Existovaly tu i další *symboly (především účes a pokrytá či nepokrytá hlava), jimiž se vdaná žena odlišovala od svobodné. (Lužickým Srbkám [*Lužičtí Srbové] stačil „čepc“, to znamená páská na čele, aby se odlišily.)

Dívky si samy chystaly výbavu, a jakmile dospěly, často se scházely. Nejenže společně pracovaly, ale mnohdy (zvláště když bývaly na takzvaných „přástkách“) spávaly též mimo domov ve společných místnostech. Zde občas přijímaly i mládence a předení pak na čas odložily. Není jisté, zda tento zvyk byl normou nebo zda byl jen za určitých okolností tolerován. Faktem zůstává, že návštěvy u dívek v době „přástek“ se konávaly především v předvečer náboženských svátků. V některých případech (například na Ukrajině) to bylo povinné a prokletí se sneslo na mládence a dívky, pokud se tohoto aktu neúčastnili: „Kogo nema v večerki, triašča to na život, na pečení!“ Ze strany rodičů nebyly k takovýmto setkáním zřejmě námitky především proto, že tento zvyk býval považován za starodávný, tedy za zvyk zavedený předky, který je proto nutné dodržovat. Zvláštností slovanské společnosti je to, že zde nenalezneme podobná místa, kde by se shromažďovali mladí muži, kteří nanejvýš (a ještě jen velmi zřídka) přispěli na výdaje za pohostinství, které většinou nesly na svých bedrech dívky.

Podle údajů řady významných etnografů, kteří se zvykem přástek zabývali, se zdá, že v 19. století už při návštěvách mládenců k pohlavnímu styku nedocházelo, jen se o něm mluvilo v hádankách a narážkách. Přáستky bývaly v zásadě jen příležitostí seznámit se se svobodnými dívkami. Byly zaznamenány i protikladné situace, kdy na jedné straně ve vztazích mezi mladými lidmi převládala nevinnost a na druhé straně sexuální moment, pouze však ve smyslu magického zásahu do přírody. Takový typ protikladu se ve slovanské společnosti odrážel, a možná se dodnes odráží, ve studu z nahoty, kdy jsou například při křestních nebo svatebních obřadech ženy a muži obnažováni přede všemi, a přitom pro ženu by byla hanba ukázat se bez pokryté hlavy.

Sexuální akt byl u Slovanů spojován s půdou a míval magický význam. Pokud by se snad milování mladých venkovských párů na žitném snopu mohlo vykládat jako otázka pohodlí a nikoli jako prosebný rituál za úrodnost země, pak by nebylo jasné, proč tak činili i *bojaři, knížata nebo sám panovník, kteří si mohli dovolit lože mnohem pohodlnější. Také car Michal III. Fjodorovič Romanov (1596–1645) si dal přichystat svatební lože na třiceti žitných snopech na znamení úcty k tradici, která spojuje pohlavní styk s úrodností půdy. Ostatně i ve zprávách relativně nedávných se hovoří o ruských nebo srbských vesnicích, kde docházelo k pohlavnímu styku (alespoň simulovaně) mezi mladými lidmi přímo na osetých polích. Někdy, aby se úrodnosti půdy „dodala síla“, se údajně užívalo i sémě *kněze, který se „válel“ po polích s vybranou silnou, zdravou dívkou z vesnice.

Stejně jako bývá *falus dáván do vztahu s *rádlem i ženská *nahota a vlhkost pomáhají polím. Jsou známy případy, kdy pole obcházely nahé dívky, aby ochránily jejich dary před přemírou slunečního žáru. V Polsku chodívali kdysi muži rozbíjet na pole nádoby, v nichž ženy přechovávaly barvy na barvení *vlny, aby ženská moč, užívaná na přípravu zelené a modré, působila proti suchu.

Neexistuje žádné specifické období přechodu ze stavu svobodné ženy do stavu ženy vdané. Vdaná žena je ve skutečnosti ta, která porodí, dá potomstvo, je plodná, stejně jako „*popowa swynja*“, jak se říká na Ukrajině. Čím bude mateřství silnější, tím bude žena přitažlivější – jak se zpívá v běloruské písni, v níž je mladík vyzýván, aby se podíval na obrovskou vaginu dívky, než si ji vezme za ženu (předpokládalo se tedy, že nebude panna): „Piriadoch moj miloj, ma mine gleduči, a ni tak na mine, jak na maju p***. A maja p*** sjami saž širiny.“

K ztrátě panenství docházelo v době, kdy dívka začala nosit zástěru nebo změnila účes.

Nebyl to však nijak zvlášť významný předěl v životě svobodné dívky, mezník, který by měl znamenat přechod z jednoho stavu do jiného. První křesťanští kronikáři považovali předmanželský sexuální styk mladých Slovanů za odsouzeníhodné chování. Známa je například pasáž z *Povesti vremennych let* (12. století), kde se praví, že Slované (Radimiči, Vjatiči a *Severjané) – „žili v lese jako zvěř“, především proto, že „sňatky u nich nebyly, nýbrž jen místa ke hrám mezi vesnicemi; scházeli se ke hrám, k různým běsovským tancům a zpěvům, a odtud si každý unášel ženu, s kterou se kdo smluvil“. Dalo by se očekávat, že během staletí křesťanského represivního působení bylo takovéto „chlípné“ chování vymýceno. I když *analýza dnešního sexuálního chování ve slovanských zemích může být plodem profanace, k níž došlo po rozšíření industriální, materialistické společnosti v globálním měřítku, faktem zůstává, že etnografické zprávy z 19. století dokládají přetrvávání předmanželských zvyků a nedostatečné uchycení jisté „cudnosti“. V roce 1900 se například polský etnograf Ernest Łuniński pohoršoval, když viděl huculské dívky (*Huculové), jak se procházejí po ulicích nahé, třebaže toto chování bylo známé, dokonce se o něm zmiňovali i autoři *Ottova slovníku naučného*. Łuniński nechápal, jak je možné, že ve společenství natolik vzdáleném od ostrovů v Tichém oceánu nebo od rovníkové Afriky a naopak tak geograficky blízkému jeho světu není nahota *hříchem. Z téže doby pocházejí i první statistická bádání, z nichž vyplývá, že navzdory katolickým *konvencím například dvacet procent dívek ze západního Malopolska přicházelo o panenství ještě před svatbou. V Srbsku bývalo vzácné, aby dívka předstoupila před oltář nedotčená, i když už nešlo o styky mezi mládeží, ale s ženatými muži, jak je obvyklé i dnes. Nezachovaná bezúhonnost nevěsty nepředstavovala překážku pro uzavření manželství ani v očích srbské církve, tím méně pak lidu; konstatoval také, že ve slovanských zemích nebývá svobodná matka nijak zavržena. Stejný postoj nacházíme v kraji okolo Chelmu, kde „svedení není považováno za zločin“. Goralové ve Slezsku považují sexuální vztahy mezi mladými za přirozené, třebaže má církev v kraji silný vliv. Za zvuku velikonočních *zvonů navlékala například huculská dívka na šňůrku zástěry knoflíky, při každém úderu jeden: kolik bude knoflíků, tolikrát se bude moci spojit se svým milým, aniž by se musela bát následků – po každém styku knoflík stáhne ... V Polesí nedaleko Mozyru bývalo vzácností, aby dívka před svatbou neměla milence. Nebylo jí to nikterak vytýkáno, naopak obvykle ta, která měla poměr s více muži, sehnala „lepší partii“.

V Kazaňské gubernii bývalo údajně velmi obtížné najít dívku starší sedmnácti let, která by byla panna. Na Sibiři bylo obvyklé (podle demografů z druhé poloviny 19. století), že dívka měla pohlavní styk už ve čtrnácti, a pokud jí to příroda umožnila – i ve dvanácti. Pravoslavná církev si byla vědoma, že u mládeže nemůže kontrolovat její sexuální tužby, a tak se jí snažila přesvědčit, aby brzy uzavřela sňatek, doufajíc, že sexuální aktivita bude provozována jen v manželském loži. Ale například v oblasti Vetlugy (v gubernii Nižnij Novgorod) dívky s vdavkami nespěchaly. V otcovském domě měly svobodu a provdaly se, až se zamilovaly, ledaže by z neopatrnosti měl jejich sexuální život (nikoli milostný) za následek těhotenství. Budoucí manžel neměl proti těmto „pokleskům“ námitky. Podle Michaila Pospelova nepřesahoval počet mladých panen tři desetiny procenta. Někteří etnografové se ostatně svobodného chování slovanské mládeže účastnili, jako Jan Witort, jenž studoval tzv. *Ius primae noctis* u národů na pobřeží Bílého moře a v Oněžském kraji.

V srbském Sremu přicházely dívky o panenství v nejtěplejším věku. U nevěst v některých oblastech Makedonie nebyl na konci 19. století pojem panenství znám. Mezi Rusy a poruštěnými domorodci na Sibiři je obtížné nalézt nedotčené dívky: říkávalo se tu, že žena není jako chléb, který když sníš, je po něm – neboli žena se užitím „nespotřebovává“.

Ročním obdobím, kdy se mladí lidé nejvíce oddávali milostným hrátkám, byl letní slunovrat, oslavovaný známými svátky, jako je Jarilo a Kupalo. Církev sice tyto svátky už odedávna zakazovala pro „obscénnosti“, k nimž při takových příležitostech docházelo, avšak

lidové mínění považovalo účast na nich pro mladé za povinnou: „Bo jak ne přijdeš na Kupajla, to vyidi z tebe duša i para.“ Také v Srbsku se po „*litija*“ nebo „*zadušna*“ konaly noční tance, které poskytovaly mladým lidem vynikající příležitosti spočinout si v objetí.

Někdy mladý pár vstupoval do více či méně intimního vztahu izolovaně, kdy mladík přespával u dívky doma. Lidové písničky ve všech slovanských zemích vyprávějí jak o iniciativě ze strany dívek („Ty pridi-tka, dobryj molodyc, zanačuj, zanačuj u miane nočinku!“ ve Smolensku; „Perenaczuj muoj mileńki, choč nuoczku sa mnoj“ v Bělorusku; „Dojdi, diko, ma u koje doba, moja ti je otvorena soba“ ve Slavonii), tak i ze strany mládenců („Moja Kasieńko, otwór-ze! – Dośc-em ci sie, Jasiu, dośc naotwierzala, zadnej ja sa nocki nie porachowala“ v Polsku). Někdy otevře dveře mladému muži matka, která radí dceři, ať si užije, dokud je svobodná („Guljaj, Sašenko, poka voljuška svoja, ne pokrita golova. Pokraetsja golova, minuetsja gulba“ u Vjatičů).

Goralé ve Slezsku vyzývali mladé snoubence, ať jdou do předsíně, aby se lépe poznali, pokud tak neučinili už dříve. V noci spávali spolu, hlavně proto, aby měl mládenec možnost zkontrolovat, zda dívka není „nienormalnie rozwinjeta“. Někdy tuto *kontrolu prováděl kmotr, což znamenalo, že s dívkou strávil noc. Předmanželská volnost předpokládala obezřetnost, aby nedošlo k otěhotnění, neboť Slované dbali o budoucnost dětí, aby měly otce, který by se o ně postaral; tento zvyk staví Evel Gasparini do protikladu k zvyklostem východních Finů, kteří si naopak podobné problémy vůbec nepřipouštěli. Ale i v případě narození nemanželských dětí existovala i u Slovanů opatření, na jejichž základě jim společenství zajišťovalo přežití.

S těmito otázkami souvisí problematika užití *antikoncepce. Odjakživa a zřejmě nejčastěji se praktikoval *coitus interruptus*. Když mužské spermie nemohlo sloužit k reprodukci, bylo pravděpodobně darováno Matce Zemi, která už věděla, jak je zužítkovat. Tím se vysvětluje i snaha mladých spojovat se spíše venku než doma na loži.

Pokud se týče koitálních poloh, rozsáhlá studie americké badatelky Evy Levinové o církevních zpovědnících dokázala, že sexuální aktivita Slovanů v žádném případě nebyla omezena jen na „přirozenou“ misionářskou pozici, jak chtěli prosadit církevní představitelé. Naopak byly známy a rozsáhle praktikovány rozmanité sexuální polohy a projevy, včetně mimovaginálních. Hojně je zároveň doložen apotropaický obyčej obnažování genitálií, podobně jako řecké *anasyrma*, kde falus byl symbolem síly a *vagina symbolem života.

Typ morálky, který pochází z Předního východu a po Evropě se rozšířil prostřednictvím křesťanství, se postupně ujal též na venkově a v průběhu doby zasáhl i místa od nových center nejvzdálenější. Sexuální akt nebýval u mladých lidí v předkřesťanské době znakem hříchu. Setkáním různých mentalit se vytvořila situace, v níž se na jedné straně církvi nikdy nezdařilo do základu vymýtit afinitu k předmanželským stykům, na druhé straně se však do společnosti stále více vkrádal pocit hříchu a původní zvyky a obyčeje se narušily.

Od 18. století byly střety kultur stále ostřejší. Například do Volyňska a na Ukrajinu byly povolávány četnické hlídky, aby dohlížely na život vesnice a zabránily mladým se scházet. V Srbsku od roku 1833 hrozil kníže Miloš v různých dekretech za nevázaný sexuální život vězením a výpraskem. I když stát a církev dosáhly jen částečných úspěchů a ani těmi nejtvrďšími represáliemi se jim nepodařilo vymýtit staré zvyky, začala společenství sama provádět restriktce, neboť hrátky nabývaly povahy sexuálních a alkoholických orgií a už neměly žádnou společenskou ani rituální funkci. Kromě toho pod vlivem křesťanské *ideologie stále více mladých lidí zakoušelo pocit hříchu, takže sexuální hrátky se pro ně staly pouze vyjádřením jejich transgrese.

Působením horlivé a vytrvalé církevní propagandy se i mezi Slované stále výrazněji prosazoval zvyk, který vedl společnost (a tedy i ženicha) k tomu, aby vyhledával bezúhonnou nevěstu. Podobně jako v klasických patriarchálních společnostech i ve slovanském světě se rozšířily různé způsoby, jak ověřovat, zda nedošlo k defloraci. Ve slovanských zemích mival

požadavek na nevěstinu bezúhonnost často účel „zachovat zdravé stádo“. Uvážíme-li, že stará slovanská společnost byla převážně zemědělská, pak je zřejmé, že *tabu panenskosti je něco, co přišlo nepochybně zvnějšku a co se ve společnosti uchytilo také díky tomu, že se časem rozšířily kultury pasteveckého typu. Tak se i ve slovanských zemích setkáme s případy, nikoli však obecně platnými, kdy se panenství nevěsty dokazovalo zkoumáním prádla (*osmotr belja*). To odkazuje opět k proslulému *vexillum castitatis*, tedy k zakrvácenému prostěradlu či bílému plátnu, jež se po svatební noci ukazuje přátelům a rodičům, jak se dodnes děje v některých místech jižní Itálie a v arabském světě.

Není nám známo, že by byla provedena speciální bádání zaměřená na postupující zvyk trestat slovanské nevěsty, které nebyly panny. Například v Rusku pokud pop nemohl potvrdit panenství nevěsty, nutil ji, aby nazítří po svatbě třikrát obešla *kostel po kolenou. V jiných slovanských zemích (zejména v Bulharsku a na Ukrajině) se však dospělo až k přemrštěnému nakládání s ženami, srovnatelnému pouze s některými africkými oblastmi – zřejmě vzhledem k příliš velké poddajnosti slovanské společnosti vůči tomu, co se násilím požaduje od prostých a čistých vztahů. Ale slovanské rodiny si dávaly dobrý pozor, aby takové důkazy neposkytly, vzhledem k tomu, že jen zřídkakdy se našla rodina s nedotčenou nevěstou. Podle Lubora *Niederla například na Uherskobrodsku bylo na sklonku 19. století více než devadesát procent nevěst deflorováno před svatbou.

Církevního původu budou pravděpodobně i ona tabu, která se někdy vytvářela kolem menstruační krve, již se kdysi pravděpodobně užívalo na přípravu magických nápojů *lásky, a kolem samotné menstruuující Slovanky. Na počátku 20. století se v Polsku často zakazovalo menstruuující ženě vstoupit do kostela. Je také známo, že v Rusku nesměla menstruuující žena péci pro muže chléb a že v Rusku a Srbsku se ženy v ony dny měly ukrývat před rodinnými příslušníky (nebo cizími lidmi) mužského pohlaví. Podobných příkladů a dokladů existuje mnoho.

Z toho, co bylo dosud řečeno, a po oproštění se od početných klišé, bohužel stále ještě kolujících i ve vědecké literatuře, lze snad nastínit, jak vypadala tradiční slovanská morálka: naprostá sexuální svoboda v době dospívání za účelem prozkoumání vlastního těla a schopností uspokojit partnera, ale i jako obecně přímluvný vztah sil mládí k přírodě; stálost manželského svazku, aby byl zajištěn zdravý růst potomstva, a aby se pak manželský pár začal sexuálně chovat usedleji a v zásadě méně promiskuitně. V každém případě znamenal *koitus moment přemožení smrti.

Navzdory zákazům se obecně nikdy nepodařilo definitivně potlačit jádro tradiční kultury, která viděla v sexu důležitý moment pro dospívání mladých, třebaže magické *konotace už nepřicházely v úvahu.

V určitých údobích a situacích se tolerovala jak *polygynie, tak *polyandrie. Jako poměrně známý příklad polygynie lze uvést *harém kyjevského knížete Vladimíra I. Svjatoslaviče (zemřel v roce 1015) (5 manželek a 200 až 300 souložnic v každém z hlavních měst Rusi) a franského kupce Sáma, tvůrce první slovanské říše na českém území v 30.–40. letech 7. století (12 „slovanských“ manželek). Dále lze uvést různé dekrety moskevských patriarchů, kteří od 16. století oficiálně prohlašovali, že nepovažují za cizoložství spojení ženatých mužů se svobodnými dívkami. V českých zemích však tato forma „concubinatu“ byla ve středověku omezena spíše jen na nejvyšší *šlechtu. Jako příklad polyandrie připomeňme již zmíněný zvyk *snochačestva*. Dále lze přihlížet i k známé citaci Achmeda Ibn-Fadlána o zvyku slovanských žen, které po smrti svého pána nejprve souloží se všemi muži v komunitě a pak lehávají s šesti z jeho nejbližších příbuzných. Zdá se tedy, jako by v základu sexuálního a společenského chování u starých Slovanů byly příkazy a obyčeje „neolitického“ typu, totiž uctívání plodnosti, a to na úkor nejednoznačného a většinou málo srozumitelného pojetí sexuální „věrnosti“, alespoň v předmanželském období. (Je známo, že patriarchální společnosti předpokládaly věrnost ženy vůči muži od jejího narození až do její smrti, nikoli

omezeně na období, kdy byla svázána se svým partnerem.)

Jiný prvek, který nás vrací do „neolitu“ staré slovanské společnosti (a nejen slovanské), se týká porodních zvyků slovanských žen. K porodu přicházela žena většinou poté, co žila skryta v ústraní. To může vést k domněnce, že u slovanských žen podobně jako u žen pravěkých dlouho přetrvávala obava z přítomnosti zlých duchů, kteří by mohli porod narušit. Je známo, že porodní metody, dnes nazývané „aktivní“, kdy si žena během porodu vybírá polohu, která jí nejvíc vyhovuje, byly praktikovány odjakživa, navzdory odedávna a zvláště dnes všemocné *byrokracii a lékařské domýšlivosti.

Je příznačné, že na rozdíl od valné většiny moderních evropských zemí ztratily některé slovanské země teprve v posledních letech povědomí o tom, co bývaly jejich tradiční sexuální zvyky. Ještě v srpnu 1990, uprostřed debat o tom, zda má být v Jugoslávii povolena pornografie, bylo upozorněno, že by stačilo zeptat se vlastních babiček, co dělávaly, když byly mladé, na vesnických slavnostech – a přestali bychom se pohoršovat.

Jiným příkladem slovanské specifčnosti by mohla být benevolence, s níž se například v České republice nahlíží na problém znásilnění, zvláště když k němu dojde v opilosti. (Opačný trend by mohl být reprezentován novým zákonem o sexuálním zneužití přijatým Poslaneckou sněmovnou Parlamentu České republiky dne 28. února 2001.) Požadavek vojenské policie Spojených států amerických potrestat dva české vojáky z kontingentu IFOR v Bosně, kteří podle americké interpretace „znásilnili“ příslušníci americké armády, s níž předtím řádně popili, byl českou stranou odmítnut. Vysocí čeští vojenští činitelé se vyjádřili, že takovýto akt v podobné situaci není v rozporu se zákony a kulturními zvyklostmi země, odkud oba vojáci pocházejí (srov. zprávy v českých sdělovacích prostředcích, březen 1996). Toto stanovisko a k tomu statistické údaje hovořící o velkých počtech případů sexuálního násilí, k nimž se české ženy přiznávají, ale které nenahlásí, může být jedině výzvou k dalšímu bádání nad minulostí, aby bylo možné pochopit přítomnost i s jejími anomáliemi.

Fakt, že moderní svět přináší anomálie, byl jasný už starým Slovanům. Jejich představa světa, spojená s cykličností doby, v níž sex představoval jednu z hlavních epifanií obrody, byla naprosto „lhostejná“ k jakémukoli *pokroku, který mohl zaručit takzvané „lepší“ životní podmínky. (Giuseppe Maiello, Jaroslav Malina)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*ruská civilizace), Rusko a později Sovětský svaz bývají spojovány s *puritánstvím, pruderní *morálkou: štěrbinami mezi nimi pronikají však často záchvaty nebo křeče dobově extrémního propojování *sexu v kultuře obecně a v literatuře jako ideově a funkčně nejzatíženějšímu druhu umění zvláště. Takové polohy nacházíme v *ruském sentimentalismu a *preromantismu, později romantismu a moderně, nejnověji pak v takzvané ruské alternativní literatuře nebo postmoderně.

Počátky zásadních odlišností mají historicko-kulturní kořeny a sahají zhruba do období konce první říše východních *Slovanů, tj. *Kyjevské Rusi, a mongolského vpádu, mají však i ještě starší kořeny vedoucí k církevnímu *schizmatu roku 1054. Zde se slovanský svět poprvé rozdělil na oblast Okcidentu a Orientu či sféru latinskou nebo románskou a ortodoxní, pravoslavnou, východoslovanskou. Tak byla zavedena jiná kulturní etiketa, která se navrstvovala na antropologický a genetický základ. V průběhu několika staletí od prvních náznaků zásadnější evropeizace v 17. a zejména v 18. století Rusko s sebou nese dědictví byzantské, dokonce zprostředkovaně východoasijské, později s prvky mongolsko-tatarského životního způsobu. Musíme tedy přesněji odlišit období počátků a vrcholů východoslovanské státnosti, řekněme do 12. století, a pozdější směsice asijsko-evropské, o nichž mluví Masaryk a před ním Vladimir Sergejevič *Solovjov (1853–1900) nebo později Nikolaj Alexandrovič *Berďajev (1874–1948). Jiná byla tato situace v době, kdy v Kyjevě žil sv. Olaf nebo angličtí královci po *bitvě u Hastingsu (1066), jiná v době rozvrácení Kyjeva nebo takzvané *Zlaté hordy.

Zde se postupně prohlubuje multinacionálnost, a tedy multikulturnost, která byla typická i pro období Kyjevské Rusi. Prvním znakem pojetí *lásky a sexu, které vzniká na tomto teritoriu, je tudíž kulturní promíšenost, jinak řečeno paralelnost či koexistence různých milostných etiket.

S tím úzce souvisí sociální rozvrstvení těchto projevů, které je ve smyslu *opozice Ruska a Evropy relevantnější od doby *cara *Petra I. (1672–1725) Postupně se tu prosazují dvě zdánlivě protikladné tendence: na jedné straně nová ruská *šlechta napodobuje erotickou etiketu západní Evropy, zejména Francie, na straně druhé se projevuje fakt, že v Rusku neproběhla *reformace v evropském smyslu a že *sekularizace byla slabá a v podstatě nedokončená. To se pak projevuje v religióznosti ruské literatury i v 19. a 20. století, respektive v jejím v podstatě náboženském hledání a experimentování, v mnohem vyšší míře než jinde. Křesťanský *asketismus a jeho tabuizace nebo eufemizace sexu proto proniká do ruského života, ruské *kultury a různých druhů umění. Silněji se cítí narušování náboženských *tabu, sexualita proniká do života v zastřené, skryté, někteří říkají, že sublimované podobě. Slovu „sublimace“ bych se tu raději vyhnul: spíše než o sublimaci jde o prostou substituci, tedy o nahrazení bezprostřední erotiky a sexu etickou, didaktickou a nezřídka politickou rovinou diskurzu, přičemž ctností zůstává asketismus, sebezapření. Lze říci, že ruská společnost procházela od období *novověku, což je v Rusku de facto až od konce 17. století, přílivy a odlivy společensky sankcionované *sexuality: za první silnou vlnu lze považovat sféru *rokokové a preromantické kultury, která Rusko zasáhla od 60. let 18. století (*hédonismus, *anakreontika) a přenášela se do romantického životního pocitu první třetiny 19. století. Že sexualita nebyla pro Rusko té doby ničím cizorodým, svědčí i známý vývoj Lva *Tolstého a ruské napětí mezi sexuální nezřízeností a pozdějším vystřízlivěním, které mělo různé důvody. Je tedy často opakované tvrzení, že *Rusové jako by v carské ani komunistické minulosti neměli sex (Igor Kon), značně přehnané. Rusové vždy ctili extrémy: nemírný sex, nemírné pití a nemírný asketismus jim byly vlastní (ruskou lásku ke kruhu orgie – pokání s humorem líčí povídka Nikolaje Semjonoviče *Leskova *Vymítání d'ábla*). Pohyby mezi póly užívání a odřikání tak znamenají, že sexualita tu funguje stejně jako jinde, ale byla uváděna do jiných souvislostí spojených s jiným kulturním paradigmatem, který se vyvinul v důsledku historických okolností. Paradoxem ruského společenského vývoje je to, že sex a debaty o něm zaujímaly v ruské společnosti odjakživa významnější místo než jinde, neboť zde byla řada institucionálních a morálních překážek, a tudíž o to větší snaha je překonávat nebo transformovat. Na druhé straně se tu ctí staroruské, lidové pojmání sexuality jako něčeho přirozeného: odtud přirozenější vztahy k nahotě – viz například filmové snímky posledního ruského cara Mikuláše I. z počátku 20. století, jak se s rodinou koupe nahý; podle Igora S. Kona se *cizinci v Rusku již v 18. století podívovali neerotičnosti tradiční ruské lázně – baně – a neexistenci studu, tedy i erotiky; známý je folklorní *kult penisu. Obecně je ruský *folklor spojený s kultem nadbytku a množení v otázkách sexuality otevřenější než oficiální etiketa a kultura, *jazyk lidové sexuality byl otevřený a vypracoval obscénní jazyk – mat; tyto projevy v 19. století shromáždili sběratelé ruského folkloru Vladimir Ivanovič Dal (1801–1872) a Alexandr Nikolajevič Afanasjev (1826–1871). Afanasjevův výbor – *Zakázané pohádky* – byl na Západě vydán od 19. století několikrát, zatímco v Rusku vyšel až v roce 1940, a to ještě ve velmi okleštěné podobě. (Obdobně se v českém prostředí vyvíjel osud výboru lidové slovesnosti *Kryptadia*, s podtitulem *Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu* folkloristy Karla Jaroslava Obrátla, 1866–1945.) Teprve od 90. let minulého století začaly být *Zakázané pohádky* vydávány oficiálně a v úplnosti; v Čechách byly Afanasjevovy *Zakázané pohádky* publikovány nejnověji v roce 1998.

Summa summarum lze říci, že sexualita a erotika v ruské společnosti měly podobné rysy jako ve „zbytku“ Evropy, ale v posunuté fázi spjaté s extrémními projevy jako reakce na slabou sekularizaci, absenci reformace v evropském smyslu: to vedlo k dlouhému přežívání

strnule patriarchálního vztahu k této problematice. Normativní soubor pravidel vedení ruského domova a domácnosti – takzvaný **Domostroj* – přežíval v praxi ruské provincie a často i obou metropolí ještě v 19. století a proti němu směřoval hlavní nápor proevropsky založených liberálů a radikálních ateistů. Ostatně praxe *Domostroje* vedla – jak známo – i k **sebevraždě* postavy slavného ruského **dramatu* *Bouře* Alexandra Nikolajeviče Ostrovského Káti Kabanové (známé u nás ze stejnojmenné Janáčkovy opery) – problém domostrojovských nařízení byl tedy aktuální v podstatě ještě ve druhé polovině 19. století. V *Domostroji* nenajdeme v podstatě žádnou sexuální etiketu: paní domu organizuje domácnost, řídí služky a čeleď, k manželovi se chová jako k **Bohu*, s jejím sexuálním životem – vyjma plození dětí – se nepočítá: v tom také tkví radikálnější ruské reakce ve 20. století spojené s odmítáním všeho „domostrojovského“, někdy ovšem i řádného vedení domácnosti ... V slovesné kultuře se erotika skrývala často za „duchovnost“ nebo za clonu povolené anakreontiky či občas otevřeněji vytryskla pod vlivem francouzského **libertinismu* (obscénní **poezie* Ivana Barkova, 1732–1768).

Další vlna erotiky přichází s modernou, v podstatě již od 80. let 19. století a výrazněji o něco později: vše vrcholí v letech těsně před **první světovou válkou*. Zde se spojuje také vliv různých filozofů cizích (Friedrich **Nietzsche*) i domácích (Vladimir Sergejevič Solovjov). I tato erotika má substituční povahu: bývá spojována s mystikou a vytváří zvláštní kulturní, rituální „filtr“, který je budován z různých kulturních reminiscencí.

Tři ruské **revoluce* první třetiny 20. století přinesly soubor sexuální otevřenosti a revolučního asketismu (známý je konflikt kolem volné lásky mezi Vladimírem Iljičem **Leninem* [1870–1924] a sovětskou spisovatelkou vznešeného rodu a diplomatkou Alexandrou Kollontajovou [1872–1952]) – jednoty v tom nebylo ani ve vítězném bolševickém táboře. Komunistická **askeze* a *sexofobie* jsou značně pozdějšího data: vždyť revolucionáři všech odrůd rádi dráždili „měšťáka“ právě sexuální otevřeností. To vše přešlo jednoznačně až s nástupem Stalinova režimu osobní moci. Je tu pak ještě jedna peripetie, která nás může překvapit. Ve 30. letech v souvislosti se schvalováním takzvané stalinské **ústavy* a s posilováním mocenské pozice SSSR ve světě se v řadě veřejných vystoupení objevují pozoruhodná odvrácení od veřejného života, tj. deklarativnosti souhlasu s režimem, k intimizaci (což je běžné a zákonité): s růstem alespoň elementárních sociálních jistot narůstá kult rodiny, domácnosti, pohodlí, volného času a s tím i erotiky jako takové, což se však veřejně projevuje velmi opatrně. Spíše jde opět o substituci: místo fyzické lásky tu přichází intenzivní kultivace citu, citlivosti, takže se někdy hovoří o „sovětském sentimentalismu“. Není to nijak překvapivé, neboť sentimentalismus se jako kulturní paradigma prosazoval v Rusku zhruba od poloviny 18. století a do ruské společenské etikety se pak opakovaně vracel, neboť – jak se zdá – odpovídá ruské mentalitě více než jiným (jako materiál dominuje i v části **ruského postmodernismu*).

**Gorbačovova glasnost*, *perestrojka* a *katastrojka* (1985–1991) a období po rozpadu SSSR přinášejí záplavu otevřené erotiky, obscénnosti až extrémní, která **Západ* skoro vyděsila. První sexshop byl však v Moskvě otevřen až roku 1998: proti sexuální explozi se staví někdy sám **stát*, ale častěji **pravoslavná církev*. Nicméně v běžném životě se otevřeně prosazují homosexuální orientace (pro byznys předstíraná lesbická orientace pěvecké dvojice TATU), kult transvestitů a podobně, nemluvě o tom, že Moskva je světovým rájem velmi nákladné **prostituce*. Neztotožňujeme se však s **názorem*, že tuto ruskou sexuální explozi je nemožné zastavit; spíše se domníváme, že bude mít a již i opět má specificky ruskou tvářnost: krajní, extrémní na straně jedné, nebo mírně ztlumenou, se silným citovým nábojem. (Ivo Pospíšil)

sexualita, erotika, láska a manželství – (**tibetská civilizace*), na chování a **mravy* tibetské společnosti v nejstarších dobách měla vliv zejména původní stará **víra* **bön*, představující specifickou tibetskou formu asijského **šamanismu* s jeho kultem přírodních sil,

duchů nebe a země, hor a lesů, jezer a řek. Poté se začal prosazovat *buddhismus, který postupně pronikl do všech sfér života.

Buddhismus, jehož kolébkou byla severní Indie, si našel cestu do sousedního Tibetu poměrně pozdě, mnohem později než například do vzdálenější Číny, Koreje či Japonska, a v podobě značně již vzdálené jeho původnímu tvaru. Pomineme-li první, spíše legendární než historické povědomí o buddhismu v Tibetu, zasazované tradicí do časů *krále Lha Thothori Nāncāna (3. století n. l.), pak to byla až doba tvůrce tibetského *státu, krále Songcān Gampa (605–650), kdy můžeme mluvit o prvních kontaktech s oběma ohnisky tehdejšího buddhismu – s Indií, respektive Nepálem, a s Čínou. Právě z Nepálu a Číny získal král své další dvě ženy – princeznu Bhrkutí, dceru nepálského krále Anšuvarmy, a princeznu Wen-čcheng, vnučku tchangského císaře Tchaj-cunga. Obě nevěsty byly horlivé buddhistky a svému královskému choti přinesly věnem dvě pozlacené sošky *Buddhy Šákjamuniho, dodnes uchovávané v předních lhaských *chrámech Džókhang a Ramoče a věřícími nábožně uctívané. Obě královny byly později také deifikovány v podobě Zelené a Bílé Táry-Vysvoboditelky. Týž král vypravil do Indie svého *ministra Thönmi Sambhótu, aby podle vzoru indické abecedy vytvořil Tibetanům jejich písmo a tím položil základ jejich vzdělanosti.

K neoriginálnějším výtvarům tibetské duchovní civilizace, vstřebávající do sebe a spojující v sobě vyspělejší a propracovanější duchovní systémy jeho velkých sousedů – Indie a Číny –, patří úspěšné převzetí indického buddhismu v jeho pozdější vývojové podobě (tzv. *vadžrajána) do tibetských poměrů, obohacení nové víry o prvky domácího, předbuddhistického *náboženství bön a následný tisíciletý autochtonní vývoj Buddhova učení v nových podmínkách.

Jak se v těchto podmínkách formovaly vztahy mezi oběma pohlavími, postavení a úloha ženy a muže v tibetské společnosti vůbec?

Početně se už dlouhodobě udržuje přibližně vyrovnaný poměr mezi ženskou a mužskou částí tibetské populace – 51:49 ve prospěch žen a tato *relace víceméně zůstává i v dnešním tibetském exilovém společenství v Indii a v rozličných částech světa.

Žena v tibetské nomádké a pastorální společnosti se tradičně těšila a dosud těší mnohem větší svobodě a volnosti a také větší rovnoprávnosti s mužem než v kterékoli srovnatelné sousední asijské *zemi. Rozdíly v jejím postavení a funkci ve společnosti, plynoucí z jejího ženství, zajisté existují, nevystupují však tolik do popředí. Pro většinu lidí ne dosti znalých přírodních a životních podmínek Tibetanů bude asi překvapivým zjištěním, že tibetská žena se těšila poměrně velké osobní a ekonomické nezávislosti, byla sociálně i intelektuálně značně sebevědomá, aktivní a podle možností si také v praxi počínala relativně svobodně. Platí-li ovšem toto konstatování obecně, nevztahuje se automaticky na krajové rozdílnosti, na styl života venkovských a městských žen a podobně.

Mnohé o pohledu na tibetskou ženu vypovídají už jen její rozmanitá domorodá pojmenování: od nejobecnějších výrazů, jako jsou *mimo* (femininum ke slovu *mi*, člověk), *damo* (družka), *čhungma* (malá, maličká), *tobmema* (slabá, doslova „bez síly“), *nāčhema* (tvůrkyně příbytku), přes výrazy vystihující její biologické poslání, jako například *kjema* (roditelka), *džorčhema* (uskutečňovatelka spojení, totiž sexuálního), *gawäži* (základna potěšení), *gama* (radostnice), až po poněkud pejorativní či obhroublejší označení, například *dačänma* (halasná), *zurtama* (úkosem hledící), *länbučän* (copatá), *dödänma* (chlípnice) nebo *kjewämän* (zrozením nižší, tj. méněcenná), *cchamdänma* („se škvírou či skulinou“); prostitutka je nazývána *džüthünma* („všem přístupná“) či *mäcchongma* („kupčící s dolejškem těla“).

Nejčastěji používaným obecným označením pro ženu v tibetštině je však termín *büme* (psáno *bud-med*), což si lidová etymologie vykládá jako „*ta, kterou nelze (me) pouštět či nechávat (bü) [v noci samotnou venku]*“ – zda z obavy o její osobní bezpečí nebo z důvodů mravopoctnosti, je otázkou.

Ze vzorku *manželství a organizace tibetské domácnosti lze získat poměrně přesnou představu o úloze a postavení tibetské ženy. Tradičními formami manželství jsou jak jednoženství a jednomužství (obě tyto monogamické formy dnes jednoznačně převládají), tak i víceženství (*polygynie) – souběžné soužití jednoho muže se dvěma a více ženami, ale také, dnes už jen ojediněle, vícemužství (*polyandrie) – souběžné soužití jedné ženy se dvěma a více muži (nejčastěji bratry). Obvyklý a poměrně častý je též rozvod, jakož i uzavírání nového *sňatku (včetně dalšího sňatku ovdovělých žen). Důvody pro to jsou nabíledni: uchování a zabezpečení rodiny a domácnosti v těžkých životních podmínkách rozlehlé, řídké osídlené země.

Existence polyandrie v Tibetu už tradičně vyvolávala u návštěvníků této země podiv a zvědavost, spojované nezřídka s odsudkem.

Zvyk, podle kterého nemohla dívka vstoupit do trvalého manželství, aniž by měla za sebou intimní styk s více muži, velmi sugestivně popisuje již Marco *Polo ve svém *Miliónu*. V 37. kapitole nazvané „Jiný kraj provincie Tibetu a jeden jeho hnusný *obyčej“ o tom praví:

„Po ukončení řečených dvaceti dnů cesty nalezneme mnoho hradů a *měst provincie Tibetu, kde je rozšířen nesmyslný a velmi zvržením hodný zlozvyk mající svůj původ v modlářské slepotě. V onom kraji se žádný muž nechce oženit s pannou, ale každý vyžaduje, aby jeho budoucí manželka už měla za sebou intimní styk s mnoha muži. Říkají, že jinak není žena vhodná pro manželství.

Když si obchodníci nebo jiní cestovatelé procházející oním krajem postaví v sousedství oněch městeček nebo měst své stany, ženy, které mají dcery na vdávání, přivádějí je tam s sebou v počtu dvaceti, třiceti nebo čtyřiceti, podle toho, zda je kupců málo, nebo mnoho, a prosí je, aby si každý z nich vzal jednu z těch dívek a žil s ní po celou dobu svého pobytu. Oni si vyberou, kterou chtějí, a dokud tam zůstávají, drží je nepřetržitě u sebe.

Když pak odjíždějí, nedovolují žádné z nich, aby odešla s nimi, ale je třeba, aby je vrátili rodičům. Každý musí dívce, kterou měl u sebe, darovat nějaký šperk, aby měla v těchto špercích zjevný důkaz o tom, jak byla milá více mužům, takže se může snáze a výhodněji vdát.

Když se tedy jmenované dívky chtějí ukázat v slavnostním oblečení, navléknou si na krk všechny tyto šperky, které jim darovali cestující, a ukazují, jak sloužily cestujícím k jejich spokojenosti, a čím víc takových důkazů mají na krku, za tím lepší jsou považovány a tím snáze se vdávají. Když se pak provdají za své muže, jsou velmi vážené a už se pak nedovoluje styk s nimi žádnému muži, ať cizinci, nebo domácím. Muži v tom kraji si dávají velký pozor na to, aby jeden druhého v té věci neurazili.“

Praxi polyandrie v Tibetu zaznamenal v 18. století italský jezuita Ippolito Desideri, působící jako *misionář v Tibetu v letech 1715 až 1721. V *Cestě do Tibetu* o tom píše:

„Podle obecného *zvyku a v plném smyslu žena obcuje se švagry, to jest s bratry manžela, a také už se stalo, že syn obcoval s nevlastní matkou. (...)

Je nutné vědět (a na tomto místě se dostáváme k ohavnosti, pro niž jsem se zdráhal napsat tuto kapitolu), že prvorozený syn sice klade máslo na hlavu nevěsty, a tak formálně dovršuje obřad sňatku, ovšem neuzavírá jej pouze pro sebe, nýbrž také pro každého ze svých bratří (ať je jich mnoho nebo málo, ať jsou dospělí nebo ne), kteří nabývají práva mít společnou manželku s ním. Děti, které se narodí, jsou přiřčeny prvorozenému z bratří, to znamená prvnímu z manželů, a pro ostatní se stávají synovci a neteřemi, i kdyby nebyly zplozeny prvorozeným, ale ostatními bratry. Důvodem tohoto ohavného zvyku je chudost země a neúrodnost polí, která jsou pro nedostatek vláhy nevhodná k obdělávání. Má-li tedy několik bratří jednu společnou manželku, tvoří tudíž jednu rodinu a vystačí pohodlně s úrodou k obživě. Kdyby se naopak rozdělili na více rodin, to znamená, že každý z bratří by měl vlastní ženu, každá z rodin by byla velmi chudá a brzy by chodili na žebrotu.

Nelze nevidět, že zkaženost tohoto mravu je přece jen trochu mírněna tím, že každý z bratří si může vybrat vlastní manželku, pokud chce a pokud má i jinak dostatek prostředků k obživě. Zkaženosti brání i přísná *spravedlnost, která trestá *manželskou nevěru. V Tibetu se sice nehledí příliš přísně na to, jestliže se stýká a dopouští se poklesků zasnoubená a dosud neprovdaná žena s jinými muži, pokud neotěhotní. Jestliže se však nevěry dopustí po svatbě, je přísně trestána ona i muž, s nímž se poklesku dopustila. Dokonce existuje v tom ohledu taková přísnost, že muž, který svou ženu přistihne in flagranti, může zabít ji i milence. Na druhé straně projevují manželé k svým ženám takovou náklonnost a spolehnutí, že jim přenechávají vládu nad domem a bez jejich souhlasu nic nepodnikají.“

Neobvyklý není ani status neženatých mužů či neprovdaných žen. To souviselo s poměrně velmi rozšířeným jevem tibetského mužského a ženského *mnišství, ve kterém je uplatňována zásada *celibátu. Počty *mnichů jsou sice nepoměrně vyšší než počty mnišek (což bývá někdy rovněž považováno za jeden z důvodů praktikovaného víceženství v *sekulární populaci), ale rozhodnutí ženy vstoupit do *řehole mohlo pro ni mít také řadu osobních, praktických výhod. Hierarchické uspořádání v mužských a ojedinele ženských řeholích se od sebe příliš neliší, při vlastním praktikování Buddhova učení, v *technikách a *metodách duchovní seberealizace také není mezi mužskými a ženskými *kláštery žádný podstatný rozdíl.

Dělba práce mezi muži a ženami na principu přirozené pohlavní rozlišnosti byla všeobecně přijímána, i když nemusela být vždy zcela jednoznačně vymezena: ekonomický přínos ženy v rodinném *hospodářství byl značný, neboť v praxi neexistovala ostrá hranice mezi vlastní takzvanou mužskou a ženskou prací. Úzká spolupráce muže a ženy v rodině v daných přírodních podmínkách měla nutně charakter nezbytné součinnosti a komplementarity, nikoli „vykořisťování“ ženy ze strany muže. Jisté ovšem je, že práce vykonávaná ženami se také lišila podle socioekonomického a třídního postavení rodiny – postavení a možnosti žen chudáků byly zajisté nesrovnatelné s postavením a možnostmi žen šlechticů.

O veliké svobodě, již měly tibetské ženy, a o jejich pracovitosti a činorodosti podal výmluvné svědectví francouzský *lazaristický misionář Evariste-Régis Huc, pobývajících v zemi v polovině 19. století. Ve své knize *Cesta do Lhasy* o tom píše:

„Neživoří jako vězni ve svých domech, naopak, vedou pracovitý činorodý život. Mimo starost o jídlo soustřeďují ve svých rukou veškerý drobný obchod. Rozvážejí zboží, vystavují je na ulicích a v jejich vlastnictví jsou téměř všechny krámy. Na venkově mají velký podíl na zemědělských pracích.“

Burjatský etnograf Gonbožab Cebekovič Cybikov (1873–1930), pobývajících v Tibetu na přelomu 19. a 20. století, kdy se uzavíralo období starého Tibetu a nadcházel věk jeho postupné modernizace, mohl ve svém cenném deníku *Cesta k posvátným místům Tibetu* ještě konstatovat:

„Nedostatek světského mužského obyvatelstva způsobuje, že tibetské ženy jsou nuceny vzít na sebe veškeru tíhu povinností i odpovědnosti jak doma, tak i na veřejnosti. Staletý boj s životní mizérií naučil tibetské ženy značné samostatnosti, tj. umění obejít se bez mužské pomoci. Žena je hlavní pracovní silou v zemi a těžko bychom hledali zaměstnání, kde by se rozhodujícím způsobem neuplatňovala. Tak kupříkladu můžeme vidět menší i větší kláštery náležející výlučně ženským řádům, ve městech i na *vesnicích možno potkat mnišky (obvykle ve skupinkách po čtyřech), jak nabízejí své služby při odřikávání příležitostných modliteb. Tytéž mnišky vystupují v roli věštkyň, jež spolu s *lamy jasnovidci předpovídají budoucnost toho či onoho člověka nebo i celé skupiny lidí a poskytují různé rady tazatelům. Ženy najdeme mezi trhovkyněmi a prodavačkami, stojícími nezdávka v čele velkých obchodních podniků. Ženy pracují na polích, na staveništích, jako přadleny a tkadleny, jako *tovaryši v tiskárnách, kovárnách, zámečnických, soustružnických a kožedělných dílnách, jako

roznašečky vody, uklízečky nečistot a odpadků ve městech a na vesnicích, jako hlídačky a podomkyně v různých *úřadech a institucích apod.

Tato samostatnost, vyvolaná životem společnosti, která odsuzuje většinu žen k tomu, aby zůstávaly po celý život neprovdané, jim na druhé straně poskytuje úplnou svobodu v *lásce, která pak nachází, jak známo, svůj výraz v sexuální nevázanosti. Tuto „zkázu mravů“ nelze však ani přes její hojný výskyt nazývat *prostitucí z povolání, protože ani v tak lidnatém městě, jako je *Lhasa, nejsou žádné veřejné domy, ba ani jednotlivé případy vykřičených ženštin, jako je tomu v jiných zemích. Samozřejmě že i tu je nemálo takových žen, které zneužívají obecné slabosti všech mužů a prostituci provozují, ale děje se tak – a to zdůrazňuji – v naprosté tichosti a bez hluku a aniž by kvůli tomu bylo třeba zanedbávat ostatní běžné povinnosti. Taková žena má zpravidla svého milence odněkud z okolí, ten u ní za občasných návštěv ve městě nocuje, žijí spolu jako muž a žena a nezdědka mívají spolu i děti. Příchod děcka si žena v žádném případě nevykládá jako hanbu, naopak to v ní ukájí její mateřský cit a navíc dává naději, že za nějaký čas jí v děcku doroste zdatný pomocník v tvrdém boji o zajištění existence.“

O přetrvávajícím mnohomužství a mnohoženství v rodinném životě Tibeťanů Gonbožab Cebekovič Cybikov píše:

„Přímo za ideál rodinných vztahů se považuje manželství několika bratrů s jednou ženou anebo několika sester s jedním mužem. K tomu třeba dodat, že i v občasných vztazích mezi muži a ženami platí, že bratři mívají jednu společnou milenkou a několik sester zase jednoho společného milence.“

Čím žila tibetská rodina v minulosti? Ponejvíce smíšeným domáckým hospodářstvím kombinujícím *zemědělství s *pasevctvím a *obchodem. Na všech těchto třech aktivitách se účinně a rovným dílem podíleli muži i ženy. Moderní doba s jejími zvýšenými a stále rostoucími nároky na životní standard, a tudíž i na potřebu vyšších vkladů do rodinného rozpočtu, vnáší do tradiční tibetské společnosti nové prvky: práci doma je zapotřebí rozšířit o práci venku, případně o práci přesčas. Tak se mnohým ženám jejich práce „zdvojnásobila“, přibýlo jí, neboť vedle domácnosti jim k ní přistoupila ještě nejrozmanitější práce veřejná.

Ve vzdělání tehdy tibetské ženy velmi výrazně zaostávaly za muži, protože měly mnohem méně příležitostí ke studiu a seberealizaci. Tuto situaci změnil teprve vývoj v posledních třiceti až čtyřiceti letech, a to jak v Tibetu samotném (Tibetské autonomní oblasti Čínské lidové republiky), tak v exilové diaspoře. I tak se ke studiu takových disciplín, jako je inženýrství, technika a podobně hlásí nepoměrně méně uchazeček nežli na obory, jako je textilnictví, sekretářské práce, *zdravotnictví a další.

Jedinou oblastí, kde se ženy ve starém Tibetu nedokázaly téměř vůbec uplatnit, byla veřejná služba, účast na občanských aktivitách, politika. Dnes je i zde situace již podstatně jiná – ženy pracují v zastupitelských sborech nejrůznějších stupňů, jako funkcionářky rozmanitých úřadů, institucí a spolků. Mají také neomezený přístup ke vzdělání a nacházíme je v lékařských profesích, působí jako učitelky, vychovatelky, a dokonce jako novinářky, vědecké pracovnice a spisovatelky. (Josef Kolmaš)

sexualita, erotika, láska a manželství – (*židovská civilizace), ve starém *Izraeli ve srovnání s jinými *civilizacemi starověkého Předního východu vznikly pro oblast *sexuality a *mravnosti některé specifické normy. Základní etické principy nalezneme v *Desateru (*Dekalogu*), dochovaném v knihách *Mojžišových na dvou místech (Ex 20, 1–17; 5, 6–22). Morální principy vztahu k *Bohu a lidského soužití zde na rozdíl od jiných sbírek *zákonů starověkého *Předního východu z konce 3. a ve 2. tisíciletí př. n. l. (sumerský *Ur-Nammu, babylonský *Chammurapi) nejsou formulovány kazuisticky ani jako prohlášení, ale jako příkazy bez rozumového opodstatňování. Tyto příkazy vycházejí z nového vztahu člověka k Bohu, který v nejstarším *monoteistickém náboženství není jenom jedním z božstev, ale jediným Bohem – stvořitelem *světa i *člověka (Gn 1, 1–2, 7). Šest z deseti přikázání

Dekalogu reflektuje odvěké *zvykové právo lidského společenství, bez něhož by člověk sotva mohl přežít. Chrání například *manželství (Gn 2, 24) a rodinu. První čtyři předkládají základní pravidla pro novou víru a bohoslužbu.

Biblické etické učení hledá morální vodítka u *Hospodina, a nikoliv u lidských *obyčejů. Bůh je dokonalým a důsledným učitelem morálky, neboť je totožný se svou vůlí, kterou člověku zjevuje (Ex 33, 19; Ex 34, 6–7). Také v textech *Nového zákona poznává člověk ze *zjevení Boží vůle, co je správné (Ř 2, 18; Ř 12, 2). Boží svatost je na mnoha místech *Starého zákona identická s morálními *hodnotami dobroty, milosrdenství (Dt 7, 7–9), *lásky a věrnosti, přecházejícími z Boha na člověka na základě Božího zákona a smlouvy (Ex 24). Etika starého Izraele byla teocentrická a úzce spjatá, či dokonce přímo splývající s vírou v jediného Boha, jenž položil jasné a pevné základy morálky, které lidé jenom dobře či špatně rozvíjejí. Smlouva s Bohem vyvolala silné cítění solidarity mezi jednotlivcem a širší *rodinou („domem“ či rodem; Sd 9, 1–5) a sociální etiku (ochranu vdov, sirotků, cizinců a chudých; Ex 22–23; Dt 24), do té doby na Předním východě spíše jenom deklarovanou než životnou. Zvláštností je například i možnost *sňatku s krásnou zajatkyňi, s případným pozdějším zapuzením (Dt 21, 10–14).

Porušení Božího zákona znamenalo pád do *hříchu a následující trest. Od 8. století př. n. l. patřili mezi vášnivé zastánce smlouvy proroci (zvláště Ámos, Ozeáš, Micheáš a *Izajáš), kteří reagovali na konkrétní morální problémy své doby a snažili se je vysvětlovat v *konfrontaci přechodné lidské zkaženosti s trvajícím principy *Boží milosti. U proroka Ezechiela (Ez 18) se poprvé objevuje *názor, že před Bohem každý jednotlivec odpovídá za všechno, co dělá, a nemůže špatné jednání ospravedlnit žádnými osobními ani společenskými nepříznivými okolnostmi.

Mezi biblisty převládá názor, že Boží zákon spatřuje v lidské sexualitě špatnost a zkaženost. Přesto se setkáváme se zajímavými případy, kdy se krásné ženy stávají předmětem mužské žádostivosti: *Faraon a *Sára (Gn 13, 10–20), *David a *Bat-šeba (2 S 11). Muži byli naopak ženami sváděni: Josef a Potifarova žena (Gn 39), Támar a Amnón (2 S 13). S typem *femme fatale* se však nesetkáváme; Bůh stvořil ženu jako družku muže a předurčil oběma manželský vztah (Gn 2, 24), v němž muž bude mít nadvládu (Gn 3, 16). Muži před *svatbou a ženiši byli osvobozeni od povinnosti bojovat (Dt 20, 7; 24, 5). Intaktní manželství vyžadovalo věrnost a muži měli být velmi obezřetní před svody cizích žen, měli se radovat v náručí svých manželek (Př 5).

Tak jako v *Mezopotámii byl i v Izraeli mimomanželský pohlavní styk trestán smrtí, ovšem v rozdílném přístupu k mužům a ženám. Muži mohli souložit s prostitutkami: o existenci *prostitute a jejím *tolerování v židovské společnosti svědčí několik pasáží v *bibli. Jako protihodnota za tyto služby se mohly vybírat i naturálie: například *Juda nabídl Támar, kterou považoval za nevěstku, kůzle za svého stáda, ta přijala a jako *zástavu si od něho vyžádala jeho pečtidlo a hůl (1. Mojž. 38, 15–19); chrámovou prostituci však Židé odmítali, protože by jí narušili svůj vztah k Bohu. Za nevěru byl pokládán jenom styk s vdanou ženou. Manželství bylo tak chráněno z obavy o jeho rozbití a následné *spory o *paternitu, rozdělení majetku a nejasná dědictví (Př 6, 20–7, 27). Zákon pamatoval i na nároky potomků druhé, „nemilované“ ženy (Dt 21, 15–17). Manželství bylo však ve starém Izraeli monogamní a mnohoženství ve větším měřítku nezaznamenáváme.

Až do konce 11. století př. n. l. měl otec jako suverénní vládce rodiny právo rozhodovat o osudech dcer. Tak se mohlo stát, že dcery byly nabízeny cizincům (Gn 18–19, Sd 19). Jestliže někdo svedl nezasnoubenou pannu, musel se s ní oženit nebo zaplatit výkupné ve výši věna (Ex 22, 14–16; Dt 22, 28–29). Zákon chránil dobré jméno, cudnost a čest neprovdaných dívek i žen (Dt 22, 13–30). U znásilnění záleželo na okolnostech činu a postavení oběti, rozlišovalo se mezi pannou, zasnoubenou dívkou a vdanou ženou.

*Incest, kterému věnují starozákonní texty velkou pozornost (Lv 18 a Lv 20, Dt 27), patřil

k nejtěžším proviněním proti „řádu pohlavního života“, spojeným s prokletím. S tím ovšem kontrastuje známý příběh o *Lotových dcerách, které beztrestně spaly a otěhotněly se svým otcem, aby zachovaly a rozmnožily rod (Gn 19, 30–38).

Starý zákon zakazoval a přísně trestal i sexuální deviace, označované za „ničemnost, zkaženost“ a „smilstvo“. Zmiňuje se o *sodomii (Ex 22, 28; Dt 17, 21; Lv 18, 23, 20, 15–16) a *homosexualitě, stíhané smrtí (Lv 18, 22; 19, 13). O *lesbické lásce nemáme zpráv; zřejmě proto, že při ní nedocházelo k tělesnému spojení proniknutím do jiného těla. (Blahoslav Hruška)

sexuální apetence, *apetence, sexuální.

sexuální diferenciaci, *diferenciace, sexuální.

sexuální dimorfismus, *dimorfismus, sexuální.

sexuální dimorfismus u člověka, *dimorfismus u člověka, sexuální.

sexuální dimorfismus v úmrtnosti, *dimorfismus v úmrtnosti, sexuální.

sexuální dimorfnost, *dimorfnost, sexuální.

sexuální chování, *chování, sexuální.

sexuální identifikace, *identifikace, sexuální.

sexuální mutilace, *modifikace/adjustace, genitální.

sexuální násilí, *násilí založené na genderu.

sexuální obtěžování, *obtěžování, sexuální.

sexuální politika, *politika, sexuální.

sexuální poloha 69, *poloha 69, sexuální.

sexuální satisfakce, *satisfakce, sexuální.

Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze, založen v roce 1921 pod názvem Ústav pro sexuální patologii Lékařské fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Jeho prvním přednostou byl Ferdinand Pečírka, který však zemřel pouhý rok po nástupu do nové funkce. Ústav poté až do roku 1935 existoval jen „na papíře“. V roce 1935 byl vedením tohoto ústavu, pod novým názvem Sexuologický ústav, pověřen hlavní představitel české sexuologické školy prof. Josef *Hynie, jenž ústav vedl do roku 1974. V letech 1974–1989 byl přednostou prof. Jan Raboch, za jehož vedení dosáhl ústav mezinárodního věhlasu. Od roku 1989 je přednostou ústavu (Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Veřejné fakultní nemocnice v Praze) Jaroslav *Zvěřina. (Jaroslav Malina)

sexuologie (z latiny: *sexus*, „pohlaví“, *logos*, „nauka, věda; myšlenka“), lékařský obor zabývající se pohlavním životem, diagnostikou a *léčením jeho poruch.

Historie sexuologie: Studium lidské *sexuality má dlouhou a zajímavou historii. Z přemíry údajů a informací nelze než vybrat některá fakta, pojmy a jména, jež mají zásadní význam pro pochopení vývoje a současného stavu sexuologie jako vědy.

Z archeologických památek, z nálezů kosterních pozůstatků zvířat a ze starověkých literárních pramenů vyplývá, že některé poznatky o sexualitě byly obecně známy již několik tisíciletí před naším *letopočtem. Prvními takovými znalostmi jsou účinky *kastrace na sexuální a jiné chování zvířat a lidí. Z pozorování na zvířatech (k nejstarším domestikovaným kastrovaným zvířatům patří skopek) se zřejmě vycházelo při kastrování lidí (*eunuch).

K rozvíjení poznatků z oblasti lidské sexuality začali od 17. století nejvíce přispívat *Evropané. Významné byly prvé popisy gonád a gamet: po polovině 17. století pozoroval nizozemský přírodovědec a vynálezce Antoni van *Leeuwenhoek (1632–1723) svým zdokonaleným mikroskopem *spermie v lidském ejakulátu; Regnerus de *Graaf (1641–1673) publikoval již v roce 1668 první anatomicky dosti zdařilé popisy mužských a ženských gonád, i když ovaria nazýval ještě „ženskými varlaty“. První popisy vajíček savců pocházejí od ruského embryologa německého původu Karla Ernsta von *Baera (1792–1876), jsou tedy podstatně mladšího data než objev spermií. Karl von Baer je právem označován za otce moderní reprodukční medicíny. Z původně magicky chápaného *mystéria plození se během

20. století stal dobře prozkoumaný proces. Studium lékařské *reprodukce nelze však ani dnes označit za ukončené.

Angličan John *Hunter (1728–1793) jako první transplantoval kohoutí varlata do břišní dutiny slepic. V londýnském Hunterově muzeu dosud uchovávají tři preparované exempláře takto experimentálně „virilizovaných“ slepic. Problematiku transplantace varlat kohouta vědecky zpracoval až Arnold A. Berthold (1803–1861): na základě pozorování, že *implantace varlat dodá kapounovi vlastnosti kohouta, dospěl k závěru, že nějaká účinná látka z varlat je uvolňována do krve.

Charles Edouard Brown-Séquard (1817–1894) již v roce 1889 použil k vlastní „*rejuvenaci“ parenterálně podávaný vodný extrakt z varlat psa a morčete. Jeho extrakt však nejspíš neměl žádnou hormonální aktivitu. Vídeňský lékař Eugen Steinach (1861–1944) přenesl pokusy s transplantacemi varlat u zvířat na člověka. Na základě zkušeností s morčaty indikoval u homosexuálních mužů kastraci a implantaci nové *gonády od heterosexuálního muže. Výsledky však nebyly „slavné“, rovněž očekávané „juvenalizační“ efekty se nedostavovaly. Příčinou byla rychlá imunologická eliminace heterologních varletních implantátů.

Zásadní rozvoj studia *regulace lidské sexuality umožnilo až poznání biochemické struktury *pohlavních hormonů. Ve 30. letech 20. století byly chemicky definovány *pohlavní hormony *estrogen, *progesteron a *testosteron. Studium vlivu gonadálních pohlavních hormonů na lidské *sexuální chování přineslo mimo jiné také teorii o organizačním vlivu androgenů na formování mozku v prenatálním období vývoje.

Do vývoje sexuologie a dalších oblastí výrazně zasáhl anglický ekonom a duchovní Thomas Robert *Malthus (1766–1834). V roce 1798 vydal spis *An Essay on the Principle of Population*. Hlavním východiskem Malthusova učení je *názor, že lidský sexuální pud je předimenzován, a zajišťuje proto příliš nebezpečný růst populace; ten pak není úměrný růstu zdrojů materiálních, zejména potravinových. Malthusovy výpočty populačního růstu lidstva byly sice silně nadneseny, nicméně jeho myšlenky nepostrádají aktuálnosti ani dnes.

K nejzajímavějším kapitolám studia lidského sexuálního chování patří vznik a perzistence *mýtu o škodlivosti onanování. Do medicíny jej zřejmě nejvlivněji zavedl švýcarský lékař August André David Tissot (1728–1797): Tissotovy knihy byly totiž překládány a studovány takřka po celém světě – propagovaly představu o vzniku řady *chorob, včetně duševních, vágně definovanou „degenerací“. Jedním z hlavních zdrojů degenerace je podle Tissota „onanismus“ v dětství a v mládí. Moderní sexuologie dodnes s tímto mýtem více či méně úspěšně zápolí, zejména pak v *českých zemích, kde zapustil zvláště hluboké kořeny.

Za průkopníka v oblasti studia sexuálního deviací je považován německý psychiatr Richard von *Krafft-Ebing (1840–1902). Jeho kniha *Psychopathia sexualis* vyšla poprvé v roce 1886 a dočkala se mnoha reedicí a překladů. Hlavní část této monografie sestává z popisu různých kazuistik, zvláště homosexuálně orientovaných lidí.

Významný předěl v rozvoji lékařského myšlení o sexualitě představují práce klasika *psychoanalýzy Sigmunda *Freuda (1856–1939). Psychoanalýzou byli ovlivněni prakticky všichni autoři, kteří v první polovině 20. století stavěli základy moderní sexuologie.

K průkopníkům světové sexuologie patřili zejména tyto badatelé:

Švýcarský neurolog a psychiatr Auguste Henri *Forel (1848–1931) se vedle studia lidské sexuality zabýval též hypnózou a bojem proti alkoholismu. Jako první v historii moderní medicíny indikoval terapeutickou kastraci u neklidného, mentálně defektního psychiatrického pacienta.

Německý psychiatr Albert *Moll (1862–1939), tento klasik sexuologie, již v roce 1913 organizoval mezinárodní společnost pro výzkum sexuality.

Anglický lékař Henry Havelock *Ellis (1859–1939) napsal řadu studií a knižních monografií o sexuálních deviacích a sexuálních poruchách.

Německý lékař Magnus *Hirschfeld (1868–1935) již koncem 19. století ustavil „Vědecko-humanitární výbor“, který propagoval myšlenku odkriminalizování *homosexuality. V roce 1919 v Berlíně založil jeden z prvních Ústavů pro sexuální bádání, který se záhy stal nejznámější sexuologickou *institucí své doby.

Iwan *Bloch (1872–1922) patří k nejvýznamnějším německým i světovým dermatovenerologům. Věnoval se studiu *prostituce, sexuální morálky a pohlavně přenosných onemocnění. Již před *první světovou válkou začal vydávat *Zeitschrift für Sexualwissenschaft*.

Z iniciativy Magnuse Hirschfelda, Augusta Forela a Henryho Ellise vznikla v roce 1928 *Světová liga pro sexuální reformu. Byla první sexuologickou organizací s celosvětovou působností; její poslední sjezd se konal v roce 1932 v Brně za organizačního patronátu prof. Antonína *Trýba. Činnost Ligy skončila s nástupem německých nacistů k moci a zrušením Hirschfeldova ústavu v Berlíně. (V posledních letech se němečtí sexuologové snaží obnovit Hirschfeldův ústav alespoň ve skromnější podobě.)

Americký biolog Alfred Charles *Kinsey (1894–1956) je významnou postavou světové sexuologie. V roce 1947 založil v Bloomingtonu (Indiana, USA) sexuologický ústav (Institute for Sex Research) a vytvořil badatelský tým, který provedl rozsáhlý výzkum sexuálního života amerických mužů a žen. Tisíce dobrovolně spolupracujících respondentů a respondentek byly vyšetřeny za pomoci složitého vyšetřovacího schématu. Výsledkem této práce bylo publikování proslulých Kinseyho „Reportů“. Vyšly v letech 1949 (*Sexual Behavior in the Human Male* [Sexuální chování muže]) a 1953 (*Sexual Behavior in the Human Female* [Sexuální chování ženy]). Tyto publikace se rychle staly vyhledávaným bestsellerem takřka na celém světě; česky však publikovány nebyly – zřejmě především z ideologických důvodů. Největším přínosem těchto publikací bylo odtabuizování sexuálních témat a odhalení poměrně značného rozšíření sexuálních praktik, považovaných do té doby za delikventní nebo deviantní. To se týká především *masturbace mužů a žen, *nekoitálního sexu, předmanželské a mimomanželské sexuality, včetně homosexuálních zkušeností. K hlavním zjištěním, šokujícím zejména Ameriku, patřilo, že většina mužů a polovina vyšetřených žen měla předmanželský pohlavní styk. Většina mužů se někdy dopustila sexuálního deliktu (tehdy se ovšem pokládala za trestný čin i nevěra, orálně-genitální a anální styk a podobně). Nápadně vysoký byl výskyt sexuálně deviantních zkušeností. Alfred Kinsey a jeho spolupracovníci uvedli, že 37 % mužů a 19 % žen jim přiznalo homosexuální zkušenost. Tak vysoký výskyt homosexuálních zkušeností nebyl již pak prakticky nikdy v „normálních“ vzorcích nalezen. I když práce Kinseyho kolektivu byly podrobeny přísné kritice a napadány zejména z metodologického hlediska, tvoří základ celé jedné etapy ve vývoji moderní sexuologie. Z Kinseyho institutu pochází též práce Paula Gebharda a jeho kolegů o sexuálních delikventech (*Sex Offenders*, 1965). Práce Kinseyho a spolupracovníků inspirovaly celou řadu podobných výzkumů, prováděných buď formou řízených rozhovorů, nebo pomocí dotazníků. Tyto ankety a šetření mapují určité snadno definovatelné sexuální jevy a jejich rozšíření v populaci. Takto orientovaná sexuologie bývá označována za „vědeckou“, klade důraz na psychosociální a kulturní proměnné a jejich vliv na sexuální život lidí.

K rozvoji lékařské sexuologie výrazně přispěly výzkumy *fyziologie lidského sexuálního chování. Jejich průkopníky byli William Howell *Masters (narozen 1915) a Virginia E. *Johnsonová (narozena 1925), proslulá dvojice amerických sexuologů. Spojení ženského lékaře a terapeutky do jednoho autorského týmu bylo neobyčejně plodné. Jejich publikace *Human Sexual Response* (1966, česky: *Lidská sexuální aktivita*, 1970) byla shrnutím mnoha studií fyziologických reakcí mužů a žen v průběhu sexuálního styku a nekoitálních stimulací. S laboratorním vyšetřováním lidského sexuálního chování započali v padesátých letech 20. století již s představou, že shromážděná data budou využita k zlepšení terapie sexuálních

poruch. V uvedené publikaci William Masters a Virginia Johnsonová koncipovali pojem „cyklu sexuálních reakcí“ složeného z fází excitace, plató, orgasmus a rezoluce. Snažili se nalézt zásadní rozdíly v tomto cyklu u mužů a žen. V monografii *Human Sexual Inadequacy* (Lidská sexuální nedostatečnost, 1970) shrnuli své zkušenosti s behaviorálně orientovanou psychoterapií partnerských dvojic. Psychoterapie je vedena párem terapeutů rozdílného pohlaví. Důraz na léčebné ovlivňování celého páru a přesvědčení, že každou sexuální poruchu lze příznivě ovlivnit příslušnými nácviky, jakož i neobyčejný terapeutický *optimismus jsou pro tyto autory typické: představují pionýry moderní „sexoterapie“, přístupu dodnes aktuálního ve vztahu k sexuálním dysfunkcím všeho druhu.

Česká sexuologie byla od svých počátků zejména vázána na oblast medicíny. Internista profesor Josef Pelnář (1872–1964) již v roce 1902 přeložil do češtiny francouzskou monografii *Pohlavní pud, jeho vývoj a rozvrat*. Zásadním krokem bylo však až založení Ústavu pro sexuální patologii Lékařské fakulty *Univerzity Karlovy v Praze v roce 1921. Jeho prvním přednostou byl Ferdinand Pečírka, který však zemřel pouhý rok po nástupu do nové funkce. Ústav poté až do roku 1935 existoval jen „na papíře“. V roce 1935 byl vedením tohoto ústavu, pod novým názvem Sexuologický ústav (dnes: *Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice), pověřen hlavní představitel české sexuologické školy profesor Josef *Hynie. Hynie přednášel sexuologii na Dermatovenerologické klinice profesora Františka Šambergera (1871–1944). Ve třicátých letech vypracoval metodu andrografického sledování tonu penisu a skrota. V roce 1940 vydal monografii *Úvod do lékařské sexuologie*.

Ve shodě se světem se také u nás mezi oběma světovými *válkami propagovala *antikoncepce a plánované rodičovství. Sexualitě lidí se věnovali především dermatovenerologové, psychiatři a gynekologové. Již zmíněný brněnský dermatovenerolog, profesor *Masarykovy univerzity Antonín *Trýb (1884–1960) vydal v roce 1925 knížku *Sexuální funkce muže a její úchytky* a později spis *Zásady pohlavní výchovy* (1947). Právě profesor Antonín Trýb se svým spolupracovníkem MUDr. Josefem Weisskopfem byli hlavními organizátory V. kongresu Světové ligy pro sexuální reformu, který se uskutečnil v Brně na Masarykově univerzitě v roce 1932, a oba přispěli k tomu, že v této době se „Masarykova univerzita stala centrem světového hnutí pro sexuální reformu“ a že česká sexuologie díky tomu zachytila nejmodernější vědecké a etické trendy. Na brněnském kongresu, jehož se zúčastnili přední lékaři, sexuologové a další odborníci z dvaceti *zemí světa, byla jednání rozdělena do sedmi okruhů: I. *Eugenika a sexualita; II. Sexuální výchova se zvláštním zřetelem na problém *ipsace; III. Světový názor a sexualita; IV. Sexuální etnologie; V. *Intersexualita (tj. homosexualita, transvestitismus atd.); VI. Sexuální patologie; VII. Populační politika. Přítomní vědci za účasti široké laické veřejnosti a sdělovacích prostředků velmi otevřeně diskutovali i o tématech, jež byla mnohdy a mnohde tabuizována: politická, hospodářská a sexuální rovnoprávnost ženy; osvobození *manželství, zejména i jeho rozluky od církevních, státních a stranických vlivů; regulace *porodnosti ve smyslu odpovědného plození; eugenické ovlivňování potomstva; ochrana nemanželských matek a dětí; správné posuzování intersexuálních variací, obzvláště též homosexuálních mužů a žen; prevence prostituce a pohlavních chorob; nazírání na úchylné projevy pohlavního pudu nikoli jako na *hřích a *neřest, jak tomu bylo dosud, nýbrž jako na více nebo méně chorobné jevy; sexuální trestní právo, jež stíhá pouze skutečné zasahování do pohlavní svobody druhé osoby, nikdy však nezasahuje do pohlavních činů vyplývajících ze souhlasné pohlavní vůle dospělých lidí; plánovitá sexuální výchova a poučování o projevech pohlavního života aj. Kongres podle mínění účastníků i odborných ohlasů předčil předchozí sjezdy v Berlíně (1921), Kodani (1928), Londýně (1929) i Vídni (1930) nejen po stránce programové, ale i organizační a technické; bohužel brzy poté, s nástupem Adolfa *Hitlera k moci, byly tyto aktivity ochromeny.

Také čeští intelektuálové stojící mimo medicínu, vědci i umělci se o sexualitu a erotiku živě a podnětně zajímali a zaznamenali výsledky, které jsou pozoruhodné a přínosné nejen v českém, ale i mezinárodním *kontextu.

Všestranný a originální tvůrce – spisovatel, malíř, řezbář, grafik, sazeč a knihvazač Josef *Váchal (1884–1969) projevil ve svých slovesných a výtvarných dílech *invenci také v podání sexuálních a erotických témat. První z nich, erotické karty a erotická ex libris, vytvořil již v roce 1908 a dlouhodobě se věnoval rovněž fotografování *aktů. Vrcholu v tomto směru zřejmě dosáhl v cyklu *Erotikové* z roku 1922, který představuje dvacet barevných, naturalisticky pojatých kreseb se stručnými komentáři a dalších pět abstraktních kompozic. *Sex a *erotiku zde zobrazil sice v naturalistické, až pornografické podobě, ale s jasným sociálně-kritickým záměrem, jak explicitně zdůraznil v dovětku na jedenadvacáté kresbě: „Erotikové. Cyklus dvaceti kreseb. Nakreslen v době aklerikalismu, mystiky a sociálních zápasů (třídních) co vhodné zrcadlo současné lidské smečky, pohrdatelem lidských lžizákonů a lžimorálky J. Váchalem. Vršovice 1922.“ Zřejmě z těchto důvodů zůstal soubor dlouho nezveřejněn – stalo se tak až v jedenadvacátém století, v roce 2001. Z dnešního pohledu se Váchalův soubor jeví jako jeden z nejosobitějších artefaktů erotického umění 20. století; v českých souvislostech pak je Váchalovo erotikum srovnatelné s vystoupením *avantgardy 30. let, spjatým zejména s aktivitami Jindřicha *Štyrského a *Toyen, jemuž ovšem předchází.

Malíř, scénický výtvarník a výtvarný teoretik Jindřich Štyrský (1899–1942) je významným představitelem *surrealismu a spolu s Toyen tvůrcem *artificialismu. Hlavním zdrojem jeho *inspirace byly snové prožitky, často erotického a sexuálního obsahu, jež zaznamenával malbou, barevnou *koláží (jeden z průkopníků), fotomontáží i literárně. V roce 1930 založil časopis **Erotická revue* a o rok později **Edici 69*. Oba tyto tiskové orgány představovaly hlavní a zejména explicitně definovanou platformu zabývající se počátkem 30. let 20. století v tehdejší Československu texty a výtvarnými díly o erotice a sexu. V časopisu se autorsky uplatňovali především tvůrci z okruhu *Surrealistické skupiny v ČSR, ale i další autoři (František Bidlo [ilustrace], Bohuslav Brouk [studie o *onanii], Otokar Březina [studie o homosexualitě], František *Halas [„Ó svůdná labuti, já miluji tě tak / však odpusť mi, zeptat bych se chtěla / proč nemáš krk svůj dlouhý na spodu těla / tam kde vilnosti tvé se tyčí znak“], František *Hrubín [„Když ukápnu na stůl trochu vína, / v němž se léta utrácí, / prstem kreslím v něm znak tvého klína / jak nezbední školáci“], Karel Konrád, Vítězslav *Nezval [„Úžasná noci, jsem tvůj, hle, jak hvězda se řítím do bláta, / zemřít je osud můj – dřív však vyprázdním do dna svá varlata“], Toyen aj.). Časopis měl tři ročníky: první sestával ze čtyř čísel, která vyšla v rozmezí října 1930 až května 1931, druhý a třetí byl publikován jako ročenka v květnu 1932 a v dubnu 1933. Byl však omezen na úzký čtenářský okruh – v tiráži 1. ročníku bylo uvedeno: „Soukromý tisk vydaný Jindřichem Štyrským pro kruh přátel a sběratelů v říjnu 1930 – květnu 1931, v Praze, ve 150 číslovaných výtiscích, z nichž 120 je na domácím Simili Japanu a 30 na Van Gelderu. Jelikož je vyhrazen jen subskribentům, nesmí býti veřejně prodáván, ani vyložen, ani půjčován, ani jinak rozšiřován nebo zařazen do veřejných knihoven.“ Byla to formulace prozíravě reagující na tehdejší společenské klima a pojetí „mravnosti“ v *zákonech, neboť například nedlouho před založením časopisu *cenzura z mravnostních důvodů tvrdě postihla první český překlad díla francouzského básníka Lautréamonta *Zpěvy Maldororovy* a v polovině třicátých let byly na několika místech zabaveny i pasáže ze *Zapomenutého světla* Jakuba Demla. Dnes patří *Erotická revue* k vzácným *bibliofilii; reedice všech tří ročníků byla vydána v roce 2001 v pražském nakladatelství Torst.

Štyrského knižnice *Edice 69* existovala v letech 1931–1933. Prvních pět publikací edice představovalo díla různých autorů (*Aretino, *Sade aj.) doplněná ilustracemi především od Štyrského a Toyen. Poslední šestý svazek *Emilie přichází ke mně ve snu* (1933) vytvořil Jindřich Štyrský a pojal jej jako celostní dílo složené z krátkého textu, deseti koláží a

z doslovu psychologa a sexuologa Bohuslava Brouka. V běžné knihkupecké síti se tituly z Edice 69 ve třicátých letech neobjevily, což bylo dáno silně omezujícími „mrvnostními“ zákony tehdejšího Československa, na jejichž základě cenzura nekompromisně zasahovala. Knihy vycházely jen v omezeném nákladu – podle tiráže šlo o „(...) přísně soukromý tisk pro kruh přátel vydavatelových a pro subskribenty z řad odběratelů (...) Tato kniha nesmí být veřejně prodávána, ani vyložena, ani půjčována, nebo jinak rozšiřována a nesmí býti zařaděna do veřejných knihoven. Budiž uložena pod uzávěrem na místě nepřístupném, aby se nedostala do rukou nedospělých osob“. Dnes patří knihy z Edice 69 k vzácným bibliofilům; reedice Štyrského *Emilie přichází ke mně ve snu* (původně vyšla v počtu 69 výtisků) byla vydána v roce 2001 v pražském nakladatelství Torst.

Malířka a grafička *Toyen, vlastním jménem Marie Čermínová (1902–1980), patří k významným představitelkám českého i evropského moderního umění. V osobním, uměleckém, společenském a politickém životě byla neobyčejně svobodomyšlná – natolik, že se důsledně zbavila determinant „daných zrozením“: vlastní jméno Marie Čermínová nahradila nesklonným a bezrodým pseudonymem Toyen, popřela tradiční „pasivní“ roli ženy v „mužském světě“, zpřetrhala rodinné vazby a nahradila je spřízněním s básníky, spisovateli, dramatiky, filozofy a výtvarnými umělci (zejména na půdě umělecké avantgardní skupiny Devětsil). Ve své malířské tvorbě vyšla z puristicky modifikovaného *kubismu a kolem poloviny dvacátých let se přiklonila k poetismu. Významnou událostí jejího uměleckého vývoje bylo zejména setkání (a celoživotní přátelství) s Jindřichem Štyrským, s nímž se koncem roku 1925 vydala do Paříže. Oba zde dospěli k novému uměleckému názoru, jež sami označili jako *artificialismus, který se stal výtvarnou *analogií druhé fáze teigovsko-kozvalovského poetismu; šlo o malbu prchavých pocitů a vzpomínek, o kompozice s fragmenty reálných předmětů a objektů, vyznačující se neobyčejnou sugestivností a enigmatičností. Tato stylová poloha, jež jim umožnila dát osobitý výraz výtvarně ryzí básnivě představě, je začátkem třicátých let přivedla k surrealismu a k členství v Surrealistické skupině v ČSR. Se Štyrským uskutečnili řadu dalších uměleckých projektů, v nichž významné místo zaujímá osobité ztvárnění sexuality a erotiky. Toyen již v polovině 20. let 20. století namalovala soubor obrazů s erotickými náměty, erotická inspirace se ve zvláště vyhrcované, až vyzývavé podobě zračí v jejích kresbách a hlavně v ilustračních cyklech, jakož i v jinotajné rovině jejích surrealistických obrazů třicátých let a období pozdějších. Ve 30. letech ilustrovala díla významných autorů erotické literatury (například Pietro Aretino, *markýz de Sade aj.) a svými kresbami přispívala do Štyrského tří ročníků časopisu *Erotická revue* (1930–1933). I z tohoto hlediska patří oba umělci k nejvýznamnějším tvůrcům 20. století nejen v českém, ale i mezinárodním prostředí.

Přítel obou umělců – psycholog, sociolog, psychoanalytický estetik, esejista a spoluzakladatel Surrealistické skupiny v Československé republice Bohuslav *Brouk (1912–1978) vydal řadu objevených prací věnovaných problematice lidské sexuality a erotiky: *Psychoanalytická sexuologie* (1933), *Autosexualismus a psychoeroticismus* (1935), *O smrti, lásce a žárlivosti* (1936), *Patologie životní zdatnosti* (1937), *Manželství – sanatorium pro méněcenné* (1938) aj.

Z hlediska vědeckého paradigmatu byli čeští psychiatři poměrně málo ovlivněni psychoanalýzou. Snad to bylo způsobeno i tím, že Tomáš Garrigue *Masaryk (1850–1937), hlavní česká ideologická autorita té doby, byl odpůrcem psychoanalýzy: hodnotil ji jako „směšnou“ a pozastavoval se nad jejím šířením ve světě.

Sexuologický ústav po *druhé světové válce stále pod vedením Josefa Hynieho (do roku 1974) navázal na svou předválečnou činnost. K prvním spolupracovníkům a žákům Josefa Hynieho patřili Vladimír Barták (1921–1990), Karel Nedoma (1915–1974) a Jan Raboch (narozen 1917). Vladimír Barták pokračoval zejména v andrologické tradici české sexuologie. Byl autorem celé řady populárních článků a monografií, a zasloužil se tak o sexuální výchovu

několika generací. Karel Nedoma se věnoval především sexuálním deviacím a sexuální výchově.

Prof. MUDr. Jan Raboch, DrSc., vedl pražský Sexuologický ústav od roku 1974 do roku 1989. Jeho výzkumná a publikační aktivita byla a je obdivuhodná. Většina jeho prací je stále aktuální, a sotva je proto lze uvádět v kapitole o historii sexuologie. V roce 1977 byl zvolen prezidentem International Academy of Sex Research (IASR), prestižní mezinárodní vědecké organizace s výběrovým a voleným členstvím.

Historie české sexuologie by nebyla úplná bez zmínky o vynikajícím pražském sexuologovi Kurtu Freundovi (1916–1996). Poprvé užil falopletyzmozografickou metodu k vyšetřování sexuální orientace mužů a napsal též první českou monografii o homosexualitě. Kurt Freund působil od roku 1969 v Kanadě. Nicméně bylo jeho zásluhou, že v české sexuologii si podržely klinický význam psychofyzilogické vyšetřovací metody pletyzmografického charakteru.

V současné době vede *Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice docent MUDr. Jaroslav *Zvěřina, CSc. (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

sex-appeal, pohlavní přitažlivost. (Jaroslav Zvěřina)

Sex-determining Region of the Y Chromosome (zkratka: SRY), *gen nacházející se v těsné blízkosti *primární pseudoautozomální oblasti krátkého raménka *Y chromozomu; byl objeven v roce 1990. Produkuje *Testis Determining Factor (TDF) regulující vývoj varlat. Je jedním z *genetických markerů využívaných pro určení *pohlaví. (Kateřina Boberová)

Seychelané, smíšené černoško-arabské obyvatelstvo nezávislé ostrovní republiky Seychely na Seychelském souostroví v Indickém oceánu při pobřeží východní Afriky. Z 80 000 obyvatel (odhad z roku 2005) je nejvíce *černochoů a *míšenců (*kreolové), část tvoří *Angličané, *Arabové, *Francouzi, *Indové, *Madagaskarci aj. Ostrovy byly až do 17. století jen částečně obydleny, v letech 1744–1794 je kolonizovali Francouzi, v roce 1794 byly obsazeny Angličany, od roku 1803 byly britskou *kolonií. Nezávislost získali Seychelané v roce 1976. (Lukáš Šín)

sezamská kost, **os sesamoideum*.

sezamské kosti, **ossa sesamoidea*.

seznam králů, Turínský, *papyrus, který je datován do doby *vlády *Ramesse II. (ca 1279–1212 př. n. l.). Obsahuje jména egyptských panovníků od 1. dynastie (ca 3150 př. n. l.) až do počátku Nové říše. Právě o takový typ seznamu *králů se opíral *Manéthó, když sepisoval dějiny Egypta. (Břetislav Vachala)

Seznam světového kulturního a přírodního dědictví (UNESCO v České republice), seznam obsahující v roce 2007 12 lokalit a monumentů: 1. Český Krumlov – historické centrum (1992), 2. Praha – historické centrum (1992), 3. Telč – historické centrum (1992), 4. Žďár nad Sázavou – poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře (1994), 5. Kutná Hora – historické centrum s kostelem sv. Barbory a s chrámem Nanebevzetí Panny Marie v Sedlci (1995), 6. Lednice – Valtice – kulturní krajina (1996), 7. Kroměříž – zámek a zahrady (1998), 8. Holašovice (okres České Budějovice) – historická rezervace centra vesnice (1998), 9. Litomyšl – zámek (1999), 10. Olomouc – sloup Nejsvětější Trojice (2000), 11. Brno – vila Tugendhat (2001), 12. Třebíč – Třebíčská židovská čtvrť a bazilika svatého Prokopa (2003). (Viz též *dědictví UNESCO, Světové kulturní a přírodní.) (Jaroslav Malina)

Seznam světového kulturního a přírodního dědictví (UNESCO v Číně), v Číně se nachází 28 objektů a lokalit, které jsou zapsány do Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO, což tuto *zemi řadí na třetí místo na světě: 1. *Dlouhá zeď (*Velká čínská zeď) (Pa-ta-ling u Pekingu, zapsána v roce 1987); 2. Císařský palác (Zakázané město, Peking, 1987); 3. Homo erectus pekinensis („Vzpřímený člověk z Pekingu“) / *Sinanthropus pekinensis („Čínský člověk z Pekingu“) (Čou-kchou-tien u Pekingu, 1987); 4.

Jeskyně Mo-kao u města Tun-chuang (provincie Kan-su, 1987); 5. *Záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů (Lin-tchung, provincie Šen-si, 1987); 6. Hora Tchaj-šan (provincie Šan-tung, 1987); 7. Pohří Chuang-šan (provincie An-chuej, 1990); 8. Údolí Ťiou-čaj-kou (provincie S'-čchuan, 1992); 9. Údolí Chuang-lung (provincie S'-čchuan, 1992); 10. Přírodní areál Wu-ling-jüan (provincie Chu-nan, 1992); 11. Letovisko Čcheng-te a osm okolních chrámů (provincie Che-pej, 1994); 12. Palác *Potála (Lhasa, Tibetská autonomní oblast, 1994); 13. Konfuciov chrám, rodinné sídlo a hřbitov (provincie Šan-tung, 1994); 14. Starověké stavby na hoře Wu-tang (provincie Chu-pej); 15. Národní park Lu-šan (provincie Ťiang-si, 1996); 16. Hora E-mej a Lešanský Velký Buddha (provincie S'-čchuan, 1996); 17. Starověké město Pching-jao (provincie Šan-si, 1997); 18. Klasické zahrady v Su-čou (provincie Ťiang-su, 1997); 19. Starověké město Li-ťiang (provincie Jün-nan, 1997); 20. Letní palác (Peking, 1998); 21. Chrám nebes (Peking, 1998); 22. Hora Wu-i (provincie Fu-ťien, 1999); 23. Jeskyně Ta-cu (provincie S'-čchuan, 1999); 24. Pohřebiště *císařů dynastií *Ming a *Čching (provincie Chu-pej a Che-pej, 2000); 25. Jeskyně Lung-men (provincie Che-nan, 2000); 26. Hora Čching-čcheng a zavlažovací systém Tu-ťiang (provincie S'-čchuan, 2000); 27. Prehistorická sídliště Si-ti a Chung-cchun (provincie An-chuej); 28. Jeskyně Jün-kang (provincie Šan-si, 2000). (Viz též *dědictví UNESCO, Světové kulturní a přírodní.) (Jaroslav Malina)

Sfaradim, *Sefardi.

sféra, veřejná, označení sféry, která je v moderní *společnosti prostorem pro veřejné diskuse (mezi státem, trhem a domácnostmi občanů). Prolíná se se sférou soukromou a politicko-administrativní. Ve veřejném prostoru působí různé *subjekty (dobrovolnické organizace, *nadace, svépomocné skupiny apod.), je to prostor pro sdružování a vyjadřování *názorů. (Marie Dohnalová)

sférocytóza, dědičná krevní *choroba, pro niž je charakteristická menší odolnost červených krvinek a jejich zvýšený zánik ve slezině. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

sfinga, *sfinx.

sfinx (z řečtiny: *sfinx*, „škrtička“):

1. v *řecké mytologii obluda s ženskou hlavou, lvím tělem a ptačími křídly, dcera stohlavého obra Týfóna a jeho manželky Echidny. Žila na skále u Théb a lidem kladla otázku, kterou jí daly *Múzy: „Kdo chodí ráno po čtyřech, ve dne po dvou a večer po třech nohou?“ Každého, kdo hádanku neuhodl, rozsápala. Odpověděl jí až *Oidipús, pozdější thébský *král: „Je to člověk.“ Po jeho odpovědi se Sfinx vrhla ze skály a zahynula. V raném Řecku se motiv sfingy opět rozšířil vlivem orientálních *inspirací v 7. století př. n. l. Sfinx se stala i funerálním motivem a její obraz v 6. století př. n. l. završoval *náhrobní stély;

2. v staroegyptském umění monumentální socha ležícího lva s hlavou krále nebo božstva (berana, jestřába). Sfinga zde byla spojována s představou panovníka; proto jsou jednotliví *faraonové zobrazováni i v podobě sfingy s lidským obličejem;

3. v umění *Předního východu socha býka s mužskou hlavou a orlími křídly. (Jaroslav Malina)

sfragistika (z řečtiny: *sfragis*, „pečet“, latinsky: *sigillum*), *pomocná věda historická zabývající se *pečetěmi jako *historickým pramenem. Objasňuje jejich vznik, vývoj a funkci v širších souvislostech. Jako pomocná věda historická je úzce spjata s *diplomatikou (zpočátku byla její součástí), protože pečetě se vědecky zkoumaly současně s otázkou pravosti listin, a je též důležitým pramenným východiskem pro *heraldiku, *numizmatiku, *genealogii a dějiny umění. (Jaroslav Malina)

sgrafito (z italtiny: *sgraffiare*, „rozškrábat“), nástěnná dekorativní technika; vznikla v *renesanci, kde se používala k výzdobě vnějších fasád *paláců a *zámků, ale také interiérů. *Rydly se za vlhka prorývala vrchní světlá omítka na spodní vrstvu tmavé omítky (obvykle

černé nebo hnědé či červené), takže vznikaly ornamentální vzory nebo iluzivní plošné členěné stěny. (František Čapka)

Shakespeare, William (23. 4. 1564, Stratford-upon-Avon, Anglie – 23. 4. 1616, Stratford-upon-Avon, Anglie), anglický dramatik a básník. O Williamu Shakespearovi je známo, že své hry budoval na základě známých příběhů: nejslavnější *tragédie *The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark* (Tragedie Hamleta, královice dánského, 1600, tiskem 1603) vznikla na základě dánské pověsti zaznamenané Saxem Grammatikem; podobné základy mají *Macbeth*, *Král Lear* nebo *Král Jan*. Také nejznámější „hořká komedie“ *Romeo and Juliet* (Romeo a Julie, 1595, tiskem 1597) z raného období dramatikovy tvorby tkví v italské pověsti o veronských milencích, kteří se ocitli uprostřed krvavého sváru dvou šlechtických rodů – Monteků a Kapuletů. Předpokládá se, že Shakespeare mohl znát anglickou narativní báseň *The Tragical History of Romeus and Juliet* (Tragický příběh Romea a Julie), jejímž autorem byl Arthur Brooke; vyšla poprvé roku 1562. Německá estetika a kritika 18. století stojí za obrazem Shakespeara jako moderního umělce, filozofa jeviště, tvůrce hloubavé imaginace, který vyslovil v podstatě všechny existenciální otázky lidského bytí, jako autora filozofujících, často temných kontemplací, které lze nejrůzněji interpretovat. V tomto smyslu bývá na Shakespearovy hry někdy nahlíženo jako na rafinovanou hádanku. Shakespeare je přitom až nepříjemně věčný a nic mu není vzdálenější než duté tirády: i ty mu však byly někdy vyčítány. Například *hrabě Lev Nikolajevič *Tolstoj ve studii o králi Learovi pokládá největšího dramatika všech dob za podprůměrného umělce, který nestydatě přejímal cizí látky a ty pak hyzdil. Později na to odpovídá George *Orwell, který v útoku Tolstého spatřoval chorobnou žárlivost starce a především důkaz, že se ctižádostivý Rus v Learově osudu poznal.

Shakespeare, i když přejímá cizí látky – a to bylo ve *středověku i za *renesance a *baroka běžné – je nejen originální, ale především zemitě konkrétní. „Hra ve hře“, jakou nacházíme v *Hamletovi*, není projevem postmoderního metatextu, ale patrně reprodukcí her, které anglické herecké soubory předváděly na dánském korunním *hradě (Kronborgu) v Elsinoru (Helsingøru). Když se dnes člověk prochází jeho nádvořími a rozlehlými sály, musí potvrdit to, co se zde uvádí: Kronborg chtěl být imitací slavné Rudolfovy Prahy té doby. Hamletovo „Být (žít) či nebýt (nežít)“ není filozofickým traktátem na téma *sebevraždy, ale konkrétním výrazem přesvědčení, že v tomto světě nemůže ušlechtilý člověk žít. Neuvádějí se zde žádné metafyzické důvody, ale věci biologické (nemoci a smrtelnost těla) a společenské (dominance zla, průtahy práva). (Ivo Pospíšil)

Sharpey, William (1. 4. 1802, Arbroath, Skotsko – 11. 4. 1880, Londýn, Anglie), anglický chirurg a fyziolog, bývá nazýván „otcem britské fyziologie“. Popsal například drobné nezápatelné vazivové snopce, kterými je připojen *periost ke *kosti (*vlákna, Sharpeyova). (Ladislava Horáčková)

Sharpeyova vlákna, *vlákna, Sharpeyova.

Shawcross, F. Wilfred (narozen 1947), australský archeolog a kulturní antropolog; profesor na The Australian National University, Canberra. Zabýval se otázkami mořské ekonomiky v prehistorii *Maorů na Novém Zélandě. V interdisciplinárním výzkumu osídlení břehů jezera *Mungo v Austrálii řešil otázky jezerních *ekosystémů a způsobů obživy tamějších lovců a sběračů (Shawcross, F. W. – Kaye, M., Australian Archaeology: Implications of Current Interdisciplinary Research [Význam současného interdisciplinárního výzkumu], *Interdisciplinary Science Reviews*, 5, 1980, č. 2, s. 112–128). (Jaroslav Malina)

Shea, Brian C. (2. 10. 1953, Chicago, USA), americký antropolog a primatolog; jeden z hlavních průkopníků moderní růstové a evoluční *primatologie. Patří mezi nejvýraznější představitele americké školy výzkumu alometrického růstu a jeho významu v *ontogenezi a *fylogenezi primátů. V poslední době se jako jeden z prvních začal věnovat otázkám působení růstových *hormonů v ontogenezi primátů a jejich významu pro pochopení fylogenetických procesů. Zabýval se mnohými klíčovými otázkami evoluční antropologie a

primatologie spojenými s ontogenezí a patří v této problematice mezi nejuznávanější světové autority. Vychoval řadu špičkových primatologů a evolučních antropologů. (Václav Vančata)

Sheldon, William Herbert (19. 11. 1898, Warwick, Rhode Island, USA – 16. 10. 1977, Cambridge, Massachusetts, USA), americký lékař a psycholog. Studoval otázky vztahů mezi fyzickými znaky a znaky osobnosti a stanovil základní tělesné typy na podkladě tří fyzických komponent: ektomorfní – vyznačující se převahou *kůže a štíhlé postavy, mezomorfní – podmíněné nahromaděním svalů a endomorfní – charakterizované převahou zažívacího orgánu a tělesného tuku. Tyto znaky usouvztažil s charakteristikami osobnosti, jako jsou vnitřní napětí, náladovost, loudavost, nervozita a veselost. Domníval se, že našel jistý počet prokazatelných vztahů mezi projevy chování a fyzickými znaky: endomorfní typ charakterizuje zovíálnost aj., včetně nezkrtné chuti po jídle, mezomorfní typ je soutěživý a agresivní, vhodný pro řízení a ektomorfní typ je hloubavý, citlivý a zdrženlivý. Z díla: *The Varieties of Human Physique: An Introduction to Constitutional Psychology* (Rozmanitost fyzických znaků člověka: Úvod do konstituční psychologie, 1940). (Jaroslav Malina)

Short Interspersed Nuclear Element, elementy DNA, krátké rozptýlené opakující se.

Short Tandem Repeats, *mikrosatelity.

Shostaková, Marjorie (11. 5. 1945, New York, USA – 6. 10. 1996, Atlanta, USA), americká antropoložka židovského původu. Studia anglické literatury absolvovala v roce 1966 na Brooklyn College v New Yorku, kde se seznámila se svým manželem, celoživotním kolegou, americkým antropologem a psychiatrem Melvinem J. Konnerem (narozen 1946). Od roku 1983 Shostaková působila jako výzkumná pracovnice na Institutu svobodných umění na Emory University v Atlantě. Na katedře antropologie této univerzity vedla příležitostně přednášky etnografie Kalahari. Od roku 1968 spolupracovala s Peabody Museum v Cambridgi (Massachusetts). V letech 1969–1971 a poté v roce 1975 uskutečnila terénní výzkumy jihoafrických *Sanů (!Kungů) v oblasti Dobe na poušti Kalahari (Botswana). Zde se zaměřila na koncept statusu a role ženy v kungské lovecko-sběračské společnosti, jíž prezentovala v publikaci *Nisa: The Life and Words of a !Kung Woman* (Nisa: Život a slova kungské ženy, 1981; česky: *Nisa, dcera Kungů: Intimní život ženy mizejícího světa*. Praha: Mladá fronta, 1993). Jejím vstupem do této kulturní oblasti předcházely kulturně ekologické výzkumy, které zahájili američtí antropologové Richard Borshay Lee (narozen 1937) a Irven *DeVore (narozen 1934) v roce 1963. Shostaková uplatnila biografickou metodu sběru dat. Za zdroj inspirace jí sloužil příklad americké antropoložky Margaret *Meadové (1901–1978) a její popis žen na ostrově Tau v souostroví Samoa v *Polynésii a na *Nové Guineji. Vyprávěním informátorek Shostaková odhalila zejména „ženský hlas“ a „ženskou perspektivu“ prostřednictvím tematických oblastí, jako jsou rané zážitky, rodinný život, objevování *sexu, vztah ženy a muže, milenecké vztahy, *manželství, první *porod, mateřství nebo stárnutí. Usilovala o odhalení skutečnosti, co to znamená, být ženou v jejich kultuře, aby mohla lépe pochopit, co to znamená být ženou v kultuře vlastní.

Knihu *Nisa* je možné označit za alegorii západního *feminismu a součást znovuoživení obecné kategorie „žena“ v 70. a 80. letech 20. století. Ze všech žen, které jí otevřely svou životní historii, navázala v době svého terénního výzkumu nejbližší vztah s Nisou (pseudonym), jež byla velmi talentovaná vypravěčka. Nisa jí umožnila představit *ženství jako model, jehož podoba variuje od *kultury ke kultuře ve spojitosti s odlišnou mírou ženského porozumění smyslu existence, cítění a prožívání. Jiný hodnotový systém a způsob života kungské společnosti lze ilustrovat na odlišném přístupu žen k *menstruaci. Ta je zde na rozdíl od západní společnosti spojována se zanedbatelnými fyzickými nebo psychickými symptomy. Zajímavá je absence výrazu pro panenství v kungské společnosti, která souvisí s možností opakovaného vstupu žen do manželského svazku. Rozvedená žena je totiž považována za stejně ceněnou kandidátku jako svobodná dívka. Důležitou roli při výchově sehrává volnost a svoboda, jíž mají dívky v průběhu výchovy stejnou jako chlapi.

V dospělosti se vyšší postavení mužů projevuje v duchovním životě, jehož charakteristickým projevem je léčebný extatický obřad nebo v rozhodování o přijetí další manželky do již uzavřeného manželského svazku (*polyganní manželství a vztahy). Navzdory tomuto „znevýhodnění“ ženy zastávají vysoké a rovnoprávné pozice v sociální struktuře, jejichž indikátorem je například uznání ženy jako hlavní živitelky nebo vztah k procesu vzájemného obdarovávání (*hzaro*), v němž si vymezený okruh lidí předává různé *artefakty.

Marjorie Shostaková vytvořila komplexní studii mnohotvárného světa kungské společnosti, jehož autochtonní podoba se ztrácí v nenávratnu. V průběhu terénního šetření použila metody *vizuální antropologie, zvukové záznamy výpovědí jednotlivých informátorek a hudby. V roce 1989 se navrátila mezi Sany, aby zde zaznamenala proces probíhající *kulturní změny a její důsledky. V tomto období získaná výzkumná data použila v posmrtně vydané publikaci *Return to Nisa* (Návrat k Nise, 2000). Poslední setkání Shostakové a Nisi se stalo námětem divadelní hry *My Heart Is Still Shaking* (Mé srdce se ještě chvěje, 1995), jejíž autorkou je americká dramatička a herečka Brenda Bynumová. Zvláštní pozornost Shostaková věnovala také problematice potravinových vzorců chování „paleolitické“ společnosti lovců a sběračů, na které pohlížela jako na přetrvávající součást minulosti lidstva. Na toto téma se zaměřila v publikaci *The Paleolithic Prescription: A Program of Diet & Exercise and a Design for Living* (Paleolitický recept: Stravovací program & užití a návrh pro život, 1988), jejímiž spoluautory jsou Melvin Konner a americký radiolog a antropolog S. Boyd Eaton (narozen 1938). (Barbora Půtová)

shromáždění, Národní, vrcholný zastupitelský a zákonodárný sbor a nejvyšší orgán státní *moci v Československu: 1. jako Revoluční národní shromáždění Republiky československé (1918–1920), vzniklo 14. 11. 1918 rozšířením *Národního výboru československého (zpočátku 254 poslanců, do března 1919 se jejich počet zvýšil na 269), předsedou se stal František Tomášek (1871–1938), na 1. zasedání došlo k vyhlášení republikánské formy *státu a k sesazení *habsbursko-lotrinské dynastie z českého trůnu, prezidentem byl zvolen Tomáš Garrigue *Masaryk (1850–1937) a byla ustavena první *vláda (tzv. všenárodní *koalice) v čele s Karlem Kramářem (1860–1937), svou činnost ukončilo v dubnu 1920; 2. Národní shromáždění Republiky československé – ČSR (1920–1939), dvoukomorové, skládající se z Poslanecké sněmovny (300 členů volených na 6 let) a Senátu (150 členů volených na 8 let), ustavené na základě nové *ústavy (29. 2. 1920), o členství se v něm ucházelo pokaždé (ve volbách v letech 1920, 1925, 1929, 1935) více než 20 politických stran, bylo rozpuštěno 21. 3. 1939 (po vzniku *Protektorátu Čechy a Morava); 3. Prozatímní národní shromáždění (1945–1946), mělo 300 poslanců, jednokomorové, ustaveno 28. 10. 1945 na základě tzv. nepřímých voleb (poslanci byli zvoleni delegáty na zemských sjezdech), 6 stran *Národní fronty v něm mělo po 40 poslancích (paritní zastoupení), 60 poslanců bylo ze společenských organizací nebo šlo o tzv. významné osobnosti; 4. Ústavodárné národní shromáždění (1946–1948), jednokomorové, sestavené na základě výsledků voleb z 26. 5. 1946, složené z 300 poslanců zvolených na 2 roky, jehož hlavním úkolem bylo vypracování a přijetí nové ústavy (9. 5. 1948); 5. Národní shromáždění ČSR (1948–1968), poprvé zvoleno 30. 5. 1948 na základě jednotné kandidátky Národní fronty, 300 poslanců; 6. Federální shromáždění (1969–1992), na základě zákona o federaci nahrazovalo od 1. 1. 1969 dosavadní Národní shromáždění, skládalo se ze dvou komor: Sněmovny lidu (200 poslanců, proporcionálně podle počtu obyvatel každé z *republik – České a Slovenské) a Sněmovny národů (150 poslanců, paritní zastoupení obou republik – po 75 poslancích), volební období 5 let; 25. 11. 1992 přijalo zákon o zániku společného československého státu a k 31. 12. 1992 ukončilo svou činnost. (František Čapka)

Schapera, Isaac (23. 6. 1905, Garies, Jihoafrická republika – 26. 6. 2003, Londýn, Anglie), britský antropolog. Terénní výzkumy prováděl zejména u nativních etnik v Jižní Africe a na tomto základě přispěl k ustavení a rozvoji *ekonomické antropologie a

*antropologie práva. Z díla: *Western Civilization and the Natives of South Africa* (Západní civilizace a domorodci Jižní Afriky, 1934), *Government and Politics in Tribal Societies* (Vláda a politika v kmenových společnostech, 1956). (Jaroslav Malina)

Schebesta, Paul Joachim (Šebesta, Pavel Jáchym, 20. 3. 1887, Velké Petrovice – 17. 9. 1967, Mödling, Rakousko), rakouský antropolog, etnograf, cestovatel a katolický misionář českého původu; *Pygmeji Bambuti označován jako *Baba wa Bambuti* (Otec Bambutů). Šebesta zahájil svou publikační činnost již v období gymnazijních studií, kdy nechal otiskovat sebraná zpívaná pořekadla v *Katolických novinách* (region Hlučinsko). Po absolvování gymnázia v polské Nyse v roce 1905 nastoupil do teologického misionáře (Steyler Missionare) v klášteře svatého Gabriela v rakouském Mödlingu. Zde jej ovlivnil rakouský etnolog, lingvista a teolog Wilhelm *Schmidt (1868–1954). V roce 1912 po kněžském vysvěcení odcestoval jako misionář do Mosambiku (do roku 1975 Portugalská východní Afrika). V roce 1916 byl Šebesta internován v portugalském Lisabonu, kde měl příležitost prostudovat archivní materiály o misích v jihovýchodní Africe. Dějinám misijní činnosti ovšem věnoval pozornost až v publikaci z roku 1966 *Portugals Konquistamission in Südost-Afrika: Missionsgeschichte Sambesiens und des Monomotapareiches (1560–1920)* (Portugalská misie conquisty v jihovýchodní Africe: Misionářské dějiny Zambezi a království Monomotapa [1560–1920]). Po propuštění z internace působil jako redaktor časopisu *Anthropos* v klášteře v Mödlingu a studoval *etnologii na vídeňské univerzitě. První asijské expedici, kterou uskutečnil v roce 1924 na Malajském poloostrově, předcházela návštěva berlínského fonografického archivu. Na Malajském poloostrově a přilehlých ostrovech se zaměřil na negritské kmeny *Semangů a *Senoioů, jež představují trpasličí populace, označované jako prarasa jižní polokoule. Její příslušníci se vyznačují specifickou tělesnou stavbou – tělesnou výškou do 150 cm a výraznými negroidními rysy. Šebesta věnoval pozornost také kmenům Kubu (*Kubuové) a Jakun (Jakudn). V roce 1926 obdržel doktorát z etnologie a *egyptologie. V letech 1929–1930 podnikl cestu mezi středoafričké pygmejské populace *Bambuti (Mbuti) a Batwa. Ve výzkumech Bambutů, obývajících území deštného pralesa Ituri, pokračoval ještě v letech 1934–1935. V průběhu tohoto terénního výzkumu se věnoval studiu jejich biologické variability a morfologie měřením fyzických znaků (*antropometrie a *somatometrie) a výzkumu domorodého jazyka. Zaznamenal různé obřadní *rituály, lokální formy zdobení těla (*tetování, malování, propichování nosní přepážky a rtů, špičatění předních zubů [*mutilace]), zpěv, tance a hry. V letech 1938–1939 uskutečnil druhou výpravu na Malajský poloostrov za populacemi Semangů a Senoioů. Zároveň navštívil negritské populace Minkopiů na Andamanských ostrovech a *Aetů na Filipínách. Ve výzkumu jazyka a kultury Bambutů pokračoval také v letech 1949–1950 a 1954–1955. Šebestovy antropologické práce přispěly k přehodnocení a vyvrácení rasistických teorií (*rasismus) souvisejících se vzrůstem trpasličích populací.

Poznatky z terénních výzkumů zpracoval v obsáhlém deskriptivním a komparativním díle o trpasličích populacích ve střední Africe a jihovýchodní Asii. Šebesta je autorem čtyřsvazkové monografické studie, jejímž předmětem je *materiální a *duchovní kultura afrických Pygmejů – *Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri: Ergebnisse zweier Forschungsreisen zu den zentralafrikanischen Pygmäen* (Pygmejové Bambuti z Ituri: Výsledky dvou výzkumných cest za Pygmeji v centrální Africe [1938, 1941, 1948, 1950]). V 50. letech uveřejnil souborné reprezentativní trojsvazkové dílo *Die Negrito Asiens* (Negrité Asie [1952, 1955, 1957]). Výsledky antropologických dat, získaných prostřednictvím terénních výzkumů, zaznamenal také v dílech *Bei den Urwaldzwerger von Malaya: Eine Forschungsreise zu dem Zwergvolk der Semang auf der malaiischen Halbinsel* (Mezi malajskými pralesními trpaslíky: Výzkumná cesta za trpasličím lidem Semang na Malajském poloostrově, 1927), *Bambuti: Die Zwerge vom Kongo* (Bambuti: Trpasličí populace z Konga, 1932), *Les Pygmées* (Pygmejové, 1940), *Menschen ohne Geschichte: Eine Forschungsreise zu den „Wild“-Völkern der*

Philippinen und Malayas 1938/1939 (Lidé bez historie: Výprava k filipínským a malajským „přírodním“ národům 1938/1939, 1947) nebo *Tanah Malayu: Wanderungen und Forschungen in den Dschungeln Malayas* (Tanah Malayu: Putování a výzkumy v džunglích Malajsie, 1960).

Články, jež Šebesta průběžně publikoval v mnoha evropských časopisech, obsahují antropologické a etnologické poznatky, věnované *zvykům, *hodnotám, *normám, *náboženství, *umění, vlastnictví, rodinnému a společenskému životu, *etnomedicíně a *etnomuzikologii tradičních společností v kontextu kulturní změny – *Les négrilles de la presqu'île malaise* (Negrité Malajského poloostrova, 1924), *Auffassung über Eigentum und Eigentumsrecht bei den Semang auf Malakka* (Pojetí vlastnictví a vlastnického práva u Semangů na Malajském poloostrově, 1928), *Das Weib bei den Semang-Negrito von Malakka* (Žena u negritů Semang z Malajsie, 1928), *Gesellschaft und Familie bei den Semang auf Malakka* (Společnost a rodina u Semangů na Malajském poloostrově, 1928), *The Decorative Art of the Aborigines of the Malay Peninsula* (Dekorativní umění domorodců Malajského poloostrova, 1929), *Krankheit und Krankheitsbekämpfung bei den Pygmäen* (Nemoc a potírání nemoci u Pygmejů, 1933), *Afrika verliert sein Gesicht: Der Prozeß der Akkulturation* (Afrika ztrácí svou tvář: Akulturační proces, 1950), *Die Religion der Primitiven* (Náboženství primitivů, 1951), *Pygmy Music and Ceremonial* (Pygmejská hudba a rituály, 1957) nebo *Das Pygmäenproblem einst und heute* (Problém Pygmejů kdysi a dnes, 1958).

V oblasti *biologické antropologie Pavel Šebesta spolupracoval s českým lékařem a antropologem Jindřichem *Matiegkou (1862–1941), s nímž ve 30. a 40. letech publikoval řadu vědeckých článků v časopise *Anthropologie*, jako například *Dítě středoafričských Pygmejů a jeho tělesná povaha* (1935).

Šebestovy sbírkové předměty jsou uloženy v expozicích *Národního muzea – Náprstkovo muzeum asijských, afrických a amerických kultur a *Hrdličkova muzea člověka Univerzity Karlovy v Praze; zahrnují kosterní materiál, fotografie a sádrové negativy odlitků kosterních fragmentů, jež realizoval český sochař Miloslav Beutler (1897–1964) v letech 1936–1937.

Pavel Šebesta patří k významným reprezentantům rakouské etnologické školy a průkopníkům moderní etnologie a antropologie ve střední Evropě. (Barbora Půtová)

Scheler, Max (22. 8. 1874, Mnichov, Německo – 19. 5. 1928, Frankfurt nad Mohanem, Německo), německý filozof; zakladatel moderní *filozofické antropologie. Zpočátku byl orientován na *fenomenologii, patřil do původního okruhu přímých žáků Edmunda *Husserla a k představitelům tzv. mnichovsko-göttingenské školy. S Husserlovým dědictvím se však rozešel a pokusil se o vlastní koncepci, do níž se stále silněji promítaly prvky materiální *etiky a filozofické nauky o člověku. Koncept vlastní odpovědi na otázku po podstatě člověka, předložený v práci *Die Stellung des Menschen im Kosmos* (1928, česky: *Místo člověka v kosmu*, 1968) z něj nakonec učinil zakladatelskou postavu filozofické antropologie ve 20. století. Podle Schelera se psychický život utváří stupňovitě, rozvíjí se od prostého pociťování, přes instinkty, asociativní paměť, inteligenci, až po uvědomovanou relativní svobodu volby a rozhodování. Nižší stupně přitom zůstávají účinné i ve vyšších formách organizace života. Na nejnižší úroveň řadí Scheler rostlinnou říši, instinkty jsou dominantním rysem *fauny, nejvyšší sféra, inteligence a praktické rozhodování, je vlastní až *člověku, v němž jsou ale obsaženy i dva předcházející. Z toho vyvozuje, že musí nutně existovat nějaký jiný princip, který by nebyl určitelný jako další stupeň v tomto sledu, a přitom stanovoval výlučnost a protikladnost člověka vůči ostatnímu životu. Tento princip označil Scheler termínem „duch“ (*Geist*) a jeho podobu stanovil v „existenciální vyvázanosti ze všeho organického“. Z podstaty ducha a ze způsobů jeho aktivace ve sféře konečné existence (tj. „lidské osoby“, *Person*) vyvodil Scheler základní charakteristiku duchovní bytosti: člověk má svou podstatu v tom, že je otevřený „světu a pro svět“, je *welttoffen*.

Kategorie otevřenosti člověka světu (*Weltoffenheit*) má dva hlavní významy. První je ontologický, protože ukazuje způsob bytí člověka ve světě. Zatímco všichni ostatní živočichové jsou vázáni na své životní prostředí, člověk je vůči světu otevřený, to znamená, že si dokáže svět přizpůsobovat pomocí výkonů svého ducha. Ontologický význam *Weltoffenheit* tudíž říká, *jak* člověk ve světě je. Druhý význam je psychologický. Člověk se adaptuje (**adaptace*) na jakékoli prostředí tak, že dokáže vyjímát jednotlivé jevy jsoucna z celku a objektivizovat je, to znamená, že umí zpředměťovat svět. Vlastním obsahem *Weltoffenheit* je pak *zpředmětnění*, které ale nemůže jít do nekonečna, nýbrž se zastavuje u hranice, kterou je právě duch: aktuální prezentace ducha v každém konkrétním individuu není zpředmětnitelná.

Schelerova filozofická antropologie je tedy v zásadě dualistická (**dualismus*); duch a osobnost jsou nesjednotitelnými principy. Schelerův pokus překonat dualismus ducha a osobnosti poukazem na poznatelnost či přesněji řečeno určitelnost osobnosti prostřednictvím **aktů* její činnosti (osobnost vymezuje Scheler také jako „trvalé uspořádání aktů“) nebyl akceptován už jeho současníky. (Břetislav Horyna)

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (27. 1. 1775, Leonberg, Německo – 20. 8. 1854, Bad Ragaz, Švýcarsko), německý filozof; hlavní představitel německé idealistické filozofie. Narodil se v Leonbergu jako syn starousedlické protestantské rodiny. Jeho otec byl farář a diákon, uznávaný orientalista, který od roku 1777 vyučoval na vyšším semináři v klášteře v Bebenhausenu. Rodina udržovala styky s řadou stoupenců a dobových představitelů protestantské **mystiky* a **pietismu*, kde žila tradice myšlení Jakoba **Böhmeho* (zakladatele protestantské mystiky), ale i Valentina Andreae, zakladatele pietismu. Do rodiny docházeli tzv. švábsí otcové Johann August Bengel (1687–1752) a Christian Friedrich Oetinger (1702–1782). Zvláště Oetinger měl na Schellinga vliv; tento „německý **Swedenborg*“ se pokoušel vytvořit nábožensko-filozofický systém, který hledal paralely mezi přírodní mystikou založenou na Böhmovi a **Newtonovou* teorií gravitace; k tomuto zdánlivě kurióznímu spojení se pozdní Schelling vrátil a hledal podobnosti mezi mystikou a **fyzikou*.

Schelling byl tzv. geniální dítě; v osmi letech uměl řecky a latinsky, v deseti letech byl přijat do semináře v klášteře, kde učil jeho otec (ostatním seminaristům bylo při přijetí mezi 16–18 lety). Studoval především jazyky; vedle několika moderních řečí (angličtina, francouzština, italština, španělština ad.) především arabštinu, hebrejštinu, latinu a řečtinu, které studoval u Johanna Reuchlina, největšího klasického filologa v Německu 18. století. Tyto jazyky včetně sanskrtu zvládl, když mu bylo něco přes 15 let a dostal oficiální úřední povolení, aby směl předčasně nastoupit na **univerzitu* v Tübingenu, kde začal studovat od roku 1790 teologii a filozofii. Tübingenský vzdělávací ústav hrál důležitou roli při utváření filozofie **německého idealismu*: Schelling se zde setkal s Friedrichem Hölderlinem (1770–1843) a s Georgem W. F. **Hegelem*, s nimiž se spřátelil. V diskusích a později při korespondenci s nimi vznikaly jeho první filozofické pokusy. Studium zakončil roku 1795 a nastoupil dráhu domácího učitele. Dostal se do rodiny **barona von Riedesela*, s nímž se odstěhoval do Lipska. Tam se intenzivně věnoval studiu matematiky, medicíny, přírodních věd a filozofie **přírody* a vydal své první naturfilozofické koncepty, zejména *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (Ideje k filozofii přírody, 1797). Tím na sebe upozornil Johanna Wolfganga von **Goetha*, který za něj intervenoval (což nebylo snadné, protože Schelling měl pověst jakobína, demokrata a překladatele Marseillaisy do němčiny) a dosáhl toho, že Schelling získal mimořádnou profesuru na univerzitě v Jeně.

Tím začalo druhé období v jeho intelektuální biografii, období tzv. jenské romantiky. Schelling učil na jedné katedře s **Fichtem*, byl v kontaktu s Goethem a Schillerem; osobně se stýkal s bratry Schlegelovými, **Novalisem*, Tieckem a Schleiermacherem. Z těchto kontaktů si Schelling odnesl podněty ke své filozofii umění (převzal romantickou představu tzv. symfilozofie a sympoezie), rozhodující však bylo, že po Fichtově odchodu převzal přednášky

z transcendentální filozofie, z kterých vzešlo jeho nejsystematičtější dílo, *System des transzendentalen Idealismus* (Systém transcendentálního idealismu, 1800). Po něm roku 1801 následovalo *Darstellung meines Systems der Philosophie* (Podání mého systému filozofie), což je důležitý spis proto, že v něm Schelling vyložil první a hlavní zásady svého systému tzv. filozofie identity.

Roku 1803 Schelling z Jeny odešel a využil nabídky univerzity ve Würzburgu, kde učil od akademického roku 1803–1804. Nebylo to pro něj příliš šťastné období, protože se dostával do náboženských a politických sporů na univerzitě (sporů mezi *katolíky a *protestanty a sporů kvůli tomu, že obhajoval romantické pojetí nového náboženství a *nové mytologie, které ostatní zavrhovali). Filozoficky z tohoto období vytěžil problém vztahu filozofie a náboženství (*Philosophie und Religion* [Filozofie a náboženství], 1804), kde se začal věnovat možnosti náboženské obnovy za hranicemi stávajících náboženství a tomu, jak začlenit spirituální dimenzi do filozofie. Toto téma ho pak doprovázelo po celý život, i když v různých *variantách a podobách zpracování.

Roku 1806 odešel Schelling z Würzburgu do Mnichova na Akademii věd. Zde působil až do roku 1820 a během této doby intenzivně publikoval (z významných spisů například *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit* [Filozofické výzkumy podstaty lidské svobody], 1809). Roku 1811 začal Schelling první práce na spisu *Die Weltalter* (Světavěky). *Verze z tohoto roku zůstala v podobě nezveřejněného konceptu – obsahuje ale Schellingovo největší téma, jemuž se věnoval do konce života, a to problém, jak lze filozoficky vyjádřit, popsat a pochopit dějiny sebezjevení boha ve světě.

Roku 1820 Schelling odešel z Mnichova do Erlangen, kde působil 7 let a kde konal přednášky z filozofie mytologie (*Philosophie der Mythologie* [Filozofie mytologie], 1823). Po sedmi letech byl znovu povolán do Mnichova, tentokrát na zemskou bavorskou univerzitu, kde zastával významné funkce, sestavil celý učební a vzdělávací plán univerzitního studia a velmi se zasazoval o akademické svobody studentů; podle jeho *názoru neměli být jakkoli politicky ani nábožensky omezováni. U studentů měl značnou popularitu a respekt, takže se mu podařilo zabránit dalším krveprolitím při studentských nepokojích roku 1830, které přerostly do revolučních bojů. Roku 1833 byl jmenován *rytířem francouzské Čestné legie a členem korespondentem Pařížské akademie věd.

Na vrcholu své popularity využil nabídky univerzity v Berlíně, kam odešel v srpnu 1840. Zde chtěl především korigovat Hegelův systém a získal si tak oblibu mezi mladohegeliány, jejichž celá generace se tak stala Schellingovými žáky. Studoval u něj Michail Alexandrovič Bakunin (1814–1876), Friedrich *Engels, Arnold Ruge (1802–1880), ale také Jacob Christoph Burckhardt (1818–1897), Sören *Kierkegaard a další. Koncem 40. let Schelling onemocněl; sice ještě pracoval na projektu čistě racionální filozofie (*Darstellung der reinrationalen Philosophie* [Podání čistě racionální filozofie]), který je doložen v jeho deníkových záznamech, ale již není dokončen. Schelling zemřel 20. srpna 1854 během lázeňského pobytu v Bad Ragaz ve Švýcarsku. Na jeho *náhrobku, který nechal postavit bavorský král Maxmilián II., stojí „Prvnímu mysliteli Německa“.

Z hlediska dějin *německého idealismu patří Schelling k jeho nejvýznamnějším představitelům a bývá řazen k tzv. spekulativnímu idealismu. Na rozdíl například od Fichta nebo Hegela není filozofem, který by zanechal velký ucelený systém. Svým způsobem spíš stojí mezi těmito dvěma největšími systematiky německé filozofie jako člověk, který vyhledával, popisoval a zpracovával řadu problémů, aniž by je dováděl do podoby koherentní filozofické soustavy: jeho dílo nemá stanovitelný střed, žádnou osu, jakou byl třeba pro Fichta ve Vědosloví problém „vědění vědění“ nebo pro Hegela dějinná logika vývoje Ducha k sebezpoznání. Na této průběžnosti a soustavné nehotovosti jeho filozofického díla se podílí rovněž jeho osobní, lidský život a osud: v mládí byl spojen s kruhem myslitelů zvaných

později „jenská romantika“ a svým způsobem byl jeho vůdčím duchem, naopak jako starý člověk platil za reakcionáře (i v náboženském smyslu slova), který byl často kritizován.

Schelling byl jako všichni němečtí idealisté postaven před základní problém pokantovské filozofie: existuje zde jistá myšlenka filozofického systému, jak ji formuloval Immanuel *Kant, a zároveň je zde intence k obecnému principu, který by měl takový systém zakládat – touto intencí je taková filozofie vědění, na níž je možné postavit úplný systém lidského vědění.

Že právě to je vrcholný bod Kantovy filozofie, pochopil již Fichte, který se svým Vědoslovím pokusil právě o naplnění této intence k celkovému systému vědění. U Schellinga lze podobnou snahu označit jinak: cíl, který sleduje, je takovým základem filozofie, na němž by mohla vyrůst jednotná, univerzální, všezahrnující filozofie, kterou bychom mohli nazvat absolutní. Schelling nikdy tento cíl nenaplnil celý a nikdy takový systém nevybudoval. Spíše se k němu blížil po různých cestách, které můžeme sledovat spolu s ním a zároveň tak dostaneme základní směry jeho uvažování. Tyto cesty jsou totožné se základními problémovými okruhy, jichž si Schelling všímal především. Jedná se o následující základní problémy Schellingovy filozofie: 1. *vztah jednoty a mnohosti*: existuje absolutní jednota, která je plným protikladem mnohosti?; 2. *vztah absolutního a konečného*, které jsou vůči sobě v určitém poměru a Schellingovi se jedná o to, aby vysvětlil modus tohoto vztahu; 3. *vztah rozumu a dějin* je nesen otázkou, kde se vlastně uskutečňuje lidská svoboda, zda historicky v čase, nebo ahistoricky v rozumu. 4. *poměr mezi rozumem a Zjevením*, to znamená problém vztahu filozofie a náboženství, což jsou dva základní útvary lidského vědomí, ve kterých se vyjevuje absolutno.

Tyto základní problémové komplexy Schellingovy filozofie jsou různě interpretovány. Často se Schellingova filozofie vykládá jako tzv. systém „filozofie identity“ (*Identitätsphilosophie*), nebo jako systém pozitivní filozofie podmíněné nábožensky založeným termínem absolutna. Na této interpretaci je důležité zdůraznění role naturfilozofie, jejíž pomocí dokázal Schelling přesáhnout vliv Fichtova Vědosloví. Další hypotéza předpokládá, že v Schellingově filozofii najdeme dvě hlavní vývojové fáze: Schelling se tak měl prostřednictvím pojmu „osoby“ (*Person*) dostat k otázce svobody, a tu zkoumal ve dvou krocích: 1. výzkumem identity přírody a ducha ve filozofii identity, 2. hlubším a pro Schellinga posléze ústředním výzkumem protikladu mezi svobodou a nutností – tato hypotéza má přednost v tom, že dává větší důraz na filozofii dějin, která je u Schellinga nepochybně důležitá.

Schelling zpracoval určitou koncepci vývoje soudobé filozofie, na němž si uvědomil řadu společenských krizových prvků. Vznikla tak „dialektika krize“, včetně krize filozofie, která je analyzována v Schellingově nejpozoruhodnějším díle *Die Weltalter*. (Břetislav Horyna)

schéma (z řečtiny: *schéma*, „náčrt, podoba, vzhled, charakteristický tvar“):

1. v hlavních, základních rysech naznačená struktura něčeho, jednoduché grafické znázornění, nárys, náčrt, nástin;

2. neživotná, strnulá, zjednodušující *konstrukce (příklad: schematicky pojednaná postava v románu). (Jaroslav Malina)

schéma, mentální, *kategorie označující *kognitivní struktury a mentální *stereotypy, jejichž prostřednictvím lidé na základě předcházejících zkušeností vnímají a interpretují *svět. Podle teorie schémat (anglicky: *schema theory*) si lidský mozek vytváří paměťové struktury, jimiž filtruje a organizuje nové *informace a obnovuje minulé zkušenosti. Pojem schéma v těchto *intencích vymezil již ve 30. letech 20. století britský psycholog Frederic C. Bartlett v rámci sociální psychologie. Odtud jej převzali kognitivní a psychologičtí antropologové, kteří jím označují vysoce generalizované, kulturně specifické struktury znalostí, jež umožňují efektivně uspořádat a zpracovávat velké množství informací.

Schéματα z tohoto hlediska představují mentální reprezentaci *tříd lidí, *objektů, *událostí nebo *situací. Jedná se o druh sociokulturních stereotypů, které aktivně ovlivňují *interpretaci světa. Kdykoliv vnímáme nějaký objekt, jev nebo událost, srovnáváme vstupní informace se vzpomínkami, které jsou zjednodušenou *rekonstrukcí našich původních *vjemů. Proto také při setkání s novým objektem, jevem nebo událostí neregistrujeme všechny detaily, ale na základě zkušenosti zasazujeme nové informace do některého již existujícího schématu v naší mysli. Proces, při kterém v paměti vyhledáváme a využíváme schémata, jež jsou nejkonzistentnější se vstupními daty, se nazývá schematické zpracování údajů. V průběhu *socializace a *enkulturace si děti v různých kulturách osvojují různé typy schémat. Současně dochází k posilování těch zkušeností, které jsou typické a lépe „zapadají“ do již existujících schémat. Jedním z důvodů, proč příslušníci stejné kultury sdílí podobná schémata, je tendence spoléhat se na typické duševní představy a zážitky. Protože v každé kultuře existuje normativní řád a obecně uznávané vzorce chování, v průběhu *sociální interakce je v myslích jednotlivců posilován typický model skutečnosti a společně sdílená schémata. Schémata silně ovlivňují lidské chování, protože zahrnují vědomé i nevědomé složky kognitivních, emotivních i motivačních procesů.

Teorie schémat na jedné straně vysvětluje, jak v rámci jedné kultury vznikají společně sdílené kulturní stereotypy, na straně druhé umožňuje objasnit, jak rozdílné individuální zážitky formují jedinečná schémata. V moderní *industriální společnosti se pod vlivem *masmédií utváří *univerzální schémata, která sdílejí miliony lidí. V rámci menších sociálních a etnických skupin se formují kulturní schémata sdílená příslušníky dané *kultury, *subkultury nebo *kontrakultury. Vedle společně sdílených schémat, pod vlivem individuální zkušenosti, ale vznikají jedinečná schémata, která mohou poskytnout nové modely pro chování dospělého jedince. Zde se skrývá potenciál lidské *svobody – možnosti nové sociální volby, která ve svých důsledcích může vést ke *kulturní změně.

Využití teorie schémat k výzkumu socializace a enkulturace představuje významný trend v současné *psychologické antropologii. Koncepce schémat totiž umožňuje studovat vztah osobnosti a kultury v rámci kognitivních věd, které vedle *kognitivní antropologie, *psychologie a *lingvistiky, zahrnují poznatky neurovědy, filozofie a vědy o umělé *inteligenci. Charakteristickým rysem takto orientované psychologické antropologie je důraz na studium procesů vnímání, usuzování a rozhodování v různém kulturním *kontextu. Zvláštní pozornost je věnována tomu, jak jsou informace v mysli příslušníků určité kultury uspořádány do podoby „kognitivních modelů“ nebo „*kulturních scénářů“, které slouží k interpretaci světa a utváření chování. (Václav Soukup)

schémata, grantová a úvěrová, schémata spjatá s fondy *Evropské unie, z nichž v České republice každý spravuje samostatná specializovaná organizace, která vydává výzvy k předkládání nabídek. Nabídky se žádostmi mohou předkládat organizace i jednotlivci. Každá výzva k předkládání nabídek obvykle platí po dobu tří měsíců a konkrétní grantový nebo úvěrový program mívá několik kol s výzvami k nabídkám. (Marie Dohnalová)

Scheuermannova nemoc, *nemoc, Scheuermannova.

Schiele, Egon Leo Adolf (12. 6. 1890, Tulln an der Donau, Rakousko – 31. 10. 1918, Vídeň, Rakousko), rakouský malíř a grafik; významný představitel *expresionismu a evropské *avantgardy. V letech 1906–1909 studoval na vídeňské Akademii výtvarného umění pod vedením německého malíře Christiana Griepenkerla (1839–1912). V tomto období Schieleho oslovila zejména Vídeňská secese a díla rakouského malíře Gustava *Klimta (1862–1918), jak je patrné například na obrazech *Danae* (1909), *Žena v černém klobouku* (1909) nebo *Stojící dívka v kostkovaném šátku* (1910). Jeho další raná tvorba vznikla pod vlivem evropských umělců, jimiž byli švýcarský malíř Ferdinand Hodler (1853–1918), francouzský malíř Henri *Toulouse-Lautrec (1864–1901) a norský malíř Edvard *Munch (1863–1944). V roce 1911 se stal členem mnichovského uměleckého spolku Sema, k jehož

členům patřili švýcarský malíř německého původu Paul Klee (1879–1940) a rakouský grafik a ilustrátor českého původu Alfred Kubin (1877–1959).

Umělecký rukopis Egona Schieleho se vyznačoval expresivní, přeškrťávanou a přerušovaně vedenou kreslířskou linií. Své kresby koloroval technikou *akvarelu, *kvaše a *tempery. Vedle těchto technik uplatňoval také *olejomalbu. Náměty jeho tvorby zahrnují krajiny (*Krajina v Dolním Rakousku*, 1907, *Krajina se dvěma stromy*, 1913), zátiší (*Melouny*, 1905, *Zátiší s květinami*, 1911), kompozice s personifikací smrti (*Těhotná žena a smrt*, 1911, *Smrt a muž*, 1911), květiny (*Květinové pole*, 1910, *Slunečnice II*, 1909), portréty (*Max Oppenheimer*, 1910, *Portrét Wally*, 1912) a autoportréty (*Sedící mužský akt*, 1910, *Autoportrét v červeném plášti*, 1917).

Z množství autoportrétů vyniká posunutím hranic lidské intimity zejména *Erós* (1911), na němž Schiele zobrazil sebe, jak sedí a oddává se *masturbaci. Jeho odhalené tělo částečně zakrývá dlouhý plášť a ohnutá ruka se dotýká ztopořeného *penisu, který vyniká barevným provedením na neutralizovaném pozadí. Schiele věnoval pozornost tvorbě *aktů, vyobrazení mileneckých dvojic, *koitu a sexuálně vyhoceným a pudovým projevům. Zejména akt povýšil na stěžejní téma, které se postupně formovalo k plně expresivnímu výrazu: hranatými, useknutými tvary, zvýrazněnými obrysy a barevnými akcenty odhaluje skrytá místa lidského těla i duše.

V panoramatickém obrazovém cyklu Českého Krumlova *Mrtvá města* navázal na mýtus o nehybnosti pozvolna žijícího města, které literárně zpracoval belgický prozaik a dramatik Georges Rodenbach (1855–1898) v románu *Bruges-la-Morte* (Mrtvé Bruggy, 1892). Schiele vytvořil také další obrazy Českého Krumlova, jako například *Dům na řece* (1915).

Schieleho sexuální, erotické a pornografické motivy se vyznačují šokující otevřeností, blízkostí záběrů, porozuměním ženskému kouzlu, rozkoši a vášnivosti. V rané fázi jeho uměleckého vývoje vznikla díla, která dokonce podhalují neprozkoumanou oblast dětské *sexuality. Schieleho přitahovaly sourozenecké vztahy, stejně jako vztahy mezi ženami. Sestra Gerti se stala jeho prvním modelem a zároveň bránou do ženského světa. Žena a její *kult v jeho *imaginaci bilancují ve variujících podobách odhalených vášní, perverzit a provokativní rafinovanosti. Schiele se zaměřil zejména na animální typologii ženy – pouličně vyhlížející dívku, oděnou zpravidla v punčochy a košilku, obutou v kotníkové kozačky nebo pouze překrytou panensky bílým prostěradlem. Prostřednictvím těchto rekvizit dokázal vyjádřit pocity surového světa, zbaveného *lásky a hodnot. Inspirace tvorbou belgického grafika a ilustrátora Féliciena Ropse (1833–1898) je patrná na listě *Snové ohledání* (1911) v zobrazení otevřeného klína a detailních záběrů velkých stydkých pysků, pokrytých na zevní straně výrazným ochlupením tmavého tónu. Na kontrastu andělské tváře mladé dívky a vyzývavé surovosti jejího obnaženého pohlaví je založen Schieleho list *Tmavovlasá dívka s vyhrnutou sukni* (1911). Napětí mezi smyslností, uspokojováním tělesných žádostí a zalíbením ve vlastním ženském těle provází listy *Wally v červené halence* (1913) a *Žena v zeleném turbanu* (1914). Ztvárnění kostnatých údů, umocněné rudofialovými a modrofialovými odstíny kůže, reprezentují například listy *Ženský akt skloněný kupředu* (1912), *Panna* (1913) nebo *Sedící ženský akt* (1914). Situaci prostoupenou šklebem lidské existence v zajetí nelítostné osudovosti zachytil na listě *Milenci* (1914–1915). Kladl důraz na vystižení křivek ženského těla, jež dominují v listech *Ležící ženský akt se zelenou čepicí* (1914) a *Klečící žena, opírající se o své lokty* (1917). Porozumění *lesbické tematice a žádostivosti vzájemného kontaktu nahých těl je patrné v obrazových plátnech z roku 1915 – *Dvě ženy v propletené poloze* a *Dvě objímající se ženy (Ženský pár)*. V dílech *Koitus* (1915) a *Přátelství* (1915) zobrazil tělesnou blízkost aktérů, oddávajících se slasti a smyslné rozkoši z pohlavního styku. Obrazové plátno *Objetí* (1917) zaznamenává citovou vroucnost a projevy něžnosti zobrazené milenecké dvojice, jež je pohlcena světem vzájemné intimity. List *Ležící žena s rezavými vlasy* (1917) je pojednán ve vybízivé pozici éterické bytosti s bohatými

kadeřemi vlasů a nataženými pažemi. Novodobou Venuši v podobě milenky ztvárnil v díle *Ležící žena v zelených bačkorách* (1917), jejíž červeň v obličejí, zavřená víčka a uvolněná poloha těla napovídají o slastně vychutnávaném a pozvolna ustupujícím vzrušení. Upřený ženský pohled. skrývající tajemství *feminity a přitažlivosti, vystihl v dílech *Sedící žena s pokrčenou levou nohou (Editha)* (1917) nebo *Sedící ženský akt s rukou na rameni* (1917).

Kontroverznost Schieleho tvorby dokládá konfiskace jeho erotických kreseb v roce 1912 a s tím související krátkodobý pobyt ve vězení. Schiele si však na své skandální pověsti zakládal: „Zajdu tak daleko, že před mými obrazy se všichni budou třást hrůzou. Moje obrazy budou muset být umístěny ve stavbách podobných chrámům.“

Schieleho tvorba představuje originální syntézu secesní stylizace, expresivní nadsázky a naturalistické obnaženosti lidského těla. Z antropologického hlediska je možné jeho dílo interpretovat jako součást snahy dekadentně orientovaných umělců (Aubrey Vincent Beardsley, Félicien Rops) narušit dobové stereotypy vnímání lidského těla a dekonstruovat měšťácké představy o morálce a žádoucích vzorcích chování. Tehdejší císařská Vídeň prožívala tuto situaci snad ještě intenzivněji než jiné evropské metropole také prostřednictvím vlivných teorií psychiatra Sigmunda *Freuda (1856–1939) nebo filozofa Otty *Weiningera (1880–1903). (Barbora Půtová)

Schindler, Raoul (11. 3. 1923, Vídeň, Rakousko), rakouský psychoterapeut. Vytvořil *psychologickou typologii člověka založenou na sociálně psychologickém postavení jedinců v malé skupině (tzv. *Rangdynamisches Positionsmodell*). (Jaroslav Malina)

schistosomiáza, *bilharzióza.

schizma (z latiny: *schisma*, „rozštěpení, rozkol, schizma“), *rozkol.

schizma, Alexandrovo, vícepapežství druhé poloviny 12. století, které ovlivnilo veškerý politický systém západní Evropy. Vzniklo dvojí volbou *papeže roku 1159, kdy byli současně do této funkce zvoleni Alexandr III. a Viktor IV. Zatímco Viktor IV. byl uznán a podpořen německým *císařem Fridrichem I. Barbarossou, s německými *biskupy a s *Němci sympatizujícími panovníky ve východní a severní Evropě, realizoval Alexandr III. velkou proticísařskou *koalici severoitalských *měst a západoevropských *monarchií (Anglie a Francie). Jednoty však nemohlo být dosaženo ani na četných *synodech. Fridrich I. byl donucen ustoupit a uznat *mírem v Benátkách v roce 1177 papežem Alexandra III.

Význam schizmatu: a) poprvé bylo koalici italských a západoevropských *zemí zabráněno císařským nárokům spolurozhodovat při volbě papežů; b) Anglie a Francie se prosadily proti římskoněmeckému císaři a způsobily mu citelnou porážku v evropském měřítku. (František Čapka)

schizma, islámské, *rozkol, islámský.

schizma, papežské, *rozkol, Velký západní.

schizofrenie (z řečtiny: *σχίζω* – *schizein*, „rozptýlit“ a *φρήν* – *frén*, „mysl“), mentální *nemoc charakterizovaná abnormálním vnímáním, prožíváním a vyjadřováním reality. Tato nemoc má mnoho podob a projevů od lehčích až po velmi závažné; klasicky je dělena do 4 skupin (v praxi nejednoznačných): 1) *hebefrenní schizofrenie* (projevuje se v období dospívání, zejména nevhodným a necitlivým chováním vůči okolí nebo náladovostí – okolí může symptomy považovat za projevy puberty; může být provázeno nelogickou řečí); 2) *katatonní schizofrenie* (vzácná, provázená psychomotorickými poruchami, kdy postižený zaujímá nezvyklé až krkolomné polohy, v nichž setrvává bez hnutí i několik hodin; tyto epizody jsou vzápětí vystřídané agitovaným a neklidným chováním); 3) *paranoidní schizofrenie* (je nejznámější, postižený trpí bludy a paranoiou – má pocity, že je pronásledován, v ohrožení a nebezpečí; mohou se přidávat také halucinace jak sluchové – typické jsou hlasy, které se o dotyčném baví, komentují jeho chování, případně mu přikazují). 4) *simplexní schizofrenie* (postupné uzavírání se do sebe sama, desocializace, ztráta hygienických návyků apod.).

Schizofrenií trpí zhruba 2 % populace (muži i ženy, i když u mužů propuká choroba statisticky dříve), nejčastěji se projevuje mezi 15.–30. rokem. Vedle genetických dispozic (jeden z rodičů schizofrenik – pravděpodobnost výskytu u dětí 13 %; oba rodiče schizofrenici – pravděpodobnost výskytu u dětí 24 %) byly zaznamenány také rizikové faktory prostředí (podvýživa matky v prvním trimestru, chřipkové onemocnění matky ve druhém trimestru, nízká porodní hmotnost, porodní komplikace, nedostatečné rodinné vztahy a *komunikace v rodině, *šikana a posměch okolí). Příčinou vzniku většiny psychotických příznaků u schizofrenie je zvýšená tvorba neurotransmiteru dopaminu, který je produkován limbickým systémem a jeho úkolem je hierarchizace pozitivních a negativních zážitků. Tímto způsobem je člověk schopen v životě rozlišovat mezi důležitými a nedůležitými informacemi. U schizofreniků je správná produkce dopaminu narušena a dochází k jeho nekontrolovatelnému vlévání do limbického systému. Důsledkem toho je, že schizofrenik (aniž by chtěl) nesprávně vyhodnocuje některé vjemy jako důležité, jeho mysl mu tak podává zkreslený obraz reality. (Sandra Sázellová)

schizomélie, též *hypodaktylie, nedokonalý vývoj končetin s defektem *kostí sahajícím až na předloktí nebo *bérec, může chybět *radius nebo *ulna či *tibia nebo *fibula. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Schlegel, Friedrich (10. 3. 1772, Hannover, Německo – 12. 1. 1829, Drážďany, Německo), německý filozof, literární teoretik, spisovatel; spoluzakladatel a jeden z hlavních představitelů okruhu tzv. rané jenské romantiky. Původně byl připravován na dráhu obchodníka, pak studoval v Göttingenu práva a posléze se stal spisovatelem na volné noze. Po roce 1795 se seznámil s Friedrichem von Hardenbergem (*Novalis), Johannem Gottliebem *Fichtem, Friedrichem D. E. Schleiermacherem a dalšími mladými vzdělanci své doby, kteří se sešli v Jeně a z jejichž působení vzešlo hnutí rané romantiky.

Schlegel patřil mezi nejaktivnější literáty, věnoval se poetologii, vyjadřovacím a komunikačním možnostem nové literatury a vlivu orientálních kultur na rozvoj básnictví na *Západě. Dějiny moderní literatury ovlivnila zejména jeho nová teoreticky propracovaná koncepce *ironie. Společně se svým starším bratrem Augustem Wilhelmem Schlegelem vydával několik literárně kritických časopisů, které zveřejnily většinu základních raně romantických textů; nejznámějším mezi těmito tituly byl časopis *Athenaeum*, který se stal téměř oficiálním romantickým médiem. Schlegelova nejrozsáhlejší a nejvýznamnější vědecká práce se ale týkala problematiky srovnávací gramatiky a lingvistiky, kterou uvedl na příkladu indických jazyků *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (O jazyce a moudrosti Indů, 1808). Na základě tohoto díla je považován za zakladatele německé indologie.

V roce 1808 Schlegel konvertoval k římskému *katolicismu a zásadně změnil své filozofické a politické postoje. Působil ve Vídni a ve Frankfurtu, především ve službách *knížete Metternicha, pro kterého zpracovával návrhy politických změn v ponapoleonské Evropě. Schlegel je autorem většiny materiálů, s nimiž Metternich přišel na jednání vídeňského kongresu 1815, kdy se rozhodovalo o restaurativním politickém kurzu Evropy po *Velké francouzské revoluci; vypracoval například návrh nové německé *ústavy, návrh *zákonu o cenzuře apod. Kromě toho se celkově změnila Schlegelova náboženská filozofie a přešel po konverzi na pozici ultrareakčního náboženského *konzervativismu, ve kterém jasně převládá *dogma nad *rozumem a potlačují se všechny prvky *kriticizmu. Česky vyšly překlady některých Schlegelových spisů in Břetislav Horyna, *Dějiny rané romantiky*, Praha 2005; Aleš Urválek, *Dějiny německého a rakouského konzervativního myšlení*, Olomouc 2009. (Břetislav Horyna)

Schlick, Moritz (14. 4. 1882, Berlín, Německo – 22. 6. 1936, Vídeň, Rakousko), rakouský filozof. Představitel *novopozitivismu a spoluzakladatel analytické filozofie, jeden z hlavních zástupců *Vídeňského kruhu. Za základ filozofické metody pokládal logickou lingvistickou analýzu. O život přišel v době nástupu *nacismu; v červnu 1936 ho na schodech Vídeňské

univerzity zastřelil jeden z bývalých studentů, stoupenec nacismu a protižidovského hnutí (ačkoliv sám Schlick Židem nebyl). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Schliemann, Johann Ludwig Heinrich Julius (6. 1. 1822, Neubukow, Mecklenburg-Schwerin, Německo – 26. 12. 1890, Neapol, Itálie), německý archeolog, původně obchodník. Inspiroval se homérskými básněmi a na tomto základě objevil *Tróju (1870), odkryl královské pohřebiště v *Mykénách (1874), palác v Orchomenu a podnítil zájem archeologů o předřeckou, egejskou kulturu (*civilizace, egejská). Z díla: *Mykenä* (Mykény, 1877), *Ilios* (Ilios, 1881), *Troja* (Trója, 1883), *Tiryys* (Tíryns, 1886). (Jaroslav Malina)

Schmidt, Wilhelm (16. 2. 1868, Hörde [dnes Dortmund], Německo – 10. 2. 1954, Fribourg, Švýcarsko), rakouský etnolog, lingvista a teolog; stoupenec *difuzionismu. Navázal na koncepci Fritze *Graebnera a podílel se na vybudování difuzionistické *německo-rakouské školy kulturních okruhů. V rámci působení v misionářském semináři v Mödlingu, kde v roce 1931 založil vědecký Institut Anthropos (Anthropos-Institut), a mnohaleté přednáškové činnosti na univerzitách ve Vídni (1921–1938) a Fribourgu (1941–1948) vychoval řadu žáků, kteří při svých *misiích uskutečnili velké množství antropologických terénních výzkumů věnovaných problematice náboženství. Vlastní názory na původ a podstatu náboženství formuloval ve dvanáctisvazkovém díle *Der Ursprung der Gottesidee* (Původ ideje Boha, 1912–1955). V opozici k evolucionistickým teoriím, které spojovaly genezi náboženské víry s polyteismem, se Schmidt prostřednictvím etnografických dat pokusil prokázat hypotézu, podle níž prapůvodní formou náboženství byl monoteismus.

Teorii *kulturních okruhů rozpracoval zejména na jihoamerickém a africkém materiálu. Z díla: *Kulturkreise und Kulturschichten in Südamerika*, in: *Zeitschrift für Ethnologie*, 45 (Kulturní okruhy a kulturní vrstvy v Jižní Americe, 1913), *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie* (Encyklopedie kulturně-historické etnologie, 1937). (Jaroslav Malina)

Schmitt, Carl (11. 7. 1888, Plettenburg, Německo – 7. 4. 1985, Plettenburg, Německo), německý teoretik státu a práva, před *druhou světovou válkou jeden z ideových obhájců *Třetí říše Adolfa *Hitlera. Představitel politického *realismu v tradici Niccolò *Machiavelliho a Thomase *Hobbese. V období Výmarské republiky (1918–1933) se stavěl proti státoprávnímu pozitivismu Hanse *Kelsena a ostře kritizoval *liberalismus, jehož zastánci v parlamentu jsou podle Schmitta „diskutující třídou“, která není schopná v případě potřeby činit zásadní rozhodnutí (v té době byl Schmitt paradoxně ještě veden obavami o osud výmarské demokracie). Tento tzv. decizionismus souvisí se Schmittovým chápáním politické sféry (politična, *Das Politische*), kritériem jehož existence je vztah přítel-nepřítel. Ten vzniká kdekoliv, kde existuje možnost fyzického zničení, a mezi státy tato možnost existuje neustále. *Diktatura, která v případě potřeby suspenduje ústavní normy, a sama svými rozhodnutími vytváří vlastní *legitimitu, je tak ospravedlněna poukazem na reálně existující podmínky a *kontext politického rozhodování, což je podstatou politického realismu. Po *druhé světové válce se Schmitt věnoval mezinárodnímu právu a kritice koloniálního útlaku.

Z díla: *Politische Theologie* (Politická teologie, 1922), *Der Begriff des Politischen* (1932, česky: Pojem politična, 2007), *Legalität und Legitimität* (Legalita a legitimita, 1932), *Theorie des Partisanen* (Teorie partyzána, 1963). (Pavel Dufek)

Schmorlovy uzly, *uzly, Schmorlovy.

Schneider, David M. (11. 11. 1918, New York, USA – 30. 10. 1995, Santa Cruz, California, USA), americký antropolog. Zabýval se zejména problematikou *příbuzenství, rozpracoval metodologii a teorii *symbolické antropologie. Z díla: *American Kinship: A Cultural Account* (Americké příbuzenství: Kulturní příčina, 1968), *A Critique of the Study of Kinship* (Kritika studia příbuzenství, 1984). (Jaroslav Malina)

scholastika (z latiny: *scholasticus*, „učitel“):

1. školská *filozofie, tradice filozofie jako základu každého vzdělání (na *teologii a církevních autoritách bylo závislé vyučování všech předmětů, filozofie, *práva, ale také například *medicíny), jako předmětu vyučování ve středoškolských (tj. církevních) školách. Tato filozofie usilovala o ucelený teologicko-filozofický systém *křesťanského náboženství. Pramenem jí bylo *Písmo svaté a prostředkem zásady čisté *logiky a odvolávání se na uznané *autority, například *Platóna a *Aristotela, ale také arabské a židovské filozofy, přírodovědce a lékaře. Vznikala postupně od 8. století, zejména v díle anglosaského filozofa a teologa Alkuina z Yorku (730–804), vrcholil *Tomášem Akvinským, který spojil Aristotelovu metafyziku s obsahy křesťanské *víry. Zakládáním *univerzit a sdružováním vyučujících i žáků v samosprávná společenství (Bologna, Paříž, později *města Anglie, Itálie, Německa a Španělska) se učební proces osvobodil ze závislosti na *kláštěrech a biskupských sídlech, čímž se společnosti otevřely vnější vzdělanostní vlivy. Tyto faktory postavily před scholastiku úkol dosáhnout shody teologických *dogmat s novými přírodovědnými *názory a *metodami. Přes odpor a kritiku filozofů, vědců i reformátorů byla scholastika v evropských (a zejména středoevropských katolických i luterských) školách základem výuky až do 18. a 19. století. (Viz též *trivium – quadrivium.);

2. v přeneseném (a obvykle pejorativním) významu se termín scholastika (scholastický) používá k označování jakéhokoli dogmatického, strnulého učení nebo způsobu argumentace založeném na citátech, neživotného, od života odtrženého, zkostnatělého způsobu myšlení nebo výkladu. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Schöningen (Německo), *lokalita z období *starého paleolitu; proslula zejména objevy dřevěných *oštěpů. (Jiří A. Svoboda)

Schopenhauer, Arthur (22. 2. 1788, Sztutowo u Gdaňsku, Polsko – 21. 9. 1860, Frankfurt nad Mohanem, Německo), německý filozof; představitel *voluntarismu, *iracionalismu a *pesimismu. Hlavní zásadu jeho filozofie naznačuje jeho stěžejní dílo *Die Welt als Wille und Vorstellung* (Svět jako vůle a představa, 1818/1819, 2. díl 1844). Významně ovlivnil Františka *Weyra, Friedricha *Nietzscheho a další osobnosti a směry ve filozofii, právu a v dalších oblastech. Například Schopenhauerova *recepce *Kantovy filozofie se stala východiskem *normativní teorie práva. (Jaroslav Malina)

schopnosti, motorické, vnitřní integrované biologické předpoklady k pohybové činnosti. Jsou to vlastně obecné kapacity jednotlivce k motorické činnosti, které jsou částečně geneticky podmíněné a rozvíjené (více nebo méně) v průběhu života. K základním motorickým schopnostem se řadí schopnosti silové, rychlostní, vytrvalostní a koordinační. Podrobným studiem motorické schopnosti se zabývá *antropomotorika. (Josef Pavlík)

Schráníl, Josef (5. 4. 1893, Praha – 20. 3. 1940, Praha), český archeolog a antropolog; univerzitní profesor. Na pražské *univerzitě studoval nejen archeologii a historii, ale také antropologii, ve studiu pak pokračoval v Paříži (École du Louvre, École d'anthropologie). Od r. 1914 působil v pravěkém oddělení Národního muzea v Praze, které v letech 1929–1935 vedl. Na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze přednášel od roku 1922, od roku 1935 jako řádný profesor prehistorické archeologie; byl předsedou Společnosti československých praehistoriků (1931–1940), členem rady zahraničních vědeckých institucí.

Zpočátku se zaměřil na *dobu bronzovou, později spíše na raný *středověk, vytvořil ale i významnou syntézu *pravěku Čech a Moravy (*Vorgeschichte Böhmens und Mährens* [Pravěk Čech a Moravy], 1928). Z dalšího díla: *Studie o vzniku kultury bronzové v Čechách* (1921); *Kultura laténská a její vlivy na popelnicová pole v Čechách* (1922), *Země české za doby knížecí* (1932). (Karel Sklenář)

Schregerův vzorec, *vzorec, Schregerův

Schumpeter, Joseph Alois (8. 2. 1883, Třešť – 8. 1. 1950, Taconic, USA), rakouský ekonom a politolog. Pocházel z rodiny moravského textilního továrníka, ve Vídni absolvoval studium právních věd, jejichž součástí byla i ekonomie. V letech 1914–1924 působil ve

státních službách, na přelomu let 1919/1920 byl krátce rakouským *ministrem financí. Více uspěl ve své akademické dráze: zejména významné bylo jeho působení na *univerzitě v Bonnu (1925–1932) a na Harvardské univerzitě (1932–1950).

Zabýval se zejména teorií hospodářského rozvoje a hospodářského cyklu. Zdůrazňoval úlohu podnikatele jako aktivní, tvůrčí síly ekonomického procesu. Rozpracoval teorii hospodářského cyklu, založenou na inovačních vlnách. Po *druhé světové válce se pokoušel rozvinout teorii o samovolném přerůstání *kapitalismu v *socialismus, která je založena na hypotéze postupné ztráty *kontroly vlastníků nad velkými korporacemi ve prospěch manažerů. Věhlasu a velkého vlivu v politické teorii i praxi dosáhla jeho teorie *elitistické (konkurenční) demokracie.

Z díla: *Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie* (Podstata a obsah teoretické národní ekonomie, 1908), *Theorie des wirtschaftlichen Entwicklung* (Teorie ekonomického vývoje, 1912), *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie* (1942, česky: *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, 2004), monumentální *History of Economic Analysis* (Historie ekonomické analýzy, 1954; vydáno posmrtně). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

schwannom, *neurilemmom.

Schweeger-Hefelová, Annemarie (1916–1991), rakouská etnoložka a historička umění. Uskutečnila výzkumy u Kurumbů (Ňoňosi, Sikomse) v západní Africe, které byly obdobou výzkumů afrických *Dogonů Marcela *Griaulea a Germain *Dieterlenové. Z díla: *Die Kurumba von Lurum: Monographie eines Volkes aus Obervolta (Westafrika)* (Kurumbové z Lurumu: Monografie národa z Horní Volty [západní Afrika], 1972, společně s Wilhelmem Staudem). (Josef Kandert)

Schweitzer, Albert (14. 1. 1875, Kaysersberg, Horní Alsasko, dnes Francie – 4. 9. 1965, Lambaréné, Gabon), německý koncertní varhaník a muzikolog, lékař, filozof a publicista. Zaměnil perspektivu kariéry univerzitního učitele a uznávaného teoretika a činitele kultury za africký prales, aby v Lambaréné (tehdy francouzské Kongo) v roce 1913 založil a vedl nemocnici. Laureát Nobelovy ceny míru za celoživotní snahu o *mírové soužití národů (1952). Z díla: *Das Urwaldspital zu Lambaréné* (Pralesní nemocnice v Lambaréné, 1931). (Jaroslav Malina)

Sia (2183–1752 př. n. l.), polohistorická pololegendární dynastie, za níž vznikly počátky čínské státnosti a kterou lze archeologicky spojit s *lungšanskou kulturou. (Jaroslav Malina)

Siamci, *Thajci.

Siang Jü (též Siang Ťi, 233–202 př. n. l.), čchuský vojevůdce a politik. Vynikl jako vůdce vítězného protičchinského povstání, vyznačoval se nezměrnou krutostí k poraženým, v boji o moc podlehl *Liou Pangovi. V předvečer rozhodující bitvy již bylo jasné, že bude poražen a nejspíš také zabit. Siang Jü nabídl své nejmilejší ženě, aby uprchla a stala se ženou v *harému jeho nepřítele; paní Jü však nabídnutou svobodu odmítla a raději si na místě prořízla hrdlo. Příběh poprvé zaznamenal historik *S'-ma Čchien a později se stal námětem četných historických próz, básní a divadelních her, v moderní době byl zpracován v čínském filmu *Sbohem, má konkubíno*. (Jaroslav Malina)

Siang Jü a paní Jü, *Siang Jü.

siao [čínsky], „synovská oddanost“ (či úcta), kterou byly děti povinovány rodičům, respektive potomci předkům. Implikuje též vzájemnou vazbu: děti se musí postarat ve stáří o rodiče, ti zase byli povinni je žít a vychovat; táž recipocita platí o vztahu staršího a mladšího bratra. Oddaný syn musel sloužit rodičům i po jejich smrti: vypravit pohřeb a provádět pravidelné obřady (viz *kult předků). Nesměl poškodit nic, co od rodičů obdržel, včetně vlastního těla. Snad z toho důvodu se v Číně neujalo mimo jiné *tetování (viz též *kastrace).

Základním textem této morální kategorie je *Siao-t'ing* (Posvátná kniha o oddanosti vůči rodičům), původně dialog *Konfucia s žákem Ceng-c', redigovaný za *Západních Chanů

(206 př. n. l. až 8 n. l.). Pozdější redakce v 10., 12. a 18. století rozšířily poměrně krátký text o komentáře a *paradigmata. V lidové kultuře je *Siao-ting* chápán jako soubor dvaceti čtyř příkladných příběhů, vydávaných v rámci almanachů i samostatně, často s ilustracemi. Rozšířená vydání mohla obsahovat až sto jednoduchých moralistních příběhů, které se převážně netýkají dětství, ale dospělého syna, pečujícího o ohroženého otce nebo matku.

Jednat jako oddaný syn nevyžadoval jen *zvyk, ale i *stát a *právo. Císařova ponaučení (*šeng-sün*), která se za dynastie *Čching (1644–1911) dvakrát do měsíce předčítala lidu, zahajoval příkaz: „Bud' oddaným synem“. Jedinec, který by byl neuctivý vůči rodičům, neobětoval předkům a neudržoval by rodové hroby, mohl být trestně stíhán. „Synovská oddanost“ je prvořadou morální hodnotou a podstatou okázalé úcty vůči starým lidem v *zemích ovlivněných *konfucianismem. Stejně jako slepá poslušnost a potlačená samostatnost, vlastní hrdinům četných čínských románů a filmů, které jsou rovněž jejím důsledkem. (Lucie Olivová)

Siao Kang, císař Tien-wen dynastie *Liang (503–551), čínský panovník a literát. Je mimo jiné autorem osmiverší o vlastní ženě; významné odmlčení po čtvrtém verši spolu s některými detaily (rozcuchaný účes, voňavým potem prosáklé prádlo) implikují milostný *akt a báseň byla proto označena jako „pornografická“ a zatracována jako jeden z projevů úpadku *mravů v době Jižních dynastií (zhruba 3. století až konec 6. století). (Olga Lomová)

siaotchunská kultura, *kultura, siaotchunská.

siao-čuan [čínsky], „malá pečeť“, název reformovaného čínského písma, upraveného za účelem sjednocení s *variantami v ostatních státech; reforma byla provedena na příkaz *Prvního svrchovaného císaře Čchinů po sjednocení Číny v roce 221 př. n. l. (Viz též *kaligrafie, čínská.) (Jaroslav Malina)

siao-žen („malý člověk“), konfuciánský termín označující opak dokonalého člověka – *t'ün-c' nebo *t'ün-žen. (Jaroslav Malina)

sibiřská etnika, *etnika, sibiřská.

sibiřské národy, *etnika, sibiřská.

Sibonejové (jméno je patrně odvozeno z aravackého *siba* a *ejeri*, „Skalní lidé“), zaniklé *indiánské populace, zřejmě pocházející z Floridy, které v době příchodu *Španělů (v roce 1492) obývaly většinu Kuby a část Haiti. V 16.–17. století byli Sibonejové vyhubeni, jejich *jazyk není znám. Sibonejové byli lovci, sběrači a rybáři, žili hlavně v jeskyních a v dočasných příbytcích. O společenské organizaci a *náboženství se nedochovaly žádné spolehlivé *informace. (Viz též *lidé v karibské oblasti, první.) (Lukáš Šín)

Sibylla Kúmská, *Apollónova kněžka a slavná věštkyně v kampaňských Kúmách. *Aeneovi poradila, kde má po příjezdu do Itálie založit *město, a zprostředkovala mu setkání se zemřelým otcem Anchísem na prahu *podsvětí.

Obrazy Sibylly Kúmské a dalších věštkyní tohoto jména jsou zachyceny i v renesanční výzdobě křesťanských *chrámů. *Církev v Sibyllyných věštbách totiž viděla určitou obdobu starozákonních *prorocství. Jejich obrazy znázornil *Michelangelo na stropě Sixtinské kaple (1508–1509) a po něm i *Raffael v římském *kostele Santa Maria della Pace (1514). Později zobrazil Guercino Sibylly s *proroky v *katedrále v Piazenze (1626). Roku 1932 byla v Kúmách u Neapole objevena asi sto metrů dlouhá skalní chodba ústící do *jeskyně, kam ve starověku kladli sídlo Sibylly, a jehož popis je znám z *Vergiliový *Aeneidy* (*Aeneis). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Sidamové, etnická skupina žijící v jihozápadní Etiopii v provincii Sidamo a Kaffa; celkový počet se odhaduje na 4,7 milionu. Nejbližšími příbuznými jsou *Oromové. Kromě vlastních Sidamů sem patří ještě populace Džandžero, Kefa, Nao, Ometo aj. Jejich *jazyky patří do *kúšitské větve *afroasijské rodiny. V 19. století se jejich území stalo součástí etiopského *státu. Základní společenskou jednotkou je *párová rodina nebo *polygamní rodina, usídlení je *patrilokální. V minulosti drželi *otroky, jejichž *status byl dědičný.

*Společnost zahrnovala i několik *endogamních kast (kováři, lovci ad.). Většinou jsou *muslimové (*islám od 10.–12. století), část *křesťané a *animisté. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

sídelní areál, *areál, sídelní.

sídelní archeologie, *archeologie, sídelní.

sídelní celek, *celek, sídelní.

sideropenie, nedostatek železa v organismu, projevující se zejména *anémií, kožními a slizničními poruchami a celkově sníženou odolností. V *paleopatologii lze prokázat sideropenii pouze na dobře zachovaných mumifikovaných tělech postižených jedinců (*mumie). (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

sídliště [archeologie, etnoarcheologie], místo na povrchu země, které v minulosti sloužilo pobytu lidského *kolektivu a nese tedy pozůstatky sídlení. Podle vztahu k terénu lze v zásadě rozlišit sídliště otevřená (ve volném terénu) a chráněná (*jeskyně, *převisy), ale i otevřené sídliště může mít částečně přirozenou ochranu (například skalní stěnu – viz *pueblo [Bonito]).

Otevřená sídliště lze dělit na nížinná sídliště (v rovině, ve svahu, jinak nevymezená terénním tvarem) a *výšinná sídliště (na kopci, horní hraně svahu, *ostrožně aj., těmto terénním tvarům víceméně podřízená). Jestliže ani výšinná poloha nechránila osídlení dostatečně, vznikala sídliště hrazená či opevněná, bráněná umělou konstrukcí, jejíž pozůstatky se dochovaly buď na dnešním povrchu (*valy a *příkopy jako pozůstatky *hradeb) nebo pod ním (kúlové jamky a základové žlaby *palisád). Obvykle jde o sídliště výšinná, kde se umělá obrana kombinuje s přirozenou. Místo s *opevněním tvořeným *hradbami, *valy a *příkopy, uzavírajícími určitý prostor v zájmu jeho obrany, se označuje jako *hradíště, tj. místo po zaniklém opevněném objektu, jímž byl ve *středověku *hrad, v předstředověkých obdobích *hradisko jako jednoduchá, raná forma hradu. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

sídliště, výšinné [archeologie], sídliště (na rozdíl od častějšího sídliště nížinného, respektive rovinného) umístěné ve výrazně vyvýšené poloze na izolovaném kopci, na *ostrožně, terénním bloku, je tedy obvykle alespoň ze dvou, ale spíše ze tří stran zřetelně převyšeno nad okolním terénem; méně typická je poloha na okraji náhorní plošiny. Je buď otevřené, nebo hrazené, oba typy se objevují již od *neolitu; nejtypičtějším obdobím hrazených výšinných sídlišť je pak období *eneolitu.

Rozdíl mezi hrazeným výšinným sídlištěm a *hradiskem je spíše relativní: výšinné sídliště je především sídlištěm, jeho hrazení bývá jen jednoduché (*palisáda, *příkop) a jeho účel nemusí být *primárně obranný, zejména pokud má více vstupů a jiné obranně nevýhodné charakteristiky. Jeho plocha je obvykle malá, nejde tedy o *refugium. K druhotným funkcím výšinného sídliště, zejména v eneolitu, lze počítat ochranu počínající kumulace majetku skupiny před okolními skupinami či nepřitelem, chráněné soustředění určitých specializovaných, respektive ritualizovaných výrobních činností (například rané *metalurgie), opěrný bod dálkového směnného obchodu, případně další mocenské či kultovní účely jako u *hradiska. Poznání podoby a funkcí výšinného sídliště bývá však ztíženo tím, že jeho využitelná plocha je omezená a její opakované využívání stíralo stopy předchozích lidských činností. (Karel Sklenář)

sídlištní archeologie, *archeologie, sídelní.

sídlištní jáma, *jáma, kulturní.

sídlištní objekt, *objekt.

sídlištní vrstva, *vrstva.

sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, záhrobní, pohřební areál *Prvního svrchovaného císaře Čchinů asi padesát kilometrů vzdušnou čarou na východ od sídelního *města *Sien-jangu (na severním úpatí pahorku Li-šan při jižním břehu řeky Wej), u dnešní osady Si-jang poblíž města Lin-tchungu v provincii Šen-si, kde byl První císař pohřben po své smrti v roce 210 př. n. l. Výstavbu svého záhrobního sídla zahájil pozdější První svrchovaný

císař Čchinů možná již v roce 246 př. n. l., kdy jako Jing Čeng nastoupil na čchinský trůn, nebo o dva roky později.

Podle historických záznamů byla *mohyla po dokončení vysoká 115,5 metru, měla základnu obdélníkového tvaru s délkou strany od východu na západ 485 metrů, od severu k jihu 515 metrů, s obvodem 2 000 metrů a s plošným rozsahem základny 249 777 čtverečních metrů; hlavní vchod a průčelí byly na východní straně.

Záhrobní sídlo bylo objeveno v roce 1974 a od té doby zde probíhají archeologické výzkumy. Archeologové zjistili, že dnes je mohyla nižší (asi 76 metrů), což bylo způsobeno erozí a dalšími přírodními i jinými procesy v průběhu více než dvou tisíc let. Ze stejných důvodů se snížily rozměry stran (345 metrů ve východozápadním směru, 350 metrů v severojižním směru), obvod (1 390 metrů) i plošný rozsah základny (120 750 čtverečních metrů). Ještě rozsáhlejšími a složitějšími než povrchové *stavby v záhrobním sídle byly struktury zapuštěné pod zemí. Mezi *hradbami vnitřního a vnějšího města (v těsném západním sousedství císařovy mohyly) bylo vybudováno jedenatřicet menších pohřebních jam, uspořádaných do tří řad severojižního směru. V každé *jámě jedné řady byla umístěna terakotová *rakev, obsahující *modely ptáků, jelena a jiných zvířat, zatímco v každé jámě obou ostatních řad byla nalezena terakotová plastika lidské klečící postavy, vysoká asi 70 centimetrů, s výrazem oddanosti ve skvěle vymodelované tváři. Tyto vedlejší pohřební komory na západní straně mohyly (průčelí a vchod se nacházely na východní straně) patrně symbolizovaly císařské zahrady, lesy a lovecké revíry, v nichž klečící postavy představovaly zahradníky, lovčí a hajné, kteří se měli pečlivě starat o květiny, stromy, ptactvo a zvěř. Další podzemní komory se nacházejí asi 350 metrů východně od vnějších hradeb (u dnešní *vesnice Šang-t'iao). Byly uspořádány do tří řad, z nichž každá se táhne asi tisíc metrů. Nálezová situace svědčí o tom, že jámy asi představovaly císařské stáje s koňmi, podkoními a příslušným inventářem.

Dosud odkryté nadzemní a podzemní stavby, jejich uspořádání i obsah interiérů svědčí o tom, že byly do určité míry *replikami toho, co císař budoval a užíval za svého života. Mohyla snad představovala císařský palác, vnitřní a vnější město asi symbolizovalo zakázané město a hlavní město s jeho předměstími, zahradami, loveckými revíry a konírny a terakotoví vojáci a koně možná byli císařskou posádkou umístěnou před branami hlavního města. Celková rozloha záhrobního sídla byla zřejmě mnohem větší. Kromě tří podzemních objektů s terakotovou armádou (*armáda Prvního svrchovaného císaře Čchinů, terakotová), umístěných více než tisíc metrů na východ od vnějšího hradebního pásma, jsou totiž nalézány při archeologické sondáži, po hluboké orbě nebo při hloubení zavlažovacích kanálů a studní cihly, střešní tašky, dlaždice a různé jiné artefakty a *milodary z čchinského období, které vymezují plochu přibližně šestapadesáti čtverečních kilometrů. Na základě takového omezeného zjišťovacího výzkumu nelze pochopitelně spolehlivě stanovit, zda celá tato plocha byla součástí záhrobního sídla Prvního svrchovaného císaře Čchinů. Ale i kdyby bylo tvořeno pouze *hrobkou a jejím bezprostředním zázemím s terakotovou armádou, bylo by monumentem, jaký nemá ve světě srovnatelnou dobu.

Záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů je považováno za jeden z nejvýznamnějších archeologických objevů 20. století, bylo oprávněně vzato pod ochranu UNESCO a zařazeno do seznamu světového kulturního a přírodního dědictví (*Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO v Číně). V roce 1980 byla nad objektem 1 vzklenuta mohutná prosklená hala, takže vzniklo *Muzeum terakotových bojovníků a koní Prvního svrchovaného císaře Čchinů, přístupné široké veřejnosti. (Jaroslav Malina)

Sidón, dnešní Sajdá, moderní *město, historická a *archeologická lokalita na pobřeží Středozemního moře 43 km jižně od Bejrútu (Libanon). Moderní zástavba znemožňuje rozsáhlejší výzkumy, takže minulost města je archeologicky dokumentována pouze útržkovitě. Zdejší osídlení počíná na konci 4. tisíciletí př. n. l. a již v 2. tisíciletí př. n. l. jsou

doloženy styky s mykénskou oblastí a *Kyprem. *Chrám plodnostního a uzdravujícího boha Ešmuna, ochránce sidónského *království, 4 km severně od města, byl zvelebován úsilím řady zdejších (*král Bodašart v 5. století př. n. l.) i cizích panovníků, jmenovitě vládců asyrské (6. století př. n. l.) a achaimenovské říše i helénistických a římských vladařů. Přimo v intravilánu města se nachází pahorek sestávající z rozdrčených lastur ostranky (*murex*), užívaných v dílnách na barvení *textilu, a ze sídlištního odpadu datujícího tuto výrobu do druhé poloviny 1. tisíciletí př. n. l. a prvních století našeho *letopočtu. Důmyslně naplánovaná a zbudovaná přístavní zařízení, využívající přirozených skalních výchozů k vytvoření chráněného kotviště, pocházejí z doby helénistické či římské. Město je obklopeno celou skupinou pohřebišť, užívaných od 18. století př. n. l. po dobu byzantskou. Nejproslulejší památkou zdejší pohřební plastiky je tzv. sarkofág *Alexandra Velikého, skvost helénistické plastiky a chloubou archeologických sbírek Palácového muzea v *Istanbulu. (Petr Charvát)

sidžo, korejská báseň, tříverší o maximálně 45 slabikách, dělené na půlverše. Sidžo mělo závaznou nejen formální, ale i obsahovou strukturu. (Miriam Löwensteinová)

Sienkiewicz, Henryk (5. 5. 1846, Wola Okrzejska, Polsko – 15. 11. 1916, Vevey, Švýcarsko), polský prozaik, dramatik a publicista. Pocházel z polské šlechtické rodiny, studoval lékařství, práva a filozofii na ruské *univerzitě ve Varšavě. V 70. letech 19. století pobýval v USA, cestoval po Evropě a Africe. Je jedním z nejslavnějších Poláků nejen proto, že mu roku 1905 byla udělena Nobelova cena za literaturu, ale také pro statečnost, s níž se zastával zájmů polského národa. Začal jako tvůrce drobných črt a skic, cestopisných causerií, ale nejvíc proslul historickými romány, zejména trilogií *Ogniem i mieczem* (Ohněm a mečem, 1883–1884) a romány *Potop* (Potopa, 1886) a *Pan Wołodyjowski* (1887–1888). Stejně slávy si dobyl jako autor historického románu ze starého Říma o životě prvních *křesťanů *Quo vadis* (1896) a prózou o konfliktu *Poláků s *řádem německých rytířů *Krzyżacy* (Křižáci, 1897–1900). Znamé jsou však i Sienkiewiczovy dobrodružné prózy a cestopisy, například *Listy z Afryki* (Listy z Afriky, 1892) a *W pustyni i puszcy* (Pouští a pralesem, 1911).

*Sexualita je v jeho dílech podřízena křesťanskému *světovému názoru, který zdůrazňuje věrnost a podřízenost ženy muži, byť dobrovolnou, vyplývající z křesťanské víry. Sexualita je v tomto pojetí zapojena do dalších nadřazených kulturně politických vrstev a rodového a národního úsilí (boj za udržení polské samostatnosti). (Ivo Pospíšil)

Sienpiové, starověké *etnikum mongolského původu; v 1.–3. století Sienpiové vytvořili *kmenový svaz na území Mongolska, který se stal základem pozdějších mongolských říší. Již na počátku středověku splynuli s ostatními *mongolskými etniky. (Lukáš Šín)

Sien-jang, hlavní *město státu *Čchin (u dnešního Si-anu) a posléze hlavní město Číny v době *vlády dynastie *Čchin. (Jaroslav Malina)

Sierraleoňané, obyvatelé západoafrické republiky Sierra Leone, kteří jsou převážně černošského *súdánského původu. Z celkového počtu 5,5 milionu (odhad z roku 2005) je přibližně 30 % Mandingů, 30 % *Temnů, 20 % *Kissijů, *Bulomů a zbývajících 20 % připadá na různá jiná etnika včetně *Evropanů a *kreolů. Předpokládá se, že súdáňští *černoši zde žili ve větším počtu až do 16. století, než zahájili *Portugalci obchod s *otroky. V 17. století ovládli území *Angličané a v roce 1808 (po objevení *zlata a diamantů) prohlásili pobřežní částí Sierry Leony za korunní *kolonii Velké Británie. Teprve v roce 1961 dosáhli Sierraleoňané vyhlášení nezávislosti celého území, v roce 1971 došlo k utvoření samostatné *republiky a od té doby vytvářejí též vlastní národní *společenství. (Lukáš Šín)

Sifanové (Si-fan), nechanské etnikum *tibetočínského původu v západní Číně v celkovém počtu téměř 0,5 milionu. Sifanové jsou tradičními chovateli ovcí a drobných domácích zvířat, zemědělci a řemeslníci. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš)

Siger Brabantský (Sigerus de Branbantia, asi 1240–1281/1284), středověký filozof a teolog, jehož základním působištěm byla filozofická fakulta *univerzity v Paříži. Siger Brabantský je hlavním představitelem dobově značně vlivné interpretace *Aristotelovy

filozofie, v níž se nevázal teologickými *dogmaty, ale naopak se pokusil o moderní vědecký a kritický výklad založený na arabských znalostech, zejména na pojetí, které předložil arabský filozof *Averroes (1126–1198). On a další arabští komentátoři využili možností, které jim nabízela aristotelovská terministická *logika k tomu, aby vypracovali systém vědeckých tezí odlišujících se od tezí náboženských.

Siger Brabantský tyto novinky převzal a vytvořil tak myšlenkový směr latinského averroismu, který obhajoval představu nekonečnosti materie, nekonečnosti pohybu ve světě, jednotného ducha společného všem lidem a zřejmě i tzv. teorie dvojí pravdy (pravdy *víry a pravdy *vědy, které nemusejí být vždy identické). Svou naukou se dostal do rozporu s dogmatem o stvoření a s dogmatem o nesmrtnosti individuální duše; jeho hlavní teze byly roku 1270 a znovu 1277 odsouzeny pařížským *biskupem Tampierem jako kacířské. Roku 1276 se Siger Brabantský zachránil před předvoláním ke slyšení u velkého inkvizitora útekem do Orvieta na papežský dvůr, avšak byl umístěn do domácího vězení, kde ho někdy mezi lety 1281/1284 zavraždil jeho kněžský strážce, podle *legendy v návalu šílenství. Vliv Sigera Brabantského sahá hluboko do *renesance a teorie dvojí pravdy byla využívána jako ochrana před církevním pronásledováním ještě během novověkého rozvoje moderní vědy. (Břetislav Horyna)

Sígirija („Lví skála“), osamělé skalisko v centrální části Šrí Lanky, severně od Mahanuvary (Kandy), s pozůstatky *pevnosti z 5. století, skalní galerií skrývající zbytky původní freskové výzdoby a takzvanou zrcadlovou stěnou, na níž náhodní návštěvníci zanechali graffita, představující první dochované literární památky v *sinhalštině. (Jan Filipický)

sigmoideus, -a, -um, esovitý, podobný řeckému písmenu sigma (například esovitý *tračník – *colon sigmoideum). (Ladislava Horáčková)

signatura (z latiny: *signum*, „znamení, značka“), označení uměleckého díla jeho autorem, osobitý podpis celým jménem, iniciálami, monogramem, někdy doprovázený *letopočtem vzniku díla. (Jaroslav Malina)

signorie (z italského: *signoria*, „panství, vláda“):

1. forma *vlády, která ve většině *městských států horní a střední Itálie (Florence, Mantova, Milán, Urbino) vystřídala od 13.–15. století komunální kolegiální zřízení. Šlo o vládu jednotlivce (*signóre*, „pán“), který se převzetím rozhodujících městských *úřadů a odstraněním republikánských institucí stal neomezeným doživotním, později dědičným vládcem. Signorie vedla k vytváření knížecích států s moderními prvky státní správy s centry *renesance;

2. ve Florencii a v oligarchických Benátkách pojmenování vedoucích úřadů (*městské rady) jako nositelů politické *moci. (František Čapka)

sikhismus, indický náboženský systém, založený v 15. století náboženským myslitelem a mystikem Nánakem (1469–1539); spojuje prvky tradičního indického myšlení s abstraktním *monoteismem inspirovaným *islámem. Stoupenci sikhismu (asi 18 milionů příslušníků, z toho asi 16 milionů v Indii; stav v roce 1990) se považují za žáky, tj. sikhly, Nánaka a jeho devíti následníků, sikhských *guruů. Kanonickým textem sikhismu je *Ádigranth*, sbírka *hymnů, básní a *výroků Nánaka, prvních guruů a některých dalších indických mystiků. Podle učení sikhismu lze osvobození (**mókša*) z věčného koloběhu existencí (**sansára*) dosáhnout spravedlivým jednáním a oddaností jedinému *Bohu (**bhakti*), který nemá přívlastků a kterého lze charakterizovat pouze užitím jeho jména. Jedině tento Bůh je skutečný; vše ostatní (včetně *kast, různých náboženských komunit a rozdílů mezi nimi) je *iluze (**májá*).

Původně pacifistické reformní *hnutí začalo měnit svůj charakter během 17. století, kdy k němu konvertovalo mnoho příslušníků rolnických *kast; důsledkem byly *konflikty se státní mughalskou mocí a postupná militarizace hnutí. Tento proces završil poslední, desátý

guru Góbind Singh (1675–1708) založením sikhského *bratrstva, tzv. chálsy, jejíž příslušníci podstupovali zvláštní iniciační *rituál a odlišovali se od ostatních i vnějšími znaky (nestříháním vlasů, nošením charakteristického *turbanu a meče aj.). Po jeho smrti již nebyl volen žádný další guru; tím se stal samotný Ádigranth. Sikhské bratrstvo využilo mocenského vakua, jež nastalo v severní Indii v 18. století po rozpadu mughalské říše, a vedeno schopným vojevůdcem Raňdžitem Singhem (1780–1839) založilo v Paňdžábu vlastní *stát; ten byl poražen ve dvou anglo-sikhských *válkách (1845–1846 a 1848–1849) a připojen k Britské Indii. Po jejím rozdělení v roce 1947 emigrovalo asi 2,5 milionu sikhů z pákistánské části Paňdžábu do Indie, kde v současnosti tvoří většinu v indickém svazovém státě Paňdžáb.

Růst sikhského extremismu, usilujícího o vytvoření nezávislého sikhského státu, vedl v 70. a 80. letech 20. století ke konfliktům s indickou *vládou, které vyvrcholily v roce 1984, kdy indická armáda obsadila hlavní sikhskou *svatyni – Zlatý chrám v Amritsaru. Odvetou za tuto akci bylo zavraždění ministerské předsedkyně Indíry Gándhiové (1917–1984). Extremismus a separatismus však nikdy nenalezl podporu většiny sikhské obce. Dnes jsou Sikhové moderní dynamickou a ekonomicky prosperující *komunitou, zaujímají významné postavení i ve státní správě a v armádě Indické republiky. (Jan Filipický)

sikhská ikonografie, *ikonografie, sikhská.

sikhský chrám, *chrám, sikhský.

síla, Hadí (kundaliní), v indické mystice skrytá energie, jež se jako stočený had skrývá u konce páteře, odkud po probuzení stoupá vzhůru, prochází šesti centry jemnohmotného těla, v nichž probouzí duchovní schopnosti, až dospěje do nejvyššího bodu, lotosu o tisíci lístcích, který představuje transcendentní rovinu, kde hledač překračuje časová omezení a tedy i pouta koloběhu přerazování (*sansáry). (Jan Filipický)

silex (z latiny: *silex*, „kámen, křemen, skála“), petrologicky bezobsažný termín, občas užívaný v archeologické terminologii jako obecné synonymum pro *pazourek nebo *silicity, případně jako obecné označení pro *suroviny *kamenné štípané industrie. (Karel Sklenář)

silicernium (latinsky), pohřební hostina v antickém *Římě. (Jaroslav Malina)

silicit z glacigenních sedimentů, *pazourek.

silicity [petroarcheologie], skupina usazených křemitých *hornin různého původu, tvořených hmotou SiO₂ (*křemen, hlavně jako *chalcedon, nebo opál) a zpravidla obsahujících mikroskopické *fosilie (*bulžník, *pazourek, *radiolary, *rohovec aj.). Vyskytují se někdy v podobě vrstev, ale hlavně jako nepravidelné hlízy uzavřené v sedimentárních horninách, z nichž se uvolňují zvětráváním nebo *těžbou. Přechody mezi silicity nejsou výrazné a jejich určování i názvosloví není dosud ustálené.

Silicity patří k nejvýznamnějším *surovinám pro výrobu *kamenné štípané industrie v době jejího největšího rozšíření v *paleolitu až *eneolitu (zčásti i *kamenné broušené industrie od *neolitu až do počátku *doby bronzové); obdobně jsou užívány v rámci mnoha nativních kultur. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

silikóza, zaprášení plic prachem, který obsahuje oxid křemičitý. Onemocnění se objevuje jako profesionální choroba u celé řady povolání (například u brusičů, kameníků). Prach s příměsí oxidu křemičitého se v *plicích usazuje ve vmezeřeném vazivu v blízkosti průdušinek a krevních kapilár. Kolem těchto ložisek vzniká *emfyzém a je přítomna značná vazivová reakce, proto dochází k vytvoření řady vazivových uzlíků v plicní tkáni. V počátečních stádiích nečiní silikóza postiženému potíže, při těžším stupni se dostaví kašel, dušnost při námaze, bolest na hrudi. Častou komplikací silikózy jsou záněty dýchacích cest a plic, rozedma plic, *tuberkulóza a selhávání pravé *komory srdeční.

V paleopatologii lze diagnostikovat silikózu pouze u mumifikovaných těl postižených jedinců. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Silla, starokorejský stát (57 př. n. l.–935 n. l.) v jihovýchodní části Korejského poloostrova. Podle *mýtu založena *Pak Hjókköse, který byl seslán na Zemi v podobě

vejce. Datace události je však evidentně posunuta zpět a upravena vzhledem k tomu, že právě Silla sjednotila tzv. *Tři království. Silla byla v prvních staletích našeho *letopočtu nejslabším a nejméně rozvinutým ze všech korejských státních útvarů, její stabilizace a následný rozkvět nastal až s příchodem *buddhismu počátkem 6. století. Sillské ambice na sjednocení poloostrova podpořila vojensky tchangská Čína a oba zbylé státy – *Päkče a *Kogurjō – byly poraženy v roce 660, respektive 668.

Takzvaná Sjednocená Silla pak procházela stoletým obdobím rozkvětu, po němž následoval rychlý úpadek, způsobený zejména elitářsky pojatým dělením společnosti. Definitivní zánik státu Sjednocená Silla se datuje rokem 935, kdy jeho poslední *král kapituloval před novou dynastií Wang (stát *Korjō), založenou Wang Kōnem už v roce 918. (Miriam Löwensteinová)

Silvermanová, Carol (30. 3 1951, New York City, USA), americká antropoložka a ciganoložka; profesorka antropologie a folkloristiky na University of Oregon. Romskou kulturou se zabývala po více než 25 let jako výzkumnice, přednášející, aktivistka a interpretka.

Carol Silvermanová se zaměřuje se na Romy v Bulharsku a Makedonii a také na americkou *diasporu a zkoumá vztahy mezi hudbou, politikou, etnicitou, obřadním jednáním a *genderem. Mezi její nejnovější publikace patří: 'Move Over Madonna' Gender, Representation, and the 'Mystery' of Bulgarian Voices (‚Dát prostor Madoně‘ Gender, reprezentace a ‚tajemství‘ bulharských hlasů), in: *Over the Wall / After the Fall: Post-Communist Cultures through an East-West Gaze* [Za oponou / po převratu: Post-komunistická kultura z východo-západní perspektivy], ed. M. Zaborowska, S. Forrester, E. Gapova, 2004; The Gender of the Profession: Music, Dance, and Reputation among Balkan Muslim Rom (Gypsy) Women (Profesní gender: Hudba, tanec a dobrá pověst u balkánských muslimských romských [cikánských] žen), in *Gender and Music: Perspectives from the Mediterranean* (Gender a hudba: Pohledy ze Středomoří), ed. Tullia Magrini, 2003; Trafficking in the Exotic with 'Gypsy' Music: Balkan Roma, Cosmopolitanism, and 'World Music' Festivals (Kšeftování s exotikou s ‚cikánskou‘ hudbou: Balkánští Romové, kosmopolitismus a festivaly ‚world music‘), in: *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene* [Balkánská lidová kultura a otomanská oikumena], ed. Donna Buchanan, 2007; Transnational Cocek: Gender and the Politics of Balkan Romani Dance (Transnacionální břišní tanec: Gender a strategie balkánských romských tanců), in: *Balkan Dance: Essays on Characteristics, Performance, and Teaching* (Balkánský tanec: Eseje o jeho charakteristických rysech, interpretaci a učení), ed. Anthony Shay, 2008; Bulgarian Wedding Music between Folk and Chalga: Politics, Markets, and Current Directions (Bulharská svatební hudba mezi folkem a čalgou: Politika, trh a současné směry), *Musicology* (v tisku); *Performing Diaspora: Cultural Politics of Balkan Romani Music* (Performovat diasporu: Kulturní politika balkánské romské hudby), Oxford University Press, v tisku. Česky: Carol Silverman, Vyjednávání „cikánství“. Situační strategie, in: Jakoubek, Marek, ed., *Cikáni a etnicita*, Praha: Triton, 2008. (Lenka Budilová, Marek Jakoubek)

SIM karta (zkratka z angličtiny: *Subscriber Identity Module*), čipová karta identifikující účastníka celulární sítě a umožňující *komunikaci prostřednictvím *mobilního telefonu. SIM karta má standardizované rozměry 25x15 mm. SIM karta je *počítač skládající se z mikroprocesoru a z různých typů paměti. Mobilní operátor přiděluje SIM kartě unikátní obvykle patnáctimístné číslo IMSI (zkratka z angličtiny: *International Mobile Subscriber Identity*), které umožňuje mobilnímu operátorovi zjistit detaily o SIM kartě připojené do celulární sítě. Toto číslo není totožné s účastnickým telefonním číslem, které je SIM kartě také přiděleno a označuje se zkratkou MSISDN (z angličtiny: *Mobile Station International Subscriber Directory Number*). Paměť SIM karty slouží k ukládání dat uživatele zejména pak *SMS zpráv a telefonních čísel jiných účastníků. Data na SIM kartě jsou obvykle chráněna

autorizačním kódem PIN (zkratka z angličtiny: *Personal Identification Number*). (Martin Soukup)

Sima de los Huesos, *Atapuerca.

Simelská konference, *konference, Simelská.

simonie, *svatokupectví.

simplex, -icis, jednoduchý, prostý (v *anatomii například jednoduchý *kloub – **articulatio simplex*). (Ladislava Horáčková)

simulace (simulakrum) (z latiny: *simulātiō*, „napodobení; předstírání; záminka; pokrytectví“, odvozeně *simulācrum*, „napodobenina, obraz“):

1. [filozofie], pojem spojený s postmoderní (*filozofie, postmoderní) analýzou forem vědění a jejich společenskými a kulturními efekty, které jsou vyvolávány zejména skrze prostředky masové *komunikace; základní pojem teorie simulace francouzského teoretika Jeana *Baudrillarda. Z původního užití, kdy simulakra nahrazovala kulturní hodnoty a jejich užití jako prostředku společenské manipulace, se význam tohoto pojmu velmi rychle rozšířil zejména na výklad problematiky nových komunikačních technologií, informatiky, computerizace, komunikace, digitalizace a vizualizace. Pomocí nových médií se člověk stává mobilnější, může sledovat současně dění na celém světě, protože je však odkázán právě na obrazy vytvářené v médiích (na simulaci skutečnosti), nemá nikdy jistotu, zda to, co sleduje, je záznam skutečných událostí nebo pouhá mediální kulisa. Syntetické obrazy simulaker pronikají žitou skutečností, nemusí však být její nápodobou ani *analogií, ale mohou reprezentovat umělou skutečnost, například v zájmu různých *ideologií. Baudrillard proto označuje simulakra též jako „znázornění bez reference“. Tím, že je možné simulovat reprezentace a *artefakty zcela bez vazby na skutečnost, jen s využitím modelů a kódů, se vytváří nová *autenticita mediálního světa, který je sice umělý, ale zároveň i skutečný; opozice proti němu ztrácí smysl, protože nedokážeme rozlišit mezi „pravým“ a „simulovaným“ světem. Z téhož důvodu ztrácí smysl kritika ideologií. Baudrillardova koncepce simulaker bývá často označována za fatalistickou (*fatalismus), týká se však vážných ontologických, sociologických a politologických problémů, mezi nimiž stojí na prvním místě ovládnutí člověka za pomoci jeho důvěry ve vlastní *svobodu.

Koncept simulakra zavedl Baudrillard v publikaci *L'échange symbolique et la mort* (Symbolická směna a smrt, 1976), v níž uvedl tři řady simulaker: 1. preindustriální (klasická) simulakra, 2. industriální simulakra a 3. čistá (současná) simulakra. Tuto typologii rozšířil o 4. fraktální (radiační) simulakra v publikaci *La transparence du mal: Essai sur les phénomènes extrêmes* (Transparence zla: Esej o extrémních fenoménech, 1990). Preindustriální simulakra vznikala v období *renesance a vyznačovala se napodobováním přírody a přirozenosti (například sametové závěsy). Tento první řád simulaker charakterizuje přirozený zákon hodnoty. Znak zde reflektuje základní realitu. Industriální simulakra jsou spjatá s *průmyslovou revolucí a charakteristická sériovým zbožím. V tomto řádu vládne tržní zákon hodnoty, v němž reprodukce vítězí nad produkcí a rovnocennost kopií nad originálem. Nejedná se již o vztah mezi originálem a padělkem, nýbrž o vztah ekvivalence a indiference. Znak zde překrývá a maskuje realitu. Čistá simulakra nastupují s generováním modelů a koncipováním forem na základě jejich reprodukovatelnosti. Znaky odkazují zprostředkovaně prostřednictvím modelů ke kódům, jejichž metafyzickým principem je digitalita. Znak zde překrývá absenci reality. V tomto řádu vystupuje strukturní zákon hodnoty. Čistá simulakra vytvářejí hyperrealitu, jež představuje realitu modelu. Fraktální simulakra nepodléhají kontrole žádného kódu. Znak se zde stává simulakrem, jež nemá žádný vztah k realitě. V tomto řádu dochází ke zrušení vztahu mezi znakem a jeho referentem. Hodnota zde vyzařuje všemi směry bez jakékoliv reference k čemukoliv. Baudrillard tento stav přirovnal k procesu řetězové reakce nebo rakovinnému bujení; (Břetislav Horyna, Barbora Půtová)

2. [antropologie, archeologie], výzkumná, popřípadě výuková technika, která reprodukuje reálné procesy ve zkušebních podmínkách. V teorii *experimentální archeologie je tento pojem užíván v několika odlišných významech. John *Coles jím označuje nejnižší stupně archeologického experimentu: vytváření trojrozměrného hmotného vyjádření naší představy o minulosti s *primární snahou podobat se originálu vizuálně; simulace má pak většinou pouze prezentační cíl, i když může figurovat i v experimentálním výzkumu (*replikace). Pro Petera *Reynoldse představuje simulace typ experimentu, jehož cílem je sledování deteriorace rekonstruovaných archeologických situací až do stavu archeologického pramene. James Mathiew používá pojem simulace ve shodě s dnešním nejčastějším pojetím: simulace se týká projektů, které nepracují s fyzickými fenomény, ale experimentují virtuálně, tedy reprodukuji reálné procesy pomocí informačních *technologií (*experiment, virtuální). (Jaroslav Malina, Richard Thér)

simulakrum, *simulace.

Sin („Nová“, 9–25), čínská dynastie založená Wang Mangem. (Jaroslav Malina)

sín, kapitulní, prostora (obvykle reprezentačně vybavená), v níž se v klášteře schází osazenstvo k důležitým sdělením a k vyslechnutí čtení kapitol z řádových předpisů. Průčelí obrácené do *ambitu bývá vybaveno *portálem, k němuž symetricky přiléhají okenní otvory. Interiér zapuštěný pod úroveň podlah okolních místností je završen klenbou podpíranou sloupy. Uprostřed se nachází čtecí pult. V kapitulní síni bývaly pohřbívány významné osobnosti, především *opati a vysoce společensky postavení dobrodinci *kláštera. (Josef Unger)

Sina (respektive Sinae), latinský název pro Čínu. (Josef Kolmaš)

Sinae, *Sina.

Sinacherib (akkadsky Sín-achché-erība „[bůh] Sin [mi] nahradil bratry“ 704–681 př. n. l.), asyrský panovník, syn *Sargona II. Je znám ze *Starého zákona jako obláhatel *Jeruzaléma (Sancherib, 2 Kr 18,13–19,37; 2 Pa 32; Iz 36,1nn). Obláhání bylo součástí Sinacheribova tažení proti syrským, foinickým a izraelským *vazalům, kteří se vzbouřili proti asyrské nadvládě. Sinacherib musel dobývání Jeruzaléma předčasně ukončit, protože v asyrském táboře vypukla epidemie, *bible si pak ústup asyrských vojsk vysvětlila jako nadpřirozený zásah Boží. Sinacherib uskutečnil celkem osm válečných výprav, přestože nechtěl dále zvětšovat rozsah *asyrské říše a omezoval se na obranu území dobytých Sargonem. Největší úsilí musel věnovat potlačení snah *Babyloňanů o osamostatnění. Podnikl do *Babylonie několik tažení. Nejdříve vyhnal Marduk-apla-iddinu II., který se roku 703 př. n. l. znovu postavil do čela babylonského odboje. Sinacherib dosadil na *trůn svého příznivce Běl-ibniho, avšak i ten se brzy zpronevěřil asyrské poslušnosti, a tak Sinacherib roku 700 př. n. l. pověřil *vládou nad *Babylonem svého nejstaršího syna a *korunního prince Aššur-nádín-šumiho. Poněvadž se Babylonie při svých vzpourách opírala především o *Elam, rozhodl se podniknout útok na tuto *země. S flotilou *lodí zaútočil roku 694 př. n. l. při ústí řeky Ulai (Karcha) na elamská *města při pobřeží Perského zálivu. Elamská vojska však ještě téhož roku pronikla hluboko na sever Babylonie a zajala asyrského korunního prince. Na babylonský trůn dosadili *Elamité Nergal-ušéziba, který hned v následujícím roce po bitvě u *Nippuru padl do asyrského zajetí. K velkému střetnutí mezi *Asyřany a babylonsko-elamskou *koalicí došlo roku 691 př. n. l. u městečka Chalulé na Tigridu, ve kterém zaznamenaly obě strany velké ztráty a které zřejmě skončilo nerozhodně. Teprve když Babyloňané nemohli počítat s pomocí sousedního Elamu (který prodělával vnitřní krizi), podařilo se Sinacheribovi roku 689 př. n. l. definitivně podrobit Babylon. Město dobyl, *hradby, *chrámy a *paláce srovnal se zemí. Tento radikální čin vzbudil rozhořčení i v samotné *Asýrii, která ctěla Babylon jako kultovní i kulturní centrum. Zkáza Babylonu byla rovněž jedním z argumentů, jichž se chopili Sinacheribovi odpůrci, ve skutečnosti se jim však daleko více protivila Sinacheribova politika omezující vojenské výboje a také některá

*privilegia. Dalším důvodem jejich nespokojenosti bylo určení syna *Asarhaddona za nástupce na asyrském trůnu. Došlo k vytvoření *opozice na královském dvoře vedené Asarhaddonovými bratry a nakonec ke královraždě. Sinacherib byl zabit jedním ze svých synů, snad nejstarším (žijícím) princem Arad-mullišuem.

Sinacherib věnoval velkou pozornost výstavbě svého sídelního města *Ninive. Dal postavit nový královský palác, nechal rozšířit ulice města, vybudovat parky a *vodovod, který přiváděl vodu ze vzdáleného pohoří (džervánský akvadukt). Snažil se, aby se Ninive stalo nejen výstavným a bohatým městem, ale i kulturním centrem asyrské říše. (Nea Nováková)

Sínaj, podle *Starého zákona hora nebo i přilehlá poušť, na které se podle Ex 3 zjevil *Hospodin *Mojžíšovi v hořícím keři a vyslal ho do *Egypta vyvést *Izraelce. Po vyjití z Egypta zde *Izrael tábořil, Mojžíš vystoupil na horu a dostal tam od Hospodina Zákon, totiž *Desatero (Ex 20) a Hospodin tam potom s *Izraelem uzavřel smlouvu (Ex 24). Jiné stati Starého zákona označují však horu zjevení jiným jménem (především Choréb). Vztah obou jmen není jasný. Někteří vykladači jej vysvětlují pomocí teorie pramenů, jiní mají za to, že Choréb byl názvem celého pohoří a Sínaj jen názvem jednoho z vrcholů. Ale je možné, že to bylo i naopak. Nejasný je i původ (etymologie) jména. Možná souvisí s názvem pro křoví, hebrejsky *s^ene*, či s akkadským jménem boha *Měsíce Siná (*Nanna). Ani lokalizace není úplně jistá. Tradice ztotožňuje Sínaj s „horou Mojžíšovou“ (arabsky Džebel Músá) na jihu Sínajského poloostrova. Někteří badatelé jej však hledají severněji, poblíže oázy Kádeš, kde Izrael podle Starého zákona (Nu 33,36) také tábořil. Ještě jiní hledají Sínaj mimo Sínajský poloostrov, na východním břehu Akabského zálivu. Mimo diskusi zůstává v podstatě jen ráz této lokality, spojený v tradici Starého zákona natrvalo s legislativou. (Jan Heller)

Sinanthropus pekinensis („Čínský člověk z Pekingu“), označení antropologických nálezů u *Čou-kchou-tienů; též *Homo erectus. (Jaroslav Malina)

SINE, *elementy, krátké rozptýlené opakující se.

singjo, původní korejské *náboženství, založené na víře v božstva a duchy (*sin*). Bylo sice modifikované příchodem *buddhismu a vulgárního *taoismu, ale některé svátky a praktiky zůstaly dochované až do 14. století. Časté bývaly obětiny nejrůznějším božstvům a duchům, zvláště božstvu *Slunce, pěti svatým horám a velkým řekám. Po příchodu taoistických představ se *panteon obohatil i o taoistická božstva, například o Pět nebeských vládců, Polárku, Mars, Venuši a *Čchilsöng. Od *středověku byla organizace a náplň *obětin směsí singjo, *taoismu a *buddhismu. Nejvýraznějším příkladem této synkreze je *svátek *pchalgwan* za *Korjō, který trval dva dny a byl spojen s přijímáním gratulací, darů, cizích poselstev atd., jehož se účastnili buddhističtí i taoističtí mniši. Náplň však zůstala *rituální a jeho součástí bývala také celonárodní, prastará, původně *šamanská prosba za déšť *kiudže*. (Miriam Löwensteinová)

Single Nucleotide Polymorphisms (zkratka: SNPs), *polymorfismus jednotlivých nukleotidů.

Single Stranded Conformation Polymorphism (zkratka: SSCP), *metoda detekce rozdílů v nukleotidových sekvencích.

singlungwaská kultura, *kultura, singlungwaská.

singspiel (z němčiny), hudebně dramatický žánr, v němž se střídá mluvené slovo se zpěvem (arie, sbory); vznikl ve Vídni počátkem 18. století v souvislosti s vývojem činohry. (Ludmila Sochorová)

Sinhálci (méně vhodně Sinhálci, Sinhala, „Lví rod“ – od sanskrtského *sinha*, „lev“), smíšená populace *indického původu tvořící převážnou většinu (74 %) obyvatel Šrí Lanky (asi 14,9 milionu, odhad z roku 2006). Jejich předkové na ostrov přicházeli v několika vlnách v 6.–5. století př. n. l. z indického subkontinentu (zprvu snad ze západního pobřeží, později z oblasti dnešního Bengálska). Hovořili *indoárijskými dialekty, jež zřejmě převzali od védských *Árjů přicházejících na subkontinent ze Střední Asie, avšak etnicky patrně nebyli

příliš odlišní od původních kmenových populací protoaustraloidního původu obývajících jižní Indii a Šrí Lanku, s nimiž se smísili – jejich pozůstatek dnes představují *Veddové. *Jazyk (*sinhalština) patří do *indické větve *indoevropské rodiny – vyvinula se ze středoindických *prákrťů, hovorových dialektů příbuzných *sanskrtu, zhruba mezi 3. stoletím př. n. l. a 5. stoletím n. l. V průběhu svého vývoje vstřebala řadu lexikálních i gramatických prvků z *drávidských jazyků. Používá písmo indického původu, odvozené z jižního *bráhmí. Kolem roku 247 př. n. l. vyslal indický císař *Ašóka na ostrov svého syna (či bratra), díky jehož misijní činnosti většina obyvatel přijala *buddhismus *théravadového směru, který dodnes představuje *náboženství převážné většiny (93 %) Sinhalců; zbytek tvoří *křesťané a *muslimové. Již v raných fázích sinhalské *kolonizace na Šrí Lanku začali pronikat tamilští přistěhovalci z jižní Indie, jejichž potomci označovaní jako cejlonští (šrilanští) *Tamilové dnes v *zemi tvoří nejpočetnější národnostní menšinu (asi 12,6 % z celkového počtu 20,2 milionu obyvatel, tj. asi 2,5 milionu lidí). Ve 2. století př. n. l. se poprvé podařilo sjednotit celé území ostrova v jediný centralizovaný stát s hlavním *městem Anurádhapura, který zajistil plynulý rozkvět sinhalské civilizace na více než tisíc let. Na přelomu 10. a 11. století anurádhapurské *království vyvrátili tamilští Čólové a většinu území ostrova na čas proměnili ve svou provincii. Vítězství nad Čóly roku 1070 a obnovení jednoty sinhalského státu s novým sídelním městem Polonnaruva zahájily novou éru hospodářského a kulturního vzestupu, kterou pak od počátku 13. století vystřídal postupný úpadek sinhalského státu a evropská koloniální expanze. Jediný státní útvar Sinhalců, který si dokázal udržet nezávislost po celé portugalské (1580–1658) i nizozemské (1658–1796) koloniální období, zůstalo Kandyjské království v hornatém středu ostrova, jež teprve v roce 1815 podlehl britskému záboru.

Bezprostředně po vyhlášení nezávislosti Cejlonu (1948) se *vláda pokoušela překonat národnostní, jazykové, kastovní a náboženské rozdíly multietnické společnosti prosazením ideálu cejlonského vlastenectví, přínašezitosti k jedinému národnímu státu všech Cejlonců. V průběhu 50. let však tuto uměle vytvářenou *identitu smetla vlna sinhalského buddhistického *nacionalismu spojená s požadavky nápravy historických křivd způsobených Sinhalcům a buddhistické obci vnějšními nepřáteli – tamilskými vetřelci z jižní Indie a evropskou koloniální expanzí. Přijetí kontroverzního *zákona upravujícího používání sinhalštiny jako jediného úředního jazyka (*Sinhala Only Act*) v roce 1956 vyvolalo nárůst napětí mezi většinovými Sinhalci a tamilskou menšinou, jež následně vyústilo v otevřené projevy nepřátelství mezi oběma dominantními etniky. Pokusy o kompromis vždy zmařil postoj sinhalských šovinistických organizací a zpolitizovaných buddhistických *mnichů, podle nichž ústupky Tamilům ohrožují samu existenci sinhalského národa a *Buddhovy *dharma. Neschopnost či neochota sinhalské politické reprezentace zaručit tamilské menšině rovná práva a příležitosti vedla k nárůstu separatistických nálad a od poloviny 70. let docházelo k stále častějším výbuchům etnického násilí. Umírněné volání po *autonomii v rámci federálního státu vystřídal požadavek vyhlášení nezávislého státu šrilanských Tamilů (Ílamu). Do čela boje za jeho vytvoření se postavila militantní organizace Tygři osvobození Tamilského Ílamu (LTTE). V roce 1983 proti vládě zahájila otevřený boj, který přerostl ve vleklou *občanskou válku, jež si již vyžádala více než 65 000 obětí.

Sinhalsci se dělí na dvě skupiny: obyvatele nížin, kteří byli v přímořských oblastech během koloniálního období vystaveni větší míře *akulturace, a horaly (Kandyjce). Tradiční společnost byla rozdělena na *kasty, jejichž pozůstatky se částečně dochovaly dodnes. Zárodky kastovního systému si předkové dnešních Sinhalců patrně přinesli s sebou na ostrov. Později se vyvinul do podoby značně odlišné od indického kastovního systému. V nížinách byla rodina zpravidla *monogamní, u Kandyjců byla běžná *polyandrie. Dnes jsou jiné formy *manželství než *monogamie zákonem zakázány. (Jan Filipický)

sinhalština, *indoárijský jazyk, úřední jazyk na Šrí Lance. (Viz též *Sinhanci.) (Jan Filipický)

Sinchajská revoluce, *revoluce, Sinchajská.

sinister, -tra, trum, levý, uložený vlevo (v *anatomii například levá podklíčková tepna – **arteria subclavia sinistra*). (Ladislava Horáčková)

sinleaská kultura, *kultura, sinleaská.

sinotibetské jazyky, *jazyky, tibetočínské.

sintr (z němčiny: *Sinter*, der, „aglomerát; opal, okuje“):

1. [geologie, petroarcheologie], porézni vápnitá usazenina chemicky vzniklá vysrážením CaCO₃ z krasových vod v teplejším podnebí a vlhčím prostředí, vytvářející na stopech, stěnách a dnech jeskyní různé povlaky, kůry i krápníky. Sintrové povlaky jsou vrstevnaté a někdy dosahují značné tloušťky. Sintry se vyskytují ve všech krasových oblastech (*kras) a archeolog se s nimi setkává při výzkumu osídlení jeskyň;

2. [archeologie], vápnitý povlak vznikající vysrážením na předmětech ležících ve *spraši, především na *keramice. Po vyschnutí ztvrdne a dá se jen obtížně odstranit. Zvláštní formou sintru jsou cicváry (osteokoly, sprašové panenky), vápnité hrudky někdy roztodivných tvarů, vyskytující se ve spraši. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina, Jiří A. Svoboda)

sinus, -us, m.:

1. záhyb, oblouk, ohyb; záliv, zátoka, splav (v *anatomii například jeden ze žilních splavů lebečních – **sinus cavernosus*);

2. dutina (v anatomii například jedna z vedlejších nosních dutin – **sinus maxillaris*). (Ladislava Horáčková)

sinus basilaris, žilní splav v *dutině lební uložený na těle *kosti týlní. Vpředu navazuje na **sinus cavernosus* a **sinus petrosus inferior*, vzadu na žilní pleteň kolem **foramen magnum* kosti týlní. (Lenka Vargová)

sinus caroticus, mírné rozšíření **arteria carotis communis* na krku v místě štěpení na **arteria carotis interna* a **arteria carotis externa*. Stěna tepny obsahuje tlakové *receptory (baroreceptory a pressoreceptory) z **nervus glossopharyngeus*, **nervus vagus* a krčního *sympatiku, které signalizují změnu krevního tlaku. (Lenka Vargová)

sinus cavernosus, prostor v *dutině lební mezi *periostem a **dura mater encephali* na laterální straně těla *kosti klínové. Vpředu i vzadu jsou *sinus cavernosi* obou stran propojeny. *Sinus cavernosus* obsahuje žilní splav, **arteria carotis interna*, **nervus abducens*, **nervus oculomotorius*, **nervus trochlearis*, **nervus ophthalmicus* a *vena ophthalmica superior*. (Lenka Vargová)

sinus coronarius cordis, hlavní žíla *srdce, která odvádí asi 60 % krve z jeho stěny do pravé *předsíně srdeční. Tento žilní splav vzniká na zadní ploše srdce v levé části **sulcus coronarius*, je dlouhý 3 až 5 cm. Vzniká soutokem několika žilních kmenů: *vena cordis magna* (z přední stěny srdce ze *sulcus interventricularis anterior*), *vena cordis media* (ze zadní stěny srdce ze *sulcus interventricularis posterior*), *vena cordis parva* (z pravé části *sulcus coronarius*) a *vena obliqua atrii sinistri* (z levé předsíně). (Lenka Vargová)

sinus durae matris, široké žilní splavy v *dutině lební uložené mezi *periostem a **dura mater encephali*. Odvádějí *krev z *mozku i ostatních struktur v dutině lební a jsou hlavními kmenovými přítoky **vena jugularis interna*. Mezi *sinus durae matris* patří: **sinus sagittalis superior et inferior*, **sinus rectus*, **sinus occipitalis*, **sinus transversus*, **sinus sigmoideus*, **sinus petrosus superior et inferior*, **sinus cavernosus*, **sinus sphenoparietalis*, **sinus basilaris*. (Lenka Vargová)

sinus ethmoidalis, *cellulae ethmoidales*, souhrnný název pro větší počet dutinek v *labyrinthus ethmoidalis* (3–18 dutinek) v *kosti čichové. Laterální stěnu *sinus ethmoidalis* tvoří *lamina orbitalis* **ossis ethmoidalis*, která odděluje dutiny čichového labyrintu od *očnice. Mediální stěna je orientována do *dutiny nosní. *Sinus ethmoidalis* se topograficky

člení na tři skupiny. *Sinus ethmoidales anteriores (cellulae ethmoidales anteriores)* tvoří podklad přední části čichového labyrintu a jejich vývod ústí do středního *průchodu nosního, většinou společně se **sinus frontalis*. *Sinus ethmoidales medii (cellulae ethmoidales medii)* tvoří střední skupinu dutinek čichového labyrintu, největší z nich je *bulla ethmoidalis*; tyto *cellulae ethmoidales* se otevírají rovněž do **meatus nasi medius*. *Sinus ethmoidales posteriores (cellulae ethmoidales posteriores)* leží v zadní části čichového labyrintu a ústí do zadní části horního *průchodu nosního. (Ladislava Horáčková)

sinus frontalis, párová *dutina paranazální v *kosti čelní rozdělená pomocí *septum sinuum frontaliuum* na dva, většinou asymetrické, prostory. Za normálních podmínek jsou tyto dutiny uloženy pod *glabellou a mediální částí *arcus superciliares*. Mohou však také zasahovat až do *pars orbitalis ossis frontalis* a vytvářet zdvojený strop *očnice. Na dolní stěně *sinus frontalis* se nachází ústí do **hiatus semilunaris*, jímž vyúsťuje čelní sinus do středního *průchodu nosního. *Sinus frontales* se zakládají v průběhu prvního roku, definitivní velikosti dosáhnou až koncem růstového období. Jejich tvar a velikost je variabilní. (Ladislava Horáčková)

sinus maxillaris, též *antrum Highmori*, největší z *paranazálních dutin, rozsáhlý prostor, který vyplňuje tělo *čelisti horní a zasahuje svými záhyby až do všech jejích výběžků. Horní stěna sousedí s *orbitou, přední a laterální stěny se obracejí do obličeje, zatímco zadní stěna směřuje k **fossa infratemporalis*. Dolní stěna má úzký vztah k *dutině ústní. Na mediální stěně *sinus maxillaris*, která se obrací do dutiny nosní, se nachází otvor (*hiatus sinus maxillaris*), který částečně překrývají přilehlé kosti *splanchnokrania a nosní sliznice. Zbývající obloukovitá štěrbina (**hiatus semilunaris*) se otevírá do středního *průchodu nosního. Ve *ventrální, rozšířené části *hiatus semilunaris (infundibulum ethmoidale)* ústí do dutiny nosní většinou také **cellulae ethmoidales anteriores* a **sinus frontalis*. *Sinus maxillaris* se zakládá v průběhu prvního roku a definitivní velikosti dosahuje až koncem růstového období. Tvar a velikost je individuálně variabilní, obvykle s kapacitou okolo 25 cm³. Do čelistní dutiny mohou v některých případech zasahovat kořeny *zubů. (Ladislava Horáčková)

sinus obliquus pericardii, šikmo orientovaná štěrbina uvnitř osrdečnickové dutiny pod příčným ramenem **porta venarum*. (Lenka Vargová)

sinus occipitalis, žilní splav v *dutině lební, který začíná v žilních pleteních kolem **foramen magnum* *kosti týlní a probíhá v úponu **falx cerebelli* podél *crista occipitalis interna* do **confluens sinuum*. (Lenka Vargová)

sinus paranasales, dutiny paranazální, vedlejší dutiny nosní. Dutiny v pneumatizovaných *kostech lebky, vystlané sliznicí *dutiny nosní. Počítá se k nim **sinus frontalis*, **sinus sphenoidalis*, **sinus maxillaris* a **sinus ethmoidalis*. Paranazální dutiny se vyvíjejí až po *narození, v souvislosti s *růstem *splanchnokrania a definitivní velikosti dosahují kolem 20. roku života. Základní funkcí těchto pneumatických dutin je odlehčení váhy kostí lebky, současně mají velký význam při tvorbě hlasu a působí jako zvukové rezonátory. Velikost a tvar paranazálních dutin je značně variabilní. Protože jsou spojeny s dutinou nosní a vystlány její sliznicí, jsou místy častých *zánětů (*sinusitid). (Ladislava Horáčková)

sinus petrosus superior et inferior, žilní splavy v *dutině lební uložené ve stejnojmenných žlábcích na pyramidě *kosti spánkové. Rostrálně oba splavy navazují na **sinus cavernosus*, z horního odtéká *krev do **sinus sigmoideus*, z dolního přímo do **vena jugularis interna*. (Lenka Vargová)

sinus rectus, žilní splav v zadní *jámě lební uloženy v místě spojení **falx cerebri* a **tentorium cerebelli*. Hlavním přítokem jsou **sinus sagittalis inferior* a hluboké žíly mozku. *Krev ze *sinus rectus* odtéká do **confluens sinuum*. (Lenka Vargová)

sinus renalis, jamka, v níž se prohlubuje směrem do nitra *ledviny **hilus renalis*. V *sinus renalis* jsou uloženy *kalichy ledvinové, *pánvička ledvinová a ledvinové cévy a nervy. (Lenka Vargová)

sinus sagittalis superior et inferior, žilní splavy v *dutině lební uložené v horním a dolním okraji **falx cerebri*. Horní splav přivádí *krev do **confluens sinuum*, dolní do *sinus rectus*. (Lenka Vargová)

sinus sigmoideus, žilní splav v *dutině lební uložený ve stejnojmenném žlábků na *pars mastoidea* *kosti spánkové a na *kosti týlní. Je pokračováním **sinus transversus*. Tento splav je hlavním kmenovým přítokem **vena jugularis interna*. (Lenka Vargová)

sinus sphenoidalis, paranazální *dutina, která vyplňuje tělo *kosti klínové. Pomocí *septum sinuum sphenoidalium* je rozdělena na dvě samostatné části s celkovou kapacitou asi 6 cm³. Horní stěna se obrací prostřednictvím **fossa hypophysialis* do střední *jámy lební, k laterální stěně se v *dutině lební přikládá žilní splav – **sinus cavernosus*. Na přední stěně *sinus sphenoidalis* se nachází párový otvor (*apertura sinus sphenoidalis*), který se otevírá do horního *průchodu nosního. (Ladislava Horáčková)

sinus sphenoparietalis, žilní splav v *dutině lební uložený podél malých křídel *kosti klínové. Sbírá zejména diploické *žíly z temenní oblasti a ústí do **sinus cavernosus*. (Lenka Vargová)

sinus tarsi, prostor mezi *sulcus calcanei* a *sulcus tali*, který obsahuje **ligamentum talocalcaneum interosseum* a prochází zde rotační osa pohybu nohy. (Ladislava Horáčková)

sinus transversus, žilní splav v zadní *jámě lební, který vychází z **confluens sinuum* a probíhá laterálně v *sulcus sinus transversi* při úponu **tentorium cerebelli*. Rostrálně přechází do **sinus sigmoideus*. (Lenka Vargová)

sinus transversus pericardii, příčně orientovaná štěrbinová dutina uvnitř osrdečnickové dutiny mezi **porta venarum* a **porta arteriarum*. (Lenka Vargová)

sinusitida, zánět vedlejších nosních (*paranazálních) dutin; většinou je způsoben bakteriální infekcí, která se šíří z nosu a k jejímu rozvoji přispívá zduření nosní sliznice. Akutní sinusitida se vedle celkových příznaků (zvýšená teplota, únava, malátnost) projevuje bolestí hlavy (pod okem, v čele, v záhlaví: podle postižené dutiny) a hnisavým výtokem z nosu. Bolest sílí při předklonu hlavy a zesiluje i při došlápnutí. *Chronická sinusitida vzniká z nevyčleněného zánětu akutního nebo se od počátku vyvíjí plíživě. Má formu hnisavou nebo polypózní. Vzniká častěji při některých současných změnách na horních cestách dýchacích (nosní polypy aj.), vlivem zevního prostředí či snížené odolnosti organismu. Má méně nápadné příznaky, ale svým přetrváváním nepříznivě působí na celý organismus. V těžších případech je nutné provést punkci dutin s jejich výplachem. V případě chronických zánětů se někdy provádějí i chirurgické zákroky v oblasti nosní dutiny. (Michaela Křivanová)

sin. (z latiny: *sinister*, „levý“), zkratka pro **sinister*, „levý“.

sionismus (odvozeno od hebrejského názvu *Sion* pro město *Jeruzalém, označení navrhl židovský spisovatel Nathan Birnbaum [1864–1937]), politické *hnutí evropských *Židů kladoucích si za cíl obnovení samostatného židovského *státu na historickém území Palestiny. Počátky hnutí spadají do druhé poloviny 19. století a souvisejí s celoevropským rozvojem nacionalistické *ideologie (**nacionalismus*), postulující právo jednotlivých národů na sebeurčení a na vlastní politický stát, která inspirovala formulování nové židovské *identity založené na *sekulárních principech.

Hnutí získalo významnou popularitu zejména v návaznosti na tzv. Dreyfusovu aféru (Alfred Dreyfus, židovský důstojník francouzského generálního štábu, který byl na základě zfalšovaných dokumentů obviněn ze špionáže pro Německo a za velezradu odsouzen k doživotní *deportaci) ve Francii koncem 19. a počátkem 20. století. Nejznámějším představitelem sionismu se stal rakouský novinář židovského původu Theodor Herzl (1860–1904), který ve svém spisu *Der Judenstaat* (Židovský stát, 1896) navrhl vytvoření židovského státu v *Palestině.

Sionismus se brzy rozšířil zvláště mezi východoevropskými Židy, postupně se vytvořilo několik směrů a skupin: a) politický (usiloval o politické uznání); b) praktický (sledoval

organizování přílivu Židů do Palestiny); c) katastrofický (hlásal a předvídal *tragédii evropských Židů); d) kulturní (snaha o vytvoření Palestiny jako kulturního židovského centra); e) syntetický (prosazoval první izraelský prezident v letech 1948–1952 Chaim Weizman [1874–1952]).

Po vzniku státu *Izrael se začal termín používat jako pojmenování politického postoje podporujícího existenci státu Izrael a jeho politiky. Část ortodoxních Židů (tzv. *charedim*, stoupenci ultraortodoxního *judaismu) ovšem existenci Izraele, a tudíž i sionistickou ideu, přijímají pouze z pragmatických důvodů, protože je důsledkem sekulárních politických snah (a nikoliv dílem *Mesiáše); úzká, leč ne zcela nevýznamná skupina ultraortodoxních Židů, reprezentovaná například uskupením Neturej Karta, pak existenci Izraele zcela odmítá.

Ze strany *Organizace spojených národů (OSN) byl sionismus v minulosti označen za jednu z forem *rasismu. Stalo se tak v roce 1975 převážně hlasy arabských a komunistických *zemí, rezoluce byla v roce 1991 anulována. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Siouxové, odžibvejský název pro *Dakoty, tj. „Spojence“. Jejich počet se odhaduje na 35 000 a dnes jsou považováni za klasické představitele *Préríjních indiánů. (Lukáš Šín)

siouxske jazyky, *jazyky, siuské.

Sipové, etnikum sídlící zejména na severozápadě Ujgurské autonomní oblasti Sin-ťiang; celkem v Číně asi 188 000. *Jazyk se pokládá za dialekt *mandžuštiny, dnes se užívá zejména v oblastech kompaktního osídlení (tam je i jazykem vyučovacím). Písmo je rovněž mandžuské. Obecně jsou pokládáni za příbuzné *Mandžů, s nimiž je vedle jazyka pojí i *kultura. Po roce 1949 byl sice pro Sipy vytvořen autonomní okres, ovšem zejména menší skupiny rychle splývají s *Číňany nebo okolními etniky. V *náboženství hrál hlavní roli *šamanismus, část se hlásí k *buddhismu. (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Sippar, dnešní Tell Abú Habba, *archeologická lokalita 30 km jižně od Bagdádu (Irák). Osídlen byl patrně od doby pozdní *urucké kultury, v 3. tisíciletí př. n. l. a později až do doby parthské. Ze starších výzkumů pochází kromě jiného archeologického mobiliáře asi 30 000 hospodářských klínopisných textů z 19.–6. století př. n. l., osvětlujících též funkce starobabylonské *instituce zvané *gagim*. Šlo o jistý druh „kláštera“, v němž sídlily kněžky boha Šamaše (*Nanna), často dcery královské či z nejlepších sipparských rodin. Ty se kromě svých kultovních povinností (které jim mimo jiné zakazovaly plodit děti) věnovaly velmi čilé aktivitě hospodářské, půjčovaly na úrok peníze a pronajímaly nemovitosti. Nově byly zkoumány obytné *stavby z doby starobabylonské (19.–18. století př. n. l.). „Knihovna“, unikátní prostor s cihelnými přihrádkami pro uchovávání písemných dokumentů, obsahovala nálezy několika set hospodářských, literárních, náboženských a právních klínopisných textů. Nejstarší z nich je datován do roku 1061 př. n. l. a nejmladší do roku 529 př. n. l. Byl tu odkryt dvojitý *chrám boha *slunce Šamaše a jeho choti bohyně Aji, umístěný na terase i na přirozeném povrchu terénu, jehož poslední dokumentovaná přestavba pochází ze 7.–6. století př. n. l. Texty z 6. století př. n. l. osvětlují i způsoby hospodaření v chrámových komplexech, kde jsou doloženy sýpky, sklady na obilniny, datle, nasolené maso i tekutiny (olej, pivo), ale též na chrámové nářadí (například z kovů). Zachovaly se i inventáře chrámových „klenotnic“, kde byly ukládány tiáry, koruny, *prsteny, náramky i ozdobné nášivky na *oděv, jakož i cennosti z *achátu, *jaspisu, *tyrkysu, *lapisu lazuli a *karneolu. V provozních prostorách chrámů se tehdy nacházely i dílny a osobní skladiště. (Petr Charvát)

Sirioni, etnické skupiny jihoamerických *indiánů z velké jazykové a etnické skupiny *Tupíů, kteří žijí ve východní Bolívii. Jsou jedním z nejstarších pozůstatků původních obyvatel v této části Jižní Ameriky. Ve 40. letech 20. století existovaly necelé 3 000 příslušníků, v roce 1973 asi 1 000, dnes je jejich počet odhadován na 400 osob. *Jazyk patří do skupiny čiriguano rodiny *tupí. Jsou polokočovní lovci a sběrači, v malé míře i zemědělci, organizováni do skupin (30–120 příslušníků) tvořených menšími *matrilinéárními rodinami,

každá skupina má v čele dědičného *náčelníka s malými pravomocemi. *Náboženství je *animistické. (Lukáš Šín)

sirotek následkem AIDS, podle definice, jež byla přijata *Expertní pracovní skupinou *UNAIDS* v roce 2002, se jedná o každého chlapce nebo dívku, kteří přišli o jednoho ze svých rodičů následkem *AIDS. (Jana Petrásková)

sirotek následkem AIDS postrádající matku, označení, které používá *Children on the Brink 2004* ke statistickým účelům pro stanovení populace dětí mladších 18 let, jejichž matka zemřela, avšak není brán ohled na otce (a – naživu, b – mrtvý následkem AIDS, c – mrtvý následkem jiné příčiny než *AIDS) – indikátor může zahrnovat dvojnásobné sirotky (*sirotek, následkem AIDS dvojnásobný). (Jana Petrásková)

sirotek následkem AIDS postrádající otce, označení, které používá *Children on the Brink 2004* ke statistickým účelům pro stanovení populace dětí mladších 18 let, jejichž otec zemřel, avšak není brán ohled na matku (a – naživu, b – mrtvá následkem *AIDS, c – mrtvá následkem jiné příčiny než AIDS) – indikátor může zahrnovat dvojnásobné sirotky (*sirotek, následkem AIDS dvojnásobný). (Jana Petrásková)

sirotek následkem AIDS, dvojnásobný, podle definice, jež byla přijata *Expertní pracovní skupinou *UNAIDS* v roce 2002, se jedná o každého chlapce nebo dívku, kteří přišli o oba rodiče, ale alespoň jeden z nich zemřel na následky *AIDS. (Jana Petrásková)

sissy boy, anglický termín pro zženštilé se projevujícího chlapce. (Jaroslav Zvěřina)

Sisyfos, podle *řecké mytologie syn aiolského *krále Aiola, bájný zakladatel Korintu, proslulý důmyslem a úskočností., s nímž nejednou přelstil i *bohy. Když na něho za trest poslal Smrt nejvyšší bůh *Zeus, pokusil se přelstít i jeho: v *podsvětí si stěžoval *Hádovi, že ho manželka (Meropé, jedna ze sedmi dcer boha Atlanta) nedala pohřbít a nakonec dosáhl povolení, aby se mohl na tři dny vrátit na svět a zařídit si *pohřeb. Slib nedodržel, hodlal na světě zůstat, za což ho stihl neodvolatelný trest: byl odsouzen, aby válel obrovitý balvan do strmého kopce (mohl být osvobozen jedině, kdyby se mu podařilo překulit balvan na druhou stranu úbočí); balvan se však vždy zřítí těsně před vrcholem dolů. Sisyfos musí začít svou práci znovu – odtud úsloví „sisyfovská práce“ znamenající „nikdy nekončící činnost“, „marnou práci“ apod.; symbol bezúčelné, marné a nesmyslné činnosti. (Jaroslav Malina)

Sisyfos (Český klub skeptiků), součást světového skeptického *hnutí, které vzniklo v roce 1976 v USA z iniciativy uznávaných vědců a filozofů jako reakce na vzestup iracionality ve *společnosti. Vzniklá společnost si zvolila název CSICOP, *Committee for the Scientific Investigation of the Claims of the Paranormal* (Výbor pro vědecké zkoumání paranormálních *názorů). Jejím původním programem byla vědecká *analýza pseudovědeckých názorů a tzv. nadpřirozených jevů, který se však postupně rozšiřoval i na další oblasti, včetně popularizace vědy. CSICOP s více než 50 000 členy má v USA několik výzkumných center a vydává kritický časopis *Skeptical Inquirer*. Záhy vznikly skeptické organizace téměř ve všech *zemích západního světa – po roce 1989 také v řadě států východní Evropy včetně České a Slovenské republiky. V roce 1994 se evropské skeptické společnosti sdružily pod hlavičkou ECSO, European Council of Skeptical Organizations.

Sisyfos – Český klub skeptiků – vznikl na jaře roku 1995. Dnes má téměř 400 členů. Od roku 2000 je členem Rady vědeckých společností České republiky. Snahou Sisyfa je šířit a obhajovat poznatky současné vědy. Mimořádný význam je přičítán výchově k racionálnímu, kritickému myšlení a pochopení vědecké metody. Hlavním cílem je ovšem vědecká analýza sporných a takzvaných nadpřirozených jevů a názorů i snaha bránit šíření pseudovědeckých a neověřených nebo klamavých postupů a přístrojů.

Klasickým skeptickým tématem jsou okultní, ezoterické a paranormální názory, aktivity a jevy, například *astrologie, *numerologie, tzv. ufologie, proutkaření, poltergeisti, posmrtný život, *kryptozoologie, *zázraky, *kreacionismus. Dalším širokým tématem je parapsychologie s jejími fenomény: *spiritismem, *psychotronikou (biotronikou, radionikou)

aj. Důležitým tématem je tzv. *alternativní medicína – zejména homeopatie, clusterová medicína, akupunktura, biotronika a chiropraxe. Skeptikové se vyjadřují i například k takzvaným waldorfským školám, *ekologismu, boji proti jaderné energetice či proti geneticky modifikovaným potravinám atd. Snahou je vysvětlit podstatu, výhody i reálná rizika těchto nových oborů a vyvracet názory mylné nebo záměrně deformované. Upozorňují na významnou negativní roli médií v šíření iracionality.

Z hlediska společensko-vědního se skeptikové zabývají i problémy masové kultury, humanitních *hodnot, *postmodernismu a *filozofie vědy.

Myšlenky skeptiků jsou publikovány ve *Zpravodaji Sisyfa*, který vychází od roku 1995 třikrát až čtyřikrát ročně. Řada členů publikuje články se skeptickou problematikou v odborném i denním tisku. Koná se pravidelný cyklus přednášek Věda kontra iracionalita, organizovaný ve spolupráci s Akademií věd České republiky. Přednáškové cykly a případně jednotlivé přednášky proběhly i jinde, zejména v Brně, Kladně a v Plzni. S podporou Sisyfa bylo publikováno několik odborných i beletristických knih, členové se příležitostně mediálně prezentují. Se značným ohlasem se setkalo každoroční udělování Bludných Balvanů, anticen za „významné příspěvky ke klamání veřejnosti“. Sisyfos má webovou stránku www.sisyfos.cz kde jsou dostupné všechny základní dokumenty včetně všech čísel Zpravodaje a kde jsou uváděny aktuální informace o pořádaných akcích. (Vojtěch Mornstein)

síť, celulární (z latiny: *cellula*, „buňka“), radiová síť složená z buněk, které umožňují přenášet data a telefonní hovory. Každá buňka celulární sítě představuje vysílač a přijímač pokrývající svým signálem určité území. Každá taková buňka je spojena s dalšími a dovoluje tak uživateli využívat služeb celé sítě. Při pohybu v prostoru je uživatel automaticky přepínán mezi buňkami, které má ve svém dosahu. Existují veřejné a neveřejné celulární sítě. Veřejné celulární sítě našly využití v mobilní telefonii, kde celulární síť umožňuje přenášet telefonní hovory a SMS zprávy uskutečňované *mobilními telefony. Neveřejné celulární sítě jsou vyhrazené například pro ozbrojené a bezpečnostní složky *státu. (Martin Soukup)

síť, sociální, množina sociálních *subjektů (uzlové body sítě), které jsou propojeny směnnými vztahy (spoje sítě). *Společnost se zde popisuje jako struktura vztahů *směny, moci a závislosti určující toky vzácných zdrojů v sociálním systému. V tradičních a orientálních společnostech neexistující (nebo „řídkou“) sociální síť zpravidla substituuje soudržnost daná příbuzenskými a náboženskými svazky. (Marie Dohnalová)

síť, záchranná, pomoc občanům, kteří nemají dost vlastních sil a zdrojů, aby sami vyléčili *nemoc nebo vyřešili sociální problém. (Marie Dohnalová)

Síta (doslova „brázda“), dcera, která se vládci Vidéhy narodila z brázdy při *rituální orbě zahajující období jarní setby a jejíž ruku si při turnaji vydobyl princ *Ráma, dědic trůnu v Ajódhji. Jako vzor čistoty a manželské věrnosti je považována za vtělení *Višnuovy manželky, bohyně *Lakšmí. (Jan Filipický)

sítnice, *retina.

sítotisk, *serigrafie.

situace (z latiny: *situs*, „poloha, místo“):

1. souhrn okolností, podmínek vztahujících se k někomu nebo k něčemu v určité době, stav, poměry. Zdůrazňuje se skutečnost, že každý předmět zkoumání nebo hodnocení je vždy zasazen do určitých souvislostí a prostředí. Rovněž člověk jedná v nějaké situaci, proto situační *etika nastoluje, že *hodnota činu závisí na jeho okolnostech a podmínkách (současná situace, politická situace, hospodářská situace);

2. prostorové poměry, postavení, poloha; jejich zobrazení. (Jaroslav Malina)

situace, mezní, *situace, kdy jde o samu existenci a její smysl. (Jaroslav Malina)

situační rekonstrukce, *rekonstrukce, situační.

situla (z latiny: *situla*, „velká kovová nádoba“) [archeologie], druh *vědra s vyšším nálevkovitým tělem a zalomenou nebo zaoblenou výdutí hned pod nízkým hrdlem a

pohyblivým uchem, vyráběný v *době halštatské a *době laténské z bronzového nebo měděného plechu, zdobeného vytepáváním a rytím. Klasický tvar situly, pocházející z jižní Evropy (nejvýznamnější u kování reliéfně zdobené situly jsou známy u *Etrusků a ve východoalpské oblasti), byl však od počátku halštatské doby napodobován i v keramice. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

situs, -us, m., poloha, položení (v *anatomii například poloha útrobu – *situs viscerum*). (Ladislava Horáčková)

Siung-nu, čínské pojmenování kočovníků na severním a severozápadním pomezí *Podnebesí (Číny), jež odpovídá termínu *Hunové; tradičně jsou líčeni jako krutí nájezdníci žijící z kořisti u zemědělských sousedů a z pohyblivého pastevectví; důkladné rozborů čínských a antických pramenů a zejména nové archeologické nálezy však ukazují, že Hunové stavěli též pevná sídla a věnovali se obdělávání polí, i když vzhledem k celkové neúrodnosti svého území patrně jen s nejistým výsledkem. (Josef Kolmaš)

siuskské jazyky (siouxskské jazyky), *jazyky, siuskské.

Si-an, hlavní *město provincie Šen-si, kde sídlí archeologické a historické vědecké ústavy a v jehož blízkosti se nachází *čchinské hlavní město *Sien-jang i *záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů. (Jaroslav Malina)

Si-nan-i, *Žungové.

sjezd, krajský, *sněm, krajský.

Skácel, Jan (7. 2. 1922, Vnorovy – 7. 11. 1989, Brno), český básník a esejista; meditativní lyrik archetypálních poloh střetávající se s tragikou života. Do *poezie vstoupil opožděně zralou sbírkou *Kolik příležitostí má růže* (1957). V jeho básnické tvorbě (*Co zbylo z anděla*, 1960; *Hodina mezi psem a vlkem*, 1962; *Smutěnka*, 1966; *Metličky*, 1968; *Dávné prosa*, 1981), v níž se ozývá melodika, baladičnost i sentiment moravské lidové písně, jsou obhajovány tradiční životní hodnoty jako věrnost, pokora, láska, něha, střetávající se s nepřízní osudu a s vědomím konečnosti lidského života. Skácelova analytická, cudná, zpěvná, melancholická poezie náznaků a zámlk zachycuje svár mezi dobrem a zlem, odehrávající se na jevišti světa i v lidské duši. Jeho tvorba vrcholí v dvojsbírci gnómických čtyřverší-příslíví *Naděje s bukovými křídly* (1983). Autor se uplatnil také jako vyhraněný fejetonista, který vytvořil vlastní žánr tzv. „malých recenzí“ (*Jedenáctý bílý kuň*, 1964), a jako tvůrce poezie pro děti. (Jiří Pavelka)

skalenový syndrom, *syndrom, skalenový.

skalní umění, *umění, skalní.

Skalník, Petr (5. 7. 1945, Praha), český antropolog, afrikanista; vědecko-pedagogický pracovník *Katedry sociálních věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice. Zabývá se tématy z oblasti *politické antropologie (stát, náčelnictví, moc, autorita, politická kultura, diplomacie), antropologické metodologie a etiky (zvláště terénní výzkum), *identitou, *etnicitou, *rasismem a *občanskou společností, dějinami antropologických teorií a *vizuální antropologií.

Tato témata studoval v rámci terénních výzkumů u nás a v zahraničí (Afrika, Azorské ostrovy, Papua-Nová Guinea, Přední východ aj.) a výsledky publikoval v několika desítkách odborných článků v časopisech a sbornících i v rámci přednášek na národních a mezinárodních konferencích a při odborných pobytech na prestižních institucích (Department of Social Anthropology, University of Cambridge; Laboratoire d'anthropologie sociale, Collège de France; Netherlands Institute of Advanced Study in Humanities and the Social Sciences aj.).

Je členem řady domácích a zahraničních organizací pro antropologii a etnologii a členem redakčních rad a poradních orgánů časopisů *Český lid*, *Social Evolution and History*, *Dialectical Anthropology*, *Focaal-European Journal of Anthropology*, *Ethnos*. Za vědecké zásluhy získal v roce 2006 francouzské ocenění: byl jmenován rytířem Řádu akademických

palem. Kontakt: PhDr. Petr Skalník, CSc., Katedra sociálních věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, Studentská 84, Pardubice, e-mail: petr.skalnik@upce.cz. (Jaroslav Malina)

skalp (z angličtiny: *scalp*, „temeno hlavy“, pravděpodobně skandinávského původu; souvisí se staronorským: *skālpr*, „obal, kryt“, případně *skalli*, „holá hlava“, dánským dialektickým *scalp*, „pouzdro, schránka“ nebo s holandským *schelp*, „skořápka“):

1. *kůže a podkožní vrstvy klenby lební. Vnější vrstvu skalpu tvoří kůže s vlasovými *folikuly, *mazovými a *potními žlázami, následuje podkoží. Další vrstvu představují dva *mimické svaly (**musculus occipitofrontalis* a **musculus temporoparietalis*), které se upínají do šlašitého středu (**galea aponeurotica*); ten jako čapka pokrývá temeno hlavy. Svaly jsou pevně srostlé s kůží (mimické svaly nemají fascii). K *periostu lebečních kostí je *galea aponeurotica* připojena pouze řídkým vazivem, takže se i s kůží posunuje po periostu. Při *pitvě, traumatickém či záměrném skalpování se dá snadno v oblasti subgaleárního řídkého vaziva skalp od periostu odtrhnout;

2. kůže s vlasy stažená z hlavy nepřítel a sloužící jako válečná trofej. (Jan Filipický, Lukáš Šín)

skalpování, náhodné (traumatické) či úmyslné snesení vlasaté části *kůže hlavy (*skalp). Řecký historik *Hérodotos skalpování připisuje již starověkým *Peršanům, některým *sibiřským etnikům a též *Skythům. Skalpování je především známo jako válečnická zvyklost severoamerických *indiánů. Před příchodem evropských kolonistů byl tento *zvyk omezen pouze na oblast Severovýchodu dnešních Spojených států amerických, a to především na území kolem dolního toku řeky svatého Vavřince, na území obývaném *Irokézi. Taktéž byl praktikován v jihoamerické oblasti *Gran Chaca. Skalpování se zejména rozšířilo mezi koloniálními hraničáři a vojáky v centrálních a západních oblastech severoamerického kontinentu jako důsledek vypisování prémií za zabitě nepřátele, a to nejen zabitých indiánů, ale i evropských kolonistů, vyplácenou za skalp francouzskými, anglickými, holandskými a španělskými koloniálními *autoritami. Během evropské *kolonizace amerického kontinentu přijalo skalpování i původní severoamerické indiánské obyvatelstvo.

Význam skalpování se ovšem u jednotlivých indiánských etnik lišil. Indiáni Severovýchodu amerického kontinentu, užívající skalpování před příchodem *Evropanů, si více považovali samotné oběti a její následné skalpování než skalpu samotného. Naopak pro indiány z Jihovýchodu bylo nezbytné sejmout skalp z hlavy nepřítel a tím se stát válečníkem, u etablovaných válečníků skalpování mrtvých znamenalo smír s duchem smrti. Otázkou osobní cti byl zisk skalpu mezi *Prérijnými indiány, ačkoliv osobní kontakt a dotek s živým nepřítel byl považován za mnohem důstojnější válečníka než smrt a skalpování bezvládného těla. Proto zřejmě Prérijní indiáni často skalpovali živého protivníka, jsou také zaznamenány případy, kdy oběť skalpování tento *akt přežila. Avšak obecně bylo obvyklé snímat skalp z mrtvého těla.

Samotný skalp též sloužil jako *rituální oběť při náboženských obřadech. Byl také nošen a chráněn indiánskými ženami, ty skalpy používaly během takzvaného triumfálního tance skalpů. V pozdějších obdobích skalp sloužil bojovníkům pouze jako doplněk jejich oblečení, užívalo se jich jako prostředku v tradiční medicíně nebo byl kladen stále větší důraz na akt samotného skalpování a zvyk osobního vlastnictví skalpu byl opuštěn. (Lukáš Šín)

Skånané, obyvatelé nejjihnější části Švédska, která byla do roku 1658 *integrální součástí Dánského *království. Ve Skåne dodnes přetvárá řada jazykových a kulturních specifik; existuje regionalistické cítění. (Leoš Šatava)

skandhy (ze sanskrtu: *skandha*, „nakupení, součást, složka“), patero souborů či skupin, jež podle *buddhismu tvoří pozemskou osobnost. Patří k nim tělesnost (vnější podoba či tvar – *rúpa*), cítění (*védaná*), vnímání (*sañdžňá*), tvůrčí představy (volní sklony či záměry – *sanskáry*) a *vědomí či zkušenostní poznání (*vidžňána*). Jejich prostřednictvím jednotlivce lze

k *světu, ulpívá na něm a seskupení složek mylně považuje za své nezávislé *ego, jež přetrvává *smrt jako nesmrtelná duše (*átman). Podle většiny buddhistických škol však skandhy postrádají vlastní já (*anátmaka*), jsou nestálé, bezpodstatné a prázdné (*šúnja*), a stejně je i individuum, které z nich sestává. Po smrti se složky rozptýlí, aby se znovu náhodně seskupily v nového jedince, avšak nepřecházejí z života do života jako ucelený soubor. (Jan Filipický)

skandinávské jazyky, *jazyky, skandinávské.

skansen, *skanzen.

skanzen, muzeum v *přírodě, odvozeno ze švédského názvu muzea v přírodě Skansen, dodnes existujícího v královském parku na ostrově Djurgården v blízkosti centra Stockholmu. Muzeum Skansen vzniklo v roce 1891 a samo sebe prezentuje jako nejstarší muzeum v přírodě na světě (jsou však doloženy i starší výstavní podniky podobného typu, například v Oslu a v Lundu). Ve Skansenu byla vytvořena expozice venkovských i městských staveb představujících způsob života 18. a 19. století, součástí muzea je i zoologická zahrada. V současné době slovo skanzen označuje muzeální (národopisnou) expozici pod širým nebem, kdy jsou jednotlivé vystavované objekty a artefakty uspořádány tak, aby co nejvíce odkazovaly na jejich původní funkci, využití a význam.

Vytváření skanzenů je celosvětově spjato nejprve s tvorbou národních kultur a později s cílenou ochranou kulturního dědictví. Skanzeny jsou zároveň důležitým osvětovým a didaktickým nástrojem, neboť jejich prostřednictvím lze názornou formou přiblížit širokému publiku takové prvky *kultury, které by mu byly ve formě popisů, plánové dokumentace, fotodokumentace apod. těžko dostupné a srozumitelné, a jednak touto formou zanikající kulturu uchovávat a chránit.

Zakládání prvních skanzenů bylo mimo jiné inspirováno velkými výstavními podniky pod širým nebem, které od konce 18. století pořádala Francie, a světovými výstavami pořádanými od poloviny 19. století v Anglii, ve Francii, v USA a také v Rakousku-Uhersku. Expozice prvků venkovské kultury byly na některých těchto výstavách zastoupeny již před vznikem samostatných národopisných skanzenů. Tak tomu bylo i v *českých zemích, kde byla v roce 1891 pro účely Jubilejní zemské výstavy zkonstruována architektem Janem Koulou tzv. česká chalupa. Na pražském Výstavišti, v prostoru, kde dnes stojí moderní víceúčelová hala (tzv. O₂ Arena), česká chalupa symbolizovala český venkov a byly v ní vystavovány užité předměty a lidové umění vytvářené ve venkovském prostředí. Návrh pro úpravu: Česká chalupa symbolizovala český venkov, byly v ní vystavovány jak užité předměty, tak i lidové umění vytvářené ve venkovském prostředí. Tato stavba se nacházela v prostoru dnešní moderní víceúčelové haly (tzv. O₂ Arény) na pražském Výstavišti. Dalším významným výstavním podnikem, kde byla prezentována lidová kultura pod širým nebem, byla Národopisná výstava československá v roce 1895, kde již byla vystavována celá *vesnice reprezentovaná stavbami z Čech, Moravy, Slezska a Slovenska. Po dobu výstavy byla expozice ožívána prezentacemi zaměřenými na jednotlivé národopisné oblasti, jichž se ukázky lidové architektury týkaly. Vybraná část exponátů Národopisné výstavy byla později znovu prezentována ve stálé expozici v přírodě, která vznikla v roce 1900 ve staré rychtě v Přerově nad Labem pod patronátem *arcivévy Ludvíka Salvátora Toskánského; respektive kovárně rodu Bělíků, kterou arcivévoda roku 1895 vykoupil, nechal restaurovat a doplnit o starou rumpálovou studnu a zvoničku. Dnes je objekt součástí Polabského muzea v přírodě. Valašské muzeum v přírodě je rozsáhlé a vysoce specifické muzeum, které založili v Rožnově pod Radhoštěm roku 1925 bratři Alois a Bohumír Jaroňkové. Jeho jádrem se stalo tzv. dřevěné městečko reprezentující způsob života malého *města od poloviny 19. století; tvoří je budovy přenesené z rožnovského náměstí a doplněné dalšími originálními stavbami i kopiemi z okolí. Vedle venkovských a městských souborů staveb existují též skanzeny technické, například doly s dobovým vybavením.

Tvorba skanzenů se nesoustřeďuje pouze na rekonstrukci jednotlivých objektů, přibližně od poloviny 20. století se je snaží zasadit do typického prostředí a od 90. let 20. století často usiluje o uchování celého *ekosystému. Ve skanzenech se pěstují kulturní plodiny charakteristické pro expozici, mohou se zde chovat hospodářská zvířata, jednotlivá zařízení a vybavení se udržují funkční nejen proto, že se tím zvyšuje atraktivita pro návštěvníky, ale i ze studijních důvodů. Některé skanzeny, zejména městské, není možné zcela oddělit od současného každodenního života a zakonzervovaná kultura se prolíná s kulturou žitou a poskytuje tak specifický materiál pro antropologické zkoumání. Současné skanzeny nabízejí prožitek života prezentované doby a regionu, včetně dobové hudby, *oděvu a *stravy. Jejich aktivity někdy korespondují s ekomuzei poskytujícími návštěvníkovi možnost stát se po určitý čas součástí prezentované skutečnosti.

V Evropě nyní existuje více než 2000 muzeí v přírodě, svoji činnost koordinují na bázi UNESCO i vlastních organizací. V Evropě se jedná o Association of European Open-Air Museums nebo o International Association of Agricultural Museums. V České republice část skanzenů sdružuje Český svaz muzeí v přírodě. (Zdeněk Uherek)

skanzen Březno u Loun, *archeoskanzen (experimentální stanice Archeologického ústavu Akademie věd České republiky, Praha) vzniklý na počátku 80. let 20. století z iniciativy archeoložky Ivany *Pleinerové v místě archeologického výzkumu *polykulturní lokality v Březně u Loun. Hlavním zaměřením projektu byly stavební experimenty: *konstrukce dlouhého domu z *mladší doby kamenné, germánská *chata z *doby stěhování národů, dvě slovanské *polozemnice (jedna z 6. století, druhá z 9. století), *zásobní obilní jáma z časně slovanského období, slovanská hrnčířská pec z 9. století. Po roce 1990 se však projekt nepodařilo udržet v původní experimentální podobě. V roce 1994 jej převzalo regionální muzeum v Lounech a projekt se stal muzejní expozicí. (Richard Thér)

skarabeus, brouk Vruboun posvátný; pro starověké *Egyptany byl *symbolem *reinkarnace a *amuletem. Byl nazýván *cheprer* a jeho znak znamená v *hieroglyfech „být“ nebo „stát se“. V Heliopolisu byl chápán jako projev tvůrce *světa, jako bůh Chepri, „Vycházející Slunce“ (patrně podle kuliček, které valil a valí před sebou, které připomínají pohyb *slunce), a věřilo se, že existuje pouze v samčí formě a vzniká tak sám ze sebe (*analogie boha, který stvořil svět sám ze sebe; také proto je symbolem reinkarnace). Sošky skarabů se zhotovovaly z kamene (lesklého mastku, *vápence), *fajánse nebo i z drahých kovů.

Velice důležité byly tzv. srdeční skaraby, které se kladly na *mumii a měly přimět srdce, aby se při soudu na onom světě nestavělo proti zesnulému. Do jejich spodní plochy byla vyryta slova kapitoly 30 B *Knihy mrtvých: „Ó mé srdce mých proměn! Nevystupuj proti mně jako svědek, nestav se proti mně před soudním sborem, nesnižuj mě před strážcem vah! Jsi můj duch, který je v mém těle, můj stvořitel, který léčí mé údy. Kéž se odebereš na šťastné místo, které je pro nás připraveno! Nepošpiň mé jméno před poradním sborem, který rozhoduje o vzkříšení lidí. Bude to tak dobré pro nás i pro vyslychajícího a radostné pro soudce. Nepronášeš o mně lži před Největším bohem, Pánem Západu. Pohled, budeš povznesen a ospravedlněn!“ (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

skarifikace (z angličtiny: *scar*, „jizva, šrám“) (též cikatrizace), forma zdobení těla rozšířená zejména v nativní Africe, Austrálii a na *Nové Guineji. Tato praktika spočívá v poškozování *kůže za účelem vzniku jizev, které obvykle vytvářejí různé ozdobné obrazce a motivy. Nejčastějšími technikami vytváření jizev jsou řezání kůže pomocí různých nástrojů (*cutting), vypalování (*branding), obrušování a škrábání kůže či její leptání pomocí agresivních látek. Aby byl docílen co nejvyšší jizvový reliéf, vtíral se do čerstvých kožních zářezů písek, popel a různé leptavé rostlinné šťávy, které zpomalovaly hojení a dávaly tak vznik vysokým jizvám. Skarifikace je rozšířena zejména mezi *etniky s tmavou barvou kůže, protože vzory a obrazce vzniklé barevným *tetováním jsou na tmavé kůži špatně viditelné. U

některých etnik se používají oba druhy zdobících technik, jak tetování, tak skarifikace. Například u afrických kmenů Takuanů a Mesenů, žijících v oblasti řeky Zambezi, se vyskytuje na čele obojí způsob zdobení. Ženy kmene Bakviri v rovníkové Africe si nahrazují vytrhané obočí tetováním nebo jizvením. Také u některých severoamerických indiánských etnik se vyskytovala společně skarifikace i barevné tetování, které ovšem převládalo.

Skarifikace je nejvíce rozšířena v Africe. Mnoho afrických etnik používá své specifické vzory; častější je zdobení u žen, kde je často vnímáno také jako symbol krásy. Jizvy jsou často vytvářeny v období *puberty, kdy vyjadřují připravenost ženy k *manželství a rození dětí. Muži jsou zjizvováni často v průběhu *iniciačních obřadů a u některých kmenů po zabítí zvěře či nepřítele. Jizvy tak slouží jako odznak dospělosti a odvahy. Ozdobné jizvy se vyskytují nejčastěji na obličejí, na tvářích, kolem úst, okolo uší, na prsou, na břichu, na ramenou a pažích. Skarifikace na nohou je prováděna jen vzácně.

V Austrálii byla skarifikace (označovaná výrazem *manka*) velmi rozšířena mezi mnoha skupinami původních obyvatel. Skarifikace byla prováděna u mužů i žen obvykle ve věku 16–17 let. Jizvy byly vytvářeny nejčastěji ostrým kamenem a byly vypalovány žhavým dřevem, aby se zastavilo krvácení a zvýraznily jizvy. Dnes se však tento druh zdobení vyskytuje jen zřídka. Dříve vyjadřovaly jizvy *sociální status, byly odznaky odvahy a síly u mužů a krásy u žen. Muži a ženy bez zdobných jizev byli považováni za méněcenné.

Také na Nové Guineji byla skarifikace součástí iniciačních rituálů mnoha kmenů. Mladí muži byli řezáni pomocí zahroceného bambusu na prsou a zádech, aby prokázali svou sílu a sebekontrolu.

V západní civilizaci nebyla skarifikace rozšířena. Omezovala se zejména na vypalování značek a cejchů zločincům a otrokům (viz branding). Na počátku 20. století se staly jizvy populární mezi muži vyšších vrstev v Německu a Rakousku. Tyto jizvy vznikaly při vzájemných soubojích chladnými zbraněmi a muži je považovali za znamení svého sociálního postavení a odvahy. Někteří z nich si dokonce zjizvovali obličej úmyslně, aby se mohli vzniklými jizvami honosit. V současnosti není skarifikace na *Západě příliš rozšířena. Tento typ zdobení je více používán jen mezi příslušníky hnutí moderního primitivismu a různých malých skupin provádějících modifikace lidského těla. Pro vytváření jizev jsou dnes používány nejčastěji sterilizované skalpely a různá oxidační činidla, která slouží k jejich zvýraznění. (Tomáš Mořkovský)

Skateholm (Švédsko), sídliště a pohřebiště *mezolitu, původně rozložené na ostrůvcích (archeologický výzkum zde probíhá od roku 1980). Lokalita I zahrnuje 53 *hrobů, lokalita II 11 hrobů, a to v různé orientaci a různých polohách. Jako *milodary se objevují provrtané zuby, kostěné i kamenné *nástroje a *zbraně. Na lokalitě II byla prozkoumána pravoúhlá *stavba vymezená pásem červeného *barviva a obsahující převážně zvířecí *kosti. Je interpretována jako jakási obřadní místnost. Zvláštností Skateholmu jsou hroby celkem sedmi psů – a také ti mají poměrně bohatou výbavu (parohy, pazourkové *čepele). Jiní byli zřejmě zabiti jako doprovod svých pánů a jejich pozůstatky se tak dostaly do výplně hrobů. (Jiří A. Svoboda)

skelet, *sceletum.

skelet, buněčný, *cytoskelet.

skelet, srdeční, vazivová fibrózní *tkáň, která se nachází v *srdci mezi svalovinou *předsíní a *komor. Srdeční skelet tvoří čtyři vazivové prstence – **anulus fibrosus dexter* kolem **ostium atrioventriculare dextrum*, **anulus fibrosus sinister* okružující **ostium atrioventriculare sinisterum*, **anulus aorticus* po obvodu **ostium aortae* a **anulus trunci pulmonalis* lemující **ostium trunci pulmonalis*. K těmto vazivovým kroužkům se připojují cípate i poloměsíčité *chlopně. V místech styku *anulus fibrosus dexter et sinister* s *anulus aorticus* vznikají dvě vazivové ploténky trojúhelníkového tvaru – **trigonum fibrosum dextrum* a **trigonum fibrosum sinisterum*. Od *trigonum fibrosum dextrum* probíhá směrem

k *anulus trunci pulmonalis* silný vazivový pruh – *konusová šlacha a do přilehlé srdeční přepážky odstupuje vazivová ploténka *pars membranacea septi*. (Lenka Vargová)

skeleton, *skelet.

skeletonizace, odstranění měkkých *tkání z tělesných pozůstatků, vedoucí k obnažení *skeletu. K odstranění tkání může docházet činností mikroorganismů (*bakterie, plísně), malých organismů (hmyz), ale i činností velkých organismů (supy, hyeny). (Michaela Zelinková)

skenovací elektronový mikroskop, *mikroskop, skenovací elektronový.

skepse (z řečtiny: *sképtesthai*, „pohlížím, uvažuji, zkoumám“; *sképsis*, „zkoumání, zvažování, rozvažování“), pochybování, nedůvěra. (Jaroslav Malina)

skepticismus (z řečtiny: *sképsis*, „zkoumání, rozvažování“):

1. nedůvěřivé smýšlení, nedůvěřivost, pochybovačnost;

2. filozofická doktrína, která povyšuje pochybování o jistotě našeho poznání za výchozí.

V této podobě byl zastáván ve *starověku *Sókratem, v novověku René *Descartem, Davidem *Humem a dalšími filozofy. V radikální podobě jde o postoj všeobecné, soustavné a trvalé pochybnosti, nebo dokonce popření možnosti racionálního poznání; opak:

*dogmatismus;

3. helénistická filozofická škola založená Pyrrhónem z Elidy, *pyrrhonismus. (Jaroslav Malina)

skeptické tropy, *tropy, skeptické.

Skhul (Izrael), antropologická a archeologická jeskynní lokalita, v letech 1931–1932 zde byly objevovány pozůstatky více než deseti anatomicky *moderních lidí, z toho 5 dospělých mužů, 2 ženy, 3 děti. Data *ESR a *TL pro celé *souvrství jsou mezi 80 000–120 000 lety. (Jiří A. Svoboda)

skiografie, *skiografie a skiaskopie.

skiografie a skiaskopie, nejběžnější radiodiagnostické metody využívající rentgenového záření. Rentgenový přístroj, pomocí něhož se skiografie a skiaskopie provádí, se skládá ze zdroje rentgenového záření – rentgenky (Coolidgeovy trubice), mechanických částí, napájecích obvodů, řídicí elektroniky a z části detekční. Je-li detektorem rentgenového obrazu fotografický film, hovoříme o skiografii. Snímek se většinou ponechává ve formě negativu. Detektorem obrazu však může být i fluorescenční stínítko, na němž lze přímo pozorovat proměnlivý rentgenový obraz v reálném čase – například pohyb kontrastní látky *trávicím ústrojím. V tomto případě hovoříme o skiaskopii. Ve skiaskopické praxi byla prostá fluorescenční stínítka, jež bylo nutno pozorovat ve zcela zatměných místnostech, nahrazena zesilovači obrazu s připojenými kamerami. Tím došlo k výraznému snížení radiační zátěže vyšetřujících i vyšetřovaných.

V dnešní době se začíná rozdíl mezi skiografií a skiaskopií stírat, protože jako detektory obrazu jsou postupně zaváděny citlivé plošné digitální snímače s vysokým rozlišením, které umožňují získávat jak jednotlivé snímky, tak i dynamické záznamy v čase. (Vojtěch Mornstein)

skiaskopie, *skiografie a skiaskopie.

skica (z italštiny: *schizzo*, „postříknutí, skvrna, náčrtek“), náčrt, zběžný výtvarný záznam umělcova nápadu, prvního rozvrhu díla, slučující složku námětu i formy, provedený tužkou, uhlem, perem, barvami apod. Uplatňuje se ve všech druzích umění. V *sochařství plastická skica, prováděná v poddajných materiálech (*hlína, *vosk, plastelína) je označována také jako bozzetto. Podle skici vzniklo označení skicář, náčrtník. (Jaroslav Malina)

skica, indikační (z italštiny: *schizzo*, „náčrtek, skica; skvrna; stříknutí“ a z latiny: *indicāre*, „oznámit; prozradit“), katastrální mapy vypracované při vytváření josefinského *katastru; byly barevně kolorovány a umožňovaly tak rozeznat využití pozemkových parcel a typ

zástavby (měřítko 1:2880); pracovalo se s nimi i při vypracování *stabilního katastru. (František Čapka)

Skinner, Burrhus Frederic (20. 3. 1904, Susquehanna, Pennsylvania, USA – 18. 8. 1990, Cambridge, Massachusetts, USA), americký psycholog; stoupenec neobehaviorismu. Zabýval se zejména problematikou psychologie učení a programovaného učení. Z díla: *The Behavior of Organisms* (Chování organismů, 1938), *Walden Two* (Walden 2, 1948), *Beyond Freedom and Dignity* (Za hranici svobody a důstojnosti, 1971), *About Behaviorism* (O behaviorismu, 1974). (Jaroslav Malina)

Sklenář, Karel (8. 7. 1938, Praha), český archeolog a historik. Archeologii studoval na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (1956–1961, promováný historik 1961, PhDr. 1970). Působil pak nejprve v Okresním muzeu v Mělníku (1963–1967, smluvně dále do roku 2002), již od roku 1965 ale fakticky v Národním muzeu v Praze v oddělení prehistorie a protohistorie (vědecký aspirant 1967–1970, odborný a vědecký pracovník, CSc. 1972, DrSc. 1995), kde v 70. a 80. letech působil jako vědecký tajemník kolektivních výzkumných úkolů oddělení; v letech 1990–1997 byl ředitelem Historického muzea Národního muzea. Na Mělnicku provedl řadu výzkumů (zejména sídliště u *Hořína 1968–1988, publikované v práci *Hořín III. Mesolithische und hallstattzeitliche Siedlung* (2000). Tomuto kraji věnoval i soupisnou práci *Pravěké nálezy na Mělnicku a Kralupsku* (2 sv. 1982, doplňky 1994) a populárnější přehled *Pravěk na soutoku. Nejstarší osudy Mělnické kotliny a jejího sousedství* (1998). Později sestavil obdobné topografické soupisy pro jiné oblasti (*Pravěké nálezy na Rokycansku*, 1989; *Pravěké nálezy na Sedlčansku*, 1990).

Odborně se zaměřil na paleolit a především mezolit (zejména obydlí a stavebnictví, jemuž věnoval studie *Palaeolithic and Mesolithic Dwellings: Problems of Interpretation* (1975), *Palaeolithic and Mesolithic Dwellings: An Essay in Classification* (1976), *Paleolitické a mezolitické sídlištní úpravy v jeskyních* (1977) nebo přehlednou knížku *Nejstarší lidská obydlí v Československu* (1977), konkrétně pak například *The Lower Palaeolithic Dwelling Structure at Přezletice and Its Significance* (1987, 1989). Soustavně se věnoval osídlení českých jeskyní od paleolitu po středověk, zpracovávanému v monografiích společně s Janem Fridrichem (*Die paläolithische und mesolithische Höhlenbesiedlung des Böhmisches Karstes*, 1976) a Václavem Matouškem (*Osídlení jeskyní Českého krasu od neolitu po středověk*, 1992; *Die Höhlenbesiedlung des Böhmisches Karstes vom Neolithikum bis zum Mittelalter*, 1994). Naposledy zpracoval paleolit a mezolit v kolektivním díle *Pravěká Praha* (2005).

Postupně se ale soustředil především na dosud nezpracované dějiny české archeologie ve (střed)evropském rámci: sem patří jeho podrobné přehledy vývoje vědy (*Nástin vývoje prehistorického bádání v Čechách do roku 1919*, 1969; *Dějiny archeologie – s Janem Bouzkem, Miroslavem Buchvaldkem a Ph. Kostomitsopoulosem*, 1976; rozšířeně 2 sv. 1983–1984; *Archaeology in Central Europe: The First 500 Years*, Leicester – New York 1983), monografické studie významných osobností 18. a 19. století (*Život a dílo Václava Krolmuse*, 1965; *Archeologické spisy Josefa Dobrovského a jejich prameny*, 1970; *Počátky české archeologie v díle Matyáše Kaliny z Jäthensteinu*, 1976; *Archeologická činnost Josefa Vojtěcha Hellicha v Národním muzeu (1842–1847)*, 1980; *Jan Erazim Vocel. Zakladatel české archeologie*, 1981; *Družina profesora Píče. Národní muzeum a zlatý věk neprofesionální archeologie v Čechách*, 1993). Zčásti výsledkem těchto a mnoha dalších publikací je historická složka obsáhlého *Biografického slovníku českých, moravských a slezských archeologů* (2005), který ovšem zahrnuje i biogramy všech žijících aktivních archeologů a oborově jim blízkých pracovníků.

Dosud nově nezpracovaným dějinám své mateřské instituce věnoval knihy *Obraz vlasti. Příběh Národního muzea* (2001) a *Společnost Národního muzea v dějinách i v současnosti* (2007). Součástí této práce je i rehabilitace starých výzkumů pomocí archivních a sbírkových dokladů, již věnoval řadu prací. *Katastr nejstarších nálezů od 16. století zpracoval v knize

Archeologické nálezy v Čechách do roku 1870. Prehistorie a protohistorie (1992). Zatím poslední větší prací jsou *Dějiny výzkumu starší a střední doby kamenné (paleolitu a mezolitu) v českých zemích* (2008).

Od roku 1968 se zabýval také otázkami muzejnictví a muzeologií, kterým především byly věnovány jeho zahraniční studijní cesty a pobyty (Anglie 1968, 1969, Dánsko 1974, 1978, USA 1975). Pro archeologii i jiné obory přednášel muzeologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy (FF UK) v letech 1968–1981 jako spolupracovník Střediska pro výuku muzeologie FF UK při Národním muzeu (znovu působí na FF UK od roku 2002), v letech 1969–1974 učil též muzeologii a archeologii na Univerzitě 17. listopadu v Praze, od 2001 archeologii na Vyšší odborné škole informačních služeb v Praze. Na řadě muzejních archeologických expozic se buď podílel (například expozici NM v Praze *Pravěké dějiny čs. území*, od roku 1966 dosud) nebo je sám autorsky připravil (Rokycany 1975, Mělník 1978 aj.) stejně jako četné výstavy, z nichž největší byly *Za památkami pravěku – 200 let české archeologie* (NM v zámku v Mělníce 1978–1980) nebo *150 let archeologie v NM* (1993). S muzejní prací souvisí i edice terminologických slovníků (*Archeologický slovník 1. Kamenné artefakty* (s Janem Hartlem, 1989), *2.1. Kovové artefakty* (1992), *3. Keramika a sklo* (1998), *4. Kostěné artefakty* (2000).

Od roku 1977 vedl odbornou skupinu pro dějiny archeologie v Čs. společnosti archeologické při ČSAV (dnes Česká archeologická společnost – ČAS), v níž působí od roku 1966 (postupně výkonný tajemník, hospodář Hlavního výboru; redaktorem Zpráv ČSSA/ČAS a jejich doplňkové řady Supplément je od roku 1976 dosud). Od roku 1990 je jednak předsedou ČAS, jednak také předsedou Oborové komise muzejních archeologů ČR při Asociaci muzeí a galerií ČR. Působil také jako jednatel Společnosti přátel starožitností (1976–1979), tajemník sekce prehistorie a klasické archeologie Společnosti přátel NM a po roce 1990 je předsedou sekce prehistorie obnovené Společnosti NM. V letech 1990–1997 redigoval Sborník NM A–Historie, pro ČAS rediguje každoroční sborníky referátů o terénních akcích z kolokvií *Archeologické výzkumy v Čechách*.

Od roku 1974 popularizuje archeologii a její dějiny řadou knih úspěšných i v zahraničí (překlady do 12 jazyků vyšly ve 12 *zemích) a někdy nahrazujících čistě odbornou publikaci tam, kde z různých důvodů nebyla možná; z nich nejúspěšnější byly přehledy pravěkých dějin Československa (*Památky pravěku na území ČSSR*, 1974; *Od pěstního klínu k Přemyslově radlici*, 1981; slovník významných nemovitých objektů u nás (*Archeologické památky – Čechy-Morava-Slezsko* – s Eliškou Kazdovou a Janou Vignatiovou, 1993) i Evropy (*Za branou minulosti*, 1978) a tento směr vyvrcholil *Encyklopedií pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (se Zuzanou Sklenářovou a Miloslavem Slabinou, 2002). Nejúspěšnější byla kniha o vývoji různých aspektů lidské kultury v paleolitu, vydaná v letech 1985–1992 v 8 jazycích (5 francouzských vydání), bohužel ne česky. Dějinám naší a evropské archeologie byly věnovány zejména knihy *Učenci a pohané* (1974; rozšířeně *Archeologie a pohanský věk*, 2000), *Objevitelé zlatého věku* (1979), či *Z Čech do Pompejí* (1989). Ze speciálnějších námětů sledoval monograficky například megalitický fenomén v Evropě (*Tanec obrů*, 1996), odraz archeologických památek v lidové tvorbě (*Hromové klíny a hrnce trpaslíků. Z pokladnice české folklorní archeologie*, Praha 1999) či v české literatuře 18.–20. století (*Bohové, hroby a učitelé. Cesty českých spisovatelů do pravěku*, 2003). K této činnosti lze přičíst i vydané překlady z němčiny (Dietrich Kahlke, *Objevy ve čtyřech světadílech*, 1973), angličtiny (Leo Deuel, *Objevy z ptáčích perspektiv. Příběh letecké archeologie*, 1979) a ruštiny (Aleksandr Kondratov, *Vody a staletí*, 1981). Na řadě zejména naučných pořadů a filmů spolupracoval od 70. let s rozhlasem, televizí a filmem. (Bibliografie: *Archeologické rozhledy*, 50, 1998, 706–717.) Kontakt: PhDr. Karel Sklenář, DrSc., Česká archeologická společnost, Letenská 4, 118 01 Praha 1; e-mail: zuzana.blahova@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Sklenář, Vladimír (16. 4. 1951, Brno), český chemik; profesor fyzikální chemie Ústavu chemie a Národního centra pro výzkum biomolekul (NCBR) Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, zástupce ředitele NCBR a vedoucí NMR laboratoře.

Zabývá se vývojem nových metod více-dimenzionální spektroskopie *nukleární magnetické rezonance (NMR), biofyzikálními studiemi bílkovin a nukleových kyselin a jejich intermolekulárních interakcí s využitím NMR a metod molekulového modelování a výpočetní chemie. Publikoval více než 100 původních prací v mezinárodních recenzovaných časopisech. Je členem Učené společnosti České republiky, členem edičních rad několika mezinárodních periodik, řešitelem řady národních i mezinárodních projektů a patří mezi nejcitovanější české chemiky. Kontakt: Prof. RNDr. Vladimír Sklenář, DrSc., Národní centrum pro výzkum biomolekul Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: sklenar@chemi.muni.cz. (Jaroslav Malina)

skleněný strop, *bariéry, neviditelné.

skleníkový efekt, *oteplování, globální.

sklero- (z řečtiny: *skléros*, „tvrdý“), v složeninách první část s významem: „tvrdý, tvrdost, suchý, suchost“.

sklípek, pohřební, název pro malou *hrobku. (Josef Unger)

sklípky, plicní, **alveoli pulmonis*.

sklivec, **corpus vitreum*.

sklizňové nástroje, *nástroje, sklizňové.

sklo, první umělá hmota v dějinách, vzniklá tavením vhodného křemitého písku s různými anorganickými přísadami (tzv. sklářský kmen) v pánvi na otevřeném ohništi nebo v jednoduché jámové peci. K vynálezu (patrně jako vedlejšího produktu tavby měděných rud) došlo na *Předním východě a v *Egyptě v 5. tisíciletí př. n. l. Prvotní formou výrobků byly zelenavé až modravé (kysličníky mědi barvené) drobné kroužkovité či válečkovité *korálky fajánsové (alkaliová glazura) nebo přímo ze skelné pasty. Teprve další zdokonalování vedlo k zhotovování celoskleněných ozdob a pak i nádob.

Z hlediska chemického složení lze umělá stará skla rozdělit na sodnovápenatá a draselnovápenatá. Výroba probíhala tavením oxidu křemičitého – SiO₂ (*křemen, *pazourek) s uhlíčitánem vápenatým (*vápenec, dolomit nebo *mramor) a s kalcinovou sodou nebo se síranem sodným a dřevěným uhlím. U draselných skel se brala místo sody potaš (uhlíčitan draselný – K₂CO₃). Takzvané normální sklo má složení Na₂O . 6SiO₂. Bod tání a odolnost hmoty se zvyšují, nahradí-li se sodík draslíkem. V *pravěku a ještě dlouho do *středověku vyráběli skláři sklovinu ve dvou etapách, poněvadž nedokázali ve svých pecích dosáhnout potřebných vysokých teplot. Nejprve získali z křemenného písku, sody a dalších přísad za nižších teplot fritu (nečistou polotaveninu), kterou pak tavili asi při 1 1100 °C na plochých keramických pánvích. Výkonné sklářské pece se objevily až ve starém Římě. Sklo barvili dávní skláři oxidy kovů. Korálky a další ozdoby zhotovovali navíjením skleněného vlákna na tyčinku, dělením trubičky nebo litím do formy. Foukané sklo, používané zejména při výrobě nádob, se uplatnilo až v posledních stoletích před naším *letopočtem, kdy byla vynalezena sklářská píšťala. V našich *zemích se první skleněné výrobky objevují jako *importy v *eneolitu; velkého mistrovství v Evropě dosáhli *Keltové v mladší době železné a středověcí skláři. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Sklo na starověkém Předním východě vzniklo jako imitace polodrahokamů (bylo tak nejen chápáno, nýbrž i nazýváno: „lapis lazuli z pece“ oproti pravému „lapisu lazuli z hor“). Tak jako kameny, které nahrazovalo – *tyrkys, *lapis lazuli, *karneol, *jantar, opál či malachit – sloužilo sklo k výrobě a zdobení šperků či jiných drahocenných, luxusních předmětů. První znalosti potřebné *technologie jsou doloženy již v 5. tisíciletí př. n. l. na celém území od Egypta po Írán. Jde ovšem zřejmě především o *fajáns (průkazné analýzy mohly být provedeny jen výjimečně), které stačí nižší teplota k tavení. Skutečné sklo, cílevědomě zhotovené, nacházíme ve větší míře

až na počátku 3. tisíciletí př. n. l. v džemdet-nasrské vrstvě v *Ninive (Ninive IV, rozmanité perly) a další důležité doklady pak v akkadském období v Nuzi. (V severní *Mezopotámii se zřejmě nacházelo středisko sklářské výroby.) Z akkadského období pochází i kus téměř průhledného skla z Tell Asmaru, který je interpretován jako výchozí surovina pro další zpracování a který tak – podobně jako modré sklo nepravidelného tvaru z doby III. dynastie urské z *Eridu – svědčí pro lokální výrobu. Sklo z Eridu je o to pozoruhodnější, že jeho modré barvy bylo docíleno nepochybně cílevědomým přímíšením kobaltu. Souhrnně lze konstatovat, že nejstarší doklady skleněných předmětů z 3. tisíciletí př. n. l. představují vesměs drobné artefakty, hlavně perly, přívěsky, případně razítková pečetítka, které byly do konečného tvaru formovány za studena kamenickými *technikami – řezáním, broušením, hlazením – stejnými jako u materiálů, jež napodobovaly. Tisíciletá zkušenost s prací s uměle vytvořenou hmotou však posléze přece naučila staré skláře respektovat materiál, využívat jeho vlastnosti a chápat jej jako svébytnou surovinu. Svého druhu dokumentem těchto experimentů a shrnutím zkušeností jsou babylonské a asyrské předpisy na výrobu skla (*recepty), obsahující podrobné – třebaže stručné až úsečné – údaje o skladbě a technologickém postupu, které se datují do 2. třetiny 2. tisíciletí př. n. l. (první písemné zmínky o skle pocházejí ovšem již z doby III. dynastie z Uru). Tyto předpisy jsou vynikajícím pramenem informací i pro nás. Dovídáme se z nich, že starověké sklo obsahovalo asi 60–70 % křemene (získávaného především z písku; horský *křišťál byl při tavicí teplotě 1700 °C stěží použitelný), 3–10 % vápna (z uhličitánu vápenatého, tedy běžného či dolomitického *vápence) a 9–20 % alkalické soli, jejímž úkolem bylo snížit tavicí teplotu křemíku a tedy usnadnit zkapalnění. V Egyptě se k tomuto účelu užívalo uhličitánu sodného z přírodního naleziště ve Vádí an-Natránu. V Mezopotámii zdroje sody chyběly a uplatňoval se proto ve větší míře potaš, popel z různých druhů dřev a rostlin, volených podle typu připravovaného skla, chemicky uhličitánu draselný. (Draselné sklo, které tak vznikalo, bylo vlastně dávným předchůdcem draselného skla českého!). Konečně kolem roku 200 př. n. l. se v *Asýrii počalo vyrábět sklo olovnaté, které později v *antických civilizacích získalo obecnější rozšíření. Uvedené přísady se rozdrtily a v kelímcích při 500–750 °C roztavily. Vzniklá jednoduchá surovina se obohatila o minerální pigmenty a znovu, nyní při 1100 °C, delší dobu a v menších kelímcích tavná. Žádoucí zabarvení jí dávaly kysličníky kovů: nejrozšířenější modré barvy se docílovalo pomocí *mědi, kobaltu, *železa či manganu, oblíbené tyrkysově zelené díky železu a mědi, červenou zajistil kysličník mědi, ametystově fialovou mangan, žlutou antimon a olovo, mléčně bílou antimon. Kysličník cínu pak působil neprůhlednost. Původně se asi tyto látky (podobně jako zřejmě i vápno) přidávaly neúmyslně, jako nečistoty v použitém písku. Ale již v 3. tisíciletí př. n. l. máme jednoznačné doklady cílevědomého užití. Konečně zmíněné písemné záznamy jsou důkazem, že staří skláři si ve 2. tisíciletí př. n. l. byli vědomi příčin a dovedli pracovat i s nuancemi různých poměrů.

Kolem roku 1600 př. n. l. nabylo sklářství charakteru rozvinuté manufakturní výroby. Bylo to samozřejmě dáno především zvládnutím technologie, jakož i možností, které skýtalo v té době rozšířené užívání formy z pískového jádra. Dovolila vytvářet i větší objekty a také duté tvary. Písková forma, nasazená na kovové tyči a případně obalená *textilií, se namočila do roztavené hmoty a za pomalého otáčení, když se vytvořil skleněný povlak, se vytáhla. Dalším možným postupem bylo obtáčení jádra nitěmi plastického skla. Touto technikou – vtlačováním barevných skleněných nití – bývaly vytvořené předměty (při dalším zahřátí) též zdobený. Pracovat bylo třeba rychle, hmota ztrácela tvárnost při 900 °C, šlo o tzv. „krátké sklo“. Jakmile artefakt zchladl, pískové jádro se vyškrabáním odstranilo. Touto metodou se zhotovovaly hlavně nádoby: zatímco jejich tvarosloví ovlivňovala výrazně současná *keramika, dekor – podmíněný užitou technikou – zůstával celá staletí stejný. Rozvoj starověkého sklářství vrcholil v 8.–7. století př. n. l., opět v severomezopotamských – asyrských, a především nimrudských (*Kalach) – dílnách, kde technika dále pokročila tváření nádob v dutých formách. Sklo se do nich buď roztavené lilo, lisovalo nebo případně se v nich – rozdrčené – nechalo roztavit.

Pro některé složitější tvary, zejména drobné plastiky, se užívalo *odlévání metodou *ztraceného vosku. Spíše jen zřídka se k zdobení nákladných dekorativních předmětů sahalo k technice cloisonné; častější bylo vykládání skleněnými vložkami, přizpůsobenými tvarově – tak jako kámen – za studena. Sklo tedy stále ještě soutěžilo se svým vzorem, jehož vlastnosti se snažilo napodobit a s nímž si příliš nezašlo v hodnotovém vyjádření. Převratnou změnu v jeho vývoji a užití znamenal až vynález sklářské píšťaly (pravděpodobně v Sýrii v 1. století př. n. l.), který umožnil výrobu foukaného skla a vytvořil předpoklady k širokému uplatnění a rozšíření materiálu s jemu vlastním provedením a výtvarným výrazem. Odtud se také datuje vzrůst zájmu o čiré, průhledné, tenkostěnné sklo a vznik nových zdobných technik: zlacení a malby na vnějším (případně i vnitřním) povrchu, vrstvení a prořezávání skla. (Jana Součková)

sklon zubu, *flexe zubu.

sklovina, zubní, *enamelum.

skolióza (z řečtiny: *scolios*, „křivý“), bočitost, vychýlení *páteře do strany. Může být vrozená (fyziologická), nebo způsobená různými onemocněními páteře, *zádových svalů nebo nervů. (Ladislava Horáčková)

Skopás z Paru (4. století př. n. l.), řecký sochař. Vrchol jeho činnosti spadl přibližně do let 365 až 345 př. n. l. Před polovinou století pracoval na výzdobě Mausoleia v Halikarnassu a Artemidina *chrámu v Efesu. Byl architektem chrámu Athény Aleje (Slunná) v Tegei na Peloponnésu. Skopás obohatil sochařský výraz o vyjádření intenzivního citového prožitku (jako náhlého a pateticky vyjádřeného duševního hnutí) a tomu odpovídala i dynamika a prostorová kompozice jeho děl. Jeho práce známe z *originálů (*reliéfy z Halikarnassu, fragmenty *soch ze štítů chrámu v Tegei), ale také z římských kopií (*Bakchantka*, *Meleagros*, personifikace utrpení lásky *Pothos*). (Marie Pardyová)

skorbut (latinsky: *scorbutus*, „kurděje“), kurděje, *nemoc způsobená nedostatkem vitamínu C, který je nezbytný pro *syntézu *kolagenu, což je provázáno poruchou tvorby vaziva a sníženou pevností stěny cév. Dochází ke krvácení do svalů, podkoží a z dásní až se ztrátou zubů, je porušena enchondrální osifikace. Celková *imunita organismu je oslabena (špatné hojení ran). Na skeletech je typický zejména výskyt zosifikovaných subperiostálních *hematomů, mohou být přítomny i *zlomeniny, případně je na kostochondrálních spojeních vytvořen skorbutický žeberní růženec. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

skořepa, *concha.

skořepa, nosní dolní, *concha nasalis inferior.

Skotové:

1. původně starověké *keltské populace;
2. obyvatelé historického území Skotska, na severu Velké Británie v počtu 4,5 milionu (*census z roku 2001), početné skupiny žijí v zámoří (Austrálie, Kanada, Nový Zéland, USA), celkový počet potomků skotských vystěhovalců je odhadován na 50 milionů. Jako potomci keltských *Gaelů si dosud zachovávají některé kulturní a jazykové zvláštnosti; jazyk *gaelština (dnes ca 60 000 uživatelů) patří do *keltské větve *indoevropské rodiny. Skotsko, které se keltsky nazývalo Alban a podle *Římanů Kaledonie, bylo osídlováno od 2. tisíciletí př. n. l. keltskými populacemi *Britů a *Piktů (Kaledonců). Ve 3. a 4. století n. l. přesídlili na západní pobřeží keltští Skotové z Irska a již v 5. století začali zakládat kmenové *království Skotů, Britů a Piktů. Byli již od počátku historického období silně ovlivňováni *Anglosasy a *Normany. Po období válek s *Angličany došlo v roce 1707 k unii Skotska a Anglie a vytvoření jednotného království Velké Británie s jediným parlamentem. V současné době se keltské (gaelské) tradice a *jazyk nejlépe uchovaly v severní části Skotska a na Hebridách.

Skotové jsou již značně asimilováni s britským etnikem, ale přesto mají řadu tradičních *obyčejů a *zvyků i v běžném životě. Mezi nejznámější patří skotský *kroj (tartan), odlišený pro různé *klany barvou a typem kostek, dudácká hudba aj. Řada skotských symbolů a

„specifik“ byla ovšem uměle vnesena teprve v 19. století. Vzhledem k historickému vývoji a kulturním tradicím (silné vlivy keltských prvků, specifická vlastní *kultura, konfesní odlišnosti aj.) se u obyvatel Skotska udržuje osobité cítění na pomezí regionálního a národního vědomí; podle některých členění jsou Skotové dokonce považováni za samostatné etnikum, respektive *národ. Hovorovým jazykem většiny Skotů je však *angličtina, zejména její skotská nářeční *varianta, tzv. „lallans“. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

skotská gaelština, *gaelština.

skrotum, *scrotum.

skrze sebe sama – skrze případek, *per se – per akcidens.

skříňka, Pandořina, *Pandóra.

skříňkový hrob, *hrob, skříňkový.

Skřivánek, Jaromír (10. 10. 1923, Praha), český malíř, grafik, básník, ilustrátor, překladatel a cestovatel; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvoval Uměleckoprůmyslovou a grafickou školu v Praze v letech 1939–1942 u J. Pecháčka a Leonarda Stoppaniho.

Skřivánkova tvorba malířská, spisovatelská a publicistická se zabývá a je inspirována zejména indickým a tibetským kulturně historickým okruhem. (Jaroslav Malina)

skulptura (z latiny: *sculpere*, „rýt, řezat, vyřezávat; dlabat, tesat“; *sculptor*, „sochař“):

1. socha, sochařský výtvarný útvar vzniklý odnímáním hmoty ze základního bloku materiálu (dřevo, kamene, kosti, paroží aj.) tesáním, řezbou, vrtáním a jinými *technikami. První skulptury z kamene a kosti, zobrazující zejména *antropomorfní a *zoomorfní motivy, se objevují v *mladém paleolitu před 30 000 lety (viz *umění, paleolitické);

2. *sochařství jako druh výtvarného umění zobrazujícího skutečnost a umělecké představy prostorovým objektem. (Jaroslav Malina)

skupina:

1. [antropologie, sociologie], relativně stálý soubor lidí spojených určitým cílem, činností, společnými zájmy, *hodnotami a *normami chování. Zprostředkující článek mezi člověkem jako izolovaným individuem a *společností jako sociálním útvarem. Je významný pro průběh *socializace. Mezi členy skupiny vznikají více nebo méně pevné vazby; skupina je schopna vystupovat navenek jednotně (mívá vlastní *identitu), je schopna vědomého rozlišení na „my“ (skupina vnitřní, do které patřím) a „oni“ (skupina vnější, do které nepatřím). V důsledku velké různorodosti skupin existuje jejich rozsáhlá *typologie. Nejčastěji zkoumanými znaky skupiny v *psychologii jsou vzájemná interakce členů, spolupráce, *identifikace se skupinou, skupinová role, *komunikace ve skupině aj. (Jaroslav Malina)

2. [archeologie], označení pro separovaný kulturní celek, který nemá všechny potřebné rysy k označení *archeologická kultura a zpravidla je jen složkou většího kulturního celku, odlišenou určitými zvláštními znaky v hmotné výbavě. Někdy se tímto pojmem označuje celek představující fakticky vývojovou fázi určité kultury, případně regionálně omezenou (*skupina ohrozimská, *salzmündská). (Karel Sklenář)

skupina, etnická, historicky vzniklá skupina lidí, kteří mají společný původ (mnohdy zakotvený již v rodové a kmenové *společnosti (*rod, *kmen) v období *prehistorie, *protohistorie nebo *starověku), rasový typ, *jazyk, *materiální a *duchovní kulturu, mentalitu, *tradice a obývají společné území. Na rozdíl od sociálních skupin jsou etnické skupiny stálé, unikátní a liší se vzájemně také antropologickým složením – příslušníci každé etnické skupiny náležejí zpravidla k určitým výrazným typům a *rasám.

Kromě toho je pro etnické skupiny charakteristické i určité území, na kterém buď vznikaly, nebo se po dlouhou dobu vyvíjely. Toto území není vždy totožné s územím *státu; častěji

zaujímá etnická skupina menší území uvnitř státu, nebo území větší a pak zasahuje i do států sousedních (v Evropě například *Maďaři, *Poláci aj.).

V některých případech, zejména na území bývalých britských a francouzských *kolonií v západní Africe neodpovídají hranice států vůbec přirozeným hranicím etnických skupin, takže příslušníci téže etnické skupiny (například *Fulbové nebo *Hausové) žijí v různých státech s odlišným hospodářským, společenským a politickým zřízením. (Jaroslav Malina)

skupina, etnografická, homogenní část *národa odlišující se *kulturou, nářečím, *krojem apod. (například *Chodové a *Valaši v rámci českého národa). (Jaroslav Malina)

skupina, ohrozimská (název podle *lokality Ohrozim u Prostějova, Česká republika), podlouhlé *mohyly s kamennou *konstrukcí s pohřby na Moravě v *eneolitu (polovina 4. tisíciletí př. n. l.). (Jaroslav Malina)

skupina, salzmündská (název podle naleziště Salzmünde, obec u Halle an der Saale, Německo), mladší vývojový stupeň *kultury nálevkovitých pohárů v *eneolitu (1. polovina 4. tisíciletí př. n. l.) v Čechách a ve středním Německu. (Jaroslav Malina)

skupina, Surrealistická, první organizační základna českého *surrealismu, která přijala program v manifestu *Surrealismus v ČSR* (1934), jehož autorem byl Vítězslav *Nezval (1900–1958) a který podepsali například básník Konstantin Biebl (1898–1951), malíři Jindřich *Štyrský (1899–1942) a *Toyen (1902–1980), sochař Vincenc *Makovský (1900–1966), divadelní režisér Jindřich Honzl (1894–1953), hudební skladatel Jaroslav Ježek (1906–1942) a psycholog a sexuolog Bohuslav *Brouk (1912–1978). K nejvýznamnějším členům Surrealistické skupiny patřil Karel *Teige (1900–1951). Poté, co Nezval ohlašuje rozpuštění skupiny (1938), dochází postupně k omezení jejího veřejného působení, ale nikoli k jejímu zániku. K nejdůležitějším literárním dílům členů skupiny patří Nezvalova *Žena v množném čísle* (1936), *Praha s prsty deště* (1936) a *Absolutní hrobař* (1937).

skupina, vazbová, soubor *genů lokalizovaných na témže *chromozomu. (Jiřina Relichová)

skupina, zájmová, seskupení lidí spojených určitým zájmem. Společný parciální zájem vzniká na bázi společné profese, postavení v pracovním procesu, kulturních aktivit a mnoha dalších motivů. Proto je zájmových skupin celá řada. K nejvýznamnějším patří *odborní, zaměstnavatelské podnikatelské svazy, profesionální komory příslušníků svobodných povolání, umělecké svazy, organizace spotřebitelů, ochránců *přírody atd. Jednotlivé zájmové skupiny mají vlastní *hierarchii *hodnot i specifické zájmy a taktiku k jejich prosazení. Používají různých prostředků, například *lobbismus v parlamentu, spolupráci s politickými stranami nebo s orgány státní správy. (Marie Dohnalová)

skupina, železovská (název podle *města Želiezovce u Levic, Slovensko), závěrečná etapa vývoje *kultury s lineární keramikou na jihozápadním Slovensku a v severozápadním Maďarsku v *neolitu (začátek 5. tisíciletí př. n. l.). (Jaroslav Malina)

skupinové antroponymum, *antroponymum.

skupinové uzavírání, *uzavírání, skupinové.

skupinový systém osobní záruky, *systém osobní záruky, skupinový.

skupiny AB0, krevní, geneticky určené skupiny lidské krve. Jejich rozlišení je založeno na přítomnosti nebo absenci sacharidů A a B na povrchu červených krvinek. *Fenotypy krevních skupiny AB0, také zvané krevní typy, jsou A, B, AB a 0. (Kateřina Boberová)

skupiny, paleoasijské (též Paleoasiaté, Hyperborejci), název obyvatel *Dálného východu a východní části Sibíře, a to bez ohledu na to, zda byli příbuzní, či nikoliv. Důvodem k jejich zařazení do paleoasijské skupiny byla zpravidla jejich *autochtonnost; podle označení se předpokládalo pravěké stáří těchto etnických skupin. K paleoasijským etnikům patří zejména *Čukčové, *Itelmeni, *Jukagirové, *Ketové, *Korjaci a *Nivchové. Svým původem patří k Paleoasiátům též *Ainové, původní obyvatelé Sachalinu, Kurilských ostrovů a Hokkaida; představují zcela výjimečnou skupinu etnik, která má řadu kulturních souvislostí s

*Eskymáky a také s některými severními skupinami severoamerických *indiánů; nejspíše jsou zbytkem kontaktních asijských a severoamerických etnik. Jako sibiřští lovci a sběrači v oblasti Asie si zachovali mnohé rysy původního způsobu života, avšak nevytvořili žádný jednotný celek, ani společenský, ani kulturní. Zůstali rozdrobeni a do značné míry byli ovlivňováni jinými etniky, s nimiž přišli v průběhu historie do bližšího styku. Například *Evenkové a *Jakuti, kteří je vytlačili z větší části původních sídlišť, výrazně ovlivnili jejich další vývoj (*kult medvěda, *šamanismus aj.). Většina paleoasijských etnik byla od 17. století trvale ovlivňována *Rusy – společně s *kolonizací Sibiře docházelo i k jejich postupné asimilaci a rusifikaci. Některé etnické skupiny vyhynuly, jiné se asimilovaly a ostatní si dosud zachovávají *jazyk, tradiční kulturu i některé společenské a náboženské zvláštnosti. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Skupnik, Jaroslav (19. 3. 1962, Karviná), český kulturní a sociální antropolog; odborný asistent *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1992 absolvoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v oboru etnologie (Mgr.), v roce 1998 ukončil tamtéž postgraduální studium (Dr., roku 1999 PhDr. a Ph.D.). Od roku 1996 je odborným asistentem Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde přednáší kulturní a sociální antropologii, antropologii příbuzenství, problematiku terénního výzkumu a etnografie. Pravidelně přednášel rovněž na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a na Fakultě humanitních studií Západočeské univerzity v Plzni. Je členem Pracovní skupiny pro otázky spojené s vytvářením Konceptu romské integrace Rady vlády České republiky pro záležitosti romské komunity.

Absolvoval studijní a badatelské pobyty v USA (1992–1993 University of Massachusetts, Mount Holyoke College; 1994–1995 Kansas State University) a opakovaně v Polsku a na Slovensku a ve Velké Británii. V letech 1998–1999 prováděl antropologický terénní výzkum v romských osadách na Slovensku. Pro edici Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 7. svazek *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002) a 33. svazek *Kultury sexuality: Západ a ženská obřízka. Kulturně antropologická perspektiva* (2007). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Věnoval se kritice biologizujících modelů lidského chování, zvláště pak v souvislosti s kulturními determinantami *příbuzenství, *manželství a *sexuality (články Geny a metafory. Sexuální role v Západní společnosti – výsledek genetické determinace či metaforického uchopení reality? *Český lid*, roč. 82, 1995, č. 2, s. 145–160; Příbuzenský výběr a etnografická data. *Český lid*, roč. 85, 1998, č. 3, s. 223–239, Sociobiologie: antropologická perspektiva. *Cargo*, 1999, č. 1, s. 67–69; Bezpředmětné průrvy a kulturní prosakování. *Cargo*, 1999, č. 3–4, s. 232–242; Je nesnadné vysvětlit je jinak: Iracionalita a nepochopení kulturně konstituovaných významů. *Český lid*, roč. 86, 1999, č. 4, s. 303–309); Čím vzniká manželství: romské a majoritní manželské alternativy. *Člověk a společnost*, 10:3, 2007, www.saske.sk/cas), publikuje studie zpracovávající jeho terénní výzkumy v romských osadách (Pohled z druhé strany potoka: Sociopsychologická dynamika marginalizovanosti. In: Scheffel, David – Mušinka, Alexander, ed., *Romská marginalita*. Prešov: Centrum antropologických výskumov, 2004); Světy se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska psychosociologické dynamiky společnosti. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 2007, 43:1:133–148). Je autorem textů v obrazové publikaci dokumentující život Romů – *Hermanovce* (New York: Trolley, 2003), stál u zrodu časopisu *Cargo (Časopis pro kulturní / sociální antropologii)*, věnuje se popularizaci kulturní a sociální antropologie (Česká televize, Rádio Svobodná Evropa). Kontakt: PhDr. Jaroslav Skupnik, Ph.D., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: jaroslav.skupnik@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

skus, *occlusio, okluze.

skus, hluboký, skus, který je opakem otevřeného skusu (**hiatodoncie*), kdy *incisní hrany dolních *řezáků zasahují do horní třetiny horních řezáků. Hluboký skus se nevyskytuje samostatně, ale je provázen dalšími anomáliemi, jako je *převislý skus, *protruze horních řezáků nebo *retruze dolních řezáků. Vyskytuje se jak v *dočasném, tak ve *stálém chrupu. Za příčiny jsou považovány: *supraokluze řezáků, *infraokluze stoliček a jejich kombinace. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

skus, horizontálně otevřený, sagitální mezera (tzv. incisální schod) mezi horními a dolními *řezáky je zvětšena, ortodontická *anomálie skusu zubních skupin. (Michaela Račanská)

skus, obrácený, *skus, při kterém horní *přední zuby okludují s *linguálními plochami dolních *řezáků, ortodontická *anomálie skusu zubních skupin. (Michaela Račanská)

skus, převislý, skus, který se vyznačuje velkou *apikální bází *horní čelisti a palatinálním sklonem horních *řezáků a stoliček. *Zubní oblouk bývá zkrácen a nastává stěsnání zubů, které způsobuje jejich vybočení. Dalším znakem kromě sklonu řezáků je *hluboký skus. Rozlišují se čtyři typy převislého skusu: řezáky a špičáky jsou v řadě skloněny palatinálně; druhé řezáky jsou protrudovány a vykloněny vestibulárně; řezáky jsou v řadě a dochází k *protruzi špičáků nebo je celá zubní fronta nepravidelně těsnána. Převislý skus je dominantně dědičný a bývá viditelný už v *chrupu dočasném, ale plně se rozvíjí až v *chrupu stálém. (Michaela Křivanová)

skus, vertikálně otevřený, *skus, při kterém se mezi zubními řadami nachází ve *frontálním či *laterálním úseku *chrupu vertikální mezera, ortodontická *anomálie skusu zubních skupin. (Viz též **hiatodoncie*.) (Michaela Račanská)

skus, zkřížený, skus, ve kterém bukální hrbolky horních postranních zubů nakusují do mezihrbolkové rýhy dolních antagonistů, ortodontická *anomálie skusu zubních skupin. (Michaela Račanská)

Skutil, Josef (7. 3. 1904, Zbýšov u Brna – 18. 9. 1965, Varšava, Polsko), český archeolog a historik; profesor bratislavské *univerzity, první odborně školený paleolitik v *českých zemích (studijní pobyty v Paříži 1925–1928). V Zemském muzeu v Brně byl přednostou pravěkého oddělení, politické potíže jej po roce 1948 přivedly na různá pracoviště, od roku 1959 pracoval pak v Archeologickém ústavu ČSAV v Brně. Jeho bohatá publikační činnost byla věnována především paleolitu a dějinám archeologie. Z díla: *Geografické rozšíření solutrénu* (1928); *Diluviální člověk ve Slezsku* (1931); *Übersicht der mährischen paläolithischen Funde* (Přehled moravských paleolitických nálezů, 1934–1935); *Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi* (1938); *Pravěké nálezy v Mladči u Litovle na Moravě* (1938); *Význam Moravského krasu pro prehistorii* (1949); *Balkánské paleolitikum* (1950); *Přehled českého paleolitika a mesolitika* (1952); *Pravěk a časná doba dějinná Moravského krasu a středověké osídlení našich jeskyň* (1970). (Karel Sklenář)

skvrnitý tyfus, *tyfus, skvrnitý.

skyfos, antický malý, trychtýřovitě se rozšiřující hrneček s jedním nebo dvěma horizontálními uchy. (Marie Pardyová)

Skylla a Charybda, v *řecké mytologii obludy číhající každá na jedné straně Messinské úžiny (mořský průliv oddělující Kalábrii na italské pevnině od ostrova Sicílie a spojující Tyrhénské moře s Iónským mořem); kdo unikl jedné, dostal se do spárů druhé. Symbol situace, v níž nejde uniknout buď jednomu, nebo druhému zlu či nebezpečí. (Jaroslav Malina)

Skythové, skupina iránských etnik, sídlící od poloviny 8. století př. n. l. na rozsáhlých územích při severním pobřeží Černého moře, od ústí Dunaje až k Donu. Podle *Hérodoty byli Skythové vytlačeni ze svých sídlišť vysycháním *stepí a tlakem *Massagetů. Kolem roku 650 př. n. l. ovládli severozápadní Írán a východní Turecko a stali se tak nebezpečnými sousedy *Urartu a *Asýrie. Nejstarší písemná zmínka o Skythech se nachází v nápisech *Sargona II.; *Asyřané je nazývali

Aškuzája. V roce 673 př. n. l. provdal dokonce *Asarhaddon svou dceru za skythského náčelníka Bartatuu, což bylo neobvyklé, protože velcí *králové Sargonovské dynastie neměli ve *zvyku vdávat své dcery za cizí *barbary. Asarhaddon patrně doufal, že získá jejich pomoc v boji proti *Médům a Urartu. Skythské nájezdy na území *Předního východu dosáhly svého vrcholu mezi rokem 630 a 625 př. n. l. a byly důsledkem upadající moci *asyrské říše. Skythové zpustošili *Sýrii a *Palestinu a na egyptských hranicích je zastavil až *faraon Psammték I., který jim bohatě zaplatil za to, aby ušetřili jeho *zemi. Dopad skythských nájezdů, jejich pustošivost a krutost, hluboce zapůsobila na představitelství židovských *proroků, zvláště *Izajáše a Jeremjáše. Skythy z Asie nakonec vytlačili Médové. Ustoupili do jižního Ruska, kde skupina skythských *kmenů založila *království na dolním Dněpru (tzv. království Skythové). *Dárius I. se v roce 512 př. n. l. pokusil neúspěšně dobýt jejich území. Příčinou jeho neúspěchu nebylo ani tak vojenské umění Skythů jako jejich oblíbená taktika zanechávat za sebou spálenou a zpustošenou zemi. Skythové byli po čase vytlačeni *Sarmaty do oblastí vnitřního Krymu. Skythové byli *pastevci proslulí svým jezdeckým uměním a zručností svých lučištníků, bojujících ze hřbetů svých *koní.

Skythové podnikali výpravy a tažení i do Evropy, pronikli až na severní Balkán (Sigynnové), ve východním Maďarsku se jim přičítá *archeologická kultura Vekerzug. Jejich masivní bronzové trojhrbité *šipky se vyskytují v zánikových *horizontech jihopolských halštatských *hradišť. U nás je několik rozptýlených nálezů, které lze přičíst Skythům – hadovitá náušnice z Břežánek, šipky z Vrbice a z Kotouče u Štramberka, *sekera z Kaliště a především některé předměty z *Býčí skály – sekery, postranice, závěsky nebo šipky. Obdobné předměty pocházejí z řady hradišť *horákovské kultury, zejména ale z *Molpíru u Smolenic na jihozápadním Slovensku, kde se jedná o unikátní doklad násilného dobytí centrálního *hradiska. Skythové ovlivnili na kratší dobu *Ilyry, *Thráky a další etnika. Od 4. století př. n. l. jejich vliv a moc rychle klesaly a ve 3. století n. l. po zániku skythského království na Krymu mizí z dějin Evropy i Asie, jejich místo zaujali *Sarmati a jiná etnika.

Skythské *kulturní dědictví spočívá zejména v oblasti *umění a *uměleckého řemesla – *zoomorfní styl, bojové scény a výjevy z *lovu apod., zlatnictví a dřevořezbařství. Světově proslulé jsou jejich *knížecí mohyly (Kul-Oba, Pazyryk, Solocha) s přepychovou výbavou: zlaté a bronzové šperky, koňské postroje, nádherně vypracované a tepané *nádoby a *zbraně vykládané emaillem a drahokamy a zdobené *rytinami převážně zvířecích motivů. Uctívali přírodní síly, Velkou Matku a zejména *hroby svých předků. (Martin Golec, Jaroslav Malina, Jana Pečirková, Karel Sklenář)

skythština, vymřelý *iránský jazyk starověkého období, jímž mluvila v 1. tisíciletí př. n. l. etnika (*Skythové) sídlící mezi pobřežím Černého a Azovského moře a Kavkazem. (Jaroslav Malina)

Skytové, *Skythové.

skytština, *skythština.

Slabina, Miloslav (20. 5. 1941, Praha), český archeolog. Tento obor studoval na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze v letech 1958–1963 (promovaný historik 1963, PhDr. 1971). V letech 1963–1968 pracoval jako archeolog v pravěkém oddělení Muzea hlavního *města Prahy, kde prováděl řadu výzkumů; poté přešel do Národního muzea nejprve jako tajemník Střediska pro výuku muzeologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy při Národním muzeu (1968–1970), v letech 1971–2008 působil v oddělení prehistorie a protohistorie Historického muzea Národního muzea. Kromě toho byl činný jako hospodář Hlavního výboru České archeologické společnosti (1991–1994).

Specializuje se na *dobu halštatskou a *kultury popelnicových polí (jejich otázkám věnoval například studie *Zur Problematik der Siedlungsareale in der Bronzezeit*, s M. Kunou, 1987, či *Sídlíště a dům hornodunajských popelnicových polí v Čechách*, 1993, s M. Fridrichovou a D. Kouteckým *Die Gräberfelder der Bylaner Kultur in Praha I–III*, 1996, 1997 a 1999), podílel se na projektu *Das prähistorische Gold in Bayern, Böhmen und Mähren*

(1995–1997, včetně jeho publikace 1997) a dalších odborných akcích. Výzkumy pro NM prováděl mimo jiné na *halštatských hradištích (Domoušice 1969, ale hlavně Kralupy nad Vltavou-Minice od roku 1970). Autorsky se podílel na *Encyklopedii pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (s Karlem Sklenářem a Zuzanou Sklenářovou, 2002); na *Encyklopedii hradišť v Čechách* (Vladimír Čtverák a kolektiv, 2003). Kontakt: PhDr. Miloslav Slabina, Oddělení prehistorie a protohistorie, Národní muzeum, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1; e-mail: miloslav.slabina@nm.cz. (Jaroslav Malina)

Sládek, Vladimír (2. 9. 1969, Brno), antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie pod dvojím vedením: *Hominid Evolution in Central Europe During Upper Pleistocene: Origin of Anatomically Modern Humans*, školitelé: Prof. Bernard Vandermeersch, Université Bordeaux I, Doc. MUDr. Vladimír Novotný, CSc., Katedra antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, forma kombinovaná 1995–2000, program úspěšně ukončen dne 22. 5. 2000 doktorskou zkouškou a obhajobou disertační práce před mezinárodní komisí – Université Bordeaux I, Francie. Zabývá se zejména bioarcheologií a humánní osteologií, tafonomií lidských skeletů a rekonstrukcí pohřebních praktik, evolucí anatomicky moderního člověka a neandertálců a variabilitou a adaptabilitou člověka.

Do roku 2008 pracoval jako vedoucí Laboratoře biologické antropologie Katedry antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Od 1. 11. 2008 je vedoucím Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Kontakt: Doc. Mgr. Vladimír Sládek, Ph.D., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: sladekv@yahoo.fr. (Jaroslav Malina)

sladké brambory, *batáty.

slad'ování osobního/rodinného a pracovního života, aktivity, které jsou lidé v moderních *společnostech, kde jsou jejich životy rozděleny mezi sféru placené práce a sféru soukromého života, obvykle nuceni vyvíjet, pokud chtějí udržet mezi oběma sférami jistou rovnováhu. Tento fenomén je genderovaný (*gender), neboť v současných moderních společnostech je zároveň *femininita spojována s domácí sférou a rodinou více než *maskulinita. Ženy tedy při slad'ování zpravidla čelí jiným výzvám než muži. (Viz též *podpora slad'ování osobního rodinného a pracovního života.) (Eva Ferrarová, Petr Pavlík)

slámování (věchtování) [archeologie], zdrsnění ještě měkkého povrchu *keramických nádob, především větších užitkových tvarů (*zásobnic) pomocí spíše kratších svislých či různosměrných tahů svazkem kratších stébel slámy. Kromě estetického dojmu šlo hlavně o to, aby těžká nádoba neklouzala z rukou při přenášení. Slámování je typickým rysem středního eneolitu (*kultura s kanelovanou keramikou, *kultura, jevišovická, *kultura, řivnáčská), vyskytuje se však i jindy. (Karel Sklenář)

slavnosti, panathénajské, kultovní slavnosti na počest narození bohyně *Athény, konané v Athénách 28. hekatombáionu (na přelomu července a srpna). Postupně si získaly vševecký věhlas. Každoročně se slavily Malé Panathénaje a jednou za čtyři roky (ve třetím roce olympiád) i Velké Panathénaje spjaté se sportovními soutěžemi a okázalým průvodem a obětí (hekatombou) na počest Athény. (Marie Pardyová)

slavonská kultura, *kultura, vučedolská.

slepé střevo, **intestinum caecum*.

slepotisk, zvláštní druh raženého tisku bez použití barvy spočívající na principu tisku z výšky. *Technika slepotisku náležela k nejběžněji užívaným výzdobným knihařským technikám. Se slepotiskem se poprvé setkáváme v *románských knižních vazbách a k přední výzdobné technice náležel také po celé období *gotiky a *renesance.

Slepotisk může být proveden kovovými kolky (držáky s razidly), filety (linka a oblouček) ručním postupem, který byl uplatněn na *pergamenových vazbách, holých lepenkových deskách a od 17. století na *papíru, který se ke knižnímu bloku připojoval jako předsádka. V pozdní fázi *středověku začal být slepotisk vyráběn v knihařském lisu za použití rozměrných kovových plotniček, což přispělo k zrychlení a zjednodušení výrobního postupu. Slepotisk spočívá v jednoduché *technologii, kdy provlhčená až změkklá *kůže je zdobena vtiskováním silně zahřátých matric kovových kolků či plotniček. Po vtlačení tohoto výzdobného náradí do kůže změkčené vodou vzniká vytlačený plastický *reliéf. Ten po ztvrdnutí a uschnutí kůže zůstává trvalou a odolnou výzdobou.

Technika slepotisku se bez výrazných změn užívá prakticky dodnes, nejčastěji pro ruční výzdobu vazby. (Barbora Půtová)

Slezané, západoslovanské etnikum, které se v 5.–6. století usadilo na území Slezska na horní a střední Odře. Splynuli s Bobřany, *Dědošany, *Opolany a Třebovany v 10. století a byli přičleněni spolu s českými a moravskými *kmeny do prvního českého státu *Přemyslovců a podíleli se na utváření *české a *polské společnosti. (Lukáš Šín)

slezina, *lien, též *splen.

slezskoplatěnická kultura, *kultura, slezskoplatěnická.

slina, *saliva.

slinivka břišní, *pancreas.

Slíva, Jiří (4. 7. 1947, Plzeň), český malíř a grafik; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1966–1971 absolvoval Vysokou školu ekonomickou v Praze, poté osm let pracoval v oddělení prognostiky Ústavu pro filozofii a sociologii Československé akademie věd v Praze. Od roku 1993 je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

Od roku 1972 uveřejňoval kreslený humor a ilustrace, nejprve jako doprovod vlastních veršů v deníku *Mladá fronta*. Poté byl přizván do skupiny kreslířů kolem časopisu *Mladý svět* a od roku 1979 nastoupil svobodné povolání jako karikaturista, ilustrátor a grafik. Od roku 1980 užívá barevnou *litografii, v roce 1993 přibývá *lept a od roku 1995 vznikají první *olejomalby. Spolupracuje s řadou novin a časopisů. Vydal devět knížek kresleného humoru, ilustroval více než osmdesát knih. (Jaroslav Malina)

Sloboda, Rudolf (16. 4. 1938, Devínská Nová Ves, Slovensko – 6. 10. 1995, Devínská Nová Ves, Slovensko), slovenský prozaik, básník a scenárista. Patří ke generaci skeptiků slovenské literatury. Svou tvorbu započal v liberálnějším období 60. let, kdy rychle za sebou vydal prózy *Narcis* (1965), *Britva* (Břitva, 1967), *Uhorský rok* (Uherský rok, 1968), *Šedé ruže* (Šedé růže, 1969) a *Romaneto Don Juan* (1971). V období *normalizace se živil jako filmový scenárista v ateliérech na bratislavské Kolibě. Ani tehdy však nepřestává tvořit jako suverénní prozaik, který se dopracoval tvaru konfesní novely a který experimentoval s vyprávěcí strategií. Po povídkové sbírce *Hlboký mier* (Hluboký mír, 1976) a novelách *Hudba* (1977) a *Vernost'* (Věrnost, 1979) vytvořil své vrcholné a současně vrcholně skeptické a pesimistické, depresivní dílo *Rozum* (1982). V románu *Rozum v proudu* vnitřního monologu či proudu vědomí, jak jej známe z anglosaského modernismu, proniká do našeho vnímání nejen temný obraz normalizačního dvacetiletí, ale také celková životní skepse a tragičnost lidského bytí jako celku koncentrovaná do závěrečné věty „Som zabitý človek“; i milostné příběhy, erotika jako taková se nacházejí pod těžkou clonou intimních a pracovních proher a existenciální úzkosti.

Po *Rozumu* publikoval Sloboda prózy *Stratený raj* (Ztracený ráj, 1983), *Pánsky flám* (Pánská jízda, 1986) a *Uršula* (1987), je také autorem básnické sbírky a knihy esejů. (Ivo Pospíšil)

sloh:

1. souhrn znaků, jimiž se vyznačují *kulturní projevy určité epochy (umění, životní filozofie, *ideologie a psychologie období, mentality, životní způsob, odívání, *liturgie a další);

2. v užším smyslu *styl. (Jaroslav Malina)

sloh, archaický, sloh výtvarných památek *řeckého umění 7. a 6. století př. n. l. Raný řecký výtvarný projev je ovlivňován podněty z *Předního východu a zejména z *Egypta, ale přesto nepostrádá výraznou osobitost a rychlý *pokrok. V této době se konstituují oba stavební řády dórský (*sloh, dórský) a iónský (*sloh, iónský), vzniká kamenný *chrám, rodí se monumentální plastika, z technických i hieratických příčin dosud strnulá, a rozvíjí se vázové malířství (*vázy, řecké malované). K překonání *konvencí archaické tvorby dochází v období řecko-perských válek (5. století př. n. l.), uvolnění je projevem nastupující klasiky. (Marie Pardyová)

sloh, bohatý, přechodná fáze ve vývoji řeckého klasického umění (v letech 420/410 až 390/380 př. n. l.) mezi velkou klasikou 5. století př. n. l. a pozdní klasikou 4. století př. n. l. Začátek jeho projevu spadá do období *peloponnéské války. Vznešené umění velké klasiky bylo zaměřeno na ideál muže. V bohatém slohu se již objevilo pochopení ženské estetiky. Větší soustředění na ženské tělo vedlo umělce k pochopení *dualismu modelace těla a draperie. Bohatý sloh byl pojmenován právě podle dekorativně ztvárněných draperií vytvářejících efektní a dynamický záhybový systém.

Na začátku 4. století př. n. l. se bohatý sloh vyvíjí do polohy dekorativního artismu. Tato přechodná fáze umožnila řeckým umělcům doplnit klasickou estetiku o náměty intimnějšího obsahu a zaměřit pozornost na výraznější *senzualismus, jenž se stal estetickým námětem rozvíjeným v umění pozdní klasiky 4. století př. n. l. takovými osobnostmi, jako byli například *Práxitélés, Skopás, Leocharés a Lyssippos. (Marie Pardyová)

sloh, daidalský, jednoduchý a schematický sloh raných památek řecké monumentální plastiky, které vznikly v 2. polovině 7. století př. n. l. a z nichž nejstarší je *koré z Auxerre. Je pro něj typická hieratická strnulost a nezkušenost sochařů při ztvárnění lidské postavy a její *anatomie. Tato díla přesto nepostrádají jakýsi magický půvab a účinek, kterého si byli vědomi i lidé v době jejich vzniku, a proto daidalské sochy spojovali s četnými *legendami. (Marie Pardyová)

sloh, dórský, sloh stavebních památek, který se v průběhu 7. a 6. století př. n. l. vyvinul v oblastech Řecka, jež byly osídleny *Dóry. Je pro něj typická *abstrakce a schematizace jednotlivých architektonických článků, ale i působivá monumentalita, která z něj učinila nejčastěji používaný stavební sloh. (Marie Pardyová)

sloh, geometrický, první období vývoje řeckého výtvarného umění v 9. a 8. století př. n. l. Je to doba nových a velmi skromných počátků umělecké tvorby v Řecku po zániku *mykénské kultury. Vychází z abstrakce, která redukuje tvary na jednoduchý geometrický ornament a ten, uspořádaný v pásech, tvoří výzdobu *keramiky. Zároveň ukazuje na nový řecký cit pro *abstraktní myšlení, jenž se postupně stal základem řeckého poznání. V polovině 8. století př. n. l. se mezi náměty umělecké tvorby začínají objevovat zvířecí i lidské figury redukované do schematických tvarů. Současně se podobné náměty objevují i v drobné, většinou bronzové plastice. V této době vznikly také první sochy bohů vytvořené většinou z nahrubo otesaných kusů dřeva (*acheiropoiéton). (Marie Pardyová)

sloh, halštatský, pravěký výtvarný sloh v *době halštatské, uplatněný na *ozdobách, *zbraních, ale i na běžné keramice. V ornamentice je typický geometrismus (trojúhelníky, čtverce, kruhy apod.). (Jaroslav Malina)

sloh, helénistický, sloh výtvarných památek období *helénismu. Vzhledem k větší divergenci uměleckých tendencí v helénistickém období směrem ke krajním polohám vzdalujícím se od *harmonie řeckého klasického umění (*sloh, klasický) není zdaleka tak jednotný. Přesto se tímto termínem obvykle označuje především dynamický a patetický sloh,

právem srovnávaný s *barokem, který se rozvinul v letech 250–150 př. n. l. a jehož nejzachovalejším dokladem je výzdoba Diova oltáře v Pergamu (*Pergamon). (Marie Pardyová)

sloh, iónský, specifika architektury v iónském prostředí na řeckých ostrovech a maloasijském pobřeží; vyplývala z toho, že nebyla podřízena tak strohé geometrické abstrakci jako *sloh dórský na řecké pevnině, ale vycházela ze stylizace určitých přírodních a vegetabilních prvků. Připomínají je voluty hlavic i bohatá ornamentika. Z tohoto důvodu je někdy iónský sloh označován jako ženský a dórský sloh jako mužský. (Marie Pardyová)

sloh, klasický, sloh výtvarné i slovesné kultury *řeckého umění v 5. a 4. století př. n. l. Tento výraz byl použit v původním významu tohoto slova (latinsky *classicus* znamená „prvotřídní“). Základem klasické estetiky byla teorie **kalokagathie* a dotvářeli ji tak originální tvůrci jako byli sochaři *Feidiás, *Polykleitos a stavitel *Iktínos. Řecká klasika je považována za vrchol antické kultury vůbec. Představuje vyústění a naplnění snah řeckého ducha po dosažení dokonalosti ve vztahu k člověku a rozvoji jeho schopností a možností. Podíl na vzrůstu sebedůvěry *Řeků a jejich tvůrčího potenciálu měly i příhodné podmínky, které nastaly po jejich vítězství ve *válkách s *Peršany.

Řecké umění se v této době propracovalo i k ideální formě vhodné pro vyjádření těchto *hodnot a vytvořilo tak vzorovou normu, k níž se i později vracela jednotlivá období ve vlnách takzvaných klasicismů. (Marie Pardyová)

sloh, korintský, sloh ze 4. století př. n. l., původem z Řecka; od *dórského a *iónského řádu se odlišuje zejména hlavicí dekorovanou akantovými listy, vycházející z egyptské kalichové formy (původní hlavice se šesti *reliéfy se vyvíjí deformací abaku až k volutové formě). Vlys esovitého průřezu bývá hladký nebo s reliéfy, římsa je obohacena konzolami a kazetami. (František Čapka)

sloh, krásný, sloh českého *gotického umění z doby kolem roku 1400 (sochařské nebo malířské zobrazení madon a také piet); tzv. měkký sloh (varianta *internacionální gotiky) založen na spojení senzuální a spirituální (smyslové a duchovní) stránky života. Projevoval se v typu izolované, štíhlé, esovitě prohnuté postavy (většinou ženské) s kultivovaným výrazem v tváři a v působivém souladu křivek bohatě řaseného roucha; vrcholu dosáhl v dílně Petra Parléře (1322/1323–1399) a v následné době Václava IV. (1361–1419). Typickými díly byly v sochařství madony – Krumlovská madona, Plzeňská madona, v malířství mariánské obrazy – Roudnická madona, Svatovítská madona, v architektuře – neobvyklost kleneb (Vlašská kaple v Kutné Hoře). (František Čapka)

sloh, románský, *kultura, románská.

slon, přestože nelze považovat slona za zdomácnělé *zvíře, nelze opomenout jeho využití člověkem. Již ve starověké Indii byla odnímána mláďata slonů indických (*Elephas maximus* Linnaeus, 1758), která sloužila, až dorostla, především k *transportu. Preferovány byly zejména klidnější samice. Samci se naopak využívali jako významný prostředek v boji, jak potvrzují historické zprávy o bitvách *Alexandra Velikého na indickém subkontinentu. V případě přechodu Alp kartaginským vojevůdcem Hannibalem (247–182 př. n. l.) při jeho útoku na Řím se předpokládá doprovod slonů afrických dnes již vymřelého severoafrického poddruhu (lesního). V jihovýchodní Asii potvrzují zprávy využití slona jako mučícího prostředku, jenž měl odsouzené rozšlapat. Avšak na druhé straně zde sloni dodnes slouží k užitečné práci s těžkými břemeny a dokonce byli užívaní aristokratickými vrstvami v rafinovaných erotických hrách (bývá popisováno i znázorňováno, jak se například královský pár miluje v nosítkách na zádech slona – houpavý sloní krok propůjčuje milostnému styku neobvyklý dynamizující rytmus).

Chov v zajetí afrických slonů, *Loxodonta africana* (Blumenbach, 1797), dnes žijících poddruhů nebyl nikdy prokázán. Důvod, proč ani indického slona nelze považovat za domácí zvíře, spočívá v tom, že hlavním zdrojem jezdeckých a pracovních slonů byli v minulosti

jedinci odchycení v *přírodě a ani u jejich potomků nebyla prováděna umělá selekce a šlechtění. Sloni chovaní pro potřeby člověka se anatomicky nijak neliší od divokých. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

slonovina, v užším slova smyslu prodloužené horní řezáky čili kly slonů (afrického, indického) a vymřelého mamuta (*mamutovina). V širším slova smyslu i jiné velké zuby kytovců (narval, vorvaň), hrochů, divočáků nebo mrožů, někdy také nazývané kly. Slonovina se skládá z dřevové dutiny, dentinu, cementu a emailu.

Slonovina byla od nejstarších dob oblíbenou surovinou pro výrobu ozdob (*korálek, náramků, *prstenů, jehlic), hřebenů a jiných toaletních potřeb, drobné plastiky, votivního náčiní i luxusních užitných předmětů (dekorativní prvky v nábytku, dózy, pokličky, lžice, rukojeti aj.). Například na *Předním východě surovina pocházela pravděpodobně zčásti z místních zdrojů (slon je ještě ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. písemně doložen na středním Eufratu, v *zemi Nija v severní *Sýrii), zčásti byla získávána *obchodem nebo jako *tribut či kořist z Nubie, Etiopie a Somálska. Patřila k jedné z hlavních komodit ugaritského a v 1. tisíciletí př. n. l. foinického dálkového obchodu. Za achaimenovských panovníků se dovážela až z Indie (a je velmi pravděpodobné, že odtud do sumerských dílen proudila již ve 3. tisíciletí př. n. l.). Podle účelu byla slonovina zdobena jemnými *rytinami, řezbou (většinou do nízkého dokonale zvládnutého *reliéfu), prolamováním (charakteristickým zejména pro levantské pobřeží), *inkrustací polodrahokamy či barevnou skelnou pastou, zlacením a barvením. (Barvení purpurem na červeno považoval *Homér za anatolskou *techniku.) Rozsáhlé obchodní nitky dávaly mimořádnou příležitost početným foinickým dílnám, stavějícím na starší ugaritské tradici. Vedle nich, i když rozsahem nemohly konkurovat, vytvořily svůj osobitý výtvarný styl i dílny egyptské a asyrské. Eklektický projev některých z nich napovídá, že v nich patrně pracovali též zajatci odvezení asyrskými *králi z foinických a syrských *měst. Některé stylově nejednotné exempláře však pouze reprezentují *importy foinických dílen, snažících se vyhovět *vkusu zákazníka – jak to pozorujeme u egyptizujících děl. (K technice opracování viz *kost.) (Jiří Gaisler, Jana Součková, Michaela Zelinková)

sloupy, morové, sochařské monumenty vznikající v souvislosti s morovými epidemiemi (*mor) v Evropě od 15. až do 18. století. Stavěly se preventivně (aby mor nepřišel), v průběhu epidemií (aby uškodil co nejméně) a po odeznění morové rány (díkůvzdání za přežití). Jejich budování se rozšířilo především po *tridentském koncilu (1545–1563) a je tedy jedním z výrazných rysů *baroka. Jako základní *model sloužil sloup na Piazza Santa Maria Maggiore v Římě, vztyčený roku 1614.

Na sloupech je obvykle zpodobněno několik *svatých – ochránců před morem. Je to zejména sv. Roch – vysoký muž v kněžském rouchu s berlou a se psem. *Legenda praví, že černou smrt přežil jen díky vroucím modlitbám a věrnosti svého psa, který mu po dobu jeho *utrpení nosil do lesní pustiny krajíce chleba. Dále sv. Šebestián (také Sebastián, *patron umírajících) – téměř nahý muž připoutaný k stromu a proklátý šípy, a sv. Rozálie – žena umírající v jeskyni. Dalšími svatými ztvárněnými na morových sloupech mohou být sv. Barbora (patronka horníků a dělostřelců), Karel Boromejský (milánský *arcibiskup, který v době morové epidemie pečoval o nemocné a obětoval tomu veškerý svůj majetek i život), sv. František Xaverský (misionář a *apoštol Indie) a sv. Florián (zemřel roku 304, kdy byl hozen s mlýnským kamenem na krku do řeky Enže, a proto se stal patronem hasičů).

Jedním z prvních míst v Evropě, kde se morový sloup objevil, byla Praha, kde jej vytvořil barokní sochař Jan Jiří Bendl (1620–1680), zatímco jeden z největších evropských sloupů postavil architekt Václav Rindler (1669–1733) v Olomouci. (Monika Laštovičková)

Slováci, západoslovanské etnikum ve Slovenské republice (asi 4,5 milionu), menšiny v České republice (podle cenzu v roce 2001 – 194 000), v Srbsku (Vojvodina; 60 000), v Maďarsku (asi 15 000), dále v Rumunsku, Polsku, Kanadě a v USA. *Jazyk (*slovenština) je

jedním ze západoslovanských jazyků (patří k *slovanské větvi *indoevropské rodiny); má několik i výrazně se lišících dialektů.

Původ Slováků sahá do 6. století n. l., kdy se *slovanské populace usadily na území dnešního Slovenska. V 9. století byla západní část slovenského území (s Nitrou jako svým tehdejším centrem) součástí *Velkomoravské říše, po jejím pádu si v letech 907–1200 celé území podmanili *Maďaři. *Přemyslovci sice načas připojili části Slovenska k českému státu, ale již na počátku 11. století je znovu ovládli maďarští Árpádovci, kteří zde vytvořili hraniční uherské vojvodství (Belo, Gejza aj.). Od poloviny 12. století se začali na středním Slovensku usazovat *němečtí kolonisté, z jihu pronikali do *země Maďaři. V tomto období zanikla slovenská etnika v Bukových horách, v Matře a v okolí Ostřihomi i v Zadunajsku na území dnešního Maďarska. Slovensko se stalo po hornickém povstání v letech 1525–1526 součástí mnohonárodnostní podunajské *monarchie rakouských *Habsburků. V 18. a 19. století zesílil proces národního obrození, který vyvrcholil v *revoluci (1848–1849). Po *první světové válce vznikl samostatný československý stát (1918) (viz *Čechoslováci). V době německé okupace vznikl na Slovensku satelitní klerofašistický slovenský stát (1939–1945). Po *druhé světové válce vznikla Československá lidově demokratická republika, jejíž vývoj pokračoval v roce 1968 vyhlášením Federativní socialistické republiky, v roce 1990 se ustavila Česká a Slovenská federativní republika. Dne 1. ledna 1993 došlo k rozdělení tohoto státního útvaru na dva samostatné státy – Českou republiku a Slovenskou republiku. Věřící jsou *katolíci, asi 8 % protestanti. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Slováci, Moravští, významná *etnografická skupina *slovanského původu na jihovýchodní Moravě a v moravkoslovenském pomezí (podobně jako moravští *Valaši). Dodnes si zachovávají svérázné lidové *zvyky, *kroj i tradiční způsob života sadařských zemědělců (pěstování cukrové řepy, *kukuřice, moruší, vinné révy aj.). Řada rysů je blízká uherské oblasti. (Lukáš Šín)

Slovák, Jan (16. 7. 1960, Berlín, Německo), český matematik; profesor Ústavu matematiky a statistiky Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, ředitel Centra pro transfer technologií MU, od 1. února 2000 do 31. ledna 2003 děkan Přírodovědecké fakulty MU, od dubna 2004 do listopadu 2005 prorektor Masarykovy univerzity pro strategii a rozvoj; člen vědeckých rad Fakulty informatiky MU, Přírodovědecké fakulty MU a Masarykovy univerzity, Editor-in-Chief časopisu *Differential Geometry and its Applications* (Elsevier, Amsterdam – New York).

Je mezinárodně respektovaným odborníkem, zejména v oblasti diferenciální geometrie; jako hostující profesor působil například na Universität Wien v Rakousku nebo na University of Adelaide v Austrálii; v současné době se zajímá zejména o aspekty teorie takzvaných parabolických geometrií. Vede základní kurzy: lineární algebra a geometrie, diferenciální geometrie, geometrické algoritmy, komutativní algebra, teorie reprezentací aj. Publikoval mnoho studií v našich a zahraničních časopisech a je spoluautorem monografií: Kolář, Ivan – Michor, Peter W. – Slovák, Jan, *Natural Operations in Differential Geometry* (Springer-Verlag, Berlin – Heidelberg – New York 1993), za kterou spolu s prof. RNDr. Ivanem Kolářem, DrSc., obdržel Cenu rektora Masarykovy univerzity za vynikající vědecké dílo, Cap, Andreas – Slovák, Jan, *Parabolic Geometries I: Background and General Theory* (AMS Publishing House 2009); laureátem *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: Prof. RNDr. Jan Slovák, DrSc., Ústav matematiky a statistiky Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: slovak@math.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Slované, skupina etnik, jejichž *jazyk se utvářel v sousedství *Baltů a na okraji *íránské jazykové skupiny nejspíš v oblasti od Zakarpatí až po řeku Dněpr (*jazyky, slovanské). První nejisté zmínky se nacházejí v pozdních antických pramenech. Spolehlivě jsou doloženi od 6. století, kdy začali pronikat na západ a na jihozápad a dostali se na Balkánském poloostrově do

kontaktu s byzantskou kulturou. Přes určitou nejednoznačnost soudobých pramenů se zdá, že pro tyto Slované byl používán souhrnný název *Veneti (Venedi). Pod stejným názvem byl ovšem znám i jeden ze tří spolehlivě doložených slovanských „kmenů“ či „kmenových svazů“, obývající přibližně oblast dnešního Polska. Jižně od nich žili Sklavini (Sklaveni), totožní s *kulturou pražského typu (kultura Praha-Korčák), a v oblasti Dněstru a dolního Dunaje *Antové (ztotožňování s peňkovskou kulturou), v roce 602 zničený *Avary.

V průběhu expanze (6.–7. století) Slované obsadili území na západě až k linii vymezené ústím Labe, řekami Nábou (Bavorsko) a Enží (Rakousko) až po Istrii u Jaderského moře; na jihu až po Peloponnés, na východě téměř k Volze. V období expanze se slovanské etnikum skládalo z několika kmenů, které se zřejmě spojily ve svaz (*Chorvati, *Obodriti, *Srbové); historicky jsou doloženy další názvy slovanských skupin (nelze vždy odlišit, zda se jedná o názvy kmenové, místní či mocenských útvarů, například *Čechové, *Moravané, *Polané, *Radimiči, *Severjané, *Slovinci, *Vislané, *Vjatiči, *Volyňané). Vznikem Avarské říše (568) bylo souvislé slovanské osídlení narušeno; byl zahájen pozvolný proces diferenciací Slovanů na západní a jižní. V 7. století vznikla u západních Slovanů *Sámová říše (kmenový svaz) a v 9. století *Velká Morava, v 10. století český stát a Polsko, u jižních Slovanů v 9. století Chorvatsko a Srbsko. Východní Slované vytvořili *Kyjevskou Rus. *Pobaltští Slované a *Polabští Slované nepřijali *křesťanství, tvořili silné kmenové svazy (*Lutici, Obodrité); byli zničeni a asimilováni během 11.–12. století. Nomádští *Bulhaři byli slavinizováni v období od 8. do poloviny 10. století (první bulharské *království).

Z jazykového hlediska se Slované dělí na východní (*Bělorusové, *Rusové, *Ukrajinci, asi 200 milionů), západní (Češi, *Lužičtí Srbové, *Poláci, *Slováci, asi 55 milionů) a jižní (*Bulhaři, *Černohorci, Chorvati, *Makedonci, Slovinci, *Srbové, asi 29 milionů). (Viz též *Slované [na Moravě].) (Jaroslav Malina)

Slované (na Moravě), vzhledem k tomu, že v první polovině 6. století n. l. bylo území dnešních Čech a Moravy osídleno *Slovany, za jejichž potomky se považuje většina dnešních obyvatel tohoto území, zdá se, že od 6. století lze zde kontinuálně popsat vývoj *společnosti a *kultury. K osídlení Slované došlo patrně ve dvou vlnách. První vlna vycházející z Malopolska obsadila část Moravy, ale i Čech a Slovenska počátkem 6. století. Jednalo se zřejmě o vojensky organizovanou akci, která narazila na germánské obyvatelstvo, především na *Langobardy. Druhá vlna, rovněž vojensky organizovaných Slovanů, vyšla zřejmě z Karpatské kotliny na přelomu 6. a 7. století. Slovanské obyvatelstvo zaujalo postupně nejúrodnější území Moravy na březích velkých řek Dyje, Moravy a Svatky. Jejich sídliště sestávala z objektů postavených ze *dřeva a *hlíny s hliněnými nebo kamennými pecemi uvnitř. Hlavním zaměstnáním bylo *zemědělství a *chov dobytka, především hovězího, ale i prasat a ovcí nebo koz. *Kůň sloužil především k jízdě. Podle charakteristického jednoduchého tvaru nádoby se hmotná kultura těchto Slovanů nazývá kulturou *pražského typu. *Pohřební ritus byl žárový s tím, že tělo zemřelého spálili na hranici a přepálené *kosti uložili buď v nádobě, nebo v jamce. Teprve od 8. století bývala v souvislosti s pohřbem navržena *mohyla.

Od poloviny 6. do sklonku 8. století představovali v *Panonii nejvýznamnější politickou i vojenskou sílu *Avaři. V nějakém vztahu k *avarskému kaganátu museli být i jihomoravští Slované. Na počátku 7. století, v souvislosti s protiavarským povstáním, vznikla i takzvaná *Sámová říše (Sámův *kmenový svaz), o jejímž centru se vedou diskuse. Vliv Avarů na jižní Moravě se projevuje především v bronzových ozdobách opasku, který byl *atributem příslušníků vyšší *společenské vrstvy. Zdá se také, že avarský pohřební ritus, při němž byla pohřbena nespálená lidská těla do země, se projevil i v postupném přejímání tohoto ritu Slované. Charakteristickým fenoménem, podle něhož má období od 6. do 13. století v archeologické terminologii i svoje jméno (*doba, hradištní), jsou *hradiska, známá z celého území osídleného Slované. Hradiska se stala centry hospodářského, správního i náboženského

života osídlených území. Opevněna bývala mohutnými *hradbami postavenými ze dřeva a hlíny chránícími plochu někdy menší než jeden hektar, ale někdy i větší než desítky hektarů.

Podstatnou změnu v poměrech středního Podunají znamenalo rozbití avarské moci za *vátky, kterou vedl Karel Veliký v letech 788 až 796. V archeologickém materiálu se tato změna projevuje především v rozšíření sídelního území, protože právě od přelomu 8. a 9. století jsou osídlovány i břehy menších přítoků větších řek. Podle pohřbišť, na nichž se nacházejí ojedinělé hroby bojovníků se *zbraněmi včetně *mečů, se zdá, že organizaci tohoto procesu, který bychom mohli nazvat i *kolonizací, vedli ozbrojení bojovníci. S členy svých rodin, ale i s lidmi v různém stupni závislosti, zakládali sídliště, obdělávali půdu a pásli dobytek. Byli však patrně vázáni vojenskou službou na mocenská centra. Po zničení avarské moci došlo také k proměně hmotné kultury projevující se ve zbraních i špercích.

Již počátkem 9. století existovalo na území tehdy osídlené Moravy Staromoravské knížectví, jemuž vládl Mojmir I. Kolem roku 830 došlo k připojení Nitranského knížectví, z něhož byl vyhnán Pribina se svým synem Kocelem. Spojením těchto územních celků vznikl státní útvar, pro nějž se dnes používá název *Velká Morava. Dějiny Velké Moravy se vyvíjely ve stálé *konfrontaci s *frankou říší, jejímž přičiněním byl nastolen *kníže Rostislav, svržený s přispěním stejné říše a nahrazený Svatoplukem. Již v první polovině 9. století přijali velkomoravští Slované *křesťanství, jehož organizační struktura byla za byzantské *misie (*misie, cyrilometodějská) *Konstantina a *Metoděje od roku 863 reorganizována tak, aby se nestala součástí politického nátlaku franských panovníků. Konec Velkomoravské říše za Svatoplukova syna Mojmira II. není zcela jasný. Přispěli k němu nejen *Maďaři, kteří se koncem 9. století usadili v Potisí, ale i vnitřní rozpad jednotné *vlády. Zdá se tedy, že v 10. století mocenská centra na Moravě ještě dožívala.

O tom, kde bývalo sídlo velkomoravských knížat, která známe dokonce i jmény (Mojmir I., Rostislav, Svatopluk, Mojmir II.) se vede dlouhá léta diskuse. Každopádně dvě velkomoravská centra byla nejvýznamnější – „Valy“ u Mikulčic a aglomerace u Uherského Hradiště, ale vláda velkomoravského knížete jistě vyžadovala jeho častý pobyt na různých místech spravovaného území i na válečných výpravách. Kníže a jeho *družina mohli pobývat i na lehce opevněných, nebo jen ohrazených dvorech, u nichž byl důraz položen na hospodářskou stránku. Jak takový dvůr s palácem, hospodářskými budovami i *kostelem v 9. století vypadal, víme z archeologických výzkumů v *Břeclavi-Pohansku.

Již v době, kdy Slované zaujímali území ve střední Evropě, byli vedeni vládci opírajícími se o vycvičenou družinu jízdních bojovníků. Charakteristická byla silná závislost těchto bojovníků na panovníkovi, který je vydržoval z dávek poddaného obyvatelstva a válečné kořisti. Dalším znakem těchto družin bylo soustředění do mocenských, většinou i opevněných, center. Hroby bojovníků na venkovských pohřbištích z 9. století nasvědčují tomu, že ozbrojení členové družin, organizující kolonizaci dosud neobydlených území podél menších vodotečí, bývali usazeni i mimo tato centra.

Od doby, kdy moravští Slované v první polovině 9. století přijali křesťanství, vstoupily církevní instituce výrazně do života lidí. Na hradech-hradiscích i na velmožských dvorech se budovaly kostely, většinou jediné zděné *stavby v areálu, kolem nichž se pohřbívalo. *Duchovenstvo vázané na kostely zajišťovalo bohoslužby, křtilo i pohřbívalo. Do náboženského života zasáhly i *spory mezi duchovenstvem latinského obřadu a *byzantskou misí vedenou Konstantinem a Metodějem. Zatím se stále vede diskuse o tom, kde bylo sídlo arcibiskupa Metoděje, přičemž okruh se zpravidla zužuje na dvě místa – „Valy“ u Mikulčic s velkou *bazilikou a výšinu u Sadů poblíž Uherského Hradiště, kde se podařilo odkrýt komplex církevních staveb.

V době Velkomoravské říše pozorujeme koncentraci řemeslné a obchodní činnosti do určitých míst. Archeologické výzkumy ve Starém Městě u Uherského Hradiště přinesly celou řadu dokladů řemeslnické činnosti, ať již se jednalo o šperkařství, *kovářství, sklářství nebo

zpracování kostěných předmětů (*umění, velkomoravské výtvarné). Podobně na Pohansku u Břeclavi se podařilo odkrýt celý řemeslnický areál tvořící jakési hospodářské zázemí velmožského *dvorce. Základem řemeslnických odvětví zpracovávajících *železo bylo hutnictví provozované v bateriích *železářských pecí. Důležitou roli v ekonomickém životě hrály i trhy. Přestože z prostředí Velké Moravy známe jak byzantské, tak i franské a severoitalské *mince, obchod probíhal ještě buď přímou *směnou, nebo prostřednictvím předmincovních platebních prostředků, z nichž přicházejí v úvahu železné *sekerovité hřivny, zlaté plíšky a snad i šátečky. (Josef Unger)

Slované, Pobaltští, středověká skupina západoslovanských etnik, která osídlila v průběhu 5.–7. století jižní baltské pobřeží až po řeku Odru; nejznámější byli *Pomořané, *Raňané a Veleti. Rozkvět jejich společnosti v 8. a 9. století vedl k vytvoření řady obchodních středisek a přístavů. V 10. století utvořili *kmenový svaz, který však byl v 11. století napaden *Němci a *Poláky dříve, než se mohl přetvořit ve státní celek. Dále na západ až k dolnímu toku Labe se usadili *Polabští Slované. Obě společenství byla od 12. století násilně germanizována a na konci středověku zanikla. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Slované, Polabští (Polabané), středověká skupina slovanských populací užívající *polabštinu, která se usadila při dolním toku Labe až po ústí Odry, kde navazovala na etnika *Pobaltských Slovanů. V 6. a 7. století pronikli Polabští Slované až k úpatí Krušných hor. K jejich jižní větvi patřili *Stodorané, k severní *Veleti a *Obodriti (včetně *Dřevanů), kteří se pokusili v 10. a 11. století o vytvoření státního celku, a dále *Lužičtí Srbové (Lužičané, *Milčané, Srbové), z nichž se část zachovala dodnes na území Německa. Podobně jako Pobaltští Slované byli od 12. století násilně germanizováni; po ztrátě ostrova Rujany a po poněmčení *klášterů, vládnoucích vrstev a obchodních středisek tyto poměrně velké etnické skupiny *Slovanů zanikly.

Rozdělení na Polabské a Pobaltské Slovany je umělé, z etnogenetického hlediska byla obě uskupení stejného původu. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

slovanská etnika, *Slované.

slovanské jazyky, *jazyky, slovanské.

slovanské náboženství, *náboženství, slovanské.

slovanština, církevní, mladší etapa *staroslověnštiny, dosud užívaná jako liturgický jazyk *pravoslavné církve. (Jaroslav Malina)

Slověni, středověké populace východních *Slovanů, které se usadily zřejmě v 8. století v oblasti kolem Ilmeňského jezera, tj. u dnešního *Novgorodu, Smolenska (*Krivíčové) a Polocku (Poločané). Slověni se spolu s *Krivíči podíleli nejvýznamněji na zformování *ruské společnosti a stali se v 9. století součástí *Kyjevské Rusi. Zde docházelo postupně k jejich slučování s ostatními východoslovanskými etniky. (Lukáš Šín)

slovenština, západoslovanský jazyk patřící k *slovanské větvi *indoevropské rodiny, jímž v současnosti mluví asi 4 miliony lidí ve Slovenské republice a asi milion v rámci menšin v Kanadě, Maďarsku, Rumunsku, Srbsku, USA i jinde. Spisovná slovenština vzniká v 19. století: po pokusu Antona Bernoláka (1762–1813) vytvořit spisovnou slovenštinu na základě západoslovanských nářečí vítězí reforma Ľudovíta Štúra (1815–1856) založená po různých kompromisech v podstatě na některých středoslovanských dialektech; posiluje se vznikem československého státu roku 1918 a později dalším státoprávním vývojem.

Nejbliže slovenštině stojí *čeština, která od 15. do 19. století a v jistých funkcích i později (liturgický jazyk slovenských evangelíků do 60. let 20. století) fungovala jako spisovný *jazyk, někdy v tzv. slovakizované podobě. Slovenské dialekty se značně liší (západní přecházející k češtině, různorodé střední, východní blízké *polštině). Slovenština se od češtiny liší hlavně celkovou archaičtější *konstrukcí, vývojem korelace měkkosti/tvrdomi, tedy například měkkým *l*, slabikotvornými likvidami *ř* a *ĺ*, diftongy (dvojhláskami), absencí

přehlásky. Lexikum se od češtiny liší především výpůjčkami z *maďarštiny nebo novotvary, které vznikly záměrně oproti češtině v procesu delimitace. (Viz též *Slováci.) (Ivo Pospíšil)

Slovinci, etnikum ve Slovinsku (přes 2 miliony osob, odhad z roku 2006), menšina v Itálii (Terst a okolí), Maďarsku, Rakousku (jižní Korutany) aj. *Jazyk (*slovinština) patří k jihoslovanské skupině *slovanské větve *indoevropské rodiny; v pohraničí a na Istrii často bilingvní. Jako jižní větev *Slovanů přišli do svých sídel ve Slovinsku v 6. a 7. století a v povodí řeky Sávy vytvořili silný *kmenový svaz, který uhájil své území proti *Avarům, *Langobardům i *Bavorům. V 8. století vznikla první knížectví, která však byla ještě koncem století podřízena *franské říši. V 9. století bylo území připojeno k *Velkomoravské říši, ale již v první polovině 10. století byli Slovinci vystaveni útokům *Maďarů a *Němců, v letech 1269–1276 žili pod *vládou českého *krále Přemysla Otakara II. Poté převzali moc *Habsburkové a teprve na počátku 19. století bylo zřízeno Ilyrské *království se středisky v Lublani a Terstu. V roce 1918 vzniklo Slovinské království, které neslo od roku 1929 společný název Jugoslávie. V roce 1941 bylo Slovinsko rozděleno mezi Itálii a Německo, v roce 1945 byla obnovena Federativní republika Jugoslávie (*Jugoslávci). Jako v jediné ze šesti *republik bývalé Jugoslávie tvořilo hlavní „státní“ etnikum – slovanští Slovinci – velkou většinu z celkového počtu populace. V roce 1991 bylo vyhlášeno samostatné Slovinsko a posléze (2004) se *země stala členským státem *Evropské unie. Věřící jsou převážně *katolíci, část *protestanti. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

slovinština, jihoslovanský jazyk, úřední *jazyk ve Slovinsku, užívaný též menšinami v přilehlých oblastech Itálie, Maďarska, Rakouska a v USA. (Viz též *Slovinci.) (Jaroslav Malina)

Slovo, ve **Starém zákoně* Boží tvůrčí slovo, v němž je pro lidi přítomen *Bůh. Pod vlivem antické kultury se objevily (u Filóna Alexandrijského aj.) snahy přiblížit tento pojem k řeckému mnohovýznamovému příbuznému pojmu **logos* (Logos). Evangelista Jan termín užil pro vyjádření, kým je *Ježíš Kristus: Slovo, které se stalo tělem. (Jaroslav Malina)

Slovo o pluku Igorově, základní text staroruské literatury, jehož vznik se klade do konce 12. století. Popisuje tažení *knížete Igora proti Polovcům (*Kumánům) roku 1185 (je doloženo *Nestorovým letopisem*), které započalo vítězstvím, ale skončilo rozvrácením ruského vojska a Igorovým zajetím. Klíčovou částí je takzvaný „pláč Jaroslavny“, Igorovy manželky, která prosí *přírodu, aby pomohla knížete osvobodit. Autenticita *Slova* není však dodnes vyjasněna, i když se většina badatelů pod vlivem ruského medievisty Dmitrije Sergejeviče Lichačova přiklání k uznání pravosti této památky. Nejvíce podezříváným autorem *Slova* je ruský básník a prozaik, později carský historiograf Nikolaj Michajlovič *Karamzin (1766–1826). Největším skeptikem ve vztahu k pravosti *Slova*, jehož opis z 15. století nalezený *hrabětem Alexejem Ivanovičem Musinem-Puškinem na sklonku 18. století údajně shořel roku 1812 při požáru Moskvy za *Napoleonova tažení, byl všestranný francouzský filolog, slavista André Mazon, který text *Slova* spojil s mnohem pozdější *Zadonštinou* popisující první vítězství ruských knížat nad *Tatary na Kulikově poli u Donu. Zevrubnou českou monografií o *Slově* napsal český slavista Slavomír Wollman roku 1958. (Ivo Pospíšil)

složení, tělesné, hodnoty jednotlivých komponent v kg a procento podílu hmotnosti jednotlivých složek na celkové tělesné hmotnosti. Tyto údaje lze určit řadou metod, z nichž naprostá většina je aproximativní, protože využívá teoretických rovnic vypočtených na základě empirických výzkumů. Jedinou přímou metodou zjištění složení těla je *sekce. Dalšími metodami jsou například podvodní vážení, bioimpedanční měření tělesného složení (vhodné pro stanovení tukové složky a hodnocení výživového stavu), *denzitometrie a další (například zobrazovací) metody. Při určování tělesného složení pro běžné antropometrické hodnocení je možno dosáhnout dobrých výsledků podle Jindřicha *Matiegky (1921). Metoda využívá *antropometrická měření a tělesnou hmotnost dělí na čtyři složky – podíl svalstva, podíl kosterní složky (tzv. aktivní tělesná hmota, tukuprostá složka – anglicky: *lean body*

mass), podíl tělesného tuku a podíl zbytku (například intersticiální tekutina apod.). Výpočet se provádí dosazením získaných antropometrických hodnot do následujících rovnic:

$$\text{Kostra} = o^2 \cdot L \cdot k_1$$

$$o = \frac{r_1 + r_2 + r_3 + r_4}{4}$$

o_1 = bikondylární šířka humeru (šířka epikondylu *humeru), o_2 = šířka zápěstí, o_3 = bikondylární šířka femuru (šířka dolní *epifyzy *femuru), o_4 = bimaleolární šířka *kotníku, L = tělesná výška, $k_1 = 1,2$

$$\text{Svalstvo} = r^2 \cdot L \cdot k_3$$

$$r = \frac{r_1 + r_2 + r_3 + r_4}{4}$$

r_1 = poloměr obvodu paže relaxované, r_2 = poloměr největšího obvodu předloktí, r_3 = poloměr středního obvodu stehna, r_4 = poloměr maximálního obvodu lýtku

L = tělesná výška, $k_3 = 6,5$. (Hodnoty byly upraveny tak, aby byly ve formě „aktivní tělesné hmoty“, a to tak, že od obvodů byla odečtena tloušťka *kůže a podkožního vaziva.)

$$\text{Tuk} = d \cdot S \cdot k_2$$

$$d = \frac{1}{2} \times \frac{d_1 + d_2 + d_3 + d_4 + d_5 + d_6}{6}$$

d_1 = tloušťka kožní řasy nad **musculus biceps*, d_2 = tloušťka kožní řasy na palmární straně předloktí, d_3 = tloušťka kožní řasy na stehně nad čtyřhlavým stehenním svalem, d_4 = tloušťka kožní řasy na lýtku, d_5 = tloušťka kožní řasy na *hrudníku II, d_6 = tloušťka kožní řasy na *břiše, S = povrch těla, konstanta $k_2 = 0,13$.

Ze zjištěných údajů určíme absolutní hodnoty jednotlivých komponent v kg a vypočítáme procento podílu hmotnosti jednotlivých složek na celkové tělesné hmotnosti. (Martin Čuta)

složený kloub, **articulatio composita*.

složka, afinní (anglicky: *affine component; linear component*), část tvarové variability ve zkoumaném souboru tvarů, která je spojená s nulovou *deformační energií. Taková změna tvaru nastane tehdy, pokud se skupina *významných bodů na objektu přemístí současně a vektor posunutí se shoduje (velikost i směr je konstantní). U grafické vizualizace afinní změny tvaru je zachován rovnoběžný průběh linií *deformační mřížky. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

složka, neafinní (anglicky: *non-affine component; non-linear component*), část tvarové variability ve zkoumaném souboru tvarů, která je spojená s nenulovou *deformační energií. Taková změna nastane, pokud se směr a velikost posunutí *význačných bodů na objektu vzájemně liší. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

složka, organizační, forma organizace, kterou volí zřizovatel tehdy, když zajišťované služby nevyžadují velký počet zaměstnanců, nepotřebují složité strojní či technické vybavení, nejsou vnitřně odvětvově či jinak členěné a nevstupují do složitých ekonomických či právních vztahů. (Marie Dohnalová)

sluchová dráha, *dráha, sluchová.

sluchová trubice, **tuba auditiva*.

sluchově-rovnovážný nerv, **nervus vestibulocochlearis*, VIII. hlavový nerv.

slunce (Slunce) (řecky: *hélios*, latinsky: *sōl*):

1. [astrofyzika], slunce je jen jedna z nescíslného počtu hvězd v nekonečném *vesmíru. Fyzikálně to bylo možno prokázat až v 18. století, kdy bylo světlo Slunce a hvězd podrobeno spektroskopickému rozboru. V té době se vědci také začali zabývat otázkou, co je zdrojem energie, která umožňuje Slunci svítit s neslábnoucí intenzitou. Všechny tehdejší hypotézy a odhady však vedly ke krátkým dobám životnosti Slunce, které se dostávaly do rozporu s časovými měřítky vyžadovanými *biologickou evolucí. Teprve roku 1920 vyslovil britský astrofyzik Arthur Eddington domněnku, že hledaným zdrojem energie jsou termonukleární

reakce, které v podstatě spočívají v přeměně vodíku na helium. Tato domněnka byla postupně teoreticky rozvíjena a potvrzována pozorováním, takže dnes máme téměř nepochybně dobrou představu o minulé a budoucí historii Slunce. Slunce je běžná plazmová hvězda, která vznikla kondenzací materiálu vytvořeného dřívější generací hvězd a obsahujícího již prvky, z nichž jsou složena naše těla. Ke zrodu Slunce, definovanému zapálením termonukleární reakce, došlo asi přes 4,6 miliardami let. Zářivý výkon Slunce zvolna roste, výrazné klimatické změny v průběhu geologických období však nemají původ v tomto růstu, ale jsou způsobeny hlavně změnami dráhy Země a sklonu její osy. Naopak krátkodobější klimatické změny zaznamenané v historii v řádu desetiletí a staletí patrně souvisí s proměnami sluneční činnosti, i když mohou mít též pozemské příčiny (výbuchy sopek, změny mořských proudů, v poslední době i lidská činnost).

V současné době je Slunce v necelé polovině své „pokojné existence“, která bude ukončena prudkým rozepnutím do podoby „červeného obra“, kdy možná dojde i ke zničení Země. Teprve poté bude Slunce zvolna chladnout a po desítky miliard let bude existovat v podobě „bílého trpaslíka“. Život na Zemi, přinejmenším v současné podobě, se však pro vzrůst teploty stane nemožným již asi za miliardu let. Vývoj Slunce je tak v dlouhodobém měřítku limitujícím faktorem pro trvání pozemské civilizace; (Jan Novotný)

2. [antropologie], sociální konstrukce a kulturní kategorie, jež se stala součástí četných *mytologií, pohádek a symbolických *kosmologií. Slunce je od pradávna vnímáno jako jedno z nejdůležitějších nebeských těles, které je pro zemi a člověka nenahraditelným životodárným zdrojem světla a tepla. V této funkci se stalo předmětem uctívání a zbožštění v *náboženstvích a mytologiích většiny *kultur a *civilizací. Toto nebeské těleso se jeví pozemským pozorovatelům jako oslnivě jasný, ostře ohraničený, dokonale kulatý kotouč s okrajovým ztemněním. Jeho pohyb po obloze umožnil lidem již v prehistorických kulturách měřit denní *čas a stanovit cyklus ročních období. Základem pro měření času bylo pravděpodobně poznání, že se délka stínu, který vrhá předmět ozářený Sluncem, v průběhu dne mění. Proto již obyčejná, svísele do země zaražená tyč může sloužit jako přibližný ukazatel denního času. Význam Slunce narůstal v raných zemědělských společnostech, ve kterých úroda závisela na co nejpřesnějším stanovení včasného zasetí. Nutnost měřit delší časové úseky vedla ke vzniku prvních solárních nebo *lunárních kalendářů, s nimiž se setkáváme v období *starověku.

Slunce ale neplnilo pouze praktickou funkci měření času. Představovalo také významnou sociální konstrukci a kulturní kategorii, jejíž význam varioval v historickém čase i geografickém prostoru. Pro své vysoké postavení na nebesích a jasnost záře, bylo Slunce v mnoha kulturách uctíváno jako *bůh nebo univerzální transcendentní princip. Například ve starověkém *Egyptě byl jedním z nejvýznamnějších egyptských bohů – *Re, personifikace Slunce a okřídlený sluneční kotouč symbolizoval majestát tohoto vládce oblohy. Sluneční bůh byl uctíván v Egyptě již v předhistorické době. Ve 3. tisíciletí př. n. l. se hlavním kultovním místem slunečního boha Rea stalo *město On, které *Řekové nazvali *Héliopolis (Sluneční město). Vážnost slunce rostla a přispěla k ní i skutečnost, že sami panovníci se od 4. dynastie (od *vlády Racheffa) začali považovat za syna boha slunce, Rea. V 5. dynastii budovali *faraoni velké *sluneční chrámy v oblasti *Abúsíru, jejichž dominantou byl vysoký vápencový *obelisk – kultovní předmět boha Rea. V Héliopoli byl tento monolit nazýván *benben a podle představ *Egyptů se na jeho pozlacenou špici snášel každé ráno bůh Re v podobě ptáka benu (odtud jméno). Podle Řeků byl tímto ptákem bájný *fénix, jenž byl proslulý svou dlouhověkostí, ale především tím, že se po smrti v plamenech údajně rodil k novému životu. Podle každodenní pouti slunečního boha po obloze rozlišovali Egyptané vycházející a dopolední slunce Cheprera, polední slunce Harachteje a odpolední a zapadající slunce Atuma. Boha dopoledního slunce Cheprera ztotožňovali s broukem vrubounem posvátným (*skarabeem), který je v přírodě znám tím, že před sebou valí kuličku trusu, do níž

klade svá vajíčka. V egyptské *ikonografii se proto často opakuje scéna, kdy brouk skarabeus před sebou na obloze valí sluneční kotouč. Vrcholem uctívání slunce byla vláda panovníka 18. dynastie *Amenhotepa IV. (Achnatona), který mocenským diktátem zavedl v Egyptě uctívání slunečního boha *Atona a sám se prohlásil za zvěstovatele jeho vůle a jediného prostředníka mezi ním a lidmi.

V mezopotamské mytologii byl sluneční bůh *Utu/Šamaš považován za syna měsíčního boha *Nanny/Sína, jemuž byl generačně podřízen, a bratra *Inanny/Išary, která byla ztělesněním planety Venuše. Byl uctíván jako vševidoucí bůh, jemuž při jeho pouti po obloze nic neunikne, dárce světla, božský soudce, ochránce práva a spravedlnosti. Přes den Utu/Šamaš putuje po obloze, večer vstupuje do moře, prochází *podsvětím a ráno vychází mezi horami zvanými *Mášu* (akkadsky: „dvojče“). Zvláštní roli v symbolickém zobrazení pohybu personifikovaných solárních bohů ve starověké Mezopotámii a Egyptě sehrály čluny a bárky, ve kterých Slunce, Měsíc a hvězdy pluly po nebeském oceáně. S motivem lodí jako symbolem vzniku i zániku, a postav stylizovaných do podoby slunečního kotouče, se setkáváme také na skandinávských skalních malbách a rytinách, pocházejících z doby bronzové nebo na indonéských tkaninách. Tento univerzální výskyt námětů spjatých s kultem Slunce naznačuje, jak velký význam měly *rituály a obyčeje, jejichž cílem bylo oslavit návrat Slunce, dodat mu větší vegetativní sílu a zajistit tak magickým způsobem lepší úrodu.

Pro hinduisty (*hinduismus) symbolizovalo Slunce vyšší kolektivní „já“ lidstva. V posvátných staroindických náboženských textech (**upanišady*) je sugestivně popsán pohyb duše, která po smrti stoupá po slunečních paprscích vzhůru až ke Slunci představujícímu bránu světa, tj. vchod pro zasvěcené a mříže pro neznalé. Osobitý postoj ke Slunci zaujali také buddhisté (*buddhismus), kteří si uvědomovali jeho potenciální destruktivitu a schopnost sežhnout zem, zničit sklizeň i usmrtit lidi. Z tohoto důvodu nosili lidé vysokého postavení slunečníky, které se staly symboly jak *Buddhy, tak samotného Slunce. Linie zobrazené na buddhistickém slunečníku představují sluneční paprsky a jeho rukojeť osu světa.

S motivem Slunce se setkáváme také ve starověké Číně, kde je bohyní slunce Š-Che. Ta společně se Sluncem každé ráno vyjíždí z *Jang-c'-ťiangu na voze taženém šesti draky. U západní hory Jen-c' zajede Slunce do propasti a Š-Che se vrací na svém voze zpět, aby druhý den svou jízdu se Sluncem opakovala. V jiných oblastech Číny byl ale za slunečního boha označován bůh rolnictví Jen-Ti. Poměrně brzy se v čínských mýtech objevili i dva sluneční vozatajové, z nichž konfuciánská tradice učinila dva učence – hvězdáře, jejichž úkolem bylo vytvořit *kalendář.

Neobyčejně významnou roli sehrálo Slunce v kulturách a civilizacích také na území amerického kontinentu. Mezi severoamerickými indiány se setkáváme s uctíváním Slunce v době slunovratu. Například jedním z nejvýznamnějších rituálů préríjních indiánů byl Tanec Slunce, jenž byl výrazem uctívání umírajícího a znovuzkříšeného Slunce v době vrcholícího léta. Jednalo se o bolestivý a krvavý *iniciační obřad, při němž dospívající mladí muži prokazovali svoji schopnost trpět a demonstrovat tak mužskou sílu, která Slunce zastupuje. Pro *kulturní antropologii dodnes představuje studium Tance Slunce významný zdroj informací o duchovní podstatě kultury *Préríjních indiánů.

V období předkolumbovské Ameriky, zvláště pak u hlavních mezoamerických etnik *Mayů a *Aztéků, bylo Slunce základním principem ovládajícím životní filozofii a náboženství. Kromě četných archeologických nálezů (například monumentální Sluneční pyramida v *Teotihuacanu) to dokládají mytologické příběhy, ve kterých personifikované Slunce vstupuje do vztahu s Měsícem (lunou) jako s ženskou partnerkou symbolizující komplementární princip vzkříšení, nesmrtelnosti a cyklické povahy věcí a jevů. K pochopení významu Slunce v mytologických a kosmologických systémech je proto nezbytné analyzovat fenomén Slunce ve vztahu k Měsíci a dalším nebeským tělesům. Například Mayové byli přesvědčeni, že Slunce a Měsíc, dříve než se staly součástí oblohy, obývaly společně Zemi.

Slunce bylo považováno za úspěšného lovce, *patrona hudby a poezie, zatímco Měsíc byl bohyní tkaní a porodů. Slunce žilo společně s Měsícem, ale ten měl záletnou povahu a stal se symbolem sexuální nevázanosti. Důvod, proč má Měsíc slabší světlo než Slunce, spočívá v tom, že mu Slunce vydloublo oči. Slunce se tak stalo ústřední postavou mayského *panteonu, zodpovědnou za stvoření různých zvířat, plodin (kukuřice), lidí a jejich následných činů.

Dále bylo Slunce v mezoamerických představách ztotožněno s časem, jak to dokládají historické prameny vázané například k aztécké kultuře: 1) *Codex Chimalpopoca* (psaný v nahuatlu z roku 1570); 2) *Historia de los mexicanos por sus pinturas* (Historie Mexiků podle jejich maleb, španělská verze z roku 1547); 3) *Codex Vaticanus* (kopie z roku 1550) zahrnující tzv. *Leyendas de los soles* (Mýty o Sluncích). Tyto mýty pojednávají o kosmických sluncích (každé z nich odpovídalo jedné ěře světa), která byla cyklicky zničena, aby mohla být znovu vytvořena.

Jedna z mytologií verzí hovoří o čtyřech (jiná až o pěti) Sluncích: 1) *Nauí Ocelotl* (Čtyři Jaguáři), sluncem-božstvem v tomto světě je *Tezcatlipoca, svět je obydlen obry a zničen jaguárem, který zhltná všechny obry po třinácti dvaapadesátiletých cyklech dlouhého kalendáře; 2) *Nauí Eecatl* (Čtyři Větry) se sluncem-božstvem *Quetzalcóatlem, po sedmi dvaapadesátiletých cyklech je větrem zničen i tento svět, vč. domů s lidmi, ale několik jich přežije a ti jsou přeměněni do opic; 3) *Nauí Quiquitl* (Čtyři Deště) se sluncem-božstvem *Tlalocem je po šesti dvaapadesátiletých cyklech zničen svět velkým deštěm, který zapříčiní chrlení sopečné lávy, ta spálí všechny domy a lidi. Ti, kteří přežijí, se stanou ptáky; 4) *Nauí Atl* (Čtyři Vody) má za slunce-božstvo Chalchihuitlicue a po třinácti dvaapadesátiletých cyklech je svět zničen potopou, zmizí hory a z lidí se stanou ryby. Podle jedné z verzí přežijí tuto potopu dvě osoby, neboť je Tezcatlipoca vymrští do otvoru v kmeni velice vysokého stromu *ahuehuatl*, kde se uvnitř plazí, a když opadne voda, dvojice vystoupí ven. Podle tohoto mýtu se později dvojice Tezcatlipocovi znelíbí a promění je na psy, odřízne jim z těla hlavy a připevní je na jejich zadnice. Některé varianty uvádějí ještě páté Slunce *Nahui Ollin* (Čtyři Pohyby) se sluncem-božstvem Tonantíuh, které bude zničeno zemětřesením, sem byl člověk stvořen z kostí zachráněných z podsvětí říše mrtvého boha Quetzalcóatla, pokropených vysátou krví boha, toto slunce je vlastně svět aztécké kultury a o jeho zničení existovaly pouze věštby. Mýty samotné však nepocházejí z aztécké kultury, podle dochovaných pramenů se soudí, že byly převzaty z kultur žijících na severu dnešního státu Oaxaca, kultur na jihu státu Veracruz a z kultury státu Puebla.

Slunce jako nejvyšší božstvo uctívala rovněž mnohá jihoamerická indiánská etnika, zejména *Inkové, kteří z obrazu tohoto nebeského tělesa učinili symbol své královské moci. Proto byli vládci Inků často zpodobňováni v podobě zlatého disku, z něhož na všechny strany vycházely paprsky. O významu, který Slunci jihoameričtí indiáni přikládali, ale svědčí i kultura *Čibčů. Tito indiáni, obývající horská údolí severních And (území dnešní Kolumbie a Ekvádoru), postavili do středu svého panteonu právě boha Slunce. Čibčové nazývali slunečního boha Bočikou a obětovali mu zajaté chlapce z cizích kmenů. Aby takové zajatce získali, prováděli rozsáhlé vojenské nájezdy až na území dnešní Guayany.

Také na území Evropy, v období rozkvětu antiky, hrál kult Slunce významnou roli. V *řecké mytologii reprezentoval sluneční božstvo Hélios, který vše vidí a slyší a kterého se dovolávali při přísahách již hrdinové *Homérových eposů. Velkého významu nabyl kult boha Slunce na řeckém ostrově Rhodos, kde byl na jeho počest postaven jeden z divů starověku – kolos rhodský. Tuto 32 metrů vysokou bronzovou sochu Héliu, vytvořil na přelomu 4. a 3. století př. n. l. Lýsippův žák Charés. V tomto období usilovali stoíctí filozofové o nalezení univerzální podstaty věcí i jevů, a proto jednotný princip světa ztotožnili se Sluncem. K šíření významu kultu Slunce na území *římského impéria došlo zejména ve 3. století n. l., kdy docházelo k rozšiřování obchodních styků především s orientálními *zeměmi a zvýšil se

počet orientálců v západních římských *legiích. Na římské půdě se tak postupně prosadil kult Nepřemožitelného Slunce (*Sol Invictus*), jemuž napomohla také juliánská reforma kalendáře tím, že narozeniny Nepřemožitelného Slunce byly stanoveny na 25. prosince, který byl označen za den slunovratu. Oficiálně se v Římě pokusili zavést kult slunečního božstva císaři Varius Avitus Bassianus zvaný Elagabalus (218–222), Lucius Domitius Aurelianus (270–275) a Flavius Claudius Iulianus zvaný Apostata (361–363). Tyto snahy ale neměly hlubšího trvání a není náhodou, že *křesťané, kteří spatřovali v kultu Slunce největší ideovou konkurenci, stanovili datum *Ježíšova narození rovněž na den 25. prosince (tj. 24. prosince po západu Slunce). Rodící se křesťanská kultura tak do sebe nejen vstřebala tradiční cyklické svátky a rituály spjaté s kultem Slunce, ale začala je aktivně využívat i pro prosazení své vlastní náboženské ideologie.

Paralelně můžeme na půdě antiky sledovat snahu o vědecké vysvětlení fyzikálního vztahu Slunce a Země prostřednictvím astronomie a matematiky. Klíčovou roli z tohoto hlediska sehrál alexandrijský zeměpisec, hvězdář a matematik Klaudios *Ptolemaios (kolem 85–asi 165), který se zabýval sférickou astronomií a pohyby planet. Výsledky svých pozorování a matematických výpočtů shrnul v astronomickém spise *Syntaxis megale* (*Velká soustava*, známé též pod arabským jménem *Almagest*). V něm formuloval *geocentrickou představu světa, podle níž je nehybná Země středem vesmíru. Tato teorie pronikla prostřednictvím arabských překladů jeho díla do středověké evropské kultury a stala se závazným *kánonem křesťanského výkladu kosmologie až do vystoupení polského astronoma a matematika Mikuláše *Koperníka (1473–1543). Koperník ve svém díle *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o obězích nebeských sfér), uveřejněném v roce 1543, odňal Zemi její nehybné postavení ve středu vesmíru a na její místo postavil Slunce (*heliocentrismus). Koperníkova heliocentrická teorie, předpokládající rotaci Země a dalších planet sluneční soustavy kolem Slunce, tak sehrála rozhodující roli při radikální revizi středověkého obrazu kosmu. Koperník a jeho následovníci zahájili myšlenkovou *revoluci, která znamenala odvrácení se od středověké *scholastiky k novověké exaktní přírodovědě, založené na pozorování, empirickém *testování hypotéz a *experimentu.

Z antropologického hlediska lze označit odvěkou touhu člověka poznat a pochopit funkci a význam Slunce za kulturní univerzálii, která prostupuje dějinami lidského poznání od mýtů, přes náboženství až k moderní vědě. (Zuzana Korecká, Jiří Prosecký, Václav Soukup, Břetislav Vachala)

sluneční chrám, *chrám, sluneční.

sluneční kalendář, *kalendář, solární.

Sluneční panna, *accla cuna.

služba za nevěstu, kompenzace poskytovaná ženichem prostřednictvím jeho pracovní aktivity rodině nevěsty jako náhrada za ztrátu dcery; například u australských *Tiwiů musí zeť přispívat na obživu tchána a tchyně částí svého úlovku; starozákonní *Jákoš sloužil svému budoucímu tchánovi za jeho dcery *Leu a *Ráchel. (Viz též *kompenzace za nevěstu.) (Blahoslav Hruška)

služba, dobrovolnická, činnost, při které dobrovolník poskytuje pomoc různým znevýhodněným osobám – při přírodních *katastrofách, při ochraně životního prostředí, při uskutečňování rozvojových programů apod. Dobrovolnickou činností nejsou aktivity týkající se uspokojování vlastních zájmů, nebo je-li vykonávána v rámci podnikatelské či jiné výdělečné činnosti. Dobrovolnická služba je buď krátkodobá, v případě, že je delší než tři měsíce, jedná se o službu dlouhodobou. Je vykonávána na základě smlouvy uzavřené s organizací (nejčastěji neziskovou). (Marie Dohnalová)

služba, dvorská, povinnost *vazala dostavit se v určité termíny na dvůr lenního pána, jako při *dvorských dnech a při *dvorském soudu. (František Čapka)

služba, tajná, státní *organizace, které mají za úkol ochraňovat bezpečnost *státu, za tím účelem shromažďují a vyhodnocují převážně tajné informace vojenského, politického, hospodářského a vědeckého charakteru, zabývají se rozvědnou a kontrarozvědnou činností. Ve většině států se rozlišuje mezi vojenskými a politickými tajnými službami; zejména politické tajné služby působily často také uvnitř státu, aby se vyloučilo možné ohrožení existujícího státního systému.

Vyzvědače (tajné agenty) používali už egyptští *faraoni, později i čínští a římské *císaři. *Starověk a *středověk znal také průmyslovou špionáž. Mezi tajné služby bývají řazeny neuniformované složky policie (dnes útvary boje proti organizovanému zločinu nebo protiteroristická komanda), hlavně k nim však patří zpravodajské služby civilní nebo vojenské. Tajné služby s nejstaršími tradicemi má Velká Británie – Secret Service (počátky sahají až do 14. století), vedle Scotland Yardu pak působí tajné služby námořnictva a armády. Ve Francii zajišťuje tajné služby Deuxième Bureau a Sûreté Nationale, v USA Central Intelligence Agency (CIA) a Federal Bureau of Investigation (FBI). V SSSR vznikly jako nástupnické organizace carské Ochranky Čeka-VČK (Vserosijskaja črezvyčajnaja komissija – Všeruská mimořádná komise, 1917), která byla v roce 1922 přejmenována na Státní politickou správu (GPU – Gosudarstvennoje političeskoje upravlenije), poté v roce 1923 na OGPU (Objediněnnoje gosudarstvennoje političeskoje upravlenije), v roce 1934 na Národní komisařství pro vnitřní záležitosti (Narodnyj komissariat vnutrennyh děl, NKVD), v roce 1946 na ministerstvo vnitra a ministerstvo státní bezpečnosti a konečně roku 1953 na Výbor státní bezpečnosti (KGB – Komitět gosudarstvennoj bezopasnosti), který oficiálně ukončil činnost se zánikem SSSR (1991). V Německu bylo do roku 1918 pověřeno tajnými službami oddělení III. B Velkého generálního štábu, jehož následnictví přejal v roce 1925 Abwehr přearanovaný pod říšské ministerstvo obrany (od roku 1935 pod říšské ministerstvo války, součást wehrmachtu); od roku 1944 byl Abwehr řízen Hlavním říšským úřadem pro bezpečnost. Po roce 1933 vystoupily vedle Abwehru Gestapo, Sicherheitsdienst (SD) a SS, které byly od roku 1939 postupně připojeny k Hlavnímu úřadu říšské bezpečnosti. Nástupnictví vojenských tajných služeb Fremde Heere Ost převzala pod americkou režii v roce 1945 Organisation Gehlen, z níž v roce 1956 vznikla Bundesnachrichten-Dienst (BND). (František Čapka)

služby, sociální, nástroje k řešení sociálních potřeb lidí (zvláště stavu sociální krize), k nimž náleží sociální poradenství, pečovatelská služba, ústavní sociální péče, sociální pomoc poskytovaná v *azylových zařízeních a zabezpečující podmínky pro přežití. (Marie Dohnalová)

služby, zdravotnické, služby tvořící široký soubor odborných zdravotnických aktivit. Obvykle se mezi ně řadí preventivně léčebná péče, *zdravotní výchova a hygienická služba. (Jan Holčík)

služební šlechta, *šlechta, služební.

slzní kost, *os lacrimale.

slzný aparát, *apparatus lacrimalis.

slzovka (*Coix lacryma-jobi*), jednoletá mohutná až 2 m vysoká tropická tráva (*Poaceae*), využívaná jako obilovina, původem z indomalajské oblasti. Název rostliny pochází od porcelánově lesklého pochvatého listenu obklopujícího obilky v době zralosti, připomínajícího slzu. Pěstuje se v Africe, Myanmarském svazu (dřívější Barmě), Číně, Indii a v Japonsku. Z mouky ze škrobnatých obilek se peče chléb, ze slzovky se ale vyrábějí také kroupy nebo pivo. V Africe slouží i k zhotovování dekorativních předmětů. Díky velké produkci zelené hmoty se slzovka využívá také jako krmivo. (Petr Bureš)

smalt, *email.

smegma, -atis, n., u muže *smegma praeputii* – produkt žlázek předkožky (**praeputium*) vytvářející spolu s odloupanými buňkami bělavou hmotu hromadící se pod předkožkou. Při

nedostatečné *hygieně může smegma místně dráždit a vést k *zánětu (*balanitis*). U ženy je hlavní složkou *smegmatu* *sekret vylučovaný mazovými žlázkami v oblasti **labia minora pudendi*. (Lenka Vargová)

směna, základní antropologická koncepce zaměřená na *alokaci prostředků (zdrojů); byla rozpracována zejména v *ekonomické antropologii, ale svou povahou přesahuje její relativně úzký rámec. Pozornost směně byla věnována také ve *strukturální antropologii, v *ekonomii, sociální psychologii, *sociologii (*teorie sociální směny) a v dalších oborech.

Z antropologického hlediska je směna v obecné rovině transferem sociokulturních prvků, který probíhá mezi sociálními aktéry, jimiž mohou v této souvislosti být jak jednotlivci, tak skupiny. Z širší perspektivy je směnou každý proces nebo každá interakce mezi sociálními aktéry, v jejichž důsledku dochází (1) k utváření, udržování nebo posilování vzájemných svazků a pout mezi sociálními aktéry; (2) k získávání prospěchu. Z užší ekonomické perspektivy je směna obchodováním zboží a služeb.

Syntetickou studii o povaze směny v *preliteratečních společnostech publikoval francouzský sociolog a antropolog Marcel *Mauss (1872–1950) ve studii *Essai sur le don* (Esej o daru, 1924), kde se detailně zabýval institucemi *potlače, který popsal Franz *Boas (1858–1942) v díle *Kwakiutl Ethnography* (Etnografie Kwakiutlů, 1897), a *kulou, kterou poprvé popsal Bronisław *Malinowský (1884–1942) v díle *Argonauts of the Western Pacific* (Argonauti západního Pacifiku, 1922). Sám Malinowski se z obecnější perspektivy věnoval studiu směny v díle *Crime and Custom in Savage Society* (Zločin a zvyk v divošské společnosti, 1926). Z perspektivy strukturální antropologie položil základy studia směny francouzský antropolog Claude *Lévi-Strauss (narozen 1908), jenž v díle *Les Structures élémentaires de la parenté* (Elementární struktury příbuzenství, 1949) navázal na Maussův Esej o daru. Lévi-Strauss předložil tezi, že základem elementárních struktur příbuzenství je reciproční směna žen z vlastní skupiny za ženy z jiné skupiny; reciproční směna je pak cestou ze vztahů, které jsou klasifikovány jako incestní a které jsou jako takové univerzálně tabuizované.

V antropologii byly diskutovány zejména tři typologie směny, jejichž autory jsou Karl *Polanyi, Marshall *Sahlins a Christopher *Gregory. Rakouský filozof a ekonom Karl Polanyi (1886–1964) rozlišil čtyři základní druhy směny z ekonomické perspektivy. Směnou rozuměl vzorce, jimiž se řídí *distribuce komodit a má tyto základní podoby: (1) *reciprocita, která je charakterizovaná symetrií mezi sociálními aktéry (například kula); (2) *redistribuce, která se vyznačuje soustředností – distribuce komodit probíhá prostřednictvím centrální osoby nebo instituce (například *big man); (3) domácnost charakterizuje *autonomie – samozásobení pro potřeby jedince, rodiny nebo skupiny; (4) směnný obchod je utvářen nezávislým a seberegulujícím *trhem a zbožím. První tři typy jsou podle Polanyiho stimulovány motivy neekonomické povahy. Marshall Sahlins (narozen 1930) ve studii *On the Sociology of Primitive Exchange* (O sociologii primitivní směny, 1965) vypracoval typologii reciproční směny: (1) všeobecná reciprocita (v originálu: *generalized reciprocity*) je mimořádně solidární a domněle *altruistická; při tomto druhu směny se mezi sociálními aktéry neskládají účty, protislužba je implicitně očekávána, ale nemusí fakticky nastat; (2) symetrická reciprocita (v originálu: *balanced reciprocity*) je přímá směna mezi sociálními aktéry, kdy nemusí k dosažení ekvivalence mezi sociálními aktéry dojít nutně simultánně, ale může mít časové zpoždění; (3) negativní reciprocita (v originálu: *negative reciprocity*) je snaha (a) beztržně získat něco za nic (například krádeží, hazardem) nebo (b) získat výhodu (například smlouváním, podvodem); účastníci negativní reciprocity mají neosobní vztah a kladou proti sobě své protichůdné zájmy. Australský kulturní antropolog Christopher Gregory (narozen 1947) v díle *Gifts and Commodities* (Dary a komodity, 1982) rozlišil mezi darem a komoditou. Je toho názoru, že země, práce a věci nabývají ve společnostech založených na *klanech povahy daru. Gregory definoval komodity jako zcizitelné; sociální aktéři jsou na sobě vzájemně nezávislí a směna vytváří vztah mezi objekty směny; dary jsou opakem

komodit; jsou nezcizitelné a vztah se utváří mezi sociálními aktéry a nikoli mezi sociálními aktéry, nikoli mezi objekty směny.

Ke studiu směny a rozpracování jejího konceptu ve společenských vědách přispěli další badatelé. Již na přelomu 19. a 20. století německý sociolog Georg Simmel (1858–1918) považoval směnu za jednu z nejdůležitějších a nejčistších a forem lidské interakce. Zdůraznil dyadickou povahu směny – jednostranně zaměřené sociální aktivity se často stávají reciproční a v jistém ohledu lze všechny sociální interakce považovat za směnu. V šedesátých letech 20. století George Caspar Homans (1910–1989) předložil psychologickou teorii směny. V díle *Social Behaviour: Its Elementary Forms* (Sociální chování: Jeho základní formy, 1961) formuloval tezi, že základem sociálního chování mezi jedinci je kalkul zisků a ztrát. Rakousko-americký sociolog Peter Michael Blau (1918–2002) v díle *Exchange and Power in Social Life* (Směna a moc v sociálním životě, 1964) zmínil Homansův psychologismus strukturální analýzou směny, kterou studoval v souvislosti *moci, jež může narušovat princip reciprocity směny. Zdůraznil nekonzistentnost individuálních preferencí a cílů, neúplnost informací o alternativách, jimiž jedinci disponují v procesu směny, která je navíc pod vlivem všech relevantních sociálních svazků, vztahů a závazků sociálních aktérů. (Martin Soukup)

směna na trhu, ekonomický systém tvořený aktivitou kupujících a prodávajících, kteří se setkávají na *trhu. (Marie Dohnalová)

směna, sociální, *teorie sociální směny.

Smetáčková, Irena (7. 2. 1976, Praha), česká socioložka a psycholožka; absolventka magisterského studijního programu sociologie na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze, magisterského studijního programu psychologie a pedagogika a doktorského studijního programu pedagogické psychologie na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (disertační práce: *Setkávání školy a rodiny: gender mění pravidla*). Od roku 2005 vyučuje na Katedře pedagogické a školní psychologie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy a od roku 2007 působí jako externí lektorka na Katedře genderových studií Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

Ve výzkumných i projektových aktivitách se zabývá zejména genderovými nerovnostmi ve vzdělávání. Vedle výzkum Genderové aspekty přechodu žáků/žákyně mezi vzdělávacími stupni (Sociologický ústav AV ČR, 2006) a řadu projektů usilujících o narušování *genderových stereotypů ve školství, například Gender ve škole či Prolomit vlny (Otevřená společnost, o.p.s., 2006 a 2008). Kontakt: Mgr. Irena Smetáčková, Ph.D., Katedra pedagogické a školní psychologie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Myslíkova 7, 110 00 Praha 1, e-mail: smetackova@volny.cz. (Jaroslav Malina)

smích, specifická forma mimické *neverbální komunikace, odlišná od *úsměvu. Jeho součástí je vždy odhalení zubů (u úsměvu jsou odhaleny spíše jen někdy a částečně) a hlasové projevy, což je chápáno jako důsledek vyšší intenzity prožívané situace včetně její ambivalentnosti. V *ontogenezi se objevuje smích až později po půl roce věku. (Vladimír Blažek)

smírčí kříž, *kříž, smírčí.

smíšená ekonomika, *ekonomika, smíšená.

Smith, Adam (5. 6. 1723, Kirkcaldy, Skotsko – 17. 7. 1790, Londýn, Anglie), britský ekonom a filozof skotského původu; čelný představitel klasické politické ekonomie, zastánce hospodářské svobody a volné *konkurence; jeden ze zakladatelů *liberalismu. Odvozoval růst bohatství národa od velikosti trhu a dělby práce. Kritik merkantilistické doktríny obchodní bilance a stoupenec svobodného obchodu. *Národní hospodářství chápal jako systém fungující na sledování individuálních zájmů a koordinovaný „neviditelnou rukou trhu“. Navzdory zažitým *stereotypům nebyl Smith v absolutní *opozici vůči funkcím státu; v určitých oblastech byla podle něj státní aktivita nutná a prospěšná. Dogmatická obhajoba až anarchistického *laissez-faire *kapitalismu je mu tudíž připisována neprávem.

*Mravnost odvozoval z vrozených morálních citů vlastních psychice jednotlivce (teorie mravních citů). Ačkoliv by se mohlo zdát, že racionální sebe-zájem v prostředí trhu je přímým protikladem „sympatie“ jakožto základu morálky, Smith mezi nimi fundamentální opozici neviděl a předpokládal jejich vzájemné doplňování. Hlavní díla: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1761, česky: *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*, 2001), *The Theory of Moral Sentiments* (1759, česky: *Teorie mravních citů*, 2005) (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Smith, Anthony D. (1928), anglický sociolog a antropolog; profesor na London School of Economics and Political Science; teoretik *nacionalismu. Byl studentem Ernesta *Gellnera, s nímž nicméně vedl rozsáhlé polemiky. Vůči extrémně modernistickému a marxistickému Gellnerově pojetí nacionalismu prosazoval umírněnou *verzi *primordialismu nazývanou „ethn-symbolismus“. Smith zdůrazňoval, že moderní národní *ideologie není zcela „vymyšlena“ z konjunkturálních instrumentálních důvodů, ale obvykle vychází z preexistující etnické paměti a historie.

*Moderní národy představují podle Smithe modifikaci starších etnických společenství, která nazývá *ethnies*, přičemž se ve svém díle pokusil systematicky studovat komplexní vztah mezi *ethnies* a moderním nacionalismem. *Ethnies* se změnily v národ v zásadě dvěma způsoby: aristokraticko/laterálním, nebo demoticko/vertikálním. V prvním případě například francouzská *aristokracie šířila svoji elitní kulturu prostřednictvím byrokratických struktur mezi širší lidové vrstvy vznikajícího moderního *státu; v druhém případě čeští vzdělanci pocházející z politicky marginalizovaného etnika vytvořili a efektivně propagovali program národní revitalizace jako odpověď na začleňování do byrokratických struktur moderního státu, v jehož čele stály elity náležející k odlišnému etniku. Počátky nacionalismu Smith nalézá v průběhu *středověku a raného *novověku, i když neodmítá ani teze autorů, kteří přičítají společné národní povědomí již starověkým *Arménům, *Řekům a *Židům. Z díla: *Theories of Nationalism* (Teorie nacionalismu, 1971), *The Ethnic Origins of Nations* (Etnický původ národů, 1987), *Nations and Nationalism in a Global Era* (Národy a nacionalismus v globální době, 1995), *The Nation in History* (Národ v historii, 2000), *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity* (Vyvolení lidí: Posvátné prameny nacionální identity, 2003). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

Smith, sir Grafton Elliot (15. 8. 1871, Grafton, New South Wales, Austrálie – 1. 1. 1937, Londýn, Anglie), australský anatom, archeolog a antropolog; představitel monodifuzionismu a heliotické školy. Spolu s Williamem Jamesem *Perrym vytvořil monodifuzionistickou *heliotickou teorii kultury, která předpokládá existenci jediného centra světové kultury (*invence a *originalita je podle obou autorů spíše výjimečným projevem lidského ducha), jímž byl starověký *Egypt; odtud se *objevy, *vynálezy a rozmanité dovednosti (*kult *Slunce, *lékařství, *mumifikace, *megalitické stavitelství atd.) šířily do jiných oblastí *Starého světa i *Nového světa.

Smith dále v duchu difuzionismu předpokládal, že se přejaté *kulturní prvky prolínaly s původními, a vytvářely tak nové *kulturní komplexy. Z díla: *The Ancient Egyptians and the Origin of Civilization* (Starověcí Egyptané a původ civilizace, 1911), *Evolution of Man: Essays* (Evoluce člověka: Eseje, 1924), *Human History* (1930, česky: *Dějiny člověka*. Praha: Jan Laichter, 1938), *The Diffusion of Culture* (Difuze kultury, 1933). (Jaroslav Malina)

Smith, William Robertson (8. 11. 1846, Aberdeenshire, Skotsko – 31. 3. 1894, Cambridge, Anglie), skotský teolog, orientalista, arabista, *duchovní a antropolog; je pokládán za zakladatele sociologického výkladu náboženství. Byl vnukem čelného představitele skotského *osvícenství Williama Robertsona a blízkým přítelem Jamese George *Frazera. Vystudoval teologii na *univerzitách v Aberdeenu a Edinburghu a ve třidvaceti letech se stal profesorem hebrejštiny a Starého zákona na Free Church College v Aberdeenu a působil jako editor devátého vydání *Britské encyklopedie*. Ovlivnilo jej učení německého kritického a liberálního

teologa Julia Wellhausena (1844–1918). Teologické spory jej přiměly opustit Free Church College, v říjnu 1883 se stal členem Trinity College v Cambridge a roku 1889 nastoupil po zesnulém Williamu Wrightovi (1830–1889) jako profesor arabštiny na Christ's College.

Ve studiích *Kinship and Marriage in Early Arabia* (Příbuzenství a manželství rané Arábie, 1885) a *Lectures on the Religion of the Semites* (Pojednání o náboženství Semitů, 1889) se pokusil doložit, že archaické náboženství bylo důležitým nástrojem udržení společenské soudržnosti. Propagoval teorii *totemismu. (Ivo T. Budil)

Smithova zlomenina, *zlomenina, Smithova.

smlouva, závazná dohoda, úmluva. Například z *chetitské říše se smlouvy soukromé povahy nedochovaly. Předpokládáme, že jako dokumenty, jejichž platnost byla časově omezená, byly zapisovány na organický podklad (patrně dřevěnou tabulku, *nosiče písma). Paradoxně se ovšem nedochovaly ani originály smluv vyhotovených záměrně v kovu – materiálu největší pevnosti, který měl svou trvanlivostí odpovídat věčné platnosti uzavřených dohod. Byly to smlouvy mezistátní – s rovnocennými partnery chetitské říše, s chetitskými vicekráli v sekundogeniturách v *Aleppu a *Karchemiši a smlouvy s *vazaly. Druh kovu, do něhož bylo v těchto případech znění smlouvy vyryto, byl volen podle významu, který se smlouvě přikládá: smlouva Tutchalije IV. s Šarri-Kušuchem z Karchemiše byla provedena ve *zlatě, mírová smlouva (*mír) Chattušila III. s *faraonem *Ramessem II. ve stříbrě, smlouva Tutchalije IV. s Ulmi-Tešupem z Tarchuntaše byla na železné tabulce, mnohé byly na tabulkách bronzových. Jediná z nich, bronzová tabulka se smlouvou Tutchalije IV. s bratrancem Kuruntou z Tarchuntaše, byla nalezena v roce 1986 pohozená v odpadní *jámě v *Chattuši. Všechny ostatní byly dávno roztaveny a my po staletích vděčně zkoumáme jejich někdejší kopie na křehkých hliněných tabulkách. Mezistátní smlouvy jsou většinou psány akkadsky, diplomatickým jazykem starého *Předního východu, jen smlouvy menšího významu nebo vazalské smlouvy omezené na území blízké chetitské říši, chetitsky. Nechybějí však ani smlouvy dvoujazyčné – akkadsko-chetitské (*bilingvy). Smlouva s Egyptem je dokonce zaznamenána *klínovým písmem akkadsky a egyptskými *hieroglyfy.

Písemné *akty vymezující postavení obou partnerů, vzájemná práva a závazky mají pevnou strukturu a jen málo se obměňující formulář. Začínají preambulí se jménem chetitského *krále vystavujícího dokument, pokračují dějinami dosavadních vztahů mezi smluvními stranami, viděnými samozřejmě z hlediska chetitské říše, poté podrobně stanoví smluvní podmínky. Končí závěrečnými ustanoveními o zápisu, jeho provedení, uložení a zveřejnění dokumentu. Následuje již jen oslovení bohů přísahy, výčet božstev, svědků dohody a prokletí a *sankce pro případného věrolomného partnera. Jádro smlouvy – podmínky – jsou vždy přizpůsobeny okolnostem, předchozím událostem, geografické poloze partnerské či vazalské *země. Zahrnují *klauzuli o vzájemné garanci nástupnictví na *trůně, závazky vzájemné pomoci při válečném tažení, odražení nepřátelského vpádu či potlačení povstání (zatímco závislý vládce byl povinen dostavit se na výzvu chetitského krále v čele stanoveného kontingentu svého vojska, chetitský král reagoval jen na písemnou žádost vysláním svého vojevůdce; vazal pak musel pomocným chetitským sborům zajistit „jídlo a pití“), předpisy o vydávání *uprchlíků zpět do chetitské říše (nikoli však obráceně), někdy vytyčení hranic. Některé vazalské smlouvy ukládají závislému vládci roční *tribut (spjatý zřejmě s každoročním oficiálním holdem). Smlouvy se uváděly ve známost vystavením originálu v *chrámu hlavního boha a stále se připomínaly periodickým (2–3krát ročně) předčítáním ve shromáždění před vládcem a představiteli komunity. (Viz též *diplomacie.) (Vladimír Souček)

Smlouva o vytvoření stabilního politického prostředí (v České republice [též Opoziční smlouva]), smlouva mezi *Českou stranou sociálně demokratickou (ČSSD) a *Občanskou demokratickou stranou (ODS) uzavřená po parlamentních volbách v roce 1998; stanovila podmínky existence menšinové *vlády ČSSD včetně dohody o provedení ústavních změn a

změny volebního zákona. V roce 2000 byla doplněna tzv. *tolerančním patentem. (Jaroslav Malina)

smlouva, genderová, soubor pravidel týkajících se genderových vztahů, jež ženám a mužům připisují různé *povinnosti, *hodnotu, *práci. Tato pravidla se definují na třech úrovních: v rámci *norem a *hodnot celé společnosti; na úrovni *institucí – tj. v systému zaměstnání, vzdělání apod.; a v rámci *rodiny. (Marie Dohnalová)

smlouva, Opoziční, *Smlouva o vytvoření stabilního politického prostředí v České republice.

smlouva, společenská, středověká teorie *státu, jež odvozovala z myšlenky smlouvy zejména právo na odpor proti křehké státní *moci (Marsilius z Padovy [kolem 1275–kolem 1343]). Učení o společenské smlouvě ve vlastním (novodobém) smyslu začíná s anglickým filozofem Thomasem *Hobbesem (1588–1679) a jeho pojetím státu (je lidským vynálezem, velkým tělesem s obrovskou silou [*Leviatan*]). Podle anglického teoretika státu a práva Johna *Locka (1632–1704) je účelem společenské smlouvy záruka *svobody, života a majetku občanů (ve smyslu *liberalismu) – blíže ve spisu *Two Treatises of Government* (1689, česky: *Dvě pojednání o vládě*, Praha 1965). Jean-Jacques *Rousseau (1712–1778) si všiml podrobení jednotlivé vůle všeobecné vůli (*volonté générale*), která směřuje k všeobecnému blahu, ale není identická s vůlí všech, která se odvozuje od soukromých zájmů (*volonté de tous*). (František Čapka)

smokvoň, fíkovník (*Ficus carica*), řídce větvený nízký subtropický strom nebo keř s listy proměnlivými od okrouhle až široce vejčitých a celistvých až po hluboce trojdílné až pětídílné. Jeden z nejstarších kulturních ovocných stromů, pěstovaný pro ovoce (*fíky) již více než 4000 let. Fíky byly vedle datlí od *starověku jednou ze základních potravin v oblasti *Předního východu i Středomoří (scény ze sklizně fíků jsou zobrazeny například na starořeckých *basreliéfech). (Petr Bureš)

Smolík, Josef (6. 11. 1832, Nový Bydžov – 12. 9. 1915, Praha), český numizmatik a archeolog; původně středoškolský profesor v Praze. Matematické vzdělání se v jeho zájmu o *archeologii a *numizmatiku odráželo ve smyslu pro systematickou analýzu nálezového fondu, do něhož zavedl nové kategorie (*depoty), soustředěně se věnoval *hradištím, *sídištím či *mohylám stejně jako věcným kategoriím materiálu (typologie kamenných či bronzových artefaktů).

Zasloužil se o obrat české archeologie od romantického k pozitivistickému přístupu a stál v čele první takto zaměřené generace (jedenáct Archeologického sboru Národního muzea v Praze 1873–1893; v letech 1878–1884 redigoval *Památky archeologické*, které změnil ve skutečně archeologický časopis a výrazně je ovlivnil svým metodickým přístupem, ovšem i odporem k *systému tří period a popíráním *neolitu). Později se věnoval spíše numizmatice, od roku 1881 spravoval numizmatické sbírky Národního muzea. Z díla: *Jak se soudí o předhistorické době jinde a u nás* (1878), *O mincovnictví v západních zemích vůbec a základech českého mincovnictví* (1880), *Obchod s jantarem v pravěku* (1880), *Něco o Hradištích, zvláště o Hradišti na Slanské hoře* (1880), *O hrubších kamenných nástrojích vůbec a vrtaných zvláště, nalezených v Čechách* (1881), *Mohyly v Čechách a jejich obsah* (1882), *Hromadné nálezy v Čechách* (1883); *O Germanech a Slovanech se stanoviska kraniologického* (1883), *Praehistorie česká* (1893), *Pražské groše a jejich díly* (1894), *Denary údělných knížat na Moravě (XI. a XII. století)* (1896). (Karel Sklenář)

smrštivost keramiky, změna objemu keramické hmoty v průběhu vysychání a výpalu (viz *keramika). Číselně se zpravidla udává jako smrštění lineární, tj. změna délky úsečky původně narýsované na povrchu měkké keramické hmoty po vysušení a výpalu. V závislosti na mineralogickém složení keramické hmoty, obsahu aditiv (zejména ostřiva) a podmínkách sušení může smrštění keramiky činit ca od 2 do 20 %. Se smrštěním keramické hmoty je třeba

počítat při výrobě keramického celku složeného z více keramických kusů a při měření stop (otisky prstů, otisky rostlin aj.) zachycených na povrchu keramiky. (Miroslav Králík)

smrt:

1. zánik, konec života tvorů, zvláště člověka; tradičně chápána jako rozchod životního principu (duše) s tělem. Jedna z několika definic smrti u člověka: Smrt nastává tehdy, je-li osoba postižena ireverzibilní ztrátou všech schopností integrovat a koordinovat fyzické a mentální funkce těla jako jednotky. Jde tedy o definitivní zástavu všech kardiopulmonálních funkcí, která vede k ireverzibilní zástavě všech funkcí mozku.

2. zosobněný zánik života (příklad: boj na život a na smrt). (Jaroslav Malina)

smrt a pohřeb, v obecném filozofickém pohledu je bytí a smrt součástí téhož procesu a nemělo by mezi ně být *a priori* kladeno dělítko; teprve objev a definice *času v *mladém paleolitu (*čas lovců) vymezují naše pojetí smrti, a to včetně strachu z ní. Samozřejmě i zvířata tuší smrt (a možná její příchod odhadnou dokonce přesněji než lidé).

Rozdíl je v lineárním pojetí času a potažmo i života jako měřitelné křivky vedené mezi bodem *narození a bodem *smrti. Smrt jsme v *autopsii nezažili, jen ji všude kolem pozorujeme a na základě *analogie si ji s určitou pravděpodobností vypočítáme. A pak hledáme (vesměs málo úspěšné) cesty, jak ji alespoň mentálně negovat, respektive odsunout mimo zorné pole (viz *elixír nesmrtelnosti, *nesmrtelnost [a dlouhověkost]).

*Kultura a myšlení ovšem zásadně ovlivňuje nazírání životního cyklu a vlastně i vztah ke smrti. V naší *euroamerické civilizaci a kultuře se život obvykle odvíjí v (administrativně členěných) stupních žák – pracovník – vedoucí pracovník – důchodce. Kupříkladu v *indické civilizaci ve stupních žák – bojovník – hospodář – asketa; a rovněž v kulturách *přírodních národů jsou zafixovány a ritualizovány výrazné přelomové body, především *iniciace. Záleží na každé kultuře, víře a době, jaký posmrtný život lidé mrtvým přisoudí, jak popíší místa, kde pobývají, a podle toho si představují očekávaný či obávaný osud po smrti pro sebe samotné. Z tohoto důvodu je představa smrti a osudu mrtvých na onom světě nezbytnou součástí každého *náboženství. Smrt jako traumatizující a definitivní ukončení existence odporuje pudu sebezáchovy a touze po životě. Instinktivní odmítání smrti vyústilo v jakési *tabu, jehož příčinou je kromě jiného i méně zkušeností se smrtí v naší kultuře, přitom odmítání jakékoliv zmínky o smrti člověka podvědomě tíží. V posledních desetiletích však i naše euroamerická civilizace začala přistupovat k smrti „realisticky“. Probíhají diskuse o důstojné smrti a součástí tohoto proudu je *tanatologie i *antropologie smrti, k níž patří studium *pohřebního ritu.

Přesto se zdá, že některé vzdálené kultury žijí ve srovnání s námi v jakési „bezčasovosti“ a ta pak staví do jiného světla i moment smrti. Máme-li tedy hodnotit pohřební rituály jiných kultur, je z metodického hlediska podstatné uvědomit si, že mohou pramenit z odlišného pojmání času, života a smrti, a vyvarovat se toho, abychom archeologický a antropologický záznam dávné pohřební situace „oživovali“ naším vlastním chápáním pohřebního *aktu přímo tak, jak jej známe ze současnosti. Metodicky se ovšem „archeologie a antropologie smrti“, zaměřená na pohřební akt a jeho archeologický odraz, odlišuje od „archeologie a antropologie bytí“, sledující *krajinu, sídliště a profánní aktivity odehrávající se v jejich rámci.

Předmětem studia se tedy stává *hrob jako průsečík biologických i kulturních procesů a tím i předmět zájmu fyzické antropologie, archeologie i sociokulturní antropologie. (Jaroslav Malina, Josef Unger)

smrt a pohřeb – antické civilizace, *smrt a pohřeb – etruská civilizace, *smrt a pohřeb – řecká civilizace, *smrt a pohřeb – římská civilizace.

smrt a pohřeb – *civilizace předkolumbovské Ameriky, svět předkolumbovské Ameriky byl místem vzniku a zániku mnoha *kultur a *civilizací s nejrůznějším nahlížením na smrt a rozmanitými *pohřebními rituály. V tomto širokém spektru se zaměříme pouze na nejdůležitější z nich. Hlavní *kulturní komplexy vznikaly ve dvou oblastech. Byla to oblast

*Mezoameriky (jižní část dnešního Mexika, Belize, Guatemala, Honduras a Nikaragua) a Andská oblast (oblast zahrnující části dnešního Ekvádoru, Peru, Bolívie a Chile).

První významnou kulturu v mezoamerické oblasti vytvořili *Olmékové (1200–200 př. n. l.). O jejich pohřebních zvycích nevíme mnoho. Z archeologických nálezů vyplývá, že své mrtvé pohřbívali *inhumací. Těla byla zabalena do látky a uložena do hrobových jam v natažené poloze. Mnohé *hroby obsahovaly četné *milodary (pokrmu, nápoje, nástroje, plastiky). Výbava v hrobech odrážela sociální postavení zemřelého. Na *lokalitě *La Venta byly odkryty bohatě vybavené hroby dvou juvenilních jedinců, které obsahovaly kromě jiných milodarů také šperky a sošky z *jadeitu.

Další významnou kulturou v oblasti Mezoameriky byla civilizace *Mayů. Svého největšího rozkvětu dosáhla v tzv. klasickém období (200–900). Celá *mayská kultura byla úzce spjata s *náboženstvím. *Mayové žili v neustálém strachu z destruktivní síly *přírody a jejich *bohů, a tak se pohřební rituály se staly významnou součástí jejich náboženství. Vzniklo mnoho obřadů oslavujících nedávno zemřelých i dávné předky. Mayové měli velký strach ze smrti a truchlili pro své mrtvé. Věřili, že náhlá smrt je čestným způsobem smrti. Lidé, kteří zemřeli například v bitvě jako oběti, nebo *sebevraždou, se podle jejich víry dostali přímo do nebe. Naopak *nemoc byla pokládána za prokletí a nepřízeň bohů. Hříšníci po smrti trpěli v mayském *podsvětí (*Xilbalba*). Ovšem jak Mayové věřili, smrt je pouze další cesta duše a ta má naději na znovuzrození. Svým mrtvým vkládali Mayové do úst kukuřici. Ta byla *symbolem znovuzrození a měla sloužit jako potrava mrtvému při jeho cestě podsvětím. Do úst se také vkládaly kousky jadeitu, které měly sloužit v podsvětí jako platidlo. Do hrobů byly také často ukládány kamenné píšťalky ve formě bohů či zvířat, které měly mrtvému pomoci najít cestu ve světě duchů. V mayské víře byla červená barva spojena se smrtí a znovuzrozením, a proto často zdobili hroby a pozůstatky zemřelých rumělkou. Před pohřbením byli zemřelí často zabaleni do látky. Pohřební místa byla umístována tak, aby umožňovala vstup na onen svět. Hroby byly orientovány k severu nebo západu. Některá pohřebiště byla zakládána v jeskyních, protože Mayové věřili, že jsou to vchody do podsvětí. Pohřební *zvyky Mayů se v průběhu trvání jejich civilizace měnily. V pozdním předklasickém období (400 př. n. l.–150/250 n. l.) pohřbívali své mrtvé ve skrčené poloze. Později byli mrtví ukládáni do hrobů v poloze natažené. V klasickém období si *elity mayské *společnosti stavěly honosné *hrobky a někteří vládcové dokonce celé pohřební komplexy. V post-klasickém období se rozšířila zejména mezi *elitou *kremace. Někteří významní členové společnosti byli spáleni a jejich popel byl uložen do antropomorfních nádob.

Archeologické výzkumy odkryly několik honosných mayských hrodek v ceremonálních komplexech klasického období. Taková místa posledního odpočinku si ovšem mohli dovolit pouze nejvýznamnější městští vládcové. Ti umísťovali své hrobky do základů funerálních *pyramid. Ty bývaly devítistupňové, což mělo symbolizovat devět úrovní mayského podsvětí. Jiné *chrámy mívaly naopak třináct stupňů jako symbol třinácti úrovní mayského nebe. Hrobky byly vybaveny mnoha luxusními předměty, jako byla polychromovaná *keramika, předměty z *obsidiánu a *jadeitu, sošky, mušle a další. V některých případech byli spolu s vládcem pohřbeni jeho sluhové či členové rodiny, kteří byli obětováni při pohřbu.

Ostatní elitní členové společnosti byli pohřbeni v hrobkách s luxusním vybavením. Jejich těla byla často ukládána do *sarkofágů. Někteří byli pohřbeni v rodinných hrobkách nebo pod vlastním domem. Také prostí obyvatelé byli často pohřbíváni v blízkosti nebo přímo pod vlastními příbytky.

Poslední velkou kulturu Mezoameriky před příchodem Španělů vytvořili *Aztékové. Její největší rozmach nastává po založení *města *Tenochtitlánu v roce 1325 a je ukončen až dobytím říše Španěly v roce 1521. Poznatky o jejich nahlížení na smrt a pohřebních rituálech jsou velmi podrobné. Můžeme zde vycházet nejen z archeologických nálezů, ale i

z písemných pramenů. Španělští dobyvatelé a *misionáři se snažili tuto civilizaci popsat detailně a *eschatologie a pohřební zvyky nezůstaly stranou jejich zájmu.

Aztékové věřili v posmrtný život, který byl podle jejich víry ovlivněn třemi hlavními faktory.

Prvním faktorem, který ovlivňoval jak život pozemský, tak posmrtný, bylo předurčení. To bylo vyjádřeno termínem *narození. Při narození dítěte přivolali rodiče specialistu na věštění *tonalpohqui*, který přečetl znamení podle času narození a podle *kalendáře. Poté odhadl pozitivní a negativní vlivy znamení, ve kterém se dítě narodilo. Mnohé ze znaků při narození mohlo projevovat svou aktivitu jak pozitivně, tak negativně, jiné byly čistě neutrální. V případě narození pod znakem vyloženě nešťastným se mohl osud vylepšit uspořádáním určitých slavností v konkrétní dny. Tím se vliv znaku při narození zmenšil a osud dítěte byl předurčen jinak. Nejdůležitějším prvkem, jak změnit důsledky znamení při narození, bylo chování v průběhu života. Špatné znamení při narození se vykoupilo životem plným *pokání, čistoty a sebeobětování. Existovala však také znamení, která byla tak špatná, že ani pokorným životem nebylo možné zvrátit toto předurčení a narození v tomto období byli předurčení skončit v posmrtném životě neblaze. Druhým faktorem ovlivňujícím posmrtný život byl vlastní život pozemský. Aztékové museli strávit velkou část života pokáním, *modlitbami, nářky, tanci a sebeobětováním, pokud chtěli vést správný život. Pokáním mohly být dary bohům, modlitby, prosby, ukázka síly nebo trest. Podle potřeby bylo pokání jednodušší (zamést dům v noci, ozdobit sochu božstva v noci) až po složité sebetřýznění (propichování jazyka, uší, lýtek, penisu) nebo obětování (sebeobětování nebo obětování otroka či zajatce). Pokání nebylo přístupné všem ve stejné míře. *Kněží se káli neustále nebo pravidelně a jejich zásluhy u bohů tak byly určitě daleko větší než zásluhy ostatních. Také obětovat otroka si mohly dovolit jen sociálně vyšší *třídy. Na základě ctnostného života určovali bohové způsob smrti člověka. Ten byl v aztécké kultuře třetím a nejdůležitějším faktorem ovlivňujícím posmrtný život. Teprve způsob smrti definitivně určoval, kam zemřelý poputuje dál. U Aztéků existovaly dva základní způsoby smrti, smrt beze *cti, která znamenala putování do *Mictlanu* (Dolního *pekla), a smrt, která byla zásahem božím, kdy bohové dopřáli člověku zemřít slavně. Boží zásah nebyl náhodný, člověk si ho musel zasloužit svou morálkou, kázní či předurčením. Ti, kteří zemřeli na nemoc nebo přirozenou smrtí, putovali do *Mictlanu*. Jejich posmrtný život byl ponurý a duše mrtvých se zde stávaly kostlivci či nečistými zvířaty. Válečníci zemřeli v bitvě, nebo obětováním se dostávali do Domu *Slunce (*Tonatiuh Ilhuicacu*) a stali se ptáky. Utopení nebo zabití v souvislosti s vodou byli vybráni *Tlalocem, putovali do *Tlalocanu* a stali se deštěm. Také smrt při porodu byla považována za čestnou a duše takto zemřelých žen putovaly do *Cihuatlampy*. Děti byly obzvláště milovány bohy pro svou čistotu a nevinnost. Mrtvé děti se tedy v posmrtném životě dostávaly do příjemného prostředí *Chichihualcuanhca*. Výjimkou v tomto řádu, který ovlivňoval způsob smrti, byli panovníci a *aristokracie. Ti často umírali ve svých honosných sídlech, ale jejich posmrtný život byl totožný s posmrtným životem válečníků zemřelých v boji, to znamená v Domě Slunce. Tento rozdíl může být vysvětlen tzv. symbolickým obětováním. Obětováním si člověk zasluhoval přízeň bohů a největší oběť – oběť vlastního života (ať už v bitvě nebo na oltáři) – byla kompenzována nejlepším posmrtným životem. Stejnou zásluhu si ale člověk mohl získat při symbolickém obětování, to znamená, pokud obětoval někoho jiného místo sebe. Válečníci obětovali zajatce z *války a smrt zajatce byla v očích bohů brána jako oběť válečníka samotného. Stejným způsobem obětovala aztécká aristokracie své otroky, což zvyšovalo jejich zásluhy u bohů. Do posmrtného života se tedy promítaly sociální rozdíly, což se projevovalo i v pohřebních rituálech a hrobové výbavě *králů a aristokracie.

Aztékové praktikovali oba typy pohřbů, jak *inhumaci, tak *kremaci. Původním způsobem pohřbu mezoamerických kultur byla inhumace. Ovšem v postklasickém období, tedy v době, kdy Aztékové vytvořili svou říši, začíná převládat kremace. Žárový *pohřební ritus byl u

Azteků dominantní. V aztécké *mytologii má *oheň destruktivní, očistnou a transformační moc a to mohl být důvod, proč Aztékové pohřbívali převážně žárově. Inhumace byla praktikována pro výjimečné případy – pro *Tlalokem* zvolené (utopenci, zabítí bleskem, zemřeli ve vztahu k vodě), pro kojence a ženy zemřelé při porodu. Archeologie tato tvrzení z písemných pramenů nemůže ani potvrdit ani vyvrátit, protože nemá dostatek hrobových nálezů. V *Templo Mayor* v Tenochtitlanu byl odkryt pouze jeden *kostrový hrob (dospělé ženy s keramickým talířem), který byl veškerou hrobovou výbavou. Ovšem 42 dětských koster z *Templa Mayor*, které jsou součástí obětního daru bohu deště *Tlalokovi*, potvrzují souvislost mezi dětskými oběťmi, inhumací a *Tlalokem*.

Aztékové věřili, že po smrti se od těla oddělí jeho netělesné složky. První z nich byla *teyolia*, duše, která po smrti pokračuje v životě. Její oddělení od mrtvého těla neproběhlo v okamžiku smrti, teprve až oheň při *kremaci, která se konala čtyři dny po smrti, umožnil oddělení *teyolii* od ostatních částí lidského těla. Do té doby bylo možné komunikovat s mrtvým. Další komponentou těla byla *tonalli*. Ta reprezentovala stín a byla spojována s *nehty a *vlasy. Člověk nechává svůj stín všude, kde v životě projde. Po smrti *tonalli* cestuje a sbírá svoje části. Proto byly také při pohřebních obřadech shromažďovány nehty a vlasy zemřelého. Po kremaci se k popelu zemřelého přidával také pramen vlasů ustřižený při narození a v okamžiku smrti. Oba tyto prameny reprezentovaly *tonalli* zemřelého. Také před obětováním se oběti ustříhl pramen vlasů, který si majitel oběti uschoval, protože obsahoval *tonalli* jeho zajatce. Ve válce byla snaha zmocnit se vlasů nepřítele, což symbolizovalo jeho zajetí. Válečníci se také snažili zmocnit vlasů žen mrtvých při porodu, které dávaly válečníkům sílu a odvalu. Poslední komponentou těla byl *Ihíyotl* („noční vítr“). Byl spojován s elementem *tonalli* a v jeho moci bylo způsobovat škody živým. Věřilo se, že *ihíyotl* byl přitahován věcmi zemřelého a *příbuzní zemřelého používali rozmanité prostředky (včetně magických), aby mu zabránili jim uškodit.

Vlastní popisy pohřebních rituálů známe z písemných pramenů. Nejlépe jsou zdokumentovány pohřby vládců a aristokracie. Při oznámení smrti panovníka začaly ženy hlasitě naříkat a tlouci do země. Mrtvý byl omyt a uložen do místnosti v paláci, kde byl střežen. Do všech částí říše byli vysláni poslové, aby oznámili jeho smrt. Vládci spřátelených a podrobených území se vydali do hlavního města s velkými dary (*otroci, *šperky, *dřevo, peří, *zlato, drahé látky). Nepřítomnost byla chápána jako rebelie a zrada. V Tenochtitlanu se shromáždily dary a zemřelému byly věnovány pocty po čtyři dny ode dne smrti. Během těchto dnů bylo možné s mrtvým stále komunikovat. Byl mu také odstříhnut pramen vlasů, který se přidal k pramenu vlasů odstřiženému při narození. Do úst mrtvého byl vložen smaragdový kámen – *chalchihuitl*. Tělo bylo oděno do bohatého *oděvu, který reprezentoval božstvo a pečlivě zabaleno do drahých látek (patnáct až dvacet vrstev). Takto připravenému tělu byl obětován první otrok, který byl oblečen a ozbrojen jako bůh. Poté bylo tělo odneseno k hranici na nádvoří před chrámem, kde se shromáždilo *procesí, které zpívalo a lkalo, a kde byli mrtvému darováni muži a ženy, kteří ho měli doprovázet v posmrtném životě, květiny, pokrmy a šperky. Takto vypravené tělo mrtvého bylo přijato kněžími z chrámu, kteří ho posadili na připravenou hranici, která byla ze dřeva a k níž bylo přidáno *kadidlo. V průběhu spalování zemřelého vládce byli pro jeho duši obětováni četní otroci. Obětování lidí při pohřbu bylo výlučnou záležitostí vysoce postavených obyvatel a počet obětí byl přímo úměrný postavení zemřelého. Oběťmi byli sluhové, otroci darovaní aristokracií, dobrovolníci a v některých případech i manželky zemřelého. Všichni byli umyti, oblečeni, ozdobeni a nesli královny šperky, zbraně a peří. Před hranicí, kde byl pálen mrtvý, byli všichni tito společníci obětováni. Po kremaci se posbíraly spálené *kosti, popel a kámen *chalchihuitl*, které byly uloženy společně s oběma prameny vlasů do nádoby, která se pohřbila v chrámu. Během čtyř dnů po pohřbu se na místo uložení pozůstatků zemřelého nosily pokrmy a nápoje. Pokud byl zemřelý aristokrat, bylo mu obětováno deset nebo patnáct otroků čtvrtý den po pohřbu. Otroci

měli zemřelému pomoci na cestě do podsvětí, na kterou se vydal čtvrtý den po smrti. Další otroci (čtyři nebo pět) byli obětováni dvacátý den po smrti, čtyřicátý den po smrti byli obětováni dva nebo tři, šedesátý den jeden nebo dva. Ostatním zemřelým byly pouze dávány na místo uložení ostatků květiny, pokrmy a nápoje. Osmdesátý den po smrti se konal rituál, při kterém se vyrobil obrázek mrtvého – *ixiptla*, který se ozdobil šperky a oblečením mrtvého a byl spálen. U pohřbů aristokracie byla na hranici, kde se páčil *ixiptla*, vhozena srdce a krev dalších deseti obětí. Po tomto rituálu se konaly další slavnosti každý rok ve dni výročí smrti zemřelého. Na místo uložení pozůstatků zemřelého se nosily pokrmy, nápoje a květiny. Čtvrtý rok po smrti se konal velký svátek, kdy se tančilo a zpívalo a vzpomínalo na mrtvého. Při těchto výročních slavnostech se také někdy spaloval obrázek mrtvého. Po čtyřech letech skončily všechny rituály věnované zemřelému. Hlavním cílem těchto rituálů bylo pomoci mrtvému na cestě do podsvětí, která trvala čtyři roky. Ve chvíli, kdy dorazil mrtvý do cíle, přestaly se rituály vykonávat. Rituály pohřbů prostých lidí byly podobné rituálům pohřbů aristokracie, byly však konány v menším a chudším měřítku. Při pohřbech chybí obětování doprovázejících osob a drahé látky byly nahrazovány obyčejnými, stejně tak jako kámen v ústech mrtvého byl menší hodnoty. Před kremací býval často zabit pes, který zpravidla jako oběť doprovázel zemřelého na onom světě (někdy i v podobě plastiky). Tělo bylo spáleno a spolu s ním i zbraně a oblečení mrtvého, které mu měly sloužit na cestě do podsvětí. Často byl před kremací zabit pes, který pak sloužil jako doprovod zemřelého. Po spálení těla byly zbytky uloženy do nádoby s oběma prameny vlasů a pohřbeny v zemi v domě nebo na dvoře. V pohřebním ritu Aztéků existovaly ovšem i zvláštní typy pohřbů. Mezi ně patřily pohřby válečníků zemřelých v bitvě. Odnášet těla z bitvy a pohřbívat je jako ostatní nebylo vždy možné. Těla se tedy většinou páčila přímo na bitevním poli a rodinám se přinášely *šípky mrtvých. Zajatí válečníci byli považováni za mrtvé a jejich symbolický pohřeb byl stejný. Šíp mrtvého byl základem pro dřevěnou sochu, která v konečné podobě měla formu sedícího muže. Socha byla ozdobena šperky mrtvého a zabalena do jeho látek. Na ramenou měla dvě křídla z peří, aby mohl mrtvý letět a doprovázet slunce. Obličej byl namalován černou a červenou barvou a hlava byla ozdobena peřím – to vše bylo charakteristikou válečníků, stejně tak jako čelenka, modré náušnice a modrý ornament na nosu. K soše byl přidán keramický pes modré barvy *xolococtli*, který byl ekvivalentem psa zabitého před kremací a měl sloužit jako pomocník na cestě do podsvětí. Takto ozdobené sochy byly vystaveny v *Tlacochealco* („Dům Války“), kam pozůstalí nosili jídlo a pití k sochám svých zemřelých. O půlnoci byly sochy spáleny – půlnoc byla hodinou přerodu slunce v podsvětí. Popel spolu s vlasy zemřelého byl pohřben v *Tlacochealco*. Mrtví válečníci měli být uctíváni osmdesát dní, během kterých se jejich rodiče postili a bylo jim zakázáno umývat si obličej, vlasy a oblečení. Po osmdesáti dnech se rodina shromáždila na místě uložení pozůstatků, kde byly mrtvému věnovány poslední pocty. Po tomto období již nenásledovaly další rituály, jelikož mrtvým válečníkům trvalo osmdesát dní, než se dostali do Domu slunce. Další skupinou, u které se pohřební rituály lišily, byli kupci. Rituály pohřbů kupců byly různé a záležely na okolnostech smrti. Jestliže zemřel kupec na cestách, byla vytvořena dřevěná socha, která ho zosobňovala. Ozdobena *atributy mrtvého, byla vystavena jeden den v kupcově domě. O půlnoci byla socha přenesena na dvůr před chrám, kde byla spálena, a zbytky sochy byly pohřbeny u chrámu. Pokud zemřel kupec doma, bylo jeho tělo ozdobeno peřím a obličej pomalován barvami válečníků. Tělo bylo uloženo do *cacaxtli* (koš používaný kupci na cestách) a odneseno na vrchol hory, kde byl mrtvý vyndán z koše a při západu slunce byl spálen. Popel se zbytky kostí a oběma prameny vlasů byl pohřben na dvoře před domem. Z těchto rituálů se dá soudit, že kupci byli rovni válečníkům a jejich posmrtný život měl pokračovat v Domě slunce.

Jak již bylo řečeno výše, pohřbívali Aztékové také inhumací. Archeologické nálezy kostrových hrobů jsou vzácné a tak vycházíme převážně z písemných pramenů. Podle nich

byli kostrově pohřbíváni mrtví zvoleni *Tlalocem a jejich pohřební rituály byly specifické: ženy zemřelé při porodu, děti zemřelé v raném věku, utopení, zabití bleskem aj. Obličej mrtvých byly pokryty tekutým kaučukem, na tváře jim byla dána *semena rostlin, čelo bylo pokryto modrou barvou a šíje přikryta látkou nebo *papírem, do ruky jim byla vložena hůl ze dřeva a před ně byly dány obrázky bohů. Pokud nebylo tělo k dispozici, vyrobila se socha ze dřeva, která byla ozdobena podobně. Mrtvý se stal po smrti jedním z *Tlaloque* – pomocníkem Tlaloca. Hůl byla nástrojem *Tlaloque*, kterým přivolávali déšť nebo blesky. Mrtvý tak byl vybaven do posmrtného života „pracovním nástrojem“. Mrtví byli pohřbíváni na dvoře před domem, nebo v domě stejným způsobem jako v případě pozůstatků těl spálených.

Ženy, které zemřely při porodu, se stávaly *mocihuauetzque* („statečné ženy“). Mrtvé tělo bylo omyto, oblečeno do nových šatů, vlasy byly rozpuštěné a nohy ozdobeny červeným peřím, které bylo spojováno se sluncem. Toto ozdobení mělo naznačit budoucí aktivitu zemřelé, která měla doprovázet slunce od poledne do západu. Manžel zemřelé odnesl tělo na křižovatku, která byla místem uctívání bohyně *Cihuacoatl*. Tělo bylo pohřbeno odpoledne, nebo v noci přímo do země. Procesí, které mrtvou doprovázelo na křižovatku, bylo tvořeno manželem a rodinou a také ženami, které pokřikovaly jako válečníci v bitvě. Tělo mrtvé bylo vloženo do dřevěné nebo kamenné nádoby ve skrčené pozici a vloženo do země. Na místě uložení těla byl postaven malý příbytek, kam byly vloženy šperky zemřelé a její nástroje na tkaní. Mladí válečníci se snažili ukořistit z mrtvolky vlasy a prostředník levé ruky, protože se věřilo, že tyto *talismany mají moc paralyzovat nepřítele a dodat válečníkovi odvalu a sílu. Zloději se snažili zmocnit celé levé ruky, kterou by paralyzovali majitele vykrádaných domů. Z tohoto důvodu bylo mrtvé tělo střeženo i další čtyři dny po pohřbu.

Mrtví kojenci byli pohřbíváni přímo do země s *insigniemi boha, který byl jejich ochránce. Jako místo *inhumace se uvádějí síla, v nichž se skladovala zrna *kukuřice. Lebka dítěte (6 až 8 měsíců) s bohatou keramickou výbavou, nalezená na lokalitě Cihuatepcan, je jedním z mála archeologických nálezů tohoto typu.

Druhým kulturním centrem předkolumbovské Ameriky byla Andská oblast. Ta byla místem vzniku mnoha významných kultur. Z hlediska pohřebního ritu je zajímavá už jedna z prvních – kultura Chinchorro. Lidé této kultury obývali pobřežní území dnešního jižního Peru a severního Chile v období 6000 až 1500 př. n. l. Tvořili jednoduché komunity, které se živily převážně *rybolovem a *sběrem. Archeologické nálezy prokázaly fakt, že tito lidé své mrtvé mumifikovali. Nejstarší zde nalezená uměle vytvořená *mumie je datována kolem roku 5050 př. n. l., tedy 2000 let před tím, než se setkáváme s *mumifikací v Egyptě. Mumifikace nebyla v kultuře Chinchorro vyhrazena pouze společenským špičkám. Mumifikováni byli lidé bez ohledu na sociální *statut, či pohlaví zemřelého. Byly nalezeny i mumie dětí, a dokonce i potracených plodů. Mrtvá těla byla zbavena masa a vnitřních orgánů, včetně mozku. Při tomto procesu došlo k oddělení hlavy a končetin. *Skelet byl poté znovu sestaven s pomocí podpůrných tyčinek, které byly vloženy do těla. Tělní dutiny byly vyplněny jílem, popelem a suchou trávou. Takto zformované tělo bylo pokryto *kůží zemřelého, která byla předtím stažena a uchována. K doplnění chybějících částí lidské kůže byla používána kůže lvounů. Celé tělo bylo pokryto pastou z popela a ozdobeno černou a v pozdějším období červenou barvou. Některé mumie měly na tvářích masky z jílu s namalovanými rysy obličeje. Mnohé stopy po opravách a přemalbách naznačují, že byly dlouhou dobu po smrti jedince používány v rodinných a rodových *svatyních a snad při procesích, než byly ve skupinkách po čtyřech až šesti pohřbeny. Do hrobů byly přidávány věci související s rybářstvím – *harpuny, mušle, háčky na ryby z kaktusu a proutěné výrobky.

Jednou z prvních významných kultur Andské oblasti byla *kultura chavínská. Lidé této kultury žili na území dnešního Peru v letech 1000 až 300 př. n. l. Vytvořili mohutné náboženské *stavby a četné předměty nového uměleckého stylu. Základem náboženských představ Chavíňanů bylo uctívání zvláštního kočkovitého božstva. Vedle zobrazení

kočkovitých šelem byli obvyklým motivem ptáci, zřejmě orli a jestřábi. Chavínské mytické bytosti byly zobrazovány na kamenech i na keramice. Obyvatelstvo této kultury bylo sociálně stratifikováno, což se projevilo i v pohřebním ritu. Lidé chavínské kultury pohřbívali své mrtvé *inhumací. Elitní vrstva byla poměrně málo početná. Jejich pohřby však byly poměrně honosné. Byli pohřbeni v *komorových hrobech, které obsahovaly mnohé umělecké předměty z *kovu a barevných *textilií. Většina prostých obyvatel byla pohřbena v mělkých jamách. Byli uloženi v prostém *rubáši s předměty denní potřeby.

Další kulturou, která se rozšířila na pobřeží Peru, byla kultura Paracas. Lidé této kultury osídlili poloostrov Paracas a jeho okolí v období 600 př. n. l. až 100 n. l. Většinu informací o této kultuře máme právě z jejich pohřebišť. Původně pohřbívali své mrtvé do podzemních pohřebních komor. Tyto komory sloužily k hromadnému pohřbívání, bylo v nich nalezeno 12-30 těl. Komory mohly sloužit jednotlivým *rodinám či *klanům, které zde pohřbívaly své předky. Těla byla mumifikována pravděpodobně působením kouře a vysoušením. Tělo bylo skrčeno do embryonální polohy, svázáno provazem a zabaleno do několika vrstev látky. Mnohé látky byly bohatě zdobeny a patří k nejkrásnějším textiliím předkolumbovské Ameriky. V některých případech byli lidé pochováni se šperky, často mají v ústech zlatý plíšek. Mezi *hrudník a ohnuté končetiny se ukládala miska s obětinami, další byly rozloženy okolo. K některým mumiím byly přivázané tkané bavlněné masky a na nich namalován schematizovaný obličej. V pozdějším období pohřbívali své mrtvé do jednotlivých hrobů. V některých případech byly k mumiím přiloženy ještě nedokončené kusy, což by mohlo svědčit o tom, že látky se zhotovovaly pro konkrétního člověka ještě za jeho života. Většina mumií byla ozdobena zlatými šperky, některá těla mají zlaté předměty na všech tělesných otvorech.

V období let 100 až 700 se v oblasti Peru rozšířila *mochická (močická) kultura. U Močiků byl velmi významný *kult mrtvých. Panoval strach, že se mrtvý vrátí, proto byl vybaven vším, co by mohl potřebovat na onom *světě. Existoval zde také patrně úzký vztah mezi erotikou a ceremoniemi konanými na pohřbech. Často nacházíme figurky, které znázorňují mrtvé nebo kostry při erotických činnostech. Neví se, jestli figurky představují předky, ideu smrti, právě zesnulé nebo mrtvé obecně. Močikové pohřbívali své mrtvé *inhumací. Stratifikace společnosti se projevila i v pohřebním ritu. Mrtví byli pohřbívaní do hrobů v natažené poloze s přidanými milodary, které odpovídaly jejich sociálnímu postavení. Pro obyčejné lidi byly milodary skromné, pro panovníky početné a hodnotné. Milodary tvořily převážně věci denní potřeby. V některých hrobech byli pohřbení zabalení do rákosových rohoží. Aristokracie a vládcové byli pohřbívaní do hrobek, které se nacházely v pohřebních mohylách z nepálených cihel. Součástí jejich pohřebních obřadů byly i lidské oběti. V roce 1987 byla u Sipánu objevena nevylopuená hrobka významné osobnosti mochické kultury. Archeolog Walter Alva zde později našel pozůstatky válečníka-kněze, osoby, která hrála hlavní roli při obřadu obětování válečných zajatců. Na začátku 90. let 20. století byl na stejné lokalitě objeven další velmi bohatě vybavený hrob muže. Archeologům se podařilo odkrýt v hrobě mnoho keramických nádob a zlatých šperků, mezi nimiž byla pohřební *maska, zlatá soška a součásti válečnické výstroje. Dalším neobyčejným nálezem jsou hrobky z lokality Dos Cabezas, asi 65 kilometrů jižně od Sipánu. V letech 1997–1999 zde byly objeveny tři hroby dospělých mužů, jejichž výška daleko překonávala tehdejší průměrnou populaci. Všichni tři muži dorostli výšky 179 až 182 cm, zemřeli ve věku 18 až 22 let v rozmezí jednoho měsíce. Podle archeoložky Cordy-Collinsové trpěli tito muži nemocí podobnou *Marfanovu syndromu (onemocnění pojivových *tkání) a pravděpodobně to byli sourozenci nebo bratřenci. Vedle těchto tří „obrů“ se našly ještě další kostry dětí, které byly pravděpodobně obětovány. Kromě nich byla v hrobech ještě řada darů a obětín – nádoby, sošky, hlavy nebo těla *lam.

Největší z předkolumbovských civilizací Jižní Ameriky byla *říše Inků. Její počátky lze datovat do 12. století, kdy byli *Inkové pouze malý *kmen obývající údolí Cuzka (*Cuzco). V době největšího rozmachu ovládali Inkové území o velikosti asi 950 000 km², které se rozkládalo na území dnešních států Ekvádor, Peru, Bolívie, Argentina a Chile. Pro Inky byla smrt pouhým *transportem z tohoto života do jiného. Věřili, že vitální síla, kterou nazývali *camaquem*, zůstává po smrti v těle a je nutno o ni pečovat. Stejně jako pro řadu jiných civilizací nebyla pro Inky smrt definitivním koncem, ale začátkem nové fáze života. Dobří lidé měli vést po smrti další život v pohodlí a *míru, zatímco zlí si museli svá provinění odpykávat těžkou dřinou ve středu zeměkoule. Mrtvý byl *huaca*, stal se posvátným a tajemným, ovládal kouzla a *Inkové úzkostlivě dbali na to, aby nevzbudili hněv nedávno zemřelého a snažili se učinit jeho život na onom světě co nejpříjemnější. Zemřelí nebyli živým přátelsky nakloněni a museli mít všechno pohodlí, aby si nepřivolali někoho z živých k sobě. Přízeň předků zaručovala dobrou úrodu, mrtví pronášeli skrze tlumočnicka proctví a jejich těla měla mít dokonce i léčivé vlastnosti. Každá rodina pak byla povinná starat se o své zesnulé příbuzné a nosit jim do jeskyní jídlo, pití a oděvy. Byla to součást snahy o zachování rodu. Ten, kdo měl hodně potomků, si tak zajišťoval, že jeho ostatky nezůstanou po smrti nezaopatřené. Přijít o mumie svých předků bylo ve starém Peru jedním z nejhorších neštěstí. Nejkrutějším trestem bylo spálení mrtvého, protože v tu chvíli jeho vitální síla ztrácela svou hmotnou podobu a nastával opravdový konec života. Smrt silně zasahovala do života společnosti. Pozůstalí nosili určitý druh smutku, ženy si stříhaly vlasy, zahalovaly tvář a nabízely jídlo každému, kdo přišel k smutečnímu obřadu. Kolem mrtvého se tančily pomalé tance, které ženy provázely žalozpěvy s údery na bubínky. Společnost v říši Inků byla zřetelně stratifikována, což se projevovalo i v pohřebním ritu. *Pohřební obřady a výbava odpovídaly sociálnímu postavení zemřelého. Prostí lidé měli i prosté *smuteční obřady a hrobovou výbavu. Honosné obřady byly vyhrazeny pouze pro urozené. Inkové pohřbívali své mrtvé inhumací. Zásadně je nespalovali, protože věřili, že vitální síla je vázána na tělo a jeho zničením znemožní její další *reinkarnaci. Inkové ukládali své mrtvé do *jeskyní nebo pod skalní *převisy, do malých kulatých, oválných nebo pravoúhlých hrobek z *kamenů spojených *hlínou. Tělo mrtvého bylo uloženo do skrčené polohy, aby se kolena dotýkala brady, zahaleno *tunikou a ovinuto látkou. Díky *klimatu bylo tělo přirozeně mumifikováno. Inkové těla pohřbívali vsedě tak, aby se dívala k horizontu. Uvnitř hrobky bylo kolem těla rozloženo jídlo, nádoby s chichou a věci, které provázely mrtvého životem. Válečník tu měl své zbraně, tkadlec své výrobky, žena *tkalcovský stav, nádoby s *barvivy nebo *vlnu k předení. Jednou ročně v listopadu pak probíhala velká oslava, při které si členové rodin naložili mumie předků na záda a odnesli je do svých osad, kde je omyli a čistě oblékli. Pravidelné rituály měly sloužit k zajištění pokračování rodu v budoucnosti. Pohřební rituály a hroby aristokracie byly daleko honosnější než u prostých lidí. Pro šlechtické rodiny se budovaly tzv. *chullpy* – pohřební věže. Na březích jezera *Titicaca a Umayo byly nalezeny stovky těchto věží, které měly sloužit jako příbytky pro mrtvé. Byly vysoké až 10 metrů, některé stejně tak široké, hranatého nebo kulatého tvaru. Původně je stavěli *Aymarové, kteří byli později začleněni do incké říše. Těla zemřelých se mumifikovala. Vnitřní orgány se vyňaly, tělo se vysušilo nad ohněm a naplnilo pryskyřicí, mrtvola se oblékla a ozdobila. Do věže se přidávaly šperky a další cenné předměty. Při pohřebních rituálech se vykonávaly oběti. Mimo lam bývali často obětováni také rodinní příslušníci. Ženy, děti a sluhové museli následovat nebožtíka do hrobu, aby mu sloužili na onom světě. Zcela zvláštní případ pohřebního ritu představovala smrt panovníka. Zpráva o jeho smrti byla po dobu jednoho měsíce utajována – a to proto, aby správci všech krajů byli varováni a učinili nutná opatření proti následným možným nepokojům, které často provázely spory o nástupnictví. Celá říše se potom ponořila do smutku. Panovníkovo tělo bylo částečně mumifikováno. Byly vyjmuty vnitřnosti, které se pravděpodobně pohřbívaly do sběrných uren, tělní dutina byla vyplněna

tkaninou, tělo omyto a vysušeno. Zatímco těla zůstávala v *Cuzcu, vyjmutá srdce byla uložena v podzemí na místě *Ollantaytambo u řeky Urubamby. Mumifikace byl magický náboženský *akt, který měl uchovat tělo neporušené, kdyby se snad duše do něho vrátila. Mumie zemřelého (*malquis*) pak byla umístěna na zlatém trůnu v paláci v *Cuzcu, který byl jeho hlavním sídlem. Palác se od té chvíle stal jakousi svatyní a nový *inka si musel vybudovat nové sídlo. Vedle mumie byla postavena zlatá socha inky v životní velikosti. Bylo o ni pečováno jako o živého inku, předkládala se jí potrava, a dokonce se i účastnila důležitých státnických rozhodování a významných bitev. Při velkých slavnostech byly mumie panovníků nesený Cuzcem a ukazovány *lidu. Od inkových souložnic a sluhů se očekávalo, že ho podle tradic na onen svět doprovodí. Byli opiti a po obřadném tanci uškrceni. Mumie oficiálních manželů inkových panovníků byly rozestavěny v kapli zasvěcené bohyni *Měsíce Quille v chrámovém komplexu Coricancha v Cuzcu. Tato kaple byla určena pouze pro inkovu ženu a nikdo jiný do ní nesměl vstoupit.

Mumie, zvláště vládců, měly mimořádnou symbolickou hodnotu: jejich ukořistění zneprátenému kmeni bylo chápáno jako jeho konečná porážka – a to i v případě, kdy reálná situace na bojišti tomu neodpovídala. (Oldřich Kašpar, Tomáš Mořkovský)

smrt a pohřeb – *civilizace starověkého Egypta, v předdynastické době žili *Egyptané na okrajích údolí Nilu, který se každoročně rozléval a vytvářel bažiny s bohatou vegetací. Svě *hřbitovy proto budovali na vyvýšených okrajích písčité pouště, méně často pohřbívali mrtvé pod podlahu svých obydlí. Mrtvého zabalili do rohože, plátna nebo *kůže a položili ve skrčené (méně často natažené) poloze na levý bok do mělkého *hrobu v pouštním písku. Obklopili ho také hliněnými nádobami a případně drobnými *milodary. Tělo zemřelého v suchém a horkém písku dokonale vyschlo a často se stávalo, že ho vyhrabala dravá zvěř. Pozůstalí v takových případech mohli spatřit téměř neporušená, pouze přirozeně vyschlá těla svých dávných předků. Jejich *víra v trvalý posmrtný život se tím dále jen prohlubovala a vedla k představě o neporušeném těle zemřelého jako podmínce k zachování dalšího života na onom *světě.

Aby těla zemřelých lépe zajistili před zvěří a zloději, začali Egyptané nad hroby vršit písek, a tak vytvářet mohyly, které obkládali cihlami uhnětenými z nilského bláta, a těla ukládali do dřevěných rakví. Hroby *náčelníků a zámožných obyvatel byly přirozeně větší a obsahovaly také mnohem více milodarů a cennější pohřební výbavu, kterou měl zemřelý po smrti nadále běžně používat. Hroby postupem doby získávaly jiné podoby a rozměry. Na počátku vývojové řady však byl jednoduchý pohřeb v mělké *jámě v poušti, později lavicovitá *hrobka – *mastaba s nadzemními a podzemními prostorami, na jejím konci potom velkolepá *pyramida.

Tento vývoj však zároveň znamenal velké nebezpečí pro zachování těla. V hrobce nebo rakvi již nebyly vhodné podmínky pro přirozenou *mumifikaci suchým horkem. Některá pohřebiště byla na konci 4. tisíciletí př. n. l. s postupem osídlení budována i v nilském údolí, takže se ocitla v dosahu spodní vody. Těla tudíž podléhala stále častěji hnilobným procesům (*hnutí) a rozpadala se.

Snaha uchránit tělo před rozkladem a uchovat podobu zemřelého co nejlépe vedla Egyptany již v období 1. a 2. dynastie k prvním pokusům o mumifikaci pomocí soli (obsažené v *natronu, kde její příměs činila 2–57 % obsahu). O tom, že se jim ale zpočátku mumifikace nedařila, svědčí jednak to, že byli nuceni zpevňovat tělo lepkavými obinadly, štukem napodobovat obličej a z plátna napuštěného pryskyřicí vytvářet umělé faly, jednak to, že do hrobek dávali sochy zemřelých zastupující vlastní těla uložená v pohřebních komorách.

Od 4. dynastie byly z těla vyjímány vnitřnosti (kromě *srdce a *ledvin) a ukládány do zvláštních kamenných nádob – *kanop. Nádob bylo celkem čtyři a každá byla pod ochranou jednoho ze čtyř synů boha Hora. Do kanopy s lidskou hlavou boha Amseta se ukládala *játra, do kanopy se šakalí hlavou boha Duamutefa se dával žaludek, kanopa se sokolí hlavou boha

Kebehsenufa sloužila k uložení střev a konečně kanopa s paviání hlavou boha Hapiho byla určena pro plíce. Později byly kanopy nahrazeny balíčky s přiloženými voskovými figurkami těchto bohů, jež se ukládaly zpět do těla nebo do rakve mezi nohy.

Mumifikační *technika se zdokonalovala během Střední říše. Velkého *pokroku bylo dosaženo v době Nové říše: od 18. dynastie se začalo s odstraňováním mozku z lební dutiny a vrcholu mumifikační techniky bylo dosaženo ve 21. dynastii, kdy se začalo používat umělých očí a podkožních výplní. Naopak po 26. dynastii se technika zhoršovala a hlavní pozornost byla věnována ovazování mumii (délka použitých obinadel byla v případě jediné *mumie i 1 000 metrů!). V této době se začal občas používat k mumifikaci asfalt.

V Ptolemaiovské době se hojně užívalo pryskyřic, které nalévali do těla bočním řezem v dutině břišní a do *lební dutiny nosními otvory. V Římské době byla pozornost věnována především obinadlům, která se navíjela ve složitých geometrických vzorech. Na hlavu do zábalů někdy umísťovali portrét zesnulého, malovaný na dřevěné desce (proslulé tzv. fajjúmské portréty). Od 3. století n. l. se dávalo mumifikovat stále méně lidí. Jen některé prvky dávných mumifikačních postupů výjimečně přežívaly ještě v koptském období až do vpádu *Arabů do Egypta v roce 640.

Mumifikaci prováděli ve zvláštních dílnách (*vabet*, „dům očištění“ nebo *per nefer*, „dům omlazení“) na okrajích hřbitovů mumifikátoři. Pouze mumifikace panovníků se uskutečňovala v údolních *chrámech královských pyramidových komplexů. Mumifikátoři, kteří měli dobré znalosti o konzervačních vlastnostech používaných látek a ovládali různé techniky, tvořili zvláštní *společenství. Vlastním mumifikátorům (*kněz *vet*) asistovali během *rituálu *balzamování kněží předčitatele a kněží *sem*. Vrchní mumifikátor byl ztotožněn s bohem *Anupem. Mumifikátoři nikdy nebyli žádnými vyvrheli egyptské společnosti, kterých by se lidé štítili, ale naopak si jich vážili. Při archeologických výzkumech v Egyptě se našly zbytky jejich dílen, některé nástroje a materiály a také dřevěné i kamenné mumifikační stoly.

Představy o posmrtném životě a *pohřební rituály byly synkretistické a velice složité. Když se dostavila smrt, jejíž poselkyní byla lví bohyně Sachmet, začalo pro zemřelého přechodné období trvající 70 dnů, během něhož byla provedena mumifikace. V okamžiku smrti opustil duch (*ka*) zesnulého jeho mrtvé tělo (*chet*) a zase se do něho vrátil až po uvedené době v den pohřbu. Z tohoto mumifikovaného mrtvého těla, které mělo navždy zůstat neporušené v hrobce, potom nejvyšší sluneční bůh *Re stvořil nové, věčné tělo (nazývané *džet* nebo *iu*). Bylo to zářící, omlazené tělo, které mělo podobu mrtvého, jakou měl „v den, kdy se narodil“. Věčné tělo bylo úplně a všechny smyslové orgány v něm plnily své funkce – bylo dokonce obdařeno i plodivou silou. Rovněž srdce, podle Egyptanů hlavní řídicí orgán, bylo „na pravém místě“. Mrtvý tedy mohl o svém novém těle prohlásit (68. kapitola **Knihy mrtvých*): „Ovládám své srdce a ovládám svou hrud’, / ovládám své paže a ovládám své nohy, / ovládám svá ústa a ovládám všechny své údy, / ovládám zádušní obětiny, které mi náleží, / ovládám vodu a ovládám vzduch, / ovládám nilskou záplavu a ovládám vodní proud, / ovládám břehy, / ovládám ty, kteří vystupují proti mně, / ovládám ty, kteří vystupují proti mně v říši mrtvých, / ovládám toho, který hodlal vystupovat proti mně na zemi.“

Po provedené mumifikaci začaly teprve 71. den po smrti *pohřební obřady, které začínaly v domě zemřelého a pokračovaly během prevozu na západní břeh Nilu, kde bylo pohřebiště. Před vchodem do hrobky kněží vykonali na stojící mumii „obřad otevírání úst“, jehož smyslem bylo navrátit základní životní schopnosti: dýchat, jíst, pít, mluvit, vidět, slyšet a pohybovat se. Tento obřad měl tedy vést k oživení zesnulého, jehož poté mohl kněz ubezpečit slovy následujícího říkadla (zaznamenaného hieratickým písmem na hliněné nádobě nalezené v Haráze: „Otevřeno je ti nebe, / otevřena je ti země, / otevřené jsou ti cesty v pohřebišti. / Odcházíš a přicházíš s Reem. / Kráčíš nerušeně jako páni věčnosti. / Přijímáš koláče jako dar od Ptaha / a čistý chléb na oltářích Rea. / Tvá duše žije, / tvé semeno je svěží, / tvůj obličej je

jasný na cestách (temnoty). / Nil ti dává vodu, / Neper ti dává chléb, / Hathora ti dává pivo, / Heseta ti dává mléko. / Omýváš si nohy na stříbrných deskách / s tyrkysovými okraji, / používáš čistý *oděv.“

Za stálého recitování modliteb a zařikávání následovalo obětování, nakuřování a úlitba. Byly to prostředky, o nichž se Egypťané domnívali, že povedou jako v *Usirově případu ke znovuoživení zemřelého. Po těchto obřadech došlo k loučení pozůstalých se zesnulým a ke spuštění rakve *šachtou do pohřební komory v podzemní části hrobky. Za zmínku stojí, že existují některé zajímavé paralely mezi pohřebními *zvyky ve starém a současném Egyptě.

Získáním omlazeného těla, které bylo sídlem duše (*ba) a lidského stínu (šut), se zemřelý stal „blaženým“ (ach) a mohl žít dokonalým věčným životem. Naopak jeho mumifikované mrtvé tělo, které především bylo bezpečným úkrytem během předchozí dlouhé a nebezpečné posmrtné cesty na onen svět, mělo nadále „spát“ v hrobce. Jako neschopné pohybu bylo symbolem tmy, smrti a zármutku.

Mumifikace ve starém Egyptě nebylo prosté konzervování mrtvého těla, nýbrž složitý rituál, který měl napodobit mumifikaci boha pudy, vody a rostlinstva Usira, jenž byl zavražděn svým závistivým bratrem Sutechem. Usirovo tělo nabalzamoval a příslušné pohřební obřady provedl bůh mumifikace Anup, čímž umožnil Usirovi věčný život na onom světě. Usir tak mohl být znovu oživen a stát se vládcem *podsvětí.

O vlastní mumifikaci egyptské prameny mlčí. Známe pouze některé magické úkony a modlitby, které ji doprovázejí, a zobrazení kněze se šakalí hlavou boha zemřelých Anupa, stojícího nad ležícím zesnulým a provádějícím mumifikaci, ale nic z toho nám neposkytuje informace o způsobu jejího provedení. A tak jsme odkázáni na mnohem pozdější líčení antických autorů, zvláště Hérodota (II, 86–88) a Diodóra Sicilského (I, 91). Některé poznatky o mumifikaci nalezneme i u Plútarcha, Porphyria a dalších.

Řecký dějepisec *Hérodotos, který navštívil Egypt okolo roku 450 př. n. l., píše o třech základních způsobech mumifikace, jež se lišily dokonalostí provedení a také cenou (překlad Jaroslava Šonky):

„Umění balzamovat zná a zabývá se jím zvláštní druh lidí. Když jim pozůstalí přinesou mrtvého, ukážou jim dřevěné podobizny mrtvých, omalované jako skutečné mrtvolky. Jednu z nich označují za nejnákladnější, nepovažují za zbožné ani jméno tohoto způsobu vyslovit, druhou za méně hodnotnou a levnější, třetí za nejlevnější. Když jim to vyloží, ptají se jich, podle kterého způsobu si přejí, aby byl mrtvý balzamován. Pozůstalí se dohodnou na ceně a vzdálí se. Balzamovači zůstanou a s veškerou péčí provedou balzamování. Nejprve vytáhnou křivým železem mozek skrze nosní dírky; část ho vytáhnou takto, část tím, že dovnitř nalijí rozpouštějící látky. Potom naříznou ostrým aithiopským kamenem (*obsidiánem) slabiny a vyberou celou břišní dutinu; vyčistí ji, vypláchnou palmovým vínem a znova vyčistí rozetřenými vykuřovacími látkami. Potom naplní břicho čistě utřenou *myrhou a jiným *kořením kromě *kadidla, a když je naplnili, zase je zašijí. Pak naloží mrtvého do sodného louhu a tam ho nechají sedmdesát dní. Balzamovat delší dobu není dovoleno. Po uplynutí sedmdesáti dnů mrtvého umyjí a celé jeho tělo zabalí do nařezaných pruhů plátna z Bystu a natřou klovatinou, které Egypťané většinou používají místo klihu. Potom převezmou mrtvolu příbuzní, dají udělat ze dřeva dutou podobu člověka, mrtvého do ní uzavřou a uloží v pohřební komoře nastojato opřeného o zeď. Takový je nejdražší způsob balzamování. Těm, kdo nechtějí vynaložit takové náklady a přejí si střední způsob balzamování, balzamují mrtvé takto: Naplní klystéry cedrovým olejem a vsřikují jej mrtvému do břišní dutiny, aniž ho nařezávají a vyprazdňují břicho. Klystér vsřikují sedací částí a zabraňují mu, aby vytekl zpátky. Potom balzamují mrtvého po stanovený počet dní. Poslední den vypouštějí z břicha cedrový olej, který tam předtím vsřikovali. Cedrový olej má takovou sílu, že spolu s ním vyjde obsah břicha i střeva v rozpuštěném stavu. Maso rozpouští sodný louh a z mrtvolky zůstane jen kůže a *kosti. Když to vše balzamovači vykonali, odevzdají v tomto stavu

mrtvolu příbuzným, aniž s ní podnikají cokoli dalšího. Třetího způsobu balzamování používají pro ty, kdo mají málo peněz. Vypláchnou břišní dutinu ředkvoovým olejem, balzamuji sedmdesát dní, a potom odevzdají mrtvolu příbuzným, aby si ji odnesli.“

Podle Hérodota se tedy u nejdokonalejšího a nejdražšího způsobu nejprve kovovým háčkem vytáhl nosní dutinou mozek. Někdy se vytahoval také velkým týlním otvorem, *očnicemi nebo i umělými otvory v lebce. Potom mumifikátoři udělali dlouhým pazourkovým nebo obsidiánovým nožem řez na levé straně těla, aby jím mohli vyjmout vnitřnosti. Srdce a ledviny však ponechávali v těle. Vyňaté vnitřnosti ukládali do čtyř již zmíněných kanop. Následovalo vysušování těla pomocí natronu – přírodní sody, při němž byla z těla odstraněna voda. Pak mumifikátoři zbavili tělo nečistot, umyli ho palmovým vínem, naplnili vonnými látkami a balíčky natronu a opět zašili. Zašitý otvor na levé straně těla přikryli voskovou nebo kovovou destičkou. Tělo potřené cedrovým olejem nato ovázali jemnými lněnými obinadly (která podle představ, tkala bohyně Taret a zavinoval bůh Šesmu) potřeny pryskyřičnou pastou. Takto upravené tělo – mumii (egyptsky *sah*: slovo „mumie“ přitom pochází z arabského *múmija*, „asfalt“) ozdobili šperky, *náhrdelníky, *prsteny a různými ochrannými amulety. Nejdůležitější z nich byl srdeční skarab, do jehož rovné spodní plochy byla vyryta slova 30. kapitoly *Knihy mrtvých* s výzvou, aby se srdce zemřelého nestavělo proti němu samému: „Ó mé srdce, které mám od své matky, / ó mé srdce, které mám od své matky, / ó mé srdce mých proměn! / Nevystupuj proti mně jako svědek, / nestav se proti mně před soudním dvorem, / nesnižuj mě před strážcem vah! / Jsi můj duch, který je v mém těle, / můj stvořitel, který léčí mé údy. / Kéž se odebereš na šťastné místo, / které je pro nás připraveno! / Nepošpiň mé jméno před poradním sborem, / který rozhoduje o vzkříšení lidí. / Bude to tak dobré pro nás i pro vyslyšajícího / a radostné pro soudce. / Nepronášeš o mně lži / před Největším bohem, Pánem Západu. / Pohled, budeš povzneseno a ospravedlněno!“

Při druhém způsobu mumifikace se tělo naplnilo cedrovým olejem, který vstříkovali řitním otvorem pomocí zvláštních stříkaček. Řitní otvor se uzavřel a tělo se vysušovalo natronem. Později se otvor opět otevřel a cedrový olej, který mezitím rozpustil vnitřnosti, vypustili. Třetí a zároveň nejlacinější způsob spočíval pouze v omytí těla a jeho *konzervaci natronem. Samozřejmě že u druhého a třetího způsobu mumifikace byly výsledky podstatně horší. V pohřební výbavě, jež se lišila podle společenského postavení zesnulého svou rozmanitostí (oděvy, látky, šperky, amulety, kosmetické přípravky, nábytek, *keramika, kamenné a měděné nádoby, zbraně, deskové hry), počtem položek a kvalitou provedení, měly zásadní význam mumiformní sošky – *vešebty. Název vešebt pochází od slovesa *vešeb* („odpovídat“), takže ho lze přeložit jako „ten, který odpovídá“. Toto označení odráží jeho úlohu zástupce zesnulého, jenž odpovídá, když je dotčený zemřelý na onom světě vyzván, aby vykonal příslušné pracovní povinnosti, především obdělávání polí, zavlažování břehů a převážení písku. Odpověď vešebtu zní: „Provedu! Zde jsem!“ K práci jsou také sošky zástupců patřičně vybaveny znázorněným zemědělským náčiním: motykami, krumpáči, košíky, pytli, taškami s osivem nebo i nádobami. Od konce 12. dynastie se na některých vešebtech objevuje úplný nebo zkrácený text 6. kapitoly *Knihy mrtvých*, což přetrvává až do Ptolemaiovské doby.

Namáhavé práci se na onom světě chtěli vyhnout všichni muži a ženy a od 18. dynastie i panovníci. Počet jejich vešebtů přitom kolísal. Až postupem doby dosáhl ideálního čísla 365 – jedna figurka na jeden den v roce. V 19. dynastii potom přibylo 36 vešebtů – dohlížitelů, kteří drží hůl nebo důtky a jsou civilně oděni. K tomu někdy přistoupil ještě jeden vrchní dohlížitel. Nejstarší vešebty se objevují na počátku Střední říše, jsou zhotoveny z vosku a představují nahé lidské postavy. Zavinovaly se do obinadel a ukládaly do miniaturních rakví. Rozšíření Usirova kultu ve Střední říši se projevilo i u vešebtů: zemřelý začal být označován jako „Usir“ a nápis na něm začínal obratem „Usirem osvícený“, za nímž následovalo jméno a titul. Pečlivému vypracování vešebtu byla věnována pozornost zvláště v Nové říši, kdy se

zhotovovaly z *kamene, *dřeva, pálené *hlíny, *fajánse, *bronzu, nebo dokonce i ze *skla. Jejich oděv, paruky a šperky věrně odrážely tehdejší módu vyšších *společenských vrstev. Udržení věčné posmrtné existence člověka zaručoval *zádušní kult. Zajišťoval totiž jeho duchu stálé uspokojování hlavních fyzických potřeb prostřednictvím každodenního předkládání obětí chlebů, koláčů, masa, ovoce, zeleniny, piva a vína. Stálý přísun pokrmů a nápojů pro zádušní hostinu magicky zajišťovaly rovněž jejich *modely umístěné v pohřební komoře a jejich znázornění a dlouhé seznamy vytesané do stěn hrobní *kaple. V hrobce se obětiny kladly před *nepravé dveře, kterými mrtvý vycházel na tento svět. Obětiny ovšem mohly být také předkládány sochám zemřelého, umístěným v hrobce. Socha byla totiž pokládána za jeho obraz, jemuž právě duch propůjčoval život. Obětiny měly být přinášeny denně – ve větším množství potom ve zvláště významných svátečních dnech, jakými byly první den roku, ročního období a měsíce, svátek boha Thovta a Sokara či svátek obětování.

O zádušní kult zemřelého se zpočátku staral jeho nejstarší syn, který zajišťoval stálý přísun obětí a pořádal vzpomínkové slavnosti. Postupně byl zádušní kult zabezpečován právně. Člověk ještě za svého života sepsal „poslední vůli“ (*imejet per*), v níž stanovil svá rozhodnutí týkající se vlastního pohřbu a zádušního kultu. Stanoveným zádušním kněžím („služebníkům ducha *ka*“) odkázal část svých pozemků, z jejichž výnosů měli za stanovenou odměnu zajišťovat nutné obětiny. Tyto osoby a po nich i jejich potomci měli navěky udržovat zádušní kult zesnulého.

O posmrtném životě pojednávají nejstarší náboženské texty, které egyptologové označují *Texty pyramid*. Jde o soubor více než 750 říkadel, které se týkaly posmrtného života krále. Obsahují královský pohřební rituál, obětní rituály, chvalozpěvy na bohy, *mýty, písně, litanie a magická zařítadla. Podstatné v těchto textech je to, že zesnulý král je ztotožněn s bohem Usirem a že se zde mluví o Usirově podzemní říši mrtvých. Texty pyramid byly pečlivě vytesány do stěn vnitřních prostor devíti pyramid králů a královen 5.–8. dynastie, přičemž jejich vybrané části se objevují v královských i nekrálovských hrobkách až do 4. století př. n. l.

Ve Střední říši byly tyto texty doplněny a nově uspořádány, takže vznikla rozsáhlá sbírka přibližně jednoho tisíce náboženských říkadel, které se tentokrát zaznamenávaly na dřevěných rakvích hodnostářů a nyní se jim proto říká *Texty rakví*. Texty rakví byly určeny pro širší okruh obyvatelstva, přičemž měly zesnulým zajistit bezpečnou posmrtnou existenci a zmrtvýchvstání jako kdysi Usirovi. Podle náboženské doktríny duch každého Egyptřana bez rozdílu předstoupí před Usirův soud, a pokud se zjistí, že si za svého pozemského života počínal spravedlivě a mravně, je ospravedlněn, sám se stává Usirem a má právo na posmrtný život.

Přibližně od roku 1500 př. n. l. se objevuje *Knihy vycházení za dne*, což je soubor 189 náboženských říkadel – kapitol, doprovázených ustálenými ilustracemi (takzvanými vinětami). Egyptologové tento soubor říkadel nazývají *Knihy mrtvých*. Knihy mrtvých měla zesnulému pomoci zdárně absolvovat posmrtný soud před vládcem podsvětí Usirem, zajistit mu dosažení nerušené věčné posmrtné existence na onom světě a umožnit mu vycházení z hrobky na tento svět a nabývání libovolných podob. Knihy mrtvých se psaly na papyrové *svitky, které se ukládaly do rakví. Objevují se však i na stěnách hrodek, obinadlech mumií a různých součástech pohřební výbavy. Knihy mrtvých zůstala až do Ptolemaiovské doby nejdůležitější sbírkou náboženských textů.

Kromě uvedených Textů pyramid, Textů rakví a Knihy mrtvých existovaly v Nové říši další náboženské spisy – *Knihy podsvětí*, které souvisejí s prosazením nového typu egyptské královské hrobky. Jednalo se o skalní hrobku, jejíž stěny a stropy zdobily texty a ilustrace *Knihy o tom, co je na onom světě* (egyptsky *Amduat*), v níž se popisují místa, kudy putoval sluneční bůh Re na své cestě podzemím od západu k východu. Mezi *Knihy podsvětí* též patří *Knihy bran* a *Knihy jeskyní*, v nichž se zase líčí místa v podsvětí, která musel zemřelý znát,

aby se vyhnul tamějším nebezpečím. Všechny zde zmíněné náboženské texty zcela zanikly ve 4. století n. l., kdy byly definitivně opuštěny tradiční faraonské pohřební postupy. (Břetislav Vachala)

smrt a pohřeb – *civilizace starověkého Předního východu, na počátku starověkých *civilizací v *Mezopotámii byly úvahy o smrti založeny na představě, že život každého člověka tvoří časově vymezený celek a jedinec se po smrti osudově rozděluje. Podle *mýtu byla *symbolem života *krev, znakem stárnutí šlachovitost, pozitivním rysem zkušenost a jistá moudrost. Po smrti se zemřelý ocitl na rozcestí, tváří v tvář božské síle, a stál před zrcadlem „posledního soudu“. Cesta hříšných vedla do *světa temnoty *démonů, cesta lidí spravedlivých a bohabojných směřovala do blízkosti dobrých božských bytostí. V sumerském a babylonském „*pekle“ strádal každý, kdo neměl potomky a dědice; místo polévky dostal jenom kaši z *hlíny a řezanky, z níž se jinak vyráběly sušené *cihly. Neplodnou ženu odložili v koutě jako rozbitý hrnc a stejný osud postihl i palácové *eunuchy. Mladí muži a mladé ženy, všichni, kteří nikdy neobnažili svůj klín druhému pohlaví, byli spoutaní a hořce nařikali. Malomocní nemohli ani po smrti pít s ostatními z nádob, vyhnali je za *město, kde pojídali jenom kořínky a trávu. Zranění a utopenci byli odsouzeni jenom k bídnému živoření. Pouze poslušnost a *lásky k rodičům, dobrý vztah s *příbuznými a velký počet dětí zajišťoval slušný osud i na onom světě. Také zemřelým *novorozencům, kojencům a malým dětem se v *podsvětí vedlo dobře. K *mytologii smrti ve staré Mezopotámii patří i představy o existenci *duše (sumersky: *gidim*, akkadsky: *etemmu*), oddělené od tělesnosti (*zumru*, *pagru*, *šalamtu*). V Mezopotámii se domnívali, že po smrti těla se duše převtělí do nějaké nové existence v jiné bytosti (*reinkarnace), věřili však v její nesmrtelnost. Duše zemřelého byla považována za přežívající, mnohdy démonizovaný stín osobnosti. V literárních textech nalezneme ojedinělé doklady o jejím zjevení, většinou v noci a ve snech pozůstalých. V Mezopotámii se nikdo nemohl vyhnout podsvětí a dostat se rovnou do „nebe“. Podsvětí bylo zrcadlovým obrazem nebeské sféry, zvláštním světem, kde bohabojní mohli bez strádání pobývat v zádušním městě s ulicemi a palácem z lapisu lazuli. Podsvětí oddělovala od *Země sféra vodstva, jednak „hořké“ (slané) moře a také praoceán (*Abzu*, *Apsú*). Zemřelé dopravoval přes vodu na lodi, zřejmě bez okolků a poplatků, převozník s příznačným jménem *Chumut-tabal* („Pospěš si!“).

Obdobně jako jinde na světě tedy i v oblasti *Předního východu vzbuzovala smrt člověka vedle pocitů bázně, hrůzy a strachu z nehmotné složky lidské osobnosti, která, vyproštěna z pout smrtelného těla, vydávala se na pouť světem i zásvětím, při níž mohla i škodit živým, též zcela prozaickou starost, jak naložit s mrtvým tělem. Už od nejstarších dob byla zřejmě většina zesnulých ponechávána ve volné *přírodě a pouze někteří – nevíme proč – byli pohřbíváni. Bylo tomu tak již u *neandertálců v šanidarské vrstvě D (*Šanidar), kde bylo jedno z těl snad uloženo v *hrobě vystlaném květy. Zřejmě již odedávna byly za zvlášť hodny pohřbu pokládány děti, snad vzhledem k emocionálně vypjaté situaci, kterou jejich smrt vyvolávala či proto, že jejich duše bylo po smrti nutno usmiřovat zvláštními obřady. Již od *mladého paleolitu (Šanidar B2) máme tak doloženy *hřbitovy, na nichž bývaly děti ukládány i s velmi bohatou výbavou. Stav, kdy po tělech většiny zesnulých nemáme stopy, zatímco v rámci lidských sídel našlo místo posledního odpočinku jen několik vybraných jedinců, trval nadále až do konce *neolitu.

Obyvatelé *Jericha a dalších *vesnic nepohřbívali v předkeramickém neolitu své mrtvé na pohřebištích, ale pod podlahami obydlí nebo v prostorech mezi domy. Pohřbívání mělo několik odlišných forem. V některých případech byla do jam ukládána jednotlivá těla, často ve skrčené poloze, jindy se v jedné *jámě nacházelo více mrtvých. V některých hrobech bylo tělo posypáno rudým okrem. Nejnápadnějším rysem těchto pohřbů je však skutečnost, že kostrám dospělých (ne však mladistvých) velmi často chybí lebka. V jednom případě v Jerichu obsahovala hromada *kostí v hrobě o rozměrech 1x2 metry devět dolních čelistí, ale žádnou lebku a pouze dvě kostry byly nalezeny v normální anatomické poloze. V dalším

případě byly kosti více než třiceti lidí pod omítnutou podlahou navzájem promíchány, některé byly uloženy v samostatných jámách a další naházeny přes sebe. Poloha některých kostí naznačuje, že v době promíchání koster bylo mnoho končetin ještě spojeno měkkými *tkáněmi s *trupem. Záměrně oddělené hlavy zemřelých hrály zřejmě klíčovou roli v *rituálech *kultu předků. Nakupení kostí v tomto hrobě napovídá, že těla mohla být pochována jen dočasně, aby se měkké tkáně rozložily, a pak byla znovu vykopána a oddělena lebky. Poznatky z jiných nalezišť, například Ain Ghazalu, naznačují podobný proces, i když kostry jsou zde *intaktní.

Získaným lebkám byla věnována zvláštní péče. Často byly uchovávány společně v hrobových jámách, které obsahovaly pouze lebky. V jednom případě v Jerichu bylo v jámě do kruhu rozloženo kolem jedné lebky dalších sedm; jindy zase byly tři lebky pohřbeny společně. Podobné *pohřební rituály lze pozorovat i na dalších nalezištích. Jiné lebky, obvykle bez dolních čelistí, sloužily jako podklad pro sádrové posmrtné masky či portréty. Tyto masky se modelovaly na tvář mrtvého, přičemž zadní část hlavy obvykle nebyla sádrou obalena (některé detaily bylo možno zachytit v sádře, jiné byly domalovávány). Vrstva jemné sádry smíchaná s oxidem železitým často tváří propůjčovala lehký růžový nádech. Nezdobené lebky i lebky s tvářovými portréty se často vyskytovaly v souborech, například sedm lebek v Jerichu nebo dvanáct lebek v hrobce v Tell Ramadu nedaleko Damašku. V Ain Ghazalu byly čtyři lebky uloženy pod dvojhrobem nemluvnat, která byla zřejmě obětována. Většina archeologů a antropologů se shoduje v *názoru, že tyto zvláštní praktiky představují rituály kultu předků. Zdá se, že portrétní lebky byly skutečně určeny k vystavování před živými lidmi, přinejmenším po nějakou dobu. *Hrobka v Tell Ramadu byla vybavena hliněnými podstavci, na nichž mohly být lebky vystaveny, a skupina sedmi lebek z Jericha byla podle všeho původně umístěna v domě a pohřbena čirou náhodou, když se dům zřítil. Výbavu hrobů v té době začínaly stále častěji tvořit i *milodary, košíky a nádoby s potravou, svědčící o zatím neznámé formě víry v posmrtný život.

V maloasijském *Çatal Hüyük, který byl spíše pravěkým městem než rozsáhlým sídlištěm, byly v zástavbě domů objeveny rodové *svatyně, zdobené *freskami a *reliéfy. Jednu z nich, datovanou do 6. tisíciletí př. n. l., zdobily malby supů s roztaženými křídly. V těsné blízkosti „Supí svatyně“ se pod podlahami obytných místností nalézaly lidské kostry, pochované *sekundárně až po rozkladu měkkých tkání. Zde svědčí ukládání pozůstatků zemřelých v obydlí, ba přímo pod místem na spaní, pro to, že lidský příbytek byl pokládán za nadčasový souřadnicový systém, propojující živé i mrtvé příslušníky určité příbuzenské skupiny. Nelze ani vyloučit snahu o přenesení vlastností zvlášť významného nebožtíka na obyvatele jeho domu, jak o tom hovoří podstatně mladší příklad ze *středověku pyrenejské oblasti. Tam byly všeobecně váženému zesnulému po smrti ustříženy *nehty a *vlasy a ukryty v domě, „aby neodešla jeho šťastná hvězda“.

Teprve až v *eneolitu se poprvé setkáváme s rozsáhlými a plánovitě zakládanými pohřebišti, na nichž nacházejí místo posledního odpočinku kupodivu téměř všichni příslušníci obce, od dětí až po občany vysokého věku (*Eridu, obejdský *Ur, jakož i pohřebiště Dum Gar Parčina a Hakalán v západním Íránu). Zde lze zakládání pohřebišť uvést ve zjevnou spojitost se sedentarizací, pevným usazením daných obcí v prostoru a čase, z níž vyplývá také vznesení nároku na celé území, které příslušná komunita užívá kromě svého bydliště („ta zem je naše, neboť jsou na ní hroby našich předků“).

Zvláštním úkazem a dokladem velmi silného duchovního náboje doby *urucké kultury je naprostý nedostatek pohřebišť tohoto období. S nebožtíky se tehdy zjevně zacházelo způsobem, který nezanechal archeologické stopy; představit si lze třeba jejich spalování a metání popele do řek, odnášení do pouště či ukládání v gigantických „*kostnicích“ (hrobky). Takový způsob zjevně dodržovala naprostá většina obyvatel urucké veleobce, což svědčí o hloubce přijetí *ideálů urucké elity až na úrovni širokých občanských vrstev. Pohřbívání kultury urucké zůstává

zatím velkou neznámou, takže nelze vyloučit nějakou mimořádnou formu zacházení s lidskými pozůstatky. Mohlo by jí být například ukládání těl do prostorů pro hromadné pohřbívání, budovaných z cihel, tak, jak je známe ze soudobých měst rané doby bronzové na dnešní jordánské straně Mrtvého moře (Báb ed-Drá). Hned od doby *džemdet-nasrské kultury máme však hojné doklady o pokračování obou tradic intramurálního i extramurálního pohřbívání. Četné hrobky, někdy i velmi výpravné, s bohatým inventářem a dokonce i s vozy a tažnými zvířaty, byly odkryty pod domovní zástavbou mezopotamských měst raně dynastického období. Vedle toho vznikala ovšem i pohřebiště v otevřeném terénu, na nichž byli nebožtíci někdy ukládáni s výbavou *nádob a *zbraní do *skříňkových hrobů budovaných z hlíněných cihel, k nimž pozůstalí ukládali pro duchy zemřelých oběti potravin a nápojů (Ahmad al-Hattú či Chejt Kásim v horách Džebel Hamrín).

Nejvýznamnější doklady o pohřebním ritu *Sumerů, tvůrců nejstarší mezopotamské civilizace, přinesly výzkumy britského archeologa Leonarda *Woolleyho na pohřebišti v *Uru v letech 1927 až 1934. Woolley ke své lítosti postupně zjišťoval, že většina hrobů z doby kolem roku 2500 př. n. l. byla vyloupena zřejmě již ve starověkých dobách, avšak v několika nejstarších hrobech, odkrytých až v dvacetimetrové hloubce pod povrchem současného terénu, které buď úplně, nebo alespoň zčásti unikly pozornosti lupičů, našel bohatou pohřební výbavu, jež mnohostranně vypovídala o, do té doby netušené, vysoké kulturní úrovni Sumerů, o jejich životní filozofii i společenském rozvrstvení. Šestnáct nejbohatších a největších hrobů podle nápisů, milodarů a složitosti úpravy hrobových staveb nazval Woolley hroby královskými; usoudil totiž, že v nich byli zřejmě pochováni urští panovníci a jejich rodinní příslušníci. Královské hroby byly podzemními stavbami vybudovanými z kamene a cihel, některé se skládaly z jedné až čtyř komor, a největší komory měly rozměry až kolem 13x9 metrů. V hrobě označené číslem 755 byl pochován vládce Meskalamdug a mezi předměty jeho pohřební výbavy, jež byla z větší části vyloupena, byla nádherná slavnostní přilba, vytepaná ze zlatého plechu s reliéfním dekorem, a dýky s bohatě zdobenými rukojeťmi. V hrobě 800 byla pohřbena s královskou nádherou a okázalostí žena, jejíž jméno Šub-ad (podle novějšího přepisu Pú-abi) bylo uvedeno na pečetním kamenném válečku v oblasti její paže. Na hlavě měla vsazenu nejskvělejší ozdoby, čelenku z jemně tepaných zlatých lístků a květů, a krásily ji další osobní šperky vynikající umělecké úrovně: dva páry náušnic, *náhrdelníky zhotovené ze zlata a barevných kamenů, zlaté náramky a zlaté *prsteny. Na dosah ruky měla zlatou pudřenku v podobě mušle a malou schránku s různobarevnými líčidly. A protože tento hrob zcela unikl pozornosti lupičů, obsahoval i další milodary v celkovém počtu asi 270 kusů: zlaté poháry, vázy a mísy, zlaté a stříbrné plastiky lvů a pozůstatky nádherných hudebních nástrojů, zejména lyr. Pú-abi zemřela ve věku kolem 40 let, což byl na tu dobu poměrně vysoký věk. Podle rekonstruované tělesné výšky měřila okolo 150 cm. Z hrobu 1237 pochází proslulá plastika, nazývaná *Kozel s keřem*, která tu byla nalezena dokonce ve dvou exemplářích (jedna soška je uložena ve Filadelfii, druhá v Britském muzeu v Londýně). Je to dokonalý výtvarný šperkařského umění v kombinaci ze *zlata, *stříbra, *lapisu lazuli, *vápence a mušloviny: zobrazení *zvířete opřeného o kvetoucí keř nebo o posvátný strom zřejmě souvisí s častým sumerským rituálním námětem péče o zajištění plodnosti polí i dobytka.

Patrně nejvýznamnějším nálezem z královských hrobů je předmět z hrobu 779, který Leonard Woolley nazval Urská standarta: je totiž nejen překrásným uměleckým dílem, ale navíc je i mnohovrstevným historickým pramenem. Urská standarta má tvar skříňky, která je ze čtyř stran zdobena *mozaikou z úlomků mušloviny, červenavých vápenců a lapisu lazuli zasazených do asfaltu. Nejvýpravnější jsou obě širší postranní části, každá o rozměrech 48,3x20,3 centimetru, které zachycují ve třech pásech, jež je třeba číst zdola nahoru, základní dvojtvářnost sumerského veřejného života, totiž *válku a *mír. Urská standarta vypráví kromě těchto barvitých příběhů také o fyzickém typu Sumerů, o jejich *oděvu, výstroji, výzbroji, *technice boje, použití válečných vozů a tažných zvířat. Sumerové byli robustní,

muži měli vyholenou hlavu, čímž se zřetelně odlišovali od Semitů, kteří nosili dlouhé vlasy a kadeřavý vous. Sumerští muži oblékali běžně sukně z jehněčí kůže, v bitvách dlouhé pláště a přílby.

Urské pohřebiště vydalo tedy cenná svědectví o pozemském životě Sumerů a vypovědělo také mnohé o tom, čeho bylo konečným důsledkem, o filozofii posmrtného života. Obřady, zvláště v královských hrobech, byly velmi složité, o čemž svědčily lidské oběti, které v počtu od tří až do osmdesáti doprovázely zemřelé vládce na cestě do posmrtného života. V pohřební komoře královny Pú-abi byly u královniných már nalezeny pozůstatky dvou žen oděných do slavnostního roucha, v přilehlých komorách byli pohřbeni další lidé, deset žen ve dvou řadách, harfeník s *čláčky prstů spočívajícími na ztrouchnivělých strunách harfy, pět vojáků s přílbami a dva vozkové ve zbytcích povozu s volským zápražem. V jiném královském hrobě bylo kromě *krále pohřbeno padesát osm lidí a v královském hrobě 1237, který Woolley příznačně nazval „velká jáma smrti“, byly kromě zemřelého krále nalezeny kosterní pozůstatky sedmdesáti čtyř mrtvých, z toho šedesáti osmi žen. Vše nasvědčovalo tomu, že tito lidé museli následovat zemřelého vládce na jeho posmrtné cestě, že byli v den pohřbu usmrceni. Nám se může tento *akt jevit jako hrůzný masový zločin, avšak pro jeho původce a účastníky to byl zřejmě jen náboženský obřad, který zemřelé uváděl do posmrtného života, života lepšího, zbaveného podle jejich představ všech pozemských strastí. Leonard Woolley díky pečlivému sledování prostorových vztahů mezi nalezenými kostrami a předměty dokázal, že oběti zřejmě přijímaly svůj osud dobrovolně, že s ním byly smířeny. Poté, co Woolley srovnal vzájemné polohy koster a zbytků oděvů, šperků, nástrojů a zbraní, sestavil obraz scény, která se tam pravděpodobně odehrála před více než 4500 lety: Když se dveře vyplnily kamením a cihlami a nakonec hladce omítly, skončila první část pohřebních obřadů. Dolů do otevřené jámy sestoupil průvod, v němž šli členové králova záhrobního dvora, vojáci, služebníci a ženy oděné do pestrobarevných šatů, s čelenkami a náhrdelníky ze *zlata, *stříbra, *karneolu a *lapisu lazuli, důstojníci s odznaky své hodnosti, hudebníci nesoucí harfy nebo lyry, načež do jámy sjely vozy tažené voly či osly. Všichni zaujali vymezená místa podle předepsaného rituálu na dně *šachty a nakonec se postavily na svá místa u vchodu vojenské stráže. Všichni, jak muži, tak ženy, měli malý pohárek z *keramiky, *kamene či *kovu; byl to jediný předmět, který potřebovali k další části obřadu. Hudebníci naposledy zahráli, pak se všichni napili ze svých pohárků nápoje. Poloha jejich těl napovídá, že se v posledních okamžicích již nepohybovali a pravděpodobně zpívali, pokud hudebníci hráli na své nástroje. Pak byl vchod zazděn a před vchodem se odehrálo obětování. Nakonec byl hrob zakryt a doplněn úlitbami a obětováním potravin.

V historické době Mezopotámie se pak znovu objevuje tradiční praxe výběrových pohřebišť, přičemž stále nevíme, jak se nakládalo s většinou mrtvých těl. Například na „královském hřbitově“ v Uru bylo nalezeno asi 2500 hrobů, což nelze srovnat ani s celkovým počtem pohřbů doložených v rámci aglomerace staroegyptského hlavního města Hierakónpole (dnes Kóm el-Ahmar (ve *starověku známé jako Hierakonpolis), nachází se poblíž hornoegyptského města Edfu) (kolem 8 000), ani s počtem předpokládaným (přes 20 000 hrobů). Část zemřelých byla ukládána na prostých pohřebištích, někdy i ve výpravných hrobkách, kam příbuzní přinášeli obětiny potravin a nápojů. Většinou však šlo o prosté hroby v zemi, kde zesnulí spočívali v doprovodu různě hojné výbavy. Také tradice pohřbívání v obydlích pokračovala i nadále, někdy i se zvlášť výpravnými pohřby s bohatou výbavou, vozy a tažnými zvířaty (*Kiš). Pod místnostmi či dvory některých městských domů se nacházejí hrobky (například *Ugarit), kam se zjevně ukládali nebožtíci pouze pro dobu rozpadu měkkých tkání. Kosterní pozůstatky byly poté nejspíše odstraněny, aby se uvolnilo místo pro dalšího nebožtíka. Takto se pohřbívalo i v okruhu společensky významných vrstev; pod některými královskými paláci se totiž nacházejí zvláštní *krypty, kam byli pochováváni vládci či členové jejich rodin, často s bohatou výbavou. V naprosté většině případů zde byla pohřbívána nespálená těla, ke kremacím docházelo

výjimečně v prostředí mitanském či íránském. Pohřebiště v otevřené *krajině (například *Palestina) sestávala v některých případech i z mohyl, případně z hrobů tvořených kamennými skříňkami.

Prakticky nikde nejsou zachyceny úplné hřbitovy náležející k zdejším prehistorickým či historickým sídlištím (ale tak je tomu i v jiných *lokalitych a obdobích). Musíme tedy předpokládat, že část zemřelých byla pochovávána způsobem, který nezanechává archeologické stopy, a že zachované pohřby a tím spíše hrobky (jakožto výpravné *verze míst posledního odpočinku nebožtíků) představují pouze výběr. Je otázka, do jaké míry lze spojovat vrstvu s pylem kvetoucích rostlin ve středopaleolitickém Šanidaru, interpretovanou jako „lože z květů“, s jedním z tamních neandertálských pohřbů. Již od *mezolitu však sloužily jako hrobky některých osobností domy, jako jejich pozemské příbytky. Pohřbívání v domech je zdokumentováno například na některých lokalitách *natúfienu, výrazně pak v Çatal Hüyük. Též v zástavbě některých hassunských lokalit Mezopotámie se objevily zvláštní komůrky bez vstupu, u nichž by se mohlo jednat o hrobky. Pod domy, nezachycenými tehdy ještě nedokonalými metodami archeologického výzkumu, mohli být pohřbeni i nebožtíci kultury sámarrské na stejnojmenném nalezišti (*Sámarra). Teprve v *obejdské kultuře se objevují první skutečná plánovitě založená pohřebiště mimo osídlené okrsky, na nichž jsou někteří zesnulí uloženi buď v cihlových hrobkách (*Eridu) nebo v kamenných hrobkách (západoíránská naleziště Dumm Gar Parčina či Hakalán). Dochází k tomu v situaci, kdy jednotlivé, již sedentarizované obce dávají zakládáním takových pohřebišť najevo nárok na území mimo vlastní sídliště.

Místa posledního odpočinku panovníků staroakkadské dynastie neznáme. Na konci 3. tisíciletí př. n. l. se ovšem vládci III. dynastie z Uru rovněž nechávali pohřbívát v majestátních podzemních cihlových hrobkách, které však byly vyloupeny, takže nelze uvést žádné podrobnosti o uložení jejich těl ani o pohřebních obřadech. Pohřbívání pod domy i na hřbitovech pod širým nebem pak pokračovalo i do 2.–1. tisíciletí př. n. l. Oproti starší tradici ukládání nebožtíků v rákosových rohožích se v 19.–17. století př. n. l. objevují poprvé *rakve. Intramurální pohřby se v té době vyskytovaly nejen v suterénech městských domů (například Ugarit), ale rovněž pod nejpřednějšími stavbami doby, *královskými paláci. V asyrských palácích (*Aššur, *Kalach) či pod západním palácem v *Eble byly ve zvláštních kryptách pohřbeni předkové králů. Pod řadovou městskou zástavbou se naopak nacházely některé z hrobek králů *městského státu *Byblos na pobřeží Středoziemního moře, jejichž mohutné kamenné *sarkofágy byly svislými šachtami spouštěny do pohřebních kobek přístupných zvláštními schodišti. *Pohřebiště „pod širým nebem“ tvořily v řadě případů hrobky vytesané ve skalních srázech či útesech poblíž příslušných sídlišť.

Archeologické výzkumy v Mezopotámii však doposud nepřinesly dostatek důkazů o větším rozšíření pohřbívání do hrobů. Při průměrné roční úmrtnosti (*mortalitě) kolem dvou procent populace by totiž v babylonském nebo asyrském městě se 4 000 obyvateli mělo každých dvanáct měsíců zemřít nejméně osmdesát lidí, a to ještě jen v případě, že nedošlo k válkám, epidemiím nebo přírodním katastrofám. Počet nalezených hrobů je tak ve vztahu k objektivním demografickým předpokladům nepatrný. Na otázku, kam zmizela mrtvá těla, nedovedeme dodnes přesvědčivě odpovědět. Je však velmi pravděpodobné, že řada hrobů nebyla dosud objevena, nebo byly hroby zničeny v průběhu let například novou zástavbou, případně mrtví do hrobů nebyli vůbec pohřbíváni a jejich pozůstatky, včetně kostí, byly okolními přírodními vlivy zcela zničeny. Nelze ovšem vyloučit ani možnost zárovňů pohřbů a rozptylování zpopelněných ostatků. (Blahoslav Hruška, Petr Charvát, Jaroslav Malina, Tomáš Mořkovský)

smrt a pohřeb – *civilizace „přírodních“ národů, *přírodní národy či *preliterární společnosti představují nehomogenní a rozmanitou skupinu lidských *etnik. Ovšem zatímco ještě v 16. a 17. století byl svět nepísaných *kultur daleko větší než svět kultur s písennou

tradicí, v dnešní době přírodní národy postupně mizí a reziduálně se uchovávají pouze na několika místech naší planety (Amazonie, Filipíny, *Nová Guinea, některé oblasti Afriky a Austrálie). Jejich *zvyky a tradice jsou velmi rozmanité a to platí také o jejich pohřebních zvyklostech a zacházení s těly zemřelých. Přesto existují určité společné rysy v jejich nahlížení na *smrt a *pohřeb.

Ve víře mnoha přírodních národů je lidská bytost složena ze dvou (někdy i více) složek. Je to tělo, které je smrtelné, a *duše (duch, stín apod.), která se od něj v okamžiku smrti či krátce poté oddělí a pokračuje v další existenci. Smrt v jejich pojetí není nic jiného, než oddělení těchto dvou složek. U mnohých etnik bývá sídlo duchovní *esence v těle dokonce přímo lokalizováno. Může se nacházet v *srdci, *játrech, *krvi, dechu apod. Duše bývá po smrti často vnímána negativně a s obavami. Může totiž pozůstalým mnoha způsoby škodit. Proto vznikla celá řada mnohdy velmi složitých *pohřebních rituálů, které mají tomuto zlému vlivu na pozůstalé zabránit. Duše mrtvých bývají zastrašovány například hlukem či hrozbami, aby upustily od zlých úmyslů, nebo naopak zahrnovány obětmi a dary, aby se nevracely a neškodily živým. Duše vzdálenějších předků a významných členů společnosti bývají naopak vnímány pozitivně a jsou předmětem uctívání. Často se proto u nativních etnik setkáváme s *kultem mrtvých či *kultem předků. Mnohé nativní kultury vnímaly každou smrt jako zásah nadpřirozených sil (duchů, démonů, čarodějnic apod.) a neuznávaly žádnou smrt z přirozených příčin.

Způsoby pohřbu byly velmi rozmanité. Známe *pohřbívání mrtvých do země, skalních puklin, či jeskyní, běžná byla u přírodních národů také *kremace. Rozšířeným způsobem pohřbu bylo i zanechávání pozůstatků zemřelých v korunách stromů. Tento zvyk byl zaznamenán u mnoha indiánských etnik v Severní Americe, ale také v Indonésii (Filipíny, Andamanské ostrovy), na *Nové Guineji nebo v Austrálii. U některých etnik v Africe (*Ibové, *Masajové aj.) byli pohřbíváni pouze *náčelníci a významní stařešinové. Mrtvá těla ostatních členů společnosti byla ponechána v buši na pospas divokým zvířatům. Tento způsob pohřbu byl také typický pro některé skupiny nomádů v oblasti dnešního Mongolska. Etnické skupiny sídlící na pobřeží či na ostrovech pohřbívaly své mrtvé často do moře. Na mnoha ostrovech v oblasti *Melanésie byli pohřbíváni do moře lidé s nízkým sociálním postavením, zatímco vysoce postavení členové společnosti byli spáleni či pohřbeni do země. Například na Šalomounových ostrovech byli zemřelí ponecháváni na útesech, kde je vlny při vysokém přílivu strhly do moře. Podobné praktiky byly zaznamenány i v pobřežních oblastech Nové Guineje.

Různé způsoby pohřbu odpovídají rozmanitým přírodním podmínkám, v nichž daná etnika žijí. Například některé skupiny *Inuitů pohřbívaly své mrtvé do malých sněhových *iglů. Pozůstalí tak činili nikoli z obavy před rozkladem těla, které bylo ve věčném mrazu dokonale konzervováno, ale aby chránili zemřelé před ledními medvědy. V jiných případech byly *hroby budovány naopak z materiálů lokálně těžce dostupných. Některá etnika z oblasti pouště Kalahari obklopují hroby mrtvých kameny, a to i v oblastech na kámen velmi chudých, kdy musí tento materiál dopravovat z *lokalit vzdálených mnoho kilometrů. Rozšířený byl i zvyk tzv. sekundárních pohřbů kosterních pozůstatků zemřelých. U řady kulturních skupin následoval trvalý pohřeb zemřelého teprve po rozložení měkkých tělesných *tkání. U některých etnik docházelo k jejich záměrnému odstraňování. Například u některých populací *Austrálců (Gumauwurrkové, Manbulojové) byla těla po smrti rozkrájena, *kosti vyňaty, maso bylo uvařeno a snědno. Zbylé kosti byly potom pohřbeny do země nebo spáleny, v některých případech byly vystavovány v domech pozůstalých. Z kostí předků byly také vyráběny amulety.

Nastíněný přehled způsobů pohřbívání představuje pouze zlomek z celkové rozmanitosti pohřebních zvyků a rituálů, které se mohou příslušníkovi současné *euroamerické civilizace často jevit jako podivné až bizarní. Kromě společných prvků zmíněných výše je patrný ještě

jeden společný trend. Jednotlivé kulturní skupiny postupně mizí a s nimi i rozmanitost jejich pohřebních zvyků a rituálů. Mnohé skupiny zanikly úplně, další byly asimilovány a své původní pohřební zvyklosti již nepraktikují. Mnohé z nich jsou také v rozporu s legislativou států, na jejichž území příslušníci daného etnika žijí. Většina takto asimilovaných příslušníků neliterárních kultur dnes již převzala pohřební zvyklosti velkých civilizačních a náboženských okruhů.

V poslední době se však také objevují snahy chránit a uchovávat pohřební místa, zvyky a tradice původních či minoritních kulturních skupin. Tato problematika je velmi akcentována například v USA nebo v Austrálii. V roce 1989 přijala *vláda USA „Zákon o repatriaci a ochraně hrobů původních Američanů“ (**Native American Graves Protection and Repatriation Act* – NAGPRA). Tento *zákon požaduje, aby všechna muzea, *univerzity a výzkumné instituce konzultovaly s představiteli indiánských societ otázky etnické (kmenové) příslušnosti lidských pozůstatků a předmětů pohřební výbavy, které by mohly mít pro jednotlivé kmeny kulturní nebo historický význam. Tyto předměty musí být navraceny příslušným etnikům, aby je jejich příslušníci mohli znovu pochovat či s nimi jinak naložit podle svého uvážení. Byl také omezen rozsah, v němž smí být prováděna *analýza nalezených kosterních pozůstatků. Také v Austrálii probíhala od 70. let minulého století kampaň za navrácení a opětovné pohřbení kosterních pozůstatků původních obyvatel, které jsou uloženy v muzeích. Vědecké vykopávky jsou Australci často považovány za vykrádání hrobů. Některé pozůstatky jim byly navraceny. Známý je případ z roku 1990, kdy byly vráceny ostatky ženy pohřbené před více než 50 000 lety u jezera *Mungo v Novém Jižním Walesu. Jedná se o zatím nejstarší doklad rituální kremace. Ostatky ženy dnes spočívají v ústřední centrále Národního Parku Mungo. Pro původní obyvatele Austrálie mají velký symbolický význam, protože jim připomínají jejich původ. (Tomáš Mořkovský)

smrt a pohřeb – *čínská civilizace, nejstarší období je spjato s *paleolitem a s osídlením *člověka známého pod jmény **Sinanthropus pekinensis* nebo *Homo erectus pekinensis* či **Homo erectus*. Nejvíce antropologických a archeologických nálezů pochází z *lokality Kopec dračích kostí u *města *Čou-kchou-tien, asi čtyřicet kilometrů jihozápadním směrem od Pekingu. Nejstarší nálezové vrstvy jsou staré přibližně 550 000 let; kolem tohoto data osciluje většina měření, ale připouští se i větší stáří – až 730 000 let. Vrstvy ve svrchní části profilu v puklině 1 jsou datovány do doby před 220 000 lety. Z jiných míst Kopce dračích kostí jsou známy i mladší nálezy, z doby před 200 000 až 100 000 lety, a dokonce byly odkryty i pozůstatky populace člověka anatomicky moderního typu. Právě zde, v souvislosti s *Homo erectus*, byly zaznamenány první praktiky, které lze snad označit jako „zacházení s těly zemřelých“. Zdejší *Homo erectus* totiž možná pojídal také mozek svých druhů: všechny dosud známé lebky byly šetrně otevřeny na lebeční spodině, zřejmě proto, aby se z nich dal vybrat mozek.

Byl tedy první čínský člověk *kanibalem? Nálezy tomu nasvědčují. Kultivovaní lidé v jedenadvacátém století obvykle pohlížejí na lidojedství jako na projev nelidské bestiality. Ale tento jev v tehdejší prostředí bychom měli chápat spíše jako doklad lidskosti a rozvinutého duchovního života. Kanibalismus sloužící jako součást pravidelné obživy by totiž vedl k ohrožení existence druhu. Takové počínání by odporovalo základním biologickým *zákonům. První čínský člověk pojídal proto mozek svých mrtvých druhů zřejmě z nějakých *rituálních důvodů. Třeba tím vyjadřoval *úctu zemřelému a možná věřil, že síla a schopnosti mrtvého budou dále žít v něm samém.

*Pohřební rity a rituály se na území Číny začaly intenzivně rozvíjet od *mladší doby kamenné, kdy zde existovalo několik neolitických kultur. Nejvíce informací o pohřebním ritu máme z prostředí dobře archeologicky prozkoumané *jangšaoské kultury (v 7./6. až 3. tisíciletí př. n. l., podél středního a horního toku Žluté řeky). Jedno z největších pohřebišť jangšaoské kultury bylo objeveno na lokalitě Pan-pcho (poblíž Si-anu v provincii Šen-si),

kteřá byla osídlena od počátku 5. do poloviny 4. tisíciletí př. n. l. Pohřebiště s více než dvě stě padesáti *hroby, z nichž jedenaosmdesát obsahovalo ostatky dětí uložené v keramických *urnách, bylo součástí rozsáhlého sídelního areálu. *Popelnice bývaly amforovitých tvarů, tenkostěnné a po vypálení bohatě malované antropomorfními a geometrickými motivy; na okraji ústí se nacházela dvě malá ouška, která snad sloužila k zajištění poklice. Pro bližší charakteristiku pohřbů dospělých nejsou doklady. Mohly být praktikovány způsoby, po nichž nezůstane žádné stopy: mrtvý byl ponechán na místě skonu ve volné krajině nebo byl přenesen z obydlení někam do polí a tam pouze překryt trávou a větvemi (tento *zvyk přetrval v Číně v prostředí tradiční venkovské společnosti minimálně do 19. století); pohřební mohyly jsou totiž poznávacím znamením hrobů přibližně od doby života *Konfucia (asi 551–479 př. n. l.). Od *neolitu až do období dynastie Západní *Čou (1027–771 př. n. l.) byly též praktikovány kolektivní pohřby, ty ale byly v konfuciánské Číně zakázány jako nemorální.

Jangšaoská kultura byla patrně matrilinéární, sociálně a ekonomicky nepřilíš diferencovanou společností, ale v oblastech kolem Žluté řeky umožnila další vývoj v mladším a pozdním neolitu, který vyústil do vzniku kultury *tawenkchouské a *lungšanské (závěr 4. tisíciletí až 2000 let př. n. l.). Tyto kultury již představují patrilineární, majetkově diferencovanou a hierarchicky uspořádanou společnost. V rámci obou kultur se zformovaly socioekonomické a politické systémy, z nichž vyrostly první státní útvary v celém *regionu kolem Žluté řeky. Uvedené změny se zrcadlí v proměnách pohřebního rituálu. Patrilineární společnost začala praktikovat *kult předků. Společenské rozvrstvení bylo vyjádřeno zavedením systému vnějších a vnitřních rakví a rozdílů ve velikosti a *konstrukci hrobových jam, v kvantitě, kvalitě a struktuře hrobové výbavy *milodary (tento systém byl posléze kodifikován v ritualistických textech z 1. tisíciletí př. n. l. – *Li-ti, I-li aj.).

Největší a nejhonosnější hroby dosahují plošné výměry přes 8 m², v několika případech dokonce 20 m² a hrobové jámy mívají stupňovité zahloubení, mrtvý je uložen v dřevěné *rakvi, někdy dvojité – vnitřní a vnější (*kuan-kuo), a obklopen několika desítkami milodarů. Mezi milodary měly zřejmě důležitou roli předměty z *nefritu, poháry *pej*, bubny potažené aligátory *kůží a dolní čelisti vepřů. Nefrit byl v Číně tradičně uctíván jako kámen nadaný magickými schopnostmi, v historickém období byl rituálním materiálem a zároveň *symbolem společenského postavení *aristokracie. Zdá se, že obdobné funkce plnil již v pozdním neolitu. Z nefritu byly tehdy zhotovovány jehlicovité předměty, čelenky (reliéfně zdobené, výjimečně i vykládané tyrkysy), *sekery a jiné artefakty. Nefritové sekery se v hrobech objevují výjimečně a spolu se svědectvím pozdějších historických pramenů vztahujících se k dynastiím *Šang a *Čou, kdy byly symbolem královské moci, lze předpokládat, že podobně označovaly *autoritu pozdně neolitických vládců. Poháry *pej* byly vyráběny z plavené keramické hmoty, vytaženy do tloušťky stěny pouhých 0,5 mm (někdy jen 0,2 mm), vypalovány za vysokých teplot a na vnějším povrchu leštěny. Představují luxusní artefakty, jejichž křehkost téměř vylučuje praktické použití, zatímco jejich honosnost indikuje zvláštní význam: snad symbol významného společenského postavení. Tomu nasvědčuje způsob uložení pohárů v hrobech: nachází se odděleně od jiných keramických milodarů, v řadě případů jsou umístěny uvnitř rakve v bezprostřední blízkosti zemřelého, někdy bývají dokonce vloženy do speciální schránky. Bubny potažené aligátory kůží (jejich pozůstatkem v hrobech jsou snad aligátory šupiny) mohly být dalším znakem moci a společenského postavení. Tyto hudební nástroje popisují texty z období dynastie Čou jako významné součásti orchestrů sloužících k provozování rituální hudby a jako symboly politické moci. Čelisti vepřů, na rozdíl od předchozích milodarů, se vyskytují v hrobech mnohem častěji. Obvykle jsou považovány za symbol bohatství zemřelých nebo kulturní prostředek odvracející svou magickou mocí *zlo (*apotropsion). Někteří badatelé se domnívají, že jsou to pozůstatky vepřů zkonsumovaných při pohřební hostině, což však nevylučuje uvedené symbolické funkce.

Lze shrnout: neolitické kultury na území Číny obsahují prvky víry charakteristické i pro jiné neolitické civilizace – souvztažnost mezi životem, plodností, smrtí a posmrtnou existencí.

Z doby bronzové, za vlády dynastie Šang (1751–1028 př. n. l.), existuje bohatá dokumentace pohřebního rituálu. Mnoho informací poskytují zejména královské hrobky, novým cenným pramenem jsou věštebné nápisy vyryté do zvířecích kostí nebo do želvoviny, které odhalují tehdejší filozofické, etické a náboženské koncepce. Dominantní postavení v kultu zaujal nejvyšší nebeský bůh Ti („Pán“) neboli Šang-ti („Pán z Výšin“), který řídí kosmické dění a přírodní procesy, sesílá nemoci, smrt apod. Král a jeho předkové jsou jedinými přímluvci u boha Ti – pouze vládce, Syn nebes, je schopen komunikovat se svými předky. Bohu Ti, ostatním bohům a předkům jsou přinášeny oběti v podobě obilí, masa nebo krve. Kult předků byl za Šangů povýšen na rituál nejvyšší státní a politické důležitosti.

V období Šang dávali pozůstalí do hrobů mnoho pohřebních darů – nástroje, keramické nádoby a nefritové ozdoby, což svědčí o víře, že mrtvý může tyto předměty použít „v nějaké formě života po životě“. Hroby byly blízko sídlišť, seskupeny vedle sebe evokující tak specifický vztah mezi živými a mrtvými. Králové měli být i po smrti obklopeni stejným přepychem jako za života, proto byli pohřbíváni v obrovských hrobkách se všemi druhy pohřebních obětí, což byly nejen nástroje z bronzu a nefritu, ale i psi, koně a vyobrazené lidské bytosti. Věřilo se, že i po smrti si mají králové dopřávat takového luxusu, jakým by byli obklopeni za života.

Hroby vládců a příslušníků jejich rodin byly neobyčejně výstavné, jak dokládá zejména královské pohřebiště z lokality Si-pej-kang u An-jangu v severočínské provincii Che-nan. Byly konstruovány v podobě podzemních šachtových hrobů o plošné rozloze až 200x70 m se severovýchodní orientací a přístupovými šikmými rampami; základní hrobová jáma má často tvar kříže a byla zapuštěna i více než deset metrů do spraše. Zemřelý (zavinutý do rohože a někdy posypaný červeným barvivem) spočíval na podložce v natažené poloze na zádech, přičemž jeho hlava směřovala ve většině případů k jihu nebo východu) byl uložen v nádherné vnitřní dřevěné rakvi (**kuan*) zdobené obvykle černými a červenými malbami a reliéfy (zobrazujícími koně, opice, jeleny, ale i lidské postavy nebo abstraktní kompozice), kterou obklopovala další rakev jako vnější schránka (**kuo*). Mezi stěnami vnitřní a vnější rakve umístili pozůstalí bronzové i keramické rituální nádoby, plastiky, sošky, zbraně, ozdoby ze zlata, nefritu a jiné věci. Další předměty byly rozmístěny všude kolem na podlaze pohřební komory. Ležely tam dokonce pozůstatky válečného dvoukolého vozu s koňským spřežením. Mezi tím vším se nacházely kostry desítek lidských obětí (přibližně v deseti procentech hrobů). Zřejmě se zde projevila podobná filozofie o existenci posmrtného života jako před tisíci lety na sumerském královském pohřebišti v Uru v Mezopotámii nebo o více než tisíc let později v hrobkách vládců mochické kultury v Peru. Obětovaní lidé měli zemřelému vladaři poskytovat rozmanité služby a plnit všechna jeho přání.

V šangské době, na rozdíl od údobí pozdějších, byly vytvářeny samostatné honosné hrobky i pro manželky vládců. K takovým dokladům náleží hrobka královské manželky Fu Chao, odkrytá v roce 1976 v An-jangu. Král šangské dynastie Wu Ting (vládl asi 1215–1190 př. n. l.) nechal hrobku své oblíbené manželky Fu Chao vybavit okázalým bohatstvím: více než čtyři sta čtyřiceti bronzovými předměty, pěti sty devadesáti nefritovými řezbami, skoro sedmi tisíci mušlemi kauri – a šestnácti lidskými oběťmi. Nejimpozantnější hrob našel zřejmě samému mocnému králi Wu Tingovi: podél severojižní osy hrob měří šestašedesát metrů, podél východozápadní osy čtyřiačtyřicet metrů.

Méně honosné šangské (jinské) hroby patřily pravděpodobně významným hodnostářům a šlechticům. Obsahovaly sice také bronzové nádoby, zbraně a ozdoby, ale pohřební komora byla jen asi 4 až 5 metrů dlouhá a 4 metry široká. Byla zapuštěna pod úroveň terénu zhruba 5–7 metrů. Lidské oběti chyběly. Prostý lid se musel po smrti spokojit s mělkou jámou, trochu šatstva a jídla a několika hliněnými nádobami.

Duším zemřelých bylo potřeba stále sloužit. Příbuzní museli pečovat o hrob a v *chrámech předků konat rituály a přinášet oběti. Jen tak mohli očekávat, že je mrtví budou chránit.

O pohřebních rituálech samých v období Šang a zejména *Sia máme však jen skrovné informace. Během období Šang a Západních Čou chrám a hrobka existovaly jako dvě oddělená kultovní místa sloužící k *uctívání předků. Chrám, patřící zpravidla jednomu rodu, byl budován uvnitř městských *hradeb, zatímco hrobka byla umístěna vně městského areálu. V rodovém chrámu byly uloženy rituální nádoby a pamětní tabulky předků, z nichž zde byli uctíváni zejména zakladatelé rodu, ale i vzdálení příbuzní. Malá *svatyně k uctívání předka mohla být však postavena i nad hrobem. V písemných pramenech vztahujících se k období Šang a Čou existují sice zmínky o chrámových rituálech, ale obvykle se popisované obětiny v hrobech nenajdou. Kult předků byl celebrován v chrámu (svatyni) či u oltáře předků. Aristokracie doby Čou uctívala své předky u příležitosti velkých slavností; při nich byl předek symbolizován synovcem nebo vnukem, jehož oblečení a chování bylo přísně formalizováno.

V období *Čchin a *Západní Chan tradiční svatyně předků upadaly, uctívání předků bylo přeneseno do komplexu hrobky, ale až do období *Východních Chanů byl chrám stavěn mimo území pohřebiště. Později následovala naprostá nezávislost hrobky co do významu v oblasti uctívání předků. Pohřebiště se stalo centrem rozmanitých sociálních aktivit, kde byly pravidelně konány oběti, rodinná pohřebiště sloužila ke konání hodovních slavností, hudebních představení apod.

Pravděpodobně v 5. století př. n. l., s určitostí v průběhu 4. století př. n. l., se objevuje nová představa o povaze smrti, mrtvých a bytí vycházející zejména z konfucianské etiky (*konfucianismus), ale i z *taoismu, která se odrazila i v pohřebním rituálu a budování hrobů; plně se prosadila za dynastie *Chan. Pro myslitele čínského *starověku a Konfucia samého „nebeský bůh pozbývá svého náboženského charakteru a stává se principem kosmického řádu, zárukou morálních zákonů“. V ritualistických textech z 1. tisíciletí *Li-t'i (Kniha obřadů* nebo *Záznamy o rituálech)* a *I-li (Ceremonie a rituály)* jsou vyjádřeny rituální aspekty konfucianismu a mimo jiné jsou zde zaznamenány i správné postupy při pohřebních rituálech. Problémem ale je, že učenci ve spisech nezobrazují věrně svou dobu, ale dochází v nich k určité idealizaci. Vznikla *idea o existenci dvou „duší“ – duševní síly *čchi (duch), která představovala duši *pcho*, jež zůstávala v hrobě, a duševní síly *šen*, která představovala duši – *chun*, jež odlétá a stává se duchovní bytostí. Správný průběh tohoto procesu mohla ohrozit zlovolnost duchů – proto hrob potřeboval ochranu, která byla zajišťována *rituály, *kázáními a ochrannými figurkami.

Smuteční rituály, jejich časový průběh nebo druh *oděvu byly popsány ve spisech o rituálech a etiketě až do nejmenších detailů. Dodržování všech předpisů zajišťovalo dobrou pověst u veřejnosti i u státní *správy, což bylo v doporučujícím systému (*klientelismu) tehdejší doby neobyčejně důležité.

Po úmrtí byla smutná zvěst spolu s pozváním na pohřební obřady šířena mezi příbuznými a známými zemřelého; na *pohřební obřady příslušníka bohaté rodiny bývalo zváno až několik set lidí. Místnost s mrtvým byla oddělena závěsem. Pohřební hosté měli v domě zemřelého určeno místo přísným zasedacím pořádkem a došlo i na oběti – víno, naložené a sušené maso aj. Mrtvý byl oplakáván, byly vyvěšeny pruhy z *hedvábí popsané textem, který byl kopírován na dřevěnou – „čestnou“ tabulku (*čung-ču*). Mrtvému byly dány zátky z hedvábí – do uší bílé, do očí černé, následovalo mytí těla, plnění úst *rýží a mušlemi, oblékání. Následujícího dne byl mrtvý uložen do rakve. U této příležitosti byly pořádány další obětní rituály. Rakev s tělem byla transportována na voze s koňským záprahem k chrámu rodu, kde bývaly vystaveny milodary – potraviny, ozdoby, šperky a další věci, jichž si mrtvý cenil, jeho bambusová hůl, pokrývka hlavy.

Po těchto rituálech následoval průvod k hrobu. Prozatímní dřevěná tabulka byla spálena, nová tabulka představující sídlo ducha předka byla následujícího dne vystavena v rodovém

chrámu – tímto *aktem přešel zemřelý k předkům. Oltář předků s tabulkou se nacházel buď v chrámu rodu, nebo v hlavní hale domu. V následujících letech museli hlavní nositelé smutku dodržovat komplikované předpisy, což se na většině míst zachovalo až do konce *císařství. *Konfucius požadoval, aby syn truchlil nad smrtí rodičů plně tři roky. Toto období smutku, které kromě jiného vyžadovalo, aby se truchlící vzdálil na tři roky z veřejného života, bylo kritizováno jako přepjaté už ve starověku, ale konfuciánci je považovali za emocionální nutnost. Čtyřikrát do roka se konaly obřady, při nichž byla vzývána duše předka, a bylo mu přinášeno obilí, maso a další obětiny. Duše byla personifikována některým členem rodiny, jenž pak obdržel část darů.

Taoismus vnesl do pohřebních rituálů některé specifické prvky. Šen („duše“) se ve chvíli smrti oddělí od těla, zůstane ale poblíž něho, dokud není pohřbeno. Část duše, která ovládá vášně, žal a podobná silná citová hnutí je pohřbena společně s tělem. Z bytosti zůstane jen čistá duchovní *esence. Odborník na taoistický *kalendář vybere vhodný den pohřbu. Pohřeb bývá obvykle velmi honosný, aby se tak případně duše mohla vykoupit z božského trestu. O obřady se starají taoističtí *kněží, tzv. černé hlavy (nosí černou pokrývku hlavy). Tělo je uloženo do rakve a děti do ní dávají oblíbené předměty mrtvého. Dále jsou do rakve vloženy nebožtíkovy oblíbené pokrmy, proužky bílého *papíru s *modlitbami, které se později zapálí jako obětiny. Při pohřebním průvodu kněží krácejí před rakví, vyzvánějí zvonky, hrají na hudební nástroje a odříkávají magické formule. Celý pohřeb může trvat dva až tři dny – zahrnuje hudbu a chvalozpěvy. Poté je uspořádána hodovní slavnost, kterou je obřad zakončen. U některých taoistických myšlenek vedoucích ke kremaci se nedá říci, nakolik jsou ovlivněny *buddhismem – tělo může být spáleno, hozeno do řeky či pohřbeno s rakví nebo bez rakve. Od období Chan taoisté preferovali rychlé pohřbení těla.

Důležitým úkonem pohřebního rituálu byla orientace těla zemřelého. Za dynastií Sia (2183–1752 př. n. l.), Šang (1751–1028 př. n. l.) a Čou (1027–256 př. n. l.) hlava mrtvých směřovala k severu. Mrtví odcházeli do tmy, temnoty (*jou*), která se předpokládala na severu. Za Chanů se začalo uplatňovat určování místa k pohřbení na základě geomantických kritérií, což mělo potomkům zajistit štěstí.

V období dynastie Čou se hierarchické uspořádání společnosti odrazilo rovněž v pohřebním ritu. Společenské rozdíly se projeví například i v počtu rakví. *Císař, *Syn nebes, býval pohřben v pěti do sebe navzájem zapadajících rakví, přičemž dvě nejvnitřnější byly z kůže buvola či nosorožce, vnější, jež mohly mít tvar obydlí, byly zhotoveny z cypřišového dřeva. Vnitřní rakev panovníka byla vyložena červeným hedvábím, vyšších *úředníků zase černým. Nositelé nejvyšších hodností měli o jednu rakev méně než císař, nižší úředníci se museli spokojit s jednou rakví, prostí lidé byli pohřbíváni bez rakví. Rovněž druh dřeva, z něhož byla rakev vyrobena, se používal podle postavení zemřelého. Soubor rituálních nádob byl ještě mnohem komplikovanější, takže byly vydány takzvané „omezující zákony“, jež měly vést k snížení výdajů za předměty tohoto druhu: králové mohli nadále dostat soubor devíti *kotlů a osmi mís, úřední vládcí soubor sedmi kotlů a šesti mís, vysocí úředníci pět kotlů a čtyři mísy, příslušníci aristokracie tři kotle a dvě mísy (archeologické nálezy uvedené předpisy potvrzují).

V období Západních Čou se mezi dvě rakve vkládaly izolační materiály – uhlí, malta, hlína, které sloužily jako ochrana před vodou a spolu s červeným okrem měly zabránit rozkladu těla. Od této doby zaznamenáváme také výrazné členění vnější rakve. Za Východních Čou (770–256 př. n. l.) je členění prostoru vnější rakve pomocí dřevěných přepážek různé. Do výklenků takto vzniklých byly přidávány bronzové milodary. Díky členění ztratil vnější sarkofág charakter pohřební komory. Šachtové hroby s rozděleným vnějším sarkofágem se uplatňují zejména od *období Válčících států až do období vlády Západních Chanů.

Za dynastie Čou a Chan existovaly nákladné pohřby – *chou-cang* – ve velkých hrobech bývali pohřbeni příslušníci vyšší *společenské vrstvy, ale také jednodušší pohřby – *pchu-cang*, které sestávaly ze sarkofágu z tenkého dřeva a tří šátků, do nichž byl mrtvý zabalen. V době Chan byl tento typ pohřbu praktikován často bez použití rakve, aby tělo rychleji zetlelo. Za Čouů i Chanů byly rakve ještě bez hřebíků.

Nástěnné malby a reliéfy v podzemních hrobkách vyprávějí o životě mrtvého, který je tu zpodoběn se svými blízkými, přáteli či sloužícími například při hodovní slavnosti nebo zábavě. Na stropě hrobek se uplatňovaly zejména motivy nebeských těles – *Slunce, *Měsíce a souhvězdí a také znaky zvěrokruhu.

Symbolem nové sociální elity se staly hrobky, kdy například výška mohyly nad hrobkou symbolizovala postavení zemřelého. Charakter hrobky demonstroval osobní úspěch. V období Čou se tak začínají objevovat nad hrobovými jámami i rozsáhlé terasovité mohyly. V období Čchin (221–207 př. n. l.) se někdy namísto terasovité struktury nad hrobkou budoval opodál hrobky dřevěný komplex.

Z období dynastie Čchin pochází mimořádný archeologický nález, *záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, které ukazuje, jak byl asi honosný pohřební ritus panovníka v tehdejší Číně. Výstavbou honosného záhrobního sídla nezakládal ovšem První svrchovaný císař žádný nový zvyk. Pouze rozvíjel čínský pohřební rituál, který vznikl již v dávných neolitických dobách a postupně se obohacoval a sofistikoval o nové prvky vyplývající z rozvíjení náboženských kultů, etických učením a prohlubující se společenské diferenciaci. V období dynastie Šang (Jin) byly, jak jsme uvedli, výstavné pohřební komory panovníků a velmožů vybavovány množstvím drahocenných milodarů, a dokonce i lidských obětí. V jednom staročínském traktátu, který komentuje onu dobu, je uvedeno: „Kvůli císaři bývá usmrceno mnoho lidí, stovky nebo alespoň tucty. Kvůli *generálovi jsou to tucty nebo alespoň několik lidí, podobně jako kvůli vysokému hodnostáři.“

Rituál s lidskými oběťmi měl zřejmě podpořit ideu o výlučnosti Syna nebes jako vládce s neomezenou mocí, vést k upevnění vnitřní jednoty říše a uchovat zesnulému i v záhrobí jeho dosavadní *životní styl. Tento rituál pokračoval i za dynastie Čou, a dokonce ještě v první polovině období Válčících států provázely pohřby králů desítky lidských obětí.

Velkolepý případ pohřbívání lidských obětí v mladších dobách objevili nedávno čínští archeologové v dnešní provincii Šen-si (v okrese Feng-siang), na území, kde se v letech 678 až 385 př. n. l. nacházelo hlavní město státu Čchin, nazývané Jung. Bylo to záhrobní sídlo jednoho z čchinských panovníků, snad Ťing-kunga (576–537 př. n. l.). Rozkládalo se na ploše 5 334 m²; několikanásobně tedy převyšuje rozlohu i těch největších hrobek z šangského (jinského) období u An-jangu. Čchinská pohřební komora, ukrytá pod mohutným mohylovým pahorkem, byla 59,4 metru dlouhá, 38,8 metru široká a 24,5 metru vysoká. V hrobce bylo uloženo více než dva tisíce drahocenných milodarů z keramiky, kovu, laku, drahých kamenů a dalších ušlechtilých materiálů – a sto dva a osmdesát lidských obětí. Zároveň bylo zjištěno, že hrob je součástí královského pohřebiště z tohoto období čchinských dějin, které zaujímá celkovou plochu asi jedenadvaceti čtverečních kilometrů.

V průběhu doby Válčících států lidské oběti začaly být nahrazovány *modely ze dřeva, slámy, terakoty nebo kovu (kromě jiných důvodů vládcové možná dospěli k závěru, že bude vhodnější uplatnit životy svých poddaných na bitevních polích), což se odráží i v jednom údajně Konfuciově výroku: „Dobrou vůli projevují ti, kteří zhotovují čchu-ling ...“ (zde má výraz *čchu-ling* význam figuríny ze svazků slámy pohřbené se zesnulým).

Jeden takový hrob (z 5. století př. n. l.) odkryli archeologové v roce 1978 u Suej-sien. Byl v něm pohřben významný velmož jménem *I, pocházející z Cengu, což byl jeden z malých státeků v období Válčících států, který se nacházel ve východní části dnešní provincie Chu-pej. Hrob neobsahoval lidské oběti, zato byl vyplněn velkým množstvím drahocenných šperků, obřadních nádob a dalších předmětů, včetně vybavení pro celý orchestr, jež sestávalo

ze sto dvaceti čtyř hudebních nástrojů osmi různých druhů. Byla tam i zvonkohra, tvořená souborem pětadesáti bronzových *zvonů a zvonků, z nichž největší vážil 203,6 kilogramu. Tento hrob je sice mimořádným nálezem, nicméně představuje jen jeden z mnoha dokladů, že neobyčejná hudbymilovnost je prastarým čínským rysem. *Číňané totiž hudbu považovali za nadpozemský jev, odraz a součást všemocného kosmického řádu: „Hudba je vzorcem Nebes i Země, principem rovnováhy a *harmonie. Lidské city se nemohou vymanit z jejího vlivu,“ uvádí se v konfuciánském traktátu *Li-ti*.

Zvyk přenést k mrtvému do hrobu v podobě modelů všechno dobré a užitečné, co ho na zemi obklopovalo, aby to jeho život v záhrobí dále zpříjemňovalo a obohacovalo, dosáhl vyvrcholení v dobách dynastií Chan a *Tchang. Téměř z každého hrobu významnějšího vládcce nebo hodnostáře pocházejí desítky nebo stovky plastik, ze záhrobních sídel císaře a jeho rodiny to bývají stovky i více než dva tisíce plastik z rezné pálené hlíny, polévaných glazurou, či z jiných materiálů: dřeva, laku, kamene a kovu. Hrobové nálezy tak dávají takřka ucelenou představu o vývoji čínského umění od nejstarších prehistorických dob až do novověku a pro některá údobí čínských dějin nezřídka bývají jediným dochovaným pramenem.

Tento jednoznačně vymezený účel otvíral zejména pro sochařství v hlíně, rozvíjené už od neolitických dob, škálu námětově tak širokou, jako byl celý tehdejší život. Hrobové plastiky o něm podávají názorné svědectví. Jsou to nejrůznější zvířata, koně, psi, kachny, velbloudi, lvi, prasata, ptáci, celá spřežení, vozíky tažené koňmi nebo voly, mnohdy zvířata v kompozici s lidmi, třeba s muzikanty, artistry či akrobaty, sluhové či půvabné figurky příjemných společnic, hudebnic a tanečnic. Čínští sochaři dále zobrazovali domy, *paláce, *chrámy, strážní věže a *pevnosti. Všechny postavy vymodelovali živě, v pohybu a v činnosti. Mnohdy z nich vytvořili navíc celé kompozice a složité výjevy.

Všechny tyto plastiky byly ovšem většinou drobnějších rozměrů, zhruba v rozmezí deseti až padesáti centimetrů. Větší artefakty, dosahující nebo přesahující výšku jednoho metru, se vyskytovaly pouze výjimečně.

Podobně vynalézavě jako při vybavování hrobů milodary si počínali staří Číňané i při konstruování vlastních hrobek. Budovali sice nejčastěji typ pohřební komory zapuštěné do země a překryté hliněnou mohylou, ale někdy (zvláště když šlo o pohřeb příslušníků panovnické rodiny) tesali i rozsáhlé skalní hrobky, podobně jako starověcí Egypťané v dobách Nové říše. Takový skalní hrob byl objeven v roce 1968 u *Man-čchengu (asi 150 kilometrů jihozápadně od Pekingu). Archeologové byli tentokrát neobyčejně spokojeni, poněvadž hrob byl neporušený. Z tohoto důvodu, ale především z hlediska mimořádného historického významu, bývá jejich nález někdy přirovnáván k slavnému objevu skalní hrobky *faraona *Tutanchamona, který v roce 1922 učinil anglický archeolog Howard *Carter.

Památník u Man-čchengu představuje vlastně dvojhrob, v němž byl pohřben chanský princ *Liou Šeng (155–113 př. n. l.) a jeho manželka princezna Tou Wan. Dispozice obou skalních hrobů byla obdobná. Tvoří je pohřební komora s velkým sálem a dvěma protáhlými bočními halami na severní a jižní straně a vstupní chodba, která byla zasypána kameny a hlínou a uzavřena železnými dveřmi a cihlovou zdí. Hrob prince je 52 metry dlouhý, 37 metrů široký a více než 7 metrů vysoký; celkově zabírá prostor 2 700 krychlových metrů. Hrob jeho manželky je ještě o 300 krychlových metrů prostornější.

Oba zesnulí byli pochováni ve zvláštní schránce, kterou by snad bylo možné srovnávat s vnitřní antropomorfní rakví faraona Tutanchamona. Jenže rakve čínského prince a princezny byly zhotoveny nikoli ze zlatého plechu jako v případě egyptského panovníka, nýbrž z drobných obdélníkových destiček nefritu (1,5x1 až 4,5x3,5 centimetru), spojených navzájem jemným zlatým drátkem. Na vytvoření každé z obou schránek užili čínští kamenáři a šperkaři 2 160 nefritových destiček a zlatý drátek o celkové váze 1,8 kilogramu. Číňany uchvacoval nefrit (čínsky: *jü*) od pravěkých dob. Byl pro ně symbolem nezměrné tvrdosti,

hedvábného lesku, měkkého tepla, krásy dívčí pleti, ale i lidské dobroty a nezničitelnosti zdravého rozumu a mravní integrity. Proto si také dokonalého panovníka, Nefritového císaře – vládce Nebes, představovali jako obyvatele ideálního ráje, místa koupajícího se v éterické záři nefritu. Od neolitu a v dalších údobích *pravěku a *starověku i později z nefritu vytvářeli ozdoby, šperky a symboly politické a duchovní moci – ploché disky (*pi*), na články rozdělené duté trubkovité artefakty (*cchung*), *pověřovací odznaky v podobě tygra, nefritové kotouče jako symboly královského nebo císařského majestátu aj. Za dynastie Čou začali nefrit užívat k výzdobě přední části obřadních rouch (oděv z nefritu byl vyhrazen pouze členům císařské rodiny) a k pokrývání těl zesnulých, neboť také věřili, že má magickou schopnost zabránit rozpadu lidského těla. Zřejmě z těchto důvodů pohřbili prince Liou Šenga a jeho manželku Tou Wan v nefritových schránkách antropomorfního tvaru. Není proto divu, že existuje více než pět set čínských znaků založených na kořenu znamenajícím „nefrit“ (mnoho z nich s *konotacemi k uvedeným hodnotám) a že jej Konfucius údajně užil k symbolickému označení pěti lidských *ctností: lidskost, mravní integritu, moudrost, spravedlnost a vytrvalost představuje prý teplá záře, čistota, příjemný zvuk, tvrdost a odolnost nefritu.

Nefritové schránky nebyly pochopitelně jedinými drahocennými artefakty. V obou hrobech bylo nalezeno více než 2 800 nejrůznějších milodarů: plastiky, sochy, nádoby, zbraně, vykuřovadla, rituální nádoby, lampy, podložky pod hlavu, jehly na akupunkturu i osobní *šperky a ozdobné předměty z *nefritu, *zlata, *stříbra, *bronzu, *železa, *terakoty, laku a *hedvábí. Všechny dokládají vysokou úroveň *uměleckého řemesla, složitost pohřebního rituálu a neobyčejnou kultivovanost aristokratických vrstev v období dynastie Západních (Dřívějších) Chan.

Bohaté milodary byly někdy dávány do hrobu i zemřelým, kteří nebyli vládci, ani nepatřili mezi příslušníky panovnických rodin. Jedním takovým příkladem je hrob chanského *generála z Lej-taje v okrese Wu-wej (v provincii Kan-su) z 2. století n. l., z období dynastie Východních (Pozdějších) Chan, který archeologové objevili v roce 1969. Přestože byl tento hrob již v minulosti zčásti vyloupen, obsahoval více než dvě stě artefaktů z nefritu, laku, terakoty, bronzu, železa, zlata a stříbra. Mezi nálezy zvláště vynikají bronzové plastiky zobrazující oddané sluhy, krásné společnice, urostlé vozataje, štíhlé jezdce na koních a jiné postavy a kompozice (vysoké 34 až 53 cm). Vrcholným dílem starověkého *kovolitectví a sochařství je bronzový létající kuň, který se jedním z kopyt opírá o vlaštovku. Je to plastika s vyváženými proporcemi a plná pohybu.

Pohřbívání figurín spolu se zemřelým vládcem se udrželo ještě dlouho po skončení chanského období. Tento zvyk začal upadat až za dynastie *Sung (960–1279) a *Jüan (1260/1279–1368).

Ze starověké a středověké Číny jsou tedy známy desítky, či snad spíše stovky velkolepých hrobek císařů a velmožů, avšak se záhrobním sídlem Prvního svrchovaného císaře Čchinů se žádná z nich měřit nemůže.

Záhrobní sídlo panovníka bývalo situováno do malebné krajiny a do terénu bylo zasazeno podle přísných geomantických pravidel, neboť správné umístění příznivě ovlivňovalo fungování říše i dynastie. Architektonické řešení bylo odvozeno ze staročínských kosmogonických představ – *Země (sídlo lidí) má půdorys čtverce, zatímco nad ní se klenoucí Nebesa (sídlo bohů a nadpozemské moci) jsou kruhová: objekty, kde žijí obětovali předkům, mají proto půdorys čtverce, kdežto struktury (*mohyla a pod ní se nacházející *krypty) vyhrazené zemřelému císaři (Synu nebes) jsou kruhového tvaru. Stavět se začalo obvykle rok či dva po nástupu panovníka na *trůn a postupovalo se podle tradičního *kánonu, i když rozlehlost a velkolepost provedení byly závislé na momentálním stavu císařské, respektive státní pokladny. Vstup zpravidla tvoří bílá slavobrána z kamene, v ose za sebou následují červená *brána, *stéla s posmrtným jménem císaře spočívající obvykle na krunýři kamenné želvy jakožto symbolu dlouhověkosti, dlouhá alej kamenných strážců (čínsky: *šen-*

tao, doslova „cesta duchů“; v mingské době dosahující délky až jednoho kilometru) z dvojic sloupů a soch mytických lvů, jednorožců, koní, velbloudů, *slonů, generálů a *ministrů, chránících přístup k hrobcce (v úseku aleje strážců se pomyslná ústřední osa svazující všechny části záhrobního sídla mírně stáčela, což bylo opatření proti zlovolným duchům a démonům, kteří se podle čínských *pověř pohybují po přímkách); alej uzavírá Brána draka a fénixe s dvěma průchody, symbolizující císaře a císařovnu (v symbolice kultur Dálného východu dvojice draka a fénixe vyjadřuje manželskou shodu a *lásku), kousek za branou se přes říčku klene most a pak již začíná vlastní kultovní areál představovaný komplexem staveb rozvržených jako císařský palác, za ním je ohrazená pohřební mohyla ukrývající kryptu se *sarkofágem, komory a výklenky pro milodary.

Pohřbívání v počchinském období, za následující dynastie Chan (206 př. n. l.–220 n. l.), bylo neobyčejně diferencované: uplatňovaly se nové typy hrobů a rakví: jeskynní, skalní a *katakombové hroby, *komorové hroby z cihel a kamenných desek, rozsáhlé vícekomorové hroby v různém provedení, takzvané podzemní paláce a hroby s ochozy, urnové rakve, cihlové rakve aj. Přetrvával typ hrobu běžný v období Čou s dřevěnými rakvemi, kdy byly ve vnitřní rakvi nezřídka uloženy manželské páry. Jeskynní hroby byly většinou umístěny horizontálně v pahorku, na severu ležící příčné komory byly uzavřeny kameny. V zadní komoře se nacházel vnější sarkofág. Prostory byly rozlišeny podle určité funkce – hudební sál, pokladnice, kuchyně, toaleta, sýpka apod. Na stěnách hrobů jsou *reliéfy či *fresky zobrazující povětšinou taoistická a konfuciánská témata. Milodary tvořily drahocenné ozdoby, šperky a umělecké artefakty ze zlata, stříbra, laku, terakoty, nefritu a jiných materiálů, v oděvech bývaly vetkány zlaté nitě. Původně sloužil tento typ hrobu panovníkovi, později byly budovány jeho zjednodušené *varianty i pro příslušníky aristokracie, vysoké důstojníky a úředníky. Od Západních Chanů byly budovány podzemní hrobky napodobující sídlo, které zemřelý užíval za života. Dřevěné či kamenné svatyně byly vztyčeny za pahorkem nad hrobkou.

V chanském období se zvláště ve vyšších vrstvách společnosti rozšířil zvyk uchovat tělo po smrti neporušené (podobné snahy však existovaly už v prostředí lungšanské kultury). Byly k tomu užívány rozmanité prostředky, některé z nich podobné jako při tvorbě *elixírů nesmrtnosti: například olovo, rtuť, sulfid arzenitý, rumělka, z kamenů nepostradatelný nefrit – vyniká uložení chanského prince Liou Šenga (155–113 př. n. l.) a jeho manželky Tou Wan v nefritových schránkách antropomorfního tvaru ve skalní hrobcce u Man-čchengu. Dále měly napomoci silné rakve, utěsněné oděvy a *rubáše, pohřební komory ze dřeva, kamenů či cihel. Snahy zabránit rozkladu mrtvého těla trvaly až do období dynastie Sung, poté se vytrácely.

Počátkem 10. století se pod vlivem buddhismu objevuje nový typ pohřebního rituálu – *kremace a uchování popela v urnách, jež se pak vkládaly do jam nebo umísťovaly do svatyní. Zpopelňování se pak šířilo v 10.–14. století za dynastií Sung a Jüan, a to i přes odpor konfuciánské *elity a *byrokracie, jenž se v roce 962 promítl v Sungském zákoníku do právní normy o zákazu kremace, která je sankcionovala podobně jako například zločin usmrcení zardoušením (výjimka se připouštěla u buddhistických *mnichů, *cizinců a těch, kteří zemřeli daleko od domova nebo neměli potomky). Přesto již v 11. století byla kremace přijímanou formou pohřbívání, zejména mezi obyčejnými lidmi.

Archeologové a antropologové zjistili, že v období Sung existovalo zpopelňování téměř na celém území Číny. Velikost, tvar a dispozice hrobů pro uchování pozůstatků kremace měly své specifické rysy spjaté se společenským statutem, regionem a časem. Například hrobka v *Luo-jangu ve střední Číně datovaná kolem roku 1100 měla čtvercovou komoru (2x2 m) z cihel, s klenutým stropem a obloukovitými dveřmi. Interiér napodoboval obydlí s dveřmi a okny. Byly zde uloženy pozůstatky osmi lidí, sedm bylo podrobena kremaci, jeden z nich byl pohřben nejdříve na jiném místě a až po čase byly jeho kosti přeneseny do hrobky. Spálené pozůstatky jednoho jedince byly v dřevěné rakvi, dalších šest bylo uloženo v urnách

z kameniny. Od období Sung byly v hrobkách nezdávka uloženy dvě rakve – pro manžele a v urnách zde umístěných se nacházeli jiní příbuzní – nejčastěji děti. Některé hroby tohoto období jako například v S'-čchuanu v západní Číně (zde byla kremace hlavním způsobem pohřbívání) obsahují milodary: misky, láhve na víno, bronzová zrcadla aj.

V období Sung bylo celkově zpopelněno (přičemž užívání kremace se měnilo v závislosti na regionu, době, případně jiných okolnostech) 10–30 % zemřelých. I při kremaci byl ovšem dodržován zásadní konfuciánský požadavek zbožné pohřební přípravy a uctivé oběti duchům předků, jež bylo třeba provádět po několik generací.

V této souvislosti je třeba zaznamenat jistou podobnost mezi kremací a sekundárním pohřbíváním – oba způsoby umožňují destrukci „nečistých“ tkání a získání kostí. Archeologové však nenašli důkazy o zpopelnění laiků v původních čínských (chanských) oblastech před obdobími Sung. Stoupenci konfucianismu protestovali proti kremaci jako bezohlednému znesvěcení těla, barbarskému, buddhistickému a neuctivému ... V 11. století byla zakládána na podporu boje proti kremaci pohřebiště, na nichž bylo umožněno pohřbívat i chudým bez výraznějších nákladů. Archeologické nálezy ukazují, že již v raném období vlády *Ming byl úpadek kremace velmi rychlý. Nicméně kremace nepřestala být v Číně cizím prvkem, což ještě podtrhl zmíněný Sungský zákoník.

V období dvou posledních dynastií čínského *impéria Ming (1368–1644) a *Čching (1644–1911) vynikají zejména pohřebiště mingských a čchingských císařů. Navíc jsou do dnešních dnů zachována ve velmi dobrém stavu. Nejznámější mingské pohřebiště založil třetí mingský císař Jung-le. Rozkládá se u Pekingu a je zde pohřbeno třináct mingských vládařů. Hrobky jsou orientovány k jihu, mají okrouhlý půdorys symbolizující všemocná Nebesa, zatímco Zemi představuje čtvercový půdorys; ten mají také místa, kde žijí uctívali mrtvé. Popsané rozvržení hrobky je starobylé, obdobně byla koncipována již například hrobka prince I-teho z počátku 8. století a další středověké pohřební monumenty. V prvních stoletích našeho *letopočtu tvořila přístup k císařské hrobce brána. Později cestu lemovaly sochy úředníků, zvířat, exotických tvorů, cizinců nebo císařských tělesných strážů v životní velikosti. Buď měly znázorňovat pohřební průvod, nebo strážce hrobky. V císařských nekropolích dynastií Ming a Čching sloužila pro celou skupinu hrobek jedna cesta. Většinou ale platilo, že jedna cesta náležela jedné hrobce. Císařské hrobky lze v krajině rozpoznat podle uměle navržené mohyly. Pod mohylou je podzemní pohřební komora – *krypta (vícekomorová, klenutá a zbudovaná z kamenných kvádrů), v níž se nacházel sarkofág, rozmanité cennosti a předměty denní potřeby pro posmrtný život pohřbeného.

Krypty Mingů a Čchingů jsou většinou nepřístupné, odkryty jsou pouze ty, které byly v minulosti vyloupeny, pro ostatní platí z etických a rituálních důvodů zákaz archeologického výzkumu.

V moderní Číně je nejrozšířenějším způsobem pohřbívání v rakvi. Tělo zemřelého je v natažené poloze, s obličejem nejčastěji směřujícím k jihu. V severní Číně převládají *mohylové hroby, na jihu jsou časté hroby v kamenných schránkách. Spalování se uplatňuje místy na jihu či na severu Číny, kde žije nejvíce buddhistických mnichů. Jedním z užívaných způsobů pohřbu udržovaných od prehistorických až do 19. století a místy i později bylo ponechání mrtvého na místě skonu nebo jeho pouhé přenesení někam do polí a překrytí trávou; později bylo možno kosti pohřbít do jámy nebo do popelnice. Rovněž ženy zemřelé při porodu jsou často pohřbeny jen volně v polí.

Po pohřbu bylo třeba vyčkat, dokud se tělo přirozeně nerozloží, aby mohly být sesbírány kosti k sekundárnímu pohřbu. Pozůstali nesmějí umělými zásahy zbytky měkkých tkání z kostí odstraňovat: překročení tohoto zákazu by se svou závažností rovnalo vraždě příbuzného.

Zacházení s mrtvým v moderní Číně však nepatří jen do sféry buddhismu či konfucianismu, obsahuje starobylé, snad již prehistorické praktiky – *geomancii,

*šamanismus, víru v duši a posmrtný život, které bychom mohli spíše označit jako tradiční *náboženství nebo taoismus než jako buddhismus či neokonfucianismus a které nadto prolíná všudypřítomný starobylý kult předků.

K velkým změnám v pohřebním ritu v Číně došlo v polovině 20. století s nástupem Komunistické strany Číny. Ta odsuzovala tradiční pohřební zvyklosti, které podle ateistického *socialismu představovaly obřady naplněné starými feudálními pověrečnými praktikami. Tradiční náboženské aktivity, které tvořily největší součást pohřebních rituálů, byly označeny přímo za škodlivé. Nejvýznamnější změny nastaly během tzv. *kulturní revoluce, kdy bylo potlačováno vše tradiční. Byly prosazovány levnější formy pohřbu bez tradičních prvků a zpopelnění zemřelého. K prosazení těchto *názorů se užívaly nejrůznější argumenty: od přílišné spotřeby dřeva na výrobu rakví, což ničí čínské lesy a podporuje erozi, až po zabírání zemědělské půdy rozptýlenými hroby. Jedním z výsledků celé řady pohřebních reforem bylo zlikvidování více než 100 milionů starých hrobek rozptýlených na polích. Tímto krokem se získalo 6,7 milionů hektarů obdělávací půdy. Argumentovalo se rovněž nákladností tradičního pohřbu s tím, že nový, levnější způsob pohřbívání si mohou dovolit i ti nejchudší lidé. Místo náročného pohřbu mělo být uspořádáno pouze vzpomínkové setkání, při němž by se úcta mrtvému prokazovala pozváním spolupracovníků, příbuzných a přátel. Nemělo se používat smuteční oblečení, ale pouze černá páska na paži, nebo černá či bílá záplata na kapse. Propagovaná kremace měla mít také za důsledek vymýcení starého zvyku lpění na pozůstatcích zemřelých předků. Uchovávaní těchto pozůstatků mělo přestat být důležité a měl k nim být zaujímán lhostejný postoj.

V současné době je pohřební obřad v Číně poměrně jednoduchou záležitostí. Tradiční rituály jsou ve zjednodušené formě praktikovány pouze ve venkovských oblastech. Ve městech je tělo mrtvého většinou podrobno kremaci a pozůstatky uloženy do schránky. Úmrtí je nejdříve oznámeno na nejbližší policejní stanici a na správě obce, která se postará o pohřeb. Tělo mrtvého je následně v rakvi převezeno do krematoria. Při pohřbu chybí tradiční velké množství obětí. Zapalují se však květinové věnce, papírové peníze a petardy. Po jednoduchém pohřebním obřadu je tělo spáleno a popel uložen do schránky. Ty jsou uchovávány na zvláštních místech. Za uchovávaní schránky s popelem je stanoven určitý poplatek. Do tří či pěti let po pohřbu by měly být pozůstatky vyzvednuty, jinak budou definitivně pohřbeny. Pouze třetina pozůstalých si vyžádá po tomto období pozůstatky svých předků zpět. Ve venkovských oblastech je tělo zemřelého většinou pohřbeno na nejbližším *hřbitově. Pohřební rituál probíhá z velké části ve své tradiční, byť zjednodušené, formě. Je tedy stále rodinnou záležitostí.

Na přelomu 20. a 21. století se čínská společnost začíná postupně liberalizovat. Dochází tak k určitému ožívání některých praktik lidového náboženství, jako je kult předků, pohřební rituály či obětování v chrámech. To se však dotýká zejména společnosti na venkově. Ve městech se objevují nové praktiky pohřbů. Od 90. let 20. století se například rozmáhá trend rozptylu popela mrtvého do moře. Populární začíná být také pohřeb pod stromem, který bývá zasazen nad urnou s popelem uloženou v zemi. Pohřeb pod stromem není nákladný, takže si ho mohou dovolit i rodiny s nižšími příjmy, přičemž stát poskytuje jistou finanční podporu. V současné Číně zažívají poměrně velký rozmach také informační *technologie. Rychle vzrůstá počet internetových uživatelů. Při využívání *internetu nezůstávají nedotčeny ani pohřební zvyklosti. Místo tradičního spalování papírových peněz na hřbitově zapínají nyní mnozí Číňané počítač, aby navštívili virtuální hřbitov na internetu. Tyto internetové hřbitovy mají velkou návštěvnost a vznikají stále nové. V moderní Číně se dnes, kdy dochází po období *represí k postupnému uvolňování společenských pravidel, zvyšuje rozmanitost pohřebních zvyklostí. Je to dáno částečným znovuoobením některých tradičních prvků pohřebního ritu i vzniku a rozvoji zcela nových forem souvisejících s rozmachem nových technologií. (Jaroslav Malina)

smrt a pohřeb – delikventi, s těly popravených delikventů se zacházelo různým způsobem. Někdy bylo jejich tělo jen odklizeno, jindy pohřbeno zvláštním způsobem, ale v některých případech bylo pozůstalými pohřbeno podle většinového *pohřebního ritu. Již Livius (Dějiny VIII/7) píše, že když syn římského *konzula přes zákaz útočení dosáhl dílčího vítězství a prokázal osobní statečnost, byl na rozkaz otce-konzula popraven: „(...) Všichni zůstali bez sebe nad tak krutým příkazem. (...) Byl uspořádán pohřeb s takovou nádherou, jak jen bylo možné při vojenské horlivosti, a tělo mladíka, pokryté zbrojí nepřítele, bylo spáleno na hranici vystavěné mimo násep.“ Jinak delikventi v *Římě neměli právo na *rituální pohřeb a jejich těla se pohazovala na pahorek Esquilinu a vhadzovala do Tibery. V blízkosti Říma leželo i místo, kde končila těla lidí popravených na rozkaz *císaře. To místo se nazývalo *Sessorium* (Plútarchos II) a skončila na něm i zohavená hlava císaře Galby po jeho zavraždění roku 69 n. l. Jindy ale byli popravení na rozkaz císaře jen vhozeni do stok, tak jako se to stalo dětem a přátelům Kleandra, který byl popraven kvůli obvinění z přípravy *atentátu na císaře Commoda. Roku 363, po smrti císaře Juliana, byl případný rival nového císaře Joviana, jeho jmenovec notář Jovianus, zlikvidován tak, že „(...) byl za večerního šera vyvlečen od stolu (...) byl odveden na odlehlé místo, střemhlav svržen do vyschlé studny a zavalen množstvím naházeného tam kamení“ (Ammianus Marcellinus). Do studny bylo odklizeno i tělo burgundského *krále Sigismunda (Zikmunda) popraveného roku 524 i s manželkou a syny. Po třech letech ale „(...) vytáhli s velkou úctou a obdivem jejich svatá těla ze studně a v doprovodu sborů pějících žalmy je důstojně pohřbili v agaunském klášteře, zasvěceném úctě k svatému Janovi apoštolu a evangelistovi“. Pozoruhodné je, že ostatky sv. Sigismunda (Zikmunda) získal císař Karel IV. a uložil je v *relikviáři do Svatovítské *katedrály v Praze. Sv. Zikmund patří tedy také k *patronům Čech.

Podle Tacita Germáni „(...) zrádce a přeběhlíky věšejí na stromy, zbabělce, lidi vyhýbající se válce a mravně úchylné ponoří do mokřiny a bažiny a naházejí na ně roští. Popravy jsou proto rozdílné, že při trestání má být na protispolečenské provinění poukázáno, kdežto neřestný čin má být skryt“.

V núbijském Shellalu se při výzkumu příkopu tábora z římsko-byzantské doby našly pozůstatky asi sta popravených mužů s četnými ranami na lebkách a doklady dekapitace. Za doklad krutého zacházení je možno považovat kostru muže z přelomu 5. a 6. století objevenou u Oberwinterthuru (Švýcarsko). Zemřelý natěsnaný do menší *jámy se skrčenými dolními končetinami měl ruce rozseknuté na tři části. Na následky těchto zranění zřejmě zemřel. Odseknuté části rukou byly vhozeny do jámy, do níž byl potom umístěn i popravený.

Na kostře z velkomoravských mikulčických Valů je patrná zhojená amputace levé nohy a pravé ruky, jež je pravděpodobně svědectvím trestu, který měl zabránit provinilci držet zbraň a nasednout na koně. Již někdy mezi lety 370 až 374 dal císař Theodosius utít pravice těm, kteří odmítali bojovat. Podobný trest postihl podle Řehoře z Toursu v 6. století důvěrníka královny Fredegundy, který byl poslán ke královnině sokyni Brunichildě, aby „(...) ji tajně odklidil z cesty“. Když se vše prozradilo „(...) tak jej spoutali a zbičovali, když však odhalili tajný plán, pustili jej zpátky k ochránkyni. A protože vypověděl, co se mu přihodilo, a hlásil, že příkazy nemohl splnit, byl potrestán utětím rukou a nohou“. Mrzačení zajatců, včetně amputace pravé ruky je doloženo například ve zprávě *Fuldských análů* k roku 884, kdy Svatopluk „(...) zajal na severní straně řeky Dunaje Verinhara, prostředního z Engilšalkových synů, kteří byli tři, jakož i hraběte Vecila, který byl jejich příbuzný, uřezali jim pravou ruku a jazyk a – netvoru podobně – přirození či *genitálie, že po nich nezůstalo ani stopy. Někteří jejich lidé vrátili se zase bez pravé i levé ruky“. Utínat zajatcům ruce byl zřejmě silně zakořeněný *zvyk, protože v uhersko-benátské válce roku 1412 nechal známý kondotiér a v podstatě již renesanční člověk ve službách krále Zikmunda, Philippo Scolari z Ozory, známý také pod jménem Pipo Spano, uřezat zajatcům pravou ruku; učinil tak patrně nejen proto, že šlo o nepřátele, jež bylo třeba náležitě ztrestat, ale i proto, aby byli jako lukostřelci

diskvalifikování.

Poprava ve *středověku, zvláště čestnějším stětím hlavy, ještě nemusela znamenat vyloučení z pohřbu v posvěcené půdě *hřbitova. Projevil-li pachatel trestného činu lítost a dostalo-li se mu z rukou *kněze rozhřešení, znamenalo to, že nemusí být vyloučen z účasti na „věčném životě“. Na pohřebišti v rámci velmožského *dvorce na rakouském *hradisku Gars am Kamp z 9. století se našel *hrob muže s mečem a ostruhami. Na kostře jsou patrné stopy dvou seků mečem, které oddělily hlavu od těla. Jednalo se tedy pravděpodobně o popravu. Například Závíš z Falkenštejna popravený nejpravděpodobněji 4. července 1290 před *hradem Hluboká v jižních Čechách byl pohřben v *kapitulní síni Vyšebrodského *kláštera.

Poměrně podrobně je popsán pohřeb husitského revolučního kazatele Jana Želivského, jenž byl popraven 9. března 1422 v Praze na Staroměstské radnici: „A zatiem lidé vzemše tělo kněze Janovo vložili na *máry a opět s nesmírnú žalostí a pláčem a s řvaním příliš s žalostivým nesli do kláštera, v kterém on kázal (...) museli jsú tělo kněze Janovo v kaple zamknúti. Pak nazejtří k večeru kněží, jeho oblekše v zlú albu a vloživše v koryto, vynesli před Boží tělo k velkému oltáři (...) A potom kněz Jakub, pomocník kněze Janov v kázání, vstúpiv na stolicí, i mluvil k lidu řeč (...) a učinili jsú kvílenie veliké nad ním. Potom brzo vzemše tělo kněze Janovo i nesli k kazatedlnici k hrobu (...) a kněz jeden, opět vzav hlavu kněze Janovu, vstúpiv na stolicí (...) chtě jich (...) napomenúti, aby poměli (...) co jsú dobrého z té hlavy slychali (...) A s tím jeho tělo pochovali pod stolicí, na kterež mnoho pravdy Boží lidu věrnému zvěstoval“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického).

Někdy se pro pohřeb popravených vyčleňovalo zvláštní místo, jak je patrné ze zprávy o jednání jistého blázna, který rád pochovával viselce, tedy oběšence: „(...) aneb do Prahy přinesl a postavil ho v noci hokyni v krámcí, a ona musila zjednat, aby jeho nesli ke Všem svatým na rybníček, kdež tam takové lidi neb stínané pochovávají“ (Staré letopisy české z rukopisu křížovnického). Uťaté hlavy, v některých případech i s uťatou rukou, dvanácti popravených představitelů protihabsburského povstání z roku 1621 nechali vítězové vystavit v železných koších na Mostecké věži v Praze. Mrtvolu Jána *Jesenského a Martina Fruwejna, který *sebevraždou ušel popravě, byla rozsekána na čtvrtiny vystavené potom na „čtyřech rožních“ před bránou. Roku 1622 bylo povoleno snést lebku Šlikovu a pohřbit ji k tělu v hrobce pod kazatelnu u Salvátora na Starém Městě Pražském. Roku 1631, když se Praha nakrátko zmocnila protikatolická strana, došlo k sejmutí zbylých jedenácti lebek a jejich pochování na neznámém místě v týnském chrámu.

Znám je i případ dodatečného pohřbu rehabilitovaného člověka. Když se totiž zjistilo, že k oběšení Laurenta Guerniera v Paříži roku 1478 došlo nedopatřením, tak po roce jeho mrtvolu na žádost bratra vykopali a s náležitou pompou, jejímž účelem bylo především očistit pověst celé rodiny, pohřbili. Při pohřbu figurovali nosiči svíček a vyvolávači s řehtačkami, z nichž jeden neustále vyzýval přihlízející, aby věnovali své modlitby za duši zemřelého, kterého prý „(...) před nedávnem našli mrtvého pod dubem“. Na druhé straně však bylo možno soudit a popravit mrtvolu, jak se to stalo například roku 897 v Římě, když vykopali mrtvolu *papeže Formosa, vedli proti ní soudní proces a nakonec ji vhodili do Tibery, nebo roku 1559 v Basileji, kde posmrtně popravili novokřtěnce Davida Jorise. Ostatky anglického reformátora Johna Wyclifa (zemřel roku 1384) měly být podle rozhodnutí kostnického *koncilu exhumovány a spáleny, ale příslušný lincolnský *biskup tento požadavek nerespektoval. Teprve později (až roku 1428) se tento požadavek realizoval. Podobně dopadly i ostatky dalšího Angličana a to Olivera Cromwella, které byly po *restauraci *království roku 1660, to je dva roky po Cromwellově smrti, vykopány a pověšeny na šibenici. Pozůstatky upálených byly však likvidovány beze zbytku, kromě jiného i proto, aby se snad nestaly předmětem uctívání, což by se v případě Mistra Jana *Husa, upáleného roku 1415 v Kostnici (Konstanz v Německu), Jany z Arku, upálené roku 1431 v Rouen (Francie) nebo Girolama Savonaroly popraveného roku 1498 ve Florencii (Firenze v Itálii) určitě stalo.

Ostatně až do současnosti jsou pozůstatky popravených politických prominentů deponovány utajeně z obavy jejich možného využití v bojích o moc – ať se již jednalo o oběti politických procesů komunistických režimů 20. století nebo o jejich představitele po pádu komunistické moci koncem 80. let minulého století – například o Nicolae Ceaușesca popraveného o *Vánocích roku 1989. Na oprávněnost těchto obav ukazují i peripetie s mrtvolou Benita Mussoliniho popraveného partyzány v dubnu 1945. Po zhanobení mrtvoly na milánském náměstí byla mrtvola tajně a anonymně uložena na hřbitově. Asi po roce Mussoliniho příznivci tělo opět tajně exhumovali a ukryli v Miláně a Pávii. Naděje Mussoliniho stoupců na vyvolání povstání se však nerealizovaly. Teprve, když reálná možnost využití mrtvoly k boji o moc pominula, byly Mussoliniho ostatky po církevních obřadech uloženy do rodinné *hrobky v Predappiu.

Archeologických dokladů obětí středověké justice je dnes již známa celá řada. V maďarském Visegrádu se podařilo nalézt část kostry ženy z 11. století, na níž byly stopy popravu čtvrcením. Zemřelá byla uložena do hrobu spolu s šesti psy, jejichž kostry se rovněž našly. U Hessisch Lichtenau (Hessensko) se našla kostra muže s oddělenou lebku uloženou u nohou, datovaná metodou ¹⁴C do doby od druhé poloviny 13. až do osmdesátých let 14. století.

Z archeologického výzkumu jsme dobře zpraveni o podobě popraviště z 16. až 19. století v Emmen u Luzernu ve Švýcarsku, kde se podařilo prozkoumat základy šibenice a zahrabané pozůstatky delikventů a sebevrahů. Kromě toho zde bylo i mrchoviště se zbytky *koní a *psů, z nichž některé byly spáleny. Na celé řadě dalších *lokalit z Německa, Dánska, Švýcarska, Česka a Rakouska byly objeveny doklady poprav stětím, oběšením nebo i lámáním kolem. Byla nalezena i lebka probitá velkým hřebem, jímž byla přibita ke kůlu. Doklady exekuce mimo popraviště byly nalezeny před branami středověkého *města Dietfurt a. d. Altmühl v Horní Falci, kde se v 22 hrobových jamách našly skelety asi 37 mužů, z nichž přibližně jedna třetina ležela na břiše se spoutanýma rukama. *Mince datují tento masakr do přelomu 12. a 13. století; zdá se, že šlo o následky *války mezi *hrabětem z Hirschbergu a eichstättským biskupem. Z Čech je známo několik popravišť s lidskými pozůstatky (Vodňany, Bečov nad Teplou, Kopidlno) a nově je takto interpretována i situace objevená v Čelákovcích. Na Moravě byly pozůstatky popravených nalezeny na popravištích u Třebíče, Kroměříže, Strážnice, Uherského Hradiště-Mařatic, Prostějova-Čechůvek a Čejkovic, kde jedna ze tří nalezených koster byla uložena dokonce v rakvi. Podle objevů na *leprosáriu u Cách (Aachen, Německo), kde se našly kostry s rukama pod pánví svědčící o spoutání a další kostry na břiše a ve skrčené poloze, se zdá, že na hřbitově malomocných byli pohřbíváni i někteří popravení.

Nakonec se ještě můžeme zmínit o případech, kdy bylo s tělem delikventa naloženo zvláštním způsobem. Měl to být *úděl vyhnanců, jejichž tělesná schránka se nechávala na pospas ptákům, rybám a dravé zvěři. Celá řada těl objevených v severoevropských bažinách a datovaných do 2. až 18. století je interpretována jako poprava jedinců překročivších společenské normy. Především jsou tak označeny mrtvoly žen se stopami násilí. Ve skutečnosti je zde velký otazník, zda uvedené případy interpretovat jako důsledky jakési *jurisdikce či kriminálních činů, případně i rituálních obětí. Hranice mezi těmito kategoriemi mohou být velmi nezřetelné a často mohou splývat. Například Vršovci, Božej a jeho syn Bořut, zavraždění na rozkaz *knížete Svatopluka na Libici v Čechách 27. října 1108 byli „(...) bez rakve a bez pohřbu (...) jako hovada hozeni nazí do jámy“ (Kosmas). Při výzkumu na libickém předhradí se v příkopu našla pohozená kostra asi šestnáctiletého chlapce, o němž lze uvažovat jako o Bořutovi. Co se týče pohození do jámy, v původním textu, jak upozornila Jarmila Justová (1985), je užito termínu *in fossam*, což lze přeložit i „do příkopu“. Když byl roku 1208 na sjezdu v Bambergu (Německo) zavražděn římský král Filip Švábský, atentátníka bavorského *falckraběte Otu zabili, jeho hlavu vhodili do Dunaje, ale tělo zůstalo po léta

nepohřbeno. Podobně dopadl i jistý „Durynk“, který roku 1306 v Olomouci zavraždil krále Václava III. V *Dalimilově kronice* se píše doslova: „Toho Durynka hned jali, ruku, již krále zabil, mu uťali. Psi jeho tělo všecko snědli, té ruky snísti nechtěli.“ Dominikánský mnich Jacques Clément, když roku 1589 zavraždil francouzského krále Jindřicha III., byl okamžitě zabit, ale „(...) jsa mrtvý koňmi roztrhán a ve vápně nehašeném spálen“ (Mikuláš Dačický z Heslova). Královražda se totiž považovala za velmi těžký zločin vzhledem k *charismatickému postavení středověkých panovníků.

Stávalo se také, že delikvent zemřel v žaláři, nebo při mučení, či byl popraven přímo ve vězení. Jeho tělo potom mohlo být jen co nejjednodušeji odklizeno. Archeologické doklady tohoto jednání jsou známy. Amputované chodidlo se našlo v Lübecku (Německo) v katově odpadní jímce. Při výzkumu v Rellinghausenu (Německo) se v místech bývalé soudní budovy, postavené roku 1567, našla v *kulturní vrstvě s materiálem 16./17. století i odseknutá kloubní hlavice stehení kosti (**femuru*) se stopami opálení, patřící dospělému muži. Podobný objev byl učiněn také v místech bývalé trnavské radnice (Slovensko), kde se v odpadní jímce našla jednak kompletní kostra muže zemřelého ve věku 20 až 29 let a kromě toho i část *lebky a *kost pažní (**humerus*) z dalšího jedince. Doprovodné nálezy datují tuto situaci do sklonku 15. století a jsou zřejmě dokladem trnavské justice. Podobný nález byl učiněn i v Lübecku (Německo), kde se v odpadní jímce našla kostra jedince, který zemřel spoután. Ovšem i při interpretaci těchto nálezů je opatrnost na místě, protože nelze vyloučit ani souvislost s chirurgickým zákrokem, nebo v případě trnavského nálezu i smrt muže otravou při čištění jímky. Za pozůstatky lidí umořených ve vězení se považují *kosti nalezené v jeskyni „Hladomorna“ pod hradem Holštejnem v Moravském krasu.

Za oběti justice 16. století lze považovat i kostru patnáctileté až sedmnáctileté dívky a kostru robustního muže zemřelého ve věku 50 až 60 let, objevené na hradě Sovinci (Morava). Rovněž tak kostra ženy zemřelé ve věku kolem osmnácti let s rozdrčenou lebkou i žebry a nakonec v oblasti pánevní probitá kulem, objevená na smetišti v Bratislavě-Zuckermantli (Slovensko) a datované do počátku 17. století, může být interpretována nejpravděpodobněji jako následek exekuce. Asi ze 17. století pochází nález lebek s několika krčnými obratli u Nových Zámků (Slovensko). I v tomto případě je nejisté, zda se jedná o následek exekuce či vojenského střetu. Tři oběti justice byly objeveny v Moravské Třebové. Již roku 1784 se při bourání věže našly v úzké zazděné kobce kosti silného muže a pouta s *letopočtem 1484. Roku 1824 při bourání Bránské věže se našly v bývalé hladomorně lidské kosti a téhož roku na radnici se přišlo na kosti člověka s pouty nesoucími letopočet 1563.

Dokladem exekuce může být v některých případech i dvojhrob, protože právně vzdělaný Angličan Fynes Moryson koncem 16. století sděluje v pasáži týkající se Německa a Čech, že je-li pachatel zabití v návalu hněvu „(...) polapen, bývá za několik hodin nebo příštího dne sťat a dán do rakve spolu s tím, koho zabil, a tak jsou oba uloženi s touž pohřební pompou v tomtéž hrobě“. Není vyloučeno, že dokladem tohoto zvyku je i mnohem starší vikinský hrob z dánského Lejre, kde se nad hrobem muže našly ostatky dalšího muže spoutaného na ruku i nohou a s oddělenou hlavou. Tímto způsobem by mohl být interpretován i dvojhrob z dánského Stengade. (Josef Unger)

smrt a pohřeb – *etruská civilizace, *Etruskové věřili v posmrtný život, v němž zemřelý zůstává ve spojení s živými, a proto rozvinuli nákladný a sofistikovaný *kult mrtvých. Pokud jde o *pohřební ritus, převažovala *inhumace, ale žárové pohřby, běžné na počátku jejich *civilizace v době villanovské kultury, nikdy zcela nevymizely. Za osm století samostatné existence prošla etruská *eschatologie a pohřební ritus několika výraznými změnami. Podobně jako jiné starověké civilizace měli i Etruskové představu posmrtného života jako pokračování či opakování života pozemského. Vybavovali proto mrtvé na onen *svět vším potřebným. Věřili v posmrtný život *duše i těla, který však měl materialistický ráz.

Existovaly dvě základní představy o formě posmrtného života. První představou bylo, že mrtvý se probudí ve své hrobce, kde má připraveno všechno potřebné, stává se „vládcem“ *hrobky a dále v ní žije pozemským způsobem života. Tato *verze má snad kořeny ještě ve villanovské kultuře, kdy se setkáváme s tzv. domkovitými osuárii, které měly podobu asi stonásobně zmenšených skutečných obydlí. Druhá představa spočívala ve víře, že mrtvý cestuje, často v průvodu členů své rodiny, okřídlených démonů smrti a dalších bytostí, do *podsvětí.

Podsvětí si představovali jako rozlehlou jeskyni, v níž se pořádají podobně jako na zemi radovánky, hostiny a hry. Smrt proto nebyla příčinou zármutku. Zemřelý byl v podsvětí slavnostně uvítán, následovala hostina, hry a tance – o tom barvitě vypovídají zejména *fresky na stěnách prostorných hrobek, které byly budovány pro aristokratické vrstvy od 6. století př. n. l. Z těchto fresek se dovídáme rovněž mnohé o eschatologických představách. Jsou tu narativní scény z cesty na onen svět, scény loučení mrtvého s rodinou, nechybí ani erotické scény, spíše ojedinělé jsou krvavé motivy z etruských dějin. Od konce 5. století př. n. l. se vitální scény mění na pochmurné fatalistické výjevy. Smrt je pojímána stále tragičtěji, z náhrobních maleb je patrný strach ze smrti a život na onom světě se stává „*peklem“. Ani dobrý, ani zlý člověk tomuto peklu neunikne. Tato stupňující se změna v pojímání posmrtného života mohla souviset s úpadkem etruského národa, který od 4.–3. století př. n. l. již ztrácel na významu a postupně zanikal pod nadvládou *Římanů.

Po vnější stránce byla etruská hrobka monumentem s antropomorfními sarkofágy, které byly projevem světské moci a sociálního postavení mrtvého v pozemském životě. Vnitřní prostor hrobky byl nejen místem pobytu zesnulého, nýbrž zároveň obětním místem s oltáři v předsíni i v hrobce samotné, kam se přinášely dary a kde se konaly úlitby *chtonickému božstvu. Příznačná je tendence zvětšovat zemřelé v obrazech (malbách, plastikách), která se rozvíjí od villanovských obličejových uren, přes tzv. kanopy (antropomorfní urny, používané od 1. poloviny 7. století do 2. poloviny 6. století př. n. l.) až k nejstarším *náhrobním stélám s *reliéfy sedících osob ze 7.–6. století př. n. l. a ke klasickým etruským figurálním *sarkofágům. Nákladným kultem mrtvých se Etruskové odlišovali od *Řeků (*smrt a pohřeb – řecká civilizace) i Římanů (*smrt a pohřeb – *římská civilizace) a blížili se spíše poměrům ve Foinikii nebo v Egyptě (*smrt a pohřeb – civilizace starověkého Egypta). (Marie Pardyová)

smrt a pohřeb – *euroamerická civilizace, způsob zacházení s těly zemřelých odráží variabilitu *pohřebního ritu většinové populace i různých okrajových skupin. V průběhu vývoje euroamerické civilizace došlo k několika zásadním proměnám. Především se jedná o přechod převažující *kremace v *inhumaci, jehož důvod není jednoznačně vysvětlen a patrně ani jednoznačný nebyl. Kromě vlivu kočovníků pohřbívajících nespálená těla a *křesťanství, které převzalo *pohřební rítus *judaismu, to mohla být zprvu snaha uchovat tělo významného jedince k prospěchu celé *společnosti.

Další podstatnou změnu představoval přesun pohřebních areálů do sídlišť, což muselo být doprovázeno změnou v chápání *světa živých i mrtvých. Do sklonku 15. století se datuje počátek dalšího procesu, kterým bylo naopak vytěsňování *hřbitovů mimo areál sídliště, procesu, který po třech staletích vyústil v zákaz pohřbívání v intravilánu. *Rekatolizace a upevnění církevní správy v 17. až 18. století se projevil v jisté unifikaci pohřebního ritu, který je v archeologických nálezích poznatelný důsledným pohřbíváním na kostelních *hřbitovech, případně v *chrámech samotných a přítomností devocionálií v *hrobech.

Ve druhé polovině 18. století, v souvislosti s objevy přírodních věd a poznáváním biologických procesů v živém organismu, se v intelektuálních špičkách začíná projevovat zpochybňování posmrtného života, respektive jednoduchého chápání tohoto *aktu jako oživení. Vytěsňování hřbitovů mimo rámec sídlišť, zdůvodňované hygienickými zásadami, vedlo opět k většímu oddělení světa živých a mrtvých. Zákaz pohřbívání v *kostelech,

v *kontextu s idejemi *romantismu, vedl k zakládání šlechtických *mauzoleí v areálech zámeckých anglických parků, které demonstruje ono splynutí s *přírodou a neurčitým universem.

Na hřbitovech 19. století se objevuje stále více individuálních *pomníků a *křížů, jejichž účelem bylo především pod křesťanským znamením reprezentovat rodinu a uchovat památku zemřelého. Můžeme říci, že víra ve věčný život se postupně nahrazuje snahou o co nejdelší posmrtný „život“ v mysli pozůstalých.

Ve 20. století proces započatý v předchozím století pokračuje. Křesťanská *symbolika – kříže na hřbitovech – se zmenšují a mizí. Smysl pomníků jako památníků na zemřelého je stále zřetelnější, ale zároveň se objevuje další tendence, kterou je absence pohřbu a pomníku vůbec. Jedná se o odraz změn souvisejících s pojetím života a smrti, které nakonec vyústily v *tabuizování smrti v moderní společnosti.

Dvacáté století znamenalo také nástup pohřbu žehem, zprvu chápaným jako vzdor *autoritě církve. Období druhé poloviny 20. století je již ve znamení birituality, především ve *městech, přičemž žeh po akceptování církví přestal být výrazem ateismu. Tyto procesy, na něž má vliv demokratizace, individualizace a mobilita společnosti, jsou odrazem i ustupující víry ve zmrtvýchvstání, čili *vzkříšení těla, přičemž víra v posmrtný život, jakkoliv chápaný, je ořesena méně. Vlivem demokratizace v tomto období narůstá význam občanských pohřebních spolků.

Ve druhé polovině 20. století je ve společnosti věnována zvýšená pozornost době předcházející smrti – umírání, k němuž často nedochází v domácím prostředí. Ústavní a nemocniční zařízení v současnosti začínají nahrazovat občanská nebo církevní zařízení (*hospice). (Marie Dohnalová, Josef Unger)

smrt a pohřeb – *indická civilizace, nejstarší doklady o způsobech pohřbívání na indickém subkontinentu pocházejí z doby *mezolitu, kdy byla běžná *inhumace uvnitř sídliště, pod skalními *převisy či na volném prostranství. Většinou se pohřbívalo do podlouhlých *hrobových jam, kam bylo tělo zemřelého uloženo v natažené či částečně skrčené poloze. Přestože byly při výkopech spolu s kosterními pozůstatky nečistoty objeveny též *mikrolity, nelze je s jistotou označit za součást hrobové výbavy. O způsobu pohřbívání během protohistorického období (od poloviny 4. tisíciletí př. n. l.), kdy se v oblasti Poindí začala rozvíjet vyspělá městská *civilizace (tzv. *civilizace údolí Indu, podle prvního naleziště Harappy nazývaná též harappsou), svědčí nálezy *kostrových i *žárových hrobů na pohřebištích umístěvaných zpravidla ve vzdálenosti 200–300 m od sídlišť. O moci a vlivu této kultury nejvíce vypovídají zejména archeologicky důkladně prozkoumaná velká *města *Móhandžódaró a *Harappa. V prostředí této civilizace se zatím nenalezla žádná královská *hrobka. V Harappě bylo severozápadně od *citadely odkryto pohřebiště z vrcholného harappského období (asi 2450–2150 př. n. l.) označované jako R 37, jež bylo zřejmě určeno pro řadové příslušníky *společnosti. Archeologové zde objevili obdélníkové *jámové hroby s kostrami v poloze na zádech, které ležely hlavou k severu a s obličejem obráceným k východu. Hrobovou výbavu tvořily keramické džbány, poháry, mísy a kuchyňské nádobí, kosmetické potřeby (měděné zrcadlo, tyčinka z antimonu), *náhrdelníky, náramky, *prsteny, nákotníky, náušnice a další šperky z mědi, steatitové pasty a perleti, potraviny (například drůbež), v jednom případě i lampa. Některé z hrobů byly dokola obloženy nepálenými cihlami, nad jinými byla z nepálených cihel vztyčena nevelká *mohyla. V dalším hrobě spočívalo tělo v rakvi, jejíž boční stěny byly zhotoveny z místního vonného růžového dřeva a víko z himálajského cedru (*Cedrus deodara*). Podle *statistiky provedené na základě vzorků z pohřebiště R 37 tehdejší obyvatelé údolí Indu většinou umírali ve věku mezi dvaceti až čtyřiceti lety, přičemž se nejčastěji dožívali přibližně třiceti let. V postharappsém období vystřídala městskou civilizaci v povodí Indu tzv. *kultura pohřebiště H* (1900–1500 př. n. l.), jejíž nositelé si stavěli obydlí z pálených i nepálených cihel, vyráběli tenkostěnnou, dobře

vypálenou keramiku a vedle *rýže pěstovali i několik druhů prosa. Sídliště této kultury pokrývají oblast západního Paňdžábu až po vyschlé řečiště Hákry a Ghaggaru. Na pohřebišti H, jež leží v sousedství pohřebišť R 37, vykopávky odkryly dvě vrstvy, vykazující řadu typologických odlišností: zatímco ve starší vrstvě II byly objeveny převážně kosterní hroby, zčásti s úplnými kostrami, zčásti s pozůstatky uloženými do keramických uren poté, co byla těla zemřelých na čas vystavena působení povětrnostních vlivů, v mladší vrstvě I se nacházejí výhradně *žárové popelnice hroby. Do keramických džbánů vysokých 25–60 cm byly shromážděny spálené kosterní pozůstatky nezřídka více osob, nejčastěji dospělých a dětí, spolu s *kostmi ptáků a hlodavců; urny neobsahují žádné artefakty. V Móhandžódaru na rozdíl od Harappy samostatné pohřebiště chybí a dosud se podařilo objevit kosterní pozůstatky jen asi čtyř desítek jedinců. Naproti tomu byl nalezen větší počet tzv. postkremačních uren, jež možná hrály určitou roli v *pohřebním ritu, avšak většinou obsahují zvířecí kosti, zrnka obilnin, pečetidla, terakotové hračky, kousky *rohovce, dřevěné uhlí a popel, pouze v jediném případě i lidské ostatky. Kromě neúplných kosterních pozůstatků odkrytých v sídlištních vrstvách v zastavěné části města byly ve svrchních vrstvách Móhandžódara objeveny čtyři skupiny koster, jež podle některých badatelů svědčí o posledních chvílích města. Jejich rozmístění nasvědčuje tomu, že šlo o oběti násilného přepadení či masakru, jejichž mrtvoly byly ve spouště trosek spěšně zakryty bez pohřebního obřadu. O jedné skupině devíti koster (oblast DK-G, blok 10A, tzv. skupina z Dlouhé uličky) se podle polohy těla a nezhojených zranění soudí, že smrt nastala v důsledku vražedného útoku, avšak přítomnost dvou úplných sloních klů a dalších artefaktů nenasvědčuje tomu, že by se jednalo o oběti loupeživého nájezdu. Nepohřbená zůstala těla dvou osob, jež zřejmě zemřely násilnou smrtí na schodišti vedoucím ke studni umístěné pod úrovní ulice (oblast DK-G, blok 8A). Původní předpoklad, že narychlo pohřbené či nepohřbené kosterní pozůstatky označují dějiště hromadných tragedií či masakrů, souvisejících s útoky nově příchozích *Árjů, se ukázal jako krajně nepravděpodobný; vylidnění a zánik Móhandžódara se datuje kolem roku 1900 př. n. l., zatímco střety Árjů s nepřátelskými *kmeny popisované ve *védách se zřejmě odehrávaly o více než půl tisíciletí později, kostry ve většině případů nevykazují smrtelná poranění a překonaná je i starší hypotéza o zániku harappské civilizace v důsledku árijské invaze.

S předpokládaným tažením Árjů přes Kavkaz do Indie (kolem roku 1500 př. n. l.) bývá spojován výskyt *dolmenů – jednoduchých čtyřbokých komor z pískovcových desek, někdy s okrouhlým otvorem (nebo jednou vynechanou stěnou), do nichž se ukládal popel zemřelých. Žárový pohřeb souvisí s upanišadovým učením *védského bráhmanismu Árjů. Ten se stal počátkem nové fáze ve vývoji indické společnosti. Tvoří základ víry v *reinkarnaci, v existenci nesmrtelné duše, jež po smrti fyzického těla přechází v nepřetržitě koloběhu životů, zvaném **sansára*, do jiné tělesné schránky. Podle učení *upanišad existuje v našem neustále se měnícím a vyvíjejícím *vesmíru jen jediná neproměnná a věčná realita („Nejvyšší duch“, svrchované jsoucno, absolutno), která je základem všech existujících živých bytostí. Tento duchovní princip, nazývaný nejčastěji **brahma* nebo *paramátman*, prostupuje vším na *světě, a v podobě individuální duše (*átman*) je přítomen i v každém člověku a jiných živých tvorech. Podobu dalšího života podmiňuje chování člověka v předchozí existenci, souhrn dobrých i špatných skutků – *karmanů*. Koloběh životů nemusí být nezbytně *údělem lidského átmanu navždy, je možné jej ukončit a vysvobodit duši z nutnosti neustále se přerozovat.

Přímým pokračováním védských upanišad jsou tři velké náboženské systémy: *buddhismus, *džinismus a *hinduismus. Zakladatel džinismu *Vardhamána Mahávíra zvaný *Džina (Vítěz) zemřel dobrovolnou smrtí *hladem kolem roku 468 př. n. l. Tento vrcholný a konečný projev mnišského zřeknutí se světa, asketického neulpívání, džinisté nazývají *sallékhána*. Domnívají se, že *rituální *sebevražda vylepší stav duše v jejím příštím zrození a přiblíží ji ke konečnému odpoutání se od hmoty. Podle tradice je vhodným místem pro

vykonání tohoto činu „Malý vrch“, ležící v jihoindickém státě Karnátaka. Nachází se v hlavním poutním místě džinistické *sektu digambarů, kterým je Šravana Belgola („Bílé jezírko asketů“) a sousedí s tamějším „Velkým vrchem“. Zdejší dominantou je osmnáct metrů vysoká socha Gómatěšvary, který byl údajně prvním člověkem, jenž došel vysvobození (**mókša*) z cyklu života a smrti. K běžným rituálům prováděným u smrtelného lože džinistů patří opakování posvátných slabik – *manter. Ještě předtím, než je tělo spáleno, probíhá období *meditace pro mír v duši, *kázání o současné podstatě světského života a rady pozůstalým, aby nepociťovali zármutek nad odchodem duše, která se zrodí v novém těle. Na indickém subkontinentu je popel zemřelého rozptýlen v blízké posvátné řece, nebo v případě, že zde není vhodný vodní tok, je uložen do jámy. Odchod duše v okamžiku smrti je součástí džinistického nazírání na svět, v němž je pojetí duše myšlenkou, která existuje ve všech lidských bytostech, zvířatech, hmyzu, rostlinstvu, a dokonce i v zemi, kameni, ohni a vzduchu.

Zakladatelem buddhismu se stal Džinův současník – *Buddha. V *théravádském buddhismu, který nalezneme v jižních částech Asie, v doktríně zvané *anátman* („neduše“), se zdůrazňuje, že zde není trvalá entita, která přetrvává z jednoho života do dalšího. Když jeden člověk zemře, nový je zrozen, obvykle do nepozemské sféry existence, po níž později následuje nová pozemská bytost. Současní buddhisté praktikují pohřbívání spálených i nespálených těl, ale preferovaným způsobem je *kremace. Její příprava je u théravádských buddhistů doprovázena zpěvem *kněží, jenž má pomoci uvolnit pozitivní energii ztrácející se ze zemřelého. Kněží přicházejí na pohřeb společně s rodinou a jsou obdarováni jídlem a svíčkami. Jimi si získávají důvěru, která napomáhá ještě prodlévající duši zemřelého. Tento způsob je posilován faktem, že samotné Buddhovo tělo bylo spáleno. Buddha ve své smrti dosáhl úplného vysvobození (**nirvána*); podle tradičního podání se tak stalo v Kušínagaře, kde byl i zpopelněn. Ostatky byly rozděleny do osmi částí a byly zastavěny do osmi *stúp v různých oblastech Indie. Kremace tedy umožňovala větší škálu připomínání smrti než kostrový pohřeb. Stúpy bývají považovány za *symboly cesty ke spáse. Velká stúpa v Sánči je nejúplnějším a nejreprezentativnějším příkladem stavby tohoto typu. Menší sousedící stúpa je místem uložení ostatků nejméně tří generací proslulých buddhistických mistrů. V Indii dominovaly buddhistickému stavitelskému umění přibližně do 8. století n. l., dokud se *náboženstvím většiny vládnoucích dynastií nestal hinduismus.

K hinduismu se dnes hlásí více než 80 % z jedné miliardy obyvatel Indie. Od dob *Rgvédy (asi 1200 př. n. l.) jsou známy žeh i pohřeb do země a oba způsoby se v současném hinduismu praktikují; zcela však převládá kremace. K pohřbívání do země dochází převážně u nižších kastovních skupin, zejména na drávidském jihu a také u *svatých mužů a dětí mladších tří let. Podle hinduistické tradice se při *početí nového života ze semene otce vytvářejí kosti a z krve matky měkké *tkáň embrya, do něhož lebečními švy na temeni vstupuje duše a které je v žáru mateřského lůna „dopečeno“. Po smrti naopak žár pohřební hranice odděluje maso od kostí a rituály osvobozují duši na její pokračující cestě koloběhem životů (*sansára*). *Oheň sám je médiem, jehož prostřednictvím je tělo nabídnuto *bohům jako způsob poslední oběti, a také jako prostředek, který duši přenesení do nové formy existence. Na přípravu pohřební hranice se používá 300–400 kg dřeva. Odhaduje se, že každoročně tak při tradičním způsobu pohřbívání žehem padne na palivové dříví 1500–200 km² lesa, a proto *úřady propagují využívání služeb elektrických krematorií. Ortodoxně smýšlející hinduisté však stále dodržují tradiční rituál. Chudý člověk má hranici z obyčejného dřeva, bohatý ze santalového. Pohřební hranice je zpravidla umístěna na břehu řeky nebo rybníka. Kremace se tradičně nekoná po západu *slunce. Když člověk zemře večer nebo v noci, u mrtvého těla se zapálí lampička, vonné tyčinky a pozůstalí při něm v modlitbách a odříkávání svatých textů probděl celou noc. Některý z příbuzných nebo příslušník kasty zemřelého se musí neustále dotýkat buď jeho samotného, nebo úmrtní rohože či *már, aby bránil v přístupu zlým duchům. Doteku člověka

z nižší kasty je nutno zabránit, aby *kasta zemřelého zůstala neposkvřena až do jeho proměny v popel. Po obvyklých očišťujících obřadech, jako je například barvení nehtů, holení apod., se tělo omyje studenou vodou, na čelo se udělá posvátné znamení a syn na zesnulého nasype rýži a *betel. Potom se mrtvé tělo zahalí do nové plachty nebo *oděvu. Jeho barva se liší například podle věku, pohlaví a postavení. Mrtvou ženu obléknou do jejího obyčejného každodenního šatu a podle možností rodiny ji pomažou santalovou pastou, bílou hlínou z Gangy, jasmínovým olejem smíchaným se šafránem nebo růžovou esencí. V průběhu všech těchto úkonů se odřikávají mantry. Zesnulého naloží na nosítka, která nesou čtyři nosiči. V čele průvodu jdou hudebníci troubící na lastury, za nimi nejbližší příbuzní a za nosítky ostatní přátelé a známí. Všichni provází zesnulého bosí, s obnaženými hlavami a cestou zpravidla volají: *Rám nám satja hai* („Rámovo [= boží] jméno zní pravda“). Cesta od domu na místo spalování se rozdělí na tři části. Na konci každého úseku se průvod zastaví a synové a příbuzní chodí okolo těla a znovu odřikávají mantry. Na cestu kladou vařenou rýži, oběť cestě, pro naklonění zlých duchů. Odnesení těla na spalovací ghát je povinností synů. Mají je nést hlavou směrem k řece a vzývat přitom boží jména. Před márami zasloužilých osobností kráčívají ještě zpěváci hinduistických litaní – *sankirtanů*. Když pohřební průvod dorazí na určené místo, hranice se pokropí vodou a hodí se na ni drobný peníz, který symbolizuje koupí místa na spálení. Na spalovacím ghátu je tělo podrobena symbolické koupeli tím, že je polito vodou z Gangy, a zabaleno do pruhu nové nesešivané látky. Pak je položeno na hranici hlavou k severu. Hranice je ozdobena věnci květů. Nejbližší příbuzný, nejstarší syn, nejmladší bratr nebo manžel, vloží do očí, nosních dírek, uší a úst rozpuštěné máslo, na tělo položí usušený kravský trus s neloupanou rýží. Pozůstalí potom uchopí do ruky svazek hořících proutků a sedmkrát obejdou hranici. Poté nastane vrcholný okamžik obřadu. Nejstarší syn se hořícím svazkem třikrát dotkne úst zemřelého. Pak už je zažehnuta hranice. Nejstarší syn uprostřed spalování rozbije bambusovou holí nebožtíkovu lebku, aby usnadnil odchod duše z těla. Ve chvíli, kdy hranice dohořívá, má do ní každý z pozůstalých hodit ještě posledních sedm kousků dřeva. To, co po kremaci zbude, odnese pak nejstarší syn v hliněné nádobě ke Ganze a vše ponoří do jejích vln. Místo kremace pak rituálně omyje vodou z Gangy, přinesenou v nové hliněné nádobě. Tu potom na místě rozbije. Stejně jsou zničeny všechny věci, jichž se použilo k upravení mrtvého. Poté se pozůstalí pokropí vodou, přejdou okolo svazku darbhové trávy a větviček fíkovníku, které drží v rukách kněz *puróhita*, a na okamžik vzhlednou k slunci. Nato se znovu pokropí vodou a odejdou do řeky nebo rybníka vykonat očištnou koupel. Musí se při ní do posvátných vod ponořit celí, včetně hlavy. Synové a vdova si potom oblečou bílé oděvy. Pro ně i pro ostatní rodinu nastává údobí smutku, čas odřikání v jídle i v tělesném pohodlí. Smuteční shromáždění se rozejde a po několik následujících dní se schází v domě zesnulého. Vdova od této chvíle chodí bez svatebního náhrdelníku, má oholenou hlavu a nosí bílé *sári*. Pokremační obřady vede obětník pohřebního ritu – *mahábráhman*. Mezi ostatními bráhmanskými kněžími zaujímá nejnižší postavení. Reprezentuje zlého ducha *prétu*, přijímá za něj obětiny, dary i peněžité odměny. Nejdůležitější obětinou posmrtných obřadů jsou *pindy*, kuličky potravinových ingrediencí, sloužící jako potrava zemřelému – v pokremačním stadiu to znamená, že se jimi vytváří jeho mimozemské tělo, v němž vstoupí do tzv. „nebe otců“. Jde tu o přeměnu potenciálně škodlivého *prétu* v blahodárného *pitra*. Časově se toto období kryje s obdobím *ášauča*, obdobím smutku. Nejdůležitější obřad tohoto rituálně „nečistého“ období se nazývá *šráddha* a je to první posmrtný obřad konaný v domě zemřelého. Zakončením období *ášauča* obřady za zemřelého nekončí. Nejbližším pozůstalým v pravidelných periodách vyplňují prakticky celý život. V poslední den období *ášauča* přichází rodinný lazebník, aby ostříhal a upravil přerostlé vlasy, vousy a nehty rodinných příslušníků. Ti se slavnostně vykoupou a oblečou nové, vyprané a nesešivané oděvy, muži *dhóti* a ženy *sári*.

Moderní doba soustřeďuje pokremační obřady do pouhých několika dnů. Jsou vyplněny především *půsty či různými omezeními v jídle, spánku, *hygieně, koupání, odpočinku, odívání, obouvání atd. Z původních celoročních restrikcí rodinného života se i v méně nábožensky založených rodinách dodržuje zákaz svateb, zejména u synů. Celý rok se v rodině nekoná ani žádný jiný obřad životního cyklu, jako je například *iniciace hochů, a neslaví se žádný výroční *svátek bohů. Synové po celý rok po úmrtí rodiče zachovávají půst jedenáctého dne v každé měsíční fázi, tedy zhruba jednou za dva týdny. Tento půst se nazývá *ékadaší* („jedenáctý“). Během prvního roku by se měla konat menší *šráddha* každý měsíc, v mnohých rodinách se dvanáct měsíčních obětí nahrazuje jednou velkou výroční *šráddhou*, skládající se z dvanácti částí. Každý další rok se potom *šráddha* i s pohoštěním kněze opakuje ten den, ve kterém podle *lunárního kalendáře rodič zemřel. V hinduistickém kalendáři je věnována první tmavá polovina měsíční fáze („fáze otců“) obětem za předky. Během ní se nesmějí konat žádné blahodárné obřady, zejména ne obřady životního cyklu. I narození v této době bývá považováno za neblahé.

S hinduistickým pohřbíváním se pojí určitá specifika, jako je **satí*, v minulosti praktikovaný *zvyk „věrné“ vdovy zemřít na pohřební hranici společně se zesnulým manželem. Nejstarší historické svědectví o upálení vdovy pochází z roku 510 v podobě nápisu na kamenném sloupu v okrese Ságar ve střední Indii. Práví se zde: „Vstoupil na nebesa a jeho věrná, oddaná, milovaná a krásná choť ho následovala na pohřební hranici.“ *Satí* bylo zakázáno nařízením britské koloniální správy v prosinci 1829, ale přežilo v indických knížecích státech do pozdních 80. let 19. století, kdy bylo do značné míry vymýceno, ačkoliv extrémně vzácné případy přetrvávají dodnes.

Islámští dobyvatelé Indie si uchovali pohřební ritus své civilizace (*smrt a pohřeb – *islámská civilizace) a v době svého panství vytvořili pro své vládce monumentální *mauzolea, z nichž nejpůsobivější jsou Tádž Mahal v Ágře nebo Akbarova hrobka v Sikandře.

Zvláštní způsob pohřbívání praktikují v Indii *Pársové, náboženská *menšina (dnes představují 0,01 % populace) íránského původu, kteří přišli do Indie asi v 8. století n. l. V *pársismu, navazujícím na starověký *mazdaismus a *zarathuštrismus, je smrt ve všech svých podobách zbraní *zla, jíž se zlo snaží zničit vše dobré, co stvořil Bůh. Zlo je přítomno také v každé nečistotě – v rituálním i fyzickém smyslu slova. Protože lidské tělo je dílo Boží, je nutno je uchovávat v čistotě. Všechno, co jakkoliv souvisí se smrtí nebo je považováno za odumřelé, například vytrysklá *krev nebo odstřižené vlasy, je nečisté, a tedy nebezpečné. Zpravidla hned po smrti je zesnulý dopraven na pohřebiště a nosiči mrtvých jej odnesou do „věže mlčení“. Pohřebnímu průvodu bývá přítomen pes, který je v *Zarathuštrově tradici spojencem člověka schopným vidět smrt a střežit ho před ní. Zesnulý je na věž uložen tak, aby na něj nebylo odnikud vidět. Nosiči jej přenechají supům a odejdou. Zatímco supi konají své dílo, pozůstalí se modlí v blízkosti věže. Po čase, když kosti zbělí sluncem, jsou sebrány a uloženy do společného hrobu. (Jan Filipický)

smrt a pohřeb – *islámská civilizace, podle islámské *eschatologie je duše po celý pozemský život pod silným vlivem těla. Od tohoto vlivu se osvobozuje pouze ve spánku a ve smrti. Podle islámské víry vyjímá po smrti *duši z těla na Boží pokyn anděl smrti Azrá'il. Pro duše spravedlivé proběhne toto oddělení hladce, avšak hříšné duše budou odtrženy násilně. Krátce po smrti uvítají ctnostného člověka v *hrobě andělů, zatímco nevěřícímu se dostane jen ohybných a odpudivých tvorů. Hrob věřícího se změní ve svěží zahradu, hrob nevěrného je však naplněn sedmihlavými hady. První noc po *uložení těla do hrobu se musí duše zemřelého podrobit soudu. Ten má podobu výslechu, který provádějí andělé Munkar a Nakir. Jestliže duše zemřelého vyzná, že není božstva kromě *Boha a *Muhammad je jeho *prorok, je hrob osvětlen a zvětšen na 70x70 loktů. V těchto snesitelnějších podmínkách bude duše zemřelého spát až do všeobecného vzkříšení, kdy se znovu sjednotí se svým hmotným tělem.

Pokud však zesnulý ve výslechu s anděly neuspěje, bude uvržen do hrobu tmavého a úzkého, plného hadů, pavouků, štírů a vůbec všeho, co nenáviděl ve svém pozemském životě. Bestie, která nevidí, neslyší a nemluví, začne mrtvého trýznit železným bičem a nevyslyší jeho nářků o smilování. Takto bude nevěřící trpět až do dne vzkříšení. Čekání na *poslední soud tak bude duším spravedlivých připadat jako okamžik, ale nevěřícím jako celá *věčnost.

Tradiční islámský *pohřební ritus je prostý, skromný a jednoduchý. Je téměř stejný pro muže i ženy a nemělo by při něm být zohledňováno sociální postavení zemřelého. Měl by být také rychlý. Mrtvý by měl být pohřben ve stejný den, kdy zemřel. Je ovšem zakázáno pohřbívát při východu, zenitu a západu *slunce. Také po západu slunce se žádné pohřby nekonají.

Když *muslim umírá, měl by být obklopen věřícími, kteří by měli jeho myšlenky obracet k *Alláhovi a jeho milosrdenství. Povzbuzují umírajícího, aby obrátil hlavu směrem k *Mekce a pronesl vyznání víry. V žádném okamžiku by neměl umírající zůstat sám. Umírajícímu se často recituje 36. *súra *koránu, která líčí konec života a přechod do jiného světa.

V okamžiku smrti je muslim zbaven všech závazků, kterým již nemůže dostat. To se týká zejména závazků rodinných. Pozůstalý se tak opět stává ženichem či nevěstou a může vstoupit do nového *manželství. Zemřelému jsou zavřeny oči a tělo je přikryto čistou pokrývkou. Pozůstalí by neměli dávat najevo přílišný smutek například hlasitým nářkem a lkaním. To podle muslimské víry způsobuje zemřelému *utrpení. Následuje příprava zemřelého na pohřeb. Ta zahrnuje rituální omytí a zabalení do bílého *rubáše. Omývání jsou všichni zemřelí kromě tzv. *suhádů*, tedy mučedníků, kteří zemřou v boji za Alláha. Ti jsou pohřbeni tak, jak zemřou, neboť podle muslimské víry jdou rovnou do nebe, kde jejich tělo omývají andělé.

Ostatní zemřelí jsou svlečeni a přikryti bílou látkou. Pak následuje rituální omytí. Je velmi přesně stanoveno, kdo smí koho omývat. Ženu může omývat pouze žena nebo její manžel. Muže pouze muž či jeho manželka. Děti mohou být omývány jak muži, tak ženami. Při omývání je u mužů zakryta zóna od pupku ke kolenům a u žen od ramen ke kolenům. Tato látka se nesmí odstranit a omývá se tak, že se ruka vsune pod plátno. Ruka je navíc omotána látkou, aby nedošlo k přímému kontaktu se zemřelým. Nejprve je omyta hlava, následuje pravá strana těla a nakonec levá strana. Omývání se opakuje třikrát, pětkrát či sedmkrát podle potřeby. Voda by měla být vlažná, aby nezpůsobovala nepohodlí zemřelému. Při závěrečném omytí je voda zpravidla parfémována.

Po omytí následuje zabalení do čisté bílé látky. Postupy zavinutí se liší u mužů a žen. U mužů jsou použity 3 pruhy látky, u žen pět. Látka přesahuje tělo zemřelého asi o třicet centimetrů u hlavy i nohou. Ještě před zabalením jsou z tohoto rubáše utrženy úzké pruhy látky. Ty jsou po zavinutí uvázány nad *kotníky, nad koleny, kolem boků, kolem pasu, pod rameny, na krku a nad hlavou zemřelého. V tomto stavu je tělo zemřelého připraveno k pohřbu.

Následují modlitby za zemřelého (*Salat-ul-Janazah*). Tento obřad se většinou nekoná přímo v mešitě, ale často venku pod širým nebem. Na místo obřadu nesou muži mrtvého na nosítkách nebo na márách. Shromáždí se islámská *komunita a modlí se za odpuštění a Alláhovu milost pro zemřelého a všechny mrtvé muslimy. Modlitby vede nejbližší *příbuzný zemřelého (syn, bratr, otec) nebo *imám. Přítomní vytvoří minimálně tři řady obličejem směrem k *Mekce. V první řadě stojí muži, za nimi děti a v poslední řadě ženy. Po společných modlitbách je tělo opět uloženo na *máry a připraveno k pohřebnímu *procesí na *hřbitov. Při cestě na hřbitov krácejí účastníci procesí před márními, nebo vedle nich. V průběhu cesty účastníci mlčí, nebo se tiše modlí. Jsou zakázány hlasité projevy či hudba. Zatímco pohřebního obřadu se účastní všichni členové islámské komunity, nebo alespoň jejich zástupci, vlastního pohřbu se mohou účastnit pouze muži. Tělo zemřelého je doneseno

k předem připravené hrobové jámě. Jáma bývá hluboká 1,5 až 2 metry (hluboká jako je výška zemřelého); její dno není rovné, ale podélně uprostřed je jakýsi schod, což je proto, aby mrtvý neležel přímo na zádech, ale byl mírně nakloněn na pravý bok.

Tělo v rubáši je pomalu spuštěno do jámy a uloženo tak, aby tvář mrtvého směřovala k Mekce. Vlastní spuštění těla provádějí příbuzní muži zemřelého. Ti, kdo vkládají mrtvého do hrobu, by se měli den před obřadem zdržet všech sexuálních aktivit. Hlava může být podložena kamenem, prknem, nebo hroudou hlíny. Je zakázáno vkládání jakýchkoliv předmětů nebo *milodarů do hrobu zemřelého. Je ovšem možné zemřelého pokrýt dřevěnými prkny či kameny, aby hlína vhažovaná do hrobu nedopadala přímo na jeho tělo. Každý z přítomných může do hrobu vhodit tři hrsti zeminy. Zbytek je zasypan hlínou, která zbyla po vykopání hrobu. Hrob může být označen prostým kamenem nebo dřevěnou deskou. To se dnes dělá spíše pro evidenci o existenci hrobu. Dříve se hroby vůbec neoznačovaly. Jakékoliv záznamy chyběly proto, neboť se předpokládalo, že *informace o *identitě zemřelého bude předávána těmi, kteří budou chodit jeho hrob navštěvovat.

Muslimové neznají fenomén smuteční hostiny. Po pohřbu zůstávají nejbližší pozůstali několik dní doma, kde se o ně stará vzdálenější rodina. V tuto dobu přijímají smuteční návštěvy a kondolence. Je povinností dobrého muslima kondolovat rodině zemřelého. Kondolence probíhají zpravidla v průběhu tří dnů po pohřbu.

Pohřební ritus by měl být v celém muslimském světě uniformní. Vyskytuje se v něm však řada odchylek, které jsou dány mnoha faktory. Jsou to zejména expanze *islámu mimo Arabský poloostrov a následující ovlivnění pohřebními praktikami jiných kultur a také přežívání předislámských *tradic a *zvyků. V neposlední řadě je to i touha vyjádřit bohatství, moc či *autoritu a to jak světskou, tak *sakrační. V současné době jsou muslimové také nuceni dodržovat legislativu jednotlivých států, na jejichž území se muslimský pohřeb koná (například v České republice je zakázáno pohřbívání zemřelých bez rakve).

Za raného islámu se hroby neoznačovaly vůbec, nebo se zasypaly hromadou kamení. Místo pohřbu neměla být věnována větší pozornost, jelikož ve smrti jsou si všichni rovni. Přesto se však postupně rozšířilo používání *pomníků, *náhrobků, hrobek a *mauzoleí. V celém islámském světě se nachází mnoho objektů, které označují místa posledního odpočinku osob zaslužilých, proslulých bohabojným životem, mučednickou smrtí, významným činem, či vznešeným původem.

U *ší'itů patří k nejvýznamnějším *hrobka jejich mučedníka Husajna, prvního imáma Alího a mnohé další. Pohřeb na hřbitově v okolí některého z těchto významných středisek, nebo přímo ve *svatyni mučedníka je považován za čestný a do svatyní nejvýznamnějších mučedníků jsou těla k uložení přivážena z veliké dálky.

U *sunnitů je zase rozšířen kult *světců. Svatost muslimských světců nespočívá přímo v jejich osobách, nýbrž v duchovní moci a požehnání, kterými je obdařil *Bůh. Věřící si přicházejí světcovu přízeň a přimluvu u Boha vyprosít k jeho hrobu, neboť věří, že právě tam se zdržuje jeho duchovní síla (baraka). Existuje mnoho hrobek světců. Nejčastější jsou jednoduché hrobky kopulovitého tvaru (kubby). Ty jsou stavěny z různých materiálů – od nejprostších k nejhonosnějším. Kromě těchto jednoduchých hrobek existují i celé hrobové komplexy. V těch bývá centrálně uložena hrobka světce a kolem jsou pohřbeni jeho stoupenci a následovníci. Součástí může být i *mešita, veřejné lázně, kuchyně, knihovna a ubytovací zařízení pro poutníky. Výstavné hrobky a mauzolea ovšem nebyly stavěny pouze pro mučedníky a svaté. Stavěli si je také světští panovníci, aby demonstrovali svou moc a bohatství. Asi nejkrásnější stavby tohoto druhu najdeme v Indii. Reprezentují je zejména hroby dynastie Mughalů, z nichž nejproslulejší je světoznámý Tádž Mahal (v letech 1631–1648 jej stavělo na 20 000 dělníků). Jedná se o hrobku ženy šáha Šahdžahána postavenou na předměstí Ágry, tehdejšího hlavního *města mughalské říše.

Odchytky v pohřebním ritu jsou i v přítomnosti milodarů v hrobech. Podle tradičního ritu by v hrobech muslimů neměly být žádné milodary bez ohledu na sociální postavení zemřelého. V praxi však docházelo k porušování tohoto pravidla. U *beduínů z východních provincií Egypta bylo zvykem pohřbit s mrtvým jeho meč, opasek a *turban. V jiných oblastech Egypta (v Kossaimá) se mrtvému na jeho hrobě ponechávaly košile, pokrývka hlavy, dýmka a bič na *velbloudy. Další případy milodarů v hrobech byly zaznamenány například na Madagaskaru či v Palestině.

Odchytky se objevují i v zacházení s tělem zemřelého a počtu pohřbených do jednoho hrobu. Z Číny jsou známy případy, kdy byl mrtvý umístěn do hrobu v poloze vsedě. Na Malawi bylo součástí přípravy těla zemřelého vyříznutí otvoru do krku a odstranění střev. V Palestině a v severní části Pákistánu byly používány společné hroby, do nichž bylo uloženo více osob. Tyto praktiky ovšem porušují islámské učení a jsou patrně pozůstatky přžívání předislámských zvyklostí a lokálních tradic. Pohřební ritus v islámském světě je tedy přes jeho původní jednoduchost a uniformnost poměrně rozmanitý a často bývá přizpůsoben místním poměrům či zvyklostem. (Tomáš Mořkovský)

smrt a pohřeb – *japonská civilizace, představitelé nejstarší *kultury džómonske (8000 př. n. l.–300 př. n. l.) žili zpočátku v *jeskyních, později v malých osadách při pobřeží a na návrších. Kultura je známa figurkami *dogú*, předpokládá se, že se jedná o hračky, *talismany, nebo zobrazení *bohů. Na konci tohoto období bylo *zvykem ukládat nebožtíka do keramických nádob.

*Kultura jajoiská (3. století př. n. l.–3. století n. l.) je spojena s keramickými nádobami a kovovými předměty z *bronzu a *železa, typické jsou bronzové zvonce *dótaku*. Pohřební *keramiku představují velké nádoby s širokými hrdly, které sloužily jako pohřební schránky.

Mohylová *kultura (3.–7. století) nese název podle typických hrobek – mohyl (*kofun*). *Mohyly jsou různých rozměrů a typů: kruhové (*empun*), čtvercové (*hófun*) a tvaru klíčové dírky (*zempó-kóen-fun*). Malé *hrobky místních velmožů se objevily na severním Kjúšú již na konci období Jajoi. Z konce 3. století pocházejí první náhrobní mohyly kruhového půdorysu, které využívají přírodních pahorků či terénních vyvýšenin. Dřevěné rakve byly uloženy do pohřebních kobek vyhloubených v zemi, a ty byly následně zakryty balvanem nebo zahrnuty zeminou. Od druhé poloviny 4. století se v oblasti Kinai začaly budovat obrovské hrobky typického půdorysu, který připomíná klíčovou díрку. Mohyly kruhového a čtvercového tvaru mají v průměru pod 50 metrů. Délka mohyl tvaru klíčové dírky se pohybuje přibližně od 100 do 475 metrů. Na exteriéru *zempó-kóen-fun* lze pozorovat *tukuridashi*. Je to vycínající plošina, která se připojuje ke krku mohyly (úzké části), má obvykle polokruhový nebo čtvercový tvar. Často je *zempó-kóen-fun* obklopena vodním příkopem (*shugo*), některé velké mohyly mohou být chráněny dvěma a více vodními příkopy. Uvnitř *kofun* se nacházela *rakev, která mohla být z různých materiálů (dřeva, kamene atd.) a mohla mít různý tvar (tvar domu, střechy, lodky). Kamenná komora uchovávala a chránila rakev. Rozlišují se dva typy pohřebních komor. První je tzv. „šachtový“ či „jámový“ typ, kde byl v komoře uchován pouze jeden mrtvý. Ten byl pohřben v rakvi a komora byla úplně zavřena stropními kameny. Druhým typem byly tzv. „jeskynní“ komory, které mohly pojmout více než dvě rakve a měly kamenné dveře, které se mohly znovu otevřít nebo zavřít a chodbu, která vedla ven z mohyly. Stejnou funkci jako pohřební komora mělo i *kaku*, které na rozdíl od pohřební komory nemělo například tak velký prostor mezi rakví a stropem. Souvislost s vnitrozemskou kulturou naznačují předměty uložené v hrobkách, které byly importovány, nebo mají korejskou či čínskou předlohu. V *hrobech se kromě rakve nacházely hliněné sošky, nádoby, zrcadla, předměty každodenní potřeby, *zbraně, *šperky a doplňky z nerostů, *dřeva, *kovu a *keramiky. Vázy, které se nacházely v hrobkách, měly tvar a dekor velmi podobný keramice kultury Jajoi, jejich zpracování má však mnohem vyšší úroveň. Kolem hrobek byly do země zapuštěny četné duté hliněné sošky *haniwa*. Bohatě zdobené hrobky pocházejí zejména z 5. a

6. století a nacházejí se v Kjúšských prefekturách Fukuoka, Saga, Kumamoto a Óita, ale i v jiných oblastech Japonska. Jsou obvykle zdobeny geometrickými vzory, vzory kapradin, mořských vln, *mečů či *štítů. Za zmínku stojí Takamacuzukova hrobka (*Takamatsu Zuka kofun*), která se nachází v Asuce v dnešní prefektuře Nara. *Mohyla byla postavena na přelomu 7. a 8. století. Její stěny jsou uvnitř bohatě zdobeny. Na východní stěně bylo vymalováno *Slunce zlatými lístky a *Měsíc stříbrnými. Na stěnách byli zobrazeni sluhové a manželky v *oděvech, které byly tehdy běžné na asijské pevnině. Ti se měli starat o zemřelé. Čínský vliv je patrný v dalších zobrazeních – černé želvy severu (zimy), azurového draka východu (jara), bílého tygra západu (podzimu) a jižní stěnu zdobí červený pták jihu (léta). Tyto postavy souvisejí s čínskou *mytologií a astronomií. Výzkum odhalil, že strop mohyly je ozdoben kolečky ze zlatých lístků o průměru přibližně 1 centimetr. Kolečka tvoří shluky, které jsou spojeny červenými liniemi. Jedná se o zobrazení hvězdné oblohy.

Prvním panovníkem, jehož ostatky byly spáleny, byla císařovna Jito (7.–8. století). Její spálené pozůstatky byly pohřbeny v *mauzoleu jejího manžela, císaře Tenmu. Podle záznamů z období *Kamakura byly císařovy pozůstatky uloženy v lakované urně, zatímco ostatky Jito spočívaly ve stříbrné urně.

V 6. století se do Japonska dostává *buddhismus a jeho mnišská obec přebírá zodpovědnost za pohřební obřady a uchovávání památek zemřelých.

Nedílným aspektem feudálního Japonska (1192–1868) bylo **seppuku* (japonský formální výraz pro *rituální *sebevraždu – *hara-kiri* [*har-rah-keeree*]). Vychází ze samurajského *kodexu bushido. V roce 1663 přijala šógunátní *vláda *edikt, který rituální sebevraždu zakazoval, přesto tento druh sebevražd v Japonsku dlouho přetrvával. *Seppuku* bylo pro *samuraje demonstrací cti, odvahy, oddanosti a morálního charakteru. Samuraj spáchal *seppuku*, aby ukázal opovržení nepřítelem, nebo dal najevo protest proti nespravedlnosti, aby poukázal na nemoudrou a hanebnou činnost. Stejně tak mohla být tímto způsobem odčiněna potupa nebo porážka. Jiným důvodem pro spáchání *hara-kiri* bylo nařízení samotného pána. Na válečném poli bylo *hara-kiri* provedeno velmi rychle s malou formální přípravou. Při jiných příležitostech, zvláště jednalo-li se o nařízení pána, byla obřadná sebevražda záležitostí připravenou do nejmenších detailů. Důležité bylo zejména místo vykonání. Byly to většinou *chrámy (ale ne šintoistické), zahrady, *vily a interiéry domů. Odsouzený, který se dostavil na místo, se uklonil přítomným, poklekl na šarlatové pokrývce, a pak mu byl přinesen krátký *meč (*wakizaši*). Mimo samotné oběti se činu účastnil i pomocník, který byl zodpovědný za useknutí hlavy oběti poté, co si rozřízla břicho. Byl to většinou blízký přítel nebo společník. Později se přípouštělo i pouhé vbodnutí meče a ihned useknutí hlavy. Rituál byl prováděn klidně a odvážně. Obecně i pod vlivem japonských *náboženství nemá sebevražda v Japonsku hříšný podtón.

S *buddhismem, který začal pronikat do Japonska od 6. století, přišla i *kremace, ale ani za 1500 let se *Japonce nepodařilo zcela přesvědčit, aby těla spalovali. S nástupem moderní doby a *industrializace se však situace výrazně změnila. Ještě v roce 1896 bylo spalováno pouze 25 % těl, kdežto v osmdesátých letech 20. století to bylo již 90 % a ve velkých *městech i 100 %. Dnes vyjde pohřeb v Japonsku přibližně na 2,3 miliony jenů, tj. asi 630 000 korun a rostoucí počet mrtvých umožňuje rozmach této oblasti služeb.

V současnosti bývá tělo mrtvého po smrti symbolicky umyto – tento *akt zahrnuje symbolické poslední pokapání vodou (*shini-mizu*) a koupání těla (*yu-kan*). Poté se vstupní otvory do těla zacpou gázou nebo *bavlnou, jsou zatlačeny oči a sevřeny ruce zemřelého. Na obličej je položena bílá látka. Zesnulí leží hlavou k severu (*kita-makura*) a obličejem k západu. Tělo zesnulého muže je obvykle oblečeno do obleku, zatímco ženy jsou oděny do kimona. Méně převládá zvyk, že tělo muže je oblečeno do formálního kimona. Oblečené tělo je přeneseno na místo, kde je držena čestná stráž, umístěno na suchém ledu před oltářem nebo v márnici. Blízcí *příbuzní jsou oblečeni do bílého kimona, zatímco vzdálenější do černého

smutečního oděvu. Tělo bývá uloženo pohřební službou do rakve spolu s tradičním bílým kimonem, kamašemi, sandály, papírovými penězi pro zesnulého, aby mohl zaplatit poplatek přes „Řeku tří pekel“, bílou stuhou na hlavu s trojúhelníkem uprostřed a věcmi, které zesnulý užíval za života a které mohou shořet. Příbuzní, kteří přicházejí na obřad, se při vstupu do domu nebo místnosti zapíší do návštěvní knihy a předají tzv. „kondolenční peníze“ (*koden*). U oltáře či na stole, kde leží rakev, je zapáleno *kadidlo. Příchozí se postaví před rakev, nebo si sednou na podušku před oltářem, ukloní se, zazvoní na zvonek na oltáři, vhodí kadidlový prášek do kadidlového ohně a modlí se. Poté kondolují členům rodiny, kteří sedí obyčejně okolo zesnulého, promluví s nimi a odejdou do místnosti, kde je již připraveno jídlo a pití. Buddhistický duchovní, který přichází ve smlouvenou dobu, přijde k oltáři, ukloní se, zazvoní na zvonek, zapálí kadidlo a začne recitovat *sútry. Mezitím členové rodiny podle hierarchie vstanou, přistoupí k rakvi, ukloní se, vhodí prášek do kadidla, ukloní se a vrátí se na své místo. Poté tento rituál podstoupí všichni přítomní. Na závěr se lidé postaví a rakev je v doprovodu členů rodiny odvezena do krematoria. Představitelé krematoria sdělí rodině, kdy si mají vyzvednout ostatky. Každý člen rodiny pak obdrží hůlky a pomocí nich vkládá *kosti do *urny. Když je urna plná, je uzavřena a zamotána do bílé látky. Urnu převezou domů a zde ponechají obvykle 49 dní. Tento zvyk se však různí v závislosti na náboženství a kraji. Někdy jsou urny přeneseny z krematoria rovnou na *hřbitov. Za mrtvého se slouží obřady s různou frekvencí, obvykle se důležité vzpomínkové obřady konají první, třetí, pátý, sedmý a třináctý rok po úmrtí.

Okinawa se svými pohřebními zvyky poněkud odlišovala od jiných oblastí Japonska. Bylo zde zvykem mrtvého pohřbit do 24 hodin a pohřbu se účastnily profesionální plačky. Pohřební průvod z domu nebožtíka na hřbitov vedl *kněz, který odříkával modlitby, za ním šli muži s praporci se jménem zemřelého a pohřební destičkou. Pak následovala nosítka, která byla nesena muži, nikoli však příbuznými, a žena rozhazující papírové květiny na cestu. Ženy, které se účastnily pohřbu, měly zahalenou hlavu. Děti se pohřbů neúčastnily, protože se věřilo, že neklidní duchové jim mohou uloupit duši. Rakev byla uložena v pravé části hrobu. Muži i ženy se v oddělených skupinách vraceli odlišnou cestou, aby zmátli ducha zemřelého, který by se chtěl vrátit. Jako očista sloužila *sůl, kterou se účastníci pohřbu posypali. Dříve pobývala po 49 dnů ve smuteční chýši u hrobu vdova zesnulého. Po 49 dnech smutku je obvykle, i v dnešní době, vyměněna bílá smuteční destička na oltáříku za červenou a zesnulý bývá nazýván jen posmrtným jménem nebo slovem označujícím příbuzenský vztah. Obvykle se po třech letech či později, po dalším úmrtí, odehrálo *senkocu* (omývání kostí). Tohoto úkonu se účastnili jen blízcí příbuzní a ostatků se mohl dotknout nejdříve syn zemřelého či manželka. Před světlem chráněná rakev s ostatky byla vynesena a měkké části mrtvého těla byly odstraněny velkými jídelními tyčinkami a holé kosti byly několikrát omyty ve vodě a naposledy v okinawském silném rýžovém víně (*awamori*). Nakonec byly kosti uloženy do urny (nejdříve kosti dolní končetiny a nakonec lebka, *očnice mrtvého byly obráceny ke dnu hrobu) a urna byla položena do levé části hrobu. Po *druhé světové válce se pohřební zvyklosti na Okinawě pozměnily ve prospěch kremace podobně jako v celém Japonsku. Okinawské hroby lze rozdělit na hroby ve tvaru želvího krunýře (*kakkóbaka*), hroby ve tvaru domů se sedlovou střechou (*hafubaka*) a hroby vyhloubené do tunelů ve svazích kopců (*horikomibaka*). Pohřební urny *džíšigame* se původně vyráběly ze dřeva či kamene, později z nepolévané keramiky a v novější době z keramiky glazované. Hrnčovitě a neglazované urny užívaly chudé vrstvy, zatímco bohaté vrstvy společnosti využívaly tvarované a glazované urny. Urny bývají zdobeny ornamenty lotosových květů, *reliéfy buddhistických *symbolů, *maskami *démonů a prohnutými těly ryb. Nejzdobnější a tvarově nejbohatší bývá uzávěr urny, na kterém je místo i pro jméno zemřelého.

V Japonsku je častá *víra v existenci tzv. duchovního obláčku (*hitodama*, anglicky: *spirit cloud*), který se má oddělit od těla po smrti jedince. Má se podobat mystickému mraku, ohni,

tryskající hvězdě nebo hejnu hmyzu. Většina Japonců věří, že v okamžiku smrti se od těla oddělí *duše/duch (*reikon*) a tělo opouští. Řada zvyků, které následují po smrti jedince, má nejen přimět duchy k odchodu, ale také je usmířit s žijícími. Víra v existenci *reikon* není součástí nějaké specifické náboženské víry. Po smrti se za ducha zemřelého slouží zádušní chrámový obřad a vzpomínkové seance. Během nich se recitují sůtry, zesnulému je přiděleno posmrtné „buddhistické“ jméno (*kaimyo*). Nejsou-li splněny předepsané pohřební a vzpomínkové obřady, může se duch zemřelého stát neklidným a škodit. Na domácí oltář jsou umístěny tabulky se jmény takto očištěných předků a jsou jim zde kladeny obětiny, předčítány sůtry a ve výroční den úmrtí slouží *mnich „farního“ chrámu vzpomínkové obřady. Po uplynutí 30–50 let je předek uctíván jako součást homogenního základu rodu. Nejznámější slavností na památku zemřelých je *O-bon*. Buddhistické obřady *O-bon* začínají 13. srpna, v některých *regionech již o měsíc dříve. Lidé se vrací do svých původních domovů, navštěvují hřbitovy a omývají náhrobní kameny, často je pozván buddhistický mnich, aby předříkával sůtry u domácího oltáře. Večer jsou zažehnuta světla, lampiony (*chouchin*), aby ukázala předkům cestu na zem. Součástí oslav jsou zvláštní tance *bon-odori*, lidé během *svátků tančí v doprovodu hudebních nástrojů v ulicích a radují se. Šestnáctého srpna se obvykle doprovází duše mrtvých zpět do jejich světa tím, že jsou svítící lucerny poslány po vodě řek a moří. Na Okinawě se svátek zemřelých nazývá *šimí* (svátek průzračné čistoty a jasu). Tento svátek přišel na souostroví z Číny. Není určeno přesné datum, kdy se slaví, obvykle na konci března, protože termín svátku vychází ze starého *lunárního kalendáře. Podobně jako na hlavních ostrovech Japonska, je svátek mrtvých jeden z nejdůležitějších svátků v roce. Scházejí se příbuzní, u hrobů jsou postaveny fábory, přináší se obětiny mrtvým (obvykle potrava), příbuzní si vyměňují mezi sebou jídlo, čísky s *awamori* či pivem, někdy se u hrobu i zpívá a tančí. Jídlo, které se nesí na místě, se dojídá druhý den. Na odlehlejších ostrovech se podobné zvyky konají 16. ledna a tento den se nazývá *ano jo no šógacu*. Víra v duchy je v Japonsku velmi silná, například kontakt s duchy je zprostředkováván speciálně vyškolenými *šamankami *itako*.

V Japonsku můžeme hovořit o koexistenci několika náboženství. *Šintoismus vychází z přírodních úkazů, jejichž projevem jsou nesčetná božstva (*kami*), k jejich uctívání se přidružilo také uctívání rodových předků, jejichž duchové jsou po smrti zařazeni mezi tato božstva. V šintoismu je smrt pouhým opuštěním těla a připojením se k předkům. Mrtví se účastní života na zemi i rodinných oslav. V 6. století proniká do Japonska *buddhismus, jeho lidovým projevem v hlavním domě (větev rodiny, v jejímž čele stojí nejstarší syn rodiny) je buddhistický oltář (*bucudan*) s dřevěnými tabulkami se jmény zemřelých předků. Při každém výročí jejich úmrtí jsou duchům přinášeny oběti nebo je pozván mnich, aby k jejich počtě předčítal sůtry. V buddhismu je smrt jen okamžikem v lidské existenci a po smrti se člověk znovuzrodí v jiném životě. Dalším náboženstvím, které ovlivňovalo společnost v Japonsku, byl *taoismus. Cílem adeptů taoismu bylo mimo jiné i dosažení fyzické nesmrtelnosti. *Konfucianismus ovlivnil v Japonsku především uspořádání společnosti. V konfucianismu je důležitý především způsob, jakým jedinec opustí svět, protože dává smysl celému životu. Takzvané nekonfuciánské umění mělo výrazný ohlas především v období *Tokugawa (1600–1867). *Křesťanství vyznává v současném Japonsku pouze okolo 2–3 % populace, jeho počátky jsou spojeny s misionářskou činností katolického kazatele a spoluzakladatele Tovaryšstva Ježíšova Františka Xaverského (1506–1552). K japonským náboženstvím je řazeno také lidové náboženství nebo tzv. nová náboženství, která stojí na činnosti *charizmatických osobností. (Alena Řiháková)

smrt a pohřeb – *korejská civilizace, dochovaný tradiční korejský *pohřební rituál a smuteční obřad vycházejí z *konfuciánské tradice (*konfucianismus), což se projevuje například rozdíly mužských a ženských rolí při pohřbu. Ženy měly při pohřebních obřadech zakázáno otevírat a posvěcovat ústa zemřelého muže, který byl jejich *příbuzným. Muži zase

nesměli být přítomni posledním okamžikům života ženy bez ohledu na jejich vzájemný vztah. V pohřebních rituálech se však objevují i prvky *buddhismu (například pohřební průvod s *márami) a lidových tradic (pohřební písně).

Velký důraz je v Koreji kladen na to, aby umírající byl v okamžiku smrti obklopen svou rodinou, nejlépe ve vlastním domě. *Korejci věřili a mnozí z nich dosud věří, že pokud člověk podlehne *nemoci nebo zemře přirozenou *smrtí mimo domov, jeho *duše se bude toulat a rodině škodit, stejně nebezpečná, a to i pro širší komunitu je smrt svobodných mládenců a panen.

Jakmile se blíží konec života, který lze předvídat, je maximální snahou příbuzných umírajícího dopravit do jeho domu, kde bude poslední chvíle svého života trávit v rodinném kruhu. Podle tradičního obřadu je osoba, která se blíží okamžiku smrti, uložena na čisté ložní prádlo v nejteplejším místě obývacího pokoje. Děti mají povinnost být přítomny u smrtelného lože rodičů. Na nos umírajícího se dává kousek *bavlny, který indikuje jeho zástavu dechu. Tento okamžik je signálem pro nárek pozůstalých. Zmíněná část obřadu se nazývá *kok*. Při něm musejí příbuzní naplno projevit svůj žal nad ztrátou blízkého. Poté je zemřelý svlečen a zpravidla nejstarší syn či vnuk vezme svrchní část jeho *oděvu na střechu domu a otočen směrem k severu třikrát zavolá jméno zemřelého. Pokud se neozve, je „oficiálně“ mrtvý.

Tělo je poté uloženo hlavou směrem na jih s otevřenými ústy a nataženými končetinami. Příbuzní zašlou smuteční oznámení široké rodině, přátelům a známým. Dnes se již tato oznámení posílají poštou či inzerují v novinách, dříve se však pro tyto účely najímali poslové, kteří doručili oznámení přímo do rukou adresáta. Doručená oznámení byla čtena mimo dům, protože hlasitá deklamace v domě přinášela smůlu. Poté byla pověšena na vnější zeď domu.

V následující den po smrti je tělo zemřelého připravováno k pohřbu. Je omyto vodou s bylinnými příměsemi a oblečeno do pohřebních šatů z *konopí nebo *hedvábí. *Vlasy a *nehty zemřelého jsou upraveny. Vypadané vlasy a ostříhané nehty se ukládají do malé krabičky a později do rakve s tělem zemřelého. Dříve, než je mrtvý přenesen do rakve, blízký příbuzný (zpravidla nejstarší syn) mu vloží do úst tři lžice rýže. Do úst bývají vkládány také drobné *mince či kousky *jadeitu. Korejci věří, že tím uklidní duši zemřelého při jejím odchodu. Před umístěním zemřelého do rakve se její dno posype popelem (*tarjöm*). Na dno se položí tenká deska se sedmi otvory ve tvaru souhvězdí Velkého vozu **Čchilsöng*, na ni matrace a tělo zemřelého. Prázdný prostor okolo těla je vyplněn oblečením zesnulého. Poté se přiloží víko a *rakev je zatlučena hřebíky. Posléze se postaví na suché a bezpečné místo uvnitř domu. V jiné místnosti je zřízen přechodný oltář (*pinso*) a na něm je umístěn obraz a písemnosti zemřelého. V tomto pokoji jsou také přijímáni smuteční hosté. Pozůstalí se obléknou do bílých smutečních oděvů a začíná doba smutku. Délka tohoto období je závislá na mnoha faktorech, například na sociálním statusu *rodiny a zemřelého. Ještě v 18. století mohla u významných osob délka smutečního období před pohřbem přesáhnout i jeden měsíc. Dnes se ustálila na třech dnech. Během nich spí nejstarší mužský pozůstalý (*sangdžu*) pouze na zemi vystlané hrubou slámou, a jestliže vyjde z domu, nosí klobouk se širokým okrajem (*panggat*), který mu brání ve výhledu na nebe. Nepohodlím vyjadřuje *úctu zemřelému.

Posledního dne smutečního období je rakev se zemřelým dopravena na místo odpočinku. Je uložena na máry a v *procesí vynesena z domu. Před hlavní branou nosiči zastaví a třikrát přiblíží máry se zemřelým k zemi. Tato forma rituální úklony označuje definitivní odchod zemřelého z domu. Pohřební procesí vykročí na místo budoucího *hrobu s patřičnou pompou. V čele průvodu kráčí osoba, která zpívá smuteční píseň, za zpěvákem jsou nesené pohřební prapory. Kolem rakve jsou umístěny barevné loutky strážící zemřelého. Členové rodiny, přátelé a známí kráčí za márami, jež jsou zdobeny draky. Procesí dojde na místo *uložení, kde je již připravena pohřební *jáma. Příprava jámy a čas pohřbu jsou určovány podle přísných norem geomantem (*geomancie). Ten provede před vlastním pohřbem očistný obřad místa. V předem stanovenou dobu je rakev uložena do hrobu a nejstarší mužský pozůstalý se ukloní.

Poté na rakev hodí dvě hrsti zeminy, totéž provedou ostatní členové rodiny. Tento rituál se nazývá *čchüicho*. Následně je rakev zaházena hlínou tak, že je vytvořen malý násep. Účastníci pohřbu udupávají zeminu na hrobě za doprovodu hudby a zpěvu (*talgudžil*). Často bývá již při tomto obřadu vztyčen pamětní kámen.

Dříve, než se truchlíci vrátí domů, pověsí pamětní destičku s portrétem zemřelého na čelní stěnu domu, ta zde visí tři následující dny. Poté pozůstali znovu navštíví hrob s pokrmy a nápoji, které položí do jeho čela. Jeden nebo dva dny po návštěvě hrobu jsou prováděny úkony, při kterých jsou odstraňovány předměty související s pohřbem, a tím je uzavřen vlastní pohřební rituál. Korejci věří, že duše zemřelého zůstává doma s rodinou. Proto každý den po dobu jednoho měsíce připravují a nabízejí zesnulému pokrmy v rodinné svatyni. Po 30 dnech už tak činí pouze ráno vždy prvního a patnáctého dne v měsíci.

První výročí úmrtí se koná 13. měsíc po smrti. Pozůstali se obléknou do smutečních šatů a provádějí pamětní obřad (*sosang*). Druhé výročí (*täsang*) se koná 25 měsíců po smrti a pamětní obřad je podobný předchozímu. Dva měsíce poté následuje další obřad *tamče*, po němž se rodina zesnulého vrací do normálního života.

Zatímco jiné korejské tradiční *zvyky a obřady jsou v dnešní době postupně zjednodušovány a vytlačovány zvyky „západní“ kultury, pohřeb a rituály s ním spojené podléhají změnám pouze v omezené míře. Ovšem i zde dochází k jistým modifikacím. Většina Korejců dnes nenosí tradiční smuteční oděv *sangbok*. Muži v době smutku oblékají tmavé obleky s bílou páskou na rukávu. Ženy si tuto pásku vplétají do vlasů nebo upevňují na šaty. Také tradiční doba smutku, která trvala tři roky, je dnes běžně zkracována na jeden rok, tedy pouze do prvního pamětního obřadu (*sosang*).

Mnoho lidí dnes také umírá v nemocnicích. Není vždy totiž možné převézt umírajícího do jeho rodného domu. V těchto případech se *smuteční obřady konají přímo v nemocnici a trvají také tři dny. Hlavní truchlíci zajistí tři místnosti v nemocničním areálu. Pokoj, v němž člen rodiny zemřel, se stává obřadní místností. Další je určen pro hosty a třetí je rezervovaný v nemocniční restauraci pro občerstvení kondolujících. Blízká rodina zůstává celé tři dny v nemocnici bez odpočinku a spánku. Smuteční oděv si mohou zapůjčit přímo v nemocnici. V obřadní místnosti jsou nachystány stůl s portrétem nebožtíka, květiny a pokrmy. Před vstupem do ní stojí stůl, na který příbuzní a přátelé pokládají své finanční příspěvky v bílých obálkách. Každý host vstupuje do pokoje, složí poklonu portrétu zesnulého a opakuje ji spolu s hlavním pozůstalým. Druhý den musí hlavní pozůstalý zajistit místo posledního odpočinku a třetí den se koná vlastní pohřeb.

V současné Koreji dochází k změnám pohřebního ritu z tradiční *inhumace na *kremaci. Tato změna má řadu příčin, kromě jiného ekonomické, ale zejména nedostatek místa pro tradiční *mohylové hroby. Například v Korejské republice se nachází přibližně 19 milionů hrobů, které zabírají 1 000 km², což představuje 1 % jejího území. Průměrný hrob a jeho okolí mají 50 m², zatímco životní prostor na osobu činí 44,5 m². Podle dostupných statistik v roce 1993 bylo 19,1 % zesnulých zpopelněno, zatímco v roce 1971 jen 7 % zemřelých. Ke kremacím se přiklánějí většinou lidé bez rodin, tradičně jsou zpopelňováni také buddhisté. Pro *kremaci se rozhoduje i většina *křesťanů.

Kremace se provádí nejdříve 24 hodin od úmrtí. Zpopelnění těla během 24 hodin od úmrtí je dovoleno pouze v případech, že se jedná o lidský plod mladší než 7 měsíců, nebo pokud smrt způsobilo *infekční onemocnění. Jestliže nejsou tyto podmínky naplněny a přesto je tělo zpopelněno, jedná se o trestný čin a „pachateli“ hrozí odnětí svobody na 1 rok nebo zaplacení pokuty ve výši 5 milionů wonů. Popel zesnulého si potomci uchovávají v rodinné svatyni nebo jej rozptýlí do moře či vodních toků. Pokud se rozhodnou pro uložení do země, musí být nádoba s popelem zakopána nejméně 30 cm pod povrchem. Pokud toto pravidlo někdo poruší, opět může být potrestán jako v případě brzké a neoprávněné kremace. (Miriam Löwensteinová, Tomáš Mořkovský)

smrt a pohřeb – *křesťanská civilizace, křesťanský *pohřební ritus vychází z víry v posmrtný přechod do jiného způsobu existence, v němž se čeká na *Poslední soud, který rozhodne, zda člověk bude na *věčnosti spasen nebo zatracen. Svědčí o tom jak *evangelium sv. Jana, kde *Ježíš říká: „Amen, amen, pravím vám, přichází hodina, ano, už je tu, kdy mrtví uslyší hlas Božího Syna, a kteří uslyší, budou žít“ (J 5, 25), nebo: „Nedivte se tomu, neboť přichází hodina, kdy všichni v *hrobech uslyší jeho hlas a vyjdou: ti, kdo činili dobré, vstanou k životu, a ti, kdo činili zlé, vstanou k odsouzení“ (J 5, 28–29). V listu apoštola Pavla Thessalonickým (Soluňanům) se píše: „Nechceme vás, bratří, nechat v nevědomosti o *údělu těch, kdo zesnuli, abyste se nermoutili jako ti, kteří nemají naději. Věříme-li, že Ježíš zemřel a vstal z mrtvých, pak také víme, že *Bůh ty, kdo zemřeli ve víře v Ježíše, přivede spolu s ním k životu“ (1Te 4, 13–17). Velikou přitažlivost *křesťanství mezi lidem antického světa právě v prvních staletích našeho *letopočtu lze do jisté míry vysvětlit tím, že nabídlo po smrti uchování *identity člověka a věčný život v blízkosti Boha. V Zachariášově chvalo zpěvu se píše, že Kristus „(...) se zjevil těm, kdo jsou ve tmě a stínu smrti, a uvedl naše kroky na cestu pokoje“ (Lk 1, 79).

V souladu s křesťanstvím „(...) každý člověk je povinen odevzdat život smrti, tělo zemi, duši nám (Bohu)“. Příchod Ježíše Krista v poslední den a vzkříšení mrtvých se očekávalo od východu, čemuž bývala uzpůsobena i orientace hrobů.

Prvotní *křesťané v antickém světě se zprvu řídili dobovými zvyklostmi a pohřbívali na nekropolích s ostatním obyvatelstvem, později na oddělených místech – v katakombách, ale vždy mimo *město. Pro křesťany mělo velikou důležitost společné jídlo související s pohřebními i vzpomínkovými obřady. Proto významné místo v křesťanském umění zaujímaly obrazy chleba, ryby, hroznů a vína. V 5. století byly *katakomby opuštěny a pohřbívání se přesunulo na povrch, kde bylo jednodušší, levnější a lépe přístupné. Víra ve vzkříšení těla a uctívání prvních mučedníků vedly ke změně. Křesťané vyvíjeli značné úsilí, aby se jejich hroby dostaly do blízkosti hrobů mučedníků (*ad sanctos*), a tak si zajistili ochranu *světce v den Posledního soudu. Vzhledem k tomu, že mučedníci bývali pohřbíváni na mimoměstských pohřebištích, stavěly se nad jejich hroby *martyria* nebo *memoriae*, poměrně jednoduché stavby kruhového nebo polygonálního půdorysu. Kolem těchto staveb pak křesťané s oblibou pohřbívali své zemřelé. Postupně byly ostatky světců vybavovány všechny *chrámy, a tak se pohřbívalo i okolo nich. Při rozšiřování měst se původní předměstské *hřbitovy dostaly do areálu města, a proto přestalo vadit pohřbívání v blízkosti lidských obydlí. Po právní stránce teprve *Codex Iustinianus* v 6. století zrušil zákaz pohřbívání *intra muros*. Stíral se tak rozdíl v pohřbívání mezi chrámy uvnitř a vně města.

Vztah mezi křesťanstvím a způsobem pohřbívání lze dobře sledovat v Trevíru (antická Colonia Treverorum, dnes Trier, Německo), který byl ve 4. století významnou císařskou rezidencí a po *Římu, *Konstantinopoli a *Alexandrii čtvrtým nejvýznamnějším městem říše. Původní *žárové hroby s *pomníky u cest vedoucích k městu byly již během 3. století nahrazeny hroby s nespálenými těly (*hrob, kostrový). Původní *náhrobky z 2. a 3. století byly již počátkem následujícího století odstraněny. O křesťanských pohřbech svědčí především množství nápisů, ale samotný pohřeb v *sarkofágu nebo přímo v zemi, či přítomnost přídavek není ještě indicií křesťanského pohřbu. Rovněž tak zalití pohřbeného těla vápenným mlékem mělo především hygienický význam (*hygiena), protože vzduchotěsně uzavřelo mrtvé tělo a zabránilo tak kontaminaci *hrobky či prostoru *chrámu. Křesťanské hroby jsou však charakteristické tím, že se kupí u míst, kde byli pohřbeni svatí *biskupové Matthias, Paulin a Maximin. Přesto mezi nimi nacházíme rozdíly podle společenského postavení. Jednalo se o dvoupodlažní stavby, sarkofágy i prosté hroby v zemi.

Přesun hřbitovů do blízkosti sídliště, nebo lépe řečeno přímo do nich, zintenzivnil vztah mezi světem živých a mrtvých, což se projevilo i negativně v prohloubení obav ze zemřelých. Vztah k mrtvým prodělal v křesťanském středověku podstatný vývoj. Sv. Augustin

(*Augustinus Aurelianus) žijící na přelomu 4. a 5. století vyloučil návrat mrtvých na zem a případná *zjevení považoval jen za duchovní obraz. Přesto se víra v takzvanou živou mrtvolu především v lidové víře udržela a *církev na ni byla nucena reagovat, ať již zákazy, nebo liturgickými úkony. Také Augustinův *názor na omezení péče o mrtvé tělo (**corpus*), protože v podstatě záleží jen na duši (*anima*), se zcela neprosadil a postupně se připouštěla *komunikace se zemřelým, který se samovolně zjevil.

Ve 4. století se v některých místech křesťanského Západu objevil *zvyk ukládat do hrobu konsekrovanou *hostii a víno zvaný *communio mortuorum* („přijímání mrtvých“). Přestože celá řada *synodů se snažila vykořenit tento zvyk, udržoval se až do 13. Století. Jeho výrazem v archeologických nálezech jsou skleněné ampulky naplněné vínem ve francouzských hrobech 4. a 5. století, nebo zmínka v životopisu sv. Bazila z 8. století, kde je uvedeno, že světec sám konsekroval chléb, s nímž chtěl být pochován. Další příklady jsou známy z hrobů *duchovních i světských osob včetně císaře Lothara III. zemřelého roku 1137 a pohřbeného v Königsutteru (Německo).

Zvláště od 11. století se vztah mezi světem živých a zemřelých zintenzivnil, což se projevilo jak v literatuře, tak i v budování *náhrobníků s obrazem zemřelého a postupně i formulací očištění. Stále větší důraz se kladl na péči o nesmrtelnou duši spíše než o tělo. Přesvědčivě vyjádřil sv. *František z Assisi, který napsal: „A kdekoliv, kdykoliv a jakkoliv člověk umírá ve smrtelném hříchu, bez pokání a zadostiučinění, (...), ďábel uchvátí jeho duši z jeho těla (...) a majetek zanechávají příbuzným a přátelům. (...) Tělo sežerou červi, a tak ztratí tělo i duši v tomto pomíjivém světě (...)“ (Sv. František z Assisi).

Na Britských ostrovech a v západní Francii se nachází řada hrobů z 11. až 13. století, v nichž se na prsou či hlavě zemřelého nachází *kříž z oloveného plechu (někdy i s formulí *absoluce a se jménem a datem úmrtí).

Již ve 13. století se zobrazovala smrt s kosou, přičemž se zdůrazňovala její spravedlnost a nutnost připravit se na ni. Do úst sv. Bernarda vložil žďárský kronikář Jindřich Řezbář tato slova, která v překladu zní: „Mladé i staré smrt hledá a nikým se uprosit nedá, / vévody s knížaty všemi vždy stejně uloží v zemi. / Proto se maluje s kosou, jak říká: Kosím svou kosou, / ničím slepě i práva, vždy tak, jak mně se zdává. / Tak je to, všemocný Bože, jak svědčí o tom i básně: / lidé jsou vskutku jak tráva, to věř mi opravdu, neboť / plní jsou útrap a smutku – je tělo jen vadnoucí tráva, / zprvu co půvabnost jeví, to později usychá rázem. / Dokavad člověk žije, též kvete, však později vadne. / Poněvadž jistá smrt nás čeká, jí velmi se bojme, / chraňme se hříchů a chyb jak prudkého hadího jedu.“

Se smrtí, pohřbem a truchlením souvisejí útěšné (konsolační) řeči navazující na antické tradice. Křesťanské *konsolace jsou charakterizovány odmítnutím důvodů k nářkům, protože zesnulý dosáhl blaženého věčného života a také chválou nebožtíka. Pro pochopení vztahu člověka k smrti v pozdním středověku na přelomu 14. a 15. století je velmi důležitý spis Johanna von Saaz (Jana z Žatce) *Der Ackermann aus Böhmen* („Oráč z Čech“), který na sporu oráče (člověka, spisovatele) se smrtí uměleckou formou ukazuje způsob, jak se člověk s touto skutečností vyrovnává – od odmítání až po přijetí.

Zavedení křesťanského pohřebního ritu nebylo jednoduchou a jednorázovou záležitostí. Například u ústí Mosely se podařilo objevit asi 18 *lokalit, na nichž je doloženo pohřbívání u antických zřícenin především v 7. století. Zdá se, že takto pohřbívala část obyvatelstva orientovaná na *pohanství. Také v pohřbívání křesťanů se vyskytovalo mnoho pohanských prvků, vůči nimž církev vystupovala. Jednalo se i o uctívání nekanonizovaných mrtvých (nekrolatrii). Vyplývá to z pasáže ve sbírce *kázání z přelomu 11. a 12. století známé jako „Homiliář opatovický“. Píše se tam: „Proto se mějme na pozoru, aby se nám nestalo náboženstvím uctívání zemřelých, neboť jestliže žili *ctnostně, nevyhledávají takové pocty, ale chtějí, abychom ctili Toho, jehož sami uctívali a jehož milostí jednali, když dobře žili, a

přejí si, abychom toužili býti jim v ctnostech podobni. Mají tedy býti uctívání napodobením, ne vzývání náboženskou poctou.“

S rozšiřováním křesťanství bylo dokonce nařízeno pohřbívání u *kostelů. Například v 8. století, po obsazení Saska, Karel Veliký nařídil, aby těla křesťanských Sasů byla pohřbívána na kostelních hřbitovech (*ad cimeteria ecclesiae*) a nikoli na pohřebištích *pohanů (*ad tumulos paganorum*).

Odraz křesťanství v pohřebním ritu zachytitelný archeologickými metodami je složitý problém, do něhož se promítají nejen otázky *religiozity, ale i sociálního postavení. Zvláště u *Slovanů sehrálo křesťanství podstatnou roli při přechodu od *kremace k *inhumaci. *Christianizace probíhající po linii státní a misijní měla poněkud odlišný charakter v Západní a Východní církvi. Zatímco na Západě nebyly například tolerovány mohyly, na Východě se udržely déle.

Na středověkém Západě prodělal pohřební ritus vývoj, během něhož péče o umírající a zemřelé přecházela stále více z příbuzných na církevní *společenství. Strach ze zemřelých a činy vedoucí k jejich ovlivňování se nahrazovaly *modlitbami za jejich spásu. Vybavování hrobů *milodary se nahradilo, podle společenského postavení zesnulého a jeho rodiny, odkazy církvi. Projevilo se to i v ustanovení 2. listopadu, prvního dne po *svátku Všech svatých, jako dne památky a vzpomínky na všechny věrné zemřelé, který se slaví z podnětu *opata Odilona z Cluny (962–1049) od první poloviny 11. století. Nahradil tak pohanské *parentalie* i **lemurie* a také oběti mrtvým na únorový svátek Stolce sv. Petra.

Již v době přípravy na smrt se pořizovala závěť, v níž se obvykle pamatovalo na odkazy církevním *institucím a upřesňovalo se místo a způsob pohřbu, které podle možností mělo být co nejblíže ostatkům svatých, v interiéru kostela, případně na hřbitově v blízkosti nádoby se svěcenou vodou.

Také křesťanské obřady spojují v sobě tři typy rituálů. K odlučovacím rituálům patří *poslední pomazání, umytí a oblečení mrtvého. Pomezí rituály představuje uložení mrtvého do rakve nebo na *máry, jeho vystavení, stráž u mrtvého, pohřební průvod spojený s obřady a *uložení do hrobu. Příjímací rituály se odehrávaly v době smutku a truchlení. Patří k nim pohřební hostina a vzpomínkové slavnosti.

Při bližící se smrti se dbalo, aby se zemřelý vyzpovídal *knězi, přijal poslední pomazání (*extrema unctio*) a Nejsvětější *svátost jako **viaticum* („cestovné do světa mrtvých“). Krátce před smrtí býval umírající položen na podlahu přímo na zem nebo na slámu, což bývá někdy interpretováno jako archaický rituál související s ozdravující silou *země nebo proto, aby umírajícího mohli obklopit kolemjdoucí. Úlohu mohla hrát i prozaická snaha, aby se po smrti, když se uvolní svěrače tělních otvorů, neznečistila postel. Po smrti byly oči mrtvého zatlačeny a ústa pootevřena tak, aby mohla odejít duše. Dále bylo třeba tělo umýt a obléci do *rubáše, případně do *oděvu souvisejícího se společenským postavením zemřelého. Často byli zemřelí zabalení jen do plachty. Během noci drželi pozůstalí a sousedé stráž u mrtvého vyplněnou modlitbami, čtením náboženských textů a zpěvem náboženských písní. Mnohdy se přimísilo něco z pohanských zvyklostí – jídlo, pití alkoholických nápojů, vyprávění a zpěv světských písní, takže zármutek přešel někdy v pravý opak. Pláč u zemřelého, který byl nejen výrazem truchlení, ale i určitého ritu, byl záležitostí především žen. V *Povídce ženy z Bathu*, která je součástí *Canterburských povídek* Geoffreya *Chaucera z konce 14. století, je pláč nad čtvrtým zemřelým manželem charakterizován následovně: „Tak když můj čtvrtý ležel na prkně, / já naříkala v pláči přesmutně, / jak ženy musí, to už je tak zvyk, / a na tvář jsem si dala kapesník; / však protože jsem měla náhradníka, / má lítost nad tím byla neveliká. / Sousedé zrána přišli pro manžela / a odnesli ho plačky do kostela.“

S pohřbem se dlouho neotálelo, a pokud k tomu nebyly vzhledem k společenskému postavení nebožtíka zvláštní důvody, odehrával se příští den. Křesťanský pohřební rituál sestával z přenesení mrtvého v doprovodu duchovních, pozůstalých a dalších osob, za

modliteb a zpěvu *žalmů do kostela, kde proběhly církevní obřady. Z kostela doprovodil průvod zemřelého na hřbitov. Na hřbitově po vykropení hrobu svčenu vodou a vykouření *kadidlem byl zemřelý opět za modliteb a zpěvů uložen do hrobu, který měl být alespoň tak hluboký, aby mezi rakví a povrchem byl jeden loket. Pozůstatkem po vykuřování kadidlem jsou nádoby obsahující dřevěné uhlí a někdy i kadidlo nacházené v hrobech významných osob z 12. až 17. století v Dánsku a ve Francii. Někdy byly tyto nádoby opatřeny provrtanými otvory. Po pohřbu se celé shromáždění přesunulo do kostela na mši obětovanou za zemřelého, pravidelně však na pohřební hostinu mající silné předkřesťanské kořeny. Hostina se vyznačovala zábavou a podle sociálního postavení zemřelého a pozůstalých i množstvím jídla a pití. Třetího, sedmého, třicátého dne a ve výroční den proběhly vzpomínkové obřady. Tyto termíny byly zdůvodňovány tak, že: „Zachovává se sedmidenní, aby duše dospěly k věčnému sabatu odpočinku, nebo aby jim byly odpuštěny všechny *hříchy, kterých se v životě dopustily, dále se tyto modlitby konají po třicet dní – toto třicetidenní sestává ze tří desetidenní, aby se v nich očistilo vše, čím pochybili ve víře v trojici a v přestupování *Desatera, a konají se konečně i modlitby roční, aby dospěli od let neštěstí k letům věčnosti.“ Základem křesťanského pohřbu tedy bylo (a dodnes je) uložení těla do posvěcené země a péče o duši zemřelého *modlitbami, *žehnáním a *obětmi. Hlavní součástí obřadů je *mše svatá za duši zemřelého a také modlitby a almužny. Zádušních (rekviálních) mší bývalo někdy objednáno několik set i tisíc. V průběhu 13. až 15. století byla zformulována speciální pohřební mše zvaná *Dies irae* („Den hněvu“) evokující konec světa, od té doby mnohokrát hudebně zpracovaná.

V hrobě mělo tělo zetlít, protože křesťan by si měl být vědom toho, že jeho tělo je z prachu a obrátí se zase v prach. Výjimkou byli světcí: znamením jejich *svatosti bývalo nezetlelé tělo, ale na druhé straně takto uchování bývali i velcí hříšníci, jak vyplývá ze zprávy Adama Brémského z 11. století, podle níž *biskup Alvard v Norsku „(...) proměnil tělo jednoho muže, které nemohlo zetlít, svým rozhrěšením v prach. Ten člověk zemřel před šedesáti lety a byl exkomunikován arcibiskupem Libentiem pro pirátství (...).“ Z křesťanského pohřbu byli vyloučeni nekřesťané, sebevrazi a těžcí hříšníci – hráči, lupiči, rušitelé *manželství, exkomunikovaní lichváři a další; ti měli být pohřbíváni bez rituálu mimo hřbitov takzvaným oslím způsobem.

Na přelomu 11. a 12. století Honorius Augustodunský psal, že spravedlivým nemůže nikterak uškodit, nejsou-li pohřbeni na hřbitově, ale pohřeb na místě posvěceném ostatky dobrých je prospěšný zvláště kvůli modlitbám živých.

Heretici: Heretikům býval odpírán pohřeb na hřbitově. O přípravě na smrt v jihofrancouzském katarském prostředí jsme informováni inkvizičními protokoly z přelomu 13. a 14. století. Před smrtí přijímali řadoví *katarí útěchu zvanou *consolamentum* z rukou „dokonalého“, po níž měl následovat sebevražedný *půst *endura* mající zabránit znečištění umírajícího nečistým světem. Po smrti se zemřelému umyl obličej a přikryl plátnem. Mrtvého oplakávaly ženy a následoval pohřeb pokud možno na hřbitově.

Jinověrci za reformace: *Reformované církve, odmítající úctu k světcům, obrazům, různé *devocionálie a řádové *duchovenstvo, přinesly nové prvky i do pohřebního ritu, který se zjednodušil, ale zato velký důraz se kladl na smuteční promluvy. Některé reformované směry odmítly modlitby za zemřelé i označení hrobů křížem. Od 15. století, ale především ve století 16., vznikaly problémy s pohřby jinověrců, kterým býval odmítán pohřeb na hřbitově spravovaném příslušníky jiného náboženského směru. Dělo se tak sice protiprávně, jak dosvědčuje právní kniha Ctibora Tovačovského z Cimburka, podle níž byli *kněží na Moravě, ať římské či kališnické církve, povinni křtít i pochovávat farníky bez ohledu na jejich *vyznání. Podobné to mělo být i v Čechách po uzavření tzv. kutnohorského náboženského *míru roku 1485. Ve skutečnosti tomu bylo často jinak – jak ze strany *katolíků, tak i *utrakvistů. Velmi svérázně řešil situaci podle paměti Mikuláše Dačického z Heslova Hynek

Boček z Kunštátu roku 1517, když v Kunštátu (Morava) zemřel *rychtář: „A ten rychtář byl víry boží pod obojí způsobau. Z té příčiny farář kunštátský s kněžími svými, jsa strany římské, nechtěl mu dáti pohřbu na krchově, právě, že kacír jma pohřben býti pod šibenicí nebo u stínadel. I rozkázal p. Boček toho umrlého rychtáře rozsekati a nadělati z něho krmí vařených a pečených, a zval toho faráře s kněžími k obědu a dal jim toho rozsekaného, vařeného a pečeného rychtáře k jídlu. Po obědě pak žádal jich, aby rychtáře dopustili na krchově pohřbíti, a když vždy odpírali, lál jim a řekl: Jste sami kacíři zvyvedení! Nechtěli jste ho pohřbíti na krchově, i žrali jste jej a pohřbili v svých břiších. I vyhnal je ze *zámku a ostatky toho rychtáře kázal na krchově pohřbíti, jsa osobně přítomen toho.“

Z kronikářského zápisu je dobře sledovatelný spor mezi katolíky a nekatolíky o pohřbívání v Olomouci (Morava), který vyvrcholil roku 1571. Tehdy také někteří nekatolíci byli pohřbeni na hřbitově za městem, což vedlo k omezení příjmů za pohřeb, takže nakonec to dopadlo tak, že se opět povolilo pohřbívání na městském hřbitově „(...) ať šlo o luterána nebo zwingliána, jen když dostali zapláceno“.

Někdy překážky v pohřbívání vedly až k lidové revoltě, jak se stalo roku 1592 v Chomutově (Čechy), kde „(...) jesuité jednomu mrtvému tělu ku pohřbu zvoniti dáti zabraňovali, rozhorlil se skrze to lid obecní a na obydlí týchž jesuitů udeřil a je rozehnavše kamna, skla, etc. vytlaukli, knihy rozsápali a rozmetali, skrze což vrchnost svau světskau na sebe rozhněvali a za buřiče položeni jsau (...)“ (Mikuláš Dačický z Heslova). Jako potupa bylo vnímáno i odmítnutí zvonit při pohřbu jinověrce, což mohlo vést až k fyzickému násilí ze strany pozůstalých, které popisuje například kněz Vincentius Kaltyna napadnutý roku 1616 Václavem Gedeonem z Olešničky „(...) a tu ihned na svobodné cestě, bez vsí příčiny jemu ode mne danej, mne netoliko slovy zhaněl, až bil, ale také i zranil. Tu jedinkú příčinu dokládající, že mrtvému tělu otce jeho, když nočním časem skrze Tejnec k pohřbu pikartským vezeno bylo, v kostele týneckým, mně svěřeném, zvoniti jsem nedal“. Na druhé straně je znám případ, kdy zajatý Jindřich z Gery, po odmítnutí *přijímání pod obojí, zemřel roku 1452 na poděbradském *hradě (Čechy) a byl bez pohřbu zahrabán někde pod věží.

Mnohem častěji chtěli (nebo byli nuceni) jinověrci pohřbívati na jiných místech. Zřejmě se k tomu dobře hodily bývalé farní kostely na zaniklých vsích. Ostatně pražský *kanovník a kronikář Pavel Židek o tom v druhé polovině 15. století napsal: „Leč ktos na poli jako hovado sejde a tu lehne nebo v některym pustym kostelíku, jenž jednu v rok jedna služba boží bude.“ Pohřbívání u kostelních zřícenin se při archeologickém výzkumu projevuje jednak přítomností stavební suti, případně zlomků krytiny v zásepech hrobů nebo přítomností mincí v hrobech. Jako příklad lze uvést zaniklou ves Divice u Brumovic na jižní Moravě, kde se u krčních obratlů jednoho pohřbeného našel stříbrný dvoufenik solnohradského arcibiskupa Jana Jakuba Khuen-Belasyho z let 1560 až 1586 a v druhém hrobě zlomek bílého penízu asi Maxmiliána II. (1564–1576) a mince Rudolfa II. (1576–1611).

V některých případech si bratři zřídili vlastní hřbitov v blízkosti sboru jako například v Židlochovicích a ve Strážnici. Třebíčští bratři (Morava) získali roku 1562 kus zahrady u sboru ke zřízení hřbitova. V jiných případech, jako například v Kralicích nad Oslavou (Morava), pohřbívali na farních hřbitovech a přímo v kostele. Z kralického kostela jsou známy bratrské kamenné desky s ornamenty a nápisy datované do let 1573 až 1605.

Za *protireformace v 17. a 18. století byly některé hroby významných jinověrců (například husitských biskupů nebo Jana Žižky) dokonce zničeny. Také tajným nekatolíkům, kteří svoji víru projevili až na smrtelné posteli, býval za protireformace odpírán pohřeb na hřbitově. Z novoměstských *matrik (Morava) vyplývá, že osm tajných nekatolíků bylo v letech 1673–1677 „zahrabáno u lesa“ a dva „pod krchovem“.

Ještě po vydání *tolerančního patentu roku 1781 byly někde problémy s pohřby nekatolíků, které mohly vyústit až ve vykopání mrtvolky a přemístění mimo hřbitov.

Novokřtenci: Zajímavou epizodou moravských novověkých dějin jsou *novokřtenci, na Moravě zvaní *habáni nebo Huterští bratři, jak si sami říkají dodnes. Počátky jejich působení náleží k roku 1525, kdy po pronásledování této nábožensky reformně orientované skupiny v Tyrolsku našli někteří její vyznavači útočiště na lichtenštejnském panství v Mikulově. Po vypuzení z Mikulova roku 1528 se stal jejich centrem Slavkov a odtud se šířily jejich komunity po celé jižní Moravě. Vzhledem k separaci vůči katolíkům i protestantům pohřbívali zemřelé na zvláštních hřbitovech nedaleko od svých dvorů. Na jižní Moravě se podařilo lokalizovat několik těchto hřbitovů, pro něž je charakteristická chaotická orientace hrobů a také jejich velká hustota a malá hloubka, dále absence jakýchkoliv předmětů – s výjimkou špendlíků a háčků se záponkami z barevného kovu. V jejich pohřebním ritu se projevuje averze vůči katolíkům, smysl pro *kolektiv a také ona racionalita ve využívání *času a *prostoru, která na poli hospodářském vedla k jejich velkým úspěchům.

Novokřtenci se usazovali také na Slovensku. Po vyhnání z Moravy se jejich střediskem stalo Sobotiště, kde si po určitou dobu uchovávali speciální způsob života. V šedesátých letech 18. století došlo k jejich *rekatolizaci, která uzavřela jejich asimilaci s místním obyvatelstvem. Až z 18. století jsou zprávy o způsobu pohřbívání na zahradách jejich dvorů. Ve Velkých Levárech se dochovalo 14 novokřtěnských *náhrobních stél z let 1730 až 1761. (Josef Unger)

smrt a pohřeb – prehistorie, archeologický a antropologický záznam z nejstarších údobí *prehistorie, *paleolitu a *mezolitu, ukazuje dva podstatné jevy: nejprve velkou vzácnost *hrobů a lidských kosterních pozůstatků obecně, vezmeme-li v potaz počet prozkoumaných paleolitických a mezolitických sídlišť. Zdálo by se tedy, že pohřbu způsobem *rituálním a zároveň zaručujícím zachování (archeologizaci) se dostalo jen malé části tehdejší populace a navíc jen v určitém časoprostorovém prostředí. Takový výběr by se však neřídil ani pohlavím, ani věkem, neboť dětským hrobům bývá věnována nemenší pozornost než dospělým. Dále tu spatřujeme i značnou *variabilitu pohřebních zvyklostí i poloh: rituálně uložené hroby s bohatou výbavou, hroby sice rituálně uložené leč bez výbavy, akumulace těl na jediném místě, *pohřbívání v jeskyních či jen vrhání těl do krasových dutin. Jako další z alternativ tu vystupuje i volné pohození těl na sídlišti, při němž se lidské *kosti podřizují stejným *tafonomickým procesům jako například kosti fauny. Ani tady není patrna vazba na pohlaví či věk zemřelých. Teprve v závěru paleolitu a v mezolitu se objevuje nový fenomén: prostorově vymezené a vnitřně organizované *pohřebiště.

Starý a střední paleolit: Z náleзовého *kontextu běžných sídlišť *starého paleolitu vyplývá, že kosterní pozůstatky, pokud se zde objeví, nejsou uloženy rituálně. Tvoří součást náleзовých vrstev a podléhají tu podobným tafonomickým procesům jako zbytky fauny. Nicméně je nutno zamyslet se nad depozicemi, které evidentně vyžadovaly určitou aktivitu, a to dokonce fyzicky i psychicky náročnou: lidské kosterní pozůstatky uloženy tak hluboko v jeskynních systémech, že lze vyloučit přirozenou depozici. Na prvním místě je to Sima de los Huesos, tj. větev *jeskyně Cueava Mayor v komplexu *Atapuerca. Teprve na konci obtížně přístupné jeskynní chodby se otevírá 13 m hluboká *šachta, na jejímž dně jsou kosterní pozůstatky několika desítek jedinců i ojedinělé artefakty. Rovněž hluboko v jeskynním systému *Altamura v Itálii byla v roce 1993 objevena kostra neandertálce (**Homo neanderthalensis*), který tu zřejmě zahynul vsedě, a jeho pozůstatky pak překryla sintrová pokrývka. Proto byla vyslovena i domněnka, že *archaičtí lidé v předtuše smrti (podobně jako legendární afričtí *sloni) vyhledávali zvláštní místa, v tomto případě hluboké jeskyně. Zvláštní vztah k podzemnímu světu ostatně přetrvává a dosahuje netušeného rozměru v *mladém paleolitu.

Ze závěru *středního paleolitu a přechodného období je v současné době dokumentováno kolem 50 neandertálských pohřbů, především ve Francii a na *Předním východě; ve druhé ze jmenovaných oblastí k tomu přistupují i první hroby anatomicky *moderních lidí.

Charakteristické prostředí pro tyto pohřby utvářely *jeskyně a skalní *převisy, a to především jeskyně běžně osídlené. Přidávání „milodarů“ tu sice nevyklučujeme, ale důkaz o tom je více než problematický, neboť jde především o zvířecí kosti nalezené v kontextu hrobů. Důležité je, že obdobný a velmi prostý rituál sdílí jak neandertálská, tak anatomicky moderní populace.

Mladý paleolit: V *mladém paleolitu pozorujeme diferenciaci pohřebních praktik, ale stále v rámci vymezených regionů Eurasie. Pokračuje osídlení jeskyní (*gravettien a *epigravettien ve Středomoří, *magdalénien ve Francii), ale zřetelněji se oddělují jeskyně osídlené od specializovaných jeskyní funerálních. Běžné jsou jednotlivé či sdružené pohřby na velkých loveckých sídlištích (gravettien Moravy a Ruska), kde se výjimečně kumulují do celých sídelních areálů (*Předmostí). Specializovaná pohřebiště však zatím zakládána nejsou.

Pozdní paleolit a mezolit: V závěrečném období lovců a sběračů v *pozdním paleolitu a v *mezolitu charakterizuje na jedné straně další pohřbívání v jeskyních a pod skalními převisy, na druhé straně se poprvé objevují specializovaná pohřebiště; v obou případech přibývá dokladů násilí a zvláštních pohřebních praktik. Vznik prostorově a funkčně vymezených (tj. specializovaných) pohřebišť v otevřeném terénu se spojuje s komplexem klimatických a sociálních změn na sklonku *pleistocénu a ve starším *holocénu. Je přirozeným důsledkem řady kauzálně propojených faktorů, které zapříčinily změny ve struktuře *krajiny a jejího intenzivního využití (*lovu a *sběru): snižování mobility populace a vyhraňující se teritorialita uvnitř vymezených mikroregionů, a to pod tlakem demografického růstu v jednotlivých skupinách. Odtud se vyvozuje vyšší ochrana území a agresivita, stejně jako deklarace vazby k regionu, *zemi a předkům. První pohřebiště se objevují v povodí Nilu v severní Africe. V Evropě je obdobím prvních pohřebišť teprve mezolit, a to spíše mezolit mladší. Mrtví jsou pohřbíváni ve skrčené poloze nebo na zádech, někdy se objevují pohřby vsedě či dokonce vstoje. Například *lokalita 117 v prostoru *Džebel Sahaby a Wádí Halfy v Núbii je pohřebišťem s celkovým počtem 59 koster. Všichni jedinci leží na levém boku, v poloskrčené poloze, s hlavou k východu a tváří k jihu. Hrobové *jámy překrývají pískovcové desky. Některé hroby byly hromadné: dva z nich obsahovaly po čtyřech jedincích a v dalším bylo pohřbeno dokonce osm mužů, žen i dětí. V hrobech bylo nalezeno celkem 110 kamenných artefaktů, z toho 97 *úštěpů zaseknutých přímo v kostech a lebkách 24 jedinců. Přihlédneme-li rovněž k frakturám kostí a zářezům na kostech končetin, evokuje celá lokalita představu násilných úmrtí. Přitom ženy a děti dosahovaly v pohřbené populaci 50 %, což je trend, který by vbrzku vedl k přirozenému zániku populace. Typologicky odpovídá tato industrie qadanu, který je obvykle datován před 12 000 let, ale přímá data pro lokalitu 117 chybí.

Období paleolitu, vzhledem k nemnoha nálezům, bylo možno popsat z širšího, takřka celosvětového hlediska, kdežto popis *pohřebního ritu v mladších obdobích *pravěku musíme vzhledem k množství pramenů a *diverzifikaci vývoje zúžit na střední Evropu a především na Moravu; uváděné hlavní rysy a proměny pohřebního ritu však mají širší platnost, a proto jiné oblasti zmíníme jen v případech výrazné odlišnosti a *jinakosti (například pohřby v obydlích nebo megalitické pohřební monumenty).

Neolit: Z období *neolitu od 5. tisíciletí př. n. l. jsou známa pohřebiště, ale přesto je patrný nesporný rozdíl mezi velkým počtem sídlišť a malým počtem pohřebišť. Je zřejmé, že lidé pohřbívali jak nespálená těla, tak i spálené ostatky na pohřebištích mimo sídliště, ale pozůstatky lidí v podobě kostí i celých skeletů se nacházejí i na sídlištích; časté jsou pohřby dětí přímo ve stavebních jamách. Například obyvatelé neolitického sídliště v *Çatal Hüyükü (Turecko) ukládali mrtvé pod platformami v interiérech *domů nebo *svatyní. Tento *akt byl jednou ze součástí složitých pohřebních obřadů (jsou zachyceny na *freskách v domech a svatyních), které započaly vystavením mrtvého těla ve volné *přírodě, aby je supi a dravá zvěř i povětrnostní vlivy zbavili *tkání. Pak teprve následoval vlastní pohřeb: kostry s kostmi anatomicky uspořádanými či všelijak zpřeházenými a obvykle zavínutými do látek nebo

rohoží byly uloženy do jam pod platformami. Mrtví spočívají obvykle ve skrčené poloze na levém boku, zřídka jsou uloženi na zádech. Pohřby se konaly patrně jednou za rok a byly spojeny s novou výzdobou domů a svatyní. Hroby obsahují obvykle několik jedinců, avšak existují také hroby s více než dvaceti nebo třiceti mrtvými.

Důležité poznatky o pohřebním ritu nositelů *kultury s lineární keramikou pocházejí z pohřebiště u Vedrovic (okr. Znojmo). Zemřelí zde byli pohřbíváni do oválných hrobových jam ve skrčené poloze s četnou výbavou. V mužských hrobech se nacházejí *kopytovité klíny, spondylový šperk, nádoby i *hroty *šípů zhotovené z vhodných *hornin. Ženské a dětské hroby jsou vybaveny menším množstvím *inventáře. Na pohřebišti v Kralicích na Hané se podařilo objevit desítky *žárových hrobů jámového typu s ojedinělým červeným *barvivem, přepálenou keramikou a kopytovitými klíny. Rovněž v mladších neolitických kulturách se objevuje různorodost pohřebního ritu, ale pohřebiště jsou jen ojedinělá. Zato se objevují četné pohřby nebo depozice jedinců v různých zásobních či stavebních jamách.

Specifický, a pokud jde o vynaložený čas a prostředky velmi náročný způsob pohřbívání se rozvinul v přímořských oblastech Evropy, na pobřeží Atlantského oceánu. První zemědělci zde budovali megalitické pohřební monumenty brzy poté, co tato území obsadili a začali tam vést usedlý způsob života. Nepočtené a řídké roztroušené pospolitosti mezolitických lovců, rybářů a sběračů, jež alespoň některé z těchto oblastí obývaly před vznikem *zemědělství, žádné megalitické monumenty nestavěly. K tomu tito lidé neměli ani důvod, ani dostatek společenské energie zajišťované odpovídajícími potravinovými zdroji. Odpověď na otázku – proč právě v přímořských oblastech kolem Atlantského – zůstává dodnes obtížná. Kdyby ovšem první zemědělci stavěli první *megality po celé Evropě, pak by se dalo odpovědět bez problémů; jenže megality se vyskytují ve střední Evropě ojediněle nebo spíše vůbec ne. Z logiky věcí tedy vyplývá, že každá *hypotéza, která se chce přiblížit tehdejší realitě, musí zahrnovat nějaký faktor příznačný pro oblast atlantského pobřeží a důkaz, že tento faktor měl pro tehdejší obyvatele zásadní význam a důležitost. Jedním z takových faktorů je existence mezolitického osídlení na atlantském pobřeží, které bylo většinou řídké, ale v některých oblastech, například v Bretani nebo v Portugalsku, bylo poměrně intenzivní. Mezolitičtí lidé na pobřeží systematicky pohřbívali zemřelé do poměrně rozsáhlých hromad podobajících se mohylám (vysokých až několik metrů a dlouhých až několik desítek metrů), které vznikly nahromaděním mořských ulit a jiného kuchyňského odpadu. Ale nelze nijak logicky a přesvědčivě vysvětlit, proč by existence staršího osídlení a způsob pohřbívání vedly první zemědělce k stavění megalitických monumentů.

Základem jednoho z možných *vysvětlení je demografický faktor. Vlivem šíření zemědělství z Řecka a západního Středomoří do západní Evropy nebývale rychle rostl počet obyvatel v každé nové oblasti, kam zemědělství dospělo. Populační růst tam probíhal bez problémů, než dosáhl určité mezní hranice, dané úživnou hodnotou krajiny – jejích potravinových zdrojů získatelných tehdejší primitivní zemědělskou *technologíí. Po překročení hranice nastaly těžkosti. Ve střední Evropě v dobách raného neolitu vždy existovala možnost *migrace části obyvatel na západ a na sever, a proto tam zřejmě problém přelidnění nikdy nebyl tak vyostřený, kdežto v oblastech hraničících s Atlantským oceánem taková možnost chyběla. Nebylo kam jít, a proto se následky populačního tlaku projevil v plné síle. Vznikla potřeba omezení porodnosti a všechny prostředky byly zaměřeny na utužení sociálních vazeb pospolitosti a upevnění práv na obdělávanou půdu. Komunity, které stavěly monumenty, musely mít převahu nad těmi, které je nestavěly a nebyly tedy dobře organizovány a sjednoceny. Tyto ideje se začaly projevovat v praxi pohřebních rituálů možná již v mezolitických dobách, kdy lovci a sběrači pohřbívali zemřelé v mohylových náspech z kuchyňského odpadu. Tím spíše pozdější nebývalý příliv a rychlý vzrůst počtu neolitických obyvatel – za situace, kdy přesídlení do jiných oblastí bylo nemožné – opravňoval jakýkoli způsob zajištění stability a sociálního pořádku. Svůj výraz našel v *megalitickém stavitelství.

Milodary ve všech evropských megalitických hrobech (*stavitelství, megalitické) jsou velmi chudé. Omezují se na soubory obvyklých neolitických artefaktů – *keramiku, kamenné štípané a broušené nástroje a prosté kamenné a kostěné ozdoby. Takže je možno tvrdit, že megalitické hroby nesloužily k demonstrování bohatství jednotlivců a společenského rozvrstvení. Některé monumentální hroby užívala daná *komunita po dlouhou dobu. Například megalitický *chodbový hrob Quaterness na Orknejských ostrovech (obvod vnějšího kamenného základového prstence je 45 m, původní výška hrobu uprostřed byla přibližně 3,5 m) vznikl kolem roku 3200 př. n. l. a za dobu jeho přibližně pětisetletého užívání byly v jeho pohřební komoře se šesti výklenky uloženy pozůstatky asi 400 mrtvých. Avšak v době bronzové, následující po roce 2000 př. n. l., se objevily mohyly s pohřby jednotlivců s bohatým inventářem tvořeným předměty z *bronzu, cenného *jantaru nebo ze *zlata.

Eneolit: Pohřebiště ve starších a středních fázích *eneolitu (druhá polovina 4. až polovina 3. tisíciletí př. n. l.) jsou poměrně vzácná, protože se většinou nacházejí jen jednotlivé hroby. Ze střední Moravy jsou však známa a archeologicky zkoumána mohylová pohřebiště *kultury nálevkovitých pohárů. Jedná se o mohyly zbudované nad hrobem zemřelého, který byl uložen ve skrčené poloze v kamenné skříni a vybaven keramikou. Postupně se pohřební ritus mění ve prospěch žárového a vyskytují se i symbolické (kenotafické) hroby (*kenotaf) vymezené kameny. Nejmladší *mohylové hroby jsou již bez kamenné *konstrukce. Vedle toho se v mladší fázi této kultury vyskytují malá pohřebiště s kosterními ostatky zemřelých uložených bez milodarů v natažené poloze. O pohřebním ritu nositelů *kultury s kanelovanou keramikou víme jen velmi málo. Známý jsou ojedinělé *žárové hroby pod *mohylami, ale zato jsou časté nálezy lebek na sídlišťích, které mohou svědčit o vystavování lebek v rámci domů. Dokladem zvláštního zacházení s pozůstatky zemřelých je i pohřeb tělesně postižené ženy na *hradisku u Hlinska na Přerovsku. K sjednocení pohřebního ritu poznatelného z archeologických nálezů došlo až koncem eneolitu v době *kultury se šňůrovou keramikou a *kultury zvoncovitých pohárů koncem 3. tisíciletí př. n. l. Na pohřebištích těchto kultur bývali pohřbíváni muži, ženy i děti různého věku. Nositelé kultury se šňůrovou keramikou pohřbívali běžně nespálená těla ve skrčené poloze: muži spočívali na pravém a ženy na levém boku. Na Moravě se během doby objevují pod vlivem z Karpatské kotliny i hroby žárové. Zemřelí bývali často bohatě vybaveni jak keramikou, tak i kamennými a měděnými artefakty. Také lid kultury se zvoncovitými poháry pohřbíval své zemřelé většinou inhumačně, i když na Moravě se nachází až 15 % hrobů žárových. Běžná je skrčená poloha s odlišením hrobů mužů a žen. Muži bývali pohřbíváni na levém boku s hlavou k severu a ženy na pravém boku s hlavou k jihu. Kromě nádob se v hrobech mužů nacházejí kamenné nátepní destičky a hlavice šípů a v hrobech žen kostěné knoflíky s V-vrtáním a jantarové *korále. Celá řada hrobů byla uložena pod mohylami vykazujícími složitou konstrukci.

Doba bronzová: Pohřební ritus starší *doby bronzové s *únětickou kulturou datovanou do počátku 2. tisíciletí př. n. l. navazuje na předchozí období, především na kulturu se zvoncovitými poháry. Většina zemřelých bývala pohřbívána na plochých kostrových pohřebištích ve skrčené poloze většinou na pravém boku. Poměrně časté je pohřbívání do dřevěných rakví vydlabaných z kmene stromů. V inventáři hrobů se vyskytují nádoby, bronzové šperky, zbraně a někdy i kostěné a kamenné předměty. Některé děti byly pohřbeny v nádobě, což představuje způsob převzatý z evropského jihovýchodu. Časté je narušování hrobů, z nichž byly odstraněny nejen kovové předměty, ale často i ostatky zemřelého. Tento jev lze vysvětlit mnoha způsoby, a to jako antivampyrické opatření, vylupování, nebo i rituální zpřetrhání vlastnického sepětí se sídlištním areálem. Naproti tomu o pohřebním ritu lidu *věteřovské kultury ze sklonku starší doby bronzové víme především z nálezů jednotlivých lidských kostí, částí koster nebo kompletních koster ze sídlištních objektů. Vedle toho jsou však známy jednotlivé hroby i malá pohřebiště v Boroticích (okr. Znojmo).

Způsob pohřbívání dal název i charakteristické kultuře střední doby bronzové z třetí čtvrtiny 2. tisíciletí př. n. l., kdy převládl *zvyk pohřbívání pod mohylami. Zemřelí lidu *mohylových kultur byli pohřbíváni ve skrčené či natažené poloze, nebo spalováni. Hrobovou výbavu tvořila keramika a bronzové předměty. Vedle průměrně vybavených hrobů se však nacházejí hroby bez výbavy a na druhé straně i hroby vybavené zbraněmi a četnými *ozdobami.

Poslední úsek doby bronzové, zaujímající poslední čtvrtinu 2. tisíciletí a první čtvrtinu tisíciletí následujícího, je charakterizován *kulturami popelnicových polí, u nichž sám název nasvědčuje žárovému způsobu pohřbívání. Pohřebiště bývala většinou plochá a ostatky zemřelého na nich byly uloženy buď v nádobě, nebo v jámě. Četné jsou nádoby i bronzové předměty v hrobovém inventáři. Známé jsou i velké hrobové jámy v relaci celé lidské postavy, v nichž kromě nepatrných zbytků kremace byly umístěny i nádoby. Vedle toho jsou v sídlištních situacích nalézány jednotlivé kosti i celé skelety, které mohou souviset s rituálními praktikami, nebo i bojovými akcemi.

Doba železná (starší fáze): Většího významu doznalo užívání železa až v *horákovské kultuře starší *doby železné (*doby halštatské), která kulturně i pohřebním ritem navázala na starší vývoj na jižní Moravě. Pohřební ritus v rámci této kultury prodělal vývoj od žárových *popelnicových hrobů, přes převažující *inhumaci, až k obtížně archeologicky postižitelnému způsobu pohřbívání v závěru této kultury. Příslušníci společenské špičky bývali pohřbíváni pod mohylami s bohatou výbavou. Příkladem může být mohyla „Hlásnica“ u Horákova na Brněnsku: pohřbený muž byl vybaven železnými *kopími, jezdeckou výbavou a celou řadou nádob. Výbava druhého tentokrát žárového hrobu vybaveného zlatým *prstenem, jantarovou perlou a patrně i dalšími šperky patřila zřejmě ženě. Rozsáhlá *nekropole této kultury obsahující žárové a *kostrové hroby s bohatým, průměrným i chudým inventářem byla prozkoumána u Modřic na Brněnsku. Doklady rituálních praktik ze závěru horákovské kultury byly objeveny v jeskyni *Býčí skála u Adamova.

Střední a severní Morava zůstávala ve starší době železné součástí kulturního okruhu popelnicových polí a je označována jako *platěnická kultura. Také v pohřebním ritu navázali nositelé této kultury na starší tradice a pohřbívali žárově na starších nekropolích. Vedle toho se však objevují ojedinělé lebky i kompletní skelety jedinců v sídlištních jamách, což lze spojovat s rituálními praktikami.

Doba laténská: Z *doby laténské, spojované s osídlením *Keltů v posledních pěti staletích před změnou *letopočtu, známe způsob pohřbívání na základě archeologických pramenů především ze středního období, nazývaného také dobou plochých keltských pohřebišť. Charakteristická jsou pohřebiště obsahující většinou *skelet zemřelého jedince uloženého v natažené poloze zpravidla ve směru sever – jih. V hrobech se kromě součástí *oděvu, výzbroje a šperků objevují i nádoby a zvířecí kosti. Během doby přibývalo na pohřebištích i hrobů žárových. Ze závěrečné etapy keltského osídlení ve 2. a 1. století př. n. l. doklady pohřebního ritu takřka úplně chybí, i když před branou *oppida Staré Hradisko u Prostějova se našly jisté doklady žárového pohřebního ritu.

Doba římská a stěhování národů: Germánské kmeny, které nahradily keltské osídlení, pohřbívaly své zemřelé zpravidla žárovým způsobem, přičemž jak zemřelý, tak i milodary prošly ohněm. Vedle toho se však v menší míře vyskytují i hroby kostrové. Do dřevěné hrobové komory (*hroby, komorové) překryté kamennou destrukcí byli u dnešních Pasohlávek (okres Břeclav) ve 2. století n. l. pohřbeni i příslušníci germánské společenské špičky vázané na Řím. Přestože *hrobka byla vyloupena, zůstalo v ní ještě množství dokladů svědčících o životním stylu romanizující se germánské *společnosti. Etnické změny v 5. a 6. století se projeví i v pohřebním ritu, kde dožívá kremace a postupně převládá inhumace. Vedle hrobů s minimální výbavou, nebo i bez ní, se vyskytují hroby vybavené velkým bohatstvím. Patří k nim hrob objevený náhodně u *Blučiny (okr. Brno-venkov), jehož

inventář – zlatý prsten a stříbrná spona – svědčí pro velmi významné postavení zemřelého v germánské i římské společnosti druhé poloviny 5. století. Langobardské osídlení v 6. století dosvědčují především hroby, které jsou vybavovány zbraněmi i šperky. Snad to bylo bohatství inventáře, které vedlo k vylupování hrobů, ale mohlo jít i o jiné důvody, například o odejmutí cenností samotnými *Langobardy při odchodu ze země. Pohřebním místem herulských nebo langobardských vládců byla mohyla Žurář u Podolí nedaleko od Brna. Přestože hroby byly vyloupeny a zničeny, mohutnost stavby i inventář, v němž nechyběla ani slonovinová *pyxida s křesťanskými motivy, je dokladem pobytu místních vládců s rozsáhlými evropskými styky.

(Viz též *doba, kamenná, *doba, bronzová, *doba železná, *paleolit, *mezolit, *neolit, *eneolit.) (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda, Josef Unger)

smrt a pohřeb – revenanti a vampýři, *víra v mrtvé, kteří se mohou vracet na tento *svět (*revenanti) a škodit živým (*vampýři), vedla k řadě opatření, která se projevila v *pohřebních rituálech, známých z písemných pramenů i národopisu, a to i v křesťanském prostředí až do *recentní doby. Z širšího evropského pohledu zpracoval v poslední době problematiku Giuseppe *Maiello (*Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*, 2004). Některé případy vampyrismu je možno doložit i při archeologickém výzkumu. Je celkem pochopitelné, že problémy s *vampyrismem nastaly až v souvislosti s *pohřbíváním nespálených těl. Helena Zoll-Adamiková se dokonce domnívala, že problémy s „živými mrtvými“ (*defuncti vivi*) nastala až v souvislosti s přijetím *křesťanství, s čímž vzhledem k protivampyrickému opatření na pohřebištích z *doby stěhování národů a také na avarských pohřebištích, nelze souhlasit. Na druhé straně křesťanské texty uvádějí při mimořádných příležitostech (jako byla smrt Ježíše Krista) oživení mrtvých, kteří vyšli z hrobů: „(...) hroby se otevřely a mnohá těla zesnulých *svatých byla vzkříšena, vyšli z *hrobů a po jeho vzkříšení vstoupili do svatého *města a mnohým se zjeví“ (Mt 27, 52–53).

Již za života se u některých lidí vytvářely předpoklady pro to, aby po smrti byli prohlášeni za *vampýry. Především to byla odlišnost v tělesné *konstituci nebo chování, ale i kontakt s magií a neobvyklou činností. Dále to byla předčasná nebo neobvyklá smrt, ať se již jednalo o smrt šestinedělky, dítěte, utonutí, vraždu nebo *sebevraždu. Po smrti těchto jedinců bylo nutno zabránit mrtvému v návratu (revenanci) na tento svět. Základem obav z revenance sebevrahů byla představa o tom, že svět mrtvých je opakem světa živých. Člověk, který si sám vzal život, by mohl tento čin opakovat v záhrobí a vrátit se na tento svět.

Protivampyrická opatření se prováděla jednak mezi úmrtím a pohřbem a jednak dodatečně po určité době po pohřbu. První skupina zásahů se projevuje zatížením těla, uložením zemřelého na břicho se spoutanými rukama a nohama, probíjením kulem, přibitím *oděvu k dřevěné podložce, odstraněním dlaní či chodidel a ucpáváním úst *hlínou nebo jiným materiálem. Na pohřebišti v Bášti u Prahy se našel nožík zabodnutý do třetího *bederního obratle ženy pohřbené i s dítětem do hrobové *jámy částečně zavalené kameny. Čili i tento neobvyklý způsob může být interpretován jako protivampyrické opatření, pokud se ovšem nejednalo o vraždu. Dodatečné zásahy se projevují především porušováním těla, často oddělením hlavy a také spálením. *Interpretace však není v některých případech jednoduchá a jednoznačná, protože stopy kůlu v hrobě mohou také znamenat doklad pro označení hrobu na povrchu a poloha na břiše zase může být znakem *pokání, jak ostatně vyplývá ze zprávy o pohřbu *krále Pipina III. Krátkého, který vzhledem k provinění vůči *opatství v Saint-Denis u Paříže byl zde pohřben roku 768 obličejem k zemi. Rovněž tak stanovit, zda k zásahu došlo před pohřbem nebo dodatečně, je někdy problematické a vyžadovalo by pečlivé studium hrobového zásypu a dislokace ostatků.

Poměrně četná protivampyrická opatření jsou známa od dob prehistorických až do začátku 20. století. Zabránit návratu násilně zemřelého se mělo například vyhozením mrtvolky oknem, jak se to stalo podle Řehoře z Toursu v 6. století *vévodům Rauchingovi a Magnovaldovi. S prvním naložil král Childebert tak, že jej „(...) jak vycházel ven, chytili dva dveřníci za

nohy a Rauching na schodech u dveří upadl tak, že částí těla ležel uvnitř místnosti, částí pak ležel venku. A tehdy ti, kdo byli připraveni ke splnění rozkazu, jej napadli meči a roztrhali mu hlavu tak, že celá vypadala jako mozková hmota. A Rauching byl okamžitě mrtev. Potom jej vysvlékli z šatů, vyhodili oknem a nechali pohřbit. (...) Na místo Rauchinga byl pak vévodou jmenován Magnovald“. Tento muž byl zase jednou pozván králem Childebertem k pozorování štvance a přitom byl zavražděn. Dále se píše, že „(...) jeho mrtvolu, z okna vyhozenou, pochovali příbuzní“.

O strachu z revenance svědčí i zpráva *biskupa Bucharada z Wormsu z let 1012 až 1013, v níž je uvedeno: „(...) zemře-li dosud nepokřtěné nemluvně, odnesou jeho tělíčko na tajné místo a probodnou je kůlem. Říkají, že kdyby tak neučinili, dítě by se vrátilo na zem a mohlo by lidem ublížit. Když žena nedokáže přivést dítě na svět a zemře v bolestech, přímo v hrobě probodnou kůlem matku i s dítětem a připíchnou je k zemi.“

Při pohřbu kyjevského *knížete Vladimíra roku 1015 je u kronikáře Nestora uvedeno, že „(...) v noci pak mezi pokoji prolomili podlahu, a zaobalivše jej v koberec, po provazech spustili jej na zemi“. Zřejmě i toto destruktivní opatření mělo zabránit v návratu zemřelého. Popis podobného jednání najdeme ještě k roku 1626 v pamětech Jana Jiřího Haranta z Polžic a Bezdruzic, který píše: „Téhož léta (...) umřel na *zámku Velharticích v sklepě nějakém pod zemí (...) nějaký preceptor neb písař učenej (...) Němec Slezák Jan Cvik z Švejden, náboženství evangelického (...) Po smrti na poručení od ovčáka na káru vzat, na rozhraní vezen a tu pochován, však prv z vězení do příkopu uvržen, aby skrze bránu vezen nebyl.“ Protivampyrická opatření jsou někdy zachycena při *archeologických výzkumech *pohřebišť a *hřbitovů. Často je však obtížné rozhodnout, zda se jedná o protivampyrický zásah, důsledek činnosti zvířat, především drobných hlodavců, či působení spodní vody, nebo o následek vyloupení. Při interpretaci může podstatným způsobem přispět podrobná dokumentace.

Celá řada protivampyrických opatření, ať se již jedná o polohu na bříše, či oddělení lebky, je pozorovatelná již na avarských pohřebišťích 7. a 8. století. Do zvláštní jámy byla uložena lebka oddělená od těla ženy pohřbené na rajhradském středohradištním pohřebišti a na prsou ležela lebka muže pohřbeného v 9. století na pohřebišti v Olomouci-Nemilanech. Tamtéž se pak našla kostra ženy pohřbené na bříše. Některé protivampyrické zásahy byly dokumentovány a kriticky interpretovány na velkomoravských hřbitovech z mikulčických „Valů“ u 6. a 12. *kostela (*Mikulčice), na hřbitově v poloze „Na valách“ ve Starém Městě u *Uherského Hradiště (Morava) a na časně středověkých pohřebišťích Slovenska. Na polském pohřebišti z 11. až 12. století v Płocku-Podolszycach se podařilo objevit hrob s kostrou, která měla lebku umístěnou mezi nohama. Na problematičnost interpretace ukazuje diskuse týkající se vikinského dvojhrobu z dánského Stengave, který může být interpretován jako doklad pohřbu pána s otrokem, protivampyrického opatření na jednom z pohřbených i jako důsledek exekuce. Přehled atypických hrobů z Polska nalezneme v souhrnné práci Jacka Wrzesińskiego (Czarownice – próba podsumowania warsztatów. *Funeralia Lednickie*, roč. 2, 2000, s. 179–196). Na pohřebišti z 10. až 11. století v Praze-Motole byl dokonce pozorován rozdíl mezi protivampyrickými opatřeními ve starší fázi, která směřovala přímo na tělo údajného *upíra, zatímco v mladší fázi bylo častější zatížení pohřbeného kameny. Stopa po kůlu v levé části *hrudníku se našla v hrobu s dislokovanou lebkou z 11. století u Vraclavi ve východních Čechách. Někdy je ovšem problém, zda pohřeb bez lebky, ale se stopami kůlu interpretovat jako doklad protivampyrických opatření nebo jako pohřeb popraveného. Stejně tak u některých nekompletních pozůstatků těl se mohlo jednat o projev odnámání částí těl k magickým účelům. Také v litevské Kernavě se na pohřebišti z konce 13. až třetí čtvrtiny 14. století našly hroby s lebkami obrácenými obličejovou částí do země; hrob dívky s uřatou hlavou a pažemi i hrob muže zabitého patrně přímo v hrobě údery do tváře. Také v těchto případech je těžké rozhodnout, zda se jednalo o exekuci či protivampyrická opatření. Mohlo

jít také o obojí. Doklad protivampyrického zásahu se našel při výzkumu v kapli Nejsvětější Trojice bývalého augustiniánského *kláštera v Prostějově (Morava). Pohřbený muž (zemřel ve věku 35 až 40 let) ležel v dřevěné okované rakvi; jeho dolní končetiny byly zatíženy velkými kameny. Vzhledem k stratigrafické pozici může být tento hrob až poměrně pozdní – ze 17. i 18. století. Také na skeletu asi třicetiletého muže pohřbeného v lodi hřbitovního kostela Nejsvětější Trojice v Písku (Čechy) před polovinou 18. století se projevila antivampyrická opatření v podobě poškozeného *chrupu a oddělené hlavy.

Částečné spálení lidských ostatků bylo praktikováno jako protivampyrické opatření v době stěhování národů, jak svědčí hroby z Merdingen a Bad-Reichenhall v jižním Badensku a další případy, kdy se tento způsob poškození mrtvoly váže k jejímu uložení do polohy na břicho. Podobné případy jsou známy i z avarských *lokalit. Na pohřebišti v polském Dębczynie z druhé poloviny 11. století byl zjištěn druhotný zásah spočívající v tom, že v místech hrobu došlo k vykopání jámy podstatně hlubší než původní hrob a spálení ostatků zemřelého, které byly zavaleny velkými kamennými bloky. Také na hřbitově v Esslingen am Neckar (Německo) je dokumentován případ spálení exhumovaných lidských *kostí. Pozoruhodné antivampyrické praktiky z druhé poloviny 19. a počátku 20. století jsou zdokumentovány na Spiši (Slovensko). V jejich rámci došlo k exhumaci mrtvoly a jejímu spálení.

Mimořádně podrobná zpráva o protivampyrickém opatření je součástí *kroniky Neplachovy, kde se k roku 1336 píše, že „(...) ve vsi řečené Blov, zemřel jakýsi pastýř jménem Myslata. Ten každou noc vstával, obcházel všechny *vesnice v okolí, strašil lidi, vraždil a mluvil. A když ho probodli kůlem, řekl: Velice mi uškodili, neboť mi dali kůl, abych se bránil před psy; a když ho vykopali, protože musel být spálen, nadmul se jako býk a hrozně řval. A když ho pokládali na oheň, kdosi popadl kůl, bodl do něho a hned se vyřinula krev jako z hrnce. Nadto když už byl vykopán a položen na vůz, spojil nohy k sobě jako by byl živý. Když byl spálen, všechno zlo se uklidnilo“ (Kroniky doby Karla IV. 1987, s. 547). Týž kronikář k roku 1344 píše, že „(...) Jakási žena z Levína zemřela a byla pohřbena. Po pohřbu však vstala, zardousila mnoho lidí a nad každým z nich tančila. A když byla probodnuta, vytekla z ní krev jako z živého tvora. (...) Ačkoli byla probodnuta, stále ještě vstávala, ale jakmile byla spálena, tu všechno trápení ustalo“ (Kroniky doby Karla IV. 1987, s. 548). Z toho je patrné, že za nejúčinnější opatření proti revenanci byla považována *kremace. Kromě toho ze západní Evropy je známo i vhození vykopaného vampýra i s rakví do rybníka.

Protivampyrickým opatřením může být i vložení železného předmětu jako *nože, *srpu nebo klíče či zámku do hrobu. Roku 1571 zavraždila čeled' v jihočeských Šamonicích pana Ludvíka Loreckého z Elkouše a jeho dva syny. Při pohřbu, který proběhl ještě předtím, než byli zjištěni pachatelé, dostal každý zemřelý do rukou „čepejl“, což se někdy překládá jako plíšek či kovová destička na psaní, ale mohlo jít i o ostrý předmět a „(...) starýmu pánovi kázali na pravý palec u ruky zámek zamknouti“. Nakonec „(...) truhly, v kterých leží, sou zavřeli a je prstí zasypali“. Visací zámky se skutečně nacházejí v hrobech datovaných do 15. až 16. století, přičemž někdy byly dávány do souvislosti s hroby židovského obyvatelstva. Nálezy dvou visacích zámků v hrobě osmiletého až čtrnáctiletého dítěte s mincí z 15. století na poutním místě v polském Rowokolu nebo na městském hřbitově ve Smoleniciach (Slovensko) však spíše ukazují na protivampyrická opatření. Srpy a klíče se poměrně často nacházejí v archeologicky zkoumaných hrobech v Braniborsku.

*Pověra o vampýrech se rozšířila či oživila v některých oblastech (například na Opavsku, Bruntálsku a Bílovecku; Morava, Slezsko) v první polovině 18. století a vedla někdy až k hromadné exhumaci. Například v Libavě na severní Moravě bylo počátkem března roku 1727 vykopáno a spáleno najednou 80 mrtvol. Rozsáhlé praktiky posmrtné *magie jsou známy ze Svobodných Heřmanic ve slezském panství Velké Heraltice, které se v polovině 18. století týkaly desítek mrtvol. „(...) Dne 30. ledna 1755 byla vykopána těla Saligerové a 28 dalších nebožtíků. Mrtvoly byly prohlédnuty a u 18 z nich shledána nápadná znamení, deset

zbývajících bylo opět zahrabáno. Do hřbitovní zdi byla vylomena díra, kterou byla těla vytažena, naložena na vůz a odvezena na místo, kterému se dosud říká Čarodějná mýtina (Hexenplan), kde byla spálena.“ Celou situaci řešily různé komise a *jezuité zde kázali proti pověrám. Přesto církevní správa situaci nezvládla, a tak ji řešila až *vláda a podle rozhodnutí *Marie Terezie (1717–1780) v dekretu z roku 1755 povolení k exhumaci mohly vydávat jen státní *úřady.

Příklady z Balkánu svědčí o tom, že někdy *postmortální manipulace s pohřbenými těly souvisela s rozlišením mezi upíry a standardně pohřbenými. Pokud několik let po pohřbu se při exhumaci našly v hrobě již jen kosti, pak byly umyty a znovu pohřbeny s *pietou a *úctou. Tomuto druhu pohřbívání na dvakrát se říká „dvojí pohřeb“.

Jak z uvedeného ilustračního přehledu vyplývá, antirevenantská opatření lze spojovat s *animistickými přežitky. Také se nevyskytují často v obdobích morových epidemií či ničících válečných událostí, ale spíše se zdá, že jejich větší intenzita se uplatňuje v dobách neúrody a přírodních pohrom. Podrobnější zkoumání by snad mohlo vysledovat souvislosti s psychikou lidí v dobách, kdy běžný život neposkytoval mnoho vzrušující podívané. (Josef Unger)

smrt a pohřeb – *řecká civilizace, v mykénském období (*kultura, mykénská) byli mrtví ukládáni do jámových nebo *komorových hrobů. V době homérské byli spalováni: příkladem je popis pohřbu Patrokla v *Homérově *Íliadě*, který byl zakončen pohřebními hrami.

V historické době se užívalo jak *inhumace, tak *kremace. O způsobu pohřbu rozhodovaly v nemalé míře i finanční možnosti pozůstalých, protože spalování zemřelých bylo dražší a v některých oblastech byl nedostatek dřeva. Řecké pohřby byly prostší než v pozdějším období pohřby římské (*smrt a pohřeb – římská civilizace). Zákonomárci ukládali omezování pohřebních výdajů a v předpisech zacházeli i do podrobností (například jeden z takových předpisů nařizoval maximálně trojí roucho k oblečení zemřelého v ceně nejvýše 300 drachem). V *Athénách probíhala na konci roku smuteční slavnost, kdy byli padlí bojovníci pohřbíváni na nejkrásnějším athénském předměstí Kerameiku do společného *hrobu a byli oslavováni pohřební řečí.

Zesnulý, jemuž byl vložen pod jazyk *obolos, tedy *mince pro převozníka mrtvých *Charóna, byl cele zahalen a s věncem vystaven v domě. U lože zpívaly najaté ženy smuteční písně, u vchodu byla připravena nádoba s vodou, aby se mohli návštěvníci očistit od poskvrny způsobené blízkostí zemřelého. Zemřelý zůstal vystaven dva dny; *Solón zkrátil toto období především z hygienických důvodů (*hygienu) na jeden den. Zakročil také proti přehnaným projevům smutku, zvláště žen, které si stříhaly vlasy, nejedly, na hlavu si sypaly popel a drásaly si tváře a prsa. Ve *Spartě byly nářky nad mrtvými zakázány úplně. Pohřeb se konal před východem *slunce, aby se sluneční bůh neposkrvnil pohledem na mrtvého. V čele průvodu šli zpěváci, za nimi mužští účastníci (zemřel-li člověk násilnou smrtí, byl vpředu průvodu nesen oštěp, připomínající pozůstalým povinnost pomsty), za zemřelým následovaly ženy. Za smutečních zpěvů byl mrtvý dovezen na pohřebiště, které bylo v Athénách za Dipylskou branou, kde byl spálen nebo pochován v rakvi.

*Řekové věřili, že mrtví jsou stále spojeni s pozemským *světem, a proto jim do hrobu dávali předměty denní potřeby a jejich oblíbené věci. Muži často dostávali do hrobů *zbraně a vítězné ceny ze závodů, ženy zrcadla, toaletní potřeby a šperky, děti hračky apod. Zvláště oblíbené byly štíhlé nádoby na olej, lékythy. V rakvi jedné mladé athénské dívky bylo objeveno kolem těla 13 předmětů, nádoby, obětní košíčky, kulaté krabičky, panenka atd. S mrtvým se pozůstalí rozloučili trojím pozdravem: „*Chaire*“ („Bud' sbohem“), provedli osobní očistu a ukončili obřady hostinou. Hrob byl označen deskou se jménem nebo nápisem, někdy i s obrázkem výjevu ze života nebo z loučení se zemřelým. Oštěp pomsty, nesený při pohřbu, byl pak zaražen do rovu. V průběhu třetího, devátého a třicátého dne po pohřbu byly na hrob přinášeny obětiny.

Od prostých hrobů, ozdobených cypřišem, květy nebo sloupem, přes *hrobky boháčů v podobě oltářů a chrámků se v helénistické době dospělo až k honosným kamenným rakvím, sarkofágům, jejichž stěny byly zdobeny reliéfy. (Tomáš Mořkovský, Marie Pardyová)

smrt a pohřeb – *římská civilizace, díky písemným pramenům jsme do jisté míry informováni o *názorech *Římanů na smrt a posmrtný život. Římané věřili, že duše zemřelých předků (*manes*) mohou působit na živé. Z tohoto důvodu byly důležité *pohřební obřady, protože teprve po nich a po pohřbu přechází duše do božské podstaty.

Skeptický názor na posmrtný život vyjádřil v 1. století n. l. *Plinius Starší v díle *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974), kde v sedmé kapitole napsal: „Vše po smrti je takové jako před narozením, po smrti není žádný projev života ani tělesného, ani duševního. Táž marnivost lidská se však prodlužuje i do budoucnosti a nalhává si i nějaký život v hodině smrti, jednak se dává duši nesmrtnost, jednak se mluví o proměně nebo o nějakém smyslovém životě v *podsvětí. Také se prodlužuje život tím, že se ctí *mánové a dělá se *bůh z toho, kdo přestal být i jenom člověkem, neboť vpravdě je vyloučeno pokračovat v životě jakýmkoliv způsobem u živočichů a nehledá se přetrvávající život u jiných tvorů a nikdo nepomyslí na jejich nesmrtnost.“ Jednalo se však o názor člověka s mimořádnými znalostmi, o názor, který v širších vrstvách lidu asi nepřevládá.

Názory stoiků jsou obsaženy i v *Hovorech k sobě* *Marka Aurelia (kniha 4, 21): „Zrovna jako těla zde na zemi po nedlouhém pobytu uvolňují svou přeměnou a rozkladem místo jiným mrtvým, podobně asi duše, které se stěhují do ovzduší, po nějakou dobu tam ještě trvají, a pak se přeměňují, rozplývají a spalují a jsou znovu pojímány v zárodečnou látku vesmírnou (...).“

Podle antických autorů *Cicerona a Plinia se v Římě původně pohřbívala nespálená těla. Plinius zdůvodňoval přechod k žárovému pohřebnímu ritu tím, že „(...) když zahrabané mrtvoly v protahujících se *válkách byly omylem vyhrabávány, bylo nařizeno mrtvé spalovat“. Z 8. až 6. století př. n. l. pocházejí *žárové hroby objevené v prostorách Fora Romana. Od 4. století př. n. l. žárové pohřbívání převládlo, ale až koncem 1. století př. n. l. bylo všeobecné, takže *Tacitus je považoval pro Římany za typické. Přesto však některé římské šlechtické rodiny, jako například Scipionové, zůstaly u pohřbívání nespálených těl. Jedno dílo římského gramatika Sexta Pompeia Festa z 2. století n. l. obsahuje část slovníku Verra Flacca z augustovské doby. Speciálně je zde charakterizován pohřeb typu *bustum a *ustrina: „Bustum se nazývá zvláštní místo, na němž je zemřelý spálen i pohřben, pokud je zemřelý spálen a potom pohřben na jiném místě, nazývá se místo, kde byl spálen, ustrina.“ Podle vzoru cizích panovníků se v některých případech ujalo *balzamování. Od 2. století n. l. přibývalo pohřbů nespálených těl, jak vyplývá ze zmínky v *Hovorech k sobě* od císaře Marca Aurelia (kniha 5, 33): „Než se naděješ, bude z tebe popel nebo kostlivec, a pak budeš jenom jméno, anebo ani to ne (...).“ Teprve od poloviny 3. století n. l. naprosto převládlo pohřbívání nespálených těl.

Pohřební ritus antických Římanů je znám z archeologických výzkumů, *náhrobků, nápisů a písemných pramenů. Velmi důležitou roli hrálo společenské postavení zemřelého. Jestliže většina svobodného obyvatelstva volila pohřeb žehem, pak otroci bývali pohřbíváni do společných jam. Ve způsobu pohřbívání otroků byly velké rozdíly. Z Říma je známa celá řada vytesaných nápisů označujících místo, kde byli pohřbeni vysoce kvalifikovaní otroci jako učitelé nebo lékaři.

Zajistit pohřeb otce bylo u Římanů především povinností synovou. V Ciceronově spisu z roku 44 př. n. l. *Cato Starší o stáří* se uvádí: „(...) nebylo muže lepšího a syna více milujícího. A já jsem spálil jeho mrtvé tělo, čemuž mělo být naopak, aby totiž on spálil mrtvolu mou (...).“ Vlastní organizací pohřbu svobodných občanů se zabývali *libitinarii. Zemřel-li v antickém Římě muž významného postavení, bývalo jeho tělo umyto a provizorně nabalzamováno takzvanými *pollinctores* a vystaveno po několik dní v domě na katafalku (zvaném *lectus funebris*) – tak, aby nohy směřovaly ke dveřím. Místnost byla vyzdobena

květinami a opatřena nádobami s vonnými látkami. Okolo hořely ohně a ženy zemřelého oplakávaly. V den pohřbu (za troubení, nářku a písni oslavujících *ctnosti a činy zemřelého) doprovodil zesnulého smuteční průvod přes *město za *hradby až na místo, kde měl být spálen nebo pohřben. Součástí průvodu byly i voskové masky předků uchovávané v některých rodinách. Na místě bylo tělo pokryté obětními dary položeno na hranici a spáleno, přičemž příbuzní zůstávali nablízku. Ohořelé *kosti byly omyty vínem, vloženy do *urny a nakonec pohřbeny do země nebo umístěny do výklenku uvnitř náhrobku. Ohrazený rodinný *hrob byl chápán jako dům mrtvých a jeho poškození se tvrdě trestalo. O tom, že *kremace nemusela proběhnout vždy bez problémů, svědčí Plútarchova zpráva týkající se pohřbu přítele Tiberia Graccha z druhé poloviny 2. století př. n. l.: „(...) na mrtvole naskočily podezřelé známky, (lidé) křičeli, že byl ten člověk otráven, sběhli se na jeho pohřeb, odnesli ho na *márách, asistovali při jeho spalování a dospěli k názoru, že nikoli bez důvodu pojali to podezření o otravě. Neboť mrtvola se roztrhla a vychrlila ze sebe takové množství zkažené tekutiny, že uhasilo oheň, a když přinášeli jiný, zase nehořel, dokud nebyla mrtvola dopravena na jiné místo, a i tam ji oheň jen stěží zachvátil teprve po velké jejich námaze.“

Předměty určené k pohřbu bylo vhodné spálit. Podle Plinia se nesplnění tohoto *obyčeje mohlo stát i osudným. Když Brutus roku 43 př. n. l. spáchal *sebevraždu, přehodil podle Plútarcha Antonius přes jeho mrtvolu „(...) svůj nachový plášť, jenž byl velmi drahý, a jednomu ze svých propuštěnců nařídil, aby se postaral o pohřeb. Když se později dozvěděl, že ten člověk nespálil plášť současně s Brutovou mrtvolou a zpronevěřil mnoho peněz určených na pohřeb, zabil ho“. Součástí pohřebních obřadů byla i následná hostina (*silicernium*) a osm dní potom následovala „oběť osmého dne“ a další hostina, jíž končil devítidenní smutek za zemřelého (*novemdiale*) a rituální nečistota rodiny. Dny veřejného smutku se konaly každoročně a byly nazývány *Parentalia* a *Feralia*.

Z písemných pramenů je zřejmá snaha *státu omezit nákladnost římských pohřbů. Mělo se odstranit i bédování nad zemřelým – „Ženy ať si tváře nedrásají ani nad mrtvým nehořekují“. Do hrobů se nemělo dávat *zlato s výjimkou zlata použitého k opravě zubů.

Lex duodecim tabularum („*Zákon dvanácti desek“) z poloviny 5. století př. n. l. vylučoval zpopelnění nebo pohřbení ve městě: „Člověka mrtvého v městě nepohřbívej ani nespaluj.“ Vyjmuty byly některé výjimečné osobnosti – a to již v době *republiky: *vestálky nebo vojevůdci, jimž byl uspořádán *triumf. Později k nim přibyli *císařové. Toto nařízení vtělil do svého zákoníku i východořímský císař Theodosius II. (408–450), který v *Konstantinopoli vydal nařízení, podle něhož byly všechny hroby ve městě zrušeny a jejich obsah byl vyvezen a pohřben za hradbami. V mimořádné situaci byla mrtvola spálena i přímo na místě, jako po vraždě *Caesara roku 44 př. n. l., kdy podle Plútarcha lidé „(...) nakupili nebožtíkovi z lavic, mřížoví a stolů z fora hranici, zažehli ji a spálili ho na foru“. Později na tomto místě nechal *Augustus postavit *chrám zasvěcený božskému Caesarovi.

Hroby se tehdy soustřeďovaly podél cest. V Římě například lemovaly známou cestu Via Appia v délce 12,6 km. Římské náhrobky měly tvar *stély (hermy), *tumulu, *aediculy, oblouku, *exedry, chrámku nebo i *pyramidy. Součástí náhrobku bývaly plastiky zobrazující zesnulého a také oltáře. Kromě toho bývala zřizována kolumbária, což byly hrobové komory s výklenky (**loculi*), do nichž se ukládaly urny se spálenými ostatky. Taková kolumbária bývala zřizována i pro otroky, propuštěnce, a různá pohřební *bratrstva je zřizovala pro své členy.

*Otroci a nejchudší obyvatelé bývali pohřbíváni nespálení do společných jam. Básník Horatius (65–8 př. n. l.) píše o takovém pohřebišti na pahorku Esquilinu: „Mrtvoly otroků dřív, jež z jejich komůrek těsných / házeli ven, sem dávali v laciných rakvích pak nosit / druhové jejich – tu měl lid chudobný společný hřbitov, / šaškovi Pantolabovi a hýřilu Nomentanovi / do šíře tisíc stop a tři sta do hloubky tady / určoval mezník – a „hrobka“ se neměla dědicům dostat. / Nyní však na Esquiliích lze bydlet na zdravém vzduchu / procházet

se po slunných valech, kde poutník se nedávno ještě / díval na smutné pole, tak zhyzděné bílými kostmi.“

Od 2. století postupně převažoval i u ostatních Římanů pohřeb nespálených těl. Nejčastěji bylo tělo zemřelého uloženo do hrobu překrytého kamennými či keramickými plotnami a potom zasypáno. Nad hrobem se vztyčovala stéla s nápisem. Někdy uložili tělo zemřelého do *sarkofágu, přičemž některé sarkofágy byly reliéfně zdobené a přes tuto výzdobu ukládány do země. *Křesťané pro pohřby nespálených těl zřizovali *katakomy (latinsky: *coemeterium*). Šlo o systémy podzemních chodeb (štol), v jejichž stěnách se hloubily výklenky obdélného tvaru (*loculi*) umístěvané někdy v několika řadách nad sebou. Tyto výklenky bývaly kryty cihlami nebo *náhrobními deskami se jménem zemřelého. Od 3. století se již přidávalo ke jménu i přání „Odpočívej v pokoji“ nebo „Odpočívej v Pánu“. Kromě toho se vyskytovaly *rytiny ve formě holubice, lampy, kotvy nebo ryby. Vzácněji byly v katakombách zřizovány komory (**cubiculae*) o půdorysu asi 2x3 m s *výklenkovými (**arkosoliovými*) i stěnovými hroby někdy vyzdobené ornamentálními i figurativními motivy. V katakombách se vzácně vyskytly i sarkofágy od 4. století zdobené křesťanskými motivy. Doba největšího rozšíření katakomb spadá do 3. a 4. století. Mezi sedmnácti římskými katakombami, jejichž celková délka se počítá na stovky kilometrů, jsou snad nejznámější katakomby sv. Kalixta tvořené asi 10 km dlouhým systémem chodeb, v nichž bylo uloženo na 170 000 hrobů. Tyto katakomby, jež vznikly kolem roku 200 n. l., byly původně zřízeny na ploše asi 100x200 římských stop (30x70 m) a tvořily je dvě rovnoběžné chodby, teprve později příčně spojené a celkově rozšířené.

U hrobů zemřelých se slavily výroční vzpomínkové slavnosti spojené s hostinou. Zvláště po vydání *ediktu císaře *Konstantina roku 313 se katakomby měnily z pohřebiště na kultovní poutní místa. Pohřbívání se přesouvá na povrch a kolem roku 400 pohřbívání v katakombách končí. Po čtyřech staletích byly katakomby takřka úplně zapomenuty a objeveny byly až koncem 15. století. (Tomáš Mořkovský, Marie Pardyová, Josef Unger)

smrt a pohřeb – *tibetská civilizace, Tibeťané znají a praktikují čtyři základní způsoby nakládání s mrtvolou. Ty odpovídají tradičním představám o čtyřech prvcích coby elementárních složkách veškerých jevů vnějšího a vnitřního (lidského) *světa. Pohřbívání do země odpovídá prvku *sa* („země“), do vody prvku *ču* („voda“). Spálení ohněm odpovídá prvku *me* („oheň“) a pohřbení do větru či vzduchu, tj. rozsekání nebožtíkova těla a ponechání jeho pozůstatků na vyhrazeném pohřebišti na pospas ptactvu a dravé zvěři, odpovídá prvku *lung* („vítr“).

Pohřbívání do země naráží nezřídka na problém kamenité, zmrzlé půdy. Pohřbívání do vody je ve svých důsledcích spojeno s pověřivou nechtí Tibeťanů lovit a požívat ryby. *Kremace se nejvíce potýká s nedostatkem dřeva k pálení. „Vzdušný pohřeb“ je náročný na přepravu nebožtíka na místo vyhrazené k jeho likvidaci a pro pozůstalé bývá i finančně značně nákladný. Na *příbuzných je ponecháno, pro který druh pohřbu se rozhodnou. Obecně však platí, že při pohřbech zpravidla za almužnu asistují *lamové.

Méně běžný způsob pohřbívání mrtvých představuje *mumifikace. Mumifikování jako pátý způsob nakládání s mrtvolou je pozdějšího data a bylo praktikováno pouze u *dalajlamů, *pančhenlamů a některých jiných vysokých hodnostářů tibetské buddhistické církve. Jinak se s mumifikací setkáváme jen zcela ojediněle.

Návštěvníci Tibetu přinášejí občas zprávy o tom, že v tom či onom *čhörtenu („obětní schrána“, přeneseně *mohyla, případně *hrobka) či *chrámu viděli sedící mumifikovanou postavu nějakého významného lamy, *opata apod. Jedna z nejmladších mumií se nachází v Tašilhünpu, tradičním sídle tibetských pančhenlamů; jde o 10. pančhenlamu Čhökji Gjalčchána (1938–1989). Jeho tělo ve vzpřímeně sedící pozici na zkřížených nohou má tvář překrytou zlatou maskou podle nebožtíkovy skutečné podoby, zpoza které vyčnívají jeho

dobře viditelné husté, černé, nakrátko střižené vlasy a na částečně již mumifikovaném zápěstí levé ruky se vedle omotaného *růžence lesknou náramkové hodinky.

Jak se taková sedící *mumie vytváří (a po léta udržuje) a co všechno je k tomu zapotřebí? *Vysvětlení obsahuje pojednání jednoho z nejuznávanějších tibetských učenců své doby, gelugpovce Phabongkhapy Čampa Tändzin Thinklā Gjamccha, známého pod tantrickým jménem Dečhen Ňingpo Palzangpo (1878–1941), věnované speciálně této záležitosti. Podnět k sepsání traktátu o mumifikování, jak sám autor praví, mu dal skon 13. dalajlamy Thubtān Gjamccha (1876–1933) a v té souvislosti nastalá potřeba zařídit jeho mumifikaci podle příslušných pravidel.

Pro slovo mumie existuje v tibetštině název *mardung*, překládaný různě (a vesměs nesprávně) jako „červený hrob“, respektive „červené ostatky“. Etymologicky termín *mardung* znamená doslova „ostatky/mrtvola/mumie (*dung*) [tří] červených (*mar*) [tělních složek]“, totiž masa, krve a morku. Pro termín mumifikování je používán výraz *kudung rilpor džogcchul*, „metoda uchování mrtvoly v úplnosti“, či *mardung džogcchul*, „způsob uchování mardungu“.

Vlastní mumifikační procedura trvá poměrně dlouho a má zhruba tyto fáze: Před konečným uložením nebožtíkova těla (*kudung*) do hrobky či *mauzolea (*dungten*) musí být mrtvola zhruba jeden rok umístěna v nějaké větší nádobě či kontejneru (*purgam*). V tomto kontejneru, jehož dno se pokryje kvalitní hedvábnou látkou (*hedvábi) se vzorky lotosu, *měsíce, *slunce a podobně, se na takto vytvořené sedátko mrtvola posadí, a sice tak, že její nohy jsou ve zkřížené pozici zvané *vadžraparjanka* (tibetsky: *dordže-kjilthung*) a ruce v meditativním držení zvaném *dhjānamudra* (tibetsky *ňamžag*) či nějak podobně. Mrtvola, aniž by byla oblečena v pohřební *rubáš (*purra*, doslovně „bavlněná látka pro nebožtíka“), se umístí nahá tak, aby se ani levým, ani pravým bokem, ani přední částí těla, ani zády nedotýkala stěn kontejneru. Potom se začne postupně zasypávat jemnou „ostatkovou solí“ (*purccha*, respektive *dungccha*), až je v ní mrtvola ponořena po temeno hlavy. Průběžně se přitom plní *purgativy (*kudžong*, doslovně „očisťovač“), aby se dokonale odkrvila a zbavila zbylých tkáňových tekutin (*čhabser*, doslovně „žlutavý mok“). Nejvhodnějším purgativem bývá rtuť, vpravovaná do nebožtíkova těla ústy. Tou se má docílit jeho vnitřní očisty. To se opakuje tak dlouho, až test mlékem, vlévaným do těla a z něho vytékajícím již bez příměsí, prokáže, že útroby jsou dokonale očištěné. Taktéž „ostatkovou sůl“ je třeba během roku pravidelně vyměňovat. Takto zcela naplněný kontejner se nakonec přiklopí přikrovem.

Po provedení úplné vnitřní očisty těla a jeho vnějšího vysušení se mrtvola z kontejneru vyjme, omotá hedvábnou *tkaninou, a sice tak, že každý z údů se bandáží zvlášť (rozumí se jimi pět hlavních údů (*jānlag-nga*), totiž ruce, nohy a hlava, jakož i čtyřiaadvacet vedlejších či menších údů (*ňinglag*), totiž nos, uši, brada a prsty na rukou a na nohou), a pokryje se vrstvičkou hrncířské *hlíny smíchané s rozdrčenými drahými kameny a vonnými travami. Poté, co se nebožtíkovi upravilo držení rukou (*čhagtab*) způsobem blahověstným pro jeho stoupence a co se mrtvola vyzdobila některými rituálními předměty, provede se na ní poslední a zároveň nejposvátnější úkon, totiž „otevření zraku“ (*čänje*), tj. namalování očí na obličejové masce (tibetského výrazu *čänje* se často používá též ve významu „vysvětit“, například obraz, sochu apod.). Takto upravený nebožtík se posléze uloží buďto do hrobky, nebo, jako v případě dalajlamů a pančhenlamů, do zlatem bohatě zdobených mauzoleí-čhörtenů ve lhaské *Potále, respektive v žikackém klášteře Tašilhünpo, kde je vystavena obecnému uctívání. (Josef Kolmaš)

smrt a pohřeb – za epidemií, morové *epidemie způsobily často situaci, kterou bylo třeba řešit mimořádně. Zvládnutím takové *katastrofy bylo možno získat i oblibu *lidu. *císařům Gallovi a Volusianovi, kteří podle Sixta Aurelia Viktora za moru roku 251 „(...) *si však získali oblibu, protože se velmi svědomitě starali o pohřby i nejprostších lidí*“ (Héródianos). Příkladem těžkostí může být popis *moru zuřícího po čtyři měsíce v Byzantiu (dnes *Istanbul) roku 543. Prokopios z Kaisareie popsal podrobně příznaky i *léčbu a také reakce

obyvatelstva: „Zpočátku se staral každý sám o pohřeb zemřelých v jeho domě, také ovšem házeli mrtvolu do cizích hrobů, a to tajně nebo použili násilí, a tak později nastal všeobecný zmatek. (...) Tak se stalo, že za této zlé situace leckterý vznešený člověk zůstal po několik dní nepohřben. Proto péče o tuto činnost musela nutně přejít na císaře. K tomu účelu přidělil císař vojáky z palácové stráže i peníze (...) a přikázal Theodorovi, aby si tento úkol vzal na starost. (...) Theodoros dával pohřbít mrtvé, o něž se nikdo nestaral (...) Když však byla zaplněna mrtvolami všechna dosavadní pohřebiště, kopali Theodorovi lidé po řadě na všech místech kolem *města jámy, položili tam mrtvé a vzdálili se, ale později (...) nebyli časem s to zvládnout všechnu práci. Proto vystoupili na věže městských *hradeb v předměstí Sykai, odstranili střechy, bez pořádku házeli dovnitř mrtvolu, takže byla z nich, jak právě byly přineseny, navršena hromada. Jakmile zaplnili mrtvými téměř všechny věže, pak zase na ně položili střechy. Odporný puch, který se odtud šířil po městě, sužoval jeho obyvatele tím více, kdykoli z té strany zavanul vítr. Tehdy se zanedbávaly všechny pohřební zvyklosti: zemřelí nebyli nesení v průvodu jako obvykle, ani se nezpívaly pohřební písně, jak to bývalo *zvykem, nýbrž stačilo již, jestli někdo vzal mrtvolu na ramena, došel s ní až na okraj města u moře a shodil ji, tam byly mrtvolu naloženy na čluny a někam odvezeny. V té době také stoupenci protívých stran ustávali od vzájemné nevráživosti a společně prokazovali zbožné služby zemřelým, vlastníma rukama zvedali a vynášeli mrtvolu cizích lidí a pohřbívali je.“

V dobách moru se mimořádná situace řešila hromadnými *hroby. Tyto hroby jsou buď vertikální s vrstvami zemřelých nad sebou, nebo horizontální s pohřbíváním vedle sebe. Například za *hladomoru roku 1282 nechali *konšelé a obecní starší Prahy „(...) najmout dělníky na kopání rozsáhlých jam, do kterých by se mohlo pochovávat mnoho mrtvých těl. Byly hluboké tři látra (asi 6 m) a na všech stranách deset loket (asi 5 m) široké. Do každého hrobu se vešlo tisíc nebo o něco více nebo méně těl. Těchto hrobů bylo celkem osm“ (Letopis kanovníka vyšehradského).

Nejničivější morová epidemie postihla Evropu v letech 1346 až 1350, kdy jí podlehla asi třetina obyvatelstva. Nutnost pohřbít velké množství zemřelých si mnohdy vyžádala mimořádná opatření a často také *improvizaci, takže (...) některé mrtvolu byly (v italské Sieně) tak špatně pohřbeny, že je našli psi, kusy roztahali po městě a žrali je“ (Bergolt 2002, s. 36). Nebo v Benátkách „(...) hřbitovy byly přeplněny mrtvolami. Mnoho jich pohřbili na veřejných cestách, některé pod půdou jejich domů“. V Avignonu „(...) mrtví se zpočátku házeli do řeky, v prvních měsících se začaly zřizovat obrovské nouzové hřbitovy“. Zasněženě popisuje pohřbívání za moru ve Florencii Giovanni *Boccaccio. *Pohřební obřady se velmi zjednodušily, takže za *márami chodili jen čtyři, nejvýše šest kněží s několika svícemi a někdy i bez nich. Místo doprovodu sousedů byli najímáni „pochovávači“, kteří nosili zemřelého jen do nejbližšího *kostela. Na *hřbitovech se pak kopaly *jámy, do nichž byli nebožtíci ukládáni po stovkách ve vrstvách oddělených trochou půdy. Všechny tyto případy se mohou projevit v archeologicky zkoumaných situacích.

Vertikální hromadné hroby byly objeveny ve švýcarském Winterthuru a Zürichu, kde se v zahradě augustiniánského *kláštera na ploše 30 čtverečních metrů našlo 35 koster datovaných do 14. století. Jsou zřejmě pozůstatkem nouzového morového hřbitova. Hromadné hroby prozkoumané u lübeckého špitálu sv. Ducha (Německo) svědčí o tom, že ve starším období, to je při hladomoru roku 1316, se pohřbívalo do menších jam než při moru roku 1350. Ve švýcarském Schwyzu byl prozkoumán hromadný hrob z 15. století pro 20 jedinců pohřbených do jámy o půdorysu 2x2 m. Většina zemřelých ležela v dřevěných rakvích. Pravděpodobně se jedná o hrob, který byl za epidemie po určitou dobu otevřený. Podobně i v Ostravě (Slezsko), mezi kostelem sv. Václava a *hradbou, ale již mimo areál vlastního hřbitova zřídili v pozdním středověku hromadný hrob s ostatky více než dvaceti jedinců, který patrně souvisel s epidemií. O horizontálních hromadných hrobech si můžeme učinit představu na základě zjištění v Londýně-East Smithfieldu, kde se našly hromadné

hroby se stovkami pohřbených. Někteří zemřelí byli pohřbeni v rakvích, ale jiní byli jen zabaleni do *rubáše. Zjistilo se i plnění rakví popelem, který měl během rozkladu absorbovat tekutiny. Nálezy mincí datují hroby do doby po roce 1343, čili do období velkého moru. Tento londýnský hřbitov je tedy dokladem organizovaného pohřbívání v kritické době „černé smrti“.

Teprve od 15. století se začal prosazovat *názor, aby se v dobách epidemií z hygienických důvodů nepohřbívalo uvnitř města, ale na zvláštních mimoměstských hřbitovech. Nejstarší nařízení tohoto druhu je známo z francouzského města Lille a je datováno k roku 1400. Za moru roku 1622 ve Velkém Meziříčí (Morava) „(...) nejprve pochovávali mrtvá těla do hrobův, však když se mor velice rozmohl, udělali na Moráni dvě šachty neb jámy, do kterých mrtvý těla beze všechných pohřbův neb církevních ceremonií házeli“. Lze jen poznamenat, že hřbitov na Moráni ležel u kostelíka sv. Trojice za městem. Přesto ale ještě na počátku 18. století byly ve Spišské Nové Vsi pohřbívány oběti *cholery uvnitř bašty a na vnitřní straně hradební zdi.

Malomocenství, velký zdravotní problém *středověku, bylo řešeno tak, že nemocní bývali soustřeďováni do takzvaných leprosárií situovaných mimo město u cest, kde nemocní měli možnost získat almužnu. Součástí leprosárií bývaly *kaple s přilehlými hřbitovy. Takový hřbitov se podařilo objevit a částečně prozkoumat u Cách (Aachen, Německo). Zemřelí zde byli pohřbeni v jednotlivých hrobech – často v rakvích nebo na prknech. Antropologickým výzkumem se zjistilo, že jen asi polovina z více než sta zkoumaných koster nese stopy malomocenství, takže se zdá, že zde byli umístěni také lidé s jinými kožními nemocemi. Na hřbitově se našly rovněž kostry ve zvláštní poloze, které mohou patřit popraveným na blízkém popravišti. Každopádně být pohřben na takovémto hřbitově bylo společensky dehonestující. (Josef Unger)

smrt a pohřeb – za války, ze sledování četnosti zranění na *skeletech od *paleolitu až do pozdního *středověku vyplývá, že v paleolitu převažují zranění na ženských kostrách, od *neolitu zase na mužských, ale až v pozdním středověku je 90 % sledovaných zranění na kostrách mužů. Četné válečné *konflikty doprovázející historii lidstva si vyžádaly také formování způsobu zacházení s těly obětí, které bylo zpravidla poznamenáno spěchem a válečnými okolnostmi. Někdy mohou archeologické nálezy identifikovat i místo válečného střetu, o němž nejsme z písemných pramenů zpraveni. Tak u Nienburgu na Weseře v Německu se v řece našel nejen palcát, ale i lebka s otvory po úderu zbraní s ostny.

Pohřby a odklizení těl padlých bojovníků: V archeologických i písemných pramenech nacházíme doklady nejen *pohřebního ritu, ale vůbec zacházení s těly padlých – přátel i nepřátel. Onasandros ve svém díle, popisujícím v první polovině 1. století ideálního vojevůdce, věnuje jednu kapitolu pohřbívání mrtvých. Uvádí, že je třeba vždy padlé pohřbít „(...) neboť nás k tomu nutí jak zbožná úcta k mrtvým, tak nutný ohled na živé. Vždyť každý voják, který se zamýšlí nad svou budoucností, by se rozhořčil nad takovou zpupností. Pochopil by totiž, že by ani on nemusel být pohřben, kdyby náhodou padl, a že by se o něj nikdo nestaral“. Všechny bez rozdílu nechal pohřbít mladý Julianus po bitvě v Germanii u Argentorata roku 357. Asi již ne tak velkorysý byl roku 363 po nešťastné bitvě s Peršany, kdy padlí „(...) byli podle omezených možností takřka za nočního setmění pohřbeni“ (Ammianus).

Mnohdy však mrtvolý padlých zůstaly ležet na bojišti. Již žalmista uvádí (Žalm 79, 2–3): „Dali těla mrtvá služebníků tvých za pokrm ptákům nebeským, těla svatých tvých šelmám zemským. Vylili krev jejich jako vodu okolo *Jeruzaléma, a nebyl, kdo by je pochoval.“ Ostatně i za *občanské války mezi Othou a Vitelliem roku 69 to dopadlo tak, že po boji „(...) mrtvola legáta Ofridia byla vyhledána a s obvyklou poctou spálena. Jen málokteré pochovali jejich vlastní příbuzní, ostatní padlí zůstali ležet“ (Tacitus). Ještě čtyřicet dní po bitvě bylo na místě vidět „(...) zohavené mrtvolý, usekané údy, zpuchřelá těla lidí i koňů, země nasáklá

krvavým hnisem“ (Tacitus). Také po bitvě u Salices, někde na území dnešního Rumunska roku 377, podle Ammiana Marcellina „(...) byli mezi těmi, kdo skonali, podle místních a časových možností pohřbeni někteří vážení mužové, kdežto ostatní těla pobitých lidí sežrali draví ptáci, kteří si v té době zvykli živit se mrtvolami, jak to ještě nyní dokazují pláne bělající se kostmi“ (Ammianus). Někdy se však stalo, že ani mrtvola *císaře se po prohrané bitvě nenašla. Stalo se tak císaři Decidovi roku 251, když zapadl do močálu a císaři Valentovi padlému roku 378 u Adrianopole.

Vojáky při nebezpečných situacích bylo třeba povzbudit. Mistrně to vyjádřil římský básník *Horatius, když napsal: „Smrt za vlast je vždy krásná a vznešená! / A přitom smrtí zajde i uprchlík, / i na paty a schlíplá záda / bázlivců dopadne bez milosti.“

Praxe však i u samotného Horatia byla podstatně jiná. Když po zavraždění Caesara vstoupil do Brutovy armády, stal se velitelem *legie. V prohrané bitvě u Filipp roku 42 př. n. l. si však útekem zachránil život, jak o tom sám napsal v ódě věnované příteli Pompeiovi:

„A přestáli jsme společně Filippy, / ten úprk, při němž ztratil jsem s hanbou *štít, / kdy reky zdrtil boj, kdy brady, / hrozné a strašné, se dotkly země. / Jak já se bál! Tu rychle mě do mraku / skryl Mercurius před šiky nepřátel.“

Někdy se v projevech velitelů objeví i *názor na posmrtný život jako například ve fiktivní řeči Tita při dobývání Jeruzaléma roku 70 n. l. zaznamenané Iosephem Flaviem: „Nebudu vám tu teď opěvovat smrt ve válce a pomínu nesmrtelnost padlých válečníků. Kdo jsou jiného názoru, těm přeji smrt v pokoji a po nemoci; jejich duše jsou odsouzeny k pohřbu zároveň s tělem. Neboť kdo ze statečných mužů neví, že duše, které byly od těl odděleny mečem v bitvě, přijímá k sobě nejčistší živel, vzduch, a usazuje je mezi hvězdami, že se pak zjevují svým vlastním potomkům jako dobří duchové a přízniví polobozi, kdežto ty, které byly spojeny s těly nemocnými, i když byly úplně prosty vad a *hříchů, zahalí podzemní moc a přijme je hluboké zapomenutí, neboť zároveň s koncem života a těla navíc i jejich památky je konec? Je-li už pro lidi smrt nevyhnutelným osudem, lehčeji k ní dopomůže meč nežli jakákoli nemoc. Což není zbabělé nedat obecnému prospěchu to, co máme odevzdat osudu?“ Římským vojákům padlým v židovské válce se dostalo důstojného pohřbu spojeného s kremací. *Urny potom bývaly ukládány v *kolumbáriích s výklenky přímo na bojišti, jak je známo například od Masady. Při archeologickém výzkumu Masady se v jeskyních na úbočí těsně pod *hradbou *pevnosti podařilo objevit kosterní pozůstatky několika lidí, které byly roku 1969 oficiálně pohřbeny jako ostatky hrdinných obránců, i když jejich *identifikace není jednoznačná.

Na několika místech v Evropě se objevily kosterní pozůstatky padlých v souvislosti s vojenskými akcemi *Římanů. Strašná porážka římského vojska v Teutoburském lese (Německo) roku 9 n. l. skončila masakrem a kultovním obětováním Římanů. Velitel Publius Quintilius Varus spáchal sebevraždu, ale jeho napolo spálenou mrtvolu ještě zhanobil nepřítel. Jeho hlavu předal vítězný Arminius Marobudovi, který ji však poslal dále do Říma císaři Augustovi, jenž povolil její pohřeb. Těla ostatních vojáků zůstala ležet šest let na bojišti až do doby, kdy se na místo dostavilo vojsko vedené Germanikem, které alespoň některé pozůstatky pohřbilo. K úspěchům archeologie patří objev stop této události u Kalkriese (Německo). V jedné jámě se našly části dvou lebek, z nichž jedna nese stopy zranění mečem. V jiné jámě se našly jak zvířecí, tak i lidské *kosti. Jedná se zřejmě o pozůstatky jedinců, které dlouho ležely na povrchu a do země se dostaly až po rozložení, což plně odpovídá *svědectví *písemných pramenů.

Těla padlých bývala odklízena do jakýchkoliv *jam nebo i do *studní. Do pracovní jámy hrnčířského okrsku z počátku našeho *letopočtu situovaného před římským táborem v Haltern (Německo) bylo po zřejmě neúspěšném útoku odklízeno čtyřiaadvacet těl padlých Germánů a jeden pes. Ve švýcarské Vindonise se zase našla jáma s kostrami minimálně třiceti mužů. Další podobné případy jsou známy z Pforzheimu a Řezna (Regensburg-Augustenstrasse,

Německo). V jihovýchodní věži *kastelu Pfünz (Německo) se našly skelety vojenských stráží překvapených a zabitých při vpádu Alamanů roku 233.

Regulérní *žárové hroby padlých římských vojáků byly zřejmě objeveny na Slovensku u Radvaně nad Dunajom, jen asi 1 km od vojenského tábora. *Inventář jámových *hrobů s rozptýlenými ne úplně spálenými lidskými kostmi je provinciálně římský a dva z šesti hrobů obsahovaly i minci raženou za Marca Aurelia v letech 162 až 165.

Za pohřby padlých románských bojovníků ve službách franského *krále se považuje archeologicky zkoumaná situace u Aldaiety v Kantabrii (severní Španělsko), datovaná četnými *zbraněmi do doby kolem poloviny 6. století. Dokonce se zdá, že lze uvažovat i o konkrétní vojenské akci, kterou roku 541 vedl král Chlothachar I. (511–561) proti Zaragose. Řehoř z Toursu o této výpravě uvádí, že od Zaragose *Frankové odtáhli, ale „(...) zmocnili (se) velmi velké části *Hispanie a vrátili se do *Galie s bohatou kořistí“. Pokud opravdu pohřby u Aldaiety souvisejí s touto výpravou, pak její průběh byl asi dramatictější a zahynula při ní řada bojovníků, z nichž někteří byli pohřbeni samostatně a jiní v hromadných hrobech.

Zdá se, že v některých případech padlého velmože pohřbili na nejbližším vhodném místě, jako například v dolnorakouském Bernhardstahlu, kde do velké pravěké mohyly byla v 9. století zapuštěna hrobová komora vyložená dřevem. V komoře se našla kostra muže s mečem, skleněnými *korálky, vědérkem a hliněnými nádobami. Nad komorou leželo šest koster mužů se stopami zhojených i smrtelných zranění. U bavorského Thalmassingu pohřbili také bojovníka (pravděpodobně v místě, kde zemřel), jehož hrob, přes částečné vyloupení, obsahoval dva *saxy a opasek z počátku 7. století; na kostře i lebce se našly četné stopy po smrtelných zraněních.

S přijetím *křesťanství se objevuje snaha pohřbít do posvěcené země alespoň významné padlé – a tak se na *hřbitovech nacházejí hroby jedinců se smrtelnými zraněními. V *Byzanci, kde bylo v první polovině 6. století křesťanství již pevně zakořeněno, považovalo se za vhodné, opatřit hrob padlého vojévůdce *milodary, což dosvědčuje Prokopios ve své kronice. Když vojáci viděli, že jejich velitel Ioannes je mrtev, nechali jej vznešeně pohřbít a vzdali mu všechny pocty, jaké mu podle jejich názoru příslušely. Sám hlavní velitel Belisar, aby učinil Ioannovu smrt slavnější, ozdobil jeho hrob množstvím dárků.

V dolnorakouském Traismaueru byl v interiéru *kostela, původně zasvěceného sv. Martinovi, objeven hrob asi třicetiletého muže, který zemřel na následky zranění *šípem, přičemž *šípka se našla ještě v pánevní oblasti. Muž ležel na prkně v *oděvu z látky se stříbrnými pozlacenými nitěmi, což svědčí o vysokém sociálním postavení. Snad se jednalo o *hraběte Cadaloca, jenž roku 802 padl v boji proti *Avarům. Na mimořádné postavení, snad i úctu, jaká přináležela mučedníkovi, se usuzuje podle toho, že byl pohřben v komoře na půdorysu 6x6 m.

Zde snad bude na místě exkurz týkající se smrti a pohřbu jiného hraběte padlého rovněž ve službách Karla Velikého – legendárního Rolanda. Po krvavé bitvě s Araby byli prostí bojovníci pohřbeni s církevními obřady do společného hrobu (Píseň o Rolandovi): „Všechny své druhy, co smrt našli tu, / v společnou jámu kladou bez rozdílu. / Pak mnohý opat, kanovník a biskup, / též mnoho jáhnů, oholených mnichů / požehná jim a zproští duše hříčů. / Pak zapálí i tymián i *myrhu, / vykouří s péčí těla bojovníků. / Na chrabré druhy nasypou pak hlínu. / Co mohou více než jim dopřát klidu?“

Jinak se však zacházelo s těly padlých velitelů – Rolanda, Oliviera a *arcibiskupa Turpina: „(...) Král otevřít dal hrudi, jak je zvykem, / uchovat srdce v roušce sněhobílé / a do kamenné schránky uložit je. / Těla svých reků kázal potom přinést, / omýt je s péčí kořením a vínem / a zahalit do měkké jelenice (...) / Na vozech třech je k hrobu provod'te! / Galazský hedváb sličná těla kryje.“

Pohřbeni byli až v kostele pod ochranou sv. Romana: „(...) Rolanda do Blaye doprovodí všichni, / i s Olivierem druhem ušlechtilým / a s Turpinem, jenž udatný byl rytíř. / Kde svatý

Roman ctěn je pro své činy, / tam uloží je v rakvích sněhobílých.“

Přestože nejstarší dochovaná *verze této písně je až z 12. století a během vývoje se do ní mohly dostat některé prvky doplňující původní text, svědčí o zvyklostech při pohřbech padlých velmožů, kteří bývali přivázeni z bojiště k uložení v posvěcené půdě *chrámů.

Do třetice se lze zmínit o pohřbu správce Východní marky a švagra Karla Velikého – *markrabího Gerolda, který padl roku 799 v boji s Avary. Jeho tělo pohřbili v ostrovním klášteře v německém Reichenau u jižní strany *chóru, kde také byla objevena vyzděná *hrobka pro jednu osobu. Tyto případy svědčí kromě jiného také o tom, že i významní velitelé ve službách Karla Velikého mohli sice přijít o život, ale mohli též očekávat důstojný pohřeb v posvěcené půdě.

Přes důrazný papežský zákaz z let 1299 a 1300 byla ještě ve 14. a 15. století těla velmožů padlých v cizině rozřezávána, zbavována měkkých *tkání vařením a kosti se odvážely k pohřbu domů. Doklady jsou známy z Francie (i odjinud), kde takto naložili s těly padlých Angličanů v bitvě u Azincourtu roku 1415.

Pozůstatky až šedesáti většinou mladých mužů s četnými sečnými i řeznými ranami a doklady dekapitace (objevené v jámě z počátku 10. století před budečským *hradiskem v Čechách) jsou pravděpodobně dokladem válečné nebo jiné násilné akce. Také další pozůstatky nepohřbených jedinců objevené před hradbami mocenských center, jako byla slavníkovská Libice nebo Stará Kouřim (Čechy), souvisejí patrně s krvavým procesem zakládání přemyslovského *státu. Do období *reconquisty v 11. až 13. století je datováno několik hrobů bojovníků prozkoumaných v portugalské Évoře. Jednalo se o robustní jedince ve dvou případech pohřbené s ostruhami.

Charakter smrtelného zranění někdy umožňuje zařadit celou událost do historického *kontextu. Jednalo se například o šipku v hrobu z Traismaueru (Rakousko), jejíž tvar ukazuje na Avary. Podobně i sečná rána na lebce muže pohřbeného s mincí 12. století u *rotundy v Ducovém (Slovensko) byla způsobena šavlí, což svědčí o střetu patrně s *Pečeněhy. V některých případech stopy zranění na kostech umožňují rekonstrukci boje. Jako příklad lze uvést muže pohřbeného u Leopoldau (Rakousko), který zemřel na následky tří ran mečem směřujících na hlavu a rány způsobené šípem.

Snad nejznámější hromadný hrob obětí válečného střetnutí ve středověku prozkoumali archeologové u Visby na Gotlandu. Po bojích v roce 1361 byli zemřelí pohřbeni společně do jam, v nichž se podařilo archeologicky zdokumentovat téměř 1500 koster s četnými smrtelnými zraněními, zbytky výstroje i výzbroje. Hromadný hrob s ostatky vojáků padlých v bitvě mezi *Kastilci a *Portugalci 15. srpna 1385 byl objeven u Aljubarota v Portugalsku. Po bitvě byla těla většiny padlých pochována přímo na místě a teprve po sedmi letech, v souvislosti se stavbou *kaple, byl vykopán společný hrob, do něhož uložili, bez ohledu na anatomickou polohu, jejich kosterní pozůstatky se stopami po četných zraněních. Společně pohřbili i německé *žoldnéře padlé v bitvě u Lubiszewa v Polsku roku 1577. Při archeologickém výzkumu se podařilo objevit jednu jámu (s půdorysem jen 1,9x0,8 m) s ostatky devíti padlých uložených na břicho, kteří měli na kostře stopy smrtelných i zhojených zranění.

Při archeologickém výzkumu kartuziánského *kláštera v Dolanech u Olomouce (Morava) se podařilo postupně objevit ostatky šesti mužů ve věku od dvaceti do třiceti let, kteří byli pochováni u klášterního kostela; zřejmě šlo o padlé bojovníky husitské posádky (*husitství), kteří přišli o život při *obléhání kláštera roku 1425.

Nevíme, co se stalo s těly padlých bojovníků z bitvy u Lipan (Čechy) roku 1434. Na bojišti zůstalo asi 1300 padlých ze strany tábořské a sirotčí a asi 200 ze strany vítězů. Kromě toho několik set zajatých bojovníků prostého původu bylo upáleno ve stodolách. Podle slov *kanovníka a kronikáře Pavla Žídka, který po několika desetiletích napsal o osudu těla padlého vůdce Prokopa „(...) zabit jsi hanebně a ležíš v širém poli jako hovado, psi se najedli

z těla tvého i vlci“, by se zdálo, že těla poražených zůstala nepohřbena. Ve skutečnosti však mohlo jít jen o literární nadsázku a mrtví mohli být pohřbeni do společných hrobů. Nasvědčovat by tomu mohla i skutečnost, že tentýž Pavel Žídek marně žádal krále Jiřího z Poděbrad, aby na místě nechal postavit kostelík, v němž by se za zemřelé konaly bohoslužby, protože to také byli křesťané.

Spíše z ideologických než z hygienických důvodů byla někdy těla padlých nepřátel spálena: po bitvě u Dun-le-Roi (Francie) roku 1183 byli spáleni mrtví lapkové a svatokrádezníci. Za *křížové výpravy roku 1250 po dobytí Damietty (Egypt) zase *Saraceni pobili nemocné *křížáky a „(...) udělali ze slaniny hranici a jinou hranici z mrtvol, a obě zapálili, a vznikl *oheň tak veliký, že planul v pátek, v sobotu i v neděli“. Při známé bitvě mezi husity a křížáky na Vítkově hoře u Prahy roku 1420 si asi hodinový boj vyžádal 70 až 150 obětí na straně útočících křížáků, v jejichž prvních řadách našel smrt i míšeňský *hejtman Heinrich von Isenburg. Vysvělečná těla padlých byla spálena; někdy se uvádí, že z hygienických důvodů, ale spíše šlo o potupení padlého nepřítele a pomstu za upáleného Mistra Jana *Husa.

Zabýváme-li se způsobem nakládání s těly padlých vojáků, pak bychom neměli zapomenout na kruté zacházení s poraženým nepřítelem, které i u současníků vzbudilo odpor. Příkladem je událost z českouherské *války roku 1470, kdy polodivocí Rácové ve službách Matyáše Korvína ukořistili třicet vozů s proviantem vezeným do Hodonína (Morava) hájeného vojskem Jiřího z Poděbrad. Celkem 585 členů doprovodu bylo pobito a jejich hlavy, za něž dostali od svého velitele zapláceno podle kusů, metaly praky do obklíčeného *města. Co se s hlavami stalo, nevíme, ale lze předpokládat pietní hromadný pohřeb. Ostatně hmotnou zainteresovanost za zabitého nepřítele praktikoval i císař Probus (276–282), který za předložené hlavy *barbarů nechal vyplácet po jednom *aureu.

U slovenské Bajči se podařilo prozkoumat malé pohřebiště s kostrami mužů nesoucích četná poranění. U jednoho pohřbeného chyběla lebka a u dvou jedinců se našla malá plochá olověná placka – patrně kulka z palné zbraně. Zřejmě se jednalo o pohřby obětí některého z četných turecko-uherských vojenských střetů v 15. nebo 16. století.

Z Postupimi (Potsdam, Německo) je znám hrob ledabyle pohřbeného čtyřicetiletého muže, který v 16. století utrpěl zranění železnou střelou, která zůstala vězet v lebce, na které jsou patrné stopy hojivého procesu trvajícího nejméně 10 dní. Po smrti byl tento, zřejmě cizí voják, pohřben na okraji hřbitova a jeho tělo překryto okovaným prknem majícím zřejmě protivampyrický význam.

Hromadné hroby padlých v bitvě na Bílé Hoře u Prahy 8. listopadu 1620 byly objeveny na několika místech. Povstálí *sedláci pobiti v bitvě u Lambachu (Rakousko) roku 1626 byli pohřbeni v několika hromadných hrobech. Pohřbívání vojáků padlých při dobývání Frankfurtu nad Odrou roku 1631 trvalo šest dní a padlí byli pohřbíváni po stovce do velkých hromadných hrobů. Je dokonce známo, že v zubních protézách byly používány zuby vyjmuté padlým na bitevním poli. Z toho důvodu bývaly označovány přívlaskem Waterloo.

Pohřbívání padlých vojáků je až do současnosti prováděno podle vojenských řádů. Tak sovětští vojáci padlí při osvobození jižní Moravy roku 1945 byli pohřbeni tak, že důstojníky uložili do jednotlivých hrobů opatřených pomníčky s texty jmen v azbuce, zatímco vojínů a poddůstojníků byli pohřbeni do společného hrobu označeného jedním *pomníkem.

O pohřeb zemřelých rabujících vojáků neměl nikdo zájem, jak je patrné například z Paměti prostějovských popisujících situaci žoldnéřů za *třicetileté války: „A poněvadž stále hráli a pili, tehdy též peníze brzy pozbyli, včely v dědinách vybírali, ovoce (!) a kozičky žrali, potom pak s toho větším dílem zde pomřeli, takže jich psi semotam rozvlíkali a požrali.“

Vítězové leckdy demonstrovali svůj úspěch vystavením utřátých hlav nepřátel, především vojevůdců. Z lebky zabitého nepřítele byla někdy zhotovena číše. Například langobardský král Alboin měl takovou číši z lebky krále Gepidů Kunimunda. Z této číše prý donutil pít i

Kunimundovu dceru Rosamundu, kterou si vzal za manželku. Pomstila se mu tak, že jej nechala zavraždit. Podobně i pečeněžský *kníže Kurja si roku 972 z lebky poraženého knížete Svatoslava nechal zhotovit okovanou číši, z níž pil, a tatarský *chán Batu nechal lebku poraženého moskevského knížete Jurije II. zasadit do *zlata a také proměnit v *pohár. O nakládání s těly zabitých nepřátel u kočovných *Mordvinů podal ve 13. století zprávu bratr Richard: „A když někdo z nich cestuje, nesou před ním hlavy všech lidí, které zabil, a čím má kdo před sebou více hlav, tím je pokládán za váženějšího. Z lidských lebek si dělají poháry a pijí z nich s obzvláštním potěšením“ (Legendy a kroniky koruny uherské).

Jindy se vítězové chovali velkoryseji. Když roku 1566 padl při beznadějně obraně maďarského Segetu (Szigetváru) vojevůdce Mikuláš Zrinský, *Turci uťali jeho hlavu a poslali ji budínskému pašovi. Ten ji „(...) obaliv v roucho pěkné, po dvou sedlácích do Rábu mezi vojsko Maximiliána císaře dodal (...)“. Nakonec se hlavě dostalo pohřbu v chorvatském Čakovci v klášteře sv. Heleny, kde měla rodina Zrinských hrobku, v níž již spočívala jak jeho první manželka Kateřina, tak i dcera a dva synové. Jen zcela na okraj lze uvést, že v době smrti byl Mikuláš Zrinský ženat s Evou z Rožmberka, sestrou Viléma a Petra Voka, s nímž měl syna Jana, který žil potom v Čechách a je pohřben v kostele Nanebevzetí Panny Marie ve Vyšším Brodě.

Zacházení s pozůstatky zavražděných obětí válečných událostí: Mrtvoly většinou bezbranných lidí, kteří zahynuli při válečných akcích, nacházíme v různých situacích. Často byly ponechány přímo na místě. V přístavu Zutphen (Holandsko) zničeném koncem 9. století (patrně roku 882) Vikingy se v jednom domě našla kostra ženy zabitě v klečící poloze. V polských Dzekanowicích byly v jednom sídlištním objektu z 11. století nalezeny pozůstatky muže, ženy a pěti dětí, kteří zde zahynuli i s dobyt看em za nájezdu českého knížete Břetislava I. roku 1039.

Mimořádné jsou nálezy z Rajkoveckého *hradiště na Ukrajině, jež bylo zničeno Mongoly chána Batua roku 1241. Na ploše hradiska i v jednotlivých domech se našly kostry obyvatel se stopami smrtelných zranění: v některých domech 4 až 5 koster. V jednom obydlí ležela kostra ženy s dítětem po levé straně. Jako bychom zde měli k dispozici ilustraci k zprávě bratra Jana de Plano Carpiniho, který při cestě ke Kujuk-chánovi v letech 1245 až 1247 navštívil i Ukrajinu a viděné popsal slovy: „Jeli jsme tudy (okolo Kyjeva) a sami jsme viděli všude nespočetné hromady lidských lebek a kostí. (...) Tak zničili *Tataři celé Rusko a zamířili potom do Uher a Polska.“

Doklady ničivého mongolského vpádu v letech 1241 až 1242 do Uher jsou archeologicky doloženy na Slovensku. Na sídlišti z 12. až 13. století u Palárikova nedaleko Nových Zámků se ve vstupní části jedné *zemnice našly kostry muže, ženy a dvou nedospělých jedinců se stopami smrtelných zranění. Bronzové lité kování z oděvu orientální provenience umožňují spojit tento nález právě s mongolským vpádem.

V jiných případech byly pozůstatky zemřelých zavaleny destrukcí. Například na sídlišti Regensburg-Grossprüfening (Německo) se našly v sutí budovy (zničené kolem poloviny 3. století) nespálené lidské kostry spolu se zvířecími pozůstatky. Mezi nálezy ležela i lebka s nezhojenými ranami. Patrně jde o oběti četných alamanských vpádů směřujících ve 3. století do provincie *Raetie.

Části opálené kostry chlapce ve věku 14 až 15 let se našly mezi zhroucenými a ohořelými trámy vnitřní stěny hradby na lokalitě *Břeclav-Pohansko (Morava). Jde zřejmě o skelet hochy, který zahynul při požáru a zřícení hradby. Ve Znojmě-Hradišti (Morava) byla nalezena kostra nepohřbené ženy pod zříceným valem; ležela na pravém boku se zády pootočenými vzhůru a dlaněmi přitisknutými k obličejí. Podle náušnice a skleněných korálků je možno datovat tuto *katastrofu do první poloviny 10. století, zřejmě v souvislosti s maďarským vpádem na přelomu 9. a 10. století, při němž zaniklo i opevněné sídlo u Němčic v jižních Čechách, kde byly objeveny spálené lidské kosti.

Ohořelé kosti devítičlenné rodiny (2 muži, 3 ženy, 4 děti), jež zahynula při zničení šlechtického sídla v polské Plemiętę roku 1414, jsou dalším dokladem válečných hrůz.

Poměrně často docházelo k asanaci mrtvol do různých jam a prohlubní. Mrtvola mladíka, který zahynul násilnou smrtí někdy ve 2. nebo 3. století u římské venkovské *vily u Frankfurtu nad Mohanem (Německo), byla odklizená do studny. Přestože se jednalo o gracilního jedince ve věku 20 až 23 let, jeho kostra nesla stopy těžké fyzické práce od mladého věku. Jednalo se tedy pravděpodobně o otroka pocházejícího z východního Středomoří, který na vile sloužil. Obdobný případ byl zaznamenán u římské venkovské vily u Elsdorfu (Německo) z přelomu 2. a 3. století n. l., kde do studny vhodili mrtvolu třicetiletého až čtyřicetiletého muže a jsou známy i další podobné případy. Jako následek vojenského střetu může být interpretována i kostra pohozená v sídlištním objektu z 3. století objevená u Drnovic na jižní Moravě. Například do studny v bonnském legionářském táboře (Německo) bylo roku 352 naházeno nejméně patnáct mrtvých, z toho tři děti a také dva psi.

Mimořádný nález pochází od jihomoravských Pasohlávek, kde se pod římskou stanicí v příkopu širokém až 7,4 m a hlubokém 3,9 m našlo nahromadění lidských a zvířecích kostí. Zvířata odpovídala plemenům, jaká měla k dispozici římská armáda; těla lidí se do příkopu dostala současně se zvířaty. Oběti měly v době smrti na sobě oděv a v rukou drobné předměty (dva železné klíče v ruce jedné z žen). V době mezi zabitím a pohozením do příkopu se lidské pozůstatky nalézaly v blízkosti silného ohně, takže některé kosti nesly stopy opálení. Celkově zde bylo zjištěno 33 jedinců (5 dětí, 20 žen, 7 mužů a 1 jedinec neurčený). Nejpočetnější skupinou byly dívky a mladé ženy, méně početní muži byli staršího věku. Na skeletech se našly stopy smrtelných zranění (proražení lebek a poškození kostí i lebek sečnými, bodnými a řeznými ranami). Drobné předměty nalezené v sousedství koster svědčí o příslušnosti k barbarské komunitě a podle dvou stříbrných záponek asi i k vyšším společenským vrstvám. Snad šlo o ubitá rukojmí, ale možný je i jiný výklad – například konflikt po odchodu římských vojsk po *markomanských válkách.

Oběti alamanského vpádu do provincie Raetie byli i obyvatelé římského *dvorce prozkoumaného u Řezna (Regensburg-Harting, Německo). Ve studni se našly pozůstatky třinácti jedinců – zřejmě rituálně zabitých mužů, žen i mladistvých. Čelo jednoho z mužů bylo otevřeno z rituálních důvodů a lebka ženy (zabitá četnými ranami mečem) nese stopy *skalpování. Podle přítomnosti zvířecích pozůstatků, kovových nádob a předmětů (které se našly ve studni) šlo o rituální oběť.

Za důsledek násilné akce na přelomu 9. a 10. století se považují pozůstatky sedmi dospělých umístěných v 3,5 m hluboké studňovité jámě na území Bratislavy (Slovensko). Do velké zásobnicové jámy na hradisku Gars am Kamp v Rakousku byla před polovinou 11. století uložena těla ženy a dítěte v souvislosti s válečným střetem mezi babenberským Liutpoldem a *Přemyslovcem Břetislavem I. Také dvě kostry žen ve věku 17 až 22 let objevené v *zásobní jámě v Týnu nad Bečvou na severní Moravě a datované do období kolem roku 1300 nesou stopy sečných a bodných ran a jsou tedy důsledkem blíže neurčitelné násilné akce a nerituálního odklizení mrtvých těl. Části dvou lidských skeletů nalezené mezi kostrami *koní na zaniklé vsi Mstěnice u Hrotovic (Morava) se dávají do souvislosti s válečnými událostmi roku 1468, kdy vojsko Matyáše Korvína táhlo proti Třebíči a kdy ves Mstěnice zanikla.

V nejlepším případě byly oběti pohřbeny, i když zpravidla jen provizorním způsobem. V Rubenheimu u Gersheimu (Německo) se našly zbytky budovy poškozené za germánského vpádu. U jedné zdi ležela kostra muže zemřelého v 3. století ve věku 25 až 30 let se stopami zranění *mečem nebo *sekerou. Ostatky římských provinciálů zahynulých při ničivém franském vpádu roku 259/260 se našly u kastelu Gelduba (Krefeld-Gellep, Německo). Podle způsobu pohřbu je zřejmé, že pobití, mezi nimiž byli především staří lidé, ženy a děti, byli pohřbeni až několik týdnů po smrti a to nouzovým způsobem tak, že těla byla jen zasypana.

Například v Bietigheimu v Baden-Württembersku se ve zříceninách římské vily našel dvojhrob mužů, kteří podle sečných zranění na hlavě a charakteristické ploché šipky zabodnuté v desátém hrudním obratli, padli za obět' maďarskému vpádu v 10. století. Také další hroby s kostrami, u nichž se našly ploché šipky, jsou považovány za doklady maďarských vpádů (například dva hroby z Pohanska u Břeclavi nebo hrob z německého Ehinger Bergu či moravských Brankovic).

Při válečné akci v 11. století zahynul i jen narychlo pohřbený muž ve věku 25 až 30 let s četnými zraněními, pohřbený v blízkosti kostela na hradisku Gars am Kamp v Rakousku.

S válečnými situacemi zřejmě souvisí i některé pohřby uvnitř opevněných areálů. V dobách, kdy tyto areály pojaly velké množství obyvatelstva z okolí, které se zde ukrylo často i s dobytčím, docházelo zde jistě k úmrtím a zemřelé bylo třeba nějak pohřbít. Silně ohroženou skupinou byly právě děti. Zdá se, že tímto způsobem by mohly být vysvětleny některé hroby na hradisku „Pohansko“ u Břeclavi na Moravě či Mužle-Čenkově, v Bratislavě, Nitře a v Povedimi na Slovensku.

Za následek asi lokálních bojů v 15. století se považují dva hroby, v nichž byli přímo na zaniklém sídlišti u Sługocinka (Polsko) pohřbeni muž a žena. Muž ve věku 22 až 24 let zemřel na následky zranění. Kromě jiného mu byla uťata i ruka, která byla přidána do hrobu.

S válečnou akcí husitů roku 1426 bývají dávány do souvislosti ostatky asi 27 jedinců (většinou žen a dětí) pohřbených v hromadném hrobu na nádvoří *zámku v Čejkovicích na jižní Moravě. Poloha rukou uložených podél těla nebo zkřížených na břiše, spolu s orientací ve směru západ – východ, nasvědčuje středověkému nebo novověkému stáří. Podobný charakter má i hromadný hrob objevený ve Slavkově (Morava) na nádvoří bývalé *komendy *řádu německých rytířů. Také zde výrazně převažují kostry žen a dětí; častá je poloha zemřelého na břiše, na boku nebo se skrčenými nohama. Díky doprovodným nálezům je možno tento hromadný hrob datovat do počátku 14. století. V obou případech se patrně jedná o oběti válečné akce nebo epidemie. Také z dalších *lokalit jsou známy (i když nepřiliš průkazné doklady) odklizení lidských pozůstatků do zásobních jam v době středověku.

Archeologicky se podařilo doložit i řádění vítězů v dobytém městě. Po násilném obsazení města Höchstadtu a. d. Aisch (Německo) švédsko-výmarskou armádou za třicetileté války roku 1633 bylo vyvražďeno veškeré obyvatelstvo (*genocida). Stopy tohoto masakru byly objeveny v jámě 2,7 m dlouhé a 2,1 m široké, v níž se našly pozůstatky nejméně třiceti jedinců spolu s *keramikou, *minci i datovaným pečeti *prstenem, které celkem spolehlivě datují objev do 17. století. Na třech objevených lebkách se našly stopy po smrtelných zraněních. (Josef Unger)

smrt a pohřeb – *židovská civilizace, *ritus vyznavačů *judaismu. Již antický historik *Tacitus si povšiml, že Židé „(...) mrtvolu podle egyptského *zvyku spíše pečlivě pohřbívají, než spalují“. Pohřbívání do samostatných *hrobů, které nesmí být porušeny nebo zničeny, souvisí s vírou ve vzkříšení mrtvých a *Poslední soud. V *Palestině byly oblíbené *hrobky vytesané do skály s lavicemi, na nichž ležela mrtvá těla. Po jejich zetlení bývaly *kosti někdy uloženy do kamenné schránky (ossuaria), jejíž délka zpravidla odpovídala délce *stehenní kosti. Někdy bývaly tyto schránky označeny jménem zesnulého.

Židovské *katakomy a *hypogea jsou známy nejen z *Říma, ale i ze severní Afriky a *Izraele. Nejstarší jsou z konce 2. století n. l. Katakomy v galilejské Beth Še'arim pocházejí z doby mezi léty 200 až 350. Římské židovské katakomby u Via Appia Pignatelli obsahují i *arkosoliové nebo sarkofágové hroby a malby s figurálními motivy (atlet korunovaný Viktorií, nebo žena s rohem hojnosti). Zvláštností židovských katakomb jsou takzvané „*kokhim“, to je hroby zapuštěné kolmo do stěny – a to tak, že zčásti jsou nad zemí a zčásti pod zemí. Na vnitřní straně se nachází schodek umožňující pohřbení dvou těl do jednoho hrobu. Konec pohřbívání v židovských katakombách spadá do konce 4. nebo do počátku 5. století. Dále Židé pohřbívali na nadzemních pohřebištích, i když nejstarší římský židovský

*hřbitov před branou Porta Portense je znám až od 13. století.

Dokonce i za mimořádných situací byla snaha mrtvé pohřbívat; i za židovské *války roku 70 n. l. Iosephus Flavius píše, že „(...) Židé mají tak velkou péči o pohřby, že i ty, kdo byli za trest ukřižováni, snímají před *slunce západem a pohřbívají“. Někdy však bylo možné jen to, že pozůstali „(...) v noci nahrabali do obou rukou hrstku prachu a posypali jím mrtvá těla“. Na druhé straně je známa snaha některých Židů o zajištění pohřbu co nejbližší jeruzalémského *chrámu, k němuž směřovaly *karavany s kosterními pozůstatky zemřelých v diaspoře. Z Kedronského údolí u *Jeruzaléma jsou známy i *kostnice.

Úmrtí člověka bylo věcí celé židovské společnosti; v případě mužů to byla věc mužů a žen v případě úmrtí žen. Za normálních okolností se u úmrtního lože sešlo deset přátel k modlitbám. Po smrti, kterou zjistili tak, že pířko přiložené k ústům nebožtíka se nehýbalo, položili zemřelého na slámu rozprostřenou po zemi nohama ke dveřím. Do pohřbu se u zemřelého držela stráž. Všechna voda z domu byla vylita na ulici a u hlavy se zapálily tři svíce. Tělo umyli a oblékli do připraveného *oděvu. K pohřbu nebyla nutná *rakev, ale zemřelého odnesli na márách na hřbitov. Pohřeb probíhal za modliteb a házení hlíny do připraveného hrobu. Při odchodu ze hřbitova bývalo zvykem trhat trávu a házet ji za sebe, což má vyplývat z Žalmu 72 (Ž 72, 16): „Země bude oplývat obilím, / jež se bude vlnit i po vrcholech hor, / jeho klasy budou jako libanonské cedry, / obyvatelé města pokvetou jako bylina země.“

Při opuštění hřbitova bylo třeba umýt si ruce a dát almužnu chudým. Jídlo pro truchlící rodinu, jež sestávalo především z čočky a vajec, přinesli sousedé. Nato následovala podle stupně *příbuznosti různě dlouhá doba smutku. K provádění a dohledu nad pohřebními obřady vytvářela židovská obec dobrovolný *spolek z vážených mužů zvaný **Chevra kadiša*, který ze svého středu volil výbor *gabojim*. Pro poznání židovského *pohřebního ritu v *novověku má veliký význam cyklus obrazů pražského „Pohřebního bratrstva“ vzniklý roku 1772 nebo nedlouho potom. Názorně je na něm zobrazena návštěva nemocného, zaopatření umírajícího, obřad očištění a samotný pohřeb s proslovem nad mrtvým, dále pohřební průvod a výroční modlitba s hostinou.

Aškenázští, čili východoevropští, Židé označovali svoje hroby *stélou postavenou u hlavy zesnulého, kdežto Sefardové, to je Židé ze Španělska či Portugalska, kamennou deskou položenou na hrob.

Židovské hřbitovy ležely většinou mimo sídliště a měly být od něj vzdáleny minimálně na 50 loket, ale z tohoto pravidla jsou výjimky – například Heilbronn (Německo), kde se židovský hřbitov nacházel přímo v uzavřeném židovském *městě. Také na tyto hřbitovy, jako na místo náboženského kultu (*locus religiosus*), se vztahovala právní ochrana, stejně jako na Židy samotné. *Papež Inocenc III. vydal roku 1199 *konstituci *Licet perfidia*, v níž se pod trestem *exkomunikace zakazuje zneuct'ování židovských hřbitovů a vykopávání jejich ostatků za účelem hledání peněz. Nicméně k ničení židovských hřbitovů čas od času docházelo, jak je patrné například z nařízení rakouského *vévody Fridricha z roku 1244, které trestalo zpusťování židovského hřbitova smrtí.

Skutečnost, že Židé vzhledem ke své obchodní činnosti umírali někdy mimo místa svého bydliště, je patrná z Velkého privilegia pro Židy vydaného *králem Přemyslem Otakarem II. roku 1255. Je v něm právně zakotveno osvobození od poplatků, pokud převážejí své mrtvé z města do města nebo ze *země do země.

Na Starém Městě pražském byla prozkoumána část pohřebiště z 10. až 11. století, pro něž je charakteristické ohraničení hrobů kameny, vzájemně se neporušující hroby a zbytky organické hmoty na lebce a u chodidel. Na základě těchto indicií se naskytá možnost ztotožnit toto pohřebiště s židovskou komunitou, která je v Praze 10. století doložena písemnými prameny.

Některé židovské hřbitovy byly zkoumány i archeologicky. U Barcelony (Španělsko) se

podarilo zdokumentovat 171 hrobů datovaných do 11. až 14. století. Nejstarší hroby byly *výklenkové, mladší antropomorfní (ve dně hrobové *jámy byla vyhloubena prohlubeň přesně ohraničující tělo) a nejmladší jsou pohřby v dřevěných rakvích. K *inventáři hrobů patří *prsteny, náušnice a ozdoby z pokrývky hlavy. V Yorku (Velká Británie) se podařilo prozkoumat část hřbitova z 12. až 13. století s pohřby v rakvích a bez *milodarů. Další část židovského hřbitova z 13. až 14. století se našla v Ennezat v Clermont-Ferrand (Francie) a také v Brně (Morava). Z Polska je známa celá řada archeologicky prozkoumaných židovských hrobů i částí hřbitovů. Projevuje se zde zvyk zakrývat oči i ústa zemřelého a vkládat do hrobu visací zámky. Klíče v hrobech mohou znamenat pohřeb bezdětného člověka. Nejstarší *náhrobky jsou datovány do 13. až 14. století. Archeologický výzkum židovského hřbitova v Praze, existujícího mezi léty 1254 až 1478, proběhl za zvláštního zájmu veřejnosti. Zemřelí zde byli pohřbíváni v *rubáši s rukama podél těla nebo pod pánví, uloženi do rakve většinou bez výbavy nebo jen s kovovými přezkami, případně s bronzovou drátěnou čelenkou. Na očích a ústech leživaly břidlicové destičky. U *kotníků nebo na prstech nohou se našly valouny o velikosti 10 až 20 cm. Překvapení představovala rakvička na půdorysu 60x100 cm obsahující kosti nejméně čtyř osob, z toho dvou dětí, na nichž byly stopy žaru. Doklady konzervativního židovského pohřebního ritu byly zaznamenány i při výzkumu novověkého hřbitova v Prostějově.

V archeologických nálezech by se mohly projevit i některé další prvky židovského pohřebního ritu: uložení krve či amputovaného údu do nádoby v hrobu, svázání palců u nohou či speciální oděv. (Tomáš Mořkovský)

smrt, černá, *mor.

smrtka (kmotřička, morana, smrt), *personifikace *smrti, postava vystupující v *legendách, písních a pohádkách. Smrt v tomto pojetí není beztvářá a nekonečná, čímž do určité míry usnadňuje vyrovnání se s faktem lidské smrtelnosti. V pohádkách bývá mocná, hrozná, neústupná a krutá, ale obvykle také spravedlivá a mnohdy ji lze obelstít, oddálit její příchod nebo se s ní spřátelit. Poslední varianta se u nás velmi často vyskytuje jako pohádka o „kmotřičce Smrti“, která člověku pomáhá a naučí ho léčit nemocné. Naše lidová *tradice zobrazuje smrt jako stařenu, kostlivce, ženu či muže, kteří mohou být oblečeni do bílého nebo černého oděvu a jejich nejčastějším atributem bývá *kosa. Smrt může ale vypadat i jako mladá dívka, žena sedící v blátě, žnec nebo skupina ženců, nevěsta v bílých šatech, střelec, lovec, stín nebo stvoření složené z lidských a zvířecích rysů. Lidové příběhy mnohdy přinášejí odůvodnění významu smrti pro fungování světa, vysvětlují lidskou neschopnost předpovědět vlastní smrt.

V naší kultuře stojí za povšimnutí také personifikace smrti a zimy, morana (*vynášení smrti). (Viz též *ikonografie smrti v evropském umění, *Tance smrti.) (Jana Válková)

SMS (zkratka z angličtiny: *Short Message Service*), služba, která umožňuje v celulární síti posílat mezi *mobilními telefony krátké textové zprávy. Zprávy lze na mobilní telefony posílat také přes *internet a někteří operátoři umožňují posílání krátkých textových zpráv i mezi účastníky mobilní sítě a sítí pevných telefonních linek. Rozsah krátké textové zprávy je omezen na 160 znaků znakové sady ASCII, kdy je pro jeden znak použito sedm bitů, ačkoli operátoři již běžně umožňují posílat více SMS zpráv spojených do jediné.

Krátké textové zprávy měly původně sloužit pouze k posílání *informací mezi uživateli mobilních telefonů. Překročily však tento relativně úzce vymezený rámec použití a staly se součástí každodenní *komunikace, kterou zásadním způsobem proměnily. Našly prostor v mnoha oblastech života. Například jsou využívány jako nástroj marketingových strategií, ve formě tzv. dárcovských SMS (DMS) slouží k podpoře obecně prospěšných aktivit, lze jimi spravovat osobní finance, hlasovat v nejrůznějších soutěžích nebo jejich prostřednictvím navazovat partnerské vztahy.

Vzhledem k omezenému rozsahu zprávy, který pisatele nutí vyjadřovat se stručně, působí také specifickým způsobem na řeč. Při psaní krátkých textových zpráv uživatelé někdy používají *emotikony, které usnadňují *interpretaci informace. Množství odeslaných krátkých textových zpráv každým rokem stoupá. Jejich oblibu nesnížil ani nástup *MMS zpráv. Ve společnosti *Západu kulminuje posílání krátkých textových zpráv během *Vánoc, na Silvestra a *Nový rok. Jen v Čechách jsou v těchto obdobích odesílány desítky milionů krátkých textových zpráv. (Martin Soukup)

smuteční obřad, *obřad, smuteční.

mysl:

1. schopnost *člověka i zvířat vnímat vnější *svět příslušnými orgány (jeden z pěti smyslů, například zrak);

2. jasné *vědomí, *rozum (příklad: zůstat při smyslech);

3. pochopení, cit (příklad: smysl pro *spravedlnost);

4. myšlenkový obsah, význam (příklad: to má hlubší smysl);

5. konečný cíl, zaměření; důvod jednání, existence, význam, důležitost (příklad: smysl života; smysl dějin; to nemá žádný smysl). (Jaroslav Malina)

smyslová ústrojí, ústrojí, smyslová.

smysly, orgánové systémy, které umožňují jak z vlastního organismu, tak z okolí získávat *informace. Kromě obecně známých smyslů (zrak, sluch, čich, hmat, chuť) organismus registruje například bolest, teplotní změny, polohu, pohyb atd., které jsou důležité pro jeho správnou funkci, i když nejsou vědomě vnímány. (Drahomír Horký)

sňatek, *obřad přechodu, kterým podle pravidel obvyklých v dané *společnosti vzniká *manželství. Sňatkem se vytváří *nepokrevní příbuzenství mezi partnery a jejich rodinami a četné právní nároky a důsledky. V některých společnostech sňatek legalizuje sexuální styky, určuje budoucí místo bydliště partnerů a mění sociální *status partnerů.

V oblasti starověkého *Předního východu probíhal sňatek od konce 3. tisíciletí př. n. l. v souladu s předpisy *práva manželského. O způsobech dřívějších uzavírání sňatků informují vzácně jenom zápisy sumerských soudních rozhodnutí (sumersky: *di-til-la*), v nichž šlo především o nedořešené *spory, spojené s movitým a nemovitým majetkem, který byl součástí *věna a *obvěnění. Z *Mezopotámie nejsou zatím známy žádné záznamy o spojení *svatby s náboženskými úkony. Podle souboru právních předpisů starobabylonského *krále *Chammurapiho (18. století př. n. l.) probíhala svatba obvykle v domě nevěsty, až když ženich předal předem domácnosti tchána obvěnění (akkadsky: *terchatum*). V případě, že na poslední chvíli ze svatby sešlo, vracelo se obvěnění ženichovi ve dvojnásobné výši a nový sňatek s dalším „přítelem“ (sumersky: *ku-li*) byl velmi obtížný. Předání obvěnění a dalších „darů“ rodině nevěsty bylo právním *aktem, který nevěstu chránil podobně jako dnešní „snoubenku“. Pokud ji někdo potom unesl a dokonce s ní měl pohlavní styk, byl usmrcen. „Snoubenec“ se tak stával „pánem“ (budoucí) ženy, i když budoucí nevěsta stále zůstávala v otcovské moci. Svatba se nemohla konat bez předchozího souhlasu rodičů nevěsty. Ženich musel uzavřít před *svědky svatební smlouvu (sumersky: *dub-inim-kéš*, akkadsky: *riksu*) a připravit svatební hostinu (akkadsky: *kirru* „[předání] poháru“), jinak byl manželský svazek neplatný, i kdyby se nevěsta odstěhovala do domácnosti ženicha a žila s ním delší čas. Po svatbě se nevěsta stěhovala zpravidla do domácnosti ženicha, což bylo pokládáno za naplnění svatby a manželství. Předpokládala se i pohlavní konzumace (akkadsky: *acházu* „pojmout, vzít si“). Případy, kdy nevěsta žila po svatbě v domě svých rodičů, byly vzácné. Tehdy musel být ženich prakticky vlastním tchánem „adoptován“. Adoptní smlouva potom nahrazovala smlouvu manželskou (*adopce). V *Asýrii existovaly naopak i tzv. matřimoniální smlouvy, v nichž byla rodiči ženicha adoptována nevěsta. *Cizoložství nevěsty po svatbě bylo trestáno smrtí, muselo však být spolehlivě svědecky dokázáno. Ženich, který bez příčiny opustil svou manželku, neměl na ni nárok, ani když se později vrátil, ovšem pouze v případě, že se nevěsta znovu vdala. Již první

právní předpisy vládce *Uruinimginy z *Lagaše (24. století př. n. l.) zakazovaly dvojmužství (diandrii), které bylo zřejmě pozůstatkem staršího rodového zřízení. Manželství bylo potom zásadně monogamní a trvalé. Pokud byla nevěsta po svatbě neplodná, mohl muž pojmout služebnici za účelem zajištění (zvláště mužského) potomstva. Nevěsta přinášela do manželství a do nové vlastní domácnosti věno (akkadsky: *šeriktum*). Formu uzavírání sňatku (svatební obřad) dokumentují středoasyrské *zákony z konce 2. tisíciletí př. n. l., platné zřejmě až do konce celé mezopotamské *civilizace. Plnoprávný občan při něm vyleje olej na hlavu nevěsty a přinese na slavnostní hostinu kovové jídelní mísy, které se po obřadu nevracejí. Zprávy o ustálených svatebních obřadech přináší také knihy *Starého zákona. Svatba byla rodinnou záležitostí, spojenou opět s uzavřením manželské smlouvy a s *přisahou ženicha. Před svatební hostinou se nevěsta za přítomnosti žen koupala, strojila a zdobila závojem a klenoty. Ženich a nevěsta měli před obřadem na hlavě „věnec“ (Pís 3,11). Svatba začínala průvodem ženicha a jeho přátel k domu nevěsty. Ženich si vyžádal od rodičů nevěsty požeňání a odvedl si ji do domu svých rodičů. Cestou se přidávaly i přítelkyně nevěsty. Svatební hostina se konala většinou v domě ženicha, v domě nevěstinych rodičů jenom výjimečně. Obřad končil po hostině vyprovázením nevěsty do „svatebního stanu“, kde po svatební noci pokračovala druhý den hostina pro všechny přátele a známé manželského páru. Starozákonní svatební obřady vycházely zřejmě ze starých egyptských tradic, v nichž ženich a nevěsta byli po dobu obřadu „královským párem“ (*sňatek, posvátný).

Svobodná volba partnera je pozdní záležitostí. Sňatek byl mnohdy nástrojem utvrzování sociálních vztahů, ekonomickým a politickým aktem, do kterého mohli partneři zasahovat jen omezeně. V moderní společnosti je volba partnera téměř libovolná a je zpravidla motivována ideálem romantické *lásky, přesto přetrvávají i sňatky motivované ekonomickými a mocenskými hledisky.

Sňatek je většinou spojen s formálním obřadem a mnoha neformálními *zvyky a *rituály. S postupem *sekularizace a snížením vlivu *církví ustupuje také princip nerozlučnosti manželství a objevuje se občanský sňatek, který je možno za určitých podmínek ukončit rozvodem. Mnoho párů odsouvá z rozmanitých důvodů sňatek na pozdější dobu a žijí v *konkubinátu. (Viz též *antropologie sexuality, *manželství, *sexualita, erotika, láska a manželství – ...) (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

sňatek, posvátný (řecky: **hieros gamos*), významný obřad kultovního *kalendáře vztahující se k *mytologii, v níž existovala tzv. „mizející“ božstva vegetace, která opouštěla úrodnou *krajinu a sestupovala do *podsvětí v období letního sucha a zimního vegetačního klidu. Jejich „zmrtvýchvstání“ bylo v *civilizacích starověkého Předního východu slaveno (*svátky) především o novoročních slavnostech (únor–březen) v *chrámech v mytickém *dramatu, při němž vladař zastupoval boha plodnosti (*zbožnění, *Dumuzi) a vybraná kněžka bohyni lásky *Inannu (Ištaru, Astarte, Aštarót). V *Babylonu byl posvátný sňatek boha *Marduka a bohyně Sarpánity součástí sedmidenního svátku Akítu, který končil božským rozhodnutím o *osudu *země. Zástupný *rituál (teogamie) se konal v chrámovém komplexu, přípravy potom na prostranství před chrámem za účasti *kněží a dvorské *družiny (vysokých hodnostářů). Jeho průběh odpovídal svatebním obřadům (rozloučení s dívkami, omývání, strojení a zdobení nevěsty, příprava lůžka, hostina, první *soulož manželů po sňatku, oslava). Kultovní drama obsahovalo podle mezopotamských písní o bozích a *králích i scény o *lásce (seznámení, namlouvání, toužení). Rituál svatého sňatku provázela recitace a snad i zpěv básní a písní, které tvoří základy milostné *poezie starého *Předního východu. Svatá svatba měla nejen význam kultovní, ale i alegorický. Král si demonstrací své *potence získával každoročně přízeň božstev pro úrodnost své *země a všeobecnou přízeň obyvatel, kteří se pokládali za „svatebčany“. Svatý sňatek byl s menší okázalostí slaven i v *Kanaánu a některé části původně sumerských a babylonských obřadů nalezneme i ve starozákonní *Písni písní, přisuzované izraelskému králi *Šalomounovi (10. století př. n. l.).

Obdoby posvátného sňatku mezi Diem (*Zeus) a *Hérou se v I. tisíciletí př. n. l. staly součástí *mytologie a kultovního života antického Řecka. Hieros gamos Dia a Héry, nejvýznamnějších bohů v řeckém *panteonu, se podle tradice odehrál na ostrově Samu nebo na krétské Ídě a trval tři sta let.

Obdobné ideje, o symbolickém spojení božstev představujících polaritní síly (*slunce a *měsíc, nebe a *země aj.) nebo plodný svazek nejvyššího boha a bohyně (představa sňatku přenesená na celý *vesmír), z něhož mělo vzejít potomstvo, existovaly i v ostatních vyspělých civilizacích *starověku (například podle indických *véd se zdroj veškerenstva na počátku tvoření polarizuje na nebeský manželský pár, otce Nebe, jenž se naplněn milostnou touhou sklání nad matkou Zemí a oplodňuje ji životodárným deštěm jako svým semenem, na mužský a ženský prvek, přítomný v lidském pokolení, kde se neustále opakuje proces *emanace, „vypouštění“ světa jevů, který se na konci věků, ve velkém rozplynutí opět navrácí k svým pramenům) a byly jen sofistikovaným rozvedením představ a praktik pravěkých loveckých a zemědělských kultur, kde zobrazování ženských postav či obřadného milování lidských párů souviselo s rituálem, jenž měl posloužit k udržování a znovuobnovování plodnosti zvířat, polí i lidí a k zachování „božského řádu“.

Téma související s posvátným sňatkem je proto velmi častým námětem výtvarného umění již v době *mladého paleolitu (*umění, paleolitické), kulminuje v zemědělských kulturách *neolitu a pokračuje i v mladších pravěkých obdobích a znovu vrcholí ve starověku.

(Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

Sneed, Joseph Donald (narozen 1938), americký matematik, fyzik, filozof a teoretik vědy. Autor návrhu matematické definice struktury vědecké teorie pomocí takových predikátů, které umožňují označit vědecký systém jako model (tzv. *non-statement-view*). Tento teoretický koncept není vázaný na observační věty, ale závisí vždy na aktuálně zkoumané teorii. Ústřední problém, a to způsob, jakým je možné aplikovat matematickou strukturu na jednotlivé výseky fyzikální reality, se mu podařilo zodpovědět originálním rozvinutím teorie pojmu, *identity, ekvivalence a *redukcionismu.

Sneedova koncepce významně ovlivnila vývoj tzv. *společenských (duchovních) věd v 70. letech 20. století, kdy začala být zpochybňována nejen jejich vědeckost, ale sama oprávněnost jejich existence. (Břetislav Horyna)

sněm, husitský, shromáždění vyšší i nižší *šlechty, zástupců *královských měst a polních vojsk v období *husitství; řešily politické i ideologické otázky týkající se správy a řízení *státu. Ideovou základnu tvořily čtyři pražské artikuly, nejvýznamnější postavení na nich měla *města (zejména pražská), postupně se moc přesouvala do rukou šlechty. K nejvýznamnějším sněmům patřily: čáslavské (červen 1421, srpen 1422), svatohavelský (říjen 1423) v Praze, kutnohorský (únor 1431), svatomartinský (listopad – prosinec 1433) a svatovalentinský (březen 1435). (František Čapka)

sněm, krajský (neboli sněmík; též krajský sjezd), shromáždění *stavů na regionální úrovni, obesílaná nižšími šlechtici; vznikaly souběžně se *zemskými sněmy, na něž byli delegováni jejich zástupci. Velký význam si udržovaly v době husitské (*husitství) a poté i v jagellonské době, jen načas je *král Vladislav II. Jagellonský (1456–1516) zrušil. K omezení došlo za Ferdinanda I. Habsburského (1503–1564), kdy jejich konání bylo vázáno na rozhodnutí krále (1528); po vydání *Obnoveného zřízení zemského* (1627 pro Čechy, 1628 pro Moravu) je král přestal svolávat. (František Čapka)

sněm, zemský, nejvýznamnější orgán stavovské moci, shromáždění příslušníků *šlechty a předního *duchovenstva (v době *husitství i jednotlivých zástupců *měst), které bylo partnerem *panovníka (svolával jej *král, později i *nejvyšší zemský purkrabí); projednával zejména vypisování zemské *berně, válečná tažení za hranice *země, ochranu veřejného *míru apod. Vývojově navazovaly české zemské sněmy na jednání kolokvií (dvorských sjezdů), které byly svolávány do Prahy již za Přemysla Otakara II. (kolem 1233–1278); první

zemský sjezd české šlechty se konal v roce 1281. V 15.–16. století pozbyl *duchovní stav místa a získal jej po bitvě na Bílé hoře. Vrcholu své moci dosáhl zemský sněm v období let 1485–1620, v 17. století ztrácel český zemský sněm na významu. Podobnými institucemi byly i zemské sněmy v ostatních *zemích českého státu – na Moravě, ve Slezsku a Lužici. Od 60. let 19. století existovaly zemské sněmy jako orgány zemské samosprávy, které se lišily od původních sněmů svou zákonodárnou a správní funkcí; český zemský sněm byl rozpuštěn v roce 1913 (anenské *patenty jmenovaly místo něj zemskou správní komisi), moravský a slezský zemský sněm byl uzavřen v červenci 1914. (František Čapka)

sněmovna, *parlament.

snímek, nativní, snímek získaný *rentgenovým vyšetřením bez použití kontrastní látky, založený jen na přirozeném rozdílu v pohlcování rentgenového záření mezi jednotlivými *tkáněmi. V *antropologii umožňují rentgenové snímky zubů sledovat jednotlivá vývojová stadia zubů, pomocí nichž lze přesněji určit biologický věk dětí (*mineralizace zubů). (Michaela Křivanová)

snímkování, rentgenové, *radiografie.

SNPs, *Single Nucleotide Polymorphisms.

sob polární, *Rangifer tarandus* (Linnaeus, 1758); řád: sudokopytníci (Artiodactyla), čeleď: jelenoví (Cervidae); hmotnost: 150–300 kg; výška v kohoutku: 110–130 cm. Sobi se vyznačují shromažďováním v určitých fázích roku a následným společným přesunem do příhodnějších oblastí, bohatších na potravu. Dokáží přitom urazit značné vzdálenosti (současná pozorování uvádějí schopnost uběhnout vzdálenost až 1000 km, až 160 km za noc). Znalosti těchto *migrací využívali pravděpodobně i pravěcí lovci, jak o tom svědčí i vyhodnocení osteologických pozůstatků, neboť úspěšnost tohoto *lovu byla vysoká. Mezi významná naleziště ulovených sobů patří převážně *lokality mladopaleolitického *magdalénienu (například *jeskyně *Pekárna); odtud metaforický název magdalénských lovců jako „lovců sobů“. Na rozdíl od ostatních jelenovitých narůstá i u samic sobů paroží. *Paroží bylo užíváno k zhotovování *nástrojů a *zbraní (*harpuna) a ozdobných předmětů. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

socialismus (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“):

1. společenský a hospodářský systém založený na státním (popřípadě družstevním) *vlastnictví, centrálně řízeném *hospodářství. Ústřední myšlenkou socialismu je řízení výroby a služeb a považování výsledků těchto činností za společenský produkt (veškerá socialistická argumentace začíná u otázek vlastnictví). Problémy tohoto přístupu jsou otázka odměňování, *rovnosti a spravedlnosti, spolupráce a vztahy mezi lidmi, transformace práce, racionalizace a efektivita, plánování, svoboda a trhy;

2. politická *ideologie, která se rozvinula především v reakci na vzestup moderního průmyslového *kapitalismu, přestože některé myšlenky (zejména společné vlastnictví majetku či kolektivistický pohled na *společnost) lze najít již u antických a raně novověkých utopistů (*Platón, Thomas *More, Tommaso *Campanella). První vlna tzv. utopického socialismu v první polovině 19. století (Claude Henri *Saint-Simon, Robert Owen [1771–1858], François Charles Fourier [1772–1837]) byla vytlačena na okraj vlivným dílem Karla *Marxe a Friedricha *Engelse, které inspirovalo pozdější politická *hnutí, včetně těch revolučních.

Na konci 19. století došlo k rozštěpení socialismu na dva základní ideové proudy: (a) revoluční, jehož zastánci zůstali věrni ortodoxnímu *marxismu a ideálu *komunismu a hodlali dosáhnout násilnými prostředky, (b) evoluční, který především odmítl Marxovu představu „zákonů dějin“ a příchodu komunismu jako dějinné *nutnosti. Tito tzv. revizionisté věřili v postupnou přeměnu kapitalismu „zevnitř“, prostřednictvím existujícího parlamentního systému, a důraz kladli na morální kritiku nešvarů kapitalismu. Revoluční větev slavila úspěchy pouze v Rusku, kde byl marxismus rozpracován v doktrínách *leninismu a

*stalinismu, naopak evoluční větev ztělesněná socialistickými, respektive sociálně-demokratickými stranami, slavila politické úspěchy prakticky v celé Evropě. V současné době jsou aktuální diskuse o tzv. *třetí cestě, která chce přizpůsobit levicové myšlení aktuálním podmínkám a tématům, například ekologickým.

Specifickými *variantami socialismu jsou jeho *anarchismem ovlivněné mutace jako anarchokolektivismus či *anarchokomunismus. Socialistické myšlenky měly ohlas i v rámci *feminismu. Sporná je otázka, zda uskutečnění socialistických myšlenek v praxi musí nutně rezultovat v režim sovětského typu, tedy *totalitní/*autoritářský systém. Je však výmluvné, že většina současných vlivných zastánců marxismu a různých jeho *interpretací se rekrutuje z univerzit v zemích, které socialismus v praxi z vlastní zkušenosti nikdy nepoznaly. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

socialismus, demokratický, politická koncepce dosažení *socialismu nenásilnou, parlamentní formou (vítězstvím ve volbách apod.) a jeho rozvíjení pomocí tradičních demokratických prostředků a procedur; liší se od klasického pojetí socialismu. K jeho zásadám se hlásí některé sociálnědemokratické strany (například britská Labour Party, západoevropské socialistické strany). (František Čapka)

socialismus, nacionální, *nacismus.

socialismus, národní, *nacismus.

socialismus, tržní, socialistický ekonomický systém, založený na společenském *vlastnictví a na centrálním plánování, avšak ponechávající prostor pro určité působení tržních mechanismů. Ve 30. letech 20. století tuto koncepci razil polský ekonom Oskar *Lange. V roce 1968 byl jejím stoupencem a obhájcem v Československu Ota *Šik. Do jisté míry byl tržní socialismus aplikován v bývalé socialistické Jugoslávii. (Jaroslav Malina)

socialismus, utopický (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“ a z řečtiny: *ú*, „ne“ a *topos*, „místo“ – „neexistující místo“), učení, teorie o ideální *společnosti, která má být založena na společném vlastnictví, na zásadě povinné práce pro všechny a na novém rozdělování produktů; termínu „utopie“ poprvé použil anglický myslitel Thomas *More (1478–1535) v díle *Utopia* (Utopie, 1516), kde popsal „dokonalý“ společenský systém založený na přirozené *rovnosti lidí, na jejich svobodě a bratrství. Tyto myšlenky rozšířil ve spisu *La città del Sole* (Sluneční stát, 1602, publikováno 1623) italský filozof Tommaso *Campanella (1568–1639), dále pokračovali francouzští socialisté 18. století a v 19. století ve Francii François Charles Fourier (1772–1837) a v Británii podnikatel a sociální reformátor Robert Owen (1771–1858) zakládáním obcí se společným hospodařením. Jejich experimenty skončily nezdarem, staly se však inspirativním zdrojem pro pozdější teorie *anarchismu a *socialismu. (František Čapka)

socializace (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“), proces, jehož prostřednictvím dochází k *předávání specifických kulturních představ, znalostí a dovedností starší generací generaci mladší, jejíž členové se teprve po osvojení těchto představ, znalostí a dovedností stávají plnohodnotnými představiteli své *společnosti.

Socializace je dlouhodobým procesem poznávání a přijímání hodnot a norem, které dominují v dané společnosti. Prostřednictvím interakcí s druhými lidmi a pozorování ostatních se jedinec učí rozpoznávat sociální struktury a z nich vyplývající pravidla chování. Ty postupně interiorizuje, tj. zvnitřňuje si je do té míry, že je vnímá jako přirozenou součást svého pohledu na svět, nikoliv jako výsledek učení. Zároveň dochází k rozvíjení schopnosti rozlišovat mezi normami a hodnotami, které konsenzuálně vyznává celá společnost, a těmi, které jsou vázány na specifickou *subkulturu.

Socializace má zásadní význam jak pro každého jednotlivého *člověka, tak pro společnost jako celek. Bez procesu socializace se jedinec nemůže plnohodnotně začlenit do dané společnosti – sociální struktury determinující život v dané společnosti vnímá jako nesrozumitelné, chybí mu/jí hlubší cit pro sociální situace a nepříjemně prožívá distanc od

společnosti. Prostřednictvím psychologických a antropologických výzkumů byly popsány tyto prožitky u tzv. vlčích dětí, vyrůstajících mimo společnost.

Druhou, komplementární funkcí socializace je zajišťování konsenzu a kontinuity společnosti. Bez procesu socializace, který umožňuje, aby všichni lidé náležící k určité společnosti uznávali alespoň v minimální míře shodné hodnoty a normy a představy o světě, by se neúměrně prohloubily konflikty ve společnosti, a to zvláště mezi jednotlivými generacemi (Arendt, 1994).

Teorie socializace jsou rozvíjeny ve dvou pojetích, které se liší mírou pasivity/aktivity jedince, který prochází socializací. Jedno z nich považuje člověka za zcela tvárnou bytost, a tedy proces socializace je viděn jako výhradně jednosměrný. Člověk pasivně přijímá veškeré vlivy, které k němu přicházejí z okolí. Druhé pojetí socializace zdůrazňuje obousměrnost tohoto procesu. Jedná se o tzv. model vzájemného ovlivňování (Schaffer, 1996). Člověk je aktivním subjektem, který vstupuje do interakcí se svým okolím a o vlivech, jež na sebe nechá působit, do značné míry rozhoduje sám. Na straně jedince je tak proces socializace limitován jednak dispozicemi, s nimiž se narodí, jednak jeho/její dosavadní biografií a dále jeho osobní preferencí určitých hodnot a norem. (Viz též *enkulturace, *socializace, genderová) (Jaroslav Malina, Irena Smetáčková)

socializace, genderová, součást širšího procesu *socializace; směřuje k osvojení představ o ženskosti a mužskosti v dané společnosti, k přijetí *genderového řádu a k vytvoření vlastní *genderové identity, jejímž prostřednictvím se jedinec v tomto řádu ukotví.

Proces socializace je ze své podstaty orientován na předávání osvědčených a ustálených kulturních obsahů; je tedy velmi tradiční až konzervativní. Obhajuje a tím podporuje *status quo* dané společnosti. To je zvláště patrné v genderové socializaci, která tíhne k předávání *genderových stereotypů založených na *biologickém esencialismu a komplementární hierarchii mezi *femininitou a *maskulinitou.

Hlavním mechanismem genderové socializace je proces sociálního učení. To je založeno na nabývání nových informací týkající se sociální reality v situacích, kdy se jedinec nachází v přítomnosti druhých osob (bezprostřední či smyšlené). Sociální učení může mít buď podobu posilování, tj. využívání trestů a odměn, nebo podobu napodobování a identifikace s druhými lidmi jako vzory. Jedním z výstupů sociálního učení je poznání *sociálních rolí. V rámci genderové socializace se jedná o poznání a osvojení *genderových rolí. Na pozadí genderových rolí si následně jedinec vytváří svou *genderovou identitu.

Genderová socializace probíhá od první interakce mezi dítětem a jeho okolím. Podle některých výzkumů se to týká již prenatálního období, kdy rodiče odlišně reagují na plod v závislosti na informaci, zda se jedná o dívku či chlapce. Rozdíly v přístupu rodičů a dalších blízkých osob se dále prohlubují po narození dítěte. V souvislosti s odlišnými očekáváními, které vycházejí z představ o femininitě a maskulinitě, rodiče na dívky a chlapce hovoří jiným způsobem, rozdílně interpretují jejich chování, zdůrazňují odlišné aspekty jejich chování, chválí je a trestají za jiné projevy, podporují je v rozdílných aktivitách atd. (Connors, 1996).

Výzkumy opakovaně prokazují, že v socializaci dívek se akcentuje afektivita, estetičnost, verbalizace, zodpovědnost za druhé, zájem o vztahy, závislost. Naopak v socializaci chlapců je podstatné potlačování emocí, zdůrazňování racionality, nezávislost, technické zájmy a logické myšlení (Reid, 1994). K tomu slouží odměňování požadovaného a trestání nechtěného chování ze strany dospělých (například dívky jsou chváleny, pokud se starají o svůj vzhled, zatímco na fintici se chlapce je pohlíženo s nedůvěrou) a dále ztotožňování se vzory „správných žen“ a „správných mužů“, na které okolí opět reaguje *sankcemi (Davies, 1989).

Popsané *atributy vykazuje genderová socializace v *euroamerické civilizaci a kultuře. V jiných kulturách nabývá forma, obsah i cíle genderové socializace jiné podoby. Proměnlivost socializace je patrná také v historickém náhledu. V současné době výzkumy přinášejí důkazy o tom, že se tradiční genderová socializace dívek a chlapců začíná mírně

proměňovat a vytváří větší prostor pro individuální odmítnutí hegemonní maskulinity či preferované femininity. Jedná se však o minimální změny, které z celkového hlediska dosud nevedou k hlubšímu narušení genderového řádu. Výzkumy zaměřené na rozdíly jsou přitom přímým důsledkem genderového řádu, který je postaven na polarizaci, *androcentrismu a biologickém esencialismu (Bem, 1993). (Irena Smetáčková)

sociálně tržní ekonomika, *ekonomika, sociálně-tržní.

Sociálně-demokratická strana československá v Rakousku, *Česká strana sociálně demokratická.

sociální (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“):

1. týkající se společenských vztahů mezi lidmi;
2. týkající se úsilí o zlepšení společenských poměrů;
3. týkající se životních podmínek jednotlivce ve vztahu ke *společnosti a *státu, jeho nehmotného i hmotného zabezpečení (sociální postavení, *sociální síť, sociální zabezpečení apod.);

4. [biologie], týkající se živočichů žijících ve společenstvích (mravenci, včely aj.).
(Jaroslav Malina)

sociální agentura, *agentura, sociální.

sociální antropologie, *antropologie, sociální.

sociální bydlení, *bydlení, sociální.

sociální darwinismus, *darwinismus, sociální.

sociální determinanty zdraví, *determinanty zdraví, sociální.

sociální determinismus, *determinismus, sociální.

sociální deviace, *deviace, sociální.

sociální dezintegrace, *dezintegrace, sociální.

sociální dialog se sociálními partnery, *dialog se sociálními partnery, sociální.

sociální družstvo, *družstvo, sociální.

sociální ekonomie, *ekonomie, sociální.

sociální ekonomika, *ekonomika, sociální.

sociální funkce, *funkce, sociální.

sociální hledisko, *hledisko, sociální.

sociální hnutí, *hnutí, sociální.

sociální hodnota zdraví, *hodnota zdraví, sociální.

sociální chování, *chování, sociální.

sociální identita, *identita, sociální.

sociální integrace, *integrace, sociální.

sociální interakce, *interakce, sociální.

sociální kapitál, *kapitál, sociální.

sociální komunikace, *komunikace, lidská.

sociální kontrola, *kontrola, sociální.

sociální lékařství, *lékařství, sociální.

sociální mobilita, *mobilita, sociální.

sociální norma, *normy, sociální.

sociální normy, *normy, sociální.

sociální nouze, *nouze, sociální.

sociální ochrana, *ochrana, sociální.

sociální organizace, *organizace, sociální.

sociální parazitismus, *parazitismus, sociální.

sociální pole, *pole, sociální.

sociální postavení, *postavení, sociální.

sociální práva, *práva, sociální.

sociální prostor, *prostor, sociální.
sociální psychologie, *psychologie, sociální.
sociální reintegrace, *reintegrace, sociální.
sociální role, *role, sociální.
sociální síť, *síť, sociální.
sociální služby, *služby, sociální.
sociální směna, *teorie sociální směny.
sociální stát, *stát, sociální.
sociální status, *status, sociální.
sociální stratifikace, *stratifikace, sociální.
sociální struktura, *struktura, sociální.
sociální struktura (noyau systém), rezidenční, *struktura (noyau systém), rezidenční sociální.
sociální struktura, fission-fusion, *struktura, fission-fusion sociální.
sociální struktura, harémová, *struktura, harémová sociální.
sociální struktura, jednosamcová, *struktura, jednosamcová sociální.
sociální struktura, mnohosamco-samicová, *struktura, mnohosamco-samicová sociální.
sociální struktura, párová neboli monogamní, *struktura, párová neboli monogamní sociální.
sociální struktura, věkově odstupňovaná (age graded), *struktura, věkově odstupňovaná (age graded) sociální.
sociální totožnost, *identita, sociální.
sociální třída, *třída, sociální.
sociální vrstva, *vrstva, sociální.
sociální vyloučení, *vyloučení, sociální.
sociální vzrušení, *vzrušení, sociální.
sociální (lokální) paměť, *paměť, sociální (lokální).
societální (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“; *societās*, „společenství, pospolitost; jednota; spolek, družba“), označení organizačních rysů sociálního (skupinového) života jako jsou *vláda, *autorita, *zákonodárství, třídní struktura, *právo a *instituce. (Jaroslav Malina)
societas (z latiny: *societās*, „společenství, pospolitost; jednota; spolek, družba“), termín v koncepci amerického antropologa Lewise Henryho *Morgana označující typ *rodové *společnosti založené na jednotlivcích a *příbuzenských vztazích; základní organizační jednotkou je *rod, z něhož se podle Morgana postupně vyvinuly *frátrie, *kmen a kmenová federace. (Jaroslav Malina)
Société d'anthropologie de Paris, *Pařížská antropologická společnost.
sociobiologie (z latiny: *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“ a z řečtiny: *bios*, „život“ a *logos*, „nauka, věda“), koncept systematického studia biologického základu všech forem sociálního chování. V tomto významu se s pojmem pracuje od 70. let 20. století. Pojem sociobiologie poprvé použil v roce 1946 americký genetik John Paul Scott. Scott založil v *Ecological Society of America* sekci, která nesla název *Animal Behavior and Sociobiology*; tato sekce fungovala v letech 1956–1964. V roce 1948 s pojmem pracoval rovněž americký lingvista Francis Hockett, jehož ideové pojetí sociobiologie se blížilo současnému. Pevné základy dal sociobiologii na začátku 70. let 20. století americký entomolog Edward Osborne *Wilson, a to pracemi *The Insect Societies* (Hmyzí společnosti, 1971), *The Prospect for a Unified Sociobiology* (Naděje na sjednocenou sociobiologii, 1971) a *Sociobiology: The New Synthesis* (Sociobiologie: Nová syntéza, 1975). Posledně uvedená práce představuje encyklopedicky pojaté dílo sumarizující poznatky o etologii sociálních druhů živočichů a Wilson v něm navrhuje všechny tyto druhy živočichů, včetně *člověka, studovat nástroji

jediné vědy – sociobiologie. Za jeden z jejích hlavních cílů vytyčil restrukturovat společenské vědy a zahrnout je pod konceptuální rámec moderní evoluční syntézy.

Vývoj sociobiologie lze rozdělit do dvou fází. První fáze je vymezena Wilsonovými díly *Sociobiology: The New Synthesis* (1975) a *On Human Nature* (1978, česky: *O lidské přirozenosti*, 1993). Sociobiologie získala v této fázi nálepku *genetický determinismus a byla často spojována s *rasismem. Bezprostřední odpor vyvolala u harvardské politické *levice, k níž se řadili také Stephen Jay *Gould a Richard Lewontin. Ti se stali vůdčími postavami *Sociobiology Study Group* (dále jen SSG), která vznikla jako reakce na vydání listu *New York Times* z 28. května 1975, na jehož obálce byla Wilsonova kniha označena jako „událost“. Vedle Goulda a Lewontina se členy SSG stali učitelé a studenti Harvardské univerzity. Později se SSG stala součástí *Science for the People* – národního fóra pro levicově orientované intelektuály. Aktivita SSG byly zaměřeny na publikaci recenzí a kritik namířených proti sociobiologii. Její členové se pravidelně scházeli a diskutovali dosažené výsledky. Sociobiologii se dostalo kritiky ze strany představitelů společenských i přírodních věd, a to zejména proto, že nabízí zjednodušující *vysvětlení v duchu *Just So Stories* (Příběhy jen tak, 1902; česky na CD jako audiokniha *Bajky i nebajky*, 2008) britského spisovatele Rudyarda Kiplinga (1865–1936). V roce 1976 účastníci výročního setkání *American Anthropological Association* (Americká antropologická asociace) odsoudili sociobiologii „jako pokus geneticky ospravedlnit *sexismus, rasismus a elitarismus statu quo v lidské společnosti. Tyto pokusy jsou ale zmrtvýchvstáními výroků opakovaně diskreditovaných vědeckou komunitou“ (Anthropology Newsletter, 1976: 7).

Z antropologů se k sociobiologii kriticky postavili zejména Derek *Freeman, Marvin *Harris a Marshall *Sahlins. Freeman označil sociobiologii dokonce jako antidisciplínu *antropologie. Sahlins podrobil sociobiologii kritice v díle *The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology* (Užití a zneužití biologie: Antropologická kritika sociobiologie, 1976). V kritice sociobiologie se soustředil na sociobiologické úsilí vysvětlit lidské sociální chování prostřednictvím teorie příbuzenského výběru. Teorie příbuzenského výběru podle něj nenachází oporu v etnografických datech (viz *příbuzenství, *teorie příbuzenství, antropologická). Marshall Sahlins argumentuje, že „pokud příbuzenství není uspořádáno podle individuálního *reprodukčního úspěchu, a pokud je pravda, že příbuzenství plní centrální úlohu v lidském sociálním chování, pak se projekt prováděný sociobiologií hrouští“ (Sahlins M., 1976: 18). Podle Marvina Harrise může sociobiologie vypovídat jen o *primátech, *homininech a subhumánních sociálních druzích, nikoli však o zásadních fázích evoluce lidské *kultury. Harris soudí, že sociobiologie nedokáže uspokojivě vysvětlit *kulturní změny, které proběhly za posledních deset tisíc let. Harris má k sociobiologii tři hlavní výhrady: 1) kulturní *selektce ne vždy podporuje *inovace v chování a myšlení, které zvyšují reprodukční úspěch, 2) reprodukční úspěch v lidských populacích není vždy možné měřit, 3) pro každé neodarwinistické vysvětlení existuje úspornější vysvětlení *kulturním materialismem.

Počátek druhé fáze vývoje sociobiologie vymezuje kniha Charlese J. Lumsdena a Edwarda O. Wilsona *Genes, Mind and Culture* (Geny, mysl a kultura, 1981). Představuje reakci na kritické výhrady vůči sociobiologii z konce sedmdesátých let. Sociobiologie má v této fázi některé společné prvky s *evoluční psychologíí. Avšak ani rozpracování sociobiologie na začátku osmdesátých let 20. století nevyvrátilo již zažitě negativní postoje k sociobiologii. Nálepka „bad science“ (špatná věda) na sociobiologii mohla proto být silným motivem stoupenců sociobiologie, aby hledali jiná označení pro tyto směry bádání. To mohl být impulz pro vznik *evoluční psychologie i její následné definitivní programové odluhy od sociobiologie. Ve druhé fázi, jejímž hlavním představitelem je opět Edward Wilson, pracuje sociobiologie s modelem *koevoluce. Podle Wilsona a Lumsdena dochází ke koevoluci genů a kultury, která byla zahájena rodem **Homo habilis*. Proces koevoluce genů a kultury shrnuli

do následujících bodů (Lumsden, C. J. – Wilson, E. O., 1983: 117–118): 1) geny předepisují pravidla vývoje (epigenetická pravidla), 2) mysl roste absorbováním částí kultury obklopující mysl, 3) kultura je v každé generaci vždy nově rekonstruována rozhodnutími a *inovacemi všech členů společnosti, 4) někteří jedinci jsou epigenetickými pravidly lépe disponováni k přežití a reprodukci v podmínkách současné kultury než jiní, 5) úspěšnější epigenetická pravidla (jejich úspěšnějších nositelů) se šíří v populaci.

Sociobiologové pracují s pojmem kultura nejednotně. Kultura je v sociobiologii 1) souborem *kulturních univerzálií (Wilson), 2) systémem sociálně přenášených *informací (Lumsden a Wilson) nebo 3) biologickou adaptací (Barash).

Mezi současné nejvýznamnější představitele sociobiologie se řadí Sarah Blaffer Hrdyová, David Barash, Pierre *van den Berghe a Edward Osborne Wilson. (Martin Soukup)

socioemocionální vývoj dítěte, *vývoj dítěte, socioemocionální.

sociokulturní antropologie, *antropologie, sociokulturní.

sociokulturní drama, *drama, sociokulturní.

sociokulturní evoluce, *evoluce, sociokulturní.

sociokulturní regulativy, *regulativy, sociokulturní.

sociokulturní systémy, *systémy, sociokulturní.

sociologie (z latiny: *societās*, „společenství, společnost, pospolitost“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), disciplína velmi obecně a ne zcela přesně označovaná jako věda o společnosti; je však právem možné říci, že je jednou z nejmladších věd s nejstarším předmětem: formálně se ustavila jako samostatná, tj., zejména na *filozofii a *teologii nezávislá, věda v roce 1838, kdy pro ni její novověký zakladatel francouzský matematik a filozof Auguste *Comte (1798–1857) vymyslel název. Na samém počátku ale stálo drobné lingvistické neštěstí – pojem „sociologie“ je jazykově nesprávně tvořen, nejde totiž o neologismus (novotvar), ale o tzv. barbarismus: slovo je tvořeno z latinského *societās* („společnost“, případně *socius*, „druh“ nebo *sociālis*, „družný, společenský, spojenecký“) a obvyklé řecké koncovky *logos* pro označení „vědy“ (analogicky bio-logie, psycho-logie, antro-po-logie). Tento jazykový lapsus (kombinace latiny a řečtiny) ale měl dosti dalekosáhlé důsledky, protože poměrně dlouhou dobu bránil tomu, aby sociologie byla uznána jako „legitimní akademická věda“. Někteří významní sociologové, například William Graham Sumner (1840–1910), se pokládali spíše za antropology (snad právem) než za sociology, protože termín, nikoliv předmět oboru, odmítali. Teprve v polovině 80. let 20. století (zásluhou německého sociologa Ferdinanda Tönniese [1855–1936] a rakouského sociologa polského původu Ludwiga Gumplowicze [1838–1909], kteří napsali první učebnice sociologie) se slovo obecněji ujalo. V *českých zemích razil pro sociologii její první český protagonista (před Tomášem Garriguem *Masarykem) filozof, psycholog a estetik Josef Durdík (1837–1902) termín „spolkověda“.

Předmět studia sociologie, totiž „společnost“ (ale přesněji způsoby sdružování lidí, formy *komunikace a kooperace, základní *instituce jako *rodina, právní systém, ekonomické uspořádání, politický řád, ideové systémy jako *náboženství, *věda, filozofie atd.), byl ovšem dávno znám před Comtovým osamostatněním či vyjmutím sociologie z dosavadního systému věd (který byl produktem encyklopedické snahy francouzských osvícenců uspořádat vědění a seřadit je podle hierarchického klíče – Jean Baptiste Le Rond d’Alembert [1717–1783], Denis *Diderot [1713–1784] aj.). Lidé ve *společnosti nebo ve *společenstvích (*komunitách) totiž nejen vždycky žili, ale dokonce tuto skutečnost „teoreticky“ reflektovali, zabývali se jí a zkoumali ji, a to jak naivně, „zdravým rozumem“, tak pomocí zejména filozofických pojmových a metodologických nástrojů. Úvahy o společnosti tak procházejí *antikou (*Platón [427–347 př. n. l.] a *Aristotelés [384–322 př. n. l.], kteří uvažují o pravidlech života v „obci“, antické „*polis“), *středověkem (*Tomáš Akvinský [asi 1225–1274], Aurelius *Augustinus [354–430] s ideou „Boží obce“), raným *novověkem (renesanční myslitelé,

například Niccolò *Machiavelli [1469–1527] s důrazem na politickou organizaci života a „moudré vládnutí“, poté zejména Thomas *Hobbes [1588–1679], který poprvé položil tzv. ústřední sociologickou otázku – jak je ve společnosti možný řád, když jsou lidé vzájemně bytostně nepřátelští, protože mezi sebou bojují o zdroje, Charles-Louis *Montesquieu [1689–1755] s geniální ideou „dělbý mocí“ ve státě na zákonodárnou, výkonnou a soudní, jež musejí být navzájem nezávislé), především však *osvícenstvím (francouzským, německým i skotským).

Osvícenství stojí na prahu moderní společnosti (proto se někdy sociologie definuje jako „věda o modernitě“) a svou ideou víry v *rozum, v racionalitu, zakládá současně *víru v neustálý *pokrok člověčenstva, který je závislý na pokroku, růstu a systematizaci našeho vědění a naší schopnosti je prakticky aplikovat, růstu, který ale povede nejen k technické dokonalosti a ekonomickému blahobytu, ale také k zjemnění *mravů (Jean-Jacques *Rousseau [1712–1778], velký současník osvícenců, o tom nicméně pochyboval).

Obecně nutno říci, že předcomtovské *koncepce se vyznačovaly třemi rysy: 1. normativismem (zajímalo je více, jaké by „ideální“ společnosti měly být, než jaké jsou společnosti reálné), 2. *voluntarismem, tedy přesvědčením, že je v moci velkých sociálních skupin a zejména velkých jedinců stav *světa proměnit a 3. víra ve velikány ducha a moci, kteří se neobjevují v dějinách často, ale pokud se objeví, je v jejich silách iniciovat či dokonce provést velkou sociální žádoucí proměnu.

Auguste Comte se pokusil ustavit: 1. sociologii jako vědu nefilozofickou, tedy bez přímé vazby na filozofii a teologii (což se mu ovšem nezdařilo, protože se sám stal tvůrcem systému, který známe jako *pozitivismus); 2. připoutat a připodobnit ji vědám přírodním (proto se o něm mluví jako o prvním sociologickém naturalistovi (*natura*, „příroda“); 3. dát jí jasný program a pevnou strukturu. Programem sociologie v jeho pojetí bylo „poznávat, abychom mohli předvídat, a na základě předvídaní společnost měnit“, strukturou pak rozčlenění sociologie na sociální statiku (zkoumání společnosti v daném čase „nyní a zde“) a sociální dynamiku (studium vývoje společnosti v „dlouhém čase“, pokud je to nutné k porozumění současnosti). Zatímco první část Comtova programu byla razantně opuštěna (dnes už „sociálně inženýrské“ ambice „měnit celou společnost na základě sociologického vědění“ nikdo nesdílí, ačkoliv v tuto možnost věřili ještě naši první prezidenti, Tomáš Garrigue Masaryk [1850–1937] i Edvard *Beneš [1884–1948] totiž chtěli „dělati politiku vědeckou, tj. založenou na základě sociologickém“), druhá část Comtovy ideje, návrh její vnitřní struktury, v sociologii zůstala pod jiným označením (rozlišuje se tedy studium sociální struktury a studium sociální změny).

Otázku po předmětu sociologie – „co je společnost“ – si její zakladatelé nesčíslněkrát kladli (nejdůrazněji německý filozof a sociolog Georg Simmel [1858–1918] ve slavném eseji „Jak je možná společnost?“ z roku 1900) a odpovídali na ni nejednoznačně. Soudobá sociologie nabízí (podle polského sociologa světového jména Piotra Sztompky [narozen 1944]) těchto sedm možných pohledů na „fenomén společnost“:

1. demografický – společnost jako množina nestrukturované *populace, obývající určitý prostor,
2. skupinový – společenské skupiny od rodiny po organizace tvoří v úhrnu společnost,
3. systémový – společnost je soustava sociálních statusů, tedy konkrétních postavení lidí ve společnosti (jež jsou vyjádřeny jejich sociální pozicí, statusem) a z nich vyplývajících rolí,
4. aktivistický – společnost je soubor interagujících, vzájemně vůči sobě (společně a proti sobě) jednajících jedinců,
5. strukturální – společnost je síť vazeb mezi lidmi a skupinami,
6. kulturní – společnost je především „maticí“ významů, smyslů, ale především hodnot, norem a regulativů sociálního chování,

7. „událostní“ – společnost je běh neustále proměnlivých událostí, činů, *aktů a rozhodnutí (takže je vlastně vědecky neuchopitelná).

O sociologii se v důsledku nejednotného pojetí jejího předmětu a teoreticky i metodologicky velmi diferencovaného přístupu ke studiu sociální skutečnosti mluví jako o „multiparadigmatické vědě“. Pojem paradigma sociologie převzala nikoliv bezbolestně od amerického filozofa vědy Thomase Samuela *Kuhna (1922–1996), který (zhruba řečeno) paradigmaticky rozumí určitou (obvykle poměrně dlouhou) fází ve vývoji vědy, kdy se většina vědecké obce (vědecká komunita) určitého oboru shoduje zejména na 1. výchozí společné teorii, 2. základní metodologii, 3. společném vědeckém jazyku a 4. souboru problémů, které se pokládají za řešitelné (později pojem paradigma nahradil pojmem „matice“). Jen za těchto předpokladů lze podle Kuhna mluvit o vědě: jedno paradigma sice může být vystřídáno na základě „vědecké revoluce“ jiným, ale bází stability vědy je „normální věda“ s výše uvedenými znaky. Problém sociologie spočíval ovšem v tom, že tyto podmínky od samotného počátku neplnila. Již v Comtově době se kromě jeho vize sociologie jako „normální vědy“ objevila minimálně dvě podstatně odlišná pojetí: Karla *Marxe (1818–1883), který společnost viděl jako sféru sociálních konfliktů (nikoliv tedy – jak předpokládal Comte – jako usilování o „řád a pokrok“), a Lamberta Adolpha Jacquese *Quételeta (1796–1874), belgického matematika, statistika, astronoma a sociologa, který navrhl, aby se ke společnosti přistupovalo jako k matematické množině, kde lze počítat průměry, konstruovat „průměrného člověka“, ale také zjišťovat životní úroveň pomocí studia rodinných rozpočtů, tedy „naturalizovat“ sociologii tím, že sociální jevy a procesy budeme kvantifikovat. Brzy nato se objevily další koncepce, které k ideálu normální vědy měly daleko. Proti comtovskému naturalismu, představě, že sociologie je na vrcholu pyramidy věd a ze všech vybírá to věcně a metodologicky nejpodstatnější (a v tomto ohledu se podstatně inspiruje přírodními vědami s rozpracovanými empirickými a experimentálními postupy), vzniká na sklonku 19. století silný „duchovědní“ či „kulturní“ proud (Wilhelm *Dilthey [1833–1911], Heinrich Rickert [1863–1936] a zejména později Max *Weber [1867–1920] spolu s bratrem Alfredem Weberem), který zdůrazňuje kvalitativní odlišnost přírodního a sociálního světa: sociální svět je především světem hodnot a kulturních produktů a základním nástrojem jeho poznání není experiment, ale „porozumění“ (*Verstehen*).

„Řešení“ problému sociologie jako „ne-vědy“, která není řízena jediným paradigmatickým, se našlo až v 70. letech 20. století, kdy americký sociolog Georg Ritzer (narozen 1940) doložil, že mohou existovat také „multiparadigmatické vědy“, tedy obory, v nichž vedle sebe, ba proti sobě stojí dvě (či více) podob „normální vědy“ se svými vlastními pravidly. Sociologie je prostě multiparadigmatická věda (dnes se ostatně přistupuje na to, že ani *ekonomie není monolitní vědou, snad podobné je to i s *antropologií nebo *religionistikou, kde postmoderní „obrat“ způsobil jistý nesoulad mezi „tradicionalisty“ a „postmodernisty“ atd.).

Základní paradigmatické členění sociologie je založeno na tom, že na jedné straně stojí pohled makrostrukturální (společnost jako „velký celek“, obvykle totožný s národním *státem, složený z velkých skupin jako jsou třídy, *stavy a vrstvy) a na straně druhé pohled mikrostrukturální soustředěný na studium malých skupin osob, které se navzájem znají, a zejména na každodenní život „běžných lidí“. Téma každodennosti (intimita, péče o tělo, nakupování, proměny *sexuality, vliv bulváru na život obyčejného člověka atd.) je dnes téměř ústředním tématem soudobé sociologie. Teprve v úhrnu a propojení však oba pohledy poskytují přiměřený pohled na vlastní předmět sociologie – na společnost samu. Někteří sociologové k *vysvětlení této „kooperativní nezbytnosti“ používají termín vypůjčený z moderní fyziky a mluví o „komplementaritě“ pohledů, které se vzájemně nevylučují, ale doplňují. Skutečný život sociologické vědecké komunity je ale tomuto ideálu poněkud vzdálen.

Vědecká perspektiva dnes v sociologii ustálená se snaží odpovědět na tyto související otázky.

1. jak to je a jak to „funguje“: popisná (deskriptivní) funkce – používá se kvantitativních („měřicích“ a statistických) i kvalitativních metod výzkumu (hloubkových rozhovorů, tzv. diskurzivní analýzy, grounded theory neboli „ukotvené teorie“); například kolik je nezaměstnaných, jaký je mezi nimi podíl ženské či romské populace, jaká je struktura příjmů a výdajů apod.;

2. proč to tak je: vysvětlovací, teoretická či explanační funkce – pracuje se s teoretickými syntézami, prezentovanými v podobě vědeckých textů, v nichž kvantitativní údaje hrají pomocnou roli; například proč ve vyspělých společnostech existuje tendence k reprodukci sociálního statusu, proč došlo na jedné straně k „úpadku“ *náboženství (sekularizační hypotéza) a na druhé straně ke vzniku nových náboženských hnutí apod.;

3. jak to asi bude: prediktivní či prognostická funkce – opírá se o prognostické a futurologické modely, předpovědi trajektorií, extrapolací atd.; například jaké důsledky může mít další rozvoj automobilismu, jak se bude vyvíjet mládežnická *subkultura apod.;

4. co je s tím možné dělat: praktická, pragmatická či sociotechnická funkce; například návrhy na zlepšení organizace sociální práce, programy pro práci s tzv. deviantní mládeží, pro boj s drogovými závislostmi apod.

Třetí – prediktivní či prognostický – úkol se sociologii daří nejméně, a to ze snadno pochopitelných důvodů: 1. sociální svět je složen z lidí, kteří mohou jednat nevypočitatelně („člověk se vždycky může rozhodnout jednat jinak“, říká britský sociolog Anthony *Giddens (narozen 1938), v klasické sociologii se používalo pro tento rozhodovací fenomén původně teologického termínu „svobodná vůle“), 2. při svém rozhodování lidé používají vlastního laického vědění, které známe jen částečně a neumíme předvídat, jak je lidé použijí, a 3. neumíme předpovědět podobu budoucích *objevů (vynálezů, teoretických soustav), které mohou zásadně změnit podobu společnosti (v 60. letech 20. století se předpokládalo, že budoucí dominantou bude „automatizace strojové výroby“, ale netušilo se nic o mikročipech, miniaturizaci, *internetu, tedy „síťové společnosti“ atd.). Také čtvrtá, pragmatická funkce se dá aplikovat jen velmi omezeně a se značnou dávkou opatrnosti: britský filozof a politický vědec sir Karl Raimund *Popper (1902–1994) říkal již ve 40. letech 20. století, že sociologie si může dovolit jen tzv. mikroinženýrství založené na předchozím *experimentu na malé skupině, nikdy nesmí koketovat s „globální proměnou světa“, protože pak se vystavuje nebezpečí, že se stane nástrojem *totalitarismu (příklad *marxismu je v tom poučný).

Francouzský sociolog Danilo Martuccelli (narozen 1964) navrhuje, aby se vývoj a současný stav sociologie rekonstruoval a systematizoval pomocí tří „matic“, které umožňují chápat kontinuitu vývoje sociologické teorie. Každá matice postihuje jeden podstatný rozměr vývoje moderní společnosti („modernity“) a Martuccelli demonstruje, kým a jak toto postižení bylo provedeno: 1. matice sociální diferenciací (Émile *Durkheim [1858–1917], Talcott *Parsons [1902–1979], Niklas *Luhmann [1927–1998], Pierre *Bourdieu [1930–2002]), 2. matice racionalizace (Max Weber, Norbert Elias [1897–1990], Herbert Marcuse [1898–1979], Michel *Foucault [1926–1984], Jürgen *Habermas [narozen 1929]) a 3. matice tzv. moderní situace (Georg Simmel, chicagská škola výzkumu města, Erving Goffman [1922–1982], Alain Touraine [narozen 1925], Anthony Giddens). Martuccelliho nápad je znamenitý tím, že opravdu postihuje podstatné tematické dominanty moderní sociologie ve vazbě na vývoj společnosti (její nové vnitřní uspořádání, tedy „restrukturace“, důraz na roli poznání a vědění, tedy racionalizace společnosti a současně její „odkouzlení“, a konečně tzv. moderní situace, která vypovídá o postavení člověka, který se náhle ocitá ve velkoměstském prostředí, zbavený tradičních komunitárních jistot).

Klasikové sociologie (zpočátku převážně filozofové 19. a počátku 20. století) otevřeli a někdy více či méně úspěšně řešili problémy, které jsou dodnes živé: Francouz Auguste Comte

(1798–1857) roli „pozitivního vědění“; Němec Karl Marx (1818–1883) roli ekonomické produkce, třídní struktury a třídního konfliktu; Angličan Herbert *Spencer (1820–1903), který inspiroval Charlese *Darwina k jeho teorii (nikoliv naopak, jak se někdy tvrdí), byl stoupencem radikálního *evolucionismu a někteří badatelé říkají, že byl (celým svým obrovským dílem) posledním polyhistorem („všeznalcem“) v dějinách; jeho teorie střídání militárního a industriálního vývojového stadia v dějinách není sice nezajímavá (jakkoliv nemůže jít nijak daleko do minulosti), je však až bytostně nepřijemná Spencerovým krajně radikálním *liberalismem (viz jeho výrok: „žebrač ležící ve škarpě, je na místě, které mu náleží“).

Georg Simmel, jehož historický význam byl znovuobjeven až v 70. letech 20. století, neobvykle a nečekaně obrátil pozornost k takovým jevům, jako je zábava, „nezávazný rozhovor“, sociální funkce *šperku, módy, koketerie a zejména role peněz v souvislosti se životním stylem. Kromě toho Simmel napsal několik desítek pozoruhodných esejů o Augustu *Rodinovi, *Leonardovi da Vinci, zajímavě předpověděl katastrofické důsledky *první světové války atd. Jeho současník německý politický ekonom, filozof, historik Max Weber (1864–1920), dnes pokládán za nejvýznamnějšího klasika, navrhl výklad vzniku „ducha kapitalismu“ z „protestantské etiky“, ukázal tedy souvislost ekonomického života a náboženské víry a religiózních pravidel, rozpracoval teorii sociálního jednání jako smysluplné interakce (kontakty) osob, které svým činům nejen přikládají smysl, ale které musejí rozumět také smyslu jednání jiných; rozvinul pozoruhodnou teorii moci („panství“), kdy zavedl dnes již běžný pojem „*charismatického vůdcovství“ (založeného na výjimečné vlastnosti či schopnosti politika či jiné osobnosti ovládat davy), analyzoval velká světová náboženství atd. Zakladatel francouzské sociologie Émile Durkheim se věnoval dělbě práce, fenoménu sebevraždy (který patnáct let před ním sociologicky u nás pojednal již Tomáš Garrigue Masaryk, jenž spojil sebevražednost se ztrátou náboženské víry jako důsledku „polovzdělanosti“, k níž nás paradoxně dovedlo osvícenství, které nám dalo nezdravé „racionální sebevědomí“) a „elementárním formám náboženského života“; současně ustavil podobu „deperzonalizované“ sociologie, v níž je individuum pod trvalým tlakem společenského prostředí, z něhož se nemůže vymknout, a všechny sociální jevy se mohou vysvětlit jen a jen z jiných sociálních jevů. Italský sociolog Vilfredo *Pareto (1848–1923) pak rozvinul teorii moci a *elit a položil tak základy politické sociologie; americký filozof a psycholog George Herbert Mead (1863–1931) obrátil pozornost k „symbolickému chování“ – k úloze *jazyka v *komunikaci a pro vývoj „já“.

Zakladatelé sociologie tak vlastně pokryli všechna podstatná témata sociologie soudobé (kromě těch, která nemohli znát, protože v jejich sociálním světě nebyla přítomna).

Soudobá sociologie je proto vlastně jen konvenční označení pro vývojové období (asi 1950–2000), v němž sociologie definitivně opouští klasickou tradici a velké sociologické systémy (většinou téměř nepodložené empirickými výzkumy a daty) pod vlivem zásadních společenských proměn do fáze charakterizované:

- podstatným růstem podílu empirické (výzkumné) složky;
- vznikem řady sociologických škol a směrů, které se od sebe významně odlišují pohledem na sociologii (Co je jejím vlastním předmětem? Nakolik se smí veřejně angažovat? Nakolik smí formulovat hodnotící soudy?) i způsobem přístupu k ní (Je rozhodující studium společnosti jako „celku“, jako „systému“, nebo jde spíše o studium jednání jejích jednotlivých členů? Je důležitější studium „stabilních struktur“ nebo proměňujícího se smyslu, který jednotlivci přikládají svému jednání ve společnosti?);
- diferencovaným vztahem k sociologickému dědictví, k tradici: buď je studium klasiků nezbytné, protože oni zformulovali základní teze o „modernitě“, která je vlastním předmětem sociologie, nebo naopak – studium klasiků je jen formální zátěž, studium „dějin sociologie“

nená analogii (kromě filozofie) v žádné vědě, sociologie je nevyzrálá a „nekumulativní“ věda právě proto, že se trvale váže na své klasické dědictví, které je ale zastaralé.

V tomto období se sociologie výrazně rozdělila na sociologii empiricko-výzkumnou (inspirovanou novopozitivistickou filozofií a představovanou v USA Georgem Andrewem Lundbergem [1895–1966], ale zejména Rakušanem Paulem F. Lazarsfeldem [1901–1976]) a teoretickou (zpočátku reprezentovanou zejména velkým strukturálně funkcionálním systémem amerického sociologa Talcotta Parsonse, později německého sociologa Niklase Luhmanna aj.).

Současně se v rámci sociologie na dlouhou dobu vyčlenily tři úrovně obecnosti: úroveň tzv. konkrétních disciplín, zkoumajících jednotlivé „segmenty“ sociální skutečnosti (například sociologie práce, průmyslu, práva, zdraví a nemoci, deviantního chování, armády, školství, vzdělání atd.), úroveň tzv. teorií středního dosahu, které se snažily odpovědět na otázku, „proč“ probíhají v určitých segmentech skutečnosti ty či ony procesy (například pokus o výklad deviantního, ale i běžného komunikačního chování, utváření pravidel sociálního styku atd.), a úroveň „obecné sociologické teorie“ (grand theories), která aspirovala na výklad velkých sociálních celků (tzv. makrostruktur).

Předmětně je sociologie více než kterákoliv jiná věda závislá na změnách „vnějšího prostředí“, tedy na předmětu, který zkoumá a jehož je sama součástí: v 80. letech 20. století byl zaveden Ulrichem Beckem, Anthony Giddensem a Alvinem Gouldnerem pojem „reflexivita“, který označuje skutečnost, že sociologické vědění, které vypovídá o sociální skutečnosti, se stává její součástí a tím ji zpětně ovlivňuje: jednou sdělená informace se stává součástí rozhodování lidí, jejich volby, obrany před rizikem apod. Podstatnými změnami, které formovaly podobu soudobé sociologie, byly: a) na západě postupný přechod od klasické společnosti industriální ke společnosti postindustriální (termín zavedl a teoreticky zdůvodnil v USA Daniel Bell (narozen 1919) a v Evropě Francouz Alain Touraine), který se odehrával od poloviny 50. let 20. století, a b) ve střední a východní Evropě nástup „transformačních procesů“ spojených s pádem totalitních režimů (někdy se mluví o „tranzitivních procesech“, „opožděné modernizaci“ atd.). Vzniká tak na jedné straně pluralita teorií, které vysvětlují jednotlivé dimenze postindustriální či postkomunistické společnosti (u nás Pavel Machonin [1927–2008], Jiří Musil [narozen 1928]), na druhé straně řada koncepcí, které se od sebe podstatně odlišují „vědními zdroji“ a inspiracemi, z nichž vycházejí. Ustavují se tak sociologické směry, které se přímo váží na mimosociologické zdroje, zejména:

1. teorie racionálního výběru či volby (původně teorie sociální směny), která se inspiruje ekonomickou teorií a matematickou teorií her; jejím východiskem je předpoklad, že člověk se v sociálním prostoru a ve svých kontaktech chová racionálně, že své volby činí tak, aby maximalizoval svůj zisk a minimalizoval ztráty;

2. teorie symbolického interakcionismu, která se opírá o podstatně revidované premisy klasického *behaviorismu a snaží se vysvětlit sociální jednání především jako interakci, jež je založena na *směně významů; proto do symbolického interakcionismu silně zasahuje také *sémiotika a *lingvistika;

3. *sociobiologie, která využívá od poloviny 70. let 20. století poznatků soudobé *biologie k tomu, aby vyložila některé podstatné složky sociálního chování pomocí jeho biologických determinant nebo biologických limitů. U řady sociologů sice narazila na ostrou kritiku pro údajný redukcionismus, protože se pokouší složitější sociální jevy vysvětlit jednoduššími – biologickými, je však neobyčejně efektivní při výkladu některých forem chování, zejména *agrese, *altruismu, *sexuálního a prostorového chování atp. (u nás například Jan Zrzavý [narozen 1965] aj.). V posledních letech jsou aspirace sociobiologie větší o rozměr historický, snaží se vyložit vývoj lidstva jako koevoluci biologických a kulturních faktorů.

Jiné soudobé teorie spíše reagují na starší východiska, například teorie konfliktu koriguje Marxovo pojetí třídního konfliktu jako výhradně ekonomického (německo-britský filozof lord

Ralf Dahrendorf [narozen 1929], americký sociolog Randall Collins [narozen 1941]), teorie sítí rozvíjí myšlenku, že soudobá společnost již není společností stabilních a „pevných“ skupin a struktur, nýbrž spíše společností sítí (Brit Frank Webster [narozen 1950]), což odráží skutečnost, že role bezprostředního kontaktu mezi lidmi je nahrazována a zprostředkována technickými prostředky (mobilní telefon, internet pod.). Z filozofických zdrojů vychází zejména fenomenologická sociologie (rakousko-americký filozof a sociolog Alfred Schütz, [1899–1959]), která poprvé důrazně obrátila pozornost sociologů k fenoménu každodennosti a běžného vědomí, a také existencialistická sociologie, která rozvíjela především podněty francouzské filozofické školy (existenciální filozof a spisovatel Jean-Paul *Sartre [1905–1980], fenomenolog Maurice Merleau-Ponty [1908–1961]) a zabývala se otázkami, jež sociologie „vytýká před závorku“ a nenabízí pro ně vysvětlení (fakt „vrženosti do světa“, svobody a odpovědnosti apod.). Velmi vlivný byl (a v modernizovaných podobách je) jistou dobu i směr dramaturgický, inspirovaný divadelní metaforou o tom, že všichni na tomto světě hrajeme sociální role, a to na jevišti, v hledišti, za kulisami, na předscéně atd. (kanadsko-americký sociolog Erving Goffman), a pro *psychologii zajímavý směr tzv. sociologie emocí (Goffmanem ovlivněná americká profesorka sociologie Arlie Russell-Hochschild [narozena 1940]), která se zajímá o emocionální prožívání podstatných i banálních životních situací (nemoci a umírání, sportu jako aktivity i jako diváctví, sázení a pocitů z výhry či prohry, vztahem emocionality, intimity a sexuality apod.).

Z jednotlivých sociologických disciplín se nejdramatičtěji vyvíjela a proměnila sociologie politiky (zejména tzv. kritická sociologie), sociologie kultury (se vznikem tzv. *kulturální studie (anglicky: *cultural studies*), v nichž se zejména klade důraz na rovnocennost tzv. vysokého a nízkého umění, na roli *médií při formování kulturního světa postmoderního člověka), hospodářského života a sociologie *genderu a *identit, která je ale spíše spojena již s pohledem postmoderní sociologie na sociální svět. V posledních dvou desetiletích se totiž ustavil dvojí pohled na skutečnost – „tvrdý“, který v podstatě pokračuje v „moderním“ vnímání světa jako světa relativně stabilního a podřízeného řádu politickému, duchovnímu a kulturnímu, a „měkký“ (Zygmunt *Bauman [narozen 1925] mluví o „tekutém světě“), který poukazuje na to, že v podstatě všechny struktury, která tradičně držely svět pohromadě (názorový konsenzus, stabilní náboženství, ale i tradiční organizace práce, pravidla sociálního vzestupu) se zhroutily, jedinec ztratil oporu, stává se čím dále závislejší na „virtuálním světě“, který mu nabízejí média a nové technologie. Postmodernita je chápána někdy jako nové vývojové stadium společnosti, častěji (a také přesněji) jako „duchovní naladění“, jako „nová mentalita“, nové vidění světa – neurčité, nepřesné, často zmatené. Ale vzhledem k tomu, že postmoderní společnost je svázána pevně a nastálo se spotřební společností je to vlastně vysněný *Brave New World* (Krásný nový svět) – ovšem s neočekávanými důsledky.

Je navýsost pravděpodobné, že se sociologie bude vyvíjet ve třech základních liniích, možná vzájemně kooperujících, možná vzájemně nepřátelských. Bude pokračovat velmi intenzivně studium nových fenoménů, které povedou ke konstituci uspořádanější postmoderní sociologie, která bude ale velmi vzdálena modelu „exaktních věd“. Proti tomu menší část sociologů bude usilovat o kooperaci s přírodními vědami, tentokrát spíše s biologií (zejména sociobiologií) než tradičně s fyzikou. To, čemu se říká *main stream*, tedy hlavní proud, bude nadále reprezentovat sociologie užitá a pragmatická, pohybující se na škále od studia volebních preferencí po migrační pohyby a postavení ženy v postmoderní společnosti. Co ale jistě zůstane, bude několik osamělců, kteří budou hledat cesty k výstavbě teoretické sociologie s vědomím, že věda, která nedisponuje teorií, není vědou v pravém slova smyslu. Ale je docela dobře možné, že tohoto úsilí si nikdo nevšimne, protože se pohybuje mimo sféru udělování grantů (tedy bezprostřední nebo zprostředkované utilitárnosti).

Sociologie byla odedávna úzce spojena s antropologií. Nejvýznamnější francouzská sociologická škola Durkheimova byla jedním svým proudem antropologická (Émile

Durkheim, Marcel *Mauss [1872–1950]), v průběhu celého 20. století se inspirovala dílem Clauda *Lévi-Strausse (narozen 1908), americká a britská sociologie tradičně navazovala na antropologické a etnografické výzkumy (Robert *Redfield [1897–1958], William Graham *Sumner [1840–1910] aj.). Soudobá sociologie se nejen inspiroje, ale je nezřídka provázána s antropologickými teoriemi i výzkumy (James T. *Clifford [narozen 1945], Clifford James *Geertz [1926–2006], Adam *Kuper [narozen 1941] aj.). Postmoderní sociologie dokonce ve své metodologii mluví o „etnografických přístupech“. Pozoruhodně se rozvíjejí antropologické a etnografické podněty v polské sociologii, kde se utvořila silná skupina mladých „antropologizujících“ sociologů, například Tomasz Szlendak – studium *erotiky a sexuálních vztahů v soudobé společnosti, zesnulý Marian Kempny – rozvoj teoretického dědictví Bronisława *Malinowského (1884–1942), Zbigniew Bokszański – antropologické studium kolektivních identit, Andrzej Mencwel – analýza inspirací tzv. *kulturalismu aj.; podobně, totiž s použitím antropologických podnětů je zkoumána soudobá konzumní společnost včetně mediálního chování. U nás je propojení sociologie a antropologie (etnografie) zatím v počátcích. (Miloslav Petrušek)

sociologie, historická, subdisciplína *sociologie, zjišťující *zákonitosti vývoje společnosti a za tímto účelem zkoumající sociálně-historický proces. (Jaroslav Malina)

sociologie, vizuální, *antropologie, vizuální.

sociomorfní modelování, *modelování, sociomorfní.

sociosexuální chování, *chování, sociosexuální.

Sodoma (hebrejsky: Sedóm), *město, ležící v údolí Jordánu poblíž *Mrtvého moře, nejdůležitější z tzv. Pentapole – Pětiměstí (Gn 13,10; 14,2; tj. Sodoma, *Gomora, Adma, Sebójím a Sóar). Podle Gn 19 byla Sodoma zničena zemětřesením a ohnivým deštěm za *hříchy svých obyvatel. Ušetřen zůstal jen *Abrahamův příbuzný *Lot a jeho rodina, které vyvedli andělé ze Sodomy. Vyprávění připomíná vulkanické jevy, ale ty nejsou v této oblasti pro historickou dobu doloženy. Snad sem tradice druhotně přenesla rysy vulkanické činnosti odjinud. Ta se totiž tehdy obecně považovala za projev *božího soudu. Solný sloup, v němž prý se proměnila Lotova žena, když se přes zákaz ohlédla zpět, je jedním z útvarů dolního masivu Džebel Usdum na jihozápad od Mrtvého moře, v jehož jménu je zachováno jméno Sodomy. V pozdější tradici jsou Sodoma a sousední *Gomora často zmiňovány jako příklad *trestu za bezbožnost, prostopášnost, smilstvo, *homosexualitu. (Jiřina Šedinová)

Sodoma a Gomora, *Gomora, *Sodoma.

sodomie, pohlavní styk se *zvířetem; například v antice s býkem, kozou, ovci, oslem, doložený v literárních textech i na výtvarných památkách. Vyskytuje se takřka ve všech kulturách světa. Jako sodomie bývá označována nejen *zoofilie (pohlavní styk se zvířetem), ale i *pedikace (anální pohlavní styk). (Jaroslav Malina)

sodomismus, doktrína o obcování se zvířaty. (Jaroslav Malina)

Sofferová, Olga (1942), americká antropologicky orientovaná archeoložka; profesorka na *univerzitě v Illinois. Zabývá se loveckými adaptacemi v Eurasii, zejména v Rusku, na Ukrajině a ve střední Evropě, včetně specifických technologických výzkumů *gravettieny Moravy (*keramika, *textil). Autorka syntetické studie o *mladém paleolitu Ruské roviny – *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain* (Mladý paleolit Středoruské plošiny, 1984) a editorka řady sborníků. (Jiří A. Svoboda)

sofia (z řečtiny: *sofiá*, „učení, moudrost, vědění“), schopnost, dovednost, později moudrost. (Marie Pardyová)

Sofia, *Hagia Sofia.

sofisma (z řečtiny: *sófisma*, „úskok, chytrý výmysl“), logicky nesprávný soud, závěr, důkaz, vydávaný za správný. (Jaroslav Malina)

sofisté (z řečtiny: *sofizó*, „učím nějakému umění, dovednosti“), řecká škola řečnictví a aplikované filozofie, jež se hlavně zabývala *rétorikou, argumentací a *jazykem. *Platónova

ostrá kritika hlavních představitelů (Gorgiás, *Prótagorás) vtiskla celému směru hanlivý příděch, takže „s sofistika“ dnes znamená lstivý a neplatný argument. Sofista Antifon (asi 480–411 př. n. l.) odlišil lidský konvenční *zvyk či *zákon (*nomos*) – předepisující například speciální zacházení s osobami urozenému původu – od zákona *přírody (*ffýsis*), což lze považovat za proto-představu konceptu rozpracovaného později přirozeně-právní teorií (*právo, přirozené). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

sofistika, *sofisté.

Sófoklés (497 př. n. l. Athény, Řecko – 406 př. n. l., Athény, Řecko), řecký básník a dramatik. Získal značnou proslulost a po smrti byl uctíván jako *héros. Napsal asi sto dvacet her, z nichž se zachovalo sedm. Sófoklés zavedl třetího herce, upustil od skládání dramatických trilogií a více se soustředil na dramatický obsah svých her. (Marie Pardyová)

sófosyné (z řečtiny: *sófosyné*, „rozumnost, uměřenost“), jedna z vlastností určujících hodnotový systém řecké etiky. (Jaroslav Malina)

software (z angličtiny: *soft*, „měkký“ a *ware*, „zboží, výrobek“; též počítačový program nebo program), programové vybavení, které slouží k ovládní elektronických zařízení, včetně *počítačového hardwaru. Každý software je souborem instrukcí, které jsou na strojové úrovni prováděny pomocí logických funkcí AND, OR a NOT na datech zapsaných v logických hodnotách 1 a 0. Ty jsou na strojové úrovni realizovány jako určité úrovně elektrického napětí.

Rozlišujeme systémový software, programovací software a aplikační software. 1) Systémový software slouží přímo k ovládní hardwaru. Typickým představitelem systémového softwaru je operační systém. Systémový software zprostředkovává aplikačnímu softwaru hardwarové prostředky. Vedle toho umožňuje chod více aplikačních softwarů současně a přiděluje jim strojový čas. Zvláštní formou systémového softwaru je firmware. U něj se nepředpokládá žádná nebo jen výjimečná změna, a proto je přímou součástí elektronických zařízení. Obvykle je uložený v permanentním typu paměti (ROM [zkratka z angličtiny: *Read Only Memory*]) nebo semi-permanentním typu paměti (EPROM [zkratka z angličtiny: *Erasable Programmable Read Only Memory*], EEPROM [zkratka z angličtiny: *Electrically Erasable Programmable Read Only Memory*]). Firmware do zařízení ukládá přímo výrobce. Typicky se firmware používá v *mobilních telefonech. 2) Programovací software slouží k vývoji softwaru. Software vzniká programováním v určitém programovacím jazyce, který má stejně jako lidský *jazyk svou *syntax a slovní zásobu. Programovacích jazyků existuje celá řada (například C++, Python, Java), a proto se někdy hovoří také o dialektech programovacích jazyků. Programovací jazyk slouží k zápisu *algoritmů, které budou *počítačem interpretovány do posloupnosti instrukcí ve strojovém kódu. Tyto instrukce obsahují *informace o místě uložení dat nebo o postupu, jak je zpracovat. 3) Aplikační software je programové vybavení počítače, které slouží k řešení *konkrétních problémů. S aplikačním softwarem pracuje přímo uživatel. Typickými příklady aplikačního softwaru jsou kancelářské programy, grafické editory, hry, databázové systémy a podobně.

Software je obvykle chráněn autorským právem a jeho užívání je omezeno licenčními právy. Rozlišujeme plné a omezené licence. Plné licence jsou buď placené, nebo bezplatné (tzv. freeware). Do omezených licencí spadá shareware, který mohou uživatelé sdílet, ale jeho používání je legální jen po zaplacení licenčního poplatku. Druhým typem omezené licence je trialware. Program mohou uživatelé používat po omezenou dobu, po jejím uplynutí je další používání legální jen po uhrazení licenčního poplatku. Autorská práva na software jsou často porušována na *internetu, který umožňuje *sdílení souborů, tedy i softwaru. (Martin Soukup)

Sogdiana, historická oblast ve střední Asii mezi řekami Syrdarjou a Amudarjou. Za *Seleukovců zde vznikla řada drobných *států, které nakrátko ovládli *Skythové a *Tocharové. Sogdiana se stala rovněž částí říše *Kušánů a snad i říše *Parthů. Díky tomu, že touto oblastí vedly důležité obchodní *stezky, hrála Sogdiana klíčovou roli v obchodě mezi

Západem a Čínou. Ještě v 6.–8. století prožívala stará sogdijská centra (Buchara, Pendžikent, Samarkand a další) dobu rozkvětu a prosperity. V letech 706–754 území dobývali postupně *Arabové; Buchara a okolí si zachovaly samostatnost ještě asi po dvě století. (Jaroslav Malina)

sogdijština (soghdština), vymřelý *iránský jazyk středního období rozšířený ve Střední Asii jako dorozumívací *jazyk v obchodním styku. (Viz též *Sogdové.) (Jaroslav Malina)

Sogdové, starověké etnikum *iránského původu obývající oblasti tzv. Saghdiany (ležící mezi řekami Amudarjou a Syrdarjou) a užívající *sogdijštinu. Území dobyl *Alexandr Veliký, založil zde tzv. Eschaté (nejzazší Alexandrii) a oženil se s dcerou sogdského velmože princeznou Roxanou. Sogdové byli zemědělci a *kočovníci, kteří vybudovali významná střediska na *Hedvábné cestě, vedoucí z Číny do Indie a Malé Asie. Jejich potomky se stala tzv. *pamírská etnika, z nichž se do současné doby zachovala například populace Jangorbců. Podíleli se též na etnogenezi *Tádžiků. (František Bahenský, Lukáš Šín)

soghdština, *sogdijština.

sogjōng, takzvané malé hlavní *město, zvláštní správní jednotka po sjednocení Tří království v Koreji. Malá hlavní města byla rozmístěna po čtyřech světových stranách a kromě správní funkce zajišťovala zejména obranu daného území. (Miriam Löwensteinová)

socha, jednotlivé plastické zobrazení zejména lidské nebo zvířecí postavy, určené k vnitřní nebo vnější výzdobě *stavby, *oltáře nebo fontány, samostatného *pomníku v architektonickém nebo přírodním prostředí, konečně volná socha bez určení praktického účelu. Termín volná socha však označuje také sochu prostorově volnou, uvolněnou z vazby se stavbou, hapticky a opticky vnímatelnou ze všech stran. Nadčasovým dědictvím klasické antiky je zásada organické statutárnosti sochy.

Pojetí formy, materiálu, funkcí a námětu sochy je historicky proměnlivé. *Sochařství od *secese počítá ve větší míře než v předchozích etapách s výdutí tvaru, kromě vyklenutí (vypnutí) hmoty sochy do okolního prostoru vyhlubováním směrem k jádru sochy a otevřením sochy vnějšmu prostoru a světlu. Nastal vývoj k formě prázdného vnitřního prostoru sochy (takzvaná prázdná hmota, negativní tvar). Součástí sochy bývá podnožní deska, plint. Socha se vesměs staví na sokl. (Jaroslav Malina)

sochařství, druh výtvarného umění zobrazující skutečnost a umělcovy představy trojrozměrným objektem, popřípadě docilující prostorovosti plastickým náznakem (*reliéf), světelnými prostředky apod. Sochařství se dělí podle *techniky na sochařství, vytvářející konečné dílo odebráním hmoty (kamenosochařství, řezbářství, *glyptika), a plastické, spočívající na modelování a přidávání hmoty (ceroplastika, štukatérství, *kovolitectví); podle funkce: architektonická plastika, volná plastika; podle pojetí: monumentální sochařství, drobné sochařství; podle materiálu: sochařství v kameni, dřevě, bronzu, štuku aj.; podle druhu: sochařství portrétní, figurální, dekorativní.

Sochařství vzniklo a rozvíjí se od *mladého paleolitu před více než 30 000 lety a průběžně se obohacuje o nové materiály, styly, techniky i náměty. (Jaroslav Malina)

sochařství starověkého Předního východu, ve *výtvarném umění *Předního východu nehrálo *sochařství prvořadou roli. Zvláště v *Mezopotámii, kam se kvalitní *kámen musel dovážet, pozorujeme u většiny kamenných *soch jistou neumělost. Mnohem vyšší úroveň mají většinou kovové plastiky. Dochovalo se jich však dosti málo (asi byl materiál znovu použit nebo zanikly vlivem koroze). Za nejstarší doklady sochařství by se mohly pokládat sádkou domodelované obličejové lebek zemřelých, které byly nalezeny na různých prehistorických *lokalitách 8. tisíciletí př. n. l. v *Sýrii a *Palestině (*Jericho, Tell Ramad, Murejbit). Tyto plastiky sloužily kultu mrtvých. V *epipaleolitických a *neolitických sídlištích se vyskytovaly také sošky zvířat i lidských postav spojených patrně s kultem plodnosti (*Çatal Hüyük, Murejbit, *Tell Halaf). Spolu se vznikem městské *civilizace v 2. polovině 4. tisíciletí př. n. l. se v jižní Mezopotámii objevily i první větší plastiky. Z *Uruku pochází mramorový obličej ženy

téměř lidských rozměrů. Zadní polovina hlavy však chybí a neví se, zda byla vyrobena (stejně jako postava) z jiného materiálu nebo zda tato přední část hlavy (*maska) nebyla samostatnou plastikou připevněnou na zdi. V Uruku se rovněž našla horní polovina sochy muže s plnovousem, jehož svalnatá postava působí dojmem energie a síly. V raně dynastickém období byla vytvořena řada soch většinou ze světlého *mramoru, *alabastru nebo *vápence a zdá se dokonce, že pocházejí z různých uměleckých dílen (oblast Dijály, *Mari, *Aššur, *Tell Chuéra). Starší skupinu tvoří abstraktně modelované postavy, které působí strnule a neplasticky. Mají obrovské vykládané oči a vlasy a vousy nabarveny načerno bitumenem. Množství těchto soch (největší z nich měřily 72 a 52 cm) bylo nalezeno pod podlahou „čtvercového“ *chrámu v *Ešnunně. Mladší skupina (Mari, například socha písaře Dudu) měla mnohem přirozenější modelaci. Ke konci raně dynastického období docházelo však k jistému klíší a postavy byly opět strnulejší (Aššur, Mari). Vrchol výtvarného umění 3. tisíciletí př. n. l. představuje bronzová hlava (výška 36 cm) akkadského panovníka (patrně Narám-Sín), která byla nalezena v sutinách *Ninive. Socha byla již ve *starověku poškozena, byly jí odstraněny uši a vykládané oči. Je provedena *technikou ztracené formy a *cizelováním. Rovněž u akkadských kamenných soch a *reliéfů je vidět snahu o realistické zobrazení. Sedící *dioritová socha *krále Man-ištúšua v životní velikosti byla asi prototypem 20 soch vládce *Gudey z *Lagaše. Gudeovy sochy se však také vrací svým strnulým klidem k starším sumerským plastikám. Gudea je zobrazen s vyholenou hlavou nebo s pokrývkou s širokým okrajem. Zřejmě existovaly dvě dílny, které sochy zhotovovaly. Realističtější z nich se přikláněla k akkadské tradici a vytvořila asi též sochu Gudeova nástupce Ur-Ningirsua (výška fragmentu 17 cm).

Na začátku 2. tisíciletí př. n. l. se sochaři více věnovali zobrazení detailů (ozdoby *oděvu, vousy) než snaze o realistické podání (Puzur-Ištar z Mari). Mnohem více života a pohybu mají současné kovové plastiky (postava klečící před božstvem, pocházející snad z *Larsy, *bůh se čtyřmi obličejí z Iščáli, bronzové a olovené figurky z *Káneše a *Chattuše). Rozkvět výtvarů litých z kovů patrně způsobil i rozvoj modelace z *hlíny, k němuž došlo v 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. za *vlády *Kassitů. Kromě modelovaných *cihel, z nichž byl vytvářen vysoký *reliéf, se vyskytly i plastiky, inspirované snad elamskými nebo dokonce egyptskými soškami (4,5 cm vysoká mužská hlava z *Dúr-Kurigalzu). Kamenná plastika je reprezentována vápencovým ženským torzem (výška 94 cm), které se našlo v Ninive. Další sochy ze Sýrie a severu Mezopotámie jsou hranaté, abstrahující a vzdálené reálným tvarům (socha Idrimiho). S nimi kontrastuje svou jemnou modelací mužská hlavička ze *slonoviny (výška 16 cm), která se našla v královském paláci v *Ugaritu. Pokud nejsou ovlivněny syrskou nebo chetitskou plastikou, jsou ploché a stylizované i syrské kovové sošky.

Soch z 1. tisíciletí př. n. l. se dochovalo velmi málo. V *Asýrii dávali přednost *reliéfům na kamenných obkladech stěn, na *stélách a *obeliscích, v *Babylonii preferovali rovněž stély a glazované tvarované cihly. Sochy, jež představovaly asyrské panovníky, působily ploše nebo hranatě (například socha *Aššurnasirpala II. z *Kalachu). Narozdíl od těchto soch byla modelace zvířecích postav střežících vchody provedena ve vysokém reliéfu (okřídlení býci s lidským obličejem, lvi). (Nea Nováková)

sochařství, čínské, staří *Číňané (na rozdíl od *Řeků a *Římanů) nehleděli na sochařství, ale ani na architekturu (*architektura, čínská) jako na vysoké *umění, nýbrž jako na pouhé *řemeslo. Podle použitých materiálů hovořili o řezbě, ať již trojrozměrné nebo reliéfní, v *nefritu, v *kameni, ve dřevě, v bambusu, v *kosti nebo o *bronzech, *keramice atd. Nicméně předměty z *nefritu a z *bronzu byly díky ušlechtilosti těchto materiálů posuzovány s úctou, tím spíše že se jednalo o předměty obřadní. Jako izolovanou skupinu nahlíželi Číňané buddhistické umění, *sochařství i *malířství, ovšem až ve 20. století, kdy je začali jako umění zkoumat. (Paradoxně se v moderní době pod pojmem sochařství v úzkém slova smyslu prezentuje pouze buddhistická plastika.) Následující výklad však přistupuje k čínskému sochařství jako ke komplexnímu, jednotnému oboru a v časovém sledu upozorní na některé z

jeho pozoruhodných výtvorů. Stylová odlišnost jednotlivých epoch i regionální rozličnost, zřejmě samy o sobě, by měly narušit nesprávnou, avšak obecně přijímanou představu, že stará *čínská civilizace byla homogenní celek, který se nepřetržitě vyvíjel na pevně vymezeném území.

Nefrit se stal kultovním materiálem neolitických *kultur při pobřeží Číny od Liao-ningu až k Fu-ťienu. Nálezy pocházejí z období 3600 až 2400 př. n. l. a spadají pod kultury *liangčuskou (Liang-ču) (provincie Če-ťiang a Ťiang-su), *lungšanskou (Lung-šan) (provincie Šan-tung) a o něco starší *chungšanskou (Chung-šan) (provincie Liao-ning a *Vnitřní Mongolsko). Zejména nálezy z posledně jmenované kultury Chung-šan se vymykají stylizovaným a abstrahujícím formám spojovaných s čínským *starověkem: jsou to naopak trojrozměrná zobrazení draků, ptáků a lidských postav včetně takzvaných venuší. Z hlediska sochařského umění mezi nimi zaujme *maska bohyně s azuritovými očima. Nefrit (čínsky: *jiu*) se od těchto dob stal pro Číňany posvátným kamenem a byl spojován s těmi nejušlechtlejšími vlastnostmi, schopnostmi a tužbami, jež svou magickou mocí může pozitivně ovlivňovat.

Dojmem skulptury působí rituální bronzové nádoby. Rané bronzы byly hladké, zdobené ornamentálním pásem. Později výzdoby na povrchu přibývalo: nádoby z pozdní doby *Šang (1751–1028 př. n. l.) nebo z období Západních Čouů (1027–771 př. n. l.) mohou být cele zdobeny nápadným, vícevrstveným reliéfním dekorem, jehož řešení vychází z plochy. Dekor je řešen geometricky, z motivů jsou nápadné masky, později nazvané *tchao-tchie*. Zůstává předmětem dohadů, co vlastně zpodobňovaly. Pod povrchním dojmem ornamentu nejen na bronzech, ale i předmětů z laků a jiných materiálů, se skrývá svět mytických tvorů a příšer, které nemohly být vnímány jako pouhá *ozdoba. Mohly to být obrazy *totemických zvířat či rodové *symboly, jež nelze jednoznačně určit na základě stávajících pramenů. Složitý tvar i velikost šangských bronzových nádob nás mnohdy vedou k tomu, že je vnímáme jako skulpturu i s odhlédnutím od složitého reliéfního dekoru. V některých ojedinělých případech přejímá tělo nádoby částečně nebo úplně zvířecí podobu. Z hran čtyřbokého poháru (*fang-cun*), nalezeného v Jüe-šanu v provincii Chu-nan, vystupují beraní hlavy s mohutnými stočenými rohy. Na pomezí skulptury stojí nádoby s víkem (*cun*) tvarované jako *slon, nosorožec, pták nebo blíže neurčitelné monstrum. Přestože jsou tato nepočtená díla datována do období dynastie Šang, neznamená to nutně, že vznikala na územích spadajících pod moc šangských *králů.

V roce 1986 byla v Sang-sing-tuej, v odlehlé provincii S'-čchuan, odhalena kultura s bronzovou *technologíí z konce 2. tisíciletí př. n. l., jejíž rituální předměty jsou především *zoomorfni a *antropomorfni. Jsou to bronzové hlavy (trojrozměrné masky), dvoumetrová socha krále *šamana), ptáci a další motivy. Jejich styl a pojetí se výrazně liší od výtvorů z Centrální planiny, ale i jiných oblastí, přestože v dekoru vykazují vzájemné vlivy.

Za Východních Čouů (770–256 př. n. l.) umění obřadních bronzů upadá v závislosti na proměně rituálu. Ohnisko se přesouvá z *chrámu předků k *hrobce. Mezi hrobovým inventářem, ve zvýšené míře od 5. století př. n. l. dále, upoutávají dokonalým provedením ploché nefritové pendanty, které se přivěsily k pasu nebo ze kterých se sestavovaly *náhrdelníky. Jejich povrch většinou zdobí reliéfy s geometrizovaným vzorem ohnutých dračích těl, či konfigurace spirálovitých i jinak stočených křivek a vlnovek, interpretovaných jako stylizace mráček či rýžového zrna.

Následující doba *Čchin (221–206 př. n. l.) a *Chan (206 př. n. l.–220 n. l.) je v umění převratná tím, že se obrací od světa nadpřirozených, teriomorfniých bytostí ke světu lidí. Trojrozměrná plastika dokázala věrně a přirozeně zachytit lidskou i zvířecí figuru v sebeobtěžnějším pohybu, jak přesvědčivě ukazují dva příklady chanských bronzů, které uchvacují lehkostí a půvabem. Bronzová lampa představuje klečící dívku, která ve zdvižené ruce drží svítilnu. Ruka je pohyblivá tak, aby se dalo regulovat světlo. Nápis na předmětu

uvádějí, že je z paláce Čchang-sin-kung, z majetku knížat z Jang-sinu, což umožňuje dataci do let 179 až 151 př. n. l. Strhující *Pádící* (též *Nebeský*) *kuň* z období *Východních Chanů (25–220 n. l.), balancující na jediné noze, dokládá mistrovský smysl umělce pro trojrozměrný prostor a pohyb v něm.

Koncem dynastie Čou se již do hrobek neukládal pouze zesnulý s ozdobami a obětinami. Byly vybaveny i hliněnými *replikami předmětů, které mu sloužily za života, zhotovenými za tím účelem, aby s ním byly pohřbeny. Tyto repliky se nazývají **ming-čchi*, doslova „předměty světla“, avšak v daném *kontextu je „světlo“ nutné chápat jako světlo ozařující přechod z lidské existence do záhrobí. Z archeologických nálezů vyplývá, že hrobové figurky lidí a zvířat nahradily skutečné lidské oběti. Za Válčících států (475–221 př. n. l.) rozlišujeme dva hlavní typy figurek: na jihu, respektive na území spadající pod kulturní vliv státu Čchu se vyráběly ze dřeva, tváře měly malované pestrými barvami, a na nich připevněny vlasy a vousy ze skutečného materiálu. Pokud neměly na těle namalovaný pestrý šat, byly oblečeny do hedvábných látek (*hedvábí). Naproti tomu figurky ze severu byly z pálené *hlíny, nikoliv individuální typy, ale skupiny definované sociálně (sluhové, vojáci, hudebníci). Často byly pouze 7 až 10 cm vysoké a tváře i *oděvy měly jen jednoduše naznačeny. Stylově jsou to předchůdci hliněné armády *Prvního svrchovaného císaře Čchinů, která však má záměrně gigantické rozměry. Můžeme však oprávněně poukázat na to, že esteticky pokulhávají za hrobovými figurami z doby Chan, která byla jejich zlatou érou: repliky představovaly lidské bytosti, zvířata, budovy a jejich části a nejrůznější předměty, například kuchyňské náčiní, které umožňují náhled do běžného života té doby. V následujících staletích rozpadu a opětného sjednocení za dynastií *Suej (581–618) a *Tchang (618–907) se *hrobky nadále vybavovaly lidskými a zvířecími figurkami, které se stylově výrazně proměňovaly podle té které epochy. Od dynastie *Sung (960–1279) jich z hrobového inventáře ubývá, avšak *zvyk vybavit zesnulého na poslední cestu užitnými předměty nevymizel z *pohřebního rituálu dodnes, kdy se při obřadu spalují repliky zhotovené z *papíru.

Rysy přirozenosti hraničící s naturalismem jsou vlastní sochám bájných chimér, jejichž svalnatá těla, zpravidla s krátkými křídly, připomínají kočkovitou šelmu. Chimér je více druhů: například tzv. *pi-sie* nemá rohy a může mít trojrozeklaný ocas, tzv. *tchien-lu* má dva rohy a tzv. *čchi-lin* mívá jeden roh, někdy ale i dva, a šupinaté tělo. Tato fantaskní zvířata jsou vyobrazena již na reliéfech v hrobkách z konce Válčících států, avšak z dob Východních Chanů se dochovaly četné příklady trojrozměrných plastik, drobných i velikých, dosahujících výšky ca 1,5 metru. Nádherné sochy chimér úctyhodných rozměrů, vysokých až dva metry, se rozmísťovaly do dvojstupu před hrobky *císařů Jižních dynastií, tedy v 5. a 6. století, v okolí dnešního Nankingu. Jednoznačný důraz na trojrozměrný objem a až zaslepené okouzlení proporcemi propůjčilo jejich masivním tělům esovitě křivky, které se táhnou podél prohnuté páteře až k zdvižené zadní části těla, přes vypnutý hrudník podél krku nataženého vzad, po nakročené noze i mohutném chvostu a v neposlední řadě tento tvar podtrhuje i vyplazený jazyk.

Avšak pozdější sochařství od výrazného zaujetí pro hmotu a plasticitu upustilo. V 5. a 6. století n. l. dochází v severní a střední Číně k nápadné proměně ve výtvarném pojetí lidského těla. Nikoliv Čiňané, ale dobyvatelé původně nomádští, vyznavači *buddhismu, zůstavili velkolepé sochařské památky, především buddhistické skalní chrámy. Také první tvůrci byli zřejmě původem ze západu, a přestože se nepochybně snažili dosáhnout jihočínské vzory, vytvořili vlastní styl, který se šířil po severu a zůstal s buddhistickým uměním spjatý i v budoucnu. *Komplex skalních chrámů v Jün-kangu v provincii Šan-si patří k největším, ale i nejstarším. Začal se budovat za Severních Wejů, roku 460, z kteréžto doby se datuje i největší socha celého komplexu, kolos vysoký 17 metrů. Strnulost a nehybnost mu neubírají na spiritualitě, která z něho vyzařuje. Klasické výtvořiny v tzv. severowejském stylu, charakterizovaném štíhlými postavami, vlajícími draperiemi a podlouhlými tvářemi, však

vznikaly v Jün-kangu až v letech 489–524. Další význačné jeskynní chrámy, založené za *Wejů, se nacházejí na hoře Maj-t'i-šan v provincii Kan-su. Zdejší hliněné sochy byly rekonstruovány za Sungů; za Tchangů tento komplex nebyl kupodivu rozvíjen. Je významný rovněž pro dějiny malířství (*malířství, čínské), tak jako chrámy u Tun-chuangů. Na konci 5. století začali Wejové budovat nové skalní chrámy v provincii Che-nan, do útesu nad Žlutou řekou, zvaném Lung-men. Také lungmenské sochy časově přesahují až do Sungů. Styl je jemnější a odráží jihočínské vlivy. V období rozpadu se pochopitelně tvořily i volně stojící plastiky, drobné i monumentální. Mezi nejzdařilejší se řadí asi čtyři sta soch buddhistické provenience z doby Severních Čchi (550–577), která byla dotud považována za přechodnou. Byly náhodně objeveny nedávno (v roce 1996) v Čching-čou v provincii Šan-tung, v místě zaniklého *kláštera Lung-sing-s'. Stylově buď vykazují silnou závislost na umění indickém, anebo jsou tesány v počínštném stylu a také v dekoru uplatňují čínské motivy.

Za vrcholné období rozkvětu umění (zejména buddhistického) je v Číně považována *vláda dynastie Tchang (618–907), kdy čínské umění obohacovaly cizí podněty. Také buddhistické *náboženství tehdy dosáhlo rozkvětu a kláštery nepředstavitelně zbohatly. Tchangský styl se začal formovat koncem 7. století za vlády císařovny *Wu Ce-tchien, která byla horlivou vyznavačkou buddhismu a neúnavnou patronkou buddhistického umění; právě z jejího podnětu vznikly největší *svatyně v Lung-men. Sochy v tchangském stylu mají oblé tváře s pravidelně klenutým obočím, lehce působící draperie přiléhají na těla tak, aby zvýraznily široká ramena a útlé pasy. Prohnutá křivka stojícího těla a mírná rotace dává postavám živost, elegantní dojem je týž jako na hliněných hrobových soškách dvorních dam. *Sekularizace uměleckého projevu je tchangskému stylu vlastní; což jej nepochybně obohatilo.

Od 10. století nastává prudký a překotný rozvoj *měst, který s sebou přinesl změnu společenských struktur a kulturu nového ražení. V sochařství se pozměněné trendy projeví další sekularizací buddhistických a taoistických námětů a v realistickém pojmání témat. Je to zjevné na výzdobě skalních útesů – nejvýznamnější památky představují chrámy v okrese Ta-cu a největší čínská socha *Buddhy v Le-šanu, obě v provincii S'-čchuan – i na trojrozměrných dřevěných a štukových sochách v životní velikosti, dochovaných v několika kláštorech v provincii Šan-si, nad níž vystřídal vládu dynastie Severní Sung, Liao (907–1125) a Ťin (1115–1234). Od dynastie *Jüan (1271–1368) se k běžným materiálům, z nichž se zhotovují plastiky, přidává i kvalitní, polévaný *porcelán.

Do čínského buddhistického *panteonu pronikly i v sochařství nové postavy: *bódhisattva *Kuan-jin v ženském provedení, tlustý mnich Pu-taj, osmnáct podivínských luo-chanů (arhatů), Bódhidharma a další patriarchové. Od 14. století byl do Číny pod císařskou patronací uveden *tibetský buddhismus a vtiskl se do buddhistického umění: začaly se vyrábět ikonograficky odlišné sošky a sochy z bronzu, na kterých se projevuje jiná estetika, vzešlá z indických, nepálských, mongolských a tibetských kořenů. V lidovém náboženství se mísila božstva různých kultů, nastával volnější inspirační pohyb, opouštěly se pevně dané *atributy. Výsledkem jsou nekonečné kombinace stylistických výrazů a interpretace, které se projeví v mnoha neortodoxních a individuálně pojatých dílech. Není však nutné se domnívat, že kategorizace těchto děl není možná. Spíše se jí málokdo zabýval, protože čínská uměnověda se kloní k ne zcela opodstatněnému stanovisku, že období po dynastii Sung je úpadkové, a to nejen v sochařství. Tento kalkul může napravit jen další seriózní bádání.

Na závěr je třeba zmínit svéráznou tematickou skupinu čínského sochařství, jež žila bok po boku buddhistické tradice, aniž se vzájemně ovlivňovaly. Jedná se o monumentální sochy ochránců hrobek, o nichž padla zmínka již v souvislosti s chimérami: nebarvené párové sochy monster, majestátních zvířat a civilních a vojenských *úředníků, jež lemovaly jako kamenná alej cestu k hrobce význačné osobnosti. Jejich plochost a strnulost je zřejmě záměrná, právě tak jako masivnost. Tato tradice vychází z prastarého a obecně platného *kultu předků, proto

se poměrně dobře uchované aleje strážců nalézají roztroušené po celém území Číny; nejstarší se datují z roku 117 př. n. l. (hrobka *generála Chuo Čchü-pinga, Mao-ling, provincie Šen-si), nejmladší z roku 1934 z pohřebiště *Konfuciova rodu v Čchü-fu, provincie Šan-tung. (Lucie Olivová)

sochařství, egyptské, podstatu egyptského uměleckého stylu v *architektuře, sochařství, malířství (*malířství, egyptské) a dekorativním umění lze sledovat nepřetržitě po dobu 4 tisíciletí: od realistických znázornění v pozdní předhistorické době, přes zdobenou *keramiku, břidlicové palety na rozírání líčidel zdobené *reliéfy, ozdobné předměty běžné denní potřeby až po grecizované reliéfy z *hrobky velekněze Petosira v Túně el-Gebelu (okolo roku 300 př. n. l.) a archaizující *plastiky posledních století př. n. l.

Samotný vývoj egyptského umění, a tedy i sochařství nebyl jednoduchý. Po hledání a pokusech v pozdní předhistorické době (v končícím 4. tisíciletí př. n. l.) a prvních dvou dynastiích dospělo umění v období Staré říše k působivé monumentalitě, projevující se zejména v architektuře (*pyramidy, *chrámy), a k jemnému zobrazování živých bytostí do nejmenších detailů (plastiky, malby a reliéfy v královských stavbách i nekrálovských hrobkách – *mastabách). V době rozpadu egyptského státu v Prvním přechodném období se vytratilo i egyptské umění: díla jakoby neměla správné proporce, harmonii a živost. Vrchol dalšího rozkvětu umění ve Střední říši představují působivé královské *sochy z 12. dynastie. Úroveň architektury však klesá. Síla a moc 18. dynastie je vyjádřena také v dobovém umění. Originální byl umělecký směr uplatňovaný *Amenhotepem IV., tzv. *amarnské umění či amarnský styl (vyznačující se důsledným *realismem až *naturalismem), který vznikl v Amenhotepově (Achnatonově) *městě Achetatonu. Monumentální umění ramessovského období se liší od přirozené monumentality Staré říše. Typický znak Pozdní doby (1. tisíciletí př. n. l.) – roztržitost uměleckých směrů (modernizujících i archaizujících) postihuje všechny složky umění: architekturu (návrat k prvkům Staré říše), sochařství (opět tu jsou plastiky tzv. náhradních hlav, sošky služebníků, *sfingy) a malířství.

V egyptském umění téměř nikdy nešlo pouze o vytvoření krásného uměleckého díla. Umělcovo úsilí motivovali především náboženské představy (kultovní sochy *božstev a *panovníků), jindy šlo o oslavu příslušníků společenské *elity a jejich činů. Egyptský umělec byl vždy *řemeslníkem, který podléhal státní správě nebo chrámu a řídil se jejich požadavky. Pracoval na objednávku podle přesně stanovených předloh. Práce také nejsou signované. Zobrazovacímu *kánonu se vymykaly pouze sošky služebníků (*vešebt) při jejich každodenní práci (ze Staré a Střední říše), které tvořily součást pohřební výbavy.

Materiálem egyptských plastik byly různé druhy *kamene (často *vápenec, *pískovec, *žula, *čedič), *dřevo, *fajáns, *hlína nebo *kov (zpočátku *měď a drahé kovy, později *bronz). Sochařská díla byla polychromována, časté bylo vkládání očí z jiných materiálů pro dosažení působivosti a živosti. (Viz též *civilizace starověkého Egypta.) (Břetislav Vachala)

sochařství, korejské, prvními sochařskými *artefakty jsou jednoduché paleolitické a neolitické plastiky z *hlíny, *kostí nebo opracovaných *kamenů, nebo podobné figurky z doby bronzové z *hlíny a *bronzu. *Sochařství se podstatněji rozvíjelo až po příchodu *buddhismu. První dochované *sochy se datují kolem roku 500, jedná se o kamenná, hliněná a bronzová zpodobnění *Buddhy, v mnohém vykazující rysy shodné s čínskými. Není jednoduché popsat styl, jenž se rozvíjel v tehdejších *Třech královstvích, neboť každé z nich mělo jiné zdroje, z nichž čerpalo, a také svébytné estetické představy. Proto například v *Kogurju mají Buddhové poměrně dlouhé obličejce, zdůrazněné ušní lalůčky, cylindrická těla a výrazně dlouhé ruce. Bývají buď jednotliví, nebo součástí *triád. *Království *Päkče z jihozápadu poloostrova přijalo buddhismus v přibližně stejné době jako Kogurjō, ale první sochy pocházejí až ze století šestého. Podle všeho byly ovlivněny čínskými předlohami, ale päkčeští buddhové se vyznačují subtilnějšími a propracovanějšími tvary obličejce i těla a typickým úsměvem, jenž vyjadřuje stav blaženosti, odtrženosti od strastí tohoto světa. V 7.

století se Pákče inspirovalo suejskými (*Suej) a *tchangskými vzory (*Tchang), postavy *buddhů i *bódhisattvů jsou stojící i sedící v lotosu, nejkrásnější jsou ale bronzoví *Maitréjové, jimiž je Pákče zvláště proslavené. Produkce *Silly je významná už proto, že sillští sochaři exportovali své artefakty do Japonska. Původní sochy vykazují vlivy Pákče, ovšem jejich rejstřík je široký: najdeme obrovské kamenné sochy stojících a sedících buddhů, reliéfy, bronzové sochy všech velikostí. Jejich charakteristickým rysem je kulatý obličej, uvolněnost v zobrazení těla a nejrůznější zdobné prvky.

Po sjednocení *země vznikl jednotnější sochařský styl, jež reprezentují nejen sochy buddhů, bódhisattvů, ale i čtyř nebeských strážců v *chrámech, reliéfy a nově i zlaté sochy. Uvolněnost a abstrakci vystřídal *realismus, který se týká tělesných detailů, obličejů mají tradiční úsměv, velké ušní lalůčky, zdůrazněná oční víčka a celkově působí dekorativněji. Takto jsou pojaty nejslavnější reliéfy, také v Koreji nejvíce ceněná socha Šákjamuniho ze skalního chrámu Sökkuram z 8. století. Následující dvě století přinesla propracovanost proporcí, nárůst chrámových soch a soch enormních rozměrů. Stejně principy zachovávalo království *Korjō, během něž zůstal buddhismus státním *náboženstvím. Se stavbou chrámů výrazně narostl počet soch a jejich kvalita si udržuje vysoký standard.

S nástupem dynastie I (*Čosōn) však buddhismus ztratil na vážnosti. Sochařské umění stagnovalo, až téměř zaniklo. Jeho vzkříšení souvisí s moderní dobou a vlivem západního umění. Znamená to i zcela jiný charakter a postupy, jež ve své většině nemají s korejskou tradicí mnoho společného. Výrazné jsou dva proudy, realistický (monumentální, používány pro oficiální památníky) a abstraktní (ve smyslu západního umění). Zajímavý je současný trend umístování abstraktních sochařských děl před vládní i soukromé budovy. (Miriam Löwensteinová)

Sochorová, Ludmila (28. 6. 1942, Praha), česká bohemistka, historička, etnografka; docentka *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1960–1965 studovala na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obory bohemistika a historie se zaměřením na problematiku české společnosti a kultury doby baroka a na oblast vztahů mezi literaturou a folklorem. Postgraduální studium andragogiky (pedagogiky dospělých) na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1973–1975). Od roku 1975 pracovala jako odborná asistentka na Katedře andragogiky Filozofické fakulty UK, roku 1980 přešla jako odborná asistentka na Katedru etnografie a folkloristiky Filozofické fakulty UK. Zde převzala přednášky o *duchovní kultuře Evropy a o slovesné folkloristice, ve spolupráci s docentkou Irenou *Štěpánovou zahájila přednášku Historická antropologie ženy (v rámci Gender Studies). Nadále se zabývala edicemi rukopisů a materiálovými studii i otázkami české literatury a divadla 17.–19. století, jimž byla věnována také habilitační práce (1995); zároveň pokračovaly studie o ženských osobnostech 19. století.

V současné době je členkou Národopisné společnosti při České akademii věd a Teatrologické společnosti při České akademii věd, dále je členkou národní Společnosti pro výzkum 18. století při ISECS/SIEDS. Účast v grantových projektech České akademie věd, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Ministerstva kultury České republiky. Knihy: 1985: *Lidové divadlo doby národního obrození*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. 1987: *Lidové divadlo českého obrození. Antologie textů*. Praha: Odeon. 1994: *Karel Dvořák: Mezi folklorem a literaturou. Studie z české a německé literatury* (spolu s Jaroslavem Kolářem). Praha: Karolinum. 1998: *Cesty českého amatérského divadla* (spoluautorka, vedoucí autorského kolektivu Jan Císař). Praha: Artama. 2001: *Ženy rodiny Náprstkovy* (spolu s Irenou Štěpánovou a Milenou Seckou). Praha: Argo. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala 22. svazek *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka* (2004). Kontakt: Doc. PhDr. Ludmila Sochorová, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha I, telefon: 224 243 694. (Jaroslav Malina)

sója luštinatá (*Glycine max*), užitková rostlina z čeledi bobovitých (*Fabaceae*). Jednoletá bylina patřící mezi *luštěniny. Má trojčetné listy, drobnější světle fialové, růžové nebo bílé *květy v chudokvětých hroznech, lusky má menší s délkou do 3 cm; v luscích mívá dvě až pět kulovitých *semen. Semena jsou bohatá na *bílkoviny (hlavně globuliny), oleje, lecitin, glukosamin; z biogenních prvků je v nich zastoupen zejména vápník a fosfor. Semena se buď praží, nebo se melou na mouku, rovněž mohou sloužit jako surovina pro lisování oleje. Sója pochází pravděpodobně z Číny. Do Evropy se dostala až ve 20. století. Pěstuje se v tropech, subtropích i v teplých částech mírného pásma; mezi největší producenty patří dnes Brazílie, Čína a USA. (Petr Bureš)

Sojková, Tereza (rozená Trubačová, 4. 2. 1980, České Budějovice), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2004 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Pohřební rítus dětí na velkomoravských centrech v kontextu doby hradištní* (2004), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc. Kontakt: Mgr. Tereza Trubačová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: terezka@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Sokol, Jan (18. 4. 1936, Praha), český filozof, historik, religionista, překladatel, politik; profesor filozofie na *Univerzitě Karlově v Praze. Ovlivněn zejména idejemi *personalismu a dílem Martina *Heideggera, Edmunda *Husserla, Karla *Jasperse, Jana *Patočky a dalších filozofů usiluje o sjednocující obraz člověka jako jedinečné osoby. Řadí se k předním představitelům současné české *fenomenologie a *filozofické antropologie. Vyučil se a pracoval jako zlatník, později mechanik. V roce 1958 maturita v dálkovém studiu, od 1963 dálkové studium matematiky na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1964–1990 pracoval jako programátor, později vedoucí výzkumný pracovník ve Výzkumném ústav matematických strojů v Praze na vývoji základního programového vybavení počítačů. V tomto oboru publikoval několik knih a desítky odborných článků. V letech 1990–1992 byl poslancem Federálního shromáždění za *Občanské fórum a místopředsedou Sněmovny národů, předsedou poslaneckého klubu Občanského fóra a parlamentní delegace v Evropském parlamentu. V roce 1992 kandidoval do Federálního shromáždění za Občanské hnutí, 1996 do Senátu za *Křesťanskou a demokratickou unii – Českou stranu lidovou (KDU-ČSL). Od roku 1997 byl poradcem *ministra školství, od ledna do července 1998 ministrem školství České republiky, v roce 2003 koaličním kandidátem na prezidenta České republiky.

Od roku 1991 přednáší *filozofii, *antropologii a *religionistiku na Pedagogické a Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a od roku 2000 na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. V květnu 1993 obhájil diplomovou práci *Člověk a svět očima bible*, v březnu 1994 získal titul CSc. za práci *Mistr Eckhart a středověká mystika*, v dubnu 1995 titul doktora za práci *Malá filosofie člověka*. V únoru 1997 byl jmenován docentem filozofie (téma: *Čas a rytmus*), v letech 2000–2007 byl děkanem Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy (kterou spoluzaložil jako 17. fakultu Univerzity Karlovy). V listopadu 2000 byl jmenován profesorem, obor „Filozofie výchovy“. Spolupracoval na ekumenickém překladu *bible, přeložil řadu zejména filozofických knih a publikoval v mnoha časopisech. V sedmdesátých letech vedl různé bytové semináře (zejména seminář o Friedrichu Nietzscheovi, 1973–1982), v roce 1976 podepsal *Chartu 77 a publikoval v *samizdatu. Zabývá se hlavně fenomenologií, filozofickou antropologií, dějinami náboženství a překládáním z různých jazyků. V současné době přednáší „Úvod do filozofie“, kurzy „Moc, peníze a právo“, „Člověk jako osoba“, „Člověk a náboženství“ a vede interpretační semináře v různých jazycích. V roce 1993/1994 přednášel i na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, o rok později na Univerzitě Palackého v Olomouci, roku 1995 přednášel

filozofii na Českém vysokém učení technickém v Praze a absolvoval též četné přednášky v cizině, zejména na evropská a filozofická témata.

V letech 1994–1997 byl předsedou Akademického senátu Pedagogické fakulty UK, členem Akademického senátu UK (1994–1996, 1999–2001), členem Vědecké rady Pedagogické fakulty UK, Fakulty sociálních věd UK, Institutu základů vzdělanosti UK, Centra pro teoretická studia AV a UK, Centra biblických studií v Praze, *Masarykovy univerzity v Brně a UNESCO-College Goerlitz. Od roku 2002 je členem předsednictva Grantové agentury České republiky, 1998–2002 předseda sekce vzdělávání České komise pro UNESCO, člen Správní rady Masarykovy univerzity v Brně, Sněmu a Dozorčí rady AV ČR (1998–2002), člen České pobočky Římského klubu. Místopředseda správní rady International Bureau of Education (UNESCO) v Ženevě. Člen redakční rady *Jahrbuch für Erziehungsphilosophie* (Berlín) a *Neuro-Endocrinology Letters* (Stockholm), Regionální rady *Social Sciences Research Council* (New York, 1995–1998) a sdružení *Artes Liberales* (New York – Budapešť).

Hlavní knižní publikace z poslední doby: *Filozofická antropologie: Člověk jako osoba*, druhé, rozšířené vydání, Praha: Portál, 2002; *Malá filosofie člověka – Slovník filozofických pojmů*, čtvrté, upravené vydání, Praha: Vyšehrad, 2004; *Občanské minimum*, Praha: Tauris, 2002 (s Markem Mičienkou a Věrou Jiráskovou); *Antropologie a etika*, Praha: Triton, 2003 (se Zdeňkem Pincem). Kontakt: Prof. Jan Sokol, Ph.D., CSc., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: jan.sokol@fhs.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Sokolová, Věra (1970, Praha), odborná asistentka historie, antropologie a genderových studií na Fakultě humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze. Vystudovala historii a antropologii na Kalifornské univerzitě, doktorát získala v týchž oborech na Washingtonské univerzitě v Seattlu. Ve výzkumné a pedagogické činnosti se specializuje na komparativní dějiny *sexuality, feministickou a *queer teorii, *gay a lesbická studia, politiku *identity, *gender a vizualitu. Pravidelně publikuje v odborném tisku, členka redakční rady časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, členka „Výboru pro otázky LGBT menšin“ Rady vlády České republiky pro lidská práva. Je autorkou odborné monografie *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia* (Ibidem-Verlag 2008) a spolueditorkou antologie *Gender and Generation* (Praha: Litteraria Pragensia, 2007). Její články byly publikovány, mimo jiné v časopisech *The Anthropology of East Europe Review*, *The Czech Sociological Review*, *Cargo*, *Umělec a Souvislosti*, dále pak v antologiích *Changes in the Heart of Europe* (Ibidem-Verlag, 2006), *Mnohohlasem: Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989* (Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, 2006); *Mediale Welten in Tschechien nach 1989* (Kubon & Sagner, 2005), *Over the Wall/After the Fall: Post-Communist Cultures through an East-West Gaze* (Indiana University Press 2004); *ABC feminizmu* (Nesehnutí, 2004) a *Political Systems and Definitions of Gender Roles* (Edizione Plus/Universita di Pisa, 2001). Kontakt: Věra Sokolová, Ph.D., Katedra genderových studií Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Husníkova 2075, 158 00 Praha 213, e-mail: VeraSokolova@email.cz. (Jaroslav Malina)

Sókratés (asi 469 př. n. l., Athény, Řecko – 399 př. n. l., Athény, Řecko), řecký filozof a učitel moudrosti; pokládán za nejmoudřejšího z *Řeků. Ve svých úvahách se zabýval jednáním člověka, jehož chtěl vést poznáním k dobru – užíval k tomu svou metodu *induktivního myšlení: odvozování výroků z jedinečných premis, rozšiřování okruhu platnosti a postupného zobecňování. Když byl odsouzen k smrti za to, že prý kazí mládež a zavádí nová božstva, nepoužil, jako obvykle při vysvětlování filozofických problémů, své postupně rozvíjené logické argumentace, ale ukázněně se podrobil trestu. Sókratés nezanechal žádný spis, ale přesto je jeho učení známo z děl jeho žáků: z Platónových dialogů *Obrana Sókrata* a *Kritón* a z Xenofontových *Vzpomínek na Sókrata*.

Německý filozof Karl *Jaspers řadí Sókrata (vedle *Buddhy, *Konfucia a *Ježíše Krista) mezi čtyři směřodáté postavy světových dějin. (Jaroslav Malina)

Söl Čchong (přelom 7. a 8. století), jeden z nejznámějších konfuciánských učenců Sjednocené *Silly, podle *legendy syn buddhistického mnicha *Wönhjoa a sillské princezny. Söl je také považován za tvůrce tzv. úřednického písma *idu. (Miriam Löwensteinová)

solární kalendář, *kalendář, solární.

solenoid, struktura spiralizované *DNA o šíři 30 µm v kondenzovaných *chromozomech eukaryot. (Jiřina Relichová)

soleus, -a, -um, lýtkový (v *anatomii například lýtkový sval – **musculus soleus*). (Ladislava Horáčková)

solidarita (z pozdní latiny: *solidaritās*, „družnost, přátelství, spolek, sdružení“), vědomá a dobrovolná společenská soudržnost jako *hodnota; znamená vzájemnou podporu mezi členy společenství jako protiváhu vůči *individualismu i *kolektivismu. (Jaroslav Malina)

solidární ekonomika, *ekonomika, solidární.

solipsismus (z latiny: *sōlus ipse*, „jen já sám“), *názor, že reálně existuje pouze Já se svými specifickými prožitky, ostatní *svět je pouhou představou. V této extrémní podobě není solipsismus trvale možný, v méně důsledných podobách se však vyskytuje (například český filozof Ladislav *Klíma); počátek úvahy Reného *Descarta („Cogito, ergo sum“ – „Myslím, tedy jsem.“) je blízký hypotetickému solipsismu. (Jaroslav Malina)

solitarius, -a, -um, samotný, osamělý (*sōlus*, „sám, jediný“).

solitární ložiska, *ložiska, solitární.

solná glazura, *glazura, solná.

Solón (kolem 640 př. n. l., Athény, Řecko – 560 př. n. l., Athény, Řecko), řecký státník a zákonodárce, politik (označovaný za „otce řecké demokracie“) a básník. Svými reformami z roku 594/593 př. n. l., kdy byl *archónem s mimořádnou pravomocí, usiloval o to, aby tradiční aristokratická *vláda přijala některé prvky občanské aktivity, jež se staly základem pro budování athénské demokracie. Poprvé Solón vynikl kolem roku 600 př. n. l., v období bojů Athén s Megarou o nadvládu nad Salaminou: přestože byla většina Athéňanů rozhodnuta boj vzdát, Solón je vlasteneckými verši přesvědčil, aby vytrvali – výsledkem bylo vítězství Athén. Po vítězství nad Megarou byl Solón v roce 594 př. n. l. zvolen do *úřadu archonta, nejvyššího athénské *úředníka, přitom mu byly dány mimořádné pravomoci: stal se smířčím zprostředkovatelem ve sporech mezi athénskými lidovými vrstvami a rodovou *aristokracií.

V úřadu archonta zahájil Solón politické a sociální reformy: zrušil *otroctví pro dluhy a za peníze státu vykoupil mnoho Athéňanů-dlužníků z otroctví; provedl pozemkovou reformu – stanovil maximální množství půdy, které může vlastnit jedna osoba, čímž byl umožněn přístup chudších vrstev k půdě; rozdělil athénské občany do čtyř *tříd v závislosti na ročním výnosu plodin a na majetku – na základě těchto tříd byla pak občanům odstupňována jejich práva a jejich povinnosti; každý občan se mohl odvolat proti rozhodnutí kteréhokoli úředníka na „občanském sněmu“ (**ekklésia*); zavedl „porotní soud“ (*héliaiá*). Solónovy reformy znamenaly v Athénách mnoho zásadních změn: rolníci získali *politická práva, zástupci všech čtyř občanských tříd měli právo účasti na soudech a moc starého sněmu byla omezena na úkor občanského sněmu, úředníci byli vybíráni losem. Posmrtně byl Solón zařazen mezi *sedm mudrců (Biás, Cheilón, Kleobúlos, Periandros, Pittakos, Solón, Thalés), jimiž podle antické tradice začínají dějiny řecké filozofie a kultury. (Jaroslav Malina)

Soloni, historické etnikum ve Vnitromongolské autonomní oblasti a Ujgurské autonomní oblasti Sin-ťiang v Číně (počet neuváděn, zřejmě stovky). *Jazyk je dialektem *evenkštiny. Jsou dnes již vesměs považováni za etnografickou skupinu *Evenků, která je silně ovlivněna a částečně asimilována *Mandžuy a *Mongoly. Dříve byli (bez ohledu na svůj *tunguzský původ) spolu s ostatními etniky Vnitřního Mongolska často označováni jako Bargutové.

*Náboženstvím je *šamanismus. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Solovjov, Vladimir Sergejevič (28. 1. 1853, Moskva, Rusko – 13. 8. 1900, Uskoje u Moskvy, Rusko), ruský filozof a básník; kritik západní filozofie, přítel Fjodora Michajloviče *Dostojevského, obdivovatel filozofického systému Immanuela *Kanta, zastánce svobodné *teokracie. Svými *názory vyjádřenými mimo jiné ve studiích *Rossija i vselenskaja cerkov'* (Rusko a vesmírná církev, 1878) nebo *Opravdanije dobra* (Ospravedlnění dobra, 1899) ovlivnil ruské myšlení zejména v období *moderny. (Ivo Pospíšil)

Solutré (Saône-et-Loire, Francie), *archeologická lokalita pod výraznou skalní stěnou z období *mladého paleolitu s pozůstatky asi 100 000 koní (*kůň divoký), zkoumaná již od roku 1866. Poněkud výše po svahu je klasické sídliště *solutréenu. Lokalita byla zřejmě specializovaným lovištěm koní, využívajícím morfologie terénu s příkrou skalní stěnou. (Jiří A. Svoboda)

solutréen (název podle *lokality *Solutré), technologicky výrazná, ale prostorově i časově omezená kultura *mladého paleolitu (jihozápadní Francie a severní Španělsko a Portugalsko mezi 22 000 až 18 000 lety př. n. l.). Typologicky se člení do tří fází (například v Laugerie-Haute), přičemž v první převládají jednostranné *listovité hroty (francouzsky: *à face plane*), v následných dvou jsou již oboustranně plošně opracované *kamenné hroty v široké škále tvarů, v poslední fázi se objeví i drobné hroty s bočním vrubem, někdy interpretované jako hroty *šípů. *Škrabadla obvykle převládají nad *rydly. Kostěná industrie zahrnuje lovecké hroty a jehly. Solutréenu patří některé charakteristické *reliéfy ve *vápenci, ale vzhledem k datování zřejmě i *jeskynní malby. (Jiří A. Svoboda)

Somálci, *etnikum kúšitského původu v Somálsku (asi 8 milionů), velké skupiny v Etiopii (asi 4–5 milionů), menšiny v Džibuti, Keni aj. Dále jsou roztroušeni ve většině velkých *měst ve východní Africe a na Arabském poloostrově. *Jazyk (*somálština) patří do kúšitské větve *afroasijské rodiny. Místem jejich etnogeneze je zřejmě pobřeží Adenského zálivu v severní části svého dnešního etnického území. V 9.–10. století byli islamizováni a islámská *kultura vytlačila většinu kultur kúšitských. Dnes je *islám *náboženstvím všech Somálců a kultura je obdobná u všech skupin. Původní území Somálců zaujímal oblast suchých *savan, polopouští a horských pásem, tomu odpovídají i jejich hospodářské aktivity, byli kočovní pastevcí skotu a *velbloudů. Byli vyspělými bojovníky, používali malé kožené *štity, *kopí a *meče, které od nich přejali *Masajové. Somálci si podrobili některá etnika, která jim musela odvádět poplatky, ale byla jim poskytována ochrana před jinými nájezdníky. Neměli pravou dědičnou *aristokracii, nevytvořili (mimo několika příležitostných *sultanátů) trvalejší státní útvary. Tradičně se dělí na dvě větve: Saab (usedlí zemědělci) a Samaal (pastevcí). Obě větve se dále dělí na *společenství označovaná zpravidla jako klanová seskupení. Saab se člení na Digil a Rahenweyn (Mirifle), Samaal se dělí na Darod, Dir, Hawiyw a Isaaq. Ve 2. polovině 20. století vzniklo pansomálské hnutí, které bylo příčinou několika konfliktů se sousedními *zeměmi. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

somálština, východní kúšitský jazyk, úřední *jazyk v Somálsku, užívaný též menšinami v Džibutsku a Etiopii. (Viz též *Somálci.) (Jan Záhořík)

somatická mutace, *mutace, somatická.

somatický crossing-over, *crossing-over, somatický.

somatometrie (z řečtiny: *sóma*, „tělo“ a *metron*, „míra, měřítko“), soubor metod k měření proporcí těla *recentního *člověka k účelům antropologickým, lékařským, statistickým aj. (Jaroslav Malina)

somatomotorická zóna, *zóna, somatomotorická.

somatomotorické neurony, *neurony, somatomotorické.

somatosenzitivní neurony, *neurony, somatosenzitivní.

somatosenzorické neurony, *neurony, somatosenzorické.

somatotyp (z řečtiny: *sóma*, „tělo“ a *typos*, „vzor; model; razicí forma“), tělesný typ; je založen na rozdílné tělesné *konstituci, to znamená na určitých typických vlastnostech tvaru lidského těla. Tento termín použil jako první William Herbert *Sheldon v roce 1963. Jednu z neznámějších metod popisu postavy navrhl Ernst *Kretschmer již v roce 1921, jedná se o tzv. *psychosomatickou typologii s třemi tělesnými typy – astenický, atletický a pyknický. Ke každému typu se podle autorů vztahují určité psychosomatické rysy. Jiní badatelé rozlišovali další somatotypy, například německý anatom a antropolog Franz Weidenreich (1873–1948) určoval typ dechový, zažívací, svalový a mozkový.

Takové popisy lidského těla však byly poznamenány *subjektivním vnímáním jednotlivých badatelů. Přelom v somatotypologii nastal s Sheldonovými výzkumy somatotypu. Jejich následného rozpracování se ujali američtí badatelé Barbara Honeyman Heathová a J. E. Lindsay Carter (Heath-Carter Somatotype) a jejich postupy se užívají dosud, i když jsou v současnosti často při studiu somatotypu aplikovány moderní *zobrazovací metody. Rozdělení somatotypů, navržené výše zmíněnými autory, je hojně využíváno například ve *funkční antropologii, protože pro většinu sportovních činností existují určité somatotypy, které mají větší naději na úspěch. Například v silových sportech jsou zvýhodněni jedinci s větším zastoupením svalové (a tukové) složky. Také některá genetická onemocnění se vyznačují charakteristickými tělesnými typy, například *Downův syndrom.

Somatotyp podle B. H. Heathové a J. E. L. Cartera je tzv. antropometrický somatotyp, který popisuje momentální morfologický stav jedince. Somatotyp sestává ze tří číselných údajů (komponent):

První komponenta (endomorfie) se vztahuje k relativní tloušťce jednotlivých osob. Její číselná hodnota informuje o množství podkožního tuku. Je určována na základě součtu *tloušťky tří kožních řas: kožní řasy nad **musculus triceps brachii*, kožní řasy pod *lopatkou (subskapulární) a kožní řasy nad *spina iliaca anterior superior* trnem pánevním (suprailiackální).

Druhá komponenta (mezomorfie) se vztahuje k relativnímu rozvoji svalstva a kostry ve vztahu k tělesné výšce. Je určována na základě *nomogramu těchto rozměrů: obvodu paže zmenšené o hodnotu tloušťky kožní řasy nad *musculus triceps brachii*, maximálního obvodu lýtky zmenšeného o hodnotu tloušťky kožní řasy na lýtku, šířky dolní *epifýzy *femuru, šířky dolní *epifýzy *humeru a tělesné výšky.

Třetí komponenta (ektomorfie) se vztahuje k relativní délce částí těla. Je určena na základě hodnoty ponderálního indexu (tělesná výška v centimetrech / třetí odmocnina hmotnosti v kilogramech).

Tyto tři hodnoty se vynesou do grafického zobrazení, tzv. Sheldonova trojúhelníka, ve kterém se názorně zobrazí přesná poloha jedince oproti celé škále možných somatotypů. (Viz též *člověk – biotyp, *člověk – proměnlivost fyzických, fyziologických a behaviorálních struktur, *člověk – psychosomatická typologie.) (Martin Čuta, Jaroslav Malina)

Sombové (vlastním jménem Betammaribe nebo Tamari), černošské etnikum v Beninu na horním toku řeky Weme a na hranicích s Togem; dnešní počet neuváděn. *Jazyk patří do *voltské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Společenskou jednotkou je rozšířená *polygammí rodina. Manželky Sombů si po *svatbě zachovávají určitou volnost v pohlavním životě, pouze jejich milenci musí obdarovat manžela a vykonávat některé polní práce. Nejvyšší politickou *autoritou je *náčelník *vesnice, který má důležité *rituální funkce a zodpovídá za prosperitu celé vesnice. Sombové si uchovali tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

somit, prvosegment vznikající *segmentací středního zárodečného listu *embrya. (Drahomír Horký)

Söndök (vládla 632–647), první ze tří sillských královen ve staré Koreji, proslulá svou schopností věštit. (Miriam Löwensteinová)

songajština (songhaj), nejzápadnější *nilosaharský jazyk užívaný především v Mali a Nigeru. (Viz též *Songhajci.) (Jan Záhorský)

Songcän Gampo (asi 605–650), tibetský *král asi od roku 618. Sjednotil tibetské *kmeny a vytvořil mocnou *konfederaci, jež ovládala rozsáhlé území mezi čínským S'-čuanem a Himálajem. V roce 641 se oženil s dcerou tchangského *císaře. Za jeho *vlády bylo přijato tibetské písmo a v Tibetu se rozšířil mahájánový *buddhismus. (Josef Kolmaš)

sönggol, tzv. „svatá kost“, *kolpchum čedo.

songhaj, *songajština.

Songhajci, černošská společnost *semibantuského původu v západní Africe (Benin, Burkina Faso, Mali, Niger, Nigérie; celkem asi 1,6 milionu osob). *Songhajština tvoří nejzápadnější větev *nilosaharské rodiny; jedná se o dialektové kontinuum, rozlišují se dialekty západní, východní, centrální, kaado, zerma a dendi. Vytvořili mocný stát Gao, později známý jako Songhaj, jehož vznik se datuje do 8. nebo 9. století. Ve 14.–15. století byl závislý na říši Mali, ale od 15. století jeho moc opět vzrostla. Byl vyvrácen vpádem marockých vojsk na konci 16. století. Songhajci vytvořili obchodní síť zejména se *zeměmi na severoafrickém pobřeží. Centra Dénne, Goa a Timbuktu byla jejich obchodními středisky, kde ústila většina transsaharských cest. Stát byl rozdělen na osm provincií, které se dělily na menší okresy. Moc panovníka nebyla ničím omezena. Od 11. století pronikal na jejich území *islám, který se od 15. století stal státním *náboženstvím. V obchodních centrech se usadilo mnoho islámských učenců a byly zde zakládány muslimské školy, které šířily islámskou vzdělanost. (Lukáš Šín, Jan Záhorský)

söngjo, *víra v personifikovaná božstva ve staré Koreji, také jeden z názvů používaných pro vulgární *taoismus, též *singjo. (Miriam Löwensteinová)

sönin, svatý, také nesmrtelný. V Koreji sice obdiv k taoistickému poustevnickému životu nezdomácněl, jako například v Číně, ale velkou oblibu si získaly příběhy o čínských nesmrtelných. Korejští nesmrtelní žijí zejména v horách, v nadoblačných výšinách, a dokáží překonat vlastní tělesnost pomocí nejrůznějších tajných praktik nebo i kouzelných nápojů. Létají na jeřábech, na oblacích; ve výtvarném umění je doprovází jelínek. Jejich ženským protějškem je víla, která může obývat jak hory, tak i řeky. Někdy dokáže okouzlit a pobláznit smrtelníka, vždy ho však opustí a vrátí se mezi své. Víly bývají také spojeny s představou Západního *ráje, kde vládne Královna matka Západu (korejsky: *Söwangmo*). *Kult nesmrtelných se v Koreji příliš nerozšířil, jednotlivé postavy však byly uctívány ve vesnických *svatyních jako božstva. (Miriam Löwensteinová)

soninke, *soninkština.

Soninkové, etnická skupina v Mali a v pohraničních oblastech Burkiný Faso, Gambie, Mauretánie a Senegalu v počtu asi 2 milionů. *Jazyk (*soninkština) patří do skupiny *mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Byli tvůrci nejmocnějšího ghanského státu v západních oblastech dnešního Súdánu. V průběhu 8. století již došlo k majetkové diferenciaci v důsledku intenzivního rozvoje *zemědělství (používání železných nástrojů), řemesel (zejména *kovářství) a obchodu hlavně s *berberskými populacemi, které dobývaly na Sahaře *súl. V 9. století se šířil na území státu *islám. *Islamizace a muslimská vzdělanost však zasáhla pouze některé vrstvy městského obyvatelstva. V 11. století byla ghanská říše dobytá *Almoravidy (1061–1147, berberská dynastie v severní Africe a Španělsku). Státní útvar nepřestal existovat, ovšem jeho území se zmenšilo na oblast obývanou Soninky. Nejvýznamnějším obchodním střediskem po Ghaně (poslední zprávy pocházejí ze 14. století, kdy byla součástí Mali) se stala Waláta. Za almoravidské *vlády probíhala silná islamizace. Dnes jsou téměř všichni věřící *muslimové (*sunnité). Hlavním způsobem obživy je *zemědělství, *chov skotu má pouze prestižní význam, důležitý je chov *ovcí, *koz a *včelařství. Základní jednotkou tradiční společnosti byla *rozšířená rodina, usídlení je patrilokální. V čele rodiny byl patriarcha zodpovědný za správu kolektivního majetku. V čele

*vesnice byl *náčelník a rada složená z patriarchů jednotlivých rodin. Náčelník měl důležité *rituální funkce týkající se půdy. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

soninkština (soninke), *mandingský jazyk z *kongokordofánské rodiny užívaný menšinami v Gambii, Mali a Senegalu. (Viz též *Soninkové.) (Jan Záhořík)

sonografie, *ultrasonografie.

Sontagová, Susan (16. 1. 1933, New York, USA – 28. 12. 2004, New York, USA), americká kulturoložka, literární teoretička a filozofka. Do obecnějšího povědomí se dostala zejména jako představitelka radikálního postmoderního (*postmodernismus) pojetí *estetiky. Zasadila se o autonomní postavení umění v komplexu sociálních aktivit člověka a odmítala rozlišovat mezi tzv. vysokým a lidovým (populárním) uměním. Důraz kladla na happeningy, veřejné projekty, ničení klasických *kánonů umění a konvencí v uměleckém projevu i při vnímání umění. V 60. letech 20. století se výrazně angažovala v protiválečném hnutí (proti válce USA ve Vietnamu) a z tohoto období načerpala inspiraci pro rozšíření svého postoje na všechny *symboly a *metafory násilí, včetně metafor dosud neléčitelných nemocí. V této závěrečné fázi svého díla začala oproti svým původním intencím formulovat normativní kritéria estetična a literatury, kvůli kterým bývá v současnosti někdy považována za představitelku kulturního elitářství. (Břetislav Horyna)

Sopron-Várhely (západní Maďarsko, poblíž rakouských hranic s Burgenlandem), centrální *hradisko o rozloze 48 ha, s kontinuálním vývojem osídlení od konce doby bronzové (na přelomu 9. a 8. století př. n. l.) až do začátku 6. století př. n. l., náležející do *kalenderberské kultury. *Hradisko představuje urbánní strukturu typickou pro jihovýchodní Priálpí a Středomoří. *Nekropole (200 mohyl, největší o průměru 34 m) se nachází kolem příjezdové cesty pod *hradbami. Pozoruhodná je hrobová *keramika s bohatým geometrickým dekorem, ovlivněná situlovým uměním. V okolí hradiště se nachází síť dalších opevněných *lokalit a pohřebišť. Celá oblast byla významným střediskem na dálkové spojnici – *Jantarové cestě. (Martin Golec)

Sorgiusova uzlina, *uzlina, Sorgiusova.

Sorokin, Vladimir (7. 8. 1955, Bykovo, Rusko), ruský prozaik. Je řazen k ruské postmoderně nebo ruskému konceptualismu či socartu. Publikoval román *Očered'* (Fronta, 1983) a románový intertext *Tridcataja ljubov' Mariny* (Třicátá Marinina láska, 1985); jeho prózy byly vydávány většinou v zahraničí. Sorokinův socart se zásadně liší od kritiků sovětského systému: je postaven na klasickém intertextu, který do sebe vstřebává textové vrstvy včetně takzvané sovětské etikety a sovětského newspeaku. Nezvyklá je Sorokinova otevřenost v popisech sexuálních *aktů. (Ivo Pospíšil)

sororát (z latiny: *soror*, „sestra“), preferenční příbuzenské pravidlo výběru manželského partnera, podle něž by si vdovec měl vzít sestru své zesnulé manželky. Sororát je charakteristický pro obdobné společnosti jako *levirát. Sororát patří spolu s levirátem k tzv. *sňatkům preferenčním. (Viz též *příbuzenství, nepokrevní.) (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

Soros, George (12. 8. 1930, Budapešť, Maďarsko), americký finančník a filantrop maďarského původu. V sedmnácti letech emigroval do Anglie – poté, co Maďarsko ovládl komunistický režim. Zde absolvoval prestižní London School of Economics. Po několika letech, strávených ve společnostech zabývajících se investováním na kapitálových trzích, se přestěhoval do USA. Zde v roce 1956 založil mezinárodní investiční fond Soros Fund Management LCC a stal se jeho prezidentem. Od roku 1969 řídil fond Quantum, s nímž během několika let dosáhl vysokého průměrného ročního výnosu přesahujícího hranici 30 %. Pod jeho vedením se tento fond stal na několik let jedním z nejúspěšnějších investičních fondů na světě. Počátkem 90. let v „měnovém souboji“ porazil italskou a poté britskou centrální banku.

V roce 1979 založil v New Yorku Nadaci otevřené společnosti (Open Society Fund). Smyslem Sorosovy filantropické činnosti je podporovat rozvoj *otevřené společnosti (viz publikaci *Soros o Sorosovi*, Brno: Nakladatelství Doplněk, 1997). Od roku 1980 podporoval Soros polskou Solidaritu a činnost *Charty 77. Dnes jsou prostřednictvím Open Society Institute New York a Open Society Institute Budapešť (OSI) financovány jednotlivé národní *nadace, networkové programy a další *instituce v různých částech světa. Vedle sítě vzájemně spolupracujících tzv. národních nadací ve střední a východní Evropě a *zemích bývalého Sovětského svazu a v Mongolsku (které je součástí i *Nadace Open Society Fund Praha), financuje George Soros programy v Africe, na *Blízkém i *Dálném východě, v Jižní Americe, USA. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

Sósové, etnická skupina v Guineji (asi 1 milion osob). *Jazyk patří do skupiny *mande *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Mají rozvinutý obchod, a to jak místní, tak i dálkový. Základní společenskou jednotkou je *rozšířená rodina, v jejímž čele je patriarcha odpovídající za správu společného majetku. Usídlení je *patrilokální. Místní *autoritu představuje patriarcha rodiny, která se na území usadila jako první. Zodpovídá za vykonávání *rituálních úkolů majících souvislost s *půdou. O moc se dělí se sněmem složeným z patriarchů jednotlivých rodin. Sósové v minulosti vytvořili stát, jehož moc kulminovala v období od 11. století (pád ghanské říše) do poloviny 13. století. Věřící jsou většinou *muslimové. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

sóter (z řečtiny: *sóter*, „spasitel“), přídomek některých antických božstev pomáhajících lidstvu, například Dia (*Zeus) nebo Asklépie. V helénistické době si jej přivlastnili někteří panovníci. V pozdější římské době doprovázel tento přívlastek *kult *Hérakla nebo *Prométhea, neboť jejich činy přinesly prospěch lidem. V řeckém překladu *Starého zákona *Septuagintě byl takto uváděn *Bůh, v *křesťanství se toto označení přeneslo i na *Krista. (Jaroslav Malina)

sóteriologický, spásný, spásu přinášející. (Jaroslav Malina)

soteriologie (z řečtiny: *sóter*, „spasitel“ a *logos*, „nauka, věda“), část křesťanské systematické *teologie, která se zabývá otázkami *spásy. Zkoumá podmínky spásy a její proces v lidském nitru. Západní *křesťany velmi zajímal vztah víry a skutků, zda *spása je vzhledem k člověku vnější nebo i vnitřní. (Jaroslav Malina)

Sothové (dříve Basutové, Sutové), *bantuská etnická skupina obývající Království Lesotho, vnitrozemský stát tvořící enklávu v Jihoafrické republice; v celkovém počtu kolem 2 milionů obyvatel (*cenzus z roku 2004). Patří k jižním *Bantuům, ale smísili se i s jinými etniky (*Khoiové, *Sanové). Jazyky severní a jižní sotho dnes patří mezi 11 úředních jazyků Jihoafrické republiky. V 17. a 18. století vytlačili původní *khoianské populace a na počátku 19. století vytvořili vlastní stát, basutskou říši (Mošeše I.). Součástí této říše bylo území dnešního Království Lesotho až do 2. poloviny 19. století, v roce 1871 bylo připojeno ke Kapské *kolonii a roku 1884 zde byl zřízen britský *protektorát pod názvem Basutsko (Basutoland), od roku 1965 s vnitřní samosprávou. Roku 1966 byla vyhlášena nezávislost *země v rámci Britského společenství národů a stát byl přejmenován na Království Lesotho, posléze následovala i změna vlastního jména národa – z Basutů se stali Sothové, kteří představují naprostou většinu obyvatelstva (okolo 99 %), minority tvoří *Zulové, *Khoisané, běloši a *Indové. Věřící jsou vesměs *křesťané (*katolíci 43 %, dále *protestanté, hlavně Lesothská evangelická církev 30% a *anglikánská církev 12 %), menšiny tvoří *muslimové a *animisté. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

současná česká rodina, *rodina, současná česká.

Souček, Vladimír (1. 6. 1928, Praha – 9. 6. 1990, Praha), český asyriolog a chetitolog, historik starověkého práva. Již během studia Státního reálného gymnázia v Praze (maturita 1947) se v Jazykové škole Orientálního ústavu věnoval perštině. Orientalistiku neopustil ani během studia Právnické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze (1947–1951) a ještě před

ukončením studií na Filozofické fakultě UK se roku 1952 stal asistentem Katedry filologie a dějin Předního východu a Indie. Tam též nastoupil 1955 vědeckou aspiranturu. Postgraduální studium završil ročním studijním pobytem na Humboldtově univerzitě v Berlíně. 1958 se stal odborným asistentem FF UK. V letech 1960–1962 vedl projekt chetitského thesauru v Orientálním ústavu Akademie věd NDR v Berlíně, zpracovával chetitské texty Předoaasijského muzea v Berlíně a zároveň přednášel na Humboldtově univerzitě. Roku 1962 obhájil kandidátskou disertační práci *Kritické poznámky k chetitským zákonům a dalším právním textům*; v červnu 1963 se spisem *Příspěvky k chetitskému chrámovému hospodářství* habilitoval a v únoru 1964 byl jmenován a ustaven docentem klínopisného bádání a chetitologie. V průběhu téměř čtyřicetiletého působení na Filozofické fakultě UK vedl kursy sumerštiny, akkadštiny a chetitštiny a předal své znalosti několika generacím českých klínopisců. Přednášel rovněž starověké dějiny Asie a Afriky a úvod do mezinárodního práva. V listopadu 1989 byl jmenován profesorem pro obor klínopis. Byl členem vědecké rady FF UK a UK, po jedno funkční období proděkanem FF UK pro zahraniční záležitosti, členem *kolegia rektora UK, dlouholetým členem výboru Čs. společnosti orientalistické a členem Německé orientální společnosti.

V letech 1964, 1967 a 1968 působil v Akademii věd a literatury v Mohuči s pracovištěm na Philippově univerzitě v Marburgu. Zúčastnil se řady mezinárodních vědeckých kongresů, koncem 50. a v 60. letech podnikl studijní cesty do Libanonu, Sýrie, Íránu, Afghánistánu, Egypta, Arménie, Gruzie, Ázerbájdžánu.

Prvotní zájem o živé světové a orientální jazyky ustoupil soustředěnému bádání v oborech zabývajících se starověkou Malou Asií a Mezopotámií se zvláštním zaměřením na chetitologii. Zpracoval řadu nevydaných *primárních dokumentů v edicích, jež dosud nebyly překonány: *Chetitské katastrální texty* (1959); *Votivní dokumenty královny Puduchepy* (1965); především pak *Starochetitský rituál pro královský pár* (1969), v němž měl rozhodující podíl na prvním nástinu starochetitské gramatiky. Monografie otevřela cestu ke studiu vývojových fází chetitštiny a ukázala nová kritéria pro datování chetitských textů. Následně z ní vycházely všechny další práce věnované chetitskému jazyku.

Jeho právnická erudice vynikla při práci na dokumentech z oboru starověkého práva (*Kritické poznámky k chetitským zákonům*, 1962), ale i publikacích širšího záběru.

V posledních letech se intenzivně věnoval i problematice klínového písma a jeho struktury a konečně dějinám maloasijské a mezopotamské literatury. Komplexní *Encyklopedii starověkého Předního východu*, kterou koncipoval a po dlouhá léta připravoval, musela dovést k vydání až generace jeho žáků (Jiří Prosecký a kol., Libri, Praha 1999). (Jaroslav Malina)

Součková-Siegelová, Jana (11. 9 1944, Tábor), česká chetitoložka a historička starověkého Předního východu; vědecká pracovnice Národního muzea v oboru chetitologie a kulturních dějin starověkého Předního východu (od roku 1971), ředitelka Náprstkova muzea (1979–2008) a statutární zástupkyně generálního ředitele Národního muzea (od roku 2002). Absolventka Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy (1967), PhDr. (1968), CSc. (1972, *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*), DrSc. (1988, *Chetitská státní správa ve světle hospodářských a inventárních dokumentů*). Studijní pobyty a vědecké stáže v Iráku, Sýrii, Turecku, na Philippově univerzitě v Marburgu a v Akademii věd a literatury v Mohuči, 277. zasedání Salcburského semináře (stipendium USIA, 1989). Členka konference ředitelů evropských etnografických muzeí, Rady Českého egyptologického ústavu Univerzity Karlovy, výkonného výboru České komise pro spolupráci s *UNESCO, v letech 1990–2000 předsedkyně Československého / Českého výboru Mezinárodní rady muzeí (ICOM), dále členka, koordinátorka Českého komitétu Modrého štítu, národní korespondentka Evropského muzejního fora.

Autorka, respektive komisařka výstav Národního muzea: Koptské textilie (1976), Jak se psalo v Babylonii (1978), Život a dílo Bedřicha Hrozného (1979, iniciováno výročí

UNESCO), Umění a kultura starého Babylonu (scénář pro zápůjčku Předasijského muzea Státních muzeí v Berlíně, 1986), Šperky z mimoevropského světa (1990, s týmem kurátorů Náprstkova muzea), Davidovo město (1995, scénář pro zápůjčku Hebrejské univerzity v Jeruzalémě), Po stopách času (2002). Výstava Bedřich Hrozný – objevy a fotografie, Polabské muzeum, Poděbrady (1999). Scénář partie o Bedřichu Hrozném pro výstavu Hittitology – Rediscovering a Civilization, Istanbul, Muzeum Kulturního centra Yapi kredi (2001). Scénář (ve spolupráci s Jolanou Plačkovou) pro stálou expozici Život a dílo B. Hrozného v Polabském muzeu, Lysá nad Labem (2002).

Autorka chetitologických publikací: *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*, Wiesbaden, 1971; *Gewinnung und Verarbeitung von Eisen im Hethitischen Reich*, Praha, 1984; *Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts- und Inventardokumente*, I–III, Praha, 1986; *Systematische Bibliographie der Hethitologie*, 1915–1995, I–III (s Vladimírem Součkem), Praha, 1996 (publikace s podporou GA ČR, pokračování v rámci spolupráce na Hethitologie Portal, Akademie věd a literatur v Mohuči), *Mechanismen und Institutionen der Redistribution in der hethitischen Wirtschaft*, Praha 2003 (s podporou GA ČR) a vědeckonaučných děl pro širší zájmovou obec: *Mýty staré Mezopotámie*, Praha, 1977 (s Blahoslavem Hruškou, Luborem Matoušem, Jiřím Proseckým); *Starověký Přední východ*, Praha, 1979; *Encyklopedie starověkého Předního východu* (kolektiv autorů za redakce Jiřího Proseckého), Praha, 1999 (v roce 2000 cena Akademie věd České republiky pro autorský kolektiv); *Encyklopedie mytologie starověkého Předního východu* (s Jiřím Proseckým, Blahoslavem Hruškou, Klárou Břeňovou), Praha, 2003. Kontakt: PhDr. Jana Součková, DrSc., Národní muzeum, Václavské náměstí 68, Praha 1, telefon: 224497286, e-mail: jana_souckova@nm.cz. (Jaroslav Malina)

soud:

1. *úsudek, *názor, mínění (příklad: po mém soudu);
2. [logika], věta, která něco tvrdí nebo popírá. Podle klasické *logiky má soud kvalitu (kladný – záporný) a kvantitu: je buď obecný, nebo částečný. Kombinací kvantity a kvality vznikají čtyři druhy soudů, které se tradičně označují písmeny – kladné (podle latinského *Affirmō*, „upevňovat; dokazovat, tvrdit, ujišťovat“): A – „všichni lžou“, I – „někteří lžou“, záporné (podle latinského *nEgO*, „tvrdit, že ne, popírat, zapírat; odpírat“): E – „nikdo nelže“, a O – „někteří nelžou“. Soudy mohou dále být kategorické, hypotetické (podmiňující) nebo disjunktivní (buď – nebo). Analytický je soud, který předmět jen rozebírá, přisuzuje mu něco, co mu bytostně patří (člověk a smrtelný), kdežto syntetický soud k němu cosi přidává (člověk a mladý);
3. hodnocení, *kritika;
4. *orgán sloužící k uplatňování a hájení právní normy s pravomocí rozhodovat pře, trestní a jiné věci;
5. sbor soudců (příklad: soud se odebral k poradě);
6. rozsudek (příklad: vynést soud nad pachatelem). (Jaroslav Malina)

soud, apelační, odvolací *soud, k němuž se lze odvolat proti rozhodnutí nižší instance; v *Českém království byl založen v Praze v lednu 1548 Ferdinandem I. jako odvolací soud nad městskými soudy celého *státu (po potlačení stavovské opozice). Jeho členové byli jmenováni většinou z řad *šlechty. Moravská *města se podařilo podrobit tomuto soudu až za Rudolfa II. (1552–1612). V jeho čele stál prezident a přisedícími byli vzdělaní právníci. Kolem roku 1850 se z něho postupně stal „vrchní zemský soud“ a nakonec jen „vrchní“ soud. (František Čapka)

soud, boží, *ordál.

soud, dvorský, středověký *soud na dvoře pána, který soudil své závislé sedláky; zvláštní význam měly dvorské soudy *krále, kde byl král původně nejvyšším soudcem, vysocí šlechtici přisedícími, později byly všechny kompetence svěřeny zmocněncům, v 15. století

zvláštním vyškoleným právníkům. Od konce 14. století se zabýval *lenními otázkami a *odúmrtí, od 15. století pak působil již jen jako nejvyšší soud v lenních záležitostech. V průběhu říšského reformního *hnutí byl v roce 1495 převeden do říšského komorního soudu, zrušen byl za *Josefa II. (1741–1790). (František Čapka)

soud, krajský, *soud, který byl spojen se správními centry – kraji (*vláda, krajská); význam poklesl se zánikem *hradské organizace (13. století); v Čechách se udržely jen v Plzni a Praze, stejně tak i na Moravě, až do poloviny 15. století. Nově vznikly za *reformy v roce 1850, nadřazené *okresním soudům (sdružovaly 15–24 soudních okresů); v Čechách nejdříve 13 (poté 15) krajských soudů, na Moravě jich bylo 7, ve Slezsku 2. Instituce přetrvaly i po roce 1918, přečkaly dobu *Protektorátu Čechy a Morava, název zůstal zachován také po roce 1948, ale obsah se změnil. (František Čapka)

soud, městský, soudní orgány *města, vztahující se na všechny *měšťany i jejich majetek (včetně šlechticů, pokud se provinili ve městě). Od 13. století byly spojeny s funkcí *rychtáře (byl hlavní osobou všech typů městských soudů – soud „zahájený“ – slavnostní, se konal zpravidla veřejně 4x ročně, na něj navazoval tzv. posudek, v době trhů se konaly i tzv. denní soudy). Proti rozsudku městského soudu se odsouzený mohl odvolat k *podkomořimu a od 14. století k *hofrychtěři, v *poddanských městech k pánu města. S poklesem významu funkce rychtáře se zvyšovala pravomoc *městských rad v soudnictví; odděleně stálo soudnictví židovských *obcí, obyvatel předměstí, *duchovenstva, *univerzit. V 15. století přešlo soudnictví zcela na městské rady; k omezení došlo za Ferdinanda I. (1503–1564) po roce 1547, kdy byli do jejich čela dosazeni *královští hejtmani a zřízen *apelační soud. Nová *reforma proběhla za *Josefa II. (1741–1790), v roce 1850 byly zrušeny a nahrazeny *okresními soudy. (František Čapka)

soud, Národní, mimořádný soudní orgán ustavený v Praze a Bratislavě na základě tzv. retribučního dekretu č. 17/1945 Sb.; měli být před něj postaveni „státní prezident tzv. *protektorátu, členové protektorátních vlád ...“ a další členové vedení Vládky, Kuratoria pro výchovu mládeže, Ligy proti *bolševismu, Národní odborové ústředny zaměstnanecké a Svazu zemědělství a lesnictví, někteří novináři a další osoby (*Protektorát Čechy a Morava). Proces s protektorátní *vládou probíhal od 29. 4. do 20. 7. 1946 (šlo o první poválečný politický proces u nás), soudy byly složeny ze soudců z povolání i soudců z lidu, jejich složení bylo dáno politickým klíčem. (František Čapka)

soud, okresní, od 1. 7. 1850 nově zřízená nejnižší instance soudnictví (vycházelo se z březnové oktrojované *ústavy [1849], která deklarovala zásady novodobého soudnictví: jednotnost, všeobecnost, odloučenost od veřejné správy, neodvislost soudců, důsledné postátnění apod.). V *českých zemích zřízeno 310 okresních soudů (z toho 52 soudů I. třídy). Okresní soudy představovaly základní jednotku soudní pravomoci s působností pro soudní okres, působily jako samosoudy, v čele stál okresní soudce, na pomoc měl pomocný personál. V letech 1855–1868 byly soudy spojeny s politickou správou v tzv. smíšených *okresních úřadech, od září 1868 se opět osamostatnily; nadřazenou instancí – *zemské soudy nebo *krajské soudy (rozhodovaly v trestních věcech, kdežto okresní soudy ve věci civilního práva). (František Čapka)

soud, Poslední, soud nad zemřelým. Ve starém Egyptě se odehrával při vstupu do *podsvětí v síni Obou pravd před bohem *Usirem a spočíval ve vážení pozemských skutků zemřelého. V kladném případě byl zemřelý prohlášen za „ospravedlněného“ a směl trvale žít v říši mrtvých. V řecko-římské antice duše zemřelých přicházely do podsvětí před tři soudce vybrané z těch, kteří za svého života patřili k nejspravedlivějším. Byli jimi *Mínos, Aiakos a Rhadamantys. V antickém sepulkrálním kultu však podsvětní soud neměl tak fatální význam jako v Egyptě. Nově mu ho později přisoudilo *křesťanství.

V raném křesťanství se Poslední soud evokoval prostřednictvím alegorie se starozákonním motivem takzvaného Ezechielova vidění (líčící znovuzkříšení všech zemřelých). Zkratkovitě

je ve výtvarné podobě zachyceno v *synagoze v Dúra Európos z poloviny 3. století a na *sarkofázích z 1. poloviny 4. století. Obrazové ztvárnění Posledního soudu se vyvinulo až ve *středověku. Předstupněm k němu jsou dva samostatné motivy *Deésis*, přimluva Panny Marie a svatého Jana za zemřelého u *Ježíše Krista – typická pro středobyzantské umění 9.–13. století, která později byla zakomponována do *ikonografie Posledního soudu. *Anastasis*, „Poslední soud“ anticipuje a znamená zmrtvýchvstání všech zemřelých. Říká se jí také Kristův sestup do očiště. V obrazové podobě je ztvárněna tak, že Kristus zahajuje zmrtvýchvstání všech věřících opětovným oživením *Adama a Evy, jimž rukou pomáhá při opouštění *hrobů. Vítězství nad smrtí je symbolicky vyjádřeno v podobě spoutaného *Háda svíjejícího se u Kristových nohou. Tento motiv patří k nejdéle přežívajícím antickým personifikacím, které křesťanské umění vstřebalo do svého repertoáru. Monumentalizované kompozice Posledního soudu, v jejichž středu je motiv *Deésis*, dále pak apoštolové, andělé a archanděl Michael třímající váhy, jsou uspořádány do horizontálních pásů. Postava Krista se ve středověku postupem doby zvětšuje. Od 12. století je Poslední soud oblíbeným motivem umístěvaným do tympanonů západních *portálů *katedrál (například Amiens, Chartres, Paříž, Remeš). V interiérech býval na západní stěně *kostelů nebo *kaplí (*Michelangelova *freska v Sixtinské kapli z let 1536–1541). Motiv Posledního soudu býval v pozdním středověku užíván k výzdobě radnic i soudních síní, kde měl nabádat k dodržování *spravedlnosti. Tvůrčí fantazii při ztvárnění působivého Velkého posledního soudu uplatnil roku 1614 vlámský malíř Petrus Paulus *Rubens (1577–1640). (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

soud, zemský, nejvyšší šlechtický *soud s „celostátní“ působností, tedy tam, kde platilo české *zemské právo; v Čechách sídlil v Praze, na Moravě v Brně a Olomouci; zemské soudy vznikly patrně z hradeckých soudů, český zemský soud započal činnost ve 2. polovině 13. století, moravské soudy zřídil Karel IV. (1316–1378) v roce 1348, další existovaly v některých hornoslezských knížectvích. V čele soudu stál *panovník nebo jeho zástupce, vedle nichž tu byli zastoupeni nejvyšší zemští *úředníci (*nejvyšší zemský purkrabí, *nejvyšší zemský komorník, *nejvyšší zemský sudí a *nejvyšší zemský písař), zasedaly obvykle (od 60. let 13. století) jen čtyřikrát do roka, nepřetržitě 14 dnů v takzvané suché dny (církvní posty). Přisedících bylo nejprve 12 (tzv. zemští kmeti), později jich bylo v Čechách i na Moravě po dvaceti. Zemské soudy upadaly po *třicetileté válce, po krátké dvojjazyčnosti u nich převládla *němčina; v roce 1642 se oba moravské soudy spojily v jeden (zasedal v Brně), další reorganizací prošly za *josefinismu (byly značně zbyrokratizovány). Po vzniku Československé republiky (ČSR) byly nahrazeny *krajskými soudy. (František Čapka)

soudce:

1. osoba pověřená řízením a rozhodováním soudních pří;
2. rozhodčí;
3. kdo něco rozhoduje, posuzuje. (Jaroslav Malina)

soudní moc, *moc, soudní.

soudní znalec, *znalec, soudní.

soudnictví, soudní zřízení, soustava; soudní *orgány, justice. Prvotní základy byly položeny v prostředí starověkého *Předního východu. Zdejší soudnictví stejně jako právní výnosy, *zákony a zákoníky sloužily k upevnění státní moci, především v hospodářské a sociální oblasti. Způsoby soudního řízení byly ovšem v jednotlivých *zemích a dobách velmi rozdílné. V *Mezopotámii vykonával nejprve soudní moc velekněz a *chrám. S postupnou centralizací moci v *městských státech převzal iniciativu *palác a panovník (*kníže, *král, *ensi). Z 25.–24. století př. n. l. pocházejí první záznamy o „uzavřených soudních výrocích“ (sumersky: *ditilla*). Soudní moc chrámů však nikdy zcela nezanikla, řešila však později jenom *spory v oblasti kulturní činnosti. Jako žalobci mohli u soudu vystupovat jednotlivci i *instituce, zastupované *úředníky (správci, předáči, kontrolori). Procesní právo se opíralo o výpovědi „znalců“ a zvláště o výpovědi *svědků, písemné důkazy (záznamy) a o místopřísežná prohlášení (*přísaha).

Písemné záznamy o soudním řízení a o rozsudcích svědčí o nedůsledném uplatňování deklarativních *zákonů a zákoníků. Precedenční soudní rozhodnutí (rozsudky) neexistovaly. V starobabylonské době (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) vykonávali ve *městech soudní moc starostové s radou starších. Působily zde však i královské soudy, konečný verdikt v složitějších případech vynášel soud u královského dvora v *Babylonu. V Asýrii byli „měšští soudci“, a to nejenom v hlavních městech provincií. Zabývali se až do pádu *Ninive (612 př. n. l.) všemi právními případy, dokonce i zcela nepodstatnými. Soudy se konaly s vyloučením *veřejnosti za účasti žalující i žalované strany a svědků, na nichž spočívala tíha důkazního řízení. Od konce 3. tisíciletí př. n. l. soudci při nedostatku důkazů nařizovali a dohlíželi na výkon tzv. „božích soudů“ (*ordál), kdy byl obviněný vrhán do vody a zkoušen žárem ohně. Zápisy o soudech byly archivovány v chrámech nebo v palácových kancelářích. Ve 20.–18. století př. n. l. vykonávaly soudní moc ve staroasyrské obchodní osadě *Káneš (Kültepe) místní správní orgány. U sporů vzniklých v manželstvích s místními obyvateli byl však respektován právní řád maloasijských měst.

U *Chetitů působily soudy na třech úrovních. Rozsudky mohlo vynášet jednak „shromáždění starších“ nebo soudili královští úředníci. U rozsudků s trestem smrti vynášel konečný verdikt pro obviněné svobodné *občany *král. Tresty byly peněžité (ve stříbře), často spočívaly i v mnohonásobně zvýšené náhradě škody v naturáliích nebo v pracích a službách. U níže postavených obviněných se uplatňoval princip odvety „oko za oko, zub za zub“ (*talion*). Obviněný mohl být odsouzen i k plné náhradě otroka nebo služebníka, pokud mu svým činem znemožnil výkon práce. Výkon tělesného trestu soudy často svěřovaly přímo poškozeným. Výkon trestu ve vězení není zatím spolehlivě doložen, v 1. tisíciletí př. n. l. však existovaly trestné pracovní oddíly, které ovšem tvořili především *zajatci. Nejistý zůstává i trest na pranýři a trest veřejným vyhlášením viníka v prostorách u městských bran. Řada tělesných trestů vedla k zmrzačení viníků (utínání končetin, oslepení apod.) nebo k trvalému poškození *zdraví (rány bičem a holí). Obávaným trestem bylo i vyhnanství. *Trest smrti byl poměrně častý a uplatňoval se i v případech loupežného přepadení, vloupání a znásilnění. V *zákoníku Chamurapiho (18. století př. n. l.) je uveden absolutní trest dokonce u 40 deliktů. Exekuce byla vykonávána utopením, upálením nebo naražením na kůl. Chetitické soudy vynášely daleko častěji citelné peněžité tresty a připouštěly při trestných činech i ručení třetích osob formou kauce, a to i v případech, kdy se důkazní řízení neúměrně prodlužovalo. (Blahoslav Hruška)

Soudský, Bohumil (19. 1. 1922, Plzeň – 15. 1. 1976, Paříž), český archeolog. Studoval v Paříži (na Sorbonně 1946–1948), pak v Praze, kde se soustředil na období *neolitu. Zpočátku vedl pravěké oddělení Muzea hlavního města Prahy, už od roku 1953 ale i záchranný výzkum v Bylanech na Kutnohorsku, kde po svém přechodu do Archeologického ústavu ČSAV (1957) vybudoval výzkumnou expedici pro komplexní výzkum neolitického sídliště a zaváděl nové terénní i metodické přístupy (například v 60. letech děrnoštítková evidence nálezů). Od roku 1955 externě přednášel *prehistorii na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze.

Po roce 1968 působil ve Francii, jako profesor prehistorie na pařížské *univerzitě (Sorbonně) v letech 1971–1976 přednášel evropskou protohistorii a silně teoreticky i metodicky ovlivnil zdejší archeologii zejména při výzkumu pravěkých sídelních forem. Protože doma byl odsouzen za „opuštění *republiky“, mohlo se jeho jméno teprve po roce 1989 znovu objevit v české archeologii. Z díla: *Nejstarší zemědělské civilizace v Přední Asii* (1949), *K metodice třídění volutové keramiky* (1954), *Station néolithique de Bylany* (Neolitické sídliště v Bylanech, 1960), *Sozialökonomische Geschichte des älteren Neolithikums in Mitteleuropa* (Sociálně-ekonomické dějiny staršího neolitu ve střední Evropě, 1964), *Bylany, osada nejstarších zemědělců z doby kamenné* (1966), *Principles of Automatic Data Treatment Applied on Neolithic Pottery* (Základy automatického zpracování dat aplikované na neolitickou keramiku, 1967), *Etude de la maison néolithique* (Studie o

neolitickém obydlí, 1969), *Application de méthodes de calcul dans l'étude d'un site néolithique* (Aplikace kalkulu při studiu neolitické lokality, 1971), *The Linear Pottery Culture settlement patterns of Central Europe* (Sídelní vzorce kultury s lineární keramikou ve střední Evropě, s I. Pavlů, 1972), *Higher Level Archaeological Entities: Models and Reality* (Vyšší úrovně archeologických entit: Modely a realita, 1973), *Bylany I.* (s kolektivem, 1973). (Karel Sklenář)

souhlas, informovaný, základní pravidlo lékařského a biomedicínského výzkumu, které vychází z teze, že každý zákrok, výzkum, pokus může být proveden pouze se souhlasem zkoumané osoby. Přesná právní definice je obsažena zejména v § 23 odst. 2 zákona č. 20/1966 Sb., zákon o péči o zdraví lidu, ve znění pozdějších předpisů, a současně je také definován v Úmluvě na ochranu lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny, též Úmluva o biomedicině. Souhlas musí být svobodný a informovaný, nesmí k němu dojít z donucení ani po poskytnutí finanční úplaty, musí být dán předem. Informovanost spočívá v seznámení zkoumané osoby s povahou a důsledky prováděného úkonu a také s jeho možnými riziky. (Andrea Grígelová)

Souchop, Josef (27. 5. 1944, Prštice u Brna), spisovatel, dramatik, publicista, scenárista, dramaturg. Autor neklidné a často i neukázněné, groteskní fantazie se smyslem pro experiment, nadsázku, jazykovou hru i lyricky podmanivý popis. Inspiruje se absurdní literaturou, *science fiction (*Laskavý nezámek*, 1986) i postupy masové, populární literatury. Vrcholem jeho tvorby se stala lyrická vzpomínková próza, psaná v ich-formě, *Hodiny výchovy aneb Pošli ještě slova* (1997). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

soujámí, na pravěkém sídlišti seskupení rámcově současných *jam, vzniklé postupným zvětšováním a prostupováním sousedících objektů, takže jejich původní tvar už není zřejmý. Na plánu má soujámí nepravidelně lalokovité obrysy. Většinou jde o pozůstatky po kopání *hlíny k stavebním účelům (*mazanice), později zaplňované odpady. (Karel Sklenář)

soukromé právo, *právo, soukromé.

Soukup, Martin (26. 3. 1977, Praha), český biokulturolog, sociální a kulturní antropolog. Středoškolské vzdělání získal v oboru elektrotechnika se zaměřením na číslicovou a řídicí techniku, poté absolvoval obor *kulturologie na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Působí na Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a na Pražské vysoké škole psychosociálních studií. Je členem American Anthropological Association a Human Behavior and Evolution Society. Během studijního pobytu na *Papui-Nové Guineji v roce 2009 provedl antropologické sondy ve vesnicích *Wanang (provincie Madang), *Kegelsugel (provincie Chimbu) a *Yawan (provincie Morobe).

Hlavní odbornou pozornost zaměřil na *biokulturologii a na *evoluční modely kultury, které jsou vytvářeny v rámci *evolučních sociálních věd. Kontakt: PhDr. Martin Soukup, Ph.D., Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: martin@orloj.cz. (Jaroslav Malina)

Soukup, Václav (31. 8. 1957, Mariánské Lázně), český kulturolog a kulturní antropolog; od roku 1983 působí na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Předmětem jeho vědecko-výzkumného zájmu jsou dějiny a metodologie *sociokulturní antropologie, integrální *teorie kultury, *paleoantropologie a *biokulturologie. Patří k průkopníkům mezioborově koncipované vědy o *kultuře v českém prostředí. V roce 1991 společně se sociologem Martinem Matějů a kulturní ekoložkou Jitkou Ortovou založil na Katedře teorie kultury Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze nový studijní obor – *kulturologii. Jedná se o původní český projekt aspirující na vybudování interdisciplinární báze výzkumů člověka, společnosti a kultury. V průběhu následujících let se systematicky věnoval budování základů kulturologie a výuce *kulturní antropologie, jejíž výuku zajišťoval

kromě kmenové Katedry teorie kultury, také pro *katedry psychologie a pedagogiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

V první polovině 90. let úzce spolupracoval se Sociologickým ústavem AV ČR na projektu *Velkého sociologického slovníku* (1996), pro který vytvořil základní hesla pokrývající tematické okruhy *antropologie, teorie kultury a kulturologie. V roce 1999 se jako člen realizačního týmu za Českou republiku podílel na přípravě IV. Mezinárodního kongresu Aleše Hrdličky *World Anthropology at the Turn of the Centuries*. Průběžně publikoval řadu teoretických článků, studií a učebnic věnovaných antropologické teorii kultury a dějinám anglosaské antropologie. Mezi nejdůležitější z nich patří knihy *Americká kulturní antropologie, I.–II.* (1992), *Sociální a kulturní antropologie* (1993, 2000), *Dějiny sociální a kulturní antropologie* (1994, 1996), *Přehled antropologických teorií kultury* (2000, 2009). Své teoretické a pedagogické aspirace na zpracování původní české práce věnované biologické a sociokulturní antropologii završil vydáním encyklopedicky koncipované knihy *Dějiny antropologie (Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie)* (2004), která byla oceněna Cenou rektora Univerzity Karlovy jako nejlepší publikace v oblasti společenských věd za rok 2004. Paralelně s akademickou výukou působil jako člen (spoluřešitel grantů) výzkumného týmu Katedry teorie kultury. Účastnil se řady dlouhodobých empirických sociokulturních výzkumů městských lokálních kultur (Blatná, Břeclav, Český Krumlov, Mikulov, Nové Město nad Metují, Pardubice, Praha, Teplice, Velké Meziříčí, Žďár nad Sázavou aj.). Je spoluautorem závěrečných zpráv a souhrnných studií, které vznikly na základě vědeckých grantů: *Funkce lokální kultury v inovaci životního stylu* (1995), *Kulturní a sociální změny v lokální společnosti* (1998), *Sociokulturní potenciál a vzdělanost v procesu revitalizace lokální společnosti* (1998) a *Globální a lokální kultura* (2004). Zvláštní pozornost v těchto výzkumech věnoval tradičním problémovým okruhům sociokulturní antropologie – výzkumu *subkultur, etnických skupin a sociokulturní transformaci institucí. Již v polovině 90. let 20. století zahájil dlouhodobou spolupráci s archeology, fyzickými antropology, primatology a paleoantropology na rozsáhlém díle, které je věnováno evoluci člověka a kultury v biokulturní perspektivě. Výsledky tohoto projektu budou publikovány v knize *Základy biokulturologie*, kterou připravuje k vydání v Nakladatelství Karolinum (Univerzita Karlova v Praze).

V současné době působí ve funkci zástupce vedoucího Katedry teorie kultury a zástupce vedoucího oborové rady doktorského studijního programu *Obecná teorie a dějiny umění a kultury* Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Je laureátem *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. (2009). Kontakt: PhDr. Václav Soukup, CSc., Katedra teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: Vaclav.Soukup@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

soulava, *náhrdelník, jehož základem byly červené mušle chamy střechovité (*Chama imbricata*) a součástí broušením upravená lastura perlotvorky velké (*Pinctada maxima*), mohl být i několik metrů dlouhý. Náhrdelníky soulava jsou obřadně vyměňovány za ozdobné *náramky z bílých lastur *mwali v průběhu rituální směny *kula, kterou podnikají domorodci v oblasti Trobriandových ostrovů v *Melanésii. Souhrnné označení pro *soulavu* a *mwali* je *bagi*; v jižní části okruhu *kula* (Milne Bay) je *bagi* označením pouze pro náhrdelník *soulava*. Hodnota těchto *artefaktů souvisí s jejich velikostí, barvou, kvalitou a „osobní historií“. Při jejich nepřetržitém oběhu, který má reciproční charakter, dochází k hromadění historie jejich oběhu a jmen jejich vlastníků. Náhrdelníky *soulava* nejsou určeny k běžnému užívání, nosí se pouze při významných příležitostech. Pokud se *soulava* nosí, pak tak činí ženy, muži jen výjimečně; způsob nošení *soulavy* ženami a muži se ovšem liší. Proto se někdy *soulava* nazývá „žena“ a *mwali* „muž“.

Hlavní ideou směny je vytvoření smluvního závazku mezi dvěma stranami, cílem pak výměna *ozdob, která se ovšem nemusí završit ve stejný okamžik. Délka vlastnictví náhrdelníků a náramků je časově limitovaná. Příliš dlouhým zadržováním těchto předmětů by majitel ohrožoval jejich magický pohyb od jednoho partnera k druhému, a proto se *soulava* a *mwali* poměrně rychle opět vydávají na svou pout'. Stáří některých stále používaných náramků je až 2 000 let. (Martin Soukup, Václav Soukup)

soulož, *koitus, *kopulace.

souřadnice, booksteinovské tvarové (anglicky: *Bookstein shape coordinates*), metoda pro standardizaci prostorového uspořádání dvourozměrných objektů v *geometrické morfometrii. Autorem této metody je americký biometrik Fred L. Bookstein a je označována za předchůdce *prokrústovské analýzy. Vodítkem pro transformaci, která minimalizuje rozdíly ve velikosti a prostorovém uspořádání, jsou dva vybrané body, jež tvoří *základnu. Všechny význačné body všech objektů v souboru jsou následně transformovány tak, aby krajní body základny měly souřadnice (0,0) a (1,0). (Petra Urbanová)

souřadnice, prokrústovské (anglicky: *Procrustes coordinates*), kartézské souřadnice význačných bodů, které byly získány *prokrústovskou analýzou. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

sousedská občina, *občina, sousedská.

sousedské (selské) divadlo, *divadlo, sousedské (selské).

sousedství, dobré, politika administrativy prezidenta USA Franklina Delano Roosevelta (1882–1945) vůči Latinské Americe ve 30. a 40. letech 20. století, vyznačující se:

1. rozvíjením kontinentální spolupráce; 2. neintervencí do vnitřních záležitostí latinskoamerických *zemí. Tento princip byl uplatněn například v roce 1934 vůči Kubě (kde se dostala k moci „příliš radikální“ *vláda) nebo v roce 1938 vůči Mexiku (po *znárodnění amerických naftových společností). (František Čapka)

sousoší, skupina dvou i více figur vázaných ideově i skladebně, se společnou podnoží (plintem) nebo na jiném společném útvaru. (Jaroslav Malina)

soustava, *systém.

soustava, centrální nervová (zkratka: CNS; latinsky: **systema nervosum centrale*), nejvyšší koordinační a integrační centrum nervové činnosti. Zahrnuje hřbetní a prodlouženou míchu (**medulla spinalis et *medulla oblongata*), Varolův most (**pons Varoli*), mozeček (**cerebellum*), střední mozek (**mesencephalon*), mezimozek (**diencephalon*) a koncový mozek (**telencephalon*). (Ladislava Horáková, Lenka Vargová)

soustava, dýchací, **apparatus respiratorius*.

soustava, hradská (hradská organizace, hradská správa, hradské zřízení), správní systém českého *státu od 10. do 12. století. Země byla rozdělena na hradské okrsky (v Čechách asi dvacet, na Moravě osm), v jejichž čele stáli knížecí úředníci (**comes*, kastelán, villicus). V rámci hradských okrsků byla vykonávána vojenská, politická, soudní a hospodářská správa. Středisky okrsků byla významná přemyslovská *hradiska (v Čechách například Bílina, Děčín, Libice, Litoměřice, Plzeň, Praha, Stará Boleslav, Vyšehrad, nověji Hradec Králové, Opočno, Žatec atd., na Moravě Bítov, Brno, Břeclav, Hradec, Olomouc, Přerov, Sptihněv, Znojmo), kde byla provozována řemeslná výroba, kam plynuly naturální dávky a platy z okolních vsí. Počátky hradské soustavy v Čechách se utvořily za knížete Boleslava I., na Moravě je její zavedení spojeno s vládou Břetislava I.

Hradská organizace odpovídala slabé ústřední *vládě, od konce 12. století se s posilováním moci *šlechty rozpadala, ztrácela smysl a funkci a byla postupně nahrazována krajským zřízením. (František Čapka, Jaroslav Malina)

soustava, kožní, **cutis, integumentum commune, derma*.

soustava, metrická, mezinárodně uznávaný systém *měr a vah, spočívající na metru jako základní jednotce délkové *míry a kilogramu jako jednotce hmotnosti; v *českých zemích se

pokusil o zavedení jednotných měr a vah již Přemysl Otakar II. (kolem 1233–1278) v roce 1268; pokus byl neúspěšný (podobně jako sněmovní usnesení z let 1549, 1607 a 1614). Až *patent *Marie Terezie (1717–1780) z července 1764 zavedl dolnorakouské míry a váhy pro Čechy (na Moravě platily již od února 1758); pro odpor českých *stavů se však toto opatření nerealizovalo (*Josef II. [1741–1790] povolil návrat k českým mírám).

Jednotná metrická soustava byla zavedena v Rakousku-Uhersku od 1. 1. 1876; první návrh metrické soustavy pochází z roku 1790, teprve v květnu 1875 však byla podepsána první mezinárodní konvence o metrické soustavě v Paříži (Rakousko-Uhersko ji stvrdilo společně s dalšími 17 státy). V následujících desetiletích přistupovaly další *země, poslední ekonomicky vyspělá *země, která ji převzala, byla v roce 1966 Velká Británie. (František Čapka)

soustava, periferní nervová, též periferní nervový systém (zkratka: PNS), soustava skládající se z nervů, které spojují *centrální nervovou soustavu (*CNS) s orgány a *tkáněmi celého těla a naopak. K perifernímu nervovému systému přiřazujeme *hlavové nervy (**nervi craniales*), *míšňní nervy (**nervi spinales*) a *autonomní nervy (**pars sympathica* a **pars parasympathica*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

soustava, urogenitální, soustava zahrnující vylučovací a pohlavní orgány. (Miloš Macholán)

Soustelle, Jacques (3. 2. 1912, Montpellier, Francie – 6. 8. 1990, Neuilly-sur-Seine, Francie), francouzský antropolog, etnolog, amerikanista a politik; jeden z nejvýznamnějších znalců předkolumbovského Mexika. Od roku 1937 vedl s Paulem Rivetem Musée de l'Homme v Paříži, vyučoval na vysokých školách. Z díla: *La vie quotidienne des Aztèques à la veille de la conquête espagnole* (Každodenní život Aztéků v předvečer španělské conquisty, 1955), *Les Quatre Soleils: Souvenirs et reflexions d'un ethnologue au Mexique* (1967, česky: *Čtvero Slunci: Mexické vzpomínky a úvahy jednoho etnologa*, 2000), *Les Aztèques* (Aztékové, 1970). (Jaroslav Malina)

soutěž samců, součást *pohlavního výběru, nejčastější forma intrasexuálního výběru, při níž samci mezi sebou soutěží o samice. Může jít o přímé fyzické střety, v různé míře ritualizované, nebo je předmětem soutěže nejlepší území (intrasexuální *selekce) a vítězové si zajistí přístup k samicím, které dávají nejlepšímu území z důvodů kvalitnějších zdrojů přednost. U řady živočichů (ale i rostlin) je například známo, že samci migrují nebo se na stanovišti objevují dříve než samice. Tento jev se označuje jako protandrie. Například u řady druhů tažných ptáků samci při tazích do vzdálených hnízdišť časově předcházejí samice, aby mohli zabrat nejkvalitnější, potravně nejbohatší či nejbezpečnější místo a přilákat na ně samice. Jiným typem samčí soutěže je *kompetice na úrovni *spermií. (Miroslav Králík)

soutěž, asymetrická, jeden z aspektů *evoluční strategie, kdy dva účastníci v určité soutěži nemají na výběr stejné strategie nebo kdy pro každého nevyplývají z vítězství či prohry v soutěži stejné výsledky. Typickým příkladem asymetrické soutěže je výběr pohlavního partnera, vztah vlastníka domu a nájemce, soutěž mezi starším a mladším jedincem apod. (Miroslav Králík)

soutěž, obchodní veřejná, forma zadávání veřejné zakázky; jedná se o obálkovou metodu, kdy zájemce v obálce podává svou nabídkovou cenu a další podklady ke způsobu realizace veřejné zakázky. (Marie Dohnalová)

souvrství [archeologie], vertikální sled několika *vrstev tvořících v jistém smyslu celek: například sled sídlištních vrstev na *lokalitě, zachycující průběh jednoho i více archeologických období. (Viz též *stratigrafie.) (Karel Sklenář)

soužití, mírové, nový způsob vztahů mezi *Východem a *Západem, vylučující však jakékoliv ideologické sblížení; s myšlenkou přišel brzy po smrti Josifa Vissarionoviče *Stalina (březen 1953) nový sovětský vůdce Georgij Maximilianovič Malenkov (1902–1988), základní principy byly formulovány v čínsko-indické smlouvě (*paňčašila – 5 principů mírového soužití). K vyhlášení mírového soužití došlo na XX. sjezdu Komunistické strany

Sovětského svazu (KSSS) v únoru 1956 Nikitou Sergejevičem Chruščovem (1894–1971) – „generální linie“ nové sovětské zahraniční politiky: přiznání neplodnosti izolace způsobené *studenou válkou.

Důvody vedoucí k mírovému soužití: 1. rovnováha ozbrojených sil mezi SSSR a USA vytvářela situaci „vzájemného zaručeného zničení“; 2. technologické potřeby SSSR a hledání solventních trhů USA; 3. nutnost zmírnění studené války. Washington a Moskva se zřekly ozbrojené konfrontace – cíle však zůstaly neslučitelné. Fáze mírového soužití představovaly střídání úspěchů a nezdarů: 1) polovina 50.–počátek 60. let („duch Ženevy“ – zmírnění, uvolnění [**détente*]), ztroskotání Pařížské konference v roce 1960, skandál s letounem U2, berlínská otázka, kubánská *krize; 2) polovina 60. let–1975, vietnamská *válka, konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě – Helsinky (1975); 3) polovina 70. let–1985, konfrontace: omezení strategického vývozu do východních *zemí, sovětský nápor do jižní Afriky prostřednictvím *Kubánců (Angola, Mosambik), instalace raket SS-20, sovětská intervence do Afghánistánu, vyhlášení *výjimečného stavu v Polsku; 4) 1985–počátek 90. let, uvolňování napětí – Michail Sergejevič Gorbačov (narozen 1931), perestrojka, liberalizace východní Evropy – pád komunistických režimů totalitních *států, sovětských satelitů, pád berlínské zdi, zákaz KSSS, rozpad SSSR a konec studené války. (František Čapka)

Sova, Antonín (26. 2. 1864, Pacov – 16. 8. 1928, Pacov), český básník a prozaik; patří k zakladatelům české moderní lyriky. Sovova tvorba je velmi rozsáhlá. První Sovovy básnické sbírky přírodní lyriky jsou inspirovány rodnou jihočeskou krajinou (*Květy intimních nálad*, 1891; *Z mého kraje*, 1892; *Soucítí a vzdor*, 1894). S impresionistickou vnímavostí autor kreslí sugestivní obrazy jejího proměnlivého kouzla. Do těchto veršů se promítá i básníkovo senzitivní rozjitřené nitro. Sovova počáteční tvorba je kriticky vyhocena proti bezduché společnosti, v níž je těžké najít zakotvení (*Zlomená duše*, 1896). Následující sbírka *Vybouřené smutky* (1897) vyjadřuje opět hořké pocity zklamání, znechucení a osamocení v nenáviděné společnosti. Sova zde vytváří osobitý typ symbolistické lyriky, zároveň stále více užívá volného verše. Symbolistická stylizace se rozvíjí v další sbírce *Údolí nového království* (1900), která je vidinou, snem o *lásce, porozumění, sbratření. Ve sbírce *Dobrodružství odvahy* (1906), uzavírající symbolistickou etapu, se pak hlavním tématem stal aktivní zápas o „nové království“. Vrcholem Sovovy básnické tvorby jsou sbírky intimní lyriky *Ještě jednou se vrátíme* (1900, podstatně přepracováno 1912) a *Lyrika lásky a života* (1907).

V milostných básních je zachyceno drama vztahu mezi mužem a ženou, rozmarnost, krutost i trapnost lásky, vášnivá erotika, pomíjivost citů. Osobní dramata ještě dozívají ve sbírce *Zápasy a osudy* (1910), ale v další tvorbě se do popředí dostává básníkův vztah k vlasti (*Zpěvy domova*, 1918). Poslední Sovova sbírka má název *Drsná láska* (1927). Snivý a citlivý básník, který po celý život nepřestával překonávat své rozbolestnění, se v ní vrací k rodnému kraji. Vedle veršů psal Antonín Sova od mládí až do konce světové *války také prózu. Nedosáhla takových kvalit jako jeho *poezie, ale významně podnítila subjektivizaci epiky. Některé prózy mají silné autobiografické prvky (*Ivův román*, 1901; *O milkování, lásce a zradě*, 1909). (Jaroslav Malina)

sovětský kalendář, *kalendář, sovětský.

Spadzista (Polsko), *komplex několika *lokalit *mladého paleolitu (*aurignacien, *gravettien, *epigravettien); skládka mamutích kostí. (Jiří A. Svoboda)

spagyrika, *alchymie.

Spallanzani, Lazzaro (12. 1. 1729, Scandiano, Itálie – 11. 2. 1799, Pavia, Itálie), italský přírodovědec a filozof. Studoval procesy trávení, *oplození vajíčka, regeneraci nohy čolka. Vyvrátil možnost *abiogeneze alespoň pro vyšší tvory, zastával však preformismus (*preformisté). Jako první prováděl umělou inseminaci (u psů). Z díla: *Dissertazioni di fisica animale e vegetale* (Pojednání [Spisy] o živočišné a rostlinné fyzice [tj. fyziologii], 1780). (Petr Bureš)

spam, *zpráva, nevyžádaná elektronická.

Spandarmat, v íránské *mytologii dárkyně života, ochránkyně obdělání půdy, zosobnění zbožné oddanosti. (Jaroslav Malina)

spánková jáma, *jáma, spánková.

spánková kost, **os temporale*.

spánkový sval, **musculus temporalis*.

Sparta, hlavní *město Lakonie, založené na začátku 1. tisíciletí př. n. l. *Dóry. Označení pro aristokratický a vojensky organizovaný stát se specifickým uspořádáním veřejného i soukromého života svých občanů. Jako nejmocnější stát na Peloponnésu Sparta zasáhla do průběhu *řecko-perských válek. Její následně vleklé spory s demokratickou *Attikou však vedly k vyčerpávající *peloponnéské válce (431–404 př. n. l.), v níž sice Sparta zvítězila, ale její *hegemonie nad Řeckem byla roku 371 př. n. l. odstraněna Thébany. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Spart'ané (Lakedaimonští), starověké řecké etnikum žijící v městském státě *Spartě, který založili již v 10. století př. n. l. *Dórové, předkové Spart'anů. Postupně obsadili Lakónii a Messénii na Peloponnésu, na úroveň státních otroků si podřídili původní domácí obyvatelstvo, tzv. **heilóty*, na něž podnikali cvičné trestné výpravy (tzv. *krypteia*). Jejich systém *vlády byl založen na vojenské *oligarchii a vládě dvou *králů, zákonodárné moci eforů a gerúsii (shromáždění starších). Vojenský charakter spartského zřízení se prohloubil v 6. století př. n. l. spolu se založením tzv. peloponnéského spolku; z peloponnéských států spartské moci dokázal vzdorovat jen *Argos. Spart'ané spolu s Athéňany vedli na začátku 5. století př. n. l. protiperskou *koalici řeckých států. Po odražení vnějšího nepřítele postupně narůstaly rozpory mezi oběma hlavními řeckými státy Attikou a Spartou. Soupeření o *hegemonii vyvrcholilo tzv. *peloponnéskou válkou v letech 431–404 př. n. l., z níž vítězně vyšla Sparta, ale mocensky a hospodářsky byly oba státy natolik vyčerpány, že se už nepovznesly na předchozí úroveň. Peloponnéský spolek, slučující Spartu, Lakónii a Messénii, se rozpadl poté, když byli Spart'ané poraženi u Leukter roku 371 př. n. l. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

spása, záchrana, vysvobození, vnitřní uzdravení. Boží *odpuštění, duchovní obdarování. V *křesťanství je původcem spásy *Ježíš Kristus (*Spasitel) a cestou k ní je živá *víra. (Jaroslav Malina)

Spasitel, ten, kdo dává *spásu; jedno z označení *Ježíše Krista. *Křesťanství připisuje Ježíšovým zásluhám, zejména smrti na *kříži, zástupnou roli. Svým *utrpením na *kříži vykoupil (*vykoupení) všechny lidi a spásu aktuálně dává těm, kdo uznají, že ji potřebují, a kdo ji od něho s důvěrou očekávají a přijímají.

Spasitelské osobnosti vystupují i v jiných *náboženstvích, například *Křšna a ostatní *avatárové v *hinduismu, *bódhisattvové mahájánového *buddhismu nebo *chalífa al-Hákim u *drúzů. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

spatha (z řečtiny: *spathé*, „původně dlouhá tkalcovská hůl“), později se tak označoval dlouhý dvousečný *meč s bohatě zdobenou rukojetí, užívaný zvláště *Germány. (Jaroslav Malina)

spatium, -i, n., prostor, místo, mezera (v *anatomii například *retroperitoneální prostor – *spatium retroperitoneale*). (Ladislava Horáčková)

spatium episclerale, šterbina, již je oddělena zevní strana *bělimy od vazivového obalu *koule oční (**vagina bulbi*). (Ladislava Horáčková)

spatium extraperitoneale, prostor mezi **cavitas peritonealis* a stěnou břišní. Tento prostor se podle uložení a vztahu k pobřišnicové dutině člení na *spatium retroperitoneale* za peritoneální dutinou, *spatium praeperitoneale* před peritoneální dutinou a *spatium subperitoneale* pod peritoneální dutinou. (Lenka Vargová)

spatium perichoroideum, štěrbina, jíž je oddělena vnitřní strana *bělimy od *cévnatky. Obsahuje řídké vazivo a pigment. (Ladislava Horáčková)

spatium perinei superficiale, prostor mezi *fascia perinei superficialis a *fascia diaphragmatis urogenitalis inferior. Tento prostor je vyplněn řídkým vazivem, jeho obsahem jsou crura *penis (nebo crura *clitoridis), *corpus spongiosum penis (nebo *bulbus vestibuli) a na ně se upínající svaly pohlavních orgánů, vasa pudenda interna a *nervus pudendus. (Lenka Vargová)

speciace (z latiny: *speciēs*, „vzhled, vzezření, podoba, zevnějšek, postava; pohled, zrak“), proces vzniku dvou nebo více nových *druhů z jednoho druhu původního (ancestrálního). Možné způsoby speciace se mohou třídit na základě různých hledisek, například podle typu genetické proměnlivosti, která stojí u zrodu genetické bariéry mezi vznikajícími druhy (*mutace *genů, přestavby *chromozomů a polyploidizace, cytoplazmatická inkompatibilita) nebo podle evolučního mechanismu, kterým tyto druhy vznikají (*drift, *přirozený výběr, *pohlavní výběr); nejčastěji se však speciace rozděluje podle geografické situace, ve které k tomuto procesu dochází (*alopatrická, *peripatrická, *parapatrická, *sympatrická). (Miloš Macholán)

speciace, alopatrická (vikariantní), nejčastější způsob vzniku *druhů, při kterém je původní *populace nejprve rozdělena na dvě nebo více částí geografickou bariérou. Vznikem náhodných *mutací a působením genetického *driftu nebo rozdílných tlaků *přirozeného výběru v oddělených (*alopatrických) populacích postupně dochází k jejich postupné *divergenci, která nakonec vyústí (jako vedlejší produkt této divergence) ve vznik reprodukční bariéry a završení celého procesu. V poslední době se množí důkazy, že při vzniku reprodukční izolace může hrát zásadní roli *pohlavní výběr – znaky ovlivňující rozmnožování totiž v alopatrické separaci většinou podléhají rychlé divergenci. Pokud jsou populace odděleny dostatečně dlouho, může postupně dojít i k rozrůzněním ekologických nároků, takže při jejich eventuálním opětovném styku se mohou areály nově vzniklých druhů vzájemně překrýt v částečné nebo úplné *sympatrii.

Jestliže není reprodukční izolace mezi vznikajícími druhy kompletní, vznikne mezi nimi po jejich opětovném styku hybridní zóna. Vzhledem k částečné divergenci budou kříženci mezi nimi *selektivně znevýhodněni oproti geneticky čistým jedincům. Za této situace bude přirozený výběr silně podporovat vznik jakéhokoli mechanismu (například etologického), který zamezí vzájemnému křížení a vzniku hybridního potomstva. Původní postzygotická bariéra tak bude zesílena vznikem bariéry prezygotické. Tento jev se proto označuje jako zesílení (anglicky: *reinforcement*) a celý model speciace zesílením (též speciace alo-parapatrická).

Za zvláštní druh alopatrické speciace je považována speciace peripatrická. Podobně jako u klasické alopatrické speciace nedochází k *toku genů mezi geograficky oddělenými populacemi, rozdíl je pouze v tom, že místo rozdělení areálu se z původní populace oddělí malá skupina, která osídlí nové území (například ostrov). Vzhledem k omezené velikosti této skupiny v ní dochází k náhodnému posunu v četnostech *alel a rychlé divergenci od rodičovské populace (podobné procesy mohou probíhat na okraji areálu populace, který pulzuje častými extinkcemi a rekolonizacemi). Tento mechanismus se nazývá *vliv zakladatele. Typický je u ostrovních organismů, například u octomilek rodu *Drosophila* na Havaji. Odlišné přírodní podmínky v novém prostředí mohou vést k rychlé reorganizaci *genomu; alternativně, dostatek potravy způsobí uvolnění selektivních tlaků a rychlý růst populace, které způsobí, že se v ní rozšíří i alely, které by jinak byly přirozeným výběrem eliminovány. Tím může dojít k rychlé evoluci nového druhu. Přestože je peripatrická speciace v principu podobná speciaci alopatrické, zpravidla se liší svým *fylogeografickým vzorem: peripatrický model je typický pro *disperzi, zatímco alopatrický typ odpovídá spíše vikariantní historii. (Miloš Macholán)

speciace, parapatrická, vznik nových *druhů vyvolaný *gradientem vnějšího prostředí. Jestliže je areál původní populace ekologicky heterogenní, v jedné části areálu bude *selektce podporovat jednu *alelu (například *A*) a v druhé části jinou alelu (například *B*), takže i přes neustálý vzájemný kontakt bude tok *genů mezi oběma částmi omezený. V případě, že je gradient prostředí velmi strmý, může celý proces vyústit až ve vznik odlišných druhů. (Miloš Macholán)

speciace, peripatrická, *speciace, alopatická.

speciace, sympatrická, rychlý vznik nových *druhů uvnitř původní *populace, aniž by došlo k jejímu rozdělení geografickou bariérou nebo *gradientem vnějšího prostředí. Tento koncept byl většinou považován za kontroverzní a vyžadující přinejmenším speciální podmínky, ale v poslední době přibývají teoretické i empirické důkazy, že sympatrická speciace není tak nepravděpodobná, jak se dříve soudilo. Jedním z nejméně kontroverzních typů sympatrické speciace je polyploidizace. Jestliže u některých příslušníků populace dojde ke zdvojení původně *diploidní sady *chromozomů, bude potomstvo křížení nově vzniklého *tetraploida s původním diploidem triploidní a tedy neživotaschopné (tři *sady chromozomů nelze rozdělit na dvě totožné části, proto dojde během dělení *buněk k chybám). Tento způsob je častý u rostlin, kde k polyploidizaci dochází poměrně často a navíc se mezi rostlinami vyskytuje řada druhů rozmnožujících se samosprašností, která usnadňuje šíření nové formy v populaci. Jinou možností je posun v hostitelské rostlině u fytofágních druhů hmyzu (nejznámějším příkladem je vrtule *Rhagoletis pomonella*, u které došlo během jednoho století k přechodu části populace z původního hostitele (hloh) na jiný (jabloň), následované odlišením rozmnožovací sezony a genetickou *divergencí). Sympatrická speciace je pravděpodobně také příčinou rychlé *adaptivní radiace u afrických cichlid. (Miloš Macholán)

specialisté [biologie], druhy nebo skupiny druhů, jež se důsledně specializují na daný typ prostředí a určitou potravní strategii a jsou schopny to v dané situaci maximálně efektivně využívat. Jejich adaptace obvykle směřuje k vyhýbání riskantním prvkům a situacím. Protože specializace omezuje nebo znemožňuje další adaptivní změny, při velkých změnách životního prostředí nebo ekologických katastrofách jsou specialisté ohroženi vymřením více než druhy a skupiny nespécializované (*generalisté). Na druhé straně může specializace umožnit přežití starobylých skupin vedle skupin vývojově pokročilejších (mihule vedle ryb, vejcorodí vedle živorodých savců, lenochodi vedle jihoamerických opic). Jak se zdá, v evoluci hominoidů končily pokusy o specializaci vymřením příslušných druhů bez potomků (sivapitéci, gigantopiték, *robustní australopitéci). (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

specifická doména, *doména, specifická.

specifická evoluce kultury, *evoluce kultury, specifická.

speculum rhomboides, aponeurotický začátek **musculus trapezius* v oblasti trnu obratle C₇. (Ladislava Horáčková)

spečený val, *val, spečený.

speedball, *droga, směs *kokainu a *heroinu. (Petr Bureš)

Speeova kontaktní křivka, *křivka, Speeova kontaktní.

spektrofotometr, přístroj pro měření koncentrace rozpuštěné látky na základě intenzity světla dané vlnové délky, které prošlo měřeným vzorkem, respektive které bylo měřenou látkou pohlceno. (Kateřina Boberová)

spektroskopie (z latiny: *spectrum*, „obraz“ a z řečtiny: *skopein*, „pozorovat“), metody využívající interakci elektromagnetického záření s atomy či molekulami k stanovení přítomnosti nebo koncentrace látky ve vzorku, nebo k stanovení vlastnosti látky (složení, struktura). Z obecného hlediska zahrnuje i spektrofotometrii. (Kateřina Boberová)

spekulace (z latiny: *speculātiō*, „dívání do zrcadla, pozorování, vyzvídání, zkoumání, bádání; vyzvídání; špehování“):

1. abstraktní uvažování, přemýšlení, hloubání, spekulování; filozoficky – druh teorie *poznání opírající se nikoli o zkušenost, nýbrž o *reflexi;
2. snaha po *zisku z obchodních operací založených na odhadu hospodářského vývoje;
3. promyšlené jednání mající za cíl dosažení prospěchu, zisku, úspěchu, zpravidla nějakou nepřímou cestou;
4. pouhý výmysl, vymyšlená věc, bez opory ve zkušenosti (v tomto smyslu zpravidla v pejorativním významu). (Jaroslav Malina)

speleoarcheologie (z latiny: *spēlunca*, „jeskyně, sluj, doupě“ a z řečtiny: *arché*, „počátek, původ, starobylost“ a *logos*, „věda, nauka“), archeologický výzkum jeskynních výplní; vzhledem k opakovanému osídlení řady jeskyní naráží na velmi komplexní stratigrafické situace a bývá úzce propojen s výzkumem sedimentologickým, paleoklimatologickým a biostratigrafickým. (Karel Sklenář)

Spencer, Herbert (27. 4. 1820, Derby, Anglie – 8. 12. 1903, Brighton, Anglie), anglický filozof a sociolog; spoluvůrce *pozitivismu, spoluzakladatel *sociologie, kterou vybudoval na principech *evolucionismu, *naturalismu a organicismu. Vytvořil *klasifikaci *společnosti (jednoduché, složité, podvojně složité a trojitě složité) a *typologii společnosti (vojenské a průmyslové). Systematicky se zabýval společenskými institucemi, které rozdělil na domácí, obřadní, politické, církevní, profesionální a průmyslové. Obvykle je považován za jednoho z ideových otců *sociálního darwinismu. Spencer ovšem nebyl darwinista, o Darwinovu teorii se opíral jen částečně. Je autorem slovního spojení „přežití nejzdatnějších“ (v anglickém originálu: *survival of the fittest*), s nímž operoval v díle *Principles of Biology* (Základy biologie, 1864) a které v pátém vydání *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (O původu druhů přirozeným výběrem aneb zachování zvýhodněných odrůd v boji o život; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007) druhů přejal i Charles *Darwin. Není bez zajímavosti, že to byl spoluobjevitel *přirozeného výběru Alfred Russel *Wallace (1823–1913), kdo Darwinovi doporučoval slovní spojení „přežití nejzdatnějších“ jako vhodnou zkratku pro přirozený výběr.

Spencer byl ovlivněn četbou teorie *biologické evoluce Jeana *Lamarcka (1744–1829). Na základě této teorie Spencer tvrdil, že se během *evoluce nemění jen morfologie a fyziologie organismů, ale také jejich mentální a duševní konfigurace, a to z toho důvodu, že morfologická a fyziologická změna je provázána změnou vzorců chování. V roce 1855 publikoval práci *Principles of Psychology* (Základy psychologie), v níž tvrdil, že *duši lze porozumět jenom výzkumem její evoluce. Evoluce mysli ve všech jejích podobách začíná u percepce, která se mění od homogenosti k heterogenosti, jinými slovy od nediferencovanosti *reflexů ke komplexním stavům paměti, rozumu a vědomí. Jeho představa evoluce mysli probíhá obdobně jako evoluce organismů směrem ke specializovanosti tělesných orgánů a jejich funkcí. Ve své práci *Principles of Sociology* (Základy sociologie, 1876–1896) rozpracoval organickou teorii *společnosti, kterou pojal jako vyšší stadium vývoje *přírody. Vývoj společnosti se podle něj odehrává na základě stejných zákonitostí jako růst přírodních komplexních systémů, protože „zásada zdatnosti“ je hlavním principem formujícím společnost. Spencer tak aplikoval teorii biologické evoluce nejen na živočišné druhy (včetně člověka), ale také na společnost, neboť byl přesvědčen o jednotě vývoje přírodních a sociálních systémů. Nicméně Spencerovy sociální názory jsou dávány do souvislosti se *sociálním darwinismem. Spencer prosazoval politiku **laissez faire, laisser passer* („nechte věcem volný průběh“) – stát má nechat sociálním procesům volný, přirozený průchod. Podle Spencerovy varianty „sociálního lamarckismu“ nebyla eliminace slabých v „boji o život“ smyslem politiky *laissez faire*. Ze zkušenosti utrpení mají slabší čerpat podněty k rozvoji získaných schopností a dispozic, jimiž se stanou „zdatnější“ v boji o život.

Herbert Spencer patřil k nejvýznamnějším myslitelům viktoriánské Anglie. V devadesátých letech 19. století byl *lamarkismus vážně zpochybněn Weismennovým objevem „zárodečné plasmy“ a s ním vlastně i Spencerovy spekulace. Nadále však byla Spencerovým sociálněpolitickým názorům věnována velká pozornost. Ve Velké Británii však byl uznáván méně než ve Spojených státech amerických, kde jeho spisy vycházely ve velkých nákladech. Z amerických myslitelů asi nejvíce ovlivnil Williama Grahama Sumnera (1840–1910), jednoho ze zakladatelů americké sociologie, a sociologa Franklina Henryho Giddingse (1855–1931). (Jaroslav Malina, Martin Soukup)

Spengler, Oswald Arnold Gottfried (29. 5. 1880, Blankenburg, Německo – 8. 5. 1936, Mnichov, Německo), německý filozof dějin a *kultury. Spengler studoval na *univerzitách v Mnichově, Berlíně a Halle; během studií se zaměřil především na klasická studia, matematiku a přírodní vědy, získal také rozsáhlé znalosti v uměnovědách. Jeho později vypracovaná *filozofie dějin nese zřetelné vlivy díly Immanuela *Kanta (1724–1804), Johanna Wolfganga von *Goetha (1749–1832) a Friedricha *Nietzscheho (1844–1900).

Ve svém hlavním díle *Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* (Soumrak Západu: Nástin morfologie dějin, 1918 [1. díl], 1922 [2. díl]) postuloval rozdělení *dějin do organicistického vývoje jednotlivých kultur, v podstatě na sobě nezávislých, které vznikají, vyvíjejí se a umírají jako organismy. Neexistují dějiny lidstva, existují pouze dějiny jednotlivých kultur („žádné měnicí se lidstvo“). V prvním díle (s podtitulem *Gestalt und Wirklichkeit* [Celek a skutečnost]) formuloval obecné principy světových dějin jako vzniku, zrání a stárnutí kultur a jejich smrt v *civilizacích. V druhém díle (s podtitulem *Welthistorische Perspektiven* [Světodějinné vyhlídky]) se zabýval otázkami kultur a vztahy mezi nimi; detailní pozornost věnoval problematice *měst, *národů, *ras, *státu, hospodářství a *techniky.

Světové dějiny jsou podle Spenglera dějinami kultur; rozlišil osm „velkých (vysokých) kultur“ (*hohe Kulturen*), které jsou hlavními nositelkami světových dějin – indickou, babylonskou, egyptskou, čínskou, mexickou (maysko-aztéckou), arabskou, klasickou (řecko-římskou) a kulturu *Západu. Kultury nevyrostají jedna z druhé, nelze jednu z druhé kauzálně odvodit. Sledoval *analogie vývoje velkých kultur, a to s ohledem na povahu *práva, *umění, hospodářství, *náboženství, *filozofie apod. Na historických faktech provedl komparativní studii podmínek vzniku kultur, jejich zrání a zániku v civilizaci. Každá kultura má „duši“, která čerpá sílu z lůna mateřské země; všechny vnější formy a projevy kultury jsou výrazem této duše. Antická kultura je apollinská, arabská kultura magická a kultura Západu faustovská. V kultuře Západu rozlišil dvě kontrastní osudové *ideje a linie – psychické konfigurace západních dějin: apollinskou klasického světa a faustovskou světa moderního. Apollinský člověk žil podle něho v uspořádaném *kosmu, který harmonicky korespondoval se stavem jeho *duše; snažil se doložit, že západní „faustovská“ kultura dospěla do stadia nehybnosti a spěje k zániku. Tato „konfiguracionistická idea“ inspirovala americkou kulturní antropoložku Ruth Fulton *Benedictovou (1887–1948), která stála u zrodu *konfiguracionismu.

Svět můžeme podle Spenglera studovat jako *přírodu, přičemž poznatky o ní získáváme prostřednictvím vědecké zkušenosti. Svět lze zkoumat také jako dějiny; předmětem zájmu se v tomto případě stává *člověk, jehož zkoumáme prostřednictvím životní zkušenosti. Všechny způsoby pochopení světa označil Spengler jako morfologie, přičemž rozlišoval systematiku, která je mechanickou morfologií odhalující zákony a kauzální vztahy. Fyziognomie je pak rozšířená morfologie, která je v jeho pojetí vědou, jež se systematicky zabývá morfologií organického, zejména morfologií dějin a života. Fyziognomika je podle něj uměním portrétu – každou epochu dějin kultury lze vyjádřit pomocí portrétu: epochám kultury Západu odpovídají například portréty Cervantesova Dona Quijota či Goethova Werthera, portrétem celé kultury Západu je Faust, který ztělesňuje touhu lidí kultury Západu po nekonečnu a dálkách. Výrazem faustovské duše kultury Západu je například *architektura *gotiky.

Spengler rozlišil kulturu a civilizaci. Pojmy kultury a civilizace však jednoznačně nedefinoval. Civilizaci chápal jako konečnou, agonickou fázi vývoje kultury. Charakteristickými znaky civilizace jsou například velkoměsta, masy, peníze a sport. Civilizace je nevyhnutelným osudem každé kultury („Každá kultura má svou civilizaci“). Proměna kultury v civilizaci se odehrála například ve 4. století n. l. v *antice („řecká duše a římský intelekt, tak se liší kultura a civilizace“) a odehrává se v současnosti na Západě (současností rozuměl období od roku 1800 až minimálně do roku 2000).

Dílo *Der Untergang des Abendlandes* získalo velký čtenářský ohlas, odborná veřejnost ovšem kriticky reagovala zejména na četné faktické autorovy chyby, svévolné zacházení s fakty a chybějící odkazy na prameny. K dalším významným Spenglerovým dílům se řadí *Der Mensch und die Technik: Beitrag zu einer Philosophie des Lebens* (1931, česky: *Člověk a technika: Příspěvek k jedné filozofii života*. Praha: Neklan 1997), v němž reflektoval místo techniky v současném světě. Opakoval zde některé argumenty ze Soumraku Západu a kritizoval materiální pokrok a mechanizaci světa a života. V díle *Jahre der Entscheidung: Deutschland und die weltgeschichtliche Entwicklung* (Léta rozhodování: Německo a světodějinný rozvoj, 1933) odmítl doktrínu rasové čistoty („rasová čistota je tvář v tvář skutečnosti směšné slovo“). Kromě toho varoval před porážkou Německa zahraničními silami. (Martin Soukup)

Spenta Mainju, Blahodárný duch; v *náboženství *zarathuštrismu syn nejvyššího boha *Ahura Mazdy a zároveň jeho výlučný přivlastek. Vede věčný boj se stoupencem lži, svým bratrem Ničivým duchem (*Angra Mainju). Zprostředkující funkce mezi Spenta Mainju a lidmi plní sedm Nesmrtelných svatých, kteří jsou formální manifestací jeho dobrých vlastností. (Jaroslav Malina)

sperma (z řečtiny: *sperma*, „semeno, setba“), samčí semeno, výměšek samčích pohlavních *žláz se spermiemi, vylučovaný *ejakulací. V dávných *mýtech bylo sperma coby životodárná pralátka objektem různých představ spojovaných s jeho plodivou silou. Dokladem je mimo jiné egyptský mýtus o *stvoření světa, jehož bůh *Atum dosáhl masturbací; podle antických *Řeků a *Římanů bylo sperma duševní látkou podobající se mozkové *tkáni.

Podle *křesťanské nauky má být sémě vynaloženo jen k plození pro slávu Boží; za zavrhnutíhodné považovala plýtvání semenem *masturbací (promítnuto například do horlení svatého *Tomáše Akvinského). Navzdory pojetí považujícímu sperma za nenahraditelnou látku se objevila jiná mínění; například teolog Dun Scotus ve 13. století konstatoval, že nadměrná zdrženlivost může být škodlivá, protože nahromaděné semeno se kazí.

Úkol neplýtvat drahocennou látkou, jako je sperma, si kladli též stoupenci *taoismu a *hinduismu, kteří s ohledem na duchovní vlastnosti semene radili neztrácet jeho vypuzováním ani malinkou částičku energie *jang* (*jin-jang). K *početí zdravého potomka se v učení taoismu doporučovalo postarat se o kvalitní sperma několikerou *souloží bez ejakulace, a to před pokusem oplodnit manželku.

V mýtech některých národů (například australských domorodců nebo obyvatel Trobriandských ostrovů) není *oplození přičítáno vlivu spermatu, ale třeba přírodním silám, jako je *oheň, nebo působení duchů (otěhotnění ženy v době nepřítomnosti manžela lze na základě této víry vysvětlit „čarovným *těhotenstvím“). Po početí prostřednictvím ducha však podle Trobriandů mužské semeno funguje jako látka nezbytná k výživě a formování *plodu, a je tedy žádoucí v hojně míře.

V moderní době v otázce spermatu sehrála velkou roli *Effertzova doktrína, teorie, podle které je muž vybaven limitovaným počtem ejakulací nebo limitovaným objemem celoživotně produkovaného ejakulátu. (Viz též *antropologie sexuality, *sexuologie.) (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

spermatogeneze, viz *meióza.

spermatogonie (z řečtiny: *sperma*, „semeno, setba“ a *gennaó*, „tvořím, rodím“), *buňky zárodečného epitelu *varlat, jeden z vývojových stupňů *spermií. (Jaroslav Zvěřina)

spermie (z řečtiny: *sperma*, „semeno, setba“), samčí (mužská) pohlavní *buňka, samčí gamet, spermatozoid, chámová buňka. (Jaroslav Zvěřina)

spermiogeneze (z řečtiny: *sperma*, „semeno, setba“ a *genesis*, „vznik, zrození“), přeměna jednoho z vývojových stadií *spermie (spermatidy) ve zralou spermii. (Jaroslav Zvěřina)

sphenoideus, -a, -um, klínový, patřící ke kosti klínové (**os sphenoidale*). (Ladislava Horáčková)

spheroides, kulový, kouli podobný (v *anatomii například *kulový kloub – **articulatio spheroidea*). (Ladislava Horáčková)

sphincter, -eris, m., svěrač (v *anatomii například svěrač *konečníku – **musculus sphincter ani externus*). (Ladislava Horáčková)

spikula (z latiny: *spiculum*, „špice, bodec“), jehlice, bodlina. Například radiálně uspořádané jehlice (spikuly) u *osteosarkomu. (Ladislava Horáčková)

spility [petroarcheologie], skupina vyvěřelých *hornin algonkického stáří a blízkého chemického složení, šedomodravé až šedozelenavé barvy, vyskytující se například v algonkických sedimentech středočeského Barrandienu. V *neolitu a *eneolitu se využívaly pro výrobu *kamenné broušené industrie, uvádí se i jejich získávání ve středním eneolitu *těžbou (Vrané nad Vltavou). Do jihozápadních Čech mohly být donášeny z Bavorska. (Karel Sklenář)

spina, -ae, f., trn, osten, bodlina; páteř; záda, hřbet (v *anatomii například jeden z trnů *kosti kyčelní – *spina iliaca anterior superior*). (Ladislava Horáčková)

spina bifida, nejběžnější vrozený defekt na *páteři, vyznačuje se nesplynutím obou polovin obratlových oblouků; nejčastěji se nachází v křížové oblasti. Rozeznáváme dva typy těchto postižení – *spina bifida occulta* a *spina bifida aperta*. V obou případech se jedná o stav, kdy nedošlo ke spojení oblouků *obratlů a jejich poloviny jsou v různé míře od sebe vzdáleny. U *spina bifida occulta* jde většinou o defekty postihující oblouk jen jednoho nebo několika málo obratlů a postiženému nečiní zvláštní zdravotní potíže. V druhém případě jde o rozsáhlejší defekt s výhřezem obsahu kanálu páteřního. Takto postižení jedinci umírají bez náležité *léčby brzy po narození. Jestliže se v archeologických souborech nalezne *spina bifida* na kosterních pozůstatcích dospělého jedince, je velice pravděpodobné, že se jednalo o *spina bifida occulta*, stav, který jedince neohrožoval na životě. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

spina ventosa, též *dactylitis tuberculosa*, změny tuberkulózního původu na *metakarpálních a *metatarzálních kostech i člácích prstů rukou a nohou. (Lenka Vargová)

spinalis, -e, páteřní, hřbetní; míšň (v *anatomii například hřbetní mícha – **medulla spinalis*). (Ladislava Horáčková)

spinální ganglia, *ganglia, spinální.

spinohumerální svaly, *svaly, spinohumerální.

spinokostální svaly, *svaly, spinokostální.

Spinoza, Baruch (latinsky Benedictus, 24. 11. 1632, Amsterdam, Nizozemsko – 21. 2. 1677, Haag, Nizozemsko), nizozemský filozof a etik; významný představitel novověké *metafyziky a *panteismu. Kriticky rozvinul *Descartovy ideje o dvou *substancích (*res cogitans*, „duch“ a *res extensa*, „materie“), avšak Descartova východiska nahradil panteistickým monismem. Své učení vyložil ve spisu *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata* (Etika vyložená způsobem užívaným v geometrii, 1677, vydáno posmrtně); v němž etiku budoval „způsobem geometrickým“ (*more geometrico*). Základem *přírody mu byla jednotná substance, jež je „příčinou sebe sama“ (*causa sui*), věčná, nekonečná a totožná s Bohem. *Svět není nic jiného, než jak *Bůh (*Deus*) existuje, a člověk není nic jiného, než jak Bůh

myslí. Substance (chápaná jako „příroda tvořící“) má nekonečné množství *atributů, které mají své individuální konečné projevy – mody (chápané jako „příroda stvořená“).

Také člověka uvažuje Spinoza jako stav (modus) složený ze dvou atributů – rozprostraněnosti a myšlení. Jiné atributy člověku přístupné nejsou, a protože ve světě panuje příčinná nutnost, „jedná člověk jako kámen vržený do vzduchu, který ‚myslí‘, že svobodně padá“. Mravní svoboda člověka proto spočívá v přijetí přirozené nutnosti a *rozum pak spadá v jedno s vůlí. Společenské *zákony vyvozoval z neměnné *lidské přirozenosti, což vyložil v anonymně vydaném díle *Tractatus Theologico-Politicus* (Teologicko-politický traktát, 1670). Nabádá, že *stát má vést občany k rozumnému životu, aby své síly nemarnili ve zlobě a klamu. Základem sebezachování státu je poskytovat lidem svobodu v myšlení i *názorech. *Náboženství je Spinozovi výrazem strachu, a v církvi pak spatřoval přirozeného spojení *monarchie. Uznával však pravé náboženství, založené na filozofickém poznání, přičemž položil základy kritického zkoumání *bible. Spinozovy myšlenky ovlivnily *osvícenství, francouzský materialismus i německé myšlení, v novější době se k jeho odkazu hlásili například Albert *Einstein nebo český filozof František Krejčí (1858–1934). (Jaroslav Malina)

spintrie, bronzová známka tvarem připomínající minci, v římské době sloužila jako příležitostná vstupenka na některé veřejné akce (závody v cirku, hry v amfiteátru). Spintrie s erotickými motivy byly patrně poukázkami na služby, které si zákazník zaplatil při vstupu do nevěstince. (Marie Pardyová)

spiritismus (z latiny: *spīritus*, „duch; dech; vzduch, vánek“), přesvědčení a učení, podle něhož *duše člověka může komunikovat po smrti s živými lidmi na jejich přání prostřednictvím živých médií; zlidovělá forma starobylé *nekromancie. Též praxe domnělého přivolávání duší zemřelých a získávání pokynů a *informací od nich. V současnosti je spiritismus silně rozšířen zejména v Latinské Americe. (Viz též *okultismus.) (Jaroslav Malina)

spiritualismus (z latiny: *spīritus*, „duch; dech; vzduch, vánek“):

1. zaměření k duchovní stránce;
2. učení, které předpokládá skutečnost ducha, případně od ní odvozuje i hmotnou skutečnost; protiklad: *materialismus. (Jaroslav Malina)

splanchnocranium, -i, n., splanchnocranium, obličejová část lebky. Vznikla ze žaberních oblouků, které pozbyly své původní funkce a staly se především základem obou *čelistí. Kostí splanchnocrania *osifikují endesmálně s výjimkou *jazyčky, která *osifikuje enchondrálně. Splanchnocranium má tvar trojbokého jehlanu, který se podsouvá pod ventrální část *neurokrania. Mezi kosti splanchnocrania náleží: *maxilla, *mandibula, *os lacrimale, *os zygomaticum, *vomer, *os palatinum, *os hyoideum, *concha nasalis inferior, *os nasale a část *os ethmoidale. Poměr obou částí lebky (splanchnocrania a neurokrania) je u muže 1:2, u ženy 1:2,5. (Ladislava Horáčková)

splanchnocranium, *splanchnocranium.

splen, *lien, slezina.

splenium, -ii, n., vyklenutí, otok (v *anatomii například *splenium corporis callosi*). (Ladislava Horáčková)

spodina dutiny ústní, *diaphragma oris.

Spojené národy, *národy, Spojené.

spojitá proměnná, *proměnná, spojitá.

spojitý znak, *proměnná, spojitá.

spojivka, *tunica conjunctiva.

společenská funkce nestátních neziskových organizací, *funkce nestátních neziskových organizací, společenská.

společenská kritika, *kritika, společenská.

společenská odpovědnost firem, *odpovědnost firem, společenská.

společenská smlouva, *smlouva, společenská.

společenská struktura, *systém, společenský.

společenská vrstva, *vrstva, sociální.

společenský stav, *stav, společenský.

společenský systém, *systém, společenský.

společenství:

1. spojení, sdružení, seskupení osob, institucí na základě společných zájmů (příklad: pracovní společenství; Britské společenství národů);

2. společné *vlastnictví, užívání (příklad: společenství jazyka; majetkové společenství manželů);

3. přátelství mezi jedinci, svazek. (Jaroslav Malina)

společná krkavice, *arteria carotis communis.

společnost:

1. sounáležitá pospolitost lidí, kteří spolu trvale žijí v jistých politických, hospodářských a sociálních poměrech a již spojuje jistá představa chování a *mravů, společná minulost a *tradice, fyzická blízkost a množství skutečných setkávání, často sdílené cíle a *hodnoty a obvykle i *jazyk jako nejdůležitější prostředek *komunikace. Rozsah těch nejširších skutečných společností se dnes obvykle shoduje s rozsahem *státu, který by měl sloužit k organizaci společnosti. Proti přirozené tendenci společnosti uzavírat se samy do sebe postavil Henri *Bergson a po něm Karl *Popper požadavek *otevřené společnosti, která ze sebe nikoho nevyklučuje a je naopak ochotna přijímat příchozí, ale i každou *kritiku; kde nikdo nemá předem dané trvalé postavení, nýbrž má právě takové, jaké si ve svobodné soutěži dokáže vymoci;

2. více lidí, skupina osob něčím spojených;

3. *zájmové sdružení, seskupení (případně s organizační strukturou);

4. vyšší *společenské vrstvy;

5. společenská zábava;

6. společenské setkání, společenský styk. (Jaroslav Malina)

Společnost Thule, Thule-Gesellschaft (název podle Thule, bájného *města prastarých *Árijců), německý okultistický řád, který založili v roce 1918 v Mnichově Adam Rudolf Glauber, Karl Haushoffer a Hermann Wirth, odborník na germánskou *mytologii, který později stál v čele ústavu Ahnenerbe, badatelské *instituce pod patronátem SS. Členy a podporovateli řádu byli Hermann Göring, Rudolf Hess, Heinrich *Himmler, Adolf *Hitler a Alfred *Rosenberg. Základem učení řádu byla tzv. runová *magie a praktický *okultismus, čerpající údajně – kromě pragermánských *kultů – z tajné tibetské tradice Agharthy a černých mágů *Šambhaly.

Tradice Šambhaly a Agharthy vychází z tibetského *bönismu. Podle této tradice je Šambhala (Šambala) neboli Tajná země legendární říší obývanou Velkými učiteli, duchovními bytostmi (respektive *rasou nadlidí), disponujícími poznáním všech náboženských tradic a *civilizací a bdícími nad vývojem lidstva. (Viz též *Edelweiss.) (Jaroslav Malina)

společnost, aliterární (anglicky: *non literary society*, francouzsky: *la société sans écriture*), *společnost, která nezná písmo. Z antropologického hlediska se jedná o společnost, pro niž se dříve užívaly termíny *primitivní společnost nebo *přírodní národy; avšak vzhledem k možným pejorativním konotacím obou termínů a vzhledem k tomu, že nevystihují skutečný kulturní a sociální stav společností takto označovaných, začal se v antropologické literatuře prosazovat termín preliterární (předliterární) společnost.

Vychází se přitom ze skutečnosti, že *písmo vzniklo jako nástroj řízení *hospodářství a správy prvních městských *civilizací a státních útvarů (písmo jako systém grafického

vyjádření slova se poprvé objevilo v *Mezopotámii a ve *starověkém Egyptě v posledních stoletích 4. tisíciletí př. n. l.). Preliterární společnosti neznají písmo, ale to neznamená, že by neznaly slovesné umění. Většina z nich má bohatou slovesnost (*mýtů, pověstí, pohádek, eposů, zpěvů atd.), která se přenáší pouze ústním podáním, nikoliv literárně. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

společnost, Fabiánská (z angličtiny: *Fabian Society*), sdružení britských socialistických intelektuálů, založené v letech 1883/1884 (mezi zakladateli i George Bernard Shaw [1856–1950]); sami se považovali za socialisty, ale marxistickou myšlenku *třídního boje odmítali, usilovali zlepšit sociální postavení ústavně právní (evoluční) cestou, vítězství *socialismu považovali za nevyhnutelné v důsledku všeobecného hlasovacího práva. Název zvolen podle římského státníka a vojevůdce Quinta Fabia Maxima Verrucosa, zvaného Cunctator (kolem 280–203 př. n. l.), jehož taktika (přesná rozvaha, vyhýbání se ostrým střetům a vyčkávání na správnou chvíli k porážce *Kartága záškodnickými operacemi) byla mylně považována za slabošské váhání; členům společnosti se jevila vzorem pro to, jak dosáhnout cíle. Na přelomu 19. a 20. století ji podporovala Labour Party; i dnes má jistý vliv. (František Čapka)

společnost, industriální (z italského: *industria*, „průmysl; píle, přičinlivost, pracovitost, snaživost; lest, úskok“), *společnost, průmyslová. (Jaroslav Malina)

společnost, informační, moderní *společnost, která je *primárně založena nikoli především na výrobě materiálního zboží, ale na produkci znalostí. Tato nová společenská entita je úzce spojena s nástupem *počítačů a systémů elektronické *komunikace. (Jaroslav Malina)

společnost, komanditní (z francouzštiny: *commanditaire*, podle italského: *accomandita*, „podle vkladu“), společnost tvořená osobami (s uvedením jmen společníků), v níž nejméně jeden společník (komplementář) ručí celým jměním a ostatní (komandisté) jen vklady. V takové formě existují komanditní společnosti ve všech *členských státech *Evropské unie. (Marie Dohnalová)

společnost, Levhartí (Leopardí společnost, Leopardí muži, Levhartí muži), západoafrická tajná okultní společnost, jejíž některé odnože (například v Sierra Leone) praktikovaly *rituální *kanibalismus. Základem jejího učení byla *víra v rituální přeměnu v levharta. Její členové, kteří si magickým způsobem osvojili chování šelmy, se zahalovali do levhartích *kožešin a při svých krvavých rituálech obvykle rozsápali svou oběť levhartími drápy. Účelem krvavých rituálů bylo zajistit sílu nejen přítomným členům, nýbrž celému *kmeni. Poslední známý případ, kdy byli anglickými *úřady popraveni za rituální vraždu tří členové *bratrstva, se odehrál v roce 1895. (Jaroslav Malina)

společnost, nadnárodní, velká firma, která má základnu v jedné *zemi, ale zároveň ovlivňuje plně či částečně vlastněné firmy v jiných zemích. (Marie Dohnalová)

společnost, občanská (anglicky: *civil society*), společnost lidí, kteří jsou si rovni před *zákonem. Termín občanská společnost se ve společenských vědách objevuje pod vlivem přirozeněprávních teorií od 18. století. Tradičně bývá ztotožňován s vládou práva, kdy *občané dodržují abstraktní pravidla při střetávání každodenních zájmů (*étos, občanský); prvotní podobu takové společnosti můžeme zaznamenat již v období antické *demokracie. Podstatou a působením občanské společnosti se podrobně zabýval například německý filozof Georg Wilhelm Friedrich *Hegel (1770–1831), později zejména italský myslitel Antonio *Gramsci (1891–1937); na Západě je dnes občanská společnost všeobecně považována za záruku *svobody a *demokracie. Její členové se vyznačují občanským chováním. Mezi její hlavní formy se většinou řadí *politická veřejnost a tržní *hospodářství, byť zahrnutí trhu do sféry občanské společnosti představuje teoreticky sporný bod (viz také dále). Občanská společnost není pouhou společností občanů, není ani protikladem národní společnosti. Vzniká v procesu modernizace a označuje společenské a ekonomické uspořádání, zásady a *instituce

mimo rámeč *státu, je sférou společenské autonomní samoorganizace mimo sféru politické moci.

Zájmy a priority vycházející z prostředí občanské společnosti jsou pro politickou sféru normativní. Žádná *vláda nemůže v demokraciích vládnout střednědobě v rozporu s *veřejným míněním, od kterého se požaduje nezávislost, které se vytváří v mimopolitické občanské společnosti, tedy mimo sféru politické moci, a nemělo by být politickou mocí zprostředkováno.

Občanská společnost je tedy oblastí institucí, organizací a jedinců v prostoru mezi *rodinou, *státem a *trhem, v prostoru, kde se lidé mohou dobrovolně sdružovat s cílem prosadit společné zájmy. (František Čapka, Marie Dohnalová)

společnost, obecně prospěšná (zkratka: o. p. s.), nestátní organizace podléhající veřejné *kontrole, poskytující obecně prospěšné služby za předem stanovených a pro všechny uživatele stejných podmínek; za služby lze stanovit poplatky. Zisk o. p. s. nesmí být použit ve prospěch zakladatelů, musí být užit ve prospěch poskytování služeb. Zakladatelé se mohou stát *právnícké osoby, *fyzické osoby, *stát, případně kombinace těchto *subjektů. (Marie Dohnalová)

společnost, otevřená, pojem označující moderní *společnost, jež má být založena výhradně na uznávání a dodržování nezbytných a předem známých pravidel, včetně principu svobody a otevřené společnosti, nikoli na původu, historii či zásluhách jednotlivých lidí; za těchto podmínek může být „otevřená“, tj. zásadně přístupná každému (pojem zavedl Henri *Bergson, rozvinul jej Karl Raimund *Popper).

Lidé reflektují skutečnost, že nedisponují s dokonalým věděním, z čehož vyvozují závažné důsledky pro sociální i politické instituce. Mocenské instituce a struktury zde mohou být beze strachu kritizovány, výchova neznamena indoktrinaci a *svoboda myšlení, jednání a přesvědčení je dovolena a respektována v nejvyšší možné míře. Pochybování je uznáváno za jednu ze společensky nejvyšších *hodnot. Otevřená společnost si vytváří takový systém politické správy (*demokracii), který se pokouší toto *vědomí naší nedokonalosti a naší následnou pochybnost „institucionalizovat“. Takový institucionální systém má umožnit především nenásilné odstraňování „špatných *vlád“, má vytvářet trvalé podmínky umožňující nenásilné změny ve sféře politické moci. (Jaroslav Malina)

společnost, postindustriální (z latiny: *post*, „potom, nato“ a z italského: *industria*, „průmysl; pílě, přičinlivost, pracovitost, snaživost; lest, úskok“), *společnost dovršující vymoženosti *industriální společnosti založené na velkopřemyslové výrobě, s těžištěm zaměstnanosti ve službách a v produkci *informací. Podle zastánců této koncepce dnes procházíme právě tak převratnými změnami, jako byla *průmyslová revoluce před více než dvěma sty lety. (Jaroslav Malina)

společnost, preliterární, *společnost, aliterární.

společnost, primitivní (z latiny: *primitivus*, „první, prvotní“), společnost, která je podle našeho *názoru na nižší kulturní, sociální a ekonomické úrovni než společnost, jejímiž jsme členy.

Z antropologického hlediska lze rozlišit dva významy tohoto termínu: 1. společnost, která je v protikladu k společnosti moderní; proto se pro označení primitivní společnosti používá někdy termín archaická společnost; 2. společnost, pro niž je charakteristické, že základní sociální vztahy v ní vznikají nebo jsou odvozeny z *příbuzenství, že technologická a ekonomická aktivita se orientuje na lovecko-sběračské, pastevecké nebo zemědělské činnosti, že politická organizace zahrnuje různé typy řízení společnosti, ale obvykle nevytváří státní organizaci (i když toto *kritérium není zcela respektováno), a že nemá *písmo (proto se pro primitivní společnost používá též termín *preliterární společnost).

V marxistické terminologii odpovídá termínu primitivní společnost označení *společnost prvobytně-pospolná nebo také předtřídní společnost, oba termíny však vykazují silný vliv evolučních teorií.

Primitivní společnost je předmětem výzkumu jak *sociální antropologie a *kulturní antropologie, tak *archeologie, *etnologie, *etnografie. V české literatuře se ujal místo termínu primitivní společnost název *přírodní národy, který lépe vystihuje charakter těchto společností a vytváří duální antropologické označení k *industriální společnosti. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

společnost, průmyslová, *společnost založená na průmyslové výrobě (*revoluce, průmyslová), jež vznikla v 18. století nejprve ve Velké Británii a postupně se rozšířila zejména v oblasti *euroamerické civilizace; zásadním způsobem změnila dosavadní společenské vztahy založené zejména na *příbuzenství a lovecké nebo zemědělské činnosti (srov. *společnost, primitivní, *společnost, prvobytná). (Jaroslav Malina)

společnost, prvobytná, *rodová společnost, prvobytně pospolná společenskoekonomická formace; nejranější stupeň uspořádání lidské společnosti. Existovala od vzniku *člověka do zformování třídní společnosti. Základní jednotkou byla *občina (matriarchální, později patriarchální) a rody s přirozenou dělbou práce, společenským *vlastnictvím výrobních prostředků a malým stupněm diferencovanosti výrobních a společenských vztahů. V tomto smyslu se termín užívá zejména v marxisticky a evolucionisticky orientované *antropologii a etnologii. (Jaroslav Malina)

společnost, předliterární, *společnost, aliterární.

společnost, riziková, termín německého sociálního a politického teoretika Ulricha Becka, popisující specifický charakter pozdně-moderní *společnosti. Ta je konfrontována s riziky, které jsou důsledkem samotného jejího fungování, přesněji řečeno procesu modernizace a *industrializace. Jelikož se však jedná o člověkem vyvolaná rizika (znečištění životního prostředí, hrozba jaderných zbraní a havárií, genetické inženýrství apod.), je zároveň v lidských silách na ně reagovat a omezit je.

Tento sebe-kritický přístup ke svému vlastnímu fungování nazývá Beck reflexivní modernitou, tedy obdobím, kdy pozdně-moderní společnost začíná aplikovat osvícenské *ideály poznání a racionálního zvládnutí sama na sebe, nikoliv pouze na okolní *přírodu. Namísto tradičního problému průmyslové společnosti, totiž jak spojit nerovnou distribuci bohatství se získáním politické *legitimity, se centrální otázkou stává distribuce rizik, neboli způsob jejich prevence, redukce či „odklonění“. Existence těchto rizik tudíž vede k proměně a reorganizaci samotné pozdně-moderní společnosti. (Pavel Dufek)

společnost, středověká (na příkladu Moravy), chceme-li pojednat o jednotlivých vrstvách středověké *společnosti, dostaneme se zpravidla i k otázce, která z těchto vrstev byla důležitější. Někdy se za základ bere zemědělské obyvatelstvo, které bylo nejen nejpočetnější, ale bylo i výrobcem potravin a dodavatelem důležitých surovin. Ostatní členové společnosti se často označovali termínem vykořisťovatelé, paraziti atd. Tento *názor, vycházející z ideologických stanovisek dneška, nereflexuje realitu *středověku. Ač se to možná bude zdát leckomu těžko pochopitelné, středověká společnost nemohla existovat bez ozbrojené složky, která by ji chránila. Situace byla totiž taková, že bez vojenské ochrany by zemědělci nemohli přežít. Ukázalo se to vždy, když po oslabení jedné mocenské struktury vzniklo na určitém území mocenské vakuum rychle obsazené jinou mocenskou strukturou. (Ostatně oč se liší od středověku i dnešní skutečnost?)

Začněme tedy společensky nejvyšší složkou – vládnoucí vrstvou v čele s panovníkem. Její význam byl především v oblasti správní a vojenské. Tato vrstva nacházející svoje ideologické zakotvení v středověkém církevním učení o trojím *lidu, prodělala od 6. do 15. století velikou proměnu. Panovník, ať již se nazýval *vévodou, *knížetem, *králem nebo *markrabím, byl v počátcích skutečným majitelem veškerého spravovaného území i lidí na něm usedlých.

Očekávalo se od něho především zajištění prosperity všeho lidu, takže jeho výjimečné postavení spočívalo v oblasti správní, vojenské i náboženské. Vládnout mu umožňoval *rituál, jímž byl obklopen. *Insignie jako pokrývka hlavy (diadém, čapka, koruna), *kopí, praporec, žezlo a jablko dodávaly jeho osobě posvátný charakter.

Po připojení *Moravy k Čechám v první polovině 11. století moravská údělná knížata z rodu Přemyslova sídlila na *hradech-*hradiscích v Brně, Olomouci a Znojmě (*Přemyslovci). Je dosti paradoxní, že ani o jednom z těchto hradů nevíme nic bližšího o tom, jak vypadal a kromě znojemského hradu není jednoznačná dokonce ani jejich lokalizace. Přes veškerou snahu o emancipaci moc moravských údělníků a později i markrabích odvísela od pražských vládců a jejich snahou také většinou bylo dosažení pražského *trůnu. Přesto alespoň tři jména moravských markrabích by měla být uvedena. Především je to Vladislav Jindřich, který roku 1197 ustoupil ambicióznímu Přemyslu Otakarovi I. a na Moravě vládl až do své smrti v roce 1222. Jeho poměrně dlouhá *vláda se projevila jednak v hospodářské konsolidaci, intenzivní *kolonizaci a celé řadě *staveb, z nichž nejznámější je založení velehradského *kláštera. Panovníkem, který měl velké ambice, posléze i splněné, ale který se markraběcí hodnosti věnoval s plným nasazením, byl syn Jana Lucemburského Karel. V letech 1334 až 1348 se skutečně, pokud mu to úkoly lucemburské zahraniční politiky dovoľovaly, staral o osudy *země a organizoval její *správu. Zvláště potom Karlův bratr Jan Jindřich v letech 1349 až 1375 pečoval o hospodářskou základnu markraběcí moci, kterou opíral nejen o *města, ale budoval i soustavu markraběcích panství na venkově. Přestože markrabata opírala svoji moc o hrady, které se jak menší velikostí, tak i kamenným stavebním materiálem lišily od hradisek 11. a 12. století, pobývala většinou v pohodlnějších městských domech.

Součástí panovnického rituálu byl i *pohřeb. Panovník měl být pohřben na čestném místě v *kostele, nejlépe klášterním, kde mnišská *komunita zajišťovala modlitby za zemřelé. Na rozdíl od ostatních smrtelníků býval panovník pohřben ve vladařském rouchu a s *insigniemi svého postavení (korunou, žezlem a jablkem), zhotovenými pro tento účel.

Panovnickova moc se opírala o *družinu, jejíž příslušníci nosili nejen dobré *sečné zbraně, ale i zdobné pásy a ostruhy zdůrazňující jejich důležité postavení ve vojenské struktuře jako jezdců. Význam *rytíře jako jízdního bojovníka je po celý středověk zřetelně patrný. Po zániku *Velkomoravské říše v 10. století a po znovuvybudování správní organizace Moravy Přemyslovci se zdá, že ozbrojení příslušníci knížecích družin sídlili na opevněných mocenských centrech – hradiscích, kam se soustřeďovaly dávky poddaného obyvatelstva, kde sídlili představitelé církevní správy a knížecí *úředníci. Síť těchto hradisek na Moravě sestávala jednak z center *údelů – Brna, Olomouce a Znojma, ale i menších *opevnění jako byly například Břeclav, Spytihněv, Strachotín a další. Během doby, zvláště od 12. století, dostávali členové družin k své výživě a zajišťování potřeb půdu i s lidmi na ní usedlími. Časem se prosadilo i dědičné držení tohoto majetku, což právně kodifikovala takzvaná Statuta Konráda II. Oty z konce 12. století. Vrstva družiníků závislých na knížeti se proměnila v *šlechtu s vymezenými dědičnými vlastnickými právy. Na svých statcích si šlechta budovala soukromá sídla, o jejichž podobě na Moravě mnoho nevíme, ale rozhodně to nebyly žádné kamenné hrady, spíše se jednalo o lehce opevněná nebo jen ohrazená sídla, pro něž se nejlépe hodí označení *dvůr. Na Moravě můžeme takový rezidenční dvůr vysokého knížecího úředníka Lva z Klobouk důvodně předpokládat v Zábrdovicích (Brno) i Kloboukách. Rovněž tak i další významný velmož první poloviny 13. století Přibyslav z Křižanova, otec sv. Zdislavy, měl v Křižanově jen dvůr, který se snad rozkládal v okolí dodnes stojícího kostela.

V první polovině 13. století moravská šlechta sice prosadila právně zajištěné držení svých nemovitých majetků, ale zřejmě ještě neprosadila právo na stavbu vlastních opevněných sídel. Toto právo, zvané regale, měl jen panovník. Změnu v této situaci znamenala až polovina 13. století. Zřejmě za povstání mladého Přemysla proti otci, králi Václavovi I., si šlechta prosadila

i právo na stavbu vlastních opevněných sídel, čímž se dostala na úroveň německé šlechty, která si toto právo vydobyla již o dvě století dříve. Od poloviny 13. století pak vidíme velký růst počtu šlechtických hradů a *tvrzí. Od té doby šlechta sídlila na venkově nejen na dvorech, ale i na opevněných tvrzích a hradech. Také panovník od tohoto mezníku již musel počítat se šlechtou jako s významným politickým činitelem, proti jejíž vůli se ani císaři Karlu IV. nepodařilo prosadit zákoník zvaný *Majestas Carolina*. Vrstva šlechty nebyla ani majetkově ani společensky jednotná a stratifikace v jejích řadách dále pokračovala. Na jedné straně to byli *feudálové, majitelé velkých panství s desítkami *vesnic a často i městeček, a na druhé straně drobná šlechta, vlastníci jen několik *poddaných a odkázaná na výnos vlastního režijního *hospodářství a často i na službu u panovníka, nebo *biskupa, či kláštera, případně i bohatšího feudála. Hospodářské i sociální postavení nižší šlechty se na přelomu 14. a 15. století natolik zhoršovalo, že jakákoliv *válka v zemi i v okolí byla vítanou příležitostí k zlepšení životní úrovně. Mnoho šlechticů našlo proto svoje uplatnění jak v bojích mezi moravskými markrabími Joštem a Prokopem, tak i ve válce s *řádem německých rytířů v Polsku a především za husitských válek na obou válčících stranách (*husitství). Války však nepřinesly drobné šlechtě trvalejší zlepšení hospodářské situace, protože majetek z rukou církevních *institucí většinou získali členové mocnějších rodů. Druhá polovina 15. století však přivedla šlechtu obecně k větší péči o hospodářství. Šlechta zakládala rybníky a v místech, kde k tomu byly podmínky, se soustřeďovala na těžbu a účastnila se i finančních operací. Již v druhé polovině 15. a na počátku 16. století se tedy proměňuje *životní styl šlechty, která *zbroj středověkého rytíře mění za výbavu renesančního kavalíra.

Hovoříme-li o církvi jako o složce středověké společnosti, dopouštíme se zpravidla určité nepřesnosti. *Církev totiž zahrnuje všechny pokřtěné lidi, tedy zemědělce, *řemeslníky, obchodníky, ozbrojené členy panovníkovy družiny i samotného panovníka. Zahrnuje samozřejmě i osoby duchovního stavu v různém stupni *svěcení (*jáhen, *kněz, biskup) i formy duchovního života (světské a řeholní *duchovenstvo). Kromě toho jsou součástí církve i všichni zemřelí v *milosti Boží a především kanonizovaní světcí. Celé toto *společenství je vedeno zmrtvýchvstalým *Kristem a na zemi římským biskupem – *papežem. Je z toho zřejmé, že součástí středověké společnosti není církev v celém slova smyslu, ale jen osoby duchovního stavu neboli *klérus.

Zánikem Velkomoravské říše se zhroutila i církevní organizace na Moravě znovu vybudovaná po polovině 11. století. Kolem roku 1063 bylo zřízeno, nebo obnoveno, *biskupství na Moravě se sídlem v Olomouci. Významnou osobností na olomouckém biskupském stolci byl od roku 1126 Jindřich Zdík, člověk s velkým evropským rozhledem – nejen náboženským, ale i kulturním a politickým. Zorganizováním své *diecéze se pokoušel vymanit z područí světské moci údělných knížat, což jej málem stálo život. Jeho zásluhou došlo v Olomouci k vybudování biskupské rezidence na středoevropské úrovni. Církevní správa na Moravě se opírala o šest velkofarních kostelů (Brno, Břeclav, Olomouc, Přerov, Spytihněv, Znojmo). Již v 11. století vznikla na Moravě tři sídla řeholních institucí (Olomouc, Rajhrad, Třebíč), k nimž v následujících stoletích přibýly další *kláštery, zakládané jak panovníky (Louka u Znojma, Předklášteří u Tišnova, Velehrad u Uherského Hradiště), tak i šlechtou (Dolní Kounice, Oslavany, Žďár nad Sázavou). Ve 13. století se podstatně změnila církevní organizace tak, že vznikly malé *farnosti, jejichž centrem byl *kostel, v němž se křtilo a kolem nějž se pohřbívalo. Koncentrace značného množství obyvatel ve městech si vynutila doplnění farní správy o městské řeholní instituce. Duchovní prací ve městech se zabývali především *františkáni (*minoriti) a *dominikáni. Zvláštní formou řeholního života byly takzvané *rytířské řády spojující středověký ideál *mnišství s rytířstvím. Tyto řády, jejichž hlavním úkolem byl boj proti *pohanům a starost o poutníky, měly na Moravě svoje sídla, zvaná *komendy, o několika bratrech kněžích, rytířích a sloužících například ve Slavkově (*němečtí rytíři), v Čejkovicích a Jamolicích (*templáři), v Brně a Přibicích

(*johanité). Církevní instituce získávaly rozsáhlý pozemkový majetek, který byl hospodářskou základnou jejich činnosti (duchovní správa, *charitativní a kulturní činnost). Některé řády (především *cisterciáci) organizovaly i rozsáhlou *kolonizaci dosud neosídlených území. Majetek církevních institucí od konce 14. století vzbuzoval *závist šlechty, zvláště té chudší, která se dostávala do velkých hospodářských problémů. Právě na tento majetek se soustřeďovaly ataky spojenců markrabího Prokopa na přelomu 14. a 15. století. Rozvrácení majetku církevních institucí dostoupilo vrcholu v první polovině 15. století v dobách husitské *revoluce (husitství). Teprve za Jiřího z Poděbrad započaly restituční a u některých klášterů i obnova řeholního života.

Pod dozorem kléru se nacházela velká část duchovního života, vzdělání a kultury. Oblastí, v níž tento vliv můžeme dobře sledovat, je *pohřební ritus. S přijetím *křesťanství došlo ke konečnému přechodu od žárového pohřbívání (*kremace) k *inhumaci, i když v odlehlejších oblastech se žárový ritus udržel až do 10. století a snad i déle. Pod vlivem křesťanství také ubývalo v *hrobech předmětů souvisejících s výbavou zemřelého i *milodarů. Kolem kostelů se rozkládaly *hřbitovy, ale běžně se pohřbívalo i na *pohřebištích, protože kostelů bylo jen málo. Také v 11. a 12. století se běžně pohřbívalo na pohřebištích s hroby uspořádanými do řad. Hrobový *inventář se omezuje na minimum s tím, že v ženských hrobech se nacházejí ozdoby hlavy – takzvané *esovité záušnice a někdy jsou nebožtíci vybaveni mincí, takzvaným *obolem mrtvých. Od 13. století se zahuštěním farní organizace se stalo běžným pohřbívání na kostelních hřbitovech, které se velmi rychle plnily. Nutnost pietního ukládání *kostí z narušených hrobů vedla ke vzniku skládek kostí, *kostnic i *karnerů jako dvoupodlažních staveb, u nichž suterén sloužil jako *ossarium a patro liturgickým účelům. Rozvrácení církevní organizace v 15. století se neprojevovalo výraznou změnou pohřebního ritu, ale spíše jen pohřbíváním u zaniklých a zničených kostelů, což bylo asi dáno tím, že pokud byl farní kostel v držení jiné *konfese než byl nebožtík a nebylo možno zemřelého pohřbít tam, pohřbili jej do již kdysi posvěcené půdy zaniklého hřbitova.

Příslušníci kléru bývali často pohřbíváni uvnitř kostela, nebo v klášteře. Hroby biskupů obsahovaly často i insignie značící jejich postavení (*berlu, *prsten, *kalich, *patenu). Představení klášterních komunit (*opatové) nacházeli místo pohřbu pod podlahou *kapitulní síně.

Nejpočetnější složku středověké společnosti tvořili lidé živící se *zemědělstvím a *chovem dobytka. Také tato vrstva prodělala podstatnou proměnu. Na počátku období, které sledujeme, se jednalo většinou o svobodné zemědělce poddané přímo zeměpánovi, jemuž odváděli dávky. Vrstva těchto svobodníků se v dalším vývoji stále zmenšovala, až zanikla takřka docela. Sídlištní jednotkou byla vesnice o několika usedlostech, nebo dvůr vedený privilegovanou osobou. Situace se podstatně nezměnila ani v 11. až 12. století. Také z tohoto období, díky archeologickým výzkumům, známe nevelká sídliště někdy uspořádaná do kruhu s dřevohlinitými obytnými i hospodářskými budovami. Pohřebiště příslušná k těmto sídlištím vykazují jednotný způsob pohřbívání zemřelých do hrobů s poměrně chudou výbavou. Podstatné změny zasáhly zemědělské obyvatelstvo především ve 13. století. Souběžně s kolonizací dosud neosídlených území probíhal přechod na emfiteutické právo zaručující držitelům usedlostí, po splnění stanovených povinností (především platů), možnost odprodeje produktů na trzích a také dědičné držení v mužské *linii. Tyto změny podněcovaly zájem o produktivitu, což se projevilo ve výstavbě domů členěných na několik místností i hospodářských budov alespoň zčásti budovaných z kamene. Organizace celé sídlištní jednotky nabývala na řádu. Půdorys vesnic býval pravidelný a také jednotlivé usedlosti byly stavěny podle jistého schématu. Rovněž pole, čili *plužina, jsou rozdělena do jednotlivých tratí vyhovujících *trojpolnímu způsobu hospodaření. Vesnice tak nabývaly podoby, kterou si uchovaly často až do poloviny 20. století, kdy je podstatným způsobem změnila *kolektivizace a velkovýroba. V souvislosti s restrukturalizací vesnic celá řada sídlišť zanikla

ponejvíce v důsledku koncentrace do větších celků, ale i vlivem změny vodního režimu, protože odlesnění velkých ploch vyvolalo povodně na dolních tocích řek. Nová vlna zániku vsí spadá do sklonku 14. a především do 15. století. Některé vesnice zanikají v důsledku malé výnosnosti půdy, jiné z důvodu odchodu obyvatel do větších sídlišť, třeba i blízkých měst, kde v neklidné době bylo přece jen bezpečněji. Příčinou zániku však nebyly přímo válečné události, nanejvýš zničující válka byla impulzem, ale příčina neobnovení vesnice na stejném místě měla hlubší ekonomické kořeny. Celkem na Moravě zaniklo 1400 vsí.

Sídla další složky středověké společnosti, k níž patřili řemeslníci a také obchodníci, se musela vázat na knížecí hrady, protože jen tak mohla být této činnosti zajištěna potřebná bezpečnost a odbyt výrobků. Teprve od počátku 13. století vznikají na Moravě *města jako jeden z průvodních jevů hospodářských změn. Ve městech nadaných určitými právy mohlo zemědělské obyvatelstvo prodávat svoje produkty a získávat za ně výrobky řemeslníků a peníze potřebné k zaplacení závazků vůči majitelům pozemků, panovníkovi i církvi. Zvýšená potřeba peněz si vyžádala ražbu mincí jiného typu, než byly *denáry – takzvaných *brakteátů ražených na tenkém střížku jen po jedné straně. Jedním úderem bylo tak možno vyrazit větší počet mincí. Ekonomickým předpokladem vzniku města byla poloha na živé komunikaci, spádová oblast trhu, venkovské zázemí a vojensko-strategická poloha. Města tak vznikala jednak na místě starších aglomerací (Brno, Olomouc, Znojmo), nebo na místech vyhovujících novým podmínkám na takzvaném zeleném drnu. Jádrem města bývalo jedno nebo více tržišť, přilehlé ulice a kostel se hřbitovem. Obvod vymezovaly *hradby, nebo alespoň *příkop. Největší moravská *královská města jako Brno, Jihlava, Olomouc a Znojmo měla velikost mezi třiceti až čtyřiceti hektary, ale podél přístupových komunikací vznikala předměstí. Počet obyvatel těchto královských měst na Moravě nepřesahoval 10 000. Zástavba města sestávala většinou z dřevěných nebo dřevohlinitých domů. Jen některé domy určené k obývání významnými *měšťany, šlechtou, nebo i panovníkem byly kamenné. Rovněž kamenné bývaly i kostely. K stavebnímu vybavení měst patřily takzvané masné a pekařské lavice, to jest místa, kde řezníci a pekaři prodávali svoje produkty. Dále to byl pranýř na náměstí, k němuž přivazovali lehčí delikventy, studny a kašny zásobující obyvatele vodou. Součástí městské zástavby se staly i nezbytné kultovní budovy – kostely, kláštery a v některých městech s židovskou komunitou i *synagogy. Města patřící panovníkovi, jichž bývalo kolem poloviny 13. století třináct, se stala důležitou základnou jeho moci, protože to byla především ona, která mu dodávala finanční prostředky. O životě ve středověkém městě nás informují i archeologické výzkumy prováděné na Moravě – především v Olomouci, ale i v Brně a Jihlavě. Vývoj od 13. století směřoval k stále většímu významu měst, což se projevovalo ve stavební činnosti i hmotné kultuře měšťanů. (Josef Unger)

společnosti, geocentrické nadnárodní, nadnárodní *společnosti, jejichž řídicí struktura už nevychází z jediné *země, ale stává se globální. (Marie Dohnalová)

společný postoj, *postoj, společný.

spolek, organizace sdružující na základě dobrovolného *členství okruh lidí spjatých společnými cíli nebo zájmy. V obecném významu se tak označují nejrůznější formy *občanského sdružení. Specifickými spolky byly tzv. „dobročinné spolky“, jejichž posláním bylo poskytovat pomoc osobám v nouzi, konkrétně v péči o chudé, nemocné a opuštěné. Mezi prvními známými spolky byly spolky pro výkup vězňů, dobročinná *bratrstva a světské spolky. Jejich účelem byla ochrana opuštěných dětí, návštěva nemocných, mravní povznesení pokleslých apod. V právním smyslu: forma sdružení, kde soubor jednotlivců, členů spolku tvoří nový *subjekt, tedy *právníckou osobu. Jde o formu sdružení, jež je výrazem sdružovacího práva. Listina základních práv a svobod stanovuje, že „každý má právo spolu s jinými se sdružovat ve spolcích, *společnostech a jiných sdruženích“. (Marie Dohnalová)

spolek, dobročinný, typ sdružení, jehož cílem je poskytovat různou pomoc lidem, kteří ji potřebují. (Marie Dohnalová)

spolupráce, finanční, spolupráce, během níž je veškerý transfer, udělený dárcovskou *zemí pro financování aktivit souvisejících s rozvojem přijímací země, udělen prostřednictvím finančních prostředků, tj. kreditů nebo *donace, či prostřednictvím hmotných prostředků, tj. prodejem nebo donací zboží a služeb. (Marie Dohnalová)

spolupráce, multilaterální, mnohostranná forma spolupráce, kterou *vláda dárcovské *země poskytuje přijímací zemi (ať již vládě nebo jiné organizaci) svůj fond rozvojové spolupráce prostřednictvím multilaterálních organizací. Poskytování rozvojové spolupráce není tedy v rukou vlád dárcovských zemí, ale mezinárodních státních organizací. (Marie Dohnalová)

spolupráce, spolupůsobení Boha, *concurus Dei.

spona:

1. [anatomie], symfýza, druh pevného chrupavčitého spojení dvou *kostí (například spona stydká – **symphysis pubica*); (Ladislava Horáčková)

2. [archeologie], spínadlo *oděvu s ozdobnou funkcí, rozvinuvší se během *doby bronzové, kdy se objevily jednodílné spony i spony dvojdílné.

Jednodílné spony (založené na principu zavíracího špendlíku, užívaném až do *doby stěhování národů) se skládají z rovného či obloukovitého lučíku, který na jednom konci přechází do pružného vinutí, na opačné straně končí patkou; s ní je spojen zachycovač, sloužící jako lůžko hrotu jehly vybíhající z vinutí.

Dvojdílné spony se objevily v mladší a pozdní době bronzové; vyznačují se samostatnou jehlou buď zcela volnou, nebo jedním koncem k sponě přinýtovanou, takže odpadla potřeba spojovací pružiny. Dvojdílné spony vyrostly do mimořádně velkých forem se středovým štítem zdobeným rytím či *vybíjením a okrouhlými, z drátu svinutými růžicemi na koncích. Po době bronzové obliba dvojdílných spon klesla a jednoznačně převážily spony jednodílné.

Spony se vyráběly zprvu z měděného, ale zanedlouho z bronzového drátu a v průběhu doby se v některých případech měnily i v nákladný šperk z *bronzu, *zlata a *stříbra; lučík se rozšiřoval do ozdobné podoby s růžicemi vinutými z drátu, s roztepanými a zdobenými štítky či plechovými závěsky, někdy byl dokonce vykládán polodrahokamy, *sklem, emailem nebo *jantarem. Přelom *doby halštatské a *doby laténské vyznačují pak spony s ozdobnou patkou (už i železné) a vzácné maskovité spony zpodobňující stylizované lidské či zvířecí tváře a postavy, odlévané do náročných individuálních „ztracených“ forem a představující jeden z vrcholů *uměleckého řemesla *pravěku.

Spony podléhaly relativně rychlým módním proměnám, a proto se staly důležitou pomůckou archeologického relativního *datování (zvláště pro dobu halštatskou, laténskou a římskou). (Karel Sklenář)

spona, stydká, **symphysis pubica*, symfýza.

spondylartróza, nezánnětlivé *degenerativní onemocnění meziobratlových kloubů. Nejčastěji je spondylartróza jedním z projevů *spondylózy páteře nebo *DISH. (Lenka Vargová)

spondylitis, zánět obratlů. (Lenka Vargová)

spondylofyty, kostěné výrůstky – osteofyty po obvodu terminálních plošek obratlových těl. (Lenka Vargová)

spondylolistéza, **spondylolisthesis*.

spondylolisthesis, spondylolistéza, posun těla *obratle postiženého *spondylolýzou (a tím i celého sloupce obratlů ležících *kraniaálně nad ním) *ventrálním směrem; tento stav má závažné klinické příznaky. V *paleopatologii není možné spondylolistézu spolehlivě diagnostikovat. (Ladislava Horáčková)

spondylolýza, **spondylolysis*.

spondylolysis, spondylolýza, *sekundární šterbinovité přerušení laterální části obratlového oblouku, jednostranné nebo oboustranné. Můžeme je nalézt na jednom nebo na více

*obratlích, sousedících i nesousedících, v kterémkoliv úseku *páteře. Nejtypičtější lokalizací však bývá lumbální část páteře, kde postihuje třetí, častěji však čtvrtý a zejména pátý *bederní obratel.

Spondylolýza se vyskytuje ve čtyřech typických formách: 1) Interartikulární spondylolýza – štěrbina je lokalizována mezi horním a dolním kloubním výběžkem. 2) Retroartikulární spondylolýza – štěrbina se nalézá těsně za dolním kloubním výběžkem. 3) Preartikulární spondylolýza – štěrbina je situována mezi horní kloubní výběžek a *processus costalis*. 4) Retrosomatická spondylolýza – štěrbina je patrná mezi tělem obratle a *processus costarius*. Nesrostlá místa obratlů jsou charakteristická ohraničenými ploškami překrytými *kompaktou, jejíž hladký či hrbolý povrch může být pokryt drobnými perforacemi. Štěrbina u spondylolýzy většinou probíhá strmě šikmo až téměř vertikálně. Za atypickou spondylolýzu se pokládá stav, kdy je její průběh zalomený, s jedním úsekem orientovaným horizontálně.

Kongenitální etiologie se spondylolýze přisuzuje především tehdy, jedná-li se o jednostranný výskyt, a jestliže se vyskytuje s dalšími vrozenými odchylkami obratlů. Jindy je však považována za *zlomeninu z únavy, což by logicky odpovídalo jejímu výskytu ve funkčně značně namáhané části páteře osob, vykonávajících těžkou manuální práci. Jako vyslovená *pseudoartróza může vzniknout u traumatického postižení obratlového oblouku. Otázka mechanismu vzniku spondylolýz však ještě není zcela dořešena a její zařazení do skupin chorobných lézí se nejen v paleopatologické, ale i v klinické literatuře často liší. Kompromisní pojetí uznává kongenitální vlohu, která se manifestuje u jejích nositelů snadnějším vznikem fraktur. Spondylolýza je poměrně častým paleopatologickým nálezem a bývá diagnostikována téměř v každém větším osteologickém souboru.

Oboustranná spondylolýza může vést k posunu těla postiženého obratle (a tím i celého sloupce obratlů ležících *kraniálně nad ním) *ventrálně – *spondylolistéza, která má závažné klinické příznaky. V *paleopatologii není možné spondylolistézu spolehlivě hodnotit.

(Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

spondylos, řecky: *obratel, latinsky: *vertebra (též *spondylus*).

spondylové ozdoby, *ozdoby, spondylové.

spondylóza, *spondylosis.

spondylus, -i, m., obratel, též *vertebra.

spongioskleróza, endostální osteoskleróza, patologická kostní novotvorba spongiózní *kostní tkáně. (Ladislava Horáčková)

spongiosus, -a, -um, houbovitý, trámčitý.

spongióza, *substantia spongiosa.

spontánní mutace, *mutace, spontánní.

sponzor (z latiny: *sponsum*, „slíbená věc, slib, závazek“), *osoba, firma, podnik, *společnost hradící náklady určitého projektu, akce apod., zpravidla za poskytnutí propagace nebo reklamy. (Viz též *sponzorství.) (Marie Dohnalová)

sponzorství (z latiny: *sponsum*, „slíbená věc, slib, závazek“), částečné nebo úplné hrazení nákladů na realizaci projektu, akce apod. *sponzorem. (Marie Dohnalová)

spor, vztah mezi tvrzeními, z nichž jedno je negací druhého; *kontradikce, logicky nepravdivý *výrok, protějšek *tautologie; logický *paradox, výrok, z něhož plyne jeho negace, a z této negace opět samotný výrok; nesplnitelnost souboru formulí, z nichž se dá vyvodit spor v prvně uvedeném smyslu. (Jaroslav Malina)

spor, paternitní (z latiny: *paternitās*, „otcovství“), spor o otcovství. (Viz též *index, paternitní, *určení otcovství.) (Jaroslav Malina)

spornost a bezspornost, systém *axiomů je sporný, lze-li jeho pomocí odvodit nějaké tvrzení a současně i jeho negaci. Teorie se sporným systémem axiomů je prakticky bezcenná; *bezspornost axiomů je proto jedním ze základních požadavků při výstavbě *deduktivní teorie. (Jaroslav Malina)

sportovní antropologie, *antropologie, funkční.

spotřební družstvo, *družstvo, spotřební.

Spranger, Bartholomeus (21. 3. 1546, Antverpy, Belgie – 27. 6. 1611, Praha), vlámský malíř; přední představitel pozdního *manýrismu. Působil v Itálii, kde byl inspirován zejména dílem Parmigianinovým, *Correggiovým a florentskou malbou, ve Vídni a v Praze ve službách Rudolfa II. Vytvořil osobitý styl s výraznou plasticitou a prací se světlem. Ztvárňoval témata náboženská a mytologická vyznačující se rafinovanou kompozicí, často s erotickým *kontextem. V 80. letech 16. století, krátce po svém příchodu do Prahy, vytvořil pro Rudolfa II. cyklus obrazů, inspirovaný převážně příběhy *Ovidiových *Proměn* (*Odysseus a Kirké; Salmakis a Hermafroditos; Venuše a Mars, překvapení Merkurem* aj.). Na začátku 90. let 16. století namaloval další erotický cyklus, tentokrát podnícený Venušiny dobrodružstvími: *Sine Venere et Baccho friget Venus; Venuše a Adonis; Venuše Ceres a Bakchus; Merkur, Venuše a Amor; Bakchus a Venuše*. K obdobným tématům se vracel i ve svých pozdních dílech: *Amor opouštějící Psyché; Venuše a Adonis; Venuše v dílně Vulkánově* aj.

Sprangerovy mytologické malby patří k nejzajímavějším pracím mezinárodního manýrismu, které volně zacházejí s erotikou. Například jeho obraz *Vulkán a Maja* obratně vzbuzuje erotické pocity záměrným využitím kontrastů: jednak věkovým rozdílem mezi milenci, jednak polohou Majina těla: zadržena Vulkánem jako by se vzpírala jeho náporu, takže se divákovi nabízí pohled na její boky. (Jaroslav Malina)

spraš (cihlářská hlína, žlutka), typický sediment *pleistocénu, větrem přemístěná a uložená (eolická) *hornina, respektive zemina (v podstatě velmi jemnozrnný křemenný prach s vyšším obsahem vápníku), okrově (hlavně žlutavě) zbarvená, nevrstevnatá, poměrně pevná, hranolovitě se rozpadající, porézní, umožňující vzlinání vody. Prach vyvátý v chladných obdobích pleistocénu hlavně z povrchu šterkopískových *teras a z čel ledovcových *morén se usazoval v pásu otevřených stepních *krajín na jih od okrajů pevninského *zalednění, od Francie po Ukrajinu a zesprašněním se z něj vytvořila spraš. V *pravěku se spraš stala zdrojem materiálu pro výrobu *keramiky, pro omítání stěn *obydlí [*mazanice] a její vápnitá povaha umožnila lepší zachování *kostí a příbuzných organických *substancí z průběhu pleistocénu. V teplých fázích pleistocénu i v *holocénu vznikaly na povrchu spraše nejúrodnější *půdy, především černozemě, od *neolitu hlavní podklad zemědělského způsobu života.

Opakováním klimatických cyklů v pleistocénu se na plochách vhodných pro sedimentaci vytvářely i desítky metrů mocné usazeniny, na průřezu (například v cihelnách) charakteristické střídáním světlejších spraší a tmavších *horizontů pohřbených půd. Série spraší členěné půdními horizonty tvoří základ pleistocenního klimatického záznamu.

Na našem území je spraš nejtypičtějším *pleistocenním sedimentem místy dosahujícím mocnosti řádově desítek metrů, ale například v Číně až několika set metrů. (Karel Sklenář)

správa [starověký Přední východ], vedení, řízení společnosti. Ve všech *státech starověkého *Předního východu byl panovník zdrojem veškeré moci, kterou realizoval prostřednictvím administrativního aparátu. V nejstarších sumerských *městských státech plnil administrativní funkce personál *chrámového hospodářství nebo *palácového hospodářství. Teprve v centralizovaném teritoriálním *státě staroakkadských *králů vznikla vládnoucí elita královských *úředníků, která byla nejen nejvlivnější ale také nejbohatší vrstvou společnosti. V jednom ze svých nápisů *Sargon Akkadský uvádí, že před ním „denně stolovalo 5000 lidí“, tj. dvořanů a úředníků. Akkadský stát byl rozdělen na provincie, v jejichž čele stáli vládcové bývalých městských států (*ensi). Administrativa akkadského státu se stala *modelem správy teritoriálních států následujících období. Stát III. dynastie z Uru (*Ur) se svým vysokým stupněm centralizace zaměstnával obrovský administrativní aparát v centru i provinciích. V čele centrální administrativy stál velký *vezír (*sukkalmach*), který řídil královskou kancelář.

*Země byla rozdělena na provincie v čele s *guvernérem (*ensi*) a provincie se dělila na správní okrsky v čele s *náčelníkem okrsku (*sag-dun*). Provincie na východních hranicích spravoval vojenský guvernér (*šakin*). *Kontrolou administrativního aparátu byli pověřeni úředníci s titulem *sukkal* nebo *maškim* (komisař). Rozsáhlé královské hospodářství řídili dozorcí nad pracovními oddíly (*nu-banda, ugula*), účetní (*ša-dubba*) a nejrůznější správci (například správce obilních skladů atd.).

Administrativa starobabylonského období je známá především z korespondence *Chammurapiho a jeho úředníků. Jako i v předchozích obdobích byla země rozdělena na provincie (*pachátu*) v čele s guvernéry (*bél pacháti*). *Města spravovali královští starostové (*rabiánu* nebo *chazanu*) a rada starších, v městech také působili královští soudci. Kontrolou *chrámů byl pověřen královský úředník *šatammu*. Korespondence ukazuje, že panovníci se osobně zabývali i banálními detaily každodenní administrativy.

Administrativní struktura *asyrské říše může sloužit jako model státu v imperiálním období, který od *Asyřanů přejali s větší či menší modifikací panovníci novobabylonské a achaimenovské říše. Imperiální správa měla čtyři hlavní okruhy: centrální správu, správu provincií, správu měst a správu chrámů. Centrální správa byla soustředěna na královském dvoře v hlavním městě říše a v jejím čele stála skupina několika nejvyšších úředníků říše: *turtánu, nágir ekalli* (*herold), *rab šaké* (velký číšník), *rab réši* (velký eunuch), *abarakku rabí, sukallu danu*. Všichni byli současně i guvernéry významných provincií a patřili k úzkému kroužku hodnostářů a dvořanů (*manzaz páni*), který mohl předstoupit před panovníka bez zvláštního povolení k audienci. Snad tvořili i nejvyšší poradní *orgán panovníka, jakousi „korunní radu“. Královskou kancelář vedl *tupšar ekalli* (hlavní *písař) a tato kancelář nejen vyřizovala a archivovala korespondenci, ale také sestavovala královské nápisy a distribuovala je do hlavních chrámů říše. Významnými funkcemi byly funkce správce paláce (*rab šarri*) a úředníka, který dbal na dodržování ceremoniálu a etikety a také povoloval audience (*ša pán ekalli*). Významnými ad hoc úkoly, především kontrolními, bývali pověřováni členové osobní královské stráže (*ša kurbúti*). Provincie spravovali guvernéři (*bél páchati*) sídlící v paláci hlavního města provincie, kde byla také soustředěna provinciální administrativa, která kopírovala centrum. Guvernér odpovídal za bezpečí a stabilitu v provincii, kontroloval vybírání *daní, organizoval a vedl pracovní i vojenské oddíly rekrutované v jeho provincii. Menší správní okrsky provincií spravoval *rab aláni*. V čele měst stáli starostové (*chazanu*) a jejich náměstkové (*ša muchchi áli*). Velká města měla dva až tři starosty, pod nimiž sloužili další úředníci (písaři, strážci bran atd.). Starostové odpovíдали především za klid, pořádek a bezpečí města. Asyrské chrámy byly zcela kontrolovány státem, který pečoval i o jejich ekonomické zabezpečení buď přímými dary, nebo tím, že se v jejich prospěch vzdával části daní. Nejvyšším chrámovým hodnostářem byl *šangú*, který, podobně jako ostatní funkcionáři chrámu a všichni ostatní úředníci říše, byl jmenován panovníkem. Personál chrámu se skládal z velkého počtu hospodářských i kultovních funkcionářů, z nichž ti nejdůležitější tvořili skupinu zvanou *érib bíti*, která měla přístup do vnitřních prostor chrámu. Funkci asyrské administrativy dokumentuje bohatá královská korespondence a velké množství administrativních dokumentů především z *archivů *Ninive a *Kalachu. Také asyrské prameny ukazují, že panovník se zabýval i velmi detailními záležitostmi správy své obrovské říše.

Izraelské vládce Palestiny neinspirovala administrativa mezopotamských nebo syrských států, nýbrž struktura egyptského státu v období Nové říše. K vysokým úředníkům izraelského *království patřil především královský sekretář nebo písař královských dopisů (*sófer melek*), který dohlížel na královskou korespondenci, archivy a na vedení královských analů. Královský herold (*mizkir*) byl pověřen zprostředkováním *komunikace mezi králem a jeho *poddanými i dohledem nad dvorským ceremoniálem. Hlavním královským rádcem byl hodnostář s titulem „přítel krále“ a k vysokým funkcionářům patřil i královský správce, který dohlížel na správu paláce a královské *domény. Organizací veřejných prací byl pověřen úředník s titulem

„náčelník nucených prací“. Izraelský stát se dělil na dvanáct správních okrsků v čele s *prefektem a každý okrsek zásoboval královský dvůr po dobu jednoho měsíce v roce.

V *chetitské říši hrála při správě paláce a královských statků velmi důležitou roli královna; při správě provincií pak obvykle členové královské rodiny, většinou mladší synové vladaře. Byrokratické aparáty starověkých států se zásadně odlišovaly od moderní *byrokracie, jejíž služební postup, odměňování i náplň funkce se řídí pevně stanovenými pravidly. Starověcí úředníci byli odpovědní pouze králi, který je jmenoval a odměňoval zcela podle své vůle. Náplň jejich funkce nebyla zpravidla přesně vymezena a často nebyla ani oddělena civilní a vojenská správa.

Starověké společnosti fungovaly na základě složitých vztahů vzájemné závislosti, patronace a klientely, které byly postaveny na sociálním statutu jednotlivců, a proto se ani královští úředníci nepokládali za služebníky *veřejnosti, od které za své služby očekávali a také dostávali odměnu, která by se v současnosti považovala za úplatek. Praxe dávat odměnu úředníkům, aby se ujali vyřizování záležitostí osob níže postavených než oni, byla institucionalizována, což dokládá například soubor tzv. *šulmánu* ze středoasyrského období. (Jana Pečírková, Jana Součková)

správa práv, kolektivní, kolektivní uplatňování a kolektivní ochrana autorských a majetkových práv souvisejících s právem autorským a s umožněním zpřístupňování předmětů těchto práv *veřejnosti. (Marie Dohnalová)

správa, hradská, *soustava, hradská.

správa, národní, revoluční „právní“ instituce zavedená v Československé republice prezidentským dekretem č. 5/1945 Sb. z 19. 5. 1945, měla postihnout „majetek *Němců, *Maďarů, zrádců a kolaborantů“; jednalo se o přechodné opatření vytvořené na základě *Košického vládního programu*. Národní správa spočívala v přechodu práv a povinností z vlastníka na národního správce, zavedena byla do všech podniků, kde to vyžadovalo zachování plynulého chodu výroby; jednalo se zhruba o 60 % průmyslových podniků a také o značnou část zemědělských usedlostí (zejména v pohraničí). (František Čapka)

správa, veřejná, souhrnné označení pro *správu společenských záležitostí (věci veřejných), vykonávanou jakoukoliv organizací politického systému; z hlediska nositelů veřejné správy se obvykle dělí na státní *správu a *samosprávu. (Marie Dohnalová)

správce, zemský, zástupce *panovníka, *úřad zemského správce byl pokračovatelem *zemské vlády vytvořené za *husitství; v roce 1448 se stal zemským správcem Jiří z Poděbrad (1420–1471), který zastupoval Ladislava Pohrobka (1440–1457), a v této funkci zůstal i po jeho nástupu na *trůn. Úřad zanikl volbou Jiřího z Poděbrad českým *králem (1458). (František Čapka)

spravedlivá válka, *teorie spravedlivé války.

spravedlivé obchodování, *obchodování, spravedlivé.

spravedlnost:

1. nestranné hodnocení, uznávání práv druhého, mravní princip jednání vůči třetím osobám a ve *společnosti vůbec. Jeden z pojmů vymezujících dobře uspořádanou společnost; „první ctnost společenských *institucí právě tak, jako je pravda první ctností systému myšlení“ (Rawls 1995: 17). Vyžaduje jednak, aby zločin byl potrestán (spravedlnost retributivní), aby se obviněný mohl hájit, aby se povinnosti i výhody přiměřeně rozdělovaly (spravedlnost distributivní), aby se při rozhodování nikomu nestraniilo (princip *rovnosti) a aby při směnách nebyl nikdo poškozován (spravedlnost komutativní). Nejobecnější vymezení spravedlnosti podal již *Plátón: Spravedlnost je tam, kde každý činí/dostává to, co mu náleží. Spravedlnost je hlavní oporou *práva i *státu, který, podle *Augustina, „bez spravedlnosti je jen velká ničemnost“;

2. rozhodování podle práva;

3. soudní nebo jiný *orgán zjednávající právo. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

spravedlnost, distributivní (z latiny: *distributio*, „dělit, rozdělovat, rozdávat“), rozsáhlá oblast zájmu *politické filozofie, pokrývající problém žádoucího společenského rozdělení (distribuce, respektive alokace) statků a břemen pocházejících z hospodářské činnosti. Normativní pozice zde mohou sahat od striktního *egalitarismu přes *egalitarismus liberální po libertariánské (*libertarianismus) *kritiky jakékoliv *redistribuce. Pojem distributivní spravedlnosti odpovídá *Aristotelově vymezení spravedlnosti geometrické (rozdíleční), která nastává tehdy, pokud každý dostane to, co mu náleží (latinsky: *suum cuique*, „každému, co jeho jest“). Hledání kritérií spravedlivého rozdělování (*principy sociální spravedlnosti) představuje v dějinách západního politického myšlení jedno z nejvýznamnějších témat; v současné době, v souvislosti s *globalizací a ekonomickým propojováním celého světa, pak nabývají na relevanci kosmopolitní představy o *globální spravedlnosti, neboli extenzi principů (teorií) distributivní spravedlnosti mimo hranice *státu. K přerozdělení zdrojů by pak v globálním měřítku docházelo podobně, jako tomu bylo po dlouhá staletí v rámci teritoriálně uzavřených moderních států.

Teorie distributivní spravedlnosti jsou často kritizovány z pozic *radikální demokracie a zejména *politiky diference proto, že opomíjejí kulturně a identitárně definované nespravedlnosti, které nelze v konceptuálním rámci (re)distribuce zdrojů pojmout a explikovat. (Pavel Dufek)

spravedlnost, globální (z latiny: *globus*, „koule; kotouč; dav, zástup, shluk“ a z francouzštiny: *global*, „souhrnný, celkový, úhrnný, globální“), *idea podporovaná řadou kosmopolitně orientovaných politických filozofů, spočívající v přesvědčení, že (a) platnost *principů a *norem *distributivní spravedlnosti by měla být rozšířena mimo hranice státu (jakožto do nedávné doby téměř výhradní referenční jednotky nejen teorií spravedlnosti, nýbrž *politické filozofie vůbec), tj. na nadnárodní či rovnou globální úroveň, a že (b) *hodnoty a/nebo *koncepty s *univerzální platností, jejichž exemplárním (a zřejmě jediným a navíc kontroverzním) případem jsou *lidská práva, by měly být bezesbýtku chráněny a vynucovány bez ohledu na *konkrétní politický, historický či kulturní *kontext. Tyto dva aspekty globální spravedlnosti se mohou vzájemně doplňovat, například budeme-li argumentovat, že v zájmu naplnění *základních práv nejchudších občanů planety je třeba zavést redistribuční mechanismus v globálním měřítku (tj. od bohatých států k chudým). Dnešní podoba humanitární pomoci tomu neodpovídá, protože se jedná o dobrovolnou záležitost *charity, nikoliv závazný požadavek spravedlnosti.

Ideje *globální spravedlnosti založené na hodnotě lidských práv se střetávají zejména s argumenty hodnotového a *kulturního relativismu, *kontextualismu či *konvencionalismu. Typickým případem je různost *zvyků při úpravě pohlavních orgánů, jež je z jedné strany odsuzována jako násilná *mutilace (mrzačení) genitálií, zatímco z druhé strany se poukazuje na kulturně svébytné *tradice a praktiky, jejichž významu nejsou kritici schopni dohlédnout a navíc se proviňují kulturní arogancí a *imperialismem (viz *mutilace, sexuální; *kultura a genitálie [různost zvyků]). (Pavel Dufek)

správní antropologie, *antropologie, správní.

Sprévané, středověké *etnikum západoslovanského původu, které se usadilo v 7.–10. století na dolním toku Sprévy v okolí dnešního Berlína v Německu. Sprévané patřili ke *kmenovému svazu *Luticů, byli však poměrně rychle asimilováni německými etniky, takže zanikli během 11.–13. století. (Viz též *Polabští Slované). (Lukáš Šín)

spurius, -a, -um, chybný, nepravý, podvržený (v *anatomii například nepravá *žebra – *costae spuriae*). (Ladislava Horáčková)

squama, -ae, f., šupina (v *anatomii například šupina *kosti čelní – *squama ossis frontalis*). (Ladislava Horáčková)

squatting (z angličtiny), dřepění, sezení na bobku.

sranan, *varianta (kreolizované) *angličtiny užívaná na pobřeží Surinamu. (Jaroslav Malina)

srbocharvátština, *srbochorvatština.

srbochorvatština (srbocharvátština), jihoslovanský jazyk užívaný v Srbsku, Chorvatsku, Bosně a Hercegovině a Černé Hoře, též menšinami v sousedních *zemích a v USA. (Jaroslav Malina)

Srbové, jihoslovanské etnikum žijící zejména v Srbské republice v počtu téměř 12 milionů. Původ Srbů sahá do počátku *středověku, kdy přišli na Balkánský poloostrov z východoevropských oblastí (6. století n. l.). Srbská populace vznikla sloučením několika příbuzných slovanských *kmenů na území hornatého Srbska, v písemných pramenech jsou poprvé zmíněni v roce 822. Patří k jihoslovanské skupině slovanské větve *indoevropské rodiny. Srbové vytvořili vlastní *jazyk – *srbštinu (psanou cyrilicí), která získala novodobou podobu v 19. století, kdy se také zformoval srbský národ. Pod názvem *srbochorvatština byla tato řeč i hlavním úředním jazykem bývalé Jugoslávie (*Jugoslávci). Do počátku 20. století se v některých oblastech zachovaly zbytky původních rodových vztahů (například *krevní msta). Dodnes se udržují názvy někdejších etnografických skupin, vydělovaných většinou podle zeměpisného hlediska (Mačvané, Šumadijci, Užičané aj.). Jazykově a kulturně jsou se Srby těsně spjati *Černohorci. Věřící jsou většinou *pravoslavní křesťané, část *protestanti, *katolíci a *muslimové. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Srbové, Lužičtí, *Lužičtí Srbové.

srbština, jihoslovanský *jazyk úředně užívaný v Srbsku a Černé Hoře. (Viz též *Srbové.) (Jaroslav Malina)

srbština, lužická, *lužická srbština.

srdece, *cor.

srdeční levá komora, *ventriculus sinister cordis.

srdeční levá předsíň, *atrium sinistrum cordis.

srdeční nitroblána, *endocardium, endokard.

srdeční pravá komora, *ventriculus dexter cordis.

srdeční pravá předsíň, *atrium dextrum cordis.

srdeční převodní systém, *systém, srdeční převodní.

srdeční skelet, *skelet, srdeční.

srdeční svalovina, *myocardium, myokard.

srdeční žíly, *venae cordis.

srdečnice, *aorta.

srdečnice, sestupná, *aorta descendens.

srdečnice, vzestupná, *aorta ascendens.

srovnávací anatomie, *anatomie, srovnávací.

srovnávací metoda, *metoda, srovnávací.

srp [archeologie], *sklízňový nástroj charakterizovaný obloukovitě prohnutou řeznou hranou (na rozdíl od víceméně přímého *žacího nože). V *neolitu byla jeho základem prohnutá dřevěná rukojeť, do níž byly podélně nebo spíše pilovitě (šikmo, aby jeden roh vyčníval) vkládány a pryskyřicí či březovou mízou zatmelovány kamenné štípané *srpové čepelky. V některých oblastech (například Střední Asie), kde byl nedostatek nebo absence štípatelného kamene byly srpy zhotovovány z různých zrnitých *hornin (*křemence, *pískovce, *žuly); přestože zrna na hranách plnila úlohu *retuše, měly tyto srpy menší účinnost než srpy z *obsidiánu, *pazourku, *rohovce a podobných hornin. Z *Mezopotámie jsou dokonce známy srpy keramické, jimž někteří archeologové upírají praktickou funkci a považují je spíše za kultovní předměty. Experimentátoři však s nimi dokázali řezat obilná stébla, trávu, *rákos a slabší větve (zřejmě díky minerálnímu ostřivu rozptýlenému

v keramické hmotě, která byla nadto tvrdě vypálena při teplotě kolem 1200 °C), i když mnohem pomaleji než s kamennými srpy.

První kovové srpy v *eneolitu měly podobu měděných plechových destiček patrně zasazených do dřevěné rukojeti. Od *doby bronzové se začínají užívat bronzové srpy: starší, ještě spíše nožovité formy bronzového srpů bývají opatřeny trnem pro nasazení rukojeti, mladší srpy s obloukovitou *čepelí prostou či esovitě prohnutou (lité do jednodílného *kadlubu tak, že jedna jejich strana byla plochá, na druhé straně vystupovala zesilovací žebra podél obloukovitého hřbetu i na *řapu upraveném pro nasazení rukojeti) se už podobají dnešním srpům. Ani bronzové srpy však nesloužily ještě k sekání, nýbrž zřejmě opět jen k odřezávání hrstí stébel. Se zobecněním *železa se *době halštatské ujaly i protáhlé železné obilní srpy (*kosáky), přechodná forma ke *kose, která se objevila v *době laténské. (Viz též *nástroje, sklizňové.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

srpkovitá anémie, *anémie, srpkovitá.

srpová čepelka, *čepelka, srpová.

srpový nůž, *nůž, žací.

srub, *dům.

SRY, *Sex-determining Region of the Y Chromosome.

SSCP, *Single Stranded Conformation Polymorphism.

S'šu, *Čtyři posvátné knihy.

stabilní katastr, *katastr, stabilní.

stadiál, *glaciál, *pleistocén.

Stadice u Ústí nad Labem, *sídliště z období *mladého paleolitu, objevené roku 1987 při skrývce pro stavbu dálnice v úzkém údolí řeky Bíliny. Šlo patrně o sezonní tábořiště z velmi chladného období posledního *glaciálu s *ohništi a *kamennou štípanou industrií, patřící do rámce *gravettien, nejspíše jeho pozdní fázi (*epigravettien). Část této industrie se nacházela s mamutími kostmi v *jamách, jaké z českého *paleolitu dosud nebyly známy. Vzhledem k tomu, že se další artefakty nacházely ve větším počtu v jamkách, byla vyslovena hypotéza, že sem byly patrně ukládány v organických obalech; podle jiné interpretace se mohlo jednat o přirozený posun předmětů do níže položených míst. (Karel Sklenář)

stadialismus, koncepce v *archeologii a *antropologii, založená na *dialektickém materialismu a *historickém materialismu, chápající změnu *kultury jako důsledek výbušné *transformace. Byla vytvářena od 20.–30. let 20. století zejména ruskými archeology (Artěmij Vladimirovič *Arcichovskij – 1930, Aleksandr Natanovič Bernštam a Jevgenij Jurjevič Kričevskij – 1932, Petr Petrovič *Jefimenko – 1934j.). K dispozici jim byla obecná hlediska dialektického a *historického materialismu, která se pokoušeli systemizovat, interpretovat a aplikovat pro potřeby archeologie, jazykovědné etalony a jafetickou teorii lingvisty Nikolaje Jakovleviče Marra (1864–1934) a dále zejména archeologická bádání Michaila Ivanoviče Rostovceva a jeho koncepci *kombinacionismu, která zaujala v teorii stadialismu významné místo – teze o etnických kříženích redukováná v Marrově *lingvistice na poměry čtyř základních prvků, byla v archeologii představována seriózními studii M. I. Rostovceva. Schopnost vidět v *konkrétní změně kultury výbušnou transformaci, postulovanou Marrem abstraktně, byla tedy do značné míry připravena Rostovcevem. Uplatnila se i Rostovcevo pozornost k ekonomickým a sociálním faktorům jako stimulům kulturního vývoje. Ve srovnání s Rostovcevem přinesli ruští archeologové ještě jiné nebo též nové prvky. Na rozdíl od jeho cyklismu obnovili zásadu postupného vývoje, raženou už *evolucionismem. Rostovcevy exploze nahradili dialektickými skoky, které zvedají strukturu na vyšší úroveň. Pohyb se děje nikoli v kruhu, ale po spirále. Řadu transformací střídá vývoj po stadiích – série „stadiálních transformací“. Je pravda, že uznávali opožďování nadstavby ve vztahu k základně, avšak v jejich zjednodušeném pojetí *marxismu se všechny změny v kultuře jevily jako doklad všeobjímajícího charakteru a rychlého rozšíření stadiální přeměny na

všechny sféry kultury. Každou změnu v kultuře vnímali jako skok – revoluční přeměnu. Odtud pak vedla přímočará logika k vyhledávání možností spojit kultury vymezené „trhlinami“ se sociálně ekonomickými formacemi nebo jejich etapami a trhliny či změny v mladších obdobích s *revolucemi.

Toto sociologické zjednodušování však narazilo na odpor faktického materiálu. Stadialisté, uchvácení novotou a revolučností své teorie, snažili se podříditi všechny jevy předpokládaným schématům, což vedlo k tomu, že téměř úplně odmítali *migrace a vlivy a ignorovali reálné genetické sekvence. Existovaly pro ně pouze vertikální posloupnosti, které pokládali za *autochtonní. Příčinu všech *kulturních změn (a všechny změny či trhliny ztotožňovali se skoky) spatřovali v holém a přímočarém ekonomickém *determinismu. Proto se ve 30. a 40. letech 20. století přebudovává studium *archeologických pramenů tak, aby sloužilo sociologickému odhalování *zákonitostí v rámci *historie, zvláště zákonitostí ve sféře materiální výroby. Cesta k uskutečnění tohoto záměru se zdá v té době velmi prostou: rozložit archeologický materiál v chronologickém pořadí, najít trhliny a změny, zobecnit a podříditi vše daným interpretačním sociologickým schématům. Archeologie se tak stává pouhou historií *materiální kultury. Toto zjednodušování a dogmatizace stadialismu uprostřed třicátých let vedlo k jeho krizi a nakonec k pádu na začátku padesátých let 20. století, tehdy ovšem na základě vnějšího zásahu, totiž zatracení Marrova učení Josifem Vissarionovičem *Stalinem (1879–1953). (Jaroslav Malina)

stadium (z řečtiny: *stadion*, „úsek, délková míra“), období, stupeň, fáze, etapa vývoje. (Jaroslav Malina)

stahy, klonické, mimovolní prudké stahy a uvolnění hladkých či kosterních svalů. Dostavují se při *orgasmu u mužů i u žen. Klonické stahy svalů pánevního dna vedou u mužů k vypuzení semenné tekutiny. (Jaroslav Zvěřina)

stálé zuby, **dentes permanentes*.

Stalin, Josif Vissarionovič (vlastním jménem Džugašvili, 21. 12. 1878, Gori, Gruzie – 5. 3. 1953, Moskva, Rusko), ruský politik a státník; v letech 1929–1953 neomezený vládce Sovětského svazu, jeden z největších *diktátorů v dějinách lidstva, zasahující do všech oblastí života včetně vědy a umění v duchu tzv. *stalinismu. Narodil se v rodině zkrachovalého ševce. Ve svých čtrnácti letech začal navštěvovat kněžský seminář v Tbilisi, brzy se však zapojil do proticarského kroužku, opustil seminář a stal se profesionálním revolucionářem. Po rozštěpení ruské sociální demokracie na dvě frakce (menševiky a bolševiky) se přidal k *Leninovým bolševikům; v dalších letech pracoval pro bolševickou stranu, po celém Rusku zakládal stranické buňky a pomocí loupežných akcí pro ně získával hmotné prostředky (*bolševismus). Při této činnosti byl mnohokrát zatčen, nakonec i odsouzen do sibiřského vyhnanství (na čtyři roky). Po *říjnové revoluci (1917) působil na několika postech lidového komisaře (*ministra), v roce 1922 jej Lenin prosadil do funkce generálního tajemníka bolševické strany.

Po smrti Vladimira Iljiče Lenina (1924) svou pozici prvního muže ve straně uhájil, když se pomocí intrik vypořádal s politickými rivaly; poté předložil svůj program tzv. národního *komunismu (doktrína „*socialismu v jedné *zemi“). V jeho rámci nastala éra pětiletok a socialistické *industrializace i *kolektivizace. Souběžně s tím byl zahájen proces systematického *teroru (zahájen tzv. moskevskými procesy), docházelo k hromadným vězněním, popravám nebo *deportacím milionů nepohodlných osob (*gulagy, odhad až 25 milionů lidí). V zahraniční politice se Stalin snažil prolomit mezinárodní izolaci Sovětského svazu (jednání s Německem, posléze se *Západem, tzv. politika kolektivní bezpečnosti) s cílem prosazovat imperiální zájmy SSSR. Během *druhé světové války získal velkou podporu obyvatelstva – měl pověst geniálního стратега, jenž přivedl Sovětský svaz k vítězství nad německým *nacismem. Ke konci *války dosáhl Stalinův *kult osobnosti vrcholu (zahájen již od poloviny 30. let), byl líčen a zobrazován jako národní spasitel a hrdina. Po skončení

války pokračovalo další období stalinského teroru; celé *národy Sovětského svazu podezřelé ze zrady a *kolaborace s *Němci byly deportovány do střední Asie, docházelo k odhalování stále nových „zločinů a sabotáží“ vůči sovětskému režimu. Zároveň se tento režim stával čím dál expanzivnějším – brzy po válce se mu podařilo ovládnout celou střední a východní Evropu, kde byly nastoleny komunistické režimy (vznik „železné opony“, *studená válka mezi *Východem a Západem). (František Čapka)

stalinismus:

1. doktrinální *varianta *marxismu spojená s Josifem Vissarionovičem *Stalinem (1878–1953), jehož hlavní teoretickou *inovací byla doktrína „socialismu v jedné zemi“ – přesvědčení, že vzhledem k neúspěchu *revolucí ve zbytku *Evropy bylo v prvé řadě potřeba opevnit jeho pozice v samotném Sovětském svazu. Ve své podstatě se tak jednalo o opuštění původních internacionalistických *ideálů marxismu vrcholících světovou proletářskou revolucí;

2. označení pro sovětský režim v letech 1924–1953; vrcholu dosáhl na konci 20. let, kdy docházelo k likvidaci Stalinových oponentů v komunistickém vedení, plně se rozvinul v letech 30., kdy se prosazovala násilná *kolektivizace zemědělství a industrializace. Teze stalinismu o „zostřování třídního boje“ vedla k zavedení policejní kontroly nad celou společností, v níž byla klíčová role tajné policie; prosazoval se také kult neomezeného vůdce. Cílem bylo dosáhnout jedolité společnosti v čele s „geniálním“ vůdcem (s použitím státní propagandy, socialistického realismu apod.). Stalin přivedl Sovětský svaz (SSSR) k postavení světové velmoci, čímž uspokojil nacionalisty, avšak za cenu nevídaných represí a zločinů. Po *druhé světové válce a vítězství Sovětského svazu v ní stalinismus pronikl i do zemí sovětského bloku (sovětizace). Proces *destalinizace zahájil Nikita Sergejevič Chruščov (1894–1971) svým projevem na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) (únor 1956) a odsouzením *kultu osobnosti (v SSSR a také v některých socialistických zemích byl však zpomalován). Stalinický Sovětský svaz se tak stal prototypem *totalitarismu. (František Čapka, Pavel Dufek)

stan [archeologie, etnoarcheologie], přenosná forma *chaty, charakterizovaná jednoduchou *konstrukcí (kostra z dřevěných tyčí, potah ze zvířecích *kůží), případně kamennými zátěžemi krytu na obvodu podlahy; ta leží vždy na úrovni okolního povrchu a bývá na ní *ohniště. Stan byl užíván především v *mladém paleolitu a *pozdním paleolitu v souvislosti s obživou pohyblivým *lovem stádní zvěře, ale čas od času i v mladších pravěkých obdobích; dodnes jej užívají mnohé nativní kultury. (Viz též *obydlí.) (Karel Sklenář)

standard molekulové hmotnosti, obvykle fragment *DNA o známé délce, který umožní určit velikost neznámého fragmentu. (Kateřina Boberová)

stapes, -edis, m., třmínek, sluchová kůstka uložená ve středoušní dutině. Nejmenší *kost v lidském těle, má podobu jezdeckého třmenu. Skládá se z hlavičky (*caput stapedis*), z níž odstupují dvě raménka. Přední *crus anterius* je rovnější, zadní *crus posterius* je prohnutější. Obě raménka přecházejí v ploténku – *basis stapedis*, která je vložena do **fenestra vestibuli*. (Lenka Vargová)

stará etiopština (ge'ez), *etiopština, stará.

starčevo-křišská kultura, *kultura, starčevská.

starčevská kultura, *kultura, starčevská.

staré a nové, *ars inventendi.

Starobinski, Jean (17. 11. 1920, Ženeva, Švýcarsko), švýcarský psycholog, literární kritik, historik idejí a filozof; představitel tzv. Ženevské školy literární teorie. V rámci této školy vypracoval vlastní metodu, která byla nazvána kritikou vědomí a je dnes široce užívána zejména v historické životopisné a literárně vědné oblasti.

Starobinski je autorem rozsáhlého uměleckokritického díla, v němž je vůdčím motivem kategorie pohledu; zrakový vjem (pohled) spisovatelův, vědcův a filozofův na „přirozený

svět“ (*Lebenswelt* v *Husserlově pojetí) spolu s jeho zkušenostním prožitkem utváří celkový umělcův obraz skutečnosti. Velkým přínosem Starobinského je pojetí samotné literární teorie a kritiky jako literárního díla, které má samostatnou uměleckou hodnotu; pro některé jeho intelektuální kritické biografie (například Michela Eyquema de *Montaigne) platí tento požadavek bezvýtku. (Břetislav Horyna)

starobylost, všechno v *kultuře, co vzniklo dávno a co již neodpovídá současným podmínkám, požadavkům a normám, ale ještě figuruje v živé kultuře, používá se nebo se může používat, protože účel a používání jsou obyčejným lidem srozumitelné. (Jaroslav Malina)

starobylost, věcná, věci (v širším smyslu), typologicky nebo morálně zastaralé, zanikajících typů, jejichž nevelké série jsou běžně rozšířeny – používány nebo jsou alespoň v nepřetržitém vlastnictví osob, které je umějí používat – až do okamžiku, kdy tyto věci začaly být sledovány, nebo byly odebrány za účelem zkoumání nebo zařazení do sbírky. Patří k materiálům, jež zkoumá *etnografie. (Jaroslav Malina)

starokřesťanské umění, *umění, raně křesťanské.

starořecká civilizace, *civilizace, řecká.

starořečtina, mrtvý *indoevropský jazyk užívaný od 2. tisíciletí př. n. l. do 6. století n. l., členěný na několik nářečí, na jejichž základě vznikaly v 1. tisíciletí př. n. l. nadnářeční útvary, *koiné*, z nichž nejvýznamnější, *atičtina, sloužila do 6. století n. l. jako společný *jazyk všech *Řeků a v období *byzantské říše byla jazykem *správy. (Jaroslav Malina)

staroslověnština, nejstarší slovanský spisovný *jazyk formovaný v 9. století n. l. umělým dotvářením dialektové báze tzv. egejské Makedonie křesťanským misionářem *Konstantinem (Cyrilem); jde tedy o jazyk patřící do *indoevropské jazykové rodiny založený na uměle dotvořené jihoslovanské bázi. Název vystihoval starou podobu slovanského jazyka (*Slované, Slované je obecné označení pro Slované, jehož synekdochicky – podle zásady *pars pro toto* – využívala různá slovanská etnika k odlišení od okolní neslovanské populace; Slované jsou například jeden ze 14 východoslovanských *kmenů žijících v okolí dnešního *Novgorodu Velikého na teritoriu tehdejší *Kyjevské Rusi, jak je uvádí ve svém letopise Nestor v 11. století; podobně jsou tvořena jména *Slovinců nebo *Slováků), někdy se z různých důvodů vědeckých, jazykových, ale i moderně nacionálních označuje jako starobulharština nebo staromakedonština. Název církevní slovanština označuje pozdější *stadium staroslověnštiny s důrazem na její liturgickou (církevní, náboženskou) aplikaci.

Staroslověnštinu vytvořil pravděpodobně *Konstantin (církevním jménem *Cyril, Kirill), jeden ze dvou misionářů (*Metoděj byl spíše církevní administrátor) vyslaných byzantským císařem Michalem III. Metoděsem (840–867) roku 863 na žádost *knížete Rostislava (v staroslověnských textech jako Rastislav) na *Velkou Moravu s cílem šířit *křesťanství, jež tu již předtím propagovaly *bavorské a irské misie. Staroslověnština je svým původem jihoslovanský flektivní jazyk (na rozdíl od dnešní *bulharštiny a *makedonštiny se skloňuje a časuje; naopak dnešní bulharština a makedonština jsou jazyky analytické vyjadřující vztahy svých *sémantických jednotek nikoli ohýbáním, tj. flexí, ale analyticky předložkami, stejně jako například *angličtina nebo *francouzština).

Staroslověnština psaná hlaholicí a cyrilicí (dnes zůstaly jen různé *varianty cyrilice), písmo, která z řeckého písma minuskulního a majuskulního odvodil Konstantin, obsahuje jery tvrdý a měkký, vyslovující se původně jako ultrakrátké samohlásky, má (stejně jako jazyky záposlovanské, tedy i *čeština) metatezu místo východoslovanského plnohlasí (*melko* – staroslověnsky *mleko*, česky *mléko*, ale například rusky *moloko*), dvojnásobek (duál) a složitou soustavu slovesných časů včetně tzv. aoristů.

Staroslověnština je tedy od původu jazyk jihoslovanský, ale do značné míry také uměle dotvořený tak, aby mohl plnit všechny podstatné intelektuální funkce jazyka liturgického, jímž byl nejprve na celém území všeobecné *církve křesťanské, později, zejména po

církevním *schizmatu roku 1054, jen ve Slavii Orthodoxa, tedy ve východním slovanském křesťanství. Tomu sloužila jako model a vzor hlavně byzantská *řečtina, jež byla asi Konstantinovou i Metodějovou mateřštinou: v ní se hledaly a nacházely vzory lexikální pro kalky a ovšem i syntaktické, mimo jiné tzv. dativ absolutní. I když se dnes staroslověnština studuje především jako jazyk literárních textů a ze srovnávacího hlediska jako první spisovný jazyk Slovanů, například pro *ruštinu je významná i jako praktický pramen pochopení jejího současného stavu, neboť tvoří podstatnou součást jejího lexika a gramatiky. Staroslověnština a posléze církevní slovanština má různé podoby (redakce) a literární vrstvy: nejstarší jihoslovansko-velkomoravskou, pozdější bulharskou a kyjevskou (východoslovanskou), ale také srbskou, slovinskou, chorvatskou, rumunskou apod. Základními staroslověnskými texty rozhojňovanými pak původní tvorbou na území jihoslovanském, západoslovanském i východoslovanském bylo *čtveroevangelium* se slavnou předmluvou (*Proglas*) vypovídající o důležitosti jazyka pro člověka, národy a lidstvo, a tzv. moravsko-panonské *legendy *Život Konstantinův* a *Život Metodějův* připisované samotným aktérům velkomoravské misie nebo jejich jihoslovanským žákům působícím v Bulharsku.

Staroslověnština jako spisovný jazyk byla často také první reflexní plochou, na niž se promítal stav etablojících se slovanských národních jazyků. Prvními významnými znalci staroslověnštiny byli Josef *Dobrovský (1753–1829, latinský spis *Základy jazyka staroslověnského – Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*, 1822) a ruský filolog Alexandr Christoforovič Vostokov (1781–1864), původem baltický Němec *baron von Osten-Sacken, později Osteneck (narozen v Arensburgu, dnes Kuressaare v Estonsku), jenž přijal rusifikované příjmení, objevitel tzv. Ostromirova *evangelia a člen Ruské carské (imperátorské) akademie věd. (Ivo Pospíšil)

starost (německy: *Sorge*), jeden z nejdůležitějších existenciálů ve filozofii Martina *Heideggera. Heidegger ve své existenciální *ontologii usiluje o vyjádření základní povahy lidské existence tím, že zavádí termín starost, definovaný jako *das Sein des menschlichen Daseins* (bytí lidské existence; v češtině se dosud užívá pro překlad termínu *Dasein* nepříliš užitečný výraz „pobyt“, který zavedl Jan *Patočka). Starost tudíž vyjadřuje, že člověk je bytost, které jde o její vlastní bytí: stará se, protože si uvědomuje sebe sama, svou existenci, své vynacházení, je stále „vůči sobě napřed“ (*Sich-vorweg-schon-sein*), projektuje se do budoucna a využívá k tomu jak to, co již nachází ve světě pro sebe k dispozici (*vorhanden*), tak to, co se stává předmětem jeho péče. V určitém smyslu lze říci, že termín starost zaujímá u Heideggera místo klasického výrazu transcendentální filozofie „subjektivita“. Pokud se lidská existence změní v pouhé „obstarávání“, odcizuje se člověk sám sobě a propadá časovosti, konečnosti. (Břetislav Horyna)

starosta, obecní, „hlava“ *obecního představenstva (rady) podle *obecních zřízení z let 1849 a 1862 (dříve *purkmistr), byl výkonným orgánem, obecní představenstvo (rada) mu bylo k dispozici jako poradní orgán. Disponoval rozsáhlými pravomocemi (mohl zdržet výkon rozhodnutí *obecního výboru, byl předsedou trestního senátu, zastupoval *obec navenek, směl vydávat nařízení pro zajištění bezpečnosti občanů, předsedal různým komisím a výborům – volebnímu, silničnímu apod.). (František Čapka)

starověk, období existence vyspělých *civilizací a *států městského typu (disponujících *písmem) na *Předním, *Středním a *Dálném východě a v *Egyptě, začínající zhruba ve 3. tisíciletí př. n. l. a klasické *antické civilizace v Řecku a ve starém Římě a v Novém světě v oblasti Střední a Jižní Ameriky (*civilizace předkolumbovské Ameriky). (Jaroslav Malina)

starověk, klasický (též *antika), období starověkého Řecka a Říma (původně označoval řecké a římské umělecké památky); předchůdcem *antické civilizace byla *mykénská kultura. Je pro něj typická městská civilizace a jednotná kultura založená *Řeky (rozmach *městských států ve 12.–9. století př. n. l., vrchol – 5. století př. n. l.). Od 2. poloviny 4. století př. n. l. – období *helénismu. Antickou kulturu obohatili *Římané například o širší užití techniky, o

*právní normy. Ve 3.–5. století n. l. – rozklad antické civilizace (úpadek *měst, *kolonát) a kultury (nástup *křesťanství). Z dědictví *klasického starověku čerpaly *byzantská říše, *arabská říše, západní Evropa. Ideovým návratem k antice byla *renesance. (František Čapka)

starověká hudba, *hudba, starověká.

starověký Egypt, *civilizace starověkého Egypta.

starožitnosti, materiální [archeologie], věci (v širokém smyslu), patřící k typům, které již dávno přestaly být používány a vzhledem k tomu již dávno přestaly být rozšířeny a jsou k okamžiku jejich objevení opuštěné. Tímto termínem jsou označovány *archeologické objekty, když při vymezení předmětu *archeologie je chceme oddělit od starých a současných a také od nemateriálních a nevztahujících se ke kultuře. Tímto označením je stavíme proti mladším objektům (starým i současným), nemateriálním (duchovným), nepatřícím do kultury (přírodním) a přibližujeme je životu a chování lidí v minulosti; rozdělujeme je totiž buď podle funkčních bloků pravěké kultury, která byla kdysi živá: obživa, *oděv, bydlení, společenská organizace, náboženství atd., nebo podle skupin společenské činnosti: *sběračství, *lov, *rybolov nebo *zemědělství.

Ale uskutečnit toto třídění není tak jednoduché jako rozčlenění podle materiálu. Vždyť na rozdíl od něho toto třídění není založeno na bezprostředním pozorování, nýbrž má ve velké míře odvozený ráz. Chceme-li rozmístit předměty podle sfér kultury a společenské aktivity, musíme znát složení těchto sfér a funkční určení nálezů. A to nejde bez pomoci *etnologie, *etnoarcheologie, *sociokulturní antropologie nebo *sociologie. Obracíme se proto k údajům těchto věd a nikoliv jen k daným konkrétním archeologickým pramenům. Na funkční význam archeologických objektů nemůžeme obvykle usuzovat z nich samých. Je pravda, určení a názvy nálezů lze někdy okamžitě stanovit podle vlastních životních zkušeností. Přitom se vychází z domněnky, že stálost základních potřeb člověka vede k dalekosáhlým shodám při jejich uskutečňování v podmínkách různých dob a kultur. Uvažuje se, že lidé vždy potřebovali obuv, *sekeru, *nůž, *nádobu na vaření a na pití, lůžko atd. a že tyto předměty musí mít vždy přibližně stejný tvar, snadno rozeznatelný současnými lidmi. Ale to je pouze část pravdy. Potřeby se měnily, výběr možných řešení stejných úkolů byl nezdědka velmi široký a prostředky, které se zdají být přirozené v jedné kultuře, jsou cizí a nesrozumitelné jiné kultuře. Nemůžeme třeba pochopit, proč přes tři tisíciletí starý bronzový předmět, který nazýváme „listovitý nůž“, je oboustranně broušený bez otupení hřbetu. Proto vznikají spory: jedni nazývají tyto artefakty „noži“, druzí „dýkami“, další „hlavicemi kopí“ a jiní „břitvami“. Mnoho artefaktů nám nepřipomíná vůbec nic z naší bezprostřední zkušenosti a neodpoví-li nám etnoarcheologické *analogie, pak se začíná kupit množina předmětů, obvykle šalamounsky označovaná „rituální předměty“. Jsou to často artefakty, o nichž jiní archeologové čestně přiznávají: „předměty neznámého nebo neurčeného významu“. Prvotní soubor určení a názvů bývá obvykle jen přibližný, a proto se později opravuje a doplňuje na základě etnoarcheologických analogií, vytváření a ověřování *hypotéz, studiem pracovních stop na nástrojích (*trasologie) a *experimenty. (Jaroslav Malina)

starší doba kamenná, *paleolit.

Starý Mistr, *Lao-c’.

Starý svět, *svět, Starý.

Starý zákon, *zákon, Starý.

stařešinský řád, *řád, stařešinský.

stát (*kalk z italského *stato*, „stav“), mocenská organizace ve *společnosti na určitém území; toto území. Jde o novověké označení (Niccolò *Machiavelli) pro mocenský útvar, který na jistém území a v jisté společnosti má monopol na legitimní užívání donucovacích prostředků (*násilí, legitimní), *zákonodárství, ustavení *měny a udržování veřejného pořádku. Tím se liší od starších říší, *království apod., která se chápala spíše organicky jako přirozená „těla“ s vlastními záměry, cíli a programy (viz *stát a jeho základy). Proto se i

*legitimita státu odvozuje od shodné nebo většinové vůle občanů a sám stát, aspoň teoreticky, chápe jako služba společnosti. Protože faktická moc státu v *novověku nesmírně vzrostla, je důležité hledat prostředky, jak její použití omezit a chránit proti zneužití. Jedním z nich je zásada vlády práva: *právo a *zákon zavazuje a omezuje i státní moc, nejen občany. Další je princip dělby moci, který zakazuje, aby zákonodárství, *výkonná moc a soudnictví byly v jedné ruce (Charles *Montesquieu). Nejúčinnější obranou proti zvláštnímu státu je však princip *občanských práv: práva a *svobody jednotlivých lidí nejsou *privilegia, udělovaná státem, nýbrž na státu nezávislé a pocházejí odjinud. Prakticky se projevují v možnosti svobodné *kritiky státu (*opozice, svobodný tisk) a v záruce svobody dílčích společností a společenství, na státu nezávislých (svoboda sdružování).

Specifickými znaky moderního státu tedy jsou: a) organizace podle území; státní moc je nezávislá, omezená pouze rozsahem tohoto území; b) uplatnění státní moci (zvláštní veřejná moc, spočívající ve státním aparátu, který disponuje možností donucení); c) svrchovanost. Lze jej chápat v souhrně několika protikladných skutečností: 1) jako *vládu, exekutivní moc; 2) jako souhrn a jednotu všech organizací, *institucí a *úřadů ve společnosti (legislativní, exekutivní a právní moc jsou chápány jako jediné); 3) jako celou společnost v protikladu k rodině, skupinám, stranám či organizacím; 4) jako útvar, v němž *lid, vládnoucí moc a území spadají pod jednu podstatu. Toto vymezení charakterizuje politické jednotky vznikající v období po Vestfálském *míru (1648), přičemž na konci 20. a začátku 21. století se neotřesitelné postavení moderního státu stává předmětem pochyb, například v souvislosti s procesem ekonomické *globalizace, šířením diskursu *lidských práv, teoriemi *globální spravedlnosti, existencí *Evropské unie a podobně. (Viz též *typy sociální a politické organizace společnosti.) (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

stát a jeho základy, pro účely historicko-antropologicky zaměřeného humanitního bádání lze stát definovat jako strukturované a soudržné společenské těleso, jehož občané delegují výkon moci veřejné povahy na skupinu jejích specializovaných nositelů. Rozhodujícím kritériem zde tedy je společenské pověření („*společenská smlouva“), nikoli pokrevní původ, ať už reálný či fiktivní. To arci nevylučuje úspěšnou koexistenci mezi skupinami pokrevními a státně konstitutivními, například tak, že *panovník je volen pouze z jedné společenské jednotky.

Po hospodářské stránce není skupina specializovaných vykonavatelů moci na počátku obvykle vybavena nemovitým vlastnictvím. Těší se však *privilegiu stahování části nadvýrobku, vyprodukovaného obyvatelstvem, pro potřeby svého fungování, reprezentace a zabezpečování chodu svých obslužných mechanismů. Tuto rezervu nadvýrobku v průběhu své konsolidace investují orgány prvotního státu (též) do získání immobilních statků, čímž se do jejich dispozice dostávají výrobní prostředky schopné aktivně produkovat nadvýrobek náležející pak výhradně představitelům státu. Archeologicky je proto nezbytným předpokladem pro utvoření prvotního státu existence *redistribuce. Pro ni lze shledávat doklady nejrůznějšího druhu – například otisky pečeti dokládající pečeti vchodů do skladištních prostor, nebo specializované výroby, jejichž kapacita daleko přesahuje potřeby doprovodných (hostitelských?) sídlišť, případně též využití znakových soustav (*písmo), označujících na zbožích určitého druhu adresáty takových zboží.

Po stránce politické jde vesměs o systémy pracující s nábožensky podmíněnou legitimací výkonu veřejné moci. Nejvyšší představitelé takových států se někdy přímo označují za *bohy, případně zaujímají klíčové postavení ve spojení mezi světem lidským a božským. V jiných případech zdůvodňují své výsadní postavení magickými úkony ve prospěch celé obce, které mohou vykonávat pouze a výhradně oni. K *vládě tak pány prvotního státu opravňuje „mandát nebes“, jehož mohou dokonce využít i k násilnému svržení vládnoucího režimu.

Legitimační prostředky prvotního státu zpravidla vedle privilegovaných vztahů k božské sféře zahrnují také zařazení do genealogického rámce vladařských posloupností osob, které byly stejným způsobem k vládě legitimovány již v minulosti. Z toho vyplývá zvláštní pozornost, věnovaná v prostředí prvotního státu sňatečným strategiím a volbě partnerů, s nimiž hodlá vladař zplodit potomstvo. K nedílným atributům prvotního státu náleží rovněž stanovení pevných pravidel určování vladařské posloupnosti za účelem jasného určení, jak je třeba postupovat při jakékoli změně v obsazení nejvyššího státního *úřadu.

Po stránce duchovní si lze prvotní stát představit jako korelát určitého stavu lidské mysli. Stát může ve společnosti vzniknout až poté, co se v ní prosadí idea obecného lidství, tedy myšlenka, že všichni členové určitého nadpokrevního kolektivu mají cosi společného, jsouce bytostmi nadanými lidskou povahou („mají duši“). V předstátní společnosti platí proslulý výrok předložený americkým antropologem Marshalllem *Sahlinsem, totiž že příbuzný je „člověk, kterého nesmím zabít“. Státní společnost rozšiřuje tento zákaz na všechny členy dané pospolitosti, čímž opět není řečeno, že by prvotní stát nebyl schopen či ochoten zabít (i hromadně) lidské bytosti, které nepatří k jeho občanům. Občané státu však v sobě vzájemně ctí lidské bytosti. Pokud dnes víme, myšlenka, že všichni členové určitého soudržného kolektivu jsou lidskými bytostmi, byla poprvé formulována náboženstvími, představujícími člověka jako výtvar některého z bohů. V každém člověku pak dřímá jiskřička božství, která jej činí součástí světa stvořeného bohy a *zločin proti člověku se tak stává zločinem proti bohům. Tuto myšlenku rozšířil stát na všechny, kdož podléhají autoritě nejvyšších státních bohů, a stávají se tak lidskými bytostmi. Tak chápou prvotní pojem „občana státu“. (Petr Charvát)

stát blahobytu, *stát, sociální.

stát, ašantský, Ašantsko, *konfederace ašantských *kmenů (vzniklá počátkem 18. století) v čele s panovníkem *asanthenem*, sídlícím v Kumasi v Ghaně. Svou sílu opíral o vojsko, obchod a tradiční náboženské *symboly, například zlatý stolec. V roce 1896 byl obsazen *Brity a roku 1900 začleněn do *kolonie Zlaté pobřeží. Asanthe si i v současné Ghaně zachoval určitou politickou úlohu. (Jaroslav Malina)

stát, církevní, *Patrimonium sancti Petri*, „Dědictví sv. Petra“, území v Itálii, kde v letech 754–1870 vládli římská *papežové jako svěští panovníci. Církevní stát se zformoval v pozdní antice zejména prostřednictvím darů. Svůj nárok na nezávislost územního panství opírali papežové o falešnou darovací listinu – donaci Konstantinovu. Franský *král Pippin převzal papežství do ochrany proti *Langobardům a zajistil v roce 754 Pippinovou donací dukát římský, *exarchát ravennský a Pentapolis jako církevní území. Za avignonského papežství v letech 1309–1377 došlo k úpadku církevního státu, který přetrvával do konce *schizmatu v roce 1417. V roce 1809 byl sekularizován (*sekularizace) *Napoleonem I. Bonapartem, v roce 1815 byl obnoven. Během sjednocování Itálie byl postupně připojen k Italskému *království. V roce 1929 lateránskými smlouvami mezi Italským královstvím a papežem byla obnovena papežská moc nad územím Vatikánu. (Jaroslav Malina)

stát, jednotný, *stát, unitární.

stát, křížácký, *státy založené *křížáky v období *křížových výprav (11.–13. století); takto vznikly *hrabství Edessa (1098–1146) a Tripolis (1102–1289), knížectví Antiochia a Jeruzalémské království (1099–1187). (František Čapka)

stát, městský, tohoto termínu se často užívá pro nejmenší státní jednotku starověkého *Předního východu, hospodářsky samozásobitelského, samosprávného okrsku, obsahujícího zpravidla jednu městskou aglomeraci a její širší zázemí. Vzniká tak celek o maximálním průměru několika desítek kilometrů, osídlený počtem obyvatelstva, který lze řádově vyčíslit v desetitisících. První doklady o existenci městských států poskytují prameny osvětlující uskupení, které můžeme nazvat „federací městských obcí“ (tzv. městská liga), pocházející z doby kolem roku 3000 př. n. l. a nalezené na *lokality *Džemdet Nasr. Na zdejších tabulkách se objevuje otisk pečeti, nesoucí skupinu *symbolů božstev a představující nejspíše fungování

(elementárního) správního aparátu této „federace“. Příslušné texty uvádějí výměnu symbolických množství různých zboží včetně poživatin v keramických nádobách a zdá se proto, že tu nejde o odesílání zásob či obchodní podnikání, ale spíše o symbolické dary, jimiž se potvrzuje trvání vzájemných a symetrických závazků členských obcí.

Klasickým věkem mezopotamských městských států je raně dynastické období. V oné době lze již z pramenné dokumentace zjistit základní složky většiny městských států. Jsou jimi: 1) *chrám městského božstva, jeho personál a vše, co slouží k řádnému výkonu kultu včetně nemovitého a movitého vybavení *instituce, 2) palác městského panovníka, případně příbytky členů jeho rodiny, a vše, co náleží k výkonu jeho pravomoci, 3) příbytky a majetek předních členů obce, ať je již jejich postavení dáno funkcí v královské správě či má nezávislý původ, 4) příbytky a majetek ostatního městského obyvatelstva a 5) příbytky a majetek obyvatelstva venkovského. Tradiční bádání připisovalo *primární postavení majetku a prestiži chrámu a interpretovalo sumerské městské státy jako svého druhu miniaturní *teokracie, kde vše řídili a o všem rozhodovali svěští náměstkové městského boha. Naše dokumentace nám bohužel není schopna podrobně osvětlit vznik těchto jednotlivých kategorií a případné genetické vazby mezi nimi. Jak se zdá, vstupuje ve 3. tisíciletí př. n. l. do písemných pramenů především majetek chrámový (výše uvedená kategorie 1). Na otázku, proč je tomu tak, odpovídají závěry *sociální antropologie v tom smyslu, že je-li od nějaké instituce žádána písemná dokumentace o jejím hospodaření, jedná se s největší pravděpodobností o instituci s veřejným dosahem činnosti. Zdá se tak, že vznik písemných pramenů souvisel od počátku s veřejným charakterem *chrámového hospodářství. To bylo nejspíše jakousi „energetickou rezervou“ pro ty občany, kteří byli na základě obecné shody vyňati z výrobního procesu (například vzhledem ke svému odbornostem či duchovnímu charakteru svého povolání), nebo ty, kteří se ne vlastní vinou ocitli v nesnázích. To alespoň naznačuje dělení chrámových pozemků v *Lagaši ve 24. století př. n. l. do trojí kategorie – a) půda, jejíž výnos sloužil ke krytí režie chrámu samého (v Lagaši *a-šà-en-na*), b) půda určená jako část odměny chrámovým pracovníkům (*a-šà-šu-ku*) a c) půda pronajímaná za podíl na úrodě (*a-šà-uru-lá*). Snad šlo o cosi na způsob římských veřejných pozemků, *ager publicus. Jak ukazují nové archeologické výzkumy, velké komplexy nechrámového vlastnictví rovněž v *Mezopotámii existovaly od samého počátku *civilizace užívající písma. V raně dynastické epoše je lze předpokládat v držbě společenských jednotek, charakterizujících tuto periodu, se samostatnými hospodářskými provozy a společenskými strukturami spočívajícími na *příbuzenství, *věku a *pohlaví. Jde o velkodomácnosti, pro něž se ujal řecký název *oikos* (plurál: *oikiai*). Z majetků těchto *oikiai* vyrůstají nejspíše ekonomické základy moci předních osobností obce a posléze panovníků městských států (výše uvedená kategorie 3 a postupně i 2). Po pádu šurupackého státu, který zřejmě představuje pokus skupiny takovýchto *oikiai* (s centrem v Kiši?) podrobit své *vládě s využitím chrámových středisek jako mocenských převodních pák celý *Sumer, je pak celý závěr raně dynastického období naplněn úporným zápasem o obsazení příček na hierarchickém žebříčku *společnosti. Mocné profánní osobnosti tu vedle získání vnějších zdrojů mocenskou expanzí usilují o „privatizaci“ chrámových, původně veřejných zdrojů, v čemž se jim ostatní obyvatelstvo městského státu a nezřídka i sám chrámový personál snaží zabránit, hájíce tradiční funkci majetku chrámů jako záložního zdroje celé státní obce. Tento ostrý konkurenční boj vede nejprve k snížení počtu uchazečů o řídicí postavení, z nichž bývá zástupce jednoho rodu vybrán a posvěcen *autoritou městského božstva jako *panovník (**en*, **lugal*, **ensi*). Za tímto účelem může ovšem zvolit zcela nové městské božstvo, případně je i „vynalézt“. Panovníkovy hmotné možnosti, a tím i akční rádius jeho moci, jsou ovšem před rokem 2340 př. n. l. dosti omezeny: jeho jmění se skládá z dávek, které mu připadají z titulu jeho společenského postavení, například včetně příjmů z chrámového hospodářství, dále z výtěžku jeho úředních povinností, z výnosu jeho vlastních statků a z případné válečné kořisti. Nemá-li dostatečnou prestiž, která mu přináší zisky, hledí krýt výlohy svého *úřadu tím, že sahá na

největší společenskou rezervu, totiž chrámové statky. Podle toho, jak intenzivně se chrám brání, je potom situace řešena kompromisem ve prospěch některé ze stran. Lagašské kněžstvo bylo dost silné, aby jeho zástupce sám usedl na vladařský stolec (Enentarzi). Když pak jeho potomci překročili v pokračující „privatizaci“ chrámových zdrojů únosnou míru, dosáhli za vlády *Uruinimginovy nominálního návratu zcizených statků městskému bohu, ač šlo ve skutečnosti o dovršení konfiskačního procesu chrámových statků, podřízených nadále vládě panovníka. Naproti tomu *Lugalzagesi, vládce *Ummy, distribuoval bez jakýchkoli překážek a námitek nejspíše chrámovou půdu všem, kdo ji potřebovali.

Tento společenský *konflikt vyřešil rychle a rázně zásah vládců staroakkadské dynastie. V důsledku násilného záboru většiny sumerských *měst si *konfiskacemi neobyčejného rozsahu vytvořili hospodářskou základnu moci, o níž mohli vladaři předchozích dob jen snít. Tím učinili většinu obyvatelstva závislou na královské *správě a zbavili případnou *opozici jakékoli hospodářské opory. Od této doby hraje městský stát v mezopotamských dějinách úlohu základního samozásobitelského celku a duchovní jednotky, která se občas, spíše z vlastní vůle, zapojuje do širších, „nadstátních“ celků. Udržuje pak s nimi vztah, který je zpravidla určován okamžitou rovnováhou sil a ambicí. Následné procesy rozpadu říší a obnovování nezávislé role jednotlivých městských států berou na sebe v těchto případech nezdědka formu „privatizace“ původně královských statků a *privilegií – původní správní *úředníci si přisvojí původně služební požitky, prohlásí se za samostatného vládce, začne užívat vlastních vladařských pojmenování let apod. (Petr Charvát)

stát, národní, *stát, který se může plně identifikovat s jedním *národem. Národní stát vyžaduje poslušnost z toho titulu, že mluví jménem národa, takže kázeň ve vztahu ke státu je stejně jako poslušnost vlastnímu národnímu osudu *hodnotou, jež neslouží žádnému jinému cíli, neboť je účelem sama sobě. Ne všechny státy jsou národní a ne všechny národy mají své státy. V méně striktním smyslu označuje pojem „národní stát“ moderní státní jednotky, ve kterých převažuje určitá národnostní většina, s níž se dá daný stát ztotožnit. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

stát, nezúčastněný, *stát, který byl v období *studené války a ideologického konfliktu *Západ – *Východ označován za neutrální a nechtěl náležet ani k východnímu ani k západnímu uskupení; poprvé tyto státy vystoupily společně na bělehradské konferenci v roce 1961. Obzvláště v OSN získaly v následující době jistou politickou váhu, i když nedošlo na základě jejich odporujících si zájmů k žádnému trvale uzavřenému společenství. *Hnutí prokázalo značnou nestabilitu: a) soupeření o řízení (vůdcovství) hnutí – Indie *versus* Egypt *versus* Ghana *versus* Jugoslávie; b) rozdílnost názorů – zastánci striktní neutrality *versus* stoupenci sblížení se socialistickým táborem (Kuba). Konference nezúčastněných *zemí: I. Bělehrad (1961 – 25 *zemí); II. Káhira (1964 – 46 zemí); III. Lusaca (1970 – 54 zemí); IV. Alžír (1973 – 72 zemí); V. Colombo (1976 – 88 zemí); VI. Havana (1979 – 92 zemí, rozkol). (František Čapka)

stát, právní, princip zákonnosti ve *státě, kdy stát je vázán svým *právem, včetně mezinárodních závazků, které přijal. Obsah pojmu je výsledkem dějinného vývoje vzájemného působení člověka, *společnosti, státu a práva, od *starověku (*Solón, *Platón, *Aristotelés), přes období sociálních *revolucí v 16. až 19. století po dnešek. Ucelená koncepce právního státu vznikla v první polovině 19. století v Německu. Charakteristickými znaky právního státu jsou: *suverenita *lidu, princip dělby moci, vázanost státu právem, soudní záruky působení právního státu nezávislými obecnými, ústavními a správními soudy. Vedle vázanosti státu a každého občana právem je také znakem právního státu zásada, že dovoleno je vše, co není zakázáno. Procesně právním znakem je pak zásada zachování řádného právního postupu. Předpokladem fungování právního státu je legitimní *vláda a důsledné respektování postavení občanů jako účastníků tvorby a provádění státní politiky. (Tatiana Machalová, Jaroslav Malina)

stát, sociální, typ *státu, který usiluje o sociální *spravedlnost prostřednictvím dosažení sociální *harmonie v rámci celé společnosti, pomoci lidem v nouzi a přijímání dalších prvků sociálního zabezpečení. K tomuto cíli extenzivně využívá nástroje *redistribuce. Originální anglický termín *welfare state* („stát blahobytu“) byl poprvé použit k popisu situace v Anglii za *druhé světové války, *němčina má pro tento typ státu označení *Sozialstaat*. K rozšíření sociálního státu došlo v západní Evropě právě po *druhé světové válce, kdy převládalo přesvědčení, že alternativa k němu prakticky neexistuje. S koncem evropského poválečného boomu, který korunovala zejména první ropná krize v 70. letech, došlo k renesanci myšlenek klasického *liberalismu, byť základní obrysy modelu sociálního státu zůstaly do značné míry v Evropě zachovány. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

stát, unitární (z latiny: *unitās*, „jednota, jednotnost“):

1. jednotný *stát charakterizovaný jedinou soustavou nejvyšších státních orgánů, jedinou *ústavou, v níž orgány jednotlivých částí státu nemají původní, nezávislou moc (na rozdíl od federace); někdy mohou být v unitárním státu i autonomní útvary;

2. v mezinárodním právu stát, který je ve stycích s jinými státy zastupován jediným orgánem. (František Čapka)

statické a sluchové ústrojí, **organum vestibulocochleare*.

statistika (z italtštiny: *statistico*, „vztahující se k stavu v různých souvislostech, obdobích“):

1. číselné zaznamenávání a zkoumání hromadných jevů;

2. věda získávající, zpracovávající a hodnotící hromadné údaje o nejrůznějších jevech skutečnosti. (Jaroslav Malina)

statky, veřejné, zboží či služby, které nemohou být poskytovány soukromými firmami na trzích, protože se vyznačují „nevylučitelností ze spotřeby“: ten kdo nezplatí, má přesto z takového statku prospěch. Příkladem je veřejné osvětlení, policie, armáda. Takové statky musí být proto financovány z veřejných rozpočtů. (Marie Dohnalová)

státní církev, *církev, státní.

státní dotace, *dotace, státní.

státní rozpočet, *rozpočet, státní.

státní výdaje, *výdaje, státní.

Státní zdravotní ústav, příspěvková organizace Ministerstva zdravotnictví České republiky; připravuje podklady pro tvorbu státní *zdravotní politiky. Sleduje dlouhodobé trendy infekčních a jiných hromadně se vyskytujících onemocnění aj. Výsledky šetření předává orgánům ochrany veřejného *zdraví. Ústav je rozdělen na jednotlivá oborová centra, která mají národní referenční laboratoře a národní referenční centra (počet v závorce): 1. epidemiologie a mikrobiologie (25), 2. zdraví a životního prostředí (10), 3. pracovního lékařství (7), 4. životního prostředí (4), 5. pro řízení kvality ve *zdravotnictví, 6. pro hygienu potravinových řetězců (2). Čtyři centra spolupracují se *Světovou zdravotnickou organizací (WHO). Ústav má své Středisko vědeckých informací, knihovnu, oddělení biostatistiky a informatiky, Středisko pro posuzování kvality laboratoří a pracovišť aj.

Antropologická problematika je začleněna do centra zdraví a životního prostředí (vedoucí docent MUDr. Lumír Komárek, CSc.) a částečně (ergonomie) do pracovního lékařství (profesor MUDr. Miroslav Cikrt, DrSc.). Ředitele ústavu jmenuje a odvolává na návrh hlavního hygienika České republiky *ministr zdravotnictví. Kontakt: Státní zdravotní ústav, Šrobárova 48, 100 42 Praha 10, telefon: 267 081 111, e-mail: zdravust@szu.cz, www.szu.cz. (Miroslav Prokopec)

statoconia, -ae, f., krystalky v rovnovážném ústrojí *ucha vnitřního (**auris interna*). (Lenka Vargová)

statolithi, -orum, m., drobné krystalky v rovnovážném ústrojí *ucha vnitřního (**auris interna*). (Lenka Vargová)

status (z latiny: *status*, „ustanovený, pevný“):

1. postavení (pozice) osoby nebo organizace určené souhrnem jejích práv a povinností;
2. postavení jednotlivce v rámci společenského systému – postavení může člověk získat tak, že mu je ve chvíli *narození už připsáno (askriptivní postavení), nebo je může dosáhnout v průběhu života (získaná postavení). (Jaroslav Malina)

status, sociální, postavení člověka v sociální struktuře, k němuž se váže určitý soubor práv a povinností; status může být buď připsaný – tedy takový, který jedinec získává, aniž by měl možnost volby, nebo získaný, kterého se jedinci dostává na základě vlastní životní trajektorie. (Mariana Pfliegerová)

statusová osobnost, *osobnost, statusová.

statut (z latiny: *statutum*, „ustanovení; stanovy, řád; pravidla“):

1. označení právního předpisu (ve *středověku nesly některé právní předpisy, zejména městské *zákony, název statuta);
2. vnitřní předpis právnické osoby upravující pravidla její organizace;
3. označení právního řádu, který upravuje určité právní vztahy a k němuž poukazuje norma kolizní (v mezinárodním právu soukromém). (Jaroslav Malina)

statutární město, *město, statutární.

státy Evropské unie, členské, označení *států *Evropské unie (EU), které se staly jejími členy po splnění takzvaných Kodaňských kritérií – politická kritéria: kandidátská *země musí mít stabilní *instituce zajišťující *demokracii, *právní stát, dodržování *lidských práv a práv menšin; ekonomická kritéria: země musí mít fungující *tržní ekonomiku schopnou se vypořádat s konkurenčními tlaky uvnitř Evropské unie. Kritéria přijetí **acquis communautaire*: země musí být schopná přijmout závazky vyplývající z *členství včetně cílů politické, hospodářské a měnové unie.

Zakládajícími členy dnešní EU byly v roce 1952 Belgie, Francie, Itálie, Lucembursko, Německo a Nizozemsko – takzvaná „šestka“. K prvnímu rozšíření tehdejších *Evropských společenství (EHS, ESUO a Euratom) došlo až o dvaadvacet let později, v roce 1973. V tomto roce byly za členy přijaty Dánsko, Irsko a Spojené království Velké Británie a Severního Irsku. V roce 1981 se Evropská společenství rozšířila o Řecko, které bylo v roce 1986 následováno Portugalskem a Španělskem – rozšíření druhé a třetí, takzvané jižní. Čtvrté rozšíření v roce 1995, zvané severní, připojilo k EU další tři země: Finsko, Rakousko a Švédsko. Společně s těmito zeměmi vyjednávalo o členství v EU také Norsko, jehož obyvatelé ale nakonec vstup odmítli v *referendu; šlo již o jeho druhé odmítnutí členství v EU – poprvé norští voliči zamítli členství v roce 1973. Norsko ale zůstává členem Evropského sdružení volného obchodu (ESVO). Sjednocení Německa 3. října 1990 zvětšilo EU o pět zemí bývalé Německé demokratické republiky (NDR); oficiálně však nešlo o rozšíření EU, nové země Spolkové republiky Německo převzaly její právní řád i mezinárodní status. Páté rozšíření EU, zvané východní, proběhlo 1. května 2004, kdy se EU rozšířila o deset zemí: Česká republika, Estonsko, Kypr, Litva, Lotyšsko, Maďarsko, Malta, Polsko, Slovensko a Slovinsko.

Zatím poslední, šesté rozšíření EU, proběhlo k 1. 1. 2007 (Bulharsko, Rumunsko), takže v EU je od roku 2007 sdruženo 27 členských států. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

státy, Válcíci, *Čan-kuo.

stav vytržení, *trans.

stav, přirozený [politická filozofie], koncept stojící v centru klasických *teorií *společenské smlouvy, popisující hypotetický společenský stav bez existence *politické autority. Jednotliví autoři viděli charakter přirozeného stavu odlišně; zatímco pro Thomase *Hobbese je definován *válkou všech proti všem a neustálým strachem o vlastní život, John *Locke v něm předpokládal existenci přirozených práv na život, *svobodu a majetek, přičemž *konflikty by vznikaly výhradně kvůli jejich ochraně. Jean-Jacques *Rousseau šel ještě dále a

popsal přirozený stav jako původní, animální fázi vývoje *člověka, žijícího v dokonalé *harmonii s *přírodou a se svými druhy, přičemž Lockův i Hobbesův model podle něj představují stupně progresivní degenerace zapříčiněné vznikem soukromého *vlastnictví. Podle toho se lišily i jejich představy žádoucího společenského uspořádání. (Pavel Dufek)

stav, společenský, sociální skupina vnitřně spjatá určitým právním postavením ve *společnosti; tímto postavením je vymezena vůči druhým společenským stavům. Stavovské rozčlenění je typické například pro feudální společnosti (*feudálové, *církve, *rolníci), kdy nejsou za základní *kritérium rozvrstvení považovány tržní vztahy ani majetková úroveň, ale tradice a právní úprava postavení jednotlivců. Příslušnost k danému společenskému stavu je dědičná, avšak na rozdíl od *kast je možné, aby jednotlivec za určitých podmínek dosáhl změny svého stavu. (Jaroslav Malina)

stav, třetí (francouzsky: *tiers état*), označení pro *měšťanstvo, kterému od *středověku patřilo třetí místo za *šlechtou a *duchovenstvem; v habsburské *monarchii existovaly podle *Obnoveného zřízení zemského* (1927 pro Čechy, 1928 pro Moravu) *stavy čtyři, šlechta se totiž dělila na vyšší (panstvo) a nižší (rytířstvo). Termín byl poprvé použit na zasedání *generálních stavů v Tours v roce 1484. Teprve postupem času dosáhl třetí stav v *Evropě rovnocenného politického i právního postavení s oběma horními stavy. Ani v době *Velké francouzské revoluce však nezískal stejné právní postavení jako zbývající dva, do té doby privilegované stavy. Tato situace je popsána v pragmatickém spise od francouzského politika a ústavního experta Emmanuela Josepha Sieyèse (1748–1836) *Qu'est-ce que le Tiers État?* (Co je třetí stav?, 1789), kde je nastíněn pojem svrchovanosti lidu a odůvodnění boje proti *monarchii a šlechtě. *Průmyslová revoluce přinesla vznik dělnické třídy, která se odlišovala od majetného měšťanstva a byla označovaná jako čtvrtý stav. (František Čapka)

stav, výjimečný, zvláštní stav vyhlášený nejvyšším státním orgánem pro celé území *státu nebo jeho část při výjimečných okolnostech; důvodem může být zejména přírodní *katastrofa nebo vážné ohrožení bezpečnosti státu, někdy ho však lze použít i k řešení vnitropolitických problémů (i k udržení *moci). (František Čapka)

stavba [archeologie], nehybný (nemovitý, nepřenositelný) *archeologický objekt, často velký a složitý. (Jaroslav Malina)

stavba, obytná [archeologie, etnoarcheologie], stavba chránící člověka proti vnějším vlivům. Její nejstarší formou, již na počátku *paleolitu, byla patrně *zástěna (jednoduchá stěna spletená z rostlinného materiálu a kryjící spíše *ohniště než člověka). V průběhu *starého paleolitu se objevila *chata (střecha totožná se stěnami založenými obvykle na okrouhlém nebo oválném půdorysu), která se jako stavební typ, obohacena v *mladém paleolitu ještě o přenosnou formu (*stan) udržela v užívání až do *neolitu, ale často se dodnes vyskytuje v rámci nativních kultur a v případě potřeby se k němu vrací i současný člověk. V neolitu, v souvislosti s nástupem usedlejšího zemědělského života, byl nejdříve na *Předním východě vytvořen typ *domu (půdorys nejčastěji obdélný až čtvercový, střecha konstrukčně oddělená od stěn), který se stal téměř výhradním řešením obytné stavby pro celý pravěk.

Obytné stavby byly v pravěkých a nativních kulturách budovány z materiálů organických (*dřevo, kůra, listí, *rákos, sláma, *kosti, *paroží, *kůže) i z materiálů anorganických (*hlína, *kámen) nebo z jejich rozmanitých kombinací. (Viz též *stavby a obydlí, nejstarší.) (Karel Sklenář)

stavby a obydlí, nejstarší [archeologie, etnoarcheologie], struktury vyvinuté a užívané v období *paleolitu. Ochrana lidského organismu proti chladu, ať už jde o *oheň, o *oděv nebo o *obydlí, zřejmě tvořila významnou a nutnou součást prvotní adaptace *člověka v Eurasii. Přirozený úkryt nabízely *archaickým lidem na celém světě *jeskyně a další terénní tvary. Vedle údajů o rozložení *sídlišť v *krajíně je důležitým směrem výzkumu rovněž

hledání stop po *konstrukcích a ohništích, ať už uvnitř *jeskyní (například *Lazaret ve Francii), nebo v otevřeném terénu.

Věda tradičně kladla nejstarší obydlí někam do průsečíku našich *recentních *staveb a hnízd *lidoopů a představovala si je jako *primitivní. Nedokonalost se tedy považovala za projev vědecké kritičnosti. *Experimenty však ukazují, že skloubit jednoduchou, ale konstrukčně stabilní strukturu z jednoduchých tyčí není tak fyzicky a časově náročné, jak se předpokládalo. V otevřeném terénu ovšem zastihne plošný archeologický odkryv loveckého sídliště jen kruhový či oválný útvar, někdy mělce zahloubený (například *Terra Amata ve Francii), vymezený někdy jen tyčovými jamkami, jindy strukturou *kamenů a *kostí (například *Bilzingsleben v Německu) nebo hliněným valem s kameny (například *Přezletice v Čechách).

Současná metodika výzkumu, doporučující doplnit tato terénní pozorování komplexním rozbořením kontextuálních *informací o poloze a prostorových vztazích všech doprovodných artefaktů, se pro *starý paleolit a *střední paleolit teprve rozvíjí. Až po vynesení celého souboru těchto údajů do plánu můžeme začít uvažovat o tom, zda na místě skutečně existovala stavba, zda její vchod umožňoval komunikaci a stěny jí naopak bránily, zda tu existovaly *zóny soustředěné činnosti, obvykle kolem ohnišť, a zóny klidu, tedy předpokládaná lůžka v zadní části stavby. Pokud v Přezleticích i v Bilzingsleben stály jednoduché *chaty, pak je nápadné, že se na obou *lokality opakují některé jevy. Půdorys stavby netvoří kruh, ale spíše ovál, vchod je orientován ve směru odvráceném od břehu tehdejšího jezera či jezírka a *ohniště ležela před vchodem, tam kde očekáváme zónu pracovní činnosti. Ohniště by tedy sloužila spíše jako společenská centra pod širým nebem a v noci snad jako ochrana vchodu před šelmami, ale zatím nikoli k vytápění vnitřku. Teprve v průběhu středního paleolitu, jistě v důsledku celkového ochlazení, se ohniště přesouvá dovnitř obydlí, a to nejčastěji přímo do jeho geometrického středu (například *Bečov A). Tuto typickou polohu si pak ohniště uchovává i v chladném prostředí *mladého paleolitu.

Půdorysy obydlí na počátku mladého paleolitu známe zatím z přímých terénních situací málo, takže výrazný posun oproti střednímu paleolitu sotva postřehneme. Na východním Slovensku (Barca I–III, Seňa, Tibava) odkryli František *Prošek a Ladislav Bánesz série zahloubených objektů vybavených ohništi. Hloubka těchto jam nepřesahuje 80 cm a tvar je obvykle nepravidelně oválný nebo protáhlý, s délkou hlavní osy kolem 5 m. V některých případech (Barca I) však objekty nabyly podezřelých složitých a obtížně rekonstruovatelných tvarů, dosahujících až 20 m délky; pravděpodobně vznikly splynutím několika menších obydlí. Zato pyrotechnologie se na počátku mladého paleolitu rozvinula nápadně. Ohniště se mění z prostých zahloubenin či plochých ohnišť v různorodé typy, včetně kamenných obložení, či termálně efektivnějších struktur z kamenů uvnitř. Tak je zachycuje například výzkum *aurignackého sídliště v dolnorakouském *Stratzingu, ale také na moravských nalezištích *bohunicieny a *szeletieny – na *Stránské skále a ve Vedrovicích byly prozkoumány *sídelní celky tvořené více či méně pravidelnými ohništi a přilehlými koncentracemi artefaktů. Ohniště jako logická centra osídlení se tedy stávají východiskem pro vnitřní *analýzu sídlišť. Ale ne vždy je možné propojit je s *rekonstrukcí nadzemních staveb. (Jiří A. Svoboda)

stavební materiály, *materiály, stavební.

stavebnictví [archeologie], jedna z nejstarších lidských činností, vedoucí nejprve k zajištění *obydlí a ochrany pro *ohniště, později též k účelům pohřebním, výrobním apod. Hlavním *objektem pravěkého stavebnictví byla *chata a pak i *dům, později na opevněných sídlištích *hradba a její příslušenství. Pravěké stavebnictví užívalo vesměs *dřevo a jiné organické materiály, *hlínu, *kámen aj. (Viz též *architektura, *stavba, obytná, *stavby a obydlí, nejstarší, *stavitelství Inků, megalitické, *stavitelství, megalitické). (Karel Sklenář)

stavitelství, *stavebnictví.

stavitelství Inků, megalitické, *stavby z mohutných kamenných bloků vzniklé v době vrcholné fáze existence *incké říše v průběhu 15. a na počátku 16. století. Když španělští *conquistadoři stanuli ve dvacátých letech 16. století před těmito obrovitými kamennými bloky, z nichž byly složeny tři masivní zdi (každá z nich byla více než 365 metrů dlouhá) *pevnosti a náboženského střediska *Sacsahuamánu na pahorku nad hlavním *městem Cuzkem (*Cuzco) ve výši 3600 metrů nad mořem, někteří se prý domnívali, že je to dílo ďábla. V dnešní době, kdy je pro mnohé příslušníky naší *civilizace pouhý pobyt v těchto nehostinných končinách utrpením, vznikly a jsou přijímány domněnky, že Sacsahuamán a některé jiné incké stavby vytvořili kdysi dávno mimořádně technicky zdatní *mimozemšťané buď sami, nebo při té nadlidské práci alespoň zaostalé domorodce vedli a inspirovali (*hypotéza, archeoastronautická). Jiní autoři vyslovili naopak domněnku, že staří inčtí stavitelé ovládali *technologie, k níž dosud nedospěla ani naše industriální civilizace (*hypotéza, katastrofická). Domnívají se, že inčtí stavitelé a učenci objevili jakousi chemickou lázeň, ve které ponořené stavební bloky změkly jako tvaroh a ve zdivu pak téměř vzduchotěsně přilehly k sousedním kamenům. A za nějakou dobu blok, který prošel touto změkčovací kúrou, opět nabyl svých původních vlastností – byl tvrdý jako kámen. Avšak pozůstatky, které zanechali inčtí kameníci a stavitelé v *lomech, na přepravní trase a v samotných zdech, dokazují, že nic z toho není pravda.

*Inkové z hlavního města Cuzka ovládali mohutnou říši s asi šesti miliony obyvatel, rozdělenou na řadu polovojensky řízených oblastí. Disponovali tedy dostatečnou silou, aby mohli budovat a v dobrém stavu udržovat tisíce kilometrů úzkých zemědělských teras, které dodnes lemují v nesčetných poschodích andské svahy od Ekvádoru až po Bolívii. Úrodná hlína, na tyto terasy pracně nanošená, byla tak chráněna proti erozi i proti splavování za prudkých letních přívalových dešťů. A složitý, skvěle promyšlený systém zavlažovacích kanálů je na některých místech používán dosud. Ve srovnání s bolivijskou náhorní rovinou kolem *Tíwanaka je to v Peru výkon o to složitější, o kolik víc než rovin nebo mírných svahů je tam všude v terénu prudkých sklonů jako jediných míst, která přicházejí pro *zemědělství po takové pracné úpravě v úvalu.

Stavitelé říše Inků měli tedy stejně jako stavitelé tíwanačtí pro své velkolepé dílo dobré hospodářské zázemí i dostatek pracovních sil. A navíc se mohli poučit u svých předchůdců, aby se mohli pustit i do těch nejsložitějších a nejrozsáhlejších megalitických podniků, jimiž dosáhli v určitých ohledech světového primátu. Po celém inckém *impériu vybudovali úctyhodné množství účelně rozmístěných staveb z přesně na sebe ukládaných, dokonale opracovaných kamenů, které se mnohdy vyznačují velkým počtem hran, složitým tvarem a komplikovanou geometrií spojů. Z takového zdiva, na jaké hledět je estetickým zážitkem, sestávají incké *pevnosti, *chrámy, *paláce, útulky k odpočinku podél silnic, poštovní stanice, skladiště na potraviny, oblečení i zbraně a vodní díla k ceremonálnímu a snad i rekreačnímu využití. Množství těchto staveb je dosud v dobrém až velmi dobrém stavu. To je dáno výbornou soudržností zdí. Jejich stavitelé se totiž nespolehali na kvalitu pojiva, jež snadněji podléhá ničivému působení v průběhu času, nýbrž na dokonalé vyplnění tělesa pouze hmotou stavebního kamene, kusů k sobě na milimetr přesně přiléhajících. Inčtí stavitelé vytvořili bez použití železných nástrojů, v zemi s častou zemětřesnou činností zdivo z kamenů na sebe volně skládaných, které patří k nejodolnějším na světě.

Díky geologickým výzkumům a imitativním experimentům můžeme dnes alespoň v hrubých rysech rekonstruovat obdivuhodné megalitické dílo předkolumbovského Peru. Pokusíme se při tom postupně odpovědět na pět okruhů otázek: jaké druhy kamene stavitelé používali, jak staří lomaři získávali *surovinu v lomu, jak ji kameníci opracovávali, jak opracované kusy lícovali a ukládali ve zdivu, a jak kámen z lomu dopravovali a zvedali nebo vztyčovali.

Nejpůsobivější incké i předincké stavby jsou zasazeny do mohutného pásma jihoamerických And. Tento dlouhý a místy zdvojený morfologicky výrazný horský systém lemuje celé západní pobřeží Jižní Ameriky. Mezi Andami a pobřežím zbývá jen poměrně úzký pás země, ale i na něm vyrostla řada sídel. Nejdůležitější jsou ovšem z hlediska megalitického stavitelství vlastní Andy a jejich náhorní plošina, prostírající se v nadmořské výšce nad 4 000 metrů, zvaná altiplano. Nepatrná část sídlišť se pak zachovala na východních svazích And, kde horský hřeben klesá do tropických a subtropických nížin Amazonie. Andy jsou jedním z nejtypičtějších příkladů vzniku pásemného pohoří při střetu dvou litosférických desek. Ze západu narazila pacifická deska na jihoamerickou, částečně se pod ni podsunula, částečně vyvolala deformaci, zduření a výzdvih sedimentů do velehorských výšek. Podsouvající se deska se dostala do hloubek 100 až 150 kilometrů pod zemský povrch. Tam se *horniny tavily, měnily se ve žhavé magma. Magma zůstalo zčásti pod povrchem a utuhlo jako masy hlubinných hornin – *žul (granitů), *granodioritů, *dioritů a jiných hornin, částečně se vylilo na povrch jako čediče (bazalty), *andezity, *ryolity a jim podobné vulkanity. (Ostatně andezity, jedna z nejhojnějších vyvřelin, mají název právě podle And.) Proces kolize desek a podsouvání jedné pod druhou způsobil, že se Andy staly jedním z neaktivnějších sopečných pásem na světě. Ke katastrofickým výbuchům sopek od nejsevernějších v Kolumbii až po nejjihnější v Chile tam dochází dodnes. Andy se jako horstvo začaly vyvíjet na začátku druhohor, vývoj však pokračoval celé třetihory a můžeme ho sledovat až dodnes, i když kulminace horotvorné činnosti již skončila. Došlo také k silné denudaci, na mnoha místech bylo erodováno mnoho set metrů horninového pokryvu, a tak byly obnaženy i hlubinné vyvřeliny.

V místech výskytu inckých a předinckých sídlišť jsou Andy horninově velmi pestré. Na povrchu se vyskytují hojně výlevné horniny, hlavně andezity a čediče, ale i horniny sedimentární. Stavitelé měli tedy velký výběr materiálů. Lomy zakládali obvykle poblíž stavenišť. Třeba vysokohorské sídlo *Machu Picchu postavili ze žul, které jsou všude kolem. Staré lomy jsou dnes ovšem vesměs zanesené sedimenty a zarostlé vegetací. Tamější *žuly jsou šedé barvy, jejich povrch je silně navětralý, větší draselné živce jsou zpravidla kaolinizované. Pevnost Sacsahuamán nad Cuzkem vybudovali zase převážně z vápencových bloků. Jsou to devonské krystalické vápence, které patří do prvohorního podkladu And a usadily se jako biogenní sedimenty v mělkém tropickém moři. Při vrásnění byly postiženy značnými tlaky a teplotami. Proto překrystalizovaly tak, že původní struktura byla zničena a místo toho se objevila druhotná mozaika větších kalcitových krystalů, prorostlých a zazuběných. Vápencové lomy byly od stavenišť dosti vzdáleny – 35 kilometrů. Je pozoruhodné, že pevnost Sacsahuamán stojí na plošině, která je tvořena zelenavými a šedavými *porfyryty. Z porfyritů jsou například mohutné bloky nejnižší úrovně severní hradební zdi. Porfyryty jsou staré výlevné horniny (vulkanity), velice houževnaté, složené především z živců a tmavých minerálů. Porfyryty tvoří i pahorek proti pevnosti Sacsahuamánu, odkud desetitisíce lidí jednou ročně sledují okázalé tradiční slavnosti na počest *Slunce. Ze stejných hornin je i blízké bludiště Kenko se sochou pumy. Je to staré posvátné místo, které vzniklo jen kamenickým upravením přirozeného skalního útvaru. Porfyryty se vyskytují i jinde, tvoří například stavební materiál významné pevnosti *Ollantaytambo.

Organizaci a způsoby lomařských prací lze docela dobře rekonstruovat podle dochovaných pozůstatků zvláště v lomech, které sloužily pro výstavbu pevnosti Ollantaytambo a hlavního města Cuzka.

Lom Kachiqhata, z něhož se těžil kámen pro pevnost Ollantaytambo, se nachází čtyři kilometry vzdálený přes řeku Urubambu, sedm set až devět set metrů nad dnem údolí. Poskytoval pro tamější stavby porfyrit, zatímco cuzkánské zdivo je do značné míry z andezitu, získávaného ve vzdálenosti více než třiceti kilometrů v lomech Rumiqollqa.

Samému výběru vhodného lomu zřejmě přikládali *Kečuové velký význam. V prvním případě zbudovali rampu se silnicí z pevnosti až dolů k řece a na druhém břehu až zase nahoru k lomu. Dnes na této trase, uchované skoro v původním stavu, nalezneme na osmdesát opuštěných kamenných bloků. Je to čtyři až osm metrů široká silnice se sklonem 8° až 12°. Na několika místech je nahrazena skluzem, například jedním o délce zhruba dvě stě padesát metrů při sklonu celých 40°; i na tomto úseku však paralelně probíhá silnice.

Vlastní lom byl účelně organizovaným pracovištěm s cestami, hrázemi proti padání kamenů, kanály odvádějícími vodu a jednotlivými dvory a dílnami, kde se vytěžený materiál třídil a někdy i zčásti opracovával. Na rozdíl od velkých porfyritových bloků se *andezit odebíral v tenkých deskách, sloupcích nebo balvanovitých útvarech, vždy v jednom lomu jeden typ. V ollantaytamském lomu staří Peruánci neprováděli těžbu ve vlastním smyslu. Nelámali totiž bloky ze skalní stěny nebo ze dna lomu řezy nebo umělými puklinami vedenými odspodu, ale spokojovali se s vyhledáváním toho, co se oddělilo přírodními silami samo a ve velkém výběru se nacházelo všude kolem. Takové vybrané kusy porfyritu byly zřejmě jen minimálně na místě otesávány a hned pak se přepravovaly na stavbu. Na místě nálezu v lomu se poslední úsek silnice ve formě rampy budoval z hlavní trasy k jednotlivým vybraným blokům, které, mnohdy již připravené, čekaly na to, až k nim silnice dorazí. Hrubé otesání houževnatého porfyritu prováděli inčtí kameníci stejně jako starověcí Egyptané otloukáním pomocí tvrdých a odolných *valounů. Takové kamenné *mlaty či kladiva oválného tvaru si sbírali na březích řek.

V andezitovém lomu se naproti tomu prováděla skutečná těžba odlamováním kamene ze skalní stěny. Vzhledem k silné rozpukanosti matečné horniny to nebyla práce nijak zvlášť náročná. Používalo se asi metrových bronzových tyčí k páčení, ale v mnoha případech jistě postačilo i použití páčidel dřevěných, jak to dosvědčuje i dnešní praxe.

Otázka opracování kamenných bloků do konečné povrchové úpravy byla náročnější. V andezitovém lomu, v němž všechno zůstalo bezmála v takovém stavu, v jakém jej opustil poslední incký kameník, se nachází asi dvě stě padesát bloků kamene s dokončenou nebo téměř dokončenou povrchovou úpravou na pěti ze šesti stěn; technologii kamenické práce tam tedy bylo možno studovat ve více stádiích.

Základní význam má otázka použitých nástrojů. Mezi odsekanými kusy a úlomky kamene se na zemi povalovaly jiné, které zřejmě nebyly místního původu, jak prozrazoval jejich tvar i látkové složení. Zjistilo se, že to jsou nástroje, získané v korytě řeky. Několik takových valounů – kladiv, mlatů, bylo z *křemence, jiné byly ze *žuly nebo z *čediče. Tvrdost takových kladiv a opracovávaného andezitu je zhruba stejná – na desetičlenné Mohsově stupnici od mastku po diamant jde o stupeň pět. Valouny použité jako kladiva jsou však o něco houževnatější a tudíž vhodné jako obráběcí nástroje pro horninový materiál o stejné tvrdosti.

V různých stádiích opracování používali inčtí kameníci zřejmě valounová kladiva různé velikosti. Byly jich identifikovány zhruba tři skupiny: o hmotnosti osm až deset kilogramů, dva až pět kilogramů a méně než jeden kilogram. Práce na vytěženém kamenném bloku, jak vyplynulo z ohledání mnoha jejich exemplářů, započala s nejtěžší kategorií nástrojů a byla dovedena do konce s druhou; nejlehčí druh sloužil k otesání hran. Tyto poznatky získané vizuálně srovnáváním byly potvrzeny experimenty, které provedl švýcarský architekt a vynikající znalec inckého stavitelství Jean-Pierre *Protzen.

Protzen při experimentu pracoval s hrubým andezitovým blokem o rozměrech přibližně 25x25x30 centimetrů. Asi čtyřkilogramovým valounovým kladivem nejprve odsekal nejhrubší výčnělky, aby dosáhl hranolovitého tvaru obrobku, čehož docílil pouhými šesti údery. Dále se zaměřil na opracování jedné z ploch, k čemuž zvolil jiné čtyřkilogramové *kladivo. Dalo by se očekávat, že práce s tak těžkým nástrojem člověka brzy unaví. Avšak vědomé využívání působení zemské tíže ji usnadňuje. Oběma rukama držené valounové

kladivo se nechává dopadat na obráběný kus plnou vahou. Po úderu se nástroj odrazí do vzdálenosti patnácti až pětadvaceti centimetrů a pracovník se pouze soustřeďuje na to, aby jej nechával dopadat na vhodné místo stále znovu a znovu. Při takovém efektivním postupu se očekávaná fyzická únava dostaví až po pracovním výkonu značně delším.

Tímto způsobem se hornina opracovávaného bloku v podstatě drtí. Necháme-li však týž nástroj dopadat v úhlu o 15° až 20° se odchylujícím od svislého směru, tedy od kolmice vedené na povrch bloku, tvárnění se značně urychlí a výsledkem takové práce je odsekávání drobných úštěpků. Protzen zjistil, že účinnost úderu lze ještě dále zvýšit tak, že těsně před dopadem se valounovému kladivu drženému oběma rukama změni pohybem zápěstí směr, takže úhel dopadu se zvětší na 40° až 45° . Tento fakt lze snadno vysvětlit: při kolmém dopadu kladiva je veškerá energie úderu převedena ve stlačení, které horninu drtí, zatímco odchýlením od vertikály se docíluje zčásti střížného efektu, který je právě tou silou, jež uvolňuje drobné úštěpky, o to účinněji, čím je zmíněný úhel vyšší. Konečný účinek se projeví ve zvýšené rychlosti práce a kratším potřebném čase.

U dalších ploch povrchu opracovávaného bloku musel peruánský kameník zřejmě nejprve pracovat menším kladivem na okrajích sousedících s hranou nebo hranami stěn již opracovaných, protože po úderech nejtěžšího nástroje by vznikající narušení zatím hrubého povrchu zasahovalo až do ploch již upravených. Protzen proto dosahoval žádoucího účinku v tomto stadiu práce mlatem jen asi půlkilogramovým. V tomto případě jde o zcela jiný druh dopadu nástroje, kdy kladivo jen odírá okraje plochy. Zemské tíže se u tohoto způsobu práce nedá téměř vůbec využívat, poněvadž efekt odskoku po dopadu je skoro zanedbatelný. Práce s tímto nejmenším z kladiv je proto nejnamáhavější, poněvadž je nutno nástroj pevně držet a veškerou sílu lze úderům dodávat jen pohyby paží.

Na hrubé osekání celého bloku, následné opracování pěti hran a dokončení práce na třech stěnách hranolu potřeboval experimentátor pouhých devadesát minut. Vynaložení času i fyzické námahy na takovou práci tedy bylo znatelně menší, než se očekávalo. Bylo však nutno ještě prokázat, zda staroperuánští kameníci postupovali právě takto. Důkazy pro různá stadia popisované práce se nacházejí v hojném množství na opuštěných blocích – jsou jimi stopy, přesně takové rýhy na kameni, jaké působil svou pokusnou prací náš současník. Různé zabarvení a tvar stop opracování odlišné podle druhu materiálu a typu úderu na různá místa opracovávané plochy (střed, okraje) přivedou zkušeného pozorovatele k úsudku o hmotnosti a velikosti použitého nástroje, čímž se kruh dokazování uzavírá potvrzením správnosti takového předpokladu při vlastním experimentování. Jako poslední důkaz můžeme uvést výrok domorodého kronikáře, současníka *conquisty z prvního století španělské nadvlády, *Garcilasa de la Vegy řečeného Inka (1539–1617), který o staroperuánských kamenících roku 1609 napsal, že „(...) neměli jiné nástroje na opracování kamene než několik černých kamenů ..., jimiž kámen povrchově upravovali tlúčením, nikoli sekáním“.

Nejsložitějším a zároveň nejzajímavějším problémem při zkoumání kamenické práce starých Peruánců je patrně ono precizní *lícování, přesné sestavování opracovaných bloků bez pojiva do zdí. Spoje, spáry ve zdivu jsou dvojího typu: ukládací a postranní, tedy vodorovné a svislé. První z nich jsou švy, jimiž se přenáší většina hmotnosti kamene na podložní řadu již ve zdivu uloženou, zatímco druhými se žádná (jsou-li svislé) nebo téměř žádná (vedou-li různě šikmo) hmotnost nepřenáší. Budeme se zabývat především vodorovnými, ukládacími spárami.

Zkoumáním zdí mnoha staveb z inckého období dospěl Jean-Pierre Protzen k závěru, že při budování zdí byly ukládací spáry každé nové řady vytesány na kamenech dosavadní nejvýše uložené řady. Tyto kameny měly obvykle horní stěny mírně vyduté, takže spodek horních kamenů musel být odpovídajícím způsobem vypouklý. Je možno se o tom přesvědčit všude, kde byly stěny z inckého období nějak rozebírány. Toto negativní kopírování zakřiveného povrchu u dvojice na sobě spočívajících kamenů (leckdy horní kámen překrýval části dvou

dolních) vyvrací domněnku, která byla často o práci inckých stavitelů vyslovována: že totiž dosahovali dokonalého slícování vzájemným obrušováním obou ploch, které měly k sobě přiléhat. To by však bylo možné pouze v případě stykových ploch rovných. Jak se tedy dosahovalo onoho skvělého slícování?

Také v tomto případě nás může Jean-Pierre Protzen poučit z vlastní zkušenosti. Při pokusu použil jeden z andezitových bloků ze svého výše popsaného experimentu zaměřeného na povrchové opracování a jednoho většího bloku, do kterého jako podložního měla být vytesána ukládací spára. Nejprve vyznačil obrys menšího horního bloku na větším spodním. Potom horní kámen sundal a na horní stěně dolního kamene vytesal tlucením pomocí valounového mlatu prohlubeň v hranicích vyznačeného obrýsu tak, aby odpovídala zhruba tvaru dna horního kamene. Vznikalo při tom množství prachu, který bylo nutno co chvíli odmetat. Prach byl totiž při práci na obtíž, poněvadž neúčinně zmiřňoval dopady kamenného kladiva. Avšak prach byl rovněž prospěšný: při zkusmém přiložení horního kamene uchovával totiž otisk jeho spodní plochy, takže prachová usazenina zůstávala neporušena v těch místech, kde k sobě plochy nedostatečně přiléhaly. Bylo tedy třeba z povrchu spodního kamene odstranit další hmotu tam, kde usazenina prachu vykazovala stlačení přiloženým horním kamenem. Opakováním těchto kroků lze nakonec docílit takové věrnosti kopírování sousedících povrchů, jakou požadujeme.

Postranní spáry je možno vytvářet stejným způsobem. Nový kamenný blok se přiloží vedle již uloženého a v tomto posledním se pak mlatem vytvoří vyhloubenina. Rozdíl proti ukládacímu vodorovnému spoji spočívá v tom, že dokonalá těsnost vede často jen do hloubky několika centimetrů od čelní stěny a dále je netěsnost, která je vysypána sutí. Přesto je známo několik případů dodržení přesnosti lícování po celé hloubce bočních stěn sousedících kamenů.

Lze tedy soudit, že při lícování sousedících kamenných bloků inckí kameníci postupovali v zásadě metodou *pokusu a omylu. Je to způsob dosti pracný, uvážíme-li pozoruhodnou hmotnost některých bloků sacsayhuamanských nebo ollantaytamských zdí. Musíme však mít na paměti, že čas a pracnost i pracovní síly nepůsobily Kečuům právě moc starostí. Jejich pojetí času bylo jiné než evropské a vždy měli k dispozici velké množství práce odváděné formou *daně *poddanými i jako *tribut pokorenými *kmeny. Navíc se Protzen vlastní zkušeností sám přesvědčil, že pro práci s lícováním si lze „vypěstovat oko“, čímž se vynaložení času na vytvoření vhodné spáry podstatně sníží. A také v tomto případě můžeme ještě sáhnout ke spisu z prvních desetiletí španělské conquisty. Jezuitský kronikář José de *Acosta, který doprovázel conquistadory a je uznáván za velmi spolehlivého pozorovatele, totiž roku 1589 napsal: „Všechno se to provádělo za využití množství pracovníků, při práci velmi lopotné, poněvadž pro opracování stykové plochy dvou sousedících kamenů tak, aby do sebe zapadaly, bylo třeba lícování mnohokrát zkoušet.“

Důležité poznatky byly experimentálně získány i o mnohotvarosti složitého čelního tvaru nejednoho kamene inckého megalitického zdiva. Taková místa přirozeně upoutají pozornost očí a při dokonalosti odváděné kamenické práce přinášejí pozorovateli nepochybně alespoň podvědomé estetické uspokojení. Přesto lze ale soudit, že tvarové mnohoúhelné složitosti a výstupky na jednotlivých kamenech zdiva měly v první řadě význam praktický, stabilizační. Byly to žádoucí vazebné prvky zpevňující kamenný výtvar, zvýšily využití kamenných bloků pracně dopravených na staveniště z lomu. A současně to byly podle potřeby jakési elegantní můstky, převádějící vodorovnou řadu kamenů určité čelní vertikální výšky v souvislé pokračování v tomto rozměru odlišném. Takže ukládací spáry nahoře na nové řadě mohly probíhat u všech kamenů již zase v jedné vodorovné linii.

Pro laika je mnohotvarost použitých kamenů znakem další komplikovanosti kamenické práce. Jsou-li tedy použité kameny na čelní stěně jiné než čtyřúhelníkové, případně jiné než pravoúhlé, vyvolává to u běžného návštěvníka inckých stavitelských památek představu o zvýšené pracnosti celého díla. Jako by nebylo už dost ohromující to, co staří Peruánci

dokázali vybudovat z jednoduchých kamenů čtvercového nebo obdélníkového obrysu. Je tomu tak ve skutečnosti?

Každý sochař a kameník ví, že pravoúhlé opracování kamenů je pro kamenické dělníky naopak náročnější co do pracnosti. Musí se totiž z hrubého bloku obvykle odsekat více hmoty, než kolik by bylo potřeba dát pryč z téhož kusu kamene, kdyby mohl být podle svého tvaru využit mnohoúhelníkově. Pokud má někdo zkušený na staveništi svědomitě na starosti vybírání hrubých bloků kamene tak, aby mohly být vhodně sestavovány a vázány do řad, případně aby mohly být vhodně shora skládány na dosavadní poslední uloženou řadu kamenů o nejednotné výšce, je vlastní fyzická práce s opracováním lehčí a rychlejší. Na druhé straně je mnohoúhelný systém naopak na čas náročnější tím, že jeho použití vychází vstříc dostupným nástrojům o tvrdosti ne o mnoho větší, než jakou má zpracováváný materiál. A tak tomu bylo u inckých primitivních kamenických nástrojů.

Na inckém zdivu je proto mnohdy přímo patrná jakási tvarová roztodivnost s různě malými výčnělky v rozích použitých bloků. Na zdivu inkova cuzkánského paláce se návštěvníkům obvykle ukazuje nepravidelný dvanáctistěn, extrémní případ, se všemi spárami provedenými stejně dokonale a těsně jako u jednoduchých kamenných bloků.

Mnohé kameny mají na sobě nápadné výstupky vedoucí z čelní stěny ven, vystupující z plochy plynule, přesto ale jakoby rušivě. Je jich několik tvarů a kameny je mají obvykle ve své spodní části. Vysvětlujeme si je jako opory pro provaz nebo páčidlo, případně pro obojí: Je zřejmé, že byly vytvořeny nikoli v lomu, ale až na staveništi, v souvislosti se zcela konkrétním místem svého uložení. S *transportem z lomu tedy zjevně nesouvisely.

Přeprava bloků z lomu je zatím prozkoumána nejméně. Jako klíč k řešení této spletné otázky dosud slouží rýhy, poškrábání bloků, jak je nalzáme na kamenech zanechaných na různých místech přepravní trasy, které svědčí o vlečení. Během takové přepravy se spodní čelní hrana obrušuje do ostroty, zatímco dolní zadní hrana se „třepí“. Vydrolení spodní stěny nerovnostmi podkladu rovněž zcela odpovídá fyzikálním *zákonům, vymezujícím takový způsob transportu. Rýhy po vlečení se nacházejí na plošně největších stěnách, což svědčí o tom, že hrubé bloky byly pokaždé transportovány v nejstabilnější poloze. Množství těchto stop se vzdáleností od lomu roste a naopak u kamenů opuštěných již v lomu se nenacházejí vůbec. Vše tedy odpovídá tomu, že staří Peruánci bloky z lomu na místo určení nedopravovali ani na válkách, ani na saních nebo na obou prostředcích ve vzájemné kombinaci, i když ty nelze vyloučit na stoupajících úsecích přepravní trasy. Avšak žádné pozůstatky takových prostředků nebyly nalezeny, a proto se zdá, že přeprava se uskutečňovala vlečením bloků přímo po zemi.

Vlečení těžkých bloků z kamenolomu na stavenišť bylo ovšem velmi náročnou prací. Za použití všech fyzikálních faktorů (koeficient tření mezi vlečeným kamenem a povrchem rampy, například 10° u Ollantaytamby, hmotnost kamene) lze vypočítat, že nejtěžší ollantaytambský kamenný blok, zhruba stočtyřicetitunový, vyžadoval tažnou sílu kolem sto dvaceti tun při transportu po stoupající rampě. Táhne-li jeden muž vytrvale silou padesáti kilogramů (což je patrně maximální hranice), pak vynaložení sil nutné pro vytažení takového kusu po rampě odpovídá nasazení 2 400 mužů. Toto číslo je v souladu, přinejmenším řádově, s tím, co v 16. století napsal očitý svědek Pedro *Cieza de León, který mluví o 20 000 mužů přidělených na stavbu Sacsahuamánu, z čehož 6 000 bylo posláno na přepravu materiálu z lomu.

V souvislosti s transportem a s manipulací je také třeba uvést, že nejtěžší a největší bloky nebyly na místě uloženy zvedány, poněvadž jejich místo bylo v základové, přízemní řadě. A jejich pokračováním do výšky byly ve zdivu již bloky obvyklých, tedy menších rozměrů. Mnoho zdí je z těchto menších kamenů budováno již od samých základů.

Úvahy o přepravě komplikuje skutečnost, že staré peruánské rampy, vedoucí z lomů, byly většinou široké pouze šest až osm metrů. Takže je obtížné vysvětlit, jak by mohlo současně

dva tisíce dělníků uplatnit svou sílu na tak omezené ploše. Otázkou zůstává i způsob upevňování lan kolem vlečených bloků a manévrování s břemenem. (Jaroslav Malina)

stavitelství, megalitické (z řečtiny: *megas*, „velký“ a *lithos*, „kámen“), *stavby z velkých kamenných bloků, zpravidla s *rituální funkcí; vznikaly od pravěkých dob a byly rozšířeny transkulturně. Nacházejí se ve všech *zemích Evropy, ležících v širokém pásu podél mořského pobřeží od Středozemního až po Baltské moře a některé jednodušší typy se ojediněle vyskytují i v evropském vnitrozemí; určité typy existují také na dalších kontinentech a ostrovech – v Africe, na Madagaskaru, na *Předním a *Středním i *Dálném východě a v jižní i jihovýchodní Asii, na obou amerických kontinentech i na *Velikonočním ostrově.

Staří kameníci a stavitelé vytvářeli *megality buď z obrovitých kamenných bloků, které lámali v *lomech, anebo z velkých přirozených balvanů a kamenů, které od skalní masy odloučila sama *příroda. Kameny ponechali nejčastěji v surovém stavu, ale někdy je lehce povrchově otesali a opatřili technickými detaily, třeba čepy, anebo je dokonce zdobili různými motivy, provedenými rytím nebo v nízkém *reliéfu či je ztvárnili do podoby silně stylizovaných a schematizovaných postav nepříliš narušujících původní tvar kamenného bloku.

S těmito kameny pak naložili několikerým způsobem: Zapustili je svisle spodní částí do jam, takže se majestátně tyčily k obloze – takový volně se tyčící monolit nazýváme dnes **menhir* (z *bretonštiny: *men*, „kámen“ a *hir*, „dlouhý“). Menhiry nechávali v *krajíně stát buď jako osamocené solitéry; jindy seskupovali vztyčené kameny do řad i vícenásobných, což jsou útvary typické zvláště pro francouzskou Bretaň.

V západní Evropě vytvářeli pravěcí lidé ze vztyčených balvanů také jednoduché kamenné kruhy (keltským výrazem *cromlech*) či architektonicky složitější okrouhlé monumenty zvané anglosaským slovem **henge*, z nichž je nejproslulejší *Stonehenge v Anglii. Takové složitější stavby jsou typické pro Britské ostrovy, jednoduché kamenné kruhy se vyskytují ojediněle i jinde.

Uvedené megalitické stavby byly zřejmě užívány k nejrůznějším náboženským i jiným úkonům, které bylo třeba provádět, aby se udržel správný chod jejich *konstrukce pozemského i posmrtného *světa.

Další megalitické monumenty – **dolmeny* (z keltštiny: *tol*, „stůl“ a *men*, „kámen“; stavby sestávající ze tří i více na výšku postavených balvanů, na jejichž vrcholcích spočíval jeden nebo několik plošších kamenů), **chodbové hroby* a **galeriové hroby* – vznikaly převážně pro zajištění posmrtného života, ke kolektivnímu *pohřbívání zemřelých, i když ani v tomto případě nebyly v tehdejšímu nazírání oba světy nijak odděleny.

Díky *radiometrickému datování a moderním archeologickým výzkumům dnes víme, že například evropské megality vznikaly v dlouhém období téměř tří tisíc let, od *mladší a *pozdní doby kamenné až do časně *doby bronzové a někde přetrvávaly ještě déle; nejstarší vznikaly zřejmě již hluboko v 5. tisíciletí př. n. l., takže jsou mnohem starší než kdysi předpokládané východostředomořské vzory včetně egyptských *pyramid (monodifuzionistická *heliotická teorie kultury Graftona Elliota *Smithe).

Různorodost odkrytých forem megalitických staveb a jejich *radiokarbonové datování ukazují, že i v samé Evropě existovalo možná šest až sedm navzájem nezávislých míst původu. Jedním z takových míst byl Bretaňský poloostrov, který je součástí Francie, druhé centrum existovalo v Portugalsku a snad i ve Španělsku, třetí možná na Maltě, čtvrté v severozápadním Německu a v Dánsku, páté pravděpodobně v Irsku, šesté v jižní Anglii a sedmé na Kavkaze.

Až v poslední době začaly být odkrývány, zejména díky *experimentální archeologii, způsoby výstavby megalitických monumentů, z nichž mnohé vyžadovaly velké kolektivní úsilí, neobyčejnou řemeslnou zručnost a dobrou organizaci celé práce (viz pro srovnání *stavitelství Inků, megalitické). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

stávka, generální, forma radikálního politického nátlaku na *vládu, případně na vedoucí hospodářské a politické kruhy *země, spočívající v zastavení práce v převažující většině odvětví života *společnosti. V *českých zemích se poprvé uskutečnila generální stávka 28. 11. 1905 v Praze na Staroměstském náměstí na podporu zavedení všeobecného a rovného hlasovacího práva v Předlitavsku, k dalším došlo: 14. 10. 1918 na protest proti rekvizicím potravin a obilí vídeňskou vládou; 9. 12. 1920 byla vyhlášena *sociální demokracií na protest proti obsazení Lidového domu v Praze policií; 20. 8. 1923 za splnění sociálních požadavků stávkovali horníci; 24. 2. 1948 proběhla hodinová generální stávka v režii *Komunistické strany Československa (KSČ) v souvislosti s vládní *krizí; 23. 8. 1968 se uskutečnila hodinová generální stávka proti okupaci vojsk Varšavské smlouvy; 27. 11. 1989 proběhla dvouhodinová generální stávka za politické změny v Československu, na podporu sametové *revoluce. (František Čapka)

stavovská monarchie, *monarchie, stavovská.

stavy, privilegované skupiny ve feudální společnosti, které měly vymezené zvláštní právní postavení (*šlechta, *duchovenstvo, *třetí stav – *města). Příslušnost ke stavům se považovala buď za dědičnou (šlechta), nebo vyplývala ze zastávaného *úřadu (duchovenstvo). V *českých zemích docházelo k růstu stavovství od počátku 13. století, právního zajištění se mu dostalo v letech 1310–1311 *korunovačnými reversy (*privilegii) Jana Lucemburského (1296–1346). Růst stavovství dostoupil vrcholu v době předhusitské, postupně se mezi stavy prosazovala i nižší šlechta a města (za *husitství). Po roce 1526 šlechta bojovala o udržení stavovských pozic – vznik stavovské opozice, což vyvrcholilo v českém stavovském povstání. I postavení měst bylo postupně oslabováno, od roku 1547 téměř redukováno. Po *třicetileté válce došlo k reorganizaci stavovství – jeho vliv byl zaměřen na finanční a politickou správu krajů a *zemí (i zde však upadal v souvislosti s růstem centralizovaného absolutistického rakouského státu). K likvidaci stavovství došlo v roce 1848. (František Čapka)

stavy blaženství (tibetsky: *dendo* [bde- 'gro], doslova „blažené existování“, nebo *tāndo* [brtan- 'gro], doslova „jisté existování“, sanskrtsky: *sugati*), horní tři stavy dobré či příznivé v koloběhu *khorwy (sanskrtsky: **sansára*): stav boha (*lha*), stav neboha (*lhamajin*) a stav člověka (*mi*). (Viz též *šest stavů existence.) (Josef Kolmaš)

stavy zatracení (tibetsky: *ngāndo* [ngan- 'gro] či *ngānsong* [ngan-song], doslova „špatné existování“, sanskrtsky: *durgati*), dolní tři stavy špatné či nepříznivé v koloběhu *khorwy (sanskrtsky: **sansára*): stav zvířete (*dūndo*), stav hladového ducha (*jidag*) a stav bytosti uvržené do *pekla (**nalwa*). (Viz též *šest stavů existence.) (Josef Kolmaš)

stavy, generální:

1. shromáždění zemských *stavů z více *zemí podléhajících jednomu *panovníkovi;
2. (z francouzštiny: *États généraux*), ve Francii až do *Velké francouzské revoluce (1789) shromáždění zástupců tří stavů – *šlechty, *duchovenstva a *měst všech provincií; poprvé svolány roku 1302 (pouze do poloviny 14. století), kdy dosáhly mimo jiné povolení všeobecné *daně, poté na počátku 15. století, stejně jako v 16. století bezprostředně před *hugenotskými válkami a za nich (*válka, náboženská). Naposled před revolucí zasedaly v roce 1614, za *absolutismu ztrácely na významu a nebyly svolávány. Jejich opětovné svolání králem Ludvíkem XVI. (1754–1793) za finanční a politické *krize na 1. 5. 1789 vedlo k *Velké francouzské revoluci;
3. v Nizozemsku: od roku 1465 sněm celého historického Nizozemska, od roku 1581 nejvyšší zastupitelský sbor Spojených nizozemských provincií, jehož sídlem se stal Haag, zrušený v roce 1795 po zřízení Batavské republiky;
4. v *českých zemích: společný orgán stavů České koruny (nástupnictví na *trůn, obrana *státu, *válka a *mír, společné finanční otázky, ochrana *náboženství apod.); tvořily jej buď delegace stavů všech zemí českého státu, nebo český *zemský sněm s delegáty ostatních

zemí. Nejvýznamnější roli sehrály v období zhruba od husitských válek do *třicetileté války (*monarchie, stavovská). První se sešel roku 1331 v Domažlicích, poté například v roce 1355 (projednával *Maiestas Carolina*), v roce 1356 (obecný *landfríd), v roce 1619 (přijal Konfederaci zemí Koruny české, sesadil Ferdinanda II. [1578–1637] z královského trůnu a králem zvolil Fridricha Falckého [1596–1632]). Po vydání *Obnoveného zřízení zemského* (roku 1627 pro Čechy, roku 1628 pro Moravu) se přestaly generální stavy scházet (náhradou měly být tzv. všeobecná stavovská shromáždění, jež se scházela při *korunovaci českého krále). Požadavek zavedení generálních stavů se objevil v roce 1871 při jednáních o tzv. fundamentálních člancích. (František Čapka)

steatopygie (z řečtiny: *stear*, *steatos*, „tuk, sádlo“ a *pygé*, „ zadek“), nahromadění podkožního tuku v sedací části těla. Charakteristický znak zejména u žen *Hotentotů a *Křováků; jev známý u plastik *venuší z období *paleolitu a zčásti i *neolitu. (Jaroslav Malina)

stegodoncie, skus *zubů, při kterém horní *řezáky střechovitě přesahují dolní. (Lenka Vargová)

stehenní kost, **femur*.

stehenní svaly, **musculi femoris*.

stěhování národů, *doba stěhování národů.

Steinbachová, Eva (10. 5. 1979, Praha), česká kulturoložka a teoretička kultury; působí jako doktorandka na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V rámci svého doktorského studia se zabývá teoreticko-empirickou analýzou kultury jihovýchodní Asie. V centru jejího zájmu je kulturní dědictví hinduistické a buddhistické kultury, tak jak se zachovalo na území dnešní Bali, Jávy, Kambodže a Thajska. V současnosti pracuje jako odborná redaktorka počítačové redakce v nakladatelství Grada Publishing, a. s. Diplomová práce: *Kulturní dědictví Jávy* (2006), rigorózní práce: *Tradice javánské kultury* (2006). Kontakt: PhDr. Eva Steinbachová, e-mail: steinbachova@volny.cz. (Václav Soukup)

Steinheim an der Murr (Německo), naleziště lebky archaického **Homo sapiens* (v roce 1933), datované do středního *pleistocénu – 250 000–200 000 let. (Jiří A. Svoboda)

stéla (z řečtiny: *stélé*, „kamenný sloup“), monolitický monument, vztyčený užší stranou, obvykle opatřený *reliéfem znázorňujícím božstva, historické osobnosti a obsahujícím různé *glyfy; byly na nich zaznamenávány *zákony, úřední smlouvy; často sloužily jako *náhrobky.

Stély (spíše menších rozměrů) se stavěly již v *pravěku (například k označení *hrobu), ale hojně (a často v monumentální podobě) se objevují až od starověkých dob v mnoha kulturách *Starého světa i *Nového světa. Například nejstarší dosud známé stély v předkolumbovské Americe byly postaveny *Olméky v *San Lorenzu a v *La Ventě, a to od posledního století ve 2. tisíciletí př. n. l. V *mayské kultuře se *obyčej vztyčování stél objevuje nejprve v *Tikalu (stéla 29 pochází z roku 292 n. l.); od 8. století se stává vztyčování stél v souvislosti s oslavou konce *katunu, „dvacetiletí“, téměř běžnou záležitostí; (Jaroslav Malina, František Vrhel)

V oblasti starověkého *Předního východu představují stély samostatně stojící kamenné památníky, které bývaly nahoře většinou zaoblené. Byly nositeli reliéfních vyobrazení (*reliéf) a nápisů. Nejstarší stéla z *Uruku představovala zřejmě vládce, který bojuje se lvem (*symbol ochránce před napadením). Je z nepravdělného bloku bazaltu (fragment měří 80 cm) a reliéf zobrazuje dvakrát tutéž postavu v nestejně velikosti. Uspořádání prostoru do pásů nad sebou měla Eannatumova Supí stéla, která je nejstarší stélou doprovázenou nápisem vztahujícím se k historickým událostem (*válek mezi raně dynastickými *městskými státy *Lagaši a *Ummou). Členění do pásů bylo oblíbené i u nástěnných plaket a dalších předmětů, také *Sargonova stéla z akkadského období s řadou *zajatců je uspořádána do pásů. *Narám-Sínova stéla (2 m

vysoká) z téhož období rozvádí naopak bitevní scénu po celé ploše. Zdůrazňuje postavu vladaře větší výškou (a božskou pokrývkou hlavy) a naznačuje též *krajinu. Působí mnohem dynamičtěji než dřívější stély. Fragment *Ur-Nammuovy stély z *Uru se vrací k tradičnímu členění do pásů a ukazuje panovníka při obětování bohu Nannovi. Proslulý *Chammurapiho zákoník je přes 2 m vysoká stéla nepravidelného tvaru, nesoucí v horní třetině reliéf, jenž představuje panovníka uctívajícího boha Šamaše.

Zvláštním druhem stél byly *kudurru (14.–7. století př. n. l.), jejichž rozšíření se připisuje *Kassitům. Nejranější kudurru byly z pálené *hlíny a jsou bez reliéfu. Později byly kudurru většinou kamenné, nepravidelného tvaru, nahoře zaoblené. Klasická forma kudurru s nápisem a reliéfem je doložena od Nazimaruttaše (1323–1298 př. n. l.) po Šamaš-šuma-ukína (667–648 př. n. l.). Na reliéfech jsou zobrazeni bohové a jejich různé symboly. V pokassitském období se vyskytuje na kudurru většinou scéna uctívání, například Marduk-nádin-achché (1099–1082 př. n. l.) stojí před *Mardukovým symbolem a modlí se. Od 10. století př. n. l. bývá také *král zobrazen s jedním nebo dvěma podřízenými, například babylonský vládce Marduk-apla-iddina II. (721–710 př. n. l.) jako *donátor půdy svému *úředníkovi.

Novoasyrské období dávalo přednost kamenným reliéfním deskám, které zdobily vnitřní prostory paláců. Na paměť různých bitev a vítězství byly však také vztyčovány stély, například *Asarhaddonova stéla ze Sam'alu (671 př. n. l.), která měří přes 3 m. Ve výši vladařovy hlavy jsou již tradičně zobrazeny symboly bohů, postava krále zabírá téměř celou plochu stély. Asarhaddon drží v rukou šňůru, kterou líbají dva přemožení nepřátelé vyobrazení v malém měřítku u jeho nohou. Po obou bočních stranách stély byly též postavy panovníkových synů *Aššurbanipala a Šamaš-šuma-ukína. Některé stély byly umístěny v areálech *chrámů jako například stéla *Šamši-Adada V. (823–811 př. n. l.) z *Kalachu (výška 1,98 m). Král s gestem pokory a úcty je zobrazen v tradičním asyrském *oděvu a se symboly pěti hlavních božstev. Podobná stéla, zobrazující panovníka Adad-nárářiho III. (810–783 př. n. l.) se našla v Tell ar-Rimah. Před vstupem do trůnního sálu severozápadního paláce v Kalachu stála čtverhranná stéla (výška 1,28 m), na níž jsou sepsány podrobnosti o výstavbě a zasvěcení paláce v roce 879 př. n. l. Malé rozměry má stéla (36,8 cm), na níž je panovník Aššurbanipal zobrazen s košíkem hlíny, který nese na hlavě. Motiv známý z Ur-Nanšeho plakety a mnohých dalších sošek zobrazuje vládce jako obnovitele Mardukova chrámu v *Babylonu. Na území dnešního jižního Turecka a severozápadní *Sýrie (Sam'al, Maraš) se v 8. století př. n. l. produkovaly i *náhrobní stély. Zobrazovaly zemřelé a někdy též pohřební obětiny. (Nea Nováková)

stéla, náhrobní, kamenná deska umístěná na *hrobě ve svislé poloze; častá je zejména na židovských *hřbitovech. (Viz též *smrt a pohřeb – ...) (Josef Unger)

stella, -ae, f., hvězda (v *anatomii například *venulae stelatae* u *ledvin). (Ladislava Horáčková)

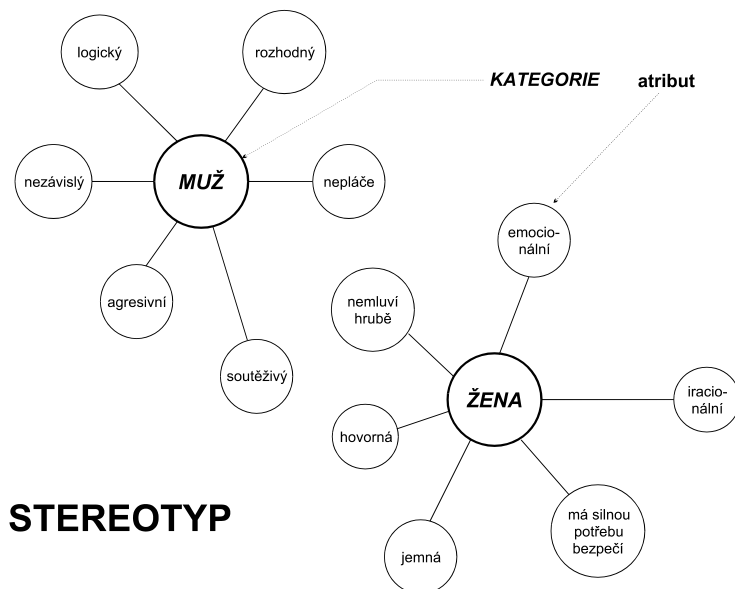
step, travino-bylinná vegetační formace sušších oblastí mírného klimatického pásma, makroklimaticky podmíněná především výrazně suchým, zpravidla teplým letním obdobím roku, znemožňujícím růst dřevin; zimy ve stepích bývají zpravidla chladné. Step se vyvinula většinou v průběhu *pleistocénu nebo až v postglaciálním období. V Eurasii navazují stepi na oblasti pouští a polopouští nebo lesostepí a přecházejí v *opadavý les mírného pásu; vyskytují se od Mandžurie na východě přes Mongolsko a jižní Rusko až po střední Evropu (Maďarsko, Dolní Rakousko, jižní Morava), kde se v *postglaciálu udržely jen díky činnosti člověka (odlesňování, pastva). V Jižní Americe jsou stepi zejména v Argentině, kde se nazývají pampy; v Severní Americe jsou nazývány prerie a nacházejí se ve srážkovém stínu hor; v jižní Africe se objevují na náhorních plošinách. Rostliny stepí se vyznačují odolností vůči suchu, mrazu a ohni a převažují mezi nimi vytrvalé trávy, jako jsou kavyly (*Stipa*), sveřepy (*Bromus*), kostřavy (*Festuca*), ovsíře (*Helictotrichon*), vousatky (*Andropogon*), dále také širokolisté byliny jako šalvěje (*Salvia*), merlíky (*Chenopodium*) nebo pelyňky (*Artemisia*) a keře, například tavolníky (*Spiraea*); často jsou stepní rostliny adaptované na vyšší obsah solí

v půdě (halofyty); ze živočichů hrají v *ekosystému stepí významnou roli například hlístice, žížaly, kobylinky, sarančata a jiné skupiny hmyzu, z ptáků dropi, kurové, skřivani, z hlodavců pískomilové nebo syšlí, stáda velkých býložravých savců jako *bizoni a vidlorohové v Severní Americe, *lamy v Jižní Americe, *osli, sajgy a kuň Převalského v Asii, klokani v Austrálii a různé skupiny ptačích i savčích *predátorů, zejména psovitých a kočkovitých šelem.

Zóna stepí patří k oblastem využívaným člověkem po dlouhou dobu k *zemědělství. Lidská činnost (odlesňování, pastva, vypalování) v minulosti na jedné straně podmínila kontinuální výskyt stepí i tam, kde by se jinak v průběhu postglaciálu změnilo v les, na druhé straně člověk velké plochy stepí převedl na zemědělskou půdu a nadměrnou pastvou prohloubil vliv sucha na *vegetaci a tím přeměnu mnoha stepních oblastí v polopouště a pouště. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

stereomikroskop, mikroskop pozorující obraz současně dvěma samostatnými optickými systémy (mikroskopy), které jsou vůči sobě posunuty; poskytuje tak třírozměrný obraz pozorovaného *objektu. (Drahomír Horký)

stereotyp, přesvědčení, že příslušníci určité sociální kategorie vykazují některé podobné *atributy. Například, že je muž logický, rozhodný a nezávislý a žena emocionální, hovorná a jemná. Toto přesvědčení může být uvědomované (či explicitní), ale může být rovněž neuvědomované (či implicitní).

K označení souboru jedinců, jichž se stereotypy týkají, bývají používány termíny *sociální kategorie* a *sociální skupiny*. Tyto termíny jsou často užívány jako synonyma; přesnější je však zpravidla použití obecnějšího termínu (sociální) kategorie, neboť ne každá kategorie je skupinou. Například muži, ženy, *černoši, běloši, asiáté, lékaři či homosexuálové netvoří skupiny; jde o jedince, kteří sdílejí určitý společný znak, tedy o příslušníky stejné kategorie.

Stereotypy se liší co do míry *sdílení*. Na jednom pólu jsou *osobní* stereotypy a *předsudky. Jedinec může mít asociovanou kategorii s několika atributy. Jsou-li tyto atributy – nebo alespoň jejich podmnožina – *sdíleny* určitým počtem jedinců, jsou tyto společné atributy označovány jako *sociální* stereotyp. Jako třetí třídu bychom mohli označit stereotypní vyobrazení různých kategorií, která jsou vyjádřena v *mýtech, pohádkách, *historii apod. Tyto stereotypy jsou tím, co *se* o dané kategorii *říká* nebo *píše*. Některé z nich jsou značně rozšířené a všem známé. Je pro ně užíván termín *kulturní stereotypy*. Tyto tři třídy stereotypů mohou tvořit různé kombinace.

Stereotypy se mohou vztahovat buď ke kategorii, již je jedinec případem, tj. k *vlastní kategorii*, nebo k nějaké jiné, *ne-vlastní kategorii*. V prvním případě jde o tzv. *autostereotyp*, ve druhém o tzv. *heterostereotyp*.

Při zjišťování obsahu stereotypů se používají techniky, které lze rozlišit podle formátu na *otevřené* a *uzavřené* a podle akcentu na stereotypizující nebo stereotypizovanou stranu a na techniky určené k *měření konsenzu* nebo k *měření síly stereotypu*.

Většina technik používá *uzavřený formát*. Jsou přitom užívány dvě hlavní **varianty*. První z nich spočívá v tom, že respondent má vybrat z rozsáhlého souboru atributů ty, které jsou pro danou kategorii typické (*technika seznamu*). Například Daniel Katz a Kenneth Braly (Katz – Braly, 1933) vytvořili seznam sestávající z 84 osobnostních atributů (inteligentní, líný, zistný, hovorný atd.). Tento seznam předložili 100 amerických bílých studentů. Jejich úkolem bylo vybrat ze seznamu po pěti attributech, které jsou typické pro 10 různých národnostních a etnických skupin (**Američany, *Angličany, černochoy, *Číňany, *Iry, *Italy, *Japonce, *Němce, *Turky a *Židy*). Druhá varianta vyžaduje postupné posouzení všech atributů uvedených v seznamu pomocí *vícebodové stupnice* (například sémantického diferenciálu nebo likertovské škály). Například Robert C. Gardner se svými spolupracovníky (viz Gardner, 1973) použil tuto techniku k měření etnických stereotypů. V jednom z výzkumů zadali autoři souboru filipínských studentů postupně názvy devíti různých etnik (Američan, Kanadčan, Filipínek aj.). Jejich úkolem bylo posoudit tyto etnické kategorie pomocí 90 bipolárních škál. Při použití *otevřeného formátu* má respondent uvést atributy, které má s danou kategorií spojené. Zpravidla je určen maximální nebo přesný počet atributů, který má uvést. Ve druhém kroku je někdy požadováno, aby ještě uvedl (v procentech) počet příslušníků kategorie, kteří tento atribut vykazují.

Někteří autoři (Gardner, 1973; Katz – Braly, 1933; Rosenkrantz et al., 1968) zdůrazňují jak v definici stereotypu, tak při jeho měření dimenzi *konsenzu*. Výsledky měření jsou interpretovány jako informace o tom, jaká *proporce příslušníků populace* připisuje dané kategorii určitý atribut. Například ve výzkumu Katze a Bralyho (1933) uvedlo 84 % respondentů, že typickým rysem černochoy je, že je pověřivý. Jiní autoři (Brigham, 1971; Eagly – Mladinic, 1989; McCauley – Stitt, 1978) se zaměřují na stereotypizovanou kategorii. Pomocí různých indexů se snaží odhadnout, jaké *proporce případů kategorie* je připisován daný atribut. Například pověřivost může být připisována v průměru pouze 30 % černochoy. Přesto však může být pověřivost pro černochoy *relativně typická*, neboť v univerzu všech kategorií (Američanů, Angličanů, černochoy, Číňanů atd.) je připisována v průměru pouze 5 % případů. Někdy se v tomto smyslu hovoří o *síle stereotypu*. (Karel Hnilica)

stereotypní chování, **chování, stereotypní*.

stereotypy, genderové (rodové) (z latiny: *stereotypia*, „stále opakování téhož“ a z angličtiny: *gender*, „rod“), zjednodušující a zevšeobecňující představa o **femininitě* či **maskulinitě*, která se obvykle nezakládá na přímé zkušenosti, ale je přebírána ze společenských **diskurzů*, kde se reprodukuje. Podle feministické teorie (**feminismus*) zjednodušená a zobecněná přesvědčení o údajně charakteristických vlastnostech žen a mužů, která ve společnosti převládají. Z těchto přesvědčení pak vyplývají normativní závěry o tom, jaké role by muži a ženy měli(y) zastávat, případně jak by se měla obě **pohlaví* společensky projevat (postoje, chování, ...). Důležitou vlastností genderových stereotypů je jejich automaticnost, tj. skutečnost, že tato přesvědčení mohou být zastávána a uplatňována bez vědomé **kontroly* jejich nositelů. Genderová stereotypizace v tomto smyslu podepírá **patriarchální* a vůči ženám nespravedlivé uspořádání společnosti. (Pavel Dufek, Petr Pavlík)

stereotypy, rodové, **stereotypy, genderové*.

sterilita (z latiny: *sterilitās*, „neplodnost, neúrodnost“):

1. neplodnost; opak: **fekundita*.

2. stav předmětu bez choroboplodných zárodků, dosažený sterilizací. (Drahomír Horký)

Sterkfontein (Jihoafrická republika), naleziště *homininů; kromě četných kosterních pozůstatků homininů poskytlo také množství *kamenné industrie a fauny zahrnující nálezy od středního *pliocénu až po spodní *pleistocén. (Jiří A. Svoboda)

Stern, William Lewis (29. 4. 1871, Berlín, Německo – 27. 3. 1938, Durham, USA), německý psycholog a filozof; představitel psychologie osobnosti a dětské psychologie, spoluzakladatel soudní psychologie, ve filozofii blízký *personalismu. Zavedl pojem *IQ, autor inteligenčních testových zkoušek pro různé skupiny populace. (Martina Wagenknechtová)

sternalis, -e, týkající se kosti hrudní.

Sterne, Laurence (24. 11. 1713, Clonmel, Irsko – 18. 3. 1768, Londýn, Anglie), britský sentimentalistický prozaik. Autor románu *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* (Tristram Shandy, 1760–1767) a zakladatel žánru sentimentalistického cestopisu *Sentimental Journey through France and Italy* (Sentimentální cesta po Francii a Itálii, 1768). V obou se cele otvírá erotickým motivům. Často byl napodobován v Rusku. (Ivo Pospíšil)

sternebrae, nesrostlé úseky kosti hrudní, stopy původního rozdělení *sterna, které někdy přetrvávají až do dospělosti. (Ladislava Horáčková)

sternoklavikulární kloub, **articulatio sternoclavicularis*.

sternokostální klouby, **articulationes sternocostales*.

sternum, -i, n., kost hrudní – *plochá kost umístěná na *ventrální straně *hrudníku mezi *žebry, skládá se ze tří částí: Rukojeť (*manubrium sterni*) je nejširší, *kraniální část kosti. Na horním okraji má zářez – *incisura jugularis*, na laterokraniálním okraji se nachází kloubní ploška pro skloubení s *kostí klíční – *incisura clavicularis*, pod ní je zářez pro spojení s *chrupavkou prvního žebra – *incisura costalis I*. Dolní okraj manubria je pokrytý chrupavkou pro spojení s tělem hrudní kosti (**synchondrosis manubriosternalis*) v úhlu otevřeném dorzálně (*angulus sterni*), kde je na laterální straně i zářez pro spojení s chrupavkou druhého žebra (*incisura costalis II*). Tělo (*corpus sterni*), největší část sterna, je dlouhé a poměrně úzké, nese po obou laterálních stranách zářezy pro spojení s chrupavkami 2.–7. žebra (*incisurae costales*). *Kaudálním okrajem se tělo spojuje s mečovitým výběžkem – *processus xiphoides*, který je nejmenší a nejkaudálnější částí sterna, mívá různou velikost i tvar, může být například rozvidlený. Často má malý zářez pro spojení s chrupavkou sedmého žebra. Stopy původního rozdělení sterna někdy přetrvávají do dospělosti, nesrostlé úseky se nazývají **sternebrae*. Na manubriu, v blízkosti kloubních plošek pro klíční kost, se mohou vzácně vyskytovat dvě drobná **ossa suprasternalia* (bývají nazývána také **episternum*).

Tělo hrudní kosti může mít vrozenou fenestraci. Odchytky u sterna jsou obvykle spojeny s celkovými tvarovými změnami hrudníku. Mírné deformity hrudníku jsou běžné, obvykle nepůsobí nositeli obtíže a nevyžadují *léčbu. Vážné deformity hrudníku jsou téměř bez výjimky vrozené a jsou vždy spojené s poruchami vývoje žeber. Například u **pectus carinatum*, patologického tvaru hrudníku, se sternum vyklenuje dopředu jako lodní kýl, u **pectus excavatum*, vpadlého hrudníku, je sternum vtlačeno dovnitř hrudníku. Protože je hrudní kost uložena těsně pod *kůží a snadno přístupná, používá se v klinice k získání *dřeně kostní pro laboratorní vyšetření krevních částic – takzvaná sternální punkce. (Ladislava Horáčková)

stěsnání zubů, nepravidelnost *chrupu nejčastěji postihující *řezáky a *špičáky. Příčinou je nedostatek místa, který může být způsoben: *transverzálním zúžením čelisti; *mesiálním posunem stoliček; *retruzí řezáků, nepoměrem zubů a čelistí, *glosoptózou nebo kombinací všech výše uvedených příčin. (Michaela Křivanová)

Steward, Julian Haynes (31. 1. 1902, Washington, D. C., USA – 6. 2. 1972, Urbana, Illinois, USA), americký antropolog. Spolu s Leslie *Whitem (1900–1975) patří k nejvýznamnějším tvůrcům *neoevolucionismu v *antropologii; Steward významně přispěl k rozvoji antropologie, a to zejména vlastní koncepcí *kulturní ekologie, kterou pojal jako

metodu výzkumu, takže se lišila od již zavedeného oboru kulturní ekologie. Steward studoval na Cornelově univerzitě (BA 1925) a následně na Kalifornské univerzitě, kde v roce 1931 obhájil doktorát. Studoval u Boasových žáků Alfreda Luise *Kroebera (1876–1960) a Roberta *Lowieho (1883–1957), svými názory se však od Boasovy školy zásadně odklonil.

Steward podnikl tři velké terénní výzkumy. V letech 1930–1933 se účastnil archeologických výzkumů na jihozápadě Spojených států; v letech 1934–1935 podnikl terénní výzkum u *Šošonů; v letech 1948–1949 uskutečnil rozsáhlý výzkum v Puerto Rico. Od roku 1935 působil v Bureau of American Ethnology of the Smithsonian Institution, kde řídil přípravu sedmisvazkového díla *Handbook of South American Indians* (Příručka jihoamerických indiánů, 1946–1959). V letech 1946 až 1952 působil na Kolumbijské univerzitě, kde u něho studovali budoucí významní američtí antropologové: Stanley Diamond (1922–1991), Marvin *Harris (1927–2001), Sidney Mintz (narozen 1922), Robert *Murphy (1924–1990), Marshall *Sahlins (narozen 1930), Elman Rogers *Service (1915–1996), Eric Wolf (1923–1999). Během svého působení na Kolumbijské univerzitě uskutečnil terénní výzkum v Puerto Rico, na němž se podílela řada jeho studentů. V jeho průběhu aspiroval na aplikování své metody kulturní ekologie při výzkumu různých lokálních kultur. Výsledkem výzkumu je dílo *The People of Puerto Rico* (Portorikánci, 1956).

Své teoretické názory Steward představil hlavně v díle *Theory of Cultural Change: The Methodology of Multilinear Evolution* (Teorie kulturní změny: Metodologie multilineární evoluce, 1955), v němž položil základy kulturní ekologie. Při koncipování kulturní ekologie vycházel především ze svého výzkumu Šošonů. Kulturní ekologii vymezil jako metodu identifikující způsoby, kterými je *kulturní změna vyvolávána adaptací na prostředí. Kulturní ekologie je ve Stewardově pojetí studiem poměrů mezi *technologii, přírodními zdroji a způsobem výroby: aplikují-li se dostupné technologie na přírodní zdroje, vznikají meze možností organizace práce, která pak ovlivňuje další sociální instituce. Podle Stewarda má kulturně ekologický výzkum tři základní fáze: analýzu vztahu technologie a přírodního prostředí, analýzu *vzorců chování souvisejících s využíváním technologie, analýzu vlivů těchto vzorců chování na ostatní aspekty kultury. Steward buduje kulturní ekologii od konceptu *kulturního jádra (v originálu: *culture core*), které definuje jako konstelaci rysů velmi úzce svázaných se subsistenčními aktivitami a ekonomickým uspořádáním kultury. Součástí kulturního jádra jsou také sociální, politické a náboženské vzory s těsným vztahem k uvedenému uspořádání kultury. Kulturní jádro je obklopeno sekundárními rysy, jež jsou výsledkem převážně kulturně historických procesů, zejména pak *difuze a *invence/inovace, a nejsou přímým výsledkem *kulturní adaptace. Kultury s podobným kulturním jádrem se liší zejména svými sekundárními rysy. Ke kulturním proměnám v kulturním jádře dochází hlavně v souvislosti s rozvojem technologie a se změnami způsobů výroby.

Steward pracoval s modelem multilineární evoluce: evoluce kultury probíhá v mnoha liniích, a to vlivem povahy *ekosystému a dalších faktorů, které působí na kulturu. Steward nabyl přesvědčení, že jisté základní typy kultury se mohou rozvinout podobnými způsoby za podobných podmínek, ale že několik konkrétních aspektů kultury se bude objevovat u všech lidských skupin v pravidelných sekvencích. Model multilineární evoluce vytvořil pomocí konceptů úrovně sociokulturní integrace, kulturního areálu a *kulturního typu. Navázal na koncepci kulturních areálů, kterou již před ním rozpracovali američtí kulturní antropologové Clark David *Wissler (1870–1947) a Alfred Luis Kroeber. Podle Stewarda se budou kultury v jednom kulturním areálu podobat svými kulturními jádry, protože koexistují v podobných ekosystémech, a svými sekundárními rysy, protože jsou ve vzájemném kontaktu. Vývoj kultury se projevuje nárůstem komplexity kultury, kterou lze uchopit pomocí koncepce úrovně sociokulturní integrace (v originálu: *levels of sociocultural integration*). Úrovně představují kvalitativní rozdíly mezi způsoby sociálního uspořádání v *čase. Na základě studia řady kmenů například rozlišil dvě úrovně sociokulturní integrace *tlupy (skupiny): patrilineární

tlupu a smíšenou loveckou skupinu (v originálu: *composite hunting band*). Smíšené lovecké tlupy jsou širší než patrilinéární a orientují se na *lov větších zvířat. Kombinace charakteru kulturního jádra a rovněž sociokulturní integrace mu umožňuje uvažovat o kulturních typech jako klasifikačním nástroji kultur v čase a *prostoru. (Martin Soukup)

stezka [starověký Přední východ], úzká cesta. Jako příhodné spojení mezi zdroji produktů a surovin a jejich odbytišti se stezky na *Předním východě vytvářely od počátků výměnného *obchodu. Vedly nejkratším možným směrem takovými oblastmi, kde dohodou mezi představiteli místního obyvatelstva bylo možno docílit alespoň minimální bezpečnosti, po cestách, které se vyhýbaly zbytečným výškovým a klimatickým rozdílům, vyhledávaly schůdné průsmyky, brody, přístup k pitné vodě, potravinám, krmení. Směřovaly k lidským sídlům, která nabízela možnosti *směny a zároveň podněcovaly vznik středisek, zaměřených na služby pocestným a obchodu. Jednou nalezené a vybavené tratě zůstávaly po staletí stabilní, přesouvaly se jen s vyčerpáním surovin nebo zánikem potřeby, úpadkem partnerů v důsledku klimatických změn (sucho, zasolení půdy) či nepříznivé politické a hospodářské situace – anebo tehdy, když nové předpoklady (využití *koně, domestikace *velblouda, artéské studně, lepší *lodě, astroláb aj.) otevřely výhodnější dopravní možnosti. Příhodná dopravní spojení byla též cílevědomě budována, jako například umělý kanál mezi nilským ramenem a Rudým mořem. Cesty bývaly s výjimkou nejtěžších horských terénů dvoustopé, prašné, nanejvýš zpevněné oblázky nebo štěrkem. S dlážděním se setkáváme jen u význačných komunikací uvnitř *měst (*Chattuša), stejně tak s odvodem vody (*harappská kultura údolí Indu, Chattuša), v širší míře teprve v římském období. Udržování cest zřejmě připadalo přílehlým městům, obchodním střediskům, případně majitelům pozemků; teprve v době teritoriálních říší v 1. tisíciletí př. n. l. se na budování silnic podílela výrazněji státní správa. Jak však vysvítá z dokumentů III. dynastie z Uru ze závěru 3. tisíciletí př. n. l., stav a péče o stezky jí ležela na zřeteli dávně: *král *Šulgi při nich nechával například zřizovat útulky pro přenocování *karavan. Stezky nesloužily vždy jen obchodu a pocestným, přesouvaly se po nich též vojenské oddíly na válečných výpravách. Stezky po souši zprostředkovaly jen část obchodních spojení. Jeho podstatnější, důležitější, výhodnější a také snazší díl se odbýval vodními cestami (viz též *mořeplavba). Splavný Nil, Eufrat (méně již prudší Tigris), Indus, síť jejich kanálů, případně přítoků soustředily *dopravu z širokého okolí. Námořní plavba spojovala prokazatelně jižní *Mezopotámii (přístav v *Uru, Gu'aba, *Akkadu) s údolím Indu (i s mezi nimi ležícími kotvišti a překladišti na severním – Ras Malan, Sutkagen Dor u Daštu, Sutka-koh – a jižním pobřežím Perského zálivu – zvláště významné tranzitní středisko v *Dilmunu) a umožňovala velmi čilý obchod ve 3. a počátkem 2. tisíciletí př. n. l. Po zániku *civilizace povodí Indu toto spojení upadlo a obnovilo se až v 1. tisíciletí př. n. l. za změněných podmínek. Námořní cesta tehdy vedla kolem Arabského poloostrova k přístavům Arábie Felix a odtud po souši do Mezopotámie a Palestiny nebo Rudým mořem a kanálem k Nilu. Po Rudém moři přicházelo na *Přední východ také zboží z východní Afriky. Nilská delta byla od prehistorického období spojena s *přístavy levantského pobřeží (*Byblos, *Ugarit, *Týr), nejpozději od 2. tisíciletí př. n. l. též s *Kyprem (*Alašija), jižní Malou Asii, *Kréťou a posléze i s Egejským poloostrovem. Foiničtí námořníci konečně vybudovali pevné obchodní svazky pomocí opěrných bodů na Středomořském pobřeží s celou severní Afrikou, Sicílií a dosáhli pobřeží Atlantiku, Pyrenejského poloostrova a Britských ostrovů. Z hlediska rozsahu námořního a říčního obchodu tvoří cesty po souši pouze doplněk obchodních spojení, jakkoliv i jejich síť překračovala značné vzdálenosti.

K nejstarším – jen archeologicky – doloženým patří stezka, která vedla nejpozději ve 4. tisíciletí př. n. l. (průběh spojení z Malé Asie, kudy se od 7. tisíciletí př. n. l. dopravoval *obsidián do *Sýrie a Mezopotámie nelze zatím přesněji vystopovat) přes Tepe Gauru, Tepe Gijan, Tepe Sialk, Tepe Hissar k nalezištím *lapisu lazuli do Afghánistánu, případně z tohoto prostoru dále do Turkménie a na Pamír. Její jižní větev postupovala přes Tepe Jahjá a Šahre

Sochta (odbočka k severní cestě) a měla rovněž spojení na indický subkontinent. Do Mezopotámie vstupovaly tyto cesty buď z území *Elamu nebo údolím Dijály (*Ešnunna, Diniktu, Šaduppúmu) či od severovýchodu do *Aššuru. V Aššuru se ve 3. a zejména počátkem 2. tisíciletí př. n. l. vytvořila významná křižovatka, kde se větvil obchod s *cínem: na jih do *Sipparu, na západ do *Mari, na severozápad do Malé Asie. Tato stezka, spojující metropoli Aššur se soustavou *obchodních osad v okolí *Káneše, přetínala severomezopotamské pláne k hornímu Chábúru, Balíchu až k brodu přes Eufrat mezi dnešním Samsatem a Birecikem (křižovatka se stezkou do Sýrie) a odtud postupovala buď přes Maraš a Göksun průsmyky Tauru směrem ke Kayseri nebo severněji údolím k Malatyi a přes Gürün ke Káneši. Na vodní cestě po Eufratu ležela řada obchodních středisek, z nichž nejvýznamnější byly Sippar, Mari, *Emar a *Karchemiš. Severně od *Mari se oddělovala karavanní stezka přes oázu v Tadmoru do *Katny (s předpokládanou dobou pouti 10 dnů) a dále k pobřeží Středozemního moře, druhá větev pokračovala z Tadmoru přímo do Chasóru a po syrské cestě dále do Egypta. V ohbí Eufratu navazovala na říční cestu nejkratší suchozemská stezka k Středozemnímu moři přes *Eblu, Chalab (*Aleppo) do Ugaritu. S těmito stezkami se v severojižním směru křižovala stezka protínající Sýrii a Palestinu z Karchemiše přes Chalab, Eblu, údolím Orontu do Katny, dále do Chasóru, Gázy a Egypta. Domestikace velblouda zpřístupnila nejpozději v závěru 2. tisíciletí př. n. l. prostor Arabského poloostrova (přes oázy jako Tajmá do Mezopotámie nebo po tzv. stezce s kadidlem přes Jathrib/*Medínu a Jauf Hidžázem do Gázy).

Se sjednocením Předního východu pod perskou nadvládou vyvstala nutnost spojit celou říši promyšlenou sítí komunikací. Jejich páteří se stala „královská magistrála“, která na vzdálenost 2700 km spojila *Súsy se Sardami a královští kurýři si ji troufali zvládnout za 6 dní. Pro pohodlí cestujících byla v pravidelných odstupech vybavena odpočívadly (celkem 111 zájezdních a poštovních stanic) s možností občerstvení a výměny koní. Zájmy *perské říše sahaly zprostředkovaně až do Indie a Číny; je tedy pravděpodobné, že v těchto časech vedly trasou budoucí *Hedvábné cesty, třebaže její existence je doložena teprve z parthské doby. Suchozemské stezky kladly vždy větší nárok na dopravce než vodní cesty, vyžadovaly rovněž vyšší náklady (*cla a místní poplatky při četnějších zastávkách, nutnost překládat zboží, větší pravděpodobnost střetů). (Jana Součková)

stezka, Jantarová, *cesta, Jantarová.

stezka, zemská, soustava nejdůležitějších cest v raně feudálním českém státě (od 10. století); představovala dálkové cesty směřující k Praze. K nejvýznamnějším stezkám náležely: zlatá, domažlická (Řezno, Všerubský průsmyk, Brod nad Lesy, Klenci), královská (Erfurt, Plavno, Kraslický průsmyk), česká (Budyšín, Žebnice, Kamenice, Česká Lípa), slezská (Náchodský průsmyk, „česká brána“, Hradec Králové), trstenická (Litomyšl, Trstenice, Vysoké Mýto), haberská (Čáslav, Německý Brod, Jihlava, Náměšť, Brno), linecká (Linec, Vyšší Brod, Český Krumlov, Písek), vitorazská (řeka Lužnice, Jindřichův Hradec, Nové Hrady). (František Čapka)

Stigler, George Joseph (17. 1. 1911, Renton, Washington, USA – 2. 12. 1991, Chicago, Illinois, USA), americký ekonom; představitel *Chicagské školy. Zabýval se zejména problematikou tvorby cen, strukturou trhu a příčinami a výsledky jeho regulace a dějinami ekonomických teorií. Z díla: *Production and Distribution Theories* (Teorie výroby a rozdělování, 1941), *The Organization of Industry* (Organizace průmyslu, 1968), *The Citizen and the State: Essays on Regulation* (Občan a stát: Eseje o regulaci, 1975). Laureát Nobelovy ceny za ekonomii (1982). (Jaroslav Malina)

stigma (z řečtiny: *stigma*, „bodnutí, poranění; znamení“):

1. znak, stopa o něčem svědčící;
2. vyrytá či vpálená znamení, jimiž byli ve *společnostech *starověku označováni například trestanci nebo sběhlí *otroci;

3. [náboženství], zranění podobná ranám na rukou, nohou a v boku *Ježíše Krista při *ukřižování jako výraz vnitřního ztotožnění člověka s trpícím Ježíšem. Prvním dosvědčeným stigmatizovaným je *František z Assisi;

4. [medicína], a) vzácně se vyskytující jevy kožního krvácení, zejména u psychicky excitovaných jedinců; b) viditelná známka odlišnosti, popřípadě *nemoci u člověka; c) stigma degenerativní, fyzické anomálie u oligofreniků (asymetrický obličej, odstávající *ušní boltce, anomálie v utváření lebky aj.);

5. [sociologie], a) zvláštní případ sociálního *předsudku vůči určitým osobám, jimž jsou pak kvůli tomu připisovány různé negativní vlastnosti; b) v širším a používanějším smyslu *apriorní negativní hodnocení. (Jaroslav Malina)

stilus, *stylus.

stimulace, genitální [primatologie], chování (například u *šimpanzů), kdy samice může třít *vaginou nebo vložit větvičku či prst do vaginy jiné samice. (Václav Vančata)

Stingl, Miloslav (19. 12. 1930, Bílina) český cestovatel, etnograf a spisovatel; odborník na indiánské a oceánské kultury; čestný náčelník indiánského kmene Kikapú (Kickapoo). Po absolvování reálného gymnázia v Karlových Varech studoval v letech 1950–1954 mezinárodní právo na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1956 zahájil studia *etnografie a *folkloristiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1960–1962 působil jako odborný asistent geografie na Pedagogickém institutu v Karlových Varech a v letech 1962–1972 jako odborný pracovník oddělení rozvojových zemí v Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV v Praze. Od roku 1972 se věnuje výhradně badatelské a literární činnosti. Stinglova výzkumná činnost v oblasti mimoevropské etnografie zahrnuje zejména původní obyvatelé Ameriky a *Oceánie. V zahraničí strávil více než 20 let svého života mezi *indiány a *Polynésany, jejichž způsob života studoval. Uskutečnil 14 cest kolem světa a navštívil přibližně 150 států.

Stinglův literární debut představuje publikace *Hvězdy a lidé: Repertoárový sborník* (1962). V knize *Indiáni bez tomahavků* (1966) se zaměřil na předkolumbovskou Ameriku a vznik a vývoj *kultur *indiánských etnik až po současnost. Indiánské formy sportů a her uvedl v díle *Indiánský běžec* (1969). V knize *Indiáni na válečné stezce: 30 příběhů o nejslavnějších indiánských bojovnících a nejdůležitějších indiánských válkách* (1969) věnoval pozornost zápasu severoamerických indiánů o svobodný život v jejich zemi a zároveň předložil bohatou mozaiku bojových a mírových událostí mezi indiánskými náčelníky a bílými dobyteli. Své putování mayskými archeologickými lokalitami zachytil v publikaci *Za poklady mayských měst* (1969, 2. přepracované vydání *Tajemství indiánských pyramid*, 1974). Nejrozsáhlejší Stinglovo dílo tvoří cestopisná tetralogie z kulturní oblasti Oceánie. V prvním autonomním díle *Ostrový lidojedů* (1970) věnoval pozornost oblasti *Melanésie a v publikaci *Poslední ráj: Polynésie mezi věrejškem a zítřkem* (1974) oblasti *Polynésie. Následující dva svazky *Neznámou Mikronésii* (1976) a *Očarovaná Havaj* (1981) vycházejí z jeho cest v oblasti Tichomoří. K oblasti Polynésie se znovu vrátil v publikaci *Vládcové jižních moří: Záhady a zázraky Polynésie* (1996). Historii válek původního obyvatelstva proti koloniálnímu útlačku zaznamenal v díle *Indiánský oheň: Cesta Latinskou Amerikou po stopách nejdůležitějších indiánských válek a nejstatečnějších indiánských bojovníků* (1977). Stingl se zaměřil také na peruánskou kulturu v publikaci *Uctívači hvězd: Po stopách ztracených peruánských říší* (1980) a inckou kulturu v knize *Indiáni zlatého Slunce: Život, zázraky a záhady říše Inků* (2003). Publikace *Černí bohové Ameriky: Kapitoly o kultuře a dějinách Afroameričanů Latinské Ameriky a karibské oblasti* (1992) zahrnuje vyprávění o kulturách černochů Latinské Ameriky a karibské oblasti. V knize *Sex v pěti dílech světa aneb Cestopis časem a prostorem tělesné lásky* (2006) čerpal z vlastních cestovatelských zkušeností, v jejichž průběhu zaznamenal mnohá podání milostných a sexuálních praktik na pěti kontinentech.

Miloslav Stingl je autorem třiceti populárně naučných a cestopisných knih, přeložených do třiceti jazyků, a článků v tuzemských i zahraničních časopisech. Jeho cestopisy a literatura faktu se vyznačují schopností sloučit encyklopedické znalosti mnoha oborů s uměním revitalizace dávných lidských osudů a událostí. Natočil desítky cestopisných filmů a reportáží. Vystupuje v různých médiích a spolupracoval s Československým rozhlasem, který vysílal jeho rozhlasové hry, například *Želva s flétnou* (1961) nebo *Ztracený Eskymák* (1976) a adaptaci inckého dramatu *Apu-Ollantay* (viz *Ollantay). (Barbora Půtová)

stlačená zlomenina, *fractura compressiva.

Stloukal, Milan (10. 6. 1931, Praha), český antropolog a historik. Studoval na Přírodovědecké (tehdy Biologické) fakultě *Univerzity Karlovy v Praze *antropologii (ukončil 1957) a na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy *prehistorii (promoce 1962), kandidaturu z oboru antropologie získal 1962. Po absolvování studia antropologie nastoupil v roce 1957 jako antropolog v Archeologickém ústavu ČSAV v Brně a pracoval zde až do roku 1969, kdy přešel do Národního muzea v Praze. Zde byl zařazen zprvu jako vědecký pracovník *Antropologického oddělení, od roku 1974 jako vedoucí tohoto oddělení, po listopadu 1989 byl jmenován ředitelem Přírodovědeckého muzea Národního muzea a v únoru 1991 generálním ředitelem Národního muzea. V této funkci setrval až do odchodu do důchodu v prosinci 2001, od té doby pokračuje v práci v Antropologickém oddělení. V prosinci 1990 získal titul doktora věd a v roce 1991 byl habilitován na Přírodovědecké fakultě UK pro obor antropologie. Externě přednášel po řadu let Úvod do antropologie studentům prehistorie a klasické archeologie na Filozofické fakultě UK a Historickou antropologii posluchačům antropologie Přírodovědecké fakulty UK.

Od nástupu do Archeologického ústavu ČSAV v Brně se věnoval zpracování koster a žárových pohřbů z archeologických výzkumů, zprvu jen z působnosti brněnského ústavu, ale později i z výzkumů jiných institucí, zejména slovenských. Šlo o nálezy z období od *neolitu až po *středověk, ale největší množství činily nálezy z doby *Velkomoravské říše, tedy z 9. století. Jádrem tohoto výzkumu tvořila rozsáhlá pohřebiště na hradišti v Mikulčicích, z velkých souborů (často ve spolupráci s Hanou Hanákovou) však zaslouží pozornost i zpracování koster z Abrahámu, Bešeňova, Čakajovců, Ducového, Holiar, Holubic, Josefova, Nitry, Nových Zámků, Pobedimi, Prahy (u *kostela sv. Benedikta), Rajhradu, Virtu, Želovců a z dalších lokalit. Rozsáhlé soubory si přímo vynutily zhodnocení demografických dat, uvedení paleodemografie do české antropologické literatury a publikaci mnoha studií. Z tohoto pohledu bylo také prostudováno větší množství souborů z žárových pohřbišť. Zpracování paleopatologických nálezů vedlo k dlouholeté spolupráci s profesorem Lubošem Vyhnánkem. Spolupracoval a společně publikoval s antropology a archeology v Maďarsku (Budapešť, Szeged), Německu (Berlín, Mohuč), Polsku (Białystok, Poznaň, Varšava, Vratislav), Rakousku (Vídeň) a v dalších *zemích. Je autorem více než 400 publikací, vědeckých prací, populárních a jiných článků: Hanáková, Hana – Stloukal, Milan, *Staroslovanské pohřebiště v Josefově*, 1966; Stloukal, Milan – Vyhnánek, Luboš, *Slované z velkomoravských Mikulčic*, 1976; Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, 1990; Stloukal, Milan – Dobisíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvara, Karel, *Antropologie: Příručka pro studium kostry*, 1999. Od založení byl členem *Antropologické společnosti a zastával různé funkce ve výboru, od roku 1989 byl jejím předsedou a pak po jejím rozdělení až do roku 1995 předsedou *České společnosti antropologické, je čestným členem Naturhistorisches Museum in Wien, jeho práce v oboru byla oceněna *Pamětní medailí dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Milan Stloukal, DrSc., Antropologické oddělení Národního muzea, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, e-mail: milan.stloukal@nm.cz; Křížkovského 1, 130 00 Praha 3. (Jaroslav Malina)

Sto dní reforem, údobí čínských dějin v roce 1898 (11. června až 21. září) předznamenané vývojem v posledních desetiletích 19. století, kdy se mezi rostoucí čínskou *buržoazií, liberálními statkáři a *inteligencí šířily ideje stojící v *opozici k dobovému *konzervativnímu režimu císařovny-vdovy *Cch'-si (1835–1908). Nejvýznamnějšími ideology stoupenců reforem byli Kchang Jou-wej (1858–1927) a Liang Čchi-čchao (1873–1921). Ti v roce 1898 získali dokonce na svou stranu císaře Kuang-sü (1875–1908) a zahájili tzv. „Sto dní reforem“. Dekrety vydané v té době přinášely určité změny, pokud šlo o osvětu, o pomoc při rozvoji průmyslu a zemědělství, vytvoření nové vojenské organizace aj. Avšak císařovna-vdova za podpory významného vojenského představitele té doby, Jüan Š'-kchaje (1859–1916), energicky tyto snahy potlačila, císaře prakticky uvěznila až do jeho smrti a vedoucí činitele reformního úsilí, pokud neuprchli do ciziny, dala popravit. (Josef Kolmaš)

Stobaios, Ioannés ze Stoboi v Makedonii (žil asi v 5. století n. l.), autor z pozdně římského období; pro svého syna Septimia sepsal antologii citátů z antických autorů; díky ní se tak uchovaly citáty z mnoha ztracených děl. (Marie Pardyová)

Stocký, Albín (24. 2. 1876, Praha – 18. 4. 1934, Praha), český archeolog; původním povoláním cukrovarnický chemik, ale zároveň i regionální muzejník spolupracující na poli archeologie s Josefem Ladislavem *Píčem; po jeho smrti, doporučen Luborem *Niederlem, vedl v letech 1913–1929 pravěké oddělení Národního muzea v Praze a studoval obor na *Univerzitě Karlově, kde se habilitoval a působil, nakonec v letech 1929–1934 jako řádný profesor prehistorické archeologie a etnografie. Byl i předsedou Archeologické komise České akademie, předsedou Společnosti československých prehistoriků 1927–1931 atd. Řadu let redigoval prehistorickou část *Památek archeologických*, kde se snažil o vzornou publikaci materiálů.

Odborně se soustředil na *neolit a *eneolit, které ve svých dílech nově shrnoval (*Studie o českém neolithu I–II* (1919–1920), *Čechy v době kamenné*, 1924; *Pravěk země české I. Věk kamenný*, 1926). Věnoval se i prehistorické antropologii ve spolupráci s Jindřichem *Matiegkou (*Praehistorické obyvatelstvo v Čechách I. Lid zvoncových pohárů v Čechách*, 1925; *The Prehistoric Population of Bohemia. The People of the Cord-ceramic in Bohemia*, [Pravěké obyvatelstvo Čech. Lid se šňůrovou keramikou v Čechách], 1929; *Pravěké obyvatelstvo Čech III. Lid únětické kultury*, 1931). Zasloužil se o české muzejnictví, zejména o konzervaci, kterou v naší archeologii jako chemik poprvé odborně prováděl (*Konservace musejních předmětů*, 1927). Z dalšího díla: *Praha pravěká I, II* (1925, 1931), *Studie o hallstattské kultuře v Čechách I.* (1925), *Únětická keramika v Čechách I.–II.* (1926, 1927), *Čechy v době bronzové* (1928), *Čechy v době železné* (1933). (Karel Sklenář)

Stodorané, etnikum *Polabských Slovanů blízké *Luticům, které bylo od 6. století usazeno na dolní Sprévě a Havole. Od počátku 12. století byli silně germanizováni a posléze jako etnikum zanikli spolu s *Havolany a dalšími slovanskými etniky. (Lukáš Šín)

stochastický (z řečtiny: *stochastiké techné*, „umění mířit, strefit se“), týkající se náhodných jevů, náhodný, pravděpodobný (příklad: stochastický model, stochastický proces). (Jaroslav Malina)

stochastika (z řečtiny: *stochastiké techné*, „umění mířit, strefit se“), nauka o náhodě, náhodných jevech a veličinách. (Jaroslav Malina)

stoicismus (z řečtiny: *stoa*, „sloupořadí“), pozdně antická filozofická škola, protiklad epikureismu. Název dostala podle athénské sloupové síně [řecky: *stoa*], v níž přednášel zakladatel tohoto směru Zenón z Kitia (334–262 př. n. l.). V pozdním období za měnících se historických okolností dotvářeli myšlenky stoicismu Epiktétos, *Marcus Aurelius a *Seneca. Za základ poznání považovali stoikové smyslové jevy, základním pravidlem jejich etiky byl život v souladu s *přírodou a s *rozumem. Životním cílem jim bylo dosažení duševního klidu a vyrovnanosti cestou ctnostného života odpoutaného od požitků a vášní; podobnou úlohu plnil například v čínské kulturní oblasti *taoismus.

Stoiky lze považovat za přímé předchůdce teorií *přirozeného práva; ohlasy *Cicerova učení o *univerzálním *zákonu přírody se objevují u *Tomáše Akvinského. Jelikož každý člověk je nadán rozumem, je schopen se tohoto univerzálního zákona přírody účastnit; z hlediska stoické etiky to zároveň znamená, že lidské jednání by mělo odpovídat *imperativům rozumu a nikoliv *iracionálních emocí a vášní. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

stoličky, **dentes molares*.

stoličky, bilophodontní, *stoličky mající z hlediska *morfologie dvě rýhy. (Michaela Křivanová)

stoličky, pentalophodontní, *stoličky s pěti rýhami mezi hrbolky. (Michaela Křivanová)

stoličky, polylophodontní, *stoličky s více rýhami mezi hrbolky. (Michaela Křivanová)

stolování [starověký Přední východ], společné požívání pokrmů a nápojů, hodování.

Podrobné pokyny v *rituálech, tvary pečiva i hliněné modely aranžovaných mis z *Mari prozrazují, že vzhledu pokrmů (*strava) se na starověkém *Předním východě věnovala velká pozornost. Zdá se, a okolnosti by tomu nasvědčovaly, že hlavním a nejvydatnějším jídlem dne byla večeře. Druhým „velkým jídlem“ byla snídaně; případné další dvě svačiny zatím nedokážeme přesněji zařadit do denního režimu. Velká jídla mívala několik chodů, jejichž pořadí a skladba závisela na denní době, chuti i estetických aspektech. Totéž platilo pro *nápoje, které pokrmy provázely. Jedlo se ze společných mis, většinou asi rukama, i když k nabírání kašovitých pokrmů sloužily mělké lžíce (ze dřeva, *slonoviny, kamene, kovu). Jsou známy rovněž vidličky (z *mědi, *bronzu, *stříbra), podle jejich velikosti však usuzujeme, že se používaly jen k servírování, eventuálně napichování ryb. Konečně každý stolovník měl *nůž (v nejstarších dobách kamenný, později měděný, bronzový, v I. tisíciletí př. n. l. i železný) a zpravidla plátěný ubrousek, který se kladl na kolena. Některé nápoje (mladé necezené pivo) vyžadovaly slámku (rákosové, pro vznešené pijáky kovové brčko). Velký důraz se kladl na dobré *mravy u stolu. Při velkých hostinách pořádaných o svátcích, při *svatbě, *pohřbu, k uctění hostí, při zasvěcování *chrámu nebo *paláce, při politických jednáních a shromážděních bylo *zvykem, že se účastníci nejprve obřadně přivítali a věnovali vzájemnému rozhovoru. Když si umyli ruce, usedl *král (nebo nejvýznamnější člen *společnosti) do čela proti vchodu a po něm, poté co jej hlubokou úklonou pozdravili, podle stanoveného ceremoniálu zaujali svá místa ostatní. Takové hostiny byly společenskou záležitostí, při níž požitek z dobrého jídla a pití násobila hudba, zpěv a tanec a stolovníky bavili recitátoři a žongléři. (Jana Součková)

stomachus, **ventriculus*, též **gaster*, žaludek.

stomatochirurgie, *stomatologie.

stomatologie (z řečtiny: *stoma*, „ústa“ a *logos*, „nauka, věda“), zubní lékařství, vědní obor zabývající se prevencí, diagnózou a léčením *nemocí zubních, ústních a čelistních. Má různé podobory (*ortodontie, parodontologie, *pedostomatologie, protetika, *stomatochirurgie, záchovná stomatologie aj.). (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

stomodeum, -i, n., ústní záhyb, k přední části embryonálního *střeva přiložená vychlipka *ektodermu. (Michaela Křivanová)

Stonehenge (u Salisbury, hrabství Wiltshire, Anglie), *lokalita s pravěkým monumentem majícím kultovní a astronomické funkce, existujícím zhruba 1500 let (3000–1500 př. n. l.). Za tuto dobu došlo k přestavbám a proměnám, které archeologové rozdělili do několika fází.

Stonehenge I (kolem roku 2800 př. n. l.) tvořil *příkop (vnější průměr 116 m, šířka přes 5 m, hloubka více než 2 m) a *val, který byl z vnitřní strany lemován 56 (Aubreyovými) jamami. Uvnitř tohoto prstence se tyčily 4 kameny, další 2 kameny stály ve vchodu a před vchodem byl takzvaný Podpatkový kámen (*Heel Stone*) a dřevěná *brána.

V období Stonehenge II (asi 2100 př. n. l.) byl uvnitř areálu postaven dvojitý kruh z modravých vulkanických *hornin (nedokončeno), v anglické archeologické literatuře zvaných *bluestones* („modravé kameny“), které pocházely až z jihozápadního pobřeží Walesu, ze vzdálenosti asi 385 km; dále byla zřízena Posvátná cesta.

V obdobích označených IIIA a IIIB dostal Stonehenge svou monumentální megalitickou podobu: byl postaven kruh o průměru 31 m z mohutných pískovcových bloků o hmotnosti asi 25 tun (takzvaných „sarsenů“ – regionální [„nářeční“] označení pro pískovcové bloky vyskytující se volně ve Wiltshiru jako pozůstatky zvětralého třetihorního pokryvu křídové vápencové krajiny a použité při stavbě tohoto objektu) spojených nahoře kamennými překlady, z nichž každý vážil asi 7 tun; uvnitř tohoto kruhu byl vybudován podkovovitý útvar z pěti mohutných bran (trilitů), rovněž z *pískovce (pískovec byl lámán v Marlborough Downs, asi 30 km od Stonehenge); každý ze sloupů měl hmotnost více než 40 tun. Modré kameny byly přemístěny a zasazeny do dvou soustředných kruhů kolem „sarsenů“. Ve fázi IIIB (datum není přesně známo) byla provedena jen nepatrná změna: některé z modrých kamenů byly opět vyjmuty a zasazeny uvnitř sarsenového kruhu. Ve stadiu IIIC (kolem roku 1550 př. n. l.) proběhly konečné úpravy: všechny modré kameny byly vztyčeny uvnitř kruhu „sarsenů“ a podkovovitého útvaru.

Z archeoastronomických výzkumů vyplynulo, že osa celé *stavby je orientována k bodu na obzoru, kde o letním slunovratu vychází *Slunce: pozorovatel ve středu celého památníku spatří první záblesk Slunce branou sarsenového kruhu právě nad Podpatkovým kamenem. Dále je možné, že některé kameny vyznačují či původně vyznačovaly směry k slunovratovým východům a západům Slunce, a dokonce i k mezním východům a západům *Měsíce. A hypoteticky lze také podle archeoastronoma Geralda Hawkinse připustit, že 56 Aubreyových jam mohlo sloužit k výpočtům předpovědi *zatmění Slunce a Měsíce. Zdá se tedy, že Stonehenge byl neobyčejně významným kultovním střediskem a zároveň i místem, kde probíhala prvotní astronomická pozorování. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

stopa, pracovní [trasologie], každá modifikace hran *nástroje způsobená pracovní činností (nepatří mezi ně modifikace vzniklé záměrnou *retuší nebo postdepozičními procesy). Mohou být pozorovatelné pouhým okem, nebo jen mikroskopicky. Výskyt pracovních stop na nástrojích je ovlivněn: materiálem, z něhož je nástroj vyroben; topografií povrchu nástroje a *morfologií pracovní hrany (délka, tloušťka, úhel hrany, profil – konvexní, konkávní; tvar); způsobem vykonávané pracovní činnosti (například různá míra vyvíjení tlaku na hranu nástroje při pracovní činnosti, orientace hrany nástroje k opracovávanému materiálu) a charakterem kontaktního materiálu.

Studiem pracovních stop se zabývá *trasologie a *funkční analýza, které zjišťují například způsob upevnění nástroje do rukojeti, polohu nástroje při práci, směry pohybu, typ opracovávaného materiálu. Trasologie a funkční analýza jsou moderními metodami představujícími jediný spolehlivější způsob určení skutečné funkce nástrojů (zejména z nejstarších údobí *pravěku). (Soňa Krásná, Jaroslav Malina)

STR, *mikrosatelity.

STR, gonozomální (anglicky: *Short Tandem Repeats*, zkratka: STR), krátké tandemové repetice, tzv. *mikrosatelity, specifické pro pohlavní *chromozomy – *gonozomy. (Jiřina Relichová)

Strana zelených (zkratka: SZ), česká *politická strana zaměřená na ekologickou problematiku. Vznikla krátce po listopadové *revoluci v roce 1989, větší význam však získala až kolem roku 2002, kdy se rozšířila členská základna o členy z prostředí do té doby roztržitých ekologických občanských iniciativ. V září 2005 se stal předsedou strany Martin Bursík (narozen 12. 8. 1959), pod jehož vedením se SZ v roce 2006 dostala do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky (6 poslanců) a spolu s *Občanskou demokratickou stranou (ODS) a *Křesťanskou a demokratickou unií – Českou stranou lidovou (KDU-ČSL) utvořila trojkoaliční *vládu (leden 2007–květen 2009). Na jaře 2009 měla SZ více než 3000 členů, nejvíc v Praze a v Jihomoravském kraji. (Jaroslav Malina)

strana, politická, základní forma politické organizace, cílem je obsazení mocenských pozic ve *státě nebo v *obcích. Na rozdíl od jiných účastníků politických vztahů, například

odborů, zaměstnavatelských svazů, *církvi apod., politická strana usiluje svou účastí ve *volbách o zastoupení ve volených státních *orgánech, aby s podporou určité části populace získala přístup k politické moci, a mohla tak realizovat státní politiku odpovídající strategickým zájmům různých skupin obyvatelstva. Vznik strany vychází většinou z toho, že k řešení existujících politických rozporů, jež mohou vyplývat z hospodářských nebo mocenských zájmů, *privilegií, náboženských *názorů nebo nároků na moc ve státě, je třeba se spojit do zvláště organizovaných seskupení.

V dřívějších, poměrně stabilních a málo diferencovaných společenských systémech tento účel dostatečně plnily existující sociální formy (*příbuzenství, lokální, etnické nebo stavovské jednotky) nebo volně vytvořená seskupení. Strany nebo jim podobné struktury vznikaly (stejně jako vytváření samostatné oblasti života *společnosti – *politiky) nejprve pravděpodobně v období městských *civilizací (zejména antických), v pozdním středověku v Evropě, například v Anglii. Politické strany se standardně považují za klíčovou *instituci liberálně-demokratických režimů, mimo jiné proto, že zprostředkovávají spojení mezi *občanskou společností (jakožto dobrovolné organizace) a státem (na základě svého cíle, tedy získání politické moci).

Politické strany rozdělujeme do několika „rodin“ podle ideologické příslušnosti, přičemž ve většině evropských *zemí mají silné postavení strany sociálně-demokratické, *konzervativní a křesťansko-demokratické; v závislosti na místních historických podmínkách se pak prosazují i strany agrární (rolnické), regionální a etnické či ekologické. Po rozpadu sovětského bloku naopak zažily ústup či přímo zánik strany komunistické. Tyto stranické „rodiny“ se podle norského politologa Steina Rokkana (1921–1979) utvářely na základě fundamentálních společenských štěpení (*clevages*), která zahrnují napětí mezi centrem a periferií, státem a církví, vlastníky a pracujícími a konečně *městem a venkovem. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Stránská, Drahomíra (8. 12. 1899, Praha – 24. 8. 1964, Praha), česká slavistka a etnografka; docentka národopisu na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (1932–1963), vedoucí pražského Národopisného muzea. Původní specializaci ve slavistice zúročila ve svých etnografických terénních výzkumech (především Balkán a Slovensko), v odborných pracích, kompletaci muzejních sbírek, v řadě výstav i v popularizačních aktivitách. Vedle dnes už klasických zpracování problematiky (českého) lidového *oděvu se věnovala architektuře, nábytku a vývoji vesnického interiéru, zajímala ji však také tematika *duchovní kultury a částečně i folklor. V některých jejích pracích se odráží vliv *Pražského lingvistického kroužku, k němuž měla v době studií blízko. (Irena Štěpánová)

Stránská, Petra (6. 12. 1965, Praha), česká antropoložka; vědecká pracovnice *Přírodovědeckého oddělení Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Praze (od roku 1989). Vystudovala *biologickou antropologii na Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy.

Kosterní antropologii se věnuje od nástupu do AÚ AV ČR. Předmětem jejího zájmu je antropologická charakteristika a zdravotní stav především laténských a středověkých populací Čech a Moravy. Spolupracuje na projektech Národního muzea v Praze zabývajících se zkoumáním velkomoravských populací na Moravě. V rámci sledování možných projevů fyzické a fyziologické zátěže na kostrách se specializuje na hodnocení zdravotního stavu chrupu. Publikuje především v archeologických odborných periodikách. Je spoluautorkou antropologické příručky pro studium kostry (*Antropologie: Příručka pro studium kostry*), kterou vydalo Národní muzeum v roce 1999, poznatky o laténské populaci na území Čech shrnula (společně s Janou Velemínskou) v kapitole o antropologii Keltů v knize *Jak se kopou keltské hroby* vydanou v Nakladatelství Lidové noviny v roce 1999. Kontakt: RNDr. Petra Stránská, Oddělení archeologie krajiny a archeobiologie Archeologického ústavu AV ČR, Praha, v. v. i., Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: stranska@arup.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Stránská skála (Slatina, Brno-město, Česká republika), útes jurských *vápenců na východním okraji brněnské kotliny. Vápenec obsahuje vrstvy *rohovců používaných k výrobě *nástrojů v průběhu *paleolitu i *neolitu (stránskoskalská *exploatační oblast). Strmé skalní svahy na severozápadní straně jsou lemovány svahovými sedimenty spodnopleistocenního až středopleistocenního stáří (lokalita I) a *spraší svrchního *pleistocénu na severní straně (lokalita IV). Temeno návrší překrývají zbytky teras, půdní sedimenty, vápencové sutě a konečně spraš (lokality II, III). Lokalitu I zkoumali počínaje rokem 1910 až po současnost Jan Nepomuk *Woldřich, Karel *Absolon, Rudolf *Musil, Karel *Valoch jako klíčovou paleontologickou *lokalitu biharienu, případně i *starého paleolitu, avšak již od 30. let intenzivně probíhaly také povrchové sběry mladopaleolitických *kamenných industrií na temeni. Záchranný a později systematický archeologický výzkum několika poloh *mladého paleolitu tu probíhal v 80. letech 20. století. V rámci společného projektu Archeologického ústavu Akademie věd ČR, *Masarykovy univerzity a Harvardské univerzity vedeného Jiřím A. *Svobodou byl tento výzkum obnoven v roce 1997 (lokality IIIc–e).

Lokalita I: Lokalitu I tvoří sedimenty suťového kužele při úpatí skály a výplně jeskyní a jeskyněk v jejím masivu. Profil suťového kužele zachycuje nejprve akumulaci činnosti řeky (stránská terasa), následnou erozi a pak již plynulé ukládání celého sledu spraší a paraautochtonních půd. Průběh teplého období na počátku středního pleistocénu (*cromer), které dokumentují, je ve své dynamice rámcově analogický našim poznatkům o *holocénu. Z hlediska paleontologie představuje Stránská skála I nejbohatší naleziště *fosilních ptáků, břichonožců a pecek břestovce, spolu s četnými nálezy savců, hadů a ostrakod. Počínaje slavnou Woldřichovou šelmou *Homotherium moravicum* byla odtud popsána řada nových druhů, zejména ptáků, nebo druhů poprvé registrovaných u nás. Nepřerušovaná sedimentace v rámci dlouhého období umožňuje studovat faunistická společenstva v závislosti na změnách prostředí. Značná pozornost se od počátku výzkumu věnovala otázce přítomnosti člověka. U kamenných artefaktů na první pohled zarazí, že v *surovině tak kvalitní, jako jsou místní rohovce, by nebyly vyvinuty všechny fyzikální znaky *úštěpů a jejich negativů; ty jsou však patrné na úštěpech z jeskyňky č. 8, která obsahuje srovnatelnou faunu. Ještě průkaznější jsou stopy lidských zásahů na *kostech, jak je pozoruje Marylene Patou-Mathis. Antonín Přichystal a Mojmír Strnad dále prokázali, že zlomky kostí z vrstvy 13 prošly ohněm, a nepovažují za pravděpodobné, že by to byl přirozený požár. K tomu přistupuje starší argument Bernarda Gramsche, který svého času na kamenných úlomcích ze Stránské skály shledal mikroskopické stopy opotřebení. Podstatné je i to, že v rámci suťového kužele se všechny náznaky lidské činnosti soustřeďují pouze v jediné vrstvě – č. 13. Její minimální stáří odhaduje Rudolf Musil na 0,6 milionu let. Tyto otázky ověřoval novým výzkumem v letech 1997–1998 Karel Valoch. Ojedinelé artefakty *starého paleolitu a *středního paleolitu pocházejí z okolních sprašových profilů (Malá Klajdovka, Nová hora, Růženin dvůr).

Lokalita II: Tato mladopaleolitická lokalita leží v okolí vrcholu Stránské skály a je tedy jen částečně překrytá spraší. Proto byla zachycena již povrchovým průzkumem Karla Schirmeisena a později publikována Karlem Valochem jako *aurignacien. V roce 1985 byla první kolekce artefaktů získána z interpleniglaciální půdy překryté spraší, kterou přeťal výkop pro vodovod. Industrie obsahuje především *škrabadla, včetně aurignackých typů, doprovázená několika dalšími nástroji.

Lokalita IIa: Rámcové poznatky o poloze aurignacien na lokalitě II bylo možné rozšířit plošným odkryvem na lokalitě IIa, kde se podmínky pro výzkum jeví optimální. Profil zastihl suť přemístěnou na bázi soliflukcí za extrémně studených podmínek (vrstva 6) a nad ní tenkou hlinitou polohou s industrií *bohunicien (vrstva 5). Následovala fáze eroze, fáze sedimentace spraše a fáze pedogeneze, odpovídající industrii středního aurignacien (vrstva 4, 35 000 př. n. l.). Svrchní část profilu tvoří poslední würmská spraš s industrií mladého aurignacien (vrstva 3). Všechny tři paleolitické soubory jsou vyrobeny z místního rohovce.

Bohunický soubor je poměrně malý, zatímco soubor středního aurignacienu je zatím největší stratifikovaná kolekce této kultury na Moravě. Je to čepelová industrie s převahou škrabadel. Menší soubor mladého aurignacienu se liší určitým nárůstem *rydel a zdrobněním industrie.

Lokalita III: Profil lokality III se od dosud popsanych liší. Industrie bohunicienů leží uvnitř komplexu interpleniglaciálních půd, kde vytvářely samostatné shluky, s místy interpretovanými jako *ohniště (data z uhlíků jsou kolem roku 40 000 př. n. l.). Provázely je četné hrudky červeného a okrového *barviva. Pylová *analýza dokládá stepní *krajinu s některými dřevinami (borovice, bříza, olše, smrk). Většina artefaktů je opět vyrobena z místního rohovce, avšak retušované *artefakty, zejména *škrabadla, *drasadla a *hroty, jsou z cizích surovin (červený radiolarit, jiné rohovce). Zpracování místních rohovců se zaměřilo na výrobu levalloiských hrotů (*technika, levalloiská), *čepelí a připravených jader.

Lokalita IIIa: Stránská skála IIIa je *polykulturní profil srovnatelný s lokalitou IIa. Spodní würmský *pleniglaciál reprezentuje sled půdních sedimentů, vápnitých zemin a štěrčiků přemístěných soliflukcí. Podle Tadeáše Czudka je charakter přemísťování ovlivněn postupným vzrůstem vlhkosti, teploty a hlubokým táním permafrostu. Pylové spektrum, které určila Helena Svobodová, je chudé a dokládá studené podnebí. Industrie bohunicienů leží v nejvyšší části přemístěného *souvství (vrstva 4). Následuje interpleniglaciální *půda s industrií středního aurignacienu (vrstva 3) a poslední würmská spraš. Původní poloha bohunické vrstvy je pozměněna soliflukcí, která zde kolem roku 45 000 př. n. l. probíhala. S několika výjimkami (*křemen, *radiolarit) je industrie vyrobena z místního rohovce; běžné jsou levalloiské hroty, škrabadla, *drasadla a *vruby. Aurignacká industrie je rozptýlena v okolí pravidelně kruhovitého, mírně zahloubeného ohniště (datovaného k roku 35 000 př. n. l.). Mezi artefakty, stále z místního rohovce, typologicky dominují škrabadla, zejména aurignackých typů, provázená rydly, drasadly a vruby.

Lokalita IIIb: Další superpozice bohunicienů a aurignacienu je ve srovnatelné stratigrafické situaci. Spodní, bohunická *vrstva je významná zatím největším dochovaným souborem zvířecích kostí, nahromaděných uvnitř depresí ve vápencové suti. Nadložní, aurignacká vrstva je datována k roku 35 000 př. n. l.

Lokalita IIIc: Nově zkoumaná lokalita (1997), opět s analogickou nálezovou situací, ovšem podstatně deformovanou mrazovými jevy (vytažení jemných sedimentů z podloží). V rámci mezinárodního výzkumného projektu zde byly aplikovány detailní metody archeologické dokumentace za účelem ověření situace v nedaleké poloze IIIa.

Lokalita IIId: Tato lokalita, rovněž nově zkoumaná (1998), navazuje na polohu III. Pokračuje zde jediná poloha bohunicienů, a to zřejmě velmi mladého (datované vzorky uhlíků ukazují stáří kolem roku 40 000 př. n. l.).

Lokalita IV: Tato lokalita leží při severním úpatí vápencového útesu. Vrstva probíhá v nejvyšší části a v nadloží spraše a *radiometrická data kolem roku 20 000 př. n. l. svědčí, že jde zatím o jedinou lokalitu z období posledního glaciálního maxima na Moravě. Předměty tvořily dvě koncentrace v odstupech asi 5 m. Západní koncentraci tvořil kruhový shluk vápencových bloků, koňských kostí a ojedinělých kamenných artefaktů; ohniště ani stopy osídlení se neobjevily. Pás koňských kostí rozvlečený po svahu s touto koncentrací souvisí. Východní koncentrace se skládala rovněž z vápencových bloků (největší měřil 0,75 m), převážně koňských kostí (ojediněle se vyskytly i kosti mamuta, nosorožce a soba), zato kamenné nástroje byly vzácnější. Místní kamenné suroviny se používaly až nápadně málo, zato se objevily exotické materiály: cizí rohovce, radiolarit, *pazourek, *porcelanit, *křišťál a *obsidián. Převažující čepel, několik retušovaných nástrojů a prstní článek soba (s typickým otvorem) náležejí *epigravettienům. Mezi koňskými kostmi je nápadný malý podíl pažních kostí, kostí lebky a úplné chybění stehenních kostí. Zdá se, že lokalita IV byla specializovaným lovištěm koní (*kůň divoký), využívajícím morfologie terénu s příkrou skalní stěnou. (Jiří A. Svoboda)

strategie (z řečtiny: *stratēgos*, „vojenský velitel, generál“), obecný způsob, postup, návod, jak stanovit a řešit zásadní problémy tak, aby bylo dosaženo základních cílů (v *politice, v *hospodářství, ve *vědě, ve vojenství, ale i v každodenním životě). (Jaroslav Malina)

strategie organizace, soustava dlouhodobých cílů vytvořená na základě zvážení toho, co může organizaci čekat v jejím prostředí a *kontextu, jaké má šance. Je vyjádřením vlastních nedostatků a předností, které se budou konfrontovat se skutečností v budoucnosti. (Marie Dohnalová)

strategie, evolučně stabilní [evoluční biologie, teorie her], strategie, která je v *populaci zafixována (tj. vyskytuje se u všech jejích členů) a nemůže být vytlačena žádnou konkurenční strategií, ani s ní nemůže koexistovat. Nejvýhodnější strategie pro určitého jedince často závisí na strategiích ostatních jedinců v populaci, výsledná evolučně stabilní strategie může být směsicí dvou nebo více typů chování. Rozdíl mezi *Nashovou rovnováhou a evolučně stabilní strategií spočívá v tom, že k Nashově rovnováze může někdy docházet v důsledku racionálního plánování/předvídání, které hráčům někdy brání použít alternativní strategii s nulovými krátkodobými náklady, protože existuje riziko, že taková strategie bude vytlačena nějakou třetí strategií.

Z definice evolučně stabilní strategie je tato rovnováha vyloučena a předpokládá se, že jediným mechanismem působícím proti krátkodobým strategiím s nízkými náklady je *přirozený výběr. Termín zavedli John Maynard Smith a George R. Price (1973, 1982), přičemž koncept odvodili zejména z práce Williama D. *Hamiltona (1967) o *poměru *pohlaví. (Miroslav Králík, Miloš Macholán)

strategie, evoluční, pasivní výsledek *přirozeného výběru, který působí dojmem triku, používaného *geny k zvýšení jejich počtu v populaci na úkor jiných genů. Evoluční strategie není strategií v *kognitivním slova smyslu, ale teoretickým nástrojem využívaným v *evoluční biologii. (Jaroslav Malina)

strategie, reprodukční [primatologie], strategie samců a samic, jak najít nejvhodnějšího partnera, jak co nejlépe a energeticky nejvýhodněji „investovat“ do procesu *reprodukce a uplatnit v něm své dědičné vlohy. Samci mají na rozdíl od samic odlišnou reprodukční strategii. Energetický vklad samců je minimální, omezený pouze na vlastní reprodukci, protože až na některé širokonosé opice čeledě malpovití (mirikiny, titiové), u nichž samec přejímá většinu péče o potomstvo nebo *gibony, u nichž samec s výchovou pomáhá, samci nonhumánních primátů mláďata nevychováávají a ani o ně výrazně nepečují. Proto je reprodukční strategie samců zaměřena na soutěž o nejlepší samice a na odstavení konkurentů. Samice naopak investují do reprodukce množství energie – jak do prenatalního, tak i do postnatalního vývoje potomků, a proto zaměřují svou *reprodukční strategii na zajištění maximální ochrany a výživy pro mláďata. Taková strategie nesmí samozřejmě být v rozporu se základními mechanismy dané sociální struktury. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

stratifikace, sociální, sociální rozvrstvení, jehož základem je nerovnost, například na základě věku, pohlaví, vzdělání, *národnosti apod. Existuje stratifikace: vertikální (například na základě majetku) a horizontální (podle místa, bydliště). (Jaroslav Malina)

stratigrafie (z latiny: *stratum*, „vrstva, plocha; strop; prostřená pokrývka; sedlo; dláždění“; a z řečtiny: *grafein*, „psát“):

1. [geologie, archeologie aj.], *metoda zabývající se průzkumem sledu *vrstev; pochází z *geologie, odkud byla převzata *archeologií, *antropologií a dalšími vědami, protože *artefakty, *stavby a kosterní pozůstatky jsou často uloženy ve vrstvách, které se vytvořily působením přírodních faktorů (například jeskynní sedimenty, spraše, půdní *horizonty). Nejspodnější vrstva je nejstarší a všechny výše ležící se musely vytvořit později. Vrstvy ovšem mohou zasáhnout různé poruchy a tím také postihnout a přemístit nálezové soubory, ale nálezy ležící v neporušených vrstvách jsou řádově „současné“ s obdobím tvoření vrstev. „Současnost“, například jeskynních vrstev s paleolitickými artefakty není možno klást na

roveň současnosti *sídlišť nebo *hrobů, poněvadž není možno odpovědně sestavit žádný vztah mezi dobou tvoření vrstev a lidským životem. Věci ležící v geologické vrstvě, která se tvořila po tisíc let, mohou pocházet z jednorázového činu jedné skupiny lidí nebo skupiny, která tam žila po celou generaci, nebo zcela různých skupin, které přicházely třeba každých sto let na určitý čas.

Od tohoto „geologického“ použití stratigrafie byl pak už jen krok k její aplikaci na vrstvy vytvořené lidmi, tedy „*kulturní vrstvy“. Nejmocnější vrstvy se vytvořily tam, kde byla stavebním materiálem *hlína. Zřícené a poškozené hliněné domy se zplanýrovaly a nastala nová výstavba. Tímto způsobem se vytvořily mohutné „sídelní kopce“ – tzv. *telly, především na *Předním východě (ale i na Balkáně), z nichž zůstává stále nejznámější *Trója. Bylo by chybné usuzovat z mocnosti sídlištní vrstvy na dobu osídlení, protože její tvorba byla ovlivněna mnoha faktory. Taková vrstva nenarostla pomalu přírodními činiteli jako například jeskynní vrstvy, ale její mocnost je závislá na tom, jak byly silné hliněné zdi, jakého druhu byla střešní krytina a především jak dalece se zachovala hliněná suť a nebyla-li vůbec z větší části přemístěna na jiné místo. Tam, kde byly stavby budovány ze dřeva, které zanechává málo pozůstatků, nebo kde trosky (například kamenné) musely být odstraněny, aby se vůbec mohlo stavět, objevuje se stěží nahromadění vrstev. Zde se musí usuzovat na časový poměr z křížení se různých *objektů v horizontálech.

Toto všechno ale předpokládá, že se lidé nechtěli vzdát jednoho určitého místa nebo je opětně vyhledávali. Takže *vertikální stratigrafie* podávají nejenom výpovědi o časových poměrech („co bylo dříve než ...“, „později než ...“ a „současně s ...“), ale odrážejí také vztah člověka k přírodnímu prostředí. Pozorujeme-li, že se například hroby jednoho pohřebiště (nebo sídelní *jámy sídliště) navzájem nenarušují, usuzujeme, že byly na povrchu znatelné, ale i že se mohlo jednat o systematické užívání dané *lokality.

Na základě *relativní chronologie hrobových celků se dá zjistit posun v obsazování pohřebiště. Tento postup se nazývá *horizontální stratigrafie*, poněvadž to, co leží vedle sebe, může být v některých případech interpretováno podobně jako to, co leží nad sebou. Potíž spočívá v tom, že se počátek nebo konec užívání lokality musí zjistit vně získanými údaji, tj. rozbořením nálezových celků. Nepodaří-li se to, dá se směr obsazování také obrátit; (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

2. [medicína], *rentgenová vyšetřovací metoda zhotovování vrstevových hloubkových snímků určitého orgánu; též vrstevová *tomografie. Je založená na jiném principu než ostatní metody *tomografie. Dnes je tato metoda využívána jen zřídka. (Vojtěch Mornstein)

stratigrafie, horizontální, *stratigrafie.

stratigrafie, vertikální, *stratigrafie.

stratum, -i, n., vrstva, plocha; strop; prostřená pokrývka; sedlo; dláždění.

stratum germinativum epidermis, zárodečná vrstva pokožky uložená při její bazální membráně. (Drahomír Horký)

stratum lucidum epidermis, jedna z buněčných vrstev pokožky nacházející se pod zrohovatělou vrstvou (*stratum corneum*). (Drahomír Horký)

Stratzing (Rakousko), významné sídliště *aurignacienu datované sérií dat kolem roku 28 000 př. n. l.; nálezy několika typů ohnišť, bohatá *kamenná industrie s převahou *rydel a drobná řezba lidské postavy v kameni. (Jiří A. Svoboda)

straubinská kultura, *kultura, straubinská.

strava:

1. potrava nutná k výživě *člověka, pravidelně podávaná. Zbytky potravy našich pravěkých, starověkých nebo středověkých předků se pochopitelně v původní formě nedochovaly, avšak znalosti o tom, čím se živili, můžeme čerpat z několika zdrojů: především ze starověkých písemných památek a z etnografických paralel a také z moderních *experimentů. Pokrmy připravované ve *vařicích jamách nebo v hliněných nádobách zanechaly totiž někdy na stěnách

*varných kamenů a keramických nádob nepatrné stopy, takže srovnávací analýzou starých nálezů s pozůstatky experimentálně připravovaných různých druhů potravy na povrchu replik původního nádobí lze získat alespoň hrubou představu o jídelníčku dávno minulých dob. Tyto představy doplňují a korigují nálezy zbytků potravin, které se někde výjimečně dochovaly díky dobrým konzervačním podmínkám (například nálezy zbytků zuhelnatělého chleba ve vápnatých půdách nebo uchování zbytků potravy v žaludcích lidí pohřbených v dánských bažinách i jinde).

Lidé v *paleolitu a *mezolitu byli závislí na tom, co *sběrem a *lovem ukořistili *přírodě a ta k nim nebyla vždy štedrá. To je také jeden z důvodů, proč asi lovci a sběrači příliš nepřemýšleli nad úpravou toho, co jim k snědku příroda poskytla. Drobní živočichové i rostliny, které sebrali, putovali asi bez jakékoli úpravy nejkratší cestou do úst. Jedlé kořeny, jádra z pecek a zrna planě rostoucích rostlin však před požitím zřejmě drtili na kamenných deskách (o rozměrech kolem 40x30 cm) menšími kameny, nejčastěji valouny. K vzácným nálezům kamenů z *pozdního paleolitu určených k této činnosti patří čedičové stoupy s kamennými tříči známé z několika lokalit *Předního východu.

Ve skladbě výživy paleolitu a mezolitu se rostlinná potrava uplatňovala od více než 50% v subtropických oblastech až k pouhým několika procentům v arktickém pásmu. Rostlinná strava měla zvláštní význam pro výživu kojenců, v případě že matka neměla dost mléka, ale také v pozdějším věku, než došlo k prořezání zubů. Dodnes domorodci v Austrálii, na *Nové Guineji a jinde krmí děti kaši z rozdrčených rostlin.

Úprava lovecké kořisti byla také asi dosti prostá. Její rozřezání a členění nebylo žádným problémem již v *nejstarším paleolitu. Louis Bazett S. *Leakey, objevitel raných *homininů ve východní Africe, rozřezal na jednom vědeckém kongresu tělo antilopy jednoduchými valounovými nástroji během několika minut. Ke čtvrcení zvěře rovněž postačovaly ostré tenčí odštěpky a *ústěpy, které odpadly při výrobě valounových *sekáčů. Například úštěp odsekнутý z vápencového valounu se stal vhodným nožem k řezání masa a přeřezávání šlach, i když jeho pracovní hrana nebyla retušovaná. Při dalším pokusu vyzkoušel experimentátor při čtvrcení desetiletého kozla repliky pazourkových úštěpových nožů. Břišní krajinu rozpáral velkým pazourkovým úštěpem s ostrou neretušovanou hranou. Prvním podélným pohybem úštěpu rozřízl kůži ve střední čáře krajiny hrudní a břišní a druhým řezem odhalil vnitřnosti. Oddělení končetin a kloubních spojů provedl druhým, užším pazourkovým úštěpem. Kruhovým pohybem rozřízl kůži a potom přeřezal šlachy. Stahování kůže a čtvrcení trvalo pouze několik minut a práce šla téměř stejně snadno a rychle jako s ocelovými noži.

Maso pojídali raní lidé zčásti patrně syrové, ale od starého paleolitu znali účinky ohně, takže jej jistě také využívali. Maso opékali nad ohněm anebo udili v jeho dýmu. Také pečení kusu masa na rozpálených kamenech nebo drobnějších živočichů a ryb v hliněných obalech je nepochybně starobylým receptem. Když se obalí ryba nebo kus masa jílem a vloží se do středu ohniště, lze získat zhruba za hodinu propečenou a šťávu si uchovávající pečení. Přebytky masa na horší časy mohli paleolitičtí lovci uchovávat jako donedávna někteří afričtí lovci. Ti nařezali maso na dlouhé proužky, sušili je a pak udili v ohni. Také *indiáni vysušovali maso zabitých bizonů na *slunci. Maso z celého bizona se tak smršlo na pouhých 20 kilogramů. Pokud lovci obývali jeskyně, kde se po celý rok udržuje nízká teplota, zjistili, že v nich vydrží potraviny dlouho čerstvé. Ve volné přírodě při vykopávání hlíz a kořenů nebo hloubení jam a základových žlabů pro své příbytky zase poznali, že se nízká teplota udržuje i pod zemí. Od toho byl jen krok k jamám, do nichž ukládali zásoby masité i rostlinné potravy.

Od *neolitu po zavedení *zemědělství dobrá úroda na polích znamenala dostatek potravy a lidé se nemuseli bát hladu. Avšak zemědělcům přibýly i nové starosti. K delšímu skladování obilí se obyčejné zahlužené jámy nehodily, byly většinou vlhké a vlhkost zrna nesvědčí, poněvadž navlhlé zrna začíná brzy hnit. Přitom zvláště obilí k dalšímu osevu bylo potřeba uchovat poměrně dlouhou dobu a skladovat je tak, aby potom dobře vzešlo; zrna k výsevu tedy nebylo možno ani sušit, ani pražit jako zrna k přípravě potravy. V některých krajích ukládali

zemědělci obilí, většinou již vymlácené, do nadzemních zastřešených sýpek nebo do podzemních *zásobních jam vyhloubených do vápencového nebo křídového podloží (například v Anglii). Většinou je však ukládali do podzemních obilních jam, které po vyhloubení někdy jen vyložili slámou, zvláště pokud byly v suché zemině. Častěji je však vymazávali jílem a vypalovali, protože tím kromě dobré izolace docílovali i dezinfekce. Výmazy se daly navíc každoročně obnovit a jámy znovu vypálit, což již neolitickí zemědělci prováděli. Shora jámy zakrývali slámou, jílem nebo štěrkem a někdy nad nimi ještě budovali přístřešky.

Než se z obilí stane požitelná potrava, musí projít řadou úprav. Zrna neolitické pšenice, ječmene, prosa a dalších obilovin byla pevně uzavřena pluchami a pluškami. Tento obal odstraňovali pravěcí zemědělci v dřevěných či kamenných stoupách, moždířích a korytech paličkami. Předtím patrně obilí pražili, aby si práci usnadnili. Nožní stoupy, které se dodnes zachovaly v Íránu, Afghánistánu i jinde, výkon asi ztrojnásobily a zároveň snížily dřinu, protože fungovaly na principu páky. K drčení či mletí zrn se užívaly po dlouhou dobu téměř stejné nástroje jako v paleolitu a mezolitu (kamenné desky s menšími tříči a kamenné stoupy nebo moždíře s paličkami) a teprve vynález ručního rotačního mlýnku znamenal ulehčení této namáhavé a zdoluhavé práce (viz *drtidlo). Z obilné mouky se v neolitu v nádobách vařila kaše a pekl nekvašený chléb v podobě placek ponejvíce na hliněné klenbě pecí. Kvašený chléb se poprvé vyskytl ve starověké *Mezopotámii a v *Egyptě.

Nemnohé znalosti o stravě v minulosti jsou v poslední době alespoň zčásti doplňovány o poznatky z výživových experimentů, jaké jsou prováděny zejména ve *střediscích experimentální archeologie (*Butser Hill, *Lejre aj.). V těchto střediscích vyvažují nedostatek archeologických podkladů tím, že přípravu pokrmů zakládají na všech produktech poskytovaných zemědělstvím a chovem dobytka, které tam do značné míry napodobují pravěkou skutečnost. Například Peter *Reynolds byl na základě zkušeností získaných z provozu zemědělské usedlosti v Butser Hillu přesvědčen, že v době železné a v zemědělském pravěku vůbec existoval – ovšem nutně ne vždy a všude – za jistých podmínek bohatý a chutný výběr jídel. Například potraviny vyrobené pravěkým způsobem mají úroveň proteinu značně vyšší, někdy až dvojnásobnou, ve srovnání s moderními produkty. Domníval se, že je nezbytné vzít v úvahu pestrost rostlinných a živočišných produktů, které poskytovalo zemědělství a přidat k tomu bohatý seznam lovné zvěře, ryb, ptáků a ovoce, abychom se ve svých úvahách o pravěké stravě přiblížili někdejší skutečnosti. (Jaroslav Malina)

Konkrétnější údaje o stravě máme až pro období starověkých civilizací. Například na *Předním východě byla díky štědré přírodě strava pestrá a poměrně bohatá. Krajské zvláštnosti jí ještě dodávaly na rozmanitosti; protože však neznáme místní *recepty, abychom mohli postihnout podrobnosti, povšimneme si jen podstatných rozdílů vyplývajících z odlišných geografických a ekonomických podmínek *regionů. Základem stravy v celé oblasti Předního východu byly od neolitu obilniny (*obilí): *ječmen a *pšenice (jednozrnka, špalda a přibližně od poloviny 6. tisíciletí př. n. l. chlebová pšenice s vyšším obsahem lepku), jejíž podíl, v důsledku postupného zasolování půdy od 3. tisíciletí př. n. l., rychle klesal. Zrno bylo hlavním zdrojem sacharidů (*pečivo, *pivo [*nápoje]) a poskytovalo též nezanedbatelný podíl *bílkovin, vitaminů a minerálních látek. Doplnoval je med (původně z *Malé Asie, v *Mezopotámii teprve později a druhotně) a *ovoce. V jižní Mezopotámii výrazně převažovaly datle (*datlová palma), ve vyšších polohách na severu a severozápadě byla široká nabídka fiků, jablek, granátových jablek, hrušek, hroznů, švestek, mišpulí, v *Urartu pak i třešní a broskví. Bílkoviny se čerpaly zejména z *luštěnin – *hrachu, *čočky, *fazolí a *bobů, dostupných všem od nejstarších dob. Přibližně od 4. tisíciletí př. n. l. k nim přibýly mléčné produkty, jogurt, tvaroh a sýry, vyráběné častěji z kozího a vepřového mléka, bohatšího na živiny než mléko kravské.

Maso se omezovalo na sváteční příležitosti, ve všední dny si na skopovém, vepřovém nebo hovězím pochutnávaly jen majetné a nejvyšší vrstvy společnosti. Tigris a Eufkrat zásobily

Mezopotámii bohatstvím sladkovodních ryb (*rybářství), z popisů a schematických vyobrazení snad poznáváme kapra, sumce, jesetera, okouny, platýse; vody Perského zálivu a Středozemního moře dodávaly platýse, murény, okouny, sledě, pyskouny, cípaly, mořské jehly, kambaly, létající ryby, mořské úhoře. *Kosti objevené na urském královském pohřebišti prozrazují lov žraloků. Naproti tomu v Malé Asii měly ryby jen malý praktický význam; byly známy, ale spíše než v kuchyni se uplatnily v magických *rituálech. K darům vod nutno připočítat též korýše, raky a jikry. Drůbež (kuřata, kachny, husy, holoubata) přispívala masem a vejci. Jídelníček vznešených stolů zpestřovala zvěřina (gazela, jelen, zajíc, medvěd). Za zvláštní lahůdku platily kobylky, drobní hlodavci (plch zahradní, plšík lískový) a želvy. Zcela výjimečně, snad v nouzi, se požívalo i koňské maso. Některá z těchto zvířat byla zároveň zdrojem tuku. K úpravě pokrmů se užívalo vepřové sádlo, hovězí lůj, skopový tuk, mléčný tuk nebo máslo, pro hospodářské a lékařské účely pak také tuk rybí a želví, nicméně na prvním místě ve spotřebě stály tuky rostlinné. Byl to zejména sezamový *olej, mačkaný za studena ze semen, v přímořských oblastech *Levanty a Malé Asie též olej olivový.

Velmi podstatnou součástí stravy tvořila *zelenina. Kromě luštěnin to byla hlavně cibule, česnek, pórek, řeřicha, hlávkový salát, ředkve, dýně, okurky. Ve *stepi se sbíraly lanýže, pochoutkou byly též žampiony. Od nejstarších dob doplňovaly stůl ořechy a pistácie, pokrmy se ochucovaly aromatickými bylinami a *kořením. Existovaly ovšem i potraviny, které se přičily dobovým a místním zvyklostem. Za barbarské se považovalo jíst syrové maso, maso koňovitých a maso psí, za zcela nepřijatelné pak maso lví. Některé pokrmy zapovídaly *hemerologie pouze v určitých dnech.

Velká část surovin přicházela do kuchyně čerstvá pouze v sezoně, a ani ostatní nebyly v domácnosti dosažitelné denně. Aby se potraviny uchovaly v horku a aby se podloužila jejich trvanlivost, bylo nutné je konzervovat. Nejběžnější bylo sušení: obilná zrna se na několik dnů rozprostřela na slunci, podobně též hrách, čočka, fazole. Sušila se zelenina (česnek, cibule), ovoce (datle, fiky, rozinky, křížaly), bylinné části i semínka koření, chléb, ryby (rozpůlené a zavěšené na šňůře), porcované maso. Sušil se také slad, i když primárně nikoliv aby se konzervoval, nýbrž aby se ve vhodném stadiu přerušilo klíčení zrna. Některé postupy u ryb a masa se interpretují jako uzení, zatím však bez dostatečných důkazů. Zcela jistě se však jak ryby, tak maso (hovězí, zvěřina) uchovávaly solením, někdy též s přidáním aromatických bylin. Velmi oblíbená byla *konzervace ryb marinováním v kyselém nálevu, případně v oleji. Tak se rovněž nakládala zelenina, aby uchovala nezbytný vitamin C pro zimu. Se stejným záměrem se konečně houby a ovoce (a snad též maso) zalávaly medem. Velmi rozšířená byla konzervace kvašením, ať už spontánním nebo vyvolaným. Touto cestou se z mléka získával kefir, jogurt, tvaroh a sýry (měkké i zralé, také solené a obohacené bylinkami) a připravovala většina nápojů (ovocné šťávy, víno, pivo). Konzervace chladem přicházela v úvahu jen v severních oblastech, odkud známe „domy ledu“ (*Chattuša, *Mari, Terka, Karaná).

Máme jen skoupé zprávy o tom, jak se z dostupných surovin připravovaly pokrmy k jídlu. Dochované recepty jsou nepočetné a skýtají jen výčet ingrediencí a postupů, bez kvantitativních údajů. Tolik však víme, že ve velkých palácových a chrámových kuchyních existovala dělba práce: zrno na mouku mleli specializovaní mlynáři (doložení jako zvláštní povolání od samého počátku písemné dokumentace). Maso chystaly hned dva druhy pracovníků: jedni řezníci poráželi zvířata, jiní je bourali, kuchali a porcovali. Existovali i zvláštní mlékaři, vyučení pekaři, cukráři, sládky, vinaři. Rodinné domácnosti musely být soběstačné, včetně drcení obilí v moždících nebo mlýncích. Veřejné služby se objevily teprve v 1. tisíciletí př. n. l., když začali pekaři, cukráři a výrobci nápojů prodávat zboží přes ulici. Zatímco ve velkých kuchyních se přípravě stravy věnovali muži (šéfkuchaři a sklepníci patřili zpravidla k nejvyšší společenské *hierarchii), v běžných domácnostech o ni pečovaly ženy; za nasycení rodiny se jako všude na světě vděčilo matce. Ona také platila za strážkyni rodinného *ohně. *Ohniště leželo v nejstarších *vesnicích mimo dům, posléze uvnitř, a to buď ve dvoře, nebo v kuchyni. Tvar a vybavení topeniště významně

ovlivňovaly možnosti přípravy jídla. V nejstarších dobách se pokrmy rožnily nebo pražily na otevřeném kruhovém ohništi v přímém styku s plamenem nebo žhavými uhlíky. Tento způsob zůstal oblíbený po celý *starověk k rožnění ryb, kobytek i masa. Ryby, chlebové placky a patrně i zelenina a maso se upravovaly též ve žhavém popelu. Bezprostředně na rozehřátém kameni nebo keramické podložce se pekly nekynuté chlebové placky. Nepřímo, sálavým teplem v uzavřeném prostoru kopulovité pece se pekl kynutý chléb a dusily potraviny ve vlastní šťávě. Tato *technologie znamenala velký *pokrok, velkým přínosem pro výživu bylo i vaření potravin ve vodě a jemu výbavou odpovídající smažení v oleji. S objevením keramických nádob bylo možné vařit polévky, vývary, omáčky, různé kaše. Později se k tomu užívalo také kovových – měděných – nádob, vždy s dobře voleným tvarem podle druhu pokrmu. *Hrnce se při vaření nad *oheň nezavěšovaly, nýbrž stavěly na trojnožkách do ohně (bylo-li třeba prudkého varu) nebo na vyvýšené okraje ohniště (pomalejší příprava), kde se dalo jídlo stáhnout, zamíchat, upravit. K tomu sloužily drobné kuchyňské nástroje: měchačky, naběračky, lžice, vidličky, nože. (Nůž byl symbolem kuchaře.) Zmíněné postupy se mnohdy důmyslně kombinovaly. Potraviny se předem máčely, marinovaly v tuku, mléce, jogurtu, krvi, před dušením ožehly na plameni nebo lehce opražily, zahušťovaly moukou či sýrem, případně – což bylo zvlášť oblíbené – se sýrem zapékaly. Ochucovaly se solí, kořením, sladidly (*med, datle). K jemným masům se přidávaly kousky výraznější chuti (skopové), hledaly se harmonické nebo naopak pikantní kompozice. Široká škála surovin a pestré variace úpravy byly nepochybně výsadou palácových a chrámových kuchyní. Lidová strava se musela spokojit s menším výběrem, soustředit se hlavně na obilniny, zeleninu, ovoce, případně mléčné produkty. Také jejich domácí příprava byla jistě jednodušší a představovala především všelijaké kaše, obměňované skladbou směsí. (Viz též *stolování.)

*Hebrejci se používáním základních potravin a surovin k přípravě pokrmů v podstatě nelišili od ostatních předovýchodních etnik. K základním potravinám patřil chléb (obvykle ječný, pro slavnostní a liturgické účely pšeničný), ovoce, zelenina vařená i syrová, mléko, mléčné výrobky a maso. Typické pro hebrejskou kuchyni ovšem byly zvláštní předpisy, které zakazují požívání určitých druhů potravy nebo vymezují způsob úpravy pokrmů (srov. *tabu, potravinové). Předpisy jsou obsaženy v zákonodárných textech *tóry (*Exodus, *Leviticus, *Deuteronomium) a stanoví hlavní zásady: 1. zákaz požívání masa nečistých živočichů; přesné rozlišení zvířat, ptáků a ryb z hlediska čistého a nečistého obsahuje Lv 11 a Dt 14; 2. zákaz požívání masa s krví, který souvisí s vírou, že v krvi sídlí duše a život; odtud se odvozuje způsob rituální porážky; 3. zákaz požívat maso zdechlin nebo zvířat roztrhaných šelmami, neboť v obou případech v něm zůstává krev; 4. zákaz požívání tuku zvířat určených k obětování, zdechlin a zvířat zabitých šelmami; 5. zákaz požívání ovoce první 4 roky po vysazení nových stromů (4. rok bylo ovoce zasvěceno Hospodinu, od 5. roku určeno k běžné spotřebě); 6. zákaz požívání veškerého jídla z domu, kde se nachází mrtvý, neboť je nečisté jako vše v blízkosti mrtvoly. Tóra stanoví též tresty a očišťovací rituál v případě porušení těchto nábožensko-právních ustanovení (Lv 17 a 11). Náboženské důvody rozlišování čistého a nečistého zároveň odpovídají hygienickým normám, daným v horkém klimatu, zvláště co se týče masa, které rychle podléhá zkáze. Jsou však také částečnou reakcí na praxi okolních etnik a kultů obsahujících prvky, které jahvismus odmítá. Příkladem je mimo jiné zákaz vařit maso v mléce (Ex 23,19; 34, 26; Dt 14, 21), který je patrně ohlasem oponujícím kanaánskému rituálu při zemědělských slavnostech (*Ugarit). Tato zásada v pobiblické době vykristalizovala až v přísné oddělování veškerých masitých a mléčných pokrmů i náčiní a nádobí k jejich přípravě. Běžná úprava jídel s respektováním uvedených zásad zahrnovala používání pochutin (*sůl, ocet, koření), tepelnou úpravu vařením, rožněním či pečením. Mastilo se olivovým olejem. Jídelníček doplňovaly kaše z luštěnin (čočka, fazole), pražené zrní obilnin a chléb. Chléb byl kvašený; nekvašený chléb (*maca*) sloužil jen liturgickým účelům (*Pesach) nebo se uplatňoval v obdobích ohrožení a spěchu (Exodus). Vedle chleba se peklo také sladké pečivo (koláče)

slazené medem. Zvláštní skladbou pokrmů včetně nápojů se vyznačovaly *svátky, především Pesach, v pobiblické době svátek s podrobně vypracovanou liturgií, která zahrnuje i průběh sváteční hostiny a předpisuje jednotlivé chody. (Jana Součková, Jiřina Šedinová)

O *Číňanech se s nadsázkou říká, že jedí „vše“ a již pouhý výčet základních složek stravy je široký. Z obilovin jmenujme *proso, *rýži, *kao-liang* (druh *čiroku), *pšenici, *pohanku, *jamy (tj. hlíza *Dioscorea alata*) a za dynastie *Ming (1368–1644) uvedenou *kukuřici a *batáty (sladké brambory). Z luštěnin sojové boby, *fazole, fazole mungo a arašídny (uvedené za Mingů). Ze zelenin amarant, čínské zelí, dýně, malvu, melouny, rajská jablčka, ředkvičku, řepu, taro (uvedená za Mingů) a žampiony. Z ovoce broskve, datle jujube, jablka, *li-č'*, meruňky, planá jablčka, pomeranče, švestky a hrozny uvedené za dynastie *Tchang (618–907) ze střední Asie. Z masných produktů četné druhy ryb, drůbež (bažanta, kachnu, kuře, husu), maso hovězí, psí, vepřové, zvěřinu. Nutno však podotknout, že v 10. až 19. století Číňané abstinovali od hovězího; *zvyk jíst hovězí byl znovu uveden Evropany. *Taoisté abstinovali od psího masa a *buddhisté od masa vůbec. Koření se cibulkou, čili, česnekem, pepřem, skořicí a zázvorem. Tradičními sladidly byla cukrová třtina a řídký med. Nápadným rysem čínského stravování je absence mléčných produktů; přísun bílkovin zajišťuje především *soja, v typické formě zpracovaná na pastu *tou-fu* (japonsky: *tofu*). Ve 20. století v některých *městech zdomácněl nasládlý jogurt; Číňané vcelku odmítají kyselé chutě.

Čínská kuchyně se počítá mezi nejlepší na světě a patří mezi nejoblíbenější. Vzhledem k rozloze Číny, nestejným přírodním podmínkám a bohatství jsou i různé regionální kuchyně různě hodnoceny; nejvýše čtveřice z provincie Šan-tung (například pokrm „vlaštovčí hnízda“), provincie S'-čchuan (například kuřecí *Kung-pao*), z města Kanton (například zákusky *dim-sum*) a z města Jang-čou (například masové kuličky „lví hlavy“). K nim se řadí slavné recepty z dalších oblastí, například Pekingská kachna nebo Mongolský kotlík. Čínské jídelny, které vaří ve všech světadílech, ovšem nabízejí produkty přizpůsobené domácím kuchyním a zvyklostem. Autentická čínská kuchyně se skládá z chodů *cchaj*, a to masitých a zeleninových (včetně *tou-fu* nebo vajec), které mohou být studené nebo teplé. Bývá jich tolik, kolik je hodovníků u stolu, nebo o jeden více. Každý si nabírá hůlkami (*kchua-j-c'*) ze společné misky na vlastní malý talířek; to, že Evropan sní porci ze svého talíře a s nikým se nepodělí, je pro Číňany těžko společensky přijatelné. Kombinace chodů má být především různorodá, zahrnovat chutě ostré, mdlé, sladkokyselé, slané; jídla dušená, smažená, vařená v páře atd. U jídel se posuzuje barva, vůně, chuť a dokonce i zvuk (například křupání nebo sykot). Chody jsou přinášeny postupně, vrcholem je ryba, předkládaná na závěr. Příloha *fan* (neochucená rýže, nudle aj.) se také nosí až ke konci a na hostinách nedojídá – znamenalo by to, že se host nenajedl dosyta. Jako poslední se nosí polévka, obvykle čirý vývar neutrální chuti, a po ní ovoce. Smyslem hostiny však není gurmánství, ale rituál, kterým se stvrzuje například obchodní zájem a jímž se hostitel a host navzájem zavazují. Proto hraje významnou roli i rozsazení stolovníků: stůl je nejlépe kulatý a hostitel by měl sedět čelem ke dveřím, to znamená k jihu. V tradiční společnosti na hostinách ženy nebývaly (v roli strážníků); doma jedli napřed muži a ženy dojídaly, co po nich zbylo.

V Číně se vždy pohlíželo na stravu nejen jako na nezbytnou výživu, ale také jako na preventivní a léčebný prostředek; potraviny a léčiva mají stejné zdroje. Složení jídelníčku, chuti k jídlu, pravidelnosti ve stravování a častému pití horké vody nebo *čaje se věnuje relativně velká pozornost. V domácím prostředí zaujímají ve stravě značný podíl (75%) obiloviny: dvě až tři misky rýže, rýžové kaše, nudlí, knedle *man-tchour* nebo placky s pouhým přídatkem chuťově výraznějších chodů *cchaj*. Chléb není původní čínskou stravou a není příliš běžný. Existuje sice čínský termín *mien-pao* (tj. závitok, respektive bochník z mouky), ale produkt – k dostání až v moderní epoše ve městech – je nasládlý a připomíná spíše naši buchtu. Velmi oblíbenou domácí stravou, zejména na severu a severozápadě, jsou

nudlové polévky a dále plněné taštičky nebo knedlíky (*t'iao-c'*, *pao-c'*), které Číňané přejali od severních sousedů asi v 6. století.

Číňané z fyziologických příčin snášejí poměrně obtížně *alkohol (*t'iou*) a pijí ho zásadně s jídlem. Tvrdý alkohol typizuje kořalka z čiroku a jiných obilovin, nejvzácnější značkou je *Mao-tchaj* z jižní provincie Kuej-lin. Slabší jsou rýžová „vína“, která se pijí ohřátá a z výrobního hlediska jsou spíše „pivem“. Pivo se ostatně vžilo a rozšířilo na přelomu 19. a 20. století, první pivovary stavěli *Němci, *Rakušané (respektive *Češi) a *Rusové, ale produkt rychle zdomácněl. Nejznámější a nejspíš také nejstarší značka je podle místa výroby *Čching-tao* (též *Qingdao*, *Tsing-tao*). Jako samotný nápoj se pijí čaje (*čcha*) různých druhů: zelený, *pchu-er*, *wu-lung*, jasmínový; čaj lze považovat za národní nápoj. Černý čaj (čínsky: „červený“, *chung-čcha*) není běžně rozšířen. *Káva proniká až v posledních dvaceti letech vlivem globálních módních trendů. (Lucie Olivová)

Japonsko díky své geografické poloze oplývá po celý rok hojností zeleniny a mořských produktů, které společně s rýží představují základní suroviny národní kuchyně. Způsobem přípravy pokrmů se japonská kuchyně v zásadě neliší od kuchyně čínské či evropské, za podstatný rozdíl však lze považovat konzumaci tepelně jen minimálně zpracovaných surovin, zejména pak syrových ryb (*sašimi*). Jelikož syrové rybí maso velice rychle podléhá zkáze, ryba musí být nejen dostatečně čerstvá, ale v co nejkratší možné době po vylovení i řádně vykuchána a náležitě rozporcována. O důrazu, který Japonci přikládají správnému krájení surovin, vypovídá nejen nepřehledné množství nožů různých typů užívaných k přípravě jídel, ale i fakt, že převážná většina pokrmů se jí výhradně hůlkami (*haši*) a musí být proto pečlivě nakrájena na jednotlivá sousta.

Na rozdíl od ostatních asijských *zemí nemá Japonsko příliš vhodné podmínky pro chov domácího zvířectva, a proto se hovězí, vepřové či drůbeží maso, živočišné tuky a mléčné produkty objevují v tradiční kuchyni jen ojediněle. To je také důvodem, proč většina japonských pokrmů postrádá výraznou, kořeněnou chuť. K nejčastějším dochucovacím prostředkům patří přísady vyráběné fermentací sojových bobů či rýže, zejména sojová omáčka (*šóju*), pasta ze sojových bobů (*miso*), rýžové víno (*sake*), *mirin* (druh sladkého ochuceného *sake*) a ocet (*osu*). Aby byla pokud možno zachována původní chuť výchozích surovin, ostré koření běžné v kuchyni čínské či korejské nahrazují jemnější *kinome* (výhonky japonského pepřovníku *Xanthoethylum piperitum*), šťáva citronu *juzu*, japonský křen *wasabi* či zázvor *mjóga* (*Zingiber mioga*). Vývar, který tvoří jednu ze základních složek japonské kuchyně, se nejčastěji připravuje z mořské řasy *kombu* a plátků sušeného tuňáka (*kacuobuši*).

Při servírování pokrmů je hlavní důraz přikládán celkovému vzhledu, který by měl odrážet dané roční období. Příprava tabule je proto častokrát přirovnávána ke krajinomalbě, kde vlastní jídlo je pouhou součástí širšího obrazu dotvářeného použitím odpovídající keramiky, *textilu, *papíru, květin a dřevin. Jednotlivé chody jsou podávány na talířcích či v miskách rozličných tvarů a velikostí a výsledným efektem je hluboký estetický zážitek vnímaný všemi smysly.

I přes tuto často zdůrazňovanou jedinečnost tradiční japonské kuchyně je nesporným faktem, že obdobně jako celá japonská kultura i národní kuchyně měla odedávna snahu přizpůsobovat si jídla cizí proveniencí vlastní chuti. Již v dobách, kdy se Japonci díky kontinentálním stykům seznámili s pěstováním rýže, vynaložili nemalé úsilí na vypěstování vlastních odrůd a později převzali z asijské pevniny i celou řadu přísad (*miso*, *šóju*), jejichž původní receptury upravili tak, aby odpovídaly delikátní japonské chuti. Tento proces postupné asimilace cizích prvků pokračuje i v současné době (jako příklad lze uvést *terijaki*, po japonsku ochucené hamburgery prodávané v řetězcích MacDonaldu) a je natolik intenzivní, že lze hovořit o japonské *variantě čínské, korejské či západní kuchyně.

V tradiční japonské kuchyni existují v zásadě tři druhy jídel: *honzen rjóri* (jídlo podávané při oficiálních, slavnostních příležitostech), *čakaiseki rjóri* (jídlo podávané jako součást

čajového obřadu) a *kaiseki rjóri* (jídlo při neformální skupinové zábavě většinou spojené s konzumací alkoholu). Kromě těchto základních typů existují ještě *šódžin rjóri* (vegetariánské menu původně podávané v buddhistických *kláštřech), *gjóđži rjóri* (jídlo u příležitosti jednotlivých svátků v průběhu roku) a *kjódo rjóri* (krajové speciality).

Honzen rjóri. Výraz *honzen* označuje plné menu sestávající z několika chodů podávaných najednou na podnose připomínajícím malý stolek, který má každý host před sebou. Vedle tohoto hlavního podnosu může stát až 5 menších stolků, na kterých jsou hostu předkládána další jídla. Ačkoli se tato forma stolování poprvé objevuje mezi vrstvou válečníků v období *Muromači (1338–1573) a do současné podoby se ustálila až v průběhu období *Edo (1600–1868), její kořeny je možné hledat v *gišiki rjóri*, ceremoniálním menu dvorské *šlechty v období *Heian (794–1185). Koncem období Edo a v průběhu období *Meidži (1868–1912) jsme svědky pozvolného pronikání *honzen rjóri* i do nižších vrstev společnosti, avšak s postupující modernizací tento typ stolování upadá. V současné době lze *honzen rjóri* ojedinele spatřit při svatebních či pohřebních obřadech nebo v buddhistických chrámech. Základní menu sestává z jedné polévky a tří chodů, například ze *sašimi*, pečeného masa či ryby (*jakimono*) a z dušeného pokrmu (*nimono*). Bohatší tabule může obsahovat tři polévky a pět chodů nebo pět polévek a sedm chodů, přičemž rýže a nakládaná zelenina (*cukemono*) se do celkového počtu jídel nezahrnují. Celé menu se podává vysoce obřadným způsobem všem hostům ve stejný okamžik. Přísná pravidla se týkají nejen úpravy pokrmů, ale i pořadí, ve kterém se jednotlivé chody konzumují, a způsobu pití *sake*. Host by měl nejprve sníst několik soust rýže a upít polévky, kterou by měl zajíst trochou rýže. Poté může přistoupit k jednomu z chodů, který opět zapije polévkou. V žádném případě není přípustné přecházet přímo od jednoho chodu ke druhému, aniž by mezi nimi nebylo upito trochu polévky. Nakládaná zelenina se jí až úplně na závěr společně se zbylou rýží. Ačkoli je dnes *honzen rjóri* považováno za přežitek, jeho vliv na moderní japonskou kuchyni je nezpochybnitelný.

Čakaiseki rjóri se objevuje ve druhé polovině 15. století společně s čajovým obřadem a svoji formalizovanou podobu získává v době čajového mistra Sen no Rikjúa (1522–1591). Jídlo podávané při čajovém obřadu má především doplňovat a zvýrazňovat specifickou nahořklou chuť silného zeleného čaje, a je proto chuťově mnohem prostší než *honzen rjóri*. Termín *kaiseki* (doslova „oblázky v záhradě“) označoval velmi skrovný pokrm a souvisel se zvykem *zenových mnichů vkládat si do záhybů roucha teplé kameny, aby snadněji překonali palčivý pocit hladu během zenových meditací. Základní menu sestávající z polévky a tří chodů je doplněno o slabý vývar zvaný *hašiarai* (opláchnutí hůlek) a jemný předkrm (*hassun*). Nejprve se podává polévka *misoširu* současně s nepatrným množstvím rýže, syrovou rybou (*sašimi*), plátky zeleniny a ryb marinovanými v octě (*sunomono*) či nakládanými v nálevu z octa, pasty *miso* a sezamových semínek (*aemono*). Po krátké přestávce následuje mírně dušená sezonní zelenina či pečená ryba a celé jídlo je zakončeno aromatickou polévkou připravenou ze zbytku rýže přilepené na dnu hrnce (*jutó*) a nakládanou zeleninou (*cukemono*). *Čakaiseki rjóri* tak v sobě zahrnuje základní podstatné rysy tradiční japonské kuchyně – použití sezonních surovin a pečlivé rozlišování mezi teplými a studenými chody.

Kaiseki rjóri představuje typ menu podávaného při neformálních večírcích a společenské zábavě. Poprvé se objevuje koncem 19. století v souvislosti s rostoucí oblibou restaurací a nočních podniků. Výrazem *kaiseki* se původně označovalo setkání básníků, kteří soutěžili ve skládání klasických básní (*haikai*). Později takováto setkání postupně ztratila svůj umělecký náboj, dostala podobu lidové zábavy a přesunula se do restaurací a barů. Ačkoli i v *kaiseki rjóri* lze vystopovat jisté prvky formalizovaného menu typu *honzen rjóri*, postup jednotlivých chodů je v podstatě volný a také hosté nejsou svázáni formalizovanými pravidly chování. Hlavním cílem je vychutnat jídlo v uvolněné atmosféře doplněné vhodnou zábavou. V současné době se lze setkat s *kaiseki rjóri* v prvotřídních restauracích japonského typu.

Základní osnovu menu tvoří polévka a různý počet chodů obsahujících například syrové ryby, dušené, pečené či marinované maso, zeleninu, ryby a další mořské produkty. Jelikož se předpokládá, že při jídle host průběžně popijí *sake*, rýže je podávána společně s nakládanou zeleninou (*cukemeno*) až na samém konci, poté již následuje jen dezert (tradiční japonské zákusky či ovoce) a zelený čaj.

Šódžin rjóri představuje druh vegetariánské kuchyně připravované v buddhistických kláštrech. Výrazem *šódžin* se označuje náboženský *asketismus usnadňující cestu k prozření, který byl do Japonska uveden společně s *buddhismem v 6. století, ale širšího rozšíření se dočkal až ve století třináctém v souvislosti s rozkvětem zenového buddhismu. V této době také přebírá určité prvky *honzen rjóri* s tím rozdílem, že musí respektovat přísná pravidla výběru základních surovin. Toto omezení je však vyvažováno nápaditějším a pečlivějším způsobem přípravy jednotlivých chodů. Do celkové mozaiky tradiční japonské kuchyně *šódžin rjóri* přináší zejména celou řadu pokrmů připravovaných ze sojových bobů – *tófu* (sojový tvaroh), *juba* (sýrovinový škraloup), *natto* (fermentované boby), *aburaage* (osmažená tenká sojová sedlina) – či široké použití rostlinných olejů lisovaných především z řepkových či sezamových semen.

Gjódži rjóri označuje slavnostní menu připravované u příležitosti svátků a náboženských obřadů v průběhu roku. Použité suroviny a způsob přípravy jednotlivých jídel mají proto většinou hlubší, symbolický význam. Příchod Nového roku oslavují Japonci kořeněným rýžovým vínem *toso*, které je zárukou pevného zdraví a dlouhého života, pohankovými nudlemi *tošikoši soba*, jejichž délka je symbolem dlouhověkosti, a polévkou *zóni*, ve které plavou rýžové knedlíčky *moči*. Další novoroční specialitou je *oseči rjóri*, předem připravené jídlo, sestávající z marinovaných ryb, nakládané zeleniny, kandovaných černých bobů, úhledně narovnané do dřevěných lakovaných krabiček skládaných na sebe (*džubako*). Sedmého ledna se v mnoha rodinách dodnes jí *nanagusagajú*, rýžová kaše připravovaná ze sedmi jarních bylin, která v dávných dobách představovala první přísun čerstvých vitamínů po dlouhé zimě. O Svátku panenek (*Hina macuri*), 3. března, se podává sladké bílé *sake*, polévka s mušlemi a *čirašizuši* (octem ochucená rýže se zeleninou, vajíčkem a syrovými rybami), zatímco ke Svátku chlapců, 5. května, neodmyslitelně patří rýžové knedlíčky balené do bambusových listů (*čimaki*) a rýžové koláčky plněné sladkou pastou z červených bobů zamotané v dubovém listu (*kašiwamochi*). Den jarní či podzimní rovnodennosti (*higan*), stejně jako svátky zemřelých (*obon*) jsou ve znamení zamilovaných jídel zesnulých předků, která se symbolicky kladou na domácí buddhistický oltářík. Z tradičních pokrmů jsou to například rýžové bochánky potřené sladkou bobovou marmeládou (*botamoči*) a nechybí ani vegetariánské menu *šódžin rjóri*. Při každé významnější události v průběhu celého roku se pak podává *sekihan*, rýže vařená s červenými boby, jejíž barevná kombinace bílé a červené má pro Japonce vysoce symbolický význam, a pečená pražma (*tai*).

Ačkoli Japonsko je relativně malou zemí, oplývá celou řadou krajových specialit (*kjódo rjóri*). Díky teplotně rozdílným mořským proudům se zásadně liší mořská flóra a fauna v oblastech podél Japonského moře od pobřežního pásma Tichého oceánu a tato skutečnost se odráží i v pestrosti krajové kuchyně přímořských oblastí. Vnitrozemí většiny japonských ostrovů je naproti tomu pokryté strmými horami sopečného původu, které odedávna znesnadňovaly přísun čerstvých mořských ryb a dalších potravin z rovinných oblastí. Strava je zde proto střídmejší a často používá suroviny nakládané v soli či ve zvláštní směsi z rýžových plev (*nuka*). V oblastech na sever od Tokia a zejména na Hokkaidu se od počátku 20. století prudce rozvíjel chov dobytka, což se odrazilo i na skladbě místní kuchyně, proslavené nejen velkými mořskými kraby či lososy, ale i křehkým hovězím masem a kvalitními mléčnými produkty. Na druhé straně japonského souostroví, na Okinawě, je naopak zřetelný vliv čínské kuchyně, používající v hojné míře ostré koření, živočišné tuky a

vepřové či drůbeží maso. Tradiční japonská kuchyně, vynikající vyváženou chutí a estetickou hodnotou, je tak dodnes uchovávána především v oblasti Kjóta. (Jan Sýkora)

2. obřadné pití opojných nápojů v souvislosti s pohřební hostinou.

streleckien (kostěnkovsko-strelecká kultura), nejstarší *archeologická kultura *mladého paleolitu východní Evropy, v Kostěnkách (Poljakov) stratifikovaná do půd vzniklých kolem roku 28 000 př. n. l. a přetrvávající zřejmě do následujícího desetitisíciletí. Charakteristickým typem jsou oboustranně plošně opracované *kamenné hroty trojúhelníkového tvaru (na dolním Donu existují celé rozsáhlé dílny na jejich výrobu), mohou se objevit i typy moustéroidní a aurignacoidní. Zatím ojedinělé jsou dekorativní předměty (řezby zvířat, kostěné perly, provrtané zuby). V Podněstří je reprezentativní *lokalita té doby Brynzeny (nemá aurignacoidní typy, zato se objevují *listovité a jiné *hroty), v povodí Prutu Ripiceni, v střeoevropském *regionu ji zřejmě reprezentují lokality Moravany-Dlhá v Pováží (Slovensko) a areál Lhota-Hlinsko v Moravské bráně (Česká republika). (Jiří A. Svoboda)

stres (z angličtiny: *stress*, „tíseň, nesnáze; tlak; důraz, přízvuk“), stav *organismu, který je obecnou odezvou na jakoukoliv výrazně působící zátěž, ať už tělesnou nebo duševní. Při stresu se uplatňují fylogeneticky staré mechanismy, které umožňují přežití organismu vystaveného nebezpečí. Jde zejména o výraznou aktivaci sympatického nervového systému a nadledvin (kůry i dřene), která způsobuje zrychlení krevního oběhu a srdeční činnosti, zvýšení krevního tlaku, prohloubení dýchání, vyplavení energetických zásob (cukry, tuky), tlumení bolesti, zvýšení svalové síly i *psychických schopností atd. Probíhá mobilizace veškerých sil organismu, často i za cenu některých metabolicky či energeticky neekonomických dějů, a uplatňují se buď v „boji“, nebo „úniku“, zajišťujícím přežití jedince. Problém stresu v moderní *civilizaci vyplývá z jeho dlouhotrvajícího charakteru bez přiměřeného „vybití“, kam patří zejména nedostatečná fyzická aktivita, k jejíž přípravě výše uvedené děje směřují.

Lidský organismus je vystavován různým druhům stresu, často psychického a sociálního rázu, které aktivují uvedené mechanismy. Časté opakované a trvající změny vyvolané stresem mají nepříznivé důsledky, například častější výskyt srdečních *nemocí, vysokého krevního tlaku (viz *hypertenze), *ateriosklerózy a také *civilizačních chorob. Proto je v jejich prevenci důležité snížení stresových faktorů, dostatek odpočinku a přiměřené fyzické aktivity, která představuje přirozené uvolnění; hovorově se slovo stres používá často pro zátěž samu místo pro odezvu na ni. (Jaroslav Malina)

stres, posttraumatický (z latiny a řečtiny: *post*, „po“ a *trauma*, „úraz, rána, poranění“ a z angličtiny: *stress*, „tíseň, nesnáze; důraz, přízvuk“), posttraumatická stresová porucha, soubor fyzických a psychologických symptomů, kterým jsou vystaveny oběti krátkodobých nebo dlouhodobých traumatických situací (přírodní *katastrofy, *vátky, těžké nehody, násilná *smrt, trýznění, znásilnění atd.). Tyto *symptomy jsou pozdní odpovědí na výše uvedené stresující události a mohou dlouhodobě přetrvávat. (Jaroslav Malina)

Strettweg (Štýrsko, Rakousko), naleziště *knížecího hrobu s nejluxusněji vybavenými *žárovými pohřby (nachází se v oblasti sulmtálské skupiny s centrem v Kleinkleinu ve Štýrsku) *halštatské kultury ve východním Prialpí. Vnitřní pohřební komora ze dřeva a z kamene (půdorys 5x5 m) byla kryta *mohylou. Výbavu pohřbeného muže tvořily *zbraně (4 *kopí, 3 *oštěpy, *sekera), koňský postroj a příslušenství k vozu, 8 rožňů, bronzové *nádoby (kotlík, 2 situly, cedník, 5 mís na nožce, poklička, rozměrná amforovitá nádoba, oválná nádoba na nožce). K výbavě pohřbené ženy (snad i více žen nebo dětí), která byla možná obětí doprovázející zemřelého velmože, náležely zlaté spirálky, *spona, *náramek aj. Mimořádným artefaktem mezi *milodary je bronzový „kultovní“ čtyřkolový *vozík italské nebo místní proveniencí s ústřední postavou ženy (bohyně) a obětním průvodem (nazí bojovníci v přilbách, se zbraněmi a koňmi, jako obětní zvířata vedeni jeleni). (Martin Golec)

stria, -ae, f., strie, pajizévka. Strie vznikají jako bělavé pruhy na *kůži při jejím nadměrném napínání (například při velkém ukládání tuku v podkoží, při *těhotenství), kdy

dochází k porušení vazivových snopců ve škáře (*striae distensae, striae gravidarum*). Strie mohou vznikat i při poruchách činnosti *žláz s vnitřní *sekrecí. (Ladislava Horáčková)

striace (z latiny: *stria*, „jizva“) [tafonomie, trasologie], lineární útvary v podobě jemných rýh či drážek, které vznikají funkční, ale i technologickou manipulací, případně jako projev *tafonomického procesu na organických (*kost) i anorganických (*kámen) objektech. V *trasologii slouží k *identifikaci materiálu, který byl v kontaktu se zkoumaným artefaktem, případně k určení směru, v jakém byl artefakt používán nebo opracováván. Jde o stopy vznikající při kontaktu povrchu nástroje s *abrazivními částicemi (například zrnka písku, drobné štěpiny materiálu nástroje), které se dostanou mezi opracováváný materiál a kontaktní pracovní hranu nástroje. Jsou důležitým indikátorem způsobu použití nástroje a zejména směru pohybu nástroje (anglicky: *directionality feature*) při kontaktu s opracováváním materiálem. Mohou být pozorovatelné i pouhým okem, ale obvykle jen při použití vyššího mikroskopického zvětšení (sleduje se jejich počet, délka, šířka, hloubka, *morfologie, směr vzhledem k okraji hrany). Často bývají pozorovány v místech mikroskopického *lesku. (Soňa Krásná, Michaela Zelinková)

striatum (z latiny: *striatus*, „proužkovaný, žíhaný“), v širším slova smyslu – nepřesné označení pro bazální *ganglia, v užším slova smyslu – zkrácený termín pro **corpus striatum*. (Lenka Vargová)

striatus, -a, -um, proužkovaný, žíhaný.

strigilis (z latiny: *stringō*, „stírám, odírám“), bronzová škrabka, jakou užívali antičtí atleti, aby si po cvičení z těla setřeli směs oleje, potu a prachu. Při této činnosti je zobrazen Lysippův atlet *Apoxyomenos*, jehož *mramorová kopie je vystavena ve Vatikánských muzeích v Římě. (Marie Pardyová)

Strindberg, August (22. 1. 1849, Stockholm, Švédsko – 14. 5. 1912, Stockholm, Švédsko), švédský prozaik a dramatik fascinujícího životního i uměleckého osudu. Na literární scéně se prosadil v roce 1879 kriticko-realistickým románem z uměleckého a novinářského prostředí *Röda rummet* (Červený pokoj): za realisticko-satirickým líčením pokrytectví švédské vyšší společnosti opírajícím se o dobový anglický román (například o dílo Williama Makepeacea Thackeraye) je patrný zájem o lidskou psychiku a dekadentně pojatou patologii *sexuality. Velký rozruch, který vyústil až do soudní žaloby za rouhání, vyvolal svými neobyčejně nekonformními *názory na instituci *manželství, které zveřejnil ve dvou svazcích povídek – *Giftas* (Manželství, I–II, 1884–1886). Vedle pětisvazkového autobiografického románu *Tjänstekvinnans son* (Syn služky, I–V) a populárního humoristického románu *Hemsöborna* (Lidé na Hemsö, 1887) napsal naturalistická dramata *Fadern* (Otec, 1887), *Fröken Julie* (Slečna Julie, 1888), *Fordringsägare* (Věřitel, 1888–1889) aj. Po těžké duševní krizi, vyličené v autobiografii *Inferno* (1897), následovala delší tvůrčí přestávka. K dramatu se vrátil v nábožensko-filozofické hře *Till Damaskus* (Do Damašku I–III, 1898–1904) pojaté expresionistickou formou životních zastavení. Na počátku 20. století napsal řadu dramát ze švédské historie, z nichž vynikla například hra *Kristina* (1901). Současně psal dramata symbolická *Påsk* (Velikonoce, 1900–1901), pohádková, naturalistická *Dödsdansen* (Tanec smrti, 1900–1901), expresionistická *Ett drömspel* (Hra snů, 1901–1902). V roce 1907 založil Intimní divadlo, pro jehož repertoár napsal komorní dramata. Největší úspěch z nich získala hra *Spöksonaten* (Sonáta příšer, 1907). Jako červená nit prochází jeho dílem dramatická tvorba, kterou nikdy neopustil a kterou snad nejvíc poznamenal vývoj tohoto literárního žánru ve 20. století směrem k absurdním polohám.

Strindbergova poetika se vyvíjela od *realismu a *naturalismu až k *moderně, *dekadenci, *symbolismu a *expresionismu. Také jeho ideový vývoj byl složitý: od radikálního *darwinismu a *ateismu přes *okultismus (*Ockulta Dagboken* [Okulní deník], 1977, vydáno posmrtně) až k pokorné křesťanské víře posledních let. V druhé polovině života se dokonce pokusil prosadit v přírodních vědách (chemie). Žil v manželství se třemi ženami (herečka Siri

von Essen, rakouská novinářka Frida Uhlová, herečka Harriet Bosseová), dvakrát pod nátlakem opustil Švédsko a žil na různých místech v Evropě, především ve Francii, Švýcarsku, Německu a Dánsku. Pravděpodobně právě jeho kontroverzní život a dílo způsobily, že mu (ani jako světově uznávanému autorovi) nebyla udělena Nobelova cena a že se nestal členem Královské švédské akademie. Skvělým materiálem poznání Strindbergova ideového hledání, ale také dobové atmosféry jsou jeho francouzsky psané autobiografické romány *Zpověď pošetilcova* (vyšlo nejprve německy roku 1893 – *Die Beichte eines Thoren*; teprve v roce 1895 francouzsky pod původním názvem – *Le plaidoyer d'un fou*; první český překlad v roce 1912) a již zmíněné *Inferno*. Jeho dílo je naplněno dobovými podněty utopického a křesťanského *socialismu, *anarchismu, *darwinismu, později také indické mystiky a východního myšlení vůbec. (Jaroslav Malina)

Stringer, Christopher B. (31. 12. 1947, East Ham, Londýn, Velká Británie), britský paleoantropolog; kurátor Přírodovědeckého muzea v Londýně. Je autorem a hlavním protagonistou teorie o africkém původu moderního člověka; publikoval rovněž jako autor či spoluautor několik knih o *neandertálcích. Zpočátku se jeho *názor „teorie vytěšňování“ („Replacement Theory“), bohužel formulovaný dosti zjednodušeně a neprozíravě, setkal s rozporuplnými reakcemi. Na toto téma bylo natočeno několik filmů a napsány dokonce i romány popisující likvidaci „brutálních neandertálců ušlechtilými kromaňonci“ (což ve skutečnosti nebyl Stringerův názor), vědecká komunita však reagovala poměrně chladně a preferovala konzistentnější teorii Güntera Bräuera „Out of Africa“. Později Chris Stringer svoji teorii výrazně zlepšil a propracoval. Z díla: *The Complete World of Human Evolution* (Úplný svět lidské evoluce, 2005, s Peterem Andrewsem). (Václav Vančata)

strom života:

1. motiv, který měl v dekorativním umění starého *Předního východu zvláštní význam kosmogonického *symbolu. Podobně jako posvátný pahorek *Duku představoval spojnicí mezi kosmickými sférami na základě přesvědčení, že jeho koruna ční až k nebi a kořeny sahají do praoceánu *Abzu. Strom života byl tedy současně i posvátným stromem, který symbolizoval prostoupenost *světa božstvím (později *Bohem). Podobný význam měl zřejmě v mytické části *Starého zákona knihy *Genesis „strom poznání dobrého i zlého“, umístěný do rajské *Boží zahrady (Gn 2,16–17; 3,22–24, srov. Př 3,18). *Mytický a *rituální význam stromu života byl předmětem četných religionistických studií, které se shodují v poznatku, že představoval svou velikostí a *věčností prostředek, jak božstva (Bůh) bezprostředně působila na lidi v pozemské sféře. Takový strom symbolizoval cyklickou obnovu *vegetace a plodivé síly *přírody (*Dumuzi, Tammúz). Jeho korunu, kmen i kořeny chránili démoni (*Anzu). Zatím je nejasné, zda k němu patřila i „rostlina života“ (akkadsky: *šam baláti*), kterou za horizontem pozemské sféry hledal v eposu o *Gilgamešovi urucký *král. *Reliéfy stromu života byly součástí výzdoby interiérů paláců a *chrámů v *Mezopotámii (zvláště u *Asyřanů, *Babyloňanů, *Kassitů), u *Churritů i v *Urartu, *Kanaánu a v *Persii. Objevují se také často na *reliéfech královských *stél a na hraničních kamenech (akkadsky: **kudurru*).

Ve výtvarném umění je zobrazován ve fantaskních stylizacích datlové palmy s rozetami, palmetami a girlandami, kterou rituálně oplodňují dva démoni cedrovými šiškami, často v přítomnosti mytických zvířat. Listy stromu života, který byl střežen *cheruby a jehož plody měly přinášet nesmrtelnost, se v *Izraeli staly součástí výzdoby hlavic chrámových sloupů, ostění a dveří (1 Kr 6,32.35; Ez 41.17–18); (Blahoslav Hruška)

2. [evoluční biologie], z anglického *Tree of Life*, *metafora použitá původně Charlesem *Darwinem pro *fylogenetický strom, obsahující všechny existující organismy; dnes zpravidla chápán v užším smyslu jako strom obsahující nejstarší větvení organismů (domény *Archaea*, *Eubacteria*, *Eukarya*); též univerzální fylogenetický strom. Tree of Life Web Project: rozsáhlý projekt zaměřený na shromáždění všech dostupných *informací o *diverzitě a *fylogenezi živých organismů na Zemi;

3. [anatomie], struktura v bílé hmotě mozečku, nazvaná podle specifického tvaru, připomínajícího strom;

4. [botanika], *arborvitae* (z latiny, „strom života“), řidší anglický název pro jehličnany rodu *Thuja* z čeledi cypřišovitých (Cupressaceae). (Miloš Macholán)

strom, fylogenetický (fylogenie), grafické vyjádření *fylogeneze. Za strom můžeme považovat jakýkoli necyklický graf spojující bez přerušení tři nebo více vnitřních a terminálních uzlů; terminální uzly se někdy označují jako operační taxonomické jednotky neboli OTU (anglicky: *Operational Taxonomic Units*), vnitřní uzly jako hypotetické taxonomické jednotky, HTU (anglicky: *Hypothetical Taxonomic Units*). U binárních neboli plně vyřešených stromů vnitřní uzly spojují vždy dvě větve (takové spojení se nazývá *dichotomie neboli bifurkace). V některých případech však vnitřní uzel spojuje více větví – takový strom se označuje jako částečně vyřešený nebo hvězdicový (takové spojení se nazývá polytomie neboli multifurkace, někdy se můžeme setkat i s jazykově nesprávným termínem trichotomie). Fylogenetický strom může být buď s kořenem (*rooted*), nebo bez kořene (*unrooted*); strom bez kořene býval dříve nesprávně označován jako síť (network) – tento termín se však vztahuje ke grafické struktuře, která obsahuje nejen větvení, ale i splývání větví. (Miloš Macholán)

stroma (z řečtiny: *stróma*, „trámek, vazivo“), podpurná tkáň orgánů tvořená vazivem. (Drahomír Horký)

Strouhal, Eugen (24. 1. 1931, Praha), český antropolog, paleopatolog a archeolog; emeritní profesor Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. lékařské fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Je absolventem Fakulty všeobecného lékařství UK (1956) a Filozoficko-historické fakulty UK (1959). Externí aspiranturu z fyzické antropologie dokončil na Přírodovědecké fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě (1968). Praktické medicíně se věnoval jen krátce (Kardiologický ústav Františkovy Lázně, Endokrinologický ústav Praha). Tři roky pracoval jako odborný asistent v Ústavu lékařské biologie Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Plzni, osm let jako odborný, později vědecký pracovník Československého (*Českého) egyptologického ústavu Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře. Od roku 1969 do roku 1992 byl vedoucím oddělení *pravěku a starověku *Náprstkova muzea, složky Národního muzea v Praze. Ve školním roce 1988/1989 zahájil na dnešní 1. lékařské fakultě spolu s profesorem MUDr. Lubošem Vyhnánkem, DrSc., přednášky z paleopatologie. Od roku 1990 působí na Ústavu dějin lékařství této fakulty, do roku 1998 jako jeho přednosta, nyní jako vědecký pracovník.

Zabývá se archeologií, fyzickou antropologií, paleopatologií a historií medicíny se zaměřením na starověký Egypt. Je autorem 300 vědeckých studií, 250 populárních článků a 10 monografií a cestopisů, z nichž největšího rozšíření dosáhla jeho kniha *Život starých Egyptanů*, která vyšla v 17 vydáních v 8 jazycích. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (s Ladislavou Horáčkovou a Lenkou Vargovou) 15. svazek *Základy paleopatologie* (2004). Je členem řady našich a deseti zahraničních či mezinárodních vědeckých společností (zčásti čestným). V několika z nich zastával funkci místopředsedy nebo člena výboru. Je jedním ze spoluzakladatelů mezinárodní Paleopatologické asociace (1973). Podnikl mnoho zahraničních cest (dlouhodobé pobyty ve Finsku, Francii, v Rakousku, USA aj.) a byl členem 26 výzkumných expedic do Egypta, jednak československých, jednak anglicko-nizozemských. Byl vyznamenán *Pamětní medailí dr. Aleše Hrdličky (1981) a Michalowského pamětní medailí (1986), třemi medailemi 1. lékařské fakulty a Univerzity Karlovy (1998) a Stříbrnou medailí Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Hradci Králové (2000). Kontakt: Prof. MUDr. et PhDr. Eugen Strouhal, DrSc., Na Truhlářce 24, 180 00 Praha 8-Libeň, e-mail: eugen.strouhal@lfl.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

structura, -ae, f., stavba, konstrukce, zdivo; složení, struktura.

struktura (z latiny: *strūctūra*, „stavba, konstrukce, zdivo; složení, struktura“):

1. způsob uspořádání prvků, částí nebo složek nějakého celku a souhrn jejich vzájemných vztahů, stavba; síť těchto vztahů; takový celek, útvar, na rozdíl od schématu, které vzniká abstrakcí od látky zkoumaného předmětu a zachycuje hlavně jeho funkci, případně skladbu v hrubých rysech, „ve velkém“, jakoby z dálky, znamená struktura jakousi všudypřítomnou a na první pohled nenápadnou pravidelnost, řád „v malém“, právě v „látce“ předmětu; zkoumání struktury proto vyžaduje detailní pozorování zblízka. Z takového zkoumání *jazyka, literárních děl, pravidel společenského uspořádání apod. vychází *strukturalismus;
2. vnitřní uspořádání společenských útvarů, organizace (příklad: organizační struktura; struktura *zdravotnictví; sociální struktura apod.);
3. způsob složení, vnitřního uspořádání nějaké látky, *dřevo, *horniny atd. (Jaroslav Malina)

struktura (noyau systém), rezidenční sociální [primatologie], sociální struktura, v níž samci i samice mají mezi sebou nečetné, ale pravidelné sociální kontakty, mnohdy zde existují i prvky hierarchického uspořádání. Jeden rezidenční samec má velké teritorium a většinou je v tomto území dominantní. Ostatní samci a zejména samice mají menší teritorium, které však může zasahovat i do teritorií jiných rezidenčních samců. Typické je, že samice migrují poměrně málo, nerezidenční samci se mohou pohybovat po teritoriích několika rezidenčních samců. Samci mohou vytvářet se samicemi *konzortní páry, samice pak žijí a případně i cestují s mláďaty. Někdy se také kontaktují s jinými samicemi nebo adolescentními samci. V některých případech je popisována *matrilinéární hierarchie.

*Noyau systém mají podle všeho bornejší *orangutani a mnohé *poloopice – například komby. *Sexuální chování má specifický charakter, vždy jsou zvýhodněni rezidenční samci, ale v některých případech je ovlivňuje i hierarchické uspořádání mezi samicemi. Častou součástí *sociosexuálního chování jsou předkopulační *rituály a dvoření. (Václav Vančata)

struktura, fission-fusion sociální [primatologie], sociální struktura, která je velmi adaptabilní a pružná; pravidelně v ní dochází k štěpení struktury na elementární sociální jednotky s malým počtem jedinců a jejich následnému spojování do vyšších sociálních skupin s větším počtem samců a samic ve skupině, případně i do megastruktur s několika sty jedinci. V některých typech fission-fusion sociálních struktur, například u *šimpanze východního a do jisté míry i u chápanů, žijí obě *pohlaví po určitou část dne nebo i několik dnů odděleně na jednom teritoriu. Samice se většinou pohybují spolu s mláďaty ve větších skupinách, samci pak jednotlivě nebo ve skupinách samců. U jiných *primátů se vytvářejí elementární sociální jednotky typu harémů nebo rodin (například paviáni nebo šimpanz hornoguinejský), které se podle okolností spojují do větších skupin a pak se zase rozdělují, třeba na potravní sociální jednotky, jako je pár nebo i soliterní jedinec – například u sakiů. Jedním z velmi rozšířených znaků fission-fusion struktury je přinejmenším částečná sexuální *promiskuita a *filopatrie samců v sociální struktuře. Teritorialita je různá u různých druhů a (stejně jako velikost skupiny) závisí zřejmě výrazně na *konkrétní sociální struktuře, na počtu říjných samic, dostupnosti potravy, charakteru potravních zdrojů a dalších ekologických parametrech. Sociální meziskupinové kontakty jsou v tomto typu sociální struktury běžné. Mohou mít jak socializační, tak agonistický nepřátelský charakter. Hájeny mohou být potravní zdroje, samice i samotná teritoria. Jak se ukazuje, je fission-fusion sociální struktura poměrně běžným typem sociální struktury vyšších primátů. Podobně jako *mnohosamco-samicová sociální struktura, je i fission-fusion struktura založena na principu *dominance a *podřízenosti, jsou v ní však mnohem silnější prvky konsenzuality, tedy shody většího počtu jedinců na dané akci nebo uznání postavení příslušného jedince. Zásadní roli v ní hraje vytváření *koalic a *aliancí, rodinných *klanů a dalších kolektivních vnitroskupinových struktur, což se týká i sexuálního chování a *sexuality. *Sexuální, *sociální a *agonistické chování vytváří jeden dynamický celek, který se výrazně podílí na utváření sociální struktury i *hierarchie ve skupině. Fission-fusion sociální struktura má ve srovnání s jinými sociálními strukturami mnohem větší

dynamičnost. Primáti s touto sociální strukturou mají vždy velmi vyspělé a sofistikované chování s řadou *rituálů a také relativně rozvinutý centrální nervový systém (zejména v oblasti *kůry mozkové), což se projevuje také v dobrých schopnostech učení a velmi dobrých schopnostech přizpůsobovat se různému typu prostředí. Typickou fission-fusion sociální strukturu mají například *šimpanzi, chápani a pavián pláštík.

Moderní etologické studie ukazují, že fission-fusion sociální struktura může být původní sociální strukturou velkých *lidoopů a že ji lze prokázat v elementární podobě i u některých populací *orangutanů a *goril. Pro tento typ sociální organizace je typické, že některé prvky sexuálního chování se výrazně ritualizují a stávají se součástí chování sociálního, *sociosexuálního nebo agonistického. Význam samců a samic je u různých druhů a poddruhů různý: u některých jsou jasně dominantní filopatriční samci, u jiných mohou hrát velmi důležitou roli samice. Typické je, že nikdy není jednoznačně znám otec mláďete. (Václav Vančata)

struktura, harémová sociální [primatologie], sociální struktura, jejímž základem je jeden samec a několik samic, které se dobrovolně připojily k samci a také se s ním páří. Ve skupině tedy existuje trvalá *monopolizace samic jedním samcem. Na rozdíl od *jednosamcové sociální struktury je *harém součástí vyššího sociálního celku, samci navzájem komunikují a jsou spolu s ostatními samci začleněni do hierarchické sociální struktury; to znamená, že existuje alfa-samec, který je dominantní vůči všem ostatním samcům ve skupině, ale přímo dominantní je pouze vůči samicím ze svého harému. Dominance alfa-samce vůči všem samicím se projevuje výjimečně, například v případě rozsáhlých *konfliktů ve skupině, ale nikdy se neprojevuje v reprodukci. Se samicemi vždy kopuluje vedoucí samec daného harému. Jeho existence jako vůdce harému je přímo závislá na sociální podpoře samic, a to zejména v soutěži s mladými samci, kteří chtějí harém převzít. Samice se většinou pohybují po teritoriu harému, mláďata se pohybují volně na území skupiny. Počet samic v harému je úměrný postavení daného samce v *hierarchii.

Harémová sociální struktura může přecházet do *mnohosamco-samicové silně hierarchické struktury (paviáni) a je možno ji považovat za její modifikaci; v mnoha případech se však ukazuje, že harém je základní sociální jednotkou *fission-fusion sociální struktury. Harémové sociální struktury mají například paviáni a dželady. (Václav Vančata)

struktura, jednosamcová sociální [primatologie], sociální struktura, v níž je výhradně jeden plně dospělý samec důrazně hájící teritorium skupiny. Pozici alfa-samce získává většinou agresivním *konfliktem s původním alfa-samcem skupiny. Z hlediska teritoriality a *reprodukční strategie můžeme tuto sociální strukturu považovat za jakousi *variantu párové struktury. Jednosamcovou strukturu mají některé druhy gueréz, hulmanů, kočkodanů a vřešťanů. Typická jednosamcová sociální struktura je vzácná a vyskytuje se *sensu stricto* ve většině populací druhu pouze u hulmana posvátného, u některých dalších hulmanů a guerézy pláštík. Nejnovější výzkumy nicméně ukazují, že i v této sociální struktuře hrají velmi důležitou úlohu samice, a to zejména v případě *sociosexuálního chování. Kočkodani například vytvářejí mezidruhové komunity, rezidenční samec se často ani ve své skupině nereprodukuje a v sociální struktuře jsou dominantní samice, které také hájí teritorium skupiny. Sexuální partneři jsou pak vybírání mimo vlastní skupinu.

Jednosamcová sociální struktura se může vyskytovat, stejně jako párová struktura, u některých populací *primátů také v případě málo bohatých a roztráštěných potravních zdrojů jako reakce na silnou predaci, případně jako elementární sociální jednotka ve *fission-fusion sociální struktuře. Tento typ štěpení sociální struktury je velmi častý a ve starší literatuře jsou proto některé druhy žijící ve skutečnosti ve fission-fusion sociální struktuře nebo *mnohosamco-samicové sociální struktuře uváděny jako druhy s jednosamcovou strukturou. (Václav Vančata)

struktura, mnohosamco-samicová sociální [primatologie], sociální struktura u vyšších primátů nejběžnější, v podřádu poloopic se vyskytuje především u lemuru a sifak. Základním znakem této struktury (ve většině případů) je, že filopatrické (*filopatrie) jsou samice, zatímco samci migrují mezi skupinami nebo emigrují do jiných skupin. Tato sociální struktura má řadu *variant, které jsou mimo jiné určovány také charakteristickým sexuálním chováním, a dokonce i *sexualitou, přesněji významem, který má *sexuální chování pro udržování sociální struktury. Sociální struktura se obvykle formuje na základě principu dominance a podřízenosti, případně *socializace mezi samci a samicemi za existence egalitářských struktur. Důležitou roli však také hraje vztah pohlaví, jejich strategie při získávání partnera a výchově mláďat.

Tento typ sociální struktury se vyskytuje v různých formách i velikostech skupiny – od deseti jedinců do několika set. Obvykle je ve skupině větší počet samic než samců, páření není ve většině případů libovolné, ale je ovlivněno postavením jedince ve skupině. V každém případě o tom, zda a s kým se spáří, rozhoduje samice. V době *říje se mohou vytvářet *konzortní páry. Dominance ve skupině může být u obou pohlaví oddělená. (Václav Vančata)

struktura, párová neboli monogamní sociální [primatologie], sociální struktura tvořená plně dospělým samcem a plně dospělou nepřibuznou samicí; pár zůstává po dlouhou dobu spolu ve společném teritoriu, kde vychovává potomstvo a získává potravu. Mnohdy je tato sociální struktura spojena s teritorialitou a specifickými rysy *sociosexuálního chování. *Giboni společně zpívají, titiové si zase při odpočinku ovíjejí ocasy (takřka „rodinná idyla“). Poslední výzkumy však ukazují, že tato struktura není reprodukčně izolovaná a samci i samice mají potomky s jinými jedinci opačného pohlaví, a to buď sériově (je-li *monogamie časově omezena), nebo v době, kdy oba jedinci žijí v páru (je-li monogamie dlouhodobá).

Monogamní strukturu mají giboni, titiové a některé další opice. Párová struktura se může vyskytovat u některých populací *primátů také v případě nízkých a roztržitých potravních zdrojů – jako reakce na silnou predaci, případně jako elementární sociální jednotka ve *fission-fusion sociální struktuře, kde dochází k pravidelnému spojování malých sociálních jednotek do větších skupin a jejich opětovnému štěpení na menší až elementární sociální jednotky. Vždy je ale základní příčinou získávání potravy (nebo různé ekologické faktory), nikoli *reprodukce sama o sobě. (Václav Vančata)

struktura, sociální, organizace vztahů mezi skupinami lidí a jedinci, kteří je tvoří, vymezená a kontrolována prostřednictvím *institucí, tj. společensky ustavených (kulturně konstruovaných) *norem nebo *vzorů chování. (Mariana Pfliegerová)

struktura, věkově odstupňovaná (age graded) sociální [primatologie], sociální struktura, která se vyskytuje u části populací *goril, zvláště u gorily horské. Ve skupině je jeden plně dospělý samec (stříbrohřbetý), který je zcela dominantní, jeden až dva adolescenti (synové, případně bratr) a větší množství samic a mláďat. Ve skupině mohou být i dva dospělí samci, což bylo popsáno v případě gorily horské zhruba u jedné třetiny pozorovaných skupin.

V této sociální struktuře je nevýrazná teritorialita, samec hájí především samice, které však mezi skupinami migrují. Pro samice je důležité hájení potravních zdrojů a zejména mláďat. Sociální kontakty mezi skupinami jsou běžné, nikoli však intenzivní. Podle všeho jde o specializovanou *mnohosamco-samicovou sociální strukturu nebo může jít o elementární sociální jednotky *fission-fusion sociální struktury, které mají v extrémních vysokohorských podmínkách s omezenými potravními zdroji tendenci k izolaci. (Václav Vančata)

strukturalismus (z latiny: *structūra*, „stavba, konstrukce, zdivo; složení, struktura“):

1. filozofický a vědecký směr, jehož cílem je výzkum *struktury objektů při důrazu na prioritu celku vůči částem a zkoumání vztahů mezi prvky daného systému; vznikl počátkem 20. století jako reakce na plochý *evolucionismus pozitivistického ražení. Odhlíží od obsahových odlišností a studuje podobnost struktur, umožňuje jistou matematizaci například jazykových, společenských a jiných pravidel. Vznikl nejdříve v *jazykovědě (Ferdinand de

*Saussure [1857–1913]) a v literární vědě (Jan Mukařovský [1891–1975]), ve filozofii byl blízký Michelu *Foucaultovi aj.

Díky Claudiu *Lévi-Strausovi se v polovině 20. století strukturalismus prosadil jako paradigma v *sociokulturní antropologii a *etnologii, uvažující kulturu (v lidském myšlení je zabudován *dualismus a *reciprocita a ty se projevují v *institucích kultury) a *společnost jako soubor znakových systémů určovaných skrytými *univerzálními strukturami (*strukturální antropologie). Ty mají samy charakter systémů a změna jednoho prvku v systému vede k změnám dalších prvků. Strukturalismus studuje též charakter změny, kterou lze i předvídat, a její pravidla. Ve srovnání s evolucionismem a *difuzionismem zdůrazňuje vztahy před prvky daného systému, a proto přístup synchronní před přístupem diachronním.

Strukturalismus tak ještě více než *funkcionalismus představuje obecnou orientaci společnou většině humanitních věd a navazující na obdobná pojetí i matematiky a věd přírodních (psychologie – Jacques *Lacan a Jean *Piaget, sémiologie – Roland Barthes, poetika – Jurij M. Lotman, *filozofie a *historie – Michel Foucault, sociální a politická teorie – Louis *Althusser, dějiny umění – Pierre Francastel, *antropologie a *etnologie – Claude Lévi-Strauss atd.). Přitom jediná podobnost strukturalistů spočívá – řečeno s nadsázkou –, že většina z nich se za strukturalisty nepovažuje. Proto také jeho výklad musí být jen schematický.

Vychází se z toho (vezmeme si za model *názory Clauda Lévi-Strausse), že jednotlivé druhy lidské činnosti představují komunikační systémy a každý z nich je podřízen jisté, na lidském *vědomí nezávislé struktuře. Struktura není chápána jako popis vnějších viditelných souvislostí (jako jsou stálé a opakovatelné vlastnosti systému, jak jej pojímá například funkcionalismus), ale je brána jako model systému, na něj však bezprostředně nepřevoditelný. Model je tvořen obvykle jako soubor binárních *opozic (*konstitutivních elementů). Historie popisu jejich prostřednictvím sahá až do mytických časů a právě při jejich studiu je znovu objevována zejména *Durkheimovou školou. Díky komplementaritě a univerzalitě spjatých vždy jednou opozicí (například: lehký/těžký) je dán jednoduchý princip třídění. Uvažujeme-li těchto opozic více, lze sestavit třídění velmi minuciózní a díky univerzalitě pojmů i velmi úplné (návaznost na *Platónův způsob klasifikace včetně ontologických důsledků). Až potud nejsou binární opozice přínosem a strukturalismus sám nepředstavují. Rozhodující je to, aby tento soubor opozic adekvátně popisoval vybraný systém a nejen jej, ale všechny možné obdobné systémy, asi tak, jako Mendělejevova tabulka shrnuje možné atomy; „(...) mohli bychom zkonstruovat jakousi periodickou tabulku, obdobnou tabulce chemických prvků, v níž by všechny skutečné nebo i jen možné *obyčeje figurovaly seskupeny v určité skupiny: zbývalo by pak jen rozpoznat, které z nich ta či ona společnost přijala za své,“ uvádí Lévi-Strauss. Claude Lévi-Strauss byl hluboce ovlivněn především Ernstem *Cassirerem a jeho filozofií symbolických forem (1925). Modely by měly mít ještě další vlastnost, a sice srovnatelnost s modely jiných systémů, a to především na základě transformačních pravidel umožňujících vzájemné přechody. Cílem je zdůvodnění konečné teze, že „nepřeberný vývoj dějin uvádí do pohybu omezený počet strukturních kombinací“ (Lévi-Strauss) a poznání pravidel všech druhů „výměnných her“, ať již patří pod kulturu nebo *přírodu. Jurij Nikolajevič Tynjanov a Roman *Jakobson v roce 1928 předpokládají, že „historie systému je sama sobě systémem“. Mnohem konkrétněji chápe strukturu například pražský strukturalismus (Jan Mukařovský), kde struktura není vlastností věcí, ani individuálních stavů vědomí, ale je záležitostí společenského stavu vědomí.

Claude Lévi-Strauss podal strukturální *analýzu zejména příbuzenských struktur (1949), struktur *mýtů (*Mythologiques* od roku 1964) a „primitivního“ myšlení vůbec (1962). Vychází zejména z prací Cassirerových, Durkheimových, *Jungových a *Kroeberových. Východiskem strukturální analýzy mýtů jsou mu základní konstitutivní „mytémy“, s jejichž pomocí jsou mytické motivy zredukovány na malý počet schémat, která zase podléhají

permutačním pravidlům. Předpokládá, že pohádky lze sledovat obdobně a že jsou založeny na opozicích slabších, než jsou opozice mýtů (kosmologické, metafyzické, přírodní), ale lokálních, sociálních nebo morálních a s větší možností permutací. Jejich původ klade do *neolitu.

Také pražský strukturalismus zaměřil svou pozornost na folklor (Pjotr Grigorjevič *Bogatyřov, Roman Jakobson, Jan Mukařovský), jeho *genezi a *funkce. „Geneze folklorního uměleckého výtvaru tedy počíná seskupováním tradičních motivů a formulí. (...) A vznik lidového uměleckého díla je jen na začátku uměleckého procesu stálých obměn, dějících se přeskupováním, přibýváním a ubýváním detailů. Tyto detaily jsou základními významovými jednotkami kontextu folklorního uměleckého díla,“ uvádí Jan Mukařovský. Bogatyřov předpokládá – dlouho před Lévi-Straussem –, že „rozmanitost fonologických a morfologických struktur je omezena a lze ji zredukovat na poměrně malý počet základních typů“.

Ruská sémasiologická škola při studiu folklorních textů dosáhla pronikavých úspěchů. Pionýrskou práci – a to ve světovém měřítku – zahájil Vladimir Jakovlevič Propp v roce 1928 hlubokou formální analýzou pohádek. Inspirován *Goethovou morfologií sestavil schéma jakési ideální pohádky, jejímiž obměnami jsou jednotlivé konkrétní pohádky. *Interpretaci Proppova schématu prostředky moderní *logiky provedli Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov a Vladimir Nikolajevič Toporov v roce 1963. Za předmět *etnografie (a *kulturní antropologie) má Propp rané formy materiálního života i sociální organizace a folklor je mu prehistorickou literaturou (1976). Folklorní útvary fungují jako *paradigmata, podle nichž se lidé orientují při reprodukci i sestavování dalších textů. Později se Propp zaměřil na obsah a historickou analýzu (1946, 1963). Byl přesvědčen o stadiálnosti vývoje a konstatoval, že *Morganovy a *Engelsovy myšlenky nebyly dosud propracovány, ani dovedeny do konce. Vývojovou řadu tvoří *rituální obřady (především *totemistické a *iniciační), mýty a pohádky. Epos vzniká již před počátky *státu. Doba vzniku je určována na základě projevů *animismu, zoomorfne-antropologických jevů, rodinných vztahů, slovníku reálií. Propp rovněž zkoumal způsob folklorního podání. Tak folklorní *čas neexistuje samostatně. Je dán pouze skutky hrdinů. Sám o sobě nevystupuje ani prostor, „tak chodí slepci od předmětu k předmětu“, prostor je dán jen ten, ve kterém je právě hlavní hrdina. Více dějů současných na různých místech není možných. Každá osoba existuje jen z hlediska děje a to děje fyzického, bez *psychologie. Proto také hrdinové jsou reprezentanty vlastností. Prvotní je děj, příčiny jsou *sekundární, logika je možná, ale ne nutná. Motivace činů se rozpracovává později a může proto sloužit jako indikátor stáří. Na základě toho může konstatovat, že v systému primitivního myšlení není příčinných vztahů, ani abstraktních pojmů, že existuje jiné pojetí času, prostoru, objektu, subjektu, reality, zkrátka jiné vidění věcí.

Podtržením významu rituálu sdílí Propp obdobnou pozici s jinak orientovanými směry bádání. Je to jednak ritualistická škola (Arnold van *Gennep, cambridgeská škola: J. E. Harrison – 1903, F. R. S. Raglan – 1936 a mnoho dalších). Ernst Cassirer postuloval v roce 1925 rovněž prioritu rituálu. *Mytologie mu představuje autonomní symbolickou formu kultury, tak jak jsou jimi ještě jazyk a umění. Na něho navazují práce A. F. Loseva (1930), W. M. Urbana (1939) a Susanne Langerové (1951). Losev ztotožňuje *kámen, *lov, *magii a *patriarchát a podle toho člení vývoj mýtů. Mircea *Eliade v roce 1947 a později pojímá mýty v souvislosti s rituály jako vědomé opakování paradigmatických gest, která mají za účel sjednocení s transcendentnem. Stálý soubor *sakrálního a *profánního, strach před historií a cyklická regenerace jsou jeho základními tématy. Na základě Proppovy práce z roku 1928, byť s mnohaletým zpožděním, bylo zahájeno systematické studium struktury nejen folkloru, ale i textů, zejména narativních (C. Brémond, A. Dundes, Algirdas Jules Greimas, C. Chabrol, Edmund Ronald *Leach, Jurij M. Lotman, Pierre Maranda, Tzvetan *Todorov a další). T. V. Sisjan zkoumal v roce 1975 pohádky z hlediska lexikografického, a to podle jednotlivých

*sémantických polí (kosmologické, prostorové, časové, osobní, předmětové); podobně sestavují fond reálií Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov a Vladimir Nikolajevič (1974), a tak lze na základě akcí, situací, postav, postojů a reálií skládat obraz archaického „přirozeného“ *světa. Na reáliích můžeme sledovat i konkrétní události. Tak například okřídlený kůň znamená to, že se kultovní role přenesla z ptáka na koně a že tedy *kůň začal být domestikován. Stejní autoři vypreparovali invariantní podobu základního indoevropského mýtu.

Strukturální analýzu mýtu provedl především Eleazar Moisejevič Meletinskij (1975). K. V. Čistov ztotožnil epochu formování jazyka a budování folkloru a určil ji na dobu 100 000 až 13 000 let př. n. l. Na základě společných motivů je sledována *migrace (například motiv dítěte nemajícího otce je společný pro Evropu, Asii, Ameriku, Austrálii a *Oceánii). Nový obor představuje takzvaná lidová taxonomie (*folktaxonomie, anglicky: *folktaxonomy*), zkoumající taxonomické systémy archaické a lidové. Ty jsou obvykle založeny na podvojném dělení. Studium lidové taxonomie umožňuje poznat původní představy o přírodě, společnosti a způsob, jak jsou budovány (Brent *Berlin, Harold C. *Conklin).

Studium základních sémantických jednotek zahájil M. Parry v roce 1928 a A. B. Lord (1964). Vychází se z pojmu „formule“ jako základní jednotky epického jazyka (formule = klišé). Tak celý obrovský epos **Mahabháráty* je z pětasedmdesáti procent složen jen z nich, počet formulí může sloužit jako pomocná datovací *metoda. Systematické studium klišé provedl G. L. Permjakov (1970, 1975). Za ně považoval ustálená spojení slov od přísloví a hádanek, na která potom navazují vyšší útvary, jako jsou bajky a pohádky. Klišé je mu po obsahové stránce znakem typické životní situace. Všechna přísloví se mu podařilo podříditi čtyřem základním logicko-sémiologickým invariantám, které mu reprodukuji současně jednotlivé typy situací. Sjednocuje se tak model objektu, model světa a model klišé pod jednou strukturou; (Jaroslav Malina)

2. [biologie], směr, který pronikl do *biologie na konci 80. let 20. století (biologický strukturalismus). Jeho přívrženci založili roku 1986 na konferenci v Ósace strukturalistickou společnost a začali vydávat časopis *Rivista di Biologia*. Strukturalisté od počátku vystupovali proti *darwinismu a *neodarwinismu; kritizují především koncept *přirozeného výběru – naopak evoluce podle nich probíhá víceméně automaticky, na základě strukturních *zákonitostí živých soustav. Jejich metodologický aparát je směsí postmoderního pluralismu, *holistické filozofie, teorie chaosu, fraktální geometrie či Prigoginových disipačních struktur. Čelným představitelem biologického strukturalismu je švédský cytogenetik italského původu Antonio Lima-de-Faria, který svoje myšlenky formuloval v knize *Evolution without Selection: Form and Function by Autoevolution* (Evoluce bez selekce: Forma a funkce autoevolucí) z roku 1988. V ní mimo jiné tvrdí, že *neodarwinismus není vědeckou teorií, ale naopak je překážkou objevení mechanismů *evoluce nebo že *selekce musí být z evoluční teorie vykázána. K tomu dodává: „Selekci nelze zvážít, uskladnit nebo nalít do zkumavky.“ Vznik velryby z jelena je podle něj možný „chemickou manipulací a pomocí série relativně rychlých kroků“. Jako *hnutí je však biologický strukturalismus velmi heterogenní, takže se můžeme setkat s různými postoji, od poměrně racionálních až po mystické, a jeho vliv na vývoj *evoluční biologie je zanedbatelný.

Ósacké hnutí by nemělo být zaměňováno s názorem, že selekce nemůže vysvětlit vznik všech znaků organismů (toto přesvědčení, které zastával například i Alfred R. *Wallace, se někdy označuje jako panselkcionismus) a že evoluci ovlivňují i různá vnitřní, zejména vývojová omezení (anglicky: *constraints*). Proto vznik některých struktur (například křídla andělů nebo pegasa) z biologického hlediska prostě není možný (v této souvislosti se traduje i bonmot známého evolučního biologa Johna B. S. Haldanea, který prohlásil, že vznik andělů je nemožný především kvůli *morálním* omezením člověka). Někteří autoři (u nás například

Jaroslav Flegl) tento – v současné evoluční biologii převládající – názor rovněž označují za strukturalismus. (Miloš Macholán)

strukturálně-funkcionální antropologie, *antropologie, strukturálně-funkcionální.

strukturální antropologie, *antropologie, strukturální.

strukturální fondy, *fondy, strukturální.

strukturální politika, *politika, strukturální.

struktury, ekleziomorfní, společenské korporace, hierarchicky organizované a spravující byrokratickým způsobem *paradigma, ať už náboženské či *sekulárně nábožensko-vědecké povahy (*marxismus, *scientismus). Tyto „byrokracie pravdy“ jsou charakteristické tím, že na rozdíl od *byrokracií ostatních alespoň nominálně obhospodařují paradigma, a nikoli hmotný svět. Jde o společenskou strukturu, hierarchicky uspořádanou a rozšiřovanou kooptací, jejíž cíle (v této formě jen zcela výjimečně deklarované) spočívají v sebeudržení a sebeexpanzi do nových prostor (ať už geografických či *kognitivních), správě a konzervaci učení, vždy jediného správného a samospasitelného, jakož i v praktickém vykonávání dozoru a moci. Obdobné struktury jsou od lidské *společnosti vyvinutějších kultur jen těžko odmyslitelné. V typické formě jsou jejich představiteli třeba katolický *klérus doby *středověku a raného *novověku či komunistické strany *zemí bývalého Východního bloku. Poněkud zastřený obraz téže struktury můžeme ale spatřit i v církvích protestantských a také ve vědě, zejména pak v novověké přírodovědě 18.–20. století. Termín „ekleziomorfní struktura“ byl zvolen pro označení struktur podobných církevní *hierarchii, přičemž pojem církve je zde míněn výhradně sociologicky či právnícky, nikoliv teologicky. Jiný nabízející se termín by mohl být struktura „paraklerikální“.

Ekleziomorfní struktury disponují vždy metodou pro získávání relevantních poznatků, ať už se tak děje exegezí kanonizovaných textů, nebo kanonizovaným experimentováním s hmotným světem. Vždy se objevuje i snaha poradenským či v horším případě *autoritativním způsobem ovlivňovat každodenní život a srůstání ekleziomorfní struktury se státní mocí (komunistické strany s ní byly dokonce zcela identické). Vždy je nápadná povinná indoktrinace mládeže tou kterou naukou v době její největší konjunktury.

Dnes můžeme směle mluvit o „unii laboratoře a trůnu“ v oblasti *euroamerické civilizace. Nedílnou součástí činnosti ekleziomorfních struktur je rovněž stálé očišťování pravého učení od heretických směrů a pronásledování a likvidace, či alespoň diskreditace jejich nositelů. Právě tak je nutno ochraňovat celý systém před sebereflexí. Ekleziomorfní struktura tak či onak oplétá sebe samu legitimačními *mýty a zatemňuje navenek i dovnitř pravý mechanismus svého fungování. Pokud někdo do všech detailů zná dějiny a funkční dynamiku svého oboru či denominace, působí to na něj spíše útlumově a je pro danou strukturu už jen těžko prakticky použitelný. Dá se s dobrým svědomím říci, že sebereflexe a akceschopnost jsou v nepřímé úměře. Kolem každé ekleziomorfní struktury se časem vytvoří množství *rituálů, tato se uzavře do svého vlastního světa, používá svého vlastního *jazyka a *symbolů, čímž podtrhuje vědomě či podvědomě svou exkluzivitu.

Mezi různými ekleziomorfními strukturami, zejména těmi, které se v průběhu historie bezprostředně předcházely a následovaly, panuje vždy určitá otevřená či skrývaná nevraživost, která může za extrémních podmínek nabýt i krvavých forem. Nejhůře se pochopitelně hledí na odpadlíky a sektáře z vlastních řad. Nutno také poznamenat, že všechny ekleziomorfní struktury jsou, jak často feministické kruhy zdůrazňují, mužským výtvořem a jsou mužské psychice lépe přizpůsobeny. Pokud se v nich chtějí prosadit i ženy, je nezbytné, aby přijaly tento typ myšlení a jednání za svůj. Zárodky ekleziomorfních struktur lze pozorovat už v mužských klubech a tajných společnostech *přírodních národů. Německý teolog a psychoterapeut Eugen Drewermann (narozen 20. 6. 1940) se ve své knize *Kleriker – Psychogramm eines Ideals* (Klerik – psychogram jednoho ideálu, 1989) zabývá otázkou vzniku mentality příznačné pro klerikální struktury. Dodejme, že mentalita velmi podobná je

nutná i pro fungování ve strukturách spravujících jakékoliv paradigma: ve vědeckých komunitách, v politických stranách se spásonosným programem, v širších měřících i v celém správním a justičním aparátu, jinými slovy ve strukturách ekleziomorfních a jim podobných. Podle Eugena Drewermanna je zde důležitý moment odmítavého postoje nejbližší osoby v dětství, vedoucí k odložení či otevřenému odmítnutí. Není ovšem zjevný, je podprahový, neuvědomělý, maskovaný i před vlastním svědomím příkladnou péčí a starostlivostí. Tato starostlivost se však pečovatelské osobě, nejčastěji matce, jeví jako oběť a sebezapření a dítě vyrůstá s pocitem otevřeného účtu, dluhu za vlastní existenci, který je nutno splatit službou nějaké myšlenky či jejímu aparátu a tím nepřímo i lidské společnosti. Neschopnost matky žít svým vlastním nezávislým životem zde vede k jejímu splyvání s dítětem, zatíženým od začátku i extrémní odpovědností. To vede mimo jiné k tomu paradoxu, že lidé tohoto typu jsou jaksi „předčasně dospělí“, ale neprožitá dětství se latentně hlásí dál o slovo a působí trvalou juvenilitu. *Archetyp matky, ve skutečnosti neprožitý (matka skutečně musí svým chováním vzbuzovat věrohodně podobná očekávání, ale nikdy je nenaplnit, asi jako plyšová atrapa ve známých pokusech s mláďaty makaka rhesus), se pak promítá na strukturu, která takového jedince ochraňuje a které on slouží. Ontologická úzkost z možnosti ztráty matky v dětství se posléze přetransformovává do úzkosti ze ztráty přízně matky-strany či jiné podobné organizace (nedůstojné škemrání tak jako tak smrti propadlých aktérů moskevských procesů třicátých let 20. století, lidí jinak velmi tvrdých a odvážných, je toho pěkným dokladem). Ti, kdož se provinili existencí či vystoupili z říše stínů nepatřičně a v zásadě proti vůli svých nejbližších a jimž život kdosi „nepřál“, pak vykupují tuto nepatřičnost svého života delegováním části své *autonomie na strukturu a obětováním vlastní spontaneity, vzdávají se určitých aspektů svého života. Žijí jaksi jen napůl, na horizontě mezi bytím a nebytím. V minulosti bylo častým zjevem, že lidé proti vši pravděpodobnosti zachráněni ze smrtelného nebezpečí či omilostnění odsouzenci nezřídka vstupovali do *kláštera. Dítě vzniklé za nepatřičných okolností či jinak nežádané (nadbytečné dcery) bylo nezřídka ihned určeno pro duchovní dráhu (nejen v Evropě, ale třeba i v Tibetu). Dnes z takového dítěte může být mimořádně platný člen „paraklerikálních“ struktur. Už představa dědičného *hříchu či Anaximandrových „pokut“, které jsou věci musí splatit, naznačuje, že bytí se vždy děje na úkor něčeho. Někteří jedinci jako by udělali účet mnohem větší. To jim pak zřejmě umožňuje postupovat při obraně spásných či úředních pravd té či oné podoby s mimořádnou tvrdostí, protože na kontě přibude stejně jen malá část v poměru k jeho celkové výši. Je typické, že vztah starších členů ekleziomorfních struktur k mladším je většinou té povahy, jako byl vztah jejich pečovatelských osob k nim samým. Svým mladším spolučlenům vyčítají vesměs nevděk za péči, kterou jim věnovali, a za šance, které jim poskytli. Je zajímavé, že z *analýzy této péče vyplývá, že se omezovala většinou jen na jejich holé přežití ve struktuře a že to, zač mají pocitovat větší vděk, než v reálu činí, je v zásadě holé bytí. Členové klerikálních i vědeckých komunit jsou dlouho, ba trvale infantilizováni, roli rodičů zde přejímají nadřazení a organizace vůbec. Ne náhodou se v němčině „vedoucí disertační práce“ nazývá *Dissertationsvater*. Řada folklorních tradic, z nichž nejznámější je haitská, pojednává o možnosti magického ožívování zemřelých. Tento „znovuoživlý“ se však stává otrokem svého oživovatele, vůči němuž má absolutní ontologický dluh a na něhož deleguje všechnu svou spontaneitu.

Ekleziomorfní struktura tvoří cosi jako nadindividuální organismus, asi toho typu jako korálový útes – ač jeden každý z jejích členů je měkký a maličký, je hmota tradice, naakumulovaná jejím celkem tak obrovitá, že se o ni každé vlnobití rozbije. Za to, že její členové rezignují na značnou část své autonomie, mohou participovat na velké akumulaci, od níž vlastně odvozují svůj *raison d'être* (oprávnění). (Ekleziomorfní struktury, zacházející s pravdou a administrující ji, se tradičně dívají s podezřením na jedince či struktury akumulující něco jiného než tradici či poznatky, třeba peníze – od těch je naopak nutno se

v teoretické rovině vždy poněkud distancovat.) Právě jen ze své pozice v rámci ekleziomorfní struktury a pouze skrze ni smí její příslušník zakládat svou slávu – proto dávají tyto struktury „nadaným chlapcům z lidu“ vždy možnost k vyniknutí, zatímco jedinci, kteří se mohou pyšnit jinde naakumulovanou slávou či urozeností, příliš vhodnými pretendenty vysokých *úřadů nejsou. Bohatství členů ekleziomorfní struktury spočívá v „poziční informaci“, v mezilidských vazbách uvnitř struktury, které za léta naakumulovali a které jsou jim zdrojem životních jistot náhradou za rezignaci na individuální autonomii. Tyto vazby v sobě podle Drewermanna mají kromě rodičovské a majetnické komponenty i neuvědomělou komponentu parasexuální, která je vlastním neuvědomělým tmelem ekleziomorfních struktur. Drewermann a další autoři pak interpretují nevráživost kléru vůči homosexuálním tématům jako útok na vlastní jungovský stín. Ostatně jungovsko-stínové projekce jsou v ekleziomorfních strukturách běžnou záležitostí – *d'ábel a jeho spřeženci, *imperialismus a jeho pomahači, pověry a pavědy etc. Vždy zaráží, že přes intenzivní boj s nimi a historickou nutnost podlehnouti těmto vazbám k tomu stále jaksi nedochází.

Činnost ekleziomorfních struktur v diferencovanějších společnostech je nezastupitelná, jen ony jsou schopny hlídat obrovité nakupení tradice a uchovávat myšlenkovou linii a kontinuitu, byť za tu cenu, že mnoho zajímavých myšlenek a vlastních „vůlí“ zneškodní ihned v zárodku. Tím konají funkci nikoli nepodobnou imunitnímu systému v těle, který vše nestejnorodé rozpoznává a likviduje. Také by čímsi připomínaly (zejména okolností, že oplétají a poradenskou činností provázejí mocenské struktury ve společnosti, ale jen zřídka s nimi přímo splývají) činnost gliových buněk, doprovázejících a vyživujících neurony v nervové soustavě (jak známo, patří gliomy, vzniklé jejich zbužením, k nejhorším zhoubným nádorům). Všechny ekleziomorfní struktury, ať bylo jejich původní východisko jakékoliv, tendují časem k racionalitě, jednoznačnosti a *funkcionalismu, stávají se organizacemi *heteronomními, kde všechnen řád přichází z vnějšku a vše je víceméně centrálně pod *kontrolou. Ekleziomorfní struktury vždy měly tendenci k *exteritorialitě a vnitřnímu soudnictví, ať už pomyslíme na církevní a akademické soudy, či třeba grantové agentury, představující také jakousi formu interních soudních dvorů. Vše spontánní, *iracionální, mysticko-oceanické či nekontrolovatelné je časem odvrženo a likvidováno a osud poustevnictva či tzv. alternativní vědy je toho dobrou ilustrací. Ekleziomorfní struktura vytváří nejen labyrint *tradic, *zvyků a chodbiček, pro laiky nepochopitelný, ale žije v dimenzích téměř geologických, kdy plánování do budoucnosti a zahledění do minulosti jsou propojeny pouze nepodstatným a v zásadě postradatelným přítomným okamžikem. Ekleziomorfní struktura je zároveň velmi sebestředná, pokládá sebe samu (zčásti právem, zčásti neprávem) za konstitutivní středobod celé společnosti, celého lidstva, a to i tehdy, klesne-li její faktický vliv a prestiž téměř na nulu. Rozsáhlý systém vnitřního úřadování a plánování tomuto pocitu světodějnosti významně napomáhá. Na bedrech ekleziomorfní struktury leží v podstatě veškerá drtivá tíha spasení celého lidstva (je to v zásadě projekce někdejší všeobjímající odpovědnosti matky). Spásné se stává *eo ipso* (už tím) nakonec každé učení, které se samo za spásné zcela vážně pokládá a řeší pro každého spásy potřebného základní existenciální problémy (už tím, že mu dává životní program, šíření spásy dál ve stylu Dawkinsových mémů, a tím odpoutání pozornosti od vlastních problémů). Když se spásonosné učení institucionalizuje (a tak tomu v případě ekleziomorfních struktur vždy je), vede jednotlivce, který se k němu přimkne, k vážnosti, moci a hospodářskému zajištění.

Pro ty, kdo si osobnostní strukturální zvláštnosti vyžadované ekleziomorfní strukturou výjimečně dobře přisvojili a „zvnitřnili je“, připravuje ekleziomorfní struktura důmyslným systémem pozitivních zpětných vazeb stoupaní v hodnostech a naplnění lidské touhy po smyslu – v průměru velmi dlouhý věk *prelátů či univerzitních profesorů dává znát, že kombinace vnitřního sjednocení se systémem víry a moci je zdravá a svým nositelům nesrovnatelně prospěšnější než například struktura světa dělnických profesí. Opak, tj. protest

proti *zákonitostem chodu ekleziomorfni struktury a psychické struktury jejích vůdčích osobností (ostatně dosti podobný dětskému vzdoru vůči rodičům), vede k trvalé frustraci a nakonec buď k jejímu opuštění, nebo k neustálým a pozitivní zpětnou vazbou se prohlubujícím *konfliktům, tak jako například v případě Drewermannově. Eugen Drewermann nadhazuje ve své knize i pozoruhodnou tezi, že způsobem „rozmnožování“ kléru je propagace katolické sexuální doktríny (opět hezká ukázka dawkinsovského mému), která pak při konsekventní aplikaci vede u mnoha rodin k *psychickým disharmoniím a konečně i k produkci dostatečného množství jedinců se zvýšenou hladinou ontologických úzkostí, vhodných to pretendentů klerikálních povolání. Zcela analogicky si lze představit, že osvětářsky popularizovaná věda, zejména třeba *medicína, může být v nové době vhodnou náplní „anxiozního potenciálu“ v rodinách a jednou z cest, jak se může připravovat psychický terén pro mladé pretendenty vědy. Že k přilnutí k ekleziomorfni struktury jsou potřebné určité *frustrace v dětství, je sice prakticky nabíledni, je ovšem dobře si uvědomit, že se jedná o tzv. podmínku nutnou, nikoli podmínku postačující, neboť ti, kdo se z takového předurčení vymaní, nejsou posléze vidět, asi jako v pasti zbudou nakonec jen ty myši, které z ní nenašly cestu ven. Rovněž stupeň této juvenilní frustrace je asi důležitý. Zdá se, že při zcela extrémních vazbách na matku v dětství, spojených s naprostým „pohlcením“ synovy osobnosti matkou, vznikají spíše lidské typy tendující k uměleckým povoláním či *charismatickému vůdcovství (pokud bídne nezhynou), neschopné fungovat ve „spořádané“ ekleziomorfni struktury. Členům ekleziomorfni struktury dominuje v myšlení touha po jistotě (*primárně té, že nebudou matkou opuštěni), a proto tendují nejen k upnutí se na získávání jistých a probátních poznatků jedinou správnou metodikou (jak ukázáno výše), ale i stejně jako členy úředních struktur obecně k pokud možno rigidnímu „zacementování“ ve struktury na základě po léta akumulovaných zásluh, publikací etc. (obdobně se ovšem akumulují i provinění). Ono disponování pravdou a přístup k jejím zdrojům způsobuje, že vlastní osobnost člena ekleziomorfni struktury je odsouvána do pozadí (namnoze to nebývá ani příliš obtížné).

Zejména v situacích, kdy jedná z moci svého úřadu, ale právě u ekleziomorfni struktur i nezřídka mimo služební hodiny, nejedná jejich člen sám ze sebe a za sebe, ale jménem Toho, kdo jej prověřil či co jej pověřilo (Bůh, Věda, Lid, Stát etc.). Při „výkonu služby“ dochází k zanoření všech osobních vlastností jednajícího až na ty, které tvoří jungovskou personu příslušné role ve struktury. Tento proces bývá působivě dokreslen i vnějším kostýmováním a rituálem. Proti „subjektivismu“ a vůbec nadměrnému rozkošacení vlastní osobnosti je nutno aktivně bojovat a snaha o zaměnitelnost, *normalizaci a snadnou kompatibilitu je významnou úlohou ekleziomorfni struktur (a hierarchických aparátů obecně). Pro kléru a vědecké kruhy je navíc typický *ideál jednotlivých členů komunikujících spolu lehce, distančně a nezávazně (spolehlivost jen ve služebních věcech). První pohled na větší kongres ozřejmí, co je zde míněno, a komunikační tréninky a ideál vzájemného „*bratrství bez partikulárních přátelství“ ve světě kléru či „soudružské“ vztahy ve světě komunistických stranických aparátů věc rovněž dobře ilustrují. Předpokládá se zde obecně cosi jako duševní promiskuita, maximální osobní participace na *kolektivním vědomí (a především *kolektivním nevědomí). Zároveň, jak už bylo výše uvedeno, je nutno celý systém ochraňovat před sebereflexí, tak jak to činí i individuální psýcha – vlastní program je tak bohatý, že pro intenzivní výzkum, bohatou liturgii či obecně nával administrativní činnosti prostě není čas na sebezpytování a otázku po smyslu. Ekleziomorfni struktura ovšem musí zvládnout například problém „samočisticích schopností“, které jsou s to zabránit její degeneraci, nebo tuto alespoň zpomalit či omezit jen na některé větve. Tato degenerace by z té prosté příčiny, že každý jedinec má tendenci se obklopovat podřízenými, které intelektuálně převyšuje, postupovala velmi rychle a z historického hlediska rychlý konec komunistických stran východní Evropy ukazuje, že sofistikovaný systém pojistek je zde na místě (ani přímá absolutní moc nedělá

ekleziomorfní struktury dobře). Ekleziomorfní struktury mají v sobě sice určité *stupně volnosti, ale „demokratické“ mody rozhodování se omezují jen na nejvyšší etáže a na záležitosti nejdůležitější – jedná se o jakýsi typ *orákula, jakousi z nouze ctnost, protože organizace disponující metodou získávání správných poznatků by se měla teoreticky umět v jedné každé situaci jednoznačně (a správně) rozhodnout a neuchylovat se k intransparentním rozhodnutím úzkých grémií vyvolených s určitými spíše statistickými než demokratickými prvky.

Novověká přírodověda je sice speciálním, ale přesto typickým případem ekleziomorfní struktury se všemi vyličenými detaily. Právě prožívá období ne nepodobné potridentské fázi vývoje katolické církve, období nejvyšších personálních stavů, velkých finančních prostředků i obřích prestižních staveb. Zároveň se však šíří atmosféra obležené pevnosti – neotřesitelná sebejistota se proplétá s nedůtklivostí a podezřívavým věřením nepřátelských plotich a kdesi už se v kolébce vrtí malý *Voltaire. Od ekleziomorfních struktur se očekávají obecně nejen úkony typické v tradičních společnostech pro kněžstvo (poučování, poradenská činnost, jak vůči „lidu“, tak vůči vládnoucí špičce, provádění předpovědí a obřadů a úkonů k ovlivnění nejrozmanitějších dějů, zejména hrozících nebezpečí, vysvětlování všech jevů včetně těch méně obvyklých atd.), ale i státotvornost a podepírání struktury mocenské. Každá vyvinutá ekleziomorfní struktura tudíž spěje k *racionalismu, jednoznačnosti a *reprodukovatelnosti svých rozhodnutí (jak už řečeno výše) a nemůže z principu připustit jiné než z plného vědomí plynoucí prameny vlastních přání – Sigmund *Freud či Carl Gustav *Jung by mohli sotva být doktrínou státotvornou. Základem dilematu ekleziomorfních struktur je skutečnost, že je velmi obtížné žít s nimi i bez nich. Jsou motorem, organizátorem a moderátorem nejrůznějších typů aktivit a v diferencovanějších společnostech zcela nezastupitelné. K jednomu ze základních aspektů ekleziomorfních struktur vždy patřila i hluboká infiltrace do systému školství (někdy i jeho naprostý monopol). Není tudíž překvapivé, že biologické koncepce, včetně těch jednajících o *lidské přirozenosti, mají v pozdějším novověku neobyčejně široký praktický dopad, včetně dopadu na teorii i praxi výchovy. (Stanislav Komárek)

Strumová, Shirley (narozena 1947), americká primatoložka; profesorka antropologie na University of California, San Diego (USA) a ředitelka Uaso Ngiro Baboon Project (dříve Gilgil Baboon Project) v Keni. Od roku 1979 se intenzivně zabývá chováním paviánů anubis v Keni. Dlouhou dobu sledovala skupinu paviánů nazývanou Pumphouse Gange a další skupiny žijící v jejím okolí.

Jako jedna z prvních získala podrobné a dlouhodobé údaje o životě, chování a ekologii paviánů a její výzkum zbořil některé mýty o chování a sociální struktuře paviánů, které formulovali primatologové ze školy Irvana *DeVora. Prokázala totiž, že úloha samic v sociální struktuře je velmi důležitá a že právě samice vytvářejí základ *sociální sítě. Zabývala se mimo jiné agresivním chováním a dominancí samců, úlohou pohlaví a sociální organizací, sociální strategií *kompetice a obrany, *kognitivními procesy v *přírodě, socioekologií a využitím poznatků o chování *primátů v interpretaci evolučních procesů. Je autorkou knihy *Almost Human: A Journey into the World of Baboons* (Téměř lidští: Výprava do světa paviánů, 1987, 1990) a spolueditorkou některých významných sborníků – například *Natural Connections: Perspectives in Community-based Conservation* (Přirozené spojení: Perspektivy konzervace vycházející z komunity, 1994). (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

struska [archeologie], nekovový zbytek při tavení měděné nebo železné rudy, obsahující nečistoty odloučené od kovu, indikující na *nalezišti existenci *metalurgie. Chemickými rozborů strusek lze upřesnit technologické pochody, z nichž odpadový materiál pochází. Kovářské strusky jsou výsledkem reakce *okují, *popela a korekčních surovin (písek, jíl, aj.). (Martin Hložek, Karel Sklenář)

střediska experimentální archeologie, vědecko-výzkumná a pedagogická střediska pěstující komplexní pojetí *experimentální archeologie. Střediska začala vznikat od 60. let 20. století zejména v některých evropských *zemích a ve Spojených státech amerických. K nejvýznamnějším patří: *Butser Ancient Farm (Anglie), *Centrum experimentální archeologie Věstary (Česká republika), *Historisk-Arkaeologisk Forsøgscenter, Lejre (Dánsko). (Jaroslav Malina)

Středisko pro paleolit a paleoetnologii (při Archeologickém ústavu Akademie věd České republiky, Brno), vědecko-výzkumné centrum, jež bylo ustaveno v roce 1995. Tematicky se zaměřuje na anatomicky moderní lovecké populace *mladého paleolitu a *mezolitu, jejich kulturu a adaptace, s důrazem na prostor středního Podunají. V *pleistocénu mělo totiž území Moravy charakter spojujícího koridoru mezi západem a východem kontinentu, a proto se zde vytvářely unikátní kulturní komplexy centrálního charakteru.

Středisko navazuje na rozsáhlé výzkumy, které probíhaly během celého 20. století, doplňuje je strategicky volenými novými odkryvy, vypracovává metodiku výzkumu a dosažené výsledky systematicky publikuje (ediční řada Dolnověstonické studie, dosud vydáno 11 svazků). Z metodického hlediska klade důraz na interdisciplinaritu a mezinárodní spolupráci. Hlavní řešená témata:

1. Počátek mladého paleolitu a šíření anatomicky moderní populace. Toto téma, včetně vztahu pozdních neandertálců (**Homo neanderthalensis*) k anatomicky moderní populaci, je v současné době ve světovém měřítku bezesporu nejdiskutovanějším problémem paleolitických dějin. Role střední Evropy – oproti *Přednímu východu a západní Evropě – však není zatím doceněna, přestože geograficky leží naše území mezi oběma „klasickými“ *regiony a poskytlo významné lokality. V návaznosti na projekt „Stránská skála“ (česko-americký projekt s Harvardskou univerzitou; monografie publikována v nakladatelství Harvard University Press) je tento problém dále řešen na klasické lokalitě v Brně-Bohunicích (česko-americký projekt) a v jeskyních v Mladči (rakousko-český projekt s Naturhistorisches Museum Wien) a Dzeravá skála (slovensko-polsko-český projekt, grant Leakeyovy nadace, USA).

2. Gravettien Moravy – analýza velkých loveckých sídlišť. Aktuálnost tohoto tématu je dána historickým významem *gravettienu pro prehistorii Moravy a Eurasie obecně (jde o vrcholné období vývoje lovecké společnosti u nás), komplexností archeologického a antropologického záznamu, interdisciplinárním charakterem výzkumu a trvalým zájmem mezinárodní vědecké komunity o moravský materiál. Na tomto pracovišti je soustředěn archeologický a antropologický materiál za několik desetiletí systematického terénního výzkumu (*Dolní Věstonice, Jarošov, *Pavlov, *Petřkovice, *Předmostí aj.), který je v současné době publikován nebo analyzován a připravován k publikaci. Význam jednotlivých lokalit, respektive celých sídelních areálů, spočívá v komplexnosti jejich výpovědi o aktivitách na velkém loveckém sídlišti (sídelní objekty, ohniště, pozůstatky výrobních činností, lovu, výtvarných a symbolických aktivit, hroby ...). Analýza sídlišť ovšem přináší i nové poznatky metodického a teoretického charakteru, jejichž význam je celosvětový (například prakticky kompletní lidské skelety, nejstarší doklady keramických a textilních *technologií; gravettské umění). Nejbližší úkoly: zveřejnění *akt konference „Gravettien v Podunají“ (Mikulov 2002, projekt Maison des Sciences de l'Homme, Paris), vydání kolektivní monografie o antropologických nálezech (Trinkaus, Erik – Svoboda, Jiří, ed., *Early Modern Human Evolution in Central Europe: The People of Dolní Věstonice and Pavlov*. Oxford: Oxford University Press, 2006), výzkum vybraných regionů (aktuálně „Uherskohradištsko“) i jednotlivých loveckých sídlišť (v současné době svazek „Pavlov-jihovýchod“).

3. *Speleoarcheologie krasu a pseudokrasu – adaptace na změny prostředí. Třetí téma je postaveno na úzké spolupráci s přírodními vědami v otázkách adaptace loveckého osídlení na

mění se přírodní prostředí, především na zásadní klimatické změny na přelomu pleistocénu a *holocénu. Toto téma bylo tradičně řešeno v kompletních profilech krasových jeskyní (ukončený grant GA AV ČR), nově pak v pseudokrasových pískovcových skalních *převisech severních Čech (grant National Geographic). Projekt probíhá ve spolupráci s *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a *Katedrou antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, regionálními muzei a institucemi ochrany přírody.

4. Prehistorie Předního východu a Egypta. V návaznosti na předcházející pracovní pobyty v Libyi, Turecku a Izraeli a na dosavadní spolupráci s *Českým egyptologickým ústavem Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře v areálu Abúsíru se Středisko zapojuje do archeologického průzkumu oázy Baharija v Egyptské arabské republice, organizovaného Českým národním egyptologickým centrem. Projekt teritoriálně rozšiřuje problematiku uvedenou ad 1 a 3, tj. počátek mladého paleolitu (konkrétně v Bahariji jde o přežívání *středního paleolitu) a přechod pleistocén / holocén (ovšem v podstatně odlišných přírodních podmínkách).

Vedoucím Střediska je Jiří A. *Svoboda. Kontakt: Prof. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., *Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Královopolská 147, 612 00 Brno, telefon: 541 514 118; Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Dolní Věstonice 25, 692 01 Mikulov, telefon: 519 517 637, e-mail: svoboda@iabrno.cz. (Jaroslav Malina)

střední doba kamenná, *mezolit.

střední mozek, *mesencephalon.

střední paleolit, *paleolit, střední.

střední průchod nosní, *meatus nasi medius.

střední třída, *třída, střední.

střední ucho, *auris media.

Střední východ, *východ, Střední.

středoafriický australopiték, *Australopithecus bahrelghazali.

Středoafričané:

1. etnika *bantuského původu žijící v oblasti střední Afriky, případně v rovníkové oblasti střední Afriky, včetně malých etnik, žijících v republice Rovníková Guinea a v ostrovní Demokratické republice Sv. Tomáše a Princova ostrova (*Bubiové, Fangové, *mulati aj.) – ostatní viz *Gabonci, *Konžané, Zaiřané atd.;

2. černošská etnika, žijící ve Středoafriické republice ležící mezi Nigérií a Súdánem; celkový počet přesahuje 4 miliony (odhad z roku 2005), většinou středosúdánského původu (Bayové, Manjové, Sangové, Ubangiové ad.). Úředním *jazykem je *francouzština. *Země byla od roku 1894 francouzskou *kolonií, v letech 1910–1958 součástí Francouzské rovníkové Afriky a od roku 1960 nezávislým *státem (1976–1979 *císařstvím; od roku 1979 obnovena republika). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

středodunajská mohylová kultura, *kultura, středodunajská mohylová.

středoevropský epigravettien, *epigravettien, středoevropský.

středomořský epigravettien, *epigravettien, středomořský.

středoušní dutina, *cavum tympani.

středověk, dějinné období počítané v evropské kulturní oblasti zpravidla od zániku *římské říše roku 476 do vzniku kultury *renesance a velkých zámořských objevů roku 1492 (objevení Ameriky), kdy začíná *novověk. Třeba však přiznat, že středověk (navazující na antiku) – obdobně jako jiné epochy – nelze přesně vymezit. Globální vývojové tendence a procesy se na jednotlivých teritoriích prosazují postupně, ve značném časovém rozpětí a s různou intenzitou a důsledností. Za symbolické datum zásadních změn odlišujících antické a středověké kulturní *paradigma lze spíše považovat rok 529, v němž současně dochází (výnosem křesťanského byzantského císaře *Justiniana I.) k zrušení platónské Akademie

v Athénách (*Akadémia), tedy „pohanské“ *instituce fungující devět století, a k založení prvního křesťanského *kláštera na Monte Cassino (sv. Benediktem). *Historiografie za dobu své existence nicméně rozlišila řadu dalších periodických mezníků obvykle v rozmezí od 5. do 7. století. Jedním z nich se stal pád *západořímské říše ve zmíněném roce 476, jiným rok 675, představující epochální zlom v důsledku islámského vpádu do Evropy (*islám). Podrobněji dělí německá literatura středověk na tři časové úseky, a to na časný středověk (Frühmittelalter) zhruba mezi lety 500 až 1000, vrcholný středověk (Hochmittelalter) mezi lety 1000 až 1250 a pozdní středověk (Spätmittelalter), což je období ohraničené daty 1250 a 1500. V Polsku se období středověku dělí na dva úseky a to na časný středověk členící se ještě dále na období předpiastovské (570–950) a časně piastovské (950–1250) a pozdní středověk mezi lety 1250 a 1500. Na Slovensku byl v roce 1998 publikován návrh periodizace středověku přizpůsobený střeoevropskému pojetí a dělicí období od roku 476 do roku 1526 na „včasný středovek“ do poloviny 13. století a „neskorý středovek“. Důležitým mezníkem je i doba kolem roku 1000 kdy bylo Slovensko začleněno do Uherského státu. Období do sklonku 7. století je označeno jako „včasnოსlovenské“, potom do počátku 9. století jako „predveľkomoravské“, na něž navazuje období „veľkomoravské“ končící počátkem 10. století. Zbylý úsek do roku 1000 vyplňuje období „poveľkomoravské“. Na Moravě se používá pro období mezi lety 400 až 600 n. l. označení *doba stěhování národů. Období mezi lety 600 až 1250 se někdy označuje jako *doba hradištní s detailnějším členěním na starší dobu hradištní (600–800), střední dobu hradištní (800–950), mladší dobu hradištní (950–1200) a pozdní dobu hradištní (1200–1250). Období 6. až 7. století se často označuje jako časně slovanské, 8. století až do počátku 9. století jako předvelkomoravské a na ně navazuje období velkomoravské končící v první polovině 10. století. Středověk v archeologické periodizaci zaujímá období mezi lety 1250 až přibližně 1500. Periodizace historiků vycházejících z písemných pramenů se od archeologické periodizace poněkud liší. Po *druhé světové válce až do osmdesátých let 20. století členění odpovídající *historickému materialismu dělilo období od 10. do 15. století na raný *feudalismus (10.–12. století), stabilizaci feudalismu (13. století), vzestup českého státu mezi evropské velmoci (14. až počátek 15. století), dobu husitskou (1419–1471) a dobu s převahou *stavů (1471–1526). V poslední době bylo období od 10. do 15. století rozděleno podle vládnoucích dynastií (*Přemyslovci od poloviny 10. do počátku 14. století, *Lucemburkové od počátku 14. století do počátku 15. století). Na toto období navazuje doba husitské *revoluce (první čtvrtina 15. století; *husitství) a konec středověku (poslední tři čtvrtiny 15. století). Jindy je toto období děleno na počátky českého státu (921–1197), český stát za *vlády posledních Přemyslovců (1197–1310), *české země za vlády Lucemburků (1310–1437) a období vlády Jiřího z Poděbrad a *stavovské monarchie v době vlády *Jagellonců (1437–1526).

Ať již však je za počátek „nové“ éry zvoleno kterékoli datum, vždy šlo o rozlišení nepřesné a účelové, neboť paradigmatické principy a atributy středověku, které s sebou přinášelo *křesťanství, se prosazovaly již v období pozdní antiky a naopak kulturní paradigma antiky prorůstalo do následujícího období, stávalo se inspirací a nejednou i podkladem pro vědomostní databáze středověkého poznání (například v oblasti *logiky, *medicíny, poetiky, *práva, *rétoriky). Středověk se dokonce v některých ohledech k antickému dědictví choval mnohem ohleduplněji než pozdně antická doba: obzvláště zřetelné je to v oblasti literární tvorby. Středověcí učenci starořecké a římské latinské literární památky, pokud je zaujaly, přepisovali a překládali, takže mnohá díla krásné literatury, filozofie i vědy, ničená za vlády posledních římských *císařů, byla tímto způsobem zachráněna. Bez významu nebyla ani skutečnost, že středověké (klášterní) knihovny skrývaly také *libri prohibiti*, „zakázané rukopisy“, které zůstaly potenciálním zdrojem informací pro rozšiřující se čtenářskou veřejnost.

Základní význam pro vznik nové, evropské kulturní oblasti má rozšíření maloasijské *sektý *křesťanů na evropský kontinent, institucionalizace křesťanského *hnutí, shrnutí judaistických a křesťanských historických, právnických, liturgických a literárních textů (psaných *aramejsky, *hebrejsky a *řecky) do sborníku zvaného *bible (9. století př. n. l. až 1. století n. l.), jejich *kanonizace a překlad do *latiny (*Vulgata), který pořídil *Hieronymus (sv. Jeroným) v letech 386 až 405. K významným událostem v dějinách křesťanského hnutí dochází na počátku 4. století – v roce 313 zajistil římský císař *Konstantin Veliký takzvaným *Ediktem milánským křesťanům náboženskou *svobodu, v roce 325 byla na církevním sněmu v maloasijské Nikai stanovena a přijata základní *dogmata křesťanské víry. Křesťanství dosáhlo rozšíření, významu a relativní dospělosti své doktríny v době, kdy se začíná hroutit římské impérium (*Imperium Romanum) a celá koncepce antického *životního stylu, tedy od počátků doby stěhování národů. Integritu říše narušovaly zvenčí etnické posuny na území Evropy a ty působily i na duchovní atmosféru doby. Římský svět byl od 4. století stále více ohrožován *Germány, v letech 410 a 455 bylo vypleněno Věčné *město, roku 476 byl sesazen poslední římský císař, nedospělý Romulus Augustulus, kterého nahradil germánský vojevůdce Odoaker. Přesto byla *antická civilizace, reprezentace a nádhera pozdně antického císařského dvora i pro germánskou elitu stále přitažlivá. Většinou se jednalo o romanizované Germány, kteří část života prožili v římském prostředí. To byl rovněž případ ostrogótského *krále Theodoricha I. Velikého, jenž si po dobytí Odoakerova panství v roce 493 zvolil za sídelní město Ravennu. Tito příslušníci germánské elity se snažili pokračovat v římských tradicích, dokonce obnovovali *stavby, například zničené vodovody; představovali ale jen výjimky marně se bránící barbarizaci tehdejšího světa. *Germánská etnika, která pronikala do Evropy a usazovala se zde po zániku západní části římské říše, zůstala tedy prakticky nedotčena antickou organizací. Výrazně však ovlivnila proměny životního stylu. Ve změněných podmínkách se postupně rozpadala města, a tím zanikala tradiční centra antického života, jaký představovala městská *civilizace. Vzhledem k tomu, že se život přesunul do odlehklých míst na venkově, převládl soukromý život nad veřejným a struktura antické *společnosti se zcela změnila podle *konkrétních lokálních poměrů, protože jednotlivé *kmenové svazy Germánů se od sebe ve svých zvycích lišily. Vlastní *kulturní tradice s sebou přinášela také jiná barbarská etnika, která se dostávala do Evropy a zabydlovala se na nových, evropských územích (například *Avaři, *Hunové, *Maďaři, *Slované).

Hlavním jednotícím prvkem raně středověké civilizace se stalo *křesťanské náboženství. *Křesťanská církev se postupně měnila v centralizovanou, funkční, přísně hierarchizovanou organizaci schopnou prosazovat své zájmy. *Církev také byla institucí usilující o zachování státnosti, a jakmile se vytvořily vhodné podmínky, snažila se vytvořit univerzální křesťanskou *monarchii *Christiana Respublica*. Představy církve se ovšem střetávaly s realitou skutečné vládnoucí moci raně středověkých *feudálů.

Humanistické pojetí (*humanismus) chápalo středověk, kdy se vytvořila nová *hierarchie a vztahy, jako protiklad antické civilizace a dobu úpadku. Změnu v hodnocení středověku přineslo až 20. století, kdy vznikla mediavelistika. (Viz též *kategorie středověké kultury, *společnost, středověká [na příkladu Moravy].) (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka, Josef Unger)

střelná rána, **vulnus sclopetarium*.

střep, označení hmoty, která tvoří tělo keramického předmětu (*keramika) a jejíž povrch je zdoben či kryt malbou, nástřepím nebo *glazurou. (Richard Thér)

střevo, **intestinum*.

střevo, slepé, **intestinum caecum*.

střevo, tenké, **intestinum tenue*.

střevo, tlusté, **intestinum crassum*.

stříbro (latinsky: *argentum*, chemická značka: Ag) [archeologie], drahý *kov vyskytující se v ryzí formě jen vzácně, jinak ve sloučeninách (rudách), někdy v přirozené slitině se *zlatem (*elektron), užívaný v *pravěku (od *eneolitu) a ve starověku (spíše však jen zřídka) k zhotovování ozdob, kultovních předmětů a plastik. Nejstarší nález na sever od Alp – zřejmě *import z jihovýchodní Evropy – pochází z *depotu středního eneolitu ze Štramberka. O něco častěji se stříbro vyskytne teprve v *kultuře zvoncovitých pohárů, kdy se *záušnice ze spirálovitého drátku objevují na Moravě (Maršovice) i v Čechách (Praha-Bubeneč). Po celý pravěk však stříbro zůstává jen okrajovým jevem – u nás se patrně netěžilo; (Karel Sklenář)

Ve starověku *Předního východu, odkud jsou známy nejstarší nálezy stříbrných artefaktů, bylo stříbro velmi vyhledávaným kovem. Rudy, z nichž se stříbro ve starověku získávalo, nebyly příliš výnosné. Nejdůležitější byl galenit, leštěnec olovený (sirník olovnatý), kde obsah stříbra může dosahovat až 0,4 %. Hlavní naleziště, dostupná předoasijským kulturám, ležela v *Malé Asii v oblasti Pontského pohoří, v Tauru (označovaném v mezopotamských textech charakteristicky jako „Stříbrné hory“) a u *Tróje. Zpracování stříbra se zde rozvíjelo od 4. tisíciletí př. n. l. a ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. je prokazatelná vyspělá stříbrnická tradice. Na přelomu 3. a v 1. čtvrtině 2. tisíciletí př. n. l. se tu vytvořil podstatný předpoklad obchodního spojení s ostatními *regiony Předního východu, především se severní *Mezopotámií. Oblast zůstala nejvýznamnějším zdrojem stříbra i poté, když tato obchodní spojení byla přerušena. Od 3. tisíciletí př. n. l. je doplňovala produkce *lokality Sifnos v Kykladském souostroví (*Kyklady). Ještě starší, patrně však dříve vyčerpané, byly dodávky z *Elamu (do konce 3. tisíciletí př. n. l.); pozdější rozsáhlé požadavky *perské říše byly uspokojovány z ložisek v *Baktrii, Afghánistánu a Indii. V dosahu starověkých *civilizací ležely konečně zdroje stříbra na Pyrenejském poloostrově. V oblasti Rio Tinto a Taršiš tam v pozdní *době bronzové a rané *době železné vyrostla významná zpracovatelská a obchodní střediska, která se v této komoditě stala hlavními partnery foinických kupců v 1. tisíciletí př. n. l. (Doly na Sardinii pokrývaly pravděpodobně pouze etruské potřeby.)

Vzhledem k objemu odpadu se stříbro z galenitu jistě oddělovalo na místě. Po rozdrčení se ruda pražila, aby vznikl kysličník olova; ten v žáru dřevěného uhlí redukoval na olovo a uvolnil přítomné malé množství stříbra. Stačila jednoduchá tavicí pec, vyhloubená případně rovnou v zemi, s dostatečným příívodem vzduchu (návětrný svah nebo dmychací měchy). *Kupelace se pravděpodobně prakticovala od 7. tisíciletí př. n. l., počátkem 3. tisíciletí př. n. l. byla na Předním východě i v egejských nalezištích zcela běžným postupem. Její produkt, staré stříbro, obsahovalo obvykle 1–2 % mědi a další stopové prvky jako zlato, cín, zinek, vizmut, případně platinové kovy (iridium), jejichž skladba může být vodítkem k odhalení provenience materiálu. Protože přítomnost mědi zlepšuje vlastnosti stříbra (zvyšuje jeho tvrdost, činí je méně poddajným, snižuje tavicí teplotu), byl záhy její podíl sléváním zvyšován: některé artefakty z královského pohřebiště v *Uru obsahují až 6 % mědi. V širší míře se však tyto slitiny prosazují až od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Staří klenotníci a spotřebitelé vnímali rozdíly v kvalitě stříbra a hodnotili ji zpravidla přívlastky „čištěné“, „běžné“, „pálené“, „z pece“, „rafinované“ (přičemž termín „rafinované“ už sám stačil jako označení druhu kovu, tj. stříbra), „dobré“, „vynikající“, ale také „špatné kvality“. Vzhled popisovali jako „bílé“, „zářivé“; odlišovali zřejmě i regionální zvláštnosti: je doloženo stříbro „akkadské“ a je zřetelně přísně oddělováno, protože má stanovenou vlastní úrokovou míru. Stříbro se podobnými *technikami jako *zlato zpracovávalo na *šperky (pro stříbro zvlášť typické jsou *filigrán a tausování, *toreutika), ceremoniální předměty (*insignie, honosné *zbraně, luxusní *nádobí, části *hudebních nástrojů), kultovní náčiní (obřadní nádobí, plastiky bohů, případně jejich části nebo *symboly). Na stříbrné tabulky se zapisovaly některé zvlášť výjimečné, významné dokumenty (mezinárodní smlouvy, vazalské *smlouvy apod.) a stříbrné artefakty se kladly jako depozita do základů význačných budov (zakládací depozita). Nejdůležitějším posláním stříbra ve starověku však byla jeho role měřítko hodnot zboží, všeobecného platebního ekvivalentu. Zpočátku ve 3.

tisíciletí př. n. l. plnilo tuto úlohu jako doplňující prostředek vedle obilí, případně dobytčat. Postupně však jeho přednosti prosadily všeobecné uplatnění. Forma byla proměnlivá: *zlomkové stříbro, sekaný drát, *prsteny, kotoučky, které se při každé transakci vždy znovu převažovaly. Od 2. tisíciletí př. n. l. běžné ingoty už mívaly zpravidla určitý zavedený tvar a také váhu. Nicméně teprve v 6. století př. n. l. v Malé Asii stříbro na sebe vzalo podobu přesně stanovené *mince. Hodnota stříbra byla ovšem jen relativně stabilní, jeho poměr ke zlatu se v průběhu tisíciletí v závislosti na dostupnosti měnil. V Mezopotámii se pohyboval v rozmezí 4:1 až 10:1 ve prospěch zlata. (Jana Součková)

stříbro, zlomkové, zlomky stříbrných šperků v *depotech se stříbrnými *mincemi v českém prostředí; dovažovaly hodnotu ražených mincí od 2. poloviny 10. do konce 11. století. (Jaroslav Malina)

střídavé hospodářství, *hospodářství, střídavé.

Stuck, Franz von (23. 2. 1863, Tettenweis, Německo – 30. 8. 1928, Mnichov, Německo), německý malíř, sochař, grafik a architekt; jeden ze zakladatelů mnichovské *secese. Snažil se uskutečnit ideu „komplexního uměleckého díla“ (*Gesamtkunstwerk*). Proslul obrazem *Hřích* (1893), který je považován za jedno z nejpřesvědčivějších výtvarných vyjádření dekadentních představ o ženě jako dominantní a démonické svůdkyni, i kresbami *aktu. (Jaroslav Malina)

stud:

1. vnitřní pocit trapnosti vzniklý konáním či *vědomím něčeho špatného nebo potupením. Podobný pocit může člověk mít i za druhé, zejména blízké lidi. Stud, postupně zvnitřňovaný přejímáním hodnocení druhých (rodičů, autorit atd.), je základem každé morálky, nikoli strach z trestu, protože bere v úvahu i skutečnou *motivaci jednání;

2. ostych, ostýchavost, nesmělost. (Jaroslav Malina)

studená válka, *válka, studená.

studentská revolta, *revolta, studentská.

studia, genderová, multidisciplinární obor tematizující široké spektrum teoretických, epistemologických, metodologických i praktických otázek týkajících se *genderu jako jednoho ze základních (konstitutivních) sociálních konstruktů a organizačních principů lidské společnosti, který se promítá do všech aspektů a úrovní společenského života. Genderová studia tedy nabízí systematické, akademické studium teoretických a metodologických nástrojů pro zkoumání genderových otázek v historické perspektivě a s ohledem na kulturní, třídní či etnické aspekty dané problematiky. Mezi problémy, které stojí v centru zájmu, patří například vliv feministických teorií a metod ve vědě a výzkumu, sociální konstrukce genderových vztahů, genderová a sexuální *symbolika, historické i současné postavení žen, mužů a dalších skupin vymezených kategorií gender v různých společnostech apod. (Viz též *archeologie genderu.) (Petr Pavlík)

studia, postkoloniální, kritická interdisciplinární tradice, která vysvětluje dopad *kolonialismu na *kultury kolonizovaných a kolonizujících skupin v minulosti a na reprodukci koloniálních vztahů, reprezentací a praktik v přítomnosti. Tato studia byla rozvíjena v souvislosti s procesem *dekolonizace. Mezi jejich představitele patří intelektuálové z *třetího světa působící v akademických institucích *Západu, zvláště v USA a ve Velké Británii. Za zakladatelský akt postkoloniálních studií bývá považováno vydání knihy *Orientalism: Western Conceptions of the Orient* (1978, česky: *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*, 2008) palestinsko-amerického literárního teoretika a historika Edwarda Wadiea *Saida (1935–2003) v roce 1978. Východiskem je humanistický postoj, který vzdoruje dehumanizujícím praxím kolonialismu. Předmětem zájmu jsou koloniální *diskurzy, které se projevovaly nejen ve vysoké kultuře a *literatuře, ale také v *populární kultuře, v cestopisech a především ve způsobech *vlády v koloniích. Badatelé postkoloniálních studií se zaměřují na studium *diaspor, *kulturních hybridit a na institucionalizaci *ras, *genderů,

*tříd a *sexuálních orientací v jejich politickém kontextu. Tematizují též způsoby, jimiž komunity třetího světa konstruují svou novou politickou identitu.

Postkoloniální studia měla svou předehru v některých hnutích, jako například ve francouzském hnutí *Négritude* z 30. let 20. století (Aimé Césaire, Leopold Senghor) a další dekolonizační literatuře (Frantz Fanon [1925–1961] a Cyril Lionel Robert James [1901–1989]). Postkoloniální kritiky jsou spojeny s tzv. krizí reprezentace v humanitních vědách, včetně reflexe poetiky, *antropologie a *politiky. Autoři zpochybňují polarizaci mezi kolonizátory a kolonizovanými a zdůrazňují *kulturní hybriditu. Postkoloniální studia jsou skrze autory a koncepce úzce propojena jak s *kulturními studii (Homi *Bhabha [narozen 1949], Stuart Hall [narozen 1932] a další), tak se specifitějšími *subalterními studii, usilujícími o dekolonizaci indické historie, a to ve snaze osvětlit dilemata současné indické politiky (Shahid Amin [Šáhíd Amín], Dipankar Gupta [Dípankar Gupta], Dipesh Chakrabarty [Dípěš Čakrabartí], Partha *Chatterjee, Sudipta Kaviraj [Sudípta Kaviráždž], Gyan Prakash [Gján Prakáš], Gayatri Chakravorty Spivak [Gájatří Čakrabartí Spiváková] a další). Teoretici postkoloniálních studií navazují především na práce Jacquese *Derridy (1930–2004), Michela *Foucaulta (1926–1984) a Jacquese *Lacana (1901–1981). Ústředním tématem je konstituce tzv. koloniálního subjektu. V tomto bodě mohou být postkoloniální studia kritizována, protože nejsou schopna reflektovat politické a ekonomické procesy stojící vně subjektu, a v tomto světle se mohou jevit jako projekce intelektuálů z třetího světa pěstované v západním akademickém prostředí. Navíc se objevuje otázka, zda je možno hovořit o konci kolonialismu, jak naznačuje prefix *post-*, nebo zda jsou udržovány nové formy kolonialismu, respektive neokolonialismu. Jak poukazuje například Gájatří Čakrabartí Spiváková, optika postkoloniálních studií se do jisté míry mívá se studiem imperiální moci v současném světě. Nicméně jejich teoretické a epistemologické nástroje zasahují také do *sociální a *kulturní antropologie tím, že artikuluje problém prostupování kultur v globálním procesu. Na rozhraní postkoloniálních studií a antropologie působí například americký sociokulturní antropolog indického původu Arjun *Appadurai (narozen 1949), který usiluje o založení nových modelů pro studium multicentrického uspořádání světa. (Michal Tošner)

studia, subalterní (z latiny: *subalternus*, doslova „pod [někým] druhým“, služebně či společensky podřízený; anglicky: *subaltern studies*, *subaltern studies group*; termín převzatý od Antonia *Gramsciho), skupina jihoasijských vědců, která se zabývá problematikou *postkolonialismu zejména v jižní Asii, ale také ve světě obecně. Gramsci ve svých dopisech z vězení (*Lettere dal carcere*, 1947, česky 1949; 1959) „subalterní třídy“ charakterizuje jako pracující a další vyloučené skupiny, jež podléhají hegemonii výše postavených vrstev, nemají místo v mocenské struktuře, ani platformu k vyjádření svého názoru. V tomto smyslu se přístup školy „subalternistů“ k danému tématu vyznačuje popisem *dějin z pozice běžného člověka či z pozice lidu, v opozici ke klasickému historiografickému popisu dějin z pozice *elit. Tato škola se rozvinula v osmdesátých letech 20. století v Indii a brzy se proslavila po celém světě, dnes má nesporný vliv jak na latinsko-americká studia, tak na afrikanistiku, *kulturologii a *sociální antropologii, *politologii a další disciplíny. Za zakladatele tohoto směru se považuje Ranajit Guha (Ranadžit Guha, narozen 1922), který programově definoval agendu subalterních studií ve svém manifestu a později v monografii *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* (Základní aspekty povstání venkova v koloniální Indii, 1999). Mezi hlavní reprezentanty tohoto směru patří Shahid Amin (Šáhíd Amín), Dipankar Gupta (Dípankar Gupta), Dipesh Chakrabarty (Dípěš Čakrabartí), Partha *Chatterjee, Sudipta Kaviraj (Sudípta Kaviráždž), Gyan Prakash (Gján Prakáš), Edward *Said, Gayatri Chakravorty Spivak (Gájatří Čakrabartí Spiváková) a další. (Jan Filipický, Tereza Kuldová)

studie [výtvarné umění], v přípravném procesu studie zaměřená ke *konkrétnímu dílu nebo příležitostný záznam podle skutečnosti, případně studie cvičného účelu. Je detailní nebo

k celkovému rozvrhu, provedená *technikou kresby nebo malby (barevná studie). Vyskytuje se ve všech druzích výtvarného umění. Jiný účel má *skica. (Jaroslav Malina)

studie, kulturní (anglicky: *cultural studies*):

1. vědecká orientace, tematická oblast a diskursivní formace, rozvíjená na akademické půdě od 60. let 20. století, zabývající se studiem vzniku, utváření a legitimování *světa jako specifické *kulturní konstrukce;

2. kritický, interdisciplinárně a postdisciplinárně koncipovaný výzkum masové a *populární kultury zaměřený na *analýzu tvorby významů a reprezentací, generovaných v rámci praktik označování a s nimi souvisejícími mocenskými vztahy a politickými důsledky.

První kulturní studie, programově zkoumající *kulturu, *politiku, *moc, *identitu a diferenciaci jako reprezentaci a semiotický text, vznikly v 60. letech 20. století, společně s *Centrum for Contemporary Cultural Studies* (Centrem pro současná kulturní studia) při University of Birmingham ve Velké Británii. Centrum pro současná kulturní studia (CCCS), bylo založeno v roce 1964 jako středisko postgraduálního vzdělávání nejprve pod vedením Richarda Hoggarta (narozen 1918) a později Stuarta Halla (narozen 1932). Zejména v letech 1968 až 1979, kdy Hall působil jako ředitel CCCS, došlo ke zformování svébytné tematické oblasti a výzkumného proudu, označovaného jako kulturní studie. V roce 1988 přestalo CCCS fungovat jako středisko postgraduálního výzkumu a stalo se univerzitní *katedrou zahrnující také pregraduální výuku a v roce 1990 zcela zaniklo. Ukončení činnosti CCCS ale neznamenalo konec kulturních studií, které se úspěšně etablovaly na mnoha světových *univerzitách a představují dnes svébytný myšlenkový proud úzce spjatý s postmoderní, interpretativní vědou.

Na profilování kulturních studií měl v průběhu 60. let 20. století vedle R. Hoggarta a S. Halla zejména Raymond Williams (1921–1988), který v *opozici k axiologickému chápání kultury užívanému v uměnovědách, prosadil na půdě kulturních studií deskripci kulturních jevů prostřednictvím antropologického vymezení kultury jako způsobu života sdíleného členy určité *společnosti. Hoggart a Williams učinili tématem svých výzkumů kulturu dělnické třídy a pomohli tak v rámci CCCS legitimizovat studium populární kultury. Kulturní studie se začlenily do širokého proudu anti-elitářsky koncipované kritické postmoderní vědy o kultuře zejména originální *syntézou *sociologie, *filozofie, literární *kritiky, *politiky a *antropologie. V ohnisku jejich zájmu nestála pouze analýza estetických *hodnot vysoké kultury, ale především studium masové a populární kultury v širším politickém a ideologickém *kontextu.

O prosazení širokého pojetí kultury na půdě uměnověd a literární teorie se zasloužil zejména Raymond Williams, který inspirován *kulturní antropologií, pohlížel na svět *preliterárních společností jako na alternativu středověké a industriální společnosti. Podle Williamse moderní chápání pojmu kultura ve Velké Británii souvisí s obdobím *průmyslové revoluce. Zdroje anglického pojetí kultury je údajně možné nalézt již u romantických básníků, jakými byli William Blake (1757–1827), John Keats (1795–1821), Percy Bysshe Shelley (1792–1822) nebo William Wordsworth (1770–1850), a v jejich kritické reakci na industriální *civilizaci. Williams, inspirovaný *marxismem, chápal kulturu jako součást širších sociálních procesů. Za kulturu považoval především systém významů, jehož prostřednictvím předáváme, prožíváme a zkoumáme společenský řád. To podle jeho *názoru umožňuje zahrnout do kultury *Voltaireovu filozofii, stejně jako ideologii dělnické třídy, reklamu na vodku, homérskou epiku nebo postmoderní graffiti.

V 70. a 80. letech 20. století se kulturní studie staly originálním průsečíkem přístupů rozvíjených v rámci kulturní antropologie, sociologie, literární teorie, postkoloniální teorie, *feminismu, poststrukturalismu, neopsychoanalýzy a neomarxismu. V dílech Hazela Carbyho, Paula Gilroye a Stuarta Halla byly programově akcentovány otázky *rasismu,

*imperialismu, sociální manipulace a politické moci. Postmoderní záběr kulturních studií našel své vyjádření v reflexi *feministického hnutí a analýze takových problémů, jakými jsou *multikulturalismus, kosmopolitismus a *populární kultura, která je studována jako styl a zdroj potěšení lidových vrstev. Předmětem kulturní deskripce se tak stávají diskotéky, rockové kluby, módní salony, nákupní střediska, *masmédia a městské *subkultury. Kulturní studie pokrývají širokou tematickou oblast reprezentovanou takovými kulturními fenomény, jako jsou zpěvačka Madonna, kulturní televizní seriál *Star Trek* nebo reklamy společnosti Coca Cola. Metodologicky kulturní studie spojuje důraz na jedinečnost, relativismus a pluralitu myšlenkových stylů, formální rozmanitost a alternativní *interpretaci sociokulturních jevů.

V polovině 80. let 20. století se *Centrum pro soudobé kulturní studie* v Birminghamu stalo místem rozsáhlého a úspěšného postgraduálního a výzkumného programu, který řešil široké spektrum otázek souvisejících s analýzou postmoderní kultury a postkoloniální situace s krizí kulturní identity, kulturních střetů, *genderu, rasismu, postavením *tříd a rolí politiky v současném světě. V 80. a 90. letech 20. století již byly kulturní studie velice populárním a módním oborem, který se úspěšně etabloval na britských, evropských, amerických i australských univerzitách. Na konjunkturu kulturních studií vzápětí reagovala knihkupectví, která pro tuto knižní produkci zřídila specializovaná oddělení.

Stejně jako ve Velké Británii i v jiných *zemích kulturní studie charakterizuje postmoderní *kriticismus, oborová interdisciplinarita a důraz na politický přístup k třídním, intelektuálním, rasovým, etnickým a feministickým hnutím. V ohnisku kritiky kulturních studií stojí zejména monolitní a dominantní kultura, která prostřednictvím restrikce, politické moci nebo sociální manipulace vytváří stav *totality a nerovnosti. Gnozeologickým nástrojem vědecké reflexe se stal široce vymezený pojem kultury, do něhož autoři kulturních studií obvykle zahrnují jak *ideje a *normy, tak *instituce a produkty lidské činnosti. Podle britského antropologa Adama *Kupera ale mají přívrženci kulturních studií tendenci spojovat s pojmem kultura především *výtvarné umění, *literaturu, vzdělanost, míru vzdělávání v humanitních vědách, ale také černé mediální umění a vágně vymezenou sféru populární kultury – směsici toho, co bylo dříve nazýváno *folklorem a proletářským uměním, včetně sportu. Ve Spojených státech amerických se významným tématem kulturních studií stal zejména multikulturalismus, chápáný jako kosmopolitní *životní styl a filozofie obhajující zachování původní kulturní, etnické, rasové a náboženské identity.

S odstupem času, lze konstatovat, že kulturní studie expandovaly na půdu, která byla předmětem výzkumů sociologie kultury a kulturní antropologie. Část antropologické obce si dokonce stěžuje, že je kulturními studii a multikulturalismem ignorována a cítí se být odstavena na vedlejší kolej. Oproti tomu postmoderně orientovaní antropologové, jako je George *Marcus navrhuje, aby se kulturní antropologie stala součástí kulturních studií.

Navzdory tematické blízkosti kulturní antropologie a kulturních studií existuje mezi těmito disciplínami řada rozdílů. Kulturní antropologové více preferují empirické studium sociokulturních jevů v transkulturní perspektivě, zatímco kulturní studie takový důraz na komparativní analýzu různých kultur a subkultur nekladou. Předmětem jejich zájmu je především současná masová a populární kultura – kultura každodennosti a všedního dne. Jejimi nositeli nejsou vrstvy elity ani cizokrajní domorodci, ale široké masy prostých lidí. Kulturní antropologii a kulturní studie od sebe odlišují také různá metodologická východiska. I když v *postmoderní antropologii můžeme zaznamenat jistý příklon k prostředkům umělecké reflexe kultury, kulturní antropologie si i nadále zachovala *status empirické společenské vědy, aspirující na adekvátní interpretaci nebo explanaci studovaných sociokulturních jevů. Oproti tomu kulturní studie mají blíže k uměleckému a literárnímu postihu kulturní reality, které často využívá více spekulativních filozofických nebo žurnalistických metod. Teoretická a metodologická nekonzistentnost způsobila, že kulturní

studie dnes zahrnují široké spektrum přístupů využívajících sociologii kultury, kulturní antropologii, *hermeneutiku, sémiotiku, poststrukturalismus a postkoloniální teorie.

Přestože kulturní studie a kulturní antropologii spojuje předmět jejich výzkumu – kultura, odlišuje je různá optika, kterou ve svých výzkumech nastolují a metody, jež při sběru dat a interpretaci preferují. Přesto může být setkání kulturních studií a kulturní antropologie inspirativní. Svědčí o tom zejména kulturní studie, které se věnují analýze prostředků masové *komunikace. Stále více antropologů, kteří se zabývají procesy *globalizace, dnes oceňuje hodnotu těchto výzkumů, neboť tisk, rozhlas, *televize, film, video a *internet představují jeden z nejvýznamnějších faktorů kulturní *integrace a unifikace způsobu života obyvatel všech světadílů. (Václav Soukup)

studie, transkulturní (anglicky: *Cross-cultural studies*), vědeckovýzkumná orientace usilující o transkulturní komparaci antropologických empirických dat v *čase a *prostoru. Prostřednictvím transkulturní *analýzy antropologové testují své *hypotézy a popisují statistické korelace založené na předpokladu existence univerzálních *vzorců chování a *kulturních univerzálií. Jádrem transkulturních studií je *srovnávací metoda.

Za průkopníka statistického transkulturního přístupu ke studiu kultury je možné považovat britského antropologa Edwarda Burnetta *Tylora (1832–1917), který statistickou a komparativní metodu použil ve studii *On Method of Investigating the Development of Institutions* (O metodě výzkumu vývoje institucí, 1889). Při jejím zpracování využil informace o příbuzenských a rodinných systémech z celkem 350 různých lidských *společností. V prvních desetiletích 20. století uplatnili v americké *kulturní antropologii transkulturní analýzu Harold Epton Driver (1907–1992) a Alfred Louis *Kroeber (1876–1960), kteří při *klasifikaci a komparaci kulturních oblastí nativní Ameriky přispěli k rozpracování srovnávací statistické metodologie. Na konstituování transkulturních studií má velký podíl také americký sociolog Williams Graham Sumner (1840–1910), který společně se svým žákem Albertem Gallowayem Kellerem (1874–1956) na Yale University systematicky budovali čtyřdílnou databázi kultur a *zvyků, publikovanou pod názvem *The Science of Society* (Věda o společnosti, 1927). První tři díly této knihy obsahují transkulturní data o různých společnostech, čtvrtý díl tvoří rejstřík, na jehož zpracování se významně podílel také americký antropolog George Peter *Murdock (1897–1985), který se stal nejvlivnějším reprezentantem antropologické transkulturní analýzy. Murdock programově navázal na Sumnerovo dílo vlastním projektem Cross-Cultural Survey, který představuje nejvýznamnější pokus o systemizaci a klasifikaci *kulturních univerzálií pro potřeby transkulturní komparace. Cílem tohoto projektu, který vznikl z jeho iniciativy v roce 1937 na Institute of Human Relations v Yale, bylo vybudovat reprezentativní *kartotéku oblastí lidských vztahů (anglicky: *Human Relations Area Files*, zkratka: HRAF), která by umožnila uspořádat rozsáhlý antropologický materiál různých kultur podle pevně stanovených kritérií. Jenom do roku 1943 bylo z odborné literatury získáno a systematicky seřazeno asi půl milionu karet s informacemi o sto padesáti kulturách. V současné době HRAF představuje nejrozsáhlejší transkulturní databázi na světě a zahrnuje empirická data o několika stech světových kulturách. HRAF inspiroval řadu podobných projektů orientovaných na transkulturní výzkumy.

Na základě HRAF byla realizovaná celá řada antropologických transkulturních komparativních výzkumů a vzniklo velké množství studií a knih. George Peter Murdock například použil data uložená v HRAF v knize *Social Structure* (Sociální struktura, 1949), v níž syntetickým způsobem v transkulturní perspektivě shrnul poznatky o *rodině a *příbuzenských systémech. Databázi HRAF využil také při zpracování knih *Ethnographic Atlas: A Summary* (Etnografický atlas: Shrnutí, 1967) a *Atlas of World Cultures* (Atlas světových kultur, 1981). Ve druhé polovině 20. století HRAF využívali jako zdroje dat pro transkulturní komparaci zejména antropologové specializovaní na oblast *psychologické

antropologie, kteří se věnovali výzkumu výchovy a *socializace v různém kulturním kontextu (Charles Harrington, Irwin L. Childe, John W. M. Whiting, Beatrice Whitingová a další). Spektrum výzkumných oblastí, pro které antropologové databázi HRAF využívají, je však stále širší. Svědčí o tom témata článků publikovaných v časopisech orientovaných na prezentaci transkulturních výzkumů (*Behavior Science Research, Ethnology* aj.) Antropologové pracující s HRAF oceňují, že její databáze umožňuje testovat platnost transkulturně koncipovaných *hypotéz a *teorií na základě velkého množství konkrétních empirických dat. Při užívání databáze HRAF ale existují také metodologická a explanační úskalí.

Vědci pracující s HRAF by měli vzít v úvahu, že informace, které jsou zde obsaženy, mají kolísavou kvalitu, jejich rozsah je různorodý a konkrétní data jsou vyjmuta z přirozeného kulturního kontextu. Problém také může způsobit fakt, že data popisují různé typy sociálních systémů, jako jsou například *klany, *kmeny, *národy, etnické skupiny, čímž vzniká riziko relevance jejich srovnatelnosti. Navzdory těmto výhradám je ale možné konstatovat, že databáze HRAF i nadále představují velmi efektivní nástroj *testování univerzálních antropologických hypotéz a teorií v transkulturním kontextu. (Václav Soukup)

studna [archeologie], *stavba k jímání vody, zapuštěná do terénu pod úroveň hladiny spodní vody; její stěny vyztužuje čtyřhranné dřevěné roubení nebo třeba dutý kmen listnatého stromu, svisle usazený na její dno. První studny jsou známy z *neolitu. Studna nezřídka obsahuje nálezy z doby svého zániku (předtím bývala čištěna) a postupného zaplňování, navíc její vlhké prostředí dobře konzervuje předměty z látek organického původu (*kůže, stromová kůra, *textil i zbytky některých potravin aj.). (Karel Sklenář)

stúpa (ze sanskrtu: *stúpa*, „halda, hromada, mohyla“; od slovesa *stjai-*, *stjájati*, „nahromadit, nakupit“; pálijsky: *thúpa*), volně stojící *stavba indické buddhistické provenience. Původně náhrobní objekt, uchováující ostatky *Buddhy, Buddhových žáků nebo jiných buddhistických osobností, později též stavba pamětní budovaná na významných buddhistických *lokalitách. Stúpy menších rozměrů sloužily také jako votivní objekty. V Indii či na Šrí Lance (kde je známa též pod jménem *dágoba*, „relikviář“) má zpravidla podobu polokulovité stavby na kruhovém půdorysu, v jejímž středu bývá zazděná komora pro uložení ostatků. Kupole je završená kvádrem, z něhož se na vrcholu tyčí jednoduchý či vícenásobný kamenný, zděný anebo kovový slunečník (*čhatra*), symbolizující Buddhův královský majestát; později jej nahradil článkovaný kužel, stylizované vypodobení řady postupně se zmenšujících slunečníků nad sebou. Rané stúpy byly obehnané kamennou zdí se čtyřmi branami, často oplývajícími bohatou sochařskou výzdobou, mnohé ze šrílanských stúp spočívají na stupňovitých terasách. S *buddhismem se tento typ staveb rozšířil do dalších *zemí, kde nabyly nových, místně modifikovaných podob: v Číně nazývány – *tcha*, v Koreji – *tchap*, v Tibetu – **čhörten*, v Mongolsku – **suburgan* atd. (Jan Filipický)

stupeň abraze, vyjadřuje skóre, tj. počet bodů, pro jeden zub, například při určování věku. (Michaela Račanská)

stupně volnosti (anglicky: *degree of freedom*), počet nezávislých proměnných v systému. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

stvoření, výklad o původu *světa (*kosmogonie) a vzniku života, který je součástí základních *mýtů a *legend všech *kultur. V **bibli* není kosmogonie doplněna *teogonií (původ bohů), protože *Bůh je věčný, je stvořitel, a ne stvořený. V **Genesis* jsou dvě vyprávění o stvoření světa a člověka, která se místy od sebe podstatně liší. První příběh (Gn 1–2, 4a) popisuje stvoření, jež se odehrálo v šesti dnech: stvoření světla a dne, oddělení vodstva a země, stvoření rostlinstva, stvoření hvězd a velkých světél a stvoření živočichů, muže a ženy k obrazu Božímu. Druhý příběh (Gn 2, 4a–25) popisuje stvoření člověka Bohem z prachu *země a stvoření ženy z mužova žebra (*Adam, *Eva, *Eden, *ráj) a Boží pověření, jímž dává člověku vládu nad zemí a ostatním stvořeným tvorstvem i Boží vizi o světě

naplněném životem: „A Bůh jim požehnal a řekl jim: Plod'te a množte se ...“ (Jaroslav Malina)

Stvoření člověka, obrazový motiv, který se poprvé objevuje na raně křesťanských *sarkofázích. Jeho obrazová forma se vytvořila podle analogie s pohanským motivem *Prométhea tvořícího z hlíny lidské pokolení. Křesťanský Stvořitel byl proto zobrazen po vzoru Prométhea a tento motiv představuje jeden z mála případů, kde se můžeme setkat s jeho figurálním znázorněním. Pro antické *křesťany totiž starozákonní *Bůh představoval jen abstraktní *ideu a byl znázorňován pouze symbolicky, v podobě pravice vztažené z nebes. (Jaroslav Malina)

stydka kost, **os pubis*, součást **os coxae*.

stydka spona, **symphysis pubica*, symfýza.

stydka malé pysky, **labia minora pudendi*.

stydka velké pysky, **labia majora pudendi*.

styl (z řečtiny a latiny: *stylos*, „sloup, základní článek architektonického řádu určující jeho specifiku“):

1. v Římě také označení nástroje určeného k psaní na voskové destičce (**stilus*, nebo **stylus*, bronzové rydlo);

2. [historie kultury], způsob života; souhrn charakteristických znaků určité historické epochy (*životní styl *antiky, *gotiky, *renesance, *manýrismu, *baroka apod.);

3. [jazykověda], výběr a způsob užití jazykových prostředků ve výstavbě jazykového projevu; bývá příznačný pro vyhraněný jednotlivý projev, pro jeho původce, pro skupinu uživatelů *jazyka, pro vyjadřování v určitých podmínkách a podle určitých potřeb. Rozeznává se styl prostě sdělovací, odborný, administrativní, publicistický, umělecký;

4. [literatura], osobitý výraz v rétorice a v básnictví, později odtud přenesen i na jiné (umělecké i sociální) jevy. Podle zaměření, *funkce (tzv. funkční styl) lze rozlišit například styl sarkastický, majestátní, humoristický;

5. [sociologie], způsob života; souhrn charakteristických znaků života určité sociální skupiny v určité době;

6. [umění], a) souhrn charakteristických znaků daného uměleckého období (románský styl, gotický styl, renesanční styl), popřípadě geografických oblastí (severský styl) nebo národů (styl českého baroka); b) osobité projevy tvorby umělce, popřípadě jeho školy či dílny.

(Jaroslav Malina)

styl, románský, *kultura, románská.

styl, životní, charakteristika sociálních, ekonomických, ale zejména rodinných, zvykových, pracovních a jiných běžných denních okolností, návyků a oblastí činnosti člověka; souvisí se vzdělaností (*světovým názorem a životním názorem), úrovní zájmů, socioekonomickým zařazením, *členstvím v různých skupinách i s účastí na životě *společnosti; významně je formován *tradicemi národa, *země i jejich hodnotovou orientací; typy *životního stylu: konzumní, parazitní, pasivní, aktivní, tvůrčí aj. (Jaroslav Malina)

styloideus, -a, -um, bodcovitý (v *anatomii například bodcovitý výběžek *kosti vřetenní – *processus styloideus radii*). (Ladislava Horáčková)

stylopodium, odstavce končetiny čtvernožců (Tetrapoda), mezi něž patří i savci, s jednou osovou kostí (**femur*, **humerus*). (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

stylus (z latiny: *stilus* nebo *stylus*, „pisátko, rydlo“) [archeologie], *rydlo, kterým se psalo na voskové (případně hliněné) tabulky. (Jaroslav Malina)

styly, pompejské, *klasifikace a *chronologie římského nástěnného *malířství; označena podle *Pompejí, *lokality s největším počtem dochovaných maleb. První *styl (2. století př. n. l. až 80 př. n. l.): malba imitovala obložení stěn dekorativními barevnými kameny; druhý styl (80 př. n. l. až přelom *letopočtu): je patrná snaha o vytvoření *iluze hloubky, prostoru, zobrazování architektury s figurami, průhledy do krajiny; třetí styl (přelom letopočtu až 62 n.

l.): plošší, dekorativnější, iluzivní architektura – v Římě mu časově odpovídá výzdoba Neronova paláce, takzvaného Zlatého domu; podle podzemních prostor (italsky: *grotte*), které byly objeveny za *renesance, se pak typická ornamentika tohoto období označuje jako *grotesche*; čtvrtý styl (62 až 79, tj. do zničení Pompejí výbuchem Vesuvu): opět prostorotvorné kompozice rušící barevnou a kompoziční *harmonii, fantaskní obrazy, dojem divadelních kulis. (Marie Pardyová)

Styx, v *řecké mytologii řeka v *podsvětí, oddělující mrtvé od živých. (Jaroslav Malina)

Su Tung-pcho (1036–1101), čínský básník a kaligraf z období dynastie *Sung. Vynikl v tvorbě básní formou **cch*; hlubokou citovostí se vyznačuje například jeho vzpomínka na zemřelou ženu „Sen, který jsem měl v noci na dvacátý den prvního měsíce roku 1075“. (Olga Lomová)

Süan-cung (685–762), *císař čínské dynastie Tchang, zvaný též Ming-chuang, „Jasný císař“, rodovým jménem Li Lung-t'i. Vládl v letech 712–756. Jeho láska k *Jang Kuej-fej se stala předlohou mnoha literárních děl. (Jaroslav Malina)

Süan-cung a Jang Kuej-fej, *Jang Kuej-fej, *Süan-cung.

Suárez, Francisco (5. 1. 1548, Granada, Španělsko – 25. 9. 1617, Lisabon, Portugalsko), španělský teolog a filozof; *doctor eximius* (výjimečný učitel), nejvýznamnější představitel španělské novoscholastiky. Ve svém základním díle *Disputationes Metaphysicae* (Metafyzické disputace, 1597), které se stalo hlavním vzdělávacím materiálem pro většinu novověkých evropských filozofů, znovu zpracoval a prodiskutoval komplex teologických a filozofických témat, jimiž se zabývala středověká *scholastika a *metafyzika, nikoli ale, jak by odpovídalo tradici, v rámci aristotelismu, ale podle nového vlastního členění na padesát čtyři samostatných disputací vytvářejících ucelený filozofický metafyzický systém. Každá disputace obsahuje základní vymezení stanovisek autorit, a to jak teologických, tak světských (v časovém rozsahu od *Platóna po renesanční myslitele [*renesance]), po nichž je teprve nastíněno řešení problému.

Suárezova pozice se řadí mezi tomismus (*Tomáš Akvinský) a skotismus (Johannes *Duns Scotus), jeho úsilí ale směřuje k tomu, aby vyrovnal rozdíly mezi oběma těmito teologickými kapacitami. V jednotlivých záležitostech se tak přiklání na stranu jednoho nebo druhého, aby zachoval rovnováhu, která odpovídala potřebám mladého, rozvíjejícího se jezuitského řádu, k němuž Suárez náležel. V zásadě platí, že se mu podařilo transformovat dominikánský tomismus v duchu *nominalismu, a tím vytvořit nový směr, označovaný někdy jako suarezismus. Jeho ústřední teze je rovněž formulována v Disputacích a zní: *omne quod fit, ab alio fit* (všechno, co vzniká, vzniká z jiného, 29,1,20). V morální teologii je Suárez předchůdcem *kasuistiky. Skutečnost, že bývá označován jako „otec všech metafyziků“, dokládá jeho význam a další vliv na vývoj novověké a moderní filozofie. (Břetislav Horyna)

subakutní, termín označující průběh *nemoci, který je méně prudký než akutní, ale prudší než *chronický. (Lenka Vargová)

subalterní studia, *studia, subalterní.

subarachnoidální prostor, **cavum subarachnoidale*.

Subarejci, obyvatelé starověké *země *Subartu ležící v severní *Mezopotámii a v přilehlých oblastech severní Sýrie a severozápadního Íránu. Jejich *jazyk je doložen jen velmi nedostatečně, proto jejich etnická a jazyková příslušnost zůstává nejistá. V průběhu 3. a 2. tisíciletí př. n. l. postupně splývali s dalšími etnickými skupinami, které obývaly toto teritorium (*Churrité, *Asyřané). Dosud není možno zjistit, do jaké míry se Subarejci vedle jiných etnik podíleli na vytváření společného *kulturního dědictví severní Mezopotámie. (Lukáš Pecha)

Subartu, akkadsky většinou *Šubartu(m)*, sumersky nejčastěji *Subir*. Území v severní *Mezopotámii, které snad zasahovalo na západě do *Sýrie a na východě do Íránu. Jeho přesné geografické vymezení je sporné a navíc se zřejmě lišilo v textech pocházejících z různých

období a různých *lokalit. V některých pramenech se termín Subartu snad používal jen jako obecné označení pro sever. V babylonských literárních textech slouží název Subartu někdy jako synonymum pro *Asýrii. Subartu je poprvé doloženo již v textech z poloviny 3. tisíciletí př. n. l., ovšem nejvíce dokladů pochází z 2.–1. tisíciletí př. n. l. (Lukáš Pecha)

subatlantik (asi 700 př. n. l. – 500/700 n. l.), klimatická fáze (*klima) *holocénu vytvářející přírodní prostředí od mladší fáze *doby halštatské do počátku raného *středověku. Zhoršování podnebních podmínek ze *subboreálu pokračuje, doubravy a bučiny začínají získávat půdu na úkor zemědělsky využívané plochy. (Karel Sklenář)

subboreál (kolem 1 400 – 700 př. n. l.), sušší období ve vývoji *holocénu s kolísavým kontinentálním podnebím, odlišným od předešlé fáze (*epiatlantiku) a ohlašujícím počátek zhoršování klimatických podmínek (*klima); vytváří přírodní prostředí mladší a pozdní *doby bronzové a starší fáze *doby halštatské. Pravěké osídlení tehdy dosahuje své největší rozlohy a proniká i do horských poloh. *Příroda je už silně poznamenána odlesněním a pastvou dobytka, tedy i silnou erozí půdy a tvorbou údolních niv. V *lesích dosud nedotčených oblastí pokračuje šíření buku a v menší míře i jedle. (Karel Sklenář)

subdurální hematom, *hematom, subdurální.

subgingivální zubní kámen, *kámen, subgingivální zubní.

subhumánní živočich, *živočich, subhumánní.

subchondrální, nacházející se pod *chrupavkou.

subiculum, část *gyrus parahippocampalis uložena mediálně od *gyrus dentatus. Slouží *systému limbickému. (Lenka Vargová)

subincize, rozříznutí centrální části *penisu až k uretře. Součástí *rituálu dospívání u některých národů; například u australských Aruntů je tato drastická operace (prováděná kamenným nožem) považována za přeměnu chlapce v androgynní bytost (*androgyn). Zachycené krvi se říká menstruační a ráně „penisová děloha“ či „penisová vagina“. (Viz též též *circumcisio, *kultura a genitálie [různost zvyků], *obřízka, mužská.) (František Vrhel)

subjekt (z latiny: *subiectus*, „ležící pod, sousední; podrobený, poddaný, závislý“):

1. nositel vlastností, činností, zážitků, jednotlivec, jedinec; podklad, činitel; *gnozeologicky protiklad *objektu, poznávající já, někdy v podobě čistého *vědomí, jindy v podobě empirické a racionální, ale i citící, volní a jednající osoby;

2. společenská skupina (právní subjekt, daňový subjekt);

3. základní větný člen tvořící s přísudkem základní větnou dvojici spojenou vztahem predikace, podmět; větný člen vyjádřený jménem nebo neurčitým tvarem slovesným; část soudu, o kterém přísudek něco vypovídá, podmět;

4. hlavní téma v polyfonní skladbě. (Jaroslav Malina)

subjektivismus, stanovisko zdůrazňující nebo i přeceňující roli poznávajícího *subjektu; učení, podle něhož poznání skutečnosti je možné pouze skrze *objekt, jeho *vjemy, počítky a přání. (Jaroslav Malina)

subjektivní, *názor či poznání, platné pouze pro určitý *subjekt.

subjektivní právo, *právo, subjektivní.

subjekty, ekonomické, označení pro jednotlivé typy účastníků trhu, například domácnosti, podniky, banky apod. (Marie Dohnalová)

subkultura, oddělená část *dílčí kultury, vyčleňovaná podle formální specializace, tedy ve shodě se sociální pozicí skupiny lidí, kterým je tato část kultury vlastní, v systému sociálního organismu. Je to taková skupina lidí (pohlaví, věková skupina, třída, stav atd.), která nemůže existovat odděleně od ostatních částí sociálního organismu. Do subkultury náleží vlastní *životní styly, hodnotová měřítko, komunikační formy, žargony atd., vyvíjí vlastní mody a estetické formy vyjadřování z hlediska neoficiálních skupin a proudů. Představuje ve svých rozmanitých formách duchovní a morální *identitu především okrajových skupin nebo outsiderů *společnosti (homosexuální subkultura, subkultura *prostituce, subkultura

organizovaného zločinu aj.). Důležitým znakem subkultury je zřetelné odlišení od dominantní kultury.

Subkultura, která vytváří a reprodukuje *normy a *hodnoty ostře kontrastující s analogickými normami a hodnotami dominantní kultury, se nazývá *kontrakultura. (Jaroslav Malina)

subkultura, deviantní, *subkultura s *normami a *hodnotami, které se podstatně odlišují od norem a hodnot uznávaných v *kultuře většinové. (Jaroslav Malina)

sublimace (z latiny: *sublīmis*, „ve výši, do výše se vznášející, vysoký; vznešený“):

1. [psychoanalýza], podle psychoanalytické teorie nevědomý duševní pochod, kterým se pudová hnutí (zejména sexuální energie) odvracejí od svých původních cílů a zaměřují navenek, hlavně do společensky uznávané oblasti kulturního tvoření; podle Sigmunda *Freuda základ veškeré *kultury;

2. [fyzika, chemie], přechod z pevného skupenství ve skupenství plynné. (Jaroslav Malina)

subluxace, neúplné vykloubení. Na rozdíl od *luxace se u subluxace kloubní plošky ještě částečně dotýkají, hlavice *kloubu je jen částečně vysunuta z kloubní jamky. (Ladislava Horáčková)

submetacentrický chromozom, *chromozom, submetacentrický.

submisivita, *submisivnost.

submisivnost (z latiny: *submissiō*, „poslušnost, poddajnost; snížení“), osobnostní vlastnost charakterizovaná ústupností, podrobováním se druhým; opak: *dominance. (Jaroslav Malina)

subsidiarita (z latiny: *subsīdium*, „podpora, pomoc, posila; záloha“), princip, podle něhož má být každá aktivita *státu a *společnosti jen podpůrná, tj. jen v takových úkolech, na jejichž řešení nemůže nižší jednotka (například *rodina, *region) stačit. V politikách *Evropské unie (EU) má princip subsidiarity především zajistit, aby všechna opatření byla přijímána co nejbližší občanům, tedy na nejnižším stupni *správy, který umožňuje jejich realizaci nebo výkon; což znamená, že EU nepřijme opatření (s výjimkou oblastí spadajících do její výlučné pravomoci), pokud je efektivnější učinit toto opatření na národní, regionální nebo lokální úrovni. (Marie Dohnalová)

subsidiární, podpůrný, pomocný, náhradní. (Marie Dohnalová)

substance (z latiny: *substantia*, „podstata, obsah, jsoucnost; pojem, látka; majetek, materiál“):

1. základ věcí a jevů, podstata; filozoficky stálý nositel proměnlivých vlastností, něco soběstačného, co nevyžaduje něco jiného ani pro svou existenci, ani pro své *vysvětlení;

2. hmotný základ, podstata (například kapitálová substance – oběžný i stálý *kapitál podniku). (Jaroslav Malina)

substantia, -ae., f., substance, hmota, podstata, látka, obsah.

substantia adamantina, *sklovina.

substantia alba medullae oblongatae, bílá *hmota prodloužené *míchy, obsahuje ascendentní i descendentní nervové *dráhy. Ze sensorických drah prodlouženou míchou procházejí *tractus spinothalamicus, *tractus spinotectalis, *tractus spinoreticularis, *tractus bulbothalamicus, *tractus bulbocerebellaris, *tractus spinocerebellaris anterior et posterior. K somatomotorickým *jádrům sestupují prodlouženou míchou *tractus corticospinalis, *tractus reticulospinalis, *tractus rubrospinalis, *tractus vestibulospinalis, *tractus tectospinalis, *tractus olivospinalis a k visceromotorickým *jádrům *fasciculus longitudinalis dorsalis. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia alba medullae spinalis, bílá hmota míšň, obklopuje šedou *hmotu míšň. Makroskopicky vytváří tři provazce – *funiculus anterior, lateralis et posterior*. V provazcích probíhají soubory *neuritů seskupených do jednotlivých *tractus nebo *fasciculi. Ze sensorických *drah míchou prochází *tractus spinothalamicus, *tractus spinotectalis, *tractus spinoreticularis, *tractus spinobulbaris, *tractus spinocerebellaris anterior et

posterior. K somatomotorickým *jádrům sestupují míchou **tractus corticospinalis anterior et lateralis*, **tractus reticulospinalis*, **tractus rubrospinalis*, **tractus vestibulospinalis*, **tractus tectospinalis* a k visceromotorickým *jádrům **fasciculus longitudinalis dorsalis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia alba pontis, bílá hmota v **pons Varoli*, obsahuje ascendentní i descendentní nervové *dráhy. Ze sensorických drah pontem prochází **lemniscus medialis*, **lemniscus lateralis*, **tractus spinotectalis*, **tractus spinoreticularis*, **tractus spinocerebellaris anterior*. K somatomotorickým jádrům sestupují pontem **tractus corticospinalis* v podobě *fasciculi longitudinales*, **tractus reticulospinalis*, **tractus rubrospinalis*, **tractus vestibulospinalis*, **tractus tectospinalis*. K visceromotorickým *jádrům probíhá **fasciculus longitudinalis dorsalis*. Z *kůry mozkové vystupují a jsou v pontu interpolovány mohutné **tractus cortico-ponto-cerebellares*, které směřují do *mozečku. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia compacta, druh *kostní tkáně (takzvané hutné), uložený na povrchu *kostí. Kompaktu tvoří u *člověka lamelární kost, která je charakteristicky uspořádána do soustředných lamel. a) Haversovy lamely vytvářejí soustředné lamely kolem kostních cév. Systém lamel kolem jedné cévy tvoří základní stavební jednotku kosti – osteon. Na *výbrusu kostí nalezneme v jeho středu Haversův kanálek – zbytek po původní cévě. b) Vmezeřené lamely – jsou zbytky předchozích osteonů, které byly přestavbou kosti narušeny a nahrazeny novými Haverskými systémy. c) Povrchové lamely – vznikají periostální *osifikací a apozicí kosti z kambiové vrstvy *periostu, tvoří typické osteony. (Ladislava Horáčková)

substantia eburnea, **dentinum*.

substantia gelatinosa Rolandi, vrstva šedé hmoty v hřbetní míše (**medulla spinalis*), která je tvořena drobnými *interneurony. Propojuje navzájem jednotlivé míšní *segmenty, ovlivňuje činnost specifických jader (například **nucleus proprius*) ve smyslu aktivace či inhibice – mění práh vnímavosti specifických *neuronů. (Lenka Vargová)

substantia grisea, šedá hmota *centrální nervové soustavy (CNS). Více či méně ohraničené šedavě zbarvené okrsky *nervové tkáně vznikající nakupením *perikaryonů nervových buněk (například **nucleus originis*, *nucleus terminationis*), případně také neuropilem (tj. nemyelinizovanými výběžky neuronů a podpůrnými buňkami). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia grisea medullae oblongatae, šedá hmota prodloužené *míchy, obsahuje jádra bulbární (**nucleus gracilis*, **nucleus cuneatus medialis a lateralis*), některá jádra hlavových *nervů (**nucleus originis nervi hypoglossi*, **nucleus ambiguus*, **nucleus originis dorsalis nervi vagi*, **nucleus originis dorsalis nervi glossopharyngei*, **nucleus tractus solitarii*, **nucleus tractus spinalis nervi trigemini*), jádra napojená na mozeček (**nuclei olivares*) a **formatio reticularis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia grisea medullae spinalis, šedá hmota míšní, vytváří kolem **canalis centralis* útvar, který se na řezu podobá písmenu H s předním, zadním a v hrudní oblasti i laterálním rohem (*cornu anterius, posterius, lateralis*). V předním rohu jsou lokalizována především *jádra somatomotorická (**nuclei motorii*), v zadním rohu *jádra somatosenzorická (**nucleus proprius*, **nucleus thoracicus*) a ve střední části a v laterálním rohu *jádra visceromotorická a viscerosenzorická (**nucleus intermediolateralis*, **nucleus intermediomedialis*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia grisea pontis, šedá hmota v **pons Varoli* obsahuje některá jádra hlavových nervů (**nucleus originis nervi abducentis*, **nucleus originis nervi facialis*, **nucleus originis nervi trigemini*, **nucleus originis dorsalis nervi facialis*, **nucleus tractus solitarii*, *nucleus sensorius principalis nervi trigemini*, **nuclei vestibulares*, **nuclei cochleares*), jádra napojená na mozeček (**nuclei pontis*) a **formatio reticularis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia nigra, pruh šedé *hmoty mezi **tectum mesencephali* a **crura cerebri* *středního mozku. Jádro je součástí zpracovacích motorických *okruhů (mimovolní hybnosti). Část jeho neuronů produkuje dopamin, který ovlivňuje zejména činnost bazálních *ganglií (**striatum*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

substantia ossea dentis, **cementum*.

substantia spongiosa, spongióza, houbovitá *kostní tkáň. Tvoří trámečky, které jsou uspořádány buď zcela nepravidelně (**diploe* plochých lebečních *kostí), nebo jsou orientovány do určitých směrů (vlivem tlaku na kost jsou uspořádány do geometrických obrazců – trajektorií, které v prostorové síti optimálně přenášejí tlaky do celé hmoty kosti). Toto uspořádání trámců spongiózní kosti se nazývá kostní architektura. Trámce spongiózy jsou lokalizovány v krátkých kostech, v *diploe* *plochých kostí a v *epifýzách a *metafýzách dlouhých kostí končetin. Vlivem změn funkčního využívání příslušné kosti se mění také architektura kostní tkáně. (Ladislava Horáčková)

substitute (z latiny: *substitūtīō*, „náhrada, zastoupení; záměna“):

1. záměna, náhrada, nahrazení: například v matematice zavedení jiných proměnných do matematického výrazu, dosazení, dosazování; v ekonomii nahrazování jedné výrobky jinými, tzv. substituty; v *psychoanalýze obranná náhrada pudové energie objektem jiným; (Jaroslav Malina)

2. [molekulární biologie], náhrada bází, **translace*, **tranzice*. (Kateřina Boberová)

substituční hormonální terapie, **terapie*, substituční hormonální.

substrát osobnosti, individuální/citový, ta část osobnosti, která odpovídá Freudově definici *Ega, tedy individuální Já ovládané biologickými pohnutkami a *instinkty, jakýsi prekulturní substrát osobnosti. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

substrát osobnosti, kulturní/ideační, ta část osobnosti, která odpovídá Freudově *superegu, tedy část osobnosti utvářená *kulturními normami předávanými v procesu *enkulturace. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

subsumpce (z latiny: *sub-sumere*, „dávat dolů, podřazovat“), podřazování, například podřazení jednoho pojmu jinému (obecnějšímu) pojmu, zahrnování jednotlivého případu do obecného pravidla. (Jaroslav Malina)

subthalamus, -i, m., šedá hmota *mezimozku uložená ventrálně od *thalamu, která vytváří čočkovitý útvar **nucleus subthalamicus (Luysii)* a malý šedý proužek *zona incerta*. *Nucleus subthalamicus* je napojen zejména na bazální *ganglia a řadí se ke zpracovacím motorickým *okruhům. Podobnou funkci má pravděpodobně i *zona incerta*. (Lenka Vargová)

suburgan, mongolský název kultovní *stavby ve tvaru *pyramidy zakončené kupolí, sloužící zpravidla jako *hrobka či *relikviář (tibetsky: **čhörten*). (Josef Kolmaš)

sub- (z latiny: *sub*, „pod; za“), v složeninách první část s významem: „pod, dole, níže, nižší než, menší než“.

succus gastricus, žaludeční šťáva.

succus pancreaticus, pankreatická šťáva.

Súdanci:

1. název pro populace obývající Súdán, tj. území zeměpisně vymezené Saharou a tropickým pásmem u Guinejského zálivu, rozkládající se mezi Atlantským oceánem a Rudým mořem; dělí se na východní, střední a západní Súdán;

2. souhrnné označení obyvatel Súdánu (téměř 36 milionů; odhad z roku 2006). Více než 50 % jsou *Arabové, kteří žijí převážně v severní části *státu, jsou usedlí zemědělci a chovatelé dobytka, část kočovní pastevcí (**Baggarové*, *Kababišové*). Užívají *arabštinu, úřední *jazyk Súdánu. Věřící jsou *muslimové sunnitského směru. Na severozápadě žijí **Zaghábové*, na severozápadě **Bédžové* (*Bišárínové*, *Hadendowa* aj.). Ve střední části Súdánu sídlí **Núbijci* (většina mluví mimo vlastní jazyk i arabsky); v západním Súdánu *Bandové*, **Furové* a **Zandové*. V jižním Súdánu žijí příslušníci nilotských populací (asi 25 % obyvatel *země),

například Anaukové, *Bagirmové, *Bariové, *Bertové, *Dinkové, *Lotukové, *Nuerové, *Šilukové aj. Většina nearabského obyvatelstva jsou usedlí zemědělci a chovatelé dobytka, část jsou kočovní pastevci. Většina si zachovala tradiční *animistické náboženství, část se hlásí ke *křesťanství (zejména *katolíci), malá část jsou muslimové. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

sudí, dvorský (latinsky: *iudex curie, summus iudex curie*), vysoký stavovský *úředník (původně jako knížecí, později královský úředník), první zprávy pocházejí z roku 1170; funkce vyžadovala právní kvalifikaci, proto šlo o *úřad poměrně stabilní z hlediska jeho obsazování. Dvorský sudí zastupoval *knížete za jeho nepřítomnosti v *zemi a ve věcech knížecího dvora. Postupem doby docházelo ke změnám v jeho kompetencích (ve 2. polovině 13. století byl nahrazen *nejvyšším zemským sudím, od 30. let 14. století byl úřad dvorského sudí obnoven). *Obnovené zřízení zemské* (1627 pro Čechy, 1628 pro Moravu) funkci ponechalo čistě jako formální, *císař *Josef II. (1741–1790) úřad i soud zrušil jako přežitek. (František Čapka)

sudí, nejvyšší zemský (latinsky: *index terrae, iudex regni*), původně *dvorský sudí, který byl soudně nadřazen příslušníkům královského dvora, postupně se proměnil v čistě stavovského *úředníka („pátý“ v pořadí v žebříčku *zemských úřadů); vyskytuje se od 13. století (poprvé zmíněn v roce 1244), od 14. století vedl jednání *zemského soudu (kterému do té doby předsedal *panovník respektive nejvyšší zemský komorník). *Reformy v polovině 18. století omezily pravomoci zemského soudu, i když nejvyšší zemský sudí zůstal i nadále v jeho čele (orgán značně zbyrokratizoval); získal titul prezidenta zemského soudu. (František Čapka)

sudor, -oris, m., pot.

Suébové, *Svévové.

Suej (581/589–618), čínská dynastie rodu Jang; po téměř třech staletích roztržitého znovu sjednotila sever a jih Číny. Provedla reformy směřující k centralizaci *vlády, obnovila systém zkoušek státních *úředníků, přijala nový trestní *kodex a uskutečnila velké stavební projekty – například Velký (císařský) průplav. Pád říše způsobila mohutná rolnická povstání, z jejichž vůdců vzešel v roce 618 zakladatel nové dynastie *Tchang. Říše Suej se snažila podrobit si i korejský *stát *Kogurjō, tažení z roku 612 však nebylo úspěšné (viz též *Ůl-či Mun-dōk). (Josef Kolmaš)

súfí (z arabštiny: *súfí*), „islámský mystik“, arabský název odvozen od vlněného *oděvu, který patřil k asketickému způsobu života islámského mystika. (Jaroslav Oliverius)

súfismus (z arabštiny: *tasawwuf*, persky: *tasavvuf*, turecky: *tasavvuf*), islámská mystika (*islám), svěbytné duchovní *hnutí, které s přispěním vnějších vlivů (křesťanský mysticismus, *novoplatonismus, východní vlivy z Chorásánu – *buddhismus, dozvuky kultu ohně a manicheismu, nestoriánské *křesťanství) zapustilo hluboké kořeny. Je obtížné uvést ji do určitého systému, neboť je bytostně individuální a každý z mystiků hledá svou vlastní cestu k *Bohu. Vyvíjela se od *askeze a niterné *zbožnosti k systemizaci mystického učení a organizaci řádových bratrstev. Hlásá odstup od *světa a usiluje o extatické intuitivní poznání pravdy, popřípadě splnutí s Bohem jako jediným reálným Bytím. K dosažení *extáze byly používány různé *techniky, od tiché kontempace či opakování formulí s rytmickým kýváním těla až po hudbu a vířivý tanec. V 10.–11. století byli někteří *súfiové trestáni za rouhačství. K začlenění mystiky do islámské *religiozity přispěl al-Ghazzálí (1058–1111).

Súfismus silně ovlivnil islámskou *etiku, *životní styl a *literaturu, zvláště *poezii. Moderní islámský *reformismus jej odsoudil za sklon k pasivitě. (Jaroslav Oliverius)

sugesce (z latiny: *suggestiō*, „vemlouvání, našeptávání, sugerování; podsouvání, podložení“):

1. podmanivé působení, vliv na něčí myšlení, citění, vůli, jednání probíhající zpravidla mimo rozumovou a volní oblast (například otázka, jež už podsouvá odpověď, nebo řeč, jež posluchače ovlivňuje, přemlouvá);

2. psychoterapeutická *metoda navozující kladný pocit pacienta k léčebným cílům.
(Jaroslav Malina)

suchá jehla, *jehla, suchá.

Suchánek, Vladimír (12. 2. 1933, Nové Město nad Metují), český malíř a grafik; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1952–1954 studoval na Pedagogické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze u Cyrila Boudy, Karla Lidického a Martina Salcmána a v letech 1954–1960 na Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru Vladimíra Silovského. Od roku 1969 je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar, od roku 1995 jeho předsedou. V roce 1997 byl jmenován členem Evropské akademie věd a umění.

Zprvu se zaměřil na expresivní psychologizující výraz. V 60. letech experimentoval v abstraktních *grafikách, *kolážích a monotypech a zároveň si vytvářel vlastní styl opírající se o možnosti barevné *litografie, kterou obohatil o nové výrazy, vycházející z dokonalého ovládnutí techniky lavírované kresby na kameni. Objevil také secesní inspiraci a její *symbolismus, který mu pomohl nalézat nová témata, zvláště v mezilidských vztazích. Často ztvárňuje motiv ženy a portréty spisovatelů a hudebníků, což souvisí s jeho zájmy literárními a hudebními. Věnuje se rovněž tvorbě *ex libris, kde dosáhl mezinárodního věhlasu. (Jaroslav Malina)

Suchý, Jaroslav (30. 6. 1926, Slaný – 28. 8. 1975, Voznice u Příbrami), český antropolog; profesor a vedoucí Laboratoře vývojové antropologie Katedry přírodních věd Pedagogické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřil se například na morfologickou *antropologii, regionální analýzu obyvatel bývalého Československa, metodologii a vývojové *zákonitosti lidského organismu. Podnikal výzkumy romské mládeže, studoval problematiku vztahu romské menšiny k majoritní populaci a zkoumal gerontologii. Jako výborný organizátor se zasloužil o rozvoj *Antropologické společnosti. (Jaroslav Malina)

Suchý, Jiří (1. 10. 1931, Plzeň), dramatik, básník, prozaik, textař, režisér, herec, zpěvák a výtvarník; jedna z nejvýraznějších osobností české kultury posledních pěti desetiletí; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V české kulturní oblasti není příliš autorů, jejichž písňová tvorba byla vzata na milost literární historiografií. Písňové texty několika výrazných literátů se sice dočkaly ocenění hudebního publika, některé dokonce zlidověly, ale jen zcela výjimečně písňové texty pronikly do literatury, antologií a čítanek. Ve 20. století se této „ctí“ dostalo nejdříve Jiřímu Voskovci a Janu Werichovi, poté Jiřímu Suchému (narozen 1931), který spolu s hudebníkem Jiřím Šlitrem vytvořil pozoruhodnou autorskou a hereckou dvojici divadla malých forem Semafor (založeno 1959). Jiří Suchý se ovšem uplatňoval nejen jako písňový textař, ale také jako autor divadelních her (například *Člověk z půdy*, 1959, *Taková ztráta krve*, 1960 – spolu s Jiřím Šlitrem), hudebních, písničkových a scénických pořadů (*Zuzana je sama doma*, 1960, *Jonáš a tingl-tangl*, 1962 aj.), jazzové buffopery *Dobře placená procházka* (1965 – spolu s Jiřím Šlitrem), rozhlasových a televizních seriálů. Rovněž psal básně, povídky (*Sto povídek aneb Nesplněný plán*, 1966), filmové *scénáře, uplatňoval se jako režisér, kontrabasista, hudební skladatel a také výtvarník. Z dílny Jiřího Suchého a Jiřího Šlitra vzešly stovky pozoruhodných písní. Řadu z nich zpěvácky interpretoval Jiří Suchý, některé Jiří Šlitr, jiné byly určeny již pro zavedené interprety a jiné proslavily začínající zpěváky. Písňová tvorba této dvojice, ukončená Šlitrovou smrtí v roce 1969, se stala nejen populární, ale začala být považována za monument české populární hudební kultury. Suchého nápadité, hravě poetické, humorně vypointované písňové texty měly všechny základní parametry psané *poezie, takže začaly být také samostatně knižně vydávány ve sbírkách či souborech (*Klokočí*, 1964, *Motýl*, 1965, *Pro kočku*, 1968, *Písničky*, 1969, *Růže růžová*, 1971).

Suchý psal písňové texty také v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy se jeho hereckým partnerem stala Jitka Molavcová. Na dlouhá léta, až do poloviny osmdesátých let, mu však bylo znemožněno tuto novou tvorbu publikovat knižně. Zaslouhou Jiřího Suchého se setřela hranice mezi písňovými texty a tradiční poezií, to znamená mezi zpívanými texty a texty určenými pro čtení a tisk (viz například knižní práce, do kterých autor začleňoval také své básnické texty určené k četbě: *Knižka aneb Co mne jen tak napadlo*, 1986, *Kolik očí má den*, 1987). Komentovanou antologií z autorovy písňové i básnické tvorby přinesla také reprezentativní, výběrová řada Klubu přátel poezie pod názvem *Trocha poezie* (1989). Jeho písňové texty se dostaly do učebnic a čítanek a rovněž se staly předmětem zájmu akademické literární vědy, která se pokusila odhalit jejich vztah k tištěné poezii a k dobovému literárnímu *kontextu.

Jiří Suchý je básník životního *optimismu a spontánně prožité každodennosti, do které jen velmi okrajově pronikají konkrétní historické a politické události doby. V jeho tvorbě se prosazují tytéž tendence, včetně civilismu a odporu vůči agitaci a patosu, jako v tvorbě jeho vrstevníků, stoupců takzvaného programu poezie všedního dne. Suchý umí ukázat na stinné, tragické stránky života, což dokládá zejména jeho protiválečná tvorba, ale je především poetisticky hravý, humorný, nápaditý i rozverně znevažující. Umí imitovat a parodovat pokleslé náměty i vážné literární vzory. Rovněž záběr autorovy milostné písňové tvorby je široký: Jiří Suchý dokáže zpracovat vážné náměty s lyrickým opojením (*Klokočí*, 1960) i s ironickou nadsázkou (*Klementajn*, 1962), ale také tradiční příběhy romantické *lásky (*Pramínek vlasů*, 1959, *Ach ta láska nebeská*, 1961, *Motýl*, 1963, *Tereza*, 1965). O rozsahu slovesného a výtvarného díla Jiřího Suchého a jeho širokém přijetí svědčí také projekt *Encyklopedie Jiřího Suchého* (Karolinum – Nakladatelství Univerzity Karlovy v Praze). (Jaroslav Malina)

Suk, Vojtěch (18. 9. 1879, Praha – 8. 3. 1967, Brno), český antropolog, lékař, cestovatel, spisovatel; profesor Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a její děkan ve školním roce 1932/1933 a proděkan ve školním roce 1933/1934, zakladatel *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, *Antropologické společnosti; po *druhé světové válce založil i výuku Plastické anatomie na Fakultě architektury Vysokého učení technického v Brně a na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity. Vystudoval Pedagogickou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze a roku 1910 zde obhájil titul PhDr., doktorem medicíny se stal roku 1922, vzdělání získal také na zahraničních univerzitách (Bologna, Curych). V roce 1919 se habilitoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (*Chrup školní mládeže pražské s hlediska anthropologického*), v roce 1923 byl jmenován mimořádným a v roce 1929 řádným profesorem antropologie a etnologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně.

V letech 1926–1927 studoval populace v Kanadě (na Labradoru), v roce 1937 v Tripolitánii a poté na Sardinii. Tyto bohaté zkušenosti zúročil při založení a pedagogickém a vědecko-výzkumném rozvíjení brněnského Antropologického ústavu, který se stal moderní institucí *bio-socio-kulturní antropologie, respektovanou u nás i ve světě, a posléze i při vedení Ústavu pro vzdělávání profesorů tělesné výchovy při Masarykově univerzitě v Brně v letech 1946–1948. Se svými spolupracovníky (Rudolfem Malafou, Janem Pavelčíkem, Františkem Rozprýmem a dalšími), zejména však s nejbližším z nich a pokračovatelem svého díla Jindřichem Antonínem *Valšíkem, vychoval na Antropologickém ústavu mnoho významných antropologů, mezi nimi Milana *Dokládala, Jana *Jelínka a Annu *Lorencovou.

Ve vědecké práci se zaměřil zejména na sérologický a hematologický výzkum lidských plemen (*Zulové v jižní Africe, *Eskymáci v Severní Americe), patologii a na problematiku hygieny a sociálních podmínek ve školách; zaujímal ostře kritický postoj vůči rasistickým teoriím. Z díla: *Škola a zdraví* (1930); *Anthropologie, anatomie a pathologie* (1931) (zde se

zabývá otázkami původu člověka a jeho místem v *přírodě); *Divoši ve střední Evropě: Mythus rasistů o nás. Napsal Homo ferus, příslušník středoevropských divochů* (německé vydání: *Die Wilden Mitteleuropas: Der Mythus der Rassisten. Von Homo Ferus, einem der Wilden Mitteleuropas*) (1938), *Races and Racismus* (1955); posmrtně byla publikována antologie jeho krátkých příběhů pod názvem *Po stopách Holubových. Lékařem na Labradoru* (1975).

Vojtěch Suk jako uznávaný představitel *antropologie byl členem řady významných odborných společností: *Královská česká společnost nauk v Praze, Moravskoslezská akademie přírodních věd v Brně, Società Romana di Antropologia v Římě, Royal Anthropological Institute v Londýně, American Anthropological Association v USA, Institut International d'Anthropologie v Paříži, Society for Advance of Sciences v Londýně aj. (Jaroslav Malina)

sukcesivní monogamie, *monogamie, sukcesivní.

Sukenobu, Nišikawa (1671–1751), japonský malíř. Ve svých portrétech krasavic dosáhl mistrných mimetických kvalit, o jejichž napodobení usilovali všichni mistři *ukijoe 18. století z Eda. Jeho krasavice působí nejen životně, ale i vznešeně. Svůj rukopis postavil na plavné lince, jednoduché, asymetrické kompozici a lyrické zkratce, kterou převzal od císařské školy Tosa. Ilustroval množství knih, často knih *poezie, a proslul zejména jako autor velkého kompendia žen všech tříd a povolání – *Hjakunin džoró šinasadame* (Studie sta žen, 1723). (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Sukhothai, *Sukchótchaj.

Sukchótchaj (Sukhothai), raný thajský stát, první skutečné království v severním Thajsku, dnes považované za základní kámen pozdějšího rozvoje země. Sukchótchaj byl založen v roce 1238 po porážce *Khmerů, kteří na konci 9. století rozšiřovali své hlavní sídlo *Angkor. Největší rozkvět nastal za Ramkhamhaenga (vládl asi 1279–1298), kdy se stát rozšířil jižním směrem až na Malajský poloostrov. Po smrti krále Ramkhamhaenga nastal postupný úpadek státu. V roce 1378 byl podroben *Ajuttchajou, jež ho roku 1438 anektovala. Historický park a archeologická lokalita Sukchótchaj zahrnuje pozůstatky starého města – *buddhistické chrámy se *stúpami. Od roku 1991 chráněná památka *UNESCO. (Eva Steinbachová)

Sukumové, *bantuská společnost v severozápadní Tanzanii (asi 3,2 milionu osob) v *savanách na jih od Victoriina jezera. Jsou příbuzní *Ňamvezů. *Jazyk (kisukuma) patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou zemědělci a chovatelé zejména ovcí a koz, chov skotu je omezen kvůli vysokému výskytu mouchy *tse-tse. Většina si zachovala tradiční *animistické náboženství, část se hlásí ke *křesťanství (*katolíci), malá část jsou *muslimové. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

sůl (latinsky: *sale*, chemická značka: NaCl), chlorid sodný, je nepostradatelnou přísadou a poživatinou, jedním z nejdůležitějších činitelů fyziologických procesů, probíhajících v lidském organismu. Je součástí krve, slouží v žaludečních šťávách k tvorbě kyseliny chlorovodíkové, kterou organismus potřebuje k trávení. Lovci přijímali dostatečné množství soli, protože zvířecí maso sůl obsahuje. *Eskymáci dodnes fyziologické problémy se solí nemají, poněvadž jim postačuje syrové maso, stejně jako afričtí *Masájové, kteří přidávají do *stravy krev domácího dobytka. Avšak k rostlinné potravě bylo třeba sůl přidávat, a proto se předpokládá, že na pobřežích, kde mohla být sůl snadno získávána odpařováním z mořské vody, ji tímto způsobem lidé těžili již v *paleolitu. V jídelníčku zemědělců se podíl masa a ryb snížil a navíc začali pojídat i maso vařené, které sůl ztrácí, na rozdíl od pečeného, které sůl uchovává. Od *neolitických dob začaly být proto vyhledávány a využívány povrchové výskyty – slané prameny, slaná zemina a mořská voda. To jsou výskyty vázané pouze na některé oblasti, a proto se stala sůl výnosným zbožím. Pod zemí jsou usazeniny chloridu sodného rozšířeny sice po celém světě, ale jejich těžba vyžaduje specializovanou činnost i složitější technické prostředky, a proto se tyto zdroje využívaly až později. Například v pravěké Evropě byly otevřeny první solné

doly teprve na počátku *doby železné. Tím hodnota soli neklesla, právě naopak – lidí neustále přibývalo a také se rozrůstaly oblasti jejího použití: konzervace masa, zpracování kůží, technická přísada při výrobě různých materiálů, například *glazur.

Předchozí i nové způsoby těžby se stále rozšiřovaly. Díky těžbě a obchodu se solí se stali obyvatelé kolem dnešního *města *Hallstattu v rakouských Alpách ve starší době železné jedněmi z nejbohatších lidí tehdejší pravěké Evropy. V Číně se ze soli platila daň již ve 2. tisíciletí př. n. l. Římský *konzul Livius Solinator údajně pokryl *daněmi za sůl výdaje, které pohltila druhá punská *válka. Římský vzdělanec *Plinius Starší ve svém díle *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974) z 1. století n. l. napsal: „*Nihil est utilius sale et sole*“ („Nic není užitečnější nad sůl a slunce“). A *ministr gótského krále Theodoricha Cassiodorus Senator se v 6. století vyjádřil, že „sůl potřebují všichni, zatímco bez zlata se mnozí obejdou“. V roce 892, ve smlouvě mezi východofranským králem Arnulfem a bulharským chánem Vladimírem, se Arnulf domáhal zákazu vývozu soli z bulharské říše na *Velkou Moravu. Viděl v tom patrně jednu z možností, jak přinutit moravské *Slovany v právě probíhající válce ke kapitulaci. V Etiopii ještě v 19. století mohl získat ženich nevěstu asi za sto krychliček soli a leckde ve střední Africe ještě donedávna bylo možno na trzích platit solí. Když v roce 1936 obsadila italská vojska hlavní etiopské město Addis Abebu, našla v sejfech národní banky vedle zlatých cihel také hromady slaných krychliček. (Jaroslav Malina)

sulcus, -i, m., rýha, brázda (například žlábek pro loketní nerv – *sulcus *nervi ulnaris*). (Lenka Vargová)

sulcus coronarius cordis, příčně orientovaná rýha na povrchu *srdce, která je povrchovou hranicí mezi předsíněmi a komorami. V *sulcus coronarius* probíhají srdeční cévy a nervy obalené tukovou *tkání. (Lenka Vargová)

sulcus medianus linguae, podélná brázda ve střední rovině hřbetu *jazyka. (Lenka Vargová)

sulcus mentolabialis, horizontálně orientovaná kožní rýha oddělující dolní *ret od bradové krajiny. (Lenka Vargová)

sulcus nasolabialis, kožní rýha mezi horním *rtem a tváří. Běží od křídla nosního ke koutku úst. (Lenka Vargová)

sulcus salivarius, žlábek, který vzniká mezi longitudinálními slizničními *řasami na malém zakřivení *žaludku. Umožňuje průchod spolykaných slin. (Lenka Vargová)

sulcus tendinis, žlábek na *kosti vytvořený průběhem šlachy svalu (například *sulcus tendinis *musculi flexoris hallucis longi* na *kosti patní). (Ladislava Horáčková)

sulcus terminalis linguae, rýha ve tvaru písmene V otevřeného směrem dopředu, nacházející se na hřbetu *jazyka a oddělující *corpus linguae* od *radix linguae*. (Lenka Vargová)

sultán (z arabštiny: *sultán*, „vládce“), arabský titul označující od 11. století nezávislého vládce. Titul sultán užívali vládcové Chorezmu (Chíva), egyptští Ajjúbovci, *Mamlúci a vládcové *osmanské říše. Užívali jej také jako čestné označení představení derviškých (súfijských) řádů. (Jaroslav Oliverius)

sultanát (z arabštiny: *saltana*):

1. hodnost a *úřad *sultána;

2. označení území pod jeho *vládou. (Jaroslav Oliverius)

Sumer (sumersky: *Kiengir*, akkadsky: *Sumeru*), jižní část mezopotamské kotliny (dnes v Iráku), sahal na severozápadě až k *městu *Nippuru a na jihovýchodě k pobřeží Perského (Arabského) zálivu. Jeho centrum tvořila *krajina ležící jižně od Bagdádu, rámcově ohraničená řekami Eufratem a Tigridem. Na tomto území se po dřívějším osídlení zemědělskými rody nejpozději od konce 4. tisíciletí do počátku 2. tisíciletí př. n. l. rozvíjela svěbytná sumerská *civilizace, v níž vzniklo nejstarší *obrázkové písmo a později i *klínové písmo. Sumerské *kulturní dědictví ovlivňovalo vývoj v *Babylonu a *Asýrii až do doby

helénistické především v *náboženství a *mytologii. Původ *Sumerů je neznámý stejně jako doba jejich příchodu do jižní *Mezopotámie. V legendární historické tradici k Sumeru patřil i dosud přesně neidentifikovaný ostrov *Dilmun (představa *ráje) a město *Eridu, kam „sestoupilo království z nebe“. Bohatství Sumeru tvořilo od 4. tisíciletí př. n. l. intenzivní *zemědělství (dobytkářství a obilnářství) v okolí měst (*města, *městský stát), řízené z *palácových hospodářství a *chrámových hospodářství, stejně jako rozvinutá řemeslná výroba (*řemesla) a dálkový *obchod. Do okolních oblastí *Předního východu se ze Sumeru vyváželo především *obilí a textilní výrobky, dovoz zajišťoval nedostatkové kovové rudy, stavební *kámen a *dřevo (Aratta, *Magan, *Meluchcha). Historický a kulturní vývoj Sumeru ovlivňovali již ve 3. tisíciletí př. n. l. i *Semité (*Akkadové), kteří používali *sumerštinu jako druhý *jazyk literárních a lexikálních textů vedle svých vlastních úprav a překladů (*akkadština).

Prameny dějin starosumerské doby a sumerských měst tvoří od 2700–2340 př. n. l. historické, stavební a dedikační nápisy, později i „seznamy“ osídlených míst a vládců (královské nápisy, královské seznamy). Vnitřní poměry v *zemi značně zneklidňovaly četné *spory mezi *městskými státy (*Lagaš, *Umma), které ve 24. století př. n. l. vedly k vytvoření prvního teritoriálního státu (*Lugalzagesi, *Sargon Akkadský). Na čele městských států v Sumeru stáli knížata a *králové (sumersky *ensi, *lugal), podíl při rozhodování však měla zpočátku i kolektivní shromáždění (rady starších a rady mužů). Nejstarší z doložených knížat (Enmebaragesi) vládl v *Kiši, odkud kontroloval soustavu umělého zavlažování (*zavodňování) v celé jižní Mezopotámii. První vladaři byli pravděpodobně i veleknězi. Kolem roku 2550 př. n. l. dochází k vzestupu města *Uru (královské hroby) a Lagaše (dynastie z Girsu). Za *vlády uzurpátora *Uruiniminy (kolem roku 2350 př. n. l.) vznikly po střetu politických a hospodářských zájmů *paláců a *chrámů v Sumeru nejstarší právní reformy, posilující moc kněžské vrstvy.

Jazyková a kulturní *identita Sumeru zůstala zachována i za vlády *Akkadu a *Gutejců v době mezi 2334–2120 př. n. l. Lagašský vládce *Gudea (2141–2122 př. n. l.) podporuje písemnictví, staví chrámy a je nositelem starosumerských tradic. K největšímu hospodářskému a kulturnímu rozkvětu Sumeru došlo mezi 2112–2004 př. n. l. za vlády III. dynastie z Uru, kdy tzv. novosumerskou říši tvořilo hlavní město Ur a provincie Lagaš, Umma, *Uruk, Nippur a později i Puzriš-Dagán (Dréhim). Kultovním centrem Sumeru byl Nippur s hlavní svatyní boha *Enlila a rozsáhlým chrámovým komplexem (*Tummal). Zánik Sumeru způsobily ničivé vpády západosemitských Amorejců (*Amurru). Zmínky o Sumeru nalezneme i v textech *Starého zákona (Gn 4, 17 – Enoch, snad v Eridu; Gn 6–8 *potopa; Gn 10, 10 Uruk, Ereš; Gn 11, 2 *zikkurat, Šineár; Gn 11, 28, 31 *Abraham, „Kaldejský“ Ur). (Blahoslav Hruška)

Sumerové (sumersky: *sag-gi₆*, „černohlavci“, akkadsky: *Šumerú*), tradiční název etnika neznámého původu, které začalo od počátku 4. tisíciletí př. n. l. osídlovat především podél Eufratu jižní část *Mezopotámie, přibližně od *Kiše přes oblast dnešního Bagdádu až k mokřadlům u Perského zálivu (sumersky: *Ki-en-gi, ma-da*). Na tomto území Sumerové postupně splynuli s místním zemědělským a dobytčářským obyvatelstvem, žijícím ve *vesnicích (Protoeufratci, Prototigrid'ané). V části území žily v té době i nomádské východosemitské *kmeny. Badatelé se stále pokoušejí o nalezení „pravlasti“ Sumerů a na základě struktury *sumerštiny uvažují mimo jiné i o Indii a oblastech okolo Kavkazu, někteří dokonce i o Africe.

Základní civilizační přínos Sumerů tvořily nové sídlištní struktury, u vodních zdrojů začala postupně vznikat první *, „města“ s centry moci (*palác) a kultovního života (*chrám). Světská a náboženská sféra nebyly nejprve od sebe odděleny, místní vládce působil současně jako velekněz (sumersky GAL:EN, *en). Od počátku 3. tisíciletí př. n. l., kdy údajně „sestoupilo království z nebes“, se setkáváme s *městskými státy, spravujícími různě velká území, ohraničená sítí vodohospodářsky řízených a kontrolovaných systémů umělého *zavodňování. Vládcí prvních sumerských států nerozhodovali suverénně, ale měli k dispozici i „shromáždění starších“ a „shromáždění mužů“ (snad bojovníků). *Náboženství Sumerů bylo polyteistické se silně

antropomorfními představami božstev. Kultovní život Sumerů charakterizovaly každodenní kněžské obřady v chrámech (*oběti) a četné *svátky a slavnosti, zčásti ještě závislé na vegetačním cyklu (orba, setí, sklizeň, *kult plodnosti, „mizející božstva“, *Inanna, *Dumuzi). Základem víry byl život v souladu s božským „řádem světa“ (sumersky: *giš-chur*, *mé). Od konce 3. tisíciletí př. n. l. konali Sumerové každoročně pouti a slavnosti v hlavní *svatyni boha *Enlila v *Nippuru, kde vznikl centrální chrámový komplex pro celou *zemi. Typickým projevem *sakrační architektury Sumerů byly vysoké stupňovité chrámy (*zikkurrat), které symbolizovaly posvátné pahorky (*Duku), spojující nebesa se zemí.

Sumerům bývá připisováno i zavedení nejstaršího písma, doloženého na tzv. archaických tabulkách ze samého konce 4. tisíciletí př. n. l., nalezených v jihomezopotamském městě *Uruku. Dnes je jisté, že na vzniku písma měli jistý podíl i *Semité (*písmo, klínové). Sumerské *školy, doložené již ve 3. tisíciletí př. n. l., vychovávaly *písaře, budoucí *úředníky a zřejmě i *kněze. K největším historickým postavám Sumerů patřili *Gilgameš, Eannatum, Entemena, *Uruinimgina, *Gudea, Utuchegal, *Ur-Nammu a *Šulgi.

V letech 2800–2100 př. n. l. převládaly v *Sumeru snahy o sjednocení jednotlivých měst, došlo též k osamostatnění kněží a vládců a k vytvoření prosperujících městských zemědělských států, v jejichž středu byla *chrámová nebo *palácová hospodářství. Vzrůstající vnitřní neshody mezi vládnoucími vrstvami a vysilující boje se sousedy vedly posléze k rozpadu staré říše Sumerů. Kolem roku 2050 př. n. l. pak porazili Sumerové dobytvačské *Gutejce a založili novosumerskou říši. Na přelomu 3. a 2. tisíciletí však vpadli do země *Amorejci a *Subarejci a obsadili Mezopotámii. Načas se ještě udržely menší státní celky *Lagaš a Uruk na jižní hranici Mezopotámie, ale již v první polovině 2. tisíciletí př. n. l. došlo k úplné asimilaci Sumerů, zanikl i jejich *jazyk *sumerština. Sumerská *civilizace byla od 19. století př. n. l. dále rozvíjena v amorejských, babylonských a asyrských teritoriálních státech a říších. Zásadní sumerské vlivy jsou až do 6. století př. n. l. patrné především v mezopotamském náboženství, mytologii a literatuře. Sumerové zmizeli z historie lidstva. Byli znovu objeveni, zejména zásluhou britského archeologa Charlese Leonarda *Wooleyho, teprve na základě velkých archeologických objevů ve 20. letech 20. století, tj. po více než třech tisíciletích a byli znovu zařazeni do starověkých dějin lidstva. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

sumerské náboženství, *náboženství, sumerské.

sumerština (sumersky: *eme-gir*, akkadsky: *lišán šumeri* nebo *šumeru*), *jazyk užívaný *Sumery v jižní části starověké *Mezopotámie od konce 4. tisíciletí př. n. l. až do přelomu 3. a 2. tisíciletí př. n. l., ale i později, kdy v některých oblastech starověkého *Předního východu sloužil v *liturgii a *literatuře. Sumerština je nejstarším písemně doloženým jazykem světa; morfologickou strukturou patří k jazykům aglutinačním, syntakticky náleží k jazykům ergativním. (Blahoslav Hruška)

summa theologica (z latiny: *summa*, „jádro, podstata, hlavní věc“), literární forma celkového podání teologické nauky, v níž středověk našel originální nástroj uspořádání vlastních poznatků a vědění. Sestává z přísného členění na části, otázky, články, které jsou dále odstupňovány. Vzorovým exemplářem je *Summa theologiae* (Teologická suma, 1266–1273) *Tomáše Akvinského. (Jaroslav Malina)

summum bonum (latinsky: „nejvyšší dobro“), výraz, který používala scholastická (*scholastika) *teologie a *filozofie jako jednu z charakteristik křesťanského *Boha. Rozhodující zásluhu na pojmovém a obsahovém vymezení summum bonum má *Tomáš Akvinský, který ve své analýze dokonalosti (*perfectio*), jež z celého bytí přísluší pouze Bohu, tvrdil, že Bůh, který je svým bytím, nemůže postrádat žádnou z předností, kterou by se naopak vyznačovala kterákoli věc (*non potest carere aliqua nobilitate*). Poněvadž je Bůh v tomto smyslu plně bytím, nemá žádný nedostatek a musí mu být vlastní jako součást jeho dokonalosti rovněž úplná a nejvyšší dobrota (*bonitas*). Svě dobro Bůh nezískává (například

jako člověk mravním úsilím), ale je mu v jeho dokonalosti vlastní, a to jako „veškeré dobro dobra“ (*omnis boni bonum*), to znamená současně jako summum bonum. Tímto vymezením potvrzuje Tomáš Akvinský ontologickou význačnost Boha. (Břetislav Horyna)

sumó, více než 1000 let stará forma japonského tradičního zápasu, při kterém se zápasníci snaží vytlačit jeden druhého z kruhového zápasistiště (*dohjó*) nebo donutit protivníka, aby se dotkl země jinou částí těla než chodidly. Zápasníci o váze přes 200 kg jsou opásáni jen širokým břišním pásem (*mawaši*) a krátkou, ze šňůrek upletenou bederní zástěrkou (*sagari*). Celý zápas, podléhající přísným formálním pravidlům (existuje 70 oficiálně povolených technik a chvatů), trvá poměrně dlouho, ale jeho konečný výsledek je častokrát dílem několika okamžiků.

První zmínky o zápase sumó jsou již v kronice **Kodžiki* (v roce 712), jeho tradice jsou však mnohem delší, o čemž vypovídá i skutečnost, že k vlastnímu zápasu se váže celá řada **symbolů* a pevně daných **obřadů*. V období **Tokugawa* (1600–1867) se sumó stalo národním a zároveň i profesionálním sportem. Dodnes se mu však věnují desetitisíce nadšenců na školách i v amatérských sportovních klubech. Profesionální zápasníci jsou organizováni na principu rodinných stájí (*heja*) a po dobu své aktivní dráhy trvale žijí v rodině svého mistra. Ačkoli bývalo zvykem vybírat mladé adepty převážně ve venkovských oblastech, působí dnes ve vrcholné kategorii řada cizinců z Asie, Ameriky i Evropy. Od roku 1958 se každoročně pořádá šest turnajů ve čtyřech městech (Tokio, Nagoja, Ósaka, Fukuoka) a každý turnaj trvá 15 dnů. Seznam zápasníků (*banzuke*), rozdělených symbolicky na západní a východní skupinu, je psán zvláštním písmem a představuje malé umělecké dílo. (Jan Sýkora)

Sumové, **indiánské* etnikum v severozápadní Nikaragui; asi 3 500 osob (odhad z roku 1975). **Jazyk* patří do skupiny sumo rodiny miskito-matapalga. Jsou usedlí zemědělci (**zemědělství*), lovci (**lov*), rybáři (**rybolov*), významný je i **sběr*. Žijí v malých **vesnicích* (do 100 obyvatel) vedených volenými zástupci. Byli známými válečníky (**hierarchie vojenských hodností*). Doložen je i **rituální *kanibalismus*, spojený s **iniciací mladíků* mezi dospělými bojovníky. Během 20. století byli **christianizováni*, původní **náboženství* bylo **animistické*. (Lukáš Šín)

Sundové (vlastním jménem Sunda), **indonéské* etnikum **austroonéského* původu obývající západní část ostrova Jáva v Indonéské republice a také obyvatelé Sundských ostrovů v Malajském souostroví (30,9 milionu; **cenzus* z roku 2000); většina ostrovů je součástí Indonésie. **Jazyk* Sundů patří k indonéské skupině **malajsko-polynéských jazyků*; věřící jsou **muslimové (*sunnité)*. Kulturně jsou velmi blízcí **Javáncům*. Základem **hospodářství* je **zemědělství*, chov buvolů a drůbeže. Z tradičních **řemesel* je významné **tkalcovství*, barvení (batikování) látek a umělecké řezbářství.

Za nejstarší skupiny Sundů jsou považováni Badujci (Badui) v počtu asi 8 000, kteří mezi nimi dodnes tvoří zvláštní etnografickou skupinu; jejich předkové odmítli **islám* a ustoupili do horských oblastí. Mluví archaickým dialektem sundštiny, jejich **náboženství* je směsí **animismu*, **buddhismu* a **hinduismu*. Od 2. poloviny 20. století jsou postupně islamizováni a splývají s ostatními Sundy. (Lukáš Šín)

Sung (960–1279), čínská dynastie; opětovně sjednotila sever a jih Číny a ukončila období rozdělení na Pět dynastií na severu a deset **států* na jihu a vybudovala silný autokratický stát. Dělí se na období Severních a Jižních Sungů, mezníkem je rok 1127, kdy Sungové byli nuceni ponechat sever **země kočovníkům*, opustit hlavní **město* Kchaj-feng a přemístit je na jih do dnešního Chang-čou. Říše Jižní Sung, oslabená boji s **Džüzdženy*, byla ovládnuta mongolskou říší **Jüan*.

Období Severní Sung se vyznačovalo velkým hospodářským rozmachem, byly například zavedeny papírové peníze, poprvé ve světovém měřítku. Vzkvétaly filozofie i etika

(*neokonfucianismus), literatura (povídka), historiografie, výtvarné a dramatické umění. (Josef Kolmaš)

Sung Jü (počátek 3. století př. n. l.), čínský básník; žák *Čchü Jüanüv. Mimo jiné první autor popisných básní *fu s milostnou tematikou. (Josef Kolmaš)

Sung, Severní (960–1127), dynastie v Číně; viz *Sung.

sunbum (tibetsky: *gsung-'bum*, „sto tisíc slov“), svého druhu *opera omnia*; metaforické označení pro sebrané či vybrané spisy tibetských duchovních spisovatelů. (Josef Kolmaš)

Sungir (Rusko), naleziště z období *mladého paleolitu, proslavené zejména objevy *rituálních *hrobů (starší, bohatě vybavený hrob muže, hrob dvou dětí uložených hlavami proti sobě). *Radiometrická data jsou mezi 25 000 až 21 000 př. n. l., předpokládá se však i starší fáze mladopaleolitického osídlení, odpovídající *kostěnkovsko-strelecké kultuře. Z antropologického hlediska se jedná o jeden z nejvýznamnějších nálezů mladého paleolitu jak vzhledem k úplnosti a různému stáří koster, tak i vzhledem k výbavě hrobů. (Jiří A. Svoboda)

Sunjatsen (Sun I-sien, Sun Čung-šan, 12. 11. 1866, Cuiheng u Zhongshan, provincie Guangdong, Čína – 12. 3. 1925, Peking, Čína), čínský politolog, politik a státník; tvůrce první moderní čínské politické strany Tchung-meng-chuej (Spojenecká liga), předchůdkyně pozdějšího Kuo-min-tangu. První prozatímní prezident Čínské republiky (1. 1.–1. 4. 1912) a pozdější prezident revoluční *vlády v Kantonu (1921–1925). (Josef Kolmaš)

sunna (z arabštiny: *sunna*, „tradice, zvyklost“), v *islámu: a) vzor chování udaný prorokem *Muhammadem, tj. soubor šesti kanonických sbírek *hadísů, po *koránu druhý základní zdroj islámského práva; b) jednání, které není přímo přikázané, ale je obvyklé a chvályhodné (například *obřízka, *klitoridektomie); c) většinový směr v islámu, „lid sunny a pospolitosti“ (*sunnité). (Jaroslav Oliverius)

sunnité, *muslimové, kteří (na rozdíl od menšinových *ší'itů) uznávají poslušnost historických *chalífů (princip, že hodnost náčelnictví v muslimské obci je hodností volenou, což se uplatňovalo pouze do roku 662, pak byl uplatňován princip dynastický) a hlásí se k některému ze čtyř pravověrných *mazhabů islámského práva. Vedle *koránu uznávají i tradici (*sunnu). Sunnitismus se zformoval v 7.–9. století. Sunnité dnes tvoří více než 80 % všech muslimů. (Jaroslav Oliverius)

sunnitský, *sunna, *sunnité.

Sun-c' („Mistr Sun“), též Sun Pin (380–320 př. n. l.), čínský politik a vojevůdce (potomek slavného generála Sun Wua) z východočínského státu Čchi v období *Válčících států; autor slavného spisu o taktice a strategii válčení *Sun-c' ping-fa*. (Jaroslav Malina)

Sün-c' („Mistr Sün“, též Sün Čching nebo Sün Kchuang, 298–238 př. n. l.), čínský materialistický filozof konfuciánské orientace; učitel *Chan Feje a *Li S'a. (Jaroslav Malina)

Sun-c' ping-fa (*Mistr Sun O umění válečném*), spis čchiského vojevůdce a politika *Sun-c' ze 4. století př. n. l. pojednávající o taktice a strategii válčení. Spis vyšel několikrát česky (naposledy: Oldřich Král, *Mistr Sun o válečném umění*. Jiří Kolář, *Mistr Sun o básnickém umění*. Praha: Dokořán, 2008). (Jaroslav Malina)

supercilium, -ii, n., obočí, brvy. Obočí představují zrohovatělé deriváty *epidermis, které náleží do skupiny sekundárního *ochlupení. Obočí je umístěno v mírném oblouku nad okrajem očníce, v pozdějším věku se v něm objevují ojedinělé dlouhé chlupy jako pozůstatek *chlupů hmatových. (Ladislava Horáčková)

superdominace [genetika], vztah *alel určitého *genu, při němž má *fenotyp *heterozygota vyšší hodnotu než oba *homozygoti. Například když jedinci *A1A2* jsou zdatnější než *A1A1* nebo *A2A2*. Nazývána též *monohybridní heteroze. (Jiřina Relichová)

superego (z latiny: *super*, „nahore, navrchu, svrchu, shora; nadto, nadměru“ a *egō*, „já“ = „nadjá“), jedna ze tří základních komponent osobnosti, vedle *id, *ego (označení z *psychoanalýzy zavedené Sigmundem *Freudem), utvářená původně takzvanou introjekcí

příkazů rodičů a vychovatelů a vyjadřující postoje sociálního okolí, nadjá; jde o *autoritativní složku lidské osoby, rozhodující o tom, co je správné a nesprávné; dospívající ji obvykle přejímá od rodiče stejného pohlaví. (Jaroslav Malina)

superficialis, -e, povrchový, uložený na povrchu (v *anatomii například povrchový ohybač prstů ruky – **musculus flexor digitorum superficialis*). (Ladislava Horáčková)

superincize, též supercize či *supracize, *obřízka, mužská.

superior, -ius, (-oris), horní, uložený výše (v *anatomii například horní přední trn na *kosti kyčelní – *spina iliaca anterior superior*). (Ladislava Horáčková)

superorganická teorie kultury, *teorie kultury, superorganická.

superpozice, prokrústovská, *analýza, prokrústovská.

super- (z latiny: *super*, „nahore, navrchu, svrchu, shora; nadto, nadmíru“), v složeninách první část s významem: „nadřazený, nejvyšší, větší než, vyšší než, nej-, hyper-“. (Ladislava Horáčková)

supinace, zevní rotace končetin (při supinační poloze jsou například obě *kosti předloketní v paralelním postavení). (Ladislava Horáčková)

supinator, -oris, m., supinátor, sval rotující končetinu zevně. (Ladislava Horáčková)

supracize, *sexuální mutilace.

supragingivální zubní kámen, *kámen, supragingivální zubní.

supranaturalismus (z latiny: *supra*, „nad, přes“ a *natura*, „příroda“), v obecném smyslu označení pro myšlenkové postoje, které předpokládají existenci nadpřirozené, to znamená nad rámcem přirozeně daného a empiricky dostupného světa stojící skutečnosti, obvykle chápané jako „vyšší“, „pravá“ či „dokonalá“. Z hlediska teorie poznání takový typ racionality, který předjímá nadpřirozené a nadrozumové (či mimorozumové) reality, dostupné pouze za pomoci zvláštních schopností lidského ducha (*vírou, zřením, *extází apod.), anebo zásluhou *zjevení, jehož se člověku dostává z vyššího, mimolidského, zpravidla božského zdroje. Pokud je poznání chápáno jako přímé, bezprostřední nazření, anebo jako zjevení, může se supranaturalismus konstituovat do podoby různých mystických nauk (*mystika), nebo jako teologická nauka zdůrazňující význam zjevení a *bible. Protikladem supranaturalismu je naturalismus, případně *racionalismus, na úrovni *teologie tvoří tento protiklad tzv. přirozená teologie (*deismus).

Dějiny supranaturalismu jsou svým způsobem pozoruhodným obrazem dějin lidského poznání; s rozvojem poznatkové základny, kterou lidé disponují, se rozsah pojmu supranaturalismus stále redukuje, současně ale, s rostoucím vědomím toho, co ještě neznáme, dostává stále nové podněty. Diskuse o supranaturalismu jakožto nadpřirozeném by ale dostala reálný základ teprve tehdy, pokud by bylo možné jasně a s potřebnou vědeckou jistotou vymezit kontrární pojem, to znamená říci, co je přirozené. (Břetislav Horyna)

supraokluze, *zub přesahuje *rovinu okluze, v důsledku ztráty *zubu v protilehlé čelisti (antagonisty) dochází k postupnému vystupování zubu ze *zubního kostěného lůžka. (Michaela Křivanová)

supraorbitalis, -e, nadočnicový (v *anatomii například zářez na horním okraji *očnice – *incisura supraorbitalis*). (Ladislava Horáčková)

supraorbitální, **supraorbitalis*.

supra- (z latiny: *suprā*, „nahore, svrchu; nadto, více; nad míru, přes míru“), v složeninách první část s významem: „nad, nahore; nadřazený, nejvyšší“.

supremus, -a, -um, nejvyšší – III. stupeň od *super* „ležící nahore, horní“ (v *anatomii například jedna z drsných čar na *kosti týlní – *linea nuchae suprema*). (Ladislava Horáčková)

sura, -ae, f., lýtko (v *anatomii například vnitřní kožní lýtkový nerv – *nervus cutaneus surae medialis*). (Ladislava Horáčková)

súra (z arabštiny: *súra*, „kapitola koránu“), **korán* obsahuje 114 súr. (Jaroslav Oliverius)

Surinamci (dříve *Guayaňané), souhrnné označení obyvatel Surinamu (450 000, odhad z roku 2005). Většinu (asi 46 %) tvoří *černoši a *mulati (*kreolové). Asi 32 % jsou *Indové a *Pákistánci. Asi 15 % obyvatelstva jsou přistěhovalci z Indonésie, zejména *Javánci, zbytek představují *Číňané (asi 2 %), *Evropané – zejména Holanďané, dále Boniové a *indiáni (*Arawakové a *Karibové). Většina Surinamců patří k různým křesťanským církvím, Indové jsou *hinduisté, Pákistánci a Javánci *muslimové. Indové a Javánci se snaží uchovat si svou etnickou *identitu, nemísí se s ostatními Surinamci a izolují se i kulturně. Úředním jazykem je *holandština, ale jednotlivé etnické skupiny udržují své *jazyky. Černoši a mulati mluví také jazykem taki-taki či sranam tongo, což je směs *angličtiny a některých *afrických jazyků. Od počátku 16. století sváděli o území boj *Angličané, *Francouzi, *Holanďané a *Španělé. V 17.–18. století byli do *země přivezeni černoští otroci, v 19. a zvláště ve 20. století do Surinamu přesídlila část *Indonésanů. Na tomto pestrém etnickém základě se nyní utváří surinamská společnost. (Lukáš Šín)

Suro, mytický *král, zakladatel korejského státu Tě *Karak/Kaja. (Miriam Löwensteinová)

surovina [archeologie, etnoarcheologie], výchozí materiál pro výrobu *artefaktů. Surovina pro *kamenné štípané industrie nebo *kamenné broušené industrie (například *buližník, *chalcedon, *krystalické břidlice, *křemen, *křemence, *obsidián, *pazourek, *porcelanit, *radiolarit, *rohovce, *spilit, *vltavín aj.) byly v *pravěku získávány nejprve sběrem na povrchu v podobě *valounů či oblázků na říčních terasách nebo zlomků vyhrabávaných ze sutí na výchozech *hornin, též jako hlízy či konkrece, později (v zásadě od *neolitu) i *těžbou – lámáním na skalních výchozech či v jamách hloubených do země kvůli dosažení podpovrchových ložisek, konečně i nehlubokými *šachtami a chodbami. To se dělo na *těžebních místech (obvykle v areálech omezených zpočátku na povrchové výchozy suroviny), odkud byla surovina v surovém či nahrubo opracovaném stavu roznášena k dalšímu opracování nebo *směně (o tom svědčí některé *depoty polotovárů či hotových artefaktů). Na *technologie výroby kamenných industrií měla vliv okolnost, zda surovina byla běžná či nedostatková, místní či získávaná ze vzdálených nalezišť (to bylo možné směnou přímou nebo „štafetovou“ či jinými formami *importu ve styku se skupinami žijícími v prostoru nalezišť, ale také vlastními prospektorskými výpravami – známými z etnografické *evidence například na *Nové Guineji). Studium kamenných surovin se zabývá *petroarcheologie.

Také *měď a *cín mohly být zpočátku ještě získávány povrchovým sběrem stejně jako *zlato, během *doby bronzové se ale důraz přenáší na povrchovou, jámovou *těžbu rud, z nichž se získává měď a cín (včetně příměsí) pro výrobu *bronzu, od *doby halštatské se těžišť získávání surovin přenáší na rudy *železa (*hnědel, *krevel).

Běžnou, ale téměř nedochovanou surovinou bylo od počátku dřevo, lépe je dochována *kost, *paroží, *mamutovina, *jantar. Od doby bronzové se objevuje skelná hmota (*sklo) v podobě drobných ozdob. Řada surovin, počínaje *kamenem, mohla mít i neúžitkové, společenské či *rituální významy a *funkce a díky tomu i vyšší směnnou hodnotu (importy). Není vyloučeno, že už v době bronzové můžeme počítat se specializovanými obchodníky, zprostředkujícími pohyb surovin i artefaktů mezi obyvateli různých míst a oblastí. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

suroviny, nejstarší [archeologie], *suroviny užívané v období *paleolitu; patří k nim *kámen, *dřevo, *kost a další materiály organického původu a z nich zhotovené artefakty umožňující rekonstruovat nejstarší „dějiny“. Belgické expedice pracující poblíž denderského *chrámu ve středním Egyptě se v posledních letech podařil nečekaný objev: prokázalo se, že již ve *středním paleolitu hloubili lidé těžební *jámy, aby se dostali k vrstvám kvalitních *valounů *pazourku. Suroviny se intenzivně vyhledávaly i ve střední Evropě. Střednímu paleolitu může náležet těžební jáma na *barvivo v Lovaši v Maďarsku, jak to naznačuje lovná

zvěř nasvědčující interglaciálnímu či časně glaciálnímu lesnímu prostředí a nepočtené nástroje (kostěné artefakty, asi související s těžbou, a *listovitý hrot). Jiný důležitý zdroj, tentokrát barviv i jemnozrnných bělavých *křemenců, představoval Písečný vrch u *Bečova v Českém středohoří, který lidé osídlili počínaje *starým paleolitem a vraceli se sem v dalších fázích paleolitu (i v mladších pravěkých obdobích). Jinde prostě použili nejbližší kamennou surovinu, například valouny z říčních teras. Středoevropské vrchoviny nabízely spíše hrubší suroviny jako je *buližník, čedič, *křemen, *křemenec nebo *vápenec a z lépe štěpných surovin především různé typy *rohovců, pouze okrajové vápence Karpatské soustavy a podhůří Alp poskytovaly pestře zbarvené, zejména červené a zelené *radiolarity. Zato zdroje při okrajích Středoevropské nížiny, vápence krakovsko-čenstochovské jury a dalších polských sedimentů obsahují vysoce kvalitní hnědé, šedé a pruhované pazourky. Baltický pazourek byl zase spolu s ledovcovými sedimenty dovozen až do *morén Slezska a severní Moravy, jak to odpovídá maximálnímu zásahu skandinávského *ledovce v této oblasti. Prakticky všechny uvedené suroviny se dají sbírat rovněž jako valouny, které řeky dokázaly přenést i dost daleko od původních zdrojů.

*Archaičtí lidé obvykle kamennou surovinu přenášeli jen na nutné vzdálenosti, ale pokud se jim zalíbil cizí kámen, rádi udělali výjimku. Ještě na sklonku středního paleolitu převažují *industrie vyrobené z místních surovin. V jeskyni *Kůlně v Moravském krasu (vrstva 7a) tvoří téměř 80 % surovin křídový spongolitový rohovec z nedalekých zdrojů doplněný křemenem, jinými typy moravských rohovců a jen výjimečně také vzdálenými *importy: pazourkem a radiolaritem. Ani v jeskyních *Šipce a Čertově díře ve Štramberku na severní Moravě, přestože leží nedaleko od zaledněného pásma se zdroji pazourků a karpatských vápenců s polohami radiolaritu, tyto dvě atraktivní suroviny nepřevážily. Tamní *neandertálci se spokojili s rohovci z místních flyšových *pískovců. Všechny tyto údaje potvrzují, že akční rádius neandertálců v okolí byl omezený a spojení se vzdálenými oblastmi spíše náhodné. Doklady vzdálených spojení, které dokumentuje například Jehane Feblot-Augustins, jsou už pro svou ojedinělost a určitou nahodilost rovněž pozoruhodné.

Avšak z hlediska kvantity je tento *transport nesouměřitelný s objemem, jehož dosáhl později, v *mladém paleolitu. Výsledky belgické expedice vedené Pierrem Vermeerschem do středního Egypta jsou i pro mladý paleolit nečekané a prioritní: zejména *lokalita *Nazlet Khater je prvním skutečným dolem s *šachtami a podzemní galerií, datovaným zhruba před 35 000 let. *Rituální *hroby v okolí dolu naznačují sepětí praktické a kultovní činnosti, které se zdá být pro nejstarší dílny typické. Archeologický výzkum na hoře Monte Avena v italských Alpách zase ukazuje, že lovci *aurignacienu pronikli za surovinou až do výšky 1 450 metrů nad mořem. Jean-Michel Geneste srovnával na klasickém a bohatém materiálu z jihozápadní Francie, zda a jak se na přechodu mezi středním a mladým paleolitem změnilo zásobování kamennými surovinami. Výrazný přelom však nezjistil. Rovněž na Moravě se na počátku mladého paleolitu v podstatě jen stabilizovala síť využívání dávno známých lokálních surovin a v jejich okolí vznikly *exploatační oblasti; některé z nich (například Krumlovsko či Bořitovsko) však zřejmě byly využívány i dříve. Pronikavěji se nyní ohlašuje proud cizích surovin, zvláště na lokalitách vzdálených od lokálních zdrojů (například povodí Moravy). Některé z nich jsou skutečně kvalitnější a nadto lákaly i atraktivním zbarvením. Ale teprve v dalším průběhu mladého paleolitu význam importů skutečně stoupá: v *bohunicenu a *szeletieniu je podíl surovin z okrajových částí Moravy a z cizích oblastí ještě standardně nízký, v aurignacienu sice celkově vzroste, ale nápadné výkyvy jsou typické spíše pro jednotlivé lokality a *regiony, které nadto mohou být relativně mladé (radiolarit v Tvarožné, *křišťál v Nové Dědině, vyšší podíl pazourku na lokalitách Kroměřížska). Celková orientace na pazourek a radiolarit vyvrcholí teprve v *gravettieniu. Regionální průzkum Moravy ukázal, že kolem tamních zdrojů rohovců a křemenců se na počátku mladého paleolitu koncentrují stopy intenzivního osídlení a doklady dílen, a že zvláště nápadně jsou ve čtyřech

exploatačních oblastech, stránskoskalské, krumlovské, bořitovské a ondratické. Velké množství suroviny a výrobního odpadu je nápadné už při povrchovém průzkumu. Ve stránskoskalské a krumlovské oblasti byly kromě toho v posledních dvaceti letech archeologicky prozkoumány i celé výseky sídlištních vrstev a *primárních dílen bohunicien, szeletien a aurignacien. Většina exploatačních oblastí poskytuje surovinu rozptýlenou ve valounech či blocích na širším území. Pouze v případě stránskoskalské oblasti je výchoz prostorově přesně vymezen vystupujícím vápencovým masivem *Stránské skály, což umožnilo srovnávat strukturu industrií v přímé závislosti na rostoucí vzdálenosti od zdroje. Místní šedavý rohovec s typickými pruhy samozřejmě dominuje v celé širší oblasti zdroje, avšak zejména na lokalitách ležících přímo na vrcholu skály (Stránská skála II), a tam také početně převažují produkty i odpad z prvotní přípravy jader. Jen několik stovek metrů vzdálená lokalita Stránská skála III je v několika ohledech zvláštní. Množství červeného a žlutého *barviva, které sem lidé záměrně donesli, připomene, že spolu s praktickými činnostmi se v pravěkých dílnách odehrávaly rovněž rituály. Nadto se zdá, že dílna produkovala jen neretušované nástroje, z nichž nejtypičtější jsou levalloiské hroty (*technika, levalloiská). Nástroje s retuší, ať už jsou to *škrabadla, *drasadla nebo *hroty, byly vyrobeny z donesených, barevnějších surovin, zejména z červených radiolaritů a rohovců typu Krumlovský les. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

surrealismus (z francouzštiny: *sur*, „nad, přes, mimo“, *réalité*, *réalisme*, „skutečnost“), vlivný avantgardní umělecký a intelektuální směr (označovaný také jako *dadaismus) proklamovaný manifestem v roce 1919, směřoval proti tradičnímu *racionalismu a odhaloval nové možnosti myšlení a tvorby založené na využití možnosti lidské psychiky, tj. podvědomí, snu a myšlenkových automatismů. Za jeho první umělecký projev je pokládána próza *Les Champs magnétiques* (Magnetická pole, 1920) Andrého *Bretona (1896–1966) a Philippa Soupaulta (1897–1990) a jehož první manifest formuloval v roce 1924 v Paříži A. Breton. Surrealismus vznikl v Paříži poté, co se skupina mladých literátů, k nimž patřili Louis Aragon (1897–1982), Paul *Eluard (1895–1952), Benjamin Péret (1899–1959), rozešla s dadaismem Tristana Tzary. Surrealistické hnutí se brzy rozšířilo do mnoha dalších evropských *zemí a USA. Řada autorů na konci dvacátých let hnutí naopak opouští. Bretonův *Druhý manifest surrealismu* (1929) proklamuje příklon k principům *historického materialismu a vůli „konat plně svou revoluční povinnost“.

Surrealismus spojuje s *dadaismem* vyhrocený antitradicionalismus, odpor ke *konvencím a nedůvěra k *rozumu. Zdroje a náměty tvorby hledá v lidském podvědomí, *inspiraci ve snech a halucinacích. Jeho základní tvůrčí metodou se stal psychický automatismus, inspirovaný *psychoanalýzou Sigmunda *Freuda. Psychický automatismus odstraní diktát myšlení z procesu tvorby, a tím otevřel nové oblasti *imaginace, bořil bariéry společenského *tabu a překonával *cenzuru morálky, výrazně též v oblasti *sexuality a *erotiky; jeho představitelé „odmítali žít v bezpohlavním světě měšťácké společnosti, a naopak se rozhodli, že se výzkumem zakazovaných oblastí, jež ještě v *kubismu zůstávaly skryté, budou soustavně a především systematicky zabývat“ (Karel Šrp). I když se surrealismus prosadil ve slovesném umění, dramatu a filmu, jeho doménou se stalo výtvarné umění: Hans *Arp (1887–1966), Salvador *Dalí y Domenech (1904–1989), Paul *Delvaux (1897–1994), Max *Ernst (1891–1976), Arschile Gorky (1904–1948), René *Magritte (1898–1967), Joan Miró (1893–1983), Francis *Picabia (1879–1953), Yves Tanguy (1900–1955). Oblíbeným a charakteristickým žánrem surrealistů se staly takzvané automatické texty a *koláže. (Jaroslav Malina)

Surrealistická skupina, *skupina, Surrealistická.

susceptibilita, magnetická, fyzikální veličina popisující chování materiálu ve vnějším magnetickém poli. Vypovídá o schopnosti materiálu nechat se zmagnetizovat. Měření magnetické susceptibility lze provádět *in situ* pomocí přenosného *kapametru. (Martin Hložek)

suspektní (z latiny: *suspectus*, „podezřelý“), podezřelý (používá se ve smyslu podezření z *nemoci). (Lenka Vargová)

sustentaculum, -i, n., podpora, podpěra (v *anatomii například *sustentaculum tali* na *kosti patní). (Ladislava Horáčková)

Súsy, *archeologická lokalita bezprostředně na jihovýchod od *města Dezfúl (Írán). Jedno z nejvýznamnějších měst západního Íránu, centrum historického *Elamu, osídlené od konce 5. tisíciletí př. n. l. do 13. století n. l. Zdejší osídlení vytváří pět *sektorů, označovaných názvy, které jim dali první výkopci lokality: *akropole (západní sektor), apadana s rezidencí Dáreia I. (severní), shromaždiště (ústřední sektor), *královské město (východní) a hlavní věž (jižní sektor). Ve fázi I (4200–3500 př. n. l.) zřídili první zdejší obyvatelé na akropoli blíže neidentifikovatelnou pohřební *stavbu, v jejímž sousedství bylo odkryto kolem 2000 *hrobů s výbavou skvostně malované *keramiky, zdobené především geometrickými vzory provedenými tmavou barvou na žlutavém či béžovém pozadí, a dalších předmětů, a poté rovněž mohutnou cihelnou terasu (80x[80?]x10 m). Obyvatelé sídliště fází II a III (3500–2700 př. n. l.) jsou známi především podle pozůstatků obytné zástavby s běžnými nálezy, vykazujícími silné ovlivnění pozdní *uruckou kulturou z *Mezopotámie, jejíž nositelé onou dobou naleziště nejspíše osídlili. Výzkum zachytil mimo jiné první doklady užití pečetních válečků uruckého slohu (*glyptika), hliněných zástupných *symbolů zboží (tzv. *tokens*), v některých případech uzavřených v dutých hliněných koulích, jejichž povrch byl proti narušení chráněn otiskem pečeti (tzv. *buly*), a též 1450 tabulek, popsaných zdejším protoelamským písmem. Starší zděná terasa byla opravována, posléze však úplně opuštěna a v závěru fáze se těžiště osídlení, orientující se kulturně pryč od Mezopotámie na východ, přesouvá do sektoru královského města. Fázi IV (2700–2000 př. n. l.), doložené jak na akropoli, tak v sektoru královského města, dominuje mezopotamsky orientovaná kultura, kterou nalezišti bezpochyby vtiskli její dobyvatelé za staroakkadské dynastie. Určitě od Rímušovy *vlády náležejí Súsy pod svrchovanost západních vladařů, jak dokládá i několik set hospodářských klínopisných textů. Již Narám-Sín musel však se zdejšími vladaři uzavřít smlouvu a brzy nato se Elam úplně osamostatnil. V průběhu další fáze (2100–1600 př. n. l.) se Súsy stávají pohraniční lokalitou, o níž bojují mezopotamští vladaři III. dynastie z Uru s panovníky různých íránských říší (Anšan, Šimaški). Osídlení je doloženo v podobě obytné zástavby v sektoru královského města, akropole, ale též na apadaně. Odtud pocházejí nálezy několika set hospodářských a literárních klínopisných textů. Po přibližně třech stoletích jsou opuštěné Súsy znovu osídleny na konci 13. století př. n. l. a *král Šutruk-Nahhunte I. (1190–1155 př. n. l.) ozdobí zdejší *chrám boha Inšušinaka nejvýznamnějšími trofejemi ze svého nájezdu na Mezopotámii, mimo jiné *stélou s *Chammurapiho zákoníkem a vítěznou stélou staroakkadského krále Narám-Sína. Osídlena je znovu především akropole. Asi od 10. století př. n. l. je sídliště znovu opuštěno a po epoše spíše sporadického osídlení je asyrský král *Aššurbanipal roku 646 př. n. l. zcela vymazal z povrchu země, odvedl přeživší obyvatelstvo do zajetí a vsypal *sůl do zřícenin. Súsy získávají nový lesk až za vlády *Dáreia I. (521–486 př. n. l.), který zbudoval na apadaně rezidenční areál se vstupní branou, přijímací síní a královským palácem, a město opevnil. (Petr Charvát)

sutana, *klerika.

Sutech, obávaný egyptský bůh zla, *války, bouře a pouště. Se sokolím bohem Horem (synem *Usira a *Esety) tvořil dvojici mocných ochranných božstev panovníka. V *mytologii však vystupuje také jako vrah svého bratra Usira (boha plodnosti a vládce podsvětí) a protivník Hora a narušitel věčného řádu *pravdy a *spravedlnosti. Nicméně je současně schopen provázet slunečního boha *Rea při jeho každodenní nebeské plavbě a chránit ho před úhlavními nepřáteli, zvláště hadem Apopem. (Břetislav Vachala)

Sutejci, *etnikum žijící na *Předním východě, které zřejmě náleželo k Amorejčům (*Amurru). Jejich *jazyk se dochoval pouze fragmentárně (vlastní jména). Sutejci se dělili na

řadu *kmenů. Zmínky o nich se objevují především, v textech ze starobabylonského období (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.), které pocházejí většinou z *Mari a z *Babylonie (především ze *Sipparu). Oblast sutejského osídlení zahrnovala v této době *Sýrii, *Palestinu a jižní *Mezopotámii. Sutejci žili původně kočovným a loupeživým způsobem života, ovšem některé jejich skupiny se usazovaly za *hradbami mezopotamských *měst a navazovaly obchodní styky s městským obyvatelstvem. Sutejci rovněž často vstupovali jako *žoldníci do služeb mezopotamských vládařů. (Lukáš Pecha)

Sutové, *Sothové.

sútra (ze sanskrtu: *sútra*, „vlákno, příze, nit“, od slovesa *siv-*, „šít“, přeneseně „šňůra [svazující věci v celek], pravidlo, aforismus, příručka“), ve staroindické odborné a filozofické literatuře maximálně zhuštěná formulace určité myšlenky (politické, filozofické, náboženské, právní, gramatické aj.), popřípadě pravidla určená k trvalému zapamatování. Sútry vznikaly asi od poloviny 1. tisíciletí př. n. l. (nejstarší dochované filozofické sútry pocházejí z 5. století n. l., právníké sútry asi z 1.–3. století). Řada staroindických vědních oborů a filozofických škol vychází z *autoritativních souborů súter, k nimž byly později psány komentáře a výklady.

V *buddhismu pojem sútry (pálijsky *sutta*) označuje původní kanonické texty obsahující trest' *Buddhovy nauky (na rozdíl od druhotné komentářové literatury). V bráhmanské literatuře se vyvinuly v *šástry. Některé byly během 1. poloviny 1. tisíciletí přeloženy do *čínštiny a staly se východiskem dalšího vývoje buddhismu na *Dálném východě. (Jan Filipický)

Suttnerová, Bertha von (původem hraběnka Kinská, 9. 6. 1843, Praha – 21. 6. 1914, Vídeň, Rakousko), rakouská spisovatelka a humanistka; ve svých čtyřiceti letech našla svůj životní cíl – „20. století bez válek“; proto napsala jako jednu ze svých čtyřiceti knih román *Die Waffen nieder!* (Nikdy zbraně!, 1889); v roce 1905 jako první žena dostala Nobelovu cenu za mír. Z díla: *Die Entwicklung der Friedensbewegung* (Vývoj mírového hnutí, 1907). (Jaroslav Malina)

sutura, -ae, f., šev:

1. vazivové spojení plochých lebečních *kostí, jeden z typů spojů kostí – **syndesmosis*. Švy jsou nejen místa spojení kostí, ale hlavně místa jejich růstu. *Novorozenci nemají ještě vytvořeny typické švy, mezi plochými kostmi lebky jsou přítomny pouze vazivové pásky (usnadňují konfiguraci hlavičky za průchodu porodními cestami), na některých místech jsou mezi kostmi také širší vazivové okrsky – **fonticuli*. Ve stáří se švy uzavírají – obliterují.

Podle úpravy kostních okrajů rozlišujeme: šev pilovitý – **sutura serrata*, šev plochý – **sutura plana*, šev šupinový – **sutura squamosa*. Podle umístění rozeznáváme například **sutura entomesognathica*, **sutura coronalis*, **sutura frontalis*, **sutura internasalis*, **sutura lambdoidea*, **sutura mendosa*, **sutura metopica*, **sutura palatina transversa*, **sutura sagittalis*, **sutura sphenofrontalis* a řadu dalších; (Ladislava Horáčková)

2. sešití rány, steh. V chirurgii postup uzavírání rány po operaci nebo úrazu. Používá se řada typů stehů a různých materiálů. (Drahomír Horký)

sutura coronalis, věnčitý šev, spojení mezi *kostí čelní a *kostmi temenními. (Ladislava Horáčková)

sutura entomesognathica, součást *sutura incisiva*. Šev mezi patrovým výběžkem *maxily a *premaxilou, vybíhající mezi vnitřní a zevní *řezák, takzvaný Albrechtův šev. (Ladislava Horáčková)

sutura frontalis, šev mezi pravou a levou částí původně párové *kosti čelní. Zaniká do dvou let věku, perzistuje-li do dospělosti, nazýváme jej *sutura frontalis persistens* (**sutura metopica*). (Ladislava Horáčková)

sutura internasalis, hladký šev mezi pravou a levou *kostí nosní. (Ladislava Horáčková)

sutura lambdoidea, šev tvaru řeckého písmene lambda v místě kontaktu *kosti týlní a

*kostí temenních. (Ladislava Horáčková)

sutura mendosa, šev mezi částmi šupiny *kosti týlní, které vznikly *desmogenní a *chondrogenní *osifikací. Perzistuje obvykle do 4. roku věku dítěte. Přetrvává-li tento šev do pozdějšího věku, bývá jeho výskyt řazen k varietám na skeletu. (Ladislava Horáčková)

sutura metopica, též **sutura frontalis persistens* – perzistující šev ve středu šupiny *kosti čelní. Normálně se tento šev uzavírá asi do dvou let věku dítěte, zhruba u 8–10% naší populace však čelní šev přetrvává do dospělosti. (Ladislava Horáčková)

sutura palatina transversa, tvarově variabilní šev mezi horizontálními ploténkami *kostí patrových a patrovými výběžky obou *maxil. (Ladislava Horáčková)

sutura plana, hladký (plochý) šev, kdy se sousední *kosti spojují svými hladkými okraji. Tento typ švů se vyskytuje zejména u spojů mezi drobnými kostmi lebky, které jsou málo zatěžovány. Typický hladký šev se nachází například mezi oběma nosními kostmi – **sutura internasalis*. (Ladislava Horáčková)

sutura sagittalis, šípový šev mezi oběma *kostmi temenními. (Ladislava Horáčková)

sutura serrata, šev pilovitý, kde okraje stýkajících se *kostí jsou do sebe vsazeny v celé tloušťce kosti zubatými (pilovitými) výběžky. Takto je značně rozšířena styčná plocha obou kostí a zvýšena pevnost jejich spojení. Typickým pilovitým švem je například šev mezi *čelní a *temenními kostmi – **sutura coronalis*. (Ladislava Horáčková)

sutura sphenofrontalis, šev mezi *kostí čelní a velkým křídlem *kosti klínové. (Ladislava Horáčková)

sutura squamosa, šev mezi dvěma kostmi, kdy se ztenčené okraje dvou sousedních kostí kladou přes sebe jako šupiny a zvětšuje se tak plocha jejich vazivového spojení. Typickým příkladem je šev mezi šupinou *kosti spánkové a *kosti temenní. (Ladislava Horáčková)

suverenita (z francouzštiny: *souveraineté*, „svrchovanost, suverenita; nejvyšší moc; svrchované území“), svrchovanost, pojem, který má dvě odlišné podoby: a) vnější suverenita – vlastnost, kterou mají politické útvary ve vztahu k jiným takovým útvarům.

V mezinárodním právu tedy znamená uznání *státu jako útvaru, který má práva vykonávat *jurisdikci nad určitým obyvatelstvem a územím; b) vnitřní suverenita – vlastnost, kterou má politický útvar ve vztahu k *společnosti náležející do sféry jeho *vlády.

V čase *globalizace ovšem prochází státní suverenita řadou transformací, které sice neznamenají zánik státu jako politické jednotky, zachytávají ho ovšem do stále hustější sítě vzájemných hospodářských závislostí (mezinárodní režimy) a nadnárodních rozhodovacích mechanismů (*Evropská unie), takže klasický Vestfálský model teritoriálně ohraničené státní suverenity přestává odpovídat realitě. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Svahilci, společný název pro jedny z nejvýznamnějších a nejpočetnějších *bantuských populací žijících při pobřeží východní Afriky (Keňa, Mosambik, Tanzanie), v tzv. Meziijezeří, a také na ostrovech Mafia, Pemba a Zanzibar a na Komorách. Netvoří kompaktní osídlení, ale jsou roztroušeni v silně smíšené pobřežní populaci (jejich počet odhadován na 750 000).

*Svahilština (swahili, kiswahili) je jedním z nejvýznamnějších *bantuských jazyků *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Svahilština má 20 dialektů a je druhým nejrozšířenějším *africkým jazykem (po *hauštině). Svahilsky dnes hovoří převážná většina obyvatel východní Afriky, přesný počet není znám (desítky milionů lidí), svahilština se stala úředním *jazykem v Keni, Malawi, Tanzanii, části Zairu aj. Sami odvozují svůj název z *perštiny; *Peršané vybudovali na konci 1. tisíciletí n. l. na pobřeží významná obchodní střediska a Svahilci zde vytvořili státní celek nazývaný Azania. Podle jména této říše byli původně nazýváni též *Azanijci. Po vpádu *Arabů na jejich území na počátku 2. tisíciletí začala silná arabizace a *islamizace Svahilců, ale ti si zachovali původní způsob života, k němuž patřil vždy *rybolov, *zemědělství a těžba mangrového dřeva. Podle amerického antropologa Georga Petera *Murdocka byli předchůdci Svahilců *Kúšité, kteří jsou v antických pramenech nazýváni Vysocí (jejich tělesná výška byla přibližně o 10 cm vyšší než

původních bantuských populací). Svahilci přispěli k hospodářskému rozvoji východní Afriky také tím, že jejich prostřednictvím byly rozšířeny některé *kulturní rostliny (obilniny) a drobná hospodářská zvířata (slepice aj.). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

svahilština, *benuekonžský jazyk, nejrozšířenější *jazyk subsaharské Afriky, kde plní dorozumívací funkci, úřední jazyk v Keni, Malawi, Tanzanii, části Zairu aj. (Viz též *Svahilci.) (Jan Záhořík)

svajamvara (ze sanskrutu: *svajam*, „svůj, vlastní, svobodný“ a *vara*, „výběr, volba“), starý indoevropský způsob, kdy si dívka vyvolí sama svého ženicha; zasnubní slavnost v Indii, často spojená s turnajem, při níž si dívka ze vznešeného rodu volila mezi shromážděnými nápadníky ženicha. (Jan Filipický)

sval, **spánkový**, **musculus temporalis*.

svalek, **callus*, kalus.

svalová tkáň, *tkáň, svalová.

svalová vlákna, *vlákna, svalová.

svalové buňky, *buňky, svalové.

svalovina, **srdeční**, myokard, **myocardium*.

svaly diaphragma pelvis, **musculus levator ani* a **musculus coccygeus*. (Ladislava Horáčková)

svaly diaphragma urogenitale, **musculus transversus perinei profundus* a **musculus sphincter urethrae*. (Ladislava Horáčková)

svaly dna pánevního, svaly uzavírající spodinu malé *pánve. Náleží sem svaly **diaphragma pelvis* a svaly **diaphragma urogenitale*. (Ladislava Horáčková)

svaly horní končetiny, **musculi membri superioris*.

svaly hrtanu, **musculi laryngis*.

svaly jazyka, **extraglosální**, příčně pruhované svaly, které začínají v okolí *jazyka, pronikají do něj a upínají se do zahuštěného slizničního vaziva na hřbetu jazyka (**aponeurosis linguae*). Patří k nim **musculus genioglossus*, **musculus hyoglossus*, **musculus styloglossus* a **musculus palatoglossus*. (Lenka Vargová)

svaly jazyka, **intraglosální**, příčně pruhované svaly, které v *jazyku začínají i končí. Jejich snopce jsou uspořádány ve třech na sebe kolmých rovinách. Podélně probíhají nad sebou **musculus longitudinalis superior et inferior linguae* (zkracují jazyk), příčně prochází **musculus transversus linguae* (zužuje jazyk) a vertikálním směrem od hřbetu k dolní ploše jazyka jde **musculus verticalis linguae* (oplošťuje jazyk). Všechny intraglosální svaly jazyka inervuje **nervus hypoglossus*. (Lenka Vargová)

svaly lební klenby, **musculus epicranii*.

svaly nohy, **musculi pedis*.

svaly ruky, **musculi manus*.

svaly trupu, svaly zahrnující **musculi dorsi*, **musculi thoracis*, **musculi abdominis* a *svaly dna pánevního. (Ladislava Horáčková)

svaly štěrbiny oční, jedna ze skupin **musculi faciales*.

svaly štěrbiny ústní, jedna ze skupin **musculi faciales*.

svaly zevního nosu, jedna ze skupin **musculi faciales*.

svaly zevních pohlavních orgánů, **musculus ischiocavernosus*, **musculus bulbospongiosus*.

svaly, autochtonní, původní hluboké *svaly zádové inervované z dorzálních větví *nervů míšních. Protože jde většinou spíše o seskupení svalových snopců, liší se v různých učebnicích údaje o těchto svalech; v tomto slovníku je uvádíme po vrstvách z povrchu do hloubky. Náleží sem spinotransverzální systém svalů zad (**musculus splenius capitis* a **musculus splenius cervicis*), sakrospinální systém svalů zad (**musculus erector spinae*), spinospinální systém svalů zad (**musculus spinalis thoracis*) a transverzospinální systém

svalů zad (**musculus semispinalis capitis*, **musculus semispinalis thoracis et cervicis*, **musculi multifidi*, **musculi rotatores*). Mezi krátké svaly zádové počítáme **musculi interspinales cervicis*, **musculi intertransversarii posteriores cervicis* a hluboké **svaly šíjové* (**musculi nuchae profundi*). (Ladislava Horáčková)

svaly, břišní, **musculi abdominis*.

svaly, heterochtonní, svaly umístěné v povrchové vrstvě na zádech. Dělíme je na **svaly spinohumerální* a **svaly spinokostální*. Původem jde o svaly končetinové (**musculus trapezius*, **musculus latissimus dorsi*, **musculus rhomboideus major*, **musculus rhomboideus minor*, *musculus levator scapulae*) a hlouběji svaly rozepjaté mezi **žebry* a **páteří* (**musculus serratus posterior superior*, **musculus serratus posterior inferior*). Na rozdíl od **svalů autochtonních*, které leží hlouběji a jsou inervovány z dorzálních větví, jsou heterochtonní svaly inervovány z ventrálních větví **míšních nervů*. (Ladislava Horáčková)

svaly, hrudní, **musculi thoracis*.

svaly, infrahyoidní, **musculi infrahyoidei*.

svaly, krční, **musculi colli (cervicis)*.

svaly, kyčelní, **musculi coxae*.

svaly, mimické, **musculi faciales*.

svaly, očníkové, **musculi orbitales*.

svaly, očníkové hladké, svaly, jež představují **musculus orbitalis* a **musculi tarsales*.

První ze svalů je obsažen ve vazivu **periorbity* ve *fissura orbitalis inferior*, vytlačuje obsah **očnice* směrem dopředu a je inervován ze **sympatiku*. *Musculi tarsales* jsou dva: horní začíná na šlaše **musculus levator palpebrae superioris* a upíná se do horní tarzální ploténky, dolní sval vychází od *musculus rectus bulbi inferior* a upíná se do dolní tarzální ploténky. Oba svaly regulují šířku oční štěrbin a jsou inervovány rovněž ze *sympatiku*. (Ladislava Horáčková)

svaly, okohybné, **musculi bulbi*.

svaly, pažní, **musculi brachii*.

svaly, prevertebrální, **musculi praevertebrales*.

svaly, předloketní, **musculi antebrachii*.

svaly, ramenní a lopatkové, **musculi humeri*.

svaly, spinohumerální, skupina **svalů zádových* (**svalů heterochtonních*), probíhající mezi **páteří* a **kostí pažní* nebo **lopatkou*. Náleží sem: **musculus trapezius*, **musculus latissimus dorsi*, **musculus levator scapulae*, **musculus rhomboideus major* a **musculus rhomboideus minor*. (Ladislava Horáčková)

svaly, spinokostální, skupina **svalů zádových* (**svalů heterochtonních*), probíhající mezi **páteří* a **žebry*. Počítá se k nim **musculus serratus posterior superior* a **musculus serratus posterior inferior*. (Ladislava Horáčková)

svaly, stehenní, **musculi femoris*.

svaly, suprahyoidní, **musculi suprahyoidei*.

svaly, šíjové hluboké, **musculi nuchae profundi*.

svaly, thorakohumerální, jedna ze skupin **musculi thoracis*.

svaly, vdechové pomocné, svaly podílející se (vedle hlavních vdechových svalů) při ztíženém dýchání na vdechu, ačkoliv za normálních podmínek vykonávají **primárně jiné* pohyby. Patří k nim **musculi scaleni*, **musculus serratus anterior*, **musculus latissimus dorsi*, **musculus serratus posterior superior*, **musculus pectoralis major*, **musculus pectoralis minor*, **musculus subclavius*, **musculus sternocleidomastoideus*. (Ladislava Horáčková)

svaly, výdechové pomocné, svaly podílející se (vedle hlavních výdechových svalů) při ztíženém dýchání na výdechu, ačkoliv za normálních podmínek vykonávají **primárně jiné* pohyby. Patří k nim zejména svaly stěny břišní (**musculus rectus abdominis*, **musculus*

*obliquus externus abdominis, *musculus obliquus internus abdominis, *musculus transversus abdominis, *musculus quadratus lumborum), *musculus serratus posterior inferior.*

(Ladislava Horácková)

svaly, zádové, **musculi dorsi.*

svaly, žvýkačí, **musculi masticatorii.*

Svanové, *etnografická skupina horských *Gruzínů, která dosud žije na historickém území tzv. Svanetie (horní tok řeky Inguri) v Gruzínské republice v počtu kolem 40 000 (jejich počet je ovšem započítáván do celkového počtu Gruzínů). *Jazyk patří do *kartvelské větve *kavkazské jazykové rodiny (přes 30 000 mluvčích), má 4 základní dialekty. Spisovným jazykem je *gruzínština. Svanové představují původní horské obyvatele Kavkazu, kteří si podobně jako staří *Sardové stavěli kamenné věžovité domy, jež mají dodnes ochranný význam, zatímco původní vojenský charakter už zcela vymizel i ze způsobu jejich života. Antičtí autoři je nazývali též Soané či Sannové. Dnes jsou postupně začleňováni do gruzínské *společnosti, ale stále si uchovávají prvky tradiční organizace *rodové společnosti (vojenská demokracie, *krevní msta apod.). (František Bahenský, Lukáš Šín)

svastika (ze sanskrtu: *svasti*, „štěstí, úspěch, blaho“ od *su*, „dobrý, skvělý“ + *asti*, „jsoucí“ od slovesa *as-*, „být, existovat“), *kříž s rameny zalomenými do pravého úhlu. Jako motiv byl užíván již v pravěkém a raně historickém výtvarném umění (oblíben například u některých germánských *kmenů). V *buddhismu, *džinizmu a *hinduismu, představuje magický *symbol přinášející štěstí a zdar a odvracející zlé síly. V hinduismu je pravostranná svastika symbolem *slunce, boha *Višnu a mužského principu, levostranná svastika (zvaná *sauvastika*) symbolizuje ženský princip, podzimní a zimní slunce. V buddhismu svastika znázorňuje otisk Buddhova chodidla a též tzv. „kolo zákona“, jež *Buddha uvedl v pohyb svými prvními *kázáními. Ve 20. století (s odkazem na prasymbol *Germánů) byla převzata pravostranná svastika (postavená napokos) jako symbol *nacismu.

V západních *zemích po *druhé světové válce přežívá podvědomá tendence spojovat tento symbol s potlačováním *lidských práv nacistickým hnutím a veřejné vystavování svastiky je buď protizákonné (jako například v Německu), anebo se přinejmenším považuje za politicky nekorektní. Naproti tomu v zemích ovlivněných hinduistickou (buddhistickou, džinistickou) tradicí svastika tvoří běžnou součást výzdoby *chrámů, obydlí, *oděvů, šperků, svatebních oznámení, motorových vozidel, svatých písem a náboženských *idolů. Mnozí hinduisté ji považují vedle znamení *óm* za jeden z nejposvátnějších symbolů své víry a její význam srovnávají s významem kříže pro *křesťany. V Indii, zejména v Bengálsku, je Svastika rovněž oblíbené ženské jméno. Německý návrh postavit lomený kříž mimo *zákon ve všech zemích *Evropské unie předložený v roce 2005 a opakovaně začátkem roku 2007 proto vzbudil rozhořčené protesty hinduistických organizací, jež namítají, že nelze trestat vyznavače určitého *náboženství za to, že si jejich svatý symbol s mnohatisíciletou historií na přechodnou dobu přivlastnil hitlerovský režim. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

Svatá říše římská, *říše římská, Svata.

Svatá říše římská národa německého, *říše římská národa německého, Svata.

svatá svatba, *sňatek, posvátný.

Svatá země, jeden z expresivních názvů *Izraele, jakožto *země, do níž vstoupili *Židé po čtyřicetiletém putování pouští. Oblast má velký náboženský význam pro tři světová *monoteistická náboženství (*judaismus, *křesťanství, *islám), neboť se zde odehrály události, které jsou posvátné pro všechna tato náboženství. Z tohoto důvodu je tato oblast od *středověku až dodnes místem náboženských, etnických, kulturních i válečných střetávání (viz například *výpravy, křížové). (Jaroslav Malina)

svatba, *sňatek.

svatba, dětská, *manželství, dětské.

svatba, svatá, *sňatek, posvátný.

svátek, den věnovaný oslavě nebo památce něčeho, někoho. První písemné doklady o existenci svátků pocházejí z prostředí starověkého *Předního východu (sumersky: *ezen*, akkadsky: *isinnu*). Měly zde téměř výlučně náboženský charakter a byly součástí lokálních kultovních *kalendářů. Hlavní svátky díkuvzdání božstvům se soustředily do období okolo jarní a podzimní rovnodennosti, kultovní rok byl tedy rozdělen na šestiměsíční období (ve *Starém zákoně viz Ex 34,22). Lidé oslavovali především konec klimaticky a hospodářsky obtížných období letního sucha a deštivé zimy, kdy se obnovovala *vegetace. Novoroční svátky (sumersky: *zag-mu*, akkadsky: *zagnukku*) začínaly v *Mezopotámii koncem února nebo v březnu velkolepými oslavami, jejichž vrcholem byl *rituální *posvátný sňatek, svátek návratu zmizelých božstev vegetace a plodnosti (*Dumuzi, *Inanna) z podsvětí. Podzimní počátek nového roku spojovali *Izraelci s očistou *chrámu (Ez 45,18). Centrální novoroční slavnosti se v *Sumeru v 3. tisíciletí př. n. l. konaly v chrámovém komplexu *Tummal, zasvěceném v *Nippuru bohu *Enlilovi, kam směřovali poutníci s dary i z dalších *měst. Tradice těchto svátků byla později přenesena do metropolí velkých teritoriálních *států (*Aššur, *Babylon, *Jeruzalém, *Samaří aj.). U západních *Semitů, v *Kanaánu a u *Izraelců začínal *Nový rok na podzim řadou svátků díkuvzdání za dary *přírody. Svátky v průběhu kultovního roku vycházely původně především z oslav zahájení nebo dokončení důležitých sezonních prací v *zemědělství, později však byly stále častěji spojovány s božstvy a měly přímý vztah ke *kosmologii. V Babylonu se například během týdenních novoročních slavností *akitu* na počátku prvního měsíce (sumersky: *nisag*, akkadsky: *nisannu*) v kultovním *dramatu recitoval epos **Enúma eliš* („Když nahoře“) o stvořitelské činnosti božstev (*kosmogonie), bojích v *panteonu a vzestupu boha *Marduka. Převážná část svátků a slavností probíhala buď přímo v chrámech, nebo v jejich bezprostřední blízkosti. Jejich součástí byly *oběti, modlitby a kultovní hostiny, často za účasti velkého množství lidí. Zvláštní slavnosti představují kultovní pouti, často i na vzdálenější místa, odvozené původně v *polyteistických náboženstvích z představy „cest božstev“ po zemi. Božstva při poutích zastupovaly jejich kultovní *sochy a *insignie. Ve velkých městech byly pro pouti spojené se slavností *akitu* stavěny tzv. „cesty procesí“ (známá je například Ištařina cesta procesí z Babylonu, dnes v Předoašijském muzeu v Berlíně).

Podnětem k neperiodickým slavnostem byla stavební činnost vládců (vykopání základů a dokončení *staveb chrámů, jejich zasvěcení, instalace kultovních soch božstev, dokončení staveb velkých zavlažovacích kanálů, *hradeb aj.). Slaven byl také nástup nových panovníků na *trůn (*intronizace) a počátek životodárných záplav, které přinášely polím vláhu. Specifickým svátkem na konci jara byla „slavnost ohňů“ (sumersky: *ne-izi-gar*). Systematické popisy svátků na klínopisných tabulkách začaly vznikat od počátku 2. tisíciletí př. n. l., když byl zaveden tzv. „standardní“ mezopotamský kultovní kalendář a dochovaly se i v *chetitské říši či v *Ugaritu, kde byly svátky spojeny s oslavami mytických bojů boha *Baala a řídil je, stejně jako dříve v *Eble, královský dvůr. V *Izraeli byly podle textů *Starého zákona ustanoveny týdenní sobotní slavnosti, dále trubení v 1. den sedmého měsíce a očišťování 10. dne 1. měsíce. Tři hlavní periodické slavnosti tvořily sedmidenní svátky *Pesach, svátky žní (tzv. prvotiny) a svátky stánků. V době po návratu z babylonského zajetí se k nim přidal i svátek *Purim, spadající do samého konce kultovního roku. (Blahoslav Hruška)

svatí, v *křesťanství jsou to všichni ti, kdo obdařeni křesťanskou *láskou žijí a zemřou v *milosti Boží. Ve zvláštním významu se za svaté označují všichni ti, které *církve pozvedla ke cti oltáře za to, že praktikovali v hrdinské míře křesťanské *ctnosti, nebo dali svůj život za víru. Tím, že si církev během *liturgického roku připomíná jejich památku, chce představit věřícím příklady a vyprosit jim pro zásluhy svatých Boží dary. (Jaroslav Malina)

svátky, Červené, *Velikonoce.

svatokupectví (simonie), prodávání, kupování nebo vyměňování církevních *svátostí, *svátostin a juridických *aktů za peníze nebo protislužby. Svatokupectví bylo předmětem ostré *kritiky reformního *hnutí, zvláště českého, na konci 14. a na počátku 15. století (tvrdě

je odsoudili například Matěj z Janova a Jan *Hus, autor spisu *Knížky o svatokupectví*) a poté německé *reformace. Název simonie je odvozen ze jména samaritánského gnostika Simona Maga (zemřel kolem roku 65), který se podle *legendy první o svatokupectví pokusil. (Jaroslav Malina)

svatořečení (kanonizace), prohlášení zesnulého člena *katolické nebo *pravoslavné církve za svatého (*svatí), spojené se schválením jeho veřejného *kultu. Zpočátku byla pro svatořečení rozhodující všeobecná popularita zesnulého, stvrzená místním *biskupem. Papežské schválení bylo kodifikováno až v roce 1170. Vzhledem k tomu, že někteří biskupové dále potvrzovali kult *svatých bez formálního schválení *papežem, začalo se rozlišovat biskupské *blahořečení (blahoslavení) a papežské svatořečení, považované za vyšší stupeň. (Jaroslav Malina)

svatost, vlastnost charakteristická pro *náboženství; je vymezována jako dokonalost v dobrém a odolnost vůči zlu a též jako *mystérium vzbuzující chvění a úžas. Ve všech náboženstvích je alespoň jakési neurčité posvátno, vázané popřípadě na místa a doby. V teistických náboženstvích je v plném smyslu svatostí jen *bůh (*Bůh). Bůh svým vlivem posvěcuje *osoby, *instituce, činnosti, předměty a podobně. (Jaroslav Malina)

svátost, *obřad v mnoha křesťanských církvích, jímž se smyslově vnímatelnými znaky (slovy a symbolickými úkony) naznačuje a podle některých *křesťanů skutečně poskytuje *milost. Většina církví řadí *křest a *eucharistii (večeři Páně) k svátostem; *katolíci, staré východní církve, pravoslavní a starokatolíci připojují ještě bířmování (myropomazání), *svátost smíření (*pokání), *pomazání nemocných, jáhenské, kněžské a biskupské *svěcení a *manželství. (Jaroslav Malina)

svátost manželství, v *křesťanství smlouva muže a ženy před *Bohem, *církví a *státem, jíž se zavazují žít trvale společně, mít se rádi, starat se o sebe a pečovat o potomstvo. Podle katolického pojetí si manželé smluvním *aktem před zástupcem církve (má to být *biskup, *kněz nebo *jáhen) udělují a přijímají *svátost, tedy jejich *sňatek je i znamením udělované *milosti. (Viz též *manželství.) (Jaroslav Malina)

svátost pokání, *svátost smíření.

svátost smíření (svátost pokání), úkon, při němž člen *církve vyzná před *biskupem či pověřeným *knězem *hříchy (*zpověď) a zpovědník mu uloží nějaký kající skutek a zvěstuje mu Boží odpuštění (*absoluce, rozhřešení). Individuální zpověď praktikují zejména *katolíci a *pravoslavní. *Protestanté nepovažují zpověď za *svátost a dávají přednost společnému obecnému *vyznání či *modlitbě. (Jaroslav Malina)

svátostiny (latinsky: *sacramentalia*), podle věrouky *římskokatolické církve posvátné liturgické úkony, které mají zabezpečit posvěcení a zvláštní *Boží milost osobám, předmětům a místům. Pro římskokatolickou církev definuje svátostiny *kánon číslo 1166 Kodexu *kanonického práva z roku 1983: Svátostiny jsou posvátná znamení napodobující určitým způsobem svátosti, jimiž se naznačují účinky, zvláště duchovní, a získávají se na přímluvu církve.

Existují dvě základní formy svátostin, *benedictio* („žehnání“) a *consecratio* („svěcení“). Tyto úkony může provádět osoba, která k tomu má pověření, a to podle alespoň rámcově stanoveného *rituálu. Žehná se osobám (například nemocným nebo účastníkům *mše svaté), případně věcem, aby dobře sloužily svému účelu (například pokrmům, zbraním, léčivým pramenům apod.). Při konsekraci jsou zasvěcovány osoby (členové *řeholních řádů), věci a místa zvláštního významu (zvony, *kříže, obrazy apod.). (Břetislav Horyna)

svátostka (též *agnůstka), drobný předmět spjatý s křesťanským kultem a lidovou *zbožností (též *devocionálie). (Michaela Králíková)

svatý rok, *rok, svatý.

svatyně: 1. *chrám; 2. posvátný prostor v chrámovém komplexu. (Jaroslav Malina)

svaz, husitský městský, politicko-vojenská seskupení *měst a kališnické *šlechty určité oblasti, volně přidružená k jedné z husitských stran (*husitství), jejichž cílem bylo upevnění *moci, vzájemná ochrana a hospodářské zajištění vojska; města si přitom udržela vnitřní samosprávu, vojenské hotovosti velel dosazený *hejtman. Například pražský městský svaz (20 většinou *královských a *věnných měst – Beroun, Kolín, Kutná Hora, Mělník aj., založen v únoru 1421), tábořský (Domažlice, Písek, Prachovice, Sušice, Tábor a další města v jižních a západních Čechách, založen v polovině roku 1420), lounsko-žatecký (v letech 1424–1426, Chomutov, Louny, Slaný, Žatec), orebský (od roku 1424 sirotčí města ve východních Čechách – Hradec Králové, Litomyšl, Trutnov a další); vliv si udržovaly (zesílily po roku 1426) až do bitvy u Lipan (1434). (František Čapka)

svaz, kmenový, uskupení *kmenů (často jazykově a kulturně příbuzných) spojených různými politicko-organizačními strukturami. Vznikal zpravidla pod tlakem vojenských, politických nebo ekonomických podmínek; v jeho čele stál buď jedinec (jako v *Sámově říši) nebo kolektivní vedení (ze zástupců jednotlivých kmenů). V antropologické, archeologické a historické literatuře je termín kmenový svaz častěji používán pro rané státní formy s blíže neznámou organizační strukturou jako alternativa pojmu *barbarská říše (příklad: Sámův kmenový svaz). (František Čapka, Jaroslav Malina)

Svazijci (vlastním jménem Amaswazi), černošský *národ jihobantuského původu žijící ve Svazijském *království, přejmenovaném nyní na království Ngwane (svazijsky Umbuso) v počtu 1 044 000 obyvatel (v roce 2000), další žijí v Jihoafrické republice. *Jazyk (isiswazi) patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Náleží do velké etnické skupiny Nguni. Jako etnikum vznikli teprve na počátku 19. století sjednocením několika příbuzných populací (*Mašonů, *Sothů, *Zulů), jméno vzniklo podle jednoho z představitelů tohoto afrického *státu (zakladatel Sobhuza a jeho následovník Mswazi). Nezávislost získali v roce 1968 v rámci Britského společenství národů. Svazijci nejsou dodnes plně samostatní, protože jejich stát je hospodářsky závislý na Jihoafrické republice, jíž je obklopen. Jednotkou *společnosti je *párová rodina nebo *polygammí rodina, usídlení je *patrilokální. Společenská organizace byla ovlivněna Zuly. Svazijci si zachovali tradiční *animistické náboženství, část se hlásí ke *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Svébové, *Svévové.

svěcení, v *křesťanství úkon, jímž se osoba nebo věc uvádí do zvláštního vztahu k *Bohu, vyjímá se z běžných životních úkonů a určuje se k posvátné činnosti. Může jít o svátost (svěcení *biskupů, *kněží a *jáhnů) nebo *svátostinu (benedikce *opata, zasvěcení panen). V případě věcí je svěcení druhem *žehnání a týká se obvykle věcí určených pro bohoslužbu. (Jaroslav Malina)

svědectví:

1. svědecká výpověď před soudem nebo *úřadem, výpověď nebo postoj, který se neopírá o sdělitelné důvody, nýbrž o osobní ručení toho, kdo ji říká nebo zastává. Dělá to proto, aby se jiní na jeho svědectví spolehli. Křivé svědectví je tedy zvlášť nebezpečná forma lži, a proto se u soudu trestá;

2. věrohodné tvrzení, závažná zpráva (například svědectví starých *kronik);

3. doklad, projev (příklad: neklamné svědectví úpadku). (Jaroslav Malina)

svědek:

1. kdo je přítomen nějakému závažnému jednání nebo úkonu k jeho potvrzení, ověření;

2. kdo přímo pozoruje nebo pozoroval nějakou *událost.

3. kdo svědčí (příklad: falešný svědek, korunní svědek). První svědkové v *historii jsou doloženi z prostředí starověkého *Předního východu – jmény a někdy i osobními pečeti (sumersky: *kišib*, akkadsky: *kunukku*). Se svědky z řad příslušníků „*občiny“ se v *Mezopotámii setkáváme na písemných záznamech právních *aktů (*koupě, prodej, soudní zápisy) již ve 3. tisíciletí př. n. l. Svědkové (svobodní lidé, závislí *muškénové*, služebníci,

dokonce i *otroci – muži i ženy) dosvědčovali právní úkony fyzickou přítomností a v případě soudních *sporů i výpovědí. Sumerské výrazy pro „svědky“ (*lu-gi, lu-šu-gi, lu-ki-inim-ma, igi, ab-ba*), dosvědčují stejně jako akkadská slova *šibu, šibtu*, že takové osoby musely být dospělé a pravděpodobně potvrzovaly pravdivost svých výpovědí a výroků i přísahnými gesty. V právních předpisech z 2. tisíciletí př. n. l. (*zákony) byla vyžadována přítomnost svědků nejenom při uzavírání písemných smluv, ale i ústních ujednání. Křivé *svědectví bylo považováno za závažný čin proti *cti a mravopoctnosti a rovnalo se udavačství. Křivé svědectví v hrdelním procesu bylo hrdelním zločinem, v jiných sporech byl křivý svědek odsouzen k zaplacení částky vymáhané *žalobou. Právní předpisy urského *krále *Ur-Nammua trestaly odmítnutí přísahného svědectví před soudem citelnými peněžitými pokutami. Výslech svědků tvořil vedle výpovědí znalců (tzv. „starších“) základ provedení důkazů v průvodním řízení. Následovala *přísaha stran a jejich svědků a někdy i výkon *ordálu. V občanskoprávních sporech stvrzovali svědci i případné ukončení sporu vyrovnáním na základě dohody. Svědkové mohli být přizváni i k vykonání tělesných trestů, v každém případě se však účastnili symbolického ukončení právních aktů a soudních řízení (rozsudky provázely „dary bohům“, například zatlučení kolíku do *chrámu, odevzdání soudcovské paličky apod.). U krádeží svědek musel identifikovat odcizené předměty. Ve středoasyrských zákonech z 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. zastupovali svědci „veřejnost“, například při uzavírání *manželství a při svatební hostině (*svatba).

Izraelské právní předpisy obsažené na různých místech *Starého zákona vyžadovaly v důkazním řízení přítomnost alespoň dvou svědků, kteří přísahné svědectví „před Bohem“ nemohli odmítnout. Křivé svědectví bylo trestáno mnohdy stejně přísně, jako čin, o němž se rozhodovalo. Svědkové se často přímo účastnili výkonu tělesných a dalších trestů. Přítomnost svědků vyžadovala i praxe uzavírání smluv.

Z prostředí Starého zákona vychází i představa o *Hospodinovi, který může být volán za svědka úmluv, slibů a dokonce i vlastní nevinnosti obžalovaného. Vševedoucí Bůh se tak měl sám vyslovit při sporech pro jednu z obou stran a svědci se v přísahách jeho pomoci dovolávali (srov. české „Při sám Bůh!“). V *náboženství starého *Izraele (jahvismus) byly svědectvím Boží vůle a vyvolenosti *lidu *archa úmluvy (*Desatero) a vlastně celý Zákon, o jehož dodržování bude rozhodováno před Božím soudem. Popis soudního procesu o pravém Bohu a božství nalezneme u Iz 43,9–13; srov. 44,7–11). (Blahoslav Hruška)

Svědkové Jehovovi, celosvětová náboženská společnost, jejíž členové se považují za *křesťany. (Jaroslav Malina)

svědomí, *vědomí nebo pocit mravní *odpovědnosti za vlastní jednání. V nejobecnějším smyslu reakce jedince na mravní principy a normy jednání ve své skupině; v užším smyslu jde o osobní přesvědčení, založené na nezpochybňovaném přijetí určitých morálních norem jako měřítko posuzování zejména vlastního chování; k dobrému nabádá a schvaluje je, před špatným varuje (a pokud k němu přece jen dojde, dostávají se výčitky svědomí); někdy dochází ke *konfliktu svědomí a povinnosti zvnějšku. (Jaroslav Malina)

svépomocné družstvo, *družstvo, svépomocné.

svépomocné hnutí, *hnutí, svépomocné.

svěrač, Oddiho, **musculus sphincter ductus choledochi*.

svéráz, v *českých zemích a na Slovensku *hnutí spojené s vrcholnou fází formování novodobého *národa (konec 19. a začátek 20. století); cílem bylo aplikovat prvky lidového umění do soudobé oděvní a jiné kultury. Jeho úroveň se pohybovala v široké škále od vrcholných uměleckých děl po vulgární *kýč. (Jaroslav Malina)

svět:

1. *země se vším, co na ní existuje; veškerá skutečnost kolem nás;
2. „forma naší existence mezi věcmi“ (Jan *Patočka), to, co spojuje všechny možné pohledy či pozadí, na nichž se nám věci ukazují, rámec všech smyslových zkušeností. Trvalý

a nezbytný protějšek *vědomí, které z tohoto světa bez jakéhokoli zvláštního úsilí vybírá jednotlivé věci a činí je předmětem pozornosti. Zároveň oblast jakési obeznamenosti a důvěrnosti, v níž se vyznáme, kde se umíme pohybovat a cítíme v bezpečí, nebo dokonce doma (přirozený svět). Už *Hérakleitos rozlišuje mezi „jediným společným světem všech bdících“ a „vlastním světem každého spícího“. V podobném významu hovoříme i o „(subjektivním) světě“ umělce, uměleckého díla apod. České (slovanské) *svět* souvisí patrně se slovem „světlo“, řecky *kosmos* znamená krásu a řád, latinsky *mundus* vyjadřuje čistý ve smyslu náboženského *rituálu.

V *mytologiích se svět jako místo pro člověka vynořuje z podsvětních vod, vzniká oddělením nebe a země nebo zavlažením pouště. Pro *antiku byl svět v základě živý a božský, pro *židovství a *křesťanství je svět *stvoření Boží, které však samo není posvátné.

Na to navázala novověká věda programem matematického a racionálního popisu (objektivního) světa a jeho plného ovládnutí člověkem. (Jaroslav Malina)

svět, Nový (latinsky: *Mundus Novus*, řidčeji *Novus Orbis*), označení amerického dvojkontinentu (včetně karibské ostrovní oblasti), jež se rozšířilo od počátku 16. století především po sérii latinských vydání proslulého dopisu Ameriga Vespucciho (*Mundus Novus*). V tomto období evropští geografové a kartografové předpokládali, že se Vespucci a Kolumbus pohybují v naprosto rozdílných zeměpisných oblastech – Kolumbus při březích Asie a Vespucci na nově objeveném kontinentě. Kryštof *Kolumbus v tomto omylu setrval až do své smrti v roce 1506. Stručná geneze pojmenování čtvrtého kontinentu je tedy následující: *Západní Indie – Nový svět – Amerika* (podle Ameriga Vespucciho). Termín Západní Indie se dodnes užívá především v literatuře (Západoindická literatura) k označení nehispanšské části karibské oblasti. Někdy bývá pod termín Nový svět zahrnována také Austrálie. (Jaroslav Malina)

svět, Starý, označení zahrnující Afriku, Asii a Evropu, tedy kontinenty, jež byly známy příslušníkům těchto částí *Země v 15. století, před prvními plavbami Kryštofa *Kolumba a jeho následovníků, které vedly k objevu amerického dvojkontinentu (*Nového světa).

Termíny Starý svět a Nový svět bývají často užívány zejména v biologických vědách, například pro odlišení vývoje některých živočišných druhů, který měl, díky relativní izolovanosti obou regionů, někdy odlišný průběh: „*opice Starého světa“ a „opice Nového světa“ apod. (Jaroslav Malina)

svět, třetí (anglicky: *Third World*), termín (poprvé formulován na bandungské konferenci v roce 1955) označující skupinu zemí, které jsou charakteristické: a) hospodářskou zaostalostí, nízkou *industrializací, malým zahraničním obchodem, nízkým hrubým domácím produktem; b) většinou nedemokratickým politickým systémem. Od tzv. západních zemí se liší životními podmínkami svých obyvatel, kteří se většinou nacházejí pod prahem důstojné životní úrovně.

Pojem „třetí svět“ původně vznikl jako označení pro chudší země, které nebyly v průběhu *studené války přímou součástí sovětského bloku ani *Severoatlantické aliance (NATO) – státy Afriky, Asie a Latinské Ameriky, které byly rozporu mezi *Východem a *Západem odsunuty do pozadí a propast mezi nimi a vyspělými zeměmi se stále zvětšovala. Tyto rozdíly jsou v současnosti vždy příležitostí a záminkou ke konfliktu, v němž státy třetího světa usilují nezávisle na geografických, sociálních nebo politických rozdílech o zlepšení své hospodářské situace jako předpokladu nezávislosti na průmyslových státech světa. Dnes se používají také další označení, například globální Jih či rozvojové země. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

světec, muž či žena (svěťice) v *katolické nebo *pravoslavné církvi, oficiálně uznávaní za svaté (*svatořečení) na základě mučednické smrti nebo příkladného křesťanského života. Svěťci (apoštolové, mučedníci, pastýři, učitelé a učitelky církve, panny, *řeholníci, ti, kdo

konali skutky milosrdenství, vychovatelé, matky rodin a ostatní) jsou považováni za vzory k následování a za nebeské přímluvce u Boha. (Jaroslav Malina)

Světlá, Karolina (24. 2. 1830, Praha – 7. 9. 1899, Praha), česká prozaička. Svým literárním dílem a kulturně vzdělávací činností se řadí k nejvýraznějším osobnostem české literatury 19. století. Byla prozaičkou májové generace Hálkovy a Nerudovy, je považovaná za zakladatelku českého románu. Karolina Světlá, vlastním jménem Johanna Rottová, provdaná Mužáková, se narodila a vyrostla v Praze, v prostředí patricijské obchodnické rodiny, která přispěla k její touze po vzdělání. Rodné Praze věnovala historické romány (*První Češka*, 1861; *Zvonečková královna*, 1872), povídky (*Černý Petříček*, 1871) a vzpomínkové práce. Zásadní význam pro Světlou však mělo Podještědí (v *Květech* roku 1869 psal Vítězslav Hálek o „šťastném Ještědu, že našel svou Světlou, a šťastné Světlé, že našla svůj Ještěd“). Zaujal ji mnohotvárný život zdejšího venkovského lidu, psala o něm, pomáhala mu, získala jeho důvěru. Literární pseudonym si spisovatelka zvolila podle rodiště svého manžela, *vesnice Světlá pod Ještědem. Příběhy jejích povídek a románů jsou dramatické a vznešené, plné citu a vášni. Řeší v nich problémy vztahů mezi mužem a ženou, střetání *lásky a povinnosti. Všem těmto pracím je společné takové pojetí morálky, které za nejvyšší *ctnost považuje oběť osobnosti ve prospěch druhých, ve prospěch obecného zájmu. Hlavně v ženských postavách vytvořila Světlá vzory chování hodné následování. Vrchol ještědských próz představují romány *Vesnický román* (1867), *Kříž u potoka* (1868), *Kantůrčice* (1869), *Frantina* (1870), *Nemodlenec* (1873).

Karolina Světlá pojala do svého díla vlastní ideály, *názory a zkušenosti, přinášela takové oběti v osobním životě. Dokladem je ukončení vztahu lásky a intelektuálního přátelství k Janu *Nerudovi, v němž zvítězila vůle k sebezapření jako mravnímu principu nad vůlí smyslů k naplnění lásky. (Jiří Pavelka)

světlotisk (též fototypie, klihotypie), reprodukční *grafická technika na principu tisku z plochy, založená na fotomechanickém procesu. Za tiskovou formu slouží skleněná deska o tloušťce 12 mm, opatřená na tisknoucí straně podpreparační vrstvou, složenou ze želatiny, vodního skla, chromového kamence a bílku. Složení způsobí ztvrdnutí vrstvy, která v této konzistenci slouží jako pevné pojítko mezi tiskovou formou a citlivou preparační vrstvou. Preparační vrstva je připravena ze želatiny, dvojchromanu draselného a amonného s přísadou chromitého kamence. Množství nanesené preparační vrstvy určuje vlastnosti zrna, ovlivňujícího kvalitu výsledného tisku. Následuje vysušení tiskové formy a následné vložení do kopírovacího rámce. Kopírování se uskutečňuje přes pultónový negativ. Osvětlené partie ztvrdnou a pevně přilnou k tiskové formě, ve vodě se nerozpouštějí a dobře přijímají mastnou tiskařskou barvu. Neosvětlené partie nabobtnají, a stejně jako u techniky *litografie, odpuzují vodu a tiskařskou barvu. Želatinová vrstva tak představuje reliéf tisknoucích partií. V další fázi dochází k ponoření exponované (osvětlené) tiskové formy do vodní lázně, v níž se odplaví neosvětlená chromová sůl. Následuje zvlhčení želatinové vrstvy roztokem glycerinu a vody. Vlhčidlo vyvolá nabobtnání reliéfu, tvarovaného podle stupně vytvrzení želatiny. Nabobtnalé partie přijímají hůře barvu než partie utvrzené světlem, což umožňuje tisk dokonale odstíněných polotónů. Tisk je uskutečňován ve světlotiskových lisech.

První pokusy s touto technikou uskutečnilo několik osobností, jejichž poznatky přispěly ke konečné syntéze metodických principů a inspiračních podnětů. Rané pokusy z roku 1838 jsou spjaty s anglickým chemikem Mungo Pontonem (1801–1880), který doložil citlivost dvojchromanových solí ke světlu. V roce 1852 objevil britský fotograf William Henry Fox Talbot (1800–1877) nerozpustnost osvětlené chromované želatiny ve vodě. Výrazný *pokrok v technice světlotisku uskutečnil v roce 1854 francouzský chemik a tiskař Alphonse Louise Poitevin (1819–1882) v souvislosti s využitím chromované želatiny. Vlastní vynález světlotisku je kladen do roku 1868 v souvislosti s českým profesorem kreslení Jakubem Husníkem (1837–1916).

Charakteristickým znakem světlotiskových reprodukcí je obraz se širokou škálou tónů složených ze ztvrdlého a jemně vrásčitého zrna. Světlotisk umožňuje zvláště kvalitní a autentickou reprodukci originálů (*faksimile). Výsledné tisky se podobají fotografiím, neboť při zpracování není užíváno rastru, jako je tomu u *autotypie nebo *ofsetu. Významnou roli však sehrál pro šíření fotografie v její užité funkci a sériové tisky pohlednic. Vzhledem k náročnosti striktního dodržení technologického postupu a nízké setrvalosti tiskové formy (nejvýše 1000 exemplářů) náleží k méně vyhledávaným technikám. Širší pozornosti se jí dostává v oboru umělecké *reprodukce a barevné fotografie.

Z antropologického hlediska představují světlotisky cenné zdroje empirických dat, dokumentujících a ilustrujících způsob života a vzorce chování typické pro poslední desetiletí 19. století a počátek 20. století. (Barbora Půtová)

Světová antidopingová agentura (anglicky: *World Anti-Doping Agency*, zkratka: WADA), instituce založená v roce 1999 Mezinárodním olympijským výborem. Celosvětově zajišťuje boj proti dopingům ve vrcholovém sportu, vytváří a spravuje celosvětový antidopingový program a sjednocuje pravidla všech sportovních organizací a institucí na celém světě do *Světového antidopingového kodexu*, který od roku 2004 reguluje veškeré otázky spojené s dopingem. Členem WADA je také Antidopingový výbor České republiky. Více informací o činnosti Světové antidopingové agentury jsou k dispozici na: <http://www.wada-ama.org>. (Jana Petrásková)

Světová banka, *banka, Světová.

Světová liga pro sexuální reformu, *liga pro sexuální reformu, Světová.

Světová zdravotnická organizace, *organizace, Světová zdravotnická.

Světové kulturní a přírodní dědictví UNESCO, *dědictví UNESCO, Světové kulturní a přírodní.

světový názor, *názor, světový.

Světový potravinový program, *program, Světový potravinový.

Svévové (Svébové, latinsky: *Suebi*), starověký *kmenový svaz západogermánského původu, sdružující větší počet etnik (*Hermundurové, *Kvádové, *Markomani, Nemetové, *Semnoni, Tribokové ad.) při středním toku Labe, odkud pronikali do oblasti jihozápadního Německa. Jejich tažení do Galie zastavili *Římané (*Caesar) v 1. století př. n. l. Ve stejné době Kvádové a Markomani pronikli i na naše území. Suebské muži nosili charakteristický účes z dlouhých vlasů obtočených kolem hlavy a nad pravým spánkem zakončených oválným copánkem – tzv. svébským uzlem. Na počátku 3. století n. l. splynula většina svébských kmenů s alemanským svazem v oblasti jihozápadního Německa; podíleli se tak jako jedni z prvních na formování pozdějšího německého *národa. Dodnes se zachoval i název *země Švábsko a etnografické skupiny – *Švábové. (Jaroslav Malina)

svitek (rotulus), pás splepený většinou z listů *papyru, navinutý horizontálně na jednu nebo dvě tyčky. Používal se ve *starověku k psaní knih (kniha napsaná na svitku se označovala jako volumen). Ve *středověku se používaly i svitky *pergaménové. Svitek předcházel formu *kodexu. (Jaroslav Malina)

svoboda:

1. možnost uplatnit svou vůli, volně se rozhodovat, jednat, konat (příklad: politická svoboda, svoboda projevu);
2. samostatnost, nezávislost (například *národa, *státu);
3. volnost pohybu, v místě pobytu (příklad: vyšetřovat obžalovaného na svobodě);
4. stav bezstarostnosti, neomezení různými povinnostmi, volnost (příklad: léta mládenecké svobody);
5. [filozofie, etika], svoboda je jedním z charakteristických rysů lidské bytosti, vedle *rozumu nejvyšší *atribut člověka. U *Aristotela chápána jako nezávislost na jiných co do

prostředků k životu (vnější svoboda), u stoiků (*stoicismus) jako zbavenost vášní, které člověka zotročují (svoboda vůle).

*Křesťanství mluví spíše o osvobození od sil, na nichž člověk závisí a z nichž má strach (zejména nadlidských „mocností“ a smrti).

*Novověk zdůrazňuje politické svobody jako zákaz přinucování jinými v určitých věcech (*práva, lidská). Přes všechna rizika zneužití se tato svoboda ukazuje být podmínkou hospodářského bohatství a prosperity (*liberalismus).

Moderní filozofie se zabývá souvislostí mezi svobodou a *odpovědností, na obtížnost a nepohodlí svobodného života zvláště upozornil Friedrich *Nietzsche. V *existencialismu znamená svoboda především prázdnotu a osamělost a člověk je „odsouzen k svobodě“ (Jean-Paul *Sartre). Nietzsche rozlišil „svobodu od něčeho“ (k dosažení tohoto druhu svobody stačí, když do jejího vymezeného prostoru nebude nikdo zasahovat – například svoboda slova, svoboda tisku, svoboda shromažďování) a „svobodu k něčemu“ (k dosažení tohoto druhu svobody je nezbytné administrativní řízení v sociální a politické oblasti – například svoboda od nedostatku). Svoboda není jen nepřítomnost omezení a pouze člověk, kterému o něco jde, může být svobodný. Volba mezi stejně špatnými možnostmi není svobodná. (Viz též *svoboda, negativní a pozitivní.)

Zklamání z některých důsledků vnějškově chápané svobody (dravost, sobectví, korupce atd.) často zneužívají *totalitní *demagogové, přesto patří svoboda v současných *společnostech k nejdříve sdíleným *hodnotám. Jakmile by se však stala samozřejmostí, o níž není třeba se starat, je (vnější) svoboda vždy ohrožena, a to z různých stran, což bylo konstatováno už v antice: „Bez ostražitosti není svobody“ (*Thúkydídés); (Jaroslav Malina)

Pojetí svobody je však transkulturně rozdílné. Například na starověkém *Předním východě byl rozsah osobních práv jednotlivce určován především jeho společenským a ekonomickým postavením. Jednotlivé vrstvy obyvatelstva byly v různém stupni závislé na vyšší vnější *autoritě, kterou byly především *instituce (*stát nebo *chrámy), ovšem někdy i jednotlivci. Tato závislost byla založena na kombinaci ekonomického a mimoekonomického vztahu mezi oběma stranami. Mezi jednotlivými *společenskými vrstvami nelze vést přesně definované hranice. Jejich práva a povinnosti nebyly komplexně regulovány žádnými zákonnými ustanoveními, nýbrž vycházely spíše z nepsaných lokálních tradic. Nejvyšší stupeň svobody a tudíž i nejrozsáhlejší práva byla vyhrazena osobám, které byly aktivně zapojeny do řízení a *správy státních záležitostí (členové královské rodiny, administrativní, vojenští, soudní hodnostáři, bohatí obchodníci), případně do kultovní činnosti (*kněží, chrámoví hodnostáři). Příslušníci této vrstvy měli četná *privilegia, na druhé straně byli povinni pracovat pro instituce a odvádět jim určité poplatky. Tato vrstva byla početně velmi málo zastoupena.

Největší část obyvatelstva *Předního východu zřejmě tvořily osoby, které byly závislé na institucích (stát, chrámy), jež jim jako odměnu za jejich (většinou fyzickou) práci poskytovaly zaopatření formou naturálních přídelů nebo přídelů pozemků. Tito lidé byli osobně svobodní, mohli volně nakládat se svým majetkem, podílet se na různých obchodních transakcích, mohli uzavírat *sňatky apod. Museli pouze plnit určité všeobecné povinnosti vůči státu (účast na vojenských akcích, práce na veřejných *stavbách, odvádění různých poplatků).

Nepříliš početnou skupinu představovali lidé, kteří byli dočasně nebo trvale zbaveni svých osobních práv. Dočasná ztráta svobody charakterizuje především vrstvu dlužníků, kteří se dostali do této situace v důsledku svých vlastních dluhů, případně dluhů svých rodinných příslušníků. Jejich povinností bylo pracovat v domácnosti svého věřitele a odčinit tak dluh. Po odpracování dluhu byli propuštěni na svobodu.

Kromě toho existovala vrstva skutečných *otroků, kteří byli trvale zbaveni svých práv. Tato vrstva ovšem nebyla homogenní a v postavení jejich příslušníků mohly být značné rozdíly. Otroci byli v zásadě majetkem svého pána, mohli být prodáni, zděděni, dáni do zástavy, darováni, vyměněni či pronajati. Ovšem mohli mít také vlastní majetek, s nímž mohli více či

méně volně disponovat, mohli za určitých okolností uzavřít sňatek se svobodnými osobami apod. Podíl otroků na celkové populaci byl nízký a v ekonomice hráli otroci jen podružnou úlohu.

Postavení jednotlivých *společenských vrstev se mohlo měnit v důsledku státních zásahů. Mezopotamští *králové často vydávali *edikty, které osvobozovaly část obyvatel od určitých poplatků či pracovních povinností. Nejstarší královské výnosy tohoto typu jsou známy již z poloviny 3. tisíciletí př. n. l., ovšem nejvíce dokladů pochází ze starobabylonského období (1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l., například *edikt krále Ammí-saduky). Královské edikty omezovaly trvání povinné účasti na veřejných stavbách, nařizovaly osvobození od peněžních závazků vůči institucím i soukromým osobám (ovšem rušily pouze jejich nedoplatky, nikoliv tyto závazky jako takové). Některé edikty přikazovaly rovněž propuštění dlužních rukojmí (toto ustanovení se však vztahovalo pouze na osoby, které byly osobně svobodny, nikoliv na otroky, kteří u věřitele odpracovávali dluh svého pána). Postavením dlužních rukojmí se zabýval také *zákoník Chammurapiho, podle něhož museli být rukojmí (jmenována je dlužníková manželka nebo děti) po třech letech práce propuštěni na svobodu.

Zrušení povinností ovšem zpravidla nemělo všeobecnou platnost, nýbrž bylo omezeno pouze na obyvatele určitých území či *měst, případně na členy určité profesní skupiny. Některá města jako celek se tradičně těšila privilegovanému postavení, které bylo potvrzováno panovníkem. Tato praxe je často doložena zejména v novoasyrském období (1. polovina 1. tisíciletí př. n. l.). Není přesně známo, jaké výsady vyplývaly pro obyvatele těchto měst z jejich privilegovaného postavení, ovšem pravděpodobně se opět jednalo o osvobození od určitých povinností vůči vladaři (povinná práce na veřejných stavbách, placení poplatků). Tato privilegia byla pokládána za určitou formu božské ochrany, a proto se vztahovala na města, která byla významnými kultovními centry (v jižní *Mezopotámii: *Babylon, *Borsippa, *Nippur, *Sippar; v severní Mezopotámii: *Aššur, *Charrán; v *chetitské říši: Arinna, Nerik).

Královské edikty se vztahovaly zpravidla na osobně svobodné obyvatele, nikoliv na otroky, kteří byli pokládáni za soukromý majetek svých pánů. Osvobození otroků bylo tedy prováděno především z iniciativy jejich vlastníků. V některých případech musel otrok složit výkupné. Osvobození otroci byli často adoptováni svým bývalým majitelem (*adopce). Adoptovaný propuštěnec se zavázal, že bude zaopatřovat obživu pro své adoptivní rodiče až do konce jejich života. Po jejich smrti již na něj nemohl uplatňovat nárok žádný z *příbuzných jeho bývalého majitele. Také otrokyně, které plnily funkci vedlejší manželky a porodily svému pánovi děti, byly často propouštěny na svobodu i se svými dětmi (někdy ovšem až po pánově smrti). Rovněž děti, které vzešly z *manželství *otroka a plnoprávné ženy, byly osobně svobodné a otrokův majitel na ně nemohl uplatňovat nárok. (Lukáš Pecha)

Svoboda, Jan (7. 6. 1957, Nové Město na Moravě), český malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Vystudoval Fakultu stavební Vysokého učení technického v Brně (1976–1981), zároveň se věnoval amatérskému divadlu a studiu malby. Od 90. let působí jako výtvarník „na volné noze“.

Vedle malířské (a občasné sochařské) tvorby inspirované zejména prehistorickými artefakty se zabývá i vytvářením originálního nábytku. Ilustroval sbírku mýtů, pověstí a vyprávění indiánského kmene Lakota (Sioux) – *Mýty Lakotů aneb Když ještě chodili Iktómi po zemi* (2002). Vytvořil kolem dvaceti realizací ve veřejných i soukromých prostorách. (Jaroslav Malina)

Svoboda, Jaroslav (9. 2. 1938, Sokoleč u Poděbrad), český sklářský výtvarník; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1953–1957 absolvoval Uměleckoprůmyslovou

školu sklářskou v Železném Brodě, v letech 1966–1970 Filozofickou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze. Pracoval v ateliéru broušení skla Uměleckých řemesel v Praze (1966–1969), byl vedoucím sklárny ve Škrdlovicích u Žďáru nad Sázavou (1970–1986), profesorem a vedoucím ateliéru skla Vysoké školy uměleckoprůmyslové v Praze (1986–1990). V roce 1990 založil vlastní sklárnu v Karlově u Žďáru nad Sázavou.

Svobodova tvorba koresponduje s vývojem skleněné plastiky posledních desetiletí. Jeho dílo je výtvarně a technologicky vyvážené, plastiky jsou na pomezí mezi racionálním a lyrickým vnímáním a zpracováním materiálu. Zkoumá vztah hmoty, tektoniky tvaru, prostoru a světla. Součástí jeho výrazových prostředků je podtržení takových vlastností skloviny, které zdůrazňují její struktury. Výrazným znakem jeho tvorby je důraz na světlo, průsvitnost, průhlednost, barevnost, kontrast broušených a nebroušených částí povrchu. (Jaroslav Malina)

Svoboda, Jiří A. (2. 9. 1953, Praha), český antropolog, archeolog a paleoetnolog; profesor antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Brně a vedoucí *Střediska pro paleolit a paleoetnologii při Archeologickém ústavu Akademie věd ČR Brno v *Dolních Věstonicích, kde pokračuje v práci vynikajících badatelů – Karla *Absolona a Bohuslava *Klímy. Z uvedeného střediska učinil badatelské pracoviště vyhledávané našimi i zahraničními odborníky. Je učitelem Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty a Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

Zabývá se problematikou *paleolitu v celé šíři, zejména moravským paleolitem. Navázal na terénní výzkumy svých předchůdců v Dolních Věstonicích, v *Předmostí u Přerova, v *Petřkovicích u Ostravy a v jeskyních Moravského krasu a Malých Karpat, nové výzkumy otevřel na *Stránské skále v Brně a v pískovcových *převisech severních Čech. Zúčastnil se paleoantropologických, archeologických a etnoarcheologických expedicí a studijních cest v zahraničí, směřovaných především na *Přední východ, do severní Asie a severní Afriky.

Výsledky těchto výzkumů se promítly ve více než 300 statích a studiích, publikovaných u nás i v zahraničí, v několika vědeckých knižních monografiích (Svoboda, Jiří a kolektiv, *Paleolit Moravy a Slezska*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1994; Svoboda, Jiří – Ložek, Vojen – Vlček, Emanuel, *Hunters between East and West: The Paleolithic of Moravia*. New York – London: Plenum, 1996; Svoboda, Jiří, ed., *Paleolithic in the Middle Danube Region*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1996; Svoboda, Jiří, ed., *Prehistorické jeskyně*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2002; Svoboda, Jiří, ed., *Mezolit severních Čech*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2003; Svoboda, Jiří – Bar-Yosef, Ofer, ed., *Stránská skála: Origins of the Upper Paleolithic in the Brno Basin, Moravia, Czech Republic*. Cambridge: Harvard University Press, 2003; Svoboda, Jiří – Sedláčková, Lenka, ed., *Gravettian Along the Danube*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2004; Trinkaus, Erik – Svoboda, Jiří, ed., *Early Modern Human Evolution in Central Europe: The People of Dolní Věstonice and Pavlov*. Oxford: Oxford University Press, 2006; monografie lokalit Ondratice, Stránská skála, Dolní Věstonice II, Pavlov I, Předmostí aj.) a vědecko-naučných knihách (*Mistři kamenného dláta*. Praha: Panorama, 1986; Svoboda, Jiří – Dvorský, Pavel, *Archeologové na loveckých stezkách*. Praha: Albatros, 1994; Svoboda, Jiří, *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky, 1999). Pro edici Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 1. svazek *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000), 6. svazek *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002), 19. svazek *Paleolit a mezolit: Pohřební rítus* (2003) a 32. svazek *Čas lovců: Aktualizované dějiny paleolitu* (2009). Kontakt: Prof. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Královopolská 147, 612 00 Brno, telefon: 541 514 118; Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Dolní Věstonice 25, 692 01 Mikulov, telefon: 519 517 637, e-mail: svoboda@iabrno.cz. (Jaroslav Malina)

Svoboda, Vladimír (28. 1. 1937, Jiřikovice u Brna), český malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1955–1959 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Brně u Jaromíra Zeminy. Otec, malíř Vladimír Svoboda, ovlivnil jeho zájem o malbu, zatímco niterný vztah k *přírodě jej přivedl ke studiu na Vysoké škole veterinární v Brně; to sice záhy ukončil, neochabl však takřka badatelský zájem o dění v přírodě, které zůstává trvalým tématem jeho malířské tvorby (ovšem v transformované a stylizované podobě neskutečných tvorů a krajin).

V raných pracích z počátku 60. let se pokoušel začlenit do vývoje moderních evropských výtvarných směrů, reagoval na tvorbu Pabla *Picassa a byl ovlivněn Bohumírem *Matalem. Záhy poté však začal utvářet svůj osobitý malířský styl i „svět“ charakteristických témat: biologické preparáty jakoby nahlížené mikroskopem, fantaskní zvířata a krajiny, od 80. let přibývají biblické motivy. Preferuje jednoduchou paletu barev, avšak s bohatými odstíny skládanými do sofistikovaných kompozic, vymezených kresbou a strukturou, přičemž převládá specifická malba na desce: nízký reliéf z klížené plavené křídly, jehož struktury jsou přemalovány prostupujícími se valéry. Tento styl je stejně působivý v malé i velké ploše volných obrazů jako v architektonickém začlenění, jemuž se často a s úspěchem věnuje. Svobodovy rozměrné malby a vitráže jsou trvalou součástí více než třiceti architektonických interiérů a exteriérů. Laureát Ceny města Brna a *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. (Jaroslav Malina)

svoboda moří, mezinárodně právní *doktrína, podle níž není moře podrobeno žádnému *státu a může být využíváno všemi státy, případně každým jednotlivým tak dlouho, pokud svým právem užívání nebude překážet žádnému jinému státu; *de facto* je svoboda moří možná jen v *míru, ve *válce (především ve *druhé světové válce) byla omezena. Dnes je svoboda moří ohrožována a omezována nároky *zemí na výsostné vody a novodobým pirátstvím. (František Čapka)

svoboda sdružování a shromažďování, základní *politická práva zaručená Listinou základních práv a svobod. Sdružovací právo zaručuje každému *občanovi právo sdružovat se s jinými lidmi v politických stranách a hnutích, *spolcích, *společnostech a jiných sdruženích. Výkon uvedeného práva je v demokratické společnosti omezen jen v *zákonem stanovených případech (ochrana bezpečnosti státu, práv svobod ostatních apod.). S právem sdružování souvisí právo shromažďovací, které nesmí být podmíněno povolením nebo souhlasem *orgánu veřejné *správy. Veřejná shromáždění se tomuto orgánu pouze ohlašují. V přesně vymezených případech však může být ohlášené shromáždění zakázáno (udržení pořádku, ochrana majetku, mravnosti apod.). (Marie Dohnalová)

svoboda, náboženská, svoboda náboženského *vyznání.

svoboda, pozitivní a negativní [politická filozofie], rozlišení v rámci jednoho z klíčových konceptů politického myšlení, které rozpracoval a zavedl do filozofického pojmosloví Isaiah *Berlin. Podle něj se nejedná „pouze“ o dva svébytné typy *svobody; pozitivní a negativní svoboda jsou vzájemně nekompatibilní a v překladu do politického jednání soupeřící koncepce.

Podstatou negativní svobody je určitý prostor, v němž mám jako individuum možnost činit to, co uznám za vhodné – tedy že absentují omezení individuálního jednání, a to jak ze strany *státu, tak ostatních jedinců. To je vymezení, které odpovídá pojetí svobody v klasickém *liberalismu. Oproti tomu pozitivní svoboda je definována jako *autonomie, tedy situace, kdy jsem ve svém jednání svým vlastním páнем; jinak řečeno, racionálně řídím své vlastní jednání a nejsem v tomto ohledu objektem svých *iracionálních vášní ani rozhodování jiného subjektu. Z individuálního hlediska vede pozitivní svoboda k seberealizaci a naplnění specificky lidského potenciálu jednotlivce; v kolektivní podobě ji vyznává například tradice

*republikanismu, podle níž je předpokladem politické svobody *společnosti aktivní účast všech občanů na politickém rozhodování, a stát by měl k tomuto jednání vytvářet podmínky a občany v něm podporovat.

Právě v pozitivní svobodě, k níž se řadí mimo jiné Jean-Jacques *Rousseau, Georg W. F. *Hegel, Thomas Hill Green (1836–1882), Karel *Marx, částečně i Immanuel *Kant, však Berlin spatřoval nebezpečí autoritářských sklonů: Prohlásím-li, že lidé nejsou ve svém jednání vedeni svým *rozumem (vyšším, autonomním „já“ [*self*]), nýbrž iracionálními žádostmi nebo cizími našeptávači (nižší, heteronomní „já“), zbývá jen dodat, že někteří lidé (filozofové či politici) tímto racionálním věděním disponují, a jsou tudíž oprávněni rozhodovat. Exemplárním příkladem této „šikmé plochy“ pozitivní svobody byl sovětský komunistický režim, jehož představitelé a obhájci se navzdory veškerému státem provozovanému teroru prohlašovali za pravé vlajkonoše svobody.

*Dichotomie negativní a pozitivní svobody není jednoznačně přijímána; například americký právní filozof Gerald MacCallum (1925–1987) hovoří o nutně triadickém vztahu definujícím svobodu: „X je (není) osvobozen od Y, aby mohl dělat (nedělat, stát se, nestát se) Z“ (MacCallum, 1967), v němž by se Berlinovo ostré rozlišení rozplynulo. Přesto zůstává podnětným vkladem do současných diskusí a významnou obhajobou principů klasického liberalismu. (Pavel Dufek)

svobodné město, *město, svobodné.

svobodní zednáři, *zednáři, svobodní.

svory, regionálně metamorfované, středně zrnité horniny, v nichž je možno makroskopicky rozlišit křemen a slídy, které tvoří podstatné minerály. Z dalších minerálů jsou v podružném množství zastoupeny plagioklasy. Jako porfyroblasty jsou v některých svorech přítomny granát (granátické svory) a staurolit (staurolitické svory). Barva svorů bývá stříbřitě bílá až stříbrošedá, charakteristická je i foliace s plochami rovnými nebo zvrásněnými.

Svory, zvláště granátické svory, byly používány k výrobě *drtidel a *žernovů (například na velkomoravských lokalitách *Břeclav-Pohansko, *Mikulčice u Hodonína, *Uherské Hradiště). (Jaroslav Malina)

svrchovaný císař, *chuang-ti.

sv. Václav, *Václav I.

Swammerdam, Jan (12. 2. 1637, Amsterdam, Nizozemsko – 17. 2. 1680, Amsterdam, Nizozemsko), nizozemský přírodovědec a lékař. Zabýval se *anatomii člověka i živočichů, jejichž mikroskopické pitvy prováděl vlastnoručně zhotovenými preparačními nástroji (jemnými skleněnými tyčinkami a trubičkami, drobnými nožíky broušenými pod lupou).

Detailně tak popsal pohlavní orgány, žihadla, různá vývojová stadia hmyzu a pohlaví u sociálního hmyzu; zjistil také *hermafroditismus u slimáků. Objevil červené krvinky a vypracoval klasifikaci hmyzu na základě proměny. Vytvořil základy *mikroskopické anatomie a mikroskopických preparačních *technik. V díle *Miraculum naturae sive uteri muliebris fabrica* (Zázrak přírody neboli úloha ženské dělohy) z roku 1672 zobrazil anatomii ženského genitálu s dokonalostí a věrností, která převyšuje obrazy z učebnic o sto let později. (Petr Bureš)

Swanscombe (Anglie), naleziště části *neurokrania (obě temenní kosti a *týlní kost) archaického **Homo sapiens* (v roce 1935), staré asi 250 000 až 200 000 let. (Jiří A. Svoboda)

Swedenborg, Emanuel (29. 1. 1688, Stockholm, Švédsko – 29. 3. 1772, Londýn, Anglie), švédský filozof a přírodovědec, teolog a mystik. Autor prací z matematiky, mechaniky a astronomie. Ve filozofii vycházel z osvícenského *racionalismu. Později se přiklonil k mysticismu; zapůsobil na pozdější *romantismus. (Jaroslav Malina)

šwiderien, *archeologická kultura *pozdního paleolitu v severovýchodní části Evropy (*okruh industrií s hroty s řapem). (Jiří A. Svoboda)

syenity, vyvřelé hlubinné horniny všesměrně zrnité. Jsou složeny z ortoklasu, menšího množství plagioklasu a z tmavých součástí (amfibolu, biotitu, pyroxenu). Mají šedavou nebo červenavou barvu. Od *žul se liší nedostatkem křemene, větším množstvím plagioklasů a tmavých součástí.

Název syenit pochází již z antiky (Gaius *Plinius Starší) a byl odvozen od lokality Syena v Horním Egyptě. Syenity se užívají jako ušlechtilý sochařský a kamenický materiál od *starověku a *středověku (například románsko-gotická *bazilika sv. Prokopa v Třebíči) podnes. (Jaroslav Malina)

syfilis, -idis, f. (onemocnění pojmenováno podle pasáka sviní jménem Syphilus v knize italského lékaře a básníka Girolama Fracastora [Fracastoria, 1478–1553] *Syphilis-sive-morbus-gallicus* [Syfilis aneb francouzská *nemoc, 1530]), lues, přijice; chronicky probíhající *infekční onemocnění způsobené *bakterií *Treponema pallidum*. Onemocnění se přenáší zejména pohlavním stykem, krví i přímým kontaktem sliznic (získaná forma) nebo transplacentárně z matky na plod (vrozená forma). Získaná syfilis probíhá ve třech stadiích. První stadium je charakterizováno vytvořením tvrdého vředu (**ulcus durum*) se zduřením regionálních lymfatických uzlin. Asi po pěti týdnech klidového období následuje druhé stadium, kdy se infekční proces šíří lymfatickou a krevní cestou po celém organismu a je provázen velmi pestrým obrazem nejrůznějších kožních a slizničních projevů (patří k nim například **condylomata lata*). Po dlouhém období latence se objevuje třetí stadium, při němž se vedle *gummat (specifických ložisek syfilitické *nekrózy) mohou ukázat postižení různých orgánových soustav (například nervového systému v podobě **tabes dorsalis* nebo progresivní paralýzy, kardiovaskulárního systému jako syfilitické aortitidy). V tomto období může být syfilitickou infekcí zasažen také skelet. Kostní projevy mají charakter *chronické **osteomyelitis* dlouhých *kostí končetin (zejména *tibie a *fíbuly). Lebka bývá zpravidla postižena gummaty, což může způsobit na *splanchnokraniu destrukci palatonazální oblasti a na neurokranium obraz „suchého kostižeru“ (**carries sicca*). U vrozené formy syfilis první stadium nemoci chybí, ihned se rozvíjí generalizované a orgánové poškození. K typickým příznakům vrozené syfilis patří charakteristická *hypoplázie *zubní skloviny u první stoličky (*Moonův molár) nebo u *řezáků (*Hutchinsonovy zuby).

Syfilis se koncem 15. století a začátkem 16. století epidemicky šířila Evropou. Zpočátku měla charakter akutní, smrtící infekce. V průběhu následujících století se postupně zvyšovala odolnost vůči treponemové nákaze a nemoc přešla do chronických forem. Dosud však není objasněn původní zdroj nemoci.

V současnosti existují tři základní teorie zaměřené na tuto problematiku (1. kolumbovská, 2. prekolumbovská, 3. unitární). Kolumbovská teorie předpokládá, že syfilis byla endemickým onemocněním obyvatel amerického kontinentu a do *Starého světa byla přinesena Kolumbovými námořníky. Přívrženci prekolumbovské teorie nevyklučují existenci syfilis v Evropě ještě před návratem Kolumba z Ameriky. Za hlavní příčinu jejího explozivního šíření koncem 15. století považují zhoršené životní podmínky a *migraci obyvatel za francouzsko-italské *války. Nejvíce zastánců má teorie unitární, která předpokládá existenci syfilis v podobě nepříliš závažného kožního onemocnění v předkolumbovské době jak v Novém světě, tak i ve Starém světě. Příčinu syfilitické *pandemie v Evropě po Kolumbově návratu spojuje s přenosem jiného druhu treponemy na vnímavé evropské obyvatelstvo. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Sykes, Bryan (narozen 1951), britský genetik; profesor lidské genetiky na *univerzitě v Oxfordu. Průkopník a propagátor molekulárních metod v *antropologii, *paleoantropologii a fylogeografii člověka. Izoloval a analyzoval *DNA z kosterních pozůstatků *neandertálců, zkoumal DNA *Ötziho, cheddarského muže i ruské carské rodiny Romanovců, na základě studia *haplotypů mitochondriální DNA současné lidské populace vytvořil zatím nejúplnější fylogeografický rodokmen člověka, jehož kořen leží v *mitochondriální Evě, žijící před

200 000 lety v Africe. Je velmi schopným popularizátorem, jak přesvědčil v knihách *Adam's Curse* (Adamovo zatracení, 2003) a *Seven Daughters of Eve* (2001, česky: *Sedm dcer Eviných*, 2004). (Petr Bureš)

Sýkora, Jan (20. 5. 1961, Jihlava), český japanista; ředitel Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1984 završil studia na Vysoké škole ekonomické v Praze, v letech 1991–1994 absolvoval graduální studia na Saga University v Japonsku a v roce 2002 obhájil na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy doktorskou práci na téma *Formování ekonomické společnosti a počátky japonského ekonomického myšlení v období Tokugawa*. V letech 1997–1998 působil jako hostující docent v Mezinárodním centru pro japonská studia (*Nichibunken*) v Kjótu, v letech 2000–2001 jako hostující vědecký pracovník Seinan gakuin University ve Fukuocce a v letech 2005–2006 na pozvání *Japan Society for the Promotion of Science* jako vědecký pracovník Osaka University.

Je členem ediční rady *Nichibunken Japan Review* (Kjóto), *Acta Orientalia Vilnensia* (Vilnius), *Archiv Orientalni: Quarterly Journal of African and Asian Studies* (Praha) a *Acta UP Orientalia* (Olomouc).

Zabývá se zejména intelektuálními dějinami předmoderního a moderního Japonska a vybranými problémy současné japonské společnosti. Je autorem řady publikací a odborných studií o japonském myšlení a aktuálních otázkách soudobých japonských dějin vydaných v České republice i v Japonsku: *Tokugawa džidai kóki ni okeru keizai šisó no kósacu: Šódži Kóki no keiseiron wo čúšin ni* (Ekonomické myšlení v pozdním období Tokugawa: Teorie „keisei“ Šódžiho Kókiho, 1998), *Edo džidai no keizai šisó ni okeru šidžó genri no gainen ni cuite no ikkósacu* (Koncept tržního principu v tokugawském ekonomickém myšlení, 1998), *Znakový japonsko-český studijní slovník* (2000, s Davidem Labusem), *The Role of Institutions in the Making of Economic Society: Lessons from Early Modern Japan* (2001), *Saikaku no čifutan: Ihara Saikaku no sakuhin ni miru čóninzó ozobi sono henshen* (Saikaku a mýtus bohatství: Obraz obchodníků a jeho proměny v díle Iharu Saikakua, 2005), *Japonsko na rozcestí: Zdroje japonské identity* (2006), *Japonská bezpečnostní politika na prahu nového tisíciletí: Zdroj stability či nová hrozba?* (2007), *Kaitokudó ojobi sono šúhen ni okeru keizai šisó no naritači: Ri wo meguru giron wo čúšin ni* (Počátky ekonomického myšlení v akademii Kaitokudó a v jejím intelektuálním prostředí: Diskuze o podstatě zisku, 2007). Věnuje se též překladům krásné i odborné literatury z japonštiny i evropských jazyků: Jošihisa Okamacu, *Rozsévání* (1996, se Zdeňkou Švarcovou), Micui Takafusa, *Zápisky o obchodnících* (2005), Edwin O. Reischauer, Albert M. Craig, *Dějiny Japonska* (2000, 2006, s Davidem Labusem). Kontakt: Ing. Jan Sýkora, M.A., Ph.D., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: sykoraj@gmail.com. (Jaroslav Malina)

sylogismus (z řečtiny: *sylogismos*, „závěr, důsledek, výpočet“), druh úsudku sestávající ze tří výroků – dvou *premis a závěru, jímž se zpravidla dospívá od všeobecného k zvláštnímu; od *Aristotela základní forma usuzování. (Jaroslav Malina)

sybióza (z řečtiny: *syn*, „s, se, spolu, společně“ a *bios*, „život“):

1. [biologie], vztah dvou nebo více druhů organismů; vzájemně prospěšný vztah je označován jako mutualismus, jiným typem je například *komezalizmus nebo *parazitismus;
2. přeneseně oboustranně výhodné soužití lidí, plodná spolupráce apod. (Miloš Macholán)

symbol (z řečtiny: *symbolon*, „znamení, znak, signál“):

1. původně rozlomený předmět, jehož částmi se lidé při setkání prokazovali. Například ve staré Číně se takto ověřovala totožnost císařských posílů nebo pravost předávaných rozkazů: pověřovací odznak v podobě tygra (čínsky: *chu-fu*) sloužil k ověřování příložením obou polovin k sobě; vznikl v době *Válčících států a používal se až do doby dynastie *Tchang (618–907 n. l.);

2. přeneseně znak, v němž se setkává zjevné a nezjevné, s mnoha různými odkazy, možnostmi pochopení a výkladu (věci či fenomény spojené s arbitrárními sdílenými a naučenými významy asociující oblast jiných fenoménů; například *kříž může symbolizovat *křesťanství, vůně určitého parfému nebo snubní *prsten mohou symbolizovat *sociální status), látka *hermeneutiky;

3. názorný znak s obzvláště bohatým významem nebo tradicí, často umělecky zpracovávaný a s velkým emotivním nábojem, schopný k sobě poutat a například v okamžicích ohrožení zase uvolňovat značné lidské zdroje. Symboly tohoto druhu, původně náboženské, často udržují pohromadě lidské skupiny (kříž, *kalich, vlajka apod.) a mají pro ně přímo posvátný charakter. Neznalost, odmítání nebo zneuctění symbolů jiných skupin bývá příčinou obtížně řešitelných občanských, etnických nebo náboženských *konfliktů (například bouřlivé demonstrace v islámských *zemích provázené násilnostmi reagující na karikatury proroka *Muhammada, jednoho ze symbolů *islámu, zveřejněné v roce 2005/2006 v evropských časopisech);

4. v moderní vědě smluvený znak s jednoznačným významem (například matematický symbol);

5. v *symbolické antropologii jakýkoliv *objekt, *akt nebo *událost sloužící přenosu myšlenek nebo významů; symboly představují vnější zdroje informací, které člověku umožňují chápat a interpretovat fyzický a sociální *svět. Termín v tomto významu zavedl americký antropolog Clifford James *Geertz. (Jaroslav Malina)

symbol, falický, symbol plodivé síly. (Jaroslav Malina)

symbolická antropologie, *antropologie, symbolická.

symbolická cirkumcize, *obřízka, ženská.

symbolická moc, *moc, symbolická.

symbolické násilí, *násilí, symbolické.

symbolický kapitál, *kapitál, symbolický.

symbolika (z řečtiny: *symbolon*, „znamení, znak, signál“):

1. symbolický význam; vyjadřování a reprezentace podle *symbolů (například *symbolika čísel, *symbolika fauny, *symbolika kamene);

2. v křesťanské *teologii prolegomena do spisů symbolické teologie; nauka o křesťanských *vyznáních;

3. *věda o symbolech a jejich užití; způsob užití symbolů. (Jaroslav Malina)

symbolika čísel, *symbolika spjatá s čísly. (Od *starověku oblíbená *interpretace významů přirozených čísel, která do moderní doby přerostla v nejrůznější pavědy, z nichž nejnámější je tzv. *numerologie.) Jistou fascinaci čísla a jejich vzájemnými vztahy lze vyzorovat prakticky ve všech známých kulturách. Některé výklady významů čísel se v nejrůznějších kulturách v mnoha ohledech shodují. Tak je například obvyklé, že dvojka vyjadřuje polaritu: nebe-země, muž-žena, dobro-zlo, čtyřka obvykle souvisí se čtyřmi světovými stranami, pětka je počet prstů na ruce apod., některé výklady a projevy však jsou překvapivě rozdílné.

Evropskou *civilizaci nejvíce ovlivnilo učení *pýthagorejců a *kabala, tajné židovské učení opírající se o starý spisek o číselné symbolice, zvaný *Sefer Jecirá*. Pýthagorejci, jejichž přínos pro rozvoj matematiky je zásadní (viz *matematika, řecká), dospěli při objevování vlastností čísel až k číselnému mysticismu, k přesvědčení, že naprosto vše lze popsat pomocí čísel a jejich vzájemných poměrů. Jednotlivá čísla měla podle nich zvláštní význam a moc. Sudá čísla byla ženská, lichá mužská, číslo 4 představovalo *spravedlnost, číslo 5 *manželství apod. Veškeré jsoucno a naprostá dokonalost byla ztělesněna v čísle 10, neboť $10 = 1 + 2 + 3 + 4$, přičemž číslo 1 je základní jednotkou, 2 představuje ženství a přímku, číslo 3 mužství a rovinu, čtyřka pak znamená prostor. Proto také bylo naše bytí determinováno deseti základními protiklady (omezené – neomezené, sudé – liché, jediné – mnohé, pravé – levé, mužské – ženské, klid – pohyb, rovné –

křivé, světlo – tma, dobré – zlé, čtverec – obdélník). Protiklady však současně vytvářejí *harmonii a soulad.

Této dokonalosti se musela podřídit i stavba nejdokonalejšího božího díla – *Vesmíru. Protože vesmírných těles, přesněji řečeno sfér, bylo jen devět (kromě *Země to bylo *Slunce, *Měsíc, známé planety a sféra stálic), což zajisté neodpovídalo dokonalosti, s níž musel být Vesmír vytvořen, vymysleli si *Řekové nepozorovatelný objekt – Protizemi, která byla schována za „ústředním ohněm“, tj. za Sluncem. Jak píše *Aristotelés: „(...) poněvadž se zdá, že desítka je číslo dokonalé, zahrnujíc všechna čísla základní, je prý podle nich také deset obíhajících těles na nebi; ale poněvadž je jich vidět pouze devět, doplňují počet ‚protizemí‘ jako tělesem desátým.“

Ve *starověkém Egyptě, kromě některých „standardních“ interpretací čísel (jednička vyjadřuje jedinečnost, dvojka vztahy typu muž – žena, Slunce – Měsíc apod.) lze vypožorovat mimořádnou oblibu čísla 7 a jeho násobků. Jednotlivá božstva se často objevují „ve svém sedmínásobku“ (sedm Chnumů, sedm *Hathor apod.), v egyptském *podsvětí je 14 různých míst, vede tam 21 bran, záhrobních soudců je 42, *balzamování trvá 70 dnů atd.

Zcela specifická je číselná symbolika ve starověké *Číně. I v ní se odrážejí základní principy *jin-jang. Jedním z nejběžnějších *symbolů těchto protichůdných principů se stala plná čára reprezentující princip jang a přerušená (v čínské terminologii spíš zlomená) čára vyjadřující princip jin. Tyto čáry symbolizují jednotu dvou polarit.

Dvojice čar pak vytvoří digramy a trojice trigramy. Těchto trigramů je osm a jedna z mnoha interpretací byla také číselná. Otcí, představovanému třemi jangovými čarami, bylo přiřazeno číslo 9, matce, symbolizované třemi jinovými čarami, číslo 1. Třem synům byla přiřazena čísla 6, 7 a 8, třem dcerám čísla 2, 3 a 4. Neobsazeno zůstává číslo 5, které mělo v Číně výsadní postavení, které záhy popíšeme.

Na rozdíl od ostatních kultur, které připisovaly magické významy pouze jednotlivým číslům případně jejich dvojicím, v Číně z čísel vytvářeli složitější struktury (viz také *matematika, čínská, *čtverec, magický). Symbolem nebes a jejich dokonalosti byl v Číně odedávna kruh. Co dokonalejšího tedy bylo možno z osmi trigramů utvořit, než kruh, kruh nebes! Tento kruh kromě uvedené symboliky plnil zřejmě analogickou roli jako kompasová růžice. Na rozdíl od našich zvyklostí však sever byl dole a jih nahoře. Tím nejvýznamnějším rozdílem oproti ostatním civilizacím však byla skutečnost, že *Číňané měli směrů pět: sever, jih, východ, západ a střed (odtud název *Říše středu). Na čestné místo doprostřed Kruhu nebes byla proto umístěna pětka jako prostřední z čísel 1 až 9. Kruh nebes byl dokonalý: pětka stála uprostřed a součet protilehlých čísel byl vždy deset. Principy jin a jang ve vzájemné polaritě tvořily a představovaly kosmos.

To, co představovalo u pýthagorejců číslo 10, to reprezentoval v Číně tento obrazec. Poznamenejme ještě, že spis **I-ťing* se z podstatné části zabývá *věštěním podle vzájemných vztahů uvedených trigramů. (Eduard Fuchs, Jan Heller)

symbolika fauny, *symbolika spjatá s *faunou; má základ v tom, že se už od nejstarších dob setkáváme s tím, že nějaké *zvíře nebo rostlina je *znakem (*symbolem, emblémem) nějakého *boha. V *Mezopotámii a přilehlých oblastech boha jen doprovází, kdežto v *Egyptě jsou zvířata považována přímo za *zjevení či ztělesnění příslušného boha, a to se pak projevuje tím, že při zobrazení má buh místo lidské hlavy hlavu svého emblémového zvířete (*Hathora – kráva, *Thovt – ibis atd.). Tato symbolika má velmi staré kořeny. Už v *mladší době kamenné se na *Předním východě uctívá ženské božstvo, jehož znakovým zvířetem je kočkovitá šelma, a mužské božstvo, jehož znakovým zvířetem je býk. S rozrůzněním bohů a se vznikem složitějších *panteonů se samozřejmě rozmnožuje i počet znakových zvířat. Zvířata přebývajících v podzemí (had) a mrchožrouti (šakal, krkavec či havran atd.) se přiřazují k božstvům podzemním či záhrobním (foinická Chavvat, egyptský *Anup atd.). Jiná zvířata, jmenovitě ptáci, jsou posly bohů a proto důležití při věštbách, a ještě jiná zvířata, považovaná za vtělení síly (býk, orel, lev) zobrazují vladařský majestát. Ta zvířata, která rodí najednou mnoho mláďat (*králík, *prase)

bývala zasvěcena bohům plodnosti a požívána při posvátných hodech či obětech proto, aby tak magicky vystupňovala plodnost účastníků. Právě proto měli *židé zakázáno jíst vepřové maso, protože „vepřovými hody“ chtěli *Kanaánci, předchůdci a sousedé *Izraele v *Palestině magicky vystupňovat svou plodnost, která podle víry Izraele závisela výlučně na Hospodinově požehnání. U nomádů Předního východu se setkáváme i s *totemismem a proto s uctíváním zvířete považovaného za myticko-božského předka *kmene (tak například Šáfan = daman syrský). Za zvláštní zmínku zde stojí častá reliéfová zobrazení královského *lovu: mezopotamský *král, nejčastěji asyrský, loví lvy, kdežto *faraon hrochy. Jistě nejde jen o zobrazení královské zábavy. Takový *lov je rituál, při němž *král přemáhá síly *zla, ztělesněné v loveném zvířeti. Nečistá zvířata, která židé nesměli jíst (Lv 11; Dt 14), jsou vesměs taková zvířata, která byla nějak významná v náboženských systémech sousedů Izraele, ať už jako zvířata znaková, totemová či obětní (při obětech, kde byla v popředí magická a nikoli noetická stránka). Chceme-li autenticky vstoupit do způsobu myšlení starověkého člověka, musíme rozhodně pamatovat i na náboženský, nejen hospodářský význam tehdejší fauny. (Jan Heller)

symbolika flóry, *symbolika spjatá s *flórou; podobně jako symbolika fauny má velmi staré kořeny. Podle obecně rozšířených mytických představ to byli sami *bohové, kteří naučili lidi *zemědělství a sadařství. Pro náboženskou symboliku *obilí má klíčový význam, že setba je obdobou pohřbívání a vzházení zrna je proto projevem znovuoživení, vzkříšení či prostě prolomení osudové nezvratnosti smrti, se kterou se více či méně vyrovnávají všechny náboženské systémy. To, co se děje se zrnem, rozvádí a interpretuje *mýtus vegetačního božstva, jímž byl v *Egyptě Min a po něm *Usir, v *Syropalestině *Baal, *Adónis či Ešmun, v *Mezopotámii *Dumuzi či Tammúz a *Ningizzida, v Malé Asii *Telipinu. Symbolika jednotlivých druhů *obilí není zřetelná, lze říci jen, že *pšenice byla ceněna více, *ječmen méně (*žito a *oves nebyl znám). Proto se jako obětiny užívá spíše pšenice či pšeničné mouky, ječmene jen výjimečně. Zřetelnější je symbolika stromů. Nejzávažnější je vinná réva. *Vino je „krev matky země“, jeho požívání umožňuje opojení, vytržení a tak vstup do božského *světa, do nového života, do nového věku radosti a jasu. Pilo se ovšem ředěné vodou a pro jeho rituální užití existovala pravidla. *Oliva a její plody jsou *symbolem tučnosti, hojnosti a sytosti (Sd 9,8–15). Fík zobrazuje sladkost, duchovní poznání (například i *Buddha je osvícen pod fíkovníkem, ale stejně pod ním medituje i Natanael [*Nový zákon, J 1,49]), božské vědění, Zákon. Granátové jablko, opěvované v *Šalomounově *Písni písní, je symbolem *lásky a rozkoše. Snad množství jeho jader také souviselo s představou plodnosti, a ve *starověku je žádoucí žena vždy plodná žena. Mandloň je známá tím, že nejrychleji raší, proto byla symbolem probuzení jako v Indii lotos. Datlová palma, která přežívá smrtící žár i sucho, byla symbolem trvání života, její ratolesti pak znamením vítězství života a *míru. Někdy byl v její podobě zobrazován i proslulý *strom života, jindy nazvaný „rostlina života“ a známý z různých starých zobrazení i textů *bible až po *Epos o Gilgamešovi. Jindy býval ovšem strom života zobrazován v podobě cypřiše či pinie trvale zelené a tím také vyjadřující život v jeho trvání. (Jan Heller)

symbolika kamene, *symbolika spjatá s *kamenem; kořeny má snad již v počátcích *paleolitu. Hlavními a zpočátku málem jedinými starostmi *australopitéků bylo obstarání potravy a zajištění ochrany a útočiště před nepřízní a nepohodou a před nebezpečnými a dravými šelmami. Skalní *převis či *jeskyně jim poskytovaly útulek a bezpečí. *Kámen, kterým ulovili *zvíře, zajistil potravu. Nasýtli se a bylo jim dobře. Kámen se stal předmětem, který tento libý pocit způsobil. Uvědomili si jeho funkci, ocenili ji. Osvědčil se a použili ho znovu. Získali ke kameni vztah. Pak se jim začal líbit i jeho tvar, barva, struktura. Oceňovali jeho tvrdost a pevnost, představoval pro ně věčné trvání. Probouzely se v nich estetické představy, estetické vnímání, estetické citění. Rozvíjela se jejich fantazie. Kámen se stal pro člověka nepostradatelným společníkem. Nosil ho stále při sobě. V různých situacích, při různých činnostech. Upevňoval v něm pocit, že není bezbranný, vzbuzoval sebevědomí. Když se pak stalo, že se uzdravil z *nemoci, zcela přirozeně věřil, že mu od trýzně pomohl kámen,

který vlastnil, jeho kouzelná moc. Když se jindy stalo, že kámen v podobné situaci nezapůsobil, nabízelo se dost důvodů a *vysvětlení, proč se tak stalo. Příčinou mohlo být chybné jednání člověka samotného nebo to mohly způsobit zlé přírodní vlivy či jiné nepříznivé okolnosti. Neviděli důvod, proč by kámen mohl zklamat. Byl přece tak tvrdý, pevný. A věčný. A tak se ke kamenu s důvěrou obracela i další pokolení australopitéků, *Homo habilis, *Homo erectus i anatomicky *moderních lidí od *starší doby kamenné až po dnešek. Přebírala některé domněnky a zkušenosti svých předchůdců a modifikovala je pro nové situace podle změněných přírodních podmínek i stylu života, obohacovala je o nové výklady na základě nového poznání i své fantazie. Mnohé *názory a pověry o kamenech naopak zanikly a byly zapomenuty. Rozvoj styků mezi jednotlivými pospolitostmi vedl k rozvoji *komunikace, k vzájemnému ovlivňování a míšení různých výkladů. Stejně tak hospodářský rozvoj a hledání nových surovinových zdrojů vedly k objevům nových kamenů a ke zkoumání jejich užitkových i magických vlastností a funkcí.

Vedle správných empirických poznatků a jejich obdivuhodného využití vznikaly nové smyšlenky a pověry. Tak se stalo, že téměř pro všechny životní situace, události a činnosti bylo možné použít nějaký kámen, *horninu či *minerál, který člověku pomůže a zajistí mu úspěch. Dnes však jen stěží můžeme určit, kdy a kde která *pověra vznikla. Často také jen obtížně stanovíme, o který kámen vlastně šlo, poněvadž lidé v minulosti rozlišovali kameny pouze podle vnějších znaků, barvy, lesku, štěpnosti, mnohdy je jinak nazývali, nebo jedním názvem označovali několik kamenů. Jejich určení nebylo vždy přesné. Přesto však jsou domněnky a pověry o kamenech i pro nás velmi zajímavé. Dochovaly se ve zlomcích v dílech starověkých, středověkých i novověkých autorů a zčásti i v ústním podání či v různých tradicích nativních kultur a rozmanitých etnických skupin. Můžeme podle nich sledovat rozvoj poznání *přírody u našich předků, vývoj jejich myšlení, způsob nazírání na okolní svět, vzájemné vztahy, estetické vnímání a projevy. Jsou to mnohdy projevy až bezbřehé fantazie a zdá se, že ji musely roznítit skutečnosti zcela imaginární nebo události velice neobvyklé a výjimečné, ať svou podstatou nebo zvláštní souhrou náhod a okolností. Ale většinou byly jejich základem skutečnosti obecné a zákonité, odvozené z neobyčejně systematického pozorování přírody. Jak byli tito lidé vnímaví k přírodě a jak vlastně jen svými smysly, bez přístrojů a zařízení, dovedli poznávat živou i neživou přírodu a důmyslně tohoto poznání využívat, víme z toho, jak optimálně využívali vlastností různých druhů kamene při výrobě svých nástrojů (viz například *kamenná štípaná industrie, *kamenná broušená industrie). A tak byl mnohdy racionálním jádrem bohaté mytické alegorie prostý *konkrétní fakt. Vždyť etnologický výklad a rozluštění *mýtu přivedlo nejednou geology k objevu surovinových ložisek. Kámen tedy provázel člověka od kolébky až za hrob.

Narození dítěte v pravěkých, starověkých i středověkých *společnostech bylo důležitou událostí, znamenalo uchování a zajištění rodu, pokračování života. Zdravý, mladý člověk znamenal potřebnou pracovní sílu. Bylo nutné, aby se rodilo hodně dětí, protože v tehdejších podmínkách s malou nebo vůbec žádnou lékařskou péčí byla novorozenecká a kojenecká úmrtnost obrovská. Proto neplodnost byla považována za závažnou nemoc. I kámen měl pomoci v jejím *lčeni. Byl to topas, jeden z nejstarších známých kamenů. Už od *starověku byl obdivován a mimořádně ceněn pro svou krásnou barvu, obvykle nažloutlou až nazelenalou, a proto se mu říkalo zlatý kámen. Patrně pro svou cenu, vzácný výskyt i krásnou zlatavou barvu byl vybrán, aby pomohl v této nadmíru důležité věci v lidském životě. Stejně tak zelená barva znamenající probuzení a znovuzrození přírody byla asi příčinou, proč byly za kameny léčící neplodnost považovány kameny zelené barvy. Neplodnost byla zvláštní, záhadnou záležitostí, a snad proto ji mohly vylčít i kameny zvláštních, mnohdy bizarních tvarů, s neobvyklými závrty a otvory, či kameny neobvyklých rozměrů. Takové kameny nebo skalní útvary ženy obcházely, prolézaly jejich otvory a tiskly se k nim, jako by jim chtěly vtisknout naléhavost svého přání. Předčasný porod byl stejně nežádoucí jako neplodnost,

dříve znamenal téměř jistou smrt dítěte. Předčasný porod je však moderní termín, v úvahách našich předků šlo zřejmě o to, aby se nenarodilo dítě mrtvé nebo dítě nedobře vyvinuté. Zabránit tomu měl limonit (*hnědel). I tato domněnka byla zřejmě podložena pozorováním přírody. Limonitové okrouhlé konkrce nebo jejich úlomky se totiž často nacházejí v hnízdech orlů, dravých a životaschopných ptáků, navíc tvar limonitových konkrací připomíná stavbu ptačího hnízda. Porod byl bolestivou záležitostí. Bolest je zlá, a bylo důležité ji zmírnit a zajistit úspěšný průběh porodu. Byl to problém častý, vyskytoval se prakticky každodenně, zároveň byl velice závažný a museli jej řešit všude. Proto hledali pomoc u kamenů, které se nacházely v blízkém okolí, a z nich pro tento účel vybírali ty, kterých si cenili nejvíce. Například v Číně a Tibetu nebo ve Střední Americe to byl tvrdý *nephrit či *jadeit, který v tamní *mytologii byl uctívaným božským kamenem, jinde to byly *acháty, smaragdy či medově zářivý *jantar, v Evropě velmi oblíbený už od *starší doby kamenné. Patrně hrál důležitou roli i tvar kamene. Žena pocítovala menší bolest, když v ruce pevně sevřela oblý tvrdý, chladivý kámen, a někdy možná naopak bolest způsobená rezavým ostrým kamenem jako by ji odváděla od vnímání porodních bolestí. Když porod dobře proběhl, bylo důležité, aby matka měla dostatek mléka a aby nenastaly komplikace v šestinedělí. Snad pro bělavou barvu vybrali k tomu účelu kalcit, opál, baryt a *alabastr. Roztlučený na prášek a smíšený s vodou připomínal mléko a kojící ženy jej popijely. Možná už tušili, že vápník je důležitým prvkem pro vývoj zdravé kostry. Zcela jistě nemohli pochopit, proč někdy matka neočekávaně zemřela v horečnatém onemocnění a mnohdy i zdravé dítě. Vykládali si to tedy *uhnanutím zlými silami. Bránili se tomu tak, že k dítěti vkládali kámen s nadějí, že je od zlých sil ochrání. V tomto případě měla zřejmě způsobit často bizarní různobarevnost *jaspisu či až tajemné přecházení vlnících a proměnlivých odstínů světlých až do tmavá přecházejících zelení, působících dojmem propadnutí a pohlcení v temnotě. Představovali si, že se do temnoty propadnou zlé síly, které toto neštěstí zavinily. Samozřejmě i tehdy se vyskytovaly důvody, proč *těhotenství nebylo žádoucí. Třeba proto, že měli už dětí moc a další by jen s obtížemi uživili. Možná pro svou vysokou tvrdost, nepoddajnost byl vybrán k tomuto účelu právě korund.

Dobrého *zdraví bez fyzických bolestí a duševních trápení si nesmírně považovali a snažili se ze všech sil dobré zdraví si zajistit a bolesti a trápení se uchránit a zbavit. Od pradávna byly proto významnou součástí mytologie, pověr i hluboké lidské víry domněnky o léčivých a ochranných účincích různých kamenů. Tyto problémy byly tak důležité, že je pochopitelně většinou měly pomoci řešit ty nejkrásnější, nejvzácnější kameny, které dnes označujeme jako drahokamy a polodrahokamy. Proto například nejtvrdší diamant byl považován za kámen, který bude svému majiteli zajišťovat pevné zdraví a radostný a dlouhý život. Jako by to sliboval svou průzračností, čistotou, třpytivým leskem, dojmem lidské křehkosti, neobyčejnou tvrdostí a pevností. Podobné představy vzbuzoval také *křišťál, heliotrop a *jantar svou zářivostí, beryl, ametyst a někdy i smaragd a nephrit svou neobyčejnou tvrdostí a houževnatostí. Drahé kameny přinášely svému majiteli *radost svou krásou i tím, že znamenaly bohatství, a proto se od nich očekávalo, že také poskytnou stálé zdraví a dlouhý život. Z barvy, tvaru a z dojmu, který v člověku kameny vyvolávaly, se většinou odvozovaly i jejich speciální funkce podle vztahu k jednotlivým nemocem. Vyléčit nemoci očí a zajistit ostrý a bystrý zrak měly bílé nebo průhledné či průsvitné kameny, zářící a blýskavé, například křišťál, alabastr a opál, hlavně jejich světlé, bělavé a průsvitně zářivé odrůdy. Žluté kameny měly vyléčit žloutenku a také zajistit dobrou funkci *jater a *žlučníku. Sloužily k tomu topas a pyrit, zejména jejich žlutavé odrůdy. Červená barva krve byla důvodem, proč k léčení ran byly dobré kameny červených barev. Karneol, rubín, *krevel, jaspis i rudý granát měly zastavit krvácení.

Mnohdy barva kamenů souvisela s příčinou a okolnostmi nemoci. Jedovaté uštknutí mnohdy způsobili zelení hadi, většinou v zelené přírodě, a proto měl proti hadímu uštknutí

působit serpentin, nefrit a jadeit. Tak jako červené kameny měly do sebe nasát špatnou červenou *krev a tak zastavit krvácení, měly zřejmě tmavé či černé kameny, jako temný granát a černý turmalín, pohltit černé myšlenky, chmury, těžké sny, deprese a *melancholii. Někdy naopak měly tmavé žilky sardonxy (*onyx) v kresbě rytmicky střídané světlými, přecházejícími až k zářivě bílé odvést černé myšlenky k radostným, světlým. Anebo měl přinést světlé myšlenky a vyvolat radostnou náladu bělavě namodralý třpytivý lazurit, připomínající jasnou oblohu. Víru, že kámen, například karneol, topas či lazurit, pomůže vyléčit horečnaté onemocnění, patrně vzbuzoval a podporoval příjemný pocit a úleva, když nemocnému přiložili chladivý kámen na rozpálené čelo nebo jej vložili do horké dlaně. Nebesky modravý safír jako by připomínal nekonečnost *vesmíru, podobně jako heliotrop se žlutými a s červenými skvrnami, používaný ve starověku k pozorování *slunce. Vyjadřovaly touhu po nekonečnosti lidského života, po nesmrtelnosti.

Fyzickou *smrtí v představách většiny kultur život zpravidla nekončil, pozemský život se jen změnil v nekonečný život posmrtný, který měl být dokonce lepší a příjemnější než život na zemi. Bylo však potřeba už tady na zemi si věčný posmrtný život připravit. Někdy stačily obyčejné kamenné *amulety, vložené do prostého *hrobu. Jindy to byly posmrtné kamenné masky. *Mayové, *Aztékové i jiná etnika ve Střední Americe je mozaikovitě skládali z nejkrásnějších a nejvíce ceněných kamenů, z úštěpků nefritu, jadeitu, *obsidiánu a perleti, nebo je tesali z čediče či jiných tvrdých hornin. Trvalost kamenné masky měla dodat věčnosti tělu a její krása příznivě naklonit nebeská božstva. Podobně měly kamenné *sarkofágy tesané po celém světě svou nekonečnost předat pochovanému člověku. Někteří dokonce věřili, že porfyritový *sarkofág tělo pohltí a toto tělo se stane součástí jeho věčnosti.

Myšlenka věčnosti byla velkolepá, monumentální. Monumentální věčný kámen ji dobře vystihoval. Vedl k věčnosti. Proto se od pravěkých dob budovaly megalitické hroby (*stavitelství, megalitické) a tesaly skalní *hrobky. Všude to však nebylo možné a každý si takovou stavbu nemohl dovolit. Byly určeny mocným. Nejmocnějším se stavěly *pyramidy. Kromě věčnosti znamenaly cestu mezi *bohy.

Nutným předpokladem příjemného posmrtného života byl však úspěšný životездеjší. Proto samozřejmě lidé prosili kámen i o úspěch v každodenní činnosti, konání a podnikání.

Při *lovu a boji měl lovců a bojovníkůvů pomáhat diamant. Měl mu dodat odvahu, sílu, dovednost a smělost při překonávání obtíží. Zřejmě tyto úkoly plnil, poněvadž získat vzácný, cenný, tvrdý diamant už něco znamenalo, a kdo jej vlastnil, měl dobrý důvod být sebevědomý, sebejistý a smělý. Pocit jistoty vzbuzoval i těžký, tvrdý, jiskřivě až zrcadlově lesklý pyrit, na rozdíl od diamantu hojně v přírodě rozšířený a tím i snadněji dostupný. Možná že někdy skutečně pomohl, když jeho lesklý povrch odrazil sluneční paprsky tak, že dravé zvíře prakticky oslepil. Mayové, *Toltékové a Aztékové vybrušovali a leštili pyritové desky tak dokonale, že byly výbornými zrcátky. Palygorskit, kterému se říkalo kamenná kůže, vzbuzoval pocit nezranitelnosti. I *Achilleova porážka byla vysvětlována nikoli jeho slabostí a neuměním, ale tím, že zapomněl v den souboje svůj palygorskitový amulet. Některým kamenným amuletům, například pazourkovým nebo obsidiánovým hlavicím *šípů, rohovcovým a pazourkovým *hrotům a *dýkám, břidlicovým *sekerám a někdy i obyčejným oblázkům měly dodávat jejich moc činy předků. Předávaly se z generace na generaci nebo byly vybírány z pravěkých hrobů a mohyl. Jako by v sobě soustřeďovaly sílu, obratnost, dovednost, odvahu a zkušenost činů předků a měly ji předat jejich následovníkům. *Čingischán se například nikdy neodloučil od takového kamenného amuletu po předcích a domníval se, že právě jemu vděčí za všechna svá vítězství.

Zemědělcům měl dostatek obživy zajistit mechový achát. Obsahuje tmavě zelené keříčkovité vyrostlice chloritových nerostů, útvary, které vypadají jako mladé rostliny v úrodné půdě. Univerzální funkci křišťálu zcela přirozeně vztahovali zemědělci i na ochranu

zdraví dobytka. Dobré dojivosti i dobré chuti mléka mělo podle jejich představ pomoci dojení přes průvrt v kamenném *sekeromlatu.

Štěstí v podnikání a *zisk v obchodování měly přinést safír, beryl a onyx. Cenný safír, bílé a černě pruhovaný onyx a zelenavý beryl, jakoby vyrůstající z matečných hornin, odpovídaly zřejmě dobře představě rostoucího bohatství. Stejně jako úspěch v konkrétní činnosti, konkrétní výsledek, byla ceněna schopnost ho dosáhnout, vymyslet cestu k úspěchu. Proto byly obdivovány takové vlastnosti jako přemýšlivost, výřečnost, vlastnosti *intelektu. Snahu je získat a rozvíjet měly podpořit akvamarín, ametyst, safír a *chalcedon. Například chalcedon svým našedlým zakaleným zbarvením působí chladivé, a měl proto pomoci zachovat rozvahu a chladnou mysl a tím pomoci k úspěchu v soudních *sporech.

Už od nejstarších dob lidé zřejmě dobře věděli, jak důležitá je pro úspěch v praktickém konání dobrá pohoda, harmonický vnitřní život a dobré vztahy k nejbližším i k vzdálenějšímu okolí i to, jak důležitá je vzájemná pomoc, spolupráce a porozumění. Uklidnit vášně a ztišit hněv měl pomoci karneol a krevel, k milé povaze, radosti a pocitu štěstí beryl a granát. Granát měl také chránit člověka před falší a neupřímnými přáteli. Krásná jemná barevnost různých odstínů topasu a jeho křehká průsvitnost vzbuzovaly představy, že může člověka dovést k vnitřní *harmonii. Ochránit před vnitřními rozpory, přinést mužům *rozum a rozvahu a ženám dát krásu a také učinit člověka oblíbeným a ochránit ho před zlými vášněmi a falší. Čirý křišťál měl člověku pomoci dospět k čistotě duše a přinášet tak radost. Indikátorem, jak se to všechno daří, byl smaragd. Když ztrácel lesk, znamenalo to, že jeho majitel je nepoctivý, zlý a špatný člověk, vysoký lesk naopak svědčil o čistotě duše a dobrých úmyslech. Dobré vztahy mezi nejbližšími měl utvářet od pradávna známý, obdivovaný a oblíbený achát. Jemný, jakoby rozechvělý rytmickým střídáním měnivých úchvatně jemných a křehkých barev byl inspirující, jako by sliboval a probouzel spoustu krásných pocitů a nadějí.

Snahy o poznání ochranných a pomocných vlastností kamenů vedly už ve starověku k propracování celého pomocného systému. Před čtyřmi tisíci lety vymysleli obyvatelé *Mezopotámie učení o měsíčních kamenech, o souvislosti magické moci dvanácti kamenů s dvanácti znameními zvěrokruhu. Byly to ty nejvzácnější a nejkrásnější tehdy známé kameny – ametyst, achát, beryl, smaragd, rubín, jaspis, diamant, topas, tyrkys, opál, safír a chryzolit – a měly svému majiteli, narozenému v příslušném znamení, přinášet a zajišťovat štěstí ve všech životních situacích.

Podobné systémy používaly i jiné starověké kultury, někdy s týmiž, jindy s jinými kameny, a stejně tak se pochopitelně částečně shodovaly a částečně různily i představy o účincích jednotlivých kamenů.

Zcela přirozeně se pověry, mýty a teorie o moci kamenů staly součástí velkých světových *náboženství, která se vyvíjela ze základů mezopotamských *kultur a *civilizací.

*Židé symbolizovali dvanáct kameny dvanáct *kmenů izraelských, které se spojily k vytvoření jednotného *státu. Těmito kameny bylo osázeno i roucho židovského velekněze, Aaronův štít. Byly uspořádány do čtyř rad po trojicích, každý z nich představoval zakladatele jednoho kmene, jednoho z Jákobových synů. Karneol představoval Rubena, topas Simeona, smaragd Léviho, rubín Judu, safír Dana, jaspis Neftaliho, hyacint Gada, achát Asera, ametyst Isachara, chryzolit Zabulona, beryl Josefa, onyx Benjamina. Svou trvalostí a pevností měl kámen vyjadřovat pevný základ rodu a nekonečné trvání, jeho bohatá krása měla vyjadřovat úspěch a bohatý rozkvět.

V *křesťanství pak dvanáct kamenů symbolizovalo dvanáct učedníků *Kristových. Kameny byly apoštolům přiřazeny podle jejich výrazných charakterových vlastností. Planoucímu a pro víru nejvíc zanícenému a ohnivému Petrovi červený jaspis, mučedníkovi Bartoloměji barvu krve připomínající karneol, chladné a střízlivé povaze Matoušově odpovídal ametyst, pochybovačného Tomáše měl k prohlédnutí přivést beryl, dobrotivému Tadeášovi vždy ochotnému pomoci byl přisouzen chryzopras, přesnému, spolehlivému a

korektnímu Matěji chryzolit, uvážlivému Filipovi sardonyx, trošku naivnímu Jakubovi staršímu chalcedon, Jakubovi mladšímu topas, prudkému a horlivému Šimonovi hyacint, zásadovému a ve víře pevnému a nepochybujícímu Ondřejovi safír, vyrovnanému Janovi nádherný smaragd.

V *islámu, vycházejícímu ze základní teze „Není boha mimo Boha a jediným prorokem je Muhammad“, hrál nejvýznačnější roli jediný kámen, posvátný kámen *muslimů. K němu do *Ka'by, čtvercové svatyně v centru islámu v *Mekce, se obracely tváře všech muslimů při modlitbách a každý z muslimů měl aspoň jednou za život podniknout pouť do Mekky, aby Ka'bu navštívil a na kámen sáhl nebo aspoň pohlédl. Původ a složení tohoto kamene nejsou však dosud známy, poněvadž petrologům, ani muslimským, na něj dosud nebylo dovoleno „sáhnout“. Podle vnějších znaků petrologové usuzují, že jde patrně o výlevnou horninu, nejspíš čedič, nebo chondritický meteorit. Meteority navíc často pro svůj nebeský původ skutečně sloužily jako kultovní předměty a v okolí Mekky jsou čediče skutečně dosti rozšířeny. Kámen v Ka'bě měl vyjadřovat pevnost a trvalost učení jediného Boha a jeho Proroka a měl sjednocovat a stmelovat jeho stoupence.

Jednotlivé domněnky o kouzelné moci kamenů se navzájem prolínaly a obohacovaly. Zvláště ve *středověku i v *renesanci s rozvojem poznávání přírody a vesmíru vznikla celá řada astrologických teorií měsíčních kamenů, dávaných do souvislosti se *zvěrokruhem a sluneční soustavou. V té době vznikla také iatrochemie, nauka o přípravě léků z nerostných látek, především kovů, ale i kamenů. Hlavně drahé kameny se roztloukaly na prášek a mísily se podle složitých receptur. Předpoklad o jejich dobrých účincích patrně vyplynul z jejich vzácnosti a drahocennosti. Bylo to pracné a nákladné. Takové léčení *papeže Klementa V. stálo například papežskou pokladnu tolik dukátů, co odpovídalo ceně sto čtyřiceti kilogramů *zlata v té době. Příčinou, proč léčba nepomohla, nebylo prý selhání kamenů a patrně ani nevhodný poměr jednotlivých složek, ale Boží vůle.

Přes spoustu bezcenných a chybných alchymistických domněnek a teorií, přineslo však toto experimentování řadu cenných poznatků o přírodě. Kámen měl pomoci našim předkům od životních strastí a *starostí k radosti a nám dnes vypovídá o jejich přáních a tužbách, o tom co považovali za důležité. O jejich vnitřním světě se dovídáme nejen z archeologických nálezů a historických pramenů, ale také z pověr o kamenech. Přinášejí nám svědectví o tom, jaký důraz kladli na dobré vztahy a vzájemné porozumění, jak dobrou povahu, pomoc a přátelství považovali za důležité pro šťastný život. (Jaroslav Malina)

symbolika kovů, *symbolika spjatá s *kovy; k jejímu pochopení nám pomůže, jestliže si uvědomíme, že se rozvinula či ustálila ve 2. tisíciletí př. n. l., kdy *zlato, *stříbro i *měď, popřípadě *bronz, už jsou běžně známé, kdežto *železa je ještě tak velký nedostatek, že se ho užívá téměř výhradně k výrobě zbraní – na *čepele *mečů, *hroty *šípů, *kopí, *oštěpů atd. Odtud se podává jeho symbolika. Je to *kov smrtících nástrojů, kov, kterým se zabíjí a který je proto spřízněn s *podsvětím, říší smrti. Jakýmsi protikladem tvrdého a ničivého železa je poměrně měkké, ale zářivé a nekorodující zlato. Jeho barva připomíná *slunce, jeho trvalá neměnná záře je názorným *symbolem nepomíjení, neproměnnosti, trvání. Proto zlaté předměty v *hrobech, proto zlaté *masky na tváři pohřbených *faraonů. Životodárná egyptská bohyně *Hathora je „zlatá“. A zlaté šperky jsou zároveň *amulety, odvracející pomíjení. Ostatně dodnes je právě zlatý *prsten symbolem trvání vztahu. Stříbro je kov měsíční. Ale jako se měsíc zatmívá, tak i stříbro černá. Je třeba je leštit, pracovat na něm, čistit je tavením. Toto tavení je obrazem zkoušky, *božího soudu. Odedávna se pak stříbra užívalo jako platidla, v některých starých jazycích je jen jediný výraz pro stříbro a pro peníze. Proto může být i symbolem bohatství. Měď či bronz, hnědé jako země, jsou kovy pozemské, na sklonku *doby bronzové a počátku *doby železné pak je bronz nejběžnější a tedy užitkový kov. Ve srovnání s výrobky ze *dřeva či z vypálené *hlíny, tedy *keramiky, jsou nástroje či nádoby z bronzu podstatně pevnější a trvalejší; proto se z nich dělá to, co má vydržet, ať jsou to součásti

*zbroje jako *pancíř, nebo kultovní předměty, jako kadidlové oltáře, chrámová umyvadla atd. Anebo i předměty denní potřeby. Obrazně je „bronzové čelo“ (Iz 48,4) obrazem zatvrzelosti, „bronzová půda“ místem neúrody (Lv 26,19), „bronzové nebe“ je takové, z něhož nepříjde žádná vlaha. Jen zřídka se ve starých textech *Předního východu zmiňují jiné kovy, z nich pak relativně nejčastěji *olovo. Pro ně je příznačná jeho velká váha. Proto je obrazem toho, co snadno nebo rychle klesá, co patří hlubinám. Jeho symbolika je tedy převážně negativní. Konečně je ještě třeba zmínit slitinu zlata a stříbra, zvanou *elektron, asi podle barvy, protože elektron je v *řečtině původně *jantar. Tato slitina se vyznačuje vysokým leskem. Tímto kovem byly potaženy vrcholy pyramid, aby zřetelně zrcadlily vycházející a zapadající slunce a tak znázorňovaly světelným efektem proud životodárné síly, proudící z *Usirova zrna – tj. královské *mumie – do celého Egypta. Ve *starověku bylo rozšířeno přesvědčení, že nádoba z elektronu prozradí jed, přimíšený do nápoje tím, že se v tekutině objeví duhové barvy. Proto se z něho vyráběly poháry. (Jan Heller)

symbolika Mayů, číselná, čísla hrají ve složitém univerzu *Mayů důležitou úlohu; čísla sama byla *bohy, jejichž úkolem bylo nést tíhu *času. Každé číslo bylo spjato s bohem, každý den a každý časový cyklus byly považovány za božskou moc, jež byla s to ovlivnit život člověka.

Nejzřetelněji se to projevuje v mayském *hieroglyfickém písmu, kde mohou být čísla a jejich postavení v *kalendáři znázorněna jako hlavy bohů nebo celé postavy bohů (*písmo předkolumbovské Ameriky). Zvláštní význam přísluší číslům devět, třináct a dvacet. Jak plyne v souvislosti s kalendářem, devítka byla číslem vládců či pánů noci, bohů podsvětí Bolon Ti ku. *Bolon* („devět“) má současně druhotný význam „čistý“ nebo „nedotčený“ a je součástí četných názvů bohů. Číslo třináct (v yucatánštině: *oxlahun*) bylo pokládáno za posvátné, protože bylo *konstitutivní složkou 260 denního věšteckého kalendáře a kromě toho z něj vychází řada jednotek *mayského kalendáře. Čísla jsou též součástí jmen bohů *Oxlahun Ti Ku*. K číslu třináct se váže rovněž *Oxlahun Muan*, „třináct ptáků muan“; tento pták interpretovaný v literatuře jako sova (*Otus guatemalae*) je nejčastějším božským *zvířetem v *kodexech; objevuje se střídavě s pozitivním a negativním aspektem v augurských oddílech *Kodexu drážďanského i *Kodexu madridského. Objevuje se rovněž na třech místech Kodexu drážďanského pod rituálním názvem *oxlahun caan*, „třináct nebes“. Číslo dvacet, v yucatánštině *hunkal*, představuje základ mayské matematiky, spočívající na vigesimálním systému. (František Vrhel)

symbolismus (z řečtiny: *symbolon*, „znamení, znak, signál“), výtvarný a literární směr poslední třetiny 19. století a prvního desetiletí 20. století, tedy období *moderny, který vznikl v *opozici vůči smyslově povrchnímu malířskému *impresionismu a popisnému literárnímu *naturalismu. Symbolismus vycházel z vnitřního světa tvůrců, jejich přání, snů a vizí a bohaté symbolické tradice uchované v *mýtech, bájích, pohádkách i umělé *literatuře. Jeho základním výstavbovým prostředkem se stalo nepřímé pojmenování – *symbol. (Jaroslav Malina)

symbolizace (z řečtiny: *symbolon*, „znamení, znak, signál“), použití *symbolů (znaků) k reprezentaci jevů a nepřímé *komunikaci o nich, schopnost symbolizace je vlastností, která zřejmě odlišuje *člověka od většiny ostatních živých tvorů (výjimku v omezené míře tvoří člověku nejbližší *lidoopi). Americký antropolog Clifford *Geertz a jeho následovníci považují symbolizaci za hlavní specificky lidský způsob vztahování se ke světu, který prochází všemi aspekty lidského života a jako takový je mechanismem, na kterém je člověk ve své existenci plně závislý. (Mariana Pfliegerová)

symboly a atributy bohů [starověká Mezopotámie], antropomorfní podoby bohů jsou v *Mezopotámii doloženy již od 26. století př. n. l. a snad i dříve. Pro snadnější *identifikaci byly jejich postavy obdarovány *atributy. Božstvo však mohlo být reprezentováno i pouhým *symbolem. Symbolem v pravém slova smyslu se rozumí *objekt, který božstvo zastupuje

nezávisle na jeho antropomorfním zobrazení. Jestliže objekt božstvo doprovází, jedná se o jeho atribut.

Symbolsy bohů byly identifikovány zejména podle textových dokladů, které je přiřazují k jednotlivým božským postavám. Jejich vyobrazení se nacházejí především na různých *stélách, kassitských *kudurru a *reliéfech, které měly svou přítomností ochraňovat, v písemné tradici jsou zmínky o nich doloženy méně často. V *sumerštině byly symboly bohů nazývány *šu-nir*, akkadsky *šurinnu*, termínem, který je konvenčně překládán slovem „emblém“, též byly nazývány v sumerštině slovem *tukul*, v akkadštině slovem *kakku* „zbraň“, případně *šubtu* „sídlo“. Někdy byly přímo označovány slovem *ilu* „bůh“. Symbolům bohů byly přinášeny oběti, byly objektem různých *rituálů, byly vzývány společně s bohy, byly zasvěcovány a darovány jednotlivým bohům.

Symbol může mít s postavou určitého boha a jeho mocenskou sférou více či méně zjevnou souvislost. Určitá božská postava mohla být reprezentována více symboly, které jsou různě zastoupeny v *ikonografické i písemné tradici. Jako symboly bohů jsou doloženy různé nebeské a přírodní jevy (například měsíční srpek, symbol boha Sína; osmicípá hvězda, symbol bohyně *Ištary; [okřídlený] sluneční kotouč, symbol boha Šamaše; svazek blesků, symbol boha Adada, v *Syropalestině symbol boha *Baala), *zbraně (především symboly bohů-válečníků, Ningirsu, Ninurta, Ištar, *Marduk, *Aššur), předměty (koruna s rohy, trůn, podstavec jako symboly nejvyšších bohů, *Anu, *Enlil, Aššur, Baal, Hadad; písátko, *Nabú; tabulka Nisaba; rýč, Marduk; pluh, Ningirsu; lampa, Nusku; pila?, Šamaš), rostliny, zvířata a ptáci (býk, Adad; kůň, Šamaš; lev, Ištar; pes, Gula; ryba, Ea; pták, Enlil; had, Ištarán; štír, Išchara), žerdě opatřené na vrcholku zvířecí hlavou (Iva, Ninurta, Nergal; orla, Zababa; berana, Ea), *nestvůry a bájně bytosti (mušchušu, *Anzu apod.), orgány (děloha?, *Ninchursanga), jiné symboly (svazek rákosu, *Inanna). (Jiří Prosecký)

symfýza, **symphysis pubica*, spona stydká.

sympatetická magie, *magie, sympatetická.

sympathicus, -a, -um, sympatikus, útrobní, *pars sympathica* autonomního nervového *systému. Podílí se na řízení činnosti vnitřních orgánů, jejichž funkci ovlivňuje zejména ve smyslu katabolických reakcí spojených s uvolňováním energie (rozšiřuje koronární *tepny a zrychluje srdeční činnost, rozšiřuje *průdušky, zpomaluje střevní *peristaltiku). Sympatikus vychází z visceromotorického *jádra v *míše – **nucleus intermediolateralis*, které sahá od C₈ po L₂₋₃ míšních segmentů. Axony *neuronů tohoto jádra vystupují z míchy jako součást předního kořene míšního *nervu. Po krátkém průběhu se z míšního nervu oddělují jako **rami communicantes albi* a vstupují do nervového provazce uloženého po stranách páteře – **truncus sympathicus*. Část vláken se přepojuje v *gangliích uložených v *truncus sympathicus*, odkud pak vycházejí postgangliová vlákna a jako **rami communicantes grisei* se vrací do spinálního nervu. Část nervových vláken probíhá bez přepojení až do ganglií uložených v prevertebrálních *pleteních. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

sympaticus, **sympathicus*.

sympatie (z řečtiny: *sym-pathein*, „trpět spolu“), schopnost a ochota sdílet bolest i *radost druhého. Základ řady etických teorií, například u Davida *Huma, Adama *Smithe aj. (Jaroslav Malina)

sympatrická speciace, *speciace, sympatrická.

sympatrie, výskyt dvou *druhů nebo *populací, jejichž areály se částečně nebo zcela překrývají. (Miloš Macholán)

symphysis, -is, f., srůst, *symfýza.

symphysis pubica, symfýza, spona stydká, *synchronróza na *pánvi. Je tvořena chrupavčítým *discus interpubicus* (uprostřed z *chrupavky vazivové, po stranách z *chrupavky hyalinní), který jako *synchronróza spojuje obě *kosti stydké. Spona je vysoká 4,5–5 cm a dorzálně přečnává úroveň stydkých kostí. Na horní straně symfýzy se nachází

**ligamentum pubicum superius*, pod ní značně silné **ligamentum arcuatum pubis*. (Ladislava Horáčková)

symplegma (z řečtiny: *symplegma*, „objetí, spojení“), označení pro pohlavní *akt. (Jaroslav Malina)

sympleziomorfe, *znaky, sympleziomorfní.

sympleziomorfní znaky, *znaky, sympleziomorfní.

symposion (z řečtiny: *symposion*, „společné pití“), hostina těla i ducha ve starém Řecku. Symposia se pořádala pouze pro mužské návštěvníky, kteří se vedle pití vína občerstvovali i *poezií a filozofickými úvahami. K jejich zábavě jim tančily a na flétnu hrály přizvané *hetéry. Ne všechna symposia byla motivována touhou rozvíjet v příjemném prostředí a u dobrého vína ušlechtilé myšlenky na vysoké úrovni: většinu z nich představovaly skutečné pitky, které končily opilostí a sexuálními orgiemi, jak výmluvně ukazují výjevy na řeckých vázách (*vázy, řecké malované). (Jaroslav Malina)

symptom (z řečtiny: *sym*, „s, spolu“ a *piptein*, „padat“), příznak, projev (například onemocnění). Většina symptomů může mít více příčin, často až speciální kombinace příznaků (*syndrom) je typická pro určité onemocnění. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

sym-, syn- (z řečtiny: *sym*, „spolu“), předpona s významem: „spolu, dohromady“; opak: *anti.

Syn nebes, *Tchien-c’.

synagóga (z řečtiny: *syn*, „s, do“ a *agogé*, „průvod, zástup, scházení se, shromáždění, obec“; *synagógé*, „shromáždění, shromaždiště, obec“), místo, kde se *židé shromažďují k bohoslužbě a výkonu práva. Její počátky souvisejí s babylonským zajetím, kde se konala pravidelná shromáždění *lidu s bohoslužebnou náplní, která nahrazovala chrámové obřady. Po návratu Židů ze zajetí byla *instituce synagógy přenesena do *Izraele a časem se rozšířila do všech *zemí *diaspory. Tam pak sloužila i jako přechodné útočiště poutníkům a též jako škola. Synagóga je orientována směrem k *Jeruzalému, ve východní části vnitřního prostoru je vybavena schránkou pro uchovávání *Tóry a věčným světlem, uprostřed synagógy stojí stupeň (almemor) s čtenářským pultem pro předčitatele Tóry. (Jaroslav Malina)

synantropie, výskyt živočichů nebo rostlin v těsné blízkosti lidských obydlí. Tyto organismy jsou zpravidla považovány za komenzální (srov. *komezalismus). Mezi typické synantropní druhy živočichů patří například *potkan, *krysa nebo *myš domácí. (Miloš Macholán)

synantropní rostliny, *rostliny, hemerofilní.

synapomorfie, *znaky, synapomorfní.

synapomorfní znaky, *znaky, synapomorfní.

synapse (z řečtiny: *synapsis*, „vzájemné spojení, stisk“), spojení mezi výběžkem nervové buňky s jinou nervovou buňkou, svalem nebo *žlázou. Obvykle se skládá z části presynaptické v podobě knoflíku, v němž je množství synaptických váčků s neurotransmiterem, synaptické štěrbině a části postsynaptické (buněčná membrána výběžku jiného *neuronu, buněčná membrána *svalové buňky, žlázo buňka). Uskutečňuje se zde přenos nervového vzruchu na efektor. V nervové soustavě existuje rozsáhlé propojení jednotlivých neuronů, které mohou mít několik tisíc synapsí. (Drahomír Horký)

synarthrosis, -is, f., synartróza, plynulé spojení *kostí pomocí některého druhu pojiva (vazivem – **syndesmosis*, chrupavkou – **synchondrosis*, *kostní tkání – **synostosis*). (Ladislava Horáčková)

synartróza, **synarthrosis*.

syndaktylie (z řečtiny: *syn*, „s, spolu“ a *daktylos*, „prst“), vrozený srůst prstů nebo jejich neúplné oddělení, srůst se zpravidla netýká palce a malíku. (Lenka Vargová)

syndesmofyty (z řečtiny: *syn*, „s, spolu“, *desmos* „pouto, vazivo“ a *fyton*, „rostlina“), kostěné výrůstky na obratlových tělech, které vznikly *osifikací dlouhých vazů páteře

(připomínají stékající vosk), jeden z projevů *spondylózy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

syndesmosis, -is, f., syndesmóza, jeden z typů spojů kostí – *synartróz; spojení kostí vazivem. (například vazy – **ligamenta*, lebeční švy – **suturae* nebo vklínění – **gomphosis*). (Ladislava Horáčková)

syndesmosis laryngis, vazivová spojení hrtanových chrupavek. Patří k nim **membrana thyrohyoidea*, **membrana fibroelastica laryngis*, **membrana quadrangularis*, **ligamentum ventriculare*, **conus elasticus*, **ligamentum vocale*, **ligamentum thyroepiglotticum*, **ligamentum hyoepiglotticum*, **ligamentum cricotracheale*. (Lenka Vargová)

syndesmosis tibiofibularis, vazivové spojení distálních konců *tibie a *fibuly. Styčná místa obou kostí jsou kryta *periostem a jsou pevně srostlá vazivem v místě syndesmózy. Takto je spojena tibie s fibulou ve vidlici, v níž se pohybuje *kost hlezenní. (Ladislava Horáčková)

syndesmóza tibiofibulární, **syndesmosis tibiofibularis*.

syndiageneze, první fáze *diageneze, při které jsou organické zbytky *kostních tkání stravovány *bakteriemi. (Michaela Zelinková)

syndrom (z řečtiny: *syn*, „s, do“ a *dromos*, „cesta, dráha, trasa“), typická kombinace souvisejících příznaků – *symptomů charakterizující určitý, specifický chorobný stav. (Jiřina Relichová)

syndrom dechové tísně, stav s nedostatečnou funkcí plic *novorozence, podmíněný jejich nedostatečným vývojem. (Drahomír Horký)

syndrom fragilního X, mentální *retardace u mužů podmíněná fragilním (lámavým) místem na *chromozomu X mezi pruhy q27 a q28. Četnost takto postižených *hemizygotů je asi 1,8/1000 mužů. Tento typ tvoří 1/4 mentálně retardovaných mužů. Zodpovědný *gen (*FMR-1*) i jeho produkt je dobře znám. (Jiřina Relichová)

syndrom Jacobsové, syndrom projevující se u mužů *karyotypu 47, XYY. Vyskytuje se s četností 1/1000 narozených chlapců. Poprvé byl objeven v roce 1961 v New Yorku, podrobněji popsán v roce 1965 britskou genetičkou Patricií Jacobsovou, která zjistila vyšší výskyt u mužů ve skotském vězení. Nadbytečný *Y chromozom u mužů byl spojován s jejich kriminálním chováním. Potvrdilo se pouze, že tito muži jsou vyšší postavy (nad 183 cm), mohou být sterilní a někteří jsou mentálně retardovaní a mají poruchy chování. Mnozí z nich nevykazují žádné poruchy. (Jiřina Relichová)

syndrom kočičího křiku (cri-du-chat syndrom), porucha způsobená *deleci krátkého ramene *chromozomu 5 u *člověka (5p 15.2–15.3), která vede k těžké mentální *retardaci, *mikrocefalii a dalším poruchám. Postižení umírají v raném dětství. *Syndrom nazvaný podle typického pláče postižených dětí způsobeného vývojovou vadou hrtanu (**larynx*). (Jiřina Relichová)

syndrom náhlého úmrtí novorozenců, náhlé úmrtí *novorozence bez vysvětlitelné příčiny. (Ladislava Horáčková)

syndrom testikulární feminizace, *syndrom, kdy jedinci XY se vyvinou jako fenotypově normální ženy, byť sterilní. Příčinou je chybění části *Y chromozomu, která obsahuje klíčový gen (**SRY*) pro vývoj mužských pohlavních orgánů. (Jiřina Relichová)

syndrom X, metabolický (označován také jako MS, Reavenův syndrom, smrtící kvarteto, syndrom *Nového světa, civilizační syndrom), metabolický syndrom, který se podle lékařské metodologie týká osoby, jež splňuje tři a více z následujících ukazatelů: obvod pasu větší než 100 cm u mužů a než 88 cm u žen, hladina triacylglyceridů v krevním séru 150 mg na decilitr a vyšší, hladina *cholesterolu HDL nižší než 40 mg na decilitr krve u mužů a 50 mg u žen, krevní tlak 130/85 a vyšší, hodnota krevní glukózy na lačno 110 mg na decilitr a vyšší.

Vznik metabolického syndromu úzce souvisí s vysokoenergetickou stravou, sedavým způsobem života a do určité míry i s genetickou výbavou. Aktivátorem metabolického

syndromu je narušený *metabolismus *inzulinu (*rezistence, inzulinová). Metabolický syndrom přispívá k onemocnění srdce a krevního oběhu, diabetu 2. typu a některým formám rakoviny. O celé řadě složek metabolického syndromu je známo, že se častěji vyskytují u osob s nízkou porodní hmotností. V České republice trpí metabolickým syndromem téměř polovina populace převážně středního a vyššího věku. (Petra Duchečková)

syndrom 47,XXX, syndrom vyskytující se s četností 1/1 000–2 000. Ženy s nevyhraněným fenotypem: mnoho z nich je zcela normálních, někdy tendence k *psychickým problémům, menší fertilita a méně vyvinuté *sekundární pohlavní znaky. Většina dětí matek s nadbytečným *X chromozomem je normálního *karyotypu. (Jiřina Relichová)

syndrom, Angelmanův, *syndrom Prader-Willi.

syndrom, Clérambaultův (erotomanická paranoia, erotomanický blud), *syndrom, paranoidní *choroba, která se vyznačuje bludným přesvědčením o intenzivní *lásce, jíž chová *objekt („oběť, kořist“) tohoto přesvědčení vůči *subjektu („agresor, lovec“). Subjekt se domnívá, že objekt, obvykle vyššího sociálního a ekonomického statusu, se zamiloval jako první a zároveň se jako první pokusil navázat komunikaci na bázi otevřeného kontaktu, důmyslných úskoků (zkoušky) nebo tajných signálů (koketérie, svádění). Subjekt touží a neukojitelně usiluje přiblížit se objektu nebo s ním navázat kontakt. Do kontaktu se svým objektem však přichází v mnoha případech ojedinele, neboť se zpravidla jedná o populární nebo prominentní osobnost (herec, politik, moderátor, umělec).

Mezi projevy subjektu patří namlouvání, dvoření, hlídání a střežení objektu (stadium pýchy). Podnětem k pronásledování může být buď předchozí reálná interakce mezi subjektem a objektem nebo zprostředkované poznání (nejčastěji z *masových médií). Potenciální lhostejnost, již objekt může vykazovat, subjekt vnímá a interpretuje zkresleně nebo paradoxně, jako výzvu nebo opětování. Postupně propukající obavy subjektu vedou k jeho zarmoucení a rozčarování (stadium zklamání). Z tohoto důvodu pronásleduje objekt výčitkami a falešným obviňováním. Snaha navázat kontakt a získat pozornost může vystupovat ve formě zasílaných dopisů, e-mailů, telefonátů, dárků nebo návštěv objektu (anglicky: *stalking*). Majetnické požadavky začíná prosazovat agresivně a k jeho užívaným prostředkům může náležet vydírání, vyhrožování nebo fyzické a sexuální napadení až usmrcení (stadium hněvu). Subjekt je navíc ujištěn o nemožnosti šťastné existence objektu bez osobní přítomnosti v jeho životě. Vzhledem k chronickému charakteru choroby se vytrvalost subjektu nejenom stupňuje, ale také přetrvává (někdy celoživotně). V mnoha případech nejsou projevy subjektu jeho okolí nápadné nebo podezřelé.

Popis jednotlivých projevů a modelových stadií průběhu tohoto chování uvedl ve stati *Les Psychoses passionnelles* (Vášnivě psychózy, in: *Oeuvre psychiatrique*, 1921) francouzský psychiatr a fotograf Gaëtan Henri Alfred Edouard Léon Marie Gatian de Clérambault (1872–1934), jehož jméno syndrom nese. Clérambault vyčlenil dvě základní formy syndromu: 1. čistá neboli prodromální forma, jež existuje soliterně, propuká nenadále a zůstává rezistentní. 2. sekundární neboli přidaná forma, která vystupuje společně s psychotickými stavy, nejčastěji paranoidní schizofrenií nebo bipolární afektivní poruchou, propuká postupně a je doprovázena halucinacemi. Za motiv vzniku syndromu Clérambault označil pýchu, domýšlivost a pocit vlastní mimořádnosti.

Clérambaultův syndrom je obtížně léčitelný, protože postižený je zpravidla ke své bludné poruše zcela nekritický. Léčení psychoterapeutickými postupy bývá málo efektivní, léčba psychofarmaky však musí být zahajována nejčastěji v nedobrovolném režimu. Zvládnout se daří jen asi polovinu případů, druhá polovina beznadějně chronifikuje.

Britský spisovatel Ian McEwan (narozen 1948) beletristicky zpracoval formu Clérambaultova syndromu na základě skutečného případu v knize *Enduring Love* (Nezničitelná láska, 1997). Filmové zpracování Clérambaultova syndromu *A la folie, pas du*

tout (Má mě rád, nemá mě rád, 2002) realizovala francouzská scenáristka a režisérka Laetitia Colombaniová (narozena 1976). (Barbora Půtová, Jaroslav Zvěřina)

syndrom, domestikační, soubor konvergentních změn v morfologických, fyziologických, biologických a dalších vlastnostech domestikovaných rostlinných druhů. Jednostranná *selektce v průběhu domestikace vyvolává přežití a fixaci analogických *mutací stejných genů u blízce příbuzných druhů. Tyto původně přirozeně rozrůzněné, byť příbuzné, druhy tak nabývají domestikací podobných vlastností. Je to kulturní obdoba *konvergentní evoluce. Poprvé byl tento fenomén rozpoznán v 80. letech 20. století u *obilovin a později také u *luštěnin. Molekulárně-genetická podstata těchto *konvergenzí byla v těchto skupinách prokázána či naopak vyvrácena opakovaně v posledním desetiletí. Příkladem vlastnosti, která je v průběhu domestikace zpravidla fixována, je ztráta dormance u druhů množených setím. Přirozené druhy mají *semena dormantní, tj. většina semen nevyklíčí hned nebo v první sezoně po opadu na zem, ale zůstává v semenné půdní bance jednu nebo několik sezon než postupně vyklíčí. Takto potomstvo jednoho jedince zanechané v souboru semen klíčí v určitých vlnách během po sobě jdoucích sezon. Pokud stejnověká populace semenáčků v důsledku nepříznivých okolností v *přírodě vyhyne dříve, než stačí geny předat potomstvu, stále tak zůstává genetická záloha spících semen v půdě, které jejich místo zaujmou v dalších sezonách. Pro pěstitele je naopak důležité, aby všechna vysetá semena vyklíčila ve stejnou dobu. Jiným příkladem je skutečnost, že u divokých typů obilovin dochází po dozrání k vypadávaní obilek z klásků, stejně jako u divokých typů luštěnin zpravidla při dozrání semen pukají lusky (morfologická podstata lusku je, že jde o suchý pukavý plod). V důsledku této vlastnosti však dochází při sklizni v kultuře ke ztrátám. Proto jsou v průběhu domestikace různých druhů obilovin, respektive luštěnin, selektovány typy s klásky nerozpadavými, respektive lusky nepukavými. (Petr Bureš)

syndrom, Downův, typ mentální *retardace a dalších poruch a typických znaků způsobený *trizomií *chromozomu 21. U postižených je kratší délka života, třetina jich trpí srdečními vadami a je u nich 15krát častější *leukémie než v normální populaci. K typickému *fenotypu patří malá postava, široký kořen nosu, malé nízko posazené uši, malá ústa, velký rozbrázděný jazyk, ochablé svalstvo, abnormální tvar lebky – krátká a malá s plochým profilem obličeje, šikmý tvar očí (mají tzv. třetí víčko, *epikantus). Mají nízkou sexuální aktivitu a redukovanou *fertilitu. Poprvé popsal tento syndrom v roce 1866 londýnský lékař John Langdon Haydon Down (1828–1896).

Downův syndrom vzniká *nondisjunkcí; převážná většina případů je mateřského původu; u 70 % případů vzniká v *meióze I, 20 % v meióze II a jen asi v 5 % případů při *spermatogenezi. Asi u 5 % případů je nadbytečný chromozom 21 výsledkem chybné *mitózy. Obecný výskyt v populaci je 1/800, avšak velmi záleží na věku matky, kdy se s věkem riziko velmi zvyšuje; zatímco u ženy do 24 let je riziko 1/1550, u 35leté ženy je 1/350. Vzácně může být Downův syndrom podmíněn *translokací chromozomu 21, nejčastěji na chromozom 14. (Jiřina Relichová)

syndrom, Edwardsův, těžké postižení způsobené *trizomií *chromozomu 18. Vyskytuje se s četností 1/8 000 živě narozených dětí. Postižení mají mnoho vývojových malformací (srdeční vady, rozštěp patra, *mikrocefalie apod.) a většinou se dožívají méně než 4 měsíců. (Jiřina Relichová)

syndrom, Gardnerův, dědičné onemocnění charakterizované četnými polypy v tlustém střevě s vysokým rizikem zhoubného zvratu. Přítomny jsou i změny na *kostech. (Drahomír Horký)

syndrom, Hunterův, genetická *nemoc podmíněná recesivní *alelou * genu lokalizovaného na nehomologickém úseku *chromozomu X, způsobující nedostatečnost tvorby enzymu iduronátu sulfatázy. Postižení jedinci jsou malého vzrůstu, mají hrubé rysy obličeje, trpí hluchotou aj. (Jiřina Relichová)

syndrom, Hutchinson-Gilfordův, *progerie.

syndrom, Klinefelterův, choroba podmíněná *trizomií pohlavních *chromozomů (47, XXY); *syndrom popsal v roce 1940 v USA Harry Klinefelter. Vyskytuje se s četností 1/600–1000 živě narozených chlapců. Často dochází k spontánní aborci takovýchto plodů. Postižení jsou fenotypově muži, sterilní, s některými ženskými rysy, jako například zvětšená prsa a méně vyvinuté *sekundární pohlavní znaky, vyšší hlas; někdy bývá toto onemocnění spojeno s mentální *retardací. (Jiřina Relichová)

syndrom, Lesch-Nyhanův, nejčastější lidská dědičná porucha metabolismu *purinu podmíněná recesivní *alelou genu na dlouhém rameni *chromozomu X. Vyskytuje se v poměru 1/10 000 chlapců; postiženým chybí enzym hypoxantin-guanin-fosforibosyl transferáza, což způsobuje ukládání nadměrného množství kyseliny močové v těle. Postižení se projevuje zpožděným vývinem, nekontrolovatelnými křečemi končetin, sebepoškozováním a mentální *retardací. Nemocní umírají před dosažením pohlavní zralosti. (Jiřina Relichová)

syndrom, Marfanův, dědičné onemocnění postihující *pojivovou tkáň, oko a kardiovaskulární systém. Dědí se jako autozomálně dominantní a vyskytuje se s četností 1/20 000. Postižení jedinci se, mimo jiné příznaky, vyznačují štíhlou postavou, gracilními *kostmi, protáhlými končetinami se štíhlými „pavoučími“ prsty na ruce i na nohou – arachnodaktylií. Postižení je podmíněno *mutacemi v genu pro fibrilin (*FBNI*) umístěném na dlouhém rameni *chromozomu 15. Hlavní příčinou úmrtí pacientů s tímto *syndromem je ruptura aorty, což přímo souvisí s defekty fibrilinu, který slouží jako substrát pro elastin v aortě. Předpokládá se, že touto nemocí trpěl například egyptský král-reformátor *Achnaton nebo americký prezident Abraham Lincoln (1809–1865). (Ladislava Horáčková, Jiřina Relichová)

syndrom, Menkesův, geneticky podmíněná porucha absorpce měďnatých iontů. Projevuje se poruchou pigmentace vlasů, pomalejším *růstem a mentálním vývojem, anemií a poruchami skeletu. (Drahomír Horký)

syndrom, Milkmanův, mnohočetný výskyt příčných proužkovitých projasnění ve stínu *kostí, takzvaných *Looserových zón přestavby. Mohou se objevit jako subperiostální mnohočetné *zlomeniny v *rentgenovém obraze u *osteomalacie. (Horáčková, Lenka Vargová)

syndrom, Morgagniův-Morelův-Stewartův, chorobný stav nejasného původu charakterizovaný symetrickou *hyperostózou vnitřní *laminy plochých *kostí kalvy a přítomností celé řady příznaků svědčících o porušených funkcích podvěsku mozkového (poruchy *menstruačního cyklu, *obezita, *hirsutismus, bolesti hlavy, *deprese, poruchy spánku, únava, závratě, podrážděnost apod.). Vyskytuje se především u starších žen. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

syndrom, Patauův, *syndrom vyznačující se řadou vážných vývojových vad u *novorozenců, kteří přežívají průměrně do šestého měsíce věku. Postižení je podmíněno *trizomií *chromozomu 13 (tj. nadbytečným chromozomem 13). Vyskytuje se vzácně, s četností asi 1/10 000–15 000 živě narozených dětí. (Jiřina Relichová)

syndrom, Prader-Willi (zkratka: PWS), *syndrom podmíněný chyběním (deleci) části *chromozomu 15 u *člověka. Stejný typ delece se vyskytuje i u Angelmanova syndromu (AS), avšak fenotypový projev obou syndromů je zřetelně odlišný. Je to způsobeno *parentálním imprintingem; u jedinců s PWS je deletovaný chromozom 15 otcovského původu, zatímco u AS pochází tento deletovaný chromozom od matky. (Jiřina Relichová)

syndrom, skalenový, souhrn příznaků, které provázejí útlak pažní nervové pleteně (**plexus brachialis*) a podklíčkové tepny (**arteria subclavia*) ve štěrbině mezi svaly skalenovými (**fissura scalenorum*). Projevuje se poruchami cití („brnění“ horní končetiny) a cévními poruchami. Příčinou mohou být zbytnělé nebo anomálně vyvinuté skalenové svaly nebo přítomnost rudimentárního krční *žebra v podobě prodlouženého transverzálního výběžku jednoho z posledních krčních *obratlů. (Ladislava Horáčková)

syndrom, Turnerův, *nemoc podmíněná *monozomií pohlavních *chromozomů (45, X), vyskytující se s četností 1/2 000–2 500 živě narozených děvčat. Velmi často dochází u těchto plodů k spontánní aborcii (asi 20 % všech chromozomových odchylek u samovolných potratů). Postižení jedinci jsou fenotypově ženy, většinou sterilní, malého vzrůstu (méně než 150 cm), se slabě vyvinutými *sekundárními pohlavními znaky. (Jiřina Relichová)

synektika (z řečtiny: *syn*, „spolu“ a *ektos*, „ven, vně, mimo“), *metoda, která při kolektivním řešení problému větví diskusi tak, aby vzdálila řešitele od navykklých, šablonovitých způsobů a umožnila jim pohlédnout na problém nově, z jiných úhlů, tedy tvořivě. (Jaroslav Malina)

synergia, *synergie.

synergie (z řečtiny: *synergiá*, „úsilí stejným směrem, součinnost“), součinnost, spolupráce. Skutečnost, že účinek synergie může být větší, než součet oddělených účinků zúčastněných se někdy nazývá synergický efekt; opak: *antagonismus. (Jaroslav Malina)

synergismus, *synergie.

Synésios z Kyréné (370/375–413/414), řecký novoplatónský filozof, žák alexandrijské filozofky a matematicky *Hypatie. Roku 410 byl pro své organizační schopnosti a autoritu zvolen *biskupem v Ptolemais, ačkoli byl znám jako kritik křesťanské *eschatologie. Episkopát přijal pod podmínkou, že se neodloučí od své manželky, která byla křesťankou. (Marie Pardyová)

synestésie (z řečtiny: *synaisthésis*, „spoluvnímání; pocitování“):

1. simultánní percepce citového, uměleckého charakteru či *jazyka, vyvolávající součinnost různých smyslových orgánů, například sluchu a zraku;

2. vlastnost uměleckého díla působit na cit i smysly. (Jaroslav Malina)

synchondrosis, -is, f., synchondróza, jeden z typů *synartróz; chrupavčité spojení *kostí (například **synchondrosis sphenooccipitalis*). (Ladislava Horáčková)

synchondrosis intersphenoidalis, šev mezi basisfenoidem a presfenoidem *kosti klínové. Šev *obliteruje okolo doby *narození, ale zbytky přetrvávají až asi do 6 let a spolu se **synchondrosis sphenooccipitalis* jsou hlavními růstovými centry pro délkový *růst báze lebni. (Ladislava Horáčková)

synchondrosis manubriosternalis, chrupavčité spojení mezi *manubriem a tělem *kosti hrudní. (Ladislava Horáčková)

synchondrosis sphenooccipitalis, chrupavčité spojení mezi bazální částí *kosti týlní a tělem *kosti klínové. Mezi 18–20 lety *synchondróza *osifikuje a mění se na **synostosis sphenooccipitalis*. (Ladislava Horáčková)

synchondróza, **synchondrosis*.

synchronicita (z řečtiny: *synchronos*, „současný“), označení pro nečekané a nevysvětlitelné „shody okolností“, kdy se člověk najednou setká s týmž nebo podobným tématem několikrát, a to bez jakékoli příčinné souvislosti (termín zavedl Carl Gustav *Jung). (Jaroslav Malina)

synchronie (z řečtiny: *synchronos*, „současný“), popis, sledování nebo zkoumání jevu v jeho nečasové podobě v souvislosti s jinými současnými jevy; opak: *diachronie. (Jaroslav Malina)

synekretismus (z řečtiny: *synkrétismos*, „spojení, srůst, sloučení“):

1. spojování nebo splývání (v původním významu spojení několika krétských *měst do jednoho zájmového *společenství;

2. jako neologismus se používá pro sloučení, propojení idejí, směrů do nových systémů myšlenek, *názorů, směrů, prvků různého původu, bez souvislosti a řádu do obecnějšího systému: například v antice přijetí tradice egyptských *bohů a jejich spojení s řeckými či římskými bohy; v *mytologii (*kulturní hrdinové), *kulturologii (míšení znaků různých

kultur), *religionistice (míšení a splývání různých *náboženství nebo jejich jednotlivých fenoménů – božstva, *svátky, mučedníci, *svatí apod.);

3. pro ztotožňování či splývání božstev byl zvláštní výraz: teokrásie (viz též *henoteismus). Tak například sumerský bůh *slunce *Utu splynul s akkadským Šamašem, sumerský bůh *Měsíce *Nanna s akkadským Sinem, sumerská bohyně vášně *Inanna s akkadskou *Ištar. Podobně splynul v *Syropalestině *Baal s Hadadem, foinický Ešmun s řeckým Asklepiem atd. Egyptská *Eset čili Isis byla ztotožněna s maloasijskou *Kybelé; zcela běžné bylo ztotožňování bohů řeckých a římských (*Zeus-Jupiter, *Héra-Juno atd.). Kromě ztotožňování bohů je projevem synkretismu také přejímání kultovních forem, typů obětí či věšeb, a v oblasti *mytologie přejímání různých motivů nebo i celých příběhů (například sestup hrdiny do podsvětí – od sumerského *Gilgameše až po řeckého *Orfea). Jakousi až programovou metodou se stal synkretismus v Egyptě v době Nové říše, kdy různí bohové tradičního *panteonu byli interpretováni jen jako aspekty toho boha, který byl právě povýšen na hlavního a říšského (zvláště *Amon). Klasickou dobou synkretismu je ovšem až období *helénismu, kdy se pomocí alegorické metody „civilizovaly“, tedy počítávaly a aktualizovaly různé starší systémy, jmenovitě kosmogonické. Nejzřetelnější synkretistickou koncepcí *starověku je asi *manicheismus, tedy systém vytvořený perským myslitelem Maním (asi 215–275), v němž jeho autor na základně helénistické *gnóze záměrně syntetizoval prvky *mazdaismu, *křesťanství i *buddhismu;

4. novější badatelé se výrazu synkretismus většinou vyhýbají; poukazují právem na to, že jen málokterý kulturní jev vznikl zcela izolovaně a míru vlivu lze v kulturních dějinách jen obtížně kvantifikovat, takže zůstává sporné, co už je možno právem nazvat synkretismem a co ještě nikoli. (Jan Heller)

synod, *synoda.

synoda, též synod (z řečtiny: *synodos*, „setkání; porada“):

1. ve východních *církvích lokální orgán složený z *biskupů, jež funguje nepřetržitě a je pomocným orgánem *patriarchy;

2. v některých *protestantských církvích volené shromáždění rozhodující o důležitých otázkách;

3. tradičně v *katolické církvi shromáždění, na něž byli zvaní arcijáhni, *opati, *probošti, *převorové, *děkani i *faráři a jehož výsledek byl shrnut ve formě diecézního statutu, který byl závazný pro všechny věřící. O konání synodních soudů (tzv. sendů), jež byly obvyklé v Německu, není u nás zpráv. Počátky diecézních synod spadají do počátku 12. století, první zprávy o pražských synodách máme až ze druhé poloviny 13. století. Podle církevního práva z roku 1983 shromáždění vybraných katolických biskupů z celého světa, které se schází ve stanovené době jako pomocný *orgán *papeže při řešení problémů církevního života. (František Čapka, Jaroslav Malina)

synoda, husitská (též „hádání“, tedy disputace, diskuse), shromáždění pražských a tábořských *kněží zabývající se liturgickými (náboženskými) otázkami; první byla svatováclavská (konec září 1418) v Praze – formulovala věroučné články sílicího *husitství, další pak 1420 v Praze (ve Zmrzlíkově domě), 1421 v Praze (svatoprokopská), 1423 na Konopišti, 1425 v Praze, 1432 *synoda pražského a sirotčího *duchovenstva opět v Praze, 1434 a 1437. Z dílčích synod byly významné: pražská (1421), v Roudnici nad Labem (1426) a tábořská (1424) v Klatovech. (František Čapka)

synostosis, -is, f., *synostóza, jeden z typů spojení *kostí – *synartróz. Kostěný srůst původně odděleně založených kostí, například u *kosti pánevní. (Ladislava Horáčková)

synostosis sphenoccipitalis, zosifikovaná **synchondrosis sphenoccipitalis*, spojení mezi bazální částí *kosti týlní a tělem *kosti klínové. Při určování věku na *skeletu se považuje tato *synostóza za hranici počátku dospělosti. (Ladislava Horáčková)

synostóza, **synostosis*.

synovia, -ae, f., kloubní maz. Viskózní tekutina, která má význam jak pro vzájemný pohyb kloubních ploch a omezení jejich tření, tak pro výživu bezcévných kloubních *chrupavek. Stálým zvlhčováním také zvyšuje přilnavost styčných kloubních ploch. Je produkována synoviální *membránou, která tvoří součást výstelky kloubního pouzdra. Autorem termínu je údajně *Paracelsus. (Ladislava Horáčková)

synovská oddanost, *siao.

syntaktický (z řečtiny, přes latinu: *syntaxis*, „řád, soustava, skladba“), vztahující se pouze k formě daného *jazyka či *formalismu. (Jaroslav Malina)

syntax (z řečtiny, přes latinu: *syntaxis*, „řád, soustava, skladba“):

1. nauka o mluvnické stavbě vět a souvětí, skladba, základní součást gramatiky;
2. [informatika], pravidla pro vytváření přípustných kombinací *symbolů, užívaných bez ohledu na význam symbolů a jejich kombinací;
3. čtvrtá třída někdejších gymnázií (do roku 1849). (Jaroslav Malina)

syntetická teorie evoluce, *teorie evoluce, syntetická.

syntéza (z řečtiny: *synthesis*, „sestavení, složení“), skládání, spojování částí do celku. Navazování a nacházení souvislostí, opak *analýzy. V dialektice Georga W. F. *Hegela krok, smiřující *konflikty uvnitř starého, takže vzniká nové. (Jaroslav Malina)

syn-, *sym-

Sýrie, jméno Sýrie bylo zavedeno až v *řečtině a vzniklo zkrácením ze jména Assyria, původně *Aššur, jméno *města, říšského boha i říše, která se tu dříve rozkládala (*Hérodotos VII, 63). Vymezení oblasti se kryje zhruba s nynějším *státem Sýrií a *Libanem, sahá tedy od středomořského pobřeží až k hornímu Eufratu a od pohoří Taurus na severu až po hranice *Palestiny na jihu. Další podrobnosti o zeměpisu, *klimatu, *hospodářství a osídlení viz podrobněji v hesle *Syropalestina. Na počátku historické doby, tedy v 3. tisíciletí př. n. l., je Sýrie pod vlivem *Egypta; kolem roku 2330 př. n. l. ji připojuje k své říši *Sargon Akkadský. V 2. tisíciletí př. n. l. se tu vytváří řada menších států, snad v souvislosti s panstvím *Hyksosů v Egyptě. Byly částečně podřízeny Egyptu, ale vztahy byly asi volné a proměnlivé. Pak vliv Egypta slábně a do Sýrie zasahuje moc *Chetitů. Po bitvě u *Kádeše kolem roku 1290 př. n. l. si Sýrii smluvně rozdělují *Ramesse II. a Chattušiliš III. Kolem roku 1180 př. n. l. po konci *chetitské říše a pádu Nové říše v Egyptě dochází v Sýrii, ostatně podobně jako i v Palestině, k vytvoření řady menších samostatných států jako důsledků náporu aramejské (*Aramejci) vlny přistěhovalců. *Aramejščina se v Sýrii prosazuje jako obcovací *jazyk, některé její jazykové zvláštnosti jdou zřejmě na účet předsemitských obyvatel. Nejzávažnějším státem je Aram s hlavním městem *Damaškem. Mezi léty 800–700 př. n. l. dochází k náporu *Asýrie, která některé státy vyvrací, jiné si podmaňuje (Arpád kolem roku 740 př. n. l., Damašek 732 př. n. l., Chamát 720 př. n. l. atd.). Po pádu Asýrie (612 př. n. l. pád *Ninive) se stává Sýrie součástí říše novobabylonské, po jejím pádu roku 539 př. n. l. součástí *perské říše. Až roku 332 př. n. l. ji dobyl *Alexandr Veliký. Po jeho smrti je Sýrie jádrem říše Seleukovců a ta končí příchodem *Římanů roku 64 př. n. l.

Kulturní a náboženské poměry: pro 3. tisíciletí př. n. l. máme málo zpráv; teprve z druhé poloviny 2. tisíciletí př. n. l. jsou tu poměrně bohaté nálezy ugaritské (*Ugarit) s vlastním *panteonem bohů, svéráznou *mytologií a zřejmě i rozvinutým kultem. Doplnují je nálezy z *Eby, o něco starší. Vcelku lze říci, že syrské tradice na severu, foinické uprostřed a kanaánské na jihu Syropalestiny jsou si velmi blízké a stále se prolínaly. Sýrie, jako ostatně i celá Syropalestina, byla křižovatkou starého Orientu a tak se v ní setkáváme i s vlivy egyptskými, mezopotamskými i maloasijskými. Jistě není náhodou, že právě na této křižovatce kulturních vlivů se rozvíjí i tak kulturně a nábožensky svérázný útvar, jako byl *Izrael. Kulturní výměna v perské době, umožněná jednotnou správou rozsáhlé říše, roste, kultury migrují, staví se nové *chrámy (Hierápolis, dnešní Mambúž). Dochází k ztotožňování různých bohů, které je zvláště příznačné pro období *helénismu: tak Hadad-Baal je *Zeus-Jupiter, Anat-Astarte-Atargatis je

*Afrodíté-Venuše atd. To pokračuje i v *římské říši, kdy se někteří bozi a kultury Sýrie šíří po celém Středomoří (Jupiter Dolichenus, Atargatis atd.). (Jan Heller)

Syropalestina, geografické vymezení: Syropalestina či velká Sýrie leží na východním pobřeží Středozemního moře, které tvoří její přirozenou západní hranici. Východní hranici tvoří Arabská poušť. Je to hranice nepevná, protože někdy zasahoval vliv syropalestinských vládců hlouběji do pouště, jindy nikoli. Na sever sahá tato oblast až k Iskenderunskému zálivu a k jižním výběžkům pohoří Taurus. Na jihu je hranicí Sínajský poloostrov a Akabský záliv. Od severu k jihu měří asi 700 až 900 km, kdežto její šířka je podstatně menší, asi kolem 200 km. Celé toto území se dělí tradičně do tří oblastí. Nejsevernější je *Sýrie v užším slova smyslu; jméno jí dali staří *Asyřané, do zkrácené podoby je upravili *Řekové. Její jižní hranice nebyla pevná, často byla spojována se střední částí, ale zhruba ji lze vymezit zálivem jižně od *města Arvad. Střední část od Arvadu až po Akko tvoří pobřežní pruh – stará *Foinikie, oddělená od vnitrozemí pohořím Libanon a Antilibanon. Ve vnitrozemí tu leží významné a prastaré město *Damašek, kdysi hlavní město říše Aram a dodnes hlavní město *státu Sýrie. Jižní část, zvaná *Palestina, zaujímá zhruba povodí Jordánu, tedy oblast od jezera Chúle (dnes vysušeného) či až od staré *svatyně Dan na jih až po Sínajský poloostrov. Významnější než toto členění jsou čtyři severojižní pruhy, které procházejí celým územím Syropalestiny poledníkovým směrem. První z nich je pobřežní pruh, různě široký. Nejužší je ve střední části, kde hory sahají až k moři, tedy ve Foinikii, jinde je širší, například v jižní Palestině, kde v poměrně široké přímořské nížině leželo známé pelištejské Pětiměstí Gáza, Gat, Aškalón, Ašdód a Ekrón. Druhý pruh tvoří horské pásmo. Na severu je to pohoří Amanus vysoké až 2200 m. Někdy se považuje za jižní výběžek mohutného horstva Taurus. Jižně od ústí řeky Orontés je to Nosairské pohoří, zvedající se do výše 1300 m. Jeho nejvyšší horou je slavný Baal-safón, později Mons Cassius, nyní Džebel el-Akra, vysoký 1800 m a považovaný od pradávna za sídlo *bohů. Na jeho vrcholu jsou zbytky starého božišť (*Baal, *Ugarit). Jižně od říčky Eleutheros je to pohoří Libanon (v překladu Bílé pohoří) proslulé svými cedry. Jižně od řeky Leontés, ústící do Středozemního moře mezi *Týrem a *Sidónem, je pokračování horského pruhu, Galilejská vysočina, poměrně nízká. Sahá jen do výše 1200 m. Od ní jižně ční jako poloostrov do Středozemního moře pohoří Karmel (552 m). A ještě jižněji je to bohatě členěná Efrajimská a Judska pahorkatina, dosahující do výšky 1000 m. Třetí pruh tvoří příkopová propadlina z pliocénu. Protéká jí většina řek, ovšem mnohem menších a méně významných než toky *Mezopotámie a *Egypta. Nejsevernější z nich je řeka Orontés, pramenící poblíž *Baalbeku pod Antilibanonem, tekoucí k severu až k Antiochii a ústící do moře poblíž Seleukeie. Dalším tokem je Leontés, tekoucí úrodným údolím Biká'a na jih a ústící do moře mezi Týrem a Sidónem. Nejjižnější řekou je Jordán, pramenící pod Hermonem, protékající jezerem Genazaretským čili Kineret a ústící do Mrtvého moře, nejhlubší a nejvýraznější částí celé propadliny. Žádná z těchto řek není splavná ani se nehodí k *zavodňování, protože tekou většinou v hlubokém údolí a mají poměrně málo vody. Čtvrtý pruh jsou zase hory, přesněji okraj náhorní plošiny, která se opět člení do řady jednotlivých pohoří. Ve střední části se tato pohoří zdvíhají nejvýše. Je to známý Antilibanon, který svým jižním výběžkem Hermon vystupuje až do výše téměř 2800 m a má na vrcholech trvalý sníh. Pod jeho východním úbočím leží město Damašek. V jižní části patří do tohoto čtvrtého pruhu hory v Zajordání, z nich pak zvláště *Chaurán, sahající až do výše 1000 m.

*Klima: Narozdíl od Nilem zavlažovaného *Egypta a uměle zavodňované Mezopotámie je Syropalestina, ostatně podobně jako *Malá Asie a Írán, odkázána na nebohatý déšť. Ten však přichází jen v období dešťů, tedy v naší zimě, kdežto léto je dobou sucha, žáru a vyprahlosti, tedy dobou vegetačního klidu, opačně než u nás ve střední Evropě. Deště začínají v říjnu, vrcholí v lednu a končí v dubnu. Ani v této době to však nejsou mírné dlouhotrvající střeoevropské deště, nýbrž většinou krátké prudké lijáky, které náhle promění suché strže v prudké bystřiny. Ty s sebou strhávají, co mohou, leckde obnažují půdu na *kámen a v pórovitém *vápenci brzy mizí. Proto směřovalo úsilí obyvatel odedávna k tomu, vodu nějak

zadržet. K tomuto účelu se od počátku *doby železné stavěly nádrže čili *cisterny. Byly to jímký, vyhloubené do země nebo i do skály, vyzděné nebo vymazané vodotěsnou maltou, aby voda neunikala prosakováním. Její *vynález vlastně teprve umožnil rozšíření cisteren ve větší míře. Jímky měly většinou hruškovitý tvar, zúžený směrem vzhůru, aby se jejich ústí dalo snadno uzavřít přivaleným kamenem. Z otevřených nádrží se totiž voda rychleji vypařovala. K získání vody z cisterny bylo tedy nutno odvalit kámen (to nebylo vždy lehké, srov. Gn 29,10) a vodu navázat okovem (Gn 24,13–20; J 4,11). Déšť přináší západní vítr z moře a je nerovnoměrně rozdělen. Nejvíce ho spadne na západním úbočí prvního horského pásma, kdežto na východním úbočí prší podstatně méně. Obecně je možno říci, že deště ubývá od severu na jih a od západu na východ. Proto je přímořská oblast Sýrie poměrně úrodná, podobně jako úzký pobřežní pruh Foiníkie, kdežto jihopalestinský Negeb je neúrodný a přechází bez zřetelné hranice v Sínajskou poušť. Podobně jako s deštěm je to i s teplotou. V pobřežním pruhu jsou průměrné letní teploty asi 26–27 °C, zimní kolem 14 °C, roční průměr kolem 20 °C. Ve vyšších polohách jsou teploty nižší, tak Jeruzalém, ležící asi 800 m vysoko nad mořem, má průměrnou teplotu v lednu 8 °C a v červnu 23 °C, průměrnou roční teplotu asi 16 °C. Vlhkost vzduchu, při Středozemním moři vysoká, je v Efrajimské a Judské pahorkatině asi o 10 až 15 % nižší, takže i vysoké letní teploty tam lze snášet snáze. V jordané propadlině jsou teploty podstatně vyšší. U Genezaretského jezera je lednový průměr 12,5 °C a srpnový 30,5 °C, celoroční 22,5 °C. V *Jerichu a u pobřeží Mrtvého moře překračují letní teploty často 40 °C, ale vlhkost vzduchu je tu malá a je značný rozdíl mezi teplotou ve dne a v noci.

Hospodářství: Na klimatu závisí možnost pěstování hospodářských plodin i zvířat a tím i způsob obživy obyvatelstva. Už od *doby bronzové můžeme v Syropalestině rozeznávat tři hlavní způsoby obživy: *pastevectví, *zemědělství a *obchod s *řemeslem. Život pastevců i zemědělců určuje protiklad doby deště a doby sucha. Nížiny, ať už přímořské nebo mezi horami, ovládají zemědělci. Pěstuje se především *pšenice a *ječmen, v sadařství jsou významné fíkovník, *oliva a vinná réva. *Datlová palma rodí jen v horkém údolí Jordánu, například při Jerichu, zvaném také „město palm“. Z domácích zvířat se pěstuje skot a vepř, později (doložen od 6. století př. n. l.) i *kur domácí. Před začátkem doby deště se orá a seje, po skončení doby deště, tedy kolem jarní rovnodennosti, začíná žeň. První se sklízí ječmen, po něm pšenice. Začátek žní byl přibližně vymezen *Velikonocemi, jejich konec – dožínky – *letnicemi. Přes dobu sucha může zůstat obilí pod širým nebem, protože neprší. Před začátkem doby deště je nutno je uložit do stodol či sýpek. Ovoce zůstává ještě přes část doby sucha na stromech, teprve na konci doby sucha se sklízí olivy, hrozny i fíky. Další plody jako mandloň či *granátové jablko byly sice známé, ale nebyly součástí běžné potravy. Také život pastevců je výrazně rozčleněn dobou deště a dobou sucha. V době deště, kdy je i *step pokryta *vegetací a napajedla jsou plná vody, mohou pást pastevců na pahorkatině dále od stálých lidských bydlíšť. Pasou především *kozy a *ovce, mají i *osly, kdežto *kůň i *velbloud se objevuje snad až kolem roku 1100 př. n. l. Kůň pak byl *zvíře válečné, k tahání válečných vozů, v zemědělství se ho neužívalo. Když však doba deště skončí, step vyschne, v napajedlích už není voda a proto se pastevců stahují blíž k obdělávané půdě. Na ní už proběhla žeň, ale tak, že se odřezaly jen klasy a sláma zůstala stát na polích. Tu nyní stáda pastevců spásají a jako napajedel užívají *studny či *cisterny zemědělců. Za to jim ovšem dodávají maso a *kůže ze svých stád. Tento koloběh se každoročně opakuje a nazývá se odborně transhumace čili střídání pastvin. Má i své důsledky sociologicko-politické. Některé pastevecké *kmeny se dostávají do područí zemědělců, přesněji zemědělských sídlišť, převážně hrazených měst či *městských států. Ty z pastevců doplňují pracovní síly pro zemědělství i vojáky pro své malé armády. Někde probíhá tato *asimilace klidně, jinde dochází k bojovým střetům. Vedle zemědělců a pastevců žijí zvláště ve městech i řemeslníci a obchodníci. Syropalestina je *zemí, kudy se chodí z Egypta do Mezopotámie a naopak, takže obchod zde kvete, pokud to jen dovolují časté *války a s nimi přicházející rozvrat. Také *řemesla jsou v Syropalestině na dobré úrovni. Zvláště proslulé je

foinické barvířství (Foiníkie). S obchodem a řemesly souvisí *doprava a komunikace. Říční doprava, běžná v Mezopotámii i v Egyptě, zde ovšem neexistuje. Nahrazuje ji doprava po moři, zvláště pokud jde o Foiníkiu, a doprava pozemní, organizovaná v podobě obchodních *karavan po ustálených cestách (*stezky). Karavany sice zprostředkují výměnu zboží i kultury, nestačí však na to, aby byly přímými nositeli vlivů politických. Proto je Syropalestina typickou zemí malých, často jen městských států a velké politické roztržitosti. Sjednocení země nastává, až když se této oblasti zmocní některá velmoc a zařadí ji do své mocenské sféry. Tou byl na začátku 2. tisíciletí př. n. l. především Egypt. Po mezidobí, které umožnilo rozvoj místních států (také říše *Davidovy a *Šalomounovy) mezi léty 1200–800 př. n. l., sem začal zasahovat vliv mocné *Asýrie. Tu vystřídal po roce 612 př. n. l. vliv říše novobabylonské a po jejím pádu roku 539 př. n. l. vliv *Persie. Pak tu krátce vládl *Alexandr Makedonský a *diadochové, po nich *Římané. Politická roztržitost měla však i své kladné stránky. Podporovala svobodomyšlnost a touhu po myšlenkové svébytnosti a umožňovala uchovávat a opatrovat i takové tradice, které by se byly jinak rozplynuly v asimilačním procesu mocenských struktur velmocí. A tak není náhodou, že duchovní dědictví této oblasti, od hláskového písma až po *náboženství, mělo podivuhodně významný podíl na celém pozdějším vývoji lidstva.

Materiální bohatství Syropalestiny: V tomto směru je Syropalestina země poměrně chudá. Na pobřeží Mrtvého moře se odedávna těžila *sůl. Z rud jsou tu jen nebohatá naleziště *mědi a *železa. Měď se těžila především na jihu, známé jsou měděné doly egyptské říše na Sínajském poloostrově, kde pracovali semitští otroci a zanechali tu nápisy v protosínajském písmu. Zbytky měděných dolů jsou zachovány severně od Akabského zálivu a další stopy rudné těžby jsou na východní straně Vádí al-Araba a Vádí Tafile. Železná ruda na palestinské půdě nebyla vydatná. Není jisté, zda v *železářských pecích, které jsou archeologicky prokázány, se tavilo železo domácího původu. Také na dřevo byla jak Sýrie, tak i Palestina chudá. Důležité bylo cedrové dřevo, kácené na Libanonu a dopravované po moři do Egypta už od nejstarších dob.

Osídlení Syropalestiny: Zdá se, že Syropalestina jako průchodní oblast neměla nikdy etnicky jednotné obyvatelstvo. Nejstarší stopu osídlení představují nálezy ze *středního a *mladého paleolitu. Z *mezolitu a *neolitu pocházejí nálezy v Jerichu a z dalších *lokalit; zdá se, že pocházejí od předsemitského obyvatelstva, jak se usuzuje z nesemitských místních jmen v nejstarších egyptských klatbových textech asi z 19. století př. n. l. *Semité přicházejí do Syropalestiny v rané době bronzové asi kolem roku 3000 př. n. l., zřejmě přes Arabskou poušť, a v úrodných rovinách zakládají prvá města. Obvykle se pro ně užívá v Palestině jména *Kanaánci, a zřejmě jejich blízcí příbuzní jsou nejstarší *Foiničané. V severnější Sýrii, která má poměrně otevřené hranice, je už ve staré době situace značně nepřehledná. Vedle obyvatelstva semitského, přicházejícího z východu, sem ze severu pronikají nesemitské skupiny, jmenovitě *Churrité, kteří tvoří patrně početně nevelkou vrstvu válečnické *šlechty a zakládají zde už ve staré době státy. Zvláště významná byla říše *Mitanni v 2. tisíciletí př. n. l. Potom se však Sýrie stává kořistí sousedů, a tím i nadlouho největším *tavícím kotlem různých etnik starého Východu. Nicméně příliv Semitů pokračuje, závažná je zvláště vlna amorejská (*Amurru), související se vznikem říše starobabylonské (*Chammurapi), a vlna aramejská (*Aramejci), ze které mezi léty 1500 a 1200 př. n. l. krystalizují etnika *Amón, *Moáb, *Edóm a z níž se zřejmě rekrutovala většina nově vznikajícího *Izraele. Zatímco na severu, tedy v Sýrii, se řeč této semitské vlny, *aramejščina, prosadila, na jihu v Palestině a ve Foiníkiu nikoli. Zřejmě proto, že přichozí tu narazili na relativně kompaktní semitské osídlení, které mělo vyšší *kulturní úroveň. Proto se v mnohém a také v jazyce přizpůsobili dřívějším obyvatelům, jejichž řeč byla ostatně blízce příbuzná *jazyku nově přichozích. Dalo by se říci, že zatímco v Sýrii se aramejská vlna jazykově prosadila, v Palestině podlehla jazykům starší vlny.

*Hebrejščina, jazyk Izraele před babylonským zajičením, podobně jako moábština a amónština, jsou jazyky kanaánské, navzájem blízce příbuzné. Zdá se, že byl nářečový rozdíl i

mezi hebrejštinou severních kmenů, tedy obyvatelů Efrajimské pahorkatiny a jižních kmenů, obyvatelů oblasti judské (Sd 12,6). Nejvýznamnější nesemitská populace byli *Pelištejci čili Filištinští, součást *mořských národů, kteří po způsobu pozdějších *Vikingů konali nájezdy do krajin na pobřeží východního Středomoří a někde se i usazovali. Vpadli i do Egypta, kde je *faraon Ramesse III. (1185–1153 př. n. l.) v 8. roce své *vlády, tedy asi roku 1177 př. n. l., s vypětím sil porazil v nilské Deltě a tak zabránil jejich vpádu a zpusťování Egypta. Nedokázal však zabránit tomu, aby se usídlili při mořském pobřeží v jihozápadní Palestině, tedy v oblasti dřívějšího egyptského vlivu. Pelištejci tu vytvořili pět známých městských států, které si zachovaly určitou míru svébytnosti až do doby helénistické. Jinak Palestinou proudila celá řada menších skupin, od již zmíněných Churritů a Mitannců až po Kréťany, z nichž měl patrně *král David svou osobní *gardu. V severnější Foinikii se navzdory obchodně námořním stykům s celým Středomořím udržela populace relativně kompaktnější. K etnickému míšení docházelo ve větší míře až ve foinických osadách mimo vlastní Foinikii. Severní Sýrie se svými nepevnými hranicemi se stala nejen průchodištěm, nýbrž přímo tavícím kotlem nejrůznějších etnik celého *Předního východu. Zvláštním druhem *migrace jsou vojenské *deportace poražené populace do nových sídlišť. Ve starší době byly relativně ojedinělé, prosluli jimi až Asyřané, kteří podle zprávy ze *Starého zákona (2 Kr 17) přesídlili po dobytí *Samaří a říše severoizraelské značnou část její populace do jiných krajů *asyrské říše. Totéž opakovali *Babyloňané po pádu Jeruzaléma 596 př. n. l. a znovu a důkladněji roku 586 př. n. l. Část *Židů se však po pádu novobabylonské říše roku 539 př. n. l. a za vlády perského *Kýra vrátila do *Judska a obnovila zpusťovaný Jeruzalém. (Jan Heller)

syrové umění, *art brut.

Syřané:

1. starověké *etnikum *semitského původu, které žilo na území starověké *Sýrie;
2. souhrnné označení pro obyvatelstvo Sýrie (19 milionů, odhad z roku 2005). Tvoří je z 90 % *Arabové, zbytek jsou menšiny: *Arméni, *Čerkesové, *Kurdové, *Romové, *Turci a *Turkmeni. Syřané vytvořili již ve *starověku významný státní útvar a jejich *národ, hovořící aramejsky (*aramejščina), patřil k nejstarším kulturním národům světa. Území Sýrie bylo v historii významnou obchodní křižovatkou, ale také cílem mnohých expanzí a vojenských tažení. Sýrie se stala postupně součástí *perské říše, *římského impéria, arabských *chalífátů a *osmanské říše. V letech 1918–1941 byla pod koloniální nadvládou Francie, v roce 1941 získala nezávislost. Polokočovní skupiny v pouštních oblastech dosud částečně udržují kmenovou a rodovou strukturu *společnosti (*kmen, *rod). Věřící jsou většinou *muslimové (zejména *sunnité, část *ší'ité), asi 15 % jsou *křesťané (*pravoslavní, *katolíci, maronité aj.). (Lukáš Šín)

systém (z řečtiny: *systema*, „uspořádanost, logický celek“), uspořádání souvisejících jednotlivin v celek; jednotný celek takto uspořádaný; soubor prvků (množina), mezi nimiž existují nějaké vztahy. Soubor *objektů, vzájemně spojených tak, že v určitých *kontextech, podstatných pro danou kategorii kontextů, vystupují v jednotě – jako celek, vyznačující se vlastnostmi, které žádný z objektů samostatně nemá. Zdá se, že tato definice počítá se všemi eventuálními situacemi, v nichž se používá termín „systém“, vyřazuje ty objekty a soubory, v jejichž případě není zvykem tento termín používat. Pro terminologickou praxi v těch či oněch výzkumech je tato definice příliš široká a vyžaduje specifikaci v závislosti na specifice kontextů a na vztazích tvořících systém a zájímavých badatele.

V *systematice se termínem systém rozumí hierarchická uspořádanost (rozmístění a vícestupňové seskupení podle shod), v mechanice je to dynamický systém, v systémovém přístupu to je organický systém (vyznačující se samovývojem, s řídicími bloky, s nevratnou transformací prvků atd.). V *archeologii figurují statické systémy – uspořádávání (v archeologické systematice na základě shod tvarů, v *chronologii a kartografii na základě

shodných souřadnic) a dále *konvenčně-dynamické systémy (v evoluční a kulturně-historické typologii to jsou typologické řady, *archeologické kultury). (Jaroslav Malina)

systém dělení polí, *t'ing-tchien.

systém klasifikace pohádek, *Aarne-Thompson.

systém osobní záruky, skupinový, *pao-t'ia.

systém pohlavní příslušnosti, hierarchický (tj. příslušnosti k „maskulinnímu“ nebo „femininnímu“ pohlaví), komplexní a mnohoúrovňový systém, v němž ústí *fylogenetický vývoj *člověka. Pojem pohlaví v něm nabývá několikerého smyslu: pohlaví genetické – gonadální – genitální – somatické – psychosociální, respektive matriční. Svoji mohutností a komplexností mnohoúrovňového a hierarchického systému dosahuje pohlaví u *konkrétního člověka v průběhu *ontogeneze v procesech diferenciaci a *růstu.

systém politických stran, soubor politických stran fungujících v rámci daného *státu ve vzájemné interakci. Podstatný je zejména dovětek „ve vzájemné interakci“, neboť právě kooperativní a konfliktní vztahy mezi jednotlivými stranami (vládní *koalice, *vláda versus *opozice apod.) dávají tomuto *systému jeho dynamický prvek; samotné *politické strany pak tvoří jeho statický aspekt.

Rané *typologie stranických systémů v podání například francouzských politologů Maurice Duvergera (narozen 1917) nebo Jeana Blondela (narozen 1929) se zaměřovaly právě jen na počet a velikost stranických jednotek; teprve Ital Giovanni Sartori (narozen 1924) systematicky zachytil i dynamický aspekt, když stranický systém jako „systém vzájemných působení, které jsou výsledkem stranické soutěže“ (*Parties and Party Systems* [1976, česky: Strany a stranické systémy, 2005], s. 40). Jedním kritériem je tzv. *formát*, daný počtem relevantních stran s koaličním i tzv. vyděračským potenciálem (tj. strana sice dlouhodobě není součástí vládních koalic, ale svou existencí ovlivňuje rozložení hlasů v parlamentu – což je v českém prostředí případ *Komunistické strany Čech a Moravy [KSČM]). Druhým kritériem je tzv. *typ* stranického systému, který zachycuje stupeň ideologické vzdálenosti (polarizace) mezi oběma krajními póly stranického spektra (tj. radikální pravici a *levici): čím jsou vzdálenější, tím je systém fragmentovanější a nestabilnější, což signalizuje ohrožení *demokracie. Příkladem může být Výmarská republika, Itálie po *druhé světové válce nebo Čtvrtá francouzská republika. (Pavel Dufek)

systém tří period, *systém tří věků.

systém tří věků (systém tří period), formální členění *archeologických nálezů podle převládajících materiálů do kategorií (období) *kamene, *bronzu a *železa. Systém, navazující na spekulace antických a renesančních autorů o existenci tří věků v *pravěku lidstva (například Titus *Lucretius Carus, *Plinius Starší, Michael *Mercati; srov též *věk, zlatý), vytvořil v kodaňském Muzeu severských starožitností v roce 1819 dánský archeolog Christian Jürgensen *Thomsen (1788–1865) a publikoval jej v roce 1836 v knize *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* (Průvodce skandinávskými starožitnostmi). Jakkoli je tento model tří period hrubý a obrysový, implicitně v sobě nese technologický, funkcionalistický a ekonomistický přístup k *prehistorii, dále kulturní taxonomii a srovnávací i *typologickou metodu. Pravěké *artefakty tak nabyly informačního významu; Thomsenovým dílem a jeho obecnějším přijetím zahájila *archeologie dráhu vědecké disciplíny. (Jaroslav Malina)

systém, autonomní nervový, **systema nervosum autonomicum*.

systém, centrální nervový, *soustava, centrální nervová.

systém, cévní, systém kardiovaskulární, **systema cardiovasculare*.

systém, endokrinní, systém patřící k regulačním systémům organismu, je podřízen nervovému systému. Zahrnuje několik velkých *žláz s vnitřní *sekrecí a celou řadu endokrinně aktivních buněk disperzně uložených ve stěně různých orgánů (*systém, endokrinní difuzní). (Lenka Vargová)

systém, endokrinní difuzní, *systém představující řadu endokrinně aktivních buněk

disperzně uložených ve stěně různých orgánů. Tyto buňky produkují tkáňové *hormony, které většinou působí na struktury ve svém bezprostředním okolí. K difuznímu endokrinnímu systému řadíme například endokrinní buňky ve stěně předsíňového *myokardu, roztroušené endokrinní buňky ve sliznici *žaludku a *duodena, endokrinní funkci vykazuje také placenta a celá řada mozkových *neuronů. (Lenka Vargová)

systém, faktorský, *systém, nákladnický.

systém, gentský (francouzsky: *Gand*, vlámsky *Ghett*, město v západní Belgii), systém sociálního zabezpečení pro nezaměstnané (pojmenován podle *města Gentu, kde byl v roce 1901 zaveden), na jehož základě se finanční prostředky získávaly prostřednictvím odborových organizací a *státu (přispívaly zhruba stejným dílem); odbory však platily pouze svým členům a stát jim poskytoval příspěvek, to znamená, že prostředky nebyly vypláceny plošně, ale jen pro členy odborových organizací. V Československé republice byl přijat *Národním shromážděním 19. 7. 1921 v podobě zákona o tzv. podpoře v nezaměstnanosti, 29. 8. 1924 vyšlo k němu vládní nařízení o provádění; zákon vstoupil v život 1. 4. 1925, za hospodářské *krize byl několikrát novelizován, v platnosti do konce první *republiky (1938). (František Čapka)

systém, hodnotový, *systémy, hodnotové.

systém, hypothalamo-hypofyzární portální, systém umožňující ovlivnění hormonální aktivity předního laloku *hypofýzy prostřednictvím neurosekretů hypothalamických jader – **nuclei tuberales* a **nuclei infundibulares*. Látky produkované zmíněnými hypothalamickými jádry se hromadí v *infundibulu, kde jsou vstřebávány do krevních kapilár. Kapiláry se spojují do sběrné portální žíly, která se mezi žlázoými buňkami *adenohypofýzy opět rozpadá na kapilární síť. (Lenka Vargová)

systém, kognitivní (z latiny: *cognōscere*, „poznávat, rozpoznat, shledat“ a z řečtiny: *systema*, „uspořádanost, logický celek“), souhrn znalostí, zkušeností, *víry a *hodnot sdílených členy určité společnosti. Jedná se o ústřední předmět antropologických výzkumů rozvíjených v rámci *kognitivní antropologie. Do kategorie kognitivní systém kulturní antropologové zahrnují široké spektrum poznávacích procesů, v němž na jedné straně kontinua stojí percepce a deskripce, na druhé konceptualizace a *interpretace jevů přírodní a sociokulturní reality. Cílem výzkumů kognitivních systémů je zjistit, jak příslušníci určité kultury vnímají, popisují a vysvětlují svůj svět, a jak tyto noetické struktury determinují interpretaci sociální zkušenosti a chování člověka v dané společnosti. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

systém, konvenčně-dynamický, statický *systém, jehož části jsou „odštěpky“ (pozůstatky a stopami, zobrazeními atd.) různých stavů (různých etap existence) jednoho dynamického systému, a mohl to být organický systém, mezi jiným sociokulturní. Tyto části konvenčně-dynamického systému se liší datováním, avšak v souhrnu a rozsahu zahrnují svými daty souvislý úsek chronologické stupnice a v ideálním případě jsou vzájemně izomorfní.

Takové systémy figurují ve vědách, zkoumajících *evoluci nebo jiný proces podle pozůstatků, stop a odrazů. Jsou to *antropologie, *archeologie, *geologie, *historie, *paleontologie. Příklady takových systémů v archeologii: typologická řada a *archeologická kultura. V archeologii v důsledku zlomkovitosti a mezerovitosti dochovaných odštěpků je *ideál nebo hranice v praxi nedosažitelná, izomorfnost částí je lokální a sporadická, stejně jako spojitost dat. Na základě konvenčně-dynamických systémů se provádí *rekonstrukce dynamických systémů v jejich pohybu nebo rekonstrukce zaniklých stavů dynamických systémů, rekonstrukce procesů. V této rekonstrukci se dynamika obnovuje pohybem badatelské myšlenky podél statických úlomků po jejich uspořádání podle styčnosti chronologických parametrů. Ale mechanické přiřazení takových odštěpků nevede ke skutečné rekonstrukci a může vytvořit fiktivní procesy a stavy, neboť proměnlivost odštěpků není výsledkem pouze reálných změn celistvých dynamických systémů minulosti, jejich fungování a evoluce, které probíhaly za jejich života, ale i posmrtných změn, k nimž docházelo už

v samotných odštěpcích – procesů *archeologizace, a dále faktorů následujícího studia (nerovnoměrnost prozkoumanosti, porušení pravidel výzkumu a chyby atd.). Je nutná předběžná *kritika pramenů. (Jaroslav Malina)

systém, limbický, systém zahrnující limbickou korovou *oblast (**archicortex* a k němu přilehlé struktury *mesocortexu – *area subcallosa*, **gyrus cinguli*, **gyrus parahippocampalis*). Limbický systém řídí pudové a emoční chování nezbytné pro přežití – „zachování jedince a zachování rodu“ (vyhledávání potravy, partnera, *sexuální chování, péče o mláďata, obrana při ohrožení). Během fylogenetického vývoje aktivovaly limbický systém zejména čichové podněty, u *člověka vyvolávají častější odezvu i jiné *vjemy z různých míst *neocortexu (například zrakové stimuly ze zrakové korové *oblasti, akustické z Heschlových závitů). Podněty jsou soustředěny do **nucleus amygdalae*, kde při prahové hodnotě vyvolají alarmující vzruch, který je předán limbické korové oblasti. Limbická korová oblast *informace přijme, analyzuje a vyhodnotí. Podle charakteru odpovědi se výstupní informace dostávají k nižším etážím *centrální nervové soustavy (*CNS) pomocí Papezova limbického okruhu. Odpovědi limbického systému může být ovlivněna činnost vegetativních nervů (cestou: **corpora mamillaria* – jádra *hypothalamu nadřazená *sympatiku a *parasympatiku), hormonální aktivita (cestou: *corpora mamillaria* – *hypothalamus* – *hypofýza), volní i mimovolní hybnost (například cestou: *corpora mamillaria* – **fornix* – *stria medullaris thalami* – *nucleus habenulae* – **nucleus interpeduncularis* – **formatio reticularis* – *nuclei motorii*). (Lenka Vargová)

systém, mízní, **systema lymphaticum*.

systém, nákladnický (též faktorský systém), složitá organizace obchodní a výrobní organizace, na jejímž nejnižším stupni stál malý vesnický faktor a na vrcholu bohatý obchodní kapitalista; na *vesnicích vznikali z bohatších obyvatel malí obchodníci, kteří organizovali nákup v rámci svého místa. Od přadláků skupovali přízi a prodávali ji tkalcům, přitom nakupovali vyrobené plátno a dodávali je větším obchodníkům na panství. Od nich vedla cesta k velkoobchodníkům, kteří byli již v přímém spojení se zahraničními firmami; obchodní *kapitál začal nepříznivě proměňovat postavení jednotlivých drobných malovýrobců. Jejich výrobní samostatnost se stávala čistě formální.

V *českých zemích se tento systém takto rozvinul v 17. století v plátenictví, čímž se vytvářely podmínky pro vznikání rozptýlené a nesoustředěné *manufaktury. (František Čapka)

systém, nervový, **systema nervosum*.

systém, nervový autonomní, **systema nervosum autonomicum*.

systém, nervový periferní, **systema nervosum periphericum*.

systém, postranní smíšený, souhrnný název pro **nervus glossopharyngeus*, **nervus vagus* a **nervus accessorius* – nervy, které obsahují smíšená vlákna *senzorická, branchiomotorická i *parasympatická. Všechny tyto nervy vystupují z **medulla oblongata* v *sulcus lateralis posterior* laterálně od *olivy. Po krátkém *intrakraniálním průběhu se dostávají k **foramen jugulare*, jímž opouštějí ventromediálně od **vena jugularis interna* *dutinou lební. (Ladislava Horáčková)

systém, retikuloendotelový, soustava fagocytujících buněk roztroušená v řadě orgánů (zejména ve slezině, v *játrech a lymfatické *tkáni). Podílí se na *imunitě organismu. (Ladislava Horáčková)

systém, společenský, vzájemně přizpůsobená pravidla společenské interakce; uspořádání *společnosti do funkčně propojených skupin a postavení. (Jaroslav Malina)

systém, srdeční převodní, *systém tvořený zvláštním typem vodivého *myokardu. Jeho buňky mají schopnost vytvářet a převádět rytmické vzruchy, které jsou podnětem ke svalovému stahům pracovního myokardu. Převodní systém zajišťuje spojení mezi svalovinou *předsíní a *komor, neboť jsou od sebe odděleny nevodivými strukturami srdečního *skeletu.

Převodní systém se skládá ze sinusového uzlíku – **nodus sinuatrialis*, který je uložený pod **endokardem* **pravé* předsíně při vyústění horní duté žíly, z **nodus atrioventricularis* umístěným pod endokardem *pravé* předsíně mezi úponem septálního cípu trojčipé chlopně a vyústěním **sinus coronarius*. Z tohoto předsíňokomorového uzlíku vychází **fasciculus atrioventricularis*, který prostupuje otvorem v **trigonum fibrosum dextrum* do *pars membranacea* mezikomorového septa a při jeho dolním okraji se dělí na dvě raménka (**crus dextrum* a **crus sinistrum*), která probíhají pod endokardem *pravé* a *levé* komory srdeční a jejich konečné úseky se rozpadají do sítě **Purkyňových vláken* a končí u pracovního myokardu komor. (Lenka Vargová)

systém, trávicí, **apparatus digestorius*.

systém, úřednický [Čína], čínská říše byla spravována **úředníky* po celé historické období, tj. období doložené písemnými prameny. Za dynastie Šang (16.–11. století př. n. l.) zřejmě mnoho **úřadů* obsadili příbuzní krále-teokrata, na jehož dvoře nechyběli úředníci-věštcí. V průběhu dynastie Čou (11. století–256 př. n. l.) již správní aparát získal určité rysy, které se udržely po staletí. Jednak byl strukturován hierarchicky a podřízen vladaři, dále jej prostupoval trojí systém: ústřední (dvorský), regionální a kontrolní. Nezávislou kontrolní složku zřejmě uvedla v život nedůvěra v lidskou spolehlivost, vycházejí z filozofie **legismu* (viz též **byrokracie*). Vládce měl nejvyššího rádce, který se měl i kriticky vyjadřovat k postupům svého pána, přestože si tím mnohdy vysloužil trest. Ideál **ministra*, který riskuje život, aby upozornil **císaře* na chybu, zůstal živý podnes.

Na sklonku dynastie Čou fungovali mimo správní aparát političtí a vojenští poradci (*š'*, též *kche*): vzdělání mužové, kteří se nechávali najímat jednotlivými knížaty. Jejich uplatnění a zdar byl dán jejich schopnostmi. Odtud se odvíjí pozoruhodný rys čínské byrokracie, jímž byl výběr dle způsobilosti. Trvalo však staletí, než se prosadil zásluhou vládců, kteří hledali v byrokracii záštitu vůči dvorským klikám (příbuzným manželkám a **eunuchům*) a vojenským velitelům. Mezi prvními to byl **Cchao Cchao* (155–220), který pro výběr úředníků použil devítistupňové hodnocení. Za dynastie Suej (581–618) byl zaveden výběr na základě zkoušek, jejichž náplní byl zejména konfuciánský **kánón* (viz **Pět kanonických knih*). Obsazování úřadů na základě zkoušky převážilo za císařovny **Wu Ce-tchien* (684–705) a definitivně za Severních **Sungů* (960–1127). Zkoušky byly teoreticky otevřené všem, ve skutečnosti však jen synům ze statkářských rodin (*šen-š'*), které mohly zajistit nákladnou výuku.

V době, kdy se prosadil zkouškový systém, členila se správní agenda do tří nejvyšších kanceláří (*san šeng*). Pod jednu z nich spadalo šest ministerstev (státní správy [úřednictva], daní, obřadů, vojenství, trestů a stavebních prací), jejichž počet se zvýšil až roku 1911. Vlivným ústředním úřadem byla akademie Chan-lin, kde působili přední učenci. Nedrželi výkonnou moc, ale měli kontakt s císařem a byli nesmírně vlivní. Nezávislý byl již zmíněný kontrolní úřad. Za *Sungů* byly nejvyšší úřady jen dva: císařský sekretariát a nově zavedený vojenský výbor. Současně vládly na severu Číny dynastie Liao (916–1125), Ťin (1115–1234) a po nich **Jüan* (1271–1368), založené nečínskými dobyvateli, kteří přejali zjednodušený model čínské správy. Kromě toho přidali některé vlastní úřady, v případě dynastie *Jüan* například úředníky *daruhači*, kteří stvrzovali veškeré výnosy vyšších regionálních úřadů. Zatímco představitelé nečínských etnik často do úřadů obsazovali podmaněné čínské vzdělance, aby využili jejich zkušeností, **Mongolové* v obsazování veškerých úřadů upřednostňovali sebe. Po restauraci čínské **vlády* pod dynastií **Ming* (1368–1644) byl zrušen úřad nejvyššího rádce (1380), takže jeho kancelář a řízení ministerstev přešlo přímo pod císaře. Nejvyšší vojenský úřad byl rozčleněn na pět koordinovaných komisí, kontrolní úřad byl reorganizován pod novými názvy. To byl značný zásah do byrokratického systému a posun k **autokratismu*, na druhé straně postupně získával postavení sbor císařských poradců (*nej-ke*) a zejména eunuši. Hierarchická struktura úřednictva byla posílena zavedením devíti tříd (*pchin*). Bylo stanoveno, které třídy odpovídají kterým úřadům, a podle třídy byl stanoven

plat úředníka. Když Čínu ovládli *Mandžouvé (1644), ponechali si osvědčený vojenský systém (tzv. Osm korouhví), ale civilní správu převzali od Číňanů. Vrátili se však k *verzi z doby *Tchang (618–906), tj. třem kancelářím, které posílili o sbor *nej-ke*. Roku 1730 byl nahrazen tajnou radou *tün-ti-čchu*, která nebyla vázána na tři kanceláře ani *ministerstva a stala se nejmocnějším úřadem. Kontrolní systém byl obdobou mingského.

Vzhledem k rozloze Číny působila po celou historii většina úředníků v regionální správě. Ta byla zorganizována podle provincií *šeng*, oblastí *čou* nebo prefektur *fu* a okresů *sien*. V rukou regionálního správce, který zásadně nepůsobil v místě bydliště, se spojovala funkce soudní, výkonná a hospodářská (nejen fiskální). Kromě úzkého okruhu dalších dosazených úředníků působili na jeho úřadě místní sekretáři, které si vybíral sám. Jejich posty nebyly oficiální a nebylo pro ně vyžadováno složení vyšší zkoušky. To bylo podstatné od 17. století, neboť uchazeči o zkoušky, konané jednou za tři roky, bylo příliš mnoho a uspět mohl jen zlomek, nehledě na vlohy a znalosti. Proto se osvědčení z nižší zkoušky, a v 19. století i nižší úřady, oficiálně prodávaly. Dalšími defekty úředního systému na konci *císařství bylo úplatkářství, podlézavost, strach samostatně jednat a v neposlední řadě přípravné studium nesouvisející s úřední praxí.

Úřednický systém v císařské Číně, zejména jeho nezávislost na *náboženství a způsob obsazování úřadů, vzbudil obdiv *osvícenců v Evropě, kde *výkonná moc stále patřila dědičné *aristokracii a politika byla propojena s *církví. Je paradoxní, že tou dobou se čínské úřednictvo již ocitalo v úpadku, který zpečetilo zrušení zastaralých zkoušek (1905), následná reforma státní správy a pád císařství (1912). (Lucie Olivová)

systém, vegetativní (autonomní) nervový, *systém reflexně řídicí pochody ve vnitřním prostředí organismu a rozhodující měrou se podílející na udržování *homeostázy. Má dvě hlavní, vesměs antagonistické součásti, systém sympatický (ergotropní) a parasympatický (trofotropní). (Drahomír Horký)

systém, volební, princip organizace a provedení voleb; existují dva základní volební systémy: 1. většinový (volí se v malých jednomandátových obvodech a vítězí ten kandidát, který získal většinu hlasů – buď absolutní, nebo relativní), užívaný od *starověku; 2. poměrného zastoupení (volí se obvykle ve velkých vícemandátových obvodech a mandáty se přidělují jednotlivým kandidátům v poměru k získaným hlasům – tento systém je časově mladší, začátek jeho používání v polovině 19. století souvisí se vznikem masových *politických stran, nejdříve byl použit v Dánsku (1855), ve Švýcarsku (1891) a v Belgii (1899).

Z jiných hledisek se rozlišují volby: a) všeobecné (volí se za rovných podmínek); b) takové, v nichž jednotlivé skupiny voličů mají odlišné podmínky (systém *volebních kurií). (František Čapka)

systém, vomeronazální, *organum vomeronasale.

systema, -atis, n., soubor, soustava, *systém.

systema cardiovasculare, cévní *systém, kardiiovaskulární ústrojí, představuje uzavřenou transportní soustavu. Podílí se na přenosu nejrůznějších látek (například dýchacích plynů, živin, zplodin *metabolismu, *hormonů, imunocytů, tepla), propojuje všechny orgány v těle, účastní se imunitních reakcí a přispívá k udržení *homeostázy. Skládá se z rozvodného zařízení – krevních *cév, v nichž proudí *krev, a z pohonné jednotky – *srdce. (Lenka Vargová)

systema lymphaticum, mízní *systém, který zajišťuje zpětný *transport vody a metabolitů z *tkáňového moku do krve a podílí se na imunitních reakcích organismu. Skládá se ze tří částí: z *mízy, mízních *cév a mízních *uzlin. (Lenka Vargová)

systema nervosum, nervový systém, hlavní řídicí systém organismu, který přijímá velké množství *informací ze zevního i vnitřního prostředí. Všechny tyto informace analyzuje a vyhodnocuje a na základě jejich zpracování ovlivňuje činnost jednotlivých orgánových

soustav s cílem udržet vnitřní rovnováhu organismu nezbytnou pro jeho přežití. Nervová soustava se rozděluje na *centrální nervový systém (*CNS) a *periferní nervový systém (PNS). (Ladislava Horáčková)

systema nervosum autonomicum, autonomní nervový *systém, též vegetativní nervový *systém, řídí činnost vnitřních orgánů (*efektory jsou hladká svalovina, *myokard a *žlázy). Rozděluje se na centrální autonomní nervový *systém (je představován sympatickými a parasympatickými jádry a dráhami v *centrální nervové soustavě [*CNS]) a periferní autonomní nervový *systém (zahrnuje periferní sympatické a parasympatické *nervy). (Lenka Vargová)

systema nervosum autonomicum centrale, centrální autonomní nervový systém, řídí činnost vnitřních orgánů. Patří k fylogeneticky starým strukturám nervového systému, proto řídicí centra většiny viscerálních funkcí jsou v nižších etážích *centrální nervové soustavy (*CNS) a pracují zdánlivě nezávisle na *kůře mozkové. Za nejvyšší centrum viscerálních funkcí je považován *hypothalamus, jehož činnost je však významně ovlivňována limbickou korovou *oblastí. Visceromotorická jádra a dráhy jsou rozděleny na dva systémy: *sympathicus a *parasympathicus. (Lenka Vargová)

systema nervosum autonomicum periphericum, periferní autonomní nervový *systém, je tvořený *visceromotorickými *neurony a podílí se na řízení činnosti vnitřních orgánů (*efektorem je hladká svalovina, *myokard a *žlázy). Periferní autonomní nervová vlákna vystupují z *centrální nervové soustavy (*CNS) jako součást hlavových nebo míšních *nervů. Pro visceromotorické nervové *dráhy je typické, že jsou tvořeny větším počtem neuronů a mají minimálně jeden neuron uložený v periferních *gangliích. Ganglia jsou vložena do průběhu periferních nervů nebo se nacházejí v autonomních nervových pleteních kolem orgánů či ve stěně orgánů. Periferní autonomní nervový systém je tvořený dvěma částmi: *sympatikem (*pars sympathica*) a *parasypatikem (*pars parasympathica*). (Lenka Vargová)

systema nervosum centrale, centrální nervová soustava nebo centrální nervový systém (zkratka: CNS), nejdůležitější část nervového *systému. Shromažďuje a zpracovává veškeré *informace ze zevního i vnitřního prostředí organismu, které jsou přivedeny cestou *periferního nervového systému (PNS). Centrální nervový systém je tvořený hřbetní míchou (**medulla spinalis*) a *mozkem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

systema nervosum periphericum, periferní nervový systém. Představuje vodivý aparát, který převádí nervové vzruchy mezi nejrůznějšími částmi těla a centrálním nervovým *systémem (*CNS) v obou směrech. Zahrnuje nervová vlákna aferentních a eferentních *neuronů (somatosenzorických, *viscerosenzorických, somatomotorických, branchiomotorických a visceromotorických), většina nervů je smíšená. Periferní nervy probíhají, obvykle spolu s cévami, na flexní straně *kloubů v nervově-cévním svazku obaleném vazivovou pochvou. Makroskopicky je periferní nerv patrný jako provazec bělavého zbarvení, lesklý a tuhý. Na některých místech jsou nervy ztlustěné a vytvářejí uzliny (**ganglia*), které obsahují nakupení těl nervových buněk. Na mnoha místech se periferní nervy spojují a vytvářejí pleteně (**plexus*).

K perifernímu nervovému systému řadíme hlavové nervy (**nervi craniales*), nervy míšní (**nervi spinales*) a autonomní *nervy. (Ladislava Horáčková)

systematická anatomie, *anatomie, systematická.

systematické procesy, *procesy, systematické.

systematika (z řečtiny: *systema*, „uspořádanost, logický celek“), uspořádání diskrétního hromadného materiálu (souboru objektů) určité *konkrétní oblasti, kterou se zabývá určitý vědní obor. Jeho cílem je ulehčit přehlednost velkých objemů materiálu, zajistit stručný popis objektů a snadnou *identifikaci názvu objektů s jejich charakteristikami; také odpovídající odvětví této vědy. Je založeno na rozdělení celého souboru objektů podle jednotného

hierarchicky uspořádaného systému na základě schématu logického stromu nebo mnohokrát rozdělené police.

V souladu s úkolem metodikou rozdělení může být pouze taxonomická *klasifikace (analytická by nezajistila stručnost). Pokud jde o volbu mezi umělou a přirozenou klasifikací v případech, kdy v materiálu není jednotný a jednoduchý přirozený systém, volba jednoduše není; je-li v materiálu takový systém a badatelé se alespoň domnívají, že se tam vyskytuje, ukazuje se, že jde o *ideál, o který se v systematice snaží, neboť slibuje nejorganičtější, objektivně podložený a jednotný systém. V *biologii je takovým ideálem evoluční genetická klasifikace. Ale systematika, tedy úkol snadné identifikace, vyžaduje oporu ve snadno rozpoznávaných, rozeznatelných a pozorovatelných vnějších vlastnostech. Kromě toho systematika musí předbíhat jiné vědní obory při zkoumání nových souborů materiálu ještě s nezjištěnými strukturálními vztahy. Proto se nezřídka musí spokojit s umělou klasifikací, avšak zvolenou (z množství možných) tak, aby se co nejvíce blížila k přirozené. Důležitou složkou jakékoliv systematiky je nomenklatura – systém uspořádaných, uvedených do shody a společně závislých názvů pro okénka klasifikace, která je základem dané systematiky. Systematika je základem pro rozvoj srovnávací *morfologie, evoluční *typologie a jiných vědních oborů. (Jaroslav Malina)

systematika, archeologická, *systematika archeologického materiálu. Skládá se ze dvou hlavních částí: a) systematika archeologických pramenů (památek a jejich obsahu), b) systematika staré *materiální kultury. Tato druhá část se dotýká kulturní systematiky věcí (nauky o věcech) a je jejím bezprostředním pokračováním. Zakládá se na vlastnostech, které jsou schopny stanovit funkční určení, kulturní (nebo etnokulturní) příslušnost a s ní spojené chronologické a teritoriální údaje.

Základní potíží archeologické systematiky, zvláště nauky o věcech, spočívá v tom, že *systém vnitřně a organicky vlastní kulturnímu materiálu (pro něj přirozený) je polytetický a nikoliv monotetický a není mu adekvátní *klasifikace v úzkém smyslu, ale *typologie. Typologii je však cizí (a je pro ni nesprávné v samotné formulaci) úkol obsáhnout a vzít na vědomí všechny materiál (protože typologie nemá síť okének, ale roztroušená ohniska); je jí cizí také možnost vzájemného vylučování okének a jednoznačnost kritérií, avšak bez toho nelze vytvořit *systematiku, schopnou fungování. Proto pro systematiku, schopnou fungování, musí archeologové vyhledávat umělou klasifikaci, která by byla co nejbližší k nejpoužívanější a k nejvíce polyfunkční typologii. Samotný tento rozdíl úloh nebyl rozpoznán. Proto tedy archeologická systematika dosud zůstává vzdálena té ukončenosti, jakou se vyznačuje biologická systematika. (Jaroslav Malina)

systémový přístup, *přístup, systémový.

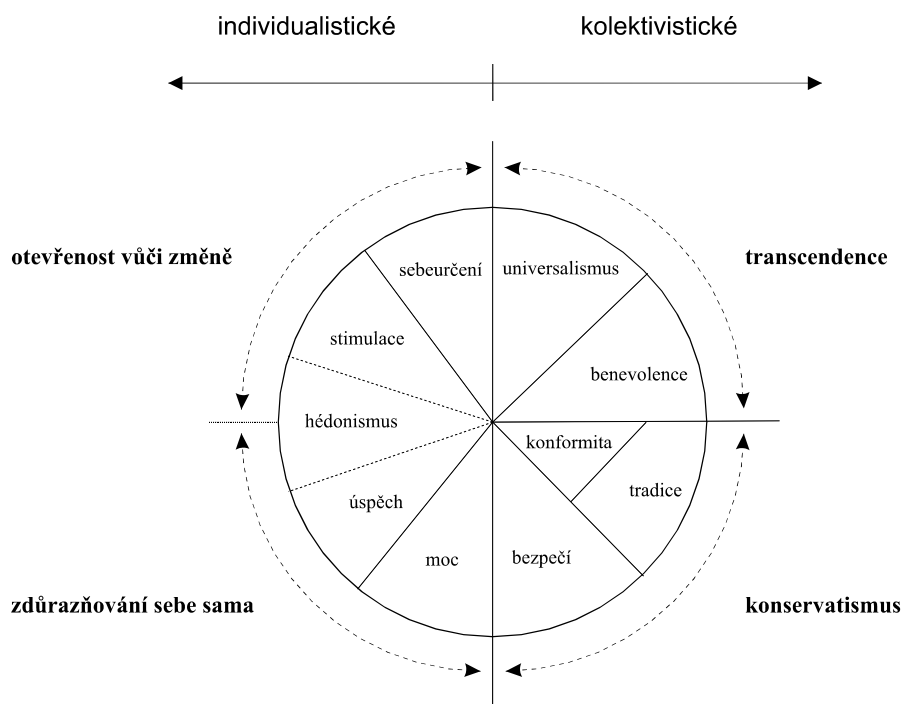
systémy, hodnotové, v současné psychologii lze rozlišit dva základní způsoby organizace *hodnot. První z nich zdůrazňuje, že hodnoty vytvářejí u každého *člověka hierarchii. Druhý z nich se věnuje otázce strukturálních vztahů mezi hodnotami.

Hierarchie hodnot. Někteří autoři předpokládají, že je hierarchizace hodnot stabilní charakteristikou osobnosti, že můžeme hovořit o určitém *osobnostním hodnotovém typu*. Jiný přístup se snaží identifikovat *konfigurace hodnot v určité kultuře*, případně historické změny v hodnotových orientacích. Nejvýznamnějším z těchto systémů hodnot je systém Milтона Rokeachea. V Rokeachově pojetí vytváří množina *terminálních* hodnot, jimiž jsou například *spása, svoboda, rovnost a zralá láska*, u každého jedince jedinečnou hierarchii. Postup zjištění této hierarchie je poměrně snadný: respondentům je předloženo 18 abecedně seřazených *terminálních* hodnot a jejich úkolem je seřadit tyto hodnoty do nového pořadí podle významu, který mají osobně pro ně. Po seřazení terminálních hodnot obdrží respondent druhý seznam, na němž je uvedeno 18 *instrumentálních* hodnot. Postup zjišťování jejich pořadí je stejný.

Strukturní vztahy mezi hodnotami. Nejlépe teoreticky propracovaný je kruhový model hodnot, jehož autorem je Shalom H. Schwartz (Schwartz, 1992). Schwartz chápe hodnoty jako různě důležité cíle, které slouží jako vůdčí principy v životě lidí.

Schwartzův model sestává z deseti *oblastí hodnot*. V každé oblasti je lokalizováno více hodnot. Například v oblasti **univerzalizmu* jsou jimi mimo jiné sociální spravedlnost, **tolerance k názorovým rozdílům* a ochrana prostředí. Hodnoty *uvnitř* oblastí spolu poměrně silně korelují. Tak například ti, pro něž je důležitou hodnotou spravedlnost, kladou ve svých hierarchiích na přední místa zpravidla současně toleranci odlišných **názorů* a ochranu prostředí. Síla korelací je ve dvojdimenzionálním prostoru znázorněna vzdálenostmi mezi hodnotami.

Strukturní vztahy mezi oblastmi hodnot jsou vyjádřeny pomocí *kruhu*. Hodnoty z oblastí, které jsou v kruhu umístěny vedle sebe (například *spravedlnost* a *čestnost* ze sousedních oblastí univerzalizmu a benevolence), spolu kladně korelují. Hodnoty z protilehlých oblastí (například univerzalizmu a moci) spolu korelují záporně. Deset oblastí dále dělí bipolární dimenze, již Schwartz interpretuje jako dimenzi *individualismu-kolektivismu*. Důležitou třídu hodnot představují rovněž hodnoty **materialistické*.

Schwartz charakterizuje deset oblastí hodnot takto:

1. moc: sociální status a prestiž, kontrola nebo ovládnání lidí a zdrojů (sociální moc, autorita, bohatství);
2. úspěch: osobní úspěch založený na demonstrování kompetence vzhledem k sociálním standardům (být úspěšný, schopný, ambiciózní, vlivný);
3. hédonismus: příjemnosti a smyslové uspokojení (radost, příjemný život);
4. stimulance: vzrušení, novost, životní výzvy (kuráž, pestrý život, vzrušující život);
5. sebeurčení: nezávislé myšlení a aktivity, kreativní, bádající (kreativita, svoboda, nezávislost, zvědavost, vlastní cíle, inteligentní);
6. univerzalizmus: porozumění, úcta, tolerance a péče o dobro všech lidí a **přírody* (velkomyslný, sociální spravedlnost, **rovnost*, **mír* na celém světě, hezký svět, ochrana prostředí);
7. benevolence: uchování a zvyšování blaha lidí, se kterými je člověk v častém kontaktu (nápomocný, čestný, odpouštějící, loajální, odpovědný, opravdové přátelství);

8. tradice: respektování, oddanost a akceptování *zvyků a idejí, které nabízejí tradice nebo náboženství (skromný, přijímající svůj úděl, oddaný, ctící tradice);

9. konformita: omezený rádius akcí, sklonů a impulzů, které by mohly znepokojovat nebo poškodit ostatní a které jsou v rozporu s očekáváními nebo normami (zdvořilost, sebekázeň, úcta k rodičům a starším);

10. bezpečí: bezpečí, harmonie a stabilita ve společnosti, ve vztazích i v sobě samém (zabezpečená rodina, národní bezpečnost, umírněný, chrání „public image“). (Karel Hnilica)

systémy, sociokulturní, relativně autonomní, vnitřně integrované, historicky vzniklé *společnosti, které se navzájem od sebe liší svojí *kulturou, danou *sociokulturními regulativy, *idejemi, *normami, *artefakty. Dokládají prolínání sociálního a kulturního rozměru lidské existence. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

SZ, *Strana zelených.

Szeleta (Maďarsko), *jeskyně v Bukových horách, zřejmě přechodné lovecké tábořiště, eponymní naleziště *szeletienu ve dvou vrstvách, s daty kolem 45 000 a 35 000 let př. n. l. (Jiří A. Svoboda)

szeletien (název podle *jeskyně *Szeleta, Bukové hory, Maďarsko), přechodná *archeologická kultura mezi *středním paleolitem a *mladým paleolitem, s centrem v Karpatské kotlině, na Moravě a ve Slezsku (s pravděpodobnými průniky dále na Balkán, do Čech a podél Dunaje do jižního Německa). Nejstarší data z Maďarska přesahují 40 000 let (Szeleta, spodní vrstva), avšak většina dat ze Slovenska (Čertova Pec), Moravy (Vedrovice V) a Slezska (Dzierzysław, svrchní vrstva) se koncentruje do doby tvorby interpleniglaciální půdy kolem 40 000 let př. n. l. (hengelo). Technologicky je příznačná *úštěpová i *čepelová technika, a to spíše z nepravidelných typů jader; zejména pak charakteristická je plošná *retuš, která často formuje nejen povrch typických *listovitých hrotů, ale i dalších nástrojů. Kvantitativně dominují *drasadla středopaleolitického charakteru, obvykle následovaná *škrabadly, *rydly, retušovanými *čepelími a *vruby. Fyzický vzhled tvůrce této přechodné kultury není znám, teoreticky to mohli být ještě poslední *neandertálci (vztah k lokálnímu *micoquienu). (Jiří A. Svoboda)

S.P.Q.R. (Senatus populusque Romanus) [latinsky], Senát a národ římský.

S'-ma Čchien (asi 140 až 90 př. n. l.), nejvýznamnější čínský historik; někteří badatelé dokonce soudí, že S'-ma Čchien byl vůbec největším historikem starověku, neboť jeho velkolepé dílo *Š'-ti (Zápisky historika) předčí prý i nejproslulejší spisy antických dějepisců. Narodil se někdy po roce 145 př. n. l. v rodině dvorního astronoma, či spíše astrologa a historika S'-ma Tchana. V útlém věku zvládl čtení a psaní a již jako chlapec vášnivě rád studoval staré texty. Později vstoupil do služeb císaře Wu-tiho z dynastie *Západních (Dřívějších) Chan a po smrti svého otce byl jmenován dvorním historikem a astronomem. Od té doby věnoval hlavní úsilí shromažďování a třídění pramenného materiálu pro své monumentální historické dílo Š'-ti, které začal psát v roce 104 př. n. l. Zachytil v něm čínské dějiny od legendárních počátků spjatých s prvními dynastiemi v 3. tisíciletí př. n. l. až do počátku 1. století př. n. l.; tento spis je nejdůležitějším písemným pramenem o době *Prvního svrchovaného císaře Čchinů. Fakta o vývoji *hospodářství, politických událostech v Číně i za jejími hranicemi, úrovni vědeckých poznatků, filozofie a umění organicky spojil s barvitými osudy vynikajících osobností i prostých lidí. Učinil tak s neobyčejným smyslem pro gradaci děje a vybroušeným literárním stylem. Jeho dílo je nejen důležitým historickým spisem, ale také literárním skvostem, jehož četba zaujme i dnešního čtenáře.

S'-ma Čchienovo zaujetí pro práci, víru v její smysl a přesvědčení o potřebě historické pravdy i poučení pro budoucí pokolení ilustruje tragická událost, která ho postihla v letech 99–98 př. n. l. Dvorská intrika (tak častý způsob prosazování osobních zájmů na císařském dvoře) přivedla tehdy S'-ma Čchienův málem až na popraviště. (S'-ma Čchien se snad jako jediný z dvořanů zastal *generála Li Linga, který upadl u císaře v nemilost.) *Trest smrti mu

byl sice později zmírněn na trest vykleštění, ale ve společenském ovzduší staré Číny lze stěží mluvit o zmírnění. „Není větší hanby než podstoupit trest *kastrace – eunuch není počítán mezi muže. To není *názor pouze jedné generace, ale traduje se od nepaměti.“ Tak se vyjádřil sám S'-ma Čchien. Nešťastník, který byl soudně vykastrován, obvykle spáchal *sebevraždu. Pokud si život uchoval, náležel k nejnižším společenským vrstvám, a navíc byl okolím považován za zbabělce. S'-ma Čchien nebyl zbabělec, a přesto se rozhodl žít. Napsal o tom jednomu svému příteli: „Litoval jsem, že nedokončím své dílo. Proto jsem se podrobil nejstrašlivějšímu trestu, aniž bych se proti tomu vzbouřil. Až skutečně dokončím svůj spis, uložím jej do palácového *archivu, aby byl předán lidem schopným jej pochopit a aby pak pronikl do *měst a *vesnic. Tehdy bude smyta hanba mého dávného potupení.“ (Jaroslav Malina)

„systém kostí“, *kolpchum čedo.

Š

Š' chuang-ti („První svrchovaný císař“), titul zavedený v době dynastie *Čchin pro vládce sjednocené Číny. (Jaroslav Malina)

šabbat (sabat) (z hebrejštiny: *šabbat, šábes*, „odpočínutí“):

1. šabbat (čili sobota), židovský sváteční den (hebrejské slovo *šabat* znamená přestat s nějakou činností, pak odpočívat a nakonec i slavit.); vedle *obřízky jedno z ústředních ustanovení *judaismu. Je to sedmý den týdne a *stvoření, den přikázaný k odpočinku jako připomínka toho, že *Bůh odpočíval poté, co stvořil *svět, ale též jako připomínka vysvobození z egyptského *otroctví. V judaismu je šabbat slaven v *synagóze i v *rodině. Jeho charakteristickými rysy jsou rodinná pohoda, přísný zákaz 39 kategorií činností a studium biblických textů. Zahajuje se požehnáním, po něm následuje slavnostní večeře a končí se obřadem *havdala* (oddělení), jímž se svatý sabat odděluje od všedních dnů. Pro ranní sabatovou bohoslužbu v synagóze je charakteristické předčítání ze *svitku *Tóry a přidavná *modlitba zvaná *musaf*, popřípadě výklad *rabína.

S rytmicí *času, jmenovitě podle typu nebeských těles, se sice ve starém Orientu setkáváme častěji (*kalendář), ale sedmidenní týden končící dnem klidu není jinde než v *Izraeli doložen. O jeho původu se vede odborný spor, který dosud nebyl uzavřen. Připomeňme si hlavní fakta: *Starý zákon jej odvozuje od *Desatera, kde je příkaz o sobotě (Ex 20,8–11, srov. též 16,22). Jeho dodržování v Izraeli však můžeme sledovat podle textů *Starého zákona až teprve od rané doby královské. Zřetelný je při něm sociální důraz: i otrok a dobytec mají právo na odpočinek (Ex 23,12; 34,21; Dt 5,14–15). Nicméně byl šabbat od staré doby spojován i s bohoslužbou (Iz 1,13, srov. Lv 23,3) a už u proroků pojmán jako obraz a předjímka odpočínutí budoucího, kdy budou napraveny všechny věci a zrušena (například Iz 14, Inn aj.) rajská *kletba práce v potu tváře (Gn 3,17–19). Podobný význam, totiž odpočínutí jako připomínka rajské minulosti a předjímka budoucího odpočínutí, je nejvlastnějším smyslem i sedmého roku, kdy se nemělo sít ani žnout, a čtyřicátého devátého (čili padesátého) roku, kdy měl být obnoven právní stav v zaslíbené zemi, tedy propuštění otroci, navrácen majetek atd. (Lv 25). Významný zářez do dějin Izraele, babylonské zajetí, podtrhlo význam soboty, jejíž dodržování tam bylo vyznavačským činem (srov. Ex 31,13–17), zřejmě v protikladu k babylonským tabuizovaným dnům (*tabu), které se sice také vracely v sedmičkovém rytmu, ale byly to nešťastné dny, kdy se v *Mezopotámii nikdo neodvažoval nic dělat ze strachu před démony (*hemerologie). V pozdějším judaismu bylo přesně stanoveno, co se v sobotu smí a nesmí dělat. Přísné *farizeje v dodržování šabbatu ještě předstihli *esejeji, kdežto *Ježíš problematizuje jeho pouhé formální dodržování a odkazuje znovu k jeho původnímu smyslu. *Křesťané sice začali brzy slavit „den po sobotě“ na památku Kristova *vzkříšení (Sk 20,7 aj.), ale i naše slovo „neděle“ ukazuje, že se svým obsahem inspirovalo na sobotě. Dnes je situace taková, že *muslimové slaví jako sváteční

den pátek, *židé sobotu a křesťané neděli, ale některé skupiny křesťanů, zdůrazňující trvalou platnost *Mojžíšova Zákona, se vracejí k svěcení soboty (například *adventisté sedmého dne);

2. přeneseně sváteční den, slavnost vůbec. (Jan Heller)

šábes, *sabat.

šablona, kulturní, vzorový obraz či příběh ve společném duchovním *vlastnictví skupiny, symbolicky znázorňující některou z významných sdílených *kulturních norem či představ.

V životním vyprávění použit jako příměr, jehož prostřednictvím je nalezena kontinuita mezi *událostmi a činy v životě jednotlivce a jeho skupinovou *identitou. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

šablonový tisk, *serigrafie.

Šafařík, Josef (11. 2. 1907, Prostějov – 23. 4. 1992, Brno), filozof, esejista. Vystudoval techniku, brzy se však rozhodl věnovat se filozofii. Kniha *Sedm listů Melinovi* (1948) byla brzy stažena z prodeje. Dopisy adresované přírodovědci, v nichž chce vysvětlit, proč se jejich společný přítel necítil v moderním světě šťasten a skončil sebevraždou, jsou zámkou ke kritickému zamyšlení nad snahami vysvětlit člověka podobným způsobem, jakým přistupují ke své problematice přírodní i společenské vědy. Taková snaha je podle Šafaříka odsouzena k nezdaru, protože žádné teoretické poznání nemůže podat adekvátní obraz skutečnosti. „Realita světa je tvořena účastí,“ zní jeho ústřední teze. Nejvyšší projev mravnosti vidí v nepodřízení se vnějším tlakům, nejvyšší projev lidské aktivity v umění.

Za *vlády komunistů žil Šafařík v ústraní. Získal si okruh oddaných ctitelů, mezi něž patřil Václav *Havel, Jiří Kuběna, Věra Linhartová, Josef Topol a další. O tom viz Pavel Kosatík: *Šestatřicátníci* (2006), Pavel Švanda: *Paměť esejisty* (2006). V roce 1969 byly publikovány Šafaříkovy eseje *Člověk ve věku stroje*, s varováním před nebezpečnými tendencemi strojové civilizace, a *Rubato čili vyznání*, kde autor spatřuje analogii mezi tvořivou prací *přírody a umělce obdobnou uvolněnému hudebnímu tempu a protikladnou technickému ovládnutí. Zajímal se také o vztah dramatu, jeho provedení a skutečnosti (herecký paradox). Za *normalizace se jeho práce šířily jen opisováním. Až v závěru života se dočkal vydání rozsáhlého díla *Cestou k poslednímu* zamýšlejícího se nad smyslem Ježíšovy oběti, kterým je podle Šafaříka zásadní odmítnutí moci a která podle něho nebyla v pozdějším vývoji *křesťanství pochopena. V oficiálním křesťanství, židovství i vědeckotechnické civilizaci spatřuje neblahý odklon od antického ideálu.

Šafaříkovy spisy v brněnském nakladatelství Atlantis zahrnují obě jeho knihy, třetí díl, který má obsahovat eseje a literární práce, dosud (2008) nevyšel. (Jan Novotný)

šaháda (z arabštiny: *šaháda*, „dosvědčení, vyznání“), v *islámu vyznání víry: „Vyznávám, že není boha kromě Boha a že Muhammad je posel Boží.“ Pronesením šahády se člověk stává *muslimem. (Jaroslav Oliverius)

šachta, *místo, těžební.

šachtový hrob, *hrob, šachtový.

Šakové, původně skythská (*Skythové) nomádská etnika ze střední Asie. Koncem 1. století př. n. l. migrovali do severozápadní Indie, kde jejich náčelníci (satrapové) vládli asi do roku 388. Šakové byli postupně poindičtění. (Lukáš Šín)

šálek, *koflík.

Šalamoun, Jiří (17. 4. 1935, Praha), český malíř, grafik a ilustrátor, autor plakátů a animovaných filmů; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Studoval na Akademii výtvarných umění v Praze v letech 1953–1961 (prof. Vladimír Pukl, Vladimír Silovský), na Vysoké škole grafiky a knižního umění v Lipsku (prof. A. Kapr, G. K. Müller). Profesorem na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze a na zahraničních vysokých školách.

Ve svém díle rozvíjí odkaz jak české knižní ilustrace, tak i animovaného filmu a zasloužil se o jejich vysokou úroveň. Dovede se přitom podřídit literární předloze, aniž by cokoliv ztratil z osobitosti svého výtvarného projevu. Ten se opírá o nevšední postřeh a pochopení pro komickou stránku životního dění, které jej často přivádí k *ironii a někdy až k sarkastickému přízvuku jeho grafických děl. Nevynikl jen jako ilustrátor, ale též volnou kresbou a grafikou, někdy řazenou do cyklů; ale i v nich se uplatňuje autorův smysl pro narativní pojetí výtvarného činu a pro nezaměnitelnou výtvarnou zkratku. Pro povahu jeho talentu je příznačné, že se rovněž věnuje psaní *poezie. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

Šalda, František Xaver (22. 12. 1867, Liberec – 4. 4. 1937, Praha), český literární teoretik, kritik, spisovatel; výrazná osobnost české meziválečné inteligence. Výrazně zasáhl do dobových sporů v české filozofii, zejména v metodologických otázkách společenských (duchovních) věd a v pochopení sociální a politické filozofie. Postavil se po bok protipozitivistického (*pozitivismus) křídla v české filozofii a vyzvedával spíše aspekty *intuice, životního *dynamismu a *vitalismu. Pod vlivem Friedricha *Nietzsche odmítal jednostranné, substancialistické postoje v teorii umění a ve filozofii, ať již v naturalistické, nebo nábožensko-metafyzické podobě.

Literární kritik má podle Šaldy využívat vědecké prostředky a jejich pomocí plnit svou strukturální, společenskou a uměleckou funkci. V oblasti sociálního myšlení byl stoupcem Tomáše Garrigue *Masaryka; ve společnosti se mají uplatňovat trvalé, tradicí ověřené hodnoty, stále všelidské ideály, vhodně doplněné společensky progresivními prvky. Součástí naší kulturní tradice, které prošly historickou zkouškou a ověřily se, jsou hodnoty *antiky, *židovství a *křesťanství, jež také tvoří základ evropanství. Moderní doba z nich vyzdvihla a rozvinula především *humanismus, zakotvení individuality v nadosobním celku a *svobodu. (Břetislav Horyna)

šalom (z hebrejštiny: *šalam*, „mír“), v *judaismu obecně rozšířený pozdrav. Jeden ze základů, na němž má spočívat *harmonie světa. (Jaroslav Malina)

Šalomoun (hebrejsky Šelómó), izraelský *král, vládnoucí kolem let 961–922 př. n. l. Syn *Davida a *Bat-šeby (I Kr 1–11). *Vládu získal Šalomoun díky své matce, které se těsně před Davidovou smrtí podařilo prosadit Šalomouna za nástupce *trůnu namísto jeho staršího bratra Adónijáše. Šalomounova vláda spadala do období slabosti *Egypta i *Asýrie, z čehož těžily tehdejší státní útvary *syropalestinské oblasti. Vládu zahájil Šalomoun uzavřením *sňatku s *faraonovou dcerou a navázáním dobrých styků s Egyptem, od kterého získal *město Gezer. Úzké vztahy udržoval také s *Foiníkií, kde byl jeho spojencem i obchodním partnerem král *Týru Chíram. Ve spolupráci s ním vybudoval Šalomoun obchodní loďstvo, které zapojil do tehdejšího mezinárodního obchodu. Spolu s Chíramem uskutečnil Šalomoun rovněž námořní výpravu do země *Ofir, oplývající *zlatem. *Starý zákon nás informuje také o tom, že Šalomoun udržoval kontakty s jižní *Arábií, a líčí jeho setkání s královnou ze *Sáby. Ve vnitřní politice se Šalomoun snažil potlačit zbytky tradičního kmenového systému a nahradit jej politickým systémem *monarchie orientálního typu. Rozděлил proto *zemi na dvanáct administrativních oblastí spravovaných vládními *úředníky. Rozsáhlá stavební činnost Šalomounova byla soustředěna na vojenské projekty a na výstavbu hlavního města *Jeruzaléma. Stavba jeruzalémského *chrámu se uskutečnila ve spolupráci s foinickými umělci a *řemeslníky, kteří jej budovali podle foinických vzorů.

Přes úspěchy své vlády se však Šalomounovi nepodařilo překonat rozpor mezi jižní (*judskou) a severní (*izraelskou) částí země. Rovněž výtěžek zahraničního obchodu, vývozu mědi aj., nestačil pokrýt náklady *státu a dvora, k němuž patřil také rozsáhlý *harém. Výsledkem byl rozpad *království po Šalomounově smrti na jižní království *judské a severní království *izraelské, přičemž Davidova dynastie si uchovala vládu pouze v judském království. V náboženské politice toleroval Šalomoun také kultu cizích *bohů. I když toto Starý zákon vysvětluje negativním vlivem Šalomounových žen, šlo ve skutečnosti o politické důvody,

poněvadž Šalomoun toleroval kulty božstev spřátelených zemí a těch, které se nalézaly ve sféře jeho vlivu. Hlavním pramenem k dějinám Šalomounovy vlády jsou starozákonní texty, 1 Kr 1–11 a v menší míře 2 Pa 1–11. Starý zákon líčí Šalomouna jako vzorného mudrce. Z těchto důvodů mu *tradice *judaismu a *křesťanství druhotně přiřkla autorství starozákonních knih Přísloví, Kazatel a *Píseň písní. (Vladimír Sadek)

Šalomouňané (Solomon – název podle židovského *krále *Šalomouna – objevitelé ostrovů se domnívali, že zde našli zlatý poklad krále Šalomouna), národ *melanéskeho původu žijící na Šalomounových ostrovech při východním pobřeží *Nové Guineje v počtu téměř 480 000 (odhad z roku 2005). Úředním *jazykem je *angličtina, avšak většina obyvatel hovoří též *melanéskými jazyky. Ostrovy objevili Evropané v roce 1568 (Španěl Alvaro de Mendaña). V roce 1898 se staly ostrovy *britským *protektorátem. Po *druhé světové válce zesílily snahy a samostatnost, které vedly k vyhlášení nezávislosti souostroví v roce 1978 a pojmenování *státu na Šalomounovy ostrovy. (Lukáš Šín)

šaman (patrně z evenkštiny [možné kořeny shledávány i v sanskrtu]: *šaman*, „ten, který ví“; termín byl prostřednictvím ruštiny převzat do jiných jazyků), *kouzelník, léčitel a věstec, domněle nadaný schopností komunikovat s nadpřirozenými silami a ovlivňovat dění v lidském světě; původně sibiřský léčitel, přeneseně a nepřesně léčitel u všech *přírodních národů. Úloha šamana se podobá úloze kouzelníka (aktivity pohybující se v rozpětí mezi *knězem a lékařem), odlišuje je rozdílná role při vlastním léčebném procesu. Kouzelník se snaží působit rituálními postupy a stupňovanou *sugescí na nemocného a získat přízeň publika, sám ovšem zůstává psychicky nedotčen. Naproti tomu šaman nechá působit nemoc a všechny terapeutické zásahy především sám na sebe. Rozhodující na jeho léčebném postupu je zneškodnění nemoci magickým obřadem, v němž je nemoc snímána z postiženého na šamana. Relativní úspěšnost *léčby lze vysvětlit tím, že šaman nikdy nepracuje bez pozitivních, empirických znalostí a *technik, provázených ovšem bubnováním, tancem, zpěvem, *modlitbami a dalšími rituálními úkony. K jejich zajištění jsou užívány bubny, chřestidla, zvonce, rituální *oděvy a další předměty, například terčíky, sošky ap., vyrobené z *kamene, *dřeva, *hlíny, *kostí, *kůží, peří a jiných materiálů. Součástí většiny šamanských rituálů je také vykuřování pomocí bylin, vonných esencí nebo pryskyřice. V některých kulturách jsou pro spojení s nadpřirozenými silami používány halucinogenní rostliny (*halucinogeny). Mnohem důležitější však je, že zásah šamana znamená pro nemocného i pro *kolektiv psychické odreagování. Nemocný se prostřednictvím šamana světuje publiku se svými potížemi a kolektiv opět jeho prostřednictvím hledá řešení jeho potíží.

O *vysvětlení šamanovy funkce ve společnosti se pokoušela řada antropologů. Ve 2. polovině 19. století byl šaman popisován jako předchůdce představitelů všech mladších institucionalizovaných *náboženství. Tato evolucionistická koncepce se odrážela například v přesvědčení, že *trans a změněné stavy vědomí (*vědomí, změněné), dosahované při šamanských rituálech (například při léčení, *komunikaci s předky prostřednictvím posedlosti aj.), jsou mentální patologií, spojenou s evoluční regresí k primitivnějším formám mysli. Nový úhel pohledu přinesl *kulturní relativismus, který nejprve situoval každého šamana do jeho konkrétního kulturně-historického kontextu a následně jej popisoval. Ve 30. letech 20. století byl sociální rozměr zájmu vystřídán snahou o vytvoření psychologického rozboru šamanů. Švédský etnolog Åke Ohlmarks (1911–1984) tak spojil šamany s tzv. arktickou hysterií – nervová labilita u cirkumpolárních šamanů byla podle něj ovlivněna drsným klimatickým prostředím (nadměrná zima, dlouhé noci, nedostatek vitamínů atd.) – praví šamani se vyskytují na Sibiři, v Grónsku, na Aljašce a v severní Kanadě. Rumunský religionista Mircea *Eliade (1907–1986) se zaměřil na interpretaci významu šamanova extatického prožitku pro rozličná kulturní prostředí. Podle něj je to společnost, která rozhoduje o tom, kdo se stane jejím šamanem (člověk, který ovládá své změněné stavy

vědomí) a kdo nikoli (člověk, který je obětí svých psychických stavů – *schizofrenik, *psychopat aj.).

Od 60. let 20. století se v Americe a Evropě zvýšil zájem o domorodé šamany, k čemuž přispěly na jedné straně pocity odcizení západního člověka duchovnímu rozměru života a *konfrontace s ekologickými problémy (*New Age) a na straně druhé knihy amerického antropologa Carlose Castanedy (1925 [1935?]-1998), který ve svých dílech popisuje množství paranormálních a magických zážitků. Fenomenální úspěch zaznamenala zejména jeho první kniha na toto téma *The Teachings of Don Juan: A Yaqui Way of Knowledge* (Učení dona Juana: Cesta poznání u Jakiů, 1968, česky: *Učení Dona Juana*. Praha: Reflex, 1992). Castaneda v ní vypráví o svém setkání s donem Juanem Matusem, šamanem z kmene Jaki, k němuž došlo během Castanedova terénního výzkumu používání léčivých rostlin v Arizoně; Castaneda se stal údajně jeho žákem. Prostřednictvím dona Juana Matuse podnikl cestu za poznáním duchovního světa Jakiů a ve svých knihách vylíčil, jak tato cesta probíhala a jak se z něj stával šaman. Castanedův život i skutečné pozadí jeho příběhů jsou opředeny jistým tajemstvím. Mnoho lidí považuje jeho příběhy za fabulaci a Castanedu za podvodníka. Jeho knihy měly mimořádný vliv na rozvoj západního neošamanismu. Současným představitelem a propagátorem neošamanismu je americký antropolog Michael Harner (narozen 1929), který šamanismus zkoumal u původních obyvatel Ameriky a Evropy. Harner je přesvědčen, že šamanem se může stát každý jedinec. Napsal několik úspěšných knih a založil Nadaci pro šamanská studia, v níž se lidé učí tradičním šamanským technikám, zejména léčitelství. (Luboš Bělka, Sandra Sázelová, Martin Soukup)

šamanismus (patrně z evenkštiny [možné kořeny shledávány i v sanskrtu]: *šaman*, „ten, který ví“; termín prostřednictvím ruštiny převzat do jiných jazyků), náboženská víra v *šamany a jejich úlohu jako prostředníků mezi nadpřirozenými silami a lidmi. Rozšířen zejména mezi etniky severní Asie (například na Sibiři) a u původních obyvatel Severní Ameriky (*Eskymáci, *indiáni), ale jeho počátky se důvodně předpokládají již v nejstarších obdobích *prehistorie, jeho existence je doložena v období protohistorie a rané historie i později v mnoha areálech celého světa.

Severní a střední Asie: Šamanismus byl původním náboženstvím zejména *sibiřských a *mongolských etnik a jeho modifikovaná podoba se v tomto regionu uchovala dodnes. Sibiřský a mongolský šamanismus představují diferencované systémy s některými společnými znaky. Mongolský šamanismus patří mezi klanový typ šamanismu a je tedy soustředěn okolo rodové komunity. Dominuje mu kult místa, nebes a hor, obřady se odehrávají na posvátných místech (mongolsky: *ovó*). Mongolští šamani nejsou spojováni s cestováním po nebesích či proměňováním se ve zvířata. Pro šamanismus je základní víra v možnost oddělení *duše, či *ducha od těla jedince, a to jak během života, tak i po smrti. Toto oddělení může být špatným příznakem a role šamana či šamanky spočívá v nápravě stavu. Za tímto účelem šaman rituálně vyvolává duchy či duše a během tance s bubnem jim nabízí obětiny. Šaman zde funguje jako léčitel i jako obětní kněz. Tanec vede k tomu, že se šaman stává díky spojení s duchy či dušemi předků *ongonem*. Jak mongolský, tak i burjatský šamanismus byl vystaven silnému tlaku ze strany konkurenčních *náboženství, tj. především *tibetského buddhismu (nepřesně a nesprávně pojmenovávaného jako *lamaismus) definitivně se rozšířivšího v 16. století (Mongolsko) a 18. století (Burjatsko), ale také ze strany *křesťanství (christianizace v Předbajkalsku, zejména v 19. století). Přes často kruté zacházení s šamany a šamanisty nebyly ani kult ani náboženská praxe v daném regionu zcela zlikvidovány. V současnosti zde probíhá náboženská obnova především *buddhismu, nicméně šamanismus jak v Mongolsku, tak i Burjatsku prochází fází renesance.

Dálný východ, jižní a jihovýchodní Asie: Šamanismus je praktikován různými etnickými skupinami v Nepálu (Čepángové, Ráiové, Thakáliové aj. v oblastech Lángtáng, Helambu, v Káthmánské kotlině a jinde), v severovýchodní i jižní Indii (*Meitejové, *Tamilové aj.) a

na Šrí Lance. Šamani (nepálsky: *džánkrí*, „věštec, prorok, zaříkávač“) patří nejen k vyhledávaným, nýbrž i velice obávaným osobám, neboť svou sílu mohou použít jak k léčbě, tak k přivolání neštěstí. V Japonsku je šamanismus praktikován zejména na ostrově Rjúkjú (ale i jinde), kde je významná tradice slepých šamanek *nuru* („všechny ženy“) a *nuta*. *Nuru* se účastní komunálních rituálů, zatímco *nuta* obstarávají zejména individuální obřady v rámci jedné rodiny. Na Tchaj-wanu jsou prvky šamanismu zachovány v křesťanské náboženské tradici původních obyvatel.

V korejském starověku představoval šamanismus dokonce nejrozšířenější víru a dodnes zde hraje významnou roli. Převládal šamanismus kontinentální, jenž má mnoho společného s vírami původně sibiřskými. V prvních staletích existence starých korejských států byli nejvyššími šamany vládci, některé obřady však vedly i jejich sestry či manželky. Za typickou povinnost vládce-šamana lze považovat každoroční vyorání první brázdy. Ani po příchodu *buddhismu a *taoismu nevymizela potřeba šamanů, hadačů, mágů, sloužících za prostředníky mezi nebesy a člověkem. Původní šaman nebo hadač byl muž vážený a ctěný, najímaný vesnickou komunitou, místními úředníky či dvorem, aby provedl obřady božstvům nebes, hor, řek, nebo nejrůznějším duchům. Nejčastěji se tak dělo během každoročních svátků *sandže* (obřady zasvěcené duchům hor) a *šonghwangdže* (obřady zasvěcené nebeským vládcům), při nichž se vzývala božstva *Samsin, tosin (městská) nebo pjölsin (zvláštní). Šamani při nich nejen obětovali, ale doprovázeli svá vystoupení písněmi za doprovodu bubnů. Vesnickým svátkem byl *tongdže*, který vedl člověk z tamní komunity, jenž se po celý rok očišťoval, měl zákaz obcování, pití alkoholu a požívání masa. Od doby *Korjō se z původního šamana-muže stala šamanka s postavením na nejnižší příčce společenského žebříčku; přesto byly šamanky využívány jak vládci, tak hlavně ženskou částí královského domu. Za dynastie *Čosön (1392–1910) byl původní šamanismus redukován na nečisté praktiky (likvidace nepřítele nebo konkurenta, očarování milého, změna pohlaví plodu v těle matky, jedy atd.), které vykonávaly pouze ženy. Jejich manželé-paksu sloužili jako hráči na doprovodný nástroj, přestože šamanka dědila své území podle rodiny, do které se provdala. Existuje zřetelné rozlišení korejských šamanek na charizmatické a dědičné. Tzv. *mudang*, *mjōngdu*, *paksu* (muž) procházejí iniciační nemocí (*sinbjōngčcchehōm*). Tito se vyskytují v severní části země, liší se stupněm vzdělanosti, orientací na božstva a rituály, někteří pouze recitují. Nemoc se projevuje znenadání, je dlouhá (7–30 let), její původ musí rozpoznat další šaman; následují dva stupně obřadů: přijetí ducha a iniciace – vyslovení jména svého ducha. Poté je charizmatický šaman uzdraven a provádí obřad, během něhož se stává převtělením „svého“ ducha. I charizmatický šaman se musí naučit řemeslu: ve fázi nemoci se učí hrát na nástroj a memoruje texty, doma má oltářík s duchem a obětuje pouze jemu, rituály koná v jeho jménu, umírá svobodný (svobodná) a znovu se převtěluje. Zvláštností jsou *mjōngdu* z ostrova Čedžudo, na něž ve fázi nemoci přechází duch zemřelého dítěte (většinou do sedmi let) a po iniciačním obřadu přijímají jeho jméno. Dědiční šamané *tangol* a *simbang* jsou naopak orientovaní na vnější stránku obřadu (oblečení, rekvizity), hodnoceni jsou podle dojmu a dojetí, které vyvolali. Žení a vdávají se mezi sebou, učí se od malička nazpaměť osvědčené pasáže pro nejrůznější příležitosti a živí je vesnice, v níž žijí. Korejský šamanismus nemá ustálený panteon, obětuje v podstatě všem božstvům i duchům, je blízký přírodním zákonům, přiči se konvencím a etice. Nevylučuje nevěru, další sňatek, homosexualitu, obohacuje se o tolerantní myšlenkové proudy (*buddhismus, *taoismus), přijímá jejich jednotlivá božstva, osoby i prvky učení, ale nesnáší se s propracovanými doktrínami, tj. s *konfucianismem a *křesťanstvím. Popularitu šamanů a potřebu šamanských praktik nezlikvidovaly ani přísné zákazy, ani spisy ortodoxních konfuciánů a po relativně krátké době zákazu za japonské okupace se dnes šamanské obřady znovu provádějí. V Korejské republice je zaregistrováno na 50 000 praktikujících šamanů všeho druhu, kteří působí jak při velkých obřadech, tak i na ulicích jako hadači, předpovědači budoucnosti atd.

Austrálie a Oceánie: U skupin *Austrálců jsou šamani označováni slovem *kadji* („moudří muži, moudré ženy“). Pro navození *transu využívají *kadji* ve svých rituálech rytmický tanec a vdechování kouře posvátných rostlin, z hudebních nástrojů to jsou pak hlavně bubny vyrobené z jednoho kmene a *didgaridoo*. Dalším významným rituálním předmětem je tzv. *maban*, též *mabain* (obvykle krystal křišťálu), jehož prostřednictvím k nim sestupuje šamanská síla. Díky ní mohou *kadji* vystoupat po tzv. *Hadu-Duze* až do *Světa snů* (říše předků a duchů dávných dob), v němž jsou šamani poučeni o způsobu, jakým mají obnovit rovnováhu ve svém společenství. Kromě léčení nemocí *kadji* působí při iniciačních obřadech a tajných rituálech, jsou strážci kmenových zákonů a tabu a trestají provinilce.

Afrika: Se šamanismem bývali evropskými osadníky a cestovateli spojováni domorodí léčitelé. Důvodem bylo zejména praktikování magie *juju* (slovo převzaté z jazyka západoafrického etnika *Jorubů), které je však bližší spíše *fetišismu a kultu *vúdu, než šamanismu.

Severní Amerika: Šamanismus je spojen zejména s původním indiánským a eskymáckým obyvatelstvem Spojených států amerických, Kanady a přilehlých ostrovů. Role indiánských šamanů je všeobecně spjata s pojmem léčitele. Příkladem mohou být indiáni *Navahové, jejichž léčitel, nazývaný *hatalii*, během svých léčebných úkonů kombinuje řadu pomůcek (křišťál, zkameněliny ap.) a technik. Trans navozuje prostřednictvím tance a bubnování, které doprovází zpěvem. Léčebná píseň je vždy vybírána podle druhu nemoci. Aby byl rituál úspěšný, musí *hatalii* provést celý léčebný obřad bez jediné chyby. Z tohoto důvodu je výchova navahských léčitelů náročná a zpravidla trvá několik let. Mezi navahskými šamany je také rozšířena tradice mužského transvestismu, zvaná *nadle*, „ten, který se transformoval“ (mohavsky: *berdache*), kdy se šamani převlékají podle instrukcí duchů za ženy (rituální oděv se zdůrazněnými prsy, oblými boky), často je provázena také změnou hlasu, chování či přijetím jednoznačně ženských aktivit. Příčina tohoto chování vychází z přesvědčení, že ženy mají k šamanství „nadání od přírody“. *Berdache*-šamani, kteří jsou nositeli mužských i ženských znaků, jsou pak vnímáni jako ti nejmocnější (S obdobnou tradicí se můžeme setkat u sibiřských *Čukčů, *Chantů, *Korjaků, *Nivchů aj.)

Vedle léčitelů, kteří jsou nadáni schopností léčit, existují také další role různých kouzelníků, věstců, čarodějů a přivolávačů deště aj.

Střední a Jižní Amerika: Na území Guatemaly, Belize a jižního Mexika je praktikován sofistikovaný šamanismus, který je založen na astrologii a na předpovědích „mluvící krve“, během níž šaman provádí svou léčbu diagnostikováním pulzu na horních a dolních končetinách. V Peru jsou šamani známi pod označením *curanderos*; během svých léčebných rituálů používají chřestidla namísto bubnů, a k odhalení nemoci užívají rozličné halucinogenní rostliny (například *peyotl, *tabák aj.). Šamanem u *Araukánů (střední a severní Chile a jižní Argentina) bývá zpravidla žena, známá jako *machi*. Kromě léčebných rituálů se zabývá odváděním zlých sil a rituály spjatými s ovlivňováním počasí a bohaté úrody. Indiáni *Jamanové a Selknamové, kteří žili ještě na konci 19. století na území Ohňové země, věřili, že šamani jsou schopni svými rituály ovládat počasí.

Evropa: V dnešní době je šamanismus aktivně praktikován hlavně v Rusku, zejména v oblasti Uralu a na horním a dolním toku řeky Ob, kde žijí etnika uralského a altajského původu. Šamanismus praktikují též *Laponci (žijící na území Norska, Švédska, Finska a poloostrově Kola). Zdejší šamani jsou nazýváni *noaidi*; prosluli zejména rituálními zpěvy (tzv. *jojky*; v 70. letech 20. století byla jejich školní výuka zakázána norskou vládou). Výrazné prvky šamanismu se rovněž dochovaly v maďarském folkloru, v tradici tzv. *taltószi*.

Rovněž na Západě, v rámci *ezoterismu, se od 70. let 20. století zvýšil zájem o šamanismus v konfrontaci s ekologickými problémy a v důsledku rozšíření knih Carlose Castanedy (1925 [1935?]-1998) popisujících množství paranormálních a magických zážitků,

psychologických technik a experimentů s psychotropními rostlinami, údajně vycházejících ze starých praktik *Toltéků. (Luboš Bělka, Miriam Löwensteinová, Sandra Sázelová)

šamanka, *šaman.

Šambhala, tibetská bájná říše opředená *mýty a *legendami jak původně hinduistického a buddhistického, tak v posledních zhruba dvou stoletích i západního, euroamerického původu (viz *Edelweiss, *Společnost Thule). Nehledě na přinejmenším dvojí chápání či *vysvětlení její existence – (1) jakožto reálné geografické a historické entity a součásti pozemského dění či (2) jakožto imaginární a mimopozemské *entity – se šambhalská *mytologie shoduje na tom, že její mytické dějiny jsou časově paralelní vzhledem k dějinám světovým.

*Chronologie Šambhaly se prolíná se světovým historickým časem; jedná se o říši se sice časově různě definovaným počátkem a koncem, nicméně v každém případě o říši k pozemskému času paralelní. Šambhalský mýtus je z typologického hlediska mýtem o posledních věcech *člověka, lidstva a *světa, tj. mýtus *eschatologický. Současně je i mýtem soteriologickým, neboť zahrnuje buddhistické pojetí vysvobození jedince i lidstva z *utrpení.

Tibetský šambhalský mýtus je tradičně úzce provázán s naukou o Kole času a příslušným tantrickým textem (sanskrtky: *Kálačakrantra*, tibetsky: *Dünkhor [dus khor]*), původem ze severní Indie, datovaným zhruba do 10. až 11. století. Text úzce souvisí s tantrickým meditačním božstvem Kálačakrou. Tibetská lidová víra říká, že ti, kdož se zúčastní obřadu udělování zmocnění na Kálačakru, se nakonec znovuzrodí v Šambhale a budou účastni jak na poslední bitvě, tak i na blaženém životě, který bude následovat. Pro dobu vzniku textu *Kálačakrantry*, který se zabývá buddhistickým pojetím konce světa a času, byl příznačný pocit ohrožení. *Buddhismus v severní Indii byl na jedné straně vystaven stále se zvyšujícím tlaku tradičního *hinduismu a na straně druhé – a to především – byl ohrožován šířícím se *islámem. Obě tyto skutečnosti se bezprostředně promítly do textu a pozdějších *interpretací samotné *tantry. Historické okolnosti 11. století jsou tak v textu přetaveny do vize buddhismu, či Buddhovy nauky, která v budoucnosti za pomoci podřízeného, nikoliv však poraženého hinduismu zvítězí nad „barbarským islámem“.

Šambhala, jakožto mytické *království má svůj původ ještě před „roztočením kola zákona“ čili před vznikem nauky *Buddhy Šákjamuniho. Pokud vycházíme z tibetských pramenů, lze předpokládat, že první dharmarádža, tj. vládce nauky a vládce Šambhaly, Sučandra, přišel k *Buddhovi požádat o nauku Kálačakry již jako *král *země, která měla všechny charakteristiky mytického království. Jednalo se tedy o území, které se výrazně odlišovalo od všech v té době, ale i poté a předtím – země, kde utrpení nemělo ten rozsah, který je jinak na zemi běžný. Po prvním vládcovi existovali v Šambhale další dharmarádžové, bylo jich celkem sedm. Po nich zde zavládlo 25 kuliků, tj. sjednotitelů *kast. Posledním vládcem má být Rudra Čakrin (doslova „Rozhňevaný s kolem“) a poslední bitva za Šambhalu se podle tibetských pramenů uskuteční v roce 2424. Po ní zavládne všude *mír na dobu 18 století, a poté přijde konec světa, který ovšem nemá absolutní charakter.

Struktura buddhistického eschatologického mýtu má čtyři části: (1) poukaz na Šambhalu jako na místo, kde se objeví budoucí ničitel-spasitel světa Rudra Čakrin; (2) střední dějiny Šambhaly, tj. od okamžiku pronesení *proroctví až po jeho naplnění; (3) eschatologická bitva, zánik a následné znovuzrození světa; (4) poválečné uspořádání světa, charakteristika obnovy světa, tj. úplný zánik světa, který však nemá povahu terminální fáze vývoje *vesmíru, ale naopak slouží jenom jako nutný předpoklad nového vzniku. Cyklická představa vesmíru nachází právě zde své plné uplatnění. Podle *buddhistické kosmologie bude poté následovat věk nového *buddhy Maitréji. (Luboš Bělka)

šamot [archeologie], 1. tímto termínem jsou obecně nazývány vysoce přepálené keramické materiály, zejména části výrobních zařízení; 2. méně vhodný termín pro ostřívo *keramiky tvořené rozdrčenými keramickými stěpy; 3. pálený *lupek. (Martin Hložek)

Šamší-Adad, akkadsky „mým sluncem je (bůh) Adad“, jméno pěti asyrských panovníků:

Šamší-Adad I. (1813–1781 př. n. l.), nejvýznamnější *král staroasyrského období, syn *náčelníka jednoho z amorejských *kmenů, které se usídlily v oblasti dnešního severního Iráku na začátku 2. tis. př. n. l. Vybuřoval kolem *Aššuru silný a centralizovaný *stát, na severu střežený *městem Ekallátum, na jihu městem *Mari. Obě centra spravovali jeho synové Išme-Dagán a Jasmach-Addu. Východní hranici upevnil vítězstvím nad kočovnými kmeny Turukku a Gutú. Dalšími vojenskými i diplomatickými zásahy se snažil zabránit spojení těchto kmenů v *koalici, která by mohla ohrozit asyrský stát. Západní hranici zabezpečil jednáními, mimo jiné i vstupem do *aliance severosyrských knížat. Své královské sídlo přenesl více na sever do Šubat-Enlil (dnešní Tell Lejlán). Osobně řídil *správu státu, o čemž svědčí jeho korespondence dochovaná v Mari a Šághir-Bázaru. (Další prameny pro staroasyrské období pocházejí z maloasijské *Káneše.) Šamší-Adad se projevil jako energický panovník, který měl přehled o všem dění ve státě. Po jeho smrti nastalo v *Asýrii období úpadku, Aššur se krátce dostává do rukou *Babyloňanů a asi od roku 1650 př. n. l. je pod nadvládou *Mitanni.

Šamší-Adad V. (823–811 př. n. l.), syn *Salmanassara III. Nastoupil na trůn v době vnitřních nepokojů, které vypukly koncem *vlády jeho otce. Po dvou letech bojů dosáhl *míru za přispění babylonského krále Marduk-zákir-šumiho. Později (počínaje rokem 816 př. n. l.) uspořádal několik vojenských výprav do *Babylonie. Nakonec ovládl její centrální část, přijal *tribut rovněž od chaldejských kmenů a podmanil si nomády na dolním toku Tigridu. Tyto válečné úspěchy svědčí o tom, že Šamší-Adad V. překonal krizi, jež existovala na začátku jeho vlády a zkonolidoval pozici asyrského státu. (Nea Nováková)

šan, jeden z mnoha typů *rituálních *obětí prováděný ve starověké Číně, určený k ovlivnění nadpřirozených sil. (Jaroslav Malina)

Šang (1751–1028 př. n. l.), čínská dynastie; vytvořila první pevnější státní útvar ve starověké Číně; od roku 1398 př. n. l., po přenesení hlavního *města do oblasti dnešního města *An-jangu bývá nazývána *Jin. (Jaroslav Malina)

Šang Jang (známý též jako Kung-sun Jang nebo Wej Jang, případně jako *vévoda z Šangu) (asi 390–338 př. n. l.), čínský filozof legistické orientace (*legismus) a hlavní *ministr ve *státu *Čchin, kde prosadil legistické státoprávní uspořádání; patrně je autorem legistického spisu *Šang-t'ün šu (*Knihy vévody z Šangu*). (Jaroslav Malina)

Šang-t'ün šu (*Knihy vévody z Šangu*), legistický spis ze 4. století př. n. l., jehož autorem je patrně *čchinský hlavní *ministr *Šang Jang. (Jaroslav Malina)

Šanidar, *jeskyně a *archeologická lokalita 35 km severozápadně od Ravanduzu (Irák). V jeskyni byly zjištěny celkem 4 *horizonty *paleolitického a *mezolitického (respektive protoneolitického) osídlení, poslední vrstva A obsahovala pozůstatky z doby *neolitické a *islámské. Nejstarší z nich (D) pochází ze *středního paleolitu (*moustérien, asi 80 000 př. n. l.). Zdejší obyvatelé (**Homo neanderthalensis*) se tehdy živil *lovem (divoká *koza a *ovce, pratur, divoký kanec, jelenovití, medvěd, liška aj.) a *sběrem (doložena želva, měkkýši, hlemýždi). Disponovali *kamennou štípanou industrií zhotovovanou i z *obsidiánu. Z vrstvy pocházejí pozůstatky celkem devíti lidských jedinců, z toho dvou dětí, tří mladších a čtyř starších dospělých, pohřbených i zanechaných v opuštěné jeskyni (dítě). Kostry dvou ze starších dospělých vykazují stopy opakovaných zranění a nemoci (*artritidy), v jejichž důsledku mohli tito muži sotva opustit nejbližší okolí tábořiště a museli být odkázáni na obživu, o kterou se s nimi dělili zdraví členové skupiny. Jiný z těchto starších mužů zjevně zemřel v důsledku bodnutí ostrým hrotem mezi osmé a deváté *žebro na levé straně *hrudníku, což představuje zatím nejstarší známý doklad vnitrodruhového *násilí u člověka. Dno *hrobu jednoho ze zdejších neandertálců mohlo být vystláno květy léčivých bylin. Následující vrstva C vykazuje stopy osídlení z období *mladého paleolitu (baradostien, 33 000–26 000 př. n. l.) v podobě nálezů kamenné štípané industrie *aurignackého rázu. V otevřeném ústí jeskyně byly prozkoumány dvě mladší vrstvy. Ve starší z nich (B2, kolem 10 000 př. n. l., *mezolit) zanechalo stopy osídlení

sběračů (želvy a měkkýši, více než dříve) a lovců divokých koz a ovcí, praturů a divokých kanců, medvědů, lišek a nyní i bobrů, užívajících miniaturizovaných kamenných nástrojů (*mikrolitů, i z *obsidiánu) kultury zvané zarzien. V mladší vrstvě (B1, kolem 9000 př. n. l., protoneolit) se objevují mikrolity v doprovodu dokladů pro zpracování rostlinné potravy (drtidla, sklizňové nože), jakož i svědectví o zpracování organických hmot (košíky) a surová *měď. Kostní materiál ukazuje pro tuto dobu vysoce výběrový lov mladých samců divokých ovcí a koz, snad s ohledem na zachování reprodukční schopnosti stád zvěře. Nelze vyloučit, že se zde jedná o sezonní lovecký tábor, jehož obyvatelé se na zimu mohli přesouvat do příznivějších prostředí v údolích, jak dokládá blízké sídliště *Závi Čemi Šanidar. Ve vrstvě B 1 byl zjištěn *hřbitov (29 nebožtíků v 26 hrobech), kam byly ukládány zejména děti, a to zvláště ve skrčené poloze a v některých případech s výbavou ozdobných závěsků. V *pohřebním rituálu hrál patrně určitou roli *oheň. Jedné ze zesnulých žen přidali pozůstalí do hrobu drtidlo, *náhrdelník a červené okrové *barvivo, v jiném hrobě byl nalezen pazourkový nůž zatmelený do kostěné rukojeti asfaltem.

Šanidarští neandertálci představují jednu z mála podrobněji známých populačních skupin tohoto typu z *pravěku *Předního východu. Zdejší paleolitické a mezolitické vrstvy pak osvětlují vývojový trend pozdních lovecko-sběračských kultur, který vyústil v zavedení *produktivního hospodářství v podobě *zemědělství a *chovu dobytka. Výzkumy USA v letech 1951, 1953 a 1956–1957 a 1960 zde vedl Ralph Solecki a další badatelé. (Petr Charvát)

Šanové, thajská populace tibetočínského původu žijící v Šanském autonomním kraji ve východní části Myanmarského svazu (dřívější Barmy), národnostní menšina v indickém státě Asámu, v severozápadním Thajsku a v jižní Číně. Celkový počet asi 6 milionů příslušníků, ovšem Šanové nebyli nikdy oficiálně sčítáni. *Jazyk patří do *thajské skupiny *tibetočínské rodiny (podle jiných klasifikací do *austroasijské rodiny). Základním způsobem obživy je *zemědělství, *chov dobytka a *obchod. Tradiční *řemesla jsou *hrnčířství, zpracování *stříbra, zhotovování lakovaných předmětů, *papíru, výroba a zpracování *textilu, produkce *opia. Tradiční *kultura a způsob života jsou silně ovlivněny *Barmánci a některými sousedními skupinami (*Kačjiny aj.). Zvláštní skupinu tvoří osoby, které z buddhistického hlediska vykonávají nečistá zaměstnání (rybáři, řezníci aj.), v minulosti k nim byli řazeni i otroci. *Manželství je zpravidla *monogamní, u *nobility existuje i *polygynie. *Vesnice představují zpravidla *endogamní jednotky, v jejichž čele stojí obvykle nejschopnější ze stařešinů šlechtického původu (někdy dědičná funkce). Vesnice se sdružují do větších celků, tzv. států (muong), které mají v čele dědičného vládce. Jako původní obyvatelé osídlili toto území již na přelomu našeho *letopočtu, a to z oblasti jižní Číny. V 7. století založili větší státní útvar, který rychle vzkvétal. Říše dosáhla vrcholu kulturního a společenského vývoje ve 14. a 15. století, částečně pod vlivem sousedních thajských a barmských *království. Od 16. století vzrůstal vliv barmských panovníků a Šanové se dostávali stále více do jejich područí. Věřící jsou *buddhisté, místy je patrný vliv původního *animistického náboženství (*kult tygra) smíšeného s prvky *bráhmanismu. (Lukáš Šín)

Šan-chaj ťing (*Kniha hor a moří*), starověký zeměpis Číny a přilehlých oblastí, jehož nejstarší známá redakce pochází od Liou Sina (50 př. n. l.–23 n. l.). Má značnou literární hodnotu, neboť obsahuje četné *mýty, například o Královně Matce západu (Si-wang-mu), a folklorní materiál z doby *čouské. (Lucie Olivová)

šao-šu min-cu („málo četný národ“), souhrnné čínské označení příslušníků nechanských minoritních *národů, *národností a etnických skupin v *Čínské lidové republice. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš)

šárecký typ, *typ, šárecký.

šarí'a (z arabštiny: *šarí'a*, „právo, zákon“), islámské právo; je to soubor právních a kultovních příkazů a ustanovení náboženského *zákona, chápaný jako zjevený a věčný

Božský řád. Zahrnuje a upravuje vztahy člověka k *Bohu i k lidem a týká se všech fází života – od *narození až po *smrt. (Jaroslav Oliverius)

šarnýrový kloub, *kloub, šarnýrový.

šástry (ze sanskrtu: *śástra*, „příkaz, poučka, pravidlo, ponaučení, učebnice“ od slovesa *śás-*, *śásati*, *śásté*, „poučovat, hlásat, nabádat“), označení souboru děl staroindické literatury charakteru buď odborného (například *Nátjaśástra*, obsahující základy staroindické estetiky a poetiky, *Arthaśástra*, zabývající se politikou a *správou *státu, *kámaśástry* podávající praktická ponaučení o *sexu a *erotice aj.), nebo normativního (četné *dharmaśástry kodifikující základní zásady *náboženství, *práva a *morálky). (Jan Filipický)

Šatava, Leoš (3. 3. 1954, Praha), český etnolog, sorabista a sociolinguista; vědecko-pedagogický pracovník *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a *Katedry sociálních věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice. V roce 1979 absolvoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obor národopis-dějepis; od roku 1984 zde působí jako vědecký pracovník a odborný asistent. V roce 1997 se habilitoval a v roce 2005 obhájil profesuru. V letech 1996–2001 působil také jako vědecký pracovník na Lužickosrbském institutu v Budyšině (Bautzen), Německo; spolupráce s Katedrou sociálních věd Univerzity Pardubice a Katedrou etnologie Filozofické fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnavě (Slovensko).

Odborně se zabývá obecnou problematikou etnicity; etnicko-jazykovými menšinami (zejména v Evropě – Lužičtí Srbové aj.); sociolinguistikou (asimilační/revitalizační jazykové procesy) a migracemi (kromě jiného v souvislosti s českým vystěhovalectvím). K této tematice publikoval řadu studií v domácích i zahraničních časopisech a sbornících, například *Český lid*, *Lětopis*, *Studia Ethnologica* aj. Je autorem kapitoly *Lesser-Used Language Groups in the Czech Republic*, in: *Lesser-Used Languages in States Applying for EU Membership*, European Parliament (2001). Hlavní knižní práce: *Migrační procesy a české vystěhovalectví 19. století do USA* (1989); *Národnostní menšiny v Evropě: Encyklopedická příručka* (1994); *Jazyk a identita etnických menšin: Možnosti zachování a revitalizace* (2001); *Sprachverhalten und ethnische Identität: Sorbische Schüler an der Jahrtausendwende* (2005), *Młodzina – identita a řeč: Ideje, naprawy, argumenty* (2006).

Uskutečnil řadu terénních výzkumů a zahraničních pobytů, zaměřených na etnicko-jazykovou problematiku minoritních populací: Faerské ostrovy (1989); Dagestán (1989); Lužice (opakovaně od 1975 do 2007); Laponsko (1998); Moldavsko/Gagauzové (1999); Nový Zéland/Maoři (2001); Kalmycko (2002, 2007) aj. Přednášková činnost na zahraničních univerzitách: USA (1993), Nový Zéland (2001), Rusko/Kalmycko (2007), Slovinsko (2007); aktivní účast na desítkách domácích i zahraničních konferencí.

Věnuje se také překladatelské činnosti (zejména z lužické srbštiny a velštiny). Je místopředsedou Společnosti přátel Lužice v Praze a členem časopiseckých redakčních rad. Kontakt: Prof. PhDr. Leoš Šatava, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 42 Praha 1, telefon: 224 491 455, e-mail: Leos.Satava@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Šaunijové, původní etnikum severoamerických *indiánů, patří ke skupině *Algonkinů a žijící v údolích řeky Ohio a jejích přítoků ve střední části USA; část *kmenů se v 18. století připojila ke *konfederaci *Kriků. V současné době zahrnuje pouze asi 14 000 osob zejména v indiánské rezervaci v Oklahomě v USA. (Lukáš Šín)

Šauška, churritská bohyně, spojovaná (včetně způsobu písemného záznamu) s mezopotamskou bohyní Ištar (*Inanna). Stejně jako ona je považována za bohyni *lásky a *sexu, zároveň však má válečný aspekt. S ohledem na toto pojetí vystupuje v podobě ženského i mužského božstva, ve válečnické roli pak ozbrojena kyjem nebo *sekerou. Jejím symbolickým *zvířetem je lev. V době chetitské nové říše vstoupila Šauška do chetitského *panteonu. V *Yazilikaye byla zobrazena jak v průvodu žen, tak v průvodu mužů,

doprovázena svými dvěma služebnicemi Ninattou a Kulittou. V chetitské kultuře zaujala významné místo jako jedna z hlavních postav literárního cyklu o Kumarbim (Chedammu, Ullikummi), v němž (pod jménem Ištar) vystupovala jako energická a činorodá sestra Boha bouře. *Kráľ Chattušili III. ji – jako Ištar – považoval za své osobní ochranné božstvo. (Jana Součková)

Šavantové, jihoamerické *indiánské etnikum v Brazílii v Mato Grossu; počet v roce 2000 odhadnut na 10 000. *Jazyk patří do východní skupiny rodiny *žé. Jsou lovci (*lov), rybáři (*rybolov), sběrači (*sběračství), pod vlivem křesťanských misionářů se část věnuje usedlému *zemědělství; někteří jsou též christianizováni (původní náboženství *animistické). Dělí se do několika podkmenů, členěných dále do *patrilinéárních rodů; každý podkmen zpravidla obývá jednu *vesnici. Ta je řízena radou, která je tvořena *náčelníkem a zástupci všech rodů. První kontakt s *bělochy nastal koncem 18. století, ovšem první mírové setkání proběhlo až v roce 1946, mírová smlouva (*mír) byla uzavřena až koncem 50. let 20. století. Od té doby byli obětí *genocidy v důsledku pozemkových spekulací, někteří odcházejí do křesťanských misíí nebo k jiným *kmenům (*Šerentové). (Lukáš Šín)

Šebesta, Pavel Jáchym, *Schebesta, Paul Joachim.

šedesátkový cyklus, *cyklus, šedesátkový.

Šedinová, Jiřina (21. 4. 1946, Praha), česká hebraistka; v letech 1969–1995 odborná a vědecká pracovnice Židovského muzea v Praze, od roku 1999 docentka hebrejské literatury a vedoucí oboru hebraistika v Ústavu Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy. Absolventka FF UK (1969), PhDr. (1974, *David Gans a jeho hebrejská kronika Cemach David, Praha 1592*), CSc. (1990, *Hebrejská lyrickoepická poezie v českých zemích v 1. polovině 17. století*). Studijně-pracovní pobyt v USA (Museum of Jewish Heritage, New York, 1993). Členka Rady Orientálního ústavu AV ČR, členka redakční rady Biografického slovníku českých zemí vydávaného Historickým ústavem AV ČR, členka předsednictva nevládní organizace Kontinenty – sdružení pro spolupráci se zeměmi Asie, Afriky a Latinské Ameriky.

Spoluautorka řady expozic a výstav Státního židovského muzea (SŽM, do roku 1995) a Židovského muzea v Praze (ŽMP), v letech 1972–1992 redaktorka odborného časopisu *Judaica Bohemiae* vydávaného SŽM (od roku 1995 ŽMP).

Specializuje se na hebrejskou literaturu, je autorkou řady studií a spoluautorkou publikací zaměřených zejména na dějiny a kulturu Židů v českých zemích. V posledních letech se soustředí na popularizaci starší hebrejské a izraelské literatury a na její překládání do češtiny.

V rámci oboru hebraistika na FF UK přednáší židovské dějiny, literaturu a hmotnou kulturu a vede seminář moderní hebrejské literatury, z něhož byly v překladu účastníků semináře vydány již dvě knižní publikace (*Mít si s kým promluvit*, Praha, 2000; *Jicchak Bar-Josef: Dárek z lásky*, Praha, 2007). Kontakt: Doc. PhDr. Jiřina Šedinová, CSc., Ústav Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Celetná 20, 116 42 Praha 1, telefon: 221 619 694, e-mail: jirina.sedinova@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Šedivý, Vladimír (7. 4. 1948, Praha), český antropolog a ergonom; pedagogický pracovník (na částečný úvazek) *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně a Ústavu lesnické a dřevařské techniky Lesnické a dřevařské fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně; externě vyučuje na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně a na Fakultě výtvarných umění Vysokého učení technického v Brně.

Odborně je zaměřen na růst (školáci, dospělí i senioři), na dermatoglyfiku klinickou (Langdon-Downův syndrom, transsexuálové) a etnickou (australská a česká populace), dále se zabývá etnickou problematikou Cikánů (Romů), kulturní antropologií, zejména divadelní, ekologií člověka (vliv faktorů životního prostředí na růst a environmentální vědomí) a metodologií vědy. V ergonomii se zabývá antropometrickou standardizací (plynové masky, školní stoly a židle), rozměrovou problematikou strojů a pracovišť (invalidů, textilních šiček a

lesních dělníků), zátěží polohovou a pohybovou (svalové síly) a teorií ergonomie. Kontakt: RNDr. Vladimír Šedivý, CSc., Ústav lesnické a dřevařské techniky Lesnické a dřevařské fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity, Zemědělská 3, 613 00 Brno, telefon: 545 134 151, e-mail: sedivy@mendelu.cz. (Jaroslav Malina)

Šen Fu (1763–1809), čínský spisovatel. Autor autobiografické prózy *Fu-šeng liou ti* (Šest historií prchavého života), jež je jedním z nejkrásnějších svědectví o manželské *lásce v čínské literatuře. (Olga Lomová)

Šen-nung („Božský rolník“, 2737–2697 př. n. l.), legendární vládce v počátcích čínského starověku. (Jaroslav Malina)

Šeol, běžný výraz *Starého zákona pro *podsvětí či říši mrtvých. Etymologie výrazu je sporná, bývá líčen jako „hrob“ (Iz 38,10), jako temný dům, jáma atd. (Jb 17,13). Barvitější představy o podsvětí infiltrovaly do *Izraele a tedy do textů Starého zákona patrně z jeho okolí (srov. Iz 14,9–20); základní izraelské představy nekroužily kolem toho, jak je podsvětí zařízeno a co vše se v něm děje, nýbrž vycházely z důrazu na svrchovanost *Hospodina, který tak, jak sám chce, „vydává na smrt i daruje život, do podsvětí přivádí a vyvádí též odtud“ (I S 2,6). Rozvinuté představy o podsvětním soudu a hodu s *Usirem (Osiridem) známe z *Egypta, kdežto v mezopotamských představách je podsvětí končina neutěšená. Pozdější židovské a křesťanské představy viděly v podsvětí buď dočasný příbytek zesnulých až do *posledního soudu (Iz 26,19; Zj 20,13), nebo ještě později – místo věčného trestu hříšníků (*Dante Alighieri). (Jan Heller)

Šeové, etnikum obývající zejména horské oblasti přímořských provincií na jihovýchodě Číny; celkem asi 700 000. *Jazyk patří do skupiny *miao *austroasijské rodiny. Tradiční *náboženství bylo *animistické (*kult předků), v odlehlejších oblastech se dodnes udržují silné pozůstatky patriarchálních vztahů. Jejich předkové byli ještě v 8.–9. století n. l. součástí širšího společenství miao-jaoské jazykové a etnické větve (v čínských písemných pramenech označované Min-jüe). Po jejím rozdělení a odchodu *Miaů a *Jaů na jih zůstali Šeové v oblasti svého dnešního osídlení (místní etnika vytlačili nebo asimilovali). Sami však byli postupně zatlačováni *Čiňany do méně úrodných horských oblastí. Dnes existují tři základní skupiny Šeů, každá má své vlastní pojmenování (souhrnné označení nemají). Z kulturního a jazykového hlediska mají nejbližší k Jaům. Nepříznivé hospodářské, přírodní podmínky a politický útlak ze strany Čiňanů ve 30. a 40. letech 20. století znamenaly drastický úbytek populace. Ta však pomalu roste – 219 000 příslušníků v roce 1953. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Šerentové, jihoamerické *indiánské etnikum v Brazílii na řece Tocantins; jejich počet není znám. *Jazyk patří do východní skupiny rodiny *žé. Kulturou a způsobem života jsou blízcí *Šavantům – zřejmě tvořili jejich podkmen. Po odchodu Šavantů do oblasti západně od řeky Araguaia (po roce 1850) uzavřeli *mír s bělošskými kolonisty. Jsou zemědělci, lovci, rybáři a sběrači, většinou christianizováni. (Lukáš Šín)

Šerpové (Sherpa, z tibetštiny: „lidé východu“), etnikum ve východním Nepálu u hranic s Tibetem (asi 150 000, *cenzus z roku 2001). Jsou kulturně i jazykově blízcí *Tibetánům, předpokládá se i jejich tibetský původ. *Jazyk patří do *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny. *Manželství je většinou *monogamní, ale vyskytuje se jak *polygynie, tak *polyandrie, která je častější. Jsou zemědělci a obchodníci, od 30. let 20. století vysokohorští nosiči a průvodci výprav do Himálaje. V minulosti byl důležitý i tranzitní obchod mezi Tibetem, Nepálem a Indií (z Tibetu *vlna a *sůl, z Indie zemědělské produkty). Kromě domů ve *vesnici, kde tráví největší část roku, mají i obydlí nebo přístřešky na svých pastvinách. Věřící jsou *buddhisté (lamaisté). (Lukáš Šín)

Šerých, Jaroslav (27. 2. 1928, Havlíčkův Brod), český malíř, grafik a ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů

inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1946–1950 absolvoval Vyšší školu uměleckého průmyslu v Jablonci nad Nisou a Střední výtvarnou školu v Turnově, v letech 1950–1957 Akademii výtvarných umění v Praze u Vladimíra Rady a ve speciální škole Vladimíra Pukla a v letech 1957–1960 aspiranturu na Akademii výtvarných umění v Praze u Vladimíra Silovského. Je členem Sdružení českých umělců grafiků Hollar.

První jeho obrazy a grafická díla vycházejí z vědomí hranic mezi realitou a lyrickou *poezií. Později jsou jeho kreace inspirovány biblickými podněty stejně jako lidským *údělem; tehdy se jeho malířská i grafická tvorba pohybuje na rozhraní vizuálně a hapticky vnímané skutečnosti a projevu nefigurativního. Kombinace *olejomalby s reliéfním pojednáním obrazové plochy jej kolem roku 1970 přiblížilo problematice strukturální abstrakce. Značnou úlohu v jeho výtvarném vyjadřování hraje netradiční užití materiálových kombinací jako například malby, měděného materiálu a smaltu. Možnosti naznačené tvůrčí metody rozvíjí v realizacích, v nichž těžil nejen z odkazů k *Novému zákonu* a *Starému zákonu*, ale též z lidských niterných stavů. Činí tak v důvěře v možnosti výtvarné řeči sdělit i náročná duchovní poselství. (Jiří Hlušička, Jaroslav Malina)

Šest dynastií, *Liou čchao.

Šest králů, souhrnné označení vládců *Šesti států, kteří byli v době *Válčících států rivaly státu *Čchin. (Jaroslav Malina)

šest schopností jasnozřivosti (tibetsky: *ngönše dug [mngon šes drug]*), dar šesti nadpřirozených znalostí či paranormálních schopností (sanskrtsky: *abhidžña*): 1) schopnost létat prostorem, procházet zemi, kráčet po vodní hladině; 2) božský sluch na sebevětší vzdálenost; 3) poznání toho, co si myslí někdo jiný; 4) paměť všech svých předchozích zrození až do nejzazší minulosti a se všemi podrobnostmi; 5) božský zrak, jímž jsou vidět osudy každého jedince; 6) buddhistickým světcům je navíc vyhrazeno poznání o čistotě ode všech poskvrněností (sanskrtsky: *vimókša*). (Josef Kolmaš)

Šest států (Čao, Čchi, Čchu, Chan, Jen, Wej), státy vzdorující *Čchinům v době *Válčících států. (Jaroslav Malina)

šest stavů existence (tibetsky: *rigdug [rigs-drug]*, též *dodug [’gro-drug]*, sanskrtsky: *šadgati*), podle buddhistických představ se zrození uskutečňuje v šesti stavech či sférách, jež jsou tyto (pořadí může být i obrácené): 1. stav bohů *lha* (sanskrtsky: *déva*), 2. stav nebohů *lhamajin* (sanskrtsky: *asura*), 3. stav lidí *mi* (sanskrtsky: *manušja*) – tyto tři stavy jsou zvány *dendo/tändo*, „*stavy blaženství“; 4. stav zvířat *dündo* (sanskrtsky: *tirjak*), 5. stav hladových duchů *jidag* (sanskrtsky: *préta*) a 6. stav tvorů v *peklech *ňalwa* (sanskrtsky: *naraka*) – tyto tři zvány *ngändo/ngänsong*, „*stavy ztracení“. Žádný z nich však není konečný, nýbrž platí pro ně princip ustavičného koloběhu zrození v *khorwě (sanskrtsky: **sansára*), řízeného *zákonem *lä. (Josef Kolmaš)

Šestero taktik, *Liou tchao.

šestice slabik, respektive šestislabičná *modlitba, v *tibetském buddhismu velmi oblíbená *mantra **Óm, mani padmé, húm* (vyslov: Óm, mani päme, húm, „Óm, Klenote v lotosu, húm!“), jíž je vzýván o pomoc *bódhisattva *Avalókitěšvara, hlavní *patron *Tibetu. (Josef Kolmaš)

ší’a (z arabštiny: *ší’a*, označení stoupců Alího – *ší’at Alí*, „strana Alího“), menšinový směr *islámu (*ší’ité). (Jaroslav Oliverius)

šifra (z arabštiny: *sifr*, „nula“):

1. původně nula, cifra, číslice;
2. od 18. století tajné znamení (odtud šifrování), u romantiků je šifrou například příroda, kterou je třeba rozluštit. U filozofa Karla *Jasperse poukaz k transcendenci;
3. značka nebo zkratka: místo jména, podpisu. (Jaroslav Malina)

ší’ité (z arabštiny: *ší’a*, označení stoupců Alího – *ší’at Alí*, „strana Alího“), v *islámu stoupcem principu, že hodnost náčelnictví v muslimské obci je hodností dědičnou, podle

tohoto principu jedině Alí ibn Abí Tálíb (bratranec Proroka *Muhammada), čtvrtý *chalífa v irácké Kúfě (656–661), a jeho potomci mají právo na vedení muslimské obce. Patří k menšinovému směru islámu (asi 13,5 % věřících; většinou jsou *sunnité).

Ší'a vznikla *schizmatem již v 7. století, v dalším vývoji se rozvětvila: a) imámovská ší'a uznává poslušnost 12 *imámů, z nichž poslední se skryl a vrátil se jako *mahdí (tento směr má od počátku 16. století oficiální statut v Íránu); b) *ismá'ílíja; c) zajdovci, umírněný směr, rozšířený zvláště v severním Jemenu; d) extremistické odnože (*alavité, *drúzové).

Ší'ité se liší od sunnitů hodnocením historie, výkladem některých míst *koránu, vlastním souborem tradic a některými odchylkami právního systému. Rozšířen je *kult mučedníků. Ší'itismus tvoří většinové *náboženství v Íránu, jižním Iráku a v Jemenu, menší skupiny jsou v Libanonu a v Sýrii. (Jaroslav Oliverius)

ší'itský, *ší'a, *ší'ité.

šíjové hluboké svaly, **musculi nuchae profundi*.

Šik, Ota (11. 9. 1919, Plzeň – 21. 8. 2004, Sankt Gallen, Švýcarsko), český ekonom a politik; jeden z autorů hospodářských reforem v Československu v 60. letech 20. století. V roce 1940 vstoupil do ilegální *Komunistické strany Československa (KSČ). Stal se pak členem ilegální skupiny levicového Národního hnutí pracující mládeže a po zatčení v roce 1941 byl až do konce *vátky vězněn v *koncentračním táboře. Hned po válce se stal pracovníkem aparátu KSČ (1945–1951), absolvoval Vysokou školu politickou a sociální (1947) a Ústřední politickou školu KSČ (1949) a v roce 1951 se stal pedagogem na Vysoké škole politické ÚV KSČ. Jako ekonom tehdy intenzivně studoval a vykládal Stalinovy ekonomické *zákony *socialismu. V roce 1958 se stal kandidátem ÚV KSČ a roku 1962 jeho členem. V letech 1957–1961 byl profesorem Institutu společenských věd ÚV KSČ a od roku 1961 ředitelem Ekonomického ústavu ČSAV. Měl tedy k dispozici všechny informace a možnosti ke studiu československé ekonomiky, která se ocitla v úpadku právě v důsledku těch teorií, které v 50. letech vyznával.

Mezitím však změnil *názory a v čele mnoha československých ekonomů navrhl reformní program založený především na spojení plánu a tržních mechanismů. Program byl přijat na zasedání ÚV KSČ v lednu 1965. Ve *vládě Oldřicha Černíka z dubna 1968 se stal místopředsedou pověřeným problematikou hospodářské reformy. Ta v jeho pojetí vyžadovala institucionální a politické reformy, omezující přímé zásahy stranického aparátu do chodu ekonomiky, a tudíž i jeho moc, a právě to bylo důvodem odporu ortodoxních komunistů vůči Šikovi, jenž však stále setrval na pozici socialismu. Po sovětské srpnové okupaci 1968 byl jedním z prvních, kdo musel odejít, a to už počátkem září, kdy nuceně rezignoval na funkci místopředsedy vlády a zůstal v zahraničí. Po nástupu Gustáva Husáka k moci byl postupně zbavován všech funkcí (v Hospodářské radě vlády, v Československé akademii věd, v České národní radě), byl vyloučen z KSČ a v roce 1970 zbaven státního občanství. Od roku 1970 působil jako pedagog v Basileji a Manchesteru a v letech 1973–1989 jako profesor ekonomie na Vysoké škole hospodářských a sociálních věd v Sankt Gallen ve Švýcarsku, kde roku 1983 získal státní občanství. Po listopadu 1989 se stal členem Rady konzultantů prezidenta Václava Havla, ale to bylo spíše čestné než vlivné postavení, neboť nastoupený liberální kurs ve státě vylučoval jakékoliv „*třetí cesty“, již byl stoupencem a vyznavačem. Brzy se proto vrátil do Švýcarska. Z díla: *Socialistická reprodukce* (1955), *Ekonomika, zájmy, politika* (1962), *K problematice socialistických zbožních vztahů* (1965), *Plán a trh za socialismu* (1967), *Třetí cesta* (1972), *Das Kommunistische Machtsystem* (Hamburg 1976), *For a Human Economic Democracy* (1985), *Ekonomické reformy a demokratizace* (Köln 1987), *Jarní probuzení – iluze a skutečnost* (Curych 1989, Praha 1990) aj. (Jaroslav Malina)

šikana (z francouzštiny: *chicane*, „šikanování; malicherný spor; přepážka, příčka; průchod [překážkami]“), slovní, ale i fyzické, psychické a sociální ubližování ze strany silnějších vůči slabším, které se děje delší dobu. Existuje ve všech věkových a sociálních skupinách,

například ve školách, v armádě (tzv. mazáctví), na pracovištích, zvláště v důsledku zostřující se *konkurence jako *mobbing* (profesní šikana mezi spolupracovníky) a *bossing* (šikana podřízených nadřízenými). Zpravidla se odehrává v *kontextu nějaké sociální struktury, s jejímž posláním je v příkrém rozporu – na školách, v internátech, ve výchovných ústavech, vězeních, v armádě apod. Jejich společným rysem je, že tvoří jakési uzavřené celky s nedobrovolným až nuceným pobytem, z něhož není, alespoň po určitou dobu úniku (bez *sankce), což právě napomáhá vzniku šikany.

Šikanou nejsou jednorázové tzv. kritici *rituály, například nepříjemné až odporné a bolestivé zasvěcování nováčků 1. ročníku vysoké školy ve Francii – tzv. *bizutage*. (Jaroslav Malina)

Šikibu, Murasaki (asi 973–asi 1014), japonská spisovatelka, básnířka a hudebnice. Byla dcerou dvořana Tametokiho z rodu Fudžiwarů, vzdělance, básníka, uznávaného literárního kritika a editora básnických antologií, jenž své dceři dopřál široké vzdělání. Později je využila na dvoře císařovny Šóši, kterou seznamovala s čínskou klasikou, zejména s dílem tchangského básníka *Po Tü-iho, vyučovala též *kaligrafii a společnost bavila hrou na japonskou harfu *koto*. Ale především je uplatnila v monumentálním díle *Příběh prince Gendžiho*.

Tento rozsáhlý román, který mívá v překladech do evropských jazyků obvykle více než tisíc stran, představuje vlastně sbírku milostných příběhů, plnou erotických vzplanutí. Řetěz alegoricky laděných romantických epizod líčí osudy idealizovaného dvorského milovníka, císařského levobočka prince Gendžiho, a po jeho smrti milostné neúspěchy jeho domnělého syna Kaorua a vnuka Nióa. Za romantickým, až donchuanským hledáním ideální ženy se přitom skrývá hluboký estetický a filozofický *kontext, pokus zachytit krásu prchavého pozemského života na pozadí estetických ideálů japonské dvorské *šlechty doby *Heian a hodnot spjatých s buddhistickou filozofií. Z díla: *Gendži monogatari* (vznik v letech 1001–asi 1013, česky: *Příběh prince Gendžiho*, 4 sv. Praha: Paseka, 2002–2008). (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

šikmá zlomenina, **fractura obliqua*.

Šilúkové, jedna z největších nilotských etnických skupin, která žije v oblasti tzv. Zelené země na jihu Súdánu. *Jazyk patří mezi západonilotské jazyky *nilosaharské rodiny. Jsou příbuzní s *Anuaky, Buruny, *Maby a dalšími etniky, s nimiž tvoří skupinu známou jako severní *Luové. Jejich původní sídla sahala až k střednímu toku Nilu, Šilúkové byli nejsevernějším černošským etnikem v Africe. Později byli zatlačeni arabskými populacemi k jihu. Na rozdíl od ostatních *Nilotů jsou převážně zemědělci a chovateli domácích zvířat, pastevectví zůstává u nich pouze doplňkovým způsobem obživy. Šilúkové vytvořili již v 16. století státní celek, v němž vládl *král, jemuž náležela absolutní moc a posvátná úcta a jemuž patřil veškerý majetek *země. Od 18. století sváděli těžké boje s arabskými obchodníky s *otroky a posléze byli zataženi do povstání mahdistů, při němž utrpěli značné ztráty; z někdejší populace žije dnes přibližně polovina a tvoří spolu s *Dinky, *Nuery a dalšími nilotskými etniky nové etnické společenství ve vlastní autonomní oblasti jižního Súdánu (*Súdánci). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Šíma Josef (18. 3. 1891, Jaroměř – 24. 7. 1971, Paříž, Francie), český malíř, grafik, ilustrátor a scénický výtvarník; významný představitel evropského moderního malířství. Od roku 1921 žil v Paříži, kde spoluzaložil skupinu Grand Jeu (Vysoká hra). V rané tvorbě prolнул civilistní *poezii s konstruktivními prvky, načež experimentoval s geometrickou abstrakcí, inspiroval se atmosférou *poetismu a *surrealismu, usiloval o novou senzibilitu. Poté následovalo neobyčejně důležité imaginativní období, kdy své obrazy inspirované krajinou a antickou mytologií (*Návrat Théseův*; *Zoufalství Orfeovo*, 1943 aj.) konstruoval na archetypálních formách krystalu, vejce a ženského torza (například *Krajina s torzem*, 1931). V posledním období tvorby v duchu svého celoživotního hledání podstaty a smyslu života,

jednoty *přírody a *člověka syntetizoval tato základní témata v kosmických vizích a symbolech lidského osudu. Vynikl též v podání ženského *aktu. (Jaroslav Malina)

Šimek, Emanuel (3. 4. 1883, Vatětice – 16. 6. 1963, Mířenice), český archeolog a historický geograf; univerzitní profesor. Před rokem 1918 působil v rakouské státní archeologické *památkové péči, roku 1922 se habilitoval na pražské *univerzitě pro prehistorii Evropy a stal se i státním konzervátorem archeologických památek. V letech 1931–1958 byl prvním profesorem prehistorie a protohistorie na nově zřízené *Masarykově univerzitě v Brně. Jeho odborným zájmem byla především doba laténská a římská, ale i raný středověk. Z díla: *Grundzüge der Vorgeschichte Böhmens* (Základy pravěku Čech, 1914); *Čechy a Morava za doby římské* (1923); *Keltové a Germáni v našich zemích* (1934); *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia I–IV* (1930, 1935, 1949, 1953); *Důdlebi, Volyňané, Lučané, čeští Chorvaté a Čechové. Sjednocení dnešní České země a vznik českého národa* (1948); *Význam geografie pro řešení prehistorických a raně historických otázek* (1949–1950); *Poslední Keltové na Moravě* (1958); *K ethnogenesi slovanského osídlení jižních Čech a jihozápadní Moravy* (1960). (Karel Sklenář)

Šimek, Jan (14. 9. 1941, Brno), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Studium absolvoval v ateliéru Karla Bajáka, od roku 1966 se sochařství věnuje ve svobodném povolání. Je členem Sdružení Q.

Od konce 60. let vytváří vertikální figurální skulptury z kolorovaného dřeva. V dalším období jsou typické torzální sestavy skulptur, někdy instalované i do krajiny. (Jaroslav Malina)

šimpanz (*Pan troglodytes*), africký *lidoop, který je zoology dělen do čtyř poddruhů: šimpanz čego, *Pan troglodytes troglodytes*, šimpanz východní, *Pan troglodytes schweinfurthii*, šimpanz hornoguinejský *Pan troglodytes verus* a šimpanz nigerijský, *Pan troglodytes vellerosus*. Šimpanzi je blíže příbuzný *bonobo (*Pan paniscus*). Starší české názvy těchto druhů jsou šimpanz učenlivý (*Pan troglodytes*) a šimpanz bonobo (*Pan paniscus*). První z nich je hojnější, žije v západní a střední Africe od Guineje a Nigérie až po řeku Kongo a dále na východ do západní Tanzanie, v pralesích i v savanách. Často je chován v našich zoologických zahradách. Bonobo je menší a zejména štíhlejší, tmavě až černě zbarvený a žije na malém území v pralesích jižně od řeky Kongo, poddruhy netvoří. Šimpanz a bonobo jsou evolučně nejbližší žijící druhy *člověka, s nímž sdíleli společné předky ještě před zhruba 5,4 až 6,3 miliony lety.

Geneticky se oba druhy rodu *Pan* liší od člověka počtem *chromozomů $2n = 48$, zatímco člověk má $2n = 46$; tento rozdíl pramení pravděpodobně ze strukturální *aberrace, k níž došlo u společného předka člověka a šimpanze. V roce 1975 publikovala v časopise *Science* americká genetička Mary-Claire Kingová překvapivé zjištění, že lidská *DNA se z 98,5 % shoduje s DNA šimpanze a bonoba. Naproti tomu *genomy ostatních primátů se od šimpanziho liší mnohem více než genom lidský. Toto tvrzení vycházelo z tehdejších relativně hrubých srovnávacích metod. Nicméně následné sekvence molekulárních markerů jak u člověka, tak u šimpanzů nahrávaly z molekulárně systematického hlediska tendenci spojit oba rody do jediného. Na základě současných zjištění se však zdá, že mezi rodem člověk (**Homo*) a rodem šimpanz (*Pan*) jsou přece jen větší strukturální rozdíly v uspořádání genomů a v zastoupení transpozonů, než se původně jevílo. Rod *Pan* je řazen spolu s rodem *Gorilla* do podčeledi **Paninae*. Taxonomie vycházející z molekulárně-genetických studií řadí rod *Pan* spolu s rodem *Homo* do téže podčeledi **Homininae*. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

šimpanz bonobo, *bonobo.

Šín, Lukáš (16. 6. 1979, Šternberk), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty

*Masarykovy univerzity, od roku 2006 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Uniwersytet Wrocławski (Polsko) v roce 2005, 6 měsíců. Diplomová práce: *Člověk 9. až 12. století v Hornomoravském úvalu* (2006), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc. Kontakt: Mgr. Lukáš Šín, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 492 679, e-mail: lukasin@mail.muni.cz. (Jaroslav Malina)

šindžú (z japonštiny: *šindžú*, „nitro srdce“), násobná *sebevražda, zpravidla dvojí. Tento obyčej souvisí s *kolektivním vědomím v Japonsku a silně vypěstovaným pocitem sounáležitosti v *komunitě. Existují dva druhy šindžú, džóši šindú – sebevražda mileneckého páru, ať *heterosexuálního nebo *homosexuálního, a ikka šindžú – rodinná sebevražda. Sebevražda milenců byla oblíbeným námětem dramatických her v období *Tokugawa (1600–1867). K nejznámějším patří díla Monzaemona *Čikamacua *Sonezaki šindžú* (Společná smrt milenců v Sonezaki, 1703) či *Šindžú ten no Amidžima* (Společná smrt v síti nebes v Amidžimě, 1720). Milenecká sebevražda není zcela ojedinělá dodnes. Rozhodnutí k násobné sebevraždě, zejména rodinné, může být podloženo jednoznačným souhlasem všech aktérů (gói šindžú) nebo je pojato proti vůli některého z nich (muri šindžú). Nejčastěji se to týká případů, kdy páchá sebevraždu zoufalá matka, která považuje za „humánnější“ zabití svých dětí proti jejich vůli, než by je nechala samotné. Takovýchto případů v Japonsku v poslední době přibývá a jejich příčiny nejčastěji spočívají v neutěšené ekonomické situaci či ve složitých osobních vztazích. (Helena Honcoopová, Jan Sýkora)

šintó, *šintoismus.

šintoismus (z japonštiny: *šintó*, „cesta božstev kami“), původní japonské *polyteistické náboženství postavené na *animismu, *šamanismu, *kultu předků a na *plodnosti; prapůvodní *víra v síly *přírody se od 6. století n. l. praktikovala paralelně s importovaným *buddhismem a od 14. století s ním splynula v tzv. *řjóbu šintó*, „šintoismus pod obojí“ či „obojetný šintoismus“, syntézu obou náboženství, kterou zvykově praktikuje většina obyvatel Japonska dodnes, neboť se *Japonci zpravidla rodí jako šintoisté a umírají jako buddhisté.

Šintoismus nespécifikoval žádný morální kód, pro jeho *duchovní kulturu byl důležitý jen pojem čistoty. Idealizoval srdce očištěné od kalu, od „hříchů“ – *cumi*, ale jeho očista nevyžadovala žádná bolestná *pokání. Ačkoli se pojem *cumi* překládá často jako „hřích“, je křesťanskému pojetí *hříchů velmi vzdálen. Představuje spíše *rituální nečistotu, *cumi* může být i pohroma poškozující *zemědělství, dědičné zatížení či *nemoc, tedy něco, co nemusí být úmyslným pácháním *zla, a nevyvolává představu tvrdého věčného *trestu. Šintoismus nezná ani pojem smilstva a kromě *sodomie a některých forem *incestu, které pokládal za nečisté, nezakazoval nic v oblasti milostných vztahů, byl vůči nim naopak velmi shovívavý. *Sexualitu a *erotiku považoval za přirozený projev spjatý s udržováním správného chodu *světa a běhu života a jako takový jej bylo třeba vytrvale zajišťovat a podporovat náležitými prosebnými rituály určenými příslušným božstvům, včetně otevřeného zobrazení sexuálních scén, motivů a *atributů (mohutné kamenné nebo dřevěné *faly v šintoistických *chrámech nebo ve volné přírodě, zvláště podél cest; sochy důmyslně kombinující mužské a ženské genitálie aj.).

Šintoismus má kořeny v prehistorických dobách, jako propracovaný systém obřadů a víry se ustavil kolem počátku našeho *letopočtu. Ve své počáteční podobě byl přírodním náboženstvím uctívajícím přírodní božstva. V šintoismu neexistuje nejvyšší bůh stvořitel a vládce veškerenstva. Jde o víru v mnoho božstev (**kami*), neboť všechny jednotlivé přírodní i jiné jevy jsou ovládány některým z těchto *kami*. Do systému šintoismu byla včleněna také veškerá božstva z mytologických cyklů zapsaných v nejstarších japonských *kronikách **Kodžiki* a *Nihongi* i v dalších písemných pramenech. Nejvyšším božstvím šintoistického *panteonu je bohyně *slunce Amaterasu ómikami, považovaná za pramatku japonského

císařského rodu; ani ta však není všemohoucí a svá rozhodnutí konzultuje s ostatními božstvy. V době intenzivního přejímání kulturních vlivů z Číny, zejména v průběhu 6.–8. století, byl šintoismus ovlivněn jak *čínským buddhismem, tak *konfucianismem. Jelikož se šintoismus formoval souběžně s upevňováním buddhismu, došlo k prolnutí obou směrů a k vytvoření tzv. *rjóbu šintó* („dvojjediné šintó“). Podle tohoto učení jsou šintoistická božstva *kami považována zároveň i za *inkarnace různých postav buddhistického panteonu (*kami-hotoke*). Šintoismus se i nadále formoval a nabýval různých podob; nejvýrazněji v období strohé vojenské *vlády (*šógunátu) – tehdy byl šintoismus spjat s konfucianismem; byla postulována přísná společenská *hierarchie, poslušnost, oddanost a uctívání *autorit a vojenského vládce (*šóguna).

Po pádu šógunátu, od začátku doby *Meidži v roce 1868, se stal šintoismus státním náboženstvím. Vedle dynastického šintoismu, zdůrazňujícího původ císařské rodiny od bohyně Amaterasu, měl silný vliv směr deifikující *císaře – *tennó*. Teprve po *druhé světové válce došlo k oddělení šintoistických církevních organizací od *státu a císař se oficiálně zřekl svého božství. Šintoismus se ani dnes neopírá o žádné *dogma či svatá písmena, jeho těžiště spočívá v modlitbách a obřadech, které vykonávají šintoističtí *kněží *kannuši*. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

šíp [archeologie, etnoarcheologie], střela skládající se z dřevěného ratiště, které je na zadním konci opatřeno stabilizátorem (z peří, vláken kukuřice aj.) a na předním konci *šipkou (hrotem) z *kamene, *kosti, *paroží nebo *kovu; je vystřelována *lukem, *reflexním lukem nebo *samostřilem. (Jaroslav Malina)

šipka [archeologie, etnoarcheologie], *hrot (hlavice) *šípku (z *kamene, *kosti, *paroží nebo *kovu), součást *luku jako bojové i lovecké *zbraně, existující již patrně v *mladém paleolitu a nepochybně v *mezolitu, z něhož pocházejí nálezy dřevěných šípů, do nichž jsou zasazeny a zatmeleny kamenné mikrolitické hroty (hlavně trojúhelníkové či lichoběžníkové). Od *neolitu, ale zejména v *eneolitu a starší *době bronzové se pak vyvinula šipka jako samostatný typ *kamenné štípané industrie v podobě *úštěpu oboustranně plošně *retušovaného do tvaru listovitě tenkého trojúhelníku se základnou rovnou či vkleslou (boční hrany vybíhají v týlu do zpětných hrotů, tzv. křídélek), od sklonku eneolitu vzácně i s *řapem vyretušovaným na týlní hraně pro zasazení do ratiště šípku; hrany jsou zaostřeny okrajovou retuší. Od střední doby bronzové se pak vyskytují bronzové (od *halštatské doby železné) šipky s *tulejkou pro nasazení, jinak však udržující tradiční dvojbřítý listovitý tvar, někdy s křídélky. Zvláštní formu mají trojbřité šipky východního původu, doklad dotyku či styků s kočovnickými stepními oblastmi *Kimmeriů či *Skythů. Méně časté než kamenné a kovové jsou šipky vyřezané z kosti nebo parohu (od mladého paleolitu, čtenější od mladší doby bronzové). (Karel Sklenář)

Šipka a Čertova díra (Štramberk, Moravskoslezský kraj, Česká republika), jeskyně s paleontologickými, antropologickými a archeologickými nálezy. Obě jeskyně, Šipku i Čertovu díru, prozkoumal Karel Jaroslav *Maška z podstatné části už na sklonku 19. století a pozdější práce se zaměřovaly pouze na *rekonstrukci a revizi profilů (Josef Bayer, Jiří Kukla, František *Prošek), zpracování *kamenné industrie (Karel *Absolon, Karel *Valoch), fauny a publikaci neandertálské čelisti (**Homo neanderthalensis*) ze Šipky (Jan *Jelínek, Emanuel *Vlček). Nyní je Čertova díra odtěžena, zatímco Šipka stále existuje (440 m n. m.), ovšem archeologické *souvrvství je zřejmě zcela vyklizeno. Rekonstrukce profilu ukazuje, že pod holocenní vrstvou v obou jeskyních ležela sprašová poloha s vápencovou sutí, v jejíž svrchní části probíhal *horizont *magdalénien, a ve spodní části byly kulturně neurčitelné artefakty. V podloží zachytil Maška komplex *hlín s *moustériem, které lze členit do dvou až tří poloh. Na bázi ležely slíny, písky, sterilní hlíny a vápencové podloží. Moustérská industrie je vyrobena převážně z místního *rohovce, s několika artefakty z *pazourku, *křemene a

*radiolaritu. Nejdůležitější nález představuje neandertálská dětská čelist objevená Karlem Jaroslavem Maškou v roce 1880. (Jiří A. Svoboda)

šípový jed, *kurare.

Šír ha-šírím, *Píseň písní.

široký vaz děložní, **ligamentum latum uteri*.

šišinka, **corpus pineale*.

Šiva („příznivý“), jeden z nejmocnějších a nejuctívanějších *bohů hinduistického *panteonu (*hinduismus), ztělesnění zhoubných a ničivých kosmických sil, ale zároveň bůh plodnosti a obrody, jejíž *symbol tvoří jeho „vždy vztyčený, vždy ztopořený“ úd (*lingam). (Jan Filipický)

šivaismus, jeden z hlavních směrů (s *višnuismem) v rámci *hinduismu. Šivaismus se člení na řadu škol a *sekt, jimž je společné uctívání *Šivy buď jako nejvyšší božské osoby nebo jako všepronikajícího božského principu. Počátky šivaismu spadají již do védského období; na přelomu *letopočtu je v **Mahábháratě* doložena existence šivaistické sekty pášupatů a jejího učení o Šivovi jako pánu, k němuž směřují jednotlivé duše usilující o vymanění z osidel světské existence pomocí uctívání, jógy a pravého poznání. Filozofické promýšlení vztahu *boha a člověka se v šivaismu pohybuje od důsledného *monismu tzv. kašmírského šivaismu, rozvíjejícího se zejména na přelomu 1. a 2. tisíciletí, až po *dualismus formulovaný jihoindickou šivaisiddhántou (13. století). Řada šivaistických sekt klade důraz na *askezi a *jógu, doplňovanou zejména v Bengálsku o prvky *tantrismu. V jižní Indii si dodnes uchovává značný vliv sekta lingajatů.

Prvky šivaismu se spolu s jinými aspekty *indické civilizace rozšířily od přelomu 1. a 2. tisíciletí i do jihovýchodní Asie (Bali, Jáva, Kambodža). V současnosti je šivaismus nejrozšířenější v jižní Indii, Bengálsku a v himálajské oblasti (Kašmír, Nepál). (Jan Filipický)

škála, erotická, hierarchie lásky o třech úrovních, již zavedl řecký filozof *Platón (427–347 př. n. l.) v dialogu *Symposion* (Hostina). Nejnižší úroveň („láska k více tělům“) představuje erotický pud ve své primitivní a biologické formě. Následující úroveň tvoří zamilovanost („láska k jednomu tělu“), která vzniká z pozorování fyzické krásy druhé osoby. V případě duchovně založených osob dochází k postupnému vývoji ve vzrůstajícím oceňování čistě duchovních kvalit partnera. Na nejvyšší úrovni spočívá čistá láska, která je oproštěna od všech druhů *sexuality. Jedinec, který prožívá tento cit, se obrací zejména k duchovním *hodnotám, *mravům, *zákonům a moudrosti a uskutečňuje tak pravou *filozofii (láska k moudrosti).

Metafora erotické škály odkazuje jak k *hierarchii, tak ke spojení a jednotě. Podle Platóna by filozof neměl zůstávat na nižších stupních milostné škály, nýbrž pozvednout svou vášeň na intelektuální úroveň. Z tohoto důvodu má také erotická přitažlivost pozitivní úlohu, neboť je počátečním bodem tohoto procesu.

V průběhu vývoje filozofického myšlení však docházelo k redukci a zjednodušení erotické škály na protiklad *lásky tělesné (pozemské) a duchovní (nebeské). Z této polaritě byla vynechávána, až zavržována erotická a sexuální dimenze lásky. Tato dyáda nalezla své zastoupení také v oblasti *umění, jak je patrné například na obraze *Láska nebeská a láska pozemská* (1514), jehož tvůrcem byl italský renesanční malíř *Tizian (vlastním jménem Tiziano Vecellio, kolem 1485–1576). (Barbora Půtová)

škálování, vyjádření kvantitativní (případně i kvalitativní) vlastnosti *objektu číselnou hodnotou v rámci numerického relačního systému. (Petra Urbanová)

škapulíř, součást *oděvu některých *řeholníků, pruh látky v šíři ramen, splývající vpředu a vzadu v délce hábitu (nebo o něco kratší) v podobě dvou kousků čtyřhranné látky, jež mohly nést monogramy Marie a Krista, bývaly posvěceny; také tzv. lidový škapulíř – druh amuletu v podobě plátýnka nebo papíru nošené často v taštičce kolem krku, byly pomalovány i

obrázky *svatých a ověšeny lichým počtem svěcených předmětů (medailonků, křížků, kamínků, svatých ostatků, světicích pečeti, ampulek apod.). (Michaela Králíková)

škára, **corium*.

Škipetaři, *Albánci.

škola [starověká Mezopotámie], *instituce poskytující všeobecnou nebo odbornou výuku. První školy známe ze starověké *Mezopotámie; byly zde institucemi zaměřenými především na výchovu *písařů, tedy i na výchovu budoucích knihovníků, archivářů, stejně jako vlastních tvůrců sumerského a akkadského písemnictví, písařů pořizujících záznamy z každodenní praxe, ale i budoucích překladatelů, zabývajících se zejména přetlumočením sumerských textů do *akkadštiny, i učenců pokládajících základy prvních vědních odvětví. Existenci škol, nazývaných „domy tabulek“ (stejněho označení se ovšem užívalo i pro *archivy, respektive knihovny), lze prokázat v řadě mezopotamských *lokalit od raných sumerských dob především nálezy tzv. školních textů, tj. tabulek (často i neuměle uhnětených), obsahujících písemná cvičení žáků, mechanicky opisované znaky a slova předepsaná učitelem na téže tabulce, stejně jako sylabářů (seznamů slabičných znaků) a lexikálních textů (lexikografie). Žáci pocházeli patrně převážně z vyšších zámožných vrstev obyvatelstva; často podle *filiace i širší *genealogie přecházelo povolání písařů z generace na generaci. Školy byly zřejmě součástí chrámových komplexů. V čele školy stál ředitel, specializované předměty jako *geometrii, *matematiku, *sumerštinu atd. vyučovali učitelé, kteří byli odborníky na tyto disciplíny. O délce školní „docházky“ nám není nic známo, zdá se však, že kromě běžného vzdělání, které poskytoval „dům tabulek“ se dalo dosáhnout vyšší, specializované výchovy návštěvou školy respektive instituce poskytující vyšší kvalifikaci. Pramenem pro poznání mezopotamské školy, jejích učebních osnov, šíře a hloubky vzdělání, jakož i učebních metod jsou sumerské spory z prostředí písařských škol. Na pedagogické postupy lze soudit například ze satirického sumerského textu popisujícího denní starosti sumerského žáka, jeho práci ve škole i domácí přípravu, stejně jako podplatitelnost jeho učitele. (Vladimír Souček)

škola Annales, *Annales.

škola cambridgeských platoniků, *škola, cambridgeská.

škola kulturních okruhů, *difuzionismus.

škola kulturních okruhů, německo-rakouská, označení koncepce založené na difuzionistickém modelu *kulturních okruhů, kterou vybudoval německý antropolog Robert Fritz *Graebner spolu se svým asistentem Bernhardem *Ankermannem a rozpracoval rakouský etnolog a lingvista Wilhelm *Schmidt. Graebner svoji koncepci kulturního okruhu poprvé předložil v roce 1904. Na základě podobnosti *kulturních prvků vymezil Fritz Graebner difuzionistický model kulturních okruhů v *Oceánii, kulturní okruhy v Africe stanovil Bernhard Ankermann. V knize *Methode der Ethnologie* (Metoda etnologie, 1911) vytyčil Graebner jako základní cíl etnologie studium *kulturní difuze a migrace obyvatelstva v průběhu dějin a rekonstrukci původních kulturních okruhů. Podle jeho výkladu dějin kultury byly prvotní, základní „kulturní okruhy“ (německy: *Kulturkreise*) vytvořeny v Asii a díky *kulturním kontaktům (zvláště v *době stěhování národů) se původní kulturní prvky a *komplexy rozšířily do celého světa a kulturní okruhy se převrstvovaly.

Teorii i metodologii výzkumu kulturních okruhů systematicky rozvinul nejvýznamnější představitel školy kulturních okruhů Wilhelm Schmidt ve své práci *Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie* (Příručka metody kulturně-historické etnologie, 1937). Vycházel z předpokladu, že kulturní kontakty se netýkají pouze jednotlivých kulturních prvků nebo malých skupin, ale že procesy *migrace a *difuze zahrnují celé *kulturní komplexy, obsahující všechny významné oblasti *materiální a *duchovní kultury (*ekonomiku, *náboženství, *zvyky, *obyčeje atd.).

Kulturně-historická *metoda výzkumu kulturních okruhů získala v Evropě zprvu řadu stoupců, později však byla pro svou jednostrannost a spekulativnost podrobena *kritice, na

níž mělo významný podíl zavedení nových exaktních *metod a *technik antropologického a archeologického výzkumu (*radiokarbonové datování apod.). (Jaroslav Malina)

škola kultury a osobnosti, *antropologie kultury a osobnosti.

škola optimálního plánování, teoretický směr, rozvinutý v Sovětském svazu především v 70. a 80. letech 20. století, jehož představitelé využívali matematické metody optimalizace pro simulování tržního mechanismu s cílem dosáhnout efektivní alokace omezených zdrojů v socialistické *ekonomice. (Jaroslav Malina)

škola veřejné volby, teoretický směr, který rozšířil tradiční analytické postupy *ekonomie, zkoumající vlastním zájmem motivované chování jednotlivce na trzích, i do oblasti politiky a věcí veřejných, a s pomocí této ekonomické analýzy zkoumá chování politiků a státních *úředníků.

Jeden z představitelů tohoto směru, Kenneth J. Arrow (narozen 1921), například už v 50. letech 20. století dokázal, že neexistuje volební hlasovací metoda, která by splňovala určité minimální požadavky na nestrannost a demokratičnost a přitom umožňovala jednoznačně seřadit všechny alternativy, které voliči mají (tzv. Arrowův teorém). Mezi další autory spjaté s veřejnou volbou patří James M. *Buchanan, Mancur L. *Olson či Gordon Tullock (narozen 1922). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Škola ženy, *Onna daigaku.

škola, alexandrijská katechumenická, centrum teologického bádání vzniklé kolem roku 170 v *Alexandrii, středisku tehdejší vzdělanosti. Teologové školy brojili proti *gnosticismu, ve filozofii vycházeli z platónsko-filónské metafyziky, zdůrazňovali jednotu božské a lidské stránky *Kristovy osoby. Na rozdíl od *antiochejské teologické školy uplatňovali alegorický výklad Písma, hledající hlubší duchovní smysl jeho textu. Významní představitelé: Athanasios, Kléméns Alexandrijský, Órigenés. (Jaroslav Malina)

škola, antiochejská teologická, centrum křesťanské teologie (*křesťanství), založené kolem roku 200 v *Sýrii a vzkvétající ve 4.–6. století. Na rozdíl od *alexandrijské katechumenické školy se v ní uplatňoval doslovný výklad *bible. Ve sporech o osobu *Ježíše Krista zdůrazňovala odlišnost jeho lidské a božské přirozenosti. (Jaroslav Malina)

škola, cambridgeská (též škola cambridgeských platoniků), filozofická škola 17. století, která se pokusila ve střetu s *racionalismem René *Descarta a Thomase *Hobbese oživit tradici křesťanského *platonismu. Jedna z nejznámějších škol ostrovní filozofie, založená na postulaci existence samostatných božských idejí, nezávislých na tělesných (hmotných) substrátech a umožňujících přímé intuitivní poznání. Cambridgeská škola dočasně ovlivnila svým příklonem k *mystice a *kabale například Isaaka *Newtona. Hlavní představitelé: Ralph Cudworth (1617–1688); Richard Cumberland (1639–1719); Henry More (1614–1687); John Norris (1657–1711) a další. (Břetislav Horyna)

škola, Chicagská, skupina ekonomů kolem Milтона *Friedmana, která od 50. let 20. století na moderních základech rozvíjela kvantitativní teorii peněz a vytvářela alternativu tehdy silnému proudu *keynesismu. Později se pro tyto ekonomy vžil název monetaristé a směr je označován *monetarismus. (Jaroslav Malina)

škola, Fontainebleauská, směr francouzského renesančního *malířství inspirovaný italským *manýrismem, rozvíjející se při výzdobě *zámku ve Fontainebleau, který dal roku 1528 postavit francouzský *král František I. (vládl 1515–1547) a pověřil výzdobou florentského manýristu *Rossa Fiorentina, pod jehož vedením pak v letech 1530 až 1570 vznikla galerie, hlavní dílo takzvané první Fontainebleauské školy.

Italové jako Rosso Fiorentino, vlastním jménem Giovanni Battista di Jacopo di Guasparre (1494–1540), Francesco Primaticcio (1504–1570) či Nic(c)olò dell'Ab(b)ate (1509/12–1571?) se stali apoštoly tohoto nového uměleckého směru. Pro francouzský dvůr vytvořili hédonisticko-profánní styl, který vypudil poslední pozůstatky středověkého umění. Jejich škola, tzv. Fontainebleauská – pojmenovaná podle zámku, který věhlasní italští a francouzští

umělci té doby vyzdobili pro krále Františka I. (a jeho následovníky) – se rozhodla pro alegorické a mytologické náměty. Byly podle všeho nejvhodnějším pozadím pro život krále, který se chtěl napořád věnovat více věcem tohoto než onoho světa. Rosso Fiorentino pocházel z Florencie, a ačkoliv jen málo z jeho prací ve Fontainebleau je zachováno v originálním stavu, máme dosti důkazů, které dokládají jeho vliv na francouzské a koneckonců i na evropské umění. Znamenitým příkladem tohoto vlivu je *rytina *Pluto* od Giana Giacomu Caraglia (kolem roku 1500–1570) podle Rossovy předlohy. Proti tradici je zde bůh znázorněn štíhlý a mladistvý. Gesto, kterým ukrývá obličej, odvádí pozornost diváka k vyobrazenému tělu, a tedy od vlastního námětu. V zásadě je to relativně jednoduchý příklad toho, že nezahalené tělo nabylo v umění manýrismu na významu a stalo se ústředním výrazovým prostředkem. Gobelín s postavou *Danaé* – utkaný podle dekorace pro Fontainebleau navržené Rossem Fiorentinem – dává nahlédnout do záměrů umělců této školy. Nahá žena v provokativní póze, s dlouhými údy, malou hlavou, vyzývavými ňadry a mírně vypouklým bříškem odráží erotický *ideál doby. Postava je přímo odvozena od nahých žen v *Michelangelových výtvarných dílech, zejména od tzv. *Úsvitu* na hrobě Lorenza de Medici ve Florencii; je však méně masivní a zdá se, že je spíše určena k erotickému potěšení. Její proporce a zdůraznění určitých detailů přitom připomínají ještě středověké *akty.

Umělci Fontainebleauské školy vytvořili i řadu portrétů dvorské krásy, která je založena na typu nahé *Giocondy* z *Leonardova ateliéru. K nim patří také proslulý obraz *Gabrielle d'Estrées a její sestra vévodkyně z Villarsu v lázni* (kolem roku 1594) z okruhu děl vytvořených takzvanou druhou Fontainebleauskou školou, která ve Fontainebleau pracovala v době Jindřicha IV. (1589–1610) pod vedením malíře Toussainta Dubreuilu (asi 1561–1602). *Identita obou žen je sice sporná, nicméně převládá *názor, že tento dvojportrét zachycuje Gabriellu d'Estrées, královu metresu, a její sestru, vévodkyni z Villarsu. Obě dámy jsou znázorněny při společné koupeli, přičemž ta nalevo smělym gestem stiská sestřinu prsní bradavku. Obraz, připisovaný někdy Jeanu Cousinovi mladšímu (kolem 1522–asi 1594), do dnešních dnů přitahuje pozornost dokonalou stylizací lidské postavy i artificialností a elegancí námětu, ale především rafinovanou erotickou přejemností.

Magická přitažlivost tohoto manýristického dvojportrétu koupajících se aktů zlákala k parafrázi i současné umělce: například německého malíře Paula *Wunderlicha (narozen 1927) – *Bosom Friends* (1965, litografie) a české malíře Adolfa *Borna (narozen 1930) – *Večery na Loře* (1997, litografie) a Vladimíra *Suchánka (narozen 1933) – *Sestřičky z Villarsu* (1998, litografie). (Jaroslav Malina)

škola, frankfurtská:

1. označení relativně volného seskupení intelektuálů různého světonázorového a filozofického ražení, badatelů v oblasti sociálních věd a filozofů, které propojuje několik společných hledisek a zájmů. Především se jednalo o teoretické postoje volně inspirované *marxismem 19. století, které se vztahovaly k pochopení a výkladu individuální a společenské praxe jako prvku s rozhodujícím významem pro analýzu moderních *industriálních společností. Velký vliv měl také odmítavý vztah k dosavadním sociálním a sociologickým teoriím a obecně kritické stanovisko k moderní vědě, se kterým souvisel odmítavý postoj k podobě a fungování poosvícenské modernistické evropské racionality. Cílem frankfurtské školy měla být inovace teorií výzkumu moderních společností a rozvoj neomezeného sociálního výzkumu.

Dějiny frankfurtské školy začínají brzy po *první světové válce; v letech 1922–1923 se prosadila myšlenka založit Institut pro sociální zkoumání, která se tradičně připisuje Hermannu Weilovi (1885–1955), německému ekonomovi a organizátoru tzv. *Erste Marxistische Arbeitswoche*, věnovaných problémům socializace a plánování. Weilovi kolegové a přátelé se této inspirace chopili a získávali pro ni další stoupence. Největší vliv na založení institutu měli významný ekonom a autor první odborné práce o sociálních důsledcích

automatizace výroby Friedrich Pollock, právník Karl Korsch, profesor národohospodářství Kurt Albert Gerlach a filozof Max *Horkheimer. Především oni mají zásluhu na tom, že roku 1922 byl ve Frankfurtu nad Mohanem založen *Institut für Sozialforschung* (Institut pro sociální výzkum). Jeho prvním ředitelem měl být právě Gerlach, kvůli jeho předčasné smrti se jím ale stal politolog Carl Grünberg (1861–1940). Po něm převzal vedení ústavu roku 1930 Max Horkheimer, s nímž začíná nejslavnější období v dějinách frankfurtské školy. K vědeckému okruhu se připojili historik Henryk Grossmann, filozofové Theodor Wieselgrund *Adorno, Erich Fromm, Leo Löwenthal, Herbert Marcuse, zčásti také Walter *Benjamin.

Konec první fáze vývoje frankfurtské školy přinesl nástup německého *nacismu; roku 1933 byl Institut pro sociální výzkum uzavřen a většina jeho pracovníků emigrovala. Na různých místech v zahraničí však vznikly pobočky původního ústavu, ve kterých práce pokračovala dál: největší byla na Kolumbijské univerzitě v New Yorku a nesla název *International Institute for Social Research*. Během této doby se rozrušila původní vazba na marxismus, která orientovala ústav pouze na kritickou analýzu kapitalisticky strukturované společnosti. Nyní se předmětem výzkumu stávají všechny totalizující prvky v evropské poosvětské kultuře jako celku, zejména totalizující fungování novověké racionality.

S tímto zaměřením se vrátil Ústav pro sociální výzkum v roce 1950 opět do Frankfurtu nad Mohanem. Nejvýznamnější postavení v něm měli Horkheimer a Adorno, kteří ústav společně řídili a zároveň působili jako profesori na *univerzitě J. W. Goetha ve Frankfurtu. Do konce 60. let se k nim připojila silná skupina mladých vědců, většinou žáků první generace stoupenců frankfurtské školy, například Ludwig von Friedenburg, Kurt Lenk, Oskar Negt, Alfred Schmidt, Albrecht Wellmer a od roku 1961 také Jürgen *Habermas. Tito vesměs filozoficky vzdělaní a zaměřeni lidé tvoří tzv. druhou generaci frankfurtské školy, která vynikla nejen závažnými odbornými pracemi, uznávanými v celosvětovém měřítku, ale rovněž politickou a společenskou angažovaností zvláště v revolučním roce 1968.

V současnosti působí ve Frankfurtu nad Mohanem tzv. třetí generace frankfurtské školy, která sice již nedosahuje proslulosti předchozích dvou, přesto si ale ve svých výzkumech dnešního globalizovaného *kapitalismu ponechává některé základní programové složky kritické teorie společnosti. Hlavním představitelem v současnosti je Axel Honneth, který se věnuje zejména sociální kritice v éře *globalizace a problematice mezicivilizačního individuálního a celokulturního uznání. Na některých aspektech moderní sociální kritiky spolupracuje rovněž s pražským *Centrem globálních studií;

2. označení méně známého seskupení religionistů, které existovalo ve 20. letech 20. století. Religionistickou frankfurtskou školu založil německý protestantský teolog Walter Friedrich Otto (1874–1958); obsahově a programově se vyznačovala přejímáním poznatků *kulturní antropologie, bádáním v oblasti *mytologie a rozvíjením kritiky moderního církevního *křesťanství v linii Friedricha *Nietzscheho. Právě Nietzscheův vliv tvoří důvod, proč bývá religionistická frankfurtská škola prohlašována za jedno z míst, kde se zrodila současná *nová mytologie, tzv. pohanská náboženská (neopaganismus) a další produkty nové *religiozity, spojované s obnoveným postmoderním vztahem k mýtům a mytickým kulturám. (Břetislav Horyna)

škola, historická, ekonomická teorie a vědecký směr vytvořený skupinou německých ekonomů v první polovině 19. století. Tato ekonomická teorie, jež se stala vlivnou v německy mluvících *zemích, zdůrazňovala historickou relativnost ekonomické politiky a ekonomického učení a kriticky se vymezovala proti anglickému klasickému pojetí *ekonomiky. Zatímco západoevropští liberálové se snažili přetvořit národ podle jistých hospodářských zásad, němečtí liberálové usilovali o podřízení hospodářského systému národním požadavkům. Historická škola významnou měrou podmiňovala představy společnosti v českých zemích o ekonomickém *liberalismu, její představitelé posléze

usilovali výhradně o „svůj národní“ obchod, o „svůj národní“ průmysl. (Marie Dohnalová, Karel Müller)

škola, kulturně historická, *difuzionismus.

škola, mytologická [folkloristika], směr vysvětlující podobnosti ve *folkloru různých etnik jako důsledek rozpadu velkého světového *mýtu, kterým lidstvo obdařil Bůh; zakladateli jsou bratři Jacob Grimm (1785–1863) a Wilhelm Grimm (1786–1859). Mýtus byl podle mytologické školy základem pro vznik všech ostatních žánrů; veškerý folklor je neuvědomělým výtvozem národní duše. K rozkvětu došlo za *romantismu, důsledkem byla velká sběratelská aktivita v 1. polovině 19. století. Na mytologickou školu navázala i srovnávací literární věda. (Jaroslav Malina)

škola, veřejná vysoká, *právnícká osoba zřizovaná a zrušovaná, bývá řazena do neziskových organizací. Typ školy je uveden v jejím statutu a musí být v souladu se stanoviskem Akreditační komise při Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy České republiky. Statut musí být schválen akademickým senátem školy. (Jaroslav Malina)

Školní antropologicko-archeologický výzkum (pravěkého a slovanského pohřebiště v Divákách [u Hustopečí] Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity), dvoutýdenní až čtyřtýdenní terénní výzkum *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně probíhající ve spolupráci s *Ústavem archeologické památkové péče Brno každoročně od roku 2000, při němž jsou studenti oboru *antropologie školeni v celé vědecko-výzkumné proceduře: prospekce a zaměření naleziště, exkavace kosterních pozůstatků a artefaktů, jejich písemná, měřičská a fotografická dokumentace, rekonstrukce objevených památek, *analýzy nalezeného materiálu až po celostní explanaci a publikování výsledků – z hlediska interdisciplinárního prolnutí *bio-socio-kulturní antropologie s dalšími disciplínami přírodovědnými a humanitními.

Na prozkoumané ploše byly dosud objeveny: doklady aktivity lidu *kultury s moravskou malovanou keramikou v *neolitu, *depot sestávající ze tří nádobek *kultury zvoncovitých pohárů, *hrob *únětické kultury starší *doby bronzové, dva *žárové hroby *velatické kultury mladší doby bronzové a několik desítek *kostrových hrobů ze střední a mladší *doby hradištní. Ve středohradištních hrobech (z nichž některé byly *výklenkové) se našly nádobky, náušnice, *sekera, *ostruhy a další předměty. Mladohradištní hroby obsahovaly především mince ve funkci *obolu mrtvých, *esovité záušnice a nožíky. Vedoucím výzkumu je Josef *Unger, zástupcem vedoucího výzkumu Tomáš *Mořkovský. (Jaroslav Malina)

školské drama, *drama, školské.

škrabadlo (anglicky: *end-scaper*, francouzsky: *grattoir*, německy: *Kratzer*) [archeologie, etnoarcheologie], *nástroj na *čepeli s charakteristickou, většinou obloukovitě retušovanou hlavicí (v rámci *kamenné štípané industrie), běžný od *mladého paleolitu (vyskytuje se však i dříve) po *eneolit, užívaný patrně při zpracování *kůže (*trasologie). Pro některé kultury jsou typické určité formy (například pro *aurignacien masivnější a vysoké škrabadlo vyčnělé nebo kýlovité). Drobnější formy na *úštěpu vznikly zejména v *pozdním paleolitu a *mezolitu. (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

škrábaná rytina, *mezzotinta.

škrábance, zubní, *scratches.

škrkavka, **Ascaris*.

Škvařilová, Božena (4. 9. 1941, Štěpánov), česká antropoložka; docentka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a kurátorka (od roku 1993) *Hrdličkova muzea člověka Univerzity Karlovy v Praze. Pedagogická činnost zahrnovala přednášky na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze, nyní na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze v oblasti fyzické a obecné antropologie, vedení magisterských a doktorandských prací.

Odborná publikační činnost je soustředěna na fyzickou, etnickou, klinickou a ergonomickou antropologii, která vychází z vlastních výzkumů ve spolupráci s lékařskými pracovišti, Akademií věd České republiky a Kriminologickým ústavem Praha. Práce jsou publikovány v našich i zahraničních časopisech (*Acta Chirurgiae Plasticae, Acta Universitatis Carolinae, American Journal of Physical Anthropology, Anthropologie, Cleft Palate-Craniofacial Journal* aj.); jsou zaměřeny na problematiku růstu a vývoje horní končetiny, obličeje, interkranialní vztahy, vliv fyzické zátěže na utváření ruky, vrozené vady a hodnocení asymetrií s využitím pro klinickou praxi. V Hrdličkově muzeu člověka založila za podpory Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze a Univerzity v Leidenu trasologickou laboratoř. Od roku 1999 je hlavním organizátorem Memoriálu profesora Jindřicha *Matiegky, který se koná v tříletých intervalech pod záštitou Univerzity Karlovy a *města Mělník; přednášky jsou vydávány ve Sborníku Hrdličkova muzea člověka Univerzity Karlovy, který obsahuje rovněž sociokulturní témata. Kontakt: Doc. RNDr. Božena Škvařilová, CSc., Hrdličkovo muzeum člověka Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2, e-mail: hmc@natur.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Škvorecký, Josef (27. 9. 1924, Náchod), český prozaik, esejista, publicista a překladatel (zejména americké literatury), editor a pedagog. V roce 1969, po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy, emigroval se svou ženou prozaičkou Zdenou Salivarovou do Kanady, kde spolu založili a vedli nejvýznamnější české exilové nakladatelství 68 Publishers. Do literatury vstoupil skandálním generačním románem *Zbabělci* (napsaný 1949, publikovaný 1958), který zachytil životní zkušenosti mladých lidí za německého *protektorátu. V tomto románu se poprvé objevil Danny Smiřický, hrdina, který vstoupil také do dalších autorových próz, například do dvoudílného románu *Příběhy inženýra lidských duší* (1977, 1978).

Škvorecký je vypravěčem s vyhraněným darem *ironie, sebeironie a parodické interpretace (*Tankový prapor*, 1971). Při zpracování vážných témat s oblibou využívá postupů populární, masové literatury, zejména detektivky (*Lviče*, 1969, *Mirakl*, 1972). (Jiří Pavelka)

šlacha, Achillova, **tendo Achillis*.

šlacha, konusová, součást *skeletu srdečního. Jedná se o silný vazivový pruh, který probíhá od **trigonum fibrosum dextrum* směrem k **anulus trunci pulmonalis*. (Lenka Vargová)

šlechtný člověk, **ʿūn-cʿ*.

šlechta, uzavřená *společenská vrstva, která vznikla původně z členů panovnickovy *družiny a po přeměně držby *půdy do dědičného vlastnictví se stala privilegovanou, dědičnou skupinou společnosti, jejíž příslušníci byli již od narození nadřazeni ostatnímu obyvatelstvu. V celé západoevropské oblasti byla šlechta určujícím faktorem sociálních dějin; už v řecké **polis* uplatňovaly aristokratické rody velký politický vliv.

K problematice vzniku středověké šlechty existují v historické vědě dvě *hypotézy: 1. kořeny sahají až do *doby stěhování národů, když z jednotlivých privilegovaných rodů byli určeni vojevůdci, kteří následně disponovali tzv. autonomními šlechtickými právy; 2. původ je spjat se vstupem do královských služeb a poté se získáním *privilegií. Ve *franské říši vystupovala šlechta společně s *králem, kterého určila ze svých řad za vladaře, v karolínské době došlo již k rozdělení šlechtické vrstvy, která zůstala od té doby rozčleněna na různé sociální stupně. Ve středověkém *lenním systému byla nižší šlechta podřízena vyšší; hranice pro přechod z nižší do vyšší byla plynulá, postup byl umožněn vojenskou nebo státní službou.

Šlechta se postupně diferencovala podle stáří rodů, podle *stavů a jednotlivých titulů; rody, které jsou šlechtické od „nepaměti“, se nazývají starošítné, rody mladší, povýšené do šlechtického stavu na základě erbovního a nobilitačního listu, jsou rody novošítné. V průběhu 12. století se začal vydělovat v rámci do té doby jednotné šlechtické obce stav panský (tj. vyšší s titulem *dominus*) a stav vladycký, mající nižší postavení (s titulem *miles*, tj. *rytíř), popřípadě *nobilis*, „vznešený“. Členění se opíralo nejen o starobylost a původ rodu, ale

zejména o velikost majetku a postavení u dvora. Šlechta měla důležitý vliv na válečnictví a rovněž podporovala aristokratickou *kulturu (umění, literaturu; viz například *minnesang). Nadvláda šlechty byla v pozdně středověké *Evropě omezována hospodářsky se rozvíjejícím *měšťanstvem a politicky silící Korunou; v západoevropských *zemích (Anglie, Francie, Španělsko) probíhal tento rozvoj paralelně s vytvářením jednotného *národního státu. Obrat přinesla *Velká francouzská revoluce, která vedla k postupné likvidaci šlechtického stavu.

V *českých zemích jsou počátky šlechty spjaty s raně středověkým státem, k formování pak dochází od poloviny 12. století s rozvojem *kolonizace. Od 15. století vystupuje šlechta jako druhý (vedle *krále) subjekt České koruny; po nástupu *Habsburků na český trůn (1526) usilovala česká šlechta o omezení absolutistických snah *panovníka, což nakonec vedlo k českému stavovskému povstání (1618–1620), které bylo poraženo. Vítězství využili Habsburkové k nastolení *absolutismu a ke zlomení politické moci české šlechty; následovala *konfiskace majetku, likvidace zemských práv a *emigrace nekatolické šlechty. Katolická část české šlechty splynula s novou cizí šlechtou. *Obnovené zřízení zemské* (1627 pro Čechy, 1628 pro Moravu) zavedlo v habsburské říši tyto šlechtické tituly: nejvyšší – *kníže (případně *vévoda), manželka kněžna, děti princové a princezny; následovali *hrabata a hraběnky (neprovdané dcery – komtesy), dále *baroni neboli svobodní páni (neprovdané dcery – baronesy; ve Francii, v Itálii, Portugalsku, ve Španělsku a Velké Británii má vyšší šlechta pět stupňů – baron, *vikomt, hrabě, *markýz, vévoda). K nižší šlechtě patřili *rytíři, šlechtici z... (jinde značně variabilní). Po roce 1848 s oslabením šlechtických majetkových výsad význam šlechty výrazně poklesl. S vyhlášením Československé republiky (ČSR) zrušilo Revoluční *národní shromáždění 10. 12. 1918 šlechtické tituly, řády a výsady z nich plynoucí; novelizace zákona z 10. 4. 1920 (č. 243 Sb.) určila tresty za užívání titulů (v říjnu 1936 zvýšeny až na 2 měsíce nebo 20 000 Kč pokuty). Za *Protektorátu Čechy a Morava bylo užívání šlechtických titulů povoleno, po květnu 1945 byla obnovena platnost předválečných zákonů, jež platí dosud. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Šlechta, služební, skupina příslušníků *šlechty, kteří vděčili za své sociální postavení služebním vztahům k nadřazeným osobnostem (například *králi), a kteří se po stránce společenské a právní blížili k horní skupině „starých šlechticů“, do níž se posléze včlenili. Tento postup byl ukončen, jakmile získali *úřad a stali se dědičnou šlechtou; za služební šlechtu byla v říši *Merovejců považována ta, která si získala uznání na válečném poli nebo u dvora. (František Čapka)

Šluhové, největší a nejvýznamnější skupina berberských populací žijící v oblasti středního a jihozápadního Maroka (celkový počet téměř 3 miliony příslušníků). Dělí se na mnoho *kmenů a podkmenů, z nichž jsou nejznámější Glavové (Glavua), Idauzalové (Zal), Mtugové (Imtugga) aj. Na rozdíl od většiny ostatních *Berberů jsou především zemědělci. Historickým a etnickým střediskem Šluhů je *město Marrakéš, lépe řečeno jeho berberské čtvrti, protože město je zároveň silně arabizováno. Pouze příbuzní Drawové a Teknové, žijící v oblasti Ifni a Rio de Oro na jihu Maroka, jsou pastevcí a chovatelé dobytka. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Šmahel, Zbyněk (21. 2. 1946, Mladá Boleslav – 7. 6. 2008, Praha), český antropolog; vedoucí *Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze v letech 1994–1997 a 2003–2008. Vystudoval *antropologii na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1963–1968). V roce 1969 na téže fakultě obhájil rigorózní doktorskou práci, v roce 1979 kandidátskou disertační práci a v roce 1997 se zde habilitoval. Profesorem byl jmenován v roce 2003, na základě řízení na Univerzitě Palackého v Olomouci (2002). Do roku 1994 pracoval v Akademii věd, od této doby na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Byl členem vědecké rady Biologické sekce Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, externím členem vědecké rady Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy a po tři období působil jako člen vědecké rady Ústavu experimentální medicíny AV ČR. Byl místopředsedou redakční rady a výkonným redaktorem

mezinárodního časopisu *Acta Chirurgiae Plasticae* (od 1993), členem komise pro morfologické obory a experimentální chirurgii GA ČR (od 2000) a členem redakční rady časopisu *Živa*. Podílel se na koncepci paleoantropologické expozice v pavilonu Anthropos *Ústavu Anthropos Moravského zemského muzea v Brně.

Přednášel paleoantropologii, ekologii člověka a auxologii, o které napsal učebnici (*Principy, teorie a metody auxologie*. Praha: Karolinum, 2001). Odborným zaměřením byl klinický antropolog a morfolog. Věnoval se problematice kraniofaciálních malformací. Hlavním zaměřením bylo sledování kraniofaciálního růstu a vývoje a vzniku čelistních a ortodontických anomálií u obličejových rozštěpů za různých podmínek terapie s cílem definovat následky reparačních a korektivních zásahů, poznat možnosti i omezení léčby a terapeutické postupy optimalizovat. Výsledky rentgenometrických studií shrnul v monografii (Monograph on Craniofacial Growth and Development in Patients with Cleft Lip and/or Palate. *Acta Universitatis Carolinae – Biologica*, roč. 44, 2000). Publikoval více než 150 původních prací, z toho přes 30 jako hlavní autor v zahraničních impaktovaných časopisech. Pobýval v rozštěpových centrech v Göteborgu, Manchesteru a ve Stockholmu. Spolupracoval s profesorem Melvinem L. Mossem z Columbia University v New Yorku a s Laboratoří kraniofaciální biologie (University of Los Angeles). Získaná ocenění: diplom České společnosti stomatologické za přínos k rozvoji oboru (2000), 21st Century Award for Achievement in Science od International Biographical Centre Cambridge (2001), záznam biografie v Marquis Who's Who in the World (Millennium edition, 2000), záznamy v Dictionary of International Biography, Cambridge (29th ed. and 1st ed. Who's Who in the 21st Century) a v Great Minds of the 21st Century – Premier Edition of American Biographical Institute, zařazen do 1st and 2nd ed. 2000 Outstanding Intellectuals of the 21st Century (2001, 2002) a 1st ed. 2000 Outstanding Scholars of the 21st Century (IBC Cambridge, 2001) aj. (Jaroslav Malina)

Šmarda, Jan (11. 1. 1961, Brno), český molekulární biolog; profesor molekulární biologie na *Ústavu experimentální biologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, ředitel Ústavu experimentální biologie, člen Vědecké rady Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vědecké rady Lékařské fakulty Masarykovy univerzity a člen Vědecké rady Biologické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Přednáší molekulární biologii eukaryot a metody molekulární biologie. Ve výzkumné práci se zabývá molekulárními mechanismy, které řídí diferenciaci lidských a živočišných buněk. Kontakt: Prof. RNDr. Jan Šmarda, CSc., Ústav experimentální biologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: smarda@sci.muni.cz; <http://www.sci.muni.cz/UEB/>. (Jaroslav Malina)

Šmigrust, *Velikonoce.

šňůra, pupeční, přibližně 40–50 cm dlouhý a 1cm tlustý provazec, který spojuje klkovou ploténku *pars fetalis placentae* s *ventrální stěnou plodu (*umbilicus*). V ose pupeční šňůry probíhají pupeční cévy, a to jedna žíla (*vena umbilicalis*) a dvě tepny (*arteriae umbilicales*). (Drahomír Horký)

šoa (z hebrejštiny: *šoa*, „hrůza, katastrofa“), termín užívaný *Židy pro *holocaust za *nacismu. (Jaroslav Malina)

šógun (zkratka: z japonského termínu *sei i tai šógun*, „velký generál na potlačení *barbarů“), titul, který označoval nejvyšší vojenskou hodnost, později ve zkráceném znění šógun nejvyšší funkci ve *vládě, vlastně vojenského panovníka, *diktátora. (Helena Honcoopová)

šógunát, systém *vlády v Japonsku s vojenským vládcem (*šógunem) jmenovaným *císařem, který vykonával faktickou vládu v *císařství. Koncem 12. století se rod *Minamoto utkal s rodem Taira o moc v pět let trvající válce (1180–1185). Hlava vítězného rodu Minamoto no Joritomo založil roku 1192 v Japonsku šógunát a sám se stal prvním šógunem

v Japonsku a zároveň doby nazvané podle nového sídelního *města šóguna Kamakura. Kamakurský šógunát trval do roku 1333, po něm se ujali vlády šógunové rodu *Ašikaga.

V roce 1600 zvítězil v bitvě u Sekigahara po století občanských válek vojenský rod *Tokugawa, který dal jméno dalšímu šógunátu, vládnoucímu v sídelním městě Edu (dnešním Tokiu) až do *restaurace císařské moci (*Meidži) v roce 1868. (Helena Honcoopová)

šok, kulturní, psychický i sociální otřes způsobený nečekaným, náhlým a překvapivým kontaktem jednotlivce, sociální skupiny nebo celé společnosti s cizí, neznámou, neinteriorizovanou kulturou. V této *konfrontaci kulturní šok vytváří předpoklady pro prohloubení *identifikace s kulturními *hodnotami vlastní *společnosti, může však podnítit i *kulturní změny různého druhu, nejčastěji akulturační procesy, jak jsme toho dnes svědky v *zemích tzv. *třetího světa. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

Šolc, Václav (27. 9. 1919, Sobotka – 16. 7. 1995, Praha), český etnograf-amerikanista a muzeolog. Zabýval se indiánskými kulturami obou amerických subkontinentů. Hlavním předmětem jeho vědecko-výzkumné činnosti byly nativní kultury především *Aymarů a *Mapučů v Bolívii a Chile, jimž věnoval terénní výzkumy i publikační činnost. Z díla: *Indiáni na jezeře Titicaca* (Praha 1966), *Los Aymaras de las Islas del Titicaca* (Aymarové na ostrovech jezera Titicaca, México 1969), *Chiriqui Culture* (Praha 1970), *Tiwanaku – klenot And* (Praha 1986), *Sny a zlato Indiánů: Indiánské báje a pověsti* (Praha 1989). (Jaroslav Malina)

Šolochov, Michail Alexandrovič (24. 5. 1905, Kružilino, Rusko – 21. 2. 1984, Vjošenka, Rusko), ruský prozaik. Je autorem naturalistických povídek *Donskije rasskazy* (Donské povídky, 1926), zejména románu *Tichij Don* (Tichý Don, 1928–1940), hořkého obrazu člověka zmítaného ve společenské bouři, prózy líčící násilný převrat na ruské *vesnici *Podnjataja celina* (Rozrušená země, I. 1932, II. 1959) a oproštěného lidského příběhu *Sud'ba čeloveka* (Osud člověka, 1957). Jeho společenské postoje kolísaly mezi odvážnou kritikou a naprostou loajalitou. Roku 1965 se stal třetím ruským nositelem Nobelovy ceny za literaturu (po Ivanu *Buninovi a Borisi *Pasternakovi). Jeho pojetí *lásky je spíše pudové, biologické. (Ivo Pospíšil)

Šonové:

1. Šonové (Mashona), etnické skupiny jižních *Bantuů v Zimbabwe a severním Mosambiku užívající převážně *šonštinu. V současné době jsou velkou populací (asi 13 milionů), k níž patří četná etnika jako Karangové (Wakaranga), Korekorové (Makorere), Manykové (Bamanyika), Ndauové (Vandau), Rozwiové (Amalozwi, Barozwi), Zezurové (Mazizura) aj. U Šonů lze dosud nalézt pozůstatky kultury a společnosti původní říše *Monomotapa. Z etnografického hlediska představují přechodné etnikum mezi středními a jihovýchodními bantuskými skupinami;

2. Šonové (Shona), nativní populace severoamerických *indiánů, příbuzné *Otomiům; žijí dnes v severním Mexiku a USA jako drobní zemědělci v počtu asi 8 000. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

šonština, *benuekonžský jazyk užívaný v Botswaně, Jihoafrické republice, Mosambiku a Zimbabwe. (Viz též *Šonové.) (Jan Záhořík)

Šorové (dříve Kuzněčtí, Kondomští či Mrasští *Tataři, vlastním jménem Šor-Kiži), malá populace *turkického původu žijící v Kemerovské oblasti Ruské federace v počtu necelých 18 000. Jazykově patří do ujgurské skupiny *turkické větve *altajské rodiny, část mluví jen rusky (*ruština). Jsou pozůstatkem původní lovecko-sběračské a rybářské populace, která žila v dolním Povolží a uchovala si až do počátku 20. století zbytky rodových vztahů i náboženských přežitků (*šamanismus aj.). Kulturně jsou blízcí *Altajcům a *Chakasům. V současné době se věnují *zemědělství, chovu domácích zvířat a *řemeslům a dochází u nich k poměrně rychlé *asimilaci s *ruským etnikem. (František Bahenský, Lukáš Šín)

šošoni, *jazyk, šošonský.

Šošoni (Aliatan, Hadí indiáni), etnická skupina severoamerických *indiánů žijící v oblasti Skalnatých hor ve státech Utah a Colorado v USA; rozlišují se na severní a jihozápadní větev, ale obě náležejí k jazykové rodině utoaztécké, do nahujské skupiny. Jejich nejbližšími příbuznými jsou *Utové, Utahové (podle nich byl nazván stát Utah) a též *Komančové. Jejich nejvýznamnější náčelník Wašakie vymohl ve druhé polovině 19. století zřízení velké rezervace na původním území Šošonů, které sahalo od středního toku Idaho přes Nevadu až do jihovýchodní Kalifornie. Jako *Prériíni indiáni byli v bojích s přistěhovanci značně decimováni, jejich současný počet představuje přibližně třetinu z původního počtu asi 65 000. U Serranů, jedné ze skupin Šošonů, prováděla antropologické výzkumy Ruth *Benedictová. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

šošonský jazyk (šošoni), *jazyk, šošonský.

Šotola, Jiří (28. 5. 1924, Smidary – 8. 8. 1989, Praha), český básník, prozaik, dramatik a spisovatel. Získal významné postavení jako vůdčí představitel takzvané *poezie všedního dne, spjaté s časopisem pro mladé autory *Květen*. Pro čtenářskou obec bylo překvapením, když renomovaný básník, který si mezitím vyzkoušel roli dramatika a scenáristy, vydal v roce 1969 svůj první román *Tovaryšstvo Ježíšovo*. Děj románu se odehrává v poslední třetině 17. století, kdy své mocenské pozice programově upevňoval jezuitský řád. Autor vytvořil fascinující obraz vzniku a fungování této instituce. Situace na české politické scéně konce šedesátých let oživila alegorické vyznění románu: ideologie, historie a praktiky jezuitského řádu začaly být vnímány jako vzdálená paralela ke komunistickému hnutí. V následující době již romanopiseckou dráhu neopustil. Vracel se do vzdálené či blízké minulosti, aby si opakovaně kladl otázku smyslu lidského života a hledal místo jednotlivce v dějinách. Koncept světa, k němuž dospěl, je krajně pesimistický. Jeho hrdinové bez ohledu na své společenské postavení nemají možnost změnit svůj osud. I když se sebevíce snaží prosadit svou vůli a uchovat si důstojnost, ztroskotávají, přicházejí o ideály a životní energii. Tak je tomu v dalších Šotolových románech *Kuře na rožni* (1974, 1976) – z doby napoleonských válek, *Osmnáct Jeruzalémů* (1976) – z období *křížáckých výprav, *Svatý na mostě* (1978) – o životních osudech Jana z Pomuku, *Podzim v zahradní restauraci* (1988) – ze současnosti. První dva Šotolovy historické romány patří k vrcholům poválečné české historické prózy. Vyznačují se jazykovou a stylistickou vyspělostí, bohatou obrazností, složitou, ale vyváženou kompozicí, schopností nabídnout současně zajímavý děj i odlišit a propracovat psychologii postav.

Do české prózy vstoupil tvůrce, který navázal na monumentální románový odkaz Vladislava *Vančury. Není náhodou, že se tímto autorem stal básník. Jeho interpretace světa a lidských osudů měly ovšem zásadně odlišný charakter než interpretace Vančurovy. Zachytily svět promarněných možností a příležitostí i bující negace, tedy obecné proměny hodnotových orientací české společnosti. (Jiří Pavelka)

šourek, *scrotum.

šovinismus (z francouzštiny: *chauvinisme*, „šovinismus“), vyhrocený nebo extrémní *nacionalismus a nekritická *víra v nadřazenost svého *národa a méněcennost jiných národů. S tím spjatá bojechtivá oddanost se vyznačuje *xenofobním chováním. Označení je odvozeno ze jména francouzského vojáka Nicolase Chauvina, který byl fanaticky oddán *Napoleonovi I. Bonapartovi (1769–1821). Postava vojáka vystupuje v divadelní hře *La cocarde tricolore* (Tříbarevná kokarda, 1831), jejímiž autory jsou francouzští dramatici Hippolyt Cogniard (1807–1882) a Théodor Cogniard (1806–1872). V této souvislosti sloužil k označení idolatrie napoléonienne (napoleonská *idolatrie).

Význam tohoto slova byl dále rozšířen v souvislosti s jakýmkoliv nekritickým a nadřazeným postojem, který vyzdvihuje ctnosti jedné skupiny a přezírá ctnosti skupiny druhé. Šovinismus znamená způsob sebeobránného nepřátelství, které zakrývá neschopnost člověka nebo skupiny vstoupit do vztahu s ostatními za rovných podmínek. Šovinismus představuje svět jako místo obtížené neodstranitelnými nerovnostmi, neboť rovnoprávné vztahy pokládá

za nemožné. V terminologii radikálního *feministického hnutí je užíváno spojení mužský šovinismus, v němž se jedná o samozřejmou nadřazenost *muže nad *ženou. (Barbora Půtová)

Špála, Václav (24. 8. 1885, Žlunice u Nového Bydžova – 12. 5. 1946, Praha), český malíř a grafik. Inspirován francouzským *postimpresionismem, *fauvismem, *orfismem a *kubismem i prvky českého folkloru a *vitalismem vytvořil osobitý styl založený na rytmu zjednodušených tvarů a barevné škály s dominantní modří. Maloval zejména zátiší s kyticemi a ovocem, ale i *akt (*Děvče u moře*, 1923) a dvojice zajímavě zrcadlící vztahy mezi mužským a ženským světem (například *Harlekýn a Kolombína*). (Jaroslav Malina)

špalda, *pšenice.

Španělé, evropský *národ *románského původu, který vznikl smíšením středověkých etnik na území Pyrenejského poloostrova. Z celkového počtu téměř 45 milionů obyvatel Španělska (*cenzus z roku 2006) je přibližně 36 milionů Španělů; zbytek tvoří *Baskové, *Portugalci aj. Asi 2,5 milionu Španělů žije hlavně v Jižní a Severní Americe a v dalších *zemích. *Španělštinou, která patří mezi hlavní světové *jazyky, hovoří dnes kolem 500 milionů lidí: je úředním jazykem ve většině států Střední a Jižní Ameriky. Na formování španělského národa v dnešním Španělském *království, které zahrnuje též Kanárské a Baleárské ostrovy, se podíleli zejména *Arabové, *Féničané, *Iberové, *Keltové, *Maurové, *Římané, *Vandalové a *Vizigóti. Základem jednotného španělského státu se staly menší feudální celky: Aragon, Asturie, Galicie, León, Kastilie a Navarra.

V polovině 16. století bylo Španělsko největší koloniální mocností světa. Podíleli se na etnogenezi podstatné části současných obyvatel ve španělsky mluvících zemích Latinské Ameriky. V 19. století se španělská *koloniální říše rozpadla zejména v Latinské Americe a španělské království trpělo vnitřními boji (1. a 2. karlistická *válka). Historický vývoj španělského národa byl narušen zejména nastolením fašistické *diktatury v letech 1936–1975. V samotném Španělsku představují románští Španělé (*Kastilci) dominantní etnikum (přes 70 % obyvatel země). Dřívější snahy pohlížet na nešpanělské (nekastilské) populace země pouze jako na určité kulturní zvláštnosti definitivně končí pádem Frankova režimu v roce 1975. Druhým nejpočetnějším etnikem státu jsou *Katalánci (zhruba jedna šestina populace země); *Galicijci tvoří přes 8 % a *Baskové více než 2 % obyvatelstva. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

španělština, *iberorománský jazyk, *kolonizací rozšířený do Latinské Ameriky (úřední *jazyk dvaceti jihoamerických států) a části Afriky, užívaný také v jižních oblastech USA. (Viz též Španělé.) (Jaroslav Malina)

šperky, dekorativní předměty, vesměs z atraktivních a cenných materiálů, které zvýrazňují krásu lidského těla, vlasu nebo *oděvu, vyjadřují sociální status nositele, reprezentují jeho společenskou příslušnost, bohatství, případně moc, podle individuálního přesvědčení slouží jako profylaktické, apotropaické či magické prostředky. Slouží však mnohdy i praktickým účelům – k úpravě účesu nebo šatu, jako objekt teaurace, obchodní artikl, platební ekvivalent, v určité standardní podobě též jako předmincovní *platidlo. Leckterá z těchto funkcí i úzká osobní vazba předurčily šperk za pohřební *milodar. Jedině díky tomu nacházíme alespoň některé soubory **in situ* a nemusíme spoléhat jen na písemné zprávy a vyobrazení na starých *reliéfech, nástěnných *malbách či *plastikách. S nejstaršími *paleolitickými *ozdobami se i tak setkáváme pouze velmi sporadicky. Jejich tvůrci hledali *suroviny v *přírodě kolem sebe a vybírali takové, které dokázali opracovat: *kosti, zuby, drobné *kameny, lastury a především organické materiály, různá semínka, vlákna, peří. Pro proslá tisíciletí byly většinou příliš křehké. Ozdoby se ve větší míře zachovaly až z *neolitických kultur hornatých oblastí *Předního východu. *Náhrdelníky se sestavovaly z kamenných *korálků, u nichž důležitou roli hrály barevné kontrasty. Přívesky *zoomorfních, *antropomorfních tvarů, ve formě *miniatur užitečných předmětů, obydlí i jednoduchých symbolů měly zřejmě funkci *amuletů. Zavěšena do náhrdelníků, případně volně, se objevila také první razítková pečetítka (*glyptika) s prostým

geometrickým rytým, případně i figurálním řezaným vzorem. Z materiálů převládaly měkčí, místní druhy kamene (*alabastr, *sádrovec, *tyrkys, *vápenec), kost, *hlína; jen výjimečně se uplatnily vzácné, zdáli dovážené druhy jako *obsidián nebo *karneol. Větší tvrdost byla v těchto případech kompenzována dobrou štěpností a dlouhou zkušeností s výrobou příslušných nástrojů. Ostatní tvrdé gemy (*achát, *lapis lazuli, *křišťál) se rozšířily teprve v 1. polovině 3. tisíciletí př. n. l. s rozvojem výkonnějších kovových nástrojů. Drahé *kovy (*zlato, *stříbro, případně *měď) určené ke klenotnickému využití přicházely ojedinele již v 5. tisíciletí př. n. l., takže ve 3. tisíciletí př. n. l., kdy se počíná historie šperku také v jižní *Mezopotámii, již překvapují mimořádnou úrovní zpracování. *Hrobky v *Mari a královské pohřebiště v *Uru přinášejí zlaté diadémy a komponované florální ozdoby do vlasů, náušnice lunárního tvaru, elektronovou přílbu z tenkého dokonale cizelovaného plechu, mnohonásobné náhrdelníky s perlami ze zlaté fólie, nákrčníky, *jehlice, *prsteny zhotovené z nejvzácnějších surovin ve vyvážených kombinacích. Zlato a stříbro nebylo v klenotnických dílech nikde uplatňováno vedle sebe; pokud vůbec byly navlečeny články z obou materiálů do jediného náhrdelníku, byly vždy odděleny perlami z lapisu lazuli, karneolu či jiného kamene. Kombinace stříbra a elektra již byla oblíbenější. Zdaleka nejčastější však byla barevně vyvážená spojení samotného zlata či samotného stříbra s lapidem lazuli, karneolem, achátem. Na urském pohřebišti se objevily první pokusy o *granulaci a *filigrán, různé způsoby *inkrustací, *mozaik a inlejí dosáhly mimořádně působivého účinku. Ve 2. polovině 3. tisíciletí př. n. l. se škála kamenů v náhrdelnicích, nyní někdy efektně zasazovaných mezi zlaté terčíky, rozšířila o *jaspis, *onyx, hematit (*krevel) a konečně umělé „kameny z pece“, tedy *sklo.

Ve 2. tisíciletí př. n. l. se zřetelně zlepšila *technika granulace i jemnost filigránu, zdokonalily se nástroje. Především byla zaváděna kruhová řezačka kamene, jež spolu se starším trubkovým vrtákem umožňovala zpracování i podstatně tvrdších materiálů. Značně se rozšířila metoda přihrádkové *inkrustace. Soudobé plastiky a *fresky upozorňují na nápadné vysoké ženské žlábkované nákrčníky a mužské náhrdelníky s přívěsky. Ukazují také, že bohaté ozdoby na krku byly udržovány v pozici a vyvažovány protizávažím zavěšeným na šňůře na zádech. V širší míře se začínají uplatňovat náramky.

*Anatólie, která již kolem roku 2300 př. n. l. prezentovala vynikající úroveň klenotnického umění v dokladech z královských *hrobů v Alaca Hüyükü (*spony z tenkého cizelovaného zlatého plechu, prolamovaný zlatý diadém, tausované artefakty, inkrustace), se počátkem 2. tisíciletí stala dějištěm čilého asyrského *obchodu, a tím i branou k šíření mezopotamských šperkařských technik, tvarů a motivů západním směrem. Neznamená to však, že by si anatólští mistři nezachovali svébytnost, vypracovanou především v severní pontské oblasti. Udrželi svou vyspělou stříbrnickou tradici, jejich provedení zůstalo masivnější, kombinovali plné hmoty, neuplatňovali ještě úsporný a přitom efektní filigrán ani granulaci. Zato velmi brzy, jako první zvládli zpracování *železa a meteorického železa na prestižní šperky. Své oděvy zdobili korálky přišívanými zlatou nití.

V *Sýrii se v té době poprvé objevil důmyslný způsob spojování článkových diadémů, pásů a náramků, a to pomocí jehly procházející střídavě do sebe zapadajícími dutými výstupky. Vývoj klenotnictví v Sýrii a *Palestině, kde se setkávaly podněty z Mezopotámie s impulzy z Egypta, *Malé Asie i ze Středomoří, nemá obdoby. Šperky s vynikající inkrustací, s figurálními náměty provedenými granulací, spojované z podvojných zlatých fólií vzbuzujících dojem plných hmotných kusů, směle snesou nejnáročnější měřítka. Kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. vzrostla oblíba tzv. Astartiných plaket – přívěsků ze zlatého plechu, na nichž je v reliéfu zachycena nahá žena, obraz bohyně plodnosti (*Astarte). Ztělesněná v *symbolu šesticípé nebo osmicípé hvězdy se bohyně objevuje rovněž na přívěscích, které – společně se symboly dalších bohů – bývají po jednom seřazeny do náhrdelníku zaručujícího zřejmě jeho nositeli ochranu všech vlivných členů *panteonu. Nacházíme je zcela pravidelně ještě na reliéfech novoasyrských *králů v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. Spolu s nimi bývají asyrští králové zdobeni diadémem, členitými

náušnicemi (jejich *typologie dovoluje podobně přesné datování jako typologie evropských *spon), pažními náramky (často se zoomorfními hlavicemi) a náramky s aplikovanou rosetou. Honosný vzhled královského majestátu dokreslují rozmanité nášivky na oděvu, uplatněné buď jako lemy a prýmký nebo celoplošně. Alespoň některé z těchto ozdob mají *apotropaický charakter, protože je vládci, podobně jako *kněží nosí při *rituálních úkonech (pažní náramky). Jednodílné spony, *vynález 1. tisíciletí př. n. l., se na reliéfech neobjevují, ačkoliv jsou v nálezech poměrně časté. Bývají vyrobeny z *bronzu, a tak se zdá, že jsou považovány za předměty široké potřeby, vhodné jen pro nižší *společenské vrstvy. Jiným charakteristickým typem 1. poloviny 1. tisíciletí př. n. l. jsou široké zlaté nebo bronzové pásy zdobené vybějeným a rytým dekorem připomínajícím skythský zvěrný styl (*Skythové). Jsou produktem urartejských a luristánských dílen, které v této době prožívají neobvyklý rozmach. Především v luristánském šperkařství dominují většinou lité bronzové jehlice s protáhlými hlavicemi v podobě různých zvířat a nestvůr a znetvořených antropomorfních figur.

Poslední ucelenou skupinu předoasijských šperků tvoří klenoty achaimenovské *Persie. Jsou technicky poměrně jednoduché. Ale protože nešetří zlatem ani drahými kameny, jsou obecně velmi působivé. Jsou mezi nimi zastoupeny zejména náramky, nákrčníky a oděvní nášivky s převážně zoomorfními motivy. V jejich duchu pokračují i klenoty parthské. Některé kusy jsou však tak členité (vysoké rohy, odstávající uši, rozepjatá křídla), že by pro běžné nošení nebyly pohodlné. Předpokládáme, že byly vytvořeny pro ceremoniální příležitosti. (Jana Součková)

špičák [archeologie], *artefakt v rámci *kamenné štípané industrie, podobající se *pěstnímu klínu (snad jeho předchůdce), ale jen hrubě opracovaný, jehlancovitý, s příčným průřezem trojúhelníkovitým či lichoběžníkovitým. Vyskytuje se především v *nejstarším paleolitu a ve *starém paleolitu. (Karel Sklenář)

špičáky, **dentes canini*.

špony, drobný odpad po opracování kovových materiálů. Při výzkumu výrobních objektů lze tento materiál vyseparovat ze zeminy pomocí plavení a magnetické separace. (Martin Hložek)

šprcka, *kondom.

Šrámek, Fráňa (19. 1. 1877, Sobotka – 1. 7. 1952, Praha), český básník, prozaik a dramatik; příslušník generace buřičů, představitel *vitalismu v české literatuře, hájící právo na individuální svobodu před *předsudky a společenskými *konvencemi. Prosadil se již svou anarchistickou básnickou tvorbou (*Modrý a rudý*, 1906), ovlivněnou lidovým popěvkem i městským folklorem. Osobitě tvůrčí polohy objevil v impresionisticko-vitalistickém konceptu života, který se postupně utvářel v jeho básnické sbírce *Splav* (1916, rozšířené vydání 1922), v románu *Stříbrný vítr* (1910) a v dramatu *Měsíc nad řekou* (1922). Šrámkova tvorba, reflektující romantický rozpor mezi ideálem a skutečností, touhou a jejím uskutečněním, revoltujícím mládím a rezignující dospělostí, *láskou a milostným zklamáním, se stala pro řadu generací manifestem mládí, touhy a lásky. (Jiří Pavelka)

šrotový tisk, *tisk, šrotový.

Štědroň, Miloš (3. 2. 1942, Brno), český muzikolog, skladatel a esejista; profesor Ústavu hudební vědy Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Vystudoval obory čeština a hudební věda na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (1964) a skladbu a hudební teorii na Janáčkově akademii múzických umění v Brně. Od roku 1964 pracoval v Hudebním oddělení Moravského zemského muzea v Brně, v roce 1972 přešel na Ústav hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

Ve vědecké práci se soustředil na dílo Leoše Janáčka. Je autorem více než padesáti studií o Janáčkově (byly publikovány anglicky, bulharsky, česky, německy, rusky, slovensky, slovinsky, španělsky), monografie *Leoš Janáček: Paralely, sondy, dokumenty* (1. svazek Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana, 1998). Dále se zaměřuje na dějiny a teorii

hudby 20. století; také v tomto oboru publikoval řadu studií a monografií: *Claudio Monteverdi: Génius opery* (1985), *Josef Berg: Skladatel mezi hudbou, literaturou a divadlem* (1992) aj. Od sedmdesátých let začíná Štědroňův soustavný zájem o hudbu 16. a 17. století. Výsledkem je rekonstrukce a realizace řady oper a jiných skladeb (ve spolupráci s Arnoštem Parschem): Giulio Caccini, *Euridice*, Jakob Hándl Gallus, *Moralia*, Claudio Monteverdi, *Il ritorno d'Ulise in patria* (spolupracovník Pavel Vašina), *Korunovace Poppey*, *Il ballo delle Ingrate* aj.

V oblasti vlastní hudební tvorby je autorem řady orchestrálních a symfonických skladeb (*Symfonie Kolo*, 1973, *Sekvence na smrt D. Šostakoviče*, 1975–1976, *Smrt Dobrovského*, 1988 aj.), více než padesáti komorních skladeb, mnoha kantát a vokálních cyklů, nejvíce však tíhne k problematice hudebního divadla, o čemž svědčí invenční a originální postupy a kolem dvou set hudebních kompozic pro řadu českých a slovenských divadel, mezi nimiž dominují práce pro legendární Divadlo Husa na provázku, jehož je zakládajícím členem. Zde vytvořil hudební půdorys většiny významnějších *inscenací aspirujících na označení muzikál nebo opera či „opera“: *Balada pro banditu* (1975), *Pohádka máje* (1976), *Velký vandr* (1976), *Než jsem se narodil* (1977), *Jako tako* (1978), *Liška Bystrouška* (1979), *Dlouhá cesta* (1980), *Obchod s chlebem* (1981), *Příběhy dlouhého nosu* (1982), *Chameleón* (1984), *Balet makábr* (1986), *Justýna aneb Maléry ctnosti* (1993), *Šibeniční písně* (1993) aj. Spolupracuje rovněž s rozhlasem, *televizí a filmem; vynikl zejména filmový muzikál *Balada pro banditu*, který získal řadu ocenění, za hudbu pak na festivalu v Santanderu. Intenzivně spolupracuje s Nadací Universitas (Masarykiana): byl členem redakční rady časopisu *Univerzitní noviny*, v němž měl stálou rubriku *Hudební zápisník* Miloše Štědroňe; autor znělky pro udělování cen Nadace Universitas Masarykiana – *Ad fontes*. Za svou práci obdržel řadu ocenění, například Cenu Nadace Universitas Masarykiana (1994), Cenu rektora Masarykovy univerzity za vynikající tvůrčí čin (1999), Cenu města Brna (2004). Kontakt: Prof. PhDr. MgA. Miloš Štědroň, CSc., Ústav hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Arna Nováka 1, 602 00 Brno, telefon: 549 497 478, e-mail: mil.stedrsen@email.cz. (Jaroslav Malina)

Štefková, Petra (10. 8. 1979, Vyškov), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2004 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Diplomová práce: *Proměny pojetí sexuality a erotiky v euroamerické civilizaci ve 20. století v reálném životě, krásné literatuře a výtvarném umění* (2004), vedoucí práce: Prof. PhDr. Jaroslav *Malina, DrSc. Kontakt: Mgr. Petra Štefková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: pstefkova@yahoo.com. (Jaroslav Malina)

Šteigl, Jan (10. 10. 1946, Prostějov), český antropolog; docent a vedoucí *Katedry antropologie a zdravotní pedagogiky Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (1994–1996, 2003–2008), děkan Pedagogické fakulty Univerzity Palackého (1997–2003). Vysokoškolské vzdělání získal na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci v roce 1969 – obor učitelství biologie, postgraduální studium z oboru antropologie absolvoval u prof. RNDr. Jaroslava *Suchého v roce 1973, v roce 1980 získal titul RNDr. na Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy v Praze z oboru antropologie, CSc., na téže fakultě v roce 1989; docent na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v roce 1995. Člen vědecké rady Univerzity Palackého a její Pedagogické fakulty, vědeckých rad Pedagogické fakulty Ostravské univerzity, Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové, Pedagogické fakulty *Masarykovy univerzity v Brně; do roku 2002 člen vědecké rady Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity. Člen oborové rady a školitel doktorského studijního programu oboru antropologie na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého. Člen *České společnosti antropologické a hlavního výboru a předseda její olomoucké pobočky, člen Evropské antropologické asociace a řady dalších odborných společností. Spolupracuje s odborníky na

univerzitách v Dánsku, Německu, Norsku, Polsku, Rakousku, Švédsku, Švýcarsku a ve Velké Británii.

Pedagogicky se specializuje na *antropologii v rámci profesního základu učitelství, *fyzickou antropologii a antropologii pro učitele přírodopisu a biologie, *aplikovanou antropologii, průmyslovou antropologii, ergonomii, zdravotvědu, *integrální antropologii v návaznosti na koncepci učitelského vzdělávání.

Hlavní oblast jeho odborného zájmu pod vlivem Jaroslava Suchého směřovala k antropologii dětí a mládeže z různých etnik a v oblasti aplikací se zaměřil na problematiku optimalizace fyzikálních faktorů dětského prostředí a na zdravotnickou prevenci. Zvláště se věnuje fyzické antropologii, somatometrii a problematice přesnosti měření, aplikované antropologii, integrální antropologii a antropologii pro učitele. V aplikacích důsledně sleduje oblasti zdravotnictví, školství a průmyslu. Spolupracuje s Výzkumným ústavem oděvním v Prostějově, Výzkumným ústavem školství a Ústavem bytové a oděvní kultury v Praze. Odpovědný řešitel projektů Fondu rozvoje vysokých škol v roce 1993 „Připravenost učitelů a studentů pedagogických fakult na plnění projektu střednědobé strategie obnovy a podpory zdraví“, v roce 1997 „Transformace pojetí antropologie pro současné potřeby výuky na vysoké škole – integrální antropologie“. V letech 1999–2004 spoluřešitel výzkumného záměru „Výzkum somatického a psychického stavu populace ČR s aplikacemi v antropogicce, pedagogické psychologii, klinické antropologii a ergonomii“. V publikovaných pracích se věnuje problematice propojení pedagogiky a antropologie, antropologie a zdravotvědy, využití antropologie v práci učitelů při soužití různých etnik, přínosu antropologie k objektivizaci hodnotového systému dnešního člověka, antropologie a techniky, antropologie a umění. V rámci *katedry se podílí na pořádání každoročních konferencí s mezinárodní účastí s antropologickou tematikou, z nichž jsou pod jeho editorstvím vydávány monotematické sborníky. V roce 2003 mu byla udělena *Pamětní medaile dr. Aleše Hrdličky. Kontakt: Doc. RNDr. Jan Šteigl, CSc., Katedra antropologie a zdravotvědy Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Žižkovo náměstí 5, 771 40 Olomouc, telefon: 585 635 512, e-mail: steigl@pdfnw.upol.cz. (Jaroslav Malina)

Štěpánová, Irena (8. 5. 1948, Příbram), česká etnografka a socioložka; docentka *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V letech 1966–1971 studovala na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obor národopis – sociologie. Poté pracovala dva roky v muzeu v Táboře. V té době zároveň absolvovala postgraduální kurs muzeologie pro etnografy na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a dokončila rigorózní práci. Od roku 1973 byla v interní aspirantuře na Katedře etnografie a folkloristiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Specializovala se na lidový *oděv a dějiny oděvní kultury, lidovou výtvarnou tvorbu a muzeologii. V roce 1980 obhájila kandidátskou disertační práci *Lidový oděv na Benešovsku* (tiskem 1987). Zájem o širší kulturní a historický kontext vedl k prohloubení studia vztahu lidové a měšťanské kultury. Vyústěním byla série studií o inspiraci scénografů 19. století *lidovými kroji a na ni navázaly další příspěvky, týkající se těchto svérázných aktivit v širším pohledu. Další její odborný zájem – orientace na historickou antropologii ženy – má podobnou genezi a byl podnícen studií *Renata Tyršová a národopis* (1991). Následovaly další volně navazující příspěvky o Josefě Náprstkové (1992), Teréze Novákové (1993, společně s Blankou Svadbovou) a tábořské sběratelce Marii Prunerové (1994). Zároveň se ukázalo, že toto téma koresponduje s odborným zájmem folkloristiky docentky Ludmily *Sochorové; ve spolupráci s ní probíhá výběrová přednáška *Historická antropologie ženy*, která byla začleněna do celofakultní nabídky Centra pro studium rodu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve spolupráci s Ludmilou Sochorovou a Milenou Seckou napsala monografii *Ženy rodiny Náprstkovy* (2001). Další dílčí studie tohoto zaměření vznikají v rámci Výzkumného záměru Filozofické fakulty Univerzity Karlovy *Vývoj společnosti*

českých zemí v kontextu evropských a světových dějin – dílčí úkol Žena v české společnosti 19. století. Vedle drobnějších článků, například *Božena Němcová a české kroje* (*Literární archiv*, 2002, 2003), *Božena Němcová – svatba jako osud, svatba jako obřad* (*Česká literatura*, 2003), *Výstava ženských umění v Paříži 1892 a české intelektuálky* (2003), jsou hlavním výstupem monografie o Renátě Tyršové a Teréze Novákové. Do výuky zařadila vedle zmíněné genderové problematiky specializační a diplomní seminář, vedení doktorandů a další výběrovou přednášku o lidové stravě v historickém a kulturním kontextu. V letech 2001 a 2002 externě vyučovala na Západočeské univerzitě v Plzni. Do let 1996–2002 se datuje její působení v hlavním výboru České národopisné společnosti. Nejvýznamnější pravidelné mezinárodní kontakty udržuje s Katedrou etnologie Jagellonské univerzity v Krakově. Knihy: *Lidový oděv v Čechách 19. století*. Skriptum. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984. *Lidový oděv na Benešovsku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 1987. *Lidový oděv v okolí Tábora*. Tábor: Husitské muzeum, 1995. *Mýtus národa aneb Národopisná výstava československá* (Brouček, Stanislav – Pargač, Jan – Sochorová, Ludmila – Štěpánová, Irena). Praha: Littera Bohemica, 1996. *Ženy rodiny Náprstkovy* (s Ludmilou Sochorovou a Milenou Seckou). Praha: Argo, 2001. *Renáta Tyršová*, Praha – Litomyšl: Paseka, 2005, *Teréza Nováková*, Praha: Mladá fronta, 2008, Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala 23. svazek *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka* (2005). Kontakt: Doc. PhDr. Irena Štěpánová, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 243 694; e-mail: stepanova.irena@gmail.com. (Jaroslav Malina)

štěrbina stydká, **rima pudendi*.

štěstí:

1. stav nebo hluboký a trvalý pocit úplného uspokojení, blaha, po němž lidé touží. V etice se často rozlišuje dvojí smysl slova štěstí – mít štěstí a být šťastný – *jazyk je správně spojuje: štěstí je zážitek obdarování, ať už z náhodné výhry, nebo v důsledku velkého úsilí. Kdo však nechápe, co je dar, nemůže dosáhnout štěstí, nýbrž nanejvýš uspokojení;

2. zdar, *úspěch;

3. příznivá shoda okolností. (Jaroslav Malina)

Šteyer, Matěj Václav (13. 2. 1630, Praha – 7. 9. 1692, Praha), český jezuita, kazatel a překladatel. Do češtiny přeložil, upravil a doplnil dalšími příklady oblíbený barokní exemplový soubor *Věčný pekelný žalář* (*La prigionie eterno dell'inferno*, 1669), sestavený italským jezuitou Giovanni Battistou Mannim (1606–1682). Tato práce, jak vyplývá již z charakteru exemplů jako žánru, není původní (většinu exemplů přejal Manni ze sbírky *Speculum exemplorum* [Zrcadlo příkladů], 1481). Nejznámějším Šteyerovým dílem se stal soubor jeho *kázání vydaný pod názvem *Postila katolická* (1691). (Jiří Pavelka)

Štír, hornoegyptský panovník, za jehož *vlády vrcholilo před rokem 3100 př. n. l. sjednocovací úsilí o vytvoření prvního jednotného egyptského státu. (Břetislav Vachala)

štít [archeologie, etnoarcheologie], jeden z ochranných prostředků *zbroje v podobě desky okrouhlého, obdélníkového a jiného tvaru (původně ze *dřeva a *kůže, později z *kovů) držaná rukou a sloužící ke krytí těla. (Jaroslav Malina)

štítná horní tepna, **arteria thyroidea superior*.

štítná chrupavka, **cartilago thyroidea*.

štítná žláza, **glandula thyroidea*.

štoček (z němčiny: *Stock*, der, „dřevěný špalíček“), též deska či slangově klišé (z francouzštiny: *cliché*, „štoček“), tisková forma sloužící k pořizování otisků grafických listů a reprodukcí. Volba a tloušťka materiálu je odvozena od *grafické techniky, pro jejíž účely je štoček zhotoven. Jako materiál může být použito *dřevo, *kov (*železo, *měď, zinek, *bronz, *olovo aj.), *kámen, guma, linoleum, *sklo, plastická hmota, těsto. Limitující faktor představuje setrvalost a životnost štočku, která souvisí se zvoleným materiálem a a priori

určuje možný počet pořízených otisků z tiskové formy. Části štočku opotřebované tiskovým tlakem mohou být za určitých okolností znovu obnoveny. Restaurování štočku lze provádět pouze v omezeném měřítku, neboť *sekundárně zhotovená tisková forma snižuje výtvarný potenciál grafického díla.

Vynález a využití štočku jako tiskové formy bylo základním předpokladem pro replikaci *sémantických významů a vizuálních *obrazů. Z antropologické perspektivy lze objev štočku označit za jednu z nejvýznamnějších *kulturních inovací v dějinách lidstva, neboť prostřednictvím širokého spektra grafických technik urychlil šíření *kulturních idejí a vizuálních obrazů v čase a prostoru. (Barbora Půtová)

Štola, dlouhý, asi 10–20 cm široký pruh látky mající stejnou barvu jako *kázule, který se nosí při některých bohoslužebných úkonech kolem krku tak, že oba konce vpředu splývají dolů (u *kněží a *biskupů) nebo se kříží na pravém boku (u *jáhnů). (Michaela Králíková)

Štorek, František (3. 7. 1933, Hradec Králové – 26. 6. 1999, Praha), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1948–1952 absolvoval Vyšší průmyslovou školu kamenicko-sochařskou v Hořicích u V. Šimka a J. Kalfuse, v letech 1953–1959 Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru Jana Laudy, kterou v letech 1964–1967 zakončil aspiranturou v ateliéru Karla Hladíka a Karla Lidického. Člen skupiny Etapa (1966) a Spolku výtvarných umělců Mánes (1991).

Štorkovo figurativní dílo tíhne k zobecňování lidských osudů a příběhů v sochách a reliéfech, které v jeho pojetí přerůstají v nadčasová podobenství. (Jaroslav Malina)

Štorch, Eduard (10. 4. 1878, Ostroměř – 25. 6. 1956, Praha), český spisovatel, pedagog, amatérský archeolog, průkopník *experimentální archeologie a autor historické dobrodružné literatury pro děti a mládež. Po absolvování studia na učitelském ústavu v Hradci Králové (1897) působil jako pedagog, vychovatel, školní inspektor a ředitel na mnoha obecných školách, až do svého odchodu do důchodu v roce 1939, kdy se rozhodl v plném rozsahu věnovat literární tvorbě. Po celou dobu své pedagogické dráhy se věnoval širokému spektru zájmů, od sociální práce a defektologie přes sběratelství prehistorických *artefaktů ke studiu *archeologie a etnologie, z nichž učinil součást výchovy svých žáků. V Praze si v letech 1904–1907 doplnil znalosti z věd o člověku a kultuře jako posluchač přednášek českého archeologa a antropologa Lubora *Niederleho (1865–1944) a českého lékaře a antropologa Jindřicha *Matiegky (1862–1941). Své antropologické a etnologické znalosti si prohloubil také prostřednictvím korespondence s českým cestovatelem a etnologem Albertem Vojtěchem *Fričem (1882–1944) a americkým antropologem českého původu Alešem *Hrdličkou (1869–1943). Svoji vizi „nové pedagogiky“ inspirovanou antropologií promítl do studijních textů *Pracovní učebnice dějepisu pro školy měšťanské* (I.–III. díl, 1934–1937), které vytvořil ve spolupráci s českým pedagogem Karlem Čondlem (1900–1977).

Eduarda Štorcha je možné označit za průkopníka narativně koncipované literární *prehistorie a *antropologické archeologie. Tento tvůrce sugestivních beletristických příběhů, na téma dávno zmizelých prehistorických kultur, je autorem mnoha povídek a románů, v nichž je zobrazen vývoj na našem území, od *mladého paleolitu přes *neolit, *dobu bronzovou a *železnou, velkomoravské období až ke vzniku českého přemyslovského státu. Štorch přistupoval k psaní svých knih po důkladné přípravě. Mnoho z popisovaných údajů si ověřoval v praxi prostřednictvím pokusů, které lze označit za počátky experimentální archeologie (štípání pazourku, rozdělávání ohně, zhotovování luku aj.). Zdrojem literární inspirace mu byly také vlastní amatérské archeologické výzkumy. Prostřednictvím krásné literatury Štorch poprvé „oživil minulost“ v povídkách *Archeologie* (1907–1908), uveřejněné v časopise *Vzkříšení*, a *Člověk diluviální* (1906–1907), publikované v časopise *Rozhledy mládeže*. Povídka *Člověk diluviální* byla vydána knižně v roce 1907 a stala se základem pro

Štorchovu nejvýznamnější knihu *Lovci mamutů* (1918), pojednávající o životě pravěkých lovců v období mladého paleolitu. Do období *mladší doby kamenné je zasazen také děj knihy *Osada Havranů* (1930), ilustrované českým malířem a grafikem Janem Konůpkem (1883–1950). Ilustrační doprovod českého malíře a ilustrátora Zdeňka *Buriana (1905–1981) ve Štorchově literární tvorbě lze poprvé doložit v povídce *Lovci sobů a mamutů* (1932, časopis *Malý čtenář*). Archeologický nález bronzových jehlic na Příbramsku inspiroval Štorcha k napsání knihy *Bronzový poklad* (1932). Boj germánského kmene *Markomanů (ve Štorchově „vlastenecké interpretaci“ to ovšem měli už být *Slované, proto o nich psal) na našem území, vedený králem *Marobudem proti *římskému impériu, představuje ústřední syžet knihy *Zlomený meč* (1932). Vpád *Avarů do Čech a vytvoření slovanského svazu pod vedením kupce Sába se odehrává v knize *Hrdina Nik* (1947). Štorchovo nejrozsáhlejší literární dílo *O Děvín a Velehrad* (1939) je zasazeno do velkomoravského období. Vpád franského vojska krále a římského císaře Karla I. Velikého na naše území v roce 805 je vyložen v románu *Zastavený příval* (1940). V roce 1946 byly publikovány knihy *Meč proti meči* a *Statečné mládí*. Zvláštní místo ve Štorchově tvorbě zaujímají populárně-naučné publikace věnované Praze – *Praha v pravěku* (1916) a *Praha v době předhistorické* (1921). Tyto knihy byly ovšem podrobeny značné kritice ze strany vědecké veřejnosti, zejména českého archeologa Albína Stockého (1876–1934).

Navzdory kritice žije však Štorchovo literární dílo dodnes svým vlastním životem. Stejně jako obrazy Zdeňka Buriana se i knihy Eduarda Štorcha staly pomyslným strojem času, který dnešním lidem umožnil spatřit svět dávno zmizelých kultur. Proto není náhodou, že český režisér Jan Schmidt (narozen 1934) vytvořil v roce 1977 filmový triptych *Trilogie o pravěku – Osada Havranů, Na veliké řece, Volání rodu*. Štorchova literární invence se tak spolu s Burianovou vizuální imaginací stala trvalou součástí narací na téma lidské historie. V roce 1998 bylo otevřeno *Muzeum Eduarda Štorcha a Karla Zemana* v Ostroměři. (Barbora Půtová)

Štursa, Jan (15. 5. 1880, Nové Město na Moravě – 2. 5. 1925, Praha), český sochař; jeden ze zakladatelů moderního českého sochařství. Poučen dílem Augusta *Rodina a *kubismem vytvořil vlastní pojetí moderní sochy, založené na klasické figurě dramaticky cítěného tvaru, které vyniká zvláště v zobrazení ženské postavy: *Eva*; *Melancholické děvče*; *Primavera*; *Před koupelí*; *Sulamit Rahu*. (Jaroslav Malina)

Štyrský, Jindřich (11. 8. 1899, Čermná u Letohradu – 21. 3. 1942, Praha), český malíř, básník, scénický výtvarník a výtvarný teoretik; představitel *surrealismu, spolu s *Toyen tvůrce *artificialismu. Hlavním zdrojem jeho inspirace byly snové prožitky, často erotického a sexuálního obsahu, jež zaznamenával malbou, barevnou *koláží (jeden z průkopníků), fotomontáží i literárně; tento postup je synteticky uplatněn například v jeho knize *Emilie přichází ke mně ve snu*. V roce 1930 začal vydávat časopis **Erotická revue*, který byl věnován problematice *sexuality a *erotiky. Založil *Edici 69 a zasloužil se o publikování světově proslulých autorů erotické literatury (například Pietro *Aretino, *markýz de *Sade), zpravidla s ilustracemi Toyen. (Jaroslav Malina)

šu („umění vládnout“), součást staročínských státoprávních učení, zevrubně se jí zabýval zejména legistický filozof *Chan Fej-c'. (Viz též *legismus.) (Jaroslav Malina)

Šu (221–263 n. l.), čínská dynastie. (Josef Kolmaš)

Šuárové, *Chívarové.

šúdrové (ze sanskrtu: *šúdra*, „nádeník, sluha, chám“, nejasná etymologie), příslušníci čtvrtého, nejnižšího stavu (*varna) v rámci tradiční kastovní *hierarchie *hinduismu. Podle *véd se do nich promítla kosmická síla *pokání či odříkavosti. Jejich posláním tak bylo sloužit ostatním *kastám, byli vyloučeni z účasti na náboženských obřadech, nesměli vlastnit majetek a jejich dotek byl údajně tak znečišťující, že dokázal poskvřnit i nejvyšší očištnou vodu posvátné řeky Gangy. (Jan Filipický)

Šuejové, etnikum žijící zejména v provincii Kuej-čou v Číně v počtu 286 000 (v roce 1983). *Jazyk patří do *austroasijské (samostatné thajské) rodiny. Část Šuejů mluví i jazyky okolních etnik nebo *čínsky. V minulosti užívali, zejména pro kultovní účely, vlastní *piktografické písmo, vzdáleně připomínající čínské znaky. V *náboženství měl hlavní roli *animismus, od začátku 20. století prosazované *křesťanství (francouzské *misie) nezískalo větší vliv. Etnogeneze Šuejů souvisí s širším etnickým starothajským etnikem. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Šuleřová, Libuše (25. 5. 1947, Přerov), česká malířka a pedagožka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Vystudovala Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti, obor malba (1966) a poté obor výtvarná výchova na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci (1971). Jejimi učiteli byli Eduard *Ovčáček, Miroslav Štolfa a Václav Zykmond.

Tvorba Libuše Šuleřové čerpá z několika námětových okruhů – vesnická a městská krajina, snové vize a tradice *lidové kultury (malby na skle a *textilie). (Jaroslav Malina)

Šulgan-Taš a Jamazy-Taš, *Kapová a Ignatijevská jeskyně.

Šulgi (2094–2047 př. n. l.), sumerský panovník, druhý vládce III. dynastie z Uru (syn *Ur-Nammua). Proslul jako obratný politik a státník a úspěšný vojevůdce, který rozšířil moc sumerského státu na severu až do *Asýrie a *Sýrie a na východě až do *Elamu. (Jaroslav Malina)

Šulová, Helena (7. 12. 1983, Praha), česká kulturoložka a teoretička kultury. Středoškolské vzdělání získala v oboru humanitní vědy se zaměřením na dějiny umění a filmu. Předmět jejího vědecko-výzkumného zájmu tvoří problematika raného psychického vývoje v interdisciplinární perspektivě. Dlouhodobě se věnuje fenoménu hry a jejím kulturním specifikům. V současné době zpracovává tematiku původní kultury Nového Zélandu v širším kontextu oblasti Tichého oceánu. Publikace: *Předškolní zařízení na Novém Zélandu – Problémové dítě a hra*. Praha: Raabe, 2008. Kontakt: Mgr. Helena Šulová, e-mail: sulova.h@seznam.cz. (Václav Soukup)

Šulová, Lenka (28. 12. 1954, Jablonec nad Nisou), česká psycholožka; působí na Katedře psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, kde vede oddělení sociální psychologie. Vyučuje především ontogenetickou a sociální psychologii, vede řadu diplomových a disertačních prací. Vytvořila nový předmět Aplikovaná sociální psychologie, kde se snaží posilovat vazby mezi sociální psychologií a aktuálními požadavky společenské praxe. Výzkumně se věnuje především problematice vývoje socioemocionálních vztahů v raném dětství, a to jak v rodině, tak i v předškolních institucích, z nichž nejnámější je mezinárodní česko-francouzský srovnávací výzkum. Je autorkou a spoluautorkou řady publikací (*Raný psychický vývoj dítěte*, *Předškolní dítě a jeho svět / L'enfant d'âge préscolaire* [bilingvní publikace], *Problémové dítě a hra*, *Interkulturní psychologie*), v nichž zdůrazňuje především význam raného psychického vývoje dítěte: řečový vývoj, otázky bilingvismu, význam hry pro psychický vývoj, proces socializace, problematiku deprivace a subdeprivace a další.

Koncem 20. století iniciovala odbornou diskusi o sexuální výchově na školách. Je autorkou metodiky sexuální výchovy pro učitele. Působí v Evropském výkonném výboru společnosti IPPF (International Planned Parenthood Federation), sledující otázky sexuálního a reprodukčního zdraví ve světě. V dlouhodobé práci psycholožky se zaměřovala na problematiku dětí v pěstounské péči a vytvořila metodiku pro učitele, jak posilovat právní vědomí dítěte (projekt Nadace Naše dítě). Externě dlouhodobě působí v psychologických poradnách a školících agenturách. Je členkou mnoha odborných psychologických společností v České republice i zahraničí, aktivně se účastní mezinárodních odborných setkání i výzkumných aktivit (aktuálně norskó-americký projekt Childwatch, zaměřený na práva dítěte,

kanadsko-francouzsko-český projekt zaměřený na součinnost rodiny, školy a malého školáka, francouzsko-vietnamský projekt, zaměřený na přípravu nové generace psychologů na univerzitě v Hanoji). Kontakt: Doc. PhDr. Lenka Šulová, CSc., Katedra psychologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: lenka.sulova@ff.cuni.cz.

Šunga, japonsky doslova „obrazy jara“, zvláštní druh **ukijoe*, erotické a pornografické tisky, vytvářené jako reklama pro kurtizány, z nichž umělci sestavovali *kalendáře pro přátele, především však vznikaly jako ilustrace k „polštářovým knížkám“, instruktážním knihám pro nezkušené milence. Polštářové knížky se přibalovaly v obchodních domech k nákupům vybavy, nevěsty je pak schovávaly, jak z názvu vyplývá, pod polštář, aby je mohly v případě potřeby použít jako didaktickou pomůcku. (Helena Honcoopová)

Šungové (asi 183–73 př. n. l.), staroindická bráhmanská dynastie; vystřídala vládnoucí rod Maurjů a ovládala území západního Bengálska, Ágru, Avadh, Bihár a Mathuru. (Jan Filipický)

Šunjatá (ze sanskrtu: *śūñjatá*, „prázdnost, prázdnota“; pálijsky: *suññatá*), základní filozofická koncepce *buddhismu, zejména *mahájány. Prázdnost představuje negaci bytí sama od sebe, ničím nepodmíněného, na ničem nezávislého, vytrženého ze své zákonité souvislosti, a připouští existenci toliko podmíněnou či odvislou od existence jiné. (Jan Filipický)

Šunšó, Kacukawa (1726–1792), japonský malíř, grafik a ilustrátor školy **ukijoe*; zakladatel školy Kacukawa. Náměty čerpal ze života zápasníků, válečníků, kurtizán a zejména herců. Dospěl k individuálnímu portrétu: jeho obrazy herců již nejsou idealizovaná kliše a dají se identifikovat bez dosud obvyklých popisků.

Používal bohaté kresby a teplé hnědé, oranžové a okrové tóny. Byl mistrem úzkých formátů (*hosoban*). Ke škole Kacukawa se hlásili jeho žáci Šunró (později slavný jako *Hokusai, 1760–1849), Šuntei, Šunkó, Šunčó, Šun’ei a další. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Šuruppak, dnešní Fára, *archeologická lokalita 60 km jihovýchodně od Diváníje (Irák). *Město osídlené od konce 4. tisíciletí př. n. l. asi do konce 3. tisíciletí př. n. l. Již na počátku 3. tisíciletí př. n. l. dosáhlo rozlohy 70 ha, postupně se zvětšilo až na rozsah kolem 100 ha. Prozkoumána řada obytných architektonických komplexů různé velikosti včetně obřích cihelných obilních sil, jejichž obsah by podle propočtů uživil 20 000 lidí půl roku. Početný archeologický mobiliár včetně 1300 otisků *pečetních válečků na *hlíně. Místní glyptická škola (*glyptika) vytvořila na konci raně dynastické doby II a počátku raně dynastické doby III výrazný „fárský styl“, vyznačující se „hrnatým“ slohem řezby a častým motivem zápasu *člověka se *zvířetem. Nálezy 840 hospodářských, literárních a náboženských klínopisných textů včetně nejstarších sumerských literárních skladeb, jakými jsou přísloví či „Rady Šuruppakovy“ (Rady otce synovi). Na počátku třetí raně dynastické periody (asi v 26. století př. n. l.) je Šuruppak zjevně agenturou nadregionální politické mocnosti, nejspíše *království kišského, jejíž páteř tvoří nejspíše skupina zdejších elitních (aristokratických) rodin či rodů. U nich zaznamenáváme snahu podrobit dosud volný pohyb zvláště nemovitého majetku schválení všeho příbuzenstva prodávajícího (respektive prodávajících), zjevně se záměrem udržet v rodinách koncentraci pozemkového *vlastnictví. Mocnost vládnoucí Šuruppakem vede *války, naplňuje své právo ukládat obyvatelstvu celé řady sumerských měst robotní povinnost a zjevně v nich udržuje svůj administrativní personál. Velmi významně se také zapsala do duchovních dějin *Sumeru. Pod její svrchovaností totiž nejen pokračovala práce na sérii „slovníkových“ děl, započatá již před více než 500 lety (lexikografie), ale vznikly i další, původní literární a náboženské spisy včetně seznamů božstev uvádějících mimo jiné vůbec poprvé jméno héraa *Gilgameše. (Petr Charvát)

Šu-t’ing (Kniha dokumentů, případně Klasická kniha dokumentů nebo též Kniha historie), nejstarší spis o čínské historii, mnohokrát v minulosti tendenčně redigovaný, takže jeho

dnešní text je zhruba z poloviny nespolehlivý; první *varianty vznikly v první polovině 1. tisíciletí př. n. l. (Jaroslav Malina)

Šu-žen („prostý člověk“), označení obyvatel staré Číny, kteří tvořili nejnižší a nejchudší společenskou vrstvu. (Jaroslav Malina)

Švabinský, Max (17. 9. 1873, Kroměříž – 10. 2. 1962, Praha), český malíř a grafik; spolutvůrce české *secese. V pozdější tvorbě se vracel ke klasickému odkazu českého umění 19. století i k jeho historizujícím tendencím. Zasáhl do všech oblastí malířského umění, volné i užité grafiky, vrcholem jeho monumentální tvorby jsou návrhy oken chrámu sv. Víta v Praze. Působivě zachytil i některé způsoby lidského sexuálního a erotického chování: například jeho *Splynutí duší*, několikrát zpracované, patří k nejpodmanivějším zobrazením něžné *lásky dívky k mladému muži v českém výtvarném umění. (Jaroslav Malina)

Švábové, středověká populace *germánského původu žijící v rozsáhlé oblasti od Švýcarských Alp až po severní část podhůří bavorských Alp (nyní pouze malá správní oblast v Bavorsku v Německu mezi řekami Lech a Iller); celkový počet 1,8 milionu obyvatel, z nichž se jen asi polovina považuje za Šváby a příslušníky této etnografické skupiny, ostatní jsou již zcela asimilováni do *německého národa. (Jaroslav Malina)

Švantner, František (29. 1. 1912, Bystrá, Slovensko – 13. 10. 1950, Praha), slovenský spisovatel, povoláním učitel. Vyvrcholením jeho tvorby je román *Život bez konca*, panorama života a historie Slovenska v letech 1895–1935, jak se promítaly do osudů jedné ženy. Švantner dokončil knihu krátce před smrtí, a protože se nepodřizoval dobovým ideologickým požadavkům, mohla vyjít až roku 1956 a v necenzurované podobě v roce 1974.

V románu jsou zachycena nejrůznější prostředí: lidské domovy, příroda, továrna, škola, *kostel, hospoda. Originální je způsob podání: vypravěč není vševědoucím komentátorem dění, ale pátravě vstupuje do nitra jednotlivých postav a snaží se jim porozumět. Kniha není jen svrchovaným uměleckým dílem, ale i cenným pramenem antropologického poznání života a uvažování lidí ve vylíčeném období. (Jan Novotný)

švartna, *sapropelit.

Švédové, *národ *germánského původu žijící ve Švédském království (přes 9 milionů, odhad z roku 2006), kde tvoří zhruba 93 % obyvatelstva, a ve Finsku (asi 300 000), menšiny jsou v Severní Americe; celkový počet je odhadován na 15 milionů. *Švédština patří do *skandinávské skupiny *germánské větve *indoevropské rodiny a vytvářela se v průběhu 2. tisíciletí n. l. Etnogeneze Švédů začala v 11. století n. l. vytvořením jednotného Švédského království. Ve 13. století bylo k němu připojeno Finsko a ve 14. století uzavřeli Švédové s Norskem a Dánskem personální unii, koncem 16. století též s Polskem. V letech 1618–1648 se Švédové výrazně podíleli na třicetileté válce v Evropě, která postihla i *české země. V 17. století dosáhli postavení velmoci na Baltu, avšak již na počátku 18. století ztratili řadu území. Koncem 18. století se zformoval moderní švédský národ. Švédové se nepodíleli na 1. ani na *druhé světové válce (*neutralita) a dosáhli jednoho z předních míst na světě v hospodářské a sociální úrovni. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

švédština, severogermánský jazyk, úřední *jazyk ve Švédsku a Finsku, užívaný též početnými menšinami v USA a Kanadě. (Viz též Švédové.) (Jaroslav Malina)

Švédův stůl (Ochoz, okres Brno-venkov, Česká republika), *jeskyně v jižní části Moravského krasu (335 m n. m.); výplň této velké jeskyně a početné nálezy pleistocenní fauny zkoumal nejprve Martin *Kříž, věhlasnou se však *lokalita stala až poté, kdy tu student Karl Kubasek objevil neandertálskou dolní čelist (**Homo neanderthalensis*) a Anton Rzehak ji uvedl do literatury. Čelist ležela ve vrstvě spolu s faunou, avšak žádné artefakty se tehdy nenašly. Později o významu i o skutečném stáří tohoto objevu několikrát diskutovali Martin *Kříž, Karl Schirmeisen, Jan Skutil a další autoři. Středopaleolitické stáří podstatné části výplně potvrdil až systematický výzkum Bohuslava *Klímy a následné průzkumné akce Jaromíra Vaňury. Profily jeskynní výplně sestávají z *holocenních *hlín a *travertinů, pod

nimi leží würmská *spraš s *mladým paleolitem (*magdalénien a pravděpodobně i počátek mladého paleolitu). Následuje komplex hnědavých hlín, půdních sedimentů a sutí s artefakty *moustérienu ve své nejvyšší části. Bázi profilu tvoří okrová zemina, pravděpodobně interglaciální. Artefakty *středního paleolitu, převážně z *křemene, *křemence a *rohovce, jsou ve Švédově stole vzácné. Bohatá fauna časného *würmu ve své většině nesouvisí s lidským osídlením. (Jiří A. Svoboda)

Švýcaři, souhrnné označení obyvatel Švýcarska, tvořené čtyřmi etniky, čemuž odpovídá rozlišení na hlavní kulturní a jazykové celky; mluví *francouzsky, *italsky, *německy a *rétorománsky. Většinou jsou bilingvní. Švýcarsko – *konfederace 26 kantonů, respektive polokantonů – představuje v rámci Evropy neobvyklý typ nejen v souvislosti se svým státním uspořádáním, ale především z etnického hlediska. Švýcarská konfederace sdružuje 7,3 milionu švýcarských *Němců (ca 70 % populace), *Francouzů (přes 20 %), *Italů, část *Rétorománů a dalších etnik (podle odhadu z roku 2005). Na etnogenezi Švýcarů se zřejmě podíleli i původní obyvatelé horského území Alp: *Helvéciové, *Ilyrové, *Keltové a *Rétové, později i některé jiné etnické skupiny (*Alemani, *Burgundové). Keltští předkové Švýcarů založili v roce 612 *opatství Sankt Gallen, avšak v 11. století bylo celé území připojeno k *římskoněmecké říši a posléze *zemi ovládli *Habsburkové. Teprve od roku 1815 (Vídeňský kongres) získali Švýcaři trvalou neutralitu a také nezávislost, kterou si uhájili ve 20. století v obou světových *válkách. Navíc se stalo Švýcarsko centrem mezinárodních bankovních a jiných organizací a světových shromáždění (Ženeva jako sídlo *UNESCO a dalších mezinárodních organizací). Věřící jsou *katolíci a *protestanté. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Š'-kuo („Deset států“, 907–979), období, kdy po pádu dynastie *Tchang panovaly v jižní Číně paralelně s *Pěti dynastiemi (Wu-taj) na severu dynastie Wu, Čchu, Min, Wu-jüe, Dřívější Šu, Pozdější Šu, Jižní Tchang, Jižní Chan, Severní Chan a Jižní Pching. Ortodoxní čínská *historiografie je neřadí do seznamu oficiálních dynastií. (Jaroslav Malina)

Š'-liou kuo („Šestnáct států“, 304–439), období, kdy na čínském severozápadě vládly nechanské dynastické rody *Hunů, Sien-pejů, Tiů, Čchiangů a dalších. Období není čínskou *historiografií zahrnováno do oficiálního seznamu dynastií. (Josef Kolmaš)

Š'-t'i (Zápisky historika), encyklopedické dílo starověkého historika *S'-ma Čchieno o politických, hospodářských a kulturních dějinách Číny od nejstarších dob až do počátku 1. století př. n. l. Dílo se stalo normou pro čínskou i korejskou starověkou a středověkou *historiografii. Korejsky se S'-ma Čchienovo dílo čte *Sagi* a autorův styl se stal normou pro korejskou historiografii, zvláště ve *středověku (viz *Samguk sagi). (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

Š'-t'ing (Kniha písní), nejstarší a nejhodnotnější výbor čínské *poezie 10. až 6. století př. n. l. odrážející též historické události oné doby; jeden z pěti kanonických spisů konfucianství. Podle tradice *Konfucius vybral z více než tří tisíc skladeb shromážděných z různých koutů Číny tři sta básní, které údajně obsahují morální naučení. Vlastní poezie *Knihy písní* v naprosté většině případů vykazuje řadu rysů společných lidové poezii celého světa; moralizující výklad byl doplněn až dodatečně v komentářích sepsaných za dynastie *Chan; milostná poezie existuje sice v Číně od starověku, nikdy však nepředstavovala dominantní žánr, snad jen s výjimkou poezie lidové.

Na pozdější čínskou poezii měly největší vliv skladby zařazené v *Knize písní* do oddílu *Kuo-feng* („Mravy států“; překládáno též jako „Nápěvy států“). Zde jsou podle regionálního klíče seřazeny písně, jejichž nejčastějšími náměty jsou *válka, *lov, zemědělské práce a také *láska a *svatba. Celý oddíl začíná svatební písní, později spojovanou s osobou příkladného *krále Wena. (Olga Lomová)

T

Ta Čchin („Velcí Čchinové“), staročínské jméno pro *římskou říši. (Josef Kolmaš)

Ta Čching („Velká čistá“, 1636–1643), mandžuská dynastie v severovýchodní Číně, předchůdkyně dynastie *Čching. (Josef Kolmaš)

tabák (z portugalského *tobago*, termínu převzatého od amerických domorodců), směs rozdrčených nebo balených fermentovaných listů druhů *Nicotiana rustica* nebo *Nicotiana tabacum*. Tyto rostliny, původní v Austrálii a *Oceánii, Jižní Americe a na Sundských ostrovech, jsou dnes pěstovány po celém světě. Tabák působí jako *psychostimulativní látka, především díky obsahu *nikotinu a dalších alkaloidů (anabasin, nornikotin). Nejčastější forma aplikace je kouření cigaret, dýmek, méně často šňupání nebo žvýkání tabáku. Kromě nikotinu obsahuje tabákový kouř benzen, dehtové látky, oxid uhelnatý, dále také amoniak, formaldehyd, kyanovodík, metan, sirovodík a další látky (celkem asi 4000, z toho několik set *kancerogenů). Návyk na cigarety má výrazný psychosociální aspekt, daný *stereotypem pohybů při kouření, závislost může mít zčásti i fyzický charakter. Zdravotním důsledkem tabakismu je *chronický zánět *hrtanu, *hltanu, *průdušnice a *průdušek, především však podstatně zvýšené riziko rakoviny *plic a *trávicího traktu; toto riziko vzniká i při „pasivním kouření“ u nekuřáků pobývajících v zakouřeném prostředí.

Tabák kouřili, žvýkali nebo šňupali *Mayové a další etnika předkolumbovské Ameriky ponejvíce jako *rituální intoxikant. Z Ameriky do Evropy (Portugalska) byl tabák přivezen poprvé roku 1493 a jeho kouření v keramických dýmkách pro požitok, vzhledem ke stimulačním i relaxačním účinkům, se po Evropě začalo šířit od druhé poloviny 16. století. Zprvu byl ovšem tabák považován za léčivou bylinu, v roce 1622 vyšla v Leydenu monografie o tabáku *Tabacologia*, popisující také jeho škodlivé účinky; jejím autorem byl Němec Johann Neander. Evropané uvedli kouření i do východní Asie. Již koncem 16. století je doložena jeho obliba v Japonsku, odkud se rozšířil do Koreje, Mandžuska, Mongolska a severní Číny. Trasa do jižní Číny vedla přímo z Filipín. Ve všech těchto *zemích se tabák záhy začal pěstovat a kouření z dýmek, bambusových nebo kovových, zdomácnělo. Doutníky se začaly vyrábět ve Španělsku počátkem 18. století, výroba cigaret byla zahájena v USA v šedesátých letech 19. století.

Masová obliba cigaret však vzrostla teprve ve 20. století. Kvůli škodlivosti se na prahu 21. století v mnoha zemích Evropy a Ameriky začalo kouření *zákonem potlačovat. (Petr Bureš, Jaroslav Malina, Lucie Olivová)

Tabal, v první polovině 1. tisíciletí př. n. l. významný *stát v *Malé Asii, ležící pod severozápadními svahy Tauru v prostoru pozdější *Kappadokie na rozhraní tří mocenských zájmů: v nitru anatolské náhorní planiny musel čelit *opevněnými *Frygům, na severovýchodě hraničil s *Urartu, na jihovýchodě pak se musel bránit téměř nepřetržitým výpadům *Asýrie. V proměnách vzájemného poměru jejich sil utvářel Tabal, jak nás informují asyrské, urartejské a v omezené míře též domácí prameny, své dějiny. Byl členěn do množství (asyrské zdroje hovoří o 20–24) správních celků v čele se suverénem, sídlícím v okolí Kayseri. V obyvatelstvu převažovalo luvijské etnikum (*Luvijci), které dále udržovalo někdejší chetitské *lokality (Ališar, *Káneš) a rozvíjelo dědictví zaniklé *chetitské říše a její *kulturní tradice. Manifestovalo se jednak pokračováním stylytovného *kánonu chetitského umění, jednak písemnými dokumenty, zaznamenanými luvijskými *hieroglyfy. Na závažných monumentálních památkách na kameni užívalo sice dále kaligrafických archaizujících znaků, jak je známe z 2. tisíciletí př. n. l., v běžných písemnostech na olověných deskách nebo kožených *svitcích prokázalo však životnost starobylého systému, když jej zjednodušilo do kurzivních hieroglyfů, většinou se slabičnými hodnotami. Tabal, proslulý metalurgickými zkušenostmi a dovednostmi, byl vytrvale předmětem zájmu svých sousedů. První asyrský nápor za *Tiglatpilesara I. směřoval zejména proti Muškům (identifikovaným obvykle s Frygy). Tabalu tehdy ještě nevěnoval pozornost. Tabalu se nedotkla ani druhá asyrská invaze za *Aššurnasirpala II. Teprve *Salmanassar III. se proti Tabalu dvakrát obrátil a přiměl jej platit *daně. Povstání, které v závěru jeho *vlády propuklo, vyústilo v dlouholeté oslabení *Asýrie a poskytlo prostor

pro rozmach urartejských záměrů. Tabal byl však zřejmě obezřetný a vůči Urartu se přímo nevázal, neboť mezi partnery urartejské protiasyrské *koalice, která se postavila *Tiglatpilesarovi III. v roce 740 př. n. l. u Arpádu, není jmenován. Figuruje však již o dva roky později mezi poplatníky, podrobenými v souvislosti s porážkou dalšího syrského protiasyrského seskupení. Jeho vztah k Asýrii rozhodně nebyl tímto *aktem definitivně zakotven. Tabal se obratným manévrováním snažil uhájit svou samostatnost a nepoddal se asyrské nadvládě ani poté, co *Sargon II. provdal za tabalského vládce svoji dceru a věnem jí daroval sousední Chilakku. Teprve roku 713 př. n. l. byly Tabal a Chilakku přivtěleny k *asyrské říši jako provincie; nikoli však trvale. Již roku 705 musel Sargon II. podniknout tažení proti Tabalu a během této výpravy zahynul. Jeho nástupce *Sinacherib se v letech 704/703 př. n. l. pokusil dobyté pozice hájit, udržel sice ještě Ku'e, ale Tabal a Chilakku se již jeho nadvládě vymkly. V 7. století př. n. l. trpěly maloasijské státy nájezdy *Kimmeriů a hledaly před nimi ochranu dokonce i u asyrského panovníka *Aššurbanipala. Aššurbanipal byl však vázán problémy na východních hranicích říše, takže úlevu anatolskému obyvatelstvu přinesla teprve porážka kimmerijských svazků mezi léty 637–626 př. n. l. v oblasti *Kilikie. V posledních desetiletích 7. století př. n. l. vystřídali Kimmerie v *Anatolii *Skythové, počátek 6. století př. n. l. pak byl poznamenán bojem *Lýdů a *Médů. Dočasné uklidnění přineslo teprve vytyčení lýdské a médské hranice na řece Kizil Irmaku v roce 585 př. n. l. V jižní části Malé Asie, v kilikijské rovině a v přilehlém Tauru, tehdy již vyrůstala samostatná kilikijská říše (*Chilakku). (Jana Součková)

Tabasaránci (vlastním jménem Tabasaran; jméno je odvozeno od slova *tabarstan*, „hornaté území“), populace (kolem 83 000) v Republice Dagestán Ruské federace. Jsou původním obyvatelstvem v horách v jižním Dagestánu. Jazyk (*tabasaránština) patří do *lezginské skupiny *dagestánských jazyků z *kavkazské rodiny, většina Tabasaránců mluví i dalšími *jazyky – lezginštinou, ázerbájdžánštinou nebo rusky. Většinou jsou považováni za autochtony. Nejvíce byli ovlivněni *Araby v 8. století n. l. (*islamizace). Později odolali náporům *Mongolů, *Peršanů i *Turků, podlehlí teprve *Rusům v 19. století. Až do současné doby se zachovaly četné rodové *tradice a *zvyky (*krevní msta, *zvykové právo aj.), ale zároveň rychle probíhá proces *asimilace do dagestánského národa (*Dagestánci). (František Bahenský, Lukáš Šín)

tabasaránština, severovýchodní *kavkazský jazyk užívaný v Dagestánu. (Viz též *Tabasaránci.) (Jaroslav Malina)

tabernákl (z latiny: *tabernaculum*, „stan, bouda; posvátný stánek, stanoviště věštce; svatostánek“):

1. zdobená skříňka na oltáři (v katolických *kostelích), často s ním spojená;
2. výklenek v *presbytáři středověkého kostela se zdobenou skříňkou, respektive v pozdní gotice před stěnu představená kamenná, bohatě zdobená schrána k přechovávání svcených *hostií, svatostánek, *sanktuárium, sanktuář;
3. [architektura], zdobená stříška nad oltářem na čtyřech podpěrách, *ciborium, baldachýn. (Jaroslav Malina)

tabernákulum, *tabernákl.

Tabery, Marta (22. 3. 1957, Praha), česká malířka, módní návrhářka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1977–1983 absolvovala Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v oděvním ateliéru Zdeny Bauerové.

V centru její volné tvorby jsou obrazy a kresby s tematikou odívání. Ve své volné tvorbě se často inspiruje náměty a kulturou *zemí *Dálného východu (zejména Číny a Koreje), které důvěrně poznala. (Jaroslav Malina)

Taberyová, Marta (22. 9. 1930, Olomouc), česká sochařka a keramička; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1945–1946 absolvovala Střední průmyslovou školu sklářskou v Železném Brodě, v letech 1946–1949 Střední průmyslovou školu keramickou v Praze a v letech 1949–1954 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v keramickém ateliéru Otto Eckerta a u Stanislava Ulmana v oddělení ateliéru specializovaného na keramickou malbu. Po studiích pracovala jako výtvarnice ve středisku Duchcovského porcelánu v Praze (1954–1955) a ve Spojených keramických závodech, Teplice v Čechách (1958–1959). Od roku 1960 se plně věnuje vlastní sochařské tvorbě „v hlíně“. Je členkou Mezinárodní keramické akademie – Academie internationale de la céramique se sídlem v Ženevě a členkou výboru Mezinárodního keramického sympozia v Bechyni.

Osobitý výtvarný projev založila na vyvážené syntéze či kontrastu kresebných linií, plastických tvarů, rezných ploch a ploch glazovaných, zvýrazněných promyšlenou barevností a scelených dokonale zvládnutou keramickou technologií. Inspiruje se přírodními tématy, předměty každodenního života, pražskými motivy a literaturou. Výsledkem je plochý nástěnný reliéf, sloužící samostatně jako komorní dílo nebo jako součást interiéru a exteriéru soudobé architektury. (Jaroslav Malina)

tabes dorsalis (z latiny: *tābēs*, „kal, hnis, nečistota; jed; hnití, tlení; úbytě“), onemocnění *centrálního nervového systému, zejména *míchy, které je součástí třetího stadia *syfilis. (Ladislava Horáčková)

tábor, koncentrační (anglicky: *concentration camp*, německy: *Konzentrationslager*, das), *instituce, jejíž zřízení vychází ze záměru soustředění větších skupin obyvatelstva na základě nejrůznějších kritérií (etnických, náboženských, rasových, třídních, politických či jiných) za účelem jejich odloučení od zbytku *společnosti a následného dozoru a manipulace s nimi. Osoby v táborech zadržované nejsou válečnými zajatci ani s nimi ve většině případů neproběhlo řádné soudní řízení založené na obžalobě z konkrétního trestného činu. Koncentrační tábory mají historicky různý účel – od čistě separačních přes pracovní a indoktrinační až po likvidační (tzv. vyhlazovací tábory či tábory smrti).

Historie koncentračních táborů spadá do konce 19. století, kdy byly první z táborů tohoto druhu zřízeny na Kubě v průběhu *války za nezávislost ostrova na Španělsku. *Generál Valeriano Weyler založil mezi léty 1896–1897 několik táborů (první z nich v Pinar del Río západně od Havany), jejichž cílem bylo soustředit (španělsky: *reconcentración*) obyvatelstvo *vesnic i menších *měst do dobře chráněných center „strategických vesnic“ tak, aby protišpanělské *guerilly nemohly spoléhat na jejich materiální a jinou podporu.

Samotný termín koncentrační tábor se objevil o několik let později v souvislosti s búrskou válkou (známá také pod názvem jihoafrická válka) (1899–1902), kdy jej použili kritici anglické protibúrské politiky. Anglická administrativa pod vedením Alfreda Milnera a generála Horacia Herberta Kitchenera zřídila několik táborů (zvaných uprchlické či vládní) pro rebelující búrské obyvatelstvo, které vzdorovalo plánům na sjednocení nezávislých búrských *republik s Kapskem. Do táborů byly umístovány především ženy a děti – oběti politiky spálené země, kterou se anglická vojska snažila omezit akceschopnost búrských komand úspěšně operujících díky znalosti terénu a podpoře místního obyvatelstva. Během velmi krátké doby došlo v táborech v důsledku zanedbání lékařské péče a nedostatku potravin i sanitárního zázemí k úmrtí téměř 30 000 osob, povětšinou dětí.

První „tábory smrti“ byly zřízeny v Německé jihozápadní Africe (území dnešní Namibie) v letech 1904–1907 jako součást pacifikačních opatření za povstání *Hererů a *Namů proti německé nadvládě. Pod vedením generála Lothara von Trothy bylo zřízeno množství táborů po celé *zemi, z nichž některé měly pro kruté zacházení s internovanými jasně vyhlazovací charakter (tábor Shark Island), jiné byly pracovními *koloniemi. Do táborů byly pod

pohružkou násilí či pod falešnými sliby přemíst'ovány celé rodiny, v některých případech byly na zadržovaných prováděny pseudovědecké experimenty sloužící k obhajobě principů *eugeniky (Eugen *Fischer).

Dobře zmapovanou kapitolou jsou nacistické koncentrační tábory vzniklé za jejich *vlády v Německu i jinde v Evropě (1933–1945). Prvními obyvateli nacistických táborů byli většinou političtí odpůrci a společensky diskriminovaní jedinci (tzv. asociálové, homosexuálové apod.) současně s kriminálními živly. Později tvořili nejpočetnější skupinu evropští *Židé a příslušníci jiných etnik na základě ideologického klíče (*Romové, *Poláci apod.) a také váleční zajatci. Kromě tranzitních táborů a *ghett existovalo množství táborů pracovních (Sachsenhausen) a vyhlazovacích (Treblinka) či spojujících jednotlivé účely (Osvětim, Mauthausen). Tábory mnohdy fungovaly také jako zdroje levné pracovní síly pro privátní německé průmyslové koncerny (například Siemens, I. G. Farben), které tak mají svůj podíl na hrůzách *holocaustu. Pobyt v nacistických koncentračních táborech nepřežilo téměř 10 milionů lidí (z toho více než 250 000 občanů Československa). Na mnoha místech se tábory pod vedením nacistických lékařů (Josef *Mengele) staly místem lékařských pokusů s lidským organismem (viz též *antropologie, nacistická, *Himmler, Luitpold Heinrich, *Hitler, Adolf, *Rosenberg, Alfred, *zákony, Norimberské).

Dalším z režimů nechvalně proslulých výstavbou koncentračních táborů byl Sovětský svaz. Od počátku 20. let 20. století zde byla budována síť *primárně pracovních táborů, pro niž se vžil název *gulag (odvozeno z ruského názvu: Glavnoje upravlenije ispravitel'no-trudovych lagerej [Hlavní správa nápravně-pracovních táborů], zkratka: GULAG). Pracovní užitek těchto táborů je však vzhledem k výsledkům práce a vysoké *úmrtnosti zadržovaných silně diskutabilní (Kolyma). V táborech bylo během Stalinovy vlády internováno průběžně 20 milionů lidí z důvodů politických a etnických (ovšem i čistě arbitrárních), z nichž zde téměř desetina zemřela. Oficiálně byly tábory GULAG zrušeny po odhalení *kultu osobnosti v roce 1960, dále však existovala řada jiných až do zániku SSSR v roce 1991.

Koncentrační tábory byly v průběhu *druhé světové války budovány i na území USA. Bylo v nich shromážděno několik desítek tisíc osob především japonského, ale i německého původu, s cílem zabránit jim v případné intervenci působit ve prospěch zemí svého původu.

Po skončení druhé světové války byl v souvislosti s odhalením zločinů páchaných v nacistických táborech samotný pojem koncentrační tábor spíše opuštěn a nahradily jej jeho různé variace: internační tábor, sběrný tábor, filtrační tábor, nápravný tábor apod.

Nápravně pracovní tábory byly od konce 40. let 20. století zřizovány i komunistickým režimem v Československu, nejčastěji při rudných (uranových) dolech (Jáchymov, Příbram). Část internovaných tvořili političtí vězňové, další skupinou byly osoby odsouzené za kriminální přečiny (celkem na 20 000 osob). Otročská práce v záměrně primitivních pracovních podmínkách, špatná ochrana proti radiaci v uranových dolech a kruté zacházení s vězni za dohledu sovětských poradců vedly k tisícům úmrtí. Tábory byly povětšinou zrušeny v 60. letech, rehabilitace postižených však proběhla až po roce 1989.

Koncentrační tábory jsou i v současnosti zřizovány v zemích, jejichž režimy se vyznačují autoritářskými či totalitárními rysy vlády (*Čínská lidová republika, Korejská lidově demokratická republika) nebo i jinde v obdobích válečných *konfliktů.

Existuje značně obsáhlá faktografická literatura i beletrie popisující správu táborů a život v nich: Applebaum, Anne: *Gulag: A History* (2004, česky: *Gulag: Dějiny*, 2004); Friedlander, Henry (1995): *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Počátky nacistické genocidy: Od eutanazie po konečné řešení); Kertész, Imre: *Sorstalanság* (1975, česky: *Člověk bez osudu*, 2003); Pecka, Karel (1968): *Na co umírají muži*; Pecka, Karel (1978): *Motáky nezvěstnému*; Solženicyn, Alexandr: *Odin deň Ivana Denisoviča* (1962, česky: *Jeden den Ivana Denisoviče*, 1965); Solženicyn, Alexandr: *Arčipelag Gulag* (1973, česky: *Souostrovi Gulag*, 1974). (Tomáš Machalík)

táborové hnutí, *hnutí, táborové.

tabu (z polynéštiny: *tabu*, „posvátné; vše, co je neobvyklé, stojící v *opozici vůči běžnému, každodennímu“):

1. něco posvátného a nedotknutelného (pod trestem magických sil), vyňatého ze všedního užívání a vyhrazeného jen účelům kultovním, náboženským nebo magickým (například *totem);

2. zvláštní třída *sociokulturních regulativů, zahrnující něco zapovězeného, nedotknutelného vůbec, všechno, co není člověku dovoleno užívat: potrava (*tabu, potravinové), předměty, oblasti, kam se nesmí vstupovat nebo zákaz pohlavních vztahů mezi blízkými *příbuznými (*tabu, incestní). Jedná se o ustálené, naučené a sdílené vzorce chování a myšlení, které vymezují to, co je v dané *kultuře považované za znesvěcující, nepřirozené nebo patologické (*nekrofilie, nekrofagie, *incest aj.).

Konkrétní představy o tabu a s ním spjaté vzorce chování a myšlení varíjí v historickém čase a geografickém prostoru. Slovo tabu bylo do angličtiny uvedeno britským mořeplavcem Jamesem Cookem (1728–1779), který popsal tahitský obřad, při němž byla provedena lidská *oběť. Tato slavnost se jmenovala Poore Eree (modlitba za náčelníka) a oběť, která byla bohům nabídnuta nesla jméno *Tataa-taboo* („Posvěcený člověk“). Po Cookově smrti zapisovatel, který pokračoval v jeho popisu tahitské kultury, napsal, že místní *kněží „tabuizovali“ pole sladkých brambor. Pojem tabu použil také na zákaz, který domorodým ženám v Tichomoří přísně zapovídal jíst určité druhy masa. V 19. a 20. století se pojem tabu stal běžnou součástí etnologické a antropologické literatury. Zásahu na rozšíření pojmu tabu do dalších společenských věd měl rakouský psychoanalytik Sigmund *Freud (1856–1939), který nazval svojí knihu věnovanou vzniku *exogamie a incestního tabu *Totem und Tabu* (1913, česky: *Totem a tabu*. Praha: Práh, 1991). S pojmem tabu jako synonymem silného společenského zákazu se setkáváme v pracích klasiků *sociální antropologie Jamese Geonga *Frazera (1854–1941), Alfreda Reginalda *Radcliffe-Browna (1881–1955) a Bronislava Kaspera *Malinowského (1884–1942). V posledních desetiletích sice došlo ke snížení frekvence používání pojmu tabu v antropologické literatuře, jak ale poznamenal Chris Knight, společenští vědci budou velice těžko hledat alternativní slovo, které bude vyjadřovat zákaz, jehož porušení je pokládáno za znesvěcující a nepřirozené. Je proto pravděpodobné, že pojem tabu i nadále zůstane součástí kategoriálního aparátu věd o člověku a kultuře.

Pod vlivem *osvícenství se tabu dnes chápe převážně pejorativně, při hlubším pohledu však lze pochopit jeho význam. Staví člověku před oči, že některé věci nesmí udělat, i kdyby nevěděl proč – morální tabu. Přehlížení této skutečnosti může vést až k tragédiím, které postihují celá společenství, a to ne jako někým uložený trest, nýbrž jako přímý důsledek nedovoleného jednání: oslabení „posvátné“ *úcty k lidskému životu umožnilo zabíjení „méněcenných“ ve vyhlazovacích táborech v období *nacismu, zrušení soukromého vlastnictví vedlo k ochuzení celých společností a států za socialistické éry po *druhé světové válce, pojetí *přírody jako zdroje surovin k její devastaci apod.

Tabu představuje specifickou třídu sociokulturních regulativů z toho důvodu, že ve srovnání s *obyčejí, *mravy a *zákony, je jeho překročení považováno nejen za něco neslušného, nemorálního nebo zločinného, ale také za chování, které je znesvěcující, nepřirozené nebo patologické. Proto porušení tabu vyvolává nejvyšší stupeň pobouření a odsouzení a *sankce jsou velmi tvrdé. Někdy jsou dokonce spojeny s vyhoštěním viníka z komunity nebo jeho fyzickou likvidací. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

tabu, incestní (z polynéštiny: *tabu*, „posvátné; vše, co je neobvyklé, stojící v *opozici vůči běžnému, každodennímu“ a z latiny: *incestus*, „smilstvo, krvesmilstvo“), zákaz pohlavního styku mezi blízkými příbuznými, většinou sankcionovaný. Zákaz *incestu je jediné sociální pravidlo, které má charakter univerzálnosti. Zavádí řád, jenž je všude a vždy orientován

stejným směrem a má vždy stejné sociální důsledky, což je pozitivní stránka zákazu, neredukuje se tedy jen na restrikcí a *represi.

Zákaz incestu je vlastní lidské *společnosti od prvopočátků její existence a s některými jeho prvky se setkáváme už u vyšších primátů (*lidoopů). Jako mylná se ukázala představa Lewise Henryho *Morgana, že první stadium lidské společnosti charakterizovala *promiskuita bez jakéhokoliv pravidla definujícího incest a že druhé stadium představovala pokrevní rodina, založená na vzájemných *sňatcích bratrů a sester, ale zakazující sňatek mezi rodiči a dětmi.

Různé kultury ovšem různě chápou stupeň *příbuzenství pro zakázaný pohlavní styk. Rozdílů a odlišností si byli vědomi již lidé v antice, kdy museli své pojetí konfrontovat s pojetími jiných kultur světa. Řecký historik filozofie Diogenés Laërtios z Kilíkie (3. století n. l.) v díle *Filosofón bión kaj dogmatón synagógé* (Sbírka životopisů a názorů filozofů) (IX, 83–84) uvádí: „Neboť totéž je u jedněch spravedlivé, u druhých nespravedlivé, u jedněch dobré, u druhých zlé. *Peršané totiž nepokládají za nepřístojnost pohlavní styk s dcerou, kdežto u *Helénů je to čin nezákonný. A *Massaeti, jak praví i Eudoxos v první knize *Cesty kolem země*, mají ženy společné, Heléni však ne.“ Mnohosti *mravů, způsobů chování a jejich relativity si byl vědom i jiný představitel *antické civilizace, syrský filozof a básník Bardesanes (154–222 n. l.). Ve svém spisu *Liber legum regionum* (Dialog o zákonech zemí) píše: „Osud nemůže nutit Číňany k tomu, aby spáchali vraždu, protože to stejně neudělají, ani brahmíny k tomu, aby jedli maso, Peršany k tomu, aby se vyhýbali sňatkům s vlastními sestrami a dcerami ... ani Brity k tomu, aby nepraktikovali *polyandrii, Edessany k tomu, aby se vzdali cudnosti (...).“

Ve starém Egyptě (*civilizace starověkého Egypta), v incké říši (*civilizace předkolumbovské Ameriky) a v některých afrických *královstvích byly povoleny sňatky mezi vládci a jejich sestrami (skutečnými nebo *klasifikačními příbuznými). Tyto sňatky, ostatním členům společnosti zapovězené, představovaly takzvaný „incest silných“, zdůrazňovaly božský původ panovníka, na nějž se společenský zákaz nevztahoval.

V protikladu k uvedenému typu stojí „incest slabých“, kdy dochází k sexuálnímu vztahu mezi nejbližšími příbuznými, protože ti nejsou schopni navázat jiné sociální kontakty. *Manželství mezi sourozenci byla běžná ve *starověku na *Středním východě a v *Evropě, u *Peršanů, *Řeků a *Židů. Na Bali smějí uzavřít sňatek dvojčata opačného *pohlaví, protože se soudí, že spolu měla pohlavní styk už v děloze, zatímco pro obyvatele tichomořských Marshallových ostrovů je incest „in utero“ důvodem k usmrcení mužského dvojčete. Pohlavní styk otce s dcerou je povolován výjimečně, ve skutečném životě však k tomuto krvesmílnému vztahu dochází často při zneužití mladých žen či dívek jejich otci. Incest matky a syna je znám jen ze zvláštních případů – jihoameričtí Kubeové žádají od chlapce pohlavní styk s matkou pro uvedení do pohlavního života a východoafričtí *Tutsiové léčí incestem matky se synem jeho *impotenci o svatební noci.

Claude *Lévi-Strauss ukázal, že zákaz incestu je ve své podstatě pravidlem *reciprocity a že jeho širším výrazem je *exogamie. Dcera nebo sestra je dána jinému muži výměnou za jeho dceru nebo sestru. Takto se vytvářejí formy *nepokrevního příbuzenství, nové sociální vztahy uvnitř společnosti, které jsou kodifikovány v pravidlech sňatku (matrimoniální výměny). Sigmund *Freud spatřoval v zákazu incestu zdroj napětí, které transformuje skrytou touhu po zakázaném partnerovi (po otci nebo matce) a může vést až k psychické poruše. (Jaroslav Malina)

tabu, potravinové (z polynéštiny: *tabu*, „posvátné; vše, co je neobvyklé, stojící v *opozici vůči běžnému, každodennímu“), zákaz požívání určitých potravin spjatý zpravidla s kultovními a náboženskými systémy, většinou nadpřirozeně sankcionovaný. V prostředí nativních kultur jsou zákazy spojeny například se zvířecím (případně rostlinným) *totemem; mohou se týkat celého *zvířete nebo jeho částí. Zvíře může být rozděleno na část jedlou, část

chráněnou a část emblematickou. Někdy se požití totemického zvířete nebo rostliny považuje za *kanibalismus, protože členové society se cítí být fyzickou součástí totemu. Zákazy jsou často totožné s *tabu, porušení zákazu může být penalizováno (magicky nebo nábožensky).

Zákazy však nemusí fungovat pouze ve spojení s totemismem: například afričtí *Sanové (Křováci) dodržují náročné a komplikované alimentární zákazy, ale neznají totemický systém. Systém alimentárních zakazů je úzce spjat s rozdělováním potravy uvnitř lidských skupin a se specializací a dělbu práce mezi jednotlivci a skupinami. Protože výměna žen (*přibuzenství, nepokrevní) a výměna potravin představují prostředky, kterými se lidské *kolektivy vzájemně pojí a komunikují, jsou alimentární zákazy bezprostředně spojeny s pravidly *exogamie.

Propracovaný alimentární systém, zakazující požívání určitých druhů potravy nebo vymezující způsob úpravy pokrmů, vytvořili zejména starověcí *Hebrejci. Předpisy jsou obsaženy v zákonodárných textech *tóry (*Exodus, *Leviticus, *Deuteronomium) (srov. *strava). (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

tabula rasa (latinsky: „čistá, nepopsaná deska“, řecky: *pinax agrafos*), původně označení voskové tabulky určené k zapisování, později *metafora, která vyjadřuje stav lidského vědomí (*duše) předtím, než do sebe pojme vnější dojmy a začne vytvářet vnitřní představy. Tato metafora se uplatňovala již hluboko v řecké antice, najdeme ji u Aischyla jako „desku smyslů“, používal ji *Platón, *Aristotelés a *stoa. V širší známost vešla ale až v novověku ve filozofii Johna *Locka (*An Essay Concerning Human Understanding* [Esej o lidském rozumu], 1689) a u dalších senzualistů (*senzualismus), kteří ji stavěli do protikladu k racionalistické (*racionalismus), zejména descartovské (René *Descartes) představě tzv. „vrozených idejí“ (*ideae innatae*).

Metafora nepopsané desky se stala základem nejznámější senzualistické teze, která říká, že „není v rozumu nic, co by dříve nebylo ve smyslech“ (*nil est in intellectu quod non prius ferit in sensu*). Tento striktní protiklad se začal řešit teprve u Gottfrieda Wilhelma *Leibnize, který explicitně odlišil poznání s platností *a priori od poznání s platností *a posteriori. Současná teorie poznání a *teorie vědy na metaforu tabula rasa nereflektuje. (Břetislav Horyna)

Tabun (Izrael), naleziště skeletu třicetileté neandertálské ženy (**Homo neanderthalensis*), pocházející zřejmě z vrstvy Tabun C, ale může jít o zahloubení z úrovně Tabun B. Vrstva C je datována pomocí *ESR na 102 000–119 000 let před současností, vrstva B na 86 000–103 000 let před současností. Další lidské *kosti a fragmenty byly získány z vrstev B, C a E. (Jiří A. Svoboda)

Tacitus, Publius Cornelius (asi 55 – asi 116), římský historik. Autor rozsáhlého díla, v němž dominují dva obsáhlé a částečně dochované spisy, *Historiae* (Dějiny), popisující římskou historii v období let 69–96, a *Annales* (Letopisy), vracející se k době 14–68; oba názvy vznikly dodatečně. O *Germánech pojednává spis *Germania* (název celého spisu je *De origine, situ, moribus ac populis Germanorum* [O původu, sídle, mravech a národech Germánů]; česky ve více překladech, poprvé jako *Tacitova Germania čili Kniha o poloze, mravech a národech Germanie*. Praha: Edvard Grégr, 1870), který je jedním z nejdůležitějších antických pramenů k poznání tohoto etnika a poměrů za severní hranicí *římské říše. (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

tádžičtina, západoíránský *jazyk, úřední jazyk v Tádžikistánu, užívaný *Tádžiky v dalších státech Střední Asie. (Jaroslav Malina)

Tádžikové, *národ *iránského původu obývající Tádžikistán, vnitrozemský stát ve Střední Asii; část Tádžiků žije též v Uzbekistánu, Kyrgyzstánu a na území Ruské federace, dále v Afghánistánu a v Číně (viz *Chanové a další etnika čínské společnosti). Celkový počet je odhadován různě: 16,5–28,5 milionu osob. *Tádžičtina je blízká staré *perštině, patří do *iránské větve *indoevropské jazykové rodiny. Člení se na množství etnických a regionálních skupin.

Počátky Tádžiků sahají až do 2. a 1. tisíciletí př. n. l., kdy byli součástí iránských *kmenových svazů a starověkých říší, například i řecké *Baktrie. Od 2. století n. l. se na jejich etnogenezi podíleli předchůdci *Tocharů, dále Heftalité (později též *Bílí Hunové) a posléze i *Arabové a *turkická etnika. Od starověku bylo území dnešního Tádžikistánu součástí sousedních říší (říše perské, Alexandra Makedonského, arabské a mongolské). Ve 14.–16. století patřilo území k říši Tímúrovců a od 16. století bylo součástí Bucharského emirátu, v jehož rámci byla oblast v průběhu druhé poloviny 19. století postupně připojována k Rusku. Po ruské *revoluci bylo jejich území součástí Sovětského svazu. V roce 1991 vyhlásil Tádžikistán svou nezávislost, v prosinci 1991 pak patřil k zakládajícím členům Společenství nezávislých států (SNS). Od téhož roku byla *země zmítána *občanskou válkou, do které se zapojilo rovněž Rusko (k pacifikaci oblasti) a sousední Afghánistán. V roce 1997 byla podepsána v Moskvě mírová dohoda (*mír) mezi tádžickým prezidentem a vůdcem *opozice. Od té doby panuje křehký mír a od roku 2001 země těží i z toho, že se připojila k protitalibánské frontě a podpořila USA ve válce v Afghánistánu. Věřící jsou *muslimové (*sunnité). (František Bahenský, Lukáš Šín)

Tädžonggjo, korejsky „Sekta velkého předka“ tj. prvního mytického vládce *Tanguna. Byla založena v roce 1908 jako reakce na hrozící japonskou *anexi. Zásady Tädžonggjo nejsou zcela původní, jak vyplývá i ze základních naukových bodů: člověk musí uctívat *Boha, pána všeho živého, musí se duchovně očišťovat, chovat se s láskou k živým tvorům, dosáhnout štěstí klidem a být příčinlivý a pilný ve svém (náboženském) konání. Do jisté míry toto patero koresponduje s *kodexem *hwarangů ze státu *Silla, stejně jako dodatečných osm bodů: nezabíjej, nekraď, nebuď obscenní, nebuď nerozvázný, nepij, nechťj dosáhnout vysokého postavení, nežij v luxusu, neposlouchej nepatřičné věci.

Dnešní Tädžonggjo má svou organizaci, činnost dělí mezi shromáždění věřících, misijní činnost a výzkum. Obřady k uctění všech živých tvorů se konají každou neděli. Dále jsou významné tyto čtyři dny v roce: *käčchöndžöl* (den otevření nebes, odpovídá dnu založení státu, 3. 10.), *učchondžöl* (den sestoupení, 15. 3.), *čönggwangdžöl* (den dvojitého osvětlení, 15. 1.) a *kagjöngdžöl* (den rodiny, 15. 8.). Věřící jsou hierarchicky rozděleni na pět skupin. (Miriam Löwensteinová)

taenia, -ae, f., proužek, stužka; úzký vaz (v *anatomii například *tenia libera* na *tlustém střevě). (Ladislava Horáčková)

taeniae coli, tři bělavé podélné pruhy patrné na povrchu *tlustého střeva, které jsou podmíněny podélně orientovanou svalovinou stěny střevní – *taenia mesocolica*, *omentalis et libera*. Podle polohy na příčném *tračníku leží *taenia mesocolica* na zadní stěně v místě úponu **mesocolon transversum*, ventrokranálně v místě srůstu střeva s **omentum majus* se nachází *taenia omentalis* a ventrokaudálně je uložena *taenia libera*. Všechny tři pruhy přecházejí na ostatní části tlustého střeva. V oblasti esovitého tračníku se tenie rozšiřují a na *konečniku již tvoří souvislou vrstvu podélné svaloviny. (Lenka Vargová)

tafograf (z řečtiny: *tafos*, „hrob“, *grafein*, „psát“), popisovač *hrobů. (Josef Unger)

tafonomická analýza, *analýza, tafonomická.

tafonomické dějiny, *dějiny, tafonomické.

tafonomické procesy, *procesy, tafonomické.

tafonomický (z řečtiny: *tafos*, „hrob“, *nomos*, „zákon, předpis, postup“), posmrtný. (Jaroslav Malina)

tafonomický činitel, *činitel, tafonomický.

tafonomický projev, *projev, tafonomický.

tafonomický rozptyl, *rozptyl, tafonomický.

tafonomie (z řečtiny: *tafos*, „hrob“, *nomos*, „zákon, předpis, postup“), obor zkoumající procesy, které působí na organismus po smrti a vedou k jeho *fosilizaci, kdy organické zbytky vlastně přecházejí z *biosféry do litosféry. (Michaela Zelinková)

tafonomie, archeologická, subdisciplína *archeologie zabývající se zkoumáním procesů *archeologizace, tj. *zákonitostí stárnutí, chátrání, rozpadání *kulturních prvků v závislosti na místních podmínkách, materiálu, pozici v kultuře atd. Využívá i empirické výsledky *etnoarcheologie a *archeologie čerstvých nalezišť a dokumentuje analogické procesy v dnešní *přírodě: zbytky zvířat, vystavené velkým šelmám na afrických *savanách, nakonec fosilizují jinak než mrtvoly jihoamerických lam guanak, které se pomalu rozkládají v notofágových lesích Ohňové země a na nichž se pouze přživují malé lišky. Po šelmách přicházejí další vlivy, zejména voda, svahové posuny, činnost kořenů a drobných zvířat v půdě a konečně i člověk. Některé informace o způsobu zániku poskytuje věková struktura zemřelé populace. Náhlá přírodní *katastrofa se totiž projeví rovnoměrným zastoupením jedinců různého stáří, zatímco šelmy a lovci zabíjejí pod zorným úhlem určitého výběru. To ovšem platí v ideálních případech, třeba na příkladech ze současné africké přírody, zatímco archeologická naleziště málokdy hovoří jednoznačným jazykem. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

tafonomie, paleontologická, subdisciplína *paleontologie zabývající se procesem, při němž se organismus stává součástí fosilního záznamu (přechod pozůstatků živého organismu z biosféry do litosféry). Pojem definoval v roce 1940 ruský paleontolog a geolog Ivan Antonovič Jefremov (1907–1972). Slouží především paleontologům, ale i paleobiologům, paleoetnobotanikům a zooarcheologům, kteří analyzují organické zbytky v *archeologickém nebo fosilním záznamu, s cílem rekonstruovat potravní strategie *homininů a paleoekologické podmínky. Pro správné pochopení oboru je zásadní rozlišení předmětu studia do dvou kategorií: 1. pozůstatky uložené činností člověka (potravní strategie atd.), 2. přirozeně uložené pozůstatky (paleoekologie). *Antropogenně uložené pozůstatky kvalitativně i kvantitativně reprezentují člověkem využívanou faunu, tedy ekonomicky významné druhy, zatímco paleoekologické studie odrážejí kompletní faunu.

Za hlavní úkoly tafonomického studia je pokládáno odstranění *tafonomického projevu z fosilního záznamu s cílem získat přesný obraz prehistorické biotické komunity a na druhé straně správné určení charakteru tafonomického projevu vedoucího k pochopení tafonomických mechanismů odpovědných za fosilní záznam. Porozumění, jak *tafonomické procesy ovlivňují kvantitativní hodnoty pozůstatků (výskyt určitých druhů, váha masa, přítomnost/absence určitých anatomických částí atd.), distribuce pozůstatků a určení, jak a proč se přítomné pozůstatky liší od biotické komunity, ze které pocházejí, jsou zásadními výzvami *zooarcheologie.

Tafonomie se zaměřuje na *postmortální, preburiální a postburiální dějiny pozůstatků. Pohřbení je, vzhledem k jeho potenciálnímu destruktivnímu charakteru, mezifází mezi preburiálním a postburiálním tafonomickým stadiem.

*Chronologie *tafonomických činitelů a procesů ovlivňující zvířecí pozůstatky je označována jako *tafonomické dějiny.

Mezníkem tafonomických dějin je *uložení a *pohřeb, které umožňují rozlišit *diagenetické (postburiální) procesy a *preburiální procesy, v rámci nichž rozlišujeme *biostratinomické procesy, které se odehrávají před uložením, od procesů odehrávajících se po uložení (postburiální). *Postburiální procesy tedy zahrnují i *postdepoziční procesy (nastávající po uložení), nikoli ovšem naopak. Tafonomický proces mezi uložením a diagezí je pohřeb.

Tafonomické dějiny začínají smrtí, ovšem vzorce chování, ekologické zázemí a způsob života může ovlivnit mód *mortality a tafonomii organismu (suchozemští a vodní živočichové mají odlišné tafonomické dějiny, vzhledem k prostředí, ve kterém umírají). Následné tafonomické dějiny jsou ovlivněny způsobem smrti (například smrt umrznutím, uhořením, pádem, utonutím atd.), obdobím smrti (léto, zima) a dalšími faktory.

V rámci tafonomických procesů hraje důležitou roli *tafonomicky významná zóna (TAZ) definovaná ve vodním prostředí jako rozhraní sedimentu a vody, v suchozemském prostředí jako rozhraní sedimentu a atmosféry, kde se odehrává většina tafonomických procesů (například *zvětrávání, dupání, *ohryz probíhají na rozhraní sedimentu a atmosféry, tedy na povrchu).

Po smrti dochází k postmortálním alteracím organismu. Vlivem extrémních podmínek může dojít k *mumifikaci. Naopak proces, při kterém dochází k odstranění měkkých *tkání, se nazývá *skeletonizace. Příčinou *degradace měkkých tkání jsou organismy různých velikostí od *bakterií po velké savce – masožravce.

Různí autoři rozlišují různé fáze dekompozice, obecně ovšem rozlišujeme šest chronologických fází: čerstvost, nafouknutí, aktivní *hnutí, pokročilý rozklad, vysušení a kosterní zbytky. Nafouknutí je důsledkem působení plynů, vytvořených anaerobním rozkladem proteinů během hnutí. V teplém *klimatu trvá fáze nafouknutí 2 až 5 dní, v chladném až několik týdnů. Ve fázi vysušení opouští mršinu mrchožravý hmyz. Současné výzkumy ukazují, že různé druhy hmyzu charakterizují různá stadia rozkladu měkkých tkání, z čehož lze vyvozovat, v jakém stadiu byla mrtvola pohřbena. Na měkkých tkáních můžeme pozorovat tři druhy hmyzu – nekrofágní hmyz, který je *primárním konzumentem zdechliny, všežravý hmyz, který se živí zdechlinou a larvami nekrofágního hmyzu, a cizopasný hmyz, který se živí samotným nekrofágním hmyzem, nikoli zdechlinou. Některé druhy hmyzu se také živí *kostmi, případně kosti přesouvají. Rychlost degradace tkání závisí na prostředí, v němž jsou pozůstatky uloženy, na příčině smrti, stavu organismu v době smrti (vyhublé tělo se rozkládá rychleji než zdravé) atd.

Po rozkladu měkkých tkání dochází k rozložení skeletu, a to nejčastěji v místech spojení kostí (spojení kloubní, vazivové, chrupavčité), tj. dekompozice, ale i mimo ně (činností masožravců), tj. *fragmentarizace. Po rozložení skeletu může docházet k *tafonomickému rozptylu jednotlivých částí kostry.

Působením síly, například nárazem *sekáče na kost, drcením kostí šelmami vznikají zlomeniny, dochází k *fragmentarizaci.

Kosti také výrazně poškozují hmyz, zvláště termiti, kteří „tunelují“ *spongiózu a poškozují *kompaktu. Brouci (například *Dermes* sp.) ohryzávají povrch kosti ze strany přilehlé k půdě a vytváří hladké zaoblené konkávní jamky. Také mikroorganismy narušují povrch kostí. Vlivem lišejníků, řas a plísňovitých hub mohou na povrchu kosti vznikat malé plytké rýžky. Houby vytváří v kosti tunýlky o průměru velikosti 1–8 μm s cílem získat výživu z *kolagenu. Bakterie vytvářejí tunýlky o velikosti 300 μm .

Dříve než jsou kosti pokryty sedimentem a pohřbeny, podléhají procesu zvětrávání, při němž jsou původní organické a anorganické složky kosti od sebe odděleny a ničeny fyzickými a chemickými činiteli působícími jak na povrchu – teplotní změny, vlhkost a sluneční záření; tak i v zemi – chemičtí činitelé, rostliny – mohou být snadno zaměnitelné se stopami lidské činnosti. Podle stupně zvětrání je možné odhadnout, jak dlouho byl povrch kosti vystaven vnějším vlivům. Rychlost zvětrávání závisí na druhu *zvířete, jeho anatomické části, makroprostředí a mikroprostředí, v němž je kost uložena, *vegetaci a samozřejmě na době vystavení kosti vnějším podmínkám.

Na stupni zvětrání závisí rychlost *abraze, která vzniká následkem činitelů erodujících povrch kosti působením fyzické síly, jejímž působením dochází k částečnému odstranění svazků kolagenních vláken.

Významným modifikátorem kostí před pohřbením, ale i po pohřbení jsou *kořeny rostlin. Dendrický vzorec mělkých rýh vzniká činností kyselin spojených s růstem a rozpadem kořenů nebo hub, které jsou v kontaktu s povrchem kosti. Účinky kořenů jsou řazeny mezi preburiální procesy, protože některé mechy a lišejníky rostou na kostech ještě před

pohřbením. Po uložení může činností kořenů docházet k zvětšování porozity kosti rozšiřováním *osteonů, popřípadě až k rozštípnutí kosti.

Dalším tafonomickým procesem, který může ovšem probíhat jak před uložením, tak i po pohřbení, je pálení, vystavení kosti žáru. Na základě experimentu je možno rozlišit dvě hlavní stadia pálení. V prvním zuhelnatí kolagen a kost zčerná, v druhém stadiu oxiduje uhlík a kost zbledá.

Zmíněné procesy patří k preburiálním procesům, to znamená, že proběhly po smrti organismu, ovšem před jeho pohřbením (tafonomický proces mezi uložením a diagenézí). Uložení pozůstatků je spojeno s dynamickým umístěním buď na povrch, nebo do již existujícího sedimentu, zatímco při pohřbu jsou kosterní pozůstatky překryty mineralogickým nebo biologickým sedimentem, například pískem nebo vegetací. V některých případech může dojít k uložení a pohřbu současně, například při výbuchu sopky, kdy je zvíře pohřbeno sopečným popelem. Odlišení uložení a pohřbu umožňuje v rámci preburiálních procesů rozlišit biostratinomické procesy (odehrávající se před uložením, například *bourání) a postdepoziciční procesy (například *dusání velké stádní zvěře).

Mimo člověka jsou za *pohřbení odpovědny i další biologičtí činitelé. Někteří brouci (například *Microphorus* sp.) pohřbívají těla hlodavců, hraboši zase umírají v norách a jsou tak přímo pohřbeni, podobně jsou také pohřbena těla zvířat uvězněných v bažinách, močálech, dehtových jamách, pramenech nebo krasových puklinách, také dupání většího množství zvířat může pohřbit pozůstatky mršiny. Zcela zvláštním typem úmrtí, respektive pohřbu, je smrt při *anastrofě (například erupce sopky, pád stropu jeskyně atd.).

Při pohřbívání dochází k rozsáhlé manipulaci, kosti jsou přemístovány, reorientovány, lámány a abradovány *tafonomickými činiteli, po pohřbení podléhají procesu *fosilizace. Pohřeb je ovlivněn hloubkou uložení a sedimentem, do něhož je uložen. Významnou roli hraje velikost, tvar, struktura, mineralogické složení a orientace sedimentu. Rychlost a způsob sedimentace jsou hlavní proměnnou ovlivňující obsah a prostorovou strukturu fosilního záznamu. Sediment může být ukládán činností několika geologických procesů. Z tafonomického hlediska je nejdůležitější přenos fluviální a eolický.

Alterující procesy odehrávající se po pohřbu označujeme jako *diagenézi (sestavující ze tří fází – *syndiagenéze, *anadiagenéze a *epidiagenéze). K procesům diagenéze patří *mineralizace, *zkamenění, *fosilizace a *inkrustace. Výsledkem mineralizace a zkamenění je pevná kamenná *replika původní *kostní tkáně. Pro pochopení mechanismů mineralizace a zkamenění jsou důležité pojmy vyluhování, to znamená odstraňování rozpustných látek a obohacování, tedy dodávání rozpustné látky. V tomto smyslu proto při mineralizaci i zkamenění dochází k obohacování. Při hydrolýze naopak dochází k odstraňování těchto látek. Proces diagenéze nejenže vytváří repliky, ale také výrazně mění chemické složení pohřbených kostních tkání.

Kosti a zuby výrazně narušuje také přirozená *kyselost půd. Experimenty ukázaly, že působením vysoce alkalických sedimentů (pH 9–14) dochází k poškození kostních tkání ve smyslu odlupování *epidermis. Stupeň zachování kostních tkání také souvisí s jejich ontogenetickým stářím. Ontogeneticky mladší kosti se zachovávají v horším stavu.

S postupem času jsou pozůstatky pohřbívány hlouběji, váha na nich ležícího sedimentu se zvětšuje a podložní sediment se stává kompaktnějším a hutnějším (se zvětšující se hloubkou se snižuje pórozita sedimentu). Pod tlakem sedimentu tedy dochází k deformacím a lámání pozůstatků. Pokud je hromadění nadložního sedimentu rychlé, dochází spíše k lámání a drcení pozůstatků, zatímco pomalá depozice se projevuje spíše deformacemi, kdy se mění původní tvar a rozměry kostní tkáně. Při deformaci může dojít k pokřivení, to znamená, že dva nebo více anatomických bodů jedné anatomické části změní navzájem svou prostorovou polohu. Stupeň a druh deformace je určen jak vnitřními (původní *morfologie, modul elasticity, orientace horizontálních a vertikálních ploch deformované anatomické jednotky), tak i vnějšími faktory

(sama přirozenost a délka působení diagenetických faktorů, složení sedimentu). Deformace má několik forem. Homogenní deformace spočívá ve změně morfometrické, přičemž orientace ploch zůstává relativně zachována. V opačném případě dochází i k změně orientace anatomických ploch.

Pokud dojde váhou okolního sedimentu k zlomení kostí, leží úlomky v blízkosti nebo jsou v přímém kontaktu původních anatomických poloh. Morfologie takovýchto zlomenin se odlišuje od fraktur vzniklých během *biostratinomických procesů.

Jinou kategorií modifikací kostních tkání představuje postburiální pohyb; na rozdíl od uvedených procesů neovlivňuje přímo kostní tkáň, ale mění polohu jednotlivých anatomických částí. Přesun mohou způsobovat kořeny rostlin (*floralturbation*), zvířata (*faunalturbation*), seismická aktivita (*seismoturbation*), dále voda (*aquaturbation*), vítr (*aeroturbation*), tání/mrznutí (*cryoturbation*) a další. *Identifikace postburiálních pohybů hraje zásadní roli při *prostorové analýze pozůstatků. Jednoznačné určení, zda došlo k pohybům až po pohřbení, je problematické. V tomto ohledu je například určující rozsah *zvětrání (zvětrává vždy horní strana) nebo nerovnoměrné pokrytí kosti vrstvou uhličitanu vápenatého (kalcifikace). (Michaela Zelinková)

tagalog, *tagalština.

Tagalové (vlastním jménem *Tagalog*, „Žijící u vody“), filipínská populace *indonéskeho původu žijící na ostrově Luzonu aj. (celkový počet 15,876 milionu). Jazyk (*tagalština) patří do *indonéske větve *austronéske (malajsko-polynéske) rodiny; v roce 1935 prohlášen za základ dosud neexistujícího filipínskeho národního *jazyka. V současné době jsou Tagalové převážně zemědělci, rybáři, ale zachovávají si i svoje staré tradiční umění (tkaní aj.). Jejich *kultura je ovlivněna *Číňany, *Indy, *Evropany (zejména *Španěly) a od počátku 20. století *Američany. Věřící jsou vesměs *křesťané (*katolíci), tradiční *náboženství bylo *animistické. (Viz též *Filipínci.) (Lukáš Šín)

tagalština (filipínština, tagalog), *indonéske jazyk, který se stal základem celofilipínskeho *jazyka a dnes je vedle *angličtiny úředním jazykem Filipín. (Viz též *Filipínci, *Tagalové.) (Jaroslav Malina)

Tahit'ané, tahitská populace *polynéskeho původu na ostrově Tahiti (z polynéshtiny: *tahiti*, „malý ostrov“), který se nachází v souostroví Îles de la Société (Společenské ostrovy) v Tichém oceánu. Z celkového počtu 169 674 obyvatel (*cenzus z roku 2002) jsou zde především Tahit'ané a jen malá skupina *Evropanů, zvláště *Francouzů aj. Úředním *jazykem je *francouzština a *tahitština, která patří k *polynéske jazykům. Ostrovy objevil v roce 1606 portugalské mořeplavec ve španělských službách Pedro Fernández de Quirós (1565–1614), později byly předmětem sporů mezi velmocemi. Na konci 18. století vznikl centralizovaný stát (do roku 1880 vládla dynastie Pomaré). Rozvoj vlastního státního útvaru byl přerušen evropskou *kolonizací (od poloviny 19. století); Francouzi nad Tahiti vyhlásili *protektorát roku 1842, koncem 19. století ze souostroví vytvořili zámořské území. V současné době zde dochází k rozvoji tahitské národnosti, založené na starých polynéske tradicích. Ostrov je i dnes proslulým centrem zámořské turistiky: přitažlivé jsou zejména staropolynéske zvláštnosti kultury a společnosti Tahit'anů, jejich tradiční způsob života, který vynikajícím způsobem zachytil francouzské malíř Paul *Gauguin (1848–1903), jenž na Tahiti žil a zemřel. Věřící jsou *křesťané (*protestanti, část *katolíci). (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

tahitština, *polynéske jazyk z *austronéske jazykové rodiny užívaný na Společenských ostrovech, Markézách, na souostroví Tuamotu a Gambier. (Viz též *Tahit'ané.) (Jaroslav Malina)

Tahuantinsuyu, „Země čtyř částí“, oficiální název *incké říše. (Oldřich Kašpar)

táchúnska kultura, *kultura, táchúnska.

Tainové, souhrnné pojmenování (zavedené v 19. století) jazykově a kulturně blízkých *indiánských etnik, která tvořila většinu původních obyvatel Velkých Antil a části Baham a

až na výjimky byla vyhlazena už na počátku španělské *kolonizace. Taínové hovořili patrně jedním *jazykem, který patřil do *arawacké jazykové skupiny a členil se na pět dialektů. *Náboženství bylo *animistické, s rozvinutou obřadností. Taínové byli zemědělci (*zemědělství), místy znali i umělé zavlažování, významnou úlohu hrál také *lov, *rybolov a *sběr planě rostoucích plodin a bylin. Z domácích zvířat chovali jen *psy a lovecké ptáky. Z řemesel bylo důležité *košíkářství, pletení, *hrnčířství, zpracování *kamene a *dřeva (hlavně *umělecká řemesla), v rozvinuté formě existoval i výměnný obchod. Taínové nebyli příliš bojovni a nedokázali čelit nájezdům *Karibů a později *Španělů. (Viz též *lidé v karibské oblasti, první.) (Oldřich Kašpar)

tai-kadai, skupina *jazyků (původně řazená mezi *tibetočínské jazyky) užívaná v jihovýchodní Asii a jižní Číně. (Jaroslav Malina)

tajga (z jakutštiny přes ruštinu: *tajga*, „tajga, prales, hustý sibiřský les“), boreální jehličnatý *les, pokrývající v současnosti asi 12 milionů km², především v severních zeměpisných šířkách (Kanada, Sibiř). Makroklimaticky (*klima) je tajga podmíněna dobou kratší než 4 měsíce za rok, po kterou průměrné denní teploty přesahují 10 °C, ročním úhrnem srážek 250–750 mm. V severnějších oblastech se rozkládá i na oblastech věčně zmrzlé půdy (permafrostu) a rozvolněnou lesotundrou přechází v pásmo arktické *tundry. Tajga je druhově chudá formace s dominantní borovicí (v Eurasii *Pinus sylvestris*), modřínem (v Eurasii *Larix sibirica*, v Kanadě *Larix laricina*), smrkem (v Eurasii *Picea abies*, *Picea obovata*, v Kanadě *Picea glauca*, *Picea mariana*), jedlí (v Eurasii *Abies sibirica*, v Kanadě *Abies balsamea*), z listnatých dřevin jsou zastoupeny břízy, jeřáby a olše, charakteristické jsou nízké keříčky borůvek, brusinek, ostružiníku morušky, z obratlovců se zde vyskytují krivky, tetřevi, tetřívci, jeřábci, veverky včetně pozemních (burunduk, čipmankové), bobři, losi, medvědi, rosomáci a vlci. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

tajina, v *pravoslaví náboženské *obřady, které mají zprostředkovat člověku *Boží milost. Tajin je sedm; tento počet je dán novozákonní číselnou *mystikou a souvisí s dalšími biblickými tradicemi, například sedmi dary *Ducha svatého apod. Mezi tajiny se počítá *křest, pomazání udělované ihned po křtu (tzv. myropomazání; „myro“ je pravoslavný termín pro křížmo, obřadu v západní církvi odpovídá biřmování), svaté *přijímání (*eucharistie), *pokání (v zásadě se jedná o *zpověď a smíření věřícího s bohem; pokání čili epitimie závisí na rozhodnutí *kněze), kněžství, *manželství, pomazání nemocných olejem (tzv. jeleopomazání; též tajina svčení oleje, kterou by mělo vykonávat sedm kněží). Tajiny smí udělovat pouze kněz či *biskup, křest, myropomazání a kněžství lze přijmout pouze jednou za život, ostatní je možné přijímat opakovaně. (Břetislav Horyna)

tajná rada, *rada, tajná.

tajná služba, *služba, tajná.

Tajronové, původní etnické skupiny jihoamerických *indiánů, které žily v předkolumbovském období v Kolumbii na vysoké *kulturní úrovni (městská sídliště, zavlažovací systémy, vyspělé zahradní *zemědělství, umělecké výrobky z *kamene a především ze *zlata). Tajronové několik desetiletí odolávali *španělským dobyvatelům, ale v roce 1552 byli poraženi a téměř všichni vyhnuli. Pouze malá část se uchýlila do hor Sierra Nevada de Santa Marta a zde přetrvali až do počátku 17. století, kdy definitivně zanikli. Patřili společně s Goajiry k aruacké jazykové a etnické rodině a tvořili její nejsevernější skupinu. Za jejich nejbližší příbuzné jsou považováni Aruakové, žijící v počtu kolem 2 000 v pohoří Cayaba v Kolumbii. (Lukáš Šín)

Tajvanci, *Tchajwanci.

taktilní fáze, *fáze, taktilní.

talák (arabsky), rozvod (doslova „zapuzení, propuštění ženy“) v islámském světě. (Jaroslav Oliverius)

Talamankové, skupina jazykově a kulturně příbuzných *indiánských populací v severní Panamě a jižní Kostarice; jejich dialekty patří do skupiny talamanka rodiny *čibča. Některé skupiny již vymizely, zbývající v podstatě splynuly s *Kostaričany a *Panamci. Mezi Talamanky patří: 1. Dorasque – žili u karibského pobřeží Kostariky, v 17. století pod tlakem *Miskitů a *Španělů uprchli k Terrabům, s nimiž splynuli; 2. Terraba – původně žili na karibském pobřeží Kostariky, na počátku 18. století byli někteří přesídleni do misií, ostatní odešli na pacifické pobřeží; 3. Čanguena (Changuena) – v 18. století asi 5 000 osob, dnes vymizeli nebo jsou smíšeni s Terraby a jinými *kmeny, žili na karibském pobřeží, přesídlili na pacifické pobřeží; 4. Boruka – žijí na pacifickém pobřeží jižní Kostariky, patrně vznikli smíšením skupin uprchlých z jiných oblastí; 5. Bribri (správně snad Viceita) – žijí na stejném území jako Boruka; 6. Kabekar (Cabekar) – v polovině 19. století žili v jižní Kostarice.

Talamankové jsou zemědělci, chovatelé dobytka a rybáři. Z tradičních *řemesel je významné *košíkářství, *tkalcovství a *hrnčířství. Místy se udržely pozůstatky tradiční rodové organizace. U některých kmenů byla společnost stratifikována (*šlechta, svobodní občinníci, otroci), v době příchodu Španělů (16. století) existovaly zárodky státní organizace; dnes většinou asimilováni okolním obyvatelstvem. Věřící jsou dnes *katolíci, část udržuje tradiční *animistické náboženství prostoupené křesťanskými prvky. (Lukáš Šín)

talamus, **thalamus*.

talár (z latiny: *talārius*, „kotníkový, sahající ke kotníkům“), slavnostní dlouhý tmavý splývavý obřadní šat úředních, vysokoškolských nebo církevních hodnostářů. (Jaroslav Malina)

talasemie, **thalassaemia*.

talasemie major, **thalassaemia major*.

talasemie minor, **thalassaemia minor*.

talent (z řečtiny a latiny: *talanton*, „váha, talent, hřivna, hodnota“), výrazná schopnost člověka k jistým činnostem, uměleckým, vědeckým, podnikatelským, manuálním atd. (Jaroslav Malina)

táli (v kannadštině, malajálámštině a tamilštině: „svatební náhrdelník“), přívěšek nejrůznějších blahověstných tvarů, odlitý ze *zlata či *stříbra, zavěšený na bavlněné šňůrce dožluta zbarvené kurkumou, v jižní Indii uvazovaný na šiji nevěsty. Bývá též označován jako *mangalasútra* („šťastná“ či „manželská šňůra“). V zámožnějších rodinách nahrazuje šňůrku pozlacený či zlatý řetízek, často zdobený drahokamy nebo polodrahokamy (například granáty tradičně spojovanými s představou *lásky, touhy a ochrany). Pokud si novomanželé nemohou dovolit zlatý či stříbrný amulet, poslouží jako plnohodnotná náhražka kořen kurkumy.

Rituál vázání *táli* (tamilsky: *tálikkattu*) se musí uskutečnit přesně v okamžiku, považovaném na základě astrologických propočtů za příznivý (*muhúrta*), obvykle mezi 4,30 a 6. hodinou ranní, a samotný *akt provází hlasitá hudba, jež má přehlušit jakýkoli neblahý zvuk (například kýchnutí). Vázání *táli* představuje vyvrcholení svatebního obřadu, období výměny snubních *prstenů v západní civilizaci. Trojí uzel na závěsné šňůrce symbolizuje posvátné pouto, natrvalo spojující ženu s manželem, s jeho rodinou a s bohem. *Náhrdelník nevěstě uvazuje kolem krku jako první ženich, zbývající dvojici uzlů případně jeho sestry. *Táli* představuje jeden z hlavních *atributů provdané ženy, která ho nosí po celý život. V případě potřeby lze náhrdelník nakrátko sejmout a v astrologicky příhodném čase znovu uvázat, ale definitivně ho žena odkládá jako vdova, v okamžiku smrti manžela.

První zmínky o „zlatém táli“ (*potráli*) pocházejí z 11. století, podrobnější popis obřadu zdobení nevěsty svatebním náhrdelníkem podává o sto let později tamilský pěvec Sékkilár v *Perijapuráně*, oslavné verše o *táli* obsahuje tamilské zpracování eposu *Rámájana, jež vytvořil Sékkilárův současník Kamban. Z jižní Indie se *zvyk nošení *táli* časem rozšířil i do severních oblastí. Mezi *Gudžarátci si získal oblibu diamantový přívěšek, *Bengálci amulet často zdobí korálem.

Specifickou roli rituál vázání *táli* (malajálamsky: *táli kettu*) donedávna plnil u *matrilinéární nebráhmanské *kasty Nájaru na Malabárském pobřeží (v dnešním indickém svazovém státě Kérala). Každá nájarská *velkorodina (*taravád*) byla povinna (pod hrozbou vyloučení z kasty) uspořádat pro své dcery před dosažením puberty (nejpozději do 11 let věku) svatební obřad známý jako „vázací svatba“ (*kettu kaljánam*). V jejím průběhu rituální ženich uvázal dívce na šíji zlatý amulet ve tvaru listu *pípalu*, posvátného fikovníku (*Ficus religiosa*), v němž je podle tradice vtělen bůh *Višnu a o němž se věří, že je obdařen mužskou plodivou silou a odvrací neštěstí. Akt vázání *táli* nedospělou dívku měnil v ženu a stvrzoval její způsobilost v budoucnu přijímat sexuální partnery. Jeho konání před první *menstruací mělo zaručit, že je dívka rituálně čistá a schopná plodit legitimní potomky. Spíše než uzavření manželství tak obřad představoval jakési zasnuby (někteří autoři hovoří o „první“ prepubertální symbolické svatbě spojené s rituální – nikoli skutečnou – deflorací); po dosažení pohlavní dospělosti následovala „druhá“ svatba označovaná jako „spojení“ (*sambandham*). Prvním sexuálním partnerem se zpravidla stával „vazač *táli*“ (*manaválan*), ale neměl přednostní právo před dalšími muži, kteří ženu mohli se souhlasem hlavy velkorodiny (*káranavan*) v noci navštěvovat jako milenci. Pokud se ze spojení s některým z nich narodily děti, stávaly se členy matčina *taravádu* a otcové za ně nenesli odpovědnost. Každý ze zúčastněných mohl partnerství kdykoli zrušit a uzavřít další intimní vztah. Koncem 19. století, s postupující dezintegrací nájarské matrilinéární velkorodiny, v důsledku legislativních opatření koloniální *vlády a pod vlivem většinové společnosti vystřídala tradiční systém *polyandrických a *polygammích sňatků *nukleární rodina. Rituál vázání *táli* postupně ztrácel na významu a ve 30. letech 20. století na mnoha místech Kéraly zcela vymizel; nahradil ho obřad *sambandham*, který se dnes téměř neliší od hinduistického svatebního obřadu, jak je běžný u ostatních vyšších jihoindických kast. (Jan Filipický)

talipes, talipedis, m. (z latiny: *talus* „hlezenní kost“ a *pes-pedis*, „noha“), vrozené chybné postavení nohy v *hlezenním kloubu, nejznámější forma se nazývá **pes equinovarus* – „koňská noha“. Noha je v tomto případě v plantární flexi a *supinaci, takže postižený jedinec našlapuje na zevní hranu, někdy až na dorzální plochu nohy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

talisman (z pozdní řečtiny: *telesma*, „posvátný obřad“ přes arabštinu a španělštinu: *tilsam*, *tilasm*), malý, často ozdobný předmět, původně s vyrytými formullemi, *symboly, pak i jakýkoli amulet, o kterém se věří, že může svého majitele chránit působením své magické síly a přinášet mu blahodárný účinek. (Jaroslav Malina)

talit (z hebrejštiny: *tallith*, „pokrývka“, od slovesa *tálal*, „krýt, chránit“), čtverhranný modlitební pláštík, kterým si *židé při určitých modlitbách v *synagoze zahalují hlavu a šíji. (Jaroslav Malina)

Tallensiové, *etnikum v počtu kolem 30 000 žijící v severní Ghaně. Lingvisticky spadají do skupiny jazyků gur, patřících do kongo-saharských jazyků. Živí se zemědělstvím (*čirok, *proso) a pastevectvím (hovězí dobytek, *kozy, *ovce). Základem jejich společnosti jsou *rody, součásti *patrilinéárních *klanů. V pravidlech *exogamie je obsažena *patrilokalita, která provdané ženy nutí opustit rodovou usedlost a teritorium. Tallensiové však přiznávají ženám významnou roli při rozhodování v záležitostech jejich rodu.

Antropologickému výzkumu Tallensiů se věnovali zejména britští antropologové Mary *Douglasová (1921–2006), Edward Evan *Evans-Pritchard (1902–1973) a Meyer *Fortes (1906–1983). (Martin Soukup)

Talmud (z hebrejštiny: *talmud*, „učení“), rozsáhlý soubor pobiblické židovské náboženské tradice ve dvou vrstvách: starší **Mišna* (před rokem 200) komentuje Písmo, mladší **Gemara* (před rokem 600) komentuje *Mišnu*. Tematicky se dělí na **Halachu* (životní pravidla) a *Haggadu* (*legendy).

Jde o sbírku *zákonů a náboženských *tradic v písemné podobě, v širším smyslu se tím míní poučky vztahující se k *bibli, zahrnující všechny oblasti života. Jejich vnitřní jednotu tvoří *Tóra, náboženský zákon, zachycený písemně v pěti knihách *Mojžíšových, a civilní a trestně právní ustanovení z nich odvozená. Podobně jako bible nebyla od počátku hotovou knihou, tak se vyvíjely i právní předpisy, předávaly se ústně z generace na generaci, a nově se vykládaly při změně historických poměrů. (Jaroslav Malina)

talokalkaneonavikulární kloub, *articulatio talocalcaneonavicularis.

talus, -i, m., kost hlezenní – co do velikosti jde o druhou největší *kost zánártní, která přenáší hmotnost těla z *tibie na vrchol *klenby nožní. Hlavní oddíl hlezenní kosti člověka – tělo (*corpus tali*) má proximálně kladkovou styčnou plošku pro skloubení s kostmi bércovými – tibií a *fibulou – *trochlea tali*. Dorzálním směrem vybíhá z těla talu *processus posterior tali*, rozdělený průběhem žlábků pro šlachy – *sulcus tendinis *musculi flexoris hallucis longi* na menší *tuberculum mediale* a větší *tuberculum laterale*. Na plantární straně talu jsou tři kloubní plošky pro spojení s *kostí patní (*facies articularis calcanea anterior, media et posterior*). Mezi střední a zadní kloubní ploškou je zde šikmá rýha – *sulcus tali*. Fibulární strana kosti vybíhá v *processus lateralis tali*, ventrálně pokračuje tělo krátkým krčkem – *collum tali* v hlavici – *caput tali*. Na ní se nachází *facies articularis navicularis* pro skloubení talu s *kostí loďkovitou. *Trochlea tali* je distálně poněkud širší, což má význam pro některé pohyby v *kloubu talokrurálním (například viklavé pohyby při delším stoji na špičkách). Přední a střední kloubní plošky pro skloubení s kostí patní (*facies articularis calcanea anterior et media*) spolu často splývají. *Processus posterior tali* má samostatné *osifikační jádro, které se někdy nespojí s tělem a potom se tato oddělená část nazývá **os trigonum*.

Při stranovém určení necháme směřovat hlavici hlezenní kosti distálně, kloubní plošky pro skloubení s patní kostí plantárně a *trochlea tali* proximálním směrem. Stranu pak určí laterálně směřující *processus lateralis tali*.

Zatímco termín *talus* se užívá v humánní i veterinární *medicině, v *zoologii se kost hlezenní označuje jako *astragalus*. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

Tályšové (Tálešové, vlastním jménem Taluš), *etnografická skupina *iránského původu v Íránu a v Ázerbájdžánu, která vytvořila již dříve malou *národnost ve východní části Ázerbájdžánu, kde žije asi 800 000 Tályšů, v Íránu asi 1 milion. Tályšové hovoří dnes převážně ázerbájdžánsky (*ázerbájdžánština), jen část jich mluví též tályšsky (*tályština). Původní sídla měli na území starých *Médů a *Parthů, a někteří badatelé je proto považují za jejich potomky; v každém případě jsou blízce příbuzní s *Peršany (*Íránci) a *Ázerbájdžánci, s nimiž žijí už řadu staletí. V roce 1813 došlo k rozdělení Tályšů – část se jich dostala pod *vládu carského Ruska, větší část zůstala na území Íránu; většina z nich se islamizovala (*sunnité i *ši'íté). Vliv islámské kultury je patrný již od 8. století, uchovaly se i zbytky původní víry (uctívání stromů apod.). Tályšové v Ázerbájdžánu se poměrně rychle asimilovali do ázerbájdžánského etnika. (František Bahenský, Lukáš Šín)

tályština, jazyk patřící do severozápadní větve *iránských jazyků *indoevropské rodiny. (Viz též *Tályšové.) (Jaroslav Malina)

tamašek, *berberský jazyk užívaný v jižním Alžírsku, Mali a Nigeru. (Jan Záhořík)

Tamilové (Tamil), *indický *národ žijící na jihu indického subkontinentu, v indických svazových státech Kérala, Maisúr a Tamilnádu, na Šrí Lance (Cejlonu) a dále v Malajsii, Myanmarském svazu (dřívější Barmě), Singapuru, Austrálii a *Oceánii v celkovém počtu přes 77 milionů (odhad z roku 2005). *Jazyk (*tamilština) patří do jižní skupiny *drávidské rodiny. Dělí se na několik teritoriálních dialektů a na dialekty sociálních vrstev (*kast). Tamilové představují starobylé původní obyvatelstvo *drávidského původu; odhaduje se, že populace hovořící jižními protodrávidskými dialekty, z nichž se později vyvinula tamilština a *malajálámština, osídlily jižní cíp poloostrova Přední Indie zhruba v 1. tisíciletí př. n. l. a již mezi lety 600–400 př. n. l. zde vytvořily vyspělou *civilizaci. Nejstarší dochované epigrafické

památky (Ašókovy nápisy z 3. století př. n. l.) zmiňují tamilské státy Čólů, Pándjů a Čerů, do kterých se před počátkem našeho *letopočtu rozšířil ze severní Indie *buddhismus. Na přelomu letopočtu tyto státy obchodovaly s jihovýchodní Así, s *Řeky i *Římany. V 6.–9. století n. l. soupeřily o *hegemonii na jihu poloostrova rody Pallavů z Káňčí a Pándjů z Madurai, v 9.–13. století většinu území poloostrovní Indie na jih od Tungabhadry politicky sjednotila tamilská dynastie Čólů, jejichž říše v době největšího rozmachu zahrnovala i Maledivské souostroví, Lakadivské ostrovy a značnou část Šrí Lanky. Ve 14. století oblasti obývané Tamily tvořily součást hinduistického *království Vidžajanagar, který se na čas stal centrem drávidské kultury. Po jeho zániku v 17. století byl jižní cíp Indie přičleněn k mughalské říši a svěřen do správy *místodržitele dillíského *císaře. Jeho državy v roce 1801 ovládla britská Východoindická společnost a začlenila je do madráské prezidencie, jedné ze tří provincií Britské Indie. Po vyhlášení indické nezávislosti v roce 1947 na území prezidencie vznikl stát Madrás zahrnující kromě tamilských oblastí pobřežní Ándhru, severní Kéralu a jihozápadní pobřeží Karnátaky. V roce 1953 připadly telugské okresy Ándhrapraděši, o tři roky později byly při reorganizaci států na jazykovém základě pobřežní kraje s převahou kannadsky mluvícího obyvatelstva připojeny k Maisúru, severní Malabár se stal součástí nově vzniklé Kéraly, v roce 1968 získal Madrás současný název Tamilnádu. Většina Tamilů se hlásí k *hinduismu, menší počet vyznává *křesťanství a *islám, v nepatrné míře i *džinismus. V organizaci společnosti hraje stále významnou roli kastovní systém, i když se prolíná s členěním společnosti na sociálním základě.

Tamilové se vyznačují vyhraněným národním cítěním, povědomím těsné sounáležitosti všech *Drávidů, chovají ve zbožné úctě tamilskou *zemi a rodnou tamilštinu jakožto jeden z mála živých jazyků, u nichž lze doložit nepřetržitý vývoj v trvání bezmála dvou tisíc let. Jejich klasické písemnictví (zejména lyrická tvorba tzv. sangamového období – asi 100 př. n. l.–250 n. l.), chrámová architektura (první památky pocházejí z 6.–7. století), sochařství, chrámový tanec bharatanátjam či klasická karnátská hudba tvoří nepominutelnou součást světového kulturního odkazu.

Společný jazyk a pocit příslušnosti k jedinému *kulturnímu okruhu spojuje s tamilským obyvatelstvem Tamilnádu menšinu tzv. šrilanských (cejlonských) Tamilů, obývajících především severní a severovýchodní provincie Šrí Lanky (asi 2,5 milionu – odhad 2006). Jejich předkové se na ostrově usazovali zhruba mezi 3. stoletím př. n. l. a 12. stoletím n. l.; osídlili zejména poloostrov Jápané (tamilsky: Jálppanam, anglicky: Jaffna) a úzký pobřežní pás od Mannáru pro Trikunámale. Ve 13. století v této oblasti založili samostatné Jápanéské království, jež si s přestávkami uchovalo samostatnost až do roku 1591, kdy Jápané dobyli *Portugalci. Šrilanští Tamilové považují sever a severovýchod země za svou tradiční domovinu (nazývají ji Ílam) a již krátce po vyhlášení cejlonské nezávislosti v roce 1948 vyhlásili požadavek zrovnoprávnění s většinovými *Sinhalsci, zprvu v podobě politického *hnutí za *autonomii (například v rámci federálního uspořádání), jež v roce 1977 přerostlo v zápas za odtržení tamilských oblastí, vedený mimoparlamentními prostředky. Hegemonii mezi tamilskými separatistickými skupinami si postupně vydobyla organizace Tygři osvobození Tamilského Ílamu (LTTE), jež od roku 1983 zahájila proti ústřední *vládě ozbrojený boj. Postupně ovládla rozsáhlá území na severu a východě ostrova, kde zavedla vlastní správu, a přes snahy o mírové řešení etnického *konfliktu, do nichž se zapojilo i mezinárodní společenství, pokračuje ve válce za nezávislý stát.

S pevninskými i šrilanskými Tamily úzce jazykově, kulturně i nábožensky spřízněná, avšak vzhledem k odlišnému sociálnímu složení, ekonomickému postavení, historické zkušenosti a geografickému rozmístění zcela svébytná je skupina tzv. indických Tamilů, kterou tvoří převážně potomci *imigrantů z jižní Indie, jež *Britové v 19. století najímali na práci na svých čajových plantážích (asi 1 milion – odhad 2006). Přestože indickým Tamilům zpočátku chybělo vyhraněné *vědomí skupinové *identity, již od cenzu z roku 1911 byli

úředně evidováni jako zvláštní etnická skupina a tato charakteristika jim zůstala dodnes, i když většina z nich už patří ke generacím narozeným na ostrově, pro které je Indie jen zemí předků, s níž nemají bližší kontakty. V době vyhlášení cejlonské nezávislosti plantážní dělníci indického původu tvořili desetinu obyvatel ostrova a plnou polovinu všech Tamilů. Na rozdíl od tamilských starousedlíků, kteří automaticky získali cejlonské občanství, ocitli se mnozí z těch, kdo odmítli repatriaci do Indie, bez státní příslušnosti a jejich postavení zůstalo nedořešené téměř do konce 80. let. Společný osud, který sdíleli zprvu jako imigranti a později osoby bez občanství, přispěl k tomu, že i sami indiští Tamilové (označovaní též jako „horší“ či „plantážní“, protože zhruba 80 % z nich stále pracuje na čajových plantážích hornaté centrální části ostrova) na sebe začali pohlížet jako na samostatné etnikum. Přispěl k tomu jak postoj většinových Sinhalců, kteří plantážní dělníky indického původu tradičně pokládali za *cizince, tak *předsudky tamilských starousedlíků, pro něž jsou indiští Tamilové, pocházející většinou z nízkých kast, příliš sociálně a kulturně zaostalí, než aby mohli tvořit plnohodnotnou součást šrilanského tamilského národa. I když tato etnická skupina většinou nepodporuje hnutí šrilanských Tamilů za samostatný Ílam, vzhledem k tomu, že je více promíšena se Sinhalci, byla v letech 1977, 1981 a 1983 nejvíce vystavena protitamilským útokům. (Jan Filipický)

tamilština, nejstarší doložený *drávidský jazyk, úřední *jazyk jihoindického státu Tamilnádu, druhý jazyk na Šrí Lance. (Viz též *jazyky, indické, *Tamilové.) (Jan Filipický)

Tammúz, *Dumuzi.

Tamoanchán, západní část aztéckého *univerza odpovídající Mléčné dráze a osídlená ženskými božstvy; na východě byl *ráj boha *Tláloca *Tlalocan*, na severu podsvětí *Mictlan* s aztéckým Mictlantecuhtlim a na jihu *země kaktusů*. Tamoanchán byl vnímán jako *země vánku, jemných deštíků a mlhy. Mezi jeho obyvatele patřila bohyně *lásky **Xochiquetzal*, která ochraňovala *xochitlicacan*, „kvetoucí strom života“, jehož květy přinášely šťastnou a věrnou lásku každému, kdo se jich dotkl. Zde se také nacházel *Chichihuacuauhco*, „mateřský (kojný) strom“, z něhož sály (kojily se) duše před narozením a do něhož se vracely děti, které zemřely předčasně, aby se znovu po čtyřech letech narodily. (František Vrhel)

Tamové (vlastním jménem Tamok), označení pro sedm etnických skupin v jihovýchodním Čadu a v Súdánu, hovořících dialekty *jazyka tama, který patří do *nilosaharské rodiny. Obvykle se dělí na vlastní Tama (63 000), Gimr (47 000), Abu Sharib, Asungor, Erenga, Mararit a Mileri. Dohromady jejich počet přesahuje 270 000 (odhad z roku 1991). Těchto sedm skupin nemá zcela společný původ, mezi jednotlivými skupinami dochází k vzájemným *sňatkům, přičemž nejvýznamnějšími partnery Tamů, zejména v západním Súdánu jsou Masalítové. Tamové také uznávají příbuzenské vazby se sousedními Dedžu. Zejména súdánské skupiny Tamů jsou dnes zcela arabizované. (Jan Záhorský)

Ťamové, *Čamové.

tamtam (z indických jazyků: telugsky: *tamatama*, *tammattamu*; tamilsky: *tambattam*; sinhalsky: *tämmättama*; hindsky: *tamtam*, „bubínek, buben, kotel“):

1. bicí, samoznějící, neladěný nástroj v podobě zavěšené kruhové desky se zahrnutým okrajem, rozeznívané paličkou;

2. *buben užívaný při kultovních tancích nebo k přenášení zpráv na dálku, častý zejména u některých afrických kultur. V jižní a jihovýchodní Asii oboustranný ruční bubínek v minulosti užívaný při vyhlásování úředních nařízení. (Jan Filipický, Jaroslav Malina)

tánagry, drobné terakotové sošky v antickém Řecku, na jejichž produkci byly specializovány koroplastické dílny v boiotské Tánagře. Zobrazovaly dekorativní náměty: *Afrodítu, půvabné mladé dívky s bohatou draperií a složitými účesy. Tyto sošky byly polychromovány barvami jemných pastelových odstínů a některé i zlacený. Vyjadřují líbivý „měšťanský“ *vkus pozdně klasického a helénistického užitého umění. Tvořily běžnou dekoraci řeckých příbytků a s mrtvými byly ukládány do hrobů. Jsou známy od roku 1870,

kdy začala být zkoumána pohřebiště v Tánagře a okolí. V helénistické době se produkce terakotových sošek rozšířila i do jiných center řeckého světa. Po zničení Théb *Alexandrem Makedonským odešli tamní koroplasté do *Malé Asie a založili tam nové dílny.

Nejvýznamnější byla v Myrině. (Marie Pardyová)

tanatofobie (z řečtiny: *Thanatos*, „bůh smrti“ a *fobos*, „strach, úděs, hrůza“), neodůvodněný, neurotický strach ze *smrti, před smrtí. (Jaroslav Malina)

tanatologie (z řečtiny: *Thanatos*, „bůh smrti“ a *logos*, „nauka, věda“), interdisciplinární vědní obor o *smrti a souvisejících fenoménech zasahující do *antropologie, *filozofie, *historie, *medicíny, *psychologie, *práva, *sociologie aj. (Viz též *antropologie smrti.) (Jaroslav Malina)

Tance smrti, kulturní kategorie a téma uměleckých děl, vyjadřující představu o příchodu a nevyhnutelnosti smrti prostřednictvím alegorického tance živých s mrtvými. Tance smrti našly své literární a výtvarné zpracování již v období pozdního *středověku. Morové epidemie a lidová fantazie vedla ke vzniku děl, v nichž si mrtví symbolicky přicházejí pro živé a odvádějí je ze života. K tanečnímu rozměru, dialogu živých a mrtvých, zřejmě přispěl dobový motiv mrtvých tančících na hrobech za zvuku hudebních nástrojů. Dochovaná umělecká ztvárnění Tance smrti svědčí o tom, že Smrt (*smrt) byla vnímána jako univerzální kategorie, která stírala rozdíl mezi statusy i sociální hierarchií. Smrt personifikovaná do podoby kostlivce vtahovala do „kruhu nebytí“ každou živou bytost. Skutečnost, že se živý smrti brání, vyjadřuje jednu ze základních antropologických konstant – binární kontrast života a smrti. Motiv Tanců smrti umožňoval nastolit sociální *rovnost, neboť před smrtí si byli všichni rovni. Smrt přicházela nečekaně a bez ohledu na sociální postavení a společenskou hierarchii. Na obrazech věnovaných tomuto tématu, Smrt kosí své oběti bez ohledu na společenskou hierarchii, od *papeže přes *kardinála a nižší *klérus až po šlechtice, *měšťana, mladou pannu, chudáka a nemluvně.

Z hlediska *fyzické antropologie je důležité, že námět Tanců smrti nabízí rozmanitá vyobrazení lidských *skeletů, na nichž lze rekonstruovat postupný vývoj znalosti lidské *anatomie v kontextu západní *medicíny. Jako nezanedbatelný aspekt se do popředí dostává zejména umělecká reflexe proměn formy lidské *pánve. Ta od rudimentárního ztvárnění (například nástěnné malby v La Chaise-Dieu, 1460–1470, v Nørre Alslev, kolem 1480) nabývá s kumulací poznatků detailního zpracování (například nástěnné malby v Pinzolo, 1539, v Brně-Králově Poli, 2. polovina 17. století). Růst anatomických znalostí lze zaznamenat v lékařských rukopisech a tiscích, například na miniaturách rukopisu *Anathomia Designata per Figures* (Anatomický popis na figurách, 1345) italského lékaře Guida da Vigevano (kolem 1280 – kolem 1349). Na jedné z šesti zachovaných miniatur rukopisu přistupuje lékař k nahé lidské postavě, jejíž pánev tvoří pouze kresebná linie těla a pohled do břišní dutiny. Autentické zobrazení lidské pánve jako součásti lidského těla umožnily pitvy, jejichž realizace v Evropě narůstá od první poloviny 14. století. První dokumentovanou pitvu lidského těla provedl italský lékař a anatom *Mondino dei Luzzi (kolem 1275–1326) v roce 1315 v Padově. Jeho učebnice *Anatome omnium humani corporis interiorum membrorum* (Anatomie všech vnitřních částí lidského těla, 1316) zvaná též *Anathomia Mundini* (Mundinova anatomie) představovala výchozí článek tohoto oboru medicíny až do uveřejnění knihy *De humanis corporis fabrica libri septem* (Sedm knih o stavbě lidského těla, 1543), kterou napsal vlámský lékař a anatom Andreas *Vesalius (1514–1564). K ilustracím Vesaliova díla náleží *dřevořezy skeletů s precizně zachycenou pávní. Diferenci mezi mužskou a ženskou pávní poprvé popsal italský chirurg Giacomo Berengario da Carpi (kolem 1460–1530) v obsáhlém komentáři *Commentaria cum amplissimis additionibus super Anatomia Mundini* (Komentáře s rozsáhlými dodatky k Mondiniho Anatomii, 1521) s jednadvaceti dřevořezy k Luzziho učebnici *Anatome omnium humani corporis interiorum membrorum*.

Původní podoba Tanců smrti vycházela z kráčených párových tanců. Jejich účastníci, reprezentující jednotlivé společenské skupiny a *stavy, byli obvykle zobrazeni v obřadném zástupu postav vedených Smrtkou. Tato řetězová forma byla patrně původně odvozena z tance branle, oblíbeného ve Francii v období středověku.

První tištěná vydání Tanců smrti představovaly volné grafické listy zvané Bilderbogen (kolorované jednostranné letáky), provedené dřevořezem v 1. polovině 15. století. Nejstarší Tance smrti na území Německa, zobrazující kostlivce hrající na hudební nástroje (trubka a roh), lze spatřit na dřevořezech rukopisu *Codex Palaticum germanicum 438* (1465). První vydání edice *La Grant Danse Macabre* (Velký Tanec smrti, 1485), v němž si Smrt odvádí mužské protagonisty, realizoval francouzský tiskař Guyot Marchant (v Paříži činný v letech 1483–1507). V následujícím roce navázal originálním vydáním *La Grant Danse Macabre des Femmes* (Velký ženský Tanec smrti), které vyniká neobvyklou převahou zobrazených žen střední a nižší společenské třídy (například měšťanka, vesničanka, služebná, kojná, pastýřka, klevetnice, stařena o berlích, prostitutka). Ilustrace této edice korespondovaly s nástěnnými malbami *Tance smrti* z let 1424–1425 na hřbitově *kláštera Neviňátek (Cimetière des Innocents, zrušen 1786) v Paříži, které lze označit za nejstarší nástěnné zobrazení tohoto námětu. Výši popularity dokládá kopie na hřbitovní zdi *kostela svatého Pavla v Londýně z roku 1440. V kontextu švýcarské oblasti je třeba uvést Tance smrti zvané *Velký basilejský Tanec smrti* (kolem roku 1440) na hřbitovní zdi dominikánského kláštera (fragmenty v Historickém muzeu v Basileji) a *Malý basilejský Tanec smrti* (konec 15. století, zničen 1880) v areálu kláštera dominikánek. Na území Francie je dochována nástěnná malba *Tance smrti* (1460–1470) v areálu *opatství La Chaise-Dieu. Německý malíř a rytec Bernt Notke (kolem 1440–1509) vytvořil deskové obrazy cyklu *Tance smrti* v letech 1463–1466 (zničeny 1942) pro kostel Panny Marie v Lübecku. Obrazy zachycovaly dvacet čtyři párů postav v životní velikosti na pozadí *veduty *města Lübecku oblečených podle módy burgundského dvora 15. století. Fragment dalšího Notkeho obrazu *Tance smrti* (kolem roku 1500) se nachází v kostele svatého Mikuláše v estonském Tallinnu. Na deskové obrazy cyklu *Tance smrti* z Lübecku navazuje *inkunábule *Des dodes dantz* (Tanec smrti, 1489), v níž je Smrt pravidelně situována na čelní pravé straně publikace směrem k jednotlivým osobám na čelní levé straně. Tuto inkunábuli vytiskl německý tiskař Hans van Ghetelen (před 1480–1528), stejně jako další tisk *Dodendantz* (Tanec smrti, 1520), v němž lze spatřit jednotlivé postavy rezonující s architektonickým pozadím. Námět Tance smrti pronikl také na území severní Evropy – finské město Inkoo (1510–1520), dánská města Egtved na Jutském poloostrově (před rokem 1450) a Nørre Alslev na ostrově Falster (kolem 1480). Ukázkou *difuze tohoto tématu jsou nástěnné malby *Tance smrti* istrijského malíře Janez iz Kastva (latinsky Johannes de Castuo) v kostele Panny Marie na Skalách v chorvatském Beramu z roku 1474 a v trinitářském kostele v Hrastovlje na Slovinsku z roku 1490. Nástěnná malba *Tance smrti* (1484) v kostelní věži Panny Marie v Berlíně představuje kompozici rozdělenou výjevem *Ukřižování na dvě autonomní části, při níž se mrtví drží za ruce s živými. Levá strana *kříže je zastoupena čtrnácti představiteli *kněží a pravá čtrnácti zástupci světského stavu. V Itálii lze nástěnnou malbu *Tance smrti* z roku 1485 spatřit na flagelantské oratoři v Clusone u Bergama. Inkunábule *Heidelberger Totentanz* (Heidelberské Tance smrti) vytiskl před rokem 1488 německý tiskař Heinrich Knobloch (kolem 1445 – po roce 1500). Zobrazení v této publikaci zahrnuje třicet osm rozmanitých variací přicházející Smrti, z jejíhož skeletu například vylézají hadi a obtáčejí jej. Dřevořezový list *Tance smrti* tvoří součást *kroniky německého historika Hartmanna Schedela (1440–1514) *Liber Chronicarum* (Kniha kronik), zvanou také *Die Schedelsche Weltchronik* (Schedelova kronika světa, 1493), kterou ilustracemi vyzdobili němečtí malíři Michael Wolgemut (1434–1519) a Wilhelm Pleydenwurff (kolem 1450–1494). Stránkové orámování motivem Tance smrti tvoří součást rukopisu *Horae Beatae Mariae Virginis ad usum Romanum* (Hodinky Blahoslavené Panny

Marie k římskému uzmu, 1498), jež na pergamen vytiskl francouzský tiskař Philippe Pigouchet (v Paříži činný v letech 1488–1515). Švýcarský tiskař Matthias Huss (v Lyonu činný v letech 1482–1500) vytiskl cyklus *La Grant Danse macabre* (Velký Tanec smrti, 1499). Zde je zachycena Smrt přicházející pro živé do interiéru tiskárny a knihkupectví. Německý malíř a grafik Niklaus Manuel Deutsch I (1484–1530) vyzdobil hřbitovní zeď dominikánského kláštera v Bernu nástěnnou malbou *Tance smrti* v letech 1516–1519 (zničena 1660). Na území Itálie nástěnné malby *Tance smrti* realizoval italský malíř Simone Baschenis zvaný Baschenis Averara (1490–1555) na hřbitovní kapli San Stefano v Carisolo (1519) a na kostele San Vigilio v Pinzolo (1539). Nejznámější cyklus *Tance smrti* v dřevořezu je spojován s osobností německého malíře Hanse Holbeina mladšího (1498–1543), který kresebný návrh vytvořil již v letech 1523–1526. Holbeinovy kresby provedl v 41 dřevořezech německý rytec Hans Lützelburger (kolem 1495–1526) a verši doprovodil francouzský humanista a historik Gilles Corrozet (1510–1568). Cyklus byl vydán pod názvem *Les simulachres et historées faces de la mort, autant élégamment pourtraictes, que artificiellement imaginées* (Obrazy a příběhy podoby smrti, stejně tak vybraně popsané jako umělecky vyobrazené) v roce 1538. K dalšímu vydání doplněného cyklu 58 dřevořezů došlo v roce 1562 pod názvem *Les images de la mort, auxquelles sont adjoustees dix sept figures* (Obrazy smrti, k nimž je připojeno sedmáct obrazů). Z Holbeinova prvního vydání *Tance smrti* (1538) vycházel již v roce 1544 německý dřevorytec Jost de Negker (1485–1544) v cyklu *Augšpurské Tance smrti*. Holbeinovo dílo bylo inspirací i pro lepty díla *Mortalium nobilitas iconibus ab Holbeino delineatis et a W. Hollar exsculptis expressa* (Vážnost - Majestát mrtvých v Holbeinových obrazech a v rytinách, které podle nich vytvořil V. Hollar, 1651) českého rytce a kreslíře Václava *Hollara (1607–1677). Nástěnná malba s kartuziánským *Tancem smrti* se zachovala na schodišti západního křídla kartuziánského kláštera Nejsvětější Trojice v Brně-Králově Poli, jejíž vznik je kladen do 2. poloviny 17. století. S tímto motivem se setkáme také v díle českého rytce Michaela Heinricha Rentze (1698–1758) v cyklu 52 grafických listů *Geistliche Todts-Gedancken* (Duchovní myšlenky smrti, 1753).

Rentz byl při tvorbě grafických listů inspirován verši *Bonreposké knížky* anonymního tvůrce a patrně také nástěnnými malbami *Tance smrti* (po roce 1720) v dolní chodbě špitálu v Kuksu. Německý malíř a rytec Johann Elias Ridinger (1698–1767) je autorem kresebného zpracování *Tance smrti* (kolem 1750) v podobě uzavřeného kruhu pod vlivem lidového tance farandola, rozšířeného ve středověku na jihu Evropy. Tanec smrti využil jako prostředek satiry sociálního a kulturního života společnosti anglický malíř a karikaturista Thomas Rowlandson (1756–1827) v díle *The English Dance of Death* (Anglické Tance smrti, 1814–1816).

Až do 19. století byl námět *Tance smrti* spjat převážně s oblastí sakrální umělecké tvorby. Ve výtvarném umění bylo toto téma zpracováno kromě malby zejména technikou dřevořezu a dřevorytu. Techniku *linorytu využil pro ztvárnění *Tance smrti* německý grafik Gerd Arntz (1901–1988). Kromě klasických malířských a grafických technik byly při tvorbě *Tanců smrti* využity také vitráže, chórové přepážky a výšivky liturgických *textilií (*kasule). *Tance smrti* ovšem pronikly také v oblasti každodennosti a profánní kultury. Již v období *renesance se s nimi můžeme setkat na hracích kartách nebo kovodělných artefaktech.

Ve 20. století se téma a motiv *Tanců smrti* stal součástí širokého spektra výtvarných děl. Například americký malíř Thomas Cornell (narozen 1937) vytvořil triptych *Tance smrti* (1968–1969) jako reminiscenci na *válku ve Vietnamu. Temnou a expresionistickou vizi *Tance smrti* (1999–2000) realizoval rakouský malíř Herwig Zens (narozen 1940) v cyklu obrazů ve hřbitovní kapli v Brunn am Gebirge. Ruskou duši *Tancům smrti* vtiskly malířky Nina Petrova Tuqtaman-Valetova (narozena 1958) a Eugenia Vronskaya (narozena 1966). Ve Spojených státech amerických ztvárnili tento fenomén ve stylu groteskní a komiksově tvorby

malířka Mary M. Mazziottiová (narozena 1951) a multimediální umělec Mike Estabrook (narozen 1961).

V modifikované podobě se fenomén Tanců smrti promítl do různých literárních žánrů. Setkáváme se s nimi v próze (Jakub *Deml, *Tanec smrti*, 1914), *poezii (Johan Wolfgang von *Goethe, *Totentanz*, 1815, Charles *Baudelaire, *Danse macabre*, 1857, Rainer Maria *Rilke *Toten-Tanz*, 1907, Karel Šiktanc, *Tanec smrti aneb Ještě pámbu neumřel*, 1979) i v dramatické tvorbě (Anonym *Vonn dem Todt/Oder Todtentanz*, 1606, August *Strindberg, *Dödsdansen*, 1901). Své uplatnění našlo téma Tanců smrti také v hudební tvorbě (August Nörmiger *Mattasin oder Toden Tanz*, 1598, Franz Liszt, *Totentanz. Paraphrase über Dies irae* 1849, Camille Saint-Saëns, *Danse macabre*, Op. 40, 1874, Maria Hofer, *Totentanz*, 1943). Motiv Tanců smrti byl použit také v němém filmu (Urban Gad, *Der Totentanz*, 1912, Otto Rippert, *Der Totentanz*, 1919) a řadě filmových hororů (Jack Hill a Juan Ibanez, *Dance of Death*, 1968, Greydon Clark, *Dance Macabre*, 1991).

Z antropologického hlediska lze Tance smrti označit za unikátní kulturní fenomén, jehož prostřednictvím příslušníci evropské kultury vedli dialog na téma lidské smrtelnosti. V tomto významu Tance smrti představují významné téma antropologické subdisciplíny označované jako *antropologie smrti. (Viz též *ikonografie smrti v evropském umění.) (Barbora Půtová)

tandemové repetice, *repetice, tandemové.

tandemové repetice o variabilním počtu, *minisatelity.

Tandžur (tibetsky: *bstan- 'gjur*, doslova „Překlad komentářů“), druhá část tibetského buddhistického kánonu, obsahující na 3 400 autoritativních výkladových děl indických buddhistických autorů. Tvoří jej oddíly „Hymny“, *Töcchog* (tibetsky: *bstod-cchogs*), „Tantry“, *Gjü* (tibetsky: *rgjud*), „Páramity“, *Šerčhin* (tibetsky: *šes-phjin*), „Komentáře k sútrám“, *Dodel* (tibetsky: *mdo- 'grel*) a práce o mnišské disciplíně *Dulwa* (tibetsky: *'dul-ba*), o gramatice *Damdo* (tibetsky: *sgra-mdo*), medicíně *Sorigpa* (tibetsky: *gso-rig-pa*), umění a řemeslech *Zorigpa* (tibetsky: *bzo-rig-pa*) a další. (Viz též *Kandžur.) (Josef Kolmaš)

tanec, specifická pohybová forma, obvykle svázaná s instrumentálním nebo zpívaným doprovodem, ve většině případů rytmizovaná. Jedná se o *kulturní univerzálii, s níž se setkáváme ve všech lidských společnostech. Konkrétní podoba a symbolika tance se vyvíjí v pevné návaznosti na příslušný *sociokulturní systém, mimo něj může postrádat srozumitelnost i smysl. Taneční forma každé *kultury souvisí s její hudební a vizuální estetikou, konvencemi sociální interakce, mírou rigidity či uvolněnosti mravů, *tradicionalismem či otevřeností sociokulturního systému, specifickým pojetím mužské a ženské role ve společnosti, oděvní kulturou atd.

Tanec je možné chápat jako ritualizovanou formu společenské *komunikace, sportovní výkon, náboženský, emocionální nebo umělecký projev, symbolickou *metaforu zpřítomňující běh lidského života či fungování světa. Nemusí se však jednat o pouhé symbolické přirovnání, za určitých okolností lze tanec chápat i jako reálnou část běhu *univerza. Mnohdy se stává součástí slavností, ze své podstaty přináleží spíše výsostným okamžikům vymykajícím se rámci všedního dne, ať už se jedná o drobnou oslavu, lidovou taneční zábavu, *magický rituál, náboženský obřad nebo divadelní představení; (Jana Válková)

Nejstarší doklady tance známe ze starověké *Mezopotámie, kde lze sledovat vývoj tance z nálezů výtvarných památek a písemných zpráv. Tancovali především muži, zřídka ženy. Jsou znázorněny tance lidí se zvířaty i samotných zvířat. Nechybí vyobrazení tančících *bohů, *geniů i *nestvůr. Tyto tance jsou uspořádány sólově, ve dvojicích i ve skupinách. Muži tančí od nejstarších dob nazí (svatá *nahota mezopotamských *kněží), ve 2. tisíciletí př. n. l. pozvolna oblékají soudobé obleky. Ženy tančí většinou oblečené. Charakter tanců je náboženský a magický. Rozlišují se následující typy tanců: 1) Tanec (či *obřad) s klekem či poloklekem. Taneční motiv: klek, poloklek či polodřep. 2) Tanec s držením nohy. Taneční

motiv: pokrčení nohy držené rukou za *kotník. 3) Tanec v podřepu. Taneční motiv: podřep s koleny do stran. 4) Tanec s pozvednutím rukou. Taneční motiv: pozvednutí rukou v upažení s předloktím ohnutým vzhůru. 5) Skupinový tanec žen. Tančí s použitím různých tanečních motivů v kruzích, polokruzích, v řadách, zástupech a vlnkách. 6) Skupinový tanec mužů. Tančí s použitím různých tanečních motivů v zástupu, v řadě, v kruhu či polokruhu. Ve 2. tisíciletí př. n. l. se jeví jako procesí či defilé. 7) Tanec s akrobatickými prvky. Akrobacie. 8) Zápas. Pro svůj rytmický charakter se řadí k tancům. Zápas volnými rukama je později nazván *Řeky *orthé palé*. Lidé Mezopotámie tancovali za doprovodu *hudebních nástrojů nebo zpěvu. Někdy se sami doprovázeli. Pro výuku tance byly v Mezopotámii, *Sýrii a *Persii zřizovány taneční školy již v 2. tisíciletí př. n. l. (Marie Matoušová)

Tanec kostlivců, *Tance smrti.

tanec smrti, *Tance smrti.

taneční droga, *MDMA.

tangenciální prostor, *prostor, tangenciální.

Tangun, mytický korejský panovník, syn nebeského vládce a ženy-medvědice. Podle *legendy založil stát Ko *Čosön v roce 2333 př. n. l. (Miriam Löwensteinová)

Tanguti, středověký *národ, nyní nechanské etnikum *tibetobarmského původu žijící od 5. století n. l. v západní části Číny. Byli příbuzní s *Tibeťany, avšak dříve a více byli ovlivněni čínskou kulturou. Založili svůj vlastní stát Si-sia, který od 11. století kontroloval obchod mezi Čínou a vnitrozemím Asie. Podle čínského vzoru vytvořili vlastní písmo a literaturu. *Číňané je nazývali též národ Hsi-hsia. V roce 1227 povstali proti *Mongolům, ale byli poraženi a jejich hlavní *město Kara Khoto bylo zničeno (při jeho dobývání zemřel *Čingischán). Tanguti zanikli v průběhu 13. století – byli pravděpodobně všichni násilně deportováni do Tibetu a Mongolska, kde se některé malé skupiny udržely a jsou dosud považovány za potomky Tangutů (například tibetští nomádové Amdové, zvaní též Černí Tanguti – Kara-Tangut). (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš)

Tanimbarové, etnikum žijící na ostrovech Tanimbar, Kei a Moluky v Indonésii v počtu asi 100 000. Mluví *jazykem kei (*austronéský nebo *malajsko-polynéský jazyk). V tanimbarských *vesnicích žije 300 až 1 000 lidí. Vesničtí starší, zvaní *rat* nebo *orang kaya*, patří k vládnoucímu rodu *mel mel*. *Manželství mezi sebou uzavírají lidé z různých vesnic, aby tak vznikala spolenectví zajišťující dobré soužití. Tanimbarové se věnují žďárovému *zemědělství, *rybolovu a *lovu divokých prasat. Tradičně se obávají duchů lidí, kteří zemřeli násilnou smrtí nebo při porodu. (Lukáš Šín)

Tanizaki, Džuničiró (24. 7. 1886, Tokio, Japonsko – 30. 7. 1965, Tokio, Japonsko), japonský spisovatel; vrcholný představitel estétské školy. Jeho dílo je obhajobou tradičních hodnot a nostalgickým ohlédnutím za odcházejícím Japonskem, což je patrné i na takzvaném rodinném románu *Sasamejuki* (Sněhové pápěří, 1948), který vyšel česky pod názvem *Sestry Makiokovy* (Svoboda, Praha 1977). Ovšem v románu *Fúten ródžin nikki* (Deník bláznivého starce, 1962), napsaném několik let před smrtí, se mu podařilo na postavě protagonistky zobrazit příjemná syntéza tradice a modernosti; se smyslem pro humor a sebeironii vylíčil Tanizaki ve svém posledním románu, v čem nacházel zalíbení celý život, v půvabných ženách. (Klára Macúchová)

tantra (ze sanskrtu: *tantra*, „tkalcovský stav, osnova; učení, pojednání“), pojmenování posvátných buddhistických textů pozdější provenience pojednávajících ponejvíce o *erotice, *etice, *filozofii, *magii, *mysticismu, *okultismu, *rituálu apod. (Jan Filipický)

tantrajána, *vadžrajána.

tantrismus (ze sanskrtu: *tantra*, „tkalcovský stav, osnova; učení, pojednání“), souhrnné označení neortodoxních směrů v rámci *hinduismu a *buddhismu, orientujících se zejména na experimentování s psychologickými a fyziologickými mechanismy organismu a na užívání magických praktik tak, aby bylo dosaženo transcendentálního stavu (překonávajícího

dualistické protiklady světské existence), popřípadě i fyzické nesmrtelnosti. Hinduistické tantrické *sekty jsou rozšířeny zejména ve východní Indii a v Nepálu; neuznávají *autoritu *véd, odmítají kastovní systém (*kasta) i tradičně podřízené postavení žen. Buddhistický tantrismus bývá označován termínem *vadžrajána.

Autoritativními texty tantrismu jsou *tantry. Podle hinduistických tanter jsou makrokosmos i mikrokosmos formovány dvěma protikladnými prvky: *Šivou, mužským principem, zcela pasivním čirým *intelektem, a Šakti, božskou energií, tvořivou silou, jež představuje protikladný ženský princip. Cílem tantrických praktik je probudit Šakti, spící v podobě tzv. *hadí síly (*kundalini*) v křížové části páteře, a přimět ji k pohybu vzhůru zvláštním kanálem (*sušumnou*) umístěným podél páteře. Síla přitom prochází *čakrami až do temene hlavy, kde se spojí s mužským principem. Tím je dosaženo blaženého stavu, zániku veškeré duality.

Psychofyzilogické experimentování je provázeno řadou dietetických a sexuálních praktik, recitací magických průpovědí (*mantra), koncentrací *vědomí pomocí mystických diagramů (*mandala) a fyzickými a dechovými cvičeními souhrnně označovanými termínem *hathajóga (*jóga). Značnou roli hrají i představy a praktické postupy indické alchymie. (Viz též *sexualita, erotika, láska a manželství – indická civilizace.) (Jan Filipický)

Tanzanci, označení pro obyvatele Tanzanie ve východní Africe. Pevninská část státu (Tanganika) byla osídlena již od starověku, pro Evropu pobřeží objevil portugalský mořeplavec Vasco de Gama (kolem 1469–1524). *Portugalci zde zakládali obchodní stanice od 16. století, ale v 18. století byli vytlačeni *Araby. V 19. století pronikali evropští cestovatelé a *misionáři i do vnitrozemí (například Richard F. Burton, David Livingstone). Anglo-německými dohodami z konce 19. století byly rozděleny sféry vlivu v jihovýchodní Africe a od roku 1891 byla Tanganika součástí Německé východní Afriky. Po *první světové válce byla Tanganika vyhlášena *mandátním územím Společnosti národů pod britskou správou. Po roce 1945 byl mandát přeměněn na *poručenské území *Organizace spojených národů (OSN) opět pod britskou správou. Roku 1961 získala *země *samosprávu a téhož roku vyhlásila samostatnost. Po získání nezávislosti se k Tanganice připojil roku 1964 i Zanzibar (nezávislý od roku 1963) a země byla přejmenována na Tanzanii. Roku 1985 byla přiznána větší *autonomie Zanzibaru. Od roku 2000 se opět radikalizuje situace na Zanzibaru, kde několikrát demonstranti požadovali nezávislost (demonstrace krvavě potlačeny vládními jednotkami). Obyvatelstvo (téměř 38 milionů, odhad z roku 2006) tvoří především *bantuská etnika (asi 60 %), zejména Hajové (Bahaya), *Makondové, *Namwezové (Mwezi), *Sukumové aj., dále *nilotská etnika – *Masajové, *Nandiové, *Svazijci aj., minority pak přistěhovalci z Asie (většinou *Indové), *Arabové, *Evropané (hlavně *Britové) a na 1 milion *uprchlíků z Burundi, Mosambiku a Rwandy. Necelá polovina obyvatel se hlásí ke *křesťanství (33 % *katolíci, 13 % *protestanti), další k *islámu (35 %, ale na Zanzibaru 99 %), *animismu (asi 20 %), minorita k *hinduismu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Tao („Cesta“), základní pojem čínské filozofie, zejména *taoistické, vyjadřující prazáklad a smysl všeho. (Viz též *taoismus.) (Jaroslav Malina)

taoismus (čínský název pro taoismus *tao-t'iao* je odvozen od slova *tao*, „cesta“, respektive „koloběh“), čínské filozofické učení. Za legendárního zakladatele tohoto původního čínského nábožensko-filozofického učení, vyjadřujícího univerzalistický *názor na svět na základě jeho přirozeného vývoje, je považován Lao Tan, zvaný *Lao-c' („Starý Mistr“, kolem 570–490 př. n. l.). Ten měl podle *legendy před svým odchodem do neznáma napsat na přání strážce průsmyku Chan-ku v jihozápadním Che-nanu spis o svém učení, *Tao te t'ing* (Knihu o tao a ctnosti). Věrohodností tohoto ústního podání otřásla pozdější textová *kritika, která datuje spis až do 4. století př. n. l. Ale nezávisle na tom, zda jejím autorem je Lao-c' nebo jeho stoupenci, působila a působí hluboce na utváření čínské mentality. Text *Tao te t'ingu*, sestávající z pouhých pěti tisíc znaků, lákal moudrými výroky a v neposlední řadě i svou

temnou záhadností. Jeho strohý a koncizní styl spolu s mnohovýznamovostí čínských znaků vedl k nejrůznějším *interpretacím – od idealisticko-mystických až po materialistické.

Cestou (*tao*) se rozumí prapodstata i konečný cíl všech věcí; *ctností či virtuální silou (**te*) pak individuální přirozenost věcí. *Ideálem taoistického mudrce je splynutí s *taem*, k čemuž dochází oproštěním se od věcí tohoto *světa, od všeho zvenčí nabytého. Filozofickým jádrem taoismu je zásada **wu-wej* („ne-činění“), tj. nezasahování do daného stavu věcí. To na jedné straně vede sice k trpnému snášení osudu, pasivitě a fatalismu, na druhé straně pak k touze po nesmrtelnosti, k hledání *elixíru nesmrtelnosti a kamene moudrosti – tedy k *magii a alchymii. Taoismus později převzal některé prvky náboženského charakteru a stal se tak učení, k němuž se hlásili především ti, kdo se nějakým způsobem dostávali do *konfliktu se *společností.

Taoistickou *ideologii dále rozvinul geniální starověký čínský myslitel Čuang Čou (**Čuang-c'*, „Mistr Čuang“, asi 380–320 př. n. l.). Ten domýšlel Lao-c'ovy myšlenky do důsledku a dospíval k naprosté relativitě všeho, k odmítání objektivní pravdy: „Všechno přemýšlení je jen ke škodě, všechno snažení vede k zvrácenostem.“ Domníval se, že lidé nedokáží nikdy pevně určit, čím je nakonec ta či ona věc, protože se věci neustále mění; velkou věc lze nazvat malou a malou velkou. Své pokračovatele Čuang-c' našel v sofistech Chuej Š'ovi (asi 350–269 př. n. l.) a Kung-sun Lungovi (asi 284–259 př. n. l.).

Taoismus se rozšířil do dalších *zemí *Dálného východu, zejména do Koreje a Japonska; avšak v Koreji se taoismus prosadil pouze v několika krátkých obdobích a doplnil existující náboženskou směsici o další božstva, magické praktiky a zaříkávadla (**taoismus, korejský*). (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

taoismus, korejský (korejsky: *togjo*), původně čínské učení, které v Koreji nemělo velký ohlas. Poprvé se do *země dostalo v 7. století, ale ujaly se spíše jeho vulgarizované praktiky, jednotlivá božstva a všechny prvky, které se snášely s ostatními *náboženstvími, zejména se *singjo, s nímž jej pojilo obětování řekám a horám a pěstování *magie.

V důsledku tohoto pojetí se učení redukovalo, ztratilo filozofický základ a splynulo s původními náboženstvími. Taoismus doplnil stávající *panteon božstev o uctívání oblíbené Polárky a *Čhilsöng, Pěti nebeských vládců, Marsu a Venuše, mnozí *králové umístovali taoistické svaté i do *chrámů a soukromých *svatyní. Taoismus se promísil nejen se singjo, ale také s *buddhismem, hlavně v praxi uctívání a organizace obětí. V buddhistických chrámech se často objevovalo osm taoistických svatých, Čhilsöng, Božstvo Sedmi hvězd, které oslovovalo mnoho buddhistických věřících, a jemuž byly stavěny zvláštní svatyně. Také *Lao-c' v korejské podobě nakonec splynul s horským starcem, tj. se *Samsin/Sansin. (Miriam Löwensteinová)

Tao-te-t'ing (O Cestě a ctnosti nebo O Tao a ctnosti), nejvýznamnější spis filozofického *taoismu, který je připisován mistru *Lao-c' (6. století př. n. l.). (Jaroslav Malina)

tapa, kulturní *technologie umožňující výrobu užitkových a dekorativních látek. Jedná se o využití vláknitých podkladových materiálů rostlinného původu, určených primárně k zhotovení látek, dále pro malbu a psané záznamy.

Tapa byla vyráběna z poměrně málo opracovaných lýkových vláken fíkovníku (*Ficus cottonifolia*), chlebovníku (*Artocarpus*) nebo papírovníku (*Broussonetia papyrifera*). Svisle sloupané pruhy lýkových vláken stromů a keřů se po zvlhčení rozklepávaly dřevěnými palicemi na podložce. Takto zpracovávaná hmota byla po následném usušení a vybělení na slunci lehká a tenká. Přirozená barva tapy je bělavá až světle hnědá. Tapu lze zdobit otisky rukou a listů, prostřednictvím šablon nebo štočků, našíváním kousků perleti, peří a semen. Tapa se používala nejen k výrobě oděvů (například jako bederní zástěrka, plášť, šátek přes ramena), ale také k běžnému užití (například příkrývka, lůžko). Tapa představovala zároveň materiál, který sloužil k výrobě *masek.

Technologie výroby tapy byla známa ve starověké Číně (ostrov Tchaj-wan) již v 8. století př. n. l. Výroba tapy je však spjata zejména s *Oceánií, v jejichž různých oblastech dostala specifické označení (Tonga – *ngatu*, Samoa – *siapo*, Fidži – *masi*, Hawai – *kapa*, Rotuma – *'uha*, Rotuma – *'uha* a Nový Zéland – *aute*).

Z antropologické perspektivy tapy představuje specifické médium šíření *informací v konkrétní kulturní oblasti, a proto ji lze považovat jak za kulturní *artefakt, tak za cenný zdroj empirických dat o konkrétní společnosti. (Barbora Půtová)

Tapiiové, jihoamerické *indiánské etnikum v Bolívii mezi horním tokem řeky Pilcomayo a úpatím And; ve 40. letech 20. století asi 2 000 osob, dělili se do 5 skupin. Mluví stejným guaraníjským dialektem (*guaraní) jako jejich sousedé *Čiriguané. Podle některých lingvistů mezi sebou užívají svůj vlastní *jazyk, který je příbuzný jazyku *Bororů (podle jiných badatelů již vymřelý). Jsou lovci, sběrači, rybáři a zemědělci. Bývali *kočovníci, dnes žijí usedle a velmi rychle se asimilují s okolním obyvatelstvem (*Bolivijci, Čiriguanové). (Lukáš Šín)

Taq polymeráza, *polymeráza *Taq*.

Tarahumarové, *indiánská populace v severozápadním Mexiku v pohoří Sierra Madre Occidental; asi 70 000 (odhad z roku 2003). *Jazyk patří do juto-aztécké rodiny. Jsou usedlí zemědělci, lovci, sběrači a rybáři. Žijí rozdělení do rodinných skupin (*rozšířené rodiny), z nichž každá má svou usedlost. Jejich území je tradičně rozděleno na oblasti spravované volenými vůdci. Prosluli též svými vytrvalostními běžeckými závody na velké vzdálenosti (200–300 km). Věřící jsou *křesťané (*katolíci), ale udržují se jen v mírně pozměněné formě tradiční kultury duchů a přírodních sil. (Lukáš Šín)

tarasko, *taraština.

Taraskové (vlastním jménem Purepeča), izolované etnické skupiny severoamerických *indiánů žijící v západním Mexiku, zejména u jezera Pátzcuaro. Jejich počátky spadají do 5. století př. n. l., za předky jsou považováni nositelé předkolumbovských kultur *Colima, Jalisco a Nayarit. Jsou tvůrci vynikajících uměleckých artefaktů (zejména ozdob z ptačího peří, hlíněných plastik a zlatých masek), jejich umění dosáhlo vrcholu v 5.–8. století n. l. Kolem roku 1400 založili vyspělý státní celek, ale později se dostali do konfliktu s *aztéckou říší, byli poraženi a utrpěli veliké ztráty. Po dobytí jejich území *Španěly zůstali Taraskové poměrně malou etnickou skupinou, která je dodnes pokládána za pozůstatek nejstaršího místního obyvatelstva. Dodnes si udržují zvláštní praktiky týkající se narození dětí a bezprostřední péče o ně. *Novorozenec může být pokřtěn až po čtyřicetidenním období zvaném *patsákuni*, kdy s ním matka odpočívá v izolaci. Po křtu je dítě zavinuto na šest týdnů tak, aby bylo v bezprostředním kontaktu s tělem matky nebo s přímou *příbuznou. Z celkového počtu asi 45 000 osob užívá jen asi 20 % *taraštinu, ostatní již jen *španělštinu. (Oldřich Kašpar, Lukáš Šín)

taraština (tarasko), izolovaný mezoamerický *indiánský jazyk užívaný v mexickém státě Michoacán. (Viz též *Taraskové.) (Jaroslav Malina)

tardenoisien (název podle *lokality Fère-en-Tardenois, Francie), *archeologická kultura mladšího *mezolitu (7.–6. tisíciletí př. n. l.) v západní Evropě; typickými artefakty *kamenné štípané industrie jsou *mikrolity. (Jiří A. Svoboda)

tardiglaciál, *glaciál, pozdní.

Tarent, řecká *kolonie Taras v jižní Itálii, založená ve 2. polovině 8. století př. n. l. lakónskými osadníky. V helénistické době byl Tarent nejmocnějším z řeckých *měst na území Itálie. Jeho samostatnost skončila roku 272 př. n. l. obsazením *Římany. (Marie Pardyová)

taro, *Colocasia esculenta*, hlíznatá rostlina, z níž se připravuje mouka. (Petr Bureš)

Tarpeia, legendární římská zrádkyně. Při obležení *Říma *Sabiny brzy po jeho založení Romulem, jim za úplatu v podobě *náramků vydala *Kapitol. Podle *legendy byla buď

shozena z jihozápadního svahu kapitolské skály, který byl po ní nazván, nebo ji Sabinové za zradu utloukli svými *štíty. (Marie Pardyová)

Tarquinia, významné etruské *město asi 80 kilometrů severozápadně od Říma v blízkosti moře. Jeho původní název zněl Tarch(u)na. Město zbohatlo díky rozvoji *řemesel a dálkovému *obchodu. V tamní nekropoli bylo nalezeno asi padesát skalních *hrobek, vesměs s bohatou výbavou a malovanou výzdobou z 6. až 1. století př. n. l. Tyto *fresky tvoří nejvýznamnější soubor etruské monumentální malby, kterou známe jen ze sepulkrálního kontextu. V Tarquiniích se setkávaly vlivy jednotlivých *etnik, jejichž příslušníci sem přicházeli za obchodem, případně jako političtí vyhnanci. Přítomnost *Kartaginců i *Řeků dokládají *svatyně a *kulty jejich božstev. Korintského původu byl i předposlední římský *král *Tarquinius Priscus, který odtud pocházel a s nímž se do Říma dostaly etruské dovednosti, kultovní zvyklosti včetně věšteckých praktik a z praktických dovedností především stavební a meliorační *techniky, díky nimž se z *vesnic u brodu přes Tiber stalo městské sídliště. (Marie Pardyová)

Tarquinius Priscus Lucius (zemřel údajně 578 př. n. l.), syn Korint'ana Démarata usazeného v etruských Tarquiniích; podle tradice pátý římský *král údajně od roku 616 př. n. l., zakladatel etruské dynastie v *Římě; jeho ženou se stala etruská aristokratka a vědma *Tanaquil, s níž do Říma pronikly etruské kultovní zvyklosti. Tarquinius upevnil pozici Říma vítězstvím nad *Sabiny a *Latiny a přispěl k proměně jednotlivých *vesnic strategicky umístěných na římských pahorcích v první urbanistické centrum se středem na prostranství mezi nimi, z něhož začalo vznikat Forum Romanum. (Marie Pardyová)

tarsalis, -e, zánátní.

tarsus, -i, m.:

1. tuhá vazivová ploténka očního *víčka;
2. nárt, zánártí. Rozlišení na *tarsus* a **metatarsus* pochází ze středověku. (Ladislava Horácková)

Tartaros, v *řecké mytologii původně kovové vězení *Títánů, později část podsvětí, v níž pykají duše zemřelých provinilců. Někdy ztotožněn s podsvětím celým. (Jaroslav Malina)

tarzometatarzální klouby, **articulationes tarsometatarsales*.

tasemnice, skupina střevních parazitů, kteří v dospělosti žijí v trávicím traktu obratlovců. *Člověku působí potíže zejména tasemnice bezbranná (*Taenia saginata*) a tasemnice dlouhočlenná (*Taenia solium*). Do organismu vniká požitím infikovaného nedostatečně tepelně zpracovaného masa. Řada tasemnic dosahuje délky až několika metrů. (Jiří Gaisler, Monika Laštovičková)

Tasmánci (Tasman, podle jména objevitele ostrova holandského mořeplavce a obchodníka Abela Jazsoona Tasmana [1603–1659]), původní obyvatelé ostrova Tasmánie, dříve zvaného Van Diemenova země. Během 19. století byli vyhubeni. Jazyková klasifikace je nejistá, není znám počet jazyků (*jazyky, tasmánské). Jako blízcí příbuzní *Austrálců dostali se již na konci pravěku na ostrov z pevninské Austrálie a v Tasmánii si zachovali lovecko-sběračskou společnost, která žila po tisíciletí v izolaci od ostatního světa. Když byla v roce 1803 založena na ostrově trestanecká *kolonie, začalo také vyhlazování domorodého obyvatelstva. V roce 1825 přerostlo v tzv. černou *válku, která znamenala systematickou likvidaci „černých“ domorodců. V roce 1854 žilo na ostrově posledních 16 Tasmánců, když předtím bylo asi 250 osob převezeno na malý Flindersův ostrov a zde, v odlišných podmínkách, velmi brzy zahynuli. Poslední tasmánský muž zemřel v roce 1865, poslední žena v roce 1877.

Původně byli Tasmánci rozšířeni též na jihovýchodním pobřeží Austrálie a podle kosterních nálezů patřili k původním Austrálcům. Nejstarší naleziště bylo datováno do 9. tisíciletí př. n. l. Byli zřejmě rozděleni do 9 *kmenů, z nichž každý se členil na skupiny a ty dále na domácnosti odpovídající rodinám. Nejvýznamnější skupinou byla skupina exogamní, v jejímž čele stáli dospělí muži (lovci a bojovníci). Každá skupina byla ekonomicky

soběstačná, někdy se jich několik spojovalo do *aliancí proti společnému nepříteli. Všechny měly v podstatě společnou kulturu, některé skupiny se odlišovaly nepatrnými *kulturními rysy (účes, *oděv, zvláštní prvky v obřadech). Od Austrálců se lišili zejména neznalostí *bumerangu a *vrhače oštěpu, také nechovali psy. V současné době žijí na ostrově hlavně potomci anglických přistěhovalců a malá skupina míšenců mezi bělošským a původním obyvatelstvem. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

tasmánské jazyky, *jazyky, tasmánské.

Tasso, Torquato (11. 3. 1544, Sorrento, Itálie – 25. 4. 1595, Řím, Itálie), italský básník. Život a dílo Torquata Tassa vyjadřují stav jisté vyčerpanosti italské kultury poslední třetiny 16. století. Jeho tvorba do jisté míry uchovala tradice předcházející epochy, ale současně vytvořila jednu z významných syntéz nových stylistických tendencí a komunikačních strategií, které ovládly Evropu v 17. a v první polovině 18. století. To je důvod, proč je Tasso pokládán za představitele pozdní *renesance, *baroka i klasicistní poetiky. Tasso, na jehož chování měla nepochybně vliv také duševní *choroba a její zhoršující se stav, byl osobností barokně rozpornou a protikladnou, podléhající návalům sebezničující tvůrčí energie a paralyzujícím depresím. (Za své výtržnosti byl několikrát vězněn, osm let strávil v nucené klášterní internaci.) Své vrcholné dílo *Gerusalemme liberata* (Osvobozený Jeruzalém, dokončeno 1575, definitivní *verze zveřejněna 1581) udal *inkvizici a pochybnosti o správnosti svých postojů nezměnil ani po osvobozujícím rozsudku inkvizičního soudu. Svůj epos dokázal dokonale zlikvidovat tím, že jej upravil podle rad čtenářů a kritik a vydal pod novým názvem *Gerusalemme conquistata* (Dobytí Jeruzaléma, 1593).

V *Osvobozeném Jeruzalémě*, rozčleněném do třiceti zpěvů, vytvořil po vzoru *Homéra a *Vergilia národní epos. Nevolí si však antickou mytologickou látku, nýbrž námět křesťanský, spjatý se středověkými *křížáckými výpravami, jejichž cílem bylo osvobození Božího hrobu v Jeruzalémě. Ideovým i dějotvorným základem eposu je *konflikt křesťanského a pohanského (muslimského) světa. Křesťanské vojsko, vedené Godfridem Bouillonským, bojuje se *Saracény, které chrání d'áblový síly, symbolizované krásnou kouzelnicí Armidou. *Křesťané však zvítězí nad kouzly a čarami. K vítězství výrazně přispěje také *rytíř Rinaldo, který se do Armidy zamiluje a obrátí ji na křesťanskou víru. Epos má bohatou dějovou strukturu, do níž jsou vpleteny osudy četných hrdinů. Jeden z nejdramatičtějších milostných vztahů je zachycen v příběhu rytíře Tankreda a statečné pohanské dívky Klorindy. (Jiří Pavelka)

Tašovice u Karlových Varů, sídliště *mezolitu na raně středověkém *hradišti Starý Locket, při jehož výzkumu (1948–1950) bylo objeveno. Zjištěná dvojice nepravidelných propojených prohlubní se stopami *ohně a jamkami na obvodu byla Františkem *Proškem interpretována jako stanovitá lehce zahloubená obytná chatrč, konkrétní rekonstrukce je ovšem sporná. (Karel Sklenář)

tatarština, severozápadní *turkický jazyk užívaný *Tatary v centrální oblasti západně od Uralu, na jihu Sibíře, na *Dálném východě, ve Střední Asii i menšinami mimo tato území. (Viz též *Tataři.) (Jaroslav Malina)

Tataři:

1. starověký *kmenový svaz *mongolského původu, ve 13.–14. století označení různých populací spojených ve *Zlaté hordě;
2. *národ mongolského původu žijící v Tatarstánu (autonomní *republika v rámci Ruské federace), asi 1,7 milionu osob, a jinde v Rusku a na Ukrajině (celkem asi 7 milionů), v Rumunsku (asi 25 000), Bulharsku (asi 20 000), Číně, Turecku aj.; celkem asi 10–20 milionů lidí. Jazyk (*tatarština) patří do kypčacké skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny, mnozí mluví rusky, respektive *jazykem své *země. Původní sídla Tatarů byla v oblasti středního Povolží až po Ural. Ve 3. století n. l. pronikly na území dnešního Tatarstánu ugritsko-mongolské kmeny, jejichž vliv až do 7. století sílil. Od 10. století se území začlenilo

do Volžsko-kamského Bulharska, to však bylo v roce 1236 poraženo a připojeno k *Zlaté hordě. Tataři se postupně formovali v kmenové svazy a po příchodu dalších mongolských a *turkických etnik z východní a střední Asie vytvořili v průběhu 13.–18. století řadu skupin, označovaných *Rusy za tatarské: a) povolžští Tataři (Kazanlykové, Mišerové, kazaňští a astrachanští Tataři), b) sibiřští Tataři (tobolští, tomští a t'umenští Tataři), c) Krymští Tataři, a dále řada menších tatarských etnik jako například litevští, běloruští aj. Základním a společným způsobem obživy byl kočovný a polokočovný chov dobytka, později se rozvinula *řemesla a některá tatarská etnika přešla k usedlému zemědělskému způsobu života. Po rozpadu mongolské říše vliv na území dnešního Tatarstánu získal *Kazaňský chanát. V polovině 16. století byla země obsazena ruskou armádou a připojena k Rusku. Začala ruská *kolonizace a rusifikace Tatarů, včetně jejich přestoupení od *islámu ke *křesťanství. Útlak se stupňoval, a proto část Tatarů odešla za Ural, další část organizovala četná povstání proti ruské moci. Odpovědí z Petrohradu bylo zeslabení tlaku, udělení šlechtických práv muslimskému *duchovenstvu, otevírání *medres, divadel a *univerzity. Po *říjnové revoluci byla ustanovena Tatarská ASSR. Po rozpadu Svazu sovětských socialistických republik (SSSR) sílily snahy Tatarů na osamostatnění, k němuž však nedošlo; vznikl však Tatarstán jako autonomní republika Ruské federace. V Tatarstánu žije kolem 3,8 milionu obyvatel – hlavně Tataři a Rusové, a to v přibližně stejném počtu; podíl ostatních etnik je nepatrný. Většina obyvatel jsou *sunnitští muslimové, mají k tomuto účelu asi 1 000 náboženských objektů (většinou *mešit), pravoslavných *kostelů je asi jen kolem dvou set.

Specifická je historie tatarského osídlení poloostrova Krymu (od roku 1954 součást Ukrajiny), kde v letech 1443–1783 existoval chanát, úzce spjatý s *osmanskou říší. Tatarská kulturní specifika však přetrvávala i po připojení oblasti k Rusku. Za *druhé světové války byl Krym obsazen nacisty; za údajnou *kolaboraci s nimi bylo v roce 1944 celé krymskotatarské etnikum deportováno do Střední Asie (Uzbekistán), na Sibiř a Ural. V 60. letech byli krymští Tataři rehabilitováni, k jejich návratu však mohlo docházet až od konce 80. let. V současnosti žije na Krymu ca 270 000 Tatarů (12 % obyvatelstva poloostrova). Tatarská *kultura a *jazyk jsou zde tak po půlstoleté přestávce opět přítomné; nedořešené však zůstávají majetkové problémy a celková pozice Krymských Tatarů v rámci regionu. Přes etnonymum, shodné s dalšími tatarskými skupinami, je Krymské Tatary možno považovat za samostatné etnikum. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Tatcanodinové (vlastním jménem *Tacanodine*, „Lidé mědi z vody“; bílí osadníci je nazývali *Yellow Knife*, „Žlutý nůž“), severoamerické *indiánské etnikum ze severní Kanady (povodí řeky Coppermine); ve 2. polovině 19. století 400–500 osob, dnešní počet je přibližně stejný. *Jazyk patří do *athapaské rodiny. Byli kočovní lovci sobů karibu, rybáři a sběrači. V řece Coppermine nacházeli čistou *měď, z níž za studena vyráběli nástroje (*nože, *sekery apod.), která sloužila též jako předmět obchodu. Byli organizováni do malých skupin, které měly svého vůdce a *šamana. Byli v neustálém válečném stavu s okolními etniky, zejména s *Eskymáky. (Lukáš Šín)

Tátové, populace iránského původu v Ázerbájdžánu (22 000 osob) a v ruském Dagestánu, kde žije asi 15 000 Tátů. Jazyk patří do *iránské větve *indoevropské jazykové rodiny; má dva základní dialekty, které souvisí s rozdělením Tátů podle *náboženství. Jeden je užívaný v Ázerbájdžánu a Íránu, druhý (tzv. tátsko-židovský) je jedním ze spisovných *jazyků v Dagestánu. Různé skupiny Tátů mají společný původ a také stejný způsob obživy (vyspělé *zemědělství a sadařství, *chov domácích zvířat, zvláště ovcí). Etnogeneze není dosud plně objasněna, předpokládá se, že část iránských *kmenů se do oblasti dnešního tátského osídlení přesunula během 3.–7. století n. l. Do 20. století si uchovali řadu prvků tradičního způsobu života (*endogamie, *krevní msta apod.). Část Tátů přijala pod *arabským vlivem *islám (převažují *ší'ité), ostatní jsou vyznavači *judaismu a někteří i *křesťanství (monofyzité). (František Bahenský, Lukáš Šín)

Tattersall, Ian (10. 5. 1945, Paignton, Velká Británie), americký paleoantropolog, primatolog a evoluční biolog; kurátor antropologického oddělení American Museum of Natural History (AMNH) v New Yorku a profesor antropologie na Columbia University. Odborné aktivity dělí mezi *primatologii, *evoluční antropologii a *paleoantropologii. V oblasti primatologie se věnuje především ekologii a systematice lemuru na Madagaskaru, byl po něm pojmenován dokonce jeden druh sifak. Vedle toho se intenzivně zabývá výzkumem fylogeneze a systematiky *hominidů a evolučními procesy ve vývoji rodu **Homo*.

Ian Tattersall je zastáncem „teorie vytěsnění“ (anglicky: *replacement theory*) a tvrdí, že neandertálci byli samostatným druhem člověka **Homo neanderthalensis*, druhem s lidskými vlastnostmi, který byl ekologicky vytěsněn anatomicky *moderními lidmi – jednak kvůli ekologickým a klimatickým změnám ve svrchním pleistocénu, jednak kvůli vyšší technologické, sociální a *kulturní úrovni anatomicky moderního člověka. Spolu se Stephenem J. *Gouldem a Nielsem Eldregem se podílel na vypracování a rozvíjení „teorie přerušovaných rovnováh“ (anglicky: *punctuated equilibria theory*). Ian Tattersall je rovněž uznávaným komentátorem a popularizátorem vědy. Z díla: *The Primates of Madagascar* (Primáti Madagaskaru, 1982), *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution* (Lidská odysea: Čtyři miliony let lidské evoluce, 1993), *The Last Neanderthal: The Rise, Success and Mysterious Extinction of Our Closest Human Relatives* (Poslední neandertálci: Vznik, úspěch a záhadné vymření našich nejbližších příbuzných, 1995), *The Fossil Trail: How We Know What We Think We Know about Human Evolution* (Zkouška fosilií: Jak víme, co si myslíme, že víme o lidské evoluci, 1995), *Becoming Human: Evolution and Human Uniqueness* (Stávat se člověkem: Evoluce a unikátnost člověka, 1998), *The Monkey in the Mirror: Essays on the Science of What Makes Us Human* (Opice v zrcadle: Eseje o vědě, která nás činí člověkem, 2002). (Václav Vančata)

taubachien (název podle *lokality Taubach, střední Německo), středoevropská industrie *středního paleolitu, nacházející se nejčastěji při vývěrech minerálních pramenů, kde se utvářel *travertin (Maďarsko, Německo, Slovensko); na Moravě se objevuje v terestrických sedimentech *jeskyně *Kůlny a v *Předmostí (zde opět v blízkosti minerálních pramenů). Stratigraficky spadá taubachien do posledního, eemského *interglaciálu (PK III), jeho vývoj pokračoval do počátečních fází würmského *glaciálu. *Absolutní datování se pohybuje mezi 130 000 až 80 000 lety (Karpatská kotlina) a 117 000 až 104 000 lety (Durynsko).

*Kamenné industrie, nápadně drobných rozměrů, využívají nejbližších *surovin bez ohledu na nižší kvalitu (například *křemen). Převažují *drasidla, *vruby, *zoubkované nástroje, v menšině jsou mladopaleolitické typy (*rydla, *škrabadla, někdy vysoká, atypická a *vrtáky). V Karpatské kotlině se širě projevila *technika plošné *retuše, zejména na *listovitých hrotech, zatímco v Durynsku, například v Taubachu, se zase prosazují prvky *levalloiské techniky; v moravských industriích (Kůlna, Předmostí) se obě techniky prolínají. Tvůrcem kultury je **Homo neanderthalensis*. (Jiří A. Svoboda)

taurodoncie (též taurodontismus) (z řečtiny: *tauros*, „býk“ a *odón*, „zub“), vrozená anomálie tvaru korunky a kořene *molárů. Korunková část *zubu je prodloužena, dřevná dutina připomíná býčí hlavu, kořeny jsou neúměrně krátké a jejich bifurkace (rozdvojení) nebo trifurkace (roztrojení) je posunuta apikálně. (Michaela Krivanová, Michaela Račanská)

taurodontismus, *taurodoncie.

tausování (tauzování) (z arabštiny: *tausduja*, „zbarvení, vybarvení“), *inkrustace kovu dražším a barevně odlišným kovem; vtepávání zlatého nebo stříbrného drátu do rýhy na povrchu předmětu; užíváno od *starověku při výzdobě *nádob, *šperků, *zbroje. (Jaroslav Malina)

tautologie (z řečtiny: *tautos*, „ten, týž, stejný, shodný“ a *logos*, „slovo; věda, nauka“), logicky pravdivý *výrok, jehož pravdivostní hodnota nezávisí na světě ani na čase. Na

odvozování ve formalizovaných teoriích lze pohlížet jako na řetěz tautologií. (Jaroslav Malina)

tauzování, *tausování.

tavicí pec, *pec.

tavicí kotel, *kotel, tavicí.

tawenkchouská kultura, *kultura, tawenkchouská.

taxon (z řečtiny: *taxis*, „uspořádání, klasifikace“), obecné označení názvu některé z jednotek systematického popisu (například *kmen, *třída, druh): například strunatci, savci, **Homo sapiens*. Popisem a tříděním taxonů se zabývá taxonomie. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

taxonomie, numerická, taxonomická škola, známá také jako *fenetika, která vznikla v 50. letech 20. století (Charles D. Michener, Robert R. Sokal, Peter H. A. Sneath). Snaží se organismy klasifikovat na základě jejich celkové podobnosti bez ohledu na jejich fylogenetické vztahy (které nemůžeme nikdy přesně znát); k tomu je nutno studovat co největší počet znaků, mezi nimiž nečiníme žádné *apriorní rozdíly. (Miloš Macholán)

tayacien (název podle *lokality Les Eyzies de Tayac, Francie), *archeologická kultura *středního paleolitu v západní a střední Evropě s hrubou *kamennou štípanou industrií. (Jiří A. Svoboda)

Tyalové, horská populace *indonéského původu žijící na východní polovině ostrova *Tchaj-wan (kolem 92 000, odhad v roce 2000). Jsou příbuzní s Bununy, Paiwany, se Saisety, s Tsouy a dalšími etniky, která žijí v jejich sousedství. V současné době jsou soustředěni v přírodních rezervacích v horských údolích a při východním pobřeží ostrova a jsou jedinou místní populací, která nebyla ani v historii počínštěna. (Viz též *Tchajwanci.) (Josef Kolmaš)

Taygétos, řecké pohoří v Lakónii, na jihu *Peloponnésu; *Spartané tam odkládali neduživá novorozeňata, která by nevydržela jejich vojáckou výchovu a čas od času sem pořádali trestní výpravy proti původním a zcela podrobeným obyvatelům tzv. *heilótům. (Marie Pardyová)

Tay-Sachsova nemoc, *nemoc, Tay-Sachsova.

TAZ (tafonomicky významná zóna), *zóna, kde se odehrává většina *tafonomických procesů. Ve vodním prostředí je definována jako rozhraní sedimentu a vody, v suchozemském prostředí jako rozhraní sedimentu a atmosféry. (Michaela Zelinková)

ta'zije (arabsky), převážně *ší'itská náboženská *mysteria, připomínající smrt *Muhammadova vnuka Husajna a jeho doprovodu 10. října 680 (10. Muharram 61 *islámského kalendáře). (Jaroslav Oliverius)

Tazové, *Udehejci.

ta-c'-pao, v době *, „kulturní revoluce“ v Číně plakáty či noviny psané velkými znaky. (Josef Kolmaš)

ta-čuan („velká pečeť“), čouské písmo užívané *Čchiny, jež se stalo základem pro reformu čínského písma v době *Prvního svrchovaného císaře Čchinů. (Jaroslav Malina)

ta-jao-t'in („velký skok vpřed“), *hnutí zahájené v Číně v roce 1958, znamenající extrémní zatížení čínského *hospodářství, jakož i fyzických a psychických sil celého národa. (Josef Kolmaš)

TDF, *Testis Determining Factor.

te („ctnost“), mystická síla panovníkova v Číně. (Jaroslav Malina)

te hominem esse memento [latinsky], pamatuj, že jsi člověk.

tectum, -i, n., střecha, kryt, strop (v *anatomii například **tectum mesencephali*). (Ladislava Horácková)

tectum mesencephali, též *lamina tecti*, ploténka šedé *hmoty na dorzální straně *mesencephala. Obsahuje tři jaderná seskupení: **nuclei colliculi superiores*, **nuclei colliculi inferiores* a **nucleus praetectalis*. (Lenka Vargová)

tecuhltli, v *náhuatlu „pán“, příslušník aztécké *nobility. (Oldřich Kašpar)

teda, *tedaština.

tedaština (teda), *nilosaharský jazyk užívaný obyvatelstvem ve střední a východní části Sahary. (Viz též *Tedové.) (Jan Záhořík)

Tedové (Tubbu, jméno je odvozeno z arabského *tu*, „skály“ a kanurského *bu*, „lidé“), smíšená skupina černošského a berberského původu žijící severně od Čadského jezera v celkovém počtu přes 350 000. *Jazyk (*tedaština) je řazen do saharské větve *nilosaharské rodiny. Nejbližšími příbuznými jsou jejich jižní sousedé, *Dazové, a zde se projevuje též příbuzenství s *Kanury. Rozdíl mezi Tedy a Dazy je sídlištní: Tedové žijí ve středoafričském pohoří Tibesti a Dazové na jih odtud. Kulturně a společensky byly obě skupiny ovlivněny Kanury a Senussy: došlo u nich záhy k *islamizaci a k převážně usedlému způsobu života. Usídlení je *patrilokální s počátečním *matrilokálním obdobím těsně po *svatbě. *Polygynie je povolena, ale vyskytuje se vzácně. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

teepee, *típí.

tegmen, -inis, n., kryt, strop (v *anatomii například strop *dutiny středoušní – *tegmen tympani*). (Ladislava Horáčková)

tegmentum mesencephali, střední část *mesencephala uložená mezi *tectum mesencephali a *crura cerebri. Obsahuje některá jádra hlavových nervů (*nucleus originis nervi oculomotorii, *nucleus originis nervi trochlearis, *nucleus originis dorsalis nervi oculomotorii, *nucleus mesencephalicus nervi trigemini), dále pak *nucleus ruber, *substantia nigra, *nucleus interpeduncularis, *nucleus Darkševiči a *nucleus interstitialis. Součástí tegmenta jsou svazky nervových drah: *lemniscus medialis, *lemniscus lateralis, *tractus rubrospinalis, *tractus tectospinalis a *fasciculus longitudinalis medialis. Objemnou strukturou bílé hmoty je ve střední rovině tegmenta překřížení drah, které směřují do *mozečku cestou *pedunculus cerebellaris superior. (Lenka Vargová)

těhotenství, *graviditas; viz dále *antropologie sexuality (kulturní teorie reprodukce), *sexualita, erotika, láska a manželství – ...

Tehuacán, archeologické naleziště na Mexické náhorní plošině ve státě Puebla dokládající nejstarší stálé osady v Mexiku asi z 2. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. a jejich přerůstání do sídla městského typu. (Jaroslav Malina)

Tehuacánské údolí, *údolí, Tehuacánské.

Tehuelčové (vlastním jménem Čoanik nebo Čonek – snad ze slova *tsonek*, „lidé“), původní etnikum jihoamerických *indiánů žijící společně s *Puelči v oblasti argentinských pamp jihozápadně od hlavního *města Buenos Aires. V současné době jsou spolu s příbuznými Puelči zanikajícím etnikem; poslední zbytky (již většinou smíšených populací) žijí v počtu asi 4 300 (*cenzus z roku 2001) v Patagonii. *Jazyk patřil do patagonské skupiny rodiny čon, měl dva výrazně odlišné dialekty. Byli kočovní lovci (*lov) guanak a sběrači (*sběračství), koncem 17. století se stali chovateli *koní. Tradičním *řemeslem bylo *tkalcovství (vlna), *hrnčičství, od 19. století stříbrotepectví. Základní společenskou jednotkou byla skupina vedená *náčelníkem a většinou tvořená příbuznými rodinami. Na počátku 20. století byli *christianizováni. (Lukáš Šín)

technika (z řečtiny: *techné*, „schopnost, způsobilost, zručnost; řemeslo, umění“), naučená dovednost, zaměřená k praktickým účelům (v *archeologii například *technika, čepelová, *technika, levalloiská); souhrn výrobních a pracovních prostředků, postupů, oborů. Jako samostatné odvětví lidské činnosti vzniká oddělením od řemesla a umění na velkých stavbách a při vzniku hromadné výroby v *novověku.

Od *průmyslové revoluce se víc a víc sblíží se s *vědou, až s ní v některých případech splývá a dostává se do závislosti na *hospodářství a financích. V tomto smyslu kritizuje techniku Martin *Heidegger jako systém silového fungování a bezohledného zvěčnění *světa

i *člověka. Současný svět se bez techniky nemůže obejít, rozhodování se však nemůže řídit jen technickými hledisky. (Jaroslav Malina)

technika, anglická, *mezzotinta.

technika, čepelová, *technika rozvinutá v *mladém paleolitu (její počátky jsou však známy z některých afrických a evropských *lokalit již ve *středním paleolitu), určená k výrobě většího počtu produktů (*čepelí) z charakteristického připraveného kamenného *jádra, v bocích zploštělého a s kýlovitou přední hranou; ta slouží k usměrnění následné těžby. (Jiří A. Svoboda)

technika, levalloiská, specifická *technika *paleolitu využívající ploché, pečlivě připravené jádro a umožňující odbití *ústěpu, *hrotu nebo *čepel předem definovaného tvaru. (Viz též *levalloisien.) (Jiří A. Svoboda)

technika, levallois-leptolitická, přechodná *technika mezi *levalloiskou a mladopaleolitickou technikou, vycházející nejprve z tvaru *jádra určeného pro progresivní těžbu *čepelí, avšak postupně se vracející k těžbě *hrotů a *ústěpů levalloiských tvarů; stáří kolem 40 000 let. Na Moravě se používá označení bohunická technika (viz též *bohuncien). (Jiří A. Svoboda)

technika, mladopaleolitická, *technika, čepelová.

technika, průtisková, *serigrafie.

techniky, grafické (z řečtiny: *techné*, „schopnost, způsobilost, zručnost; řemeslo, umění“ a *grafein*, „psát, kreslit, rýt“), prostředky tvorby, sdílení, uchování a předávání *kulturních idejí a vizuálních obrazů. Z antropologického hlediska lze na grafické techniky pohlížet jako na kulturní *replikáty tištěné informace, které prostřednictvím *písma a obrazu přispívají k uchování kulturní kontinuity a *kulturního dědictví lidských skupin v historickém čase a šíření symbolických obsahů v geografickém prostoru. V průběhu dějin lidské *kultury se grafické techniky, jako kulturní mediátory, staly významným nástrojem endogenní a exogenní *kulturní změny.

Vedle tradičních autorských a rukodělných *technik se v současnosti užívají i techniky dříve spojované pouze s reprodukční grafikou. Výrazné obohacení výrazových možností grafické tvorby představuje kombinování jednotlivých technik v soutiscích.

Výsledným produktem grafické tvorby je *grafika, kterou je možné klasifikovat na uměleckou a reprodukční. Základními kritérii pro členění grafiky na uměleckou (volnou a užitou) a reprodukční (průmyslovou) jsou původnost, tiskařské postupy a historicky proměnlivé funkce výtvarného grafického díla. Za nejvýraznější obor umělecké grafiky je označována volná grafika, která vzniká prací jednoho umělce. Každý grafický list lze v této souvislosti označit za původní. Odlišnou sféru umělecké grafiky tvoří užitá grafika, která umožňuje přenos informací a plní praktické, dekorační a komunikační funkce. Pojem originalnosti je zde vztahován pouze na kresebný návrh. Užitá grafika zahrnuje mnoho žánrových podob (**ex libris*, *plakát, novoročenka).

Některé grafiky mohou plnit didaktické a zábavné funkce. Užitá grafika jako aplikovaný obor využívající reprodukčních metod zahrnuje ilustraci, plakátovou tvorbu, komerční tiskoviny a merkantil.

V evropském *kulturním okruhu došlo k rozvoji grafických technik od poloviny 15. století pod vlivem vynálezu tisku lisem. Podle užití *technologie je možné grafické techniky klasifikovat na následující typy: 1. *tisk z výšky* – *dřevořez, *dřevoryt, *knihtisk, *linoryt, *šrotový tisk, *autotypie; 2. *tisk z hloubky* – *mědiryt, *oceloryt, *suchá jehla, *mezzotinta, *lept, *měkký kryt (*verniss mou*), *akvatinta, *heliogravura; 3. *tisk z plochy* – *litografie, *ofsetový tisk, *světlotisk, *serigrafie.

1. Tisk z výšky je založen na odstranění netisknoucích míst z tiskové plochy desky. Po odstranění se vyvýšená místa na tiskové ploše opatří barvou a otisknou na *papír. Jedná se o nejstarší a nejrozšířenější grafickou technologii.

2. Tisk z hloubky spočívá na vyhloubení či vyleptání tisknoucích míst na tiskové ploše desky. Barva se vnáší do vyhloubených linií a bodů, v nichž zůstává usazena a tlakem lisu se otiskne na papír.

3. Tisk z plochy využívá principu neslučitelnosti vody s mastnotou. Na vyhlazený vápencový kámen (*vápeneč), se schopností absorpcí vody, se kreslí mastnou křídou či tuší. Následně se kámen navlhčí. Při nanášení barvy, která je svou konzistencí mastná, zůstane barva pouze na místech opatřených křídou či tuší. Na tiskové ploše jsou místa tisknoucí i netisknoucí v jedné rovině. Barva se otiskne v lisu na přiložený papír.

Všem grafickým technikám je společný pracovní postup, který je zahájen kresbou na tisknoucí matici (tiskovou formu) a končí vlastním tiskem. Základem grafického obrazu je obvykle čára nebo tónová plocha, která je zpracována jako obraz v zrcadle, neboť výsledný otisk vyjde obráceně ve srovnání s obrazem na matici.

Grafické techniky od doby svého vzniku výrazně ovlivňovaly způsob vizualizace kulturních idejí. V evropském kulturním *kontextu hrál zpočátku rozhodující roli rychle se šířící dřevořez. Poté začala hrát vůdčí roli mědirytina a suchá jehla, lept a mezzotina a nakonec akvatina. Vývoj klasických grafických technik byl ukončen na počátku 19. století vynálezem litografie. (Barbora Půtová)

technokomplex [archeologie], pojem nahrazující v *paleolitu *kulturu, jak je běžně chápána v postmezolitickém *pravěku. Charakterizuje časoprostorově víceméně vymezenou množinu *kamenných štípaných industrií (souborů z jednotlivých *lokalit), spojenou určitými tvaroslovnými a technologickými vlastnostmi, které zároveň odlišují daný technokomplex od jiných. V tom je technokomplex shodný s archeologickou kulturou, která však navíc reprezentuje odpovídající nehmotný, duchovní svět společenstva vyrábějícího hmotné statky dané kultury. U technokomplexu zpravidla takové informace nemáme (složky mimo *kamennou industrii jsou zanedbatelné) a o tom, jaké vazby mohly existovat mezi výrobcí jeho souborů, nevíme prakticky nic. Výjimky, které si zaslouží označení kultura, existují ovšem i v paleolitu, ale jen v *mladém paleolitu (*magdalénien, *pavlovien aj.). (Karel Sklenář)

technologický proces, *proces, technologický.

technologický řetězec, *chaîne opératoire.

technologický vývoj, *technologie, *technologie, nejstarší.

technologie (z řečtiny: *techné*, „schopnost, způsobilost, zručnost; řemeslo, umění“ a *logos*, „nauka, věda“) [archeologie, etnoarcheologie], výrobní postup při zpracování *surovin, jmenovitě *kamene, *kosti, *dřeva a dalších anorganických a organických materiálů. Rekonstrukcí technologií se zabývá technologická *analýza, a to s přispěním metod archeologické *analógie (*archeologie, experimentální, *etnoarcheologie). (Jaroslav Malina)

technologie výroby industrie z tvrdých živočišných materiálů [antropologie, archeologie], *technologie výroby *industrie z tvrdých živočišných materiálů, jež je definovaná spojením tří prvků: a) způsobem činnosti se *surovinou; b) typem nástroje, kterým je opracovávána, zejména jeho formou a charakterem funkční části; c) pohybem, jakým je surovina opracovávána (orientace, intenzita atd.). (Následující terminologie je převzata zejména z francouzské jazykové oblasti, kde byl tento typ výzkumu založen a rozvíjen, zatímco u nás je tento výzkum teprve v počátcích a adekvátní česká terminologie se teprve tvoří.) Transformační postupy aplikované na suroviny živočišného původu jsou analyzovány pomocí technologicko-ekonomického transformačního schématu (francouzsky: „chaîne/schema technique de transformation“ – Averbouh 2000), modifikované metody *chaîne opératoire, běžně užívané pro kamenné nástroje. Život *artefatu je rekonstruován od akvizice suroviny (řetězec akviziční) až po odvrhnutí již nepoužitelného nástroje (řetězec spotřební). V rámci akvizičního řetězce je sledován výběr, dostupnost a způsoby získávání surovin. Posloupnost a zastoupení následujících akcí jsou závislé na charakteru dále

zpracovávané suroviny. V případě sběru shozeného paroží jisté fáze (porcování, stažení z *kůže) odpadají. Pokud jde o *zvíře ulovené, je nutné stáhnout ho z kůže a rozporcovat. Tato činnost je závislá na velikosti zvířete. Malá a střední zvířata byla patrně celá odnesena na místo dalšího zpracování a teprve tam stažena a rozporcována a až pak proběhla *selekce vhodného materiálu. V případě velmi velkých a velkých zvířat byla provedena selekce suroviny na místě, teprve potom byly vybrané části transportovány na místo dalšího zpracování. Na kostěném nástroji by bylo teoreticky možno zachytit již akviziční řetězec. Reálně rozpoznatelnou fází je fáze stahování z kůže a porcování. Právě stopy řezu na *kloubech, případně na místech svalových úponů, jsou často zaměňovány s úmyslnými výrobními řezy. Než přešla surovina z řetězce akvizičního do řetězce výrobního, mohla, ale nemusela být skladována.

Vlastní výrobní výrobní řetězec je rozdělen na fázi prvotní úpravy suroviny, fázi výroby polotovaru (debitáž), tvarování (fasonáž) a na fázi finální úpravy. Poslední fáze je zároveň řazena do řetězce spotřebního, který je dělen na fázi užití, *sekundárního znovuvyužití (reutilizace) a zbavení se již nepoužitelného nástroje,

Výrobní řetězec začíná prvotním ošetřením suroviny, což spočívá především v očištění *kosti od měkkých *tkání a *periostu, v případě vyzrálého *paroží a *mamutoviny tato činnost odpadá. Pokud by nedošlo k očištění, práce s takovou kostí by pro její kluzkost byla nesnadná. Měkké tkáně a periost jsou nejčastěji odstraňovány strouháním, které je na málo modifikovaných kostech dobře patrné. Po této preparaci nastupuje vlastní výrobní fáze – debitáž, při které je ze suroviny extrahován *primární polotovar (základna), s nímž se dále pracuje. Nejčastějšími způsoby debitáže jsou příčné nebo podélné dělení. Příčné dělení se využívá především k odstranění kloubních ukončení dlouhých kostí nebo k extrakci částí paroží, tedy k redukci délkové. K úpravě šířky je používáno dělení podélné, využívané především při výrobě „hladidel“ podélným rozpůlením žebra nebo při výrobě projektilů z paroží. Dalším způsobem je frakturace dlouhé kosti s cílem získat třísky, které jsou po minimální úpravě použity jako *nástroje expedientní nebo *nástroje ad hoc. V tomto posledním případě je těžké rozeznat primární účel tříštění (získání morku, získání třísek). Stejně jako v případě *kamenné industrie (viz též *technologie, nejstarší) také u kostěné industrie jsou produkty debitáže děleny do dvou kategorií – odpad a dosud nemodifikovaná forma – primární polotovar (základna), který je spojen s dalšími transformačními fázemi. Jak zmíněno, debitáž je charakterizována svou orientací (podélná, příčná, šikmá k ose kosti). Do fáze tvarování (fasonáže) jsou zahrnuty všechny operace prováděné s cílem formovat primární polotovar, při nichž dochází k úpravě základních morfologických *atributů cílového produktu – budoucího nástroje (vzniká sekundární polotovar). Specifickou formou je přímé tvarování, příkladem jsou perforované zuby nebo prstní články. Závěrečnou fází výroby je finální úprava, kdy sekundární polotovar přechází v hotový produkt. V této fázi dochází především k realizaci výzdobných prvků, aplikaci *barviva nebo úpravě povrchu ohlazením.

Primární rozdělení *technik bylo provedeno na základě typu úderu, při té které technice použitého. Techniky využívají vlastností *kostních tkání, které jsou dané jejich strukturou – křehkostí a odlučností. Na základě výše zmíněných kritérií byly rozlišeny dvě základní techniky transformace – techniky dělení (frakturace či lámání) a techniky opotřebování, tj. eliminující (invazivní).

Při technikách dělení je na surovinu aplikován prudký mrštěný úder. Tento úder může být buď přímý, nebo nepřímý. V prvním případě je opracovávaný materiál v přímém kontaktu s *otloukačem, v případě druhém je mezi surovinu a otloukač vložen nástroj, prostředník. Techniky dělení (frakturace či lomu) lze rozdělit na základě způsobu, jakým působí na materiál, do dvou skupin – techniky tříštění, popsatelné jako rozštípnutí nebo roztříštění bloku suroviny v třísky aplikací přímého/nepřímého úderu nebo ohybem. Druhými technikami jsou techniky oddělování materiálu – osekávání, spočívající v oddělení třísek z bloku suroviny

pomocí mrštěného přímého/nepřímého úderu ostrým, nebo pomocí rozptýleného mrštěného úderu. Většina popsaných technik dělení (frakturace či lámání) je v rámci technologického řetězce řazena do fáze debitáže, případně fáze přímého tvarování. Tyto techniky jsou obecně využívány od konce *středního paleolitu.

Invazivní eliminující techniky jsou spojeny s posazeným pohybem aplikovaným na surovinu. Těmito technikami dochází k redukci materiálu odstraněním jemných částecek, a to buď ve směru podélném, nebo příčném k ose kosti. Na základě způsobu, jakým ovlivňují opracováváný materiál, je rozdělujeme do dvou skupin – povrchové eliminující invazivní techniky úpravy narušují materiál pouze na povrchu (strouhání, broušení a hlazení/leštění), a to povrchově ve velkém plošném rozsahu, zatímco hloubkové eliminující invazivní techniky pronikají do větších hloubek a jsou omezeného rozsahu. Mezi hloubkové techniky je řazeno drážkování, řezání a rytí/zářezy. Charakteristickým projevem eliminujících technik je *striace. Obecně jsou invazivní techniky řazeny do fáze tvarování, finální úpravy nebo debitáže. Chronologicky se vyskytují od konce středního paleolitu, rozšířeny jsou ale až v *mladém paleolitu.

Hloubkové invazivní techniky, jmenovitě drážkování a řezání, jsou často využívány ve spojení s technikami využívajícími přímého/nepřímého úderu a ohybu k oddělování požadované části suroviny. (Michaela Zelinková)

technologie, nejstarší [antropologie, archeologie], označení zejména *technologií užívaných v *paleolitu při výrobě *kamenné štípané industrie, ale i *technologií, *technik a činností dalších, které mají svůj počátek v *mladém paleolitu (zejména Moravy) – broušení kamene, výroba keramiky, košíkářství, provaznictví, tkání (viz *broušení kamene, *keramika v paleolitu, *tkání, košíkářství, provaznictví v paleolitu).

Principem nejstarších kamenických technik je cílený úder *kamene o kámen, tak aby se od původního *jádra oddělil *ústěp s ostrými hranami a na původním jádru zůstal jeho negativ. Úder vedený lidskou rukou do jediného bodu vyvolá v kameni charakteristické fyzikální znaky (*úderová plocha, *bulbus, esovitý profil), které jej odliší od *pseudoartefaktů vzniklých přirozenými procesy. Použit lze jak úštěp, tak jádro.

Obíjením jediného výchozího kusu kamene, tedy takzvanou jádrovou technikou, vznikne nejprve prostý *sekáč – *valoun s jedinou ostrou hranou. Postupně, při oboustranném (bifaciálním) obíjení povrchu vede táž technika až k více či méně dokonalým *pěstním klínům, listovitým pěstním klínům a konečně k *listovitým hrotům. Preciznost je v tomto případě dána nejen strukturou kamene, ale i časem, který chtěl výrobce jeho obrábění věnovat, jeho praxí, zručností a estetickým citem. Jemnějšího opracování a krásných aerodynamických tvarů dosáhl tehdy, jestliže prostý úder kamenem nahradil měkčím *otloukačem ze dřeva a parohu.

Druhá technika, která se nazývá úštěpová, se naopak zaměřuje na úštěpy, které při obíjení valounu volně odpadávají na zem. Dalším opracováním hran (*retušemi) je lze upravovat do tvaru *nástrojů: *drasadel, *rydel, *škrabadel, *vrubů a dalších. Zhruba na rozhraní *starého paleolitu a *středního paleolitu se rozšířil objev, který umožnil předem určit tvar budoucího úštěpu. Princip spočívá v tom, že jádro je nejprve plošně obito do vhodného tvaru, podobně jako při výrobě pěstního klínu. Vlastní žádaný úštěp pak lze oddělit jediným úderem směřovaným do předem určeného bodu. Celý komplex technik založených na tomto poznatku se nazývá „techniky připraveného jádra“. Nejdokonalejší výsledky přinesla technika, nazvaná podle pařížského předměstí Levallois – *levalloiská technika.

Princip levalloiské techniky je jedním z názorných dokladů, že *archaičtí lidé středního paleolitu dokázali předvídat následné fáze pracovních postupů, a konkrétně vyjadřuje i hloubku takového plánování. Když zavedli archeologové metodu skládání úštěpů zpět do původních jader a rekonstruovali tak celé výrobní sledy (takzvané operační řetězce – *chaîne opératoire.), ukázalo se, že *variabilita při přípravě a těžbě jádra je podstatně širší, než se

předpokládalo, a že bude nutno přesněji definovat i levalloiskou techniku. Tomu se v poslední době věnovalo několik symposií. Pravá levalloiská jádra jsou totiž plochá, určená v podstatě pro jediný dokonalý ústěp, například pro typický levalloiský hrot. Teprve objemnější jádra poslouží k výrobě celých sérií *ústěpů, *hrotů nebo *čepelí. Zatím vítězí takzvaná objemová koncepce, založená na počtu ústěpů, které při daném tvaru jádra můžeme vytěžit.

Mikroskopický výzkum *pracovních stop na kamenných artefaktech (*trasologie), jak jej uskutečňují Patricia Anderson-Gerfaudová, John Shea a další trasologové, prokázal, že kamenné artefakty se již vsazovaly a snad i skládaly do násady ze *dřeva či z *kosti. V severoafrickém *atérienu se poprvé objevují i záměrně vyretušované *řapy na bázi *kamenných hrotů a ústěpů, přizpůsobené svým tvarem k takovému vsazení. Dietrich Mania a Volker Toepfer to potvrdili, když na středoněmecké *lokality Königsau objevili i samotné upevňovací pryskyřice.

Zejména na *typologii kamenných artefaktů je již tradičně založena *identifikace paleolitických *kultur, tedy na stylistických a morfologických znacích artefaktů – o ně se opírali klasické paleolitické výzkumu počínaje Gabrielem de *Mortilletem, Henrim *Breuilem a Denísem *Peyronem až po Françoise *Bordese a Georse Laplace. Ale variabilita industrií může odrážet také funkční rozdíly, jak na to upozornili již Lewis *Binford a Sally Binfordová, intenzitu a stupeň využití suroviny, což zdůraznil Harold Dibble, nebo její dostupnost až hojnost na místě, jak to ukazují příklady z našich středoevropských lokalit. Lewis Binford nakonec zpochybnil použití samotného termínu „kultura“ (aspoň v našem moderním smyslu) pro archeologické projevy chování archaických populací. Rovněž Philip Chase namítá, že nikdo neprokázal, zda variabilita artefaktů ve starém a středním paleolitu je skutečně stylistické povahy. Nemluvě o jejím významu etnickém. Méně pozornosti se věnovalo technologickému vývoji industrií, protože je konvergentní a protíná kultury, které nemusí spojit žádné genetické či etnické vztahy. Pro střední Evropu se zdá, že základní kritéria rozlišení kultur tkví v rozšíření dvou technik: techniky připraveného jádra a plošného opracování povrchu nástrojů. Některé středopaleolitické industrie na *Předním východě (Hayonim, *Tabun) i podél Středoevropské nížiny od Polska po severní Francii (Piekary, Seclin, Rocourt, Riencourt) zase obsahují vysoký podíl čepelí, nápadný v tak starých dobách.

Takové industrie dokazují, že nelze spojit *čepelovou techniku výlučně s *mladým paleolitem či s *moderními lidmi. Velikost a tvar kamenných nástrojů však může odrážet také vztah k vnějšímu prostředí, například dostupnost dřeva a dalších organických materiálů. Například ve střední Evropě pozorujeme, že takzvané *drobnotvaré industrie (včetně *taubachienu jako nejmladšího stadia) se vždy objevují v teplých obdobích. Různí badatelé proto navrhli nejrůznější *vysvětlení, počínaje kulturně/stylistickými až po adaptační.

V technologickém pohledu se nástup mladého paleolitu tradičně spojuje se zaměřením výroby na štípaní čepelí. Tento protáhlý ústěp, jehož délka má podle archeologické *konvence nejméně dvojnásobně převýšit šířku, je výhodný nejen délkou bočních ostrých hran, ale i možnostmi, které jeho tvar nabízí pro upevnění v násadě a zvláštní úpravy na konci – tedy pro další výrobu *škrabadel, *rydel či *vrtáků. Čepele se ovšem vyráběly už ve středním paleolitu. Ale teprve když v mladém paleolitu čepelová technika převládla, ustálil se i optimální tvar jádra: je úzké, v bocích zploštělé a dopředu vybíhá kýlovitou hranou, připravenou k odbití první čepel i k usměrnění všech čepelí následujících. V průběhu těžby se obvykle několikrát obnovovala úderová plocha, a to z obou podstav jádra, tvar se tím zkracoval a směr těžby se měnil. Tento postup se liší od středního paleolitu, kdy se čepele štípaly z různých tvarů jader, včetně plochých levalloiských či hranolových, a je tedy přesnější hovořit o mladopaleolitické než o čepelové technice.

Mladý paleolit a jeho technologie neovládly mezi 40 000 až 12 000 lety celý tehdy osídlený svět. Typické jsou jen v pásu území severní Eurasie, a i v tomto prostoru jen pro některé kultury. Charakteristické je i to, že přechodné a první mladopaleolitické kultury

Evropy sice novou techniku přijímají, současně však uchovávají řadu archaických technik štípání kamene a úpravy jeho povrchu – a právě tím si mezi sebou navzájem deklarují svůj svéráz. Metodu skládání úštěpů zpět do původního jádra, která se již osvědčila při *rekonstrukci výrobní technologie v *Boker Tachtít, aplikoval na moravský *bohunicien ze *Stránské skály Petr Škrdla. Je až překvapující, jak jsou jeho výsledky podobné závěrům z oné vzdálené a jen o několik tisíciletí starší lokality na Předním východě. Na různých místech světa, zhruba ve stejnou dobu, se tedy prosazuje zvláštní, kombinované myšlení pravěkého výrobce: nejprve připravil povrch jádra novým, mladopaleolitickým způsobem, aby se v průběhu práce vrátil k tradičním středopaleolitickým způsobům odbíjení. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

technologie, praktická [antropologie, archeologie], označení *technologií produkujících materiály a předměty co nejefektivnějším způsobem. (Viz též *technologie, prestižní.) (Richard Thér)

technologie, prestižní [antropologie, archeologie], označení *technologií produkujících materiály a předměty, které v dané *společnosti figurují jako symboly bohatství, moci a *authority. Zásadní rozdíl mezi praktickou technologií a prestižní technologií spočívá v tom, že v případě *praktické technologie se cíle dosahuje co nejefektivnější cestou, zatímco k exkluzivitě prestižní technologie patří naopak značné množství vynaložené energie na výrobu produktu. Čím více času je stráveno nad získáváním nebo výrobou, tím lépe, protože čím nákladnější věc je prezentována (darována, rozbívána, pohřbívána), tím větší moc je demonstrována. Zrod prestižních technologií je spojen se vznikem komplexních lovecko-sběračských společností v *mladém paleolitu (například technologie *broušení kamene nebo výroba *keramiky pro *rituální účely; viz *teorie kulturních změn v archeologii). Takzvané „nekomplexní“ lovecko-sběračské společnosti se potýkají s jistou omezeností a nepředvídatelností zdrojů, proto je pro jejich fungování klíčové sdílení, které vylučuje osobní *vlastnictví a kompetitivní užívání zdrojů. Komplexní společnost pak přináší skladování, usazování a vznik ekonomicky založené soutěže a sociálních nerovností jako důsledku soutěže. V tomto prostředí se mohou uplatnit prestižní technologie.

Vhodným médiem pro prestižní technologii jsou zejména *kovy, neboť: a) jsou lehké a dostatečně plastické pro tvarování do ornamentů (Cu, Ag, Au), b) naleziště kovů jsou relativně vzácná (vyžadují velké množství času na prospekci a jejich oběh lze kontrolovat), c) zpracování je technologicky náročné, d) jsou nepodobné „přirozeným“ předmětům, které člověka obklopují. Prestižní technologie mají svou vlastní dynamiku. Dávají vzniknout praktickým technologiím, protože generují nové technologie, které potom rozvíjejí (takže se stávají méně energeticky náročné), až je lze uchopit ze strany jejich technologických výhod. V dějinách můžeme sledovat technologické adaptace materiálů směrem k praktičnosti. U *mědi přidání *cínu, u keramiky vývoj k materiálům rezistentním vůči náhlým změnám teplot. Kdyby prvotní příčinou jejich zavedení byla praktická funkce, tak se pravděpodobně keramika, měď ani *železo neprosadí. Když se technologie stane dostupná širšímu spektru lidí, ztrácí prestižní postavení. V prestižní sféře se může udržet například nákladným zpracováním, ale materiálem samotným už prestižní není. (Richard Thér)

Teige, Karel (13. 12. 1900, Praha – 1. 10. 1951, Praha), český kritik, teoretik umění, publicista, překladatel a výtvarník; jeden z nejvýznamnějších teoretiků umělecké *avantgardy a zakladatelů jejího ideového ohniska Uměleckého svazu Devětsil (1920–1931), v němž se ve dvacátých letech 20. století soustředila většina progresivních spisovatelů, malířů, architektů, fotografů, hudebníků a publicistů mladé generace. V roce 1922 Teige napsal: „Krása nového umění je z tohoto světa. Úkolem umění je vytvářet analogické krásy a vyzpívati závrtnými obrazy a netušenými rytmy básní všechny krásy světa.“ Ve 20. letech spoluvytvářel *poetismus; v proslulém *Manifestu poetismu* z roku 1928 uvedl: „Opouštějíce pojem ‚umění‘, chápeme slovo ‚poesie‘ v jeho prvotním řeckém smyslu: poesis, svrchovaná tvorba. Poesie

neukládá se dnes jenom do knih, lze básnit i barvou, světlem, zvukem, pohybem, básnit životem.“ Ve 30. letech prosazoval *surrealismus (*skupina, Surrealistická). Svým dílem, zejména *kolážemi, výrazně zasáhl do problematiky erotiky v umění. (Jaroslav Malina)

Teilhard de Chardin, Pierre Maria-Joseph (1. 5. 1881, Orcines, Francie – 10. 4. 1955, New York, USA), francouzský filozof, paleontolog a geolog; člen jezuitského řádu. Účastnil se paleoantropologických a paleontologických expedic v Číně, ve Střední Asii a jinde.

Usiloval o *univerzální křesťanskou *interpretaci světa na evolučních základech (pro neshody s oficiální církevní doktrínou byl zbaven profesury a omezován v publikační činnosti). Spirituální zkušenost považoval za klíč k interpretaci poznatků přírodních věd, chtěl uvést do souladu učení Charlese *Darwina a objevy moderní paleontologie s křesťanskými dějinami spásy. Naplňování evoluce, směřující k lidskému *vědomí, je podle něho procesem zvnitřňujícího zkomplexňování. Důležitou roli hraje myšlenka *konvergence k absolutnímu bodu (bod Omega), pojetí nadosobní sféry jako překonání kolektivní dimenze života a koncept personalizujícího *vesmíru. Svět je prostoupen božstvím. Z díla: *Le Phénomène humain* (Lidský fenomén, 1955), *La Place de l'Homme dans la nature* (1956, česky: *Místo člověka v přírodě*, 1967). (Jaroslav Malina)

teismus (z řečtiny: *theos*, „bůh“), relativně moderní termín z oblasti *filozofie náboženství, *religionistiky a *kulturní antropologie; poprvé ho užil anglický filozof a zakladatel *školy cambridgeských platoniků Ralph Cudworth (1617–1688) v práci *The True Intellectual System of the Universe* (Pravdivá rozumová soustava veškerenstva, 1678). Pro Cudwortha měl termín teismus apologetický význam – obhajoval jím *zjevení křesťanského *náboženství před tehdejšími postupnými racionalizacemi náboženského myšlení ze strany *deismu a *panteismu.

Vlastní význam slova teismus se vytvořil až později v souvislosti s pokusy o první klasifikace různých náboženství. V této souvislosti označuje teismus taková pojetí *boha nebo bohů, která je chápou jako nejvyšší bytosti, stvořitelské, suverénní a osobnostní (*antropomorfní nebo *zoomorfní) jsoucno, které je trvale přítomné ve světě a trvale zasahuje do dějin i do individuálních lidských osudů. Vzhledem k tomuto určení je teismus možnou součástí kteréhokoli historického náboženství, pokud se v něm objevuje představa od světa odděleného, ale ve světě působícího boha (bohů); je tudíž vlastní *monoteismu, *polyteismu, *henoteismu a všem jejich kombinacím či derivacím.

Antropologické a etnologické výzkumy odhalily v dějinách náboženství nesmírně široké *panteony bohů, v některých náboženstvích existovalo pro každý den v roce i několik různých bohů. Kvantitativní souhrny bohů v teistických náboženstvích jsou proto v zásadě vyloučeny. Hlavním filozofickým a morálním problémem teistických náboženství zůstává *teodicea, tj. problém vyrovnání se s problémem existence *zla a utrpení ve světě, který je stvořením absolutně dobrého boha nadále působícího ve světě. (Břetislav Horyna)

Tekové, etnická skupina žijící na území Demokratické republiky Kongo, Republiky Kongo, minority v Gabonské republice, zejména v jižních částech *země. V Konžské republice (Brazzaville) tvoří 17 % obyvatel a patří vedle skupin Kongo, Mboshi a Sangha k čtyřem hlavním etnickým celkům, pod které se zpravidla zahrnuje velké množství příbuzných populací. Stejně tak *jazyk teke je množinou příbuzných dialektů, patřících mezi severozápadní *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Základem jejich *hospodářství je *zemědělství, na němž se podílejí výlučně ženy (muži pouze připravují půdu), doplňkem je *lov, *rybolov a *sběračství. Půdu vlastní celá *vesnice, jednotlivé rodiny obdělávají část, která je jim dědičně přidělena. Nejvyšší *politickou autoritou je *náčelník a rada starších. Ve svém kulturním vývoji byli Tekové ovlivněni jižními sousedy ze skupiny villikonžských etnik a etnických skupin. V jejich sousedství existují též četné malé skupiny *Pygmejů, kteří s ostatními černošskými etniky žijí v hospodářské i společenské symbióze. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

tela, -ae, f.:

1. *tkáň, pletivo; v *anatomii například podkožní vazivo – *tela subcutanea;
2. tkanivo, látka, tkani, tkalcovský stav. (Ladislava Horáčková)

tela subcutanea, podkožní vazivo. Obsahuje měnlivé množství tukové *tkáně – *panniculus adiposus*, představuje energetickou rezervu, podílí se i na tepelné a mechanické izolaci (dlaně, chodidla). Množství podkožního vaziva je ovlivňováno především výživou, pohlavím (u žen je tuková vrstva více vytvořena, tvoří typické polštáře na proximálních částech paží, okolo *prsů, přední strany *břicha, hýždí a proximální části stehen, ženská postava je ve srovnání s postavou mužskou více zaoblená) a věkem (zvýšená tendence ukládání tuku ve stáří). (Ladislava Horáčková)

telaе choroidae ventriculorum, ploténky bílé hmoty v mozkových *komorách, k nimž se příkládá *pia mater encephali, která obsahuje bohaté žilní pleteně (*plexus choroidei ventriculorum*). (Lenka Vargová)

telefon, mobilní (též mobil, anglicky: *cell phone*), telefonní přístroj, který umožňuje telefonovat prostřednictvím celulární sítě (anglicky: *cellular network*). Jeho použití není limitované pokrytím pevnou telefonní sítí nebo dosahem signálu bezdrátových telefonů, ale pouze dostupností a mohutností signálu celulární sítě, která dnes obepíná téměř celou Zemi. Hovory mobilními telefony se uskutečňují pomocí přenosu radiových vln nejčastěji standardem GSM (zkratka z angličtiny: *Global System for Mobile communications*, původně z francouzštiny: *Groupe Spécial Mobile*). GSM je síť skládající se ze vzájemně propojených buněk, s jejichž pomocí se mobilní telefony připojují do celulární sítě. K připojení k celulární sítí je vedle samotného přístroje nutná také *SIM karta, která identifikuje každého účastníka v síti a umožňuje samotné připojení k ní.

Za průkopníka mobilního telefonu je považován americký vynálezce Nathan B. Stubblefield (1860–1928), který sestrojil první bezdrátový telefon umožňující „bezpečnou telefonní komunikaci mezi pohyblivými se vozy a zastávkami“ (U.S. *patent č. 887357, odst. 2). Jeho vynález je chráněn americkým patentem č. 887357 uděleným Americkým patentovým *úřadem (*United States Patent and Trademark Office*) v roce 1908. Základy současných mobilních telefonních sítí vznikly na počátku 70. let 20. století, kdy ve vývoji Motorola sestrojili první použitelné mobilní telefony.

Základními službami mobilního telefonu jsou kromě telefonních hovorů také posílání *SMS a *MMS zpráv. Mobilní telefon našel řadu dalších možností uplatnění a získal rozličné sociokulturní dimenze. Pomocí mobilního telefonu lze například přistupovat na *internet, spravovat osobní finance, odesílat a přijímat faxy, pořizovat a sdílet fotografie, videa a zvuky (třeba *technologíí *bluetooth). Vlastnictví a používání mobilního telefonu se může stát způsobem manifestace *statusu (například modelem mobilního telefonu), součástí osobní *identity, prostředkem vyjádření příslušnosti k subkultuře (například pomocí vyzváněcích tónů nebo vyměnitelných krytů), způsobem trávení volného času (například hraní mobilních her, poslouchání rádia a muziky).

Mobilní telefon a jeho sociokulturní dimenze se proto staly předmětem zájmu *kulturní antropologie. Ilustrovat to můžeme na dramatických *kulturních změnách, které antropologové studovali v souvislosti s *importem nových komunikačních technologií do Nigérie. Do roku 2001 byla v Nigérii k dispozici pouze síť pevných telefonních linek pro půl milionu uživatelů. Zanedbatelný počet Nigerijců používal mobilní telefony již od devadesátých let 20. století, ale k masovému šíření mobilních telefonů začalo docházet právě v roce 2001, kdy byla prakticky zrušena státní *kontrola telekomunikací. Mobilní telefon se postupně stával součástí každodenního života Nigerijců. Na konci roku 2004 používalo mobilní telefon již sedm milionů Nigerijců. Ne každý obyvatel Nigérie si může dovolit investovat prostředky do pořízení a provozování mobilního telefonu. I proto na mnoha místech Nigérie vznikla telefonní centra vybavená mobilními telefony. Většina *měst a i

některá místa, která nemají vybudované inženýrské sítě, jsou nyní propojena prostřednictvím mobilní sítě. Rozšíření mobilních telefonů dramaticky změnilo nigerijskou společnost. Ovlivnilo nejen komunikační vzorce, ale hlavně se mobilní telefon stal statusovým symbolem, který majitele identifikuje jako příslušníka střední třídy. *Nigerijci nespojují dobitý kredit s odpovídajícím finančním obnosem, ale staví jej na úroveň potravin. Jídlo a pití v rámci rodiny sdílejí, a proto podobně přistupují ke kreditu. Netáží se majitele telefonu, zda si mohou zavolat. Zkrátka si zavolají. Telefonování, které je v Nigérii velmi drahé, jim navíc slouží jako měřítko intimity vztahu. Ochota telefonovat spolu s délkou hovoru jsou přímo úměrné intimitě vztahu. Řečeno slovy Daniela J. Smithe (2005: 246): „Všechno nasvědčuje tomu, že i když technologie mobilních telefonů způsobila nějaké změny v sociálním životě, v mnoha ohledech se také přizpůsobila dlouhodobým *zvykům a byla do nich začleněna.“

Mobilní telefony mají také své odpůrce, kteří hlavně zdůrazňují: 1) zdravotní rizika spojená s jejich používáním – podle odhadů používá mobilní telefon více než tři miliardy lidí na celém světě, a proto je výzkum zdravotních rizik namístě. Odborníci studují zejména možné ohrožení *zdraví v důsledku dlouhodobé expozice jedince elektromagnetickému záření emitovaného mobilním telefonem. Elektromagnetické záření, v závislosti na jeho výkonu, může vážně ohrozit zdraví a způsobit i smrt. Skutečné výkony antén mobilních telefonů, které jsou zdrojem neionizujícího elektromagnetického záření, jsou hluboko pod hranicí zdravotního rizika. Dosud nebyla prokázána žádná zdravotní rizika používání mobilního telefonu. 2) Negativní dopad na životní prostředí – mobilní telefony zatěžují životní prostředí, neboť obsahují těžké kovy a plasty. Současně se k jejich výrobě používá *zlato a *stříbro. Proto stále častěji přistupují výrobci, prodejci, *vlády a různé neziskové organizace k podpoře jejich recyklace. Když vezmeme v úvahu, že se v současnosti ročně prodá okolo jedné miliardy mobilních telefonů, je jejich recyklace nutností. 3) Zneužití citlivých dat uživatelů a ohrožení soukromí. Mobilní operátoři uchovávají citlivé *informace o aktivitách uživatele mobilního telefonu (uskutečněné hovory, SMS zprávy a podobně), a proto se oprávněně vedou diskuze o otázkách zneužití citlivých dat a ohrožení soukromí uživatelů. Vedle toho existují technologie a postupy, které umožňují legálně i nelegálně odposlouchávat telefonní hovory a sledovat pohyb mobilního telefonu. Ohrožena jsou také citlivá data uložená přímo v mobilním telefonu, například prostřednictvím technologie bluetooth nebo pomocí viru (tj. škodlivého programu). S nárůstem možností využití mobilních bude narůstat také riziko jejich zneužití. (Martin Soukup)

Télemachos, syn *Odyssea a *Pénélopy. (Marie Pardyová)

telencephalon, koncový mozek, nejrostrálnější oddíl *centrální nervové soustavy (CNS). Skládá se ze dvou polokoulí – **hemispheria cerebri*, které jsou navzájem spojeny komisurálními dráhami. Každá z mozkových polokoulí se rozděluje na pět laloků: **lobus frontalis*, **lobus parietalis*, **lobus temporalis*, **lobus occipitalis* a **lobus insulae*. Povrch jednotlivých laloků je pomocí rýh (**sulci cerebri*) rozdělen na mozkové závitky (**gyri cerebri*). *Telencephalon* jako nejvyšší oddíl CNS má nejsložitější strukturu. Šedá hmota vytváří uvnitř mozkových hemisfér jádra – bazální **ganglia* a pokrývá povrch polokoulí jako kůra mozková – **cortex cerebri*. Z morfologického hlediska je možno kůru mozkovou členit na základě cytoarchitektonické *Brodmannovy mapy na jednotlivé krajiny a oblasti, které zpravidla odpovídají funkčním *oblastem kůry mozkové. Bílá hmota koncového mozku vyplňuje prostor mezi kůrou mozkovou, bazálními ganglii a útvary *mezimozku. Ve spleti projekčních, asociačních a komisurálních drah (**dráha*, *nervová*) je možno vyčlenit několik makroskopicky patrných útvarů – **capsula interna*, **capsula externa*, *capsula extrema*, **commisura anterior*, **corpus callosum*, **commisura fornicis*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

teleologie (z řečtiny: *telos*, „cíl, vyústění“ a *logos*, „nauka, věda“), učení o účelnosti všech přírodních a společenských jevů, které jsou výsledkem působení sil zaměřených k cíli předem určenému. Opakem je rigorózně chápaný princip *kauzality. (Jaroslav Malina)

tělesa jako kulturní fenomén, nebeská:

1. [astrofyzika], předmět astronomických výzkumů umožňující měřit čas, vytvářet vědecký obraz kosmu a formulovat fyzikální *zákony *vesmíru; kromě *Měsíce, *Slunce a *Země hrálo v historii poznání i v lidské kultuře klíčovou roli pět prostým okem viditelných „bludic“ (řecky: *πλανητες αστέρες*, „bloudící hvězdy“) Merkur, Venuše, Mars, Jupiter a Saturn; lidské pozornosti neunikly ani komety. Fyzikální podstatu planet a zákony jejich pohybu odhalili astronomové a fyzikové na prahu novověku. Seznam planet byl rozšířen novými objevy (Uran 1781, Neptun na základě výpočtu 1846, Pluto 1930 byl roku 2006 přeřazen mezi „trpasličí planety“). Sluneční soustava obsahuje mnoho různých menších těles, jejichž srážky se Zemí v minulosti ovlivnily *evoluci a jsou velkým potenciálním nebezpečím pro budoucnost lidstva a jeho civilizace. Od šedesátých let minulého století člověk díky kosmickým sondám vyslal své přístroje do blízkosti kosmických těles a někdy přímo na jejich povrch s možností vysílání fotografií či dopravení vzorků; (Jan Novotný)

2. [antropologie], sociální konstrukce a kulturní kategorie, které jsou součástí světových *mytologií, *legend a uměleckých děl. Poznatky získané pozorováním Slunce, Měsíce a hvězd pomáhaly příslušníkům různých světových *kultur již ve *starověku vytvářet *kalendáře, navigovat lodě a orientovat se v geografickém prostoru. *Nebeská tělesa pravděpodobně inspirovala naše předky k budování staveb, které plnily funkci astronomických observatoří. Zakladatel *archeoastronomie (paleoastronomie), anglický astronom Gerald Stanley Hawkins (1928–2003), osobně prozkoumal nejvýznamnější pravěké a starověké lokality, jež patrně sloužily k pozorování nebeských těles. Dospěl přitom k *názoru, že lidé v dávných kulturách na mnoha místech světa organizovali svůj život a práci podle pohybu Slunce, Měsíce a hvězd.

Lidé od nepaměti projevovali mimořádný zájem o nebeská tělesa, neboť s nimi spojovali své osudy. Klasickou ukázkou těchto staveb v Evropě jsou megalitické kruhy tvořené vztyčenými kameny ve *Stonehenge a Avebury, které zřejmě sloužily k pozorování některých astronomických jevů, například slunovratu, a organizaci s nimi spojených náboženských slavností. Jiným příkladem dávné astronomické observatoře mohou být rozsáhlé geoglyfy ve tvaru přímek, obdélníků, trojúhelníků, figur zvířat a lidí, jež vytvořili v pouštní krajině El Ingenio, na území dnešního Peru, příslušníci předkolumbovské indiánské *nazcaské kultury. Podle řady odborníků některé z geoglyfů programově směřovaly k astronomickým cílům – Slunci, Měsíci a jedné nebo dvěma hvězdám v Orionu a ve Velkém vozu. Pro *Nazkany bylo pozorování pohybu nebeských těles nesmírně důležité, neboť obývali *ekosystém, v němž jsou přírodní podmínky prakticky po celý rok neměnné. Proto potřebovali mít k dispozici kalendářní pomůcku, která by jim umožnila přesně stanovit dobu, kdy se vyschlá koryta řek zaplní životodárnou vodou, jíž bude možné využít k zavlažování polí. Stavby a artefakty, určené k pozorování nebeských těles a určování slunovratů a slunečních rovníků, budovali na území své rozsáhlé říše také peruánští *Inkové. Na rozdíl od svých předchůdců *Chimúů, kteří učinili ústředním kultem své kultury Měsíc, Inkové uctívali jako ústřední božstvo Slunce. K pozorování jeho pohybu užívali tzv. *Intihuatany* (místa, k nimž je upevněno Slunce). Jednalo se o kamenné plošiny vytesané do skály, na nichž byl umístěn kamenný sloupek (gnomon), jenž svým stínem ukazoval čas. Inčtí astronomové ale neomezili svůj výzkumný zájem na Slunce. Při svých astronomických výzkumech systematicky studovali také Měsíc a Venuši. Znali také planety Merkur, Mars a Saturn. Pozornost věnovali také souhvězdím, zejména Plejádám, Vodnáři, Blížencům, Panně, Váhám a Jižnímu kříži. Vysoké úroveň dosáhla astronomická pozorování také ve vyspělých kulturách na území předkolumbovské Mezoameriky. Skvělými hvězdáři byli zejména *Mayové, jejichž

astronomická observatoř zvaná *Caracol* (hlemýždí ulita) se zachovala ve *městě *Chichén Itzá na *Yucatánu na území dnešního Mexika. Jedná se o pozoruhodnou okrouhlou budovu s vnitřním spirálovým schodištěm, které se vine kolem ústředního pilíře. Pozorování nebeských těles umožňovaly důmyslně vybudované průzory ve zdech. Tato observatoř pravděpodobně byla místem, kde *kněží na základě svých pozorování předpovídali podle postavení hvězd a planet lidské osudy a určovali optimální čas zemědělských prací. O vyspělosti mayské astronomie svědčí zejména *kalendáře, které se rozšířily na celém území předkolumbovské Mezoameriky (*kalendář Mezoameriky). Jednalo se o dva kalendářní systémy. První systém (*tzolkin*) se opíral o pozorování Venuše a zahrnoval cyklus o délce 260 dní. Druhý systém (*haab*) vycházel z pohybů Slunce a skládal se ze 360 dnů (18 měsíců po 20 dnech), k nimž se přičítalo pět dní, takže kalendář odpovídal slunečnímu cyklu. Nezávisle na vyspělých předkolumbovských indiánských kulturách ale vznikaly astronomické observatoře a propracované solární a *lunární kalendáře také ve starověkých kulturách *Starého světa, na území *Egypta, *Mezopotámie, Indie, Číny a Japonska. Astronomické znalosti orientálních civilizací byly dále rozvinuty v rámci antické, byzantské a arabské kultury, odkud pronikly do středověké evropské křesťanské kultury.

Obecně je možné konstatovat, že zájem o studium nebeských těles a využívání získaných poznatků pro měření času, tvorbu kalendářů a orientaci na souši a na moři, představuje *kulturní univerzálii, s níž se setkáváme ve většině světových kultur.

Pozorování nebeských těles ovšem neplnilo pouze utilitární funkci spjatou s měřením času. Pro naše předky obloha vždy představovala také projekční plátno, na které promítali své mytologické představy o podstatě světa, životě bohů a fungování kosmu. Oblohu a vesmírná tělesa spojovali především se životodárným působením světla, tepla a vody. Shůry nebe totiž přicházel jak sluneční svit, tak blahodárný déšť – dva důležité zdroje života. Slunce a Měsíc ve většině světových kultur symbolizovaly hlavní bohy nebo významné mytologické a *kulturní hrdiny, zatímco hvězdy představovaly méně důležité nebeské bytosti a jejich vliv na lidské osudy byl považován za slabší. Proto býval Měsíc jako královna nebes často zobrazován s hvězdnou svatozáří, vyjadřující poslušnost přírodních sil. Již v dávných dobách lidé přikládali seskupením hvězd různé významy. Viděli v nich podoby lidí, bohů, geometrických obrazců, fyzických objektů a duchovních principů. Například souhvězdí Velkého vozu bylo považováno za symbol energie, která roztříštila prvotní jednotu *bytí do různorodosti. Význam byl ovšem přičítán i takovým nebeským tělesům, jako jsou komety. Ty byly často chápány jako projevy hněvu slunečních bohů nebo ničivých sil, jež narušovaly *harmonii *přírody, přivolávaly neštěstí, *válku a *mor. Kulturní interpretaci se nevyhnuly ani takové fyzikální jevy, jako jsou úsvit, soumrak, příliv nebo odliv. Například úsvit je ve většině mytologií považován za ženský prvek, symbol naděje a nového začátku.

Pro *sociální a *kulturní antropologii představuje studium nebeských těles jako sociálních konstruktů a kulturních kategorií významný tematický okruh. Umožňuje totiž pochopit významy a symboly, které lidé v různých historických a lokálních kulturách přikládali vesmírnému *univerzu, a postihnout kulturní rozmanitost alternativních výkladů kosmu a přírody. (Václav Soukup)

tělesa penisu, kavernózní topořivá, tělesa zabezpečující napřímení a pevnost mužského pohlavního údu při *erekcii (ztopoření). Zahrnují párové **corpus cavernosum penis* a nepárové **corpus spongiosum penis*. Obě tělesa obsahují dutinky ohraničené trácí z vaziva a hladké svaloviny, do nichž se otvírají krevní cévy. V houbovitém tělese penisu je erekce menší, aby byl usnadněn průchod *ejakulátu močovou trubicí. (Ladislava Horáčková)

tělesa, topořivá, tělesa zahrnující u muže párové **corpus cavernosum penis* a nepárové **corpus spongiosum penis*. U ženy jsou topořivá tělesa podkladem **clitoris* – *corpora cavernosa clitoridis* a po stranách poševního vchodu je umístěn **bulbus vestibuli*, jehož *erekcii je možno srovnat s *corpus spongiosum penis* muže. (Lenka Vargová)

tělesná kultura, *kultura, tělesná.

tělesné adjustace, *adjustace, tělesné.

tělesné modifikace, *adjustace, tělesné.

tělesné složení, *složení, tělesné.

tělesný (bodily) posun zubů, *zuby, tělesný (bodily) posun.

těleso, řasnaté, **corpus ciliare*.

televize (z řečtiny: *tele*, „vzdálený“ a latiny: *visiō*, „vidění; zjev, úkaz; představa“):

1. audiovizuální technologie, v užším smyslu slova zařízení k příjmu televizního signálu (televizor). První úspěšné pokusy s bezdrátovým přenosem obrazu byly uskutečněny na konci 19. století, a to na elektromechanickém principu. První fungující televizní zařízení vyvinul britský inženýr John Logie Baird (1888–1946), který ve své laboratoři v roce 1925 dosáhl bezdrátového přenosu obrazu. První veřejné předvedení systému připravil v následujícím roce. Baird podal svůj vynález k patentovému *úřadu v roce 1927. Komerční veřejné televizní vysílání bylo zahájeno v roce 1941, a to ve Spojených státech amerických.

Základem prvních průmyslově vyráběných televizních přístrojů se stala televizní obrazovka, která se skládala z katody emitující elektrony, které při dopadu rozzáří luminoforem pokrytou obrazovku. Při zobrazování televizního signálu se využívá rozložení vysílání do snímků se zobrazovací frekvencí 25 snímků za vteřinu. Každý snímek se dále rozkládá na dva půlsnímky, aby se zamezilo efektu blikání zobrazovaného signálu. Snímky se zobrazují postupně po jednotlivých řádcích (nejčastěji celkem 625). Uvedená zobrazovací frekvence je dostatečně vysoká, aby lidské oko zachytilo zobrazený signál jako souvislý obraz a nikoli jako diskrétní snímky. V současnosti se stále častěji uplatňují jiná technická řešení zobrazování televizního signálu, a to na bázi plazmy nebo tekutých krystalů (LCD). Televizní signál lze v současnosti přijímat také prostřednictvím osobního *počítače nebo *mobilního telefonu. Televizní signál je vyslán buď v analogové formě (elektromagnetické vlnění), nebo v digitální formě. Televizní signál se šíří pomocí televizních vysílačů, orbitálních satelitů, kabelové sítě, pevné telefonní sítě i *celulární sítě. Televizní signál je možné přijímat i připojením k *internetu;

2. audiovizuální masové médium. Televize jako médium plní především zábavní, zpravodajské, ekonomické, politické a edukační funkce a může se rovněž stát nástrojem sociální manipulace a dosahování a udržování *moci. Televizní vysílání je zpravidla silně regulováno, a to obvykle zvláštními právními normami. Rozsah a podoba regulace se však v každé *zemi liší. Základním regulačním nástrojem je kontrola nad udělováním licencí. Současně bývá regulován i obsah televizního vysílání a rozsah reklamy.

Televize má vliv na všechny oblasti *společnosti a *kultury. Vzhledem k celosvětové převaze televizních programů z *euroamerických televizních a filmových studií se jejím prostřednictvím šíří zejména právě euroamerické *kulturní vzory. Televize je tak silným katalyzátorem *globalizačních procesů. Rozsah sledování televize se liší s ohledem na pohlaví, věk a *sociální vrstvu. Podle dostupných statistik lidé v průměru sledují televizní vysílání i hodiny denně, proto televize představuje významný faktor v procesu *socializace a *enkulturace. V této souvislosti se vedou diskuze o vlivu pořadů s násilnou tematikou na rozvoj osobnosti. Televize ovlivňuje vzorce trávení volného času, pojetí *času a prostoru a interpersonální vztahy. Zvyšuje také globální povědomí, neboť umožňuje přímý přenos informací z každého místa na Zemi do celého světa. (Martin Soukup)

Telchínové (řecky: *Telchínae*), podle staré řecké pověsti děti bohyně *Gaie a Ponta; ve skutečnosti pozůstatky původní mezolitické populace, žijící na ostrovech *Kréta, Rhodos aj. v Egejském moři, kde založili neolitickou těžbu a zpracování mědi a později železa (podle pověsti pomáhali *Héfaistovi při kování zbraní aj.). Byli lovci a sběrači a prvním přistěhovalcům-zemědělcům ničili úrodu. Novými přistěhovalci byli proto pronásledováni a jako etnikum zanikli ještě na počátku 3. tisíciletí př. n. 1. (Lukáš Šín)

Telipinu (jméno chattijského původu):

1. Telipinu, vegetační *bůh chattijského *panteonu, považovaný za syna bohyně Vurunšemu (Ištanu) a *Boha bouře. Telipinu byl později plně inkorporován do okruhu chetitských bohů a v roli záruky vegetace a pokračování života vystupoval jako hlavní postava jedné z *verzí *mýtu o zmizelém bohu. Mýtus, zřejmě druhotně spojený s magickým *rituálem určeným k uklidnění rozhněvaných bohů a tím též k urovnání světských nesvárů, vypráví, jak se Telipinu rozhněval a zmizel. Odchod boha, který podle chetitských představ „drtil hroudy a oral, přiváděl vodu a dával růst obilí“, přivodil vážný stav nouze, neboť země vyschla, zvířata přestala rodit, hrozil *hlad. Všichni bohové se dali do marného hledání. Nepochodil orel, vyslaný Bohem *slunce, ani sám Telipinův otec, Bůh bouře. Teprve včela, poslaná bohyní matkou Channachannou jej objevila; probudila jej ze spánku žihadlem, a tak jen zvýšila jeho hněv. V usmírování neuspěla ani bohyně zdraví Kamrušepa, bohové museli povolát smrtelníka. Člověkem vykonaný rituál přiměl Telipina k návratu k jeho úkolům – péči o *zemi a královský pár;

2. Telipinu, mužské jméno, zejména dvou členů královské rodiny: a) manžel chetitské princezny, sestry *krále Chuzziji, který se kolem roku 1525 př. n. l. zmocnil *trůnu. Získal jej v neutěšené situaci, poté co *Chetitě, zaujatí vnitřními rozbroji, ztratili nejen severní *Sýrii, ale i Kizvatnu a Arzavu a území *státu se stáhlo do anatolské náhorní roviny. Vědom si těchto souvislostí, usiloval Telipinu o upevnění jistoty a pořádku a o nastolení právního řádu v zemi. Vydal *edikt, jímž královskou moc v závažných otázkách vyvážil pravomocemi poradního shromáždění, složeného z nejvyšších hodnostářů země. Zároveň ve výnosu upravil nástupnický řád (vládcem se nadále měl stát prvorozený syn, v případě jeho smrti syn vždy dalšího pořadí, až eventuálně po manžela prvorozené dcery) a správní a hospodářské vztahy v zemi. Záměr ediktu – stabilizovat státní celek a vytvořit pevné předpoklady pro jeho další rozvoj – předznamenal již v úvodu celého výnosu, když souhrn událostí předchozích čtyř až pěti generací podřídil hlavní myšlence, že svornost a jednota vládnoucí rodiny je pro rozkvet celé země rozhodující. Telipinu nezůstal nečinný ani v zahraničně politické oblasti: s jeho jménem je spjata první nám známá chetitská mezinárodní *smlouva; byla uzavřena s jižním sousedem, zemí Kizvatnou. b) Jméno jednoho ze synů Šuppiluliumy I. Původně *kněz v Kizvatně, pak vojevůdce v syrském tažení, byl po ovládnutí severní Sýrie Šuppiluliumou I. ustanoven vicekrálem v Chalabu/ *Aleppu. Zakladatel chalabské sekundogenitury *chetitské říše. (Jana Součková)

tělíška přištitná, **glandulae parathyroideae*.

tělisko, Barrovo, X-chromatin, kondenzovaný *X chromozom, který se v interfázním jádře jeví jako tmavěji zbarvené tělíško. Je inaktivován, což působí u savců jako kompenzace dávky chromozomů X u *homogametního pohlaví. (Jiřina Relichová)

tělisko, žluté, **corpus luteum*.

tell (tepe) (z arabštiny: *tall*, „pahorek, kopec, výšina“), sídlištní pahorek, vzniklý opakovaným osídlením, jež se *archeologizací změnilo v mnohvrstevnou *stratigrafii (například *Trója, *Ur, *Uruk). Rozšířen od Přední Asie na Balkán, ale i v dalších oblastech. Archeologický výzkum tellů přispívá k poznání vývoje osídlení.

Po opuštění sídliště či stržení starých budov vznikla z jejich zřícenin za působení podnebných činitelů dekompozicí z neobvykleji užívané *hlíny či organických hmot přibližně rovnoměrně silná vrstva trosek. Na této vrstvě založili pak své příbytky obyvatelé sídliště znovu, přičemž podložní vrstvu trosek chránilo osídlení před přírodní erozí. Dlouhodobým opakováním tohoto procesu narostly některé telly do výše několika desítek metrů. Telly obvykle vyznačují polohy s dobrými předpoklady pro prehistorické, popřípadě i historické osídlení. Otázka, zda lidské obce, jejichž činností telly vznikly, tu sídlily nepřetržitě (tedy zda po stržení staré zástavby přistoupili obyvatelé ihned k zřízení *staveb nových, aniž opustili *lokalitu), či zda se odtud stěhovaly a vracely se na tato místa až po uplynutí určité doby, během níž došlo teprve k destrukci neudržované architektury (což by bylo možno očekávat při

kočovném způsobu života), nebyla dosud vyřešena, ač existují doklady pro obě možnosti. (Petr Charvát, Jaroslav Malina)

Tell Arpaččija, *archeologická lokalita 20 km východně od Mosulu (Irák). *Tell s 16 *sídlíštními vrstvami sahajícími od doby kultury sámarrské po období kultury *obejdské. První výkopce zde rozlišil deset vrstev (TT1–10, číslováno od povrchu dolů). Jeho vrstvy TT10–6 náleží kultuře *halafské, TT5–1 kultuře obejdské. Autor druhého výzkumu rozpoznal vrstev jedenáct (I–XI, číslováno též od povrchu dolů). Híjarova vrstva V je totožná s Mallowanovou vrstvou TT10 a vrstvy VI–XI jsou starší než *stratigrafie, kterou zachytil sir Max Mallowan. Obyvatelé halafské Arpaččije pěstovali *pšenici, *ječmen a *čočku a chovali *ovce, *kozy, skot (nejspíše pro mléko) a *prasata (patrně na maso). V průběhu osídlení kultury halafské zde vzrůstá nejprve procentuální zastoupení prasat a poté i skotu. Od vrstvy Híjara VII je sídliště opevněno *hradbou. Zdejší osídlení kultury halafské charakterizují *tholoi*, okrouhlé domy s pravoúhlými předsíněmi, budované z dusané *hlíny na kamenných základech. Střešní *konstrukce ze dřeva byly kryty rohožemi a udusanou hlínou. Jak ukazují především nálezy z pravoúhlého domu v poslední halafské vrstvě TT6, dovedli obyvatelé Arpaččije znamenitě pracovat s hlínou a vyrábět z ní někdy i za použití otočné hrnčířské lavice esteticky velmi působivou malovanou *keramiku a o poznání hrubší ženské a zvířecí sošky. Z kamene hotovili štípanou i broušenou industrii, *ozdoby a snad i kultovní předměty (sošky, napodobeniny prstních kůstek). Užívali též *kosti, *kovy (*měď, *olovo) a rovněž organické hmoty, jak ukazují stopy po šňůrkách v hlíně olivek, nesoucích otisky pečeti. Dovedli zhotovovat i výrobky z umělých látek (frita). Dálkové spoje jsou zde doloženy cizími materiály, jako je *obsidián z východní *Anatólie, *karneol a *lapis lazuli. Ojedinele se pod domy vyskytly pohřby, někdy neúplných těl. Ve vrstvě TT6, poslední, která zde náleží halafské kultuře, zaujal celou plochu *akropole naleziště rozsáhlý dům s řadou pravoúhlých místností sloužících jako výrobní (kamenné nástroje, nádoby a ozdoby), sklady a patrně i obytné prostory. Byl zbudován z vrstvené a dusané hlíny a pokryt střechami z rohoží a dusané hlíny, kladenými na trámové krovy. Na jeho dvoře se nacházela hrnčířská pec. Není vyloučeno, že jeho interiéry byly zařízeny dřevěnou výbavou (police). Nálezy *barviva a roztíracích palet a vyobrazení hřebenů na malované keramice ukazují, do jaké míry pečovali jeho obyvatelé a obyvatelky o svůj zevnějšek. Na úpatí tellu pocházejí ze stejné doby jako dům dvě vrstvy cest, dlážděných obložky kladenými do lůžek z vrstev střepů, což navozuje představu velmi frekventované lokality typu „poutního místa“. Skupina otisků pečeti, nalezených v této *stavbě, dokládá význam jejích obyvatel v procesu přerozdělování hmotných statků, snad jako příjemců prvních daní či uznávacích dávek. Prostředí tohoto domu z poslední halafské vrstvy naleziště je prosyceno symbolikou, vyjádřenou soustavným používáním akordu bílé, červené a černé barvy. Ty byly podle nálezů barviv užívány k líčení, zdobily skvostnou malovanou keramiku, nosily se v náhrdelnicích a tři uvedené barvy nesly dokonce i materiály, volené k výrobě drtel na zpracovávání barviv. Zdejší nositelé halafské kultury tak v prostředí těchto tří barev nejspíše bydleli, jedli z nich, nosili je v osobních špercích, líčili se jimi a patrně jimi zdobili i své *oděvy. Lze se proto domnívat, že v podobě této barevné *triády tvořící souřadnicový systém uzavírající téměř dokonale život obyvatel závěrečné halafské fáze Arpaččije, zachycujeme „umělé životní prostředí“ dokládající první univerzálnější náboženský systém předhistorické *Mezopotámie. Série kostěných trubíc, snad původně pišťal s náustkem z šedého *vápence, oživuje mlčení dávných pozůstatků alespoň představou prvotní dechové *hudby.

Rovněž zde bylo prozkoumáno sídliště kultury obejdské (TT5–1) doprovázené pohřebištěm. Jeho obyvatelé pěstovali pšenici a ječmen a žili v domech z dusané hlíny pod trámovými stropy nesoucími střechy z rohožoviny. Také oni užívali v širším společenském styku zboží nesoucí otisky pečeti na hlíně. Podle antropologického rozboru byli na obejdském pohřebišti v Arpaččiji pochováni především dobře živení, silní mladí muži. Významné

naleziště halafské kultury a současně důležitý doklad prvních specializovaných řemeslných činností, jejich sociálního zakotvení v elitním prostředí a počátků celistvého vnímání světa, formulujícího nejspíše již první obecnou náboženskou soustavu. (Petr Charvát)

Tell el-Amarna, *archeologická lokalita ve středním Egyptě, asi 310 km jižně od Káhiry. Zde založil *Amenhotep IV. (vládl ca 1359–1342 př.n.l.), jenž v souladu se svým učením změnil své jméno na Achnaton (Vtělení Atona), v 5. roce své *vlády nové sídelní *město. Městu dal jméno Achetaton (Atonův obzor), přičemž jeho území o rozloze téměř 300 čtverečních kilometrů vymezovalo 14 popsaných hraničních *stél po obou březích Nilu. V městě žilo přibližně 30 000 obyvatel. Střed města ležel na východním břehu Nilu a procházela jím široká královská cesta, která spojovala jeho severní část (se správními a obytnými budovami) s jižní, kde stál královský letohrádek s jezírkem, sady a zahradními pavilony. Podél královské cesty se nacházely všechny důležité *stavby: velký palác jako sídlo panovníka, paláce královen, administrativní budovy, *chrám boha Atona a domy vysokých *úředníků a hodnostářů. V předměstských čtvrtích bydleli nižší úředníci, obchodníci a řemeslníci. Podařilo se rovněž lokalizovat budovu státního *archivu, dům života (kde učenci a písaři tvořili, opisovali a uchovávali vědecká a náboženská díla), řemeslnické dílny, sochařský ateliér, kasárna, konírny a skladiště.

Pohřebiště se skalními *hrobkami členů královské rodiny, dvořanů, *kněží a úředníků bylo situováno ve vápencových skalách východně od města. Krátká historie Achetatonu skončila smrtí jeho zakladatele, jenž byl dalšími generacemi považován za „kacířského“ *krále, jehož památku bylo třeba navždy odstranit.

V rozvalinách Achetatonu byl v roce 1887 náhodně nalezen soubor téměř 400 hliněných tabulek s klínopisnými nápisy v *babylonštině, které jsou známé jako Amarnský diplomatický archiv a obsahují korespondenci babylonských, mitannských, asyrských a chetitských králů a syrských knížat *Amenhotepovi III., Amenhotepovi IV. a *Tutanchamonovi a opisy odpovědí egyptských králů. Jde tak o neocenitelný zdroj *informací o tehdejších poměrech v Egyptě a celé syropalestinské oblasti. (Břetislav Vachala)

Tell Halaf, *archeologická lokalita 75 km severozápadně od Hasseke (Sýrie). Bohaté nálezy mobiliáře kultury, která byla podle naleziště nazvána (*kultura, halafská). Vzhledem ke kvalitě zdejšího výzkumu poskytl však poprvé možnost jejího detailnějšího studia výzkum sira Maxe Mallowana na *Tell Arpaččiji. V 9. století př. n. l. se jednalo o lokalitu nazývanou Guzana, středisko aramejského okrsku Bít-Bachiáni, sestávající z *akropole a podhradí. Na akropoli se nacházel chrám-palác s plastikami, opatřený kanalizací, a pohřebiště (i kremační pohřby, některé s bohatou výbavou). Jeden z oltářů z této fáze osídlení byl opatřen zatím nejstarším známým nápisem v *aramejštině. *Asýrii odváděla Guzana *tribut za Adad-nárářiho II. (911–891 př. n. l.), postupně však zcela upadla pod její moc. Za asyrské nadvlády tu byl postaven nový palác pro *místodržitele říše. V podhradním areálu známa nevelká *svatyně s plastikami. Z této doby (7. století př. n. l.) pochází nález několika desítek hospodářských klínopisných textů. Doloženo též osídlení z doby seleukovské, římské a islámské. (Petr Charvát)

Tell Hamukar, archeologická lokalita v severovýchodní Sýrii v prameništi řeky Chábúr, asi 8 km od hranic s Irákem; osídlena ve 4.–3. tisíciletí př. n. l. V sektorech A a B doloženo pozdně *eneolitické sídliště (rané 4. tisíciletí př. n. l.) o rozloze asi 13 ha. Vedle topenišť tu byly zachyceny i pozůstatky cihelné architektury a pečeti na hlině i pečetní typáře. V době pozdní *urucké kultury (asi 3500–3200 př. n. l.) je tu doložena architektura podoby trojlodí s ústřední halou a křídly komůrek přiléhajících k jeho delším stranám. Stavba podlehla požáru, díky němuž se zachoval početný nálezový mobiliář včetně množství pečeti na hlině. Z této skutečnosti a z hojných nálezů prakových stěel ve výplni stavby usuzují výkopci, že sídliště bylo násilně zlikvidováno nositeli pozdní fáze jihomezopotamské (sumerské) kultury urucké. (Petr Charvát)

Tell Hassúna, *archeologická lokalita 35 km jižně od Mosulu (Irák). *Tell s 15 *sídlištními vrstvami od keramického *neolitu po kulturu *obejdskou. Vrstvy Ia, Ib a Ic až VI náleží kultuře hassúnské, z vrstev III–IX známa i kultura sámarrská, z vrstev VI–XII *halafská kultura a ve vrstvách XI–XII doložena i kultura obejdská. Od přechodných tábořišť přešli zdejší obyvatelé postupně k budování pravoúhlých i okrouhlých domů z hliněných cihel, vybavených pecemi, zásobními jamami i odtokovými kanálky. Do (opuštěných?) *staveb ojedinele ukládány pohřby. Výživu poskytovalo vesničanům *zemědělství (*ječmen, *pšenice), *chov dobytka (*ovce či *kozy a skot) a též *lov (zajíc, divoký *osel, gazela, divoké *prase) a patrně *sběr. Pracovali s *hlínou (*keramika hrubá, hlazená a leštěná, rytá i malovaná, prakové střely, *přesleny, sošky žen), *kamenem (*kamenná štípaná i broušená industrie, *ozdoby), *kostí (nářadí a ozdoby), dalšími materiály (asfalt, rohože) a snad i s antimonem a mědí. Nejspíše magickým či kultovním účelům sloužila soška ženy s tělem z červené hlíny a hlavou, ozdobenou výpravným účesem, z hlíny zelené. Podle naleziště byla nazvána nejstarší kultura iráckého keramického neolitu. (Petr Charvát)

tělní kmen, *kmen, tělní.

tělo v kultu, *kult těla.

telocentrický chromozom, *chromozom, telocentrický.

telomera, terminální oblast na obou koncích *chromozomů, obsahující specifické sekvence. (Jiřina Relichová)

telomeráza, enzym, který připojuje nukleotidové *báze na *telomery. Je-li aktivní (například u nádorových buněk), způsobuje opětovné prodlužování telomer po proběhnuté replikaci konců chromozomů. V opačném případě se po každém replikačním cyklu telomery zkracují. Po určitém počtu cyklů tak buňka umírá. Aktivita telomerázy pak zajišťuje buňkám relativní nesmrtnost. (Pavel Lízal, Jiřina Relichová)

telomerické minisatelity, *minisatelity, telomerické.

tělovýchovná antropologie, *antropologie, funkční.

telpochcalli, druhá ze systému škol u *Aztéků určená řadovým příslušníkům společnosti. (Oldřich Kašpar)

Telugové (Telugu, Ándhrové), etnikum *drávidského původu, žijící hlavně v indických svazových státech Ándhrapradéš a Tamilnád; celkový počet asi 70–75 milionů. Nejstarší literární zmínky o *kmeni telugských Ándhrů, sídlících v oblasti mezi řekami Gódávarí a Krišnou, se objevují v textech *bráhman zhruba ze 7. století př. n. l., jeho přítomnost na tomto území dokládají i nápisy maurjovského vládce *Ašóky (273–232 př. n. l.). Po jeho smrti a rozpadu maurjovské říše se Ándhrové osamostatnili a za *vlády dynastie Sátaváhanů (asi 30 př. n. l.–220 n. l.) vytvořili vlastní *stát zahrnující větší část středního a západního Dakšinu. Podporovali šíření *buddhismu a zasloužili se o rozkvet buddhistického umění. Koncem 3. století se pobřežní Ándhra na téměř šest set let stala součástí říše Pallavů a buddhismus byl nahrazen *hinduismem, zčásti *džinizmem. Největšího mocenského a kulturního rozmachu dosáhla telugská území za vlády dynastie Kákatíjů (11.–14. století), později byla připojena k dillískému *sultanátu, v 15. století Telangánu ovládl bahmanský sultanát, území Ándhry se pak stalo součástí hinduistického království Vidžajanagar. Vidžajanagarské období je považováno za zlatý věk telugské kultury. *Telugština (zvaná též ándherština, *ándhramu*) patří spolu s *góndštinou do centrální skupiny jihodrávidských *jazyků a pravděpodobně se vydělila z protodrávidštiny někdy mezi léty 1500–900 př. n. l. Představuje *drávidský jazyk s největším počtem mluvčích a po *hindštině/*urdštině a *bengálštině nejrozšířenější z novoindických jazyků. První nápisy v telugštině se dochovaly z 6. století n. l., počátky telugského písemnictví sahají do 11. století. Téměř 90 % Telugů se hlásí k hinduismu, příslušníci některých nižších kast konvertovali k *islámu či *křesťanství. *Křesťané žijí hlavně v pobřežních oblastech a městských centrech, *muslimové (z nichž

mnozí hovoří místním dialektem urdštiny) jsou soustředěni na území Telangány a Rajalásimy. (Viz též *Ándhrapradéšané.) (Jan Filipický)

telugština, *drávidský jazyk, úřední *jazyk v indickém státě Ándhrapradéš. (Viz též *jazyky, indické, *Telugové.) (Jan Filipický)

témata, kulturní, soubor vzájemně spjatých *sociokulturních regulativů a *vzorců chování, které kontrolují, stimulují a regulují chování jednotlivců uvnitř *společnosti a zajišťují celistvost a rovnováhu kulturního systému. Pojem kulturních témat jako komplexu regulujícího kulturní systém zavedl americký antropolog Morris Edward *Opler. Jeho koncepci oponuje pojetí Ruth *Benedictové, která předpokládala v každém kulturním systému jeden dominantní základní *vzor, jenž všechny ostatní integruje a dává dané kultuře osobitý charakter. Podle Oplera je počet kulturních témat v určitém kulturním systému omezený a kulturní témata mohou mít svá „kontratémata“, která přispívají k udržování rovnováhy celého systému. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

temenní kost, **os parietale*.

Temnové, hlavní skupina obyvatel v republice Sierra Leone v západní Africe. *Jazyk patří mezi jižní *atlantské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Temnové představují jedno z velkých etnik, která obývají pobřežní oblasti od Gambie až po západní části Libérie. Nejbližšími příbuznými na území Sierry Leone jsou *Bulomové (Bolom) a Krimové (Krim), na východě Golové (Gol) a *Kissijové (Kissi), na severu Limbové. Celkový počet těchto skupin přesahuje 2 miliony, z čehož je téměř milion Temnů. Hlavním způsobem obživy je tropické *zemědělství a *rybolov. Rodina je *párová i *rozšířená, osídlení je *patrilokální, následnictví *patrilinéární. Nejvyšší *politickou autoritu představují *náčelníci menších oblastí, kteří mají i významné *rituální funkce. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Temové (vlastním jménem Temba), etnická skupina ve středním Togu, severní Ghaně a v severním Beninu. Podle odhadu z roku 1970 jich bylo 50 000. *Jazyk patří mezi jazyky *gur *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství, *chov skotu a drobných domácích zvířat. Mají též rozvinutý obchod založený na pravidelně pořádaných trzích. *Manželství bývá často *polygamní, usídlení je *patrilokální, následnictví *patrilinéární. Část věřících jsou *muslimové, ostatní si zachovali tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

tempera (z italštiny: *tempera*, „dobře spojená směs, tempera“), malířská *technika, která je založena na užití emulzních pojidel. Ta jsou smíšena s barvivy (barevnými pigmenty). K smíšení může docházet dvěma způsoby: 1. suchá barviva lze navlhčit emulzí a následně třít ručně na kameni, popřípadě strojem, 2. suchá barviva lze nejdříve třít v čisté vodě a následně promístit s emulzí. Druhý způsob umožňuje delší přechování barviva a mísení s emulzí až před upotřebením. Jako základní emulzní pojidla sloužila vaječný žloutek, kliš, *kasein, škrob nebo včelí vosk aj. Na základě užitého emulzního pojidla rozeznáváme temperu žloutkovou, klišovou, kaseinovou, škrobovou nebo voskovou aj. Vzniku krakelur (trhlin) a oddělení barev od podkladu lze v tempeře předcházet přísadou zvláčňujících látek jako glycerin nebo med.

Techniku tempéry lze aplikovat prakticky na všechny podložky. Ve *starověku se k tvorbě dřevěných podložek používalo dřevo cedrové a sykomorové, v období *středověku a *renesance dřevo ořechové, topolové, kaštanové, javorové a piniové. Později sloužil za podložku *papír a *textilie. V současnosti jsou vyhledávány zejména laťové překližky, dřevotřískové a masonitové desky. Jako podkladový nátěr temperové malby bylo používáno gesso – směs sádry nebo mleté křídly a klišového roztoku, která dává vzniknout bílé, vysoce krycí a lehce savé vrstvě. V současnosti se vyrábí i gesso černé, určené pro tmavé pozadí. Leštěním gessa vzniká hladký povrch, na který je nanášena izolace z klišové vody nebo temperové emulze. Izolace zamezuje nadměrné absorpci barev do podkladu a zároveň umožňuje vázání barev k podkladu. Na tuto vrstvu je provedena kresba tuší nebo šedou

barvou a vlastní podmalba, obvykle ve dvou vrstvách. Pro podmalbu je vhodný kulatý štětínový štětec, pro jemný rukopis kresebného charakteru štětec kuní a tchoří. Barva se v počátečních fázích klade v tenkých a ředěných vrstvách. S každou další vrstvou však malba tmavne a světelných gradací lze dosáhnout masivnějšími nánosy světlých barev. Závěrečná etapa malby je spojena s nanášením průsvitných barevných vrstev – lazurováním, které dovolují prosvítání spodních barevných vrstev a modifikují jejich původní barevný odstín. Temperovými barvami vytvořená díla mohou být lakována zředěnými roztoky pryskyřice v terpentýnu nebo ponechána v matném vzhledu. Ve svém díle *Naturalis historia* (Přírodopis, 37 knih, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Svoboda, 1974) z 1. století předložil popis tempery římský učenec a vysoký správní činitel Gaius *Plinius Starší (23–79). Dominantní malířskou techniku tempera představovala zejména v byzantském umění a v knižním, nástěnném a deskovém malířství evropského středověku a rané renesance. V období renesance technologii tempery popsal italský malíř a teoretik Cennino d'Andrea Cennini (kolem 1370–kolem 1440) v díle *Il libro dell'arte, o Trattato della pittura* (Kniha umění aneb Pojednání o malířství), jehož vznik lze klást do roku 1437. Francouzský malíř Pierre Lebrun věnoval tempeře a temperovým emulgátorům pozornost v díle *Recueil des essais des merveilles de la peinture* (Sbírka esejů o zázracích malířství) z roku 1635 zvaném *Bruselský rukopis*.

Tempera představovala základní malířský prostředek před nástupem *olejomalby. Její vrchol lze zaznamenat zejména v italském malířství 13. až 15. století. Vynikajících výsledků v tempeře dosáhli v námětech *sakrálních a *hagiografických florentští malíři Cimabue (kolem 1240–kolem 1302), Giotto di Bondone (1266–1337) a Taddeo Gaddi (kolem 1300–1366). V intencích sienské malířské školy temperou tvořili Duccio di Buoninsegna (1255–1319), Simone Martini (kolem 1284–1344) a Ambrogio Lorenzetti (kolem 1290–1348). Malba temperou se prosadila také v rámci mezinárodního *gotického slohu, který v italském prostředí rozvíjeli Lorenzo Monaco (kolem 1370–1422/1425), Gentile da Fabriano (kolem 1370–1427) a Giovanni di Paolo di Grazia (kolem 1400–1482). V období renesance touto technikou biblickou tematiku zobrazovali italské malíři Fra Angelico (1387–1455) a Fra Filippo Lippi (kolem 1406–1469). Svou ranou uměleckou tvorbu výhradně v tempeře realizoval také italský renesanční malíř Giovanni Bellini (1431/1432–1516). Vrcholná renesanční díla vytvořil v tempeře italský malíř Sandro *Botticelli (1445–1510), který ve svých obrazech ztvárnil ideál krásy ženského těla. V českém prostředí vynikli jako přední tvůrci temperové malby *Mistr vyšebrodského oltáře (činný 1340–1360) a *Mistr třeboňského oltáře (činný kolem 1380–1390). K vrcholům středověké malby temperou patří unikátní kolekce deskových obrazů v kapli svatého Kříže na Karlštejně, která je dílem *Mistra Theodorika (činný před 1359–1368) a jeho dílny. Synkreze ikonografických prvků české a francouzské provenience je patrná v cestovním oltáři Wiltonský diptych, který temperou zhotovil anonymní mistr pravděpodobně francouzského původu v letech 1395–1399. Tempera představovala *primární techniku iluminovaných rukopisů vrcholného a pozdního středověku. Vysokou uměleckou formu dokládají *Très Riches Heures* (Přebohaté hodinky vévody z Berry), vytvořené ve Francii, které jsou dílem bratří z Limburka (Herman, Paul a Jean [činní mezi lety 1385–1416]). *Iluminace zachycují architektonické objekty, krajinné scenerie a žánrové výjevy lidských činností v jednotlivých měsících v roce. Ve Francii v období renesance maloval temperou miniatury a deskové obrazy Jean *Fouquet (kolem 1420–kolem 1478–1481). Jeho mistrné dílo *Hodinky Étiennea Chevaliera* (1452–1460), zhotovené temperou na pergamen, vypovídá prostřednictvím iluminací o pestré paletě možností této techniky. Na území Ruska byla tempera užívána v ikonomalbě, již dovedl k dokonalosti ruský malíř Andrej *Rubljev (kolem 1360 až 1370–1430). Temperu užíval jako umělecký prostředek vlámský malíř Dirck Bouts (kolem 1415–1475). Na území Německa patřil k vrcholným tvůrcům temperové portrétní malby Hans Holbein mladší (1497–1543). S nástupem olejomalby v 15. a 16. století dochází k poklesu oblíbenosti techniky tempery. Ovšem

tempera byla často užívána jako součást jiných malířských technik v nástěnné a závěsné malbě. Obvykle byla kombinována s olejomalbou. Takto se olejomalby zmocnil italský malíř Piero della Francesca (1416–1492) a v moderním umění německý malíř Otto Dix (1891–1967). Vlastní náboženské a mystické vize vyjádřil temperou anglický malíř a básník William Blake (1757–1827).

Jako autonomní malířská technika se tempera opět prosazuje v rámci *moderních a *postmoderních uměleckých směrů. Techniku tempery originálním způsobem využil při tvorbě divadelních a interiérových dekorací francouzský malíř Édouard Vuillard (1868–1940). V rámci *futurismu tuto techniku rozvíjel italský malíř Giacomo Balla (1871–1958). Ve Velké Británii proslavila temperová malba mořského pobřeží a přístavů anglického malíře Edwarda Wadswortha (1889–1949). Temperou malovali američtí představitelé *abstraktního expresionismu Mark Tobey (1890–1976), *regionalismu Thomas Hart Benton (1889–1975) a sociálního *realismu Reginald Marsh (1898–1954).

Z antropologické perspektivy je významná tvorba afro-amerického malíře Jacoba Lawrence (1917–2000), který ve svých temperou malovaných obrazech zobrazil multikulturální dimenzi americké společnosti. Transkulturní rozměr v sobě mají také temperové malby, které vytvořil ve stylu „surrealistického naturalismu“ ruský malíř Grégoire Michonze (1902–1982) a orientálně stylizované temperové ženské portréty bangladéšského malíře Lalua Prasada Shawa (narozen 1937). Velice sugestivní jsou temperové obrazy představitele amerického magického realismu George Claira Tookera mladšího (narozen 1920), jenž ve svých obrazech zobrazil fenomén sociální izolace. V moderní portrétní tvorbě techniku tempery proslavil americký malíř Andrew Newell Wyeth (narozen 1917). Klasickou čínskou malířskou disciplínu krajinomalby ve své tvorbě prostřednictvím tempery rozvíjí čínský malíř Feng Mengbo (narozen 1966). Velkých úspěchů dosahuje aplikací tempery v současné figurální malbě italský malíř Sandro Chia (narozen 1946) a ve své umělecké tvorbě ji výlučně užívá americký malíř Robert Vickrey (narozen 1926).

V průběhu své existence prokázala tempera svoji životaschopnost do té míry, že i v současném výtvarném umění funguje jako unikátní nástroj lidské tvořivosti a reflexe přírodní i sociokulturní reality. (Barbora Půtová)

temperament, *člověk – temperament.

templáři, druhý nejstarší *rytířský řád, založený v letech 1118–1119 Hugem de Paynsem (který se stal prvním velmistrem řádu) a dalšími osmi francouzskými *rytíři nazývanými Chudí vojáci *Ježíše Krista a Šalomounova chrámu (*Pauperes commilitones Christi Templique Salomonici*). Název vznikl podle příbytku, který řádu poskytl jeruzalémský *král Balduin II. v *paláci vzniklém přestavbou *mešity al-Aksá, postavené podle *legendy na zbytcích Šalomounova chrámu neboli templu (*Templum Salomonis*). Pro členy nově vzniklého řádu se postupně vžil název Templářští rytíři (Rytíři templu) nebo prostě templáři. Původně byl řád určen k ochraně poutníků do Svaté země (*Palestiny) a jeho příslušníci se řídili řeholními pravidly, které pro ně byly sestaveny na *koncilu v Troyes roku 1129 pod vlivem sv. *Bernarda z Clairvaux. Pod záštitou *papežů, kteří templářskému řádu udělovali významná *privilegia (osvobození od daňových povinností, a naopak právo na svých majetcích *daně a desátky vybírat atd.) a obdařeni četnými *donacemi ze strany světské *šlechty v celé Evropě i díky rozsáhlým majetkům nabytým na území *křižáckých států, se činnost templářů dále rozvíjela a rozšiřovala. Kromě oficiálního úkolu zajišťovat přístupové cesty a ochraňovat poutníky do Svaté země a bojovat proti *nevěřícím se řád brzy stal významnou finanční *institucí poskytující řadu finančních služeb. (Jestliže někteří autoři považují templáře za historicky první evropskou koloniální armádu, stejně tak je můžeme považovat za průkopníky bankovníctví: jako vůbec první umožňovali poutníkům po Svaté zemi uložit v jedné z templářských *komend kapitál, který jim byl na jiném místě opět vydán, čímž se snižovalo riziko jejich oloupení.)

Po roce 1230 se templáři usídlili i na území českého státu. Po pádu Akkonu v roce 1291, ztrátě pozic řádu v Palestině a po *konfliktu s francouzským králem Filipem IV. Sličným začalo kruté pronásledování templářů *katolickou církví a panovníky (s výjimkou Portugalska a Valencie, kde se řád templářů transformoval v jiné řády). Templáři byli obviněni z *kacířství, pozatýkáni a krutě mučeni. Řád byl v roce 1312 papežem zrušen a jeho majetek přešel na *johanity; v praxi však většina majetku zůstala v rukou světských *feudálů, zejména francouzského krále. Tečkou za historií templářů měl být soud se čtyřmi čelnými představiteli řádu, který se konal 18. března 1314 za přítomnosti církevních hodnostářů, teologů a odborníků na církevní právo a který všechny obviněné odsoudil k doživotnímu žaláři. Avšak velmistr řádu Jacques de Molay a preceptor Normandie Geoffrey de Charney nakonec svoje vynucené přiznání odvolali, a proto byli na rozkaz krále Filipa odsouzeni k smrti a ještě téhož večera upáleni.

Templáři byli často podezíráni z pěstování tajných *ezoterických učení a praktikování různých zakázaných *rituálů, tato podezření však byla vyvolána spíše závistí současníků, vyvolanou jejich bohatstvím. Ale i v pozdějších stoletích byli templáři oblíbeným terčem spekulací a více či méně divokých *hypotéz ze strany nejrůznějších šarlatánů, romantických snílků a milovníků spikleneckých teorií (k nejpopulárnějším patří ochrana tajemství Ježíšových potomků a především svatého *grálu). Na údajná ezoterická učení templářů zčásti navázali *svobodní zednáři. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

templátový řetězec, *řetězec, templátový.

tempora mutantur, et nos mutamur in illis [latinsky], časy se mění a my se měníme s nimi.

temporalis, -e, spánkový, skrářňový (v *anatomii například jeden ze žvýkacích *svalů – **musculus temporalis*). (Ladislava Horáčková)

tempus, -oris, n., *čas.

Temüdzin, *Čingischán.

tendo, -inis, m., šlacha, úponová část svalu. Například **tendo Achillis*. (Ladislava Horáčková)

tendo Achillis, Achillova šlacha, silná úponová šlacha trojhlavého lýtkového svalu – **musculus triceps surae*, upíná se na patní hrbol (*tuber *calcanei*). (Ladislava Horáčková)

Tendové, označení pro množinu etnických skupin žijících v Guineji, část v Senegalu a Guineji-Bissau. Patří k nim populace Baďaranků, Basariů, Koňagiů, Tenda Boenů (Bunů) a Tenda Majiů. Jejich celkový počet se odhaduje v rozmezí 10 000–30 000. *Jazyk patří do západoatlantské skupiny *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Hlavním způsobem obživy je *zemědělství, pěstují zejména *rýži (tuto plodinu poznali prostřednictvím *Arabů), dále chovají skot, ovce a kozy. Základní jednotkou společnosti je *rozšířená rodina. V čele *vesnice je *náčelník a rada starších, nad nimiž jsou náčelníci menších oblastí představující nejvyšší *politickou autoritu. Tenda Boeni jsou *muslimové, ostatní si zachovali tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Teneteharové (vlastním jménem Tenetehara), jihoamerické *indiánské etnikum ze severní Brazílie dělí se na 2 skupiny: Guažazára (Guajajára) a Tembė. V polovině 20. století žilo asi 2 000 Guažazárů a asi 400 Tembėů. Obě skupiny mají společnou kulturu, jejich *jazyk patří do severní skupiny rodiny *tupí, vzájemně se přesto liší svým dialektem. Žijí na stejném území jako v době příchodu *Evropanů v 16. století, od 19. století jsou však stále více ovlivňováni způsobem života a kulturou brazilských obyvatel venkova. Postupně opouštějí původní *animistické náboženství a přijímají *křesťanství. (Lukáš Šín)

tenké střevo, **intestinum tenue*.

tenkohlavec bičíkovitý (latinsky: *Trichiuris trichiura*), hlíst, parazitující v tlustém střevě. (Ladislava Horáčková)

Tenochkové, *Aztékové, *Mexikové.

Tenochtitlán, hlavní *město *aztécké říše, ve středním Mexiku na území dnešního hlavního města Ciudad de México. Bylo založeno kolem roku 1325 u jezera Texcoco jako ostrovní město protkané sítí kanálů a v době rozkvětu mělo až 100 000 obyvatel. Byly zde kamenné *paláce, *chrámy a *pyramidy (Templo Mayor, výška 60 m, místo lidských obětí), které však byly spolu s městem zničeny v roce 1521 Hernánem *Cortésem.

Název Tenochtitlán znamená „Mezi kamennými kaktusy“ nebo také „Místo, kde vládnou Tenochkové“. Tenochkové byl jiný název pro *Aztéky a je odvozen od jména legendárního *náčelníka (Tenoch). Termín Azték (Aztecatl) znamenal původně obyvatele ostrova Aztlanu, legendární kolébky Aztéků. Později město dostalo název i *Mexico*, podle jména legendárního náčelníka *Me-sitliho* („Agávodý králík“).

V nejširším slova smyslu označuje výraz *Mexico-Tenochtitlán* Aztéckou říši jako celek. Ta však nikdy nebyla jednotným útvarem, nýbrž konglomerátem různých oblastí se silnými odstředivými tendencemi. K říši patřila velká území porobených etnik se samostatnými *kulturami a víceméně dlouhým předaztéckým vývojem pod vlastními dynastiemi – jako byli *Mixtékové, *Totonakové, *Zapotékové –, kde aztécký živel představovaly jen skupinky mexických *imigrantů a většinou pouze vojenské posádky. Ale i v samém středu říše, na mexickém Altiplanu, ještě přetrvávaly zbytky starých předaztéckých etnik, jako byli Otomíové. Všechny těchto spleť etnických a kulturních problémů dokázal mistrně využít Hernán Cortés již při svém prvním tažení. (Jaroslav Malina)

tensor, -oris, m., napínač (sval), natahovač (v *anatomii například **musculus tensor fasciae latae*). (Ladislava Horáčková)

tentorium, -i, n.:

1. napjatá blána (v *anatomii například část tvrdé *pleny mozkové – **tentorium cerebelli*);
2. stan. (Ladislava Horáčková)

tentorium cerebelli, část **dura mater encephali*, horizontálně orientovaná *řasa uložená mezi týlními *laloky a *mozečkem. Úpon *tentorium cerebelli* se na týlní *kosti rozbíhá od *protuberantia occipitalis interna* na obě strany podél *sulcus sinus transversi* až k pyramidě *kosti spánkové, kde se připojuje na *margo superior pyramidis* a pokračuje podél těla klínové *kosti až k *processus clinoides anterior*. V předním, volném okraji *tentorium cerebelli* je zářez, do něhož se klade *střední mozek. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

teodicea, součást *teologie a *filozofie zabývající se problémem existence *zla ve *světě, tj. snahou uvést v soulad *víru ve vševědoucnost, všemocnost a dobrotivost *Boha, a na druhé straně fenomén reálně existujícího zla a *utrpení. Termín poprvé použil německý filozof Gottfried Wilhelm von *Leibniz, který tvrdil, že náš svět je tím nejlepším ze všech možných světů, protože byl stvořen dokonalým Bohem. Tuto Leibnizovu představu posměšně zparodoval v knize *Candide, ou l'Optimisme* (1759, česky: *Candide neboli Optimismus*, 1970) *Voltaire. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

teofanie (z řečtiny: *theos*, „bůh“ a *faneia*, „projev, ozáření, jasné zjevení“), *zjevení, manifestace *boha. Událost teofanie je součástí mnoha *náboženství. (Jaroslav Malina)

teogonie (z řečtiny: *theogonia*, „zrození boha, bohů“):

1. vyprávění či výklad o původu čili zrození *bohů;
2. souhrn božstev, jejichž *kult tvoří určitou polyteistickou náboženskou soustavu.

(Jaroslav Malina)

teokracie (z řečtiny: *theos*, „bůh“ a *kratiá*, „vláda“), bohovláda, *vláda vykonávaná ve jménu *Boha, ne vždy však přímo kněžstvem, častá zvláště v *civilizacích *Předního východu, starověkého *Egypta, starověkého *Izraele nebo ve středověkých katolických útvarech na území *Evropy, ale i ve vyspělých civilizacích Střední a Jižní Ameriky, připisující Bohu ústřední postavení ve všech záležitostech světa a člověka. Vládce je odpovědný pouze Bohu; je zároveň výrazem boží moci a božího řádu na Zemi. (Jaroslav Malina)

teokratická monarchie, *monarchie, teokratická.

teologická antropologie, *antropologie, teologická.

teologie (z řečtiny: *theologia*, „učení o bohu, teologie“), nauka o *bohu, *náboženství (například *křesťanství), jeho *zjevení, *tradici, *historii; teologie přirozená usiluje jako filozofická nauka o rozumové zdůvodnění; teologie zjevená se opírá jen o víru. V evropské tradici původně navazovala na *Aristotelovo pojetí boha jako první příčiny *světa. Přes počáteční odpor se ve středověku prosazuje i v křesťanství (*Abélard, *Anselm) jako racionální uvažování o *víře, případně i zdůvodňování víry („víra hledá pochopení“ – Anselm). Od 13. století soustavné zkoumání křesťanské víry v řadě odvětví (například dogmatická, morální, biblická teologie), jež ovšem samo víru a zjevení přijímá jako výchozí základ. Protože biblická náboženství zdůrazňují nevýslovnost Boží, vyskytuje se v křesťanství také negativní teologie, která vypovídá, čím Bůh není. (Jaroslav Malina)

teologie, přírodní (*theologia naturalis*), náboženská filozofie, která se snaží dokázat existenci *Boží čistě filozofickými prostředky, aniž by se odvolávala na jakékoli speciální či nadpřirozené *zjevení. Tím se liší od teologie *zjevené i transcendentální. Název pochází ze spisu sv. Augustina (*Augustinus z Hipponu) *De civitate Dei* (O boží obci), přestože jeho kořeny lze najít již u *Platóna. K čelným představitelům této filozofie patřil především sv. *Tomáš Akvinský, který ve své nedokončené knize *Summa Theologiae* (Teologická suma, 1265–1274) prezentoval mimo jiné i svůj *teleologický argument (srov. *uspořádání, inteligentní) existence Boží. Tento argument ve své knize *Natural Theology, or Evidences of the Existence and Attributes of the Deity collected from the Appearances of Nature* (Přírodní teologie neboli Důkazy existence a *atributy božství shromážděné z přírodních jevů) z roku 1802 dále rozvádí *anglikánský filozof, reverend William Paley, který Boží dílo přirovnává k hodinovému stroji, který nemohl vzniknout pouhou náhodou, bez vědomé činnosti inteligentní bytosti.

Kritiku teleologické argumentace podobné Paleyho lze nalézt již o čtvrt století dříve v posmrtně vydané knize *Dialogues Concerning Natural Religion* (Dialogy týkající se přírodního *náboženství) Davida *Humea. Z pozic *evoluční biologie s přírodní teologií polemizuje především britský biolog Richard *Dawkins, který ve své knize *The Blind Watchmaker* (česky: *Slepý hodinář*, 2002) z roku 1986 dokazuje, že *přirozený výběr („slepý hodinář“) je schopen vytvořit i složité orgánové soustavy. (Miloš Macholán)

teomachie (theomachie) (z řečtiny: *theos*, „bůh“ a *machia*, „boj“ – „válka bohů“), označovaly se tak vzájemné konflikty *bohů odrážející prosazování nových pravidel ve vývoji společnosti, společenských systémů. Výraz se poprvé objevil v *Homérově *Iliadě*, kde proti sobě bojující bohové, někdy zastupovaní i jimi podporovanými *heróy, prosazují nová pravidla vývoje *světového řádu a civilizačních změn. Nejstarším příkladem teomachie je vítězství babylonského boha *Marduka nad bohyní počátečního chaosu Tiamat, jímž se byl nastolen světový řád (*kosmos), jehož *patrony se stala soustava bohů spjatých úzkými genealogickými pouty, a která dala vzniknout i prvním lidem (*antropogonie).

Obdobou podobného uvažování je prosazení mladší generace *olympských bohů a ustavení kosmu po tzv. titanomachii, později tradované i jako *gigantomachii. Analogicky byl tento termín v moderní odborné literatuře použit například i pro vítězství *křesťanství nad *pohanstvím, které umožnilo vítězství *Konstantina Velikého nad Maxentiem v bitvě u Milvijského mostu roku 312, završené následným vydáním tzv. *Milánského ediktu v lednu dalšího roku. (Marie Pardyová)

teorém (z řečtiny: *theoréma*, „náhled, názor, předpoklad“), poučka, věta (v matematice apod.), kterou lze v rámci *systému dokázat, například z *axiomů. (Jaroslav Malina)

teoretická antropologie, *antropologie, teoretická.

teoretická archeologie, *archeologie, teoretická.

teorie (z řečtiny: *theoria*, „pozorování, názor, úvaha“), soustava tvrzení zaměřená na *vysvětlení nějaké skupiny jevů; v užším smyslu forma vědeckého poznání podávající systematický, zobecněný obraz o podstatných souvislostech jisté oblasti zkoumání; formální teorie je zadána svými *axiomy a odvozovacími pravidly, která umožňují dospívat k jejím *teorémům. Jde o logický, přísný systém úsudků o určitých ideálních *objektech, sestrojený tak, aby byly zachyceny některé skryté, vzájemně spojené *zákony té či oné *konkrétní oblasti objektivního světa, a aby tyto zákony byly využity pro stručný popis, uspořádání, vysvětlení a prognózu jevů v této oblasti, a dále pro to, aby na tomto základě byla vypracována metoda – stereotypní aparát pro získání nových znalostí.

Teorie předpokládá jakýsi obecný způsob vysvětlení, ale nikoli konkrétní vysvětlení. V tomto smyslu například takzvaná „normanská teorie“ není teorie, ale *hypotéza, *koncepce, aplikace teorie (vlivů). Podle definice teorie se rozumí její adekvátnost zákonům určitého zlomku skutečnosti, avšak hranice fragmentu a stupeň aplikovatelnosti teorie není snadné určit. Proto teorie, která potvrdila (opodstatnila) svůj status, v určitých hranicích a směrech, ho nezřídka potvrzuje i v jiných sférách. To znamená, že jestliže překračuje své možnosti a oprávnění a ukáže se falešnou, je jako teorie vůbec neodůvodněná. Pak není žádnou teorií. Tak tomu je v případě teorie rasy, přenesené na vysvětlení rozhodujících sociálně-historických zvláštností a známé v tomto případě pod názvem *rasová teorie. (Jaroslav Malina)

teorie antropogeneze, Adam chromozomová, *antropogeneze, Adam chromozomová teorie.

teorie antropogeneze, Eva mitochondriální, *antropogeneze, Eva mitochondriální teorie.

teorie antropogeneze, monocentrická, *antropogeneze, monocentrická teorie.

teorie antropogeneze, multiregionální, *antropogeneze, multiregionální teorie.

teorie archeologického průzkumu a výzkumu, z teoretického hlediska průzkum (prospekce) a výzkum (exkavace) úzce souvisejí, a proto je možné pojednat o této problematice souhrnně. V obou případech je to stanovení určité *hypotézy a její potvrzování.

Účelem je vytvořit takovou strategii prospekce, která by zaručovala vyhledání archeologického jevu za stanovených podmínek. Ty určí, za jakých předpokladů a v jaké míře hledáme výskyt jevu (z hlediska testování předběžné hypotézy, z hlediska času – záchranné výzkumy, z hlediska nákladů atd.). Schéma projektu prospekce můžeme stanovit následovně:

1. Hypoteticky předpokládáme existenci hledaného archeologického jevu v určitém prostoru. Znamená to vypracování přesné operační definice jevu, vymezení území a předběžného cíle prospekce.

2. Vytvoříme vyhledávací projekt, který má testovat hypotézu o existenci jevu. Cílem projektu může být buď ohodnotit z hlediska pravděpodobnosti nálezů prostor jako celek, nebo rozdělit území na jednotky, u nichž lze stanovit (absolutně nebo relativně) pravděpodobnost výskytu jevu nebo dále určit krokovou strategii, která by nás přivedla k optimu, tj. v tomto případě k *lokalitám o maximálním výskytu jevu. Možné jsou i kombinace těchto postupů. Vyhledávací projekt je proto sám určitou hypotézou, jejíž platnost ověřujeme experimentálně.

Při tvorbě projektu prospekce vycházíme z dosavadních znalostí o výskytu hledaného jevu. To znamená z lokačních modelů, modelů šíření jevu, modelů *difuze a *migrace, z *analýzy trendů povrchu atd. Vedle toho hledáme prostorové dispozice jevu, tj. jeho souvislosti s terénem a konečně můžeme využít při prospekci takových indikátorů jevu, jako jsou například změněná konfigurace terénu, anomálie atd. Ve všech těchto případech se tedy rozhodujeme na základě *analogie s dosavadními výzkumy.

Existují však i modely, které počítají s žádnou nebo jen malou analogií. Na základě prospekčního projektu je tedy vybrán archeologický nebo antropologický jev umístěn do určitého bodu prostoru. Může proto nastat testování hypotézy v terénu: vizuálním průzkumem, mechanickým sondováním, *geofyzikálními metodami, leteckým průzkumem

(*archeologie, letecká) – buď všemi těmito metodami, nebo jen některými z nich. Pokud hypotézu na základě zjištěných indikátorů přijmeme, můžeme přistoupit k exkavaci památníku.

Exkavace představuje sérii kroků: a) fixace naleziště v prostoru pomocí bodů nivelační sítě; b) zhotovení vrstevnicového plánu současného povrchu naleziště s vyznačením všech umělých nerovností a rýsujících se *staveb a *artefaktů; c) rozdělení naleziště čtvercovou sítí a zhotovení odpovídajícího plánu v měřítku; do něho se vynášejí archeologické a antropologické pozůstatky, nalézající se na povrchu; d) zjištění *stratigrafie půdních *horizontů, *uloženin a *kulturních vrstev sondami nebo vrty; e) exploatace uloženin, vrstev, staveb a artefaktů za pomoci kontrolních profilů (příčemž platí, že s nárůstem stratigrafických komplikací vzrůstá hustota kontrolních profilů); f) průběžné provádění písemné, fotografické a měřičské dokumentace artefaktů, staveb, stop a *otisků, jejich vztahů navzájem i k okolnímu prostředí; cílem je získání podkladů ke kulturně-historickému zařazení, *primární a situační rekonstrukci, funkčnímu určení v minulosti, vztahů věcí k minulým idejím a událostem a k evoluční *typologii odkrývaných archeologických pramenů; g) odběr artefaktů, stop, otisků, částí staveb, kulturních uloženin i ekofaktů pro archeologickou proceduru (včetně látkových analýz).

První čtyři kroky (a–d) jsou v podstatě rutinní technické povahy. (První tři body můžeme vlastně sloučit do jednoho – zaměření naleziště.) Jejich účelem je vytvořit jakousi hrubou síť, v níž by „uvízly“ všechny nálezy, celý objev našeho prospekčního usilování. Tyto termíny – „nálezy a objevy“ – volíme v situaci, kdy ještě nevíme, co přesně nás na vybraném místě čeká, tj. v údobí, než začneme *archeologické objekty odkrývat a činit z nich *archeologické prameny. Termín „nálezy“ (anglicky: *finds*, německy: *Funde*, rusky: *nachodki*) se obvykle pojí s věcmi, artefakty (tedy v podstatě s přenosnými objekty), zatímco „objevy“ či terénní objevy (anglicky: *discoveries*, německy: *Entdeckungen*, rusky: *otkrytija*) se vztahuje na stavby, sídelní útvary, *kulturní vrstvy aj. Oba termíny jasně vyjadřují to, že tyto objekty pocházejí z prospekce a exkavace, nikoli ze starších sbírek.

Pátým krokem (e) začíná velice spletitá činnost, která musí – byť v zárodečné podobě – poskytnout výchozí údaje pro všechny „postexkavační“ články archeologické procedury. Proto je nezbytné už v terénu myslet na všechny pozdější operace a používat výzkumné prostředky a mechanismy těmto článkům vlastní – v terénu však jen jaksi „z první vody“, „za pochodu“ a opírat se o zkušenosti a údaje, které byly získány na jiných podobných lokalitách (analogie). Od této chvíle přestávají být pro nás archeologické objekty „nálezy a objevy“, a stávají se nálezy, stavbami, uloženinami, které dohromady vytvářejí *památník (anglicky: *monument*, německy: *Denkmal*, rusky: *pamjatnik*). Termín památník (případně „terénní památník“) zastupují v některých archeologických školách ještě jiné názvy: například v české je to „lokalita“ nebo „naleziště“, v anglické *locality*, *site*, v německé *Lokalität*, *Fundstelle*, *Fundplatz*, v ruské *mestonachozhdenije*. S tím, jak se noříme do památníku, odkrývajíce vrstvu za vrstvou, získávají jeho složky – artefakty, stavby, uloženiny – a jejich vztahy pro nás stále konkrétnější podobu. Je to, jako když poznáváme cizí *město – zprvu nepochopitelná změť ulic, uliček a náměstí se nám začne měnit v systém s logickým uspořádáním, pojmenováními a funkcemi. Poznáváme ho postupně tak, že to, co vidíme na vlastní oči, srovnáváme s tím, co známe z jiných podobných památníků.

Žádný archeolog tedy nepřistupuje k nějakému památníku jako k **tabula rasa*. Je samozřejmě vyzbrojen či omezen svými vědomostmi, zkušenostmi a zájmy, stejně jako finančními a časovými možnostmi. Ale především přistupuje k nalezišti s určitým předběžným *názorem na ně, s určitou hypotézou. Nálezy jeho představy pozměňují, případně vyvracejí, vytváří si na jejich základě sled dalších hypotéz – třeba jen dílčích. Právě tyto hypotézy pak určují celkovou strategii i jednotlivé fáze výzkumu. Komplexnost a úplnost výzkumu je ideálem, kterému se lze jen přibližovat, rozsah a především zaměření výzkumu je

přítom závislé na intelektuální kapacitě archeologa, na způsobu, jakým kladé otázky a jak na ně odpovídá. Existují nástroje, metody, jimiž lze rozsah těchto omezení snižovat?

Jednou z možností je nechat část památníku netknout pro pozdější výzkumy. Jinou pak to, že v určitých fázích exkavace konzultuje archeolog výsledky i další postup s komisemi odborníků, složenými jak z archeologů, tak i ze zástupců jiných humanitních i přírodovědných a technických disciplín. Ideální situace, uskutečnitelná jen u velkých výzkumů, nastává, když se exkavace průběžně účastní tým odborníků z humanitních i přírodních věd, kdy archeolog vystupuje v roli *koordinátora. (Viz též *průzkum, archeologický, *teorie archeologického průzkumu a výzkumu.) (Jaroslav Malina)

teorie archeologie, obecná, *archeologie, obecná teorie.

teorie averzivního rasismu, *teorie navazující na *teorii moderního *rasismu. Její autoři John F. Dovidio a Samuel L. Gaertner (Dovidio – Gaertner, 2004) vycházejí z hypotézy, podle níž jsou v USA vůči *černochům předpojatí nejen konzervativně smýšlející jedinci (jak zdůrazňuje teorie moderního rasismu), ale rovněž jedinci liberální. Konzervativně orientovaní jedinci se podle této teorie konformně přizpůsobují *sociálním normám, aniž by u nich došlo k jejich vnitřnímu přijetí (vnější konformita). Existuje-li hrozba, že bude jejich chování chápáno jako *diskriminace, tj. jako chování založené na informacích o *rase podnětové osoby, chovají se „politicky korektně“ (a zatajují svým chováním své skutečné postoje). Nehrozí-li však, že bude jejich chování připisováno jejich *předsudkům, *diskriminují* na základě informací o rase. *Liberálně orientovaní jedinci* mají rovněž negativní implicitní postoje k černochům, avšak tyto jedinci interiorizovali *sociální normy a *hodnoty svobody, *rovnosti apod. (vnitřní konformita, konverze). Sami jsou přesvědčeni, že nejsou rasisté. Tito jedinci nejsou tolik motivováni k tomu, skrývat své předsudky před druhými, jako skrývat je před sebou samými. Často, nehrozí-li, že bude jejich chování připisováno jejich předsudkům, vykazují *opačnou diskriminaci*: aby si udrželi svoji představu o sobě jako nepředpojatých jedincích, preferují černochoy před *bělochy. (Karel Hnilica)

teorie demokracie [politologie], oblast politické *teorie zabývající se podmínkami, předpoklady a perspektivami demokratického politického zřízení. Teorie demokracie se pohybuje na pomezí empirické politické vědy a normativních ambicí *politické filozofie, z čehož vyplývá její vnitřně pluralitní charakter; tuto pluralitu, kterou je ovšem třeba chápat jako přednost, a nikoliv nedostatek, dokládá seznam jednotlivých teorií a modelů demokracie, z nichž některé jsou v tomto slovníku zmíněny (*demokracie liberální, radikální, elitistická, přímá a zastupitelská, participační, deliberativní, globální). (Pavel Dufek)

teorie dvojí dědičnosti, *evoluční model *kultury vypracovaný v rámci přístupu *koevoluce genů a kultury. Autory modelu jsou američtí kulturní antropologové Peter Richerson a Robert Boyd a představili jej zejména v dílech *Culture and the Evolutionary Process* (Kultura a evoluční proces, 1985) a *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution* (Zdaleka ne pouze geny: Jak kultura změnila evoluci člověka, 2004). Navrhovaný soubor modelů označují jako teorii dvojí dědičnosti (v originálu: *dual inheritance theory*), protože determinanty lidského chování jsou zprostředkovávány dvěma odlišnými systémy dědičnosti – *geny a *kulturou. Svůj přístup, prezentovaný v knize z roku 1985, Boyd a Richerson označili jako darwinovskou teorii evoluce kulturních organismů, podle níž vymezili kulturu jako „... transmisi znalostí, hodnot a dalších faktorů ovlivňujících chování z jedné generace na druhou prostřednictvím učení a imitace“ (Richerson, P. J. – Boyd, R. 1985: 2). Svým přístupem chtějí dát adekvátní odpověď na dvě zásadní otázky: 1) jaké jsou důsledky rozdílných socializačních vzorců („struktury transmise“) pro zachování kulturních *variant (v originálu: *cultural variant*) a 2) jaké jsou ekologické podmínky, které by podporovaly některé socializační vzorce prostřednictvím genetické *selektce? Přestože jsou genetická a kulturní evoluce analogické, vykazují několik významných strukturálních rozdílů: 1) genetické příbuzenství se nekryje s kulturním *příbuzenstvím (zde nikoli ve smyslu

systemů příbuzenství jak je popsali kulturní antropologové). V jejich pojmech řečeno, kulturní potomstvo může mít nesčetně mnoho kulturních rodičů; 2) délka trvání jedné generace má v kultuře proměnlivou hodnotu; 3) lidé jsou vždy jen částečně enkulturováni, protože *enkulturace je celoživotní proces, a člověk tedy není takřikajíc nikdy zcela „hotov“.

Kultura je podle Boyda a Richersona závislá na přímém kopírování fenotypu, v jistém smyslu se tedy jedná o „lamarckovskou“ evoluci. V každé generaci existují aktivní a pasivní jedinci (v originálu: *naive individuals*). Aktivní jedinci transformují kulturní varianty a mohou se stát vzory pro druhé, pasivní jedinci naopak v procesu kulturní transmise přijímají určité kulturní varianty, přičemž jejich volby mohou být ovlivněny vzory.

Boyd a Richerson rozlišili pět různých sil působících při kulturní evoluci (Richerson, P. J. – Boyd, R. 1985: 8–11): První dvě spadají do třídy náhodných sil kulturní evoluce. Druhé dvě náležejí do třídy rozhodovacích sil kulturní evoluce. Poslední síla působí přímo na kulturní variaci.

1) Náhodná variace – nejjednodušší síla působící v evoluci kultury je analogická *mutací v genetické evoluci. Náhodné variace jsou nepředvídatelné změny kulturní varianty, jejímž nositelem je konkrétní jedinec.

2) Kulturní drift – v malých populacích může být nízký počet jedinců aktivně působících při kulturní transmisi jako vzor pro druhé. To může mít zásadní vliv na frekvenci a zachování kulturních variant, kulturní drift je tak analogický driftu genetickému. Rozhodovací síly v kulturní evoluci jsou podle Richersona a Boyda následující:

i) Řízená variace – vychází z důsledků, které může mít lidské učení na četnost kulturních variant. V procesu učení jsou kulturní varianty lidmi modifikovány. Kulturní varianty preferované a modifikované jednou generací ovlivní varianty dostupné pro další generaci.

ii) Ovlivněná transmise – pasivní jedinci, kteří jsou vystaveni kulturním variantám, volí jednu kulturní variantu spíše než druhou, ale neinovují je a netransformují je ke své vlastní potřebě.

a) Přímý vliv – lidé preferují určitou kulturní variantu na základě vlastností kulturní varianty samotné. Lidé volí z kulturních variant, které vidí ve svém okolí a následně při jejich osvojování postupují metodou pokus – omyl.

b) Nepřímý vliv – lidé preferují určité vzory spíše než jiné a tato preference determinuje atraktivnost těchto vzorů i pro jiné osoby. Lidé volí takovou variantu chování, kterou vidí u nejatraktivnějších nebo nejúspěšnějších jedinců.

c) Vliv závislý na četnosti – volba varianty jedincem je závislá na její četnosti v populaci. Lidé volí tu variantu chování, která je v populaci relativně nejčastěji performována.

iii) *Přirozený výběr kulturní variace – vše co se jedinci přihodí a přitom zvýší pravděpodobnost, že bude jedinec pro naivní jedince sloužit jako model.

Boyd a Richerson předpokládají, že kulturní transmise se vyvinula prostřednictvím nepřímého vlivu a vlivu závislého na frekvenci se vyvinula, protože obě její formy umožňují obejít se bez složitého a nákladného hledání nových vlastních řešení problémů. Snížení zbytečných nákladů, které by jinak hledání vlastních řešení přineslo, je pak výhodné.

*Kulturní změna ve formě *inovace může být lidmi odmítnuta, a to za předpokladu, že je v rozporu s ostatními *kulturními prvky, i když může přinášet nová výhodná řešení životních problémů. Boyd a Richerson jako příklad uvedli odmítnutí praktiky převažování vody peruánskou zemědělskou komunitou, neboť nebyl v souladu s pojetím *nemoci v této komunitě. Převažování vody bylo navíc časově a energeticky příliš nákladné a převažovaná voda zemědělcům nechutnala (Richerson, P. J. – Boyd, R. 1985).

V práci *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution* oba autoři aktualizovali a upravili svůj model vztahu genetické a kulturní evoluce. Kulturu definovali jako *informaci schopnou „ovlivnit chování jedinců, a kterou si osvojují pomocí jiných členů jejich druhu učením, imitováním a dalšími formami sociálního přenosu“ (Richerson, P. J. –

Boyd, R., 2004: 5). Kulturu považují za biologickou adaptaci charakterizující rod **Homo* podobně jako třeba *bipedii a velký mozek. Kulturní informace je uložena především v lidských mozcích, ale také v artefaktech nebo *institucích. Základní premisou je *koevoluce genů a kultury, přičemž autoři nadále používají místo zavedeného pojmu *mem pojem kulturní varianta, protože *mem vyvolává představu diskrétní, stálé a genu podobné entity. . Kulturní varianta tedy nepředstavuje diskrétní kulturní jednotku. Kulturní varianty jsou podle autorů ideje, myšlenky, dovednosti, postoje a hodnoty a jsou získávány prostřednictvím sociálního učení, zejména imitací. Kulturní informace v mozku nějakého jedince může vést k určitému chování, které může dát vzniknout kulturní informaci v mozku jiného jedince, a ta může vyvolávat chování podobné tomu prvnímu. *Konkurence mezi kulturními variantami se zásadně liší od *kompetice mezi geny, protože lidé se mohou naučit více než jednu kulturní variantu. Kulturní varianty si konkurují dvěma způsoby: 1) kompetice o kognitivní zdroje; učení stojí čas a energii, a protože jsou lidé těmito veličinami limitováni, nemohou ovládnout všechny dostupné kulturní varianty. Předmětem tohoto způsobu konkurence je tedy kompetice o čas a energii; 2) konkurence o kontrolu nad chováním; lidé se hodně učí pozorováním a imitováním druhých, a jestliže kulturní varianta neovlivňuje chování, bude imitována s menší pravděpodobností a možná tak časem zcela zanikne.

Vlastní kulturní evoluce sestává ze dvou hlavních částí. Inertní část má tendenci zachovávat kulturu bez změn z jedné generace na druhou a vyrůstá z konformity ke kulturním variantám většiny. Druhá část sestává ze sil evoluce kultury, které vyvolávají změny v různých typech kulturních variant. Síly působící během procesu kulturní evoluce jsou podle Richersona a Boyda následující (Boyd, R. – Richerson P. J., 2004):

I. Náhodné síly, které se dále dělí na: a) kulturní mutace – náhodné ovlivňování kulturních variant jedinci, a to třeba zapomináním; b) kulturní drift – faktory ovlivňující četnost kulturních variant, k nimž může dojít v malých populacích. Hypotetickým příkladem by mohl být zánik znalosti výroby lodí, pokud nešťastnou náhodou zemřou všichni stavitelé lodí v dané společnosti.

II. Rozhodovací síly, dělí se na: a) řízené variace – nenáhodné změny kulturních variant uskutečňované jedinci, a to sociálními učením, učením, invencí nebo adaptivní modifikací kulturní varianty; b) ovlivněná transmise (v originálu: *biased transmission*), kterou můžeme ještě rozdělit na: 1) obsahově založený vliv – lidé si snadněji zapamatují nebo osvojí kulturní variantu na základě jejího obsahu; 2) vliv závislý na četnosti – nejvýhodnější varianty jsou zpravidla nejrozšířenější. Volba nejrozšířenější varianty je nejbezpečnější cestou k osvojení si vhodné kulturní varianty; 3) na modelech založený vliv – volba kulturní varianty je ovlivněna volbami úspěšných nebo významných jedinců. Existuje predispozice imitovat takové jedince a existuje i predispozice podobných jedinců vzájemně se imitovat.

III. Přirozený výběr – změny kulturní kompozice populace jsou výsledkem přirozeného výběru v důsledku upřednostňování nějaké kulturní varianty: a) lidé se liší osvojovanými hodnotami, postoji a vírami, které nabývají v procesech *socializace a enkulturace; b) tato variace ovlivňuje chování lidí vlivem pravděpodobnosti jejich přenosu na druhé jedince; c) celkový počet kulturních variant, které mohou v populaci existovat je vždy omezen. Proto podle *názoru Richersona a Boyda dochází ke kompetici kulturních variant. Četnost kulturních variant chování, které zvyšují pravděpodobnost svého přenosu na jiné jedince, se bude přirozeně zvyšovat na úkor ostatních kulturních variant.

Kultura je sice v podání obou autorů částečně biologická adaptace, ale neznamena to, že kultura je jen derivátem genů, jak ostatně vyplývá i z názvu jejich knihy. Kulturní varianty se mohou vyvíjet a šířit v populaci zcela nezávisle na potřebách sobeckých genů, přesto jsou však oba autoři přesvědčeni, že „nic, co řekneme o kultuře, nedává smysl bez světla evoluce“.
(Martin Soukup)

teorie evoluce kulturním výběrem, *evoluční model *kultury. Vypracoval ji americký kulturní antropolog William Durham. Je toho *názoru, že kultury „jsou schopny své vlastní zvláštní formy variační evoluce“ (Durham, W., 2007: 4). Hlavním prostředkem modifikace kulturních systémů je „hodnotově orientované rozhodování sociálně vlivných jedinců o kulturních *variantách“ (Durham, W., 2007: 5). Detailně svou představu evoluční teorie kultury představil v díle *Coevolution: Genes, Culture, and Human Diversity* (Koevoluce: Geny, kultura a lidská diverzita, 1991). Svůj přístup v ní označil jako teorii evoluce kulturním výběrem (v originálu: *theory of evolution by cultural selection*) s odkazem na její blízkou podobnost s *Darwinovou teorií evoluce *přirozeným výběrem. Kniha „je pokusem formulovat obecnou teorii kulturní evoluce, použít tuto teorii k predikci základních modů vztahů mezi genetickou a kulturní dynamikou a testovat tyto predikce proti vzorku náročných případových studií“ (Durham, W., 1991: 37). Podle Durhama vývoj ideačních teorií kultury v *kulturní antropologii (například Clifford *Geertz, Ward H. *Goodenough, David *Schneider, James P. Spradley) a vývoj teorií genetické evoluce sociálního chování v *biologii (například Robert Trivers, William *Hamilton) umožňuje sblížit společenské a přírodní vědy. Ideační teorie kultury jsou založeny na předpokladu, že kultura není tvořena vzorci chování lidí, nýbrž systémem preskriptivních pravidel řídících chování. Výhodou ideačních teorií kultury je podle Durhama to, že pracují s transmisí informace a nepotřebují proto neměnnou „jednotku kultury“, a to jak v makroevolučním, tak i v mikroevolučním měřítku. Sám však s jednotkou kultury pracuje a musí splňovat tyto vlastnosti: 1) sestává z informace, která aktuálně či potenciálně řídí chování, 2) vyhovuje celé řadě druhů, množství a způsobů organizace informací, 3) musí to být ohraničené nosiče informací, které jsou sociálně přenášeny jako *koherentní a funkční jednotky. Těmto kritériím podle Durhama nejlépe vyhovují memy a *symboly. Durham zvolil *mem, a to hlavně proto, že pojem není zatížen obecným používáním. Všechny varianty daného memu označuje jako holomemy, ať již se jimi chování momentálně řídí či nikoli. „Představují tedy celý kulturní repertoár variant memu, zahrnující i latentní či nevyjádřené formy“ (Durham, W., 1991: 189). Podskupinou holomemů jsou alomemy, kterými se naopak aktuálně chování řídí, a to za určitých podmínek alespoň u části členů kultury.

Kulturní evoluce je poháněna vpřed *selekcí, která probíhá prostřednictvím *komunikace symbolů a nikoli reprodukcí jako je tomu v genetické evoluci. Zavedl pojem kulturní fitness (v originálu: *cultural fitness*), který vymezil jako „míru relativního úspěchu přenosu mezi alomemy v kulturním systému, míru analogickou reprodukčnímu úspěchu jedinců nebo genotypů při studiu genetické evoluce“ (Durham, W., 1991: 194). Uvažuje o něm jako o očekávaném stupni sociální transmise a uplatňování určitých alomemů ve studované populaci. Kulturní selekce (v originálu: *cultural selection*), druhý pojem, s nímž Durham pracuje, se uskutečňuje volbou *primárních nebo *sekundárních *hodnot. Kulturní selekce je „rozdílná sociální transmise kulturních variant prostřednictvím lidských rozhodnutí, nebo jednoduše ... „zachování preferencí““ (Durham, W., 1991: 198). Kulturní selekce pracuje se dvěma integrujícími silami – volbou (v originálu: *choice*) a vnucením (v originálu: *imposition*). Volba je svobodné rozhodování o selekci dostupných alomemů. Vnucením rozumí zachování alomemů souladem s rozhodnutími druhých (Durham, W., 1991: 198) a má čtyři základní formy: 1) přinucení (v originálu: *coercion*) – volba je vynucena hrozbou *sankce nebo deprivací, 2) síla (v originálu: *force*) – omezení nebo předcházení volbě, 3) manipulace – *kontrola hodnot a přání druhých, 4) *autorita – soulad s autoritou vychází z toho, že rozkazy autority jsou přijatelné v rámci vlastních hodnot jedince. Kulturní selekce se uskutečňuje volbou primárních a sekundárních hodnot. Primární hodnoty nevyžadují žádné informace z kulturního přenosu. Primární hodnoty „nabývají podoby hodnotících pocitů – jsou zakoušeny jako dobré nebo špatné, příjemné či nepříjemné“ (Durham, W., 1991: 200). Vyvíjejí se v rámci *ontogeneze na základě vztahů mezi *centrálním nervovým systémem a prostředím.

Sekundární hodnoty jsou nejdůležitějším prostředkem kulturně-evolučních změn. Vycházejí z kolektivní a nikoli individuální zkušenosti a ze sociální historie.

Durham formuloval hypotézu, která říká, že „existuje ne méně než pět rozdílných modů vztahu mezi geny a kulturou, totiž dva interaktivní mody, v nichž geny a kultura působí jako ‚prostředí selekce‘ toho druhého a tři komparativní mody, v nichž se kultura mění prostřednictvím selekce sekundárních hodnot“ (Durham, W., 1991: 205). Interaktivní mody působí přímo. Kultura může zásadně ovlivnit reprodukční úspěch genotypů, stejně jako mohou geny zásadně ovlivnit kulturní selekci. Uvedené mody vztahu genů a kultury jsou následující (Durham W., 1991: 205–207):

1) Genetické zprostředkování: při genetickém zprostředkování hrají nejdůležitější roli primární hodnoty, které přispívají ke zhodnocení alomemů a představují tak základní determinantu pro rozdílná kulturní fitness alomemů. Jinak řečeno, genetická *variabilita je základem *kulturní variability. Pro Durhama je nejlepším dokladem genetického zprostředkování studie Brenta *Berlina a Paula Kaye o kulturní evoluci základních pojmů pro barvy (Berlin, B. – Kay, P., 1969).

2) Kulturní zprostředkování: kultura mění směr a míru genetické evoluce. Kulturní variabilita v tomto případě ovlivňuje genetickou variabilitu. Podle Durhama se na kulturním zprostředkování podílí zejména, ačkoli ne výhradně, alomemy spjaté se systémem subsistence, *technologí, vzorci uzavírání *manželství, systémem příbuzenství, sociální strukturou dané kultury. Tento typ vztahu Durham dokládá evolucí absorpce laktózy dospělými.

3) Rozšíření: kulturní hodnoty populace mohou podpořit vyšší kulturní fitness alomemů, které mají vyšší inkluzivní fitness, tím, že podporují skutečnou *kulturní adaptaci (ve smyslu, v jakém pojem používají kulturní ekologové). V tomto případě kultura posiluje dispozice dané geneticky. Jako příklad Durham uvádí *incestní tabu.

4) Neutralita: pole alomemů je adaptivně neutrální. Kulturní variabilita vzniká a šíří se nezávisle na genotypech jedinců. Příkladem je na tomto místě učení se různým *jazykům.

5) *Opozice: vzniká tehdy, když kulturní hodnoty podporují alomemy, které snižují *inkluzivní fitness, jestliže se jimi jedinci řídí. Kultura tak může vést k šíření maladaptivních alomemů, jako je to v případě *kanibalismu na *Nové Guineji, kde je kanibalismus příčinou šíření smrtelné nervové *choroby *kuru mezi příslušníky kmene *Fore.

Vztahy 1 a 2 William Durham nazývá interaktivní, protože změna v jednom systému vyvolává změny i v druhém systému. Vztahy 3 až 5 nazývá komparativní, protože neexistují vzájemně závislé změny mezi fitness a kulturní fitness. (Martin Soukup)

teorie evoluce, gradualistická, *evoluce, gradualistická teorie.

teorie evoluce, neutrální, *evoluce, neutrální teorie.

teorie evoluce, punktualistická, *evoluce, punktualistická teorie.

teorie evoluce, syntetická, *evoluce, syntetická teorie.

teorie experimentu, obor vytvářející *metody, *metodologii a *techniky experimentálního výzkumu, především na základě využití postupů z různých matematických oborů. (Jaroslav Malina)

teorie Gaia, *hypotéza Gaia.

teorie her, evoluční, aplikace modelů změny frekvence *genů v populaci, inspirovaných populační genetikou, na teorii her. Liší se od klasické teorie her v tom, že důraz klade více na dynamiku změny *strategie než na dosahování strategické rovnováhy.

Navzdory názvu je využívána více v *ekonomii a dalších sociálních vědách než v *biologii; její dynamická perspektiva totiž umožňuje zahrnout do teorie i změny v přesvědčeních a normách, řídících či omezujících lidské jednání (například je schopná vysvětlit, jak je možné dosáhnout kooperace v situacích odpovídajících „věžňovu dilematu“,

kdy je z individuálního hlediska racionální strategií sledovat své egoistické cíle). (Pavel Dufek, Miroslav Králík)

teorie hodnoty, pracovní, soubor ekonomických *teorií (*ekonomie), podle kterých je *hodnota zboží úzce závislá na práci, která byla vynaložena na jeho produkci. Jakousi proto-teorií (týkající se ovšem spíše *vlastnictví) lze vysledovat již u Johna *Locka, podle něhož vzniká soukromé vlastnictví tehdy, spojí-li člověk svoji práci (přesněji řečeno využije přirozených práv na své tělo a svobodu nakládat s ním, jak uzná za vhodné) s dosud nevlastněným kusem země. Nejznámější pracovní teorie hodnoty předložili představitelé klasické ekonomie – Adam *Smith, David *Ricardo a po nich Karel *Marx, který na základě rozdílu mezi prací dělníka potřebnou k produkci výrobku a ohodnocení této práce ze strany kapitalisty (jakožto podstaty nadhodnoty) rozpracoval svoji teorii vykořisťování (*exploatace). (Pavel Dufek)

teorie informace, věda o obecných *zákonitostech vzniku, přeměny, uchování a šíření *informací. (Jaroslav Malina)

teorie jazykových kódů, *hypotéza předpokládající existenci dvou jazykových kódů, kterou předložil britský sociolog a sociolinguista Basil Bernard Bernstein (1924–2000) v publikaci *Class, Codes and Control: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language* (Třída, kódy a kontrola: Teoretické studie k sociologii jazyka, 1971). Jedná se o omezený jazykový kód a rozvinutý jazykový kód. Na základě odlišné *socializace příslušníci středních a nižších vrstev společnosti dosahují odlišné jazykové kompetence.

Podle Bernsteina je ve středních *sociálních vrstvách užíván tzv. rozvinutý jazykový kód, s nímž je spjata přesná gramatická struktura, logické uspořádání výpovědi a složitější větné konstrukce. Mezi další znaky rozvinutého jazykového kódu patří užívání abstraktnějších slov, vysoká frekvence předložek vyjadřujících logické, časové a prostorové vztahy, vysoká frekvence užívání hodnotících a specifikujících adjektiv a adverbii, větší důraz kladený na *jazyk než gesta. V nižších sociálních vrstvách je naopak užíván tzv. omezený jazykový kód, pro nějž jsou charakteristické krátké, gramaticky neúplné a zpravidla neukončené věty, časté užívání spojovacích výrazů (tak, teda, jako, prostě aj.), přílišná kategoričnost a konkrétnost většiny vět, omezené užívání adjektiv a adverbii, větší důraz kladený na gesta než jazyk. Jedinci, kteří vyrůstali v prostředí rozvinutého jazykového kódu, jsou schopni lépe vyjádřit svou individualitu, osobní *názor, abstraktně formulovat myšlenku a porozumět složitějším jazykovým konstrukcím. Jazyk jim slouží jako efektivní prostředek k vysvětlování postojů, interpretování emocí nebo jako lingvistický most stojící mezi nimi a lidmi, kteří mají rozdílnou sociální zkušenost. Oproti tomu pro jedince, jejichž socializace proběhla v prostředí omezeného jazykového kódu, je typická podřízenost cizí *autoritě, potlačení individuality a vlastního rozhodování ve prospěch skupinové solidarity. Tyto projevy chování souvisí s přesně vymezenými pozicemi, právy a povinnostmi všech členů *rodiny v nižších vrstvách. Děti z nižších vrstev tak setrvávají v jednom jazykovém kódu, zatímco děti ze středních vrstev jsou schopny přecházet od jednoho kódu k druhému v souladu s danými komunikačními potřebami.

Podle Basila Bernsteina ve svých důsledcích odlišnost jazykové socializace nižších sociálních vrstev vede k trvalé reprodukci v zásadě téže sociální struktury, téhož druhu sociální nerovnosti a limituje sociální mobilitu. Teorie jazykových kódů není všeobecně přijímána. Má řadu stoupenců (například britský sociální psycholog W. Peter Robinson) i kritiků (například americký sociolinguista William Labov).

Z antropologického hlediska lze teorii jazykových kódů považovat za podnětný příspěvek na téma jazyka jako determinanty chování příslušníků konkrétních sociálních vrstev. (Viz též *komunikace, interkulturní, *komunikace, lidská, *komunikace, neverbální, *komunikace, verbální.) (Barbora Půtová)

teorie kapitálů, koncepce, která prostřednictvím různých typů *kapitálu, umožňuje analyzovat pozice jednotlivců v *sociálním poli a způsob sociální a kulturní reprodukce statků a služeb. Teorii kapitálů vypracoval francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002), který rozlišil čtyři základní formy kapitálu: *ekonomický, *kulturní, *sociální a *symbolický kapitál. Typ kapitálu, schopnost jím disponovat a akumulovat jej, ovlivňuje *habitus a pozice jednotlivců v sociálním poli. Postavení každého individua, skupiny či instituce v *sociálním prostoru může být určeno dvěma souřadnicemi – celkovým objemem disponibilního kapitálu a jeho složením. Třetí souřadnici – proměny tohoto objemu a složení v čase, zaznamenává trajektorie individuí v sociálním prostoru. Teorii kapitálů Bourdieu dále rozšířil například o kapitál akademický, informační, intelektuální, politický, lingvistický (obdoba *omezeného jazykového kódu), sociální, státní aj. (Barbora Půtová)

teorie komparativních výhod, zásadní příspěvek k pochopení významu mezinárodního obchodu, jehož autorem je anglický ekonom David *Ricardo. *Zákon komparativních výhod říká, že i v případě, kdy je jedna země méně produktivní v porovnání s jinou zemí při výrobě všech druhů zboží, vyplatí se oběma *zemím obchodovat, neboť když se méně produktivní země specializuje na komodity, u nichž zaostává nejméně, přinese taková specializace a *směna výhodu oběma partnerům. (Jaroslav Malina)

teorie komunitarianismu, *komunitarianismus.

teorie kulturní ekologie, *ekologie, kulturní.

teorie kulturního materialismu, *antropologie kulturního materialismu.

teorie kulturních kontaktů, *kontakt, kulturní.

teorie kulturních změn v archeologii, *teorie opírající se o tři klasické procesy: *vynález (*objev), *difuzi a *migraci.

Objev znamená vznik nové koncepce, případně modifikaci myšlenek starších, a jeho přeměnu v *artefakty nebo jiné *inovace. Nejzřetelněji je to patrné u *technik zpracování *kamene, *kosti nebo *keramiky. Mnoho objevů v oblasti myšlení však v *archeologickém záznamu nezanechá žádnou prokazatelnou stopu. Nadto je patrné, že již v *paleolitu byla objevena řada evolučně významných technik, aniž by se dočkaly širšího praktického využití. Tak například objev vypalování *hlíny v *Dolních Věstonicích a *Pavlově nebyl využit k výrobě nádob, ale figurek, objev *broušení kamene neposloužil k výrobě *seker, ale ozdobných, *rituálních a prestižních předmětů, a zda se uplatnil objev *textilu při oblékání ani nelze rozhodnout. Snad proto tyto techniky vzápětí zanikaly, aniž by podněcovaly další *kulturní změny. A proto také vnímáme tak výrazně pozdější *neolitickou revoluci (*neolit), která přinesla určité zobecnění celého komplexu nových *technologií.

Difuze je proces, kdy se nová myšlenka nebo předmět šíří mezi jedinci nebo celými skupinami, a to na velké vzdálenosti. Probíhá pomocí různých mechanismů, jako jsou lovecké či bojové výpravy, kontakt mezi sousedními skupinami (například obchod, uzavírání manželství) a migrace celých skupin. Pojetí difuze vychází z prací amerických antropologů Franze *Boase a Alfreda *Kroebera, kteří zdůraznili i symbolickou váhu a prestiž *kultury, neboť ta určuje, zda bude kultura přijata a šířena jinými *společnostmi. Protože v archeologickém záznamu se takto podmíněný vliv přímo neodrazí, difuzionisté argumentovali tím, že přijímání cizích *kulturních prvků (*akulturace) je podmíněno pouze kontaktem. Tedy prostě tím, zda se o nich další populace dozví. *Etnografie však popisuje četné kultury, a to právě lovecké, které technologické inovace v sousedství znají, aniž by projevíly zájem přijmout je za své.

Migrace je důsledkem záměrného rozhodnutí změnit nebo rozšířit své teritorium. Základní modely osídlování *světa dnes vytváří molekulární genetika. Teorie, s níž můžeme poměrně spolehlivě pracovat, vychází z *genomu současné populace, na prvním místě u mitochondriální *DNA, a to ve vzorcích odebíraných na různých kontinentech (*antropogeneze, teorie mitochondriální Evy). Významným potvrzením může být

antropologický záznam o výměně populace, pokud je k dispozici kosterní materiál. Případně analýza izotopů, která může prokázat, zda daná populace trvale žila v domácím prostředí, nebo přišla odjinud. Samotné archeologii zbývá kombinovat demografické, kartografické a chronologické údaje a opřít se o stratigrafické sledy, které dokládají změnu *technologie a stylu v inventáři *archeologické kultury. V minulosti byly migrace považovány za hlavní hybnou sílu vývoje a jeho proměn. Zhruba od poloviny 20. století se naopak začaly u nově nastupující badatelské generace prosazovat představy o průběžném vývoji na místě a u některých autorů převládají dodnes. Obě tato stanoviska jsou extrémní; oba procesy se zpravidla prolínaly. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

teorie kultury, difuzionistická, *difuzionismus.

teorie kultury, evolucionistická, *evolucionismus.

teorie kultury, funkcionalistická, *funkcionalismus.

teorie kultury, heliotická, *koncepce představitelů britského *difuzionismu (William James *Perry, William Henry Robert *Rivers, Grafton Elliot *Smith) založená na monocentrickém pojetí dějin kultury. Výchozím bodem je předpoklad, že ne-li všechny, určitě většina složek starých *civilizací má svůj původ ve *starověkém Egyptě. Díky *obchodu se *zlatem, perlami a jinými cennými věcmi údajně *Egyptané prozkoumali Asii a přes ostrovy v Tichomoří pronikl jejich vliv až do Střední Ameriky. Proto nalezneme na celém světě takové *kulturní prvky, jakými jsou megalitické stavby (*stavitelství, megalitické), *mumifikace, královská důstojnost apod.

Britové na rozdíl od německých a amerických difuzionistů nerozpracovali přísná metodologická kritéria, na jejichž základě by bylo možné určit skutečný původ a časoprostorové vztahy mezi podobnými kulturními prvky. Grafton Elliot Smith (*The Diffusion of Culture* [Difuze kultury, 1933] aj.) a jeho kolegové hledali důkazy pro své *hypotézy ve všech oblastech lidské kultury u nejrůznějších etnik světa. Příliš široké měřítko předpokládaných *kulturních kontaktů se tak stalo jednou z nejslabších stránek britského difuzionismu.

Ve druhé polovině 20. století hájil heliotickou teorii například norský badatel Thor *Heyerdahl, který pro její podporu uskutečnil experimentální plavby na *replikách plavidel starověkých Egyptanů. (Jaroslav Malina)

teorie kultury, kombinacionistická, *kombinacionismus.

teorie kultury, konfiguracionistická, *konfiguracionismus.

teorie kultury, neoevolucionistická, *neoevolucionismus.

teorie kultury, strukturalistická, *strukturalismus.

teorie kultury, superorganická, *koncepce amerického antropologa Alfreda Louise *Kroebera vymezující jako předmět *kulturní antropologie superorganickou vrstvu reality – kulturu, která představuje třídu věcí a jevů kvalitativně odlišnou od anorganické a organické přírody. (Jaroslav Malina)

teorie mateřské dominance, evolučně biologická *teorie, kterou rozpracovala psycholožka Valerie J. Grantová; představuje aplikaci *Triversovy-Willardovy hypotézy na člověka. Je založena na psychologickém výzkumu, podle kterého ženy s dominantní osobností rodí více synů než ženy s méně dominantní osobností. Bylo zjištěno, že množství sérového *testosteronu v těle žen koreluje s jejich dominancí. Individuální rozdíly v množství testosteronu v těle matky určují její dominantní chování a současně i potenciál, s jakým matka rodí syny a dcery. Nadprůměrné množství testosteronu v těle ženy určuje jak její dominantní chování, tak i zvýšenou pravděpodobnost, že porodí syna. Dominantní matky jsou méně ekonomicky závislé na partnerovi než ostatní ženy. Tyto rozdíly v chování určují, jakým způsobem vychovávají své potomky. Protože chlapci a dívky rozdílně reagují na styl výchovy svých rodičů, chlapci více profitují z výchovného stylu dominantních matek, dívky naopak z výchovného stylu matek méně dominantních. Takto se matčina osobnost stává relevantní pro

pohlaví dítěte, které porodí. Míra, s jakou testosteron ovlivňuje četnost jednoho či druhého pohlaví, je sporná a není jasný ani mechanismus, jakým by k upřednostnění jednoho pohlaví před druhým mělo docházet. Valerie Grantová tvrdí, že stanovení dominance matky jako hlavního faktoru určujícího pohlaví jejího potomka by mohlo pomoci sladit všechny studie, které se zabývaly poměrem pohlaví u člověka i zvířat a nepotvrdily Triversovu-Williardovu hypotézu.

Teorie mateřské dominance by mohla zodpovědět mnoho nevyřešených otázek, počínaje tím, proč se rodí více synů bezprostředně po válce, v obdobích strádání nebo nemocí, a to jak u primátů, kopytnatců, tak u ostatních savců. Tento *model rovněž odpovídá na otázku, proč tak málo žen rodí potomky pouze jednoho pohlaví a proč většina žen rodí jak syny, tak dcery. Fakt, že dominantní postavení ženy je určeno nejen dědičně (i když má nesporný dědičný základ), ale také podmínkami životního prostředí, dokazují změny hladin testosteronu v průběhu různých období u jedné ženy. Ženy, které porodily pouze potomky jednoho pohlaví, mají obecně nízké (nebo vysoké) hodnoty testosteronu, které téměř nekolísají. Většina žen má však hodnoty sérového testosteronu v normě a jejich kolísání je přiřazuje jednou nad průměr a jindy pod průměr. (Miroslav Králík)

teorie množin, matematická *teorie, na níž je založena moderní *matematika. Vybuoval ji koncem 19. století Georg Cantor (3. 3. 1845 Sankt Petěrburg, Rusko – 6. 1. 1918 Halle [Saale], Německo), některé její myšlenky předjímal již Bernard *Bolzano. Impulzem vzniku Cantorovy teorie se stalo jeho zjištění, že i nekonečné množiny je možno porovnávat podle velikosti. Objevení tzv. antinomií v teorii množin na počátku 20. století zahájilo novou etapu ve výstavbě matematiky, jejímž nejvýznačnějším rysem se stal *formalismus a axiomatická výstavba. (Eduard Fuchs)

teorie modelování, věda o obecných *zákonitostech studia *objektu na modelu, tj. na analogickém objektu sestrojeném podle určitých pravidel, napodobujícím chování a také vlastnosti (obvykle jen vlastnosti vybrané, podstatné) původního, zkoumaného objektu; model může být materiální nebo i abstraktní, popsáný matematickými prostředky a simulovaný na *počítači. (Jaroslav Malina)

teorie moderního (symbolického) rasismu, *teorie pokoušející se o *vysvětlení vztahů bílých *Američanů k *černošům. Podle výsledků průzkumů se postoje bílých Američanů k představitelům menšin a zejména černošů v průběhu padesátých a šedesátých let 20. století značně liberalizovaly. Od schvalování separace a *diskriminace černošů k přijetí ideálu rasové *rovnosti a integrace. Tyto výzkumy však současně ukazují, že *běloši sice souhlasí s principy občanských práv, nikoliv však se způsoby jejich realizace. Protestují proti pracovnímu umístění na základě kvót, nesouhlasí se zaváděním integrovaných škol, se svážením dětí bez rozlišení *rasy do školy autobusy. Z toho někteří autoři vyvozují, že postoje bělochů jsou v podstatě protičernošské a že jejich přijímání principů rovnosti je pouze povrchní.

Teorie moderního a symbolického *rasismu (viz například Kinder – Sears, 1981; McConahay – Hardee – Batts, 1981; McConahay – Hough, 1976) se snaží vysvětlit inkonzistenci mezi postoji zjišťovanými při výzkumech veřejného mínění a chováním Američanů. Symbolický (moderní) rasismus je směsí protičernošských postojů a tradičních amerických morálních hodnot vtělených do protestantské etiky. Symbolický rasismus je formou odporu proti změnám ve vztazích mezi rasami. Tento odpor je zdůvodňován tím, že černoši nežijí v souladu s tradičními americkými hodnotami, jako jsou *individualismus, spoléhání se na sebe sama, pracovní morálka, poslušnost a disciplína. Porušují základní princip meritokracie, podle nějž by měli být jedinci odměňováni podle svých zásluh, které jsou výsledkem tvrdé práce. Symbolický rasismus se projevuje ve všech oblastech, ve kterých by mohlo docházet ke zvýhodňování černošů. Patří mezi ně například otázka sociální podpory („Lidé na podpoře by mohli najít práci, kdyby chtěli“), rasových kvót („Černoši by

neměli získávat postavení, které si nezaslouží“), svázení dětí do stejných škol („Běloši tvrdě pracují proto, aby měly jejich děti dobré školy“) apod.

Tato teorie sestává z několika hlavních hypotéz:

Hypotéza setrvačnosti afektivní komponenty předsudků. Afektivní komponenta rasových postojů je získána v raném dětství a lze ji změnit mnohem obtížněji než komponenty kognitivní a konativní. Proto došlo v USA k tomu, že se afektivní komponenta *předsudků lety u většiny obyvatel v souvislosti s nově vznikajícími otázkami týkajícími se rasových problémů nezměnila tak rychle jako ostatní dvě komponenty postojů. Stručně řečeno, problémy se změnily, avšak záporné emoce asociované s minoritami (zejména s černochoy) zůstaly stejné; negativní emoce se proto přelévají do nových problémů.

Hypotéza odmítání tradičního rasismu. Většina Američanů po roce 1965 přijímá za své *názory, že je diskriminace špatná, že černoši nejsou méněcenní a že *segregace je protiústavní. Proto v anketách (upřímně) odpovídají na otázky, které se týkají tradičního rasismu, stále méně rasisticky. Metodologickým problémem navíc je, že většina otázek v těchto anketách měří postoje Američanů k minoritám explicitně (reaktivně).

Hypotéza moderního rasismu. Američané si současně často neuvědomují, že se některé nové problémy přímo nebo nepřímo stále týkají rasové problematiky. Tyto problémy proto jako takové nevnímají – a jejich reakce jsou pak rasistické. Odmítají například uznat, že diskriminace na trhu práce je motivována rasisticky – věří, že jsou si černoši na vině sami. Jinými slovy – některé otázky nechápou jako indikátory postoje k rase, jíž se týkají, ale jako otázky týkající se objektivního stavu.

Teorii moderního rasismu lze shrnout tak, že bílí Američané *automaticky* (či *implicitně*) diskriminují černochoy na základě emocionální reakce, avšak své chování *racionalizují* *atributy, které jsou s rasou sice „nahodile“, ale stabilně spojeny – například pracovitostí, *hodnotami, *kulturou, vyznáním atd. Obsah těchto racionalizací se mění, diskriminace nikoliv. Američané již nepřijímají jako přijatelný důvod diskriminace rasu; avšak diskriminují v souladu s rasou vždy, když je diskriminace sociálně přijatelná a zdůvodnitelná na základě jiných než rasových argumentů.

K měření míry tradičního a moderního rasismu vyvinuli autoři této teorie často používanou škálu moderního rasismu (*Modern Racism Scale*, zkratka: MRS). (Karel Hnilica)

teorie molekulární evoluce, neutrální, *evoluce, neutrální teorie molekulární.

teorie o „průměrném (středním) člověku“, hypotéza belgického matematika, astronoma, statistika a sociologa Lamberta Adolpha Jacquese *Quételeta (1796–1874) předpokládající, že *ideálem krásy jsou ti jedinci, kteří se ve svých znacích blíží průměru těchto znaků pro populaci. (Jaroslav Malina)

teorie podvojně dědičnosti, *teorie dvojí dědičnosti.

teorie politiky, ekonomické, označení pro teoretické přístupy, které využívají teoretického a metodologického instrumentária moderní ekonomické vědy k objasnění politického rozhodování a vzájemné závislosti mezi *hospodářstvím a *politikou. Vycházejí z předpokladu racionálního chování jednotlivce, maximalizujícího svou funkci užitečnosti. K nejznámějším představitelům patří například James M. *Buchanan a Mancur *Olson. Souhrnně se pro ekonomické teorie politiky používá také označení „nová politická ekonomie“. (Jaroslav Malina)

teorie poznání, *epistemologie, *gnozeologie, *noetika.

teorie přechodů [politologie], (též tranzitologie, teorie tranzice), disciplína politické vědy zabývající se podmínkami a mechanismy změny politického režimu, přičemž v posledních desetiletích je pozornost upřena zejména na nastolování demokratických režimů (demokratická tranzice). Teorie přechodů extenzivně využívá politologické poznatky studia *nedemokratických režimů, jako je *autoritarismus nebo post-totalitarismus; v posledních

desetiletích se uplatnila při studiu demokratických přechodů v Latinské Americe, jihozápadní Evropě a postkomunistických státech střední a východní Evropy. (Pavel Dufek)

teorie přerozdělování podle pohlaví (anglicky: *sex allocation theory*), *teorie behaviorální ekologie člověka, předpovídá, že rodiče by měli přerozdělovat zdroje více potomkům toho *pohlaví, kteří jim přinesou větší zisk z hlediska jejich *biologické zdatnosti (viz *Triversova-Willardova hypotéza). (Miroslav Králík)

teorie přerušovaných rovnováh (puktualistická teorie, anglicky: *punctuated equilibria*), *teorie, kterou v roce 1972 vyslovili paleontologové Niels Eldredge a Stephen Jay Gould. Tato teorie předpokládá, že evoluce není pozvolná (graduální), ale sestává z období tzv. stáze, kdy nedochází k výraznějším změnám – to je náhle přerušeno obdobími prudkých evolučních změn, při nichž z malých izolovaných *populací velmi rychle vznikají nové druhy. (Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

teorie příbuzenství, antropologická, studium *příbuzenství mělo po dlouhá léta postavení „královské disciplíny“ *sociální antropologie, bylo považováno za její nejvýznamnější oblast a vlastně každý antropolog, který chtěl něco znamenat, se musel k příbuzenství nějakým způsobem vyjádřit. Na konci 40. let 20. století bylo studium příbuzenství zejména v britské *antropologii tak centrální, že antropologie byla *ironicky nazývaná „kinshipology“. V době, kdy Robin Fox píše první učebnici příbuzenství (*Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective* [Příbuzenství a manželství: Antropologická perspektiva], 1967), tvoří antropologická literatura věnovaná příbuzenství více než polovinu veškeré odborné literatury v tomto oboru. Příbuzenství je zároveň oborem, který je považován v rámci antropologie za jeden z nejnáročnějších a nejs sofistikovanejších pro svoji rozvinutou teorii, jasně stanovenou metodologii a propracovanou terminologii. Stalo se také jednou z mála oblastí, kterou si antropologové mohou nárokovat jako sféru svého výsostného vlivu. Na rozdíl od jiných oblastí, které antropologové vždy sdíleli s dalšími vědními obory, z nichž často čerpali inspiraci, byly ve studiu příbuzenství antropologické teorie vždy v čele. Zlatá éra klasických antropologických teorií příbuzenství končí v 60. letech 20. století, kdy je studium příbuzenství podrobena výrazné *kritice a na několik desetiletí zájem o ně upadá. K jakémusi „revivalu“ studia příbuzenství dochází od 90. let 20. století, kdy se pozornost antropologů začíná zaměřovat na „západní“ *civilizaci, na naše vlastní kulturní koncepte příbuzenství a dalekosáhlé změny, které pro tyto koncepte přinášejí například nové reprodukční *technologie.

Klasická antropologická definice příbuzenství je založena na předpokladu, že genealogickým vztahům, vycházejícím z faktů biologické *reprodukce člověka, se ve všech společnostech připisuje sociální význam. Vztahy modelované podle vztahů vznikajících v důsledku plození a rození dětí se tak stávají jedním z významných principů sociální organizace. Poukazuje se na to, že ve všech *společnostech a *kulturách se připisuje sociální význam rozdílu mezi muži a ženami a všechny společnosti uznávají, že děti se rodí ženám. Z této univerzality sociálního významu připisovaného biologické reprodukci se pak odvozuje také univerzalita existence příbuzenství jakožto *sociálních vztahů*. Příbuzenství tedy můžeme označit za *sociální vztahy*, které jsou prototypicky vyvozovány, respektive modelovány na základě vztahů genealogických, pramenících z lidské schopnosti biologické reprodukce. Biologické fakty jsou však příbuzenským vztahům vždy jen *modelem – *příbuzenské vztahy jsou kulturně konstruované a jako takové jsou předmětem našeho zájmu.

V roce 1957 rozpoutal Ernest *Gellner, původem český antropolog působící ve Velké Británii, proslulou debatu o vztahu biologického a sociálního příbuzenství svým návrhem používat pro zaznamenávání příbuzenských vztahů (domněle) kulturně neutrální, objektivní, ideální *jazyk (Ideal Language and Kinship Structure [Ideální jazyk a příbuzenská struktura]. *Philosophy of Science*, 24, 1957, 235–242). Proti této tezi, stojící na předpokladu totožnosti příbuzenských vztahů se vztahy biologickými, tedy objektivními, danými, přirozenými a

*univerzálními, ostře vystoupil Rodney *Needham (Descent Systems and Ideal Language [Systém descendance a ideální jazyk]. *Philosophy of Science*, 27, 1960, 96–101) s poukazem na *kulturní podmíněnost a *variabilitu příbuzenských termínů, které odkazují ke vztahům sociálním a nikoli k „přirozeným“ biologickým poutům. Na tuto debatu reagoval také John Arundel Barnes (Physical and Social Kinship [Biologické a sociální příbuzenství], *Philosophy of Science*, 28, 1961, 3, 296–299), který ve svém příspěvku vyjasňuje vztah biologického a sociálního v příbuzenství na příkladu otcovství (často považovaného, oproti mateřství, za „problematickou“ kategorii, právě kvůli ne zcela zjevné souvislosti s „biologickými fakty“). Barnes ukazuje, že analyticky lze rozlišovat 3 roviny otcovství. První rovinou je *genetický otec*, což je osoba, jejíž spermie oplodnila vajíčko ženy, z něhož se později vyvinul plod. Druhou rovinou je „*biologický otec*“, jenž je osobou, *kteřá je považována za genetického otce dítěte*. Třetí rovinu potom tvoří *otec sociální*. Vidíme tedy, že Barnes ke klasické distinkci *pater-genitor* přidává ještě jednu dimenzi, kdy rozlišuje dvě roviny termínu genitor (genetický otec a „biologický otec“). Vztah mezi genetickým otcem a „biologickým otcem“ (jako tím, kdo je sociálně uznáván jako genetický otec) je v praxi (vyjma medicínských účelů) většinou nezjistitelný. Kromě toho, jak uvádí Barnes, v nezápadních společnostech, kde koncepce příbuzenství není založena na genetické teorii, bývá společenstvím za genitora označena osoba, která přispěla ke zplození potomka, nikoli však podle genetické teorie, ale podle konkrétní, emické prokreační teorie daného společenství.

Vyjdeme-li z tohoto Barnesova rozlišení tří rovin příbuzenské kategorie „otcovství“, můžeme říci, že pro sociálně-antropologické studium příbuzenství jsou určující druhé dvě kategorie – kategorie „biologického otce“ – tedy toho, *kdo je považován za genetického otce dítěte*, přičemž klíčový je tady právě faktor sociálního významu připisovaného skutečnému či domnělému genetickému otcovství, a kategorie otce sociálního (*pater*). První rovina, genetický otec, spadá do oblasti *genetiky a moderního *lékařství, a pro sociálně-antropologické studium příbuzenství je irelevantní. Na tomto příkladu jasně vidíme, že příbuzenství je oblastí sociálních vztahů, jimž vztahy biologické či genetické slouží pouze jako model či předobraz, přičemž jako optický aparát, skrze nějž se daná kultura či společnost na biologické vztahy dívá a s jehož pomocí je interpretuje a připisuje jim sociální význam, slouží konkrétní, kulturně specifická prokreační teorie (v naší společnosti založená na představě genetiky).

Výrazná orientace sociální antropologie na studium příbuzenství souvisela s počátky této vědní disciplíny. Když se antropologie na začátku 20. století formovala jako samostatná věda, vymezila si jako svůj hlavní předmět zájmu studium nezápadních, mimoevropských společností, tehdy označovaných jako „primitivní“ (aby se tak odlišila od *sociologie zaměřené na moderní západní společnost). U těchto tzv. „primitivních společností“ se předpokládalo, že příbuzenství zde hraje významnou – ne-li nejvýznamnější – roli a tvoří samotnou páteř sociální organizace. Poukazovalo se na rozdíl mezi „západními“ a „nezápadními“ společnostmi například v tom, že funkce, které v „západních“ společnostech plní *právní systém nebo *stát, zastává v „mimoevropských“ společnostech právě příbuzenství.

Nově se etablojící disciplína sociální antropologie přitom výrazným způsobem navazovala na své předchůdce, či průkopníky, jimiž byli klasičtí *evolucionisté působící ve druhé polovině 19. století. Nejvýznamnějšími představiteli tohoto směru byli zejména Lewis Henry *Morgan, John Ferguson *McLennan a Johann Jacob *Bachofen. Všichni tito vědci byli právníci, všichni sdíleli představu unilineární evoluce lidstva – lidstva procházejícího v průběhu dějin stejnými vývojovými fázemi, směřujícími k fázi „nejrozvinutější“, kterou představovala – jak jinak než – západní civilizace, a všichni výrazným způsobem ovlivnili teorii příbuzenství.

Evolucionisté předpokládali, že na počátku dějin lidstva neexistovala rodina, a toto období nazývají stadiem *primitivní *promiskuity* (Morgan) či **hetérismus* (Bachofen). Protože v takovém společenském zřízení je jediným „jistým“ příbuzenským vztahem vztah matky a dítěte, musely v takových společnostech převažovat **matrilinéární* vztahy – skrze ženy se odvozovala příbuzenská příslušnost a ženám pravděpodobně náležela společenská vážnost, **úcta* a **autorita*. Evolucionisté nazývají toto období **matriarchátem*, který podle nich vývojově předcházela **patriarchátu*, který nastává se vznikem **rodiny*. Evolucionističtí vědci byli většinou kabinetní badatelé – „*armchair anthropologists*“ – kteří zpracovávali materiály od cestovatelů, **misionářů* či koloniálních **úředníků* a z nich potom vypracovávali své rozsáhlé teorie. Jedinou výjimkou mezi nimi byl americký právník Lewis Henry Morgan, který byl adoptován do rodu Jestřába irokézského **kmene* Seneca a tak se stal vlastně prvním antropologem provádějícím **zúčastněně* pozorování. Evolucionistická metoda přitom byla výrazně komparativní (evolucionisté využívali materiál od společností z různých částí světa) a diachronická (stavěli tyto společnosti na žebříček jednotné unilinéární evoluce lidstva).

Dědictvím evolucionistů 19. století v oblasti příbuzenství tak nebyla jen představa evoluce, následnosti matriarchátu a patriarchátu či některé dodnes používané základní pojmy (McLennan například zavedl do antropologie pojem **exogamie*), ale zejména celková orientace této subdisciplíny a její terminologie ovlivněná právnickým diskurzem. Ještě dalších padesát let se studium příbuzenství hemží právními termíny, jako jsou práva, povinnosti, korporované skupiny, následnictví atd. K výrazné změně tohoto diskurzu potom dochází až v 60. letech 20. století.

Od začátku 20. století se nejvýznamnějším centrem antropologického studia příbuzenství stává britská antropologie. Velmi výrazný vliv měla zejména strukturálně-funkcionalistická škola zastoupená Bronislawem **Malinowskim* a Alfredem Reginaldem **Radcliffe-Brownem*. Všeobecná tendence této doby jde přitom směrem od teoretických bádání „*armchair anthropologists*“ k **interpretaci* dat získaných bezprostředním terénním výzkumem. Důraz na komparativní metodu zůstává, ohnisko se však přesouvá od diachronních interpretací k synchronnímu pohledu, usilujícím o hledání společenských „zákonů“ podobných **zákonům* přírodních věd.

Další generace britských antropologů, představovaná zejména Edwardem Evanem **Evans-Pritchardem* a Meyerem **Fortesem*, přispěla do studia příbuzenství významnou teorií, která diskurzu příbuzenství následně dominovala několik desetiletí. Jednalo se o *teorii descendentních skupin*, respektive *teorii unilinéární descendance*. Tato teorie považuje za základní jednotky příbuzenské, respektive sociální organizace jasně vymezené skupiny definované vztahem ke společnému předkovi. Členství v takových skupinách, nazývaných **rody (lineages)* či **klany (clans)*, se odvozuje od společného předka unilinéárně, tedy buď v ženské (matrilinéárně) nebo v mužské **linii* (patrilinéárně). Tyto celky jsou označovány jako *skupiny korporované*, které jednají jako jeden „právní subjekt“ – mají společné jméno, společný majetek, mají vůdce nebo **náčelníka*, který mluví jejich jménem a může rozhodovat o záležitostech celé skupiny, věnují se například obdělávání stejné půdy atd. Takto vymezené skupiny mají exkluzivní členství, jasně vymezené hranice a přetrvávají v čase (jejich součástí bývají také mrtví předkové). Unilinéární descendentní skupiny byly považovány za základ sociální struktury ve společnostech bez státu. Jedním ze stěžejních děl tohoto vlivného teoretického proudu byli *Nuerové* Edwarda E. Evanse-Pritcharda (*The Nuer: A Description of the Models of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People* [Nuerové: Popis modelů obživy a politických institucí nilotské populace], 1940), dílo vycházející z terénního výzkumu u tohoto súdánského kmene. Evans-Pritchard zde představuje to, co se později stalo známé jako *segmentární systém* – rozdělení kmene Nuerů na *rody (lineages)* – unilinéární descendentní skupiny – různých stupňů, které se spojují a stavějí do vzájemné **opozice* podle aktuálních potřeb (**válka*, *spojenectví*, **krevní msta* atd.), a tvoří tak politické „segmenty“

společnosti. Dalším klíčovým dílem byla kniha Meyera Fortese *Dynamics of Clanship Among the Tallensi* (Dynamika klanového systému u Tallensiů, 1945), kde Fortes ukazuje, jak u tohoto kmene v severní Ghaně tvoří descendentní skupiny rámec sociálního a politického života jeho členů.

Teorie descendentních skupin vznikla zejména na základě terénních výzkumů britských afrikanistů. Od konce 50. a začátku 60. let 20. století se začínají ve stále větší míře dělat výzkumy na *Nové Guineji a v *Melanésii, kde se teorie unilineárních descendentních skupin ukazuje jako nepoužitelná; ačkoli princip patrilineární descendance zde často měl silný normativní charakter (byl vnímán jako ideál), ve skutečném chování jednotlivců nehrál tak významnou roli – politické jednotky byly založeny spíše na teritoriálním a kognatickém principu. Nová generace antropologů tak kritizuje způsob, jakým je teorie unilineárních descendentních skupin aplikována na nejrůznější typy příbuzenských skupin ve společnostech, které jsou jinak značně odlišné, což nakonec svádí ke komparaci, která je však založena na mylných předpokladech. Změnil se nejen terén a etnografická data, ale také teoretický rámec uvažování, v němž teorie unilineární descendance vznikla (Holý, Ladislav, *Anthropological Perspectives on Kinship* [Antropologické perspektivy příbuzenství], 1997: 90–91). Antropolog Adam *Kuper se přidává ke kritice teorie unilineární descendance a dokládá, že ačkoli se tato teorie prezentovala jako jeden z největších úspěchů britské *strukturálně-funkcionální antropologie čtyřicátých let minulého století, který se zrodil v souvislosti s výzkumy afrikanistů, jednalo se v podstatě o transformaci teoretických koncepcí evolucionistických badatelů 19. století, zejména Lewise Henryho Morgana a Henryho Jamese Sumnera *Maina (Kuper, Adam, *Lineage Theory: A Critical Retrospect* [Teorie rodových linií: kritické ohlédnutí]. *Annual Review of Anthropology*, 11, 1982, 71–95). Ukazuje například, jak britští antropologové opustili zastaralý pojem *klan*, aby jej následně resuscitovali a předložili v novém hávu jako *segmentární systém*.

Americká *kulturní antropologie se na rozdíl od britské sociální antropologie vždy výrazně zaměřovala na problematiku *příbuzenské terminologie, respektive na vztah příbuzenské terminologie a sociální organizace (v pozadí tohoto zájmu stojí širší zájem o vztah *jazyka a kultury* v americké antropologii). Tento zájem předznamenal již zakladatel americké antropologie Lewis Henry Morgan, který byl – v duchu evolucionismu – přesvědčen o tom, že každý typ příbuzenské terminologie se vyvinul z určitého systému uzavírání *manželství nebo určitého typu *rodiny, přičemž příbuzenská terminologie se podle Morgana vyvíjí pomaleji než sociální organizace a tak může právě terminologie sloužit jako doklad o předchozích vývojových stádiích rodiny. Morgan zavedl známou distinkci příbuzenské terminologie na *klasifikační a deskriptivní* – v klasifikačních systémech příbuzenské terminologie mohou být pod jedním termínem zahrnuti kolaterálové a lineálové, zatímco deskriptivní systémy příbuzenské terminologie lineály a kolaterály dohromady neklasifikují.

Na Morganův zájem o příbuzenskou terminologii záhy navazuje Alfred Louis *Kroeber, který zavádí základní kritéria používaná v různých systémech příbuzenské terminologie, která umožní tyto systémy lépe klasifikovat. Kroeber rozlišuje 8 takových kritérií: generace, rozlišování lineálů a kolaterálů, věkový rozdíl v rámci stejné generace, *pohlaví/*gender příbuzného, pohlaví/gender mluvčího, pohlaví/gender osoby tvořící spojující příbuzenský článek, rozlišení *pokrevních a *afinních příbuzných, skutečnost, že osoba tvořící spojující článek žije. Další klasifikaci příbuzenských terminologií navrhuje Robert Harry *Lowie v díle *Social Organization* (Sociální organizace, 1948). Nejvýznamnějším příspěvkem americké kulturní antropologie v oblasti příbuzenské terminologie je však nepochybně dílo George Petera *Murdocka *Social Structure* (Sociální struktura, 1949). Murdock zde vytváří dodnes – zejména v americké antropologii – používanou klasifikaci systémů příbuzenské terminologie do šesti základních typů – *havajský typ*, *eskymácký typ*, *súdánský typ*, *irokézský typ* a *podvojný Cow-Omaha typ* příbuzenské terminologie. Kromě toho Murdock rozlišuje

příbuzenské termíny podle způsobu použití na termíny *adresné* a *referenční*, podle jazykové struktury na termíny *elementární* (dědeček), *odvozené* (pradědeček) a *popisné* (romské *dadeskero phral*), a z hlediska rozsahu použití na *deskriptivní* (matčín bratr), popisující jednotlivé příbuzenské typy a *klasifikační* (české švagr), zahrnující pod jeden termín víc různých příbuzenských typů.

Na domácí tradici navazují v 70. letech 20. století Harold W. Scheffler a Floyd G. Lounsbury (*A Study in Structural Semantics: The Siriono Kinship System* [Studie ze strukturální *sémantiky: Příbuzenský systém Sirionů], 1971), kteří rozlišují *kinship terminologies* a *relationship terminologies*, přičemž první z nich jsou termíny založené na genealogických vztazích, druhé jsou termíny s širším významem, s konotací dalších sociálních vztahů. Tito autoři dokládají, že významová pole různých příbuzenských termínů jsou v různých jazycích odlišná a často nezahrnují čistě jen genealogické pozice. Proto jsou často příbuzenské termíny nepřeložitelné, neboť za nimi existuje celý soubor významů. Příkladem může být české označení „strýček“, které v naší kultuře neoznačuje pouze kategorie matčina bratra, otcova bratra, manžela otcovy sestry nebo manžela matčiny sestry, ale označuje též staršího (v generaci rodičů), známého a váženého člověka. Není to tedy pouze příbuzenský termín, ale též označení sociální role, způsobu chování.

Takzvaná *alianční teorie příbuzenství*, nejvýraznější, a vlastně jediná systémová alternativa *teorie unilineární descendence*, je spojena se jménem francouzského antropologa Clauda *Lévi-Strausse (*The Elementary Structures of Kinship* [Elementární struktury příbuzenství], 1969, 3–25). Lévi-Strauss vychází ze *strukturalismu a v souladu s touto perspektivou hledá nevědomé struktury lidského myšlení, které se projevují v sociální organizaci. Tyto nevědomé, univerzální, struktury nachází v myšlení v binárních opozicích. Nejvýznamnější binární opozicí je podle Lévi-Strausse opozice *příroda/kultura*, přičemž vše, co je univerzální a spontánní, patří do řádu *přírody, a co podléhá normám a pravidlům, co je konkrétní a partikulární, patří do řádu *kultury. Na základě opozice příroda/kultura vysvětluje také univerzální existenci *incestního tabu, které je jednak univerzální (existuje ve všech známých společnostech), a patří tedy do řádu přírody, a jednak partikulární (v každé společnosti se vztahuje na jiný okruh příbuzných) a patří tedy do řádu kultury (kromě toho se jedná o *pravidlo*). Podle Lévi-Strausse je to možné pouze proto, že *incestní tabu je tím, co opozici příroda/kultura předchází, respektive co samotnou tuto opozici zakládá*. V *incestním tabu* se, podle Lévi-Strausse, *uskutečňuje přechod od přírody ke kultuře*. Jedná se o normu, která v řádu přírody nastolila řád kultury. Zákaz incestu dále nevyhnutelně vede k recipročnímu chování; jedná se vlastně o pravidlo daru *par excellence*, neboť za nejvýznamnější a nejcennější dar (protože obsahuje potenciál *reprodukce*) považuje Lévi-Strauss ženu. Z univerzálnosti incestního tabu tedy vyplývá *exogamie a nutnost vytvářet prostřednictvím výměny žen „aliance“ s jinými skupinami. Na incestním tabu je tedy nejvýznamnější jeho pozitivní stránka (nikoli negativní zákaz) – totiž nutnost hledat ženy mimo vlastní skupinu, respektive nutnost „poskytovat“ vlastní ženy skupinám jiným. Tímto způsobem vzniká exogamie a *aliance jako reciproční výměna žen.

Claude Lévi-Strauss dále rozlišuje dva základní typy „aliancí“ či „výměny žen“, kterými jsou výměna omezená (*restricted exchange*) a výměna generalizovaná (*generalized exchange*). Omezená výměna zahrnuje vždy dvě vyměňující skupiny, přičemž k reciproční výměně může docházet buď v téže generaci anebo v generaci následující. Obě skupiny jsou zároveň poskytovateli i příjemci žen. Výměna generalizovaná zahrnuje tři a více příbuzenských skupin, přičemž každá skupina vždy od určité skupiny ženy přijímá a jiné skupině ženy poskytuje, je tedy napojena nejméně na dvě další jednotky. Vzniká tak jakýsi po generace opakovaný cyklus, který umožňuje *integraci většího počtu jednotek a zároveň vznik *hierarchie a nerovnosti mezi nimi. „Vyměňujícími“ skupinami jsou v Lévi-Straussově

teorii exogamní unilineární descendentní skupiny (patrilinéární nebo matrilinéární), kde je členství jasně vymezené a exkluzivní.

Sňatkové aliance jsou podle této teorie předpokladem existence lidské kultury, neboť vytvářejí nutnost navazovat vztahy s jinými skupinami. Endogamní skupiny jsou odsouzeny k izolaci, zatímco exogamní společnosti si navzájem pomáhají udržovat sociální integritu výměnami žen. Na rozdíl od teorie unilineární descendance je podle alianční teorie základní jednotkou nikoli descendentní skupina, ale právě sňatková aliance. Po generace opakované, systematické výměny žen vytvářejí integrovaný systém a poskytují společnosti nezbytnou strukturu.

V 50. letech 20. století tedy studiu příbuzenství dominovaly dvě alternativní „velké teorie“ – *teorie unilineární descendance* a *alianční teorie*. V 60. letech ztrácí tyto dvě velké teorie na významu, neboť pozornost antropologů se začíná obracet od sociální struktury, descendentních skupin či příbuzenství jako systému práv a povinností k příbuzenství jako systému významů, ke konkrétním kulturním definicím příbuzenství (v plurálu!), ke kulturní sémantice. Nejvýznamnějším představitelem tohoto obratu, který se někdy označuje jako „*culture turn*“ je americký antropolog David M. *Schneider. Schneider ukazuje, že nejprve je potřeba analyzovat naši vlastní koncepci příbuzenství, která je podle něj založena na představě sdílení určité biologické substance, neboť ta je něčím, co považujeme za univerzální a obecně platné ve všech společnostech, a následně ji připisujeme všem ostatním společnostem. Schneider tedy vychází od *analýzy americké koncepce příbuzenství (Schneider, David M., *American Kinship: A Cultural Account* [Americké příbuzenství: Kulturní analýza], 1968) a dostává se ke kritice domnělé univerzálnosti tohoto konceptu ve všech společnostech na světě (Schneider, David M., *A Critique of the Study of Kinship* [Kritika studia příbuzenství], 1984).

Studium příbuzenství tak mění své ohnisko zájmu – od organizačního principu společnosti k příbuzenství jako symbolickému vyjádření sociálních vztahů. Od struktury k procesu a významu. Ohnisko zájmu se přesouvá ke kulturně pluralistickému pohledu, ke kulturní sémantice. Antropologie se snaží interpretovat nikoli „fakta“, ale vědění o „faktech“. Ve studiu příbuzenství se tento posun projevuje tak, že středem pozornosti přestává být způsob, jakým se lidé všude na světě kulturně vypořádávají s univerzálním procesem plození a rození dětí, a zájem se přesouvá na to, jak různé společnosti svým vlastním způsobem konceptualizují to, co u nich konstituuje vztahy, které jsou v naší, západní kultuře označovány jako příbuzenské.

Teorie unilineární descendance a alianční teorie byly poslední dvě velké teorie ve studiu příbuzenství. Schneiderův „kulturní obrat“ na určitou dobu zpochybnil samotnou možnost komparativního studia příbuzenství, poukazem na *etnocentrismus západní vědy projevující se předpokládanou univerzální koncepcí příbuzenství jako vztahů založených na sdílení biologické substance. Zatímco v polovině minulého století dominovaly diskusi v této oblasti technické problémy analýzy příbuzenství, od šedesátých let jsou v centru zájmu a předmětem zpochybnění samotné základy, na nichž studium příbuzenství stojí. Příbuzenství se nadále chápe spíše jako oblast kulturních *symbolů a významů než sociálních rolí. Otázkou zůstává, co je vlastně příbuzenství, co zkoumá, a jestli vůbec existuje *doména příbuzenství, která je univerzální a již všechny lidské společnosti na světě jako takovou rozeznávají a připisují jí kulturní význam. Další velký zlom pro studium příbuzenství znamenal nástup *feministického proudu ve společenských vědách a obecněji zájem o *genderovou problematiku. V jejich důsledku došlo k přeformulování veškerých základních premis klasické teorie příbuzenství, vycházejících z *androcentrického pojetí světa, v němž ženy buď úplně absentují, nebo jsou předmětem „výměn“ (alianční teorie).

Všechny tyto kritické hlasy zatím nevytvořily systémovou alternativu a nedokázaly vrátit oblasti příbuzenství analytickou sebejistotu, která ji charakterizovala do poloviny 20. století.

Nové způsoby rozumění příbuzenství, přestože jsou nepochybně přínosné, byly dosud dílčí a fragmentární a zatím nevyústily do věcné a jasně formulované teorie. Novým a nejvýraznějším motivem pro „nové studium příbuzenství“ se pak stává zejména od druhé poloviny devadesátých let 20. století *pokrok v oblasti genetiky a medicíny – antropologie příbuzenství začíná zkoumat, jakým způsobem nové reprodukční technologie ovlivňují naše chápání příbuzenství a celkově sociální vztahy v západních společnostech. Pod drobnohled se tak dostává právě západní koncepce příbuzenství jako sdílení genetické substance. V této oblasti pravděpodobně leží (alespoň blízka) budoucnost antropologického studia příbuzenství. (Lenka Budilová)

teorie přirozeného práva, *právo, přirozené.

teorie r a K selekce, též r a K strategie, *teorie *evoluční biologie zabývající se odlišnou selekcí znaků, které umožňují organismům úspěch v určitém prostředí. Druhy r-selektované, žijící většinou v nestabilním a nepředpověditelném prostředí (relativně vůči možnostem druhu, jeho životnímu cyklu), produkují mnoho potomků, z nichž má šanci se dožít dospělosti jen málokterý, jsou to druhy relativně krátkověké. Oproti tomu K-selektované druhy, žijící většinou ve stabilních, předpověditelných podmínkách, investují více do několika málo potomků, z nichž každý má velkou šanci, že se dožije dospělosti a bude žít relativně dlouho. Veličiny r a K jsou odvozeny z logistické rovnice $dN/dt = rN(1 - (N/K))$, kde r je rychlost růstu populace, t je čas, N je počet jedinců v populaci a K je nosná kapacita prostředí včetně schopnosti (nebo neschopnosti) rodičů starat se o potomky. I když jsou někteří živočichové *primárně r nebo K strategé, většina organismů spadá někam mezi tyto mezní strategie a je v určitých aspektech r a v jiných K strategé, přičemž se poměr obou přístupů může měnit v závislosti na podmínkách. Příkladem savčích r -strategů jsou přemnožující se hlodavci, *primáti, zejména *opice a *lidoopi, patří spíše mezi K -strategé. (Jiří Gaisler, Miroslav Králík)

teorie racionální volby (z řečtiny: *theoría*, „pozorování, názor, úvaha“ a z latiny: *rātionālis*, „rozumný, rozumový, účelný; početní“), teoretický rámec používaný především v *ekonomii (*mikroekonomii), ale také v *sociologii, *politologii a teorii mezinárodních vztahů pro *vysvětlení individuálního i kolektivního chování. V jádru teorie racionální volby stojí metodologický *individualismus, tedy přesvědčení, že zkoumání společenských (kolektivních) situací a procesů musí vycházet z *analýzy individuálního jednání a rozhodování: Racionálně uvažující jedinec se snaží maximalizovat svůj užitek, vyjádřený v podobě individuálních preferencí (na rozdíl například od klasického *utilitarismu operujícího s vágnějšími pojmy slasti či *štěstí). Možnost využití matematických metod a kvantifikovatelnosti teoretických *hypotéz vedla ve druhé polovině 20. století k rapidnímu rozvoji této teorie a jejímu uplatnění v řadě společensko-vědních oblastí, jako je chování voličů, formování stranických *koalic nebo na mezinárodně-politické scéně vztahy mezi *státy (jakožto jednotkami systému).

Teorie racionální volby operuje s několika poměrně striktními předpoklady, mezi něž patří (a) plná informovanost o možných akcích a výsledcích těchto akcí, (b) schopnost seřadit jednotlivé akce podle *hodnoty preferencí, a (c) tranzitivita preferencí, tedy vyloučení možnosti kruhového řazení: Preferovat jablka před hruškami, hrušky před broskvemi a broskve před jablky je v tomto smyslu *iracionální. Jedná se o ideálně-typické předpoklady, které mají napomoci ke konstrukci teoretických *modelů s explanační a případně též prognostickou kapacitou; námitka, že teorie racionální volby nevystihuje plně realitu, je proto platná, nicméně mívá se s její podstatou.

Pro situace individuálního rozhodování v interakci byl rozvinut aparát teorie her, která na jednu stranu obohatila teorii racionálního rozhodování o nové poznatky (například umožnila experimentální ověření některých hypotéz), zároveň však ukázala, že v řadě situací se lidé v souladu s jejími hypotézami nechovají. Dalším problémem je dlouhodobé opomíjení

institucionálního a normativního *kontextu, který může mít na individuální rozhodování velký vliv, a přitom jej nelze jednoduše kvantifikovat a převést na hodnoty preferencí. (Pavel Dufek)

teorie relativity, nové pojetí * času, prostoru a gravitace vytvořené Albertem *Einsteinem. Speciální teorie relativity (1905) je založena na principu rovnoprávnosti všech inerciálních systémů a na principu stejné rychlosti světla v těchto systémech. Podle obecné teorie relativity (1915) je gravitace zakřivením čtyřrozměrného prostoročasu hmotami, jež se v něm nacházejí. Jevy předvídané oběma teoriemi byly potvrzeny experimentálně. (Jaroslav Malina)

teorie rodičovské investice, evoluční *teorie střední úrovně, podle které u pohlavně se množících druhů zástupci toho *pohlaví, které nezbytně investuje do potomstva více zdrojů (*laktace, přímá péče a ochrana), budou vůči sexuálním partnerům vybíravější, a naopak zástupci toho pohlaví, které investuje do potomstva méně, budou mezi sebou více soupeřit o sexuální přístup k zástupcům opačného, více investujícího pohlaví. Rodičovská investice je „jakákoliv investice rodiče do určitého potomka, která zvyšuje šanci tohoto potomka na přežití (a tudíž i na rozmnožení se) na úkor schopnosti rodiče investovat do jiného potomka“ (Robert L. Trivers, 1972). Nezbytná rodičovská investice samice do každého potomka je u většiny druhů relativně výrazně větší než rodičovská investice samce. Samice se pro samce stávají nedostatkovým reprodukčním zdrojem, o který samci s menší rodičovskou investicí a větším reprodukčním potenciálem soutěží. V důsledku *soutěže samců a *samičí volby se pak příslušným směrem vyvíjí tělesné vlastnosti a chování jedinců příslušného druhu a vytváří se *sexuální dimorfismus. Příklady živočišných druhů, u nichž je popsáno převrácení pohlavních rolí, jsou dokladem platnosti této teorie. Teorie rodičovské investice je *ultimativním *vysvětlením *pohlavního výběru, potažmo *sexuálního dimorfismu. Autorem teorie je americký evoluční biolog Robert L. Trivers (narozen 1943). (Miroslav Králík)

teorie složitosti, *teorie zabývající se počtem kroků potřebných pro provedení důkazů či výpočtů. (Jaroslav Malina)

teorie sociální směny, jedno z podstatných paradigmat soudobé *sociologie, které předpokládá, že každé sociální jednání lze pochopit a vysvětlit jako sociální *směnu. (Jaroslav Malina)

teorie sociálního chování, Hamiltonova genetická, *výběr, příbuzenský.

teorie společenské smlouvy, soubor politicko-filozofických teorií vysvětlujících podstatu politického *závazku, tj. podřízenost jednotlivce vůči legitimní *politické autoritě. Kontraktualistické teorie se nesnaží o popis reálného historického procesu, ačkoliv tak bývají často chápány; pro Thomase *Hobbese, Johna *Locka i Jeana-Jacquese *Rousseaua byla *společenská smlouva „pouze“ nástrojem legitimizace politické autority. To znamená, že abstrahováním určitých klíčových charakteristik hypotetické před-státní společnosti se pokusili rekonstruovat logiku, jež by vedla jedince v *přirozeném stavu k dohodě na ustavení překlenující politické autority a podřízení se jejím rozhodnutím. Jakousi proto-představu *společenské smlouvy načrtl už *Platón v dialogu *Kritón*, kde k smrti odsouzený *Sókratés odmítá nabídku svého přítele k útěku z vězení, jelikož se zavázal dodržovat *zákony, na nichž se (implicitně) shodli všichni *občané Athén a na jejichž základě byl – byť nespravedlivě – odsouzen.

Společensko-smluvní ospravedlnění existence státu je asi nejvlivnějším teoretickým nástrojem tohoto druhu v dějinách moderního západního politického myšlení, přestože výše uvedení autoři se rozcházeli jak v popisu přirozeného stavu, tak v závěrech, které z něj vyvozovali: zatímco Hobbes je obvykle považován za obhájce *absolutismu a Locke za klasika *liberalismu, Rousseau svým dílem revitalizoval *republikanismus, zejména v jeho *radikálně-demokratické podobě. Ve 20. století dostal kontraktualismus nový impulz v podobě *teorie spravedlnosti* Johna *Rawlse, který nástroj společenské smlouvy v díle Johna Locka, Jeana-Jacquese Rousseaua a Immanuela *Kanta pozvedl (dle svých vlastních slov) „na

vyšší úroveň abstrakce“ a pokusil se s její pomocí ospravedlnit určité liberálně-rovnostářské společenské uspořádání (*egalitarismus, liberální); hobbesovskou linii racionálně (účelově) a výhradně egoisticky uvažujících jedinců rozvedl představitel *libertarianismu David Gauthier (naroz. 1932, dílo *Morals by Agreement* [Morálka dohodou], 1986). (Pavel Dufek)

teorie společnosti, kritická, označení *koncepce moderní společnosti a kritiky jejích ekonomických, politických, sociálních a kulturních základů, kterou rozpracovali zakladatelé *frankfurtské školy (zejména Theodor Wiesengrund *Adorno a Max *Horkheimer). Podle obou spočívá hlavní úkol filozofie v kritice aktuálního společenského bytí, v kritice přítomnosti. Taková kritika má vznikat jako ucelená teorie společnosti, z níž vzejde za spolupráce různých sociálně vědných disciplín teorie historického průběhu současné epochy. Jejím cílem je poznat a pojmově vyjádřit síly, které působí v jádru společnosti, pod povrchem každodenního dění. Snahou frankfurtské školy bylo správně určit podstatu složitě strukturovaných mocenských poměrů v moderních společnostech, které jsou z hlediska individua neproniknutelné, a přesto vytvářejí síť vazeb, jimž je individuum podřízeno a tak zbaveno vlastní svobody. Kritická teorie byla rozvinuta jako kontrastní koncepce k tradičním teoriím společnosti, které podle představitelů frankfurtské školy jádro společenských utlačovatelských vztahů spíše zakrývají. Kritická teorie ale není koncipována jen jako alternativa tradiční teorie: její zásadní odlišnost spočívá v tom, že předmětem svého výzkumu činí společenské souvislosti, v níž tradiční teorie vzniká a působí. V jejich rámci pak zkoumá podmíněnost a omezenost tradiční teorie.

Na tradici kritické teorie navázaly další generace představitelů frankfurtské školy, zejména Jürgen *Habermas, v současnosti Axel Honneth. (Břetislav Horyna)

teorie spravedlivé války, filozofická a/nebo teologická doktrína vycházející z přesvědčení, že lze stanovit kritéria (a) legitimního (spravedlivého) způsobu vedení i (b) důvodu vstupu do válečného *konfliktu. Právního vyjádření se dočkala také v rámci mezinárodně-právních úmluv: První oblast (tzv. *jus in bello*) pokrývají zejména Ženevské a Haagské úmluvy (*konvence), zatímco problematika ospravedlnění vstupu do *války (tzv. *ius ad bellum*) je v mezinárodním právu řešena spíše „negativním“ způsobem, tedy definicí případů, kdy je vojenská invaze na území suverénního *státu zločinem (Briand-Kelloggův pakt, Norimberské principy a *Charta Organizace spojených národů). Výjimkou je právo na sebeobranu, pomoc spojenci v rámci obranného paktu (například NATO) nebo intervence posvěcená OSN. „Právo na válku“ je v dějinách morálního, politického a vojenského myšlení stále se vracejícím tématem; v současné době se v souvislosti s diskursem *lidských práv často hovoří o *humanitární intervenci.

Z hlediska *ius ad bellum* se obvykle rozlišuje několik kritérií oprávněnosti: spravedlivá *příčina, vyhlášení uznanou *autoritou (*institucí), správný záměr, rozumná pravděpodobnost úspěchu a skutečnost, že ozbrojený *konflikt je posledním zbývajícím nástrojem. Vágnost těchto kritérií, jež vyžadují v každém jednotlivém případě další *interpretaci, a protichůdné závěry, k nimž jejich interpretace s velkou pravděpodobností povedou, však otevírají široké problémové pole. Válka v Iráku a související mezinárodně-politické napětí pak dokazuje, že se zdaleka nejedná pouze o filozoficky zajímavou a *reálným* událostem vzdálenou problematiku. (Viz též *casus belli.) (Pavel Dufek)

teorie světového systému (anglicky: *world system theory*), makrohistorický výklad světových dějin a vztahů mezi jednotlivými *státy a civilizačními ohnisky, který formuloval od sedmdesátých let 20. století americký historik a sociolog Immanuel *Wallerstein (naroz. 1930). Teorie světového systému byla inspirována především učením představitelů francouzské historiografické školy *Annales a teorie závislosti (Samir Amin, Fernando Henrique Cardoso, André Gunder *Frank, Celso Furtado, Raúl Prebisch). Stoupenci teorie světového systému pracují s termíny, jako je „jádrová oblast“ (*core, nuclear area*), „periferie“ (*peripheral area*) a „marginální oblast“ (*marginal area*).

Wallerstein popsal novověkou historii Západu jako expanzi původního kapitalistického jádra, které vzniklo v 16. století v merkantilistických obchodních státech severozápadní Evropy. Takto se zrodil zárodek mezinárodního hierarchického ekonomického systému, v jehož rámci určité oblasti získaly privilegované postavení mocenského jádra. Zmíněné ohnisko hospodářské moci udržuje v permanentní ekonomické závislosti regiony, poskytující suroviny a levnou pracovní sílu, které Immanuel Wallerstein nazývá *periferie*. Podle Wallersteina byly periferie petrifikovány v civilizačně podřadném postavení, materiálně ochuzeny a jejich veškerý vývojový potenciál byl zmrazen. Tomuto *údělu nemohou vykořisťované oblasti za daných podmínek světového hospodářského systému uniknout. Mnozí Wallersteinovi žáci a stoupenci aplikovali teorii světového systému i na jiná údobí a odlišné civilizační okruhy (Janet *Abu-Lughodová, Andrew Sherratt, Jane Schneiderová). (Ivo T. Budil)

teorie tranzice, *teorie přechodů.

teorie typů, logická *teorie založená na důsledném odlišování a hierarchizaci úrovně zkoumaných *objektů. Její založení si vynutila snaha o odstranění *paradoxů. (Jaroslav Malina)

teorie vědy, *filozofie vědy.

teorie vzniku anatomicky moderního člověka, *teorie zabývající se vznikem anatomicky moderního *člověka a osídlením Evropy: 1. teorie afrického původu (anglicky: *out of africa theory*), 2. teorie vytěsnění (anglicky: *replacement theory*), 3. asimilační teorie (anglicky: *assimilation theory*), které jsou považovány za teorie *monocentrické, a 4. *multiregionální teorie (anglicky: *multiregional theory*).

První dvě teorie zdůrazňují africký původ anatomicky moderního člověka, který *neandertálce postupně vytěsnil: buď ekologicky, a to úplně a rychle (teorie vytěsnění), nebo ekologicky a zčásti, v místech hybridizačních zón, také ekologicky nebo geneticky (teorie afrického původu Güntera Bräuera). Multiregionální teorie zdůrazňuje kontinuitu regionálního vývoje a neustálý *tok genů mezi jednotlivými *regiony, přičemž nepopírá význam vývoje anatomicky moderního člověka v Africe. Teorie asimilační patří sice do skupiny teorií monocentrických, představuje však kompromis mezi monocentrickými a multiregionálními teoriemi. Předpokládá africký původ anatomicky moderního člověka, ale také připouští, že vedle *migrací se část procesu odehrávala pouze na úrovni genetické a že „moderní“ geny prostě vytěsnil geny neandertálské.

Každá z těchto teorií však má své silné stránky a slabiny, a proto dochází k jejich postupnému sblížení. Mnohé aspekty vzniku a evoluce neandertálců a anatomicky moderního člověka jsou zatím nejasné, protože s výjimkou zóny kontaktu v Palestině žili neandertálci a anatomicky *moderní lidé alopatricky, a stále není jasné, kdy vznikli a zda vznikli společně v Africe nebo nezávisle v Africe (moderní lidé) a v Evropě (neandertálci). Předpokládá se, že anatomicky moderní člověk migroval nejprve do Asie a asi před 50 000–60 000 lety kolonizoval nejprve oblast zvanou Sahul, Austrálii, Tasmánii a Novou Guineu a jako anatomicky moderní člověk se všemi *atributy současného člověka, tedy s *uměním a *pohřbíváním, zhotovováním *keramiky a *tkanin atd., osídlil zhruba před 35 000 lety Evropu, kde postupně nahradil neandertálce. (Václav Vančata)

teorie zamrzlé plasticity [evoluční biologie], evolučně-biologický *model vysvětlující rozpor mezi teoretickou nemožností evoluce účelných znaků *přirozeným výběrem u pohlavně se množících druhů a skutečností, že u těchto organismů k evoluci účelných znaků dochází. Autorem teorie zmrzlé plasticity je český evoluční biolog Jaroslav Flegr (1998, 2005, 2006). Sexuálně se rozmnožující druh projde během své evoluce dvěma obdobími: krátkým obdobím evoluční plasticity, kdy je schopen se měnit vlivem přirozeného výběru a *genetického driftu, a dlouhým obdobím zamrzlé plasticity, kdy se nic neděje a případné změny (vyvolané například dočasnými změnami podmínek, umělým výběrem aj.) jsou vratné.

Na počátku evoluce sexuálního druhu je ještě přirozený výběr možný, protože *variabilita *genomu je malá a každá nová (*mutací vzniklá) *alela se ocitá v *kontextu stále stejných alel jiných genů, takže může probíhat její výběr. Variabilita *genofondu se však začne postupně zvyšovat, a tím poroste i pravděpodobnost, že v další generaci se alela ocitne v kontextu jiných alel. Nemůže se tedy v populaci nikdy fixovat (tj. zůstat jedinou alelou příslušného genu), ale ani se neztratí. O úspěšnosti alely tedy nerozhoduje to, zda sama o sobě přináší svému nositeli větší zdatnost, ale spíše zda je spojena s nějakou *evolučně stabilní strategií, tj. strategií, která nemůže být nikdy z populace vytlačena, pokud jednou v populaci převládne. Každá nová alela se tedy jen připojí k některé z již fungujících stabilních strategií a mírně modifikuje poměr mezi strategiemi. Postupně se tak vytvoří velmi složitá síť vazeb vzájemně propojených a vzájemně se podmiňujících evolučně stabilních strategií (a za nimi stojící variabilitou alel) a populace dojde do stavu genetické homeostaze. Po takovém nahromadění polymorfismu alel ve velké populaci biologický druh evolučně „zamrzne“, a pak už je prakticky nemožné ho vychýlit z rovnováhy sebevětším selekčním tlakem, takže během určité doby vyhyne. Pokud je ovšem populace zredukována na populaci malou (nebo se z ní odštěpí malá část) se sníženou genetickou variabilitou, dojde v ní ke genetické revoluci, stává se opět evolučně plastickou a mohou se v ní opět uplatnit darwinistické či dawkinsovské mechanismy přirozeného výběru. (Miroslav Králík)

teorie, archeologická, *teorie odrážející určité vzájemně spojené *zákonitosti (nebo jednu zákonitost) zlomku skutečnosti, který má být archeologicky zkoumán (patří k předmětu archeologie). (Jaroslav Malina)

teorie, deduktivní, *teorie, v níž jsou zavedeny některé pojmy bez definice a některá tvrzení jsou jakožto *axiomy přijata bez důkazu. Všechna další tvrzení jsou pak již odvozována podle přesně stanovených pravidel. (Jaroslav Malina)

teorie, degenerační, *degeneracionismus.

teorie, hamitská, rasisticky zbarvený výklad vzniku států v Mezijezeří a jinde v Africe působením *Hamitů (etnikum definované světlejší pletí, popřípadě i vyšší postavou, a *jazyky rozlišujícími gramatický rod), kteří údajně přinesli *černochům státnost a vyšší *kulturu. Teorie byla rozšířena od konce 19. století. Nepříjemně mísí antropologická, jazyková i kulturní fakta a odporuje prokázaným historickým skutečnostem o státopornosti černošských populací. (Jaroslav Malina)

teorie, morfogenetická, spekulativní *hypotéza, jejímž autorem je britský biolog Rupert Sheldrake (narozen 28. 6. 1942). Podle něj má existovat informační pole neznámé povahy, do něhož je ukládána *informace o strukturách hmoty, které se již jednou realizovaly. Vlivem takzvané morfické rezonance potom tato pole usnadňují další tvorbu stejných struktur. Obvykle se udává, že se některou látku nedaří dlouho převést do krystalické formy, ale jakmile se to již jednou podaří, dochází k dalším krystalizacím snadněji. Racionálně smýšlející vědci se domnívají, že morfická rezonance je pouhým reprodukováním podmínek pro uskutečnění nějakého procesu a že se nebere v úvahu výměna informací signály již poznanými a zcela triviálními, například slovem. Morfogenetické pole a morfická rezonance se nabízí jako teoretické zdůvodnění například homeopatie, telepatie, Jungovy teorie *kolektivního nevědomí, i nesčetných holistických proudů (*holismus) *alternativní medicíny. Není ale jasné, proč se pak neučíme stále rychleji psát, hovořit cizími *jazyky anebo řešit diferenciální rovnice. Při tolikerém opakování tvorby paměťových stop by tyto měly vznikat stále rychleji.

Za přímý důsledek aplikace morfogenetické teorie lze považovat tzv. biorezonanci, biorezonanční terapii krajiny – *analogii dálkového *léčení naivních pacientů s využitím jejich fotografií. Letecký *snímek*, v tuzemském případě snímek některých oblastí našich hor s lesem poškozeným imisemi a následně i hmyzem, je po mentální aktivaci podroben léčbě pomocí insekticidů či jiných postupů. Poté je vložen do trubice schopné rezonovat s

kosmickou energii (morfofenetickým polem?) a devastovaná krajina je takto léčena na dálku. Je vhodné do rezonátoru přidávat i například mrtvé housenky kůrovce, protože morfofenetické pole pak může přímo usmrtit živé housenky v napadené oblasti. Tento zjevně zcela absurdní postup byl experimentálně testován pracovníky jednoho z ekologicky orientovaných ústavů naší Akademie věd (viz časopis *Silva Bohemica*, srpen 1997). Akce, financovaná ze zahraničí, byla zastavena v okamžiku, kdy začal hrozit vážný skandál.

Morfická rezonance koresponduje i s úvahami o informačním biopoli (srov. *psychotronika). Sheldrakeova teorie, i když zřejmě seriózně míněná, je dnes hojně využívaná pro teoretické zdůvodňování mnoha pseudovědeckých koncepcí. Vědeckou *hodnotu však zjevně postrádá. (Vojtěch Mornstein)

teorie, normativní právní (též ryzí nauka právní), představuje jeden z významných směrů právní *teorie, vzniká počátkem 20. století a za jejího tvůrce a čelného představitele je považován Hans *Kelsen. Jedná se o teorii pozitivního *práva; přirozené *právo je pro ni pojmem zatíženým vnitřními rozpory. Právní řád považuje za hierarchicky uspořádaný soubor *norem, kde platnost každé z nich je odvozená s platností vyšší normy, až po nejvyšší. To, „co býti má“ (povinnost), nevychází z toho, „co jest“, z toho, co je reálné, empiricky ověřitelné. Mezi světem *normativity a fakticity není žádný vztah. Podobně odmítají jakýkoli vztah práva a morálky. Úkolem právní vědy není zkoumat společenské, psychologické a jiné podmínky, za nichž právní *norma vzniká a působí. Normativní teorie práva je ostře antiideologicky zaměřena, *primární je zde princip metodologické čistoty, ryzosti právní vědy.

V českém prostředí jejím centrem byla Brněnská normativní škola právní, založená Františkem *Weyrem a Karlem Englišem. Její vliv byl významný zejména v období mezi dvěma světovými *válkami. (Tatiana Machalová)

teorie, punktualistická, *teorie přerušovaných rovnováh.

teorie, rasová, *teorie představující pokus o vytvoření vědecké klasifikace lidstva na základě vrozených fyzických *atributů různých lidských *ras. Rasová teorie je produktem *sekularizace, naturalizace lidských dějin a represivní homogenizace a instrumentalizace uplatňované vůči mimoevropským domorodým populacím koloniální administrativou v raném *novověku a na prahu moderní doby.

K průkopníkům rasové teorie náleželi François *Bernier, Johann Friedrich *Blumenbach, Petrus *Camper, Georges Louis Leclerc de *Buffon a Immanuel *Kant. Její vznik byl součástí širšího procesu proměny západních věd o člověku v souvislosti se sekularizací, ústupem autority tradiční křesťanské *teologie a naturalizací lidských dějin. Ospravedlňování a reprodukce asymetrické distribuce politické, ekonomické a symbolické moci biologickými faktory je však mnohem staršího data. Redukce politické existence člověka na jeho somatické určení prošla během uplynulého půl druhého tisíciletí třemi hlavními stadii, které můžeme označit jako *postoj, nauku a hnutí*.

Postoj: Je zřejmé, že neexistence artikulované doktríny rasové nadřazenosti neznamená, že určitá skupina lidí není znevýhodněna na základě své fyziognomické odlišnosti. To byl případ *islámské civilizace, která byla od druhé poloviny 1. tisíciletí ohniskem světového obchodu s *otroky. Geopolitické faktory způsobily, že se hlavní zdrojovou oblastí otrocké síly stala v rámci *Starého světa subsaharská Afrika. Mezi *muslimy a později rovněž mezi obyvateli křesťanského Západu vznikl v době „africké fáze“ ve vývoji světového otrokářství *postoj* intuitivně pokládající barvu *kůže za signifikantní příznak příslušnosti k otrockému nebo sociálně marginálnímu statusu. Můžeme hovořit o zrodu *pigmentokracie*, jež se projevila v uspořádání středověké a raně novověké společnosti ve Středomoří, na *Blízkém východě, ale rovněž v zámořských západních *koloniích. Pigmentokracie, za jejíhož typického mluvčího lze označit arabského historika Ibn Chaldúna (1332–1406), je odpovědná za

vytvoření biologizujících metafor a *stereotypů, které se staly trvalou součástí rasového myšlení a jež připravovaly cestu k nástupu rasového *esencialismu.

Nauka: Přejít od postoje k *nauce*, jež by na základě vědeckého *diskurzu konceptuálně trvale znevolovala nebo marginalizovala vymezenou kategorii lidí, byl v rámci západní *civilizace relativně obtížný. Tradiční středověké paradigma věd o člověku, které zahrnovalo klasický *environmentalismus, aristotelský hylemorfismus, *Hippokratovo učení, křesťanský *monogenismus a ortodoxní doktrínu o svobodné lidské vůli, ustavení rasového esencialismu jako systematické nauky vzdorovalo. Francouzský myslitel Jean *Bodin byl v 16. století přesvědčen o tom, že efektivní politický řád musí respektovat „povahu místa“, nikoliv biologických kvalit těla podléhajících environmentální (a *astrální) nahodilosti. Jorge Canizares Esguerra a Sabine MacCormacková tvrdí, že první ranou formu rasové *ideologie, spočívající v popření antického a středověkého environmentalismu a přiznání vrozených kvalit lidskému tělu, které jsou nezávislé na přírodním prostředí, vytvořili v 17. století vzdělání *mestici v Novém světě, *míšenci *bělochů a *indiánů, jež se snažili obhájit americkou společnost vůči *předsudkům, animozitě a stereotypům kolujícím v Evropě. Neměli však pravděpodobně větší vliv na intelektuální vývoj probíhající v hlavních centrech západního myšlení. V 17. a zejména v 18. století začala být takřka nekonečná sociokulturní rozmanitost afrických a amerických populací ujařmena a homogenizována imperiální administrativou a *byrokracií západních koloniálních mocností. V rámci tohoto procesu vznikla potřeba velkých kategorií kontinentálních rozměrů, které by umožnily vytvořit „přehlednou“ a racionální klasifikaci lidstva odpovídající nárokům moderní instrumentalizace. Naturalisté a osvícenci zároveň relativizovali privilegovaný ontologický status lidského těla a *rozumu, které pozbyly nárok na univerzalitu zakotvenou v autoritě *evangelia. Tím se zhroutily kulturní zábrany vůči heterodoxnímu polygenismu. Postavení environmentalismu jako dominantního způsobu konceptualizace lidské rozmanitosti a odlišnosti bylo ve druhé polovině 18. století relativizováno, mimo jiné na základě odkazů na zjištění nové generace západních cestovatelů, kteří již nebyli spjati s misijní aktivitou. Místní uskutečňování těla, jež byla dříve pokládána za projev environmentální proměnlivosti, získala v rámci rasové příslušnosti povahu esenciální danosti. Z esencializace somatických kvalit a *behaviorálních modů vyrůstala legitimizace sociální, politické a ekonomické nerovnosti. Důležitou úlohu při ustavení *sekulárních věd o člověku včetně rasové teorie sehrála idea „řetězce bytí“ a přírodní historie, která učinila z lidských dějin součást jednotného fyzikálního a organického vesmírného procesu a jež nahradila původní křesťanské pojetí dějin. Bez této rámcové změny základní narativity lidstva by se rasová ideologie jako vlivná součást politické ideologie Západu pravděpodobně nedokázala prosadit. První rasová členění lidstva, k jejichž tvůrcům náleželi François *Bernier, Carl *Linné, Georges Louis Le Clerc de *Buffon, Immanuel *Kant a zejména Johann Friedrich *Blumenbach, průkopníci moderní *antropologie, se zrodila na pozadí souběhu zmíněných intelektuálních a civilizačních dějů.

Hnutí: Osmnácté století proběhlo ve znamení definitivní proměny pigmentokratického „*rasismu bez rasy“ v explicitní rasovou nauku. V 70. letech 18. století se objevila myšlenka o rozkladném působení míšení ras, které může lidské bytosti připravit o jejich důstojné postavení v *hierarchii *bytí. Tento prvek výrazně přispěl k transformaci rasové teorie v rasovou ideologii a posléze v *palingenetické hnutí* (*palingeneze), k čemuž došlo v důsledku dramatických historických událostí přelomu 18. a 19. století. Abolicionistické hnutí, požadující zrušení *otroctví a emancipaci a modernizaci zámořských území, významně oslabovalo praktické dopady rasové teorie na postavení původního obyvatelstva v západních koloniích a z učení o biologické nerovnosti lidských ras se ve stále výraznější míře teorie měnila v politický nástroj boje a *občanské války uvnitř samotné západní společnosti.

Rasová ideologie dosáhla tak značného ohlasu a přitažlivosti především proto, že se stala *integrální součástí *totalitní *imaginace, která se pokusila v uplynulých dvou staletích o

selektivní překonání dramatických důsledků modernity, fragmentarizace společnosti a nejednoznačnosti sociálního kosmu. Podílela se na velké protimodernizační revoltě, přičemž obdobně jako například marxistická eschatologie nabízela *iluzi *aliance mezi vědou a radikálním útokem na podstatu modernity. *Scientismus nabývající podobu „kontrarevoluce vědy“ splynul v rámci rasové ideologie s tradičním předsudkem a odmítnutí relativizující rozmanitosti světa získalo zdání vědecké autenticity. Moralizující patriotický *holismus, který na sklonku *osvícenství prostoupil francouzskou politickou imaginaci, vytvořil příznivé podmínky pro začlenění rasové ideologie do politické kultury Západu.

Spontaneita politického života měla být podřízena harmonické organické společnosti, v níž byla dána přednost vládě rozumu před vládou svobody. Ideologové v čele s Pierrem *Cabanisem (1757–1808) a Antoinem *Destuttem de Tracyem (1754–1836) usilovali o institucionální stabilizaci *Velké francouzské revoluce na základě „fyziologických zákonů“, což společně s imaginací *totální lidové mobilizace, krve prolévané na bojištích a popravištích, patriotismu a etnicity vytvářelo příhodnou půdu pro šíření „rasového výkladu dějin“.

Představu, že fyziologie a vrozené rasové kvality lidí poskytují východisko k ustavení hodnověrné „pozitivní“ sociální a politické vědy, jež umožní radikální transformaci společnosti z chaotického shluku egoistických zájmů do harmonického sociálního organismu, sdíleli mnozí *Saint-Simonovi žáci a explicitně ji v nejucelenější podobě vyslovil jako první Victor *Courtet. Saint-simonisté se snažili odhalit biologicky zakotvené, a proto esenciálně nepřekonatelné lidské odlišnosti, jež by jim posloužily jako základní stavební kameny racionálního politického řádu. Přenesení principu saint-simonské meritokracie na etnické a rasové vztahy vyústilo do vize společnosti založené na nerovných biologicky podmíněných kvalitách jednotlivých rasových skupin, jejímž vzdáleným archaickým předobrazem byl indický kastovní systém.

K sblížení mezi rasovou teorií a *socialismem, které představovalo výbušnou směs v podobě nacistického *totalitarismu, došlo v rámci saint-simonismu již sto let před nástupem Adolfa *Hitlera k moci. Kategorie rasy znamenala zároveň dekonstrukci moderního vymezení *národa, protože rasoví teoretici tvrdili, že příslušníci dílčích rasových skupin, z nichž se národ údajně skládá, pocítují mezi sebou v důsledku své biologické výlučnosti a *instinktu vyšší míry vzájemné loajality než k abstraktní ideji národa. Zrodila se vize rasové *revoluce, které je určeno revitalizovat evropskou společnost tím, že uvede do souladu přírodní a sociální řád. Tato revoluce každé rase přidělí opět místo, které jí náleží v hierarchii bytí, na základě jejich vrozených schopností a kvalit. Šlo o snahu prosadit znovu ve společnosti přírodní *zákony jako zdroj poslušnosti a tím zpochybnit vyloučení nároků *přírody ze *společenské smlouvy modernity, jež je podmínkou moderního *individualismu a lidské svobody.

Hlasatelem celoevropské rasové revoluce byl Victor Courtet, Arthur de *Gobineau, pohroužen do historického fatalismu, ji odmítl; k jejímu étosu se na sklonku 19. století vrátili Georges Vacher de *Lapouge a Houston Stewart *Chamberlain. Rasová ideologie v sobě vždy implicitně či explicitně obsahovala politické aspirace spočívající v úsilí prosadit ve společnosti hierarchii, jež se vymyká sociálnímu konsenzu.

Teorie rasy byla navzdory naturalistickému slovníku především teorií politiky a lidská rasová existence splývala s existencí politickou. Aplikace rasové ideologie na mimoevropské, fyziognomicky a etnicky odlišné lidské populace byla navzdory svým tragickým důsledkům v moderní době jen vedlejším projevem hnutí směřujícího především ke stabilizaci evropské společnosti, otřesené modernizací. Devalorizace a inferiorizace *přírodních národů prostřednictvím rasové teorie nebyla prvotním cílem moderní rasové instrumentalizace, ale pouze dodatečnou racionalizací strategie zaměřené do nitra západní společnosti. Srdcem temnoty byl *Západ. Za hlavní dějiště realizace moderní rasové ideologie byl určen Západ,

mimoevropskému světu byla přidělena role komparzu, jenž měl pouze názorně prokázat věrohodnost rasové kategorizace jako nástroje západní občanské války zahájené *Velkou francouzskou revolucí.

Přibližně v letech 1850 až 1950 představovala rasová teorie respektovanou součást západních věd o člověku. Politické a ideologické zneužití rasové teorie v podobě rasismu a vzestup sociálního *konstruktivismu kriticky poukazujícího na úlohu mimovědeckých faktorů a zájmů při vymezování jednotlivých lidských ras způsobily, že vědecká *hodnota rasové teorie je od šedesátých let 20. století většinou badatelů relativizována. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

teorie, rozhodnutelná, *teorie, ve které existuje *algoritmus, jenž pro každý její *výrok rozhodne v konečném počtu kroků, zda tento výrok je, či není v dané teorii dokazatelný. Jak ukázal Alonzo *Church, dostatečně složité teorie nejsou rozhodnutelné. (Jaroslav Malina)

teorie, úplná, *teorie, v níž lze každé tvrzení dokázat nebo vyvrátit, tj. dokázat jeho negaci; *věta o neúplnosti. (Jaroslav Malina)

teosinte, středoamerická tráva, pravděpodobný předek *kukuřice. (Petr Bureš)

teosofie, *teozofie.

Teotihuacán (aztécky: „Místo bohů“), *archeologická lokalita ve středním Mexiku severně od hlavního *města Ciudad de México; součást *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. Osídlení se rozvíjelo již od roku 1500 př. n. l., největší rozkvět nastal v období 200–600 n. l.; Teotihuacán byl tehdy mocenským *hegemonem středního Mexika a ovlivňoval značnou část Střední Ameriky včetně mayské oblasti (*Kaminaljuyú). Odhaduje se, že město mělo až 200 000 obyvatel. Po roce 600 byl Teotihuacán ohrožován útoky ze severu, v 8. století jej zničil požár. Centrální severojižní osa, tzv. Cesta mrtvých, spojuje pyramidy *Slunce (výška 64 m) a *Měsíce, kterou obklopují *chrámy (chrám boha *Quetzalcóatl a aj.) a paláce, obydlí kněžské elity. Rozvinuté umění polychromní malby s písemnými znaky bylo uplatněno na stěnách *staveb i na keramických nádobách.

Teotihuacánskou tradici rozvíjeli *Toltékové a navázali na ni *Aztékové, kteří věřili, že město, jehož trosky je udivovaly svou velkolepostí, vybudovali ti, kteří žili ještě před Toltéky – *quiname*, „obří“. (Jaroslav Malina)

teozofie (z řečtiny: *theosofiā*, „božské učení“), různé nábožensko-filozofické systémy, vznikající od 18. století, spojené s někdejšími *gnosticismem, usilující o vyšší, bezprostřední mysticko-intuitivní poznání *boha a jeho tajemství, opírající se přitom vesměs o ezoterické a okultní nauky (*ezoterismus, *spiritismus). (Jaroslav Malina)

Tepanekové, *indiánské etnikum, obyvatelé *města *Azcapotzalca. V polovině 14. století jim vládl bojovný a podle svědectví pramenů úskočný Tezózomoc, který započal s podmaňováním okolních etnik. V těchto snahách pokračoval i jeho syn a nástupce Maxtla, který však podlehl spojeneckému svazku *Tenochtitlánu, *Tlacopan a *Texcoca. Azcapotzalco bylo spojenými vojsky těchto měst dobyt a vypleněno a Tepanekové byli zařazeni mezi aztécké spojence. Nikdy však nezapomněli, že kdysi oni sami vládli *Aztékům, a proto se po příchodu *Španělů přidali na jejich stranu a podpořili je i vojensky. (Oldřich Kašpar)

tepe, *tell.

Tepe Gaura, *archeologická lokalita 25 km severovýchodně od Mosulu (Irák). *Tell s 20 *vrstvami datovatelnými od doby *halafské kultury po konec 3. tisíciletí př. n. l. Po fázi s okrouhlou obytnou *stavbou (*tholos*) vrstvy XX představují vrstvy XIX–XVII postupné přestavby jedné, jakkoli monumentální usedlosti z dob kultur halafské a *obejdské. *Hrob z vrstvy XIX obsahoval nejstarší pečeti známé z lokality. Od samých počátků se zdejší obyvatelé zdobili *korály z tmavých, červených a bílých nerostů, které ovšem doplňovali i materiály umělými (pečeti z frity z vrstvy XVII). Vrstvy XVI, XVA a XV se naproti tomu vyznačují souvislou zástavbou z velkých domů s ústřední sítí v podobě písmene T, mezi nimiž se objevují menší

domy. Náleží kultuře obejdské. Severní stěna síně hlavního domu vrstvy XVI byla zdobena nástěnnou malbou s motivem řad střídavě černých a červených kosočtverců na bílé omítce. Dvě dvojice vchodů, umístěné symetricky proti sobě při koncích delších stěn této ústřední síně, nasvědčují promyšlenému řešení vstupu „veřejnosti“ do tohoto zjevně obřadního prostoru, v němž se zřejmě odehrávaly *rituály upevňující společenskou solidaritu obce. Vrstvu XIV tvoří jedna osamělá stavba kultury obejdské. Celkem tři po sobě následující „chrámové“ budovy pozdní kultury obejdské vrstvy XIII (první výskyt kanalizačního potrubí z pálené *hlíny, hromadný nález skartovaných otisků pečeti v zavezené *studni, poprvé snad odznakový kamenný *sekeromlat) překrývá ve vrstvě XII opět soustava větších budov s ústředními síněmi a menší stavby vyplňující volné prostory, pocházející z počátku *urucké kultury. Poprvé se zde objevují *ozdoby ze *zlata a z temna prehistorické doby se ozývají hlasy píšťalek či nátrubků zhotovených z *kosti. Vrstvě XIA dominuje mohutná okrouhlá stavba umístěná do starší zástavby. Jejím snad kultovnímu určení by mohla nasvědčovat skutečnost, že se pod ní nenacházejí hroby; rovněž je zde relativně omezené množství zjištěného sídlištního odpadu. V čase vrstvy XI byly ulice Gaury opatřeny kamenným dlážděním a jeden z dětských hrobů poskytl první nález růžicovité ozdoby tepané ze zlatého plechu. Větší diferenciaci společenského dění na lokalitě této doby nasvědčuje také úprava síně její hlavní budovy („chrámu“). V ose čelní zdi se nachází výklenek omítnutý bíle, kdežto krátké zdi, vystupující z podélných stěn síně a oddělující v jejím rámci jakési „kněžiště“ od „lodi“, nesou červený nátěr. Jde tu o oddělení „božské“ a „lidské“ sféry? Také častý výskyt pohárů k obřadnému pití naznačuje význam slavnostního *stolování a tím změnu rituálů upevňujících soudržnost skupiny. Vrstvy X–VIII (střední období kultury urucké) pak charakterizuje soustava pravidelně rozmístěných velkých trojdílných budov a řada hrobek, v nichž spočívají nebožtíci s velmi bohatou výbavou osobních šperků z cenných materiálů (*zlato, *elektron, *lapis lazuli, *tyrkys, *jadeit, karneol, hematit [*krevel], *mramor, *obsidián, *vápenec, *křemen, mastek, *diorit, perleť, mušle kauri, *slonovina, bílý pastózní materiál). Vyskytnou se i kostěné hřebeny, zlaté trubičky, brousek, toaletní souprava, pečetítko z lapisu lazuli či kovové a obsidiánové nádoby, jakož i proslulá vlčí hlavička ze zlata, elektra a mědi. V jednom z hrobů vrstvy X byl nebožtík oděn v šat, opatřený v pase ozdobou z bílých a červených perliček přiřitých v jednobarevných šikmých sloupcích tvořících vzor podobný jehličí. Vrstva VI (patrně 25. století př. n. l.) nejspíše představuje již dosti vyspělou formu venkovského sídliště (dlážděné ulice s kanálky pro odtok splaškové vody) se specializovanou metalurgickou a textilní (krejčovskou?) výrobou, snad náležející k obslužným lokalitám některého většího centra. V pravěké studni na úpatí tellu byl zjištěn pohřeb celkem 24 osob, patrně doklad mimořádné situace (válečné události, *epidemie). Naleziště poskytuje závažný dokladový materiál pro studium postupného rozvoje mezopotamské společnosti v závěru předstátního období. (Petr Charvát)

tepenné arkády, *arkády, tepenné.

tepeu, patrně z aztéckého *tepeuh*, „dobyvatel, vítěz“. (Oldřich Kašpar)

tepna, jazyková, **arteria lingualis*.

tepna, koronární levá, levá věnčitá srdeční tepna, **arteria coronaria cordis sinistra*.

tepna, koronární pravá, pravá věnčitá srdeční tepna, **arteria coronaria cordis dextra*.

tepna, lícní, **arteria facialis*.

tepna, loketní, **arteria ulnaris*.

tepna, páteřní, **arteria vertebralis*.

tepna, pažní, **arteria brachialis*.

tepna, podklíčková, **arteria subclavia*.

tepna, štítná horní, **arteria thyroidea superior*.

tepna, týlní, **arteria occipitalis*.

tepna, věnčitá srdeční levá, *levá koronární tepna, **arteria coronaria cordis sinistra*.

tepna, věnčitá srdeční pravá, pravá koronární tepna, **arteria coronaria cordis dextra*.

tepna, vřetenní, **arteria radialis*.

tepny, epifýzové, **arteriae epiphysariae*.

tepny, metafýzové, **arteriae metaphysariae*.

tepny, věnčité srdeční, **arteriae coronariae cordis*.

tepny, výživné, **arteriae nutriciae*.

teponazcuicatl („píseň bubínku“ – *teponaztli*), bubínek vyrobený z tence vydlabaného kmene. Mexická *mytologie vypráví, že když zemřeli bohové v *Teotihuacánu, poslali jednoho z prvních lidí do Tonatiuhchanu, kde stál Dům *slunce. Velryby a želvy vytvořily svými těly most nad hlubokými vodami. Člověk po něm přešel a přinesl bubínky teponaztli, chřestidla a flétny a první písně. A tak se zrodila *hudba. (Oldřich Kašpar)

terakota (z italského: *terra cotta*, „pálená hlína“), označení sochařských výtvarů a výrobků (plastik, dlaždic, architektonických článků aj.) z pálené *hlíny, vytvářených pomocí kadlubů i z volné ruky nebo kombinací obou způsobů. Technologicky jde o výrobky z jílových surovin pálené na teplotu do 1000 °C, neglazované s průlinčitostí 30 % a více.

První takové artefakty se ojediněle objevují v *mladém paleolitu (*Dolní Věstonice, *Pavlov), od *neolitu se stávají trvalou součástí výtvarné kultury. K velkému rozvoji a rozšíření terakoty došlo ve starověku. Například na *Předním východě se první hlíněné figurky objevily na konci 9. a začátku 8. tisíciletí př. n. l. (Murejbit, Kárim Šáhir, Mlafa'át, Gandže Dáre Tepe), jsou tedy starší než keramické nádoby. Byly modelovány z volné ruky a zpočátku vypalovány při nízkých teplotách. Detaily postav byly naznačeny nejdříve jen vrypy, později případně barvou či bitumenem a také aplikací přilepků (oči, úces, pokrývka hlavy, prsní bradavky, ozdoby). Tato jednoduchá *technika se zachovala i v dobách, kdy se paralelně vyráběly figurky vytlačené z formy (od konce 3. a začátku 2. tisíciletí př. n. l.). Zvířecí plastiky se z formy nedělaly. Formy byly jednodílné, figurky byly vytlačeny jen z přední strany. Často byla kolem vytlačené postavy ponechána hlína, takže figurky jakoby ležely na hlíněné destičce. Plastiky vytlačené z několika forem jsou zastoupeny na Předním východě až v *helénistickém období. Terakoty se našly ve velkém množství v chrámech a kaplích, v obytných domech a *hrobech. Jejich účel není někdy zcela zřejmý, většinou se však jednalo o *votivní dary, které měly božstvu připomínat vykonanou oběť nebo upoutat jeho pozornost na dárce. Některým terakotám byla jistě připisována magická síla, respektive byly věnovány *bohům pro splnění určitého speciálního přání (*plodnost, *zdraví atd.). Používaly se zřejmě i jako *amulety (nálezy v domácnostech, hrobech). Z pálené hlíny se rovněž vyráběly plaketky, na nichž byly v *reliéfu zobrazeny různé náměty. (Jaroslav Malina, Nea Nováková)

terakotová armáda Prvního svrchovaného císaře Čchinů, *armáda Prvního svrchovaného císaře Čchinů, terakotová.

terapie, *léčení.

terapie, genová, léčebný postup spočívající v korekci genetické výbavy *konkrétní osoby, která trpí geneticky podmíněnou *chorobou. Tento postup spočívá především ve vnášení genetického materiálu do buněk za účelem náhrady, opravy či funkčního vyřazení vadného *genu, popřípadě dodání genu nového; dalšími formami mohou být užití onkolytických *virů a terapeutických *vakuin, založených na genetických manipulacích.

Původně si tato *metoda kladla za cíl léčit především dědičné choroby, způsobené jedním genem. V současnosti patří k jejím cílům i změny funkce orgánů či reaktivity organismu nebo potlačení nepříjemných *symptomů *nemoci, jako je třeba bolest. U některých chorob byl tento léčebný postup již úspěšně použit (například některé typy těžkých imunodeficiencí), přesto jde dosud spíše o experimentální terapii, která může přinášet i řadu vedlejších efektů. Mezi nemocemi, u nichž je, nebo se předpokládá uplatnění genové terapie, patří zhoubné nádory, kardiovaskulární a metabolické choroby, degenerativní nervová onemocnění, *AIDS. Perspektivní je rovněž využití těchto *technik v transplantační medicíně. Velkým etickým a

právním problémem je otázka možnosti aplikovat genovou terapii na embryonální zárodečné buňky, aniž by byl přerušen vývoj embrya. Technické problémy současných genových terapií se týkají především účinnosti a přitom bezpečnosti vektorů (přenašečů genetického materiálu), kterými jsou dnes nejčastěji *adenoviry nebo dříve *retroviry. (Petr Bureš)

terapie, substituční hormonální, *lčba, při níž jsou organismu pacienta dodávány *hormony, které mu chybí. Nejčastější je substituční hormonální terapie u žen v *klimakteriu. (Ladislava Horáčková)

terasy [geologie, archeologie], ploché terénní stupně sledující průběh vodních toků, zejména řek, v určitých celkem stabilních poměrných výškách nad dnešní hladinou. Jsou tvořeny naplavenými usazeninami (šterky a písky) ze zvětralého povrchu *hornin, ukládanými řekou v nánosovém (akumulačním) období na dně klidného toku zvláště v chladných fázích *pleistocénu, kdy mnoho vody vázaly *ledovce. V následujícím teplejším období odnosu (eroze) si vodnatější a prudší tok vymlel v tomto dně hlubší a užší koryto, takže starší usazeniny po obou březích vystoupily nad hladinu a staly se z nich terasy. Opakováním tohoto cyklu v souvislosti s klimatickými změnami (*klíma) během pleistocénu vzniklo stupňovitě (terasovitě) utváření svahů říčních údolí (nejlépe patrné na příčném průřezu údolím se svahy schodovitě sestupujícími k řece), kde nejvýše položené terasové stupně jsou nejstarší. Na povrchu teras (kromě těch zcela nejmladších) se v pleistocénu usazovaly *spraše. *Datování teras napomáhá i k určení stáří archeologických a paleontologických nálezů, které se v nich nebo na nich nacházejí. (Karel Sklenář)

teratogen, látka, která způsobuje vývojové vady. Známý je případ léku kontergan (thalidomid), který u těhotných žen způsobil vážné postižení plodu, nedědičnou formu *fokomélie. (Jiřina Relichová)

teratogeneze, proces indukce vrozených vad. (Drahomír Horký)

teratologie (z řečtiny: *teras*, *teratos*, „zrůda“ a *logos*, „nauka“ – nauka o zrůdnosti a zrůdách), vědní obor vycházející z *embryologie a zabývající se studiem vrozených vývojových vad (odchylek od normálního vývoje organismu). (Michaela Račanská)

terceron (ze španělštiny: *tercerón*, odvozeno od *tercero*, „třetí [osoba]“), *kvarteron.

terciální dentin, *dentin, terciální.

terciální prevence, *prevence, terciální.

terciální protidrogová prevence, *prevence, terciální protidrogová.

terciární poměr pohlaví, *poměr pohlaví, terciární.

terciární, ochlupení, *ochlupení, terciární.

terciáři, v *římskokatolické církvi náboženské sdružení *laiků u některých řádů (například *dominikánů, *františkánů). (Michaela Králíková)

terénní poznámky, *poznámky, antropologické terénní.

teres, -etis, oblý, hladký (v *anatomii například oblý vaz děložní – **ligamentum teres uteri*). (Ladislava Horáčková)

tereziánský katastr, *katastr, tereziánský.

Terezie z Ávily (zvaná též od Ježíše, Terezie Ježíšova, Teresa de Jesús, 28. 3. 1515, Ávila, Španělsko – 4. 10. 1582, Alba de Tormes, Španělsko), španělská mystička a náboženská spisovatelka; v roce 1622 svatořečena. Reformátorka řádu *karmelitánů (bosí *karmelitáni). Její mystika je realistická a vyznačuje se osobním vroucím vztahem ke *Kristu. S neobyčejnou upřímností a půvabem vypráví o svém životě a vztahu k *Bohu v díle *La vida* (Život, před rokem 1567) i ve více než čtyřech stech zachovaných dopisech; jejím hlavním dílem je básnický extatický spis *El castillo interior* (Hrad v nitru, před rokem 1577), kde vypovídá o postupném splývání duše s Bohem; po umělecké stránce jeden z vrcholů mystické literatury.

Terezie například líčí, jak ji anděl „do hloubi těla probodl“ dlouhým zlatým oštěpem s ohnivým hrotem. „Když jej vytahoval, myslila jsem, že mně vyrve vnitřnosti, ale když mě

opustil, hořela jsem žhavým ohněm *lásky k Bohu. Bolest byla tak silná, že jsem často musela sténat, a sladkost této bolesti byla tak nevyzpytatelně veliká, že si nikdo nemůže přát o ni přijít.“

Jak může být takové splnutí s Bohem blízké sexuálnímu a erotickému vytržení, ukazuje sochařské dílo Giovanniho Lorenza *Berniniho (1598–1680) *Vidění sv. Terezie* (1645–1652) v *kostele Santa Maria della Vittoria v Římě. (Jaroslav Malina)

teriantrop, *theriantrop.

terina (z francouzštiny: *terrine*, „hliněná miska“) [archeologie], hluboká mísovitá *nádoba s nízkým hrdlem vyrobená z *keramiky. (Karel Sklenář)

Terka, dnešní al-Ašára, novodobé sídliště a archeologická a historická *lokalita na Eufratu 60 km jihovýchodně od *města Dajr az-Zór (*Sýrie). Město z 3. tisíciletí př. n. l. s trojitou *hradbou, budovanou na jeho počátku postupně ve fázích, a s příkopem. Vnější zeď se vyznačuje vnitřními prostory a příkrým zešíkmeným vnějším lícem. Ze sídliště samého byly zkoumány menší objekty a pohřebiště, mimo jiné správní budova z konce 3. tisíciletí př. n. l. s písárnou tabulek. *Pisár seděl patrně na plošině z pálených *cihel a psal na *tabulky hnětené z *hlíny uložené v připravené nádobě. Občas nahlížel do archivních textů uložených v otevřené nádrži či v košících. V dalším *sektoru odkryta část obytné zástavby, oddělené ulicí od *chrámu bohyně Ninkarrak (18.–16. století př. n. l.). Početný archeologický mobiliář zahrnuje vedle *šperků, *zbraní, *nástrojů, *nádobí, *závaží, sošek, *pečetí a jejich otisků též přes 200 hospodářských, právních i školních klínopisných textů ze soukromých domů (*archiv kupce jménem Puzurum, zejména smlouvy o prodeji pozemků) i z chrámu. Doklady o dálkových kontaktech naleziště představují chetitské pečeti, skaraboidy (*Egypt) a nálezy zuhelnatělého *koření (hřebíček z *Dálného východu). Terka proslula jako působiště vládce jménem Ila-kabkabu, otce *Šamši-Adada I., který se stal pánem *Asýrie. V 18.–17. století př. n. l. tvořila patrně středisko „království Chany“ a jeden z jejích panovníků se nazýval kassitským jménem Kaštiliaš. Osídlena byla nejspíše ještě i v 1. tisíciletí př. n. l. (Petr Charvát)

terma (tibetsky: *gter-ma*, doslova „skrytý poklad“, též *terčhō* [*gter-čhos*], doslova „ukryté učení“, sanskrtsky: *nidhi*), označují se tak texty nebo posvátné předměty z počátků šíření *buddhismu v *Tibetu, jež byly v minulosti nějakým siddhou důmyslně ukryty, uloženy na tajné místo, aby mohly být po staletích „zázračně“ nalezeny pro dobro pozdějších *generací a reprezentovaly myšlenky a slova jejich dávných tvůrců, nezkažené pozdějšími vykladači. Tuto tradici v Tibetu zavedl indický misionář *Pämadžungnä ve druhé polovině 8. století, a jeho žáci. Typickou termou je **Tibetská kniha mrtvých*. (Josef Kolmaš)

termín (z latiny: *terminus*, „hranice, mezník, meze; výraz“):

1. přesně vymezený odborný výraz;
2. výchozí a cílový bod vztahu, například subjekt a predikát *výroku. (Jaroslav Malina)

terminalis, -e, terminální, konečný, hraniční (v *anatomii například *facies terminalis superior* a *facies terminalis inferior* u *obratlů). (Ladislava Horáčková)

terminologie příbuzenství, terminologické systémy, kde jsou lineární, *kolaterální a *afinní příbuzní klasifikováni rastrem udávajícím vzájemné vztahy v egocentrických systémech. Každý *jazyk užívá nejen svá vlastní slova k označení těchto vztahů v systému, ale u většiny jazyků se navíc nacházejí dvě různá označení pro jeden vztah: adresné termíny užívané pro oslovení a termíny referenční pro referenci o daném jedinci.

*Antropologie užívá k označování jednotlivých *sémantických kategorií vztahů jednotný systém lexikálních jednotek tvořených sémy, přičemž se vychází z anglických termínů pro *primární *příbuzenské vztahy, jako jsou F (Fa) – father – otec, M (Mo) – mother – matka, Da – daughter – dcera, So – son – syn, Si – sister – sestra, Br – brother – bratr; respektive jejich kombinace pro vztahy *sekundární, terciární a další: FF – father’s father – otcův otec, FMM – father’s mother’s mother – matka otcovy matky, SoDaSoDa – son’s daughter’s son’s

daughter – dcera syna synovy dcery atd. Takový rastr zahrnuje 23 lexikálních jednotek, 15 pro genetické příbuzné a 8 pro příbuzné afinní. Kromě nich existují další obvykle užívané jako je P – parent – rodič, Ch – child – dítě, GrP – grandparent – prarodič (v naší terminologii by to byl dědeček, respektive babička), GrCh – grandchild – pradítě (vnuk, vnučka), dva poslední bez rozlišení *pohlaví podobně jako souborný termín pro sestřenici a bratrance Co – cousin, který v české terminologii nemá ekvivalent, Au – aunt – teta, Un – uncle – strýc.

Lexikální jednotky nejsou tvořeny pouze sémý sémantických kategorií a jejich kombinacemi – jsou zároveň kombinovány sémý vyjadřujícími distinktivní prvky. Ty definoval americký antropolog Alfred Louis *Kroeber jako *kategorie generační diferenciacce, kategorie diferenciacce lineárních a kolaterálních příbuzných, kategorie intergenerační věkové diferenciacce* (rozlišení relativního věku uvnitř jedné generace), která má v systému své speciální sémý, a to pro staršího jedince v generaci sém *e* a pro mladšího sém *y*, *kategorie diferenciacce pohlaví Ega*, s označením pro mužské Ego sémem *ms* a pro ženské sémem *ws*, *kategorie pohlaví jedinců, prostřednictvím nichž je jedinec označován* a *kategorie diferenciacce pohlaví označovaných jedinců*. Jednotlivé Kroeberovy kategorie, respektive distinktivní prvky slouží jak k delimitaci a determinaci primárních, tak i dalších sémantických kategorií příbuzných. Příslušné sémý se kladou před označovaného jedince, jako již uváděný sém Gr – užívaný pro označení vzdálenosti (například: GrF – praotec, GrSo – prasyn).

Antropologické klasifikace terminologií existují minimálně ve dvou systémech, první zohledňující genetické příbuzenské vztahy Au a jejich vztahy k termínu pro matku uvádí americký antropolog Harold E. Driver (*Indians of North America*. Chicago: University of Chicago Press, s. 258) ve čtyřech typech: typ *lineární*, kde termín pro FSi a MSi je odlišný od termínu pro M; typ *generační* termíny pro M splývají s termíny pro FSi a MSi; u typu *bifurkačního kolaterálu* existují tři separátní termíny, pro každou příbuznou M se odlišuje od FSi a od MSi; v posledním typu nazvaným *bifurkační merging* existují dva termíny jeden pro FSi a druhý pro M a MSi. Druhá klasifikace zohledňuje příbuzné v generaci ega. Příbuzenské terminologie pro sestry a sestřenice jsou však o něco komplikovanější. Existuje šest základních způsobů klasifikující sestry a sestřenice: typ *eskymo* nazývaný také *lineární* typ, kde se jedno slovo užívá pro všechny sestřenice, ale je odlišné od označení pro sestry; u *havajského* typu splývají termíny pro sestry s termíny pro sestřenice; typ *irokézský* popisuje sestru a *paralelní sestřenici jedním termínem a *křížovou sestřenici termínem druhým; *omaha* typ, kde je sbíhavost sestry s paralelní sestřenicí, označuje jeden termín, MBrDa a MSi druhý a FSiDa a SiDa třetí; typ *crow* je zrcadlový k předešlému typu *omaha* užívající jeden termín pro sestru a paralelní sestřenici, druhý pro MBrDa a BrDa a třetí pro FSiDa a FSi; posledním je *súdánský* typ (popisný) užívá odlišné termíny pro MBrDa a FSiDa, stejně tak pro každého paralelního bratrance a sestřenici.

Americký antropolog Leslie Spier (1893–1961) užil pro klasifikaci severoamerických indiánských příbuzenských terminologií celkem osm typů: *omaha*, *crow*, *salish*, *acoma*, *yuma*, *mackenzie bazin*, *irokézský* a *eskymo*. Pro vytvoření těchto rastrů klasifikujících indiánské příbuzenské terminologie se ovšem staly klíčovými Kroeberovy distinktivní prvky z roku 1909. (Viz též *příbuzenství, *teorie příbuzenství, antropologická.) (Zuzana Korecká)

terminus, *termín.

terminus a quo [latinsky], počáteční doba.

terminus ad quem [latinsky], konečná doba.

termocykler, přístroj umožňující programované změny teplot v mikrozkušných, obsahujících reakční směs pro *PCR. (Kateřina Boberová)

termografie, *termovize.

termokamera [archeologie], zařízení umožňující rychlý a bezkontaktní průzkum rozložení teplot na povrchu předmětů nebo v objektech. Velké možnosti termokamera poskytuje v *experimentální a nedestruktivní archeologii. Pomocí ní lze studovat účinnost tepelných

zařízení v rekonstruovaných obydlích, a to jak vně, tak i v interiéru stavby. Dále lze této techniky využít při studiu pyrotechnologických postupů. (Martin Hložek)

termoluminiscence, *metoda zjišťování stáří *keramiky. Jde o vyvolání přechodu metastabilních excitovaných stavů elektronových obalů do stavu základního, což se projeví emisí světla. (Jaroslav Malina)

termovize (též termografie), *zobrazovací metoda, umožňující zobrazení povrchové teploty živých i neživých *objektů na základě vyzařovaného infračerveného záření. Má význam v diagnostice nádorových onemocnění *prsů a *štítné žlázy, zánětlivých procesů, cévních onemocnění. Jako screeningová metoda se však v onkologii neosvědčila pro velké procento falešně pozitivních nálezů. Ve *fyziologii se uplatňuje při studiu termoregulace.

Mimo medicínu má značný význam ve vojenství (noktovizory), při hledání ztracených osob, v požárníctví (včetně požární prevence), ve stavebnictví (tepelné izolace, úniky tepla) i jinde. (Vojtěch Mornstein)

terorismus (z latiny: *terror*, „strach, hrůza, zděšení; věc nahánějící strach“, případně *terrere*, „třást se; strašit, nahánět strach“), politicky a ideologicky motivované *násilí zaměřené na jedince nebo sociální skupiny. Terorismus se stává sociokulturním fenoménem, pokud má násilný *akt zaměřený na jednu osobu vliv a důsledky pro širší *společenství nebo se nějaká forma přinucení týká větší skupiny osob. Terorismus jako násilný akt je třeba odlišit od teroru, který je možné vymezit jako stav, kdy se určitá skupina lidí snaží udržet u politické moci institucionalizovaným zastrásováním a násilím. Terorismus ve své klasické anarchistické podobě využíval zejména individuálního násilí obráceného proti konkrétním jednotlivcům. Vraždy panovníků anebo jiných představitelů oficiální moci byly často prezentovány jako politicky osvoboditelský akt.

Ve 20. století došlo k rozšíření dalších forem terorismu. Jedná se především o vzdušný terorismus (anglicky: *hijacking*), únos osob (anglicky: *kidnaping*), útoky na osoby a skupiny a útoky na budovy. Charakteristickým rysem soudobého terorismu je, že ve stále větší míře plní symbolickou funkci. Cílem násilné akce není násilí jako takové, ale zpráva, která je jeho prostřednictvím formulována. Terorismus z tohoto hlediska plní expresivní funkci (vyjadřuje určitý ideový postoj), informační funkci (sděluje zprávu o existenci skupiny, která má nějaký ideový program), destruktivní funkci (vyvolává neklid, paniku, napětí) a provokativní funkci (iniculuje odvetné a represivní akce). Terorismus, jako specifická forma negativismu, často vystupuje jako snaha destruovat „diskurz moci“ a zvrátit legitimní *vládu, ale nikoliv ji získat. Z hlediska ideových aspirací a obsahové orientace lze současný terorismus klasifikovat na tyto typy:

1. Terorismus reaktivní, který se zformoval jako odpověď na politický teror praktikovaný reakčními politickými režimy.
2. Terorismus národně nebo etnicky separatistický, který vyjadřuje nacionalistické aspirace.
3. Terorismus ve jménu národně-osvobozenického *hnutí.
4. Terorismus ve jménu náboženské ideologie.
5. Terorismus anarchistický.
6. Terorismus neofašistický.

K nárůstu soudobého terorismu přispívá nejen mocenská politika ekonomicky a vojensky silných *států, ale také narůstající střet různých *civilizací a *kultur (*Východ versus *Západ), ekonomická diferenciací světa (bohatý Sever versus chudý Jih) a politická revitalizace tradičních kultur. Na šíření terorismu v moderní *společnosti má svůj podíl také nárůst „terorogenních faktorů“, které jsou důsledkem morálního a emotivního otupění způsobeného tím, že se dnes násilí šíří symbolicky prostředky *masové kultury. Stále agresivnější a drastičtější obsahy šířené tiskem, filmem, rozhlasem, *televizí a *internetem

vedou k brutalizaci soudobé světové kultury a vytvářejí psychosociální zázemí pro eskalaci agresivních forem prosazování různých politických a ideologických cílů.

V současné době pojem terorismu označuje široký, proměnlivý a vnitřně rozrůzněný fenomén (či soubor fenoménů), který je předmětem společensko-vědního bádání (v *antropologii, *kriminologii, *politologii, *psychologii, *sociologii), státně-administrativních aktivit i rozsáhlého mediálního zájmu. Výzkumy kulturních antropologů prokázaly, že terorismus jako sociokulturní fenomén existoval už u jednoduchých kmenových společností. Význam terorismu, jako formy násilného boje za uchování kulturní a politické *identity, vzrostl zejména v souvislosti s evropskou koloniální expanzí. Příslušníci porobených mimoevropských kultur, kteří neměli šanci uspět proti vyspělým vojenským *technologím, se často uchýlovali k teroristickým způsobům boje. Klasickou ukázkou mohou být například útoky *Apačů na budovy (farmy), jednotlivce i skupiny (*Mexičanů a *Američanů), kolonizujících původní loviště těchto *indiánů.

Pravěk a starověk: Jsou-li podmínkami vzniku terorismu bezohledná snaha iniciátorova vynutit si za použití jakýchkoli prostředků splnění jeho požadavků, a existence řídicího politického tělesa, které se iniciátor snaží ke splnění svého záměru donutit, pak v období pravěku nelze mluvit o terorismu vůbec a pro období starověku pouze podmíněně. V rámci starověkých společenských útvarů sahaly nejčastěji k metodám, které by spadaly pod výše uvedenou definici, starověké státní celky. Činily tak v přesvědčení, že pro své skutky nalezly to nejvyšší možné opodstatnění – totiž vůli svých bohů – a že mají tudíž právo vynutit si to, co pokládaly za božské pokyny a instrukce, jakýmikoli prostředky. Teroristické akty tvoří pravidelně součást náplně propagandy starověkých států, jakkoli jejich reálné provedení záviselo vždy na konkrétních podmínkách a nemuselo k němu nutně dojít.

Ve starověké *Mezopotámii tvořily jak písemné popisy agrese vůči cizím *zemím, tak zejména výtvarná zpracování odstrašujících výjevů zejména součást propagandy *asyrské říše, jakkoli s akty masové *represe vůči obyvatelstvu dobytých zemí včetně *deportací, případně tělesného mrzačení, započali již panovníci třetí dynastie urské (2112–2004 př. n. l.). V případě asyrských *reliéfů, zobrazujících surové zacházení s poraženými nepřáteli, je zřejmě třeba je vykládat v souvislosti s ideologickým programem propagandy asyrské královské moci. Takové výjevy bývaly totiž umístovány v chodbách, které vedly k přijímacím sálům asyrských královských paláců, aby si tudy procházející cizí vyslanci uvědomili následky případných násilných aktů vůči asyrské královské *správě.

Vládcové i přední mužové *starověkého Egypta často uváděli ve svých nápisech pokoření cizích zemí a jejich zpusťování, aniž bychom měli možnost zjistit, do jaké míry se taková prohlášení zakládala na skutečnosti. Zdá se však, že alespoň v některých případech, a v pozdním období egyptských dějin, mohlo zde k aktům masového teroru docházet. V každodenním životě země byl však základem právního systému bohy stvořený řád pravdy a spravedlnosti *maat, který nepřipouštěl jakékoli násilí vůči lidem a zvířatům. Nicméně se samozřejmě vyskytovaly projevy násilí k dosažení vnitropolitických cílů, jakými byly palácové převraty. Kromě méně jasných případů z egyptských dějin, jsme z dobových pramenů spolehlivě informováni o bouřlivé situaci v zemi za panování Ramesse III. (ca 1185–1153 př. n. l.). Tehdy došlo ke spiknutí proti panovníkovi, v jehož čele stála královna Teje a někteří vysocí palácoví *úředníci. Královna chtěla dosadit na *trůn svého syna Pentavereta. Ramesse III. byl sice za svého pobytu ve svém paláci v Medínit Habu zavražděn, ale legitimnímu nástupci Ramessovi IV. (ca 1153–1146 př. n. l.) se podařilo ujmout se vlády. Následoval proces s viníky, po němž jim bylo dovoleno spáchat *sebevraždu, zatímco ostatním za trest uřízli uši a nos a poslali je na doživotní nucené práce. Svědectví o dalším osudu královny Teje chybí.

Ve starověké Číně *Kronika Jar a podzimů*, která zachycuje dějiny východočínského státu Lu v letech 722 až 481 př. n. l. a jejíž název byl užit čínskou historiografií pro označení tohoto

období v celém *Podnebesí (**Čchun-čchiou*, „doba Jar a podzimů“), se uvádí, že v té době došlo v Podnebesí k šestatřiceti vraždám vládců a ke zničení dvaapadesáti malých i větších států. Tyto projevy ještě zesílily v následující epoše Válčících států (**Čan-kuo*, 480–222 př. n. l. nebo 475–221 př. n. l.) v souvislosti s tendencemi k vytvoření jednotného čínského *impéria. *Konflikty mezi čínskými státy vzrostly a odehrávaly se nejen na válečném poli. Vynikl zejména stát *Čchin a jeho vládce *Jing Čeng (260–210 př. n. l.), pozdější *První svrchovaný císař Čchinů. Začal totiž posílat do jiných států Podnebesí agenty, aby zlatem i jinými cennostmi a sliby získávali jejich hodnostáře a vladaře. Ti hodnostáři, kteří se dali koupit, byli štědře obdarováni a využíváni. Ti, kdo svolni nebyli, zemřeli nezřídka násilnou smrtí z rukou čchinských agentů. Vysílal i putující politiky, aby přesvědčovali cizí vládce o správnosti legistické ideologie (*legismus) a o prospěšnosti, ba nevyhnutelnosti sjednocení celé země pod žezlem Čchinů. Když se králi podařilo v těchto státech vyvolat zmatek a rozkol, poslal tam k dokončení díla své nejlepší vojevůdce. Představitelé států ohrožených čchinskou agresí tak stále jasněji viděli, že naděje na úspěch proti stále mocnějším Čchinům na bojišti je malá, a proto se stále více uchýlovali k jiným, záškodnickým prostředkům, které by mohly Čchiny zastavit. I zkušená a opatrná politiková vyzývali k teroristickým činům na čchinském území (dokonce i proti osobě panovníka), od nichž očekávali, že by mohly vyvolat nepokoje a zmatek a v konečném důsledku vést třeba až k pádu čchinské dynastie. Byla to samozřejmě z nouze ctnost a sázka na náhodu, ale v případě zdaru by se takový odvážný individuální čin mohl vyrovnat porážce mnohatisícové čchinské armády na bojišti. Toto úsilí vyvrcholilo v roce 227 př. n. l., kdy došlo k *atentátu na Jing Čenga. Atentát spáchal jistý Ťing Kche a zosnoval jej korunní princ státu Jen. Atentát byl však neúspěšný a Jing Čeng mohl dokončit své úsilí a sjednotit v roce 221 př. n. l. celý čínský svět a stát se jeho *císařem.

Masový teror nebyl cizí ani vladařům starověké Indie a v některých případech hraje dokonce jistou úlohu i v *legendách o kajícím vladaři, který si teprve po spáchání hrůzného násilí uvědomil, čeho se dopustil, a hleděl svá provinění napravit (*Ašóka, 273–232 př. n. l.). Velmi racionálně, chladnokrevně až cynicky popisuje užití teroristických praktik proslulá indická *Arthašástra* (Nauka o správě státu) připisovaná Kautiljovi, prvnímu *ministru krále Čandragupty Maurji (ve skutečnosti doba kolem zlomu občanského *letopočtu). Bez rozpaků a okolků doporučuje Kautilja užití násilí vůči předním mužům nepřítele, třeba vojevůdcům: „(...) jediný najatý vrah ... dosáhne tolik, co celá armáda, ba i víc“ (*Arthašástra*, kap. 144). Varuje však střídlivě a realisticky před nasazením prostředků masového teroru, „neboť vůči velkému množství lidí nelze násilí použít, a použije-li se ho, nesplní svůj účel, nýbrž přivodí další pohromu“ (*Arthašástra*, kap. 144).

Také antičtí autoři uvádějí řadu teroristických akcí, zejména v souvislosti s politickým soupeřením v řeckých městských státech (například Athény po skončení *peloponnéské války) nebo během *občanské války na sklonku římské *republiky (Gaius Marius, Lucius Cornelius Sulla, Publius Clodius Pulcher), kdy se politické násilí uskutečňovalo například ve formě tzv. *proskripcí.

Nestátní politická tělesa však užívala ve starověku terorismu jen velmi zřídka, neboť se od užití teroristických praktik nemohla nadít úspěchu; politické ustrojení starověkých států dost dobře neumožňovalo dosáhnout užitím teroristických metod jakéhokoli patrného úspěchu, a bylo by nutně muselo bez jakékoli propagandistické odezvy vést ke krátkému a brutálnímu zúčtování s teroristy. Pokud se takové případy objeví, dochází k nim v obdobích faktického bezvládní a bývají vyvolány politickými formacemi, které se hodlají zmocnit vlády jakýmikoli prostředky. Židovský historik Josefos Flavios (37 nebo 38 – kolem 100) popisuje v *Židovské válce* (řecky: *Peri tú Iúdaikú polému*, latinsky: *Bellum Iudaicum*) záměrné užívání klasicky teroristických metod radikálními židovskými *sektami, buď v případě jejich ovládnutí *Jeruzaléma v zájmu dalšího vedení *války s Římem roku 67 n. l. (*Židovská válka*, kap. 14),

nebo v okamžiku, kdy se po obsazení Jeruzaléma římskými silami jejich příslušníci pokusili vyvolat ozbrojená povstání v Egyptě roku 73 n. l. (*Židovská válka*, kap. 23).

Středověk: V některých organizacích *středověku bývají shledávány předchůdci moderního terorismu. Tak například soudí britský orientalista Bernard Lewis (narozen 1916) o muslimském hnutí *asasinů (*The Assassins: A Radical Sect in Islam* [Asasini: Radikální islámská sekta], 1967 aj.), kteří představovali ší'itskou *opozici proti sunnitskému *chalífátu a od 11. do 13. století, kdy je potlačili *Mongolové, podnikali teroristické útoky z horské *pevnosti Alamút na území dnešního Íránu.

Násilné praktiky provázely formování prvního centralizovaného státu také ve starověkém a středověkém Japonsku. Údajné vojenské tažení legendárního císaře *Džimmua z jihovýchodní části ostrova Kjúšú přes Kumano do oblasti dnešní Ósaky (*Džimmu tósei*), líčené v kronice *Záznamy o naší zemi* (*Nihonšoki*, též *Nihongi*, 720), lze interpretovat jako proces násilného podřizování jednotlivých kmenových společenství *autoritě silnějšího *kmenového svazu *Jamato. Z ostrých šarvátek mezi mocnými dvorskými rody vyšel vítězně rod Soga, který roku 587 vyvraždil svého nejsilnějšího soupeře, rod Mononobe, a zajistil si dominantní postavení u dvora. Rodový vůdce Umako, jenž dosadil na trůn svoji neteř, prosadil společně s jejím synovcem, princem Šótokuem, řadu reforem, které se staly základem centralizovaného byrokratického státu (*ricurjó kokka*). Despotická vláda Sogú však neměla dlouhého trvání a roku 645 byli vyhlazeni při státním převratu zinscenovaném jedním z císařských princů. Dvořan Nakatomi no Katamari, který se zásadně přičinil o jejich svržení, získal jako odměnu za věrné služby rodové jméno Fudžiwara a stal se zakladatelem mocného dvorského rodu, fakticky vládnoucího po několik následujících staletí. Ačkoli se Fudžiwarové nikdy nepokusili o uzurpaci trůnu a dávali přednost spíše intrikám, sňatkové politice či nepřímému ovlivňování císaře prostřednictvím funkce regenta, neváhali tvrdě skoncovat s potenciálními politickými odpůrci, mezi které patřil i jeden z největších vzdělanců své doby Sugawara no Mičizane. Za návrat k násilným formám vlády jsou považovány ozbrojené *spory mezi příslušníky provinční vojenské *šlechty, které propukaly od poloviny 10. století. Soupeření dvou nejmocnějších rodů *Minamoto a Taira vyvrcholilo v polovině 12. století (*Nepokoje éry Hógen a Nepokoje éry Heidži*), kdy Kijomori, představený rodu Taira, vyvraždil téměř všechny příslušníky opozičních Minamotů. Jeho snaha o politickou i ekonomickou *despocii však oslabilo loajalitu jeho *vazalů v provinciích a sjednotila zbytky Minamotů, kteří pod vedením Joritoma a jeho bratra Jošicuneho definitivně vyvrátili rod Taira a roku 1192 ustanovili v Kamakuře novou formu vlády (*šógunát, japonsky *bakufu*) v čele s vojenským velitelem (*šógun) jmenovaným císařem. Neúspěšný pokus císaře Godaiga o obnovení císařské moci ve 30. letech 14. století nejen přivodil pád kamakurského šógunátu a umožnil nástup šógunů z rodu *Ašikaga, ale způsobil dokonce rozkol císařského rodu na tzv. Severní a Jižní dynastii. Politické vraždy a následné spory o nástupnictví v rodě Ašikaga v polovině 15. století vyústily v sérii téměř sto let trvajících občanských válek, které definitivně ukončila až krutá politika tří sjednotitelů předmoderního Japonska, Ody Nobunagy, Tojotomiho Hidejošiho a Tokugawy Iejasua. Vláda, kterou nastolil Iejasu roku 1603 (*Edo, též *Tokugawa), přinesla vytoužený *mír a kulturní i ekonomický rozkvět, zároveň však zakonzervovala feudální společenské vztahy a způsobil zaostávání Japonska za západním světem. Obnovu individuálních teroristických akcí přinesla až politika násilného otevření Japonska v 50. letech 19. století.

Novověk: Individuální teroristické akce byly příznačné například pro rané údobí vlády orleánské dynastie ve Francii, která se zrodila z červencové *revoluce 1830 v Paříži. Například 28. července 1835 se jistý Joseph Fieschi pokusil zabít krále Ludvíka Filipa za pomoci baterie pětadvaceti vzájemně svázaných pušek. Panovník vyvázl s lehčím zraněním, ale při *atentátu zahynulo osmnáct osob. Již tehdy politický teror fascinoval některé intelektuály. Francouzský spisovatel Stendhal (1783–1842) obdivoval Fieschiho „energii“. O

sto čtyřicet let později se francouzský filozof Jean-Paul *Sartre zastával palestinských teroristů, kteří v roce 1972 zmasakrovali na olympiádě v Mnichově izraelské sportovce.

Kořeny moderního politického terorismu můžeme sledovat rovněž ve druhé polovině 19. století v carském Rusku v prostředí tzv. nihilistů, jejichž aktivity vyvrcholily zavražděním cara Alexandra II. v roce 1881. Podobně si počínali například indiští revolucionáři, kteří volili při osvobozeneckém boji proti *Britům metody individuálního teroru; poprvé tak učinili bratři Čápékarové, kteří 22. června 1897 zastřelili britského zmocněnce pro boj s morem v Púně kvůli jeho bezohlednému postupu vůči obyvatelstvu. Vlna teroristických útoků proti britským úředníkům se zvedla v době rozdělení Bengálska v roce 1905, znovu pak koncem 20. a začátkem 30. let 20. století, kdy radikální revoluční mládež zvolila cestu teroristických akcí (1928, Indické republikánské socialistické sdružení, Bhagat Singh popravený 1931) apod.

Současnost: Ve 20. století se v důsledku rozmachu totalitních a extremistických hnutí a rozvoje agresivních *diktatur zejména na *Blízkém východě hranice mezi individuálním a státním terorismem značně rozmělnily.

Definice: Vzhledem ke značné historické a sociokulturní proměnlivosti zmíněného fenoménu existují v politických vědách problémy s jednotnou konceptualizací terorismu. Jeden z pokusů o vymezení terorismu zní následovně: „Terorismus je použití agresivního a excesivního násilí (anebo hrozba použitím takového násilí), které je naplánováno s dominantním účelem vyslat vážné zastrašující poselství zřetelně většímu počtu lidí (cílovému publiku) než pouze těm, kteří jsou *primárními násilnými akty nebo hrozbami bezprostředně poškozeni“ (Mareš, 2005: 22).

Tato definice je dostatečně široká na to, aby zahrнула různé formy terorismu vyskytující se v posledních staletích (přínejmenším od *Velké francouzské revoluce a jakobínského teroru), a přitom vymezila dostatečně vyhraněné problémové pole. Jsou v ní také obsaženy klíčové metody a cíle, přičemž je zřejmé, že „násilí“, „zastrašení“ či „hrozby“ nejsou výhradní doménou terorismu – specifický je způsob jejich propojení a zamýšlený efekt na psychiku zasažených osob. Terorismus tak může být provázán s řadou dalších politických i násilných aktivit (konvenční válka, organizovaný zločin, revoluce, státní převrat, guerillové války apod.), z čehož plyne, že teroristických metod mohou používat i nejrůznější skupiny „bojovníků za svobodu“ či partyzánů, které obvykle nejsou z hlediska svých cílů apriorně normativně odsuzovány.

Nejobecnějším typologickým dělením v rámci samotného fenoménu terorismu je distinkce mezi jeho represivní a subverzivní formou, kde jsou v prvním případě vedeny teroristické akce „zdola“, proti držitelům *moci, zatímco represivní terorismus představuje nástroj uplatňovaný „shora“ například státním aparátem – odtud částečně zavádějící pojem „*státní terorismus*“ (neboť, za prvé, *stát užívající nástrojů represivního terorismu nemusí být sám o sobě „teroristickým státem“ *tout court*, a za druhé, může provozovat i subverzivně-teroristické akce, především na území cizích států). Například v případě Šrí Lanky byla vznesena četná obvinění, která vláda vehementně popírá, z porušování *občanských a *lidských práv *Tamilů a dokonce i indický ministerský předseda před vysláním indických mírových sil (IPKF) v roce 1987 na ostrov hovořil o etnickém konfliktu na Šrí Lance jako o střetávání tamilského a státního terorismu.

Navzdory mediálnímu zájmu věnovanému v posledních letech subverzivní *variantě terorismu je skutečností, že v historii měl dominantní postavení terorismus represivní.

V běžném použití se ovšem setkáme spíše s rozčleněním na základě ideové *motivace původců teroristických akcí, kdy se rozlišuje například:

Terorismus ultralevicový – Německá Frakce Rudé armády (RAF), italské Rudé brigády (BR), Komunistická strana Nepálu (maoistická), indická (maoistická) Skupina lidové války a různá naksalitská seskupení, trockistická Džanata vimukti peramuna (Lidová osvobozenecká fronta), která rozpoutala dvě protivládní povstání v letech 1971 a 1987–1989 na Šrí Lance aj.

Představitelem ultralevicového terorismu v Japonsku v 70. a 80. letech byla Japonská Rudá armáda (*Nihon sekigun*, JRA), kterou v únoru 1971 založila Fusako Šigenobuová (narozena 3. 9. 1945 v Tokiu). JRA, úzce propojená s Lidovou frontou pro osvobození Palestiny (PFLP), se podílela na celé řadě teroristických akcí nejen v Japonsku, ale i v dalších asijských a evropských *městech: 1972 – masakr na mezinárodním letišti v Tel Avivu (24 mrtvých, 78 zraněných); 1973 – únos letadla Japonských aerolinií letícího do Nizozemí (cestující i posádka propuštěni v Lýbii, letadlo zničeno); 1974 – výbuch zásobníků v ropné rafinerii v Singapuru; přepadení francouzského velvyslanectví v Hague (výměnou za velvyslance získáno propuštění člena JRA vězněného v Japonsku); 1975 – přepadení rezidenční diplomatické čtvrti v Kuala Lumpur (výměnou za 50 rukojmí dosaženo propuštění 5 zatčených členů JRA); 1977 – únos japonského letadla letícího do Indie (japonská vláda propustila 6 vězněných členů JRA a zaplatila výkupné ve výši 6 milionů dolarů); 1986 – minometná palba na velvyslanectví Japonska, Kanady a USA v Jakartě; 1987 – obdobný útok na velvyslanectví Velké Británie a USA v Římě; 1988 – bombový útok v americkém armádním klubu v Neapoli v Itálii (5 mrtvých). Deklarovaným cílem JRA bylo svržení japonské vlády, odstranění *císařství a zahájení světové revoluce. Se změnami v geopolitickém rozdělení světa na přelomu 80. a 90. let však aktivity organizace zcela ustaly. V roce 1997 bylo zadrženo pět členů JRA v Libanonu a čtyři z nich vydáni do Japonska. V listopadu 2000 byla v Ósace zatčena i Fusako Šigenobuová, která se tajně vrátila do Japonska.

Terorismus ultrapravicový – různé neonacistické a ultranacionalistické bojůvky.

Terorismus etnicko-teritoriální – Baskicko a svoboda (ETA) ve Španělsku, severoirská Prozatímní IRA aj. Rozsáhle se tento typ terorismu uplatňuje zejména v jižní Asii. K hlavním centrům extremistické aktivity zde patří indický svazový stát Džammú a Kašmír, o jehož území vede Indie a Pákistán vleklý spor, který se datuje od rozdělení subkontinentu v roce 1947. Tehdy obě země vstoupily do nevyhlášené války, během níž Pákistán obsadil asi 84 000 km² kašmírského území a která skončila za zprostředkování *Organizace spojených národů (OSN) příměřím, vyhlášeným k 1. lednu 1949. Indie zdůvodňuje svůj územní nárok dohodou o přistoupení s bývalým kašmírským maharádžou, Pákistán tento akt odmítá s poukazem na to, že vládce nebral ohled na přání většiny svých muslimských *poddaných.

Mezi neaktivnější z islamistických organizací usilujících o přivtělení Kašmíru k Pákistánu patří Laškare tajjba (Armáda čistých); vznikla roku 1990 v Afghánistánu, základnu si vybudovala na pákistánském území poblíž Láhauru, v Kašmíru operuje od roku 1993. Jejím cílem je obnovení vlády *islámu v Indii, svatá válka (*džihád) proti silám zla a nevědomosti a sjednocení všech území s převahou *muslimů v sousedství Pákistánu. Sebevražedné útoky zaměřuje proti významným politikům, příslušníkům indických bezpečnostních sil a nemuslimům – *hinduisty a *židy prohlásila za nepřítel islámu, Indii a Izrael za nepřátele Pákistánu. V červnu 2000 její příslušníci při masakru v kašmírském městě Čittisinghpura zavraždili 35 *sikhů, kteří byli doposud ušetřeni sektářského násilí, podíleli se na útoku na indický parlament (13. 12. 2001), bombových útocích v Dillí (60 mrtvých, 527 raněných) a v posvátném městě hinduistů Váránasí (37 mrtvých a 89 raněných) v roce 2005, dne 11. 7. 2006 nastraženými náložemi v příměstských vlacích v Mumbaí (Bombaji) 211 lidí zabili, 407 trvale zmrzčili a dalších 768 těžce zranili. V září 2006 její vedení vyhlásilo fatvu nad *papežem Benediktem XVI. za jeho údajně urážlivé výroky o proroku *Muhammadovi. Úzké kontakty udržuje s afghánským Tálibánem, s Al-Kájdou a s extremistickými skupinami ve Střední Asii a na Filipínách.

Vedle Laškare tajjby mají na území Pákistánu svá ústředí nejméně tři desítky tzv. transnacionálních extremistických seskupení, z nichž většinu spojuje militantní islamismus, nenávisť k Západu a všem nevěřícím. Mnohé z nich zařadily USA, Kanada, Velká Británie a Evropská unie na seznam teroristických organizací. Harkatul mudžáhidín (Hnutí svatých

bojovníků) vzniklo roku 1985 s cílem bojovat proti sovětské přítomnosti v Afghánistánu; po jejím skončení v roce 1989 přeneslo své působíště do Kašmíru. Z Muzaffarábádu v Pákistánem kontrolované části Kašmíru (tzv. Ázád, tj. Svobodném Kašmíru) organizuje teroristické akce zahrnující únosy a popravu *cizinců, útoky na indické *úřady a politiky. V roce 1993 se skupina sloučila s organizací Harkatul džiháde islámí (Hnutí islámské války) a přijala název Harkatul ansar (Hnutí vyznavačů). Podílela se na útocích proti indickým ozbrojeným silám i proti civilnímu obyvatelstvu a poté, co ji USA v roce 1997 vzhledem ke spolupráci s Usámou bin Ládinem zařadily mezi teroristické organizace, vrátila se k původnímu názvu. Vedle „osvobození“ Kašmíru od indické nadvlády usiluje o přetvoření Pákistánu v islámskou teokracii založenou na islámském právu *šari'a a vyzývá k celosvětovému džihádu za osvobození všech utlačovaných muslimů. Odmítá pluralistickou parlamentní demokracii, náboženskou snášenlivost a rovnoprávnost pro ženy, jež podle ní mají na *islám rozkladný vliv, a označuje OSN za instituci podporující *genocidu *Kašmíranů.

Za *integraci indického Kašmíru do Pákistánu a jeho důslednou *islamizaci bojuje rovněž Hizbul mudžáhidín (Strana mudžáhidů), založená roku 1989 jako militantní křídlo fundamentalistického Islámského společenství (Džamáate islámí). Vznikla údajně z podnětu pákistánské *tajné služby ISI (Inter Services Intelligence) jako protiváha Fronty osvobození Džammú a Kašmíru (JKLF), požadující vyhlášení úplné kašmírské nezávislosti jak na Indii, tak na Pákistánu. Její vůdce se stal předsedou Spojené rady džihádu (Muttáhida Džihád Council), v současnosti sdružující 16 pákistánských teroristických seskupení působících v Kašmíru, k nimž patří Laškare tajjaba, Harkatul ansar anebo Džaiše Muhammad (Muhammadova armáda), radikální islamistická organizace založená začátkem roku 2000, jež požaduje násilné odtržení Džammú a Kašmíru od Indie a zároveň zničení Ameriky, Indie a všech nevěřících na celém světě. Teroristické akce omezuje převážně na kašmírské území, i když se podílela třeba na útoku na indický parlament v Novém Dillí v prosinci 2001.

Jako „národně osvobozené“ organizace vystupují též početné militantní skupiny působící (a uplatňující teroristické metody) zejména na severovýchodě subkontinentu, v indických svazových státech známých jako „sedm sester“ (Ásám / Asom, Arunáčalpraděš, Mizoram, Manipur, Méghálaj, Nágsko / Nágáland a Tripura). Patří k nim zejména Národní socialistická rada Nágálandu (Isak-Muiva), zkráceně NSCN-IM, kterou v roce 1980 založili Isak Čiši Svú a Thuingaleng Muiva s cílem vytvořit Nágálim (Lidovou republiku Nágáland), zahrnující samotné Nágsko a všechny oblasti obývané nágskými kmenovými etniky v Ásámu, Arunáčalpraděši, Manipuru a části Myanmarského svazu (Myanmy). Seskupení, které se hlásí k *Mao Ce-tungovu učení, získává prostředky pašováním drog, bankovními loupežemi, vydíráním a další kriminální činností. Zbraně získává na černém trhu v Bangladěši a v jihovýchodní Asii, zejména v Thajsku. Podle oficiálních údajů jen v letech 1992–2000 při teroristických akcích zahynulo 235 příslušníků ozbrojených sil, 599 civilistů a 862 členů NSCN-IM. V roce 1988 se odštěpilo křídlo vedené S. S. Khaplangem, které se označuje jako NSCN-K. Je aktivní hlavně ve východní části Nágálandu, v Arunáčalpraděši a v barském pohraničí. (Viz též *Nágové.)

O vytvoření „suverénního socialistického Ásámu“ od roku 1979 usiluje Jednotná osvobozená fronta Asomu (United Liberation Front of Asom, ULFA). Počátkem 90. let minulého století si vybudovala řadu základů v džunglích jižního Bhútánu, odkud podnikala teroristické akce na ásámském území. Poté, co bhútánská královská armáda v prosinci 2003 militanty vytlačila ze země, přesunuli se do svých táborů v Bangladěši, kde ULFA působí již od roku 1989. V témže roce vytvořila společně s dalšími extremistickými skupinami z indického severovýchodu (NSCN-K, Národní demokratickou frontou Bodolandu, Národní frontou Kúkíů) a s Národní frontou Čjinů Indo-barskou revoluční frontu (IBRF). Jejím těsným spojencem jsou Muslimští sjednocení tygři osvobození Ásámu (MULTA), další ze 14

ásámských teroristických seskupení, jež mobilizuje muslimskou mládež k džihádu proti Indii a usiluje o vytvoření „velkého nezávislého Islámistánu“.

Aktivní jsou rovněž povstalecké a teroristické organizace v Manipuru. Nejstarší povstaleckou organizací je Sjedenocená národně osvobozenecá fronta (UNLF) založená v roce 1964. Její vojenské křídlo, Manipurská lidová armáda (MPA), z výcvikových táborů v Bangladéši a Myanmaru vede ozbrojený boj s cílem dosáhnout nezávislosti na Indii a vybudovat socialistickou společnost. Za nejautentičtější revoluční seskupení se prohlašuje Lidová revoluční strana Kangleipaku (PREPAK) založená v roce 1977 s cílem vyhnat všechny „cizince“ ze země (v názvu používá historický název Manipuru Kangleipak). Úzce spolupracuje s NSCN-IM, výcvik a zbraně získává v Myanmaru od Kačjinské nezávislé armády (KIA). Cíl obnovit nezávislost někdejšího Manipurského knížectví, sjednotit všechny spřízněné etnické skupiny z jihovýchodní části podhimalajské oblasti, oživit tradiční kulturu *Mejthejú a vytvořit rovnostářskou společnost si vytyčila ve svém programu Komunistická strana Kangleipaku (KCP), založená v roce 1980.

V Mizoramu od roku 1986 působí Hmarské lidové shromáždění – demokracie (Hmar People's Convention – Democracy, HPC-D) bojující násilnými prostředky za vytvoření nezávislého státu Hmarů (Hmar ram), který by zahrnoval území obývaná hmarským etnikem v Mizoramu, Ásámu a Manipuru. S autonomistickými požadavky vystupuje Národní osvobozenecá fronta Bruů (Bru National Liberation Front, BNLF), založená v roce 1996 na obranu práv a důstojnosti kmene Reangů (samí se nazývají Bruové). Působí na území svazových států Mizoram, Ásámu a Tripury, finanční prostředky získávají z únosů za výkupné, terčem jejich teroristických útoků jsou členové bezpečnostních sil, příslušníci jiných etnik a *Mizové vyznávající *křesťanství.

Osvobození Tripury od „indického neokolonialismu a imperialismu“ a posílení její „odlišné a nezávislé identity“ prosazuje od roku 1989 Národní osvobozenecá fronta Tripury (National Liberation Front of Tripura, NLFT). Operuje ze základen na bangladéšském území a od roku 1997 je v Indii postavena mimo *zákon jako podvratná a teroristická organizace.

K teroristickým metodám se uchýlila též řada separatistických organizací, které v 70. a 80. letech 20. století vedly zápas za vytvoření teokratické Sikhské republiky Chálistán („Země čistých“) zahrnující území indického svazového státu Paňdžáb. V odvetu za ozbrojený zásah proti sikhským militantům opevněným ve Zlatém chrámu v Amritsaru v rámci Operace Modrá hvězda (1.–6. června 1984) zorganizovaly extremistické skupiny Babbar Chálsa a Mezinárodní sikhská mládežnická organizace (ISYF) 23. června 1985 bombový útok na let Air India 182 z Montrealu do Dillí a Bombaje. Při výbuchu nad Atlantským oceánem jižně od Irska tehdy zahynulo 329 cestujících.

Za nejnebezpečnější a nejvražednější teroristickou organizací na světě označil americký Federální úřad pro vyšetřování (FBI) separatistické seskupení Tygři osvobození Tamilského Ílamu (LTTE) na Šrí Lance, jež od roku 1983 vedla zápas za vytvoření samostatného státu v oblastech s většinou tamilského obyvatelstva (na severu a severovýchodě ostrova). Označilo se za reprezentanta všech šrílanských *Tamilů, v severocentrální části Šrí Lanky si vytvořilo svůj vlastní stát a k prosazení svých cílů používalo gerilové metody boje, sebevražedné útoky a bombové atentáty. Sinhalsko-tamilský etnický konflikt si do roku 2009 vyžádal kolem 90 000 obětí, z nichž mnohé přišly o život při teroristických útocích zosnovaných LTTE. Patřil k nim i indický premiér Rádživ Gándhí (1991), velitelé pozemních vojsk a námořnictva Šrí Lanky (1992), prezident Ranasinha Prémadása (1993), *ministr průmyslu C. V. Gunaratna (2000), ministr zahraničí Lakšman Kadirgámar (2005), či ministr pro místní rozvoj D. M. Dasanájaka (2008). Teprve po třech desetiletích úporných bojů se podařilo šrílanské armádě LTTE zlikvidovat (18. 5. 2009).

Terorismus blízkovýchodní: Nepřesné a generalizující označení, zahrnující různá mnohdy značně teritoriálně vzdálená uskupení, s různou ideovou motivací, přičemž za jednotící prvek

většiny z nich můžeme považovat izraelsko-palestinský konflikt či konflikt mezi-konfesní. Za novodobé průkopníky teroristických akcí na *Blízkém východě jsou považovány židovské sionistické organizace (Irgun, Lechi – tzv. Sternův gang) působící již od 30. let 20. století. Arabský terorismus zaměřený z počátku víceméně na židovské/izraelské cíle se pak vyvíjí od akcí individuálního teroru k organizovaným skupinám na nacionalistickém, převážně levicovém základě (palestinské al-Fatáh, LFOP – Lidová fronta za osvobození Palestiny, Černé září). K těmto spíše *sekulárně orientovaným hnutím se od 60. let 20. století připojují i hnutí nábožensko-politická (egyptské Organizace Islámského osvobození, al-Džihád, alžírská GIA v 90. letech). Od 80. let 20. století můžeme sledovat rozmach hnutí kombinujících prvky *nacionalismu a nábožensko/politické (libanonský Hizballáh, palestinský Hamás, židovský Kach!, afghánský Tálebán-e Haqq, pákistánské Džam'ijat-e islamí, *ší'itská hnutí v jižním Iráku), stejně jako infiltraci nábožensko-politické *rétoriky do dříve spíše sekulárních teroristických organizací. Řazení některých výše zmíněných organizací mezi teroristické je navíc z hlediska blízkovýchodního pohledu sporné, neboť mnohé z nich jsou často řazeny spíše mezi organizace „národně osvobozenecké“ či partyzánské, disponující mimo jiné rozsáhlými sociálními strukturami často suplujícími nefunkční státní aparát (al-Fatáh, Hamás, Hizballáh). Výše zmíněné organizace navíc lze definovat jako lokálně omezené, značně odlišné od nábožensko-politických teroristických uskupení globálního charakteru (al-Ká'ida). Právě tzv. blízkovýchodní terorismus přinesl nové formy terorismu – bombové útoky na plošné cíle (hotel King David v Jeruzalémě – 1946, Irgun), únosy letadel (jordánská Dawson AFB – 1970, LFOP; Entebbe – 1976, LFOP), sebevražedné atentáty (od 80. let zejména u ší'itských hnutí – Hizballáh – Bejrút 1983, postupně přebíráno i hnutími sunnitskými – Hamás, i sekulárními). Jako významný prvek lze zařadit i prudkou medializaci teroristických aktivit od konce 90. let 20. století (oslavná a propagační videa – Palestina, Irák). Rozmach tzv. blízkovýchodního terorismu v 70. letech (zejména tzv. Mnichovský masakr – 1972, Černé září) vedl k vytváření specializovaných protiteroristických jednotek v západních zemích (SAS, GSG9, CIGN) a posléze i v zemích východního bloku.

Terorismus nábožensko-politický – Hizballáh, Al-Ká'ida, mnohá z islamistických seskupení působících v Afghánistánu (Tálibán), Pákistánu a Kašmíru aj. Jedním z nejznámějších případů terorismu tohoto typu je činnost japonské buddhistické sekty *Óm šinrikjó* (od roku 2000 vystupující pod názvem *Aleph*), kterou založil Šókó Asahara (vlastním jménem Čizuo Macumoto, narozen 2. 3. 1955) v roce 1984. Z původně nábožensky zaměřeného společenství (důraz na meditační cvičení, *jógu apod.) se sekta postupně vyvinula v organizaci polovojenského charakteru, která si kladla za cíl destabilizaci veřejného života v Japonsku a vytvoření předpokladu pro politický převrat. Do povědomí světové veřejnosti však pronikla až po sarinovém útoku, který sekta provedla 20. 3. 1995 na několika stanicích tokijského metra ve vládní čtvrti Kasumigaseki. Útok si vyžádal 12 mrtvých, 54 těžce zraněných a několik tisíc částečně zasažených bojovým otravným plynem. Při následném vyšetřování v sídle sekty na úpatí hory Fudži byla nalezena řada výbušnin, chemických a biologických zbraní obsahujících viry antraxu a eboly, ale i bojová technika a ruské vojenské vrtulníky. V chemických laboratořích sekty se běžně vyráběly drogy jako *LSD a *metamfetamin. Později vyšlo najevo, že sekta měla své stoupence i mimo Japonsko, zejména v Severní Koreji a v zemích bývalého Sovětského svazu. Činnost sekty byla oficiálně zakázána v říjnu 1995, ale více než 1500 členů založilo v únoru 2000 nástupnickou organizaci *Aleph*. Asahara byl v únoru 2004 odsouzen k *trestu smrti a v současné době čeká na výkon trestu.

Terorismus ekologický – je sice namnoze spjat s relevantními otázkami ochrany *přírody, ale při jejich řešení se uchyluje k násilným prostředkům (Animal Rights Militia [ARM] aj.), například k potopení rybářské lodi lovící v oblasti s výskytem chráněných živočichů.

Terorismus „single-issue“ – představuje specifickou formu, neboť jeho původci nemají pevné ideové zázemí ani propracovanou a dlouhodobější strategii, přesto však využívají

teroristických prostředků a postupů k dosažení izolovaných osobních, politických či společenských cílů.

Právě podle cílů útoku a dostupných instrumentů se mohou teroristé zaměřit na různé oblasti společenského fungování, jako je doprava, zemědělství, energetická síť nebo počítačové sítě a systémy (tzv. kyberterorismus).

V závislosti na strategii a přesvědčení teroristů jsou jejich akce spojeny s větším či menším počtem lidských obětí. Právě (ne)selektivita s ohledem na oběti bývá společně s organizační formou, velikostí operačního území, stupněm „profesionalizace“ nebo mírou propojení s organizovaným zločinem považována za znak, který odděluje tzv. „starý“ terorismus od „nového“, přičemž za paradigmatický příklad „nové“ formy je označován globální islamistický terorismus.

Příčiny a podmínky terorismu: Z hlediska psychologicko-psychiatrického není terorismus jednoduším fenoménem. Naopak, v různých prostředích bývá sycen různými zdroji. K násilí na nevinných obětech se často uchylují psychopatické, popřípadě sociopatické osoby s rysy anetickými (anglicky: *moral insanity*), agresivními a paranoidními, někdy se sklonem k impulzivnímu chování, v typologii podle amerického psychiatra C. Roberta Cloningera (Cloninger, 1987a, 1987b) často skórující nízko v dimenzi závislosti na odměně (anglicky: *reward dependence*) a vyhýbání se nepříjemnostem (anglicky: *harm avoidance*). Agresivita bývá také živena abúzem alkoholu a závislostí na drogách.

Tato zkušenost klasické forenzní psychiatrie a psychologie vedla k obecnému předpokladu, že teroristé se nutně rekrutují z osob duševně narušených, psychopatických či tzv. hraničních. Izraelské průzkumy psychologických profilů sebevražedných atentátníků však přinesly v tomto ohledu překvapivé nálezy. Ukázalo se, že atentátníci jsou často poměrně integrované osobnosti bez jakékoli klinické psychopatologie. Mnohdy jde o vyrovnané, normálně socializované jedince; v případě islámského terorismu jde často o abstinenty. Někteří z teroristů podílejících se na teroristických útocích 11. září 2001 v USA byli otcové rodin s dobrou pověstí v okolí, kteří rozhodně nesplňovali představy „kriminálních“ typu německé novinářky a spoluzakladatelky ultralevicové organizace Rote Armee Fraktion (zkratka: RAF; Frakce Rudé armády) Ulrike Marie Meinhofové (1934–1976). S *intifádou a militantním islamismem tak vstupuje na scénu nový prvek terorismu, jehož živnou půdu patrně nelze hledat v psychopatologii jednotlivců, nýbrž v hodnotovém žebříčku sociokulturního a náboženského prostředí. Toto prostředí spojuje prvky vymývání mozků (anglicky: *brainwashing*), vybudování silné hodnotové *hierarchie, v níž kolektivní, nadosobní dobro vysoce převažuje nad dobrem individuálním, a prvek snímání zodpovědnosti (boj za správnou věc ospravedlňuje prostředky). Tento typ terorismu je spíše tedy problémem z oblasti sociologie a náboženství než psychologie a psychiatrie. V tomto smyslu je explikativní možnost psychologie či psychiatrie omezena pouze na typovou podskupinu „neideologických“ teroristů, kteří jsou dnes, zdá se, v menšině.

Zajímavým a z hlediska boje proti terorismu a jeho prevence důležitým tématem jsou příčiny a podmínky vzniku a existence terorismu, kde lze rozlišit tři základní analytické úrovně – mikroúroveň (odpovídající individuálním charakteristikám a motivacím teroristů), mezouroveň (zachycující předpoklady a mechanismy v rámci teroristických skupin) a makroúroveň (ta se týká celospolečenského *kontextu, zejména hlubokých a obtížně překonatelných společenských konfliktů či selhání systému zprostředkování zájmů). Klíčovou podmínkou „úspěšného“ působení teroristů jsou vedle členské základny, finančního zázemí a zbrojního vybavení také komunikační kanály (primárně masová média), skrze něž teroristé sdělují širšímu publiku svoje požadavky či „poselství“. Na základě *analýzy a vyhodnocení výše zmíněných aspektů terorismu pak odpovědné instituce (především stát, ale i další nestátní aktéři) provádějí opatření, které mají teroristickým akcím buď preventivně

předcházet, nebo jejich riziko minimalizovat. (Martin Bouchal, Ivo T. Budil, Pavel Dufek, Jan Filipický, Cyril Höschl, Petr Charvát, Jaroslav Malina, Václav Soukup, Jan Sýkora)

Terpandros (7. století př. n. l.), řecký básník, zakladatel aiolské lyriky. Vynalezl strunný nástroj *barbiton* (jeho ozvučnou skříň tvořil krunýř želvy); hra na něj se stala charakteristickým doprovodem aiolských básní. (Marie Pardyová)

Terra Amata (Francie), *archeologická lokalita na mořské pláži na území dnešního *města Nice, odkud pocházejí doklady počátků stavby *obydlí pod širým nebem (*starý paleolit, období raného *acheulénu, stáří zhruba 400 000 let). Skupina *archaických lidí každoročně po kratší dobu používala Terra Amatu jako své jarní sídliště; na oválném půdorysu postavili *chatu z pevných kúlů zaklíněných velikými kameny, přes kúly naskládali nalámané větve a vytvořili tak stěny. Každým rokem jejich dílo zavály písečné návěje a uchovaly tak pozůstatky jejich činnosti a života. V průběhu několika přestaveb se rozměry oválného půdorysu měnily od 7x4 m až po 15x6 m. (Jaroslav Malina)

terra sigillata (z latiny: *terra*, „země, hlína, keramika“ a *sigillata*, „opatřená vzorem otiskem z formy či razidla“), jemná římská reliéfní keramika s cihlově červeným lesklým povrchem. Navazovala na reliéfní misky a talíře oblíbené v *helénismu.

První římská keramika masově vyráběná pro export byla kampánská keramika (Ceramica Campana) pojmenovaná podle hlavní produkční oblasti – Kampánie. Tato jemná leskle černá keramika byla v Itálii produkována od 4. století do druhé poloviny 1. století př. n. l. Masovou produkci tohoto zboží umožňoval standardizovaný a limitovaný repertoár tvarů stolního nádobí a časově nenáročná aplikace *engoby. V polovině 1. století př. n. l. začali hrnčíři v Arretiu ve střední Itálii (dnešní Arezzo; odtud označení aretinská keramika) vyrábět zboží tvarově příbuzné kampánské keramice, ale opatřené červenou engobou. Engoba se připravovala podobně jako v případě *řeckých malovaných váz. Nová *technologie, představující prakticky pouze změnu redukčního výpalu kampánského zboží na oxidační zboží arretinského, se rychle rozšířila. Šíření samotných výrobků bylo usnadněno novou administrativní strukturou a ekonomickou politikou vznikajícího *císařství. Rozšíření keramiky svědčí o tom, že přestože se jednalo o jemné zboží, bylo široce dostupné. Keramika s červenou engobou byla buď nezdobená, nebo s reliéfní výzdobou. Při výrobě reliéfně zdobené keramiky se používaly formy umístěné na *hrnčířský kruh, vnitřní stěna nádob se zdobila otiskem razidel. Výroba probíhala v dílnách, které vlastnili jednotlivci nebo rodiny. Velikost dílen a rozsah produkce dokumentuje nádrž na plavení *hlíny, objevená v Arezzu, která má objem ca 40 000 litrů. Jednotlivé fáze výrobního procesu byly rozděleny mezi specializované skupiny pracovníků. Sociální *status výrobců není zcela jasný; zřejmě však je, že keramiku mohli vyrábět i *otroci. Podle jmen hrnčířů vyražených na nádobách se zdá, že pouze zhruba 10 dílen zaměstnávalo více než 20 hrnčířů; v největší dílně Rasinii v Arezzu pracovalo kolem 60 hrnčířů. Žádné řemeslnické organizace sdružující jednotlivé dílny nejsou z Itálie známy. Přesto existovala mezi dílnami určitá míra spolupráce.

Ačkoliv arretinské zboží nebylo technologicky či řemeslně náročné, přece jen lze vysledovat určitý rozdíl ve statusu keramiky. Vybraná reliéfní keramika je většinou označena cizími (hlavně řeckými) jmény. Tito hrnčíři zřejmě představovali elitu svého oboru. Pouze jedna z pěti dílen v Arezzu produkovala reliéfní keramiku a i v ní pouze jeden ze sedmi hrnčířů vyráběl reliéfní keramiku. V 1. století n. l. začaly italské dílny zakládat v provinciích své filiálky. Výroba galské sigillaty (někdy nazývané samnijské zboží) si našla svůj vlastní styl a rozšířila se po celé Galii s několika hlavními centry. Dále rostla masovost produkce. Výzkum v La Graufesenque v jižní Francii odkryl „průmyslovou“ krajinu s dílnami, pecemi, plavicími nádržemi, příbytky hrnčířů i pohřebišti. Záznamy o výpalech na střepech ukazují, že výpaly 25 000–30 000 nádob z produkce 5 až 10 hrnčířů nebyly výjimkou. Galská, východní a africká sigillata způsobila po polovině 1. století n. l. úpadek tradičních center v Itálii jako Arezzo nebo Pisa. Produkce africké sigillaty, která se stala v oblasti Středozemního moře

dominantní v období vrcholného a pozdního císařství, byla organizována jednotlivými statky. V důsledku toho nebylo potřeba zboží označovat jmény hrnčírů, protože od počátku výroby do prodeje byl vlastníkem zboží majitel statku. Většina afrického zboží se vytlačovala přímo do forem, což snižovalo požadavky na zručnost hrnčírů a zrychlovalo produkci. Posledním místem výroby terry sigillaty byl Asuán (Aswān) v Horním Egyptě, kde se výroba udržela nejméně do 10. století. (Richard Thér)

tertium non datur (z latiny: *tertium non datur*, „třetí neexistuje“), výrok znamenající, že jsou jen dvě možnosti (princip vyloučeného třetího). (Jaroslav Malina)

Tertullianus, Quintus Septimius Florens Tertullianus (kolem 160, Kartágo [Tunisko] – kolem 230, Kartágo [Tunisko]), římský právník a spisovatel; zakladatel latinsky psané křesťanské literatury. Pocházel ze severoafrického *Kartága. V průběhu života se obrátil na *křesťanskou víru, kterou od té doby hájil s veškerou nesmiřitelností své vášnivé povahy. Ta ho přivedla ke sporu s katolickou církví, která byla méně přísnější než nároky, jež ve své víře spatřoval sám Tertullianus. Proto odešel do ústraní a stal se členem *seky montanistů.

Tertullianova logická argumentace, bezprostřednost a citovost je zdrojem k pochopení některých obrazů, které mají souvislost s problematikou nejen *kultury obecně, ale i konkrétních problémů vývoje křesťanského umění, a to i přesto, že jeho existenci Tertullianus programově zavrhuje. Nepřesně se mu připisuje i výrok „Credo, quia absurdum“ („Věřím, přestože je to absurdní“), vysvětlující *konflikt obou *kultur v jeho nitru. (Marie Pardyová)

tesla, *teslice.

teslice (tesla) [archeologie, etnoarcheologie], *nástroj k opracování dřeva, užívaný od *neolitu. Jako specializovaný typ v rámci *kamenné broušené industrie jej nacházíme mezi kusy s průvrtem pro topůrko; tento průvrt je (v protikladu k *sekeromlatu) kolmý na směr ostří, má tedy příčné ostří (odtud i jeho tradiční, ale nevhodné označení *motyka). Je zřejmé, že ve funkci teslice, prokazatelné jen studiem *pracovních stop na břitové části nástrojů, sloužila už ve starším neolitu a později souběžně s teslicí i část nevtaných artefaktů řazených z formálních důvodů pod typ *klín (*kopytovitý) nebo *seker (plochá). Později to mohly být všechny typy měděných a bronzových *seker – záleželo na způsobu, jakým byly nasazeny na topůrko. (Karel Sklenář)

Tesové, *nilotská společnost v Ugandě v pohraničních oblastech s Keňou v počtu asi 600 000. *Jazyk patří k nilotským jazykům šarinilské větve *nilosaharské rodiny. Původně byli kočovní pastevcí skotu (*pastevectví), do oblasti svého dnešního rozšíření přišli v průběhu 18. století; zde se ve větší míře vyskytuje moucha *tse-tse, ta byla příčinou přechodu k zemědělství a usedlému způsobu života. *Rozšířená rodina bývá často *polygamií, následnictví je *patrilinéární. Celá společnost je rozdělena do věkových stupňů, členy prvního společenského stupně se příslušníci *kmene stávají zpravidla v 18–20 letech. Část Tesů přijala *křesťanství, ostatní si zachovali tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Thesprotové (řecky: *Thesprotiae*), nejstarší starověcí obyvatelé Épeiru, tj. starého Řecka, zvláště Thessálie. Podle nich je nazvána *krajina Thesprótia; zde byli ovládnuti nejprve *Pelasy a poté asimilováni Molosy a vlastními *Řeky již na počátku 1. tisíciletí př. n. 1. (Marie Pardyová)

test (z latiny: *testātus*, „dosvědčený, doložený, dokázaný; známý“), zkouška k ověření určitých hodnot, jakosti, vlastnosti, vědomostí, znalostí, uspořádaná tak, aby se výsledek snadno a jednoznačně interpretoval. (Jaroslav Malina)

test, Amesův, mikrobiální test k detekci *mutagenních a většinou i *karcinogenních látek, který vytvořil Bruce N. *Ames v roce 1974. U *Salmonella typhimurium* se v přítomnosti testované látky zjišťují reverzní *mutace v *genu pro závislost na histidinu, tj. mutace *his⁻* na *his⁺*. (Jiřina Relichová)

test, genealogický [molekulární genetika], analýza párů bází nukleotidů na specifických pozicích *DNA daného vzorku pro účely *genealogie. (Markéta Zachová)

Na výzkum mimoevropských kultur byl například aplikován *Rorschachův test*. Jeho tvůrce švýcarský psycholog a psychiatr Hermann Rorschach (1884–1922) vypracoval tuto projektivní metodu ve spolupráci s Eugenem Bleulerem (1857–1939) a Carlem Gustavem *Jungem (1875–1961) původně pro potřeby klinické praxe. Jedná se o vyšetření systému a struktury *osobnosti, které je založeno na volné interpretaci poměrně složitých inkoustových skvrn na bílém pozadí. Test se skládá z deseti tabulek, na nichž jsou zobrazeny šedočerné nebo různobarevné abstraktní skvrny. Úkolem zkoumané osoby, které jsou tabulky předkládány ve stanoveném pořadí, je vyjádřit názor na význam jednotlivých skvrn. Výzkum vychází z předpokladu, že vnímání a imaginativní produkce úzce souvisí s osobností. Někteří lidé mají například tendenci vnímat skvrny jako celek, jiní se upínají k drobným detailům, barvě nebo tvaru. Odpovědi lze skórovat různými způsoby. Hlavními interpretačními kategoriemi jsou však „lokalizace“, „determinanty“ a „obsah“. Lokalizace sleduje, zda odpověď zahrnuje celou skvrnu nebo pouze její část. Determinanta postihuje, zda osoba reaguje na tvar skvrny, její barvu nebo rozdíly v textuře a odstínech. Obsah zahrnuje sémantickou dimenzi projekce – to, co si výzkumný subjekt pod jednotlivými skvrnami představuje. Na těchto kategoriích je založeno několik skórovacích systémů. Konkrétní odpovědi jsou dále kodifikovány a klasifikovány podle předem stanovených kritérií a poté, podle určitého klíče, který byl standardizován pro euroamerickou populaci, vyhodnocovány a interpretovány s cílem identifikovat základní osobnostní charakteristiky.

Vedle Rorschachova testu pronikl do antropologie také *tematický apercepční test* (anglicky: *Thematic Apperception Test*, zkratka: TAT), který ve 30. letech 20. století na Harvardské univerzitě společně vytvořili američtí psychologové Henry Alexander Murray (1893–1988) a Christiana Drummond Morganová (1897–1967). Tematický apercepční test se skládá z dvaceti mnohoznačných obrázků s různými postavami, objekty a scénami, jako jsou žena a dítě, žena a mladý muž, mladý chlapec hrající na housle, loďka kotvící pod stromem aj. Úkolem testované osoby je popsat a komentovat zobrazené situace na obrazech prostřednictvím příběhu. Tento test je založen na *hypotéze, že člověk má tendenci ztotožňovat se s lidmi na vyobrazení a připisuje jim své vlastní myšlenky, pocity, problémy a motivy. Úkolem výzkumníka je odhalit základní témata, která se v imaginativní produkci zkoumané osoby opakují. Z odpovědí jsou pak vyvozovány povahové osobnostní rysy – projevy agresivity, nejistoty, méněcennosti a jiných sklonů. Interpretace TAT je velmi náročná; vyžaduje psychoanalytické znalosti a doporučuje se zasadit ji do širšího kontextu *životní historie vyšetřovaného jedince.

Projektivní testy našly své využití zejména v rámci *psychologické antropologie, kde byl jejich prostřednictvím studován vztah mezi osobností a kulturou. (Václav Soukup)

testament (z latiny: *testāmentum*, „závěť, poslední vůle, testament“):

1. obecně název jakéhokoli dokladu o převodu včetně smluv a výsadních listin; označuje se tak buď proto, že poskytuje písemné *svědectví (*testimony*) o převodu, nebo proto, že *akt byl ověřen *svědky (*testes*);

2. testament ve významu poslední vůle, závěti, posledního pořízení se objevuje v souvislosti s vývojem dědického práva. Ve společnostech, kde nebylo rozvinuto soukromé *vlastnictví, se považoval majetek jednotlivce současně za majetek rodiny, rodu nebo kmene, a proto i po jeho smrti zůstával danému *kolektivu. Institut testamentu se zřejmě objevil až v prostředí starověkých *civilizací, kdy začala být respektována vůle zemřelého. Například ve starověkém Římě se testamenty pořizovaly již před kodifikací *Zákona dvanácti desek. Z toho lze usuzovat, že byla známa *norma, která *instituci testamentu předpokládala. Římské právo znalo od 6. století př. n. l. dědickou posloupnost dvojího druhu: *testamentární* (na základě testamentu) a *intestátní* čili zákonnou, kdy není testament a dědice povolává

*zákon. Testament podle římského práva znamená jednostranné právní pořízení pro případ smrti, obsahující ustanovení dědice (*heredis institutio*). Ustanovení dědice je zde považováno za základ celého testamentu a muselo být provedeno slavnostní, zákonem uznanou normou. Bez řádného ustanovení dědice byl testament neplatný.

Institut testamentu obsahuje jak *kontinentální, tak anglo-americké právo. V českém právu dlouho neexistovaly náležitě předpoklady pro individuální dispozice v případě smrti. Česká *šlechta neměla zpočátku individuální nemovitě jmění. Teprve od 11. století se ustálila praxe, kdy byly účinnými takové dispozice pro případ smrti, k nimž dali souhlas všichni na věci zúčastnění, včetně panovníka. Královské povolení se označovalo jako *mocný list*. Od poloviny 15. století se pak v *českých zemích ujal *obyčej, který v případě smrti umožňoval šlechtě volně nakládat s movitostmi. Obsahem posledního pořízení nebylo zásadně jmenování dědice, nýbrž jiné nejrůznější dispozice, nejběžněji odkazy a ustanovování poručníků. Starý testament nebyl automaticky zrušen novým, nýbrž to muselo být zvláště výtčeno. Vlivem německého práva se začalo poslednímu pořízení říkat také *kšaft*. V dnešním českém právu je dědění ze závěti upraveno paragrafem 476 Občanského zákoníku.

Existují různé formy závěti. Například *vojenská závěť*, která je známa v anglickém právu – jde o ústně sdělenou vůli vojáka, který může disponovat svým služným a jinými osobními movitostmi a to bez forem a obřadnosti, které zákon vyžaduje v jiných případech. Jinou formou je *vzájemná závěť*, kdy je vůle učiněna dvěma osobami, které vzájemně zanechávají své movitosti té z nich, jež přežije. Další formou je *tajná* nebo *mystická (uzavřená) závěť*, která je vyhotovená podle španělského práva – listina, na které je závěť sepsána, musí být vložena do obálky a zapečetěna a zůstavitel ji takto předá notáři a sedmi svědkům. Kromě toho se rozlišují *holografní závěti*, psané vlastní rukou zůstavitele, které musí obsahovat datum a podpis a nevyžadují svědky nebo *alografní závěti*, nepsané vlastní rukou zůstavitele a vyžadující svědky. Závěť lze pořídit i formou notářského zápisu, lze ji zrušit jejím odvoláním či zničením nebo zřízením nové závěti. (Tatiana Machalová)

testis, -is, m. (řecky: *orchis*), varle. Párová mužská pohlavní žláza, která produkuje mužské *pohlavní buňky (*spermie) a mužský *pohlavní hormon *testosteron. Varle má ovoidní tvar, ze stran je mírně oploštělé, je dlouhé asi 4 cm, široké 2,5 cm, váží 20–25 g. Na varleti se nachází horní a dolní pól (*extremitas superior et inferior*), plošší mediální a více klenutá laterální strana (*facies medialis et lateralis*). Obě plochy se stýkají v předním okraji (*margo anterior*), jenž je volný a v zadním okraji (*margo posterior*), na který se přikládá *nadvarle. Povrch varlete pokrývá tuhá vazivová membrána (*tunica albuginea*). Na zadním okraji varlete je *tunica albuginea* ztlustělá v podélný pruh (*mediastinum testis*). Z *mediastinum testis* odstupují dovnitř varlete vazivová septa (*septula testis*), která rozdělují varle na 200–300 lalůček (*lobuli testis*) kuželovitého tvaru. Jejich báze se obrací proti povrchu varlete, hroty se sbíhají k hilu varlete k *mediastinum testis*. Parenchym lalůčku je tvořen četnými semenotvornými kanálky (*tubuli seminiferi contorti*) o délce 50 až 70 cm a šířce asi 0,2 mm. Kanálky jsou vystlány zárodečným epitelem, v němž vznikají *spermie. Semenotvorné kanálky se směrem k hilu spojují do jednoho společného vývodu **tubulus seminiferus rectus*. V hilu *tubuli seminiferi recti* jednotlivých lalůček vytváří síť (*rete testis*). Z *rete testis* vystupuje do nadvarlete 10–14 vývodných kanálků (*ductuli efferentes testis*). Epitel semenotvorných kanálků a *rete testis* produkují testikulární tekutinu, která transportuje spermie z varlete do nadvarlete. Testikulární tekutina obsahuje četné *bílkoviny, steroidy a ionty potřebné pro zajištění *metabolismu spermií. Prostory mezi semenotvornými kanálky jsou vystlány intersticiálním vazivem, v němž jsou uloženy *Leydigovy buňky. Ty jsou zdrojem mužského pohlavního hormonu *testosteronu*. (Lenka Vargová)

Testis Determining Factor (zkratka: TDF), produkt genu **SRY* na *Y chromozomu, který reguluje vývoj varlat (*testis), mužských gonád. (Jiřina Relichová)

testosteron, mužský *pohlavní hormon, steroidní hormon, který vzniká ve varlatech (*testis) v *Leydigových buňkách. Tvorba testosteronu je řízena hypofyzárním hormonem (*hormon, luteinizační). V době vývoje má vliv na vznik mužských pohlavních orgánů. Později jeho tvorba stoupá až v *pubertě, kdy se testosteron podílí na vývoji *sekundárních pohlavních znaků (růst, vývoj svalstva, hrubší *kůže, změna hlasu, psychické změny, vývoj ochlupení i změna hranice vlasů na hlavě aj.). Je nezbytný pro správnou tvorbu *spermii. (Drahomír Horký)

testovací křížení, *křížení, testovací.

Tešik-Taš (Uzbekistán), archeologická a paleoantropologická jeskynní *lokalita; v roce 1938 v této jeskyni ruský archeolog a antropolog Alexej Pavlovič Okladnikov objevil kostru asi osmiletého až devítiletého neandertálského chlapce (**Homo neanderthalensis*), kolem níž rekonstruoval ideální kruh z dvojic rohů kozorožce. Analýza *DNA potvrdila neandertálskou příslušnost jedince; zato kritická revize záměrnost budování kruhu odmítá jako subjektivní vizi. (Jiří A. Svoboda)

tetičkovské chování, *chování, tetičkovské.

tetování (z tahitštiny: *tatau*, „označit, ťukat“), jedna z forem trvalého a bolestivého zdobení či modifikace lidského těla; vyskytuje se ve většině *kultur od *pravěku až do současnosti. Od roku 1769, kdy se s nativním pojmem pro tetování seznámil britský cestovatel James Cook (1728–1779), se výraz nebo jeho základ prosadil do světových jazyků. Původní tahitské slovo *tatau* znamenalo „označovat“, spřízněné samojské *tautau* značilo „kreslit“ a i malajské *tatu*, výraz pro „ránu“, nebylo významově ani etymologicky příliš vzdáleno. *Angličtina zprvu psané *tattoo* přeměnila v *tattoo*, v němčině vzniklo *Tätowierung*, v ruštině *tatujrovka*, ve francouzštině *tatouage* a ve španělštině *tatuaje*. V češtině se dříve užívalo termínů *tétování*, *tetovování* anebo *tatuování*, jak uvádí *Ottův slovník naučný* z roku 1906 i jiné dobové prameny. Vlastní výraz z původní tradice mají japonské *irezumi*, *horimono* nebo *šisei*, havajské *kakau*, maorské *moko*, ibanské *pantang*, grónské *kakiorneq* anebo haidské *ki-da*. Z hlediska *etnolingvistiky a *emického přístupu je zajímavý příklad zairsko-zambijského etnika Tabwa, kde se *skarifikaci říká *kulemba*, což znamená „psát a vepsat“, „kreslit a malovat vzory“, „očkovat rostlinnou medicínou“, ale rovněž i „uspět a dosáhnout cíle“. U konžského etnika Babwa zase značí výraz *lipomo limbesu* jak krásu, tak tetování.

Tetování, rozlišitelné na tři hlavní typy: černé (respektive tmavé), polychromové a jizvové (*cikatrizace, skarifikace), je v širším významu chápáno jako trvalé vytváření ornamentů na pokožce. Stálá kresba či ornament vznikají vnášením barviva do *škáry pomocí jehel či jiných ostrých nástrojů. Vpravením pigmentu pod *membrana propria* již v kůži neexistuje mechanismus, který by jej vynesl zpět na povrch těla a tam se jej zbavil. Jako barvivo se používají inkoust, karmín, různé rostlinné pigmenty, ale také střelný nebo uhelný prach, saze aj.

Techniky tetování vycházely z dostupných nástrojů. Mezi nejjednodušší patří tetování pomocí trnů rostlin u jihoamerických *Abiponů. V *Oceánii se používala dlátka z rybích kostí nebo z tvrdého dřeva, u *Maorů na Novém Zélandu kostěná dlátka *uhi* a u *Tahit'anů žraločí zuby. *Aztékové užívali hliněná tetovací razidla, jimiž tetovali celé obrazce. Také v Japonsku tetovali části obrazců pomocí sady jehliček *hari* s dřevěnou rukojetí. Barmští tetovači používali měděného nástroje ve tvaru jakéhosi pera. Některé etnické skupiny vnášejí barvivo do hlubších jizev, způsobených nožem či jinými ostrými předměty (ostrá dřívka, lastury, opracované zuby, kůstky i kovové pilky). Mnozí obyvatelé arktické a subarktické oblasti, většina *Inuitů a příslušníci východosibiřských etnik (*Chantové, *Něnci) vyrábějí děrované jehly, jimiž byly protahovány nitě s barvivem. Těmi se potom prošivala kůže a vytvářely se tak požadované vzory. Tento způsob tvořil jakýsi přechod mezi barevným a *jizvovým tetováním (skarifikace). Od konce 19. století, kdy byl představen a patentován první elektrický tetovací přístroj (v roce 1891 si jej nechal patentovat Američan Samuel

O'Reilly), se práce tetovačů podstatně zrychlila. Přestože i v současnosti někteří používají tradiční nástroje, většina tetování je dnes vytvářena právě pomocí elektrických tetovacích přístrojů.

Ačkoliv se mnoho archeologů, etnologů, fyzických i kulturních antropologů či historiků pokoušelo přijít s ucelenou teorií o vzniku a rozšíření tetování na *Zemi, není možné kulturní *difuzi tetování zjednodušit na model celosvětové postupné transmise. Podobnost mnohých technik i vzorů napříč kontinenty lze nejspíše vyčíst ze základních, všem lidem daných podmínek: jednak z univerzální touhy (permanentně) zdobit, zvýraznit a odlišit své tělo a potom také z prakticky jediného dosažitelného způsobu, jak to učinit. Odhlédneme-li od vnějších charakteristik, jde v podstatě o jediné – zanést pigment nastálo pod kůži.

Britsko-australský sociolog Bryan Stanley Turner (narozen 1945), jeden ze zakladatelů sociologie těla, tvrdil, že ve všech epochách bylo tělo vlastně *možností* utvářenou kulturou a realizovanou v průběhu lidských interakcí. Kromě zvýraznění zevnějšku je třeba u pohnutek ke zdobení brát v potaz i účely magické a vymezení protikladu kultura versus příroda; Claude *Lévi-Strauss napsal: „Člověk musel být omalovaný, aby byl člověkem; ten, kdo zůstal v přirozeném stavu, nelišil se nijak od zvířete.“ Celosvětově se tetovaly různé části těla: od prstů, rukou a nohou až po trup, ale i tváře (*Mundurukúové, Maoři, obyvatelé Barmy, Inuitky) či mužské *genitálie (Samoa) a dokonce *jazyk (vyjádření smutku na Havaji).

Obrazce na kůži mají širokou varietu významů, které se měnily v čase, místě a s osobností nositelů. Mají mnoho sociálních konotací. Podle etnologa a teoretika kultury Martina *Rychlíka lze rozpoznat osm hlavních funkcí tetování, jež se mnohdy překrývají. Specifika mají funkce rituální, esteticko-erotickou, magicko-náboženskou, léčebně-preventivní, komunikační a identifikační, sociálně-skupinovou, statutárně-hierarchickou a individualizační. U *preliterárních společností bývá tetování spjato s *obřady přechodu – tzv. *iniciací–, obřadným, často bolestivým a nezapomenutelným momentem změny: na Samoi by se za netetovaného mladíka žena ani neprovdala. Estetická funkce je důležitá, ale není možno označovat ji za jedinou a primární, jak to činil národopis 19. století (kajanské „rukavice“, markézské „punčochy“, japonský „trikot“); estetickou sílu lícního *moko* obdivoval u Maorů již Immanuel *Kant (1790). Tetování běžně splňovalo i rysy *homeopatické a *kontaktní magie. Například vypíchané jaguáří fousky u Matsesů z Peru měly zajistit nositeli sílu této šelmy a *Eskymáci si pořizovali kvůli dobrému *lovu i stylizované vábničky; pominout nelze ani vazby na *totemismus (Émile *Durkheim) a dotekovou magii prostřednictvím tabuizovaných nástrojů atd. K tomu se úzce váže i léčba a prevence, kdy se tatuáží využívalo k „hojení“ zubů (*Odžibvejové) či kloubů (Borneo). Tetování mělo pochopitelně i význam etnického, pohlavního či skupinového identifikátoru (*Polynésie, nilotské kmeny, Jakuza, skinheads v USA, výsadkáři), stigmatizační značky (*otroci v Řecku, francouzští galejníci, vězni v *koncentračních táborech a *gulazích), sloužilo jako nonverbální sdělení i v případě osobních úspěchů jedince (lovce medvědů u *Čukčů, válečníka *Irokézů, počet porozených dětí či dobytých žen). Podle četnosti a bohatosti ozdob bylo možno rozeznat i status jedince (loupeživá společnost *Areoi* na Tahiti, Amazonie, *manželství u Ainek s vytetovanými kníry). Pominout nelze ani funkci individualizační, jejíž pojetí dostoupilo vrcholu u Maorů, kteří důležité smlouvy s Brity v 19. století, jako například *Dohodu z Waitangi*, podepisovali svou jedinečnou lícní značkou. Stejně jako v minulosti, tak i dnes si každý vlastník nevýslovně váží svého tetování: je jeho trvalou součástí, dotváří jej a patří neoddělitelně k jeho osobnosti. Tatuáž se stala *symbolem prosazování jedinečnosti, revolty či odmítáním společenských *norem a konvencí – má nespočet privátních významů, druhů, stylů, souvislostí i pohnutek (osobní *curriculum vitae*, obrázky povolání, aspirací, lásek, zálib, činů apod.).

Nejstarší přímé důkazy o tetování byly nalezeny na mumifikovaných tělech z období *eneolitu. Dosud nejstarší je nález těla muže, který byl v roce 1991 objeven pod ledovcem v Ötztalských Alpách. Tělo tohoto člověka, přezdívaného *Ötzi, který zahynul asi 3300 let př.

n. l., bylo zdobeno čtrnácti obrazci v podobě jedné až sedmi čárek a dvou křížů. Před nálezem muže z Alp byly za nejstarší tetování považovány proužky egyptské kněžky Amunet, jejíž *mumii z Dér-el Bahrí lze zařadit do období Střední říše (2040–1780 př. n. l.). Umělecky velmi propracované tetování se zvířecími motivy se dochovalo také na mumiích *Skythů z období kolem roku 500 př. n. l., které byly nalezeny v horách východního Altaje na jižní Sibíři (*kultura, pazyrycká). Nepřímé důkazy o používání těchto technik úpravy těla představují archeologické nálezy artefaktů, jako jsou misky s barvivem a kostěné hroty, pocházející již z období *mladého paleolitu. Z pozdějších období se dochovaly sošky a vyobrazení postav s vyrytými či namalovanými obrazci (lapitská keramika v Polynésii, zdobené *vešebty v Egyptě či *skalní umění z Tasíli-n-Ažžer v severní Africe). Mnohé zmínky o tetování nacházíme také v písemných pramenech. Řecký historik *Hérodotos popisuje tento *zvyk u *Thráků, kde bylo tetování znamením urozenosti. Kdo ho neměl, byl považován za člověka nízkého původu. Tyto jeho zprávy potvrzují i archeologické nálezy thráckých sošek lidských postav, na nichž nalézáme ozdobně vyryté linie. Další antičtí autoři (například *Aristofanés, *Galénos, *Plútarchos, *Seneca) uvádějí ve svých dílech příklady tetování u *Britů, *Dáků, *Galů, *Ilyrů nebo Skythů. V *antice bylo tetování nejprve prestižní a módní záležitostí, postupně se však stávalo znakem nízkých vrstev společnosti. Pohled na tetování byl také velmi ovlivněn *náboženstvím. Ačkoliv si první *křesťané nechávali tetovat různé křesťanské symboly (křížky, nápisy INRI, X, JN, alfa a omega, Ježíšův akronym IXΘΥΣ, jehňata, ryby aj.), bylo tetování postupně stále více potlačováno a roku 787, jako pohanský zvyk ničící dílo Boží, bylo *papežem Hadriánem I. zakázáno. S upevněním *křesťanství tak tetování z Evropy téměř úplně mizí a „znovuobjeveno“ bylo až v období zámořských plaveb, kdy se zejména námořníci setkávali s tetováním u mimoevropských etnik. Také *islám tetování zakazuje a s rozšiřováním tohoto náboženství vymizelo u některých etnik v severní Africe (například u *Núbijců). Tento zákaz byl však mnohdy porušován a tetování bylo běžné například u žen *Beduínů, kde bylo považováno za symbol krásy.

Tetování bylo velmi rozšířeno v oblasti Tichomoří. Zejména v Polynésii používala místní etnika bohaté barevné vzory. Námořníci často přiváželi z plaveb do Evropy tetované domorodce, kteří byli poté předváděni veřejnosti jako atrakce. Například domorodci z Markézských ostrovů si pokrývali uměleckým tetováním celé tělo. Umění tetování zde spočívalo v rukou zručných jedinců (Tuhuna, Tutuka) a v některých rodinách se dědilo z generace na generaci. Velmi rozšířené bylo tetování také u Maorů. Jejich tradiční tetování „moko“ se provádělo pomocí kostěných dlátek *uhi*, jimiž vytvářeli brázdy do kůže. Do brázd pak vtírali barvivo. U mužů pokrývalo ve složitých ornamentech celý obličej, u žen se omezovalo pouze na rty a bradu. Tetované hlavy se po smrti uchovávaly: hlavy přátel tajně na posvátných místech, hlavy nepřátel veřejně, po předchozím odstranění *mozku a *jazyka. Tetování má dlouhou tradici také v Japonsku. První nepřímé důkazy o jeho používání představují artefakty z období *džómonske kultury. V čínské kronice *Wej ti* z roku 297 je popisováno tetování obyvatel země *Wa (Japonsko), jejichž muži si tetují tváře a zdobí těla různými vzory. U *Ainů na severu Japonska se dodržoval zvyk tetovat ženy. Mladé ženě se kolem úst vytvořilo široké modré tetování, které se později dále „vylepšovalo“. Za několik let byla dívka dostatečně „zkrášlena“, aby se mohla vdát. Z dálky taková dívka vypadala, jako by měla kníry. V 18. století se proslavilo umělecké tetování „horimomo“, které se vyznačovalo vysokou uměleckou hodnotou figurálních vzorů, tetovaných na velké plochy kůže. Tetování bylo běžné také u mnoha *indiánských etnik v Severní a Jižní Americe. Například severoameričtí Upsarokové si vypichovali obrazce na hrud' dikobrazími ostny. Název kmene *Arapahů přímo odkazuje na jejich zvyk zdobit se tetováním (*Arapaho*, „Lidé s tetovanou hrudí“). Také u *Mayů, Aztéků a dalších středoamerických etnik bylo tetování běžné, jak dokládají četná svědectví španělských dobyvatelů. V Jižní Americe v oblasti Amazonie bylo

mezi četnými etniky rozšířeno barvení trvanlivými přírodními barvivy. Známí svým tetováním a barvením byli Mundurukúové, kteří byli často zdobeni od hlavy k patě, a vysloužili si proto přezdívku *Caras Pretas* (Černé tváře). U Passeů byl rozšířen zvyk, že otec tetoval svého syna a matka dceru. Také v Africe a Austrálii bylo tetování běžnou formou zdobení těla. Klasické barevné tetování zde však bylo rozšířeno jen v některých oblastech. Převažovalo tetování jizvové. Tento fakt je dáván do souvislosti s tmavým zbarvením kůže u tamějších etnik. Na tmavé kůži jsou barevné vzory vzniklé klasickým tetováním jen málo viditelné, a proto příslušníci těchto etnik volili raději daleko patrnější vzory vzniklé jizvovým tetováním.

V západní civilizaci bylo tetování s rozvojem křesťanství potlačováno a považováno za pohanský zvyk. Jeho renesance nastala až s obdobím zámořských plaveb. Rozšířilo se nejprve mezi námořníky a později mezi dalšími skupinami, které byly většinovou společností vnímány negativně (věžňové, motorkáři, hippies, členové různých zločineckých organizací atd.). Od 80. let 20. století se začíná tetování ve větší míře objevovat mezi populárními a mediálně známými osobnostmi (zpěváci, herecké hvězdy, modelky atd.) a je poté převzato širokou veřejností. V současné době zažívá tetování na *Západě svou renesanci a je módním způsobem zdobení těla i u příslušníků středních tříd (některé studie uvádějí, že více než 15 % obyvatel USA má alespoň jedno tetování).

Podle Margo DeMellové je nová komunita tetovaných demograficky ženštější, patří více do středních vrstev a je vzdělanější, zatímco dříve bývala spíše záležitostí dělníků a mužů. Pro sociologa Clintona R. Sanderse pak zůstává zásadním momentem tetování odlišení od konformity a vědomé přestoupení kulturních pravidel, jež s sebou může přinášet společenskou i mravní *ostrakizaci. Dřívější psychiatrie vyvozovala z propichování kůže dalekosáhlé závěry a tíhnutí k *sadismu a *agresi, *fetišismu, sebedestrukci, *narcismu, incestním touhám (*incest) i latentní *homosexualitě, nicméně podle psycholožky Barbory Grögerové může dnes tetování sloužit odborníkům pouze jako diagnostické vodítko při určování osobnostních charakteristik, jako je například míra extravertze, psychotismu či neurotismu. Na druhou stranu je v běžném a laickém styku nesmyslné připisovat tetování nějaký (zvláštní) význam. Podle Martina Rychlíka se historií tetování vine hluboká symbolická změna, kdy dříve na jedné straně stával mnohovýznamový společensky sdílený prvek a na straně druhé je dnes individualizovaný soukromý šperk. Prvotní tetování byla svou podstatou kolektivní, společným významem integrovala komunitu a brala na sebe řadu funkcí. Dnešní tetování má ve většině případů privátní významy, v zásadě jedince odlišuje, vyjadřuje odstup od ostatních a posunuje se blíže k primárně estetickému obsahu. (Kateřina Boberová, Tomáš Mořkovský, Martin Rychlík)

tetování, jizvové, *skarifikace.

tetracyklinové zuby, *zuby, tetracyklinové.

tetrahydrocannabinol (THC), *konopí, indické.

tetraploid, jedinec nebo *buňka obsahující čtyři *sady *chromozomů. (Jiřina Relichová)

teurgie (z řečtiny: *theourgia*, z původních výrazů *theos*, „bůh“ a *ergon*, „dílo“; získávání bohů, démonů na svou stranu, pověrčivost) [starověký Přední východ], praktiky vzniklé prolutím *magie a *náboženství. Zhoubné síly, doposud chápané jako nezávislé ve sféře svého negativního působení, byly podřízeny *bohům, jejich *autoritě a jejich příkazům. Démoni a jiné zkázonosné síly, více či méně personalizované, nebyly již považovány za samovolné zhoubce pronásledující člověka, ale za síly podřízené bohům a jednající z jejich vůle a na jejich příkaz. Každý *hřích, každé lidské pochybení bylo trestáno sesláním démonů a jiných neblahých sil na zhřešivšího člověka, neboť kdokoli se stal obětí zla nebo neštěstí, musel zhřešit; každá pohroma byla trestem a nebylo trestu bez předchozího provinění. Lidé se stali odpovědnými za svá neštěstí, která již nebyla přičítána pouhé zvlí neblahých sil. Protože zhřešili, vzbudili svým jednáním hněv bohů, kteří je za trest vydali zhoubným mocnostem.

Různá zaklínání (sumerská a akkadská zaklínání) se snažila pohnout bohy ke změně jejich prvotního rozsudku a k udělení *milosti tomu, koho dříve odsoudili. Toto pojetí se neuplatnilo naráz. Začalo se objevovat koncem 3. tisíciletí př. n. l., aby se zcela prosadilo od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.

I v teurgii se používaly manuální *rituály, to znamená gesta a úkony, jejichž prostřednictvím mělo být odvráceno *zlo, a které byly nezřídka převzaty z magie. V jejich rámci se rozlišovaly tzv. substituční rituály (například rituál obětního kůzlete, rituál substitučního krále, používaly se různé sošky z *hlíny, těsta, tuku, bitumenu, *dřeva, *olova, *mědi apod., které představovaly toho, v jehož prospěch byl rituál konán, nebo naopak představovaly „nepřítele“), očistné rituály (určené k ochraně toho, kdo rituál prováděl, nebo k ochraně toho, v jehož prospěch byl prováděn, k ochraně místa, kde se konal, i používaných předmětů), závěrečné rituály (mající zabránit lstivému či násilnému návratu již vypuzeného zla). V rituálech se používaly i různé tradiční apotropaické a očistné prostředky, voda *oheň, různé produkty a substance povahy živočišné, rostlinné i minerální. Některé rituály byly pro zvýšení své účinnosti několikrát opakovány. V *sumerštině byly označovány termínem *dudubi* nebo *kidkidbi*, v akkadštině termínem *kikittú*, *epuštu*, *népešu*. Rituály byly doprovázeny *modlitbami a *obětmi bohům, od nichž byl očekáván spásný zásah.

Orální rituály, které doplňovaly rituály manuální a byly s nimi úzce spjaty, nesly od nejstarších dob sumerské označení *en*, případně *enenuru*, jehož význam není zcela jasný, v akkadštině byly označovány jako *šiptu*. Tento termín bývá konvenčně překládán jako „zaklínání“, někdy je též navrhován překlad „ceremoniální modlitba“. Orální rituály tvoří nejcharakterističtější prvek theurgie, který ji zcela zřetelně odděluje od prastaré magie. Vyjadřují zcela jednoznačně, jak silně byla pocíťována potřeba zásahu bohů, aby bylo odstraněno zlo. Nejstarší texty jsou psány sumersky a sumerština se v nich uplatňuje až do starobabylonského období, později se nicméně prosazuje *akkadština. Některé texty byly po starobabylonském období opatřovány akkadským překladem, ale i v pozdní době se vyskytují celé pasáže psané výhradně sumersky. Důležitou součástí orálních rituálů tvořily modlitby. Orální rituály začínaly chválou boha či bohů, od nichž byla žádána pomoc, následovala prosba o vysvobození, závěrem byl pronášen slib oddanosti a oslava osvoboditele. Aby byl vzbuzen soucit bohů, nezřídka byl líčen bedný stav, v němž se trpící nacházel. Od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. byly však spíše zdůrazňovány příčiny neštěstí, které člověka postihlo, tj. hněv bohů a „hříchy“, jež byly příčinou jeho běd a z nichž se musel vyznat, aby se u svých božských soudců domohl *odpuštění. Orální rituály byly pro zvýšení své účinnosti obvykle několikrát (dvakrát, třikrát, sedmkrát a vícekrát) opakovány. Některé byly doprovázeny mytologickým vyprávěním, které zaznamenávalo, že u zrodu toho či onoho rituálu stál některý z bohů. Tím se mu dostalo božského posvěcení a byla zajištěna jeho účinnost. Již v nejstarších textech se objevují jména *Enlila a *Enkiho vedle jmen jiných méně významných božstev. Dalším bohem, jenž zde sehrával významnou úlohu, byl sluneční bůh Šamaš (*Utu), který jako nejvyšší soudce mohl „trpícímu“ udělit odpuštění jeho trestu. Nicméně nejvyššími božskými pomocníky, mistry a znalci, byli bohové Enki/Ea a jeho syn Asalluchi/Marduk, kteří mohli lidem pomoci i v těch nejtěžších situacích. Enki/Ea jako vynálezce a tvůrce prvních zaklínání, Asalluchi/Marduk jako nejvyšší božský *kněz-zaklínač. Orální a manuální rituály se zřejmě vždy navzájem doprovázely, i když v magických textech starších než z poloviny 2. tisíciletí př. n. l. se nachází pouze záznam orálního rituálu. Od kassitského období (2. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) se však již obě složky vyskytují v nerozlučném spojení.

Magické praktiky byly konány ve prospěch určitého člověka, byly zacíleny individuálně. Onen člověk byl označován sumersky jako *lubi*, *luulubi*, akkadsky *amélu šú*, „tento člověk“, nebo též *lugig*, sumersky, *marsu*, akkadsky „trpící“. Jestliže bylo třeba v průběhu celé operace zdůraznit *identitu onoho člověka, mohl být nazván svým vlastním jménem. Pro zajištění univerzální platnosti byly některé magické texty opatřeny formulí, která zněla následujícím

způsobem: „ten a ten, syn toho a toho, jehož osobní bůh je ten a ten, jehož osobní bohyně je ta a ta“; formule byla podle aktuální potřeby doplňována konkrétními údaji. Většina magických textů mohla být použita jak ve prospěch prostého člověka tak i panovníka. Existovaly nicméně některé druhy magických textů, které byly vyhrazeny pouze panovníkovi.

Nebyl-li magický úkon součástí chrámového kultu, mohl se podle okolností a podle potřeby odehrávat na různých místech a v různém čase. Každé takové místo ale muselo být zbaveno vši nečistoty a ochráněno proti útoku tajemných sil zla. Půda musela být zametena, pokropena vodou, posypána ochrannými bylinami, ohraničena *apotropaickým kruhem z mouky nebo ohradou z *rákosu. Pokud se týče času, musel být zvolen k podobnému úkonu příznivý okamžik (*hemerologie).

Od poloviny 2. tisíciletí a během 1. tisíciletí př. n. l. se zápisy magických úkonů vyskytují v trojí podobě. Jsou to: 1) předpisy, recepty; krátké texty, vztahují se pouze k jednomu manuálnímu rituálu, který má připravit a aplikovat trpícímu určité látky. 2) Ceremonie; jejich text je značně podrobný, zaznamenává orální i manuální rituál, podrobnosti týkající se místa konání, používaného náčiní a ingrediencí, osoby kněze i přednášených modliteb. 3) Liturgie; text je věnován jen popisu manuálního rituálu, orální rituál je zaznamenán pouze *incipitem, jeho celistvé znění se nachází odděleně na jiných tabulkách sbírky. Celý soubor magické literatury, který se dochoval z oblasti starověké *Mezopotámie, lze z hlediska jeho uspořádání rozdělit do dvou kategorií: 1) jednotlivá zaklínání (recepty a ceremonie), 2) sbírky zaklínání (*liturgie). Některé magické texty se z hlediska jejich obsahu vztahují ke kultovním obřadům, jiné k *věštění nebo rituální přípravě amuletů apod., respektive předmětů a substancí používaných v rituálech. Všechny ostatní se vztahují k zaklínání jako takovému a jejich cílem je odstranění všemožného zla, které může člověka zachvátit.

Zaklínáním se zabývala vrstva vzdělaných profesionálů, zaklínačů, označovaných v akkadštině výrazy *ášipu*, *išippu*, *kakugallu*, *mašmaššu*, schopných studovat a opisovat sumerské a akkadské zaklínací texty i jejich komentáře. Tato profese se nezřídka dědila z otce na syna. Zaklínáči nebyli obdařeni nějakým zvláštním *nadáním, byli pouze skutečnými odborníky, specialisty.

Magie – bílá nebo černá – hrála v každodenním životě *Chetitů významnou úlohu. Byla součástí kultu a *rituálů, provázela člověka od *narození až k *smrti. Odvozoval se od ní každý nezdár, každé neštěstí – nemoc, náhlé úmrtí, rozbroje v rodině, prohra ve válečném střetnutí, epidemie. Magickým úkonům – jakkoliv byly považovány za působení božských sil – se sice dalo naučit, takže čarovat, i když jen v jednoduché podobě, mohl vlastně každý, ale speciální magické *techniky kladly vysoké nároky. Provozovaly je většinou k tomu zvlášť nadané, respektive předurčené „staré“ nebo „moudré“ ženy, u nichž se předpokládaly rozsáhlé tajné vědomosti. Rovněž ve světě bohů byly tyto schopnosti vesměs prisuzovány bohyním. Chetitská společnost magickým praktikám hluboce důvěřovala, účinek se tudíž dostavoval. Byl to tak reálný jev, že o magických úkonech pojednávala ustanovení chetitských *zákonů – zlá kouzla například platila za hrdelní zločin a byla předmětem královské *jurisdikce. Ani takový trest ovšem nezabránil, aby se černá magie neuplatňovala i na královském dvoře (zlá kouzla královny-tchyně údajně připravila o život manželku Muršila II.).

Čarování, ale i očištění od kouzel vycházelo z přesvědčení, že veškerá hmota je naplněna protikladnými silami, které spolu souvisí (*sympatie : antipatie). Znalost protikladů pak umožnila čarujícímu tyto síly ovlivňovat – škodlivé působení odvrátit nebo příznivý stav navodit. Analogické uvažování, stavějící proti sobě pozitivum a negativum (čisté : nečisté, plodné : neplodné, zdravé : nemocné), spojovalo na základě podobnosti nejrůznější jevy, představy a konání s určitými prostředky (vykazujícími případně i jistou racionální vazbu), jež mohly průběh ovlivnit (čisté – voda, *stříbro; neplodné – *sůl : plodné – *semena). Do instrumentaria bílé i černé magie patřila dále substituce části za celek (člověk tedy mohl být zastupován například svou slinou, *vlasy, *nehty, zbytky svého pokrmu, šatstvem, jež se pro čarování staly nositeli jeho osobnosti; podobně třeba budova a její části), sčítání magického působení (přidávání či spojování

magických substancí, například vkládání stříbra do vody, což ostatně má prokazatelně desinfekční účinky, řazení apotropaických materiálů do amuletu) nebo *identifikace pojmenováním. Základem byl vždy určitý úkon provázený zařikáním, přičemž zařikání bylo neúčinnější, když bylo vysloveno ve jménu nadpřirozené síly. Začarovaná osoba se tak dostala do nečistého stavu. Podobný stav si ovšem mohla přivodit nejen cizím působením, nýbrž i tím, že nesprávným chováním na sebe přivolala hněv boží. Jakmile byly nepříznivé síly přivolány, působily samovolně – například démoni nemocí, neplodnosti apod. K nejběžnějším praktikám černé magie patřil zlý pohled, *uřknutí, uplivnutí, prokletí, manipulace se zástupnými figurkami (z vosku, těsta, hlíny), na něž byla napsána jména obětí, analogická kouzla, podstrčení pokrmů s účinnými substancemi. Jaká *víra byla magii přikládána, naznačují písemné zmínky o tom, že očarování vedlo k vážným *psychickým poruchám, kde špatné sny byly nejmenším zlem, k *potratům, *impotenci, zchromnutí, oslepnutí či dokonce smrti.

Bílá magie měla takovým neštěstím nejen zabránit, ale naopak zajistit *zdraví, dlouhý život, blahobyt pro jednotlivce, rodinu i celou *zemi. Spočívala v pevně stanovených postupech podmíněných rozsáhlou výbavou (předepsané náčiní, obětiny, suroviny), kterou musel přichystat „pán obřadu/oběti“, tj. ten, v jehož prospěch se rituál konal. Zahrnoval opětovně úkony (technicky podobné postupům černé magie – analogická kouzla, dotýkání, odkládání částí *oděvu na zástupnou figurku, plivání na substituty, používání substitutů k převzetí škodlivých vlivů a látek a jejich odstranění například na teritorium cizího státu) i zařikání (analogické průpovědky, evokace, požehnání) upravené vždy s ohledem na záměr. Jim předcházely oběti, jež navozovaly spojení s nadpřirozenými silami.

Nejobvyklejší obranou i preventivní ochranou byly *amulety, zhotovené z kamenů, kovů aj. látek nadaných zvláštní silou. U vchodu do domů se stavěly strážné figury (například z těsta zhotovení psíci), zabraňující vstupu démonů. Zvláště závažné nebo nebezpečné úkony se prováděly na posvátných, a tedy před zlými silami dobře chráněných místech. Také tyto praktiky měly vysoký psychologický účinek, s nímž kouzelnice-zařikávačky počítaly, a k nimž programově cílily. Není divu, že magie těsně souvisela s medicínou – příčiny nemocí se hledaly v kultovních pochybeních, nepřípustném jednání, v očarování. Lékař při terapii často – byť zřejmě odděleně – sahal i k magickým postupům, vedle něho však při *léčení působily také „staré“ ženy. K magickým praktikám patřilo též věštění: *orákula k zjištění boží vůle, nalezení příčin, nahlédnutí do budoucnosti, předpovídání případných nepříznivých událostí, jimž se pak snaže dalo čelit. Jsou doložena orákula ve snu, z Mezopotámie přenesené předpovídání z vnitřností určitých zvířat nebo předpovídání podle letu ptáků. (Jiří Prosecký, Jana Součková)

Teutoni (latinsky: *Teutoni*), starověké západogermánské etnikum, které sídlilo ve 2. století př. n. l. na Jutském poloostrově spolu s *Kimbry a bylo pravděpodobně jedním z nejstarších *germánských kmenů, o němž se zachovaly římské historické zprávy. Z téhož důvodu od něho odvozovali později *Němci svůj historický původ. Teutoni byli záhy vytlačeni *Góty a *Juty, putovali na jihovýchod a usadili se na území dnešního Rakouska. Zde se smísili s *Kelty a Kimbry a konali loupeživé výpravy na římské území. Dosáhli několika významných vítězství: největší byla bitva u Arausia v roce 105 př. n. l., v níž údajně zahynulo na 60 000 římských vojáků. *Římané oplatili Teutonům porážku již v roce 102 př. n. l. v jižní Galii. Od té doby nejsou o Teutonech žádné významnější zprávy a jako etnikum poté brzy zanikli. Název Teutoni se stal symbolickým; Římané jím označovali i ostatní Germány. (Jaroslav Malina)

Téviac a Hoëdic (Francie), dvě *pohřebiště z období *mezolitu na ostrovech při bretaňském pobřeží. Hrobové *jámy jsou více či méně zahlobeny do sídelní mezolitické vrstvy, tvořené převážně z odpadků jídla a škeblí (*kjökkenmødding). Mrtví v jamách seděli, byli opřeni o stěnu nebo položeni na zádech. Některé jámy obsahovaly i víc jedinců, maximálně šest. V některých případech je zřejmé, že všechna těla nebyla pohřbena současně,

ale postupně se přidávali další mrtví, v jiných případech se zdá, že mrtví v hromadné hrobcie byli uloženi současně. (Jiří A. Svoboda)

Texcoco („Místo zastavení“), významné předkolumbovské *město *Mezoameriky; prošla jím všechna etnika, která se do Mexického údolí nastěhovala. Město založili již *Toltékové pod jménem Cattenichco, poté je zničili a znovu vybudovali *Chichimekové, kteří mu dali jméno Texcoco – stejně se jmenovalo jezero, dnes už téměř vyschlé, rozkládající se v jeho blízkosti. V dějinách starého Mexika sehrálo Texcoco důležitou roli. Zvláště za *vlády *Nezahualcóyotlovy bylo nejdůležitějším střediskem kultury a umění. (Oldřich Kašpar)

text (z latiny: *texere*, „plést, tkát; tesat, stavět, skládat; zhotovovat“), obsahově i formálně relativně celistvý, uzavřený, spojený útvar znakové povahy, výsledek záměrné komunikační aktivity jedince nebo partnerů v určité situaci s určitým komunikačním cílem a ztělesňující v sobě zároveň kreativní proces jeho tvorby. Na rozdíl od mluvené řeči se s ním setkáváme v nepřítomnosti autora (mluvčího) a musíme se tedy snažit mu porozumět jen z něho samého, z jeho souvislostí a předběžného porozumění, s nímž k němu vždy už přistupujeme. (Jaroslav Malina)

textil (z latiny: *textum*, „tkanina, pokrývka“), konečný výrobek vzniklý spřádáním, tkaním, pletením apod., textilie. (Viz též *tkalcovství.) (Jaroslav Malina)

textilní výroba, *tkalcovství.

textilnictví, *tkalcovství.

Tezcatlipoca, *bůh *Mixtéků; vládce čtyř světových stran. S rozšířením mixtéckého *náboženství a kultu Tezcatlipoca v Údolí Mexika přešly *atributy Tezcatlipoca na místní kmenová božstva. Červený Tezcatlipoca na východě, tzv. Xipe, ochránce Tlaxcaly; modrý Tezcatlipoca na jihu, tzv. *Huitzilopochtli, bůh *války a *Slunce v *Tenochtitlánu; černý Tezcatlipoca na severu, božstvo noci; bílý Tezcatlipoca na západě jako večernice a na východě jako jitřenka, *patron *Choluly. Nejčastěji je pojímán jako bůh-čaroděj.

Ve svém zrcadle z *obsidiánu (v překladu znamená jeho jméno „Dýmající zrcadlo“) viděl vše, co se děje na světě. Byl odpůrcem *Quetzalcóatlovým. Některé jeho atributy jsou sluneční, jindy představoval souhvězdí Velké Medvědice. (Oldřich Kašpar)

teze (z řečtiny: *thesis*, „došlápnutí, položení; věta, výrok“):

1. zásada, myšlenka; tvrzení, jež se předkládá k diskusi;

2. U Georga W. F. *Hegela kladná stránka myšlení, na niž navazuje *dialektika. (Jaroslav Malina)

těžba (lámání, dolování, *rýžování *surovin) [archeologie], byla významnou, později v *pravěku zřejmě i svým způsobem specializovanou hospodářskou činností. Zabývali se jí patrně především obyvatelé sídlišť ležících v blízkém okolí nalezišť surovin; odtud také vycházela jejich *distribuce *směnou, darem apod., často – přímo či postupně? – na značné vzdálenosti. Zpočátku, po přechodu od povrchového sběru ke skutečné těžbě (v Evropě nejdříve v *mladém paleolitu), byla *těžební místa omezena na povrchové výchozy *hornin, z nichž se surovina získávala vylamováním; vrstev uložených mělce pod povrchem se dosahovalo od (spíše až mladšího) *neolitu otevřenými jamami (šachticemi) a nejpozději v eneolitu již skutečně hornickým způsobem – nehlubokými svislými *šachtami a z nich vybíhajícími vodorovnými chodbami, během těžby zvětšovanými spíše do šířky než do výšky. Těžily se však i jiné suroviny, například okrové *barvivo. Nástroji k vylamování a prvotnímu opracování těžené horniny byly kamenné (často valounové) – *mlaty, palice a klíny, možná *sekery se žlábkem, parohové *kopáče. K rozrušení horniny se patrně užívalo i tepelných změn, tj. rozpalování ohněm a polévání vodou, přestože kvalita suroviny neprospívaly (stopy ohně v těžebních prostorech však mohou souviset i s osvětlováním a vyhříváním).

Od starší doby bronzové se získávaly rovněž *kovy – v čistém stavu *rýžováním, kovové rudy nejprve lámáním na povrchových výchozech rudních žil (*měď a *cín), později jámovou těžbou sledující žíly do hloubky. Na rozdíl od jámového (Moravský Krumlov, Sázava) i

hlubinného (Tušimice) dolování kamenných surovin však u nás pravěká těžební místa měděných a cínových rud dosud chybějí, ačkoli je lze očekávat například v Krušných horách, na Stříbrsku (Sedmihoří), v oblasti Barrandienu mezi Prahou a Berounem, dále mezi Jihlavou a Žďarem n. Sázavou, v Moravském krasu, Jeseníkách i jinde. Rovněž těžba *železných rud v *době halštatské je doložena jen výjimečně (Krhov). (Karel Sklenář)

těžební místo, *místo, těžební.

TGGE, *SSCP.

Th₁₋₁₂, znak pro hrudní *obratle – *vertebrae thoracicae* a příslušné míšní *segmenty. (Ladislava Horáčková)

Thais (4. století př. n. l.), athénská *hetéra. Proslula jako milenka *Alexandra Velikého, doprovázela ho na jeho tažení. Po jeho smrti se stala družkou *Ptolemaia I. a porodila mu tři děti. (Marie Pardyová)

Thajci (dříve Siamci), etnikum žijící v Thajsku (asi 65 milionů, odhad z roku 2006), malé skupiny v pohraničí Myanmarského svazu (dřívější Barmy) a Malajsie. *Jazyk (*thajština) patří do *thajské skupiny *austroasijské rodiny. Thajci se dělí se do čtyř skupin: a) severní: tzv. Vodní Thajci (Tai-Nam), Jünanští Thajci (Tal-Tayok) aj., b) západní: Ahomové v Ásámu, Chantiové v severní části Myanmarského svazu, *Šanové v severozápadní části Myanmarského svazu, c) východní: Dioiové, Nungové, Thoové (Tho) a Khontajové neboli Bílí Thajci v čínské autonomní oblasti Kuang-si, ve vietnamském Tonkinu aj., d) jižní: Siamci čili vlastní Thajci, *Laové (Lao-Yuan a Laotai) v údolích Mekongu na území Laosu a severovýchodního Thajska. Jako původní obyvatelé Malajského poloostrova osídlili toto velké území již ve 2. tisíciletí př. n. l. Na konci 1. tisíciletí př. n. l. byla většina jejich území přičleněna k čínskému *impériu. V 8. století n. l. vznikla velká říše Nan-Chao na území Jünanu a její vliv se ještě rozšířil kolem roku 1250 za panování *Chubilaje (Kublaj-chána). Thajci na území Laosu a Thajska byli ovlivněni zejména kulturou *Monů (převzali například *buddhimus) a poté khmerskými říšemi Angkor, Sukhotaj, Ajuthia a od 16. století siamskou říší s hlavním *městem Bangkokem. Thajci byli od té doby také nazýváni Siamci anebo *Khmerové, zejména proto, že převzali khmerské písmo a hovoří převážně jazykem siamským z oblasti Menamské vysočiny. Thajci jsou intenzivní pěstitelé *rýže a zachovávají si dodnes mnohé tradice pocházející ještě z jejich starověké jihočínské pravlasti. V Thajsku žije i na 100 000 *uprchlíků z Myanmarského svazu, Kambodži a Laosu. Většina obyvatel se hlásí k théravádovému *buddhismu (94 %), minority k *islámu (4 %), *hinduismu, *konfucianství a *křesťanství (vesměs *katolíci), v horských oblastech, obývaných pestrou, i když dnes už málo početnou populací, se udržuje *animismus. (Lukáš Šín)

thajské jazyky, *jazyky, thajské.

thajština, *jazyk z rodiny *thajských jazyků užívaný v Thajsku a menšinami v Číně a ve Vietnamu. (Viz též *Thajci.) (Jaroslav Malina)

thalamos, řecky „manželské lože, ložnice“. (Marie Pardyová)

thalamus, -i, m. (talamus) (z řečtiny: *thalamos* a z latiny: *thalamus*, „komnata, pokoj, příbytek; lože; ložnice“), část *mezimozku; šedá hmota, která má podobu párového vejčitého útvaru, uloženého uvnitř mozkové polokoule (**hemispherium cerebri*). Thalamus je tvořený velkým množstvím jaderných skupin.

Z topografického hlediska je thalamus rozdělen ploténkou bílé hmoty na přední skupinu jader (sloužící limbickému *systému), zadní skupinu jader (asociační a integrační *jádra), paraventrikulární jádra při stěně třetí *komory mozkové a jádra intralaminární rozptýlená v bílé hmotě (obojí obsahují nespecifická jádra – *interneurony) a dále na mediální jadernou skupinu (s převážně asociačními jádry).

Nejvýznamnější skupinou jsou jádra laterální, která se dělí na jádra dorzolaterální (asociační) a ventrolaterální (specifická). Na těchto specifických jádrech se přepojuje **lemniscus medialis*, **lemniscus trigeminalis* a viscerosenzorické dráhy. (Lenka Vargová)

thalassaemia, -ae, f. (z řečtiny: *thalassa* „moře“, *haima* „krev“), talasémie, dědičné onemocnění vyskytující se v populacích u Středomořího moře a v jihovýchodní Asii. Při této chorobě je narušena tvorba bílkovinných řetězců krevního barviva *hemoglobinu. Talasémie existuje v několika formách s různě těžkým postižením. Na kosterním systému se projevuje pouze její nejtěžší forma – **thalassaemia major*. V našich podmínkách se může vyskytovat méně závažná – **thalassemia minor*, která na *kostech nezanechává stopy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

thalassaemia major, závažná homozygotní forma **thalassaemie*, která se od dětství projevuje těžkou *anémií, rozpadem červených krvinek – *hemolýzou, poruchami *kostí, některých vnitřních orgánů a celkovým zaostáváním ve vývoji dítěte. *Thalassemia major* postihuje i kostní systém, kde se manifestuje hlavně *hyperplazií kostní dřevě na lebečních kostech, zejména v oblasti čelní. Hyperplazie kostní dřevě je odpovědná za další typické změny na *skeletu, k nimž patří potlačení tvorby *sinusů (*pneumatizace*) příslušných kostí *lebky. Na *páteři bývá patrná generalizovaná *osteoporóza, ale zřídka dochází ke kompresi obratlových těl. Typicky změněné jsou rovněž drobné kosti rukou a nohou, zejména *metakarpy a *metatarzy. Dochází u nich k osteoporóze, rozšíření dřevěné dutiny a ke ztenčení **corticalis*. Trabekuly *spongiózy těchto kostí jsou ztlustělé. Jestliže se některé postižené děti dožijí adolescence, změny na drobných kostech téměř zmizí. Jiným nápadným *symptodem této choroby je předčasný zánik růstových chrupavek dlouhých kostí končetin již po desátém roce věku. Tento stav může být příčinou trpasličí postavy a dalších deformit. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

thalassaemia minor, mírná, heterozygotní forma **thalassaemie*, která má lehčí průběh a na kostech nezanechává stopy. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Thalés z Milétu (1. polovina 6. století př. n. l.), řecký filozof; představitel takzvané milétské školy; od 5. století př. n. l. byl řazen jako první mezi sedm *mudrců. Informace o jeho učení jsou známy z děl pozdějších filozofů. Za pralátku, z níž vše vzniklo, považoval vodu. (Jaroslav Malina)

Thanatos, v *řecké mytologii bůh smrti. (Jaroslav Malina)

thangka (tibetsky: *thang-ka*), v *tibetském buddhismu nejčastěji na plátně či na barevném hedvábném brokátu nakreslený či namalovaný nezarámovaný obraz s výjevy božstev buddhistického *panteonu – *buddhů, čangčhubsempů, jidamů, *světců, *mandal apod. Existují také thangky inspirované eposem o Gesarovi, thangky léčebné apod. (Josef Kolmaš)

THC (tetrahydrocannabinol), *konopí, indické.

theatrum anatomicum [latinsky], pitevni sál s otáčivým stolem a kruhovitě a stupňovitě uspořádanými řadami míst k sezení i stání. První takové pitevně vznikly na *univerzitě v Padově roku 1594, v Basileji v roce 1580 a v Leydenu roku 1597. Další pak vznikaly k účelu veřejných pitev později i jinde. (Viz též *pitva.) (Ladislava Horáčková)

theismus, *teismus.

thekodontní zuby, *zuby, thekodontní.

Themistoklés (kolem 524 př. n. l. – kolem 450 př. n. l.), řecký politik a voják období řecko-perských válek. Zasloužil se o budování athénské loďstva a spojení Athén s přístavem v *Peiraieu. Roku 480 př. n. l. byl velitelem řecké flotily, která se utkala s *Peršany v bitvě u Salamíny. (Jaroslav Malina)

thenar, -aris, n., palcový val na ruce. Jeho podkladem jsou svaly: **musculus abductor pollicis brevis*, **musculus flexor pollicis brevis*, **musculus opponens pollicis* a **musculus adductor pollicis*. (Ladislava Horáčková)

theobromin, *psychostimulační látka, *alkaloid, obsažený v čokoládě, získávaný z kakaových bobů – zralých fermentovaných a sušených *semen kakaovníku (*Theobroma cacao*). Původně se tento strom vyskytoval v tropické Americe a středoameričtí *indiáni jej

pěstovali již v 5. století. Dnes jsou největšími pěstiteli a producenty *kaka a Brazílie, Ghana, Nigérie a Pobřeží slonoviny. (Petr Bureš)

Theodóra (kolem 497–548), dcera strážce divé zvěře v konstantinopolském cirku. Jako tanečnice poznala Petra, synovce vládnoucího císaře Justina a ten se s ní roku 525 oženil. Když se stal roku 527 *císařem pod jménem *Justinianus, stala se Theodóra faktickou spoluvládkyní svého muže. Svou chladnokrevností mu zachránila trůn v roce 532, kdy se Justinianus během povstání sportovních přívrženců *Níká, které vypuklo v *Konstantinopoli, chystal abdikovat. Její portrét se zachoval na mozaice v chrámu San Vitale v italské Ravenně. (Marie Pardyová)

theogonie, *teogonie.

Theokritos (před 300–260 př. n. l.), řecký básník helénistického období ze Sicílie. Do literatury zavedl žánrovou tematiku a motivy z idealizovaného pastýřského a rolnického života, tzv. idyly. V reakci na přílišnou kultivovanost městského prostředí, idealizoval jednoduchost a prostotu venkovského života. (Marie Pardyová)

theomachie, *teomachie.

Theophrastos (371 př. n. l., Eressos, Lesbos, Řecko – 287 př. n. l., Athény, Řecko), řecký filozof a botanik; nástupce *Aristotelův ve vedení lykeionu. Byl prvním z antických učenců, specializujících se výrazně na přírodní vědy. Je považován za zakladatele (otce) *botaniky. Shromáždil a utřídil poznatky z výprav *Alexandra Makedonského. Je autorem více než dvou set učených traktátů; vedle botaniky se zabýval i etikou, náboženstvím, výchovou mládeže, *rétorikou, *matematikou, *astronomií, *logikou, historií literatury, meteorologií, *mineralogií, *zoologií a *psychologií. *Názory týkající se lidské povahy a psychického ustrojení shrnul ve spisu *Éthikoi charaktéres* (Povahopisy). (Jaroslav Malina)

theosofie, *teosofie.

Thér, Richard (17. 7. 1976, Náchod), český experimentální archeolog; odborný asistent Katedry praktické a experimentální archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. V roce 2009 absolvoval doktorský studijní program Biologie, obor Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně (disertační práce: *Technologie výpalu keramiky a její vztah k organizaci a specializaci ve výrobě keramiky v kontextu kultur popelnicových polí*, školitel: Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.).

Zajišťuje výuku experimentální a krajinné archeologie, doby bronzové a halštatské v Evropě, kulturní a sociální antropologie a využití geografických informačních systémů v archeologii. Úžeji se specializuje na technologii výroby keramik a obecně na technologii jako sociální fenomén v kontextu pravěku Evropy. Kontakt: Mgr. Richard Thér, Ph.D. Katedra praktické a experimentální archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové 3, e-mail: r.ther@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Théra, řecký ostrov, známý také jako Santorin, vlastně malé souostroví tvořené největší Thérou podkovovitě obepínající záliv, menší Thérasii a miniaturním Asprem (nazývaným také Aspronisi) ve vstupu do zálivu a dvěma drobnými ostrůvky Palea Kaimeni a Nea Kaimeni uvnitř zálivu. Archeologické odkryvy mínojského *města, které bylo založeno v 17. století př. n. l. a zaniklo při výbuchu sopky kolem roku 1500 př. n. l., probíhají u vesničky Akrotiri na jihu Théry: tam se pod vrstvami tefry uchovala část města (včetně nástěnných maleb), avšak je možné, že část táhnoucí se severním směrem mezi dnešní Thérou a Thérasii se zřítily do moře, jen malý útržek zůstal na Thérasii. Théra byla původně ostrovem okrouhlého tvaru s vulkanickým kuzelem zvaným Strongyli, jehož aktivní činnost vyvrcholila největší erupcí kolem roku 1500 př. n. l. Vulkán Strongyli byl výbuchem rozmetán a místo něho vznikla řada ostrůvků s kalderou (kotlinou v propadlém sopečném kuželu). Výzkumy zde zahájil v roce 1967 řecký archeolog Spyridon *Marinatos. (Jaroslav Malina)

théraváda (z páli: *théra*, „starší [řádu], stařešina“, sanskrtsky: *sthavira* a *váda*, „rozprava, argument, teorie“), vedle *mahájány jeden ze základních směrů *buddhismu *hínajány; přidržuje se původní podoby Buddhovy nauky (*dharma) obsažené v pálijské *Tipitace a navazuje na tradici starších zasloužilých *mnichů, současníků Buddhových. Na rozdíl od mahájánových směrů je théraváda pokládána za *konzervativní a ortodoxní. Ideálem je *arhat*, člen buddhistického mnišského společenství (*sangha*), jenž vlastními silami směřuje k svému osvobození, *buddhovství a posléze k *nirváně. *Buddha je chápán pouze jako dokonalý vzor, nikoli jako božská bytost. V 3. století př. n. l., za *vlády indického *krále *Ašóky, se théraváda rozšířila na Šrí Lanku a později dále do jihovýchodní Asie (Myanmarský svaz, Kambodža, Laos, Thajsko), kde si udržuje značný vliv dodnes. (Jan Filipický)

theriantrop (z řečtiny: *thér*, „divoké zvíře“ a *anthrōpos*, „člověk“):

1. označení bytosti kombinující ve své fyzické podobě prvky lidské a prvky zvířecí. Může jít o spojení lidského těla s hlavou jednoho *zvířete (například egyptští bohové), nebo naopak lidského trupu i hlavy se zvířecími končetinami (Faunus, *Kentauři, *Pan, *satyrové). V některých případech se však v theriantropovi prolínají různé prvky více zvířat s některými prvky lidskými (*sfinx). Vyskytují se v *mýtech a bájích celého světa. Nalezneme je i v *paleolitickém umění;

2. v současnosti označení lidí, kteří se cítí být zvířetem uvězněným v lidském těle. Nejčastěji jde o zvířata divoká, zejména šelmy jako je *vlk (*lykantropie), *pes (*kynantropie), medvěd či liška. Projevuje se nejčastěji intenzivními pocity štěstí a volnosti při pohybu v *přírodě a silnou náklonností k příslušníkům daného zvířecího druhu. V některých případech dotyční věří, že se ve svůj druh každou noc (či například jen při úplňku) fyzicky proměňují. (Josef Duda)

thériomorfní (z řečtiny: *thér*, „zvíře, živočich“, *morfé*, „tvar“), ve zvířecí podobě; například božstva pravěkých, starověkých a nativních kultur mají často podobu živočichů (kočky, býci, ibisové aj.) nebo jsou zčásti thériomorfní a zčásti *antropomorfní (například jeden z nejvýznamnějších *bohů egyptského *panteonu *Re byl znázorňován v lidské podobě se slunečním kotoučem na hlavě, někdy se sokolí hlavou; egyptská ochranná bohyně *Hathora bývala zobrazována v lidské podobě s kravskými rohy a ušima a slunečním kotoučem na hlavě, případně v podobě krávy). (Jaroslav Malina)

théromorfismus (z řečtiny: *thér*, „zvíře, živočich“, *morfé*, „tvar“), jev založený na přenášení zvířecích vlastností, charakteristik a podob na předměty neživé *přírody, přírodní síly, mytologické bytosti, představy bohů apod. (Jaroslav Malina)

Théseus, legendární *hérós Athén; syn *krále Aigea. Na Krétě zabil za pomoci Ariadny *Mínótaura a prchl s ní z *labyrintu (opustil ji na ostrově Naxos). Když se blížil k Athénám, zapomněl na smluvené znamení o úspěchu výpravy a nevyměnil černé plachty za bílé; jeho otec se ze zoufalství vrhl do moře. Jako athénský král sjednotil doposud samostatné obce, bojoval s *Amazonkami a vykonal mnoho dalších hrdinských činů. (Marie Pardyová)

Thespie, *lokalita v Boiótii (střední Řecko), významná *kultem *Eróta a *Múz. Erós zde byl uctíván jako bůh *homosexuální (*pederastické) i *heterosexuální *lásky. Z Thespií pocházela slavná hetéra *Frýné, která motivovala sochaře *Práxitele, aby pro Thespie vytvořil sochu Eróta. (Marie Pardyová)

Thetis, jedna z *Nérovev, matka *Achillea. Protože její syn měl převýšit svého otce, dali ji *bohové, kteří by se o ni jinak ucházeli sami, za manželku fthijskému *králi Péleovi. Při jejich svatbě došlo k známému sporu o zlaté jablko a titul nejkrásnější bohyně. Péleovi porodila syna Achillea, a když ji Péleus přistihl, jak ho nad ohněm zakaluje, aby se stal nezranitelným, vytasil na ni meč. Tehdy uprchla zpět do moře. O Achillea pečovala a skrývala ho před *Agamemnónem v ženském přestrojení. Když se Achilleus nechal zlákat do *války proti *Tróji, vyprosila mu u *Héfaista nádhernou *zbroj. (Marie Pardyová)

theurgie, *teurgie.

think tank (amerikanismus: *think tank*, „výzkumný tým“), forma spolupráce *nestátních neziskových organizací, kdy hlavní aktivitou je výzkum a analýza *konkrétních témat. Často se organizace sdružují například s univerzitními pracovišti, která výzkum realizují. Tyto „think tanky“ nabízejí své služby organizacím, firmám a také *samosprávě či státní *správě. (Marie Dohnalová)

tholos (z řečtiny: *tholos*, „kruhová stavba“), v řecké kultuře se tak označuje jakákoli *stavba kruhového půdorysu (*rotunda), popřípadě se sloupovým ochozem, zpravidla s kuželovitou střechou, jež měla v různých dobách a místech nestejnou funkci: zásobárna, monumentální *hrobka, *památník, *chrám, administrativní budova aj. (Jaroslav Malina)

Thomas Aquinas, *Tomáš Akvinský.

Thompson, D'Arcy Wentworth (2. 5. 1860, Edinburgh, Skotsko – 21. 6. 1948, St. Andrews, Skotsko), skotský biolog a matematik; profesor biologie na *univerzitě v Dundee a profesor přírodní historie na univerzitě v St. Andrews. Jeho převratné dílo *On Growth and Form* (O růstu a tvaru) z roku 1917 je stále některými považováno za jednu z nejdůležitějších anglicky psaných vědeckých monografií vůbec. Tato dodnes vydávaná kniha (naposledy 1992) znamenala přínos pro mnohé již existující vědecké obory, ale i myšlenkové základy pro obory objevující se až několik desetiletí po jejím vydání. Thompson se v ní snažil popsat statické i dynamické biologické jevy pomocí matematických vzorců a fyzikálních *zákonů; ty chtěl prosadit jako alternativní *vysvětlení *biologické evoluce, oproti v té době již široce akceptovanému *přirozenému výběru (viz biologický *strukturalismus). Znamé jsou jeho úvahy o alometrii nebo o geometrických a aritmetických *zákonitostech tvaru (šestiúhelníky, spirály apod.) některých přírodních objektů. Vývoj jednoho biologického tvaru v jiný popisoval pomocí deformace čtvercové sítě, čímž předznamenal budoucí používání obdobných postupů v moderní *geometrické morfometrii. (Josef Duda)

Thompson, John Eric Sidney (31. 12. 1898, Londýn, Anglie – 9. 9. 1976, Cambridge, Anglie), britský mayolog; profesor antropologie na College Winchester a jeden z nejdůležitějších mayologů své doby. Na náklady Carnegie Institution ve Washingtonu podnikal po dvacet let výzkumy na *Yucatánu. Autor celé řady dodnes nepřekonaných prací, jako například: *The Meaning of the Mayan Monthly* (Význam mayského kalendářního měsíce, 1925), *Correlation of the Mayan and European Calendars* (Korelace mezi mayským a evropským kalendářem, 1927), *Maya Hieroglyphic Writing: Introduction* (Mayské hieroglyfické písmo: Úvod, 1950–1960), *The Rise and Fall of Maya Civilization* (Vzestup a pád mayské civilizace, 1954, česky: *Sláva a pád starých Mayů*, 1971). (Jaroslav Malina)

Thomsen, Christian Jürgensen (29. 12. 1788, Kodaň, Dánsko – 21. 5. 1865, Kodaň, Dánsko), dánský archeolog; jeden ze zakladatelů *archeologie. Thomsen v sobě spojoval výrazný zájem o památky a důkladné vzdělání ve francouzském myšlení s praktickou zkušeností z rodinného obchodování při klasifikování různých druhů zboží, nakupeného v hromadách (byl prvorozeným synem obchodníka, loďáře a bankéře). Tyto zkušenosti začal plně využívat od roku 1816, kdy ho jako sedmadvacetiletého jmenovala Královská komise pro ochranu starožitností do funkce svého neplaceného sekretáře. Mezi lety 1816–1819 začal reorganizovat vzrůstající sbírku památek a v roce 1819 otevřel veřejnosti v bývalém klášteře u Sv. Trojice v Kodani Muzeum severských starožitností. Zdá se, že nejprve jednoduše použil svou domácí obchodní techniku klasifikování *surovin a potom další dělení podle pravděpodobného použití. Ale formální členění do kategorií *kamene, *bronzu a *železa se objevuje od začátku, a ne jak mu jeho tehdejší zaslepení kritikové vytýkali, že vytvořil skupiny věku zlatého, stříbrného, skleněného nebo kostěného. Je zřejmé, že už tehdy Thomsen věřil *Mercatiho *systému tří věků, zpočátku jej snad pokládal za určitého průvodce, postupně však stále více pojímal tuto klasifikaci jako koncepční model významné predikční hodnoty.

První stadia tohoto objevu dokončil do roku 1819, kdy otevřel své muzeum, které se později stalo dánským Národním muzeem. Tři věky demonstroval ve třech následných skříních. Víra ve využití tohoto systému se postupně upevňovala a v roce 1836 Thomsena vedla k jeho popsání v knize *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* (Průvodce skandinávskými starožitnostmi). Překlady tohoto díla do němčiny (1837), angličtiny (1848) a francouzštiny spolu s Thomsenovou korespondencí a osobními kontakty s jinými badateli (v roce 1846 navštívil také Prahu) vedly k rychlému rozšíření tohoto systému po celé Evropě.

Od té doby se stalo módní záležitostí spíše očeňovat než znevažovat význam systému tří period. Bylo by samozřejmě podivné, kdyby další vývoj archeologie nemodifikoval některé z Thomsenových myšlenek. Stejně podivné by bylo, kdyby Thomsenova idea neměla předchůdce. Tak je tomu ovšem u většiny velkých objevů, a chceme-li vůči Thomsenovi vystupovat poctivě, musíme srovnat informační hodnotu sbírek pravěkých artefaktů v době před ním a po něm. Před tím, než Thomsen demonstroval své pojetí rozsáhlou výstavou, měl archeolog co dělat pouze s hromadami nesouvislých pramenů. Jakkoli je tento model tří period hrubý a obrysový, implicitně v sobě nese technologický, funkcionalistický a ekonomistický přístup k *prehistorii, dále kulturní taxonomii a srovnávací i *typologickou metodu. Pravěké *artefakty tak rázem nabyly informačního významu. Thomsenovým krokem začíná archeologie svou dráhu vědecké disciplíny. (Jaroslav Malina)

Thöpaga, *Milaräpa Žäpadordže.

Thora, *Tóra.

thoracicus, -a, -um, hrudní.

thorakohumerální svaly, *svaly, thorakohumerální.

thorax, -cis, m. (z latiny: *thōrāx*, „brnění, pancíř; hrudní koš, hrudník) [anatomie], hrudník. Thorax je součástí horní partie *trupu, která navazuje na krk. Zevní hranice mezi krkem a hrudníkem probíhá horním okrajem rukojeti *sterna, pokračuje podél klíčních*kostí k *nadpažkům a odtud směřuje přímo k trnovému výběžku C₇ obratle. Hlubokou hranicí je rovina proložená skrze *apertura thoracis superior. Dolní povrchovou hranici mezi hrudníkem a břichem vytvářejí žeberní oblouky a *processus xiphoideus* *kosti hrudní; hlubokou hranici, oddělující hrudní a břišní dutinu, tvoří bránice (*diaphragma).

Přední část hrudníku nazýváme hrud' (*pectus), zadní stěnu přiřazujeme při popisu k záďm. Hrudní stěna se člení do tří krajin: párové podklíční krajiny (*regio infraclavicularis*), nepárové krajiny *kosti hrudní (*regio sternalis*) a párové prsní krajiny (*regio pectoralis*). U ženy vymezujeme krajinu *prsů (*regio mammaria*). (Ladislava Horáčková)

Thoreau, Henry David (12.7 1817, Concord, USA – 6.5 1862, Concord, USA), americký spisovatel, filozof, esejista, básník; představitel hnutí filozofů a spisovatelů amerického transcendentalismu. Po absolvování Harvard University v roce 1837 krátce vyučoval na gymnáziu ve městě Concord. Thoreau se vyhýbal trvalému zaměstnání a raději se živil manuální prací jako truhlář, zahradník nebo zeměměřič. Ústřední roli v jeho životě sehrálo setkání s americkým filozofem a esejistou Ralphem Waldo Emersonem (1803–1882). S jeho podporou postupně rozvíjel v deníkových a esejistických textech a později v praxi realizoval zásady hnutí amerického transcendentalismu, kladoucího důraz na duchovní rozměr přírodního světa. Na pozadí tohoto hnutí vnímal také *přírodu, která by podle jeho názoru neměla sloužit pouze k užívání, nýbrž promlouvat přímo k jedinci, jeho mysli a *duši. Thoreau vyzdvihoval primitivismus a život nativních *indiánských kmenů.

V roce 1845 si Thoreau postavil srub u rybníka Walden poblíž města Concord, do něhož se nastěhoval 4. července na americký Den nezávislosti. Tímto symbolickým aktem vyjádřil svou nezávislost na společnosti, jejím způsobu života a hospodaření. V průběhu pobytu ve srubu redukoval své potřeby na potřeby základní (jídlo, přístřeší, ošacení a topivo). Toto jednání souviselo s jeho tvrzením, že bohatý je ten, kdo málo vlastní. Pravý kapitál představuje volný *čas, *svoboda a nezávislost, které nemůže zajistit žádné bohatství. U

rybníka Walden strávil dva roky, dva měsíce a dva dny. V období svého pobytu se však nestránil společnosti ani města. Zkušenost ze svého pobytu promítl do knihy *Walden or, Life in the Woods* (1854, česky: *Walden aneb Život v lesích*. Praha: Odeon, 1991), jejíž děj je však omezen na období jednoho roku. Součástí knihy netvoří pouze autentické zachycení a niterné vnímání proměn přírody a prostředí v průběhu ročních období, nýbrž také tabulky výdajů nebo náčrtek mapy rybníku Walden. Žít v souladu s přírodou nevyklučuje podle Thoreaua žít v souladu s lidmi. Tím předložil návod ke zvýšené citlivosti vůči všem projevům života a uvědomění si pravého místa člověka v přírodě. Podle Thoreaua existuje v přírodě nepatrný magnetismus, který lidi v případě podvolení navede správným směrem. Kniha je svědectvím a oslavou místa, v němž žijeme, a krajiny našeho všedního pobývání. Pozornost věnoval také potravinovým a stravovacím vzorcům chování. Každý, kdo usiluje o udržení intelektuálních schopností na vynikající úrovni, má se zdržet živočišné stravy a množství jídla jakéhokoli druhu. Nezřízená konzumace je podle Thoreaua charakteristická pro národy bez fantazie nebo obrazotvornosti, které prozrazují jejich rozměrné tělesné proporce. Jednou z jeho námitek proti živočišné stravě byla její nečistota. Byl přesvědčen, že lidskému rodu je určeno upustit od konzumace zvířat, stejně jako *divoši upustili od *kanibalismu. V roce 1945 odkryl základy Thoreauova srubu americký amatérský archeolog Roland Wells Robbins (1908–1987) a publikoval své poznatky v díle *Discovery at Walden* (Nález u Waldenu, 1947). Rybník Walden byl prohlášen za státní rezervaci a národní historickou památku. V návaznosti na Thoreauovo dílo předložil americký behavioristický psycholog Burrhus Frederic *Skinner (1904–1990) utopickou vizi *Walden Two* (Walden dvě, napsáno 1945, publikováno 1948).

V eseji *Civil Disobedience* (Občanská neposlušnost, knižně 1866, originál časopisecky 1849 pod názvem *Resistance to Civil Government*, in: *Aesthetic Papers*, česky: *Občanská neposlušnost*. Brno: Zvláštní vydání, 1995) Thoreau poukázal na narůstající hegemonii *státní moci. Do její opozice postavil vědomí a svědomí jednotlivce, jež by se státem nemělo nechat připravit o etický postoj. Později se občanská neposlušnost stala přirozenou součástí a nástrojem protestních hnutí, jako například mírového hnutí proti *válce ve Vietnamu v 60. letech 20. století ve Spojených státech amerických. V současnosti je používána ekologickými organizacemi. Esej vznikl jako bezprostřední reakce na Thoreauovo jednodenní uvěznění v roce 1846 za neplacení daní. Jako inspirační zdroj jej využili ruský spisovatel a filozof Lev Nikolajevič *Tolstoj (1828–1910), americký baptistický kazatel a filozof Martin Luther King (1929–1968) a indický myslitel, duchovní vůdce a politik Maháthma *Gándhí (celým jménem Móhandás Karamčand Gándhí, 1869–1948) během formování své politiky nenásilného odporu proti *autoritám. K *abolicionismu se Thoreau vyjádřil v dílech *A Plea for Captain John Brown* (Obhajoba kapitána Johna Browna, 1860) a *Slavery in Massachusetts* (Otroctví v Massachusetts, 1854). Z Thoreauovy přednášky *The Wild* (Divočina, 1851) vznikl esej *Walking* (1862, česky: *Chůze*. Brno: Zvláštní vydání, 1995), v níž za synonymum divočiny, symbol naděje a budoucnosti označil *Západ. Za synonymum umění, literatury a filozofie označil *Východ. Budoucnost nespátrával ve městech, pěstěných trávnících a kultivovaných polích, ale v nepřístupné divočině.

K pokračovatelům Thoreauovy tradice, kteří tvořili poezii promlouvající k přírodě a vyjadřující touhu po divočině, patří americký přírodovědec a ochránce přírody skotského původu John Muir (1838–1914), japonský básník a poutník Nanao Sakaki (1923–2008) a americký básník, esejista a ekolog Gary Sherman Snyder (narozen 1930). Thoreauovou přírodní filozofií se inspiroval také český zoolog, spisovatel a poutník karpatskou přírodou Miloslav Nevrlý (narozen 1933). Thoreauovo dílo anticipovalo různé směry *ekologie a environmentalismu. Mezi české vědce, kteří navázali na jeho ekologický odkaz, patří kulturoložka a kulturní ekoložka Jitka *Ortová (narozena 1946). Z dalšího Thoreauova díla: *Sir Walter Raleigh* (1844), *Life Without Principle* (Život bez principu, 1863) nebo *The Maine Woods* (Mainské lesy, 1864). (Barbora Půtová)

Thorne, Alan G. (narozen 1939), australský biologický antropolog; profesor na The Australian National University, Canberra. Zabývá se *antropologií *Austrálců, původních obyvatel Austrálie; prozkoumal rovněž paleolitické kosterní pozůstatky od jezera *Mungo z doby před více než 50 000 lety a zjistil, že představují dosud nejstarší známé předky dnešních Austrálců na území Austrálie (Bowler, J. M. – Jones, R. – Allen, H. – Thorne, A. G., Pleistocene Human Remains from Australia: A Living Site and Human Cremation from Lake Mungo, Western New South Wales [Pleistocenní lidské pozůstatky z Austrálie: Sídliště a lidská *kremace od jezera Mungo, západní Nový Jižní Wales]. *World Archaeology*, 2, 1970, č. 1, 39–59). (Jaroslav Malina)

Thorvaldsen, Bertel (19. 11. 1770, Kodaň, Dánsko – 24. 3. 1844, Kodaň, Dánsko), dánský sochař; významný představitel *klasicismu. Po studiích v Kodani pobýval dlouhou dobu v Itálii, kde se intenzivně věnoval studiu antické sochařství. Realizoval významné zakázky v řadě evropských *zemí (*náhrobek *papeže Pia VII. v chrámu sv. Petra v Římě, *pomníky *kurfiřta Maxmiliána I. a Friedricha Schillera, výzdoba *kostela Panny Marie v Kodani aj.). Často se inspiroval antickou mytologií (*Iásón; Ganymédés napájející orla* aj.). (Jaroslav Malina)

Thovt, egyptský *bůh psaní, počítání, vědění a moudrosti, rovněž personifikoval *Měsíc. Býval zobrazován v lidské podobě, s hlavou ibise, nebo přímo jako ibis či pavián. Měl úzký vztah k bohyni *Maatě. Střediskem Thovtova kultu byl dnešní Ešmúnén ve středním Egyptě. (Břetislav Vachala)

thráčtina (tráčtina), vymřelý *indoevropský jazyk užívaný ve starověké *Thrácii (*Thrákové) na jihovýchodě Balkánského poloostrova. (Jaroslav Malina)

Thrákie, oblast v severovýchodní části Balkánského poloostrova obývaná ve starověku *Thráky, jejichž vliv zasahoval až do severního Řecka a Malé Asie. (Jaroslav Malina)

Thrákové (řecky: *Thrákoi*, latinsky: *Thraci*), obyvatelé starověké *Thrákie. Thrákové vytvořili poměrně vyspělou kulturu a společnost; byli pravděpodobně *indoevropského původu a jejich *jazyk (*thráčtina) je uváděn do příbuzenství s jazykem *Frýgů a *Ilyrů. Thrákové přišli na Balkánský poloostrov ve 2. tisíciletí př. n. 1., kdy zde již rozkvétalo *zemědělství a těžba i zpracování drahých *kovů; zdokonalili zde hlavně bronzovou industrii. Jednotlivé thrácké a getodácké populace, například Astové, Bessové, Bisaltové, Bithýnové, *Dákové, Édonové, *Getové, Mýsové, *Odrysové, *Sardové, Thýnové aj., osídlovali rozsáhlé území mezi Dunajem a Dněstem a sousedili na jihu s *Řeky a Ilyry. Od severu byli Thrákové ohrožováni *Kelty, zatímco na jihu a na východě obchodovali s *Řeky, kteří na ně měli významný kulturní a společenský vliv již od 7. století př. n. 1. Thráckého původu bylo také mnoho otroků v *římském impériu (*Imperium Romanum) – (například Spartakus), kterému Thrákie podlehla ve 2. století př. n. 1. Přesto si Thrákové udrželi své etnické povědomí až do 6. století, kdy byli intenzivně asimilováni nově příchozími *Slovany a *Bulhary a jako samostatná etnická skupina zanikla. Pouze jejich severní sousedi a příbuzní Dákové a Getové si zachovali etnickou jednotu a včlenili se mnohem později do etnogeneze *rumunského národa. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

thrix, trichos, f., *vlas, *chlup.

Thúkydídés (kolem 460 – kolem 396 př. n. 1.), řecký historik a politik. Napsal *Dějiny peloponnéské války* (*Ho polemos tón Peloponnésión kai Athénaión*, doslovný překlad: Válka Peloponnéských s Athéňany, česky: *Dějiny Peloponéské války*, Praha 1977), dílo, které představuje objektivní, kritické a umělecké zachycení nejen válečných událostí, ale také bystré hodnocení politických poměrů v athénské obci i v celém tehdejší Řecku včetně charakteristik vynikajících osobností (*Periklés, Themistoklés, Theramenés aj.).

Na rozdíl od *Hérodota odmítal omlouvat lidská selhání božským zásahem. Zabýval se sice věštbami, ale spíše jen proto, že jim věřili aktéři *války. Prameny činů i jejich následků hledal v prvé řadě v *lidské přirozenosti a za hlavní osobní vlastnost považoval *inteligenci.

Jistou míru vlivu připisoval i náhodě a iracionalitě, ale v Periklově duchu hlásal, že náhodou se často omlouvají chybné kroky. Pro zmíněné kvality je Thúkydidovo dílo často napodobováno jako vzor historické literatury. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Thule-Gesellschaft, *Společnost Thule.

thulská kultura, *kultura, thulská.

thymín, *tymin.

thymus, -i, m., brzlík, je měkký lymfatický orgán. Velikost i váha brzlíku se během života mění. Po *narození se váha pohybuje kolem 12 až 15 g, během dalších dvou let se zvětšuje na 30 až 40 g. Po *pubertě se začne zmenšovat, ve stáří postupně atrofuje a mění se na vazivové těleso se zbytky původní *tkáně (*corpus adiposum thymi*). U dětí leží horní část brzlíku před *tracheou a dosahuje až k dolním okrajům laloků *žlázy štítné. Kaudálně leží brzlík v *mediastinu nad *srdcem v *area interpleuralis superior seu area thymica*. Brzlík se skládá ze dvou protáhlých laloků (*lobus dexter et sinister*). Na povrchu je tenké vazivové pouzdro (*capsula thymi*), z něhož odstupují do hloubky jemná septa, rozdělující brzlík na lalůčky (*lobuli thymi*). Povrch lalůčku tvoří kůra (**cortex*), centrálně je umístěna řidší dřev (**medulla thymi*). Dřev jednotlivých lalůček jsou navzájem spojeny centrálním pruhem (*tractus centralis*). Základem parenchymu brzlíku je *reticulum thymi*, které je epiteliálního původu, jeho oka jsou naplněna T *lymfocyty. Brzlík se podílí na imunitních reakcích organismu. (Lenka Vargová)

thyroideus, -a, -um, štítný (v *anatomii například štítná žláza – **glandula thyroidea*). (Ladislava Horáčková)

thyrsos, vysoká hůl nahoře ovinutá úponky břečťanu a vinné révy, nahoře zakončená piniovou šiškou; známá jako *atribut boha *Dionýsa a *mainad. (Marie Pardyová)

Tchajové, populace v několika oblastech na jihozápadě provincie Jün-nan v Číně. *Jazyk patří do *austroasijské (samostatné *thajské) rodiny. Jsou příbuzní s *Thajci a z jazykového hlediska s některými skupinami *Čuangů a vietnamských Nungů. Základem jejich písma (doloženého od 13. století) bylo některé z indických písem. Indický vliv (často zprostředkovaný) se projevuje v řadě *kulturních rysů; v *náboženství hrál největší roli *buddhismus. Základním způsobem obživy je zemědělství, významný je i chov koní, skotu nebo prasat. Vysokou úroveň mají *řemesla včetně uměleckých. Vedle literatury (ovlivněné jak čínskou, tak indickou) existuje bohatý *folklor. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Tchajpchingové (z čínštiny: *tchaj-pching*, „absolutní rovnost“), náboženské a sociální hnutí, které v letech 1851–1864 přerostlo v protistátní povstání. Jeho zakladatel Chung Siou-čchüan (1813–1864) vyvinul učení, inspirované *křesťanstvím (baptismem). Sebe uváděl jako *Ježíšova bratra, kázal o *rovnosti, společném vlastnictví a životě v *askezi. „Bratřům a sestřím“, vyšlým z nuzných poměrů i z nečínských etnik, sliboval věčnou odplatu. Roku 1851 se prohlásil králem „nebeského království“ (*Tchaj-pching tchien-kuo*) a vytáhl v čele zfanatizovaného vojska z provincie Kuang-tung. Již v březnu 1853 dobyl Nanking, který učinil „nebeským hlavním městem“. Odtud vyrážela další tažení, například nezdařená výprava na Peking (léto 1853). Tchajpchingové byli nelítostní a obrazoborečtí, na dobytých územích přísně prosazovali *zákony na tehdejší dobu pokrokové: například zákaz *opia, *alkoholu, hazardu, *otroctví, tuláctví, *prostituce, uměle zmenšených nohou (*zlatých lotosů); zaváděli očkování proti neštovicím. Reformovali společnost omezením soukromého majetku a *segregací mužů a žen. Roku 1856 došlo k roztržce v nejvyšším vedení, přesto se Tchajpchingové udrželi až do roku 1864 (sporadicky 1868), kdy je císařská vojska ve spojení (prvním svého druhu) s evropskými jednotkami konečně porazila. Výsledek byl devastující, 17 z 20 provincií vypleněno, 50 milionů obyvatel pobito (počet obyvatel Číny v roce 1870 se odhaduje na 270 milionů). Na rozdíl od jiných nábožensky motivovaných povstání (například Bílého lotosu) zanikla víra Tchajpchingů s nimi.

Komunistická historiografie Tchajpchingy oslavila jako největší lidové povstání v čínských dějinách; konzervativní historiografie se zaměřuje na studium náboženských a společenských aspektů. (Lucie Olivová)

Tchajwanci (dříve Formosané), etnikum čínského původu žijící v Tchajwanské republice na ostrově Tchaj-wanu, dříve zvaném Formosa. Zhruba od 7. století sdíleli osudy pevninské Číny, i když původní nečínské obyvatelstvo ostrova si zachovalo zejména ve vnitrozemí faktickou nezávislost a ještě v polovině 20. století praktikovalo rituální *kanibalismus. V roce 1590 byl ostrov pojmenován *Portugalci Formosa, v letech 1624–1662 tu zřídili *Nizozemci obchodní stanici a ovládli jihozápadní oblast ostrova; ostrov byl ale roku 1683 dynastií *Čching připojen k Číně. Po *čínsko-japonské válce (1894–1895) ostrov obsadili *Japonci, kteří částečně pacifikovali i etnika ve vnitrozemí. Teprve v roce 1945 byl ostrov vrácen Číně a roku 1949 se stal útočištěm nacionalistické *vlády *generála Čankajška a jeho strany Kuomintang. Ochranná smlouva s USA zajišťovala ostrov před útokem čínských komunistů (1954–1980). Postupně podpora USA ustávala, v roce 1972 Spojené státy americké uznaly Tchaj-wan (Taiwan) za součást Číny a roku 1978 s ním přerušily i diplomatické styky. *Čínská lidová republika od počátku považuje Tchaj-wan za pouhou provincii pevninské Číny. Stejně tak se ovšem i vláda Tchaj-wanu pokládá za reprezentanta celé Číny, do níž počítá i (Vnější) Mongolsko. Od 80. let se styky mezi oběma *zeměmi částečně normalizovaly (při zachování odlišných režimů). Část tchajwanské politické reprezentace usiluje od 90. let o vyhlášení nezávislosti ostrova, vztahy mezi pevninskou Čínou a Tchaj-wanem zůstávají ale nadále komplikované a napjaté. Obyvatelstvo země tvoří Tchajwanci (tchajwanští *Číňané, 84 %), dále pevninští Číňané (Chanové) a ca 20 nečínských etnik (2 %, nejpočetnější jsou Aimové, Ataylové, Bununové, Paiwanové aj.). Na ostrově žije téměř 23 milionů obyvatel (odhad z roku 2005). Téměř polovina se hlásí k *synkretickému lidovému čínskému náboženství, 43 % vyznává *buddhismus (mahájánový a tantrický), část se hlásí ke *křesťanství (7,4 %, *katolíci i *protestanti), *islámu, *konfucianismu, *taoismu aj.; horské populace na východě vyznávají vlastní náboženství (směs *animismu a *šamanismu). (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Tchaj-wan, ostrov ve Východočínském moři, čínská provincie (36 000 km²), hlavní *město Tchaj-pej. Dnes pod správou *Republiky Čína. (Josef Kolmaš)

Tchang (618–907), čínská dynastie. Její *vláda představuje jedno z nejslavnějších období čínského *impéria. Na konci dynastie *Suej se říše rozpadla na řadu *států a státeků. Roku 617 Li Jüan obsadil hlavní *město Ta-sing (dnešní Si-an) a roku 618 se prohlásil za *císaře nové dynastie Tchang; roku 623 sjednotil celou Čínu.

Do poloviny 8. století trval takzvaný zlatý věk říše Tchang, který byl podložen vítězstvími nad Východními a Západními Turky, intervencemi na Korejský poloostrov, které umožnily státu *Silla sjednotit Koreu, spojenectvím s nejbližšími národy a diplomatickými vztahy se státy *Předního východu a s *byzantskou říší. Rozvíjely se *vědy, *filozofie, *výtvarná umění, *umělecká řemesla a *literatura, kde dominovala zejména *poezie (*Jüan Čen, *Li Po, *Po Tü-i, *Tu Fu aj.), duchovní život ovládal především *buddhismus. Tchangské právo se stalo vzorem pro mnohé státy. Korea i přes počáteční nepříliš dobré vztahy přejala tchangský model *správy a po dlouhou dobu kopírovala i tchangskou kulturu.

Počátek krize tchangské říše znamenalo v letech 755 až 761 *An Lu-šanovo povstání, úpadek pak prohloubila rolnická povstání a intriky dvořanů a vojenských hodnostářů. V roce 907 vojenský velitel Ču Wen sesadil posledního tchangského císaře a sám se prohlásil císařem dynastie Liang (*Liang, Pozdější). (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina)

Tchang Sien-cu (1550–1617), čínský dramatik doby *Ming. Je autorem milostného dramatu *Mu-tan tching* (Besídka obrostlá pivoňkami); česky někdy uváděno také jako *Pivoňkový pavilon*. (Olga Lomová)

tche-pie sing-čeng-čchü (anglicky: *Special Economic Zone*, zkratka: SEZ; česky: *zvláštní administrativní oblast*), územně-správní jednotka v současné administrativní struktuře Čínské lidové republiky (Hongkong a Macao). (Josef Kolmaš)

Tchien („Nebesa“), pro obyvatele Číny, Koreje a dalších starověkých států na *Dálném východě zosobnění všech pozemských i mimozemských sil a veškerého osudu světa, *vesmíru i *člověka, zdroj všezahrnující *moci. (Jaroslav Malina)

Tchien-an-men („Brána nebeského klidu“), centrální pekingské náměstí, kde ve dnech 3. a 4. června 1989 došlo k *pogromu na demonstrující studentstvo. (Josef Kolmaš)

Tchien-c' („Syn nebes“), označení čínského *císaře, moc v *Podnebesí mu byla svěřována nebeským mandátem – *tchien-ming. (Jaroslav Malina)

tchien-ču-t'iao („učení Pána nebes“), římskokatolická víra, poprvé uvedená do Číny za *vlády *Mongolů ve 13. století. (Josef Kolmaš)

Tchien-kung kchaj-wu, *encyklopedie čínského *zemědělství a *řemesel z roku 1637, jejímž autorem je Sung Jing-sing. (Jaroslav Malina)

tchien-ming („nebeský mandát“), *akt, jímž *Nebesa propůjčovala *Synu nebes moc v *Podnebesí. (Jaroslav Malina)

Tchien-sia („Podnebesí“), čínský název vlastní země, domněle ležící pod středem nebeské klenby, odvozený ze starých kosmogonických představ (též *Čung-kuo). (Jaroslav Malina)

Tchuť'iaoové, etnikum v provincii Chu-nan a Chu-pej v Číně; počet odhadován na 8 milionů. *Jazyk patří do iské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny. Většina Tchuť'iaů žijících v centrálních provinciích dnes mluví zpravidla čínsky (*čínština), ale zachovávají si své kulturní *zvyky. Přes silný vliv čínské kultury jsou věřící především *animisté. Dříve byli považováni za „domorodé“ *Číňany, na rozdíl od *Chanů, kteří do této oblasti přišli později a byli zde nazýváni „hosté“. Ovšem jejich etnogeneze je dosud nejasná, jsou pokládáni za *autochtonní obyvatelstvo v oblasti dnešního osídlení, kde se později začali usazovat Číňané a *Miaoové. Základem jejich *hospodářství je *zemědělství, významné je pěstování *čaje a lesní hospodářství, doplňkem je *sběr léčivých rostlin a jedlých hlíz. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

ti („císař“), z hlediska čínského státoprávního učení byl *císař *bohem na zemi, *Synem nebes, tvořil vrchol společenské pyramidy císařské Číny. (Jaroslav Malina)

Ťia Pching-wa (narozen 1949), čínský prozaik. Proslavil se zejména jako autor moderního „pornografického románu“ *Fei-tu* (Město v troskách). (Olga Lomová)

Tiahuanaco, *Tíwanaku.

tiára ([z řečtiny] a z latiny: *tiārās* nebo *tiāra*, „tiára, pokrývka hlavy orientálních vládců“):

1. zdobená vysoká kónická čepice babylonských a perských panovníků, obtočená stuhou;
2. papežská trojitá koruna, nošená při slavnostních mimoliturgických příležitostech.

Zpočátku bílá se zlatou obroučkou, ve 13. století se dvěma obroučkami, od 14. století byla složena ze tří barevných pruhů látky (purpurového, modrého a zeleného). V současnosti se nepoužívá. (Jaroslav Malina)

Tiberius, Tiberius Claudius Nero Caesar Augustus (16. 11. 42 př. n. l., Řím, Itálie – 16. 3. 37 n. l., Misenum [dnes Miseno], Itálie), římský vojevůdce a *císař v letech 14 až 37 n. l.; prvorozený syn císařovny Livie (*Livia Drusilla) z jejího prvního manželství. Když císař *Augustus přišel o všechny možné kandidáty na své nástupce, adoptoval a svým nástupcem určil Tiberia. Podle Augusta a rodu, do něhož Tiberius původně patřil, se první dynastie římských císařů nazývá *iulovsko-claudiovská. (Marie Pardyová)

Tibet, *Tibetská autonomní oblast, *civilizace, tibetská.

Tibet'ané, sami nazývaní Bōpa (Phōpa), případně – podle historických území, ze kterých pocházejí – Amdowa, Canga, Khampa atd. Kompaktně žijí na území *Tibetské autonomní oblasti v jihozápadní Číně a dále v sousedních čínských provinciích Čching-chaj, S' -čchuan, Kan-su a Jün-nan. Tibetský etnický živel dále nacházíme v celé podhimalájské oblasti – v

indických státech Džammú a Kašmír (zejména v jeho východní části Ladaku) a Himáčalpraděš na severozápadě, v Sikkimu a Arunáčalpraděši na severovýchodě. Velké množství Tibetanů žije také v Bhútánu a Nepálu a v souvislosti s *migrací, vyvolanou událostmi v Tibetu v roce 1959, také v Evropě, Kanadě, USA aj. Celkový počet lidí mluvících tibetsky se v některých pramenech udává na 5–10 milionů. *Jazyk (*tibetština) patří do tibetské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny. Má řadu dialektů, které se dělí na archaické a nearchaické (z nich lhaský je základem spisovného jazyka). Nejstarší písemné památky pocházejí ze 7. století; základem písma je *indické písmo dévanágarí.

Tibetané jsou považováni za autochtony. Jejich vývoj jazykově i etnicky souvisí s širšími *tibetobarmskými etniky, jejichž *kmeny jsou v čínských pramenech označovány jako *Žungové nebo Si-nan-iové (Jihozápadní *barbaři). Z tohoto základu se postupně vydělila tibetská etnika a jejich etnografické skupiny (Ďarongové, *Sifanové) i etnika k nim dříve řazená (*Lhopové, Mönповé) nebo etnika s vlastním národnostním statutem (*Čchiangové, *Nuové, *Pchumiové a *Tulungové). Konsolidace vlastních Tibetanů proběhla v 7. století, kdy byl Tibet politicky sjednocen. Během 8. století se ze severní Indie rozšířil *buddhismus, který tu ve své nové formě „lamaismu“ (*tibetského buddhismu) vytlačil původní *bönismus. Buddhismus sehrál významnou tmelící úlohu v politické, *duchovní i *materiální kultuře. Základním způsobem obživy je vysokohorské *zemědělství (*ječmen, *oves, *pohanka, *proso), někde spojeno s pěstováním ovoce a zeleniny. Velký význam má polokočovní chov jaků, *koní a *ovcí. Osídlení končí zhruba na hranici 4 500 m nad mořem; Tibetané jsou vysokohorským podmínkám přizpůsobeni i fyziologicky. Z tradičních *řemesel bylo významné *tkalcovství, *hrnčířství, zpracování *kovů, z *uměleckých řemesel (zaměřeno na výrobu kultovních předmětů) vynikalo zejména bronzolitectví, vyšívání a dřevořezba. Vysoké úrovně dosáhlo stavitelství nebo malířství. Teokratický ráz společnosti se odrazil i v existenci velkého počtu *klášterů (centra náboženství, vzdělanosti, ale i umění, obchodu nebo řemesel). Tibet si v průběhu dějin podmanili *Mongolové, Džúngaři, *Mandžuové a nakonec *Číňané.

Základní jednotkou společnosti byla do poloviny 20. století převážně *párová rodina. Existovala též *polyandrie, u zámožnějších jedinců i *polygynie. Od 50. let 20. století je povolena pouze *monogamie. Po čínském tzv. mírovém osvobození Tibetu v roce 1951 byla vytvořena Tibetská autonomní oblast. Represivní čínská politika vedla v roce 1959 k povstání, po jeho potlačení došlo k velké vlně migrace, do indického *exilu odešel i nejvyšší představitel Tibetanů – 14. *dalajlama *Tändzin Gjamccho. Po dlouhodobé stagnaci počet Tibetanů roste (2,3 milionu obyvatel v roce 1953). (Viz též *civilizace, tibetská, *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš)

tibetobarmská etnika, *etnika, tibetobarmská.

tibetobarmské jazyky, *jazyky, tibetobarmské.

tibetočínská etnika, *etnika, tibetočínská.

tibetočínské jazyky (sinotibetské jazyky), *jazyky, tibetočínské (jazyky, sinotibetské).

Tibetská autonomní oblast, území zahrnující kromě vlastního Tibetu (Ü, Cang, Ngari) též bývalou Oblast Čhamdo (Čchang-tu ti-čchü) v západní polovině někdejší provincie Si-kchang. (Viz též *civilizace, tibetská.) (Josef Kolmaš)

tibetská civilizace, *civilizace, tibetská.

Tibetská kniha mrtvých, *Bardo thödol.

tibetské jazyky, *jazyky, tibetské.

tibetský buddhismus, *buddhismus, tibetský.

tibetština, *jazyk spřízněný s barskými jazyky, s nimiž tvoří *tibetobarmskou jazykovou skupinu, představující západní větev velké rodiny *tibetočínských jazyků; jazyk s písemnou tradicí od 7. století n. l., rozšířený v *Tibetské autonomní oblasti Čínské lidové republiky a v sousedních čínských provinciích. Pro tibetštinu je příznačné množství dialektů. Úlohu jakési

*lingua franca celého *Tibetu na sebe postupně bere lhaština neboli dialekt centrálního Tibetu a jeho přirozeného centra *Lhasy. (Viz též *civilizace, tibetská, *Tibet'ané.) (Josef Kolmaš)

tibia, -ae, f. (z latiny: *tibia*, „píšťala, flétna; holenní kost“) [*anatomie], kost holenní, nachází se na palcové straně *bércce. Z obou bércových kostí je silnější, spojuje se s *femurem, *fibulou a *kostí hlezenní. Proximální konec tibie má dva kondyly – *condylus medialis* a *condylus lateralis*. Proximální povrch tibie *facies articularis superior* je přerušen vyvýšeninou – *eminentia intercondylaris* a je tak rozdělen na *facies articularis superior medialis et lateralis* pro kontakt s kondyly femuru. Eminence je ještě rozdělena na *tuberculum intercondylare mediale et laterale* (pro úpon zkřížených vazů *kloubu kolenního). Před a za eminencí leží *area intercondylaris anterior et posterior*, které slouží pro úpon cípů kolenních *menisků a pro úpon *ligamenta cruciata genus*. Na zadní straně laterálního kondylu leží kloubní ploška – *facies articularis fibularis*, sloužící pro skloubení s hlavičkou *kosti lýtkové. Trojstranná *diafýza tibie má ostrou přední hranu (*margo anterior*), která odděluje mediální plochu od laterální a začíná proximálně jako *tuberositas tibiae* (pro úpon *ligamentum patellae*), distálně se oplošťuje. Další hrana (*margo interosseus*) odděluje laterální plochu od plochy zadní a *margo medialis* plochu zadní od mediální. Na proximální části zadní strany diafýzy probíhá distomediálně drsná čára – *linea muscoli solei* (pro odstup *musculus soleus*). Laterálně od ní se otvírá *foramen nutricium*, které směřuje distálně. Distální konec tibie má na mediální straně vnitřní kotník (*malleolus medialis*), za ním je *sulcus malleoli medialis*, v němž probíhají šlachy hluboké vrstvy *svalů bércových, cévy a nervy do plosky nohy (*musculus tibialis posterior*, *musculus flexor digitorum longus*, *musculus flexor hallucis longus*, *arteria tibialis posterior*, *vena tibialis posterior* a *nervus tibialis*). *Facies articularis inferior tibiae* se kloubně pojí s *kostí hlezenní. Na laterální straně distální *epifýzy tibie se nachází *incisura fibularis* pro vazivové spojení s *kostí lýtkovou (*syndesmosis tibiofibularis*).

*Diafýza tibie osifikuje od 7. fetálního týdne, jádro v proximální epifýze se objevuje před narozením, v distální epifýze v konci 1. roku. Samostatné jádro bývá v *tuberositas tibiae* (objevuje se okolo 12 let a rychle splývá s proximální epifýzou). Distální epifýza přirůstá jako první (mezi 15–18 lety), proximální epifýza o něco později (mezi 16. až 19. rokem), dříve u dívek. Růstově aktivnější je proximální epifýza, proto *foramen nutricium* směřuje distálně. Na ventrálním okraji distálního konce tibie se často nachází variabilní *facies articularis accessoria tibiae*, obvykle rozdělená na mediální a laterální část. Někteří autoři přisuzují její výskyt takzvanému *squattingu – časté pozici v podřepu, kdy je *kloub talokrurální v maximální dorzální *flexi. U *novorozence je proximální část tibie ohnuta směrem dozadu (je v mírné *retroverzi* – asi 30°), později se úhel retroverze zmenšuje a v dospělosti dosahuje pouze 4–6°.

Stranové určení: orientujeme-li mohutnější konec s kondyly proximálním směrem a *tuberositas tibiae* ventrálně, pak mediální kotník určí stranu, ze které tibie pochází. U fragmentů kosti se řídíme dalšími pravidly: *foramen nutricium* umístěné na dorzální ploše směřuje distálně, *linea muscoli solei* sestupuje distomediálním směrem. *Facies articularis superior* laterálního kondylu tibie je okrouhlejší než ploška mediální, která je oválná. Za mediálním kotníkem je *sulcus malleoli medialis*, na laterální straně distální epifýzy je zářez s drsným povrchem kosti – *incisura fibularis tibiae*. (Ladislava Horáčková)

tibialis, -e, tibiální, holenní. Na *bérci též synonymum pro mediální. (Ladislava Horáčková)

tibiofibulární kloub, *articulatio tibiofibularis*.

Tibur, dnešní Tivoli (Itálie), *lokalita asi 20 km východně od Říma, kde si císař *Hadrianus nechal vystavět rozlehlou rezidenci (*villa v Tivoli, Hadrianova). V *lomech u Tivoli se dodnes těží *travertin (latinsky: *lapis tiburtinus*), jehož pojmenování je odvozeno od názvu místa. (Marie Pardyová)

TIC, *Transparency International Česká republika.

Tiglatpilesar, akkadsky Tukultí-apil-Ešarra, „důvěřuji v syna (chrámu) Ešarra“, jméno tří asyrských panovníků:

1. Tiglatpilesar I. (1114–1076 př. n. l.), syn *Aššur-réša-išihho I. Musel již v prvním roce své *vlády bojovat na severu území s jeho novými obyvateli (*Frygové, *Thrákové). I v dalších letech směřovaly jeho výpravy převážně na sever až severozápad. Dospěl až k Středozemnímu moři, přijal *tribut od Arvadu, *Byblu a *Sidónu. Dobil také území na severovýchodě až k jezeru Van. Na jižní hranici bojoval s kočovnými *kmeny, pronásledoval je až do pouště, přesto musel výpravy proti nim neustále opakovat. Do *Babylonie rovněž táhl se svými vojsky několikrát, než se mu podařilo ovládnout *Dúr-Kurigalzu, *Sippar, Opis a konečně i *Babylon. Přestože při své 2. výpravě do Babylonu *město velmi poničil (spálen palác *krále Marduk-nádin-achhého), nepokořilo se před asyrským panovníkem definitivně. Tiglatpilesar I. se snažil upevnit vnitřní *správu *státu, nechal uspořádat sbírky právnických textů (tzv. středoasyrské *zákony, harémové *edikty [*harém]). Nechal opsat také některé literární texty a pokračoval v psaní análů, jejichž tradici zahájil Adad-nárarí I. Po smrti Tiglatpilesara I. asyrská *společnost stagnovala, za vlády jeho synů Aššur-bél-kaly (1073–1056 př. n. l.) a *Šamší-Adada IV. (1053–1050 př. n. l.) se většina získaného území vymanila z područí *Asýrie;

2. Tiglatpilesar III. (744–727 př. n. l.), asyrský král, biblický Tiglat-pilesar, Tiglat-pilneser (2 Kr 15,19–30; 16,5–10; 1 Pa 5,6.26; 2 Pa 28,16–21), snad čtvrtý syn *Adad-nárarího III., jenž nastoupil po slabé vládě svých tří bratrů (*Salmanassar IV., Aššur-dán III., *Aššur-nárarí V.). *Asýrie byla vnitřně oslabena *občanskými válkami a zatlačena za své původní hranice mocnějšími sousedy. Tiglatpilesar svými výboji a reformami ve správě učinil znovu z Asýrie mocné *impérium a mohl se honosit titulem „král čtyř světových stran“. Hned v 1. roce své vlády uspořádal výpravu proti aramejským a chaldejským kmenům neustále útočícím na Asýrii a *Babylonii. Teprve však jeho druhý zásah v jižní části Babylonie v roce 729/728 př. n. l., kdy Tiglatpilesar III. přemohl Chaldejce Nabú-mukín-zéria, samozvance na babylonském *trůnu, vedl ke konečnému úspěchu. Tiglatpilesar III. podmaňoval jižní Babylonii postupně, ale důsledně. Velké množství tamního obyvatelstva přesídlil do severních končin říše. Nechal se korunovat za krále *Babylonu, přijal nové jméno Púlu a titul „král Sumeru a Akkadu“. Stal se tak zároveň asyrským i babylonským vladařem. Jako babylonský král se podle tradice účastnil osobně procesů pořádaných v rámci novoročních slavností, aby tak zdůraznil *legitimitu své vlády. Od roku 743 př. n. l. se datují jeho opakované výpravy do *Sýrie a *Palestiny. Dvakrát bojoval proti *koalici syrských vládců, v jejichž čele stál nejdříve Arpád (obléhán 742–740 př. n. l.), později Sam'al (738 př. n. l.). V letech 734–732 př. n. l. byla porobena i města *Damašek, *Samaří, Aškalón, Gáza, ale i *Týr, *Byblos a *Sidón. Podnikl útok rovněž na *Izrael, dosadil na trůn svého chráněnce a židovské obyvatelstvo deportoval. Syrským vládcům pomáhali proti Tiglatpilesarovi i *Arabové. I oni byli poraženi a museli dodávat do asyrské armády kontingent 10 000 válečníků. Proti severní mocnosti *Urtu vedl Tiglatpilesar III. tři tažení (již od roku 743 př. n. l.). Postupně ovládl kraje sousedící přímo s Asýrií, poté se boje odehrávaly mezi horním Eufratem a jezerem Van, nakonec oblehl hlavní město Tušpu (737 př. n. l.), ale nedobil je. Asyrská vojska však vyplenila značnou část urartejského území. Na jihu *země postavil Tiglatpilesar III. řadu *pevností, z nichž mohl dobře střežit získaná území. Válečné úspěchy byly podmíněny novým způsobem boje jak po stránce *techniky a technického vybavení, tak po stránce organizační. Jednotlivé oddíly měly svou samostatnost a byly řízeny pomocí dobře vybudované zpravodajské sítě. Král už nebyl jen vůdce vojsk, ale stál v čele generálního štábu a mohl řídit boj na několika frontách zároveň. Tiglatpilesar III. rovněž provedl změny ve správě státu. Zmenšil rozlohu provincií a zavedl systém častého střídání *guvernérů, protože dosavadní velké provincie s *místodržícími, kteří vládli prakticky neomezeně, ohrožovaly

centrální vládu. Noví guvernéři také museli často a podrobně skládat písemnou formou účty ze své činnosti. Tímto způsobem byl Tiglatpilešar III. informován o finančních, správních a vojenských záležitostech celé své říše a také o nich sám rozhodoval. Tiglatpilešar III. využíval v daleko větší míře přesídlování obyvatelstva než jeho předchůdci (*deportace). Ve svých análech uvádí desetitisíce nebo i statisíce lidí, které přemístil z jednoho konce své říše na druhý, například 30 000 *Syřanů z okolí Hamy (Chamát) bylo vyvezeno do pohoří Zagros a střední Arménie. *Zajatců využíval k stavebním pracem a v armádě. (Nea Nováková)

Tigrajové, jedna z významných etnických skupin v severovýchodní Etiopii v počtu asi 6,75 milionu. *Jazyk (též tigrinja, tigrari) patří do *semitské větve *afroasijské rodiny. Od konce 19. století píší latinkou (zavedena *Italy), předtím psaná podoba neexistovala. Historie Tigrajů je spjata s *Amhary; jejich území bylo součástí Aksúmské říše (od 1. do 8. století n. l.) a později etiopského státu. Věřící jsou *křesťané (monofyzité). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

tigre, jihozápadní *semitský jazyk z etiopské podskupiny užívaný na severu Etiopie a v části sousedního Súdánu. (Viz též *Tigrejci.) (Jan Záhořík)

Tigrejci, skupina jazykově a kulturně příbuzných etnik v Etiopii a Súdánu; celkový počet asi 4 miliony. *Jazyk (*tigre) patří do *semitské větve *afroasijské rodiny. Jsou kočovní chovatelé skotu a *velbloudů, příležitostně chovají i *koně, *ovce, *kozy a drobná *domácí zvířata. Rodina je *monogamní, *polygynie je výjimkou; usídlení je *patrilokální. Žena se po *svatbě stávala poddanou pána – svého manžela. Věřící jsou *muslimové, část vyznává *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

tíhový váček, *bursa synovialis.

Tichý, František (23. 3. 1896, Praha – 7. 10. 1961, Praha), český malíř a grafik. Zabýval se též užitou grafikou, scénickým výtvarnictvím, ilustrací i filmem. V letech 1946 až 1951 působil jako profesor na Vysoké škole uměleckoprůmyslové v Praze, kde vedl speciální ateliér pro grafiku a užité malířství. Do výtvarného života vstoupil ve 20. letech jako souputník meziválečné *avantgardy, od níž se odlišoval dramatictější a tragičtější chápáním lidského osudu. O dvacet let později se stal jednou z nejvýznamnějších osobností českého výtvarného umění. Svým osobitým stylem, vyznačujícím se expresivní zkratkou, zachytil zejména svět cirkusu, varieté, divadel a reálných i literárních postav s výjimečným osudem, ženský *akt (například *Erynie*, 1948) nebo napětí mezi mužským a ženským světem (například *Josef a Putifarka*, 1941; *Salome* – několik *verzí). (Jaroslav Malina)

Tichý, Radomír (6. 9. 1967, Moravská Třebová), český archeolog; docent archeologie a vedoucí Katedry praktické a experimentální archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, vedoucí Centra experimentální archeologie a Společnosti experimentální archeologie, zakladatel a editor časopisu *Živá archeologie – (Re)konstrukce a experiment v archeologii*, vedoucí odborné pracovní skupiny experimentální archeologie České archeologické společnosti. Autor bakalářských studijních oborů Počítačová podpora v archeologii a Prezentace archeologie.

Zabývá se velkoplošnými výzkumy, neolitizací a experimentem v archeologii. Usiluje o prezentaci a propagaci archeologie pomocí experimentů a rekonstrukcí, výsledkem je založení a provozování *Centra experimentální archeologie Všešary. Kontakt: Doc. PhDr. Radomír Tichý, Ph.D., Katedra praktické a experimentální archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové 3, e-mail: radomir.tichy@uhk.cz. (Jaroslav Malina)

Tikal, mayské *město a národní park v severní Guatemale; součást *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. Tikal byl střediskem největšího a nejdéle trvajícím *státu *Mayů. Osídlení zde existovalo od 10. století př. n. l., největší rozmach nastal v raně klasickém období *mayské kultury (250–550) a od konce 7. do 9. století. V Tikalu tehdy žilo až 50 000 obyvatel a město bylo vybaveno několika *pyramidami s *chrámy na vrcholech,

palácovými komplexy, obydlími *kněží a *šlechty, tržnicemi, sochami s *hieroglyfickými nápisy a *stélami. Umění bylo částečně ovlivněno *Teotihuacánem. (Jaroslav Malina)

Tillá Tepe (u Šibirġanu, severní Afghánistán), pohřebiště příslušníků kušánské vládnoucí vrstvy z doby 1. století př. n. l. až 1. století n. l., vybavené *milodary velké umělecké, faktické a zejména historické ceny, které umožnily alespoň zčásti objasnit dosud málo známé údobí konce Řecko-baktrijské říše a nástupu *Kušanů v této oblasti. Pohřebiště objevila rusko-afghánská archeologická expedice v roce 1978; výsledky publikoval zejména ruský archeolog Viktor I. *Sarianidi. (Jaroslav Malina)

Timbiráové, etnikum jihoamerických *indiánů ve východní Brazílii. Timbiráové zřejmě již zanikli nebo byli asimilováni okolním obyvatelstvem. Dělili se na tzv. západní Timbiráe (Apinayé) a východní Timbiráe. *Jazyk patří do skupiny žaikó rodiny *žé. V polovině 20. století existovalo asi 15 skupin východních Timbiráů, které se lišily dialektem a byly vzájemně znepřátelené. Západní Timbiráové žili mezi dolními toky řeky Tocantins a Araguaia, jsou považováni za potomky východních příbuzných. Všichni Timbiráové byli po většinu roku kočovní lovci, rybáři a sběrači. Měli stálé *vesnice, v jejichž blízkosti zřizovali pole a v době dešťů se do nich vraceli sklídit úrodu a znovu zasít. (Lukáš Šín)

timokracie (z řečtiny: tímé, „úcta, ocenění, vážnost“ a *kratía*, „vláda“), vláda těch, kteří vyměnili touhu po poznání a moudrosti za usilování o uznání a *čest, z toho pak plyne řevnivost a vzájemné střety; vláda ctižádostivých. Podle *Platóna (427–347 př. n. l.) jedna z pokleslých forem *státu, která se zrodila z úpadku *aristokracie (vlády filozofů) jakožto ideální státní formy a která představuje jakousi přechodnou fázi na cestě k ještě pokleslejší státní formě, jíž je *oligarchie. Úřady v obci ovládají rozumově prostší vznětlivější jedinci, „rostlí spíše pro válku než pro mír“. Tito mužové mají navíc sklon k hromadění majetku, jehož význam postupně přeroste společenské uznání a čest, čímž se dle Platóna mění timokracie v oligarchii; *ústavou z pozice timokracie byla například ústava *Solónova (kolem 640–560 př. n. l.) v *Athénách.

*Aristotelés používal pojem timokracie jako synonymum pro *politeiu, režim, ve kterém vládne většina občanů ke všeobecnému prospěchu. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Timotové, *kmenový svaz jihoamerických *indiánů, který žil v andské oblasti Venezuely a tvořil významnou složku indiánských etnik *Čibčů. V současné době představují zbytky tohoto velkého etnika, žijícího hlavně v oblasti *města Mérida ve Venezuele. Jsou jazykově i etnicky izolovanou skupinou původního obyvatelstva, které bylo rozděleno do přibližně stovky různých populací, z nichž každá hovořila vlastním *jazykem nebo dialektem. Dosud se věnují tradičnímu zahradnímu *zemědělství na terasovitých políčkách s umělým zavlažováním. (Lukáš Šín)

Ťin (Západní a Východní) (265–420 n. l.), čínská dynastie. (Josef Kolmaš)

Ťin („Zlatá“, 1616–1636), mandžuská dynastie v severovýchodní Číně, založená Nurchačim. (Josef Kolmaš)

Ťin Pching Mej (Půvabné ženy), společenský román z konce období dynastie *Ming, označovaný někdy jako román pornografický. (Olga Lomová)

Ťin, Východní (317–420 n. l.), čínská dynastie. (Josef Kolmaš)

Ťin, Západní (265–316 n. l.), čínská dynastie. (Josef Kolmaš)

Ting Ling (1904–1986), čínská spisovatelka. Hlavním tématem jejích raných povídek je romantická *láska, jak ji prožívala meziválečná generace čínských intelektuálů; česky vyšel výběr jejích povídek jako *Deník slečny Suo-fej*. (Olga Lomová)

Ťingové, etnikum v Čuangské autonomní oblasti Kuang-si a v provincii Kuang-tung v Číně v počtu 12 000 osob (odhad z roku 1983). Mluví dialektem *vietnamštiny. Jejich etnogeneze je spjata s *Vietnamci, jsou však v některých aspektech silně ovlivněni čínskou kulturou. V *náboženství převažuje *taoismus, i když někteří jsou ovlivněni křesťanskými

*misiemi a vyznávají *křesťanství (*katolíci). Vedle *zemědělství měl hlavní úlohu rybolov, důležitým doplňkem jejich příjmů je těžba a prodej soli. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šin)

Ťingpchové, *Kačjinové.

Ťing-cchun (*vesnice v provincii Šan-si, Čína), naleziště raného **Homo sapiens* z doby před 210 000 až 160 000 lety. (Jaroslav Malina)

Ťing-te-čen, největší světové středisko výroby *porcelánu v čínské provincii Ťiang-si (zejména díky jakosti a bohatství tamějších surovinových zdrojů *kaolinu i snadné dosažitelnosti *města po říční síti). Pod císařskou patronací pracovaly tamní dílny od 13. století. Největší rozkvět nastal v letech 1684–1749: vedle tří tisíc státních pecí tam pracovalo několik set soukromých *manufaktur. V současné době je Ťing-te-čen znovu jedním z největších středisek výroby porcelánu na světě. (Jaroslav Malina)

ťing-tchien [čínsky], „systém dělení polí“, popsáný v kanonickém spise *Čouské obřady* (v kapitole *Kchao-kung-ti* sepsané za dynastie *Chan [206 př. n. l.–220 n. l.]). Čtvercová plocha o celkovém rozměru 900 *mu* (asi 1/6 aru) se rozdělila na devět pravidelných dílů: prostřední obhospodařovala komunita společně a výnos patřil pánu, osm obklopujících polí obdělávalo jednotlivě osm rodin. Vzniklé schéma připomíná znak *ťing* („studna“), proto je často nesprávně překládáno jako „systém studničních polí“, přestože se skutečné studny nebo zavlažování netýká. Zřejmě jde o ideální socio-ekonomické dělení, protože nebylo archeologicky doloženo, ani poznatky o čínské starověké správě mu nenavštědčují. (Lucie Olivová)

tintinnabulum, ozdobný předmět (většinou z *bronzu) s četnými přívěšky v podobě zvonečků. Na těchto předmětech známých například z *Pompejí a Herculanea se většinou uplatňovaly *falické motivy, zpravidla jako symboly prosperity. (Marie Pardyová)

Tintoretto (vlastním jménem Jacopo Robusti, 29. 9. 1518, Benátky, Itálie – 31. 5. 1594, Benátky, Itálie), italský malíř; vedle *Giorgiona, *Tiziana a *Veronesa nejvýznamnější mistr severoitalského malířství 16. století a jedna z největších osobností evropského malířství vůbec. Spojil benátský kolorismus s monumentální kompozicí *Michelangelovou ve smyslu duchovního a náboženského spiritualismu a téměř manýristické fantazie (nad dvěma svého ateliéru měl údajně vyvěšeno heslo: „Kresba Michelangelova a barva Tizianova“). Náměty převážně biblické a legendární a ze života Krista a Panny Marie ozvláštnil novými kompozicemi a šerosvitným pojetím a výraznou perspektivou zdůraznil duchovní obsah výjevu: jeho obrazy se vyznačují dramatičností až extatičností. Tintorettoovým vrcholným dílem je výzdoba Školy sv. Rocha v Benátkách, vzbuzující obdiv už jako pouhý pracovní výkon: na několika desítkách rozměrných obrazů jsou zachyceny scény ze *Starého zákona a *Nového zákona – pojaté drsně, jednoduše a srozumitelně i neobyčejně sofistikovane, kde autor mihotavým světlem dosáhl enigmatického vyznění. Jeho pozdní monumentální díla, například *Sbírání many* (1594, kostel San Giorgio Maggiore, Benátky) nebo *Poslední večeře* (1592–1594, kostel San Giorgio Maggiore, Benátky) zachycující zázračnou proměnu chleba a vína, patří k nejlepším obrazům evropského malířství.

Tintoretto byl hluboce zbožný, a i když v jeho době již nebylo nutno zdůvodňovat *akty a ženskou krásu odkazem na antické nebo biblické náměty, namaloval ženskou postavu na obrazech *Zuzana a starci*, kolem roku 1550 nebo 1555–1560; *Zuzana a starci*, 1557; *Vulkán překvapuje Venuši a Marta*, kolem roku 1555; *Léda s labutí*, 1570; *Ariadna, Venuše a Bakchus*, 1576; *Minerva a Mars*, 1576 nebo *Tři Grácie s Merkurem*, 1576 až s rafinovaným erotismem. Tintoretto svým dílem ovlivnil barokní malbu, zejména Petera Paula *Rubense (1577–1640); jeho přímým pokračovatelem byl *El Greco (1541–1614). (Jaroslav Malina)

ťin-lien, *lotosy, zlaté.

ťípí (týpí) (anglická transkripce indiánského slova: *teepee*, *tepee*, „kuželovitý stan“), stanový příbytek *Prérijských indiánů Severní Ameriky; kostra z kůlů a tyčí potažená bizoními

*kůžemi (od 19. století i plachtovinou) se zvláštním otvorem pro kouř a s malým uzavíratelným vstupním otvorem. Tento typ obydlí se pravděpodobně užíval již v *mladém paleolitu a *pozdním paleolitu a v období *mezolitu. (Jaroslav Malina)

Tipitaka (z páli: *ti*, „tři“ [v sanskrtu: *tri*] a *pitaka*, „koš“; sanskrtsky: Tripitaka), soubor *kanonických textů théravádového *buddhismu (*théraváda); doslova „trojí koš“. Vznikal postupně během 2. poloviny 1. tisíciletí př. n. l., je sepsán v jazyce *páli. První část, *Vinajapitaka*, je sbírka pravidel mnišského života, druhá část, *Suttapitaka*, je soubor výroků, *kázání a dialogů *Buddhy a jeho žáků, objasňující základní principy buddhistického učení a morálky. Nejmladší *Abhidhammapitaka* představuje systematické utřídění a scholastické výklady buddhistické doktríny. Kromě pálijské Tipitaky existovaly i *kánony jiných buddhistických škol, které se nedochovaly buď vůbec, nebo jen ve zlomcích; ty se na řadě míst odchyľují od jediné kompletní pálijské *verze. (Jan Filipický)

Tipitaka Koreana (korejsky: *Tädžanggjong*), unikátní soubor buddhistického *kánonu (*Tipitaka). Jeho první *verze vznikla v 11. století a byla vyřezaná do dřevěných desek jako prosba za odvrácení opakovaných nájezdů kočovníků. Tato verze – *Korjō tädžanggjong* (*Tripitaka Koreana*) – byla zničena za mongolských nájezdů v roce 1232. Druhou verzi nechal vyřezat *král Kodžong (vládl 1213–1259) ve svém útočišti na ostrově Kanghwado, znovu za účelem prosby odvrácení mongolského vpádu, dokončena byla až v roce 1251. Z ostrova Kanghwado byla převezena na počátku *Čosönu do *kláštera Hainsa, kde je uchována dodnes. Jedná se o soubor 81 258 oboustranně řezaných desek, počet *súter v ní obsažených je 6 791. Jde o nejúplnější soubor buddhistického kánonu v Asii. (Miriam Löwensteinová)

Tisíc a jedna noc (arabsky: *Alflaila va laila*, 8. až 18. století), rozsáhlá, arabsky psaná sbírka pohádek, pověstí, bajek a novelistických příběhů. Její nejstarší složky pocházejí z indoiránské oblasti. Již v 8. století vznikl v Iráku arabský překlad pehlevské (psané střední *perštinou) sbírky *Hazár afsána* (Tisíc vyprávění). Ta se postupně rozšiřovala o další vyprávění. Ve 12. století je doložena v Egyptě již pod svým nynějším názvem. Tam se dále obohacovala o látky egyptské proveniencie a až do 18. století byla mnohokrát upravována a písemně fixována. Existuje řada *verzí a redakcí různého obsahu.

Tisíc a jedna noc je sbírka neobyčejně rozmanitá a různorodá, jak původem svých příběhů, tak i obsahově a žánrově. Obsahuje náměty a látky indické, perské, irácké, syrské, egyptské, staroarabské a židovské. Uvažuje se i o vlivech řeckých a byzantských. Indická vrstva patří k nejstarším a je vesměs zastoupena v první části sbírky. Indické a perské náměty vynikají bohatou představivostí a pohádkovou fantastikou. Hojně je zastoupena vrstva bagdádská (irácká) zahrnující mnoho novelistických příběhů z městského prostředí, celkem reálně odrážejících život bagdádských *společenských vrstev i chalífova dvora. Typickými ukázkami egyptské vrstvy jsou humorné, groteskní, satirické a anekdotické příběhy se sociálně kritickým ostřím či takové, které se vysmívají různým lidským slabostem.

Tisíc a jedna noc je různorodá i žánrově. Setkáme se v ní s velkými epickými útvary, jako jsou romány *Vypravování o králi Umaru ibn an-Nu'mán* a *Vypravování o Adžibovi a Gharíbovi*. Výrazně ovšem převažují menší epické žánry, někdy však volně, zpravidla úvodním rámcem, spojené do větších cyklů. Typickým útvarem tohoto druhu je *Vypravování o Sindibádu Námořníkovi*, původem z Iráku. Přestože je v něm mnoho fantastických elementů, obsahuje reálné ohlasy cest arabských mořeplavců a obchodníků po Indickém oceánu. Příběhů, které lze zařadit k pohádkovému žánru, je samozřejmě dlouhá řada. Velice hojně jsou zastoupeny rozmanité novelistické příběhy, hlavně z Bagdádu a Káhiry. Do Tisíce a jedné noci bylo pojato i mnoho námětů o zvířatech, které vesměs můžeme řadit k žánru bajky s mravoučným záměrem. Sbírkou obsahuje mnoho látek folklorního původu, ale typologicky náleží k takzvané pololidové literatuře.

Velice hojně je zastoupena milostná a erotická tematika ztvárněná v nejrozmanitějších podobách. V nejnižší poloze se popisuje s lidovou jadrností a bez jakékoli pruderie pudová, animální *láska s naturalistickými, až obscénními podrobnostmi.

Takové lascivní scény jsou však poměrně řídké. Mnohem častěji předchází milostnému spojení kultivovaná předehra. Milenec je uveden do nádherné komnaty, kde jsou vzácné koberce, stoly z ebenového dřeva posázené perlami a drahokamy, podávají se vybrané pokrmy a nápoje, přicházejí zpěvačky a tanečnice, milenka hraje na loutnu a recituje verše. Ustálenými příměry a rýmovanou prózou se popisují tělesné půvaby dívek. Hoch je krásou dívky tak zasažen, že padne do mdlob, „je mu uloupen rozum“, a onemocní láskou. Próza je často prokládána básněmi, které jsou nezbytným tvárným prostředkem vyprávění, neboť jen ve verších vyjadřují milenci své city a duševní stavy, vyznávají si lásku a posílají si milostná psaníčka. V mnoha příbězích vystupují krásné otrokyně, které se těšily účtě a privilegovanému postavení, zejména v palácích vládců, a to nejen pro své půvaby, ale i pro udivující znalosti a umělecký talent. Tavaddud, otrokyně *Hárúna ar-Rašída, zná všechna čtení **koránu*, tradice o proroku *Muhammadovi, gramatiku, filozofii, právo, stylistiku, řečnictví, básnictví a hudbu, dovede hrát na loutnu, tančit, zpívat a přednášet verše. Hrdina se nejčastěji zamiluje na první pohled a jeho milostné vzplanutí je provázáno silným citovým vzrušením. Ibráhímu ibn al-Mahdí dokonce stačí, když spatří v okně dlaň a zápěstí neznámé dívky. Tádžalmulúk se zamiluje do paní Dunjá, když slyší vyprávět o jejím půvabu, Ibráhím vzplane láskou k Džamíle, když uvidí v knize její obraz. Vedle těchto a dalších podob lásky projevující se jako vášnivé milostné emoce vypráví tato sbírka i příběhy o hluboké a trvalé manželské lásce a věrnosti (například Příběh al-Mutalammise s jeho manželkou Umaimou). (Jaroslav Oliverius)

tisk, autorský (francouzsky: *épreuve d'artiste* – E. A., „umělcův otisk“), autorský otisk pořízený před vydáním grafického listu a označovaný „E. A.“, „h. c.“ (francouzsky: *hors de commerce*, „mimo obchod“), podpisem předeslaným slovem „vytiskl“, „imp.“ apod. Autorské otisky se mezi sběrateli těší mimořádnému zájmu. (Jaroslav Malina)

tisk, faksimilní (z latiny: *fac simile*, „učiň podobným“), pokud možno věrná *reprodukce *obrazu, kresby nebo nějaké tiskoviny, provedená některou z rozmnožovacích *technik. (Jaroslav Malina)

tisk, ofsetový, *ofset.

tisk, šablonový, *serigrafie.

tisk, šrotový (z němčiny: *schrotten*, „tlouci, razit“, *Schrottdruck*, *Schrottblatt*), tradiční *grafická technika založená na principu tisku z výšky. Za tiskovou formu sloužil zpravidla kovový *štoček, vzácněji dřevěný, do něhož byla vrážena puncová razidla rozmanitých tvarů (body, kroužky, křížky, hvězdičky) a kovové jehly. Na takto opracovaný štoček byla nanášena tisková barva, která se otiskovala negativně jako bílá linie na černém pozadí. Vyražené partie tiskovou barvu nepřijaly, zůstaly bílé, a *intaktní partie tiskovou barvu přijaly, v tisku pak vynikly černě.

Šrotový tisk umožňoval sugestivně vyjádřit přechod z černých partií k bílým prostřednictvím hustoty a jemnosti bodů v ploše. Na základě této přednosti byl považován za tiskovou formu české provenience, neboť splňoval zásady české šerosvitové malby 14. století. S určitou pravděpodobností lze za místo vzniku považovat území dolního Porýní, kde vznikly ve druhé polovině 15. století první šrotované tisky. Za nejstarší datovaný šrotový tisk je pokládán *Svatý Bernard Sienský* z roku 1454. Kulminační etapa produkce šrotových tisků nastala především v kulturních oblastech Německa a Francie. Za doplňkovou složku *knihtisku začala sloužit od 60. let 15. století. V podobě rytých či řezaných liniích se tak objevuje ve zpracování *bordur či celostránkových náboženských zobrazení *breviářů a *hodinek. Od 80. let 15. století lze zaznamenat úpadek šrotového tisku, jemuž předcházely puncovaný a tečkovaný *mědiryt. Konkrétně mědiryt a dřevořez se podílely na vytlačení této

*techniky díky nižším nárokům na zpracování a preciznějšímu vyznění kresebné jemnosti tisku.

Z antropologického a kulturněhistorického hlediska lze šrotový tisk považovat za specifickou ukázkou rozmanitosti *grafických technik a schopnosti fixace *sémantických *informací a obrazů v období rozkvětu *renesanční kultury. (Barbora Půtová)

tiszapolgárská kultura, *kultura, tiszapolgárská.

tišnovien (název podle *lokality Tišnov, okres Brno-venkov, Česká republika), moravská *varianta *azilienu, charakterizovaná společným spektrem *kamenné industrie *pozdního paleolitu a vzácněji i vysloveně mikrolitickými *hroty s otupeným bokem. Industrie této skupiny zaujímají širší otevřené úseky *krajiny, včetně území předtím neosídlených (Českomoravská vrchovina, Bučovicko). (Jiří A. Svoboda)

Títáni, pokolení šesti bohů a bohyň (Ókeanos, Koios, Kríos, Hyperión, Íapetos, *Kronos, Theia, Rheia, Mnémosyné, Foibé, Themis a Téthys), které zplodili *Úranos a *Gáia. Na popud Gaie se vzbouřili proti Úranovi, nejmladší Kronos ho zbavil mužství a moci a sám se prohlásil vládcem nad světem. (Marie Pardyová)

tithónská choť, *choť, tithónská.

Titicaca, největší jezero Jižní Ameriky (8100 km², hloubka do 350 m) rozkládající se na hranicích Peru a Bolívie ve výšce 3 810 metrů nad mořem; mělo významnou roli zejména v době existence *tíwanacké říše. (Jaroslav Malina)

Tito Bustillo (Asturie, Španělsko), rozsáhlý systém chodeb s podzemním potokem a s nástěnnými *malbami a *rytinami z období *mladého paleolitu (objeveno v roce 1968). Ústředním místem je Velký panel (polychromní *kůň a další zvířata), ostatní malby a rytiny, včetně symbolů, jsou „rozhozeny“ v celém prostoru. (Jiří A. Svoboda)

Tivoli, *Tibur.

Tivové, významná etnická skupina žijící v Benuejské pánvi v Nigérii v počtu asi 2 milionů (odhad z roku 1991); představují jedno z největších etnik ve střední Nigérii. Tivština patří k semibantuským *jazykům (skupina *benue-kongo *nigerokonžské větve kongokordofánské rodiny), tivoidní jazyky zahrnují abon, batu, bitare, emane, evant, ičeve, otank a tiv. Kulturně a společensky byli ovlivněni zejména *Hausy a *Fulby na severu, *Biromy, Jaravy, Jukony, Kataby, Waty a dalšími černošskými etniky na jihu. Podle vlastní tradice odvozují svůj původ od společného předka jménem Tiv. Britská koloniální správa se pokusila vytvořit systém náčelnictví, ale podařilo se jim to pouze u jedné skupiny. Jednotkou společnosti je *rozšířená rodina, usídlení je *patrilokální. Tradiční *náboženství bylo *animistické, dnes se mezi nimi šíří *islám a *křesťanství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

tíwanacká kultura, *kultura, tíwanacká.

tíwanacká říše, *říše, tíwanacká.

Tíwanaku (Tiahuanaco), *archeologická lokalita v Bolívii u stejnojmenného *města na jižním břehu jezera *Titicaca ve výši téměř 4 000 metrů nad mořem; hlavní město jedné z nejvýznamnějších starověkých zemědělských *civilizací – *tíwanacké říše. Osídlení asi od roku 800 př. n. l.; největší rozkvět nastal v období 450–900 n. l., zánik kolem roku 1200. Většina monumentálních stavebních pozůstatků pochází z období 200–600 n. l.: pyramida Acapana, monolitická brána *Slunce, antropomorfní sloupy aj. (Jaroslav Malina)

Tiwiové (vlastním jménem *Tiwi*, „Lidé“), etnikum *Austrálců na ostrovech Melville a Bathurst u severního pobřeží Austrálie; v roce 1996 asi 2 000 příslušníků. Jsou lovci, rybáři a sběrači; z řemesel vynikali v *košíkářství, ve výrobě lodí a v řezbářství (v Austrálii ojedinělá výroba hrobových kůlů). Největšími společenskými jednotkami jsou skupiny (celkem devět) vedené stařešinou; základní jednotkou je *polygamní rodina. V současnosti stoupá jejich závislost na importovaném a průmyslově vyráběném zboží. Část se usazuje v *městech, misijních stanicích nebo ve zvláštních, státem zřizovaných osadách. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Tizian (vlastním jménem Tiziano Vecellio, ca 1485, Pieve di Cadore, Itálie – 27. 8. 1576, Benátky, Itálie), italský malíř; jeden z nejvýznamnějších představitelů vrcholné *renesance. Byl činný zejména v Benátkách, kde se stal v roce 1516 státním malířem Benátské republiky, v Bologni, ve Ferrafe, v Mantově a v Římě. Byl ovlivněn spolužákem a spolupracovníkem *Giorgionem (dokončil jeho *Venuši a Koncert v přírodě*), od něhož se lišil živějším *temperamentem a silnějším patosem.

Usiloval o vytvoření obecného ideálu krásy postav i krajiny, dokázal spojit duchovní základ s porozuměním pro smyslovou krásu (*Láska nebeská a pozemská*, 1514; *Flóra*, kolem roku 1515; *Venušina toaleta* aj.). Pracoval především se světlem a barvou, jejíž živost a intenzita je pro jeho dílo typická; obnovil iluzionismus, který však pro něho již nebyl cílem, ale vyjadřovacím prostředkem (*Noli me tangere*; *Assunta*; *Nanebevzetí Panny Marie*, 1516–1518; *Madona rodiny Pesaro*, 1519–1526; *Ecce homo*; *Apollo a Marsyas*; *Pieta* aj.). Jeho dynamické historické, mytologické a biblické kompozice s dramatickými afekty (*Bitva u Cadore*; *Danae*; *Mariina cesta do chrámu*) a psychologizující portréty (*Císař Karel V.*; *Ippolito de Medici*) předjímalý principy *barokní malby. Z mytologických námětů je významný zejména obraz *Bakchos a Ariadna*, který svým zářivým koloritem a pádnými tělesnými objemy patří k nejkrásnějším projevům *senzualismu v evropském umění, a obraz *Danae*, pozoruhodný neobvyklou interpretací antické látky. V pozdní tvorbě užíval dělený rukopis z barevných skvrn (*Vlastní podobizna*; *Snímání z kříže* aj.). Tizianovo dílo ovlivnilo zejména *Tintoretta a Paola *Veronese. (Jaroslav Malina)

Tizoc (1481–1486), aztécký panovník. (Oldřich Kašpar)

tkalcovství [archeologie], zhotovování *tkanin (textilu), jeho počátky jsou sledovány již v *mladém paleolitu, kdy byly možná tkány rohože, síť nebo košíky (otisky v keramice – *Dolní Věstonice) snad ze zvířecí srsti či vláken planých rostlin (*tkaní, košíkářství, provaznictví v paleolitu). Potřebné předpoklady k rozvoji tkalcovství ovšem přinesl teprve *neolit s pěstováním *lnu a *konopí, chovem *koz, *ovcí (vlna) nebo později i bource morušového (*hedvábí). Z tohoto období se nám také vzácně pozůstatky tkanin dochovaly (například zlomky lněné tkaniny z neolitického sídliště *Çatal Hüyük v Turecku, 7. tisíciletí př. n. l.).

Z velkého množství látek, které byly v *pravěku a ve *starověku z výše uvedených surovin utkány, se dochovaly pouze nepatrné zbytky; ponejvíce ve švýcarských, skandinávských, britských a amerických bažinách anebo v místech, kde je konzervovaly kovy či vhodné minerální roztoky. Také se uchovaly v dubových rakvích, například v Dánsku, a v podmínkách věčného chladu, jako třeba v mohylových hrobech v Pazyryku ve vysokohorském Altaji. Rovněž v suchém prostředí (například v hrobech *paracaské, *mochické nebo *nazcaské kultury na peruánském pobřeží) zůstaly až do dnešních dnů zachovány kvalitně tkané a bohatě zdobené látky a *oděvy staré tisíc a dokonce i více než dva tisíce let. Mnohem čtenější jsou, stejně jako v případě *kůže, nepřímé doklady v podobě výrobních zařízení a pomůcek. Sem patří jednak *přesleny, spojené se spřádáním příze, ale zejména tkalcovský stav, zprvu snad s osnovou vodorovnou (ležatou) o málo později jistě svislý, o němž svědčí četné nálezy hliněných i kamenných *závaží – zejména v nápadném množství a uspořádání. *Jehly, známé už od mladého paleolitu (kdy mohly spíše sešívát *kůže), jsou v neolitu i později dalším nepřímým důkazem *textilní výroby (včetně jehelníků) – podobně jsou jím i *jehlice a *spony určené ke spínání oděvu. Dále jsou to sošky, plastiky, rytiny nebo malby zachycující postavy s oděvem.

Nejdůležitější surovinou se stala vlna. Asi deset tisíc let již poskytuje ovce *člověku svou srstí tu nejlepší přírodní surovinu k zhotovování teplého oděvu. Před vynalezením ručního kolovratu (před rokem 1480) a šlapacího tkalcovského stavu (v Číně od 2. století, v Evropě až od *středověku) bylo třeba vynaložit velkou zručnost a důmysl, aby z ovčího rouna vzniklo hotové sukno. Díky tomu, že se starým tkalcovstvím zabývají ve většině *středisek

experimentální archeologie, v *Butser Hillu, v Düppelu, *Lejre i jinde, známe poměrně dobře postupy, jak zhotovit tkaninu pravěkého nebo středověkého vzoru.

Ovce pravěkého typu, jaké se pěstují například v Butser Hillu, se vyznačují dlouhou vlnou, kterou lze získat bez stříhání, pouhým trháním a rolováním. Ovšem již z mladší *doby železné pocházejí ovčácké nůžky s rukojetí zahnutou do tvaru písmene U, která přechází ve dva široké listy, vybíhající do hrotu. Když se rukojeť zmáčkne, sklouznou obě ostří jedno na druhé, povolí-li sevření, opět se pružně rozevřou. Takové nůžky se používaly až do *novověku.

Pokud není rouno, které se získá při stříhání ovcí, příliš znečištěné, nemusí se před dalším zpracováním práť; uchová si tak mastný přírodní „pot vlny“, který impregnuje vlákna a udržuje je poddajná. K zvlákňování se nejlépe hodí zadní nebo boční části rouna se svými jemnějšími, měkčími a kratšími spodními chlupy a silnější, delší a méně zkadeřenou krycí srstí. Vybrané části rouna se nejprve opatrně rozcupují mezi bříšky palců a prsty obou rukou napříč k směru růstu chlupů. Tímto úkonem se zabrání slepení špiček vláken „potem vlny“ a zároveň odstraní zbytky rostlin a chomáče chlupů spleené výkaly různých cizopasníků, blátem apod. Tímto způsobem získané chomáče vlny se již mohou docela dobře spřádat v použitelnou, i když poněkud hrubší přízi. Pokud je však potřeba příze tenká a pevná, musí se předem o nějaký čas odložit a provést ještě mykání a česání roztřepené vlny. K oběma činnostem se používaly speciální nástroje: mykadla a tkalcovské hřebeny. Mykadlo tvoří dvě prkénka opatřená rukojetí, hustě osázená dřevěnými nebo kovovými hroty, zatímco tkalcovský hřeben se podobá zmenšenině hrábí, většinou ovšem se dvěma rovnoběžnými řadami dlouhých zubů. Při mykání je vlna umístěna mezi hroty obou mykadel a tím, že se jimi protichůdně pohybuje, se vlákna stále důkladněji rozuzlují, rovnoměrně se rozdělují a jednotně usměřují. Česání probíhá obdobným způsobem. Z vlny se přitom odstraňují krátká vlákna a zůstane jen vlna s dlouhým vlasem, ze které lze spřádat nit s vysokou pevností v tahu.

Získaný česanec se volně obtočí kolem horního konce přeslice (dřevěná tyč), který se buď rozvětluje, nebo má podobu různě tvarované hlavice. Dolní konec se zasune buď do levého podpaždí, za pás nebo se drží mezi kolena, či se zarazí do země – to záleží na délce přeslice a také na tom, zda se při práci sedí nebo stojí.

Pro vlastní předem se nejprve připraví počáteční nit a pak se mezi palcem a ukazováčkem levé ruky vytahují z přeslice vějířovitě rozprostřená vlákna a pravou rukou se zkrucují do nitě otáčením proti směru hodinových ručiček. Přidáváním nové a nové vlny se vytváří pod česancem neustále vláknový vějířek, z něhož se současně pravou rukou vytahuje a zkrucuje nit. Jakmile je dost dlouhá, upevní se její konec do zářezu vřetena, které sestává z dřevěného, asi třiceticentimetrového dřívku, na jehož spodním konci je připevněn hliněný nebo kamenný přeslen. Nit se navine doleva kolem dřívku spirálovitě zdola nahoru a pod jeho poněkud rozšířeným horním koncem se upevní nit jednoduchou smyčkou. Nyní se vřeteno roztočí za hrot mezi palcem a ukazováčkem pravé ruky ve směru hodinových ručiček. Nit nad smyčkou se od této chvíle zkrucuje pevněji. Toto otáčení se nechá pravou rukou vběhnout do vláknového vějířku, zatímco levou rukou se reguluje přísun vláken z přeslice. Vřeteno rotující na niti, táhne svou vlastní hmotností vlákna vlny nepřetržitě ven z vláknového vějířku, stáčí je dohromady a natahuje vznikající přízi. Přeslen působí jako setrvačnick: předává vřetenu rovnoměrný a co nejdelší běh. Střídavým roztáčením vřetena a přenášením takto vzniklého točivého momentu nahoru do vláknového vějířku je možno při zručné souhře obou rukou nepřetržitě příst tak dlouho, až se vřeteno skoro dotýká země. Nyní se uvolní smyčka z hrotu vřetena, nit se navine na dřívku a vřeteno se znovu zavěsí na smyčku kousek pod česancem. Postup se neustále opakuje, až se nashromáždí na vřetenu dostatek příze.

Druhá nejdůležitější surovina – len, se po vytrhání nejprve máčí nebo rosí, aby vlhkost rozrušila soudržnost dřevitého obalu. Pak se lámáním (vochlouváním) odstraní většina

dřevitých součástí. Počesáním se usměrní dlouhá vlákna a zároveň zmizí zbývající pazdeří. Další postup je podobný jako u vlny.

Dalším neolitickým vynálezem byl ležatý nebo svislý tkalcovský stav (v principu se dochoval ve venkovském prostředí Moravy i v jiných krajích světa až do 19. století, a někde se s ním můžeme setkat dodnes). Svislý tkalcovský stav je vlastně rám, který tvoří dva svislé trámce, které nahoře překrývá otočná válcovitá tyč – takzvané zbožové vratidlo, na níž jsou upevněny osnovní nitě, které napínají dole přivázaná závaží. (Celé toto zařízení lze ovšem jednoduše nahradit příhodnou větví stromu; toho zřejmě využívali i nejstarší tkalci.) Tyto nitě vytvářejí osnovu, která vymezuje jakousi dráhu budoucí tkaniny. Každá druhá nit osnovy se vede přes příčnou tyč (takzvaný osnovní křížový činek), zatímco liché nitě se svěšují svisle za touto tyčí. Více nití přední nebo zadní části osnovy, ležících vždy jedna vedle druhé, se splétá na dolním konci do volných pletenců, na nichž visí závaží. Takzvaný pořadač osnovy z volně zapletené příze slouží k tomu, aby udržoval osnovní nitě navzájem ve stejném odstupu. Zhruba uprostřed rámu leží takzvaná nitěnková tyč, kterou moravští tkalci nazývají brdo. Zadní nitě osnovy jsou s ní spojeny smyčkami z hladké příze. Jakmile tkadlec brdo přitáhne k sobě, dostanou se zadní nitě mezi přední, čímž se poněkud nadzvednou závaží na nich zavěšená. Tímto způsobem se k sobě mohou osnovní nitě přisazovat ve dvou různých polohách, které se nazývají prošlupy. U přirozeného prošlupu leží nitěnková tyč na rámu, u umělého prošlupu se ukládá do obou vidlic, které jsou upevněny na rámu. Při vlastním tkaní se vytváří útek: vodorovná nit se vede od jednoho okraje osnovy k druhému, a to střídavě přirozeným a umělým prošlupem. Po každém útku se přirazí vodorovná nit těsně k předchozí: a to buď prsty, hřebenovitým nástrojem nebo plochou dřevěnou latí (tkalci ji nazývají mečem) vsunutou do prošlupu. Jakmile se tkadlec přiblíží k brdu, zaklesne je níže na rámu, aby znovu získal místo pro vytváření prošlupu. Chce-li utkat tkaninu delší než je rám, může ji navinout na zbožové vratidlo.

Křížení osnovních a útkových nití, které vzniká při tkaní se dvěma prošlupy, se označuje při použití vlněné příze jako sukňová vazba. Lněná příze vytváří vazbu plátňovou. Je-li větší počet nitěnkových tyčí, které přiřazují osnovní nitě k umělým prošlupům v různých kombinacích, lze vytvářet složitější křížení osnovních nití a vytvářet tak jiné osnovy: keprové, *atlasové a další.

Podrobněji a konkrétněji jsme informováni o výrobě textilu v rámci starověkých civilizací, například v oblasti *Předního východu. Zde se vlákno barvilo zpravidla ve velmi časně fázi, ještě před spřádáním; velmi často se však užívalo rezné. Z koudelky na kuželu přeslice se vlákno ručně vytahovalo a navíjelo na vřeteno, poté skalo a příze připravovala ke tkaní. Předním se zabývaly téměř výhradně ženy. Navíjením příze do přáden nebo na cívky se uzavírala první etapa zpracování, po níž materiál přebíraly jiné specializované dílny. V nich se příze na destičkách, jednoduchých vertikálních stavech nebo vertikálních stavech s člunkem tkala v oděvní kupony žádaného rozměru a provedení (*oděv), textilie pro domácnost a lékařské účely (len), případně vázala (přehozy, závěsy, koberce), síťovala. Z 13. století př. n. l. je z chetitských textů, z 6. století př. n. l. pak i z vlastních nálezů v mezopotamském Isinu známo pletení. Tkalci dlouho zpracovávali bez rozdílu všechny druhy přízí, teprve v polovině 1. tisíciletí př. n. l. se vydělila samostatná profese pláteníků. Ze zlomků textilií lze doložit uplatňování plátňové vazby a v 1. tisíciletí př. n. l. v *Urartu také rypsové vazby; podle komplikovaných, zřejmě zatkávaných vzorů na vyobrazeních však předpokládáme, že škála *technik byla podstatně širší. Tkaniny se konečně znovu praly, valchovaly a česaly, případně samostatnými technikami zdobily (výšivkou, aplikacemi, nášivkami). Od nejstarších dob zhotovovali valcháři také plst', která sloužila jako houně, pro *pokrývky hlavy apod. Místní rozdíly ve vzorech, technice, provedení, kvalitě, v dovednosti a možnostech tkalcovských a barvířských dílen podněcovaly od nepaměti živý obchod s tkaninami. K nejstarším vyhlášeným textilním střediskům patřila syráská *Ebla, podstatného obratu dosahoval i asyrský *Aššur (se zázemím dílen v blízkém

Karaná), zejména výměnou za levnější sukna maloasijská, dovážená prostřednictvím *obchodních osad v okolí *Káneše. Značky zboží však naznačují, že svébytnou produkci nabízelo i syrské *Mari, Tuttub, Jamchad, *Amurru, anatská Vašchanija a Lavazantija nebo *Elam. Značného věhlasu požívaly též foinické dílny na levantském pobřeží. Regionální specifika se ovšem v 1. tisíciletí př. n. l. do značné míry setřela kvůli rozsáhlým *deportacím obyvatelstva a přesazování zručných *řemeslníků v rámci asyrského a babylonského impéria.

Vynikající tkaniny dokázali vyrobit například slovanští tkalci ve velkomoravské době, jak to dokládají zbytky látek z pohřebišť nejznámějších hradišť, *Břeclavi-Pohanska, *Mikulčic, a *Uherského Hradiště, dochované většinou díky přítomnosti kovů, jež tkaniny konzervovaly. U tkanin bylo možno většinou určit jak výchozí surovinu – len, vlnu, hedvábí, živočišná vlákna podobná srsti angorské kozy, patrně i lidské vlasy, tak i vazbu. Velkomoravští tkalci znali tři základní vazby: plátňovou či sukňovou (nejhustší provázání osnovy a útku, které se v tkanině neustále opakuje; podobá se štipování ponožek), keprovou (tkanina se vyznačuje šikmými řádky) a atlasovou (osnovní vazné body se nedotýkají; tkanina má hladký a lesklý povrch), z nichž jsou všechny ostatní tkalcovské vazby odvozeny. Základní vazby, které byly na velkomoravských tkaninách zjištěny a některé z nich napodobeny, jsou dodnes užívanými vazbami na moravském Hornácku a na Slovensku. Soudí se, že velkomoravští tkalci dovedli patrně již používat v osnově lněnou přízi a v útku vlněnou. Takové spojení přízi vytváří tkaniny vynikajících užitných vlastností, které se pod názvem šerka udržely v lidové tvorbě až do 20. století. Hypotéza vychází z faktu, že trvanlivost vlněné příze mnohonásobně převyšuje životnost lnu. A právě u některých nálezů velkomoravských tkanin chybí osnova.

Znamenitost a význam slovanského textilnictví dokládá také známá zpráva arabského obchodníka z 10. století Ibrahíma ibn Jakúba o tom, že *Slované užívají tkané šátečky jako platidla.

Tkaniny ovšem sloužily především ke zhotovování oděvů. Naši předkové stejně jako my dávali přednost pestrobarevným a vzorovaným tkaninám před látkami reznými. Například z Valašska i odjinud z našeho území známe většinou ovce s šedavým, barevně nevýrazným roumem, ale jinde se vyskytují, a v pravěku také jistě existovaly, druhy s bohatou barevnou škálou: od přírodní bílé přes šedou k červené až tmavohnědé. Ovšem vlnu je možno snadno barvit jak „ve vločkách“, to znamená před spřádáním, tak jako přízi nebo hotovou tkaninu. Musí se však předem vyprat, protože v přírodním stavu, kdy obsahuje tuk, nemůže dostatečnou měrou přijmout barvu. V Lejre bylo experimentálně prokázáno, že k barvení se nejlépe hodí čerstvě natrhané kvetoucí rostliny i trávy, ale i listy a semena a že na váhu je jich třeba asi třikrát až čtyřikrát více než vlny nebo příze, která se má barvit. Příze i rostliny se uloží ve vrstvách do hliněné nádoby s vodou a vaří se asi hodinu. Dosáhne-li se žádaného zabarvení ještě před uplynutím tohoto času, příze se vytáhne a po zbývající dobu se vaří v čisté vodě. Polévkovité barvivo, které zůstane v původní nádobě, lze přecedit a použít znovu. Barvy se pohybují mezi odstíny od hnědých, purpurových a zelených až po červené, oranžové a žluté. Vzorování se pak vytváří střídáním různobarevných přízí při tkaní.

V dánském Lejre se experimentátoři nespokojují pouze s tkaninami, ale zhotovují z nich repliky pravěkých oděvů. Mají k tomu dobré podmínky, poněvadž právě z Dánska pochází ojedinělá sbírka nejstarších oděvů v rámci celé Evropy. Uchovaly se v masivních dubových rakvích nasáknutých vodou a jsou datovány do *doby bronzové, doby železné i do středověku. Jsou to kompletní oděvy: boty, sukňe, opasky, pláště, čepice a dokonce i síťky na ženské vlasy. Lejreští experimentátoři zhotovili repliky oděvů dívky z Egtvedu a mladé ženy ze Skrydstrupu, které pocházejí z doby bronzové. Velkou pozornost však věnují zejména oděvům z doby železné, především mužskému oděvu typu *peplos* – halena s kalhotami, který nosili starověcí *Řekové i *Keltové a *Germáni v době železné, i ženskému oděvu, který připomínal svým tvarem tubici. Tento ženský oděv se tkal jako jediný kus, přetáhl se přes hlavu, sepnul na ramenou a stáhl v pase.

Oděv z období starověku známe mnohem podrobněji též díky dobovým vyobrazením (*doplňky, oděvní, oděv), stejně jako venkovský oděv evropského raného středověku. Muži ve středověku nosili pod halenou, obepjatou pásem a sahající skoro až ke kolenům kalhoty, které těsně obepínaly lýtka ovinutá pruhem látky. Ženy měly širokou sukni a přes vlasy šátek. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Jana Součková)

tkáň [anatomie, histologie aj.], soubor morfologicky podobných buněk a jejich derivátů se shodnou nebo velmi podobnou funkční specializací. Tkáně se vyvíjejí ze zárodečných listů a z *mezenchymu procesem histogeneze v průběhu embryonálního vývoje jedince. Na základě strukturních a funkčních znaků se tkáně rozdělují na čtyři základní typy: tkáň epitelová, *tkáň pojivová, *tkáň svalová a *tkáň nervová. (Drahomír Horký)

tkáň, granulační, tkáň složená z nově tvořených cév a vaziva, která přerůstá přes poškozená místa (ránu) a vede k jejímu hojení. (Lenka Vargová)

tkáň, kostní, jedna z nejtvrdějších *tkání v lidském těle, která je schopná vzdorovat mechanickým *stresům. Tvoří kosti *skeletu dospělého jedince, poskytuje oporu měkkým tkáním, chrání životně důležité orgány, v dění přechovává krvetvornou tkáň a představuje zásobárnu životně důležitých minerálů i depot biologických látek. Je složena z kostní *matrix a tří typů kostních buněk: *osteocytů uložených v lakunách, *osteoblastů, které vytvářejí organickou složku mezibuněčné hmoty a *osteoklastů – velkých mnohojaderných buněk, které resorbují a přestavují kostní tkáň. (Drahomír Horký)

tkáň, nervová, základní *tkáň živočišného těla, specializovaná na vytváření, přijímání a třídění signálů (dráždivost) a zabezpečující jejich přesné a rychlé šíření (vodivost). V organismu je soustředěna v podobě *mozku a *míchy a ve formě různě hustých sítí prostupuje téměř všechny ostatní tkáně a orgány (kromě například *chrupavky, rosolovitého vaziva aj.). Tvoří ji nervové buňky (*neurony) a buňky s podpůrnou, výživnou a izolační funkcí – *neuroglie. (Drahomír Horký)

tkáň, svalová, kontraktilní *tkáň, která dokáže vyvinout tlak a napětí a zabezpečit pohyb organismu i jeho vnitřních orgánů. Má schopnost přeměňovat chemickou energii uloženou v adenosintrisfosfátu (ATP) na energii mechanickou. Podle různých znaků (především uspořádání myofilament, způsobu kontrakce aj.) se rozeznávají tři typy svalové tkáně: příčně pruhovaná (kosterní) svalová tkáň, hladká svalová tkáň a příčně pruhovaná srdeční svalová tkáň. (Drahomír Horký)

tkáně, pojivové, podpůrné *tkáně, k nimž patří vazivo, *chrupavka a *kost. Jejich společný původ je z *mezenchymu, což se odráží i v jejich stavbě. Všechny pojivové tkáně se skládají jednak z buněk, jednak z mezibuněčné hmoty. Tuto hmotu tvoří vlákna kolagenní (*kolagen), elastická a retikulární a základní amorfní hmota, která je u kosti impregnována anorganickými solemi. Funkce pojivových tkání je zvláště spojovací a oporná, může však být i ochranná a zásobovací (například minerální látky v *kostní tkáni). (Drahomír Horký)

tkaní, košíkářství, provaznictví v paleolitu, *techniky objevivší se poprvé v *mladém paleolitu; patří k řadě prvenství (*keramika v paleolitu, *broušení kamene), jimiž se ve světě proslavila naleziště *Dolní Věstonice a *Pavlov na jižní Moravě, v roce 1996 přibylo další: první doklady splétání rostlinných vláken, tedy *textilu. K objevu došlo při *analýze hrudek z vypalované *hlíny, když si Olga *Sofferová povšimla pravidelných, křížících se otisků vláken. Zajímavé je, že tyto otisky se vyskytují spíše na náhodně vypálených úlomcích. V červenci 1996 přivedla Olga Sofferová do Dolních Věstonic dalšího specialistu, Jima Adovasia; má totiž za sebou výzkum paleoindiánských *tkanin, dochovaných díky extrémně suchým podmínkám pod skalními *převisy Hinds a Dirty Shame na západě USA a Monte Verde v Chile. Jim Adovasio nejen potvrdil původní předpoklad, ale rozlišil na otiscích z Pavlova několik typů vazeb, otisky šňůr, uzlíků a sítí a dokázal tak, že znalost těchto *technologí je o několik tisíciletí starší, než se dosud předpokládalo. V současnosti probíhá

soustavná fotodokumentace těchto otisků ve spolupráci s Textilní fakultou Technické *univerzity v Liberci.

Nový objev jistě neznamená, že by lovci zcela opustili osvědčené *kožešiny jako základní surovinu pro zhotovování *oděvu – o tom koneckonců svědčí i vysoký podíl liščíh a vlčích *kostí na sídlištích. Spíše lze uvažovat o nejrůznějších doplňcích oděvu, taškách, rohožích a dalších výrobcích doplňujících vnitřek obydlí – vždyť právě tady se tkaniny náhodně otiskly do hlíny. Jemné tkanivo je účelné například pod kožešinovými rukavicemi a botami. Lidé, kteří znali technologii tkání, nepochybně ovládali i řadu dalších dovedností – výrobu košíků, sítí a pastí. Potřebovali řadu pomůcek – jednoduchý rám, závaží a tkalcovské nástroje. Jinými očima se nyní podíváme na mnohé kostěné předměty, jejichž funkci jsme dosud nerozuměli. Tkalcí zřejmě užívali rostlinná vlákna, například kopřivu, která má v etnografickém záznamu z Evropy nejlépe doloženou tradici a vyskytuje se i v pylovém spektru z Dolních Věstonic II. To vyžadovalo dobré znalosti o rostlinách, ale také dlouhodobější pobyt na jednom místě. Ve všech známých společnostech vykonávají takovou práci ženy. Mužům zase nové pomůcky, oka a sítě, rozšířily možnosti *lovu, zejména pokud jde menší zvířata. Otevře se nám tedy prostor pro řadu dalších úvah o charakteru tehdejší společnosti. (Jiří A. Svoboda)

tkanina, plochý textilní útvar, který vzniká propojením dvou vzájemně probíhajících soustav nití, osnovy a útku, čímž se odlišuje od jiných textilních výrobků (pletenin, krajkovin, všívaných nebo takzvaných netkaných textilií). (Viz též *tkalcovství, *tkaní, košíkářství, provaznictví v paleolitu.) (Jaroslav Malina)

tkáňový mok, *mok, tkáňový.

TL, *termoluminiscence, fyzikální datovací metoda; viz *metody datování v antropologii a archeologii.

tlacatecuhtli, titul aztéckého vladaře. (Oldřich Kašpar)

Tlacopan, mexické (aztécké) předkolumbovské středisko, člen trojspolku *Tenochtitlán, *Texcoco, Tlacopan. (Jaroslav Malina)

tlachtli (z jazyka nahua), nahuaská míčová hra, jež však byla pod jinými názvy rozšířena prakticky od dnešní jihovýchodní Arizony až po Honduras. Hrála se na hřišti (*hřiště, míčové) ve tvaru velikého I. Po obou kratších stranách se zvedaly zdi a uprostřed nich byl vertikálně zasazen kamenný nebo dřevěný kruh, na rozdíl od horizontální polohy koše při dnešní košíkové. Hráči se kruhem snažili prohodit tvrdý kaučukový míč, který směli odrážet jen lokty, boky nebo nohama. (Oldřich Kašpar)

Tlakopané, nativní *indiánská populace usazená ve středním Mexiku, která odvozovala své příbuzenství od *Aztéků; v 16. a 17. století se Tlakopané smísili s početnějšími etniky středoamerických indiánů a od poloviny 19. století se podíleli na formování *mexické společnosti. (Oldřich Kašpar)

tlakový odštěpovač, *odštěpovač, tlakový.

Tlaloc, Pán zdrojů vody; aztécké jméno pro mezoamerického boha úrodnosti, ale také blesku a hromu; uctíván rovněž *Mayi. Jeho *kult je prastarý, předaztécký – kult plodnosti půdy svázaný se životem zemědělce. Dvojitá *svatyně Tlaloc-Huitzilopochtli na hlavním *chrámu v *Tenochtitlánu byla zřejmě výrazem spojení: Tlaloc – dárce živobytí, *Huitzilopochtli – symbol vojenské moci *Aztéků. (Oldřich Kašpar)

tlalticpac, aztécký filozoficko-poetický výraz: „na zemi“. (Oldřich Kašpar)

Tlapallan, mytické místo, o němž se předpokládalo, že bylo obýváno mrtvými ve jménu boha *Tlaloca. Verbálně vyjádřeno: „Země červená“. (Oldřich Kašpar)

Tlatelolco, „Návrší země“, od roku 1473 součást *Tenochtitlánu. (Oldřich Kašpar)

tlatlacotin, aztéctí „otroci“. (Oldřich Kašpar)

tlatoani („ten, který mluví“), nahuaské označení pro panovníka, neboť on hovořil jménem nejvyšší rady, bohů i národa. (Oldřich Kašpar)

Tlaxcaltékové, etnikum patřící do skupiny *Nahua. Obývali *město Tlaxcalu, ležící asi 90 km východně od *Tenochtitlánu. Jejich malý stát byl ze všech stran obklopen obrovitou *Aztéckou říší, jejímž útokům neustále odolával. Tlaxcaltékové byli také hlavními spojenci *Španělů v bojích proti *Aztékům. Ještě za španělského místokrálovství měla Tlaxcala výsadní postavení. (Oldřich Kašpar)

tlení, rozkladný proces organických látek probíhající především za účasti *bakterií a mikroskopických hub, při němž nevzniká zápach. (Petr Bureš)

Tlingitové (vlastním jménem *Tlingit*, „Lidé“), etnická skupina severoamerických *indiánů na jihovýchodním pobřeží Aljašky a Kanady. *Jazyk je izolovaný v rámci jazykového kmene *na-dené, většinou ale mluví anglicky. V době příchodu *Evropanů (*Rusové v roce 1741) asi 10 000 příslušníků, na počátku 20. století asi 4 500, v roce 1970 spolu s *Haidy asi 7 500, dnes je celková populace odhadována na 11 000 příslušníků. Tradiční *náboženství bylo *animistické, dnes jsou vesměs *christianizováni. Tlingitové jsou rybáři, lovci (zejména velryb a lososů) a mořeplavci, z tradičních *řemesel bylo významné *tkalcovství, zpracování kamene a přírodní mědi, stavba lodí a domů. Z *uměleckých řemesel vyniká řezbářství a malování na dřevě. Ve společenské organizaci měl velký význam klanový systém uspořádání. Existovaly zde dvě významné skupiny klanů zvané Krkavci a Vlci, přičemž *manželství v rámci každé z nich bylo zakázané. Dále se dělili do 14 podkmenů, tvořených 1–8 *vesnicemi. Vesnice byly obývány skupinou příbuzných (*matrilinéárním rodem) a mívaly až 1 000 obyvatel. Někdy se rody téhož „podkmene“ spojovaly ve válečné *aliance, ovšem nikdy netvořily politickou jednotku. Podkmeny neměly žádnou formu politického vedení, *rody byly samosprávné jednotky s *náčelníkem v čele. Společnost byla sociálně stratifikována, existovala vrstva dědičných *otroků. Po prodeji Aljašky *Američanům (rok 1867) došlo k řadě změn v jejich kultuře – do počátku 20. století byla zcela potlačena *polygynie, spalování mrtvých, užívání *totemových kůlů (dnes se opět používají jako součást sociální klasifikace), *potlač, *šamanismus a jiné zvyklosti či *instituce. Od 60. let 20. století se opět vracejí k svému tradičnímu umění a způsobu života. Tlingitským aktivistům se podařilo v roce 1971 prosadit *zákon o nárocích aljašských domorodých usedlíků, na jehož základě bylo původním obyvatelům Aljašky navráceno 40 milionů hektarů půdy. (Lukáš Šín)

tloušťka kožních řas, tloušťka *řas, která se v *antropologii hodnotí za účelem stanovení množství podkožního tuku, slouží jako ukazatel výživového stavu jedince, využívá se též k stanovení tělesného *složení. Měří se *kaliperem (například typ Harpenden, Best) s přesností na 0,5 mm. Tloušťky kožních řas měříme:

na *břiše – řasa probíhá vodorovně, zvedáme ji v místě jedné čtvrtiny vzdálenosti pupek – horní přední kyčelní trn, tj. blíže pupku;

na *hrudníku I (v přední axilární čáře) – řasa probíhá šikmo, měříme nad *velkým prsním svalem v místě přední axilární řasy;

na *hrudníku II (ve výši 10. žebra) – řasa probíhá šikmo dopředu na laterální stěně hrudníku, zvedáme ji v průsečíku 10. žebra a přední axilární čáry;

na lýtku (pod **fossa poplitea*) – řasa probíhá svisle, měříme asi 5 cm pod podkolenní jamkou. Dolní končetina je zcela uvolněná, ve stejné pozici jako při měření tloušťky kožní řasy nad *patellou;

na stehně nad *čtyřhlavým svalem – měříme v poloviční vzdálenosti od genitofemorální rýhy ke kolenu, dolní končetina je uvolněná;

na *tváři – řasa probíhá vodorovně ve spojnici *tragus – nosní křídlo, měříme přímo nad jařmovým obloukem (**arcus zygomaticus*) tak, aby do měření nebyl vzat tukový polštář tváře;

na palmární straně předloktí (v místě maximálního obvodu) – měříme na palmární straně v místě největšího rozvoje svalstva předloktí;

nad bicipsem (**musculus biceps brachii*) – řasa probíhá svisle podél osy paže. Horní končetina je zcela uvolněná, v supinační poloze;

nad patellou – řasa probíhá svisle. Dolní končetina je ohnuta v koleně, zcela uvolněná;
nad tricipsem (**musculus triceps brachii*) – řasa probíhá svisle, paže visí volně podél těla, měříme v polovině vzdálenosti mezi *acromion *scapulae* a *olecranon *ulnae* na zadní ploše paže);

pod bradou (v submentální krajině) – řasa probíhá svisle, měříme nad *jazylkou, hlava mírně zvednutá, krk nesmí být napjat;

subskapulární – řasa probíhá mírně šikmo podél průběhu žeber, měříme přímo pod dolním úhlem *lopatky;

suprailiackální – řasa probíhá podél hřebene *kosti kyčelní, měříme v průsečíku *crista iliaca* a přední axilární čáry. (Martin Čuta)

tlupa (z ruštiny: *tolpa*, „tlupa, zástup, dav“):

1. [obecně], skupina lidí shromážděných za určitým účelem;
2. [primatologie], vnitrodruhová skupina nonhumánních *primátů, poloopic, *opic nebo *lidoopů, které vzájemně pojí sociální vazby;
3. [antropologie], skupina lidí, která žije po určitou dobu v roce pohromadě. Obvykle se takto označují lokální nebo migrující skupiny lovecko-sběračských nebo pasteveckých *společenství. Rozsah tlupy je variabilní podle typu *společnosti a podle ekologických podmínek, v nichž společenství žije. Například subarktičtí *Algonkinové vytvářejí během léta společná tábořiště o několika desítkách či stech členů, ale na zimu se rozdělí do migrujících tlup, z nichž každá čítá dvanáct až dvacet jedinců. Tyto skupiny se vytvářejí podle vůle jejich účastníků, zatímco letní tábořiště sleduje už strukturu *rodu a *klanu; migrující skupina je malým kooperujícím společenstvím, letní shromáždění tlupy je terapeutickou a příbuzenskou *institucí.

Protože termín tlupa je zpravidla vnímán pejorativně, podobně jako jeho synonymum horda, prosazuje se v antropologické literatuře termín skupina. (Viz též *typy sociální a politické organizace společnosti.) (Jiří Gaisler, Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

tlusté třevo, **intestinum crassum*.

Tmaň u Berouna, paleolitická sídliště v sousedství Koněpruských jeskyní. Na hraně vápencových útesů vrchu se nacházejí dvě archeologicky významné dutiny: 1) Axamitova brána – skalní most vedoucí do propast'ovitého prostoru (někdejší *jeskyně?) se středopaleolitickými nálezy, 2) Děravá jeskyně – klasická lokalita českého *magdalénien, zkoumaná Františkem *Proškem v 50. letech 20. století. *Kamenná industrie z místního *rohovce typu Český kras se nacházela i na plošině před jeskyní se skupinou kamenů interpretovanou jako základ zástěny kryjící vchod. Ve vstupním prostoru bylo *ohniště s kumulací stovek zlomků břidlicových destiček s rytinami, z nichž vyniká zobrazení kozorožce. Na protější terasové plošině bylo v letech 1994–1996 zkoumáno bohaté naleziště *kamenné štípané industrie, především z přechodu *starého paleolitu a *středního paleolitu, blízké nálezům z Axamitovy brány. (Karel Sklenář)

toaleta rány, chirurgické očištění rány odstraněním cizích předmětů, úlomků *kostí a zarovnáním okrajů defektu. (Ladislava Horáčková)

Tobias, Phillip Valentine (14. 10. 1925, Durban, Natal, Jihoafrická republika), jihoafrický paleoantropolog, anatom a genetik; emeritní profesor Univeristy of Witwatersrand v Jihoafrické republice. Byl dlouholetým vedoucím Department of Anatomy, University of Witwatersrand v Jihoafrické republice a vedoucím několika projektů zaměřených na výzkum fosilních *homininů v jižní Africe. Specializoval se na studium evoluce mozku, evoluci *raných homininů a zvláště na problematiku druhu **Homo habilis*. Spolu s Louisem S. B. *Leakeym a Johnem *Napierem byl spoluautorem prvního popisu druhu *Homo habilis*.

Tobias je autorem kolem tisíce odborných prací a řady monografií (*The Brain in Hominid Evolution* [Mozek v evoluci hominidů], 1971), *Olduvai Gorge Volume 4: The Skulls, Endocasts and Teeth of Homo habilis* [Olduvaická rokle, svazek 4: Lebky, odlitky mozkovny

a zuby *Homo habilis*], 1991). Jeho monografie týkající se revize *Homo habilis* poprvé komplexně zhodnotila tento nejstarší lidský druh a nastínila *Homo habilis* jako polytypický archaický druh rodu **Homo*. Jako skvělý anatom je vynikajícím znalcem morfologické evoluce lidského mozku, publikoval na toto téma desítky prací a přednesl řadu strhujících přednášek. Phillip Tobias je jednou z význačných postav světové vědy, je čestným doktorem řady světových *univerzit, mimo jiné i *Univerzity Karlovy v Praze. (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Tobin, James (5. 3. 1918, Champaign, Illinois, USA – 11. 3. 2002, New Haven, Connecticut, USA), americký ekonom; profesor Yaleské univerzity. Zabýval se zejména problematikou finančních trhů. Stoupenec *keynesismu v teorii i v hospodářské politice, kritik *monetarismu.

Hlavním přínosem je jeho teorie volby portfolia, kterou rozvinul *Keynesovu teorii úroku a peněz; kritik přístupu racionálních očekávání v makroekonomii. Z díla: *Financial Markets and Economic Activity* (Finanční trhy a hospodářská činnost, 1967, ed. spolu s Donaldem D. Hesterem), sborník Tobinových prací vydaný posmrtně: *Finance and Economic Stability: Selected Essays of James Tobin* (Finance a ekonomická stabilita: Vybrané studie Jamese Tobina, 2003). Laureát Nobelovy ceny za ekonomii (1981). (Jaroslav Malina)

Tobové (vlastním jménem Toba), etnikum jihoamerických *indiánů v severní Argentině, jihovýchodní Bolívii a jižní Paraguayi. Paraguayští Tobové se nazývají Toba-miri (Malí Tobové) a argentinští Toba-guazú (Velcí Tobové). V 18. století se jejich počet odhadoval na 20 000–30 000, v roce 2005 vzrostl na téměř 48 000. *Jazyk patří do skupiny guajkurú, má 9 dialektů; mnozí Tobové mluví španělsky nebo jazykem *guaraní. Původně byli kočovní lovci, sběrači a částečně i zemědělci, z *řemesel bylo významné *tkalcovství a *hrnčičství. Dělili se na skupiny složené z několika příbuzných rodin v čele s *náčelníkem. Od počátku 20. století se početné skupiny usazovaly v misijních stanicích, zbylé jsou rychle asimilovány s *mestickým obyvatelstvem Gran Chaka. Část Tobů jazykově i kulturně splynula s *Čiriguany. Dříve byli velmi bojovní a poměrně dlouho vzdorovali *evropským kolonistům, je jim též připisováno zabití *francouzského cestovatele Julese Nicolase Crevauxe v roce 1882. Tradiční *náboženství bylo *animistické, postupně jsou *christianizováni. (Lukáš Šín)

Tocqueville, Alexis de (29. 7. 1805, Paříž, Francie – 16. 4. 1859, Cannes, Francie), francouzský historik, sociálně politický myslitel a politik. Ačkoli pocházel ze staré aristokratické rodiny, byl upřímným zastáncem *demokracie. V letech 1831 až 1832 podnikl ve francouzských státních službách cestu po Spojených státech, jejímž cílem mělo být studium amerického trestního práva a vězeňského systému. Výsledkem jeho pobytu byl dvoudílný spis *De la démocratie en Amérique* (česky: *Demokracie v Americe*. Praha: Lidové noviny – Paříž: Ministerstvo kultury Francouzské republiky, 1992, 2 sv.), jenž vyšel v letech 1835 a 1840 a vzápětí přinesl Tocquevillovi uznání doma i ve světě. Dílo bylo brzy přeloženo a vydáno v Americe, Anglii a v Německu a po vydání druhého dílu byl Tocqueville zvolen členem Francouzské akademie.

Vnější perspektiva Francouze a nesamozřejmost demokracie v jeho vlasti poskytla Tocquevillovi unikátní příležitost k nezvykle vnímavému a citlivému pozorování socio-ekonomických a kulturních předpokladů, nebezpečí a záruk rodící se americké demokracie. (Jaroslav Malina)

Todorov, Tzvetan (1. 3. 1939, Sofia, Bulharsko), francouzský filozof, sémiotik, literární a kulturní teoretik bulharského původu; představitel *strukturalismu. Studia slavistiky absolvoval na univerzitě v bulharské Sofii v roce 1961. Po příchodu do Paříže v roce 1963 se věnoval studiu literární vědy. Pod vedením francouzského literárního teoretika a sémiotika Rolanda Barthesa (1915–1980) napsal v roce 1966 disertační práci a publikoval ji pod názvem *Littérature et signification* (Literatura a význam, 1967). Od roku 1968 působil v Centre National de la Recherche Scientifique (Národní centrum vědeckého výzkumu, CNRS), kde

v letech 1987–2005 zastával funkci výzkumného ředitele Research Centre for Arts and Language (Centrum výzkumu umění a jazyka). Todorov byl spoluzakladatelem a editorem (1970–1979) strukturalistického magazínu *Poétique. Revue de théorie et d'analyse littéraires* (Poetika. Revue literární teorie a analýzy).

V raném díle *Introduction à la littérature fantastique* (Úvod do fantastické literatury, 1970) se věnuje žánru fantastiky (fantastická literatura), který ohraničuje žánry tajemna a zázračna. Fantastika se projevuje ve vyprávění nadpřirozených událostí a v nejednoznačnosti, kterou pociťuje a přijímá čtenář. Žánr fantastiky zároveň předpokládá určitý způsob čtení, který se neváže ani na alegorické vnímání událostí ani na žádný jiný způsob usilující o jeho odstranění. Čtenář na konci příběhu hledá ze svého váhání východisko na základě posouzení události jako součásti buď tajemna, nebo zázračna. Podle Todorova fantastično stanovuje přirozeně vysvětlitelné (skutečné) a imaginární (neskutečné), které odpovídá dichotomii přirozeného a nadpřirozeného. Žánr fantastiky může vystupovat pouze ve společnosti, jež vyjadřuje svou zkušenost se světem prostřednictvím této dichotomie.

V knize *La Conquête de l'Amérique: La question de l'autre* (Dobytí Ameriky: Problém druhého, 1982) se zabývá fenoménem objevení Ameriky jako objevením „toho druhého“. Jeho úvahy na toto hluboce antropologické téma se opírají o následující teoretický scénář: 1. Ty druhé lze abstraktně chápat jako „jiné“ buď ve vztahu k mému „já“, nebo jako konkrétní „skupinu“, která se odlišuje od našeho „my“. Průběh této sociální interakce však ovlivňuje skutečnost, že se jedná o neznámé bytosti – „cizince“, jejichž *zvykům, *obyčejům ani jazyku nerozumím. 2. Tyto bytosti jsou považovány za natolik cizí, že „já“ nepřipouštím jejich příslušnost ke stejnému druhu. 3. Tato skutečnost vede mé „já“ ke snaze odstranit vnější jinakost „těch druhých“. Podle Todorova se setkání a snaha pochopit „ty druhé“ odehrává ve dvou fázích. První fázi charakterizuje „můj“ zájem o druhého, a to dokonce za vkladu osobního vcítění, aniž bych však přitom odložil svůj pocit osobní a kulturní nadřazenosti. V druhé fázi potvrdím svou identitu a zároveň začnu cizince přizpůsobovat k obrazu svého světa. Todorovova analýza vztahu „já“ a „oni“ představuje originální příspěvek k antropologické reflexi setkání *Evropanů se světem odlišných kultur. Todorov označil za zásadní rozdíl mezi evropskými a americkými kulturami skutečnost, že předkolumbovští *indiáni neměli vyvinuté písmo. Význam mayského a aztéckého písma redukoval tvrzením, že *piktogramy nepředstavují *jazyk, nýbrž zkušenost. Skutečnost, že nejvyspělejší indiánské kultury Střední Ameriky postrádaly písmo srovnatelné s evropským, limitovala jejich komunikativní, symbolické a interpretační dovednosti. Absence písma údajně způsobila, že *rituál převážil nad improvizací a cyklický *čas nad lineárním. To vedlo k chybným a nesprávným rozhodnutím amerických indiánů v průběhu *conquisty. Indiáni nebyli na symbolické úrovni schopni evropským vetřelcům porozumět.

V publikaci *Face à l'extrême* (Tvář extrému, 1991, česky: *V mezní situaci*, 2000) se věnuje problematice *morálky jako součásti *lidské přirozenosti a spontánní reakci po zkušenostech totalitních táborů. Todorov se ve svém díle zaměřil také na analýzu osobnosti a díla Michaila Michailoviče *Bachtina (1895–1975) *Mikhail Bakhtine: Le principe dialogique* (Bachtin: dialogický princip, 1981) a Jeana-Jacquesa *Rousseaua (1722–1778) *Frêle bonheur: Essai sur Rousseau* (Křehké štěstí: Pojednání o Rousseauovi, 2001). Z dalšího díla: *Introduction à la littérature fantastique* (Úvod do fantastické literatury, 1970), *Poétique de la prose* (Poetika prózy, 1971), *Critique de la critique* (Kritika kritiky, 1984), *La littérature en péril* (Literatura v nebezpečí, 2007). (Barbora Půtová)

Todové, nevelká pastevecká kmenová populace žijící v horách Nilgiri na jihu poloostrova Přední Indie, v indickém svazovém státě Tamilnádu (asi 1 400 příslušníků, odhad z roku 2000). Hovoří todštinou, jihodrávidským neliterárním *jazykem, který se oddělil od tamilsko-malajálamského jazykového společenství kolem 3. století př. n. l. Etnicky patří k původním obyvatelům, ovlivněným pravděpodobně ještě předdrávidskými populacemi. Vynikají

vysokým a robustním vzrůstem, světlejší pletí a vlnitými vlasy. Jejich populace se od 19. století značně zmenšuje v důsledku epidemií a také tradičního lpění na chovu vodních buvolů, s nímž je těsně spjata sociální organizace kmene i jeho náboženské představy.

Podle todských *mýtů božská dvojice Ōn a Teikirzi (otec a dcera, bratr a sestra, manžel i manželka zároveň) nejprve mávnutím kouzelné hůlky stvořila buvola, poté prvního Todu a z jeho pravého žebra i první z todských žen. Základní společenskou jednotku tvoří *matrilinéární rod, ekonomickým a zároveň *rituálním centrem *vesnice je mlékárna, zajišťující zpracování buvolího mléka, na jehož postup dohlíží vesnický *kněz, svatý mlékař (*polól*). Zde se mléko a čerstvé máslo, představující posvátné substance, rituálně proměňují ve světské produkty – syrovátku a *ghi* (přepuštěné máslo), s nimiž lze obchodovat. U Todů se tradičně vyskytovala *polyandrie (žena si brala vedle manžela obvykle i jeho bratry), která bývala někdy spojena i s určitou *polygamií. Když se narodila dvojčata, byla usmrcena. Tento starý *zvyk byl vymýcen již během 19. století a stejně tak je věcí minulosti mezirodinná *promiskuita, jež je Todům dosud často neprávem přisuzována. V současné době má úbytek pastvin za následek zmenšování buvolích stád, což ohrožuje samotnou existenci Todů jako samostatného etnika. (Jan Filipický)

Tófové, *turkická populace v Irkutské oblasti Ruské federace na severních svazích Východního Sajanu v počtu 837 osob (*cenzus z roku 2002). *Jazyk patří do *ujgurské skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny. V 17. století pravděpodobně ještě mluvili jazykem náležejícím k *samodijské větvi *uralské jazykové rodiny. Kulturně, jazykem i původem jsou spojováni s *Tuvci, přesněji s jednou jejich skupinou – Todži. Tradiční byl *lov kožešinové zvěře, sobů a jejich kočovný chov. Do 30. let 20. století se uchovalo dělení do pěti rodů: Čeptej (Čaptej), Čogdu, Kara-Čogdu, Kaš a Saryg-Kaš. V 17. století se dostali do kontaktu s *Rusy, od nich získávali střelné zbraně, nástroje a obilí. Ovšem hromadné vybíjení zvěře Rusy bralo Tófům obživu, také umírali na zavlečené *choroby. V roce 1883 jich zůstalo jen 103. Po dlouholeté stagnaci jejich populace roste, jsou ovšem asimilováni okolním obyvatelstvem a přechodem k usedlému způsobu života mizí i jejich *kultura. (František Bahenský, Lukáš Šín)

tofus, **tophus*.

Togané, *Tožané.

Tocharové, společný název pro různé vnitroasijské etnické skupiny snad *indoevropského původu hovořící *indoevropskými jazyky a nazývané též Aršiové, *Asianité, v antických pramenech Asioi. Zvláštností *tocharštiny je, že patří jako jediný *jazyk v Asii do kentumové skupiny *indoevropských jazyků a její nositelé představují pravděpodobně zbytky předpokládaných praindoevropských etnik (texty, převážně z Turkestánu, nalezeny a rozluštny začátkem 20. století). Původně *kočovníci, kteří se dostávali až k čínským hranicím, kde se usídlili. Od 2. století př. n. l. pronikali na západ, kde *Kušanové, snad jeden z jejich *kmenů, vytvořili stát s centrem v *Baktrii, zahrnující dočasně i území severozápadní Indie. (František Bahenský, Lukáš Šín)

tocharština, samostatný *indoevropský jazyk užívaný v 2. polovině 1. tisíciletí n. l. v severočínském Turkestánu. (Viz též *Tocharové.) (Jaroslav Malina)

Tochiuitzin, nahuaský básník, syn *Itzcóatla, vládce *Tenochtitlánu. Narodil se přibližně na konci 14. století a zemřel v polovině století následujícího. (Oldřich Kašpar)

Tojolobalové, jedno z *etnik mayských *indiánů obývajících nejjižnější mexický stát Chiapas. V dnešní době jich žije přibližně 50 000 a jejich *komunity se nacházejí v jihovýchodní části Chiapasu, v blízkosti guatemalských hranic. Hlavním zdrojem obživy je *zemědělství a *chov dobytka. Tojolobalové žili a pracovali až do 30. let 20. století jako peóni (nádeníci) na velkostatkách, tzv. finkách, vlastní *půdu neměli. Jejich situace se změnila až po mexické revoluci, kdy získali půdu a mohli se začít věnovat vlastní zemědělské

produkcí. Někteří z Tojolobalů se aktivně podíleli na zapatistickém povstání v roce 1994.
(Lucie Nečasová)

tok genů, *migrace.

tok, genový, tok *genů, *migrace – migrujícími jedinci uskutečněná výměna genů (*alel) mezi různými *populacemi stejného druhu; mění genetickou strukturu populací (*genofond).
(Pavel Lízal)

Tokubei a Ohacu, protagonisté japonského *dramatu *Sonezaki šindžú* (Sebevražda milenců v Sonezaki, 1703), jehož autorem je Monzaemon *Čikamacu. Mnohá Čikamacuova díla jsou založena na skutečných událostech, jak je tomu i ve hře o *sebevraždě obchodního příručího Tokubeie a jeho milenky, *gejši Ohacu. Od té doby byla sebevražda milenců, která se ve středověkém Japonsku jevila jako jediná cesta, jak vyřešit *konflikt mezi vášní a povinností, častým námětem literárních děl. (Klára Macúchová)

Tokugawa, jeden ze silných rodů vojenské *šlechty, který ovládal japonskou politiku od roku 1600 až do roku 1868. Iejasu z rodu Tokugawa, pod jehož vedením bylo Japonsko po vleklých sporech mezi nejsilnějšími vojenskými rody a bitvách sjednoceno, založil nové období japonských dějin, *šógunát Tokugawa. Když Iejasu porazil ostatní soupeře a stal se prvním *šógunem doby Tokugawa, přestěhoval své sídlo do *města *Edo; období tokugavského šógunátu se proto nazývá také dobou Edo.

Doba Edo skončila roku 1868 svržením šógunátu a znovunastolením císařské moci. Týmž rokem začala doba *Meidži. (Helena Honcoopová)

boldense (název podle *lokality Los Toldos, Chile), jihoamerická paleoindiánská *kultura datovaná 13 000 let př. n. l. a dále (klasická a závěrečná fáze), s charakteristickými bifaciálně opracovanými *hroty s řapem tvaru rybího ocasu. Již této fázi může náležet i nejstarší patagonské skalní umění (styl Río Chico). (Jiří A. Svoboda)

tolerance (z latiny: *tolerantia*, „snášení, snášenlivost, trpělivost“), respektování cizího přesvědčení, cizích *názorů, snášenlivost, trpělivost; schopnost i ochota snášet nepříjemné věci. V *novověku zejména ochota žít společně s *menšinami jiné *kultury, *náboženství, *jazyka apod.

Tolerance má jinou povahu u příslušníků menšin a jinou u příslušníků většiny: menšiny jsou z povahy věci tolerantnější, důležitá je však tolerance u většiny. Po ztroskotání absolutistických pokusů o vytvoření homogenní *společnosti (v Anglii a v Nizozemsku už v 17. století) nadále už podmínka existence *občanské společnosti (John *Locke). Ve Francii ji zavedla *revoluce v roce 1789, v rakouské *monarchii osvícenský panovník *Josef II. (*toleranční patent z 13. 10. 1781), nejprve jen pro úzký okruh povolených náboženství.

Současné problémy multikulturních společností (*multikulturalismus) ukazují na implicitní problém v liberálním pojetí tolerance, a to otázku nastavení jejích hranic. Bezhraná tolerance vůči jiným formám života, kulturním zvyklostem a podobně hrozí podkopáním společenské soudržnosti, protože ta je založena na určitých *hodnotách (byť i pouze politických), které v dané podobě nejsou vlastní všem – jsou tedy, alespoň z hlediska své geneze, nutně *partikulární. Pojem liberální neutrality, který s tolerancí úzce souvisí, je proto nutné upřesnit: Zatímco „neutralita ospravedlnění“ říká, že určitá politika (*policy*) nesmí být *ospravedlňována* na základě toho, že některé způsoby života jsou údajně nadřazené ostatním a zaslouží si proto státní podporu, „neutralita důsledků“, tedy snaha o neutrální dopad politického rozhodování, respektive přesvědčení o principiální nemožnosti hodnotit praktiky a zvyklosti jednotlivých menšin, je z liberálního hlediska nepřijatelná a nedosažitelná (o čemž svědčí už jen vzdělávací systém, který může mít významné nepřímé liberalizační dopady). To se ovšem nevylučuje s představou, že těm skupinám, které vůdčí politické hodnoty *liberální demokracie přijímají (ač nemusí například z náboženských důvodů souhlasit s liberálně-sekulárním pojetím dobrého individuálního života), je třeba vyjadřovat nejen toleranci, ale též respekt a uznání jejich specifických *identit (viz *rovnost); či odlišnost (diferenci) přímo vítat a podporovat

jakožto způsob vzájemného nebo vlastního obohacení. Problém tolerance se nicméně objevuje i v souvislosti s „vnitrokulturními“ diskusemi například o potratech či *homosexualitě.

Z hlediska *lidských práv, *globální demokracie a *globální spravedlnosti je výrazně sporným tématem možnost a oprávněnost prosazovat s nimi spojené hodnoty a principy i v odlišných *kulturních oblastech; jinými slovy, kam až má sahát liberální tolerance ve vztahu k *zemím, které například evidentně nedodržují ustanovení *Všeobecné deklarace lidských práv a navazujících úmluv, pod nimiž jsou podepsány. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

toleranční patent, *patent, toleranční.

Tollan, *Tula.

Tollund (Dánsko), místo nálezu mrtvého muže z *doby železné; byl nalezen v Tollundském močálu v Bjældskovském údolí nedaleko Silkeborgu. Tělo muže bylo uloženo do močálu před 2200 lety a díky příhodnému prostředí se dobře uchovalo. Mrtvý měl na sobě pouze koženou čapku a opasek, krk mu těsně obepínala kožená oprátka. Lebka nebyla poškozená, mozek byl svraštělý, ale jinak se uchoval. Věk mrtvého byl odhadnut na přibližně 40 let, muž byl vysoký asi 161 cm. Snímek krčních obratlů nepřispěl k objasnění otázky, zda byl mrtvý zardoušen nebo oběšen, avšak podle polohy oprátky se zdá, že byl usmrčen oběšením – patrně z *rituálních důvodů pro uchování *plodnosti a prosperity jako oběť bohyně Matky Země (*Magna Mater). *Pitva odhalila, že vnitřní orgány jako *srdce, *plíce a *játra, se dochovaly velice dobře. Totéž se týkalo trávicího traktu a poslední potravy mrtvého. Obsah žaludku sestával z pozůstatků kaše připravené z ječmene, lněného semene a rdesna, smíšených s mnoha druhy bylin, které rostly jako plevel na obdělávaných polích; maso zcela chybělo. Vzácný nález dal podnět k experimentu, z něhož vyplynulo, že kaše byla docela chutná a že především měla dostatečnou výživnou hodnotu (viz též *strava).

Archeologický výzkum a následné interdisciplinární výzkumy vedl Peter Vilhelm *Glob, který je rovněž autorem shrnující práce o mrtvých z dánských bažin. Tollundský muž je dnes vystaven v Silkeborg Museum v Dánsku. (Jaroslav Malina)

tolos, *tholos.

Tolstoj, Lev Nikolajevič (9. 9. 1828, Jasnaja Poljana, Rusko – 20. 11. 1910, Astapovo, Rusko), ruský spisovatel, romanopisec, povídkář, dramatik, publicista a filozof. Ve svých slavných románech *Vojna i mir* (Vojna a mír, 1865–1869) a *Anna Karenina* (Anna Kareninová, 1875–1878) vytváří pojetí *lásky jako šťastného splynutí těla a duše: charakteristické jsou v tomto smyslu epizody lásky Andreje Bolkonského a Nataši Rostovové ve *Vojně a míru* a Ljovina a Kitty v *Anně Kareninové*. Později u něho převažuje asketismus a sebezpytování (*Voskresenije* [Vzkříšení], 1899) a vše ústí až v razantní odmítnutí pohlavní lásky vůbec jako zla a vražedné zbraně – i za cenu vymření lidstva (*Krejcerova sonata* [Kreutzerova sonáta], 1891). (Ivo Pospíšil)

Toltékové, *indiánské etnikum žijící ve Střední Americe a náležející do jazykové rodiny *Nahuů a *Otomíů. Po pádu *Teotihuacánu se stali nositeli kultury na Mexické vysočině (800–1168 n. l.), zahájili poslední historické období ve vývoji mezoamerických kultur. Hlavním *městem se stal *Tollan v blízkosti dnešní Tuly, později bylo centrum říše přeneseno z Tollanu na jih od *Chichen Itzá; zde vzkvétalo jejich architektonické i řemeslné umění. Po vpádu *Španělů na *Yucatánský poloostrov a dobytí hlavního sídla byli Toltékové zčásti vyvražďeni, zčásti rozptýleni v oblasti jižního Mexika. Jejich potomci (většinou *míšenci) zde žijí dodnes jako drobní zemědělci a řemeslníci v počtu kolem 350 000. (Oldřich Kašpar)

Toman, Karel (25. 2. 1877, Kokovice u Slaného – 12. 6. 1946, Praha), český básník; vynikl mezi básníky generace devadesátých let. Na studia do Prahy přišel z venkova (rodiště Kokovice u Slaného), nedostudoval práva, odmítal zajištěnou existenci, podnikal dlouhé

toulky po evropských metropolích (Berlín, Londýn, Paříž, Vídeň), zblízka poznával anarchistické hnutí, s nímž sympatizoval.

V Tomanově prvotině *Pohádky krve* (1898) jsou patrné vlivy dekadence a anarchistického protestu hrdého mládí proti společenským *konvencím. Právě proti konvencím klade důraz na vášnivou erotiku jako symbol plného, svobodného životního prožitku. Další sbírka *Torzo života* (1902) vnímá *lásku stále jako vysokou *hodnotu, ale vedle zápasů odehrávajících se v lidském nitru nachází porozumění i pro zápas sociální. Na toulkách cizinou poznával mnoho problémů současného světa a domov pro něj začal představovat tradiční jistotu a vyrovnanost. Tento pohled teskného, ale vzdorného tuláka se odráží ve sbírkách *Melancholická pouť* (1906) a *Sluneční hodiny* (1913). Nejkrásnějším vyznáním lásky k domovu a zemi je sbírka *Měsíce* (1918), obsahující dvanáct básní – cyklus roku jako symbol cyklu lidského života s věčnou touhou po harmonii. Jednotlivé básně jsou psány písňovou formou, vycházejí z konkrétních situací, jež se stávají zobecňujícími symboly. Poválečné sbírky *Hlas ticha* (1923) a *Stoletý kalendář* (1926) potvrzují básnickovy dřívější postoje. Tomanova *poezie je střídá, zhuštěná a málomluvná, plná zámlk a náznaků. Absence dekorativnosti podtrhuje její dramaticitost. František Xaver *Šalda přirovnal Tomanovy verše z *Měsíců* ke starým dřevorytům, bez prázdných, hluchých ploch. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Tomáš Akvinský (latinsky Thomas Aquinas, asi 1225, zámek Roccasecca u Aquina, Itálie – 7. 3. 1274, Fossanova, Itálie), italský teolog a filozof; představitel vrcholné *scholastiky. V jeho díle *Summa theologiae* (Teologická suma, 1266–1273) vrcholí církevní středověká filozofie a scholastický výklad základních kategorií systému *Aristotelova; za morální cíl člověka pokládá Tomáš Akvinský úplný rozvoj jeho podstaty, která spočívá v jeho rozumnosti. (Jaroslav Malina)

tomboy, anglický termín pro dívku, která se projevuje a chová nápadně chlapecky. (Jaroslav Zvěřina)

Tomeček, Jaromír (30. 9. 1906, Kroměříž – 15. 7. 1997, Brno), český prozaik a překladatel; patří k nejvýznamnějším českým autorům přírodní lyrické prózy s filozofickým podtextem a ekologickým patosem. Přírodní náměty zpracovával i v tvorbě pro děti a mládež (například *Stříbrný lipan*, 1944; *Vuí se směje*, 1944). Jeho vztah k *přírodě se utvářel od doby pobytu na Podkarpatské Rusi, kde pracoval jako magistrátní *úředník a notář v letech 1934 až 1939. Tomečkovým druhým domovem se po vynuceném odchodu z Podkarpatské Rusi v roce 1939 stala jižní Morava. Té věnoval většinu svých dalších próz i románů. Jeho rozsáhlé a žánrově členité slovesné dílo představuje lyrickou *apoteózu života, ohrožovaného negací, ale překonávajícího nepřízeň osudu i krize a úskalí civilizačního vývoje. Jaromír Tomeček se stal uznávaným znalcem a ochráncem přírody a myslivosti. Ve své tvorbě odhaloval přísný, ale spravedlivý řád přírody. Přírodu chápal jako systém, který jednak přesahuje, jednak zahrnuje svět člověka. Především ji však miloval a obdivoval, vstupoval do ní jako do *katedrály. Chápal ji jako základní lidskou, i když nejednou odpíranou duchovní potřebu, jako prostor, ve kterém člověk od pradávna hledá a nalézá svou *identitu.

Na konci 20. století Jaromír Tomeček citlivě vnímal proměny přírodního a lidského světa a projevy ekologické krize, do níž se společnost dostala. Varoval před krátkozrakým vražedným ekonomickým pragmatismem. V době, kdy vědecko-technická *revoluce a informační exploze byly hodnoceny jako optimistické předpoklady celoplanetárních globalizačních procesů, ukazoval, že do krize se dostala stejně příroda jako duše a že tyto systémy jsou spjaty a vzájemně podmíněny (*Přírodu obdivuj vždy a všude*, 1992; *Budiž světlo*, 1994; *Ne ohněm a mečem*, 1994; *Záhady divočiny*, 1996; *Dobrodružné lovy*, 1997 aj.). Hlavním tématem Tomečkových próz se stala ekologie lidské duše. Autor úporně hledá a také nalézá harmonický vztah mezi lidským a přírodním – odhaluje duši krajiny i krajinu duše. Tato strategie se uplatňuje také v lyrické črtě *Záchova rodu*; autor ji zařadil do jedné ze svých

posledních knižních prací, souboru krátkých lyrických próz *Minutová dramata: Karavana radosti a smutku* (1996). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

tomismus (název podle jména filozofa *Tomáše [Thomase] Akvinského*), filozofický a teologický systém založený na scholastickém učení (*scholastika) *Tomáše Akvinského (1224–1274) a jeho školy, základní soustava katolické středověké teologie a filozofie. Obnovením tomismu v 19. století vzniká novotomismus. (Jaroslav Malina)

tomografie (z řečtiny: *temnó*, „sekám, řežu“, respektive *tómos*, „řez“ a *grafein*, „psát“), *metoda umožňující zobrazit vybranou část těla (orgánu) ve vrstvách – „řezech“, nejčastěji je míněna výpočetní tomografie (*CT, z angličtiny: *computed* nebo *computerised tomography*) s využitím *rentgenového záření, též ultrazvukové zobrazení (*ultrasonografie), *magnetická rezonance – MRI, z angličtiny: *Magnetic resonance imaging*, SPECT – jednofotonová emisní výpočetní tomografie, PET – pozitronová emisní tomografie). Pro zobrazení řezů mrtvých těl připadá v úvahu pouze výpočetní tomografie a snad magnetická rezonance. (Vojtěch Mornstein)

tón [akustika, muzikologie], každý *zvuk se stálým spektrálním složením (periodicitou). V *hudbě je tón základním stavebním kamenem. Pojem tón má v hudbě jednak základní význam, tedy zvuk, který vzniká pravidelným chvěním tělesa a má určitou výšku, délku, sílu a barvu (tj. „hudební zvuk“, který lze zahrát nebo zazpívat). V praxi se však vžilo též stejné pojmenování intervalu velké sekundy, tzv. celý tón (například c–d). Tento „celý tón“ se dělí na dva půltóny (c–cis, cis–d), výjimečně na třetinotóny, čtvrttóny aj. Grafická značka pro tón je nota, zapisovaná do notové osnovy. Základními vlastnostmi tónu jsou: výška – ta je dána především frekvencí, délka – jak dlouho tón zní, síla – ta je dána amplitudou, barva – závisí na spektrálním složení zvuku, tvaru kmitů či poměru amplitud alikvotních tónů. Závisí na *hudebním nástroji, který tón vydává. Jednotlivé různé tóny se liší frekvencí. Lidské ucho ale obvykle nevnímá *rozdíl* frekvencí, ale rozlišuje je na základě jejich *podílu*. Tón s dvojnásobnou frekvencí zní pro lidské ucho o jednu oktávu výše. Každý tón by mohl být popsán svou frekvencí (vyjádřenou například v hertzech), v praxi takové označení existovalo, ale bylo velmi nepohodlné. Frekvence se proto uvádí jen pro základní tón, kterým je tzv. *komorní a*, jež má frekvenci 440 Hz. V hudbě se následně jednotlivé tóny označují písmeny. Existuje sedm základních tónů: c, d, e, f, g, a, h. Nejmenší běžně v evropské hudbě používanou vzdáleností mezi dvěma tóny je *půltón*. Mezi základními tóny nejsou vzdálenosti vždy stejně velké. Mezi některými tóny je vzdálenost dvou půltónů, mezi jinými vzdálenost pouhého jednoho půltónu.

Kromě tónů existují i zvuky, které nemají periodický průběh, označované jako hluky. Patří k nim například většina zvuků bicích nástrojů. I ty mají v hudbě své využití, nicméně jsou oproti tónům v evropské hudbě zastoupeny výrazně méně. Jejich význam vrostl s rozvojem postmoderních hudebních směrů, především noisové hudby, ale mají důležité místo i v soudobé hudbě vážné. (Olga Rezáková)

Tongané, obyvatelé souostroví Tonga; Tongané tvoří samostatný *polynéský národ v počtu asi 102 000 (odhad z roku 2005). Ostrovy Tonga byly osídleny *Polynésany na konci 5. a na počátku 6. století n. l., v 10. století vznikly první státní útvary, které přetrvaly téměř tisíc let. Z Evropanů je objevil roku 1643 Abel Janszoon Tasman, James Cook je nazval v roce 1774 Přátelské ostrovy. V roce 1900 se staly britským *protektorátem s částečnou *autonomií, roku 1970 získalo celé souostroví nezávislost. V čele Tongy (jméno odvozeno od největšího ostrova Tongatapu) stojí dědičný monarcha z dynastie Tupou – jedná se o jedinou *monarchii v oblasti Tichomoří. Obyvatelstvo tvoří Tongané (99 %), minority *míšenci a *Evropané. Věřící jsou převážně *protestanti (70 %, metodisté aj.), dále *katolíci (20 %), *mormoni aj. Tongané přijali *křesťanství bezvýhradně a jejich společnost je v důsledku toho velmi *konzervativní. (Lukáš Šín)

Tongguk tchonggam (Souhrnné zrcadlo východní dynastie), korejské historické dílo vzniklé na příkaz dvora v polovině 15. století, ceněné je zejména pro svůj literátský styl. Jeho autor Sŏ Kŏ-džong (1420–1488) je jedním z nejznámějších a nejvlivnějších literátů počátku *dynastie I. *Kronika je pojata chronologicky v širším, dálnovýchodním kontextu a doplněna komentáři. (Miriam Löwensteinová)

Tongmjöng (Čumong), bájný zakladatel korejského *království *Pujö, respektive *Kogurjö. V původní *variantě pověsti o založení státu Pujö se vyskytuje jako Tongmjöng-Světlo východu, v pozdější o založení Kogurja dostává jméno Čumong-Čarostřelec. Oba se narodí z vejce, mají nevídané schopnosti, nicméně musejí uprchnout ze *země kvůli *králově žárlivosti. Překročí řeku a založí stát. V případě Pujö není specifikováno datum, u Čumonga se *letopočet založení státu Kogurjö ustálil na roku 37 př. n. l. (Miriam Löwensteinová)

Tongové, černošská populace jihovýchodobantuského původu sídlící v Zambii a Zimbabwe v počtu 250 000 (odhad z roku 1993). *Jazyk (čitonga) patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Část Tongů se hlásí ke *křesťanství, ostatní si zachovali tradiční *animismus (*kult předků a přírodních sil). Nejblíže příbuznými jsou Čopiové (Bachopi), Rongové (Baranga), *Tsongové a *Tswanové (Botswa). V roce 1825 se Tongové dostali do područí *Ngoniů, mladí Tongové vstoupili do řad ngonijských bojovníků. V roce 1875 propukla vzpoura proti ngonijské nadvládě, která byla potlačena. Zbylí Tongové se uchýlili do horských oblastí a k jezeru Nyasa, kde na vodní hladině budovali domy na pilotech. V roce 1895 se dostali pod nadvládu *Portugalců. Dnes žijí v malých kompaktních *vesnicích. Základní jednotkou společnosti je *párová nebo *polygamní rodina. Stejně nebo podobně pojmenované etnické skupiny v jižní Africe (*Ilové-Tongové na Zambezi, Tsongové u jezera Malawi ad.) nejsou s nimi příbuzné bezprostředně a náležejí k jiným *bantuským skupinám. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Tongsa kangmok (Nárys dějin Východu), korejské historické dílo z 18. století, jehož autor An Čong-bok (1712–1791) se snažil o novou metodologii, jež přišla z Číny. Jedná se o souhrnnou korejskou historii od nejstarších dob. (Miriam Löwensteinová)

tonsilla abdominalis, nakupení lymfatické *tkáně ve sliznici *červovitého výběžku slepého *střeva. (Lenka Vargová)

tonsilla laryngea, souhrnné označení pro lymfatickou tkáň nakupenou ve sliznici *laryngu, zejména v její horní části. Tato mandle je součástí *Waldayerova mízního okruhu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

tonsilla lingualis, mandle jazyková, lymfatická *tkáň uložená za *sulcus terminalis na kořeni jazyka, součást *Waldayerova mízního okruhu. (Lenka Vargová)

tonsilla palatina, mandle patrová, je párový, ovoidní orgán, který je uložený v *hltanové úžině mezi *arcus palatoglossus a *arcus palatopharyngeus v jamce označované jako *sinus tonsillaris*. Největšího rozvoje dosahuje v dětství, po *pubertě se zmenšuje. Podkladem patrové mandle je lymfoidní *tkáň. K stěně *hltanu je mandle připojena pomocí široké stopky. Povrch patrové mandle je pokrytý sliznicí s četnými vkleslinami (*fossulae tonsillares*), které vedou do hlubokých epiteliálních záhybů – krypt (**cryptae tonsillares*). Proti stěně hltanu je mandle ohraničena vazivovým pouzdem (**capsula tonsillaris*). Tato mandle je součástí Waldayerova lymfoepiteliálního okruhu. (Lenka Vargová)

tonsilla pharyngea, adenoidní vegetace, *nosní mandle, *hltanová mandle, je útvar tvořený lymfoidní *tkání. Nachází se v *nosohlтанu, v zadní části hltanové klenby. Největšího rozvoje dosahuje hltanová mandle u malých dětí, po 10. roku věku postupně mizí a u dospělých jedinců mohou být jejím pozůstatkem pouze drobné slizniční nerovnosti. Tato mandle je součástí Waldayerova lymfoepiteliálního okruhu. (Lenka Vargová)

tonsilla tubaria, podslizniční lymfatická *tkáň při ústí sluchové *trubice v *nosohlтанu. Tato mandle je součástí Waldayerova lymfoepiteliálního okruhu. (Lenka Vargová)

tonzura (z latiny: *tōnsūra*, „ostříhání, oholení“; *tonsurō*, „kněžské nebo mnišské ostříhání“), v *římskokatolické církvi obřad postřížin, který byl součástí přechodového rituálu, kdy se kandidát kněžství stával příslušníkem kléru (*klérus). Tonzurou se obvykle myslí vyholený kroužek na temeni hlavy, kde byl adept na kněžství pomazán sveticím *biskupem olejem. Tento *zvyk se ujal nejprve ve východním *křesťanství (i když historicky má hluboce předkřesťanské a vědecky dosud ne zcela objasněné kořeny: patrně symbolizovala trepanaci, otevření lebky pro odchod zlých duchů a mocností a pro příchod dobra a poznání), na latinský Západ se rozšířil během 7. století; povinně předepsána byla na čtvrté *synodě v Toledu roku 633. Tonzura nemá jednotnou formu, regionálně se rozlišují tři základní podoby (tonzura apoštola Pavla, tonzura apoštola Petra a tonzura apoštola Jakuba) a odlišnosti jsou patrné rovněž mezi *mnišskými řády. Povinnost tonzury zrušil k 1. lednu 1973 *papež Pavel VI., nadále zůstává jen symbolickým *aktem přechodu. (Břetislav Horyna)

T'o'oh-il, tradiční duchovní vůdce indiánského etnika *Lakandonů. Jednalo se o jedince se znalostí *magie, *mytologie a *rituálů. T'o'oh-il byl ve společnosti uznáván díky své schopnosti komunikovat s *bohy. U severních Lakandonů byl proslulý mírumilovností a klidem, zatímco u jižních svou mocí, agresivitou a znalostí černé magie. Poslední severolakandonský T'o'oh-il – Chan Kin Viejo zemřel v roce 1996. (Lucie Nečasová)

topení a palivo [starověký Přední východ], odviselo od místních podmínek a účelů. K přípravě *stravy sloužilo nejdříve otevřené *ohniště a kulovité *pece umístěné v nejstarších dobách mimo dům, posléze uvnitř, a to buď ve dvoře, nebo v kuchyni (nejčastěji v rohu). K vytápění *obydlí v chladných měsících se užívala přenosná, částečně otevřená ohřívadla nebo kamínka z pálené *hlíny, případně *kovu. Byla velmi jednoduchá, připomínala dvojistou nádobu s rukojetí. Také nejstarší pece k vypalování *keramiky a tavení kovů měly zprvu tvar prosté jámy nebo nízké komory bez odděleného topeniště. Avšak ještě v prehistorickém období se vyvinula šachtová pec, v počáteční formě jednoduchá, bez samostatného ohniště, v níž se k zvýšení žáru využívalo přirozeného proudění vzduchu (pece se umísťovaly na úpatí malého návrší). Náročnější *technologie a potřeba vyšší teploty si brzy vyžádaly zdokonalení *konstrukce: pece, většinou na kruhovém půdorysu, dostaly zvláštní topeniště se samostatným přístupem. Nad ním ležel rošt s otvory a odtud se zvedala vlastní komora uzavřená kupolovitým pláštěm s kouřovodem ve vrcholu. Tyto pece byly již vybaveny dmychadly s měchy, zajišťujícími dostatečný přívod vzduchu, takže dosahovaly i vysokých tavicích teplot. Ve druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l. musely být dobře regulovatelné, neboť se v nich nejen upravoval bitumen nebo sádra, tavily *kovy a *sklo, vypalovala *keramika, ale při druhé pracovní fázi opatřovala též *glazurou.

Jako palivo sloužilo v *Anatolii a v horských lesnatých částech *Sýrie a *Íránu dřevo, pro běžné domácí potřeby roští nebo sláma. V *Mezopotámii pak kromě slámy muselo stačit *rákosí, datlové pecky ale i sušený zvířecí trus. Hrnčíři, kovolijci a skláři pracovali s dřevěným uhlím. V Mezopotámii, kam se dřevěné uhlí dováželo z dalekých milířů a bylo velmi drahé, se uplatnil spíše místně snáze dosažitelný bitumen, který měl i tu výhodu, že skýtal po poměrně dlouhou dobu vysoký žár bez dýmu. V lampičkách a lustrech se k svícení zapaloval olej. (Jana Součková)

tophus, -i, m., tofus, uzlíkovité nahromadění krystalků solí močové kyseliny (uložené hlavně v okolí *kloubů), vznikající při onemocnění dnou (*dna). (Lenka Vargová)

Topinard, Paul (4. 11. 1830, L'Isle-Adam [Seine-et-Oise], Francie – 20. 12. 1911, Paříž, Francie), francouzský antropolog a lékař; spolupracovník Pierra Paula *Brocy a jeden ze zakladatelů vývojové *antropologie. Přispěl k rozvoji metodiky *antropometrie, zabýval se klasifikací lidských *ras a typů. Z díla: *Éléments d'anthropologie générale* (Základy obecné antropologie, 1885). (Jaroslav Malina)

topofobie (z řečtiny: *topos*, „místo“ a *fobos*, „strach, úděs, hrůza“) [antropologie, medicína, psychologie], chorobný strach z určitého místa, před určitým místem, lokalitou. (Jaroslav Malina)

topografická anatomie, *anatomie, topografická.

topologické pojmy, *pojmy, topologické.

toponymum, *abionymum.

Tóra (z hebrejštiny: *thora*, „učení“), hebrejský název pěti knih *Mojžíšových, zvaných řecky *Genesis, *Exodus, *Leviticus, Arithmoi, latinsky *Numeri a *Deuteronomium. Výraz je odvozen od hebrejského slovesa *jara*, „ukazovat“, například směr rukou. Tóra tedy znamená původně ukazatel, směrovku, pak i pokyn k správné cestě. Původně označoval tento výraz kněžský výrok, kterým *kněz odpovídal na dotaz, co je správné a nesprávné, čisté a nečisté atd. Později byl vztažen na sbírku takových výroků a posléze označoval všech pět knih Mojžíšových jako jakousi sbírku sbírek, nejzávažnější a nejposvátnější část hebrejského *kánonu (*Starý zákon), tedy Zákon. Pro českého čtenáře je důležité si uvědomit, že výraz tóra nemá negativní asociace. Pro nás je *zákon to, co je za konáním, tedy to, co je zakázané. U tóry je tomu přesně naopak. Je to pokyn kladný, napomáhající k tomu, najít správnou cestu a nezahynout při bloudění na poušti. Proto může žalmista vyznávat: „Kdyby mi tvůj Zákon nebyl potěšením, dávno bych v svém pokoření zahynul“ (Ž 119,92). Novozákonní, jmenovitě pavlovský pojem zákona (řecky: *nomos*) sice z pojmu tóra vychází, ale významně posunuje jeho náplň s ohledem na to, jaký význam dostal tento termín v židovské teologii novozákonní doby.

V *judaismu bývá Tóra nazývána Královnou moudrosti a je jí prokazována mimořádná úcta. Hebrejský text Tóry, psaný na pergamenových *sveticích, je přečten při synagogálních bohoslužbách během jednoho roku. Jako Slovo boží je předmětem mystických spekulací v *Kabale.

Kromě písemné Tóry uznává judaismus ještě takzvanou ústní Tóru, zprvu pouze slovně tradovanou. Patří k ní zejména *Mišna a *Halacha. (Jan Heller)

Toradžové, původní obyvatelé ostrova Celebesu (Sulawesi) ve Velkých Sundách, kteří kulturně náležejí k staroindonéským etnikům. Název znamená v překladu „Lidé z hor“ či „Vnitrozemci“ a byl použit nejprve pro obyvatele horského vnitrozemí. V současné době představují Toradžové populaci přibližně 650 000 osob. Jazyky patří do sulaweské podskupiny *indonéské větve *malajsko-polynéské rodiny. U některých skupin Toradžů je patrný silný vliv islámských *Bugiů a *Makasarů, ostatní skupiny si zachovaly mnoho starých *zvyků a *tradic. U skupiny Toalů je zřejmý vliv původní vedoidní populace, a to i ve způsobu života ve skalních sídlištích v horském vnitrozemí. Tradiční *náboženství bylo *animistické, zejména *kult mrtvých – místy dodnes ukládají zemřelé do skalních *hrobů označovaných figurami zemřelých, do počátku 20. století existoval i rituální *lov lebek. Od konce 19. století se šíří *islám a zejména *křesťanství (asi 50 % Toradžů jsou *protestanti). Jsou zemědělci, chovateli buvolů, prasat, drůbeže a psů, kteří slouží i jako obětní zvířata. Do konce 19. století byli v kontaktu pouze s Bugii a *holandští kolonisté o jejich existenci nevěděli. Před *christianizací byla jejich společnost sociálně stratifikována (*šlechta, svobodní občané, otroci), *kněží se dělili do několika kategorií podle své specializace. (Lukáš Šín)

tordování (z francouzštiny: *torsion*, „kroucení“):

1. [archeologie, umělecké řemeslo], šroubovitě tvarování (kroucením) bronzového, zlatého nebo železného drátu či tyčinky kolem podélné osy při výrobě ozdob, šperků nebo nástrojů (případně napodobení této výzdobné *techniky litím). Přeneseně se tento pojem užívá i pro vzhledově podobnou úpravu okrajů nádob, zejména keramických mís v mladší *době bronzové;

2. [architektura], pravidelné točení dřívku sloupu nebo jiného architektonického článku. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

toreutika, *kovotepectví.

Torové, etnická skupina na jihozápadě a západě Ugandy; podle odhadu z roku 1961 žilo asi 225 000 Torů. *Jazyk (luňoro) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Jsou chovatelé dobytka a zemědělci. Rodina je *párová (*polygamie je vzácná), následnictví je *patrilineární. Nemají *vesnice, usídlení je roztroušené. Jejich území bylo součástí nejstaršího státu v Mezijezeří – Kitwary (vznikl v 10.–11. století). Po pádu státu Buňoro (vznikl po rozpadu Kitwary) v roce 1899 existoval jejich stát Toro, který však nedosáhl většího významu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Torquemada, Juan de (1557–1624), španělsko-mexický kronikář. Do Mexika se dostal již v dětském věku; vstoupil do františkánského řádu a později se stal provinciálem. Z jeho děl je pro dějiny a etnografii *Nového světa důležitá *Monarquía Indiana* (Monarchie v zemích indických, 1615) – ačkoliv je to dílo nepůvodní, „těžkopádné“, obsahuje důležité dokumenty. (Oldřich Kašpar)

Torquemada, Tomás de (1420, Valladolid, Španělsko – 1498, Ávila, Španělsko), španělský inkvizitor, proslulý svou sadistickou krutostí, přezdíváný „kladivo na čarodějnice“. Jako první ve Španělsku byl roku 1483 jmenován Velkým inkvizitorem (*Inquisitor Generalis*); o dva roky později, po smrti svého konkurenta, inkvizitora Pedra de Arbués, zavražděného v Zaragoze, rozšířil svoji působnost na celé Španělsko. Během svého osmnáctiletého působení odsoudil na 100 000 lidí, mnohé z nich k smrti upálením. Díky tomu se stal synonymem krutosti a náboženského fanatismu (*ironií je, že jeho babička byla konvertovaná Židovka a podle některých pramenů byl mnoho let sužován syfilidou, které nakonec podlehl). (Miloš Macholán)

torques (z latiny: *torquere*, „točit, kroutit, splétat“), zpravidla kovový (*zlatý, *bronzový) nákrčník z drátu nebo tyčinky; typický *šperk zejména u *Keltů. (Jaroslav Malina)

Torresova úžina, *úžina, Torresova.

torticollis, -is, f., též (*caput obstipum*), jednostranné zkrácení kývače hlavy (**musculus sternocleidomastoideus*), vrozené nebo vlivem porodního traumatu, při níž postižená osoba drží hlavu stočenou na jednu stranu. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

tortura (z latiny: *tortura*, „mučení; napínání na skřípec; křivení, stáčení“), *právo, útrpné.

toruli tactiles, hmatové polštářky. Nalézají se na určitých místech dlaně a plosky nohy (například na prstech, *thenaru, *hypothenaru, na patě). Jsou tvořeny hmatovými *lišťami a jsou podloženy tukem. Obsahují senzoričká nervová zakončení. (Ladislava Horáčková)

torulus, -i, m., hrbolek, malá vyvýšenina (polštářek), lalůček (například **toruli tactiles*). (Ladislava Horáčková)

torus, -i, m., výčnělek; val; polštář, poduška; lože, lehátko (v *anatomii například **torus tubarius*). (Ladislava Horáčková)

torus levatorius, slizniční val, který jde v *nosohltanu od dolního okraje ústí sluchové *trubice k měkkému *patru. Val je podmíněný průběhem **musculus levator veli palatini*. (Lenka Vargová)

torus palatinus, variabilní kostní val ve švu (*sutura palatina mediana*) stýkajících se patrových výběžků *horní čelisti. Počítá se k varietám na skeletu. (Ladislava Horáčková)

torus tubarius, slizniční val za zevním ústím sluchové *trubice v *hltanu. Val je podmíněný mediálním okrajem *chrupavky sluchové trubice. (Lenka Vargová)

tory, *lojalista.

torze femuru, úhel mezi střední osou krčku a *transverzální rovinou obou kondylů *kosti stehenní, varíruje okolo 10°. (Ladislava Horáčková)

Tošner, Michal (18. 7. 1974, Hradec Králové), český kulturní antropolog. V roce 2003 ukončil studium na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze. Během svých studií od roku 2000 prováděl terénní výzkum v romských osadách na východním Slovensku a romských městských *ghettech v České republice. Od

roku 2005 působí jako odborný asistent na *Katedře antropologických a historických věd Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Ve své přednáškové činnosti se věnuje dějinám antropologie, interdisciplinaritě, sociálním a kulturním aspektům globalizace, antropologii jazyka, médií a vědy. V roce 2009 v rámci programu Teorie a dějiny vědy a techniky obhájil disertaci na téma *Postmoderní a kritická antropologie a její filozofické pozadí*.

Souběžně se svou pedagogickou činností a svými teoretickými zájmy pokračuje v terénních výzkumech sociální diferenciaci v městském prostředí. Je aktivním členem Centra aplikované antropologie a terénního výzkumu a členem redakční rady odborného portálu **AntropoWeb* při Katedře antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Kontakt: Mgr. Michal Tošner, Ph.D., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: michal.tosner@post.cz. (Václav Soukup)

totalismus, *totalitarismus.

totalita (z latiny: *tōtus*, „celý, veškerý, všechen“):

1. [filozofie], označení pro celkovost, souhrnný celek. Často souhrn všeho jsoucího, viděný jako jeden celek, jehož jsou jednotlivá jsoucna jen částmi;

2. zkrácené (spíše hovorové) označení pro *totalitarismus. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

totalitarismus (totalismus) (z latiny: *tōtus*, „celý, veškerý, všechen“), typ diktátorsky řízeného *státu (například nacistický režim v Německu nebo komunistický režim v Sovětském svazu, někdy také bývá ve vztahu k totalitarismu zmiňován islámský totalitarismus), v jehož čele stojí vůdce podporovaný jedinou oficiální *politickou stranou, prosazující totální (zpravidla násilné, zřídka nenásilné) ovládnutí všech oblastí společenského života (*ekonomika, *kultura, *umění, školství, společenské *organizace, *církve atd.) prostřednictvím byrokratického a policejního aparátu a soustavné ideologické indoktrinace za pomoci hromadných sdělovacích prostředků, vedoucí k deformování *individuá, až k jeho úplnému podrobení, popřípadě umlčení. Usiluje o naprostou kontrolu společnosti, k čemuž mu mimo jiné slouží absolutní monopol na kontrolu prostředků ozbrojené moci. Jde o režim, který ničí hranice mezi *státem a *společností, ba dokonce mezi státem a jednotlivcem, znamená ve svém celku radikální popření základních zásad *liberalismu, *občanských práv, individuální *svobody, politického *pluralismu a zákonitosti. Totalitarismus lze označit jako protiklad demokratických forem *vlády (*demokracie), případně jako útočnou formu demokracie. Často bývá zasazen až do epochy industriální společnosti.

Potlačení individuální jedinečnosti a plurality v totalitarismu zdůrazňovala Hannah *Arendtová. Totalitní stát nejlépe představil anglický prozaik George *Orwell (1903–1950) ve své knize *Nineteen Eighty-four* (1984, 1949). V politologickém výzkumu se totalitarismus odlišuje od *autoritarismu, respektive autoritářských režimů. (František Čapka, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

totální mobilizace, *mobilizace, totální.

totem (z angličtiny [převzato ze severoamerických indiánských jazyků, etnika *Algonkinů]: *totem*, „totem“):

1. *zvíře, rostlina, *minerál aj. chápané jako *symbol předka, od něhož určitá skupina lidí, obvykle spjatá příbuzenskými vztahy (*rod, *kmen aj.), odvozuje svůj původ, a který uctívá a případně s ním spojuje své jméno;

2. *artefakt (například sloup se *zoomorfním reliéfem) symbolizující tohoto předka. (Jaroslav Malina)

totemismus (z angličtiny: *totemism*, „totemismus“; z algonkinského slova *ototeman*, „pocházející z mé rodiny“), systém představ, podle nichž je původ určité skupiny lidí odvozován od společného předka (*totemu). Totemová *náboženství byla postupně

rozpoznána zejména u nativních etnik, žijících v Severní Americe a v Austrálii. Příslušnost k totemu se obvykle dědí po matce, ačkoliv *společnost může být patriarchální. *Klany jsou většinou exogamní a „drží při sobě“, i když neobývají souvislá území.

Spojení klanu a totemu není libovolné, vzájemný vztah se přizpůsobuje zejména tomu, jaký *rituální zájem daný totem v lidech podněcuje. Mezi totémy tak mohou patřit zvířata a rostliny, které však nemusí být ani nápadné, ani reprezentativní a nemusí mít ani žádný zvláštní význam pro obživu skupiny. Totemem se může stát i část těla *zvířete, nebo různé nemoci a jejich příznaky (závrať, zvracení, mrtvola), ale také stav mysli (smích aj.). Totemem mohou být rovněž některé hvězdy a planety, rozličná roční období nebo počasí (mraky, krupobití, déšť apod.).

Totemismus poprvé popsal (na přelomu 18. a 19. století) katolický misionář G. Thavenet u severoamerického *indiánského etnika *Odžibvejů (ze skupiny *Algonkinů), sídlícího mezi dnešními kanadskými provinciemi Ontario a Québec. Podle Thaveneta vyjadřoval totem příslušnost ke *klanu, každý klan měl své specifické zvíře (zpravidla charakteristické pro danou oblast a zde běžně lovené), které však bylo sdíleno kolektivně a nesouviselo se zvířetem, představujícím ochranného ducha jedince (namísto strážného ducha).

Poté prošel pojem totemismus, výklad jeho vzniku a funkce, řadou proměn kopírujících změny antropologických paradigmat: vznik totemismu souvisí s obdobím *divošství, kdy nebyl znám otec dětí, a proto nedostávali potomci jména podle svých otců, ale podle přírodních druhů (James George Frazer). Totemismus tkví v počátečním *hříchu, kdy synové zabili svého otce (mrtvolu snědli), aby se tak zmocnili jeho žen, k nimž neměli přístup (*endogamie). Z hrůzy před svým činem označili otcovo tělo za totem a zvíře, které ho symbolizovalo, označili za *tabu. Poté se vzdali otcových žen, aby si našli jiné mimo svou skupinu, čímž započala *exogamie (Sigmund *Freud); Totemismus prezentuje svět zvířat a rostlin analogicky k lidské společnosti. Vztahy, které člověk vytváří mezi totemickými předměty, tak odpovídají sociálním vztahům existujícím mezi lidskými kolektivy a plní proto dvě úlohy – 1) klasifikačního systému, který využívá přírodniny k *identifikaci lidských bytostí a 2) přiřazuje skupinám, mezi nimiž jsou *příbuzenské vztahy termíny, jimiž se označují přírodniny (Alfred Reginald *Radcliffe-Brown); na rozdíl od jiných klasifikačních systémů, které jsou rázu duchovního (například *mýtus) nebo praktického (například *obřad), je totemismus spjat s každodenním životem, proto je nutně dědičný, neboť jako takový je denně vázán ke každému jedinci a prezentován v každé skupině (Claude *Lévi-Strauss). (Jaroslav Malina, Sandra Sázelová)

totonak, rodina mezoamerických *indiánských jazyků užívaných v mexickém státě Puebla. (Viz též *Totonakové.) (Oldřich Kašpar)

Totonakové, *indiánské etnikum žijící na pobřeží Mexického zálivu, které bylo v předkolumbovském období největší a nejvýznamnější skupinou obyvatelstva Mexické náhorní plošiny. Jejich předchůdci byli nositelé tzv. tajínské kultury (300–900 n. l.), jedné z prvních velkých mezoamerických kultur. Totonakové jsou tvůrci kamenných soch znázorňujících lidské a zvířecí hlavy, rostliny aj. Po vpádu *Španělů bylo zcela zničeno hlavní *město Zempoala a Totonakové byli zdecimováni. V současné době žije asi 90 000 potomků Totonaků, kteří se podílejí na utváření nové totonacké populace v Mexiku. *Jazyk patří do totonacké rodiny (*totonak; podle některých lingvistů do rodiny maya-kičé), většina Totonaků mluví i španělsky. Postupně jsou asimilováni španělsky mluvícími *Mexičany. V době příchodu Španělů byla jejich společnost stratifikována podobně jako u *Aztéků. (Oldřich Kašpar)

totožnost, sociální, *identita, sociální.

toufar (z němčiny: *Täufer*, der, „křtitel“; *Wiedertäufer*, der, „novokřtěnec“), *habáni.

touha, silně citově zabarvené přání, od potřeby a nouze se lišící tím, že ji nelze ukojit. Někdy se váže k určitým *subjektům a předmětům (neopětovaný cit k jinému člověku, touha

po domově), jindy je výrazem obecného vykořenění a cizoty člověka, kterou nic nemůže naplnit. (Jaroslav Malina)

toulec [archeologie], druh *zbroje, přenosná schránka na *šípky, výbava lučištníka; v *pravěku byl toulec zhotovován z organických materiálů (*dřevo, *kůže aj.), a proto se dochová jen zřídka za specifických podmínek (viz například *Ötzi). (Miloslav Slabina)

Toulouse-Lautrec, Henri de (vlastním jménem Henri-Marie-Raymond de Toulouse-Lautrec Monfa, 24. 11. 1864, Albi, Francie – 9. 9. 1901, Malromé, Francie), francouzský malíř a grafik. Vyšel z *impresionismu, později spojil *postimpresionismus s prvky předjímajícími secesní stylizaci. Nejdříve se věnoval krajinomalbě, záhy soustředil pozornost na odvrácenou stranu velkoměstského života a stal se vnímavým i *ironickým „kronikářem“ bohémského života pařížských umělců, hereček, prostitutek (s porozuměním k lidskému utrpení, zjištěnému vlastním neblahým osudem – musel se vyrovnávat s faktem, že se v raném věku následkem kostní choroby zastavil růst jeho nohou, což jej vyřadilo ze společenského života aristokratických kruhů; pocházel z jednoho z nejstarších francouzských šlechtických rodů).

Témata nacházel v šantánech, nevěstincích a barech, jejichž atmosféru zachycoval s nepřikrášlenou opravdovostí, včetně sexuálního a erotického života v jeho heterosexuálních a homosexuálních projevech (*Tanec v Moulin Rouge*, 1890; *V Moulin Rouge: Dvě ženy tančící valčík*, 1892; *Salon v rue des Moulins*, 1894; *Sedící Cha-U-Kao*, 1896 aj.); jeho plošný, dekorativní styl našel velké možnosti v plakátové tvorbě (*Moulin Rouge: La Goulue*, 1891; *Reine de Joie*, 1892; *Divan Japonais*, 1893; *Jardin de Paris: Jane Avrilová*, 1893; *Confetti*, 1894 aj.).

Toulouse-Lautrec je proto často vnímán jako mistr scén z nevěstince (v neposlední řadě proto, že bylo známo, že v těchto místech pobýval často celé týdny). Protože veškerá jeho pozornost platila dění za kulisami, zajímal se zvláště o chvíle uvolnění a o vzájemné osobní vztahy dívek. Zdá se, že *lesbické milostné vztahy, jež se často vyskytovaly mezi profesionálními prostitutkami, vzbudily jeho zálibu v groteskních, nepřirozených a současně lidsky dojemných situacích; možná kladl tyto ženy, odchylovající se od sexuální normy, na svou vlastní úroveň – úroveň osoby odchylné od fyzické normy (byl trpasličího vzrůstu a měl zakrnělé nohy). V každém případě bylo zobrazování ženské *homosexuality pevnou součástí jeho tematického repertoáru, jak dokazuje řada jeho grafik a obrazů. (Jaroslav Malina)

tovaryš, spolupracovník mistra určitého *řemesla, a to po náležitém zhotovení tovaryšského díla a po absolvování předepsané výuční doby; žil většinou v domácnosti mistra v patriarchálně vrchnostenském pracovním společenství. Počet tovaryšů určoval *cech, jejich větší počet se nazýval tovaryšstvo. Víceleté putování a vykonání mistrovského díla byly předpokladem pro to, aby se sám stal mistrem a tím hospodářsky soběstačným; tato možnost byla od 14. století stále více omezována strnulým cechovním systémem (*cech); byla přístupná jen synům mistrů nebo tovaryšům, kteří si vzali vdovu mistra nebo jeho dceru. (František Čapka)

toxin, látka produkovaná živým organismem (například *bakteriemi, houbami, ale i v těle při poruše některých orgánů), která má škodlivé účinky a vyvolává onemocnění, případně smrt. (Petr Bureš)

Toyen (vlastním jménem Marie Čermínová, 21. 9. 1902, Praha – 9. 11. 1980, Paříž, Francie), česká malířka a grafička; významná představitelka českého i evropského moderního umění. V osobním, uměleckém, společenském a politickém životě byla neobyčejně svobodomyšlná – natolik, že se důsledně zbavila determinant „daných zrozením“: vlastní jméno Marie Čermínová nahradila nesklonným a bezrodým pseudonymem Toyen, popřela tradiční „pasivní“ roli ženy v „mužském světě“, zpřetrhala rodinné vazby a nahradila je spřízněním s básníky, spisovateli, dramatiky, filozofy a výtvarnými umělci (zejména na půdě umělecké avantgardní skupiny Devětsil).

Ve své malířské tvorbě vyšla z puristicky modifikovaného *kubismu a kolem poloviny dvacátých let se přiklonila k *poetismu. Významnou událostí jejího uměleckého vývoje bylo zejména setkání (a celoživotní přátelství) s Jindřichem *Štyrským, s nímž se koncem roku 1925 vydala do Paříže. Oba zde dospěli k novému uměleckému *názoru, jež sami označili jako *artificialismus, který se stal výtvarnou analogií druhé fáze teigovsko-nezvalovského poetismu; šlo o malbu prchavých pocitů a vzpomínek, o kompozice s fragmenty reálných předmětů a objektů, vyznačující se neobyčejnou sugestivností a enigmatičností. Tato stylová poloha, jež jim umožnila dát osobitý výraz výtvarně ryzí básnivě představě, je začátkem třicátých let přivedla k *surrealismu a k členství v *Surrealistické skupině v ČSR. Se Štyrským uskutečnili řadu dalších uměleckých projektů, v nichž významné místo zaujímá osobité ztvárnění *sexuality a *erotiky. Toyen již v polovině 20. let 20. století namalovala soubor obrazů s erotickými náměty, erotická inspirace se ve zvláště vyhocené, až vyzývavé podobě zračí v jejích kresbách a hlavně v ilustračních cyklech, jakož i v jinotajné rovině jejích surrealistických obrazů třicátých let stejně jako období pozdějších. Ve 30. letech ilustrovala díla významných autorů erotické literatury (například Pietro *Aretino, *markýz de *Sade aj.) publikovaná v *Edici 69 a svými kresbami přispívala do Štyrského tří ročníku časopisu **Erotická revue* (1930–1933). I z tohoto hlediska patří oba umělci k nejdůležitějším tvůrcům 20. století nejen v českém, ale i mezinárodním prostředí. Surrealistické podněty se v malířské tvorbě Toyen převtělily do podoby libidinózně podbarvených nápovědí, popřípadě symbolických významů, později do obrazů vyznačujících se *magickým realismem, v nichž lze spatřovat zoufalou reakci na válečnou pohromu. Po roce 1947 se Toyen trvale usadila v Paříži, kde pokračovala v rozvíjení osobité poetiky. (Jaroslav Malina)

Toynbee, Arnold Joseph (14. 4. 1889, Londýn, Anglie – 22. 10. 1975, New York, USA), britský historik, sociolog a filozof dějin. Zastával *názor, že každá *civilizace a *kultura musí projít stadii vzniku, růstu, úpadku a rozkladu. Východisko z krize Západu viděl v duchovním obrodě. Hledal společné rysy společenských formací a základní hybnou sílu kulturněhistorického vývoje; tou je pro něho *náboženství.

Toynbee vymezil jedenadvacet civilizačních okruhů, které v historii existovaly. V současnosti existuje pouze pět civilizací: západní společnost, společnost ortodoxního *křesťanství, islámská společnost, hindská společnost a společnost Dálného východu. Těchto pět současných civilizací má své historické předky v minulých generacích civilizací. Růst civilizace není výrazem technologického rozvoje, ale výsledkem progresivního vnitřního sebeurčení, seberozvoje a sublimace hodnot společnosti. Z díla: *A Study of History* (Studium dějin, 12 svazků, 1934–1961). (Jaroslav Malina)

Tožané, obyvatelé republiky Togo v západní Africe při pobřeží Guinejského zálivu; 6,1 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) tvoří převážně černošské *súdánské populace *Eweové, Kebrové, *Temnové ad., které území Toga osídlovali od 14. století. Ve vnitrozemí vznikla v 18. století domorodá *království Dagomba a Gondža. Od 16. do konce 19. století se pokoušeli získat Togo *Portugalci, *Holandřané, *Francouzi, *Angličané a posléze i *Němci, kteří v roce 1884 zřídili na pobřeží německý *protektorát. Po porážce Německa v *první světové válce se Togo stalo rozděleným *mandátním územím anglickým a francouzským. Úředním *jazykem je dosud *francouzština. V roce 1960 získali Tožané nezávislost. Dnes necelou polovinu obyvatel tvoří *Eweové (47 %), dále zde žijí Gursa, Kabyé, Losso, Mopa, Tembové aj., ale i *Evropané (vesměs Francouzi), *Fulbové, *Hausové a *Jorubové. Věřící jsou především *animisté (asi 50 %), dále *křesťané (35 %, většinou *katolíci), *muslimové (12 %, většinou *sunnité) aj. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

trabecula, -ae, f., trabekula (z latiny: *trabecula*, „trámec, trámeček“) [anatomie]:

1. svazky vazivových vláken, které vytvářejí vnitřní strukturu („kostru“) některých vnitřních orgánů (například trabekuly *sleziny, lymfatických *uzlin, *trabecula *septomarginalis* v pravé srdeční komoře a podobně);

2. kostní trámce, které tvoří základ **substantia spongiosa* kostí. (Ladislava Horáčková)
trabecula septomarginalis, silná svalová hrana, která se v pravé **komoře srdeční* táhne od *musculus papillaris anterior* k mezikomorovému septu. (Lenka Vargová)

trabekula, **trabecula*.

tractus, -us (z latiny: *tractus*, „tah, smyk, pohyb; oblouk“):

1. trakt, soustava (v **anatomii* například trávicí trakt);

2. oddíl;

3. dráha; v anatomii *tractus* ve smyslu nervové dráhy představuje svazek nervových vláken (**neuritů*), jejichž **perikaryony* vytvářejí určitou oblast **šedé hmoty*, mají stejnou funkci a jejich neurity končí u struktur **centrální nervové soustavy (CNS)*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

tractus bulbocerebellaris, svazek nervových vláken, který začíná v prodloužené **míše* v **nucleus cuneatus lateralis* a končí v **mozečku*; je součástí somatosenzorické nervové **dráhy*, která přivádí do mozečku **informace* z pohybového aparátu horní končetiny. (Lenka Vargová)

tractus bulbothalamicus, svazek nervových vláken, který vystupuje v prodloužené **míše* z **nucleus gracilis* a **nucleus cuneatus medialis* a jde k specifickým jádrům **thalamu*. Vlákná této dráhy směřují nejprve jako *fibrae arcuatae internae* ke střední rovině, kde se překříží – *decussatio lemniscorum* a pokračují jako silný svazek – **lemniscus medialis* do thalamu. *Tractus bulbothalamicus* je součástí somatosenzorické nervové **dráhy*, která slouží fylogeneticky mladé nervové **dráze* – epikritickému **čítí* (jemné kožní citlivosti). (Lenka Vargová)

tractus corticonuclearis, součást **pyramidové dráhy*. Přímá **motorická dráha*, která začíná v motorických **oblastech kůry mozkové* a sestupuje bez přepojení do **kmene mozkového* až na somatomotorická a branchiomotorická **jádra hlavových nervů* (**nucleus originis nervi oculomotorii*, **nucleus originis nervi trochlearis*, **nucleus originis nervi trigemini*, **nucleus originis nervi abducentis*, **nucleus originis nervi facialis*, **nucleus ambiguus*, **nucleus originis nervi hypoglossi*). V **telencephalu* je součástí **capsula interna*, v **mesencephalu* zaujímá střední část **crura cerebri*. Tato fylogeneticky mladá **nervová dráha* slouží k řízení volní (chtěné, vůlí ovládané) hybnosti. (Lenka Vargová)

tractus corticospinalis, součást **pyramidové dráhy*, přímá **motorická dráha*, která začíná v motorických **oblastech kůry mozkové* a sestupuje bez přepojení **kmenem mozkovým* až do hřbetní míchy (**medulla spinalis*), kde končí na **nuclei motorii* předních rohů míšních. V **telencephalu* je součástí **capsula interna*, v **mesencephalu* zaujímá střední část **crura cerebri*, ve **Varolově mostu* vytváří bílé provazce *fasciculi longitudinales*, v prodloužené **míše* podmiňuje na **ventrální straně* párový podélný val *pyramis medulle oblongatae*. Na rozhraní mezi prodlouženou a hřbetní míchou se *tractus corticospinalis* kříží – *decussatio pyramidum*. Asi 80 % nervových vláken se dostává na kontralaterální straně do postranního provazce míšního jako *tractus corticospinalis lateralis* a 20 % pokračuje nezkříženě jako *tractus corticospinalis anterior*. Tato fylogeneticky mladá **nervová dráha* slouží k řízení volní (chtěné, vůlí ovládané) hybnosti. (Lenka Vargová)

tractus cortico-ponto-cerebellares, fylogeneticky mladé motorické **dráhy*, které jdou z jednotlivých **laloků kůry mozkové* (**tractus fronto-ponto-cerebellaris*, **tractus parieto-ponto-cerebellaris*, **tractus temporo-ponto-cerebellaris*, **tractus occipito-ponto-cerebellaris*) přes **capsula interna*, **crura cerebri* na **nuclei pontis* v **kmeni mozkovém* a odtud přes střední stopky do **mozečku*. (Lenka Vargová)

tractus fronto-ponto-cerebellaris, jedna z drah – **tractus cortico-ponto-cerebellares*, která jde z **frontálního laloku kůry mozkové* přes **capsula interna*, **crura cerebri* na **nuclei pontis* v **kmeni mozkovém* a odtud přes střední stopky do **mozečku*. (Lenka Vargová)

tractus iliotibialis, podélné zesílení **fascia lata femoris* od předního úseku *crista iliaca* *kosti kyčelní k laterálnímu kondylu *tibie. Upíná se do něho **musculus glutaeus maximus* a **musculus tensor fasciae latae*. Tahem za *tractus iliotibialis* zabezpečují zmíněné svaly vzpřímený postoj (proto je u *člověka mohutně vyvinutý). (Ladislava Horáčková)

tractus occipito-ponto-cerebellaris, jedna z drah – **tractus cortico-ponto-cerebellares*, která jde z týlního *laloku *kůry mozkové přes **capsula interna*, **crura cerebri* na **nuclei pontis* v *kmeni mozkovém a odtud přes střední stopky do *mozečku. (Lenka Vargová)

tractus olivospinalis, svazek nervových vláken, který vystupuje z **nuclei olivares* prodloužené *míchy a sestupuje na **nuclei motorii* hřbetní míchy (**medulla spinalis*). Tato dráha je zapojena do zpracovacích motorických *okruhů (mimovolní hybnosti). (Lenka Vargová)

tractus opticus, součást *diencephala, svazek *neuritů třetích *neuronů *zrakové *dráhy (multipolárních neuronů sítnice). Vzniká v **chiasma opticum* a směřuje k **nucleus corporis geniculati lateralis*. Menší část vláken z *tractus opticus* končí také na **tectum mesencephali* (centrum opticko-motorických reflexů), v **nucleus praetectalis* (centrum pupilárního *reflexu) nebo na jádrech *hypotalamu (centrum heliostimulačního *reflexu). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

tractus parieto-ponto-cerebellaris, jedna z drah – **tractus cortico-ponto-cerebellares*, která jde z parietálního *laloku *kůry mozkové přes **capsula interna*, **crura cerebri* na **nuclei pontis* v *kmeni mozkovém a odtud přes střední stopky do *mozečku. (Lenka Vargová)

tractus reticulospinalis, svazek nervových vláken, který začíná v *kmeni mozkovém ve **formatio reticularis*, sestupuje hřbetní míchou (**medulla spinalis*) a končí na *interneuronech a motorických *jádrech míchy. Řadí se k fylogeneticky starým motorickým *drahám, které jsou zapojeny do řízení mimovolní hybnosti (reflexní pohyby) a vegetativního *nervstva. Propojují interneurony jednotlivých etází a jejich prostřednictvím je ovlivňována aktivace či inhibice specifických jader *centrální nervové soustavy (*CNS). (Lenka Vargová)

tractus rubrospinalis, svazek nervových vláken, který začíná v *mesencephalu v **nucleus ruber*, sestupuje *kmenem mozkovým a končí na motorických *jádrech *míchy. Tato *dráha je fylogeneticky stará, řadí se k zpracovacím motorickým *okruhům. (Lenka Vargová)

tractus spinobulbaris, svazek somatosenzorických nervových vláken, který je tvořený centrálními raménky pseudounipolárních *neuronů spinálních *ganglií. Začíná v hřbetní míše (**medulla spinalis*), kde vytváří **fasciculus gracilis* a **fasciculus cuneatus* a končí v prodloužené *míše na **nucleus gracilis* a **nucleus cuneatus medialis et lateralis*. Mediální část *tractus spinobulbaris* je součástí fylogeneticky mladé somatosenzorické nervové *dráhy epikritického *cítí (jemné kožní citlivosti), laterální část přivádí *informace z pohybového aparátu horní končetiny. (Lenka Vargová)

tractus spinocerebellaris anterior et posterior, svazky nervových vláken, které začínají v hřbetní míše (**medulla spinalis*) v **nucleus thoracicus* a končí v *mozečku. Tyto *dráhy jsou součástí somatosenzorické nervové *dráhy, která přivádí *informace z pohybového aparátu. (Lenka Vargová)

tractus spinoreticularis, svazek senzorických nervových vláken, který začíná v hřbetní míše (**medulla spinalis*) v **nucleus apicalis* a v **nucleus proprius* a končí na jádrech **formatio reticularis*. Nervová vlákna z *nucleus apicalis* ovlivňují aktivitu jader retikulární formace. Nervová vlákna z *nucleus proprius* vedou bolestivé *informace (tupá, těžko lokalizovatelná bolest) přes jádra retikulární formace do *thalamu. (Lenka Vargová)

tractus spinotectalis, svazek nervových vláken, který začíná v hřbetní míše (**medulla spinalis*) v **nucleus proprius* a končí na **tectum mesencephali*. Tento svazek patří k fylogeneticky starým senzorickým nervovým *drahám. (Lenka Vargová)

tractus spinothalamicus, svazek nervových vláken, který začíná v hřbetní míše (**medulla spinalis*) v **nucleus proprius* a končí u specifických jader **thalamu*. *Tractus spinothalamicus* je součástí somatosenzorické **dráhy*, která slouží protopatickému **čítí* (hrubá kožní citlivost, teplo, chlad, bolest). (Lenka Vargová)

tractus tectospinalis, svazek nervových vláken, který vystupuje od **tectum mesencephali*, probíhá **kmenem* mozkovým a končí na **nuclei motorii* **míchy*. *Tractus tectospinalis* zajišťuje motorickou odpověď na optické a akustické podněty (jde z centra opticko-motorických a akusticko-motorických **reflexů* k **efektoru*). (Lenka Vargová)

tractus temporo-ponto-cerebellaris, jedna z **tractus cortico-ponto-cerebellares*, která jde z temporálního **laloku* **kůry* mozkové přes **capsula interna*, **crura cerebri* na **nuclei pontis* v **kmeni* mozkovém a odtud přes střední stopky do **mozečku*. (Lenka Vargová)

tractus trigeminocerebellaris, svazek centrálních ramének pseudounipolárních **neuronů* uložených v **nucleus mesencephalicus nervi trigemini*. Tato dráha je součástí somatosenzorické nervové **dráhy*, která přivádí do **mozečku* **informace* z pohybového aparátu. (Lenka Vargová)

tractus trigeminothalamicus, svazek nervových vláken, který začíná v prodloužené **míše* v **nucleus spinalis nervi trigemini* a v **pons Varoli* v **nucleus sensorius principalis nervi trigemini* (na jádrech končí centrální raménka pseudounipolárních **neuronů*, které jsou uloženy v **gangliích* **nervus facialis*, **nervus glossopharyngeus*, **nervus vagus* a **nervus trigeminus*) a dostává se k specifickým jádrům **thalamu*. Část vláken této dráhy jde do thalamu cestou **lemniscus medialis*, část vytváří samostatný svazek **lemniscus trigeminalis*. *Tractus trigeminothalamicus* v sobě zahrnuje fylogeneticky starší **dráhu* **čítí* protopatického a fylogeneticky mladší dráhu **čítí* epikritického. (Lenka Vargová)

tractus vestibulocerebellaris, svazek nervových vláken, který začíná v **kmeni* mozkovém v **nuclei vestibulares* a směřuje do centra řízení rovnováhy v **mozečku*. (Lenka Vargová)

tractus vestibulospinalis, svazek nervových vláken, který začíná v **kmeni* mozkovém v **nuclei vestibulares*, sestupuje předním provazcem míšním a končí na **nuclei motorii* **míchy*. Tato dráha se podílí na udržování vzpřímeného postoje (ovlivňuje tonus zádoových **svalů*). (Lenka Vargová)

tractus vestibulo-thalamo-corticalis, svazek nervových vláken, který začíná v **kmeni* mozkovém v **nuclei vestibulares* a probíhá přes **thalamus* do rovnovážného centra v **kůře* mozkové (přivádí **informace* o poloze a pohybech hlavy). (Lenka Vargová)

tračník, esovitý, esovitá klička, **colon sigmoideum*.

tračník, příčný, **colon transversum*.

tračník, sestupný, **colon descendens*.

tračník, vzestupný, **colon ascendens*.

tráctina, **thráctina*.

trade-off (z angličtiny), princip kompromisu – *něco za něco*, vyvážení priorit, ztráta nějaké vlastnosti nebo znaku na oplátku za získání jiné kvality nebo znaku. Předpokládá rozhodnutí, vyplývající z plné znalosti významu obou znaků. Tento princip se uplatňuje při rozhodování v mnoha oblastech. V medicíně bývají obtížná rozhodnutí o použití příslušné **léčby*; je třeba najít pro pacienta nejlepší polohu mezi důsledky **choroby* a vedlejšími efekty **léčiva*. Strategie stolních her rovněž zahrnují aspekt *něco za něco* – v šachu se obětuje některá figura pro získání výhodnějšího postavení jiné figury. Průmyslový design hledá kompromis mezi funkčností výrobku a jeho estetickou kvalitou, která produkt prodává. Evoluční biologie využívá princip *něco za něco* pro **vysvětlení* potravních, reprodukčních a jiných strategií živočichů. Příkladem může být kompromis mezi energií vynaloženou živočichem na dosažení určité potravy, a energií, kterou z této potravy získá, když ji zkonsumuje. Obdobou je vyvážení zisků mezi velikostí kořisti (tj. množstvím potravy) a

riziky, které z toho pro predátora vyplývají. Jiným příkladem trade-off může být rivalita při souboji samců o samice v rámci *pohlavního výběru. (Miroslav Králík)

tradice (z latiny: *trādere*, „předávat, podávat, doručovat, odevzdávat“), předávání – termín mající v praxi obvykle dva významy:

1. jakékoli zprávy o historických faktech, speciálně určené pro uchování a předání znalostí o těchto faktech – *kroniky, memoáry, vyprávění atd. Tyto zprávy hovoří o faktech, popisují je, ale samy tyto fakty bezprostředně v jejich hmotnosti nefixují a nepřenášejí do současnosti. Fakta jsou předávána prostřednictvím *vědomí. V tomto významu se podání staví do protikladu vůči pozůstatkům a je synonymem (historické) tradice;

2. řetězec ústního předávání *informace o historické minulosti od nejstarších dob k mladším – v ságách, eposech, epických útvarech, písních atd. V tomto významu se podání považuje za protiklad (historické) tradice jako ústní podání – písemné, literární. (Jaroslav Malina)

tradice krajiny, velká (anglicky: *grand tradition of landscape*), období (v průběhu 19. století) zvýšeného estetického a vědeckého zájmu o *krajinu, který pronikl i do vnímání širší euroamerické společnosti. Změny provázející *průmyslovou revoluci vyvolávaly nejen nadšení pro technické novinky, ale také touhu po rovnováze a zájem o tradice. Krajiny Evropy a Ameriky se staly předmětem výstav.

Velká tradice je spjata s budováním cest do krajiny objevující panoramatické pohledy. Skupiny stejně smýšlejících umělců formují spolky a *hnutí propagující krajinu. Vznikají knihy „jak malovat krajinu“ a mnoho obrazů krajiny samotné. Zakládá se velká tradice krajiny sdílená umělci – prvními učiteli, kteří krajinu vidí, přírodovědci – kteří krajinu popisují a zkoumají jako profesionálové, i amatéry z různých vrstev společnosti a širší veřejností – skutečnými milovníky krajiny. (Miloslav Lapka)

tradice, historická, termín používaný zpravidla ve dvou významech: a) podle jednoho je to totéž, co předání v širším smyslu; b) druhý význam, užší, označuje druh předání nebo tradice v širším smyslu: písemný řetězec předávání *informace o historické minulosti od nejstarších dob k mladším.

Oba termíny – předání a tradice – jsou při používání v širším smyslu shodné, při používání v užším významu jsou blízké, stejně podřízené, ale v takovém případě neexistuje nadřazený termín, který by vyjadřoval oba jimi vyjadřované jevy. (Jaroslav Malina)

tradice, kulturní, určitá složka *kultury (určitá *norma nebo několik norem, *zvyk, *typ, *komplex typů atd.), která se stabilně a dlouhodobě udržuje, někdy i vyvíjí, avšak bez radikální *transformace, a to během několika pokolení (teritoriální rozšíření není definicí stanovováno). (Jaroslav Malina)

tradicionalismus (z latiny: *trādere*, „předávat, podávat, doručovat, odevzdávat“):

1. záměrné a cílevědomé lpění na *tradici, snaha o její pěstování a zachování, vyplývající z přesvědčení o významu tradic pro lidskou *společnost;

2. moderní umělecký směr navazující na tradici. (Jaroslav Malina)

tradicionalismus, konzervativní (z latiny: *trādere*, „předávat, podávat, doručovat, odevzdávat“ a *con-servāre*, „spolu, vcelku zachovat, uchovat, zachránit“), vznikl počátkem 19. století z podmínek restauračních režimů a z romantického politického myšlení; proti *racionalismu a psaným *ústavám vyzvedával historické legitimní a *Božské právo králů, na rozdíl od liberálního *individualismu pojímal společnost jako organismus s prioritou celku – *národa, *církve, *státu – před částmi. Proti liberálnímu *optimismu a požadavku reformovat společnost podle *rozumem konstruovaných plánů kladl skeptickou státnickou zkušenost s lidskými vášněmi; za nejvyšší politickou moudrost považoval střízlivost a cit pro *realitu. (František Čapka)

tradiční morfometrie, *morfometrie, tradiční.

Traditio legis (z latiny: *trādere*, „předat“ a *lēx*, „zákon“), *ikonografický motiv předání *zákona svatému Pavlovi (*Pavel z Tarsu) a klíčů *Petrovi (*traditio legis et clavium*). Vznikl ve 4. století v *Římě pro výzdobu tamních nejstarších křesťanských *bazilik. Vyjadřoval přímý vztah římské církve ke *Kristovi prostřednictvím jeho nástupců Petra a Pavla, kteří založili křesťanskou obec v hlavním *městě *římské říše.

Vedle starších sepulkrálních *symbolů představuje první doklad monumentálního křesťanského umění. Tím, že římská církevní obec odvozovala svou tradici prostřednictvím apoštola Petra jako přímého pokračovatele Kristova, začala si postupně nárokovat primát nad ostatními církevními *komunitami v západní Evropě a vyplynula z toho *instituce papežské svrchovanosti římského *biskupa. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

tragédie (z řečtiny: *tragóidiá*, „zpěv kozlů“), jeden ze základních dramatických žánrů, který se odvozuje z antické tragédie; novověká tragédie však čerpala až z renesančních podnětů, které vyvolal nálezný *Aristotelovy *Poetiky* (v roce 1498). Uplatňoval se též vliv francouzského *klasicismu 17. století, umělecky nejpřesvědčivěji vyjádřen dílem Pierra Corneilla (1606–1684) a Jeana *Racina (1639–1699). Španělská a anglická *renesance kladly důraz na *realismus, německá dramatika 18. století kladla dílem Gottholda Ephraima Lessinga (1729–1781), Johanna Wolfganga *Goetha (1749–1832) a Friedricha Schillera (1759–1805) důraz na myšlenkovou závažnost děje. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

tragi, chloupky v zevním *zvukovodu, zrohovatělé deriváty *epidermis, náleží do skupiny terciárního *ochlupení. Výraznější jsou u mužů. (Ladislava Horáčková)

tragikomedie (z řečtiny: *tragóidiá*, „zpěv kozlů“ a *kómódia*, „zpěv veselého průvodu“), divadelní žánr, který slučuje dramatické prostředky *tragédie a *komedie, pojem ale není přesně vymezen; někdy jde o vážný děj s humorným vyústěním, jindy naopak. Kořeny má už v *antice, nový rozvoj za *renesance (William *Shakespeare) i ve francouzském *klasicismu (*Molière); v *lidovém divadle jeden z typických principů ztvárnění dramatických postav. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

tragus, -i, m.:

1. kozel;

2. [anatomie] vyvýšenina na ušním *boltci ležící před vstupem do zevního *zvukovodu. (Ladislava Horáčková)

trachea, -ae, f., průdušnice, je jedním z orgánů dolních cest dýchacích. *Trachea* je trubice dlouhá 12–14 cm, začíná od dolního okraje **cartilago cricoidea* ve výši obratle C₆, probíhá *kaudálním směrem do dutiny hrudní, kde se ve výši obratlů Th₄₋₅ rozděluje (**bifurcatio tracheae*) na dva *bronchi principales*. Podle průběhu rozdělujeme průdušnici na *pars cervicalis* a *pars thoracica*. V *pars cervicalis tracheae* je uložena průdušnice povrchově před *jícnem. Po stranách průdušnice jsou nejvýznamnějšími strukturami laloky *žlázy štítné, které jsou spojeny můstkem obvykle ve výši 2. až 3. tracheální *chrupavky. V takzvaném paratracheálním prostoru probíhá vpravo i vlevo krční nervově cévní svazek. *Pars thoracica tracheae* leží v *mediastinu před jícnem. V této části má průdušnice úzký vztah k velkým tepenným a žilním kmenům (k **arcus aortae* a jeho větvím, k **vena cava superior* a jejím přítokům) a k oběma *bloudivým nervům. *Trachea* je v mediastinu obklopena řídkým vazivem, které umožňuje mírné pohyby průdušnice při dýchání. V oblasti *bifurcatio tracheae* je na vnitřní straně průdušnice v místě rozdělení na bronchy nahoru obrácená hrana (*carina tracheae*). Podkladem stěny průdušnice je 15 až 20 chrupavek podkovovitého tvaru (*cartilagineae tracheales*), které jsou navzájem spojeny vrstvou vaziva (*ligamenta anularia*). V zadní části průdušnice chrupavčitá vrstva chybí, stěna je v tomto oddíle tvořena vazivem prostoupeným buňkami hladké svaloviny (*paries membranaceus*). Soubor hladkých *svalových buněk ve stěně průdušnice bývá označován jako *musculus trachealis*. *Paries membranaceus* se obrací proti jícnu a umožňuje svou elasticitou rozšiřování jícnu při polykání. Sliznice průdušnice má načervenalou barvu a je kryta typickým epitelem dýchacích

cest (víceřadým cylindrickým s řasinkami). V podslizničním vazivu jsou četné seromucinózní žlázky (*glandulae tracheales*). (Lenka Vargová)

trachom, těžká infekční forma zánětu spojivek způsobená chlamydiemi (*Chlamydia trachomatis*), což jsou mikroorganismy podobné *bakteriím, ale podobně jako viry odkázané na život uvnitř napadené *buňky. Neléčený trachom vede ke ztrátě zraku. (Ladislava Horáčková)

Traianus, Marcus Ulpius Traianus (18. 9. 53, Italica [římské město v *Hispanii] – 8. 8. 117, Selinus [antické město v Malé Asii]), římský *císař v letech 98 až 117; úspěšný vojevůdce (přemožitel *Dáků a *Parthů) a pečlivý správce říše, která za něho dosáhla svého maximálního rozsahu. Jeho vladařské schopnosti byly oceněny čestným titulem *optimus augustus* – „nejlepší císař“, který mu udělil senát. Traianus patřil do dynastie tzv. *adoptivních císařů, tj. vládců, kteří svou moc nezískali přímým nástupnictvím, ale byli předchozím císařem, který neměl mužského potomka, vybráni pro své mimořádné schopnosti a adoptováni jako synové (*adopce).

Traianus vynikl jako schopný vojevůdce a *římská říše v jeho době dosáhla své největší územní rozlohy, která však v tehdejší situaci nebyla trvale udržitelná. Z bohaté kořisti z dáckých válek Traianus financoval vojsko, sociální projekty (vyplácení výživného pro sirotky po římských občanech) a rozsáhlou stavební činnost (přestavba přístavů v Ostii a Anconě, výstavba silnic). V *Římě i dalších lokalitách nechal vybudovat významné památníky, mezi nimi má největší důležitost jeho forum v Římě. Jeho vyvrcholením byl vítězný sloup zdobený *reliéfy, na nichž je znázorněn průběh dvou dáckých válek. Úroveň stavby i její výzdoby ukazuje, že v Traianově době dosáhlo *římské umění svého vrcholu a vytvořilo harmonickou syntézu od *Řeků přejaté formy a římského obsahu. (Marie Pardyová)

trajektorie (z latiny: *trāiectiō*, „překládání; přepravení, převoz; odjezd, cesta“):

1. [anatomie], uspořádání trámů *spongiózy ve směru působení tlaku a tahu na *kost; (Ladislava Horáčková)

2. [matematika], křivka, kterou opisuje pohybující se bod (například částice, hmotný bod). (Jaroslav Malina)

Trákie, *Thrákie.

Trákové, *Thrákové.

trans (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“), zvláštní stav *vědomí, objevující se při některých náboženských *obřadech a při hlubokých emocionálních prožitcích, jako například při poslechu *hudby, nebo také během tvůrčího uměleckého procesu. (Jaroslav Malina, Sandra Sázelová)

transcendence (z latiny: *trānscondere*, „přestoupit, překročit, přejít“):

1. to, co překračuje naši smyslovou zkušenost (Immanuel *Kant);
2. v nábožensko-filozofickém smyslu to, co přesahuje člověka směrem k tomu, co stojí nad ním, k transcendentnu (nadsmyslnu), božskému principu. (Jaroslav Malina)

transcendentální dedukce, *dedukce, transcendentální.

transfekce, zavedení čisté *DNA do živé *buňky. (Jiřina Relichová)

transfer, dobrovolný, v souvislosti s Dublinským systémem (označení používané pro mechanismus, kterým je určován *stát odpovědný za posouzení žádosti o azyl podané na území členských států *Evropských společenství státním příslušníkem třetího státu) se jedná o cestu žadatele o *azyl do odpovědného členského státu, kdy tato osoba cestuje samostatně. Je pouze stanoveno místo v odpovědném členském státě, kam se má žadatel dostavit a kdy tak má učinit. (Marie Dohnalová)

transformace (z latiny: *trāns-formāre*, „přetvářet, přetvořovat, proměňovat“), přeměna, proměna, přetvoření formy, přestrukturování obsahu. (Jaroslav Malina)

transformace, afinní (anglicky: *affine transformation*), *geometrická morfometrie: taková změna tvaru, která je spojená s nulovou *deformační energií a zachovává rovnoběžný průběh linií *deformační mřížky. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

transformace, neafinní (anglicky: *non-affine transformation*), *geometrická morfometrie: taková změna tvaru, která je spojená s nenulovou *deformační energií a s deformací rovnoběžného průběhu linií *deformační mřížky. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

transformace, Prokrústova, *analýza, prokrústovská.

transgen, cizorodý gen, který byl vnesen do *organismu za účelem jeho genetické modifikace. (Jiřina Relichová)

transgender (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“ a angličtiny: *gender*, „rod“), osoba, která překročila hranice vrozeného *pohlaví; nemusí ale nutně podstoupit chirurgickou nebo jinou změnu pohlaví. Překročením hranic pohlaví je myšlen složitý proces vnímání vlastní sexuální a *genderové identity, kterou jedinec pociťuje a kterou nelze jednoduše chápat v binární rovině identifikování se s opačným pohlavím. Tento termín bývá používán jako zastřešující pro všechny, kdo jsou jakýmkoli způsobem „trans“. Jeho zkrácená forma, kterou česká transgender komunita často používá, je „trandák“. Tento termín je často odlišován od čistě lékařského pojmu a lékařské diagnózy *transsexuality. (Věra Sokolová)

transgenní organismus, *organismus, transgenní.

transgenoze, proces shrnující různé způsoby vnesení a začlenění cizorodého *genu do genomu *organismu. (Jiřina Relichová)

transkripce [molekulární biologie], přepis dědičné *informace z genu (z *DNA) na *RNA. Informace uložená v pořadí bází na DNA je přepisována do *komplementárního řetězce RNA. Místo *tyminu obsaženého v DNA je v molekule RNA *uracil. Transkripcí vznikají tři typy RNA: mRNA, rRNA a tRNA. Enzymem transkripce je RNA *polymeráza. *Regulace transkripce je uskutečňována transkripčními faktory, jejichž prostřednictvím je genová exprese přizpůsobována potřebám buňky či celého organismu. Toto přizpůsobení může být značně rychlé, během hodiny může vzniknout až několik tisíc transkriptů jednoho úseku DNA. Další regulace se může uplatnit na úrovni stability transkriptů (RNA) a v případě proteosyntézy i na aktivitě *translace. (Kateřina Boberová)

transkripce, reverzní, přepis z *RNA na *DNA. Opačný postup k běžné *transkripci v *buňkách. Využívají jej některé viry (*retroviry), které obsahují enzym *reverzní transkriptázu. Využívá se rovněž v molekulární biologii (*RT-PCR). (Kateřina Boberová)

transkript, primární, počáteční transkript *RNA, nazývaný také pre-mRNA. (Kateřina Boberová)

transkriptáza, reverzní, enzym vytvářející molekulu *DNA na základě přepisu informace uložené v *RNA (postup opačný než při běžné buněčné *transkripci); *transkripce reverzní. (Kateřina Boberová)

1. přeložení, přemístění, přenesení (například *translace ostatků *sv. Václava);
2. [elektrotechnika], (telegrafní translace), zesilování značek v dlouhých relacích pomocí relé a místního zdroje; (Miloš Macholán)
3. [molekulární biologie], proces, kterým se překládá genetická informace z mRNA do primární struktury *bílkovin (polypeptidu). Podstatou je komplementarita mezi *kodonem mRNA a antikodonem na příslušné tRNA, která přenáší vždy jen určitou aminokyselinu odpovídající informaci představované trojicí bází v kodonu. Translace probíhá na *ribozomech podle genetického kódu. Začátek každého polypeptidového řetězce je v mRNA určen iniciačním kodonem AUG a jeho konec jedním z terminačních kodonů. Mezi iniciačním a terminačním kodonem jsou kodony, jejichž pořadí určuje primární strukturu polypeptidu. *Ribozomy se posouvají po příslušné mRNA a dochází na nich k prodlužování vznikajícího peptidového řetězce. Na jedné mRNA přitom může být více ribozomů

(*polyribosom). Syntéza jedné bílkoviny trvá přibližně v intervalu od 20 sekund do několika minut. (Kateřina Boberová)

transkulturní studie, *studie, transkulturní.

translace (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“):

1. přeložení, přemístění, přenesení (například translace ostatků *sv. Václava);
2. [elektrotechnika], (telegrafní translace), zesilování značek v dlouhých relacích pomocí relé a místního zdroje; (Miloš Macholán)
3. [molekulární biologie], proces, kterým se překládá genetická informace z mRNA do primární struktury *bílkovin (polypeptidu). Podstatou je komplementarita mezi kodonem mRNA a antikodonem na příslušné tRNA, která přenáší vždy jen určitou aminokyselinu odpovídající informaci představované trojicí bází v kodonu. Translace probíhá na *ribosomech podle genetického kódu. Začátek každého polypeptidového řetězce je v mRNA určen iniciačním kodonem AUG a jeho konec jedním z terminačních kodonů. Mezi iniciačním a terminačním kodonem jsou kodony, jejichž pořadí určuje primární strukturu polypeptidu. *Ribozomy se posouvají po příslušné mRNA a dochází na nich k prodlužování vznikajícího peptidového řetězce. Na jedné mRNA přitom může být více ribozomů (*polyribosom). Syntéza jedné bílkoviny trvá přibližně v intervalu od 20 sekund do několika minut. (Kateřina Mertlová)

translatio imperii [latinsky], „přenesení císařství (království)“, termín užívaný od 13. století a označující přenesení titulu římského *císaře (800) na panovníka *Franků a v roce 962 na vládce *Němců (saskou dynastii).

V *českých zemích se o něm hovořilo za *vlády Karla IV. (1316–1378) jako o přenesení královské a moravské Koruny do Čech z *Velkomoravské říše (státnost Čech byla odvozována ze státnosti Moravy); v duchu této ideje vykládal český kronikář Přibík Pulkava z Radenína (zemřel před rokem 1380) i přiznání (v roce 1085) královského titulu Vratislavu II. (zemřel 1092) císařem Jindřichem IV. (1050–1106) a zdůrazňovala se *cyrilometodějská misie a *tradici (v roce 1349 zavedeno svěcení *svátků sv. Cyrila a Metoděje na Moravě – stanoven 9. březen). (František Čapka)

translokace (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“ a *locus*, „místo“):

1. [genetika], *chromozomová aberace, vyznačující se přemístěním části nebo celého chromozomu na jiný *chromozom. Reciproká translokace je vzájemná výměna chromozomových segmentů mezi dvěma různými chromozomy. Příkladem této translokace je *Filadelfský chromozom. Mezním případem je výměna celých chromozomových ramen mezi dvěma dvouramennými chromozomy (anglicky: *Whole Arm Reciprocal Translocation*, WART). Translokace prostá je přemístění části jednoho chromozomu na jiný chromozom. Příkladem je přemístění podstatné části chromozomu 21 na chromozom 14, tzv. *robertsonská translokace způsobující u potomků dědičnou formu *Downova syndromu. (Jiřina Relichová)
2. [botanika], pohyb vodního roztoku rostlinou působením rozdílných tlaků;
3. [zemědělství], přesun půdních součástí do spodních horizontů půdního profilu. (Miloš Macholán)

translokace, balancovaná [genetika], dědičná forma *translokace podmíněná tím, že v *genomu nechybí ani není navíc genetická *informace, pouze se jedná o přemístění částí *DNA z jednoho *chromozomu na jiný. Nositel balancované translokace je asymptomatický, avšak může vytvářet nebalancované *gamety (tj. gamety s chybějícími částmi DNA nebo nadbytečnými částmi DNA), které jsou rizikem pro jeho potomstvo. (Jiřina Relichová)

translokace, robertsonská (Robertsonova translokace), typ *chromozomové přestavby poprvé popsáný roku 1916 americkým genetikem W. R. B. Robertsonem u rovnokřídlého hmyzu. V typické podobě jde o fúzi dvou *akrocentrických chromozomů v oblasti *centromery nebo v její blízkosti, se ztrátou krátkých ramének (centrická fúze), vzácněji se však vyskytují i centricko-telomerické a telomericko-telomerické fúze (srov. *telomera).

Opačným procesem je robertsonská disociace, při které dochází k rozdělení dvouramenného chromozomu na dva jednoramenné. U člověka se centrické fúze vyskytují u *novorozenců s četností 1 na 10 000. Častá je fúze *chromozomů 14 a 21, která vede k vzácné dědičné formě *Downova syndromu u potomků rodiče s touto translokací. (Miloš Macholán, Jiřina Relichová)

transluminace [molekulární biologie], prosvícení; například transluminace gelu s ethidiumbromidem pomocí UV záření zviditelní *DNA. (Kateřina Boberová)

transmitery (mediátory) [fyziologie], látky tvořené buňkami nervové soustavy pro přenos elektrického signálu k *receptorům cílových buněk. (Pavel Bravený)

transnacionalismus (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“ a *nātiō*, „narození, rod; kmen, národ“), pojem, který vznikl na počátku 90. let 20. století pro potřeby studia *globalizace a *migrace. Transnacionalismus, ve srovnání s klasickými teoriemi migrace, zdůrazňuje skutečnost, že migranti po příchodu do nové země neruší sociální vazby se zemí původu. Obvykle tak vzniká přeshraniční síť, nejčastěji rodinné povahy. Jedinci integrovaní v těchto sítích bývají označováni jako transmigranti. Tento fenomén studoval například americký antropolog Roger Rouse (1990) v prostředí Mexičanů původem z Aguilille pracujících v Redwood City v Kalifornii. Tito transmigranti udržují kontakt se svou domovskou lokalitou, podporují ji zasíláním finančních prostředků a věcných darů, tzv. remitancí, a díky komunikačním technologiím se podílejí na rodinném, společenském a politickém životě bez potřeby hlubší *integrace do nové lokality. V prostředí transnacionálních kulturních polí migranti často rozvíjejí transnacionální obchod se zbožím v obou lokalitách a vytvářejí tím transnacionální mikroekonomiky podporující domovské lokality. Zachování lokálních komunit přitom závisí na příjmech členů transnacionální sítě v zahraničí. Autoři zkoumající transnacionalismus poukazují na strukturální příčiny migrací. Migranti mají většinou nevýhodné postavení v rámci dělby práce a pocházejí nejčastěji z ekonomicky slabších, nevýhodně situovaných oblastí světového systému a jsou odlišní od sociálně lépe situovaných kosmopolitních vrstev. Podle amerického antropologa Michaela Kearneye (1995) je pohyb „volné ruky trhu“ následován viditelným pohybem pracovní a transnacionální migrace.

Termín transnacionalismus se v sociálních vědách definitivně prosadil díky badatelkám Ninně Glick-Schillerové, Cristině Szanton-Blancové a Lindě Baschové, které společně vydaly práci *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deteritorritorialized Nation-States* (Nevázané národy: Transnacionální projekty, postkoloniální dilemata a deteritorializované národní státy, 1994). Transnacionalismus se pokouší překonat metodologický teritorialismus a *nacionalismus, aby zvýraznil výše zmíněné procesy, vymykající se optice zaměřené na lokální jednotky *národních států. (Michal Tošner)

transparence (z latiny: *trānsparēns*, „transparentní, prosvítající“), průsvitnost, průhlednost, poměr mezi intenzitou světla, které prošlo látkou, a původní intenzitou. (Michaela Račanská)

transparence dentinu, zprůsvitnění až zprůhlednění *dentinu zubního kořene. Tento jev vzniká ukládáním nerostných látek do kanálků dentinu a je patrný jak na extrahovaném zubu, tak na *výbrusu. V historickém kosterním materiálu, respektive kosterních nálezech, není možno stupeň transparence dentinu vždy stanovit, neboť dochází k zaplnění dentinových tubulů solemi z okolního prostředí. Jedno z kritérií pro hodnocení věku podle zubů (například *Gustafsonovou metodou). Transparentní dentin se kromě kořene vyskytuje také pod kousacími plochami a pod *zubním kazem, ale jako takový nemá pro odhad věku žádný význam. (Michaela Račanská)

Transparency International Česká republika (zkratka: TIC), nevládní nezisková organizace, jejímž posláním je mapovat stav korupce v České republice a svou činností

aktivně přispívat k jejímu omezování. TIC vznikla jako *občanské sdružení v červnu 1998 a je jednou z více než osmdesáti poboček mezinárodní organizace Transparency International (TI). TI je jedinou mezinárodní nevládní organizací zaměřenou na problematiku korupce a vytváření protikorupčních programů, do nichž se snaží zapojovat *občanskou společnost, podniky i vládní *instituce. Byla založena v roce 1993 v Berlíně, kde také sídlí její mezinárodní sekretariát. Kontakt: www.transparency.cz. (Marie Dohnalová)

transponovatelné elementy, *elementy, transponovatelné.

transport (z latiny: *trāns-portāre*, „přepřevážet“), přeprava, převoz, přemístění surovin, věcí, zboží, zvířat, osob, energie, živin apod. Sběrači a lovci v období *paleolitu a *mezolitu se za obživou pohybovali po rozsáhlém areálu. Pokud se nevraceli na sídliště, museli s sebou vláčet veškerý majetek. Především ženy jej nosily v koších a kůžích na zádech, na hlavě nebo ve dvojicích zavěšený na holi. Tak tomu alespoň je u některých současných lovců a sběračů. Přeprava úlovku se jistě neobešla bez primitivního smyku. Nálezy z paleolitu sice chybějí, ale jak jinak dovésti do tábora velké kusy zvěře. K překonávání zasněžených ploch a k přepravě nákladů používali lidé střední doby kamenné dřevěné saně. Nejstarší dosud známé saně, asi ze 7. až 6. tisíciletí př. n. l., pocházejí z lokality Visskij Torfjannik u Oněžského jezera (Rusko) a z několika nalezišť ve Finsku. V *neolitu se již lidé vozili na saních několika typů a do některých z nich zapřahali zřejmě i zvířata. Ve starší *době železné jezdili ve Švédsku na lehkých saních, podobajících se již našim moderním. Obyvatelé dalekého severu záhy také oceňovali výhody, které poskytují lyže. Jejich oblibu a význam dokládají lyže ze sídliště u Oněžského jezera, zdobené na špici hlavičkou losa, i jejich častá zobrazení na skandinávských a karelských rytinách pocházejících z neolitu, *eneolitu a *doby bronzové (*umění, skalní).

Ke svým přesunům vyhledávali lovci přirozené stezky vedoucí údolními, soutěskami a brody. Od nich se asi příliš nelišily první dálkové cesty sloužící obchodu. Po jedné z nich, zvané *Jantarová cesta, se od rané doby bronzové dopravoval *jantar, surovina oceňovaná při výrobě šperků a ozdob, od Baltského moře proti toku Labe a Sály přes Dunaj do Brennerského průsmyku a údolím řeky Pádu až na pobřeží Jaderského moře. Ve *starověku a *středověku proslula *Hedvábná cesta, systém karavanních obchodních cest přes Turkestán, spojující Čínu se Západem.

Umělé cesty stavěli ze štěrku, valounů nebo kmenů až první zemědělci. Cesty mimo osady zůstaly však i nadále přirozenými stezkami. Ale leckde, například v Anglii již od sklonku 4. tisíciletí př. n. l. a později v Dánsku, severním Německu a v Nizozemí, budovali několikakilometrové cesty haťové, z kulatiny, podložené někdy trámovými základy, které spojovaly *vesnice mezi sebou a také s poli a pastvinami. Výstavba dokonalejších cest souvisí s rozvojem vozové dopravy.

Dokonalé cesty a mosty sloužící obchodu, dopravě surovin a vojáků budovaly starověké *civilizace *Starého světa i *Nového světa. Koncem 4. tisíciletí př. n. l. po nich dopravovali lomový kámen *Egyptané. O něco později, ve druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l., vznikly takové silnice na *Křetě a na evropské pevnině v Argolidě v Řecku. V *Mezopotámii a Indii tmelili spáry kamenných cest látkou používanou dodnes, asfaltem. *Inkové zase vynikli v budování visutých mostů v horských oblastech své říše.

Poměrně dobře jsme o rozmanitých formách dopravy informováni z prostředí starověkého *Předního východu. Existovala všude, kde to místní podmínky dovolovaly. Od nejstarších dob se odbývala po řekách a kanálech, jinde po suchozemských *stezkách. V přímořských oblastech byla rozvinutá též doprava námořní. Lehké, bitumenem utěsněné dřevěné, rákosové nebo kožené čluny s dřevěnou kostrou, uváděné do pohybu vesly nebo pádly, sloužily dopravě osob – pokud neužily nejjednoduššího prostředku, plavání na nafouknutém koženém měchu. Objemné a těžké náklady se přepravovaly na velkých nákladních lodicích nebo vorech. Po proudu se nechaly unášet vodou a pouze usměřňovaly kormidlem, proti proudu koničkovaly (*lodě). Po souši

přepravovali menší břemena nosiči na zádech a k rozložení zátěže si pomáhali čelenkami. Větší náklady přenášela nejprve dobytčata, ale od 4. tisíciletí př. n. l. již byla zapřahána před sáně nebo otevřené vozy se čtyřmi masivními koly. Vedle otevřených vozů byly známy i košatiny a vozy s krytou korbou a od poloviny 3. tisíciletí př. n. l. též lehčí dvoukolé kočárky (*vůz). Od 3. tisíciletí př. n. l. se k přepravě nákladu i jako tažné *zvíře používal obvykle *osel. *Kůň se sice zapřahal k lehkým bojovým vozíkům s loukoťovými koly od poloviny 2. tisíciletí př. n. l., pro jeho využití v každodenní dopravě však zatím chybí doklady. Využívání *velblouda se na Přední východ dostalo z arabského prostředí koncem 2. tisíciletí př. n. l., ale přes jeho nezanedbatelné přednosti – schopnost unést až pětkrát tolik co osel a vydržet značný čas bez vody – se ve větší míře k transportu využíval teprve v achaimenovském období. Díky své skromnosti otevřel nové stezky napříč pouštními oblastmi *Sýrie a Arabského poloostrova. Nejtěžší kamenné kolosy pro stavby asyrských paláců se po souši přesouvaly na válečcích postupně podkládaných tak, jak je zástup mužů, vlekoucích je na lanech, pod taktovkou dohlížitelů dokázal uvést do pohybu. Po souši se obvykle chodilo pěšky. Cestování na oslu bylo vyhrazeno ženám, dětem nebo nemocným. Jízda na mule, koni či velbloudu je doložena teprve počátkem 1. tisíciletí př. n. l. (asyrské *reliéfy zobrazují arabské bojovníky na velbloudech). K cestám za osobními záležitostmi si každý musel najít vlastní příležitost. Kupci se zbožím se zpravidla sdružovali do *karavan a jejich služeb obvykle využívali i oficiální poslové. Teprve perští vládcové vybudovali pravidelnou poštovní službu na Královské silnici z *Persepole do *Sard, jejíž frekvence, stanice a zájezdní hostince přinášely výhody též přilehlým obcím. Centrálně organizovanou přepravu nutno předpokládat rovněž pro rozsáhlé přesuny *vojsk s jejich *technikou a zázemím, jež téměř každoročně po žních zaplnily cesty imperiálních mocností.

Velký *pokrok v transportu znamenal tedy vynález *kola a vozu. Potah tvořil patrně pár dobytčat, který byl zapřažen do jha upevněného na konci oje. Lidé doby bronzové začali v dopravě užívat také koňskou sílu, což mělo nepochybně značný vliv na její zrychlení a zlepšení, i když zase ne tak velký, jak se obvykle předpokládá. Kůň podává sice asi patnáctkrát větší výkon než *člověk, ale tak je tomu, pokud se týče tahu, až od 10. století (v Číně snad již o tisíc let dříve), kdy se začal používat dnešní způsob zápřahu do chomoutu. Do té doby, jak prozrazují i všechna tehdejší vyobrazení vzepjatých a nazad mírně zvrácených šíjí osedlaných koní, ubíral zápřah tomuto užitečnému zvířeti na výkonnosti. Kůň byl totiž připoután ke jhu pomocí nášijníku, který mu při tahu svíral dýchací orgány, takže se mu špatně dýchalo. Reagoval na to napínáním krčních svalů, což se projevovalo zvedáním hlavy a vypínáním šíje. Tato pozice koní na starověkých zobrazeních byla dlouho mylně považována za uměleckou konvenci. Experimentálně bylo zjištěno, že zvířata měla potíže s dýcháním, když tah dosáhl asi půl tuny.

Pravěký člověk se odvážil opustit pevninu a plavit se po vodě určitě již v paleolitu. Tato plavidla se sice nedochovala, ale jejich existenci nepřímo dokládají podobnosti mezi předměty, které zanechali paleolitičtí lidé na obou březích Gibraltarské úžiny a dále osídlení Sicílie, Austrálie, Nového Zélandu a dalších oblastí. Víme, že se lze přeplavit na kmenech stromu, voru nebo na jednoduchých plavidlech z kůry, svazků různých travin. Lidé v mezolitu museli svou obživu získávat větší měrou z řek, jezer a moří. Zhotovovali si první opravdové lodě vydlabáním jednoho kmene, takzvané *monoxyly, nebo z lehké dřevěné kostry, kterou potáhli vydělanými kůžemi, případně z papyrových stvolů a jiných materiálů. *Experimenty Thora *Heyerdahla, Timothyho *Severina, Radomíra *Tichého a dalších badatelů prokázaly, že taková plavidla byla schopná plout nejen po řekách a mořích v blízkosti pobřeží, ale také přeplout otevřená moře včetně Atlantského nebo Tichého oceánu.

Počátky vzdušné přepravy jsou obvykle spojovány s rokem 1783, kdy v Paříži lékárník Jean-François Pilâtre de Rosier a *markýz d'Arlandes překonali v balonu naplněném horkým vzduchem desetikilometrovou vzdálenost (vzduchoplavci vydrželi ve vzduchu 25 minut). Možná bude nutné tuto informaci doplnit a opravit, poněvadž podobný odvážný čin snad

vykonali tisíce kilometrů od Paříže a dokonce o více než tisíciletí dříve příslušníci *nazcaské kultury na pobřeží dnešního Peru. Domněnka o používání balonů v tak dávných dobách se zdá jistě odvážná, ale existují pro ni závažné důvody. Mezi výrobky nazcaských hrnčírů objevili totiž archeologové nádobu se schematickým zobrazením předmětu, který připomínal jakési vznášedlo. Kromě toho poblíž některých obrovitých obrazců a linií na planině El Ingenio odkryli spalovací jámy, které mohly sloužit k výrobě horkého vzduchu, a tkaniny nalezené v nazcaských hrobech byly natolik jemné, odolné a málo propustné, že by byly schopné udržet horký vzduch. Archiváři zase nedávno objevili písemné prameny dokládající, že již roku 1709 jezuitský misionář Bartholomeu de Gusmão předvedl v Lisabonu model balonu, který údajně používali peruánští *indiáni. Balon se plnil vzduchem ohříváním dřevěným uhlím z nádoby umístěné pod ním. Experiment vycházející z těchto pramenů a z replik nazcaských materiálů byl úspěšný – dva vzduchoplavci dosáhli výšky 400 metrů a asi po 20 minutách, kdy urazili zhruba 4 km, spolehlivě přistáli.

Některé z těchto výkonů dosažených v oboru dopravy a přepravy vyvolávají úžas nad schopnostmi a odvahou dávných předků, avšak na druhé straně jejich výkony nijak výrazně nevybočují z našich představ o hranicích lidských možností. Jinak tomu však je v případě transportu a vztýčování kamenných monolitů, *soch a *obelisků (z nichž některé dosahují hmotnosti až několika set tun), které se začaly objevovat v prostředí různých kultur a civilizací, když dosáhly zemědělského a městského stupně vývoje. Existuje však dostatek pramenů ověřených experimenty, kterými můžeme osvětlit způsoby a průběh transportu těchto megalitických památek.

Některé pravěké megalitické hroby a stavby obsahují kameny těžší než 100 tun. Největší *menhir Brisé ve Francii má přes 380 tun. Monolity z Avebury v Anglii jsou až čtyřicetitunové a některé monolity ve *Stonehenge se aveburským téměř vyrovnají (viz *stavitelství, megalitické). Ze všech těchto kamenů nejmohutnější je patrně staroegyptský nedokončený žulový obelisk dlouhý 42 metry o hmotnosti 1168 tun, který dosud neopustil lom. Memnónovy kolosy na planině v Thébách mají každý hmotnost přes 700 tun. Římská svatyně v *Baalbeku spočívá na základech, jejichž některé kameny dosahují hmotnosti až kolem 700 tun a pocházejí z lomu vzdáleného od stavby asi dva kilometry. Působivé doklady megalitických památek existují také v Novém světě. Na místo svého určení se dostaly a náležitě byly umístěny například kolosální čedičové hlavy z 1. tisíciletí př. n. l. v jihovýchodním Mexiku, jež vytvořili *Olmékové. Sem patří i mnohatunové *andezitové sochy z raných fází *Teotihuacánu; mezi nimi vyniká největší kamenná socha Nového světa, dvěstěsedmnáctitunový Idolo de Coatlinchán. Kameny o více hranách, vážící přes sto tun, tvořící zdi *incských *pevností *Sacsahuamán u Cuzka a nedaleké *Ollantaytambo i dalších staveb v Peru, udivují navíc přesností vybroušení spojů (viz *stavitelství Inků, megalitické). Největší sochy *Velikonočního ostrova dosahují až několika desítek tun a na plošinu, kde byly vztýčeny, byly transportovány z lomu vzdáleného někdy až 10 kilometrů.

Pozdější pokolení se před těmito kolosy občas zastavovala s úžasem a nemohla pochopit, že je to dílo obyčejných lidských rukou. Při vysvětlování jejich původu se mnohdy uchylovala na půdu vysloveně báchorčnou a fantastickou. Například dánský kronikář Saxo Grammaticus kolem roku 1200 nevěřil, že veliké kameny mohli přemísťovat lidé normálního vzrůstu: „O tom, že Dánsko v dávné minulosti obdělávali obři, svědčí obrovité kameny na starých *náhrobcích. Kdyby snad někdo pochyboval, ať se podívá na vrcholky kopců a řekne, zda ví, jací lidé mohli vynést tak těžká břemena.“ Podobně se věřilo, že původci megalitů jsou stvoření z pohádkového světa. Opakem bylo připisování vysokých technických znalostí, později beze zbytku zapomenutých, keltské kněžské a vzdělanecké vrstvě *druidů. Konečně v řadě případů byli lidé ochotni věřit, že veliké kameny se na své místo dostaly samy o vlastní vůli, protože mají tajemnou schopnost putovat, kam se jim zachce. Některé dojdou k cíli, jiné, unaveny, zůstanou ležet cestou. Tato stará víra, rozšířená v Evropě, *Polynésii i v Americe,

dala například v Peru vznik názvu těch kamenných bloků, které se nacházejí uprostřed cesty mezi lomem a místem určení: *piedras cansadas*, což španělsky znamená „unavené kameny“.

Také my jsme ochotni naslouchat podobným pohádkovým výkladům, jen jejich rekvizity musí být moderní. Obry s nadlidskou silou nahradili mimozemšťané s nadlidskou inteligencí a technikou, kameny se schopností pohybu pak antigravitační síly nebo periodicky se opakující erupce (viz *hypotéza, archeoastronautická, *hypotéza, katastrofická). Snad je tomu tak proto, že i v dnešní době ovládané stroji poháněnými elektřinou a atomovou energií by nám přemístění některých takových kolosů z minulosti přineslo četné obtíže. A již si ani nedokážeme představit, že byly doby, kdy člověk musel motory nahrazovat nakloněnými rovinami, pákami, prostředky snižujícími tření a především vlastní silou. Že dříve než začal řídit nějaký stroj, byl vlastně strojem sám. Ještě před zhruba sto lety bylo 15% veškeré na světě spotřebované energie dodáváno výhradně lidskou prací, zatímco dnes podíl lidské práce klesl pod 1% a den ode dne je menší. Existuje však dostatek pramenů ověřených experimenty, kterými můžeme osvětlit způsoby a průběh transportu v dávných dobách.

V prvé řadě jsou to samotné kamenné monumenty. Zvláště cenné pro posouzení přepravní techniky jsou případy megalitů dosud nedopravených nebo ponechaných někde cestou. Je vždy snadnější vysvětlit na základě později nalezených pozůstatků dílo nedokončené, které svými výrobními stopami prozradí pracovní postup, než dílo uzavřené, se zaretušovanými stopami svého vzniku. Například při řešení otázky přepravy velkých bloků na incké stavby slouží rýhy a poškrábání, jak je nalzáme na kamenech zanechaných na různých místech přepravní trasy. Tyto stopy svědčí o vlečení. Během vlečení se dolní čelní hrana obrušuje do ostrosti, zatímco dolní zadní hrana se třepí. Vydrolení spodní stěny nerovnostmi podkladu rovněž odpovídá takovému způsobu transportu (viz *stavitelství Inků, megalitické).

Ve starověkém Egyptě a Mezopotámii jsou známa, vedle pracovních stop na předmětech přepravy i nálezů přepravních prostředků, například válců, dokonce i zobrazení takových rozsáhlých prací. O přepravě dvoutunových až pětítunových vápencových bloků z lomů v Tuře na nilském pravobřeží nebo dokonce až dvousettunových monolitů z lomů pod Velkou sfingou si můžeme učinit představu podle maleb a reliéfů, na nichž egyptští umělci zobrazili převoz podobných monumentů. Přepravci používali pouze jednoduchých prostředků, saně z kulantiny, plavidla, provazy a někdy využívali i zvířecí sílu.

V hrobce egyptského velmože Džehutihotepa v el-Berši, z doby zhruba tisíc let po stavbě *Chufuovy (Velké) *pyramidy provedené před 4600 lety, se dochoval obraz, znázorňující přepravu asi šedesátitunové sochy na saních, s nápisem: „Socha je vysoká třináct loktů, je vytesána z kamene v Hatnubu. Urazila obtížnou cestu. Vlečení mohutné sochy bylo velice namáhavé, podklad na trase byl tvrdý a kamenitý. Já jsem se však postaral, aby přišli mladí muži, horníci a lomaři, a zbudovali pro sochu silnici. Zří, jak tato socha je cenná, cennější než cokoli jiného a jak je s ní moje hrobka dokončena.“ Obraz zachycuje několik pozoruhodných technických detailů. Socha je přivázána k dřevěným saním, jež se kupředu pohybují silou devadesáti mužů táhnoucích za lana. Pracovní rytmus určuje muž stojící na kolenou sochy. Jeho povely zřejmě zvýrazňuje klapadly pracovník umístěný pod ním. Další muž nalévá před saně jakousi tekutinu, aby snížil tření. Tekutinu obstarávají tři nosiči. Vzadu jsou tři dohlížitelé s holemi, dvanáct záložních dělníků a šest skupin o deseti vojácích s biči a holemi. Celkem je tedy znázorněno 174 osob, ale jen 99 z nich se aktivně účastní práce. Devadesát devět mužů se zdá být ovšem na vlečení tak mohutné sochy příliš málo, což snad souvisí s uměleckou zkratkou. Avšak všechno ostatní zřejmě odpovídá jednomu z obvyklých způsobů egyptské přepravy.

Jinou častou egyptskou přepravní technikou byla přeprava po vodě, považovaná za velmi výhodnou i jinými megalitickými kulturami a civilizacemi. Například takzvané Memnónovy kolosy ze 14. století př. n. l., představující *faraona *Amenhotepa III., určené pro jeho zádušní chrám, z nichž každý má hmotnost 720 tun, byly vytesány v kvarcitovém lomu u

Džebel el-Ahmaru v blízkosti dnešní Káhiry a přepraveny na planinu do staroegyptského Vesetu (dnešní Luxor). To znamenalo vzdálenost 680 kilometrů proti proudu Nilu. Určení původu tvrdého kvarcitu (křemenného pískovce) do tak vzdáleného místa bylo překvapivé, ale nesporné. Bylo provedeno pomocí chemické, petrografické a neutronové aktivační analýzy. Tyto analýzy navíc vyloučily jako možný zdroj tehdy otevřené kvarcitové lomy vzdálené 60 kilometrů od Vesetu. Zřejmě byla pro Egyptany výhodnější a úspornější přeprava po vodě než po souši, i když byla vodní cesta mnohem delší; anebo je k takovému řešení vedly nějaké ideologické či náboženské důvody. A v Dér el-Bahří si z reliéfů královny *Hatšepsut z období 18. dynastie kolem roku 1470 př. n. l., na kterých je znázorněno plavení dvou obelisků určených pro chrám v *Karnaku, můžeme učinit představu, jak taková vodní přeprava probíhala. Obelisky naložené na plochem plavidle táhlo sedmadvacet člunů vějířovitě uspořádaných po devíticích. Každý z těchto obelisků má hmotnost kolem 330 tun a délku téměř 30 metrů, jeden z nich dosud stojí mezi čtvrtým a pátým pylonem *Amonova chrámu v Karnaku. Plavidlo muselo být značně velké a pevné, poněvadž podle dochované zprávy k přepravě dvou menších a lehčích obelisků pro faraona Thutmose I. z 18. dynastie musela být postavena loď dlouhá 63 m a široká 21 m. Nakládání monolitů probíhalo asi více způsoby. Lodi, které připluly po speciálně vybudovaném kanálu z Nilu až k připravenému nákladu, nejprve Egyptané zasypali zeminou nebo pískem do výšky břehu a monolit na ně přetáhli. Potom navážku z plavidel a celé přilehlé oblasti kanálu odstranili a náklad se mohl vydat na cestu. Nebo připravené obelisky ležely napříč přes kanál tak, že spočívaly na březích oběma svými konci. Pod ně přistavili lodě, zatížené velkým množstvím kamene. Kameny potom odstranili, a lodě, s úbytkem zátěže se vynořující, nakonec pozvedly obelisky jako nový náklad své ploché paluby.

Velké kamenné bloky nepochybně po vodě plavili také *Aymarové, tvůrci vyspělé *tíwanacké kultury v období od 5. století př. n. l. až do 10. století n. l. ve vysokohorské oblasti kolem jezera Titicaca. Mnoho bloků z vyvřelých hornin, některé o hmotnosti až několika desítek tun, přepravili po jezeře zvláště v klasické fázi své kultury, ve stoletích kolem poloviny 1. tisíciletí. Užili je na stavbu ústředního města říše, *Tíwanaka, které se rozkládalo 16 km jižně od jezera Titicaca v nadmořské výšce téměř 4000 m.

V některých oblastech, například v Egyptě, se tradiční um a důmysl při zacházení s velkými břemeny uchoval až do dnešní doby. Při jednom egyptologickém výzkumu bylo potřeba vyzvednout z hluboké jámy těžký kamenný *sarkofág. Evropský archeolog, který odkryvy prováděl, uvažoval o tom, že bude nutné postavit koleje a dopravit po nich jeřáb, který by sarkofág vyzvedl. Avšak dva prostí egyptští dělníci se nabídli, že toto dílo vykonají sami. Měli jen klacek. Jeden z nich s ním obcházel sarkofág a pěchoval pod něj písek, druhý mu jej přihrnoval. Za několik týdnů jámu vyplnili pískem a sarkofág mohl být vyzvednut.

Tento způsob řešení má blízko k dalšímu zdroji našich informací o formách dávné přepravy, který se skrývá v dosud (nebo donedávna) používaných a jen zdánlivě primitivních technikách u domorodých společenství jižní a jihovýchodní Asie a *Oceánie. Na několika místech naší planety tak můžeme ještě sledovat přímo při práci poslední živé megalitické kulturní skupiny a ověřit si, jak člověk nevybavený sofistikovanými technickými prostředky a znalostmi k takovému obtížnému úkolu přistupuje. To je velice poučné, i když domorodci nepřepavují megality tak obrovské jako v Egyptě či Mezopotámii, v Mexiku, Peru nebo v pravěké Evropě. Například domorodci na indonéském ostrově Sumba stavějí velké mnohatunové památníky na hrobech svých předků. Jedenáctitunový blok, umístěný na těžkých dřevěných saních, vleklo po dva dny na vzdálenost tři kilometrů 525 mužů. Do výšky dopravovali balvany po šikmé rampě ze zeminy, kterou potom odstranili. Uvedené práce probíhají mnohdy na pokračování po několik let, protože obvykle není možno pro tolik lidí zajistit stálý dostatek potravy.

Při snaze porozumět umu a schopnostem starých civilizací při přepravě velkých břemen bychom neměli pominout ani oblasti a období, jež jsou našemu chápání časově a kulturně bližší, jakým je třeba podivuhodný stavitelský rozmach v evropském středověku. Za období tří století, které uplynulo od roku 1050 do roku 1350, se jen ve Francii vytěžilo několik milionů tun kamene, aby se z něho vybuďovalo osmdesát *katedrál, pět set velkých *kostelů a několik tisíc farních kostelů. Základy velkých francouzských katedrál sahají až do desetimetrové hloubky, což je průměrná úroveň stanic pařížského metra, a v několika případech vytvářejí kamennou hmotu pozoruhodného objemu, která se téměř rovná viditelné části nad zemí. Plocha 7700 m², kterou zabírala katedrála v Amiensu, umožňovala veškerému obyvatelstvu, kolem deseti tisíc osob, účast na jedné bohoslužbě. Také výška lodí a věží je udivující. V chóru katedrály v Beauvais by dnešní architekt mohl vystavět čtrnáctiposchod'ovou budovu, aniž by dosáhl klenby nacházející se ve výši 48 m nad zemí. Aby se dnešní městská správa v Chartres vyrovnala někdejšímu obyvatelům svého *města, kteří ve 13. století dovedli úzkou věž své katedrály do výšky 105 m, musela by postavit mrakodrap o třiceti poschodích. K dosažení výkonu strasbourgských, kteří vystavěli 142 m vysokou věž, by bylo potřeba vybudovat mrakodrap čtyřicetiposchod'ový. A tato obrovitá díla vznikla v podmínkách, kdy byly k dispozici jen ty nejjednodušší technické prostředky a pomůcky, páka, kladka, vůz, provazy.

V *novověku, v době expanze evropské kultury, byly některé ze starověkých kamenných gigantů znovu přepravovány, a také údaje o těchto událostech mají informační hodnotu. Stalo se například módou zdobit evropské a americké metropole obelisky ušlechtilého tvaru, dopravovanými z Egypta. Obelisk *Ramesse II. z Luxoru byl po nesnadné přepravě vztyčen roku 1833 na Place de la Concorde v Paříži. Přepravený obelisk má hmotnost 227 tun a je vysoký přes 22 m. O tuto kamenosochařskou jedinečnost tak byly obohaceny Paříž, Londýn i New York. (Později se obelisky zhotovovaly z místních zdrojů.) *Evropané však v 19. století v přepravě obelisků jen napodobovali praktické *Římany, kteří jich dovezli z Egypta asi tucet, vesměs na speciálních lodích, postavených k tomuto účelu. Jeden z takto přepravených, avšak zapomenutých obelisků o délce 25,37 m vztyčil roku 1590 ve Vatikánu italský architekt a inženýr Domenico Fontana za pomoci 907 lidí, 75 koní a 40 rumpálů.

O všech těchto transportech z Egypta, od asyrských a římských dob až po 19. století, máme dostatečné množství záznamů i s vysloveně technickými detaily. Do cizích *zemí nebyly však vyváženy pouze obelisky. Velikášství dobyvatelů uspokojovalo stejně tak zcizování velikých soch význačných osobností nebo mezopotamských okřídlených býčích těl s lidskou hlavou. Také o jejich přepravě jsme poměrně dobře informováni.

Všechny poznatky získané z archeologických nálezů, písemných pramenů i zobrazení a etnografických záznamů a na nich založených experimentálních ověřování dokazují, že i nejjednodušší technické vybavení stačilo k tomu, aby naši předkové vytvořili i ty největší a nejsložitější stavby. Jejich výkony a výsledky práce vzbuzují právem zasloužený obdiv. Shromáždění množství lidí k tak velkolepým podnikům je odrazem vysokého stupně společenského vývoje. Musely to být společnosti, které dokázaly prostřednictvím rozvoje zemědělství získat dostatek potravy a které také vynikaly dobrou a účelnou organizací. (Jaroslav Malina, Jana Součková)

transport, aktivní [fyziologie], pohyb nějaké látky proti koncentračnímu spádu za spotřeby energie přes membránové struktury pomocí specifických molekul (nosičů). (Pavel Bravený)

transpozice, *elementy, transpozabilní.

transpozice zubů, *zuby, transpozice.

transsexuál (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“ a *sexus*, „pohlaví“), jedinec, který má psychosexualitu druhého *pohlaví – jeho somatické pohlaví je v rozporu s jeho

pohlavní *identitou, takže chce ve všech ohledech (na rozdíl od *transvestity) žít jako příslušník druhého pohlaví. (Viz též *transsexualita.) (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

transsexualita (anglicky: *transsexuality*), lékařský termín a diagnóza projev, kdy se osoba hlásí k opačnému pohlaví. Za transsexuála se považuje i osoba, která se hlásí k opačnému pohlaví, nemusí ale nutně podstoupit operativní změnu. (Detailní představení tohoto fenoménu, včetně diagnózy a léčby: Fifková, Hanka – Weiss, Petr – Procházka, Ivo – Cohen-Kettenis, Peggy T. – Friedemann-Pfäflin – Jarolím, Ladislav – Veselý, Jiří – Weiss, Vladimír [2002]: *Transsexualita a jiné poruchy pohlavní identity*. Praha: Grada.). (Věra Sokolová)

transsubstanciace (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“ a *substantia*, „podstata, obsah, jsoucnost; materiál; pojem, látka“), předpodstatnění, ortodoxní katolický výklad Kristovy reálné přítomnosti v *eucharistii, podle kterého se podstata chleba a vína nahrazuje podstatou těla a krve oslaveného *Ježíše Krista, popřípadě se původní podstata zdokonaluje v podstatu novou, přičemž smysly zachytitelné vlastnosti chleba a vína zůstávají reálně přítomny. Má jít o *akt způsobený bezprostředně *Bohem při pronesení slov, která Ježíš řekl nad chlebem a vínem při *Poslední večeři. (Jaroslav Malina)

transversus, -a, -um, transverzální, příčný (v *anatomii například břišní sval – **musculus transversus abdominis*). (Ladislava Horáčková)

transverzální roviny, *roviny, transverzální.

transverzální zúžení čelistí, *zúžení čelistí, transverzální.

transverze [molekulární biologie], záměna *nukleotidu v řetězci *DNA (bodová mutace), při které je nahrazena purinová báze (*puriny) pyrimidinovou bází (*pyrimidin) nebo naopak. (Kateřina Boberová)

transvestismus, *transvestitismus.

transvestit (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“ a *vestīre*, „šatit, odívat, oblékat“), člověk, který podléhá nutkání převzít roli opačného *pohlaví nebo uplatňuje touhu po jiné přirozenosti, svém „druhém já“. (Viz též *transvestitismus.) (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

transvestitismus (z latiny: *trāns*, „přes, za [tj. určitou hranicí]“ a *vestīre*, „šatit, odívat, oblékat“), *sexuální chování projevující se nutkavou touhou žít podle způsobů druhého *pohlaví – například oblékat se do šatů opačného pohlaví, líčit se; častěji se projevuje u mužů. Pocit příslušnosti k vlastnímu pohlaví však nebývá narušen: muž se i přes dámské oblečení a vystupování cítí být i nadále mužem; to je zásadní rozdíl, jímž se transvestitismus odlišuje od *transsexualismu.

Tyto sklony se manifestují především převlékáním, tj. výměnou rolí: kromě převlékání za muže, ženu či malé dítě též za zvířata (psa, slepici, kohouta ...), dokonce za věci. Některé projevy transvestitismu zacházejí k *masochismu (převlékání za rohožku, klozet, zvířata v područí ...), *fetišismu (sbírání *atributů druhého pohlaví) apod. U transvestitních sklonů převládá potřeba uplatnit se, předvést se před publikem, často tedy transvestité vyvolávají spíše mnoho rozruchu, aniž by byli pohlavně stimulováni. Sexuální život transvestitů se obvykle vybíjí v *masturbaci před zrcadlem v oblečení druhého pohlaví. Běžným úkazem je *rituální transvestitismus – představuje někdy směr mužského a ženského živlu, někdy *třetí pohlaví (*berdache), může být pokusem o sjednocení pohlaví nebo jen podnětem k uvolnění zábran.

Transvestitismus patřil odedávna k divadlu. Herec se převtěluje do jiné osobnosti a převléká se. Ve starořeckých hrách k oslavě boha *Dionýsa vystupovali herci-*satyrové s komickými velkými *faly, Dionýsovy obdivovatelky (*bakchantky, *mainady) nosily mužské šaty; v anglickém alžbětinském divadle byli v divadelních souborech jen muži a chlapi; k tradicím japonského divadla *kabuki* patří herci v ženských rolích zvaní *onnagata*. Obdobně tomu bylo u čínské opery. V 19. století a v první polovině století 20. přísluší zvláštní místo ve vizuálním ztvárnění eroticky přitažlivé ženy hercům takzvané pekingské

opery. Tento syntetický divadelní žánr, v němž jsou ústrojně propojeny prvky zpěvu, recitace, tance a akrobacie, patřil od konce 18. století k nejoblíbenějšímu umění v hlavním *městě. Císařský zákaz, aby na divadelní scéně vystupovaly ženy, motivovaný ohledem na dobré *mravy, vyústil ve *zvyk, že k ženským rolím byli od dětství cvičeni chlapci. Postupně byl vypracován celý soubor *technik, s jejichž pomocí se mužští herci dokázali proměnit v rafinované ztělesnění ženské krásy, údajně „ženštější“, než by kdy dokázala kterákoliv žena. Převrácení ženských a mužských rolí z jeviště nevymizelo, ať už je zdrojem komiky či jinak podmíněného ozvláštňení (za všechny příklad z brněnského Divadla na provázku – Miroslav Donutil jako stará Volrábka v *Profesionální ženě*, Jiří Pecha v roli Babičky). (Jaroslav Malina, Jaroslav Zvěřina)

trans- (z latiny: *trāns*, „přes, za“), předpona slovesná s významem „přes, za, pře-“ vyjadřující:

1. přesahování, překročení nějaké hranice;
2. směřování z jedné strany na druhou, z jedné oblasti do druhé; opak: *cis-;
3. pronikání něčím;
4. přetvoření, přepracování, přeměnu. (Jaroslav Malina)

tranzice [molekulární biologie], záměna *nukleotidu v řetězci *DNA (bodová mutace), při které je nahrazena purinová báze jinou purinovou bází (*puriny) nebo pyrimidinová báze jinou pyrimidinovou bází (*pyrimidiny). (Kateřina Boberová)

tranzitologie, *teorie přechodů.

trapéz, *lichoběžník.

trapezius, -a, -um, plochý, káповý, lichoběžníkový (v *anatomii například **musculus trapezius*). (Ladislava Horáčková)

trapezoideus, -a, -um, mající tvar lichoběžníku (v *anatomii například **os trapezoideum*). (Ladislava Horáčková)

trasologická metoda, *trasologie.

trasologie (z francouzštiny: *trace*, „stopa, šlépěj“ a z řečtiny: *logos*, „věda, nauka“; francouzsky: *tracéologie*, polsky: *traseologia*, rusky: *трасология*, španělsky: *traceología*), *metoda *archeologie zabývající se *identifikací a *interpretací stop lidské činnosti, které se nacházejí na povrchu nekovových pracovních nástrojů. Zakladatelem trasologie je ruský archeolog Sergej Aristarchovič *Semjonov. Metoda rekonstruuje *dynamiku života artefaktů (anglicky: *tool life cycles*), tj. procesy, jimž byl artefakt vystaven v době oběhu v živé kultuře. Děje se tak prostřednictvím zkoumání zachovalých funkčních a dalších diagnostických stop (například *reziduí), které jsou pozorovatelné na povrchu artefaktu. Nástroje používané k různým pracovním činnostem jsou postiženy specifickými poškozeními – tzv. *pracovními stopami.

*Pracovní stopy lze rozčlenit podle jejich charakteru do tří skupin: 1. stopy lineární – tj. *striace, žlábkы, rýhy; 2. stopy redukční (anglicky: *fracturing*), při jejichž vzniku dochází k úbytku materiálu nástroje – například *výštěpy hran; 3. stopy plošné – tj. *lesk, srpový lesk; dále *zaoblení hran a plastické deformace povrchu. Podstatná je jejich lokalizace, kvantifikace a *morfolgie. Tyto modifikace jsou zkoumány prostřednictvím funkčních *experimentů (*rekonstrukce pravěkých aktivit *replikami nástrojů) a aplikovány při *analýze pravěkých artefaktů formou archeologické *analogie.

Pracovní stopy jsou popisovány za použití standardizované terminologie, aby určení charakteristik mohlo být kdykoli opakováno dalším badatelem a bylo dosaženo shodných výsledků. Srovnání jednotlivých *atributů umožňuje vyloučit některé možné funkce nástroje a stanovit funkci nejpravděpodobnější. Součástí trasologické analýzy je rovněž problematika identifikace a klasifikace tzv. *reziduí, tj. částíček kontaktního materiálu, který ulpí na povrchu nástroje nebo v sedimentu bezprostředně obklopujícím nástroj.

V rámci trasologické metody bývají identifikovány a interpretovány i stopy pravěké *technologie výroby nástrojů. Podstatnou kritikou pramenné základny analýzy je vyhodnocení *postdepozicních (případně postexkavačních) modifikací artefaktu. Teprve v poslední době se ale ukazuje, že je-li nástroj zkoumán ihned po vyjmutí z vrstvy, kdy jeho povrch je dosud *intaktní, lze ještě zastihnout i samy zbytky organických materiálů. Tento typ výzkumu, který prosazuje Bruce Hardy, byl již aplikován na několika evropských souborech, mezi nimi i při výzkumech osídlení *převisů z období *mezolitu na Českolipsku. Skutečně se přitom podařilo doložit nejen stopy pryskyřice, sloužící k uchycení charakteristických *mikrolitů v drždadle, ale také zbytky zpracovávaných hmot, které jistě bude možné přesněji určit. Zmíněné součásti analýzy naznačují, že obsah pojmu trasologie je širší než anglický výraz *use-wear analysis*, který se vztahuje téměř výhradně na stopy použití na nástrojích. (Soňa Krásná, Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

trauma (z řečtiny: *trauma*, „rána, zranění, bolest“), úraz, poranění. Náhlá zevní událost, která svým působením na organismus vyvolá jeho poškození. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

travertiny, sedimentární karbonátové horniny tvořené převážně kalcitem. Vznikají vysrážením z vodních pramenů, které obsahují kyselý uhličitán vápenatý. Travertiny mají nejčastěji světlou barvu, ojediněle mohou být zbarveny limonitem do žluta nebo žlutohněda. Často jsou barevně páskovány. Jsou jemnozrnné až celistvé, jemně až hrubě pórovité.

Travertiny byly používány jako stavební, dekorační a sochařský materiál již od *pravěku a *starověku. Z travertinu je například v Římě Colosseum, z mladších staveb chrám sv. Petra nebo Fontana di Trevi. Travertiny římských památek pocházejí z okolí *města Tivoli, podle jehož latinského názvu Tibur byl travertin označován jako *lapis tiburtinus*. Současná architektura užívá travertin k obkladům exteriérů i výzdobě interiérů (například Janáčkovo divadlo v Brně). Z antropologického hlediska je významná travertinová kupa v *Gánovcích u Popradu, kde byl nalezen výlitek mozkovny *neandertálce. (Jaroslav Malina)

trávicí systém, *systém, trávicí, **apparatus digestorius*.

trejf, *trejfe.

trejfe (z hebrejštiny: *trefa*, „rozsápaná mršina, roztrhané; nečisté, nevhodné“), pojem sloužící v židovské kultuře jako označení rituální nečistoty a synonymum zakázaných pokrmů. Trejfe stojí v opozici ke *košer. Jedná se o symbolický klasifikační systém, jenž organizuje sociální život, neboť z perspektivy příslušníků židovské kultury označuje třídu nežádoucích stravovacích návyků a pokrmů.

Pojem trejfe se původně vztahoval ke zvířeti, jež bylo rozsápáno divokými zvířaty (*Exodus 22,30). V židovské kultuře je za trejfe pokrmy označovány maso nepovolených zvířat. Například z ptactva (*Leviticus 11,13–19) se jednalo o masožravce, dravce a mrchožrouty. Ze savců (Leviticus 11,4–8) byli jako trejfe označeni vepři, hlodavci, vodní savci, velbloudi, zajíci, opice, oslové aj. Z ryb nelze konzumovat ryby, které nemají šupiny a ploutve (Leviticus 11,10), například žraloka, rejnoka, úhoře aj. Tento zákaz se vztahuje také na korýše, mlže a plže. Z ptactva k trejfe pokrmům patří sova, čáp, volavka, vrána, pštros aj. Trejfe potravu představují také plazi, měkkýši, korýši, obojživelníci a hmyz (Leviticus 11,23). K nepovoleným zvířatům dále náleží zvířata, jež byla během rituální porážky (hebrejsky: *šchita*, česky: *košerování*) poražena nesprávným způsobem, a mršiny (Leviticus 17,15) – *nevela*. Zákaz konzumace se vztahuje na krev (Leviticus 17,10–12) a některé části zvířete, jako například hlavní žíly, svazové žíly na kyčli (*Genesis 32,33) a břišní tuk (*chelev*). Mezi nežádoucí trejfe pokrmy patří také mléko a mléčné výrobky, jež byly smíšeny s masitým pokrmem. Výjimku tvoří neutrální pokrmy (*parve* nebo *parev*), jež lze konzumovat s masitými i mléčnými pokrmy. Za nevhodné lze označit také nádoby a příbory, u nichž nebylo dodrženo dělení na masité a mléčné pokrmy nebo které byly smíchány při mytí.

Za trejfe výrobky jsou pokládány také ty, jež obsahují želatinu (vyrobena z kostí, kůží aj.), glycerin (vyráběn z živočišných tuků), karmín (červené barvivo ze sameček hmyzu), šelak (pryskyřice z hmyzu), problematické emulgátory, barviva a konzervační látky. Trejfe se vztahuje také na kosmetické výrobky, například krémy, rtěnky a jelení loje, jež obsahují kaliferní živočišný tuk.

Z antropologického hlediska lze fenomén trejfe analyzovat jako polární kategorii stojící v protikladu ke košer. Trejfe a košer totiž zahrnují symbolicky stanovená kritéria, umožňující vést hranici mezi „čistým“ a „nečistým“ v židovské kultuře. (Barbora Půtová)

trema, *tremata.

tremata (z řečtiny: *tréma*, „otvor, díra“), zubní mezery, zvětšení zubních štěrbin způsobené buď příliš drobnými zuby, nebo naopak velkou čelistí. (Michaela Račanská)

trend, evoluční, jednosměrná změna daného znaku v rámci jedné nebo více evolučních linií (ve druhém případě se označuje jako paralelní evoluční trend). Skutečný (aktivní) trend je nutno odlišit od trendu pasivního, který může vzniknout jako důsledek tzv. efektu zdi (například jestliže je na počátku komplexita organismů velmi nízká, jakákoli změna během *evoluce může vést jedině směrem k jejímu zvyšování). (Miloš Macholán)

trend, sekulární (z latiny: *seculum*, „generace, čas, století“), výrazný posun či změna určitého parametru za dlouhé období. V oblasti *antropologie lze sledovat například jako změny biologických parametrů lidí v populaci, jejíž vývoj je zaznamenán po dlouhé časové období. Může jít o změny v rychlosti *růstu, finální tělesné výšce v dospělosti, době *menarche nebo *tvaru *lebky. Příčiny tohoto jevu lze hledat ve vzájemné interakci genetického složení populace a změn vnějšího prostředí. Zlepšení zdravotní péče a *hygieny, větší mobilita jedinců, *migrace vedly k snížení příbuzenských sňatků a *inbreedingu, snížení *úmrtí, zlepšení *stravy a snížení velikosti rodin, což mohou být nejdůležitější faktory sekulárních biologických trendů v lidských populacích. (Miroslav Králík)

trepan (z řečtiny: *trepó*, „točím, kroutím“ a z latiny: *trepanum*, „vrták“), vrták; specificky: kovový nástroj k otevírání lebek – *trepanaci. (Jaroslav Malina)

trepanace ([z řečtiny] a z latiny: *trepanātiō*), záměrný chirurgický zákrok, který vede k otevření *dutiny lební. V současné době se provádí zejména při podezření na nitrolební krvácení, při *léčení určitých typů zlomenin lebky, při operacích mozkových cév nebo při *nádorových onemocněních *mozku. Jako operační *metoda byla trepanace známa už nejstarším populacím počínaje *neolitem, užívala se v mladších pravěkých obdobích i v rámci většiny civilizací *Starého světa i *Nového světa, řada nálezů pochází i z našeho území.

Trepanace se dělí do dvou základních skupin: pravé – úmyslné otevření *intaktní lebky například při bolestech hlavy, u duševně nemocných, epileptiků či „vyhánění démonů“ a nepravé – k otevření lebky dochází při odstraňování úlomků plochých lebečních *kostí po *zlomeninách (takzvaná *toaleta rány). Oba typy trepanací se prováděly *intravitálně z terapeutických důvodů. Na lebkách z archeologických výzkumů byly také nalezeny trepanace provedené *postmortálně z magických důvodů (kousek kosti – *rondel měl zajišťovat nositeli podobné vlastnosti, jako měl zemřelý, kostní prášek sloužil jako magický lék).

Trepanační nástroje byly zpočátku zhotovovány z kamene (*křemenec, *obsidián, *pazourek, *rohovec apod.) nebo z mušlí, později z kovu (*měď, *bronz, *železo); například v Jižní Americe se k trepanaci užívaly nože zvané *tumi. Většinou se lebka otvírala: 1) Škrábáním, kdy povrch lebeční kosti byl odstraňován postupně po vrstvách, až došlo k perforaci *lamina interna*. Zešikmené okraje rány směřovaly ke středu otvoru. Tento typ trepanace umožňoval nejlepší *kontrolu při pronikání nástroje do blízkosti mozku a tvořil, zejména v Evropě, 80–90 % všech pravých trepanací. 2) Použitím dlátka, kterým mohl být odstraněn větší kus ploché lebeční kosti, většinou okrouhlého tvaru. 3) Vytvořením série otvůrků obvykle ve tvaru kruhu a vylomením zbylé *kostní tkáně mezi nimi. Pro velké

nebezpečí poranění mozku se této metody používalo častěji u postmortálních trepanací. 4) Řezáním pilkou. Takto prováděné trepanace byly nejméně bezpečné. Řezy pilkou vždy přesahují dosaženou velikost otvoru a jsou na kostech patrné jako různě hluboké rýhy. 5) Pouhým vyvrtáním malých otvorů pomocí vrtáku. (Správně by měla být trepanací nazvána pouze tato metoda, protože **trepanon* je název pro vrták převzatý z **řečtiny*.)

Při pravěké trepanaci se používalo hlavně dvou způsobů, škrábání a řezání. Při škrábání se ostří řezného nástroje pohybovalo směrem dovnitř odstraňované plošky ve velmi malém úhlu vůči lebce, takže se postupně odstranila kompaktní kostní tkáň (*lamina externa*), dále vrstva houbovitě kostní tkáň (*diploe*) a nato opět kompaktní kostní tkáň (*lamina interna*), aniž se zasáhla **tvrdá plena mozková* (**dura mater encephali*). Charakteristickým znakem použití této **techniky* je zkosený okraj trepanačního otvoru. Při druhém způsobu se řezná hrana pohybovala ve směru kolmém na kost, až se prořízla *lamina externa* a *diploe*, načež byla opatrně prolomena a odstraněna *lamina interna*. Kromě těchto dvou základních metod se zřejmě využívaly ještě další způsoby nebo jejich **varianty*. Některé nálezy pravěkých lebek mají dokonalé kruhové otvory, takže terčíky byly vyjmuty zřejmě naráz a vcelku, jiné otvory jsou perforované, což patrně značí, že kost byla odstraňována postupně po kouscích. Na jedné pravěké lebce pocházející z Dánska bylo zjištěno odebrání sedmi disků; tento člověk po poslední sedmé trepanaci ještě nějaký čas žil.

Také trepanační nástroje se v průběhu doby měnily, od jednoduchých kamenných **čepelí* v **době kamenné* až po složitější kovové instrumenty v **době železné*. Na několik lebkách z mladší doby železné z Gutramsdorfu v Rakousku je patrné použití trepanu s ústřední vodící částí. V **hrobě* z 2. století př. n. l. z německého Obermenzingu byla nalezena jemná železná pilka, možná používaná k trepanaci a v **inventáři hrobu lékaře* z **doby římské* v Bingen-am-Rheinu v Německu se nacházel bronzový trepan, který se umístil na lebce a otáčením vyřízl kotouč; tento nástroj se již tvarově podobal novodobým ocelovým trepanům. Ale již samy kamenné nástroje byly zřejmě účinnými chirurgickými instrumenty, zvláště při řezání měkkých tkání. Nepřímo to potvrzují **experimenty*, jakkoli je nelze zatím nijak archeologicky podložit. Americký experimentální archeolog Don **Crabtree* zhotovil kamenné skalpely pro svou vlastní operaci pomocí techniky, jaká byla používána v **mladém paleolitu*. A jiný americký archeolog (Adrien Hannus) si nechal operovat protržený **tračník* replikami pravěkých **obsidiánových čepelí*. Chirurg, který Hannusovi operaci prováděl, se o kamenných čepelích vyjádřil, že jsou mnohem ostřejší než chirurgické skalpely ze speciálně upravené ocele. Domníval se také, že jednou by obsidiánové čepele mohly být užitečnou součástí instrumentária pro některé jemné operace, například oční nebo plastické, tam kde záleží na mimořádné jemnosti řezajícího ostří, neboť ostří kamenných čepelí je mnohonásobně jemnější a ostřejší než řezné hrany ocelových skalpelů. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

trepanon, **trepan*.

treponarid, **bejel*.

Treponema pallidum, dříve *Spirocheta pallida* – původce nevenerické (**bejel*) a venerické infekce (**syfilis*). Tato patogenní **bakterie* žije za přísně anaerobních podmínek, ničí ji i vzdušný kyslík. Je málo odolná vůči zevním podmínkám, proto se přenáší pouze úzkým kontaktem mezi jedinci, zejména pohlavním stykem a krví. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

treponematózy, skupina **chorob* vyvolaná mikroorganismy řazenými do rodu *Treponem*. Patří k nim **Treponema pallidum* (původce **bejelu* a **syfilis*), *Treponema pertenuis* (původce **yaws*) a *Treponema carateum* (původce **pinty*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Tres Zapotes (stát Veracruz, Mexiko), obřadní středisko **olmécké* kultury. Po zániku olmécké kultury a po zničení **La Venty* se stalo asi nejvýznamnějším centrem pobřeží

Mexického zálivu. Největší rozkvět nastal v pozdní předklasické době *Mezoameriky, kdy zde byla vytvořena *stéla C s mayským datem 31 př. n. l. (Jaroslav Malina)

trest, uložená újma za provinění, odplata. Povahu trestu vysvětlují různé hypotézy a teorie: původně chápán jako obnovení porušeného řádu, teorii individuální odplaty (Immanuel *Kant, Georg W. F. *Hegel) vystřídal teorie ochrany *společnosti, respektive odstrašení případných pachatelů, teorie výchovného působení na pachatele a v současné době se přemýšlí o trestu jako aspoň částečném odškodnění poškozeného (jeho rodiny atd.). Podle toho se mění i způsob trestání, které má pachatele buď prostě postihnout či potrápiti, nebo izolovat, nebo vychovávat, anebo konečně přimět, aby měl následky svého činu stále na očích. (Viz též *legismus.) (Jaroslav Malina)

trest smrti, specifická třída *sociokulturních regulativů a výjimečný typ *sankce, jehož důsledkem je násilné ukončení lidského života. Formy trestu smrti jako způsobu ukončení lidského života varíují od *kultury ke kultuře v historickém čase a geografickém prostoru. Z antropologického hlediska je trest smrti studován jako součást širšího souboru restriktivních *norem, umožňujících v dané *společnosti prosadit sociální kontrolu a eliminovat krajně nežádoucí formy chování.

V lovecko-sběračských *tlupách *paleolitu a *mezolitu i v mladších obdobích *pravěku byl trest smrti pravděpodobně vykonáván vyloučením jednotlivce z dané *komunity nebo jeho rituálním obětováním.

V období *starověku již existovala celá řada v té době legitimních a právně kodifikovaných způsobů odebrání života. Poprvé se s nimi setkáváme v *civilizacích starověké *Mezopotámie (v sumerských zákonících z 3. tisíciletí př. n. l. a zejména v *Chammurapiho zákoníku z doby kolem poloviny 18. století př. n. l.). V Mezopotámii pozorujeme postupné zpříšňování trestů včetně zavádění trestu smrti. Zatímco starší sumerské zákoníky ukládají především tresty peněžité, po roce 2000 př. n. l. se situace přiosťuje a již zákoník Chammurapiho sahá v řadě případů k uložení trestu smrti. Zvláště k tomu docházelo v případech vraždy, krádeže, násilného vniknutí do domu a jiných podobných trestných činů. Ve starém *Egyptě byl nejvyšší právní autoritou *král – bůh žijící na zemi, který zplnomocňoval *vezíra, nomarchy a soudce k udělování trestů za porušení božího principu a mravního řádu *maat. Nedochoval se žádný trestní zákoník, i když prokazatelně existoval (*hepu*). Hrdelní tresty (otrávení, naražení na kůl, upálení) byly podle dochovaných písemných zmínek udělovány spiklencům proti králi (v neúspěšném spiknutí proti Ramessovi III. jich padlo 40), vykradačům královských hrobek a v jednom případě cizoložnici. Nejtěžší věčný trest – znemožnění blaženého posmrtného života – však hrozil každému, kdo se za svého života zpronevěřil jedné ze 42 zásad maat, jak je vypočítává 125. říkadlo **Knihy mrtvých*:

„Nedopustil jsem se zla!

Nekradl jsem!

Nebyl jsem chamtivý!

Nic jsem si nepřivlastnil!

Nikoho jsem nezabil!

Nepoškodil jsem míru na obilí!

Nedopustil jsem se žádné špatnosti!

Nepřivlastnil jsem si boží majetek!

Nelhal jsem!

Nevzal jsem žádné jídlo!

Nezpůsobil jsem lítost!

Nehřešil jsem!

Neporazil jsem dobytek boha!

Nevydělal jsem na zrnu!

Nesnižoval jsem stanovené dávky chleba!

Nikomu jsem (potají) nenaslouchal!
 Netlachal jsem!
 Vedl jsem spory jen o svůj (vlastní) majetek!
 Nesouložil jsem s ženou (jiného) muže!
 Nebyl jsem oplzlý!
 Nevyvolal jsem strach!
 Neprovinil jsem se!
 Nebyl jsem vznětlivý!
 Nebyl jsem hluchý k pravdivé řeči!
 Nevyvolal jsem žádný spor!
 Neklamal jsem!
 Neulehl jsem a nesouložil s druhem!
 Nebyl jsem nedbalý!
 Nevedl jsem spory!
 Nedopustil jsem se násilí!
 Nebyl jsem popudlivý!
 Nepřecenil jsem se a neponížil jsem boha!
 Nešířil jsem tlachy!
 Neučinil jsem nic špatného!
 Neurazil jsem krále!
 Nebrouzdal jsem se (zbytečně boží) vodou!
 Nebyl jsem halasný!
 Neurazil jsem boha!
 Nebyl jsem nadutý!
 Nepovyšoval jsem se!
 Moje potřeby nepřevýšily můj (právoplatně nabytý) majetek!
 Nezostudil jsem svého městského boha!“

Staré zákoníky často spojovaly trest smrti s utrpením odsouzenec. Součástí exekuce se tak stalo mučení ohněm, vodou, chladem, samotou a rafinovanými útrpnými nástroji, působícími bolest, jejichž cílem bylo odsouzenec co nejvíce ztížit odchod ze života. Například ve starověké Číně se od 4. století př. n. l. začal uplatňovat *legismus, jehož základem byl přesně definovaný *zákon jako princip nejvyšší síly. Jeden z protagonistů legismu, *Šang Jang (asi 390–338 př. n. l.), soudil, že dobrý je jedině takový zákon, který zajišťuje naprostou a bezvýhradnou podřízenost všech obyvatel potřebám *státu. Takový zákon nesmí být spojován ani omezován společenským postavením, morálkou nebo rodinnými či citovými pouty. Zákon hájící zájem státu stojí nad vším a nesmí se zastavit před ničím: když se vůči státu proviní otec, musí ho syn udat. Šang Jang tedy usiloval o dosažení *rovnosti všech před zákonem – šlechtice, stejně jako malého *rolníka nebo nádeníka. Neměl však zřejmě na mysli žádné humanistické nebo sociální cíle. Prosazoval pouze rovnost v poslušnosti a potlačování. Na prvé místo vyzdvihl zákon se soustavou trestů: zahrnovala bičování, *konfiskaci majetku, nucené práce a více než deset různých druhů trestů smrti. Provinilec mohl být připraven o život stětím, přeseknutím v půli těla, roztrháním těla mezi rozjetými vozy a jinými vcelku rychlými způsoby, ale také dlouhodobým mučením – pálením (počínaje od hlavy), odtrháváním končetin, vylamováním žeber a uvařením v kotli. Mohl být usmrcen dokonce i pětinasobným trestem smrti, který sestával z vypáleného znamení na čele, uříznutí nosu, nohou a z dalších ukrutností a končil bičováním, jež přivodilo smrt. Hlava nebo celé tělo popraveného byly pak vystaveny na městském tržišti, aby na obyvatele působily odstrašujícím dojmem. Obžalovaný přitom dostával těžký trest i za poměrně lehký přestupek. Šang Jang totiž vycházel z filozofie předcházení zločinu. Domníval se, že menší přečin vede k většímu a každá shovívavost jen podněcuje k nedbání zákona, kdežto nesmlouvavá přísnost zastraší,

takže jen málokdo se pak odváží provést nezákonný čin. K témuž cíli směřoval Šang Jang i rozdělením obyvatelstva do malých skupin. Příslušníci těchto skupin za sebe vzájemně ručili a každý z nich byl povinen ohlásit *úřadům trestný čin ostatních. Pokud tak neučinil, byl potrestán stejně jako viník. V Koreji udělování a provádění trestu smrti v období starověku a středověku záleželo na konkrétním státu, době a zákoníku (byl však zásadně vykonáván v hlubokém podzimu). Obecně však platí, že odsouzenec neměl trpět dlouho, volily se tudíž „rychlé“ způsoby smrti v závislosti na jeho sociálním postavení. Trest smrti se však uděloval za poměrně malé přestupky a v případě činu kvalifikovaného jako vlastizrada byl aplikován na tři mužské generace včetně ještě nenarozených potomků.

První záznam o trestu smrti v Japonsku se objevuje v nejstarší kronice **Kodžiki*; jako součást právního řádu byl však zaveden až od 7. století v souvislosti s přebíráním čínského modelu centralizovaného byrokratického státu (*ricurjó kokka*). Vykonávání trestu smrti v době *Heian (794–1185) zastavil císař Saga v roce 818; přestože byl i nadále udělován, jménem císaře byl zmírněn na lehčí formu trestu. K odmítavému postoji vůči trestu smrti přispělo i buddhistické vidění světa (*buddhismus). V době nepokojů Hógen (1156) byli k trestu smrti odsuzováni jen příslušníci válečnické vrstvy (*samuraj), za nepokojů Heidži (1159) však byl stát i dvořan Fudžiwara no Nobujori (1133–1160). Nejčastějším zločinem, za který byl trest smrti udělován, bylo spiknutí proti císaři. S nástupem japonského středověku od období *Kamakura (1185–1333) byly zavedeny tři základní formy výkonu trestu smrti – oběšení, stětí a ukřižování. V období Válčících knížectví (1467–1568) byly způsoby trestu dále rozšířeny o rozčtvrcení, roztrhání či umučení horkou vodou. V souladu se samurajským kodexem **bušidó* lze za jistou formu trestu smrti považovat i sebevraždu **seppuku*. S nástupem tokugawského *šógunátu (1600–1867) a upevněním společenských struktur byl formalizován i způsob výkonu trestu smrti – příslušníci vojenské vrstvy (samuraj) byli stínáni nebo odsouzeni k dobrovolné sebevraždě (seppuku), zatímco vůči prostému lidu byly uplatňovány podstatně krutější a potupnější formy – oběšení, upálení, rozčtvrcení. Ostatky popraveného (tělo nebo pouze hlava) pak byly po dlouhou dobu vystavovány pro výstrahu. Za 8. šóguna Jošimuneho (vládl 1716–1745) však byla řada forem zakázána, aby odsouzenec zbytečně netrpěl. V některých knížectvích (například knížectví Owari) byl trest smrti dokonce zakázán. V moderní době vláda *Meidži (1868–1912) omezila formu výkonu trestu nejprve na stětí a oběšení a od roku 1880 pak pouze na oběšení; v případě vojenských soudů se prováděl trest smrti výhradně zastřelením. V současné době patří Japonsko do skupiny zemí, které stále ještě aplikují trest smrti, a to i přes protesty doma i v zahraničí. Mezi lety 1946–1993 bylo odsouzeno k trestu smrti 766 osob, z nichž 608 bylo popraveno. Od roku 1993 bylo popraveno 86 odsouzených, několik desítek dalších čeká na výkon trestu. Ke dni 17. 9. 2009 však ministryně spravedlnosti výkon trestu smrti pozastavila.

Ve starověké Indii byl ve védském období (zhruba od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.) zdrojem trestního práva (označovaného pojmem *danda*, doslova „hůl, biják, kyj“) kmenový vůdce či král (*rádža*), jenž zároveň představoval nejvyšší odvolací instituci v civilněprávních sporech. Mezi hrdelní zločiny védské texty (*védy) řadily velezradu, usmrcení embrya (*bhrúna*) a vraždu (*víra*), zejména pokud se stal obětí příslušník nejvyšší vrstvy (*varny) *bráhmanů. Některé prameny považují za stejně odsouzeníhodné i poskvrnění lože náboženského učitele (*gurua*), pití opojných nápojů (*surá*) a krádež *zlata; pachatelům pak po smrti hrozí přerod do psího či prasečího lůna nebo mezi *nedotknutelné (*čandály*). Jako trest za zabití védští *Árjové někdy ukládali pokutu (*vairadéja*), určenou pozůstalým po oběti; tato instituce vyplácení výkupného, přežívající z indoevropského období, jež mělo zabránit uplatňování *krevní msty, představovala obdobu *wergeldu* u starých *Germánů. V případě usmrcení *kšatrije určují staroindické právní příručky (**dharmasútry*) odškodné v hodnotě tisíce krav, u *vaišje mělo činit stovku, za život příslušníka nejnižší kasty (*šúdrů) stačilo odvést jen deset kusů hovězího dobytka. Vražda bráhmana představovala tak těžký zločin, že

ji mohlo odčinit jen uspořádání oběti koně (*ašvamédha), což bylo jedině výsadou panovníka. Se vznikem raných teritoriálních států a upevňováním monarchické formy *vlády (od 6.–5. století př. n. l.) podstatně vzrostla role krále jako udržovatele posvátného řádu a morálky (*dharma), k jehož hlavním povinnostem patřilo soudit a trestat, stíhat *zlo „podobně jako lovec poraněného srnce podle kapek barvy vedoucích k jeho úkrytu“. Panovník většinou osobně rozsuzoval jen ty nejzávažnější případy; ostatní trestní pře řešily soudní tribunály, jimž předsedal královský zmocněnec (*dharmastha*) a jejichž přisedící (téměř výlučně členové bráhmanského stavu) soudcovský úřad zpravidla dědili. Trest smrti mladší zákoníky (**dharmasástry*) předepisují za vraždu, a to i za usmrcení při souboji, ale jen pokud přišel o život bráhma a pachatelem byl příslušník nižší kasty. Bráhmanskému vrahovi bylo v takovém případě vypáleno znamení hanby a na zbytek života byl poslán do vyhnanství; za smrt oběti z nižší kasty se však mohl vykoupit odpovídajícím finančním obnosem. Hrdlem propadl rovněž každý, kdo byl uznán vinným ze zločinu králozrady (*nrapadróha*). To hrozilo každému, kdo proti svému panovníkovi osnoval spiknutí či pomáhal jeho nepřátelům, podplácel jeho *ministery, vzpíral se jeho nařízením, padělal královské výnosy či – ač nízkého původu – usiloval o královskou hodnost. Ten, kdo na krále vztáhl ruku, byť by to i byl vládce krutý a nehodný, provinil se více než vraždou stovky bráhmánů, za což měl být naražen na kůl a upálen. Smrtí (naražením na kůl, oběšením či utopením) se ve starověké Indii trestaly též banditismus, brutální loupeže a vážné majetkové přečiny, k nimž patřilo odcizení početnějšího stáda krav, koní či slonů, většího množství obilí, látek, drahých kovů či klenotů, stejně jako opakované provádění kapesních krádeží. Do stejné kategorie patřilo i padělání královských darovacích listin či znehodnocování drahých kovů – zlatník, jenž používal falešné váhy a s pomocí nepravého prubířského kamene prodával bezcenné slitiny, měl být břitvami rozřezán na kusy. Způsob vykonání hrdelního trestu se různil jak podle místa, tak podle vážnosti zločinu, za který byl rozsudek vynesen: pachatelé mimořádně zavrženíhodných činů měli zemřít zvláště trýznivým způsobem. Nejběžnějším způsobem popravby bylo naražení na kůl, přičemž byla odsouzenec hlava upoutána tváří k nebi, aby mu mrchožrouti mohli snáze vyklovat oči; jindy byl nešťastník zahrabán po krk do země a ponechán na pospas dravým ptákům a šakalům, rozšlapán slonem, svržen po hlavě do propasti, zaživa upálen, roztrhán volskými spřeženími, zastřelen lukostřelci nebo vypuštěn v loďce po proudu řeky poté, co mu byly uříznuty, uši, nos a končetiny.

V rámci židovsko-křesťanské kultury se *symbolem odsouzení k smrti stalo *ukřižování. Tento způsob popravby byl však praktikován již dříve, zejména v *perské a *římské říši (kde byl zakázán až na sklonku vlády *císaře *Konstantina Velikého [337 n. l.]), a uplatnil se rovněž v Egyptě, Kartágu a Řecku v období starověku nebo v Japonsku v období středověku.

V předkolumbovských kulturách na území dnešního Mexika plnil podobnou symbolickou roli jako *kříž *núž z *obsidiánu. Rituální trest smrti zde na vrcholcích *pyramid vykonávali *kněží, kteří vyřízli z těla odsouzenec/oběti ještě tepající *srdce k uctění *bohů.

V období evropského *středověku se trest smrti a s ním spjaté utrpení vyjadřují kromě jiného *atributy křesťanských *světců, kteří byli pro svou *víru mučeni a popraveni zvláště trýznivým způsobem. Součástí *ikonografie středověkých obrazů, věnovaných smrti svatých mučedníků, se tak staly nástroje jejich smrti – *meč, kolo, pila, kleště, rozpálený rošt, kalich s jedem atd. Ve středověku byl trest smrti součástí každodennosti. Katovým mečem umírala za své prohřešky obvykle *šlechta. Oběšení, rozčtvrcení, škrcení, upálení, *kamenování, *vivisekce, roztrhání koňmi nebo smrt v „kole“ hrozila za radikální překročení zákonů nebo těžké zločiny všem ostatním vrstvám obyvatelstva. Popravby byly často prováděny tak, aby oběť umírala dlouho, v bolestech a při plném vědomí. Středověké popravby se obvykle konaly před početným obecnstvem. Odsouzení byli vezeni ulicemi v otevřeném voze, aby jejich poslední cestu mohlo sledovat co nejvíce lidí. Vlastní průběh exekuce byl podle postoje diváků k odsouzenec doprovázen hlasitým povzbuzováním nebo výsměchem a kat byl často

slavnou osobností. Veřejné popravy přetrvávaly v mnoha evropských *zemích dlouho do 18. století.

Novověký pokrok v „technologických smrti“ rozšířil spektrum trestů smrti o gilotinu, kulku vystřelenou z pušky, elektrické křeslo, smrtící plyn nebo injekční stříkačku.

Z antropologického i lidského hlediska však navzdory stále „humánnějšímu“ způsobu vykonávání trestu smrti zůstává otevřena základní otázka: Mají lidé právo použít jako legitimní sankci a formu sociální kontroly trest smrti a ukončit život „toho druhého“?

Trest smrti byl poprvé krátkodobě zrušen už v 1. století př. n. l. v antickém Řecku a v 8. století v Číně, ve větším měřítku se myšlenka zakázat trest smrti začala prosazovat až koncem 18. století; přispěli k tomu francouzský filozof *Voltaire (1694–1778), anglický právník a filozof Jeremy *Bentham (1748–1832) a zejména italský právník, filozof a politik Cesare Beccaria (1738–1794), který se v eseji *Dei delitti e delle pene* (1764, česky: *O zločinech a trestech*. Praha: Bursík a Kohout, 1893) vyslovil pro humanizaci *trestního práva a postavil se proti trestu smrti. Prvním státem v novodobé historii, který zrušil trest smrti, se stalo Toskánsko (1786), v habsburské *monarchii byl trest smrti krátkodobě zrušen za vlády *císaře *Josefa II. (1741–1790), a to v letech 1787–1795; v 19. století následovala Venezuela (1863), San Marino (1865), Kostarika (1877) a další země. V posledních desetiletích byl trest smrti zrušen ve většině evropských a jihoamerických států (v roce 2006 to bylo celkem 88 zemí světa); mezi zeměmi, které ho nadále praktikují jsou, kromě jiných, Čínská lidová republika, Spojené státy americké a většina islámských zemí.

V Československu bylo po roce 1918 převzato trestní právo z Rakouska-Uherska, po roce 1920 (na základě tzv. *Zatímního návrhu obecné části trestního zákona*) bylo možné trest smrti uložit pouze při stanném právu nebo u doživotně odsouzeného, který opětovně spáchal trestný čin, pro nějž byl odsouzen; v letech 1918–1933 bylo popraveno 9 lidí. Po roce 1934 (vydáním zákona č. 91/1934 Sb.) byl trest smrti zachován, využívaly se však spíše jiné tresty (těžší tresty žaláře, doživotí). Za *Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945) byl trest smrti často využíván proti příslušníkům protinacistického odboje (jen na pankrácké gilotině zahynulo přes tisíc odsouzených), podobně i v poválečných letech (především podle tzv. retribučních zákonů), a to při používání různých metod popravy. Koncem 40. a počátkem 50. let 20. století zneužila komunistická moc trestu smrti k řadě justičních vražd při politických procesech (od roku 1949 bylo provedení popravy omezeno jen na oběšení). V roce 1978 zaslali představitelé *Charty 77 Federálnímu shromáždění petici s názvem *Trest smrti je jedna z nejtemnějších skvrn na tváři našeho věku*, v níž požadovali zrušení trestu smrti. V roce 1990 (zákonem č. 175/1990 Sb. z května 1990) byl trest smrti v Československu zrušen; poslední poprava byla u nás vykonána v roce 1989. Za dobu trvání Československa (bez období Protektorátu Čechy a Morava) bylo k trestu smrti odsouzeno 1 217 lidí (z toho 61 % za retribuční trestné činy, 21 % za politické trestné činy a 18 % za kriminální trestné činy). Kromě ústavněprávního zákazu se Česká republika v roce 1992 zavázala k nepoužívání trestu smrti ratifikací *Protokolu č. 6 k Úmluvě o ochraně lidských práv a základních svobod* *Rady Evropy. (Viz též *práva, lidská.) (František Čapka, Jan Filipský, Petr Charvát, Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina, Václav Soukup)

trest, alternativní (z latiny: *alternātiō*, „střídání, vystřídání“), označení jiné možnosti potrestání pachatele, než je uložení trestu odnětí svobody, spočívající v ponechání odsouzeného na svobodě a uložení takového druhu povinnosti nebo omezení, který působí preventivně proti páchání další trestné činnosti, ochrání *společnost, uspokojí zájmy obětí trestného činu a upevní v pachateli návyky a postoje potřebné k vedení řádného života. Soud přistupuje k alternativnímu trestu v případě, že se jedná o trestný čin, na který *zákon stanoví trest odnětí svobody do pěti let a osoba pachatele není natolik narušená, aby její pobyt na svobodě byl pro ostatní nebezpečný.

Alternativní trest pachatele nezabavuje svobody, ale vyžaduje od něj dodržování určitých omezení či splnění povinnosti: musí například zaplatit ze svého příjmu *státu jistý obnos peněz (peněžitý trest), podrobit se dohledu či *léčení nebo jiným omezením, nesmí se po určitou dobu zdržovat v konkrétním *městě (trest zákazu pobytu), nesmí po stanovenou dobu vykonávat určitou činnost (trest zákazu činnosti) nebo musí odvést určitý počet hodin práce pro „obecné blaho“ (trest obecně prospěšných prací). V průběhu výkonu trestu se sleduje, zda odsouzený plní podmínky uloženého trestu a zda žije v souladu s *normami společnosti. Při neplnění těchto podmínek může soud rozhodnout o náhradní *sankci, kterou je většinou trest odnětí svobody.

Alternativní trest je projevem jisté blahovůle státu, který musí reagovat na spáchaný trestný čin, nechce však přímo přistupovat k uvěznění pachatele. Je alternativou k přeplněným věznicím, v nichž je odsouzený izolován od společnosti, což s sebou nese mnoho negativních důsledků. Pachatel se stává pasivním členem společnosti, nemusí pracovat, nemá možnost hledat si práci či organizovat svůj volný čas. Navíc má zajištěno ubytování, stravu, zdravotní a sociální péči, a to vše na účet daňových poplatníků. I to je jeden z důvodů, proč se někteří pachatelé do vězení opakovaně vrací. Krátkodobý trest odnětí svobody se u pachatelů méně závažných trestných činů jeví jako zbytečně nákladný a z hlediska prevence dalšího páchaní trestné činnosti neúčinný. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

trestní právo, *právo, trestní.

trestní soud, Mezinárodní (anglicky: *International Criminal Court*, zkratka: ICC), stálý soudní dvůr, oficiálně vzniklý v červenci 2002, jehož úkolem je stíhat jednotlivce zodpovědné za *genocidu, zločiny proti lidskosti, *válečné zločiny a konečně zločin agrese, který ovšem nebyl dosud právně definován, a tudíž na jeho základě zatím ICC nemůže jednat. Na rozdíl od Mezinárodního soudního dvora není právně ani funkčně závislý na Organizaci spojených národů, přestože se předpokládá úzká spolupráce obou *institucí. ICC by tak mohl být jedním z pilířů *globálního vládnutí, případně *globální demokracie. (Pavel Dufek)

trestní vina, *vina, trestní.

trh, ekonomický prostor, v němž se ve vzájemném střetání nabídky a poptávky uskutečňuje *směna a tvorba cen. V tržní *ekonomice jsou trhy a ceny, které se na nich utvářejí, usměrňujícím mechanismem vůči výrobě a rozdělování jejích výsledků. (Marie Dohnalová)

trh dárců, potenciální dárci (*fyzické osoby či *právnícké osoby), které je možné oslovit, zaujmout a získat od nich finanční podporu. (Marie Dohnalová)

trh, kompetitivní, trh volné *konkurence, kde nejsou individuální účastníci schopni sami ovlivňovat podmínky tržní *směny, zejména pak *tržní cenu. (Marie Dohnalová)

triáda (triadismus, trialismus) (z řečtiny: *trias*, „trojičnost, trojnost“), označení velmi častého schématu členění filozofických nebo náboženských *entit. Triády se uplatňovaly již od *starověku, paralelně na mnoha úrovních; například egyptské triadické členění božstev Éset (řecky: Ísis) – Usir (řecky: Osíris) – Hór, nebo stará antická schémata duch – duše – tělo, memoriam – intelligentia – voluntas, nebe – *země – zászvěti (*peklo, podszvěti atd.), případně logická schémata typu teze – antiteze – syntéza. Pozdně antická křeszťanská *teologie (4.–5. století) byla přímo přesycena spory o triadická teologická schémata, zejména o interpretaci *Boží Trojice, která také vedla k prvním rozkolům mezi latinským a východním *křeszťanstvím. Avšak až do *novověku se vytvářely stále nové triády, například logické schéma pojem – soud – úsudek, které vzniklo v logické nauce o elementech ve škole Port-Royal. Triadický ráz má nauka Immanuela *Kanta o čistých rozvažovacích pojmech (kategoriích), u Johanna Gottlieba *Fichta v nauce o zásadách (vztah Já a Ne-Já konstituující sebevědomí) a zejména u Georga Wilhelma Friedricha *Hegela, v jehož logice a systematické filozofii se objevuje několik triád se zcela určující funkcí (o sobě – pro sebe – o sobě a pro

sebe; bytí – bytnost – pojem; obecné – zvláštní – jedinečné; a samozřejmě celá fenomenologie ducha).

V současnosti se otázkou triadismu zabývá tzv. bamberská triadická škola, která vydává edici *Bibliotheca Trinitariorum*. (Břetislav Horyna)

triadismus, *triáda.

trial and error, pokus a omyl; idealizovaná metoda řešení (vědeckých) problémů, která se uplatňuje v situacích, kdy je znám cíl a kritérium úspěchu řešení daného problému; kdy je možné uskutečnit řadu alternativních pokusů řešení; kdy je známo, že z těchto řešení je většina stejně úspěšných nebo neúspěšných; a kdy není známo, které z těchto řešení je právě tím úspěšným. Za těchto podmínek je možné konat libovolný počet pokusů o vyřešení problémů, dokud po různém počtu mylných pokusů nenarazíme na správné řešení.

Moderní *věda se brání využívat tuto metodu, v transformované podobě se uplatňuje ještě v *psychologii (*behaviorismus). V novějších teoriích vědy se pokusil o rehabilitaci metody trial and error Karl Raimund *Popper v teorii *falzifikacionismu; podle Poppera se v empirických vědách, pokud nemají dost jiných pevnějších kritérií, tak dlouho zkouší a zase vyvrací, dokud není nalezena jedna „správná“ *teorie. Protože tento pohled míří pouze na variace teorií a zcela pouští ze zřetele problém mutací, není metoda trial and error v *exaktních vědách využitelná. (Viz též *experiment.) (Břetislav Horyna)

trialismus (z řečtiny: *treis* a z latiny: *tres*, „tři“), rozdělení *moci mezi tři činitele nebo rozdělení *státu na tři části; například v politickém programu chorvatské reprezentace ve druhé polovině 19. století byl návrh na trialismus v Rakousku-Uhersku: 1. rakouské a *české země; 2. uherské království; 3. jihoslovanské *země. Česká *elita předložila své návrhy ve *Státoprávní deklaraci* (1868) a zejména ve fundamentálních člancích (1871); prosazovala pro české země *autonomii, vlastní ministerstvo a národnostní rovnoprávnost ve veřejném životě, proti však vystupovali *Němci v Rakousku, protože se obávali ztráty svého vedoucího postavení v Předlitavsku, a také *Maďaři. (František Čapka)

trialog (z řečtiny: *treis*, „tři“ a *legein*, „mluvit“), rozhovor tří osob (zvláště v *dramatu). (Jaroslav Malina)

Trialog, brněnský institut rozvoje *občanské společnosti; nezisková organizace, která podporuje trvalý rozvoj občanské společnosti prohlubováním trojstranně prospěšné *komunikace a spolupráce mezi *občanským sektorem, podnikatelským sektorem a státní *správou a *samosprávou. Své poslání uskutečňuje ve třech programových oblastech: komunitní rozvoj; občanské a sociální poradenství; výzkum a vzdělávání. Na jaře roku 2003 vzniklo *Centrum pro výzkum neziskového sektoru jako společné pracoviště Trialogu a Katedry veřejné ekonomie Ekonomicko-správní fakulty *Masarykovy univerzity. Kontakt: www.trialog-brno.cz. (Marie Dohnalová)

tribue (z latiny: *tribus*, od *tres*, „tři“), původní správní okrsky v antickém Římě sloužící pro evidenci obyvatelstva. V nejstarších dobách byly podle tzv. Romulových *zákonů definovány podle rodových pospolitostí, jejichž sloučením se vytvořila první městská aglomerace. Původní tři romulovské tribue zřejmě vyjadřovaly rozmístění jednotlivých etnik na území Říma: Ramnes (*Latinové) na Palatinu, Tities (*Sabinové) na Quirinálu a Luceres na Caeliu a Esquilinu (přistěhovaní Latinové a další menšinová etnika, mezi nimiž dominovali *Etruskové). Tak, jak se rozšiřovala sféra římského vlivu a současně slábl význam etnických tradic, měnila se i správní struktura Říma. Tak asi o dvě stě let později, za předposledního krále Servia Tullia, jenž vládl údajně v letech 578–534 př. n. l., byly původní rodové tribue nahrazeny čtyřmi územními okrsky na území *města a k nim bylo připojeno dalších 16 či 17 venkovských tribuí. Po roce 241 př. n. l., kdy Římané získali větší část Itálie a první *kolonie, bylo evidováno již 35 venkovských tribuí. Na sklonku *republiky, v roce 89 po tzv. spojenecké válce získali občanská práva i všichni Italikové. Při evaluaci majetku jednou za

pět let každého občana zapisovali censoři do tribuí bez ohledu na místo jeho původu. (Tatiana Machalová, Marie Pardyová)

tribun lidu (z latiny: *tribūnus*, „tribun; náčelník tribue“), v antickém *Římě původně *náčelník obce, později titul pro různé správní a vojenské hodnostáře; *úřad tribuna vznikl v roce 494 př. n. l. v důsledku bouří *plebejů. Tribun lidu (*tribūnus plebis*) měl chránit plebeje před zvůlí *patricijů, byl nedotknutelný a měl právo veta proti rozhodnutí všech římských úřadů (včetně senátu). Tribuni byli voleni v počtu 2, pak 4 až 10 na shromážděních plebejů. (František Čapka)

tribunál, královský, *úřad zemského *hejtmanství, instituce zřízená v roce 1636 Ferdinandem II. (1578–1637) jako kolegiální úřad pro moravského zemského *hejtmana, v jehož kompetenci byl výkon zemské správy a soudnictví na Moravě; jednalo se o byrokratický úřad složený z placených *úředníků (zemských radní). Úřad sídlil v Brně, které se tak fakticky stalo hlavním *městem Moravy (1642), v jeho pravomoci byly zejména politické, vojenské, kontribuční a soudní záležitosti; od roku 1686 se stal zemský hejtman i hlavou nově zřízeného *zemského výboru. Za tereziánských reforem byly jeho pravomoci omezeny, za *Josefa II. (1741–1790) zemský tribunál zanikl. (František Čapka)

tribut (z latiny: *tribūtum*, „daň z majetku; daň, dávka, poplatek“):

1. v epoše antického Říma daň z majetku související s výběrem daní podle správních okrsků – *tribuí (odtud i název *daně). Její pravidelné placení je doloženo od začátku 5. století př. n. l., navazovalo tedy na potřebu zajistit obranu republikánské organizace a souviselo se zavedením vojenského *žoldu *stipendia*. Tribut byl placen podle rozdělení římského obyvatelstva do pěti majetkových tříd a přispíval k vybudování armády a jejímu zajištění. Výši daně stanovoval senát a obvykle se pohybovala v rozmezí od 1 až do 3 promile majetku. Od jejího placení byly osvobozeny vdovy a sirotci, i když nebyli zcela nemajetní, platili jinou formu daně. Tribut vybírali tzv. *tribuni aerarii*. Dobytím Makedonie v roce 168 př. n. l. získal Řím značnou válečnou kořist, což umožnilo tuto daň zrušit. Nadále ji platili jen obyvatelé provincií, a to buď v penězích (*stipendium*), nebo v naturáliích představujících přibližně jednu desetinu úrody (*desátek);

2. povinný dar, který odváděly porobené *národy. Například do Čech byl uveden s výpravou franského krále Karla Velikého v roce 805; od té doby se v říšských pramenech uvádí poplatnost Čechů *císaři, kdy prakticky šlo o „výkupné“.

3. daň míru (latinsky: *tributum pacis*), vybíraná v období *feudalismu panovníkem od poddaných jako poplatek za ochranu, *mír. V českém státě (11.–12. století) šlo o nejstarší pravidelnou daň, která byla odváděna jako poplatek svobodného obyvatelstva panovníkovi. Ve 13. století zanikla a byla nahrazena obecnou berní, daní, která se vybírala se svolením velmožů od jejich poddaných;

4. v současnosti se termín tribut používá i ve významu uznání autora nějaké činnosti nebo produktu, díla, nejčastěji v oblasti hudby. V anglickém prostředí je známé spojení *Tribute-Album*, které zpravidla prezentuje výběr skladeb známého autora interpretovaných na jeho počest jinými, také často známými hudebníky. (František Čapka, Tatiana Machalová, Marie Pardyová)

triceps, -cipitis, trojhlavý (v *anatomii například lýtkový sval – **musculus triceps surae*). (Ladislava Horáčková)

tridentský koncil, *koncil, tridentský.

trigeminus, -a, -um, trojklaný, trojnásobný, trojitý (v *anatomii například V. hlavový nerv – **nervus trigeminus*). (Ladislava Horáčková)

Trigger, Bruce G. (18. 6. 1937, Preston, Ontario, Kanada – 1. 12. 2006, Montreal, Kanada), kanadský archeolog; profesor na McGill University v Montrealu. Patří k předním tvůrcům moderní *sídlištní archeologie a *teoretické archeologie. Z díla: *Beyond History: The Methods of Prehistory* (Za historií: Metody prehistorie, 1968). (Jaroslav Malina)

trigonocefalie, též *trigonocephalia*, jeden z typů **cranosynostosis*. Stav po předčasné **obliteraci* věčitého švu, kdy čelní partie je velmi úzká, hlava má trojúhelníkový tvar. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

trigonum, -i, n., trojúhelník (například *trigonum suboccipitale* v šíjové krajině). (Ladislava Horáčková)

trigonum caroticum, trojúhelníková krajina na krku, kterou ohraničuje laterálně přední okraj **musculus sternocleidomastoideus*, ventrokranálně *venter posterior *musculi digastrici* a ventrokaudálně *venter *superior musculi omohyoidei*. V *trigonum caroticum* se rozděluje **arteria carotis communis* na **arteria carotis externa* a **arteria carotis interna*. Probíhá zde **vena jugularis interna*, **nervus vagus*, krční část **sympatiku* a další útvary. V této oblasti lze snadno tlakem proti *tuberculum anterius* obratle C₆ (takzvanému *tuberculum caroticum*) vyhmátat tep krkavice nebo tepnu komprimovat. V místě rozdělení *arteria carotis communis* leží parasympatické paraganglion – **glomus caroticum*, které se podílí na regulaci krevního tlaku a registruje množství kyslíku v krvi protékající k mozku. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

trigonum deltoideopectorale, prostor mezi **klíční kostí*, **musculus deltoideus* a **musculus pectoralis major*. Vystupuje zde **arteria thoracoacromialis*, větev z **arteria axillaris* a zanořuje se zde **vena cephalica* do **vena axillaris*. (Ladislava Horáčková)

trigonum femorale, trojúhelníkový okrsek na přední straně stehna ohraničený laterálně pomocí **musculus sartorius*, proximálně **ligamentum inguinale* a mediálně průběhem **musculus gracilis*. Spodinu tohoto trojúhelníku tvoří **fossa iliopectinea*. (Ladislava Horáčková)

trigonum femoris internum, též Wardův trojúhelník, prostor mezi **primárním mediálním* a *laterálním systémem* a *mediálním *sekundárním systémem* kostních trámců v krčku **kosti stehenní*. V tomto prostoru se nachází pouze minimum **kostní tkáně* a u starých lidí je vyplněn žlutou **kostní dřeví*. (Ladislava Horáčková)

trigonum fibrosum dextrum, součást srdečního **skeletu*. Jedná se o vazivovou ploténku trojúhelníkovitého tvaru, která vzniká na pravé straně v místě styku **anulus fibrosus dexter a sinister* s **anulus aorticus*. Od *trigonum fibrosum dextrum* probíhá směrem k **anulus trunci pulmonalis* silný vazivový pruh – **konusová šlacha* a do přilehlé srdeční přepážky odstupuje vazivová ploténka *pars membranacea septi*. (Lenka Vargová)

trigonum fibrosum sinistrum, součást srdečního **skeletu*. Jedná se o vazivovou ploténku trojúhelníkového tvaru, která vzniká na levé straně v místě styku **anulus fibrosus dexter a sinister* s **anulus aorticus*. (Lenka Vargová)

trigonum omoclaviculare, trojúhelníkový prostor na laterální straně **krku* vymezený **klíční kostí*, dolním bříškem **musculus omohyoideus* a zadním okrajem **musculus sternocleidomastoideus*. Hlavním obsahem tohoto prostoru je **arteria et *vena subclavia*, z **fissura scalenorum* se sem dostává nervová pažní pleteň – **plexus brachialis*. (Ladislava Horáčková)

trigonum omotracheale, též *spatium praetracheale*, krajina na přední straně **krku* mezi **jazylkou* a **sternem*, po stranách vymezená horním bříškem **musculus omohyoideus* a kaudální částí **musculus sternocleidomastoideus*. Hlavním obsahem této krajiny je **hrtan*, krční část **trachey* a **štítná žláza*, v hloubce pak dolní část **hltanu* a krční oddíl **jícnu*. Po stranách těchto krčních orgánů probíhá nervově cévní svazek uzavřený ve fasciálním obalu. (Ladislava Horáčková)

trigonum retromolare, trojúhelníkový otvor za posledními **stoličkami*. (Lenka Vargová)

trigonum submandibulare, krajina na krku, která má trojúhelníkový tvar. Je ohraničená dolním okrajem těla **dolní čelisti* a oběma bříškami **musculus digastricus*. Hlavním útvarem je zde slinná žláza **glandula submandibularis*, probíhají zde například **arteria et vena facialis*,

**nervus mylohyoideus*, **nervus hypoglossus*, **arteria lingualis*, **nervus lingualis* a k němu připojené **ganglion submandibulare*. Ladislava Horáčková)

trigonum vesicae, ostře ohraničené pole trojúhelníkovitého tvaru, které se nachází v *měchýři močovém. Je vymezeno štěrbinovitými vyústěními obou močovodů (**ostia ureterum*) a před nimi ve střední rovině vyústěním *trubice močové (**ostium urethrae internum*). Kolem ústí močové trubice podmiňuje žilní pletěň prstenec (**anulus urethralis*) a při jeho zadním okraji se nachází vyvýšenina – *uvula vesicae*. U ústí močovodů se laterálně nacházejí slizniční řasy (**plicae uretericae*), které jsou podmíněny šikmým průběhem *močovodů stěnou močového měchýře. Obě ústí močovodů spojuje navzájem příčně orientovaný slizniční val (**plica interureterica*), za nímž je jamkovité prohloubení (**fossa retrotrigonalis*). Laterální strany *trigonum vesicae* jsou lehce nadzvednuty proužky svaloviny, takzvanými Bellovými snopci, vedle kterých mohou být po stranách jamky (**fossae trigonales*). V *trigonum vesicae* nejsou přítomny slizniční řasy. (Lenka Vargová)

Trichinella spiralis, vlasovec stočený. Parazit vyvolávající onemocnění **trichinosis*. (Ladislava Horáčková)

trichinosis, též *trichinellosis*, -is, f. (řecky: *thríx*, *trichos*, „vlas“, *nosos*, „nemoc“), onemocnění vyvolané svalovcem *Trichinella spiralis*. Parazit vniká do těla hostitele při požití nakaženého, nedostatečně tepelně zpracovaného masa s encystovanými larvami (boubelami), které ve střevě dospívají. Vazivová vrstva boubele se v žaludku rozpustí a larvy pronikají dále do střeva, střevní sliznicí a krevní cestou se dostávají zejména do nejvíce namáhaných kosterních *svalů a do *myokardu (ale také do plic a mozku). Svalovci zde dorůstají a silně dráždí okolní *tkáň. Napadený organismus se brání tak, že izoluje parazity vápenatým obalem. Při nepříznivé lokalizaci mohou vyvolat vážné zdravotní problémy nebo přímo ohrozit život.

V paleopatologii je možné trichinózu prokázat u postižených jedinců, jejichž těla byla mumifikována. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

trichinóza, **trichinosis*.

trimestr, třetina *těhotenství, tři za sebou jdoucí kalendářní měsíce. (Drahomír Horký)

Trinidad'ané, *národ, zahrnující původní obyvatele ostrovní Republiky Trinidadu a Tobago, sedmi ostrovů v jihovýchodní části Karibského moře při severním pobřeží Jižní Ameriky. Z celkového počtu 1,1 milionu obyvatel (odhad z roku 2005) je 43 % *černochoů, 40 % *indiánů, ostatní jsou *mesticové, *mulati, *Asiaté a *Evropané. Ostrovy byly od pravěku obydleny *Kariby, kteří však byli v době španělské *conquisty téměř vyhlazeni. Od roku 1432 se na ostrovech usazovali španělští kolonisté a byli sem dováženi *otroci z Afriky. V roce 1763 připadlo Tobago Velké Británii, ostatní ostrovy *Angličané obsadili a prohlásili za *kolonii (roku 1802). Roku 1962 Trinidad a Tobago vyhlásily nezávislost v rámci *Commonwealthu. *Konstituční monarchii (v čele s britskou královnou) nahradila roku 1976 prezidentská *republika, která zůstala členem Commonwealthu. V roce 1987 získal ostrov Tobago plnou vnitřní *samosprávu. Věřící jsou *katolíci (32 %), *protestanti (28 %, hlavně anglikáni), *hinduisté (24 %), *muslimové (6 %) aj. (Lukáš Šín)

Trinkaus, Erik (14. 10. 1948, New Haven, Connecticut, USA), americký paleoantropolog; profesor na Washington University (Saint Louis, USA), člen National Academy of Science of USA. Od roku 1975 působil na University of New Mexico v Albuquerque, kde založil paleoantropologickou školu, která se zabývala zejména výzkumy *neandertálců a anatomicky moderního *člověka ze *středního paleolitu a *mladého paleolitu. Vychoval řadu znamenitých paleoantropologů, z těch nejmladších je třeba uvést zvláště Stevena Churchilla a Trenta Hollidaye. Na rozdíl od mnohých jiných odborníků se nikdy výrazně nesespecializoval na některou z částí skeletu, ale vždy prosazoval komplexní funkční přístup zohledňující všechny části skeletu. Zabývá se širokou škálou problémů od biomechanické analýzy postkraniálního skeletu, přes různé problémy spojené s funkčními a ekologickými

adaptacemi, evolucí nervového systému, životní historie *homininů až po *biomechaniku, patologie a stresy. Tuto problematiku studuje jak u fosilních homininů, tak na skeletech současného člověka. Spolu s Fredem Smithem je protagonistou takzvaného asimilačního modelu formování se anatomicky moderního člověka v *Evropě a na *Blízkém východě.

Erik Trinkaus úzce spolupracuje s evropskými pracovišti a rovněž s českými institucemi, například se *Střediskem pro paleolit a paleoetnologii při Archeologickém ústavu Akademie věd ČR Brno, s *Moravským zemským muzeem v Brně a s *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Dlouhodobě působí jako výzkumný pracovník a hostující profesor na Katedře antropologie Univerzity v Bordeaux.

Publikoval stovky odborných prací, většinou v renomovaných časopisech a sbornících. Je také autorem či spoluautorem několika knižních monografií: Radovčić, J. – Smith, F. – Trinkaus, E. – Wolpoff, M., *The Krapina Hominids: An Illustrated Catalog of the Skeletal Collection* (Hominidi z Krapiny: Ilustrovaný katalog souboru koster, 1988); Sládek, V. – Trinkaus, E. – Hillson, S. W. – Holliday, T. W., ed. Svoboda, J., *The People of the Pavlovian: Skeletal Catalogue and Osteometrics of the Gravettian Fossil Hominids from Dolni Vestonice and Pavlov. The Dolni Vestonice Studies 5* (Lidé pavlovienu: Katalog skeletů a osteometrie gravettských fosilních hominidů z Dolních Věstonic a Pavlova. Studie Dolní Věstonice 5, 2000); Trinkaus, E., *The Shanidar Neandertals* (Neandertálci ze Šanidarů, 1983); Trinkaus, E. – Shipman, P., *The Neandertals: Changing the Image of Mankind* (Neandertálci: Jak změnili vzhled lidstva, 1993); Trinkaus, E. – Svoboda, J., *Early Modern Human Evolution in Central Europe* (Evoluce raných lidí moderního typu ve střední Evropě, 2006). (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

trip, papírek napuštěný *LSD. (Petr Bureš)

triparéza, ochrnutí tří končetin (obvykle obou dolních a jedné z horních). Vyskytuje se například u **poliomyelitis acuta*. (Lenka Vargová)

tripartita (z latiny: *tres*, „tři“, *pars*, „část“ a *participātiō*, „účasť, účastenství“), institucionalizované vyjednávání mezi zástupci *vlády, zaměstnavatelů a zaměstnanců. Na nejvyšší úrovni se řeší sociální otázky, mzdové trendy, pracovní podmínky apod. Jeden z hlavních znaků *neokorporatismu. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

Tripitaka Koreana, *Tipitaka Koreana.

triploid [molekulární biologie], jedinec nebo *buňka obsahující tři *sady *chromozomů. (Jiřina Relichová)

triploidie [molekulární biologie], jedna z *variant numerických *chromozomových aberací u člověka, při níž je každý *chromozom zastoupen v *karyotypu postiženého jedince třikrát. K jejímu vzniku dochází *oploďněním diploidního neredukovaného vajíčka (46,XX) haploidní *spermií (23,X) za vzniku jedince s karyotypem (69,XXX). Vedle této triploidie maternálního původu může triploidie vzniknout i během *spermatogeneze, kdy *spermie místo haploidní výbavy chromozomů obsahuje neredukovaný diploidní počet chromozomů (46,XY) a následným oploďněním normálního haploidního vajíčka vznikne jedinec s karyotypem (69,XXY). Triploidie má obvykle letální následky již na vyvíjející se plod, část živě narozených dětí umírá v dětství, bývají těžce retardované s abnormitami *hlavy a *tváře, rozštěpy tváře, defekty očí, srůsty prstů, poruchy vývoje pohlavního ústrojí u chlapců a dalšími *malformacemi. (Petr Bureš)

triquetrum, -a, -um, trojboký, trojúhelníkový (v *anatomii například **os triquetrum*). (Ladislava Horáčková)

triradius, *daktyloskopii označovaný častěji jako delta, oblast dermatoglyfu, kde se stýkají tři systémy *epidermálních lišt. Představuje malé trojúhelníkovité políčko s variabilní morfologií, vyskytující se u různých lidí pravidelně ve standardních polohách dlaně a prstů ruky i chodidla a prstů nohy, kromě toho však i na dalších místech. Z hlediska topologické definice dermatoglyfického vzoru představuje jednu ze singularit (místo, kde přestávají platit

pravidla platná na většině míst papilárního terénu, například že epidermální lišty běží paralelně). Střed tohoto útvaru se označuje jako *bod triradia* a představuje východisko pro počítání epidermálních lišt při stanovení kvantitativní hodnoty vzoru. Pokračováním epidermálních lišt vedoucích z bodu triradia (tzv. radianty) jsou tzv. typové linie, tvořící kostru dermatoglyfického vzoru. (Miroslav Králík)

Tristan a Isolda, jeden z nejslavnějších středověkých (původně zřejmě keltských), mnohokrát zpracovaných milostných příběhů vášnivě, tragické *lásky Tristana, synovce krále Marka, a Isoldy Zlatovlasé (Iseut la Blonde). Již ve 12. století přichází na literární scénu „romantická“ láska jako fatální onemocnění duše i těla, před kterým se nelze ochránit a které nelze léčit. Osudová láska mezi Tristanem a Isoldou, i když je opětována, se nemůže naplnit, neboť Isolda je zaslíbena králi Markovi a později za něj také provdána. První nedochované vyprávění o Tristanovi a Isoldě patrně vytvořil Francouz Chrétien de Troyes (1131–1191), pokládáný za zakladatele evropského románu. Nejstarší dochované *verze příběhu jsou obsaženy v torzech (hlásících se do poslední čtvrtiny 12. století) dvou anglonormanských básníků – Béroula a Thomase. Tuto látku zpracovaly téměř všechny středověké literatury západního křesťanského okruhu, včetně literatury české (*Tristram a Izalda*, 14. století). O rekonstrukci dvorského *Románu o Tristanu a Isoldě* při použití dostupných verzí příběhu se pokusil v roce 1900 Joseph Bédier: rekonstrukci dal prozaickou podobu.

Veršovaná epická skladba *Román o Tristanovi a Isoldě* má složitý, dobrodružný děj, jehož cílem je zaznamenat osudy hlavního hrdiny Tristana od narození až do smrti. „Román“ popisuje mimo jiné úklady, které Tristanovi staví do cesty nepřátelé, jeho souboje s proradnými protivníky i vznik a průběh jeho milostného vztahu k Isoldě poté, co se omylem napijí čarovného nápoje lásky. „Román“ zachycuje, jak jsou oba milenci za *cizoložství odsouzeni k smrti a jak se jim podaří uprchnout. Líčí dobu jejich odloučení, kdy se Tristan ožení, ačkoliv jeho srdce patří Isoldě; ve finále Tristan umírá na zranění otráveným *kopím a brzy nato končí svou pozemskou cestu také Isolda. Téma zpracovala řada malířů (Aubrey *Beardsley, *Jak Tristan pil nápoj lásky*; Jean Delville, *Tristan a Isolda*; William Morris, *Krásná Isolda*; Dante Gabriel *Rossetti, *Tristan a Isolda pijí nápoj lásky* aj.). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

triumf (z latiny: *triumphus*, „triumf, vítězoslavný průvod, slavnostní vjezd [vítězného vojevůdce do Říma přes Forum Romanum na Capitolium]“), v antickém *Římě slavnostní průvod k *božstvu na počest vítězného vojevůdce, nejvyšší vojenská pocta, kterou bylo možné udělit; povoloval jej senát tomu vojevůdci, který rozšířil hranice *římské říše a v bitvě pobil alespoň 5 000 nepřátel. V triumfálním průvodu šli zajatci a byla vezena kořist; vojevůdce jel uprostřed průvodu na voze. Šel-li pěšky nebo jel-li na koni, nešlo o triumf, ale o ovaci. Obliba triumfu byla obnovena v *renesanci. (František Čapka, Jaroslav Malina)

triumfální oblouk, *oblouk, triumfální.

trivarga (ze sanskrtu: *tri*, „tři“ a *varga*, „oddíl, skupina, sada, množina“), v indickém *kulturním okruhu trojice základních životních cílů či účelů, zahrnující duchovní život a morálku (*dharma), světský prospěch a obživu (*artha), jakož i uspokojování smyslných potřeb a žádostí (*káma). (Jan Filipický)

Triversova-Willardova hypotéza, *hypotéza, Triversova-Willardova.

trivium (z latiny: *trivium*, „trojcestí, rozcestí, křižovatka; trivium, nižší všeobecné školní vzdělání“):

1. ve středověku nižší stupeň ze *sedmera svobodných umění, vyučovaných na *artistických fakultách; sestávalo z latinské *gramatiky, *rétoriky a *logiky. Trivium mělo studenty naučit „rozumně mluvit a psát“, následováno bylo *kvadruiem;

2. tři základní úkony – čtení, psaní, počítání, jimž měla podle tereziánské školské reformy z roku 1774 žáka naučit počáteční, tzv. triviální škola; zavedena povinná školní docházka od 6 do 12 let, ve *městech byly zakládány tzv. školy hlavní, ve velkých městech školy normální

(vzorové). Reforma byla dílem zaháňského *opata Jana Ignáce Felbigera (1724–1788), v Čechách ji prováděl vrchní inspektor Ferdinand Kindermann (1740–1801). (František Čapka)

trivium – quadrivium (z latiny: *trivium*, „trojcestí, rozcestí, křižovatka; trivium, nižší všeobecné školní vzdělání“; *quadrivium*, „čtyřcestí, rozcestí, křižovatka“), označení *kánonu scholastických studií ve středověku, vychází však z *klasifikace vědění, kterou vytvořili učenci pozdní antiky, zejména Boëthios (470–524) a Cassiodorus (asi 485 – po roce 580) – trivium (tři základní umění): gramatika, *rétorika a dialektika; quadrivium (čtyři vědní disciplíny): aritmetika, *hudba, *geometrie a *astronomie. (Jaroslav Malina)

trizomie [genetika], stav, kdy jedinec nebo *buňka obsahuje jeden *chromozom navíc. U *člověka jsou známy trizomie chromozomu 13 *syndrom Patauův, 18 *syndrom Edwardsův, 21 *syndrom Downův a X *syndrom XXX. (Jiřina Relichová)

tri- (z řečtiny: *treis* a z latiny: *tres*, „tři“), v složeninách první část s významem: „třikrát, troj-, tři, trojitost“.

Trobriand'ané, obyvatelé Trobriandských stovů náležející k *Melanésanům, původnímu obyvatelstvu ostrovů *Melanésie, které leží v západní části *Oceánie. Většina z 12 000 Trobriand'anů obývá ostrov Kiriwina. Společenská struktura je založena na *matrilinéárních *klanech, které ovládají své oblasti a kontrolují přírodní zdroje. Živí se především *rybolovem, pěstováním tropických plodin a zeleniny, zčásti i *lovem drobných zvířat. Trobriand'ané se podílejí na regionální symbolické reciproční obřadní výměně zvané *kula. Významné terénní výzkumy důležité zejména pro rozvoj *antropologie sexuality *funkcionalistické antropologie zde provedl Bronisław *Malinowski. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

trockismus, ideový směr, odnož *marxismu, hlásaný ruským revolucionářem Lvem Davidovičem Trockým-Bronštejnem (1879–1940); byl aplikací marxismu na socialistickou *revoluci v zaostalé *zemi a teorií permanentní revoluce, založené na myšlence nerovnoměrného vývoje zaostalého *státu, vystaveného vlivu vyspělého *kapitalismu. V Sovětském svazu (SSSR) byl vnímán jako nepřátelský směr *bolševismu, za trockisty byli označováni oponenti Josifa Vissarionoviče *Stalina, požadující respektování demokratických zásad a *lidských práv, odmítající centralizovaný byrokratický systém. Trockismus měl poměrně velký vliv ve 30. letech 20. století v socialistickém *hnutí některých evropských *zemí (především ve Španělsku); byla dokonce založena trockistická tzv. IV. internacionála, dnes je jeho význam minimální (snad jen v zemích bývalého „*třetího světa“). (František Čapka)

trofický (z řečtiny: *trofē*, „výživa, výchova“), vztahující se k výživě *tkání a jejich *růstu.

trofoblast, zevní buněčná vrstva *blastocysty, v období *nidace zárodku naléhající na endometrium. (Drahomír Horký)

trochanter, -eris, m., chocholík (v *anatomii například *trochanter major femoris*). (Ladislava Horáčková)

trochanteritis tuberculosa, tuberkulózní zánět velkého *trochanteru *stehenní kosti. Jeden z projevů tuberkulózního postižení kostí. (Lenka Vargová)

trochlea, -ae, f., kladka (v *anatomii například *trochlea humeri*). (Ladislava Horáčková)

trochlearis, -e, kladkový (v *anatomii například IV. hlavový nerv – **nervus trochlearis*). (Ladislava Horáčková)

trochoideus, -a, -um, kruhovitý, podobný kolu (řecky: *trochos*, „kruh“); v *anatomii například **articulatio trochoidea*. (Ladislava Horáčková)

Trois Frères (Les) a Tuc d'Audoubert (Le), *Les Trois Frères a Le Tuc d'Audoubert.

Trója (Ílion, dnes Hissarlik, Turecko), *archeologická lokalita na maloasijském pobřeží v Tróadě nad řekami Skamandrem a Simoentem 20 km jihozápadně od Canakkale. *Město s celkem devíti hlavními *vrstvami osídlení a 46 stavebními fázemi od konce 4. tisíciletí př. n. l.

po dobu římskou. Vrstvy I–V pocházejí z rané *doby bronzové, VI ze střední doby bronzové, VII z pozdní doby bronzové a VIII–IX z doby řeckořímské. Trója I byla již opevněna *hradbou, patrně cihelnou na kamenném podstavci, s branami. V Tróji II, rovněž uzavřená hradbou, se zprvu rozkládalo několik prostorných *staveb, později pokryla naleziště hustá zástavba, sestávající z menších domů kolem ulic. Již z této doby máme řadu efektních nálezů šperků, *zbraní a *nádob z cenných materiálů (*zlato, *stříbro, polodrahokamy). Trója VI nabyla rázu mykénského; opevněná plocha se zvětšuje, město je však posléze zničeno zemětřesením. Na jeho troskách povstala Trója VII, na jejíž hradby patrně útočili homérští hrdinové. Na mysu Besik (lokalita Yassitepe), 7 km jihozápadně od Hissarliku na mořském pobřeží, bylo odkryto osídlení současné s vrstvou Trója I (pozdní 4. tisíciletí př. n. l.), helénistické *konstrukce asi ze 3. století př. n. l., stavba z doby velké *kolonizace ze 7.–6. století př. n. l. a též vrstva z doby byzantské. Tzv. Achilleův *hrob vznikl podle tohoto výzkumu v helénistické době nakupením odpadu. U jihovýchodního úpatí mysu se nalézá rozsáhlé pohřebiště raného 13. století př. n. l. Zesnutí muži, ženy i děti zde byli ukládáni ve velkých nádobách či v kamenných skříňkách s výbavou ozdob a nádob.

Na základě *Homérový *Íliady* Tróju lokalizoval Heinrich *Schliemann a od roku 1870 zde prováděl výzkumy. (Petr Charvát, Jaroslav Malina)

Trójané, starověké etnikum *indoevropského původu, které ve 3.–2. tisíciletí př. n. l. obývalo severozápadní oblast Malé Asie. Trójané byli pravděpodobně zakladateli *města *Trója. Ve 13. století př. n. l. vpadly do Malé Asie tzv. *mořské národy a Trójané zmizeli z dějin starověku; zchoval se pouze název města Trója (*Dardanové). (Marie Pardyová)

trojcípá chlopeň, **valva tricuspidalis*.

trojdimenzionální model politiky, *model politiky, trojdimenzionální.

trojhonné hospodaření, *hospodářství, trojhonné.

trojhonné hospodářství, *hospodářství, trojhonné.

trojhranná kost, **os triquetrum*.

Trojice Boží (latinsky: *Trinitas Dei*), křesťanské pojetí *Boha, podle něhož Bůh existuje ve třech božských substancích (podobách): jako Bůh – Otec, Bůh – Syn a Duch svatý. Bůh Otec je zdrojem v Božství, vyslovuje sám sebe v Božském Slově (jinak vyjádřeno věčně plodí Syna). Podle katolické nauky vychází či je „vydechován“, Duch svatý z Boha Otce i Syna, podle východní křesťanské tradice Duch svatý vychází pouze z Boha Otce (skrze Syna). V Bohu tedy má být jediná božská přirozenost, kterou sdílejí tři Osoby. Termín se objevuje koncem 2. století, učení bylo dále rozvinuto ve 3. století. Za článek *víry bylo prohlášeno na I. nikajském *koncilu (325) a na II. konstantinopolském koncilu (381). (František Čapka, Jaroslav Malina)

trojka, Velká, *aliance, Velká.

trojklaný nerv, **nervus trigeminus*, V. hlavový nerv.

trojpolní hospodaření, *hospodářství, trojhonné.

trojpolní hospodářství, *hospodářství, trojhonné.

trójská válka, *válka, trójská.

trójsko-jortanská kultura, *kultura, trójsko-jortanská.

trójský kůň, *kůň, trójský.

trojúhelník [archeologie], drobný, v průměru 1–2 cm dlouhý hrot trojúhelníkového tvaru v rámci *kamenné štípané industrie, jehož obě odvěsnové hrany jsou otupeny *retuší. (Karel Sklenář)

trojúhelník, Codmanův, vyzdvižený okraj nádorového ložiska způsobený lamelární *periostózou vyvolanou *zánětem okolních měkkých *tkání. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

trol, *troll.

troll (ze švédštiny: *troll*, „skřítek, duch“), ve skandinávské *mytologii démonická bytost mužského nebo ženského pohlaví, nepřátelská *bohu i lidem a celé lidské kultuře, ovládající četná kouzla a konající *zázraky. Trollové jsou zobrazováni jak v podobě trpaslíků, tak v podobě obrů. (Jaroslav Malina)

tropaion (z řečtiny: *tropaion*, „památník vítězství, vítězné znamení“, latinsky: *tropaeum*), v antice původně místo, kde skončil boj či bitva, na němž byl jako symbol vítězství vztyčen otesaný kůl z kmene stromu, na nějž se pověsila nepřátelská *zbroj, u paty a při následné přehlídce byli k tropaeu přivázáni *zajatci. Později označuje vítězné památníky, které stavěli římsí *císařové, a stejně tak i symboly vítězství (jako *tropaion* bylo označováno i údajné Konstantinovo vidění *kříže před zahájením bitvy o Řím roku 312, jež následně ovlivnilo zrovnoprávnění *křesťanství v *římské říši). Do *češtiny toto slovo přešlo jako trofej. (Jaroslav Malina, Marie Parďyová)

tropický deštný les, *les, tropický deštný.

tropický prales, *les, tropický deštný.

troponiny, regulační *bílkoviny, které vazbou vápníku umožní vytvoření *komplexu kontraktilních bílkovin, aktinu a myosinu. (Ladislava Horáčková)

tropy (z řečtiny: *tropos*, v doslovném významu „obrat, obrácení“):

1. pojem z oblasti literární teorie a rétorické stylistiky, který znamená použití nějakého slova nebo slovního obratu v přeneseném nevlastním smyslu. Na základě substituce výrazů se vlastní výraz (*proprium*) nahradí výrazem nevlastním (*improprium*), který posunuje významové hranice vlastního výrazu. Rozpětí těchto hranic přitom sahá od synonymie až po antonymii; někteří autoři člení tropy právě podle vzdálenosti vlastního a nevlastního výrazu, například perifráze, metonymie nebo hyperbola jsou tropy menší vzdálenosti, kdežto *metafora, *alegorie, synekdocha nebo *ironie tropy větší vzdálenosti. V některých epochách literárních dějin patřily tropy k nejvyužívanějším figurám, například v *manýrismu nebo u metafyzických básníků se vytvářela dokonce zvláštní mluva z paradoxních tropů, během *romantismu se zase velká pozornost věnovala nové teorii ironie;

2. tropy (anglicky: *case particular*) ve *filozofii jsou pojem, který zavedl metafyzicky orientovaný americký filozof Donald Cary Williams (1899–1983; *Principles of Empirical Realism* [Základy empirického realismu], 1965). Označil jimi ojedinělé vlastnosti, které jsou přítomné u různých jednotlivin. Zatímco *univerzálie mohou být vlastní mnoha jednotlivinám současně, vyskytují se tropy pouze v partikulární spojitosti s konkrétním předmětem (jednotlivinou), pro nějž jsou určujícím prvkem charakteristickým svou jednoduchostí. Williamsova metafyzika chce tvořit alternativu k *nominalismu (omezujícímu se na jednotliviny) i k *realismu (pracujícímu s představou univerzálií) a čerpá přitom z *Platónovy a *Aristotelovy filozofie; v zásadě ale neříká víc než to, že konkrétní jednotliviny jsou vytvářeny určitými formacemi tropů. (Břetislav Horyna)

tropy, skeptické (z řečtiny: *tropoi*, „obrat, hledisko, zřetel“), ve filozofii antického *skepticismu rozpracovaná soustava argumentů, která má podpořit myšlenku o nespolehlivosti našeho smyslového i rozumového poznání a zdůvodnit, proč má skutečný filozof zaujímat postoj zdrženlivosti od konečného soudu (**epoché*).

Klasická skupina deseti tropů je připisována Ainesidémovi z Knóssu na Krétě (snad 1. století př. n. l), pět dalších měl doplnit římský autor Marcus Vipsanius Agrippa (63–12 př. n. l) a k tomu ještě dva další připojil snad Menodoton z Nikomédie. Ztratil se výčet tropů, které uváděl Favorinus, a pořadí, v němž jsou tropy uváděny, se liší u jednotlivých autorů. První z Ainesidémových tropů se týká rozdílů ve smyslovém vnímání téhož objektu u rozličných živočichů. Tento tropos vychází z úvahy, že tytéž jevové vlastnosti věcí (například velikost, barva, vůně, tvar ad.) se neukazují všem živočichům stejným způsobem. Jestliže se ale věci jeví různě, kdo potom může říci, že vnímá danou věc skutečně takovou, jaká je? Z toho plyne, že lidský smyslový aparát poskytuje člověku zcela jiný obraz světa, než jaký dostávají k

dispozici různé další živé organismy. Otázka zní, co nás opravňuje dávat svým charakteristikám a svému poznání určitých jevů přednost a chápat je jako pravdivé. V této otázce jsme jedna ze zúčastněných stran, a není jasné, jak můžeme současně být i soudci – vyjma té možnosti, že si právo rozhodovat prostě přivlastníme. Legitimuje ale takový mocenský *akt také naše poznání jakožto pravdivé?

Druhý tropos připouští, že by smyslový obraz světa, který si vytváří člověk, mohl být důvěryhodnější než smyslový obraz živočichů; i pak ale platí na druhou stranu, že se výrazně odlišují smyslové vjemy i u jednotlivých lidí. Tato úvaha vychází z principu *analogie: zjišťujeme, že lidé mají rozdílné fyzické schopnosti, skeptikové proto analogicky předpokládají, že podobné rozdíly existují i v oblasti smyslových vjemů. Komu dáme za pravdu, když budeme muset rozhodnout spor ohledně povahy věcí, a budou proti sobě stát rozdílné soudy? Na základě čeho chceme takový spor rozhodovat? Zpravidla si za pravdu dává většina, avšak pro většinu platí stejná otázka jako pro jednotlivce: Odkud ví, že její *názor (*fantasia*) je blíže pravdě než jiný? Protože tento spor je nerozhodnutelný, končí i druhý tropos požadavkem *epoché*.

Třetí tropos říká, že jeden a týž člověk dostává rozdílné *informace od jednotlivých smyslů o stejném předmětu: obraz se jeví plastický, prostorový, obsahuje perspektivu, avšak při doteku je plochý, netělesný. Skepse opouští v třetím tropu metodu, kdy se z rozporu mezi výpověďmi o vlastnostech jednoho a téhož předmětu usuzovalo na nerozhodnutelnost a tudíž na konečnou nepoznatelnost, a naopak začíná reflektovat mnohost a různorodost objektivních a reálných kvalit poznávaných předmětů. Důvodem je mnohost a různorodost subjektivně smyslových vjemů o předmětech, které musí odpovídat právě těmto kvalitám. Otázka potom zní: Odpovídá nutně počtu smyslových vjemů počet reálných kvalit?

Čtvrtý tropos se zakládá na tom, že rozporuplné informace o jednom a též poznávaném předmětu dostáváme i od jednoho smyslového orgánu – jde o spor ve vjemu téhož objektu týmž smyslem. Pozorujeme, že v závislosti na okolnostech, v nichž smyslový orgán pracuje, se mění výsledky, a tato změna může být velmi výrazná. Čtvrtý tropos tak upozorňuje na kauzální vliv okolností našeho vnímání.

První čtyři tropy tvoří uzavřený řetěz, progresivně na sebe navazují a vyhrcoují se do stále vyššího stupně uzavřenosti od prosté komparace mezi živočichy až po analýzu jednotlivých smyslů. Souhrnně první čtyři tropy vyjadřují názor, že smyslové poznání je plně relativní, závisí na povaze poznávacího subjektu a na jeho smyslové výbavě a podmínkách vnímání. Druhý argumentační řetězec tvoří další čtyři tropy, pátý až osmý. Rozdílnost spočívá v tom, že zatímco první čtyři poukazovaly na nemožnost objektivního poznání z hlediska proměnlivosti poznávajícího subjektu, další čtyři ukazují na totéž z hlediska vztahů mezi objekty poznání.

Pátý tropos jedná o tom, že naše vnímání se liší v závislosti na okolnostech. Podle místa, kde se vnímané objekty nacházejí, podle pozice vnímajícího subjektu a podle vzájemného odstupu mezi vnímajícím a vnímaným předmětem nám naše smysly poskytují určité obrazy téhož předmětu, které nejsou totožné. Například z dálky vypadá věž nějaké budovy kulatá, ale zblízka zjistíme, že je čtverhranná; nebo hůl je na vzduchu rovná, ale při ponoření do vody se jeví zalomená. Naše zraková informace není proto spolehlivá a s její pomocí nepoznáváme objektivní povahu věcí.

Šestý tropos stojí na problému tzv. příměsí (*epimigai*). Nemůžeme poznat podstatu věcí, protože každé smyslové vnímání je vždy „znečištěno“ příměsemi okolí. K vnímané věci vždy přistupuje vliv prostředí; vzduch, světlo, vlhko, teplo, chlad, tvrdost atd. se projevují na způsobu vnímání.

Sedmý tropos se týká vzdáleností, různých poloh, prostorových vztahů a velikosti věcí. Ze zkoumání kvantitativních poměrů věcí skeptikům vyplynulo, že táž věc vykazuje rozdílné vlastnosti podle toho, v jakém prostorovém a kvantitativním poměru je vůči nám. Například

jedno zrnko písku je tvrdé, ostré a řezavé, naproti tomu hromada písku třeba u moře je měkká a příjemná na dotek. Je tedy písek tvrdý nebo měkký?

Osmý tropos shrnuje to, co obsahují předchozí. Znovu reaguje na to, že týž objekt může v člověku vyvolat zcela rozdílné vjemy a pocity. Zatímco v předchozím ale platilo, že tyto rozdíly plynou ze subjektivních podmínek vnímání, tentokrát je klade osmý tropos do souvislosti s tím, jak často a v jaké míře intenzity se věci před námi objevují. Například poprvé zažívané věci vyvolávají překvapení, úžas, prudká hnutí mysli apod. Prožíváme-li tutéž věc po tisíci, moment překvapení se ztrácí: Například když poprvé uvidíme moře, jsme užaslí – když se přestěhujeme na pobřeží, budeme k němu brzy lhostejní. Rovněž tak hodnotu věcí posuzujeme podle četnosti výskytu: Mořská voda se nám zdá bezcenná, protože je jí hodně – kdyby bylo na zemi *zlata tolik co mořské vody, bylo by právě tak bezcenné.

Rozhodující význam v argumentaci řeckých skeptiků měl devátý tropos, který nemá žádný zvláštní důkaz, ale důkazem jsou pro něj všechny předcházející tropy. První čtyři tropy dokládaly, že naše smyslové poznání je relativní, protože je podmíněné subjektivě. Druhá skupina čtyř tropů dokládala totéž, ale z hlediska subjektivně objektové podmíněnosti: Devátý tropos tvoří souhrn a říká, že všechno naše smyslové poznání je podmíněné vztahem k něčemu. Tento „vztah k něčemu“ nebo „zřetel na něco“ se označuje *pros ti* – lze mu rozumět tak, že předmětem devátého tropu je relativnost všeho poznání.

Zcela osamocen a bez vztahu k ostatním je poslední desátý tropos, který říká, že není možné objektivní poznání povahy věcí, protože se zásadně odlišují lidská mínění o věcech. Tím se nijak netýká například popření možnosti pravdy smyslového vnímání, pouze má za cíl ukázat, jak rozdílné je mínění lidí, národů a kultur o týchž věcech.

Skeptické tropy se týkaly základních společenských náhledů na *náboženství, *právní normy (*zákony), *mravy, principy poznání a principy *vědy. Obecně tak skeptikové shrnuli to, čemu dnes říkáme respekt k jinakosti (*alterita, kulturní). V celé *kulturní antropologii narazíme na „mezikulturní rozpory“, od rozdílů v mravech až po zjištění, že jedni vědci tvrdí, že *duše je individuální a nesmrtelná, zatímco jiní, že žádná duše neexistuje. Skeptikové nesrovnávali jenom zákon se zákonem nebo náboženství s náboženstvím, ale svoje komparace křížili (zákon s náboženstvím atd.) a tím zmnohonásobili počet uváděných příkladů. Jak potom můžeme rozhodnout, které mínění je pravé a kterým bychom se měli řídit, když už nedokážeme rozeznat, za kterým míněním se skrývá pravda? Je to záležitost *zvyku, *konvence, s níž přijímáme určité pohledy na svět, člověka a věci jako závazné. (Břetislav Horyna)

Trubačová, Tereza, *Sojková, Tereza.

trubadúrská a truvérská poezie, *poezie, trubadúrská a truvérská.

trubice, Eustachova, *tuba auditiva.

trubice, močová, *urethra.

trubice, mužská močová, *urethra masculina.

trubice, neurální, vývojové stadium nervového systému u člověka v průběhu

*ontogeneze. Neurální trubice se diferencuje na dorzálně uloženou *ploténku alární (obsahuje somatosenzorická a viscerosenzorická jádra) a ventrálně lokalizovanou *ploténku bazální (s jádry somatomotorickými, branchiomotorickými a visceromotorickými). Ploténky jsou od sebe odděleny podélně probíhajícím zářezem – *sulcus limitans*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

trubice, sluchová, *tuba auditiva.

trubice, ženská močová, *urethra feminina.

trůn, slavnostní sedadlo panovníků, případně božstev. První trůny jsou známy z *civilizací starověkého *Předního východu. Trůn tvořilo sedadlo s opěradly a stolička pod nohy, umístěné na podestu v trůnním sále rezidenčních paláců božstev a vládců. Hlavní božské trůny se podle kosmologických představ nacházely v nebesích (*An), na zemi ve *městě – *Nippuru (*Enlil) a

v *podsvětí (*Ereškigal). Vystoupení a usednutí na trůn završovalo obřady *korunovace (*intronizace). Dřevěné trůny patřily mezi nejhonosnější umělecky zdobené kusy chrámové a palácové výbavy (*nábytek). Podesta trůnu symbolizovala v mytickém myšlení posvátný pahorek (*Duku) a celý prostor se sedadlem a stoličkou patřil vedle *atributy božské a světské moci (*insignie). S vyobrazením božských a královských trůnů se setkáváme od konce 3. tisíciletí př. n. l. na otiscích pečetních válečků a později i na asyrských, urartejských a perských *reliéfech. Z 2. tisíciletí př. n. l. se dochovaly i popisy hliněných modelů trůnů (*terakoty) s údaji o kultovních obřadech (vzdávání holdu dary a *obětmi). Z hlediska religionistického byl trůn místem, kde se lidé bezprostředně setkávali s působením ohromující božské a světské moci (*mysterium fascinans*). V *Babylonii a *Izraeli (1 Kr 22,10) byly o novoročních svátcích (*Nový rok) a při oslavách vítězství trůny stejně jako kultovní sochy vynášeny na nádvoří a ukazovány před větším shromážděním *lidu. V té době mohli v *Mezopotámii na přenosné trůny usednout na přechodnou dobu oslav i často jenom náhodně vybraní zástupní vládcí.

V textech *Starého zákona představuje trůn Boží místo Hospodinova *království nad Izraelem (1 Kr 22,10; 1 Pa 28,5). *Král *Šalomoun usedl v 10. století př. n. l. na starý trůn *Davidův, k němuž se vystupovalo po šesti stupních. Jeho kostra byla z cedrového dřeva, obloženého *slonovinou a zlatými *intarziemi. Opěradla byla zdobena postavami lvů. (Blahoslav Hruška)

truncus (z latiny: *truncus*, „kmen stromu, peň; kůl, tyč; trup“):

1. [anatomie] trup. Na trupu rozeznáváme *hrudník – **thorax* (jehož přední částí je hrud' – *pectus* a dorzální částí jsou záda – **dorsum*), dále břicho – **abdomen* (jeho zadní část se nazývá bedro – **lumbus*), pánev – **pelvis* (se zadní částí hýždě – **nates* nebo *clunes*);

2. [anatomie] kmen (například **truncus pulmonalis*). (Ladislava Horáčková)

truncus brachiocephalicus, tepenný kmen, který odstupuje z pravé části oblouku *aorty. Svými větvemi zásobuje pravou část hlavy a krku a pravou horní končetinu. *Truncus brachiocephalicus* vystupuje za **manubrium sterni* šikmo nahoru až za pravý sternoklavikulární *kloub, kde se rozděluje na dvě velké větve **arteria carotis communis dextra* a **arteria subclavia dextra*. (Lenka Vargová)

truncus bronchomediastinalis, párový mízní kmen (*truncus bronchomediastinalis dexter et sinister*) probíhající podél průdušnice. Nachází se v oblasti průdušek a mezihrudí, sbírá lymfu z hrudní stěny a hrudních orgánů (srdce, plíce). (Martina Wagenknechtová)

truncus coeliacus, krátký silný tepenný kmen odstupující z břišní *aorty bezprostředně po průchodu přes *hiatus aorticus* *bránice ve výši obratlů Th₁₂ až L₁. Dělí se na tři větve – **arteria gastrica sinistra*, **arteria hepatica communis* a **arteria lienalis*. (Lenka Vargová)

truncus costocervicalis, krátký tepenný kmen, který vystupuje ze zadní strany **arteria subclavia*, při krčku prvního žebra se dělí na *arteria cervicalis profunda* (vyživuje hluboké šíjové *svaly) a *arteria intercostalis suprema* (do prvních dvou mezižebří vydává **arteriae intercostales posteriores*). (Lenka Vargová)

truncus encephalicus, kmen mozkový, souborné označení pro **medulla oblongata*, **pons Varoli* a **mesencephalon*. (Lenka Vargová)

truncus intestinalis, jeden z velkých mízních kmenů, který se podílí spolu s **truncus lumbalis dexter et sinister* na vytvoření **ductus thoracicus*. Sbírá mízu ze všech nepárových orgánů dutiny břišní. (Lenka Vargová)

truncus jugularis, krční kmen, jedná se o párový mízní kmen (*truncus jugularis dexter et sinister*). Probíhá podél **vena jugularis interna* do **angulus venosus* (soutok *vena jugularis interna* s **vena subclavia*), odvádí lymfu z oblasti hlavy a krku. (Martina Wagenknechtová)

truncus lumbalis dexter et sinister, dva velké mízní kmeny, které sbírají mízu z dolních končetin, *pánve a z větší části stěn dutiny břišní. Spolu s **truncus intestinalis* se podílejí na vzniku **ductus thoracicus*. (Lenka Vargová)

truncus pulmonalis, plicnice, velká tepna, která vystupuje z pravé *komory srdeční a probíhá dorzálně pod oblouk *aorty, kde se pod úhlem 180° dělí na *arteria pulmonalis dextra et sinistra. (Lenka Vargová)

truncus subclavius, podklíčkový kmen. Jedná se o párový kmen (*truncus subclavius dexter et sinister*), do kterého přitéká lymfa z horních končetin, dále ze spodní části krku a horní části hrudní stěny. Doprovází podklíčkovou žílu (*vena subclavia), většinou ústí vpravo do *ductus lymphaticus dexter a vlevo do *angulus venosus. (Martina Wagenknechtová)

truncus sympathicus, součást *pars sympathica* *autonomního nervového systému. Nervové provazce uložené po obou stranách *páteře od *báze lební až ke kostrči. Do průběhu provazců jsou vložena *ganglia trunci sympathici, úseky provazců mezi ganglii se nazývají *rami interganglionares*. Počet sympatických ganglií je oproti počtu *segmentů míšních redukován. Krční oddíl obsahuje tři ganglia, hrudní deset až jedenáct ganglií, bederní pět ganglií, křížový oddíl čtyři ganglia a v oblasti kostrče je nepárové *ganglion impar*. Do *truncus sympathicus* přicházejí pregangliová vlákna z *nucleus intermediolateralis cestou předních kořenů míšních a z míšního *nervu pak vycházejí jako *rami communicantes albi. V *ganglia trunci sympathici* se část vláken přepojuje na postgangliové neurony, část prochází bez interpolace až do ganglií v prevertebrálních *pleteních. Z *truncus sympathicus* vystupují *rami communicantes grisei (jdou do míšního nervu a s ním k cílovým orgánům), *rami vasculares* (vytváří rozsáhlé pleteně kolem cév) a *rami viscerales* (probíhají samostatně k jednotlivým orgánům). *Truncus sympathicus* se rozděluje na *pars cervicalis, *pars thoracica, *pars abdominalis et pelvina partis sympathicae. (Lenka Vargová)

truncus thyrocervicalis, krátký silný tepenný kmen, který odstupuje při mediálním okraji *musculus scalenus anterior z *arteria subclavia kraniálním směrem. Dělí se na *arteria thyroidea inferior, *arteria cervicalis ascendens, *arteria cervicalis superficialis a *arteria suprascapularis. (Lenka Vargová)

trup, *truncus.

Trust for Civil Society (in Central & Eastern Europe), *Trust pro občanskou společnost ve střední a východní Evropě.

Trust pro občanskou společnost ve střední a východní Evropě (anglicky: *Trust for Civil Society in Central & Eastern Europe*, zkratka: CEE Trust), program podporující obnovu *občanské společnosti v postkomunistických *zemích. Byl založen v roce 2001 šesti velkými soukromými americkými *nadacemi: Atlantic Philanthropies, Charles Stewart Mott Foundation, *Ford Foundation, *German Marshall Fund of the United States, Open Society Institute a Rockefeller Brother Fund. V České republice probíhal v letech 2002–2005 a měl k dispozici 3,3 milionu dolarů; cílem bylo mimo jiné posílit a stabilizovat *občanský sektor, například tím, že bude podpořena profesionalita organizací a jejich schopnost nacházet a udržovat různé zdroje financování. (Marie Dohnalová)

trvale udržitelné zemědělství, *zemědělství, trvale udržitelné.

trvale udržitelný rozvoj společnosti, *rozvoj společnosti, trvale udržitelný.

trvalé zuby, *dentes permanentes.

Trýb, Antonín (7. 3. 1884, Karlov u Křivoklátu – 3. 9. 1960, Brno), český lékař, dermatovenerolog; profesor *Masarykovy univerzity v Brně, jeden ze zakladatelů moderní české *sexuologie. Tomuto oboru věnoval zejména publikace *Sexuální funkce muže a její úchylnky* (1925) a *Zásady pohlavní výchovy* (1947).

Antonín Trýb se svým spolupracovníkem MUDr. Josefem Weisskopfem byli hlavními organizátory V. kongresu *Světové ligy pro sexuální reformu, který se uskutečnil v roce 1932 v Brně na Masarykově univerzitě, a oba přispěli k tomu, že v této době se „Masarykova univerzita stala centrem světového hnutí pro sexuální reformu“ a česká sexuologie díky tomu zachytila aktuální vědecké a etické trendy. (Jaroslav Malina)

trypilská kultura, *kultura, trypilská.

tryzna, slavnost na počest zemřelých; smuteční vzpomínkový *akt často provázený pitím a zpěvy. (Josef Unger)

tržná rána, **vulnus lacerum*.

tržní cena, *cena, tržní.

tržní ekonomika, *ekonomika, tržní.

tržní hodnota, *cena, tržní.

tržní socialismus, *socialismus, tržní.

třenové zuby, **dentis praemolares*.

třepání větví [primatologie], chování, kdy sedící nebo stojící *lidoop (nejčastěji *šimpanz) třepe rychlými trhavými pohyby paže větví nebo jiným objektem. Třepání větví může znamenat hrozbu, také součást námluv a někdy vyjadřuje žádost o *grooming. (Marina Vančatová)

třetí cesta, *cesta, třetí.

třetí pohlaví, *pohlaví, třetí.

Třetí říše, *říše, Třetí.

třetí sektor, *sektor, třetí.

třetí stav, *stav, třetí.

třetí svět, *svět, třetí.

tři buddhovská těla (ze sanskrtu: *tri*, „tři, trojí“ a *kája*, „tělo“), tři projevy *buddhovství: v abstraktní rovině jakožto tělo *dharmy, v etické rovině jakožto tělo hojnosti a v konkrétní rovině jakožto tělo proměnění (tibetsky: *tulku*). (Jan Filipický)

Tři klenoty (ze sanskrtu: *tri* [pálijsky: *tī*], „tři“ a *ratna* [pálijsky: *ratana*], „drahokam, klenot, poklad“, tibetsky: *könchog-sum*), též „trojí klenot“, metaforické souhrnné pojmenování *Buddhy, jeho učení (*dharma) a obce jeho stoupenců (*sangha*), to vše u buddhistů předmět velké úcty. (Jan Filipický)

Tři králové, *obchůzka, tříkrálová.

Tři království (korejsky: *Samguk*), starověké období korejských dějin od zhruba 1. století př. n. l., kdy na Korejském poloostrově a v jižním Mandžusku vznikly tři státy (království) *Kogurjō, *Päkče a *Silla. *Války v polovině 7. století období Tří království ukončily, poloostrov byl sjednocen definitivně roku 668, kdy si království Silla podrobilo ostatní dva státy, a až do roku 918 vládlo jako Sjednocená Silla (*Tchongil Silla*). (Miriam Löwensteinová)

Tři říše (220–280), historiografické označení čínských dějin zahrnující dynastie Wej (220–265), Šu (221–263) a Wu (222–280). (Josef Kolmaš)

třicetiletá válka, *válka, třicetiletá.

třída, množina prvků se společnými vlastnostmi:

1. [biologie], taxonomická jednotka vyšší než řád, například savci;
2. [sociologie], vrstva lidí podobného postavení (například dělníci, *inteligence), v *marxismu se stejným vztahem k výrobním prostředkům. (Jaroslav Malina)

třída, sociální, skupina jedinců, kteří mají obdobné sociální pozice a *status (*životní styl, prestiž, práva, autoritu, ale například i majetek, příjmy, vzdělání); vyznačuje se značnou vnitřní diferenciací a sociální *mobilitou, proto v definicích třídy panuje značná různorodost; nejznámější je pojetí Karla *Marxe, který použil *kritérium vztahu lidí k výrobním prostředkům, a podle toho rozlišoval třídy vykořisťovatelské a třídy vykořisťovaných, kteří spolu vedou *třídní boj; ten má podle Marxe vyústit ve *společnost beztřídní. (Jaroslav Malina)

třída, střední, třída tvořená převážně tzv. „bílými límečky“ – *úředníky, odborníky, intelektuály a drobnými podnikateli. Už *Aristotelés považoval silnou střední třídu, tedy ani příliš bohaté, ani příliš chudé *občany, za předpoklad stabilní politické obce. (Jaroslav Malina)

třída, vyšší, třída složená z bohatších vrstev *společnosti – obvykle těch, kdo zdědili velký majetek, jsou majiteli podniků nebo vlastní značný počet akcií. (Jaroslav Malina)

třída, zahálčivá, pojem sloužící k označení skupiny lidí, pro jejichž *životní styl je charakteristická okázalá spotřeba statků a služeb a okázalá zahálka. Jedná se o lidi, kteří si prostřednictvím soukromého vlastnictví přivlastnili nadstandardní prostředky k užívání volného *času. Označení zavedl americký ekonom a sociolog Thorstein Bunde Veblen (1857–1929) v díle *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions* (Teorie zahálčivé třídy: Ekonomická studie institucí, 1899). Podle Veblena umožnilo soukromé vlastnictví výrobních prostředků vznik neproduktivní a zahálčivé třídy, která se vyznačuje *akumulací majetku a neproduktivním trávením volného času.

Príslušníci zahálčivé třídy se snaží dodržovat a prezentovat dobré způsoby a vychování, zdvořilé vystupování, dodržování *etikety a formálních i ceremoniálních pravidel. Tyto vzorce chování jsou součástí preferované normy *okázalé zahálky* a *okázalé spotřeby*, které představují investice umožňující získat a udržet si vážnost a *úctu. Zároveň představují účinné prostředky demonstrace bohatství a *sociálního statutu.

Podle Veblena je okázalá zahálka spjata s neproduktivním trávením času. K tomu dochází ze dvou důvodů: 1. produktivní práce je chápána jako nedůstojná, 2. je třeba doložit finanční a majetkové poměry, které umožňují život v nečinnosti.

Okázalá spotřeba je spjata s plýtváním materiálními statky. Plýtvání naznačuje, že výdaje neslouží k uspokojování reálných potřeb ani obecnému blahu. Jeho motivem je majetková soutěž a rivalita. Ten, kdo má majetek, kdo je schopen okázale spotřebovat, se snaží zabránit ostatním v tom, aby tento majetek získali a mohli rovněž okázale spotřebovat.

Podle Thorsteina Veblena okázalá zahálka a spotřeba zvyšují vážnost dotyčné osoby a jsou cestou k získání úctyhodnosti a zajištění dalších příjmů. (Barbora Půtová)

třídní boj, *boj, třídní.

Tříkrálová hra z Rosic (u Brna), anonymní dramatický text, zaznamenaný ve Feifalikově sbírce (1864), představuje půvabnou lidovou hru z pera neznámého vzdělance, která byla ovlivněna znalostí *evangelií i ohlasy školského barokního *dramatu, jak je v lidovém prostředí modelově předznamenala proslulá *Rakovnická vánoční hra* ze 17. století. Hra je založena na spojení epizody pastýřské a epizody královské, přičemž dramatik využíval tradiční formy veršované hry, v níž se deklamace střídaly s hudebními a pěveckými vložkami; v *inscenaci se uplatňoval chorus i postava *Proroka, dějová a motivická výstavba textu zahrnovala tradiční prvky lidových vánočních her i řadu prvků a motivů barokní anakreontiky, vánočních písní a kantorských *pastorel, přičemž jazyk dramatu opomíjí i obvyklé prvky jazykové komiky. Tříkrálová hra z Rosic reprezentuje jeden z nejkrásnějších textů moravské folklorní tradice. (Ludmila Sochorová)

tříkrálová obchůzka, *obchůzka, tříkrálová.

tříselný kanál, **canalis inguinalis*.

tříselný vaz, **ligamentum inguinale*.

Třísková, Hana (4. 6. 1958, Turnov), česká sinoložka; vědecká pracovnice Orientálního ústavu Akademie věd České republiky v Praze. V roce 1981 absolvovala obor vědecké informace a knihovnictví a v roce 1983 obor sinologie na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze, v letech 1983–1985 postgraduálně studovala na Katedře čínského jazyka a literatury Pekingské univerzity. Od roku 1983 působí v Orientálním ústavu Akademie věd České republiky v Praze, od roku 1998 jako vědecká pracovnice.

Zabývá se lingvistikou, zvláště pak fonetikou moderní čínštiny a metodami její výuky; čínskou fonetiku též od roku 1997 vyučuje na Ústavu Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Hlavní publikace: *Česko-čínská konverzace*. Praha: Academia, 1991; *Třísková, Hana, ed. (1999): Transkripce čínštiny*. I. *Sborník statí*; II. *Tabulky a návody*. Praha: Česko-čínská společnost, 1999. *Třísková, Hana, ed. (2001): Tone, Stress and Rhythm*

in Spoken Chinese. Journal of Chinese Linguistics, monograph series No. 17. Berkeley: University of California, 2001, 208 s. Autorsky se podílela na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Kontakt: PhDr. Hana Trísková, Orientální ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Pod vodárenskou věží 4, 182 08 Praha 8, telefon: 266 052 412, e-mail: triskova@orient.cas.cz. (Jaroslav Malina)

třístranné hospodaření, *hospodářství, trojhonné.

třístranné hospodářství, *hospodářství, trojhonné.

třmínek, *stapes.

Tsakoniané, několikatisícová populace ve východní části poloostrova Peloponnés v Řecku, hovořící starořeckým dialektem lakónštinou (*starořečtina). (Leoš Šatava)

tse-tse (z afrických jazyků), moucha bodalka rodu *Glossina* přenášející prvky rodu *Trypanosoma*, původce spavé *nemoci a jiných tropických chorob. Její vysoký výskyt spjatý též s *chovem skotu vedl některá africká etnika (*Pogorové, *Sukumové, *Tesové aj.) k změně způsobu obživy – k přechodu k *zemědělství a usedlému způsobu života; tato zásadní změna následně vyvolala řadu změn v kultuře. (Petr Bureš, Jaroslav Malina)

Tsongové, etnická skupina v jižním Mosambiku a v přilehlých oblastech Jihoafrické republiky a Zimbabwe; celkový počet se odhaduje na 3,165 milionu osob. *Jazyk patří mezi centrální *bantuské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Hlavním zdrojem obživy je *zemědělství a *chov skotu. Zřejmě ve 30. letech 19. století se na jejich území usadila skupina *Zulů, kteří zde vytvořili státní útvar. Zulové se sice rychle smísili s Tsongy, ale podrobená část Tsongů začala užívat nové etnonymum Šangaan. Část Tsongů jsou *katolíci, většina si však zachovala tradiční *animistické náboženství. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Tswanové, *Bečuánci.

Tu Fu (712–770), čínský básník tchangské doby (*Tchang). Pro estetické a morální hodnoty svého díla je považován za *patrona čínské *poezie. Vyjadřoval se k závažným tématům doby a zejména k těžkým podmínkám lidí za *války. Psal všemi tehdy užívanými formami, avšak kompozice básní je pevná a vyznačuje se málo zdobným jazykem. Ukázky z jeho tvorby vyšly v českém výboru *Zpěvy staré Číny*. (Josef Kolmaš)

tuamotu, *polynéský jazyk členící se na několik nářečí, jímž hovoří původní obyvatelstvo ve Francouzské Polynésii. (Jaroslav Malina)

tuareg, *tuarezština.

Tuaregové (*Tuareg*, „Modří lidé“, podle typické barvy *oděvu; vlastním jménem Imošag), jedna z velkých etnických skupin *Berberů, která žije v západním vnitrozemí severní Afriky v oblasti Sahary a Sahelu na území Alžírsko (25 000, 1987), Libye (17 000, 1993), Mali (440 000, 1991), Nigeru (720 000, 1998) a Burkiny Faso (60 000, 1991). *Jazyk (*tuarezština) je dialektem berberštiny; na severu označovaný tamahak a tamachek na jihu. Mnozí jsou bilingvní i trilingvní (*arabština, *hauština, *songajština). Věřící jsou *muslimové, většinou *sunnité. V 1. tisíciletí n. l. měli Tuaregové svá sídliště severněji při úpatí Atlasu a Antiatlasu, avšak v 11. století byli zatlačeni *migracemi *Arabů na jih do saharských oáz a zde žijí dodnes. Ještě v 19. století bojovali úspěšně proti francouzským kolonizátorům a svoje rozsáhlé území v poušti uhájili i proti francouzské armádě.

Kulturně a sociálně tvoří Tuaregové svébytnou a starobylou berberskou skupinu, která se dodnes vyznačuje mnoha zvláštnostmi: přísné *kastovnictví, kočovný způsob života ve specifických nízkých stanových obydlích, obliba černé a tmavě modré barvy, zahalování obličejů u mužů (zatímco u Arabů naopak u žen) aj. Společnost je dělena na *nobilitu a poddané, zvláštní skupinu tvoří marabutové (soudci, učitelé, poradci). *Poddané tvoří jednak *vazalové (zřejmě potomci pastevců *koz a *ovcí, které si podrobili pastevci *velbloudů), do

zákazu *otroctví (v Alžírsku v roce 1962) existovala i vrstva *otroků původem vesměs z jižních černošských etnik. Dnes jsou potomci otroků většinou zemědělci, řemeslníci či sluhové. Šlechtici byli hlavně válečníky a obchodníci (karavanní obchod), vazalové se věnovali *zemědělství a *pasevectví. Zvláštností je postavení žen u šlechticů a vazalů. Byly zproštěny veškerých domácích prací (ty vykonávali sluhové a otroci), většinou jsou gramotné (na rozdíl od mužů), mnohé se věnují umělecké tvorbě. Základními sociálními a politickými jednotkami jsou *rody (*patrilinéární, u kmene Ahaggarů *matrilinéární) a *kmen, tvořený šlechtici a jejich vazaly. Jednotlivé kmény se sdružují ve federace a svazy vedené *náčelníkem některé z dílčích jednotek. Do příchodu *Evropanů (2. polovina 19. století) byli většinou kočovní pastevcí, obchodníci (*sůl, otroci) a přepravci zboží, byli též loupeživými nájezdníky. Tuaregové ze Sahelu se věnovali usedlému zemědělství. Dnes jsou mnohé skupiny Tuaregů kočovní, ovšem jejich pohyb je omezen státními hranicemi. Navíc se vlivem změn *klimatu a dlouhotrvajících suchých období snižuje rozloha pastvin a velikost jejich stád, proto dnes vesměs přecházejí k usedlému způsobu života. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

tuaregština, *tuarezština.

tuarezština (tuareg, tuaregština), *berberský jazyk užívaný v jihovýchodním Alžírsku, jihozápadní Libyi, severním Mali a severním Nígeru. (Viz též *Tuaregové.) (Jan Záhořík)

tuba auditiva, sluchová trubice, Eustachova trubice, kanálek spojující *dutinu středoušní s *nosohltanem, vyrovnává tlak vzduchu ve středoušní dutině s tlakem vzduchu v zevním prostředí. Sluchová trubice začíná ve středoušní dutině otvorem – *ostium tympanicum tubae auditivae* a ústí v nosohltanu jako *ostium pharyngeum tubae auditivae*. Její laterální třetina je kostěná (*pars ossea tubae auditivae*), tvoří ji dolní oddíl **canalis musculotubarius* v *kosti spánkové. Mediální dvě třetiny jsou chrupavčité (*pars cartilaginea tubae auditivae*). Chrupavka má tvar žlábků otevřeného laterálně a kaudálně, tyto stěny doplňuje vazivo. Na přechodu kostěné a chrupavčité části je zúžení – *isthmus tubae auditivae*. Sluchová trubice je vystlána sliznicí, obsahuje lymfatickou *tkáň označovanou jako **tonsilla tubaria* (součást Waldayerova lymfoepiteliálního okruhu). (Lenka Vargová)

tuba uterina (řecky: *salpinx*), vejcovod, je vnitřním orgánem ženské pohlavní soustavy. Má tvar trubice dlouhé 10 až 15 cm. Mediálním koncem navazuje na dutinu děložní otvorem – *ostium uterinum tubae uterinae*, laterální konec se otevírá do dutiny peritoneální prostřednictvím *ostium abdominale tubae uterinae*. Podle průběhu lze na vejcovodu rozlišit *pars uterina*, která prostupuje stěnou děložní, zúženou část *isthmus tubae uterinae*, jež přechází v nejdelší oddíl – *ampulla tubae*. Nejlaterálnějším, nálevkovitě se rozšiřujícím, úsekem vejcovodu je *infundibulum tubae uterinae*. Okraj **infundibula* je rozeklán do 10 až 15 trásní (*fimbriae tubae*). Nejdelší z fimbrií (*fimbria ovarica*) je dlouhá až 2 cm a přirůstá k *vaječníku. Stěna vejcovodu se skládá ze sliznice (s jednovrstevným cylindrickým epitelem s řasinkami), která vybíhá v četné *řasy (*plicae tubariae*), jež jsou v ampulární části síťovitě uspořádány, zatímco v ostatních oddílech probíhají longitudinálně. Další vrstvou je hladká svalovina tvořená vnitřní cirkulární a zevní podélnou vrstvou. Povrch vejcovodu pokrývá **peritoneum*, které přechází do závěsného aparátu – **mesosalpinx*. Vejcovod slouží k *transportu vajíčka z vaječníku do dutiny děložní. Při ovulaci obejme vejcovod pomocí pohybů fimbrií vaječník, zachytí vajíčko a nasaje spolu s peritoneální tekutinou do dutiny vejcovodu. Peristaltickými pohyby svaloviny a kmitáním řasinek epitelu je vajíčko 4 až 5 dní transportováno vejcovodem do děložní dutiny. Vajíčko může být během transportu ve vejcovodu oplozeno. (Lenka Vargová)

tuber, -eris, n., hrbol (v *anatomii například sedací hrbol *kosti sedací – *tuber ischiadicum*). (Ladislava Horáčková)

tuberculosis, -is, f., tuberkulóza (z latiny: *tuberculum*, „nádorek, hrbolek“), též *ftisis*, souchotiny nebo úbytě; závažné *infekční onemocnění, které napadá řadu živočichů a je rozšířené po celém světě. U člověka je nejčastěji původcem **Mycobacterium tuberculosis*,

méně často *Mycobacterium bovis*. Tuberkulóza je zvláštní formou chronického *zánětu, jehož podstatou je tvorba tuberkulózních uzlíků, které mohou propadat sýrovité (kaseózní) *nekróze. Onemocnění postihuje zejména *plíce, *lymfatický systém nebo *střevo, ale krevní cestou může být infikován jakýkoliv orgán, včetně *kostí (asi u 5% tuberkulózně nemocných). Typickou lokalizací kostních tuberkulózních změn je *páteř, kde se projevuje jako tuberkulózní spondylitida (*nemoc Pottova). Méně často jsou postiženy tuberkulózním zánětem velké končetinové *klouby, drsnatiny v místě úponů svalů (**trochanteritis tuberculosa*) nebo drobné *kosti ruky a nohy (**spina ventosa*). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

tuberculum, -i, n., hrbolek, vyvýšenina, nádorek (v *anatomii například *tuberculum pubicum* na *kosti stydké). (Ladislava Horáčková)

tuberculum anomale Carabelli, přídatný hrbolek na palatinální straně korunky první horní *stoličky. (Lenka Vargová)

tuberculum caroticum, velké *tuberculum anterius* na příčném výběžku šestého krčního *obratle. Tlakem proti němu se dá zastavit krvácení z **arteria carotis communis*. (Ladislava Horáčková)

tuberkulóza, **tuberculosis*.

tuberositas, -atis, f., drsnatina (v *anatomii například *tuberositas glutea* na *femuru). (Ladislava Horáčková)

tubulus, -i, m., kanálek (v *anatomii například *tubulus seminiferus contortus* ve *varleti). (Ladislava Horáčková)

tubus, -i, m., trubice (v *anatomii například *tubus gastricus* *žaludku). (Ladislava Horáčková)

Tuc d'Audoubert (Le), *Les Trois Frères a Le Tuc d'Audoubert.

tuha, *grafit.

tuhovaná keramika, *keramika, grafitová.

tuhování, technika povrchové úpravy keramických *nádob. Do povrchů keramických nádob je vtírán práškový *grafit nebo grafitizovaný organický uhlík smíchaný s jilem za účelem získání kovově lesklého povrchu nádob. Po tuhování býval povrch nádob obvykle leštěn. Účelem tuhování byla nepropustnost keramického střepu, odolnost povrchové vrstvy vůči ohni, pevnější povrch a odolnost vůči bakteriálnímu rozkladu zbytků potravy. Ani za pomoci *experimentální archeologie nebylo spolehlivě vyřešeno, zda k tuhování povrchů keramických nádob docházelo před výpalem nebo až po výpalu. Dokonalé zpracování povrchové vrstvy umožňovalo od pozdní *doby bronzové zdobit nádoby velmi jemně rytými a později vleštěnými ornamenty. Tato technika se užívala už od *neolitu (*kultura s lineární keramikou). Vrcholu dosáhlo tuhování v mladší době bronzové v celém prostoru rozšíření popelnicových polí ve střední Evropě, tedy na Moravě jak v severním lužickém komplexu popelnicových polí, tak i v jižních oblastech reprezentovaných středodunajskými popelnicovými poli. S technikou tuhování jsou spojovány nálezy obroušených valounů grafitu. (Viz též *keramika, grafitová.) (Martin Hložek)

Tucholsky, Kurt (9. 1. 1890, Berlín, Německo – 21. 12. 1935, Göteborg, Švédsko), německý prozaik, básník a publicista. Patřil k německým autorům, které poznamenaly deprimující zkušenosti na frontách *první světové války. Jako levicově orientovaný publicista se kriticky vyjadřoval k politickému vývoji v *zemi, což mu přineslo mnohé těžkosti. Pranýřoval zejména německý *militarismus, německou *byrokracii a politické poměry ve Výmarské republice. Satiricky glosoval také fašistické aktivity a s předstihem varoval před ideologií nacionálně socialistického hnutí. Jeho životní situace v Německu se postupně stala neúnosnou. Od roku 1929 žil ve Švédsku, kam z rasových a politických důvodů emigroval. Ztráta kontaktu s německým prostředím a publikem a rovněž těžké onemocnění způsobily, že autor zvolil – dva roky poté, co byl zbaven německého občanství – dobrovolnou smrt.

Tucholského kultivovaná literární tvorba je značně členitá, zahrnuje publicistiku, *poezii i rozmanité prozaické útvary. Prozrazuje autorovu bojovnou zaujatost pro demokratické ideály, jeho satirické sklony, smysl pro nadsázku a *ironii a také schopnost syntetizovat podněty z různých žánrových oblastí. Jeho nejvýznamnější prací se stal *Schloß Gripsholm* (Zámek Gripsholm, 1931), dílo, které literární historiografie obvykle označuje za román. Tato rozsahem nevelká kniha je žánrově obtížně vymežitelná. Nejblíže má k deníkové novele s reportážními prvky. *Zámek Gripsholm* není pouze soukromou zповědí, popisem událostí, které autor knihy Kurt Tucholsky a jeho přítelkyně Lýdie (Princezna) prožijí na pětítýdenní dovolené na švédském *zámku Gripsholm. Není pouze zprávou o osobní krizi, depresích a pochybnostech života ztrácejícího smysl, ale je působivým, psychologickým dokumentem o tíživé atmosféře doby ohrožované rozpínajícím se *fašismem. Tucholsky zde vytvořil i poetický obraz přirozené a spontánní *lásky, jež osvobozuje od *konvencí a *předsudků a zavazuje k vděčnosti a něze. (Jiří Pavelka)

Tukanové, skupina jazykově příbuzných *indiánských etnik v severozápadní Brazílii, v pohraničí Ekvádoru, Kolumbie a Peru. Jejich dnešní počet není znám. *Jazyky tvoří rodinu tukano. Tukanové původně tvořili jednotné zemědělské společenství, ale po vpádu *Španělů (17. století) byli jinými indiánskými etniky rozděleni na dvě skupiny:

1. západní – na počátku 20. století asi 3 000 osob, dnes již zřejmě neexistují. *Náboženství bylo *animistické, praktikovali rituální *kanibalismus; některé skupiny byly částečně christianizovány. Byli zemědělci, lovci a sběrači, z *řemesel bylo významné *tkalcovství, *hrnčářství, *košíkářství a zpracování stromové kůry. Žili v malých nezávislých osadách (4–8 domů, každý pro 1–2 rodiny), do začátku 20. století začali bydlet ve velkých komunálních domech. V čele společenství byl *náčelník, místy přejali španělský systém starostů a *úředníků;

2. východní – žili či žijí v severozápadní Brazílii a jihovýchodní Kolumbii; na začátku 20. století asi 5 500–6 000 osob. Tvořilo je 18 *kmenů, jejich jazyk sloužil jako prostředek mezietnické *komunikace v severozápadní části povodí Amazonky. Byli polokočovní zemědělci, lovci, rybáři a sběrači, z řemesel bylo významné hrnčářství a zpracování kůry. *Vesnice byly zpravidla tvořené jediným komunálním domem (2–3 rody). Tukanové měli sice první kontakt s *Evropany již v 17. století, ale ten se výrazněji projevil jen v těsném sousedství s *misiemi. Na počátku 20. století za tzv. kaučukové horečky bylo během asi deseti let vyhlazeno téměř 80 % indiánů (většinou západních Tukanů) v povodí řeky Putumayo. (Lukáš Šín)

Tukulérové, jedna z hlavních etnických skupin žijící v Senegalu a Gambii při dolním toku řeky Senegal; celkový počet asi 1,1 milionu osob (odhad z roku 2005). Francouzské pojmenování (*toucouleur*, „mnohobarevný“) naznačuje, že jsou Tukulérové promíšení a to částečně s *berberskými a *fulbskými etniky. K tomuto míšení docházelo již v 1. tisíciletí n. l., kdy vznikl první státní útvar Tukulérů, Fulbů, *Soninků, *Wolofů a dalších skupin (od 7. století n. l.). Tukulérové byli velmi brzy islamizováni a sami se stali fanatickými šířiteli a obhájci *islámu. V historii je jako jeden z nejvýznamnějších představitelů uváděn al-Hádž Omar, který v polovině 19. století jako náboženský vůdce vytvořil soukromou armádu, se kterou dobýval území západního Súdánu a stal se též postrachem francouzských okupantů. V současné době se Tukulérové podílejí na formování senegalského národa (*Senegalci) a stali se převážně usedlými obchodníky a zemědělci (pěstují obilí, podzemnici olejnu, pomeranče, mandarinky aj.). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Tula (Tollan), hlavní *město *Toltéků nacházející se v dnešním mexickém státě Hidalgo, asi 70 kilometrů severně od hlavního mexického města Ciudad de México na místě dnešní *vesnice Tula. Bylo založeno patrně na počátku 8. století, mělo rozlohu asi deset čtverečních kilometrů a v době největšího rozkvětu v 10. až 12. století je obývalo několik desítek tisíc lidí. Prvním panovníkem, jenž nastoupil kolem roku 720, byl Chalchiuhtlanetzin. Nejslavnějším a

posledním vládcem byl *Ce-Acatl-Topiltzin (*Quetzalcóatl), jenž vládl patrně v letech 925–947; v roce 947 musel z Tuly uprchnout.

Město bylo opuštěno v roce 1168; dochováno několik *pyramid (na severní Pyramidě Quetzalcóatla jsou čtyři kamenné figury válečníků podpírající původní chrámovou střechu; obklady s figurálními vlysy), palácový komplex a jiné objekty, z nichž některé vykazují tvaroslovnou příbuznost s aztéckými památkami v *Tenochtitlánu. (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

tulej (tulejka), protáhlá dutina v *nástroji, *zbrani (například *sekera, *kopí, *oštěp, *šípka) či ozdobném i technickém kování, určená pro nasazení na tyč, rukojeť, topůrko či ratiště; na rozdíl od oka sekery je však otevřena jen na jednom konci. (Karel Sklenář)

tulejka, *tulej.

Tulungové, etnická skupina na severozápadě provincie Jün-nan v Číně v počtu asi 7 000 osob. *Jazyk patří do tibetské skupiny *tibetobarmské větve *tibetočínské rodiny; vlastní literatura neexistuje. Zvířata, která používali jako obětiny (hlavně býky), získávali výměnou od jiných etnik. Do poloviny 20. století žili v *rodové společnosti. *Manželství bylo *polygammí, existovala *polygynie i *skupinová manželství. *Vesnici obyčejně tvořilo 5–6 *velkorodin se stařešinou v čele, významnější rozhodnutí byla přijímána kolektivně. Jednotlivé skupiny si zachovaly svá vlastní jména (souhrnné označení neexistovalo) odvozená od místa usídlení nebo rodových jmen (například Ti-ma nebo La-ta-he). Mezi skupinami existuje řada rozdílů zejména v *materiální kultuře, v zásadě se odlišují severní (vliv *Číňanů) a jižní skupiny. Základním způsobem obživy bylo *zemědělství, významný doplněk představoval *rybolov (mimo zemědělskou sezónu se stěhovali k řekám) a *sběr léčivých bylin a jedlých hlíz. Z *řemesel bylo významné *tkalcovství, zpracování bambusu, *kůže a výroba ozdobných předmětů z *kostí a ulit. V *náboženství převažuje *animismus, i když jsou formálně *christianizováni. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

tumba (z řečtiny: *tumba*, „hrob, náhrobek“), středověký a později renesanční *náhrobek ve tvaru položeného hranolu; zpravidla sestával z podezdívky na obdélníkovém půdorysu a náhrobního kamene nebo desky z kovu či dřeva. Tumba byla také zhotovována jako skříň pro ostatky *svatých. (Josef Unger)

tumba, figurální, *tumba se sochařsky provedenou postavou umístěnou na víku. (Josef Unger)

tumescence (z latiny: *tumescere*, „dmout se, nadýmat se, vzdouvat; naduřet, opuchnout, otéci; bouřit se“), cévní reakce na sexuální vzrušení, při které dochází k zduření, zbytnění *tkání pohlavních orgánů a prsních bradavek. (Jaroslav Zvěřina)

tumi (z kečujštiny), nože používané v minulosti v Jižní Americe k otevírání lebek – *trepanaci. (Oldřich Kašpar)

Tummal, chrámový komplex zasvěcený význačným božstvům *Sumeru – *Enlilovi a *Ninlile; patrně se nacházel v blízkosti *Nippuru, ale zatím je znám jen ze starověkých písemných pramenů (z tzv. Tummalské kroniky). (Blahoslav Hruška)

tumor (z latiny: *tumor*, „nadýmání, nadutí; otok; pýcha, nadutost; rozčilování, hněvivost; nepokoj, bouře; nádor):

1. *nádor;

2. jakékoliv zvětšení či zduření některé části těla, například i při *zánětu (jeden ze základních příznaků *nemoci). (Drahomír Horký)

tumulus (z latiny: *tumulus*, „výšina, kopec, návrší“):

1. [archeologie], kuželovitý hliněný *náhrobek kruhového, čtvercového nebo polygonálního půdorysu, někdy s podnoží, s umístěnými hrobkami (případně s dřevěnou nebo kamennou *konstrukcí); vyskytoval se již u *Etrusků a maloasijských *etnik; termín tumulus je synonymem *mohyly;

2. v římském *pohřebním ritu hrobový okrsek kruhového půdorysu o průměru 4 až 10 metrů s jedním vstupem, v němž bývali pohřbíváni příslušníci jedné rodiny;

3. katafalk pro zádušní mši. (František Čapka, Jaroslav Malina)

tün („komanderie“), největší územní administrativní jednotka ve starověké a středověké Číně, jichž bylo nakonec čtyřicet pět, v čele stál vojenský velitel. Takzvané čtyři chanské komanderie (korejsky: *hansagun*) měla Čína po určitou dobu i na území Koreje. (Miriam Löwensteinová)

tundra (z laponštiny přes ruštinu: *tundra*, „bezlesá krajina, tundra, polární step“), keříčková a travinná vegetační formace bez stromů a keřů s vysokým podílem mechů a lišejníků, vyskytující se souvisle v oblastech věčně zmrzlé půdy v nejsevernějších zeměpisných šířkách Eurasie a Severní Ameriky (arktická tundra), ale také ostrůvkovitě ve větších nadmořských výškách vysokohoří v různých částech světa (alpínská, horská tundra). Makroklimaticky je podmíněná velmi krátkým chladným létem, průměrnou roční teplotou pod 0 °C (pouze 2–6 měsíců v roce je denní teplotní průměr nad 0 °C a jen 3–4 měsíce překračuje 5 °C). V arktické tundře s nízkým ročním úhrnem srážek (pod 250 mm, většinou ve formě sněhu) je charakteristické střídání polárního dne a noci během léta a zimy, které chybí v tundře alpínské, která se nachází naopak v územích srážkově zpravidla velmi bohatých.

Na pásmo tundry navazuje z jihu pásmo *tajgy, na severu je tundra omezena hranicí věčného sněhu; podobně ve vysokohořích, kde je hranice věčného sněhu v pásmu tajgy zhruba v 600 m n. m., v mírném klimatickém pásmu (například ve střední a jižní Evropě) ve 3 000 m n. m., zatímco v tropech leží hranice věčného sněhu až ve výšce kolem 5 000 m n. m. Z rostlin tundře dominují keříčky brusnicovitých (*Vacciniaceae*), lišejníky, mechy, nízké keříčky vrby a břízy, ostřice, trávy, z obratlovců se zde vyskytují: lumíci, pižmoni, polární lišky, sobi, sovice sněžné, v horské tundře například kozorožci, divoké ovce a kamzíci. (Petr Bureš, Jiří Gaisler)

Tung Čung-šu (asi 179–104 př. n. l.), konfucíánský filozof, syntetizátor *Konfuciova učení do jeho oficiální podoby. (Josef Kolmaš)

Tung Chaj (7. století n. l.), čínský učenec. Znalosti předchůdců i své vlastní poznatky skloubil do rozsáhlé učebnice *lásky, jež je jakousi čínskou obdobou indické **Kámasútry*. Tung Chaj a jeho četní pokračovatelé, zejména z řad taoistických učenců a *mnichů vycházejících z pojmu *jin-jang, důkladně rozvinuli a propracovali na metafory bohatou erotickou terminologii, pomocí níž popsali rozmanité *techniky i *etiku sexuálního života. Jejich spisy se jako příručky pro milence v podobě takzvaných *Ložnicových svitků* staly běžnou součástí čínských domácností. (Jaroslav Malina)

Tungové (vlastním jménem Kam), etnikum zejména v provincii Kuej-čou v Číně, celkový počet je odhadován na téměř 3 miliony. *Jazyk patří do tung-šuejské skupiny čuangsko-tchajské větve *austroasijské (thajské) rodiny. Velmi bohaté jsou folklorní tradice včetně divadla. Etnogeneze Tungů je spjata s širším čuangsko-tchajským společenstvím (*Čuangové) a jsou na svém území považováni za autochtony. Jsou zemědělci (*zemědělství), doplňkem je *lov a *rybolov, *chov zvířat v jejich *hospodářství nehrál významnější úlohu. Důležitá je těžba a zpracování dřeva, vynikají zejména jejich stavitelské schopnosti (patrové věže, mosty, pavilony), ale i výrobky z lakovaného dřeva. V *náboženství, i přes jejich *christianizaci od počátku 20. století, převažují *animistické prvky. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Tungsiangové, populace převážně v provincii Kan-su v Číně v počtu 514 000. *Jazyk patří do *mongolské větve *altajské rodiny. Etnogeneze je dodnes nejasná, podle tradice přesídlili na své dnešní území, aby zajišťovali ochranu hranic mongolského *impéria. Archaické rysy jejich jazyka naznačují, že se vydělili před zformováním literárního jazyka vlastních *Mongolů. Poté byli ovlivněni kulturně i etnicky *Číňany, *Tibeťany a *turkickými

etniky, nejsilnější byl vliv *Chuejů. Základním způsobem obživy je *zemědělství, *chov domácích zvířat je jen doplňkem a produkty řemeslné výroby slouží pouze k potřebě dané domácnosti. Do rozvoje Tungsiangů nepříznivě zasáhla čínská politika, ale dnes jejich počet stoupá (279 000 v roce 1983). *Náboženstvím je *sunnitský *islám. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Tunguzové, *Evenkové.

tunguzská etnika, *etnika, tunguzská.

tunguzsko-mandžuská náboženství, *náboženství, tunguzsko-mandžuská.

tunguzština, *evenkština.

tunica (z latiny: *tunica*, „tunika, spodní šat římský“):

1. *oděv;

2. [anatomie], obal, vrstva *tkáně, blána. (Ladislava Horáčková)

tunica conjunctiva, spojivka. Tenká blána charakteru sliznice; pokrývá dorzální stranu víček (*tunica conjunctiva palpebrarum*) a záhybem, který se nazývá horní spojivkový vak (*fornix conjunctivae superior*) přechází i na *oční kouli (*tunica conjunctiva bulbi*), kde dosahuje k okraji *rohovky. Na přední plochu rohovky pak přechází pouze její epitel (bez cév). U vnitřního koutku oka tvoří spojivka *řasu – *plica semilunaris conjunctivae*. V mediálním oddílu štěrbinu mezi *víčky, který se nazývá slzné jezírko – *lacus lacrimalis*, se spojivka vyklenuje v růžový hrbolík – *caruncula lacrimalis*. Na okrajích víček laterálně od jezírka jsou drobné hrbolky *papillae lacrimales*, na nichž se otvírají otvůrky pro odvodné slzné *cesty (*puncta lacrimalia*). (Ladislava Horáčková)

tunica fibrosa bulbi, zevní vrstva stěny *oční koule (**bulbus oculi*); zahrnuje dva oddíly – dorzální bělimu (**sclera*) a *ventrální rohovku (**cornea*). (Ladislava Horáčková)

tunica interna bulbi, vnitřní vrstva stěny *oční koule (**bulbus oculi*); je tvořena sítnicí (**retina*). (Ladislava Horáčková)

tunica intima, vnitřní vrstva stěny cév. (Drahomír Horký)

tunica vasculosa bulbi, prostřední vrstva stěny *oční koule (**bulbus oculi*); skládá se z cévnatky (**choroidea*), která ventrálně přechází v řasnaté těleso (**corpus ciliare*) a z *duhovky (**iris*). (Ladislava Horáčková)

tunika, **tunica*.

Tunikové, etnická skupina severoamerických *indiánů, jejíž zbytky žijí při dolním toku Mississippi a ústí řeky Yazoo v počtu 89 osob (*cenzus z roku 2000). Jako většina původních lesních indiánů mají své počátky v kultuře moundů (mohyl) na konci pravěku. Jsou dosud zemědělci a zruční řemeslníci (zvláště *textil a *keramika). Byli značně ovlivněni *Načézi, kteří se usadili uprostřed jejich sídel. Jazykově tvořili pravděpodobně jednu společnou rodinu s Načézy a *Muskogíji. V 18. století v boji proti *Francouzům téměř vyhynuli. Zbylá část Tuniků byla nucena migrovat na jih do oblasti dnešního státu Louisiana (USA). Dále byli decimováni nájezdy Čikasů, kterým zajatí členové *kmene sloužili jako *otroci. (Lukáš Šín)

Tunisané, etnikum žijící v Tuniské republice, středomořském státu v severní Africe. Obyvatelstvo (přes 10 milionů, odhad z roku 2005) tvoří *Arabové a arabizovaní Berbeři (98 %), *Berbeři (1,2 %) a minority *Francouzů, *Italů, *Malťanů aj.

Za původní obyvatele jsou pokládány *berberské populace, které byly již od konce pravěku rozšířeny po celém území Tuniska. Od 11. století př. n. l. se na pobřeží začali usazovat *Féničané a založili zde významné *město *Karthágo. Po porážce *Karthágiňanů *Římany se dostalo pobřeží pod *vládu *římské říše, zatímco berberské *kmene kontrolovaly vnitrozemí. V 7. století bylo území dobyto *Araby a stalo se součástí *chalífátu *Umajjovců a poté i *Abbásovců, když tato vláda brzy byla jen nominální a větší vliv měly dynastie domácích *emírů či sousedních *zemí (Maroko či Egypt). Roku 1574 se stalo Tunisko součástí *osmanské říše, přičemž místní vládcí požívali vysokou míru *autonomie. Až do počátku 19. století bylo Tunisko centrem výnosného pirátství. Od poloviny 19. století

soupeřily o vliv v zemi *Angličané, Francouzi a později Italové. Roku 1881 vyhlásila Francie nad Tuniskem *protektorát, který trval až do roku 1956, kdy země získala nezávislost. Od 60. let 20. století patří Tunisko k umírněným arabským státům, aktivně vystupuje proti islámskému *fundamentalismu. Věřící se hlásí k *sunnitskému *islámu (99 %, státní náboženství), zbytek jsou *židé, *katolíci a *protestanti. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

t'ün-c' (též t'ün-žen), „dokonalý, šlechetný člověk“, konfuciánský termín označující moudrého a ušlechtilého člověka, jenž proto mohl zastávat vysoký *úřad. (Jaroslav Malina)

t'ün-žen, *t'ün-c'.

Tupac Inca Yupanqui (1471–1493), incký panovník. (Oldřich Kašpar)

tupí, velká rodina jihoamerických *indiánských jazyků rozšířená jižně od Amazonky a východně od And až k Río de la Plata. (Jaroslav Malina)

tupinamba, *tupinambština.

Tupínambové, souhrnné označení jazykově a kulturně příbuzných indiánských skupin *Tupíů, kteří do 16. století obývali většinu pobřeží Brazílie od ústí Amazonky až po Porto Alegre. V 17.–18. století byly pod tlakem *bělochů částečně vytlačeni do vnitrozemí, většinou vyhubeni nebo vymřeli na zavlečené nemoci. Mluvili dialekty *jazyka tupí z rodiny *tupí. V 16. století vytvořili obranný *kmenový svaz, který se dlouho bránil *portugalským kolonistům. Zajali německého *žoldnéře a badatele ve službách portugalských *conquistadorů Hanse Stadena (ca 1525 – ca 1579), který později vylíčil své „dobrodružství 10 měsíců mezi indiánskými lidojedy“ ve spisu *Wahrhaftige Historia und beschreibung eyner Landtschafft der wilden nacketen grimmigen Menschfresser-Leuthen in der Newenwelt America gelegen* (Skutečná historie a popis kraje divokých a krutých nahých lidožroutů, nacházejícího se v Novém světě jménem Amerika, 1557); jeho dílo se stalo jedním z prvních významných zdrojů etnografického bádání v Brazílii. V současné době představují Tupínambové jen zbytky původního početného etnika a dochází u nich k stále rychlejší asimilaci s brazilským společenstvím. Žili ve velkých *vesnicích, tvořených obvykle 4–8 komunálními domy, každý pro 100 lidí. Každý dům měl svého *náčelníka. *Náboženství bylo *animistické s rozvinutou obřadností, dochovala se bohatá mytologie. Tupínambové prosluli jako zdatní válečníci. Jejich zajatci tvořili skupinu *otroků; při slavnostech bývali zabiti a snědzeni. (Lukáš Šín)

tupinambština (tupinamba), jihoamerický *indiánský jazyk z rodiny *tupí, který (modifikován *portugalštinou) plnil funkci dorozumívacího *jazyka mezi *indiány a *Evropany i mezi indiány navzájem. (Viz též *Tupínambové.) (Jaroslav Malina)

Tupíové (též skupina Tupí-indiánů), velká jazyková a etnická skupina *indiánů, jejíž sídla se rozprostírají od východních svahů And až k pobřeží Atlantského oceánu a na jihu po řeku Río de la Plata; celkový počet 200 000 osob. Jejich jazyky tvoří rodinu *tupí (tupí-guaraní) a dělí se na čtyři skupiny: a) populace brazilského pobřeží (viz též *Tupínambové); b) populace z povodí Amazonky; c) populace z povodí řek Paraguay a Paraná; d) populace z východního předhůří And. Jejich jazyk je poměrně jednotný a *misionáři jej upravili pomocí řady portugalských a španělských slov na tzv. *lingoa general* (*tupinambština) a přispěli tak k rozšíření tohoto *indiánského jazyka v Jižní Americe. Až do počátku 20. století docházelo k *migracím Tupíů z kulturních a zvláště mytologických důvodů (hledání *ráje), a proto také ovlivnění jinými etniky je výrazné. Jejich původní sídla byla jižně od Amazonky, migrace se uskutečňovaly zpravidla podél toků řek až k jejich ústí. Pod tlakem evropských přistěhovalců (*Portugalců) začali Tupíové ustupovat do vnitrozemí. Většina pobřežních populací vymřela nebo byla vyhlazena už na počátku evropské *kolonizace. Mnoho zbylých skupin zaniklo nebo bylo zdecimováno zavlečenými *chorobami a *otrokáři, v řadě oblastí jsou pronásledováni dodnes. K nejpočetnějším a nejvýraznějším etnikům patřili *Guaraníjové, *Tupí-Guaraníjové, *Sirioni, Širiguanové, *Tupínambové aj. Z menších etnik jsou to například Hundurubové, Kavahibové (Cawahib) a Kokamové (Cocama) v Peru, v povodí řeky

Tapajós, Emerilové (Emerion) v Guayaně ad. Tupióvé jsou dosud v literatuře pro své putování po vodních tocích označováni jako Féničané Jižní Ameriky. (Lukáš Šín)

Tupí-Guaraníjové, *Tupióvé, *Guaraníjové.

Tupí-Kavahíbové, etnikum jihoamerických *indiánů, dnes již patrně neexistující. Obývali oblasti západní Brazílie u řek Gíparaná a Marmelos, kam byli zatlačeni z východních oblastí od horního toku řeky Tocantins. V roce 1913 byli objeveni *bělochy, v tomto období jich žilo asi 2 500, ve 40. letech 20. století jich zbývalo pouze 100–150. Prudký pokles byl způsoben zejména epidemií chřipky a obrny. *Jazyk patří do jižní skupiny rodiny *tupí, má či měl 15 dialektů. *Náboženství bylo *animistické. Byli usedlí zemědělci, lovci a sběrači. Žili ve *vesnicích vedených dědičným *náčelníkem, který byl současně *šamanem. Předpokládá se, že Tupí-Kavahíbové spolu s Paretintiny jsou potomky části tupíjské populace Cabahiba, která žila v 18. století na řece Tapajóz a byla zničena etnikem *Mundurukú. (Lukáš Šín)

tur domácí (*Bos primigenius* f. *taurus*), zdomácnělá forma *pratura (*Bos primigenius*) vyskytující se v Evropě a Asii minimálně ve třech poddruzích. U tura je udáváno několik center domestikace, například Turecko a Přední Asie s datací kolem 6000 let př. n. l. Právě z této oblasti se rozšířil dále do Evropy. Význam jeho chovu spočíval zpočátku především v distribuci masa a tuku. Již koncem *neolitu však nabývala na důležitosti i produkce mléka a pracovní využití. Tur byl také často symbolicky znázorňován (rohy) a zejména z Kréty jsou známy památky dokládající přeskoky mužů a žen přes býka při závodech a *rituálech (*kultura, mínojská). (Gabriela Dreslerová)

Tura (Egypt), vápencové lomy na jižním předměstí Káhiry na východním nilském břehu. Zdejší kvalitní jemný *vápeneč byl používán též na obkládání *pyramid. (Břetislav Vachala)

Turánci, společný název pro pastevecká etnika žijící v oblasti mezi Íránskou vysočinou a Aralokaspickou nížinou v tzv. Turánské kotlině, dnes většinou *Íránci a *Turkmeni. (Lukáš Šín)

turban (z perštiny: *dulband* [v moderní výslovnosti: *dolband*], „turban, tiára; mušelín, šerpa“; turecky: *tülbent*):

1. mužská pokrývka hlavy (*primárně u vyznavačů *islámu) vytvořená ovitím pruhu látky kolem hlavy nebo kolem fezu;
2. dámský klobouk (připomínající turban);
3. [archeologie], tradiční označení velkého dutého bronzového kruhu, vyrobeného z plechu svnutím do trubice (a tedy blízkého dutým plechovým náramkům) nebo litého, zdobeného často bohatě rytím či vbíjením (kolkováním). Účel je nejasný, snad jde o ozdabu účesu či koňského postroje, *náramek či *nánožník. Vyskytuje se zejména v nálezech z *doby halštatské a z počátku *doby laténské. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

turbany, Rudé (čínsky: *Chung-t'in-tün*), v polovině 14. století povstalecké oddíly proti jüanským vládcům Číny (*Jüan). (Josef Kolmaš)

turbany, Žluté (čínsky: *Chuang t'in*), *hnutí vedené ve 2. století n. l. Čang Tiaoem, které vedlo k pádu dynastie *Východních Chanů. (Josef Kolmaš)

Turci (zastarale Osmané, vlastním jménem *Türk*, „Silní“):

1. současné etnikum *turkického původu žijící v *Malé Asii a v jihovýchodní Evropě, zejména v Turecké republice o celkovém počtu téměř 73 milionů (*cenzus z roku 2005). Menšiny žijí v Bulharsku (kolem 750 000), Makedonii (asi 100 000), Řecku (54 000), Rumunsku (asi 33 000), skupiny migrantů v západní Evropě (Německo asi 2,7 milionu, Francie asi 400 000, Nizozemí asi 358 000, Belgie asi 120 000, Švýcarsko asi 84 000; není známo, kolik z nich tvoří *Kurdové). *Jazyk (*turečtina) patří k oghuzské skupině *turkické větve *altajské rodiny. Jádrem dnešního Turecka, Malé Asie, bylo významným centrem řady starověkých *civilizací už od *starověku (*chetitská říše, *Frygie, řecká *města na pobřeží, součást *perské říše atd.) a od 2. století př. n. l. se stalo součástí *římské říše. Po jejím

rozdělení se starobylá *Byzanc (*Konstantinopol) stala centrem *východořímské a později *byzantské říše.

Od 10. století pronikali ze Střední Asie do maloasijské oblasti seldžučtí Turci, kteří zde v 11. století vytvořili první turecký státní útvar, Konyjský *sultanát. Ten se v důsledku mongolských nájездů ve 14. století rozpadl. V 90. letech 13. století vyhlásil vládce emirátu v severozápadní Anatólii Osman I. nezávislost na sultanátu, a položil tak základy *osmanské říše a dynastie, která jí vládla až do roku 1922. Od 14. století pronikali Turci do Evropy a postupně si podrobili většinu středověkých křesťanských *států na Balkánském poloostrově (Bulharsko, Bosna, Srbsko), roku 1453 padlo i byzantské *císařství a Byzanc (*Istanbul) se stala hlavním městem nové říše. Do konce 15. století byl celý Balkánský poloostrov v tureckých rukách a počátkem 16. století pokračovala turecká expanze jak dále za Dunaj, tak do vlastní Asie a Arábie. V 16. a 17. století dosáhla turecká moc maximálního rozsahu a byla zastavena až roku 1683 před Vídní. S vazalskými státy zahrnovalo turecké panství Krymský *chanát, pobřeží mezi Dněprem a Dunajem (Besarábie, Jedisan), Moldavsko, Valašsko, Sedmihradsko, Podolí (ovládáno částečně), celý Balkánský poloostrov s výjimkou Benátské Dalmácie, velkou část Uher včetně některých míst na Slovensku (Fil'akovo, Nové Zámky), *Kypr, *Krétu, *Malou Asii, Kavkazsko, *Mezopotámii, *Sýrii, *Palestinu a severoafrické pobřeží. Od 18. století nastal postupný úpadek turecké moci, který byl provázen separatismem jednotlivých provincií (například Egypt), náporom evropských velmocí, dožadujících se tureckého dědictví a emancipací jednotlivých podrobených etnik (*Albánci, *Bulhaři, *Řekové, *Srbové, ale i *Arabové, *Arméni, Kurdové a další), které Turci nezastavili ani zesílenou *represí (trestné výpravy proti *Bulharům, *Černohorcům a jiným etnikům na Balkáně, *genocida Arménů). Do roku 1914 tak Turecko ztratilo takřka všechna svá území v Evropě a severní Africe a v průběhu 19. století se stalo polokolonií evropských velmocí. Ve 20. letech 20. století v Turecku probíhala tzv. kemalistická *revoluce (podle Kemala Paši – Atatürka; „otec Turků“), která vyvrcholila zrušením *monarchie a zaváděním reformů směřujících k vytvoření společnosti evropského typu.

Turecko nyní čelí kritice za svou diskriminační politiku vůči Kurdům i nárůstu islámského *fundamentalismu. Přestože je Turecko členem NATO (od roku 1952), má trvalé *spory se svým řeckým partnerem v organizaci (otázka Kypru, mořského práva v Egejském moři atd.). Se snahou o vstup do *Evropské unie se Turecko pomalu odhodlává k některým politickým reformám, jako je zrušení *trestu smrti či povolení *kurdštiny ve školách a sdělovacích prostředcích (obojí schváleno v létě 2002).

Obyvatelstvo tvoří Turci (Türk, 70 %), silnou menšinu ale představují Kurdové (20 %), minority Arabové (2 %), *Čerkesové, *Gruzíni a mnoho dalších etnik, pouze Arméni byli už na přelomu 19. a 20. století vyhubeni či uprchli, naopak do Turecka přišli uprchlíci z Bulharska na sklonku komunistické éry. Na 70 % obyvatel Turecka se hlásí k *sunnitskému *islámu, menšinu tvoří *ší'ité, značně početnou skupinu naopak *alavité (15–25 %), minority *křesťané, *židé aj.;

2. souhrnné označení všech etnik, jejichž jazyk patří do turkické větve altajské rodiny (*etnika, turkická);

3. kyperští Turci (*Kypřané). (František Bahenský, Lukáš Šín)

turečtina, jihozápadní *turkický jazyk, úřední jazyk v Turecku a na *Kypru, užívaný též menšinami v Bulharsku, Makedonii, Řecku a Srbsku. (Viz též *Turci.) (Jaroslav Malina)

Turek, Rudolf (20. 6. 1910, Mladá Boleslav – 13. 11. 1991, Praha), český archeolog a historik. V letech 1938–1986 pracoval v oddělení prehistorie a protohistorie Národního muzea v Praze jako specialista na raný *středověk a slovanskou *archeologii; toto období synteticky zpracovával s hlubokými znalostmi historie a důsledným pojetím nálezů jako historických pramenů (*Čechy na úsvitě dějin*, 1963; *Böhmen im Morgengrauen der Geschichte* [Čechy na úsvitě dějin], 1974; *Čechy v raném středověku*, 1982; *Počátky české vzdělanosti*, 1988). Svůj

nejvýznamnější terénní výzkum prováděl na hradišti v Libici nad Cidlinou (1948–1953, 1967–1974), zkoumal ale i řadu dalších lokalit, zejména *hradišť, věnoval se i slovanským *mohylám a raně středověké *numizmatice ve vztahu k archeologii (datovací schopnost mincí). Na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy přednášel v letech 1956–1978 slovanskou archeologii, z politických důvodů však nezískal pedagogickou hodnost.

Za své dílo byl ale mnohokrát oceněn v zahraničí. Z díla: *Rozšíření slovanských žárových mohyl v Čechách* (1945), *Prachovské skály na úsvitě dějin* (1946), *Slavníkova Libice* (1946), *Kmenová území v Čechách* (1952), *Die frühmittelalterlichen Stämmegebiete in Böhmen* (Raně středověké kmenové oblasti v Čechách, 1957), *Slawische Hügelgräber in Südböhmen* (Slovanské mohyly v jižních Čechách, 1958), *Libice – knížecí hradisko X. věku* (1966–68), *Územní předpoklady vzniku moravských údělných knížectví* (1971), *Typy a varianty našich nejstarších denárů* (1974), *Slavníkovci a jejich panství* (1982), *Otázky vzniku českého státu a podíl archeologie na jejich řešení* (1983), *Možnosti a metody spolupráce numismatiky s archeologií* (1987). (Karel Sklenář)

Turgeněv, Ivan Sergejevič (9. 11. 1818, Orel, Rusko – 3. 9. 1883, Bougival u Paříže, Francie), ruský básník, prozaik, dramatik, esejista a publicista. V jeho díle *láska pojatá v romantickém a nostalgickém duchu tvoří jádro umělecké výpovědi: v reakci na panovačnou a krutou matku a milostné znevolnění francouzskou pěvkyní Pauline Viardotovou jsou jeho tématem osudové ženy, které rozrušují život muže a zanechávají ho bezbranného a věčně tesknícího. Harmonické milostné vztahy jsou u Turgeněva většinou narušeny touto agresivní, živelnou, destruuující vášní, například v novele *Vešňije vody* (Jarní vody, 1872), ale již i v raných povídkách *Asja* (1858), *Rudin* (1856) nebo v románu *Dvorjanskoje gnězdo* (Šlechtické hnízdo, 1859). Ke konci života se v tajuplných povídkách, například v *Písní vítězné lásky* (*Pesn' toržestvujuščej ljubvi*, 1881) objevuje mystická erotika. (Ivo Pospíšil)

Turínský seznam králů, *seznam králů, Turínský.

turismus, *antropologie turismu.

Turkanové, *nilotská společnost v Keni (asi 340 000 příslušníků) žijící mezi jezerem Turkana a hranicí s Ugandou. *Jazyk patří mezi jihonilotské jazyky *nilosaharské rodiny. Obývají suché a pro *zemědělství málo vhodné oblasti, jsou tedy především kočovní pastevcí (*pastevectví) skotu, koz, ovcí a velbloudů. Základní jednotkou společnosti je *rozšířená rodina, *manželství bývá *polygammí, následnictví *patrilinéární. Každá rodina má dva tábory, mezi které jsou členové rodiny rozděleni. Jednotlivé rodiny volně kočují po celém území *kmene, protože pastviny a prameny jsou jejich společným *vlastnictvím. V blízkosti vodních zdrojů vytvářejí skupiny táborů s proměnlivým složením obyvatel. V 19. století došlo k růstu populace, který vyvolal expanzi na nová území. Turkanové odolávali britské *kolonizaci až do roku 1926. Tradiční způsob života přetrvává dodnes, pouze mladší generace získává základní vzdělání v misijních školách. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

turkanský australopiték, *Australopithecus anamensis.

turkická etnika, *etnika, turkická.

turkické jazyky (dříve nazývány turkotatarské jazyky), *jazyky, turkické.

turkický kaganát, *kaganát, turkický.

Turkmeni (vlastním jménem Türkmen), etnikum (6,84 milionu osob) *iránsko-turkického původu obývající Turkmenistán, *stát ve Střední Asii při východním pobřeží Kaspického moře (jezera); jeho menšiny žijí též v Afghánistánu, Íránu, arabských zemích v Přední Asii a v Turecku. Turkmeni jsou potomky původního iránského obyvatelstva v kaspických stepích, kteří se později smísili s potomky *Seldžuků. Od *starověku bylo území dnešního Turkmenistánu součástí sousedních říší a předmětem nájezdů dobyvatelů (*Parthové, *Arabové, Seldžukové, *Mongolové). Od 16. století byly části *země pod vlivem Bucharského emirátu a Chivského *chanátu. Od 70. let 19. století byl Turkmenistán postupně připojován k Rusku jako tzv. Zakaspická oblast. Po ruské *revoluci v roce 1917 byla většina

území součástí Sovětského svazu. V roce 1991 vyhlásil Turkmenistán svou nezávislost. Obyvatelstvo (přes 5 milionů, odhad z roku 2006) tvoří převážně Turkmeni (Türkmen, 73,3 %), početné menšiny *Rusové (9,8 %) a *Uzbeci (9 %), dále tu žijí *Arméni, *Ázerbájdžánci, *Bělorusové, *Karakalpakové, *Kazaši, *Tataři, *Ukrajinci aj. Jsou zemědělci, pastevci a zdatnými *řemeslníky. Turkmeni hovoří *turkmenštinou. Věřící se hlásí převážně k *sunnitskému *islámu (87 %), část k ruskému *pravoslaví (asi 10 %), minority tvoří bezvěrci aj. (František Bahenský, Lukáš Šín)

turkmenština, jihozápadní *turkický jazyk (patřící k oghuzské skupině turkické větve *altajské jazykové rodiny) užívaný v Turkmenistánu a severovýchodním Íránu. (Viz též *Turkmeni.) (Jaroslav Malina)

turkotatarská etnika, *etnika, turkická.

turkotatarské jazyky, starší název pro *turkické jazyky.

Turner, Victor Witter (28. 5. 1920, Glasgow, Skotsko – 18. 12. 1983, Charlottesville, Virginia, USA), americký antropolog britského původu; jeden ze zakladatelů a nejvýznamnějších představitelů *symbolické antropologie a *politické antropologie. Získal bakalářský diplom z *antropologie na University College v Londýně, a poté pokračoval v postgraduálním studiu pod vedením Maxe *Gluckmana na Manchesterské univerzitě. Díky podpoře Maxe Gluckmana získal stipendium Rhodes-Livingstone Institute, které mu umožnilo v letech 1950 až 1954 realizovat rozsáhlý terénní výzkum kmene Ndembu, v severozápadní Rhodesii (pozdější Zambie). Turner si uvědomil, že přístup britské funkcionalistické školy zaměřený na sociální strukturu jako harmonický organismus a na společenské mechanismy zajišťující její stabilitu k *vysvětlení ndembuské reality nepostačuje. Turnera proto oslovily teze amerického antropologa Ralpha *Lintona, který pokládal sociální systém za součást širšího kulturního *kontextu. Výzkum *rituálů, *symbolů a společenského života příslušníků kmene Ndembu přivedly Turnera k procesuální teorii; významnou inspirací bylo nepochybně i marxistické pojetí dialektiky, jež se v poválečné době šířilo v britském intelektuálním prostředí.

Victor Turner dospěl k závěru, že povaha sociálních vztahů je dynamická, to znamená, že i ta zdánlivě nejrigidnější společenská struktura se udržuje a reprodukuje prostřednictvím neustálé *sociální interakce. V monografii *Schism and Continuity in an African Society* (Schizma a kontinuita v jedné africké společnosti, 1957) se pokusil nalézt řád nikoliv v sociální struktuře, ale v mocenském *konfliktu, který společnost nerozvrací, ale naopak potvrzuje. Klíčový pojem, jenž měl Turnerovi umožnit konceptualizovat ndembuskou sociální organizaci a hodnoty, bylo *sociální drama zahrnující postupně *porušení norem (breach)*, *krizi (crises)*, *urovnání (redress)* a *reintegraci (reintegration)*. V roce 1963 zahájil působení na Cornell University ve Spojených státech amerických.

V knihách *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual* (Prales symbolů: Aspekty ndembuského rituálu, 1967), *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Rituální proces: Struktura a anti-struktura, 1969, česky: *Průběh rituálu*, 2004), *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society* (Dramata, pole a metafory: Symbolická akce v lidské společnosti, 1974) a v řadě studií a sborníků spojil své pojetí sociálního dramatu se schématem iniciačního rituálu podle Arnolda van *Gennepa (1873–1957), které významně rozšířil a použil jako konceptuální nástroj pro porozumění nejen archaické mentalitě v jejím celku, ale i moderní společnosti.

Od poloviny šedesátých let 20. století se věnoval rovněž problematice politické antropologie; společně s Marcem Schwartzem a Arthurem Tudenem organizoval v roce 1964 v rámci zasedání Americké antropologické asociace panel o politické antropologii a podílel se na vydání sborníku *Political Anthropology* (Politická antropologie, 1966). Setkání s Brianem Sutton-Smithem na torontském zasedání Americké antropologické asociace v roce 1972 inspirovalo Victora Turnera k studiu divadelních her. Industriální sekularizovaná společnost

(*sekularizace) přeměnila tradiční religiózní liminaritu jako mateřskou půdu nových symbolů, vzorů a idejí v *liminoidní* sféru *divadla, *dramatu, *hudby, *tance a další kolektivní zábavy.

Během působení na Chicagské univerzitě a University of Virginia od konce sedmdesátých let se zabýval neurobiologickým základem rituálu. Ve svých posledních vědeckých studiích se věnoval vztahu mezi specializovanými funkcemi mozkových hemisfér a rituálními a religiózními projevy, *Jungovými archetypy a *univerzálními kulturními symboly. Společně s Eugenem d'Aquilim, jedním z editorů periodika *The Spectrum of Ritual*, a Philipem Hefnerem z Institute for Religion in an Age of Science, Victor Turner usiloval o ustavení nové vědecké disciplíny, kterou nazýval *neurosociologií*. (Jaroslav Malina, Mariana Pfliegerová)

Turner II, Billie Lee (narozen 1945), americký geograf a kulturní antropolog; profesor na Graduate School of Geography, Clark University, Worcester. Zabývá se výzkumem vývoje osídlení a zemědělství ve vztahu k přírodnímu prostředí v některých oblastech Mexika, Guatemala a Hondurasu, především v období mayské civilizace a v současnosti.

Významně přispěl k poznání vyspělého systému mayského zemědělství, jenž byl v některých případech přiveden takřka do stadia ekvilibria. Tyto poznatky zřejmě vnesou nové pohledy do hodnocení problému vývoje a zániku mayské civilizace (Turner II, B. L. – Brush, S. B., ed., *Comparative Farming Systems* [Srovnání zemědělských systémů], 1987). (Jaroslav Malina)

Turner II, Christy G. (narozen 1946), americký antropolog; profesor na Arizona State University v Tempe. Zabývá se *dentální antropologií a biokulturními vztahy obyvatel obou Amerik a východní Asie. Na základě proměnlivosti některých antropologických znaků (zvláště dentálních charakteristik) vyvolaných změnami prostředí vytvořil model osídlování *Nového světa lidmi pocházejícími ze severovýchodní Asie. (Jaroslav Malina)

Turnerův syndrom, *syndrom, Turnerův.

turricefalie, **turricephalia*, též *akrobrachycephalie.

turricephalia, -ae, f., (z latiny: *turris*, „věž“, z řečtiny: *kefalé*, „hlava“), deformace hlavy způsobená předčasným srůstem věnčitého švu. Samostatně se vyskytuje zřídka, většinou pouze jako součást jiných *syndromů. *Neurokranium je omezeno v *růstu do délky, zatímco laterálním směrem roste normálně. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

turricephalie, **turricephalia*, též *akrobrachycephalie.

tuscarora, *ovsuha vodní.

Tuskarorové, etnikum severoamerických *indiánů, které bylo v roce 1722 přijato do Irokézské ligy. Tuskarorové žili nejprve v oblasti Severní Karolíny a Virginie, kde byli na počátku 18. století vystaveni soustředěným útokům evropských kolonistů. V bitvě u Raleighu v roce 1713 byla většina z nich pobita, zbytek (asi 2 000) se odebral na sever a zde byl přijat na území *Oneidů do svazu *Irokézů. Tuskarorové měli původně asi 6 000 členů, v současné době tvoří skupinu v počtu kolem 800 osob v rezervaci poblíže Niagarských vodopádů v USA. (Lukáš Šín)

Tutanchamon (původním jménem Tutanchaton), egyptský panovník 18. dynastie (vládl asi v letech 1347 až 1338 př. n. l.), syn (možná bratr) *faraona *Amenhotepa IV. (známějšího pod jménem *Achnaton). Tutanchamon nastoupil na *trůn jako devítiletý chlapec (trůnním jménem Nebcheprure) po krátké *vládě záhadného faraona Smenchkareho, jehož totožnost zůstala neznámá. Někteří egyptologové se domnívají, že mohlo jít o Tutanchamonova bratra nebo spíše o nevlastní matku a první manželku Achnatonovu – *Nefertiti.

Nejdůležitějším dokumentem Tutanchamonovy vlády je tzv. Restaurační *stéla, která představuje negativní popis stavu *země, do něhož se *Egypt dostal vlivem reforem jeho otce. Za doby Tutanchamonova panování byly obnovovány zničené *chrámy zasvěcené bohu Amonovi a královský dvůr se přestěhoval zpět do *Menneferu, tradičního sídla vlády. Staré

kulty, zakázané faraonem Achnatonem, byly obnoveny a Théby se opět staly náboženským střediskem země. Egypt se vrátil od vynuceného *monoteismu zpět k *polyteismu.

Roli regenta mladého *krále zastával Haremheb, vrchní vojenský hodnostář, velitel královského vojska. Haremheb, kterého s královskou rodinou nepojily žádné příbuzenské svazky, měl jako regent právo nastoupit na trůn v případě, že by Tutanchamon zemřel bez potomků. V době, kdy byl Egypt ve vojenském *konfliktu s *Chetity poražen u Amky nedaleko Kadeše, devatenáctiletý Tutanchamon v 10. roce své vlády nečekaně zemřel. Okolnosti jeho smrti nebyly dodnes plně objasněny, není vyloučeno, že se mohl stát obětí intrik při boji o egyptský trůn. Po Tutanchamonově smrti převzal na čtyři roky vládu jeho vzdálený příbuzný Aj a teprve po úmrtí Aje se k moci dostal vojevůdce Haremheb.

Tutanchamonova neporušená *hrobka (označovaná KV 62) byla objevena v roce 1922 v Údolí králů britským badatelem Howardem *Carterem, *mumie byla pitvána v roce 1925 anatomem Douglasem Derrym. Avšak ani v dnešní době, za použití nejmodernějších metod (*CT), nebyly nalezeny důkazy, které by potvrdily domněnky některých badatelů o zavraždění mladého faraona.

Bohatý obsah Tutanchamonovy hrobky je vystaven v několika sálech Egyptského muzea v Káhiře. Mezi nálezy jsou také umělecké předměty dokládající egyptský smysl pro harmonické rodinné vztahy: například reliéf na opěradle takzvaného lvího trůnu zachycuje něžnou scénu – Tutanchamonovu manželku Anchesenamou, jak natírá ramena svému královskému manželovi vonnou masťou. Neporušená královská hrobka nepřinesla jen řadu odborných poznatků o jednom z posledních panovníků *Nové říše, ale především vzbudila po celém světě nebývalý zájem o Egypt a jeho dějiny. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

Tutanchamon a Anchesenamou, *Tutanchamon.

Tutsiové, společnost pravděpodobně východobantuského nebo smíšeného *kúšitsko-bantuského původu, která žije zejména v Burundi, ve Rwandě, v Tanzanii a Ugandě ve východní Africe v počtu asi 40 000. Nejsou původním obyvatelstvem, přišli do oblasti Mezijezeří z Etiopie a Súdánu ve 14. a 15. století jako pastevecké *kmeny s poměrně vyspělou kulturou. Podrobili si místní zemědělské bantuské obyvatelstvo a v 19. století vytvořili centralizovaný stát – Rwandskou říši. Vládli později též v Ruandě-Urundi, ale domácí obyvatelé se proti nim bouřili (*Rwandané). Po vyhlášení nezávislosti Rwandy v roce 1962 došlo k občanské válce, při které byla větší část Tutsiů vyvražděna (asi 12 000 příslušníků vládnoucí vrstvy Tutsiů), zbývající část uprchla do sousedních států, zvláště do Burundi (*Burundové). Obdobná situace se opakovala i v roce 1994. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

tutulus (z latiny: *tutulus*, „čelenka z vlasů vyčesaných nad čelem; kuželovitá čepice“) [archeologie], kovová (zpravidla bronzová) knoflíková *ozdoba na slavnostním nebo pohřebním rouchu či koňském postroji; častá zvláště v *době bronzové a v *době halštatské. (Karel Sklenář)

Tuvalané (z tuvalštiny: *tuvalu*, „osm stojících pohromadě“), malý *národ obývající stát Tuvalu, ostrovní *zemi v jihozápadní oblasti Tichého oceánu, severně od Fidži. První z ostrovů objevili pro Evropu *Španělé už roku 1568, ale k posledním (Niutao a Vaitapu) připluli *Evropané až v roce 1826. Od roku 1863 tu působily evropské *misie a od roku 1877 na souostroví uplatnili nárok *Britové. V roce 1978 byla vyhlášena jejich nezávislost v rámci *Commonwealthu. V čele státu stojí generální *guvernér zastupující britskou královnu. *Referendum z roku 1986 sice odmítlo *republiku, o stejné otázce se však připravuje hlasování nové. Od roku 2000 je Tuvalu členem *Organizace spojených národů. Obyvatelstvo ostrovů (téměř 12 000, odhad z roku 2005) tvoří Tuvalané (*Polynésané, 96 %), menšiny *Melanésané a Evropané. Věřící jsou *kongregacionalisté (Church of Tuvalu, 97 %), minority tvoří *adventisté sedmého dne, baháisté aj. (Lukáš Šín)

Tuvini (vlastním jménem Tuva, Tuba, Tyba), *národ *turkického původu žijící v autonomní republice Tuva (od roku 1993 oficiálně Republika Tyva) Ruské federace na jižní

Sibiři (asi 220 000 osob) a v sousedním Mongolsku. *Jazyk (*tuvinština) patří do *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Na jejich etnogenezi se podílely jednak staroturecké kmeny, později mongolsko-tatarská etnika a u některých skupin převažují dodnes vlivy *samodijských etnik. Jsou pastevci, zemědělci, lovci a rybáři. Věříci jsou převážně *buddhisté (lamaisté). Po roce 1991 dochází k revitalizaci tuvinského etnického vědomí a jazyka. (František Bahenský, Lukáš Šín)

tuvinština, severovýchodní *turkický jazyk užívaný v Tuvinské republice a v severním Mongolsku. (Viz též *Tuvini.) (Jaroslav Malina)

tvár, jedna ze základních biologických charakteristik objektů. Podle pravidel *geometrické morfometrie je tvar právě taková geometrická vlastnost *objektu, která je nezávislá na proporcích daného objektu, jeho postavení a pozici v prostoru. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

tvar, kopytovitý [archeologie], tvarová charakteristika neolitické *kamenné broušené industrie, jejichž břitový konec bývá ve svislém podélném profilu asymetricky vyklenut („kopytovitý“ podle podobnosti s tradičním ševcovským kopytem): horní část je klenutější, spodní spíše ploše podbroušena. Tento tvar *břitu mívají *klíny, *motyky, *sekery, *sekeromlaty, *teslice. (Karel Sklenář)

tváře, **buccae*, též *mallae*.

tvor mající řeč či rozum, *zoon logon echón.

tvor, společenský, *zoon politikon.

tvorba a testování teoretických pojmů a hypotéz, *metoda tvorby a testování teoretických pojmů a hypotéz.

tvořivé myšlení, *myšlení, tvořivé.

tvořivost (kreativita), schopnost vytvářet nové *hodnoty obohacující lidskou *společnost, činnost směřující k zdokonalování stavu *věcí nebo *idejí v umění, ve *vědě, v *technice, *politice, obchodě, podnikání i v dalších oborech aktivity člověka, jakož i v běžném každodenním životě. (Viz též *ars inveniendi.) (Jaroslav Malina)

tvrdá plena, **dura mater*.

tvrdá plena míšň, **dura mater spinalis*.

tvrdá plena mozková, **dura mater encephali*.

tvrdé patro, **palatum durum*.

Tvrď, Zdeněk (12. 4. 1982, Praha), český antropolog; absolvent magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2005 student doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra (Slovensko) v roce 2007, 3 měsíce. Diplomová práce: *Antropologický rozbor kosterních pozůstatků z kostela sv. Václava v Ostravě* (2005), vedoucí práce: Doc. RNDr. Eva *Drozdová, Ph.D. Školitel v doktorském studijním programu: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc. Kontakt: Mgr. Zdeněk Tvrď, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: ztvrdy@centrum.cz. (Jaroslav Malina)

tvrz, opevněné sídlo v období vrcholného *středověku v Evropě, které má menší rozsah než *hrad. Tvrze byly budovány zpravidla nižší šlechtou (zemany a *rytíři), protože výstavba hradů byla pro ni finančně náročná. Nejčastěji byly stavěny v těsné blízkosti vesnice nebo přímo ve vesnici. Typickým rysem středověké tvrze je její hospodářský provoz. *Opevnění tvrze je tvořeno valem, *příkopem a *hradbou z *hlíny, *dřeva, *kamene aj. Rozlišujeme tvrze věžové s obytnou věží a okruhem *opevnění, tvrze dvorcové a honosnější tvrze palácové, u nichž byl centrem života i obrany pevný *palác. V nížinách se objevují také tvrze vodní, obklopené vodním příkopem nebo souvislou plochou rybníků a spojené se souší

mostem. Tvrze se objevují od 13. století, od 16. století jsou mnohé přestavěny na *zámky, případně upraveny na sýpky apod. (František Čapka, Michaela Endlicherová)

twinning (z angličtiny: *twinning*, „zdvojování“), partnerská spolupráce dvou *subjektů spočívající zejména ve vzájemné výměně zkušeností a znalostí; představuje efektivní nástroj budování *institucí, který má pomoci kandidátským *zemím *Evropské unie při vytváření moderní a efektivní administrativy se strukturou, pracovníky a vedením schopným zavést **acquis communautaire* na úrovni *členských států Evropské unie. Twinning nabízí rámec pro spolupráci státní správy a poloveřejných organizací v kandidátských zemích s jejich partnery v členských státech na projektech, jejichž cílem je převzetí, podpora a zavedení určité části *acquis communautaire*. (Marie Dohnalová)

tyfus, břišní (z řečtiny: *tyfos*, „mlha, kouř; omámení“), závažné *infekční onemocnění, vyvolané bakterií *Salmonella typhi*. Zdrojem nákazy je nemocný nebo bacilonosič, k přenosu dochází obvykle kontaminovanými potravinami. Nemoc je charakterizována celkovými příznaky sepse (bolestmi hlavy, teplotou, oblužením s halucinacemi), kožní vyrážkou a zejména bolestmi břicha (v důsledku *nekrózy okrsků stěny *střeva). Nemocný je ohrožený zejména krvácením nebo perforací střev (s následným zánětem pobřišnice), *zánětem žlučových *cest s šokovým stavem, případně dalšími vzácnějšími komplikacemi (například bronchopneumonie, *osteomyelitis ap.). (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

tyfus, skvrnitý (z řečtiny: *tyfos*, „mlha, kouř; omámení“), *infekční onemocnění způsobené rickettsiemi (mikroorganismy podobné bakteriím, ale na rozdíl od nich nejsou schopny se množit mimo napadené buňky). Na člověka je přenášejí členovci, zejména vši. Choroba se projevuje vysokými horečkami, zimnicí, celkově těžkým stavem (může být například postižen kardiovaskulární *systém – kolapsy, zánět *myokardu □ *CNS – oblužení, apatie, neklid, delirantní stav). Nejvýznamnějším příznakem je vyrážka v podobě růžových skvrn, které postupně tmavnou. Skvrnitý tyfus se epidemicky vyskytoval v Evropě zejména v 18.–19. století. Onemocnění bylo považováno za nemoc chudých, provázelo *války, živelné pohromy a neúrodu. Z tohoto důvodu byl skvrnitý tyfus dříve označován jako *pestis bellica* neboli „hladomor“. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

tyglík (kelímek) (z němčiny: *Tiegel*, der, „kelímek, kadlub; pánev, rendlík“), silnostěnná miskovitá nebo lžícovitá keramická nádoba užívaná k tavení již více méně čistého kovu (*bronzu, *mědi, *zlata) a *odlévání předmětů v *kadlubech; užívala se od počátků *kovolitectví v *eneolitu. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

tyché (tychismus) (z řečtiny: *týché*, „štěstí, úspěch; náhoda, osud“, latinsky: *fortuna*), něco, co se přihodí, událost, osud (*moira*), náhoda, metonymicky též spontaneita. Termín původně z oblasti *mytologií, odkud byl převzat do *řecké filozofie; v obou oblastech slouží k legitimování a zdůvodnění událostí, stavů, procesů a jednání, které mají neznámou příčinu, nevysvětlitelnou ani jako boží úradek, ani jako přirozený účel, ani jako projev lidské účelné racionality. V daných událostech se může spojovat *štěstí s neštěstím i s lidskou bezmocí; je to něco, co vstupuje do lidského života a nelze proti tomu nic dělat.

Ve filozofii pracovali s pojmem tyché řečtí atomisté, kteří jím vysvětlovali vznik konkrétních jednotlivin z proudu atomů podle nutnosti. *Platón počítal tyché spolu s *přírodou, *uměním a *rozumem ke čtyřem původním příčinám, jejichž prostřednictvím vysvětloval všechno dění ve světě. Zařazení tyché ke třem ostatním příčinám ji jednoznačně zbavuje jakékoli iracionality a činí z ní prvek nezbytný k jednotnému *vysvětlení podstaty kosmu a sociálního světa. Naproti tomu *Aristotelés uvádí jako příčiny pouze přírodu a rozum; pokud je řeč o náhodě (ve smyslu, že se jí přisuzuje příčinná nebo vysvětlovací funkce), pak pouze s tím, že může být možným účelem v rámci obecné *teleologie.

V novější filozofii je tyché méně častým označením pro slepou, iracionální a osudovou náhodu, která maří úmysly lidí. Používají ho zejména stoupenci takových *filozofií dějin, kteří neuznávají plán, směr a cíl ve světovém dění a rozhodující význam přiřkládají náhodě;

mezi stoupence tychismu patří například Charles Sanders Peirce (1839–1914), nejnověji pak Jacques Monod (1910–1976). (Břetislav Horyna)

Tyché (z řečtiny: *týché*, „štěstí, úspěch; náhoda, osud“), personifikace šťastného osudu, toho, co člověk nemůže pochopit, ani si zasloužit. (Jaroslav Malina)

tychismus, *tyché.

Tyl, Josef Kajetán (4. 2. 1808, Kutná Hora – 11. 7. 1856, Plzeň), český národně obrozenecký prozaik, básník, dramatik, překladatel a kritik, podřizující se dobovému diváckému vkusu, redaktor, novinář, dramaturg českých her, organizátor divadelního života a kočovný herec. Pocházel z chudých poměrů, které ho donutily, aby si na živobytí vydělával již za středoškolských studií. Finanční nouze mu nedovolila pokračovat ve studiu, i když se zapsal na filozofickou fakultu v Praze. Byl mužem devatera řemesel – uplatnil se jako prozaik, básník, dramatik, překladatel, kritik, redaktor, novinář, dramaturg českých her (ve Stavovském divadle, od roku 1846), organizátor divadelního života (ve Sboru pro zřízení Národního divadla v Praze, od roku 1850), kočovný herec. I přes tuto šíři zájmů a činností, k nimž se dále řadí například práce vojenského účetního, žil celý svůj život v nouzi a nedostatku. Členitý byl také Tylův soukromý život. V roce 1839 se oženil s herečkou Magdalénou Forchheimovou-Skálnou. Později žil (v jedné domácnosti) současně také s její mladší sestrou Annou, rovněž herečkou, s níž měl šest dětí. Dramata jeho soukromého života se mu však nestala námětem tvorby. Kulturně organizátorskou, novinářskou i uměleckou tvůrčí aktivitu podřídil kolektivním národně obrozeneckým ideálům a cílům. Tyto názorové pozice mu také zabránily pochopit a přijmout nadnárodní individualistický romantismus a dílo jeho vrstevníka Karla Hynka Máchy.

Vrcholem Tylovy tvůrčí činnosti se stala dramatická tvorba. Zpracovával náměty jak historické, tak ze současnosti, i lidové pohádkové. Podřizoval se dobovému diváckému vkusu, i když se jako dramaturg a překladatel pokoušel uvést na českou scénu i náročná díla světové dramatiky. Ve svých hrách dokázal upozornit na rozpory reality. Řešení, která nabízel, byla v duchu dobové poetiky idylická a schematická. Tyto postupy jsou účinné při zpracování pohádkových námětů, u vážných námětů však dnes již působí nedůvěryhodně.

Tyl se prosadil zejména jako autor didaktických, mravoučných dramát. Vcelku úspěšně se mu dařilo typizovat českou národní povahu. O oblibě a populárnosti Tylových divadelních her svědčí i fakt, že jeden z jeho písňových textů, **Kde domov můj*, zhudebněný Františkem Škroupem, nejen zlidověl, nýbrž se stal – po politické emancipaci v roce 1918 – národní hymnou. Tato píseň byla původně součástí hry ze současnosti nazvané *Fidlovačka aneb Žádný hněv a žádná rvačka* (1834). Do skupiny Tylových didaktických, mravoučných her patří také *Strakonický dudák aneb Hody divých žen* (1847). (Jiří Pavelka)

týlní kost, **os occipitale*.

týlní tepna, **arteria occipitalis*.

Tylor, sir Edward Burnett (2. 10. 1832, Londýn, Anglie – 2. 1. 1917, Wellington, Somerset, Anglie), britský antropolog; jeden ze zakladatelů kulturní antropologie jako akademické disciplíny, stoupenec evolucionismu. Narodil se v kvakerské rodině a kvůli svému náboženskému původu nemohl studovat na univerzitě; od šestnácti let proto pracoval v rodinném podniku na slévání mosazi. V roce 1852 jej zdravotní problémy přinutily vydat se na cesty za oceán. Při návštěvě Havany v roce 1856 se Tylor seznámil s Henry Christiem, kvakerem, bankéřem a soukromým archeologem-etnologem, s nímž vykonal čtyřměsíční výpravu po vnitrozemí Mexika. Tylor si během pobytu v Mexiku vedl deník, jenž odrážel jeho vzrůstající zájem o archeologickou a etnografickou problematiku a později byl publikován jako cestopis *Anahuac: Or Mexico and the Mexicans, Ancient and Modern* (Anahuak neboli dávné a moderní Mexiko a Mexičané, 1861). Po návratu do Anglie se díky samostudiu stal předním představitelem britského antropologického myšlení, které postavil na nový, sociálně evolucionistický základ.

Tylorova kniha *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization* (Výzkumy rané historie lidstva a vývoj civilizace) z roku 1865 představovala důležitý mezník ve formování paradigmatu klasického evolucionismu. Tylor se pokusil demonstrovat *evoluční paralelismus*, teorii, podle níž se rozvíjením obecných lidských vloh a na základě *univerzálních vývojových *zákonitostí ve vzájemně izolovaných oblastech světa vytvářejí analogické instituce a kulturní fenomény.

V knize *Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Primitivní kultura: Výzkum vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků, 1871) předložil Tylor první vědeckou (a antropologickou) definici kultury, kterou chápal jako konfiguraci naučeného chování a jeho produktů sdílených členy určité společnosti.

V roce 1881 uveřejnil první anglickou učebnici *antropologie *Anthropology: An Introduction to the Study of Man and Civilization* (česky: *Úvod do studia člověka a civilizace: Antropologie*. Praha: Jan Laichter, 1897) a roku 1899 průkopnickou studii *On a Method of Investigating the Development of Institutions Applied to Laws of Marriage and Descent* (O metodě výzkumu institucí ve vztahu k zákonům manželství a původu), ve které v antropologickém interkulturním srovnávacím výzkumu uplatnil statistické metody. V roce 1871 byl zvolen řádným členem Královské společnosti (Fellow of the Royal Society). Roku 1884 se stal kustodem etnologických sbírek a asistentem antropologie na univerzitě v Oxfordu, kde byl v roce 1896 jmenován prvním řádným profesorem antropologie. V roce 1912 byl Edward Burnett Tylor za své celoživotní vědecké zásluhy povýšen do šlechtického stavu. Folkloristická společnost (Folk-Lore Society), jejímiž členy byli Tylorovi žáci Edward Clodd (1840–1930), Georg Lawrence Gomme (1853–1916), Edwin Sidney Hartland (1848–1927) a Alfred Trübner Nutt (1856–1910), se snažila nalézt v životě soudobých evropských venkovanů *zvyky, obřady nebo pověry představující „přežitky“ archaického substrátu původního „árijského náboženství“. (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

tymin (thymín, zkratka: T), sumární vzorec $C_5H_6N_2O_2$, systematický název 2,4-dioxo-5-methylpyrimidin, jeden ze čtyř stavebních kamenů *DNA. Je to heterocyklická sloučenina, *pyrimidinová nukleová *báze. V *DNA nahrazuje *uracil. Vytváří *komplementární pár s adeninem, s nímž se spojuje dvěma vodíkovými můstky. (Kateřina Boberová)

tympanon (z latiny: *tympanum*, „bubínek“), plocha a výzdobná výplň trojúhelníkového nebo půlkruhového štítu v *portálech či v průčelích *staveb. (Marie Pardyová)

tympanum, -i, n., bubínek (v *anatomii například **membrana tympani*). (Ladislava Horáčková)

Tyndareos, spartský *král, postava z *řecké mytologie. Se svou manželkou *Lédou měl dceru *Klytaimnéstru a syna Kastora. Jeho dvojče Polydeuka, stejně jako další dceru *Helenu s Lédou zplodil nejvyšší bůh *Zeus, když Lédu svedl v podobě labutě. Tyndareos poskytl na svém dvoře *azyl mykénským princům *Agamemnónovi a *Meneláovi a ti se později oženili s jeho dcerami; Meneláos po něm získal i *trůn. (Marie Pardyová)

typ (z řečtiny: *typtein*, „razit“; *typos*, „razicí forma, vzor, model“):

1. [biologie aj.], základní tvar, vzor, příklad, model; nositel určitých podstatných znaků, společných celé *třídě (příklad: jedinec [rostlina, živočich], podle něhož byl vyhotoven popis druhu);

2. [antropologie, fyziologie, psychologie], konstituční typ, tělesné znaky určující vzhled jedince na základě vlastností, schopností a znaků vrozených i získaných (příklad: astenický typ, pyknický typ; viz *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – typologie osobnosti);

3. [antropologie, jazykověda aj.], souhrn jedinců nebo věcí se stejnými základními charakteristickými vlastnostmi, znaky; druh (příklad: slovanský typ; izolační typ *jazyka);

4. [umění], individualizovaná, konkrétní podoba uměleckého obrazu, spojující obecné a individuální, která směřuje k vyváženosti obou složek jako nové kvalitě a objektivitě, když charakteristika typu se liší v historických obdobích, národních literaturách i v uměleckých směrech;

5. tělesné nebo duševní znaky charakteristické pro určitou skupinu jedinců (příklad: sportovní typ);

6. [archeologie], skupina artefaktů tvarem (i účelem) rámcově shodných a zároveň od jiných typů odlišitelných, definovaných určitými výraznými rysy (*džbán, *meč, *náramek, *pěstní klín, *sekera, *srp). Jde o pojem do jisté míry umělý, zejména v *kamenné štípané industrii, s postupem sériové výroby však zřetelnější. Sledováním tvarového vývoje jednotlivých typů a jejich srovnáváním v určitých časových *horizontech se zabývá *typologie, jeden z nejstarších nástrojů archeologie, zejména v oboru relativního *datování;

7. způsob, ráz, sloh (příklad: sériový typ výroby);

8. [polygrafie], jednotlivý písmenkový znak malé nebo velké abecedy, písmeno. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

typ, ideální, pojem, který zavedl německý sociolog Max *Weber jako interpretační nástroj vysvětlující tvorbu pojmů v oblasti sociálních věd a dějepisectví. Pojem ideálního typu nespadá do oblasti *metodologie, to znamená, že se s ním nepojí teorie obsahující poučky, jak tvořit nové pojmy v příslušných vědách; jedná se čistě o *vysvětlení toho, jaké teoreticko-poznávací, metodologické a teoretické postavení (status) mají fakticky používané pojmy ze sféry kulturních věd. Teoreticko-poznávací status pojmu je dán poměrem mezi empirickou realitou a racionální konstrukcí pojmu na straně jedné a ideálně typickým znázorněním tohoto poměru na straně druhé. Metodologický status pojmu plyne z požadavku, aby byl pojem užíván k označení poznávaných předmětů kulturních věd schopen tyto předměty identifikovat na základě jejich smyslové (empirické) srozumitelnosti; klasifikační, obecné nebo genetické pojmy nemohou vycházet z racionálních rekonstrukcí sociální a dějinné skutečnosti bez potřebného zakotvení ve zkušenosti. Teoretický status se odvozuje z metodologického, protože ideální typy jako genetické pojmy již samy vytvářejí teoretické souvislosti: zdůvodnění a vysvětlení, která poskytují, současně určují, co se vůbec může stát teoretickou souvislostí pro empirický výzkum. Používání ideálních typů je jádrem tzv. rozumějící *sociologie, hojně využíváno je rovněž v *historiografii, dějinách náboženství nebo ve *fenomenologii náboženství. (Břetislav Horyna)

typ, kulturní [antropologie, archeologie], gnozeologický model sloužící k označení třídy kulturních systémů, jejichž podstatné *kulturní prvky a *komplexy je možné identifikovat v různých lokálních nebo historických společnostech. Stejně kulturní typy mohou vznikat nezávisle na sobě u společností, které nejsou v *kulturním kontaktu.

Kulturní typy starých *civilizací v Číně, Egyptě, Mezopotámii a Peru srovnával a klasifikoval například americký antropolog Julian Haynes *Steward. Ruský etnolog Nikolaj Nikolajevič Čeboksarov vymezil tři základní hospodářsko-kulturní typy vzniklé v předindustriální společnosti – založené na *lovu, *sběru a *rybolovu (1), na primitivním *zemědělství a *chovu dobytka (2), na využití orby a tažné síly domácích zvířat (3).

Archeologové rozumějí kulturním typem komplex formálně a funkčně podobných artefaktů jedné kulturně historické *tradice. V souvislosti s nástupem americké *nové archeologie (Lewis Roberts *Binford) a britské *analytické archeologie (David Leonard *Clarke) vznikl kvalitativně nový přístup k vymezení kulturního typu. Základem Clarkovy koncepce je *analýza archeologických pramenů podle hierarchicky uspořádaného konceptuálního schématu „atribut – artefakt – typ – komplex – kultura“. Binford přispěl k propracování teorie kulturního typu v syntetické perspektivě archeologie a *kulturní antropologie. Problematiku kulturního typu rozvíjejí rovněž ruští archeologové Vadim

Sergejevič Bočkarev, Lev Samuilovič Klejn, Gleb Sergejevič Lebeděv aj. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

typ, pražský, *archeologická kultura, nejstarší kultura *Slovanů z doby jejich expanze do *českých zemí v 6.–7. století (známá též jako kultura Praha-Korčak). Nositelé této kultury žili ve čtvercových *polozemnicích s kamennou pecí v rohu, vyráběli jednoduchou *keramiku, užívanou též jako *popelnice na žárových pohřebištích. (Jaroslav Malina)

typ, šarecký (název podle naleziště v Praze-Šárce), pozdní fáze *kultury s lineární keramikou. (Jaroslav Malina)

týpí, *típí.

typizace [umění], proces uměleckého zobecnění skutečnosti, který je podmíněn historicky a individuálně; jednota subjektivního a objektivního v uměleckém zobrazení. (Ludmila Sochorová)

typologická metoda, *typologie.

typologie (z řečtiny: *typtein*, „razit“; *typos*, „razicí forma, vzor, model“ a *logos*, „věda, nauka“):

1. soustavné třídění *typů v nějaké oblasti;
2. vědecká *metoda, založená na rozčleňování *objektů a jejich seskupování pomocí zobecněného *modelu nebo typu; dále též výsledek takového postupu; typologický způsob myšlení se uplatňuje hlavně v oborech zkoumajících složité a různorodé objekty (v *antropologii, *archeologii, *biologii, *geografii, *jazykovědě, *psychologii, *sociologii aj.);
3. archeologická metoda definující konkrétní typy na základě shodné *morfologie a stylu (taxonomie) a dokumentující jejich výskyt v archeologickém inventáři, jejich časové a prostorové rozšíření (systematika). V archeologii začal jako první (od roku 1866) typologickou metodiku aplikovat švédský archeolog Hans Olof Hildebrand (1842–1913). Využíval ji však pouze prakticky (zejména při třídění spon v letech 1872–1873) a na rozdíl od Montelia nepodal teoretické zdůvodnění a metodická rozpracování. Za vlastního tvůrce typologické metodiky v archeologii je proto právem označován jeho krajan Oscar Augustin *Montelius (1843–1921). K vypracování metodiky využil Montelius nejen etnologických paralel, ale i soudobého technologického vývoje, který dokumentoval na příkladu železničních vagonů (ukázal vývojovou návaznost *tvarů oken na sérii železničních vagonů: anglického z roku 1825, rakouského z roku 1840 a dvou švédských vagonů, z nichž jeden je první třídy a druhý smíšený [první i druhé třídy]). Zatímco německý archeolog a etnolog Gustav Friedrich *Klemm (1802–1867) se inspiroval ontogenetickým zárodečným vývojem, nezastíral O. A. Montelius podněty darwinovského evolucionismu. Monteliův žák Nils Åberg (1888–1957) o tom v roce 1930 napsal: „Typologická metoda je aplikací darwinismu na produkty lidské práce. Zakládá se na předpokladu, že lidská vůle je spoutaná jistými *zákony, blízkými těm, které jsou důležité ve vývoji organického světa. Starožitnosti se vyvíjejí tak, jako by byly živými organismy, jednotlivé předměty jsou individua, typologická série představuje vývoj druhu (rodu) a skupiny typologických sérií pak vývoj rozvětvených druhů, které tvoří čeleď.“ (Jaroslav Malina)

typologie osobnosti, *člověk – typologie osobnosti.

typologie, evoluční:

1. systém *typů, uspořádaných podle jejich genetických vztahů, seřazených do typologických řad a spojených do genealogických stromů;
2. odvětví, zabývající se takovým uspořádáním. Soubor metodických postupů a operací takového uspořádávání se často nazývá „typologická metoda“, což není vhodné (zuzuje význam slova „typologie“), lépe je používat „evolučně-typologická metodika“. (Jaroslav Malina)

typologie, jazyková, subdisciplína *jazykovědy zabývající se typy *jazyků z hlediska shod a rozdílů v jejich mluvnické stavbě; zaměřuje se na postihu charakteru gramatické

ev-ler-im-iz-de „v našich domech“

Naopak, jazyk je fúzní, jestliže hranici mezi jednotlivými morfémy lze identifikovat s obtížemi. Staroindičtina (sanskrt) je jedním z fúzních jazyků:

(5) bhar-ati	„nese“
bhar-ate	„nese si / nese pro sebe“
bhriy-ate	„je nesen“
bhar-et	„kéž by nesl“
bhar-atu	„at' nese“

V průběhu své historie jazyk může změnit svoji typologii: izolující jazyk může vyvinout aglutinující typologii, aglutinující jazyk může vyvinout fúzní typologii a fúzní jazyk může vyvinout izolující typologii. Vznik izolující typologie lze spatřit ve vývoji moderní *angličtiny ze staré angličtiny, která patřila k fúznímu typu. (Vít Bubeník)

typologie, psychologická, *člověk – psychologická typologie.

typologie, psychosomatická, *člověk – psychosomatická typologie.

typy sociální a politické organizace společnosti, podle amerického antropologa Elmana Rogerse *Servicea se během kulturní evoluce postupně vyvinuly čtyři základní typy sociální a politické organizace *společnosti: **tlupa* (malá, nejvýše padesátičlenná, převážně sběračská společnost s dělbou pracovních činností podle *věku a *pohlaví, umožňující všem svým členům přístup k majetku, moci a prestiži), **kmen* (rozsáhlejší společnost zemědělců nebo pastevců organizovaná na principu příbuzenských vztahů, bez centralizované *vlády a socioekonomické stratifikace), **náčelnictví* (stratifikovaná společnost, obvykle větší než kmen, v níž mají privilegovaný přístup k majetku, *moci a prestiži *náčelník a jeho blízcí *příbuzní), **stát* (stratifikovaná společnost rozvíjející se díky kvalitní řemeslné produkci, *obchodu a užívání *písmu, s centrální vládou zajišťující výkon administrativy, vybírání poplatků a *daní aj.). (Jaroslav Malina)

Týr, dnešní Súr, staré a významné foinické přístavní *město, dnes moderní město, historická a *archeologická lokalita 75 km jižně od Bejrútu (Libanon). Počátky osídlení v 3. tisíciletí př. n. l. V 15. století př. n. l. jako městská obec neexistoval, uveden až v ugaritských textech a v el-amarnské korespondenci egyptských *faraonů ve 14. století př. n. l. Jméno znamená „skála“ (ugaritsky a foinicky *sr*, hebrejsky *súr*, akkadsky *súru*, egyptsky *d3r*, řecky Týros (*Hérodotos II, 44). Město mělo strategicky velmi výhodnou polohu na malém ostrově, takže bylo prakticky nedobytné. Dobyl je až *Alexandr Veliký tak, že dal k němu nasypat 600 m dlouhou hráz a spojil je s pevninou. Toto spojení trvá dodnes. Týr leží asi 55 km severně od *Karmelu, v dnešním Libanonu. Zprávy o něm máme z dopisů el-amarnských (*Tell el-Amarna), kde Týrští, prý věrní *Egyptu, žádají faraona o pomoc v obležení, které je odřízlo od zásobování pitnou vodou z pevniny a od kontaktu s nekropolí, ležící též na pevnině. Z doby krátce po roce 1000 př. n. l. máme ve *Starém zákoně zmínku o týrském *králi Chíramovi (asi 969–936 př. n. l.), spojenci *Šalomounovu (1 Kr 5,15nn). Město Týr mělo dva *přístavy, severní sidónský a jižní egyptský. Král Etbaal (či Itto-baal „s ním je Baal“, 887–856 př. n. l.) provdal svou dceru *Jezábel (hebrejsky Izebel „kde (je) Výsost“, tj. *Baal, ale možná, že druhotná úprava z Abi-zebel či Achi-zebel „můj otec (je) Výsost“ či „můj bratr je Výsost“) za izraelského krále Achaba. V roce 814 př. n. l. založili Týřané *Karthágo v Africe. Proti *Asyřanům i NovoBabyloňanům si uchoval Týr dosti nezávislé postavení. Pokořil je až Alexandr již zmíněným nasypáním hráze po sedmiměsíčním *obléhání v roce 332 př. n. l., ale už roku 274 př. n. l. Ptolemaios II. Filadelfos povolil Týru značnou *autonomii. S přechodem *Palestiny pod *vládu *Seleukovců roku 198 př. n. l. jim připadl i Týr, ale už roku 126 př. n. l. získal svou starou autonomii nazpět. Pompeius ji roku 64 př. n. l. potvrdil, takže ještě v novozákonní době byl Týr svobodným městem, ovšemže v rámci *římské říše. Později měl významnou úlohu v *křížáckých válkách. (Jan Heller, Petr Charvát)

tyran (z řečtiny: *tyrannos*, „pán, vládce, samovládce“):

1. *vláda jedince v antickém Řecku a ve středověkých severoitalských *městských státech, ustavená zpravidla uzurpací *moci. V 7. a 6. století př. n. l. sehrála raná *tyranie progresivní roli (odstranila vládu rodové *aristokracie). Takzvaná pozdní tyranie (4. a 3. století př. n. l.) byla odrazem *krize městského státu;

2. despota vládnoucí pomocí násilí, panovačný a despotický člověk. (František Čapka)

tyranie:

1. krutovláda, hrůzovláda; *vláda jedince (nebo úzké skupiny) ustavená zpravidla uzurpací moci; nelegitimní a navíc násilnická vláda, jež se neřídí *zákony a *právem, podle *Platóna nejhorší typ *státu. Jeden z tradičních pojmů označujících nedemokratickou formu vlády totalitního i autoritářského typu (další podobné pojmy: *autokracie, *despocie, *diktatura). (Viz též *totalitarismus, *autoritarismus.);

2. útisk, násilí, krutost. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Tyranobijci, athénská aristokraté *Aristogeitón a *Harmodios, kteří roku 514 př. n. l. potrestali smrtí *tyrana *Hipparcha. Po demokratickém převratu roku 510 př. n. l. byli oslavováni jako *héroové a byly jim postaveny sochy (sochaři *Antenór, *Kritios, *Nesiótés aj.). (Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

tyrkys, fosfát mědi a hliníku, poměrně tvrdý (Mohsova stupnice 6) *minerál světle modré až modrozelené barvy. Zelenavý odstín působí patrně přítomnost železa, případně potření olejem nebo sádlem. Zelený nádech, i když méně přitažlivý, je také výrazem stáří a větrání kamene. Dávní klenotníci vlastnosti polodrahokamu dobře znali a dovedli rozlišovat mezi „starým“ a „novým“ tyrkysem. Ložiska tyrkyse v dosahu starověkých kultur *Předního východu se nacházejí v Íránu poblíž Kuhe Zar, u Nišápuru (nejkvalitnější známé naleziště), méně vydatná dále u Kermánu a v Zagru. Od 3. tisíciletí př. n. l. lze počítat rovněž se zdroji ve střední Asii, v Turkestánu. Je proto stěží vysvětlitelné, proč tyrkysové perly, které se v *Mezopotámii poprvé objevily počátkem 5. tisíciletí př. n. l., právě v této době z klenotnického repertoáru mizí, aby se do něho vrátily až za *vlády sásánovských *králů. V Íránu se tyrkys těšil oblibě od časného 5. tisíciletí př. n. l. Bez jakékoliv přestávky, ve 3. tisíciletí př. n. l. se naopak jeho použití rozšířilo jednak do severních výběžků Kavkazu, jednak právě do východního Turkestánu. V předkolumbovském Mexiku byl užíván k výrobě šperků, posmrtných masek a dalších předmětů. (Jaroslav Malina, Jana Součková)

Tyrolané, středověké etnikum žijící mezi dnešní Itálií, Rakouskem a Německem, v oblasti nazývané Tyrolsko; od roku 1283 bylo samostatným *hrabstvím, které od roku 1363 spravovali *Habsburkové. V 19. století byly o Tyrolsko vedeny spory a v roce 1919 bylo území rozděleno na Jižní Tyrolsko (až k Brennerskému průsmyku), které připadlo Itálii, zatímco severní a východní Tyrolsko zůstalo součástí Rakouska. Tyrolané dnes představují *etnografickou skupinu se svéráznými kulturními zvláštnostmi (oblečení, hudba, tanec). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

Tyršová, Renáta (31. 7. 1854, Praha – 22. 2. 1937, Praha), česká publicistka, historička umění, etnografka, pedagogická a sociální pracovnice. Stála u zrodu odborné etnografie v 80. a 90. letech 19. století. Zasloužila se o propagaci českých etnografických reálií na řadě domácích i zahraničních výstav, přispívala do časopisu *Český lid a do dalších odborných i populárních periodik, autorka první syntézy o českých a slovenských *lidových krojích (1915), propagátorka poučeného kultivovaného *svérázu. (Irena Štěpánová)

Tzacol (od *tzac*, „postavit, zhotovit“), Stvořitelka, postava mezoamerické *mytologie. (František Vrhel)

Tzeltalové, jedno z *etnik mayských *indiánů obývajících nejjižnější mexický stát Chiapas. V současné době žije přibližně 372 000 obyvatel hovořících tzeltalskou mayštinou. Jejich komunity se nacházejí v horské oblasti Los Altos a v jižní a severní části Lakandonské džungle. Hlavním zdrojem obživy je zemědělství a chov dobytka. Někteří z Tzeltalů se aktivně podíleli na zapatistickém povstání v roce 1994. *Antropologický terénní výzkum

kultury Tzeltalů v současné době provádějí například Pedro Pitarch a Gilles Polian. (Lucie Nečasová)

Tzotzilové, jedno z *etnik mayských *indiánů obývajících nejjižnější mexický stát Chiapas. V současné době žije přibližně 330 000 obyvatel hovořících tzotzilskou mayštinou. Jejich komunity se nacházejí především v horské oblasti Los Altos, kde Tzotzilové žili již před španělskou *conquistou. Od 20. století díky povolení ke kolonizaci osídlili rovněž jižní část Lakandonské džungle. Hlavním zdroje obživy je zemědělství kombinované s komerčními aktivitami, jako je prodej květin a kulturních artefaktů. Někteří z Tzotzilů se aktivně podíleli na zapatistickém povstání v roce 1994. *Antropologický terénní výzkum kultury Tzotzilů v současné době provádějí například John Haviland, Robert Laughlin a Jan Rus. (Lucie Nečasová)

30 (Třicet) dní pro neziskový sektor, pravidelná veřejná kampaň (hlavním organizátorem je *ICN) konající se v České republice každým rokem, s cílem ovlivnit informovanost o *neziskovém sektoru. (Marie Dohnalová)

U

U mutil chuenil kin sansamal, *horoskop, kniha dní (u *Aztéků *tonalámatl*), sloužil etnikům *Mezoameriky jako horoskop k předpovídání charakteru, budoucích osudů a ostatních aspektů života *novorozenců. U *indiánů to nebyly hvězdy, které by měly mít dobrý nebo špatný vliv na osud člověka, ale znaky dní, lépe řečeno znak dne, v němž se ten či onen dotyčný narodil. Na druhé straně se dávaly podle horoskopu i jména novorozencům. (František Vrhel)

U Quuc Cho, U Quuc Paló, Ah Raxá Lac, Ah Raxá Tzel, mezoamerická božstva kosmologicko-astrálního charakteru. (František Vrhel)

Ubajdija (Izrael), *archeologická lokalita v údolí Jordánu 24 km jižně od Galilejského jezera. V prostředí *krajiny spodního *pleistocénu charakterizované dubovým *lesem, *stepí, močály a blízkostí jezera, jehož hladina střídavě stoupala a klesala, doložena velmi bohatá *fauna (hroch, žirafa, krokodýl, *slon, *nosorožec, *jelen, *kůň, divoký *velbloud, levhart, gazela, divoké *prase, *pratur, hlodavci, *medvěd, *vlk, liška, křeček, ptactvo, plazi). Zachyceno bylo rovněž tábořiště z *nejstaršího a *starého paleolitu (asi 1 400 000–1 000 000 let př. n. l.) se sérií udusaných podlah (celkem 67) a kamennými *valounovými nástroji (úhrnem 15 000 artefaktů, *sekáče, *pěstní klíny, *škrabadla, retušované kusy). Zdejší výrobci volili různou *surovinu na různé nástroje (*silicity na řezné, *vápenec na kulovité, *čedič na pěstní klíny). Nález údajného zlomku lidské *lebky nebyl novějším badáním potvrzen. (Petr Charvát)

ubíhající výběr (anglicky: *runaway selection*), *autoelexe.

ubikvismus (z latiny: *ubiquitas*, „všudypřítomný“), v *křesťanství učení o všudypřítomnosti Boží, chápané v christologickém smyslu (sv. *Augustin: „Christus totus ubique“, „Kristus je celý všude“). Představitelé středověkého *nominalismu ho uplatnili jako první na skutečnou přítomnost *Krista v proměněné *hostii. (Jaroslav Malina)

ubikvist (z latiny: *ubiquitas*, „všudypřítomný“), organismus, který se může vyskytovat kdekoli, ve velmi různém, odlišném prostředí. (Jaroslav Malina)

ubychština, abcházsko-adygejský *jazyk z *kavkazské rodiny užívaný menšinou v Turecku. (Jaroslav Malina)

úcta, uznání, vyjádření vážnosti, *autority, projevující se dobrovolným omezením sebe sama tváří v tvář hodnotě nebo i nadřazenosti druhého, které je často vyjadřováno i navenek, slovy nebo gesty (úklonou, pokleknutím apod.). (Jaroslav Malina)

uctívání předků, *kult předků.

účetnictví, *metoda evidence hospodářské činnosti, organizace apod.; soustava účetních písemností. Nejstarší doklady účetnictví pocházejí z prostředí starověkého *Předního východu. Účetnictví, doložené zde na hliněných tabulkách, sloužilo evidenci zemědělské a

řemeslnické výroby i dobytkařství v *palácových hospodářstvích a *chrámových hospodářstvích již od konce 4. tisíciletí př. n. l., hned po vzniku *obrázkového písma a *klínového písma. Jednoduchá evidence obsahovala zpočátku jenom číselné znaky o počtech a objemu surovin, výrobních nástrojů, tažných a hospodářských zvířat a produktů (*míry a váhy). Hospodářské záznamy nahrazovala v době před vznikem písma „počítadla“ ve tvaru hliněných koulí, obsahující hliněné kuličky, válečky a kuželky, lišící se tvarem podle počítaných osob, zvířat a předmětů. Evidenční charakter měly i hliněné zapečetěné uzávěry nádob, pletených košů a pytlů. Sumerské hospodářské záznamy tvořily v průběhu celého 3. tisíciletí př. n. l. rozhodující část dochovaných písemných pramenů. S evidencí majetku a výroby soukromých osob se setkáváme až v 1. tisíciletí př. n. l., například v „bankovním“ domě *Murašů v *Babylonu.

Účetnictví mělo registrovat změny a přesuny v počtu pracovních sil, hospodářských zvířat a ve skladovém hospodářství (osiva, krmiva, výrobní nástroje, produkty). Evidence zásob obsahovala údaje o příjmech a záznamy o pravidelných (měsíčních) zásobách s uvedením případných ztrát. Existovaly i „výdejky“ surovin, ručního a vlečného nářadí včetně náhradních dílů. Předáci pracovních skupin v zemědělské i řemeslné výrobě dostávali totiž předem jisté provozní zásoby, které odebírali na svůj „účet“. Konečná vyúčtování jsou velmi vzácná, takže předpokládáme velkou důvěru nebo značnou osobní existenční závislost. Existenci drobných osobních „podúčtů“ se zatím nepodařilo spolehlivě prokázat, ale můžeme ji předpokládat. Značnou část hospodářské evidence tvořily záznamy o naturálních mzdách (obilí, pivo, olej, sušené ryby, plátno a vlněné *tkaniny, případně i ovčí rouno). Účty obsahují od 2. tisíciletí př. n. l. i v případě přímé naturální *směny „*ceny“, které tvořily přepočty ekvivalentů ve *stříbře nebo ve *zlatě s udáním váhy. Sumerské a babylonské účetnictví znalo výrazy pro přebytek, zůstatek (kredit) a známý výraz „má dáti“ (debet, sumersky *lá-ni*, doslova „má [to] na krku“). V ojedinělých případech bylo možné dodávky a platby odkládat nebo je dokonce rozložit na splátky.

Účty jednotně pracují s dobou 1 měsíce o délce 30 dnů (na rozdíl od lunárních měsíců, *kalendář). Účetní záznamy však obsahují často početní i obsahové chyby, které zjišťovali při inspekcích „komisaři“ (sumersky: *maškim*). (Blahoslav Hruška)

účty, národní (anglicky: *national accounts*), uspořádaná mezinárodně srovnatelná soustava vrcholných ukazatelů procesu reprodukce daného *státu. Jádrem soustavy tvoří šest národních účtů obsahujících charakteristiky tvorby a užití hrubého domácího produktu. Národní účty se dělí do tří tříd: účty III. a II. třídy tvoří informační zdroj účtu I. třídy (tzv. konsolidovaného účtu), který poskytuje agregátní ukazatele tvorby, rozdělení a užití hrubého domácího produktu (HDP) a hrubého národního produktu (HNP). První *verze národního účtu byla zavedena *Organizací spojených národů (OSN) roku 1952; od roku 1968 je platná třetí verze. Národní účty jsou pravidelně publikovány ve statistických ročenkách OSN (*Yearbook of National Accounts Statistic*). (Marie Dohnalová)

údaje, osobní, údaje o *fyzické osobě (nikoliv organizaci). V zásadě je nemůže nikdo vést bez jejího povolení. Ochrana osobních údajů je v České republice regulována zákonem č. 101/2001 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů a dalšími právními předpisy. *Zákon rozlišuje osoby, které zpracovávají osoby jiných lidí (tzv. správce nebo zpracovatel osobních údajů) a dále osoby, jejichž osobní údaje správce a zpracovatel zpracovávají (tzv. subjekty údajů). Správcům a zpracovatelům jsou při ochraně osobních údajů ukládány především povinnosti, zatímco subjektům údajů jsou dána práva. Na ochranu práv subjektů údajů a *kontrolu plnění povinností správce a zpracovatele osobních údajů byl zřízen Úřad na ochranu osobních údajů. (Marie Dohnalová)

událost:

1. co se událo, důležitá příhoda;

2. [filozofie], důležitý pojem filozofie 20. století. Proti tradiční základní představě skutečnosti (případně světa) jako souboru více méně trvalých jsovcen, věcí, zdůrazňuje tato filozofie časový a pomíjivý charakter světa i naší zkušenosti, toho, co se děje, mění, netrvá – a přesto může mít trvalý význam. (Jaroslav Malina)

udege, *udehejšťina.

udehejšťina, *udehejšťina.

Udehejci (vlastním jménem Udehe), *sibiřská populace žijící v Chabarovském a Přímořském kraji Ruské federace o celkovém počtu asi 1 650 (*cenzus z roku 2002). *Jazyk (*udehejšťina) patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny, část mluví rusky. Nevytvořili vlastní písmo ani literaturu. Do počátku 20. století byli lovci kožešinové zvěře na neolitické úrovni: používali výhradně dřevěné *luky, *samostřily a různé pasti. Významným doplňkem jejich obživy byl *sběr kořene ženšenu, proslulé jsou též výrobky z březové kůry. Později (a to zejména jedna ze skupin Udehejců tzv. Tazové) vedle *lovu zavedli i *zemědělství a *chov dobytka. V průběhu 20. století se podařilo zastavit pokles populace, která se udržuje v počtu kolem 1 600. Rodný jazyk v důsledku asimilace užívá jen necelá třetina Udehejců. (František Bahenský, Lukáš Šín)

udehejšťina (udege, udegejšťina), *mandžusko-tunguzský jazyk užívaný menšinou kolem dolních toků Amuru a Ussuri. (Viz též *Udehejci.) (Jaroslav Malina)

úděl:

1. omezující a nedobrovolně přijímaná stránka života, osud;

2. část země, propůjčená (přidělená) ústřední *autoritou *státu (*králem, *císařem) do užívání jiné osobě („údělný vládce“, „údělný kníže“), která byla vůči ústřední moci povinována plněním různých vazalských povinností (*vazalství, *vztah, lenní). Tato forma *správy země byla charakteristická zejména v době vzniku prvních státních útvarů.

V *českých zemích byly úděly zavedeny od počátku přemyslovské éry, všichni členové přemyslovského rodu (*Přemyslovci) byli knížaty, avšak vládl jen nejstarší (podle *stařešinského řádu). Mladší sourozenci a synové vládnoucího knížete dostávali části *české země jako úděly (například kouřimský, plzeňský, žatecký); moc údělníka byla omezena, jeho ovládané území bylo trvalou součástí českého státu. Úděly v Čechách zanikly v první polovině 13. století. Odlišná situace byla na Moravě, kde byly úděly (brněnský, olomoucký, znojenský, krátce i břeclavský a jemnický), jakési *apanáže českého knížete; často zde probíhal mocenský boj mezi „pražskými“ Přemyslovci a moravskými údělníky, úděly zanikly na Moravě koncem 12. století. Úděly byly rozšířené i v Polsku a Rusku a dalších zemích. (František Čapka, Jaroslav Malina)

údělné knížectví, *knížectví, údělné.

úderná zbraň, *zbraň, úderná.

úderová plocha, *plocha, úderová.

udidlo [archeologie], pevná část *uzdy k ovládnání jezdeckého nebo tažného *koně. Jeho hlavní částí je udítko, jednodílné (pevné) či dvojdílné (lomené – obě poloviny spojeny očky), vložené do tlamy koně; k němu jsou po stranách připevněny kroužky na upevnění otěží a dále buď menší roubíky pro stabilizaci polohy (udidlo stíhlové), nebo postranice přenášející tah otěží na udidlo. Z nejstarších období jezdeckví známe jen postranice, které se od *eneolitu vyráběly z *parohu či *kosti. V *době halštatské se objevuje bronzové a pak železné udítka stíhlové. Jednodílná udidla byla nadále opatřena postranicemi, nyní také kovovými. (Karel Sklenář)

Udinové (Udinci), *Udové.

Udmurti (dříve Voťáci, Voťjáci, vlastním jménem *Udmurte*, „Národ“), národ *ugrofinského původu žijící v povodí středního toku Volhy v dnešní Udmurtské autonomní republice Ruské federace, ale také v jiných oblastech federace. Celkový počet příslušníků je přibližně 640 000 (*cenzus z roku 2002). Udmurti byli původně chovatelé skotu, lovci a

zemědělci. Ještě v průběhu 1. tisíciletí žili společně s *Komii (Permjáky). Teprve v 9. a 10. století docházelo k diferenciaci, k níž přispěla zejména hromadná *migrace větší části Komijců podél řeky Kamy na sever až k řece Dvině. Formování Udmurtů probíhalo velmi pomalu a teprve v 18. století, kdy docházelo k sjednocování jednotlivých skupin pod ruskou nadvládou, vznikl udmurtský *jazyk (*udmurtština), literatura a písmo na bázi ruské azbuky. V důsledku prudkého rozvoje průmyslu a *měst se Udmurti rychle asimilují s okolní *ruskou populací, takže v současné době hovoří asi 50 % Udmurtů pouze rusky a téměř třetina Udmurtů se považuje za *Rusy. Věřící jsou *pravoslavní křesťané. (František Bahenský, Lukáš Šín)

udmurtština, *ugrofinský jazyk, patří k permské skupině *ugrofinské větve *uralské jazykové rodiny, užívaný především v Udmurtské autonomní republice západně od Uralu (Ruská federace). (Viz též *Udmurti.) (Jaroslav Malina)

údolí, Tehuacánské, oblast ve středním Mexiku ve státě Puebla, základní oblast kontinuálního vývoje s doklady přechodu od *lovu a *sběračství k *zemědělství v *Mezoamerice. Počátky pěstování spadají snad již do lovecko-sběračské fáze El Riego (7000–5200 př. n. l.). Ve fázi Cocaxtlán (5200–3400 př. n. l.) se kolem roku 5000 př. n. l. vyskytuje planá *kukuřice a chilli paprika, avokádo, dýně, později amarant aj. Proces postupné kultivace rostlin vrcholil ve fázi Purron (2300–1500 př. n. l.), kdy začala rovněž výroba *keramiky a vznikla první rozsáhlá mezoamerická zemědělská sídliště. (Jaroslav Malina)

Udové (vlastním jménem Udi, Uti), *etnografická skupina *Ázerbájdžánců, předtím malá etnická skupina z lezginské skupiny dagestánské větve. Dnes žijí v několika *vesnicích v severovýchodní části Ázerbájdžánu v celkovém počtu asi 6 000. *Jazyk patří do lezginské skupiny (*lezginština) *dagestánských jazyků z *kavkazské rodiny. Jsou považováni za potomky velkého *kmenového svazu Albánů (tzv. kavkazských Albánců), kteří se koncem 1. tisíciletí n. l. usadili na severních svazích Kavkazu a byli pojmenováni Udové. Věnovali se hlavně *zemědělství a sadařství a také chovu domácích zvířat. Ve *středověku vytvořili udské písmo a literaturu; jako *křesťané byli postupně islamizováni a docházelo k rozpadu jejich etnika. V 19. století se většina Udů asimilovala s gruzínským (*Gruzíni) a částečně i ázerbájdžánským národem. V Ázerbájdžánu jsou od roku 1970 započítáváni k Ázerbájdžáncům a považováni za jejich etnografickou skupinu. (František Bahenský, Lukáš Šín)

udržitelnost projektu, podmínka, která zaručuje, že cíle a pozitivní vlivy daného rozvojového projektu přetrvávají nadále i po ukončení jeho realizace. (Marie Dohnalová)

Udžahorresnet, egyptský hodnostář a spojenec perských *králů Kambýsa a Dáreia I. (27. dynastie), jehož *šachtový hrob odkrývala česká expedice v *Abúsíru v letech 1980 až 1993. (Břetislav Vachala)

Ugarit, dnešní Rás Šamra („Fenyklový pahorek“), v 2. tisíciletí př. n. l. významné mezinárodní obchodní centrum, ležel v severní *Sýrii, asi 11 km severně od Latakie, nedaleko břehu Středomořího moře, k němuž mu zaručovala přístup přístavní čtvrť Mínet el-Bejda a přímořské letoviště v Rás Ibn Hání. Poklady pahorku (o ploše přibližně 500x600 m a výšce 20 m) byly objeveny v roce 1928. V roce 1929 zde zahájila výzkum francouzská archeologická mise, která do současné doby kombinací sond i plošných odkryvů identifikovala pět samostatných vývojových epoch a v jejich rámci odlišila další podružná stadia. Nad panenskou půdou (vrstva V C, kolem roku 6700 př. n. l.) odhalila *vesnici, rozloženou na celé ploše pahorku, náležející *kulturní úrovni starého *akeramického neolitu (pazourková a obsidiánová industrie podobná současným anatolským nástrojům). Nad ní, ve vrstvě V B (kolem roku 6000 př. n. l.), objevila *keramiku a domy stavěné z *kamene. Nálezy, srovnatelné se starou fází hassúnské *kultury (*Tell Hassúna), byly klasifikovány jako střední *neolit. Následující pozdní neolit (vrstva V A) přinesl další rozkvět keramické

výroby a první zdobené nádoby (*inkrustace bílou pastou). IV. vrstva patří *chalkolitu a je poznamenána silným vlivem z *Mezopotámie. Zpočátku (IV C, kolem roku 5250 př. n. l.) jsou ještě patrné podněty hassúnské kultury, přistupují však též prvky *halafské kultury (*Tell Halaf). Vesnice se stahuje na menší plochu do centrální části pahorku, aby mohla být obehnána ochranným valem. V následujících staletích (vrstvy IV B–A, asi do roku 4300 př. n. l.) sleduje osudy halafské kultury, včetně její závěrečné fáze. Po krátkém přechodném období (III C) s lokálním růžovým zbožím, upomínajícím na keramiku *Jericha VIII, se ve 4. tisíciletí př. n. l. – s určitým zpožděním za Mezopotámií – v pozdním chalkolitu (III B) v Ugaritu objevuje keramika podobná *obejdské kultuře. V tomto období je také v nálezech poprvé doložena *metalurgie *mědi. Ve starší době bronzové (III A, 3. tisíciletí př. n. l.) nastupuje růžová a černá hlazená keramika, inspirovaná anatolskými typy, rozšířená od severní *Sýrie až po jižní *Palestinu a nazvaná podle palestinské *lokality Chirbet el-Kerak (dnes nazývaná zakavkazská či kuroaraská kultura). Je zřejmě dokladem jedolité kanaánské kultury. Střední část lokality, nad halafskou osadou, je ohrazena valem z *kyklopského zdiva; přes svou poměrně omezenou rozlohu má již charakter *města. Kolem roku 2200 př. n. l., současně s hospodářským a sociálním úpadkem egyptské staré říše, bylo sídlo – tak jako řada dalších syropalestinských měst – opuštěno. Přerov v jeho kulturním vývoji netrval déle než do počátku 2. tisíciletí př. n. l. Tehdy (vrstva II I, střední *doba bronzová I) se na jeho *akropoli objevily hromadné *hroby tzv. „nositelů nákrčníků“ – nomádských skupin, ozbrojených *sekerami, *dýkami a *kopími, k nimž patřili Amorejci (*Amurru). Z jejich soužití s kanaánským prostředím vzešla kolem roku 1900 nová urbánní kultura, zrodilo se ugaritské amorejské *království.

Z *paláce situovaného při západní *bráně v blízkosti obytných čtvrtí (ugaritská akropole zůstala nadále vyhrazena *chrámům) udržovalo styky s egyptskými *faraony 12. dynastie, navázalo trvalá spojení s Chalabem/*Aleppem, *Mari, Krétou (*import kamarské keramiky); využilo výhodné polohy naproti *Kypru. Vyrůstlo díky tomu v důležité překladiště, kde kyperská *měď a možná i zámořský *cín nastupovaly cestu do Mezopotámie, když se její dodavatelé z východu odmlčeli. Jeho největší hospodářský a kulturní rozkvět se datuje do 16.–13. století př. n. l. (pozdní doba bronzová). Ugarit se stává živým mezinárodním obchodním střediskem s kosmopolitní atmosférou. V jeho přístavní čtvrti sídlí *kolonie cizích kupců (zvláště početná *komunita mykénská; klenuté rodinné *hrobky v mykénském stylu) a ugaritští obchodníci operují na celém syrsko-palestinském pobřeží. Ugaritská flotila (uváděno až 150 *lodí) brázdí východní Středomoří s náklady syrského obilí, vína, oleje a medu, ceněné *slonoviny a vzácných, purpurem barvených *tkanin. Podstatnou část nákladů tvoří ovšem *kovy (rudy, ingoty i hotové výrobky). Široké příležitosti k uplatnění tříbí dovednost ugaritských *řemeslníků, a v jejich výrobcích nachází odraz *vkus jejich egejských, egyptských, chetitských a mezopotamských zákazníků. Po období samostatnosti sílí egyptský vliv až po přímý *protektorát, kdy v Ugaritu sídlí egyptská posádka. Trvá až do 1. poloviny 14. století př. n. l. Ugarit hraje krátce roli jazýčku na vahách, až v zápase velmocí o severní Sýrii vítězí chetitský *král Šuppiluliuma I. a vazalskou smlouvou připoutává ugaritské království k *chetitské říši. V hospodářské situaci Ugaritu se změna vládní moci neprojevuje. Bouřlivá stavební činnost – v celé Sýrii obdivované a proslavené paláce, rezidence hodnostářů, chrámy, obchody, dílny, *opevnění s *branami a poternou – dokládají, že město a jeho styky dále vzkvétají. Stěhování *mořských národů, přerušení mezinárodních obchodních kontaktů, však znamená náhlý konec. Poslední ugaritský král, jmenovec slavného *Chammurapiho, umírá kolem roku 1185 př. n. l. Je jen otázkou, zda zhroucení Ugaritu padá pouze na vrub vpádu mořských národů, či zda na něm mělo podíl též ničivé zemětřesení. Pahorek zůstává opuštěn a je znovu obýván až v 8. století př. n. l., v době perské nadvlády a v helénistickém období (Leukos Limen). Zůstávají však jeho písemné památky.

Ugaritské *archivy zachovaly početné soubory hliněných tabulek s akkadskými, churritskými a chetitskými klínopisnými záznamy (zejména mezinárodní korespondence, ekonomické a správní dokumenty). Významná část písemností byla ovšem také zaznamenána samostatným západosemitským *jazykem, *ugaritštinou, nadto vlastním hláskovým *klínovým písmem o 30 znacích, které lze v určitém smyslu považovat za předchůdce evropských písemných systémů. Byly jim ve 14. a 13. století př. n. l. zachycovány dopisy, hospodářské a správní doklady, ale také svébytná literární tvorba. A právě ugaritské *mýty a početné další rozměrné epické skladby se řadí k nejkrásnějším a nejpůsobivějším dílům starého předosijského písemnictví. (Jana Součková).

ugaritština, mrtvý *jazyk, kterým se hovořilo v severní *Sýrii v pozdní *době bronzové v *městském státu *Ugarit a jeho přilehlém okolí. Díky výhodné poloze mezi *Egyptem na jihu, *Malou Asií na severu, *Asýrií na východě a díky *přístavu, který umožňoval přímý kontakt s egejským světem, se hlavně v 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. z Ugaritu stalo kosmopolitní obchodní středisko *Předního východu a východního Středomoří. Tento internacionální charakter *města pak s sebou nesl to, že v ugaritské říši se užívalo několika různých jazyků. Nejdůležitějším z nich byla přirozeně rodná řeč místního obyvatelstva ugaritština, *akkadština zde plnila funkci jazyka diplomatického a obchodního, chetitsky (*chetitština) a churritsky (*churritština) pak hovořila určitá část populace neosemitského původu. (Kromě zmíněných jazyků máme z Ugaritu doloženy i texty egyptské [*egyptština], sumerské [*sumerština] a kypronójské.) Vícejazyčnost tohoto městského státu se odrazila i na vývoji ugaritštiny, protože v té příležitosti docházelo k výpůjčkám jednotlivých slov a ojediněle i gramatických forem z cizích jazyků. Nápisy psané ugaritsky máme doloženy především pro oblasti uvnitř hranic vlastní ugaritské říše: kromě nálezů v Rás Šamra, tj. Ugaritu jako takovém, lze jmenovat například objevy v *lokality Mínet el-Bejda, Rás Ibn Haní či Tell Súkás. Ovšem množství epigrafického materiálu ve stejném jazyce pochází i z oblastí, které pod ugaritské panství nikdy nespadaly: například z Kamid el-Lóz a Sarepty v dnešním Libanonu, respektive z Tell Taanaku, Bét-šemeše či hory Tábor v *Palestině a dokonce i z Hala Sultan Tekke na jihu *Kypru, kam se texty v tomto jazyce dostaly prostřednictvím ugaritských obchodníků. O dešifrování ugaritštiny se roce 1930 zasloužili Hans Bauer, Charles Virolleaud a Paul (později Édouard) Dhorme. Ti rozpoznali, že tato řeč patří do severozápadní větve *semitských jazyků. O tom svědčí celá řada lexikálních i gramatických shod s pozdější biblickou *hebrejštinou, *foiničtinou, moábštinou či *aramejštinou. A určitou kontinuitu vykazuje tato řeč i s historicky starší amorejštinou (známou pouze díky vlastním jménům) a jazykem, jímž hovořila eblajská *civilizace (*eblajština). Naše vědomosti o ugaritštině čerpáme z písemných pramenů literární i neliterární povahy. Ty se dochovaly jak v podobě archivních textů, tak ve formě krátkých nápisů na památkách nejrůznějšího typu. Pro pozdější badatele pak významnou pomoc představovaly nálezy několika čtyřjazyčných „slovníků“, či přesněji lexikálních výčtů, které u ugaritských výrazů uváděly jejich akkadské, sumerské a churritské ekvivalenty. Texty zaznamenávali ugaritští písaři pomocí zvláštního typu *klínového písma, které vzniklo patrně během 15. století př. n. l. To představovalo veliké zjednodušení oproti mezopotamskému klínopisnému systému, neboť jeho jednotlivé znaky již neměly fonetickou hodnotu slabik nýbrž pouhých souhlásek. Proto ugaritsky souhláskový – či méně přesně „alfabetický“ – klínopis (*písmo, klínové) vystačil se sadou pouhých 30 znaků (oproti původním tisícům a pozdějším stovkám sylabogramů a logogramů klínopisu mezopotamského). Až na několik málo výjimek – viz nálezy ze Sarepty nebo z Tell Taanaku – jsou ugaritské texty psány zprava doleva.

Ugaritská abeceda obsahuje 28 fonémů, tedy o něco více nežli biblická hebrejštiny či foiničtina. Tím, že se v ní setkáváme s odlišnými znaky například pro *-h-* (dyšné) a *-ch-*, respektive pro *-^h* a *-gh-*, je evidentní, že ugaritské hláskosloví má bližší spíše k fonologii arabské než hebrejské. Samohlásky nebyly v ugaritském písemnictví zaznamenávány pomocí nějakých zvláštních znaků. Jedinou výjimku představují tři různé znaky pro hrdelnici *-ʾ-*, které

signalizovaly, jaký vokál glotálnímu rázu následuje: zda (')*a*, (')*i* či (')*u* (zde tedy vzniká numerický rozdíl mezi počtem 30 grafémů a 28 fonémů). Proto je ugaritské hláskosloví a tvarosloví modernímu bádání známé jen zčásti. Největší pomoc při jejich *rekonstrukci odborníkům poskytuje asi 300 ugaritských výrazů zachycených především v lexikálních seznamech sylabickým písmem (tj. včetně samohlásek), kterého se normálně v Ugaritu užívalo k záznamu textů v akkadštině, respektive sumerštině. Další vodítko pro filology potom při takovéto rekonstrukci představuje srovnávání s fonologií a morfologií dalších semitských jazyků, především eblajštiny, akkadštiny a arabštiny, mnohem méně vhodná pak bývá komparace s hebrejštinou. V nevokalizované podobě má ovšem transliterace ugaritských textů naopak velice blízko k transkripci nevokalizované biblické hebrejštiny bez záznamu tzv. *matrum lectionis*. Přesto i v gramatice existují mezi hebrejštinou a ugaritštinou podstatné rozdíly. V ugaritštině máme doloženo například skloňování ohebných slov, které bylo tvořeno připojováním příslušných morfémů. Takže pro podstatná jména v jednotném čísle máme stejně jako v akkadštině a klasické arabštině doloženy tři pády (nominativ *ks'u*, genitiv *ks'i*, akuzativ *ks'a* = „trůn“); v množném a dvojném čísle se pak u podstatných jmen setkáváme s pády dvěma. Duál má přitom v ugaritštině plnohodnotnou funkci a užívá se ho pro označení jakéhokoli páru předmětů či osob. Další očividnou zvláštností je i nepřítomnost určitého členu. Slovesné „časy“ (je-li možné u semitských jazyků obecně užívat tohoto termínu) v ugaritštině zastupuje perfektum (3. osoba jednotného čísla *mlk* = „kralovat“) a imperfektum (3. osoba jednotného čísla *jmlk*). Jejich užívání však bylo složitější než v hebrejštině. Především v poetických textech mohlo imperfektum sloužit i k vyjádření minulého děje, a to hlavně v popisných pasážích, v nichž se vyskytovalo více sloves v těsné blízkosti. Pokud jde o lexikografii, tak většinu slov ugaritština sdílí s ostatními jazyky severozápadních *Semitů. K celé řadě ugaritských výrazů však nacházíme období naopak ve východosemitské akkadštině. Některé z takovýchto *analogií lze vysvětlovat jako slovní výpůjčky, jiné pak jako pozůstatky společného protosemitského jazykového substrátu. Stylistické prostředky, s nimiž se setkáváme v literárních textech, pak ugaritština sdílela s ostatním semitským písemnictvím starověkého Předního východu. Podobně jako v biblické hebrejštině i v ugaritštině představovala ústrojné prvky veškeré *poezie tzv. *bikóla* a *trikóla*, tj. dvoustopé a třístopé rytmické jednotky, které pracovaly s různými typy tzv. *paralelismu membrorum*. (Dalibor Antalík)

ugrofinská etnika, *etnika, ugrofinská.

ugrofinské jazyky, *jazyky, ugrofinské.

úhel, čelistní, **angulus mandibulae*.

úhel, kapitodiazfyzární, úhel mezi osou procházející hlavicí a osou těla *kosti pažní. Jeho hodnota u dospělých varíruje okolo 130°. (Ladislava Horáčková)

úhel, kolodiazfyzární, správněji úhel inklinací (krček *femuru je již součástí diafýzy). Tento úhel svírá krček (*collum femoris*) s tělem *kosti stehenní, průměrná hodnota u dospělého bývá okolo 125°. (Ladislava Horáčková)

Uherek, Zdeněk (15. 8. 1959, Kladno), český etnolog a sociální antropolog; ředitel Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, v.v.i. V roce 1983 vystudoval Filozofickou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze, obor kulturologie, téhož roku získal titul PhDr. a nastoupil do Ústavu etnografie a folkloristiky ČSAV v Praze, kde pracoval jako dokumentátor ve sbírkovém fondu Střediska vědeckých informací. V roce 1991 ukončil postgraduální studium oboru historické vědy-národopis, a získal vědeckou hodnost CSc. Doktorská práce byla zaměřena na kvalifikované průmyslové dělníky, jejich hodnotové orientace a interpersonální vztahy. V letech 1990–1994 byl vědeckým tajemníkem Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV. V roce 1994 byl jmenován vedoucím oddělení etnických studií Ústavu pro etnografii a folkloristiku AV ČR. Od roku 1998 do roku 2007 byl též zástupcem ředitele Etnologického ústavu AV ČR a v letech 2003–2006 předsedou jeho vědecké rady. Je předsedou Národního komitétu antropologických a etnologických věd,

členem redakční rady časopisů *Český lid*, *Slovenský národopis*, *Lidé města*, *Národopisná revue*, editorem publikační řady *Prague Occasional Papers in Ethnology*, zastupuje Českou republiku v mezivládním výboru programu UNESCO – MOST, pracuje v poradních orgánech vlády České republiky v oblasti integrace cizinců a romské problematiky, a pro státní instituce uskutečnil řadu výzkumů. Je členem britského Royal Anthropological Institute, Evropské asociace sociálních antropologů, Národopisné společnosti a Masarykovy sociologické společnosti. Spolupracuje na řešení projektů financovaných tuzemskými grantovými agenturami i Evropskou unií. Od roku 1993 vykonává též pedagogickou činnost. Přednáší a vede bakalářské, diplomové a doktorské práce na Univerzitě Karlově v Praze, Západočeské univerzitě v Plzni a na Univerzitě Pardubice, příležitostně má též přednášky v zahraničí.

Ve vědeckovýzkumné práci se orientuje především na oblast urbánní antropologie, teorie etnicity, nacionalismu a migrační problematiky. Spolupracoval na výzkumech středoevropských velkoměst, které organizovali PhDr. Mirjam Moravcová, DrSc., prof. PhDr. Oldřich Sirovátka, CSc., a PhDr. Peter Salner, DrSc., a na výzkumech přeměn etnického vědomí pod vedením PhDr. Stanislava Broučka, CSc. Problematiku nacionalismu začal konzultovat s profesorem Ernestem Gellnerem, pod jehož vedením pracoval v letech 1993–1995 na Středoevropské univerzitě. Dílčí spolupráci navázal též s profesorem Ladislavem Holým, kterému spíše okrajově pomáhal při zpracování výzkumů českého nacionalismu. Jeho knihu *The Little Czech and the Great Czech Nation: National Identity and the Post-communist Transformation of Society* (1996) postavenou na těchto výzkumech přeložil do češtiny v roce 2001 pod názvem *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti* (Praha: Slon). Důležitým stimulem mu byly též výzkumy řízených migrací z prostoru bývalého Sovětského svazu, které se v Ústavu pro etnografii a folkloristiku realizovaly od roku 1991. Výsledky výzkumů řízených migrací z Ukrajiny uskutečněných pod vedením PhDr. Stanislava Broučka, CSc., zobecnil v celé řadě textů, zejména pak v monografii zpracované spolu s PhDr. Naďou Valáškovou, CSc., a PhDr. Stanislavem Broučkem, CSc., *Aliens or One's Own People: Immigrants from the Ukraine in the Czech Republic* (1997). Pod jeho vedením se uskutečnily další výzkumy řízených migrací, zejména Čechů z Běloruska a Kazachstánu. Monografii *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České republiky* (2003) zpracoval s PhDr. Naďou Valáškovou, CSc., Mgr. Stanislavem Kuželem a Pavlem Dymešem. Při výzkumech začal v České republice uplatňovat metodiku šetření migračních procesů, kdy se adaptace skupiny na prostředí cílové země studuje v kontextu s předmigračním chováním ve zdrojové zemi a sledují se všechny fáze migrace, včetně fáze rozhodování se k migraci, neboť právě ve studiu předmigračních fází může etnologie a antropologie uplatnit své přednosti. O výsledcích těchto výzkumů referuje zejména publikace *Kultura – společnost – tradice II* z roku 2006. Vedle studia migrací se soustředil na otázky změn v českých krajanských komunitách po roce 1989. Kromě Čechů na Ukrajině a v Kazachstánu studoval Čechy v Bosně a Hercegovině, okrajově též v Rumunsku, Srbsku a Chorvatsku. O Čechích v Bosně a Hercegovině publikoval řadu textů, zejména publikace *Češi v Bosně a Hercegovině: Úvod do problematiky s výběrovou bibliografií* (2000) a *Bosnia, Bosnian Czechs and Migratory Bridges* (2000, spolu s PhDr. Petrem Lozoviukem, CSc., a PhDr. Martou Toncrovou, CSc.). V oddělení etnických studií byly pod jeho vedením oživeny výzkumy romských komunit. Dále studoval migrace Romů ve střední Evropě, zejména ze Slovenska do České republiky, a migrace Romů z České republiky do západní Evropy a především do Kanady. Téma bylo rozpracováno například v publikaci, kterou připravil spolu s Willem Guyem a Renatou Weinerovou *Roma Migration in Europe: Case Studies* (2004). Dále zde bylo zavedeno studium integrace cizinců v České republice. Výsledky v těchto oblastech shrnuje publikace *Kultura – společnost – tradice II*, kterou editoval v roce 2006. Celkově napsal nebo editoval 14 knižních publikací a jeho bibliografie

v roce 2008 čítala 160 položek v oblasti odborné produkce z oboru etnologie, respektive *sociokulturní antropologie. Kontakt: PhDr. Zdeněk Uherek, CSc., Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, e-mail: uherek@eu.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Uherské Hradiště, slovanské *hradiště; rozsáhlé mocenské centrum nacházející se v 9. století na území Starého Města i Uherského Hradiště. Osídlení zde bylo determinováno větvcím se tokem Moravy a jejími přítoky Salaškou a Olšavou. Archeologické výzkumy, především na území Starého Města, doložily existenci několika *kostelů a rozsáhlou výrobní činnost. *Pohřebiště v poloze „Na valách“ je známo díky výzkumu více než 1800 *hrobů z 9. a počátku 10. století. Na již existujícím pohřebišti byl po polovině 9. století postaven zděný kostel, kolem něhož se nadále intenzivně pohřbívalo.

Chrámový komplex odkrytý v Uherském Hradišti-Sadech je příkladem složitého vývoje důležité církevní stavby v 9. století s přesahem i do staletí následujících, kdy se kolem torza pohřbívalo. Za nejstarší část komplexu se považuje východní chrám na půdorysu ve tvaru *kříže, k němuž byla později na západě přistavěna část s polokruhovou *apsidou. Právě toto zdvojení, interpretované jako dvojitý kostel, bývá argumentem pro interpretaci komplexu jako sídla *biskupa. Kaple na severní straně i malý přístavek s hrobem měly zřejmě funerální funkci a byl vysloven *názor, že v kapli se může jednat o hrob *knížete Svatopluka. S interpretací deformovaného zdiva na jižní straně chrámu je spojena složitá problematika hrobu *arcibiskupa *Metoděje. Vedle názoru, že se jedná o církevní okrsek s biskupským sídlem, není vyloučeno, že šlo o sídlo příslušníků mocenské špičky. (Josef Unger)

uhranutí (uřknutí), negativní ovlivnění jednotlivce prostřednictvím nepřejícího, zlého, pronikavého, uhrančivého, dlouhého nebo nenávislného pohledu. S fenoménem uřknutí se můžeme setkat zejména v afrických, evropských a asijských *kulturách.

Uhranutí je neintencionální a neplánovaný akt, jehož důsledků si původce není vědom. Důvodem uřknutí je obvykle lidská závist. Předmětem nezáměrného uhranutí, stejně jako cíleného uřknutí jsou nejen dospělí, ale zejména děti. Uřknuta mohou být také domácí zvířata, která hubnou a chřadnou. S fenoménem uhranutí a uřknutí se setkáváme v mnoha kulturách v čase a prostoru. Je spojován s přenosem negativní energie nebo praktikami souvisejícími s magií a čarodějnictvím. Z antropologického hlediska lze na uřknutí pohlížet jako na specifický typ interakce, při němž zvýšený zájem nebo závist jednotlivce vyvolává u sugestibilní osoby negativní pocity ohrožení a strachu. Na ochranu před uhranutím či uřknutím jsou tradičně používány různé amulety, specifické očišťující rituály nebo modlitby. Ukázkou ochranného amuletu je náhrdelník *nazar*, který se používá ve středomořském prostoru (zejména v Turecku). Ve Střední Asii se používal amulet *hamsa* (též *khamisa*, *hameš*), který měl podobu lidské dlaně s vyobrazením oka.

Zmínky o uhranutí a uřknutí nalezneme již ve staroindických *védách (zejména v *Atharvavédě), stejně jako u antických autorů *Hésioda (ca 700 př. n. l.), *Platóna (427–347 př. n. l.), *Plútarcha (asi 50–120 n. l.) nebo *Plinia Staršího (23–79 n. l.). Staří *Indové věřili, že záměrný nenávislný pohled, zejména je-li spojen s kletbou, dokáže způsobit vážnou tělesnou i duševní újmu. Byli přesvědčeni, že někteří lidé jsou obdařeni uhrančivým pohledem (*kudršti*, „zlé oko“), jímž dokáží způsobit zlo. Na ochranu dětí před uhranutím rodiče podobu jejich obličejů, zejména kolem očí, pozměňovali černým pigmentem. Některé hymny Atharvavédy obsahují zaklínadla, jejichž cílem je způsobit újmu za pomoci slov – přivodit impotenci (zřejmě nevěrného manžela), neplodnost (sokyně v lásce), či sežhnout toho, „kdo nás nenávidí, koho nenávidíme my“.

Antropologický zájem o problematiku uhranutí najdeme již v díle Edwarda Burnetta *Tylora (1832–1917). Terénní výzkum zaměřený na uhranutí uskutečnil například britský antropolog David Pocock (1928–2007), a to mezi příslušníky indické *kasty patidarů. Systematickou pozornost tomuto kulturnímu jevu věnoval zejména americký folklorista Alan

Dundes (1934–2005), který na toto téma publikoval knihu *The Evil Eye: A Case Book* (Zlý pohled: sbírka případů, 1992), v níž shromáždil studie o uhranutí z perspektivy různých vědních oborů. Dílčí studie věnované fenoménu uhranutí jsou publikovány zejména v časopise *American Ethnologist*. (Jan Filipický, Martin Soukup, Václav Soukup)

Uhři, obyvatelé Uher, uherského *království, později tzv. *zemí Koruny svatoštěpánské. Toto soustátí vznikalo v 10. a 11. století na území střední a jihovýchodní Evropy a zaniklo teprve roku 1918 (nynější území Maďarska, Slovenska, Zakarpatské Ukrajiny, Sedmihradsko, Chorvatska a Slovinska, Vojvodiny a Burgenlandu); zahrnovalo četná etnika této části Evropy. Po velkém rozmachu v 12.–15. století došlo v 16. století v důsledku tureckých výbojů k rozpadu Uherska. V 17. a 18. století Uhry opět spojili *Habsburkové v jediný státní celek, který byl od roku 1867 přeměněn v dualistickou rakousko-uherskou *monarchii, která zanikla teprve po *první světové válce. Uhři nikdy netvořili etnickou jednotu a název je umělý: označoval souhrnně obyvatelstvo celého území uherského království a později nového státoprávního celku Uherska, z něhož vzniklo Maďarsko. (Viz *Maďaři.) (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

ucho, střední, **auris media*.

ucho, vnitřní, **auris interna*.

ucho, zevní, **auris externa*.

UIA, *Union of International Associations.

Ujgurové (vlastním jménem Ujgur), etnikum *turkického původu v severozápadní Číně, kde žijí v provincii Sin-ťiang v počtu více než 8 milionů (*cenzus z roku 2000). Žijí též na území Afghánistánu, Indie, Pákistánu a Ruské federace. *Jazyk (*ujgurština) patří do karlucké skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny, mluví i jazyky *zemí, v nichž žijí. Ujgurové spolu s *Kyrgyzy a *Mongoly vytvořili řadu států ve stepních oblastech vnitřní Asie. V polovině 8. století to byla rozsáhlá říše na řece Orchon, kterou vyvrátili o sto let později Kyrgyzové a Ujgurové se přemístili na území Číny, kde vybudovali nový státní celek. Zde se také zformoval v 18. století ujgurský národ, zatímco na území carského Ruska docházelo k rozdrobování etnika na malé skupiny. Rozdrobenost Ujgurů vedla k tomu, že se přestalo užívat společné etnonymum a řada skupin přijala vlastní označení podle obývaného území nebo podle způsobu obživy. Ze stejných důvodů začaly mnohé skupiny užívat jiný jazyk a ujgurština ztratila genetickou návaznost. V 19. století se Ujgurové v Číně často bouřili a v důsledku brutálních zásahů *vlády jich část odešla na území Ruska. Teprve roku 1921 na sjezdu Ujgurů v tehdejší Sovětské svazu byl přijat jednotný společný název Ujgur a postupně docházelo k sjednocování Ujgurů v Kazašské, Kyrgyzské a Uzbeké sovětské socialistické republice v rámci Sovětského svazu (dnes samostatné státy: Kazachstán, Kyrgyzstán, Uzbekistán). Věřící jsou *muslimové (*sunnité). *Islám postupně vytlačil původní *šamanismus i pozdější *buddhismus a *křesťanství (manichejství a *nestoriánství). (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (František Bahenský, Lukáš Šín)

ujgurština, jihovýchodní *turkický jazyk užívaný menšinou především v severozápadní Číně a Kazachstánu. (Viz též *čínština, *Ujgurové.) (Josef Kolmaš)

ukijo (z japonštiny: *ukijo*, „prchavý svět“), japonsky „uplývající svět“, v buddhistickém smyslu pomíjivý svět bolesti a strasti či smutku, obdoba křesťanského „slzavého údolí“. V japonském kontextu městské *kultury zejména v období *Edo (*Tokugawa, 1600–1868) byl však tento pojem transformován do opačné podoby: rozšířil se ve smyslu světa radostí, kterých je třeba užívat, dokud to uplývající život dovoluje; inspiroval literaturu i výtvarné umění (*ukijoe). (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

ukijoe (z japonštiny: *ukijoe*, „obrazy prchavého světa“), pojem *ukijo světa literatury našel svůj protějšek i ve výtvarném umění, kde vznikaly *ukijoe*, odrážející i zde posun z buddhistického významu „slzavé údolí“ k *profánnímu „světu slastí“. Tento výtvarný proud se paradoxně vytvořil za systému policejního režimu při udržování hlubokého míru a totální

izolace Japonska v době *vlády *šógunů rodu *Tokugawa, který nebývalý rozkvět světského měšťanského umění umožnil. Během dvou set padesáti let období *Edo (neboli Tokugawa, 1604–1867) se v Japonsku vytvořil světově unikátní fenomén, kdy se výkvět *kultury – literatura, divadlo, malířství, grafika i užité umění – soustředil na postavu kurtizány, nádherné prostitutky, jež se pro mnohé stala smyslem existence a symbolem prosperity své doby. Technická dokonalost a náročnost výtvarných či literárních prostředků, jež byly na zachycení modly zvané kurtizána vynaloženy, nemá v jiných kulturách ve světě obdoby. Tento fenomén vznikl patrně díky tomu, že celá *společnost žila pod přísným policejním režimem vystavěným na konfuciánské etice a díky okolnosti, že *mír byl narušován častými ničivými zemětřeseními, záplavami, tajfuny a požáry, které *Japoncům neustále připomínaly marnost a pomíjivost lidské existence a nutily je vrhnout všechny síly a prostředky právě do pomíjivých slastí přítomné chvíle. Nahromaděné bohatství často sebrala do základů voda či *oheň, takže se *měšťané z Eda naučili žít *hédonisticky a investovat do krásy jedné noci. Povšimněme si blíže výtvarných projevů, které s kultem *prostitute v době Edo souvisejí.

Pojmem *ukijoe* se označuje specificky japonský výtvarný styl, který se uplatnil jak na figurální malbě krásných žen a „výjevů z prchavého světa“ na závěsných *svitcích *kakemono*, tak v ilustracích knih, alb a na volných grafických listech tištěných *technikou dřevořezu. Technika malby barvami na *hedvábí či *papír se nazývá „obrazy syrovým štětcem“ (*nikuhicuga*), kdežto technika černobílého nebo barevného dřevořezu tištěného na papír se označuje moderním termínem „obrazy tištěné ze dřeva“ (*mokuhanga*). Některé školy *ukijoe* se specializovaly pouze na malbu štětcem. V Japonsku *ukijoe* prodělalo dlouhý vývoj, nesený řadou velkých jmen, od primitivních tisků ze 17. století přes „zlatý věk“ vyznačující se dokonalým soutiskem brokátově zbarvených dřevěných štočků (*nišikie*) na konci 18. století, až po „manýristické“ období poloviny 19. století s motivicky i kompozičně příliš přebujelým a barvami hýřícím dřevořezem. Do Evropy dorazily po otevření hranic Japonska v roce 1868 jako první právě levné barevné dřevořezy *ukijoe*. Okamžitě okouzly evropské výtvarníky svou exotičností a technickou dokonalostí a staly se rozšířeným sběratelským artiklem, jehož vliv na vývoj evropského malířství konce 19. století byl nejen inspirativní, ale dokonce stylový – například v případě secesní lineárnosti, tvarosloví, kompozice a barevné škály. Barevný *dřevořez jako technika (chromoxylografie) dosáhl v Japonsku kvality nikde ve světě nepřekonané a zřejmě i nepřekonatelné.

„Obrazy prchavého světa“, dřevořezy a malby tematicky spojené s atmosférou japonského *demi-monde*: divadel *kabuki*, čajoven a nevěstinců, se šířily především v prostředí Eda (původní název dnešního Tokia), Kjóta, Ósaky, Nagoji, Nagasaki i dalších větších *měst. Byly to obrazy vyráběné *řemeslníky pro řemeslníky. Produkce *ukijoe* byla podřízena stejným principům cechovní výroby (*cech) jako jiná řemesla. Malíři se sdružovali do škol vedených mistrem, který svým žákům spolu s pseudonymy odvozenými ze svého jména uděloval i absolutorium. Malíři byli neobyčejně produktivní a po mnohých se zachovaly tisíce listů s jejich signaturou. To proto, že štětcem a tuší malovali rutinní kresby dřevořezů, jejichž kompozice i figurální motivy se často opakovaly a na nichž pracovali také dílnští žáci. Pokud se mistři nevěnovali pracné malbě barvami na hedvábí, jež byla vždycky drahá a autorská, odevzdávali pouze na průhledném papíře lineárně zpracované návrhy na grafický list či ilustraci. Obraz podle černobílého návrhu pak dále vyryli (negativně a ve stranovém obrácení) do dřevěných desek z kmenů sakur rytci – *horiši* (správněji řezbáři, protože na štočku řezaném po létech se dláty vyřezávalo všechno dřevo kromě linií a ploch a tisklo se z výšky; nejde tedy o dřevoryt, který se ryje do štočků řezaných napříč dřevem a tiskne z hloubky). Řezbáři poté poslali obtah základního štočku malíři k barevné specifikaci a pro každou barvu vyřezali zvláštní dřevěný blok. Řezbáři pracovali na stejném cechovním principu: od mistra specializovaného na tváře a vlasy (*kaširabori*) až po elévy, jimž se svěřovaly pracné, miniaturně prokreslené detaily – dezény *oděvů, struktury *textilií tištěných *slepotiskem či

jemné síťoví moskytiér apod. Soutisk všech barev zpracovávali cechovně řízení tiskaři (*suriši*). Souhru tohoto tria řemesel (návrhář – rytec – tiskař) obstarával vydavatel (*hanmoto*), jenž často vlastnil i obchod či alespoň podomní prodavače a jehož jméno nebo značka jsou na dřevořezu uvedeny vedle jména malíře. Kromě signatury malíře a značky vydavatele často nalézáme na tisku i cenzorská razítka, protože vydavatelské aktivity plebejců byly ostře sledovány šógunskými úředníky, „dohlížiteli“ (*mecuke*), aby se na nich neobjevily politické narážky či aktuální tematika, jež byla přísně zakázána.

Ukijoe se tedy ani nemohlo věnovat jiné než umělé, umělecké realitě. Reflexe soudobého života byla politicky *suspektní. Z téhož důvodu převládá erotická a divadelní tematika nad žánrovými výjevy. Reklama na divadla, nevěstince a produkty nejrůznějších řemeslníků ovšem dovoleny byly. Mnohé *ukijoe* vznikaly jako plakáty, upoutávky na divadelní představení, reklama na módní textilie, předváděné na modelech prvotřídních kurtizán, propagace krémů, pudrů, elixírů, spon, hřebenů či jiných řemeslných výrobků. Grafické listy *ukijoe* s náměty krasavic se nazývaly *bidžinga* a převažovaly nad „obrazy krasavců“ (*binanga*). Představu o ideálu sličného jinocha si můžeme udělat podle obrazů spanilých mladých milovníků divadla *kabuki*, které bylo od 17. století provozováno v čistě mužských divadelních společnostech, kde muži hráli i ženské role (*onnagata*). Co do počtu vyprodaných kusů mohly s *bidžinga* (či *bidžine*) soutěžit jen výjevy z divadla *kabuki* (*šibaie*) a herecké listy (*jakušae*). Teprve ke konci dvoustletého vývoje *ukijoe* se repertoár rozšířil a kromě herců a kurtizán se v populárním dřevořezu uplatnili také válečníci a hrdinové (*mušae*), krajiny (*meišoe*) a motivy přírodních zátiší zvané „obrazy květin a ptáků“ (*kačóga*).

Erotická malba byla soustředěna na „obrazy krasavic“ (*bidžinga*) a na takzvané „jarní obrazy“ (*šunga*), jak se nazývaly ilustrace sexuálního styku vytvářené jako reklama pro nevěstince a příručky pro jejich návštěvníky, které měly instruktážní charakter. Proto se na nich údajně zveličovaly kopulační orgány do obřích rozměrů. Tam, kde nejsou orgány zobrazeny, mluvíme jen o mírně lechtivých „nebezpečných obrázcích“ (*abunae*). Jejich původ je třeba hledat ve starších instruktážních příručkách pro nezkušené, zvaných „polštářové svitky“ (*makura sóši*), které se malovaly už od doby *Kamakura. Byly to kratší příruční svitky malované tuší a barvami ve stylu *jamatoe*, na nichž bylo zobrazeno většinou dvanáct základních poloh páru při milování a které patřily do výbavy každé vznešenější nevěsty. Jméno je odvozeno ze *zvyku ukládat tyto intimní manuály do zásuvky v dřevěném podhlavníku, na kterém při spánku spočívala hlava tak, aby se neporušil bohatý účes dam a ztužený ohon pánů, ohnutý ze zátylku přes vyholené čelo. Tento typ dílensky vyráběných, nesignovaných erotických ilustrací, zvaných také „obrázky pod podušku“ (*makurae*), se v Japonsku dlouho tradoval, sexuální polohy zůstávaly, měnila se jen dobová móda účesů a textilních dekorů u oblečených postav. Kromě těchto příruček průběžně vznikala i tištěná erotická literatura, mnohdy s ilustracemi slavných malířů.

Tvorba tohoto typu se zhruba ve stejném časovém horizontu rozkvětu městské kultury objevila také v dalších *civilizacích Dálného východu: v Koreji ojediněle, v Číně masově. Zatímco v Číně v tomto oboru převládala rutinní schematická kresba bez individuálního stylu, představující až na výjimky (například malíři Tchang Jin, 1470–1523 a Čchiou Jing, činný kolem roku 1550) pouhé řemeslo, v Japonsku se mu se zaujetím věnovali vynikající malíři a grafici, jejichž dílo později přesáhlo hranice Japonska a ovlivnilo například i evropské umění. Mezi náměty holandských žánrových obrázků tohoto druhu a náměty, jakých ve svých erotických a polerotických tiscích používali japonští mistři školy *ukijoe*, existuje úžasná podobnost. Není to náhoda, protože holandsští žánroví malíři a japonští grafici tvořili svá díla pro podobné publikum: nové buržoazní zbohatlíky s jejich neukojitelnou žádostivou touhou po radostech a neobvyklostech „skutečného života“. Na první pohled se může zdát, že Japonci byli mnohem ochotnější překračovat hranice, jež si vytyčili holandsští mistři. Zdá se, že *Utamarovy půvabně nestydaté výtvoři odrážejí *mravy společnosti, která byla mnohem

méně prosycena puritánskou etikou než holandská společnost o sto let dříve. Přesto bychom si neměli myslet, že u nevázaných *Holand'anů té doby *puritánství tak snadno zvítězilo.

Už od 17. století, kdy se v Japonsku objevila knižní vazba a černobílá dřevořezová produkce oblíbených obrazových i literárních témat v levných knihách pro masovou potřebu plebejských tříd měšťanů (řemeslníků a obchodníků), byla erotika anonymně reprodukována formou *kalendářů, volných listů i šitých knih a od roku 1765, kdy se začala rozvíjet technika mnohobarevného *dřevořezu zvaná „brokátové obrázky“ (*nišikie*), došlo k nebyvalému rozkvětu erotické literatury, jejíž obliba kulminovala v první polovině 19. století. Typ i obsah erotických knížek se soustředil do dvou žánrů: na začátku 19. století se psaly vtipné konverzační příručky pro návštěvníky Jošiwary – „svěťácké knihy“ (*šarebon*) – a v letech úpadku *šógunátu se psaly *enpon* – „erotické knihy“, které sloužily jako pornografické průvodce. Obojí typ zmizel v reformách *Kansei* a *Tenpó* (1792, 1842).

Na začátku 18. století pracovaly i malířské školy, které se nevěnovaly dřevořezu a malovaly výhradně barvami na hedvábí, jako byly škola *Kaigecudó* či škola *Mijagawa*. Zejména *Kaigecudó Andó* maloval děvky v ikonickém pohledu zespodu, tyčící se jako nádherné bohyně s ladnými gesty, mírnými výrazy tváře a úžasným vlnobitím linií dlouhých rouch.

Je patrné, že produkce erotických obrazů byla pro japonské umělce víceméně běžným předmětem tvorby a představovala přirozenou součást práce i tak proslulých umělců, jako byli *Hišikawa Moronobu*, *Nišikawa Sukenobu*, *Torii Kijonobu*, *Suzuki Harunobu*, *Kacukawa Šunšó*, *Torii Kijonaga*, *Kitagawa Utamaro*, *Čóbunsai Eiši*, *Kacušika Hokusai* a mnozí další. Pro japonské mistry obrazů prchavého světa *ukijoe* nebyla lidská *sexualita degradující, byla součástí přírodního dění, a tak ji líčili stejně precizně jako jiné rysy světa *přírody, i když s využitím specifických uměleckých prostředků a symbolů. Na japonských erotických obrazech jsou například jen výjimečně vidět docela nahá těla. Těla milenců se naopak ztrácejí spletena ve víru látek. *Kimona*, jejich barva, vzorek nebo jejich rozložení skrývají široké spektrum výrazových možností. Vlnité záhyby látek, několik vrstev *kimona*, hluboký výstřih na ženské šiji, barevná souhra dezénů, *symbolika květinových vzorů – to vše může přispět k drammatizaci výjevu. Erotika často sloužila i jako kalendáře – čísla takzvaných dlouhých měsíců bývala nenápadně skryta v obrazovém motivu. V obrazech jsou často zašifrovaná různá neprvoplánová poselství. Tvorba erotik se neobešla bez vládní *kontroly. Novokonfuciánská vládní etika pochopitelně sexuální nevázanost nepřipouštěla (i proto se prostitute vydělovala do vyhrazených čtvrtí) a periodicky probíhaly reformy veřejné správy, jež přinášely zákazy a *cenzuru. První reforma za éry *Kansei* z roku 1793 načas omezila přílišný přepych v odívání městských zbohatlíků, herců a kurtizán a znamenala například zákaz užívání drahých zlatých a stříbrných posypů na dřevořezu, což předznamenalo konec klasické zlaté doby *ukijoe*. Slavný nakladatel *Cutaja Džúzaburó* zbankrotoval. Spisovatel sentimentálních romancí s erotickým podtextem (*kibjóši*), *Santó Kjóden*, byl sankcionován a musel začít psát mravně nezávadné konfuciánsky laděné *jomihon*.

Zábrany ze strany konfuciánské morálky způsobily, že erotika zůstala tvorbou nepřiznanou. Autoři své listy nesignovali a teprve po pečlivém hledání ve výjevech a ilustracích nacházíme jejich skrytá kryptonyma nebo žertovné pseudonymy. Nejproduktivnější mistr pozdního *ukijoe* *Utagawa Kunisada* (1786–1864), který navrhl více než dvacet tisíc dřevořezů, tak například užíval na erotických listech pseudonym *Fukijó Matabei*, psaný znaky ve významu „Ženy radostně užívající buran“, v narážce na naivistického anonymního mistra raných prchavých obrázků *Ukijo Matabeie*.

Další vlna rozkvětu kultury *ukijoe* v první polovině 19. století byla utnuta roku 1842 po sedmi letech *hladomoru reformami *Tenpó*. Šógunát, který byl v té době ohrožen ze všech stran – totálně prorostlý intrikami, zkorumpovaný a politicky nejistý –, zakázal zobrazovat existence tak pochybné morální pověsti, jako byli herci a nevěstky, a nakonec i ženy vůbec,

takže došlo k nucenému obratu k přírodním, historickým a alegorickým námětům. Dřevořezové listy z následujících patnácti let nesou jedno až dvě cenzorská razítka, neboť veškerá grafická produkce podléhala přísné cenzuře a poklesy proti morálce v malbě i literatuře byly postihovány přísnými tresty ve vězení. Slavný herec *kabuki* té doby, Ičikawa Dandžúró VII., byl poslán na osm let do *exilu v Ósace a jeho syn, krasavec Dandžúró VIII., spáchal v roce 1854 *sebevraždu. Do Japonska se začaly od roku 1854 tlačit cizí mocnosti. K renesanci vznešené formy jošiwarské prostituce už po reformách *Meidži nedošlo, neboť otevření japonských ostrovů světu znamenalo jejich překotnou modernizaci pod vlivem Západu. Licencovaná prostituce byla roku 1872 zrušena. *Ukijoe*, stejně jako erotická literatura a tisky, pozvolna zaniklo.

Ve 20. století měla na kulturní vývoj v Japonsku největší vliv Amerika, známá svým příslovečným sexuálním puritánstvím, takže veškerá erotická literatura a *pornografie „odešla“ do podzemí. *Sex oficiálně neexistuje, pornografie je předmětem mravnostní cenzury a to do té míry, že v pruderním Japonsku jsou reprodukce klasických „jarních obrázků“ *šunga* dodnes na choulostivých místech zakryty bílými přelepky. V Japonsku všechny erotogenní lidské orgány jsou na fotografiích pečlivě vyběleny. Prostituce sice v polosvětě kvete dál, ale ve výtvarném umění už nedává podněty k žádnému svébytně japonskému uměleckému ztvárnění obdobnému *ukijoe*.

K nejvýznamnějším tvůrcům *ukijoe* patřili malíři Hosoda *Eiši (1756–1829), Čókósai *Eišó (činný 1780–1800), Suzuki *Harunobu (1725–1770), Kacušika *Hokusai (1760–1849), Torii *Kijonaga (1752–1815), Torii *Kijonobu (1664–1729), Isoda *Korjúsai (činný 1764–1788), Utagawa *Kunijoši (1798–1861), Okumura *Masanobu (1686–1764), Hišikawa *Moronobu (1618–1694), Nišikawa *Sukenobu (1671–1751), Kacukawa *Šunšó (1726–1792), Kitagawa *Utamaro (1754–1806). (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

uklání [primatologie], chování *primátů často doprovázené supavým chrochtáním až supavým pokřikem (Marina Vančatová)

uklidnění [primatologie], odpověď na projevení podřízenosti projevující se uklidňujícími gesty: poplácání, dotek, objetí, *líbání, *grooming. Uklidnit jedince může jiný jedinec, který mu právě hrozil nebo ho napadl (jako reakce na jeho projevy podřízenosti nebo upokojující gesta). Napadený jedinec může také běžet k jinému jedinci a vyžadovat od něho uklidnění, zvláště mláďata se uchylují k matce. Někdy podřízený žadoní o uklidnění, kňučí s nataženou dlaní. Mláďata v náručí matky mohou dělat uklidňující gesta na jedince vyžadující uklidnění od jejich matky. K uklidnění nedochází po projevené podřízenosti vždy, podřízený může být ignorován nebo napaden. (Marina Vančatová)

Ukrajinci (*Ukrajincy*, „Lid pohraniční země“), *národ východoslovanského původu žijící v Ukrajinské republice, v přímořském *státu ve východní *Evropě u Černého moře. Ukrajinci mají svůj vlastní *jazyk – *ukrajinštinu, která je velmi blízká *ruštině; písmo vzniklo na základě středověké cyrilice (tzv. ukrajinské azbuky). Ve *starověku zasahovaly ukrajinské území výboje *Sarmatů a *Skythů, černomořské pobřeží bylo kolonizováno *Řeky. V 5. století př. n. l. vznikla na pobřeží Azovského moře Bosporská říše, která přetrvala téměř devět století. Od přelomu *letopočtu až do *novověku bylo území dnešní Ukrajiny (podobně jako území Ruska) oblastí, kde se konstituovaly, či kterou migrovaly nomádské populace z euroasijských *stepí do vlastní Evropy (*Hunové, *Chazaři, *Avaři, *Bulhaři, *Maďaři). Ve stepích mezi řekami Dněstrem a Dněprem se patrně konstituovali i *Slované, kteří v průběhu 5.–8. století osídlili většinu východní a část střední Evropy.

Etnogeneze Ukrajinců začala společně s vývojem *Rusů a pokračovala diferenciací jazykovou, politickou a kulturní. Jejich počátky byly svébytné a sahají až do 5. století n. l., kdy se utvořil *kmenový svaz *Antů, později Bužanů, Drevljanů, *Poljanů, *Radomičů, *Severjanů, Tiverců, Uličů, *Volyňanů ad. Sjednocením východoslovanských populací při řece Dněstru vznikl pod vlivem *Vikingů (*Varjagové) ve druhé polovině 9. století první

slovanský státní útvar na území části dnešní Ukrajiny, Běloruska a Ruska – *Kyjevská Rus. Po jejím rozpadu na jednotlivá knížectví (Kyjevské, Haličské, Suzdalské, Vladimirské a řadu dalších) byly jižní oblasti obsazeny *Polovci. Ve 13. století se zmocnili velké části *země *Mongolové (Tataři). Oblast Ukrajiny se stala součástí veleříše, tzv. ulusu Džučiho čili *Zlaté hordy. Po rozkladu Zlaté hordy byla země postupně rozdělena mezi Litvu, Polsko, Uhry, a rovněž Moskevské knížectví, jich pak ovládali krymští *Tataři a *Turci. Roku 1654 byla Perejaslavskou radou přijata dohoda o sjednocení Ukrajiny s Ruskem. Původní *autonomie Ukrajiny byla v Rusku eliminována a země byla přeměněna v běžné gubernie. V občanské válce v letech 1918–1920 byli ukrajinští nacionalisté poraženi. Roku 1922 vznikla Ukrajinská sovětská socialistická republika a stala se jednou z ustavujících republik Svazu sovětských socialistických republik (SSSR). Po rozpadu SSSR vyhlásila Ukrajina roku 1991 samostatnost. Ukrajinci tvoří na Ukrajině se 73 % majoritní etnikum, téměř 38 milionů lidí (*cenzus z roku 2001), nejpočetnější menšina žije v Rusku (2,8 milionu, *cenzus z roku 2002), další významné menšiny jsou zastoupeny v Bělorusku, na Slovensku, v České republice, Kazachstánu, Moldavsku, Polsku, Rumunsku a v dalších zemích. Věřící se hlásí k ukrajinskému *pravoslaví (tři navzájem konkurenční patriarcháty: kyjevský, moskevský a autokefální), minority tvoří uniaté (ukrajinští *katolíci), *židé, *muslimové, značná část obyvatel je bez vyznání. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

ukrajinština, východoslovanský *jazyk užívaný na Ukrajině a menšinami a *imigrací v Rusku, Polsku, na východním Slovensku, v Kanadě, USA a jinde. Nyní jím mluví asi 50 milionů lidí. Spisovná ukrajinština vzniká postupně na pozadí spisovného jazyka staroslověnského, respektive církevněslovanského jako prvního spisovaného jazyka *Slovanů, který byl mimo jiné literárním jazykem *Kyjevské Rusi. Svým charakterem stojí ukrajinština mezi *ruštinou a *poštinou. Typická je změna „e“ a „o“ na „i“ (lid = led), „g“ přechází v „h“, chybí akání, není tu samohlásková redukce známá z velkoruštiny. Píše se *variantou cyrilice (azbuky) v podstatě fonetickým pravopisem.

Stopy původního ukrajinského hláskosloví se objevují již v první původní východoslovanské kronice, v tzv. Nestorově letopisu (*Pověst' vremennych let*, tj. Vyprávění o dávných časech) z 11. století; sami *Ukrajinci pokládají za první texty *Peresopnycké evangelium* z let 1556–1561, v němž byl poprvé fixován jazykový systém ukrajinštiny; ojedinělým textem předcyrilského období je *Velesova kniha*, která se někdy pokládá za první výskyt ukrajinštiny vůbec. K prvním autentickým zápisům ukrajinštiny patří text ukrajinské dumy (období ruské historické písně nebo vzdáleněji české kramářské písně) u Jana Blahoslava (1523–1571). Ukrajinština (samo slovo pochází z „Ukrajina“, tedy „okraina“ = periferie) označovaná dříve jako maloruština se jako kompaktní a stabilizovaný spisovný jazyk objevuje na sklonku 18. století v heroikomické básni Ivana Kotljarevského *Enejida* (1. vydání 1798, jde o travestii *Vergiliovy *Aeneidy*). (Viz též Ukrajinci.) (Ivo Pospíšil)

ukřižování (latinsky: *crucifixio*, řecky: *staurosis*):

1. [historie, medicína], jeden z nejkrutějších způsobů popravy zpravidla přibitím na dřevěnou *konstrukci tvaru písmene T (latinsky: *crux commissa*) nebo *kříže (latinsky: *crux immissa*), méně často X nebo Y, praktikovaný zejména v *perské a *římské říši. Někteří badatelé se domnívají, že se ukřižování vyvinulo z prostého pověšení či přibití na strom případně z nabodnutí na kůl (tzv. *impalamentum*) s cílem prodloužit odsouzenému muka co nejdéle. Ukřižování bylo v *antice používáno jako potupný krutý trest zejména vůči *otrokům, pirátům, těžkým zločincům, politickým odpůrcům a zvláště opovrhovaným nepřítelům, naprosto ojediněle byli ukřižováni i římské občany. Nejznámějším případem byla poprava 6600 otroků zajatých po potlačení Spartakově povstání, kteří byli ukřižováni roku 70 př. n. l. podél Via Appia, vedoucí z Říma do jihoitalského Brundisia (dnes Brindisi). Tito otroci nesměli být sundáni a pohřbeni, a kříže tak pro výstrahu lemovaly cestu po celá desetiletí.

Přestože jak *řecký, tak *latinský termín pro ukřižování má mnoho významů (včetně pověšení za ruce na sloup nebo naražení na kůl), v typické podobě byl odsouzenec nejprve zbičován a potom přinucen nést příčné břevno kříže – tzv. *patibulum* (vážíci 35–60 kg) na místo poprav, kde byl k tomuto trámu buď přivázán nebo přibit a s ním připevněn ke svislé části kříže (latinsky: *stipes*), obvykle již předtím zapuštěné do země. Nad hlavou byla často umístěna cedulka s jeho jménem (*titulus*) a uvedením zločinu, kterého se dopustil. Hřeby byly přibity skrze předloktí nad zápěstím (často s poškozením silného **nervus medianus*) nebo přímo zápěstím (skrze tzv. Destotův prostor – mezi **os hamatum*, **os capitatum*, **os lunatum* a **os triquetrum*, kde nedochází k poškození žádné tepny), nikoli dlaněmi, jak je často znázorňováno *křesťanskou *ikonografií. K prodloužení muk odsouzeného býval na *stipes* připevněn dřevěný klín – jakési sedátko (latinsky: *sedile*), umístěné přibližně uprostřed kříže, ke kterému mohl být odsouzenec přibit za *genitálie. To by odpovídalo líčení antického historika židovského původu Josepha Flavia (37 nebo 38 – po roce 100 n. l.), který popisuje potlačení židovského povstání a dobytí *Jeruzaléma císařem Titem roku 70 n. l. a následně hromadné ukřižování povstalců, z nichž někteří „byli napíchnuti v privátních partiích“.

Rovněž dolní končetiny mohly být ke kříži přivázány nebo přibity (v oblasti nártu, každá zvlášť nebo zkříženě přes sebe). Zde byly obvykle poraněny větve **nervus peroneus superficialis* a **arteria dorsalis pedis* na dorzální straně nohy, na chodidlové straně pak plantární větve **nervus tibialis* a konečné větve **arteria tibialis posterior*. Přibití nohou bylo šířeno křesťanskou tradicí, avšak starověké prameny o něm vesměs mlčí. Přímý doklad ukřižování s přibitím dolních končetin byl nalezen v *Jeruzalémě až v roce 1968. V jednom z hrobů datovaných do 1. století n. l. se totiž nacházel *skelet asi pětadvacetiletého muže (podle nápisu na *sarkofágu se jmenoval Jehohanan nebo Jechohanan), jehož obě *patní kosti byly probity velkým železným hřebem dlouhým 17,5 cm (s průměrem 2 cm), kosti bérce byly zlomeny.

Při ukřižování dochází vlivem enormního upažení a zatížením hmotností těla k maximálnímu natažení svalů horních končetin a *hrudníku, zejména těch, které mají začátek nebo úpon na skeletu hrudníku. Takto je pasivně napínána i stěna hrudníku a ten je fixován ve vdechové poloze. Proto by měl být každý výdech aktivní na rozdíl od normálního dýchání, kdy je výdech dějem pasivním (viz heslo *mechanismus dýchání). Avšak z výše uvedených důvodů se stává dýchání povrchním (nemůže se plně relaxovat *bránice), plíce nemohou řádně vyprázdnit odkysličený vzduch a v těle se hromadí oxid uhličitý. Nastává porucha zásobení organismu kyslíkem tzv. anoxemie (nedostatek kyslíku v krvi), kdy se poměr dýchacích plynů postupně mění ve prospěch oxidu uhličitého a vzniká tzv. hyperkapnie (nadbytek CO₂ v krvi). Tento stav je provázený zmodráním rtů, sliznic a především neklidem ze strachu z udušení. Kromě dechové nedostatečnosti způsobené omezením dýchacích pohybů hraje podstatnou roli při umírání na kříži i postupné selhávání regulačních mechanismů při ortostáze (vzpřímené poloze), která ovlivňuje cirkulaci krve. Postupně dochází k ortostatickému kolapsu, to znamená k selhání krevního oběhu s nedostatečným transportem dýchacích plynů v krvi a k anoxii (nepřítomnost kyslíku v orgánech, tkáních, buňkách). Organismus za uvedených podmínek pracuje na tzv. kyslíkový dluh a postupně nastupují známky tkáňového dušení, dochází ke ztrátě vědomí a posléze nastává smrt. Odlehčení horních končetin a *hrudníku *sedilem* nebo podpůrným stupátkem (latinsky: *suspendaneum*) znamenalo, že ukřižovaný mohl umírat i několik dní. Proto byly odsouzenecům často po určité době zpřelámány dolní končetiny v oblasti bérců – tímto „aktem milosrdenství“ mohla být smrt výrazně urychlena, protože ukřižovaný (pokud mu byly nohy přibity) se nemohl vzepřít vzhůru a napomoci tak dýchacím pohybům, což následně vedlo k relativně rychlému udušení. Smrt mohla být rovněž způsobena tukovou embolií nebo silným traumatickým šokem. Dalšími možnými příčinami smrti mohla být zástava srdce, šok

vyvolaný bičováním se ztrátou krve nebo následky samotného přibití na kříž. Přesto byly zaznamenány i ojedinělé případy, kdy odsouzenec ukřižování přežil.

Kromě římské a perské říše bylo ukřižování praktikováno v Egyptě, Řecku, Makedonii, *Kartágu nebo (za *vlády šóguna Tokugawy) v Japonsku. V Římě byl tento způsob popravu zakázán až na sklonku vlády *císaře *Konstantina Velikého (337 n. l.). V současnosti bylo zaznamenáno několik případů ukřižování *katolických *kněží v Súdánu; v Jemenu je neletální způsob ukřižování součástí právního řádu jako zesílení trestu před vlastní popravou. Na Filipínách, v Mexiku i v dalších částech světa se dodnes vyskytují případy dobrovolného dočasného ukřižování (zpravidla na Velký pátek);

2. [křesťanství], vyvrcholení pašijového cyklu, ústřední motiv *křesťanského náboženství; *Kristus svou mučednickou smrtí na kříži vykoupil hřešící lidstvo;

3. [výtvorné umění], *ikonografický typ Kristova zobrazení (provází celé dějiny výtvorného umění). Kristus je ukřižován na kříži, v popředí bývá většinou skupina Panny Marie a dalších *světců, někdy se zobrazením setníka, jenž mu probodl bok, nebo i s dalšími postavami a scénami. V takzvaném Velkém ukřižování jsou po Kristově pravici a levici spolu s ním ukřižováni lotři, z nichž jeden na kříži v Krista uvěřil a byl spasen;

4. v přeneseném smyslu jako fráze „přibít někoho na kříž“ vyjadřuje veřejné odsouzení nebo zostuzení určité osoby. (Ladislava Horáčková, Miloš Macholán, Jaroslav Malina)

ulcus durum (z latiny: *ulcus*, „bolák, vřed, rána, bolest; chyba, vada“ a *dūrus*, „tvrdý; krutý; otužilý, silný necitelný, nepoddajný; přísný; drzý, zlý, surový, drsný“), tvrdý vřed, též šankr. Typický projev prvního stadia získané *syfilis. Tvrdý vřed se objevuje na *kůži nebo sliznici zhruba po třítýdenním inkubačním období v místě vstupu treponemové infekce do těla (pohlavní orgány, *ústní dutina). Bývá obvykle velikosti drobné *mince, je nebolestivý, má vyvýšené okraje tuhé konzistence a lesklou spodinu. Současně s ním dochází ke zduření regionálních mízních *uzlin. Po vytvoření tvrdého vředu se asi po pěti týdnech klidového období objevuje *sekundární stadium nemoci. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Ulčové (vlastním jménem Nani, „Lidé“), *sibiřské etnikum (asi 2 700 osob) v Chabarovském kraji Ruské federace na dolním toku Amuru. Jsou příbuzní s *Anajci, ale i dalšími *tunguzskými etniky. *Jazyk patří do *mandžusko-tunguzské větve *altajské jazykové rodiny. Nemají dosud vlastní písemnictví a zachovali si řadu archaických rysů ve způsobu života i v kultuře (*krevní msta, rodové vztahy, *kult medvěda aj.). I když jejich počet zvolna stoupá, v důsledku asimilačního procesu dochází k postupné ztrátě mateřského jazyka, jímž dnes hovoří pouze asi třetina Ulčů. (František Bahenský, Lukáš Šín)

Ulixes, latinsky *Odysseus.

ulna, -ae, f., kost loketní – leží na malíkové straně předloktí, mohutnější je proximálně, distálním směrem se zužuje. Proximální konec ulny má na dorzální straně nápadný výběžek okovec – *olecranon ulnae* (pro úpon trojhlavého pažního svalu **musculus triceps brachii* a **musculus anconeus*). Ventrálním směrem se rozevírá *incisura trochlearis ulnae*, která se spojuje v *kloubu loketním s *trochlea humeri*. Distální hrana zářezu vybíhá ventrálně jako *processus coronoideus* (při *flexi předloktí zapadá do *fossa coronoidea* *kosti pažní). Na ventrální ploše těla kosti pod *processus coronoideus* leží drsnatina – *tuberositas ulnae* (pro úpon **musculus brachialis*). Na laterální straně je zářez pro skloubení s hlavičkou *kosti vřetenní – *incisura radialis ulnae*, z jejího dorzálního okraje vybíhá směrem distálním hrana – *crista musculi supinatorii* (pro odstup části **musculus supinator*). Loketní kost má trojboké tělo s nejostřejší hranou na laterální straně – *margo interosseus* (slouží pro úpon mezikostní membrány). **Foramen nutricium*, směřující k loketnímu kloubu, leží obvykle na ventrální ploše asi v polovině délky kosti nebo v její proximální třetině. Hlavice ulny – *caput ulnae*, uložená na distálním konci kosti, se pomocí *circumferentia articularis capitis ulnae* kloubně spojuje s *radiem. Z dorzomediálního okraje hlavice vybíhá bodcovitý výběžek – *processus styloideus ulnae*, na živém hmatný. Na laterální straně styloidního výběžku je žlábk pro

šlachy **musculus extensor carpi ulnaris*. *Osifikace proximální *epifýzy ulny je složitá; největší jádro se zakládá v olekranu v 9.–11. roce, v těle kosti od 8. fetálního týdne a v distální konci mezi 5.–6. rokem. Proximální epifýza splývá s *diafýzou ve 14–16 letech, distální v 18–20 letech, vždy dříve u dívek. Z distální epifýzy roste kost aktivněji a déle. *Processus styloideus* může osifikovat samostatně a zůstat oddělen chrupavkou po celý život. Ulna leží povrchověji než radius, na živém je dobře hmatný její olekranon, hlavice i styloidní výběžek (slouží také jako *antropometrické body). *Processus styloideus* *kosti vřetenní zasahuje obvykle distálněji (asi o 1 cm) než stejný výběžek loketní kosti. Distální konce obou předloketních kostí mohou být i přibližně ve stejné rovině (takzvaná nulová *varianta).

Pro stranové určení je třeba vědět, že mohutnější konec ulny s olekranem směřuje proximálně, *tuberositas ulnae* ventrálně a zářez pro skloubení s radiem (*incisura radialis ulnae*) laterálně. Na téže straně je i ostrá hrana – *margo interosseus*. Máme-li pouze fragment těla ulny, pak orientujeme kost tak, aby **foramen nutricium* směřovalo proximálně a nejostřejší hrana – *margo interosseus* – ležela na laterální straně ulny. Pokud máme stranově určit fragment distálního konce kosti, pak se podíváme na distální plochu kosti a orientujeme ji tak, že *processus styloideus ulnae* směřuje dorzálně. Poté vyhledáme na jedné jeho straně žlábek pro šlachy *musculus extensor carpi ulnaris* (je umístěn laterálně). V distální čtvrtině přední plochy kosti se nachází distomediálně směřující šikmá hrana, na niž se upíná **musculus pronator quadratus*. (Ladislava Horáčková)

ulnaris, -e, ulnární, loketní, na straně kosti loketní (**ulna*). Na předloktí též synonymum pro mediální. (Ladislava Horáčková)

uložení, významný mezník *tafonomických dějin, oddělující v rámci *preburiálních procesů procesy *biostratinomické a *postdepoziční; dynamické umístění pozůstatků na nebo do existujícího sedimentu. Pokud jde o uložení do sedimentu, je uložení totožné s *pohřbením. *Postburiální procesy tedy zahrnují i procesy postdepoziční (odehrávající se po uložení), nikoli ovšem naopak. (viz též *uloženiny.) (Michaela Zelinková)

uloženiny (anglicky: *deposits*, německy: *Ablagerungen*, rusky: *otloženiya*) [archeologie], nahromadění materiálních kulturních pozůstatků spolu s hmotou přírodního prostředí. Uložení, jejichž mocnost (výška) je zanedbatelná ve srovnání s délkou a jejichž horní a spodní hranice je poměrně přesně vyznačena, přičemž tyto hranice jsou přibližně vzájemně paralelní, se nazývají „vrstvou“ (anglicky: *layer*, *stratum*, německy: *Schicht*, rusky: *sloj*). Ale slovem *vrstva se v běžném používání někdy označují jakékoli uložení, přestože pro ně máme i jiné názvy: „plást“ (rusky: *plast*), „čočka“ (anglicky: *lense*, rusky: *linza*), „proplástek“ (rusky: *proslojka*). V tomto smyslu jsou výrazem „*kulturní vrstva“ (anglicky: *cultural layer*, německy: *Kulturschicht*, rusky: *kulturnyj sloj*) označovány uložení na místech osídlení, obsahující četné kulturní pozůstatky – *artefakty, úlomky *kostí, smetí, odpadky atd.

Uložení, v nichž takový obsah chybí, se nazývají „sterilními“. Ale od „přírodních uložení“ (rusky: *prirodnije otloženiya*) tohoto řádu by bylo vhodné odlišovat „navršená navrstvení“ (rusky: *nasyppyje naslojenija*), která již nejsou v plném smyslu sterilní: jsou rozděleny, přemístěny, kdekoli se mohou objevit věci nebo látky, které nebyly na toto místo uloženy *přírodou, přestože pravděpodobnost jejich výskytu zde je mnohem menší než v kulturní vrstvě. (Jaroslav Malina)

ultimativní, adjektivum vyjadřující vzdálený, konečný, poslední v řadě; například ultimativní *vysvětlení = vysvětlení z hlediska konečných (vzdálenějších) příčin. Jestliže *proximativním vysvětlením ptačího zpěvu je dynamická a melodická modulace pomocí změn v proudění vzduchu v syrinx, pak ultimativní vysvětlení spočívá ve značení teritoria a zvyšování *reprodukční zdatnosti (*fitness) samce. (Miloš Macholán)

ultimogenitura (z latiny: *ultimogenitura*, „nejmladší ...“):

1. obecně přednostní právo nejmladšího v dědické posloupnosti;

2. nástupnický (dědický) řád povolávající k dědictví vlády nejmladšího v dědické linii.
(František Čapka)

Ultové, *Orokové.

ultradarwinismus (z angličtiny: *Ultra-Darwinism*), teoretický přístup k *biologické evoluci, který za její hlavní mechanismus považuje *přirozený výběr. V tomto významu pojem poprvé použil britský přírodovědec a darwinista George John *Romanes (1848–1894) (tehdy pro učení známé jako ultraselekcionismus). S pojmem pracoval zejména americký evoluční biolog Richard Charles Lewontin (narozen 1929) a američtí paleontologové Stephen Jay *Gould (1941–2002) a Niles Eldredge (narozen 1943). Ve stejném významu se používá také pojmů panselkcionismus, ultraselekcionismus či hyperdarwinismus. Gould a Eldredge považují za ultradarwinismus genocentrický pohled na biologickou evoluci, jehož hlavním současným advokátem je Richard Clinton *Dawkins (narozen 1941). (Martin Soukup)

ultrasonografie (též sonografie nebo echografie), neinvazivní *tomografické vyšetření vnitřních orgánů ultrazvukem na základě jeho odrazu na akustických rozhraních, jímž jsou většinou rozhraní mezi jednotlivými tkáněmi. V medicíně jde o jedinou obecně použitelnou zobrazovací metodu v porodnictví, protože nezatěžuje organismus ionizujícím zářením ani silným magnetickým polem. Pro biometrické účely lze využít tzv. jednorozměrné zobrazení, standardně poskytuje *metoda dvourozměrné dynamické obrazy, možné jsou i trojrozměrné rekonstrukce (3D) a jejich dynamické zobrazení v reálném čase (4D).

Na základě Dopplerova jevu (frekvenčního posunu) může být odražený ultrazvukový signál využit i pro měření rychlosti toku krve či detekci a měření pohybu některých tělesných orgánů. Je-li *informace o toku krve zobrazována na pozadí dvourozměrného dynamického obrazu, pak hovoříme o tzv. duplexní metodě, respektive barevném dopplerovském zobrazení (anglicky: *Colour Doppler Imaging*). (Vojtěch Mornstein)

Ulu Burun, lokalita u tureckého pobřeží, kde se před 3400 lety potopila obchodní loď, přes 15 m dlouhá, vybavená plachtami, i s celým nákladem. Jeden z nejstarších známých vraků objevili a od roku 1984 zkoumali podmořští archeologové pod vedením Georga *Basse. Prkna lodního trupu byla spojena „na čep a zádlab“. Cenné předměty v podpalubí na zádi tvořily bronzové *meče a *hroty *šípů, kamenné hlavice *palcátů, skořápky pštrosích vajec, *slonovina a mykénské *keramika. Ústřední prostora byla využita k uložení rybářských sítí, modrých skleněných slitků, kmenů vzácných dřevin a *amfor naplněných vonnou pryskyřicí; po stranách byly umístěny velké *zásobnice (*pithoi*). V této části lodi byly také ingoty z *mědi a *cínu; další surová měď se nacházela v prostoru od stožáru směrem k přídi, kde ležely i dvojice kamenných kotev. (Jaroslav Malina)

uluzien (název podle *jeskyně Cavallo u Uluzza, Itálie), italská přechodná *archeologická kultura paralelní s *chatelperroniem, střední fáze je datovaná před 30 000 až 29 000 let. Hrotitá *čepel s otupeným bokem je typická i pro uluzien, avšak objevuje se jen vzácně, bývá širší a méně pravidelně retušovaná. Mezi ostatními nástroji převažují *škrabadla, často na masivních úlomcích, *drasadla a *zoubkované nástroje. Tvůrcem uluzzienu mohl být teoreticky ještě *neandertálec, dochovaly se však pouze jednotlivé zuby. (Jiří A. Svoboda)

Ůl-či Mun-dők (7. století), legendární vojevůdce korejského státu *Kogurjō, strůjce vítězství nad vojsky čínské dynastie *Suej v roce 612. (Miriam Löwensteinová)

Umajjovci, původně jeden z nejbohatších a nejvlivnějších rodů *Mekky, později první arabská chalífská dynastie, vládnoucí v letech 661 až 750. Umajjovci dovršili výboje započaté prvními *chalífy a vytvořili říši (*chalífát) sahající od Atlantského oceánu a Pyrenejí do údolí Indu, od Jemenu do Střední Asie a pod Kavkaz. Sídliili většinou v Damašku a vládli takzvané arabské říši, v níž arabští dobyvatelé měli výsadní postavení. Pnutí, vyvolané rozdíly v multietnickém *impériu, vedlo k povstání, které ukončilo *vládu Umajjovců a přivedlo k moci *Abbásovce. Vedlejší *linie Umajjovců se sídlem v Seville nebo v Córdobě vládla na

muslimském území Pyrenejského poloostrova v letech 756 až 1031; byla založena Abd ar-Rahmánem I., který unikl masakru svého rodu v roce 749. (Jaroslav Oliverius)

Umar ibn Abí Rabí'a (644–712), arabský básník; největší milostný básník umajjovské doby. Narodil se v *Medíně, ale většinu života strávil v *Mekce. Pocházel z bohatého a vlivného rodu mekského kmene Kurajš. Byl typickým představitelem horních *společenských vrstev Medíny a Mekky a jejich epikurejského vztahu k životu. Tradice jej líčí jako duchaplného básníka vybraného *vkusu a okouzujícího společenského vystupování, který miloval humor, jiskřivou konverzaci a v prvé řadě krásné ženy. Intimní schůzky s nimi pak ve svých verších velice živě popisoval. Skládal takřka výhradně milostnou *poezii. (Jaroslav Oliverius)

umberština, vymřelý *italický jazyk užívaný v 1. tisíciletí př. n. l. na Apeninském poloostrově. (Jaroslav Malina)

umbo (z latiny: *umbō*, „vypuklina na štítu“):

1. původně „pukla“, ozdobný hrbol na *štítu;
2. v *anatomii pupek, vyvýšenina;
3. nálevkovitá vkleslina na *bubínku ušním. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

Umbrové, starověké etnikum původního obyvatelstva z příbuzenství *Italiků na území tzv. Umbrie ve střední Itálii od horního toku Tiberu po Jaderské moře. Umbrijci žili v opevněných *vesnicích, zabývali se zejména chovem dobytka, při pobřeží i ovocnářstvím. Na počátku 1. tisíciletí př. n. l. byli zatlačeni *Etrusky do oblastí severních Apenin a po založení Říma se podíleli na formování *římského národa. V jejich jazyce se vyskytovala hláska blízká našemu „ř“. Mezi etniky starověké Itálie měli Umbrijci pověst velmi šetrných až lakotných lidí. (Marie Pardyová)

umělé mumie, *mumie, umělé.

umělé zmenšení ženských nohou, *lotosy, zlaté.

Umělecká beseda, sdružení českých umělců s cílem vytvářet a rozvíjet české umění. Tyto snahy odpovídaly dobovému herderovskému *názoru o „duchu národa“, o umění národním a o schopnostech *Čechů vytvářet a rozvíjet je ve složitém procesu národního sebeurčení ve druhé polovině 19. století, v době kulturní a politické převahy německé. Veřejnosti byla představena 9. března 1863 v Praze na Žofíně. Na ustavující schůzi (28. 1. 1863) byl jejím předsedou zvolen školní rada a spisovatel Josef Wenzig a jednotlivými „údy“ oborů Josef Mánes (výtvarného), Bedřich Smetana (hudebního) a Vítězslav Hálek (literárního). Postupně se střídali ve vedení Bedřich Smetana, Josef Leopold Zvonař, Antonín Dvořák, Zdeněk Fibich, Vítězslav Novák a další. První stanovy nastiňovaly program činnosti, citujeme: „Beseda Umělecká, majíc jednací řečí jen jazyk český, bude pěstovati pěkné umění vůbec; prostředkem k tomu založí spolkovou čítárnu uměleckých časopisů a knihovnu, bude čítati díla umělecká nebo uměleckou formou vynikající, pěstovati deklamaci a podporovati domácí umělce a hlavně své údy (...) Odbory budou mít za údy umělce, přátele umění a údy čestné (...) Rozejde-li se kdy spolek, sbírky patří Museu Království Českého a jmění Matici české.“

Sdružení bylo prvním českým uměleckým spolkem u nás a cíl – spojit všechna odvětví umění v univerzální sdružení a soustředit síly na rozvoj české kultury a na její vymanění se z provincialismu – byl značně náročný. Mezi zakladateli byli vedle výše jmenovaných Josef Barák, Antonín Foerster, Josef Foerster, Julius Grégr, Jan *Neruda, Karel Purkyně, Ferdinand Schulz a mnozí další, jejichž jména už překryl čas. První generaci reprezentovali slovesní umělci – májovci (Vítězslav Hálek, Adolf Heyduk, Jan Neruda, Karolina *Světlá aj.) a kruh Národního divadla (umění hudební i výtvarné) – Mikoláš Aleš, Václav Brožík, Vojtěch Hynais, Josef Václav *Myslbek, František Ženišek aj.

Češi byli v době ustavení Umělecké besedy spolu s dalšími *Slovany považováni za primitivní, jejich mravy za hrubé a nedůstojné a *čeština za jazyk neschopný dalšího rozvoje. Běžně byla přijímána teze, že „v zájmu *pokroku jsou odsouzeni podlehnout německé

kulturní a civilizační převaze“. Protigermanizační snahy Umělecké besedy byly proto označovány za šílenství, za nesmyslný boj proti *civilizaci (srov. *Germanisace nebo čechisace?* Praha 1961). Prvním signálem, že Češi úkol zvládnou, byla Fričova *Lada Nióla* (Almanach z roku 1855), *Kytice* Karla Jaromíra *Erbena, povídky Boženy *Němcové a Mikovcův časopis *Lumír* (proto měla Beseda ve svém pečetidle obraz Lumíra). Českou literaturu připravovali pro cizí vlivy – Byronovy, Heinovy a Börnovy, do českého prostředí vnášeli názory Feurbachovy, George *Sandové a ruských realistů, s tím i *liberalismus, světobol, sociální otázky, teoretické umělecké problémy. „Jsme-li nadáni, nepotlačí nás, nejsme-li, potřebu nás vlastní slabost,“ napsal tehdy Jan Neruda. Postupně sílící česká původní tvorba, která často vedle estetického poslání plnila i zástupnou roli politickou, dokázala prosadit českou národní *identitu v německém kulturním životě v Praze. Smetana byl povýšen na národního skladatele, stal se symbolem moderní české hudby (zvláště po uvedení cyklu *Má vlast*, 5. 11. 1872) spolu s Antonínem Dvořákem, čímž byly splněny hlavní požadavky sdružení – českým jazykem šířit národní obsah v dílech vysoké umělecké kvality. Ostatně výzdoba Národního divadla, jehož základní kámen položený v roce 1868 podnítil značný kulturní ruch i vznik nového časopisu Svatopluka *Čecha *Ruch*, je dodnes dokladem českého úspěchu.

Vzhledem k historickým proměnám doby se proměňovala i činnost uměleckého sdružení, s novým stoletím (1909) se objevily dvě nové skupiny výtvarníků z Akademie výtvarných umění (Karel Boháček, Václav Rabas, Josef Jan Šedivý aj.) a z Vysoké školy uměleckoprůmyslové (Jaroslav Jareš, autor československé vlajky, Augusta Nekolová-Jarošová, Čeněk Vořech aj.), v literatuře se prosazovala generace Viktora Dyka (také byl starostou Umělecké besedy), v hudbě vynikal Josef Suk. Činnost sdružení přerušila *válka (1914–1918). Po ní se zcela změnilo kulturní, společenské a politické prostředí – skončil staletý zápas o národní sebeurčení.

V Československu zaujal v Umělecké besedě výrazné postavení výtvarný odbor (Josef *Čapek, Rudolf *Kremlička, Josef Šíma, František *Tichý, Jan *Zrzavý aj.). Historicky překonán byl její původní cíl, nadále se svobodně věnovala rozvoji uměleckých individualit. V roce 1927 dostalo sdružení samostatnou budovu na Malé Straně v Praze – na ulici podle ní pojmenované Besední. Organizovány byly četné výstavy – velké retrospektivní i komemorativní (Jaroslav Čermák, 1928; Josef Václav Myslbek, 1930; Staré umění na Slovensku, 1937; Pražské baroko, 1600–1800, 1938 aj.), rozvíjela se ediční činnost (edice *Cesta k umění – Malíři a sochaři Umělecké besedy*). Na jaře 1927 zahájilo v budově činnost divadlo DaDa Jiřího Frejky a Emila Františka Buriana Cocteauovou hrou *Svatebčané na Eiffelce* s hudbou Jaroslava Ježka. Pravidelně vystupoval Voiceband E. F. Buriana, organizovaly se maškarní plesy. Od roku 1935 se v koncertní síni v přízemí budovy pořádaly proslulé besední úterky. Umělecká beseda se tak stala kulturním střediskem Prahy, ale spolkový život opět narušila válka (1939–1945). V ní se zformovala zajímavá Skupina 42, která také uplatňovala své aktivity v Umělecké besedě. Po osvobození hrálo v divadelním sále Umělecké besedy Divadlo satiry. Od 50. let činnost ustávala, vystoupila ještě skupina Bilance (1957), hrálo kino Jana Nerudy. V roce 1963 byl sál přejmenován na Janáčkovu síň. Koncem šedesátých let oživil činnost Miloslav Kabeláč, ale roku 1972 Magistrát hlavního města Prahy činnost Umělecké besedy zastavil.

Znovu byla obnovena 29. 12. 1990, jejím prvním starostou byl zvolen hudební skladatel Klement Savický – cílem bylo navázat na jednu slavnou tradici ve vývoji české kultury. Další rozvoj činnosti organizoval sochař Olbram *Zoubek. O činnosti sdružení vycházejí sborníky *Beseda sobě*, účastní se jich literáti, skladatelé i výtvarníci. (Věra Linhartová)

umělecké řemeslo, *řemeslo, umělecké.

umění:

1. lidská činnost vytvářející slovesná, výtvarná, hudební, pohybová a jiná díla jako specifický, estetický odraz skutečnosti a vědomí. V původním významu (řecky: *techné*, latinsky: *ars*) zručnost, tvůrčí postup, vycházející ze *svobody a *rozumu, v užším smyslu – jako svobodná umění – byly označovány ve *středověku disciplíny filozofických fakult (gramatika, *rétorika, logika, aritmetika, *geometrie, *astronomie a *hudba); později se jako krásné umění označuje přímo snaha o vytváření krásy (různé způsoby interakce s okolím), vyjádření *názoru nebo nálady, snaha předat poselství, vstupování do *světa, dokonce vytváření nové skutečnosti;

2. obor činnosti; zvláštní schopnost, dovednost, obratnost v nejrůznějších aktivitách (kuchařské, lékařské, vojenské umění). (Jaroslav Malina)

umění interpretace, *ars interpretandi.

umění objevovat, *ars inveniendi.

umění vládnout, *šu.

umění, africké výtvarné, umění subsaharské Afriky vycházející z etnického umění kmenové společnosti; převažují předměty* uměleckého řemesla, užitého umění a skulptury z *hlíny, ze *dřeva a *slonoviny, fantastické obřadní *masky, *zoomorfní kultovní figury. K nejstarším památkám patří pravěké *skalní malby (Ahaggar, Tassili). Typická je statičnost, deformace proporcí a detailů do geometrických forem.

Africké výtvarné umění ovlivnilo evropské umělecké směry konce 19. a začátku 20. století (například *kubismus). Afričtí výtvarníci naopak přejímali evropské výtvarné *techniky a materiály (*olejomalba, *grafika) a prostřednictvím tradičních symbolů vyjadřovali s expresivní nadsázkou aktuální témata moderní doby. (Jaroslav Malina)

umění, amarnské, označení pro egyptské umění *Achnatonovy doby (1372–1358 př. n. l.), vycházející z moderního názvu *lokality *Tell el-Amarna, poblíž které se nacházelo nové hlavní *město Egypta Achetaton, vybudované *faraonem-reformátorem *Achnatonem. Památky z Tell el-Amarny dokládají úsilí o změnu v egyptském výtvarném vnímání. Jsou velmi realistické, uvolněné, bezprostřední a otevřenější i k erotické tematice; v *malířství se projev blíží impresionismu. Portrétní umění charakterizuje snaha o zachycení *konkrétních individuálních rysů a nevyhýbá se ani panovníkovi a členům jeho rodiny. Dá se říci, že amarnská doba představuje v egyptském umění, ovládaném *konvencí a řádem, nejuvolněnější etapu jeho vývoje. (Jaroslav Malina, Břetislav Vachala)

umění, avantgardní, *avantgarda.

umění, gotické, *kultura, gotická.

umění, helénistické, čtvrtá a závěrečná etapa v klasifikaci vývoje *řeckého umění a *kultury. *Helénismus představuje období, kdy se územně omezená řecká kultura mohla šířit do rozlehlého prostoru středomořských říší a převládla zde jako formální norma. Řecká centra jako například *Athény ztratila svůj politický význam a rovněž v umění byla překonána nově vzniklými školami. Nadále zde však byla pěstována tradice, která byla nově oživena v pozdní fázi helénismu.

Helénistické umění rozvinulo ty prvky, které do estetiky vnesli umělci pozdní doby klasické ve 4. století př. n. l. (*sloh, klasický) – sílíci *individualismus, citovost, dynamiku, *reflexi různých protikladných vlastností člověka. K vyjádření těchto *hodnot použilo patetické a dynamické formy typické zejména pro sochařské výtvoř. Často je označováno jako helénistické baroko a máme je doloženo v památkách pergamské školy (výzdoba takzvaného *Velkého pergamského oltáře a sousoší poražených Gallů*) a v jednotlivých exemplářích předpokládané rhodské sochařské školy (*Niké ze Samothráké, sousoší Laokoonta a jeho synů*). Nejméně je známá škola alexandrijská. Helénističtí sochaři řešili technické problémy prostorovosti a vícehledovosti svých děl. Do řeckého umění uvedli problematiku žánru, protikladů a zvláštností včetně diformit. S důkladností analytiků studovali specifiku těchto, někdy *primárně nepřitažlivých námětů a objevili tak způsob, jak tvůrčím způsobem

zvládnout rovněž estetiku všednosti i ošklivosti, aby byla zajímavá (*Opilá stařena* Myróna z Théb, *Faun Barberini*, trpaslíci, hrbáči, *černoši a *barbaři obecně). V těchto námětech se však zároveň promítá humanistický přístup k člověku jako takovému bez ohledu na to, zda jde o vznešené nebo všední téma.

Rozptýlení řecké výtvarné tvorby do různých center v helénistické době a nerovnoměrnost produkce jednotlivých území způsobilo, že nemůžeme sledovat souvislou tradici tak přesně jako v dřívějších obdobích. U helénistických výtvorů se málokdy podaří dospět k přesné dataci v rozmezí jednoho desetiletí; jeho šíře může činit až padesát let.

Vývojové možnosti různorodých slohových tendencí se však postupně vyčerpaly a výtvarná kultura pozdního helénismu se začala vracet ke klasické minulosti. Na její oživení měla vliv v té době již velmi silná poptávka po uměleckých památkách ze strany *Římanů. Pozdní helénismus se tak stal mostem, který umožnil *recepti *řecké kultury v římském prostředí a její následné přežití nejen v římské antice, ale zprostředkovaně i v dalším evropském vývoji. (Marie Pardyová)

umění, karolínské, dvorské a církevní umění za *vlády Karla I. Velikého (747–814) a *Karlovců v 9. století, navazovalo na *antiku, jejíž odkaz přetvářelo v duchu středověkého názoru. Karlův dvůr se stal (podobně jako ve starověku *Řím) střediskem mezinárodního společenství, v němž se prolínalo několik *kultur. V *architektuře šlo zejména o *falce a *paláce, *kláštery, *chrámy, v *sochařství to byla drobná *plastika převážně ze *slonoviny a *zlata, v klášterních skriptoriích se jednalo o knižní malby (*iluminace). (František Čapka)

umění, nejstarší, *umění, paleolitické.

umění, optické, *op-art.

umění, paleolitické, nejstarší umění (*malby, kresby, *sochy, *plastiky, *reliéfy), jehož počátky spadají do období *mladého paleolitu před 35 000–30 000 lety; v téže době definitivně mizí takzvané archaické lidské populace, jejichž typickým reprezentantem je v Evropě neandertálec (**Homo neanderthalensis*) a po celé Zemi se rychle šíří takzvané moderní populace (**Homo sapiens*).

Tento stav poznání vybízí připsat vznik a rozvoj umění výlučně naší, tedy moderní lidské populaci. V duchu této hypotézy také řada prací z poslední doby naznačuje, že mezi archaickými a moderními populacemi lze očekávat rozdíl v přístupu k okolnímu *světu, který u moderního *člověka může souviset s formováním integrovanější architektury myšlení (viz *čas lovců, *myšlení, jazyk, symboly a rituály archaických lidí, *myšlení, jazyk, symboly a rituály moderních lidí). V žádném případě to neznamená snižování intelektuální úrovně starších lidských forem, ale uvědomění si (a respektování) jejich odlišnosti. Existují ještě další námitky: první *moderní lidé se podle nových datování objevili poprvé v Africe a na *Předním východě už někdy před 100 000 lety, takže po více než 60 000 let sdíleli s archaickými populacemi podobný způsob života – a to je způsob, v jehož struktuře zřejmě nebylo umění nezbytné; ale i v době, kdy umění již bylo objeveno, stalo se tak především v Evropě, s pozdějším šířením do severní Asie. V posledním čase se sice diskutuje i o možnosti nezávislého vzniku umění v Austrálii a v Jižní Americe, avšak datování příslušných *lokalit dosud není jednoznačně potvrzeno. V každém případě nebylo paleolitické umění rozšířeno univerzálně, napříč různými prostředími a *kulturami, které moderní lidé mezi 30 000 až 10 000 lety vytvořili.

Umění paleolitu zprostředkovává dílčí průhledy do estetických, mentálních a sociálních vztahů uvnitř lovecko-sběračských komunit, ale cesty, jimiž jsou dnes tato časově vzdálená sdělení vnímána, se mění spolu s paradigmaty současného archeologického a antropologického výzkumu. Vlastní vztah k paleolitickému umění si utváří i každý individuální pozorovatel na základě osobní zkušenosti. V tomto smyslu tedy bude rovněž paleolitické umění stále „živou archeologií“.

Interpretace – vývoj názorů: První umělecké předměty paleolitického stáří byly objeveny ve Francii již v roce 1835 a *parietální (nástěnné) umění následovalo ve Španělsku (*Altamira) v roce 1879. Protože však tato díla svou kvalitou nezapadala do *ikony „primitivního člověka“, tak jak ji zformoval zjednodušující a biologizující *evolucionismus té doby, vědecká komunita uznala jejich existenci teprve pod silným tlakem nových objevů – a až o několik dekád později.

Prvé *interpretace vycházely z dobové atmosféry přelomu 19. a 20. století. Na jedné straně se tu promítly koncepce *l'art-pour-l'artismu* („umění pro umění“), na druhé straně příliv pestrých *analogií, které tehdy do západní Evropy importoval etnologický průzkum ze zámořských *kolonií. Takže první teorie obvykle pracovaly buď s prostou teorií lidské *tvořivosti, nebo s více méně náhodně vybíranými etnologickými modely (lovecká *magie, *tabu, *iniciační a jiné rituály ...).

Během 20. století byly dosavadní přístupy podrobeny pozitivisticky koncipované kritice a nahrazeny novými, které vycházely přímo z archeologického záznamu a nebyly poplatny žádným analogiím. Empirická data pak byla hodnocena z pozic *strukturalismu (například bipolární vztah muž – žena [André *Leroi-Gourhan]) a dalších filozofických systémů té doby.

Ve druhé polovině 20. století nastupují nové *metody a *techniky datování a *analýzy, včetně mikroskopických pozorování. Ty přinesly detailnější vzhled do výrobní, respektive tvůrčí *technologie, do vzájemných vztahů (posloupností) zobrazovaných prvků na témže artefaktu a v důsledku toho i nové interpretace. Například umění jako forma grafického vyjádření *času v obecné rovině (kumulující se zářezy), konkrétního ročního období (zobrazení časově závislé fauny) či doby *těhotenství ženy (tzv. *venuše), zkratka „*kalendář“ (Alexander *Marshack).

V závěru 20. století, kdy se konstitovala i obecná *filozofie vědy, se vystřídalo několik dalších teorií, mimo jiné rehabilitující starší přístupy, například etnologické analogie, ovšem na vědecktějším a systematictějším základě (*etnoarcheologie). Aplikována byla i *psychologie obecně (Steven *Mithen) a s přihlédnutím k změněným stavům *vědomí, vlivu *drog, *šamanismu aj.

Současný výzkum zdůrazňuje kontextuální přístup k umění a *symbolismu jako *integrální části sociálních a psychologických systémů minulosti. Zvláště se zdůrazňuje role *symbolů při *lidské komunikaci, tedy při výměně a uchování *informací. Tento funkcionalistický přístup nakonec některé badatele o paleolitu přivedl k odmítání termínu „umění“ jako takového (M. W. Conkey a další).

Evolucionistické pojetí stylu: Paleolitické umění má svou časovou hloubku, kterou již Henri *Breuil v roce 1952 ve své syntéze *Quatre cent siècles d'art pariétal* (Čtyři sta století parietálního umění) rozvrhl do „čtyř set století“. V rámci tohoto intervalu vyčlenil Henri Breuil (1952) a posléze André Leroi-Gourhan (1965) několik cyklů, respektive stylů, jimž oba klasikové přisoudili chronologický význam. Při nedostatku přímých datovacích kritérií se však opírali především o určité lineárně evolucionistické interpolace. V tomto pojetí se umění vyvíjí ve směru „primitivní“ – „komplexní“, statický – dynamický, monochromní – polychromní, konturový – plastický ...

Pochyby o tomto schématu se objevovaly průběžně, ale nejvýraznějším přelomem byl objev *jeskyně *Chauvet v roce 1994, neboť zde se prokázalo umění formálně dokonalé již v nejstarší fázi před více než 30 000 lety. To ostatně už dříve naznačovaly například drobné řezby v mamutovině z německého *aurignacienu (*Geissenklösterle, Hohlenstein, *Vogelherd, a nejnověji i Hohle Fels), zhruba stejného stáří. Nastoupilo krátké, tzv. „poststylistické“ období, které chronologický význam stylu zpochybňovalo v samé jeho podstatě, ale taková skepse byla předčasná.

Stylistická analýza nesporně svůj význam má, pokud je s *chronologií korelována – a nikoli stavěna do protikladu. Teprve pak se totiž mohou objevit nové vztahy. Příkladem

z poslední doby je například definice dříve jen tušeného horizontu *gravettského parietálního umění ve francouzských jeskyních: nová *radiokarbonová data získaná přímo z černého *barviva dokládají současnost určitých maleb (*Cosquer, *Cognac, *Cussac, *Gargas, Pech Merle), přičemž podobnosti ve stylu a formě tuto integritu dobře stvrzují.

Ani nové objevy nic nezměnily na dávno známé skutečnosti, že malby, které jsou nejpůsobivější z hlediska dynamiky, plasticity, *polychromie i umístění v prostoru – tedy *Lascaux a Altamira – jsou z období *magdalénienu a tedy nejmladší. Dojem, kterým obě lokality podnes na příchozího zapůsobí, je nesporně řadí na vrchol paleolitického umění. („Nevytvořili jsme nic nového!“ – Pablo Picasso shrnující své bezprostřední dojmy a pocity z prohlídky paleolitických maleb v jeskyni Lascaux. Tento výrok zní možná mnohému nadneseně a rozhodně paradoxně, uvážíme-li, že jeho autorem byl člověk invenční a originální v tolika směrech moderního výtvarného umění. Avšak patrně jen málokoho napadne o autentičnosti tohoto výroku pochybovat, neboť „... malby mají obojí – eleganci a sílu ... připomínají svým výtvarným pojetím ranou renesanci ...“ – tak se zase vyjádřil archeolog Henri Breuil.)

Archeologické pojetí stylu: V současné době se vývoji umění nadřazuje jeho archeologický kontext, který je pro datování spolehlivější. Souvisí to i s rozvojem datovacích metod, z nichž prioritní jsou stále se zdokonalující (tedy pracující s menšími kvanty vzorku a zpřesňující se kalibrací) metody založené na radioaktivním uhlíku (* datování, radiometrické, * metody datování v antropologii a archeologii). Oproti lineárně pojatým *zákonitostem evolucionismu je tu spíše mnohosměrnost vývojových trendů, akcentujících *realismus či abstrakci až geometrizaci, dynamické či statické pojetí, konturovou kresbu či plasticitu, monochromii či polychromii.

Pomineme-li sporné, leč stále živě diskutované „proto-umění“ *starého a *středního paleolitu, pak můžeme vyčlenit tři základní panevropské horizonty mladopaleolitického umění: *aurignacien (40 000–25 000 let př. n. l.), *gravettien (33 000–22 000 let př. n. l.) a *magdalénienu (18 000–11 000 let př. n. l.). V rámci všech tří horizontů se dále vyděluje velké parietální umění, které se napříč časem vyvíjí v jeskyních frankokantabrijského západu, oproti drobným až miniaturním uměleckým artefaktům z otevřených sídlišť střední a východní Evropy a severní Asie. Jen výjimečně se parietální umění objevilo i mimo západní Evropu, jmenovitě na Urale (*Kapová a Ignatijevská jeskyně).

Komponenta mobilního umění je v rámci tří hlavních horizontů proměnlivá. V aurignacieniu jsou to drobné figurky zvířat i lidí, vyřezávané z *mamutoviny a výjimečně vybrušované z *kamene. V gravettieniu se dále vyvíjejí figurky v mamutovině i v měkkých kamenech, přičemž nejnapádnějším rysem doby je horizont tzv. venuší rozložený v mladším gravettieniu v obrovském stepním pásmu mezi Francií a Sibiří. Jako specifikum *pavlovienu se zejména na velkých sídlišťích jižní Moravy koncentrují první plastiky z vypálené *hlíny (*keramika v paleolitu). Na celém území jsou typické plošně zdobené *nástroje, *zbraně, *ozdoby či prostě kosti, a to především svým geometrickým ornamentem. V magdalénienu převládnu realistické rytiny zvířat v kamenných destičkách, na kosti a parohu. Charakteristická je tu zejména plošná i plastická výzdoba nástrojů a zbraní z *parohu (*hroty, *vrhače oštěpů, „*náčelnické hole“). Postavy žen jsou silně stylizované v duchu doby, tedy v boční siluete.

Na sklonku *epipaleolitu, respektive *mezolitu a na počátku *neolitu se znovu objevuje velké lovecké umění, tentokrát na skalních plochách Sahary a severní Skandinávie; obvykle se tu hovoří o posledním realistickém stylu „velké fauny“, neboť rytiny zvířat často dosahují životní velikosti. Další vývoj *skalního umění v mladším pravěku už směřuje jinam (schematizace, obvykle i menší rozměry, narativní a scénický obsah s důrazem na člověka spíše než na *zvíře) a našeho tématu se přímo netýká. Přesto i tyto chronologicky mladé

rytiny a malby přitahují zájem odborníků na nejstarší umění, už jen pro formální analogii vyplývající z využití skalního podkladu. Paleolitické umění je spjato se *symbolismem.

Prehistorie myšlení – definice času a prostoru: Vznik symbolismu je v podstatě technologický proces, svého druhu „domestikace jevů“. *Komunikace uvnitř i vně lidské skupiny je zprostředkovávána symboly, tj. slovy, gesty či předměty. Avšak pouze poslední typ symbolu může svůj význam nejen vyjádřit, ale i uchovat přes hranici okamžiku. Proto je umění součástí takového systému myšlení a chování, který podmiňujeme uvědoměním a definováním času a prostoru. Teprve čas totiž vytváří rozměr, v němž se mohou symboly dlouhodobě realizovat.

Že tato nadčasová kvalita uměleckého artefaktu mohla, ale také nemusela být využita, svědčí různé formy umění, které bychom mohli označit jako „krátkodobé“ a „dlouhodobé“. První z nich posloužily jen v určitém rituálu, po jehož ukončení zmizely i jejich významy: kresby v písku, modelace v hlíně a do značné míry i malby či rytiny zanechané v obtížně dostupných partiích jeskyní nebo rytiny následně překreslované novými tématy. Do druhé skupiny patří *amulety, zdobené nástroje či zbraně. Dále i malby či rytiny v trvale viditelných a opakovaně frekventovaných částech jeskyní a skalních převisů.

Čas každého jedince, alespoň v našem kulturně podmíněném pojetí, se otevírá zrozením a přirozeně se ukončuje smrtí. Nepřekvapí nás tedy, že konec *středního paleolitu a především pak mladý paleolit přináší rovněž první rituálně uložené *hroby a že mezi oběma jevy bude určitá provázanost. Ani to, že v některých případech vstupují umělecké předměty přímo do kontextu hrobů – například *Arene Candide, *Brno 2, *Oberkassel, *Sungir, ...

Symboly, paměť a příběh: Je známo, že paleolitické umění zpravidla nevytváří scény s nějakým epickým významem. Paleolitický symbol – zvíře, člověk nebo znak – vyjadřuje svůj význam každý sám o sobě. Teprve jejich kombinací se mohou utvářet vyprávění, příběhy s vlastní gramatikou a *rétorikou, do nichž vstupují zvířata, lidé, *piktogramy a jejich kontext. To je jeden z důvodů, proč je v současnosti na studium symbolů v kontextu kladen takový důraz: u mobilních předmětů jde o nálezové situace kolem ohnišť, respektive uvnitř obydlí; u parietálního umění o rozmístění maleb a rytin ve vnitřním prostoru jeskyně. Klasickým příkladem je malba v Šachtě mrtvého muže jeskyně Lascaux. Není to scéna, ale asociace: realisticky pojatý býk, schematický padající člověk se zobanem, symbol ptáka a lineární znaky (*harpuny?). V jeskyni La Pasiega (Kantabrie, Španělsko) je ještě abstraktnější asociace, tentokrát – s výjimkou dvou lidských chodidel – už zcela nečitelná. Tušíme, že za oběma asociacemi jsou příběhy, ale klíč k jejich četbě chybí.

To je ovšem pouze omezený kontext jediné skalní plochy. Například na lokalitě Bøla v severním Norsku jsou ve skalním stupni prořatém dvěma vodopády vyryty velké postavy soba a medvěda, na nižším skalním stupni opodál jsou labuť a postava lovce na lyžích. Celek působí dojmem příběhu rozloženého do *krajiny: lyžař vyjíždí přes hranu skály a u vodopádu potkává a pozoruje ta dvě zvířata.

Komplexní kontextuální výzkum by tedy měl vzít v potaz lokalitu či jeskyni jako celek, její ozdobené i prázdné části, a dokonce i umístění jeskyně v širším prostoru, tedy v krajině. Všechny tyto okolnosti jsou důsledkem lidské volby a tvořily rámec nejen pro umění v jeho výtvarné podobě, ale i pro akci, která jeho vznik provázela.

Symboly v akci – otevřené sídliště: Příkladem jsou terénní situace v *Dolních Věstonicích I a *Pavlově I, kde plošný výzkum dokumentoval ohniště či větší popelovitý útvar obklopený drobnými plastikami a fragmenty z vypálené hlíny. V některých případech je patrna i kontura obydlí, které celou situaci zastřešovalo (Dolní Věstonice I, sídelní celek 2 v horní části lokality; zřejmě i Pavlov I, sídelní celek 13 v jihozápadní části lokality). Z této asociace lze vyvozovat akci, která zde proběhla: modelování figurek, záměrné poškození (vpichy, fraktury), vypálení a případně i další poškození vyvolané prudkou změnou teploty.

Paleodermatoglyfický výzkum otisků, vedený Miroslavem *Králíkem, v současné době naznačuje, že tohoto procesu se zúčastnily i děti.

Jak již bylo uvedeno, nejstarší keramika je charakteristickým rysem moravského *pavlovienu. Tam, kde tato technika nebyla známa, měly zřejmě zástupný význam figurky řezané z měkkých kamenů, rovněž rozlámané (východoevropský gravettien, zejména *Kostěnki) či břidlicové destičky s rytinami, které se vzájemně překrývají (magdalénien, například *Gönnersdorf či La Marche). V žádném z těchto případů ale celková situace nenaznačuje, že by šlo o místa (či obydlí) k rituální a umělecké funkci specializovaná, spíše se zdá, že akce prostě probíhala – spolu s plejádou dalších aktivit – v centrálních sídlištních zónách.

Symboly v akci – jeskyně: Naproti tomu jeskyně s parietálním uměním představují specializované lokality umělecké a rituální činnosti. Stopy běžného osídlení většinou chybí a vzhledem k značné vzdálenosti od vchodu je zde ani neočekáváme. Místo toho nacházíme stopy jiných aktivit: krátkodobá ohniště, kamenné lampy, nápadné pozůstatky zvířat (lebka medvěda na kamenném bloku v Chauvet, koňský zub zaražený do středu ohniště v *Isturitz), ojedinělé artefakty, někdy ukládané do bočních dutin či vsouvané do skalních puklin (*Les Trois Frères), modelace ve vlhkém jeskynním jílu na zemi a zde ovšem i šlěpěje, a konečně otisky rukou na stěnách. Svou roli hrál přirozený celek jeskyně, zakomponování přirozených tvarů, krápníků či skalního podkladu (*Bédeilhac, *El Castillo), blízkost podzemního potoka (*Tito Bustillo), zrcadlení maleb ve vodě (Chauvet) a scénografie akce, kterou do takových prostředí vkládali lidé.

Existují *názory, že taková jeskyně představuje jakýsi model teritoria, v němž se lovci pohybují, včetně vzorku fauny, která je obývá. Protože však ze současného šamanismu víme, že světy tam bývají strukturovány do jakýchsi etáží, jevila by se jeskyně spíše než jako konkrétní „model“ jako „průmět“ reálného světa do úrovně podzemí. Tak jako na jihomoravských sídlištních i v západoevropských jeskyních svědčí otisky rukou i nohou o přítomnosti mladých lidí a dětí. Neznamená to však, že by snad děti samy vytvářely umělecká díla, prostě tu „zfosilizovala“ obecně dětská potřeba všechno si (doslova) osahat.

Záznam vnějšího světa – zoomorfní tematika: Tematický rozbor *zoomorfních témat ukazuje, že jak v mobilním, tak v parietálním umění převládají zvířata silná, nebezpečná či prostě nápadná. Nešlo (jen) o běžnou loveckou magii, tedy o zobrazování zvířat, která měla být následně ulovena, snědena a jejichž procentuální zastoupení posléze zachytí osteologický záznam na příslušném sídlišti. Spíše lze vybraná zvířata spojovat s imponujícími vlastnostmi, jako je velikost a síla, ale i klid, odvaha či obratnost. Na jejich základě zvířata vstupují do kosmologického systému, do rituálů a zřejmě i do mytologických příběhů, které za celou situací můžeme tušit.

Sebereflexe – antropomorfní tematika: Je obecně známo, že téma „člověk“ je v paleolitickém umění oproti dominujícím zvířatům vzácnější. Rovněž skutečnost, že mezi *antropomorfními tématy naprosto převažuje motiv ženy, je dostatečně známa a jistě ji podmiňuje základní, biologicky přirozená atraktivita tohoto tématu. Mohla se realizovat v celé plejádě forem (estetických, kosmologických, mytologických, sociálních, ...). To neznamená, že by motiv muže chyběl nebo snad byl nějak tabuizován. Nejvýraznějším dokladem je figurka muže, jistě výrazného jedince, v kontextu mužského pohřbu Brno 2. Celkově to ale nijak zvláštní není: paleolitické umění se svým prioritním zájmem o motiv ženy nijak neliší od umění prakticky všech dob a epoch následných až po současnost.

Zvláštností paleolitického umění je spíše určitá anonymita antropomorfních témat. Jen výjimečně se tu objeví náznak konkrétní individuality (ženské portréty z Brassempouy či z Dolních Věstonic; rytiny na destičkách z La Marche). Jinak bývá hlava redukována, geometrizována, případně karikována či jinak deformována. U některých jeskynních rytin je

pravděpodobné, že šlo spíše o duchy než o reálné lidské bytosti (Cognac, *Marsoulas, Massat, Los Casares).

Přechodné formy a dvojitě čtení: Výše uvedené základní kategorie, tedy zvířata – lidé a muži – ženy, v paleolitickém umění překlenuje řada přechodných forem. V prvním případě je to celá plejáda pololidských a polozvířecích bytostí, kdy lidskou postavu završuje zvířecí hlava (Vogelherd) nebo naopak zvířecí tělo hlava člověka (*Les Trois Frères) či prostě přechodný, pololidský a polozvířecí tvar (Pech Merle). V kategorii mužského a ženského jsou nejtypičtějším příkladem jednoduché ženské figurky, tedy postava se zvýrazněnými prsy (či hýžděmi), které při změněné optice čtení evokují mužský orgán.

Přechod mezi funkčním a estetickým: Na staropaleolitické lokalitě Berekhat Ram na Předním východě byl nedávno objeven prostý kamenný artefakt se žlábkem vymezenou hlavicí. Svým „primitivním“ pojetím se stal pádným argumentem zastánců tzv. „proto-umění“ jako jednoduché ztvárnění lidské postavy. V tomto evolucionistickém pojetí by se člověk – řekněme – sto tisíc let učil oddělit v kameni hlavu, za padesát tisíc let by pochopil, že může naznačit končetiny, za deset tisíc let také oči atd. ... Obdobné předměty, například broušené mamutí kly či mamutí prstní články se žlábkem vymezenou hlavicí, se však vyskytují i později v gravettien (Alberndorf, Avdějevo, *Kostěňki, *Pavlov, *Předmostí, *Willendorf) a ještě v tomto kontextu bývají interpretovány jako „primitivní“ antropomorfní skulptury.

Domníváme se, že u všech těchto předmětů byla *primární jejich funkce: váha předmětu a hlavice evidentně sloužící k fixaci. Tedy jakési *závaží, i když jeho konkrétní využití neznáme. To neznamená, že paleolitický člověk antropomorfní tvar – „kuželku“ – nezaregistroval. Naopak, v některých případech lidské rysy jednoduchým způsobem doplnil, podobně jako to činil s přirozenými tvary připomínajícími zvíře nebo člověka v jeskyních. Jiným příkladem jsou vidlicovité nástroje moravského pavlovienu (Dolní Věstonice, Předmostí). I tyto artefakty zřejmě měly praktickou funkci, danou rozpětím hrotů („nohou“), což neznamená, že nemohly současně vyjadřovat motiv člověka. Evidentní je to například u vidlicovité zkratky ženského těla – přívěsku z Dolních Věstonic.

Redukce tvaru – znaky: Základní idea symbolu může být redukována s překvapující důsledností, a to až na samu hranici čitelnosti. Místo celého zvířete pak postačí jen charakteristická linie hřbetu (*kůň, *mamut), u koně třeba jen hřívá. Ženu nahradí redukované schéma postavy, jehož úhel pohledu je dokonce kulturně podmíněn – frontální pohled je typický pro gravettien, boční pro magdalénien. Symbol „ženy“ byl ovšem vyjádřen i jinak, geometrizací motivu jejího klína, která je díky svému transkulturnímu významu dobře srozumitelná ve všech kulturních kontextech podnes.

Redukce tvaru poté směřuje dále, pro diváka z jiného kulturního kontextu až za hranici čitelnosti, a získává formu schematického znaku (*piktogramu). Nejčastější jsou tyto znaky na stěnách jeskyní, a to v konkrétních asociacích s realistickými malbami zvířat, ale mohou se objevit i v umění mobilním. André Leroi-Gourhan je formálně rozčlenil na široké/úzké, tedy v jeho interpretaci na ženské/mužské, a ve svých publikacích toto schéma důsledně hájil. Znaky však nesporně odrážejí podstatně širší vokabulář významů, zahrnující prakticky celý okolní svět (krajina, obydlí ...). Sám André Leroi-Gourhan krátce před svou smrtí o paleolitických lovcích řekl: „V Lascaux jsem skutečně uvěřil, že se dostali velmi blízko k abecedě.“

Etnologie v oblastech, kde obdobné umění stále vzniká a je tedy ve svém prostředí srozumitelné (Austrálie), někdy nabídne překvapivě jednoduchá a dokonce vtipná čtení. V obecné rovině a ve vztahu k paleolitu však poznatky tohoto druhu vyznívají pouze jako varování před schematickým řešením. Je samozřejmé, že některé konkrétní významy mohou být časově a regionálně podmíněné, a tedy nepřenositelné do jiných kulturních kontextů.

Identita jednotlivce, identita skupiny: Do sféry paleolitického umění vstupuje i sám živý člověk, ozdobený dekorativními předměty (a třeba i malbou, *tetováním či ozdobným

*oděvem, což samozřejmě můžeme jen tušit). Provrtané ozdobné předměty se dokonce objevují dříve než figurální umění, už u pozdních neandertálců (Arcy sur Cure, Francie), v přechodných kulturách mezi středním a mladým paleolitem (jeskyně Ůčagizli, Turecko) a poté v nejstarším aurignacienu. Zpočátku jsou to převážně provrtané naturfakty, například špičáky šelem či mušle, ale postupně se vyhraňuje široké spektrum tvarů, zřejmě s konkrétními významy. Na základě etnologických paralel u takto vyhraněných tvarů předpokládáme, že nešlo jen o ozdobu, ale také o informaci o jejím nositeli, o jeho statutu, vlastnostech či zásluhách.

V případech, kdy určitý dekor charakterizuje celé naleziště či *komplex nalezišť (například geometrický dekor moravského pavlovienu na tzv. *čelenkách) a *ozdoba byla nošena na viditelném místě, se informace může týkat i etnické příslušnosti.

Kontextuální výzkum – umění v krajině: Není jistě nutné zdůrazňovat, že výtvarné umění paleolitu, a to ještě jen ta jeho část, která odolala rozkladu, bylo v době svého vzniku organickou součástí širšího komplexu myšlení a chování. Klasická „kunsthistorická“ analýza, i když se opírá o kvalitní chronologii, je tu jen jednou, dílčí metodou. Komplexní výzkum celého fenoménu by měl vyjít z analýzy sídelně-archeologické, která by postihla rozložení lokalit s uměním v tehdejší krajině a jejich vztah k základním krajinným komponentám (řeky, hory, strategická místa, výrazné geomorfologické tvary, orientace k světovým stranám, nadmořské výšky ...). Z toho vyplývá i vztah k sídelním centrům té doby, ať již dokládá překryv (například velká sídliště v otevřené krajině s mobilním uměním) či odsun lokalit s uměním do odlehlých míst s výraznou krajinnou morfologií (některé jeskyně, skalní převisy). Bez významu nebude ani působivý krajinný rámeček, například hřeben Pálavy, útesy grimaldských jeskyní či horská údolí v Pyrenejích, ale i skalní kaňony Sahary či soutěsky a fjordy severního Norska.

Jestliže někteří badatelé oceňují u parietálního umění skutečnost, že každé dílo nacházíme přesně na tom místě, kde bylo vytvořeno, pak bude u mobilního umění na místě replika, že je nacházíme zhruba tam, kde bylo odhozeno. V další rovině tedy nastupuje *prostorová analýza jednotlivých artefaktů, maleb a rytin uvnitř konkrétního sídliště, sídelního celku nebo jeskyně. U mobilních předmětů sledujeme jejich vazbu na ohniště, obydlí a na rozptylové mapy ostatních artefaktů, přirozeně s přihlédnutím ke všem *postdepozičním procesům. Příkladem jsou prostorové analýzy lokalit Gönnersdorf, Kostěnki a v současné době Pavlov I-Jihovýchod.

U parietálního umění zase vznikají mapy jeskyní, do nichž je vynášena lokalizace jednotlivých témat vůči vchodu, vnitřním prostorům, ohništím, či vůči sobě navzájem. Význam takových map zdůraznil již André Leroi-Gourhan (1965), tehdy ovšem pod dojmem a za účelem potvrzení svých strukturalistických binárních koncepcí. V současné době jsou mapy jeskyní průběžně technicky zpřesňovány a opraš'ovány od apriorních teorií.

Hodnocení: Zdaleka není vyčerpán potenciál toho, že dnes může paleolitické umění sdělovat o nás samých, tedy anatomicky moderních *Homo sapiens*, pokud ovšem toto sdělení chceme „uvidět“. Již na počátku 20. století si Pablo Picasso, Joan Miró a další zakladatelé moderního umění ve francouzských a španělských jeskyních uvědomili, že jsou tyto malby vlastně už formálně i obsahově dokonalé. Připomeňme: „Nevytvořili jsme nic nového,“ měl tehdy pronést Picasso a jeho býci či Miróův symbolismus jsou toho dokladem. Bylo řečeno, že umění je v podstatě technologií, a to především technologií *komunikace. Avšak na rozdíl od prudkého vývoje technologie a *informatiky, kterým lidstvo neustále prochází a jehož základní vzestupný trend je nesporný, osciluje kvalita uměleckého myšlení a projevu za posledních 35 000 let ve zřetelně rozpoznatelných amplitudách. Teorie rychlého vzniku umění je v souladu s měnícími se trendy současného pojetí vývoje jako takového, který od gradualismu přechází ke koncepci náhlých změn. Dlouho se například hledalo (a dosud hledá) dlouhé období jakéhosi „proto-umění“, kdy by se člověk měl k umělecké tvorbě teprve

„připravovat“. Ale empirické výsledky archeologického výzkumu (včetně chronologie) na tyto teoretické presumpce odpovídají prostě: umění se objevilo náhle a hotové, ve chvíli, kdy bylo potřebné a funkční. Shodou okolností se tak stalo ve chvíli, kdy populace anatomicky moderního *Homo sapiens* opouštěly Afriku, osídlovaly severní Eurasii a setkávaly se tam s posledními neandertálci. Takže v době dost dramatické na to, aby kladla zvýšené nároky na sociální soudržnost a komunikaci. (Jaroslav Malina, Jiří A. Svoboda)

umění, parietální (z latiny: *pariēs*, „stěna, zeď“), nástěnné umění; termín parietální umění bývá užíván zejména v archeologické literatuře pro *malby, kresby a *rytiny na jeskynních stěnách z období *mladého paleolitu. (Viz též *umění, paleolitické.) (Jaroslav Malina)

umění, populární, *pop-art.

umění, postmoderní, umění éry, které vlivem masmédií přestává být závislé na gramotnosti konzumentů. Postmoderní dílo je pokládáno za společenskou hru, jejíž pravidla určuje ekonomika, a současně za hru autora s konzumentem a konzumenta s autorem otevřenou *interpretacím. Charakteristickým rysem postmoderního umění je spojování značně odlišných stylových prvků a žánrových postupů, sklon k mystifikacím, *koláž, *ironický přístup k minulosti, demytizace a nová mytizace skutečnosti. Typickými projevy a produkty postmoderní *masové kultury jsou reklama, *počítačové hry, virtuální realita, cyberpunk, zapping. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

umění, předrománské, první etapa středověkého umění, předcházející před *románským uměním. Jejím nejvýraznějším slohovým útvarem byla takzvaná *karolínská renesance, vztahující se k období *vlády Karla I. Velikého (742–814). V Čechách se předrománské umění, které se dostávalo do souvislostí s vyspělejším románským uměním, vyvíjelo pod vlivem německého umění (takzvaný otonský sloh – podle císaře Oty I. Velikého, 912–973). (Jaroslav Malina)

umění, raně křesťanské (též starokřesťanské umění), dva názvy užívané pro doklady specifického obrazového projevu antických *křesťanů. *Křesťanství zdědilo ve svých zásadách převzatých z židovského dědictví zákaz zobrazování náboženských motivů. Proto bylo v prvních dvou staletích své existence *anikonickým *náboženstvím a odlišovalo se tak od pohanské *úcty k sochám a obrazům *bohů – *idololatrie. Jeho postupné rozšíření v antickém prostředí se časem neobešlo bez pokusů o alespoň symbolické vyjádření některých křesťanských motivů, s nimiž se křesťané identifikovali. První doklady křesťanských motivů jsou známy až z doby, kdy vznikla první *pohřebiště starých křesťanů v katakombách na začátku 3. století. Symbolickou funkci měly i nejstarší figurální motivy orantky (*orans) a *Dobrého pastýře znázorňující křesťanskou *víru a *lásku k bližnímu a postupně vznikající jednoduché biblické motivy. Křesťané je používali jako předobrazy spásy, v níž doufali. Pro jejich vyjádření zvolili jednoduchou formu vycházející z existujících pohanských předloh adaptovaných pro biblický obsah.

Po formální i slohové stránce je raně křesťanské umění velmi úzce závislé na profánním antickém umění. Rozvíjelo pouze ty motivy, pro něž bylo možné využít antický *archetyp, a pokud nebyl k dispozici, nevytvořilo samo žádný nový obraz. Oficiální církevní prostředí považovalo obrazy s křesťanským obsahem za znesvěcení zásad víry a velmi dlouho proti nim brojilo.

*Církev přijala obrazy teprve tehdy, až je potřebovala pro svou reprezentaci a výzdobu okázalých *kostelů. K jejich vzniku přispělo oficiální uznání křesťanství roku 313 takzvaným *Ediktem milánským císaře *Konstantina. Církevní prostředí přebíralo slavnostní motivy z oficiálního císařského kultu a postupně se tak v průběhu 4. století vytvořilo oficiální křesťanské umění. Na konci 4. století se křesťanství díky Theodosiovým *ediktům stalo jediným oficiálním náboženstvím *římské říše. Tak byla završena etapa jeho *romanizace.

Ve výtvarném umění pozdní antiky od této doby získalo dominantní postavení i křesťanské umění a z 5. a 6. století pocházejí kostely s okázalou mozaikovou výzdobou dosvědčující

úspěšný rozvoj nových forem. Za spodní hranici raně křesťanského umění se dnes považuje začátek *ikonoklasmu roku 726, kdy byl přerušen do té doby postupný vývoj křesťanského obrazového projevu. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

umění, renesanční, *kultura, renesanční.

umění, románské, *kultura, románská.

umění, romantické, umění období *romantismu. Jeho nejvlastnější oblastí se stala *literatura, kde také vznikl koncept romantického hrdiny a romantické *lásky. V jednotlivých národních oblastech se vytvořily více či méně vyhraněné a vzájemně odlišené romantické proudy, směrové tendence, programy, hnutí a školy.

Aktivní romantické umění zdůrazňovalo *utrpení člověka, představovaného jako výjimečná osobnost, často v roli společenského vydědence (loupežník, vrah, kat, žebrák, tulák), jeho světobol, zaměřovalo se na rozervanost lidské bytosti, její osamění nebo velikost (titanismus) či osudovou rozpornost, z níž není východiska (démonismus); čelné místo v tomto procesu zaujala exilová literatura polská. Vzniklo v Německu v poslední třetině 18. století (jenská škola, *Novalis [1772–1801]; hnutí Sturm und Drang, Johann Wolfgang *Goethe [1749–1832], Friedrich Schiller [1759–1805]; heidelberská škola, Achim von Arnim [1781–1831], Jacob Grimm [1785–1863] a Wilhelm Grimm [1786–1859], Theodor Amadeus Hoffmann [1776–1822]). Přibližně ve stejné době se v Anglii rozvíjí romantická *poezie jezerní školy (Samuel Taylor Coleridge [1772–1834], William Wordsworth [1770–1850]). V čele londýnských romantiků se ocitli George Gordon Noel Byron (1788–1824) a Percy Bysshe Shelley (1792–1822). Z romantické atmosféry se zrodil historický román. Za jeho zakladatele je pokládán Walter Scott (1771–1832). Romantická je historická koncepce dobrodružných románů Alexandra Dumase staršího (1802–1870). K dalším významným romantikům patřili Victor *Hugo (1802–1885), René de *Chateaubriand (1768–1848), Giacomo Leopardi (1798–1837), Michail Jurjevič *Lermontov (1814–1841), Adam Mickiewicz (1798–1855), Alfred de *Musset (1810–1857), Sándor Petöfi (1823–1849), Alexandr Sergejevič *Puškin (1799–1837), George *Sandová (1804–1876), Juliusz Słowacki (1809–1849).

Romantická architektura má podobu historického „návratu“ k slohu *gotiky – novogotiky. Jde o směřování, nikoli o základní charakteristiku daného období, v němž se nejsilněji prosazuje (novo)klasicismus. Charakteristickým romantickým jevem je takzvaný „anglický park“, který – na rozdíl od klasicistického „francouzského parku“ – vyvolává *iluzi volné, divoké, záměrem architekta nespoutané *přírody.

Hudební romantismus se vyznačuje fantazií a historickou látkou, obdivem k přírodě, *inspirací lidovou písní, uvolněním tradičních hudebních útvarů, oblibou menších žánrů (etudy, písně, polonézy, preludia, sonáty, valčíky). Základním hudebním žánrem daného období byly symfonie, symfonické básně, hudební dramata a romantická opera. Romantismus ovlivnil hudební tvorbu v letech 1800–1900, i když v tvorbě jednotlivých autorů a pod označením *novoromantismus přetrvává do 20. století (*hudba, evropská).

Romantismus ve výtvarném umění charakterizuje citový náboj a dojetí, mohutná obrazotvornost, dramatičnost a témata čerpaná z přírodních scenerií, exotiky a historie, zejména z antiky. (Jaroslav Malina)

umění, řecké, umění formující se koncem 11. století př. n. l. z troskovitých pozůstatků *mykénské kultury. Jako celek na ni nenavázalo, ale v Řecku se udržela znalost výroby a dekoru *keramiky a z mykénského obytného prostoru typu megara (singulár *megaron) se vyvinul nejstarší typ *řeckého chrámu. Řecké umění se postupně formuje od 10. století př. n. l. po fázi takzvané pomykénské doby temna zcela od počátků a vyvíjí se na jiných výtvarných principech. Ty vycházejí z odlišné mentality a jejich základem je *abstrakce důležitá pro rozvoj logického myšlení. V řeckém umění se rozlišují čtyři stylová období: 1. geometrické umění (1050–700 př. n. l.) (*sloh, geometrický); 2. archaické umění (700–500 př. n. l.) (*sloh,

archaický); 3. klasické umění (500–300 př. n. l.); 4. *helénistické umění (300–1. století př. n. l.).

V 9. a 8. století př. n. l. dekorace *keramiky a drobných artefaktů z *terakoty, *bronzu a v malé míře i zlatých šperků vychází z geometrických tvarů a linií. V 8. století př. n. l. *Řekové opět navázali kontakty s okolním vyspělejším světem, zejména s předovýchodními *civilizacemi, a začali odtud přejímat vzory. Proto se první fáze archaického umění v 7. století př. n. l. nazývá „období orientalizujícího slohu“. Tvarově uvolněnější obrazy zvířecích i lidských bytostí i dekor dokládají, že Řekové přejaté podněty záhy samostatně přetvářeli a rozvíjeli. Na konci této doby vzniká monumentální kamenný chrám, který nahradil předchozí *konstrukce z *hlíny a *dřeva. Na řecké pevnině se kolem roku 600 př. n. l. konstitoval dórský řád (Hérin chrám v *Olympii) (*sloh, dórský) a na maloasijském pobřeží a na ostrovech se vyvíjí íónský řád (*sloh, íónský), jehož prvním významným dokladem je Artemidin chrám v Efesu, postavený kolem roku 550 př. n. l. V archaickém období se jasně definuje antropocentrická orientace *řecké civilizace. Je dominantní v sochařství, které rozvíjí především dva základní typy *kúros a *koré a jejich *varianty. Na nich se sochaři postupně učí zvládat *techniku sochařské práce a znalost *anatomie. Archaické sochařství je vázáno *konvencemi, ale usiluje o preciznost a zvládnutí detailů. Výtvoř dosahují životnosti díky takzvanému archaickému úsměvu. O vysoké úrovni vývoje formy, k níž Řekové dospěli, svědčí i obrazy na vázách (*vázy, řecké malované).

Na začátku 5. století př. n. l., zhruba v době *řecko-perských válek, se umění osvobodilo od přeživších se konvencí a začíná doba klasická. Její estetika směřuje k vývoji ideálního zobrazení, k *harmonii a vyrovnanosti kontrastů skutečného světa, takzvaný princip *kalokagathie. Páté století př. n. l. také znamená dobu nejdynamičtějšího rozvoje řecké kultury v čele s *Athénami. Přestavba *Akropole s dokonalým projektem *Iktínova *Parthenónu a velkolepou sochařskou koncepcí jeho výzdoby, již sestavil *Feidiás, patří k nejlepším dokladům řecké klasiky. Dominantním uměleckým druhem se stává sochařství: sochaři jako Feidiás, *Myrón z Eleuther nebo *Polykleitos vytvářejí styl, dokonale vystihující lidské tělo v reálných prostorových vztazích i v pohybu, který po roce 450 př. n. l., v období velké klasiky perikleovské éry, vystřídal vznešený klid soch bohů nebo idealizovaných *héroů a atletů. Z malířství, jež bylo velmi ceněno, se dochovala jména a pověst o dílech známých umělců jako byli Agatharchos, Polygnótos z Thassu a později také *Apellés.

Vleklá *peloponnéská válka vyčerpala obě bojující strany a prostředky, které již nemohly být použity na reprezentaci a budování monumentálních památek. Řecké umění si hledalo východisko v individualitě, v rozvoji citovosti a řešení nových technických problémů. Sochaři usilují o vyjádření citových stavů: ať již prudkých hnutí myslí jako Skopás z Paru nebo klidného ušlechtilého půvabu typického pro sochy *Práxitelovy, jehož *Afrodité Knidská* je jedním z nejkrásnějších zpodobení bohyně krásy a lásky v *aktu ve světovém sochařství. Lysippos ze Sikyonu vyřešil problém prostorového znázornění lidského těla. Po výbojích *Alexandra III. Velikého se zákazníci umělců stávají jednotliví helénističtí vládcové a centrum umělecké tvorby se z vlastního Řecka přesunulo na Východ, kde mělo vhodnější podmínky. Při zakládání nových *měst se uplatnila promyšlená a funkční urbanistika. Významné umělecké památky vrcholného *helénismu (Pergamský oltář, *Pergamon) jsou pojaty dynamicky, s patetickou „barokní“ citovostí. Umění experimentuje, snaží se na esteticky dokonalé úrovni zvládnout i ty náměty, které dřívější klasická kalokagathie ignorovala. Tím řecké umění dovršilo, ale posléze i vyčerpalo všechny své formy. Jako původní ucelený cyklus, který v průběhu svého vývoje dosáhl vrcholu a propracoval i další dostupné formy, je řecké umění srovnáváno s pozdějším novodobým vývojem evropského umění. Řeckou formu oživil *Římané (*umění, římské), kteří sice nepochopili podstatu vývoje řeckého umění, ale jeho monumentalitu potřebovali k vlastnímu společenskému a intelektuálnímu pozvednutí a zajištění reprezentace státu. V rámci římského impéria

(*Imperium Romanum) zajistili řeckému umění dlouhodobé přežití a zprostředkovali je i našemu světu: například bez existence římských kopií bychom téměř neznali řecké sochařství. (Marie Pardyová)

umění, římské, přesněji umění římského impéria (*Imperium Romanum) se začalo konstituovat po převzetí řeckého výtvarného *názoru (*umění, řecké). Podmínky pro to se vytvořily v 2. až 1. století př. n. l. *Římané nebyli na vývoj výtvarné *kultury orientováni do té míry jako *Řekové, proto kromě funkční *architektury a *kultu výtvarné zájmy příliš nepěstovali. Změna nastala, až se Řím dostal do pozice vládce Středomoří. Po dobytí a *integraci řeckých území (Syrakúsy roku 212 př. n. l., Řecko roku 146 př. n. l.) vzrostl obdiv k řeckým památkám, které se ve velkém množství začaly odvážet do Říma a rozšiřovat ve velkém počtu kopií. I když se jednalo o pasivní recepci, Římané tak prodloužili životnost již uzavřeného cyklu vývoje řeckého umění a jeho kultivované formy použili pro propagaci své moci a velkolepou státní reprezentaci.

Římská výtvarná syntéza se vyvíjí teprve postupně v císařském období. Důraz je kladen na portrétní *realismus a výpravnost reprezentativního umění zastoupeného obsáhlými cykly historických *reliéfů.

Vrchol římského vývoje představuje umění doby *Traianovy (98–117) a *Hadrianovy (117–138). Nejvýznamnějším dokladem harmonické syntézy uměleckého programu, jeho formy a obsahu je výzdoba Traianova sloupu v Římě a Traianova oblouku v Beneventu. V pohadrianovském období se v umění odráží postupná ztráta realistického projevu související s větším zájmem o duchovní a transcendentální *hodnoty.

Pro pozdně antický vývoj je charakteristická narůstající *abstrakce střídající se s občasnými návraty ke klasicismu. K tradičnímu repertoáru se od 3. století postupně přičleňovalo i umění antických *křesťanů (*umění, raně křesťanské), formálně zcela závislé na pohanských formálních předlohách. Tak se v průběhu 4. století formovala další obsahová i formální syntéza, kterou antika předala jak západnímu *středověku, tak *Byzanci na Východě. Za konec raně křesťanského a vlastně i antického umění lze považovat začátek byzantského *ikonoklasmu, který začal roku 726 a přerušil do té doby kontinuální vývoj umělecké formy. (Marie Pardyová)

umění, skalní (anglicky: *rock art*), termín užívaný k označení prehistorických, historických i současných obrazů a symbolů vytvořených na skalních stěnách nebo na volných kamenných blocích, případně na *megalitických stavbách. Skalní umění lze rozdělit do tří základních kategorií: *petroglyfy, *petrosomatoglyfy a *piktogramy.

*Interpretace účelu a funkce skalního umění je široká – vymezení teritoria, záznam mytologických nebo historických příběhů, součást nejrůznějších *rituálů, dekorace aj. Některé motivy jsou však svým abstraktním obsahem obtížně rozluštitelné a pochopitelné, k čemuž někdy přispívá i vysoký stupeň jejich destrukce. V prostředí zejména prehistorických a nativních neliterárních *kultur, ale i v literárních kulturách bylo skalní umění důležitým prostředkem *komunikace, jehož prostřednictvím se člověk obracel k transcendentnu nebo k pozemským věcem a plnilo důležitou funkci v rámci daného sociokulturního systému. Provedení obrazů je závislé především na jeho využití a funkci v dané komunitě. Mnohé motivy jsou rozšířeny transkulturně (například klikatky a spirály), ale nemusí mít nutně tentýž význam. Z hlediska výběru motivů a umístění skalních obrazů hrálo významnou roli také prostředí: *rytiny či kresby existují na vrcholcích hor (Mont Bego, Francie), na úpatí pohoří (horské údolí *Val Camonica, Itálie), pod převisy (Austrálie, severní Skandinávie) i v zemědělsky využitelné *krajině (jižní Skandinávie).

Časové rozpětí skalního umění je značné – objevuje se od mladého paleolitu (*umění, paleolitické) až do současnosti; lze je datovat pomocí *radiokarbonové a luminiscenční metody, na základě rozborů *ikonografických a technologických, prostřednictvím

archeologického *kontextu a *analogie nebo podle superpozice jednotlivých obrazů, stupně *patinace, zvětvování a mikroeroze.

Geografické rozšíření skalního umění je celosvětové – existuje ve všech světadílech kromě Antarktidy. Celkový počet skalních obrazů není přesně znám, k dispozici je pouze odhad kolem 40 milionů; počet *lokalit, na nichž byly skalní obrazy objeveny, se pohybuje kolem sta tisíc.

Afrika: V Africe byly koncentrace rytin nebo maleb prozkoumány zejména v jejich severních, východních a jižních oblastech, například v Alžírsku (Tassili n' Ajjer), Čadu (Niola Doa), Gabonu (Ogooue River Valley), Kamerunu (Bidzar), Kongu (Niari River Valley), Libyi (Akakus, Jebel Uweinat), Malawi (Chongoni), Maroku (The Draa River Valley), Namibii (Twyfelfontein), Nigeru (Dabous Rock), Středoafričské republice (Bambari, Bangassou, Bwale, Lengo) a v Tanzanii (Kondoa).

Amerika: V Americe se skalní umění koncentruje především na území řady států USA (Aljaška, Arizona, Arkansas, Colorado, Kalifornie, Kansas, Minnesota, Nevada, Nové Mexiko, Severní Dakota, Utah, Washington, Západní Virginie), v Kanadě (Alberta, Britská Kolumbie, Nové Skotsko, Ontario), v Mexiku a na západě a jihu Jižní Ameriky (Argentina [zejména Patagonie], Chile, Kolumbie, Peru aj.).

Asie: V Asii je nejvýznamnější oblastí skalního umění Sibiř, dále Mongolsko a státy střední Asie, ale je známo i z dalších míst: Filipíny, Indie (Bhimbetka), Jordánsko (Wadi Faynan, Wadi Rum), Pákistán aj.

*Austrálie a *Oceánie:* Na rozdíl od ostatních světadílů jsou skalní obrazy v Austrálii rozmístěny rovnoměrněji po celém kontinentě. Existují zde tisíce nalezišť s prehistorickými a nativními rytinami a malbami. Nejproslulejší obrazy jsou v Arnhemské zemi na severu Austrálie, kde se objevuje množství motivů provedených tzv. „rentgenovou technikou“, která zachycuje páteř, plíce, srdce, střeva a další vnitřní orgány lidí i zvířat. Datování australského umění je obtížné, protože hlínky, použité k malování, neobsahují téměř žádný uhlík, podle jehož radioaktivního rozpadu lze nálezy datovat. Navíc byly malby obnovovány, takže přemalby mohou být mladé, zatímco původní díla mohou být stará stovky i tisíce let. Nejstarší doklady pocházejí dokonce z paleolitických lokalit, snad i z doby před více než 50 000 lety (jde o nálezy okru, používaného možná k malování); dále bylo zjištěno stáří vzorku pigmentu smíšeného s lidskou krví (10 700 let) a stáří rudé barvy na skalním převisu v Sandy Creek (24 600 let). Stáří skalních obrazů z jihu Austrálie bylo stanoveno na více než 40 000 let, což by naznačovalo, že jde možná o nejstarší skalní umění na světě; ale tyto doklady jsou stále předmětem vědecké diskuse. V Tichomoří je skalní umění na Havaji, *Velikonočním ostrově i na Novém Zélandu (zde především v oblastech North Otago a South Canterbury).

Evropa: Nejproslulejší oblasti evropského skalního umění představují *jeskyně ve Francii a ve Španělsku z období *mladého paleolitu, v mladších pravěkých údobích dominuje zejména italské údolí *Val Camonica a Skandinávie.

Skalní obrazy se vyskytují ve všech severských *zemích kromě Islandu. Ve Finsku jde především o malby a miskovité prohlubně. V Dánsku je představují rytiny typické pro *dobu bronzovou (více než 100 lokalit) a tzv. miskovité prohlubně (kolem 670 lokalit). Ve Švédsku a Norsku jsou jak malby, tak rytiny. Jejich motivickou základnu lze rozdělit na dva velké okruhy: obrazy s loveckou tematikou soustředěné zejména v severních částech Skandinávie a obrazy ze zemědělského údobí řazené především do severské doby bronzové (1800–500 př. n. l.; některé motivy jako například miskovité prohlubně, klikatky, spirály aj. na megalitických stavbách například v oblastech *Bohuslänu a Skåne patří do mladší doby kamenné a například obrazy jezdců na koních s obdélníkovými *štity v Bohuslänu jsou řazeny do *doby železné). Celkem je v Norsku a ve Švédsku známo kolem 17 000 lokalit. Nejstarší obrazy loveckého umění ve Skandinávii vznikly v době kamenné (ale mnoho z nich pochází až posledního tisíciletí př. n. l.) byly nalezeny na pobřeží Finska a v severní části Norska. Jsou situovány

podél pobřeží a u vodních toků. Kromě několika jednotlivých lidských postav jsou námětem především losi, sobi a ptáci. Lovecké motivy zahrnují lovená zvířata – především losi, sobi a medvědy a v přímořských oblastech také mořské živočichy. K motivům zemědělského údobí patří orba, vozy se záprahem a domestikovaná zvířata, lodě, otisky nohou, kruhové útvary a miskovité jamky, lidské a zvířecí figury, dále abstraktní obrazce.

V alpské oblasti se skalní umění nachází v Rakousku (Bluntau, Kienbach, Schneidjoch) a především v Itálii, kde je nejvýznamnější horské údolí Val Camonica, z dalších italských lokalit je možné jmenovat Ciappo dei Ceci, Ciappo del Sale, Ciappo delle Conche a Pietra delle Coppelle v Lombardii; Pinerolo a Valchiusella v Piemontu. Z Francie je známo skalní umění z Vallée des Merveilles (Provence), vyniká však zejména Mont Bégo z francouzsko-italského pomezí, odkud je známa velká koncentrace petroglyfů, datovaná do *eneolitu a starší *doby bronzové. Zdejší rytiny jsou situovány v obtížně přístupných polohách v nadmořské výšce 2 000–2 800 metrů nad mořem. Mezi motivy se často vyskytnou zobrazení podobající se bykům, kteří mají pouze přední část těla a rohy. Lidské postavy třímají v rukou zbraně. Svými motivy má Mont Bégo blízko k vyobrazením ve Skandinávii i v údolí Val Camonica. Ve Švýcarsku jsou známy lokality Carschenna, Grigioni, Sion a Vallese.

Na Iberském poloostrově, ve Španělsku, jsou petroglyfy datované od *starší doby kamenné až do *doby bronzové. Mezi motivy převládají zbraně, lidé, zvířata a kruhové útvary. Z Portugalska se uvádí například Vale do Côa.

Na Britských ostrovech se vyskytují rytiny, mezi nimiž převládají geometrické motivy (soustředné kruhy, spirály, klikatky aj.). Bývají vyryty zejména na vnitřních i vnějších stěnách megalitických hrodek (například Newgrange a Knowth v Irsku). V Anglii a ve Skotsku byly objeveny také miskovité jamky, které jsou často obklopeny jedním nebo více prstenci, proto se pro jejich pojmenování vžil anglický název *cup and ring*. Motivы skalního umění (*dýky a *sekery) zdobí také *Stonehenge. Rytiny na Britských ostrovech spadají rámcově do mladší doby kamenné až doby bronzové. (Viz též *umění, paleolitické, *umění, parietální.) (Roman Čihák)

umění, starokřesťanské, *umění, raně křesťanské.

umění, syrové, *art brut.

umění, velkomoravské výtvarné, první slohově ucelený výtvarný projev u *Slovanů v oblasti *Velkomoravské říše (počátek 9. až počátek 10. století), jejímiž centry byla jižní Morava a západní Slovensko, časově spadající do předrománské doby. Představuje originální syntézu prvků podunajské *kultury a provinciálního římského a avarsko-slovanského umění a umění souvisejícího s křesťanskými *misiemi: byzantským uměním a uměním z oblasti salcbursko-pasovské.

Pokročilá byla zejména kamenná *sakrační architektura, vyznačující se několika dispozičními typy – *rotunda, krátké jednolodí s pravoúhlým nebo půlkruhovým *kněžištěm, jednolodní *chrámy prodloužené o předsíň nebo bazilikální (*Břeclav-Pohansko, *Mikulčice, *Uherské Hradiště aj.); vynikající bylo umělecké řemeslo (zlaté a stříbrné ozdoby a šperky), kde byly užity jemné *techniky *granulace a *filigránu. Tyto projevy jsou dokladem vysoké úrovně velkomoravské dvorské kultury v tehdejší evropské *kontextu. (Jaroslav Malina)

umění, výtvarné, činnost produkující výtvarná díla jako specifický, esteticky působivý odraz skutečnosti. Počátky spadají do období *mladého paleolitu (40 000–11 500 př. n. l.), kdy se objevují první *malby, *sochy, *plastiky, *reliéfy nebo kresby (viz *umění, paleolitické), jejichž autory byli lovci a sběrači. V mladších pravěkých obdobích (počínaje *neolitem), kdy zemědělství umožnilo budovat stálá sídliště, obohatilo se výtvarné umění o novou dimenzi spjatou s *architekturou, keramikou a dalšími inovacemi. Velký rozmach výtvarného umění nastal ve vyspělých *městských státech a *civilizacích *starověku, nejdříve v oblasti starověkého *Předního východu. V jednotlivých regionech této oblasti (v *Sýrii, *Palestině,

*Malé Asii, *Mezopotámii a západním Íránu) se výtvarné umění vyvíjelo v odlišných geografických, klimatických i historických podmínkách. Proto si také jednotlivé regiony uchovaly svou svébytnou *kulturu. V době *epipaleolitu se důležité kulturní procesy udály především v Sýrii a Palestině, kde nacházíme první *architekturu i první plastiky (*sochařství). V *neolitickém období se k této oblasti připojuje Malá Asie a severozápadní Írán. Význačným výtvarným projevem neolitických kultur byla *keramika a uplatnila se i nástěnná *malba. Teprve od *chalkolitu se do popředí dostala též jižní Mezopotámie, kde zvláště ve 4. tisíciletí př. n. l. došlo k velkému rozvoji městské *civilizace (*urbanizace, *Uruk, *Eridu). Výtvarná díla se soustřeďovala především v *chrámech, ať již to byly sochy *bohů nebo jejich *symbolů, dárců obětí, prosebníků, či reliéfní plakety (*reliéfy) a *stély připomínající důležitou výstavbu nebo vítězství nad nepřáteli. Jako oběť bohům byly do chrámů přinášeny i další cenné předměty svědčící o řemeslné zručnosti svých tvůrců. Velmi oblíbeným a také snadno dosažitelným materiálem pro stavby (*materiály, stavební), výtvarná díla (reliéfy, stély, sošky) a předměty domácí potřeby (vřetena, tkalcovská *závaží) byla *hlína. Lze předpokládat, že bylo hojně využíváno rovněž *rákosu (architektura, *lodě, rohože, koše), avšak tento organický materiál jakož i *dřevo se nedochovalo. Kombinace různých materiálů byla oblíbeným výrazovým prostředkem od nejstarších dob (*inkrustace kovů, vykládání dřevěných artefaktů mušlovinou, drahými kameny nebo *slonovinou, kombinace dřeva, kamene a kovu na sochách atd.). Kromě nástěnných maleb se ve výzdobě místností uplatnily i *mozaiky (*obklady stěn), ať již vytvořené z kamének nebo z malých barevných hlíněných kuželů (Uruk, Tell Brak). Teprve v 1. tisíciletí př. n. l. byly zdi velkých sálů obloženy též kamennými deskami s reliéfy.

Uvedené výrazové prostředky se během historického vývoje uplatnily v různé míře a intenzitě. V uruckém období převládaly mohutné *stavby a naturalistické pojetí (sochy, pečetní válečky, *glyptika). V období prvních *městských států se ustálila *ikonografie, ve volné plastice převládl motiv adoranta (sochy z *Ešnunny, *Mari, *Aššuru), v reliéfním umění vznikla stéla s narativním obsahem (Supí stéla z Girsu) rozčleněná do horizontálních pásů. Umělecké předměty ze *zlata, vykládaného dřeva, drahých kamenů byly nalezeny též v hrobech (*hrobky). Akkadské umění vneslo do tvorby větší dynamičnost a pohyb. Nastaly také změny v kompozici, jež jsou zvláště zjevné na *Narám-Sínově stéle, ale i na pečetních válečkách. Po akkadském období se umění vládců *Lagaše (*Gudea) a *Uru (III. dynastie z Uru) vrací programově k starým sumerským formám, i když se nyní projevuje větší snaha o monumentalitu jak v architektuře (*zikkurrat), tak v plastice. V glyptice se velmi redukuje motivy, hlavním tématem pečetí se stává scéna, kdy prosebník je uváděn níže postaveným božstvem před jednoho z hlavních bohů *panteonu. Oživení tvorby nastalo s příchodem amorejských *kmenů, zvláště v plastikách litých z kovu.

Z 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l. se dochovalo několik fragmentů soch rovněž ze Sýrie (Alalach, *Ebla, *Mari). V Malé Asii navazovali tvůrci na vysokou hodnotu kovových plastik z 2. poloviny 3. tisíciletí př. n. l. (Alaca Hüyük, Horoztepe) litím menších kovových (olověných) sošek nebo plaketek, na nichž zobrazovali většinou božské páry nebo rodiny. Figurky z *bronzu a jiných kovů jsou posléze ovlivněny syrskou i egyptskou produkcí. Monumentální plastika a architektura se uplatnila v Malé Asii zvláště v době rozmachu chetitského státu ve 14. století př. n. l. *Brány v *Chattuši a Alaça Hüyüku byly zdobeny vysokými reliéfy lidských postav, lvů a sfing. V plošším reliéfu byly vytesány další (lovecké, holdovací apod.) scény do velkých kamenných bloků. Tento způsob výzdoby bran a vnějších prostorů (hlavních či procesních tříd) vedoucích k centru *města byl zachován i po zániku *chetitské říše v oblasti jižního Turecka a severní Sýrie (Melid, Sam'al, *Karchemiš).

Pozdně chetitskou architekturou bylo zpočátku jistě ovlivněno i asyrské umění 1. tisíciletí př. n. l. Těžištěm tvorby byla reliéfní plastika narativního typu. Současně s válečnými nebo loveckými výjevy byl postupně zobrazován i okolní prostor (*hradby měst, *krajina), ovšem

bez znalosti perspektivy. Zároveň s reliéfy se při výzdobě paláců uplatňovala i nástěnná malba (Til Barsip, *Dúr-Šarru-kén). Z vnitřního vybavení asyrských paláců se nám dochovalo jen velmi málo, z dřevěného *nábytku jen *intarzie a další předměty většinou ze *slonoviny nebo *kosti. Práce ze slonoviny, jež byly původně importovány z *Foiníkie a pak také vyráběny přímo v *Asýrii (*Kalach), dosáhly vysoké umělecké úrovně. Na asyrské komplexy paláců a chrámů navázala i babylonská architektura 7. a 6. století př. n. l. Využívala však jiné výzdoby – tvarovaných *cihel, které se na tomto území používaly již od kassitského období. Z těchto cihel, které byly glazované (*glazura), byla vytvořena případně i reliéfní výzdoba. Barevnými cihlami byly zdobeny vnitřní stěny sálů, nebo zvenčí obloženy budovy i celé městské třídy (*Babylon). Glazovaných cihel používali i achaimenovští vládcové k výzdobě svých měst (*Súsy), převzali však rovněž asyrské kamenné reliéfy. Jejich hlavní přínos umění *Předního východu byl v *konstrukci sloupových hal (*Pasargady, *Persepolis). (Nea Nováková)

Úmluva na ochranu lidských práv (a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny [Úmluva o biomedicině]), mezinárodně právně závazný dokument vydaný Radou Evropy, jehož hlavním cílem je ochrana zájmu všech osob v průběhu realizace výzkumů na *člověku; otevřena k podpisu dne 4. dubna 1997 ve španělském Oviedu. Česká republika ji podepsala dne 24. června 1998 a dne 22. června 2001 uložila ratifikační listiny u generálního tajemníka Rady Evropy. Úmluva o biomedicině byla vyhlášena ve Sbírce mezinárodních smluv pod číslem 96/2001 a vstoupila pro Českou republiku v platnost dne 1. října 2001. V návaznosti na ustanovení čl. 10 *Ústavy, který vychází z dualistického pojetí vnitrostátního a mezinárodního práva, to znamená, že mezinárodní smlouvy mají přednost před vnitrostátním právem.

Úmluva o biomedicině stojí na třech základních pilířích: a) ochrana zájmů jednotlivce, b) ochrana zájmů společnosti, c) ochrana zájmů lidského společenství. Její díkce významně rozšiřuje katalog práv a povinností stanovený *Helsinskou deklarácí a zavádí profesní a vědeckovýzkumné standardy. Poprvé se zde objevuje ochrana lidského genomu (zákaz diskriminace, zákaz zásahu do genomu, zákaz volby pohlaví). (Andrea Grígelová)

úmluva o lidských právech, Evropská, dokument přijatý v roce 1950 pod záštitou Rady Evropy, obsahující ustanovení o ochraně fundamentálních *lidských práv a svobod. Úmluvou byl zřízen Evropský soud pro lidská práva, k němuž se může odvolat kterýkoliv *občan signatářských *států (tj. členských států Rady Evropy), jehož práva byla podle něj státem porušena. Společně s *Všeobecnou deklarácí lidských práv a Mezinárodními pakty o (a) občanských a politických právech a (b) hospodářských, sociálních a kulturních právech je považována za základ moderního systému ochrany lidských práv. (Pavel Dufek)

Úmluva o ochraně archeologického dědictví (Evropy [Maltská konvence]), dokument, který zavazuje signatářské státy k zavedení a prosazování principů preventivní péče a ochrany archeologického dědictví hmotného i nehmotného charakteru, poskytování dotací na záchranné výzkumy, uchování, vyhodnocení a dokumentaci archeologických nálezů. Česká republika k Maltské konvenci přistoupila dne 17. prosince 1998. Ratifikační listiny byly u generálního tajemníka Rady Evropy uloženy v březnu 2000. Maltská konvence vstoupila pro Českou republiku v platnost dne 23. září 2000 a byla publikována ve Sbírce mezinárodních smluv jako sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 99/2000 Sb. m. s. (Andrea Grígelová)

Úmluva o ochraně architektonického dědictví (Evropy [Granadská konvence]), dokument, který definuje *architektonické dědictví a zavazuje signatářské státy k zavedení systému jeho ochrany a konzervace. Granadskou konvenci podepsali zástupci České republiky dne 24. června 1998 ve Štrasburku. Ratifikační listiny byly uloženy u generálního tajemníka Rady Evropy v dubnu 2000. Granadská úmluva vstoupila pro Českou republiku v platnost 1. srpna 2000 a byla publikována ve Sbírce mezinárodních smluv jako sdělení Ministerstva zahraničních věcí č. 73/2000 Sb. m. s. (Andrea Grígelová)

Umma, dnešní Tell Džócha, archeologická a historická *lokalita 80 km severozápadně od Násiríje (Irák). V době kolem roku 3000 př. n. l. se v jejím bezprostředním okolí náhle rozvíjí skupina rozsáhlých sídlišť, z nichž většina byla v III. raně dynastickém období už opuštěna a až do 19.–18. století př. n. l. zůstala osídlena pouze Umma. Od počátku III. raně dynastického období *městský stát pod svrchovaností Kiše; kišský *král Mesalim řeší její pohraniční *spor s *Lagaší a nechává vytyčit v terénu spornou linii. Jeho rozhodnutí se pokouší násilně zvrátit král Ummy jménem Uš nebo Giš. K stavu danému Mesalimovou arbitráží navrácí poměry ráznou vojenskou akcí lagašský vládce Eannatum, který svůj *akt legalizuje státní smlouvou s poraženou Ummou, zachovanou na tzv. Supí *stéle. Umma se pokouší o zpětný zábor na konci *vlády Eannatuma bratra Enannatuma. Situace se vyhrcoje až k nové vojenské *konfrontaci, v níž vítězí Enannatumův syn Entemena (jiné čtení Enmetena), *konflikt však nejspíše (po zásahu třetí síly?) skončil kompromisem. Syn ummského vládce a *kněze(?) jménem Bubu, panovník *Lugalzagesi, zaútočil na sousední Lagaš, která se nemohla či nechtěla bránit, a vyplnil řadu jejích *svatyní. Později podrobil své vládě celý *Sumer a posléze přenesl své sídlo do *Uruku. Po jeho pádu a nastolení vlády staroakkadské dynastie poklesla Umma na úroveň provinčního střediska. (Petr Charvát)

úmrtnost, *mortalita.

umrtvování, označení odříkání při *askezi, které si člověk sám sobě ukládá, aby ovládl žádostivost a přemohl *hřích, s výhledem na mravní a duchovní zdokonalení. (Jaroslav Malina)

umučení [křesťanství]:

1. označení veškerého *utrpení, které *Kristus podstoupil od *Poslední večeře až do své smrti, jak o něm svědčí *evangelia;

2. námět umučení inspiroval různé formy umění, zvláště výtvarné, scénické a *hudbu. (Jaroslav Malina)

UNAIDS, *Program boje proti AIDS Organizace spojených národů.

únava z pomoci, jev, k němuž dochází v řadě dárcovských *zemí od konce 80. let 20. století. Pokles podílu vydávané Oficiální rozvojové pomoci na hrubý národní produkt (HNP) má několik příčin: především rozvojové země přestaly mít strategickou důležitost pro dříve znepřátelené bloky; nejchudší země neposkytují v nejbližší době vyhlídky na export a ekonomické *zisky; většina dárců se navíc potýká s nezaměstnaností a dalšími vnitřními makroekonomickými problémy, a tedy s nutností zpřísněné rozpočtové disciplíny. Únava z pomoci je charakteristická především pro tradičně velké dárcy, naopak u některých menších dárců dochází i v průběhu 90. let 20. století k nárůstu poskytované pomoci. (Marie Dohnalová)

únavová zlomenina, *zlomenina, Deutschländerova.

UNESCO (anglicky: *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* – Organizace OSN pro výchovu, vědu a kulturu), vzdělávací, vědecká a kulturní *instituce *Organizace spojených národů (OSN) založená v roce 1946. Jejím cílem není pouze stavět školy ve zničených *zemích, ale celkově podporovat vzdělání, společenské a přírodní vědy, *kulturu a *komunikaci, a tím „budovat mír v lidských myslích“. UNESCO pomáhá na různých polích 190 členským státům a šesti přidruženým členům rozvíjet jejich lidské a institucionální kapacity a posiluje mezinárodní komunikaci a spolupráci. Vytváří podmínky pro dialog založený na respektu, společných *hodnotách a důstojnosti každé *kultury. Kontakt: www.unesco-ic.cz. (Marie Dohnalová, Jaroslav Malina)

únětická kultura, *kultura, únětická.

ungelt (z němčiny: *Ungeld*, z *un*, „ne“, *Geld*, das, „peníze“ – „peníze, které se ‚nerady‘ platily“; *Mittelhochdeutsch: ungelt*), zvláštní druh středověkého *cla; tržní poplatek v místech takzvaného nuceného skladu, to je tam, kde se museli cizí kupci ubytovat a své zboží povinně

vyložit k prodeji domácím kupcům (*právo nuceného skladu). Podle tohoto zboží jim správce dvora vyměřil poplatek odváděný *panovníkovi.

V *českých zemích byl zaváděn od 12. století; v Praze u Staroměstského náměstí za chrámem Panny Marie před Týnem plnil svou funkci až do roku 1774. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Unger, Josef (11. 9. 1944, Brno), český archeolog a kulturní antropolog; profesor *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity. V oboru antropologie se habilitoval v roce 1999 (*Hrad Lelekovice: Sociokulturní antropologická studie*), profesorem antropologie byl jmenován v roce 2004. Přednáší základy vědecké práce, antropologii pravěku a středověku, pohřební ritus. Vede *Školní antropologicko-archeologický výzkum pravěkého a slovanského pohřebiště v Divákách.

Ve výzkumné práci se zabývá především sídly a životem *šlechty ve středověku, archeologií církevních objektů, archeologickou antropologií a antropologií pohřebního ritu. Člen redakční rady časopisů *Archeologické rozhledy*, *Castelologica bohemica*, *Jižní Morava*, *Rekonstrukce a experiment v archeologii*, *Vlastivědný věstník moravský*. Člen správní rady společnosti Archaia, člen výboru Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a Klubu Augusta Sedláčka, pobočka Brno. Spoluvydavatel sborníku *Pravěké a slovanské osídlení Moravy* (1989), *Z pravěku do středověku* (1997), *Výzkumy – Ausgrabungen 1993–1998* (2000) a periodika *Ve službách archeologie*, 1–4 (1998–2002). Přednášel na univerzitách v Bambergu, Banské Bystrici, Bratislavě, Göttingen, Hradci Králové, Nitře, Olomouci, Opavě, Opolí, Poznani a Wrocławu. Publikoval u nás i v zahraničí mnoho vědeckých studií. Knižní monografie: *Pohořelice-Klásterka: Pravěké sídliště, slovanská osada a zaniklá středověká ves* (1980), *Hrádky a tvrze na Moravě* (spolu s Vladimírem Nekudou, 1981), *Středověké votivní předměty z Mušova* (1984), *Hrady na Pavlovských vrších* (1985), *Archeologické památky na okrese Břeclav* (1988), *Feudální sídlo z 13. století na zaniklé vsi Koválov u Žabčic* (1989), *Koválov: Šlechtické sídlo z 13. století na jižní Moravě* (1994), *Život na lelekovickém hradě ve 14. století: Antropologická sociokulturní studie* (1999), *Archeologie středověku: Odras života lidí v archeologických pramenech* (2008), *Archeologie církevních památek na Moravě a ve Slezsku* (2008). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal 9. svazek *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002) a 25. svazek *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy* (2006). Laureát *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, telefon: 549 497 806, e-mail: unger@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

unguis, unguis, m. (z latiny: *unguis*, „nehet; dráp, pazour“), nehet. Zrohovatělá ploténka **epidermis* na dorzální straně posledních článků prstů. Proximální část nehtu (*radix unguis*) je svým okrajem (*margo occultus*) ukryta v nehtové rýze. Viditelná část nehtu se nazývá *corpus unguis*, distální okraj nehtu je volný a přerůstá přes konce prstů. Pod zrohovatělou destičkou je měkká epidermální část nehtu, která odpovídá *stratum germinativum* pokožky. Její proximální část se nazývá *matrix unguis*, což je útvar, kde se dělením a rohověním buněk tvoří nehet a odtud se distálním směrem posouvá. V rozsahu *matrix* je při *radix unguis* bělavá poloměsíčitá ploška – *lunula unguis*. Její bílá barva je způsobena tím, že ve zrohovatělých buňkách nehtové ploténky se nacházejí vzduchové bublinky. Distálně od lunuly pokračuje pod nehtem vrstva vysokých buněk, takzvané *hyponychium* (sterilní *matrix unguis*, kde se netvoří nehet), které při volném okraji prstů přechází v pokožku bříška prstů. Pod *hyponychium* je nehtové lůžko *lectulus unguis* složené z vaziva a části koriální. Vybíhá v podélně orientované lišty (*cristae lectuli unguis*), v nichž jsou kličky kapilár prosvítající nehtovou ploténkou a podmiňující růžový vzhled nehtu.

Nehet je lemován proximálně a po stranách nehtovou rýhou, překrytou nehtovým valem (*vallum unguis*). Tento lem zrohovatělé části *epidermis* se nazývá *eponychium*. (Ladislava Horáčková)

uniatství (z latiny: *ūniō*, „jednota, sjednocení, spojení; svaz, spolek; jednotka“), snaha *římskokatolické církve o připojení *pravoslaví, východních *křesťanských církví, manoritů apod. ke *katolicismu (připojené *církve uznávaly *dogma a primát *papeže *katolické církve, ponechávaly si vlastní ritus i liturgický jazyk); zvláštní úsilí bylo vyvinuto k vytvoření unie s *pravoslavnou církví – Florentská unie (1439; nabídka pomoci katolických států *byzantské říši v boji proti *Turkům výměnou za uznání primátu papeže), Brestská unie (1596). (František Čapka)

UNICEF, Dětský fond *Organizace spojených národů (OSN), největší světová organizace, která se celosvětově zabývá ochranou a zlepšováním životních podmínek dětí a podporou jejich všestranného rozvoje; založen v roce 1946, původně jako Mezinárodní dětský fond neodkladné pomoci (United Nations International Children's Emergency Fund) pro pomoc dětem, postiženým *druhé světovou válkou. Od roku 1953 se UNICEF, již pod názvem United Nations Children's Fund, stal trvalou součástí OSN, specializovanou na programovou pomoc strádajícím dětem celého světa – obětím *válek, *katastrof, extrémní *chudoby apod. Spolupracuje se svými partnery v OSN a dalšími humanitárními organizacemi. Původní zkratka UNICEF zůstala zachována. Kontakt: www.unicef.org. (Marie Dohnalová)

Unie svobody (zkratka: US), česká *politická strana pravicového zaměření. Vznikla 17. ledna 1998 z názorové platformy v rámci *Občanské demokratické strany. Jejím prvním předsedou se v únoru 1998 stal bývalý *ministr vnitra Jan Ruml (narozen 5. 3. 1953). V roce 1998 získala v parlamentních volbách 8,6 % hlasů. Povolební jednání 1998 skončila podpisem tzv. *Opoziční smlouvy mezi *Českou stranou sociálně demokratickou a Občanskou demokratickou stranou. Toto řešení podnítilo vznik tzv. *Čtyřkoalice (podpisem Svatováclavské dohody 28. 9. 1999), kterou tvořily Unie svobody (US), *Křesťanská a demokratická unie – Československá strana lidová (KDU-ČSL), *Demokratická unie (DEU) a *Občanská demokratická aliance (ODA). Čtyřkoalice se v následujících letech účastnila voleb na všech úrovních. Senátní volby v letech 1998–2000 vyhrála. Dalším předsedou US byl v únoru 2000 zvolen bývalý ministr průmyslu a obchodu a velvyslanec ve Velké Británii Karel Kühnl (narozen 12. 9. 1954), jenž se stal v březnu 2001 lídrem Čtyřkoalice. V čele US ho proto vystřídala v červnu 2001 Hana Marvanová (narozena 26. 11. 1962), která stála u zrodu integrace Unie svobody s Demokratickou unií (27. 10. 2001). V lednu 2001 se Čtyřkoalice rozpadla a do parlamentních voleb šla pouze Koalice US-DEU a KDU-ČSL. Ve volbách získala 14,2 %. Dne 4. 7. 2001 Hana Marvanová odstoupila a stranu vedl do řádného Republikového shromáždění v lednu 2002 její 1. místopředseda Ivan Pilip (narozen 4. 8. 1963). V povolebních vyjednáváních byla sestavena koaliční *vláda tří stran: vítězná ČSSD a US-DEU spolu s KDU-ČSL. Unie svobody obsadila tři ministerské posty. Na VIII. Republikovém shromáždění US-DEU dne 19. 1. 2003 byl předsedou strany zvolen Petr Mareš (narozen 15. 1. 1953), bývalý poslanec a dlouholetý místopředseda strany, který řídil US-DEU do 27. června 2004, kdy byl na X. Republikovém shromáždění US-DEU v Hradci Králové zvolen novým předsedou strany Pavel Němec (narozen 20. 7. 1971). (Jaroslav Malina)

unie, celní (z latiny: *ūniō*, „jednota, sjednocení, spojení; svaz, spolek; jednotka“), smluvní spojení dvou nebo více *států (celních území) v jednotné celní území, kde se ruší celní překážky mezi členskými státy a zavádí se společný celní sazebník vůči nečlenským státům. Společný tarif celní unie nemá být podle *Všeobecné dohody o clech a obchodu* (GATT) vyšší než dřívější celní tarify členských států unie. (František Čapka)

unijní právo, *právo, unijní.

unikamerální cysta, *cysta, unikamerální.

unilineární evoluce kultury, *evoluce kultury, unilineární.

Union of International Associations, *Sdružení mezinárodních asociací.

uniparentální dědičnost, *dědičnost, uniparentální.

unitární stát, *stát, unitární.

United Nations International Research and Training Institute for the Advancement of Women, *Mezinárodní výzkumný a školicí institut pro podporu žen.

United Nations Research Institute for Development, *Výzkumný ústav OSN pro sociální rozvoj.

univalent, jednotlivý *chromozom přítomný v *meióze ve stadiu, kdy ostatní chromozomy se párují (tvoří *bivalenty). Univalent nemá v jádře párovací protějšek. Příkladem může být pohlavní chromozom u jedinců *karyotypu 45, X0 s *Turnerovým syndromem. (Jiřina Relichová)

univerzálie (z latiny: *ūniversālis*, „povšechný, obecný, všeobecný, veškerý“):

1. [filozofie, přírodověda], obecniny, tj. obecné pojmy nebo výrazy. Realistická tradice pokládala univerzálie za nadsmyslové a skutečné ideje (*Platón), formy (*Aristotelés) nebo podstaty, *nominalismus a *empirismus za pouhé názvy. Dnes převládající stanovisko konceptualismu (Pierre *Abélard) je pokládá za myšlenkové pojmy, jež nám teprve umožňují poznávat jednotlivé věci. Myšlenka nadsmyslových skutečných a více méně neměnných „podstat“ se však znovu oživila v *biologii ustavením *genetiky a objevem *genomu, dědičného určení každé živé bytosti;

2. [lingvistika], nejvšeobecnější vyjadřované kategorie, jevy, znaky, procesy, vztahy společné všem *jazykům. (Jaroslav Malina)

univerzálie, evoluční, termín zavedený americkým sociologem Talcottem *Parsonsem pro objasnění mechanismů vývojové změny. Podle Parsonse probíhá sociokulturní vývoj od jednoduchých k stále složitějším formám. Děje se tak podobně jako v organickém vývoji přes variace a diferenciaci. Diferenciaci mají podobu sociální změny, nutné k zajištění rovnováhy systému. Namísto nevyhovujících, nerovnovážných prvků vznikají nové, adaptivnější struktury. Parsons soudí, že v průběhu sociální evoluce vznikly v některých *společnostech sociální adaptační mechanismy (náboženství, sociální organizace, *technologie, peníze, tržní systém, obecný právní systém aj.), které danému sociálnímu systému umožnily efektivněji zajistit udržení homeostatické rovnováhy (*homeostáza). Protože tyto mechanismy přispívají k optimálnímu řešení problémů, jsou postupně přejímány dalšími společnostmi a získávají tak status evolučních univerzálií. (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

univerzálie, kulturní, pojem sloužící k označení třídy obecných *kulturních prvků a kategorií, které existují ve všech lidských kulturách. (Jaroslav Malina)

univerzalismus (z latiny: *ūniversālis*, „povšechný, obecný, všeobecný, veškerý“):

1. postoj nebo *názor zdůrazňující všeobecné či celkové proti dílčímu či jednotlivému;
2. snaha obsáhnout něco jako celek;
3. [filozofie], *názor, že svět je nadřazeným celkem, z něhož lze odvozovat jeho jednotlivé části. (Jaroslav Malina)

univerzální, týkající se všech jednotek dané skupiny; všeobecný. Například univerzální *lidská práva mají náležet všem lidem jakožto lidským bytostem. (Pavel Dufek)

univerzální darwinismus, *darwinismus, univerzální.

univerzální etický egoismus, *egoismus, univerzální etický.

univerzita (z latiny: *ūniversitās*, „všeobecnost, veškerenstvo, souhrn; obec, společnost; univerzita“), jedním z největších výtvorů evropské středověké *kultury a vzdělanosti je vznik univerzit, institucí, které měly zabezpečovat a rozvíjet organickou jednotu všeho vědění. Současná podoba a forma vzdělanosti by byla nemyslitelná bez téměř již tisícileté tradice autonomních, *vědě a *poznání zasvěcených korporativních ústavů, spojených s rozmachem urbánní kultury, alfabemizací, vznikem nezávislých vzdělanostních elit a s jejich nesmírným

společenským vlivem. Zpětně již ani není možné plně docenit význam univerzit (vysokých škol) ve všech aspektech jejich vlivu na okcidentální kulturu; jisté však je, že bez tzv. školské *revoluce 12. století by vývoj *Evropy probíhal podstatně jinak.

Univerzita je evropská forma vysoké školy, která se vytvořila během vrcholného *středověku, přesněji ve 12. století. Již před jejich ustavením existovaly různé vzdělávací instituce, především klášterní, kapitulní a dvorské školy, které ale měly zcela odlišné společenské postavení, zejména s ohledem na statut učitelů a žáků, správu a financování. Tyto školy vzdělávaly žáky pouze pro místní potřebu (tzv. „vnitřní školy“, *schola interior*, pro mnichy vzdělávané v *biblistice, a „vnější školy“, *schola exterior*, pro světské žáky), velmi zřídka přijímaly také přespolní kleriky a přímý dozor nad nimi měl dotyčný *opat nebo *biskup. Přestože se jednalo o vzdělávací ústavy, nebyly předchůdci univerzit ani netvořily jejich historický precedens.

První univerzity se začaly objevovat před rokem 1200. Nelze říci, že byly zakládány, protože první regulérní založení univerzity zemským pánem spadá až do roku 1224, kdy císař Friedrich II. založil univerzitu v Neapoli. První univerzity vznikaly v průběhu zhruba padesátiletého procesu, během něhož krystalizovala nejvýznamnější střediska, především dvě nejprestižnější a institucionálně nejstabilnější: Paříž a Bologna (za nejstarší univerzitu se považuje Bologna; v 19. století byla ustavena komise historiků vedená Giosuè Carduccim, podle které vznikla roku 1088). V příznivých hospodářských (obchod, námořní *doprava, urbanizace) a politických (reforma církve, restrukturalizace světské moci) podmínkách se mohl školský systém rychle rozvíjet: žáky již nebyli pouze *klerikové a příslušníci *šlechty, ale na univerzitu vstupovali lidé s požadavky na vědění; rostla mobilita mezi univerzitami, která se netýkala jen studentů, ale také učitelů; rozkládá se diecézní vázanost škol a začíná vznikat evropská mapa vzdělanostních institucí univerzitního typu. Zásadně nový rys univerzit spočíval v tom, že vytvářely svébytné samosprávné organismy, společenství osob, které spojoval jediný cíl, a to akademická nauka. Mezi Bolognou a Paříží vyvstal první základní rozdíl, typický i pro další univerzity, v tom, že boloňská vysoká škola byla strukturována jako tzv. *universitas scholarium*, tedy „společenství studentů“ řízené studentským rektorem. Naproti tomu Paříž měla statut *universitas magistrorum et scholarium* a znala již akademickou obec, tj. „společenství vyučujících a vyučovaných“, které bylo řízeno kancléřem *katedrály Notre Dame. Do roku 1200 přibyly univerzity v Oxfordu, Montpellieru a v Salernu, do roku 1230 v Reggio, Vicenze, Arezzu, Padově, Neapoli, Vercelli, Toulouse, Orleansu, Angers, Cambridge, Valencii a v Salamance.

Oproti předuniverzitním školám se výrazně změnil rovněž obsah a forma výuky. Základem sice formálně zůstalo **septem artes liberales* („sedmero svobodných umění“) a *sacra pagina* („posvátná stránka“), změnil se však jejich význam. Do výuky byla zapojena gramatika a pod vlivem antických a církevních klasiků se systematizovala a prohlubovala výuka *dialektiky, to znamená v zásadě umění rozumové argumentace. V něm vynikla zvláště Paříž, kde působili velcí dialektikové 12. století Pierre *Abélard a Gilbert de la Porée. Studenti se pravidelně zúčastňovali tzv. disputací, kde mistr přednesl určité *teze (výroky), shromáždil k nim argumenty a protiargumenty a ostatní kladli questie (otázky), vůči kterým se mistr obhajoval. Abélard nakonec začal užívat metody dialektiky i na hermeneutiku Písma svatého a její pomocí formuloval tzv. pravdy víry, které byly nazvány „teologií“. Dialektika stála také u toho, když se na univerzitách rozšířily další obory, především *právo (na základě znovuobjevených textů římského práva) a *medicína (pod vlivem arabského a řeckého lékařství). Nové disciplíny se stále víc vymykaly z církevní kontroly a spolu s přírodní filozofií, optikou, astronomií, experimentátorstvím, důrazem na *empirií a dalšími do té doby v Evropě neobvyklými nebo zcela neznámými postupy začaly připravovat cestu ke vzniku moderní vědy.

Celý tento vývoj směřoval ke změně společenského postavení magistrů (učitelů) i *scholares* (studentů). I nejvyšší *společenské vrstvy si začínaly uvědomovat moc vědění a jeho praktickou využitelnost v různých směrech. Z toho se odvíjelo vědomí zvláštního poslání univerzitních vzdělanců, i když mnozí zůstávali kleriky. Protože studenti nebyli vždy místní, ale přicházeli z různých *zemí, potřebovali zvláštní právní ochranu, univerzity zase vyžadovaly určité garance své budoucí existence a další činnosti. Pojila se s tím i řada praktických obtíží, například nutnost studenty ubytovat, stravovat, udržovat veřejný pořádek. Světští panovníci byli nuceni tuto situaci řešit; první systémové řešení pochází od *císaře Friedricha Barbarossy, tzv. *authentica habita* z roku 1158, která zaručovala podmínky existence boloňské univerzity, garantovala privileje studentů, zřizovala vlastní univerzitní soud a soudcovský stav. Studenti nesměli být stíháni za dluhy, které si nadělali u boloňských občanů, směli u sebe nosit zbraň a v prostoru univerzity (předchůdci pozdějších univerzitních městeček či moderních kampusů) se řídili vlastní samosprávou. Štaufovský císař svým výnosem ale vlastně jen legalizoval stávající stav, který se na univerzitě vytvořil i bez zakládající listiny.

Boloňská univerzita také uspořádala první historicky doloženou promoci. Po schválení promočního řádu *papežem Honorem III. se konalo první udělení titulu doktora roku 1219. Kolem roku 1250 se objevuje funkce *rektora, který byl volen z učitelů *artistické (filozofické) fakulty, zpočátku na pouhé tři měsíce a bez patřičných pravomocí. Protože funkce rektora byla zásadně prestižní, mohli do ní být voleni (a také často byli) i studenti, kteří pak mohli ovlivňovat některé součásti výuky. Tato možnost přetrvala teoreticky dlouho, až v 16. století, kdy se z univerzit staly státní instituce, byly vedeny papežskými legáty; toto nařízení zrušil teprve *Napoleon Bonaparte, od něhož pochází dodnes uplatňované pravidlo, že rektorem je volen člen sboru univerzitních profesorů.

Roku 1257 byly v Paříži zřízeny první studentské *koleje, na kterých se časem objevují také univerzitní (kolejní) knihovny. Až o zhruba dalších sto let později začala univerzitní *města platit profesory. Profesori poměrně dlouho nebyli součástí univerzit, nýbrž vyučovali na nich na základě smluv, které jim dovolovaly vybírat poplatky od studentů. Obtíže s tím spojené a nesrovnalosti ve struktuře některých univerzit (například boloňské, kde studentské požadavky vedly ke vzniku dvou „vnitřních“ univerzit, jedné, tzv. citramontánní, pro italské studenty, a druhé, tzn. ultramontánní, pro mimoitalské studenty) vedly roku 1350 k zavedení regulérního platu pro řádné profesory.

Po roce 1250 se situace univerzit poprvé výrazněji změnila. Dostalo se jim sice uznání, když byla univerzitní výuka označena kanonisty jako tzv. *studium generale*; tím byla oceněna originalita a novost univerzit a jejich vzdělávacího provozu. Zároveň se však přestal zvyšovat počet univerzit, statut *studium generale* byl přisouzen pouze dvěma ze stávajících (právnícky zaměřené školy v Orleansu a Angers), zatímco ostatní začaly upadat do průměru či úplné bezvýznamnosti, což se týkalo zejména těch, které nebyly podporovány papežem. Dalším otázkou byla skutečnost, že univerzity vznikly hlavně ve středomořské oblasti, kdežto v západní Evropě se kvůli nedůvěře v latinskou klerickou kulturu vůbec neprosadily. Průlom znamenal počín císaře Karla IV., který založil s velkými obtížemi roku 1348 univerzitu v Praze (*Univerzita Karlova); podobně složitá byla situace v Krakově (1364) a ve Vídni (1365). Změnu a rozvoj těchto „severských“ univerzit přinesl rok 1378 a papežské *schizma, s nímž skončila krátká éra nikdy nenaplněného křesťanského *univerzalizmu. Schizma urychlilo vývoj národních států a s nimi také univerzit, protože každý stát chtěl mít univerzitu vlastní. Během následujícího století se vytvořila síť univerzit, která obsáhla celou Evropu a kterou až na výjimky známe dodnes. Na Moravě byli zakladateli vysokého školství *jezuité; v Olomouci obdržela jejich kolej v roce 1573 promoční právo, o tři roky později byla ustavena artistická fakulta, univerzita zde nebyla úplná (jen filozofická a teologická fakulta), za *tricetileté války byla dvakrát uzavřena (v letech 1778–1782 přenesena do Brna), poté se

stala lyceem se třemi fakultami, od roku 1827 byla univerzita obnovena jako Františkova univerzita o třech fakultách a medicínsko-chirurgickém učení, zrušena v roce 1860 (zánik přežila pouze fakulta teologická s právem promočním, pod názvem Cyrilo-Methodějská), obnovena v roce 1946. Druhá univerzita na Moravě byla zřízena v roce 1919 v Brně – *Masarykova univerzita.

Univerzity byly po celou dobu své existence nejen centry vzdělanosti, ale také institucemi se značným společenským a politickým vlivem. Vzdělání umožňovalo a umožňuje dosáhnout vyššího společenského postavení, a přínos univerzit se proto nedá omezovat jen na rozvoj vědy nebo metod poznání. Ve svých mimovědeckých rolích však začaly být univerzity brzy mocensky omezovány, zejména ze strany konkurenčního církevního prostředí, ale i politickými institucemi. Stav, kdy jsou univerzity kráceny ve svých různorodých iniciativách využíváním mocensko-politických, například finančních nástrojů, trvá i v současnosti. Svoboda univerzit je tak velmi relativní pojem. Na druhou stranu ovšem platí, že mnoho velmi významných *objevů, *vynálezů, *idejí a celokulturních společenských *hnutí se zrodilo mimo univerzity. Pozdně renesanční *humanismus, *osvícenství a *marxismus v 19. století byla hnutí, která měnila tvář světa, aniž by měla co dělat s univerzitami. Univerzity plodily nejen poznání, ale také *předsudky, které poznání bránily. Světově proslulí profesori se dávali a dávají do služeb politických režimů, jejichž profil, záměry a prostředky k dosažení svých účelů nejsou nijak slučitelné s ideou univerzity; Martin *Heidegger je v tomto ohledu jen jeden ze známějších příkladů. Přes všechnu rozporuplnost však zůstávají univerzity institucemi, které nesou jedno z nejcennějších dědictví evropské kultury od středověku do současnosti a snad ho budou moci nést i nadále. (Břetislav Horyna)

Univerzita Karlova, nejstarší vysoká škola (vysoké učení) v *českých zemích (rovněž i ve střední Evropě), založena 7. 4. 1348 v Praze Karlem IV. (1316–1378), na základě souhlasu obsaženého v *bule *papeže Klementa VI. (okolo 1292–1352), potvrzena v lednu 1347; *univerzita čtyřfakultní (*artistická, lékařská, právnická, teologická). Od roku 1348 nepřetržitě funguje artistická (filozofická), lékařská a právnická fakulta. Podle zakladatelova rozhodnutí měla být univerzita otevřena celému křesťanskému světu latinského obřadu, král jí slíbil obdarovat „znamenitými statky“ a ty, „kdož na ní budou působit, královskými dary“. Stala se centrem středověké vzdělanosti (pro studenty ze *zemí České koruny, ale také z Německa, Polska, skandinávských *zemí a Uher); byla určena pro celou oblast Karlovy říše, původně se pro rozhodování mistrů i studenti dělili do čtyř rovnoprávných skupin podle původu (česká a 3 cizí [Bavorsko, Polsko, Sasko]), tuto situaci změnilo vyhlášení Dekretu kutnohorského (1409), omezujícího vliv cizinců na univerzitě (Čechům připadly tři hlasy, ostatním národům jeden). V reakci na tuto reformu opustilo univerzitu kolem 800 německých studentů a profesorů (odcházel převážně na univerzitu v Lipsku), což mělo za následek její výrazné oslabení.

Za *husitství se univerzita přihlásila „ke kalichu“, od roku 1458 – *vlády Jiřího z Poděbrad (1420–1471) – se stala utrakvistickou (*utrakvismus), od roku 1609 pod patronací nekatolických *stavů. Po Bílé hoře (1620) byla roku 1622 předána *jezuitům, kteří ji spojili s vlastní klementinskou akademií (založenou roku 1562). V roce 1638 ji Ferdinand III. jezuitům odebral a univerzita se stala opět samostatnou, definitivně ji pak sloučil s klementinskou akademií v roce 1654 v Karlo-Ferdinandovu univerzitu (jezuitům zůstala ve správě teologická a filozofická fakulta). V roce 1784 byl v rámci reformy stanoven nový univerzitní řád, kdy se mimo jiné místo *latiny stala vyučujícím jazykem *němčina; roku 1882 byla univerzita rozdělena na českou a německou.

Dne 19. 2. 1920 byla česká univerzita opět vyhlášena Univerzitou Karlovou; 17. 11. 1939 – uzavřena nacisty (německá univerzita získala statut říšské vysoké školy), znovu otevřena v roce 1945 (jen česká, vybudovány pobočky v Hradci Králové a v Plzni). (František Čapka)

univerzum (z latiny: *universum*, „veškerenstvo, celek, vesmír, svět“), celý *svět, *vesmír (Vesmír).

uni- [před samohláskou *un-*] (z latiny: *unicus*, „jediný, jedinečný; obzvláštní, výtečný skvělý“), v složeninách první část s významem: „jeden, jedno-, řídčeji stejno-“.

UNRISD, *United Nations Research Institute for Development.

upanišady (ze sanskrtu: *upa+ni+šad*, „přisednutí [k nohám učitele]“), soubor sanskrtských textů, obsahujících mystické a filozofické nauky. Spolu s ostatními díly védské literatury (*védy) tvoří součást posvátného božského *zjevení, označovaného pojmem *šruti* („to, co bylo slyšeno“), a protože mezi védskými písmi tvoří jakýsi časový a myšlenkový závěr či vyvrcholení, jsou někdy souhrnně nazývány *védánta* („konec véd“). Nejstarší z nich pocházejí zhruba z let 800 až 600 př. n. l., avšak řada textů pod tímto jménem vznikala i mnohem později, některé až v moderním období.

Základem učení *upanišad* je představa o jednotě individuální duše (**átman*) a nadmyslové, věčné božské podstaty *vesmíru (**brahma*), jejichž totožnost zakrývá závoj *iluze (**májá*) a nevědění (**avidja*); teprve poznání *identity vnitřního já a duchovní podstaty všehomíra přetrhne neúprosný koloběh znovuzrovnání (**sansára*) a povede k vysvobození (**móksa*). (Jan Filipický)

upír:

1. [antropologie], nadpřirozená bytost často s nadlidskými schopnostmi, o které se věří, že v noci saje lidem *krev; obyčejně mrtvý, který zemřel za podivných okolností nebo byl potrestán za činy spáchané za života; (Jaroslav Malina)

2. [zoologie], název tří druhů netopýrů rodů *Desmodus*, *Diaemus* a *Diphylla*, řazených do podčeledi upírů (Desmodontinae), čeledi listonosovití (Phyllostomidae) z řádu letounů (Chiroptera). Upíři žijí v tropických oblastech Střední a Jižní Ameriky. Potravní specialisté, živí se krví teplokrevných obratlovců; horními nožovitými řezáky vyříznou otvor v *kůži a olizují vytékající krev. Hojný je upír obecný (*Desmodus rotundus*) napadající dobytek, vzácně i člověka, může přenášet *virus vztekliny. (Jiří Gaisler)

úplná teorie, *teorie, úplná.

úplnost teorie, syntaktická úplnost znamená, že připojením věty, která není v teorii odvoditelná, získáme *spor; *sémantická úplnost (vzhledem k zvolenému *modelu) znamená, že každá věta interpretovaná jako pravdivá je i odvoditelná. Podle výsledků Kurta *Gödela mají vlastnost úplnosti pouze jednoduché teorie. (Jaroslav Malina)

úplný logický kalkul, *kalkul, úplný logický.

upokojení [primatologie], chování podřízených jedinců k dominantnímu jedinci po *agresi nebo před potenciální agresí prostřednictvím uklidňujících projevů: supavé chrochtání, dotek, *líbání, *objímání, *prezentace, krátký *grooming. (Marina Vančatová)

Upland [archeologie], kraj na východě středního Švédska s vysokým výskytem *petroglyfů, které zde byly objeveny na více než 1000 nalezištích, nacházejících se ve výšce 20 metrů nad současnou hladinou moře. K nejdůležitějším *lokality patří: Branskog, Hemsta a Rickeby. K nejčastějším motivům se řadí loď, jednoduché postavy lidí a zvířat (medvědi, prasata, skot), otisky nohou aj. (Roman Čihák)

úpravy lidského těla, kulturní, úpravy a změny různých částí lidského těla související s kulturními pojetími a představami o podstatě *reprodukce, *příbuzenství, dětství, dospělosti a *pohlavní, *genderové a skupinové *identity, které jsou významově propojeny s představami estetickými, hygienickými, etickými, náboženskými i s pojetím *sexuality, *erotiky a *manželství v daném *sociokulturním systému. Zdobení a úpravy lidského těla zaznamenáváme u všech *kultur ve všech geografických oblastech a časových obdobích. Archeologické nálezy indikují používání *barviv ke zdobení těla již v *paleolitu, *tetování je doloženo u *mumií z období *eneolitu (naleziště v Evropě, v Jižní Americe i v centrální Asii). Velká pozornost je u mnoha kultur soustředěna na úpravy mužských a ženských *genitálií

(*kultura a genitálie [různost zvyků]). Škála dalších úprav v různých kulturách po celém světě sahá od zbavování se tělesných zápachů (například užívání deodorantů a antiperspirantů v západní kultuře), nanášení vonných *substancí (například velbloudí moči u *Beduínů či parfémů u *Evropanů), stříhání a barvení vlasů a nehtů, úpravy vousů, propichování ušních lalůčků a ušního boltce, propichování nosní přepážky a nosních křidélek, propichování rtů, jazyka, tváří, i jiných částí těla (*propichování těla), barvení *kůže, tetování nebo *usekávání prstů (například na znamení žalu u *Daniů z *Nové Guineje, nebo na znamení loajality k nadřízenému u japonských zločineckých *subkultur), liposukce (odsávání tukové *tkáně), zjizvování (*skarifikace) těla i tváří (kupříkladu rozsáhlé oblasti Afriky, například Balové ze Zairu či *Masajové; *Němci v období imperiálního Pruska), *úpravy zubů – vyražení zubů či jejich zabrušování, pilování a provrtávání (například některé bantuské skupiny si zabrušují zuby do špičky, obdobně si počínají Bogobogové na Filipínách, některé skupiny *nilotských etnik z východní Afriky vyražejí mladíkům obvykle v období puberty dva či více dolních řezáků), *deformace lebky (například *Ajmarové, *Kwakiutlové nebo *Mayové), chirurgické odstraňování vrásek, *deformace končetin, deformace chodidel nohou (například v tradiční Číně; viz *zlaté lotosy), *deformování a prodlužování krku (například *Padaungové z Myanmaru), zvětšování či zmenšování prsou (například *Američané, Evropané) a mnohé další.

Příčiny kulturních úprav lidského těla jsou různorodé. Většinou se však jedná o vymezení statusu či identity jedince nebo skupiny vůči okolnímu přírodnímu a sociálnímu prostředí. Mnoho *nativních kultur praktikujících rozmanité úpravy těla věřilo, že bytost, u níž tyto úpravy neproběhly, není plnohodnotným člověkem. Modifikace lidského těla zde sloužila k odlišení lidské bytosti od zvířat. Snahou různých úprav bylo v této souvislosti lidské tělo více „polidštit“ a odlišit ho tak co nejvíce od těla zvířecího. Proti tomuto v minulosti převládajícímu trendu se však dnes můžeme setkat i s opačným postojem, tedy že se někteří lidé snaží pomocí úprav těla co nejvíce podobat zvířatům. V této souvislosti je často zmiňován pojem *animality.

Většina kulturních úprav lidského těla však souvisí s rozlišením vlastní identity a statusu v rámci lidské společnosti či přiblížení se ideálu krásy vnímanému danou kulturou. Ve škále mnohých technik úpravy těla můžeme rozlišit úpravy dočasné (malování těla, úprava vlasů atd.) a trvalé (skarifikace, amputace, deformace lebek atd.). Dočasné úpravy těla jsou vratné a většinou slouží k označení určitého přechodného statusu jedince (zařazení do určité věkové skupiny, použití zdobení pouze při rituálech apod.) nebo představují pouze projev určité krátkodobé módní vlny ve vnímání krásy. Trvalé úpravy těla jsou nevratné a jsou častěji znamením stálé příslušnosti k určité sociální skupině či snahou přiblížit se dlouhodobějšímu ideálu krásy v dané společnosti.

U tradičních *přírodních národů, kde početnost příslušníků jednoho etnika či skupiny často nebyla příliš vysoká, se setkáváme s mnoha různými způsoby kulturních úprav těla, jejichž důvodem je snaha odlišit členy vlastní komunity od „cizinců“. Tato vysoká variabilita kulturních úprav těla související s roztržitostí rané lidské společnosti se postupně vytrácí spolu se vznikem prvních *států a *civilizací. Je však nahrazena variabilitou související se zvyšováním hierarchizace společnosti. Se vznikem různých *společenských vrstev se ve větší míře setkáváme s projevy úprav těla, které mají příslušníky těchto skupin navzájem odlišit. To se projevuje zejména u společenských *elit, které se mnohdy až bizarními způsoby zdobení a úprav těla snaží vyčlenit od zbytku společnosti a demonstrovat tak svůj nadřazený společenský status. V souvislosti s prosazováním moci společenských elit se také setkáváme s nucenými úpravami těla, které mají ze společnosti vyčleňovat určité, z různých příčin negativně vnímané jedince či skupiny (označování zločinců vypalováním cejchu, usekávání prstů či celé ruky zlodějům, různé způsoby označování *otroků, *zajatců, tetování u vězňů v *koncentračních táborech apod.).

V současné západní civilizaci se touha po zdokonalení vlastního těla prostřednictvím jeho zdobení a úprav oproti dřívějším obdobím nijak nezměnila. Také příčiny těchto úprav zůstávají zpravidla obdobné. Převažujícím důvodem k jejich provádění se dnes stává snaha přiblížit se k západnímu ideálu krásy. Tím je dnes mladé, štíhlé, symetrické a zdravé tělo. Pro dosažení tohoto ideálu jsou miliony lidí ochotni podstupovat mnohdy nepříjemné a bolestivé zákroky a utrácet velké částky. Spolu s rozvojem technologií a moderní *medicíny narůstá škála technik umožňujících i velmi radikální změny vzhledu a tělesné stavby. Odvětví tzv. estetické medicíny, jejichž primárním cílem není zachování zdraví a života člověka, ale právě úprava tělesného vzhledu podle jeho potřeb a přání, zažívají v současné době nebývalý rozvoj.

Vedle této převažující snahy po dosažení tělesné dokonalosti lze však také zaznamenat i jiné důvody a příčiny tělesných úprav. Ty jsou často dávány do souvislosti s nástupem hnutí tzv. moderního primitivismu, jehož členové se staví do opozice vůči západnímu technokratickému způsobu života a jako vzor jim slouží „primitivní“ přírodní společnosti. Zastánci tohoto hnutí přejímají techniky zdobení a úpravy těla těchto kultur. Zatímco v původním kontextu označovaly mnohé z těchto úprav příslušnost k určité společnosti a měly ji vymezit vůči ostatním kulturám, dnes plní funkci opačnou. Jedinci či skupiny se jejich prostřednictvím vymezují vůči majoritní společnosti. Často pak dochází k paradoxní situaci, kdy mnohé tradiční způsoby a techniky tělesných úprav, které již vymizely ze společností, kde byly původně praktikovány, přežívají pouze v převzaté podobě mezi zastánci moderního primitivismu.

Dalším zdrojem rozmanitosti kulturních úprav v západní společnosti jsou členové různých alternativních *subkultur, jako jsou motorkáři, členové různých gangů či zločineckých organizací, příslušníci skupin zastávajících alternativní způsoby sexuality a další. V souvislosti se zvyšujícím se důrazem kladeným v západní společnosti na individualitu jedince se dnes setkáváme s mnoha kulturními úpravami těla, jejichž prostřednictvím si mnozí lidé vytvářejí svou vlastní „image“ ve snaze vyčlenit se od všech ostatních. (Kateřina Boberová, Jaroslav Malina, Tomáš Mořkovský)

úpravy zubů, kulturní, záměrné manipulace na *zubech zahrnující jejich vyražení a záměrné vytrhování, pilování, provrtávání, barvení či vsazování *ozdob. Kulturní úpravy chrupu a jednotlivých zubů byly rozšířeny u mnoha *etnik zejména v Africe, *Oceánii a Austrálii. Nejčastěji jsou úpravy zubů prováděny ze zdravotních a estetických důvodů, ale setkáváme se i s důvody *rituálními či *náboženskými. Například na Bali byly zuby upravovány pilováním nikoliv z estetických důvodů, ale protože pro *Balijce symbolizovaly negativní *emoce jako je strach, chamtivost či žárlivost. Prostřednictvím tvarových úprav zubů mohly být tyto emoce kontrolovány a usměrňovány. Prosté zahrocení zubů broušením či pilováním bylo zaznamenáno u mnoha etnik v Africe (například *Dinkové, *Pygmejové), ale rozšířeno je i u Mentawajců na Sumatře nebo u indiánských etnik Střední a Jižní Ameriky. Australští domorodci (*Austrálci) praktikovali jednoduché vyražení horních nebo dolních řezáků z estetických důvodů. Tento *zvyk byl zaznamenán také u některých etnik na území Vietnamu. Jinde byly vyraženy pouze dolní řezáky a horní řezáky byly zabrušovány do špičky. U některých etnik v *Polynésii bylo vylamování řezáků znamením hlubokého smutku. Jiným způsobem úpravy zubů je vypilování vrubů a štěrbin do zubů či jejich horizontální upilování. To bylo rozšířeno mezi obyvateli Malajsie a Jávy, kdy nebylo výjimkou opilování všech čtyř horních řezáků až na dásně. Zvyk opilovávat si zuby převzali od *Malajců i *Číňané. Další častou kulturní úpravou zubů je jejich barvení. Provádí se buď u nepozměněných zubů, nebo u zubů chemicky nebo mechanicky upravených tak, aby bylo barvivo lépe vázáno. Někteří Austrálci si zčernují zuby dehtem, který získávají pálením některých rostlin. Zuby si nijak předem nepřipravují. Členové některých etnických skupin v Indii si několik hodin nechají ve svých ústech kousek citronu, čímž se odvápní povrch skloviny. Trvalé červené zbarvení získávají z mladých výhonků fikovníku posvátného (*Ficus*

religiosa), a poté ještě barvivo fixují odvarem z pupečníku asijského (*Rubia cordifolia*). V Japonsku si černili zuby železitými sloučeninami. Na *Nové Guineji užívají barviva z ořechů, zuby jsou pak úplně černé a lesklé. Na indonéském ostrově Alor si dospívající dívky i chlapci krášlili zuby tím, že si je černili, zkracovali a zarovnávali do jedné linie. Tento proces byl poměrně zdlouhavý a zabýval se jím dokonce profesionální „začernovač“ zubů. Tato praxe byla běžná ještě po roce 1940. Z černé zeminy a rostlinných příměsí se vyrobila pasta a ta se nanasla na pruh kůry vyříznutý tak, aby seděl na zubech dané dívky nebo chlapce. Kůru s nánosem vložili do úst, nasadili na zuby a připevnili pásky ohebné kůry. Po deset dní museli mít mladík či dívka ústa zavřená. Živili se malými kousky potravy a pít mohli jen dutým bambusovým stéblem. Když bylo začernění hotové, přikročilo se k velmi nepříjemné operaci, trvající kolem dvou až tří hodin. Operovanému dali do úst kukuřičný klas, aby je měl stále otevřená. Potom operatér šest horních a šest dolních zubů zpiloval do roviny a na poloviční délku. Začernění a zpilování zubů tvořilo součást přípravy mladých lidí k *manželství. Mechanické vázání barviva na zub se děje zářezy, pronikajícími *sklovinou, aby barvivo mohlo lépe vniknout do snadno se barvící zuboviny. Rýhy se provedou buď ve sklovině, nebo se sklovina vybrousí na celé labiální ploše zubu. Často se provádí kombinované opilování korunky do špičky, popřípadě amputace korunky, a barví se pouze zbývající pahýly. Nejznámější a také nejrozšířenější je zbarvení zubů *betelem. Žvýkání betelu je rozšířeno po celé východní Indii, Cejlonu, Malajských ostrovech i v jižní Číně.

K dalším kulturním úpravám zubů patří jejich zkrášlování pomocí ozdob z různých materiálů. K výzdobě byly používány různé *kovy, nerosty, perleť či různé typy cementů a tmelů. Mezi nejjednodušší způsoby zdobení chrupu patřilo provlečení zlatého drátu mezi zuby. Na Borneu, Celebesu a Filipínách se do frontálních zubů vyhlubují otvory a do nich se vtoukají kousky *zlata nebo mosazi nebo se vkládá destička perleti. Vložka často kryla kouzelný lék proti otrávení, uložený na dně dutinky. U bohatších osob se vrývají do zlaté destičky i ornamenty. Aby vložka lépe držela, zarazí se ve formě hřebu přímo do dutiny dřevěné. Zlatem zdobené zuby byly dříve u *Japonců *privilegiem šlechticů. Nálezy ze Střední Ameriky, pocházející z předkolumbovské doby, jsou zajímavé poměrně hojně se vyskytujícím zasazováním kamenů do horních frontálních zubů včetně premolárů. Zasazovány byly polodrahokamy i vzácné kameny mající v dané oblasti magické či rituální funkce, například *hematit, *jadeit, *křišťál, *obsidián nebo *tyrkys, jež byly připevněny do uměle vyhloubených dutinek zvláštním tmelem.

V současné západní civilizaci jsou ideálem krásy bílé, rovné a symetrické zuby. K bělení zubů se používá nejrůznějších prostředků od speciálních zubních past po nákladné vybělování zubů u dentisty. Také úpravy symetrie chrupu jsou rozmanité – od používání rovnátek, až po výměnu zubů za keramické implantáty. (Kateřina Boberová, Tomáš Mořkovský)

uprchlík, státní příslušník třetí *země, jemuž bylo přiznáno právní postavení uprchlíka ve smyslu Ženevské úmluvy a který je oprávněn pobývat na území členského *státu. V České republice je osoba, které bylo přiznáno postavení uprchlíka, označována jako *azylant. (Marie Dohnalová)

Ur (sumersky, akkadsky: Uri[m]; dnešní Tell al-Mukajjar), *archeologická lokalita 5 km jižně od Násiríje (Irák). Zdejší osídlení sahá od *obejdské kultury po dobu parthskou (2. století př. n. l.–2. století n. l.). Kromě sídliště a dvou fází pohřebišť kultury obejdské započala zde již tehdy hromadná výroba *keramiky, jak dokládají nejspodnější vrstvy mohutného odkladiště keramického odpadu, jehož hlavní objem pochází z doby *urucké kultury a nejsvrchnější vrstvy z doby *džemdet-nasrské kultury. V době kultury urucké zde byla vystavěna monumentální budova („chrám“?) a na blízkém Tell al-Ubajdu byl zbudován nevelký „chrámový“ objekt; urská výrobní *hrnčiny zjevně oběma sloužila jako „služební osada“. Ubajdský „chrám“ zanikl někdy v době kultury džemdet-nasrské, zastíněn významem naleziště urského, kde ustává hrnčířská velkovýroba a počíná výkon funkcí přerozdělovacího

střediska (počátky vrstev s hromadně skartovanými otisky pečeti). Významnější společenskou diferenciaci dokládá i bohatěji vybavený *hřbitov z doby kultury džemdet-nasrské (keramika, kamenné nádoby, kovové předměty, ozdoby), kde se již objevuje odlišení obou pohlaví (nebožky ve skrčené poloze“ na levém a nebožtíci na pravém boku). Během raně dynastického období podržuje Ur své postavení regionálního střediska. Jeho důležitost se zřejmě výrazně zvyšuje na počátku III. raně dynastického období, jak dokládají některé zcela mimořádně vybavené *hroby soudobého „královského“ hřbitova (celkem asi 2500 hrobů, z toho 17 velkých atypicky bohatých celků). Významné osobnosti zde pohřbené jsou doslova zahrnuty bohatstvím předmětů z materiálů běžných i cenných (*šperky, *zbraně, luxusní *textilie, *nádoby i celé stolní servisy, přepychový *nábytek, *hudební nástroje, dopravní prostředky atd., na jejichž výrobu byly užity drahé *kovy a drahokamy, zvláště výrazně *zlato, *stříbro, *lapis lazuli, různé drahokamy i polodrahokamy, ale i *železo).

Z tohoto zmožutnění hospodářské základny *města těžil urský panovník Mesanepada, který získal kišský královský titul a s ním patrně i krátkodobou *hegemonii nad *Sumerem. Po koordinované akci vojsk *Uruku a *Lagaše však za Mesanepadova nástupce vzala moc Uru zasvě a jeho syn A'anepada uznal za vhodnější „shromažďovat statky v nebesích“, když obnovil chrámovou *stavbu v Tell al-Ubajdu. *Sargon, zakladatel staroakkadské dynastie, nechal jmenovat svou dceru *Encheduannu kněžkou urského měsíčního boha *Nanny. Svrchovanost Uru nad celým Sumerem i přilehlými oblastmi starověkého *Předního východu obnovili až panovníci III. dynastie z Uru (2112–2004 př. n. l.), kdy zažila moc a kultura Sumeru poslední období rozkvětu. Tehdy byly obnoveny ústřední budovy města včetně Nannova chrámového okrsku se *zikkuratem a obdržely zřejmě i bohatou uměleckou výzdobu, z níž se podnes zachovaly pouhé trosky (*stéla *krále *Ur-Nammua). Říše III. dynastie z Uru zaniká po společném útoku východních i severních nepřátel a Ur poklesá na úroveň provinčního střediska.

Byly zde rovněž zkoumány obytné čtvrti a drobná chrámová stavba z 19.–18. století př. n. l. (celková obydlená plocha tehdejšího Uru činila nejméně 60 ha), jakož i řada pohřbů pod podlahami obytných staveb. Rovněž byla zachycena kultovní architektura doby kassitské a novoasyrské, novobabylonské a achaimenovské přestavby Nannova kultovního okrsku. Hojný archeologický mobiliář včetně několika tisíc hospodářských, právních, literárních a náboženských klínopisných textů. O archeologické odkryvy Uru se zasloužily zejména britské výzkumy v letech 1918–1919 (Harry Reginald Hall, Charles Leonard *Woolley) a 1922–1934 (Charles Leonard Woolley). (Petr Charvát)

uracil (zkratka: U), sumární vzorec $C_4H_4N_2O_2$, systematický název 2,4-dihydroxypyrimidin. Je to heterocyklická sloučenina, *pyrimidinová *báze; je přítomná pouze v *RNA, kde tvoří pár s adeninem. (Kateřina Boberová)

uralská etnika, *etnika, uralská.

uralské jazyky, *jazyky, uralské.

Úranos, řecký bůh nebe, jedna z prvotních sil podílejících se na utváření *světa v jeho počátcích. Zrodil se ze země, *Gáia a vzápětí se stal jejím přirozeným partnerem a otcem *přírody i bytostí, jimž Gáia postupně dala život – nestvůrných obrů Hekatoncheirů a jednookých *Kyklópů. Jejich mladšími sourozenci byli již dokonalejší *Títáni. Protože Gáia se nemohla smířit s nenávisť Uрана vůči jeho potomstvu, byla v zájmu svých dětí iniciátorkou vzpoury proti němu. Nejmladší z Títánů, *Kronos, připravil otce o jeho nejmocnější zbraň, *plodnost, tím, že ho zbavil mužství.

Z krve zraněného Uрана, která skanula z nebe na zem, Gáia zrodila další potomstvo, Giganty. Úranovo *sperma se již do kontaktu s Gáiou nedostalo, ale v moři z něj ještě vznikla další mocná síla, *láska, v podobě bohyně *Afrodíty, která se zrodila z mořské pěny oplodněné Úranovým semenem a vystoupila na břeh u ostrova *Kypru. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Úranos a Gáia, *Gáia, *Úranos.

Urartejci, etnikum starověkého *Předního východu, jazykově spřízněné s *Churrity. Přítomnost Urartejců je doložena ve 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. a v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. na území východní *Anatólie, Zakavkazska (povodí řeky Araxés), severní *Mezopotámie a severozápadního Íránu. Hlavním centrem urartejského osídlení byla zřejmě oblast mezi jezery Van a Urmija. K formování urartejského etnika docházelo někdy v průběhu 3. tisíciletí př. n. l. O historickém vývoji Urartejců v této době však nemáme bližší informace. První písemné prameny k dějinám Urartejců pocházejí až z 13. století př. n. l., kdy *Asyřané pronikali do východní Anatólie a střetávali se s urartejskými *kmeny. Průběh těchto tažení je popsán v nápisech středoasyrských panovníků. Asyrský *král *Salmanassar I. (1274–1245 př. n. l.) porazil osm urartejských kmenů a uložil jim vysoký válečný *tribut. Rovněž Tukultí-Ninurta I. (1244–1208 př. n. l.) porazil *koalici 40 „králů“ *zemí Nairi (oblast ve východní Anatólii). Asyrský král Tiglatpileasar I. (1114–1076 př. n. l.) podnikl tažení do zemí Nairi a porazil 60 jejich „králů“. Jejich syny odvedl s sebou jako rukojmí. Uložil jim vysoký *tribut (1200 koní a 2000 kusů skotu). O taženích proti urartejským kmenům se zmiňují také jeho nástupci. Nutnost obrany proti asyrským výbojům uspořádala sjednocování urartejských kmenů. V polovině 9. století př. n. l. došlo k vytvoření silného státního útvaru, který byl v asyrských textech označován názvem *Urtu. Tento *stát byl především v 8. století př. n. l. vážným soupeřem Asyřanů. Později však utrpěl několik porážek (Tiglatpileasar III., *Sargon II.) a musel čelit rovněž nájezdům *Skythů, *Kimmerů a *Médů. Zanikl na konci 7. století př. n. l. nebo počátkem 6. století př. n. l. Urartejské obyvatelstvo nepochybně sídlilo alespoň v oblasti jezer Van a Urmija i po zániku urartejského státu, avšak urartejský *jazyk byl postupně vytlačen *arménštinou. *Kultura Urartejců vycházela z lokálních tradic, avšak do značné míry byla ovlivněna rovněž asyrskou kulturou. Urartejci převzali novoasyrské *klínové písmo, které pouze lehce modifikovali pro potřeby svého jazyka. Asyrské vlivy se projevují především ve státní správě a vojenství, ale do určité míry rovněž v oblasti *materiální kultury (výtvarné umění).

*Hospodářství Urartejců bylo založeno na rostlinné a živočišné výrobě. Pěstování *obilnin, *luštěnin, *zeleniny a ovoce se soustřeďovalo v úrodných horských údolích (východní Anatólie, severozápadní Írán) a v povodí řeky Araxés v Zakavkazsku. Velký význam mělo rovněž pěstování vinné révy (četné nápisy urartejských vládců pojednávají o zakládání vinohradů). V některých oblastech bylo nutno budovat umělé zavlažovací soustavy. Významným odvětvím byla rovněž živočišná výroba (především skot, ovce a kozy). Jako nákladní a tažná zvířata se chovali *osli a *velbloudi. Velmi důležitý byl chov koní, jehož hlavním centrem byla oblast na jihu a východě od jezera Urmija. Velmi vyspělá byla urartejská řemeslná výroba. Na vysoké úrovni bylo zejména hutnictví, které využívalo bohatých zásob nerostných surovin. Z *kovů (zejména *železo) se vyráběly především *nástroje a *zbraně. Ze *zlata, *stříbra a *bronzu se zhotovovaly umělecké předměty (typické jsou například přívěsky ve tvaru půlměsíce či bronzové plechy, které se zřejmě používaly jako ozdoby kožených opasek). Vysoké úrovně dosahovala ovšem také *textilní výroba a řezbářství (výroba *nábytku).

Památky urartejské architektury se zachovaly na mnoha *lokalitách. Byly nalezeny *pevnosti i *města s obytnými a hospodářskými budovami (Tušpa, Toprak-kale, Karmir-blur, Baštám). K nejvýznamnějším stavebním památkám patří kanály, které přiváděly pitnou i zavlažovanou vodu. Je to například kanál, který nechal vystavět král Menua (asi 810–785 př. n. l.). Tento kanál byl dlouhý přes 70 km a sloužil k zásobování hlavního města Tušpy. Pozoruhodné jsou rovněž kultovní budovy. Typickou urartejskou *svatyní byl tzv. věžový *chrám. Byla to nevelká čtvercová stavba s velmi silnými stěnami, na jejichž rozích byly silné pilíře. Uvnitř byla pravoúhlá *cela, která zřejmě sloužila k pořádání náboženských obřadů. Nejlépe dochovaný chrám tohoto typu byl nalezen v Altin-tepe.

O náboženských představách Urartejců máme pouze nepřímé *informace (nedochovaly se žádné texty náboženského a mytologického obsahu). Nejvyšším božstvem urartejské vládařské

dynastie byl bůh Chaldi. V urartejských královských nápisech jsou zdůrazňovány především válečné aspekty jeho moci. Hlavním centrem uctívání Chaldu bylo město Musasir, které bylo zároveň korunovačním místem urartejských králů. Manželkou Chaldu byla pravděpodobně bohyně Bagbartu (v urartejských textech zvaná Arubani). Dalším významným božstvem byl Teišeba (jeho jméno etymologicky souvisí se jménem churritského Boha bouře Tešupa). Jeho sídlem bylo město Kumme (Kumenu), které leželo zřejmě ve východní pramenné oblasti Chábúru. Významnou úlohu hrál rovněž bůh Šivini (ekvivalent churritského boha *slunce Šimigeho). Urartejská božstva byla uctívána pravidelnými oběťmi (potraviny, skot, ovce, kozy). Urartejští panovníci zasvěcovali bohům (především Chaldiru) kamenné *stély i bronzové předměty (*meče, *přilby, *štity) s dedikačními nápisy. (Lukáš Pecha)

urartejšťina, jazyk *Urartejců, geneticky příbuzný s *churritštinou. Bývá též někdy přiřazován k severovýchodním *kavkazským jazykům, i když jejich vzájemná příbuznost zůstává sporná. Urartejšťina je z typologického hlediska řazena k aglutinačním a ergativním jazykům. Texty v urartejském jazyce jsou doloženy na rozsáhlém území ve východní Anatólii, v Zakavkazsku, severní *Mezopotámii a severozápadním Íránu. Nejstarší urartejské texty pocházejí z 2. poloviny 9. století př. n. l., nejmladší z přelomu 7. a 6. století př. n. l. Velkou většinu tvoří královské nápisy (zhruba 400), nejčastěji stavební, votivní a historické (o válečných taženích). Nejrozsáhlejší jsou historické *anály Argištiho I. (asi 785–760 př. n. l.) a Sarduriho II. (asi 760–730 př. n. l.) v hlavním *městě Tušpě, které chronologicky popisují průběh jejich válečných výprav. Královské nápisy jsou nejčastěji vytesány v kameni (na skalních stěnách a kamenných *stélách), někdy jsou vyryty na bronzových *přilbách, *štitěch, *nádobách atd. Malou skupinu textů tvoří dopisy a administrativní záznamy (seznamy zboží a osob), které jsou napsány na hliněných tabulkách. Dochovány jsou rovněž krátké nápisy na hliněných plombách sloužících jako uzávěry obalů na zboží, nápisy na pečetích (vesměs obsahují jen osobní jména), a nápisy na zásobních nádobách (obsahují údaje o jejich objemu). Dosud zcela chybějí texty mytologického a náboženského obsahu. Urartejšťina je zapisována poněkud modifikovaným *klínovým písmem novoasyrského typu, ovšem kromě toho se používá také *hieroglyfické písmo (především krátké nápisy na nádobách a kovových předmětech, ojediněle na hliněných tabulkách). Urartejšťina byla v zásadě rozluštěna již na konci 19. století, o což se zasloužil francouzský orientalista Stanislas Guyard (1846–1884) a především britský asyriolog Archibald Henry Sayce (1846–1933), který roku 1882 vydal přehled urartejské gramatiky. Velký rozmach urartologických studií nastal především ve 20. a 30. letech 20. století, kdy se podařilo rozřešit základní otázky gramatické struktury urartejšťiny. (Lukáš Pecha)

Urartu, název rozsáhlého státního útvaru, který se rozkládal ve východní *Anatólii, Zakavkazsku, severní *Mezopotámii a severozápadním Íránu. Název Urartu je nejasného původu. Zřejmě etymologicky souvisí se starším geografickým jménem Ur(u)atri, které je doloženo v nápisech asyrských *králů od 13. století př. n. l. (označovalo území ve východní Anatólii). Název Urartu je doložen především v asyrských pramenech z 9.–7. století př. n. l. V soudobých nápisech urartejských vládařů byl urartejský *stát označován zpravidla jako „země (množné číslo) Biaí“. Výraz Urartu (ve *variantě Uraštu) se používal i po zániku urartejského státu (v novobabylonském a achaimenovském období), ovšem jen jako geografický pojem, jehož vymezení není zcela jasné. Většina území Urartu leží v oblastech s vysokou nadmořskou výškou (východní Anatólie, severozápadní Írán). Osídlení se proto soustřeďovalo do úrodných horských kotlin, které byly spojeny průsmyky. Centrální část urartejského státu (kolem jezera Van) leží na náhorní plošině vulkanického původu s nadmořskou výškou asi 1700 m. Tato plošina je ze všech stran ohraničena vysokými skalnatými horami. Odlišné poměry panovaly v Zakavkazsku (rozlehlá úrodná nížina v povodí řeky Araxés). Celé území Urartu je velmi bohaté na nerostné *suroviny, což umožnilo velký rozvoj urartejského *řemesla i *obchodu. Jedná se především o naleziště *kovů (*měď, *železo, *olovo, *stříbro, *zlato), kamenné soli,

stavebního a užitkového *kamene (*obsidián) i polodrahokamů. Horské svahy byly porostlé lesy, které byly důležitým zdrojem stavebního i palivového dříví (*topení a palivo). Na urartejském území je poměrně velké množství vodních toků. Ve východní Anatólii pramení Eufkrat i Tigris, které přijímají četné přítoky (například Horní Záb). Nejdůležitějším vodním tokem v severní části urartejského území je řeka Araxés (Arak), která je přítokem Kury (ta se vlévá do Kaspického moře). Kromě toho je na tomto území několik velkých vodních ploch. Jsou to především jezera Van (rozloha 3763 km²) a Urmija (rozloha 6001 km²), jejichž voda obsahuje velké množství minerálních látek. Na většině urartejského území panuje kontinentální podnebí. Vyznačuje se poměrně malým množstvím srážek (300–400 mm na východním břehu jezera Van), které jsou dosti nerovnoměrně rozloženy v průběhu roku, a velkými denními i ročními teplotními výkyvy. Léta jsou většinou suchá, horká a dosti krátká, zatímco zimy jsou poměrně dlouhé, s bohatými srážkami (většinou sněhovými) a silnými mrazy. Velká část horských průsmyků je v zimním období zcela neprůjezdná.

Dějiny Urartu lze rekonstruovat především na základě urartejských a asyrských písemných pramenů. Stát Urartu vznikl v polovině 9. století př. n. l. Soudobé asyrské texty se zmiňují o urartejském vladaři Arramuovi, který sídlil ve *městě Arsaškun (není přesně lokalizováno). V bojích proti asyrskému králi *Salmanassarovi III. utrpěl Arramu několik porážek. V roce 856 př. n. l. *Asyřané dobyli jeho rezidenci. Prvním urartejským panovníkem, který je doložen vlastními nápisy, je Sarduri I. (asi 840–830 př. n. l.). Z jeho *vlády se dochovaly krátké nápisy v asyrském jazyce. Jeho sídelním městem byla Tušpa (dnešní Van) na východním břehu jezera Van. Z doby vlády jeho syna Išpuiniho (asi 830–810 př. n. l.) jsou doloženy první nápisy v urartejském jazyce (vesměs stavební nápisy). Išpuini podnikl několik tažení do Zakavkazska a na jih od jezera Urmija, avšak nepodařilo se mu tato území trvale ovládnout. Další urartejský panovník Menua (asi 810–785 př. n. l.) rozšířil území urartejského státu. Vypravil se mimo jiné na západ a přijal *tribut od vládce pozdně chetitského města Malitija (na západním břehu Eufratu), aniž by však řeku překročil. Věnoval se rovněž intenzivní stavební činnosti a v Zakavkazsku založil několik *pevností (mimo jiné Menuachinili). Největšího územního rozsahu dosáhlo Urartu za vlády Argištiho I. (asi 785–760 př. n. l.) a Sarduriho II. (asi 760–730 př. n. l.), kteří rozšířili urartejské državy v Zakavkazsku (až k pobřeží Černého moře) i v oblasti na jih od jezera Urmija (země Manna). Rovněž úspěšně bojovali proti městu Malitija. Argišti založil v Zakavkazsku významná města Argištinili (dnešní Armavir-blur) a Erebuni (dnešní Arinberd). Sarduri II. usiloval o proniknutí do severní *Sýrie, kde ovšem narazil na asyrská vojska v čele s Tiglatpilesem III. Asyřané porazili *koalici syrských států, která byla podporována *Urartejci, a roku 743 př. n. l. porazili rovněž urartejské vojsko (u města Birecik). Roku 735 př. n. l. Asyřané dokonce obléhali hlavní město Tušpu, ovšem neúspěšně. Boje s *Asýrií pokračovaly také za vlády Rusy I. (asi 730–713 př. n. l.), který musel čelit rovněž vnitřním nepřátelům (zprávy o spiknutí proti urartejskému králi i o povstáních v provinciích). Navíc utrpěla urartejská vojska několik porážek od kočovných *Kimmeriů, kteří v této době začínali pronikat na urartejské území. Asyrský král *Sargon II. (721–705 př. n. l.) využil oslabení urartejského státu a v roce 714 př. n. l. se vypravil na válečnou výpravu, během níž dobyl významné město Musasir (korunovační místo urartejských králů). Tato porážka znamenala citelné oslabení Urartu, které bylo navíc v 7. století př. n. l. vystaveno neustálým nájezdům Kimmeriů, později také *Skythů a *Médů. Posledním významnějším urartejským králem byl Rusa II. (1. polovina 7. století př. n. l.), který je znám především svou stavební činností. Vybudoval soustavu pevností, které měly chránit urartejské území před útoky kočovných *kmenů. Nejvýznamnějšími pevnostmi byl Rusai URU.TUR (dnešní Bastam, severozápadní Írán) a Teišebai Patari (dnešní Karmir-blur, Zakavkazsko). Kromě toho si vybudoval novou rezidenci jménem Rusachinili (dnešní Toprak-kale na východ od jezera Van). V následujícím období jsou doložena ještě jména několika panovníků, avšak o jejich vládě se neví nic bližšího. Tlak nepřátelských kmenů, především skythských, nakonec vedl k zániku

oslabeného urartejského státu (na konci 7. století př. n. l. nebo na počátku 6. století př. n. l.). (Lukáš Pecha)

urát, sůl močové kyseliny. (Ladislava Horáčková)

urbanismus (z latiny: *urbānus*, „městský, z města; obyvatel města; domácí, civilní, vnitřní; jemný, uhlazený, zdvořilý; vtípný“), projektování *měst a *krajiny. Poprvé se objevuje na starověkém *Předním východě, ale víme o něm jen velmi málo. Je to způsobeno především nedostatečným archeologickým průzkumem, který se soustřeďoval převážně na odkrytí *chrámů a *paláců a případně městských *hradeb (*opevnění). Avšak i skutečnost, že v průběhu své existence byla města přestavována, ztěžuje možnost dopátrat se jejich prostorových dispozic a vzhledu. Největší šanci zjistit urbanistické záměry nám poskytují *lokality, které byly osídleny jen v určitém období. V prehistorické době je to *Habúba Kabira, urucká osada na středním Eufratu (viz též *urbanizace). Byla opevněna čtverhrannou hradbou, městem vedla síť větších a menších ulic a budovy obývané městskou *elitou a *stavby sloužící veřejným účelům byly umístěny ve zvláštním okrsku. Další urbanistickou koncepcí reprezentuje malé starobabylonské městečko Haradum z oblasti *Mari. Půdorys je velmi pravidelný a symetrický a po sto let existence městečka nezměněný. Má téměř čtvercovou hradbu (o straně 115 m) a uprostřed západní strany jedinou *bránu s úzkým průchodem, lemovanou dvěma bastiony. Za branou, uvnitř městských zdí bylo malé náměstí, které ústilo do hlavní třídy (2 m široké), rozdělující město na dvě části. Tato hlavní třída se křížila v pravém úhlu s pěti příčnými ulicemi, z nichž dvě vedly těsně kolem hradeb. Město bylo těmito ulicemi rozděleno na osm částí, ve kterých bylo vždy deset architektonických jednotek. Velmi ojediněle v *architektuře Předního východu bylo centrální náměstí, na němž byl umístěn dům starosty a chrám. Podél hlavní třídy byly domy bohatých obchodníků. Zcela jinou představu o předem projektovaném městě máme z Kár-Tukultí-Ninurta, Al-Untaš-Napiriša nebo *Dúr-Šarru-kénu. Jsou to nově založené rezidence panovníků, kteří začali nejdříve s výstavbou hradeb a prestižních budov. Vůbec však nevíme, zda stavba obytných domů ve městech byla dokončena a zda vyplňovala prostor vymezený hradbami. Smrt panovníka často znamenala rovněž konec takového města, jako tomu bylo v případě Dúr-Šarru-kénu, který byl založen roku 731 př. n. l. a po smrti *Sargona II. opuštěn. Hradba Dúr-Šarru-kénu měla obdélníkový půdorys (1750x1685 m, tloušťka 24 m) a byla postavena na kamenných základech z vypalovaných cihel. Město bylo přístupné sedmi branami. Archeologický výzkum odkryl pouze *citadelu, která je umístěna na severovýchodě u hradeb, v nichž tvoří výčnělek, a rezidenci na jihu města, umístěnou rovněž v hradbách. Obytná část města nebyla zkoumána. Velmi krátký výzkum proběhl též na Čóga Zanbilu (Al-Untaš-Napiriša, 30 km od *Sús), který nechal vybudovat panovník Untaš-Napiriša (asi 1275–1240 př. n. l.). Město bylo obehnané trojitou zdí, uprostřed byl svatý okrsek s hlavními chrámy a zikkuratem vysokým 41 m. První hradba obklopovala chrámový komplex, vlastní město bylo umístěno mezi první a druhou hradbou. Mezi druhou a třetí městskou zdí se nalézalo jen několik kultovních budov, jinak to byla nezastavěná zóna. Vodu přiváděl do města ze vzdálenosti 50 km kanál, který ústil do rezervoáru, z něhož se voda vedla dále devíti potrubími dovnitř města. Ve městě byly kromě chrámů postaveny paláce, královská brána a královské *hrobky. Výstavba byla zřejmě přerušena královou smrtí. Také asyrský král Tukultí-Ninurta I. (1244–1208 př. n. l.) si dal budovat u *Aššuru novou rezidenci, která byla opuštěna po jeho násilné smrti. Nechal vykopat kanál pro přívod vody, zbudovat hradby, chrám a paláce. Nedostatečný *archeologický průzkum nám však nedovoluje soudit více o vzhledu a fungování města. Vybavení měst mosty (*Babylon), *vodovody (*Ninive), dlážděním (Babylon, Ninive), *kanalizací, koupelnami a toaletami (*Mari, *hygiena), si lze představit na základě výsledků archeologického výzkumu v různých lokalitách. Významnou plochu měst zřejmě zaujímaly parky, sady a *zahrady (Babylon, Ninive, *zoologická zahrada). (Viz též *architektura.) (Nea Nováková)

urbanizace (z latiny: *urbānus*, „městský, z města; obyvatel města; domácí, civilní, vnitřní; jemný, uhlazený, zdvořilý; vtipný“), poměšťování, přeměna sídlištní struktury na sídliště městského typu. První městské *civilizace se objevují koncem 4. tisíciletí př. n. l. na Předním východě (*civilizace starověkého Předního východu). Velká rozloha (*Džarmo, *Tell Hassúna, *Çatal Hüyük) některých neolitických sídlišť a existence *opevnění (*Jericho, Tell es-Sauvân) způsobily, že byla označována za nejstarší *města. První skutečná města však vznikají v *Mezopotámii (*Uruk) a v západním Íránu (*Súsy) v 2. polovině 4. tisíciletí př. n. l. Nové rozměry lidských aglomerací předpokládaly vytváření nadproduktu a úplnou specializaci výroby v ekonomické sféře (spojenou s potřebou dálkové výměny zboží) a diferenciaci a hierarchizaci skupin obyvatelstva ve společenské sféře. Objevují se *stavby veřejného nebo kolektivního účelu a jistá standardizace uměleckých výrazových prostředků. Se vznikem měst je spojeno též důslednější zpracování a využívání *kovů a vznik *písma. Společensky významné stavby zaujímají dominantní polohu uvnitř města, případně jsou odděleny od ostatní zástavby zdí. Už v obejdském období pozorujeme proces, kdy některé budovy („chrámy“) jsou umístěny na vyvýšené terase. Dominantní poloha *chrámu byla zachována i později v 3. a 2. tisíciletí př. n. l. (*Aššur, *Ešnunna, *Chafádží atd.). Jen v asyrských sídelních městech v 1. tisíciletí př. n. l. (*Ninive, *Kalach, *Dúr-Šarru-kén) zaujímal areál *paláce větší prostot a dominantnější pozici než chrám. Největším centrem jižní Mezopotámie, soustřeďujícím náboženské i správní pravomoci, se stal v 2. polovině 4. tisíciletí př. n. l. Uruk. Zahrnoval i několik okolních menších měst a *vesnic. Dokladem jeho rozmachu jsou jednak veřejné stavby obrovských rozměrů (až 70 m dlouhé) přímo v Uruku, jednak vznik nových uruckých sídlišť daleko od vlastního území (*Habúba Kabíra, Džebel Aruda). Budovy jsou trojlodní, tak jako v předcházející epoše, fasády i vnitřní prostory jsou členěny výklenky a výstupky a někdy i polosloupky, výzdobu sálů, případně nádvoří tvoří především *mozaiky z malých hliněných kuželů. Dispozice budov a jejich vzájemné umístění nejsou nahodilé. Soudobou městskou výstavbu máme lépe než v Uruku dokumentovanou v Habúba Kabíře. Byla vystavěna podle plánu a byla obklopena pravouhloú *hradbou s vystupujícími obrannými věžemi. Na jihu měla oddělenou část pro vrchní *sociální vrstvu. Obytné *domy byly seskupeny do bloků, hlavní ulice probíhaly paralelně s hradbami a protínaly se v pravém úhlu, menší uličky vytvářely hustou a spleťovou komunikační síť. Urbanizace pokračovala v 1. polovině 3. tisíciletí př. n. l. značným tempem, Uruk dosáhl kolem roku 2700 př. n. l. rozlohy 200 ha (počet obyvatel se odhaduje na 40–50 tisíc). Městské hradby byly dlouhé 9,5 km a byly zpevněny 900 polokruhovými věžemi. (Na severu Mezopotámie byla soudobá města mnohem menší [asi 100 ha], což bylo zřejmě způsobeno omezenou kapacitou produkce jejich zázemí.) Mezopotamský venkov se vylidňoval a obyvatelstvo se přesouvalo do městských center. (V okolí Uruku se počet malých měst a vesnic snížil ze 146 na počátku 3. tisíciletí př. n. l. na 24 kolem roku 2700 př. n. l.) Ve městech (Chafádží, Abú Salábích, Tell Taja) nastaly strukturální změny, které se v urbanismu projevovaly ve výstavbě masivních městských hradeb (Uruk, Chafádží, Ešnunna) a oddělením staveb *sakrálního a *profánního účelu. Vedle chrámů (Ešnunna, Tell Adžrab, Chafádží, *Šuruppak, *Lagaš, el-Obejd) se objevují i paláce (*Kiš, *Eridu, *Mari, Ešnunna). Fragmenty soch, reliéfních kamenných desek, hlavic votivních kyjů, polodrahokamy a pečeti (*glyptika) svědčí o bohaté výzdobě těchto objektů. Jednotlivá města tvořila nejprve samostatné celky (*městské státy), jež mezi sebou soupeřily o území a moc. Teprve později se stala součástí či metropolí teritoriálních států (*Akkad, *Babylon, *Dúr-Kurigalzu, Aššur, Kalach, Ninive, Dúr-Šarru-kén). Dobře organizovanou *správu měl na konci 3. tisíciletí př. n. l. stát řízený z *Uru. Centra měst tvořily chrámové *komplexy se *zikkurraty a celou řadou budov a prostorů sloužících náboženským i hospodářským účelům. Významné místo zaujímaly rovněž paláce a královské *hrobky. Říční *přístavy (Ur) byly napojeny i na dálkový zámořský *obchod.

Největšího rozsahu dosáhly metropole asyrské a babylonské říše v 1. polovině 1. tisíciletí př. n. l. Hradby, které je obklopovaly, zahrnovaly obrovské území: hradby Ninive měřily 12 km,

hradby Babylonu 11,3 km. Chrámové i palácové komplexy a městské *brány nepostrádaly též velkoleposti. Ve městech byly zřizovány i sady a *zahrady a rovněž bylo pečováno o městské okolí. V Babylonu byly obytné domy (s centrálním dvorem a s fasádami bez oken) uspořádány do větších a menších ulic, jež se křížovaly v pravém úhlu. Někde vznikala i malá náměstí (například kolem Ištarina chrámu). Babylon měl několik čtvrtí, jejichž jména známe i z textů. Novější městské osídlení, které bylo na západním břehu Eufratu, bylo spojeno kamenným mostem. Velké městské aglomerace vyžadovaly i nové zásobování vodou; do Ninive byl vybudován akvadukt (*vodovod) až z Džervánu, vzdáleného od hlavního města 80 km.

V Mezopotámii byl vývoj měst svázán se změnami v přístupu k vodním zdrojům, a proto většina měst ležela u vodních toků či kanálů. V *Sýrii vznikla všechna velká města až po roce 3000 (*Ebla, Alalach, Chamát, *Ugarit, *Byblos) a kromě úrodné půdy tvořící jejich ekonomické zázemí prosperovala také díky výhodné poloze na obchodních *stezkách. Jejich administrativu i obchodní styk usnadnilo přijetí a přizpůsobení mezopotamského *klínového písma. Většina z nich existovala až do invaze *mořských národů. Po obnově na začátku 1. tisíciletí př. n. l. byl dominantou měst palác soustředěný kolem stavby *bít chiláni* (*Tell Halaf, Tell Tajnát, Sam'al).

V *Palestině vrcholí urbanizace koncem rané doby bronzové (2650–2350 př. n. l.). Mnohá města ležela u říčních toků nebo na vrcholech kopců a vznikla z dřívějších menších sídlišť už v letech 2950–2650 př. n. l. (Kineret, Chirbet el-Kerak, *Megiddo, Bét-šeán, Tell Fár'a, Jericho, Arad atd.), některá byla založena nově (Chasór, Bét-šemeš). Rozloha měst byla obvykle větší než 25 ha (Chirbet el-Kerak, Chirbet el-Jarmúk, Tell eš-Šejch Ahmed el-Arejni). Městské hradby byly stavěny z cihel na kamenných základech, zdi byly zpevněny věžemi a jejich obranyschopnost zvýšena předpolím (*glacis*). Ani chrám ani palác nezaujímal ve městě tak dominantní místo jako v Mezopotámii. V období 2350–2000 př. n. l. byl vývoj městského osídlení přerušen, další etapa urbanizace nastala v Palestině (bez návaznosti na předchozí stavby) až v letech 2000–1500 př. n. l. Města střední doby bronzové v Palestině (i v Sýrii) jsou větších rozměrů než raně bronzová (Megiddo 10 ha, *Dan a Akko 20 ha, největší Aškalón a Kabri 60 ha, Chasór 80 ha, *Katna 100 ha). Městské hradby (s věžemi po každých 20–30 m) dosahují značné výšky (až 12 m) a jsou doplněny ještě zvenčí plošinou (*glacis*) a svahem. Nezávislým komponentem hradebního systému se stala městská brána. Rozloha chrámů a paláců se zvětšila, obytné domy byly seskupeny do bloků. Společným rysem paláců byl centrální dvůr, kolem něhož byly seskupeny místnosti (Chasór, Šekem, Megiddo, Afek, *Lakíš). Chrámy dostaly novou koncepci – podlouhlou hlavní místnost s vchodem z užší strany (vliv Sýrie). V 2. polovině 2. tisíciletí př. n. l. nastal úpadek měst co do velikosti i počtu, po roce 1200 př. n. l. bylo dokonce mnoho měst zcela zničeno. V Palestině *doby železné byla nejdříve zakládána malá sídliště (vesnice) mimo dřívější města. Od vzniku *izraelského království však nastala nová výstavba měst, většinou na stejných místech jako v době bronzové. Lze konstatovat jistou *hierarchii sídlišť. Malá města (3–5 ha do 2000 obyvatel) se nestavěla plánovitě, domy byly postaveny *ad hoc*, chyběly veřejné stavby a město mělo jen jednu bránu. Naproti tomu města s administrativní nebo vojenskou funkcí byla pečlivě projektována (hlavní, regionální centra, 30–50 ha). V blízkosti městské brány se nalézala řada domů se sloupy, které sloužily veřejným účelům. Obytné domy byly uspořádány do řad nebo bloků. Ve velkých městech dominovaly budovy veřejné, paláce (rezidence *guvernérů). V *Jeruzalémě byl královský palác a chrám v severní části města, v *Samaří tvořil palác samostatný komplex obklopený zdí. Hradby již měly menší význam, neboť město nebylo samostatným celkem, ale součástí státu. Masivní městská brána (až o 6 místnostech) si však zachovala i nadále svou civilní i obrannou funkci. Mnohá města měla svůj samostatný systém zásobování vodou (Jeruzalém, Megiddo, Chasór), jenž byl mnohdy technicky náročný a vyžadoval pevnou organizaci. Téměř všechna izraelská města byla zničena při asyrských (2.

polovina 8. století př. n. l.) nebo babylonských (počátek 6. století př. n. l.) výbojích. (Nea Nováková)

urbánní antropologie, *antropologie města.

urbánní revoluce, *revoluce, městská.

Urbanová, Petra (27. 11. 1978, Hranice), česká antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie a rigorózního řízení na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Rozlišení zvířecích a lidských kostí: Histologická komparativní studie pro forenzní antropologii a kriminalistiku* (2003), vedoucí práce: Doc. MUDr. Vladimír *Novotný, CSc.; rigorózní práce: *Morfometrie jamky kyčelního kloubu: Aplikace konvenční a eliptické Fourierovy analýzy* (2004). V roce 2009 absolvovala doktorský studijní program Biologie, obor Antropologie na Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a v Laboratoire d'anthropologie biologique, Faculté de Médecine, Université de la Méditerranée, Aix-Marseille II ve Francii v rámci doktorátu pod dvojím vedením; disertační práce: *Studium kraniofaciální variability člověka pomocí metod geometrické morfometrie*, školitelé: Prof. Jaroslav *Malina a Prof. George Leonetti. V roce 2003 získala Cenu děkana za vynikající studijní výsledky a úspěchy v tvůrčí práci při výzkumu v oboru, v roce 2005 *Cenu dr. Aleše Hrdličky. Od roku 2008 je odbornou asistentkou Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a statutární zástupkyní ředitele ústavu (od roku 2009). Kontakt: RNDr. Petra Urbanová, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: urbanova@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

urbář (z latiny: *urbārium*, „pozemková kniha“), soupisy *robot, naturálních dávek a peněžních platů, jimiž byli *poddaní povinováni vůči *vrchnosti; uváděly se v nich lhůty i výše *feudální renty, nejprve si je pořizovala duchovní vrchnost (od 80. let 13. století na panství pražského *biskupství), posléze i světská vrchnost (z roku 1379 pochází rožmberský urbář). Často v nich byli evidováni jen platící poddaní, venkovská chudina nebyla podchycena. V 17. a 18. století se urbáře zdokonalovaly, z rozhodnutí *Marie Terezie (1717–1780) byla sjednocena jejich podoba (jednotné tzv. urbariální fasse). Svůj význam ztratily se zánikem *poddanství v roce 1848. (František Čapka)

urbura, výnos, zisk, užitek (z němčiny: *Urbar*, das, „urbář, zaznamenávající výnosy z pozemků“):

1. (horní desátek, královská horní berně), podíl panovníka jako vlastníka *horního regálu na zisku z těžby, odevzdával se v *rudě, ve vytaveném *kovu nebo v penězích (při výkupu kovu přímo v mincovně). Zpočátku se urbura platila jen ze *zlata, od roku 1356 ze *stříbra, později z dalších kovů, ale i ze *soli, černého uhlí. Do roku 1300 – jedna osmina, poté jedna desetina (horní desátek). Postupně *panovník vyšší podílu ztrácel;

2. královské doly. (František Čapka)

určení maternity, *určení mateřství.

určení mateřství (též určení maternity):

1. [právo], určení příbuzenského vztahu matka-dítě mezi dvěma a více jedinci podle zákona č. 94/1963 Sb.

2. [molekulární genetika], *molekulárně biologické metody pro určení příbuzenského vztahu matka-dítě mezi dvěma a více jedinci. (Markéta Zachová)

určení otcovství (též určení paternity):

1. [právo], určení příbuzenského vztahu otec-dítě mezi dvěma a více jedinci podle zákona č. 94/1963 Sb. Určení nebo jeho popření je založeno na třech hierarchicky uspořádaných právních domněnkách.

První domněnka vychází z účelu *manželství a předpokládaného v praxi obvyklého stavu. Narodí-li se dítě v době od uzavření manželství do uplynutí třístého dne po zániku manželství

nebo po jeho prohlášení za neplatné, považuje se za otce manžel matky. Narodí-li se dítě ženě znovu provdané, považuje se za otce manžel pozdější, i když se dítě narodilo před uplynutím třístého dne potom, kdy její dřívější manželství zaniklo nebo bylo prohlášeno za neplatné. Při počítání času, který je rozhodující pro určení otcovství, má se za to, že manželství toho, jenž byl prohlášen za mrtvého, zaniklo dnem, který byl v rozhodnutí o prohlášení za mrtvého určen jako den *smrti.

Druhá domněnka, která nastupuje v případě, že je první vyloučena nebo otcovství z ní vyplývající popřeno, považuje za otce muže, jehož otcovství bylo určeno souhlasným prohlášením rodičů učiněným před matričním *úřadem nebo soudem. Prohlášení nezletilého rodiče o otcovství musí být učiněno vždy před soudem. Souhlasným prohlášením rodičů lze určit otcovství k dítěti ještě nenarozenému, je-li již počato. Prohlášení matky není třeba, nemůže-li pro duševní poruchu posoudit význam svého jednání, nebo je-li opatření jejího prohlášení spojeno s těžko překonatelnou překážkou.

Nedošlo-li k určení otcovství podle předchozích ustanovení, nastupuje domněnka třetí, podle níž může dítě, matka i muž, který o sobě tvrdí, že je otcem, navrhnout, aby otcovství určil soud. Za otce pak se považuje muž, který s matkou dítěte souložil v tzv. „kritické“ době, od které neprošlo do narození dítěte méně než sto osmdesát a více než tři sta dnů, pokud jeho otcovství závažné okolnosti nevylučují (například úplná *impotence).

Existuje i řada procesních pravidel upravujících průběh určování otcovství podle této třetí domněnky. Není-li domnělý otec naživu, podává se návrh na určení otcovství proti opatrovníkovi, kterého soud ustanovil. Jestliže návrhvatel v průběhu řízení zemře, může v řízení pokračovat druhý, k návrhu oprávněný. Do šesti měsíců po smrti dítěte mohou podat návrh na určení otcovství též potomci návrhovatele, prokážou-li právní zájem na tomto určení. Zemře-li v průběhu řízení muž, proti kterému návrh na určení otcovství směřuje, pokračuje soud v řízení proti opatrovníkovi, kterého ustanoví soud. Zemře-li v průběhu řízení muž, který o sobě tvrdil, že je otcem, a nepokračuje-li v řízení dítě nebo matka, soud řízení zastaví. Každá z uvedených domněnek může být samozřejmě u soudu popřena. Soud obvykle jmenuje *soudního znalce, jenž je, vzhledem ke svému znaleckému jmenování, oprávněn provést biologickou zkoušku na určení, případně vyloučení otcovství.

2. [molekulární genetika], *molekulárně biologické metody pro určení příbuzenského vztahu otec-dítě mezi dvěma a více jedinci. Výsledkem je určení *paternitního indexu a pravděpodobnosti otcovství, jež dosahuje hodnoty 99,9 % a více. Vyloučení otcovství, kdy je neshoda minimálně ve třech sledovaných znacích, je vždy 100 %. (Markéta Zachová)

určení paternity, *určení otcovství.

urdština (*zabáne urdú*, „jazyk tábora či dvora“), *indoárijský jazyk s množstvím slov z *arabštiny a *perštiny, úřední *jazyk v Pákistánu, užívaný též v Indii, především *muslimy. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

ureter, -eris, m. (z řečtiny: *ureter*, „obsahující moč“), močovod, párová trubice dlouhá asi 25 až 35 cm. Odvádí moč z *ledvinové pánvičky do močového *měchýře. Podle průběhu se močovod rozděluje na 1) *pars abdominalis*, která sestupuje od *hilus renalis *retroperitoneálním prostorem po zadní stěně břišní až ke *vchodu pánevnímu, 2) *pars pelvina* procházející malou pávní ventrokaudálně ke spodině močového měchýře a 3) *pars intramuralis* prostupující zešikma stěnou močového měchýře. Do močového měchýře ústí močovod otvorem – *ostium ureteris*. Na ureteru jsou tři významná zúžení. První z nich je při odstupu močovodu z ledvinové pánvičky. Druhé zúžení se nachází v místě překřížení močovodu s *vasa iliaca communia* na hranici mezi *pars abdominalis* a *pars pelvina*. Na přední stěnu břišní se toto místo promítá do takzvaného ureterálního *bodů, který leží na bispinální čáře na rozhraní mezi její prostřední a laterální třetinou. Třetí zúžení močovodu vzniká při průchodu stěnou močového měchýře. Stěna ureteru je tvořena sliznicí složenou v podélné *řasy s vícevrstevným přechodním epitelem, hladkou svalovinou s vnitřní podélnou

a zevní cirkulární vrstvou, na povrchu močového je řídké vazivo – *adventicie. (Lenka Vargová)

ureterální bod, *bod, ureterální.

urethra, -ae, f. (z řečtiny: *urethra*, „močová trubice“) močová trubice, slouží k odvádění moči z močového *měchýře ven z těla. Začíná v močovém měchýři jako *ostium urethrae internum* a na povrch těla se otevírá svým zevním ústím *ostium urethrae externum*. Ženská močová trubice (**urethra feminina*) je pouze vývodnou cestou močovou, zatímco mužská močová trubice (**urethra masculina*) je současně také vývodnou cestou pohlavní. (Lenka Vargová)

urethra anterior, *urethra mobilis*, označení pro *pars spongiosa* mužské močové *trubice. (Lenka Vargová)

urethra feminina, ženská močová trubice, slouží k odvádění moči z močového *měchýře ven z těla; je dlouhá 4–6 cm. V močovém měchýři začíná otvorem *ostium urethrae internum*, nejprve prostupuje stěnou močového měchýře (*pars intramuralis*), v dalším úseku prochází přes **diaphragma urogenitale*, kde ji obkružuje **musculus sphincter urethrae*. Konečný úsek pod svalovým *dnem pánevním představuje *pars perinealis*. Zevní ústí močové trubice (*ostium urethrae externum*) se nachází v předsíni poševní na malém hrbolku (*papilla urethralis*) mezi žaludem *poštěváčku a vchodem do *pochvy.

Stěna urethry se skládá ze sliznice, svaloviny a zevní vrstvy vaziva. Sliznice je složena do podélných řas, místy je prohloubena do jamek (*lacunae urethrales*), do nichž se otevírají drobné mucinózní žlázy – *glandulae urethrales*. Při *ostium urethrae externum* ústí do močové trubice *ductus paraurethrales*. Sliznice je kryta v horní části mnohvrstevným přechodným epitelem, který v dolní části přechází do vrstevnatého dlaždicového nerohovatějšího epitelu. Svalovina močové trubice není přesně ohraničena. Je uspořádána do vnitřní podélné a zevní cirkulární vrstvy. Kolem *ostium urethrae internum* vytváří hladká svalovina močové trubice svěrač – **musculus sphincter vesicae*, který se spolu se svalovinou močového měchýře podílí na uzávěru tohoto ústí. Při průchodu urethry přes svalové *dno pánevní obkružuje močovou trubici příčně pruhovaný sval – **musculus sphincter urethrae*, který zajišťuje volní uzávěr močové trubice. (Lenka Vargová)

urethra fixa, *urethra posterior*, označení pro *pars intramuralis*, *pars prostatica* a *pars membranacea* mužské močové *trubice. (Lenka Vargová)

urethra masculina, mužská močová trubice, je vývodnou cestou močovou a současně vývodnou cestou pohlavní. Je dlouhá 20 až 25 cm. Začíná v močovém *měchýři otvorem *ostium urethrae internum* a na povrch těla se otevírá na **glans penis* sagitálně orientovaným štěrbinovým ústím – *ostium urethrae externum*. Probíhá nejprve stěnou močového měchýře (*pars intramuralis urethrae*), kde ji obklopuje vrstva hladké svaloviny označovaná jako **musculus sphincter vesicae*. Dále vstupuje do *prostaty na její bázi a vystupuje na hrotu prostaty (*pars prostatica urethrae*). Na zadní stěně se táhne zřetelná podélná hrana (*crista urethralis*), na níž se nachází semenný hrbolík (*colliculus seminalis*). Na vrcholu *colliculus seminalis* je slepě uzavřený kanálek (*utricleus prostaticus*), který je orgánem analogním s *pochvou. Na bočních stranách *colliculus seminalis* se do močové trubice otevírají oba **ductus ejaculatorii*. Po obou stranách *colliculus seminalis* je zadní stěna urethry prohloubena do žlábkovitého *sinus prostaticus*, do něhož se otevírají četné vývody prostatických žláz (*ductuli prostatici*). Po průchodu prostatou prostupuje mužská močová trubice kolmo přes **diaphragma urogenitale* (*pars membranacea urethrae*). V tomto oddíle je kolem urethry vytvořený svěrač z příčně pruhované svaloviny (**musculus sphincter urethrae*). Těsně pod svalovým dnem pánevním se močová trubice rozšiřuje v *ampulla urethrae*. Do *ampulla urethrae* ústí dvě *glandulae bulbourethrales*. V posledním úseku prochází *urethra masculina* středem spongiózního topořivého tělesa penisu (*pars spongiosa*) a ústí na **glans penis* otvorem *ostium urethrae externum*. Před tímto ústím je konečný úsek močové trubice

vřetenovitě rozšířen ve *fossa navicularis*. Na dorzální straně *fossa navicularis* bývá podélná řasa (*valvula fossae navicularis*). Při ochablém penisu je mužská močová trubice dvakrát zahnutá – *curvatura subpubica* a *curvatura praepubica*. Šířka urethry se ve svém průběhu mění, nacházejí se na ní čtyři zúžená místa: při prostupu svalovinou močového měchýře, v místě průchodu svalovým dnem pánevním, v *pars spongiosa* mezi *ampulla urethrae* a *fossa navicularis* a v *ostium urethrae externum*.

Stěna močové trubice je poměrně tenká a je tvořena sliznicí, podslizničním vazivem a svalovinou: sliznice je v počátečních úsecích močové trubice kryta epitelem vícevrstevným přechodným, pak pokračuje epitel víceřadý cylindrický a v terminálním úseku jej střídá vrstevnatý epitel dlaždicový. Svalovina urethry je hladká s vnitřní vrstvou orientovanou podélně a zevní vrstvou orientovanou cirkulárně. Na močové trubici jsou vytvořeny dva svěrače: **musculus sphincter vesicae* je z hladké svaloviny a nachází se kolem *ostium urethrae internum* a **musculus sphincter urethrae* z příčně pruhované svaloviny v místě prostupu močové trubice přes *diaphragma urogenitale*. (Lenka Vargová)

urethra mobilis, **urethra anterior*.

urethra posterior, **urethra fixa*.

uretra, **urethra*.

Urijci (též Orijci, podle Orija), **indické* etnikum obývající severovýchodní část poloostrova Přední Indie při pobřeží Bengálského zálivu. Jsou soustředěni hlavně ve svazovém státě Urísa, početné menšiny žijí též v Západním Bengálsku a Džhárkhandu, za prací migrují až do západoindického Gudžarátu (asi 32 milionů, odhad z roku 2006). **Urijština* patří do **indické* větve **indoevropské* rodiny, je příbuzná s *ásámštinou* a **bengálštinou*, užívá vlastní písmo odvozené z **bráhmí*, jež zhruba v 11.–12. století získalo zaoblené (drávidské) tvary. Epigrafické památky v **sanskrtu* promíšenému urijskými slovy se dochovaly již z 6. století, první datovaný nápis v urijštině pochází z roku 1051. Zhruba od poloviny 1. tisíciletí př. n. l. na území dnešní Urísy pronikaly **indoárijské* kmeny, jež se mísily s původním obyvatelstvem, pravděpodobně **mundského*, možná **drávidského* původu. Od 4. století př. n. l. zde existoval nezávislý stát Kalinga, který se za **vlády* císaře **Ašóky* (v roce 265 př. n. l.) stal součástí říše Maurjů. V té době se mezi Urijci rozšířil **buddhismus*. Po osamostatnění Kalinga mezi 1. stoletím př. n. l. a 1. stoletím n. l. ovládala území od Gangy po Gódávarí a v následujících staletích se pod vládou domácích dynastií proměnila v přední námořní mocnost. Od 10. století v **zemi* převládl **šivaismus*, který byl do 15. století vystřídán **višnuismem*, a až do roku 1568, kdy Urísu podmanil muslimský vládce Bengálska, zůstávala významným centrem **hinduistické* kultury a vzdělanosti. V roce 1576 ji ovládli **Mughalové*, roku 1751 se stala součástí říše **Maráthů*, od roku 1803 se ocitla pod britskou správou. Oblasti obývané Urijci byly připojeny k přílehlým provinciím Britské Indie (Bengálsko, Centrální provincie, Madrás). V 60. letech 19. století se zrodilo **hnutí* za jejich znovusjednocení do jediného správního celku; to se podařilo v roce 1936, kdy byla vytvořena zvláštní provincie Urísa. Po vyhlášení nezávislosti Indie v roce 1947 byla přeměněna ve svazový stát, v roce 1949 rozšířený o území 24 někdejších urijských knížectví. (Viz též **Urísané*.) (Jan Filipický)

urijština, jižní **indoárijský* jazyk, úřední **jazyk* indického státu Urísa, užívaný též v přílehlých oblastech států Andhrapradéš, Bihár a Madhjadpradéš. (Viz též **jazyky*, indické, **Urijci*, **Urísané*.) (Jan Filipický)

Urísané, souhrnný název pro obyvatele indického svazového státu Urísa (anglicky Orissa), jejichž celkový počet čítá 36,7 milionu obyvatel (odhad z roku 2001). Zhruba 80 % populace tvoří **Urijci*, zbytek potomci původního kmenového obyvatelstva, zejména **mundští* **Santálci* a Saórové, **drávidští* **Góndové*, Kandhové, **Oráonci* a řada dalších. **Kastovní* systém přežívá u Urijců stejně jako u jiných **indických* etnik, má však mírnější formu než v severních oblastech Indie. Obyvatelé Urísy jsou především zemědělci (76 %), pěstující

*bavlnu, cukrovou třtinu, čajovník, *rýži, *proso, *tabák aj. Rozvíjí se hlavně těžební průmysl (60 % indické produkce železné a 30 % manganové rudy) a zpracovatelský průmysl, slévárství, výroba stavebních hmot. Některé z tzv. registrovaných kmenů (*ádívásíú*) obývajících zalesněné severní oblasti státu (Majúrbhañďž, Sundargarh, plošinu Kéndudžhar) se dosud žijí *sběračstvím a *lovem (zejména Birhórové a Khariové), převážná většina ale přešla na úhorové hospodářství (Kojové, Kondové, Saórové) anebo usdlé *zemědělství (Oráonci, Santálci). Mnohé z kmenových populací si uchovaly vlastní *jazyk (patří k nim například *góndština, koja, konda, kui/kuvi, kolami, naiki a pardži z *drávidské jazykové rodiny, mundská birhórština, *santálština či *mundarí a řada indoárijských dialektů). Jejich *náboženství ovlivněné *hinduismem i *křesťanstvím v sobě spojuje *animismus, *fetišismus, uctívání *přírody, *kult předků a *okultní praktiky. (Jan Filipický)

urna (z latiny: *urna*, „nádoba, džbán, hrnec; popelnice), *popelnice.

urogenitální soustava, *soustava, urogenitální.

uroolithiasis, -is, f. (z řečtiny: *úron*, „moč“, *lithos*, „kámen“), močové kameny.

V *paleopatologii lze diagnostikovat výskyt močových kamenů u postižených jedinců při pečlivé preparaci útvarů nacházejících se v oblasti dutiny břišní, u mumifikovaných těl (*mumie) přímo v močových cestách. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

úroveň, kulturní, pojem hodnotící *společnost jako celek, její části nebo jednotlivce.

Význam tohoto běžně používaného pojmu je velmi relativní podle pojetí kultury, v jejímž *kontextu je použit. Ve filozoficko-antropologickém pojetí hodnotí rozvoj vzdělanosti, v kulturně-antropologickém pojetí fázi kulturního vývoje nebo *kulturní difuze, v kulturně-sociologickém pojetí stupeň *integrace a uspořádání sociokulturních vrstev. Kulturní úroveň může vystihovat i vztahy mezi dominantní kulturou a *subkulturou. V empirických sociologických výzkumech vystupuje kulturní úroveň často jako indikátor rozvinutosti *kulturních potřeb a jejich saturace, intenzity kulturních aktivit a vybavenosti kulturními předměty. (Ondřej Hubáček, Jaroslav Malina)

Uršanabi, v akkadském eposu o *Gilgamešovi (ninijská *verze) lodivod *Úta-napištiho, převozník přes vody smrti, který dopravil Gilgameše k Úta-napištimu. Ve starobabylonské verzi eposu o Gilgamešovi se jeho jméno dochovalo ve tvaru Sursunabu. Rovněž snad manžel bohyně Nanše. (Jiří Prosecký)

uršulinky (voršilky), ženský řád založený sv. Angelou Merici roku 1535 jako řeholní společnost sv. Voršily při *kosteje sv. Afry v Brescii v severní Itálii. (Michaela Králíková)

urucká kultura, *kultura, urucká.

Uruguayci, souhrnné označení obyvatel Uruguaye (téměř 3,5 milionu, odhad z roku 2006). Tvoří je převážně bílí *kreolové (90 %, potomci *Španělů, *Basků, z menší části i *Francouzů, *Italů a jiných *Evropanů), zbývající část tvoří *mesticové, *mulati a přistěhovalci z Asie (asi 10 %). Evropané poprvé dopluli k pobřeží roku 1515. Stálá evropská *kolonizace se datuje až od roku 1680, ale o oblast na východě od řeky Uruguay (odtud jméno) soupeřily Španělsko a Portugalsko již od 16. století. Uruguay byla definitivně samostatná od roku 1830. Původní *indiánské obyvatelstvo (*Čarúové) bylo vyhlazeno do poloviny 19. století. Věřící jsou převážně *katolíci (78 %), minority tvoří *protestanti, *židé aj. (Lukáš Šín)

Uruinimgina, jiné čtení Urukagina, sumersky „město pravého slova“, 9. vládce lagašské dynastie raně dynastické doby (*Lagaš), již založil Ur-Nanše (2351–2342 př. n. l.). Okolnosti jeho nástupu na *trůn nejsou jasné. Své předky nikde neuvádí, pro násilné uchvácení trůnu nám však v jeho případě chybí doklady. Kromě zakládání veřejně prospěšných *staveb se podle svých napsí věnoval především vnitřním problémům lagašské *společnosti. Před jeho nástupem na trůn si totiž představitelé jejich nejvyšších kruhů zřejmě přisvojovali příliš mnoho chrámové půdy k obdělávání a práv k užívání chrámového inventáře. Tím poškozovali střední a nižší vrstvy chrámových zaměstnanců, užívajících chrámové půdy a mobiliáře patrně

jako svého druhu hospodářské rezervy či „sociálního pojištění“. Tyto skupiny byly navíc zatíženy nadměrným zdaněním a vzhledem k svému méně prestižnímu postavení byly vystavovány nezákonným machinacím, při nichž přicházely o majetek. Uruinimkina se rozhodl dosáhnout nápravy direktivně vynuceným návratem k stavu, který známe z některých pramenů předcházejících jeho dobu. Nadměrná pozemková vlastnictví městského vládce a jeho rodiny patrně jednoduše zkonfiskoval a včlenil do chrámových majetků a nařídil dále více či méně rovnoměrné rozdělování užívacího práva k základním kategoriím zdrojů i pracovního inventáře chrámové obce mezi všechny její příslušníky. Jako mnoho „sociálních reforem“ představovala tedy i Uruinimkinova opatření snahu o návrat k původnímu stavu. V průběhu jeho *vlády se po opakovaných *konfliktech s vládcem(?) *Uruku lagašská moc zhroutila v důsledku vojenské agrese sousední *Ummu, vedené *králem *Lugalzagesim. Konec Uruinimkinovy vlády je opět nejasný, na svém místě se snad krátce udržel i pod Lugalzagesimova svrchovaností. (Petr Charvát)

Uruk, akkadsky; Unu(g), sumersky; dnešní Tulúl al-Varká, nebo jen Varká, archeologická a historická *lokalita severozápadně od Násirije (Irák). Jedno z nejvýznamnějších *měst dávné *Mezopotámie s doklady osídlení od kultury *obejdské po 1. tisíciletí n. l. Urucký kultovní okrsek měl po více než tři tisíciletí dvě historická jádra. Posvátná čtvrť bohyně lásky a *války *Inanny jménem *Eanna vykazuje stopy lidské přítomnosti od doby kultury obejdské až po epochu nadvlády *Seleukovců. Asi 400 m jihozápadně od Eanny se pak nachází středisko kultu nebeského boha *Ana, kdysi patrně nazývané Kullab. To nabylo již v době kultury obejdské podoby terasy s *chrámem, přestavěné až do doby kultury *džemdet-nasrské nejméně pětkrát; k další přestavbě došlo v epoše raně dynastické. Podrobněji známe půdorys *stavby označované jako „Bílý chrám“ z urucko-džemdet-nasrské fáze B. Chrám měl standardní půdorys s obdélnou ústřední síní, k jejímž delším stranám přiléhala křídla komůrek. Současně s prvními třemi vrstvami této *svatyně existovala monumentální stavba známá pod jménem „Kamenná budova“ (*Steingebäude*), otevřená, částečně podzemní dvorana neznámého, nejspíše kultovního účelu. Po jejím zániku byla do zřícenin vestavěna „budova z páskových cihel“ (*Riemchengebäude*) s nástěnnými malbami (geometrické i figurální motivy), v níž byl uložen velmi bohatý nálezný materiál patrně doslouživšího kultovního a jiného mobiliáře včetně nářadí a *nástrojů, *zbraní, *textilií, *nádob, uměleckých děl (sochy) a efektně provedeného intarzovaného a bronzovým kování opatřeného *nábytku. Terasa Anovy svatyně byla upravována v 8. století př. n. l. Nový chrámový komplex boha Ana a bohyně Antum, tzv. Bít-rěš a Irigal, byl zde vystavěn asi v letech 250–200 př. n. l. z iniciativy hodnostářů seleukovské *správy Uruku, Anu-uballit Kefalóna a Anu-uballit Niarcha. Rozsáhlá cihelná architektura se pyšní fasádami členěnými pilastry a zdobenými obrazy skládanými z barevně glazovaných cihel. Jednotlivé prostory se soustřeďují kolem pravoúhlých dvorů. Při novoroční slavnosti byla z chrámu slavnostně vynášena socha boha Ana a opět navracena zpět. Další městské objekty: palác *krále Sín-kášida z 19. století př. n. l. v jeho západní části, pavilon pro konání novoročních obřadů v severní části a chrám boha Gareu z 1. století n. l. v jeho části jižní. Jednotlivé složky řadové obytné zástavby dokumentovány příležitostně již od doby *urucké kultury. Město obehnáno *hradbou ze starší části raně dynastické epochy (konec I. raně dynastického období?), jejíž výstavba je připisována mytickému *Gilgamešovi. Uvnitř hradby se ovšem nacházely neosídlené prostory a současně existovala obytná zástavba i „na předměstích“ mimo ohrazený prostor. Není tedy vyloučeno, že šlo do jisté míry o řešení experimentální. Právě v době raně dynastické poklesá totiž téměř na polovinu původního stavu venkovské osídlení uruckého okolí, relativně hojně doložené pro dobu těsně před rokem 3000 př. n. l., a současně se zvětšuje osídlená plocha města. To je připisováno jak znehodnocení okolní zemědělské půdy zasolením v důsledku zavlažování vodou s vysokým obsahem minerálních solí, tak i nepřátelským nájezdům. Výstavbu hradby podnikl tedy snad neznámý urucký vládce (Gilgameš?) právě v zájmu

ochrany takto nadměrně vzrostlé populace města a možná i jako svého druhu „veřejný projekt“ k zaměstnání přebytečných pracovních sil. Početný archeologický mobiliář včetně několika desítek tisíc hospodářských, právních, školních, literárních i náboženských klínopisných textů.

Uruk pozdní doby kultury urucké a džemdet-nasrské (3500–2900 př. n. l., celková osídlená plocha asi 250 ha) představoval civilizační centrum první velikosti a ústředí jednotně organizované raně státní oblasti, odkud známe vůbec nejstarší ukázky mezopotamského *klínového písma a první doklady zdejšího monumentálního umění (architektura, plastika). Jeho společenské ustrojení v oné době není zcela jasné, ústřední sociální roli tu hraje nejspíše velekněz a velekněžka kultu plodnosti a úrodnosti, známí pod označeními **en* a **nin*. O úloze hodnostáře s titulem NAMEŠDA nevíme zhola ničeho. Někdy během časné epochy raně dynastického období městu a jeho okolí snad panoval mytický vládce Gilgameš (první doklady jména zhruba z 26. století př. n. l.). Do III. periody raně dynastického období však Uruk vstoupil již jen jako jeden z řadových *městských států. Nakrátko se navrátil k slávě jako rezidenční město *Lugalzagesiho *království, kdy tu byla zřejmě jako správní ústředí říše zřízena obrovitá „stavba z dusané hlíny“ (*Stampflehmgebäude*, *Eanna). Pokles jeho významu pokračoval v době staroakkadské i za *vlády III. dynastie z Uru, kdy snad bývali jeho *místodržitelé jmenováni následníci dynastického trůnu. Po přechodném obnovení politické moci Uruku v 19.–18. století př. n. l. mu zůstala již jen role tradičního kulturního ústředí. (Petr Charvát)

Uruové (vlastním jménem Pukina), etnikum jihoamerických *indiánů v Peru a v Bolívii u jezera *Titicaca; dnes již zřejmě zaniklé (v roce 1938 ještě žilo kolem 450 osob). *Jazyk patří do rodiny ura-čipaja, většina Uruů mluvila aymarsky (*aymarština) nebo španělsky (*španělština). Od *Aymarů převzali systém sociální organizace (*ayllu se starostou v čele) a rovněž stavitelství plavidel z místního druhu šáchoru (*Scirpus riparius*), který se zde nazývá *tatora*. O výzkum Uruů z oblasti kolem řeky Río Desaguadero se zasloužil zejména americký antropolog Raoul Weston La Barre (1911–1996). Formálně byli *katolíky, ale převažovaly u nich i prvky původního *animistického náboženství (například *kult matky země Pačanama). (Lukáš Šín)

Ur-Nammu (jiné čtení: Urnama), sumersky „hrdina (bohyně) Nammu“, první panovník III. dynastie z Uru (2112–2095 př. n. l.). Po období rozpadu staroakkadské ústřední *vlády, o nějž se přičinil i vpád *Gutejců, obnovil jednotně řízený státní organismus, v němž sjednotil tradice sumerské i akkadské. Svou kariéru započal jako urský *místodržitel uruckého *krále Utuchegala, brzy se však osamostatnil a sjednocením *Sumeru a *Akkadu si zajistil svou mocenskou pozici. Nevíme, zda přitom užil ozbrojeného násilí, pravděpodobně je to v případě *Lagaše, jejíhož vládce Nammachaniho porazil. Pečoval o hospodářský rozkvět říše, zasloužil se o výstavbu *měst a závlahových zařízení a podporoval dálkový obchod. Upevnil i správní strukturu *státu, přičemž mu byla vzorem administrativa staroakkadská. Ur-Nammuovo jméno nese první dnes známý mezopotamský psaný zákoník, připisovaný současnými badateli jeho synu a následovníkovi *Šulgimu. Preambule i text sám hovoří nekompromisně o úsilí o nastolení řádu a pořádku a přiměřené sociální *spravedlnosti („aby muž jednoho šekelu nebyl vydán muži jedné miny [tj. 60 šekelů]“). Ur-Nammu se pokládá za obnovitele sumerské *kultury a s jeho jménem je spjata řada monumentálních architektonických projektů, zejména nová výstavba řady sumerských *svatyní, jak o tom výmluvně vypovídá takřka úplná přestavba posvátného okrsku v jeho sídelním městě *Uru. Úředním *jazykem jeho správy byla sice *sumerština, o panující etnické snášenlivosti vypovídá ovšem výmluvně skutečnost, že jeho choť měla semitské jméno. (Petr Charvát)

úřad, původně označení pro službu svobodných nebo nesvobodných, která byla spojena s *lénem v *družině pána; přestože se ve *středověku prosadila u dvora dědičnost lén a s nimi spojených úřadů, vytvořila *knížata nový typ *úředníka, který byl pravidelně placen a tudíž

byl sesaditelný. Úředníci spravovali stále se zvětšující území. Staré dvorské úřady byly obcházeny.

Od pozdního *středověku označení pro územní správní jednotky *státu; v čele úřadu stál vyšší správní úředník (například v Rakousku *hejtman), který přijal svůj úřad od zeměpána ve formě léna, ale později býval také vybírán z nově vzniklého správního úřednictva. (František Čapka)

úřad práce, specializovaný územní správní *orgán, podřízený Ministerstvu práce a sociálních věcí České republiky. Informuje občany a zaměstnavatele o volných pracovních místech a zdrojích pracovních sil, vede evidenci volných pracovních míst a uchazečů o zaměstnání, zprostředkovává zaměstnání, organizuje a zajišťuje rekvalifikaci. Speciální pozornost věnuje pracovnímu uplatnění osob se změněnou pracovní schopností. (Marie Dohnalová)

Úřad pro koordinaci humanitárních záležitostí (anglicky: *United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs*, zkratka: OCHA), *orgán *Organizace spojených národů (OSN) ustanovený v roce 1998 s cílem mobilizovat a koordinovat kolektivní úsilí mezinárodního společenství a obzvláště pak jednotlivých agentur OSN v době humanitárních krizí vyvolaných přírodními *katastrofami nebo člověkem. (Marie Dohnalová)

Úřad Vysokého komisaře pro uprchlíky (anglicky: *United Nations High Commissioner for Refugees*, zkratka: UNHCR), odborná agentura *Organizace spojených národů, jež byla zřízená v roce 1951 v Ženevě s cílem poskytnout mezinárodní ochranu a pomoc *uprchlíkům ve světě, a s cílem pomáhat *vládám a soukromým organizacím při hledání trvalého řešení pro uprchlíky prostřednictvím jejich dobrovolného návratu do vlasti nebo při jejich *integraci do společnosti v *zemi *azylu nebo usazení se v třetí zemi. (Marie Dohnalová)

úřad, defenzorský, volený orgán k ochraně (obraně) náboženských zájmů nekatolických českých *stavů v 16. a 17. století; poprvé ustaven 25. 8. 1575 v souvislosti s jednáním o *České konfesi (se svolením císaře Maxmiliána II. [1527–1576] bylo zvoleno 15 defenzorů); *úřad defenzora byl obnoven v roce 1609 po přijetí *Majestátu na náboženskou svobodu* Rudolfa II. (1552–1612), na ochranu nekatolických vyznání bylo tentokrát zvoleno 30 defenzorů (po deseti za stav panský, rytířský a měšťanský). Sjezd protestantské *šlechty svolaný defenzory na květen 1618 do pražského *Karolina proti porušování Majestátu ze strany císaře Ferdinanda II. (1578–1637) se stal předebranou českému stavovskému povstání. (František Čapka)

úřad, dvorský, již v době *franské říše existovaly čtyři starogerámské dvorské *úřady: stolník, *maršálek, *komoří a číšník. Ve svatě říši římské vykonávala od *vlády Oty I. (912–973) tyto úřady nejvyšší říšská *knížata a dvorské úřady se změnily v dědičné, čestné a neplacené arcíúřady. Proti tomu byly například ve Francii spravovány jmenovanými a na *králi nezávislými dvorskými *úředníky, z nichž se později stali *ministři. V českém *státě jsou doloženy od 12. století, byly obsazovány příslušníky panovnické *družiny, později představiteli českých panských rodů (od 13. století byly dědičné).

Dvorské úřady pro výkon širší administrace – 1. komorník (*camerarius*), později přešel na úřad *podkomořího (*subcameralius*); 2. stolník (*dapifer*); 3. maršálek (*marescalcus*); 4. číšník (*pincerna*); později přešly do kompetence tzv. *zemských úřadů. K hospodářským úředníkům patřil vladař (*villicus*), k vojenským úředníkům *purkrabí *Pražského hradu, zástupcem panovníka v soudních záležitostech byl *dvorský sudí (*judex curiae*), významnou roli v oblasti soudnictví hrál *kancléř (*cancellarius*), respektive písař (*notarius*), správcem loveckých aktivit a lesů byl lovčí (*venator*). Od 16. století měly dvorské úřady pouze čestný nebo ceremoniální charakter. (František Čapka)

úřad, krajský, *úřad zavedený na základě císařského reskriptu z 23. 1. 1751; krajský úřad představoval typickou rakouskou *byrokracií v čele s *krajským hejtmanem. Reforma byla provedena v roce 1784 za císaře *Josefa II. (1741–1790) – doplnění o tři krajské komisaře,

sekretáře a další *úředníky současně s rozšířením pravomocí. V Čechách byl krajský úřad zrušen v roce 1862, na Moravě už v roce 1860. K obnově došlo v České republice s platností krajské reformy k 1. 1. 2001. (František Čapka)

úřad, Nejvyšší kontrolní, ústavní, nezávislý kontrolní orgán České republiky (ČR), který vykonává kontrolu hospodaření se státním majetkem a s finančními prostředky vybíranými na základě zákona ve prospěch *právnických osob, státního závěrečného účtu ČR, plnění státního rozpočtu ČR, hospodaření s prostředky poskytnutými ČR ze zahraničí a s prostředky, za něž vzal *stát záruky, vydávání a umořování státních cenných papírů, zadávání státních zakázek. V čele *úřadu stojí prezident, kterého spolu s viceprezidentem jmenuje na návrh Poslanecké sněmovny prezident *republiky; členy úřadu (15) volí Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky na návrh prezidenta Nejvyššího kontrolního úřadu. (František Čapka)

úřad, Nejvyšší soudní, *úřad zřízený 1. 5. 1749 Marií Terezií (1717–1780) místo zrušených úřadů Rakouské a České královské (dvorské) kanceláře oddělením politických a finančních záležitostí v Direktoriu pro veřejné a finanční záležitosti (rovněž ustaveného 1. 5. 1749); vedle úlohy nejvyššího orgánu justiční správy plnil i roli nejvyššího odvolacího soudu. Jeho zřízením bylo soudnictví poprvé odděleno od politické správy (znovu sjednoceny byly mezi lety 1797–1802 ve Spojených dvorských kancelářích česko-rakouských). Od roku 1850 byl nejvyšší soud zřízen pod názvem Nejvyšší soudní a kasační dvůr; v čele měl dva prezidenty a tři senátní prezidenty – existoval do roku 1918. (František Čapka)

úřad, okresní, základní orgán politické správy první instance od vzniku Československé republiky (ČSR) v roce 1918; rakousko-uherská okresní *hejtmanství se přejmenovala na okresní politické správy (v jejichž čelech byli ponecháni okresní *hejtmani), ze kterých se po vydání zákona č. 125/1927 Sb. staly okresní úřady; ty byly jednak: a) státní (v čele s okresním *hejtmanem); b) komunální (ve *statutárních městech – Brno, Olomouc, Praha). Kompetence okresních úřadů byla dále rozšířena. (František Čapka)

úřad, zemský, historické stavovské *úřady spravující *zemi spolu s *panovníkem; v Čechách vznikaly vydělením z *dvorských úřadů v 1. polovině 13. století a postupně se stávaly stavovským zařízením odpovědným *králi. Zemští *úředníci tvořili jádro *královské rady – ve 14. století byli čtyři (komorník, sudí, písař, pražský *purkrabí). Od 14. století bývali označováni jako nejvyšší zemští úředníci a vedle nich existovaly tzv. menší úřady. Obdobně tomu bylo i na Moravě, kde přední místo získal zemský *hejtman. Počet zemských úředníků postupně narůstal až na dvanáct. Jejich postavení se v 16. století redukovalo v souvislosti s růstem *absolutismu, docházelo ke „zbyrokratizování“ zemských úřednických funkcí. V josefínské době byly některým z úřadů přidělovány nové funkce ve státním aparátu. K zániku zemských úřadů došlo po roce 1848. (František Čapka)

úřednické písmo, *písmo, úřednické.

úřednický systém, *systém, úřednický.

úředník, v širším slova smyslu ten, kdo je pověřen plněním veřejného úkolu (úředníci jsou nezbytným orgánem každého *státu). Úřednický *stav se vyvíjel od *starověku současně se vznikem a rozvojem státu a státností (detailně byl propracován zejména v Číně – viz *systém, úřednický), v Evropě od řecko-římské antiky. V raném *středověku byly převzaty primitivní formy správy; po *karolínské době téměř vymizely. Teprve v období vrcholného středověku se začaly opět rozvíjet, a to v západoevropských státech; úřednictvo obnovili především *Normani v Anglii a na Sicílii. Se změnou úlohy *knížat v období *osvícenského absolutismu, kdy byla chápána jako „nejvyšší služebníci státu“, se měnil i obraz úředníka. Z knížecího služebníka vznikl státní úředník; postupně se zavedl systém zkoušek pro státní službu a začalo se budovat funkční vzdělávání úředníků.

V Německu a Rakousku byli úředníci zajištěni přesnými předpisy postupu, doživotním postavením, pevnou odměnou a penzí. Na rozdíl od této kontinentální evropské formy

převládalo ve Velké Británii a v USA ještě dlouhou dobu „volené“ úřednictvo; úředníci byli voleni přímo lidem na předem stanovené období. (František Čapka, Jaroslav Malina)

uřknutí, *uhranutí.

US, *Unie svobody.

úseč, kruhová, *segment.

usekávání prstů, oddělování celých prstů nebo jejich jednotlivých článků nejčastěji pomocí řezných nástrojů. Bylo často prováděno jako forma trestu zejména za krádeže, ale používalo se také pro označení kmenové příslušnosti či jako forma *oběti. Usekávání článků prstů je dodnes rozšířeno mezi některými etniky na *Nové Guineji. Tento *zvyk je rozšířen například u *Daniů, kde jsou prsty usekávány na znamení žalu za zemřelé příbuzné či jako forma oběti za nemocné. U mužů nebývá nikdy takto poškozena pravá ruka. Důvodem je potřeba prstů při užívání *luků a *šípů. U žen není toto omezení nutné, takže jim často chybí celé horní končetiny, nebo mají zmrzačené obě ruce, případně mají odříznuty jeden i více prstů.

*Amputace jednoho článku prstu se také prováděla jako označení kmenové příslušnosti mezi některými africkými etniky z *bantuské skupiny (například *Xhosové). Operace byla prováděna ostrým nožem po podvázání prstu zpravidla v prvním týdnu života dítěte, ale také později. Vždy byl odstraněn pouze jeden článek prstu. Výběr prstu se lišil podle kmenové příslušnosti, nikdy se však nejednalo o palec. Zvyk usekávání článku prstu na malíku je rovněž rozšířen mezi členy zločineckých *subkultur v Japonsku (yakuza), kde vyjadřuje loajalitu a poslušnost nadřízenému a je přijímán jako forma omluvy za chybné či nepatřičné jednání. (Tomáš Mořkovský)

Usher, James, *Ussher, James.

usia (z řečtiny: *usia*), v původním významu označení něčeho, co *člověku náleží jako jeho vlastnictví, majetek. Posléze byl termín usia přenesen do antické *řecké filozofie, kde získal jedno z nejvýznamnějších postavení vůbec: vyjadřuje se jím způsob, jakým něco jest, bytnost, podstata, v latinské terminologii *substance (tak přeložil výraz usia *Boëthius). V aristotelské (*Aristotelés) filozofické tradici nahradil výraz usia starší termíny „jsoucí“ (*ón*) a „příroda“ (*fyśis*). (Břetislav Horyna)

Usir, egyptský bůh plodnosti a vegetace a současně vládce západní říše mrtvých. Člen héliopolského božského Devatera. Podle rozšířeného usirovského *mýtu byl zabit svým závistivým bratrem *Sutechem, ale opět oživen bohyněmi *Esetou a Nebthetou a poté ustanoven soudním tribunálem bohů vládcem říše mrtvých, s nímž se později ztotožňovali všichni zesnulí. Usir byl zobrazován v lidské podobě, často mumifikované, s bílou korunou na hlavě, rituálním vousem a žezlem a dŭtkami v ruce. Středisky jeho kultu byla *města Busiris v nilské deltě a *Abydos v Horním Egyptě. (Břetislav Vachala)

úsměv, specifický lidský neverbální projev, který lze do určité míry odvozovat od tzv. hravého výrazu mláďat *primátů. Základní schéma úsměvu je vrozené. Objevuje se již u malých dětí, a to i u slepých. U novorozenat je součástí „připoutávacího“ chování již v prvních týdnech života: u matky vyvolává silné emocionální prožívání posilující péči o dítě. Úsměv je také *univerzálním lidským signálem používaným při pozdravu a tlumícím negativní emoce, respektive je spojován s pozitivními emocemi (pocitem *radosti, *štěstí) a s přátelskými postoji. I přes obdobné zapojení mimických svalů je zřejmě třeba rozlišovat úsměv a *smích a ten chápat jako samostatnou mimickou funkční jednotku. (Vladimír Blažek)

úspěch, pozitivní výsledek činnosti, obvykle provázený osobním uspokojením a v případě širšího dosahu i společenským uznáním. (Jaroslav Malina)

úspěch, reprodukční (anglicky: *reproductive success*), *zdatnost, reprodukční.

uspořádání, inteligentní, moderní forma tradičního *teleologického argumentu (anglicky: *argument from design*) o existenci *Boží, podle kterého *vesmír a některé vlastnosti živých

organismů jsou příliš složité, uspořádané a adaptivní na to, aby mohly vzniknout pouhou náhodou nebo *přirozeným výběrem (*selekcce je v tomto pojetí rovněž pojímána jako víceméně náhodný mechanismus), musela je tedy vytvořit nějaká absolutní, inteligentní a moudrá bytost. A protože právě Bůh je absolutní, nekonečně inteligentní a moudrý, musí tedy existovat. Tento argument bývá popisován pomocí *analogie s hodinářem, který sestrojil hodinový stroj. Byla použita v knize anglikánského reverenda Williama Paleyho *Natural Theology* (srov. *teologie, přírodní), která vyšla roku 1802. Současná modifikace teleologického argumentu spočívá pouze v tom, že pojem Bůh není explicitně zmiňován. Zastánci inteligentního uspořádání svoji teorii považují za vědeckou a bojují za to, aby byla vědou uznána existence nadpřirozených mechanismů. Počátky tohoto *hnutí sahají do roku 1987, kdy došlo na základě rozhodnutí Nejvyššího soudu USA v případě Edwards *versus* Aguilard k odluce *státu a *církve. Od poloviny 90. let 20. století se zastánci teorie inteligentního uspořádání začali shromažďovat kolem Discovery Institute a vytvářet veřejný tlak za její začlenění do školních osnov. Od té doby toto hnutí nabývalo na síle a pravděpodobně kulminovalo v roce 2005 v souvislosti s „Doverovou kauzou“ (Kitzmiller *versus* Dover), kdy skupina rodičů napadla požadavek okresní správy veřejných škol, aby učitelé na středních školách zařadili inteligentní uspořádání do osnov jako alternativní *vysvětlení vzniku života na Zemi. *Okresní soud tehdy rozhodl, že inteligentní uspořádání není vědecké, nelze ho oddělit od *kreacionismu a tedy ani od *náboženství a proto požadavek školní správy odporuje Prvnímu dodatku Ústavy Spojených států amerických.

Základní premisu teleologického argumentu o nemožnosti náhodného vzniku složitých orgánů vyvrací britský biolog Richard *Dawkins ve své knize *The Blind Watchmaker* (Slepý hodinář) z roku 1986, jejíž název je parafrází Paleyho analogie inteligentního hodináře. (Miloš Macholán)

Ussher, James (též Usher, 4. 1. 1581, Dublin, Irsko – 21. 3. 1656, Reigate, Surrey, Anglie), irský *arcibiskup a teolog. Pokusil se určit dobu, kdy byl stvořen *svět prostřednictvím studia biblických textů. V roce 1650 vydal práci *Annales veteris testamenti, a prima mundi origine deducti* (Kroniky Starého zákona vyvozující původ světa), v níž ke stanovení data stvoření světa použil údaje obsažené v *bibli (v knize *Genesis). Na základě složitých výpočtů dospěl k závěru, že stvoření světa se událo v době soumraku, který předcházel neděli 23. října roku 4004 před Kristem. Ussherova *chronologie svědčí o tom, že její autor měl hluboké znalosti nejen hebrejsky psaného *Starého zákona*, ale také dějin *starověku a biblických *jazyků.

Navzdory Ussherově snaze podpořit autoritu *biblické antropologie, byl ale nástup nového *světového názoru, který se opíral o empirické poznatky přírodních věd a ideje novověkého *humanismu nezadržitelný. (Václav Soukup)

Ústav Anthropos Moravského zemského muzea, vědecko-výzkumné a muzeologické pracoviště zaměřené na výzkum a prezentaci evoluce člověka a jeho kultury. Tradice tkví v období první Československé republiky, kdy se archeologovi a paleoantropologovi Karlu *Absolonovi podařilo v pavilonu Morava na dnešním brněnském výstavišti shromáždit v rámci výstavy soudobé kultury v roce 1928 nebývalé množství nálezů z nejrannějších období lidských dějin; výstava zanikla v důsledku událostí *druhé světové války.

Na tyto tradice navázal v poválečném období antropolog, etnolog a muzeolog Jan *Jelínek, který v roce 1950 nastoupil do tehdejšího diluviálního oddělení muzea. Ujal se Absolonovy myšlenky o potřebě zřízení ústavu Anthropos, který by se zabýval zejména evolucí člověka a jeho kultury. O osm let později započala pod jeho vedením (podle plánů Ing. arch. Františka Šteflíčka) výstavba pavilonu Anthropos v Brně-Pisárkách. V roce 1962 byla v pavilonu otevřena první výstava a od roku 1964 zde byla instalována expozice podle koncepce Jana Jelínka *O původu a vývoji člověka a počátcích jeho kultury*, renovovaná v roce 1980. Obsahovala nálezy z celého světa, které dokumentovaly vývoj člověka a jeho kultury v

období *paleolitu a *mezolitu, i *analogie z prostředí takzvaných *přírodních národů. Expozice ve své době představovala jeden z nejvýznamnějších muzeologických projektů bio-socio-kulturní antropologie ve světovém měřítku. Vedle této expozice zde bývaly instalovány dlouhodobější výstavy mapující světové kultury a civilizace (1997 *Islám a jeho svět*, 1998 *Indie: Bohové a lidé* – přibližující problematiku hinduismu, 1999 *Hledání domova: Romové střední a jihovýchodní Evropy*, 2001 *Čína – země tří učení*). Ústav Anthropos se díky aktivitám svého zakladatele Jana Jelínka stal u nás i ve světě všeobecně uznávaným badatelským a muzeologickým centrem výzkumu a prezentace evoluce člověka a jeho kultury. Ústav svou badatelskou a sbírkotvornou činnost soustředí na transdisciplinární zkoumání člověka a jeho životního prostředí a kultury v období paleolitu a mezolitu, ale i v mladších prehistorických a historických údobích.

V současné době vede ústav archeolog Martin *Oliva, jeho zástupkyní je antropoložka Marta *Dočkalová, která je od roku 1996 šéfredaktorkou oborového časopisu **Anthropologie: International Journal of the Science of Man*. Ústav má několik složek: Archeologické pracoviště, Antropologické pracoviště, Paleontologické pracoviště a Pavilon Anthropos (vedoucí Mgr. Petr Kostrhun).

Pavilon Anthropos je jedním z nejnavštěvovanějších objektů Moravského zemského muzea. V roce 2003 byl uzavřen a začala jeho celková rekonstrukce. Zároveň byla zahájena příprava nových expozic. Výsledkem rekonstrukce dokončené v roce 2006 je především uvedení Pavilonu Anthropos do celoročního provozu. Na rozšířené ploše vznikly dvě dlouhodobé expozice: *Příběh lidského rodu* a expozice *Morava pravěkých lovců*. Dále jsou k dispozici dva výstavní sály pro krátkodobé výstavy a přednáškový sál. (Jaroslav Malina)

Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště *bio-socio-kulturní antropologie, založené v roce 1993 Janem *Benešem, Jaroslavem *Malinou a Vladimírem *Novotným jako Katedra antropologie (Ústav antropologie od 1. 1. 2006) a navazující na *Antropologický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně v jeho původním celostním zaměření studia a výzkumu v interdisciplinárním sepětí *antropologie biologické a *antropologie sociokulturní. V letech 1949 až 1989 bylo zredukováno z ideologických důvodů (zejména poznatky sociokulturní antropologie narušovaly základní axiomy *historického materialismu) na pouhou antropologii fyzickou/biologickou. Ústav nabízí studium *antropologie v tříletém bakalářském studijním programu Antropologie, v dvouletém magisterském studijním programu Antropologie se směry Fyzická antropologie a Sociokulturní antropologie a ve čtyřletém doktorském studijním programu Biologie, obor Antropologie.

Výuku zajišťují interní pedagogové ústavu (stav v akademickém roce 2008/2009) – Martin *Čuta, Miroslav *Králík, Jaroslav *Malina, Tomáš *Mořkovský, Jiří A. *Svoboda, Alena *Řiháková, Josef *Unger, Petra *Urbanová i přizvaní odborníci z jiných pracovišť z České republiky a ze zahraničí. Externí vědecko-pedagogičtí pracovníci přednášejí zejména v rámci *Antropologického semináře Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity.

Od roku 2000 ústav každoročně uskutečňuje pro studenty *Školní antropologicko-archeologický výzkum pravěkého a slovanského pohřebiště v Divákách u Hustopečí, kde se realizuje celá vědecko-výzkumná procedura (vedoucí Josef Unger). Obdobná terénní praxe probíhá i při výzkumu jiných lokalit – Kunín, Lelekovice, Mikulov aj.

V roce 2000 byla založena edice *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie, v níž jsou pod editorstvím Jaroslava Maliny a ve spolupráci s významnými odborníky vydávány modulové učební texty mapující současný stav antropologického poznání; dosud bylo publikováno více než třicet svazků.

Trvale se rozvíjí mobilita pro studenty na zahraničních univerzitách (Bratislava, Coimbra, Florencie, Göttingen, Madrid, Nitra, Poznaň, Wrocław aj.); studium v zahraničí dosud

absolvovalo více než 60 posluchačů. Například v letech 1992–2004 absolvovalo obor antropologie v bakalářském studijním programu 72 absolventů, v magisterském studijním programu 59 absolventů, v doktorském studijním programu 11 absolventů. Ve školním roce 2003/2004 studovalo na katedře v bakalářském stupni 58 studentů, v magisterském stupni 19 studentů, v doktorském stupni 17 studentů.

Ústav je oprávněn konat v oboru antropologie rigorózní řízení – titul RNDr. získalo 15 absolventů, habilitační řízení – jmenováno 11 docentů antropologie a profesorská řízení – jmenováno 8 profesorů antropologie.

V současnosti je vědecko-výzkumná činnost ústavu strukturována do čtyř laboratoří: 1) Laboratoř morfologie a forenzní antropologie (zaměření na aplikaci pokročilých metod analýzy tvaru a obrazu, studium morfologie lidského těla a vývoj nových metod pro účely kosterní a forenzní antropologie; vedoucí RNDr. Petra Urbanová, Ph.D.). 2) Laboratoř kosterní a biologické antropologie (specializace na oblast antropologie živého člověka, funkční antropologie a lidské variability, rekonstrukce kosterních pozůstatků člověka, využití morfoskopických, morfometrických a dalších metod pro odhad věku, pohlaví, tělesných parametrů, etnické [populační] příslušnosti, zdravotního stavu a dalších vlastností lidí na základě kosterních pozůstatků; vedoucí Mgr. Tomáš Mořkovský). 3) Laboratoř sociální a kulturní antropologie (orientace na sociokulturní systémy, zkoumání společenských struktur a kultur, zvláště rituálů, náboženství, zvyků, společenských institucí a vztahů, antropologie sexuality, antropologie občanské společnosti; vedoucí prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.). 4) Laboratoř paleoantropologie a paleoetnologie (zpracování, případně přehodnocení proslulých moravských paleoantropologických a archeologických pramenů, výzkumné i výukové propojení se *Střediskem pro paleolit a paleoetnologii při Archeologickém ústavu Akademie věd České republiky, Brno v Dolních Věstonicích; vedoucí prof. PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc.).

Činnost jednotlivých laboratoří je úzce provázána a prohlubuje tradiční zájem brněnské antropologie o zkoumání lidských populací a etnických skupin s přesahem do oblasti společenské a kulturní; v rámci tuzemské a mezinárodní spolupráce všechny laboratoře soustavně rozvíjejí teorii i praxi celostní (bio-socio-kulturní) antropologie na aktuální úrovni pro potřeby výuky i výzkumu. Zvláštní pozornost je věnována adaptabilitě a variabilitě lidských struktur biologických (fyzických), behaviorálních (zejména komunikace) a sociokulturních v celém kontinuu. Celostně je například rozpracovávána problematika antropologie sexuality a pohřebních ritů a rituálů. Uvedená problematika a témata byla a jsou řešena i v rámci projektů Grantové agentury České republiky a Fondu rozvoje vysokých škol, interních grantů Masarykovy univerzity v Brně i grantů nadací. Dosažené výsledky publikovali členové ústavu od roku 1989/1990 v několika stovkách studií a statí v českých i zahraničních odborných časopisech a ve více než třech desítkách vědeckých a vědecko-naučných knižních monografií.

Uznání a ocenění naší i mezinárodní vědecké obce získali členové ústavu zejména za výsledky dosažené na poli evoluce lidského druhu (Jan Beneš), *forenzní antropologie, *paleodermatoglyfiky (Miroslav Králík, Vladimír Novotný), *antropologie sexuality, *antropologie smrti, filozofie a metodologie vědy (Jaroslav Malina); další ocenění: Jan Beneš – Cena Josefa Hlávky za rok 1995 udělená společně Nadací Český literární fond a Nadací „Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových“, Cena Nadace Universitas Masarykiana pro rok 1995; Jaroslav Malina – dvakrát Cena rektora Masarykovy univerzity za vynikající tvůrčí čin (1995, 1997), Cena města Brna (1997), 3. cena a Čestné uznání na 18. knižním veletrhu Libri v Olomouci za knihy *Vladimír Prelík a Vincenc Makovský* (2003), Ceny Akademického nakladatelství CERM za nejlepší knihu roku – *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa* (2005) a *Kruh prstenu* (2008), Cenu prof. MUDr. Josefa Hynieho, DrSc., za nejlepší publikaci

v oboru v roce 2007 (2008) aj.; Vladimír Novotný – Pamětní medaile k 10. výročí činnosti International Association for Craniofacial Identification (2003).

Od počátku své novodobé existence nabízí ústav vzdělávací programy též pro posluchače Masarykovy univerzity, jiných vysokých škol i pro širokou veřejnost, stmelované ústředním tématem „Pluralita světů a jednota vědění“, jimiž přesahuje z vědeckého světa do světa přirozeně lidského a překračuje tak nejen své hranice, ale též hranice Přírodovědecké fakulty a nezřídka i Masarykovy univerzity a jimiž přispívá k obnově ideje univerzity jako šířitele vzdělanosti a kultury v širším smyslu. K těmto programům patří *humanologie, disciplína, která se zabývá „polidšťováním člověka“ a kterou katedra v letech 1992 až 1995 rozvíjela v rámci projektu Scientia – Ars – Humanitas a jejíž součástí je i „pf“ Galerie v koridorech děkanství Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity na Kotlářské ulici v Brně. V tomto smyslu navázal na humanologii v novém sídle ústavu v areálu na Vinařské ulici Antropologický seminář Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně a *Galerie „po ruce“ Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, kde jsou prezentována zejména umělecká díla vytvářená českými malíři a sochaři pro rozsáhlý vědecko-umělecký projekt **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy.*

Struktura a profil Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity: ředitel ústavu: prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc.; statutární zástupce ředitele ústavu: RNDr. Miroslav Králík, Ph.D.; tajemník: Mgr. Tomáš Mořkovský; profesoři: PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., PhDr. Jiří A. Svoboda, DrSc., PhDr. Josef Unger, CSc.; odborní asistenti: RNDr. Miroslav Králík, Ph.D., Mgr. Tomáš Mořkovský, RNDr. Petra Urbanová, Ph.D.; vědecko-pedagogičtí pracovníci: Mgr. Martin Čuta, Mgr. Alena Řiháková; ekonomické oddělení a sekretariát: Dana Zelenáková. Kontakt: Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, <http://anthrop.sci.muni.cz>. (Jaroslav Malina)

Ústav archeologické památkové péče Brno, instituce vzniklá delimitací části Archeologického ústavu Akademie věd České republiky Brno k 1. dubnu 1993 a byl zřízen rozhodnutím *ministra kultury jako příspěvková organizace Ministerstva kultury České republiky s hlavním předmětem činnosti spočívajícím v provádění předstihových a záchranných archeologických výzkumů a jejich zpracovávání. Ústav byl pověřen výkonem archeologické *památkové péče na území Jihomoravského kraje. V roce 1993 zahájil svoji činnost s celkem 25 pracovníky, z toho 12 s vysokoškolským vzděláním, přičemž v průběhu dalšího trvání ústavu postupně došlo k personálním obměnám. V současné době je zde zaměstnáno 28 pracovníků, z toho 12 archeologů. Ředitelem je od počátku docent PhDr. Miloš *Čižmář, CSc. Ústav má sídlo v Brně-Husovicích na ulici Kaloudova, od svého založení má detašované pracoviště ve Zlíně, od roku 1995 v Prostějově, od roku 1998 ve Vyškově a od roku 2000 ve Znojmě. Od 1. dubna 2001 přešel ústav převodem zřizovatelských funkcí z Ministerstva kultury České republiky na nově vzniklý Jihomoravský kraj. S účinností od 1. 1. 2007 se ústav změnil z příspěvkové organizace na veřejnou výzkumnou instituci.

Těžiště činnosti ústavu spočívá v realizaci záchranných archeologických výzkumů, zajišťujících investorům splnění podmínek stavebního povolení podle zákona č. 20/1987 Sb. o památkové péči. V souvislosti se stavebním řízením podal ústav přes dva tisíce odborných vyjádření. Kromě několika stovek „negativních“ dohledů bylo od počátku existence ústavu provedeno více než 1 000 pozitivních terénních archeologických akcí různého charakteru. Velmi početné byly záchranné výzkumy na liniových stavbách, z nichž největší se uskutečnily na trase nové rychlostní komunikace Rajhrad – Mikulov a na úseku dálnice D1 Vyškov – Mořice. Několik dalších velkých výzkumů proběhlo při budování obchvatů Otrokovic,

Slavkova u Brna, Sudoměřic a Uherského Brodu. Rozsáhlé výzkumy byly provedeny také při výstavbě nových výrobních areálů našich i zahraničních firem (například Brno, Kuřim, Modřice, Olomouc, Prostějov, Popůvky, Slavkov u Brna, Vyškov), nákupních a administrativních center či při bytové výstavbě. Výrazná stavební aktivita, vyvolávající potřebu záchranných výzkumů, se projevovала i ve středověkých jádrech *měst (například Brno, Jihlava, Olomouc, Prostějov, Uherské Hradiště). Řada výzkumů proběhla i při opravách sakrálních objektů, a to jak *kostelů (například Brno, Jamolice, Křižanovice, Loděnice, Podivín, Pohořelice, Slavkov u Brna, Staré Město u Bruntálu, Uherské Hradiště, Znojmo, Žďár nad Sázavou), tak i *klášterů (Jihlava, Olomouc, Prostějov, Předklášteří u Tišnova, Rajhrad, Uherské Hradiště, Uherský Brod, Velehrad, Znojmo). Značná část kapacity ústavu byla věnována zpracovávání terénních výzkumů, takže o všech akcích byly téměř vždy do půl roku od jejich ukončení odevzdány podrobné nálezové zprávy. Pozitivní je též skutečnost, že se daří většinu nálezového fondu po jeho zpracování předávat do muzejních sbírek. Ústav aktivně spolupracuje s Národním památkovým ústavem na projektu „Státní archeologický seznam České republiky“, v jehož rámci se podílel na zpracování území s archeologickými nálezy na mapových listech řady územních celků. Pozornost se v úměrné míře soustřeďovala i na letecké snímkování archeologických lokalit, a to jak za účelem prospekce, tak i dokumentace. Nově zjištěné lokality jsou většinou následně geodeticky zaměřovány, a rozšiřují tak počet dobře lokalizovatelných archeologických nalezišť. Velká péče je věnována evidenci a dokumentaci nemovitých archeologických památek. V rámci účelových projektů Ministerstva kultury České republiky byla provedena evidence a dokumentace pravěkých a časně historických *hradisek na územích okresů Brno-město, Brno-venkov a Vyškov. V letech 2000–2004 probíhaly práce na projektu „Evidence a dokumentace mohylníků na Moravě“.

Náplní činnosti ústavu je nejen provádění archeologických výzkumů a jejich základní zpracování, nýbrž i jejich odborné hodnocení a především zveřejňování. Odborní pracovníci ústavu byli a jsou řešiteli řady vědeckých úkolů realizovaných v rámci projektů Ministerstva kultury ČR, Grantové agentury ČR a Grantové agentury Akademie věd ČR, publikovali za dobu jeho existence více než 700 odborných prací a proslovili desítky přednášek na našich i zahraničních vědeckých setkáních.

Ústav uspořádal i řadu konferencí s mezinárodní účastí („Býčí skála-Höhle im gesamt-europäischen Kontext“ – Brno 1995, „Mittelalterliche Keramik im Wandel“ – Brno 1996, „K otázkám neolitu a eneolitu našich zemí“ – Mostkovice 1999, „Doba laténská v Čechách, na Moravě a na Slovensku“ – Mostkovice 2000 a Vranov nad Dyjí 2003, „K otázkám neolitu a eneolitu našich zemí“ – Hradec u Opavy 2002, ve spolupráci se Slezskou univerzitou v Opavě). Ústav rovněž organizoval několik národních konferencí („Historie Brna ve světle nových archeologických pramenů“ – Brno 1993, „Archeologický výzkum řádových domů na Moravě a ve Slezsku“ – Brno 1997, „Modely a rekonstrukce v antropologii a archeologii“ – Brno 1998) nebo se na nich podílel. Potřebu pohotových informací o nových výzkumech se snaží ústav již od počátku plnit pořádáním každoročních dvoudenních přednáškových cyklů „Záchranné archeologické výzkumy na Moravě a ve Slezsku“, kterých se pravidelně zúčastňují odborníci ze všech moravských a slezských pracovišť.

Ústav se postupně aktivně zapojil i do ediční činnosti – od roku 1994 převzal vydávání časopisu *Pravěk* (od druhého ročníku) a od roku 1998 vydává i jeho materiálovou řadu *Pravěk – Supplementum*. Časopis *Pravěk* má v současné době čtrnáct ročníků a lze konstatovat, že se již úspěšně zařadil mezi uznávaná archeologická periodika, v jeho Supplementech dosud vyšlo celkem šestnáct svazků. Přehled výsledků výzkumné činnosti ústavu za období 1993–2004 je uveden ve dvou monografických publikacích.

Pracovníci ústavu jsou členy redakčních rad archeologických časopisů a podílejí se i na výuce studentů na Filozofické a Přírodovědecké fakultě *Masarykovy univerzity v Brně, na Univerzitě Palackého v Olomouci a na Slezské univerzitě v Opavě. Kromě úvazku řádných a výběrových přednášek jsou činní též jako vedoucí a oponenti diplomových prací. Výrazná je i popularizace dosažených výsledků, a to prostřednictvím denního tisku, časopisů, rozhlasu a televize. Pracovníci ústavu přednesli desítky přednášek pro širokou veřejnost a podíleli se na tvorbě archeologických výstav.

Ústav spolupracuje s řadou odborných pracovišť, například při realizaci *Školního antropologicko-archeologického výzkumu pravěkého a slovanského pohřebiště v Divákách (u Hustopečí) Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity. Kontakt: Ústav archeologické památkové péče Brno, Kaloudova 30, 614 00 Brno; ředitel: Doc. PhDr. Miloš Čižmář, CSc., e-mail: sekretariat@uapp.cz. (Jaroslav Malina)

Ústav archeologické památkové péče severozápadních Čech, instituce vzniklá v roce 1993 delimitací expozitury Archeologického ústavu AV ČR Praha v Mostě; jejím ředitelem byl v letech 1993–1994 Miroslav Dobeš, od roku 1994 dosud Jan Blažek. Ústav je zaměřen na provádění záchranných archeologických výzkumů převážně na území Ústeckého kraje (v rozsahu mezi okresy Děčín a Chomutov včetně). Vydává mimo jiné monografickou edici *Příspěvky k pravěku a rané době dějinné severozápadních Čech*. (Karel Sklenář)

Ústav archeologické památkové péče středních Čech, instituce vzniklá v roce 1993 delimitací části Archeologického ústavu AV ČR v Praze; jejím ředitelem byl zprvu Václav Čtverák, nyní Irena Benková. Ústav je zaměřen na provádění záchranných archeologických výzkumů především na území Středočeského kraje. V současnosti má detašovaná pracoviště na Závisti u Zbraslavi (Lhota, okres Praha-západ), v Nižboru a v Kounicích. Od roku 1997 vydává (dosud jednou, od roku 2009 dvakrát ročně) sborník *Archeologie ve středních Čechách* (redaktor Michal Lutovský). (Karel Sklenář)

Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště vzniklé v roce 2006 sloučením Katedry botaniky a Katedry zoologie a ekologie. Ústav zajišťuje výuku základních předmětů v bakalářském studijním programu Biologie, magisterském studijním programu Biologie, oborech Systematická biologie a ekologie a Učitelství biologie pro střední školy, doktorském studijním programu Biologie, oborech Botanika, Ekologie, Hydrobiologie, Parazitologie a Zoologie.

Základní vyučované předměty pokrývají problematiku systematiky a evoluce organismů, ekologie, biogeografie, metodiky různých biologických a ekologických disciplín a didaktiku biologie. Do výuky jsou zapojeni i externí učitelé z Akademie věd České republiky a dalších vysokých škol. Nedílnou součástí výuky jsou determinační praktika a terénní cvičení v České republice i v zahraničí.

Výzkumné aktivity ústavu se profilují v těchto oborech:

Biosystematika cévnatých rostlin: Dosavadní výzkum byl soustředěn hlavně na zpracování vybraných rodů české flóry pro monografické kompendium *Květena České republiky*. V současné době se rozvíjí zejména biosystematické studium vybraných rodů v širším území střední Evropy, zejména u čeledí Asteraceae (hvězdnicovité), Poaceae (trávy) a Cyperaceae (šáchorovité). Jako servisní pracoviště biosystematického výzkumu funguje na ústavu karyologická laboratoř, laboratoř molekulární taxonomie rostlin a laboratoř průtokové cytometrie. Významným zdrojem materiálu pro taxonomické studie je herbář Ústavu botaniky a zoologie (BRNU), obsahující ca 560 000 položek.

Výzkum vegetace: Hlavním cílem současného výzkumu je (1) zpracování formalizované klasifikace vegetačních typů České republiky v návaznosti na mezinárodní projekty European Vegetation Survey a SynBioSys Europe, (2) vývoj a testování nových metod analýzy dat z velkých fytoocenologických databází a (3) studium diverzity vegetace na úrovni krajiny, se

zvláštním zaměřením na oblast střední Evropy a jižní Sibíře. Na pracovišti je koordinována Česká národní fytoecologická databáze.

Ekologie rašelinišť: Současný výzkum je zaměřen na vztah druhového složení vegetace k faktorům prostředí – k chemismu vody, přístupnosti živin, vodnímu režimu a dlouhodobým změnám způsobeným lidskou činností ve střední Evropě. Zaměřuje se také na vztahy mezi společenstvy vyšších rostlin a ostatních taxonomických skupin (řasy, bezobratlí). Ve výzkumu je kladen důraz na širokou geografickou a prostorovou škálu. Stejně pracovní metody jsou používány v rozdílných makroklimatických, geologických a geografických oblastech (střední Evropa, Karpaty, Balkán).

Terestriční bezobratlí: Členové výzkumného týmu studují různé aspekty zoologie a ekologie suchozemských bezobratlých živočichů. Od druhé poloviny 90. let 20. století bylo hlavní úsilí soustředěno na výzkum bezobratlých živočichů na území Biosférické rezervace Pálava. V současné době jsou podobnou metodikou sledovány vybrané skupiny bezobratlých v Národním parku Podyjí. Výzkumný tým dlouhodobě zajišťuje organizaci ekologického a biosystematického výzkumu řádu dvoukřídlých. Bylo vybudováno národní referenční centrum, které se zabývá shromažďováním publikovaných dat, přípravou národních bibliografií a faunistických seznamů. Druhou zájmovou oblastí je výzkum dekompozitorů zapojených v půdních potravních řetězcích a v rozkládajícím se dřevě. Třetí oblastí výzkumu je etologie pavouků se zřetelem na predátory mravenců.

Hydrobiologie: Členové hydrobiologického týmu se v současnosti zabývají několika směry výzkumu – (1) vývojové cykly a životní strategie druhů, *biodiverzita *ekosystémů tekoucích vod, fauna hyporeálu a podzemních vod, (2) vliv průtokových režimů na biotu dna, (3) *primární produkce a diverzita společenstva řas tekoucích vod, (4) biomonitoring stavu toků a kvality vod, (5) vlivy regulací na říční ekosystém a jeho revitalizace, (6) perzistentní polutanty v říčních ekosystémech a hodnocení ekologických rizik.

Vertebratologie: Oddělení se specializuje hlavně na výzkum ekologie netopýrů. Zaměření na studium savců z řádu Chiroptera se rozvíjí od roku 1969, kdy na pracoviště přišel Jiří *Gaisler, jeden ze dvou zakladatelů moderní české chiropterologie. Od roku 1989 se do výzkumu netopýrů zapojil Zdeněk Řehák. Od počátku probíhal výzkum v těsné spolupráci s dnešním Ústavem biologie obratlovců Akademie věd České republiky. Netopýři byli a jsou tématem četných diplomových a doktorských dizertačních prací.

Parazitologie: Tým se soustřeďuje na výzkum v těchto oblastech – morfologie, taxonomie, biologie a rozšíření monogeneí parazitujících na rybách; diverzita parazitických monogeneí; ekologie populací a společenstev parazitů ryb, zvláště monogeneí; evoluční ekologie parazitů ryb, analýza diverzity u různých „parazit – hostitel“ systémů ve vztahu k podmínkám prostředí; neurobiologie, struktura povrchu a topografie modelových druhů parazitů.

Ředitelem ústavu je doc. RNDr. Jan *Helešic, Ph.D. Kontakt: Ústav botaniky a zoologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: helesic@sci.muni.cz. (Jan Helešic)

Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště. Jeho tradice sahá do devadesátých let 19. století a je spjata s prvními etnografickými koncepcemi vycházejícími z děl Jana Jakubce (1862–1936), Lubora *Niederla (1865–1944), Václava Tilleho (1867–1937), Čenka *Zírta (1864–1932) ad. Již v té době se etnografie (národopis) pěstovala na pražské *univerzitě, ačkoliv nebyla oficiálně zakotvena ve studijním programu. Hlavním výrazem úsilí tohoto okruhu badatelů bylo založení odborného periodika **Český lid* (1891) a účast na organizaci Národopisné výstavy československé (1895). Po vzniku samostatného Československa se etnografie zapojila do praktického života (vytyčování nových hranic, problematika národnostních menšin apod.) a jeden z jejích čelných představitelů Karel Chotek (1881–1967) přišel s teorií *politického národopisu*, jež by měla sloužit společenským potřebám nového státu. Chotek, působící v letech 1921–1932 jako

profesor všeobecného národopisu na Univerzitě Komenského v Bratislavě, zde vytvořil Národopisný ústav. Po návratu do Prahy stanul v čele Katedry národopisu Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. Dalšími významnými osobnostmi z oblasti vědecké i pedagogické byli v tomto období zejména Jiří Horák, Vilém Pražák a Drahomíra *Stránská.

Po útlumu činnosti, způsobeném uzavřením českých vysokých škol během *druhé světové války, dochází od konce čtyřicátých let k novému rozvoji etnografických studií na FF UK v Praze, v němž sehrál důležitou úlohu indolog, etnograf a religionista Otakar Pertold (1884–1965), od roku 1953 vedoucí Katedry etnografie a historie náboženství. Spíše stalinistický než marxistický tlak, působící v celé společnosti, zasáhl i etnografická studia a projevil se především v kritice typu *angloamerická etnografie ve službách imperialismu* nebo v hledání myšlenek o etnografii v dílech *klasiků marxismu-leninismu*. Nicméně *katedra si zachovala vysoký odborný kredit v řadě dílčích disciplín: folkloristika (dějiny tohoto oboru a interetnické vztahy folkloru českého a německého, Karel Dvořák), problematika sociálních vztahů a *duchovní kultury a náboženství (Antonín Robek), studium rodinných a sociálních vztahů a materiální kultury Slováků (Soňa Švecová), otázky tradičního zemědělství (Jaroslav Šťastný) apod.

Období uvolnění v šedesátých letech se projevilo i větším *průlomem obecné a cizokrajné etnografie a sociální antropologie* do tradičního schématu české etnografie, a to především v působení Ladislava *Holého (1933–1997), který v letech 1963–1968 přednášel obecnou a mimoevropskou (hlavně africkou) etnografii, Milana Stuchlíka a Josefa *Wolfa. V období normalizačním, byť pod silným ideologickým tlakem a mnohdy s ohledem na politické potřeby (studium života vietnamských a kubánských dělníků), předkládala tehdejší Katedra etnografie a folkloristiky komplexní obraz etnografických a folkloristických studií – od etnografie národního obrození přes studium minorit na území tehdejší ČSSR a českých komunit v zahraničí až po etnografii dělnictva.

V roce 1971 bylo připojeno ke Katedře etnografie a folkloristiky Středisko iberoamerických studií (založeno v roce 1967; znovu jako samostatný ústav od roku 1990) a opět rozšířilo dosavadní především český a slovanský etnografický obzor o teoretické otázky oboru, etnolingvistiku a etnografii Ameriky (Oldřich *Kašpar, František *Vrhel).

V průběhu devadesátých let 20. století (v roce 1989 nastoupil jako ředitel a působí dosud František Vrhel) reagoval Ústav etnologie na změnu společenských a politických poměrů. Zásadní obsahové změny ve studijní a badatelské orientaci mohly být urychleny na základě kontaktů se zahraničními pracovišti a zejména vstupem odborníků z našich předních oborových pracovišť i významných zahraničních badatelů a pedagogů českého a slovenského původu do výukového procesu (Leopold *Pospíšil, Zdeněk *Salzmann, Milan Stanek ad.), a tak se postupně podařilo realizovat nový studijní program oboru. Jeho cílem je připravit absolventa magisterského studia v teoretické rovině, vybavit ho znalostmi z kulturních areálů a schopnostmi pracovat v různém kulturním a etnickém prostředí. Ve druhé fázi studia nabízí program dílčí specializace v rámci tří seminářů: Semináře obecné etnologie, Semináře evropské (české) etnologie a Semináře folkloristiky.

Výzkumná činnost Ústavu etnologie se orientuje převážně na etnokulturní problematiku *českých zemí a Evropy. Při výzkumech spolupracuje s řadou evropských oborových univerzitních pracovišť v Bulharsku, Chorvatsku, Maďarsku, Polsku, Rakousku, Rumunsku, na Slovensku, ve Slovinsku a Španělsku. Intenzivní je také spolupráce s předními českými institucemi, zejména s Etnologickým ústavem Akademie věd České republiky, *Náprstkovým muzeem v Praze a s *Ústavem antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Z mimoevropských areálů je výzkum již tradičně orientován především na hispanistiku a amerikanistiku. Výsledky výzkumné činnosti Ústavu etnologie jsou průběžně prezentovány ve vědeckém sborníku *Studia Ethnologica* (dříve *Ethnographica*),

v monografiích, v časopisech a sbornících *Český lid*, *Annals of the Náprstek Museum* a v dalších periodikách a médiích.

Struktura a profil Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze: ředitel: doc. PhDr. František Vrhel, CSc.; zástupce ředitele: PhDr. Jan Pargač, CSc.; tajemník: PhDr. Miloš Tomandl; sekretářka: Mgr. Zuzana *Korecká; knihovnice: Eva Stodolová. Seminář obecné a mimoevropské etnologie: vedoucí: doc. PhDr. František Vrhel, CSc.; členové: doc. PhDr. Oldřich *Kašpar, CSc., PhDr. Jaroslav *Skupnik, Ph.D. Seminář české a evropské etnologie: vedoucí: PhDr. Jan Pargač, CSc., členové: prof. PhDr. Leoš *Šatava, CSc., doc. PhDr. Irena *Štěpánová, CSc., PhDr. Jaroslava Krupková, CSc., PhDr. Miloš Tomandl, Mgr. Petr Lozoviuk, Ph.D. Seminář folkloristiky: vedoucí: prof. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., členka: doc. PhDr. Ludmila *Sochorová, CSc. Externí učitelé: Mgr. Pavel Benda, PhDr. JUDr. Ivan Dubovický, CSc., Mgr. Zuzana Jurková, Ph.D., prof. PhDr. Josef *Kandert, CSc., PhDr. Lubomír Procházka, CSc., doc. PhDr. Lubomír Tyllner, CSc., PhDr. Zdeněk *Uherek, CSc. Hostující profesori: prof. dr. Leopold Pospíšil, prof. dr. Zdenek Salzmann. Kontakt: Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 116 42 Praha 1, e-mail: ethno@ff.cuni.cz. (Oldřich Kašpar)

Ústav experimentální biologie (Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity), univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště vzniklé v roce 2006 spojením šesti pracovišť Sekce biologie: Katedry genetiky a molekulární biologie, Katedry mikrobiologie, Katedry fyziologie a anatomie rostlin, Katedry fyziologie živočichů a imunologie, Laboratoře funkční genomiky a proteomiky a České sbírky mikroorganismů. Jeho posláním je zajišťování výuky na bakalářském, magisterském a doktorském stupni a vědecko-výzkumná činnost v oblasti experimentální biologie. Současná struktura ústavu je do značné míry definována strukturou pracovišť, na jejichž základě ústav vznikl a která byla dlouhodobě ustavena ve struktuře fakulty v podobě samostatných a fungujících jednotek. Ústav experimentální biologie je proto tvořen Oddělením genetiky a molekulární biologie (Integrovaná laboratoř molekulární cytogenetiky, Laboratoř molekulární genetiky rostlin, Laboratoř molekulární diagnostiky mikroorganismů, Laboratoř buněčné diferenciaci, Laboratoř nádorové biologie a genetiky, Laboratoř molekulární analýzy mutací), Oddělením mikrobiologie (Laboratoř environmentální mikrobiologie, Laboratoř mikrobiální biotechnologie), Oddělením fyziologie a anatomie rostlin (Laboratoř experimentální histochemie a mykorrhizy, Laboratoř fotosyntetických procesů, Laboratoř stresové fyziologie rostlin), Oddělením fyziologie živočichů a imunologie (Laboratoř adipologie, Laboratoř imunologie hmyzu, Laboratoř neuroetologie a smyslové fyziologie hmyzu, Laboratoř tkáňových kultur), Oddělením funkční genomiky a proteomiky (Laboratoř molekulární fyziologie rostlin, Laboratoř analýzy biologicky důležitých molekulárních komplexů) a Českou sbírkou mikroorganismů.

V Ústavu experimentální biologie v současné době (2007) pracuje 154 pracovníků (celkový úvazek 120), kteří zajišťují pedagogické, vědecké, technické a administrativní záležitosti. Ústav experimentální biologie zajišťuje výuku studijních programů Biologie na úrovni bakalářské (obory Obecná biologie, Buněčná a molekulární diagnostika, Molekulární biologie a genetika), magisterské (obory Obecná biologie, Molekulární biologie a genetika) a doktorské (obory Obecná a molekulární genetika, Molekulární a buněčná biologie). V prezenční formě v současné době studuje 492 studentů, z toho 285 v oborech bakalářského studijního programu, 113 v oborech magisterského studijního programu a 94 v oborech doktorského studijního programu. Ředitelem ústavu je prof. RNDr. Jan *Šmarda, Ph.D. Kontakt: Ústav experimentální biologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: smarda@sci.muni.cz. (Jan Šmarda)

Ústav pro antropologii a demografii (c. k. české univerzity Karlo-Ferdinandovy), *Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Ústav pro sexuální patologii Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze,

*Sexuologický ústav Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze.

Ústav religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, univerzitní vědecko-pedagogické pracoviště, založené v roce 1991 jako společné pracoviště Filozofického ústavu Akademie věd ČR a Filozofické fakulty MU v Brně. Od roku 1993 je institucionální součástí Filozofické fakulty MU se statutem samostatného pracoviště. V roce 1992 zahájil Ústav religionistiky FF MU jako první v ČR výuku pětiletého studijního oboru věda o náboženství (*religionistika). V současné době garantuje Ústav religionistiky tříletý bakalářský studijní program, dvouletý navazující program magisterský a od roku 2002 jako první pracoviště v bývalém Československu i doktorský studijní program. Ústav religionistiky FF MU také jako jediný v ČR disponuje akreditací pro habilitační a jmenovací řízení v oboru religionistika.

Přípravy studijních programů oboru religionistika probíhaly v úzké spolupráci s několika zahraničními *univerzitami, na kterých má religionistika dlouholetou tradici (Århus, Burlington, Hannover, Londýn, Marburg). Tato úzká mezinárodní spolupráce je dále udržována pomocí výměnných programů studentů a pedagogů (ERASMUS, CEEPUS).

Výuku zajišťují interní pedagogové *katedry – PhDr. David Václavík, Ph.D. (vedoucí ústavu); doc. PhDr. Dušan *Lužný, Dr.; doc. PhDr. Luboš *Bělka, CSc.; PhDr. Eleonóra Hamar, Ph.D.; Mgr. Jana Rozehnalová, Ph.D.; Mgr. Milan Fujda Ph.D., a přizvaní odborníci z jiných pracovišť z České republiky a ze zahraničí.

Vedle vysokoškolské výuky religionistiky rozvíjí ústav také badatelský program, jehož struktura a tematické zaměření vychází z širokého pojetí religionistiky a umožňuje organické propojení s pedagogickým procesem. Ústav religionistiky se věnuje zejména problematice nových náboženských hnutí, percepci východních náboženských systémů na Západě, archaickým náboženským tradicím a v neposlední řadě i otázkám metodologie religionistiky.

Ústav religionistiky FF MU je současně sídlem České společnosti pro religionistiku (ČSR) a redakce českého odborného religionistického časopisu *Religio – Revue pro religionistiku*.

Adresa: Ústav religionistiky FF MU, Arna Nováka 1, 602 00 Brno.

<http://www.phil.muni.cz/relig/> (Luboš Bělka)

ústava, základní *zákon *státu, právní akt nejvyššího stupně, upravující *principy určitého státu, základy organizace a fungování veřejné *moci, územní samosprávy a základní *práva a *svobody člověka; je přijímána buď reprezentativním orgánem (například ústavodárným národním shromážděním) nebo přímým hlasováním *občanů. Dodržování ústavy je zabezpečeno institucemi ochrany ústavnosti, zejména ústavním soudnictvím.

Teorie i praxe rozeznává: a) ústavy rigidní (pevné), které k přijetí, změně či doplnění vyžadují kvalifikovanou většinu, b) ústavy flexibilní (pružné), k jejichž přijetí stačí absolutní většina. Vznik prvních ústav je spojen se zánikem *absolutních monarchií a vznikem *parlamentarismu. První ústava byla *Ústava USA* z roku 1787; dodnes však existují státy, které psanou ústavu nemají, jako Velká Británie.

V *českých zemích byla první ústavou dubnová ústava Rakouska z dubna 1848 (prakticky nevstoupila v platnost a byla brzy odvolána), první platnou ústavou se stala oktrojovaná ústava z března 1849 (platila do prosince 1851), následovala ústava z února 1861; první ústavou přijatou *parlamentem byla tzv. prosincová z roku 1867. První ústavou samostatného Československa se stala *Prozatímní ústava* z listopadu 1918, v únoru 1920 byla vystřídána ústavou, která platila až do prosince 1938 a znovu byla obnovena po skončení *druhé světové války. V letech komunistické *vlády platila od 9. května 1948 nová ústava, která byla roku 1960 nahrazena tzv. socialistickou *Ústavou ČSSR* (v roce 1968 byla modifikována ústavním zákonem o československé federaci). Po listopadu 1989 byla přijata řada ústavních zákonů, které platnou ústavu upravovaly; v prosinci 1992 přijala Česká národní rada *Ústavu České republiky*. (František Čapka)

Ústava České republiky, právní předpis nejvyšší právní síly, rigidní česká ústava přijatá 16. 12. 1992 Českou národní radou s účinností od 1. 1. 1993. Zákonodárnou moc má dvoukomorový Parlament, výkonnou moc prezident a *vláda. Zakotvila soustavu soudů a Ústavní soud, základní ustanovení o územních správních celcích, o *Nejvyšším kontrolním úřadě aj. Listinu základních práv a svobod prohlásila za součást ústavního pořádku. (Marie Dohnalová)

ústavní patriotismus, *patriotismus, ústavní.

ústní dutina, **cavitas oris*.

ústní otvor **rima oris*.

ústní podání, *tradice.

ustrinum (z latiny: *ustrinum*, „hranice“), pohřební hranice, *žároviště, krematorium pod širým nebem, na němž byla spalována těla zemřelých v antickém prostředí. Těla mohla být spalována na území *města, tudíž i ustrina se mohla nacházet v obydlené zóně, ale kvůli obtížnosti a zápachu byly zejména skupinové *kremace chudiny odsouvány mimo město. Slavnostní a dekorativní ráz měla ustrina císařská, jež se nacházela v centru Říma a byla doplněna dalšími čestnými památníky, tj. *chrámy či triumfálními sloupy. (Marie Pardyová, Josef Unger)

ústrojí, čichové, fylogeneticky nejstarší specifické smyslové ústrojí, zaujímající sliznici stropu *dutiny nosní, horní skořepy nosní a protilehlé části nosní přepážky. V této nažloutle zbarvené části, nazvané **regio olfactoria*, jsou rozloženy čichové buňky. Z nich vybíhají do sliznice jemné čichové vlásky, na opačnou stranu vychází vodivý výběžek. Vodivé výběžky se sdružují v **nervi olfactorii*, které přes dírkovanou ploténku *kosti čichové opouštějí nosní dutinu a přecházejí do oddílu čichového *mozku, kde navazují na *dráhu čichovou. Člověk je tvor mikrosmatický, čichové ústrojí je omezeno jen na malou oblast. Přesto rozpoznáme čichem i tak nepatrná množství voňavých nebo páchnoucích látek, která se dají dokázat jen nejmodernější chemickou *analýzou. Při zánětech v nosní dutině zduří její sliznice a dochází k dočasným poruchám vnímání čichových podnětů. (Ladislava Horáčková)

ústrojí, chuťové, ústrojí, jehož základní jednotkou je malé tělíčko tvaru soudku, uložené ve slizničním *epitelu – chuťový pohárek (**caliculus gustatorius*). Nad pohárkem se vytváří mělká jamka *porus gustatorius*. Chuťový pohárek se skládá ze dvou druhů buněk: z chuťových buněk (se štětičkou na konci, která vyčnívá do chuťového póru; k chuťovému pohárku přicházejí nervová vlákna) a z podpůrných buněk (prostorově je lze přirovnat k plátkům pomeranče, mezi nimiž jsou buňky chuťové). Chuťové pohárky se vyskytují především na *jazyku po bocích hrazených papil, na povrchu papil houbovitých, lístkových, v *patře tvrdém i měkkém, na zadní straně *hltanu a na **epiglottis*. Chuť má čtyři základní složky: sladko, slano, hořko a kyselo. (Ladislava Horáčková)

ústrojí, kardiovaskulární, cévní systém, **systema cardiovasculare*.

ústrojí, močové, **organa urinaria*.

ústrojí, smyslová, zařízení, jimiž vstupují do našeho *vědomí *informace o zevním prostředí nebo o jeho vlivech na lidské tělo. Naše čidla, která jsou na různém vývojovém stupni z hlediska *fylogeneze, nejsou v živočišné říši zdaleka nejdokonalější. Například zrak je mnohem lépe vyvinutý u ptáků, čich u čtyřnohých savců. Již staří anatomové považovali čidla za bránu vědomí, kudy do lidského těla přicházejí informace z okolí. Čidla neboli smyslová ústrojí (*ústrojí čichové, *ústrojí chuťové, *ústrojí zrakové, *ústrojí sluchové a *ústrojí hmatové) jsou nepostradatelná pro regulaci vztahu organismu k zevnímu prostředí a jeho změnám. (Miroslav Králík)

ústrojí, statické a sluchové, **organum vestibulocochleare*.

ústrojí, zrakové, zrakovým orgánem je *oční koule (**bulbus oculi*). Oko je uloženo v očníkové dutině (**orbita*), kde je obklopeno tukovým polštářem (*corpus adiposum orbitae*). Přídatnými orgány zrakového ústrojí jsou *svaly očníkové, víčka (**palpebrae*), vazivový

aparát *očnice (**vagina bulbi*), slzné žlázy (**glandulae lacrimales*) a vývodné cesty slzní. (Ladislava Horáčková)

úsudek, základní logická forma, spojení *výroků, v němž se poslední výrok (závěr) vyvozuje z předchozích výroků (**premis*); úsudek může být induktivní (od jednotlivosti se dospěje k obecnému), deduktivní (z obecného se odvozuje závěr pro jednotlivý případ), analogický (vychází z předpokladu, že mají-li předměty a jevy určité shodné vlastnosti, mohou mít i některé další vlastnosti shodné). (Jaroslav Malina)

usura (z latiny: *ūsūra*, „užívání, požívání, požitek; výpůjčka, úrok; užívání“), nahlodání *tkáně chorobným dějem. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

usura orbitae, **cribra orbitalia*.

usus (latinsky):

1. *zvyk, zvyklost, *obyčej; právní stav vzniklý existencí a uplatněním určitého způsobu chování;

2. nejjednodušší typ občanského sňatku ve starém *Římě. Vznikl pouhým alespoň rok trvajícím soužitím muže a ženy pod jednou střešou. Kalkulované přerušení soužití na jednu noc umožnilo ženám nadále disponovat jejich majetkem, který by se jinak po uplynutí zákonné doby svazku dostal do správy manžela. (Marie Pardyová)

ušní boltec, **auricula*.

ústěp (anglicky: *flake*, francouzsky: *éclat*, německy: *Abschlag*) [archeologie], hlavní meziprodukt při výrobě *kamenné štípané industrie, vzniklý odštípnutím od *jádra úderem či tlakem; tato *technika vznikla již na počátku *paleolitu. Způsob odštípnutí je viditelný na několika charakteristických znacích: *úderová plocha, *bulbus v místě úderu a případně úderová jizva, vlnovitě prohnutý profil úštěpu. Úštěp může být odpadem například při očišťování povrchu jádra (technický úštěp), cílovým výrobkem nebo polotovarem pro další opracování, jímž vzniká úštěpový artefakt. Zvláštní formou úštěpu je *čepele. (Karel Sklenář, Jiří A. Svoboda)

utajená ovulace, *ovulace, utajená.

Utamaro, Kitagawa (1753–1806), japonský malíř, grafik a básník; nejvýznamnější představitel školy **ukijoe*; vytvořil dosud nepřekonaný ideál japonské krasavice. Uvedl se jako ilustrátor erotickými alby, z nichž nejlepší je série velkých formátů erotik nazvaná *Poduška z básní – Utamakura*, ale také malbou přírodních motivů, například *Knihou mušlí*, *Knihou hmyzu* a krajinářskými alby a žánrovými výjevů. V devadesátých letech 18. století dospěl k osobitému stylu a věnoval se námětům, jimiž proslul: brilantně propracovaným podobiznám půvabných žen v měkce splývavém rouchu, s jemně naznačenými rysy tváří. Užíval světlé, svěží barvy, často na třpytivém podkladu, posypaném stříbrným nebo perleťovým práškem. Zobrazoval ženy v nejrozmanitějších podobách, vždy s adekvátním výrazem a charakterem odpovídajícím dané situaci: ženy, jež se líčí a češou nebo pracují v domácnosti, matky s dětmi, dívky procházející se po zahradě, kurtizány v zábavní čtvrti Edu (**Edo*), milence. K nejznámějším dílům z oblasti *mravnosti, *erotiky a *sexuality patří *Moderní obrazy mravů*; *Deset ženských fyziognomií*; *Dvanáct hodin v Zelených domech*; *Srovnání dvanácti krásných dívek a proslulých krajin*.

V Japonsku měl mnoho žáků a pokračovatelů, v Evropě jeho dílo zapůsobilo zejména na Henri de **Toulouse-Lautreca*. (Helena Honcoopová, Jaroslav Malina)

Úta-napišti, výklad jména nejasný, snad akkadsky „nalezl život“. V akkadském eposu o **Gilgamešovi* (niniivská **verze*) jméno člověka, jenž přežil *potopu, jemuž bohové darovali věčný život a k němuž putuje Gilgameš, aby od něho získal odpověď na otázku, jak se vyhnout smrti. Starobabylonská verze eposu uvádí jeho jméno ve tvaru *Utana’ištim*. Úta-napišti je v eposu o Gilgamešovi označován za syna Ubár-Tutua, akkadsky „chránělec boha Tutua“, podle sumerského královského seznamu 8. předpotopního panovníka, který vládl v *městě **Šuruppaku* (dnešní Fára) po dobu 18 600 let. V sumerském *mýtu o potopě je hrdina přeživší

potopu nazýván *Ziusudra; v akkadském mýtu, z něhož byl příběh o potopě převzat do eposu o Gilgamešovi, je to *Atrachasis. Jméno Utnapušti (středobabylonská forma) se rovněž objevuje v tzv. Šuruppakových ponaučeních, kde je Utnapušti považován za Šuruppakova syna a pravděpodobně Ubár-Tutuova vnuka. (Jiří Prosecký)

uterus, -i, m. (z latiny: *uterus*, „život mateřský, lůno; plod, potomstvo, děti; břicho, život“), též *metra*, *hystera*; děloha, vnitřní ženský pohlavní orgán. Jedná se o dutý svalnatý orgán, který slouží k přijetí oplozeného vajíčka, k výživě a ochraně vyvíjejícího se zárodku a plodu až do porodu. Děloha má hruškovitý tvar, je lehce předozadně oploštělá. Váha a tvar dělohy jsou závislé na funkčním období ženy, v dospělosti váží děloha asi 50 g, její délka se pohybuje od 8 do 10 cm, šířka do 5 cm. Během *těhotenství se děloha mnohonásobně zvětšuje, váha může dosahovat až 1 000 g. Děloha se skládá z těla (*corpus uteri*) a hrdla (*cervix uteri*). *Corpus uteri* je *kraniální, rozšířená a neobjemnější část dělohy. Na ventrodorzálně oploštělém těle děložním se nachází přední plocha (*facies vesicalis*), na kterou naléhá močový *měchýř a plocha zadní (*facies intestinalis*), která je obrácena proti *konečníku a naléhají na ni kličky tenkého *střeva. Obě plochy v sebe kraniálně přecházejí širokým horním okrajem (*fundus uteri*) a po stranách zaoblenými hranami děložními (*margines uteri*). V místech přechodu hran děložních do fundu děložního vybíhají rohy děložní (*cornua uteri*), ve kterých vstupují do dělohy *vejcovody. *Kaudálním směrem se tělo děložní zužuje a přechází zúženým úsekem (*isthmus uteri*) v děložní krček – *cervix uteri*. Na *cervix uteri* je zavěšena *pochva. Kónická část krčku dělohy vyčnívá do pochvy jako čípek děložní. Na vrcholu děložního čípku se nachází zevní branka děložní (*ostium uteri*). Uvnitř dělohy je malý dutý prostor (*cavum uteri*), který se v rozích děložních otevírá do vejcovodů. Nejvnitřnější vrstvu stěny dělohy tvoří sliznice děložní – **endometrium*, prostřední nejsilnější vrstvou je svalovina – **myometrium* a zevně se nachází serózní vrstva – **perimetrium*. Děloha je uložena intraperitoneálně v dutině pánevní mezi močovým měchýřem a konečníkem. Za fyziologických podmínek leží děloha ve střední rovině. Je obvykle nakloněna dopředu – *anteverse* a současně ohnuta dopředu v oblasti isthmu – *anteflexe*. (Lenka Vargová)

utilita (z latiny: *utilis*, „užitečný, upotřebitelný, vhodný, potřebný“), užitečnost, prospěch, prospěšnost.

utilitarismus (z latiny: *utilis*, „užitečný, upotřebitelný, vhodný, potřebný“), etická teorie spočívající v přesvědčení, že lidské jednání se ospravedlňuje jeho užitečností a prospěšností pro konajícího (Jeremy *Bentham, John Stuart *Mill), konkrétně zvýšením objemu individuální slasti (naopak větší strast signalizuje morálně nesprávné jednání). Navazuje na *Epikúra, *osvícenství a *historický materialismus. Jako teorie *společnosti pokládá za cíl správné *vlády dosažení co největšího užitku (štěstí) pro co nejvíce lidí. Celkový užitek se přitom počítá jako součet užiteků individuálních, a díky tomuto vyhraněnému *individualismu je utilitarismus jednou ze základních doktrín zdůvodňujících *liberalismus. Paradoxně neliberální důsledky však může mít klasický utilitarismus tehdy, pokud by se ukázalo, že celkový společenský užitek může být zvýšen na úkor partikulárního užitku některé z menšin (například etnických či sexuálních); k odvrácení těchto důsledků byla utilitaristická teorie rozpracována například v podobě tzv. „utilitarismu pravidla“ (*rule utilitarianism*). Svým instrumentálním kalkulem užitečnosti lidského jednání odsunuje utilitarismus do pozadí (ba přímo odmítá) existující společenské zvyklosti a *instituce, čímž se – například v Benthamově podání – stává velmi radikální politickou doktrínou. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

utilitární, utilitaristický – sledující prospěšnost a užitečnost.

Utoaztékové, velká skupina *indiánských etnik Severní a Střední Ameriky. Dělí se na čtyři jazykové větve: a) aztéckou, b) tanoskou, c) kiowskou, d) šošonskou. Patří k nim

*Aztékové, Pajntové, *Pimové, *Šošoni, *Utové, Zakatové a další – celkem 2,5 milionu osob. (Lukáš Šín)

útok [primatologie], chování *primátů projevující se zpravidla rychlým během k jinému jedinci, většinou s naježenou srstí; jde o prvek *agrese a může vyústit v napadení, jestliže druhý jedinec neuhne z cesty. Jiným projevem je agresivní fyzický kontakt mezi dvěma a více jedinci; sestává z těchto projevů: kopání, bouchání, chňapání, plácání, *kousání, *vlečení, včetně dupání na zádech druhého jedince, vytrhávání *chlupů, štípání nebo škrabání. (Marina Vančatová)

utopický socialismus, *socialismus, utopický.

utopie (z řečtiny: *ú*, „ne“ a *topos*, „místo“ – „neexistující místo“):

1. vysněná země s dokonalým společenským řádem; apriorní *konstrukce jistého *modelu dokonalého *státu nebo *společnosti. Označení bylo odvozeno podle ostrovního státu Utopie v stejnojmenném spisu anglického filozofa Thomase *Mora (dvojsmyslný význam slova „utopie“ byl patrně Morovým záměrem). V porovnání s utopií dopadá každá skutečná společnost špatně: odtud možnost demagogické *kritiky dané společnosti, často využitá k nastolení a legitimování *diktatur (*komunismus, *nacismus). Opak: *dystopie;

2. prozaický žánr líčící domněle dokonalé společenské poměry v pomyslné zemi;

3. vysněná, nereálná představa, neuskutečnitelná *idea apod. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

utopismus, snaha o uskutečnění utopických představ a plánů zvláště o dokonalém společenském řádu. Objevuje se již od antiky a je vlastně pokračováním prastaré ideje o domnělé existenci *Zlatého věku, *Ráje a podobných „světů“ v červácích lidstva. Ve svých dílech ji zachytila řada autorů (*Plátón, *Ústava*, Thomas *More, *Utopie*, Tommaso *Campanella, *Sluneční stát*, Francis *Bacon, *Nová Atlantida* aj.) v minulosti, zatímco ve 20. století, po prvních tristních zkušenostech s její realizací (*komunismus), vznikla dystopická díla groteskně satiricky přetvářející *utopie minulých věků, na jejichž počátku stojí román *My Jevgenije Ivanoviče *Zamjatina* z počátku 20. let 20. století, na nějž pak navázali Aldous Leonard *Huxley, *Brave New World* (Krásný nový svět, 1932), Arthur *Koestler, *Darkness at Noon* (Tma o polednách, 1940), George *Orwell, *Animal Farm* (Zvířecí farma, 1945), *Nineteen Eighty-four* (1984, 1949) a další autoři.

Zásadní odbornou diskusi o tomto tématu z hlediska společenskovedního zahájil již ve 30. letech 20. století rakouský ekonom a filozof Friedrich August von *Hayek; jeho kniha *The Road to Serfdom* (Cesta k nevolnictví, 1941) představuje jednu z nejpodnětnějších a nejvýznamnějších *analýz a kritik *totalitářských tendencí plynoucích z pradávne touhy po nastolení sociálně spravedlivého řádu. Karl Raimund *Popper v představě utopického sociálního inženýrství identifikoval jeden ze zdrojů totalitního myšlení (*totalitarismus). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Utové, nativní etnikum severoamerických *indiánů žijících v počtu přesahujícím 10 000 (*census z roku 2000) zejména ve státě Colorado. Dělí se na horské Uty a jižní Uty (*Utoaztékové): ti zasahují až do oblastí severního Mexika, kde se značně smísili s jinými, zvláště s *mexickými indiánskými etniky. Prosluli výrobou rituálních předmětů zdobených skleněnými *korálky a umně tvarovaných *zbraní. (Lukáš Šín)

utrakvismus (z latiny: *sub utraque specie*, „pod obojí způsobou [přijímání]“) (těž kališnictví), reformní náboženské *hnutí v *českých zemích v 15.–17. století, vycházející z programu umírněné husitské *reformace (*husitství), jejímž základem se staly čtyři pražské artikuly, respektive upravená (kompromisní) podoba (jihlavská kompaktáta); po jejich přijetí vytvořili utrakovisté vlastní církevní organizaci, řízenou administrátory a dolní konzistory. Od začátku 16. století se v utrakovismu začaly projevovat různé názorové proudy: radikální utrakovisté přecházeli k *Jednotě bratrské nebo k jiným reformním proudům (*luteránství), starotrakovisté se postupně dostávali do závislosti na *katolické církvi, až s ní téměř splynuli.

Po bitvě na Bílé hoře (1620) byla utrakvistická církev zrušena (*Obnoveným zřízením zemským*, 1627 pro Čechy, 1628 pro Moravu), utrakvismus zakázán a násilně rekatolizován. (František Čapka)

utrakvisté, *utrakvismus.

utriculus, -i, m., (z latiny: *utriculus*, „trubička, chodbička, váček“), součást **labyrinthus membranaceus* vnitřního *ucha. Váček vejčitého tvaru uložený v *recessus elipticus* ve **vestibulum labyrinthi ossei*. Uvnitř utrikulu se nachází horizontálně postavené políčko *macula utriculi*, v němž je ztlustělý epitel s vláskovými smyslovými buňkami. Nad výběžky vláskových buněk se nachází rosolovitá hmota s drobnými krystalky (**statoconia*). Změna polohy krystalků při změně polohy hlavy vyvolá podráždění smyslových buněk. Obdobnou stavbu jako *utriculus* má i **sacculus*. Oba váčky jsou propojeny pomocí *ductus utriculosaccularis*, který má tvar písmene „V“ a z jehož vrcholu odstupuje **ductus endolymphaticus*. Z utrikulu odstupují **ductus semicirculares* (*anterior, lateralis et posterior*). (Lenka Vargová)

utriculus prostaticus, útvar, který se nachází v prostatické části *mužské močové trubice. Jedná se o slepý kanálek asi 8 mm dlouhý, který je lokalizován na vrcholu **colliculus seminalis*. Tento útvar je *analogií *pochvy, je zbytkem konečného úseku spojených *Müllerových vývodů. (Lenka Vargová)

utrpení, tělesné nebo duševní bolesti, trápení, strádání. V archaických společnostech a v některých náboženských systémech považováno za *trest, případně za výchovný prostředek nebo zkoušku *víry. V dnešní době se považuje za obecnou povinnost utrpení odstraňovat a zmírňovat. (Jaroslav Malina)

utrpení Páně, *pašije.

útrpné právo, *právo, útrpné.

Uttarpradéšané (Uttarpradéší), souhrnné označení obyvatel svazového státu Uttarpradéš v Indické republice podél hranic Nepálu; s Tibetem nesousedí od roku 2000, kdy byl ze severozápadní himálajské oblasti Uttarpradéše vytvořen nový stát Uttaráňchal. Celkovým počtem obyvatel, který podle sčítání z roku 2001 přesáhl 166 milionů, představuje nejlidnatější stát Indie; hustota osídlení dosahuje 689 lidí na 1 km². Současné jméno získal v roce 1950, kdy se někdejší Spojené provincie (United Provinces) Britské Indie spolu s územím drobných knížecích států konstituovaly jako svazový stát Indické republiky. Většina obyvatel žije v úrodné nížině Gangy a Jamuny a zabývá se kromě *zemědělství (47 % indické produkce *brambor, 45 % cukrové třtiny, 38 % *pšenice aj.) *uměleckými řemesly; značně rozvinut je i průmysl textilní, kožedělný, cukrovarnický aj. Hovoří *hindštinou (a jejími regionálními dialekty, jako je avadhština, bhódžpurština, bradžština aj.), druhý úřední *jazyk státu tvoří *urdština. Více než 81 % obyvatel se hlásí k *hinduismu, 18 % vyznává *islám. (Jan Filipický)

Utu, sumersky; Šamaš, akkadsky (*šamšu*, akkadsky „slunce“). V sumersko-akkadské *mytologii sluneční bůh. Utu/Šamaš byl považován za syna měsíčního boha *Nanny/Sína a bohyně Ningaly, bratra *Inanny/Ištary. Jeho manželkou byla v sumerské mytologii bohyně Šenirda/Šerida, v akkadské mytologii bohyně Aja. Jeho synem, rádcem a kočím byl bůh Bunene. Jeho hlavním kultovním střediskem bylo *město *Sippar (dnešní Tell Abú-Habba) na severu a město *Larsa (dnešní Sinkara) na jihu *Mezopotámie. V obou městech byl uctíván v *chrámu jménem Ebabbar (sumersky „zářící dům“). Jako vševidoucí sluneční bůh, dárce světla, jenž zahání tmu a bojuje tak proti zlu, uctíván rovněž jako božský soudce, ochránce *práva a *spravedlnosti, dárce věštby, dozorce a správce. Přes den Utu/Šamaš putuje po obloze, večer vstupuje do moře, prochází *podsvětím a ráno vychází mezi horami *Mášu* (akkadsky „dvojče“), které „na dvanáct dvouhodin uvnitř se táhnou“ (podle 9. tabulky eposu o *Gilgamešovi). Akkadské *hymny a *modlitby svědčí o tom, že *Babyloňané a *Asyřané uctívali Šamaše jako jednoho z nejvyšších bohů *panteonu, na rozdíl od *Sumerů, v jejichž

*náboženství zaujímal Utu podřadnější postavení. Tomu odpovídala i generační podřízenost slunečního boha bohu měsíčnímu. Nicméně bůh Utu sehrává důležitou úlohu v mytologicko-epické tradici, která je spojena se jmény panovníků tzv. I. dynastie z *Uruku. Její zakladatel Meskiaggašer je v sumerském královském seznamu označován za syna boha Utua, stejným titulem je obdařen i Meskiaggašerův syn a nástupce Enmerkar (v eposu Enmerkar a pán z Aratty). Utu je pomocníkem *Lugalbandy i Gilgameše během jeho výpravy proti Chuvavovi. Je i pomocníkem *Dumuziho, svého švagra, manžela Inanny, prchajícího před *démony Galla. V akkadském mýtu o Etanovi trestá Šamaš orla za jeho zradu, které se dopustil na hadovi, vbrzku mu však posílá pomoc v osobě panovníka Etany hledajícího „rostlinu zrození“. Na pečetních válečcích ze staroakkadského období (2. polovina 3. tisíciletí př. n. l.) se dochovala vyobrazení slunečního boha vycházejícího z údolí mezi dvěma horami s paprsky za zády a držícího v ruce nástroj označovaný jako pila (akkadsky *šaššáru*). Dva jiní bozi před ním otvírají křídla nebeské brány. Symbolem boha Utua/Šamaše byl kruh s vepsanou čtyřcípou hvězdou a paprsky, v Asýrii doplněn křídly; jeho dalším symbolem byla pila. Jeho posvátné číslo bylo 20. (Jiří Prosecký)

úvěrní družstvo, *družstvo, úvěrní.

úvod, křesťanský přechodový rituál (*obřady přechodu). Slavnost, při níž je šestinedělce uděleno církevní pozhnání, v našich současných podmínkách spíše ojedinělá. Matka poprvé po *porodu vstupuje do *kostela a je znovu uvedena do náboženské pospolitosti i normálního společenského života. Úvodu se mimo duchovního a samotné šestinedělky účastní především vdané ženy-matky. Šestinedělka je při tomto *obřadu očištěna od všeho nebezpečného, co souvisí s přechodovým obdobím (viz *fáze rituálu, liminální) a získává svůj nový, jasně vymezený společenský *status. Její *oděv býval při tomto obřadu tradičně doplněn tzv. *úvodnicí. (Jana Válková)

úvodnice (též polka, polečka, zavinovačka), plachta bohatě zdobená výšivkami, krajkami, korálky nebo skleněnými perlami, jejíž konkrétní podoba se v jednotlivých regionech liší. Bývala součástí úvodního *oděvu šestinedělek (viz *úvod), složená se kladla přes ramena či paže. Symbolika jejích dekoračních prvků obvykle zajišťovala přízeň dobrých sil a ochranu před *zlem. Úvodnice bývala užívána i při dalších *obřadech, někdy se do ní zavínoval *novorozenec nesený ke *křtu, často sloužila jako doplněk svatebních šatů, při slavnostních příležitostech se objevovala jako součást *lidového kroje, mohla být součástí ženského pohřebního oděvu. (Jana Válková)

uvula (z latiny: *ūvula*, „čípek“) [medicína], čípek.

uvula palatina, patrový čípek, výběžek volného okraje měkkého *patra, který je umístěn ve střední rovině. (Lenka Vargová)

Uxmal (poloostrov Yucatán, Mexiko), *archeologická lokalita představující zejména pozůstatky *města *Mayů, součást *Světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO. Město, vystavěné v puuckém stylu, vzkvétalo v klasickém a poklasickém období (600–900). Osídlení však přetrvávalo i po invazi *Toltéků na *Yucatán a bylo opuštěno až kolem roku 1450. Pozůstatky *staveb pokrývají rozlohu kolem 60 hektarů a vyznačují se vynikající sochařskou výzdobou, často symbolizující Venuši a boha *Čaka.

Budování starověkých měst typu Uxmalu a výstavba rozsáhlých monumentů, jakými byly například mezopotamské *zikkuraty nebo egyptské a mayské *pyramidy, vyvolává někdy úvahy o tom, že to nebylo v silách a možnostech tehdejších společností (viz *hypotéza, archeoastronautická). I při posuzování tak velkých podniků lze využít *experimentu, jako se to podařilo právě v Uxmalu (Erasmus, 1965). Středisko v Uxmalu tvořené náboženskými stavbami, z nichž některé byly umístěny na umělých pyramidovitých návrších, se rozkládalo na ploše 1200x600 m a obsahovalo 850 000 m³ kamenné a hlinité výplně. Mayové je budovali asi po 250 let od 7. do 9. století v raně klasickém a pozdně klasickém období.

Experimenty v Uxmalu vycházely z testování všech činností a technik, které staří stavitelé používali, avšak v mnohokrát zmenšeném měřítku: získávání a transportování potřebného materiálu na staveniště, zednické a kamenické práce. Provádění plánovaných rekonstrukcí se ujali dnešní potomci Mayů. Práce vykonávali během pětihodinového pracovního dne, jak je v této oblasti zvykem, v době od 6. do 11. hodiny, během níž teplota stoupala z ranních 30 °C až na 43 °C. Šestá hodina na otevřeném *slunci by byla značně neproduktivní.

Zemínu získávali lopatami, které byly dvaapůlkrát účinnější než dřevěné rycí hole. Zemínu přemísťovali dva nosiči do vzdálenosti 50 a 100 m asi v pětadvacetilitrových nádobách. Každý za den našlapal přes 20 km. Prvý přenesl asi 4000 kg zeminy a druhý asi 2300 kg. Při lámání *vápence byl znovu srovnáván výkon mezi moderním a starým nářadím, tentokrát železným páčidlem a kulem z tvrdého dřeva. Mayové během pětihodinového pracovního dne vylámali kovovým páčidlem z plochy asi 30 m³ na 5000 kg skály, což byl asi trojnásobek množství, kterého dosáhli dřevěnými nástroji. Skálu odlamovali ve velkých, až pětadvacetikilogramových blocích a nalámaný kámen odnášeli čtyři nosiči do vzdálenosti 250 i 1000 m. Každý pracoval samostatně a urazil za den kolem 20 km. Dohromady všichni čtyři přenesli přes 2200 kg kamene.

Stavby v Uxmalu obsahovaly 850 000 m³ výplně ze zeminy a kamene o hmotnosti 1 300 000 tun. Tento stavební materiál bylo možno získat na ploše 7 500 000 m². Průměrná vzdálenost jeho *transportu na staveniště činila 750 m. Po této dráze mohl jeden muž dopravit za den asi půl tuny zeminy a kamene.

Dále byly testovány zednické a kamenické práce. Mayský zedník dokázal vybudovat krychlový metr zdiva z 1400 kg kamene a 400 kg malty. Získání maltových součástí a hašení vápna na 400 000 m³ zdiva v Uxmalu by podle testu vyžadovalo asi 500 000 pracovních dnů jednoho člověka. Na kamenosochařské zpracování a olíčení čtverečního metru vápencové fasády potřeboval jeden člověk asi 3 pracovní dny. V Uxmalu bylo takto upravených ploch 750 000 m², což by představovalo asi 2 500 000 pracovních dnů kameníka. Celkový součet na těžbu a přepravu stavebního materiálu, stavbu a kamenosochařskou úpravu byl podle dílčích testů odhadnut na 7 500 000 pracovních dnů jednoho člověka.

Získaná čísla mohou posloužit k různým úvahám. Tak například známe-li rozlohu oblasti a způsob obživy, můžeme odhadnout počet obyvatel a tím i soudit na délku výstavby. A naopak, jestliže známe dobu výstavby, můžeme odhadnout počet pracovníků a také přibližně stanovit rozsah osídlení. Z rozlohy sídelní oblasti kolem Uxmalu vyplývá, že zemědělství uživilo asi 1200 rodin (to znamená asi 6000 lidí). Kdyby každá rodina mohla uvolnit na veřejné práce jednoho dospělého muže asi na 40 pracovních dnů ročně, bylo by možno za rok využít celkem až 50 000 pracovních dnů, což by naplnilo oněch potřebných 7 500 000 pracovních dnů asi za 150 let. Ovšem při kratším, zato velkorysejším soustředění pracovních sil (při zdvojnásobení ročního výkonu na jednu rodinu) by bylo možno v Uxmalu vybudovat největší stupňovitou pyramidu, na níž bylo zapotřebí zhruba 650 000 pracovních dnů, asi za 7 let. (Jaroslav Malina)

uzávěr, gingivodontální, pevný srůst *dásně se zubním *cementem pokrývajícím kořeny jednotlivých *zubů, který má zabránit vniknutí škodlivin do periodontální štěrbin. (Lenka Vargová)

uzavírání, skupinové, způsob, jímž určitá skupina vymezí kolem sebe pevnou hranici a oddělí se tak od ostatních. (Václav Soukup)

uzavřená zlomenina, **fractura clausa*.

uzavřený komplex *komplex, uzavřený.

uzavřený náleзовý celek, *komplex, uzavřený.

uzbečtina, jihovýchodní *turkický jazyk, úřední *jazyk v Uzbekistánu, jímž se hovoří též na jihu Kazachstánu, na severu Tádžikistánu a Afghánistánu. (Viz též *Uzbekové.) (Jaroslav Malina)

Uzbekové (vlastním jménem Özbek), *národ *íránsko-turkického původu žijící v Uzbekistánu (asi 21,5 milionu, odhad z roku 2005), Tádžikistánu (asi 1,12 milionu), Afghánistánu (asi 2,7 milionu), také na území Ruské federace, Číny a v dalších *zemích. *Jazyk (*uzbečtina) patří do karlucké skupiny *turkické větve *altajské jazykové rodiny. Od starověku bylo území dnešního Uzbekistánu součástí sousedních říší a bylo často postihováno nájezdy dobyvatelů (*Parthové, *Arabové, *Turci, *Mongolové). Na přelomu 14. a 15. století byl Samarkand sídelním *městem říše Timúra Lenka (Tamerlána). V 16. století bylo uzbecké území jádrem mocného Bucharského emirátu a Chivského *chanátu, v 18. století se od Bucharského emirátu oddělil Kokandský chanát. Od 19. století se všechny tyto země staly cílem expanze Rusů a v 70. letech 19. století byly fakticky připojeny k Rusku (Buchara a Chiva jako *protektoráty, Kokand jako součást Turkestánské gubernie). Po ruské *revoluci v roce 1917 byla Buchara a Chiva připojena k vznikajícímu Sovětskému svazu. V roce 1991 vyhlásil Uzbekistán nezávislost. Obyvatelstvo (kolem 24 milionů) tvoří především Uzbekové (73,7 %), minority *Rusové (5,5 %), *Tádžikové (5,1 %), *Kazaši (4,2 %), *Tataři (2 %), *Karakalpakové (2 %), *Korejci, *Kyrgyzové, *Turkmeni, *Ukrajinci, Turci, *Židé aj. Věřící jsou převážně *muslimové (88 %, vesměs *sunnité), dále *pravoslavní (9 %), *židé, část obyvatel tvoří bezvěrci. (Viz též *Chanové a další etnika čínské společnosti.) (František Bahenský, Lukáš Šín)

uzda [archeologie], soubor několika prvků, jimiž se ovládal *kůň při jízdě. Uzda byla součástí ohlávky, která se upevňovala koni na hlavu. Od postranic *udidla vedly opratě k rukám jezdce nebo kočího. Řemení ohlávky a opratí bývalo v *době halštatské bohatě zdobeno kovovými, hlavně bronzovými *falérami, *puklicemi a cvočky. (Miloslav Slabina)

uzdička horního a dolního rtu, **frenulum labii superioris et inferioris*.

uzel, gordický:

1. umně spletený uzel v *chrámu *města Gordia v Malé Asii. Věštba tvrdila, že ten, kdo ho rozváže, stane se pánem Asie. *Alexandr Makedonský při svém tažení do Asie roku 334 př. n. l. rozťal uzel mečem;

2. přeneseně spletená, těžko řešitelná otázka nebo problém a nalezení řešení (rozetnutí gordického uzlu). (Jaroslav Malina)

území, mandátní (z latiny: *mandātum*, „pověření, zmocnění, plná moc; úkol, vzkaz, příkaz, rozkaz“), koloniální území, která byla po *první světové válce odňata Německu (nebo se odtrhla od Turecka) versailleským a sèvreským *mírem a přidělena Společností národů Austrálii, Francii, Japonsku, Jihoafrické unii, Novém Zélandu a Velké Británii, aby je jménem Společnosti národů spravovaly jako její mandatáři (jednalo se například o Irák, Libanon, Palestinu, Samou, Sýrii, Togo); většina mandátních území byla zrušena po *druhé světové válce, poslední relikty poručenského systému existovaly v Tichomoří až do roku 1994 (nezávislost vyhlásily Palauské ostrovy). (František Čapka)

území, poručenské, nesamostatné území, podléhající poručenskému režimu (na správu dohlíží Poručenská rada *Organizace spojených národů [OSN], volená Valným shromážděním OSN na dobu tří let, schází se 2x ročně); bylo ustaveno 11 poručenských území (Kamerun, Karolíny, Marshallovy ostrovy, Rwanda, Mariany, Namibie, *Nová Guinea, Tanganika, Togo, Somálsko, Západní Samoa), dosud – Tichomořské ostrovy – od roku 1947 pod správou USA (1 779 km², 133 000 obyvatel). (František Čapka)

úzkost, pocit nejistoty, bázně, vlastní bezmocnosti, ohrožení celé naší existence. Na rozdíl od strachu, který je zaměřen na nějaký předmět, úzkost žádný předmět nemá; proto ji Martin *Heidegger pokládá za zvláštní příležitost, kde se pobyt setkává s bytím samým. (Jaroslav Malina)

uzlík, Aschoff-Tawarův předsíňokomorový, **nodus atrioventricularis*.

uzlík, Keith-Flackův sinusový, **nodus sinuatrialis*.

uzlina, Bayerova, jedna z klinicky významných mízních uzlin umístěných kolem dělohy – *nodus lymphaticus parauterinus*. Nachází se v místě překřížení **ureteru* s **arteria uterina*, jako jedna z prvních uzlin zduřuje při rakovině děložního čípku. (Lenka Vargová)

uzlina, Cloquetova-Rosenmüllerova, mízní **uzlina*, která je nejproximálnější uzlinou z **nodi lymphatici inguinales profundi*, jež leží v mediální části **lacuna vasorum*. (Lenka Vargová)

uzlina, Küttnerova, **nodus lymphaticus jugulodigastricus*.

uzlina, mízní, **nodus lymphaticus*.

uzlina, nervová, **ganglion*, nahromadění těl nervových buněk mimo **centrální* nervovou soustavu (**CNS*), projevující se makroskopicky jako zduření periferního nervu. (Ladislava Horáčková)

uzlina, Sorgiusova, klinicky nejvýznamnější mízní uzlina ze skupiny **nodi lymphatici axillares pectorales et interpectorales*. Tato uzlina leží na třetím zubu **musculus serratus anterior* a bývá obvykle jako první postižena **metastázou* u **karcinomu prsu*. (Lenka Vargová)

uzliny hlavy, mízní, patří k nim **nodi lymphatici occipitales*, **nodi lymphatici retroauriculares*, **nodi lymphatici parotidei*, **nodi lymphatici submandibulares*, **nodi lymphatici submentales* a **nodi lymphatici retropharyngei*. (Lenka Vargová)

uzliny hrudníku, mízní, dvě skupiny mízních uzlin v dutině hrudní: 1) parietální – uložené na stěně **hrudníku* (**nodi lymphatici phrenici superiores*, **nodi lymphatici parasternales*, **nodi lymphatici intercostales*) □ viscerální – kolem orgánů v dutině hrudní (kolem plic a dýchacích cest – **nodi lymphatici pulmonales*, **bronchopulmonales*, **bronchiales*, **tracheobronchiales superiores et inferiores*, **tracheales*), uzliny v horním a středním **mediastinu* (**nodi lymphatici mediastinales anteriores*) a uzliny v zadním **mediastinu* (**nodi lymphatici mediastinales posteriores*). (Lenka Vargová)

uzliny krku, mízní, tři velké skupiny mízních uzlin v oblasti krku, z nichž odtéká míza prostřednictvím **truncus jugularis* do hlavních mízních kmenů. Patří k nim **nodi lymphatici cervicales superficiales*, **nodi lymphatici cervicales profundi* a **nodi lymphatici cervicales anteriores*. (Lenka Vargová)

uzliny mízní dutiny břišní a uzliny mízní dutiny pánevní, skupina mízních uzlin uložená především podél velkých cév dutiny břišní a pánevní. Patří k nim **nodi lymphatici lumbales* (podél **vena cava inferior* a **aorta abdominalis*), **nodi lymphatici iliaci communes* (podél **vasa iliaca communia*), **nodi lymphatici iliaci externi* (podél **vasa iliaca externa*), **nodi lymphatici iliaci interni* (podél **vasa iliaca interna*), **nodi lymphatici sacrales* (podél **arteria sacralis mediana*). (Lenka Vargová)

uzliny, mízní, **nodi lymphatici*.

uzliny, nervové, **ganglia*.

uzly, Bouchardovy, výrazné **osteofyty* na dorzální straně kloubních ploch u proximálních mezičlankových kloubů ruky. Tyto uzly jsou jedním z projevů generalizované **artrózy*. (Lenka Vargová)

uzly, Heberdenovy, výrazné **osteofyty* na dorzální straně kloubních ploch u distálních mezičlankových kloubů ruky. Tyto uzly jsou jedním z projevů generalizované **artrózy*. (Lenka Vargová)

uzly, Schmorlovy, okrouhlé nebo lineární deprese na terminálních plochách obratlových těl jako důsledek tlaku vyhřezlého huspeninového jádra (**nucleus pulposus*) meziobratlové **ploténky* proti tělům **obratlů*. Tyto uzly patří k typickým projevům **spondylózy*. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

úzus, **usus*.

úžina, hltanová, **isthmus faucium*.

úžina, Torresova, mělký průliv (v nejužším místě 150 km, na šířku přibližně 300 km) mezi *Novou Guineou a Austrálií, který spojuje Indický a Tichý oceán. V úžině se nachází více než stovka ostrovů, ostrůvků a útesů. Průliv v roce 1606 náhodně objevil španělský mořeplavec Luis Váez de Torres (1565–1607). Tento areál v následujících stoletích navštívili mnozí mořeplavci – mezi jinými v roce 1770 James Cook (1728–1779) a v letech 1789 a 1792 William Bligh (1754–1817). Až do poloviny 19. století však nebyly s původními obyvateli ostrovů v Torresově úžině navazovány užší kontakty. První intenzivnější kontakty proběhly v letech 1844–1846, kdy Torresovu úžinu brázdily lodě *HMS Fly* a *HMS Bramble* pod velením kapitána Francise Pricea Blackwooda (1809–1854). Zpráva kapitána Blackwooda publikovaná v roce 1847 pod názvem *Directions for the Outer Passage from Sydney to Torres Strait* (Pokyny pro vnější průjezd ze Sydney do Torresovy úžiny) přinesla kromě klíčových dat pro mořeplavce také první podrobnější informace o původním obyvatelstvu oblasti na jih od *Nové Guineje. Následovala podobná výprava v letech 1848–1850, kterou na lodích *HMS Rattlesnake* a *HMS Bramble* vedl kapitán Owen Stanley (1811–1850). Zprávy obou kapitánů hovoří o mírumilovné povaze domorodců. Ve druhé polovině 19. století vypukla do zdejší oblasti překotná invaze obchodníků. Akulturační procesy (*akulturace) vedly k rozsáhlým *kulturním změnám v kulturách původních obyvatel; tyto procesy vedly k faktickému rozvratu původních kultur Torresovy úžiny. Na konci 19. století proběhla první významná antropologická expedice pod vedením Alfreda Corta *Haddona (1855–1940). Členové expedice zastihli kultury původních obyvatel ještě v relativně původním stavu, i když na některých získaných *artefaktech je již zřetelný vliv kontaktu s evropskou kulturou (například používání dovezených materiálů).

Obyvatelé západních, středních a severních ostrovů Torresovy úžiny hovoří *jazykem *Kala Lagaw Ya*, který se zřejmě vyvinul z domorodých jazyků Austrálie. Na ostrovech ve východní části Torresovy úžiny se mluví jazykem, který má nejspíše původ na Nové Guineji. Charakteristickým rysem původních kultur Torresovy úžiny je způsob života závislý na moři a *náboženství založená na *kultu předků a *kulturních hrdinů. Mezi jednotlivými kulturami ovšem existují podstatné rozdíly. Ostrovy v západní části Torresovy úžiny jsou vulkanického původu a nenabízejí vhodnou zemědělskou *půdu. Jejich obyvatelé byli proto závislí na sezonním výskytu zdrojů potravy v moři a vedli mobilní způsob života. Ostrovy uprostřed Torresovy úžiny rovněž neskýtaly dostatek vhodné zemědělské půdy. Jejich obyvatelé proto také vedli mobilní způsob života, navíc však byli závislí na *obchodu, aby získali dostatek pitné vody, které je v oblasti nedostatek. Ostrovy poblíž jižního pobřeží Nové Guineje nabízely zemědělskou půdu, kterou jejich obyvatelé intenzivně obhospodařovali. Problém slané půdy řešili hloubením příkopů a vršením půdy. Byli také zdatnými obchodníky a udržovali obchodní styky s obyvateli při řece Fly. Do Torresovy úžiny jako prostředníci distribuovali žádané komodity – *bubny, *oštěpy, *luky, *šípky a náboženské předměty. Ostrovy ve východní části Torresovy úžiny rovněž disponovaly půdou vhodnou k zemědělství, které jejich obyvatelé intenzivně provozovali. Vedli usedlý způsob života a méně inklinovali k válečným *konfliktům.

V šedesátých a sedmdesátých letech 20. století proběhly antropologické výzkumy, jejichž cílem bylo zaznamenat poslední zbytky původního způsobu života obyvatel Torresovy úžiny: působili zde Jeremy Beckett (*sociální a politický systém), Margaret Lawrieová (ideové soustavy), David Harris (subsistenční strategie) a David Moore (*materiální kultura a *prehistorie). (Martin Soukup)

užitkové rostliny, *rostliny, kulturní.

V

v křídových zahradách, aztécký symbolický výraz: *rituální oběti byly totiž natírány bílou křídou, barvou smrti. (Oldřich Kašpar)

V Paříži tři urození muži ... (1669, 1766), barokní *exemplum*, „příklad“ v podobě krátkého příběhu, vkládaný do *kázání. Toto exemplum pochází ze sbírky *La prigione eterno dell'inferno* (Věčný pekelný žalář, 1669), kterou sestavil Ital Giovanni Battista Manni (1606–1682) a kterou do češtiny volně přeložil, upravil a doplnil (české vydání 1776) dalšími příklady Matěj Václav *Šteyer). (Jiří Pavelka)

Vacková, Blanka (13. 1. 1944, Praha), česká antropoložka; absolventka Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, odborná asistentka *Katedry antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Náplní její dlouholeté pedagogické činnosti je vedení přednášek a cvičení z *antropologie, morfologie pohybového aparátu a osteologická technika, *forenzní antropologie a biologie dítěte. Přednáší na vzdělávacích kurzech pro středoškolské profesory a také na přípravných kurzech pro přijímací řízení na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Je garantem a přednášejícím antropologie pro Univerzitu 3. věku. Její výzkumná aktivita je zaměřena na otázky růstu, vývoje a zralosti předškolních a školních dětí.

Zabývá se sledováním somatické stavby těla ve vztahu k interakci exogenních a endogenních vlivů se zřetelem na zjištění základních informací o závislosti kardiovaskulárního onemocnění na množství a distribuci podkožního tuku a dermatoglyfikou v návaznosti na různé typy onemocnění. Je členem *České společnosti antropologické a členkou redakční rady časopisu **Anthropologie*. Kontakt: RNDr. Blanka Vacková, CSc., Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Viničná 7, 128 44 Praha 2; e-mail: vackova@natur.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Václav I. (sv. Václav) (asi 907 – 28. 9. 935, Stará Boleslav), *český kníže a světec; pocházel z panovnického rodu *Přemyslovců; syn Vratislava I. a Drahomíry. Rozšířil pražské knížectví východním směrem, v zahraniční politice se orientoval na Sasko; založil *kostel sv. Víta na *Pražském hradě. Byl zabit svým mladším bratrem Boleslavem I. Od druhé poloviny 10. století byl uctíván jako *svatý, od 11. století se stal *patronem *českých zemí a symbolem české státnosti. (Jaroslav Malina)

Václav II. (27. 9. 1271, Praha – 21. 6. 1305, Praha), český *král od roku 1283, polský král od roku 1300 z rodu *Přemyslovců; syn Přemysla II. Otakara a Kunhuty, manžel dědičky polského *trůnu Elišky Rejčky, otec Václava III. Dbal o všestranný rozvoj *českých zemí a o rozšíření politického vlivu v zahraničí. Byl vzdělaný a je považován za autora „milostných písní krále Václava“, náležejících do proudu *kurtoazní literatury a *minnesangu. (Jiří Pavelka)

Vaculík, Ludvík (23. 7. 1926, Brumov u Valašských Klobouk), český prozaik, publicista, fejetonista a esejista. Intenzivně se angažuje ve veřejných záležitostech a současně si uchovává nezávislost na dobových politických i kulturních direktivách a normách. Jeho manifest *2 000 slov* (1968) byl komunistickým režimem označen za vyhrocenou platformu takzvané *kontrarevoluce. V sedmdesátých a osmdesátých letech byl editorem samizdatového orgánu edice *Petlice*. Vaculíkovo první významné románové dílo *Sekyra* (1966) podává kritickou analýzu politického systému po roce 1948. Širší kritický záběr má jeho fantaskní román *Morčata* (Toronto 1977). Žánr deníku tvoří kompoziční osu jeho próz *Český snář* (Toronto 1983) a *Jak se dělá chlapec* (1993). (Jiří Pavelka)

váček, tíhový, **bursa synovialis*.

váček, zubní, *vznik a vývoj zubů.

váčky, semenné, **vesiculae seminales*.

Vadulové, *Jukagirové.

vadžra (ze sanskrtu: *vadžra*: „hromoklín, diamant“ a *jána*, „vozidlo, cesta“), souhrnné označení ezoterického směru *buddhismu, který se zformoval v Indii ve 2. polovině 1. tisíciletí z *mahájány pod vlivem *tantrismu. S tantrismem sdílí řadu magických a meditačních praktik, zasazuje je však do *kontextu buddhistické doktríny, zejména učení

madhjamaky o prázdnotě (která stojí nad všemi protiklady a je vlastní podstatou všech věcí a jevů) a *jógáčáry*, jež představuje *svět jako produkt *vědomí. K překonání protikladnosti běžné zkušenosti a k dosažení nepomíjivé podstaty užívá vadžrajána většinu praktik obvyklých v tantrismu; typické je zviditelňování mentálních procesů a obsahů, jež dalo vznik velkému množství symbolických božstev vybavených bohatou *ikonografií.

Doktrinální i praktické aspekty vadžrajány jsou vyloženy v *tantrách, z nichž některé se dochovaly v sanskrtském originále (*sanskrt), jiné jen v překladech do *tibetštiny, popřípadě i do *čínštiny, *japonštiny a *korejštiny. Vadžrajána měla zásadní vliv na formování specifické podoby *tibetského buddhismu. (Josef Kolmaš)

vagantská poezie / literatura, *poezie / literatura, žakovská.

vagina (z latiny: *vāgīna*, „pochva“; řecky: *kolpos*):

1. [anatomie, biologie], pochva, je jedním z orgánů ženské pohlavní soustavy. Slouží ke *kopulaci, je součástí porodních cest a za *menstruace odvádí menstruační *krev. Pochva má tvar oploštělé trubice o délce asi 8 cm a šířce 3 až 5 cm. Na pochvě se nachází přední a zadní stěna (*paries anterior et posterior*), které na sebe naléhají. Horní konec pochvy obemývá kruhovitě čípek děložní, proto jeho *kaudální konec kuželovitě vyčnívá do pochvy. Kolem čípku tvoří úpon pochvy klenbu poševní (*fornix vaginae*), která má přední a zadní část (*pars anterior et posterior*). Zadní oddíl klenby poševní je hlubší, prostornější a je označován jako *receptaculum seminis*, neboť se v něm po *souloži shromažďuje *sperma. Zevní vyústění pochvy – *ostium vaginae* se nachází v *předsíni poševní. Stěna pochvy je měkká a pružná, což umožňuje její značné roztažení při *porodu. Je tvořena sliznicí, podslizničním vazivem, svalovinou a *adventicií. Sliznice je zřasena do četných příčných *řas (*rugae vaginales*), které jsou na poševních stěnách uspořádány do podélných valů (*columna rugarum anterior et posterior*). V dolní části přední stěny probíhá podélný val, který je podmíněn *trubicí močovou (**crista urethralis vaginae*). Sliznice má na povrchu mnohvrstevný dlaždicový epitel, který kryje rovněž povrch čípku děložního. Ve sliznici pochvy probíhají změny spojené s menstruačním cyklem. Poševní sliznice neobsahuje žlázy. Zdrojem *sekretu v pochvě při pohlavním vzrušení je transsudát krevní plazmy, který vzniká z bohaté venózní pleteně obsažené v řídkém slizničním vazivu. Hladká svalovina stěny poševní má vnitřní vrstvu uspořádanou cirkulárně a zevní podélnou vrstvu. Dolní část pochvy kolem *ostium vaginae* obkružují příčně pruhované snopce **musculus bulbospongiosus*, které mají funkci svěrače poševního vchodu. Povrchovou vrstvu poševní stěny představuje adventicie. Je tvořena kolagenním vazivem (*kolagen), které plynule přechází do okolního řídkého vaziva (*parakolpium*). Malá část stěny poševní v rozsahu zadní klenby poševní (*pars posterior fornicis vaginae*) je kryta *peritoneem, které na pochvu přechází ze zadní strany děložní; (Lenka Vargová)

2. [botanika], a) rozšířená dolní část listu nebo řapíku objímajícího lodyhu, pochvu; b) zbytek plachetky na bázi třeně plodnic některých vyšších hub. (Petr Bureš)

vagina bulbi, součást vazivového aparátu oka, jedno z jeho fixačních zařízení. Sestává z vazivového pouzdra *oční koule (vazivová blána, která tvoří pouzdro kolem celého bulbu s výjimkou *rohovky), z očnicového tuku, z fascií okoohybných *svalů a z *periorbity. (Ladislava Horáčková)

vagina musculi recti abdominis, vazivový obal, na němž se podílejí všechny tři břišní svaly laterální skupiny (**musculus obliquus externus abdominis*, **musculus obliquus internus abdominis* a **musculus transversus abdominis*). Ventrální stěnu obalu tvoří v *kraniálních 3/4 *aponeuróza *musculus obliquus externus abdominis* a přední list aponeurózy *musculus obliquus internus abdominis*, dorzální stěnu pak její zadní list a aponeuróza *musculus transversus abdominis*. V *kaudální čtvrtině se všechny aponeurózy dostávají před **musculus rectus abdominis* a vzadu zůstává pouze tenká **fascia transversalis* pokrytá směrem do břišní dutiny pobřišnicí (**peritoneum*). (Ladislava Horáčková)

vaginismus [medicína], zvýšená dráždivost *vaginy projevující se bezděčnými křečovými stahy poševních svalů při pokusu o *soulož nebo při vyšetřování, zpravidla psychicky podmíněná. (Jaroslav Zvěřina)

vagus, -a, -um, bloudivý, bloudící, bludný, pobíhající (v *anatomii například X. hlavový nerv – **nervus vagus*). (Ladislava Horáčková)

Váchal, Josef (23. 9. 1884, Milavče u Domažlic – 10. 5. 1969, Studeňany u Jičína), český malíř, grafik, sochař, spisovatel a básník. Váchal patří nejsvráznějším osobnostem českého kulturního života své doby. V Praze se vyučil knihařem (1902), poté získal výtvarné vzdělání na soukromých školách. Žil a tvořil v ústraní. Jeho slovesná i výtvarná tvorba – dobovou uměleckou kritikou přehlížená a podceňovaná – se ubírala mimo hlavní proudy oficiálního umění. Teprve na samém konci Váchalova života se zvedá vlna zájmu o jeho dílo a trvá dodnes. Nakladatelství Paseka, které od roku 1990 postupně vydává Váchalovu knižní tvorbu, předkládá širší veřejnosti práce zcela neznámé. Autor si totiž svá slovesná díla ilustroval, sázel a vázal sám a vydával je pouze v několika číslovaných bibliofilských výtiscích.

Váchalova knižní tvorba představuje originální syntézu významných moderních slovesných a výtvarných směrů první třetiny 20. století – syntézu slovesné, grafické, typografické, sazečské a knihvazačské činnosti. K vrcholům jeho tvorby patří vedle *Krvavého románu* (1924) zejména *Koruna bludařstva, to jest Postyla kacířská* (1923–1926), *Ďáblova zahrádka aneb Přírodopis strašidel* (1924), *Šumava umírající a romantická* (1931) a *Receptář barevného dřevorytu* (1934). Autor ve svých slovesných dílech přejímá se sveřepou důsledností postupy pokleslé a inzitivní literatury – užívá archaický jazyk, nediferencuje stylistické roviny lexika, porušuje logiku tradičního vyprávění (mimo jiné tím, že vypráví příběhy, kterým chybí začátek, započaté příběhy nedokončí anebo pracuje s fabulačními skoky).

Zájem o Váchalův odkaz je podněcován vývojem evropské kultury poslední třetiny 20. století. Výrazové prostředky, formální postupy a komunikační strategie, které autor užíval a rozpracovával, totiž pozoruhodně korespondují s *rétorikou *postmoderny, formující se jako kulturní a umělecký proud od počátku šedesátých let 20. století. V jeho dílech jsou se značným předstihem dosahovány cíle postmoderny: jednak se v nich stírají hranice mezi vysokým a nízkým uměním, sférou inzitivního a sofistického, krásou a ošklivostí, pravdou a lží, ctností a nečestí, jednak se v nich budují a ospravedlňují kuriózní *verze světa, umožňující vznik odlišných interpretací, a tudíž i konceptů světa.

Josef Váchal se dlouhodobě zajímal o *mystiku a *okultismus. Byl přitahován tajemnými, rozumem nevysvětlitelnými jevy a hrůzostrašnými příběhy. Ve své tvorbě využil a zpracoval řadu namnoze protichůdných, ne-li vylučujících se podnětů. Inspiroval se barokním spiritualismem, kramářskou písní, brakovou literaturou i secesním dekorativismem a symbolismem. Jeho tvorba se sblížila s *expresionismem, dospěla – relativně nezávisle na francouzských surrealistech – rovněž k metodě psychického automatismu. Východiskem Váchalovy slovesné i výtvarné tvorby se stal secesní model kultury.

Účinnými zbraněmi Váchalových výpadů proti „slušné“ společnosti profitujících umělců, měšťáků a socialistů jsou *ironie, sebeironie a mystifikace. Ve svrchované míře je využívá v *Krvavém románu*, tedy díle, které opatřil 79 dřevoryty a „vysázel bez rukopisu, vytiskl během osmi set hodin a vydal v 17 exemplářích“ (Váchal, *Krvavý román*, 1990, s. 304). Na obhajobu *Krvavého románu* uvádí, že ctnostné dívky již existují pouze v této žánrové oblasti; naopak v současné „literatuře nemají dívky příčin a příležitosti podjímati se tak nehorázných neb romantických zkoušek; dojdou štěstí i s obyčejným pitomcem, má-li jen dobré postavení, neb socialistickou legitimaci v kapse“ (Váchal, *Krvavý román*, 1990, s. 30).

Sexuálním a erotickým tématům se věnoval v průběhu celé tvorby. První z nich, erotické karty a erotická ex libris, vytvořil již v roce 1908 a dlouhodobě se věnoval rovněž fotografování *aktů. Vrcholu v tomto směru zřejmě dosáhl v cyklu *Erotikové* z roku 1922.

Tento Váchalův soubor se jeví jako jeden z nejosobitějších artefaktů erotického umění 20. století; v českých souvislostech pak je Váchalovo erotikum srovnatelné s vystoupením *avantgardy 30. let, spjatým zejména s aktivitami Jindřicha *Štyrského a *Toyen (viz *sexuologie [historie sexuologie]).

Je obtížné rozhodnout, co autor myslí ve svých dílech vážně a co zlehčuje, co vychází z reality a co je výsledkem jeho nenasytné obrazotvornosti, co je součástí jeho životního programu a co produktem nekontrolovaného psychického automatismu či komunikačních her. Při dorozumívání se s jeho díly působí důvěryhodně každá z uvedených možností. Váchalovy slovesné výkony lze chápat jako projev rafinované stylizace do polohy jazykové neobratnosti i jako důsledek autorova jazykového citu, jako *parodii pokleslé i odborné literatury i jako pouhou simulaci žánrových postupů pokleslé literatury. Tato (postmoderní) otevřenost – řečeno jazykem poststrukturalistických teoretiků – patří ke konstrukčním principům Váchalovy poetiky. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Vachala, Břetislav (27. 7. 1952, Jaroměř), český egyptolog; profesor *Českého egyptologického ústavu *Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře. V letech 1970 až 1975 absolvoval egyptologii a arabštinu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Poté v rámci postgraduálního studia pobýval v letech 1975 až 1976 na Fakultě archeologie Káhirské univerzity. V letech 1979 až 1981 studoval arabštinu na Burgibově ústavu živých jazyků v Tunisu. V roce 1978 získal na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy titul PhDr. (rigorózní práce *Sociální postavení ženy v Egyptě za Staré říše*) a v roce 1988 mu byla na téže fakultě udělena vědecká hodnost kandidáta věd o umění (disertační práce *Fragmenty reliéfů z Ptahšepesovy mastaby v Abúsíru*).

V letech 1976 až 1992 působil a od roku 1998 dosud je opět činný v Českém (dříve Československém) egyptologickém ústavu Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře (v letech 2000–2005 byl jeho ředitelem). Pravidelně se účastní archeologických a epigrafických výprav do Abúsíru, pyramidového pohřebiště 5. dynastie, podílí se na výuce oboru egyptologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a rozsáhle se věnuje odborné i popularizační publikační činnosti. V letech 1993 až 1997 působil jako velvyslanec České republiky v Egyptské arabské republice a Súdánské republice.

V odborné činnosti se zaměřuje především na egyptské dějiny, filologii a literaturu. Publikuje vybrané epigrafické a ikonografické materiály z 3. tisíciletí př. n. l. objevené při českých archeologických výzkumech v Abúsíru. Zpracovává staroegyptské památky z českých sbírek a muzeí. Zvláštní pozornost věnuje překládání a vydávání staroegyptských literárních děl. Je autorem monografií, vědeckých studií v zahraničních egyptologických periodikách, encyklopedických hesel, učebních textů a vědecko-naučných článků. Rozsáhle recenzuje odbornou literaturu v českých a zahraničních časopisech (*Archiv orientální*, *Bibliotheca Orientalis*). Výsledky egyptologického bádání ze svých četných cest po Egyptě a Předním východě popularizuje formou rozhlasových a televizních pořadů, přednášek pro veřejnost a rozhovorů pro české i egyptské listy a časopisy.

Je členem České orientalistické společnosti a mezinárodních organizací International Association of Egyptologists (Berlín, Oxford), International Society for Nubian Studies (Den Haag) a National Geographic Society (Washington). Od roku 1999 je předsedou Sdružení přátel Egypta v České republice. Jeho zásluhy o rozvoj egyptologického bádání byly oceněny v roce 1995 udělením medaile Alexandrijské archeologické společnosti.

Vydané knižní monografie: *Dávné písně lásky: Milostná lyrika starého Egypta* (1982, společně s Michalem Černíkem), *77 zajímavostí ze starého Egypta* (1989), *Moudrost starého Egypta* (1992), *Pověsti a legendy faraónského Egypta* (1994), *Mír na Nilu: První mírová smlouva a její pozadí* (1997), *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta* (1997, společně s Miroslavem Vernerem a Ladislavem Barešem), *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše* (2000). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní

antropologie napsal 27. svazek *Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště* (2006). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007). Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze a Káhiře, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Vaillant, George Clapp (5. 4. 1901, Boston, Massachusetts, USA – 13. 5. 1945, Devon, Pennsylvania, USA), americký antropolog. Zabýval se uměním severoamerických indiánů a zejména dějinami raných civilizací Střední Ameriky. Své poznatky o aztécké civilizaci uložil do dnes již klasické práce *Aztecs of Mexico: Origins, Rise and Fall of the Aztec Nation* (Mexičtí Aztékové: Původ, vzestup a pád aztéckého národa, 1941, česky: *Aztékové: Původ, vzestup a pád národa Aztéků*, 1974). (Jaroslav Malina)

Vairóčana (8. století), indický mnich z Kašmíru; působil v *Tibetu jako překladatel buddhistických sůter ze *sanskrtu do *tibetštiny. (Josef Kolmaš)

vaišjové (ze sanskrtu: *vaišja*, „usedlík, občan, rolník, pracovník“ od *viš*, „usedlost, osada, obecina, pospolitost, obyvatelstvo“), členové třetí a nejpočetnější ze čtyř tradičních kastovních skupin (*varna) *hinduistické společnosti, zahrnující „lid katexochén“ – usedlé zemědělce, *řemeslníky, obchodníky, lichváře a penězoměnce. Ve védské tradici, zosobňují kosmické síly plodnosti, rozkvětu, tvořivosti, jsou spojováni s hojností, potravou, úrodou, mláďaty, potomstvem, blahobytem. Přestože oficiálně patřili k „dvojzrozcům“, a měli tak právo na výsady přiznávané dvěma nejvyšším *kastám – vrstvě *kněží (*bráhmanů) a vládců-válečníků (*kšatrijů) –, netešili se valné úctě a byli obvykle přiřazováni k *šúdrům. (Jan Filipický)

Vajce, Josef (19. 9. 1937, Klatovy), český sochař; účastník projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy*. V letech 1951–1954 se vyučil kamenosochařem v Žulové. V letech 1954–1959 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Uherském Hradišti a poté Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru Vincence *Makovského (1959–1965). V letech 1966–1967 byl asistentem u Vincence Makovského a 1968–1970 aspirantem u Karla Lidického na Akademii výtvarných umění v Praze. V letech 1996–2000 zastával funkci prezidenta Sdružení sochařů Čech, Moravy a Slezska.

Je autorem figurálních ryze tektonických skulptur komorních i monumentálních z kamene, bronzu nebo cínu. Zhmotňuje v nich svůj smysl pro krásu a složitost lidského bytí. Uvědomuje si nepřeborné možnosti umění, jeho komunikativnost i zaznamenávání vlastních prožitků a pocitů. Postupně přichází k esenci a zhutnění myšlenkovému, formálnímu i ve výrazových prostředcích, které dává hmota a materiál, s nimiž pracuje. Pokouší se o postižení mezních situací, nadějí, krás i dramát. (Jaroslav Malina)

vaječník, **ovarium*.

Vakašové, původní etnická skupina *indiánů žijících na severozápadním pobřeží Severní Ameriky; k vakašské skupině patří zejména Bellabellové, Bellakolové, *Haidové, Kvakiutlové, *Makahové, *Nutkové aj. Vyznačují se vyspělým dřevořezbářstvím (*totemy a *reliéfy), používáním železných nástrojů a svéráznou starobytlou kulturou pobřežních indiánů. V uplynulých desetiletích došlo k výrazné akulturaci Vakašů spolu s příbuznými etniky. V současné době čítají celkem asi 36 000 příslušníků. (Lukáš Šín)

vakcína (z latiny: *vaccinus*, „kravský“), očkovací látka, vakcína, chránička (oslabené, eventuálně mrtvé choroboplodné zárodky či některý jejich upravený produkt). Po podání vyvolá tvorbu protilátek a další změny v imunitním systému, které chrání před infekcí. (Ladislava Horácková, Lenka Vargová)

val [archeologie], povrchový terénní *archeologický objekt v podobě délkově orientovaného násypu, zcela nebo zčásti vymezeního obvod, respektive uzavírajícího plochu hrazené *lokality (nejčastěji *hradiště), navrstvený ze zeminy (hlinitý val) nebo z kamene (kamenitý val), případně z obou těchto materiálů (hlinitokamenitý val).

Val může představovat: 1. samostatný typ hrazení nebo *opevnění, vzniklého zpravidla vybráním zeminy při vykopání příkopu; 2. pozůstatek zřícené *hradby (v tělese valu jsou stopy původní kamenné, dřevěné či kombinované struktury hradby [zbytky trámů nebo jamky po kůlech aj.]). Pokud byly dřevěné konstrukční části zničeny požárem, mohl vzniknout jev zvaný dříve *spečený val. (Karel Sklenář)

Val Camonica (údolí na jižním svahu Alp u *vesnice Capo di Ponte asi 80 km severně od Brescie, Itálie), oblast, kde se nachází asi 20 000 skalních *rytin vytvářených od konce *neolitu až do 1. století př. n. l.; zachyceny jsou výjevy ze života včetně erotických scén, tajemné bytosti nebo různé symbolické znaky. (Viz též *umění, skalní.) (Roman Čihák)

val, spečený, *val obsahující stopy ohně a žáru na *hlíně nebo kamenech. Tyto stopy, zjištěné na řadě *hradišť byly dříve vykládány jako zvláštní opevňovací *technika zpevňující *hradbu, ve skutečnosti jde o doklady požáru dřevěné vnitřní *konstrukce valu, případně výrobní činnosti (výrobní pece zapuštěné do tělesa valu aj.). (Karel Sklenář)

Valaši:

1. starší slovanské pojmenování všech *Rumunů;

2. horské pastevecké obyvatelstvo v jižním Rumunsku mezi Dunajem a Karpatami s centrem v Bukurešti – v tzv. Valašsku. Název tohoto historického území vznikl v 15.–18. století v souvislosti s tzv. *valašským právem (*ius valachium*), které spočívalo v tom, že osvobozovalo pastevecké rodiny od odvádění desátků a poskytovalo jim i další drobné výhody oproti zemědělskému obyvatelstvu ve *vesnicích. Stejný název Valaši (Vlaši, Vlachi, Vlahi) se však používal i pro jiné pastevecké skupiny jinde: v Bosně a Dalmácii pro ortodoxní (řeckokatolické) *Slovany, v Srbsku pro makedonské pastevece ovcí a dobytka, v Řecku, Bulharsku i jinde pro pastevecké *Aromuny a Dákorumuny, případně *Albánci a *Sarakačany, v Makedonii jsou nazýváni též Cincarové (Cincaři) nebo Kucovlaši. V 11.–14. století zde vytvořili vlastní říši nazvanou Megalia Vlachia. Naposledy vstoupili do historie na počátku 20. století s požadavkem *autonomie (tzv. kucovlašská otázka).

Z jazykového a kulturního hlediska byli V(a)laši nejvíce ovlivněni na území dnešního Rumunska; nejprve římskými kolonisty a romanizovanými etniky (zvláště *Dáky, *Ilyry a *Thráky), od nichž nakonec převzali i *jazyk, v průběhu dějin se podíleli na formování zejména rumunského národa. Jako národnostní menšiny v Albánii, Bulharsku, v *zemích bývalé Jugoslávie a v Řecku si zachovali četné zvláštnosti a tradice, avšak jako etnikum byli od 6. století stále více překrýváni Slovy a dalšími etniky a posléze vytlačeni do horských oblastí, kde se povětšinou zachovali až podnes jako izoláty a pozůstatky nejstarších pasteveckých skupin v horských oblastech jihovýchodní Evropy;

2. *etnografická skupina *Čechů na moravském Valašsku v západní části Beskyd a Javorníků. Moravští Valaši dnes tvoří etnografickou skupinu v rámci českého národa, na jehož formování se v průběhu dějin významně podíleli. Původně se vyznačovali především chovem ovcí a kopaničářstvím, dosud si zachovávají četné etnografické zvláštnosti ve způsobu života, v kultuře i v dialektu. Pocházejí pravděpodobně z rumunských Karpat, odkud přicházeli na východní Moravu od konce 15. do 17. století. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

valašská kolonizace, *kolonizace, valašská.

valašské právo, *právo, valašské.

válcový kloub, **articulatio cylindrica*.

Válčící státy, *Čan-kuo.

valdenství (podle jména zakladatele, jímž byl francouzský kupec Pierre Valdès [Valdo, ca 1140–ca 1217], který se vzdal majetku), opoziční středověké křesťanské *hnutí 12.–

16. století, vzniklé v měšťanském prostředí Burgundska, Provence a severní Itálie; jednalo se o stoupence lyonského obchodníka Pierra Valdése, který kolem roku 1170 usiloval o návrat k apoštolské chudobě. Šířilo se hlavně v lidových vrstvách, vycházelo z požadavku naprosté chudoby, kladlo důraz na *Nový zákon, odmítalo institucionální *církve, žádalo demokratizaci a svobodu kázání pro každého (i pro *laika), proto ho označujeme jako hnutí laiků, kteří kázali bez svolení *biskupa. Původně nebylo kacířským hnutím (*kacířství), exkomunikováno bylo v roce 1182. Rozdělilo se pak na několik skupin, část stoupců se navrátila ke *katolické církvi („katoličtí chudí“), jiní se usadili v alpských údolích a také v Čechách („jamníci“, v 1. polovině 14. století na panství pánů z Hradce) a v Německu. Valdenství ovlivnilo nejen *husitství, ale i *Jednotu bratrskou, *novokřtěnce (*habány) a *reformaci. (František Čapka)

Valdéz, Antonio (1744, Burgos, Španělsko – 4. 4. 1816, Madrid, Španělsko), peruánský spisovatel; pravděpodobný autor kečujského *dramatu *Apu *Ollantay*. (Oldřich Kašpar)

valdivijská kultura, *kultura, valdivijská.

váleček, modlicí, *manikhorlo.

váleček, pečetní, předmět sloužící k pečetění oficiálních i soukromých dokumentů a věcí; vznikl jako produkt zvláštního odvětví reliéfního umění, jež se objevilo ve starověké *Mezopotámii spolu s prvním *písmem v 3. tisíciletí př. n. l. Pečetní válečky se zhotovovaly z různých druhů *kamene, z *hlíny nebo ze skelné pasty. Reliéfní scény byly vyryty v negativu. Otáčením válečku po vlhké hlíně tabulky se vytlačil *reliéf. V podélné ose válečků byl někdy otvor, jímž se provlékla šňůrka nebo kovový kroužek, aby se váleček mohl připevnit například k opasku. (Blahoslav Hruška)

válečnictví, husitské, vojenské umění *husitského hnutí; znamenalo přelom v dějinách vojenství (i evropského); uplatňovalo nové taktické prvky: a) převaha pěšáků vyzbrojených střelnými (hákovnice, kuše, pištaly, praky, ručnice), bodnými (sudlice) a údernými zbraněmi (upravené zemědělské nářadí [okované cepy], halapartny, hvězdy, řemdihy, sudlice); b) méně početné zejména lehké jezdeckvo plnící funkci zvěďů, spízní činnost, ochranu pochodujícího vojska; c) obléhací a polní dělostřelectvo (bombardy, harcovnice, houfnice, tarasnice); d) vozové *hradby (chránily pěchotu před jízdou); e) dělení na menší, a tedy rychlejší a pružnější jednotky. Organizační zásady byly shrnuty v takzvaném *Žižkově vojenském řádu* z roku 1423. (František Čapka)

válečný komunismus, *komunismus, válečný.

válečný zločin, *zločin, válečný.

valgózní (z latiny: *valgus*, „vbočený“), vychýlení osy dvou sousedních částí nebo celé končetiny tak, že distální část je vychýlena zevně (například vbočení *kolenního kloubu do „X“). (Ladislava Horáčková)

Valhala (německy: *Walhall*, staronordicky: *valhöll*, „sín mrtvých“), v germánské *mytologii sín bojovníků padlých v bitvě a sídlo bohů. Sága o síni mrtvých hrdinů, které k sobě povolal bůh *Odin, o jejich společných hodokvasech a také o společném tažení do bitvy *ragnarök, poslední před koncem *světa, se vytvářela až od 8.–10. století. V původních představách byla Valhala nehostinným podsvětním místem v říši mrtvých, kam člověka zavedl osud určený nezvratným rozhodnutím bohů. (Jaroslav Malina)

validace, křížová (anglicky: *cross-validation*), testování spolehlivosti statistického predikčního *modelu; testované případy náleží do stejného referenčního souboru, na kterém byl predikční model vytvořen. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

válka, organizovaný ozbrojený konflikt mezi *státy, skupinami států (*aliancemi), *národy nebo společenskými skupinami (*občanská válka), usilujícími o dosažení cílů násilnými prostředky pomocí vojsk; zpravidla začíná vyhlášením otevřeného nepřátelství. Z hlediska praxe a teorie vojenství je válka opakem *míru. Válka jako společenský jev je spojena s celým vývojem lidstva a je považována za extrémní a komplexní *sociální fenomén.

Jejími charakteristickými znaky je vojenská, ekonomická, politická a jiná příprava již v době míru, speciální výcvik armády pro vedení války, nahromadění zbraní apod. V sociologické teorii existuje dvojí pojetí podstaty války: 1. je součástí existence lidské společnosti, pokračováním politiky jinými prostředky; 2. jedná se o disfunkční jev, který je projevem neduhů společnosti, její chybné organizace.

Z hlediska *morálky a *práva se války člení na spravedlivé a nespravedlivé, obranné a útočné, podle rozsahu na lokální, kontinentální a světové (*první světová válka, *druhá světová válka), krátkodobé a dlouhodobé a podle použití vojenské techniky na omezené a totální. Současné mezinárodní právo vedení útočné války (*agrese) zakazuje; použití ozbrojených sil je možné výhradně v případě individuální či kolektivní obrany státu (států) nebo v rámci ozbrojených akcí Rady bezpečnosti *Organizace spojených národů (OSN). Způsob vedení války byl upraven mezinárodními dohodami, zejména haagskými úmluvami, uzavřenými na mírových konferencích v letech 1899 a 1907. (František Čapka)

válka všech proti všem, *bellum omnium contra omnes.

válka, čínsko-japonská (1894–1895), *válka, v jejímž důsledku postoupila poražená Čína Japonsku ostrov *Tchaj-wan a souostroví Peskadory a přišla o výlučná práva v Koreji. (Josef Kolmaš)

válka, druhá světová, nejničivější a nejkrvavější *válka v dějinách lidstva; bylo do ní vtaženo 61 *zemí, válečné operace probíhaly na území 40 *států. V armádách válčících zemí bylo zmobilizováno na 110 milionů lidí, počet obětí se odhaduje na 50–60 milionů, z toho asi 11 milionů bylo vyvražďeno v *koncentračních táborech; probíhala od 1. 9. 1939 do 2. 9. 1945. Můžeme rozlišit několik etap:

I. etapa – 1. 9. 1939–22. 6. 1941 – úspěchy fašistických států: Německo přepadlo Polsko (1. 9. 1939), Anglie a Francie vypověděly válku Německu (avšak bez vojenských akcí – „podivná válka“), SSSR připojil východní oblasti Polska (pakt Molotov – Ribbentrop), došlo k sovětsko-finské válce (30. 11. 1939–12. 3. 1940). Další německá agrese směřovala na sever (obsazení Dánska a Norska – duben 1940) a na západ (obsazení Belgie, Lucemburska a Nizozemska – květen 1940, a Francie – červen 1940); v létě 1940 zahájilo německé letectvo bitvu o Anglii – bez úspěchu. V Asii pokračovala *čínsko-japonská válka a Japonsko zaútočilo na britské a francouzské *kolonie. Itálie zahájila vojenské akce proti britským koloniím ve východní Africe (červenec, srpen 1940 – Keňa, Somálsko, Súdán) a v Řecku. V dubnu 1941 Německo začalo obsazovat Jugoslávii, Řecko a Krétu. V září 1940 byl uzavřen Pakt tří.

II. etapa – 22. 6. 1941–červen 1943 – další rozšíření války (22. 6. 1941 – přepadení SSSR Německem, 7. 12. 1941 – Japonsko zahájilo válku proti USA); dočasné úspěchy fašistického bloku (Německo se dostalo k Moskvě, na Kavkaz, blokáda Leningradu [Petrohradu], Japonsko dobylo prostor od Barmy po Novou Guineu) vystřídány v letech 1942–1943 porážkami – bitva u Moskvy, u Stalingradu (Volgogradu), u Midway, o Guadalcanal, o Atlantik, v Korálovém moři. Došlo k vytvoření *protifašistické koalice – USA, SSSR a Velká Británie.

III. etapa – červenec 1943–září 1945 – zásadní přelom ve válce ve prospěch protifašistické koalice (bitva u Kurska, invaze na Sicílii, bitva o Filipíny, vytvoření *druhé fronty ve Francii) znamenal osvobození okupovaných států a diplomatická jednání o poválečném uspořádání (Teheránská konference, Jaltská konference, Postupimská konference). Válka ukončena v Evropě 8. 5. 1945 bezpodmínečnou kapitulací německých vojsk; závěrečná fáze přinesla porážku Japonska (8. 8. 1945 vstoupil do války SSSR), a to 2. 9. 1945 bezpodmínečně kapitulovalo.

válka, hugenotská, *válka, náboženská.

válka, náboženská (též hugenotská válka), sociálně, nábožensky a politicky motivované vnitřní boje ve Francii, osm válek mezi *katolíky a *hugenoty v období let 1562 až 1598 (s přestávkami).

I. období (1562–1580) bylo vyvoláno vražděním hugenotů ve Wassy na příkaz katolických Guisů. Boje byly několikrát přerušeny, teprve *mír ze Saint-Germain v roce 1570 zrovnoprávnil katolíky a hugenoty, došlo také k zasnoubení vůdce hugenotů Jindřicha IV. Navarrského [1553–1610] s Kateřinou Medicejskou (1519–1589). Boje byly obnoveny po *bartolomějské noci (24. 8. 1572); mírem v Beaulieu (1576) byla vyhlášena náboženská *svoboda; Guisové proti této dohodě založili Katolickou ligu, hugenoti vytvořili Konfederaci.

II. období (1586–1596) probíhalo za vměšování španělských *Habsburků, kteří chtěli zabránit Jindřichu Navarrskému dosednout na francouzský trůn; za *války „tři Jindřichů“ (1586–1589) ustoupila královská moc straně Guisů, nakonec Jindřich Navarrský za pomoci Anglie a německých *protestantů ve válce odolal a přestupem ke katolictví (1593) si zajistil všeobecné uznání. Zároveň už jako francouzský král vydal pro hugenoty *edikt nantský (1598), který jim zaručoval svobodu i zachování vlastnictví většího množství *pevností v *zemi; politická samostatnost hugenotů byla zlomena ve 20. letech 17. století dobytím mocného La Rochelle. (František Čapka)

válka, občanská, ozbrojené střetnutí dvou nebo více politických uskupení o *moc ve *státě, kdy i s pomocí menších ozbrojených skupin, většinou neregulérních, partyzánských, guerillových (*guerilla, *válka, partyzánská) chtějí změnit politické, majetkové a jiné poměry; ohraničení pojmu občanská válka od dalších forem násilného politického střetnutí (například *revoluce, puč, státní převrat) je složité. Jako měřítko při posuzování mohou platit: delší časové trvání, vojenské vyzbrojené a operující skupiny, relativně vysoké množství osob zapojených do válečných akcí (také dosavadních civilistů). Jejich cílem bývá kromě změny režimu také obsazení části území a jeho odtržení od dosavadního státu, omezení vlivu cizího státu, zabránění okupaci apod.

Občanské války propukaly zvláště ve 20. století v době politické nestability jako forma nepokojů, například v Rusku (1918–1920), ve Španělsku (1936–1939), v Číně (1946–1949). (František Čapka)

válka, partyzánská (partyzánské hnutí), jedna z forem lidového *hnutí odporu, při níž ozbrojená skupina dobrovolníků (partyzánů) vyvíjí za pomoci místního obyvatelstva bojovou aktivitu na území obsazeném cizím *státem; je charakterizována záškodnickými a diverzními akcemi, jež mohou přerůst v místní *válku. Bylo jí užíváno jako nástroje rozvratu v týlu nepřítelů (při vedené válce).

V novodobých dějinách se setkáváme s partyzánským hnutím například v boji amerických osad za svobodu (70. a 80. léta 18. století), v Rusku za *Napoleonova vpádu (1812), v kubánské válce za nezávislost (1868–1878), v búrských válkách (na přelomu 19. a 20. století), za *druhé světové války (zejména ve Francii, v Itálii, Jugoslávii, Polsku, Řecku, Sovětském svazu [SSSR], a také na území *Protektorátu Čechy a Morava). (František Čapka)

válka, peloponnéská, *válka mezi *koalicí *Sparty a *Athén v letech 431 až 404 př. n. l., do níž bylo postupně vtaženo skoro celé Řecko. Šlo v ní o politické spory demokratických Athén a oligarchické Sparty a o hospodářskou *konkurenci Athén a Korintu. *Spartané každoročně pustošili attický venkov a rozvrátili jeho *hospodářství, *Athéňané chránění ve svém *městě *hradbami, které je spojovaly s přístavem v Peiraieu, organizovali útoky pomocí své námořní flotily. Protahující se válka vyčerpala obě zúčastněné strany, které kvůli ní ztratily lesk svého dřívějšího postavení.

Válku, její aktéry, příčiny a výsledky znamenitě popsal řecký historik *Thúkydídés. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

válka, první světová, celosvětové válečné střetnutí v letech 1914–1918 mezi státy Dohody (Trojdohody) s jejich spojenci a Ústředními mocnostmi (Trojspolkem bez Itálie) a jejich

spojenci; do konfliktu se postupně zapojilo 33 států, zahynulo v něm na 10 milionů vojáků a 20 milionů jich bylo zraněno či zmrzačeno. Mimořádnému utrpení bylo vystaveno civilní obyvatelstvo – asi 7 milionů mrtvých v důsledku válečných operací, *epidemií a podvýživy. Jednalo se o *válku totální (s nasazením všech hospodářských zdrojů) a o válku pozici (s využitím zákopů); šlo o první „moderní“ válku s nasazením bojových plynů, letectva a tanků.

Záminkou k jejímu rozpoutání se stal sarajevský *atentát (28. 6. 1914), následovalo rakousko–uherské ultimátum Srbsku a 28. 7. 1914 vyhlášení války Srbsku. Válečné akce probíhaly téměř na všech kontinentech a mořích, těžiště bojů spočívalo v *Evropě; na počátku války vzniklo pět front: západní (Francie, Německo, Velká Británie), východní (Německo, Rusko), haličská (Německo, Rakousko-Uhersko, Rusko), srbská (Rakousko-Uhersko, Srbsko) a kavkazská (*osmanská říše, Rusko). Postupně k Ústředním mocnostem (Německu a Rakousku-Uhersku) přistoupily osmanská říše (listopad 1914) a Bulharsko (říjen 1915), k Dohodě spolu s Belgií, Japonskem a se Srbskem přistoupila Itálie (1915), Rumunsko a Portugalsko (1916), Čína, Řecko, USA, Brazílie a většina ostatních latinsko-amerických států (1917); neutrálními zůstaly kromě jiných *země Dánsko, Nizozemsko, Norsko, Španělsko, Švédsko a Švýcarsko. Rozhodující význam pro ukončení války měl vstup USA; od léta 1918 docházelo k fyzickému a morálnímu vyčerpání vojsk Ústředních mocností. Postupně kapitulovaly Bulharsko, Turecko, Rakousko-Uhersko a nakonec 11. 11. 1918 i Německo. (František Čapka)

válka, spravedlivá, *bellum iustum, *teorie spravedlivé války.

válka, studená, nevojenský konflikt, označení pro období po skončení *druhé světové války; termín poprvé použil ve spojitosti s napětím mezi USA a SSSR americký politik a finančník Bernard Mannes Baruch (1870–1965), do obecného povědomí se dostal po publikování práce *The Cold War: A Study in U. S. Foreign Policy* (Studená válka: Výzkum zahraniční politiky Spojených států, 1947) publicisty Waltera Lippmana (1889–1974). Za počátek studené války je označován projev Winstona *Churchilla v březnu 1946 v americkém Fultonu, v němž předvídal rozdělení *Evropy na dva nepřátelské bloky.

Studená válka se vyznačovala zápolením mezi *demokracií a *totalitarismem (zúženo na zápas mezi USA a SSSR, supervelmocemi, na jejichž vztazích závisel do značné míry osud lidstva). Končící spolupráce (přežívající z let druhé světové války) našla největší uplatnění v založení *Organizace spojených národů (OSN) a v uzavření mírových smluv se satelity Německa (Pařížská mírová konference), případně v některých protifašistických opatřeních (Norimberský proces). Brzy se však (po roce 1947) jednota Spojenců *protifašistické koalice rozpadla: svět se rozdělil na dva bloky; mladé africké a asijské *země se snažily vymanit z vlivu obou supervelmocí a zformovaly *třetí svět – neutrální svět. Západní demokracie vytvořily vojenská (ANZUS, CENTO, *NATO, SEATO) i hospodářská seskupení (*EHS, ESVO, *EU, EURATOM) na obranu proti postupující mocenské *hegemonii SSSR (a jeho satelitů – Rada vzájemné hospodářské pomoci [RVHP], Varšavská smlouva) a ve snaze sjednotit demokratickou Evropu.

Celé období studené války bylo charakteristické etapami vyhocení mezinárodního napětí a pozvolných zmírnění: I. (1947–1953) studená válka přerostla ve skutečnou *válku (korejská válka – 1951–1953, provázena i antikomunistickou propagandou – mccarthismus); dovršila se druhá a nastoupila třetí etapa *průmyslové revoluce; II. (1953–1962) částečné uvolnění, „duch Ženevy“ (1955), ale současně se pokračovalo v závodech ve zbrojení – napětí dosáhlo vrcholu na podzim roku 1962 (karibská *krize); III. (1962–1975) úsilí o odvrácení jaderné války, snaha normalizovat napětí mezi *Západem a *Východem vrcholila „Helsinkami“ (Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě); IV. (1975–1985) zesílení vojenskoprůmyslového komplexu USA a západní Evropy (ideologie neokonzervatismu), instalace raket (Pershing, SS 20) a sovětská intervence do Afghánistánu; V. (1985–konec 80. let) perestrojka v SSSR, zahájená Michailem Sergejevičem *Gorbačovem (narozen 1931),

a bouřlivé změny ve východoevropských *zemích koncem 80. let (pád berlínské zdi, dekomunizace ve východní Evropě, rozpuštění Varšavské smlouvy) znamenaly konec studené války. (František Čapka)

válka, trójská, podle *řecké mytologie slavná výprava nejpřednějších válečníků takřka z celého Řecka proti *městu *Trója v *Malé Asii vyvolaná únosem manželky spartského *krále *Meneláa *Heleny synem trójského krále *Paridem. Celý průběh události i jejich následků zachytil *Homér ve svých eposech **Ílias* a **Odysseia*. Eposy zřejmě do značné míry zachycují řeckou životní filozofii a základní vzorce chování. Příběh započal tím, že záletný *Zeus se zamiloval do manželky spartského krále *Tyndarea, *Lédy, proslulé svou krásou. Aby ji získal, změnil se v labuť. K Tyndareovým dětem *Kastorovi a *Klytaimnéstře se z vejce narodil *Polydeukés a Helena, která svou krásou předčila matku. Oba bratři se stali nerozlučnými přáteli a rovněž Lédiny dcery si svorně vybraly za muže dva bratry z mykénského královského rodu, Klytaimnéstra bojovného Agamemnóna a Helena rozvážného a disciplinovaného Meneláa. Ten s ní zároveň zdědil spartský *trůn. Tak se vyřešila nepříjemná situace, která sama o sobě již vypadala na ohrožení Řecka válečnými *konflikty mezi jednotlivými achájskými vůdci. O získání krásné Heleny se pokoušeli všichni významní králové a královští synové, jež v té době mohli pomýšlet na ženění. Athénský Théseus prý Helenu dokonce unesl, ale její bratři Kastor a Polydeukés ji osvobodili a dovedli zpět domů. Ačkoli řecké *mýty nerespektují téměř žádná data a generační vztahy, zdá se nepravděpodobné, že by to Théseus s Heleniným únosem mohl myslet vážně, neboť by v té době musel být již vetchým kmetem. Pozdější historikové jeho *vládu datovali do 16. století př. n. l. a také v linii od Mínoa a svých mladických činů na *Kréte by měl být o několik generací starší než Helena. Nicméně z té doby si zachoval pověst únosce a svůdce díky úspěchu s Ariadnou a potřeboval si ji aspoň potvrdit. Když se situace v Řecku kvůli Heleně nebezpečně zkomplikovala, šel se král Tyndareos poradit s *Odysseem. Ten zvolil originální řešení, aby si Helena svého ženicha vybrala sama. Helena vsadila na jistotu a její volba padla na Meneláa. Asi proto, že v usilování o ni nepatřil k nejdivočejším nápadníkům a nezkompromitoval se ve vzájemných potyčkách. Nicméně tím, že vlastně nebyla patřičně sváděna a dobývána, než vstoupila do manželství, se vysvětluje, proč později tak snadno podlehla lichotkám dvorného Orientálce Parida. Tyndareos byl nakonec z problémů s dcerou tak unaven, že zároveň s Helenou předal Meneláovi i trůn a vládu nad Spartou.

Dobrodružství s Lédou Dia na čas odradilo od pletek s pozemšťankami a poohlédl se tedy pro změnu zase mezi bohyněmi. Získala si ho jedna z padesáti dcer mořského boha Nérea, krásná, hodná a vlídná *Thetis, která mu pomohla v okamžiku, kdy se proti němu vzbouřili ostatní Olympané a připoutali ho k jeho trůnu tak, že se nemohl ani pohnout. Thetis tehdy přivolala storukého obra Briarea a ten ho osvobodil. Když se však Zeus dozvěděl, že je Thetidě souzeno, aby její syn převýšil svého otce, vzpomněl si na to, jak si sám vyrovnával účty s *Kronem a rozhodl se ji raději provdat za smrtelného muže, aby neohrozil božský řád. Za ženicha jí vybral fthíjského krále Pélea a uspořádal jim slavnou svatbu, na niž byli pozváni všichni bozi. Protože si chtěli v klidu užít veselí, vynechali pouze bohyni sváru, Eris. Ta však z pomsty hodila mezi tři nejproslulejší bohyně zlaté jablko určené nejkrásnější z nich a vyprovokovala tak nekonečný *spor. Jeho rozhodčím se zdráhal být i Zeus, protože si byl vědom, jaké důsledky by pro něj znamenalo znesváření jak s manželkou *Hérou, tak i dcerami *Athénou a *Afrodítou. Proto za soudce určil pastýře Parida ze vzdálené hory Ídy u maloasijské Tróje, u něhož předpokládal nepředpojatost. Mladý pastýř, kterému dali jeho druhové jméno Aléxandros („ochránce mužů“) pro udatnost, s níž je bránil, se ukázal být zcela nezkušený a nechal se ovlivnit přísliby bohyní. Z nich ho nejvíce zaujala nabídka Afrodity, že přiřkne-li jablko jí, dá mu za manželku nejkrásnější ženu. Tou byla podle úsudku lidí i bohů Meneláova manželka Helena. Paris do té doby žil klidně a miloval nymfu Oionu, jejíž jméno ryl do kmenů stromů, vidina Afrodítina slibu však jeho první *lásku odsunula.

Paridovy šance získat Helenu však byly mizivé, ale když se zanedlouho vydal do Tróje a tam náhodou v zápase porazil králova syna *Hektora, královská dcera a věštkyň *Kassandra v něm poznala ztraceného a oplakávaného syna krále *Priama a jeho manželky *Hekaby. Než se Paris narodil, měla jeho matka sen, že porodila pochodeň, která zapálila město. Věštcí jej vyložili tak, že dítě, které přijde na svět, bude zkázou Tróje. Proto byl *novorozenec pohozen v lesích za Trójou, kde ho odkojila medvědice a pak ho našel a vychoval pastýř Ageláos.

Rodiče po ztraceném synovi truchlili, a když ho Cassandra poznala, výjimečně, poprvé a naposledy jí uvěřili. Kassandru, která vždy předpovídala pravdu, potrestal bůh *Apollón, jehož lásku odmítla opětovat, tím, že její věštby nebude nikdo brát vážně. Tak tomu bylo, kdykoli Cassandra chtěla varovat Trójany před neblahým osudem.

Paris byl opět přijat do rodiny. Král Priamos byl už sice starý (vojenské povinnosti za něj plnil jeho nejstarší syn Hektor), ale měl velmi početné potomstvo. Devatenáct z celkem padesáti dětí zplodil se svou manželkou Hekabou a ostatní s dalšími ženami ve svém domě. V homérské společnosti měli králové vždy jednu hlavní manželku a kromě toho měli právo se stýkat se všemi ženami ve svém domě (pověštině služebnými). Ty jsou v pramenech označovány jako *parakoitis*, „souložnice“ (singulár). Mužských potomků nebylo nikdy dost, protože se s nimi počítalo jako s potenciálními bojovníky. Pro dcery se zase našlo dost práce v domácnosti a kromě toho bylo možné je výhodně provdat a upevnit tak politické vztahy a strategická přátelství. Sotva si Paris zvykl na postavení královského syna, připomněla mu Afrodita svůj slib a vybídla ho k cestě do Sparty. Když tam se svým doprovodem připlul, přijal jej Meneláos velmi pohostinně, jak se to patřilo v homérské době a bylo to zatím ještě nepsáno v zásadách jejího *zvykového práva. Vzápětí však musel Meneláos odcestovat na Krétu na pohřeb svého děda a zároveň Mínoova syna, Kátrea. Dům a hosty odevzdal do péče své ženy Heleny a navíc jí doporučil, aby hostům ve všem vyhověla. Za jeho nepřítomnosti Paris svedl Helenu a přemluvil ji k odchodu od manžela. V jistých, královském dvoru nakloněných, kruzích se s ohledem na *diplomacii vžila *verze, že ji unesl. Ale Paris si kromě Heleny ze Sparty odvezl i královskou pokladnici, a to už byl neodpuštělný prohřešek a těžký případ i pro diplomacii. Přesto Meneláos po návratu vyhledal nejdříve svého bratra Agamemnóna a dohodli se, že spolu se schopným prostředníkem Odysseem bude v Tróji jednat o vrácení manželky a majetku. Priamos byl připraven k vyjednávání, ale nechtěl jít proti zájmům svého syna. Paris byl ochoten se vzdát pokladu ale nikoli Heleny, a to ani pod pohrůžkou *války. V té době už o tom, co se stalo, kdekdo věděl a nudící se *Achajové, kteří už museli předstírat, že chodí lovit lvy (ačkoliv víme, že v Řecku už na toto pokolení žádní nezbyli), začali cítit bronz na své válečné výstroji. Do hry tak vstoupila abstraktní kritéria jako uražená mužská *čest a Agamemnón vypověděl Trójánům válku a začal sbírat bojovníky. Přihrnulo se jich na sto tisíc, některé však bylo k účasti ve válce třeba získat i lstí; mezi nimi i Odyssea, kterému se nechtělo odejít od rodiny, a když si nemohl pomoci, začal hrát roli blázna. Orál a oséval pole solí do té doby, než mu Agamemnónovi verbíři položili před pluh jeho novorozeného synáčka *Télemacha. Dalším byl Péleův a Thetidin syn Achilleus. Jeho matka si byla vědoma věštby, že jejího syna čeká buď krátký, ale slavný osud, nebo dlouhý a obyčejný život. Proto se ho od nejranějšího dětství snažila chránit. V paláci jeho otce ho jako nemluvně natírala ambrózií a zakalovala nad ohněm, aby se stal nezranitelný. Přidržovala ho pouze za patičku, která měla být jediným Achilleovým zranitelným místem. Když ji přistihl manžel a ve strachu o osud syna na ni tasil meč, vylekala se a uprchla zpět do moře k otci a sestřám. Péleus poslal Achillea na vychování k moudrému kentaurovi Cheirónovi. Když dospěl, zasáhla opět starostlivá matka, a aby ho ochránila před mužským osudem, skryla ho v ženském přestrojení mezi dcerami krále Lykoméda na ostrově Skyru. Achilleovi tam začali říkat Pyrrha pro měděnou barvu jeho vlasů. Přesto se jako muž sblížil s Deidameiou, jednou z králových dcer a v době, kdy na Skyros přišli v přestrojení za kupce Odysseus spolu se svým přítelem argejským králem Diomédem, Deidameia čekala od

něho dítě. *Cizinci nabídli královým dcerám svoje zboží – látky a ozdoby. Mezi ně však položili i *meč a krátce nato způsobili poplach. Achilles se okamžitě chopil meče a tím se prozradil. Bez přemlouvání přislíbil účast ve válce a ani rodiče ani žena a novorozený syn Neoptolemos ho nepřiměli, aby se vzdal vidiny slávy. Matka s otcem ho alespoň vybavili, jak nejlépe uměli. Péleus dal svému synovi brnění, velký oštěp a válečný vůz s nesmrtelnými koňmi. Byly to dary, které sám dostal od bohů při své svatbě. Když o svou výbavu Achilles během bojů před Trójou přišel, Thetis mu vyprosila u *Héfaista, jemuž kdysi byla laskavou chůvou v době, kdy ho *Héra zavrhlá pro jeho tělesné postižení, krásnou třípytivou *zbroj, která byla výjimečným uměleckým dílem. Její popis je předmětem XVIII. zpěvu Homérovy *Íliady*. Achilles s sebou přivedl i pětitisícovou armádu svých mužů, z nichž většinu tvořili stateční Myrmidoni, potomci mravenců. Řekové si jejich původ vysvětlovali podle podobnosti jejich jména se slovem *myrmex*, „mravenec“.

Při prvních útocích Achajů se trójskému vojevůdci Hektorovi podařilo město ubránit. Řekové si vybudovali opevněný tábor a zahájili *obléhání. Život v táboře se jim líbil, protože měli postaráno o zábavu. Jako jednotlivci si každou chvíli svoje kvality ověřovali v bojích. Při nich se jim občas podařilo získat nejen zajatce, ale i zajatkyně a ty si pak odváděli do svých stanů, aby o ně měl kdo pečovat i ve chvílích odpočinku. Tak jim vlastně nic nechybělo. *Trójané měli v počátcích války potíže s postavením armády, která by mohla přesíle Řeků účinně čelit. Proto využívali každé ochotné ruky. O pomoc požádali i *Amazonky. Z ženské armády si Řekové nejdříve tropili posměch, postavili proti nim šik ze svých kuchařů, zásobovačů a *řemeslníků, aby si taky užili boje. Amazonky je však překvapily a jejich statečnosti si začali vážit i nejudatnější bojovníci. Zejména Achilles, jenž se střetl s jejich královnou Penthesileou, která byla dcerou boha války *Area. Nezdědit po něm tolik bojovnosti, mohla Penthesilea ovlivnit nepřítele i jinak. Ale bila se až do posledního dechu, a tak jí Achilles mohl pohlédnout do očí až v okamžiku, kdy na ni zblízka zaútočil svou zbraní. V té chvíli prý se zamiloval, ale vrátit jí unikající život už nemohl – tak to alespoň líčí malíři na řeckých vázách – Exekiás (kolem roku 530 př. n. l.) a Malíř Penthesiley (kolem roku 460 př. n. l.). Penthesileino tělo prý Řekové Amazonkám vydali, ale vyžádali si od nich *přísahu, že již nikdy nezvednou zbraň proti řeckým mužům.

K Trójanům se teprve postupně přidávali spojenci z okolních *zemí, jejichž území napadali Achájci, aby pustošili a loupili jejich zásoby a ženy. Na pomoc jim přišli *Thrákové, aithiopský král Memnón, syn Priamova bratra Tithóna a bohyně ranních červánek Eós. Přidal se k nim i další Priamův příbuzný syn dardanského krále Anchísa, *Aineiás. Spolu se staříčkým otcem přišel do Tróje, oženil se s Priamovou dcerou Kreúsou a stal se jedním z nejstatečnějších obránců města, vedle Hektora a Memnóna. Paris do bojů příliš nezasahoval a věnoval se raději Heleně, neuvědomiv si, že ji tak brzy omrzí a že o muže, který se nemůže honosit hrdinskými skutky, ztratí zájem.

Na začátku desátého roku války narůstala již nespokojenost na obou stranách. Vojáci reptali a sjednotili se v *názoru, že znepřátelení vůdcové si mají svůj spor vyřešit sami a neprolévat již *krev jiných. Tak došlo k souboji Meneláa a Parida na život a na smrt, který se odehrál na pláni před Trójou. Meneláos se bil statečně, Parida porazil, ale když se ho chystal zabít, zahalila ho Afrodíta, která byla nablízku, mrakem a odnesla Parida z bojiště do bezpečí.

Meneláos se ve válce projevoval statečně, ale choval se vždy disciplinovaně a uznával vrchní velení svého bratra Agamemnóna. Mezi ostatními vůdci však již narůstalo napětí. Agamemnón žárlil na legendární vojenské úspěchy Achilleovy. Díky své nezranitelnosti a udatnosti Achilles budil v trójském vojsku děs již jen svou přítomností. Řevnivost mezi oběma se vyhrotila, když Agamemnón odňal Achilleovi jeho oblíbenou zajatkyni Bríseovnu. Na jedné z výprav, při nichž si Achájové opatřovali živobytí, zajal Achilles v Mýsii dceru Apollónova *kněze Chrýsa. Při dělení kořisti připadla Agamemnónovi. Když ji přišel otec vykoupit, Agamemnón ho s urážkami vyhnal. Apollón za to seslal na achájské vojsko mor.

Když věštec Kalchás prozradil příčinu tohoto neštěstí, rozhodl sněm svolaný Achilleem, že Agamemnón musí svou otrokyni vrátit otcí. Agamemnón se sice podrobil, ale jako náhradu si vybral Achilleovu Bríseovnu. Odysseovi se sice podařilo odvést Bríseovnu z Agamemnónova stanu, ale ten se rozhněval a přestal se zúčastňovat bojů. Jeho matka Thetis vymohla u Dia, aby Trójané nechal vítězit tak dlouho, než se jejímu synovi dostane zadostiučinění. Válečný konflikt tak získal na gradaci a do sporů mezi muži se začali obratně plést bohové a bohyně zainteresovaní na obou stranách. Trójané oblehli achájský tábor a ve třetí bitvě zatlačili Řeky až k jejich lodím. Když se mohutnému Aiantovi podařilo omráčit Hektora, byl na chvíli klid, ale Apollón Hektora uzdravil a Trójané se chystali zapálit řecké lodě. Patroklos požádal svého přítele Achillea, aby mu aspoň půjčil svou zbroj, když už nechce zasáhnout do boje. Achilleova zbroj zažene Trójané zpět do města, ale když Hektor pozná, že si ji oblékl Patroklos, zabije ho a zbroj si vezme jako kořist. O Patroklovo tělo se udatně bil Meneláos a sám ho odnesl z bojiště zpět k Řekům (obrazem je helénistické sousoší, tzv. *il Pasquino*). Achilleus zdrcený ztrátou přítele truchlil na mořském břehu, kam ho přišla utěšit jeho matka. Achilleus se rozhodne přítele pomstít, Thetis ho varuje, že po Hektorově smrti čeká blízký konec i jeho. Přesto však mu u Héfaista vyprosí novou zbroj a Achilleus se vrací do boje, kde opět Řekům zajistí vítězství. Agamemnón mu vrátí Bríseovnu a konflikt nabírá takovou intenzitu, že Zeus zapojuje do bitvy i bohy. Trójané jsou zahráni do města, ale Hektor se rozhodne utkat se s Achilleem před *hradbami. Je poražen a zabit a Achilleus jeho mrtvolu smývá za svým vozem po devět dní okolo trójských hradeb. Až poté uspořádá pohřeb svého přítele Patrokla. Když se k němu v noci vypraví stařícký Priamos s dary a poklekne, aby si vyžádal zpět synovo tělo, Achilleus je dojat a vydá mu mrtvého Hektora, aby mohl být slavnostně pohřben. Po příměří Achilleus pomohl Řekům zvítězit nad Amazonkami, zabil nového trójského velitele Memnóna, ale nepodařilo se mu Tróju dobýt. Když se po přemožení Memnóna chystal vstoupit do města volnou Skajskou bránou, postavil se mu do cesty bůh Apollón. Achilleus ho ohrozil *kopím a vyzval k ústupu. Uražený Apollón ihned vyhledal Parida a řídil jeho střelu do Achilleovy nechráněné paty. Tak padl největší řecký hrdina a jeho vysoko navršenou pohřební hranici přišel zapálit sám Héfaistos.

Stejný osud však čekal i Parida. Achájský lučištník Filoktétés ho zranil otráveným šípem a způsobil mu nezhojitelnou ránu. Paris se uchýlil na Ídu a v ústraní zemřel. Našli ho tam jeho dřívější druhové a postarali se o jeho pohřeb. Do plamenů hranice se ze žalu vrhla i jeho první láska Oinona. Helenu Paridův osud již nezajímal a našla si jiného přítele. Stal se jím Paridův mladší bratr Deifóbos.

Na řecké straně došlo k sporu o tom, kdo zdědí Achilleovu zbroj. Thetis si přála, aby ji dostal ten, kdo se nejvíce zasloužil o záchranu Achilleova těla. Proto si na ni dělali nárok dva udatní bojovníci Odysseus a Aiás. Když sněm určil Aianta, vyměnil Agamemnón tajně hlasovací známky a vítězství přiřkl Odysseovi. Zklamaný Aiás se rozhněval, opil a v noci se chtěl pomstít Agamemnónovi. Jeho stan si však v opilosti spletl s ohradou pro dobytek a omylem pobil pastýře i se stádem. Když se mu ráno ostatní posmívali, neunesl Aiás potupu, odešel do ústraní a tam spáchal *sebevraždu – nalezl seshora na meč.

K dobytí Tróje musela Řekům pomoci lest. Od lučištníka Filoktéta se dozvěděli, že Trója nebude dobytá, dokud bude mít svoje *palladion, ochrannou Athéninu sošku. Proto se v noci do města tajně vypravil Odysseus s argejským králem Diomédem a zmocnili se sošky. Další lstí, kterou vymyslel Odysseus, byl dřevěný kůň ponechaný na místě achájského tábora, jež Řekové opustili, a předstírali návrat domů (*kůň, trójský). Jejich lodě však zůstaly u blízkého ostrova Tenedu, aby se mohli v noci vrátit a pomoci nejstatečnějším bojovníkům ukrytým v útrobách koně. Trójané dokonce rozbouřili část hradeb, aby koně vtáhli do města a předčasně se radovali z vítězství. Neposlechli ani Apollónova kněze Láokoonta ani Kassandru, kteří varovali před zkázou.

Když v noci oslavou unavení Trójané odešli spát, opustili Řekové koně a označili průlom v hradbách, kudy mohlo do města vniknout navrátilivší se řecké vojsko. Poslední noc Tróje se změnila v krvavou řež. Achilleův syn Neoptolemos, který zaujal místo svého zemřelého otce a chtěl vyniknout i svou chrabrostí, vedl útok na královský palác. Bez slitování zavraždil starce Priama před očima jeho nejbližších; na rozdíl od svého otce neměl jeho vychování a byly mu cizí zásady milosrdenství a velkorysosti, jež Achilleovi vštípili Thetis a Cheirón. S mladickou krutostí povraždil i Priamovy přítomné potomky a zmocnil se Hektorovy manželky Andromachy, když předtím zabil jejího malého synka Astyanakta. U oltáře bohyně, kde hledala útočiště, byla zneuctěna i Cassandra. Meneláos pronikl do Heleniny ložnice, kde překvapil a zabil Deifóba. Shledání manželů však proběhlo téměř idylicky. Meneláos totiž nikdy neuvěřil, že Helena s Paridem odešla dobrovolně, a domníval se, že dobytím Tróje ukončil její trápení. Helena mu jeho přesvědčení nevyvracela a s ulehčením vstoupila na Meneláovu loď. Vítr je však zahnal do Egypta, kam ji kdysi zavezl i Paris, když s ní utíkal ze Sparty. Egyptská královna Heleně věnovala zázračný nápoj způsobující zapomnění. Helena po něm zapomněla na své trójské partnery a Meneláos na všechny útrapy, které mu jeho manželka způsobila. Později řečtí dramatikové vymysleli verzi, že Helena zůstala po celou trójskou válku vlastně v Egyptě a do Tróje s Paridem odjel jen její stín.

Ostatní hrdinové takové štěstí neměli. Cassandra připadla při dělení kořisti Agamemnónovi. Ještě než se s ní vrátil do *Mykén, porodila mu dvojčata. Nikoho z nich však nečekal příjemný osud. Agamemnónova žena Klytáimnéstra se ke Kassandře chovala velmi nepřátelsky. Dala jí najevo její podřízené postavení a šikanovala ji pro neznalost *řečtiny. „Řekni to aspoň barbarskou rukou, když už neumíš mluvit!“ posmívá se jí v Aischylově *Agamemnónovi*, chtějíc jí donutit k potupnému dorozumívání pomocí posunků. Nicméně ani to by nepomohlo, protože pomsta byla již naplánována a Cassandra s dětmi byla zavražděna v ten samý den ještě dříve, než stejná smrt potkala i Agamemnóna.

Z Trójanů se zachránil jedině *Aineiás (latinsky *Aeneas). Při vraždění přišel sice o svou manželku, ale podařilo se mu z plamenů zachránit svého malého syna Askania a starého otce Anchísa. K záchraně a dalším činům byl předurčen svým původem. Jeho předkem byl Zeus, a to hned ze dvou stran – v sedmém pokolení po otci a ve druhém po matce Afrodítě. Ta řídila i jeho plavbu na západ do Itálie, kde se stal praotcem *Římanů.

Nejdelší bloudění a strasti musel po skončení trójské války překonat Odysseus. Vítr zahnal jeho loď k neznámým břehům ostrova Kyklopů, kde je ohrozil obr *Polyfémus. Za jeho oslepení se Odysseovi pomstil Polyfémův otec *Poseidón. Dovolil Odysseovi připlout až na dohled k rodné Ithace, ale pak ho zahnal zpět na moře, kde na něj všude číhalo nebezpečí. Na jednom z ostrovů ho lidožrouti Laistrygonové připravili o většinu jeho lodí a druhů na nich. Unikl jen s jednou lodí a s hrstkou přátel. Čarodějnice Kirké mu proměnila přátele ve vepře. Odyssea si však oblíbila a musel u ní určitou dobu setrvat. Před odplutím mu poradila jak se vyhnout nástrahám, které na něho čekají: nebezpečné Sírény s okouzlujícím zpěvem, nestvůra Skylla a nebezpečný vír Charybda. Když Odysseus se svými druhy přežili i tyto útrapy, dopluli k ostrovu Trinakii. Odysseus jim přikázal, aby se nedotýkali dobytka ze stád patřících bohu Héliovi. Když ho neposlechli, Hélios se rozhněval a rozpoutal Diovým prostřednictvím takovou bouři, při níž zahynuli všichni, kdo se provinili. Zachránil se jedině Odysseus. Na úlomku stěžně musel znovu proplout Skyllou a Charybdou, ale dostal se na ostrov Ógygii k nymfě Kalypsó. Exotické a snově krásné prostředí pro něj bylo luxusním vězením, kde musel strávit sedm let, než bohové Kalypsó poručili, aby Odyssea propustila. Vor, jež si postavil, opět na moři zničil Poseidón. Odysseus doplaval na ostrov Fajáků, kde se setkal s královskou dcerou Nausikaou, a ta ho dovedla do paláce svého mírumilovného otce Alkinóa. Ten ho pohostil, na jeho počest uspořádal hry, a poté ho nechal na své lodi dopravit na Ithaku. Zde ho čekalo překvapení v podobě nápadníků, kteří obsadili jeho dům a nutili jeho manželku *Pénélope k opětovnému *sňatku s jedním z nich. Odysseus v přestrojení přišel

nejdříve ke starému pastýři, u něhož žil jeho staříček otec. Zde se setkal i se synem Télemachem. V paláci ho nejdříve poznala chůva Eurykleia podle staré jizvy na noze. Jako neznámý žebrák zvítězil i v soutěži ve střelbě Odysseovým lukem, s nímž si neuměl poradit žádný z nápadníků. Hned poté obrátil zbraň proti nim a do jednoho je pobil. Ačkoliv mu Athéna vrátila krásu a mládí, Pénélopa se zdráhala uvěřit, že má konečně před sebou svého muže. Proto ho podrobila zkoušce a přikázala přemístit lůžko věduc, že jen Odysseus bude vědět, že je to nemožné, neboť lože kdysi přibil ke kmeni *olivky, jejíž kořeny vězely v zemi, kde předtím rostla. Teprve pak přivítala Odyssea jako svého muže; žili ještě dlouho a spokojeně. Odysseus zahynul až rukou svého a Kirčina syna Télegona, který přišel na Ithaku hledat svého otce a ve sporu vyprovokovaném jeho druhy Odyssea, aniž ho znal, probodl mečem. (Marie Parodyová)

válka, třicetiletá, poslední evropský mocensko-náboženský konflikt v letech 1618–1648, zasáhl celou střední, západní a jihozápadní Evropu; řešil rozpory mezi *zeměmi *katolického a *protestantského tábora, které se odrazily i v zápase *Habsburků proti českým, rakouským i uherským *stavům. Třicetiletou válku lze rozdělit na 5 fází:

1. česká válka (1618–1620) – české stavovské povstání;
2. falcká válka (1621–1623), po dobytí Falce Katolickou ligou se *válka přenesla na německé území, uzavřeno spojenectví Anglie, Dánska a Nizozemska;
3. dánská válka (1625–1629), proti habsbursko-katolickému bloku se postavila *koalice Nizozemska, Gábora Bethlena (1580–1629), Dánska a říšských *protestantů; během této fáze třicetileté války zazářil na císařské straně Václav Eusebius Albrecht z Valdštejna (1583–1634), císařská vojska zaznamenala mnohá vítězství, došlo k upevnění císařské moci v Německu;
4. švédská válka (1630–1635), proti *císaři se postavila koalice v čele se Švédskem a Saskem (saská vojska v letech 1631–1632 na několik měsíců okupovala Prahu), zvrat v neprospěch Habsburků, švédská *expanze vyvolala protišvédskou politiku (Braniborsko, Dánsko, Sasko);
5. francouzsko-švédská válka (1635–1648), na straně Švédska vstoupila do války katolická Francie, po porážce Habsburků v Porýní došlo k vyrovnání sil. V této fázi války se Švédové zmocnili Olomouce (1642) a švédské vpády do Čech a na Moravu se opakovaly také v letech 1643, 1645 (březen 1645 bitva u Jankova, květen–srpen obléhání Brna); červenec–říjen 1648 Švédové v Praze. Dne 24. 10. 1648 byla válka ukončena přijetím vestfálského *míru.

Náboženské poměry v říši se vrátily ke stavu z roku 1624, byla potvrzena nadvláda Habsburků nad střední Evropou, avšak císařská moc v říši byla oslabena a jednotlivé německé státy vedly v podstatě suverénní zahraniční politiku. Posílily Francie a Švédsko, byla potvrzena nezávislost Nizozemska a Švýcarska. Pro *české země znamenal vestfálský mír konec nadějí na změnu domácích poměrů. (František Čapka)

Válková, Jana (2. 5. 1983, Praha), česká kulturoložka; absolventka magisterského programu a postgraduální studentka *kulturologie na *Katedře teorie kultury (kulturologie) Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (školitel PhDr. Václav Soukup, CSc.). Její dizertační práce je zaměřena na problematiku slavností a rituálů v *lokálních kulturách současnosti. Dalším tematickým okruhem jejího odborného zájmu je život v lokálních kulturách z hlediska lokalizace a globalizace, problematika lokální paměti a světonázoru, fenomén *genia loci*, studium dějin odívání z hlediska životního stylu. Téma kulturologické analýzy současného euroamerického pohledu na svět vyústilo v přednáškový cyklus Západní obraz světa (ve spolupráci s Mgr. Zdenkou Sokolíčkovou). Kontakt: e-mail: WarJana@gmail.com. (Václav Soukup)

války, indiánské, ozbrojené konflikty mezi původními obyvateli Severní Ameriky a bělošskými osadníky od 1. poloviny 19. století do 90. let 19. století. (Jaroslav Malina)

války, markomanské, *války vedené římským císařem *Markem Aureliem proti germánským etnikům *Markomanů a *Kvádů v letech 171–180. Boje probíhaly převážně na jižní Moravě a jihozápadním Slovensku. (Jaroslav Malina)

valkýry (německy: *Walküren*, staronordicky: *valkyrjar*, „obstarávající volbu mrtvých“), v germánské *mytologii ženské bytosti démonického původu; ozbrojené pomocnice boha *Odina. Léztaly na okřídlených koních nad bojišti, aby pomohly k vítězství udatnějším, a duše padlých přenášely do *Valhaly. (Jaroslav Malina)

valleculae epiglotticae, dvě slizniční jamky uložené za kořenem *jazyka mezi **plica glossoepiglottica mediana* a **plicae glossoepiglotticae laterales*. (Lenka Vargová)

Valoch, Karel (15. 4. 1920, Brno), český archeolog; vědecký pracovník *Moravského zemského muzea v Brně, specialista na *paleolit a *mezolit Moravy. Prováděl systematické povrchové sběry v řadě moravských regionů a vedl klíčové výzkumy v jeskyni *Kůlně, v Bohunicích, ve Smolíně, Vedrovicích a na *Stránské skále I a III. Autor řady syntetických prací. Z díla: *Jeskyně Šipka a Čertova díra u Štramberku* (Brno 1965), *Die altsteinzeitliche Fundstelle in Brno-Bohunice* (Paleolitické naleziště v Brně-Bohunicích, Praha 1976), *Die endpaläolithische Siedlung in Smolín* (Praha 1978), *Die Erforschung der Kůlna-Höhle 1961–1976* (Brno 1988), *Le paléolithique en Tchéquie et en Slovaquie* (Paleolit v Čechách a na Slovensku, Grenoble 1996). (Jaroslav Malina)

Valoni, označení frankofonních obyvatel Belgie (asi 4 miliony osob) někdy považovaných za samostatné etnikum. Valoni tvoří 40–42 %. Valoni i *Vlámové (respektive i belgičtí *Němci) bývají pak společně označováni supraetnickým termínem *Belgičané (státní pojetí *národnosti). Valoni jsou potomky *keltských a *germánských populací, které byly v průběhu 1. tisíciletí n. l. romanizovány a nyní hovoří valonským dialektem *francouzštiny. Jsou příbuzní s *Francouzi a vyvíjeli se společně. Ve 12. a 13. století vznikla na území Valonů významná *hrabství (Brabantsko aj.), později se dostali pod nadvládu francouzských *Bourbonů, pak *Nizozemců. Po vzniku samostatné Belgie (1830) byli Valoni dominantní populací *země; ve 20. století však již převládl vliv germanofonních Vlámů. Rozpory mezi oběma základními etnickými skupinami země přetrvávají do dnešní doby. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

valoun (obrázek), úlomek *horniny, zaoblený a ohlazený během dlouhodobého *transportu tekoucí vodou (menší, dokonale zaoblené kusy se označují jako oblázky) a tvořící významnou součást terasových štěrků, z nichž byly valouny v *paleolitu i v mladších pravěkých obdobích získávány sběrem jako *surovina *kamenné štípané industrie (*industrie, valounová), od *neolitu i *kamenné broušené industrie nebo v téměř přirozené podobě pro přímé užití (*kladivo, *mlat). Vlivem přirozeného dlouhodobého opracování původního úlomku horniny v tekoucí vodě je však valoun jako surovina zejména pro výrobu kamenné štípané industrie poněkud méně vhodný (povrch je jakoby zatažený, „houževnatý“) než úlomek získaný přímo na výchozu téže horniny. Tato vlastnost (houževnatost) je někdy výhodná: valouny použité jako kladiva a mlaty jsou o něco odolnější a tudíž vhodné jako obráběcí nástroje pro horninový materiál o stejné tvrdosti. Například inčtí kameníci takto užívali valouny z čediče, *křemence nebo ze *žuly při opracování tvrdého *andezitu (*stavitelství Inků, megalitické).

Valouny byly od paleolitu užívány i ve funkci *vařících kamenů k ohřívání tekutin nebo k pečení masa. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

valounová industrie, *industrie, valounová.

Valpuržina noc, *noc, Filipojakubská.

Valšík, Jindřich Antonín (25. 8. 1903, Praha – 10. 2. 1977, Bratislava, Slovenská republika), český antropolog a dětský lékař (profesor MUDr. et RNDr., DrSc.); vedoucí *Antropologického ústavu Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v letech 1946–1953, jeden ze zakladatelů a též přednost Katedry antropologie a genetiky na Přírodovědecké

fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě a děkan této fakulty, předseda slovenské pobočky a celostátního pracovního výboru Československé antropologické společnosti, sekce Československé biologické společnosti při Československé akademii věd, spoluzakladatel a dlouholetý čelný funkcionář *Antropologické společnosti. Jindřich Valšík se narodil v Praze, dětství prožil na Istrii, vystudoval gymnázium v Praze, Přírodovědeckou fakultu a Lékařskou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1938 se habilitoval u profesora Vojtěcha *Suka na základě spisu *Études anthropologiques sur les Monténégrins du Dourmitor* (Antropologické výzkumy Černohorců z Durmitoru).

Jako jeden z prvních badatelů u nás se zabýval dermatoglyfikou (stanovil tzv. papilární číslo P). Dalšími vědeckými zájmy se staly: genetika člověka, období puberty (zvláště studie menarché), metodické a typologické práce, školní a dětské lékařství a školní hygiena, demografie, paleodemografie, *rasismus, erupce trvalých zubů, fyzický vývoj dětí a mládeže, paleoantropologie a fylogenetický vývoj člověka a homininů. Byl členem řady našich i mezinárodních organizací. Jeho bibliografie čítá kolem 400 prací v angličtině, češtině, francouzštině, němčině, polštině a slovenštině; k významným pracím patří například *Papilární číslo v dermatoglyfice* (1932), *Jakou cenu má Essen-Möller-Geyerova metoda pro posouzení sporné paternity?* (1949), *Somatologie a anthropologie* (1953), *Antropológia a jej význam* (1964). (Jaroslav Malina)

valva aortae, jedna z poloměsíčitých srdečních chlopní. Aortální chlopeň je umístěna v *ostium aortae* a zabezpečuje jednosměrný tok krve z levé komory (*komora, srdeční levá) do *aorty. Skládá se ze tří poloměsíčitých *řas – *valvula semilunaris dextra, sinistra et posterior*. Volný okraj každé řasy (**lunula*) je uprostřed ztlustělý (*nodulus*). Řasy vytvářejí spolu se stěnou aorty tři poloměsíčité kapsy (*sinus aortae*), které se na povrchu tepny vyklenují jako *bulbus aortae*. Ze *sinus aortae dexter* odstupuje pravá věnčitá tepna (**arteria coronaria cordis dextra*) a ze *sinus aortae sinister* odstupuje levá věnčitá tepna (**arteria coronaria cordis sinistra*). (Lenka Vargová)

valva bicuspidalis, též *valva mitralis*, dvojcípá chlopeň, je jednou ze srdečních chlopní. Nachází se v **ostium atrioventriculare sinisterum* mezi levou předsíní (*předsíň, srdeční levá) a levou komorou (*komora, srdeční levá). *Valva bicuspidalis* je tvořena dvěma cípy – *cuspis anterior* a *cuspis posterior*. Oba cípy mají trojúhelníkovitý tvar, jsou přirostlé svými základnami k vazivovému kroužku – **anulus fibrosus sinister*, který zpevňuje *ostium atrioventriculare sinisterum*. Vrcholy cípů směřují do dutiny levé komory a jsou pomocí šlašinek (*chordae tendineae*) upevněny k **musculi papillares*. Dvojcípá chlopeň umožňuje jednosměrný průtok krve z levé předsíně do levé komory. (Lenka Vargová)

valva ileocaecalis, chlopeň nacházející se v **ostium ileocaecale*. Umožňuje průchod obsahu tenkého *střeva do střeva tlustého a zabraňuje jeho zpětné pasáži. (Lenka Vargová)

valva mitralis, **valva bicuspidalis*, dvojcípá chlopeň. (Lenka Vargová)

valva tricuspidalis, trojcípá chlopeň, má v *srdci funkci jednosměrného ventilu, který zabezpečuje tok krve z pravé *předsíně do pravé *komory. Trojcípá chlopeň je zasazena do **ostium atrioventriculare dextrum*. Skládá se ze tří cípů – předního (*cuspis anterior*), zadního (*cuspis posterior*) a nejmenšího mediálního (*cuspis septalis*). Každý z cípů má tvar trojúhelníka, jehož základna přirůstá k okraji vazivového kroužku (**anulus fibrosus dexter*), který zpevňuje okraj *ostium atrioventriculare dextrum*. Vrcholy jednotlivých cípů směřují do dutiny pravé komory a jsou pomocí šlašinek (*chordae tendineae*) upevněny k **musculi papillares*. (Lenka Vargová)

valva trunci pulmonalis, jedna z poloměsíčitých srdečních *chlopní, která se nachází v **ostium trunci pulmonalis*. Tato chlopeň se skládá ze tří poloměsíčitých *řas – *valvula semilunaris anterior, dextra et sinistra*. Volný okraj každé řasy (**lunula*) je uprostřed ztlustělý (*nodulus*). Řasy vytvářejí spolu se stěnou **truncus pulmonalis* tři poloměsíčité

kapsy, které se na povrchu cévy vyklenují jako příčně orientovaný val (*sinus trunci pulmonalis*). (Lenka Vargová)

vampýr (ze srbochorvatštiny přes němčinu: *vampir*, „fantom zemřelé osoby s pověstí škůdce“):

1. [mytologie], *duch zemřelého, který v noci vstává z *hrobu a vysává lidem *krev, *upír. (Viz též *vampyrismus.); (Jaroslav Malina)

2. [zoologie], starší název jihoamerického netopýra druhu listonos nosatý (*Vampyrum spectrum*) z čeledě listonosovití (Phyllostomidae). Omylem mu byla připisována výživa krví jako u upírů, s nimiž ale není blíže příbuzný. Jako největší jihoamerický netopýr (rozpětí 90 cm) loví jiné netopýry, ptáky, hlodavce a velké druhy hmyzu. (Jiří Gaisler)

vampyrismus, pověrečné představy o možnosti návratu mrtvého jakožto *vampýra škodícího lidem – v důsledku omezení škodlivých vlivů bylo nutno provést zásahy na mrtvole (*smrt a pohřeb – revenanti a vampýři). (Josef Unger)

van de Velde, Theodoor Hendrik (12. 2. 1873, Leeuwarden, Holandsko – 27. 4. 1937, Locarno, Švýcarsko), holandský lékař a gynekolog, ředitel Gynekologického ústavu v Haarlemu. Jako syn bezúhonného armádního zaměstnance se v roce 1899 oženil s Henriettou van de Veldeten Brink. V 36 letech, po deseti letech neúspěšného bezdětného manželství, ženu opustil a utekl se svou pacientkou, o osm let mladší Marthou Breitenstein-Hooglandt, vdanou, společensky dobře situovanou ženou. Pro muže jeho postavení to byl v té době skandál, v jehož důsledku upadl v nemilost a přišel o svoji praxi. Poté spolu s Marthou cestoval po Evropě. V roce 1913 dosáhl rozvodu, oženil se s Marthou a usadil se poblíž Locarna. Zemřel v roce 1937 ve věku 64 let při havárii letadla.

Připisuje se mu, že v roce 1905 prokázal, že ženy ovulují pouze jednou v menstruačním cyklu. Tím přispěl k rozvoji kontroly porodnosti metodou plodných a neplodných dnů.

Jeho nejvýznamnější kniha *Het volkomen huwelijk* (česky: *Dokonalé manželství*, 1930) z roku 1926, kterou věnoval své druhé ženě Martě, z něho rychle učinila mezinárodně uznávanou osobnost. Sám o sobě tvrdil, že nezačal psát tuto knihu, dokud neměl za sebou 25 let medicínské praxe a nebyl na to dostatečně starý (zralý). Kromě svých osobních zkušeností čerpal informace zejména dotazováním svých pacientek a jejich manželů, přičemž oba partnery vyšetřoval odděleně. Dalším zdrojem poznatků mu bylo přímé pozorování pohlavních orgánů pacientek při *masturbaci a *orgasmu. Kniha je určena zejména ženichům a nezkušeným nevěstám, jakož i manželským párům, které si přejí udržet svůj sexuální život aktivní. Ve svém díle obhajoval informovanost (vzdělání, poznatky) a senzualitu v erotickém životě. Prohlašoval, že „rozhodujícím cílem manželství je sexuální potěšení sdílené manželem a manželkou“. Van de Velde popisoval normální sexuální styk jako „styk, který se odehrává mezi dvěma pohlavně dospělými jedinci opačného pohlaví, vylučuje nepřiměřené násilí a použití umělých prostředků k navození chlípného vzrušení, který přímo či nepřímo směřuje k dovršení sexuálního uspokojení, a který při dosažení určitého stupně stimulace vyúsťuje v *ejakulaci – neboli emisi – semene do pochvy, za téměř současně kulminace vzrušení – neboli orgasmu – u obou partnerů“. Ve své době odvážně zdůrazňoval význam milostné přede hry, za jejíž přijatelnou formu považoval i orálně-genitální kontakt. Prozkoumal rovněž desítku různých sexuálních poloh, rozlišil mnohočetný (mnohonásobný) orgasmus a navrhol, aby sexuálně neuspokojené ženy před pohlavním stykem masturbovaly. Jeho kniha ovšem obsahuje i údaje, které jsou z dnešního pohledu nesprávné, například představa, že penis by se měl v pochvě zaklesnout (uzamknout), že pochva by během normálního pohlavního styku měla být roztržená nadměrně prudkými průniky mužského penisu, a také rozlišení vaginálního a klitoridálního orgasmu. V německé *verzi (*Die vollkommene Ehe*) v roce 1932 dosáhla kniha 42. vydání, navzdory tomu, že byla na seznamu zakázaných knih *římskokatolické církve – *Index Librorum Prohibitorum*. V protestantském a socialistickém Švédsku byla místní jazyková mutace *Det fulländade äktenskapet* všeobecně známá, ačkoliv

byla považována za text pornografický a nevhodný pro mladé čtenáře ještě v šedesátých letech 20. století. Anglický překlad *Ideal Marriage: Its Physiology and Technique* (Ideální manželství: Jeho fyziologie a technika) byl nejlepší prací ve svém oboru po několik desetiletí, v původní edici vyšel 46 krát a prodalo se více než půl milionu výtisků. Upravené vydání vyšlo v roce 1965 a další v roce 2000.

Jeho práce *Sex Efficiency: Exercises for Women* (Sexuální výkonnost: Cvičení pro ženy) poskytuje ženám návod k nácviku ovládnutí pánevního svalstva, jehož cílem je zvýšení sexuálního prožitku jak samotné ženy, tak i jejího manžela. (Miroslav Králík)

van den Berghe, Pierre (narozen 1933, Konžská republika), americký antropolog a sociolog; emeritní profesor na University of Washington; často řazený mezi představitele *sociobiologie a *primordialismu; průkopník *evoluční psychologie. Prováděl terénní výzkumy ve Rwandě a Burundi zaměřené zejména na problematiku etnicity a rasových vztahů.

Van den Berghe se pokusil vysvětlit etnickou a rasovou animozitu prostřednictvím sociobiologických argumentů. Razil pojem „etnický nepotismus“, který odráží lidský sklon favorizovat členy své skupiny (*in-group*) na úrovni etnicity. Etnický *nepotismus van den Berghe objasňuje mechanismem „inclusive fitness“, to znamená ústřední sociobiologickou tezí, že v průběhu *přirozeného výběru se prosazuje takový typ chování, který zvyšuje *reprodukční úspěch příbuzného. Pokud dojde k *migraci či rozsáhlé interakci mezi různými lidskými populacemi, pak se lidé spontánně identifikují buď s jedinci vyznačujícími se obdobnými somatickými rysy (na úrovni *rasy), nebo kulturními artefakty, jazykem, *zvyky a *behaviorálními mody (v případě etnicity). Z díla: *Race and Racism* (Rasa a rasismus, 1967), *Human Family Systems* (Systémy lidské rodiny, 1979), *The Ethnic Phenomenon* (Etnický fenomén, 1981), *Stranger in Their Midst* (Cizinec v jejich středu, 1989). (Jaroslav Malina, Alena Řiháková)

van Gennep, Arnold (23. 4. 1873, Ludwigsburg, Německo – 7. 5. 1957, Bourg-La-Reine, Francie), francouzský etnolog, folklorista a kulturní antropolog; jeden ze zakladatelů moderní francouzské *etnologie a *folkloristiky; anticipoval *strukturalismus. Gennep studoval na École Pratique des Hautes Études v Paříži, kde jej ovlivnil zejména Léon Marillier (1862–1901) a Paul Sébillot (1843–1918). Po studiích vyučoval na *univerzitě v Neuchâtelu (Švýcarsko), kde v letech 1912–1915 řídil Musée d'ethnographie. Přednášel také v Nizozemsku, ve Spojených státech a Velké Británii. Jeho výzkumné aktivity probíhaly mimo okruh francouzské sociologické školy, která se soustředila kolem *L'Année sociologique* (viz *Durkheim, Émile David, *Mauss, Marcel).

Gennep se věnoval zejména výzkumu náboženství a francouzského folkloru, o kterém publikoval rozsáhlé studie *Religions, moeurs et légends: Essais d'ethnographie et de linguistique* (Náboženství, zvyky a legendy: Eseje o etnografii a lingvistice, 5 svazků, 1908–1914) a *Manuel de folklore français contemporain* (Příručka současného francouzského folkloru, 9 svazků, 1937–1958). Z hlediska přínosu světové *antropologii je uváděn v souvislosti se svými díly z oblasti antropologie náboženství: *Tabou et totémisme à Madagascar* (Tabu a totemismus na Madagaskaru, 1904), *Mythes et légendes d'Australie* (Mýty a legendy Austrálie, 1906), *L'état actuel du problème totémique* (Současný stav otázky totemismu, 1920). Jeho nejvýznamnějším dílem je *Les rites de passage* (Obřady přechodu, 1909; česky: *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997), ve kterém se zabývá *obřady přechodu; zavedl samotný pojem a rozpracoval teorii. Gennep věnoval pozornost také etnografii Alžírka, o které publikoval v časopise *Revue d'ethnographie et de sociologie*, který sám v roce 1911 založil. (Martin Soukup)

van Gogh, Vincent Willem (30. 3. 1853, Zundert, Nizozemsko – 29. 7. 1890, Auvers-sur-Oise, Francie), holandský malíř. Maloval v Holandsku i Dánsku, ale jeho nejznámější díla jsou spojena s *městem Arles v jihofrancouzské Provinci, kam se v únoru 1888, dva roky

před svou smrtí, přestěhoval. Byl silně ovlivněn *impresionismem, sám se ale považoval za postimpresionistu; svým dílem ovlivnil *fauvismus i *expresionismus. Vytvořil na 900 maleb a 1100 kreseb; k nejznámějším dílům patří *Kosatce* (1885), *Slunečnice* (1888), *Autoportrét* (1889), *Portrét doktora Gacheta* (1890). (Miloš Macholán)

van Hooff, Jan A. R. A. M. (15. 5. 1936, Arnhem, Nizozemsko), nizozemský etolog a primatolog; působil jako profesor na Univerzitě v Utrechtu, kde také založil slavnou nizozemskou primatologickou školu navazující na etologické tradice Nikolaase Tinbergena a Konrada *Lorenze. Věnoval se zejména chování a ekologii *opic a *lidoopů v jihovýchodní Asii, chování lidoopů v zajetí, zvláště pak skupině *šimpanzů v nizozemském Arnhemu, chování dětí, teoretickým otázkám *etologie a okrajově i *ekologii jihoamerických opic a některým aspektům srovnávací *fyziologie a *genetiky. Vedl desítky doktorských prací a mnozí jeho doktorandi patří mezi světovou špičku v *primatologii a etologii. Mezi jeho nejproslulejší žáky patří Frans *de Waal a Carel *van Schaik, s nimiž publikoval také některé významné teoretické práce.

Z díla: van Hooff, J. (2000): Relationships among Non-Human Primate Males: A Deductive Framework (Vztahy mezi samci non-humánních primátů: Deduktivní rámec). In: Kappeler, P. M., ed., *Primate Males* (Samci primátů). Cambridge: Cambridge University Press, s. 183–191; van Hooff, J. – van Schaik, C. P. (1992): Cooperation in Competition: The Ecology of Primate Bonds (Kooperace při kompetici: Ekologie vazeb mezi primáty). In: Harcourt, A. H. – de Wall, F. B. M., eds., *Coalitions and Alliances in Humans and other Animals* (Koalice a aliance u člověka a ostatních živočichů). Oxford: Oxford University Press, s. 357–391; van Hooff, J. – van Schaik, C. P. (1994): Male Bonds: Affiliative Relationships among Nonhuman Primate Males (Vazby mezi samci: Afiliační vztahy mezi samci non-humánních primátů). *Behaviour*, vol. 130, no. 3–4, s. 309–337; van Hooff, J. (1994): Understanding Chimpanzee Understanding (Pochopení chápaní šimpanzů). In: Wrangham, R. W. – McCrew, W. C. – de Wall, F. B. M. – Heltne, P. G., eds., *Chimpanzee Cultures* (Kultury šimpanzů). Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press in cooperation with the Chicago Academy of Sciences, s. 267–284; van Hooff, J. (1995): The Orangutan: A Social Outsider: A Socio-Ecological Test-Case (Orangutan: Sociální outsider: Socioekologický případový test). In: Nadler, R. D. – Galdikas, B. F. M. – Sheeran, L. K. – Rosen, N., eds., *The Neglected Ape* (Opomíjený lidoop). New York: Plenum Press, s. 153–162; van Hooff, J. (1997): The Socio-Ecology of Sex Ratio Variation in Primates: Evolutionary Deduction and Empirical Evidence (Socioekologie variability poměru pohlaví u primátů: Evoluční dedukce a empirické důkazy). *Applied Animal Behaviour Science*, vol. 51, no. 3–4, s. 293–306; Utami Atmoko, S. – van Hooff, J. (2004): Alternative Male Reproductive Strategies: Male Bimaturism in Orangutans (Alternativní reprodukční strategie sameců: Bimaturace sameců u orangutanů). In: Kappler, P. – van Schaik, C. P., eds., *Sexual Selection in Primates: New and Comparative Perspective* (Sexuální selekce u primátů: Nové a srovnávací hledisko). Cambridge: Cambridge University Press, s. 196–207. (Václav Vančata)

van Schaik, Carel P. (narozen 1953, Rotterdam, Nizozemsko), nizozemský primatolog; spolu s Fransem *de Waalem nejvýraznější představitel utrechtské školy etologie primátů. Výrazně se projevuje také jako teoretik v oblasti chování a behaviorální ekologie. V současné době působí na univerzitě v Curychu (Anthropologisches Institut und Museum) a na Katedře evoluční antropologie Dukeovy univerzity (Durham, North Carolina, USA). Je uznávaným specialistou na ekologii sociálních vztahů sameců a samic primátů. Jeho výzkumné aktivity se soustředí především na *orangutany a makaky z jihovýchodní Asie a *ekosystémy, v nichž žijí. Vedle teoretických studií, které publikoval například také s Charlesem Jansonem a Janem *van Hooffem, se úspěšně věnuje socioekologii a materiální kultuře orangutanů, sociálním a sexuálním strategiím primátů, socioekologii primátů, kognitivním aktivitám *primátů (zejména ve vztahu k ekologii), životním historiím primátů a ekologii tropického pralesa.

Z díla: *Among Orangutans: Red Apes and the Rise of Human Culture* (Mezi orangutany: Rudí lidoopi a vzestup lidské kultury, 2004). (Václav Vančata)

vánaprastha (ze sanskrtu: *vána*, „lesní“ [od *vana*, „les“] a *prastha*, „odešedší, přebývající“ od slovesa *pra+sthá-*, „odebrat se, prodlévat“), lesní poustevník, třetí ze čtyř stadií (*ášrama) v životě pravověrného hinduisty (*hinduismus), období, kdy hospodáři, jehož synovi se již narodil syn, postupující šediny a vrásčitá tvář připomínají, že nastal čas uchýlit se do lesů a věnovat se rozjímání. Podle některých zákonodárců vhodná doba nadchází po uplynutí padesáti jar, podle jiných autorů tehdy, kdy spolu manželé přestanou žít jako muž a žena. (Jan Filipický)

Vančata, Václav (22. 6. 1952, Praha), český evoluční antropolog, paleoantropolog a primatolog; vedoucí *Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1975 absolvoval obor *fyzická antropologie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1982 se stal kandidátem věd v oboru evoluční biologie v Laboratoři evoluční biologie Československé akademie věd, kde pak pracoval až do roku 1993 jako samostatný vědecký pracovník a vedoucí Oddělení evoluční antropologie. Po dvouletém studijním pobytu v primatologickém centru Ústavu pro farmacii a biochemii, kde se jako koordinátor grantového projektu zabýval ontogenetickým vývojem a růstem makaků rhesus, se v roce 1995 stal odborným asistentem a vedoucím Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a v roce 1998 pak docentem antropologie.

V badatelské práci se zabýval vznikem a evolucí *bipedie, evolucí postkraniálního *skeletu *homininů, fylogenezí vyšších primátů, hominizacním procesem (*hominizace) a ontogenezí lokomoce a chování vyšších primátů, zvláště makaků, pavíánů a *lidoopů. V poslední době se věnuje zejména otázkám evoluce člověka v mladém paleolitu a v době přechodu od *paleolitu do *neolitu, otázkám velikosti a tvaru těla v evoluci hominidů a v neposlední řadě také problematice ontogenetických a růstových procesů makaků, *šimpanzů a *orangutanů.

Publikoval přes 120 původních vědeckých prací (z větší části v mezinárodních vědeckých časopisech a zahraničních sbornících) a více než 100 abstraktů, recenzí, prací popularizačních a zpráv. Je autorem dvou knižních monografií (*Primatologie*, díl 1. – *Evoluce, ekologie a chování primátů – Prosimii a Platyrrhina*, *Primatologie*, díl 2. – *Catarrhina – opice a lidoopi*) a dále jedné učebnice v elektronické podobě (*Evoluční antropologie a paleoantropologie*). Je také spolueditorem čtyř sborníků a členem redakční rady časopisů *Anthropologie* a *Variability and Evolution*. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (s Marinou *Vančatovou) 10. svazek *Sexualita primátů* (2002) a 13. svazek *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003). Pravidelně spolupracuje s redakcí *Věda Lidových novin*, kde se vyjadřuje k různým otázkám z oborů *evoluční antropologie, *paleoantropologie a *primatologie.

Navštívil řadu badatelských zahraničních pracovišť ve Francii, v Itálii, Izraeli, Jižní Africe, Německu, Polsku, Rusku, Řecku, USA a ve Velké Británii. Rozsáhlá je i jeho činnost pedagogická: vedle Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze působí také jako externí pedagog na *katedrách antropologie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Jako hostující profesor přednášel na Univerzitě v Durhamu ve Velké Británii, Univerzitě ve Florencii a Univerzitě v Bari v Itálii, Demokritově univerzitě v Komotini v Řecku a na Univerzitě Adama Mickiewicze v Poznani. Absolvoval řadu zvaných přednášek, zejména v Německu, Polsku a ve Velké Británii. Kontakt: Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc., Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1, e-mail: Vaclav.Vancata@pedf.cuni.cz; Vaclav.Vancata@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Vančatová, Marina (15. 8. 1958, Perm, Rusko), česká primatoložka a etoložka; odborná asistentka *Katedry obecné antropologie-integrální studium člověka Fakulty humanitních studií *Univerzity Karlovy v Praze, vedoucí certifikovaného programu Humánní etologie FHS UK a vedoucí Laboratoře mezidruhové komunikace FHS UK. V roce 1980 absolvovala obor *zoologie a *etologie na Permské státní univerzitě v Permu. Dva roky pracovala jako odborná pracovnice v primatologickém centru Ústavu pro experimentální medicínu a terapii Ruské akademie lékařských věd v Suchumi. V roce 1982 se přestěhovala do České republiky a pracovala jako vědecká pracovnice nejprve v Laboratoři evoluční biologie a posléze ve Fyziologickém ústavu Československé akademie věd. Po šestiletém studijním pobytu v primatologickém centru Ústavu pro farmacii a biochemii, kde se zabývala chováním, reprodukcí a ontogenetickým vývojem a růstem makaků rhesus, působila jako vědecká pracovnice Katedry biologie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. V roce 2001 se stala odbornou asistentkou a vedoucí certifikovaného programu humánní etologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze.

V badatelské práci se zabývala nástrojovým chováním vyšších primátů, zejména pak *lidoopů, chováním a reprodukcí primátů, ontogenetickým vývojem chování vyšších primátů, zvláště *šimpanzů, *goril, *orangutanů, makaků, kočkodanů a pavíánů. V současnosti se zaměřuje zvláště na problematiku ontogeneze chování šimpanzů, orangutanů a makaků, ontogeneze a růstu šimpanzů a orangutanů a kresebných aktivit lidoopů. Publikovala více než 60 původních vědeckých prací (z větší části v mezinárodních vědeckých časopisech a zahraničních sbornících) a desítky abstraktů, recenzí, prací popularizačních a zpráv. Je také spolueditorkou jednoho sborníku a několik let byla členkou ediční rady časopisu *Folia Primatologica*. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Václavem *Vančatou) 10. svazek *Sexualita primátů* (2002).

Od roku 1993 je členkou výboru Evropské primatologické federace při Evropské unii, kde také pracuje jako expertka na chov primátů v zajetí. Pravidelně spolupracuje s médii, například s oddělením Věda *Lidových novin* a Českou televizí. Soustavně popularizuje například výzkum kresebných aktivit lidoopů. Absolvovala četné badatelské stáže na zahraničních pracovištích ve Francii, v Indii, Indonésii, Itálii, Japonsku, Německu, Polsku, Rusku, USA, na Madagaskaru a ve Velké Británii a řadu zvaných přednášek zejména v Německu, Rusku a USA. Kontakt: Mgr. Marina Vančatová, Katedra obecné antropologie-integrální studium člověka Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, U Kříže 8, 158 00 Praha 5, e-mail: Marina.Vancatova@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Vančura, Vladislav (23. 6. 1891, Háj ve Slezsku – 1. 6. 1942, Praha), český prozaik, dramatik, publicista, filmový režisér, původním povoláním lékař; představitel české levicově orientované umělecké *avantgardy. Vypravěč s darem jazykového novátorství, originální fantazií a rabelaisovskou renesanční životní filozofií. Jeho tvorba prošla bohatým tvůrčím vývojem, který byl násilně ukončen popravou v době fašistické heydrichiády.

Prvním významným Vančurovým prozaickým dílem je sociálně kritický román *Pekař Jan Marhoul* (1924). Jeho protiválečný román *Pole orná a válečná* (1925) představuje vrcholný projev českého literárního *expresionismu, humoristická novela *Rozmarné léto* (1926) projev *poetismu. Baladická historická novela *Markéta Lazarová* (1931) se stala manifestem pohansky pozemského, vášnivého života. Nedokončené *Kapitoly z dějin národa českého* (1. díl 1939, 2. díl 1940) opět oživily myšlenku národní hrdosti a pospolitosti. (Jiří Pavelka)

Vandalové, jedno z původních *germánských etnik pocházející jako *Gótové z oblasti jižní Skandinávie a užívající *vandalštinu. Vandalové se nejprve usadili na Jutském poloostrově, ale ještě v průběhu 1. století př. n. l. přesídlili do oblasti Slezska. V průběhu *markomanských válek se část Vandalů usadila v Potisí a směřovala dále do Dácie, druhá část se spojila s *Kvádý proti *Římanům, vyplenila Galii a v roce 411 n. l. se dostala až do *Hispanie. Zde se načas usadili, a to v kraji, který se nazývá po nich – Andalusie. V roce 429

se pod silným tlakem *Vizigótů přeplovli do severní Afriky (asi 80 000 příslušníků), dobyli římské *kolonie včetně *Karthága a vytvořili tzv. vandalskou říši (na území dnešního Alžírsko a Tunisko), která po několik desetiletí ovládala západní Středomoří včetně Korsiky, Sardinie a Sicílie. V roce 455 dobyli Řím, vyplenili jej a odvezli odtud bohatou kořist (odtud označení vandalismus). Jejich tažení zastavili sami Římané pod vedením východořímského vojevůdce Belisara; v roce 533 jejich africkou říši rozvrátili a odbojnou část Vandalů násilně přesídlili do Malé Asie a Persie. (Jaroslav Malina)

vandalština, vymřelý severovýchodogermánský jazyk užívaný v *době stěhování národů na území dnešního Španělska, v 5. století n. l. na území dnešního Tuniska a Alžírsko, později na Apeninském poloostrově. (Viz též *Vandalové.) (Jaroslav Malina)

Vandermeersch, Bernard (narozen 1937, Paříž, Francie), francouzský antropolog; profesor na *univerzitě v Bordeaux. Zpracoval jak *recentní neandertálský *skelet (**Homo neanderthalensis*) ze *Saint Césaire, tak i nejstarší nález moderního člověka z *Kafsy. Zaměřuje se rovněž na obecné vývojové otázky vyplývající z těchto studií. (Václav Vančata)

Vaněk, Daniel (2. 12. 1965, Praha), český forenzní genetik; absolvent Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze v letech 1984–1989, obor Molekulární biologie a genetika. V letech 1992–2002 působil jako vedoucí DNA laboratoře *Kriminalistického ústavu Praha, v letech 2002–2004 se podílel na identifikaci obětí z masových hrobů na území bývalé Jugoslávie v rámci mise International Commission on Missing Persons (k září roku 2009 bylo identifikováno více než 16 000 obětí z celkového počtu ca 96 000 pohřešovaných osob). Od roku 2005 je ředitelem společnosti *Forenzní DNA servis.

Zabývá se *forenzní genetikou, archeogenetikou, *paleogenetikou a genetikou genealogií. Je soudním znalcem v oboru Zdravotnictví, odvětví Genetika, se specializací molekulární biologie a DNA diagnostika, správná laboratorní praxe. Je členem International Society for Forensic Genetics, International Society for Applied Biological Sciences, American Association for the Advancement in Sciences, v letech 2005–2006 byl prezidentem Československé společnosti pro forenzní genetiku. Kontakt: RNDr. Daniel Vaněk, Ph.D., Forenzní DNA servis, Budínova 2, Fakultní nemocnice Na Bulovce, 180 81 Praha 8; e-mail: daniel.vanek@DNA.com.cz. (Jaroslav Malina)

Vaňharová, Michaela (23. 8. 1981, Brno), česká molekulární bioložka; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Molekulární biologie a genetika a doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Stanovení hladin mRNA pro TNF alfa v nádorové tkáni pomocí kvantitativní RT PCR u pacientů s konkomitantní chemoradioterapií*, vedoucí práce: RNDr. Miroslav Svoboda. Zabývá se molekulární antropologií. Kontakt: Mgr. Michaela Vaňharová, email: misamisalka@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

Vanniovo království, *království, Vanniovo.

Vánoce, významný *svátek křesťanského *liturgického roku připomínající narození *Krista. V současnosti slavený i nekřesťany jako zvyk s náboženským původem a spíše *profánní přítomností, který se v našem kulturním okruhu stal nejoblíbenější slavností výročního cyklu. Vánoční svátky jsou podle současného *liturgického kalendáře latinského ritu zahájeny 25. prosince a trvají do Křtu Páně (první neděle následující po 6. lednu). V našem kulturním okruhu oslavy začínají v předvečer Božího hodu vánočního (Narození Páně), tedy již 24. prosince, jako tzv. Štědrý večer. Při obřadní večerní hostině, která ještě patří do období *adventu a je proto sestavena z postních jídel, se setkávají příbuzní, aby společně oslavili narození Krista i právě začínající cyklus přírodního roku. Pro mnoho rodin, především těch, které nejsou věřící, je Štědrý večer faktickým vrcholem dnes praktikovaných slavností. Vzhledem k blízkosti data zimního slunovratu na severní polokouli (obvykle připadá na 21. prosinec) a slavnosti Narození Páně (25. prosince) je pochopitelné, že se v

rámci oslav evropského kulturního okruhu setkáme s křesťanskou symbolikou i lidovou tradicí svázanou s vegetačním cyklem.

Stejně jako advent, také Vánoce jsou chápány jako přelomové období, v němž dochází k dočasnému porušení hranice mezi lidským a nadpřirozeným světem. Jsou okamžikem vhodným k prosbám o náklonnost dobrých sil, a to jak náboženskou modlitbou, tak špetkou *magie. Lidové *rituály zahánějí *zlo (zvonění, obřadní hlučení), odvracejí zlý osud (od štědrovečerní večeře se nemá vstávat), snaží se o předpověď budoucnosti (věštby podle lití olova, otvoru vysekaného do ledu), zajišťují *štěstí (obdarování), bohatství (čočková polévka, šupina z vánočního kapra), *plodnost (obřadní krmení dobytka, díl ze štědrovečerního jídla přináležející ovocným stromům) atd. Konkrétní *zvyky se podobně jako tradiční vánoční pokrmy objevují ve specifických variantách v závislosti na regionu, církevním vyznání i *společenské vrstvě.

Současným symbolem Štědrého večera je bohatě zdobený vánoční stromek, který se ale v *českých zemích objevuje teprve v devatenáctém století. Starším zvykem je stavění *betlémů a s ním související vánoční hry (divadelní představení i lidové obchůzky). Podle tradičních zvyklostí se k výzdobě domů užívají zelené větve jehličnanů, dnes oblíbené jmelí je v našem kulturním okruhu, podobně jako cesmína, spíše novinkou. Některé rituální úkony (rozžínání světél, obdarování) i obřadní pokrmy (vánočka [štědrovka]) Štědrého večera jsou stále běžným jevem, mají však tendenci spíše ztrácet svou magickou závažnost. Neodmyslitelnou součástí svátku jsou písňové koledy, dárky, pro mnohé také Půlnoční mše, vigilie nadcházejícího Božího hodů vánočního. V současnosti je tato bohoslužba výjimečným okamžikem, při kterém se schází široká veřejnost, nejen praktikující věřící, což může vést k určité deformaci výkladu symboliky obřadu. Tradičně je vánoční vigilie slavností náboženského společenství, oslavou zrození Krista: „(...) skrze Ducha Svatého přijal tělo z Marie Panny a stal se člověkem (...)“ Z hlediska ateisticky založeného účastníka se však obřad může snadno stát prázdným rituálem, divadelním představením abstrahovaným od duchovních kořenů, jehož formální stránka zůstává zachována, zatímco původní smysl postupně mizí. Na 25. prosince připadá Boží hod vánoční/Narození Páně, závažný církevní svátek, jehož význam je převyšěn jen velikonoční oslavou zmrtvýchvstání Krista. Z Říma pochází zvyklost sloužit v tento den tři mše, v lidové tradici se Boží hod vánoční poněkud liší od ostatních vánočních svátků, je dnem ticha a rozjímání. 26. prosince se slaví svátek svatého Štěpána, který lidová obřadnost spojuje s obchůzkovými koledami. Přelom starého a nového roku byl obdobím vyplácení odměn za službu a některé obchůzky praktikované během Vánoc jsou ve skutečnosti obřadní formou vybírání mzdy. Na 27. prosince připadá svátek svatého Jana, 28. prosinec připomíná novozákonní vraždění neviňátek, 1. leden (a jeho předvečer) je dnes spojen především s oslavami nového roku, v tradičním pojetí je spíše významný jako Oktáv Narození Páně. Při slavnosti *Tří králů (6. ledna) je rozhlašována dobrá zpráva o příchodu Krista a v lidové tradici přibližně tímto datem končí zvyky a obřadní úkony spojené s vánočním časem a přelomem roku (magie prvního dne, věštby, prosperitní a ochranné rituály). V současném liturgickém kalendáři latinského ritu jsou Vánoce zakončeny Svátkem křtu Páně (první neděle po 6. lednu). (Jana Válková)

Vanuat'ané (*Vanuatu*, „Národní“), společný název pro obyvatele Republiky Vanuatu, ostrovního státu v *Melanésii na stejnojmenném souostroví (dříve Nové Hebridy) v jihozápadní oblasti Tichého oceánu. Tvoří jej na 80 ostrovů a ostrůvků (vzdálených až 800 km), v roce 1606 zde přistáli *Španělé. Od roku 1887 byly ostrovy pod společnou britsko-francouzskou správou, v roce 1980 byla vyhlášena samostatná *republika a zároveň bylo potlačeno secesionistické *hnutí na části ostrovů. Spory anglofonního a frankofonního obyvatelstva zatím zůstávají v rámci parlamentního soupeření. Obyvatelstvo v počtu asi 211 000 (odhad z roku 2005) tvoří Vanuat'ané (melanéští Ni-Vanuatu, 91 %), *Polynésané a *Mikronésané (3 %), *Angličané a *Francouzi (4 %), *Číňané, *Vietnamci aj. Vanuat'ané

dosud používají jako úřední *jazyk *francouzštinu a *angličtinu, ale zároveň usilují o vytvoření vlastního národního písemnictví, kultury a umění. Věřící jsou většinou *protestanti (60 %, zejména presbyteriáni, anglikáni aj.), *katolíci (15 %), *animisté (8 %) aj. (Lukáš Šín)

vápence, sedimentární karbonátové horniny tvořené převážně kalcitem. Velká většina vápenců vznikla za účasti organismů, ať již živočichů (vápence zoogenní) nebo rostlin (vápence fytogenní). Vápence bývají zpravidla deskovitě nebo lavicovitě vrstevnaté. U některých jsou na plochách vrstevnatosti patrné křemité konkrece. Většina vápenců má barvu světlou, bělošedou až světlešedou. Rovněž bývají žlutavé, růžové až hnědočervené nebo nazelenalé. Při vyšším obsahu bitumenu a uhelné substance mohou být šedočerné až černé.

Vápence patří k velmi rozšířeným sedimentům a díky své snadnější opracovatelnosti spojené však s pevností byly vyhledávaným stavebním a sochařským materiálem již od *paleolitu. Velký význam mají leštěné vápence, označované v technické praxi jako *mramory; nejznámější jsou italské, belgické a alpské, z českých mramorů je nejpopulárnější mramor slivenecký, který se vyznačuje žlutočervenou, černou, hnědou i šedozelenou barvou. (Jaroslav Malina)

vápno, oxid vápenatý, pálené vápno, žíravé vápno (CaO). Vyrábí se tepelným rozkladem přírodního *vápence při teplotách nad 800 °C, kdy se uhličitán vápenatý rozkládá na oxid vápenatý a oxid uhličitý. Zachovává tvar původních vápencových kusů, je však porézní a lehčí. Reakcí s vodou vzniká hašené vápno, tj. hydroxid vápenatý $\text{Ca}(\text{OH})_2$ (vápenný hydrát). Již od *starověku byly rozeznány jeho dezinfekční účinky a například v době morových ran (*mor) bylo používáno k zasypávání pohřbených těl. Dále sloužilo na stavbách k nátěrům mazanícových a vápenných omítek. (Martin Hložek)

Vardhamána Mahávíra, *Džina.

várečné právo, *právo, várečné.

Vargová, Lenka (19. 1. 1960, Jihlava), česká lékařka a paleopatoložka; absolventka Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně, obor dětské lékařství. Pracuje jako odborná asistentka Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde vede praktická i pitevnická cvičení z anatomie studentů všeobecného i stomatologického směru. Je zástupkyní vedoucí *Oddělení lékařské antropologie Anatomického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity v Brně.

V odborné práci se zabývá *osteologií a *historickou antropologií se speciálním zaměřením na paleopatologii středověkých a novověkých populací. Tato tematika je rozpracována v její disertační práci i ve většině z jejích čtyřiceti odborných publikací. Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsala (s Ladislavou Horáčkovou a Eugenem Strouhalem) 15. svazek *Základy paleopatologie* (2004) a 36. svazek (s Liborem Páčem) *Anatomie pro antropologii II (Splanchnologie)* (2008). Je členkou České anatomické společnosti a pracuje ve výboru brněnské pobočky *České společnosti antropologické. Kontakt: MUDr. Lenka Vargová, Ph.D., Anatomický ústav Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, Kamenice 3, 625 00 Brno, e-mail: vargova@med.muni.cz. (Jaroslav Malina)

variabilita (z latiny: *variātiō*, „pestrost; rozmanitost“), rozmanitost, variabilita:

1. [biologie], vlastnost příslušníků téhož druhu lišit se od ostatních individuálními odchylkami (například *velikostí, *tvarem, zbarvením aj.);
2. [antropologie, sociologie aj.], odlišnosti a individuální odchylky v rámci sociálních nebo kulturních systémů. (Jaroslav Malina)

variabilita, biologická, fenotypové odchylky, které mohou být jak nedědičné, podmíněné vlivy prostředí, tak dědičné, podmíněné geny. Zdrojem genetické variability jsou z evolučního hlediska *mutace, které daly vznik *polymorfním genům. Polymorfní geny jsou nevyčerpatelnou zásobou, ze které vznikají *principem segregace, *kombinace a *rekombinace stále nové genotypové *varianty. (Jiřina Relichová)

variabilita, kulturní, rozmanitost *kulturních prvků a *komplexů projevující se vznikem nových *sociokulturních regulativů, *norem, *idejí, *artefaktů ad. Zdrojem jsou především *inovace (*endogenní kulturní změna) nebo převzetí a modifikování cizích kulturních prvků (*exogenní kulturní změna). (Jaroslav Malina)

variabilní počet tandemových repetíci, *minisatelity.

Variable Number of Tandem Repeats, *minisatelity.

variance, eidetická, *eidetika.

variance [genetika], měřítko variability hodnot znaků; jestliže vyjádříme všechny hodnoty daného znaku jako plus a minus odchylky od populačního průměru, pak je variance průměrem čtverců těchto odchylek. (Jiřina Relichová)

variance, environmentální [genetika], část fenotypové variance podmíněná rozdíly prostředí, které působí na jedince nebo populaci. (Jiřina Relichová)

variance, fenotypová [genetika], celková pozorovaná variance, která se skládá ze složky podmíněné prostředím, složky podmíněné *geny a složky vyjadřující interakci mezi geny a prostředím. (Jiřina Relichová)

variance, genotypová [genetika], část *fenotypové variance určitého znaku v populaci, která je podmíněna rozdíly v *genotypu jedinců v této populaci. Skládá se ze složky aditivní podmíněné geny malého účinku, *polygeny, ze složky podmíněné dominantními *alelami genů velkého účinku, *oligogeny, a složky vyjadřující interakci mezi *geny. (Jiřina Relichová)

varianta (z latiny: *variātiō*, „různost, rozmanitost“; případně z francouzštiny: *variante*, „obměna, odchylka, varianta; různočtení“):

1. obměna, obměněná podoba;

2. [umění], obměna uměleckého díla dokončeného nebo ve stavu návrhu, vytvořená autorem, popřípadě za účasti dílny. Od *renesance dokládá vývoj umělcovy představy. Termín varianta, častý hlavně v moderním umění, vystihuje tvůrčí přínos záměrných obměn v pojetí námětu a formy, jež dospívá až k řadě podob. Od varianty odlišujeme *repliku, zejména repliku dílenskou, a redukci;

3. [textologie], fáze ve vývoji díla, pro niž je charakteristická neměnnost určitých prvků při proměnlivosti prvků zbývajících; ve folkloristice je variabilita jedním z typických principů tvorby, přičemž každá varianta představuje samostatné dílo, které je třeba studovat z hlediska vývoje tradice. (Jaroslav Malina, Ludmila Sochorová)

varieta (z latiny: *varietās*, „pestrost; rozmanitost, rozličnost; vrtkavost, nestálost“), v medicíně odchylka od normy, která většinou nepůsobí funkční poruchu. (Ladislava Horáčková)

variola (z latiny: *variola*, „neštovice“), *neštovice, černé.

varix, -icis, f., městka, vakovité rozšíření žil, „křečová žíla“. (Ladislava Horáčková)

Varjagové, *Normané pronikající v 9.–11. století do východní Evropy a *Byzance; postupně splývali s původním slovanským obyvatelstvem, ale představovali v tomto prostředí významný státotvorný prvek – viz *Kyjevská Rus. (Jaroslav Malina)

varle, **testis*.

Várlíové, kmenová populace obývající lesnaté území v severozápadní části indického svazového státu Maharáštra (okres Thánén, severně od Mumbai/Bombaje), v pohoří Sahjádri (západní část okresu Násik) a v jižním Gudžarátu. Patří mezi tzv. registrovaná etnika (požívající zvýšené ochrany *úřadů) a jejich počet se odhaduje zhruba na půl milionu. Jejich *jazyk, várlíština, bývá někdy klasifikován jako dialekt *maráthštiny nebo *gudžarátštiny, avšak může podobně jako bhílština pocházet ze společného *mundského základu. Původně žili polokočovným životem v malých skupinách s *náčelníkem v čele, dnes jsou většinou usedlí zemědělci, avšak s úzkým vztahem k lesu, jak napovídá i jejich pojmenování (*várlí*, „lesní lidé“). Várlíské *klany jsou *exogamní, rodina silně *patriarchální; připouští se i

mnohoženství, ale *polygamní manželství jsou poměrně řídká. Ženy nosí jako *symbol manželského stavu na ruku i na nohu *prsteny a mosazné náramky, nežádka od zápěstí po loket a od *kotníků až po kolena. Původně *animistické náboženství, v němž dominuje vzývání tygřího boha a dalších kmenových božstev, přírodních sil a nebeských těles, *víra ve zlé duchy, čarodějky, magickou moc stromů a obilného zrna, poznamenala řada představ převzatých z *hinduismu. Proslavené jsou várlíské rituální kresby zachycující stylizované výjevy z každodenního života; nazývají se *čóky*, tradičně je kreslí ženy rýžovou pastou smíšenou s mízou gumovníku a zdobí jimi většinu domů. (Jan Filipický)

varna (ze sanskrtu: *varna*, „vzhled, zevnějšek, barva, hodnota, povaha“; přeneseně „[příznačný] rys, znak“), název každého ze čtyř *stavů, na něž se v období *védské kultury rozdělila staroindická *společnost a z nichž se později vyvinuly *kasty. Jsou to *bráhmani (obětníci, učitelé), *kšatrijové (vládci, bojovníci), *vaišjové (zemědělci, řemeslníci, obchodníci) a *šúdrové (sluhové, nádeníci).

Jako nevědecké se ukazují někdejší pokusy spojovat výraz varna používaný ve *védách s rasovou příslušností, s nepodloženou představou o ovládnutí jihoasijského subkontinentu *indoevropskými kmeny světlé „árjovské“ pleti (*árjavarna*), které díky vojenské a kulturní převaze vítězily nad nepřátelskými *Dásy* (doslova „otroky“), původním obyvatelstvem tmavé „barvy“ (*dásavarna*), nelibozvučné mluvy a bezbožných zvyklostí (nejspíše *Mundy či *Drávidy). Novější studie naznačují, že pojem varna je třeba chápat nikoli rasově, nýbrž symbolicky, a že boj *Árjů a Dásů popisovaný ve védách představoval spíše než *konflikt různých etnik střetávání odlišných náboženských ritů a civilizačních *hodnot – zatímco Árjové jsou líčeni jako nositelé světla, vyznavači hromovládneho *Indry a božského ohně Agniho, Dásové či Dasjuové patří světu temnoty, neznají Indru, chvalozpěvy bohům, ani posvátný *rituál. Nechybí ani *názory, že i Dásové mohli tvořit jeden z *kmenů hovořících *indoevropskými jazyky, jejichž odlišný dialekt, *obyčeje a náboženské praktiky jejich protivníci, kteří sami sebe nazývali Árji, považovali za cizí a nepřátelské. V *hymnech *Rgvédy pojem „varna“ často označuje záři či jas příznačný pro zbožštělé přírodní jevy – *oheň (Agni), *Měsíc (Sóma) či Jitřenku (Ušas), v mladších textech pak uspořádání společnosti do tří (respektive čtyř) skupin, rozlišených podle jejich vnitřních kvalit, anebo podle způsobu, jímž se v nich projevuje božská podstata. Systém varn vylíčený ve védách nevychází z popisu reálného stavu společnosti, nýbrž představuje ideální schéma, podle něhož lze společnost klasifikovat.

V *hinduismu teorie čtyř stavů posloužila jako *metoda hierarchického uspořádání rozsáhlého a spleťitého kastovního systému, zahrnujícího tisíce kast, podkast, sociálních skupin a etnických pospolitostí, který tvoří základ tradiční společnosti. Práva, povinnosti a pravidla jejich závazného chování shrnula na přelomu našeho *letopočtu *Mánavadharmašástra* (Manuova naučení o dharmě). Mimo systém varn a kast se později ocitli jedinci vyřazení z kastovní společnosti, jejichž dotek rituálně poskvrňoval – odtud *nedotknutelní (viz též *pária). (Jan Filipický)

varná jamka, *jamka, varná.

varózní (z latiny: *varus*, „vybočený, křivý“), vychýlení osy dvou sousedních částí nebo celé končetiny tak, že distální část směřuje dovnitř (například vybočení *kolenního kloubu do „O“). (Ladislava Horácková)

varpy, dílčí (anglicky: *partial warps*; *partial warp scores*), hodnota *hlavní varpy. Platí, že pro každou hlavní varpu existují dvě *dílčí varpy. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

varpy, hlavní (anglicky: *principal warps*), tvarové proměnné získané rozkladem matice *deformační energie; pro každou hlavní varpu existují dvě hodnoty označované jako *dílčí varpy. Platí, že hlavní varpy s nižším pořadovým číslem odpovídají změnám, na které je potřeba nižší deformační energie (tyto změny jsou globálnějšího charakteru) a se stoupajícím

pořadí se zvyšuje i deformační energie potřebná na vytvoření tvarové změny (změny jsou lokálnější). (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

varpy, relativní (anglicky: *relative warps*), tvarové proměnné, které jsou výstupem *analýzy relativních varp. Shodují se s hodnotami hlavních komponent *dílčích varp, pokud je parametr alfa (α) v analýze nastaven na hodnotu nula. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

Varuna, staroindický bůh období *véd. Spolu s *Mítrou zajišťuje kosmický řád *světa. (Jan Filipický)

vařící kameny, *kameny, vařící.

vas (z latiny: *vās* [plurál *vāsa*], „nádoba, váza; céva [cévy]):

1. nádoba;

2. [anatomie], céva, nebo cévě podobný vývod. (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová)

vasa lymphocapillaria, mízní kapiláry, tyto cévy začínají slepě v *tkáních. Chybí pouze v epitelech, *chrupavce a *kostech, *centrálním nervovém systému (*CNS), placentě a optických strukturách oka (*skléře, *rohovce, *čočce, *sklivci). Mízní kapiláry jsou jemné cévy s tenkou stěnou, která je tvořena pouze jednou vrstvou endotelových buněk. Mezi sousedními endotelovými buňkami jsou místy „štěrbiny“, také bazální membrána na jejich povrchu je neúplná, což usnadňuje *transport látek z *tkáňového moku do mízy. Průsvit mízních kapilár je nepravidelný, oddíly úzké se střídají s úseky širšími. Mízní kapiláry vytvářejí kapilární mízní síť (*rete lymphocapillare*); postupně se spojují do silnějších mízních cév (*vasa lymphatica*). (Lenka Vargová)

vaskularizace (z latiny: *vascularis*, „cévní“), cévní zásobení. (Drahomír Horký)

vaskulární, cévní.

vaso- (z latiny: *vās*, „céva“) [anatomie], ve složeninách první část s významem: „týkající se cév, cévní“.

Vašíček, Aleš (22. 2. 1947, Ostrava), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1962–1966 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu sklářskou v Železném Brodě a v letech 1966–1972 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze, ve sklářském ateliéru Stanislava Libenského.

Vašíček se vrací k primárním vlastnostem skla jako je čistota, bělost, průhlednost ... Jeho abstraktní útvary o různé intenzitě rozptylují a propouštějí světlo a vzbuzují expresivní reakce. Čistota a noblesa materiálu je v nich konfrontována se stopami modelace zachycujícími světlo. (Jaroslav Malina)

vatikánský koncil, *koncil, vatikánský.

Vátsjájana, Mallanága (činný někdy v období 3.–5. století), indický mudrc; autor příručky *Kámášástra* (do češtiny název překládán jako *Kámasútra aneb poučení o rozkoši*) obsahující návody, jak dosáhnout dokonalosti v sexuálním a erotickém životě. (Jan Filipický)

vaz děložní, oblý, **ligamentum teres uteri*.

vaz děložní, široký, **ligamentum latum uteri*.

vaz, hlasový, **ligamentum vocale*.

vaz, tříselný, **ligamentum inguinale*.

vazal (z francouzštiny a keltštiny: *vassal*, „vazal, man“):

1. v *lenním právu *osoba zavázaná věrností svému pánu (seniorovi) a požívající jeho ochranu; obvykle zároveň držitel *léna – leník, man [*manství]); pánovi byl vazal povinen poskytovat pomoc a službu (účast na vojenském tažení); právo charakteristické pro rané feudální vztahy (7.–14. století) v západní Evropě;

2. v přeneseném významu osoba (*instituce, *stát), která je zavázána podporovat jinou osobu (instituci); jako vazalský se označuje *stát, který nemá vlastní suverenitu a je závislý na

jiném státu (není dáno mezinárodním právem či smlouvami). (František Čapka, Jaroslav Malina)

vazalství (z francouzštiny a keltštiny: *vasselage* [případně *vassalité*], „závaznost, poslušnost, závislost, vazalství, manství, podpora za určité výhody a požitky“; z galského základu *vassus* [středolatinšské *vassalus*], „služebník, podřízený [mocensky]), vztah podřízenosti určité sociální skupiny jedinci nebo jiné skupině, uzurpující si právo nadřízenosti, většinou na základě vojenské, politické nebo ekonomické převahy.

Například ve starověkém *Římě byly patricijským *gentes* (*gentes*) podřízeny rodiny, jejichž původ byl pochybný (šlo většinou o *cizince), na rozdíl od patricijských rodin, odvozujících svůj původ od vznešeného předka. Vztah mezi *patronem a *vazalem byl dán právně (*ius patronatus*, „patronátní právo“). Vazalové byli chráněni náboženským právem, neměli však žádná politická práva, odevzdávali patronovi (*patronus*) dárky a byli zavázáni sloužit mu vojensky. Patron jim poskytoval ochranu, dával jim dary, někdy i kousek půdy. Za *republiky se smysl vazalství výrazně změnil, každý patron se obklopil houfcem svých vazalů, které platil a kteří mu zajišťovali bezpečnost, chránili jeho politické a volební zájmy, bavili ho. Za *císařství počet vazalů vzrostl a patroni je začali rozlišovat podle stupně náklonnosti: *amici* („nejbližší vazalové, osobní přátelé“), potom *comites* („ti, kteří ho doprovázeli na veřejnosti, v politickém životě“), *convivae* („jsou přizváni ke stolu“), *familiares* („patří k širšímu příbuzenstvu“), *salutantes* („každé ráno chodili patrona pozdravit, byli zavázáni poskytnout mu nutnou podporu – třeba politickou, volili ho, hlasovali pro jeho politické návrhy“) atd. Systém vazalství se přeměnil v celou hierarchickou strukturu, na jejímž vrcholu byl *císař, který měl až 150 000 vazalů, přičemž ti nejblíže (amici a comites) patřili mezi nejvýznamnější osoby ve státě. Přes úpadek *římské říše se systém vazalství uchoval až do *středověku, ale feudální systém změnil jeho obsah a poslání, neboť je chápal především jako čestnou službu podle rytířského *kodexu stvrzenou přísahou.

Jiný příklad: vazaly kočovných *Tuaregů se stali černošští obyvatelé *vesnic, jejichž území Tuaregové ovládli. Vesničané dodávali Tuaregům zemědělské produkty, Tuaregové zajišťovali bezpečnost vesnic a odbyl výrobků jejich obyvatel na trzích.

Moderní pojetí chápe vazalství jako závislost, nesvéprávnost. (Zdeněk Justoň, Jaroslav Malina)

vázaná kandidátní listina, *listina, vázaná kandidátní.

vázanost, obúrová, *obúr.

vazba, atlasová, řídká textilní vazba, zdůrazňující přirozený lesk tkaniny. (Irena Štěpánová)

vazba, peptidová [molekulární biologie], kovalentní vazba mezi dvěma aminokyselinami. Vazba -CO-NH- vzniká kondenzací skupiny NH₂ jedné aminokyseliny a skupiny COOH druhé aminokyseliny (s uvolněním H₂O) při tvorbě *peptidu. Hydrolytickým štěpením vazby vznikají aminokyseliny. (Kateřina Boberová)

vazba, zpětná [fyziologie, politologie], informace o výstupu z regulované soustavy, přiváděná na její vstup buď v záporné podobě, pak má funkci stabilizační, nebo v pozitivní podobě, pak má funkci akcelerační nebo augmentační. Koncept zpětné vazby byl aplikován i v sociálních vědách, v *politologii například v podobě *modelu politického systému. (Pavel Bravený, Pavel Dufek)

vazbová skupina, *skupina, vazbová.

Vazimbové, zbytky *autochtonního obyvatelstva *bantuského původu na Madagaskaru, zejména v západní části ostrova v pohoří Bahamara (populace Behosů, Vazimbů aj.); celkový počet je odhadován pouze na asi 1 000 příslušníků a větší počet tvoří *míšenci s ostatním obyvatelstvem. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

vazivo, podkožní, *tela subcutanea.

vazivová chrupavka, *chrupavka, vazivová.

vazivový aparát očnice, **vagina bulbi*.

vázy, kamarské, označení pro krétskou **keramiku* prvního palácového období (2000–1800 př. n. l.). Je odvozeno od kultovní **jeskyně* v Kamares, protože v tamním nálezů byla tato keramika poprvé popsána. Kamarské vázy představují velmi kvalitní tenkostěnnou keramiku točenou na kruhu do elegantních plynulých forem. Jedná se o **konvice*, **mísy*, **šálky*, podnosy a u větších nádob i o **zásobnice*. Výzdobný styl těchto váz představuje zjednodušené stylizované rostlinné motivy malované bílou, žlutou a červenou barvou na tmavém podkladu. Častým prvkem je spirála. Dojem vířivého pohybu a torze, který tato dekorace vyvolává, se odvozuje od bezprostředního spojení starých Kréťanů s mořským živlem, jímž byli obklopeni. (Marie Pardyová)

vazy, parametrální, vazivové pruhy, které jsou součástí **parametria*. Rozbíhají se od krčku děložního různými směry do subserózního vaziva stěny pánevní. Patří k nim **ligamentum cardinale uteri*, **ligamentum sacrouterinum*, **ligamentum vesicouterinum*, **ligamentum teres uteri*. (Lenka Vargová)

vázy, řecké malované, jedno ze stěžejních odvětví řeckého **uměleckého řemesla*. Prostřednictvím motivů na vázách jsme informováni o vývoji řeckého uměleckého slohu od geometrického až po klasické období (**umění, řecké*). Rozkvět vázové produkce a **malířství* představuje období 6. a 5. století př. n. l., kdy se nejdůležitějším střediskem výroby a výzdoby váz staly **Athény*. Attické vázy staršího černofigurového a mladšího červenofigurového slohu (začíná kolem roku 520 př. n. l.) jsou nenahraditelným zdrojem pro poznání **řecké mytologie*, způsobu života a reálií. Luxusní malovaná **keramika* byla též úspěšným vývozním artiklem. V oblibě ji měli zejména **Etruskové*, v jejichž **hrobkách* bylo nalezeno největší množství váz. Koncem 5. a v první polovině 4. století př. n. l. se zájemci o malované vázy stali **Skythové* a attičtí umělci přizpůsobovali výzdobné náměty jejich **vkusu*.

První „**revoluce*“ v keramice proběhla v Řecku kolem roku 770 př. n. l. v Athénách, kdy se začala na keramice v široké míře uplatňovat figurální motivika. Keramika reflektovala obecný vývoj řeckého umění a lidská postava se stala hlavním námětem. Postavení keramiky jako **prestížní technologie* a z toho plynoucí význam individuálních výrobců dokládají podpisy hrnčírů a v menší míře malířů, které se začaly na keramice objevovat po roce 700 př. n. l. Z nich se dozvídáme, že se řemeslo často dědilo z otce na syna a hrnčirem se mohl stát **občan*, **cizinec* i **otrok*. Na řecké keramice není doložen podpis ženy.

Plně vyvinutá černofigurová **technika* vznikla v Korintu na počátku 7. století př. n. l. **Technologie* její výroby byla rekonstruována až v první polovině 20. století. Klíč k sametovému lesku a ostrému kontrastu mezi černou a červenou na řeckých vázách spočívá v přípravě hlínky a komplikované strategii výpalu. Paleta barev byla technologií omezena na červenou, černou, bílou a žlutou. Černé postavy byly malovány koloidním roztokem, který by vytvořen proplavením **hlíny*, z níž byla točena samotná keramika. V proplaveném roztoku byl zvýšený podíl oxidů železa a významnou roli hrála také jemnost částic a přítomnost malého množství potaše (K₂O). První část výpalu probíhala za oxidačních podmínek, takže celý povrch nádoby měl oxidační odstín (podle typu hlíny od bledě žluté po tmavě červenou až hnědavou). Při teplotě okolo 950 °C se změnilo oxidační prostředí na redukční. V této fázi celý **střep* zčernal redukcí oxidů železa. Koloidní roztok vytvořil vlivem jemné struktury částic a přítomnosti potaše kompaktní lesklou vrstvu. Poslední fáze výpalu byla opět oxidační, což způsobilo reoxidaci střepu, nikoliv však malby, která se stala díky své struktuře vůči reoxidaci rezistentní. Detaily uvnitř černých postav se vyrývaly do nanesené malby, což omezovalo možnosti uměleckého výrazu. Po roce 530 př. n. l. tak vznikla červenofigurová technika, která představuje inverzi černofigurového stylu – postavy jsou negativy, které byly ponechány nepokryté malbou, což umožnilo detaily domalovávat. Na konci 6. století př. n. l. se také objevila keramika opatřená bílou hlínkou, na které byla rozvíjena technika volné

malby. Bílá hlínka však byla náchylná k opotřebení, a proto se nikdy neuplatnila v širší míře (nejčastěji ji nacházíme v pohřebním a rituálním *kontextu).

Po *peloponnéské válce odešla řada athénských výrobců do jižní Itálie a založila zde jednotlivé školy, které se staly charakteristické pro 4. století př. n. l. Zároveň se v produkci rozšířila móda užívání jemné černé reliéfně zdobené keramiky. Napodobovala luxusní bronzové stolní soubory. Její rozšíření vedlo k tomu, že se koncem 4. století př. n. l. malované vázy s figurálními motivy přestaly vyrábět.

Sepětí s kultem ovlivnilo přetrvání produkce takzvaných *panathénajských amfor. Z rituálních důvodů byly zdobeny v tradičním černofigurovém slohu a přetrvaly tak dlouho, jak se udržely Athéniny svátky. Poslední ze známých fragmentů pocházejí ze začátku 4. století n. l. (Richard Thér)

včelařství, chov včely medonosné (*Apis mellifera*), obvykle za účelem získávání včelích produktů, jakými jsou *med, propolis, mateří kašička, včelí jed či *vosk. Získávání medu z kolonií divokých včel bylo běžné v *pravěku a je provozováno u některých *kultur v Africe, Asii, Austrálii a jižní Americe dodnes. Z Ganěšghati (Bhópál, Indie) pochází skalní malba (pravděpodobně z období *mezolitu) zobrazující hnízda *Apis dorsata* (včely zlaté). Sběr medu je zaznamenán na malbě z Cueva de la Arna ve Španělsku z období *mladého paleolitu (kolem roku 15 000 př. n. l.). Jeskynní malba z Toghwana Dam v Zimbabwe zachycuje sběrače medu využívajícího kouře k utišení včel; tento skalní úkryt byl lidmi využíván již od 8 000 př. n. l. Z neolitického *Çatal Hüyüku v *Malé Asii, kde jsou včely domovem, pochází zobrazení včelích plástů datované do období 6 540 př. n. l. Do *Mezopotámie bylo nutné včelstva přenášet ze sousedních pohoří, což se zřejmě dělo jen ojediněle: ještě v 1. tisíciletí př. n. l. byl takový krok hoděn zaznamenán v královských nápisech. Med, v chetitských textech často zmiňovaný jako sladidlo, pomazánka a ingredience při přípravě pečiva, by sám o sobě ještě pro chov včel nesvědčil, ale chetitské *zákony mluví jasnou řečí: za krádež úlu stanoví pokutu 5 šekelů stříbra, a nebyl-li úl obsazen včelami, 3 šekely. Trest to byl citelný, co to však bylo proti staršímu ustanovení, jež nechávalo zloděje včelami ubodat. Cílevědomý chov dokládá konečně i samostatný výraz pro „včelaře“. Důležitým produktem chovu včel byl též vosk. Chattijská, *Chetity převzatá *mytologie spojuje včelu s bohyní matkou. V *Egyptě je včelařství doloženo od Staré říše (ca 2700–2180 př. n. l.) – z té doby jsou známy úly z keramických nádob. Od Nové říše (ca 1543–1080 př. n. l.) se vyskytují i vykuřovadla. Med se používal jako sladidlo a v lékařství k přípravě léků a mastí. V medicíně, kosmetice, malířství, při odlévání kovů do tzv. *ztracené formy a při balzamování se užívalo včelího vosku. V Římské době (30 př. n. l.–395 n. l.) se z něho vyráběly svíčky a pochodně. Běžný byl i sběr medu divokých včel. Včela měla důležité místo v královské ideologii – součástí panovníkovy titulatury bylo jeho trůnní jméno „Ten, který patří k ostřici a včele“, kde včela symbolizovala Dolní Egypt. Včela měla svůj význam i v egyptském náboženství a píle včel se metaforicky často připomínala v náboženských a literárních textech. Archeologické prameny z lokality Tel Rehov (Izrael) dokládají existenci úlů v období kolem roku 900 př. n. l.

Studiem včel se zabýval už řecký polyhistor Aristotelés (384–322 př. n. l.), který se domníval, že včely pocházejí z mrtvých býků. Včelím voskem se v *antice natíraly dřevěné tabulky, na nichž se žáci učili psát rydlem. Byl také využíván jako přísada do barev či při výrobě posmrtných masek.

Zkušenými včelaři byli například *Slované. Hojně využívali včelích produktů a také s nimi obchodovali. V *českých zemích se původní lesní včelařství nazývá brtnictví. Spočívalo v označování stromů s divokými včelami, které se pak stávaly osobním majetkem. Brtnictví se postupně stalo živností spojenou s brtnickým právem. Brtníci odváděli majitelům lesa tzv. medový desátek. Měli právo na ochranu a mohli se organizovat. V jejich čele stál lamfojt spravující medařská registra. Na správě se dále podílel *purkmistr a čtyři přísežní. V roce 1350 vznikly první včelařské *cechy a císař Karel IV. (1316–1378) vydal 29 článků a artikulů

o právech a povinnostech chovatelů včel. Patronem cechů byl sv. Ambrož; v jejich znaku byl zobrazen český lev s plástem medu v tlamě. V roce 1570 byly poprvé sepsány včelařské regule. V roce 1775 byly pro Moravu a roku 1776 pro Čechy vydány *Marií Terezií patenty o ochraně včel. V roce 1792 byla omezena moc cechů. Byly zrušeny poplatky za včelaření, které se stalo svobodným podnikáním. Celolánik byl povinen chovat 4 včelstva, pololánik 3 včelstva a domkař 1 včelstvo. Vlastník více včelstev měl nárok na podporu ze státní pokladny. V roce 1864 byly v českých zemích zakládány první včelařské spolky. Zároveň vznikly první spolkové časopisy: *Včelař* (v Praze) či *Včela brněnská* (v Brně). V roce 1872 byl založen Včelařský spolek pro Čechy. V současné době je zastřešující organizací včelařů občanské sdružení Český svaz včelařů, který sdružuje více než 98 % včelařů v České republice. Včelařství je podporováno státem, a to formou dotací na zazimované včelstvo.

Vývoj včelařství závisel zejména na zlepšování funkčnosti úlů. Nejdříve byly v dutinách stromů v lesích vytvářeny brtě, později byly přenašeny blíže k obydlí. Nejjednodušší druh úlů se nazývá klát; je vyroben z kmene stromu. Později se na výrobu úlů začala využívat sláma, popřípadě rákos či proutí, takový úl se nazývá košnice. Úl vyrobený ze slámy byl totiž méně náročný na výrobu. První rámkový úl, do něhož by bylo možné nahlédnout a sledovat život včel, byl Hubertův rámkový úl švýcarského včelaře Françoise Hubera (1750–1830). Polský kněz, včelař a výzkumník Jan Dzierżoń (1811–1906) jako první postavil úl ze dřeva s pevným víkem a dnem a dovnitř umístil dřevěné lišty jako nosiče plástů. Jeho žák August Baron von Berlepsch (1815–1877) doplnil horní lištu dalšími třemi a dal vzniknout dodnes celosvětově používanému typu rámků. Významným včelařem byl i brněnský přírodovědec a zakladatel *genetiky Gregor Johann *Mendel (1822–1884). (Viz též *med, *medovina.) (Alena Řiháková, Jana Součková)

vdechové pomocné svaly, *svaly, vdechové pomocné.

věc:

1. *konkrétní předmět, jev vnímaný smysly;
2. předmět denní potřeby, majetek apod.;
3. co existuje, konkrétní i abstraktní jev;
4. skutečnost, *událost;
5. záležitost, otázka, problém;

6. [archeologie], diskrétní souhrn hmoty zformovaný nebo přeměněný (alespoň přemístěný) kulturními činnostmi lidí a pojímaný jako statický objekt. Podle významu je tento pojem blízký pojmu *artefakt, ale je širší, protože zahrnuje výsledky nejen pracovních, ale i jakýchkoli kulturních činností (herních, kultovních, běžných atd.), a nejen ukončené výsledky odpovídající *kulturním normám (typické), ale i nedokončené, vedlejší atd. Obdobně jako pojem „artefakt“ je tento pojem zpravidla používán pouze v případě přenosných celých předmětů nebo jejich částí. (Jaroslav Malina)

věc o sobě (překlad *Kantova pojmu *Ding an sich*), filozofický pojem označující nám nepřístupný a nepoznatelný, transcendentní a v sobě uzavřený předmět, na rozdíl od jevu, „věci pro nás“, kterou poznáváme. (Jaroslav Malina)

věc, veřejná, označení témat, která mohou být diskutována širší *veřejností a nejsou určena jen pro okruh decizních *orgánů, popřípadě specializovaných odborníků. (Marie Dohnalová)

věcná starobylost, *starobylost, věcná.

věcné památky, *památky, věcné.

věcnost, nová (z němčiny: *Neue Sachlichkeit*), proud v euroamerickém kulturním okruhu, který se prosazoval zejména ve výtvarném moderním umění 20. století jako snaha novým způsobem postihnout krásu reálných „věcí“, *člověka a *přírody (například tvorba Pabla *Picassa v předkubistickém období), popřípadě jako snaha dát je do nových souvislostí, tak jak se o to pokoušel Giorgio de *Chirico a jeho následovníci vyznávající *surrealismus. Nová

věcnost je tendence blízká projevům moderního *realismu, která se uplatnila v německé kulturní oblasti v druhé polovině dvacátých a na počátku třicátých let 20. století u autorů odlišného směřování, zejména ve *výtvarném umění, *literatuře a *dramatu, jako reakce na deformující *expresionismus, ale také v tvorbě samých sociálně kriticky zaměřených expresionistů, jakými byli například malíři Max *Beckmann, Otto *Dix, Georg *Grosz, literáti Bertolt Brecht, Hans Fallada, Lion Feuchtwanger, Erich Kästner, Kurt *Tucholsky, Franz Werfel nebo Arnold Zweig. (Jaroslav Malina)

věčný pramen, *pramen, věčný.

večeře, Poslední, večeře *Ježíše Krista s apoštoly popisovaná v **Novém zákoně*. Odehrála se krátce před jeho *umučením na *kříži. *Křesťané především v ní vidí základ své *eucharistie (večeře Páně).

Poslední večeře je častým námětem výtvarného umění. Poprvé se objevuje ve 4. století. V jeho znázornění ještě přetrvávají antické zvyklosti, kdy Ježíš Kristus na kraji (čestné místo) při večeři leží s apoštoly kolem polokruhového, takzvaného sigmatického stolu (tvarem připomíná okrouhlou grafiku tohoto písmena). (Jaroslav Malina)

věčnost:

1. vlastnost toho, co je věčné, co nepomíjí a nepodléhá * času. Prastarými symboly věčnosti, nezdolnosti, provázanosti lidského bytí s vesmírným děním (*vesmír) a jejich ukotvení byly pro mnoho kultur *kruh a prsten nebo různé druhy kamenů. Například na *Dálném východě (Čína, Korea, Japonsko) se stal takovým posvátným kamenem *nefrit, který byl spojován s těmi nejušlechtlejšími vlastnostmi, schopnostmi a tužbami, jež svou magickou mocí může pozitivně ovlivňovat.

*Čiňany uchvacoval nefrit (čínsky: *jiu*) od pravěkých dob. Byl pro ně symbolem nezměrné tvrdosti, hedvábného lesku, měkkého tepla, krásy dívčí pleti, ale i lidské dobroty a nezničitelnosti zdravého *rozumu a mravní integrity. Proto si také dokonalého panovníka, Nefritového císaře, vládce Nebes, představovali jako obyvatele ideálního *ráje, místa koupajícího se v éterické záři nefritu. Od *neolitu a v dalších údobích *pravěku a *starověku i později z nefritu vytvářeli *ozdoby, *šperky a symboly politické a duchovní moci – ploché disky (*pi*), na články rozdělené duté trubkovité artefakty (*cchung*), pověřovací odznaky v podobě tygra, nefritové kotouče jako symboly královského nebo císařského majestátu aj. Za dynastie *Čou začali nefrit užívat k výzdobě přední části obřadních rouch (*oděv z nefritu byl vyhrazen pouze členům císařské rodiny) a k pokrývání těl zesnulých, neboť také věřili, že má magickou schopnost zabránit rozpadu lidského těla. Není proto divu, že existuje více než pět set čínských znaků založených na kořenu znamenajícím „nefrit“ (mnoho z nich s konotacemi k uvedeným *hodnotám) a že jej *Konfucius údajně užil k symbolickému označení pěti lidských *ctností: lidskost, mravní integritu, moudrost, spravedlnost a vytrvalost představuje prý teplá záře, čistota, příjemný zvuk, tvrdost a odolnost nefritu;

2. nekonečně trvající čas, *nesmrtelnost;

3. posmrtný život, onen *svět;

4. velmi dlouhá doba. (Jaroslav Malina)

věčný juliánský kalendář, *kalendář, věčný juliánský.

věčný kalendář, *kalendář, věčný.

věčný návrat, *návrat, věčný.

věda, oblast lidské činnosti vytvářející stále pravdivější soubor poznatků o *přírodě, *společnosti a o *myšlení; soubor poznatků takto vzniklý jako celek též v jednotlivých oborech; druh systematického poznávání, odlišného už v antice od všeobecné *filozofie, a systemizovaný zejména v *euroamerické civilizaci počátkem *novověku, kdy se zformovaly jednotlivé disciplíny, obvykle se speciálním předmětem zkoumání a se speciální originální metodologií; věda se vyvíjela od pozitivistického pojetí fakticity přes formalizační pokusy *logického pozitivismu, historizující vývojové hledisko, *falzifikacionismus Karla

Raimunda *Poppera („Vědecký poznatek je takový, který je vyvratitelný“), paradigmatické pojetí vědy Thomase Samuela *Kuhna až k postmodernistickému zpochybnění možnosti *univerzalizmu celé novověké vědy (i když v teoretické fyzice jsou nadále živé snahy o dosažení „Svatého grálu vědy“, tzv. sjednocené teorie pole, známé spíše jako „Teorie všeho“). Diskuse na poli *filozofie vědy, týkající se vymezení, metod a cílů vědy nicméně nejsou zdaleka u konce.

Obecně lze říci, že věda získává fakta v promyšleném procesu, založeném na uplatňování souboru pravidel, prostředků a zásad (metod), jež mají v jednotlivých vědách specifický ráz; výzkumná procedura se odvíjí zhruba v těchto stádiích: 1. vymezení *objektu a *předmětu výzkumu, 2. získávání materiálu, 3. popis materiálu, třídění, *analýza, 4. vytváření hypotéz o popisovaném a pozorovaném objektu a jejich *kontrola, 5. zobecňování získaných faktů – tj. vyvozování *zákonitostí, vysvětlování jevů a vytváření dalších *hypotéz o zkoumaném objektu. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

věda historická, pomocná, soubor základních pramenně kritických disciplín (*diplomatika, *heraldika, *chronologie, *numizmatika, *paleografie, *sfragistika), původně se rozvíjejících v souvislosti s prohlubováním historické *kritiky, zejména středověkých *pramenů. V 19. a ve 20. století se soubor pomocných věd kvantitativně rozšiřoval (faleristika, kodikologie, *metrologie), metodické postupy se prohlubovaly a pomocné vědy se větší měrou začaly uplatňovat při kritice nových a nejnovějších pramenů (tzv. *archeografie). (František Čapka)

věda o vědě, *filozofie vědy.

věda, exaktní, vědecký přístup, který věří ve výsledky založené na přesném měření; jeho hlavním výzkumným postupem je měření jevů za pomoci unifikovaných měrných jednotek a škál a užití *experimentu. (Jaroslav Malina)

věda, experimentální, věda, která si klade za cíl odhalení obecně platných *zákonitostí, jimiž se řídí jednotlivé pozorovatelné jevy a postupuje pomocí praktického *testování teoretických *hypotéz prostřednictvím pokusů a měření, přičemž formulace obecně platných zákonitostí vychází vždy z přesného výkladu *konkrétních výsledků jednotlivých *experimentů, pokusů. (Jaroslav Malina)

věda, hudební, *muzikologie.

věda, informační, interdisciplinární vědní obor zkoumající *informace; zabývá se hlavně metodami, prostředky a technikami jejich sběru, třídění, zpracování a šíření; jako samostatná disciplína se informační věda vyčlenila v šedesátých letech 20. století. Informační věda se rozvíjí ve třech hlavních směrech, jimiž jsou (1) počítačová věda (*computer science*), (2) teorie informace (*information theory*), (3) informační technologie (*information technology*). Někdy je pro informační vědu používáno označení informatika, která se rozvíjela v bývalém sovětském bloku. Pojem informatika zavedli sovětsí vědci Aleksandr Ivanovič Michajlov, Arkadij Ivanovič Černyj, Rudžero Sergejevič Giljarevskij v roce 1966 jako označení teorie vědeckých informací. Ačkoli je někdy pojem informatika používán jako synonymum informační vědy, je nezbytné zdůraznit, že se obě disciplíny svými záběry a zájmy zcela nepřekrývají. Obecně se informační věda orientuje na otázky reprezentace, uchování, přenosu a zpracování informace; zahrnuje také studium procesu výpočtu jako algoritmických procesů (*algoritmus) pracujících s různými druhy objektů a kódování. Zahrnuje také kryptografii, automatizaci procesu výpočtů a studium syntaxe a *sémantiky jazyků jejího popisu.

Ideovými zdroji informační vědy se stal na jedné straně rozvoj knihovnictví (knihovni vědy) a na straně druhé rozvoj počítačové vědy (*computer science*) a kybernetiky. Základy knihovnictví byly položeny již ve *starověku, kdy asyrský král *Aššurbanipal (668–627 př. n. l.) vytvořil první známou knihovnu v *Ninive, v níž shromáždil více než 25 000 klínopisných tabulek. Také v Číně mají knihovny dávnou historii; v kronice z 2. století př. n. l. je uveden *úřad císařského knihovníka, táž *kronika zmiňuje, že soukromou sbírku knih vlastnil

*Konfucius (5. století př. n. l.). Ve středověké Evropě sehrály knihovny klíčovou úlohu při reprodukování znalostí a v jejich organizaci se zrcadlily učební plány *univerzit. Rozvoj knihoven je v Evropě spjat hlavně s nástupem *knihtisku, jehož zavedení vyústilo v enormní produkci knih. Záplava knih si vyžádala vznik nového způsobu organizace informací. Vyústila především v alfabetizaci *encyklopedií, vzniku přehledových příruček a vydávání *bibliografií. Rozmach knih a knihoven si vynutil vznik profesionálů na jejich bibliografické zpracování a organizaci. Profesionalizace knihoven byla završena ve druhé polovině 19. století, kdy vznikají i první profesní korporace. Nejstarší z nich se stala *American Library Association* (1876). První knihovnická škola *School of Library Economy* vznikla v roce 1887. Byla koncipována jako dvouletý studijní program na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. Za mezník v rozvoji knihovnictví je považován rok 1895, kdy Paul Otlet (1868–1944) a Henry Lafontain (1854–1943) založili *Institut Information de Bibliographie*. Posláním této instituce se stalo bibliografické zpracování veškeré světové tiskové produkce, a to s pomocí mezinárodního desetinného třídění. Plány se však nepodařilo naplnit a Institut se postupně transformoval na *Fédération Internationale de Documentation* (1938). Informační věda sdílí s knihovnictvím zájem o systematické shromažďování, třídění, uchovávání a šíření informací uložených na hmotných nosičích. Kromě významného podílu na institucionálním ukotvení knihovnictví je Paul Otlet autorem stěžejního teoretického díla *Traité de Documentation: Le Livre sur le Livre* (Pojednání o dokumentaci: Kniha o knize, 1934), v němž podle některých teoretiků položil základy služby *internetu *World Wide Web.

Druhým ideovým zdrojem informační vědy byl rozvoj počítačové vědy a kybernetiky. Kořeny počítačové vědy nacházíme již ve starověku, kdy se používal jednoduchý sčítací nástroj abakus (například v Číně, Egyptě, Indii, Řecku, Římě). K rozvoji počítačové vědy přispěli již někteří středověcí myslitelé, kteří rozvíjeli úsilí na poli *matematiky a kombinatoriky. Tak například španělský kabalista Abraham ben Samuel Abulafia (1240–1291) přispěl k rozvoji kombinatoriky, která má v počítačové vědě pevné místo. První mechanické výpočetní stroje vznikly v 17. století. Francouzský matematik, fyzik a filozof Blaise *Pascal (1623–1662) kromě svého přínosu na poli matematiky vytvořil v roce 1645 mechanický sčítací stroj. Německý matematik, logik a polyhistor Gottfried Wilhelm *Leibniz (1646–1716) a britský filozof a přírodovědec Robert Hooke (1635–1703) následně vytvořili složitější mechanické počítací stroje, které uměly násobit, dělit a odmocňovat. Pevné základy počítačové vědy a kybernetiky byly položeny až v polovině 18. století, kdy začal francouzský vynálezce Basile Bouchon používat k vytváření vzorů na tkaninách vyráběných na tkalcovském stroji mechanismus, který byl řízen perforovaným papírem. Na dalším zdokonalení systému s použitím děrného štítku nese zásluhu britský vynálezce Joseph Marie Charles (1752–1834, přezdívaný Jacquard), který zdokonalil Bouchonův vynález a v roce 1801 jej představil na průmyslové výstavě v Paříži. Jeho zdokonalení spočívalo v tom, že změna „programu stroje“ mohla proběhnout bez zásahu do jeho mechanických částí, a to prostou výměnou děrného štítku. Děrný štítek našel široké uplatnění v průmyslu, vojenství i společenských vědách. Například v roce 1890 proběhlo ve Spojených státech sčítání lidu s využitím děrných štítků. Během amerického projektu Manhattan (vývoj atomové pumy v době *druhé světové války) byl rovněž využíván děrný štítek. Děrný štítek se běžně používal až do 70. let 20. století.

Profilování informační vědy jako samostatné vědní disciplíny bylo zásadně ovlivněno rozvojem *počítačů a kybernetiky. Již skotského vynálezce Jamese Watta (1736–1819) můžeme označit za jednoho z předchůdců kybernetiky, neboť svůj parní stroj později doplnil o regulátor otáček, který fungoval na principu zpětné vazby. U zrození kybernetiky jako samostatného oboru stáli americký vědec Norbert Wiener (1894–1964), mexický fyziolog Arturo Rosenblueth (1900–1970), americký přírodovědec Julian Bigelow (1913–2003) a americký neurofyziolog Warren Sturgis McCulloch (1898–1969). Kromě uvedených badatelů

kybernetika stavěla na výsledcích monumentálního a dodnes využívaného díla maďarského matematika Johna Ludwiga von Neumanna (1903–1957), který mimo jiné vypracoval i v současnosti využívanou architekturu počítače. Dále pak byl pro rozvoj kybernetiky nepostradatelný přínos britského matematika Alana Mathisona Turinga (1912–1954), který vypracoval koncept univerzálního počítače, který řeší složité úkoly tím, že je rozloží na jednotlivé výpočetní algoritmy. V roce 1948 vyšla tiskem Wienerova práce *Cybernetics: Or Control and Communication in the Animal and Machine* (Kybernetika aneb řízení a *komunikace u zvířat a strojů). Vydání díla je považováno za faktické založení kybernetiky, ačkoli již na počátku čtyřicátých let 20. století byly publikovány klíčové práce uvedených badatelů. Od té doby prožívá kybernetika rychlý vývoj a její výsledky jsou využívány v mnoha oblastech vědy a výzkumu.

Prolnutí obou vývojových linií vyústilo v 60. letech 20. století v profilování informační vědy jako samostatného oboru, který vychází z poznatků mnoha disciplín a oblastí výzkumu (sémiotika, teorie her, teorie rozhodování, kryptologie, dokumentalistika, axiologie atd.). Informační věda a její výsledky jsou aplikovatelné a aplikované v mnoha oblastech lidského života a využitelné v mnoha směrech výzkumu – výzkumech umělé inteligence, kognitivních vědách, kosmonautice, managementu, tvorbě informačních systémů aj. (Martin Soukup)

věda, interpretativní, věda, která usiluje o výklad *textů; v *antropologii nabývá smyslu v *kontextu, kdy zejména stoupenci *symbolické antropologie přirovnávají kulturní jevy právě k textům a za cíl *interpretativní antropologie považují odhalování významů, jež lidé na určitém místě v určitém čase přikládají chování. (Jaroslav Malina)

Veddové (přesněji Văddové, sinhalsky *vădda*, ze sanskrtského *vjádha*, „lovec“; anglicky: Wedda, Veddah, sami se nazývají Vannijala ättó, „lesní lid“), kmenová populace na Šrí Lance, představující zbytky původního negritského obyvatelstva jižní Asie (*Negrité). Antropologové předpokládají, že předkové Veddů byli na konci *pravěku rozšířeni i na poloostrově Přední Indie a na Arabském poloostrově, odkud byli postupně vytlačeni, nebo se smísili s novými přistěhovalci. Studie *DNA napovídají, že Veddové mohou být předky většiny původních obyvatel Šrí Lanky před příchodem populací hovořících *indoárijskými jazyky ze severní Indie. V současné době jako nesmíšený původní typ existují pouze na Šrí Lance, tzv. smíšený veddoidní typ je zachován v Indii a Malajsii. Celkový počet šrilanských Veddů se odhaduje na 2 500. Tzv. pobřežní Veddové obývají zalesněnou oblast na východním pobřeží severně od Maladalapuvy (Batticaloa), jako mateřštinu přijali *tamilštinu a jejich *náboženství tvoří *animismus s prvky *hinduismu; domov vnitrozemských kmenů odedávna tvořily džungle na jihovýchodě, v provincii Úva východně od horského centra ostrova, a menší část žije v okolí Anurádhapury v Severocentrální provincii, vyznávají animismus promísený *buddhismem a hovoří sinhalsky (*sinhálština) (původní *jazyk si nezachovali). Význačným rysem jejich náboženství je *kult zemřelých, zejména uctívání duší předků, jejichž hněv přináší nemoci a pohromy. K jejich tradičním zdrojům obživy vždy patřil *lov a *sběračství, početnou skupinu tvoří usedlí zemědělci používající úhorové hospodaření, dávno metodu *žďáření (*čéna*), zakládání políček na různých místech džungle, jež jsou vypálena, vyklučena a po sklizni opět ponechána ležet ladem. Pobřežní Veddové se žijí převážně rybolovem. *Komunita Veddů se člení na řadu *klanů (*variga*, „skupina, vrstva“), mezi nimiž je pravidlem *exogamie. *Manželství je většinou *monogamní, vyskytuje se *leviráť i *sororát.

Od příchodu *Evropanů (2. polovina 16. století) Veddů, kteří si zachovali tradiční způsob života, rychle ubývá. Velký podíl na tom má kácení původních pralesních porostů a pokračující proces asimilace *Sinhalců a *Tamily. V poslední době nejdramatičtější zásah do přírodního rázu *krajiny znamenal rozvojový projekt využití vodních zdrojů největšího šrilanského veletoku Mahavăligangy, zahájený v roce 1977 a rozvržený na další tři desetiletí. Vodní díla vybudovaná na horním toku řeky (pět velkých přehradních jezer a šest

hydroelektráren s kapacitou 800 MW) umožnila zúrodnit více než 150 000 ha půdy, dosáhnout soběstačnosti v produkci *rýže a využít energetický potenciál řeky k pokrytí zhruba poloviny celkové spotřeby energie. Přinesl ale řadu nepříznivých ekologických důsledků a znamenal i vysídlení „lesních“ Veddů, připravených o zbytky přirozeného prostředí. Navíc Veddové ztratili možnost lovit v dosud nedotčených oblastech v povodí řeky Maduruoja, kde vznikla přírodní rezervace. (Jan Filipický)

vědecká revoluce, *revoluce, vědecká.

vědeckotechnická revoluce, *revoluce, vědeckotechnická.

vědecko-fantastická literatura, *science fiction.

vědecký diskurz, *diskurz, vědecký.

vědecký zákon, *zákon, vědecký.

vědomí:

1. schopnost *člověka myslit, uvědomovat si svůj vztah ke skutečnosti, je fenoménem mnoha různých *vjemů a zkušeností, přítomných i minulých (vzpomínky) a budoucích (záměry). Představuje jeden z hlavních rozlišujících znaků člověka vůči živočichům;

2. *psychický stav člověka, při němž si uvědomuje svou existenci;

3. stav člověka, který něco ví, je si vědom něčeho;

4. stav poznané, uvědomělé příslušnosti k určité skupině, *společenství. (Jaroslav Malina)

vědomí, změněné (anglicky: *Altered States of Consciousness*, „změněné stavy vědomí“; zkratka: ASC), pojem, který zavedl americký psycholog Charles Tart v roce 1969 ve své stejnojmenné knize, aby odlišil běžný bdělý stav vědomí (mozkové vlny beta) od stavů změněných (mozkové vlny théta a další). ASC mohou být navozeny například prostřednictvím horečky, spánkovou nedostatečností, hyperventilací, senzoricou a pohybovou deprivací, hladověním či požitím halucinogenních látek (*halucinogeny) aj.

Tento stav je někdy chybně označován jako *trans. Například *šaman se do něho uvádí za pomoci *půstu, *tance, bubnování, *alkoholu či *drogy (v mnoha případech využívá různých kombinací uvedeného) a vydává se pak na šamanskou cestu (například do *podsvětí pro duši nemocného člověka). (Jaroslav Malina, Sandra Sázelová)

vědro [archeologie], *nádoba jednoduchého tvaru s větším obsahem, opatřená nahoře pohyblivým obloukovým držadlem k nesení. Kromě dřeva se v *halštatské době vyrábělo i z bronzového plechu (zvláštními tvary jsou *cista nebo *situla). (Karel Sklenář)

védská kultura, *kultura, védská.

védští Ářjové, *Ářjové, védští.

védština (jazyk véd) mrtvý staroindický *jazyk nejstarších literárních památek (*védy), většinou náboženského obsahu. (Viz též *jazyky, indické.) (Jan Filipický)

veduta (z italtštiny: *veduta*, „pohled“), topografické, věcné a přesné zobrazení pohledu na *město v širším zorném úhlu na malířských, grafických, kresebných a jiných výtvarných dílech. Jedná se o zachycení města jako celku (městské panorama) nebo jeho výřezu (budovy, náměstí, městská zákoutí). Veduta se vyznačuje snahou zaznamenat komplexní viditelnou skutečnost – topografické, krajinné, žánrové, kronikářské a atmosférické prvky, spjaté s motivy architektury, volného prostoru a stafáže.

Veduta byla původně užívána pouze jako perspektivní cvičení, postupně jako dekorační prvek a vyobrazení na pozadí obrazu. Nakonec získala širší uplatnění a stala se topografickým zobrazením města – jeho věrnou (realistická veduta) nebo ideální (ideální veduta) podobou. Nástup *knihtisku a s tím spjaté rozšíření knih přispělo k rozvoji ilustrací, realizovaných nejprve technikou *dřevořezu, *leptu, *mědirytiny a v 19. století také *ocelorytu a *litografie. Veduty se postupně staly nedílnou součástí historií, kosmografií nebo světových *kronik. Veduty evropských měst doprovázejí kroniku německého historika Hartmanna Schedela (1440–1514) *Liber Chronicarum* (Kniha kronik) zvanou také *Die Schedelsche Weltchronik* (Schedelova kronika světa, 1493), kterou ilustracemi vyzdobili němečtí malíři Michael

Wolgemut (1434–1519) a Wilhelm Pleydenwurff (kolem 1450–1494). Toto dílo bylo ilustrováno 1 809 dřevořezy a zachycuje nejstarší zobrazení Prahy. Stěžejní dílo vedutových podob představuje šestisvazková topografie *Civitas Orbis Terrarum* (Atlas měst světa, 1572–1617). V atlase je na 363 listech zobrazeno 546 sídel *Evropy, afrického a asijského pobřeží a dvě města *Nového světa. V čele rozsáhlého autorského kolektivu stáli němečtí vydavatelé Georg Braun (1541–1622) a Frans Hogenberg (před 1540–kolem 1590). Z autorů vedutových listů, jejichž umělecké ztvárnění vedut bylo určující až do 19. století, vynikají zejména práce kreslíře a miniaturisty Jorise (Georga) Hoefnagela (1542–1600). K charakteristickým rysům těchto vedut patří místopisná přesnost, snižování horizontu, panoramatický pohled, zdůraznění dominant, názornost a dokumentárnost zobrazení. Postupně obraz města ještě doplňuje figurální stafáž. Podobné zobrazení města lze spatřit také na vedutách německého mědirytce a malíře švýcarského původu Matthäuse Meriana staršího (1593–1650), v jehož dílně se učila řada umělců, jako například další vynikající tvůrce vedut – český grafik a kreslíř Václav *Hollar (1607–1677). Merian vydal třicetisvazkové topografické dílo *Topographia Germaniae* (1642–1688), které obsahuje městské veduty, vytvořené technikou leptu a mědirytu. Doprovodný text topografií provedl německý autor Martin Zeiler (1589–1661). Veduty vydávané Merianem se vyznačují kresebnou precizností a dokumentární věrností. Jeho způsob vyobrazení – horizontální rozprostření města, zdůraznění dominant, město zobrazené z dálky a z vyvýšeného místa – se stal inspirací mnoha umělců. V období *baroka dochází k největšímu rozkvětu výtvarného žánru veduty. Barokní veduty jsou charakteristické potlačením a zjednodušením vlastního obrazu města, dekorativností, atraktivním zobrazením a žánrovými scénami v prvním obrazovém plánu. Autory vedut v této době byli například nizozemský grafik a kartograf Frederik de Wit (1630–1706) nebo německý grafik Josef Fridrich Leopold (1668–1726).

Rozvoj vedutového malířství anticipoval německý malíř a grafik Albrecht *Dürer (1471–1528) v akvarelovém listě *Pohled na Innsbruck* (1495). Vedutové pohledy prostřednictvím realistického zachycení městského organismu učinili součástí svého díla italští malíři a představitelé benátské školy Gentile Bellini (1429–1507) a Vittore Carpaccio (kolem 1460–1525/1526). Veduty *Říma vytvářel italský malíř a architekt Giovanni Paolo Pannini (1691–1765). Italský malíř Giovanni Antonio Canal zvaný Canaletto (1697–1768) zachytil benátské laguny, kanály a pobřeží s nejvyšším stupněm umělecké formy a topografické věrnosti. Italský malíř Bernardo Bellotto (1720–1780) procestoval mnohá italská města (Řím, Florencie, Verona, Turín a Milán) a navštívil evropské dvory (Drážďany, Mnichov, Vídeň, Varšava), jejichž městské veduty vystihl na svých obrazech. Poslední představitel benátské školy italský malíř Francesco Lazzaro Guardi (1712–1793) zachytil Benátky a jeho slavnosti se svobodným užitím barev a spontaneitou tahů štětcem.

Benátská vedutová malba byla dále rozvíjena v tvorbě význačných vedutistů, kteří tvořili v průběhu 18.–19. století v Paříži (Claude Joseph Vernet [1714–1789]), Neapoli (Antonio Joli [kolem 1700–1777]), Mnichově (Johann Domenico Quaglio [1787–1837]) a ve Vídni (Rudolf Ritter von Alt [1812–1905]). V českém prostředí se tvorbě vedut věnoval malíř a grafik Karl Postl (1769–1818), který vnesl empírové prvky do zobrazení pražských vedut a pohledů na česká města. K představitelům vlastenecké topografie a veduty náleží kreslíř a grafik Antonín Pucherna (1776–1852). Český malíř a kreslíř Vincenc Morstadt (1802–1875) se proslavil pražskými vedutami vysoké dokumentační hodnoty, které reflektují ideál poklidného a spokojeného městského života v období *biedermeieru.

Postupně se veduta stávala kresebnějším a pohledově atraktivnějším obrazem, reagujícím na poptávku. Další změny podoby veduty přinesl vynález litografie koncem 18. století. Prostřednictvím této grafické techniky bylo vytvoření grafického listu daleko jednodušší, rychlejší a finančně dostupnější. Litografie se stala dominantním obrazovým prostředkem 19. století, byla používána jako dokumentační, ilustrační a umělecká technika. Zánik veduty

přinesl až vynález a rozšíření fotografie.

Vedutu lze využít jako historický pramen na základě komparační metody – srovnáním zobrazených objektů s místy, jež se dochovala do současnosti, popřípadě s jinými *prameny (například písemnými). Z hlediska *historické antropologie představují veduty dosud nedocenený zdroj empirických dat o dobové architektuře a *životním stylu. (Barbora Půtová)

vědy (ze sanskrtu: *véda*, „znalost, vědění“), souhrnné označení staroindických písem, vzniklých zhruba od poloviny 2. tisíciletí do poloviny 1. tisíciletí př. n. l., jež ortodoxní hinduisté (*hinduismus) přijímají jako zjevené božské vědění a autoritativní zdroj posvátné tradice. Jejich hlavním námětem je obětní *rituál a výklady jeho smyslu.

Nejstarší součást védského písemnictví tvoří čtyři *sanhity*, sbírky chvalo zpěvů, nábožensko-filozofických úvah a průpovědí doprovázejících obětní rituál nebo magické úkony.

První *sanhita*, *Rgvéda*, je sbírka 1028 *hymnů uspořádaných do 10 knih (mandal), velebících védská *božstva; byly recitovány *knězem při *oběti. K hlavním božstvům, jimž byly přinášeny úlitby a zápalné oběti (trvajících i několik dní), patřili Agni (bůh ohně), Sóma (personifikace *halucinogenního nápoje konzumovaného obětníky při některých obětech – mohlo jít o muchomůrku červenou, *Amanita muscaria*, podle jiných hypotéz se jednalo o chvojník – *efedra*, konopí – *cannabis* a mák) a *Indra (bůh *války a bouře). Druhá *sanhita*, *Sámavéda*, je kniha nápěvů, jimiž kněz doprovázel oběť. Třetí *sanhita*, *Jadžurvéda*, je sbírka obětních formulí, jimiž obětník provázel vlastní rituální úkony. Čtvrtá *sanhita*, *Atharvavéda*, obsahuje asi 730 hymnů a průpovědí sloužících potřebám černé a bílé *magie.

Na *sanhity* navazují **bráhmany* (asi 1000–800 př. n. l.), prozaické, často obšírné texty, které vysvětlují a rozvádějí podstatu a smysl obětního rituálu. S nimi úzce souvisí **aranjaky* („lesní texty“), které obsahují spekulace o skrytém významu oběti. Následují **upanišady* (asi 800–400 př. n. l.), které pomocí symbolických a alegorických *interpretací překračují rámec védského obětnického ritualismu a kladou základy pozdějšího indického filozofického myšlení. (Jan Filipický)

vědy, evoluční sociální (anglicky: *evolutionary social sciences*), široká skupina věd, směrů, přístupů a škol, které studují lidské chování a prožívání z perspektivy *darwinismu, a to zejména prostřednictvím *evolučních modelů kultury jako analytických nástrojů. Slovní spojení *evoluční sociální vědy vyjadřuje průnik mezi přírodními a společenskými vědami. Mezi nejvýznamnější evoluční sociální vědy patří *behaviorální ekologie člověka, *etologie člověka, *evoluční psychologie, *koevoluce genů a kultury, *memetika a *sociobiologie.

Vznik evolučních sociálních věd anticipovali svými díly již někteří první darwinisté, kteří se pokusili aplikovat Darwinovu teorii na výzkum evoluce lidského chování a mysli. Mezi tyto badatele se především řadí James Mark *Baldwin, William *James, Pjotr Alexejevič *Kropotkin, George Jackson *Mivart, Conwy Lloyd *Morgan nebo John George *Romanes. První darwinisté nevytvořili žádné darwinistické *paradigma, neboť se vždy jednalo o teorie individuálních badatelů, kteří nenašli výraznější pokračovatele. *Názory těchto badatelů se někdy pohybovaly na hranici vědy a spekulace. Někteří však svými teoriemi a názory předznamenali vývoj evolučních sociálních věd druhé poloviny 20. století. (Martin Soukup)

vědy, holandské, *vědy, západní.

vědy, západní (*jógaku*, též vědy, holandské [*rangaku*]), veškeré poznatky evropského původu získané v Japonsku v období *Tokugawa (1600–1867). Jelikož *Evropané přijížděli v této době do Japonska výhradně z jihu, používal se často též výraz „učení jižních barbarů“ (*nanbangaku* či pouze *bangaku*). Po uzavření země v roce 1639 zprostředkovávali prakticky až do poloviny 19. století veškeré obchodní a kulturní kontakty s Evropou výhradně holandsí obchodníci, jimž *šógunát povolil zřídit obchodní faktorii na ostrůvku Dešima v Nagasackém zálivu, a proto se studiím západních praktických věd nejčastěji říkalo „holandské vědy“ (*rangaku*).

Z obavy před pronikáním křesťanského myšlení (*křesťanství) do Japonska sice tokugawský šógunát zakázal dovoz veškerých evropských knih, včetně jejich překladů do *čínštiny, avšak touha po západních znalostech nadále přetrvávala, a to dokonce i na oficiálních místech. Když roku 1650 doprovázel lékař Východoindické společnosti Caspar Schambergen představeného obchodní faktorie z Dedžimy na jeho pravidelné cestě do *Eda, požádal ho sám *šógun, aby se zdržel v Edu několik měsíců a zasvětil šógunátní lékaře do tajů holandské *medicíny.

Takovéto kontakty však byly po celé 17. století spíše výjimkou a základní povědomí o evropské kultuře měli pouze oficiální japonští tlumočníci z *holandštiny usazení v Nagasaki, jejichž jazykové a odborné znalosti měly své meze. Prvním významnějším počinem bylo vydání knihy Kai cúšó kó (Pojednání o obchodní výměně s cizinou, 1695), ve které talentovaný astronom obchodnického původu Nišikawa Džoken popsal přírodní podmínky, zemědělské a řemeslné výrobky, způsob života, *zvyky a *obyčeje v Číně a dalších zámořských zemích. S příchodem 18. století částečně ustoupily bezprostřední obavy z křesťanství natolik, že bylo možné obnovit počáteční zájem o Evropu a její znalosti. Důkazem toho je i práce konfuciánského učenice a státníka Araie Hakusekiho Seijó kibun (Poznámky o Západě, 1715), ve které shrnul poznatky o západních zemích získané z výslechů jezuitského misionáře G. B. Sidottiho, uvězněného v roce 1708, ihned po jeho tajném příjezdu do Japonska. Velký zájem o západní vědu projevoval i šógun Tokugawa Jošimune (vládl 1716–1745), jenž na popud matematika Nakaneho Genkeie (1662–1733), pověřeného reformou tradičního *japonského kalendáře, uvolnil roku 1720 zákaz šíření západních knih s výjimkou křesťanské náboženské literatury. Systematické studium západních věd však začalo až ve druhé polovině 18. století. Velkým podnětem pro japonské učence byla přítomnost vzdělaných Evropanů, zejména německého historika a lékaře Engelberta Kaempfera, švédského lékaře Carla Petera Thunberga, Holanďana Izaaka Titsingha, německého lékaře a botanika Philippa Franze von Siebolda v holandské faktorii v Nagasaki.

Z jednotlivých vědních disciplín se zvláštní pozornosti těšila především medicína, neboť na rozdíl od čínské lékařské teorie a praxe (kanpó) představovala vědecktější a ve svých důsledcích účinnější způsob léčby. V roce 1774 publikoval Sugita Genpaku (1733–1817) po mnoha letech usilovné práce knihu Kaitai šinšo (Nová kniha o anatomii), japonský překlad holandského lékařského spisu Tafel Anatomia, a ve stejném roce byla v knížectví Šimazu na Kjúšú otevřena první lékařská škola. O devět let později pak jiný lékař Ócuki Gentaku (1757–1827) napsal pojednání Rangaku kaitei (Úvod do holandských věd), které bylo po dlouhou dobu základní příručkou nejen ke studiu holandštiny, ale i západních praktických věd.

Kromě lékařství se zájem *Japonců zaměřoval také na ostatní přírodní vědy – *astronomii, *geografii, *botaniku, *fyziku a chemii. S *geocentrismem seznámili Japonce již portugalští misionáři, *heliocentrismus však uvedli do Japonska až dva nagasakští tlumočníci Motoki Jošinaga (1735–1795) a Šizuki Tadao (1760–1806). Šizuki je též autorem překladu spisu Introductiones ad veram physicam et veram astronomiam skotského astronoma a matematika Johna Keilla (1671–1721), který vyšel pod názvem Rekišó šinšo (Nová kniha astronomických propočtů). Také úpravy *lunárního kalendáře v letech 1754, 1798 a 1842 byly provedeny na základě dat poskytnutých *Holanďany.

Západní mapy světa získali Japonci opět od portugalských mořeplavců, ale od poloviny 17. století převážil vliv holandské kartografie. Kromě již zmíněné Nišikawovy práce nelze opomenout ani zevrubné dílo Hondy Tošiakiho (1743–1820) Seiiki monogatari (Vyprávění o Západních zemích) z roku 1798, ve kterém přinesl mnoho cenných geografických informací o pobřeží severních ostrovů. Jeho žák Mogami Tokunai (1754–1836) se stejně jako Mamija Rinzó (1775–1844) či Inó Tadataka (1745–1818) aktivně účastnil objevných výprav na Sachalin a Kurilské ostrovy a významně se zasloužil o zmapování severních oblastí.

V centru zájmu šógunátní vlády stály především otázky vojenské. Evropské palné zbraně Japonci poznali již v období sjednocování Japonska. Poznatky o vojenské technice a strategii však nabývaly na významu až v první polovině 19. století, kdy Japonsko muselo stále častěji čelit vnějším tlakům na otevření země. V roce 1855 zřídil šógunát v Nagasaki Námořní institut (Kaigun denšúdzó), kde se pod vedením holandských instruktorů cvičili vybraní *samurajové v navigaci a námořní bojové taktice. Snaha o hlubší poznání západní vzdělanosti a *civilizace vyústila v založení instituce pro překlady a studium západních knih, která byla roku 1857 přejmenována na Úřad pro studium knih barbarů (Banšo širabešo). Podobná učiliště pak vznikala i v jednotlivých knížectvích, zejména na ostrově Kjúšú.

Intenzivní studium holandských věd však přivedlo některé učence až k otázkám, zda současný systém vlády je schopen ubránit zemi v případě útoku zvenčí. Šógunát každý takový názor ostře odmítal a proti jeho hlasateli často tvrdě zakročil. Jako příklad může sloužit Hajaši Šihej (1738–1793), který byl za kritiku nedostatečné obrany severních oblastí proti Rusku v díle Kaikoku heidan (Hovory o vojenství země uprostřed moří) šógunátem uvězněn a poslán do vyhnanství, či Takano Čóei (1804–1850), který musel kvůli svému spisu vyzývajícímu k otevření Japonska dokonce spáchat obřadnou *sebevraždu.

Úřad pro studium knih barbarů obecně sehrál pozitivní roli v přijímání západních poznatků v období *Meidži (1868–1912) a studium „holandských“ věd nepochybně připravilo intelektuální podhoubí pro modernizaci Japonska ve druhé polovině 19. století. (Jan Sýkora)

vegetace (z latiny: *vegetatio*, „růst“):

1. [botanika], souhrn rostlinných *organismů žijících společně na určitém území a vtiskujících mu určitý ráz; rostlinstvo;

2. [botanika], růst rostlin, období růstu;

3. [biologie], veškeré mikroorganismy vyskytující se v určitém orgánu, mikroflóra;

4. [anatomie], zbytnělá nosohltanová mandle (viz *vegetace, adenoidní). (Petr Bureš)

vegetace, adenoidní, *nosní mandle, *hltanová mandle, **tonsilla pharyngea*.

vegetativní nervy, též nervy autonomní, *sympaticus a *parasympaticus.

vegetativní (autonomní) nervový systém, *systém, vegetativní (autonomní) nervový.

vejcovod, **tuba uterina*, též *salpinx*.

věk neziskového sektoru, zlatý, údobí první Československé republiky (1918–1938), kdy *neziskový sektor „prožíval“ svůj „zlatý věk“. Založení Československé republiky jako mnohonárodnostního *státu v roce 1918 znamenalo další nárůst spolkové a nadační činnosti na základě národnostního principu (například spolky české, německé, polské, rusínské, židovské, pro chudé studenty, sirotky aj.). Vznikala i řada neziskových organizací, které měly svůj vzor v zahraničí, zejména v USA, jako například *YMCA, *YWCA aj. Mnoho ústavů, škol a zařízení bylo ve *vlastnictví spolků, z nichž některé měly i úřední pravomoci (například Zemská péče o mládež nebo Masarykova liga proti tuberkulóze).

Období první *republiky zvýraznilo zaměření neziskových organizací především na sociální problémy, ochranu veřejného zdraví, dětí, mládeže a problém *chudoby. Zároveň i nadále pokračovala činnost v oblasti osvěty, vzdělávání a kultury, která zejména v malých *městech a obcích představovala jádro společenského života, sdružování a zábavy. (Marie Dohnalová)

věk, biologický, fyziologický věk, souhrn opotřeбенí fyziologických, chemických a *psychických funkcí, který je ovlivňován životními podmínkami, výživou, pracovním zatížením, *chorobami apod. Biologický věk nenahrazuje skutečně dožitý věk jedince, tj. věk reálný, *chronologický). Číselná hodnota biologického a chronologického věku se nemusí vždy shodovat. Přesnost určování věku by měla být tím větší, čím menší bude rozdíl mezi věkem biologickým a chronologickým.

Stanovení biologického věku je založeno na pozorování změn v čase zaznamenaných na populaci známého věku, stanovením jejich variability a následném zobecnění. Přesnost

určování věku, tj. shoda věku chronologického a biologického se s postupujícím stárnutím organismu snižuje. Stanovení věku v době úmrtí je vždy odhadem věku biologického. Na základě posuzování různých funkcí pak mluvíme o věku *kostním, *zubním, *výškovém, *proporčním aj. (Michaela Račanská)

věk, chronologický, věk reálný, tj. kalendářní, skutečně dožitý věk jedince, který je daný počtem dožitých let života uplynulých od *narození, a který je nezávislý na sociálních a přírodních faktorech. (Michaela Račanská)

věk, kalendářní, skutečný věk jedince stanovený na základě jeho data *narození. (Ladislava Horáčková)

věk, kostní, věk určený podle vývinu kostry. U dětí se nejčastěji využívá postup osifikace kostí ruky, lokte a kolena. (Michaela Račanská)

věk, mentální, úroveň rozumových schopností jedince odpovídající úrovni průměrného dítěte příslušného fyzického věku (například jedinec odpovídající svými schopnostmi zjištěnými v psychologických testech úrovni šestiletého dítěte má mentální věk 6 let). (Michaela Račanská)

věk, Nový, *New Age.

věk, proporční, věk odvozovaný z *chronologického věku, kdy se vychází z předpokladu, že během *růstu a vývoje se mění poměr jednotlivých částí těla a posuzuje se, zda tyto změny proporcionality probíhají u zkoumaného jedince přiměřeně k jeho chronologickému věku. (Michaela Račanská)

věk, výškový, při odhadu výšky těla v závislosti na věku se vychází z předpokladu, podle něhož by všichni jedinci v určitém věku měli dosáhnout hodnotu normy. Výška těla hodnoceného jedince se srovnává s normou a zjištěné odchylky se vyjadřují v absolutních hodnotách (cm, mm), směrodatných odchylkách nebo percentilech. Přesnější je stanovení podle odhadu výšky těla hodnoceného jedince v dospělosti a následné vyjádření výšky těla v poměru k této vypočítané hodnotě. (Michaela Račanská)

věk, zlatý, v *řecké mytologii první ze čtyř (respektive pěti) věků; šťastná doba vlády boha *Krona (v Římě ztotožněným se Saturnem), kdy lidé žili v *harmonii a míru, ctili *spravedlnost, řád a *čest. V dalších dobách (věk stříbrný, bronzový a železný) však náklonnost k majetku a *války způsobily mravní rozvrat. Podle *Hésioda následovalo po bronzovém věku ještě pokolení *héroů, které bylo o něco spravedlivější než předchozí generace.

Toto mínění jako součást zakladatelských *mýtů a raných filozofických a etických učení (například *taoismus) je rozšířeno transkulturně: „Když vládla Veliká spravedlnost, byla země společná. Tehdy byli vybíráni moudří a schopní, spoléhalo se na důvěru a zachovával se *mír a svornost. Lidé se proto chovali jako k blízkým nejen ke svým příbuzným a považovali za své děti nejen své vlastní děti. Starci měli na sklonku života oporu, dospělí našli uplatnění, mladí vyrůstali, ovdovělí, osiřelí, osamělí a nemocní měli obživu. Muži dostávali svůj podíl a ženy nalézaly útočiště. Lidé byli spíše ochotni zanechat bohatství na zemi, než aby si je začali ukrývat. Spíše by se vůbec nenamáhal, než aby užívali svých sil jen pro svůj vlastní prospěch. Proto nevznikaly žádné špatné úmysly, nebylo krádeží ani loupeží, dveře se nezavíraly. (...) Nyní, když Veliká spravedlnost mizí, lidé se dívají na svět z hlediska zájmů své rodiny, jako k blízkým se chovají jen ke svým příbuzným, za své děti považují jen vlastní děti. Bohatství a síly používají jen pro sebe samy“ (úryvek z čínského starověkého traktátu *Ta Taj Li-ti*, „Sebraná společenská pravidla staršího Taje“).

Avšak z archeologie pravěkých společností i z etnologie takzvaných *přírodních národů víme, že to je značně idealizované, nereálné pojetí, že taková společenská situace nikdy neexistovala. (Jaroslav Malina)

věk, zubní, určení věku podle postupu *mineralizace a *erupce zubů dočasné a permanentní dentice. (Michaela Račanská)

věkově odstupňovaná (age graded) sociální struktura, *struktura, věkově odstupňovaná (age graded) sociální.

velatická kultura, *kultura, velatická.

Velázquez, Diego Rodríguez de Silva (6. 6. 1599, Sevilla, Španělsko – 6. 8. 1660, Madrid, Španělsko), španělský malíř; jeden z nejvýznamnějších španělských malířů 17. století. Ovlivněn malbou *Tintoretta a *Caravaggia navázal na portrétní *realismus svých španělských předchůdců. Po příchodu do Madridu šerosvitné pojetí malby prosvěttil, uvolnil rukopis, vyjadřoval atmosféru (například *Bakchův triumf*, kolem roku 1629) a jako dvorní malíř krále Filipa IV. v prostředí sevřeném přísnou dvorskou etiketou i v portrétech nejvyšších příslušníků španělské společnosti překročil dobové *konvence – zachytil charakter a vnitřní svět postavy a dokonce vytvořil jediný ženský *akt ve španělské malbě 17. století: *Venuše se zrcadlem* (kolem roku 1648). (Jaroslav Malina)

velbloud dvouhrbý (*Camelus ferus f. bactrianus*), zdomácnělá forma divokého velblouda, jenž se vyskytoval v oblasti střední a severozápadní Asie a dosud ve zbytkové populaci přežívá v Mongolsku.

První archeologicky podložené nálezy (zobrazení dvouhrbého velblouda na keramice) pocházejí z íránské *lokality Skiel III, datované do závěru 3. tisíciletí př. n. l. K prokazatelné domestikaci došlo však až v 8.–7. století př. n. l. v Persii. Na rozdíl od ostatních domestikovaných zvířat vykazují velbloudi jisté vlastnosti komplikující jejich zdomácnění: nízká reprodukční schopnost (1 mládě za tři a více let), dosažení dospělosti až kolem 5. roku života, nepřizpůsobivost odlišným klimatickým podmínkám, rozsáhlý prostor k pastvě, komplikovaný výcvik (na rozdíl například od *koně), výrazný zápach (držení dále od obydlí). Naproti tomu představuje velbloud úzce specializovaný druh na pobyt v pouštích nebo v jejich blízkosti, což plně vyhovovalo nomádským etnikům. Jako dopravní prostředek na poušti byl velbloud dvouhrbý nahrazen až motorovými vozidly. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

velbloud jednohrbý (*Camelus dromedarius*), zdomácnělá forma divokého velblouda chovaná na území od severní Afriky až ke Kaspickému moři. Na rozdíl od velblouda dvouhrbého není znám v původním divokém stavu (ani ve *fosilním záznamu) a otázka předka je nejasná. Velká populace zdivočelých velbloudů jednohrbých obývá australské pouště.

K domestikaci došlo pravděpodobně v oblasti centrální Arábie již na počátku 4. tisíciletí př. n. l., avšak k jeho úspěšnému rozšíření až o dva tisíce let později. Pro podobné vlastnosti jako *velbloud dvouhrbý byl využíván především pro *transport lidí, nákladu a pro vojenské účely. Významná byla rovněž produkce mléka, masa a vlny. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

Velemínský, Petr (28. 12. 1964, Praha), český antropolog; absolvent Přírodovědecké fakulty *Univerzity Karlovy v Praze, oboru obecná biologie. Od roku 1989 pracuje jako kurátor v *Antropologickém oddělení Národního muzea v Praze, od roku 2004 je vedoucím tohoto pracoviště.

V odborné práci se zabývá *osteologií, *antropologií minulých populací. Zaměřuje se především na období středohradištní, na velkomoravskou populaci. Vedle paleodemografických ukazatelů jsou ve středu jeho zájmu především vztahy mezi morfologií a pokrevní příbuzností a biologické znaky, které lze chápat jako možné projevy „optimálnosti“ životních podmínek dřívějších populací. Je autorem či spoluautorem zhruba 35 odborných publikací a spoluautorem knih: *Antropologie: Příručka pro studium kostry* (Stloukal et al., Praha: Národní muzeum, 1999) a *Mezi Saharou a tropickými pralesy* (Černý, Viktor et al., Praha: SetOut, 2001). Přednáší na *Katedře antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Kontakt: RNDr. Petr Velemínský, Ph.D.,

Antropologické oddělení Národního muzea, Václavské náměstí 68, 115 79 Praha 1, e-mail: petr.veleminsky@nm.cz. (Jaroslav Malina)

Veleti, *kmenový svaz *Polabských Slovanů, ke kterému patřili Došané, *Lisici, Mořičané, Neletici, Řečané, Ukranovci, Zemčici a *kmeny tvořící kmenový svaz *Luticů. Veleti žili na území dnešního Německa mezi řekami Odrou, jižní Havolou, řekou Recknitz a Baltským mořem. Dočasně se k nim připojovali též *Havolané, *Stodorané, Sprévoové a *Lubušané. Vytváření *státu bylo u Veletů zbrzděno rozvojem jejich kultovně-sněmovní organizace, která zatlačila úlohu knížat (doložených v 9. století). Od 8. století útočila na Velety *franská říše a od 10. století *římskoněmecká říše. Roku 1068 bylo *Sasy zničeno jejich kultovní centrum Retra a došlo k postupnému rozkladu kmenového svazu. Část území Veletů ovládala knížata *Obodritů a *Pomořanů. Ve 12. až 13. století bylo jejich území připojeno k Braniborsku a obyvatelstvo bylo následně germanizováno. (Lukáš Šín)

Veliká noc, *Velikonoce.

Velikonoce (též Červené svátky, Šmigrust, Veliká noc atd.), nejvýznamnější *svátek křesťanského *liturgického roku připomínající *ukřižování a zmrtvýchvstání *Krista, časově blízký židovskému svátku *pesach. Velikonoce jsou pohyblivým svátkem, který se podle *liturgického kalendáře latinského ritu slaví první neděli po prvním jarním úplňku. V lidové *tradici se v rámci Velikonoc setkáváme jak s křesťanskými *obřady, tak i s *rituály přírodní *magie, jejichž cílem je zajistit *šťěstí, *plodnost a bohatou úrodu právě začínajícího vegetačního cyklu. Obě tradice, ač každá po svém, slaví Velikonoce jako *symbol smrti starého a zrození nového života. Velikonočnímu období předchází čtyřicetidenní půst a šest nedělí: Černá neděle, Pražná neděle, Kýchavná neděle, Družebná neděle, Smrtná neděle (obřad vynášení smrtky [morany]) a Květná neděle (svěcení ratolestí vrby jívy, připomenutí Kristova vjezdu do *Jeruzaléma), která otevírá tzv. Svatý (Pašijový) týden. Vyvrcholením půstu a Svatého týdne je Velikonoční triduum: Zelený čtvrtek, Velký pátek a Bílá sobota. V průběhu Velikonočního tridua se můžeme setkat s mnoha typy *pašijových her, chlapeckými obchůzkami, které jsou z tradičního hlediska výhradně mužskou záležitostí: klapáním/hrkáním (chlapci s řehtačkami a klapači procházejí obcí a namísto zvonů, které „odletěly do Říma“, oznamují čas k *modlitbě) a honěním Jidáše (obchůzka, která na Velký pátek ohlašuje uředníkovu zradu: „(...) Ty nevěrný Jidáši, cos to učinil, že jsi svého Mistra židům prozradil? (...)“). Tradice klapání i honění Jidáše se v našem kulturním okruhu vyskytuje méně, je však dosud živá. Zelený čtvrtek v církevní tradici připomíná Poslední večeři a bdění v Getsemanské zahradě, s večerem již otevírá tichou meditaci předznamenávající Velký pátek, podle lidové tradice je čtvrtek považován za počátek zemědělského roku, je tedy dobré například zaset hrách, uvařit zelené jídlo nebo jídlo s výhonky jarních rostlin. Kromě jiných zvyklostí se důkladně uklízejí a vymetají domy i zemědělská stavení (příprava na Velikonoce jsou celkově spjaty se symbolikou očisty, duchovní i fyzické). Zelený čtvrtek je prvním dnem nového cyklu a magicky předurčuje celé následující období, z toho důvodu je lidová tradice velmi citlivá vůči zlým znamením. Velký pátek je dnem připomínajícím Kristovo ukřižování, dnem ticha a rozjímání, průvodů a procesí, uctívání *kříže. Lidová tradice Velký pátek spojuje s vysokým magickým potenciálem a formuluje celou řadu zákazů a doporučení. *Země odhaluje poklady a tajemství, lidé se obřadně myjí, aby si zajistili *zdraví, vykrápějí domy a stáje. Je vhodné vyhnout se praní prádla, pečení chleba, domácím a zemědělským pracím, nemělo by se nic prodávat ani půjčovat. Bílá sobota je posledním dnem půstu a jediným aliturgickým dnem roku, připravuje se obřadní pečivo, hasí se oheň a znovu rozzíná, což je považováno za symbol znovuzrození. Sobota (a noc ze soboty na neděli) je tradičně chápána jako počátek nového života, lidová obřadnost například káže třást ovocnými stromy v sadech, aby se po zimě opět probudily.

Jednotlivé regionální zvyklosti Velikonočního tridua se co do konkrétního provedení i načasování liší, obecně lze říci, že jejich vyvrcholením je předvečer Božího hodu velikonočního. Takzvaná Velká noc mezi sobotou a nedělí je připomínkou Kristova vzkříšení, při Velikonoční vigílii se zapaluje paškál (velikonoční svíce symbolizující nový život a světlo *víry), světí se voda, křtí se *katechumeni a věřící potvrzují slib. V lidové tradici našeho kulturního okruhu je vycházející *slunce nedělního rána mnohdy spojováno se symbolikou znovuzrozeného Krista. Nedělí (Božím hodem velikonočním [Zmrtvýchvstáním Páně]) začínají samotné Velikonoce (padesátidenní období, které trvá až do *Letnic). Při dopolední bohoslužbě se tradičně světí velikonoční jídlo, lidé si na Boží hod obvykle pořizují nové sváteční šaty, lidová tradice rozmanitými rituály zajišťuje požehnání zemědělských pozemků. V současnosti je neděle spjata s přípravou na Velikonoční pondělí, tedy s barvením vajíček, pletením *pomlázek, přípravou tradičního pečiva. Pondělní obchůzka koledníků (nebo *pomlázka [mrskut]) je spíše rituálem *kontaktní magie a *sympatetické magie než náboženskou slavností. Tradičně se opět jedná o mužskou činnost, na mnoha místech se ale můžeme v případě dětského koledování setkat i s děvčátkem. Šlehání pomlázkou ze zeleného proutí, stejně jako polévání vodou, přináší „pomlazení“, sílu a zdraví do dalšího roku. Dívky a ženy se koledníkům za tento rituál odměňují kraslicemi, pentlemi, sladkostmi, v případě mužské obchůzky také *alkoholem. S velikonočními svátky souvisí celá řada tradičních pokrmů, jejichž symbolika je spjata s jarní přírodní magií. Objevují se motivy *kruhu jako symbol slunce (mazanec [též svítek, plecovník]), široká škála drobného pečiva (jidáš, boží milosti), cukroví, perníky, velikonoční beránci (sladké pečivo i jehněčí maso), častá jsou jídla se zelenými výhonky rostlin (velikonoční nádivka s kopřivami). Typickým symbolem Velikonoc jsou kraslice, bohatě zdobená vařená vajíčka. Vyfukované kraslice jsou moderním zvykem, v lidové tradici by prázdné vajíčko příslušelo spíše moraně než oslavě nového jara. (Jana Válková)

Velikonoční ostrov, *ostrov, Velikonoční.

velikost (anglicky: *size*), kvantitativní vyjádření míry rozprostraněnosti *objektu, jejíž vyjádření závisí na počtu rozměrů prostoru, v němž objekt popisujeme. V jednorozměrném prostoru jsou rozdíly ve velikosti vyjádřeny rozdílnou hodnotou délky, v dvojrozměrném prostoru je rozdílná velikost popsána rozdílnou plochou a v trojrozměrném prostoru odpovídá velikostně odlišným objektům odlišná hodnota jejich objemu. Velikost lze vyjádřit numericky. Číselná hodnota závisí na použitých metrických jednotkách (metrech, palcích, čtverečných metrech, litrech). Vedle číselného vyjádření lze velikost popsat i klasifikačními pojmy (velký, delší atd.). (Petra Urbanová)

velikost centroidu (anglicky: *centroid size*), parametr popisující velikost objektu v *geometrické morfometrii. Podle amerického biometrika Freda L. Booksteina je to jediný velikostní parametr, který je nezávislý na parametrech popisujících tvar objektu. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

velikost populace, efektivní [genetika], průměrný počet jedinců přispívajících do *genového fondu populace. Kolísá-li početnost populace z generace na generaci nebo je-li v populaci odlišný počet jedinců jednoho a druhého *pohlaví, je efektivní velikost populace odlišná od aktuálního počtu jedinců a vypočítá se jako harmonický průměr při kolísání početnosti, nebo jako čtyřnásobek počtu samců násobený počtem samic a to celé dělené celkovým počtem jedinců. (Jiřina Relichová)

Velislavova bible, *bible, Velislavova.

velitelská hůl, *hůl, náčelnická.

Velká aliance, *aliance, Velká.

Velká Arménie, *Arménie, Velká.

Velká čínská zed', *zed', Velká čínská.

Velká francouzská revoluce, *revoluce, Velká francouzská.

velká hospodářská krize, *krize, velká hospodářská.

Velká Morava, *říše, Velkomoravská.

Velká nížina, *nížina, Velká.

velká pánev, *pelvis major.

velká pečeť, *ta-čuan.

Velká říjnová socialistická revoluce, *revoluce, říjnová.

velká tradice krajiny, *tradice krajiny, velká.

Velká trojka, *aliance, Velká.

Velké Bulharsko, *Bulharsko, Velké.

velké privilegium církví, *privilegium církví, velké.

velkoknížectví, Moskevské, feudální útvar na Rusi vytvořený v polovině 14. století z moskevského knížectví, které se vydělilo jako *údel knížectví vladimirsko-suzdalského. Jeho strategická poloha na obchodních cestách umožnila územní rozšiřování a hospodářský rozkvět, jež se staly předpokladem úspěšného vojenského a politického zápasu moskevských knížat o prvenství mezi ostatními ruskými vládci. V roce 1328 se moskevský *kníže Ivan Danilovič Kalita stal velkoknížetem vladimirským; sídlo velkoknížete (i sídlo metropolitů) bylo přeneseno z Vladimíru do Moskvy.

Moskevské velkoknížectví sehrálo důležitou úlohu při sjednocování *zemí kolem Moskvy a proti *Zlaté hordě; stalo se jádrem ruského státu v 2. polovině 15. století. V roce 1547 přijal velkokníže moskevský titul *cara veškeré Rusi. (Jaroslav Malina)

Velkomoravská říše, *říše, Velkomoravská.

velkomoravské výtvarné umění, *umění, velkomoravské výtvarné.

velkorodina (zádruha), archaická forma rodiny tvořené minimálně třemi generacemi: rodiči a jejich dětmi (svobodnými i ženatými či vdanými) s vlastními rodinami. Členové velkorodiny žijí a hospodaří společně, majetek spravuje a hlavní rozhodovací právo má její nejstarší člen. Velkorodina je od starověkých dob charakteristická zvláště pro orientální *společnosti; například v *čínské civilizaci byla její existence zakotvena v *konfucianismu a ve vesnickém prostředí zde přežívá dodnes. V Evropě se velkorodina nejdéle udržela u *Srbů a jiných jižních *Slovanů (do začátku 20. století). (Jaroslav Malina)

velký řetězec bytí, *scala naturae.

Velký západní rozkol, *rozkol, Velký západní.

Velšané (Kymrové, vlastním jménem Cymru), etnikum, odvozující svůj původ od starověkých *keltských populací v oblasti Walesu ve Velké Británii. *Jazyk (*velština) patří k britské skupině keltské větve *indoevropské rodiny. Podle jazykového pojetí je jako Velšané označována keltskou velštinou hovořící složka populace Walesu (v roce 2001 582 000 osob). Často však bývá pod pojmem Walesané chápáno veškeré obyvatelstvo této historické *země (ca 3 miliony). Předky Walesanů byli keltští Kymrové, kteří se udrželi na území Walesu i za anglosaských útoků v 6.–7. století (*Anglosasové); posléze se usadili v hornaté oblasti Walesu a založili zde několik knížectví. Území připojil natrvalo k Anglii Eduard I. v letech 1282–1284, od roku 1301 je titul princ waleský udělován každému následníku anglického *trůnu. Své autonomní postavení ztratil Wales v roce 1536. Na počátku 19. století se znovu zrodilo hnutí Walesanů za politickou a národní nezávislost, které vedlo k obnovení velštiny. Etnicko-jazykové *revitalizační hnutí, zahájené v 60. letech 20. století, dosáhlo řady markantních úspěchů na poli školství, úředního styku, médií apod. Od roku 1999 působí ve Walesu i lokální parlament. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

velština (waleština), *keltský jazyk užívaný převážně v západním a severozápadním Walesu; na území Walesu má dnes rovnoprávné postavení s *angličtinou. (Viz též *Velšané.) (Jaroslav Malina)

velum (z latiny: *vēlum*, „plachta; opona, záclona“) [anatomie], například *velum medullare superius* IV. *komory mozkové nebo **velum palatinum*. (Ladislava Horáčková, Marie Pardyová)

velum palatinum, měkké patro, **palatum molle*.

vena (z latiny: *vēna*, „céva, tepna, žíla; nitro, vnitřek“), žíla. Žíly jsou *krevní cévy, které přivádějí *krev z *tkání směrem do *srdce. Jejich stěna je tenká, málo pružná. Uvnitř se nachází vrstva plochých epitelových buněk (endotel), na kterou naléhá různě silná vrstva hladké svaloviny, která je podstatně menší než je tomu u tepen stejného průsvitu. Zevní vazivová vrstva je zcela bez elastických vláken. Jednosměrný tok krve v žilách pomáhají zajišťovat kapsovitě chlopně. Drobné žilky (*venulae*) vznikají ze sítě vlásečnic, vzájemně se spojují a postupně vytvářejí celý žilní systém. (Lenka Vargová)

vena auricularis posterior, žíla navazující na žilní pleteně pod spodinou lební a provázející stejnojmennou tepnu. Obvykle spolu s **vena retromandibularis* a s **vena occipitalis* vytváří **vena jugularis externa*. (Lenka Vargová)

vena axillaris, žíla navazující ve výši úponu **musculus pectoralis major* (na úrovni *collum chirurgicum humeri*) na párovou *vena brachialis*. Doprovází stejnojmennou tepnu a ve výši prvního žebra přechází do **vena subclavia*. K jejím přítokům patří **venae thoracoepigastricae*, **vena thoracica lateralis*, **venae costoaxillares* a **vena cephalica*. (Lenka Vargová)

vena azygos, žíla vzniká pod *bránicí jako pokračování *vena lumbalis ascendens dextra*. Vystupuje po pravé straně páteře (kaudálně anastomózuje **vena iliaca communis dextra*), prostupuje bránicí a dostává se až k čtvrtému hrudnímu *obratli, kde ústí zezadu do **vena cava superior*. Přítoky *vena azygos* jsou **venae intercostales posteriores dextrae*, **vena hemiazygos*, **venae phrenicae superiores* a žíly od orgánů *mediastina – *venae oesophageae*, *venae bronchiales*, *venae pericardiacae*. (Lenka Vargová)

vena basilica, povrchová žíla na horní končetině. Začíná v **rete venosum dorsale manus* nad čtvrtou metakarpální štěrbinou – vzniká jako *vena salvatella*; ta pak pokračuje na ulnární straně předloktí jako *vena basilica*. Na paži tato žíla vstupuje do *sulcus bicipitalis medialis* a na rozhraní mezi distální a prostřední třetinou se otevírá do **venae brachiales*. (Lenka Vargová)

vena cava inferior, dolní dutá žíla člověka, sbírá *krev z dolní části těla (z obou dolních končetin, z *pánve, stěny břišní, párových orgánů dutiny břišní a části *hrudníku). U kvadrupedních savců včetně *opice se nazývá *vena cava caudalis*, zadní dutá žíla. U člověka začíná po pravé straně bederní páteře ve výši těl obratlů L₄₋₅ spojením pravé a levé **vena iliaca communis*. Je uložena vpravo od *aorty a vystupuje *retroperitoneálním prostorem *kraniálně k *bránici. Klade se za *játra (**hepar*), v nichž podmiňuje *sulcus venae cavae inferioris*. Prostupuje bránicí v oblasti *centrum tendineum* přes *foramen venae cavae inferioris*. Těsně nad bránicí proniká *perikardem a otevírá se do pravé předsíně srdeční. Vyústění je zepředu a zleva lemováno rudimentární chlopní – *valvula venae cavae inferioris*. Dolní dutá žíla má kromě kmenových přítoků ještě přítoky parietální a viscerální. K parietálním přítokům patří **venae lumbales*, **venae phrenicae inferiores*, **vena sacralis mediana*. Viscerální přítoky dolní duté žíly přicházejí od pohlavních žláz – **venae testiculares* nebo **venae ovaricae*, od *ledvin **venae renales*, od nadledvin **vena suprarenalis dextra*, z jater **venae hepaticae*. V období nitroděložního vývoje (u fetálního krevního oběhu) je důležitým přítokem dolní duté žíly **vena umbilicalis*. (Jiří Gaisler, Lenka Vargová)

vena cava superior, horní dutá žíla člověka, představuje poměrně krátký žilní kmen (asi 6 cm), u kvadrupedních savců (*kvadrupedie) se nazývá *vena cava cranialis*, přední dutá žíla. Sbírá *krev z oblasti hlavy, horních končetin a části *hrudníku. Vzniká soutokem dvou **venae brachiocephalicae* ve výši připojení *chrupavky prvního *žebra ke *sternu na pravé

straně. Sestupuje kaudálně horním *mediastinem a za třetím pravým sternokostálním *kloubem se otevírá do pravé *předsině srdeční. (Jiří Gaisler, Lenka Vargová)

vena cephalica, povrchová, podkožní žíla horní končetiny. Vzniká na palcové straně v *rete dorsale venosum manus (*rete venosum dorsale et palmare manus) jako vena cephalica pollicis; ta pokračuje na laterální straně předloktí jako vena cephalica. Na laterální straně paže se tato žíla klade nejprve do sulcus bicipitalis lateralis, proximálněji probíhá v sulcus deltoideopectoralis a v *trigonum deltoideopectorale se zanořuje do hloubky a otevírá se do *vena axillaris. (Lenka Vargová)

vena facialis, žíla, která je zpravidla přítokem *vena jugularis interna. Přivádí *krev z obličeje, z oblastí vyživovaných stejnojmennou tepnou. U vnitřního koutku očního navazuje na žíly *očnice. V tvářové krajině se spojuje prostřednictvím vena profunda faciei s žilní pletení ve *fossa infratemporalis (plexus pterygoideus). Přibírá žíly z patrové *mandle a z *měkkého patra. Vena facialis ústí do *vena jugularis interna buď samostatně nebo se spojuje se sousedními žilami, případně se otevírá do *vena retromandibularis. (Lenka Vargová)

vena gastrica dextra, žíla, která je jedním z přítoků *vena portae. Probíhá zprava podél *curvatura minor ventriculi *žaludku a sbírá *krev z přilehlé části žaludeční stěny. (Lenka Vargová)

vena gastrica sinistra, jeden z přítoků *vena portae. Probíhá zleva podél *curvatura minor ventriculi *žaludku a sbírá *krev z přilehlé části žaludeční stěny. Je na ni napojen žilní systém *jícnu, přibírá i venae oesophageae. (Lenka Vargová)

vena hemiazygos, pokračování vena lumbalis ascendens sinistra, probíhá po levé straně *páteře. Její úprava je podobná jako u *vena azygos. Kraniálně vystupuje až do výše obratlů Th₇₋₉, kde překračuje střední rovinu a vlévá se do vena azygos. Přibírá venae intercostales posteriores sinistrae z kaudálních šesti mezižebří. Před překřížením páteře se do ní shora otevírá *vena hemiazygos accessoria, která sbírá krev z kraniálních mezižebří. (Lenka Vargová)

vena hemiazygos accessoria, žíla probíhající na levé straně podél *páteře kraniokaudálním směrem. Vlévá se do *vena hemiazygos. Přibírá *venae intercostales posteriores sinistrae z třetího až pátého mezižebří. (Lenka Vargová)

vena iliaca externa, žíla, která je pokračováním vena femoralis. Začíná pod mediální částí *ligamentum inguinale v *lacuna vasorum a je uložena mediálně od stejnojmenné tepny. Na úrovni *articulatio sacroiliaca se spojuje s *vena iliaca interna a vytváří spolu *vena iliaca communis (*venae iliaca communes). Jejimi přítoky jsou vena epigastrica inferior a vena circumflexa ilium profunda. Oba žilní přítoky mají obdobný průběh jako jejich stejnojmenné tepny. (Lenka Vargová)

vena iliaca interna, párová žíla, která vzniká z venózních pletení malé *pánve nad *foramen ischiadicum majus. Parietální přítoky jsou obvykle párové a provázejí stejnojmenné tepny – venae glutaee superiores et inferiores, venae obturatoriae, venae sacrales laterales, venae iliolumbales, venae pudendae internae. Viscerální přítoky jsou mohutnější, vznikají z bohatých žilných pletení, které jsou rozloženy podél pánevních orgánů. Jednotlivé pleteně jsou navzájem propojené. Patří k nim plexus venosus vesicalis kolem *měchýře močového, *plexus venosus rectalis kolem *konečníku, plexus venosus sacralis na *os sacrum. U muže obklopuje *prostatu plexus venosus prostaticus a u ženy *vaginu, *dělohu a ovaria plexus venosus uterovaginalis a plexus ovaricus. (Lenka Vargová)

vena intercostalis suprema, žíla obvykle představující přítok vena brachiocephalica (*venae brachiocephalicae). Vede *krev z *kraniálních dvou až čtyř mezižebří. Vlevo anastomózuje s *vena hemiazygos accessoria, vpravo s *vena azygos. (Lenka Vargová)

vena jugularis anterior, žíla sbírající *krev z podkoží v přední krajině krční. Začíná v trigonum submentale, sestupuje do fossa supraclavicularis, kde se stáčí laterálně a ústí do *vena jugularis interna nebo do *vena subclavia. Venae jugulares anteriores pravé a levé

strany se většinou nad **manubrium sterni* spojují žilním obloukem – *arcus venosus juguli*. (Lenka Vargová)

vena jugularis externa, podkožní žíla, která vzniká spojením **vena retromandibularis*, **vena auricularis posterior* a **vena occipitalis*. Sestupuje kaudálně a šikmo kříží **musculus sternocleidomastoideus*, prostupuje povrchovým listem krční **fascie* a ústí do **vena jugularis interna* nebo do **vena subclavia*, případně do jejich soutoku. V místě vyústění bývá umístěna chlopeň. (Lenka Vargová)

vena jugularis interna, vnitřní hrdelní žíla, je kmenovým přítokem **vena brachiocephalica* (**venae brachiocephalicae*). Přivádí krev z **dutiny lební*, obličejových oblastí hlavy a krku. Začíná v dorzolaterální části **foramen jugulare*, kde navazuje na jeden z žilních splavů lebních – **sinus sigmoideus*. Ve *foramen jugulare* je rozšířená v *bulbus superior venae jugularis internae*. Od tohoto rozšíření sestupuje podél krčních útrob **kaudálním směrem* jako součást nervově cévního svazku (spolu s **arteria carotis interna* a **nervus vagus*). Za sternoklavikulárním **kloubem* se rozšiřuje v *bulbus inferior venae jugularis internae* a spojuje se s **vena subclavia* v **angulus venosus*. **Intrakraniální* přítoky reprezentují **sinus durae matris*, které sbírají krev z **mozku* (*venae cerebri*) a **mozkových plen* (*venae meningae*). K extrakraniálním přítokům patří **venae pharyngeae*, **vena facialis*, **vena lingualis*, **venae thyroideae superiores*, **vena thyroidea media*, **vena retromandibularis*, **vena temporalis superficialis*, **vena maxillaris*, **vena jugularis externa*, **vena occipitalis*, **vena auricularis posterior*, **vena jugularis anterior*, **vena transversa colli* a **vena suprascapularis*. (Lenka Vargová)

vena lienalis, žíla, která je kmenovým přítokem **vena portae*. Začíná v hilu **sleziny*, klade se za **pankreas* a za jeho hlavou se spojuje pod pravým úhlem s **vena mesenterica superior*. Přítoky *vena lienalis* jsou *venae gastricae breves*, *vena gastroepiploica dextra*, *venae pancreaticae* a většinou i **vena mesenterica inferior*. (Lenka Vargová)

vena lingualis, žíla, která je zpravidla přítokem **vena jugularis interna*. Přivádí **krev* z **jazyka*, z oblastí vyživované stejnojmennou tepnou. (Lenka Vargová)

vena maxillaris, žíla odvádějící **krev* z oblasti vyživované stejnojmennou tepnou, je přítokem **vena retromandibularis*. Začíná mohutnou žilní pletení *plexus pterygoideus* ve **fossa infratemporalis*. Tato pleteň sbírá krev z obou **čelistí*, **dutiny nosní* a **patra*. Pleteň je spojena přes **fissura orbitalis inferior* s očnícovými žilami a jejich prostřednictvím se *sinus cavernosus*. (Lenka Vargová)

vena mesenterica inferior, žíla, která je obvykle přítokem **vena lienalis* nebo se vlévá přímo do kmene **vena portae*. Za svého průběhu přibírá *vena colica sinistra*, *venae sigmoideae*, *vena rectalis superior*. (Lenka Vargová)

vena mesenterica superior, žíla, která je kmenovým přítokem **vena portae*. Provází stejnojmennou tepnu a také její přítoky odpovídají tepennému větvení – **vena pancreaticoduodenalis*, *vena gastroepiploica dextra*, *venae jejunales et ilei*, *vena ileocolica*, *vena colica dextra et media*. (Lenka Vargová)

vena occipitalis, žíla odstupující z venózní pleteně týlní krajiny a doprovázející stejnojmennou tepnu. Obvykle spolu s **vena retromandibularis* a s **vena auricularis posterior* vytvářejí **vena jugularis externa*. (Lenka Vargová)

vena portae, vrátnicová žíla, zajišťuje funkční jaterní oběh. Přivádí **krev* se vstřebanými látkami z trávicí trubice do **jater* (**hepar*). Jaterní buňky tak mohou tyto látky dále metabolizovat. *Vena portae* vzniká soutokem **vena mesenterica superior* a **vena lienalis* za hlavou **pankreatu* ve výši těla obratle L₂. Je dlouhá 6–8 cm. Při horním okraji pankreatu vstupuje do **omentum minus*, kde probíhá v **ligamentum hepatoduodenale* společně s **ductus choledochus* a **arteria hepatica propria*. V **jaterní* brance se rozdělí na *ramus dexter et sinister* a vstupuje do pravého a levého **jaterního* laloku. Přítoky *vena portae* jsou

**vena gastrica sinistra, *vena gastrica dextra, vena mesenterica superior, *vena lienalis, *venae paraumbilicales.* (Lenka Vargová)

vena retromandibularis, žíla vznikající soutokem **vena temporalis superficialis* a **vena maxillaris*. Je uložena v parenchymu **příušní žlázy* před ušním **boltcem*, sestupuje kaudálně za *angulus *mandibulae* a vlévá se buď přímo do **vena jugularis interna* nebo do **vena jugularis externa* (asi v 65 % případů). (Lenka Vargová)

vena sacralis mediana, žíla probíhající a sbírající **krev* na přední ploše **kosti křížové*, je přítokem **vena cava inferior* nebo se otevírá do **vena iliaca communis sinistra* (**venae iliaca communes*). (Lenka Vargová)

vena saphena magna, žíla, která je jednou z povrchových žil dolní končetiny. Navazuje na *rete venosum dorsale pedis* na mediální straně nohy, vystupuje na bérec před mediálním **kotníkem*, probíhá po mediální straně kolena. Na stehně se dostává na jeho ventrální stranu a proniká skrze perforaci ve *fascia lata* (**hiatus saphenus*) do **trigonum femorale* a ústí do **vena femoralis*. Za svého průběhu přibírá řadu podkožních žil. Distálně od *hiatus saphenus* se na stehně do *vena saphena magna* otevírá *vena saphena accessoria*. Proximálněji přibírá tato žíla přítoky z oblasti pupku *vena epigastrica superficialis*, od zevních pohlavních orgánů *venae pudendae externae* a z laterální stěny břišní (podél **ligamentum inguinale*) *vena circumflexa ilium superficialis*. (Lenka Vargová)

vena saphena parva, žíla, která je jednou z povrchových žil dolní končetiny. Vychází z pleteně na *dorsum pedis* za laterálním **kotníkem*, přechází na zadní stranu lýtko a ve **fossa poplitea* proniká do hloubky a stává se přítokem *vena poplitea*. Před zanořením přibírá z podkoží zadní strany stehna *vena femoropoplitea*. (Lenka Vargová)

vena subclavia, žíla, která je pokračováním **vena axillaris*. Hranicí mezi oběma žilami je první **žebro*. Za **articulatio sternoclavicularis* se *vena subclavia* spojuje s **vena jugularis interna* v **žilním úhlu* a vytváří **vena brachiocephalica* (**venae brachiocephalicae*). K přítokům **vena subclavia* většinou patří **vena transversa colli* a **vena suprascapularis*, které provázejí stejnojmenné tepny. (Lenka Vargová)

vena suprascapularis, žíla odvádějící **krev* z oblasti vyživované stejnojmennou tepnou. Ústí do **vena jugularis externa* nebo do **vena subclavia*, a to samostatně nebo společným kmenem s **vena transversa colli*. (Lenka Vargová)

vena temporalis superficialis, žíla, která je obvykle přítokem **vena retromandibularis*. Sbírá **krev* z frontální a parietální oblasti, kterou zásobuje stejnojmenná tepna. (Lenka Vargová)

vena thoracica interna, žíla, která je obvykle přítokem **vena brachiocephalica* (**venae brachiocephalicae*). Probíhá spolu se stejnojmennou tepnou podél **sterna* v dutině hrudní. Vzniká spojením **vena epigastrica superior* (do níž se vlévají také podkožní žíly z břišní stěny) a *vena musculophrenica*. *Vena thoracica interna* přibírá žíly z většiny mezižeberních prostor, od **perikardu* a **bronchů*. (Lenka Vargová)

vena thoracica lateralis, žíla, která je přítokem **vena axillaris*. Odvádí **krev* z boční stěny **hrudníku* a doprovází stejnojmennou tepnu. (Lenka Vargová)

vena thyroidea media, žíla, která je zpravidla přítokem **vena jugularis interna*. Odvádí **krev* ze střední části **žlázy štítné*, z přilehlých částí **hrtanu* a **trachey*. (Lenka Vargová)

vena transversa colli, žíla odvádějící **krev* z oblasti vyživované stejnojmennou tepnou. Ústí do **vena jugularis externa* nebo do **vena subclavia*. (Lenka Vargová)

vena umbilicalis, žíla, která je plně vyvinutá pouze u fetálního krevního **oběhu*. Přivádí **krev* nasycenou kyslíkem z placenty do plodu během nitroděložního vývoje. Z *vena umbilicalis* proudí krev pod **játry* (**hepar*) přes *ductus venosus* do **vena cava inferior*. Po **narození* *vena umbilicalis* i *ductus venosus* obliterují ve vazivové provazce, vzniká z nich **ligamentum teres hepatis* a *ligamentum venosum*. (Lenka Vargová)

vena vertebralis, žíla, která je obvykle přítokem **vena brachiocephalica*. Začíná z venózní pleteně pod spodinou lební – *plexus venosus suboccipitalis*. Tato žíla prostupuje přes *foramina processus transversi* krčních obratlů, má obdobný průběh jako stejnojmenná **arterie*. (Lenka Vargová)

venae, žíly, **krevní cévy*, které vedou **krev* z periferie těla do srdečních **předsíní*. Do pravé předsíně směřují duté žíly (**vena cava superior*, **vena cava inferior*). Do levé předsíně směřují *venae pulmonales*. (Lenka Vargová)

venae brachiocephalicae, pravá a levá *vena brachiocephalica* – hlavní kmenové přítoky horní duté **žíly*. Přivádějí *krev* z hlavy, krku a horních končetin. *Vena brachiocephalica* vzniká soutokem **vena jugularis interna* a **vena subclavia*. Tento soutok se nachází za **articulatio sternoclavicularis* a je označován jako žilní úhel (**angulus venosus*). *Vena brachiocephalica dextra* je dlouhá asi 3 cm a sestupuje strmě k začátku *vena cava superior*, zatímco *vena brachiocephalica sinistra* je delší (asi 6–7 cm) a běží mírně šikmo zleva doprava přes střední rovinu. Vedle kmenových přítoků se do *venae brachiocephalicae* otevírá řada žil – **venae thyroideae inferiores*, **vena vertebralis*, **vena thoracica interna*, **vena intercostalis suprema*. (Lenka Vargová)

venae cordis, srdeční žíly, sbírají **krev* ze **srdce*. Nejvýznamnější srdeční žilou je **sinus coronarius* a jeho přítoky. Tento žilní splav sbírá ze srdce asi 60 % krve. Zbylou část odvádí 2–3 **venae cordis anteriores* a drobné **venae cordis minimae*. (Lenka Vargová)

venae cordis anteriores, menší srdeční žíly (2–4), které sbírají **krev* z přední stěny pravé **komory srdeční*. Vyúsťují samostatně do pravé **předsíně*. (Lenka Vargová)

venae cordis minimae, četné drobné srdeční žilky, které ústí samostatnými drobnými otvůrkami do všech srdečních dutin. (Lenka Vargová)

venae costoaxillares, žíly, které jsou přítokem **vena axillaris*. Navazují na kraniální mezižebříkové žíly a odvádí **krev* z **podpažní jamky*. (Lenka Vargová)

venae diploicae, žíly v **diploe* lebeční klenby. (Lenka Vargová)

venae hepaticae, žíly přivádějící **krev* z **jater* (**hepar*); jsou uloženy v jaterním parenchymu a otevírají se v počtu dvou až tří do **vena cava inferior*. (Lenka Vargová)

venae iliacae communes, žíly, které jsou kmenovými přítoky **vena cava inferior*. *Vena iliaca communis* pravé i levé strany vzniká před **articulatio sacroiliaca* soutokem **vena iliaca interna* a **vena iliaca externa*. Z místa vzniku vystupují obě žíly šikmo nahoru na pravou stranu **páteře* k obratlům L₃₋₄, kde se spojují a vytvářejí **vena cava inferior*. Levá žíla je poněkud delší, neboť překračuje přes střední rovinu, pravá žíla je kratší a má strmější průběh. Do *vena iliaca communis sinistra* často přitéká **vena sacralis mediana*. (Lenka Vargová)

venae intercostales posteriores, žíly probíhající v jednotlivých mezižebřích společně se stejnojmennou tepnou a nervem. Otvírají se do **vena azygos*, **vena hemiazygos accesoria* a do **vena hemiazygos*. (Lenka Vargová)

venae lumbales, čtyři páry segmentárně uspořádaných žil, které provázejí stejnojmenné tepny a přivádějí **krev* ze zadní strany stěny **trupu* do **vena cava inferior*. V malé vzdálenosti od páteře propojuje tyto žíly na obou stranách longitudinálně probíhající *vena lumbalis ascendens*, jejímž pokračováním je na pravé straně **vena azygos*, vlevo **vena hemiazygos*. (Lenka Vargová)

venae membri inferioris, žíly dolní končetiny, které vytvářejí hluboký a povrchový žilní systém. Oba systémy jsou navzájem propojeny četnými spojkami. Hluboké žíly dolní končetiny provázejí stejnojmenné **arterie*, jsou většinou zdvojené až ztrojené. Povrchové žíly dolní končetiny probíhají v podkoží. Na hřbetu nohy i chodidle vytvářejí vzájemně propojené žilní pleteně – *rete venosum plantare et dorsale pedis*. Dorzální venózní pleteně je rozsáhlejší a odstupují z ní dvě hlavní podkožní žíly – **vena saphena parva* a **vena saphena magna*. (Lenka Vargová)

venae membri superioris, žíly horní končetiny, vytvářejí hluboký a povrchový žilní systém. Hluboké žíly doprovázejí jednotlivé tepny, jsou zpravidla zdvojené. Začínají na ruce jako *venae digitales*, pokračují proximálním směrem jako *venae radiales*, *venae ulnares*, *venae interosseaes antebrachii* a *venae brachiales*. Povrchové žíly probíhají v podkoží. Na ruce vytvářejí na dorzální i palmární straně vzájemně propojené podkožní žilní síť **rete venosum dorsale et palmare manus*. Na hřbetní straně ruky je venózní síť mohutnější a **krev* je z ní odváděna dvěma většími žilami. Nad čtvrtou metakarpální štěrbinou vzniká silnější *vena salvatella*, která pokračuje na ulnární straně předloktí jako **vena basilica*. Na paži tato žíla vstupuje do *sulcus bicipitalis medialis* a na rozhraní mezi distální a prostřední třetinou **humeru* se otevírá do *venae brachiales*. Na palcové straně se z *rete venosum dorsale manus* formuje *vena cephalica pollicis*, která pokračuje na předloktí jako **vena cephalica*. Na laterální straně paže se tato žíla klade nejprve do *sulcus bicipitalis lateralis*, proximálněji probíhá v *sulcus deltoideopectoralis* a v *trigonum deltoideopectorale* se zanořuje do hloubky a otevírá se do **vena axillaris*. (Lenka Vargová)

venae ophtalmicae, očníkové žíly. Horní očníková žíla – *vena ophtalmica superior* má obdobný průběh i přítoky jako jsou větve stejnojmenné **arteria ophtalmica*. Z **očnice* vystupuje *vena ophtalmica superior* skrze *fissura orbitalis superior* a ústí do **sinus cavernosus*. Dolní očníková žíla (*vena ophtalmica inferior*) vzniká ze žilních pletení pod oční **kouli*, z *očnice* vystupuje skrze *fissura orbitalis inferior* a ústí do *plexus pterygoideus*. (Lenka Vargová)

venae ovaricae, žíly odstupující z žilní pleteně – *plexus venosus ovaricus*, která je uložena v horní části **ligamentum latum uteri* mezi **vaječником* a **vejcovodem*. Na pravé straně ústí *vena ovarica* přímo do **vena cava inferior*, na levé straně se otevírá do **vena renalis sinistra* (**venae renales*). (Lenka Vargová)

venae paraumbilicales, několik drobných žilek kolem **ligamentum teres hepatis*, které jsou přítokem **vena portae*. Tyto žilky jsou pozůstatkem spojky mezi vrátnicovou žílou a **vena umbilicalis* v prenatálním období. (Lenka Vargová)

venae pharyngeae, žíly představující zpravidla přítoky **vena jugularis interna*. Přivádějí **krev* z venózní pleteně na stěně **hltanu* – **plexus pharyngeus*. (Lenka Vargová)

venae phrenicae inferiores, žíly odvádějící **krev* z dolní strany **bránice*. Pravá žíla ústí přímo do **vena cava inferior*, na levé straně bývá nejčastěji přítokem *vena suprarenalis sinistra* nebo *vena renalis sinistra*. (Lenka Vargová)

venae phrenicae superiores, žíly, které jsou přítoky **vena azygos*. Sbírají **krev* z horní plochy **bránice*. (Lenka Vargová)

venae renales, žíly odvádějící **krev* z **ledvin*. Vznikají v hilu ledviny, probíhají ke střední rovině před stejnojmennými tepnami a ústí pod pravým úhlem do dolní duté **žíly*. Levá žíla je poněkud delší než pravá, neboť překračuje přes střední rovinu. *Vena renalis sinistra* obvykle přibírá *vena phrenica inferior sinistra*, *vena suprarenalis sinistra*, *vena testicularis sinistra* (nebo *vena ovarica sinistra*). (Lenka Vargová)

venae testiculares, žíly, které odvádějí u muže **krev* od **varlat* a **nadvarlat*. Odstupují od zadní strany varlat a nadvarlat a podílí se na vytvoření žilní pleteně – *plexus pampiniformis*, která se stává součástí **funiculus spermaticus*. Po prostupu přes **canalis inguinalis* jdou *venae testiculares* **kraniálně*, kladou se před *vasa iliaca externa* a vystupují **retroperitoneálně* po přední ploše **musculus psoas major*. Pravá *vena testicularis* ústí do **vena cava inferior*, levá žíla se otevírá do **vena renalis sinistra* (**venae renales*). (Lenka Vargová)

venae thoracoepigastricae, žíly představující přítok **vena axillaris*. Sbírají **krev* z podkožní oblasti laterální a přední stěny hrudní. Jsou napojeny na podkožní žíly **břicha* – *venae subcutaneae abdominis*. (Lenka Vargová)

venae thyroideae inferiores, žíly představující obvykle přítoky **venae brachiocephalicae*. Přivádějí **krev* z dolních částí **štítné žlázy*, kolem níž je zpravidla vytvořena pleteň – *plexus thyroideus impar*, z **hrtanu*, **průdušnice* a drobné krátké žíly od mediastinálních orgánů. (Lenka Vargová)

venae thyroideae superiores, žíly, které jsou zpravidla přítoky **vena jugularis interna*. Přivádějí **krev* ze **štítné žlázy* z *plexus thyroideus impar* a částečně i z **hrtanu*. Do *vena jugularis interna* ústí buď samostatně, nebo tvoří společný kmen se sousedními žilami (**truncus thyrolingualis, truncus thyrolinguofacialis*). (Lenka Vargová)

venae vorticosae, čtyři žíly **oční koule*, které vznikají soutokem drobných žilek ve **spatium perichoroideum*. Prorážejí **bělimou* za ekvátorem a ústí do svalových žil, které se pak vlévají do **venae ophthalmicae*. (Ladislava Horáčková)

Vencl, Slavomil (18. 10. 1936, Dlouhá Třebová), český archeolog; vědecký pracovník Archeologického ústavu Akademie věd České republiky v Praze. Zabývá se zejména **mladým paleolitem*, **mezolitem* a **neolitem* Čech a archeologickou teorií a metodologií. Vedl výzkum magdalénského sídliště v **Hostimi*. Z díla: *Kamenné nástroje prvních zemědělců ve střední Evropě* (1960). Kontakt: Doc. PhDr. Slavomil Vencl, DrSc., Archeologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha, Letenská 4, 118 01 Praha 1, e-mail: vencl@arup.cas.cz. (Jaroslav Malina)

věňčitá srdeční levá tepna, levá koronární tepna, **arteria coronaria cordis sinistra*.

věňčitá srdeční pravá tepna, pravá koronární tepna, **arteria coronaria cordis dextra*.

věňčité srdeční tepny, **arteriae coronariae cordis*.

Vendové, **bantuské etnikum* žijící na středním toku řeky Limpoppo v pohraničí Jihoafrické republiky a Zimbabwe; do těchto sídel přišli na přelomu 18. a 19. století. **Jazyk* (čivenda) patří mezi centrální **bantuské jazyky* **nigerokonžské větve* **kongokordofánské rodiny*. Část věřících jsou **křesťané*, ostatní si zachovali tradiční **animistické náboženství*. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

venerologie (z latiny: *venēnāre*, „otrávit, uštknout“ a z řečtiny: *logos*, „nauka, věda“), obor medicíny, zabývající se výzkumem, diagnózou, prevencí a **léčbou pohlavních *chorob*. (Jaroslav Zvěřina)

Veneti (Venetové, Vann):

1. jedna ze starověkých **keltských populací* na území dnešní Bretaně v okolí **města Vannes*, která byla poražena roku 56 př. n. 1. **Římany*;

2. starověké etnikum na severozápadním pobřeží Jaderského moře (Venetia). Veneti byli **indoevropského původu* a pravděpodobně tvořili samostatnou ilyrskou větev, nebo byli s **Ilyry* jinak příbuzní. **Venetština* však vznikla z **etruštiny*, a to již v průběhu 1. tisíciletí př. n. 1. Ve 3. století př. n. 1. byla Venetia spolu s Patávií (Padova) a Aestii (Este) připojena k Římu; Venetové získali od Římanů za účinnou vojenskou pomoc při obraně **Říma* nejprve latinské, a pak i římské právo (v 1. století př. n. 1.). V době založení Benátek (Venezia) v 5. století n. 1. byli již zcela romanizováni a jako samostatné etnikum zanikli.

3. jedno ze tří slovanských etnik, sídlící v 6. století přibližně v oblasti dnešního Polska; jižně od nich sídlili Sklavini (Sklaveni, tj. Slované kultury Praha-Korčák), východně **Antové*, ztotožňovaní s peňkovskou kulturou (srov. **Slované*).

4. souborný název používaný například italsko-gótským historikem Jordanesem pro všechna tři etnika, tj. Sklaviny, Anty a Venety (Venedy). (Miloš Macholán, Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

venetština, vymřelý **indoevropský jazyk* užívaný ve **starověku* ve střední Itálii (**Veneti*). (Jaroslav Malina)

Venezuelci, **národ* obývající Republiku Venezuelu, stát na severu Jižní Ameriky při pobřeží Atlantiku, respektive Karibského moře. Roku 1498 zde přistál Kryštof **Kolumbus* a o rok později tu už sídlili první španělské kolonisté; název Venezuela znamená ve španělštině

„Malé Benátky“ – vznikl v roce 1499, když připluli první *španělští osadníci. Teprve na začátku 19. století začal úspěšný boj za nezávislost a Venezuelci pod vedením *generála Simona José Antonia Bolívara y Ponte (1783–1830) vyhlásili v roce 1811 samostatné Spojené státy venezuelské, ale *země byla znovu obsazena *Španěly, a tak nezávislost získala Venezuela až roku 1819 (do roku 1830 nejprve v rámci Velké Kolumbie). Obyvatelstvo Venezuely (více než 25 milionů) tvoří převážně *mesticové (67 %), dále bílí *kreolové (20 %), *černoši, *mulati a *zambové (10 %), zatímco původní obyvatelé – *indiáni jen nepočetnou minoritu (2 %, zejména *Arawakové a *Karibové). Věřící jsou převážně *katolíci (90 %), dále *protestanti (8 %), minority tvoří *muslimové, *židé aj. (Lukáš Šín)

věnné město, *město, věnné.

věno (akkadsky: *šerku/šeriktu*) [starověký Přední východ], majetek přinášeny ženou do *manželství; vstupovala-li žena po *sňatku do domu svého manžela, přinášela si s sebou věno, které představovalo podíl z majetku jejího otce, protože ženy neměly *dědické právo na otcovský majetek. Manžel však nesměl s věnem volně disponovat. Po smrti ženy dědily věno její synové, zemřela-li žena bezdětná, věno se vracelo do domu jejího otce. Při rozvodu věno zůstávalo ženě a vdova ho směla užít k svému materiálnímu zabezpečení. Před svatbou přinášel ženich otcí své nevěsty dar (*terchatu*, „obvěnění“), který byl menší než věno. Jeho výše zpravidla odpovídala kupní ceně otrokyně, ale například *zákoník Chammurapiho předpokládá trojnásobek této ceny, tedy celou 1 minu *stříbra. Odstoupil-li ženich od sňatku, neměl nárok na vrácení *obvěnění, ale pokud od sňatku odstoupil nevěstin otec, musel obvěnění vrátit v dvojnásobné výši. Ženich také přinášel do domu své nevěsty zasnubní dary (*biblu*). Podle Chammurapiho předpisů se skládaly hlavně z poživatin. Právní předpisy také hovoří o manželském daru (*nudunnu*), který manžel poskytl své ženě formou písemné smlouvy. Tento dar měl především zajistit ženu pro případ manželovy smrti. Věno, obvěnění a další materiální statky spojené s uzavřením nebo ukončením manželského svazku upravovaly četné právní předpisy (*právo, manželské), které se dochovaly hlavně z *Mezopotámie a *Malé Asie. (Jana Pečirková)

venosus (z latiny: *vēnōsus*, „žilný“) [anatomie], žilný, žilnatý. (Ladislava Horáčková)

venter, -tris, m., žaludek, břicho, bříško (v *anatomii například *venter superior *musculi omohyoidei*). (Ladislava Horáčková)

ventralis, -e (z latiny: *venter*, „břicho“), ventrální, přední, směrem k břišní straně těla. (Ladislava Horáčková)

ventrální, **ventralis*.

ventriculi encephali, komory mozkové, dutiny uvnitř *centrálního nervového systému (*CNS). Komorový systém v CNS je pozůstatkem původní dutiny neurální *trubice. Zahrnuje **canalis centralis*, **ventriculus quartus encephali*, **aquaeductus cerebri*, **ventriculus tertius encephali*, **ventriculus lateralis encephali*. Jednotlivé dutiny CNS jsou vzájemně propojeny a jsou vyplněny mozkomíšním *mokem. (Lenka Vargová)

ventriculus, -i, m. (z latiny: *ventriculus*, „komora, žaludek; dutina“):

1. žaludek (*gaster*, **stomachus*), je nejširším oddílem trávicí trubice. Navazuje na *jícen česlem (**cardia*) a do *dvanáctníku přechází vrátníkem (*pylorus*). V žaludku se hromadí potrava, která se postupně mechanicky i chemicky mění na tráveninu. Trávenina je pak po částech předávána do tenkého *střeva. Žaludek má podobu zakřiveného vaku, jehož tvar a velikost je individuálně variabilní (délka obvykle kolem 25 cm, objem 1,5–2 litry). Je uložen v dutině břišní převážně pod levou brániční klenbou. Žaludek se skládá ze tří hlavních částí – horní slepě ukončená část se nazývá *fundus ventriculi*, kaudálně od fundu se nachází objemné tělo (**corpus ventriculi*) a konečným oddílem žaludku je *pars pylorica*. Na žaludku popisujeme přední a zadní plochu, které se stýkají ve dvou obloukovitých okrajích. Levým okrajem směřujícím kaudálně je velké zakřivení (**curvatura major ventriculi*) a pravým okrajem malé zakřivení (**curvatura minor ventriculi*). Hranici mezi žaludkem a

dvanáctníkem tvoří vlastní uzavíratelné ústí žaludku (*ostium pyloricum*). Uvnitř žaludku se nachází dutina, která v oblasti fundu obsahuje obvykle spolykaný vzduch v podobě vzduchové bubliny. Stěna žaludku má čtyři charakteristické vrstvy – sliznici, podslizniční vazivo, svalovinu a zevní vazivovou vrstvu. Sliznice žaludku má jednovrstevný cylindrický epitel s četnými žlázami (*glandulae gastricae*), které produkují žaludeční šťávu (**succus gastricus*). Podél malého zakřivení se nacházejí stálé *řasy s podélným průběhem, které vytvářejí žlábek (**sulcus salivarius*) nezbytný pro průchod spolykaných slin. Podslizniční vazivo je řídké, obsahuje četné cévy a nervové pleteně. Svalovina žaludku je hladká a je uspořádána do tří vrstev – vnitřní šikmé, prostřední cirkulární a zevní podélné. Povrchovou vazivovou vrstvu vytváří viscerální list *peritonea. Žaludek je zavěšen na peritoneálních řasách (**omentum majus et *omentum minus*), což umožňuje pohyby žaludku v peritoneální dutině;

2. *komora mozková;

3. *komora srdeční. (Lenka Vargová)

ventriculus dexter cordis, pravá srdeční komora, jedna ze srdečních dutin. Má tvar trojbokého jehlanu se širokou základnou obrácenou k pravé *předsíni, vrcholem směřujícím k srdečnímu hrotu. V rozšířené, horní části pravé komory se nacházejí dva otvory – **ostium atrioventriculare dextrum* a **ostium trunci pulmonalis*. *Ostium atrioventriculare dextrum* je otvor v síňokomorové přepážce, v němž je zasazena *trojcípá chlopeň (**valva tricuspidalis*). Chlopeň se skládá ze tří cípů trojúhelníkovitého tvaru. Vrcholy jednotlivých cípů směřují do dutiny komory a jsou pomocí šlašinek (*chordae tendineae*) upevněny k **musculi papillares*. *Ostium trunci pulmonalis* je opatřeno poloměsíčitou chlopní (**valva trunci pulmonalis*). Mediální stěnu pravé komory vytváří *septum interventriculare*, které je vyšším tlakem krve v levé komoře vyklenuto do nítra komory pravé. Dutina pravé komory se dělí na část vtokovou (*pars trabecularis*) s četnými svalovými trámci (*trabeculae carnae*) a část výtokovou (*pars glabra*) s hladkými stěnami. Hranici mezi oběma oddíly představuje příčně orientovaná svalová hrana *crista supraventricularis*. (Lenka Vargová)

ventriculus lateralis encephali, postranní komora mozková, párová dutina podkovovitěho tvaru v pravé a levé mozkové hemisféře (**hemispherium cerebri*). Skládá se z *cornu anterius* uloženém v čelním *laloku, z *pars centralis* v temenním *laloku, z *cornu posterius* v týlním *laloku a *cornu inferius* ve spánkovém *laloku. Přední roh má na řezu trojúhelníkový tvar, horní stěnu tvoří **corpus callosum*, mediální **septum pellucidum* a laterální **nucleus caudatus*. *Pars centralis* má tvar horizontální štěrbiny s horní a dolní stěnou. Stropem je *corpus callosum*, dolní stěnu tvoří laterálně *nucleus caudatus*, uprostřed *lamina affixa thalami* a *tela choroidea ventriculi lateralis*, mediálně pak *corpus fornicis*. Zadní roh postranní komory má tři stěny. Stropem je vlákenní *corpus callosum*, mediální stěnou vyvýšenina *calcar avis* a na dolní stěně je trojúhelníkovité políčko *trigonum collaterale*. Dolní roh postranní komory mozkové ohraničuje na horní ploše laterálně *corpus callosum*, pak *cauda nuclei caudati* a mediálně *stria terminalis thalami*. Dolní stěnu tvoří z laterální strany *eminentia collateralis* (podmíněná zevně stejnojmenným žlábkem), uprostřed **hippocampus* a mediálně se na něj přikládá *crus fornicis* jako *fimbria hippocampi*. Na laterální okraj fimbrie se upevňuje *tela choroidea ventriculi lateralis*, která vytváří v dolním rohu žilní pletěň *plexus choroideus*. Postranní komora mozková je spojena s třetí komorou mozkovou prostřednictvím *foramen interventriculare*. (Lenka Vargová)

ventriculus quartus encephali, komora mozková čtvrtá, nepárová dutina v *centrálním nervovém systému (*CNS) mezi *kmenem mozkovým a *mozečkem. Spodinu čtvrté komory mozkové tvoří **fossa rhomboidea*. Stropem je v horní části *velum medullare superius*, které je rozepjaté mezi **pedunculi cerebellares superiores*. Ve střední části vybíhá strop ve *fastigium* mozečku. V dolním úseku vytváří strop *velum medullare inferius*, které je nataženo mezi oběma dolními stopkami mozečku. K němu se přikládá **pia mater encephali* a spojením obou

vrstev vzniká *tela choroidea ventriculi quarti*. Čtvrtá komora mozková komunikuje se *subarachnoidálním prostorem otvory v *tela choroidea ventriculi quarti*: mediálním *apertura mediana ventriculi quarti* a dvěma laterálními *aperturales laterales ventriculi quarti*. (Lenka Vargová)

ventriculus sinister cordis, levá komora srdeční, je jednou ze srdečních dutin. Má tvar kužele, jehož báze směřuje k předsíni a vrchol k srdečnímu hrotu. Stěna levé komory je třikrát silnější než pravé komory, příčný průřez levé komory má proto kruhový tvar. V horní, rozšířené části levé komory se nacházejí dva otvory – **ostium atrioventriculare sinistrum* a **ostium aortae*. *Ostium atrioventriculare sinistrum* je opatřeno dvojčípou chlopní (**valva bicuspidalis*). Oba cípy mají trojúhelníkovitý tvar a připevňují se pomocí šlašinek (*chordae tendinae*) k dvěma silným papilárním svalům – *musculus papillaris anterior* a *musculus papillaris posterior*. **Ostium aortae* je opatřeno poloměsíčitou chlopní (**valva aortae*), která se skládá ze tří poloměsíčitých *řas (*valvulae semilunares*). Jednotlivé řasy vytvářejí spolu se stěnou aorty tři poloměsíčité kapsy (*sinus aortae*), které se na povrchu tepny vyklenují jako *bulbus aortae*. Ze *sinus aortae* odstupují pravá a levá věnčitá tepna (**arteria coronaria cordis dextra* a **arteria coronaria cordis sinistra*). Dutina levé komory se rozděluje na vtokovou část s četnými svalovými hranami (*trabeculae carnae*) a výtokovou část s hladkou stěnou. (Lenka Vargová)

ventriculus tertius encephali, třetí komora mozková, nepárová dutina v *centrálním nervovém systému (*CNS) umístěná ve střední rovině mezi oběma mozkovými hemisférami (**hemispherium cerebri*). Rostrální stěnu tvoří rozestupující se *columnae fornicis*, před nimiž nahoře probíhá **commisura anterior* a dole je uložena **lamina terminalis*. Zadní stěna má dole vstup do **aquaeductus cerebri*, nad ním se nachází **commisura posterior* a o něco výše *recessus pinealis*. Nad tímto výklenkem probíhá *commisura habenularum*, nad níž vytváří strop třetí komory mozkové záhyb – *recessus suprapinealis*. Dolní stěnu třetí komory mozkové ohraničuje **hypothalamus* a jsou na ní vytvořeny dvě jamky – *recessus supraopticus* (mezi *lamina terminalis* a **chiasma opticum*) a *recessus infundibuli* (ve stopce *hypofýzy). Stropem třetí komory mozkové je *tela choroidea ventriculi tertii* (vrstva ependymu spojená s **pia mater encephali*), která se po stranách připevňuje k *stria medullaris thalami* a na okraj *trigonum habenulare*, vzadu ke *commisura habenularum*. Nejrozsáhlejší je laterální, párová stěna. V horní části se na ní nachází mediální plocha **thalamu*. Pod thalamem je umístěný *sulcus hypothalamicus*, který probíhá od *foramen interventriculare* do **aquaeductus cerebri*. Pod tímto žlábkem je lokalizována horní část hypothalamu. (Lenka Vargová)

Venus Genetrix („Venuše Roditelka“), údajná pramáti rodu *Iuliů a prostřednictvím *Caesara a *Augusta i celého římského národa. Její *chrám zasvětil Gaius Iulius Caesar na svém foru. (Marie Pardyová)

venuše [archeologie], označení (tradiční a popularizující) pro ženské *plastiky a *skulptury v celém průběhu *pravěku, počínaje obdobím jejich vzniku v *mladém paleolitu před 32 000 až 11 000 lety (*umění, paleolitické) a konče pozdním *neolitem; termín není možno spojovat s *Venuší, italskou bohyní milostného půvabu, která se časem proměnila v bohyni smyslné *lásky a od 3. století př. n. l. byla ztotožněna s řeckou *Afrodítou, nebo její dávat do souvislosti s antickým *ideálem krásy.

Venuše byly vytvářeny podle specifického *kánonu (povětšinou stylizovaně, se zdůrazněním rodící a rozmnožovací síly ženy) z *kamene, *hlíny i z *kosti a jiných materiálů organického původu a zřejmě souvisely s *rituály plodnosti, zrození a uchování života.

Archetypální pojetí pravěkých venuší bylo jedním z podnětů pro vznik moderního výtvarného umění, například v díle sochařů Constantina *Brâncușiho (1876–1957) nebo Henryho *Moora (1898–1986). Z českých výtvarníků byl tvary paleolitických venuší inspirován například Vladimír *Drápal (narozen 1921). (Jaroslav Malina)

Venuše, *Afrodíté, *Venus Genetrix.

venuše, Věstonická, plastika ženské postavy, kolem roku 25 000 př. n. l., *mladý paleolit, kultura *pavlovienu, terakota, výška 11,5 cm, naleziště: *Dolní Věstonice u Mikulova na Moravě, uloženo: *Moravské zemské muzeum, Brno, Česká republika.

Proslulou plastiku objevil v roce 1925 Karel *Absolon a nazval ji *Věstonická venuše*. Byla vymodelována z keramické hmoty, jejíž užití jako sochařského materiálu na *lokalitách pod Pavlovskými vrchy je prioritním objevem tamějších lovců z hlediska celosvětového. Jinak ovšem podobné zobrazení ženy (ženského božstva, *venuše) patří stylově k nejrozšířenějšímu typu paleolitických „venuší“ v celém tehdejšímu prostoru Euroasie (dále například „Venuše z Gagarina“, „Venuše z Grimaldi“, „Venuše z Kostěnek“, „Venuše z Lausset“, „Venuše z Lespugue“, „Venuše z Pavlova“, „*Willendorfská venuše“): hlava ani rysy tváře nebo oči nebyly podstatné, stejně jako ruce; naopak byla zdůrazněna velká povislá prsa, široké boky a silná stehna, jakoby znetvořená opakovaným mateřstvím – tedy znaky snad stylizující ženskou plodnost, jejímuž kultu mohly takové plastiky sloužit.

Tyto plastiky, přestože mají proměnlivé rozměry jednotlivých proporcí, byly pro celkové vyznění a sdělení patrně vytvářeny podle jednotného *kánonu založeného na obdobném filozofickém východisku paleolitické společnosti: celá postava je zpracována ve tvaru kosočtverce, jehož horní vrchol vyznačuje hlavu, dolní vrchol nohy, postranní vrcholy se dotýkají boků; kružnice vkreslená ve středním poli kosočtverce vymezuje mateřské břicho; z horního okraje kružnice visí dolů velké prsy, její spodní okraj se dotýká pohlaví. Zdá se tedy, že mladopaleolitští umělci zobrazovali nahou ženu ve vysokém stupni *těhotenství – nadto v obrysech kosočtverce, jenž je patrně prastarým znakem *vulvy –, aby symbolizovali a pozitivně v rituálu ovlivňovali rodící a rozmnožovací sílu ženy, z níž pocházeli všichni členové pospolitosti a ve které viděli ztělesnění lidského sexuálního principu, zajišťujícího pokračování života. (Viz též *umění, paleolitické.) (Jaroslav Malina)

venuše, Willendorfská, plastika ženské postavy, kolem roku 26 000 př. n. l., mladý paleolit, kultura *gravettienu, *vápenec se stopami červené barvy, výška 10,7 cm, naleziště: *Willendorf, Wachau, Dolní Rakousko, uloženo: Naturhistorisches Museum, Vídeň, Rakousko. (Jaroslav Malina)

Vepsové, etnikum *ugrofinského původu žijící na severozápadě Ruské federace v počtu asi 16 000. *Jazyk (*vepsština) patří do *uralské jazykové rodiny, ale dnešní Vepsové mluví převážně jen rusky (ruština), asi třetina populace je bilingvní. Jsou pokládáni za potomky jednoho z finských *kmenů, písemné zmínky o něm pocházejí z 5.–6. století. Během dlouhého soužití s *Rusy se většina Vepsů asimilovala, tento proces pokračuje i vlivem nekompaktnosti jejich osídlení. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

vepsština, *ugrofinský jazyk užívaný menšinou při Finském zálivu v Rusku. (Viz též *Vepsové.) (Jaroslav Malina)

veracruzská kultura, *kultura, veracruzská.

verba volant, scripta manent [latinsky], slova ulétnou, napsané zůstává.

verbální komunikace, *komunikace, verbální.

verbuňk, mužský sólový skočný *tanec, charakteristický pro *lidovou kulturu Slovácka. Jeho pojmenování a pravděpodobně i původ pramení z role, kterou hrály taneční a hudební projevy při verbování mladíků do armády. Verbuňk obvykle tančí více mužů zároveň, existují konkrétní pohybové konvence, předepisující kroky, poskoky, dřepy atd., často bývá dodržována třífázová struktura tance (předzpěv, pomalá a rychlá část). Přesto je verbuňk výrazně individuálním tanečním projevem, jehož okamžitá podoba je směsí tanečnických schopností a *emocí, lokální taneční tradice a hudebního doprovodu. Tradice verbuňku je na Slovácku stále živá, v rámci folklorního festivalu ve Strážnici je pravidelně pořádána soutěž o nejlepšího tanečníka a v roce 2005 byl slovácký verbuňk prohlášen za Mistrovské dílo ústního a nemateriálního dědictví lidstva *UNESCO. (Jana Válková)

Vergilius, Publius Vergilius Maro (15. 10. 70 př. n. l., Andes u Mantuy, Itálie – 21. 9. 19 př. n. l., Brindisi, Itálie), římský epický básník augustovského období. Tvůrce římského národního eposu **Aeneis* a idylických sbírek *Bucolica* (Pastýřské zpěvy) a *Georgica* (Rolnické zpěvy). Patřil do okruhu literátů soustředěných okolo **Maecenata*. Zemřel při návratu z cesty do Řecka, kterou podnikl, aby osobně poznal dějiště událostí, které popisoval. Jeho nedokončené dílo bylo vydáno z popudu císaře **Augusta*. (Marie Pardyová)

Verchovci, etnografická skupina **Ukrajinců* obývajících obě strany Karpat na území Ukrajiny a částečně i Slovenska, jejich počet je zahrnut v počtu Ukrajinců. Tradičním způsobem obživy je horské **pastevectví*, **zemědělství*, sadařství a práce v lesním průmyslu. (Viz též **Rusíni*.) (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

verifikace (z latiny: *vĕrum*, „pravda, skutečnost“ a *facere*, „dělat, činit, konat“ = „činit pravdivým“), ověření, ověřování, potvrzení správnosti – postup, při němž se zjišťuje pravdivost **výroku*, **hypotézy* nebo **teorie*, a to buď přímo pozorováním (**experimentem*), anebo nepřímo, logickou **dedukcí*. Protože úplná verifikace není v empirických vědách možná, mluví se raději o potvrzení výroku nebo hypotézy. Opak: **falzifikace*. (Jaroslav Malina)

verismus (z italštiny: *vero*, „pravdivý“), směr v italské **literatuře* a **umění* konce 19. století, jehož principy jsou blízké francouzskému **naturalismu*. Na rozdíl od Émila **Zoly* a jeho stoupenců veristé netíhli k aplikacím experimentálních vědeckých metod v oblasti literatury. S naturalismem je spojuje snaha pořídit kopii životních faktů a lidských charakterů, nelíčí však člověka jako determinovaný produkt zděděných vlastností. Podléhá spíše určitému **fatalismu*, který způsobuje, že prudké a primitivní vášně hrdinů potvrzují nevyhnutelnost tragického osudu. Tento rys fatalismu lze vystopovat v tvorbě nejvýznamnějšího představitele verismu, sicilského novelisty Giovanniho Vergy (1840–1922). Inspiroval se zvláště italským venkovem, v jeho díle je patrný protiklad Sicílie a ostatních částí Itálie. Z dalších italských vyznavačů verismu vynikl spisovatel Luigi Capuana (1839–1915).

Název verismus ve výtvarném umění se objevuje jako označení nezastřeného způsobu naturalistického zobrazení velmi extrémních situací, spojeného s důraznou sociální kritikou. Tomu odpovídají díla německých expresionistů, reprezentantů směru Nová věčnost Otto **Dixe* (1891–1969) a Georga **Grosze* (1893–1959).

Verismus v hudbě je odrazem literárního naturalismu. Vznikl v posledním desetiletí 19. století v Itálii jako nový operní sloh. Předváděním bezuzdných lidských vášní, volbou drastických námětů s krvavými **konflikty* a výrazných hudebních prostředků usiluje o dosažení strhující působivosti. Zakladateli verismu jsou Pietro Mascagni (1863–1945) a Ruggiero Leoncavallo (1858–1919), hlavním představitelem je Giacomo Puccini (1858–1924), který dobyl světové slávy zejména operami *Bohéma*; *Tosca* a *Madame Butterfly*. Verismus zasáhl i dílo (opery *Její pastorkyně*, *Osud* aj.) českého skladatele Leoše Janáčka (1854–1928). (Jaroslav Malina)

Vermeer, Jan (zvaný Vermeer van Delft, 31. 10. 1632, Delft, Nizozemsko – 15. 12. 1675, Delft, Nizozemsko), nizozemský malíř; představitel barokní malby. Věnoval se především zobrazení každodenního života v interiéru měšťanských domů. Ve svých kompozičně jednoduchých obrazech (zachycujících pouze jednu nebo několik osob), založených na vyvážené kompozici studených a zářivě teplých tónů využíval působivého efektu denního světla (*Čtenářka*; *Krajkářka*; *Mlékařka* aj.). (Jaroslav Malina)

vermis cerebelli (z latiny: *vermis*, „červ“), spojení mozečkových hemisfér. (Ladislava Horáčková)

Verne, Jules (8. 2. 1828, Nantes, Francie – 24. 3. 1905, Amiens, Francie), francouzský spisovatel; jeden ze zakladatelů **vědecko-fantastické literatury*. Narodil se jako první z pěti dětí v rodině právníka. Roku 1847 odjel do Paříže studovat práva a pak se živil jako obchodník s akcemi. Hodně cestoval a některé zážitky z cest po Evropě, USA a severní

Africe využil i ve své tvorbě. Od mládí psal dnes již většinou zapomenuté básně, povídky, divadelní hry aj. V roce 1862 začala jeho spolupráce s nakladatelem Pierrem-Julesem Hetzelem, u kterého vydal svůj první dobrodružný román s fantastickými prvky *Cinq semaines en ballon* (Pět neděl v baloně, 1. svazek, 1863). Po velkém úspěchu získal od nakladatele exkluzivní smlouvu na dvacet let. Hetzel také vymyslel souhrnný název pro Verneovo dílo, a to *Les Voyages extraordinaires* (Podivuhodné cesty). Verne získal proslulost zejména fiktivními cestopisy, robinzonádami a fantastickými příběhy. Ve svých románech předpověděl celou řadu vědeckých a technických objevů, například říditelné vzducholoď, analogii *televize a jaderné pumy, cesty *vesmírem, dlouhé podmořské cesty, rozsáhlé využití elektřiny, obrněné válečné stroje, vrtulník aj. Psal i o věcech, které patří stále mezi nejčastější náměty vědecké fantastiky, i když se z různých důvodů neuskutečňují (srážka s kometou, cesta do pravěku situovaného do hlubin *země aj.). V řadě Podivuhodné cesty vydal Verne za svého života 54 titulů (některé i ve spolupráci s jinými autory, jako byli jeho syn Michel Verne nebo André Laurie).

Verne ani ve svých fantastických příbězích zpravidla neopustil klasické schéma dobrodružného románu. Vynálezy, které popsal, jsou většinou dílem osamocených géniů, jejichž činnost zůstala před lidstvem v podstatě utajena a kteří jsou vůči lidstvu často v opozici (například kapitán Nemo z románu *Vingt mille lieues sous les mers* [Dvacet tisíc mil pod mořem], 2 svazky, 1869–1870). Dalším charakteristickým rysem byl obdiv ke schopnostem lidského ducha, zejména k tvořivé síle *vědy a techniky. Na rozdíl od pozdějších autorů vědeckofantastické literatury však nedomýšlel možné sociální důsledky různých mimořádných objevů nebo událostí, nevytvářel *utopie, neopouštěl rámec své historické doby. (Vojtěch Mornstein)

vernix mou, *kryt, měkký.

vernix caseosa (z latiny: *vernix*, „lak“ a *caseosa*, „sýrovitý“), mázek, mazlavá sýrovitá hmota, pokrývající tělo *plodu asi od 5. měsíce nitroděložního vývoje. Skládá se ze *sekretu mazových žláz a odloučených buněk *kůže. (Drahomír Horký)

Veronese, Paolo (vlastním jménem Paolo Caliari, 1528, Verona, Itálie – 19. 4. 1588, Benátky, Itálie), italský malíř; přední představitel pozdní italské *renesance. Spolu s *Tizianem a *Tintorettem završil klasickou benátskou malbu. Maloval portréty a zejména monumentální obrazy a *fresky jasné, průzračné barevnosti v iluzionisticky-dekorativním stylu s převahou biblických a mytologických námětů (některé opakovaně): například *Amor svazuje Venuši a Marta*, 1580; *Kristus a cizoložnice*, 1580; *Lot a jeho dcery na útěku ze Sodomy*, 1580; *Únos Európy*, 1580; *Venuše a Mars*, 1580; *Venuše a spící Adonis*, 1580; *Zuzana a starci*, 1580; *Holofernovu stětí*, 1581 (Palazzo, Rosso, Janov, Itálie); *Judita s hlavou Holofernovou*, 1582 (Kunsthistorisches Museum, Vídeň, Rakousko); *Zvěstování*, 1583; dokonale zobrazil ženský *akt: například *Léda s labutí*, kolem roku 1580. (Jaroslav Malina)

Verschuer, Otmar Freiherr von (16. 7. 1896, Richelsdorfer Hütte, Německo – 8. 8. 1969, Münster, Německo), německý antropolog a genetik. Byl spjat s programem nacistické *eugeniky. Od roku 1942 řídil jako nástupce Eugena *Fischera berlínský ústav Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, který představoval středisko *nacistické antropologie.

V roce 1944 zahájil společně se svým asistentem Josefem *Mengelem výzkumy především dvojčat ve vyhlazovacím *koncentračním táboře v Osvětimi. Pro nedostatek přímých důkazů svědčících o tom, že by se podílel na zločinech nacistického režimu, Verschuer nebyl po *druhé světové válce souzen. Roku 1951 se stal profesorem lidské genetiky na *univerzitě v Münsteru, kde působil až do své smrti při autonehodě v roce 1969. (Ivo T. Budil)

vertebra, -ae, f. (z latiny: *vertere*, „točit“), obratel (řecky: *spondylos*). Základní kostěná součást *páteře s otvory, jimiž prochází *mícha a *míšňní nervy. Obratel se skládá z těla (*corpus vertebrae*) s horní a dolní plochou (*facies terminalis superior et inferior*) pro spojení s meziobratlovými *ploténkami a z obratlového oblouku (*arcus vertebrae*). Dorzální okraj

obratlového těla a oblouk obratlový ohraničují otvor – *foramen vertebrale* (po celé délce páteře tak vzniká páteřní kanál – *canalis vertebralis*, kterým prochází mícha). Obratlový oblouk začíná zúženou částí (*pediculus arcus vertebrae*), na jejímž horním i dolním okraji jsou zářezy (*incisura intervertebralis superior et inferior*). Spojením incisur dvou sousedních obratlů vzniká *foramen intervertebrale*, jímž prostupuje *míšní nerv. Obratel má sedm výběžků – nepárový trnový výběžek – *processus spinosus* – orientovaný dorzálně, párové *processus transversi* a kloubní výběžky – *processus articulares superiores* (směřující *kraniálně) a *processus articulares inferiores* (směřující kaudálně).

Základní plán obratlů – tělo, oblouk obratlový, výběžky a otvor obratlový je shodný u všech obratlů s výjimkou prvních dvou krčních obratlů – atlasu (**atlas*) a čepovce (**axis*). *Osifikace obratlů začíná od 3. fetálního měsíce v *kaudálních hrudních obratlích (**vertebra thoracica*) odkud se šíří kraniálním i kaudálním směrem. Obratle mají tři *osifikační jádra – jedno v těle a dvě v obratlovém oblouku, z nichž osifikují i obratlové výběžky. Během prvního roku se osifikační oblouková jádra spojují a vzniká *processus spinosus*. Obratlový oblouk pak srůstá s tělem obratle mezi 3.–8. rokem věku. V období *puberty se objevují v *chrupavkách na okrajích obratlů další osifikační jádra – na hrotech výběžků a epifyzové destičky na terminálních plochách obratlových těl, které osifikují až po 18. roce. Na *kosti křížové jsou takové epifyzy na *partes laterales*. Atlas – má dvě párová osifikační jádra pro *arcus posterior* a *massae laterales atlantis*. Teprve v 1. roce se objeví nepárové jádro předního oblouku. Axis – v prenatalní době má jádro v obratlovém těle a další pár jader v **dens axis*. *Postnatálně se v hrotu *dens axis* objevuje další jádro jako rudiment okcipitálního obratle. S jádrem těla axis splývají jádra *dens axis* v 3.–4. roce. V době *puberty se objevuje na kaudální straně těla čepovce terminální epifyzová destička. Křížové obratle spolu srůstají od kaudálních směrem ke kraniálním do věku 20–30 let. (Ladislava Horáčková)

vertebra cervicalis, krční obratel, zkratka C_{1–7}. *Páteř obsahuje 7 krčních obratlů, které mají ze všech obratlů nejmenší těla. Vyvýšený laterální okraj obratlových těl – *uncus vertebrae* – výrazně prohlubuje horní terminální plochu. Obratlový otvor (*foramen vertebrale*) je velký, tvaru trojúhelníku, trnové výběžky (*processus spinosi*) jsou krátké, téměř horizontálně uložené a s výjimkou C₂ a C₇, jsou rozvidlené. U C₇ (**vertebra prominens*) bývá *processus spinosus* silný, míří téměř přímo dorzálně a je kyjovitě rozšířený, při *flexi hlavy jej lze snadno nahmatat. Transverzální výběžky krčních obratlů obsahují otvor – *foramen processus transversi* (pro vstup **arteria* a **vena vertebralis* – arterie probíhá od C₆–C₁, žíla C₁–C₇) a **tuberculum anterius et posterius*. První krční obratel (**atlas*) nemá obratlové tělo a trnový výběžek, kloubně se připojuje ke kondylům *kosti týlní a k druhému krčnímu obratli (**axis*). Tělo druhého krčního obratle má nápadný zub (**dens axis*). Nejmenším z krčních obratlů je C₃. Šestý krční obratel má na transverzálním výběžku velké *tuberculum anterius* nazývané **tuberculum caroticum*. Tlakem proti němu se dá zastavit krvácení z **arteria carotis communis*. Pro krční obratel je hlavním poznávacím znakem výše zmíněný otvor v příčném výběžku – *foramen processus transversi*, který nenajdeme u žádného jiného obratle. (Ladislava Horáčková)

vertebra coccygea, obratel kostrční, zkratka Co_{1–4(5)}. *Páteř obsahuje 4–5 kostrčních obratlů, jejich srústem vzniká kost kostrční (**os coccygis*). (Ladislava Horáčková)

vertebra lumbalis, bederní obratel, zkratka L_{1–5}. Páteř obsahuje 5 bederních obratlů. Bederní obratle mají velká, široká a silná těla ledvinovitého tvaru. Trnové výběžky (*processus spinosi*) jsou silné a široké (mají podobu destičky). Kloubní výběžky jsou orientovány do *roviny sagitální (kloubní plošky kraniálních výběžků směřují mediálně, u kaudálních kloubních výběžků laterálně). *Processus costales* (redukovaná žebra) směřují transverzálně a jsou uloženy ventrálněji než původní transverzální výběžky. Ty u bederních obratlů představuje pouze *processus mammillaris* (při zadním okraji horního kloubního výběžku) a

processus accessorius při jeho bázi. *Processus costales* mají samostatný základ, někdy se s tělem nespojují a vytvářejí (zejména u L₁, méně často u L₂) pahýlovité lumbální žebro.

Jestliže se spojí L₅ s *kostí křížovou, mluvíme o takzvané **sakralizaci* lumbálního obratle. Někdy se nespojí oblouk obratlový s tělem a vzniká **spondylolysis* (nejčastěji zůstanou u těla kranialní kloubní výběžky, s částí oblouku bývají odděleny kaudální kloubní výběžky).

Hlavním poznávacím znakem bederních obratlů je postavení kloubních výběžků v sagitální rovině a přítomnost destičkovitého trnového výběžku. Pro L₅ je typické velké, klínovité tělo (v dorzální části nápadně nižší), krátký *processus spinosus*, silný *processus costalis* a široce od sebe vzdálené *processus articulares inferiores*. (Ladislava Horáčková)

vertebra prominens, sedmý krční obratel, zkratka C₇. Nazývá se tak pro silný, přímo dorzálně mířící, nápadně kyjovitě rozšířený trnový výběžek, který je prvním hmatným trnovým výběžkem při *flexi hlavy a krku. (Ladislava Horáčková)

vertebra sacralis, křížový obratel, zkratka S₁₋₅. *Páteř obsahuje obvykle 5 křížových obratlů, které na počátku *puberty srůstají v kost křížovou (**os sacrum*). (Ladislava Horáčková)

vertebra thoracica, hrudní obratel, zkratka Th₁₋₁₂. *Páteř obsahuje celkem 12 hrudních obratlů. Jejich těla se *kaudálním směrem zvětšují. Typickým znakem hrudních obratlů jsou kloubní plošky na bocích těl – *foveae costales* (vždy *kranialní a kaudální s výjimkou Th₁₀₋₁₂, kde je ploška jen jedna) pro skloubení s hlavičkami *žeber. Na příčném výběžku 1.–10. hrudního obratle je kloubní ploška (*fovea costalis processus transversi*) pro skloubení s *facies articularis tuberculi costae* na krčku příslušného žebra. Trnové výběžky – *processus spinosi* hrudních obratlů jsou dlouhé, směřují šikmo dolů, u středních Th obratlů se střežovitě překrývají, u kaudálních Th obratlů jsou krátké a směřují dorzálně. Kloubní výběžky (*processus articulares*) stojí v *rovině frontální, kranialní kloubní výběžky jsou tenké a jejich kloubní ploška směřuje dorzálně, zatímco dolní kloubní výběžky jsou silnější, s kloubní ploškou mířící *ventrálním směrem. Th₁ obratel má kranialní *fovea costalis* okrouhlou, kaudální tvaru půlkruhu. Od Th₂ po Th₉ jsou obě jamky (kranialní i kaudální) ve tvaru půlkruhu, Th₁₀ má jen půlkruhovou kranialní *fovea costalis*, Th₁₁ okrouhlou při kranialním okraji a Th₁₂ okrouhlou kloubní plošku uprostřed laterální plochy těla. Tělo prvního hrudního obratle má často, stejně jako obratle krční, ještě vyvýšený okraj – *uncus vertebrae*. Na ventrální straně těl Th₃₋₇ obratlů nalézáme otisk *hrudní aorty (*impressio aortica*). Th₁₁ a Th₁₂ mají velká těla, trnové výběžky krátké a téměř v horizontální rovině, malé transverzální výběžky jsou krátké bez *fovea costalis processus transversi* (někdy mohou být rudimentární, pouze ve formě *processus mammillaris* a *processus accessorius* – viz **vertebra lumbalis*). U Th₁₁ jsou horní i dolní kloubní výběžky orientovány do frontální roviny, Th₁₂ je spojen s Th₁₁ a L₁, takže jeho kaudální kloubní výběžky jsou již orientovány (jako je tomu u lumbálních obratlů) do *roviny sagitální, zatímco horní jsou ještě v rovině frontální. Přítomnost kloubních plošek na tělech a příčných výběžcích (pro spojení s žebry) je hlavním poznávacím znakem hrudních obratlů. (Ladislava Horáčková)

Vértésszölös (Maďarsko), středopleistocenní naleziště travertínů, sídliště archaických evropských *archaických lidí (lebeční fragmenty, *Evropané, první), fauna a drobnotvaré industrie *starého paleolitu; stáří asi 400 000 let. (Jiří A. Svoboda)

vertikálně otevřený skus, *skus, vertikálně otevřený.

vertikální stratigrafie, *stratigrafie.

vertikální ztráta kostní tkáně, *ztráta kostní tkáně, vertikální.

verze (z latiny *vertere*, „obracet; točit; otáčet“ přes francouzštinu: *version*, „obrácení něčeho; verze“):

1. překlad a různé překlady textu – například verze *bible, řečtí klasikové, kteří byli dříve známi jen v latinském překladu atd.;

2. paralelní podoba textu, která doznala určitých změn – ve smyslu varianta, česká verze filmu, sedm existujících verzí *Písně o Rolandovi*;

3. interpretace textu nebo série faktů – verze jednotlivých svědectví atd. (Marie Pardyová)

veřejná ekonomie, *ekonomie, veřejná.

veřejná ekonomika, *ekonomika, veřejná.

veřejná kampaň, *kampaň, veřejná.

veřejná odpovědnost, *odpovědnost, veřejná.

veřejná prospěšnost, *prospěšnost, veřejná.

veřejná sbírka, *sbírka, veřejná.

veřejná sféra, *sféra, veřejná.

veřejná správa, *správa, veřejná.

veřejná věc, *věc, veřejná.

veřejná vysoká škola, *škola, veřejná vysoká.

veřejné finance, *finance, veřejné.

veřejné mínění, *mínění, veřejné.

veřejné právo, *právo, veřejné, viz *právo, soukromé.

veřejně prospěšný (obecně prospěšný), význam těchto termínů v českém právním prostředí a jeho odborné terminologii kolísá. Obecně prospěšné cíle jsou definovány například v Zákoně č. 227/1997 Sb. o nadacích a nadačních fondech. Jedná se zejména o rozvoj duchovních hodnot, ochranu *lidských práv nebo jiných humanitárních hodnot, ochranu přírodního prostředí, kulturních památek a tradic, a o rozvoj vědy, vzdělávání, tělovýchovy a sportu. (Marie Dohnalová)

veřejné statky, *statky, veřejné.

veřejné záležitosti, *záležitosti, veřejné.

veřejné zdravotnictví, *zdravotnictví, veřejné.

veřejnost, větší část *společnosti zainteresovaná na společenském dění v celku nebo na jeho *konkrétních problémech, na výsledcích ekonomických a politických aktivit s obecnějším dopadem. Jedna ze základních forem moderní *občanské společnosti, vytváří se v procesu modernizace. Má mimopolitický *statut a je uznána jako základna pro legitimizaci politické moci a demokratického *státu, kterému poskytuje ospravedlnění a důvěryhodnost. Moderní veřejnost je kromě toho novým sekularizovaným (*sekularizace) a metatopickým prostorem. Mimo sféru politické moci zde dochází k vytváření *mínění (veřejného), které je (1.) produktem reflexe, (2.) výsledkem diskuse a (3.) vyjadřuje aktivně zformovaný *konsenzus. (Marie Dohnalová)

veřejný, v dnešním slova smyslu to, co je ve společném zájmu, a to ne z nějaké vnější perspektivy, ale co je běžně rozpoznáváno jako společný zájem. Veřejné je to, co se týká nástrojů, *institucí či způsobů, díky nimž se společnost stává jednotným tělesem. (Marie Dohnalová)

veřejný dluh, *dluh, veřejný.

veřejný mýtus, *mýtus, veřejný.

veřejný ochránce práv, *ochránce práv, veřejný.

veřejný sektor, *sektor, veřejný.

veřejný zájem, *zájem, veřejný.

ves, *vesnice.

Vesalius, Andreas (původním jménem Andries van Wesele, 31. 12. 1514, Brusel, Belgie – 15. 10. 1564, řecký ostrov Sakinthos [Zakynthos]), vlámský lékař, anatom, antropolog a spisovatel. Již jako chlapec se zajímal o tělesnou stavbu živočichů a je o něm známo, že některá zvířata i pitval. Později navštěvoval *univerzitu v Leuvenu a v letech 1533–1536 v Paříži, kde studoval medicínu a rozvíjel svůj zájem o *anatomii. Doktorát získal v roce 1537 na univerzitě v italské Padově, kde se později stal i profesorem a vyučoval chirurgii. Získal si

uznání a věhlas i v praktické medicíně a byl jmenován dvorním lékařem španělského krále Karla V. (1500–1558) a po jeho rezignaci i jeho syna Filipa II. (1527–1598). Pro své vědecké názory se dostával do sporu s církevní mocí, kterou byl dokonce donucen část vlastního díla zničit. V Padově i na blízké univerzitě v Bologni prováděl veřejné pitvy pro studenty i širší veřejnost.

Při těchto výzkumech dospěl k závěru, že poznatky řeckého lékaře Galéna staré v jeho době již více než 1300 let, byly založeny na pitvách zvířat a jsou nepřesné. Proto vycházel ze svých vlastních pozorování a získané poznatky uveřejnil v sedmisvazkovém spise foliového formátu *De humanis corporis fabrica libri septem* (Sedm knih o stavbě lidského těla, 1543) s 300 scénickými anatomickými obrazy, které podle jeho náčrtů provedl Tizianův žák Jan Steven van Calcar [Giovanni Stephen van Calcar] (1499–mezi 1546 a 1550). Dílo, které má mimořádný význam pro anatomii, medicínu, fyziologii a fyzickou antropologii, je poprvé v historii členěno podle platného anatomického systému: v sedmi samostatných oddílech o kostech, svalech, cévách, nervech, břišní dutině, srdci a o mozku.

Toto, ve své době nejdokonalejší kompendium, bylo základním pramenem humánní anatomie téměř celých příštích 200 let. S některými útvary, nesoucími Vesaliovo jméno, se setkáváme i v současných anatomických a antropologických učebnicích. Je to například *foramen Vesalii* (nekonstantní otvor pro žilní spojku v kosti klínové uložený mediálně od *foramen ovale*); *os Vesalii* je nazývána *fabella* (sezamská kost v *caput laterale musculi gastrocnemii*) či drobná kost, která vznikne při samostatné osifikaci *tuberositas ossis metatarsalis V.* (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

Veserkaf, zakladatel 5. dynastie. Podle Turínského seznamu králů vládl 7 let, podle Manéthona dokonce 28 let. Je o něm známo, že stavěl chrámy, podporoval rozvoj kultu bohů i v provinciích a uspořádal vojenské tažení do Nubie. Jeho pyramida stojí v Sakkáře. Veserkaf postavil první sluneční chrám, jenž byl objeven severně od Abúsíru. (Břetislav Vachala)

vesica (z latiny: *vēsīca*, „měchýř, vak“), měchýř, vak.

vesica biliaris, *vesica fellea*, žlučník.

vesica fellea, *vesica biliaris*, žlučník, je vak, v němž se hromadí žluč, zahušťuje se vstřebáváním vody a získává charakter nasyceného roztoku. Při příchodu tráveniny do duodena je žluč ze žlučníku reflexně vyprazdňována. Žlučník má objem asi 50 ml, je dlouhý kolem 10 cm. Nejširší, slepě uzavřená část žlučníku je *fundus*, střední oddíl představuje tělo (*corpus*), které se nálevkovitě jako *infundibulum* zužuje v krček (*collum*). Na krček žlučníku navazuje *ductus cysticus*. Tento vývod je dlouhý 2–5 cm a má uvnitř spirálovitě probíhající řasu – *plica spiralis*. Žlučník je uložen ve *fossa vesicae felleae* na viscerální ploše jater (*hepar*). Žlučník se dotýká přední stěny břišní v místě průsečíku pravé medioklavikulární čáry (půlí kost klíční a směřuje dolů) s obloukem žeberním (chrupavka pravého devátého žebra). (Lenka Vargová)

vesica urinaria, močový měchýř, dutý vakovitý orgán tvořený hladkou svalovinou, ve kterém se hromadí vznikající moč. Nucení na močení se dostavuje při náplni 250–300 ml, celková kapacita je však podstatně větší až 500–700 ml. Na močovém měchýři se nachází spodina (*fundus vesicae*), která se obrací u muže proti konečníku a prostatě, u ženy proti děložnímu hrdlu a pochvě. Do *fundus vesicae* ústí močovody a vystupuje močová trubice. Oblast spodiny močového měchýře, ze které vychází *urethra*, se nazývá hrdlo (*cervix vesicae*) a prostřední část močového měchýře se označuje jako tělo (*corpus vesicae*). Ventrokranálně se na močovém měchýři nachází vrchol (*apex vesicae*). Stěna močového měchýře se skládá ze sliznice, podslizničního vaziva, svaloviny a povrchového vaziva. Sliznice je kryta vícevrstevnatým přechodním epitelem a je složena v síťovitě uspořádané řasy. V oblasti *fundus vesicae* se nachází ostře ohraničené pole trojúhelníkovitého tvaru *trigonum vesicae*, v němž řasy chybí. *Trigonum vesicae* je vymezeno třemi otvory. Patří

k nim šterbinovitá ústí obou močovodů (**ostia ureterum*) a před nimi ve střední rovině vyústění močové trubice (**ostium urethrae internum*). Pod sliznicí je vrstva řídkého podslizničního vaziva, která chybí v oblasti *trigonum vesicae*. Hladká svalovina močového měchýře je uspořádána do tří nepřesně ohraničených vrstev – vnitřní síťovitě uspořádané, střední cirkulární (**musculus sphincter vesicae*) a zevní s podélně orientovanými svalovými snopci. K svalovině močového měchýře lze připočítat ještě i svaly, které přichází k močovému měchýři od okolních orgánů (**musculus pubovesicalis*, **musculus rectovesicalis*). *Kraniálně obrácená část těla močového měchýře je kryta pánevním *peritoneem, zbývající části měchýře kryje *adventicie. Uložení a tvar močového měchýře závisí na jeho náplni. Prázdný močový měchýř je uložen za *symfýzou, subperitoneálně a nepřesahuje přes její horní okraj. (Lenka Vargová)

vesiculae seminales, semenné vajíčky, patří k vnitřním mužským pohlavním orgánům. Semenný vajíček je párová přídatná pohlavní *žláza kyjovitého tvaru. Povrch žlázy je hrbolatý, její délka je přibližně 4–5 cm. Tento orgán je uložený na laterální straně *ampulla ductus deferentis*. Vývod (*ductus excretorius*) běží ke střední rovině, kde se spojuje se zúženým koncem *chámovodu a společně vytváří *ductus ejaculatorius*. Tento společný vývod prochází *prostatou a vyúsťuje na *vesicula seminalis* v prostatické části *trubice močové. Žlázočný jednovrstevný kubický až cylindrický epitel je zdrojem alkalického *sekretu, jenž je součástí *ejakulátu (50–80 % objemu ejakulátu). Alkalický sekret semenných vajíčků neutralizuje kyselé prostředí v *pochvě a obsahuje důležité látky, které jsou zdrojem energie pro *spermie. Svalová vrstva je tvořena longitudinálně a cirkulárně orientovanou hladkou svalovinou. Svalovina se při ejakulaci kontrahuje a sekret semenných vajíčků je vystřikován přes *ductus ejaculatorius* do močové trubice. Povrch semenných vajíčků je kryt *adventicií. (Lenka Vargová)

vesmír (Vesmír) (řecky: *kosmos*, „svět fungující podle řádu“; latinsky: *ūniversum*, „veškerenstvo, celek, vesmír, svět“):

1. [fyzikální kosmologie], veškerá hmota a energie existující v *čase a *prostoru, v moderním pojetí i samotný tento čas a prostor. Se zdokonalováním pozorovací techniky a vývojem teoretického poznání se pojetí vesmíru mění: pro antické a středověké učence a filozofy byla vesmírem pozorovaná *nebeská tělesa obklopená sférou hvězd; pro novověké vědce a myslitele jím bylo „hvězdné nebe nad námi“ (Immanuel *Kant), které se ve 20. století ukázalo být jen jedním z nesčíslného počtu hvězdných ostrovů – galaxií; na přelomu tisíciletí se ukazuje, že svítící hmota v galaxiích zahrnuje jen několik procent celkové hmoty a energie vesmíru, jejíž povaha je nám většinou zcela neznáma. Věda 20. století však potvrzuje jednotnou povahu výplně vesmíru a objevuje, že tato výplň má aspoň v dosahu našeho pozorování i jednotné dějiny počínající velkým třeskem před asi 14 miliardami let. I když dějiny pozemské *astronomie a astrofyziky zahrnují ve srovnání s touto historií časově zanedbatelný úsek, informace, kterou nám přináší světlo či šířeji elektromagnetické záření ze vzdáleného vesmíru, je informací o jeho miliony i miliardy let vzdálené minulosti. Doplníme-li ji dobře podloženou teorií, můžeme říci, že s výjimkou nejranějších vývojových fází (a eventuálně toho, co jim předcházelo) jsou našemu poznání přístupné celé dějiny vesmíru. Naše pozorování již dnes také pokrývají podstatnou část toho, co vůbec v principu pozorovat lze (pozorovatelný vesmír je konečný, protože je uzavřen horizontem velkého třesku). Uvažuje se o vztahu pozorovaného vesmíru k širší realitě (multivesmíru či souboru vesmírů), tyto úvahy však zůstávají na úrovni spekulací;

2. [antropologie], sociální konstrukce a kulturní kategorie, která jako součást *mytologií, pohádek, *náboženství, krásné *literatury, *vědy, *umění a dalších symbolických systémů, umožňovala lidem pochopit a interpretovat místo *člověka v *přírodě a kosmu.

Hledání odpovědi na vznik, příčinu, strukturu a vývoj univerza, které člověka obklopuje, patří mezi nejstarší otázky, které si lidstvo v průběhu své existence pokládalo. V mnoha

světových mytologiích se setkáváme s *názorem, že prapůvodní stav věcí a jevů je spjatý s *chaosem – neuspořádaným, temným a neurčitým prostorem, do kterého byl vznikem kosmu vnesen řád. Geneze kosmu a negace chaosu je často spojována s příchodem světla, které ukončilo vládu temnoty. Symbolem nástupu kosmického řádu je proto *Slunce. To je v mnoha *kulturách považováno za sílu, jež probouzí život, ovlivňuje průběh ročních období a určuje pravidelný rytmus světa střídáním dne a noci. Například starověcí *Egyptané věřili, že na počátku nebylo nic, jen bezbřehý, prvotní oceán Nun, jehož vlny se vzdouvaly v nekonečných tmách. Teprve později z vodních hlubin začala vzlínat prahmota z písku a hlíny. Tak vznikl ostrůvek, na jehož vrcholku se objevilo hladké a dokonalé vajíčko, z něhož vyskočil *bůh Slunce – *Re, který zaplavil vše kolem zářivým světlem. S ideou prvotního chaosu a prapůvodní temnoty, jejíž nadvládu přerušil příchod světla, slunce a ohně se setkáváme také u mnoha *aliterárních společností.

Zrození světla a následného kosmického řádu je v *kosmogoniích světových kultur prezentováno dvojím způsobem:

1. jako výsledek přírodního kontinuálního procesu a přirozené emergence, ze které se kosmický řád zrodil přirozenou vývojovou cestou;

2. jako kreativní *akt bohů, *kulturních hrdinů nebo lidí, spojený s vítězným bojem s chaosem a temnotou. Součástí tohoto zápasu bylo často násilné oddělení nebe od *země, potomků od prarodičů, temnoty od světla. Prapůvodní výchozí stav spjatý s chaosem přitom bývá v mytologických textech často popisován negacemi stávajícího stavu například slovy: „když nebe ještě nebylo, když *země ještě nebyla, když nad nebem nezářilo slunce“ apod.

Nastolení vesmírného řádu bylo často vyjádřeno prostřednictvím konceptualizace světa v binárních kontrastech. V souladu s empirickou zkušeností lidé dichotomizovali kosmos na svět nahoře (nebesa) a dole (země). S tímto dělením se setkáváme v totemických systémech preliterárních společností i v mýtech starověkých kultur. Dichotomická koncepce světa byla často spojená s myšlenkou, že věci horního světa a dolního světa si navzájem odpovídají, a že co existuje na zemi, musí mít svůj předobraz v nebi. Tento předpoklad našel své vyjádření v myšlence symbolického spojení univerza (makrokosmu) a člověka (mikrokosmu). Indoevropské mýty například vyprávějí o tom, že svět byl stvořen z údů prvotního člověka (Ymir, Puruša), tedy podle lidských měřítek. Analogii mezi člověkem a vesmírem zdůrazňoval také antičtí stoikové a sofisté. Řecký sofista Prótagorás (kolem 485 př. n. l. – kolem 420 př. n. l.) vyjádřil ve svém spisu *Peri alétheias* (Pravda) sepětí člověka s univerzem slovy: „Člověk je mírou všech věcí, jsoucích, že jsou, a nejsoucích, že nejsou.“ Předpoklad harmonie lidského osudu a běhu hvězd se odrazil také v astrologii a lékařství. Podle řeckého lékaře *Hippokrata (kolem 460–kolem 375 př. n. l.) jsou i nemoci součástí širších kosmologických procesů. S představou člověka jako světa v malém se setkáváme i ve *středověku. Například *Hildegarda z Bingenu (1098–1179), která ve svých spisech originálním způsobem spojovala kosmologii s *antropologií a mystikou, předpokládala, že se člověk podílí na všech 4 živlech: vzduchu (prostřednictvím dechu a zvuku), ohni (prostřednictvím tepla a pohybu), vodě (prostřednictvím krve a slin) a zemi (prostřednictvím masa a kostí).

Podle *konfucianismu je nejvyšším úkolem člověka přizpůsobit své osobní konání nebeskému, a tím vytvářet harmonii mezi mikrokosmem a makrokosmem. Avšak „čínská nebesa“ nepředstavují sílu, ovládající svět; čínské „nebe“, není transcendentní, kralující nad ostatními bytostmi a nezávislé na nich, naopak je součástí přírodního kosmu, kde je vše propojeno a navzájem souvisí. Výrazem těchto postojů je korelativní vidění světa. Dynamické napětí i soudržnost, které otáčejí vesmírem, jsou dány přítomností protikladných elementů *jin* a *jang*, projevených v řadě korelací, například jako negativní a pozitivní opozice, tma a světlo, chlad a teplo, ženství a mužství atd. Jin a jang kromě toho generují patero základních prvků (voda, oheň, dřevo, kov, země), které jsou v neustálém koloběhu, a jeden pohlcuje druhý.

Také k nim existují četné analogické pětice z různých kategorií (například světových stran včetně středu, ročních období, tělesných otvorů, planet, hudebních tónů, chutí atd.). V praxi se otázkami kosmické harmonie zabývá *geomancie (*feng-šuej*).

Vedle dichotomizace univerza hrála při konceptualizaci kosmu významnou roli kategorie „čtvernosti“. Ve starověkém Egyptě byly 4 synové boha Hóra spojovány se světovými stranami. V různých asijských a amerických kulturách 4 barvy symbolizují světové strany. Například v Číně: modrý drak (východ), červený pták (jih), bílý tygr (západ), černá želva (sever). Prostřednictvím čísla 4 lze vyjádřit prostorový řád kosmu (4 světové strany), časový řád kosmu (4 roční doby) a látkový řád kosmu (4 základní elementy). Mezi symboly, které vyjadřují časoprostorové členění kosmu, patří *kolo a *kříž, které označují jak 4 světové strany, tak 4 roční období, která vznikají zdánlivým pohybem Slunce. Dráha Slunce rozdělená na 4 části a 2 slunovraty našla své obrazové vyjádření v kruhovém kříži, s nímž se můžeme setkat například v *době bronzové na území Skandinávie nebo v době *neolitu v oblasti Podunají. Kruhový kříž je také symbolickým obrazem cyklické životní cesty, jejímiž 4 mezníky jsou *narození, *svatba, *smrt a znovuzrození.

Kosmologické představy se promítly také do sakrální *architektury. Vztah k nebeským tělesům je zakódovaný do megalitického kruhového památník ve *Stonehenge, kde se první sluneční paprsky v den odzemi (apogeum) symbolicky dotknou oltářního kamene. Podobného efektu dosáhli starověcí Egyptané v chrámu *Abú Simbel. Zde v den rovnodennosti paprsky vycházejícího slunce ozářily kultovní obrazy uvnitř chrámu. Za symbolické zobrazení kosmu lze považovat i egyptský chrám jako celek. Spodní část chrámu zastupuje zemi, z níž vyrůstají rostliny (papyrové, lotosové a palmové pilíře), zatímco strop představuje nebeskou klenbu posetou hvězdami. Podle židovského historika Josepha Flavia (asi 37–100 n. l.) také Šalomounův chrám v *Jeruzalémě ve své architektuře zahrnoval univerzum. Jeho dvůr symbolizoval hlubinu a podsvětí, hlavní prostor zastupoval zemi a oltářní prostor reprezentoval nebesa. Za obraz kosmu, který byl vytvořen prostřednictvím architektury, lze považovat i buddhistický chrám *Borobudur, postavený v 8. století na Jávě. Tato monumentální kamenná *stúpa ve tvaru *pyramidy, symbolizuje posvátnou horu Méru, kolem níž se otáčí celý svět – planety, obloha i oceány. Čtvercová základní stavba (země) se zvedá v devíti terasách a vrcholí kruhovou centrální stúpou (nebe). Výstup na Borobudur metaforicky odpovídal lidské pouti univerzem, při které se člověk zbavuje materiálních tužeb a potřeb, aby dospěl k pravému poznání, prozření a *nirváně. Se svébytnou podobou kosmu se setkáme také u vyspělých předkolumbovských mezoamerických kultur (*Aztékové, *Mayové). Středoameričtí *indiáni věřili, že nebe bylo dějištěm neustálého boje mezi dnem a nocí, světlem a tmou, suchem a deštěm. Tento zápas rituálně napodobovali prostřednictvím hry s míčem. Prostor kosmu byl ohraničen kamennými zdmi *míčových hřišť, jejichž půdorys měl podobu dvojitého písmena T. Kaučukový míč, jehož pohyb hráči dvou mužstev usměrňovali svými koleny, lokty a boky, symbolizoval Slunce a možná i ostatní hvězdy. Hráči usilovali o to, aby míč proletěl dvěma kamennými kruhy, které byly umístěny na stěně hřiště a rituálně se tak snažili usnadnit pohyb nebeských těles.

Nebeská tělesa hrála ve všech světových kosmologiích důležitou roli. Na jedné straně představovala personifikovaná božstva, na straně druhé plnila důležitou funkci při měření času, orientaci v geografickém prostoru a námořní navigaci. Předmětem uctívání byly v mnoha kulturách zejména Slunce a *Měsíc, neboť pohyb těchto nebeských těles umožnil vytvářet *solární a *lunární kalendáře a stanovit různá roční období. V mnoha světových mytologiích a kosmologiích hrály významnou roli také Venuše a Mars. V období *antiky byla Venuše (Venus) ztotožňována s kosmickou manifestací *lásky, smyslnosti a ženské krásy, zatímco Mars (Arés) byl pokládán za ztělesnění a kosmický symbol *války, *agresivity, mužské síly a dynamiky. Symbolický význam lidé přičítali také kosmickým jevům a hvězdným seskupením. Například komety byly chápány jako projevy hněvu slunečních bohů

– symbol ničivé síly narušující harmonii přírody. Ve středověku lidé považovali komety za předzvěst neštěstí, války a *moru. Předmětem četných transkulturních interpretací byla také Mléčná dráha (řecky: Galaxias) – široký, světlý pás hvězd obepínající celou noční oblohu. Mléčná dráha byla v mnoha kulturách ztotožňována s cestou, řekou nebo mostem. Některé preliterární společnosti ale pokládaly Mléčnou dráhu za sídlo mrtvých. Originální výklad existence mléčné dráhy mají původní australští domorodci (*Austrálci), kteří ji považují za kouř nebeského táborového ohně, ke kterému ulehk k odpočinku bůh-stvořitel. Také různým souhvězdím, která pokrývají noční oblohu, byly přičítány různé významy, neboť v nich byly spatřovány podoby lidí, bohů a předmětů. Například Velký vůz byl považován za symbol energie, která roztránila prvotní jednotu do různorodosti.

Snaha pochopit původ *Země a nebeských těles se promítla do četných kosmogonických mytologií. Například starověcí *Řekové, podobně jako jiná etnika a kultury, byli přesvědčeni, že na počátku všeho byl *Chaos* – zející prostor, v němž nebylo možné rozeznat nic určitého. Teprve poté se zrodila **Gaia* (Země) a **Erós* (Láska) reprezentující spojující kosmickou sílu. Z *Chaosu* vznikl také *Erebos* (Temno) a *Nyx* (Noc), kteří spolu zplodili *Aither* (Čirý vzduch) a *Heméru* (Den). *Gaia* pak sama od sebe zrodila **Úrana* (Nebe), hory a moře. *Gáia* a *Úranos* svůj osudový úkol naplnili tím, že se stali prarodiči několika pokolení bohů. Podle jiné kosmogonické *verze, ovlivněné antickým *orfismem, byla počátkem všeho voda, v níž se usadilo bahno. Zde se zrodil *Chronos* (Čas) a drak, který zplodil obrovské vejce. To se rozlomilo na dvě části, přičemž z horní vznikl *Úranos* (Nebe) a z dolní *Gaia* (Země). Z prasklého vejce vyskočil *Erós*, který vyvolával touhu po spojení mezi protikladnými složkami kosmu. Poté *Úranos* a *Gaia* zplodili různé božské bytosti.

Kosmogonický mýtus o oddělení nebe a země byl rozšířen v mnoha kulturách a v období antiky ovlivnil i ranou řeckou přírodní filozofii. Obecně lze základní kosmogonické schéma u většiny řeckých přírodních filozofů shrnout do následujících tezí: 1. Před vznikem kosmu existovala nerozrůzněná jednotu nebo směs elementů. 2. Z počátečního stavu se diferencovala dvojice protikladů, z níž se oddělily další dva protiklady. Tak vznikly 4 základní elementy (oheň, vzduch, voda, země). 3. Vzájemné působení živlů vedlo ke vzniku rozmanitých přírodních jevů a živých bytostí. S různými *variantami tohoto schématu se můžeme setkat zejména u filozofů milétské školy a řeckých atomistů. Tradiční antická mytologie vycházela z předpokladu, že svět se kdysi zrodil z něčeho, co předtím neexistovalo. Teprve starořecký presokratický filozof **Parmenidés* z Eleje (asi 515–asi 445 př. n. l.) ve své básni *Peri fyseon* (O přírodě) vyslovil myšlenku, že podstata světa je věčná a nezničitelná. Originální výklad kosmu jako dialektické jednoty protikladů a neustálého plynutí (*panta rhei*) podal řecký filozof **Hérakleitos* z Efesu (asi 540–475 př. n. l.). Podle *Hérakleita* svět nestvořil žádný z bohů ani lidí, neboť vždy byl, jest a bude věčně živým ohněm, rozněcujícím se a hasnoucím podle míry. Konkrétní představy o uspořádání kosmu se v průběhu antiky proměňovaly. Nejstarší popisy kosmu se dochovaly v **Homérových* básních **Ílias* a **Odysseia*. Země je v nich pokládána za plochý kotouč, obtékaný mohutným proudem *Okeánem*, zdrojem všeho ostatního vodstva – moří, řek a pramenů. Nad Zemí se klene polokulovitá bahně nebe, zdobená hvězdami. Nebeskou bahně oddělují od země sloupy, které na svých plecích drží **Titán* *Atlás*. V hlubinách Země se nalézá podsvětí – říše mrtvých, pod kterou se nachází temná propast (*Tartaros*). Její hloubka odpovídá výšce, do které se tyčí Nebe nad Zemí. Podle těchto představ se tedy vesmír skládá ze 2 symetrických polokoulí, oddělených Zemí. Slunce, stejně jako Měsíc a hvězdy, se pohybuje jen v prostoru nad Zemí, zatímco podzemní polokoule je zahalena věčnou tmou.

Zrození řecké filozofie v 6. století př. n. l. zbavilo antickou kosmologii mytologických schémat a naivních antropomorfních představ. Teoretické modely kosmu prvních přírodních filozofů byly sice velice jednoduché, ale obsahovaly již zárodky vědecké explanace. Kosmologickým a ontologickým otázkám se jako první věnovali filozofové milétské školy,

kteří se snažili vznik světa, jeho uspořádání a principy vysvětlit přirozeně, bez zasahování božských sil. Všechny části vesmíru považovali za různé formy jediné prostorově neomezené, věčné materiální substance (pralátky, vody, vzduchu). *Thalés z Milétu (1. polovina 6. století př. n. l.) pod vlivem babylonských a egyptských kosmologií označil za počátek (*arché) všeho univerza vodu, na níž plave země, mající tvar plochého tělesa. Originální teoretický model kosmu vytvořil Anaximandros z Milétu (kolem 610 př. n. l.–546 př. n. l.), podle něhož se v průběhu kosmogeneze z kvalitativně nediferencované a prostorově neomezené pralátky (aperion) postupně vylučovaly protiklady (teplo a chladno, vlhko a sucho). Prostřednictvím jejich vzájemného působení se vyvinulo existující uspořádání světa, ve kterém se Země nehybně, bez jakékoliv opory, vznáší uprostřed kosmu. Tvar Země se podobá nízkému sloupu válcovitého tvaru, jehož výška je třikrát menší než průměr základny. Rovnováhu a stabilitu Zemi zajišťuje její pozice ve středu vesmíru. Podle Anaximandra hvězdy, Slunce a Měsíc jsou obrovské ohnivé prstence, obklopené vzdušnými obaly, ve kterých jsou místy průduchy, jimiž prosvítá oheň. Z perspektivy pozemského pozorovatele se tyto průduchy jeví jako viditelná část nebeských těles. Jestliže se ale tyto průduchy ucpou, dochází k zatmění. Třetí představitel milétské školy – Anaximénés (asi 580–528 př. n. l.), považoval za pralátku, z níž vznikl svět, vzduch. Jeho zředováním vznikl oheň, zhušťováním voda, kameny a nebeská tělesa, která stoupala do výše jako oheň. Zemi si Anaximénés představoval jako vzduchem podpíranou plochou desku, kolem jejíž horní části krouží nebeská tělesa. Problémem existence nebeských těles se zabýval ve spisu *Peri fýsios* (O přírodě) také řecký filozof Anaxagorás z Klazomen (asi 500–428 př. n. l.). Ten, pravděpodobně inspirován pádem meteoritu v roce 468 př. n. l. u Aigospotamoi, pokládal Slunce, Měsíc a hvězdy za rozžhavené kameny. Unikátní teoretický model vesmíru vytvořil v kontextu *pýthagorejské filozofie Anaxagorův mladší současník Filoláos z Krotónu (5. století př. n. l.). Za střed vesmíru označil Ústřední oheň (řecky: *meson pýr*), nazývaný také jako Krb vesmíru nebo Dům Diův. Kolem tohoto Ústředního ohně obíhá 10 nebeských těles v pořadí Země, Měsíc, Merkur, Venuše, Slunce, Mars, Jupiter, Saturn. Ve vzdálenostech a rychlostech obíhajících těles údajně existují matematické proporce, které odpovídají intervalům v hudební stupnici, a proto jejich pohybem vzniká krásná „hudba sfér“ (řecky: *harmonía sfairón*).

Je pravděpodobné, že již na půdě pýthagorejské školy byla vyslovena teorie, že Země má tvar koule, i když přímé doklady o tomto poznatku jsou obsaženy až v dialogu *Faidón* (O nesmrtelnosti duše), který je dílem řeckého filozofa *Platóna (427–347 př. n. l.). Platón se pod vlivem pýthagorejců pokoušel v kosmu nalézt krásný a rozumný matematický řád. Z jeho pozdního dialogu *Tímaios* (Přírodní filozofie) je evidentní, že byl dobře seznámen s poznatkem o pohybu nebeských těles, jejichž dráhy se při pozorování ze Země jeví jako jakési smyčky (epicykly). Platónův žák, řecký filozof, matematik a astronom Hérakleidés z Pontu (asi 388–310 př. n. l.), formuloval na svou dobu revoluční teorii, podle níž se Země otáčí kolem své osy. Z pozorování drah Venuše a Marsu navíc usoudil, že se tyto planety pohybují kolem Slunce, čímž anticipoval heliocentrickou hypotézu. Prvním vědcem, který explicitně formuloval heliocentrickou teorii (*heliocentrismus), byl ale až řecký matematik a astronom *Aristarchos ze Samu (kolem 310–kolem 230 př. n. l.), který se ve spise *Peri megethón kai apostématón héliú kai selénes* (O rozměrech a vzájemných vzdálenostech Slunce a Měsíce) pokusil stanovit vzájemný fyzikální a matematický vztah těchto nebeských těles. I když v důsledku nedokonalosti pozorovací techniky vzdálenost a velikost Slunce značně podcenil, přesto ukázal, že Země je proti nim malá. Aristarchos přejal Hérakleidovu myšlenku, že se Země otáčí kolem vlastní osy a formuloval teorii, podle níž je Slunce středem vesmíru, kolem něhož obíhají ostatní planety včetně Země. Tato koncepce vesmíru ale vyvolala velké pohoršení a jejího autora dokonce obvinil stoický filozof Kleantés z Assu (331–232 př. n. l.) z bezbožnosti. Jediným významným přívržencem heliocentrické teorie se v období antiky stal

astronom a matematik Seleukos z Babylonu (1. polovina 2. století př. n. l.). Ten se kolem roku 150 př. n. l. pokusil prokázat správnost Aristarchova kosmologického modelu prostřednictvím matematických a fyzikálních poznatků. Spor mezi heliocentrickým a *geocentrickým výkladem kosmu ale skončil vítězstvím geocentrické teorie. Klíčovou roli z tohoto hlediska sehrál alexandrijský geograf, astronom a matematik Klaudios *Ptolemaios (kolem 85–asi 165), který se zabýval sférickou astronomií a pohyby planet. Výsledky svých pozorování a matematických výpočtů shrnul v astronomickém spise *Syntaxis megale (Velká soustava*, známé též pod arabským jménem *Almagest*). Zde formuloval geocentrickou teorii, podle níž je nehybná Země středem vesmíru. Tato teorie, prostřednictvím arabských překladů Ptolemaiova díla, pronikla do středověké evropské kultury a stala se závazným *kánonem křesťanského výkladu kosmologie až do vystoupení polského astronoma a matematika Mikuláše *Koperníka (1473–1543). Koperník ve svém díle *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* (Šest knih o obězích nebeských sfér, 1543) odňal Zemi její nehybné postavení ve středu vesmíru a na její místo postavil Slunce.

Koperníkova heliocentrická teorie, předpokládající obíhání Země a dalších planet sluneční soustavy kolem Slunce, zahájila myšlenkovou *revoluci, která znamenala odvrát od starověké a středověké kosmologie k novověké exaktní přírodovědě založené na empirickém výzkumu vesmíru využívajícím ve stále větší míře exaktní astronomické technologie a poznatky novověké matematiky a fyziky. K zpřesnění Koperníkova modelu Sluneční soustavy přispěl svým pozorováním dánský astronom Tycho *Brahe (1546–1601), třebaže tento model sám nepřijal. Na základě jeho pozorování německý astronom a matematik Johannes *Kepler (1571–1630) formuloval tři *zákony určující pohyb planet kolem Slunce. Heliocentrickou teorii posílil také italský fyzik, matematik a astronom Galileo *Galilei (1564–1642) závažnými fyzikálními argumenty a využitím dalekohledu k astronomickým pozorováním, čímž objevil 4 měsíce planety Jupiter, fáze planety Venuše a rotaci Slunce. Významným mezníkem studia kosmických a fyzikálních *zákonitostí bylo vydání díla *Philosophiae naturalis principia mathematica* (Matematické základy přírodovědy, 1687), ve kterém anglický matematik, fyzik a astronom Isaac *Newton (1643–1727) formuloval zákon gravitace a ukázal, že Keplerovy zákony jsou jeho důsledkem. V 18. století stimuloval úvahy o kosmogenezí německý filozof Immanuel Kant (1724–1804) hypotézou, podle níž Sluneční soustava vznikla z obrovské plynné mlhoviny. V období 1837–1839 se třem astronomům na různých hvězdárnách podařilo určit vzdálenosti nejbližších hvězd, čímž položili počátek stanovení rozměrů naší galaxie. Mezi další mezníky v jejím poznávání patřilo zavedení fotometrie hvězd (1850), sestavení katalogu hvězd (1852–1859) a uplatnění fotografické spektroskopie hvězd (1872). Ve 20. století přispěly k hlubšímu pochopení struktury a fungování Sluneční soustavy například objevy magnetického pole ve slunečních skvrnách (1908). Během celého století byly formulovány a zdokonalovány teorie hvězdného vývoje od zrození hvězd až po jejich zánik. Ukázalo se, že nitra hvězd produkují a při explozích rozmetávají do prostoru těžší prvky, z nichž jsou složena i lidská těla. Ke konci století začaly být objeveny první planety mimo Sluneční soustavu, jejichž počet dnes již činí několik stovek. Poznáním mimogalaktické podstaty spirálních mlhovin (1920–1923), vlastně tedy dalších galaxií, se začalo lidskému poznání otevírat další patro vesmíru. Zjištění rudého posuvu ve spektrech vzdálených galaxií (1929) bylo s odkazem na *Einsteinovu obecnou teorii relativity z roku 1915 a na Fridmanovy modely vesmíru ze začátku dvacátých let pochopeno jako doklad, že galaxie se od nás vzdalují tím rychleji, čím jsou dál – vesmír se rozpíná. Od roku 1946 začala být rozvíjena teorie vzniku nejlehčích prvků – vodíku a hélia – v raném hustém a horkém vesmíru. Správnost představ o raném vesmíru potvrdil neočekávaný objev reliktního elektromagnetického záření roku 1963. V současné době se studiem vesmíru zabývá řada astronomických oborů, jako jsou například hvězdná mechanika, hvězdná statistika a hvězdná dynamika. Fyzikální vlastnosti vesmírných těles studuje

astrofyzika, zejména pomocí spektroskopie, fotometrie a radioastronomie. Dynamicky se rozvíjejícími obory jsou také neutrinová astronomie a astronomie vysokých energií záření. Pro poznání raného a vzdáleného vesmíru měla stěžejní význam pozorování detailní struktury reliktního záření kosmickými sondami COBE (Cosmic Background Explorer – vypuštěna 1989) a WMAP (Wilkinson Microwave Anisotropy Probe – vypuštěna 2001). Ve spojení s dalšími pozorováními to pomohlo s velkou přesností identifikovat kosmologický model nejbližší reálnému vesmíru.

Z antropologického hlediska má výzkum vesmíru význam pro pochopení nejobecnějšího kontextu lidské existence a objasnění místa člověka v přírodě. K pochopení tohoto kontextu směřují úvahy o *antropických principech a o možnostech existence života a inteligence mimo Zemi. (Jaroslav Malina, Jan Novotný, Václav Soukup)

vesnice, základní sídelní forma, venkovská *kolonie několika rodových společenství původně zemědělských, později řemeslnických, živnostenských a průmyslových zaměstnanců. V raném *středověku převažovala jako hlavní forma osídlení malá osada a *dvorec (malé, nepravidelné skupiny dvorců). V *merovejské a *karolínské době byly osidlovány královské statky. S rostoucím počtem obyvatel v období vrcholného *středověku docházelo ke vzniku hustě zastavěných hromadných vesnic, z nichž pozvolna vznikaly samostatné vesnické obce. Vedle toho existovaly také pravidelné vesnické formy středověké *kolonizace – lesní lánové vesnice, lánové vesnice a v oblasti německého východního osídlení travnaté vesnice mezi staršími okrouhlicemi.

Vesnické společenství jako hospodářský celek řídilo obdělávání *půdy na základě *trojhonného hospodářství a užívání společného vlastnictví, vesnice jako právní jednotka řešila spory před *obecním soudem. *Občinné právo se stávalo konkurencí vesnické *vrchnosti a mohlo ji omezovat; vrchnost jmenovala představeného obce (*rychtáře), poté, co byl od roku 1848 volen ve svobodných obecních volbách, byl nazýván *starostou. Podle vnitřní struktury a sociálního rozvrstvení vesnice je třeba rozlišovat mezi plnoprávními členy obce, to znamená vlastníky *lánů, kteří se podílejí na užívání *allmendy, a vlastníky menší plochy, než byly lány (nižší vrstvy obyvatelstva vesnice – nádeníky, služebnictvem), kteří většinou za členy obce považováni nebyli. Vybraní (zvolení) členové obce se účastnili obecních shromáždění a byli členy obecního soudu. Od pozdního středověku prosadila vrchnost (přes odpor selských společenství) přeměnu vesnice na pouhou správní jednotku; v důsledku industrializace se změnila její hospodářská a sociální struktura; stále více *rolníků začalo vykonávat vedlejší nezemědělskou činnost a docházelo k odstranění právního rozdílu mezi *městem a vesnicí. (František Čapka)

vesnice, globální, pojem kanadského filozofa, literárního kritika a teoretika *komunikace Marshalla McLuhana (1911–1980), který byl přesvědčen, že se svět – především v důsledku působení elektronické komunikace – postupně stává jedinou komunitou. Lidé na mnoha různých místech světa dnes například sledují v *televizi tytéž zprávy. (Jaroslav Malina)

Vespasianus, Titus Flavius Vespasianus (17. 11. 9, Falacrina v Sabinsku, Itálie – 23. 6. 79, Aquae Cutiliae [antická lázně], Itálie), římský *císař v letech 69 až 79, zakladatel dynastie Flaviovců. K *vládě se dostal až jako šedesátiletý v krizovém období *občanské války po svržení Nerona. Proslul jako přemožitel *Judeje, v mírovém životě pak jako pečlivý hospodář, budovatel *chrámů, největšího amfiteátru *Kolossea, rozlehlého *fora, jež neslo jeho jméno, ale také jako velký skrbník, neboť zavedl poplatky za používání veřejných záchodků. (Marie Pardyová)

Vesta (řecky: *Hestia), starořímská bohyně a ochránkyně rodinného krbu. Její *chrám, v němž neustále hořel posvátný *oheň udržovaný *vestálkami, se nacházel na Foru Romanu v Římě. (Marie Pardyová)

vestálky (z latiny: *Vesta*, „římská bohyně domácího krbu“), sbor šesti panenských kněžek bohyně *Vesty ve starověkém Římě. Původně patřily pod pravomoc *krále, později

nejvyššího pontifika. Jejich úkolem bylo pečovat o *oheň ve Vestině *chrámu a spolupůsobit při výkonu státního kultu; po dobu této služby musely zachovávat panenství (**virgo*). (Marie Pardyová)

Vestfálové, středověká populace *germánského původu žijící v oblasti dnešní země Spolkové republiky Německo – v Severním Porýní-Vestfálsku. Země byla ve středověku migračním centrem německé *kolonizace do slovanských zemí. V 19. století se Vestfálsko stalo součástí Pruska a Vestfálové se významně podíleli na zformování *německého národa – dnes představují jeho *etnografickou skupinu historického významu. (Jaroslav Malina)

vestibulární oblast kůry mozkové, *oblast kůry mozkové, vestibulární.

vestibulum (z latiny: *vestibulum*, „předsín, předdomí; vchod“):

1. předsín;

2. část *kostěného labyrintu. (Lenka Vargová)

vestibulum labyrinthi ossei, předsín vnitřního *ucha, malá dutinka vejčitého tvaru se šesti stěnami. Laterální stěna sousedí s dutinou středoušní. Na této stěně je otvor **fenestra vestibuli*, do něhož je zasazena báze *třmínku. Mediální stěna sousedí s vnitřním *zvukovodem. Po této stěně se táhne hrana *crista vestibuli*, která je nahoře zakončena hrbolkem – **pyramis vestibuli* a kaudálně se rozbíhá ve dvě raménka, která vymezují jamku *recessus cochlearis* (do ní naléhá vestibulární konec **ductus cochlearis*). Vzadu v těsné blízkosti této jamky se nachází perforované políčko *macula cribrosa inferior* (pro výstup **nervus ampullaris posterior*). *Crista vestibuli* odděluje na mediální stěně dvě jamky. Horní jamka *recessus elipticus* (spočívá na ní **utrículus*) má eliptický tvar a je děrovaná – *macula cribrosa superior* (pro výstup **nervus utriculoampullaris*), dolní jamka má kruhový obrys *recessus sphericus* (naléhá na ni **sacculus*) a děrované políčko *macula cribrosa media* (pro výstup **nervus saccularis*). Na dolním okraji *recessus elipticus* se nachází ústí **aquaeductus vestibuli* (obsahuje **ductus endolymphaticus*). Horní stěna vestibula má čtyři otvory, které vedou do **canales semicirculares ossei*. Ventrolaterálně ústí *crus ampullare* a dorzolaterálně *crus simplex canalis semicircularis lateralis*. Ventromediální otvor představuje ústí *crus ampullare canalis semicircularis anterioris*, dorzomediálně se nachází *crus commune canalis semicircularis anterioris et posterioris*. Na přední stěně předsíně je otvor, který vede do *scala vestibuli* *hlemýždě. Na zadní stěně se otevírá ústí *crus ampullare canalis semicircularis posterioris*, které přiléhá k *macula cribrosa inferior*. Dolní stěna odděluje *vestibulum* od *scala tympani* a je prodloužením *lamina spiralis ossea* hlemýždě. (Lenka Vargová)

vestibulum laryngis, předsín tvořící horní část **cavum laryngis*. Začíná *kraniálně vchodem do *hrtanu – **aditus laryngis* a sahá až k sagitálně orientovaným slizničním *řasám – **plicae ventriculares*. Mezi těmito řasami se nachází štěrbiná (*rima vestibuli*), kterou komunikuje hrtanová předsín s **glottis*. (Lenka Vargová)

vestibulum nasi, předsín tvořící vstupní oddíl *dutiny nosní. Sahá od nosních dírek až po zřetelnou hranu – *limen nasi*, která je podmíněná dolním okrajem **cartilago nasi lateralis*. *Vestibulum nasi* je vystláno *kůží, z níž po *pubertě vyrůstají tuhé chlupy – **vibrissae*, které fungují jako mechanický filtr. Předsín dutiny nosní vytváří v hrotu nosu slepý výběžek (*recessus apicis nasi*). (Lenka Vargová)

vestibulum oris, předsín dutiny ústní – štěrbiná podkovovitého tvaru umístěná mezi *rty a *tvářemi na jedné straně a *zubními oblouky s *dásněmi na straně druhé. Při sevřených *čelistech souvisí s vlastní *dutinou ústní jen mezizubními štěrbinami a malým trojúhelníkovým otvorem za posledními *stoličkami (*trigonum retromolare*). Předsín dutiny ústní je vystlána sliznicí, která přechází ze *rtů a tváří na alveolární výběžky *čelistí, kde vytváří *dásně. V předsíni dutiny ústní se na tváři, ve výši druhé horní stoličky, nachází slizniční vyvýšenina – **papilla parotidea*, na které ústí *vývod *příušní žlázy. (Lenka Vargová)

vestibulum vaginae, předsíň poševní, patří k *pohlavním ženským zevním orgánům. Jedná se o sagitálně orientovanou jámu mezi *stydkými malými pysky. V předsíni poševní je za *glans clitoridis* umístěna trojúhelníkovitá ploška, na které vyúsťuje *trubice močová (**ostium urethrae externum*). V zadní části předsíň poševní se nachází vchod poševní (*ostium vaginae*), který je u děvčátek neúplně uzavřen panenskou blánou (**hymen*). Předsíň poševní je vystlána sliznicí, která má narůžovělou barvu a je stále vlhká. (Lenka Vargová)

Věstonická venuše, *venuše, Věstonická.

vešebt (z egyptštiny: *vešeb*, „odpovídat“), mumiformní plastika představující zástupce zemřelého Egyptřana. Název vešebt pochází od slovesa *vešeb* („odpovídat“), takže ho lze přeložit jako „ten, který odpovídá“. Toto označení odráží jeho úlohu zástupce zesnulého, jenž odpovídá, když je dotčený zemřelý na onom *světě vyzván, aby vykonal příslušné pracovní povinnosti, především obdělávání polí, zavlažování břehů a převážení písku. Odpověď vešebtu zní: „Provedu! Zde jsem!“ K práci jsou také sošky zástupců patřičně vybaveny znázorněným zemědělským náčiním: *motykami, krumpáči, košíky, pytlí, taškami s osivem nebo i nádobami. Od konce 12. dynastie se na některých vešebtech objevuje úplný nebo zkrácený text 6. kapitoly *Knihy mrtvých, což přetrvává až do Ptolemaiovské doby. Namáhavé práci se na onom světě chtěli vyhnout všichni muži a ženy a od 18. dynastie i panovníci. Počet jejich vešebtů přitom kolísal. Až postupem doby dosáhl ideálního čísla 365 – jedna figurka na jeden den v roce. V 19. dynastii potom přibýlo 36 vešebtů – dohlížitelů, kteří drží hůl nebo důtky a jsou civilně oděni. K tomu někdy přistoupil ještě jeden vrchní dohlížitel.

Nejstarší vešebty se objevují na počátku Střední říše (12. dynastie: 1994–1797 př. n. l.), jsou zhotoveny z vosku a představují nahé lidské postavy. Zavinovaly se do obinadel a ukládaly do miniaturních rakví. Rozšíření Usirova kultu (*Usir) ve Střední říši se projevilo i u vešebtů: zemřelý začal být označován jako „Usir“ a nápis na něm začínal obratem „Usirem osvícený“, za nímž následovalo jméno a titul. Pečlivému vypracování vešebtu byla věnována pozornost zvláště v Nové říši (18.–20. dynastie: 1543–1080 př. n. l.), kdy se zhotovovaly z *kamene, *dřeva, *keramiky, *fajánse, *bronzu, nebo dokonce i ze *skla. Jejich *oděv, paruky a *šperky věrně odrážely tehdejší módu vyšších *společenských vrstev. (Břetislav Vachala)

věštba, *věštění.

věštební kosti, *kosti, věštební.

věštění (věštba), *mystický, ezoterní či náboženský úkon, jehož prostřednictvím se lidé v různých *historických a lokálních *kulturách pokoušeli zjistit budoucnost a ověřit potenciální výsledky zamýšlených činů. V současnosti je věštění interpretováno na podkladě *synchronicity dějů a v souvislosti s intuitivními a nevědomými *psychickými procesy. K rozšířeným formám věštění patřilo předvídaní budoucnosti podle pohybu nebeských těles (*astrologie), podle lopatkových kostí živočichů (skapulomancie), podle tvaru a vzhledu vnitřností zvířat (*haruspex), podle letu a chování ptáků, podle tvaru pupku (omfalomancie), podle starých básní a zpěvů (rapsódomancie), podle pohybu hadů (ofiomancie), na základě předpokládaného kontaktu s duší zemřelého (nekromancie), podle roztaveného vosku či olova, ze sedliny, vykládáním karet apod. Základem věštění je *víra v možnost získat informace o událostech, které se stanou v jiném *čase, nebo odhalit příčiny lidských neštěstí a pohrom. Motivem k provedení věštby byla jak snaha účinně čelit negativním událostem, tak touha zvýšit míru úspěchu při přijímání významných rozhodnutí a realizaci budoucích činů. Věštby byly často prováděny na základě pozorování přírodních jevů a úkazů, které byly interpretovány jako projev božské vůle nebo jiných transcendentních bytostí a sil. Předpovídat budoucnost a sdělovat věštby mohla pouze osoba k tomu povolána – *šaman, věstec, médium, člověk v extázi nebo jiní jednotlivci schopní navázat kontakt s božskými bytostmi prostřednictvím specifických magických úkonů a náboženských *rituálů. Věštění se

objevovalo již v nejstarších vývojových etapách lidstva. V jednoduchých *preliterárních společnostech věštby obvykle souvisely s *magií nebo čarodějnictvím.

V období *starověku byly věštby a s nimi spjaté náboženské praktiky stále složitější a diferencovanější, neboť jim byl přikládán velký význam v životě jednotlivce i fungování společnosti.

Na starověkém *Předním východě byla *víra v možnost poznání budoucnosti považována za reálnou. Budoucnost byla odhalována božstvem prostřednictvím různých znamení v *přírodě nebo *společnosti a praxe (*kněží)-věstců (akkadsky: *báru* „vidoucí“; *šá'ilu* „tazatel“), kteří se zabývali pozorováním těchto znamení a jejich výkladem, vedla k písemné fixaci jejich pozorování i vyvozovaných závěrů a vzniku rozsáhlé věšební literatury, tzv. omin. V *Mezopotámii jsou omina doložena od starobabylonského období (1. pol. 2. tisíciletí př. n. l.) až do doby seleukovské pouze v *akkadském jazyce. Sumerská omina nebyla nalezena, i když je věštění doloženo i u *Sumerů. Jednotlivá omina byla seskupována do sbírek podle určitých obsahových kritérií. Každé omen se skládalo z tzv. protaze (předvěti) a apodoze (závěti), které vyjadřovaly vztah podmínky a důsledku, znamení a předpovědi. Mezi znameními a předpovědi většinou nebývá žádný logický vztah. Sbírkový omin ze starobabylonského období jsou poměrně malá. Z nich přešla některá omina i do rozsáhlejších pozdějších sbírek, které jsou doloženy z období po roce 1200 př. n. l. Největší sbírky vznikly v 8. a 7. století př. n. l. v *Babylonii a *Asýrii.

Věšební praxe vedla k intenzivnímu pozorování přírody, člověka i společnosti a stala se podnětem k formování zárodků znalostí v oblasti *zoologie, *botaniky, *astronomie, lékařství (*lékařství a léčitelství starověkého Předního východu), *psychologie. Různé věšební metody používané v Mezopotámii se šířily do *Palestiny, *Egypta a odtud do Evropy, rovněž do *Malé Asie a jejím prostřednictvím zřejmě k *Etruskům. Mezopotamští věstci používali různé věšební metody, které žádané znamení buď vyvolávaly, nebo je pouze registrovaly. Předpověď byla chápána jako varování, a jestliže byl proveden apotropaický *rituál, zlé následky ominózního znamení byly zrušeny (*zaklínání [*namburbi*]). Věštby byly konány ve prospěch jednotlivce i celého společenství, s prosbou o jejich zdárný průběh se věstci obraceli k Šamašovi (*Utu) a Adadovi (*Iškur).

1) Věštění z vnitřností zvířat (extispicium), zejména z ovčích jater (hepatoskopie). Modely jater se dochovaly již z počátku 2. tisíciletí př. n. l., sloužily věstcům jako vzor při jejich věšebních úkonech. Dochovaly se též modely plic, střev i nákresy vnitřností na tabulkách s textem omin. Ta jsou doložena již v 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l., odtud byla tradována, doplňována, sestavována v rozsáhlé sbírky, které společně s ostatními věšebními texty tvořily hlavní část *Aššurbanipalovy ninivské knihovny. Texty zabývající se věštěním z vnitřností zvířat přesahují co do množství všechnu ostatní literaturu omin. Některé z nich jsou důležitým zdrojem historických informací o mezopotamských vládci z doby před I. dynastií z Isinu. 2) Věštění z oleje; ze starobabylonského období se dochovaly texty o věšbách konaných na základě pozorování různých úkazů, k nimž docházelo při mísení oleje a vody. Tento způsob věštění upadl později v zapomenutí. 3) Věštění z pohybu a tvaru kouře vystupujícího z kadidelnice. 4) Od starobabylonského období jsou dochovány texty o věšbách konaných na základě neobvyklých událostí a jevů, k nimž docházelo u gravidity, potratu a porodu u lidí i zvířat (zejména různé *malformace potráceného *plodu a *novorozence). Texty byly později shromážděny v rozsáhlou sbírku (nejméně 24 tabulek) nazývanou *Šumma izbu* (akkadsky „jestliže potrácený plod“). 5) Věštění z terestrických úkazů. Věštby pronášené na základě přírodních jevů, ale i různých jevů v celé oblasti společenského života (poloha *měst a domů, chování živočichů, politické události, zemědělská činnost, setkání s divokou zvěří, vztahy mezi lidmi) tvoří rozsáhlou sbírku (nejméně 107 tabulek) nazývanou *Šumma álu ina mélé šakin* (akkadsky „jestliže město leží na výšině“), která vychází ze starobabylonského materiálu. Vedle různých náhodných ominózně vykládaných jevů obsahuje i mnohé praktické pokyny (stavba

domu, založení města). 6) Věštění z astronomických úkazů. Astrologická omina byla zaznamenávána již na počátku 2. tisíciletí př. n. l. Koncem 2. tisíciletí př. n. l. byla shromážděna do sbírky (nejméně 70 tabulek) nazývané *Enúma Anu Enlil* (akkadsky „když Anu [*An] a *Enlil“), která si všímá *Měsíce, *Slunce, různých meteorologických úkazů, planet (zejména Venuše), stálic. Převážná část astrologických omin pochází z Aššurbanipalovy knihovny v *Ninive. Teprve z 5. a 3. století př. n. l. se dochovaly *horoskopy zmiňující datum narození nebo početí osoby následované astronomickou zprávou a předpovědí budoucnosti. 7) Diagnostická omina. Shromážděna do sbírky (40 tabulek) *Enúma ana bít marsi ášipu illiku* (akkadsky „když se zaklínač ubírá do domu nemocného“). Všímají si různých znamení, s nimiž se (kněz)-zaklínač setkává na své cestě do domu pacienta a která zvěstují pacientovo uzdravení nebo smrt, všímají si jeho vzezření a stanovují stručnou prognózu jeho stavu („uzdraví se“, „zemře“ atd.). Omina jsou uspořádána systematicky podle popisovaných *symptomů patrných na jednotlivých částech pacientova těla. Je-li předepsána *léčba, uchyluje se pouze k magickým prostředkům. 8) Fyziognomická omina. Věštby z různých vrozených nebo získaných tělesných znamení a ze způsobů lidského chování se objevují již na počátku 2. tisíciletí př. n. l. V některých ominech se odrážejí i dobové etické *názory. Dochovalo se několik sbírek, nejdůležitější obsahuje více než 10 tabulek. 9) Věštění ze snů. Ze 7. století př. n. l. se dochovala sbírka snových omin (11 tabulek), jejíž kořeny sahají až do počátku 2. tisíciletí př. n. l. Po vylíčení obsahu snu následuje jeho *vysvětlení. Spolu s fyziognomickými ominky se ve snových ominech objevují první náznaky formulování psychologických poznatků. 10) Kalendářní omina. Představa o existenci příznivých a nepříznivých dnů a měsíců (pro oběť, různé oblasti praktického konání) vedla k vytváření jejich seznamů (*hemerologie). Tyto texty jsou doloženy od poloviny 2. tisíciletí př. n. l.

Na *Dálném východě byly výklady snů, výklady znamení, čtení z tváře nebo čtení z ruky chápány jako pomocné disciplíny pro klasifikaci jevů, respektive jako vědecké disciplíny, sloužící pro předpovídání budoucnosti, a byly propojeny s filozofií. Nicméně každou z činností obstarával specialista, který musel mít základní vzdělání v *astronomii a *astrologii. Od *středověku byli hadači a věštcí považováni za osoby s nižším společenským postavením, navzdory četnosti a potřebnosti výkladů a předpovídání budoucnosti, nicméně byli a dodnes jsou za svou „poradenskou činnost“ placeni. V novější době se těmito disciplínami zabývali také buddhističtí mniši. Výklady snů, znamení a jejich klasifikace vycházejí většinou ze spisu **I-t'ing* (Kniha proměn). Čtení z tváře a z ruky se opírá o nejrůznější lékařské příručky, rozpracovává *typologii tváří, respektive dlaní, podle osmi základních znaků a určuje předpoklady dané osoby pro určitý obor činnosti. Pro každou „disciplínu“ existují objemné příručky.

Starověcí *Řekové při výkladu neobvyklých událostí a zkoumání vůle bohů používali služeb věštců, kteří byli pro svou profesi speciálně vyškoleni. V římském období se spektrum věšteckých profesí pod vlivem orientálních kultur dále rozšiřovalo o různě specializované hadače a hvězdoporce, kteří dosáhli značné proslulosti v nejvyšších aristokratických kruzích. O popularitě a oblibě věštby v období antiky svědčí také skutečnost, že při chrámech významných řeckých a římských bohů vznikaly četné *věštírny, na které se jednotlivci i antické obce obraceli ve svízelných situacích nebo při přijímání důležitých rozhodnutí. Originálním způsobem ovlivnil přístup k fenoménu věštění výbor z římského národního eposu **Aeneis* básníka *Vergilia (70–19 př. n. l.) nazývaný *Sortes Vergilianae* (věštby podle Vergilia). Vergiliovy verše až do *středověku podněcovaly fantazii čtenářů k tomu, aby jejich prostřednictvím vyčetli svůj budoucí osud. Princip věštby spočíval v náhodném otevření Vergiliovy knihy a následné interpretaci další možné cesty životem.

Míra lidské fantazie, kterou lidé v různých kulturách při hledání prostředků umožňujících věštit budoucnost používali, nezná hranic. Antropologové se věštbami tradičně zabývali v rámci svých výzkumů jednoduchých preliterárních společností. Charakteristickým rysem

antropologického přístupu je snaha postihnout tento fenomén v širším kulturním kontextu. V současné době věštby představují jeden z tematických okruhů *antropologie náboženství. (Viz též *jasnovidnost.) (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina, Jiří Prosecký, Václav Soukup)

věštírna, ve starověkém Řecku a Římě posvátné místo, kde *bohové odpovídali na otázky lidí a sdělovali jim *orákulum prostřednictvím svých kněží (věštců) nebo kněžek (věštkyň). K nejznámějším věštírnám patřila věštírna Apollónova v Delfách, Diova v Dodoně a Asklépiova v Epidauru. (Marie Pardyová)

věta o neúplnosti, tvrzení dokázané Kurtem *Gödelem – bezesporná axiomatická teorie obsahující aritmetiku, podle něho nemůže být nikdy úplná. (Jaroslav Malina)

věta, nerozhodnutelná, věta dokládající *neúplnost teorie za předpokladu její *bezespornosti. Má stěžejní význam v *Gödelově důkazu věty o neúplnosti. (Jaroslav Malina)

věteřovská kultura, *kultura, věteřovská.

vévoda, v germánském období volený nebo losem určený vojevůdce na dobu jednoho válečného tažení, v *merovejské době (*Merovejci) jeden z *úředníků; od 7. století se kmenová vévodství stala dědičnými a usilovala o královskou moc. V období vrcholného a pozdního *středověku byl vévoda i čestný titul, po Bílé hoře zaujímal v žebříčku šlechtických titulů v *českých zemích specifické místo. Původně byl zeměpánem podléhajícím jedině *císaři, později se hodnost udělovala i s *lénem. Na historickém území Čech vznikla čtyři vévodství: Český Krumlov, Frýdlant, Roudnice a Zákupy. (František Čapka)

vezír (z arabštiny: *wazír*, „ministr, vysoký státní hodnostář“):

1. v *egyptologii se tohoto výrazu používá k označení nejvyššího úředníka staroegyptského *státu. Vezír měl nejvyšší výkonnou moc v *zemi a byl zástupcem panovníka. Ve Staré říši (2640–2155 př. n. l.) zpočátku zastávali tento *úřad zejména synové *krále, od 5. dynastie i osoby nekrálovského původu. *Autorita úřadu vezíra posilovala v dobách, kdy byla pevná ústřední moc v zemi. Mnozí schopní vezíři se zapsali do dějin Egypta;

2. v islámském *středověku byl vezír hodnostář vybavený plnou mocí. Mezi vezíry byla řada významných osobností, například seldžucký vezír Nizámalmulk (11. století), který prokázal vynikající státnické schopnosti, nebo bújovští vezíři Ibn Abbád a Ibn Abd al-Amíd (10. století), kteří byli vzdělanými literáty a patří k tvůrcům arabské klasické prózy;

3. v *osmanské říši titul vysokého státního *úředníka, dvořana, který zodpovídal za určitý úsek státní správy, nebo úředníka řídícího celý soubor státních kanceláří (tzv. dívánů), především berních, armádních, kurýrních, a *dvorskou kancelář (pisárnu). (Jaroslav Malina, Jaroslav Oliverius)

věž, babylonská, podle starozákonního podání věž, kterou v *Babyloně stavěli lidé mluvící do té doby jedním *jazykem. Aby *Bůh překazil tuto *stavbu, jež měla sahat až do nebes, způsobil zmatení jazyků; symbol marnivosti a zpuštění trestané Bohem. Příběh byl zřejmě ohlasem na babylonské chrámové stavby – *zikkuraty. (Jaroslav Malina)

vhled, postižení jádra problému obvykle náhle. V *etologii a *primatologii specifický typ učení, kdy jedinec vyřeší situaci pochopením souvislostí bez vrozeného programu, předchozí zkušenosti nebo dlouhého zkoušení pokusem a omylem, například když *šimpanz spojí dvě tyče nebo dá na sebe bedny, aby dosáhl na jinak nedostupnou potravu. (Jiří Gaisler, Jaroslav Malina)

vhod hrtanu, *aditus laryngis.

vhod, pánevní, *apertura pelvis superior, též *aditus pelvis*.

via crucis [latinsky], *cesta, křížová.

viabilita (z latiny: *vita*, „život“), životaschopnost.

Vian, Boris (10. 3. 1920, Ville d'Avray, Francie – 23. 6. 1959, Paříž, Francie), francouzský prozaik, novinář, scenárista a jazzový hudební skladatel; do literární tvorby vnesl

objevný přístup k jazyku, rozbíjení frazeologických *stereotypů. Byl mužem devatera řemesel jako prozaik, básník, ale také dramatik, jazzový hudebník a herec, přičemž se někdy zapomíná na jeho původní obor, který vystudoval, totiž hutní inženýrství a na jeho pokusy malířské a šansoniérské. Vyrostl v zámožné a liberální rodině, prožil krásné dětství, nicméně rodové předpoklady a pozdější nepříznivé společenské okolnosti (mezi nimi nacistická okupace a vražda otce) mu podlomily zdraví. Byl významnou postavou poválečné pařížské bohémy ve čtvrti Saint-Germain-des-Prés jako literát, kritik, trumpetista, autor básniček, šansonů a *scénářů a debatér v kruhu tehdejších uměleckých a myslitelských celebrit, jako byli kromě jiných Jean-Paul *Sartre, Jacques Prévert, Eugène Ionesco nebo Simone de Beauvoir. Silně jej zasáhla vlna *existencialismu, a i když se s tímto směrem neztotožnil, jeho mystifikační prózy a další díla prozrazují, jak intenzivně jeho impulsy prožíval. K jeho klíčovým pracím patří ty, které napsal pod pseudonymem Vernon Sullivan (byly vydávány za dílo amerického autora): *J'irai cracher sur vos tombes* (Naplivu na Vaše hroby, 1946), *Les morts ont tous la même peau* (U mrtvých na barvě kůže nesejde, 1947), *Et on tuera tous les affreux* (Zabte ošklivé, 1948), *Elles se rendent pas compte* (Holky nemaj poněti, 1950), což jsou v podstatě parodické imitace tehdy módních amerických „gotických“ či – jak říkají Francouzi – černých románů (*roman noir*) – český čtenář je z překladů zná až od 90. let minulého století.

L'Écume des jours (Pěna dní, 1947, která byla u nás pojata jako předchůdce experimentálních 60. let 20. století) patří k souboru děl, v nichž Vian experimentováním s jazykem, stylem a vyprávěcími rovínami vytváří svérázný, umělý svět lidských citů a vášní s osudově tragickým vyústěním, mezi nimiž dále vyniká *L'Automne à Peking* (Podzim v Pekingu, 1947, česky 1994) a *L'Herbe rouge* (Červená tráva, 1950, česky 1971, 1985). *Pěna dní*, kouzelný, nasládle magický příběh Colina a Chloé, nese stopy avantgardistické poetiky hravosti, Jeana Cocteaua a svými experimentálními kořeny sahá až k záhadným prózám Lewise Carrola; takto hravě a umně vypadá i jeho erotika. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

viaticum (viaticum) (z latiny: *viaticum*, „cestovné, peníze na cestu“), *přijímání těla *Kristova před smrtí (jakoby na cestu); výbava na cestu do světa mrtvých – potraviny, předměty. (Josef Unger)

viaticum, *viaticum.

Vibrio cholerae [latinsky], gramnegativní *bakterie (čeď: Enterobacteriaceae, rod: Vibrio), produkuje *toxin způsobující infekci ve střevě, původce *cholery; roku 1883 ji objevil německý mikrobiolog Robert Koch. (Martina Wagenknechtová)

vibrissae, -arum, f. (z latiny: *vibrare*, „chvěti se“), v *anatomii *člověka chloupky v předsiní *dutiny nosní, zrohovatělé deriváty *epidermis, náleží do skupiny terciárního *ochlupení. Vyrůstají až v dospělosti, výraznější jsou u mužů; (Ladislava Horáčková)

Termínem *vibrissae* se označují také hmatové chlupy mnoha skupin savců, časté zvláště na hlavě. Mají je i nižší primáti (*Strepsirrhini*), například lemuři, chybějí vyšším primátům (*Haplorrhini*). (Jiří Gaisler)

vícehodnotová logika, *logika, vícehodnotová.

vícemužství, *polyandrie.

vícezdrojový příjem, *příjem, vícezdrojový.

víceženství, *polygynie.

Vico, Giambattista (23. 6. 1668, Neapol, Itálie – 23. 1. 1744, Neapol, Itálie), italský historik a právník; předchůdce semiotického přístupu k vědám o člověku. Vzdělával se na jezuitských školách a v letech 1689 až 1693 vystudoval práva na neapolské *univerzitě, kde se věnoval i filozofii. Od roku 1698 působil jako univerzitní profesor *rétoriky a později přijal místo královského historika na habsburském dvoře v Neapoli.

Již první Vicovy studie *De antiquissima Italorum sapientia* (Italové a jejich dávná moudrost, 1710) a *De universi juris uno principio* (O principu obecného práva, 1720) a *De*

constantia juris prudentis (Znalci práva a jednotnost výkladu, 1721) odrážejí jeho zájem o teorii římského práva a o širší problematiku filozofie dějin. V roce 1725 uveřejnil své hlavní dílo *Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni* (česky: *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha: Academia, 1991). Vicův záměr spočíval v položení základů jednotné filozoficko-historické vědy o člověku. Východiskem Vicovy metahistorické spekulace byla úvaha o hlubší souvislosti mezi symbolickými formami a vývojem *jazyka, proměnami společenského zřízení a evolucí struktur lidského vědomí a jeho *kognitivních výkonů. Podle Vica *rétorické figury* (**tropy*) jazyka, zahrnující **metaforu*, **metonymii*, **synekdochu* a **ironii*, zásadním způsobem určují náš způsob vnímání reality. Převaha určitého typu tropu v jazyce podmiňuje specifické vnímání *světa u dané populace, její *kulturu, *zvyky, *právo, formu *vlády, *písmo, pojetí *autority a *spravedlnosti. Dynamika střídání rétorických figur je souběžná s dynamikou historického procesu národů. Transformace archaické *metaforické identifikace* do *metonymické redukce* odpovídá podle Vica změně společnosti ovládané bohy ve společnost, v níž výsadní postavení zaujímá *aristokracie. Vystřídání metonymické redukce *synekdochickou konstrukcí* je doprovázeno přechodem od aristokratické vlády k *demokracii, vládě *lidu a abstraktního *zákona. Synekdochická konstrukce ustupuje v poslední fázi vývoje *ironii*, která představuje hlavní rétorickou strategii společnosti ohrožené *relativismem, *nihilismem a *dekadencí. Transformace rétorických figur tak uzavírá pohanské národy do dějinného koloběhu *corso* („běh, průběh“) a *ricorso* („opětovný průběh“), v jehož rámci dochází k střídání tří věků podle převažující jazykové formy: *věku božského, hérojského a lidského*, jež odpovídají stadiím náboženskému, poetickému a prozaickému nebo též dětství, mládí a zralosti v individuálním životě člověka.

K Vicovu odkazu se přihlásili italský filozof a historik Benedetto Croce (1866–1952), francouzský historik Jules Michelet (1798–1874) a německý historik Barthold Georg Niebuhr (1776–1831). Vicovy úvahy předznamenaly *lingvistický relativismus Edwarda *Sapira a Benjamina Lee *Whorfa. K badatelům 20. století, jejichž úvahy o vztahu mezi typem narativity a historií byly významně inspirovány učením Giambattisty Vica, náleží například americký historik Hayden White (narozen 1928) a britský archeolog Ian *Hodder (narozen 1948). Terence Hawkes pokládá Vica za předchůdce *strukturalismu. Vicovo dílo se těší zvýšené pozornosti soudobých představitelů postmoderního a radikálně kritického myšlení. (Jaroslav Malina)

víčko, **palpebra*.

vidění, barevné, schopnost živočichů rozlišovat zdroje světla odlišné vlnové délky. Zatímco vlnová délka je fyzikální veličina, vnímaná barva je ovlivněna mechanismy zrakového a nervového systému. Mezi druhové srovnání vnímání barev je proto sporné, studie chování živočichů se zaměřují na srovnávání vnímavosti na světlo určité vlnové délky. Podstatou barevného vnímání je přítomnost různých neurálních *receptorů (čidel) odlišně citlivých na odlišné vlnové délky světla. Ve většině případů je toho dosaženo pomocí barevných pigmentů (obecně fotsopsinů), které absorbují světlo určité vlnové délky ve větší míře než světlo jiné vlnové délky. Receptory s obsahem odlišným pigmentem vysílají po dopadu světla do centrálního nervového systému odlišný signál. Vjemu barvy je dosaženo mícháním signálů z odlišných receptorů. Vidění založené na jednom typu pigmentu je monochromatické. Vidění založené na více typech pigmentů je dichromatické, trichromatické atd. Obecně lze barevné vidění dávat do souvislosti s koevolucí potravních specializací (například barevné plody versus jejich percepce), u mnoha druhů živočichů včetně *člověka však pravděpodobně hrál roli *pohlavní výběr, u člověka snad i *kultura (srov. *barvocit, *efekt, Baldwinův). V evoluci *primátů je rozvoj trichromatického vidění propojen s úbytkem významu čichu, což lze sledovat například pomocí procentuálního výskytu *pseudogenů pro čichové receptory v *genomu příslušného živočišného druhu. *Opice *Starého světa a

*lidoopi mají okolo 30 % pseudogenů pro čichové receptory, zatímco poloopice a opice Nového světa mezi 10 % a 15 %. Věšťani (*Alouatta caraya*) jsou jedinou skupinou opic Nového světa s procentuálním zastoupením těchto pseudogenů srovnatelným s opicemi Starého světa a lidoopy, přičemž jsou současně jedinou skupinou opic Nového světa s plně vyvinutým trichromatickým viděním. Proporce pseudogenů pro čichové receptory činí u člověka okolo 50 %, což může vypovídat i o rozdílech v kvalitě barevného vnímání člověka a lidoopů.

Člověk je druhem trichromatickým, jeho sítnice obsahuje tři druhy čípků (S, M a L), které jsou nejvíce citlivé na světlo o vlnové 420 nm (S, světlo modré), 534 nm (M, světlo modrozelené) a 564 nm (L, světlo žlutozelené). Jejich citlivost se však překrývá. Fotopsin u člověka je složen z proteinu opsinu a chromoforu (retinalu, derivátu karotenidů). U člověka najdeme 3 typy fotopsinů, zodpovědné v čípcích za vnímání barvy světla. Citlivost L a M čípků je dána opsiny, kódovanými geny na *X chromozomu. Vzhledem k tomu, že muži mají pouze jeden chromozom X, vyskytují se u nich častěji poruchy barvocitu (srov. *barvoslepost) a jsou závažnější. Vzhledem k tomu, že jednotlivé fotopsiny nejsou stejně citlivé za různé intenzity světla, lidský zrak má při nedostatečné intenzitě světla posouvat vnímání barev směrem k modré (tzv. Purkyněho posun). V určitém rozsahu světelné intenzity je však zrakový systém (díky paměti) schopen udržet vjem stejné barvy (tzv. chromatická/barevná adaptace). Nedávno byl objeven polymorfismus genu OPN1LW, kódujícího protein pro vnímání žlutozeleného světla. Až 10 % žen má proto navíc jeden typ barevného receptoru, což znamená, že odpovídající část žen není trichromatická, nýbrž do určité míry tetrachromatická. To může být jedním z *vysvětlení *sexuálního dimorfismu ve vnímání barev u člověka. (Miroslav Králík)

Vídeňský kruh, *kruh, Vídeňský.

Vietnamci, současný *národ žijící v Socialistické republice Vietnam. Obyvatelstvo (kolem 85 milionů, odhad z roku 2005) vedle většinových *Vietů (Kinh, asi 85–90 %), tvoří minority: *Čamové, *Číňané, Daové, *Khmerové, *Meové (Miao), *Muongové, Tajové (Tayo), *Thajové (Thai) a na 70 dalších etnik. Státním *jazykem je *vietnamština.

Již v 1. tisíciletí př. n. 1. vznikla na území Vietnamu tzv. dongsonská kulturní oblast a státy Nam-viet, Au-lac, které byly v průběhu 2. století př. n. 1. dobyty Číňany. Během 1. a na počátku 2. tisíciletí n. 1. se vystřídala několikrát *vláda Číňanů a Vietnamců (říše Čampa, Dai-Viet aj.). *Země byla znovu sjednocena roku 1802 dynastií Nguyen, od poloviny 19. století se však stala postupně obětí francouzské koloniální expanze: v letech 1858–1862 byl obsazen jih země a zřízena zde francouzská *kolonie Kočičína, v roce 1887 byla ustavena Francouzská Indočína, která spojila i další podmaněná území. V roce 1945 byla pod patronací *Japonců vyhlášena nezávislost Vietnamu. Francouzská poválečná snaha obnovit svou přítomnost v zemi vedla k znovurozdělení Vietnamu a vyústila ve vleklý válečný *konflikt, do kterého byly vtaženy i Spojené státy americké (v letech 1961–1973). Roku 1976 byla země opět sjednocena a vyhlášena socialistickou *republikou. Kolem půl milionu Vietnamců zároveň uprchlo během *války do zahraničí (USA, Tichomoří) a ekonomická i politická *emigrace trvá dodnes a směřuje i do evropských států včetně České republiky. Věřící jsou většinou *buddhisté (53 %), část *katolíci (7 %), *taoisté, *konfuciánci, *protestanti. Horská etnika praktikují *animismus či různé *synkretické kultury, zejména na severu země je značná část populace vlivem dlouholeté marxistické indoktrinace bez vyznání. (Lukáš Šín)

vietnamština, *austroasijský jazyk, řazený někdy do *tibetočínské rodiny, úřední *jazyk ve Vietnamu, užívaný též Vietnamci v okolních *zemích. (Viz též *Vietnamci, *Vietové.) (Jaroslav Malina)

Vietové, populace *tibetočínskému původu, která obývá dnešní oblasti Vietnamu, Kambodži, Laosu a zčásti i Thajska. Hlavním *jazykem je *vietnamština a její četné dialekty. Mezi hlavní etnika a etnické skupiny Vietů patří na prvním místě *Vietnamci, kteří jsou

nejpočetnější a také nejvýznamnější, dále *Annámci, *Kambodžané, Kiňové a celá řada dalších, většinou původních etnik na území uvedených států. Jejich původ sahá až do období starověku a středověku. (Lukáš Šín)

Viewegh, Michal (31. 3. 1962, Praha), český prozaik a publicista; nejdiskutovanější a čtenářsky nejúspěšnější český autor posledního období. Dokázal popsat osudy, poklesky a traumata hrdinů, poznamenaných změnami českého společenského klimatu roku 1968 a 1989, s chápavým, i když *ironickým porozuměním (*Báječná léta pod psa*, 1992; *Zapisovatelé otcovské lásky*, 1998). Autor s vyvinutým smyslem pro *parodii (*Nápady laskavého čtenáře*, 1993), přijímající podněty pokleslé masové literatury (*Povídky o manželství a sexu*, 1999). (Jiří Pavelka)

Vigeland, Gustav Adolf (11. 4. 1869, Mandal, Norsko – 12. 3. 1943, Oslo, Norsko), norský sochař; žák Augusta *Rodina a jeden z nejvýznamnějších severských sochařů dané doby. Vytvořil mnoho pomníkových realizací, proslul zejména souborem bronzových a *mramorových soch zachycujících kromě jiného dichotomii *mužství a ženství, *lásku a *erotiku, jemuž dominuje ústřední monument- *obelisk celý pokrytý propletenými lidskými těly. Tento soubor tvoří sochařské muzeum v přírodě ve Frognerových sadech v Oslu. (Jaroslav Malina)

vigvam (z indiánských jazyků a angličtiny: *wigwam*, „vigvam“), *obydlí severoamerických *indiánů z oblasti *lesů; kostra z kůlů krytá březovou kůrou. Předpokládá se, že tento typ obydlí mohl existovat již v *paleolitu. (Jaroslav Malina)

vihára (ze sanskrtu: *vihára*, „příbytek, obydlí, místo odpočinku“ od slovesa *vi+hr-*, „pobývat, zdržovat se, trávit čas“), klášterní *stavba buddhistické (zejména indické a thajské) architektury, volně stojící nebo vytesaná ve skále, s pravouhloú *svatyní a s obytnými *celami mnichů. (Jan Filipický)

vikev bob, *bob.

Vikingové, *Normané.

vikinská doba, *doba, vikinská.

viklan [geologie, archeologie], balvan *horniny, jejíž měkkí části zvětraly takovým způsobem, že balvan spočívá na podložní skále jenom na jednom až dvou místech (bodech), takže v některých případech jím lze kolébat. V minulosti *archeologie těmto viklanům připisovala funkci obřadního oltáře pravěkých *kněží, respektive *druidů; šlo ale pouze o romantický omyl. Z našich útvarů tohoto typu je nejznámější žulový viklan (hmotnost kolem 30 tun) v Kadově u Blatné; kadovský viklan užil k *experimentu v oboru přepravy a manipulace obrovských břemen v pravěkých a starověkých dobách český inženýr Pavel Pavel. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Viková, Jindra (2. 2. 1946, Praha), česká sochařka, keramička a malířka; účastnice projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1961–1964 absolvovala Střední odbornou školu výtvarnou v Praze a v letech 1964–1970 Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v keramickém ateliéru Otto Eckerta. Je členkou Mezinárodní keramické akademie – Academie internationale de la céramique se sídlem v Ženevě.

Preferuje figurativní tematiku, zejména pak imaginativní portrét, vztahy mezi lidmi, někdy podané formou jemně sarkastického příběhu umocněného v náznaku dějového napětí vícedílnými objekty, často v podobě zvířat nebo věcí. Jako svůj prvotní a výchozí výtvarný materiál zvolila hlínu ve formě *keramiky, *kameniny, *porcelánu a šamotu, v němž přešla od plně plastického vyjádření k osobité práci s plochými pláty v kombinaci s malbou, kde dosáhla proslulosti a mezinárodního věhlasu. V posledních letech se stejnou suverenitou užívá *koláž, *asambláž, nejnověji kresbu na fotografickém papíru a sochařství v bronzu. (Jaroslav Malina)

vikuňa (*Vicugna vicugna*), divoký druh lamy z vysokohorských oblastí And; v českém zoologickém názvosloví se píše s obyčejným háčkem – vikuňa. Podle současných názorů tento druh nebyl domestikován. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

vila, *villa.

Vilém Akvitánský (Guilhem IX. de Peitieux, francouzsky Guillaume de Poitiers, 1071–1127), v pořadí šestý *hrabě z Poitiers a devátý *vévoda akvitánský, *mecenáš, básník; byl jedním z nejmocnějších a nejbohatších panovníků své doby. Zúčastnil se mimo jiné *křížové výpravy do Svaté země (1101–1102) i výprav proti *Maurům. Uměl žít a užívat: Vilémovy erotické výboje a úspěchy u žen, jak doložili životopisci, byly úměrné jeho společenskému postavení. Vilém Akvitánský platil za neohroženého křesťanského velmože a *rytíře bez bázně a hany; nesklonil se ani před autoritou *papeže, jenž ho exkomunikoval z církve. Teprve na sklonku života se dal na *pokání.

Kolem tohoto příznivce a mecenáše umění, ale také dobrodruha toužícího po slávě a uznání vznikl na přelomu 11. a 12. století dvůr, který rozvinul tradici raně feudální šlechtické kultury a položil základy takzvané kurtoazní *lásky. Samotný Vilém proslul rovněž jako básník. I když z jeho tvorby se dochovalo pouze jedenáct básní, je literárními dějepisci pokládán za prvního významného trubadúrského básníka známého jménem, ne-li přímo za zakladatele trubadúrské (trobadorské) lyriky, vznikající v posledním desetiletí 11. století a trvající až do konce 13. století (*poezie, trubadúrská a truvérská). Tato *poezie je psána *okcitanštinou, to znamená *rétorománským jazykem, který vznikl na území římské provincie Gallia Narbonensis v dnešní jihovýchodní Francii a jímž většinou také mluvil obyvatelstvo akvitánského vévodství. Vývoj tohoto *jazyka, ale i celé *kulturní oblasti byl násilně přerušen poté, co toto panství prohrálo svůj mocenský boj se sousední Francií, kam se též (po roce 1204) postupně přeneslo kulturní centrum západní Evropy.

Vilémova poezie obsáhla všechny tři základní oblasti raně středověké poezie – zábavnou, světskou tvorbu, trubadúrskou lyriku a konečně tvorbu duchovní. V první jmenované oblasti, v zábavné literární tvorbě, přežívala linie antického, realistického zobrazování skutečnosti; sem patří šest Vilémových básní s erotickými náměty a motivy (například *Kol Limoges vedla cesta má*). V druhé oblasti (čtyři básně) autor dílem utvářel, dílem kodifikoval vznikající, šlechtickou, kurtoazní (dvorskou) kulturu. Tato umělá, etiketní dvorská poezie rozvíjí – nikoli bez inspirace poezií arabskou – pojetí lásky podobné službě *vazalově vůči pánu. Duchovní ráz má pouze jedna z Vilémových básní – autor se v ní loučí se světem.

Báseň *Kol Limoges vedla cesta má* podává svědectví o volných *mravech dané doby a také o schopnosti obou pohlaví radovat se z pozemského života. Nejblíže má k žánru středověké *fablel*, malému rozvernému příběhu s anekdotickým vyzněním. Autor v ní popisuje erotické dobrodružství, které prožil s manželkami pánů Garina a Bernarda. Vypráví, jak oklamal tyto dvě urozené paní předstíráním, že je němý. Ty pak využily jeho „mlčenlivosti“, ukryly ho do komnaty a osm dní využívaly jeho mužné síly. V závěru básně lyrický mluvčí pobízí Moneta, který byl žákem akvitánského vévody (tedy na rozdíl od trubadúrů pouze „herec“, který poezii netvořil, ale pouze recitoval či zpíval), aby tuto báseň přednesl také manželkám pánů Garina a Bernarda. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

villa (z latiny: *villa*, „stavení na venkově; statek, dvůr, dvorec, vila, letohrádek; vesnice, osada, město venkovské“):

1. statek, obytný komplex v antickém *Římě, na němž pracovali *otroci, případně námezdní pracovníci (vedle obytných budov zde byly i hospodářské stavby [sklady, sýpky, stáje, dílny], k nimž patřily polnosti a zahrady); villa byla postupně zatlačována velkostatkem. Rozeznáváme několik druhů villy: a) k odpočinku, zejména na venkově – *villa rustica*; b) před *městem – *villa suburbana*; c) ve městě – *villa urbana*, luxusně vybavené obydlí městského typu s vytápěním, *mozaikami, nástěnnými malbami;

2. vila, od *renesance soubor zahrad a staveb s ústředním obytným domem, v současnosti obytný dům v zahradě. (František Čapka, Jaroslav Malina)

Villa mysterií, luxusní předměstská *villa ve starověkých *Pompejích objevená roku 1900; je bohatě vyzdobena *freskami v 2. pompejském slohu, z doby kolem roku 50 př. n. l., jež se vyžívaly v malbách iluzivních architektonických motivů a průhledů do krajiny. K nejpozoruhodnějším dokladům římského *malířství patří místnost, v níž byly vymalovány výjevy ze zasvěcovacího *rituálu do dionýsovských *mysterií, podle nichž dostala villa svoje jméno. Žena majitele domu byla pravděpodobně zapojena do dionýsovských mysterií. Za vlastníky domu je dnes považována nápisně doložená rodina Istacidiů. (Marie Parďová)

Villa Nova Uhřínov, Občanské sdružení Villa Nova Uhřínov bylo založeno Bohumírem Dragounem v roce 1993. Hlavním cílem bylo vybudování *střediska experimentální archeologie. Součástí střediska je středověký *skanzen poblíž Uhřínova v Orlických horách. Skanzen se nachází na pozemku ca 7 ha a reprezentuje osídlení regionu ve 13. a 14. století. V současné době tvoří jádro skanzenu dvě obytné stavby: roubená *polozemnice a nadzemní dům drážkové konstrukce, které doprovází řada dalších staveb, hospodářských a technologických objektů a experimentálních poliček. Stavba objektů, jejich provoz a údržba jsou předmětem systematického a komplexního *experimentu. Po vyřazení objektů z provozu jsou dlouhodobě sledovány formativní procesy působící při chátrání, rozkladu a zanášení objektů. Dlouhodobě jsou rozvíjeny také dílčí technologické experimenty, jako je výroba dehtu, dřevěného uhlí, potaše, redukce železné rudy a další. Výrazným tématem je pěstování starých odrůd zemědělských plodin archaickými způsoby. Kromě odborné činnosti je skanzen otevřen veřejnosti a je intenzivně využíván pro školní výuku, která zde integruje poznatky *archeologie, *biologie, *ekologie, *etnografie a *historie. Součástí střediska je expozice s tematikou *experimentální archeologie a *archeologie středověku. Bohumír Dragoun nadále zůstává hlavní hybnou silou všech aktivit sdružení, dalece přesahujících hranice samotného skanzenu. (Richard Thér)

villa v Tivoli, Hadrianova, rozsáhlý vilový *komplex na ploše asi osmdesáti hektarů, který si nechal v *lokalitě Tibur, asi dvacet kilometrů východně od *Říma, postavit císař *Hadrianus. Na sklonku života zde trávil své dny v romantickém prostředí staveb, z nichž mnohé byly kopiemi významných památek, s nimiž se setkal na svých cestách *římskou říší (například egyptský Kanópos, chrám Afrodíty Knidské), zasazených do nádherných parků s jezírky. Pro výzdobu Hadrianovy villy bylo zhotoveno obrovské množství kopií slavných řeckých soch (některé z nich zde byly zastoupeny i ve více exemplářích) a *mozaik. Od 17. století, kdy byly v Tivoli zahájeny vykopávky, zaplnily tamní nálezy nejen římská, ale i mnohá evropská muzea. Hadrianovské kopie řeckých soch patří k nejkvalitnějším, které byly v římské antice pořízeny. (Marie Parďová)

Villon, François (1431, Paříž, Francie – po 5. 1. 1463), francouzský básník. Životní osudy Françoise Villona (vlastním jménem François de Montcorbier nebo François des Loges) byly natolik dramatické a spletité, že se neuchovala ani jeho základní biografická data. Historici literatury předpokládají, že Villon se narodil asi v roce 1431 a zemřel někdy mezi léty 1463–1468. Tento první velký moderní francouzský básník dokázal ve své *poezii narušit strnulou normativnost dobových literárních *konvencí a podstatným způsobem zasáhnout do vývoje literatury: jeho tvorba není pouhým stylistickým cvičením podle zadaných vzorů, intelektuální zábavou či alegorií zobrazující obecné pravdy světa, ale stává se rovněž subjektivní a nejednou i syrovou, bezohledně otevřenou, „realistickou“ zprávou o pozemském životě. Na tvorbě básníka je novátorská ještě jedna skutečnost: znovu se v ní objevuje koncept autorské komunikační strategie, založené na duchaplné sebeironii a nadsázce.

Villon pocházel z chudých poměrů, vychovatelem a poručníkem se mu stal kaplan Guillaume Villon, jehož jméno básník přejal a díky jehož podpoře mohl studovat na pařížské *univerzitě. Po absolvování magisterského studia (1452) na fakultě svobodných umění se

krátce živil jako písař. Vedl potulný život, byl často na útěku před *úřady a soudy. Do *konfliktu se *zákonem se poprvé dostal roku 1455, kdy v hádce (a snad v sebeobraně) smrtelně zranil *kněze Phillipa Sermoise, patrně svého soka v lásce. V tomto případě byl ještě omilostněn. Později byl vícekrát souzen a vězněn – za krádeže a další delikty (například v Orleans, Meung-sur-Loire a v Paříži); za účast v aféře s biskupským notářem Farreboucem (šlo o rvačku, při které notáře lehce zranil Villonův přítel Robin Dogis) v roce 1462 byl dokonce odsouzen k *trestu smrti; trest byl posléze změněn na desetileté vyhnanství z Paříže.

François Villon mistrně ovládl francouzský jazyk – vysokou poezii obohatil o hovorový jazyk i o žargon. Dokázal být libozvučný, hravý, ale také sofistikovaný a tajemný. Jeho básně oplývají kalambury, aluzemi, akrostichy a dvojsmyslnými verši, dodnes jsou předmětem soustředěného interpretačního zájmu. Nedávné výzkumy ukazují, že jeho posměšný cynismus ve věcech *lásky představoval zřejmě sebeobrannou stylizaci, skrývající traumatický milostný zážitek či posedlost jedinou ženou Catherine de Vausselles. K Villonovým nejvýznamnějším dílům patří *Závěť* (*Testament*, dokončeno 1461–1462), ve které hodnotí svůj život, ale také si vyrovnává účty se světem a svými nepřáteli. Přiznává, že hluboce miloval, ale vzápětí milostný cit ironizuje: „a v srdci žal a v břichu hlad, / a to je pak těžké milovat; / chceš-li se kochat svými city, / dřív o žaloudek musíš dbát: / neb k lásce hbitý, jen kdo sytý.“ (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka).

villus [latinsky], chumáč; *chlup, *vlas.

vina, *odpovědnost za něco zlého, nepříjemného apod., pocit provinění vůči tomu, jehož jsem svým jednáním poškodil.

V rámci uvažování o vině německého národa v době *nacismu rozlišil německý filozof Karl *Jaspers čtyři roviny viny: *vina, trestní, *vina, mravní, *vina, politická, *vina, metafyzická.

Jednotlivé roviny se nesmějí směšovat například proto, že politická vina je v jistém smyslu kolektivní, kdežto trestní odpovědnost může být pouze individuální a jen tu je možné vymáhat. (Jaroslav Malina)

vina, metafyzická, *vina, jež není přístupná pohledu druhých – označení jedné ze čtyř úrovní viny (metafyzická, *mravní, *politická, *trestní) v rámci uvažování Karla *Jasperse o vině německého národa v době *nacismu. (Jaroslav Malina)

vina, mravní, *vina, kterou lze jen vytknout a přiznat – označení jedné ze čtyř úrovní viny (*metafyzická, mravní, *politická, *trestní) v rámci uvažování Karla *Jasperse o vině německého národa v době *nacismu. (Jaroslav Malina)

vina, politická, *vina za jednání *státu, jemuž jsem nedokázal zabránit – označení jedné ze čtyř úrovní viny (*metafyzická, *mravní, politická, *trestní) v rámci uvažování Karla *Jasperse o vině německého národa v době *nacismu. (Jaroslav Malina)

vina, trestní, *vina, kterou lze soudně prokázat a stíhat – označení jedné ze čtyř úrovní viny (*metafyzická, *mravní, *politická, trestní) v rámci uvažování Karla *Jasperse o vině německého národa v době *nacismu. (Jaroslav Malina)

Vinařice u Berouna, pravěké *kultovní místo na vrchu Bacíně. Výzkum úzké svislé krasové pukliny pod vrcholem kopce (Václav Matoušek, 1989–1994) zachytil ve vrstvě ze staršího *holocénu *kosterní pozůstatky dospělého muže ve stáří 20–30 let. Nález byl původně datován podle paleontologických zbytků do *atlantiku, radiokarbonové datum kolem roku 9000 př. n. l. by ale ukazovalo na *pozdní paleolit či starší *mezolit. Nejstaršími nálezy na plošině před ústím pukliny byly kamenné artefakty *mladého paleolitu. (Karel Sklenář)

vinčanská kultura, *kultura, vinčanská.

víno, alkoholický nápoj, vyrobený kvašením ovocného moštu, především šťávy z hroznů révy vinné (*Vitis vinifera*). Přírodní vína mají bílou, červenou nebo růžovou barvu. Šumivé druhy, například šampaňské, procházejí druhotným kvašením, během něhož se vedlejší produkt, oxid uhličitý, udržuje v láhvi nápoje pod tlakem. Perlivá vína jsou dodatečně sycena

oxidem uhličitým. Další typy vín mohou být vína dezertní, kořeněná nebo alkoholizovaná (sherry, portské, vermut), což jsou kombinace vín s brandy nebo s jinými lihovinami a s příchutěmi. Víno obsahuje obvykle asi 10–12 % alkoholu, alkoholizovaná vína až 20 %.

Kulturu vína rozvinuli zejména antičtí *Řekové a *Římané. Řekové považovali víno za dar bohů, tedy konkrétně boha *Dionýsa. První sazeničku vinné révy daroval odměnou za laskavé přijetí a pohostinství athénskému *rolníku Ikariovi. Podle něj byl také pojmenován démos Ikaria na jihu *Attiky, kde se pěstovalo nejlepší víno. Sám Ikarios se však následně stal první obětí následků opilství. Pastýři, jimž dal napít vykvašené šťávy z hroznů, neznali účinky tohoto nápoje a domnívali se, že byli otráveni. Proto Ikaria zabili. Jeho dcera Érygoné ze zoufalství spáchala *sebevraždu. Jejich památku navždy uchoval Dionýsos tím, že ji i s jejím psem vzal na nebesa a na jeho přímluvu je *Zeus proměnil v souhvězdí Panny a Velkého psa. Takto si Řekové v mytologické tradici glorifikovali víno jako kulturní nápoj. Jeho účelem bylo umírněné užívání povzbuzující ducha a přinášející příjemnou náladu a následně i zdravý spánek. Naopak neznalost míry a ztrátu ovládnutí antické národy považovaly za nekulturní a barbarské. Aitiologie vína jako božského daru se stala dalším kritériem, jímž se v kultivovanosti stolování a sociálního chování Řekové a Římané vymezovali vůči *barbarům, jimž tyto kulturní zvyklosti alespoň v raných fázích vzájemných kontaktů byly cizí. Představa Dionýsa, původně vegetativního božstva, síly přírody a její plodnosti se postupně přesouvala i do jiných hodnotových okruhů lidské existence. Tím, že naučil lidi uměřeně používat svého daru, dovolil jim přiblížit se v euforii prožitkům bohům a obohatil jim nejen pozemský život, ale i jejich představu blažené *věčnosti. Dionýsovský *kult se tak velmi rozšířil v *helénismu i v římské době a představa Dionýsa jako ochranného a spásu přinášejícího božstva nakloněného lidem výrazně ovlivnila spiritualitu římského světa na prahu pozdní antiky a prolínala i do *křesťanství.

K *rituálu antických *symposií patřilo, aby zvolený předseda hostiny *symposiarchos* („vládce hostiny“; v Římě pak *magister bibendi*, „učitel pití“) určoval, v jakém poměru se bude víno k pití ředit s pramenitou vodou do stolní kvality. Vína se v antice upravovala také kvůli prodloužení doby trvanlivosti: protože Řekové ani Římané neznali pasterizaci, přidávali do svých vín nejčastěji med, případně pryskyřici (tento *zvyk se udržel dodnes a víno tohoto druhu – *retsina* – je nejrozšířenějším řeckým vínem). K přípravě oblíbeného vína z ostrova Kóu se používala mořská voda, která mu dodávala bělavou barvu (recept na toto víno uvádí *Cato Starší ve svém spisu *De re rustica* – O zemědělství). Do některých druhů se pro zjemnění chuti přidával popel z dřevěného uhlí nebo na prášek rozemletý *vápenec. Surové víno, řecky *akrátos* (latinsky: *merum*), se v *kratéru ředilo do stolní kvality. Nejčastěji se užíval poměr jednoho dílu vína ke třem či čtyřem dílům vody.

K poměrům mísení vína se vztahuje následující Horatiův návod: „Chlapče, naplň nám poháry / k slávě půlnoční tmy, nového měsíce / a těž augura Mureny. / Poměr devět či tři zvolíme k mísení? / Ten, kdo miluje devět Múz, / pěvec nadšených slok, přeje si třikrát tři, / zato Grácie pouze tři: / tato sestra dvou víl, oděných nahotou / nerada mívá potyčky“ (*Ódy XIX*). *Plútarchos zdůrazňuje i příhodnou atmosféru, která patří k pití vína: „Stran vína lze říci to, co praví Eurípídés stran lásky: / Chci tě, ale jen s mírou, chci, / nikdy mne neopouštěj! / Neboť je z nápojů nejprospěšnější, z léků nejlahodnější a z poživatin nejpříjemnější, jestliže se mu dostane správného ladění s vhodným časem spíše než správné směsi s vodou.“ K pití vína se také vztahuje pravidlo, které uvádí *Apuleius z Madaury, autor *Zlatého osla*: „První číše je na žízeň, druhá pro radost, třetí pro rozkoš, ale čtvrtá z člověka udělá už jen hlupáka.“

Jaká vína se v antice pila, se dozvídáme od některých autorů. Mezi nimi patřil k vyhlášeným znalcům básník *Horatius. *Plinius Starší ve svém encyklopedickém díle *Historia naturalis* (Přírodopis, česky: *Kapitoly o přírodě*. Praha: Odeon, 1974) píše, že v jeho době bylo známo asi osmdesát druhů značkového vína, z toho byla jedna třetina řeckých vín a zbylé dvě třetiny italských vín. K nejvíce ceněným značkám patřilo sladké chijské víno, pak

caecubské a falernské (suché i sladké) z Latia a řada odrůd z Kampánie – massické, calenské, formijské, surrentské. Z řeckých vín se často pilo lehké a sladké víno z Lesbu a mořskou vodou aromatizované kójské víno. První vína ve střední Itálii pěstovali a produkovali *Etruskové. Na jejich tradici navazuje i toskánské Chianti.

Víno patřilo k nejžádanějším exportním artiklům. Na jeho produkci bylo vedle pěstování oliv soustředěno attické zemědělství. Celé Středomoří brázdily plachetnice naplněné pečlivě poskládanými amforami, jejichž uspořádání se obvykle nepoškodilo ani při ztroskotání lodí – vraky jsou dodnes odkrývány a zkoumány potápěči a podmořskými archeology. (Petr Bureš, Jaroslav Malina, Marie Parodyová)

vir [latinsky], muž; choť, manžel.

víra:

1. věření, důvěra, přesvědčení o něčem. Každé lidské jednání míří do neznámé budoucnosti a vyžaduje tedy jakousi víru;

2. *vyznání ve smyslu náboženském, jež je specifickým rysem *judaismu a *křesťanství, ale i jiných *náboženství. Může znamenat buď to, na co se spoléháme („obsah víry“, latinsky: *fidēs quae creditur*), anebo toto spolehnutí samo („akt víry“, latinsky: *fidēs quā creditur*).

(Jaroslav Malina)

Viracocha, *Wiracocha.

Virakoča, *Wiracocha.

virgo (latinsky: „panna“), v Římě čestné označení pro *vestálky, kněžky bohyně *Vesty, které musely po dobu své kněžské služby zachovávat panenství. Kategorie panenství a pohlavní čistoty získala na významu s nástupem *křesťanství. (Marie Parodyová)

Virchow, Rudolf Ludwig Karl (13. 10. 1821, Šwidwin [německy Schivelbein], Polsko – 5. 9. 1902, Berlín, Německo), německý lékař, antropolog, archeolog a politik; zakladatel buněčné *patologie a stoupenec sociálního lékařství a veřejného zdravotnictví. V začátku své odborné kariéry pracoval jako vedoucí prosektury berlínské nemocnice Charité, v letech 1849–1856 působil jako profesor na *univerzitě ve Würzburgu a v období 1856–1902 stál v čele Ústavu patologie na univerzitě v Berlíně.

Virchow uvedl do medicíny buněčnou teorii; mezi jeho nejvýznamnější objevy patří studie *mitózy, kterou popsal v roce 1847. Dospěl k *názoru, že „život je procesem posloupnosti“, který vyjádřil známým výrokiem „*omnis cellula e cellula*“ („zdrojem buňky je opět buňka“). Pomocí buněčné teorie vysvětloval i různé patologické změny. Předpokládal, že nemoci vznikají (jak uváděl ve svém díle *Die Cellularpathologie* – Buněčná patologie z roku 1858) v důsledku chorobných změn uvnitř buněk, které se pak dále dělí a rozmnožují. Ještě v roce 1847 založil časopis *Archiv für pathologische Anatomie* známý také pod názvem *Virchow's Archiv* a v témže roce, téměř ve stejné době jako edinburský profesor John Hughes Bennett (1812–1875), popsal onemocnění krevních částic, které nazval leukémií. Věnoval se také problematice *primární patogeneze flebitid (zánětů žil) a podstatnou měrou přispěl i k výzkumu nádorových onemocnění (1863–1867). V období 1859–1870 se intenzivně věnoval *parazitologii, speciálně mykotickým chorobám *bronchů a *plic. Medicínskou terminologii obohatil o řadu nových termínů – například *ageneze, revmatoidní *arthritidy, *leontiasis ossea*, **spina bifida occulta* (1875). Jednou z jeho nejvýznamnějších histologických prací je studie o neuroglii (1846). V roce 1899 bylo otevřeno v Berlíně *Das neue Pathologische Museum der Universität zu Berlin* (Nové patologické muzeum berlínské univerzity), jemuž Virchow věnoval více než dvacet tisíc preparátů, které sám vytvořil.

Virchow byl horlivým propagátorem veřejného zdravotnictví, hygieny i hlubokých sociálních reforem. Zastával názor, že medicína je vlastně vědou sociální. Již ve 40. letech 19. století se angažoval v hnutí za medicínské reformy, které zdůrazňovaly právo občana civilizovaného státu na zdraví. Kritizoval soudobé špatné sociální podmínky jako zdroj infekcí (v roce 1848 se jako vládní pozorovatel účastnil potlačení epidemie tyfu v Horním

Slezsku, zasadil se o budování kanalizace v Berlíně). Věřil, že *pokroky v medicíně povedou k prodloužení lidského života, avšak zlepšením sociálních podmínek, že lze dosáhnout stejného cíle mnohem rychleji a úspěšněji.

Virchow byl aktivní i v politice, zastával liberální ideje. V roce 1859 se stal voleným členem Berlínské městské rady, 1862 poslancem pruského Zemského sněmu za liberální Německou pokrokovou stranu, kterou založil, řadu let stál v jejím čele a v letech 1880–1893 byl jejím říšským poslancem. V pruském parlamentu vedl často ostré diskuse na sociálně-zdravotnická témata s konzervativním kancléřem Otto von Bismarckem.

Charakteristickou stránkou Virchowovy osobnosti byly jeho útočné polemiky, které vedl nejen s politiky, ale také s věhlasnými vědci (tento proslulý lékař například neuznával některé objevy Kochovy [1843–1910]). I když nesouhlasil také s mnoha názory Charlese *Darwina, zaujal ho Darwinův zájem o antropologii, kterou si velmi oblíbil a postupem času se stal přední světovou antropologickou osobností. Zabýval se *antropometrií, *fyzickou antropologií *Germánů, sledoval výskyt některých chorob na skeletech objevených v rámci archeologických výzkumů a v roce 1892 na památku čtyřstého výročí objevení Ameriky vydal velký atlas *Crania Ethnica Americana* (Lebky [příslušníků] amerických etnik). Podílel se také na sepsání monografie o *leprosáriích a středověkých špitálech. Jako jedna z největších antropologických autorit své doby dostal v roce 1857 příležitost vyslovit se k nálezům kosterních pozůstatků neandertálce (**Homo neanderthalensis*), které byly objeveny v Neanderově údolí v Německu roku 1856. Virchow je však mylně pokládal za pozůstatky moderního člověka, jehož skelet byl v důsledku prodělaných chorob (křivice, trauma, artritida) postižený patologickými změnami. Na svém hodnocení setrval i v době, kdy byly objeveny pozůstatky dalších neandertálců na několika různých evropských lokalitách.

Do historie fyzické antropologie se Virchow zapsal díky organizaci rozsáhlého výzkumu zdravotního stavu a základních antropologických ukazatelů německých dětí (celkový počet vyšetřených probandů dosáhl šesti milionů). Na podkladě výsledků této studie dospěl k názoru, že tělesná stavba a zdatnost je výsledkem životních podmínek a ne příslušnosti k určité *rase. Otevřeně kritizoval vznikající rasové teorie a zcela odmítl hypotézu o existenci „čisté *árijské rasy“.

Virchow se hlouběji zajímal také o archeologii. V roce 1879 se zúčastnil výzkumů Heinricha *Schliemanna (1822–1890) v *Tróji, podílel se na rozvíjení srovnávací a typologické metodiky v archeologii, přičemž vyzdvihl úlohu keramiky: „střep je vůdčí fosilií archeologie“, přispěl rovněž k vymezení pojmu *lužická kultura aj. (Ladislava Horáčková, Jaroslav Malina)

virilis [latinsky], mužský; mužný, zmužilý; příslušný jednotlivci.

virilista (z latiny: *vir*, „muž“, *virilis*, „mužský“), nevolený člen určitého zastupitelského sboru nebo spolku s tzv. virilním hlasem (vážícím se na určitý *úřad nebo hodnost); ve Velké Británii jsou vysocí představitelé *anglikánské církve členy Horní sněmovny, *rektoři irských *univerzit jsou poslanci *parlamentu, bývalí italské prezidenti italskými senátory apod. V Rakousku-Uhersku směli zasedat v *zemských sněmech *biskupové, rektoři – v Čechách bylo 6 virilistů (2 rektoři univerzity v Praze – český a německý [po roce 1882], pražský *arcibiskup, *biskupové českobudějovický, královéhradecký a litoměřický), na Moravě 2 (olomoucký arcibiskup a brněnský biskup) a ve Slezsku 1 virilista (arcibiskup vratislavský, přestože byl cizincem). (František Čapka)

Viriplaca, starořímská bohyně, urovnatelka manželských neshod a svárů. Její *svatyně, kde si manželé mohli vyříkat svoje rozpory, se prý původně nacházela na Foru Romanu v Římě. V důsledku pozdějších přestaveb však zanikla, a to prý v Římě způsobilo výrazný vzrůst počtu rozvodů. (Marie Pardyová)

virtuální antropologie, *antropologie, virtuální.

virtuální experiment, *experiment, virtuální.

individuální schopnost mikroorganismu vyvolat onemocnění. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

virulence, vlastnost patogenu (*bakterie, *viru atd.), jež vymezuje stupeň *patogenity určitého kmene ve srovnání s ostatními kmeny daného druhu; individuální schopnost mikroorganismu vyvolat onemocnění. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

virus, -i, n.:

1. jed, otravná látka;

2. označení pro mikroorganismy, které jsou schopny procházet filtry zachycující *bakterie a které se mohou rozmnožovat jen v živých *buňkách. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

virus Epstein a Barrové, druh viru, který v organismu nejčastěji napadá buňky imunitního systému. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

virus, počítačový, program, který se dokáže šířit bez vědomí uživatele vytvářením svých kopií prostřednictvím jiných souborů. Počítačový virus je jedna z forem malwaru neboli zákeřného *softwaru. První počítačové viry se objevily na počátku osmdesátých let 20. století. Virus se šíří obdobným způsobem jako viry živého světa, které vkládají svou genetickou *informaci do hostitelské buňky, jejímž prostřednictvím se pak šíří. Obdobně počítačový virus vkládá svůj kód do spustitelných souborů. Ve chvíli, kdy uživatel spustí napadený soubor, vyhledá počítačový virus dostupné nenapadené soubory a infikuje je. Případně se načte do operační paměti *počítače, kde zůstane až do jeho vypnutí. Během této doby pak infikuje všechny dostupné nenapadené soubory. Počítačový virus se odlišuje od jiného malwaru, tzv. červa, který je schopen se šířit bez asistence hostitele. Počítačový virus může cíleně poškozovat soubory uživatele, napadnout a poškodit operační systém počítače nebo celou počítačovou síť. Mezi počítači se mohou počítačové viry šířit pomocí datových nosičů (disketa, flash disky, CD a DVD disk) nebo prostřednictvím lokálních počítačových sítí a *internetu. Počítačový virus může napadnout i soubory v *mobilním telefonu, kam se může dostat například prostřednictvím *technologie *bluetooth nebo paměťové karty.

Proti počítačovým virům se mohou uživatelé bránit pomocí antivirových programů, které v počítačích vyhledávají a následně léčí nebo odstraňují napadené soubory. *Idea počítačového viru využili představitelé *memetiky, kteří chování některých *memů přirovnávají k virům. Richard *Dawkins ve svém eseji *Viruses of the Mind* (Virus myslí, 1991) přirovnal *náboženství k viru a jeho šíření k informační epidemii. (Martin Soukup)

viscerální nádoba, *nádoba, viscerální.

viscerální obezita, *obezita, viscerální.

visceromotorická zóna, *zóna, visceromotorická.

visceromotorické neurony, *neurony, visceromotorické.

viscerosenzitivní neurony, *neurony, viscerosenzitivní.

viscerosenzorická zóna, *zóna, viscerosenzorická.

viscerosenzorické neurony, *neurony, viscerosenzorické.

Vislané, západoslovanské etnikum, které mělo svá sídla od 6. století n. l. při horním toku Visly. Vislané zde vytvořili *kmenový svaz (tzv. Malopolsko) s centrem v Krakově a načas se stali součástí *Velkomoravské říše. Od 10. století se podíleli na formování *polské společnosti, později polského národa a jejich území tvořilo od té doby součást polského státu. (Lukáš Šín)

vispilonés (z latiny: *vispillō*, „hrobník“), hanobitelé mrtvol.

visus, -us, m., zrak (z latiny: *videre*, „vidět“).

Višnu, vedle *Šivy nejvýznamnější *bůh *hinduismu, chápaný teisticky jako udržovatel *světa a světového řádu i panteisticky jako všepromikající božský princip. V průběhu šíření kultu pojal Višnu do sebe čtená lokální božstva, jež se posléze ustavila do představy deseti hlavních vtělení, z nichž každé má svou *mytologii a *ikonografii – nejvýznamnější jsou

*Kršna a *Ráma. Višnu bývá zpodobňován nejčastěji jako čtyřruký mladík s vysokou korunou na hlavě nebo jako spící mládenec v kosmické noci před *stvořením světa na hadu Anantovi uprostřed prvotního oceánu. (Jan Filipický)

višnuismus, spolu se *šivaismem jeden z dominantních směrů v rámci *hinduismu, orientující se na uctívání *Višna, obvykle v podobě některého z jeho vtělení (*avatárů), jako nejvyššího, popřípadě jediného *boha, udržovatele *světa a jeho řádu. Z deseti hlavních vtělení jsou z hlediska kultu nejvýznamnější *Kršna a *Ráma, jejichž uctívání má často podobu *bhakti. První jasná formulace kršnaistické bhakti je obsažena již v **Bhagavadgítě*, která je jedním ze základních textů višnuismu. Obsáhlá kršnovská *mytologie byla soustředěna v *Bhágavatapuráně*, základním textu kršnaistické *sektu bhágavatů. Obhájení zásadního *dualismu *bhakti* (láska k bohu předpokládá existenci dvou odlišných *subjektů, a to člověka a boha) proti vlivné tradici filozofického *monismu (védánta) bylo dílem jihoindických višnuistických filozofů Rámánudži, autora systému tzv. podmíněného monismu, který formuloval čistý dualismus, a Nimbárky (12. století), hlásajícího současnou platnost dualistického i monistického pohledu.

Višnuističtí teologové tak napojili původně neortodoxní višnuistickou bhakti na autoritativní tradici, jež se opírá o *interpretaci *upanišad; tím ji začlenili do hlavního proudu pravověrného hinduismu. Obdobným způsobem bylo integrováno i učení bengálského extatického bhaktického svěťce Čaitanji (15.–16. století), zakladatele vlivné kršnaistické sekty, jejímž pokračovatelem je i moderní hnutí *Haré Kršna. Zejména v severní Indii je rozšířeno uctívání Rámy, ztělesnění ideálního vládce a zakladatele dokonalého společenského řádu. Základním textem je **Rámájana* ve své původní sanskrtské *verzi i v řadě novoindických *variant. (Jan Filipický)

víta [latinsky], život, žití; dech, duše; živobytí.

vitalismus (z latiny: *vitālis*, „životný, životaschopný“):

1. označení filozofického *názoru, který je založen na představě existence tvořivého principu řídicího funkce živých organismů (například tzv. „životní síla“, latinsky: *vis vitālis*), které fyzika a chemie nemůže postihnout. Klasický vitalismus (Henri *Bergson aj.) soudobá věda sice odmítá, nicméně rozdíl mezi živým a neživým (například ve schopnostech reprodukce a hojení, účelového chování a negativní entropie) se nepodařilo uspokojivě překlenout. Naopak řadu funkcí, dříve pokládaných za výsadu živého (reprodukce, výměna látek, tvarové změny), nachází biochemie i v organických molekulách apod.;

2. umělecký směr *euroamerické civilizace, který se prosadil zejména v desátých a dvacátých letech 20. století v literatuře a ve výtvarném umění jako výraz individuálního obrození smyslů a často i projev hledání nové životní orientace v *přírodě a *společnosti. V období *první světové války dospěl vitalismus do své druhé fáze, kdy reagoval na zpochybnění a znehodnocení jistot obratem k základní pozitivní *hodnotě, k prostému faktu pozemského života a elementárním životním prožitkům. Po skončení *války vitalismus již znamenal nikoli útěk od nepřehledné a nelidské společenské reality, ale naopak bezprostřední výraz *radosti a okouzlení životem. Toto usilování, jež se s předstihem uplatnilo již ve 2. polovině 19. století (nejvýrazněji například v *poezii amerického básníka Walta Whitmana [1819–1892]) se však označovalo i jinými termíny a nezřídka vstupovalo také do jiných soudobých či pozdějších uměleckých programů, například *fauvismu nebo *poetismu.

V českém prostředí byl vůdčím představitelem vitalismu Stanislav Kostka *Neumann (1875–1947), který jeho program formuloval v roce 1913 ve stati „Ať žije život!“ (požadoval, aby se české umění otevřelo moderní Evropě, zejména Francii – Evropa je „[...] krásná, živá, rujná samice, která potřebuje smělé muže a odkopává uměřený flirt“) a umělecky doložil v básnické sbírce *Kniha lesů, vod a strání* (1914); k vitalismu se alespoň některými svými díly přiklonili Fráňa *Šrámek (1877–1952) (romány *Stříbrný vítr*, 1910, *Tělo*, 1919, básnická sbírka *Splav*, 1916), Josef Hora (1891–1945) (básnická sbírka *Strom v květu*, 1920) a Jiří

*Wolker (1900–1924) (básnická sbírka *Host do domu*, 1921). V českém výtvarném umění vitalismus inspiroval mnoho umělců a proudů: například jak kubistického Emila *Fillu, tak střední proud *modernismu, který reprezentovali především Václav *Špála a Rudolf *Kremlička. (Jaroslav Malina)

vítězný oblouk, *oblouk, triumfální.

vítězství, Pyrrhovo, rčení vyjadřující vítězství za cenu velkých ztrát, používané nejen ve vojenství, ale v přeneseném smyslu i v politice, sportu, obchodu a dalších sférách lidské činnosti. Název se vztahuje k vítězství *krále *Pyrrha I. Épeirského nad *Římany v bitvě u Auscula roku 279 př. n. l., které ho stálo více než 3500 vojáků. Na blahopřání k vítězství údajně reagoval slovy: „Ještě jedno takové vítězství a jsme zničeni.“ Skutečně přestože poražení Římané v této bitvě přišli o 6000 vojáků, donutili Pyrrha k ústupu a posléze k ukončení celého italského tažení. (Miloš Macholán)

vitreus, -a, um (z latiny: *vitrum*, „sklenička“), skleněný, křišťálový; průhledný, čistý (v *anatomii například sklivec – **corpus vitreum*). (Ladislava Horáčková)

vivianit, fosfát železa ($\text{Fe}_3(\text{PO}_4)_2 \cdot 8\text{H}_2\text{O}$), biogenní *minerál vznikající v anaerobním a kyselém prostředí (například podmáčené půdy, studny, žumpy, jímky) a v přítomnosti zdroje *železa (půda, železné předměty). Je to původně bezbarvý a průsvitný minerál, který se následnou oxidací na vzduchu ($\text{Fe}^{2+} \rightarrow \text{Fe}^{3+}$) zbarvuje světle modře, případně až indigově. Kromě změny zbarvení prakticky nedochází k výrazným změnám v krystalické struktuře. Vivianit je velmi často přítomen v porézním systému středověké *keramiky, která se nacházela v jímkách, případně byla vystavena fekalickému prostředí. (Martin Hložek)

vivisekce (z latiny: *vivere*, „žít“ a *secare*, „řezat“), pokusy na živých bytostech (zvířatech nebo lidech) prováděné operační *technikou bez znečitlivění. Z historických pramenů je známo, že experimenty na živých zvířatech a možná i na lidech prováděli již řečtí lékaři *Hérofilos z Chalkédonu (330–260 př. n. l.) a *Erasistratos z Keu (330–255 př. n. l.), kteří touto cestou poznávali stavbu živého těla.

Další písemné zmínky o preparování živých zvířecích těl pocházejí z období *renesance, kdy získané poznatky sloužily opět rozvoji medicíny. Například profesor anatomie v Pavii – Gaspare Aselli (1581–1625) provedl vivisekci nakrmeného psa a objevil mízní cévy obsahující mízu pocházející ze *střev (*chylus*). Pokusy opakoval i s jinými zvířaty a na základě jejich výsledků rozšířil poznatky o lymfatickém systému. Podobně, lékař a prominentní člen Oxfordského filozofického klubu, neuroanatom Thomas Willis (1621–1675), využil metody vivisekce na zvířatech k získání poznatků o nervovém systému pro své stěžejní dílo *Cerebri anatome: cui accessit nervorum descriptio et usus* (Anatomie mozku, k níž přidáno popsání a používání nervů, 1664).

Časté vivisekce se prováděly zejména v období mechanistického výkladu *nemocí. Typickým představitelem tohoto přístupu byl například nizozemský profesor fyziky Hermann Boerhaave (1668–1738), který vysvětloval podstatu nemocí na základě teorie korpuskulárních částic. Takové přístupy podporovaly zavádění experimentů i do lékařské praxe, avšak vzbudily již také řadu protestů proti trýznění a mučení zvířat. Velkým zastáncem vivisekci byl například fyziolog Karl Ludwig (1816–1895), propagátor pozitivistické materialistické vědy. Stal se, mimo jiné, průkopníkem pokusů s izolovanými perfundovanými *srdci, *ledvinami a dalšími zvířecími orgány a vyvinul řadu důmyslných metod jak dlouhodobě zachovat jejich funkčnost. Avšak protesty proti vivisekcím sílily, podpořila je i britská královna Viktorie. Vyvrcholením snah odpůrců vivisekci bylo v roce 1876 přijetí kompromisního Zákona proti týrání zvířat Britskou lékařskou společností, který sice povoloval lékařům s licenci provádět vivisekce, ale pouze za dodržování přísně stanovených podmínek.

Obavy, vyslovované již od 19. století, že totiž od pokusů na zvířatech není daleko k pokusům na lidech, se bohužel potvrdily za *druhé světové války, kdy byli někteří vězni v nacistických *koncentračních táborech podrobováni drastickým lékařským experimentům.

Pokusy na lidech neblaze proslul zejména vedoucí lékař osvětivského vyhlazovacího tábora Josef *Mengele (1911–1979), který měl doktorát nejen z *medicíny, ale i z *antropologie.

Nejrůznější pokusy na živých lidech, včetně vivisekcí, prováděla také japonská armáda od 30. let 20. století v severním Mandžusku a později i v Číně a na Filipínách. V roce 1932 zahájil armádní lékař generálporučík Širó Išii (1892–1959), pověřený vedením tzv. Výzkumné laboratoře pro ochranu před epidemiemi, program výzkumu chemických a biologických zbraní. Nedaleko Charbinu v severním Mandžusku nechal zřídit koncentrační tábor Čung-ma (známý též jako Pevnost Čung-ma), který sloužil jako experimentální pracoviště provádějící lékařské pokusy na vězňích. Po prozrazení utajovaných aktivit bylo vězení v roce 1936 uzavřeno, laboratoř přesunuta do nového působiště ve *městě Pching-fang v těsné blízkosti Charbinu a začleněna do Kwantungské armády jako Oddělení ochrany před epidemiemi a pro čištění vod, zkráceně Jednotka 731. Do roku 1945 zde byly v rámci zvláštního projektu výzkumu biologických zbraní soustředěny stovky lékařů a vědců, kteří prováděli experimenty na živých lidech (amputace končetin bez anestezie, postupné odstraňování částí mozku, plic a jater, vyjmutí žaludku a přímé napojení jícnu na střeva či záměrné naočkování bakteriemi dýmějového moru, cholery, sněti slezinné a dalších nemocí), a to jak na civilistech (*Číňanech, *Korejcích, *Mongolech), tak i válečných zajatcích (zejména *Američanech). Předmětem různých pokusů se stalo více než 10 000 osob. Všem členům Jednotky 731 byla později výměnou za poskytnutí výsledků experimentů zajištěna *imunita – Išii žil až do své smrti ve státě Maryland v USA, kde se věnoval výzkumu biologických zbraní, mnozí z jeho spolupracovníků působili ve vědě a výzkumu (předseda Japonské lékařské asociace) či ve veřejných funkcích (primátor Tokia, předseda Japonského olympijského výboru).

Po skončení druhé světové války vznikl proto, v návaznosti na norimberský proces s válečnými zločinci, *Norimberský kodex, který stanovil základní etické principy výzkumu v medicíně, aby se tak zabránilo v budoucnu podobnému zneužití lékařských pokusů.

V roce 1964 rozvinula tyto zásadní principy *kodexu *Helsinská deklarace o lékařském výzkumu, ve které byl definován rozdíl mezi léčebným pokusem a pokusem neléčebným.

V celém civilizovaném světě platí v dnešní době velmi přísná pravidla o práci s laboratorními zvířaty, povolování pokusů a výzkumů na zvířatech je pod *kontrolou speciálních komisí odborníků. (Ladislava Horáčková, Jan Sýkora)

vize (z latiny: *visiō*, „vidění, pohled, vize, pohled do budoucna“), vidění do budoucnosti, představa, představivost:

1. stručná formulace důvodu založení organizace; hledí do budoucnosti, je srozumitelná, popisuje jak současný, tak kýžený stav; může ji sdílet několik organizací v místě, regionu, ve státě, na kontinentu;

2. mylná, matoucí představa, smyslový klam, přelud, vidina (příklad: chorobná vize). (Jaroslav Malina)

Vizigóti, původně populace západních *Gótů, zvláště Tervingů (Tervingi-Visi), které ze svých sídel v jižní Skandinávii putovaly až do oblasti mezi Dunajem a Dněstrem, kde se koncem 3. století n. 1. usadily. Od počátku 4. století již byli Vizigóti smluvními spojenci *Římanů. V roce 376 museli sice ustoupit pod tlakem *Hunů, ale poté se usadili v Thrákii. Zde spolu s domácím obyvatelstvem povstali proti Římanům a v rozhodující bitvě u Adrianopole v roce 378 nad nimi zvítězili. Poté zpustošili balkánské pobřeží a v roce 401 zahájili nové tažení do Itálie. Po řadě porážek se jim podařilo jako prvním v dějinách dobýt Řím (410 n. 1.). Pak uzavřeli s Římany *mír a založili v okolí *města Tolose (Toulouse) v jižní Galii samostatnou říši. Poté pokračovali ve výbojích na Pyrenejském poloostrově, který po porážce *Kvádů celý obsadili (roku 586). V téže době přestoupili na *katolictví, poměrně rychle se romanizovali a vytvořili na Pyrenejském poloostrově *vizigótskou říši. Ta se pod

opakovanými útoky *Arabů posléze rozpadla a roku 711 zanikla spolu s vizigótským etnikem. (Jaroslav Malina)

vizigótská říše, *říše, vizigótská.

vizigótsčina, *gótština.

vizuální antropologie, *antropologie, vizuální.

vizuální sociologie, *antropologie, vizuální.

Vjatiči, východoslovanské etnikum, jehož původní sídla se uvádějí od 5. století n. l. v povodí řeky Oky. Na východě Vjatiči sousedili s *ugrofinskými etniky a byli jimi částečně ovlivněni. V 8. století se dostali pod *vládu *Chazarů, ale od 10. století již tvořili součást *Kyjevské Rusi a podíleli se spolu s jižními sousedy *Severjany na utváření ruského etnika. (Lukáš Šín)

vjem, smyslový odraz skutečnosti po dobu trvání vnějšího popudu, nejjednodušší složka smyslové zkušenosti. (Jaroslav Malina)

vkus:

1. subjektivní základna estetických hodnotových soudů;

2. estetické záliby, *hodnoty a preference jedince, které tvoří součást *habitu.

V *sociologii koncept vkusu předložil francouzský sociolog Pierre Félix *Bourdieu (1930–2002) v publikaci *La Distinction: Critique sociale du jugement* (Distinkce: Společenská kritika úsudku, 1979). Vkus vyjadřuje estetický postup distinkce podmíněný sociálním původem a vzděláním. Vkus vypovídá o sociální pozici jednotlivce v *sociálním prostoru. Sám jedinec je předmětem své vlastní *klasifikace, neboť si na základě svého vkusu vybírá různé *atributy, jako například *oděvy, *stravu, nápoje, hudbu, literaturu, umělecké artefakty, sporty aj. Jedinec si tedy z nabízených statků a služeb s vysokou pravděpodobností zvolí ty, které odpovídají jeho pozici v sociálním prostoru. Vkus lze zároveň označit za indikátor reprodukce sociální nerovnosti. (Barbora Půtová)

vláda:

1. *legitimní výkon moci ve *státě;

2. nejvyšší státní orgán výkonné (exekutivní) *moci, který udává směr a přebírá vedoucí funkci v politickém systému; předpisy, podle nichž byla vláda jmenována, a oprávnění, která prosazuje, jsou závislá na stávajícím politickém systému. Původně dosazovala vládu s *ministerstvy hlava *státu (*panovník). Předchůdci *ministerstev pracovali jako poradci v kabinetu absolutistického vládce, z něhož se vyvinula rezortní *ministerstva. Rozeznáváme vlády: a) jedné *politické strany; b) koaliční; c) úřednické; d) prezidentské (například v USA), e) vládní *kolegium v čele s předsedou vlády, voleno *parlamentem nebo jmenováno hlavou státu;

3. uplatňování převahy, vládnutí, ovládnutí;

4. rozhodující postavení, vliv. (František Čapka, Jaroslav Malina)

vláda, krajská, *vláda představující těžiště politické správy v Rakousku v letech 1850–1855; krajské vlády byly vytvořeny v Čechách (7), na Moravě (2) a ve Slezsku (1) v sídle každého kraje; do jejich čela byl postaven krajský prezident. Krajské vlády byly podřízeny ministerstvu vnitra, byly na ně přeneseny téměř všechny funkce bývalého *gubernia. Inстанční postup byl upraven tak, že první instancí politické správy byla okresní *hejtmanství, druhou byla krajská vláda a třetí ministerstvo vnitra. V rozvržení krajů bylo poprvé uplatňováno i národnostní hledisko. Po roce 1855 byly krajské vlády nahrazeny *krajskými úřady. (František Čapka)

vláda, zemská:

1. od *středověku ve *Svaté říši římské vzniklá vládnoucí *moc nad prostorově přesně vymezeným územím; první říšské potvrzení tohoto vývoje bylo kodifikováno v letech 1220 a 1231–1232 v knížecích *privilegiích císaře Friedricha II. (kolem 1210–1246) ve prospěch

duchovních i světských *knížat. *Zlatá bula Karla IV.* (1356) značně posílila zemskou moc *kurfiřtů a stala se pobídkou také pro ostatní říšské *stavy;

2. v *českých zemích byla zřízena zemská vláda pro Slezsko (sídlo v Opavě), za bachovské správní reorganizace v roce 1855 v čele se zemským prezidentem (obdoba *zemského místodržitelství v Čechách a na Moravě). Zemská vláda vykonávala i působnost *krajského úřadu, byla nejvyšším *zemským úřadem pro záležitosti politické a policejní správy, pro věci *kultu a vyučování, pro obchodní a živnostenské záležitosti, otázky zemědělské a stavební; bylo jí podřízeno 7 politických okresů. Zemská vláda zanikla až v roce 1927 (se zánikem Slezska, s vytvořením země moravskoslezské). (František Čapka)

vladislavská gotika, *gotika, vladislavská.

Vladislavské zřízení zemské, *zřízení zemské, Vladislavské.

vládní selhání, *selhání, vládní.

vládnutí, dobré (anglicky: *good governance*), způsob výkonu moci v dané *zemi, který je charakterizován některými rysy jako efektivnost, transparence, účast *občanské společnosti. To vede *vládu k vynaložení prostředků ve prospěch ekonomického a sociálního rozvoje. (Jaroslav Malina)

vládnutí, globální (z angličtiny: *Global Governance*), model politického uspořádání, který může představovat jak deskripci údajné post-suverénní situace v současném světě (*suverenita), tak normativní *ideál obhajovaný politickými teoretiky, kteří se k uspořádání do suverénních státních jednotek staví kriticky. Ani v jednom z obou případů se nejedná o jednotnou globální *politickou autoritu, suverénní globální *stát, jehož případných sklonů k *tyranii se obával už Immanuel *Kant; na základě mnoha úrovní politické odpovědnosti a překrývajících se kompetencí jednotlivých *institucí funguje (měla by fungovat) flexibilní, funkcionálně definovaná a decentralizovaná institucionální struktura, jejíž součástí by kromě transnacionálních nevládních organizací, politických sítí, nátlakových skupin, globální *občanské společnosti a dalších mezinárodních organizací a režimů byly i současné státní jednotky, ovšem ochuzené o výhradní suverenitu.

Tímto způsobem mají být struktury globálního vládnutí schopné reagovat na výzvy, jež před současný svět staví *globalizace, a na jejichž zvládnání nemá dnešní stát kapacity. V radikálním pohledu některých autorů (David Held [narozen 1951]) by struktury globálního vládnutí měly být plně demokratizovány, tak, aby mohl být realizován ideál *globální demokracie. (Pavel Dufek)

Vlachové, dřívější, dnes už neužívané pojmenování *Italů. Název zanikl již na počátku 20. století, zachovalo se však označení vlašský (například v architektuře a umění; v denním životě pro ořechy, salát, víno). (Lukáš Šín)

vlákna, přírodní, v *přírodě se vyskytuje řada *polymerů vytvářejících vlákna. Člověk nejvíce využívá vlákna rostlinného původu, jejichž funkce v rostlinách je různorodá, ale všechna jsou v principu vytvářena dlouhými řetězci molekul cukrů. Jejich zpracování i využití člověkem se liší: *bavlna se hodí i na jemné *tkaniny, lněná vlákna (*len) jsou pevnější, a vlákna *konopí, některých palem i jiných rostlin se nejvíce používají na provazy a lana.

Vlákna živočišného původu jsou svým složením zcela jiná, v podstatě jsou to *bílkoviny. Polymerizace bílkovin do dlouhých molekul je někdy nebezpečná – příkladem jsou amyloidní struktury v nervových buňkách, které jsou příčinou Alzheimerovy choroby a jiných závažných onemocnění člověka i zvířat. To jsou ale výjimky. Většina živočišných vláken má jednoznačně pozitivní funkci. Například vlákna vytvářená některými škeblemi je uchycují pevně k podkladu, keratinová vlákna (*keratin) *vlasů a *chlupů poskytují savcům tepelnou izolaci a hedvábná vlákna (*hedvábi) jsou bezobratlými živočichy využívána k různým účelům. (František Sehnal)

vlákna, Purkyňova, vlákna představující konečný oddíl převodního *systému srdečního. Navazují na terminální úseky obou ramének (**crus dextrum et sinistrum*) a tvoří rozsáhlou

subendokardiální síť. Purkyňova vlákna končí u pracovního *myokardu komor. (Lenka Vargová)

vlákna, Sharpeyova, drobná kolagenní vlákna (*kolagen) kambiové vrstvy periostu, která pronikají do *kosti a jimiž je ke kosti připojena okostice – **periosteum*. (Ladislava Horáčková)

vlákna, svalová, morfologická a funkční jednotka kosterní *svalové tkáně. Je to mnohojaderná *buňka, označovaná jako *rhabdomyocyt*, útvar dlouhý 1–15 cm a tlustý 10–100 μm. Na podélných řezech má zřetelné příčné pruhování podmíněné periodickým uspořádáním aktinových a myozinových myofilament v myofibrilách, vytvářejících izotropní a anizotropní úseky. Vlákna se sdružují do svalových snopců, které tvoří podklad masité části svalu. (Drahomír Horký)

Vlámové, belgická populace keltsko-germánského původu žijící v počtu ca 5 milionů osob v severní části Belgie (*Belgičané) (kde tvoří ca 50 % obyvatel *země), dále v Nizozemsku (kde téměř splynuli s *Holand'any) a malá část též v severní Francii. Hovoří *vlámštinou, která se vyvinula z *holandštiny. Jsou potomky *Keltů (*kmen *Belgů) a *Germánů (*Frísové a *Sasové); od 5. století se konstituovali jako germánské etnikum. Kulturně i politicky byli po staletí ovlivňováni Holand'any. Po vzniku samostatné Belgie (1830) byli dominantní populací země románští *Valoni; v průběhu 20. století se však Vlámům podařilo prosadit se jako vlivnější etnikum státu. Rozpory mezi oběma základními etnickými skupinami Belgie přetrvávají do dnešní doby. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

vlámština, název pro *nizozemštinu v severní Belgii, kde je vedle *francouzštiny úředním *jazykem. (Viz též *Vlámové.) (Jaroslav Malina)

vlas, **capillus*.

vlasový index, *index, vlasový.

vlastnictví, držení, užívání, vlastnění něčeho na základě veřejného uznání, respektive práva, že každý člověk má něco „vlastního“, s čím může volně zacházet a co je chráněno před zásahy jiných (vlastnická práva). Od vlastní osoby a jejího bezprostředního okolí (oblečení, obydlí atd.) sahá dál a zahrnuje majetek hmotný i nehmotný. Proto je vlastnictví nezbytnou součástí lidské *svobody, jeho rozsah i užívání však může být různě omezeno nebo spojeno s jistými závazky (*daně apod.). Od tohoto základu soukromého či osobního vlastnictví se odvozuje i vlastnictví různých skupin, *společenství a *státu. (Jaroslav Malina)

Jako příklad vytváření vlastnických vztahů poslouží starověká *Mezopotámie. Zde jsou hlavními prameny pro rekonstrukci vlastnictví kupní a nájemní *smlouvy, texty o dělení pozůstalosti obsahující výčet rodinného majetku (*právo, dědické), administrativní záznamy (dokumentují především majetkové poměry velkých *institucí a bohatých soukromých osob). Majetek, který se v těchto textech objevuje, lze rozdělit na movitý (*otroci, *domácí zvířata, *zemědělské a řemeslnické *nářadí a nástroje, *nábytek atd.) a nemovitý (pole, *zahrady, obytné *domy, dílny, skladiště, sýpky, loviště ryb atd.). Zvláštní kategorii majetku tvořily různé chrámové *úřady. V úloze majitelů vystupují jednak instituce (*palác, *chrám [*palácové hospodářství, *chrámové hospodářství]), jednak velké příbuzenské skupiny (*rozšířené rodiny), nukleární *rodiny a jednotlivci. Nejvíce písemných pramenů se týká pozemkového majetku (*půda). Rozdělení půdního fondu mezi jednotlivé vlastníky se v průběhu vývoje postupně měnilo. V 1. polovině 3. tisíciletí př. n. l. byla zřejmě podstatná část zemědělské půdy majetkem velkých kolektivních vlastníků. Byly to především instituce (zejména chrámy, ovšem v souvislosti s vydělováním samostatné světské moci v této době začínal vzrůstat rovněž pozemkový majetek královského paláce). Značné množství půdy zřejmě vlastnily také rozšířené rodiny (v jejich rámci byly pozemky patrně rozděleny mezi jednotlivé nukleární rodiny, které zabezpečovaly jejich obdělávání). Panovníci však postupně koncentrovali zemědělskou půdu ve svých rukou. Odkupovali ve velkém rozsahu pozemky od rozšířených rodin, o čemž svědčí některé písemné prameny (například *obelisk akkadského *krále Man-

ištúšua). Vladaři zvětšovali svůj pozemkový majetek také v důsledku vítězných válek (konfiskovali půdu, která byla majetkem poražených panovníků). Na konci 3. tisíciletí př. n. l. (III. dynastie z Uru) vlastnil patrně stát většinu zemědělské půdy v Mezopotámii, i když existovala také půda v majetku chrámů a jednotlivců (rodin). Také ve 2. a 1. tisíciletí př. n. l. byla velká část půdy majetkem krále (státu) a jednotlivých chrámů. Tyto instituce obdělávaly pouze malou část půdy ve vlastní režii. Větší část přidělovaly různým osobám, které za to musely vykonávat určitou službu pro příslušnou instituci (*ilku). Část pozemků pronajímaly instituce pachtýřům za podíl na úrodě nebo za pevně stanovenou nájemní *rentu. Stát také mohl darovat půdu jednotlivcům i chrámům, na něž ovšem nepřecházely žádné platební ani pracovní povinnosti (tato praxe je poprvé doložena v kassitském období po polovině 2. tisíciletí př. n. l.). Záznamy o darování půdy jsou zapsány na umělecky vyzdobených kamenných *stélách (tzv. *kudurru). Kromě toho však existovaly také pozemky v rukou soukromých osob. Na jedné straně to byli drobní a střední rolníci, kteří měli k dispozici jen omezené množství půdy, jež sloužila k zajištění obživy jejich rodin. Na druhé straně tu však byla vrstva velkých pozemkových vlastníků, která byla tvořena bohatými soukromými obchodníky a podnikateli, vysokými světskými i kultovními hodnostáři, členy královské rodiny apod. Ti měli k dispozici velké pozemkové majetky, které spravovali podobným způsobem jako velké instituce – větší část zřejmě pronajímali a pouze malou část obhospodařovali přímo. Podobná struktura vlastnických vztahů je doložena také v případě ostatních kategorií nemovitého a movitého majetku. Největším vlastníkem byly rovněž instituce a zámožní jednotlivci. Vlastnická práva na tento majetek (*právo, majetkové) mohla být přenesena na jiného držitele buď trvale (prodejem, *koupě) nebo přechodně (pronájmem, *nájem). Podmínky, za nichž k těmto transferům docházelo, se v průběhu vývoje i v různých územích dosti lišily. Kompenzace za převod vlastnických práv většinou spočívala v zaplacení určité částky ve stříbře, případně v odevzdání stanoveného množství naturálních produktů. Některé chrámové *úřady (zejména nižší) byly počínaje starobabylonským obdobím (1. polovina 2. tisíciletí př. n. l.) poměrně často v držení soukromých osob. Vlastnictví těchto úřadů nezavazovalo jejich majitele k výkonu žádných kultovních funkcí a na druhé straně jim poskytovalo nárok na určité množství naturálních přídelů od chrámu. Chrámové úřady mohly být prodány, pronajaty, vyměněny či zděděny stejně jako jiný majetek. (Lukáš Pecha)

vlasý, *capillus.

Vlček, Emanuel (1. 3. 1925, Rožmitál pod Třemšínem – 24. 10. 2006, Praha), český antropolog; profesor *Univerzity Karlovy v Praze, významný představitel české paleoantropologické školy. Od roku 1967 působil v Národním muzeu v Praze.

Zabýval se zejména otázkami evoluce a morfologie **Homo erectus* a **Homo neanderthalensis*. Věnoval se také (především v osmdesátých a devadesátých letech 20. století) mladopaleolitickému člověku. Mezi jeho nejvýznamnější studie patří výzkum neandertálského dítěte z *Tešik-Taš, výzkumy nálezů středně paleolitického člověka z *Bilzingsleben, studie výlitku mozkovny neandertálce ze slovenské lokality *Gánovce a výzkum kosterních pozůstatků lovců *gravettienu z Pavlova a Dolních Věstonic, které prováděl společně s Janem *Jelínkem, Vladimírem *Novotným a dalšími antropology. Vedle paleoantropologie proslul lékařsko-antropologickými studiemi českých panovnických rodů – *Přemyslovců, *Lucemburků a dalších. Mnohé z metod výzkumu vypracovaných na panovnických rodech uplatnil při studiu mladopaleolitické populace z Dolních Věstonic.

Publikoval řadu knižních monografií z paleoantropologie i s tematikou výzkumu českých panovnických rodů, z posledních let to jsou například: *Nejstarší Přemyslovci*, 1997, *Čeští králové*, I–II, 2000, 2001 (Praha: Nakladatelství Vesmír). (Jaroslav Malina)

vlečení [primatologie], chování *primátů, kdy je jedinec uchopen za končetinu nebo srst při útoku nebo hře a je vlečen po zemi. Matka může vléci své dítě z místa hry, nebo mohou

být vlečeny velké kusy potravy. V průběhu bojového předvádění u *lidoopů vleče jedinec v jedné ruce po zemi větev ulomenou ze stromu nebo zvednutou ze země. (Marina Vančatová)

vliv zakladatele, v genetice populací mezní případ *driftu genů, kdy nová populace se odvozuje od jednoho nebo několika málo jedinců nebo když dojde z nějakých příčin (*nemoc, nepříznivé přírodní podmínky, kulturní a náboženská izolace skupiny jedinců) k restrikci početnosti populace (tzv. „*bottleneck“ efekt).

U *člověka se vliv zakladatele pravděpodobně projevil téměř úplným chyběním krevní skupiny B u amerických *indiánů, jejichž předkové přišli ve velmi malém počtu přes Beringovu úžinu asi před 15 000 lety. Mnohem mladšího data je genetický posun vlivem zakladatele u náboženských izolátů, jako jsou dunkerové a *amišové v severní Americe. Tyto *sekty byly založeny malým počtem migrantů z velké skupiny ve střední Evropě a zůstaly téměř úplně uzavřenou skupinou vzhledem k okolní americké populaci. Výsledkem je, že četnosti jejich krevních skupin jsou značně odlišné od populací jak v Evropě, tak v Severní Americe. Silný vliv zakladatele se projevil u obyvatel ve francouzsko-kanadském Québecu. Neprojevuje se u nich *diverzita *mutací podmiňujících *choroby, což je způsobeno dlouhodobou izolací populace. Například u genu *BRCA 1* podmiňujícího rakovinu prsu se u této populace vyskytují pouze čtyři *alely, zatímco je ve světě známo více než 500 alel. Obdobný případ vlivu zakladatele je znám u obyvatel Jižní Afriky, kde je asi 8 000 osob trpících porfyrií. Všech těchto 8 000 osob představuje potomky holandského kolonisty Herrita Janshe a jeho ženy Arianty, kteří se usadili blíže Kapského města v roce 1688.

Případ, kdy se v populaci prudce snížila početnost a následně se to projevilo ve změně její genetické struktury, se udál na malém ostrově Pingelap, který se nachází v *Mikronésii v západním Pacifiku. Tento ostrov je znám jako „ostrov barvoslepých“, neboť z 3 000 obyvatel je každý dvacátý barvoslepý. Jedná se o achromatopsii, při níž je rozeznávána pouze bílá, černá a odstíny šedé barvy; gen *CNGB3* zodpovědný za defekt čípků se nachází na *chromozomu 8. Navíc tito barvoslepi ještě trpí extrémní senzitivitou k světlu. Asi 30 % obyvatel jsou přenašeči této choroby. Přitom v jiných populacích se tato porucha vidění vyskytuje s četností pouze jeden postižený na 20 000 až 50 000 lidí. V roce 1870 byl ostrov zpusošen tajfunem, jehož rážďení přežilo pouze 9 mužů a 10 žen, kteří byli zakladateli současné populace. Několik málo generací stačilo k obnovení početnosti populace, v jejíž genetické struktuře se však promítl extrémní „bottleneck“ kombinovaný s geografickou a kulturní izolací této ostrovní populace. (Jiřina Relichová)

vlk obecný (*Canis lupus* Linnaeus, 1758; řád: šelmy [Carnivora]; čeleď: psovití [Canidae]; hmotnost: 27–60 kg; výška v kohoutku: 60–90 cm; celková délka těla: 150–180 cm); jako velmi přizpůsobivý *predátor se vlk rozšířil takřka na celé území Eurasie a Severní Ameriky včetně Mexika, do Afriky (ani na sever od Sahary) nikdy nepronikl. Jeho jednotlivé poddruhy doposud obývají bažiny, pouště, *tajgy i *tundry, kvůli pronásledování člověkem je však současné rozšíření vlka ostrůvkovité. Vlci žijí i loví ve smečkách, a proto jsou schopni ulovit i velká zvířata, jako je *jelen, *sob i *los. S vlky je spjata i otázka prvé *domestikace zvířat člověkem. Silně vyvinutý sociální *instinkt sdílení nejspíše předčil u vlka obavu z přítomnosti člověka a začal paběrkovat na odpadcích pravěkých lovců. Postupem doby se odlišný způsob života projevil i ve změnách v anatomii a celkovém vzrůstu *zvířete, na nichž se jistě podílely i domestikací vlivy chovu v zajetí včetně umělého výběru. Tak vznikl *pes domácí, jehož je vlk jediným předkem. Již v *magdalénienu se na loveckých sídlištích setkáváme s *kostmi menších „vlků“, které lze pokládat za přechodné formy nebo přímo domácí psy. (Gabriela Dreslerová, Jiří Gaisler)

vlna, srst některých *zvířat (*ovce, *koza aj.) sloužící jako surovina k výrobě *textilu. Například na *Předním východě byla nejvýznamnější surovinou vlna ovčích, i když užívání vlasu dlouhosrstých koz a od konce 2. tisíciletí př. n. l. též srsti velbloudí je známo. *Ovce,

domestikovaná na Předním východě kolem roku 8000 př. n. l., se nejprve chovala jako živá rezerva potravy pro mléko, maso a rouno, ovce vlnová byla vypěstována pravděpodobně v 6. tisíciletí př. n. l. Geografické podmínky Předního východu, menší nároky na kvalitu zemědělské půdy i na objem ruční práce (jakož i široké možnosti využití živočišného vlákna) preferovaly zřejmě v této oblasti vlnu před *lnem, takže ve 4. tisíciletí př. n. l. patří již vlna (podle značek na hlíněných známkách) k častým artiklům obchodní výměny, aby ve 3. tisíciletí př. n. l. zaujala zhruba 86 % veškeré textilní produkce a stala se jedním z hlavních předmětů exportu. Rozhodující roli hrála rozsáhlá *palácová hospodářství a *chrámová hospodářství: vládce *Ebly, nejstaršího doloženého a proslulého textilního střediska v severní *Sýrii, vlastnil kolem poloviny 3. tisíciletí př. n. l. na 80 000 ovcí, chrám Eanna v *Uruku v polovině 1. tisíciletí př. n. l. dokonce 100 000 až 150 000 ovcí a připisoval na své konto ročně přes 5 tun vlny. Tato hospodářství provozovala rovněž vlastní zpracovatelské dílny; od počátku 2. tisíciletí př. n. l. však nebyly bez významu ani menší dílny individuálních *řemeslníků, jak o nich svědčí staroasyrské dokumenty z Karaná a z *Aššuru a jejich živý obchod s obchodními osadami v okruhu *Káneše v *Malé Asii.

Dříve než byly vynalezeny nůžky, bylo nutno *vlas z *kůže ručně vytrhávat a jeho kořínky odstraňovat nožem. Stříhání (pravděpodobně od 1. poloviny 2. tisíciletí př. n. l.) práci značně usnadnilo a zvýšilo produkci. Poté co se surovina rozdělila do základních jakostních tříd (nejvýše se cenila jehněčí vlna, tzv. „vlna prvního roku“, dále pak vlna hřbetní, nejmenší hodnotu měla krátká a obvykle velmi špinavá vlna z břicha a končetin), odstranily se nečistoty, *krev a tuk praním. Pak se vlákna zhruba urovnala, aby se usnadnilo mykání silnými hřebeny a odstranily krátké výčesky (zatkávaly se do méně kvalitních suken, užívaly jako koudel apod.). Poté, na rozdíl od dnešního postupu, následovalo případné barvení, předení, skaní a tkaní (*textil). Ještě ve 3. tisíciletí př. n. l. vlněné produkty zachovávaly přirozenou barvu vlny: žlutavou, bílou a černou. Jen pro výjimečné účely, pro honosná roucha *králů a soch bohů, se vlákna barvila na červeno. Koncem 3. tisíciletí př. n. l. se nejprve v Eble, počátkem 2. tisíciletí př. n. l. i v *Mezopotámii, rozvíjí barvířství (*barviva) a v textech se objevují doklady o modrých, modrozelených, žlutozelených, hnědých, šedých i vícebarevných textiliích. Patří vždy k nákladnějším, i když za skutečně luxusní platí hlavně vlna barvená purpurem (hluboká červená až nachová), která je produktem specializovaných dílen na levantském pobřeží (*Ugarit, *Foiníkie). (Jana Součková).

vlnková analýza, *analýza, vlnková.

vlohy, vrozené zločinecké, *hypotéza o rozeném zločinci, kterou vypracoval italský lékař, antropolog a kriminolog Cesare *Lombroso (1835–1909) na základě údajných abnormalit: ustupující čelo, velké uši, hranatá a ustupující brada, široké *lící kosti, levorukost, špatný čich a chuť, exhibicionismus (který se, mimo jiné, projevuje i zálibou v *tetování) aj. Osoba, která měla minimálně pět z těchto znaků, byla podle Lombrosa potenciálním zločineckým typem. Lombrosovy hypotézy nebyly nikdy potvrzeny, přesto, alespoň v obecném povědomí, „žijí dál“. (Jaroslav Malina)

vltavíny (moldavity) [petrooarcheologie], odrůda tektitů, tj. přírodních silně křemitých skel vzniklých za velmi vysokých teplot. Jejich kulovité či kapkovité tvary posilují domněnky, že jde o mimozemská meteorická skla nebo o produkty dopadu kosmického tělesa na zemský povrch. Vltavíny, kusy zelenavé barvy a zvětřalého povrchu, se objevují v mladočtveřihorních (a z nich pak ve čtvrtohorních) usazeninách v Povoltaví, ale i na jihozápadní Moravě (na Třebíčsku a Znojemsku), kde byly povrchově sbírány a opracovávány od *mladého paleolitu, zejména pak v období *kultury s moravskou malovanou keramikou; dnes jsou cennými exponáty mineralogických sbírek nebo oblíbeným šperkařským materiálem. (Karel Sklenář)

vnější dluh, *dluh, vnější.

vnější kotník, **malleolus lateralis*.

Vnější Mongolsko, *Mongolsko, Vnější.
vnější rakev, *kuo.
vnější (malá) kritika písemných pramenů, *kritika písemných pramenů, vnější (malá).
vnímavá osoba, *osoba, vnímavá.
vnitropohlavní výběr, *volba, samičí.
vnitřně vysídlená osoba, *osoba, vnitřně vysídlená.
vnitřní a vnější rakev, *kuan-kuo.
vnitřní dýchání, *dýchání, vnitřní.
vnitřní kotník, **malleolus medialis*.
vnitřní krajina, *krajina, vnitřní.
vnitřní krkavice, **arteria carotis interna*.
Vnitřní Mongolsko, *Mongolsko, Vnitřní.
vnitřní rakev, *kuan-kuo.
vnitřní ucho, **auris interna*.
vnitřní zvukovod, **meatus acusticus internus*.
vnitřní (vyšší) kritika písemných pramenů, *kritika písemných pramenů, vnitřní (vyšší).
VNTR, *minisatelity.

Vocel, Jan Erazim (23. 8. 1802, Kutná Hora – 16. 9. 1871, Praha), český archeolog a historik umění; univerzitní profesor. Nejvýznamnější český archeolog 19. století má v obou jmenovaných oborech zakladatelský význam, třebaže první polovinu života byl znám jako básník a spisovatel, obracející se ovšem často k raným českým dějinám (romantické drama *Harfa*, 1824, ale zejména ve své době oslavované básnické cykly *Přemyslovci*, 1839, *Meč a kalich*, 1843). Obrat nastal ve 40. letech, kdy Vocel redigoval po Pavlu Josefu Šafaříkovi *Časopis Národního muzea* (1843–1850) a na výzvu Františka *Palackého organizoval v Národním muzeu Archeologický sbor jako první českou archeologickou instituci (jedenatel 1843–1854, předseda 1854–71).

Svémi pracemi (první programový článek *O zachování starobylostí československých*, 1843; pak knižně *Grundzüge der böhmischen Alterthumskunde* [Základy české vědy o starožitnostech], 1845; *O starožitnostech českých a o potřebě chrániti je před zkázou*, 1845) položil základy české archeologické literatury, pod jeho vedením vznikly první oborové časopisy (*Archaeologické listy*, 1852, *Památky archaeologické*, 1854). Po metodické stránce byl například v evropském kontextu průkopníkem využití chemických rozborů v archeologii. V roce 1850 získal mimořádnou (1862 řádnou) profesuru české archeologie včetně pravěké (prakticky vůbec první toho druhu) a dějin umění. V *Královské české společnosti nauk zastával od roku 1843 řadu funkcí (nakonec generální sekretář), byl členem řady zahraničních institucí jako první český archeolog mezinárodního formátu. Jeho vrcholným a závěrečným dílem se stal první knižní pokus o pravěké dějiny Čech (*Pravěk země České*, 1866–1868). Z dalšího díla: *Začátkové českého umění* (1847), *Mince celtické v Čechách* (1850), *Účel a význam archeologie české* (1850), *O předhistorických obyvatelích České země a šíření se indoevropských národů vůbec* (1850); *Česká archeologie křesťanského středověku* (1850); *Vyvinování křesťanského umění a nejstarší památky jeho, zvláště v Čechách* (1852), *O vzdělanosti Slovanského národu v prvotních sídlech jeho* (1864); *V které době opanovali Bojové nynější zemi Českou a kdy opustili zemi tuto* (1865), *Böhmen zur Zeit der Markomannenherrschaft* (Čechy v době panství Markomanů, 1865); *Über slavische Burgwälle, insbesondere in Böhmen* (O slovanských hradištích, zvláště v Čechách, 1868), *O hradištích a branách zemských* (1869), *O významu starožitností z kamene a z bronzu pro nejdávnější národopis Slovanův* (1869). (Karel Sklenář)

Vodové (zastarale Votové), etnikum *ugrofinského původu žijící v Ruské federaci, dnes již téměř asimilovano s *Finy a *Rusy. *Jazyk patřil do baltsko-finské skupiny *ugrofinské větve *uralské rodiny (příbuznost se severovýchodními dialekty *estonštiny). Jsou spolu s

Ingrijci považováni za nejstarší obyvatele tzv. Ingermanlandu (též Vodská či Votská oblast), tj. území ležící mezi Ladožským jezerem, řekou Něvou, Finským zálivem, Narvou a *městy Pskov a *Novgorod na území Ruské federace.

První písemné zprávy o Vodech pocházejí z 11. století, kdy vytvořili Vodskou provincii v knížectví *knížete Jaroslava (1054) a později Věslava (1069). Protože odmítali přijmout *křesťanství, byli po staletí pronásledováni a decimováni, předpokládá se jejich postupná asimilace se *slovanskými etniky již od 9. století. Po připojení Ingermanlandu k Švédsku v roce 1617 se větší část Vodů vystěhovala do Ruska, kde jich žilo ještě v 1. polovině 19. století přes 5 000; v roce 1936 bylo při sčítání lidu zjištěno jen 700 osob; v 80. letech 20. století žilo jen několik desítek osob (všichni starší šedesáti let). Dnešní sídla Vodů jsou omezena na malá centra Kaprio, Kattila, Nawusi a Soikkola při hranicích mezi Finskem a Ruskou federací. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

vodovod [starověký Přední východ], zařízení pro rozvod vody. Hospodaření s vodou v *Malé Asii, *Sýrii a *Palestině bylo vzhledem k odlišným hydrologickým podmínkám a konfiguraci terénu vybudováno na jiných principech než rozsáhlé zavodňovací systémy *Mezopotámie nebo nilského údolí. Dešťové srážky většinou ani zde plně nepostačovaly (polopouštní oblasti Palestiny dosahují 100–200 mm ročního průměru, pouštní pak pouze 25–100 mm, a v létě jsou zanedbatelné všude).

V Malé Asii se využívalo vodních toků, většinou sice s nízkým průtokem, zato v dosažitelné vzdálenosti od sídel a poměrně početných, třebaže nepříliš vydatných pramenů k vedení spádových potrubí, ukončených v místě spotřeby rezervoáry. Tam, kde průtok kolísal, nebo vodu pramene bylo nutno sbírat, se na příhodných místech budovaly *přehrady a umělé nádrže. Spádové vedení překonávalo vzdálenosti od několika set metrů po desítky kilometrů (přívod vody do Tušpy měřil 56 km, Rusachinili leželo od svého zdroje v Rusově jezeře vzdáleno asi 30 km). V přírodním prostředí měly akvadukty podobu otevřených kanálů, přecházejících překážky pomocí tunelů a mnohonásobně klenutých mostů nebo dřevěných koryt (přívod vody do *Chattuše z potoka za branami *města). V zástavbě a její blízkosti je tvořilo podzemní potrubí z pálené hlíny, jehož články tvaru zhruba komolého kužele (o délce 0,6–0,96 m a světlosti 20–22 cm na širším konci) byly do sebe volně nasunuty; místo těsnění byly ukládány do vrstvy jílu nebo pěchované hlíny (přívod vody z pramene k *svatyni *Yazilikaya, rozvod k nádržím v Chattuši). Na vyvýšených *pevnostech a horských sídlech bez vlastního pramene se sbírala dešťová voda do cisteren. *Studny byly dosud doloženy pouze ze západní Malé Asie, nikoli z centrální *Anatólie obývané *Chetity.

Voda byla v Malé Asii vysoko ceněna jako podmínka *vegetace a pramen života, vztah k ní byl zpracován v mytologických kompozicích a promítnut do představy říčních božstev a zbožněných pramenů. U zdrojů vody vznikaly svatyně a kultovní místa (Eflatun Pinar, Arinna), v neosídleném prostoru skalní *reliéfy (Ivriz).

V Sýrii a Palestině, kde – kromě pobřežního pásu a horských oblastí – byly srážky ještě skromnější a vodoteče se daly snadno spočítat, musela každá osada věnovat zásobování vodou velkou pozornost. Paleolitické osídlení ještě vystačilo s přirozenými vodními zdroji, ale v keramickém *neolitu v Atlitu v 6. tisíciletí př. n. l. je již doložena první záměrně hloubená studna, vyložená kamenem. Další je známa ze 4. tisíciletí z Beer-šeby; v beeršebské pláni byly rovněž objeveny zavlažovací kanály a známky shromažďování vody v nádržích. S rozvojem městských celků od počátku *doby bronzové patřilo zajištění dostatečného množství vody k cílevědomým stavebním záměrům jejich budovatelů. Snahou vždy bylo dovést čistou pramenitou vodu za městské *hradby, aby přístup k ní neohrozilo případné *obléhání. Pramenů, zejména v horských oblastech a podél přímořského pásu, je v této oblasti poměrně dost. Tam, kde to místní podmínky dovolovaly, byl vydatný pramen zahrnut do *opevnění (*Jericho, Dan, *Katna). Jinde (*Lakíš) se využívaly studny. Případný přepad pramene, především však zimní srážková voda se jímala v *cisternách.

Velkolepá vodohospodářská díla se dochovala z 1. tisíciletí př. n. l. Na hluboké *šachty vylámané ve skále k celoročně vydatnému zdroji vody (Chasór, *Megiddo, Warrenova šachta v *Jeruzalémě) navazovaly tunely (v Megiddu 50 m, Chizkijášův tunel v Jeruzalémě 533 m), které dovedně využívaly geologické situace a představovaly obdivuhodné technické řešení, ale také velký objem práce. Impozantní akvadukty vedly vodu na velké vzdálenosti členitým terénem, místy zahlobeny ve skále, zapuštěny do země s kanálem vyloženým kamennými deskami, jinde stavěny ze sbíraného kamene, občas přerušeny sedimentačními jámami a opatřeny čistícími otvory (Jeruzalém, Caesarea, Emaus, *Samaří aj.). Nejznámější *Sinacheribův akvadukt z konce 8. století př. n. l. převáděl ze vzdálenosti 55 km vodu řeky Gomel do řeky Chosr zásobující *Ninive; 280 m široké údolí u Džervánu překročil mohutnou částečně klenutou hrází, v jejíž koruně běžel kanál vymazaný vápenocementovou maltou. Jeho technické dílo je možno v severním Iráku místy obdivovat dodnes. (Jana Součková)

Vogelherd (Německo), *jeskyně s osídlením *mladého paleolitu, z vrstvy *aurignacienu pochází soubor *zoomorfních řezb v *mamutovině. Kosterní pozůstatky anatomicky moderního člověka (*Homo sapiens), rovněž v aurignackém *kontextu. (Jiří A. Svoboda)

Vogulové, *Mansové.

vogulština, *mansijština.

vojenství, *konflikty s použitím *násilí, při nichž člověk člověka může připravit i o život; v lidské *společnosti jsou bezpečně doloženy již z doby nejméně před padesáti tisíci lety, jak ukazuje paleopatologický nález na jedné z neandertálských koster (*Homo neanderthalensis) z vrstvy D *jeskyně v *Šanidaru (Irák).

Organizované násilí, jehož se hromadně dopouštějí příslušníci jedné pospolitosti na příslušnících pospolitosti jiné, shledáváme až v prostředí prvních *států v období *starověku. Nejranější projevy tohoto druhu jsou zaznamenány na starověkém *Předním východě na počátku jeho historického vývoje, v době pozdní *kultury urucké. O vojenských konfliktech a druzích *vojsk oné doby shodně vypovídají *prameny *písemné, *ikonografické i *archeologické, které též naznačují poměrně vysoký stupeň rozvoje soudobého strategického i taktického myšlení. Opevněné *lokality, rozmístěné v různých vnitřních oblastech kultury (Čóga Mis, Abú Salábích, Grai Reš, *Habúba Kabíra) představují zřejmě síť jejich základních mocenských opěrných bodů. Oblast rozšíření urucké civilizace je alespoň částečně obklopena neosídleným pásem „země nikoho“, jakýmsi sanitním kordonem, na jehož opačné straně jsou umístěny jako hlásky a ohniska prvního odporu opevněné lokality ve výšinných polohách (Hasek Höyük, Godintepe V). Ikonografické prameny dokládají bojově operace v otevřeném terénu, (i) s cílem braní *zajatců, a též *obléhání opevněných bodů protivníka. Také distribuce archeologických nálezů *zbraní kultury urucké je příznačná pro imperiální *strategii veleobce. Militaria, namnoze odznakové povahy, se vyskytují v centru, totiž v samém *Uruku, kdežto skutečné zbraně se objevují spíše v hraničním pásmu kultury (například Arslantepe IV, Melid). Že byla oblast urucké kultury velmi účinně vojensky hájena, ukazuje především vývoj po roce 3000 př. n. l., kdy se rozpadla sféra jejího vnějšího vlivu a jednotlivé členské obce byly nadále odkázány výhradně na své vlastní síly. Jedním z nejnápadnějších rysů změněné situace této doby je totiž přestavba osídlení, vedená mimo jiné i úsilím o vytvoření vlastní sítě obranných bodů, vesměs v podobě regionálních opevněných ústředí. Právě tato snaha o zajištění bezpečnosti ukazuje, že předtím, v době kultury urucké, nebylo ničeho takového třeba – zjevně proto, že se o *mír a vládu *zákonu účinně postarali velitelé i mužstvo ozbrojených sil urucké veleobce. Tyto tradice pokračovaly ve svém vývoji přirozeně i do 3. tisíciletí př. n. l., kdy nabylo dobové vojenství rázu spíše epizodických, cílených expedic a výpadů, na něž se dobře hodí z arabštiny vypůjčený výraz „razie“ – nájezd. Víme jak o střetech mezi jednotlivými *městskými státy raně dynastického období, tak i o útocích nájezdníků z ciziny a o odvetných akcích obyvatel poříčních plání. Se značnou pravděpodobností si dobové vojenství zachovalo i znalost operací obléhacích (Tell Adžrab). S vývojem taktických bojových sil, podmíněným tímto endemickým

stavem drobné *vášky, získávají mezopotamští velitelé více a více zkušeností a velení i manévrování jednotkami postupně vyspívá. Někdy v této době jsou do sestavy sumerských vojsk zařazovány i oddíly útočné vozby, které mohou představovat i hlavní sílu, rozhodující o výsledku bitvy. V bitvách se postupně rozvíjí taktika úderu silami těžké pěchoty a vozby o stovkách bojovníků s užitím lehké pěchoty a nepravidelných oddílů zřejmě pro výzvědné a krycí účely. Jako všichni dobří důstojníci vedou sumerští velitelé, často vládci městských států, svá vojska do boje v první linii osobně. Že přitom brali tuto svou roli velmi vážně, ukazuje *hrob muže (krále?) jménem Meskalamdu z urského „královského hřbitova“. Tento velitel, uložený k poslednímu odpočinku s početnou a nezvykle přepychovou výbavou včetně tak neobvyklých odznaků vojenského mistrovství jako zlaté *přilby při hlavě a zlaté *dýky s brouskem z *lapisu lazuli u pasu, zemřel podle antropologického posudku ve věku kolem 30 let. To je i na tehdejší poměry tak brzy, že se přímo vnucuje představa důstojníka, padlého na bojišti. Podobný osud nelze vylučovat ani u jednoho z předních vojevůdců raně dynastické epochy, lagašského vladaře Eannatuma. Z poměrů této drobné války vyrostla pak zjevně generace velitelů, na jejichž vojenském umu založili svůj úspěch panovníci dynastie staroakkadské. Nejspíše v jejich době došlo k první profesionalizaci ozbrojených sil a k systemizaci jejich rozdělení v jednotlivé „zbraně“ (těžká pěchota, lehká pěchota, bojová vozba, ženisté), která se stala směrodatnou pro další vývoj vojenství. Staroakkadská doba poskytla první doklady bojových zástav vojenských útvarů (*Narám-sínova vítězná *stéla). Profesionální zdatnost staroakkadských válečníků nedokládají ani tolik oslavné nápisy panovníků dynastie, pyšní se počty zabitých a zajatých a bořením městských *opevnění, jako spíše například skutečnost, že zásah krále Man-ištúšua (2269–2255 př. n. l.) v *Maganu představuje dnes první známý doklad tak náročné vojenské operace, jakou je námořní výsadek vojsk v protivníkově území a úspěšné zničení jeho sil.

Vojenství III. dynastie z *Uru podrobně neznáme kromě snahy o budování celých pásů pohraničních opevnění na ochranu říše. Také zde šlo v první řadě o expedice proti rozhodně neplnohodnotným protivníkům na obvodu říše. Rychlý a strmý pád dynastie za jejího posledního panovníka Ibbi-Sína však jeho vojenským velitelům rozhodně dobré vysvědčení nedává. Díky hojnosti písemných pramenů disponujeme poměrně podrobnými informacemi o vojenství 19.–17. století př. n. l. Jako ve všech armádách světa rozhodovaly o úspěchu válečných operací již v *míru především dva faktory – dostatek hmotných prostředků a kvalitní informace. Známe případy skutečných rozvědek, agentur, které pro soudobé panovníky sbíraly a vyhodnocovaly informace z celé řady zdrojů a analyzovaly možnosti úspěchu vojenského zásahu. Toto vytěžování sahalo od využívání „otevřených zdrojů“ (údaje sbírané od kočovníků, kupců, putovních *řemeslníků, námořníků, posílů i uprchlíků) až po cílené výzvědné operace. Získat informace nebylo ostatně příliš těžké, neboť příprava válečného tažení si vyžádala řady opatření, která zabrala určitý čas a bylo dost obtížné je zcela utajit. V okamžiku, kdy nejvyšší velitel, zpravidla panovník, rozhodl o zahájení válečných příprav, bylo především zapotřebí naverbovat dostatek vojáků. To se zpravidla konalo prostým nařízením o odvodu branců, přičemž jména naverbovaných mužů (šlo zpravidla o desítky tisíc bojovníků) byla zanesena do úředních soupisů. Muže bylo nutno vybavit zbraněmi, případně i *zbrojí (brněním), přičemž zčásti si je nejspíše opatřili sami, zčásti je musily vyrobit královské dílny. Královští mistři dodávali také bojové vozy a bylo-li to nutné, stavěli i těžkou obléhací techniku (obléhací věže, beranidla). Bojové jednotky vyžadovaly ovšem i dostatečný objem zásob z královských zdrojů. Zatímco toto vše bylo připravováno, obětoval král bohům za zdárný průběh tažení a dotazoval se věstců, kteří vojsko někdy doprovázeli, na jeho výsledek, což mělo nepochybně vliv i na bojovou morálku vojsk. Nastala-li k tomu vhodná situace, neváhali velitelé oné doby dokonce ani před šířením podvrtné propagandy na protivníkově území a před využitím „*páté kolony“. Teprve po vykonání všech těchto příprav vyhlásil panovník protivníkovi oficiálně válku (někdy i písemně), a shromážděná vojska se dala na pochod či se nalodila k přeplavbě na bojiště. V

bojích se uplatňovaly takové taktické prostředky, jakými byly klamné útoky, léčky, využití momentu překvapení nebo vytváření koncentrací vojsk za účelem dosažení místní taktické převahy a proražení protivníkovy fronty. Po vybojování rozhodující bitvy či dobytí protivníkovy ústředí (zpravidla opevněného *města) následovalo dělení kořisti včetně zotročených zajatců a návrat domů, a to obvykle před počátkem zimy. Stanoviska prostých obyvatel *Mezopotámie k vojskům a válce vyjadřují některá přísloví: „Nepřítel neodtáhne od brány toho města, které nemá mocné zbraně“, nebo „Kdo půjde proti mocným válečníkům, kteří jsou jedné mysli?“. Poslyšme však i toto: „Tys šel a zmocnil ses nepřítelova pole, nepřítel šel a zmocnil se tvého pole.“

K podstatnému vývoji dochází v průběhu 2. tisíciletí př. n. l. Tehdy se na Předním východě zejména v chetitském, churritském a mitanském prostředí objevuje lehčí typ bojového *vozu, tažený již *koňmi. Nejnápadnějším zjevem v prostředí soudobých armád jsou však jízdní bojovníci, vybavení nejen útočnými zbraněmi, ale i přílbami a zbrojí, v této době především šupinovou, užívající koní, kteří jsou někdy rovněž chráněni šupinovými pancíři. Tyto oddíly, ne nepodobné těžké jízdě evropského *středověku, vnesly do taktiky zdejších vojsk, dosud určované pomalými přesunými především pěších vojsk, značný dynamismus a urychlení bojových akcí, které se nyní mohly odehrávat v daleko kratším čase a na daleko větším operačním prostoru. I zde mohla ovšem dobře připravené tažení a úspěch na bojišti zvrátit nedostatečná bojová morálka vojsk. Bitvu u *Kádeše nevyhráli *Chetitové proto, že se po úspěšném napadení egyptské divize brodící řeku Orontés příslušníci jednotek jejich bojové vozby nedisciplinovaně vrhli na plenění egyptského tábora a stali se tak snadnou kořistí ukázněné jednotky egyptských rekrutů z levantských měst. Paralela k biblickému příběhu o Davidu a Goliáši, již je jedna z epizod egyptského vyprávění o Sinuhetovi z 20. století př. n. l., ukazuje zřejmě jiný dobově příznačný prvek – použití těžké pěchoty, která ovšem bez podpůrných prostředků těžko čelila napadení střelbou.

Zkušenosti ze všech těchto bojů využili plně velitelé vojsk asyrských. Také asyrská armáda byla složena především z odvedených domobranců. Příslušníci jednotlivých zbraní podstupovali ovšem školení u odborníků. Boji na vozech učili instruktoři z Núbie a palestinského *Samaří, kavaleristy školili specialisté z *Urartu. Pro asyrskou jízdu se dováželi koně z nejkvalitnějších dostupných chovů, zejména z Núbie. Jednotky pochodovaly do boje pod svými bojovými zástavami, zpravidla *symboly různých božstev („barvy“) za doprovodu věštců. V průběhu tažení stavěly nejspíše podobně jako *Římané i opevněné polní tábory, v nichž vojsko nocovalo ve stanech. Bitvu zahajovala asyrská jízda, následovaná úderem bojové vozby a poté útokem pěších kopiníků vybavených dlouhými a těžkými *kopími. Ty vylučovaly srážku s jízdou či vozbou, která by nutně byla pro útočící jednotky sebevražedná. Pod jejich ochranou zasazovali protivníkovým formacím údery palbou nejprve lučištníci a poté i střelci z praků. *Asyřané prosluli jako obávaní dobyvatelé měst a mistři ženijní techniky (*opevnění).

Vládci novobabylonské říše nepřinesli na poli vojenství výraznější příspěvky. Panovníci achaimenovského Íránu pak svých vojenských úspěchů dosahovali v řadě případů díky obrovskému počtu svých armád, v nichž sloužili zástupci všech *národů *perské říše. Pozoruhodný je v tomto směru *Hérodotův popis nesmírné různosti jednotek *Xerxovy armády, která táhla roku 480 př. n. l. do boje se svobodnými řeckými obcemi. Vyvrcholení vojenského umění *starověku představuje nepochybně mistrovství *Alexandra Velikého a jeho velitelů. Makedonská armáda vítězila především díky nasazení skvěle vycvičené, ukázněné a silně motivované těžké pěchoty, chráněné proti střelbě *štíty a zbrojí a kryté na křídlech jízdou.

Podle podobného vzorce vznikalo a rozvíjelo se vojenství také v dalších oblastech starověkého světa. Mimořádně velkou úlohu hrálo na *Dálném východě, zejména ve starověké Číně, kde se armáda výrazně podílela na sjednocení země rozdrobené do mnoha států a státek a vytvoření centralizované říše za *Prvního svrchovaného císaře Čchinů v roce 221 př. n. l. Předtím, počínaje dobou dynastie *Šang (Jin) (1751–1028 př. n. l.), tvořili nepočetné vojsko

víceméně jen aristokratičtí válečníci provázení svými družiníky. Byli vyzbrojeni *luky, bronzovými nožovými sekerami a *oštěpy a chránili se koženými pancíři, bronzovými přílbami a dřevěnými nebo koženými štíty. V bitvě bojovali na válečných dvoukolých vozech tažených dvěma koňmi. Osádku vozu tvořili vozka, lučištník a válečník se zbraní pro boj zblízka. Bitva, do níž obě strany nasazovaly pouze několik desítek nebo set vozů, skončila zpravidla v jednom dni, s malými ztrátami a téměř bez následků pro venkovské obyvatelstvo.

Šangové (Jinové) jako nejmocnější *kmenový svaz měli sice svrchovanost nad ostatními čínskými kmeny, ale toto ovládnutí se projevovalo jen volnými vazalskými povinnostmi. Vládcové podmaněných kmenů museli šangskému králi (**wangovi*) pravidelně posílat daň, účastnit se se svým vojskem na králův příkaz jeho válečných tažení a ve stanovenou dobu se dostavit do hlavního města složit králi hold a stvrdit tak svou poslušnost a oddanost. Ale s uplatňováním králových sankcí za případná provinění *vazalů to nebylo někdy tak snadné, zvláště pak v údobích, kdy autorita ústřední moci klesala a síla údělných vládců rostla. Ti se pak ke dvoru obraceli leda v případech, kdy usilovali o pomoc říšského vojska proti bojovným sousedům. Na svém území byli kmenoví vůdci víceméně neomezenými vládci, a jakmile jejich moc vzrostla, snažili se vymanit všemi prostředky z vazalských povinností, nebo dokonce šangskou (jinskou) dynastii svrhnout. Takové odstředivé a uzurpátorské snahy zesílily zvláště v průběhu 11. století př. n. l. Tehdy se do popředí dostal kmenový svaz Jü. Jeho vůdce využil příznivých okolností, když koncem 11. století př. n. l. podnikl jinský král Ti I rozsáhlou a namáhavou válečnou výpravu na jihovýchod, aby si v údolí řeky Chuaj-šuej podmanil kmenový svaz I. Když se Ti I vrátil z nesnadného tažení nazpět do hlavního města, shledal, že se svým oslabeným a vyčerpaným vojskem musí čelit agresi kmene Jü. Byl však nejen zdatný voják, ale i obratný diplomat, takže se mu podařilo riskantnímu vojenskému střetnutí zabránit. Mezitím na západě vzrůstala hospodářská a vojenská síla jiného vazalského kmene – *Čou, zvláště poté, kdy Čouové přesídlili do oblasti kolem dnešního města Čchi-šanu v provincii Šen-si. Čouové si podmanili kmen Jü a další sousední kmeny a pod svým vedením vytvořili protijinskou koalici. A když čouský vládce *Wu-wang* (Bojovný král) zjistil, že jeho vojenské síly jsou dostatečné a pokyny Nebes příznivé, vyrazil do útoku proti mocnému nepříteli. Porazil vojska Ti Sina, méně zdatného nástupce Ti Ia, a vstoupil do hlavního města Jinů. Z té doby pochází jeden z nejstarších traktátů o vojenství *Liou tchao* (Šestero taktik), který je připisován *Lü Šangovi (zvanému Ťiang Tchaj-kung), jenž byl hlavním poradcem prvních dvou bojovných čouských panovníků Wen-wanga a Wu-wanga v 11. století př. n. l.; později na něho navázal *Sun-c' (380–320 př. n. l.), vojevůdce a politik z východočínského státu Čchi v období *Válčících států slavným spisem *Sun-c' ping-fa* (česky několikrát, naposledy: Oldřich Král, *Mistr Sun o válečném umění*. Jiří Kolář, *Mistr Sun o básnickém umění*. Praha: Dokořán, 2008). Z těchto a dalších spisů o vojenství vyplývá, že *Čiňané od starověkých dob přikládali velkou důležitost rozmístění jednotek v prostoru do určité sestavy podle stanovených pravidel. Dospěli k názoru, že jedině v uspořádané formaci může armáda rozvinout své bojové schopnosti. Naopak vojsko chovající se jako neukázněná tlupa, i kdyby bylo tvořeno samými mistry zápasu *kung-fu*, utrpí porážku od dobře vycvičeného a dobře rozestaveného nepřítele. Bojová formace byla považována za důležitější než schopnosti jednotlivce. Král Wu-wang na svém slavném tažení koncem 11. století př. n. l. proti poslednímu králi dynastie Jin (Šang) vydal tento rozkaz: „Každý voják po napadení nepřítele a postupu vpřed se vždy po několika krocích rozhledne kolem sebe a upraví své postavení tak, aby bojová formace zůstala neporušená v průběhu celé bitvy. Neuposlechnutí tohoto rozkazu bude tvrdě potrestáno podle vojenských řádů.“

Při dobytelských válkách ničili Čouové jinská města s barbarskou důsledností a bezohledností. Dalo by se s určitou nadsázkou říci, že ve srovnání s Jiny byli Čouové barbaři: kovové nástroje a zbraně užívali jen zřídka a jejich největší sídliště se podobala spíše rozlehlým vesnicím než městům. Přes své zaujetí pro válku však zřejmě dokázali jinskou

kulturu a civilizaci ocenit, poněvadž krátce po svém vítězství začali rychle, téměř překotně přebírat snad všechny významnější jinské kulturní a technologické vymoženosti. Naučili se od jinských mistrů odlévat dokonalé bronzové zbraně, skvostné rituální nádoby, hudební nástroje i drahocenné ozdoby a šperky. Záhy vyráběli i válečné dvoukolé vozy, které byly tehdy nejmocnějším útočným prostředkem a jejichž nasazení často rozhodovalo o výsledku bitvy. Tak se Čouové stali z někdejších vitálních dobyvatelů a ničitelů kultury nositeli čínské vzdělanosti a státnosti. Ale stejně jako Šangové (Jinové) ovládali pouze severní a střední Čínu, kdežto jihočínské státy Čchu, Jüe a Wu zůstaly víceméně mimo jejich svrchovanost. Podobně jako Šangové (Jinové), nedokázali vyřešit vnitřní rozpory a odstředivé tendence úředních vládců, posilované ještě útoky kočovnických kmenů ze severu a západu. Pomalu se opět schylovalo k opakování známého jevu dosavadních čínských dějin: od jednoty k rozpadu, aby posléze nastalo opětovné sjednocování. Určitá jednota čouské říše se udržovala v období takzvaných *Západních Čou (1027–771 př. n. l.), kdy čouský panovnický dvůr sídlil ve městě Chao. V roce 771 př. n. l. však došlo k ničivému vpádu Západních *Žungů (*Si Žung*), kteří dokonce dobyli hlavní město Chao a svrhli čouského vládce Jou-wanga (781–771 př. n. l.). Tehdy Čouové přenesli své hlavní město na východ do Luo-jangu (v dnešní provincii Che-nan), aby se vymanili z bezprostředního ohrožení nomády; od té doby je čouská dynastie známa jako *Východní Čou (770–454 nebo 256 př. n. l.).

V bouřlivé a nepřehledné situaci nejvíce získal stát *Čchin. Formálně sice existoval již v 9. století př. n. l., ale z pohledu vyspělých východních států to byl nevýznamný polobarbarský stát kdesi v západním pohraničí říše, vhodný snad jedině jako první překážka proti bojovným *nomádům. Ted' Čchinové poznali svou příležitost a obsadili po vypuzení kočovníků území v povodí řeky Wej (v dnešní provincii Šen-si) vyklizené Čouy. Oslabeným Východním Čouům nezbývalo nic jiného než vzít novou skutečnost na vědomí. Aby si uchovali alespoň zdání autority, velkoryse své někdejší bohaté území Čchinům přidělili. V roce 753 př. n. l. ustavili Čchinové při panovnickém dvoře ve svém hlavním městě Sien-jangu (u dnešního Si-anu) instituci pro zaznamenávání událostí, která z hlediska tradičních zvyklostí teprve zajišťovala legitimní členství ve společenství čínských států. Jako zakladatele čchinského státu začali Čchinové uctívat svého vládce Siang-wanga, který byl zetěm barbary svrženého čouského krále Jou-wanga. Podobně museli Čouové trpně přihlížet, jak se *Podnebesí po roce 771 př. n. l. rozpadá na patnáct v podstatě nezávislých států.

Nastala doba neustálého válčení i paktů o přátelství a spojenectví, doba uzavírání nejrůznějších koalic, doba přísah o loajálním dodržování toho všeho, podepřená dokonce i výměnou rukojmích pocházejících z panovnické krve. A přesto byla touha po moci a ovládnutí silnější. Všechny ty pakty, dohody a smlouvy byly znovu a znovu porušovány. Jeden stát se snažil zničit a uchvátit druhý všemi prostředky. *Kronika Jar a podzimů*, která zachycuje dějiny východočínského státu Lu v letech 722 až 481 př. n. l. a jejíž název byl užít čínskou historiografií pro označení tohoto období v celém Podnebesí, uvádí, že v té době došlo v Podnebesí k šestatřiceti vraždám vládců a k zničení dvaapadesáti malých i větších států. Tak se stalo, že na konci doby Jar a podzimů (**Čchun-čchiou*) (722–481 př. n. l.) se mocenský boj v Podnebesí zúžil na několik největších států. Válečné střety mezi čínskými státy s tendencemi k vytvoření jednotného impéria se v Podnebesí výrazně prohloubily v epoše Válčících států (**Čan-kuo*, 480–222 př. n. l. nebo 475–221 př. n. l.). Vedlo k tomu několik základních změn, které zemi vzhledem k předchozímu období proměnily téměř k nepoznání. Jedna z těchto změn byla základní a připravila cestu dalším: Podnebesí v epoše Válčících států bylo dobou *železa, kdežto Podnebesí v epoše dynastie Šang (Jin) a Východních Čou bylo dobou *bronzů. Objev železa a zavádění nových výkonnějších železných nástrojů a zbraní v době Válčících států otevřely nové prostory také vojenskému řemeslu. Uvolňování stále většího počtu lidí z prací bezprostředně zajišťujících obživu vedlo totiž k jejich stále velkorysejšímu nasazení v mohutnějších válečných konfliktech a také při budování hradeb na

hranicích, z nichž některé později splynuly do největšího pohraničního opevnění světa – *Velké čínské zdi. Někdejší krátké bitvy, spíše jen šarvátky, omezené málo produktivním zemědělstvím, přeměnou nepočteného aristokratického vojska v mohutnou armádu rekrutovanou značnou měrou z masy rolníků a zavedením jízdy (podle vzoru kočovníků), pěchoty i ničivého *samostřilu a intenzivním užitím válečných vozů zlepšené konstrukce se změnilo v dlouhodobé krvavé válčení, které krutě postihovalo i venkovské a městské obyvatelstvo. Tomuto vývoji se postupně přizpůsobovala také vládní administrativa: od doby Válčících států se původně jednotné úřady začaly dělit na civilní a vojenské, které měly stále více práce.

V průběhu období Válčících států v Podnebesí vykrytalizovaly tři mocné státy: na západě Čchin, na severu Ťin a na jihu Čchu. Zabíraly více než dvě třetiny Podnebesí a zbytek území připadal na několik států střední velikosti a množství malých státek a knížectví. Politická a vojenská rovnováha v Podnebesí závisela především na těchto třech největších státech. Jenže roku 403 (definitivně možná až 375) př. n. l. se rozpadem státu Ťin politická mapa Podnebesí výrazně změnila. Rozhodující úlohu začalo hrát sedm mocných států: Čchin, Čchu, Jen, Čchi, Chan, Wej a Čao (poslední tři uvedené státy byly původně součástí státu Ťin). Mezi nimi dominovaly státy Čchin a Čchu, zatímco zbývající malé státek a knížectví byly pouhými satelity některého ze států mocné sedmičky.

Ve státu Čchin se armáda těšila mimořádné péči panovníka odedávna. A především díky tomu původně podceňovaný stát kdesi na západní výspě čínské civilizace ovládl celé Podnebesí. Již jeden z prvních čchinských vládců Siang-wang (777–766 př. n. l.) se ihned po svém nástupu na trůn pustil energicky do zbrojení. Panovník Mu-kung, který vládl v Čchin v letech 659 až 621 př. n. l., již disponoval vsuktu významnou armádou nejméně s padesáti tisíci pěšáky, pěti tisíci jezdci a pěti sty válečnými vozy. Siao-kung, panující v Čchin v letech 361 až 338 př. n. l., zavedl díky hlavnímu ministru *Šang Jangovi reformy, které ve svých důsledcích znamenaly další posílení vojenské moci. Z každé stovky čchinských mužů se jedna polovina věnovala zemědělství a druhá polovina byla cvičena pro armádu. A tak zhruba o století později, v polovině 3. století př. n. l., se Fan Ťü, jenž se měl stát hlavním ministrem ve státu Čchin, mohl uvést před panovníkem tímto velikášským a siláckým projevem: „Země Vašeho Veličenstva je dobře chráněna ze všech stran. Na severu je zaštitěna horstvy Kan-čchüanem a Ku-kchou, na jihu je zajištěna řekami Ťing a Wej, na západě je hrazena výšinami (v dnešních provinciích Kan-su a S'-čchuan) a na východě je hájena horskými hřbety a průsmyky. Může se honosit drtivou silou jednoho milionu mužů podpořenou tisíci válečnými vozy. Jakmile nastane vhodná situace, můžete, Výsosti, přejít do útoku nebo se uchýlit do obrany v případě, že situace příznivá nebude. Toto je země, z níž vzejde císař. Vojáci z Čchin jsou obezřetní v boji muže proti muži, ale stateční při střetu celých jednotek. Toto je lid, který svého vládce učiní císařem. Vašemu Veličenstvu se dostalo výhody jak v podobě země, tak lidu. S odvahou Vašich vojáků a při počtu Vašich vozů a koní to bude totéž, jako nasadit na zaječí stopu dobře vycvičeného honičiho psa. Takto si, Výsosti, podle své vůle podřídíte jiné vládce.“

Když *Jing Čeng, pozdější První svrchovaný císař Čchinů, nastoupil v roce 246 př. n. l. na čchinský trůn, mohl se chlubit tisíci válečnými vozy, deseti tisíci koni a jezdci a milionem pěšáků pod svým vedením. Pomocí této mohutné armády porazil šest ostatních čchinských států, jako když „podzimní vítr smete spadlé listy“, a opanoval celé Podnebesí. Na vrcholu své císařské moci „odrazil Huny na severu“ a „podrobil různé kmeny na jihu“. V případě potřeby údajně mohl povolát do zbraně až tři miliony mužů ze své zhruba třicetimilionové říše. Příčin těchto poměrně rychlých a rozhodných vítězství bylo mnoho. Z těch základních to bylo trvalé rozvíjení a podpora vyspělého zemědělství a důsledné uplatňování legistické ideologie (*legismus) a politiky při správě státu. Ale z pohledu čchinských vojevůdců byly tyto úspěchy spojeny zejména s velkým počtem vojáků, jejich kvalitní výzbrojí a výstrojí, výcvikem,

vytrvalostí a statečností a s prozíravými veliteli, schopnými dovedně uplatňovat zásady strategie a taktiky. Navíc si mohli správnost takového názoru opakovaně ověřovat a utvrzovat v řadě bitev, kdy vojska jiných států Podnebesí kladla čhinským šikům houževnatý odpor, a nejednou je dokonce dokázala rozprášit. Ze soudobých pramenů víme, že některé armády čhinských protivníků byly neobyčejně zkušené a mocné. Například čchuští vojáci nosili brnění zhotovená z kůže žraloků a nosorožců, která byla „tvrdá jako skála“. Užívali zbraně z ušlechtilého železa pocházející z proslulých zbrojířských dílen v Jüanu, s jejichž smrtící silou se dalo těžko něco jiného srovnávat. Přitom se dokázali v nepohodlném krunýři a s těžkou zbrojí „pohybovat rychle a lehce jako vánec“. Chanští vojáci byli vyzbrojeni ostrými dvousečnými meči a samostřily zvláštní konstrukce, jejichž tětivy se napínaly nohou. Z takových zbraní byli schopni účinně zasáhnout cíl na vzdálenost šesti set kroků. Chanského bojovníka bylo prý možno „postavit jednoho proti stovce nepřátel“. Vojáci státu Wej se chránili pomocí bronzových přileb a několikvrstevných brnění. Za pochodu nesli luk, v toulci padesát šípů, zbraň na dlouhém dřevci a zásoby jídla na tři dny. A s touto zátěží prý urazili za půl dne až sto *li* (asi padesát kilometrů).

Čchinové však přesto všechny armády Podnebesí porazili. Kromě zmíněných hospodářských a politických aspektů zřejmě tuto skutečnost ovlivnily Jing Čengovy burcující ideje o oprávněnosti a předurčenosti Čchinů jako sjednotitelů celé Číny. Tento posvátný cíl, kterému téměř všichni vojáci podřídili své jednání, jičil jejich dobovatelský elán a pomáhal překonávat četné překážky. Nakonec vytvořili armádu, „jejíž velitelé byli za všech okolností ochotni zemřít u svého velitelského bubnu“. Podobně byli odhodláni obětovat své životy také ostatní: důstojníci vytrvali na přikázaných velitelských místech, nižší důstojníci umírali mezi svými vojáky a vozatajové s otěžemi v rukou. Všichni důstojníci a vojáci se mohli navzájem na sebe spolehnout. Údajně bez váhání a bez výjimky dodržovali všechna pravidla a nařízení. K udržení vysoké bojeschopnosti čhinské armády nepochybně přispíval systém trestů a odměn, který byl přesně a přísně dodržován. Propracovaný služební žebříček byl zaveden již za kancléře Šang Janga. Představoval dvacet stupňů hodností. Například důstojník mohl být jmenován velitelem větší jednotky, teprve když dosáhl devátého stupně (*wu-ta-fu*). Toto a jiná označení náležela důstojníkům jako hodnost nejen v době jejich služby v armádě, ale i jako titul doživotní a posmrtný. Generál býval nejvýše postaveným mezi všemi nositeli vojenských hodností. Výše stál jen hlavní ministr. A po oddělení funkcí civilních a vojenských, které byly původně soustředěny v rukou hlavního ministra, byl nejvyšším vojenským činitelem *ta-liang-cao*. Neexistovala prý protekce, každý byl odměněn, případně potrestán podle svých skutků. Pokud bylo v bitvě zabito více než dva tisíce nepřátel, byli všichni čhinští vojáci odměněni povýšením. Prostý voják se mohl stát důstojníkem, jakmile po několika povýšeních dosáhl hodnosti *ta-fu*. Po dalším čtverém povýšení se z něho stal *wu-ta-fu*. K této hodnosti patřilo udělení *léna s dvěma sty rodinami. Každý, kdo zabil nepřátelského těžkooděnce, který měl nějakou hodnost, byl rovněž povýšen o jeden stupeň a dostal sto *mou* (asi šest hektarů) úrodné půdy a staveniště o rozloze devíti *mou* na zřízení vlastní usedlosti. Není proto divu, že za těchto okolností dokázal První svrchovaný císař ještě jako čhinský král shromáždit pro rozhodující tažení proti jiným státům Podnebesí až několik set tisíc vojáků. V roce 221 př. n. l. po množství diplomatických jednání a bitev sjednotil celý „čínský svět“ a stal se jako První svrchovaný císař Čchinů vládcem nad obrovským územím (zhruba oblast dnešní západní a střední Číny, sahajícím na severovýchodě k Pekingu a na jihu k Dlouhé řece – Čchang-ťiang), které obývalo na tu dobu neobyčejně velké množství lidí – zhruba třicet milionů. První svrchovaný císař si byl dobře vědom, že armáda sehrála při jeho sjednotitelském úsilí významnou úlohu. Není proto divu, že nechal ve svém záhrobním sídle vytvořit terakotovou repliku své armády (*sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, záhrobní); zanechal nejen obdivuhodné umělecké dílo, ale také neobyčejně bohatý pramen jasných informací o

vojenství i dalších stránkách života ve staré Číně v čchinském období. (Petr Charvát, Jaroslav Malina)

vojsko, organizovaná skupina válečníků, schopná vyvíjet soustavnou a řízenou bojovou činnost. Poměry v předindustriálních *společnostech dobře charakterizuje například zákoník anglosaského *krále Ine z Wessexu z let 688–695: až do počtu 7 jest skupinu ozbrojených lidí pokládat za loupežníky, od 7 do 35 za *tlupu a teprve od 35 bojovníků výše za vojsko. Doklady o prvních mezilidských *konfliktech s použitím násilí máme sice již ze *středního paleolitu (*vojenství), první vojska se však objevila až s příchodem prvotního *státu.

Například na *Předním východě k tomu došlo v pozdní době *urucké kultury. V tehdejší společnosti můžeme předpokládat existenci alespoň zárodečně vyvinutého velitelského sboru i mužstva, plnění bojové úkoly v otevřeném terénu i za *hradbami *pevností jak na vlastním území kultury, tak i ve *fortifikacích ve vnějším obranném pásmu oikumeny urucké veleobce. Náznaky existence skupiny profesionálních válečníků v podobě výskytu *sekeromlatů, prvních specializovaných *zbraní, zde však odznakové povahy, lze dokonce shledávat již v době střední kultury urucké (Tepe Gaura XIII). Vojsko doby urucké se nejspíše skládalo z pěších jednotek a vzhledem k dokladům bojových operací proti pevnostem nelze vylučovat též existenci prvních sborů ženijních. V době po roce 3000 př. n. l. přibyla k těmto druhům zbraní ještě bojová vozba, ovšem na dosud velmi těžkopádných a nemotorných *vozech tažených osly či podobnými zvířaty. Vozy oné doby se užívaly spíše jako vyvýšené plošiny jak pro velitele, kteří potřebovali získat přehled o situaci na bojišti, tak i pro metání střel. Další zbraní, jejíž vývoj patrně v této době pokračoval, byla ženijní vojska, jimž byly zjevně svěřovány klíčové fáze obléhacích operací (*obléhání). V dosud nepříliš ustálené *hierarchii vojenských hodností lze rozpoznat především nejvyšší důstojníky, jimž se někdy dostávalo zcela mimořádných poct. To ukazuje zejména *hrob muže (krále?) jménem Meskalamdu z urského „královského hřbitova“, z jehož výbavy pocházejí tak proslulé odznakové zbraně a *zbroj jako *přilba tepaná ze zlaté fólie či zlatá dýka s brouskem z lapisu lazuli. O nižších důstojnících a poddůstojnících nemáme podrobné zprávy. Ozbrojené sbory se skládaly z těžké pěchoty, vybavené přilbami a nějakou formou ochranné zbroje, lehké pěchoty, bojové vozby a ženistů. Zdá se, že ve vojsku sloužili jednak naverbovaní bojovníci, snad již odvedenci a pak rovněž některé skupiny obyvatelstva, jejichž způsob života v nich vypěstoval odolnost, houževnatost a výbornou fyzickou kondici. Zde leží zřejmě počátek speciálních vojenských funkcí rybářů, jejich pojmenování se po roce 2000 př. n. l. stalo synonymem pro část příslušníků bojových jednotek. Předpoklady pro profesionalizaci vojenské služby a tím pro další prohloubení válečného umění se vytvořily až v době *vlády staroakkadské dynastie. V oné době přibývá historický doklad o dalším druhu bojových operací, totiž o Man-istúšuově námořním výsadbku v Perském zálivu, takže nelze vylučovat ani použití loďstva (*lodě) pro bojové účely.

Úplnějších informací o povaze a druzích vojsk se nám díky hojné písemné dokumentaci dostává až v období 19.–17. století př. n. l. Nejvyšším pánem vojska bývá v této době panovník, velitelský sbor se skládá z velitele vrchního, vyšších a nižších důstojníků a poddůstojníků (například desátník). Mužstvo se skládá z branců povoláných na základě úředně nařízeného odvodu, slouží v něm však i příslušníci některých skupin obyvatelstva (tentokrát *kočovníci). Vojenští profesionálové, a to i prostí vojíni, dostávají jako (část) remunerace za svou službu pozemky. K výše uvedeným druhům zbraní zřejmě pomalu a postupně přibývá jezdecktvo. Právě z této doby máme již doklady o chovu *koní v *Mezopotámii, avšak proslulý dopis jednoho z královských hodnostářů z *Mari ukazuje, že jízda na koni byla pro panovníka pokládána za nevhodnou. Jízdní jednotky se proto nejspíše skládaly z kočovníků.

Nejpřednější vojenskou novinkou pozdního 2. tisíciletí př. n. l. bylo zavedení koní do dobových armád (tažná zvířata pro lehčí typ bojových *vozů a zejména – někdy i ve vlastní šupinové zbroji – pro těžkou jízdu v pancířích a přilbách). Jejich uživatelé, specializovaní válečníci (kavaleristé a vozatajové) a chovatelé koní, tvořili zvláštní, privilegovanou skupinu

obyvatelstva, „*šlechtu“, které se nezřídka dostávalo darů nemovitostí, zaznamenávaných na dokumentech psaných na kameni. Byli nejspíše indoiránského původu a z jejich jazyka přešly do *akkadštiny některé termíny, týkající se výcviku koní. V armádě veleli jako důstojníci.

Konec 2. tisíciletí př. n. l. je dobou, kdy zaznamenáváme na Předním východě rovněž první námořní bitvy. Zlatý věk této zbraně započal ovšem až v posledním tisíciletí předkřesťanské éry, kdy o nadvládu na moři soupeřili především *Řekové a *Foiničané. V této době je zavedena nejen masivní zahrocená příď, kterou válečná loď napadá plavidlo protivníkovy a proráží je, ale i řada *štítů visících na okraji paluby a chránících osádku před lehkými střelami a rovněž pohon lodí několika řadami veslařů, sedících nad sebou.

Velmi málo víme bohužel o počátcích asyrské vojenské moci. Říše disponovala zjevně již v 2. tisíciletí př. n. l. všemi běžnými druhy ozbrojených sil – těžkou a lehkou pěchotou, jízdou a bojovou vozbu a ženisty. Podle jednoho místa v textu eposu o Tukultí-Ninurtovi I. (1244–1208 př. n. l.) a kassitském panovníku Kaštiliašovi se zdá, že v asyrských řadách bojovali specializovaní válečníci, jacísi „berserkové“, pro něž představovalo bojové nasazení natolik extatický okamžik, že odkládali zbroj i šat a bojovali nazí. V dobách největší slávy říše se asyrské vojsko skládalo, asi podobně jako kdysi vojsko babylonské, z velitelského sboru podléhajícího přirozeně panovníkovi, jemuž stál v čele vrchní velitel a jenž se skládal z vyšších a nižších důstojníků a poddůstojníků. Mužstvo bylo opět stavěno z branců odvedených na základě úředního výnosu. Některé sbory byly však zřejmě alespoň částečně profesionalizovány, jak dokládá skutečnost, že jejich příslušníci podstupovali soustavný výcvik. Bylo tomu tak u bojovníků jízdy, která nabyla zvláštního významu od pozdního 8. století př. n. l., i bojové vozby. O čemsi podobném lze zřejmě uvažovat u příslušníků ženijních jednotek. Asyrská armáda měla výtečně organizovanou i zásobovací službu a celá řada odborných dílen dodávala všechno potřebné ze značného objemu materiálu včetně *kovů, *bronzu a *železa. Pro případné námořní operace užívali Asyřané zajatých plavců z východního břehu Středozemního moře. Zhruba podobně vyhlížely asi bojové jednotky novobabylonské říše.

Armáda *achaimenovského Íránu se vyznačovala velikou rozmanitostí zbraní i užívaných taktik, neboť byla v podstatě organizována na etnickém základě a každá národní jednotka do ní vnášela své specifické zvyklosti. Podlehla nakonec obrněné makedonské falanze *Alexandra Velikého, chráněné štíty, výtečně vycvičené a silně motivované, asi také v důsledku poměrů, které vtipně shrnuje římská válečná moudrost: „Vojáka není třeba se obávat, je-li oblečen, ozbrojen, obut a syt a má-li něco v měšci.“ (Petr Charvát)

Vojtek, Antonín (10. 1. 1934, Horní Bojanovice), český malíř; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Vystudoval Pedagogickou fakultu *Masarykovy univerzity v Brně.

Vojtek je v podstatě „krajinař“. Jeho tvorba však osciluje od poetické reality až ke geometrické abstrakci. Obdiv k ženě a k erotice vyjadřuje snovými krajinami těl, jež shrnul v knize *Já a moje modelky* (1998). Osobitá technika několika podmaleb a zejména tupování tvoří výsledný nezaměnitelný výtvarný výraz. Kresebný základ zúročuje v oblasti ilustrační. Svými kresbami doprovodil několik knih regionálního zaměření, ale také básnické sbírky a prózu autorů světových, například: Hans Herbjornsrud, Hermann *Hesse, Stanisław *Lem. (Jaroslav Malina)

volba, samičí, intersexuální výběr samců samicemi, proces, při němž se na základě jistých kritérií samice rozhodují pro spáření s *konkrétním samcem. Samičí volba se může řídit řadou kritérií. Jeden z typů samičího výběru je dán preferencemi pro ochranu a materiální zdroje (teritorium a potravu). U mnoha druhů hmyzu, ptáků a savců se samice zcela vyhýbají samcům bez materiálních zdrojů (darované kořisti, teritoria atd.). Zajištění těchto „služeb“ je pro samici užitečné, protože tak snadněji nahradí ztráty energie a živin spojené s produkcí

vajíček, gestací a péčí o potomstvo. Ovšem dlouhodobé zajištění potomstva po narození je celkově vzácné, s výjimkou monogamních ptáků a několika dalších druhů včetně člověka. Mnohem častější je ovšem selekce samců s dostatečným teritoriem. Samice mají tendenci se přesouvat do prostředí s dostatkem potravy a dobrou ochranou proti predátorům. Samice si ovšem nemusí vybírat jen samce s nejlepším teritoriem, ale také nejsilnějšího či nejschopnějšího samce, který jí a mláděta dokáže ochránit před sexuální dotěrností jiných samců až do odstavu a osamostatnění mláděta. Pokud by toho totiž samec nebyl schopen, mohlo by to pro samici znamenat ztrátu mláděta v důsledku vlivu jiného samce (*potrat, *infanticida) a samice by ztratila část své, už tak omezené reprodukční kapacity. Samičí výběr proto také výrazně preferuje samce s rozvinutými indikátory *viability a *fertility, tj. samce s „dobrymi geny“. Jako přímé indikátory mohou sloužit nejrůznější tělesné znaky i chování – *zdraví, věk, ukazatele dobré výživy, velikost, síla, průbojnost a dominance, sociální postavení, odolnost proti onemocněním nebo třeba „celkový životní elán“, tedy více či méně znaky korespondující s úspěšností samce v intrasexuální soutěži.

Tyto indikátory mohou být také předmětem tzv. handicapového principu. Jsou nákladné, takže je nelze lehce fingovat, a současně jsou pro svého nositele jistým handicapem, buď už vzhledem k jejich nákladnosti, nebo proto, že snižují viabilitu nositele. Klasickým příkladem je velký a pestrý paví ocas, který znesnadňuje samci let a tím i únik před predátory. Jejich nositel pak musí mít nutně „dobré geny“, když i s takovým handicapem přežil do reprodukčního věku. Handicapový princip byl v minulosti vystaven kritice, protože výhody vyplývající z upřednostnění handicapovaných samců byly vyváženy handicapem, který potomci zdědí. Matematické *modely však ukazují, že v řadě případů může handicapový princip skutečně fungovat, dědivost (*heritabilita) handicapu ale musí být menší než dědivost ostatních znaků, určujících celkovou vitalitu. Součástí handicapového principu je i imunokompetence, tj. schopnost samce odolávat parazitům v lokálním *ekosystému. Pokud samec investoval velké množství energie do nadměrného rozvoje nějakého jinak nepotřebného orgánu či ornamentu a přitom v prostředí plném *parazitů dokázal vytvořit efektivní imunitní soustavu (tj. přežil až do této chvíle), musí mít kvalitní geny. Pokud samec nemá tyto znaky ve srovnání s ostatními samci vytvořeny dostatečně, investuje hodně energie do imunitní soustavy a na ostatní mu nezbyvá. Čím nákladnější zbytečnost, tím větší je samcova „vitální rezerva“. Samčí ornamenty jsou proto silně ovlivněny fyzickou kondicí samce a příslušný indikátor odráží evoluci schopnosti samic takový ukazatel rozpoznávat a hodnotit. Prostřednictvím samičího výběru se samci postupně stali „otevřenou knihou“ svých kvalit a samice jejich efektivními a poučenými „čtenářkami“.

Někdy si samice mohou vybírat samce kvůli estetickým kvalitám (hypotéza „sexy synů“). Estetické projevy ovlivňují percepční (smyslové) preference příjemce, přitahují pozornost, vyvolávají vzrušení a zvyšují ochotu k páření. Tento druh manipulace příjemcem může vzniknout tak, že už předem existují skryté preference (dané fyzikálně-neurologicko-psychickým mechanismem percepce), které se označují jako smyslový tah. Živočichové obecně preferují signály, které jsou barevnější, hlasitější, větší, častější, rozmanitější a novější, než je norma. Tyto tendence jsou u různých druhů různé. Senzorický tah může souviset s ekologickými specializacemi, například samičky ptáků, kteří se živí především modrými plody, si vyvinou preferenci pro výrazně modré ornamenty samců (respektive samci zneužijí předpřipraveného sensorického systému samic a jejich citlivosti na modrou barvu). Ronald Aylmer *Fisher (1930, 1958) navrhl jiný model možného vzniku výrazných pohlavně dimorfních znaků: tzv. model ubíhající selekce (*runaway sexual selection, runaway process*). V důsledku skrytých sensorických preferencí nebo sledováním „dobrých genů“ samice někdy preferují samce s nejvyvinutější formou určitého pohlavního znaku. V důsledku toho pak velikost tohoto znaku v průběhu generací neustále roste, často až za hranici únosnosti z hlediska viability nositele. Mezi preferencemi samic a samčím znakem se může také uzavřít

pozitivní *zpětná vazba (viz *autoelexe). Tyto procesy *pohlavního výběru mohou probíhat dokonce i v podmínkách silného *přirozeného výběru a rozvíjet velmi nákladné samčí znaky a nákladné samičí preference. (Miroslav Králík, Miloš Macholán)

volby, aktivní dosazování do funkce, tj. ustanovení, jmenování, které je projevem vůle někoho jiného. Demokratické volby jsou jedinou institucionalizovanou formou politické moci *lidu v *demokracii. (Marie Dohnalová)

volební cenzus, *cenzus, volební.

volební kurie, *kurie, volební.

volební právo, *právo, volební.

volební systém, *systém, volební.

Voletiny na Trutnovsku, *sídliště *pozdního paleolitu. Výzkum Slavomila *Vencla (v roce 1976) odkryl na *ostrožně nad řekou Úpou nevelkou plochu s *ohništem a drobnotvarou *kamennou štípanou industrií z období pozdního *glaciálu; zajímavým jevem jsou v ní *hroty s řapem, ukazující k technologickým zvyklostem severnější Evropy. (Karel Sklenář)

Völker, Otomar (1. 11. 1871, Votice – 26. 10. 1955, Svitávka na Moravě), český lékař anatom. Již během studií medicíny na *Univerzitě Karlově v Praze pracoval na Anatomickém ústavu Lékařské fakulty u profesora Jana *Janošíka. Po promoci se sice krátkou dobu věnoval praktické medicíně, ale na výzvu Jana Janošíka se vrátil na Anatomický ústav. V období *první světové války pracoval jako vojenský chirurg. V roce 1919, kdy byla otevřena v Brně *Masarykova univerzita, byl Otomar Völker pověřen vedením *Anatomického ústavu Lékařské fakulty a zároveň i vedením Vysoké školy zvěrolékařské v Brně (v letech 1921–1922 byl i jejím rektorem). Na Lékařské fakultě byl v letech 1920–1921 děkanem, 1928–1929 byl pověřen funkcí rektora Masarykovy univerzity; v roce 1939 předal vedení ústavu svému žáku a kolegovi profesorovi Karlu *Horovi; s ním také začal psát učebnici anatomie, z níž byl dokončen pouze 1. díl *Nauka o kostech* (1939). Po skončení *druhé světové války, kdy byl Anatomický ústav bez vedení (profesor Hora byl popraven v Mauthausenu) a prakticky neexistoval, pomohl Otomar Völker až do příchodu Karla *Žlábka s organizací výuky a až do roku 1950 anatomii také přednášel. (Ladislava Horáčková)

Volkmannovy kanálky, *kanálky, Volkmannovy.

Volkové-Tektoságové, etnika *Keltů zmiňovaná antickými prameny pro území Francie, jihovýchodní Evropy a Malé Asie. Patrně sídlili i na Moravě. (Jaroslav Malina)

volná koalice, *koalice, volná.

volní pohyby, *pohyby, volní.

volnost, rovnost, bratrství (francouzsky: *liberté, égalité, fraternité*), ústřední heslo *Velké francouzské revoluce. Je vyjádřením snahy o demokratizaci a nastolení *občanské *společnosti koncem 18. a začátkem 19. století, v období vzniku moderních demokratických *států. Heslo poukazovalo na prosazení individuálních občanských práv, na odstranění feudálních *privilegií a povinností, nastolení *rovnosti před *zákonem a lidskou *solidaritu. V obdobném významu se používalo i později. (Jaroslav Malina)

volný obchod, *obchod, volný.

volontér (z francouzštiny: *volontaire*, „dobrovolník, dobrovolnice“), dobrovolný pracovník, funkcionář, ochotník; dříve nehonorovaný pracovník vykonávající dobrovolně určitou práci, zvláště jako přípravu na zaměstnání. (Marie Dohnalová)

Voltaire (vlastním jménem François-Marie Arouet, 21. 11. 1694, Paříž, Francie – 30. 5. 1778, Paříž, Francie), francouzský filozof, spisovatel, dramatik, esejista a historik. Patrně nejznámější francouzský osvícenský filozof a nesmlouvavý kritik a polemik; rovněž se zúčastnil, i když pouze nepříliš rozsáhlými příspěvky, *Diderotovy *Encyklopedie* (1751–1772).

Za své *názory byl pronásledován královskou mocí (již v roce 1714 byl za sžíravé epigramy na regenta vyhoštěn z Paříže, v roce 1717 byl z podobných důvodů vězněn

v Bastile) i církevními kruhy, jeho díla byla zakazována a pálena na hranicích. Tento osud stihl například jeho *Lettres philosophiques ou lettres anglaises* (Filozofické listy aneb listy anglické), které vydal v roce 1734, po svém vyhoštění do Anglie (1726–1729). Přes tyto, anebo právě pro tyto spory a konflikty, v nichž hájil rozum a toleranci, byl ve své době velmi populární. Dokázal si získat přízeň žen, obdiv intelektuálů i (krátkodobé) sympatie královských dvorů. Byl v písemném i osobním styku s nejdůležitějšími osobnostmi tehdejší Evropy.

Jeho díla významně ovlivnila dobové duchovní klima. K Voltairovi jako k svému předchůdci se hlásili také protagonisté Velké francouzské revoluce. Voltairův román *Candide ou l'Optimisme* (Candide neboli Optimismus, 1759) představuje – vedle Diderotova *Jakuba fatalisty* (psáno 1773, vydáno 1796) – vrcholný projev francouzského osvícenského románu. Ironický a sebeironický, vševědoucí (objektivní) vypravěč neprojevuje zájem o psychiku svého naivního hrdiny Candida a rovněž redukuje na minimum popisy prostředí. Zcela se soustřeďuje na děj – životní osudy svého hrdiny, které komentuje, nejednou formou hutných gnóm a sentencí. Pokusem nabídnout pozitivní řešení lidskému pobytu ve světě je závěr díla: na konci své cesty si Candide za poslední peníze zakoupí kus země poblíž Cařihradu; dospívá k poznání, že nejlepším lékem na „tři velká zla“, s nimiž se ve světě setkal, na „nudu, neřesti a nouzi“, je práce.

Voltaire jako jeden z prvních upozornil na význam studia zvyků pro pochopení dějin kultury – v práci *Essai sur les mœurs et l'esprit des Nations* (Pojednání o mravech a duchu národů, 1756). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Volťané, obyvatelé Republiky Burkina Faso („Země spravedlivého lidu“), předtím Horní Volta, dřívější „koloniální“ název tohoto vnitrozemského státu v západní Africe byl změněn v roce 1985. Mezi 11. a 14. stoletím vznikly na území dnešního státu silné mosijské říše (Wagadugu, Jatenga a Dagomba), které byly schopny vzdorovat expanzi sousedů i kolonizátorů. Francie si zajistila kontrolu území až v 90. letech 19. století. V roce 1958 získala statut autonomní republiky v rámci Francouzského společenství, plnou nezávislost pak roku 1960. Z celkového počtu více než 13 milionů obyvatel (odhad z roku 2005) téměř polovinu tvoří Mosijové (Mossi, asi 48 %), následovaní etnickou skupinou Mande (17 %, hlavně Bobové, Senufové, Soninkové aj.), Fulby (10 %), Gurmy (Gury, 5 %) a řadou dalších včetně 50 000 uprchlíků z Mali. Věřící jsou hlavně animisté, mnozí se zároveň hlásí k islámu (30 %) či křesťanství (10 %, hlavně katolíci). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

voltské jazyky (gur), jazyky, voltské.

voluntarismus (z latiny: *voluntās*, „vůle, chtění, přání“), názor, který dává přednost vůli (a činu) před rozumem a poznáním. Vzniká ve středověkém nominalismu a měl jistý vliv na reformaci. Středověká filozofie se totiž zabývala poměrem vůle a rozumu. Pro realistickou scholastiku je (a má být) rozum vůli nadřazen, pro nominalisty zpravidla obráceně. Pro novověk je problémem vůle v rozhodování. To je totiž jen málokdy tak přehledné a jasné, jak si to představoval ještě Immanuel Kant.

Rozhodování bývá zatíženo spoustou vlivů a člověk se jen vzácně rozhoduje s plným a jasným vědomím. Proto řada myslitelů zpochybňuje i odpovědnost člověka za to, co spáchal (Friedrich Nietzsche, Sigmund Freud, Michel Foucault). Pokud mu ji však úplně upřeme, upíráme mu i svobodu: říkáme tím, že jednal, jak musel, pod vlivem příčin – a tedy vlastně nejednal sám. Podle krajního voluntarismu Arthura Schopenhauera je vůle základem světa a bytí vůbec. (Jaroslav Malina)

Volyňané:

1. středověké východoslovanské etnikum, které se v 1. tisíciletí n. l. usadilo na horním toku jižního Bugu v dnešní Ukrajině a podílelo se na zformování staroruského národa (*Kyjevská Rus, Rusové);

2. současná *etnografická skupina *Ukrajinců žijící po staletí na Volyni, tj. v oblasti, která přibližně odpovídá původním sídlům Volyňanů. Na tomto území se v průběhu 19. a na počátku 20. století usadily též skupiny *Čechů, zvané volyňští Češi, kteří zakládali etnicky a kulturně homogenní *vesnice. Z velké části se jako reemigranti vrátili do Čech ve velké vlně v letech 1945–1947, kdy osídlili české pohraničí, a po rozpadu Sovětského svazu (v roce 1991). (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

volyňští Češi, *Volyňané.

vomer (z latiny: *vomer*, „radlice, rádlo, pluh“):

1. *rádlo;

2. [anatomie], kost radličná. Sagitálně postavená nepárová kost *splanchnokrania, která tvoří dorzokaudální část kostěného nosního *septa. Kraniální okraj vomeru přisedá dvěma rozevřenými lamelami (*alae vomeris*) zdola na tělo *kosti klínové. Kaudální konec radličné kosti se přikládá ke *crista nasalis* na tvrdém *patře, ventrokraniálně je *vomer* spojen s *lamina perpendicularis* *kosti čichové. Vomer rozděluje východ z dutiny nosní do *nasofaryngu na dva otvory – *choanae*. Vomer vzniká na konci 2. fetálního měsíce z páru *endesmálních jader na chrupavčité nosní přepážce. U *novorozenců je vomer velmi nízký, po celé růstové období pak přirůstá ventrokraniálním směrem. Na ventrálním okraji vomeru se objevují samostatné osifikační ostrůvky, které se mohou udržet jako *ossiculum paraseptale*. (Ladislava Horáčková)

vomeronazální orgán, *organum vomeronasale.

vomeronazální systém, *organum vomeronasale.

Vondráček, Vladimír (23. 2. 1895, Praha – 10. 5. 1978, Praha), český lékař, internista, endokrinolog; profesor farmakologie a lékařské psychologie, významná osobnost české psychiatrie. Narodil se a žil v Praze, kde vystudoval klasické gymnázium (maturoval 1913) a Lékařskou fakultu *Univerzity Karlovy (1919). Absolvoval pak vojenskou službu (Rumburk, Varnsdorf, Slovensko – při potlačení maďarské Rudé armády, pak v polní nemocnici ve Viglaši). Službu dokončil ve Vojenské posádkové nemocnici v Praze. Jako lékař vystřídal několik pracovišť, Ústav pro choromyslné Antonína Haverocha (asistent 1922), internu u Ladislava Syllaby, Farmakologický ústav Emanuela Tománka (1923), měl soukromou praxi, byl lázeňským lékařem v Lubochni a v Tatranské Lomnici, od roku 1945 trvale na Psychiatrické klinice v Praze, kde v roce 1958 zřídil výzkumnou klinickou laboratoř, tu pak vedl až do své smrti. Habilitoval se z farmakologie (1933), bezplatným mimořádným profesorem byl od roku 1938, 1939 přidal lékařskou psychologii. Byl přednostou Psychiatrické kliniky (1958–1970) a vedoucím Katedry psychiatrie. Obory, jimiž prošel, z něho učinily lékařského polyhistora.

Četnými objevy přispěl k rozvoji lékařské psychologie a obecné psychiatrie, farmakologie, sexuologie, gerontologie. Zajímavě prezentoval své filozofické *názory a monografiemi o svých učitelích (*Prof. Dr. Antonín Haveroch*, 1927; *Prof. Dr. Emanuel Tománek, farmakolog*, 1929; *Prof. Dr. Ladislav Syllaba*, 1931) a memoáry rozhojnil obor dějin lékařství. Zabýval se zkoumáním mozkové tkáně, vědecky se věnoval hlavně psychopatologiím (popsal diogenismus, hipofili, jáství, sebeuvědomování a jeho poruchy). Je zakladatelem lékařské psychologie, psychiatrické sexuologie, psychofarmakologie, axiologické koncepce v nauce o hodnotách, spoluzakladatelem dietetiky, toxikologie, biotypologie aj. Do klinického provozu psychiatrie vnesl nové pracovní metody – otevřená oddělení. Z četných děl a monografií a z prací jen výběr: *O psychiatrii, psychiatrech a blázincích* (1925); *Otravy* (1935); *Farmakologie duše* (1935); fejetony *Čtení o zdraví a nemocech* (1947); *O těle, duši, duševní hygieně* (1949); *Vnímání* (1949); *Hodnocení a jeho poruchy z hlediska psychiatrie* (1964). O jeho mimořádných lékařských a všeobecně kulturních znalostech svědčí mimo jiné publikace *Fantastické a magické z hlediska psychiatrie* (1968, spolu s Františkem Holubem), v níž vysvětluje, proč propadáme fantaskním představám a náladám, proč věříme povídkám,

pověřám a čarodějné moci, jak se dostaly obdobné motivy do pohádek, pověstí a do naší i světové literatury. O životních cílech, úspěších, neúspěších svých i medicínských, o přátelích a zajímavých osobnostech nejen medicíny pojednávají jeho tři memoárové knihy: *Lékař vzpomíná (1895–1920)* (1973); *Lékař dále vzpomíná (1920–1938)* (1978); *Konec vzpomínání (1939–1945)* (1988). (Věra Linhartová)

voodoo, *vúdú.

Vorlíček, Jiří (24. 10. 1944, Havlíčkův Brod), český internista a onkolog; profesor, přednosta a zakladatel Interní hematoonkologické kliniky Lékařské fakulty Masarykovy univerzity a Fakultní nemocnice Brno, v letech 1997–2003 děkan Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, od roku 2003 proděkan pro rozvoj této fakulty, předseda České onkologické společnosti České lékařské společnosti J. E. Purkyně a předseda Paliativní sekce Společnosti pro studium a léčbu bolesti ČLS JEP, od roku 2004 člen Správní rady Nadace Universitas (Masarykiana). Od roku 2008 ředitel Masarykova onkologického ústavu v Brně.

Zabývá se zejména podpůrnou léčbou v onkologii. Patří mezi zakladatele a propagátory *paliativní medicíny u nás. Publikoval mnoho vědeckých prací v českých i zahraničních časopisech a řadu knižních monografií. Je členem odborných společností u nás i v zahraničí. Lékařskou erudici provází i jeho hluboké porozumění modernímu českému a slovenskému výtvarnému umění včetně přátelství s jeho významnými představiteli (Josef Jankovič, Bohumír *Matal, Vladimír *Preclík, Olbram *Zoubek a mnoho dalších). Prolnutím obou aktivit přispívá k modernímu pojetí vysoké školy jako šířitele vzdělanosti a kultury v širším smyslu (například obohacením areálů Masarykovy univerzity o sochařská a malířská díla). Získal řadu ocenění: Cena rektora Masarykovy univerzity za vynikající tvůrčí čin (*Paliativní medicína*, 1999, *Obecná onkologie a podpůrná léčba*; 2004), Cena Nadace Universitas Masarykiana (2002), Medaile za zásluhy (2007), *Cena zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. aj. Kontakt: Prof. MUDr. Jiří Vorlíček, CSc., Interní hematoonkologická klinika Lékařské fakulty Masarykovy univerzity a Fakultní nemocnice Brno, Jihlavská 20, 639 00 Brno, telefon 547 193 642, 532 233 642, e-mail: jvorlic@fnbrno.cz. (Jaroslav Malina)

võro-seto, malý (ca 50 000 uživatelů) regionální *ugrofinský jazyk v jihovýchodním Estonsku. V současnosti prochází obdobím emancipace. Uživatelé võro-seto jsou většinou *protestanti (võro), z menší části pravoslavní (seto, zde přesah i na území Ruska – Setové). (Leoš Šatava)

voršilky, *uršulinky.

vosk [starověký Přední východ], vedlejší produkt chovu včel (*včelařství) byl potřebnou, jinak stěží nahraditelnou surovinou pro vzduchotěsné uzavírání nádob s tekutinami, jež nesměly vytéci ani vyčpět. Sloužil též jako pojídlo pro *barviva, k zhotovování figurek a jako forma při *odlévání unikátních artefaktů metodou *ztraceného vosku (*kovolitectví). Všeobecně rozšířené bylo zřejmě i jeho použití jako povlaku dřevěných, kostěných nebo slonovinových tabulek, jež – vždy znovu nahřáty – mohly opakovaně zachytit nový záznam. (Jana Součková)

vosk, ztracený, v oborovém žargonu takzvané lití na ztracený vosk (*odlévání). *Technika byla vynalezena ve *starověku, k dokonalosti ji přivedli řečtí a římské kovolitci. Za její vynálezce se považují dva všestranní umělci žijící v 6. století př. n. l. na ostrově Samu, Rhoikos a Theodóros, kteří zde také společně postavili velký *chrám bohyně *Héry. Podstata odlévání dutých bronzových soch spočívala ve vytvoření dřevěného jádra ve tvaru sochy. Povrch jádra byl pokryt voskem, do něhož se vymodelovaly přesné detaily sochy. *Model byl poté pokryt vrstvou hrncířské *hlíny a rozdělen na části, po nichž měla být socha postupně odlévána.

Takto připravené formy byly vloženy do pece, při zahřátí z nich vytekl vosk a mezi jádrem a hliněným obalem vznikla dutina, již bylo možno posléze zaplnit roztaveným *bronzem. Ztvrdlá a částečně vypálená forma vydržela žár kovu, kromě toho se formy před odléváním

zakopávaly do země, aby bronz chladl postupně a nepopraskal. Po jeho ztuhnutí se odstranila hliněná krusta i podstatná část vnitřního dřevěného jádra. Socha pak byla sestavena z jednotlivých odlitků a sochař pečlivě vycizeloval její povrch, případně opravil malé nedostatky, které vznikly při odlévání. (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

vot'áčtina (votjačtina), starší název pro *udmurtštinu.

votivní (z latiny: *vōtum*, „zaslíbená věc, zaslíbená oběť, oběť; modlitba; splnění slibu; přání, touha, žádost, prosba; posudek; hlas“), věci nebo úkony, jejichž prostřednictvím se lidé dovolávají pomoci vyšších, nadpřirozených sil. (Viz též *předmět, votivní, *vótum.) (Jaroslav Malina)

votivní předmět, *vótum.

Voťjáci, Voťáci, *Udmurti.

Votové, *Vodové.

vótum (z latiny: *vōtum*, „zaslíbená věc, zaslíbená oběť, oběť; modlitba; splnění slibu; přání, touha, žádost, prosba; posudek; hlas“):

1. [archeologie, etnoarcheologie], předmět (oběť) a úkon určený jako *oběť, symbolický dar vyšším, nadpřirozeným silám (*bohu, *Bohu) při obětních obřadech na posvátných místech. Vyskytoval se patrně už od *paleolitu, jakkoli je ovšem nesnadné jeho vymezení; tato funkce bývá zpravidla přiřítána drobným keramickým *plastikám *antropomorfním, *zoomorfním i zpodobujícím různé předměty z *mladého paleolitu (*Dolní Věstonice) i v zemědělských kulturách nebo miniaturním nádobkám či *sekeromlatům, *modelům obydlí, *voziků a dalším podobným artefaktům (případně i celým *depotům takových předmětů) obětovaným a snad i *rituálně rozbíjeným při obřadech. Ze *starověku známe i písemně zachycené přísliby darovat oslovenému božstvu a jeho *chrámu cennosti (drahocenné kultovní náčiní, novou kultovní plastiku, ošacení či ozdoby pro ni), pracovní síly, skot a brav, setbu, případně nemovitost. Takové votivní sliby tvoří například v chetitské tradici dokonce samostatný literární žánr, doložený zatím ve 13. století př. n. l. za panování Muvatalliho II. a Chattušila III. Zachycují závazky královny, *krále nebo dvorských hodnostářů citované v přímé řeči, jež jsou většinou spojeny s vyplněním určitého přání (královna *Puduchepa v nich třeba ponejvíce prosila za *zdraví a dlouhý život pro svého manžela Chattušila III.). Texty, které máme k dispozici, shrnují vždy dodatečně řadu slibů učiněných často ve snu nebo při určité příležitosti a představují tedy svého druhu memoranda. Obsahují jak závazky jednorázové, tak opakované v určitých intervalech, například měsíčně nebo každoročně (a kromě chetitského *náboženství tak dovolují nahlédnout i do hospodaření chetitských chrámů).

2. v *křesťanství věci nebo úkony darované *kostelu nebo *ikoně, jejichž prostřednictvím se lidé dovolávají přímluvy či pomoci Boha nebo *světců;

3. slib učiněný bohu;

4. projevení *názoru hlasováním. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář, Vladimír Souček)

vožík [archeologie], *rituální a *votivní předmět, zmenšenina skutečného *vozu, spojená zřejmě s uctíváním *Slunce (paprsková kola či vodní ptáci jako jeho symboly), případně i s jinými kulty v mladší *době bronzové až *době halštatské, zejména v prostředí *kultur popelnicových polí. Podvozek obvykle čtyřkolový nesl někdy disk zobrazující Slunce nebo jinou sluneční *symboliku, jindy bronzovou nádobu. K nejproslulejším artefaktům tohoto typu patří sluneční vozík nalezený rozlámaný (snad z kultovních důvodů) v *rašeliništi u Trundholmu (Dánsko), datovaný do mladší doby bronzové (kolem 1300–1200 př. n. l.): na podvozku se šesti koly táhne litý bronzový kůň bronzový sluneční kotouč na jedné straně potažený zlatým plechem (*plátování) a na obou stranách bohatě zdobený spirálami a soustřednými kruhy. (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

vožík, kultovní, *vožík.

vozy, *vůz.

vpáčená zlomenina, *fractura impressiva.

vpád do Ruska, mongolský, vpád roku 1223, při němž byla spojená ruská knížata poražena mongolsko-tatarskými vojsky v bitvě u řeky Kalky, definitivně *Kyjevská Rus padla dobytím Kyjeva roku 1240. Tradičně se toto období pokládá – po církevním *schizmatu roku 1054 – za hlavní důvod odtržení východních *Slovanů od kulturní Evropy. Mongolsko-tatarské jho zanechalo silné stopy v ruské tradici, ve společenských vztazích včetně vztahu muže a ženy, spočívající v podřízenosti ženy a v přísné hierarchizaci. (Jaroslav Malina)

vplížení se [primatologie], chování *primátů, kdy se snaží polekaný podřízený jedinec vyplížit z blízkosti nadřízeného. Podřízený je extrémně pozorný, pohybuje se pomalu s konstantním výrazem a obezřetně pozoruje nadřízeného. Jakýkoliv pohyb nadřízeného způsobí nehybnost podřízeného. Podřízený se může plížit, aby dosáhl vysněného cíle – kousek potravy, aniž by si toho dominantní jedinec všiml. Hlídkující samci se někdy vplíží do blízkosti cizích samců. (Marina Vančatová)

Vraní indiáni, *indiáni, Vraní.

vrátnicová žíla, *vena portae.

vrhací zbraň, *zbraň, vrhací.

vrhač oštěpů (atlatl) [archeologie, etnoarcheologie], dalekonosné zařízení sloužící k *lovu, *rybolovu nebo *boji, vynalezené v *mladém paleolitu (*solutréenu) a s oblibou užívané zejména v nativní Severní a Střední Americe (zde nazývané *atlatl*). Vrhač oštěpů (atlatl) tvoří zhruba půlmetrový kus dřeva nebo *paroží (*kosti či *mamutoviny) (nezřídka bohatě zdobený), opatřený na jednom konci smyčkou pro zaklesnutí prstů ruky a na druhém konci hlubokým zářezem nebo žlábkem pro uchycení dřevce *oštěpu (případně *harpuny). Atlatl prodlužuje lovcovu paži, takže při rozmachu obloukovitým pohybem zezadu dopředu, když se oštěp ve vrcholném bodu své dráhy od atlatlu odpojí, má mnohem větší energii a tedy i průraznost než oštěp vržený pouze rukou.

Experimentálně byla porovnáována účinnost atlatlů s *luky. K pokusům byly užity *repliky dřevěných atlatlů známých z prostředí *indiánů Košíkářů a luk o hmotnosti 27 kilogramů. Pouze šest oštěpů z šestatřiceti, vymrštěných vrhačem, zasáhlo třicet metrů vzdálený lučištnický terč, zatímco ze stejného počtu šípů jedenatřicet trefilo. Z toho se usuzuje, že vrhače oštěpů, vzhledem k nepřesnostem, byly asi používány při střelbě do obklíčeného stáda (v mladém paleolitu například při lovu *sobů). Maximální dostřel z vrhače činil asi 100 m, zásah byl účinný asi do 40 m. Role se vyměnily, když byly pomocí obou zbraní loveny ryby. Harpuny vystřelované z vrhačů přinášely dobrý úlovek, zatímco šípy neuložil zkušený lučištník téměř nic. (Jaroslav Malina)

Vrhel, František (28. 5. 1943, Klatovy), český etnolog, překladatel; ředitel *Ústavu etnologie Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1967 absolvoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze obor románská filologie. Na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy pracuje od roku 1968 jako odborný asistent (1968–1978), vědecký pracovník (1978–1987) a docent (od roku 1987). V roce 1989 se stal ředitelem Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a proděkanem pro zahraniční styky na této fakultě. V roce 1994 byl zvolen děkanem Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a v roce 1997 opakovaně na druhé funkční období.

Odborně se zabývá iberó-americkou literaturou, světovou literární teorií, hermeneutikou a postmoderní antropologií. O těchto tématech publikoval mnoho studií v našich a zahraničních odborných periodikách: *Archivum Orientale*, *Český lid*, *Ibero-Americana Pragensia* aj. Vydal několik skript a učebních textů: *Texty nativní Iberoameriky I: Předkolumbovské literatury* (1978, s Oldřichem Kašparem), *Texty nativní Iberoameriky III: Folklor Mezoameriky* (1984, s Oldřichem Kašparem) aj. Pro edici *Panorama biologické a sociokulturní antropologie napsal 4. svazek *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002) a 14. svazek *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do*

současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace (2007). Absolvoval četné badatelské a přednáškové pobyty ve Francii, na Kubě, v Izraeli, Mexiku, Peru, ve Španělsku, v USA aj. Věnuje se též překladatelské a editorské činnosti: Jorge Luis Borges, Adolfo Bioy Casares, Friedrich Katz. Kontakt: Doc. PhDr. František Vrhel, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, telefon: 224 491 454, e-mail: vrhel@ff.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Vrchlický, Jaroslav (17. 2. 1853, Louny – 9. 9. 1912, Domažlice), český básník, dramatik, literární kritik a překladatel; vůdčí představitel kosmopolitní lumírovské školy. Díky jeho renesančně členitému a žánrově bohatému literárnímu, dramatickému a překladatelskému dílu se české literatuře podařilo na samém konci 19. či spíše na počátku 20. století srovnat krok s evropským vývojem. Odvedl totiž práci za celou jednu překladatelskou generaci – seznámil české publikum s desítkami významných, dosud nepřeložených děl světového písemnictví, mimo jiné s *Dantovou *Božskou komedií* nebo *Goethovým *Faustem*.

Do vývoje české literatury zasáhla ovšem také Vrchlického vlastní tvorba. Autor své sebrané spisy uspořádal (v letech 1896–1913) do šedesáti pěti svazků, přičemž jen básnických sbírek vydal přes devadesát. Nadprodukce a široký tematický záběr znamenaly největší úskalí Vrchlického tvorby. Neposkytovaly mu potřebnou koncentraci, ústily v eklekticismus a ve formální ekvilibristiku. I přes tyto poklesky zůstala mnohá jeho literární a dramatická díla živá a inspirující. K vrcholům Vrchlického tvorby patří milostná a erotická lyrika. Populární se stala také drobná básnická epika, kterou shrnul do *Epických básní* (1876) a *Nových básní epických* (1881). Téhož žánrového zaměření je také jeho málo známá *Třetí kniha básní epických* (1907). Tato sbírka vyšla poprvé jako 57. svazek sebraných spisů redigovaných básníkem. (Jiří Pavelka)

vrchnost, označení *feudálů, kteří řídili život na panství, soudili *poddané, udržovali na panství pořádek a klid a vyžadovali od poddaných *robotu a dávky; známe vrchnost:

a) světskou (*šlechtu); b) církevní (*duchovenstvo). (František Čapka)

Vries, Adriaen de (asi 1545, Den Haag, Nizozemsko – 15. 12. 1626, Praha), nizozemský sochař; přední představitel *manýrismu. Byl činný v Itálii, v sochařské huti nejvýznamnějšího římského manýristy Giovanniho da Bologna, od roku 1601 působil v Praze jako dvorní sochař císařů Rudolfa II. a Matyáše, po roce 1612 v Dánsku a Německu a od roku 1620 opět v Praze. Je autorem volných plastik inspirovaných zejména antickou mytologií (*Flóra; Herkules v zápase s drakem; Merkur a Psýché* aj.), reliéfů (*Alegorie na turecké války; Rudolf II. podporující umění v Čechách* aj.), portrétů *bust (zejména Rudolfa II.), plastik koní a fontán, převážně prováděných v bronzu. Vytvořil soubor bronzových plastik pro Valdštejnskou zahradu v Praze (originály byly roku 1648 odvezeny do Švédska; ve Valdštejnské zahradě jsou kopie). (Jaroslav Malina)

vrozená idea, *idea, vrozená.

vrozené abnormality, *abnormality, vrozené.

vrozené abnormality a poruchy, *abnormality a poruchy, vrozené.

vrozené zločinecké vloh, *vlohy, vrozené zločinecké.

vrstva [geologie], základní jednotka rozčleňující geologický *profil. Obvykle je tvořena zeminou s různými příměsmi, případně i kamením, popelem apod. a liší se od jiných (sousedních) vrstev mocností, barvou, strukturou a jinými vlastnostmi, které určuje řada činitelů. Vznikla různými způsoby usazení materiálu jako vodorovný, na svahu šikmý sediment v určitém časovém úseku, do něhož lze datovat i archeologické předměty ve vrstvě nalezené, pokud nebyla po jejich uložení porušena. U neporušeného profilu v zásadě platí, že čím leží vrstva hlouběji, tím je starší (*stratigrafie). Více vrstev, zejména příbuzného vzniku a obsahu, tvoří *souvrství či vrstevní sled. Na některých *lokalitách, zvláště z období *paleolitu, je profil složený z více vrstev mimořádně mocný (například *Dolní Věstonice,

*Kůlna, *Pekárna aj.). Podle původu lze rozeznat vrstvu vzniklou přirozeně nebo lidskou činností (*kulturní vrstva vytvořená na dlouhodobě osídleném místě především z anorganických i organických odpadků, z trosk nadzemních stavebních objektů apod.). (Karel Sklenář)

vrstva, kulturní (anglicky: *cultural layer*, německy: *Kulturschicht*, rusky: *kuľturnyj sloj*) [archeologie], *uloženiny na místech osídlení, obsahující četné kulturní pozůstatky – *artefakty, úlomky *kostí, smetí, odpadky atd. (Viz též *stratigrafie, *vrstva.) (Jaroslav Malina)

vrstva, sociální, základní jednotka stratifikační struktury společnosti. Pojem sociální vrstva je ve společenských vědách užíván jako gnozeologický nástroj, jehož prostřednictvím lze popsat, analyzovat a vysvětlit vnitřní makrosociální hierarchickou diferenciaci různých lidských společností. Příslušníci konkrétní sociální vrstvy sdílejí stejné společenské postavení, obdobný *sociální status a s ním spjatý systém *sociálních rolí. Mají podobný životní standard a možnosti přístupu k *ekonomickému, *politickému, *sociálnímu a *kulturnímu kapitálu. Jako klasické vymezení pojmu sociální vrstva bývá označována koncepce německého sociologa Theodora Geigera (1891–1952), podle něhož určitou vrstvu tvoří osoby, které mají stejné sociální postavení, podobný životní standard, podobné šance i rizika, práva i povinnosti a těší se podobné míře veřejného uznání. Jednotlivé sociální vrstvy lze od sebe odlišit podle celé řady kritérií, jako jsou vlastnictví, výše příjmu, životní standard, povolání, vzdělání, životní styl, sociální chování, prestiž, společenská pozice, status v hierarchii řízení apod. Rozdíl mezi jednotlivými sociálními vrstvami a jejich hierarchické uspořádání odráží sociální nerovnost a nerovnoměrnou distribuci materiálních zdrojů, politické moci a společenské prestiže. Příslušnost k určité sociální vrstvě výrazně ovlivňuje hodnotový systém, životní způsob a mentalitu jejich členů.

Sociální vrstvy je možné studovat jak z hlediska mikrosociologického jako globální procesy utváření širokých *společenských vrstev, tak z hlediska mikrosociologického jako začleňování jednotlivců a malých skupin do vrstev. Výzkumy vzájemné interakce a dynamiky různých sociálních vrstev umožňují analyzovat procesy vertikální *sociální mobility a pohyb jednotlivců mezi jednotlivými vrstvami. Jako synonyma pojmu vrstva se někdy užívá anglického slova *strata*, které jako první do vědy uvedli britští vědci při studiu geologických a archeologických vrstev (*stratigrafie) a jehož význam byl později sociology použit také při studiu *sociální stratifikace lidské společnosti. V antropologii nabyl výzkum sociálních vrstev a sociální stratifikace na významu zejména zásluhou *antropologie města, která učinila z výzkumů sociální stratifikace významné téma antropologických výzkumů. (Václav Soukup)

Vytváření sociálních vrstev lze z historického hlediska dobře dokumentovat na příkladu civilizací z oblasti starověkého *Předního východu. Přechod k usedlému životu provázela dělba práce a sociální stratifikace v zásadě rovnostářské kmenové *společnosti (*kmen). *Modelem společenské stratifikace byla struktura rodinných vztahů. Každý člen rodiny zaujímal postavení a funkci v souladu se svým *pohlavím a *věkem a všichni podléhali pravomoci hlavy rodiny, otce (*despotes*). Společenská *rovnost, nadřazenost nebo podřízenost se vyjadřovala užíváním *příbuzenské terminologie: lidé stejného společenského postavení se oslovovali bratře, vztah podřízenosti nebo nadřazenosti vyjadřovalo oslovení otce nebo synu. Tak jako v čele rodiny stál otec, na vrcholku společenské pyramidy stál panovník, *král, jemuž byla podřízena celá společnost stejně, jako byla rodina podřízena otci, a čím blíže měl jednatel k panovníkovi, tím vyšší bylo jeho společenské postavení. Různé *společenské vrstvy lze odlišit podle dvou hlavních (moderních) hledisek: z hlediska právního a z hlediska sociálně-ekonomického. Podle právního hlediska se společnost dělila na lidi svobodné, závislé a na otroky. Toto dělení dokumentuje například *Chammurapiho zákoník, ve kterém jsou tresty odstupňovány podle příslušnosti k vrstvě plnoprávných, svobodných lidí (*awilu*), závislých (*muškénu*) nebo *otroků (*wardu*). U prvních dvou kategorií však nelze přesně určit jejich skutečné sociálně-ekonomické

postavení. Ve starověkých společnostech *Předního východu neměl pojem *svoboda a svobodný *občan stejný význam jako ve společnostech klasické antiky, a proto *dichotomie pán-otrok velmi často vyjadřovala pouze vztah sociální podřízenosti nebo nadřazenosti. Ve vztahu k panovníkovi se označovali za otroky i nejvyšší *úředníci nebo dokonce i členové královské rodiny (úvodní formulí dopisů adresovaných asyrskému králi bylo oslovení: „Svému králi, tvůj otrok ...“).

Ze sociálně-ekonomického hlediska byli nejvyšší společenskou vrstvou členové královské rodiny, nejvyšší královští úředníci a dvořané, kteří byli současně největšími vlastníky půdy a nejbohatšími lidmi *země. V chetitské a perské společnosti, které velmi rychle přešly od kmenového uspořádání k centralizovanému státu, jehož struktura byla ovlivněna okolními starými *civilizacemi, si zachovala jistou míru vlivu kmenová, rodová *aristokracie, jejíž podporu si panovníci museli kupovat dary a *privilegii. Zbytek společnosti byl dále stratifikován, ale je těžké přesně vymezit jednotlivé kategorie a stupeň jejich závislosti právní, sociální i ekonomické. V ugaritských textech se například objevují tři hlavní kategorie obyvatelstva „služebníci krále“, „služebníci královských služebníků“ a ostatní, kteří se nazývají „synové Ugaritu“. „Střední vrstvu“ snad tvořili nižší úředníci, zámožní obchodníci, řemeslníci a majitelé pozemků, ale také lidé pracující přímo v některé z „velkých organizací“ (*chrámy, *paláce). Ti snad mohli náležet ke skupině „závislých“ (*muškénu*), jejichž osobní svoboda byla patrně poněkud omezená, ale jejich ekonomické postavení bylo lepší a bezpečnější než postavení formálně svobodných malých zemědělců nebo *řemeslníků. K nejnižším vrstvám patřili drobní zemědělci a nájemci půdy, jejichž ekonomická situace bývala velmi nejistá, a také kategorie lidí deportovaných (*deportace) z dobytého území (asyrsky: *šaknu*, sumersky a chetitsky: *namra*). Deportovaní, s výjimkou specializovaných a hledaných profesí, byli připoutáni k půdě, s kterou mohli být i prodáni. Nejnižší společenskou vrstvou byli z právního i *sociálního hlediska otroci, ale ekonomické postavení zvláště domácích otroků bývalo často lepší než postavení deportovaných nebo drobných držitelů půdy.

Z antropologického a sociologického hlediska se staroorientální společnosti řadí k společností „kooperativním“ (v protikladu k moderním „soutěživým“ společnostem), které charakterizuje fixace sociálních rolí a malá sociální *mobilita. Možnost změnit sociální postavení směrem nahoru byla sice malá, ale nikoli nemožná. Nejlepší příležitost poskytovala služba v palácové nebo chrámové organizaci. Pohyb směrem dolů byl samozřejmě obvyklejší a snazší, stačilo přijít o půdu a upadnout do dluhů. (Jana Pečirková)

vrstva, společenská, *vrstva, sociální.

vrták [archeologie]:

1. *artefakt (v rámci *kamenné štípané industrie), běžný především v *mladém paleolitu: jemnou *retuší vrubovitě vybírající hrany (nejčastěji na konci *čepele) je vypracován tenký neostrý hrot, vhodný k *vrtání zvláště v organických materiálech;

2. dutý vrták (například tyčka z černého bezu, z níž byla vytlačena „duše“) musel být používán při *vrtání *kamenné broušené industrie, z nálezů však není známý. (Karel Sklenář)

vrtání [archeologie], *technika uplatňovaná již v *mladém paleolitu, tehdy však šlo jen o organické hmoty (*dřevo, *kost, *kůže, *paroží) a užívalo se přitom kamenných *vrtáků. Náročnější bylo vrtání otvorů do *kamenných broušených artefaktů, v *neolitu a *eneolitu používané vrtáky se však v nálezech nezachovaly. Pouze se předpokládá, že vrták byl tvořen nejspíše dutou (bezovou) větví či kostí okrouhlého průřezu, poháněnou snad lučíkem, jehož tětíva byla ovinuta kolem svisle postaveného vrtáku, shora přitlačovaného (například miskovitým kamenem). Pracovní plocha vrtáku musela být podsypávána brusným materiálem (křemenným pískem). Někdy se vrtalo z obou stran, načatý průvrt byl pak proražen a dobroušen.

Dokladem pro existenci dutého vrtáku jsou jednak *pracovní stopy na nedovrtených artefaktech, jednak odpadky vrtání v podobě komole kuželovitých kamenných zátek – vývrteků. Obdobně byly vrtány i další kamenné artefakty (například náramky). (Karel Sklenář)

vrub [archeologie], jednoduchý typ kamenného nástroje (v rámci *kamenné štípané industrie) vytvářející na jeho hraně konkávní vrubovitý útvar. Vrub může být retušovaný více úderů nebo vytvořený jedním cíleným úderem („klaktonský“ vrub). (Jiří A. Svoboda)

Vrublová, Yveta (15. 7. 1961, Přerov), česká antropoložka. Je absolventkou Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, obor pedagogika – ošetřovatelství. Pracuje nyní jako tajemnice Ústavu ošetřovatelství a managementu ve zdravotnictví Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, kde přednáší ošetřovatelství, výchovu k zdraví, vede praktická cvičení studentů oboru sociálně zdravotní a geriatrické péče z ošetřování nemocných.

V odborné práci se zabývá životním stylem, somatometrickými parametry adolescentů, výchovou k zdraví a edukačními technikami. Tato tematika je rozpracována v její disertační práci, v odborných příspěvcích a v přednáškové činnosti. Byla hlavní řešitelkou dvou grantů města Ostravy s názvem Zdravá mládež. Je členkou olomoucké pobočky *České společnosti antropologické, Společnosti pro plánování rodiny a sexuální výchovu a České asociace porodních asistentek. Kontakt: PhDr. Yveta Vrublová, Ph.D., Ústav ošetřovatelství a managementu ve zdravotnictví Zdravotně sociální fakulty Ostravské univerzity, Fr. Šrámka 3, 709 00 Ostrava-Mariánské Hory, e-mail: Yveta.Vrublova@osu.cz. (Jaroslav Malina)

vrubořez [archeologie], výzdobná *technika aplikovaná na artefaktech z různých materiálů (původně patrně na dřevěných, pak i na keramických a posléze i na kovových) prováděná hlubokými ostrými klínovými nebo podélnými zářezy, aby se dosáhlo kontrastu světla a stínu; někdy bývají zářezy pro zvýšení efektu vyplněny jinou hmotou (hlinkou, barevným sklem aj.). Vrubořez byl užíván v *eneolitu i později. (Karel Sklenář)

vřetenní kost, *radius.

vřetenní tepna, *arteria radialis.

Všeobecná deklaráce lidských práv, *deklaráce lidských práv, Všeobecná.

Všeobecná deklaráce o lidském genomu a lidských právech, *deklaráce o lidském genomu a lidských právech, Všeobecná.

všeobecná epidemie HIV/AIDS, *epidemie HIV/AIDS, všeobecná.

všeobecná podpora, *podpora, všeobecná.

všeobecná vůle, *vůle, všeobecná.

všichni Sia, *ču-Sia.

vtělení (inkarnace), podle křesťanské víry sjednocení *Boha a člověka v osobě *Ježíše Krista. (Jaroslav Malina)

vtiskování [genetika], *imprinting parentální, různá exprese *alely nebo části *chromozomu, která závisí na rodičovském původu. (Jiřina Relichová)

vtištění [etologie], imprinting, zvláštní typ učení, fixace odpovědi na podnětovou situaci, s níž se jedinec setkal během krátkého citlivého období, buď ještě před vylíhnutím (u ptáků) nebo narozením (u savců) nebo v raném mládí. Imprinting umožňuje například poznání vlastního druhu, matky nebo rodičů (příbuzných) a budoucího sexuálního partnera. Vtištěním nesprávného druhu nebo objektu vede k pozdějším poruchám v chování včetně neschopnosti normálního páření a odchování potomstva. (Jiří Gaisler)

vučedolská kultura, *kultura, vučedolská.

vúdú (voodoo), označení pro skupinu náboženských kultů, které vycházejí z tradičního *polyteisticky organizovaného *náboženství vodoun („duch“, z jazyka *kwa) západoafrických etnik *Eweů, *Fonů a *Jorubů z oblasti Guinejského zálivu. Dnes oficiálním náboženstvím v Beninu, věřící jsou dále zastoupeni ve *státech Ghana, Nigérie a Togo. Vodoun představuje *animistickou víru spojenou s *kultem předků. Hlavní úlohu hrají

ochranná božstva, kterým slouží duše mrtvých předků, každodenní praktikování *rituálů tedy posiluje jak společenský systém, tak i závislost na rodině. Nejvýše v *panteonu božstev stojí Bůh-stvořitel *Nana Baluku*, dále Bohové-hybatelé *Vodunové*. Ti jsou dětmi *Nanu Balukových* dvojčat *Lisy* (boha *Slunce) a *Mawu* (bohyně *Měsíce). Světu vládnu *Vodunové*, Stvořitel je kosmogonickým principem a do světských záležitostí nezasahuje. Počet *Vodunů* není prakticky omezen a řada z nich vystupuje jako ochránci jednotlivých rodů.

Během 18. století se toto náboženství ve formě vúdů kultů rozšířilo nejdříve v karibské oblasti Střední Ameriky zásluhou *otroků dovážených z oblastí Guinejského zálivu. Vúdů *kult se udržel na Haiti, na Kubě dal vznik santéřii, *candomblé v Brazílii či louisianskému vúdů ve Spojených státech amerických. Obecnou charakteristikou těchto kultů je synkreze mezi křesťanskými (římskokatolickými) *světci a původními božstvy (*loa* či *lwa*) a to zřejmě ze snahy skrýt svoji víru před *otrokáři, kteří Afričanům praktikování jejich víry zakazovali. Síla *loa* je využívána prostřednictvím obřadů například k ochraně proti *zlu, k *léčení nebo přivolání štěstí. Během obřadu je vzývá *houngan* (*kněz) nebo *mambo* (kněžka). Kněz (kněžka) při provádění těchto obřadů často upadá do *transu. Obřad může provázet i obětování *zvířete. (Jaroslav Malina)

vůle:

1. schopnost jednat podle svého úmyslu, schopnost rozhodnout se, chtít;
2. snaha o dosažení nějakého cíle. (Viz též *voluntarismus.) (Jaroslav Malina)

vůle, všeobecná, označení základu politické moci. Pojem do společenskovední teorie zavedl Jean-Jacques *Rousseau, podle něhož se každý jedinec musí podřídit svrchované moci, která v demokratickém systému spočívá na všeobecné vůli. Ta sjednocuje celospolečenské zájmy se zájmy jednotlivce. Přitom je nutné dodržet určité základní předpoklady: a) každý *občan má právo rozhodovat o záležitostech týkajících se všech; b) v procesu rozhodování musí být *přímá demokracie; c) občané, kteří se účastní rozhodování, nesmějí patřit k žádné organizaci, protože by stavěli partikulární zájmy proti zájmům všeobecným; d) lid vyjadřuje všeobecnou vůli, ale sám nevládne, ani nevykonává *správu. (Jaroslav Malina)

vulgární latina, *latina.

Vulgata, překlad **bible* do *latiny, jež pořídil ve druhé polovině 4. století *Hieronymus (kolem 348 – kolem 420) tak, že zrevidoval dosavadní latinské překlady evangelií a sám z *hebrejštiny přeložil **Starý zákon*. Označení *Vulgata* (to znamená obecně platné vydání – *editio vulgata*) se vžilo ve středověku, kdy se Hieronymův překlad užíval jako kanonický text *bible* na pařížské Sorbonně, a proto byl takto pojmenován. (Jaroslav Malina)

Vulkán, *Héfaistos.

vulnus, -eris, n., rána, poranění, zranění; úraz, škoda, pohroma, újma, ztráta; úder, bodnutí, seknutí. (Ladislava Horáčková)

vulnus contusum, zhmožděná rána, vzniká tlakem tupého předmětu na povrch těla nebo nárazem organismu na tento předmět. Jejím nejlehčím stupněm je oděrka. V místech, kde *kůže naléhá přímo na kost (tlak působí proti tvrdému podkladu), jsou zpravidla porušeny i hlubší struktury. Rána má nepravidelně potřhané okraje, v okolí (případně také subperiostálně) mohou vznikat krevní výrony. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

vulnus lacerum, tržná rána, vzniká prasknutím *kůže vlivem tahu. Rána může mít charakter jednoduché nebo větvené trhliny probíhající přímočaře nebo klikatě. Spodina rány je nerovná, obvykle příliš nekrvácí, okraje rány jsou nepravidelné, často s drobnými *nekrózami. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

vulnus punctum, bodná rána. Vzniká vniknutím špičatého nebo kónického předmětu do těla. Charakter rány závisí na tvaru a velikosti *zbraně, kterou byla způsobena a jejíž druh lze i na poraněných kostech někdy určit. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

vulnus sclopetarium, střelná rána; může být způsobena mechanickými i palnými střelnými zbraněmi. Pokud zasáhne kosti, jde vždy o *zlomeniny otevřené, často tříštivé nebo

i ztrátové, kdy část kosti chybí. Střelné zbraně zasahují obvykle obět' na větší vzdálenost. Mechanické střelné zbraně (*luk, *samostřil, prak) využívají k vypuzení střely zesílenou lidskou sílu a způsobují zranění proniknutím ostrého kamenného nebo kovového hrotu či jiného cizího tělesa. Palné střelné zbraně (pistole, pušky, děla a podobně) využívají chemickou energii ze spálení střelného prachu. Ruční palné zbraně způsobují zranění projektilová, dělostřelecké palné zbraně způsobují především zranění střepinová.

Pokud je střela v kosti zaklíněna, je možné odhadnout její směr a na základě anatomických znalostí do jisté míry i rekonstruovat průběh a následky zranění. Podle metod používaných v současném soudním lékařství je tak často možno určit i pravděpodobnou příčinu a způsob *smrti zasaženého jedince. Většina nálezů zaklíněných střel v kostech se nachází bez známek hojení na kosti. Při hodnocení následků střelných poranění musíme brát v úvahu také, zda a jak mohla být zasažená osoba chráněna *oděvem nebo jiným způsobem. Střelné rány, způsobené palnými zbraněmi, můžeme na našem území najít na kosterních pozůstatcích datovaných od třetí čtvrtiny 14. století, kdy se začaly palné zbraně hromadně používat. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

vulnus sectum, sečná rána, též *vulnus scissum*, vzniká dopadem ostrého předmětu na povrch těla, v paleopatologických souborech se objevuje nejčastěji na *lebce. Rozsah a hloubka poraněných tkání závisí na síle dopadu předmětu, jeho velikosti a hmotnosti. Pro sečné rány je charakteristické přerušení kontinuity *kosti úzkou přímou štěrbinou, obvykle klínovitého tvaru, nerespektující konfiguraci jednotlivých kostních útvarů. Taková zhojená poranění jsou běžným nálezem zejména na lebkách mužů. Jde o případy, které je možno diagnostikovat, i když nejsou zhojené a kde můžeme předpokládat, že se staly příčinou *smrti postiženého jedince. Jejich lokalizace dokonce může naznačit, v jaké pozici je raněný utrpěl. Podle tvaru rány lze někdy usuzovat i na druh zbraně, kterou byla zasažena. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

vulva, -ae, f., *cunus, pudendum femininum, *organa genitalia feminina externa, *zevní ženské pohlavní orgány*. (Lenka Vargová)

Vutové, černošská populace *súdánského původu žijící v Kamerunu v počtu kolem 60 000 příslušníků. Prosluli zejména výrobou zbraní a používáním vysokých kožených čepic z buvolí *kůže. Stali se známějším *etnikem než početnější příbuzní Bumové (Mbum), jejichž populace čítá přes 300 000 osob. Od počátku 19. století byli začleněni do říše Sokoto a po jejím rozpadu se osamostatnili a vytvořili vlastní etnickou skupinu v Republice Kamerun. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

vůz [archeologie], dopravní prostředek navazující na vynález funkce *kola, jeden z nejvýznamnějších v dějinách techniky; vznikl na *Předním východě. Nejstarší důkazy existence vozu jako dopravního prostředku pocházejí ze souboru archaických obrázkových znaků na tabulkách z jihomezopotamského *města *Uruku (*písmo, klínové) z konce 4. tisíciletí př. n. l. Předpokládáme však, že používání vozu bylo starší a došlo k němu současně s využíváním síly tažných zvířat v *zemědělství (*zvířata, domácí) v 5. tisíciletí př. n. l. Z počátku 3. tisíciletí př. n. l. se dochovaly *modely lehkých dvoukolových vozů z *hlíny (*terakoty), mědi a bronzu nejenom v *Mezopotámii, ale i v *Sýrii, Íránu a v Turkmenistánu. Části vozů s plnými koly byly nalezeny i v *komorových a *mohylových hrobech jihoruských a ukrajinských *stepí spolu s kultovními pohřby tažných volků v dvousprežném záprahu. Vůz byl používán od samého počátku nejen k přepravě nákladů, ale i jako bojový prostředek (*vojenství). Bojový vůz měl v 3. tisíciletí př. n. l. pevnou osu a jednoduchou nástavbu. Jeho otáčení bylo omezené délkou oje. Na tzv. „válečné straně“ standarty ze sumerského města *Uru jsou vyobrazeny vozy s pohyblivou ojí, připojenou k tažným zvířatům (muly?) šijovým jhem a třmenovým záprahem. Tažná zvířata byla řízena otěžemi, zakončenými chřipovými kroužky, později i *udidly. *Konstrukce vozu s plnými koly byla od počátku 2. tisíciletí př. n. l. nahrazena nákladním i bojovým vozem lehčího typu s koly loukot'ovými, taženým *koňmi, kteří byli již mnohem dříve

domestikování v oblastech ležících mimo oblast Předního východu. Nový typ vozu umožňoval rozšíření korby (nástavby), ale vyžadoval na druhé straně obsluhu vozatajem. *Chetitě v Malé Asii i *Asyřané pořádali vozatajské soutěže s odlehčenými vozy bez korby, podobnými dnešním klusáckým sulkám. Knihy *Starého zákona se zmiňují o válečných vozech tažených koňmi a o vozech nákladních s dvojspřezím volků. Podobně jako v Asýrii se používalo i v *Izraeli vozů při *lovu zvěře a k slavnostním jízdám. Pletená korba (košatina) lehkých vozů spočívala na pohyblivé nápravě. Nákladní vozy s loukot'ovými koly měly žebřiny nebo bočnice z prken (valníky). Čtyřkolové vozy převzali *Izraelci pravděpodobně od Asyřanů až na konci 8. století př. n. l. Izraelci v době sjednoceného *království (10. století př. n. l.) vozy většinou dováželi z *Egypta a Malé Asie. Osádku válečných vozů za *vlády *Davida a *Šalomouna tvořil vozká, bojovník a štítonoš. Vůz byl vyzbrojen *luky, *šípky a *kopími. Vozatajstvo ve vojsku představovalo vedle pěchoty rozhodující údernou sílu, Starý zákon dokládá vysoké počty bojových vozů (v „armádě“ mezi 600–1400; Ex 14,7; Sd 4,3; 2 S 10,18; 1 Kr 10,26). Vůz je doložen i v mytických textech jako dopravní prostředek především *astrálních božstev (nebeský vůz snad egyptského původu, babylonský název souhvězdí, *astronomie).

Z Předního východu se vůz v průběhu *eneolitu rozšířil do Evropy, kde jeho užívání dokládají nálezy keramických modelů i plných dřevěných kol. V eneolitu vzrostla zemědělská produkce i bohatství *společnosti a s tím i potřeba přepravy na kratší či delší vzdálenosti. Užití vozu bylo omezeno nedostatkem cest, přinejmenším však znamenalo přiblížení polí k osadám. (Lze předpokládat, že v *neolitu se užíval smyk tažený člověkem a pak snad i *zvířetem; tento starobylý způsob se asi udržoval i vedle vozu, vyžadujícího ovšem silnější potah – původně volský [*kastrace domácích zvířat byla patrně známa už od *neolitu], v době bronzové pak i koňský.)

V Evropě se zpočátku používal zřejmě vůz čtyřkolový s těžkým podvozkem (s pevnými osami) a lehkou korbou, na Předním východě pak i lehčí dvoukolový vůz válečný a lovecký s paprskovými koly. Ten se odtud šířil do egejské oblasti a dále do Evropy, u nás se objevuje na přelomu *doby halštatské a *doby laténské, kdy už měl i železné obruče a kování a sloužil asi hlavně k reprezentaci společenské elity (tutéž funkci ale nadále plnil i vůz čtyřkolový). Pozůstatky halštatských a časně laténských vozů ze 7.–5. století př. n. l. se nacházejí také téměř všude v „knížecích“ *komorových, často *mohylových hrobech, což svědčí pro jejich obřadní funkci při *rituálech včetně pohřebních, kde kola symbolizují *slunce, vozy cestu. Spolu s nimi se do hrobu dostávaly i koňské postroje, zejména ozdobné *jho. (Blahoslav Hruška, Karel Sklenář)

vv., v medicíně zkratka pro označení žil – **venae*.

výbava, hrobová [archeologie], soubor *milodarů v *hrobě.

výběr, termín v matematické statistice označující skupinu jednotek vybranou ze souboru – může jít o výběr náhodný, záměrný nebo reprezentativní; v *biologii se tento termín užívá ve smyslu výběr (*selekce) přirozený, umělý apod. (Jiřina Relichová)

výběr, pohlavní (anglicky: *sexual selection*), evoluční proces výběru sexuálního partnera u pohlavně se množících druhů (Charles Darwin, 1871). Zahrnuje *vnitropohlavní výběr (intrasexuální selekci), tj. soutěž mezi jedinci stejného pohlaví o sexuální partnery pohlaví opačného, a *mezipohlavní výběr (intersexuální selekci) – vzájemný výběr sexuálních partnerů. V důsledku nepoměru reprodukčních vkladů lze pohlavní výběr u většiny živočišných druhů charakterizovat převážně jako kombinaci *samčí soutěže a *samičí volby. Pravděpodobně už od vzniku pohyblivých mnohobuněčných živočichů, tedy již asi 600 milionů let, najdeme základní rys sexuálních interakcí: „naléhající“ samce a „upejpvavé“ samice. Protože jsou u většiny živočišných druhů investice samic do jednoho potomka mnohem vyšší než investice samce a protože může samice stykem s nesprávným samcem hodně ztratit, jsou samice v *sexu nejen mnohem zdrženlivější, ale také mnohem vybíravější. Výjimky, kdy do potomstva investuje více samec a dochází k převrácení obvyklých vlastností

pohlaví a pohlavních rolí (samec je například vybíravější než samice), ve svých důsledcích potvrzují platnost teorie rodičovské investice. Tuto zdánlivou výjimku bychom však neměli chápat jako nesourodou odchylku, ale jako krajní polohu v plynulém kontinuu možných poměrů samicích a samčích rodičovských investic.

Výsledkem odlišných reprodukčních možností vyplývajících z nepoměru rodičovských investic je, že vztah samců a samic v reprodukci je asymetrický, mají odlišné *reprodukční strategie. Energetická náročnost *reprodukce je pro samce a samice přibližně vyrovnaná, odlišné limity reprodukce však vedou k odlišnému rozdělování * času a energie do jednotlivých dílčích oblastí reprodukce. Samci věnují více ze svých reprodukčních snah získávání sexuálních partnerek a páření, zatímco samice věnují více svých reprodukčních snah zajištění kvalitních zdrojů a podmínek pro svoje omezené potomstvo, tj. rodičovskému úsilí. Tento trend byl prokázán u mnoha druhů hmyzu, ryb, plazů, ptáků i savců, včetně *člověka.

Pohlavní výběr, nastavený podle poměrů rodičovských investic, vedl k různým strategiím chování samců a samic vůči pohlavním partnerům a konkurentům. Jak samci, tak i samice mají vlastní reprodukční strategie, které jsou často ve vzájemném *konfliktu, což pak vede k evoluci strategií a protistrategií opačného pohlaví a k rozvoji strategií alternativních. Samec má pro samici dvojitý význam. Je „dárce“ druhé poloviny *genů, ale u mnoha druhů se navíc stává i faktorem prostředí, v němž samice pečuje o mláďata. Samec tak vlastně biologickou zdatnost samice ovlivňuje dvojitým způsobem. V závislosti na podmínkách prostředí samice nastavují parametry soutěže samců a také určují jejího vítěze podle toho, který z příspěvků samců je podstatnější. Vlastnosti samců se pak přizpůsobují samicí volbě, samice naopak rozvíjí svoje schopnosti rozpoznat a vybrat toho „správného“ samce. Tímto procesem se tak dalekosáhle ovlivňují tělesné vlastnosti i chování příslušného živočišného druhu. Výsledkem pohlavního výběru je vznik *sexuálního dimorfismu ve vzhledu a chování. (Miroslav Králík)

výběr, příbuzenský (anglicky: *kin selection*), *evoluční proces nepřímého výběru *alel, uskutečňovaného prostřednictvím jedinců příbuzných s nositeli těchto alel a nikoli tedy přímým výběrem samotných nositelů těchto alel. Přestože se tímto jevem zabývali už klasikové *neodarwinismu a populační genetiky Ronald A. *Fisher (1930) a John B. S. Haldane (1955), teorie příbuzenského výběru je spjata především se jménem britského evolučního biologa Williama D. *Hamiltona (1964), který ji rozpracoval (alespoň částečně) v reakci na koncepci skupinového výběru Johna Wynn-Edwardse (1962). Samotný pojem *kin selection* je však připisován J. Maynardu Smithovi (1964).

*Altruismus jedince je v *kontextu příbuzenského výběru takové chování, které zvyšuje reprodukční zdatnost (*fitness) jiných příbuzných jedinců na úkor své vlastní. Altruistické chování se projevuje velmi zřetelně u sociálního hmyzu, jako jsou termity, mravenci a včely, kde určitá skupina jedinců pečuje, chrání a podobně zajišťuje reprodukci královny a jejího potomstva, sami se však nerozmnožují. Jiným, méně výrazným příkladem altruistického chování je například péče rodičů o své potomky. Příbuzenský výběr je založen na tom, že příbuzní jedinci mají společné *geny, respektive jejich alely, identického původem. Proto se četnost genu, který je spojen s altruistickým chováním může zvýšit, za předpokladu, že vzrůst reprodukční zdatnosti recipienta jako výsledek altruistického chování donora, je větší než ztráta reprodukční zdatnosti altruisty.

Podstatu této situace můžeme vysvětlit na příkladě identických dvojčat. Poněvadž tato dvojčata jsou geneticky identická, je reprodukce druhého z nich ekvivalentní reprodukci vlastní. Jestliže jeden z nich svým altruistickým chováním sníží svou fitness, a tím stejnou měrou zvýší fitness u druhého dvojčete, nedochází k žádné změně. Z hlediska genetiky populací a evoluce je podstatný celkový počet potomků od obou těchto dvojčat, bez rozdílu, kolik má které z nich. Podobně je tomu v případě, že altruistické chování jednoho z nich sníží jeho zdatnost méně, než je její zvýšení u druhého z nich. V tomto případě vede altruistické

chování k vzrůstu celkového počtu potomků obou dvojčat. V těchto případech, kdy „ztráta“ altruisty není větší než „zisk“ recipienta, se očekává, že altruistické chování mezi identickými dvojčaty bude podporováno *přirozeným výběrem.

Tento příklad se dá rozšířit i na jiné stupně příbuznosti, avšak pravidlo o ztrátě donora a zisku recipienta musí být zachováno i v případech, kdy jedinci sdílejí méně alel identických původem než identická dvojčata. Jestliže bereme v úvahu nejen reprodukční zdatnost daného jedince, nýbrž i jedinců s ním příbuzných (jiných než přímých potomků), pak hovoříme o tzv. *inkluzivní fitness jedince. (Miloš Macholán, Jiřina Relichová)

výběr, přírodní, *výběr, přirozený.

výběr, přirozený (*selekce), jeden ze základních evolučních mechanismů, popsáný nezávisle Charlesem *Darwinem a Alfredem R. *Wallacem. Mechanismus působení selekce je založen na následujícím logickém vývodu: 1. všechny organismy produkují více potomstva, než kolik může přežít a rozmnožit se; 2. mezi *genotypy existují geneticky podmíněné rozdíly v přežívání a reprodukci; 3. jednotlivé genotypy v každé generaci přispívají rozdílnou měrou do generace následující, tj. některé genotypy zanechají více svých kopií v dalších generacích než jiné.

Přestože základní princip přirozeného výběru – rozdílná *reprodukční úspěšnost – je velmi prostý, ve skutečnosti jde o rozmanitý soubor faktorů včetně způsobů, jakým selekce působí, rozdílných úrovní organizace biologických systémů, na kterých selekce působí, i důsledků tohoto působení. Na rozdíl od jiných evolučních mechanismů (například genetického *driftu, *migrace nebo *příbuzenského křížení), jejichž působení je nezávislé na *konkrétních vlastnostech jednotlivých *alel, selekce je na vlastnostech genetického materiálu závislá. Navíc zatímco drift, migrace či *příbuzenské křížení působí stejným způsobem na všechny *lokusy, u pohlavně se rozmnožujících organismů mění přirozený výběr genové četnosti na jednotlivých lokusech nezávisle. Důsledky působení selekce jsou závislé na vztahu mezi *fenotypem a jeho *reprodukční zdatností (*fitness), mezi fenotypem a genotypem i na vztahu mezi genotypem a reprodukční zdatností. Proto například nemůže mít selekce žádné evoluční důsledky, jestliže rozdíly mezi různými fenotypy v *populaci nejsou dány rozdíly mezi genotypy, nebo naopak když se fenotypy dané odlišnými genotypy neliší svým dopadem na reprodukční zdatnost svých nositelů. Intenzita selekce je vyjádřena *selekčním koeficientem (*s*): čím je jeho hodnota vyšší, tím rychleji je z populace eliminován méně zdatný genotyp. Navíc platí, že změna v četnosti alel působením selekce je největší při intermediárních četnostech alel (nejvyšší jestliže jsou jejich četnosti totožné, tj. v případě dvou alel při četnosti 50 %). Z toho vyplývá, že jakmile se četnost výhodnější alely blíží 100 %, evoluce se zpomaluje.

Za součást přirozeného výběru je zpravidla považován i *výběr pohlavní. (Miloš Macholán, Jiřina Relichová)

výběr, ubíhající (anglicky: *runaway selection*), *autoelexe.

výběžek, alveolární, **processus alveolaris*.

výběžek, červovitý, **appendix vermiformis*.

vybíjení [archeologie], *kovotepecká výzdobná *technika užívaná na bronzovém plechu a prováděná úderníkem se zaobleným hrotem: při úderech z vnitřní strany se na líci plechu, položeného na měkkou podložku, objevují větší či menší kupolovité výčnělky, skládající různé vzory. Vybíjení se uplatnilo zejména při výzdobě *nádob, štítků *spon, *zbroje aj. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

Výbor pro rozvojovou pomoc (anglicky: *Development Assistance Committee*, zkratka: DAC), základní *orgán *Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD) s ohledem na otázky týkající se rozvojové spolupráce. V rámci OECD je jeho úkolem zajistit, aby mezinárodní úsilí členských států OECD bylo koordinováno, integrováno a financováno odpovídajícím způsobem. Předpokládá se, že členové tohoto výboru ve svých programech

pomoci disponují některými společnými cíli. Současnými členy Výboru pro rozvojovou pomoc jsou: Austrálie, Belgie, Dánsko, Finsko, Francie, Irsko, Itálie, Japonsko, Kanada, Komise evropských společenství, Lucembursko, Německo, Nizozemsko, Norsko, Nový Zéland, Portugalsko, Rakousko, Řecko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, USA a Velká Británie; Světový měnový fond, *Světová banka a Rozvojový program *Spojených národů působí jako trvalí pozorovatelé. (Marie Dohnalová)

Výbor regionů, poradní *orgán *Evropské unie (EU). Jeho členy jsou zástupci regionální a místní *veřejné správy z jednotlivých členských *zemí EU. Konzultace Výboru ze strany Rady EU nebo Komise EU jsou v některých oblastech závazné na základě Smlouvy o Evropském společenství. (Marie Dohnalová)

výbor, Národní:

1. ústřední český politický orgán v revolučním roce 1848, vzniklý na návrh Karla *Havlíčka Borovského (1821–1856) ve dnech 10.–13. 4. 1848 sloučením Svatováclavského výboru a poradní mimořádné guberniální komise (byl to kompromis mezi radikálním a liberálním křídlem české *politiky); měl až 150 členů a jeho předsedou byl prezident *zemského gubernia *hrabě Rudolf Stadion-Warthausen (1808–1882). Po potlačení červnového povstání v Praze byl 26. 6. 1848 rozpuštěn;

2. koordinační orgán českých politických stran za *první světové války, vytvořený 19. 11. 1916 spolu s Českým svazem; reprezentoval 9 českých stran. Svým prorakouským *oportunismem a lojalismem narazil na odpor české veřejnosti, v létě roku 1917 ukončil činnost; předsedou Národního výboru byl staroček Karel Mattuš (1836–1919);

3. komitét vytvořený jako orgán české politiky na konci první světové války, pod názvem Národní výbor československý se fakticky jednalo o obnovený Národní výbor z roku 1916; vznikl na základě dohody českých politických stran 13. 7. 1918. Jeho úkolem byla příprava na převzetí *moci (šlo o jakousi „stínovou vládu“ budoucího *státu); měl 38 členů, jejichž výběr byl určen podle výsledků posledních voleb do říšské rady (1911). Předsedou výboru se stal Karel Kramář (1860–1937), podobně byly vytvořeny národní výbory v mnohých *městech a *obcích *českých zemí. Jeho představitelé vyhlásili v Praze samostatnost Československa a vydali i jeho první zákon; do 13. 11. 1918 plnil roli nejvyššího zákonodárného a správního orgánu československého státu, vydal několik zákonů a organizoval civilní i politickou moc. Téhož dne schválil zatímní *ústavu a po kooptaci dalších členů byl přeměněn v Revoluční *národní shromáždění; podobně byly 9. 12. 1918 zrušeny národní výbory v jednotlivých místech, okresech, krajích či v historických *zemích;

4. zastupitelské orgány státní moci a územní správy v letech 1945–1990, původně vznikly jako revoluční orgány na konci *druhé světové války a postupně přebíraly moc na osvobozeném území Československé republiky (ČSR); v letech 1945–1949 existovaly vedle místních a okresních ještě zemské národní výbory pro *zemi Českou a Moravskoslezskou, ty byly 1. 1. 1949 nahrazeny národními výbory krajskými. Tento systém byl zrušen v roce 1990. (František Čapka)

výbor, obecní, samosprávný orgán s usnášecí mocí (podle *obecního zřízení z roku 1849), nikoliv s mocí výkonnou (často též označován jako obecní *zastupitelstvo); jeho působnost byla nařizovací, rozhodovací, organizační, správní a poradní. Volen byl na 3 roky, počet členů byl pohyblivý v závislosti na velikosti *obce (od 8 do 36 v Čechách, na Moravě od 7 do 30 členů). Ze svého středu volil *obecní představenstvo (ne větší než 1/3 členů obecního výboru); jeho funkce: správa obecního jmění, udílení domovského a měšťanského práva a čestného občanství, oblast policie. Jednání výboru byla veřejná, volilo se do něj ve třech (i ve dvou) voličských sborech podle výše přímých daní, z nichž každý volil třetinu členů výboru; *volební právo měli i čestní občané (spolu s „honorací“ volili v I. skupině). (František Čapka)

výbor, zemský, stavovský sněmovní orgán, působící ve všech *zemích České koruny; šlo o stálé orgány mající na starosti stavovské věci (včetně přípravy jednání *zemských sněmů) a

současně i výkonné orgány zemských sněmů, v nichž byly zastoupeny všechny *stavy (prelátský, panský a rytířský). Na Moravě byl zřízen v roce 1686, v roce 1714 v Čechách, kde vznikly tzv. hlavní komise, na Moravě tzv. zemští deputovaní; dočasně zrušeny byly v roce 1783 za *Josefa II. (1741–1790), obnoveny pak v roce 1791 Leopoldem II. (1747–1792). Zemské výbory působily do přijetí únorové *ústavy roku 1861 (český zemský výbor byl devítičlenný, moravský i slezský měly po sedmi členech v čele se zemským *hejtmanem). (František Čapka)

výbrus (výbrusový preparát), preparát pro mikroskopii procházejícím světlem. Je tvořen tenkou, na povrchu naleštěnou destičkou studovaného materiálu, nalepenou na podložní sklo vhodným tmelem. Tloušťka výbrusu je standardně u petrografických výbrusů kolem 0,03–0,06 mm, ve speciálních případech může být i větší nebo menší. Výbrus se vyrobí tak, že se nejprve ze vzorku vyřízne destička odpovídající svými rozměry podložnímu sklíčku (běžné petrografické výbrusy mají formát ca 27x47 mm). Povrch této destičky se pak brousí podobně jako u nábrusu. Hladce nabroušený povrch se po omytí a osušení přilepí vhodným tmelem (nejčastěji se používají reaktivní syntetická lepidla typu umělých pryskyřic) na podložní sklíčko. Po ztuhnutí lepidla se diamantovou pilou odřízne asi 0,5 až 2 mm tlustá destička i se sklíčkem. Horninová destička se pak zbrousí na požadovanou tloušťku a její povrch se nakonec vyleští (leštěný výbrus). Leštěný výbrus lze studovat pomocí katodové luminiscence nebo elektronovou mikroskopii. V dalším případě může být vyleštěná vrstvička zakryta krycím sklíčkem a studována pod polarizačním mikroskopem. Ve výbrusových preparátech lze postihnout *minerály a *horniny, u nichž sledujeme velikost, tvar, prostorovou orientaci, stupeň přeměny apod. Pomocí výbrusových preparátů lze studovat celou řadu materiálů (*keramika, *malta, *omítka, *struska apod.).

V *histologii se zhotovují výbrusy z *kostní nebo *zubní tkáně. Princip zhotovení výbrusu je totožný jako u petrografických výbrusů. Tloušťka se však pohybuje v rozmezí od 60 do 100 μm. Kostní a zubní výbrusy jsou součástí *metod pro odhad dožitého věku kosterního nálezu nebo při hodnocení zdravotního stavu jedince v *paleopatologii. (Martin Hložek, Petra Urbanová)

výbrusový preparát, *výbrus.

výdaje, státní, výdaje *státního rozpočtu na financování potřeb *společnosti; jejich hlavní složkou jsou tzv. mandatorní výdaje na státní správu, na obranu a na zdravotnické a sociální zabezpečení obyvatelstva; dále jde o dotace poskytované podnikům a organizacím na částečné krytí určitých potřeb. (Marie Dohnalová)

výdech, expirace, *expirium*.

výdechové pomocné svaly, *svaly, výdechové pomocné.

výdusávání, technologický postup: pěchování (dusání) hmoty (cement, beton, umělé pryskyřičné hmoty apod.) do formy – kvůli zpevnění obvykle na kovovou armaturu – za účelem získání uměleckého díla nebo předmětu užitné hodnoty (*výdusek). Tento postup často užívá například český sochař Olbram *Zoubek, který jej obohatil o vlastní specifické prvky; výchozím materiálem je mu šedý, bílý nebo červeně zbarvený osinkocement (pigment je zamíchán do cementové hmoty). (Jaroslav Malina)

výdusek, umělecké dílo nebo předmět užitné hodnoty získaný technikou *vzdusávání. (Jaroslav Malina)

výfučna (dýzna), nákončí měchu (keramická rourka, dutá cihla apod.), chrání ústí měchu vhnějícího do *pece vzduch při tavení rud kvůli zvýšení žáru; zároveň směřuje proud vzduchu, což je faktor, který významně ovlivňuje postup vzduchu uvnitř výhňe a tím efektivitu dmýchání. Výfučna byla užívána od vzniku *metalurgie. (Karel Sklenář)

vyhláška, obecně závazná, vyhláška, kterou schvaluje zastupitelstvo *obce v samostatné působnosti, avšak za podmínky, že musí být v souladu se *zákony a ostatními právními předpisy. (Marie Dohnalová)

Vyhnání z ráje, *hřích, Prvotní.

vyhnutí se [primatologie], chování *primátů, kdy se jedinec zvedne a jde pryč v důsledku přiblížení se jiného jedince. Nebo jde o obcházení či změnu směru, aby se jedinec vyhnul jinému a vzdálil se mu. Primáti se mohou vzdálit také při zaregistrování příchodu (čichem, sluchem) jiného jedince. (Marina Vančatová)

výhost, jedna z výsad *královských měst představující svobodu městského obyvatelstva, tj. vynětí z pravomoci místních *feudálů a podřízení bezprostředně *králi (spočívala kromě jiného v nerušeném provozování *řemesel a *obchodu); tato výsada zajišťovala i dostatečný příliv obyvatelstva, především z venkova. Nejstarší doklad nacházíme v *privilegiu *města Žatce z roku 1265. *Poddaný směl odejít, když zaplatil feudálovi výhost (ve 14. století činil 1 *groš český), potřeboval k tomu souhlas *vrchnosti se sňatkem (spojený s přestěhováním za hranice panství), pokud chtěl jít studovat nebo jít na *řemeslo, stejně tak i *tovaryš, pokud šel na vandr. Trvalé vystěhování stálo 200–1000 zlatých. (František Čapka)

výchlipka, Rathkeova, útvar, který za embryonálního vývoje vystává před hltanovou membránou proti *mezimozku a vytváří se z něj přední lalok *hypofýzy. (Lenka Vargová)

Východ (Orient), viz *Západ, *východ, Blízký, *východ, Dálný, *východ, Přední, *východ, Střední.

východ, Blízký, v *češtině označuje oblast jihozápadní Asie, tj. území od Turecka po Sinaj a Arabský poloostrov. V jiných oblastech než střední Evropa (například ve Spojených státech amerických) se tímto pojmem může mínit jiné území – význam je tedy vnímán zpravidla v závislosti na místě, odkud mluvčí pochází, nebo kde žije. V anglických jazycích je zpravidla odpovídajícím označením *Middle East* („Střední východ“); viz též *východ, Přední. (Jaroslav Malina)

východ, Dálný, termín, který se používá pro označení východní a jihovýchodní Asie, někdy zahrnuje i nejvýchodnější oblasti Ruska (ruský Dálný východ), nebo také území v západní oblasti Tichého oceánu. Dálný východ je někdy používán jako synonymum pro východní Asii, která může být definována buď geograficky, nebo kulturně: Čína (bez Tibetu a Xinjiangu), Japonsko, Korea a Vietnam. Často se v této souvislosti uvádějí i státy a kultury jihovýchodní Asie: Kambodža, Malajsie, Myanmar a Thajsko. Někdy se zahrnují i státy a etnika západního Pacifiku, Filipíny a Indonésie; nikdy se však nezahrnují Austrálie a Nový Zéland.

Pojem Dálný východ se rozšířil v době druhého britského impéria jako termín, který označoval všechny *země na východ od Britské Indie. Před *první světovou válkou termín *Blízký východ označoval poměrně blízké země *osmanské říše, *Střední východ znamenal jižní a střední Asii, Dálný východ zahrnoval země podél Tichého oceánu. Mnoho evropských *jazyků, včetně *češtiny, tyto termíny od Britů převzalo. Použití těchto termínů může vyvolávat dojem kulturní a geografické odlišnosti. Proto například Dálný východ nikdy neobsahuje Austrálii nebo Nový Zéland, které jsou kulturně totožné s *euroamerickou civilizací, přestože jsou z evropského pohledu ještě dále na východ než sama východní Asie. Dálný východ v tomto smyslu je srovnatelný s výrazem Orient, nebo Východ.

Někdy bývá Dálný východ vymežován geograficky i kulturně: geograficky se zpravidla jedná o tři země Východní Asie – Čínu, Koreu a Japonsko, v kulturním, a tedy širším smyslu se jím někdy chápe oblast čínského kulturního vlivu, tudíž je nepřesně rozšířen o Tibet a Vietnam. (Jaroslav Malina)

východ, pánevní, **apertura pelvis inferior, exitus pelvis*.

východ, Přední, termín chápáný a vymežovaný různě, nejčastěji však zahrnuje arabské oblasti severní Afriky, *státy východního Středomoří až k hranicím Pákistánu a Indie; z historického hlediska patří mezi nejvýznamnější oblasti naší planety. (Čeští klínopisci až do konce *starověku používají zpravidla termín Přední východ, jakákoliv pozdější a *recentní problematika se ale týká *Blízkého východu.) (Jaroslav Malina)

východ, Střední, termín označující území v jihozápadní Asii mezi Evropou a Pákistánem. Někdy je užíván jako nepřesné označení *Blízkého východu. Pojmenování má původ v překladu anglického výrazu *Middle East* („Střední východ“). Přesto bývá takové označení blízkovýchodního regionu někdy klasifikováno jako věcná chyba. Oblast pravého Středního východu (tedy střední Asie, popřípadě Indie) není v *češtině přesně zakotvena, proto se také někdy používá souhrnný název Blízký a Střední východ. (Jaroslav Malina)

Východní Čou, *Čou, Východní.

Východní Frísové, *Frísové.

Východní moře, *moře, Východní.

východní otázka, *otázka, východní.

Východní Ťin, *Ťin, Východní.

Východní Wej, *Wej, Východní.

Východní židovství, *židovství, Východní.

Východní (Pozdější) Chan, *Chan, Východní (Pozdější).

východoafrický australopiték, **Australopithecus boisei*.

východořímská říše, *říše, byzantská.

výchova, proces záměrného a soustavného formování osobnosti dětí a mládeže (*enkulturace), v součinnosti rodiny, školy a společnosti; připravuje člověka k seberealizaci a k aktivní účasti na životě společnosti (*socializace); výchova úzce souvisí se vzděláváním; měla by však být především „výchovou ke svobodě“ (požadavek Jana *Patočky). V současnosti nabývá na významu celoživotní proces vzdělávání a výchovy člověka; zde se otvírá široké pole působnosti pro *občanská sdružení. (Jaroslav Malina)

výchova orientovaná na zdraví, zdravotní, někdy se nazývá i výchovou pro zdraví nebo výchovou ke zdraví. Tento typ výchovy našel své uplatnění jako vyučovací předmět na základních i středních školách. *Zdraví je zde pojímáno ve svých dvou základních složkách, a to jak zdraví negativní (*nemoci), tak pozitivní (rozvoj pohody, zdatnosti i odolnosti). Aniž se podceňuje snaha vyloučit rizikové faktory, důraz je kladen na pozitivní *motivaci, což znamená, že zdravá *strava není spojena se zákazy a odpíráním, ale je představována jako chutná a lákavá. A podobně, cvičení není pojímáno jako „mučení těla“, ale jako radostná relaxace a příjemný pohyb, který je lidem, a zejména dětem a mládeži zcela přirozený. Dbá se na to, aby *komunikace byla důsledně oboustranná, respektive vícestranná. Nemělo by jít o „věducího“ a „poučovaného“, ale o partnerský dialog mezi svobodnými a odpovědnými *občany, kteří společně hledají cestu ke zdraví a těší se na to, že po ní společně vykoučí. Tato moderní a nesporně žádoucí orientace zdravotní výchovy ovšem neznamená, že je na čase podcenit orientaci zdravotní výchovy na nemoci, rezignovat na poučení nemocného nebo nevěnovat náležitou institucionální pozornost zdravotně rizikovým faktorům. I když je výchova ke zdraví nesporně cenným typem zdravotní výchovy, nemůže sama o sobě nahradit celou mnohotvárnou škálu zdravotní výchovy, se všemi jejími úkoly i metodami. (Jan Holčík)

výchova zaměřená na rizikové faktory, zdravotní, výchova kladoucí důraz na preventivní a populační přístup, na *životní styl a na charakteristiky životního prostředí. Odpovídá to zhruba strategii hygienické služby i teoretické orientaci *preventivního lékařství. Zaměření na rizikové faktory vychází z poznatku, že jeden rizikový faktor (například kouření) může způsobit řadu zdravotních potíží (například *bronchogenní karcinom a mnoho dalších nádorů a kardiovaskulárních nemocí). Vzhledem k tomu, že většina rizikových faktorů je spojena s určitým životním stylem, jsou *občané nabádáni, aby zvolili zdravější životní styl, aby nekouřili, zvýšili svoji pohybovou aktivitu a dávali přednost pestré *stravě s menším množstvím kalorií, nižším obsahem tuku, s vyšším podílem čerstvé zeleniny apod. (Jan Holčík)

výchova, občanská:

1. soubor výchovných aktivit, jejichž cílem je občanské chování;

2. název vyučovacího předmětu na školách. Občanská výchova má velmi starou historii. První formulace *ideálu ctnosti, který učiní z člověka řádného občana, lze nalézt v *Platónových spisech *Politeia* (Ústava) a *Nomoi* (Zákony). (Marie Dohnalová)

výchova, zdravotní, souhrn výchovně-vzdělávacích aktivit zaměřených na duševní, tělesný i sociální rozvoj lidí se záměrem přispět k zlepšení zdraví jedinců, skupin i celé *společnosti. Zdravotní výchova může být podle svého zaměření rozdělena na mnoho typů. Zde připomeneme alespoň tři, a to *edukaci pacientů, *zdravotní výchovu zaměřenou na rizikové faktory a *zdravotní výchovu orientovanou na *zdraví. (Jan Holčík)

výjimečný stav, *stav, výjimečný.

Výklad na právo zemské české, *Práva zemská česká.

výklad textu, odvětví *kritiky písemných pramenů; výzkumné operace, zaměřené na zjištění skutečného smyslu, vloženého kdysi do textu jeho autorem. To znamená: a) Správně přečíst text, porozumět jeho *jazyku – přeložit do současného (lingvistický výklad). b) Uvést do souvislosti s určitými geografickými místy, postavami atd. (historický výklad).

Lingvistický výklad předpokládá poznávání písemné památky a jazyka nebo dešifrování písemné památky a zvládnutí jazyka, přečtení a překlad (ze starého jazyka do současného nebo z cizího jazyka do jazyka badatele), historický výklad se vyjadřuje v komentářích, ilustracích atd. (Jaroslav Malina)

výklady snů, *věštění.

výklady znamení, *věštění.

výklenkový hrob, *hrob, výklenkový.

vykloubení, *luxace kloubu, vymknutí.

výkonná moc, *moc, výkonná.

vykoupení, podle *křesťanské věrouky rozhodující čin *Ježíše Krista. Vykupitelský význam měl celý jeho život, ale zejména se vykoupení připisuje jeho smrti na *kříži. Cílem vykoupení je *odpuštění *hříchů, smíření s *Bohem a duchovní obnova člověka. Pojem vykoupení je převzat analogicky z vykupování lidí z *otroctví. (Jaroslav Malina)

vyloučení, sociální, proces, jehož prostřednictvím jsou jedinci nebo skupiny částečně nebo úplně vyloučeni z celkové účasti ve *společnosti, v níž žijí; je opakem *sociální integrace, vede k mnohonásobnému strádání, které se projevuje v ekonomické, sociální a politické rovině. Sociální vyloučení tak porušuje zásadu demokratické *rovnosti. (Marie Dohnalová, Pavel Dufek)

výměna úseků sesterských chromatid (anglicky: *Sister Chromatid Exchange*, zkratka: SCE), u metafázních *chromozomů, dochází při *replikaci k výměně úseků mezi sesterskými *chromatidami duplikovaných chromozomů. SCE lze v *meióze nebo v *mitóze pozorovat po speciálním barvení chromozomů bromdeoxyuridinem (BrDU), které zajistí odlišnou intenzitu zbarvení sesterských chromatid. Obarveným chromozomům s SCE se říká „harlekýnské“ chromozomy. Zvýšený výskyt SCE indikuje *mutagenní působení. (Jiřina Relichová)

výměna, vzájemná, *reciprocita.

vynález, vytvoření něčeho nového, co dříve nebylo; tím se vynález liší od *objevu, který znamená odhalování a nalézání věcí, jevů a skutečností objektivně existujících. (Jaroslav Malina)

vynášení smrtky (morany), *obchůzkový rituál našeho kulturního okruhu spjatý s vegetačním cyklem roku. Obřad byl pro svou pohanskou podstatu opakovaně kritizován *římskokatolickou církví, jako živá součást lidové *tradice se však udržel velice dlouho. Na některých místech se s vynášením *smrtky můžeme setkat i dnes. Obecně lze říci, že magická závažnost *obřadu ustupuje jeho zábavní a sociální funkci. Zvyk vynesení morany (figuríny zdobené vaječnými skořápkami, prázdnými ulitami atd.), která symbolizuje *smrt a zimu, připadá na Smrtnou neděli (dva týdny před Božím hodem velikonočním, *Velikonoce), ve

starší tradici se tento obřad slavil o týden dříve. V původním významu je vynesení smrtky a přinesení léta ([májíčku], zdobeného mladého stromku, zelených ratolestí nebo figuríny dítěte-léta) slavnostním zahájením nového cyklu přírodního roku. (Jana Válková)

vyobcování, *exkomunikace.

výpalné, název pro násilné vymáhání peněz (nebo jiných potřeb) pro vojsko operující na nepřátelském území; bylo vymáháno pomocí tzv. „výpalného listu“ nebo byla jeho výše určena jako součást podmínek kapitulace nebo příměří. K vypalování *města byl určen v 16. století zvláštní oddíl tzv. brandknechtů (v největší míře rozšířeno za *třicetileté války). V 18. století bylo výpalné nahrazeno tzv. *kontribucí. (František Čapka)

vypíchaná keramika, *kultura s vypíchanou keramikou.

vypnulina [archeologie], vypuklý výzdobný prvek na keramických *nádobách, vzniklý vytlačení stěny zevnitř ještě nevypáleného těla nádoby při jejím modelování; na vnitřní straně je tedy vypnulina dutá, čímž se liší od plného výčnělku, nalepovaného na vnější stěnu nádoby také před vypálením, ale dodatečně. Jejím zvláštním druhem je vypnulina prsovitá, zpravidla záměrně připomínající tvarem ženský prs (někdy v páru) u nádob velmi schematicky *antropomorfních (například v *lužické kultuře *doby bronzové). Stejným způsobem vznikala například svislá nebo šikmá plastická žebra na výduti. Tato *technika je srovnatelná s kovotepeckým *vybíjením. (Karel Sklenář)

výprava, křížácká, *výprava, křížová.

výprava, křížová, vojenská tažení (též kruciáty nebo křížácké výpravy – jejich účastníci [*křížáci] nosili znamení *kříže, byli pod zvláštní ochranou *církve), vyhlašovaná ve *středověku *římskokatolickou církví jako svatý boj proti: a) pohanům (vrátit či získat území – do *Malé Asie, do Prus – v letech 1254/1255 tažení českého krále Přemysla Otakara II. [kolem 1233–1278], založení *města Královce); b) *kacířům (*albigenským, husitům [*husitství]).

I. křížová výprava, nejvýznamnější (1096–1099), dobyta *Palestina, založeny 4 státy – Jeruzalémské království, vévodství antiochijské, *hrabství tripoliské a edesské);

II. křížová výprava (1147–1149), účastnil se i český *kníže Vladislav II. (kolem 1110–1174), těžké ztráty;

III. křížová výprava (1189–1192), i čeští bojovníci, neúspěšná, jen dobytí *Kypru;

IV. křížová výprava (1202–1204), rozbita *byzantská říše (vzniklo latinské *císařství, království soluňské).

Během 170 let se uskutečnilo osm křížových výprav – do roku 1270 se dobytých území zmocnili *Turci; křížové výpravy měly velký význam pro další vývoj *Evropy (*obchod, růst moci církve atd.), vedly k založení *rytířských řádů (*johanitů, *německých rytířů, *templářů ad.). (František Čapka)

vypravěčství, čínské (čínsky: *čchü-i*, *šuo-čchang* nebo *šuo-šu*), vytříbený druh ústní slovesnosti: profesionální jevištní umění mnoha regionálních *variant a s tisíciletou historií, které – nejen v Číně, ale i dalších oblastech východní Asie – přežilo do dnešních dob, zatímco evropské období v podstatě vymizely. Na rozdíl od homérských eposů a severských ság se čínské vypravěčství zformovalo na pozadí již zralého a bohatého písemnictví, za urbanizačního rozkvětu v době sungské (960–1279). Z dob mnohem starších, počínaje *Chany, existují indicie o žánrech, které měly k vypravěčství velmi blízko, například soukromé i veřejné vyprávění krátkých příběhů či anekdot, ale jak přesně došlo k profesionalizaci takových zábav, je stále předmětem dohadů. Rozhodně k jeho rozvoji zásadně přispěly lidové výklady *súter a *podobenství, jež ústně šířili buddhističtí *mnichové ve *středověku. Dokladem jsou četné příběhy na náměty náboženské, ale i světské (tzv. *pien-wen*), které se zachovaly mezi tunchuangskými texty. Jsou psány hovorovým jazykem, srozumitelným na poslech, a užívají smíšený styl, střídající verše a prózu.

Rovněž pro ústní slovesnost, jak ji známe dnes, platí, že je „vyprávěná i zpívaná“, což je doslovný význam čínského termínu *šuo-čchang*. Záleží však na regionální vypravěčské variantě (útvary), zda převládají verše nebo prozaické vyprávění. Těchto útvarů se po celé Číně, včetně vypravěčství nechanských *národností, předvádí na tři sta. Některé útvary jsou založeny na mluveném, či spíše deklamovaném slově (například jangčouské *pching-chua*); v jiných (například sučouské *tchan-cch* ') převládají verše, zpívané s hudebním doprovodem (loutny *pchi-pcha*, trojstrunky *san-sien* aj.), veršované pasáže tedy představují samostatné písňové formy s rozličnými melodiemi. V dalších útvarech (například šantungské *kchua-j-šu*) se verše nezpívají, nýbrž se za doprovodu bicího nástroje (klapaček *pan-c* ') recitují. Verš mívá sedm slabik, jak je pravidlem v klasické *poezii.

Vypravěči jsou školení profesionálové, většinou z lidových vrstev, někdy to mohli být i příslušníci vyšších vrstev – deklasovaní vzdělanci. Je doloženo, že za dynastie *Jüan (1271–1368), v době rozkvětu *měst, psali vzdělanci, sdružení v období našich *cechů, na zakázku vypravěčské i divadelní skladby. Každý vypravěč je úzce specializovaný na ten který vypravěčský cyklus. Jednotlivé příběhy cyklu bývají velice dlouhé, vystačí na dvě tři hodiny. Vypravěč musí text dokonale znát zpaměti, kromě toho musí umět recitovat verše, zpívat a ovládat určité prvky hereckého projevu. Samozřejmě předvádí i nejrůznější jazykolamy a hlasové imitace (ptačího zpěvu, střelby a jiných zvuků). Těmto znalostem se učí od dětství. Výuka byla a je předávána ústně, neboť jen tím způsobem získává žák současně poučení o přednesu, prokládaném stereotypními vypravěčskými obraty (*tchao-jü*), o mimice a gestech. Proto nebyl důvod texty zapisovat a písemný materiál, který se sporadicky dochoval, ať již jde o tvorbu či dodatečný zápis, jsou stručné příručky s hlavními body příběhu a poznámkami k provedení (*chua-pen, ti-pen, tiao-pen*). Teprve od padesátých let 20. století bylo vynaloženo nemalé úsilí texty podchytit, písemně či zvukově, a některé vyšly tiskem.

Výjimku tvoří skupina takzvaných posvátných (též drahocenných) *svitků (čínsky: *pao-tüan*). Tyto příběhy čerpaly náměty z lidových výkladů buddhistických nebo taoistických písemností; pokud byl jejich námět světský, měl silné moralistní vyznění. Hrdiny byli světci anebo obyčejní lidé, nejčastěji ženy, vystavení krutému zacházení nebo stížení krutým osudem, nakonec však vždy zvítězila *ctnost nad zkažeností a *dobro nad *zlem. Posvátné svitky jsou doloženy již za *Sungů (960–1279), ve velké oblibě byly v druhé polovině 19. století, kdy vycházely běžně tiskem, a proto se jich z této doby mnoho zachovalo.

Obecně vzato bývají skladby ústní slovesnosti založeny na tradičním příběhu literárním či folklorním, v různé míře nově prezentovaném. Jsou převážně epického charakteru, čímž se odlišovaly od lyrických lidových písní, například dobrodružné příběhy z *Romance tří říší* (*San-kuo jen-i*), z *Příběhů od jezerního břehu* (*Šuej-chu čuan*), nebo nověji z partyzánských bojů za protijaponské *války. Méně často šlo o vlastní skladby vypravěčů, čerpající i z jejich současnosti, které se ovšem dále tradovaly a přetvářely. Co se kompozice příběhů týče, skládají se z prologu a vlastního příběhu, který postupně graduje a vrcholí na švech kapitol, kdy bylo nutné vybrat peníze a přilákat posluchačstvo na příští vystoupení. Stavba je pro pobavení posluchačů kontrapunktována napětím a lyrismem, dramatičností a burleskním humorem (*burleska). Zaměření na nižší městské vrstvy se odráží ve vědomě lidové tematicce: hlavní postavou je městský *řemeslník, maloobchodník, dokonce i vyvrženec společnosti; pokud je z vyšších vrstev, například student, je zlidovělý, líčený z pohledu nižších vrstev. Vzhledem k tomu bývají příběhy pozoruhodně realistické, proniká do nich naturalismus a vulgarismus. Vypravěč kalkuluje se spoluúčastí obecnstva, kterému naoko klade různé otázky (otázky může klást i hrdinům příběhu, o kterých vypravuje) a pro něž děj v odbočkách s humorným nadhledem komentuje.

Specifickým útvarem ústní slovesnosti jsou komické dialogy *siang-šeng*, které se ještě donedávna, počátkem devadesátých let, těšily značné oblibě. Vznikly na severu Číny,

vyvinuly se z divadelních situačních dialogů a jako samostatný žánr se běžně předváděly již za dynastie *Ming (1368–1644). Obsahově stavějí na satíře.

Ústní slovesnost zaujímá významné místo v čínské tradiční literatuře, přestože spadá do jejího neortodoxního, pomíjeného proudu, ležícího do 20. století mimo zájem literární kritiky. Na vypravěčských příbězích a technikách částečně rostla povídka, román a divadelní hry a jsou jimi zřetelně poznamenány. Uchovaly v sobě hlas vypravěče, jenž představuje postavy, komentuje a vysvětluje, moralizuje atd. Skutečnost, že se ve společnosti tradoval stejný příběh v psané i v ústní podobě, tedy současně na poli vysoké i nižší kultury, zůstává zajímavou okolností čínské duchovní tradice. (Lucie Olivová)

Vyprávění o Kjunjōvi, *Kjunjōdžon.

vyprávění, životní (anglicky: *life story*), biografické vyprávění, jehož význam pro *antropologii spočívá nikoli v jeho historické pravdivosti nebo realistickém zachycení *chronologie *událostí v rámci života jednotlivce, nýbrž v jeho hermeneutickém charakteru. Odhaluje proces *interpretace jednotlivých životních událostí jedincem, a tak zpřístupňuje výzkumníkovi symbolické procesy, jež jedinci umožňují smysluplně definovat své vlastní místo ve *společnosti. (Mariana Pflegerová)

výpravy, křížové (výpravy, křížácké), vojenské výpravy, vyhlášené *papežem za účelem boje proti *nevěřícím (ve *středověku za ně pokládání nejen *pohané a *kacíři, ale také *muslimové). Účastníci křížových výprav, *křížáci, byli označeni znamením *kříže (odtud jejich pojmenování) a požívali ochrany *církve. První křížovou výpravu vyhlásil papež Urban II. roku 1095. Jejím cílem bylo dobýt *Svatou zemi a osvobodit místa posvátná pro *křesťany od muslimů (seldžuckých *Turků). Poslední křížovou výpravu se pokusil zorganizovat počátkem 16. století papež Lev X. proti osmanským Turkům. (Jaroslav Malina)

výroba, textilní, *tkalcovství.

výrobní družstvo, *družstvo, výrobní.

výrobní místo, *místo, výrobní.

výroční zpráva, *zpráva, výroční.

výrok, jazykový výraz vyjadřující nějaké tvrzení, u něhož se dá stanovit, je-li pravdivé či nepravdivé. Například Kurt *Gödel užívá v tomto smyslu termín věta. (Jaroslav Malina)

výroková logika, *logika, výroková.

výsady paroží, *paroží.

vysoké kultury Ameriky, *kultury Ameriky, vysoké.

výstružník [archeologie], zvláštní druh *brousku, pískovcový roubík s jedním nebo oběma konci válcovitě obroušenými, užívaný patrně hlavně k jemnějšímu opracování průvrtů *kamenné broušené industrie v *neolitu a *eneolitu. (Karel Sklenář)

vysvětlení (vědecké), v nejobecnějším smyslu je vysvětlení totožné s pochopením a rozuměním určitému jevu (danosti, *zákonitosti, události atd.). Naše *poznání a poznatky o světě se zakládají právě na vysvětlení a rozšíření či prohloubení poznání spočívá na pochopení, které se pojí s vysvětlením.

Jakkoli má pojem vysvětlení velmi dlouhé dějiny, vyvrcholily snahy o jeho uchopení ve 20. století ve speciálních *variantách teorie vysvětlení (statistické, probabilitické, genetické, historické, deduktivně-nomologické, induktivní, pragmatické atd.) v *názoru, že vysvětlení předpokládá vhodné počáteční (antecedenční) podmínky, které umožňují subsumovat vysvětlovaný jev pod jeden nebo více přírodních *zákonů, a že *premisys vysvětlujícího argumentu mohou být dostatečnou (nebo nutnou) podmínkou pro závěr. Specializované práce o problému vysvětlení (například Zdeňka Jastrzembská, *Kauzální aspekty vysvětlení*, Brno 2007) zdůrazňují, že vysvětlení by mělo být především vysvětlující (s. 10), to znamená, že celkově by tato problematika neměla směřovat k ontologizaci vysvětlení (otázce po jeho ontologickém statutu), ale k jeho epistemologickému postavení. Zde se projevuje několik tendencí, které zasahují kromě běžného vysvětlení rovněž vysvětlení vědecké. Především je to

tendence k objektivizaci (trvalé a kdykoli opakovatelné prokázání platnosti používaných argumentů; testovatelnost), a dvě tendence protikladné, tendence k idealizaci a tendence k odidealizování (které mohou být fázemi objektivizace). Zatímco objektivace je především kategorií teorie a dějin vědy a vztahuje se k vývoji vědy, týkají se obě zbývající tendence k ideji vědy, to znamená k *filozofii vědy a spadají tak do oblasti tzv. společenských nebo duchovních věd. Vědecké vysvětlení by mělo obsahovat objektivaci orientace vědeckého vysvětlení vůbec (tj. jeho cíle, smyslu a úkolů); objektivaci kategorií používaných při vysvětlení (tj. základních pojmů vysvětlení); objektivaci modelů vědeckého vysvětlení (tj. jeho teoreticky formulovaných variant). Plní-li vysvětlení tyto podmínky, není už pouze teoretickým znázorněním skutečnosti, ale stává se součástí praktické argumentace (tj. jednání na základě důvodů), která ústí ve vytváření reality. (Břetislav Horyna)

Vyšehradský kodex, *kodex, Vyšehradský.

vyšetření, falopletyzmografické (PPG vyšetření), psychofyziologické vyšetření sexuálních reakcí muže, při němž se hodnotí erotický účinek různých podnětů podle velikosti cévních reakcí při jejich působení. V základní podobě se používá k objektivnímu stanovení sexuální orientace (*heterosexuální či *homosexuální, *pedofilní apod.). (Jaroslav Zvěřina)

výška úponu gingivy, pokles okraje *alveolárního výběžku čelisti od *cementosklovinné hranice. Hodnotí se tato vzdálenost, ale též sestup (atrofie) parodontu; tento znak je nutné měřit na čerstvě extrahovaném zubu. Kritérium pro odhad věku podle zubů (například *Gustafsonovou metodou). Nelze využít u archeologického materiálu. (Michaela Račanská)

výšinné sídliště, *sídliště, výšinné.

výškový věk, *věk, výškový.

vyšší primáti, *primáti, vyšší.

vyšší třída, *třída, vyšší.

vyšší územně správní celek, *celek, vyšší územně správní.

výštěpy hrany (anglicky: *edge fracturing*) [trasologie], mechanická modifikace hrany, která bývá funkčně diagnostická, zejména četnost výštěpů, rozmístění (souvislé, jednotlivé, *dorzální, *ventrální), rozměry (mikroskopické, pozorovatelné pouhým okem), orientace, *tvar. Vzniká mechanicky při intenzivním kontaktu dvou odlišných materiálů (nástroje a opracovávaného materiálu) za působení určitého tlaku a teploty. (Soňa Krásná)

vytěsnění, termín z *psychoanalýzy označující obranný postup, při němž se nepříjemné, úzkostné nebo společensky nepřijatelné obsahy a stavy, s nimiž se člověk nedokázal vyrovnat, sice neztratí, ale stanou *vědomí „nepřístupnými“. Pokud však začnou působit psychické potíže, je úkolem psychiatra, aby je znovu vyvolal (výkladem snů apod.) a pomohl pacientovi se s nimi vypořádat. (Jaroslav Malina)

výtvarné umění, *umění, výtvarné.

vyvázání z roboty, zrušení všech dávek, služeb i povinností spojených s *poddanstvím za finanční náhradu; v rakouské *monarchii uzákoněno *patentem o zrušení *roboty (7. 9. 1848), dále upřesněno a rozvedeno řadou prováděcích nařízení – patent o vyvazování půdy; v první polovině 50. let 19. století prováděly za jistou finanční náhradu (*reliuci) zvláštní, tzv. vyvazovací komise. (Viz též *zrušení poddanství a roboty.) (František Čapka)

vývod příušní žlázy, *ductus parotideus.

vývod, Müllerův (*ductus paramesonephricus*), embryonální párová struktura, která dává základ vývodným částem ženského pohlavního ústrojí. (Drahomír Horký)

vývod, Wolffův (*ductus mesonephricus*), embryonální párová struktura, která slouží jako vývod základů embryonálního močového ústrojí a z níž později vznikají některé struktury urogenitálního ústrojí. Při vývoji mužského pohlavního systému se z Wolffova vývodu diferencuje *ductus epididymis* (tělo a ocas nadvarlete), *chámovod, *semenné vajíčky, a *ductus ejaculatorius*. U žen Wolffův vývod zaniká. (Drahomír Horký)

vývodné slzné cesty, *cesty, vývodné slzné.

vývoj, *evoluce.

vývoj dítěte, socioemocionální, vývoj vztahu matky a dítěte v raných fázích vývoje s důrazem na vlastní aktivitu dítěte a vlivy prostředí, které interagují s jeho vrozenými dispozicemi. Tuto problematiku rozpracovali zejména maďarsko-americká dětská lékařka a psychoanalytička Margaret *Mahlerová (1897–1985), britský lékař, psychiatr a psychoanalytik John *Bowlby (1907–1990) a kanadská psycholožka Mary *Ainsworthová-Salterová (1913–1999). Bowlby zavedl v této souvislosti na přelomu 60. a 70. let 20. století do *sociální psychologie pojem attachment (z angličtiny: *attachment*, „připojení, upevnění; oddanost; zatčení, zabavení“) vyjadřující rané citové pouto mezi matkou a jejím dítětem.

Pojem vznikl na základě spojení etologických výzkumů zaměřených na chování samic s mláďaty a psychoanalytických idejí zdůrazňujících mentální stav *člověka (nejen v dětství, ale po celý jeho život), který je výrazně ovlivněn interpersonálními vztahy v raném dětství, jejich harmoničností a vřelostí, či naopak brutalitou, úzkostností, citovým odstupem a chladem. Vytvoření vztahu s druhým člověkem je klíčovým procesem pro mentální rozvoj a psychické zdraví.

John Bowlby rozlišuje čtyři fáze utváření primární vazby. První fáze trvá asi do 12. týdne věku dítěte, kdy se u něj projevují výrazné reakce na přítomnost člověka obecně (utišení pláče, úsměv, úchop, vztahování rukou). Druhá fáze trvá asi do 6. měsíce, během ní dítě vysílá signály k několika osobám z okolí, ale chování vůči matce je výraznější a odlišné od reakcí na ostatní. Třetí fáze se u dítěte projevuje snahou udržovat blízký kontakt se zvolenou osobou prostřednictvím lokomoce a signálů. Specifičnost chování dítěte vůči matce je stále zřetelnější (přibližování se, následování, dotyky, šplhání do náručí). Pro tuto fázi je u dítěte charakteristická (v případě zdravého vztahu) rovnováha mezi vyhledáváním blízkosti matky a průzkumem okolí. Tato fáze končí kolem 2–2,6 let věku dítěte. Ve čtvrté fázi se dítě učí rozumět tomu, co ovlivňuje matčino chování (rozhodování, plány, postoje ad.). Současně s tím se učí používat základní mentální reprezentaci své matky.

Právě z tohoto základu se podle Bowlbyho musí zcela přirozeně vytvořit vztah (attachment), tj. trvalé emoční pouto mezi slabším, péči vyžadujícím dítětem a silnějším, péči poskytujícím rodičem (nejčastěji matkou). Toto pouto je dále charakterizováno potřebou vyhledávat a udržovat blízkost s určitou osobou, zejména v podmínkách stresu.

Bowlby však rozlišuje dva druhy vazeb: a) Vrozené pouto, jehož hlavní motivací je ochrana a bezpečí. Tato vazba se realizuje s jednou osobou, „primární vztahovou osobou“ (*principal attachment figure*), v našich kulturních podmínkách se nejčastěji vytváří k matce. Dítě si však může vytvářet vazbu i k jiným osobám, tzv. „doplňkovým vztahovým osobám“ (*subordinal attachment figure*). b) Emoční pouto mezi dítětem a primární pečující osobou má biologický základ a zahrnuje sociální, emoční, kognitivní a behaviorální složky. Bowlby se domnívá, že není odvozeno od jiné potřeby (například nutriční) a není vytvořeno ani na základě učení. Chápe je jako výsledek sociálního vztahu, kde ten slabší se spoléhá na silnějšího a žádá jeho ochranu, přičemž všichni účastníci zažívají emoční vazby. Chování vedoucí k navázání blízkosti k jiné osobě je nazýváno *attachment behavior*. Je-li tento vztah (vazba) dostatečně jistý, spolehlivý a stabilní, tvoří základ pro další významný lidský projev, kterým je průzkum, hledání, prohlížení, zvědavost apod. Stabilitu, připoutání se a zvědavost, průzkum a odpoutávání se lze proto vnímat jako dvě polohy téhož kontinua.

Pro kojence je zásadní, aby pečující osoba byla pozorná, reagovala na jeho signály bezprostředně, aby bylo možné se na ni obracet a aby byla spolehlivá ve svých odpovědích v případě jeho potřeby. Dítě očekává rychlé a efektivní reakce v případě, že vyšle signál. Není proto překvapující, že chybí-li odpovědi a reakce ze strany pečující osoby, nebo dokonce je-li fyzicky nepřítomná, způsobuje to dítěti stres a je situací traumatizováno. Proto Bowlby považuje za další podstatný znak *lidské přirozenosti schopnost péče, *altruismus. Přijetí rodičovské role se vši péčí a obětováním se považuje za přirozený projev všech živočichů, a

nedochází-li k němu spontánně, jedná se o civilizační vlivy či drobné úchylnky od *normy, které však lze zaznamenat také v přírodě u jiných živočišných druhů.

Pozorováním dospěl Bowlby k názoru, že na konci 1. roku věku má dítě základní znalosti o blízkém prostředí a další léta mu jen umožní tyto poznatky dále organizovat do „vnitřních modelů“, včetně obrazů sebe sama a své matky. V pěti letech už mu slouží sofistikovaný model fungování jeho matky (nebo jakési mateřské substitute) včetně znalosti jejích zájmů, postojů, hodnot, smyslu pro humor a vztahů, mezi které je zařazeno i dítě samo.

Vzorce raného citového pouta lze charakterizovat ze dvou základních úhlů: a) zda vzorec představuje organizovanou strategii nebo dezorganizovanou strategii při dosahování blízkosti primární vztahové osoby v případě aktivace vztahového chování; b) zda se jedinec cítí jistě nebo nejistě vzhledem k dostupnosti a reagování primárně vztahové osoby.

Výzkumy Johna Bowlbyho a jeho spolupracovnice Mary Ainsworthové-Salterové inspirovaly mnoho dalších výzkumných projektů, jako například studii anglického pediatra a psychiatra Donalda Woodse Winnicotta (1896–1971), který se zaměřoval na manipulaci s dítětem, jeho nošení a fyzický kontakt. Nošení chápal jako dávání pocitu jistoty dítěti. Spolu s Bowlbym se Winnicott domníval, že vývoj nejisté vazby matka-dítě může být způsoben tím, že matka, která sama není dostatečně integrovanou, stabilní a sebevědomou osobností, neunesla množství aktivit svého dítěte, jimiž se jí snaží fyzicky připoutat, být s ní v co nejtěsnějším tělesném kontaktu, ocucávat jí, věšet se na ni, sledovat ji apod. Tato kapacita matek přijímat „přísavné reakce“ dítěte je různá a vyplývá ze základního lidského projevu – pečovat o druhého. Předpoklady pro pečovatelské chování se tvoří právě ve vlastním útlém dětství matky.

Mary Ainsworthová-Salterová nazývá toto chování matek jako „syndrom odmítnutí“, který je zprvu charakterizován hlubokou fyzickou averzí, jež se projevuje nereagováním na signály kojence a jejich odmítáním, když se snaží být s matkou v kontaktu. Posléze může přerůst v tendenci matek být brutální a hroznivé vůči dítěti, zejména při ztotožnění se s myšlenkou, že dítě jí znemožňuje její vlastní aktivity, tj. seberealizaci. Je varovné, že úzkostných vyhýbavých vazeb mezi matkou a dítětem je v populaci přibližně 20 %.

John Bowlby společně s Mary Ainsworthovou-Salterovou popsali několik různých typů vazby mezi dítětem a jeho matkou, které se vytvoří během prvních let života dítěte.

1) *Vazba jistá*: rodič je dítěti k dispozici (tzn. je přítomen), reaguje adekvátně na jeho signály a pomáhá mu v situacích, kdy je třeba překonávat těžkosti. Vzhledem k přítomnosti (snadné dostupnosti) matky (rodičovské postavy), její citlivosti na signály vysílané dítětem, její láskyplné ochraně (když ji potřebuje) se dítě cítí jistě, snadno se pouští do explorační a vzdalování se od matky, které samo aktivně řídí, a oddálení se mu nedělá žádné potíže. I matka se v situaci interakce cítí dobře, neboť je odměňována pozitivními zpětnými vazbami dítěte, jeho prosperitou, nebojácností, osobnostním růstem a intenzivními projevy lásky při návratech z průzkumných cest.

2) *Vazba nejistá – úzkostná, vzdorující*: dítě si není jisté přítomností a dostupností svých rodičů. Není si jisté reakcí rodiče, zda odpoví na jeho signály, zda mu pomůže, když to bude třeba. Dítě je stále úzkostné, bojí se separace, má tendenci „držet“ se rodičů i fyzicky, hlídá si je, bojí se zkoumat prostředí, je plně zaujato starostmi o svou bezpečnost, psychicky vyčerpáno strachem ze ztráty rodičů. Tato vazba se vyvine, když je matka dítěti k dispozici a adekvátně na něho reaguje, jenže pak tomu tak (oproti předpokladům dítěte) zcela nečekaně není. Může být sice fyzicky přítomná, ale přestane na své dítě reagovat pro něho čitelným způsobem (například opilá matka, matka depresivní, přepracovaná ad.).

3) *Vazba nejistá – úzkostná, vyhýbavá*: dítě nemá žádnou důvěru v to, že když bude potřebovat pomoc a péči, bude mu odpovězeno či na ně bude reagováno jemu užitečným a prospěšným způsobem. Naopak čeká, že bude odstrčeno či odehnáno. Je to dítě zvyklé žít bez lásky a podpory druhých. Tato vazba se vytvoří, když matka při každé snaze dítěte o

přiblížení je odežene, odstrčí nebo odmítne. Extrémními případy jsou brutální manipulace matky s dítětem, opakované odkládání dítěte do péče jiných lidí či jeho předání do institucionální péče. U těchto dětí lze očekávat narůstání problémů v osobnostním vývoji. Takovéto matky si své chování většinou ani neuvědomují, neboť samy byly vedeny podobným způsobem, nebo si toto chování různým způsobem racionalizují, příkladně tak, že dítě brání jejich vlastní kariéře, osobnostnímu růstu, harmonickému vztahu s partnerem apod.

4) *Vazba nejistá – dezorganizovaná*: do této skupiny patří děti obtížně zařaditelné do výše jmenovaných tří vazeb (tuto vazbu doplnila Bowlbyho žačka Mary Mainová).

Navíc John Bowlby uvádí seznam několika podmínek, které aktivují vztahové chování: a) *podmínky na straně dítěte* – únava, hlad, nemoc, bolest a chlad; b) *podmínky na straně matky* – její nepřítomnost, odchod, neochota sdílet blízkost; c) *další vlivy prostředí*.

Mnohé práce prokázaly trvalost specifického vztahu mezi matkou a dítětem až do 6 let věku. Potvrdily rovněž opakování podobného chování u dítěte ve 3,5 letech také v předškolních zařízeních. Děti projevující se jako nejisté a vyhýbavé byly vychovatelkami popisovány jako izolované, nepřátelské, nespolečenské a vyžadující mnoho pozornosti. Ukazuje se tak, že silně koreluje výchovný styl matky a typ vazby matka-dítě v raném dětství. Matky s jistou vazbou respektují autonomii svého dítěte a poskytují mu pomoc, až když o ni požádá. Matky s vazbou nejistou mu neposkytují podporu a komplikují mu proces jeho autonomie, zrazují ho od explorační a paradoxně, ačkoliv o dítě a kontakt s ním příliš neusilují, nechťjí mu dopřát samostatnosti.

Matky dětí s „vazbou nejistou – úzkostnou, vyhýbavou“ se dokonce svým dětem posmívají a zesměšňují je, když žádají a potřebují jejich pomoc. Ranou interakcí je však třeba vnímat jako interakci dvou osob. Méně jisté dítě, úzkostnější a méně stabilní může být v interakcích nepříjemnější, obtížnější, a tím se mohou zhoršovat také projevy matky. Neposkytne-li dítě matce pozitivní zpětnou vazbu, je ukňourané, drží se jí fyzicky, při mazlení se kroutí a odtaňuje. Tím dochází k jakémusi řetězení negativních modelů interakce matka-dítě, které se v dalších generacích opakují a stávají se závažnějšími a komplexnějšími. Poslední dvě desetiletí výzkumu přinášejí stále více otázek, zda je skutečně raná interakce dítě-matka tak určující pro další socioemocionální vývoj dítěte. (Lenka Šulová)

vývoj jedince (latinsky: *ontogenesis*), představuje časové období od *oplození vajíčka přes blastogenezi, organogenezi a histogenezi, natální vývoj a postnatální vývoj až po fyziologickou *smrt. (Drahomír Horký)

vývoj kosterní soustavy u člověka, vývoj, který dělíme na vývoj *axiálního skeletu včetně vývoje *kostry *hlavy, žeber a *hrudní kosti a vývoj končetin. Základy skeletu vnikají ze *somitů, konkrétně z rozděleného paraxiálního *mezodermu, tzv. sklerotomu, z něhož derivuje *mezenchym. (Drahomír Horký)

vývoj lidských populací, *člověk – vývoj lidských populací.

vývoj mandibuly, základ pro *mandibulu se objevuje v 6. týdnu *intrauterinního života a vzniká spojením dolních mandibulárních výběžků prvního *žaberního oblouku. *Mezenchym uvnitř mandibulárního oblouku se zahušťuje v blastémový pruh, rozšířený na konci dorzálním a zužující se směrem *ventrálním. Z *blastému se vyvíjejí tři chrupavky: dvě z nich leží dorzálně: základ kladívka (**malleus*) a kovádlinky (**incus*), ventrálně se diferencuje *Meckelova chrupavka (*cartilago Meckeli*), tvaru hákovitě zahnuté spony. *Osifikace probíhá desmogenně (*endesmálně) kromě krčku, hlavice a výběžků: *processus condylaris* a *processus coronoideus*, které osifikují *enchondrálně a mnohem později. (Michaela Křivanová)

vývoj maxilly, vývoj začíná založením prvního *žaberního oblouku. Vzniká z výběžků pro *horní čelist (**maxilla*), které jsou tvořeny *chrupavkou, zvanou palatoquadratum, a z mediálních nosních výběžků, z nichž vzniká premaxila (**os incisivum*). Maxila a premaxila osifikují endesmálně, osifikační centra se objevují již v 6. týdnu *intrauterinního života

jedince. Srůst obou částí nastává během intrauterinního života, zatímco mezi premaxilou ve střední linii perzistuje štěrbina, která je patrná na *rentgenových snímcích řadu let po narození.

Na rozdíl od vývoje *dolní čelisti, který je poměrně jednoduchý, procházejí základy horní čelisti složitými růstovými ději. Proto bývá horní čelist postižena vývojovými poruchami častěji než dolní čelist. Vzájemný vztah obou čelistí se během vývoje mění, protože každá z nich má jiný růstový mechanismus. (Michaela Křivanová)

vývoj nervové soustavy u člověka, *nervový systém pochází ze zevního zárodečného listu, *ektodermu. Počátkem 3. týdne se před primitivním uzlem Hensenovým vytvoří v ose zárodečného terčíku neurální ploténka. Ta se postupně uzavře v neurální trubici procesem zvaným neurulace. Z původního základu neurální ploténky vzniká *centrální nervová soustava (*CNS, tj. mozek a mícha). *Periferní nervový systém (PNS) pochází jednak z *crista neuralis*, jednak se jedná o výběžky *neuronů míchy. Z *crista neuralis* vznikají také vegetativní ganglia a paraganglia. (Drahomír Horký)

vývoj oběhové soustavy a srdce u člověka, oběhová (kardiovaskulární) soustava se jako orgánový systém začíná utvářet již ve 3. týdnu embryonálního vývoje ze středního zárodečného listu, *mezodermu. Z něho vzniká *mezenchym, který dává vznik endotelovým buňkám a zárodečným buňkám krevních řad, hemocytoblastům. Vytváří se jednak oběh extraembryonální (žloutkový) v mezenchymu žloutkového váčku (13.–14. dne) a jednak z mezenchymu zárodečného stvolu pupeční oběh. Cévní systém intraembryonální se zakládá asi o 2 až 3 dny později. Extraembryonální cévní síť se napojuje na intraembryonální síť a vytvoří primitivní krevní oběh. *Krev cirkuluje od 3. týdne vývoje. Vývoj vlastního srdce souvisí s vývojem perikardové dutiny, která se zakládá v nejkranialnějších partiích mezodermu před hlavovým koncem zárodečného terčíku. Tam se tvoří zprvu izolované skupiny, které splývají v jednotnou dutinu podkovovitého tvaru, tj. dutinu perikardovou, která kaudálně přechází v další dutiny *célomu. Téměř současně se mediálně od základů perikardové dutiny ve viscerálním mezodermu tvoří krevní ostrůvky, které se mění ve štěrbinu a tyto se rychle spojí v párové endotelové trubice jako párový základ srdce. Z mezodermu mediální strany perikardové dutiny, přiléhajícího k endotelovým trubicím, vzniká kardiogenní ploténka představující základ *myokardu a *epikardu. Při ohýbání předního konce zárodku a prohlubováním přední ohraničující rýhy se perikardová dutina s párovým základem srdce posunuje ventrálně pod přední střevo. Vznikem postranních rýh se k sobě mediálně přibližují oba základy srdce, spojí se a vznikne jednotná endotelová trubice. Kardiogenní ploténky vytvoří myoepikardový plášť a pod ním z řídkého mezenchymu vznikne subendokardiální vazivo. Z vnitřní části myoepikardového obalu se diferencují myoblasty, které se velmi záhy rytmicky kontrahují, z vrstvy zevnější vznikne epikard. Srdeční trubice probíhá kraniokaudálně dutinou perikardu a je zavěšena na dorzálním mezokardiu. Na *kranialním konci je srdeční trubice fixována aortálními oblouky, na *kaudálním konci pomocí *septum transversum*. Kranialně trubice vybíhá v **truncus arteriosus* (který se rozvětňuje v aortální oblouky), kaudální konec trubice se rozšiřuje v *sinus venosus*. Do něho ústí *venae omphalomesentericae* (ze stěny žloutkového váčku) a pupeční žíly (*venae umbilicales*), vedoucí krev z placenty (přesněji: z choria). Na *sinus venosus* se napojuje *vena cardinalis communis (ductus Cuvieri)*, vznikající spojením *vena cardinalis anterior* a *vena cardinalis posterior*, přivádějící krev z oběhu embryonálního. Kranialní konec srdeční trubice je tedy arteriální, kaudální konec venózní. V tomto stadiu lze na srdeční trubicí rozlišit *bulbus*, kranialně přecházející v *truncus arteriosus*, od něho kaudálně základ komor (oddíl ventrikulární), přecházející kaudálně v základ předsíní (oddíl atriální) a *sinus venosus*. Rychlým a disproporcionálním *růstem se trubice stáčí a tvoří tzv. bulboventrikulární kličku podoby písmene U. Dalším růstem a skládáním v záhyby vystupuje kaudální venózní atriální oddíl kranialně, dorzálně a klade se vlevo. Kranialní arteriální oddíl klesá kaudálně a klade se

ventrálně vpravo. Trubice srdeční tak vytvoří esovitou kličku, kde atriální a ventrikulární oddíl přecházejí v sebe atrioventrikulárním kanálem. *Endokard na přední a zadní straně kanálu ztlušťuje, spojí se a rozdělí společný atrioventrikulární kanál na pravý a levý. Jednotlivé oddíly jsou zevně odděleny rýhami (sulci). Z endokardu v dalším vývoji pak vznikají srdeční septa: *septum atriorum* oddělující srdeční předsíně, *septum interventriculare* oddělující komory a *septum bulbi*, oddělující aortu od *arteria pulmonalis*. Derivátem endokardu jsou i srdeční chlopně.

Vzhledem k složitosti vývoje kardiovaskulárního systému jsou *kongenitální *malformace srdce a velkých cév velmi časté a různého stupně, některé z nich byly dříve neslučitelné se životem. V současnosti jsou však řešeny kardiologicky často již po narození nebo ještě před narozením. Mezi tyto vady patří například *foramen ovale apertum*, které vznikne tím, že nedojde k srůstu *septum interatriale*, *septum primum* a *septum secundum*. Vzniká tak defekt v mezisíňové přepážce a míšení venózní a arteriální krve. Může dojít k úplnému chybění této přepážky a vzniká *cor triloculare biventriculare*. Poměrně často vzniká defekt v *pars membranacea septi interventricularis*, které může dokonce zcela chybět a je často kombinováno s transpozicí velkých cév (*cor triloculare biatriale*). Jako *cor biloculare* se označuje defekt septa předsíňového i komorového. Anomálie ve vývoji *canalis atrioventricularis* se objevují jako *canalis atrioventricularis persistens* a *atresia tricuspidalis*. Mezi vývojové vady patří i známá Fallotova tetralogie – stenosa *truncus pulmonalis*, defekt v mezikomorovém septu, transpozice *aorty a *hypertrofie pravé komory. Mezi srdeční vady dále patří vývojové vady semilunárních chlopní, anomálie polohy srdce (*dextrocardia*), vzácná *ectopia cordis*, kdy se srdce nachází na povrchu hrudníku (**thorax*). Etiologie kardiovaskulárních anomálií je multifaktoriální. Uplatňují se při nich teratogeny, vyvolávající poruchy vývoje i u jiných orgánů, genetické vlivy, onemocnění v průběhu gravidity (známý účinek viru zarděnek) a potenciálně i řada dalších virových i bakteriálních onemocnění. Nejčastěji se vyskytuje *ductus arteriosus persistens*, *foramen ovale apertum*, defekt interventrikulárního septa, Fallotova tetralogie a stenosa *truncus pulmonalis*. (Drahomír Horký)

vývoj obličeje, nosu a patra u člověka, na *kraniálním konci zárodku se vytváří primitivní ústní jamka (**stomodeum*). Je oddělena faryngovou membránou od *entodermu předního střeva. *Stomodeum* je ohraničeno několika výběžky. *Ventrální část základu lebky, a to jak *neurokrania, tak viscerokrania tvoří *proessus frontalis*, na němž se vytvářejí párová ztluštění *ektodermu – čichové plakody, dále *processus maxillares*, ohraničující *stomodeum* laterálně, konečně *processus mandibulares*, které ve 4. týdnu vývoje srůstají. Výběžky jsou kryty ektodermem a postupně srůstají. Čichové plakody vznikají koncem 4. a počátkem 5. týdne jako oválná ztluštění ektodermu po stranách frontálního výběžku. *Mezenchym čelního výběžku na obvodu plakod mediálně vytvoří *processus nasales mediales* a v laterální části *processus nasales laterales*. Čichové plakody se tak stávají dnem čichových jamek, které se prohlubují v nosní kanálky. *Processus nasales mediales* se k sobě přibližují a srůstou s *processus maxillares*. V 10. týdnu se splynutím *processus nasales mediales* vytvoří intermaxilární segment. Z distálního úseku frontálního výběžku se vytvoří *area triangularis*. Z ní vznikne hřbet a hrot nosu, z *processus nasales laterales* vzniknou nosní křídla. Střední část horního rtu (*philtrum*) pochází ze splynulých *processus nasales mediales*. Postranní partie horního rtu vzniknou z *processus maxillares*, které postupně srůstají s mandibulou. Podstatná část frontálního výběžku se podílí na utváření čelní krajiny. Definitivní patro vzniká z patrových plotének, vznikajících z *processus maxillares*. Ploténky ve střední části srůstají. (Drahomír Horký)

vývoj písma, historický vývoj písma od klínového a egyptského přes latinské, azbuku, písmo gótské, římskou kurzívu, lomená písma a latinková písma až po současné čtyři velké

skupiny, tzv. rody: antikvu, medieval, egyptienku a grotesk. (Viz též *písmo.) (Jaroslav Malina)

vývoj zubů a chrupu u člověka, *vznik a vývoj zubů u člověka.

vývoj, technologický, *technologie, *technologie, nejstarší.

vývojová adaptace, *adaptace, vývojová.

vývojový paralelismus, *paralelismus, vývojový.

výzdoba, kolkovaná [archeologie], výzdoba prováděná otiskem dřevěného, kostěného, porohového, kamenného nebo kovového kolku s různě tvarovaným koncem (kolečko, kroužek, obdélníček, skupina rýžek apod.) do povrchu *keramických artefaktů (zejména nádob, ale i dlaždic aj.) před vypálením, případně ale také razidlem do povrchu kovových artefaktů, přičemž se výzdobný motiv aplikoval zpravidla vícenásobně (například v řadách, vodorovných či svislých pásech apod.). Vzory vzniklé kolkováním na keramice byly někdy doplněny *inkrustací. (Karel Sklenář)

výzkum veřejného mínění, specifický typ sociologického výzkumu orientovaný na poznávání *veřejného mínění. (Marie Dohnalová)

výzkum, antropologický terénní (sociokulturní antropologie):

1. *etnografická, induktivní fáze antropologických výzkumů založená na sběru, klasifikaci a deskripci empirických dat přímo mezi příslušníky zkoumané kultury;

2. označení odborné procedury oddělující historické období *antropologie od moderního období profesionální antropologie, jehož základní metodologický požadavek tvoří dlouhodobý, nejméně několikaměsíční pobyt u zkoumané skupiny. Výzkumník sdílí každodenní realitu skupiny, jejímž členem se přechodně stává, užívá *metodu zúčastněného pozorování, *metodu dotazníkového šetření, *metodu antropologického interview, *biografickou metodu a podrobně zaznamenává poznatky a výsledky pomocí písemné, kresebné, fotografické, filmové a jiné dokumentace.

V antropologickém terénním výzkumu převažují metody kvalitativního šetření, směřující k porozumění na základě adekvátní *interpretace kultury dané *společnosti. Na rozdíl od sociologického kvantitativního výzkumu, který poskytuje omezený počet *informací o velkém počtu respondentů, antropologové prostřednictvím zúčastněného pozorování, nestandardizovaných rozhovorů a *metody analýzy dokumentů získávají velký počet informací o poměrně malém počtu jedinců (viz *informátor). Kvantitativní výzkum se opírá o deduktivní logiku a směřuje k explanaci založené na testování *hypotéz. Kvalitativní výzkum používá induktivní logiku, přičemž výstupem je interpretace kulturní skutečnosti, formulace nových hypotéz nebo teorií kultury. Charakteristickým rysem kvalitativního výzkumu je, že antropolog v terénu souběžně vytváří zkoumaný vzorek dané populace, vybírá si informátory, sbírá data a současně provádí jejich deskripci, klasifikaci, analýzu a interpretaci.

Klíčovou aktivitou antropologa v terénu je zúčastněné pozorování, které lze obecně vymezit jako typ výzkumu, při kterém výzkumník participuje na každodenním životě příslušníků studované *kultury, *subkultury nebo *kontrakultury. Součástí zúčastněného pozorování může být interview se zkoumanými jedinci, interview s informátory, obsahová analýza dokumentů, participace na sdílených činnostech studované skupiny aj.

Ideální *scénář klasického terénního výzkumu zahrnuje následující kroky:

1. Příprava výzkumu zahrnující výběr studované kultury, specifikaci zkoumaného problémového okruhu, studium relevantní odborné literatury a základů domorodého *jazyka, zabezpečení nezbytných zásob, včetně terénního a lékařského vybavení, dopravy a povolení vést antropologický výzkum od místní (někdy i vlastní) *vlády.

2. Zahájení výzkumu vyžadující adaptaci antropologa na odlišné sociokulturní, klimatické a geografické podmínky, zvládnutí potenciálního nebo aktuálního *kulturního šoku a dosažení přijetí členy studované společnosti. V této fázi výzkumu je důležité, aby antropolog získal

důvěru domorodců a vybudoval si v novém prostředí sociální roli, která mu umožní realizovat zúčastněné pozorování.

3. Participace na způsobu života členů zkoumané společnosti a sběr empirických dat prostřednictvím práce s klíčovými informátory, standardizovaných i nestandardizovaných rozhovorů s ostatními domorodci, analýzy dokumentů, případových studií, dotazníků, dokumentárního filmu, videa, fotografií, psychologických projekčních testů, genealogické metody, osobních biografií, kreseb aj. Paralelně se sběrem dat musí antropolog vytvářet pečlivý záznam průběhu výzkumu prostřednictvím *terénních poznámek, provádět průběžnou analýzu a *verifikaci získaných informací a operativně formulovat metodická rozhodnutí o dalších výzkumných krocích. Za minimální čas nezbytný k vytvoření adekvátní terénní monografie je obvykle považován rok strávený mezi příslušníky zkoumané kultury. K tomu, aby bylo možné popsat a interpretovat proměny kultury v *kontextu, přírodních, rituálních a zemědělských cyklů, je ale často nutné strávit v terénu 18 i více měsíců.

Mezi průkopníky terénního výzkumu mimoevropských kultur patřili francouzský misionář a jezuita Joseph-François *Lafitau (1681–1746) a americký antropolog Frank Hamilton *Cushing (1857–1900). Oba tyto autoři napsali své knihy na základě zúčastněného pozorování a práce s informátory dlouhodobě prováděnými přímo mezi americkými *indiány (*Irokézové [Lafitau], *Zunijové [Cushing]). Většina antropologických prací, které vznikly v 19. století a byly věnovány popisu cizích kultur, však byla dílem kabinetních vědců, kteří nepracovali v terénu, ale opírali se o informace cestovatelů, misionářů nebo pracovníků koloniální správy.

Z této perspektivy lze označit *evolucionistickou antropologii a etnologii druhé poloviny 19. století za protoantropologickou fázi studia cizích kultur. Kvalitativní metodologický zvrat a zrození moderní antropologie je spjato až se zavedením terénních výzkumů jako základní metody sběru empirických dat. Ve Spojených státech amerických v prvních desetiletích 20. století rozpracoval americký kulturní antropolog *Franz Boas (1858–1942) základy antropologie jako induktivní vědy založené na empirickém terénním výzkumu nativních indiánských kultur a jeho žáci pokračovali v rámci školy amerického *historismu (historický partikularismus). V kontinentální Evropě v první polovině 20. století prosadil užívání metody terénního výzkumu německý etnolog a teolog Wilhelm *Schmidt (1868–1954) a další představitelé *německo-rakouské školy kulturních okruhů. Ve Velké Británii mají zásluhu na užívání intenzivních terénních výzkumů jako základní vědecké strategie *sociální antropologie zejména Bronisław K. *Malinowski (1884–1942) a Alfred R. *Radcliffe-Brown (1881–1955). Terénní monografie, které vznikly na základě empirických výzkumů trobriandských ostrovanů (Malinowski) a andamanských ostrovanů (Radcliffe-Brown) umožnily vybudovat moderní *funkcionalistickou antropologii.

Od 30. let 20. století do antropologie pronikají psychologické metody a techniky jako nástroje sběru empirických dat v terénu. Oblíbené byly zejména projekční testy – Rorschachův test, tematicko-apercepční test aj. Tyto testy používali zejména psychologičtí antropologové studující vztah *osobnosti a kultury v transkulturní perspektivě.

Ve druhé polovině 20. století, v souvislosti s nástupem *nové etnografie, kladli antropologové v průběhu terénního výzkumu stále větší důraz na *emickou deskripci kultury. Jednalo se o popis a interpretaci kultury z perspektivy domorodců prostřednictvím nativních pojmů a *folktaxonomií. Při analýze empirických dat proto ve stále větší míře užívali lingvistických metod, zejména *sémantické a komponentní analýzy.

Od konce 70. let se v *sociální a *kulturní antropologii postupně prosazoval kritický, postmoderní přístup ke sběru a interpretaci antropologických dat. Antropologové pracující v terénu si ve stále větší míře uvědomovali, že obraz antropologa jako nezaujatého pozorovatele neodpovídá realitě. Postmoderní obrat vedl ke kritickému přehodnocení tradičních terénních monografií, pozitivistických metod sběru empirických dat a zpochybnění gnozeologických základů antropologické autority. Antropologové redefinují roli antropologa

v terénu jako objektivního vědce a zpochybňují explanační sílu tradičních pozitivistických metod.

Od 80. let 20. století probíhají v sociální a kulturní antropologii diskuse s cílem nastolit novou metodologickou reflexivitu, která klade důraz na *subjektivní zkušenost antropologa vytvářenou jeho kontaktem s informátory. Reflexivita založená na analýze způsobů, jakým normálně přemýšlejí členové studované kultury o svém životě, vtiskla terénnímu výzkumu novou dimenzi. Intrasubjektivní kulturní významy, o které opírají informátoři antropologa své interpretace, nejsou soukromé, nýbrž veřejné, neboť jsou konstruovány v průběhu *sociální interakce. Informátoři je ale na rozdíl od antropologa považují za samozřejmé. Aby antropolog adekvátně pochopil tyto významy, musí je se svými informátory společně přezkoumat, promýšlet a prodiskutovat. Dialektika terénního výzkumu tedy spočívá v reflexivní výměně založené na dialogu mezi antropologem a informátorem, jehož výsledkem je interpersonální porozumění kultuře informátora. Kulturní významy, které jsou antropologem a informátorem interpersonálně konstruovány během terénního výzkumu, jsou konstruovány a přetvářeny v průběhu každé další analýzy a interpretace. Terénní výzkum rozšiřuje kulturní kompetenci, reflexivní zkušenost a interpretační schopnosti antropologa i informátora.

Antropologická interpretace kultury je ale vždy otevřená, neboť není v silách antropologa dovědět se o studované kultuře úplně všechno. A to i v případě, kdy výzkum provádí *halfie (označení antropologa či antropoložky napůl původem z *euroamerické civilizace a napůl z etnické skupiny, u níž provádí terénní výzkum; často jde o potomky první generace přistěhovalců, vychované a vyškolené v Evropě či USA). Antropologové pracující v terénu si ve stále větší míře také připouštějí pocity *odpovědnosti a viny, neboť jsou si vědomi toho, že v průběhu výzkumu vzniká mezi vědcem a příslušníky studované kultury asymetrický vztah. Nastolení metodologické reflexivity však vedlo k tomu, že se informátoři stále více stávají rovnocennými partnery a spoluautory antropologických textů. Setkáváme se dokonce se snahou upustit od tradičního označení „informátor“, neboť v sobě zahrnuje pejorativní význam. Někteří antropologové proto slovo „informátor“ nahrazují výrazy „přítel“, „učitel“ nebo odkazem na „lidi, se kterými jsem pracoval“.

Změna vztahu *subjektu a *objektu antropologického výzkumu se promítla do zpracování terénních monografií, ve kterých se ve stále větší míře setkáváme s programovým důrazem na pluralitu hlasů, zahrnujících perspektivu antropologa, informátorů i studovaných domorodců. Kritické přehodnocování a rozšiřování výzkumného prostoru o úhel pohledu příslušníků zkoumaných kultur, antropologickou sebereflexi a projekci osobnosti antropologa bývá označováno jako reflexivní antropologie.

Navzdory výše uvedeným změnám v přístupu antropologů k předmětu jejich zkoumání zůstává sociální a kulturní antropologie i nadále výzkumem „těch druhých“, nikoliv rovnocenným dialogem. (Viz též *antropologie a makrohistorie, *antropologie, historická, *metody fyzické antropologie, *metody sociokulturní antropologie.) (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

výzkum, archeologický terénní, pojem zvykově zužovaný na terénní akce, v širším smyslu však označuje komplexní činnost začínající zjištěním archeologické skutečnosti a končící zprávou shrnující výsledky a poznatky z jejího studia. Prochází přitom několika fázemi, z nichž první je *archeologický průzkum (prospekce) jako nedestruktivní forma výzkumu. Na nalezišti vyznačeném nejen průzkumem, ale také náhodným *nálezem či jeho pravděpodobností na místě ohroženém například výstavbou, se potom aplikuje druhá fáze – terénní výzkum („vykopávky“, exkavace), tedy činnost už destruktivní, a proto velmi zodpovědná, vyžadující profesionální provedení. Skládá se ze vstupní povrchové dokumentace, podpovrchového odkrývání situací a vyjmutí movitých nálezů z původního

prostředí. Je nutno detailně a komplexně prozkoumat a dokumentovat nemovité i movité památky, *artefakty i *ekofakty a jejich vzájemné vztahy (náleзовé okolnosti).

Výzkum může být (a) záchranný (krátkodobý, omezený jednorázový zásah, při němž se – někdy i nouzově – dokumentují a zachraňují nálezy a situace náhodně odkryté a bezprostředně ohrožené zánikem nebo trvalým zneprístupněním); ten může přerůst v (b) výzkum systematický, prováděný již záměrně na *lokalitě či ploše, která není ohrožena zánikem, a směřující k řešení vědecké problematiky na základě vědeckého projektu, s plnými požadavky na kvalitu provedení); mezistupněm je pak (c) výzkum předstihový, jehož motivace je sice záchranná (zkoumané místo bude v budoucnu zničeno zástavbou apod.), ale provedení může být systematické v rámci většího časového limitu; v prostoru ohroženém v krátkodobém výhledu takovouto destrukcí je však třeba přistoupit k výběrovému vzorkování *objektů.

V historii české archeologie vždy převládala záchrana náhodných nálezu; 50. a 60. léta 20. století byla obdobím velkoplošných systematických odkryvů, rostoucí objem destruktivních zásahů do zemského povrchu od 70. let však vedl zpět k záchrane a dokumentaci, ač nechyběly ani systematické výzkumy. Především rozmach stavební činnosti v 90. letech položil hlavní důraz na výzkumy předstihové, zatímco systematické výzkumy na neohrožených místech ustoupily z kapacitních i finančních důvodů do pozadí.

Součástí všech typů výzkumů je poté *evidence náleзовého materiálu, jeho *konzervace a případně *restaurace, odborné zpracování a vyhodnocení artefaktů i ekofaktů; to vše najde své místo v náleзовé zprávě – v základním dokumentu o výzkumu, umožňujícím veškerou další práci s jeho výsledky – zatímco náleзовý materiál najde nejvhodnější místo v odborně spravovaném *muzeu. Teprve těmito úkony archeologický výzkum končí. (Viz též *teorie archeologického průzkumu a výzkumu.) (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

výzkum, historický, jedna z prací, při nichž se provádí usouvzažnění, testování, srovnání, výklad *informací o minulosti; podle útržkovitých údajů se rekonstruuje souvislý řetěz *událostí; jsou zjišťovány prameny jevů; jsou objasňovány příčiny a důsledky, jsou vyčleňovány a ze světónázorových pozic hodnoceny popisované činy; sleduje se, jak se *zákony projevují v množství náhodností a vzájemné působení mezi těmito *zákonitostmi a nahodilostmi; jsou abstrahována „historická poučení“.

Samozřejmě není nutné, aby se toto všechno vyskytovalo v každé práci; je pouze důležité, aby to bylo zajišťováno celým souborem prací a aby každá práce k tomu v té či oné míře přispívala. Výsledek takové práce má zpravidla podobu písemného díla. (Jaroslav Malina)

Výzkumný ústav Organizace spojených národu (pro sociální rozvoj [anglicky: *United Nations Research Institute for Development*, zkratka: UNRISD]), autonomní organizace systému *Spojených národu se sídlem v Ženevě založená (v roce 1963) s cílem šířit na světové úrovni srovnávací výzkum o sociální dimenzi a politice procesů rozvoje. (Marie Dohnalová)

význačné body, *body, význačné.

význam, v obecném pojetí to, čemu můžeme rozumět na jazykovém výrazu nebo na jiném znaku. Filozofická (logická) teorie významu se nazývá sémantika; v jejím rámci je význam určen jako mnohoznačná sémantická kategorie, která spadá do kontextu „významu jazykového výrazu“. Vymezení kategorie významu představuje jednu z nejdiskutovanějších součástí diskusí v rámci filozofie jazyka; základní a v mnoha ohledech směrodatné je dodnes pojetí německého matematika, logika a filozofa Friedricha Ludwiga Gottloba Fregeho (1848–1925), podle něž je význam totéž co denotát, to znamená *objekt (abstraktní nebo reálný), který je uvažovaným jazykovým výrazem pojmenován a označen.

Tato koncepce vedla k rozlišování významu (anglicky: *denotation, reference*) a smyslu (anglicky: *sense, meaning*): význam jazykového výrazu (jména) jakožto jím označeného objektu je nutné odlišit od jeho smyslu jakožto způsobu, jímž je objekt dán. Tím se zčásti řeší

problémy, spojené s identifikací významu a označovaného objektu. Například význam a informační hodnota věty „jitřenka je identická s Večernicí“ by nebylo možné jasně odlišit od významu a informační hodnoty věty „Jitřenka je totožná s Jitřenkou“. Rozlišení významu a smyslu ale znamená, že se rozdíl ve smyslu výrazů „Jitřenka“ a „Večernice“ přenáší také do identitní výpovědi, která tím získává vlastní informační hodnotu. V českém jazykovém úzu ale odpovídá významu jazykového výrazu jak denotát, jak smysl tohoto výrazu, to znamená to, co je jazykovým výrazem označováno, tak i to, co je jím vyjadřováno. (Břetislav Horyna)

vyznání:

1. přihlášení se k víře v *modlitbě nebo před lidmi. Má podobu ustáleného textu (*Credo, *konfese, *šaháda) nebo může být improvizované;

2. věroučný směr v *křesťanství (viz též *denominace). Různá vyznání mají například *katolíci, starobylé východní církve (monofyzitské, nestoriánské), *pravoslavní, *protestanti, starokatolíci a národní církve. Hlavními větvemi protestantů jsou *luteráni a *kalvinisté (presbyteriáni a *kongregacionalisté), *anglikáni (někdy nezačleňováni k protestantům) a další denominace, například valdenští, *Jednota bratrská, metodisté, *baptisté, křesťanské sbory, letniční církve, adventisté a různé unie. (Jaroslav Malina)

vyznání víry, augsburské, *vyznání víry, augšpurské.

vyznání víry, augšpurské (latinsky: *Confessio Augustana*), listina vyznání *víry za souhlasu Martina *Luthera sepsaná Philippem *Melanchtonem, předložená roku 1530 na říšském sněmu svolaném *císařem Karlem V. do Augšpurku; mělo sloužit jako základ dohody pro zmírnění rozdílů mezi *katolíky a *protestanty a pro uchování jednoty *církve a víry. Objasňuje učení *reformace, nezmiňuje se o hlavních sporných bodech (jako *moc *papeže, *odpuštění, očistec); za nešvary, kterým je nutno učinit přítrž, jsou považovány *celibát, řeholní slib, zpověď a moc *biskupů, rovněž je požadován nový řád bohoslužby a laický kalich. Většina protestantských říšských *stavů listinu podepsala, souhlas odepřela jen *města Kostnice, Lindenau, Memmingen a Štrasburk. Listina se stala po katolickém odmítnutí závazným vyznáním *protestantismu. (František Čapka)

vyznávám, *confiteor.

vyzvání samce [primatologie], chování *primátů, například *šimpanzů: samec sedí s nohama roztaženými a se ztopořeným *penisem (někdy i se zježenou srstí) a hledí na říjnou samici, samice většinou zareaguje přiblížením a zaujetím postoje pro *kopulaci. (Marina Vančatová)

výživa, nejstarší, viz *lov, *zemědělství, rané.

výživné tepny, *arteriae nutriciae.

vzájemná ekonomická závislost, *závislost, vzájemná ekonomická.

vzájemná výměna, *reciprocita.

vzájemně prospěšné organizace, *organizace, vzájemně prospěšné.

vzájemnost:

1. [ekonomie], zásada vzájemnosti smluvních stran, tj. shodného postupu a zacházení v obdobných případech;

2. [sociologie], vzájemnost ve vztazích mezi lidmi. Zásada vzájemného poskytování pomoci, výhod, ústupků, služeb, zboží a *informací. Kategorie zdůrazňující vzájemnou svázanost lidských individuí ve *společnosti. Existuje také teorie vzájemné závislosti *státu a neziskových organizací, která předpokládá spolupráci obou *subjektů na základě uvědomění si potřebnosti druhé strany. (Jaroslav Malina)

vzájemný altruismus, *altruismus, vzájemný.

vzdálenost, euklidovská (anglicky: *Euclidean distance*), míra vzdálenosti dvou *objektů nebo shluků objektů ve statistickém mnohorozměrném prostoru definovaná jako délka úsečky spojující příslušné dva body nebo *centroidy příslušných shluků. Euklidovská vzdálenost je

vhodná k použití v situacích, kdy měřené znaky jsou nezávislé a normálně rozložené se stejnými rozptyly. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

vzdálenost, Mahalanobisova (anglicky: *Mahalanobis distance*), míra vzdálenosti dvou *objektů nebo shluků objektů ve statistickém mnohorozměrném prostoru definovaná jako přímá vzdálenost mezi příslušnými body nebo *centroidy shluků bodů korelovaná vztahem proměnných určujících mnohorozměrný prostor (pokud jsou znaky v mnohorozměrném prostoru vzájemně nezávislé, tj. nekorelují, pak hodnota Mahalanobisovy vzdálenosti odpovídá hodnotě *euklidovské vzdálenosti). Mahalanobisova vzdálenost se používá pro závislé proměnné a pro proměnné, které jsou různě důležité pro klasifikaci dat. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

vzdálenost, manhattanská (anglicky: *Manhattan distance*), název je odvozen od pravoúhlé uliční sítě na Manhattanu (jeden z pěti městských obvodů v New Yorku); míra vzdálenosti dvou *objektů nebo shluků objektů ve statistickém mnohorozměrném prostoru definovaná jako vzdálenost dvou bodů nebo *centroidů dvou shluků v rovině měřená po odvěsnách pravoúhlého trojúhelníka. Manhattanská vzdálenost se používá pro *ordinální proměnné a doporučuje se i v případech znaků nespĺňujících předpoklad normálního rozložení dat. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

vzdálenost, prokrústovská (anglicky: *Procrustes distance*), míra podobnosti dvou různých tvarů. Prokrústovská vzdálenost se počítá jako odmocnina sumy druhých mocnin *prokrústovských reziduí. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

Vzdělávací nadace Jana Husa, *nadace Jana Husa, Vzdělávací.

vzdělávání, *paidea.

vzdělávání, rozvojové, hledisko, které považuje vzdělávání za dynamický, interaktivní a účastnický proces zaměřený na tyto problémy: *integrální školení osob; uvědomění si (a porozumění) lokálních příčin a globálních rozvojových problémů, stejně tak nerovností Sever–Jih, a k zavázání své účasti na společné transformující akci. (Marie Dohnalová)

vzdoropapež, *protipapež.

vzestupná srdečnice, **aorta ascendens*.

vzestupný tračník, **colon ascendens*.

vzkříšení, zmrtvýchvstání:

1. častý mytologický námět umírajících a znovuvzkříšených bohů (*vegetativní božstva);
2. v *křesťanství zmrtvýchvstání ukřižovaného *Ježíše Krista, ale také Kristova schopnost křísit mrtvé (například *Lazara), přenesená *Boží milostí i na některé *apoštoly nebo *světce. (Jaroslav Malina)

Vznešený zakladatel (*Kao-cu*), *Liou Pang.

vznik a vývoj zubů u člověka, vývoj počíná tím, že se na okraji původně širokých primitivních rtů, vzniklých srůstem laterálních partií horního a dolního rtu v 6. týdnu vývoje vytvoří obloukovitě probíhající rýhy z proliferaujícího *ektodermu, tzv. labiokingivální lišty, probíhající souvisle z horního na dolní ret. Labiokingivální lišta se rozestoupí v celé délce na zevní labiální část, základ horního a dolního rtu a vnitřní, gingivální část, jež je základem pro dásně. Mezi oběma lištami je **vestibulum oris*. Souběžně s vývojem labiokingivální lišty vzniká v primitivní *gingivě *lišta dentokingivální a její *epitel bují do *mezenchymu jako lišta dentální (*lamina dentalis*), ze které se vyvíjí zuby. Diferencovanou *proliferací epitelových buněk z volného okraje dentální lišty vyrůstají pupencovité útvary, tzv. zubní pupeny, spojené epitelovým pruhem s povrchovým epitelem gingivy. Zubní pupeny se nejprve zakládají v předním úseku *mandibuly, pak v předním úseku *maxily a později laterálně. Proliferací *ektodermu se zubní pupeny zvětšují a mění se v zubní pohárky. Mezenchym v okolí zubních pohárků se zahustí v obal tzv. zubní vak (váček, **folliculus*) a pod každým zubním pohárkem vytvoří základ zubní papily. Do zubního *follikulu prorůstají z okolí cévy, větví se v četné kapilární kličky, které hrají důležitou úlohu v metabolismu

zubů. Zubní pohárky indukují tvorbu zubního vaku, zubní papily a později se podílejí na tvorbě *skloviny. Představují jakési formy, které jsou vyplňovány tvrdými složkami zubu a předurčují svým tvarem tvar příštích zubů.

Ektodermový epitel dvojlístého zubního pohárku se diferencuje na zevní a vnitřní *ameloblasty, tvořící orgán skloviny. Mezenchymové buňky se na povrchu zubní papily diferencují v *odontoblasty, vytvářející zubovinu (**dentin*). Sklovina (email) je *secernována vnitřními ameloblasty jako sklovinná prizmata, která se radiálně uspořádají na povrchu *zubu v oblasti korunky. Tvorba emailu i dentinu probíhá v podstatě současně. Mezenchymové buňky (zvláště v oblasti kořene) se přeměňují v cementocyty, produkující specializovanou *kostní tkáň, zubní *cement. Tvorba dentinu a skloviny začíná ve 4. měsíci intrauterinního vývoje na vrcholcích papil a šíří se k periferii. Zubní pohárky ztrácejí ve 4. měsíci intrauterinního vývoje spojení s *primární zubní lištou, lišta se rozpadá, její buňky jsou resorbovány s výjimkou laterálních konců lišty, které později proliferují a dávají základ stálým *stoličkám.

Vývoj stálého chrupu probíhá stejným způsobem jako u *chrupu dočasného s tím rozdílem, že základy definitivních zubů, které mají své předchůdce v chrupu dočasném (řezáky, špičáky), se tvoří ze *sekundární zubní lišty. Sekundární zubní lišta vyrůstá z *linguální strany původní lišty primární, proliferací se z ní zakládají zubní pupeny, které se přeměňují v zubní pohárky, uložené vždy linguálně od základu zubu dočasného. (Michaela Křivanová)

vznik umění, *umění, paleolitické.

vzor chování, *vzor, kulturní.

vzor, bilobodontní, vzor na *stoličkách vznikající jako přizpůsobení se tvrdé potravě. Zvyšuje nůžkový a pilový efekt *horní čelisti a *dolní čelisti, a to jak v bukální, tak i v linguální fázi okluze. Na žvýkací ploše se mezi *metaconem a *hypoconem vytváří nová brázda (*crista transversa posterior*). Častěji se vyskytuje v dolní čelisti než v horní čelisti. Vytváření bilobodontních brázd způsobuje přesun *linguálních hrbolků mediálním směrem tak, že už nestojí mezi bukálními hrbolky, ale přímo naproti nim. (Michaela Křivanová)

vzor, dryopitéčí (nebo dryopitékový), morfologický znak dentice, kdy je žvýkací (*okluzální) plocha dolních stoliček rozdělena brázdou, která má tvar Y. Důležitý diagnostický znak stoliček, odlišující hominoidy od ostatních úzkonosých *primátů (Catarrhini). Vyvinul se někdy v oligocénu, protože už *stoličky raně miocénních hominoidů rodu *Proconsul* (synonymum *Dryopithecus*) ho měly dobře vyvinuté. (Jiří Gaisler, Michaela Křivanová)

vzor, kulturní, obecně přijímaný systém *hodnot, *norem, společenských *institucí charakteristických pro danou *společnost a *kulturu, který se reprodukuje v kulturních výtvorech a stabilizuje ve *zvycích a *obyčejích jako součást *kulturní tradice. Život člověka probíhá v rámci společnosti a kultury a ty se mu představují jako vzor. Kultura se předává učením, ono je její nezbytnou podmínkou. Proto musí vystupovat ve funkci a formě vzoru. Musí být naučitelná. Prostým napodobováním, tedy způsobem vlastním vyšším živočichům, mohou být předány jen její nejjednodušší projevy. Jsou-li formy jednání komplikované, poznatky rozsáhlé, organizace společnosti složitá, pak je nutno je předávat prostředky složitějšími a samotná forma *předávání nabývá stále více na důležitosti a ovlivňuje i to, co je jí předáváno, a pak i ono předávání se stává samotnou zprávou.

Studujeme-li archaické a nativní kultury, pak musíme sledovat nejen to, co je v nich předáváno, ale i jakým se to děje způsobem, jaké jsou prostředky a organizace podání. Se vznikem kultury jsou to v oblasti vědění mytologické formy podání, později formy filozofické a vědecké. Žádný z těchto způsobů se později nikdy neztrácí docela, vystupují spíše jen v jiném poměru a v jiných úlohách.

Osvěcenská představa (*osvícenství) přirozeného člověka (stejně jako ušlechtilého *divocha z období *romantismu) jako individua přímo nazírajícího na *přírodu se ukazuje naivní. Pro člověka je rozhodující právě v raných stádiích jeho vývoje ono „my“, společnost, protože jedině přes ni, jejím prostřednictvím je mu dán zbytek, totiž to, co později nazve „přírodou“ a co bude chápat jako to, co jemu samému stojí v *opozici v podobě něčeho samostatného. Lidé mezi sebou komunikují, a tedy rozhodující je nejen to, co je sdělováno, ale komu a proč, protože v podstatě i to, co je sdělováno, je už určováno oním proč a komu. *Komunikace je poplatná komunikantům, poznání a vědění závisí na své předloze a tou je především společnost. Teprve vzhledem k ní je chápáno její okolí. To, že lidské vědění přenáší formy organizace společnosti do výpovědi o ne-společnosti, je zásadním objevem sociologie vědění (Émile *Durkheim, Karl *Mannheim [1893–1947], Max *Scheler [1874–1928]). Nejsnáze je tato teze sledovatelná právě v archaických formách vědění, zejména v *mytologii: celý *svět je budován stejnými pojmy a podle stejných principů – zvířata jednají společensky, *totemismus nerozlučuje *člověka a *zvíře, lidská sídla mají své nebeské protějšky. Prvním a základním vzorem lidského vědění je člověk sám, respektive to, čím on je tvořen, totiž svým tělem a svou společností. Ty mu vystupují jako *paradigmata, zřetelná či nezřetelná. Lze tedy z vědění usuzovat na společnost a naopak – jistě jen v hrubých obrysech (což právě pro *prehistorii a *kulturní antropologii nemusí být zásadním nedostatkem).

Začněme s ústním podáním a mytologií jako prostředkem zpráv i zprávou samou o prvních představách minulosti a počátků. *Ústní podání si vymezuje okruh toho, co je možno jím vyjádřit a sdělit, a totéž platí o všech způsobech bezprostředního předávání zkušeností (sociálních a technologických). Zachycení mluveného projevu, nemáme-li vnější prostředky, je možné jedině prostřednictvím paměti jednotlivce a ta je samozřejmě omezená. *Kolektiv k tomu, aby kolektivem byl, potřebuje zachovat jisté informace a to lze jedině jejich neustálým předáváním jednotlivým členům. Většina informací je zcela běžných a předávají se prostou nápodobou, aniž by se musely slovně formulovat. K zachování rozsáhlejších jazykových projevů je zapotřebí vyšší organizace, než jakou poskytuje každodenní život sám se svým řádem. Sem patří rozhodnutí, kdo bude nositelem kolektivní paměti a techniky podání a předání. Tak se například vydělují keltští *druidové – nejen jako nositelé speciální dovednosti a znalci praktik, ale jako ti, kteří se učí nazpaměť statisícům veršů. Stejně se předávala znalost *véd v *indické civilizaci. Ještě jeden předpoklad je nutný: organizace textu, která zajistí jeho prostou pamatovatelnost (rytmus, pravidelnosti, verš atd.). A co je důležitější – organizace obsahu textu samého (to se děje zejména *konstrukcí nejjednodušších jednotek vyprávění, dějové linie atd.). To, co má být individuálně zapamatovatelné, musí být kolektivně organizováno.

Jakmile je individuální paměť text zachycen, jakmile je vytvořen vzor *artefaktu, chování vůbec, jsou už další změny, kromě nevědomých a náhodných, stěží možné. A dále: rozsáhlost látky ztěžuje její sjednocení. Například finská *Kalevala* se dnes může jevit jako jednotný celek, avšak v této podobě, jako spojení jednotlivých jen volně na sebe navazujících epických jednotek, byla sestavena až v 19. století.

Předává se jistě nejen vědění vyjádřené slovním výrazem a reprodukováno ústním podáním, ale také – a to především v počátcích – vzory chování (zejména rituálního) a vzory činností (a tedy i jejich výsledky – artefakty). Technologická činnost se výlučně předává napodobováním (pokud není ritualizována), protože dlouho není odpovídající pojmové soustavy, která by ji dovolila vyjádřit. Proto také *materiální kultura může tvořit soustavu faktických materiálových, funkčních a technologických závislostí s imanentním vývojem relativně málo závislým na bezprostřední *invenci původců.

Nemáme-li dostatečně samostatné, zpředmětnělé způsoby podání, pak jakákoli drobná změna, nemluvě o nových výtvorech, má možnost přežít jedině v případě opakování, soustavného a trvalého opakování. To znamená, že se musí setkat nejen se souhlasem, ale i

s ochotou a možnostmi naučit se a předávat nové. Folklorní projev si vyžaduje tedy *konsenzus a mimo něj neexistuje. Jakékoli vnější *události (*epidemie, násilná *akulturace, válečné pohromy) působí ve sféře bezprostředního podání drtivě a dokáží někdy úplně likvidovat *identitu kolektivu. I když kolektiv brání své tradice, tedy svou identitu, tím, že je chápe strnule a snaží se je tvrdohlavě uchovávat, pak právě z jejich rigidity plyne nepřizpůsobivost a možnost úplné negace. To vše je také v *prehistorii příčinou rozsáhlých a rychlých změn, které můžeme na základě dochovaných artefaktů jen konstatovat, aniž bychom zhusta mohli určit jejich příčiny. Etnický základ kolektivu mohl zůstat stejný, ale my už nalézáme jen dvě zcela rozdílné kultury.

Zmíňme se ještě o tom, že tak, jak technika bezprostředního podání si přizpůsobuje to, co má zaznamenat, respektive si sama svůj obsah vytváří, činí tak později – samozřejmě jiným způsobem – i písemný záznam. *Literatura střídá *folklor a sama se podřizuje svým možnostem. *Historiografie dlouho splývá s literaturou v užším slova smyslu, ještě dnes je stále narativní, tedy podřízena *zákonitostem žánru. Stejně tak představy o *arché jsou vždy formulovány v mezích vytyčených tou či onou etapou literárního vývoje podání, ostatně podobně byly věty o arché poplatny mytologickým představám a ty opět technickým možnostem ústního podání.

Vše, co je mytologií podáváno, je určeno formou příběhu a podřizováno jeho možnostem. Díky příběhu se vyčleňují události spojené začátkem a koncem a výběr aktantů. Jejich činy a vzájemné vztahy jsou dány vzorem příběhu a on je i formou popisu světa. Ten je konstruován na základě binárních opozic, jako jsou například domov/cizina, božské/chtonické, mužské/ženské. Z tohoto důvodu je svět dán jako kombinace – od poměru deseti základních opozic (*pýthagoreismus) až po standardní typy kuchyní světa Clauda *Lévi-Strausse.

Aby mohly velké mytologie existovat, tj. aby mohly být výkladem a vzorem, musí si osobovat *univerzální platnost, pojmout *člověka, *společnost a *přírodu jednotně, jako jednu velkou arénu příběhu. Zachycují-li vše, jsou současně narušovány každou vzpírající se jim jednotlivostí.

Nové a současné vystupuje v mytologickém schématu jako výsledek záměru a úsilí stupně předcházejícího, je činěno podle vzoru, děje se podle *archetypu (například *kulturní hrdinové), nikoliv vlastním poučením. Jednotlivé stupně jsou propojeny díky vrozenosti, kosmos je jediný a harmonický.

Pravěká společenství žijí v jiném *čase, kde minulost a současnost v našem pojetí splývají v jeden celek diferencovaný podle jiných pravidel. Nedochozí k jednostrannému rozdělení *diachronie a *synchronie, nebo jak bychom řekli v terminologii *Comtově, sociální statiky a dynamiky. Ještě *Plátónovi je čas jen jakýmsi pohyblivým obrazem *věčnosti. Tím, že je člověk organicky včleněn do světa, že děje přítomné jsou chápány jako prostá reprodukce jednou daného vzoru, je současně bezprostřední reflexe nad současným stavem a jen jím znemožněna. Navíc, i kdybychom takovou reflexi předpokládali, mohou být její výsledky uchovány jen prostřednictvím jisté pojmové soustavy a jiné než mytologické tam není. Ta je ale postavena na genezi, na formě příběhu, takže každé uchopení synchronie musí nabýt diachronické podoby. Jednotlivé postřehy o jen současném jsou jistě činěny, avšak protože netvoří část vyšší soustavy, nemohou být dlouhodoběji uchovávány a odtud i rozvíjeny, protože je pak nelze srovnávat.

Jako další přistupuje fakt zdánlivě paradoxní, a sice to, že pohyb, změna, vývoj společnosti probíhají v této době tak pomalu, že nejsou ani vnímány, a proto ani zaznamenávány a hodnoceny. Zdánlivě fixní synchronní stav není předmětem pozornosti vzhledem ke své stálosti. Právě proto, že společnost je *primární a vše je jí podřazováno, ona sama se vytrácí. Na její úroveň musíme proto usuzovat implicitně, a to z mytologických představ ze společnosti vzešlých.

Tento stav se mění jen pozvolna, dlouho trvá, než kompetence vyjadřování o společnosti přejde na *filozofii, a ještě déle, než ona ji předá jednotlivým *vědám. Filozofie se ve svých počátcích jmenovitě zabývá *kritikou a přepracováním své předlohy, totiž mytologie. Znamená to jednak důraz na *kosmogonii (se snahou o přirozené *vysvětlení) a dále na *etiku (snaha konstituovat jiné vzory chování než archetypické). (Jaroslav Malina, Martin Matějů)

vzorce, kulturní, *vzor, kulturní.

vzorec, *formule.

vzorec, Schregerův, charakteristický znak klů chobotnatců, poprvé popsán Bernardem G. Schregerem (v roce 1800). Kly chobotnatců jsou tvořeny kužely *dentinu, které paprskovitě kříží svazky kanálků vedoucích *krev. Při příčném průřezu klem jsou viditelné dvě skupiny linií – jedny jdoucí po směru a druhé proti směru hodinových ručiček, které tvoří příslušný vzorec. Křížící se linie tvoří několik vnitřních a vnějších „Schregerových“ úhlů a na jejich základě je možné rozlišit mamutovinu od *slonoviny. (Michaela Zelinková)

vzorec, zubní, způsob označení jednotlivých typů *zubů a jejich polohy v *zubním oblouku. Zubní vzorec *člověka rozděluje celý *chrup jedince (postaveného čelem proti nám) do čtyř kvadrantů (*kříž, zubní). Horní zuby jsou zapisovány nad vodorovnou čáru kříže, dolní zuby pod tuto čáru. Jednotlivé zuby se označují buď písmeny (začáteční písmena názvů jednotlivých zubů) nebo čísly. Pro označení zubů dočasného chrupu se používají malá písmena s indexem (i_1, i_2, c, m_1, m_2) nebo římské číslice (I, II, III, IV, V). Zuby stálého chrupu se označují velkými písmeny s indexem ($I_1, I_2, C, P_1, P_2, M_1, M_2, M_3$) nebo arabskými číslicemi (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8). Pro počítačové zpracování je vhodnější dvojčíselný způsob označení zubu, ve kterém první číslo označuje kvadrant, ve kterém zub leží a jedná-li se o zub stálý (1–4, tj. 1 – pravý horní, 2 – levý horní, 3 – levý dolní, 4 – pravý dolní), nebo mléčný (5–8, tj. 5 – pravý horní, 6 – levý horní, 7 – levý dolní, 8 – pravý dolní), druhé číslo pak označuje konkrétní zub (1–8 pořadí zubů stálých, 1–5 zubů mléčných). Například 14 (vyslovujeme odděleně jedna – čtyři) = stálý horní pravý premolár. (Michaela Račanská, Lenka Vargová);

V *mammaliologii se pojmem zubní vzorec označuje zlomek, v jehož čitateli je počet zubů trvalého (stálého) chrupu jednotlivých typů v polovině horní čelisti (**maxilla*) a ve jmenovateli totéž v polovině dolní čelisti. Například původní zubní vzorec placentálních savců je $3\ 1\ 4\ 3 / 3\ 1\ 4\ 3$ a vzorec chrupu *lidoopů a člověka $2\ 1\ 2\ 3 / 2\ 1\ 2\ 3$. Dále se pomocí indexu rozlišují zuby horní a dolní čelisti, například P^2 nebo Pm^2 označuje druhý horní třenový zub, I_1 první dolní řezák. (Jiří Gaisler)

vzorové písmo, *písmo, vzorové.

Vzpomínka na zesnulé, *Dušičky.

vzrušení, sociální [primatologie], chování *primátů, které nastává, když skupina dorazí na místo s potravou, nebo se potkají dvě skupiny, anebo je-li velká skupina pohromadě a dojde k nějakému vyrušení (boj, samice prchající od sexuální vzrušeného samce apod.). Skupina může být zmatena, vypukne panika, primáti se navzájem honí, bojují, předvádějí se, utíkají, šplhají na stromy. (Marina Vančatová)

vztah, lenní, právní vztah mezi vrchním vlastníkem *léna (seniorem, lenním pánem) a *vazalem (užitkovým vlastníkem), jemuž senior propůjčoval po složení lenního slibu léno k užívání a poskytoval mu ochranu. Vazal byl seniorovi povinován službami, zvláště vojenskými, jejichž soubor se nazýval věrnost. Porušení věrnosti bylo důvodem k odnětí léna. Kořeny lenního systému, příznačného pro evropský *feudalismus (ale obdobné vztahy existovaly i v jiných *civilizacích, například čínské, japonské nebo korejské), jsou patrné v posledním období merovejské říše, jeho rozmach v západní Evropě vrcholil v 11.–13. století.

V *českých zemích jej jako první uplatňoval olomoucký *biskup Bruno ze Schauenberka a *král Přemysl II. Otakar v nově kolonizovaných oblastech (na Loketsku, Trutnovsku aj.) i u

některých *hradů (Křivoklát). Při propojování *zemí Koruny české a pro posílení královské moci využil lenní systém také Karel IV. Od 15. století lenní vztah postupně ztrácel význam. (Jaroslav Malina)

vztah, příbuzenský kryptický [molekulární genetika], vztah mezi dvěma a více jedinci, který je založen na jiné než biologické příbuznosti – například utajovaná non-paternita (neotcovství), utajovaná *adopce aj. Tyto vztahy mohou zkomplikovat identifikaci jedince podle metod *forenzní genetiky. (Markéta Zachová)

vztahy, příbuzenské, *příbuzenství, *příbuzenství, nepokrevní, *příbuzenství, pokrevní.

vztyčený kámen, *kámen, vztyčený.

v., v *anatomii zkratka pro žílu, – *vena; vv. (plurál) – *venae*. (Ladislava Horáčková)

„vysejpací“ rakev, *rakev, „vysejpací“.

W

W chromozom, spolu se Z chromozomem označení pohlavních *chromozomů u živočichů, kde samice mají pohlaví *heterogametní a samci *homogametní. Tento typ chromozomového určení pohlaví byl objeven u motýla píďalky angreštové (*Abraxas grossulariata*). Nyní se označuje jako typ ptačí, neboť je typický pro ptáky. (Jiřina Relichová)

Wa, japonská výslovnost čínského znaku ve významu „trpaslík“, používaného původně v Číně a v Koreji pro označení Japonska a *Japonců. Japonci termín *Wa* přejali, ale znak nahradili jiným znakem stejného znění s významem *harmonie. (Klára Macúchová)

WADA, *Světová antidopingová agentura.

Wagenknechtová, Martina (12. 7. 1984, Nymburk), česká antropoložka; absolventka bakalářského a magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2008 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie tohoto ústavu. Zahraniční studijní stáž v rámci programu Erasmus na Università degli Studi di Firenze (Itálie) v roce 2007/2008, 6 měsíců. Diplomová práce: *Pohřební rítus a zacházení s těly zemřelých v kultuře se šňůrovou keramikou na Moravě* (2008), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc. Kontakt: Mgr. Martina Wagenknechtová, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: martina.wag@email.cz. (Jaroslav Malina)

wahhábíja, *wahhábismus.

wahhábismus (wahhábíja), islámské reformní fundamentalistické *hnutí, které vzniklo v polovině 18. století v Arábii s cílem obrodit *islám návratem k jeho zdrojům; zakladatelem byl Muhammad ibn Abd al-Wahháb (1703–1792). Klade důraz na ryzí *monoteismus, očištěný od pozdějších příměsí, zvláště kultu *světců, na Boží transcendenci a na puritánskou přísnost. Myšlenky wahhábismu, reformovat islám očištěnou a návratem ke kořenům, se uplatnily v reformních rádech, jež podnítily řadu bojovných vystoupení proti šířící se hrozbě evropského *kolonialismu v arabských *zemích, v Africe (*džihády *Fulbů, Mahdíja aj.), Turkestánu i v Indii a účastnily se jak náboženských bojů proti jinověrcům, tak odboje vůči *Britům. Hnutí wahhábů získalo podporu dynastie Saúdovců a jejich učení se stalo oficiální doktrínou Saúdské Arábie. Svými idejemi a puritánstvím předjímali pozdější *reformismus a islámský *fundamentalismus. Na počátku 21. století má wahhábismus značný vliv zejména v Čečensku, Ingušsku a Dagestánu. (Jaroslav Malina, Jaroslav Oliverius)

Wahlundův jev, *jev, Wahlundův.

Waikové, etnická skupina jihoamerických *indiánů na území mezi řekami Orinoko (brazílsko-venezuelská hranice) a Rio Branco v Guayaně (jejich počet není znám). V těchto oblastech žijí společně se skupinami známými pod označením Guaharíbo (Vřešťan), *Janomamové (*Janoáma*, *Janomamö*, „Ti z vesnice“) či Širianá – Waikové bývají též považováni za součást této skupiny, někdy dokonce jen za nejagresivnější *klany skupiny

Širianá. Dodnes vedou etnologové spory o to, zda se jedná o jedinou etnickou skupinu nebo o více samostatných etnických skupin. Dále Waikové nejsou totožní se zaniklými karibskými populacemi Waiků, náležejí k *arawacké jazykové skupině, v níž tvoří jazykový izolát.

Původně se živili *lovem, *sběrem a *rybolovem, teprve v posledních desetiletích přešli k intenzivnímu *zemědělství. Většinu roku kočují pralesem a žijí v dočasných přístřešcích. Kromě toho mají i velké komunální domy, z nichž každý je samostatnou *vesnicí. Z *řemesel je rozvinuté *košíkářství, *tkalcovství a pletení. Dělí se na řadu skupin, které se liší jménem, přičemž skupiny tvoří převážně příbuzní. Waikové jsou válečníci, jednotlivé skupiny-vesnice jsou většinou zneprátené. Praktikují funerální *kanibalismus, mrtvé nepřátele spalují a jejich popel pijí smíchaný s řídkou banánovou kaší, nabíranou z nádoby zhotovené ze stromové kůry. Tato nádoba koluje mezi všemi účastníky *obřadu. O poznání této etnické skupiny se zasloužil zejména americký antropolog Napoleon A. *Chagnon (narozen 1938). (Lukáš Šín)

Wajanové, etnická skupina jihoamerických *indiánů v pohraničí jižního Surinamu a Francouzské Guayany v povodí řek Palumen a Maroni a v severní Brazílii. Jejich přesný počet není znám (v roce 1985 byl odhadován na 1 000–2 000). *Jazyk patří do východní skupiny *karibské rodiny. Jsou usedlí lovci, rybáři a sběrači. Žijí v dočasných *vesnicích (40–200 obyvatel) vedených dědičným nebo voleným *náčelníkem. *Kmen nevystupuje jako politická jednotka, je to teritoriální, jazykové a kulturní společenství. *Náboženství je *animistické, stále více je ovlivňováno *křesťanstvím. (Lukáš Šín)

waka (maorský výraz pro typ tradiční sociopolitické jednotky, též „kánoe“), v rámci maorského sociálního a příbuzenského systému *waka* představuje nejširší a nejobecnější typ společenského uspořádání, které je spojováno s legendárními předky (*tūpuna*). Pojem *te waka* označuje velké kánoe, na nichž podle *tradice připluli předkové *Maorů z tichomořských ostrovů k břehům Nového Zélandu a sousedním Chathamským ostrovům. Maori si velmi zakládají na tom, že někoho ze svých předků mohou označit za člena, nebo dokonce vůdce posádky některé z těchto obrovských legendárních lodí. V přeneseném významu slovo *waka* označovalo široké sociopolitické uspořádání, které plnilo spíše symbolickou funkci, neboť odráželo a posilovalo pocit národního vědomí. V současné době je *waka* už jen jakousi sentimentální vzpomínkou, připomínanou v tradičních maorských písních a příbězích. Nelze zde již hovořit o ničem, co by se reálně týkalo sociálních či politických aspektů současného života Maorů. (Helena Šulová)

Wakambové, *Kambové.

Waldayerův mizní okruh, *okruh, Waldayerův mizní.

waldorfská pedagogika, *pedagogika, waldorfská.

Walesané, *Velšané.

waleština, *velština.

Walhala, *Valhala.

Walhalla, *Valhala.

walibiri, jeden z nejrozšířenějších *australských jazyků užívaný na severozápadě Austrálie. (Jaroslav Malina)

Wallace, Alfred Russel (8. 1. 1823, Usk, Monmouthshire, Wales – 7. 11. 1913, Broadstone, Dorset, Anglie), britský přírodovědec, antropolog a evoluční biolog; paralelní objevitel darwinovských evolučně selekčních principů, zakladatel zoogeografie. Wallace představuje v darwinistickém proudu biologického myšlení 19. století svérázný zjev – už tím, že základní myšlenka *darwinismu, kombinace *descendence a *přirozeného výběru, „přežívání schopnějších“ (ve Wallaceově pojetí spíše silnějších) jej napadla nezávisle na Charlesi *Darwinovi a že vlastně svým dopisem zaslaným Darwinovi z malajského souostroví jej přiměl k ohlášení jeho teorie a posléze k publikování nejzásadnějšího díla (*On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or, the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* [O původu druhů přirozeným výběrem neboli zachování zvýhodněných ras

v souboji o přežití], 1859; nejnovější české vydání: *O vzniku druhů přírodním výběrem*. Praha: Academia, 2007). Ve zmíněném dopise Wallace popsal svou teorii přirozeného výběru. Zaskočený Darwin se obrátil na své přátele Charlese Lyella a Josepha Daltona Hookera se žádostí o radu. Ti mu doporučili, aby neodkladně sepsal souhrn své teorie, a oba příspěvky (Darwinův i Wallaceův) potom přednesli na zasedání Linnéovské společnosti v Londýně (The Linnean Society London). Wallace, samouk s mnohaletou zkušeností s přírodovědeckou prací v tropech (Amazonie, jihovýchodní Asie), byl svébytným myslitelem v mnoha oblastech biologického bádání. Jako jeden z prvních se podílel na výzkumu mimetických jevů, vypracoval první ucelenou funkční koncepci adaptivních zbarvení u živočichů a rostlin a zavedl pojem tzv. varovného či aposematického zbarvení. Na rozdíl od Darwina chápal přirozený výběr méně subtilně a spatřoval v něm především přímý boj, praktickou aplikaci „zákona džungle“. Darwinovo analogizování přirozeného a umělého výběru nesdílel, stejně jako Darwinův zájem a nadšení pro domestikované formy obecně. Menší důležitost přikládal rovněž pohlavnímu výběru a v pestrých barvách a tvarových excesech samců mnoha druhů živočichů spatřoval spíše výraz přebytku životních sil než prostředek k získání samic.

Z četných Wallaceových spisů se dva (*Contributions to the Theory of Natural Selection* [Příspěvek k teorii přirozeného výběru], 1870; *Darwinism* [Darwinismus], 1889) věnují detailněji též původu člověka a lidské přirozenosti. Autor znal z dlouhých let svých mimoevropských pobytů velmi dobře tzv. „přírodní národy“ a posuzoval je podstatně příznivěji než Darwin. Některé lidské vlastnosti, jež se vyskytují u všech ras a národů bez ohledu na jejich civilizační stupeň a jsou namnoze jen latentně skryté s další možností manifestace, považoval za vzniklé jinak než působením přirozeného výběru (jehož existence a platnost tím ovšem nemá být popřena). Jedná se zejména o vysoký stupeň cefalizace a inteligence včetně nadání matematických, hudebních, literárních, technických atd., která u „primitivů“ leží svým způsobem zčásti „ladem“. Dále pak o morální povědomí, náboženské citění a „vyšší“ pohnutky obecně, pro pouhé přežití spíše handicapující než podpůrné. I sociální citění a pomoc bližním, ale též schopnosti ruky k nejrůznějším úkonům zařazuje do této kategorie jevů. Nezávisle na přirozeném výběru došlo podle něj k ztrátě chlupového pokryvu a ztrátě opozice palce na nohou, což jsou vlastnosti, které v zásadě snížily lidskou adaptaci na nepříznivé počasí či pohyb mimo rovnou zem. Ve vývoji těchto aspektů člověka vidí zásahy a záměr vyšší inteligence, která lidský vývoj řídila obdobně, jako člověk vypěstoval svá domácí zvířata. Stejně jako má holub voláč či pudl zdroj svých morfologických či psychických odlišností mimo sebe v osobě selektujícího chovatele, je i člověk produktem vývoje řízeného touto inteligencí. Stejně jako se domácí zvířata strukturou podobají svým divokým předkům a z pouhého pozorování a zkoumání obou se nelze poučit o způsobu vzniku domestikantů, tak i podobnost člověka a lidoopů nic nevyovídá o silách působících při evoluci člověka. Wallaceovy antropologické úvahy těsně souvisejí i s jeho „spiritistickými“ představami většího množství duchovních entit bloudících vesmírem a jeho chápání hmoty jako transformované energie a této opět jako transformované vůle. Z díla: *A Narrative of Travels on the Amazon and Rio Negro* (Vyprávění o cestách po Amazonce a Río Negro, 1853); *The Malay Archipelago* (Malajské souostroví, 1869); *Contributions to the Theory of Natural Selection* (Příspěvek k teorii přirozeného výběru, 1870); *The Geographical Distribution of Animals* (Geografické rozšíření živočichů, 1876); *Darwinism* (Darwinismus, 1889). (Stanislav Komárek, Miloš Macholán)

Wallace, Anthony Francis Clarke (15. 4. 1923, Toronto, Ontario, Kanada), americký antropolog kanadského původu. Vytvořil teorii osobnosti a kultury objasňující prostředky a mechanismy, které umožňují skupinám rozdílných jednotlivců vytvářet stále více integrované, vysoce adaptivní a dynamicky se rozvíjející společnosti. Z díla: *Culture and Personality* (Kultura a osobnost, 1961). (Jaroslav Malina)

Wallerstein, Immanuel Maurice (28. 9. 1930, New York, USA), americký sociolog a historik; autor teorie moderního světového systému (*modern world-system*). V šedesátých letech 20. století se zabýval především rozvojovými otázkami Afriky, ale od sedmdesátých let vydal postupně inspirovanou teorii závislosti tří svazky makrohistorického pojednání, ve kterém analyzoval v údobí 1450 až 1840 vznik moderního světového kapitalistického systému: *The Modern World-system I, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (Moderní světový systém I, Kapitalistické zemědělství a vznik evropského světového hospodářství v šestnáctém století, 1974); *The Modern World-system II, Mercantilism and the Consolidation of the European World-economy, 1600–1750* (Moderní světový systém II, Merkantilismus a konsolidace evropského světového hospodářství, 1600–1750, 1980); *The Modern World-System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-economy, 1730–1840s* (Moderní světový systém III, Druhá epocha velké expanze kapitalistického světového hospodářství, 1989).

Podle Wallersteina došlo na konci středověku a počátkem raného novověku v západní Evropě k souběhu tří faktorů – feudální krize doprovázené sociálními konflikty, ekonomické stagnace a zhoršení klimatických podmínek. To přinutilo vládnoucí vrstvy k teritoriální a obchodní expanzi. Tento proces vyústil do vzniku mezinárodního ekonomického systému, v jehož rámci podnikatelé a obchodníci překonali hranice států a vymkli se politické kontrole vládců. Zrodila se ekonomická hierarchie, v níž merkantilistické státy severozápadní Evropy, Nizozemí, Anglie a severní Francie, zaujaly postavení *centra* či *jádra* (*core, nuclear area*), jehož privilegované postavení vyplývalo ze schopnosti zmocňovat se nadhodnoty vytvářené ze zdrojů získaných v jiných oblastech. Kolem jádra se zformovala *periférie* (*peripheral area*), reprezentovaná v raném novověku Latinskou Amerikou, východní Evropou a většinou Středomoří, udržovaná v ekonomické závislosti a poskytující suroviny a levnou pracovní sílu. Mezi oběma zónami se rozkládala *semiperiférie* (*semi-periphery*), zastoupená zbývajícími regiony západní, jižní a střední Evropy a britskými koloniemi v Severní Americe.

Immanuel Wallerstein působil od roku 1976 na Binghamton University, kde do roku 2005 vedl Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilization. Pro své radikální antiglobalizační a protikapitalistické postoje, blízké například názorům Noama Chomského, a zjevnou ideologickou předpojatost, která se projevila i v jeho teoretických pracích, je Immanuel Wallerstein terčem časté kritiky. Totalitní hnutí (*totalitarismus) 20. století včetně nacismu, fašismu a komunismu pokládá například Immanuel Wallerstein za vedlejší produkt kapitalistického světového systému se středem ve Spojených státech amerických. Kulturní revoluci v Číně v šedesátých letech 20. století a „socialismus s lidskou tváří“ v Československu v roce 1968 označil za analogické výrazy odporu vůči celosvětové americké hegemonii. (Ivo T. Budil)

Walther von der Vogelweide (kolem 1170–kolem 1230, snad Würzburg, Německo), německý básník a hudebník; jeden z nejvýznamnějších představitelů minnesangu. Z jeho poezie, zvláště milostné lyriky jsou nejproslulejší básně *Já poznal všechny věci, Já muže znám i ženy* nebo *Pod lipou v trávě*. Česky vyšel výběr básní ve sborníku *Ve službách paní*. (Jiří Pavelka)

Wanang, vesnice v provincii Madang (Papua-Nová Guinea, Nová Guinea); nachází se v oblasti tropických deštných lesů. Lidé z komunity ve Wanangu sami sebe označují jako Galí. Hospodářsky jsou lidé v Yawanu závislí na zahradničení; pěstují hlavně taro, jamy a batáty. Zahradničení doplňují chovem hospodářských zvířat (hlavně prasata a kasuáři), lovem a sběrem.

Základem sociálního uspořádání je deset patrilineárních klanů, je praktikováno patrilocální pravidlo. Významní muži v komunitě mohou uzavírat polygynní manželství. Komunitu vede bigman, jednotlivé klany mají své klanové vůdce. Výchova chlapců probíhá přibližně od šesti let až do svatby v chlapeckých domech (*sinanghur*); každý klan má

zpravidla vlastní *sinanghur*. Klíčovou úlohu v společnosti hrají prvorození synové v generaci, kteří řídí chod *sinanghur*, zpravidla zdědí pozemky a jednou se stanou klanovým vůdcem. Náboženské představy jsou ovlivněny *křesťanstvím, v samotné vesnici však žádná *církev aktivně nepůsobí. Stále jsou udržovány některé prvky původního náboženství. Příslušníci komunity Wanang v denní komunikaci používají *pidgin (Tok pisin), část populace ovládá *angličtinu, všichni ovládají původní jazyk. Komunita ve Wanangu neprodala své pozemky k těžbě dřeva, a chrání tak *biodiverzitu na svých pozemcích. S Wanangem dlouhodobě spolupracuje se svým týmem entomolog Vojtěch Novotný z Entomologického ústavu České akademie věd v Českých Budějovicích. (Martin Soukup)

wang („král“), panovník v raném *starověku Číny, jemuž byli podřízeni úřední vládcové; v Koreji titul pro krále až do vzniku *císařství v roce 1897. (Jaroslav Malina)

Wang Jang-ming (též Wang Šou-žen, 1472–1528), významný mingský filozof-konfucianec, značně ovlivněný naukami *buddhismu. (Josef Kolmaš)

Wang Kōn (877–943), jeden z rebelů z konce Sjednocené *Silly, zakladatel dynastie Wang a státu *Korjō. Známy pod posmrtným titulem Tchädžo – Velký předek. (Miriam Löwensteinová)

Wang Š’-fu (13.–14. století), čínský dramatik z doby *Jüan; autor hry *Si-siang* (Příběh ze západních komnat, též Příběh západního křídla *kláštera) inspirované novelou *Jüan Čena *Setkání s opravdovou láskou* (počátek 9. století, dynastie *Tchang) o lásce krásné Jing-jing a mladého Čanga. (Lucie Olivová)

Wangočhōnčhukgukčōn (Putování do Indie), korejský cestopis z 8. století. Jeho autorem je sillský mnich *Hječcho, který odešel v šestnácti letech do tchangské Číny a v letech 723–727 vykonal pouť za posvátnými spisy do Indie. Putování do Indie bylo nalezeno v čínském Tun-chuangu počátkem 20. století. (Miriam Löwensteinová)

wanka, v kečuánské literatuře elegická poema s tragickým koncem. (František Vrhel)

Wankel, Jindřich (15. 7. 1821, Praha – 5. 4. 1897, Olomouc), český lékař, paleontolog a archeolog; „otec moravské prehistorie“. Zahájil soustavné výzkumy v hlavních jeskyních Moravského krasu (*Býčí skála, Sloupské jeskyně, Výpustek aj.), ale také v *Předmostí. Patří mezi objevitele prvních paleolitických lokalit ve střední Evropě a dále halštatských nálezů v Předsíni Býčí skály. Vytvořil první vývojové schéma moravského paleolitu (1884), opřené tehdy o systém francouzského badatele Édouarda *Larteta. Z díla: *Die Slouper Höhle und ihre Vorzeit* (1868, česky: *Sloupská jeskyně a její doba pravěká*. Blansko: Městská knihovna, 2003); *Bilder aus der Mährischen Schweiz und ihrer Vergangenheit* (1882, česky: *Obrazy z Moravského Švýcarska a jeho minulosti*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost – Blansko: Okresní muzeum, 1984); *Die praehistorische Jagd in Mähren* (Pravěký lov na Moravě, 1892). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

Wan-li čchang-čcheng („Zed’ dlouhá deset tisíc li“), čínský název *Dlouhé zdi (z období dynastie *Chan). (Jaroslav Malina)

Waové (vlastním jménem Brao, Palo, Wü – pojmenování podle místa či dialektu; jméno Wa je původní *šanské označení horských *kmenů, které je časem přijaly za své), skupina jazykově příbuzných populací v jižní Číně (provincie Jün-nan), v severovýchodní části Myanmarského svazu a v severním Thajsku v počtu odhadovaném na 1,2 milionu příslušníků. *Jazyk patří do *monkhmerské větve *austroasijské rodiny, má velké množství dialektů. Křesťanští *misionáři pro ně vytvořili písmo na základě latinky, které se však příliš nevžilo. Waové jsou děleni na dvě skupiny: 1. tzv. krotcí Waové (Lawa) jsou většinou *buddhisté, v Myanmarském svazu (dřívější Barmě) jsou ovlivněni hlavně *Šany, v Číně je patrný silný vliv čínské *kultury; 2. tzv. divocí či tvrdí Waové (Ka-wa) žijí zejména v Myanmarském svazu. *Náboženství Waů je *animistické (zejména *kult předků). Jeho součástí je i rituální *lov lebek, který je spojen se zemědělským kultem: na lov lebek se vydávají v období ohrožení úrody. Obývají velké opevněné *vesnice (200–700 domů), které jsou prakticky

nezávislé. Po britské *anexi severní Barmy (v roce 1885) se vliv koloniální správy výrazněji projevil až koncem 30. let 20. století. Od vyhlášení nezávislosti Barmy v roce 1948 je vliv státní správy v této oblasti nepatrný, podle některých informací došlo dokonce v 50. letech 20. století k obnovení lovu lebek. (Josef Kolmaš, Lukáš Šín)

Warauové, etnická skupina jihoamerických *indiánů žijící při ústí řeky Orinoko; původně sídlili též na ostrově Trinidad, odtud však byli vypuzeni v době *kolonizace. Jejich původní způsob obživy spočíval v *lovu a *rybolovu, také ve *sběru krabů a mušlí a ve zpracování produktů mauricijské palmy. Vyráběli velké čluny vždy z jediného vydlaného *kmene (*monoxyl). Pod vlivem sousedních *arawackých populací přešli v uplynulých dvou stoletích k intenzivnímu *zemědělství. V současné době představují zbytky původního indiánského etnika v počtu několika tisíc příslušníků. (Lukáš Šín)

Warhol, Andy (vlastním jménem Andrew Warhola, 6. 8. 1928, Pittsburgh, Pennsylvania, USA – 22. 2. 1987, New York City, New York, USA), americký malíř, grafik, umělecký návrhář a filmař. Jeho rodiče byli rusínské národnosti a pocházeli z *vesnice Miková na severovýchodním Slovensku; jeho otec emigroval do USA v roce 1914, matka se k němu přidala v roce 1921.

Warhol inicioval a stal se vedoucí osobností *pop-artu ve Spojených státech amerických. Začal malovat na konci 50. let, popularitu získal, když v roce 1962 vystavil obrazy Campbellových polévkových konzerv, lahví Coca-coly a dřevěných replik krabic od mýdla Brillo. V roce 1963 začal pomocí *sítotisku vytvářet série nekonvenčních portrétů slavných osobností (*Marilyn Monroe; Mao Ce-tung* aj.). V dalším období se zaměřil na realistické zobrazování erotických objektů a scén ve stylu „cinema direct“: *Dívky z hotelu Chelsea; Hedy; Můj miláček; Pohlavní části* aj. (Jaroslav Malina)

Warlpiriové (vlastním jménem Yapa), etnikum *Austrálců žijící v Severním teritoriu v oblasti Tanami, jejich počet je odhadován na 2 700. Mluví *jazykem warlpiri či *angličtinou. Původně vedli kočovný život, putovali za zdroji vody a potravy. První kontakt s evropskými osadníky proběhl ve 30. letech 20. století, kdy sem během krátkého období zlaté horečky byli přilákáni zlatokopové a *misionáři. Warlpiriové se vpádu *bělochů vzepřeli, ale byli poraženi při střetu u Conistonu v roce 1928; byl to poslední masakr v historii domorodého obyvatelstva Austrálie. Warlpiriové se poté začali kontaktu s bělochy vyhýbat, ovšem australská *vláda je roku 1946 donutila usadit se ve *městě Yuendumu. Warlpirijští chlapci vstupují mezi dospělé muže, když dovrší věk 12 let. Tato chvíle je celebrována obřadními tanci, muži tančí tanec *purlapa* a ženy předvádějí tanec vyjadřující pocit křivdy nad „ztrátou“ syna. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Warwick, Kevin (9. 2. 1954, Coventry, Anglie), britský počítačový vědec pracující v oblasti umělé inteligence a robotiky. Roku 1998 si jako první člověk nechal (na dobu devíti dnů) implantovat mikročip, což mu umožnilo ovládat přístroje vně svého těla a zároveň být těmito přístroji monitorován.

Ačkoliv je Warwick tvůrcem mnoha úspěšných robotických zařízení, obává se, že při dalším zdokonalování těchto zařízení se „inteligentní síť stane rozhodující silou a lidé – ať již připojení nebo ne – budou jejími hračkami“. Tyto obavy (vzpomeňme na Karla *Čapka) vyjádřil v knize *The Rise of the Robots* (česky *Úsvit robotů, soumrak lidstva*, 1999). Warwickova varování se v knize paradoxně prolínají s nadšeným líčením pokroků jeho robotů. (Jan Novotný)

Watson, James Dewey (6. 4. 1928, Chicago, Illinois, USA), americký molekulární biolog; profesor Harvardské univerzity, jeden z objevitelů struktury molekuly *DNA. V roce 1962 obdržel se svými kolegy, anglickým molekulárním biologem Francisem H. C. *Crickem a novozélandským fyzikem Mauricem H. F. *Wilkinsem, Nobelovu cenu za objev molekulární struktury *deoxyribonukleové kyseliny (DNA) a jejího významu pro přenos genetické

informace (1953). Z díla: *The Double Helix* (Dvojitá šroubovice, 1968). (Kateřina Boberová, Jaroslav Malina)

Watteau, Antoine (10 .10. 1684, Valenciennes, Francie – 18. 7. 1721, Nogent-sur-Marne, Francie), francouzský malíř; jeden z nejvýznamnějších malířů francouzského *rokoka. Zobrazoval galantní scény v *přírodě (například *Slavnost lásky; Zábava v přírodě*), divadelní výjevy i jednotlivé postavy z *commedia dell'arte a jiné typické rokokové motivy, kde dominuje zejména láska a erotika (například *Paridův soud*). Přesáhl však obvyklou nezávaznou rokokovou hravost a dokázal zachytit hlubší smysl lidského jednání; například z jeho obrazů jako *Nalodění na Kythéru* či *Champs Elysées* lze vyčíst rozčarování, skrývající se za někdy povrchní radostí ze života, které je pro tato léta typické. (Jaroslav Malina)

WB, *World Bank.

web, *World Wide Web.

Weber, Max (Maximilian Carl Emil) (21. 4. 1867, Erfurt, Německo – 14. 6. 1920, Mnichov, Německo), německý sociolog, historik, ekonom a teoretik práva; spoluzakladatel a hlavní představitel humanistické *sociologie. Usiloval o komplexní interpretaci moderního světa, zkoumal principy *kapitalismu a hledal jeho souvislosti s protestantskou etikou a kalvinistickou *askezí. Pravá služba boží spočívá pro protestanty v ukázněném, racionálním naplňování světského povolání, což je právě ideálním předpokladem úspěšného podnikání.

Max Weber byl toho *názoru, že kulturní jevy jsou natolik mnohotvárné, proměnlivé a nekonečné, že je nelze objasnit nějakými obecnými *zákony. Základním prvkem společenského života je podle něj individuální jednání, které je předmětem zkoumání sociologie, přičemž předpokladem poznání je pochopení jevů, nikoli pouhý popis. Weber rozlišil čtyři typy sociálního jednání podle převládající *motivace: účelově racionální, hodnotově racionální, emoční a tradiční.

Ve své politické teorii rozlišil tři základní typy *panství – *charismatické, *tradiční a *legální, přičemž to poslední tvoří podle Webera podstatu moderních států. V politice identifikoval dva možné typy jednání: politik se může buď řídit morálními principy a ideály, což Weber nazval „etikou smýšlení“, nebo se může soustředit především na důsledky svého jednání, a praktikuje tak „etiku zodpovědnosti“. Podle Webera je pouze druhý jmenovaný typ pro politiku (a politiky) vhodný, čímž se zařadil do realistického proudu v politickém myšlení (*realismus), po bok Niccolò *Machiavelliho, Thomase *Hobbese, Carla Schmitta či Hanse Morgenthaua.

Svým metodologickým *individualismem, tedy přesvědčením, že poznání sociální skutečnosti musí za výchozí referenční bod považovat jednotlivé lidské bytosti, jejich jednání a zájmy, se Weber jasně vymezil proti holistickým teoriím, jak je představoval například *marxismus, historická ekonomická škola, *Durkheimova sociologie nebo v pozdější době *Parsonsova strukturně-funkcionalistická teorie společnosti. Důraz na *individualismus a primát účelové (formální) racionality činí z Webera jakéhosi předchůdce současné teorie racionální volby. Na druhé základní metodologické ose společenských věd, natažené od přírodovědecky motivovaných snah o *exaktní nomologický *výklad* sociálního jednání (tedy formulaci pokud možno obecných „zákonů“ společnosti) k hermeneutickému *porozumění* smyslu *konkrétního sociálního jednání, se ovšem Weber prostřednictvím konceptu *Verstehen* pokoušel zaujmout střední, zprostředkující pozici, jež by kromě porozumění smyslu individuálního jednání umožnila také jeho zasazení do řetězce kauzálních vztahů. Jeho snaha o překlenutí propasti sice nebyla následujícími generacemi vyhodnocena jako úspěšná, ovšem neustávající metodologické diskuse (kupříkladu v oboru teorií mezinárodních vztahů) potvrzují, že se stále jedná o jednu z fundamentálních otázek společenských věd.

Z praktického hlediska akademického výzkumu i politického jednání se jako nejvýznamnější Weberovo dědictví jeví koncepce hodnotové *neutrality, respektive důraz na přísné oddělení sfér (společenské) vědy a politiky.

Z díla: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Protestantská etika a duch kapitalismu, 1904–1905), *Wirtschaft und Gesellschaft* (Hospodářství a společnost, 1922, posmrtné vydání). (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

weblog, *blog.

Weigner, Karel (10. 4. 1874, Batelov – 20. 11. 1937, Praha), český lékař anatom; nástupce zakladatele české moderní *anatomie Jana *Jánošíka na Anatomickém ústavu České lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze (1926–1937). Napsal první českou učebnici topografické anatomie (1915–1924), věnoval se kineziologii a studiu lidských plemen a typů; byl velkým odpůrcem *rasistických teorií. Kromě řady univerzitních a společenských funkcí byl aktivním pracovníkem v tělovýchovné organizaci Sokol, v níž inicioval zřízení Tyršova státního ústavu tělovýchovného. (Ladislava Horáčková)

Weinberg, Wilhelm Robert (1862–1937), německý lékař a populační genetik. V roce 1908 vyjádřil matematický vztah mezi alelovými četnostmi a genotypovými četnostmi v populacích – tím položil (spolu s Godfreyem Haroldem *Hardym) základ pro vznik genetiky populací. Z díla: *Über den Nachweis der Vererbung beim Menschen* (O důkazu dědičnosti u lidí, 1908). (Jiřina Relichová)

Weinerová, Renata (17. 8. 1962, Tábor), česká etnoložka; vědecká pracovníce v oddělení etnických studií Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, v.v.i. V roce 1985 dokončila Filozofickou fakultu *Univerzity Karlovy v Praze, obor etnografie a folkloristika. V letech 1980–1984 soukromě studovala *romštinu u doc. Mileny Hübschmannové, CSc. Po ukončení studia nastoupila jako romská kurátorka při Správě sociálních služeb v Praze. V roce 1987 přešla do Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV, v roce 1988 obhájila titul PhDr. Postgraduální studium v oboru historické vědy-etnologie ukončila v roce 1991 a získala vědeckou hodnost CSc. (doktorská práce byla zaměřena na stravu a subsistenční systém michalovských *Romů na Kladně).

Již v průběhu osmdesátých let prováděla terénní výzkumy Romů v České republice (v Praze, na Kladně, v Českém Krumlově, Ústí nad Labem) a na Slovensku (Bystrany, Michalovce, Trebišov a další). Na počátku devadesátých let působila ve smírčí komisi pro interetnické konflikty v Praze. Problematiku sociálního propadu romské menšiny v České republice v polistopadovém období zpracovala v publikaci *Romanies – In Search of Lost Security?* (1994). V letech 1995–1999 pobývala v Pákistánu v rámci mise Ministerstva zahraničních věcí ČR. V následujících letech se zabývala problematikou romských migrací ve střední Evropě. Téma bylo rozpracováno například v publikaci, kterou připravovala spolu s Willem Guyem a Zdeňkem Uherkem *Roma Migration in Europe: Case Studies* (2004). Externě spolupracovala s UNHCR, IOM a Socioklubem v Praze, podílela se na řadě aplikovaných výzkumů pro státní i nestátní instituce. V roce 2003 prováděla konzultační činnost v rámci projektu AV ČR „ETHNIC“, koordinovaného Evropskou unií a zaměřeného v České republice na romskou menšinu. Spolu se Zdeňkem Uherkem a Kateřinou Plochovou se podílela na výzkumu problematiky půjčování peněz v romských komunitách: *Lending Money in Roma Communities: The Problems of Credit Granted by Legal Entities to Socially Deprived Clients with Subsistence Level Income* (2004). V roce 2008 se stala součástí týmu, který zpracoval projekt pro Úřad vlády České republiky a Světovou banku na téma *Politika zaměstnanosti ve vztahu k Romům – posouzení kvalifikačních předpokladů a dovedností Romů pro jejich uplatnění na trhu práce*, který se stal součástí dokumentu *Česká republika: Šance na zlepšení zaměstnanosti Romů* (2008). V letech 2002–2004 byla členkou vědecké rady Etnologického ústavu AV ČR a tajemnicí 7. oborové rady Grantové agentury AV ČR. Od roku 2008 je členkou České asociace pro sociální antropologii (CASA). Kontakt: PhDr. Renata Weinerová, CSc., Etnologický ústav Akademie věd České republiky v.v.i., Na Florenci 3, 110 00 Praha 1, telefon: 234 612 607, e-mail: weinerova@eu.cas.cz. (Jaroslav Malina)

Weininger, Otto (3. 4. 1880, Vídeň, Rakousko – 4. 10. 1903, Vídeň, Rakousko), rakouský filozof. Narodil se v zámožné vídeňské židovské rodině, studoval filozofii, ale jeho zájem byl univerzální – absolvoval též přírodovědné přednášky, zabýval se medicínou, zvládl několik cizích jazyků, byl sečtělý, vyznal se v hudbě. Jeho stěžejním dílem je rozšířená disertační práce *Geschlecht und Charakter* (Pohlaví a charakter), vydaná na jaře roku 1903. V říjnu téhož roku se Weininger zastřelil v domě, kde zemřel hudební skladatel Ludwig van Beethoven (1770–1827).

Kniha Otty Weiningerova vyvolala obrovský rozruch a měla dalekosáhlý vliv; v rozmezí třiceti let byla publikována osmadvacetkrát! V první části této práce rozvíjí autor tezi o *bisexualitě přítomné v každém *člověku; rozlišení mužského či ženského pohlaví závisí na stupni *dominance (srov. *femininita, *gender, *maskulinita). Ženský element Weininger vnímá jako méněcenný, *žena podle něj ohrožuje stabilitu domova, stabilitu *společnosti. Téma ženské role a s ní spojené téma *sexuality bylo typické pro tehdejší dobu pnutí mezi potlačováním sexuality na jedné straně a její emancipací na straně druhé. Interpretace ženy jako egoistické *femme fatale*, vyznačující se všepohlcující sexualitou, i ženy jako nesamostatné, bezduché součásti dekorace nebyla náhodná. Epochu přelomu století provázelo veliké znejistění a krize *identity. Weininger se utkal i se svou židovskou identitou: konvertoval ke *křesťanství, které považoval za nadřazené *židovství, stejně jako je mužský princip nadřazen ženskému. Jeho nenávidný postoj k židovství posloužil jako argument nacistické ideologii ve 20. letech 20. století (*nacismus). Dílo mladičkého Weiningerova nebylo ve své době přijato odmítavě, spíše naopak (švédský prozaik a dramatik August *Strindberg [1849–1912] knihu vítal jako „vyřešení problému“), protože se dotýkalo bolavých problémů jeho současníků; bylo také jedním z inspiračních zdrojů dobového výtvarného umění, například tvorby rakouských malířů Gustava *Klimta (1862–1918) a Egona *Schieleho (1890–1918). V poslední době význam Weiningerova díla v dobovém kontextu zhodnotil britský psychiatr a historik Chandak Sengoopta v monografii *Otto Weininger: Sex, Science, and Self in Imperial Vienna* (Otto Weininger: Pohlaví, věda a sebepoznání v císařské Vídni, 2000, česky: *Otto Weininger: Sexualita a věda v císařské Vídni*, 2009). (Jaroslav Malina)

Wej (220–265), čínská dynastie, kterou založil *Cchao Cchao, vládnoucí na severu Číny po pádu říše *Chan. (Josef Kolmaš)

Wej, Severní (386–534), dynastie v období Severních dynastií (*dynastie, Jižní a Severní). (Josef Kolmaš)

Wej, Východní (534–550), krátkodobá dynastie v období Severních dynastií (*dynastie, Jižní a Severní). (Josef Kolmaš)

Wej, Západní (534–556), krátkodobá dynastie v období Severních dynastií (*dynastie, Jižní a Severní). (Josef Kolmaš)

welfare state, *stát, sociální.

Wells, Herbert George (21. 9. 1866, Bromley, Anglie – 13. 9. 1946, Londýn, Anglie), anglický spisovatel; jeden ze zakladatelů *science fiction. Narodil se v rodině drobného obchodníka a profesionálního hráče kriketu. Nejprve se stal učněm v obchodu s textilem, avšak po získání stipendia studoval *biologii u darwinisty Thomase Henryho *Huxleyho. Po skončení studia v roce 1890 působil jako učitel a od roku 1893 se živil jako spisovatel. Byl levicového smýšlení a kritikem společenských poměrů ve Velké Británii na počátku 20. století. Společně s dramatikem Georgem Bernardem Shawem založil *Fabiánskou společnost, která šířila teorii fabiánského (reformního) *socialismu. Wells je společně s Julesem *Vernem považován za zakladatele science fiction, avšak ve své pozdější tvorbě se dostal až k sociální *utopii a filozofii.

Stěžejními Wellsovými fantastickými díly jsou romány *The Time Machine* (Stroj času, 1895) – o cestě do budoucnosti, *The Island of Dr. Moreau* (Ostrov doktora Moreaua, 1896), – o rizikovosti neetických biologických experimentů, *The Invisible Man* (Neviditelný, 1897) – o

tragedii vědce, který se dostává do mravního rozporu se společností, *The War of the Worlds* (Válka světů, 1898) – o invazi *mimozemšťanů, *The First Men on the Moon* (První lidé na Měsíci, 1901) – o setkání s obyvateli *Měsíce připomínajícími hmyz a *Men Like Gods* (Lidé jako bozi, 1923) – o člověku, který se ocitá v *Utopii, blažené beztržní společnosti. Autorovy společensko-kritické romány mají sice nepopíratelné literární kvality a některé jsou opakovaně vydávány, ale zdaleka neovlivnily lidské myšlení tak silně jako Wellsovo fantastické dílo. Jeho vědecko-popularizační spisy, dílem kontroverzní pro příklon k *eugenicě a *rasismu, tvoří nejméně významnou součást autorovy tvorby. Kladnou výjimkou jsou spisy laděné historicky, například *The Outline of History* (Dějiny světa, 1919–1920) nebo *Russia in Shadow* (Rusko v mlze, 1920) – skeptické črty o změnách v porevolučním Rusku. Řada Wellsových děl byla zfilmována. Válka světů byla nejméně dvakrát provedena jako rozhlasová hra s katastrofálními následky masové paniky (nejdříve dramaturgie Orsona Welles z roku 1938 v USA, později v Ekvádoru).

Herbert George Wells bývá řazen k Julesu Vernovi jako zakladatel žánru *science fiction, avšak jeho díla jsou na podstatně vyšší literární i myšlenkové úrovni. Především domýšlel důsledky vědeckého *pokroku nebo katastrof, o kterých psal. Sděluje obecnější myšlenky. Právě Wells postavil *vědecko-fantastickou literaturu do polohy jednoho ze svěbytných a plnohodnotných literárních proudů. (Vojtěch Mornstein)

welština, *velština.

Wenzel, Roman (20. 7. 1954, Brno), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. V letech 1969–1973 absolvoval Střední uměleckoprůmyslovou školu v Brně (obor sochařství u Františka Navrátila) a v letech 1976–1982 Akademii výtvarných umění v Praze v ateliéru sochařství Stanislava *Hanzíka. Od roku 1982 se jako sochař a keramik ve svobodném povolání zabývá volnou tvorbou v různých materiálech, keramice, kameni, kovu, dřevě; často spolupracuje s architekty na realizacích soch, reliéfů, studánek a land-artů. Je členem Sdružení keramiků Brno.

Wenzel nechce být povrchně hravý, zajímá se intenzivně o duchovní svět různých kontinentů, poutá ho *jóga, hledající rovnováhu mezi krajními póly bytí. (Jaroslav Malina)

wen-jen, psaná klasická *čínština, používaná jako literátský *jazyk také v Koreji (**hanmun*) a Japonsku (*kanbun*). (Josef Kolmaš)

wen-žen [čínšsky], ideál čínského vzdělance či literáta, povzneseného nad malichernosti a ovládajícího „tři dokonalá umění“ *san t'ue*: *poezii, *kaligrafii, *malířství. Jinou typickou zálibou byla hra na sedmistrunnou citeru *čchin* nebo v čínské šachy *wej-čchi* a toulky horskou *přírodou. Představa *wen-žena* se v průběhu dějin měnila, například za dynastie *Sung (960–1279) splývala s rolí státního *úředníka (mandarína), zatímco na konci *Mingů (1368–1644) se jí do určité míry vymykala, neboť tehdy se ideální *wen-žen* zřekl politické kariéry a žil v ústraní. Pod vlivem různých radikálních směrů, Čchanem počínaje a tzv. jangčouskými podiviny konče, získával obraz *wen-žena* mnohdy nádech bohémství a nekonformity. Nikdy však nešlo o *asketu, naopak *wen-žen* uměl, vytříbeným a kultivovaným způsobem, života užívat. Typ vznešeného učence přejali i v Koreji a Japonsku, ovšemže ve vlastních kulturních obdobích. (Lucie Olivová)

Werbnerová, Pnina (1944, Jižní Afrika), britská sociální antropoložka. Odbornou kariéru zahájila na katedře antropologie v Manchesteru (Ph.D. 1979), v současnosti působí na katedře sociologie univerzity v Keele ve Velké Británii. V duchu tzv. manchesterské antropologické školy se v 70. letech zaměřila na studium sociálních sítí mezi *Pákistánci v urbánním prostředí Manchesteru ve Velké Británii. Později se její výzkumné zájmy rozšířily a zahrnují studium pákistánské *imigrace do Velké Británie v kontextu studia *diaspor, politik *multikulturalismu, *rasismu, *kulturní hybridity, *transnacionalismu a *kosmopolitismu.

Výsledky výzkumu shrnula ve studii *Migration Process: Capital, Gifts and Offerings among British Pakistanis* (Migrační proces: Kapitál, dary a oběti mezi britskými Pákistánci, 1990) a spolu s Tarique Modoodem uspořádala sborník *Debating Cultural Hybridity: Multicultural Identities and the Politics of Anti-Racism* (Diskuse o kulturní hybriditě: Multikulturní identity a politika antirasismu, 1997). V roce 2002 publikovala monografii *Imagined Diasporas among Manchester Muslims* (Pomyslné diaspory mezi manchesterskými muslimy). V poslední době se zabývá také tématem súfijských rituálů v britském městském prostředí, které zpracovala v knize *Pilgrims of Love: the Anthropology of a Global Sufi Cult* (Putování lásky: Antropologie globálního súfijského kultu, 2003). *Antropologický terénní výzkum prováděla nejen ve Velké Británii, ale také v Pákistánu a Botswaně, kde se do popředí jejího zájmu dostala role žen ve vztahu k veřejné sféře. (Michal Tošner)

Wernickeovo centrum řeči, *centrum řeči, Wernickeovo.

Wesselmann, Tom (23. 2. 1931, Cincinnati, Ohio, USA – 17. 12. 2004, New York, USA), americký výtvarník; jeden z nejvýznamnějších představitelů amerického *pop-artu. Ve své tvorbě kombinoval malbu s reálnými prefabrikovanými předměty denní potřeby (ve stylu „ready made“) a pracoval s typickými *atributy amerického spotřebního života: popelník s nedopalkem cigarety, koupelna, ženský *akt v reklamní stylizaci. Své nejproslulejší dílo *Great American Nude* (Velký americký akt) provedl v několika *variantách. (Jaroslav Malina, Barbora Půtová)

Westermarck, Edward Alexander (20. 11. 1862, Helsinky, Finsko – 3. 9. 1939, Tenhola/Tammisaari, Finsko), finský antropolog a filozof. Vystudoval na *univerzitě v Helsinkách estetiku, literaturu a filozofii. V letech 1887 až 1888 pobýval v Anglii, poté působil na helsinské univerzitě a zastával funkci rektora finské Akademie Abo. Po roce 1903 přednášel *sociologii na London School of Economics and Political Science.

Edward Westermarck se věnoval problematice *exogamie, *incestu, *tabu a *příbuzenství. Byl ovlivněn *darwinismem a anticipoval některé teze *sociobiologie. Od roku 1898 prováděl terénní výzkumy ve vnitrozemí Maroka, které ovlivnily Bronislawa *Malinowského. Výsledky svého dlouholetého pobytu v Maroku shrnul například ve studii *Ritual and Belief in Morocco* (Rituál a víra v Maroku, 1926). Kniha *The Origin and Development of Moral Ideas* (Původ a vývoj morálních idejí, 1906) byla označena za jednu z nejvýznamnějších prací skandinávské antropologie a filozofie.

V díle *History of Human Marriage* (Dějiny lidského manželství, 1891) se nespokojil s *Tylorovým *vysvětlením exogamie jako výsledku racionálního a vědomého chování a rozhodování. Podle Westermarcka vzniklo pravidlo „vyvdání se“ a zákaz incestu prostřednictvím *přirozeného výběru. Nevznikl tím, že by lidé chápali negativní důsledky, k nimž vede reprodukce mezi geneticky blízkými příbuznými. Lidé, kteří praktikovali sexuální vztahy se svými geneticky blízkými příbuznými, byli méně reprodukčně úspěšní, než ti, kteří praktikovali exogamii. V této práci tvrdil, že v mnoha případech, kdy děti vyrůstaly společně, tak se v dospělosti nestaly sexuálními partnery, i když se nejednalo o pokrevní příbuzné. Byl toho *názoru, že existuje vrozená averze k sexuálním vztahům mezi osobami žijícími velmi blízko sebe od časného mládí. Tím, že takovými osobami jsou ve většině případů pokrevně příbuzní, se tento cit projevuje jako odpor k sexuálním vztahům s blízkými příbuznými. Dnes je tento model označován jako Westermarckův efekt. Westermarckovy názory na původ tabu incestu byly tehdejšími badateli odmítnuty. Tvrdou kritiku si Westermarck vysloužil hlavně od Jamese Georgea *Frazera (1854–1941), který tvrdil, že kdyby instinkt proti incestu vznikl působením přirozeného výběru, tak by nebyl důvod, aby v každé *kultuře existovalo tabu incestu. (Ivo T. Budil, Martin Soukup)

Westphal, Carl Friedrich Otto (23. 3. 1833, Berlín, Německo – 27. 1. 1890, Kreuzlingen, Švýcarsko), německý neurolog a psychiatr; ředitel Ústavu mozku v Berlíně. Jeho jméno nese

parasympatické jádro okohybného nervu – **nervus oculomotorius* (Edingerovo-Westphalovo jádro). (Ladislava Horáčková)

Weyewowé, etnikum žijící na ostrově Sumba v Indonésii v počtu asi 100 000, mluví weyewštinou. Byli dlouhá léta izolováni, protože jejich ostrov neležel na obchodních trasách. V 18. století však byli nuceni stavět opevněné **vesnice* na obranu proti **otrokářům*. Weyewská společnost měla tradičně v čele rádzu, tj. „velkého muže“. Nedávné snahy sjednotit indonéský národ vedly k tomu, že mnozí rádžové částečně ztratili své postavení. Rozhodování o půdě a lidech nyní přísluší státní správě, takže **rituální hostiny*, jež mají ovlivnit **duchy*, ztrácejí na významu. (Lukáš Šín)

Weyr, František (25. 4. 1879, Vídeň, Rakousko – 29. 6. 1951, Brno), český právní teoretik; profesor Právnické fakulty **Masarykovy univerzity* v Brně. Zakladatel tzv. Brněnské normativní školy právní, která se hlásila k **normativní teorii práva*, jeden z hlavních spolutvůrců první československé **ústavy* (1918–1920) a spoluzakladatel *Masarykovy univerzity* (1919). Z díla: *Ústava republiky Československé* (1919), *Základy filosofie právní: Nauka o poznávání právnickém* (1920), *Teorie práva* (1936). (Jaroslav Malina)

WFP, **World Food Programme*.

whānau (maorský výraz pro tradiční typ sociopolitické jednotky), typ sociální organizace a základní rodové jednotky tradiční maorské kultury, jejíž členové žili v úzkém, intimním a bezprostředním osobním kontaktu (**Maoři*). Jednalo se především o rozšířenou rodinu, která zaštiťovala fungování nejdůležitějších osobních a sociálních vztahů. Instituce *whānau* obvykle zahrnovala tři základní **generace*. Starší pár, jejich potomky s partnery a jejich dětmi. Tito lidé sdíleli domácnost a společně se starali o svoji obživu. Dělbá práce byla standardní podmínkou soužití. Starší členové rodiny přebírali péči o nejmladší děti, zatímco střední generace se zabývala **lovem*, **sběrem plodin*, vařením či výrobou **nástrojů*. V čele *whānau* nestál jeden vůdce. Tyto sociální skupiny byly řízeny kolektivně prostřednictvím členů rady (*tūtūā*), kteří přijímali a zaštiťovali realizaci všech rozhodnutí. (Helena Šulová)

Wheeler, sir Robert Eric Mortimer (10. 9. 1890, Glasgow, Skotsko – 22. 7. 1976, Londýn, Anglie), britský archeolog a indolog. Významně se podílel na rozvoji archeologie ve Velké Británii a v Indii. Prováděl četné archeologické výzkumy zejména z období **harappské kultury* (například v roce 1950 navázal v **Móhandžódaru* na **Marshallovy* a **MacKayovy* objevy) a ve svých publikacích zachytil pravěký a starověký vývoj na indickém subkontinentu. Z díla: *Civilizations of the Indus Valley and Beyond* (1966, česky: *Dávná civilizace v údolí Indu*, 1973). (Jaroslav Malina)

whiskey root, **peyotl*.

White, Leslie Alvin (19. 1. 1900, Salida, Colorado, USA – 31. 3. 1975, Death Valley, California, USA), americký antropolog. Patří k nejvýznamnějším tvůrcům koncepce unilineárního **neoevolucionismu* v **antropologii*, který inspiroval rovněž **novou archeologii* (zejména Lewise **Binforda* a jeho školu), **analytickou archeologii* (zejména Davida **Clarka* a jeho školu) a **kulturní ekologii* (zejména Juliana **Stewarda* a jeho školu).

Leslie White založil svou koncepci **evoluce kultury* na vypracování pojmu kulturního systému tvořeného čtyřmi subsystemy – technologickým (nástroje a prostředky, jimiž člověk zajišťuje svoji existenci ve vztahu k **přírodě*), sociálním (ekonomické, politické, etické, vojenské, pracovní a příbuzenské vztahy a s nimi spjaté vzorce individuálního a kolektivního chování), filozofickým (lidská zkušenost vyjádřená prostřednictvím symbolických forem: **mytologie*, **náboženství*, **věda*, **literatura* apod.) a psychologickým (postoje, city, prožitky apod.), přičemž **primárním* a určujícím je technologický subsystem, který determinuje formu i obsah ostatních tří subsystemů. Z díla: *The Science of Culture: A Study of Man and Civilization* (Věda o kultuře: Studium člověka a civilizace, 1949), *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome* (Evoluce kultury: Vývoj civilizace po pád Říma, 1959), *The Concept of Cultural Systems: A Key Understanding Tribes and Nations*

(Pojem kulturních systémů: Klíč k porozumění kmenům a národům, 1975). (Ivo T. Budil, Jaroslav Malina)

White, Timothy D. (24. 8. 1950, Los Angeles, Californie, USA), americký paleoantropolog; profesor na University of California (Berkeley, USA). Pracoval řadu let v *Afaru (Etiopie) v týmu Donalda *Johansona, později spolupracoval s Mary *Leakeyovou a zpracovával stopy *australopitéků z *Laetoli. V roce 1994 publikoval nález druhu **Ardipithecus ramidus*, který jeho americko-etioopský tým objevil na lokalitě Aramis v centrální Etiopii.

Timothy White se zabývá problematikou lidské evoluce a v současné době se soustřeďuje na vztah morfologie skeletu, ekologie a chování a jejich fylogenetické a funkční aspekty. Vedle takto zaměřeného výzkumu *homininů od pliocénu do pleistocénu zkoumá etologické aspekty modifikace *kostí člověka z *pleistocénu *Starého světa a *holocénu z jihozápadních oblastí USA. Zabývá se také paleontologií a lidskou osteologií. Z díla: *Human Osteology* (Humánní osteologie, druhé vydání v roce 2001). (Jaroslav Malina, Václav Vančata)

Whiting, John Wesley Mayhew (12. 6. 1908, Chilmark, Massachusetts, USA – 13. 5. 1999, Chilmark, Massachusetts, USA), americký antropolog; představitel školy *osobnost a kultura. Spolu s psychologem Irwinem Childem obohatili *metodologii *antropologie o přístup kombinující behavioristický a psychoanalytický výzkum vlivu výchovných praktik a rané sociální zkušenosti na utváření osobnosti příslušníka určité kultury. Z díla: *Child Training and Personality: A Cross-cultural Study* (Výchova dítěte a osobnost: Transkulturní studie, 1953, s Irwinem Childem). (Jaroslav Malina)

Whittenův efekt, *efekt, Whittenův.

WHO, *World Health Organization.

Whorf, Benjamin Lee (24. 4. 1897, Winthrop, Massachusetts, USA – 26. 7. 1941, Hartford, Connecticut, USA), americký lingvista, antropolog a všestranný myslitel; společně s Edwardem *Sapirem je pokládán za tvůrce *Sapir-Whorfovy hypotézy. Vystudoval Massachusetts Institute of Technology, kde získal v roce 1918 titul *bakaláře chemického inženýrství; po celý svůj život působil v Hartfordské požární pojišťovně v Connecticutu a byl považován za odborníka na problematiku požární prevence.

V roce 1931 zahájil Whorf pod vedením Edwarda Sapira postgraduální studium *antropologie na Yaleově univerzitě, kde se zabýval *jazyky *Aztéků, *Mayů a *Hopiů. Svě lingvistické teze Whorf uveřejnil především ve studiích *Science and Linguistics* (Věda a jazykověda, 1940), *Linguistics as an Exact Science* (Jazykověda jako přísná věda, 1940) a *Languages and Logic* (Jazyky a logika, 1941). Výběr z nejdůležitějších Whorfových textů byl publikován ve sborníku *Language, Thought, and Reality* (Jazyk, myšlení a realita, 1956), jehož editorem byl John B. Carroll. Benjamin Lee Whorf zemřel předčasně ve čtyřiačtyřiceti letech na rakovinu. Whorf, člen metodistické církve, měl rozsáhlé zájmy, které zahrnovaly kromě *jazykovědy a antropologie evoluční biologii, botaniku, teologii, fyziku a různé ezoterické a okultní nauky. (Jaroslav Malina)

wigwam, *vigvam.

Wichterlová, Hana (2. 3. 1903, Prostějov – 29. 8. 1990, Praha), česká sochařka; jedna z hlavních představitelk českého moderního sochařství. Zpočátku byla ovlivněna dílem svého učitele Jana *Štursy (*Údiv*, 1923), poté *kubismem a *abstraktním uměním ústícím do hledání základních a přírodních tvarů i elementárních duchovních forem (*Kompozice*, 1929–1930; *Pupen*, 1932; *Lusk*, 1967–1968; *Jádro*, 1977 aj.). Posledních dvacet let pracovala na plastice *Mahuleny*, jejímž námětem, inspirovaným divadelní hrou *Radúz a Mahulena* Julia *Zeyera, bylo prolnutí stromu a ženského těla – dílo zůstalo nedokončeno. (Jaroslav Malina)

Wikanová, Unni (18. 11. 1944, Harstad, Norsko), norská sociální antropoložka; působí na univerzitě v Oslu. Vystudovala sociologii na univerzitě v Oslu (1965–1966), sociální antropologii na univerzitě v Bergenu (1967–1968) a arabistiku na Americké univerzitě v

Káhiře (1968–1969). Profesuru získala v roce 1987. V roce 2004 jí byla udělena cena *Fritt Ord* (Svobodné slovo). Přednášela na řadě významných univerzit. Specializuje se na problematiku *islámu a *Blízkého východu.

Vedle bohaté odborné publikační činnosti je také popularizátorkou vědy, působí aktivně v norských médiích jako komentátorka společenského dění a snaží se využívat *antropologii jako nástroj pro změnu norské politiky vůči imigrantům. Argumentuje v tom smyslu, že norský velkorysý sociální systém a politika *tolerance *multikulturality vytváří kulturu závislosti na sociálním systému a ničí lidský seberepekt. Pracovala také jako poradkyně pro UNICEF a Světový potravinový program v Bhútánu (1989–1994) a pro Norskou agenturu pro rozvojovou spolupráci v Palestině (1999). Mezi její významné publikace patří *Life Among the Poor in Cairo* (Život mezi chudými v Káhiře, 1980) a *Generous Betrayal: Politics of Culture in the New Europe* (Velkorysá zrada: Politika kultury v nové Evropě, 2002). (Tereza Kuldová)

Wilkins, Hugh Frederick (15. 12. 1916, Pongaroa, Nový Zéland – 5. 10. 2004, Blackheath, Londýn, Anglie), britský fyzik a molekulární biolog, odborník na rentgenovou difrakci. Známy především svou spoluprací s Američanem Jamesem D. *Watsonem a Angličanem Francisem H. *Crickem na King's College v Londýně, která vyústila v objevení struktury *DNA (1953) a udělení Nobelovy ceny za medicínu (1962). (Miloš Macholán)

Willendorf (Rakousko), otevřená vícevrstevná *lokalita (počátek *mladého paleolitu – *aurignacien, *gravettien) nad údolím Dunaje, jejíž vývoj je datován zhruba mezi 40 000 až 20 000 let. Nejmladší poloha na lokalitě II (vrstva 9) poskytla slavný nález *Willendorfské venuše, zhotovené z *vápence. (Jiří A. Svoboda)

willendorfen-kostěnkien (fáze *gravettien), skupina významných středoevropských a východoevropských *lokalit *mladého paleolitu (*Willendorf, *Petřkovice, *Moravany, Spadzista, Avdějevo, *Kostěnk I, IV, *Molodova) datovaná mezi 23 000 až 16 000 let př. n. l. Předpokládáme, že je důsledkem východně orientované *migrace, kterou vyvolalo ochlazování *klimatu. Charakteristické jsou typické *hroty s bočním vrubem (na východě ovšem v nesrovnatelně větším množství i variabilitě než v kostěnkovsko-willendorfské fázi středoevropského gravettien), gravettoidní hroty s otupeným bokem a *rydla, výrazně převažující nad *škrabadly i *drasady. Příznačný je rozkvět umění (řezby v *kosti, mamutovině a ve slínovci), architektury (hypotetické dlouhé domy, systém zásobních jam), pohřbívání. (Jiří A. Svoboda)

Willendorfská venuše, *venuše, Willendorfská.

Wiley, Gordon Randolph (7. 3. 1913, Chariton, Iowa, USA – 28. 4. 2002, Cambridge, Massachusetts, USA), americký archeolog; profesor na Harvard University v Cambridge v Spojených státech. Je jedním z nejuznávanějších amerických archeologů, autorem mnoha studií a knih o dějinách americké archeologie a o vývoji osídlení na obou amerických kontinentech. Z díla: *An Introduction to American Archaeology*. Vol. 1. *North and Middle America*; Vol. 2. *South America* (Úvod do americké archeologie. Svazek 1. Severní a Střední Amerika. Svazek 2. Jižní Amerika, 1971), *A History of American Archaeology* (Historie americké archeologie, 1980, s Jeremy A. *Sabloffem). (Jaroslav Malina)

Williams, Patrick (2. 5. 1947, Gouzon, Francie), francouzský antropolog a etnolog; ředitel výzkumných aktivit CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) a člen Laboratoře urbánní antropologie (Laboratoire d'anthropologie urbaine), jejímž ředitelem byl v letech 1996–2000.

Ve svých pracích se věnuje cikánským/romským skupinám Evropy. Zabývá se různými aspekty jejich kultury, jako jsou například svatební obřady a rituální úcta k mrtvým, religiózní praktiky, způsoby organizace a příbuzenství, jazykové praktiky a hudební vyjádření. Je autorem několika monografií a sborníků, mezi něž patří: *Mariage tsigane: Une cérémonie de demande en mariage chez les Romes de Paris* (Cikánské manželství: Obřad žádání o ruku u

pařížských Romů). Paris: Selaf – LHarmattan, 1984; *Tsiganes: Identité, évolution* (Cikáni, jejich identita a vývoj). Paris: Syros Alternatives, 1989 (editor); *Les Tsiganes de Hongrie et leurs musiques* (Maďarští cikáni a jejich melodie). Paris: Cité de la Musique / Arles: Actes Sud, collection „Musiques du monde“, 1996; *Django* (Džango). Marseille: Éditions Parenthèses, 1998. Kromě toho je autorem řady odborných textů a statí v odborných časopisech: *Terre d’asile, terre d’exil: L’Europe tsigane* (Země azylu, země exilu: Cikánská Evropa), *Ethnies*, roč. 15, 1993, č. 8, s. 1–160 (společně s Marcel Cortiadovou); *Jeux, tours et manèges: Une ethnologie des Tsiganes* (Hry, způsoby a předváděné výstupy: K etnologii Cikánů), *Études Tsiganes*, 1994, č. 4 (nouvelle série), s. 1–220; *La littérature des Tsiganes & les Tsiganes de la littérature* (Cikánská literatura & Cikáni v literatuře), *Études Tsiganes*, 1997, č. 9 (nouvelle série), s. 1–192 (společně s Évelyne Pommeratovou). České překlady: *Cikánské manželství, parquimos a cena za nevěstu*, in: Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek, ed., *Cikánská rodina a přibuzenství*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové – Dryada, 2007, s. 199–205. (Marek Jakoubek, Lenka Budilová)

Wilson, Edward Osborne (10. 6. 1929, Birmingham, Alabama, USA), americký entomolog a zakladatel *sociobiologie; jeden z nejproslulejších přírodovědců současnosti, jehož teze ovlivnily řadu vědních disciplín včetně *antropologie. Edward O. Wilson, který se od dětství zajímal o entomologii, vystudoval University of Alabama a Ph.D. získal na Harvard University, kde dnes působí jako emeritní profesor na půdě Department of Organismic and Evolutionary Biology. Kromě řady odborných studií entomologického a zoologického zaměření je Wilson autorem řady knih určených pro širší veřejnost, v nichž od poloviny sedmdesátých let 20. století prosazoval redukcionistický a biologicky deterministický pohled na lidskou povahu a *společnost, který pojmenoval *sociobiologie*. V pojednání *Consilience: The Unity of Knowledge* (*Konsilience: Jednota vědění*) z roku 1998 se Wilson zasazoval o obnovení jednotné vědy, která by překonala postosvícenské *schizma mezi přírodními a společenskými vědami. Wilson razí rovněž pojem „vědecký humanismus“ založený na jistotě vědeckého poznání a patří k předním ochráncům životního prostředí. Wilsonovy sociobiologické *názory ostře napadali například Stephen Jay *Gould a Richard Lewontin, kteří jej obviňovali z rehabilitace *rasové ideologie a *eugeniky. Známy je incident z roku 1978, během něhož byl Edward Wilson fyzicky inzultován příslušníky marxistické organizace *Science for the People* (Věda pro lidi).

Wilson nicméně zdůrazňoval, že geneticky podmíněné sklony lidské povahy nemohou být využity k ospravedlnění existující sociální praxe a rozšířil rozvažování o *člověku a o *lidské přirozenosti o nové aspekty. Pro genezi Wilsonova pohledu na člověka je zásadním momentem jednak jeho zakořenění v duchovní atmosféře Spojených států amerických, jednak jeho výchozí odborné zaměření na entomologii a speciálně studium mravenců. Vzhledem k tomu, že Spojené státy svým způsobem nesou podnes ve své kultuře výrazné rysy 18. století, kdy se odtrhly od Evropy, nepřekvapuje, že i tamní věda a sociální a myšlenkové pole kolem ní vykazují některé velmi silné *osvícenské rysy. Především je to značně živé povědomí nutnosti soupeřit s *náboženstvími nejrůznějších denominací, v USA (rovněž v tradici 18. století) nesrovnatelně živějšími a do každodenní praxe více intervenujícími než v Evropě. Je známo, že vědecké komunity v USA mají daleko bojovnější a intolerantnější přístup, a to jak ve vztahu k „alternativním“ naukám, tak ve snaze aplikovat vlastní poznatky do praxe, a tím významně zlepšit přírodní i společenskou realitu (chybí zde evropská zkušenost konsekventní aplikace dobových poznatků *politické ekonomie a rasové *nacistické antropologie a jejich děsivé plody namísto společenského oblažení; rovněž způsob zacházení s vědeckým poznatkem ve stylu náboženských pravd tu není historicky zdaleka tak zdiskreditován jako v Evropě).

Zatímco evropský biolog je zvyklý na téměř všeobecnou akceptaci některých základních myšlenkových výbojů své nauky – například vývojové teorie (byť v lidové formě s mnohými

mytologizujícími rysy) – je jeho americký kolega konfrontován s náboženskými *fundamentalismy mnoha typů včetně jejich praktických výstupů (kolem 40 % amerických občanů jsou zastánci tzv. „vědeckého“ *kreacionismu) a chtěl nechtěl přejímá způsob myšlení i společenskou praxi svých protivníků. Nepřekvapí tudíž obhajoba fundamentálního *scientismu a tiráda na něj a na víru v *pokrok (vzhledem k tomu, že i americká politika je chápána střídavě jako aplikovaná *teologie a aplikovaná přírodověda, není to při znalosti *kontextu zcela překvapivé). Wilson kupodivu chápe přírodovědecké nauky této podoby jako *mýtus („evoluční epika“), ovšem ze všech dosavadních mýtů zdaleka nejlepší, byť jeho samotné fundamenty nejsou bezezbytku prokazatelné. Autor se cítí nucen na mnoha místech polemizovat proti upadlé novověké představě Boha-demiurga-hodináře, stvořitele *světa, a Boha-Velkého-Policisty, garanta morálky soukromé i veřejné, představám, které v dnešní Evropě mají už jen zcela marginální význam. Autor si je vědom blízké duchovní spřízněnosti vlastního učení s *marxismem („Marxismus je sociobiologie bez biologie“). Marxismus, zejména v jeho sovětské podobě, však jako *sekulární *náboženství odmítá. Za svá východiska pokládá konzistenci *zákonitostí fyzikálních věd do disciplín biologických a společenských a jejich propojení kauzálními řetězci, fyzikální základ života a psychiky, vývoj dnešního světa z minulých poslušných týčků *zákonů a aplikovatelnost materialistických *vysvětlení na kterékoli místo viditelného *vesmíru. Nedeklaruje, že jeho pojetí hmoty jako něčeho pasivního, nadaného pouze inercií a vyplňujícího určitý prostor, bez jakékoli spontaneity, kreativity je bezprostředním dědictvím 17. století a jednou z nejdrastičtějších možných degradací hmoty a tělesnosti vůbec. V zásadě jde o adoraci mechanicismu jakožto základního principu světa, o projekci relativně pozdně civilizačního jevu do světa kolem sebe, o jakýsi pokročilejší případ technomorfního modelování. Tento princip však bývá aplikován i na anorganickou *přírodu a nakonec přináší osvobozující pocit, že společnost funguje podle stejných principů jako kosmos, zejména jeho živá složka, a tudíž funguje správně a legitimně. Že tento zdroj legitimacy vzniká ze značné části sebeprojekcí příslušné kultury do vnějšího světa, zůstává většině kultur skryto. Proto vcelku nepřekvapí, že tam, kde viděl *Darwin základní principy viktoriánské Anglie (*konkurence o zdroje, *selektce „neviditelnou rukou“, přežívání schopnějších), vidí dnešní anglosaská společnost principy, které ji konstituují – je to zejména absolutní *egocentrismus jednotlivce (*Dawkinsem promítaný na úroveň *genu) a absence skutečného *altruismu. Tyto prvky navazují již na Thomase *Hobbese, jehož názor o prospěšnosti absolutního egocentrismu pro vybudování dobře fungující společnosti s téměř ideální „společenskou smlouvou“ Wilson plně sdílí. Představa o absenci jakéhokoli altruismu, který by ve skutečnosti nebyl skrytým *egoismem, je zcela základním motivem sociobiologie a podnětem k stovkám a tisícům studií a terénních i laboratorních prací. Základní myšlenkou zde je teze, že pomoc a podpora, kterou živočich poskytuje svým bližším či vzdálenějším *příbuzným, je vlastně podpora těch genů, které s nimi má společné, a tudíž *aktem ryze egocentrickým (z hlediska genů). Stejně je interpretován i altruismus vůči nepřibuzným – zde je očekávána *reciprocita pomoci, tedy opět osobní (či přeneseně i *genetický) prospěch. Je samozřejmé, že svět lze interpretovat nejrůznějšími optikami pohledu, a proto je i tento pohled s menší či větší křečovitostí aplikovatelný na jakýkoli pozorovaný případ (navíc každý z polárně protikladných principů v sobě latentně nese princip opačný). Klasické „sebepotvrzující“ systémy nemohou být, jak už je od dob Thomase *Kuhna (*The Structure of Scientific Revolutions* [1962, česky: *Struktura vědeckých revolucí*, 1997]) známo, popřeny žádným experimentem či pozorováním, ale jen jiným paradigmatem a úpadkem víry v *paradigma staré (to by zde ovšem presumovalo i podstatnou změnu ve společenské atmosféře Spojených států amerických a její iradiaci do přírodovědné sféry mimo ně). Lze si ovšem představit i systém interpretací, který by celou závislost viděl obráceně – pocit egoismu nám pouze subjektivně usnadňuje nelehkou roli, v níž jsme služebníky jiných, jimž z toho plyne nejrůznější zisk: sociobiologické teorie

milosrdně zakrývají, že člověk je především daňovým poplatníkem a brancem pro stát, služebníkem, až otrokem své firmy, konzumentem jiným podnikům, manželem, otcem, strýcem atd. pro své blízké, členem a svým způsobem i obětí nejrůznějších klubů a sdružení, substrátem pro parazity, zdrojem dusíku pro rostliny atd. Kterým směrem se závislost číst „smí“ a kterým „nesmí“, záleží především na společenském kontextu. To, že jeová stránka něčemu nenasvědčuje, není pro redukcionistické koncepce protiargumentem (sexuální *askeze může být pro freudovského interpretátora velmi dobře srozumitelná jako obzvlášť rafinovaný způsob sublimace *libida). Kupodivu se při nejrůznějších redukcionistických koncepcích nevytrácí povědomí o tom, že ono „nižší“, čím vysvětlujeme „vyšší“, je nějakým způsobem inferiorní, nízké, že redukcionistické modely světa jsou svými objeviteli zhusta prezentovány (a okolním světem tak přijímány) jako šokující odhalení, jako strhávání modelu a obecná prezentace, že pod povrchem jevů bylo cosi triviálního, až nevábneho (teoreticky vzato by základní *konstitutivní principy neměly být takto pocíťovány, zejména pokud máme dojem, že svět je cosi velkého a hodného obdivu, nikoli cosi jako podvod či špatný žert).

Sociobiologie je další ze série „sebepotvrzujících systémů“ (z těch dřívějších zejména klasický *darwinismus, marxismus, freudovská *psychoanalýza), pouze časově velmi zpožděný, a tudíž vzniklý i mimo Evropu, kde obecné nadšení pro všeobjímající myšlenkové systémy, vzdorující popperovské *falzifikaci a vykazující podstatné rysy sekulárních náboženství, mezitím ochladlo. Každá interpretace v tom smyslu, že nějaký jev není nic než zvláštní případ jiného, je samozřejmě legitimní, v některých případech nepostihuje ovšem bezprostředně to, co je na jevu obecně pokládáno za podstatné (Mozart jako kartel sobeckých genů se svým příslušenstvím). Ač je takovýchto možností interpretace velká řada, každá pokládá sebe samu za výlučnou, neboť pravda žárí na ty, kteří si ji nemyslí. Na každé rozvinutější interpretaci je podstatné i umění paradoxu – šokovat všedního člověka něčím nevšedním, v tomto případě sofistikovaným rozvinutím oblíbené lidové tendence redukovat všechny mezilidské situace na dvě kategorie, o něž se (prakticky výlučně) zajímalo římské právo – majetek (a peníze) a rozmnožování (a *sex).

Zdá se, že tento způsob *redukci je pro okcidentální tradici typický, stejně jako bylo donedávna dosti typické u „vznešených“ tematických okruhů předstírat, že tyto problémy jsou buď neexistující, nebo druhořadé – teprve z této skutečnosti se může emocionální zážitek odkrývání „nahé“ pravdy odvíjet. Idyla lesní paseky se darwinovskou interpretací mění v peklo: včely samotářské i sociální zoufale zápolí v konkurenci o nektar a pyl, květiny lákají opylovače rozmanitými nečistými triky, aby jim musely poskytnout jen málo nebo nic, ptačí samci z posledních sil hájí svým zpěvem teritoria proti číhajícím a dotírajícím konkurentům. I marxistická interpretace exotického obrázku batavijského přístavu, v němž nosiči nakládají do lodí balíky s cizokrajně vonícím kořením, zhořkne, uvědomíme-li si, že je jejich zaměstnavatelé dokonale odřeli o veškerou nadhodnotu a i to málo, co zbylo k prosté reprodukci jejich pracovní síly, se má v budoucnu zmenšit, až *kapitalismus přeroste do svého nejvyššího stadia, *imperialismu, a bude do *kolonií vyvážet přímo kapitál.

Freudovská interpretace řekněme mladé matky hrající si s ročním chlapečkem na lavičce v parku pak nechává registry pikantního „odkrývání“ rozehrát naplno. Tento zážitek „odhalování“ (vyskytující se v pokleslé formě například i v žurnalistice) je zároveň se zážitkem společenského i individuálního sebepotvrzení a legitimace jedním ze základních pocitů doprovázejících redukcionistické systémy výše naznačeného typu a přinášející uspokojení nad rámec běžných typů poznání, třeba nahlížení, popisu či matematických operací.

Pro sociobiologii je typické myšlení v ekonomických metaforách – mluví se především o energetických investicích do potomstva či nejrůznějších příbuzných. Stejně jako pro marxismus, je pro ni postava třeba mnicha-miniaturisty zcela marginální – a to ne proto, že je ekonomicky parazitární a vytváří pouze (dubiózní) kulturní nadstavbu, ale proto, že nepředává

své geny dál – jeho existence může být nějak legitimována pouze skutečností (kterou je žádoucí prokázat), že nějak nepřímo napomáhá svou činností zlepšenému přežívání genů své širší society, s níž minimálně část svého genového vybavení sdílí. Tento způsob uvažování samozřejmě umožňuje ve svých *intencích interpretovat jakékoliv chování jakéhokoli živočicha (včetně člověka) otevřenou možností, že řečené chování přináší genům svého nositele nějaký další, dosud neodhalený reprodukční prospěch (pokud živočich zabíjí cizí mláďata ve skupině, činí tak proto, aby získal „místo na slunci“ pro vlastní, pokud tak nečiní, podporuje vlastní *genom stejně, neboť i jiní členové skupiny jsou s ním zřejmě alespoň vzdáleně spřízněni; pokud zabíjí část mláďat vlastních, činí tak proto, aby zůstalo dost nedostatkových zdrojů pro ta zbývající atd.). Existují pochopitelně skupiny a druhy zvířat, které sociobiologické doktríně obzvlášť dobře odpovídají (blanokřídlý hmyz, ze savců myšovití hlodavci, lvi, opice languri atd.), a těší se proto zvláštní oblibě při experimentálních i terénních pracích. Stejně tak je to s nejrůznějšími lidskými societami. Situace je podobná situaci v *psychologii – existují osoby s výrazně freudovskou, jiné opět s výrazně jungovskou či adlerovskou strukturou osobnosti –, přičemž Carl Gustav *Jung si toho na rozdíl od ostatních jmenovaných byl explicitně vědom. Wilson dosti obsáhle komentuje některé antropologické skutečnosti, jež jsou v evropské tradici považovány za samozřejmé. Týká se to zejména evoluce člověka z nižších *primátů (proti kreacionistům), genetických vlivů na lidské chování a myšlení (proti *behavioristům, chápajícím *novorozence jako **tabula rasa*), rozdílů mezi *rasami – například v projevech kojenců (projevy dospělých jsou podle něj dány převážně kulturně) – a mezi *pohlavími. Rovněž vyjadřuje přesvědčení, že obtížnost pochopení světa mimo nás tkví v tom, že lidský *intelekt byl vyselektován na podporu přežití lidských genů, nikoli pro porozumění lidské duši či atomárnímu světu. Proto existují v lidské psychice různé typy *cenzury a nevědomých *motivací a je to až sociobiologie, která (v zásadě jako první) ukazuje opravdové motivy našich činů. Teprve nyní bude možno lidský osud řídit, a to poprvé na vědeckých základech.

Nejzajímavější jsou Wilsonovy vývody nějak související se sociálním blanokřídlym hmyzem – včelami, vosami a mravenci. U nich haplodiploidní uspořádání genomu (samci jsou haploidní, samice diploidní) způsobuje větší genetickou blízkost mezi dcerami navzájem než vůči matce a to podle Wilsona vedlo k jejich zvýšenému angažmá ve výchově vlastních sester a konečně i k tvorbě sterilních samičích dělnických *kast a socialitě, která vedla k neobyčejné úspěšnosti (u termitů, též sociálních, haplodiploidie není, ale to je pomínuto). Wilson rozvíjí myšlenku hypotetické *civilizace, která by vznikla, pokud by sociální hmyzové měli racionální myšlení, a dospívá k výrazně jiné struktuře *zvyků, *tradic a morálních předpisů. Obětování života dělnických kast pro blaho hnízda při jeho obraně je samozřejmostí, u člověka (stejně jako u savců obecně) je obětování života za druhé výjimkou, v lidské societě ovšem glorifikovanou morálními představami – jedná se zde o cosi jako skupinový výběr bez nutnosti přímé pokrevní příbuznosti. Existenci kast u sociálních hmyzů a do určité míry i některých afrických hlodavců (rod *Heterocephalus*) se Wilson v trochu jiné podobě snaží aplikovat na člověka. V jeho pojetí tvoří *homosexuálové cosi jako nerozmnožující se a ze zbytku populace neustále se znovu vyštěpující „kastu“, která v tradičních malých societách zastávala funkce *šamanů, léčitelů, nositelů tradice, vyjednačů atd., čímž nepřímo zvyšovala *fitness*, přeživací schopnosti skupiny. Srovnání s tzv. *helpers*, dospělými, ale nerozmnožujícími se jedinci u nejrůznějších savců či ptáků (například vlci, vrány) pomáhajícími při odchovu mláďat jiným pářím (často vlastním rodičům), není přes veškeré paralely zcela výstižné, neboť tyto „helpři“ se zhusta v průběhu času či za příznivých okolností osamostatňují a sami rozmnožují, a naopak v éře „helprovství“ nejsou sexuálně aktivní.

*Sexualitě, a to nejen pouze v abstraktním populačně genetickém slova smyslu, přikládá Wilson u člověka velmi důležitou roli. Vzhledem k její neobyčejné hypertrofii proti stavu

běžnému u většiny primátů (kromě mnoha jedinečných adaptací vnější *morfologie tomu napovídá například i absence zevně pozorovatelného *oestru u ženy – *ovulace samic vyšších primátů bývá namnoze doprovázena dramatickým a barevně zdůrazněným *zduřením genitoanální krajiny) a savců vůbec dovozuje, že u člověka sexuální aktivity slouží velmi výrazně k upevňování skupinové, v typickém případě párové soudržnosti a k vlastnímu rozmnožování pouze „okrajově“. Z velikostního a váhového poměru muže a ženy (u vyšších obratlovců obecně čím polygamnější druh, tím větší velikostní rozdíl mezi samicí a samcem – silně *polygamní pavíani mají tento rozdíl z primátů největší, *monogamní *giboni jen nepatrný) usuzuje na vrozenou „mírnou *polygamii“ a rozsáhle probírá manželské praxe nejrůznějších etnik. Rovněž obsáhle polemizuje s církevními pohledy na sexuální problematiku, které jsou v USA zčásti ještě velmi živé. Kulturní evoluci sice nepopírá a nesnižuje ani význam *kulturní tradice, přesto se domnívá, že skupina dětí vychovaná bez jakéhokoli kontaktu s jinými lidmi by časem vyvinula vlastní *jazyk a strukturovanou společnost se všemi prvky, včetně systémů *tabu a dalších předpisů, mýtů a náboženství, ozdob, her atd. (je to dosti odvážné tvrzení, vidíme-li, jak sociálně zmrzačená jsou mláďata *lidoopů vytržená z vlastního sociálního kontextu a přenesená do zajetí).

Wilson se dotýká i otázek lidské *agresivity a v zásadě odmítá *Lorenzovy koncepce agrese jako něčeho člověku v instinktivním stylu imanentního, spíše vidí příčinu v genetickém naprogramování na vnímání světa rozděleného na „přátele“ (*primárně vlastní rod) a „nepřátele“ (primárně *cizince). Na každou akci „nepřátel“ pak lze očekávat prudkou a *xenofobní reakci. Člověka pokládá za druh se spíše prostřední agresivitou (proti třeba hyenám, lvům či opicím hulmanům) a domnívá se, že u zvířat s málo omezenými zdroji potravy se agresivita ve vyšší formě nevyvíjí (kdo viděl mnohé kopytníky, uvěří jen s obtížemi). Za prevenci hrozby válek pokládá co nejužší mezinárodní propletení s celou řadou i meziosobních loajalit, bránící agresí. Rovněž upozorňuje na téměř permanentní válčení většiny lovecko-sběračských populací, byť většinou jen s nevelikými ztrátami. Vznik lidské *kultury označuje Wilson jako autokatalytický proces, neustále se urychlující. Za kulturotvorný mechanismus pokládá v zásadě (v podstatě ve shodě s Darwinem) *pohlavní výběr, přičemž vlastnosti „kulturní“ (sebeovládání, technické dovednosti, výřečnost, vědomosti, výkonnost) má za základní atraktant při výběru mužského partnera (tvrzení rovněž dosti odvážné). Pozdější fáze vývoje kultury interpretuje jako vysoce hypertrofované rané fáze. Velmi zevrubné jsou Wilsonovy studie altruistického chování u lidí, které je interpretováno z těch pozic, jak už bylo výše naznačeno. Autor rozeznává dva typy altruismu: „tvrdý“, vztahující se k nejbližším pokrevním příbuzným, a „měkký“, vztahující se ke všem členům společenstva bez ohledu na příbuznost. V intencích sociobiologické doktríny chápe první z nich jako podporu vlastních genů, kdy není protislužba očekávána, a druhý jako vrcholně sobecký, očekávající pro sebe a nejbližší příbuzné společenskou odezvu. Je typické, že druhý typ altruismu chápe pouze jako lež, předstírání a podvod včetně sebeklamu, protože cosi jako pravý nepokrevní altruismus se, byť velmi vzácně, vyskytovat prostě z principu nesmí.

Diskuse tohoto typu velmi připomínají duchovní atmosféru přírodní teologie Anglie první poloviny 19. století, v níž vyrůstal Charles Darwin, jenže obrácenou naruby. Je-li pro dnešní sociobiologii nestravitelné téma altruismu, byl tehdy podobným kamenem úrazu třeba problém parazitace housenek larvami lumků čeledi *Ichneumonidae* (vyžírajících svým hostitelům zaživa vnitřnosti) a kompatibilita tohoto jevu s všeobjímající Boží dobrotivostí. Nežádoucí jev byl potírán argumenty typu: jedná se o prostředek, jímž Tvůrce brání housenkám, aby zničily všechno rostlinstvo, a chrání lidskou úrodu, housenky žádnou bolest necítí atd. Kdo někdy parazitovanou larvu viděl, ví, jak ošidné jsou jakékoli zcela všeobjímající koncepce, a ví rovněž, že jsou udržitelné pouze cenzurou vnitřní, v horším případě vnější. Wilson vidí štěstí v tom, že u člověka převládá kvantitativně altruismus

„měkký“ nad „tvrdým“. Pokud by tomu bylo naopak, jako třeba u blanokřídlého hmyzu, změnil by se dějiny v jediný velký proud *nepotismu a *rasismu. Morálku všeho druhu vidí jako extenzi biologické podstaty člověka. Všechna rozhodnutí, která jsou nejrůznějším způsobem podvědomě manipulována, směřují vposledku k témuž – k naplnění vlastní existence v tom smyslu, jak učí sociobiologie (zde nalézáme styčné body se Sigmundem *Freudem, s tím rozdílem, že cílem není zisk maximální slasti, ale maximální rozšíření vlastního genomu, temné síly k tomu směřující a neuvědomělost jsou tytéž). Existuje jediná cesta, jak rozumně řídit společnost – dát jí vhodnou společenskou smlouvu na základě znalostí sociobiologie. Wilson se velmi detailně zabývá i otázkou sociobiologie náboženství. Náboženství obecně pociťuje jako něco negativního a pro svou nauku rivalizujícího (nezastírá tuto kompetici a označuje moderní přírodovědu jako „mýtus“), jakkoli by ovšem vykořenění těchto jevů bylo žádoucí, nevěří tomu, že k němu brzy dojde, neboť strach před *smrtí a další existenční strachy pověry udržují. Náboženství vidí jako prostředek dalších forem výběru, „církvního výběru“, který po čase mění v populaci frekvenci nejrůznějších genových alel. Ve vzájemné kompetici vítězí ta náboženství, která nejlépe garantují přežívání a rozmnožování svých stoupců. K náboženství počítá i marxismus. Kritizuje také planost a zaostávání humanitních nauk za přírodovědnými a jalovost dřívějších sociálních teorií, které neznaly pravou, vědeckou nauku o lidské přirozenosti. Ta je nyní zde a otázkou je pouze to, jak převést emotivní sílu archaických náboženství k práci na „novém velkém úsilí“. Konečné osvobození se blíží. Nezbyvá než dodat: blažená země, která má takovéto velké teoretiky a plánovatele lepšího příštího. Snad osvícenskoarchaické bezčásti Spojených států amerických vypufruje i tuto nauku, jako to už učinilo s mnoha jinými, a Amerika zůstane ušetřena smutné praxe „velkého vědeckého experimentu“, pro Evropu tak osudnou.

Z díla: *Sociobiology: The New Synthesis* (Sociobiologie: Nová syntéza, 1975); *On Human Nature* (1978, česky *O lidské přirozenosti*, 1993); *Journey to the Ants* (1995, česky *Cesta k mravencům*, 1997); *Consilience: The Unity of Knowledge* (1998, česky *Konsilience: Jednota vědění*, 1999); *The Future of Life* (Budoucnost života, 2002). (Stanislav Komárek)

Winckelmann, Johann Joachim (19. 12. 1717, Stendal, Německo – 8. 6. 1768 [zavražděn], u Terstu, Itálie), německý historik umění, klasický archeolog a estetik; jeden ze zakladatelů dějin umění a *klasické archeologie, představitel *klasicismu.

Kladl důraz na řecké pojetí krásy, jehož hlavní rysy spatřoval ve vznešenosti a klidu, ideálem mu byla *kultura Athén v údobí demokracie. V dějinách umění zdůrazňoval vývoj stylů a zabýval se vlivem ekologických, sociálních a politických faktorů na uměleckou tvorbu. Z díla: *Geschichte der Kunst des Altertums* (Dějiny umění starověku, 1764). (Jaroslav Malina)

Windover Farms (Titusville, hrabství Brevard, Florida, USA), paleoindiánské *pohřebiště z doby před sedmi až osmi tisíci lety; archeologické vrstvy se nacházejí 1 m až 2 m pod dnem rybníka a za normálních okolností je v rybníku 1 m až 2 m vody. Tamější bažinné prostředí se vyznačuje téměř neutrálním pH vody, což znamená, že voda není ani zásaditá, ani kyselá. To vedlo sice k strávení nechráněných měkkých *tkání a *kůže, zato v některých *lebkách zůstal zachován mozek s téměř neporušenými *buňkami, v jejichž jádrech se nacházela dosud nejstarší známá *kyselina deoxyribonukleová (*DNA) z buněk *člověka a dochovaly se také artefakty z látek rostlinného a živočišného původu. Interdisciplinární výzkumy vedl americký antropolog a archeolog Glen Harold *Doran. (Jaroslav Malina)

Winibagové, původní populace severoamerických *indiánů žijící v oblasti Velkých jezer na území dnešní Kanady v pohraničí s USA. Patří do skupiny algonkinských etnik (*Algonkinové) a jsou již vymírající skupinou původního obyvatelstva v počtu asi 2 000. (Lukáš Šín)

Wiracocha, v incké *mytologii stvořitel *světa a také ostatních *bohů, dárce kulturních vymožeností. Titulovali jej také „Nejstarší základ světa, vládce, učitel světa“. Vládl skupině bohů, mezi nimiž byla nejmocnější božstva nebes. (Oldřich Kašpar)

Wiracocha Inca, legendární incký panovník. S pomocí vojevůdců Apo Mayty a Vicaquiry dokončil dobytí aymarských oblastí. (Oldřich Kašpar)

Wissler, Clark David (18. 9. 1870, Wayne County, Indiana, USA – 25. 8. 1947, New York City, USA), americký antropolog; představitel *difuzionismu. Rozpracoval difuzionistický model kultury v koncepci *kulturní oblasti (*cultural area*) a časové perspektivy (*age area*): každá kulturní oblast je tvořena kulturním centrem s koncentrací nejtypičtějších *kulturních prvků a kulturním okrajem, kde se výskyt těchto prvků snižuje a prolnutím s kulturními prvky sousedních oblastí dochází k vzniku společenství s přechodnými kulturami. Z díla: *The American Indian: An Introduction to the Anthropology of the New World* (Americký indián: Úvod do antropologie Nového světa, 1917), *Man and Culture* (Člověk a kultura, 1923), *The Relation of Nature to Man in Aboriginal America* (Vztah přírody k člověku v domorodé Americe, 1926). (Jaroslav Malina)

Witótové, skupina jihoamerických *indiánských etnik v jižní Kolumbii a přilehlé části Peru na řece Caquetá, Igara-paraná nebo Putumayo. Jejich *jazyky tvoří rodinu witóto. Většinou byli vyhubeni *bělochy za tzv. kaučukové horečky na přelomu 19. a 20. století, mnozí navíc zemřeli během epidemie chřipky ve 20. letech 20. století. Jejich dnešní počet není znám. Celkem se udávalo až 136 různých *kmenů a skupin, ve skutečnosti se jednalo o rody nebo *vesnice. Základní sociální jednotkou je velký dům a v něm žijící rodiny (asi 100 osob), vesnice je obvykle tvořena jediným domem. Prosluli jako válečníci, mladí váleční zajatci byli přijímáni do společenství, staří prý bývali pojídáni. První kontakt s bělochy měli roku 1886, pak pro ně začali sbírat kaučuk a vyměňovat jej za kovové výrobky. Po masakrech a epidemiích se některé skupiny stáhly hlouběji do vnitrozemí a často odmítají jakýkoliv vnější kontakt. (Lukáš Šín)

Wittgenstein, Ludwig Josef Johann (26. 4. 1889, Vídeň, Rakousko – 29. 4. 1951, Cambridge, Anglie), rakouský filozof. Filozofickým jádrem jeho raného myšlení, uloženém ve spisu *Logisch-philosophische Abhandlung* (Logicko-filozofická rozprava, 1922), později známém a proslulém jako *Tractatus Logico-Philosophicus* (česky: *Traktát logicko-filozofický*, 1993) je analýza *jazyka a *světa, korespondenční teorie pravdy a tvrzení, že hranice jazyka jsou hranicemi našeho světa: „O čem nelze mluvit, o tom musíme mlčet.“ V dalším období se věnoval problematice přirozeného jazyka („Význam nějakého slova je způsob jeho použití v řeči“); výsledky jsou shrnuty v jeho nejzávažnějším, posmrtně vydaném spisu *Philosophische Untersuchungen* (1953, česky: *Filozofická zkoumání*, 1993).

Wittgensteinovo dílo zásadním způsobem ovlivnilo vývoj moderní filozofie, zejména dva směry filozofie analytické – *logický pozitivismus a filozofii přirozeného jazyka. V dalším rozpracování například v podání britského filozofa Petera Winche (1926–1997) podporují Wittgensteinovy pozdější myšlenky *kulturní relativismus, neboť poukazují ne neodvratitelný pluralismus interpretačních (jazykových) rámců, které prostředkují naše poznání reality. (Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

Wobst, Hans Martin (1944), americký archeolog; působí na *univerzitě v Amherstu (Massachusetts, USA). Je zaměřen na archeologickou a antropologickou teorii. Zabýval se počítačovým modelováním demografických údajů, etnoarcheologickým výzkumem stylu a v současnosti rovněž sociální artikulací hmotné kultury. (Jiří A. Svoboda)

Woitsch, Jiří (14. 8. 1976, Praha), český etnolog a historik; vystudoval etnologii a historii na Filozofické fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (Mgr. 2001; PhDr. 2002, rigorózní práce: *Zapomenutá potaš: Drasláři a draslárství v 18. a 19. století*). Od roku 2001 doktorand Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (disertační práce: *Hospodářské využití lesa v raném novověku – tzv. lesní řemesla v 17.–19. století*). Od roku 1999 pracuje

v Oddělení historické etnologie Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, kde se specializuje na etnologii, historii a historickou antropologii střední Evropy v předindustriálním období, zejména na studium tzv. tradiční kultury (vesnická architektura, sídla, bydlení; tradiční formy zemědělství a kultivace krajiny, rukodělná výroba, teorie a metodologie studia hmotné kultury), dále na dějiny etnologie a příbuzných disciplín, teorii a metodologii etnokartografie (včetně využití GIS) a vědeckého experimentu v humanitních vědách.

Těmto tématům věnoval například studie a monografie: *Etnografický a etnický obraz Čech, Moravy a Slezska (1500–1900). Národopisné oblasti, kulturní areály, etnické a etnografické skupiny. Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska IV.* (Praha 2004, s F. Bahenským); *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Možnosti a limity etnokartografické analýzy*, J. Woitsch, K. Kučerová. *Český lid*, 92, 2005, s. 155–173; *Málo známé kořeny klasifikace rukodělné výroby*, *Národopisný věstník*, 2004, s. 11–19; *Analýza hlavních národopisných periodik v letech 1970–1975 s přihlédnutím k období 1964–1969*. In: *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*, ed. M. Devátá, Praha 2002, s. 555–569; *Experimentální výroba potaše tradičními technologiemi*, *Sklář a keramik* 55, 2005, s. 125–135. Z historicko-antropologických hledisek studuje vztah člověka k lesům v minulosti (16.–19. století), především kulturní, sociální a mentalitní hodnoty a způsoby vnímání lesa a hlavní způsoby exploatace lesů v rámci zemědělského i nezemědělského hospodaření. K tomu publikoval monografii *Zapomenutá potaš. Drasláři a draslářství v 18. a 19. století* (Praha 2005) a četné studie: *Nové trendy v etnologickém a historicko-antropologickém studiu lesa*, In: *Antropologické symposium IV.* / (ed.) I. Budil, Z. Horáková, M. Ulrychová. Plzeň 2006, s. 191–225; *Státní regulace výroby a obchodu s draslem v Čechách – potašové monopoly v letech 1764 až 1776*, *Časopis Národního muzea – řada historická*, 122, 2003, s. 1–49; *Potash Industry in Bohemia in the 18th Century*, in: *Dealing with Diversity. 2nd International Conference of the European Society for Environmental History Prague 2003. Proceedings* / (ed.) L. Jeleček, P. Chromý, H. Janů, J. Miškovský, L. Uhlířová, Praha 2003, s. 328–334.

Přednáší na Katedře antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, kde vede kurzy zaměřené na historickou antropologii raně novověké *vesnice a historickou antropologii lesa. Externě přednáší též na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Je členem České národopisné společnosti, European Society for Environmental History, Komise Ministerstva kultury České republiky pro udílení titulu „Nositel tradice lidového řemesla“, Mezinárodního komitétu slavistů (komise pro Slovanský etnografický atlas). Zasedá v redakční radě časopisu *Ethnologia Europae Centralis* a od roku 2005 je vedoucím redaktorem etnologického časopisu *Český lid*. V roce 2004 mu byla udělena Cena Akademie věd České republiky pro mladé vědecké pracovníky za vynikající výsledky vědecké práce. Absolvoval četné terénní výzkumy a studijní pobyty v Maďarsku, Polsku, Rakousku, Rumunsku, Švédsku a na Slovensku. Kontakt: PhDr. Jiří Woitsch, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, Na Florenci 3, 110 00, Praha 1, e-mail: jiri.woitsch@post.cz. (Jaroslav Malina)

Woldřich, Jan Nepomuk (15. 6. 1834, Zdíkov – 3. 2. 1906, Praha), český paleontolog, geolog a archeolog. Po dlouholetém působení ve Vídni se stal profesorem na pražské *univerzitě (1893–1905). Věnoval se především pleistocenní geologii a paleontologii, ale také archeologii, otázkám počátků člověka a jeho kultury ve vztahu k přírodnímu prostředí (*Kurzer Ueberblick der Urgeschichte des Menschen* [Stručný přehled pravěku lidstva], 1871; *Die ältesten Spuren der Cultur in Mitteleuropa, mit besonderer Berücksichtigung Österreichs* [Nejstarší stopy kultury ve střední Evropě se zvláštním zřetelem k Rakousku], 1886). Zpracovával pleistocenní i holocenní osteologické nálezy (mezi prvními se zabýval i drobnými obratlovci) včetně jeskynních z Moravského krasu i Českého krasu, Šipky aj., pozornost však věnoval i pleistocennímu člověku a *paleoantropologii (*Geologischer Bericht*

über den Brüxer Schädel [Geologická zpráva o lebce z Mostu, 1873; *Diluviální člověk ve střední Evropě*, 1880).

Z jeho paleolitických výzkumů byla nejdůležitější Jenerálka u Prahy (1895–1899); její publikací (*Tábořiště diluvialního člověka a jeho kulturní stupeň v Jenerálce u Prahy a v několika dalších nalezištích českých*, 1900) položil základ k modernímu studiu *paleolitu v Čechách. Vytvořil vývojové schéma *přírody a zvířeny *pleistocénu a *holocénu, později samostatné pojetí a systém českého pravěku. Věnoval se však i mladšímu pravěku, zejména jihočeskému; pokud jde o *Slovany, sdílel autochtonistické *názory olomouckého okruhu Jindřicha *Wankela. Z dalšího díla: *Wallbauten in südwestlichen Böhmen* (Hradiště v jihozápadních Čechách, 1875), *Staroslovanská kultura ve střední Evropě* (1885), *Über die paläolithische Zeit Mitteleuropas und ihre Beziehungen zur neolithischen Zeit* (O paleolitickém období střední Evropy a jeho vztazích k období neolitu, 1889), *O pravlasti indoevropského pranároda* (1891), *Zur Vorgeschichte Böhmens* (K pravěku Čech, 1894), *Přehled třídění anthropozoické skupiny útvární ve střední Evropě se zřetelem na kulturní stupně člověka* (1896), *O přechodních dobách předhistorických* (1897), *Všeobecná geologie se zvláštním zřetelem na země koruny české I–III* (1902–1905). (Karel Sklenář)

Wolf, Erich Robert (1. 2. 1923, Vídeň, Rakousko – 6. 3. 1999, Irvington, New York, USA), americký kulturní antropolog rakouského původu. Wolf žil v Sudetech, odkud po jejich anexi v roce 1939 uprchl do Velké Británie, kde byl krátce zadržen jako možný německý vyzvědač. Po propuštění odcestoval do Spojených států amerických, kde až do povolání k vojenské službě studoval biochemii na Queens College v New Yorku. Po *druhé světové válce pokračoval ve studiích *sociologie a *antropologie na Queens College a v roce 1946 získal titul BA; na Columbia University získal v roce 1951 doktorát.

V letech 1948–1949 se účastnil projektu v Puerto Ricu, který vedl americký antropolog Julian Haynes *Steward (1902–1972). Cílem výzkumu bylo studium *lokálních kultur Stewardovou metodou *kulturní ekologie. Wolf studoval pěstitele *kávky v horách, avšak od Stewardova programu kulturní ekologie se odklonil. Místo výzkumu vztahů přírodního prostředí a technologií věnoval pozornost vývoji *trhu a *státu a rovněž koloniální situaci v Puerto Ricu. Další výzkumy s historickou perspektivou uskutečnil v mexické oblasti Bajío (1951, 1953, 1954). Na tomto výzkumu založil knihu *Sons of the Shaking* (Synové otřesu, 1959), v níž analyzoval vývoj Mexika jako sled tamějších kultur a civilizací. V této souvislosti zkoumal i postavení lokálních a rolnických komunit. Problematice rolnických komunit věnoval značnou pozornost v průběhu šedesátých let. Vyústěním byla práce *Peasants* (Rolníci, 1966), v níž analyzoval rolnické komunity jako *subkultury definované vlastním souborem *hodnot. V letech 1960–1961 uskutečnil úspěšný *antropologický terénní výzkum také v *Evropě. Zkoumal dvě vesnice, které ležely na dvou stranách jazykové a politické hranice v Tyrolsku. Zajímal se především o způsoby vzniku a udržování etnické *identity v kontextu úzkých vazeb a spolupráce mezi oběma vesnicemi. Z tohoto výzkumu vytěžil publikaci *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (Skryté hranice: Ekologie a etnicita v alpském údolí, 1974, společně s Johnem Colem). V sedmdesátých letech se Wolf orientoval na výzkum evropské obchodní expanze, kterou studoval z perspektivy těch, kteří se stali její obětí. V díle *Europe and the People without History* (Evropa a lidé bez minulosti, 1982) popisuje šíření *kapitalismu do celého světa a ukazuje, jak obyvatelé mimoevropských oblastí byli během tohoto procesu aktivními účastníky. Chápání „těch druhých“ jako „lidí bez historie“ odhaluje jako *etnocentrickou naraci. Posmrtně vyšla ještě Wolfova obecně zaměřená práce *Pathways of Power: Building of Anthropology of the Modern World* (Cestičky moci: Budování antropologie moderního světa, 2001). (Martin Soukup)

Wolf, Josef (20. 3. 1927, Praha), český antropolog a etnolog. Studium na Přírodovědecké fakultě *Univerzity Karlovy v Praze (1946–1951) absolvoval roku 1950 na oboru biologie a

1951 získal doktorát z *antropologie a filozofie přírodních věd; v roce 1969 mu byla udělena kandidatura věd v oboru etnologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Od roku 1950 pracoval jako vysokoškolský učitel v oboru antropologie a etnologie. V letech 1974–1989 byl z politických důvodů zbaven místa na *univerzitě, ale 1990 byl rehabilitován a znovu se ujal výuky v *kulturní a *sociální antropologii na Filozofické fakultě a na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Jako hostující profesor přednášel také v zahraničí (Berlín, Frankfurt nad Mohanem, Londýn, Vídeň, Washington, Wittenberg).

Přispěl k rozvoji afrikanistiky na Univerzitě Karlově v Praze, k zavedení kulturní a sociální antropologie v České republice, k řešení otázek původu a vývoje černošského obyvatelstva v Africe a problematiky *antropogeneze a etnogeneze národů světa. V roce 1986 byl jmenován senátorem Mezinárodního parlamentu pro bezpečnost a mír, je členem National Geographic Society (1971), Evropské antropologické asociace (1981), *České společnosti antropologické (1965) a řady dalších českých a zahraničních vědeckých společností. Za svou činnost v oblasti školství a vědy získal tři čestná uznání, pamětní medaili Jana Amose Komenského a stříbrnou medaili cti za celoživotní přínos v oboru antropologie. Kromě řady knižních publikací, odborných studií, předmluv a doslovů knih je autorem více než 300 článků, statí a referátů v odborném tisku doma i v zahraničí a řady knižních monografií. Z díla: *Kulturní a sociální antropologie* (1971), *Člověk a jeho pradějiny: Obrazová encyklopedie* (1977), *Abeceda národů* (1984), *Základy kulturní antropologie* (1999), *Lidské rasy a rasismus v dějinách a současnosti* (2000), *Antropologie pro každý den* (2004). (Jaroslav Malina)

Wolfe, Thomas (3. 10. 1900, Asheville, North Carolina, USA – 15. 9. 1938, Baltimore, Maryland, USA), americký spisovatel. Tradičně se řadí k *lost generation („ztracené generaci“), i když jeho životní dráha byla poněkud jiná než jejich klasických představitelů. Wolfova poetika je však podobná, především – dnešním jazykem řečeno – intertextualita jeho románů, jejichž knižnost, literárnost je ještě markantnější než Francise Scotta *Fitzgeralda nebo Ernesta *Hemingwaye; stránky jeho díla jsou zaplněny citacemi, reminiscencemi a aluzemi. Již v úvodu románu *Look Homeward, Angel* (K domovu, pohled, anděle, 1929) najdeme odkazy na Gulliverovy cesty a proslulého doktora Johnsona. To vše prohlubuje neskrývaná autobiografičnost díla včetně odkazů na autorova studia na univerzitě North Carolina a na rodný horský městy, který se tu jmenuje Altamont.

Thomas Wolfe bývá pokládán za *homo unius libri* („člověk jedné knihy“), i když do doby, než předčasně zemřel na tuberkulózní zánět mozkových blan, stihl vytvořit řadu spíše spekulativních, nicméně stále silně autobiografických konfesních děl (s hrdinou s emblematickým jménem George Webber), která patří k proudu horečnatého hledání jeho „ztracené generace“, například *Of Time and the River* (O času a řece, 1935), *The Web and the Rock* (Pavučina a skála, posmrtně 1939) a *You Can't Go Home Again* (Domů se už nelze vrátit, posmrtně 1940). Jeho první román vytrysklý z náporu prvotní prudké životní zkušenosti zůstal v jeho tvorbě nejlepším. Kritika je tu živelná a často spojená s tragikou života a se smrtí (v jedné ze sekvencí románu se šestnáctiletý hrdina miluje, zatímco jeho otec umírá na rakovinu). (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

Wolffův vývod, *vývod, Wolffův.

Wolker, Jiří (29. 3. 1900, Prostějov – 3. 1. 1924, Prostějov), český básník, prozaik a dramatik. Vyjádřil v nejčistší a nejvyhraněnější podobě programové ideály proletářské *poezie, jejímiž průkopníky v české literatuře byli Stanislav Kostka *Neumann a Josef Hora. Společenské klima, v němž Wolker vyrůstal, jeho velký literární talent, ale také předčasná smrt měly podstatný vliv na vznik i potírání jeho kultu. Bez ohledu na proměny a výkyvy české ideologické scény představuje jednu z nejvýznamnějších postav české poezie 20. století. Vědomě rozvíjel tradice české literatury, vytvořil koncept levicově angažované tvorby, která dosáhla širokého, masového ohlasu, aniž by rezignovala na formální, uměleckou náročnost.

Patřil k zakládajícím členům dvou nejvýznamnějších seskupení mladé generace z počátku dvacátých let, Literární skupiny a Uměleckého svazu Devětsil, a rovněž se podílel (spolu s Karlem *Teigem) na formování slavného manifestu proletářské literatury.

Wolkrovův vstup do literatury byl ve znamení dětsky křehké fantazie a všeobjímající křesťanské *lásky. Toto rané stadium, pro něž je charakteristický bezelstný, důvěrný vztah ke světu, přírodě i věcem, reprezentuje sbírka *Host do domu* (1921), inspirovaná duchovně orientovaným *kolektivismem francouzského unanimumu, chápajícím křesťanskou lásku jako lék na bolesti světa. Druhá a také poslední Wolkrova sbírka *Těžká hodina* (1922) je prací přerodovou. Wolker zachytil bolestný proces lidského zrání: přerod lyrického mluvčího z chlapce v muže, opouštění dětského světa a vstup do světa dospělých. Ačkoli byl Wolker příslušníkem dobře situovaných vrstev, solidarizoval se ve své sbírce se sociálně nejslabšími vrstvami společnosti: chudými, námezdními dělníky. Vyměnil království lásky za pozemskou solidaritu a erotiku. Podpořil a oslavil *revoluci, která má vést k společenské nápravě. I když se ve sbírce objevují rezidua básnickova předchozího období, revolta, vzdor a třídní nenávisť (například báseň *U rentgenu*) již získávají převahu nad láskou a soucitem. Básník mytizuje a heroizuje dělníka a jeho roli ve společnosti, označuje ho za nositele a garanta společenského vývoje. Syntézami Wolkrova básnického i názorového vývoje jsou (ponecháme-li stranou apollinairovské pásmo *Svatý kopeček*, spadající dobou vzniku mezi sbírku *Host do domu* a *Těžká hodina*) epické básně, které žánrově navazují na *Erbenovu, *Nerudovu a Bezručovu baladickou tvorbu. Wolkrovy balady mají silný etický náboj, ukazují utrpení a bídu nejchudších – jejich cílem však není vyvolat soucit, ale vzdor a sebevědomí pokořených a ponížených. Psal také divadelní hry (*Tři hry*) a pohádky (*O milionáři, který ukradl slunce*). (Jiří Pavelka)

Wollstonecraftová, Mary (27. 4. 1759, Hoxton [dnes Londýn], Anglie – 10. 9. 1797, Londýn, Anglie), anglická feministická myslitelka, spisovatelka, vychovatelka a vzdělávatelka. Propagovala *rovnost žen a mužů v legislativě (především aktivní i pasivní *volební právo pro ženy) i v rodině. Ve svých osmnácti letech odešla z domova, kde vládl násilnický otec a již nikdy se tam nevrátila, i když nadále finančně a morálně podporovala svou matku a sestry. Pracovala jako guvernánka a společnice. V roce 1784 otevřela vlastní školu pro dívky. Od roku 1787 psala a překládala pro Josepha Johnsona, vydavatele a radikála. U něj se setkávala s pokrokovými lidmi, kteří bojovali, kromě jiného, i za práva žen. Byla ženou anglického spisovatele, politického myslitele a filozofa Williama Godwina. Zemřela při porodu dcery Mary, pozdější spisovatelky Mary Shelleyové, manželky tragicky zesnulého anglického básníka a myslitele Percyho Bysshe Shelleyho.

V 80. letech napsala romány *Thoughts on the Education of Daughters* (Myšlenky o vzdělávání dcer, 1787) a *Mary* (Marie, 1788), v nichž hájí právo ženy na vzdělání. Do veřejného povědomí se však dostala až po *Velké francouzské revoluci v roce 1790, kdy reagovala na Burkeho kritiku *revoluce a napsala *A Vindication of the Rights of Man* (Na obranu práv člověka/muže), kde obhajuje revoluci, *pokrok a rozum. V roce 1792 napsala knihu *A Vindication of the Rights of Woman* (Na obranu práv ženy), zásadní text o ženských právech, který se stal jedním z klasických děl *feminismu. V této knize Mary Wollstonecraftová útočí na koncept výchovy a vzdělávání dívek tak, jak ho propagoval Jean-Jacques *Rousseau, který vycházel z přesvědčení, že žena není schopna sama přemýšlet. Hovoří zde o rozumu a racionalitě, jimiž jsou obdařeni stejnou mírou ženy i muži. Rozum je důležitý, neboť pouze rozumem můžeme rozpoznat, co je správné a co není a rozum je to, co nás odlišuje od světa zvířat. Ve světě, v němž žila, byli však rozumem obdařeni pouze muži a proti této myšlence bojovala a snažila se dokázat, že ženy jsou rozumná stvoření a ne pouze oběti svých citů. To, že se ženy někdy chovají tak, jako by rozum neměly, je dáno jejich rodinnou výchovou: jsou vychovávány k tomu, aby byly hodné a smířené s osudem. Kdyby měly dívky možnost již od dětství rozvíjet své myšlenky, stala by se z nich rozumná stvoření.

Mohly by dělat a dosáhnout stejných věcí jako muži, protože, podle Mary Wollstonecraftové, před Bohem jsou si ženy a muži rovni. „Ženy musí mít své představitele/představitelky ve *vládě, místo aby jim bylo arbitrárně vládnuto bez jejich přímé účasti na vládních rozhodnutích.“ (Eva Ferrarová)

Wolofové, etnikum žijící v západní Africe (Gambie, Guinea, Mali, Mauritanie, Senegal) v celkovém počtu asi 3,6 milionu. *Jazyk patří mezi severní *atlantské jazyky *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Obývají oblasti mezi řekami Senegal a Gambie až po vysočinu Futo Toro. Rozlišují se dále na skupiny, například v oblasti Zeleného mysu při pobřeží sídlí Lebuové (Lebu), kteří jsou do značné míry smíšeni s příbuznými *Serery (Cereres, Sarer). Původní sídla Wolofů sahala na severu k mauretánskému pobřeží, dnes jsou posunuta mnohem více k jihu až po okraj pralesů. Tlak *berberských populací ze severu a ze západu (zejména *Fulbů) vedl téměř k neustálému soupeření a boji jednotlivých malých států (Jolof, Kayor, Walo ad.). Pod vlivem sousedních arabských etnik byli Wolofové islamizováni a po skončení francouzské okupace (1890–1950) se spolu s *Tukuléry, Serery a dalšími příbuznými etniky podílejí na formování senegalského národního společenství (*Senegalci). Dodnes je společnost Wolofů dělena do tří *kast. Kasta *geer* sdružuje zemědělce, pod ní se nachází kasta kovářů a tkalců, kasta *nyenyo*. Potomci otroků spadají do společensky nejnižší kasty *jaam*. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Wolpoff, Milford Howell (narozen 1942, Chicago, Illinois, USA), americký paleoantropolog a paleontolog; profesor antropologie na University of Michigan v USA. Zabývá se *evolucí *hominoidů (jak *lidoopů, tak *homininů), morfologií kraniálního i postkraniálního skeletu *fosilních lidoopů, raných i pokročilých homininů. Je tvůrcem teorie jediného druhu v evoluci *člověka. Definoval druh **Homo sapiens* jako polytypický druh, chronospecies, který zahrnuje všechny druhy rodu **Homo* od **Homo erectus* po *Homo sapiens*, druh **Homo habilis* však řadí mezi *australopitéky. V poslední době se soustřeďuje především na otázky *evoluce *Homo sapiens*, která je z hlediska jeho široké definice druhu *Homo sapiens* vlastně evolucí rodu *Homo*. Je tvůrcem takzvané *multiregionální teorie evoluce člověka. Soudí, že anatomicky moderní člověk vznikl za výrazného genetického přispění starších forem člověka, který se v daném regionu vyvíjel, konkrétně v Evropě to byli *neandertálci. Přinesl řadu dokladů, že pro evoluci člověka by měl být charakteristický výrazný *tok genů mezi populacemi i regiony. Zatímco teorie jednoho druhu je v současné době neudržitelná (ekologové prokázali, že je neplatná), multiregionální teorie má řadu zajímavých aspektů, které musí vzít v úvahu i její odpůrci, jako jsou zastánci teorie vytěšňování Chris *Stringer a Ian *Tattersall.

Milford H. Wolpoff je jednou z nejvýraznějších a také nejvšestrannějších osobností *fyzické antropologie závěru 20. a počátku 21. století. Vychoval řadu špičkových odborníků, jako jsou Rachel Caspariová, David Frayer, Karen Rosenbergová a Fred Smith. V posledních letech se výrazně podílel na včlenění genetických metod do paleoantropologie. Úzce spolupracoval s řadou pracovišť v Evropě i Asii. Dlouhá léta spolupracoval s českým antropologem Janem *Jelínkem, který se podílel na vypracování široké definice druhu *Homo sapiens*. Vedle stovek vědeckých článků, vysoce hodnocených vědeckou i laickou komunitou, publikoval i monografie, z nichž nejvýznamnější jsou *Paleoanthropology* (Paleoantropologie, 1980, druhé, kompletně přepracované vydání v roce 1999) a *Race and Human Evolution* (Rasa a lidská evoluce, 1997, s Rachel Caspariovou). Obdržel řadu cen a uznání a je také znamenitým popularizátorem vědy v tisku, rozhlasu i televizi. (Václav Vančata)

Wõnhjo (617–686), jeden z nejvýznamnějších buddhistických *mnichů staré Koreje, propagátor učení *sektý Čisté země, také jeden z nejznámějších komentátorů *súter na *Dálném východě. (Miriam Löwensteinová)

wõnhwa, dívčí organizace ve starověkém korejském státě *Silla, patrně založená za účelem vedení složitých *rituálů. Podle oficiální *kroniky zanikla v roce 576 a byla

nahrazena chlapeckou organizací **hwarang*. Dílo **Hwarang segi* tento pohled částečně vyvrací a *wonhwa* uvádí i jako čestný titul pro osobu, jež má na starosti organizaci *hwarang*. Nejnovější výzkumy mluví o organizaci také v souvislosti s počátky *prostituce. (Miriam Löwensteinová)

Wood, Bernard A. (17. 4. 1945, Londýn, Anglie), britský paleoantropolog a funkční anatom; od roku 1997 profesor antropologie (George Washington University, Washington, D. C., USA), vedoucí vědecký pracovník Smithsonian Institution ve Washingtonu, v letech 1985–1997 působil jako vedoucí Katedry lidské anatomie na University of Liverpool ve Velké Británii. Je vzděláním lékař, chirurg, ale již od studentských let se účastnil terénních výzkumů, které organizoval Richard *Leakey.

V paleoantropologii se specializuje na výzkum lebky, zejména čelistí a zubů, zabývá se také výzkumem funkcí *fosilních *hominidů a v souvislosti s tím studoval i morfologii a růstové procesy *lidoopů, morfologii zubů nehumánních *primátů i *člověka. V posledních letech se stále více zabývá *fylogenezí hominidů a její rekonstrukcí. Studoval různé metody rekonstrukce fylogeneze, například kladistické metody. V oblasti výzkumu fylogeneze hominidů je uznávaným odborníkem, a proto často působí jako antropologický komentátor časopisu *Nature*. Přestože nyní působí v USA, stále úzce spolupracuje s britskými antropology, zejména s Leslie *Aiellovou a Alanem *Bilsboroughem. Je autorem monografie shrnující výzkumy *australopitéků z lokality East Turkana (dříve East Rudolph) u jezera Turkana – *Koobi Fora Research Project, Volume 4: Hominid Cranial Remains* (Výzkumný projekt Koobi Fora, svazek 4: Pozůstatky lebek hominidů, 1991). (Václav Vančata)

Woodburn, James (16. 4. 1934, Velká Británie), britský sociální antropolog; působí na London School of Economics and Political Science. Proslul výzkumem kmene Hadza v Tanzanii na konci padesátých let 20. století. Specializoval se na subsaharskou Afriku, lovecko-sběračské společnosti, egalitární politické systémy a *ekonomickou antropologii. Společně s Timem *Ingoldem a Davidem Richesem vydal dvoudílnou knihu *Hunters and Gatherers* (Lovci a sběrači, 1988). (Tereza Kuldová)

woodcraft (z angličtiny: *woodcraft*, „lesní moudrost, moudrost lesa; zálesácká dovednost; lesnictví“), výchovný systém čerpající podněty pro všestranné sebezdokonalování člověka v *přírodě. *Hnutí inspiroval cestovatel, přírodovědec, malíř a spisovatel Ernest Thompson Seton (14. 8. 1860, South Shields, Anglie – 23. 10. 1946, Seton Village, USA), který založil první organizaci mládeže na světě Woodcrafts Indians (Indiáni lesní moudrosti) v roce 1902 v USA. Mravním jádrem byl čtyřnásobný *zákon – čtyři světla zažehnutá velkým ústředním ohněm: krása, pravda, síla a láska, konkretizovaná do dvanácti zákonů lesní moudrosti. (Jaroslav Malina)

Woolley, sir Charles Leonard (17. 4. 1880, Londýn, Anglie – 20. 2. 1960, Londýn, Anglie), anglický archeolog; jeden z nejvýznamnějších archeologů 20. století. Archeologické výzkumy prováděl ve Velké Británii, v Egyptě, na Předním východě a ve Středomoří a přispěl jimi k hlubšímu poznání zejména egyptské a chetitské civilizace a kultur a civilizací v Mezopotámii.

Největšího úspěchu dosáhl při výzkumu sumerského *města *Uru, kde odkryl královské hroby, rozsáhlé pohřebiště i architektonické pozůstatky, jež zásadním způsobem osvětlily vznik a rozvoj sumerské městské civilizace, jedné z nejstarších civilizací na světě. Z díla: *Mesopotamia and the Middle East* (Mezopotámie a Střední východ, 1961). (Jaroslav Malina)

workoholik (amerikanismus: *workaholic*, „neúmorný pracant, fanatik práce“), člověk závislý na práci obdobně jako jiný například na alkoholu, cigaretách nebo drogách. Neustálou pracovní aktivitou se zvyšuje hladina adrenalinu, čímž u workoholika vznikají pocity euforie a často i domnělé přesvědčení, že jeho schopnosti a výkonnost nemají hranic. Vrchol uspokojení pro něho zpravidla představuje *úspěch a ocenění. (Jaroslav Malina)

World Alliance for Citizen Participation, *Civicus.

World Anti-Doping Agency, *Světová antidopingová agentura.

World Bank, *Světová banka.

World Food Programme, *Světový potravinový program.

World Health Organization, *Světová zdravotnická organizace.

World Wide Web (též WWW, případně zkráceně web), služba *internetu v podobě vzájemně provázaných hypertextových dokumentů označovaných též jako webové stránky. Charakter této služby dobře vyjadřuje anglické slovo *web* („pavučina“) obsažené v názvu služby. Základy služby položil v roce 1989 britský počítačový odborník Timothy John Berners-Lee (narozen 8. 6. 1955) během svého působení v ženevské laboratoři European Organization for Nuclear Research (CERN). Současně navrhl tagovací jazyk HTML (zkratka z angličtiny: *HyperText Markup Language*), který slouží k tvorbě hypertextových dokumentů. Ke službě World Wide Web se přistupuje pomocí klientských programů, které se označují jako prohlížeč nebo též browser. První prohlížeč pod názvem Worldwideweb představil v roce 1991 rovněž Berners-Lee. Později byl tento prohlížeč přejmenován na Nexus, aby nedocházelo k záměně s označením služby internetu samotné. V současnosti existuje mnoho programů, které umožňují přístup ke službě World Wide Web (FireFox, Microsoft Internet Explorer, Opera a další). Vývoj webových standardů je cílem mezinárodního konsorcia *World Wide Web Consortium* (W3C), jehož zakladatelem i předsedou je Timothy Berners-Lee.

Samotné hypertextové dokumenty jsou uloženy na *počítačích a přistupuje se k nim pomocí URL (zkratka z angličtiny: *Uniform Resource Locator*) zadané do prohlížeče – například <http://www.anthrosource.net/search/advanced>. URL definuje protokol, jímž se bude k dokumentu přistupovat (http), doménovou adresu počítače (anthrosource), na němž se nachází požadovaný dokument, označení *domény nejvyššího stupně (net), která často označuje *zemi (například cz, pl, it a jiné), kde je *doména počítače registrována. URL ještě obsahuje informaci o přesném umístění dokumentu na počítači (/search/advanced).

World Wide Web je vedle *elektronické pošty nejvyužívanější služba internetu. Služba World Wide Web nabízí nekonečné možnosti využití. Prostřednictvím World Wide Webu můžeme například nakupovat ve virtuálních obchodních domech, obchodovat na burze, navštívit knihovny, číst časopisy a knihy, přistupovat ke svému účtu elektronické pošty, studovat, účastnit se diskusí na *chatu, sdílet dokumenty, stahovat pornografický materiál, prohlédnout si sbírky muzeí a galerií, poslouchat hudbu, sledovat filmy a *televizi, uskutečnit výzkumná šetření, pořádat videokonference a podobně. World Wide Web proměnil způsoby šíření a sdílení informací. Charakteristickým rysem je absence prostoru jako faktoru omezujícího šíření a sdílení informací. Hypertextovost dokumentů přináší kvalitativně jiný způsob čtení psaného textu. Ve *starověku lidé v některých kulturách rolovali *svítky a předčítali, ve *středověku lidé otáčeli stránky a četli šeptem, později přišlo i čtení potichu. Současný čtenář World Wide Webu se textem proklikává a surfuje z jednoho počítače na druhý doslova po celém světě. Hypertextovost umožňuje získávat informace po částech z různých počítačů, čímž se odlišuje od lineárního čtení knih.

Vedle nesporných výhod, které World Wide Web přináší, nese s sebou také potenciální i reálná rizika. Stejně jako v případě internetu se World Wide Web potýká s problémy spolehlivosti informací, které lze jeho prostřednictvím získat, protože se jedná o velmi demokratické médium, na němž může každý uživatel publikovat cokoliv. World Wide Web je proto v některých zemích světa cenzurován (Čína, Egypt, Írán, Korejská lidově demokratická republika, Kuba a další), protože uživatelé (například tzv. kyberdisidenti) mohou jeho prostřednictvím snadno publikovat své *názory nepohodlné pro daný politický systém. Odstranění takové *cenzury je jedním z cílů *Amnesty International. (Martin Soukup)

Worm, Ole (latinizovaným jménem Olaus Wormius, 13. 5. 1588, Århus, Dánsko – 31. 8. 1654, Kodaň, Dánsko), dánský říšský antikvář, archeolog, muzeolog a lékař; profesor kodaňské *univerzity. Významně zasáhl do několika oborů včetně medicíny (jeho jméno

nesou **ossa Wormiana*), je považován za zakladatele skandinávské archeologie – autor monumentálního šestisvazkového díla *Danicorum monumentorum libri sex* (Šest knih o dánských památkách, 1643).

Na příkladu Wormova přístupu lze přiblížit práci archeologů a sběratelů tehdejší doby. Worm vyhledával styky s cestovateli, námořními kapitány i statkáři a psal svým přátelům a známým, aby obohacovali jeho „kabinet přírodnin volně dle vlastního uvážení při jakékoli příležitosti“. A když nebylo vyhnutí, sáhl i ke krajní možnosti – k výměně předmětu za předmět. Tímto způsobem narůstá jeho muzeum do takové šíře, že se stalo jedním z nejpřitažlivějších míst v Kodani. Jak vypadalo, víme z ilustrace v knize *Museum Wormium*, což je imponující Wormův katalog, který vyšel bezprostředně po jeho smrti. Dává nahlédnout do expozice, která je typickou ukázkou tehdejšího pojetí: artefakty (především antické) i přírodní objekty (bizarní kostry, vycpaná exotická zvířata) vystupují ve „svorné pospolitosti“ a nejdůležitějším hlediskem pro jejich vystavení je raritní povaha, vzácnost a osobní **vкус* majitele. Ale na druhé straně metody použité v úpravě muzea mají svou vlastní logiku. Například obecné označení „kámen“ se vyskytuje u všech druhů kamenů, včetně „hromových klínů“ (*cerauniae*, „související s bleskem“; řecky: *keranos*, „hrom“), jak se tehdy často označovaly pravěké kamenné **sekery*. Ve Wormově katalogu jsou tyto artefakty popisovány: „Cerauniae jsou nazývány takto proto, že se věří, že spadly na zem v blesku. Jsou různých tvarů, někdy klínových, někdy vypadají jako kladivo nebo sekera, a uprostřed mají otvor. O jejich původ se vedou spory. Někteří odmítají mínění, že jsou to meteority, a vycházejí přitom z jejich podoby se železnými nástroji. To je vede k **názoru*, že jsou to opravdu takové nástroje, přeměněné v kámen. Na druhé straně spolehliví svědkové tvrdí, že viděli takové kameny na tom místě, kam – do domu nebo stromu apod. – udeřil blesk.“ Myšlenkově se toto spojení mohlo vytvořit možná i proto, že byly považovány za symboly hromobití, například podle analogie se symboly blesku v ruce Diově (**Zeus*), jež byly **atributem* jeho hromovládné moci. (Jaroslav Malina)

Wrangham, Richard W. (8. 11. 1948, Leeds, Yorkshire, Anglie), britský primatolog a antropolog; profesor antropologie na Harvardské univerzitě a kurátor behaviorální biologie primátů v Peabody Museum of Natural History (Yale University, New Haven, Connecticut, USA). Původně pracoval spolu s Jane **Lawick-Goodallovou* v rezervaci Gombe Stream, od osmdesátých let 20. století působí v rezervaci v Kibale v Ugandě.

Wrangham patří mezi nejvýznamnější teoretiky v oblasti výzkumu sociální struktury a behaviorální ekologie **primátů*. Analyzoval sociální struktury **šimpanzů* a vedle řady studií sociální struktury, ekologie a chování šimpanze učenívého se také zabýval využíváním léčivků u šimpanzů (*self-medication*) a aplikací neinvazivních fyziologických metod v terénu. Důležité jsou jeho srovnávací studie, které se zabývají možným vlivem konzumace tzv. pozemní bylinné vegetace na charakter sociální struktury šimpanzů a evolučně antropologické studie, kde se mimo jiné zabývá i vývojem a významem tepelného zpracování potravy v evoluci **homininů*. Byl hlavním editorem slavného sborníku *Chimpanzee Cultures* (Kultury šimpanzů, 1994) a je autorem (spolu s Dalem Petersonem) zásadní monografie *Demonic Males: Apes and the Evolution of Human Aggression* (Démoničtí samci: Lidoopi a evoluce lidské agrese, 1996). (Václav Vančata)

Wu (222–280 n. l.), čínská dynastie. (Josef Kolmaš)

Wu Ce-tchien, čínská císařovna období **Tchang*, kdy vládlo sjednocené **zemi* 21 tchangských **císařů*, sídlících zpočátku v metropolitním **městě* (*t'ing-š'*) Čchang-anu a později v tzv. „východním hlavním městě“ (*tung-tu*) **Luo-jangu*. Wu Ce-tchien si však vytvořila vlastní krátkodobou dynastii Wu-čou (684–705).

Za její **vlády* se začal formovat tchangský styl. Wu Ce-tchien byla horlivou vyznavačkou **buddhismu* a neúnavnou patronkou buddhistického umění; právě z jejího podnětu vznikly největší **svatyně* v Lung-men. Sochy v tchangském stylu mají oblé tváře s pravidelně

klenutým obočím, lehce působící draperie přiléhají na těla tak, aby zvýraznily široká ramena a útlé pasy. Prohnutá křivka stojícího těla a mírná rotace dává postavám živost, elegantní dojem je týž jako na hliněných hrobových soškách dvorních dam. *Sekularizace uměleckého projevu je tchangskému stylu vlastní; což jej nepochybně obohatilo. (Josef Kolmaš)

wu lun [čínsky], „pět vztahů“, stěžejní zásada *konfucianismu, určující vztah v *rodině a ve *společnosti: vladař – poddaný, otec – syn, muž – žena, starší – mladší a vztah mezi přáteli. Na nich byla založena hierarchie mezilidských vztahů a některé z nich přetrvávají v Číně, Koreji a v dalších *zemích *Dálného východu dodnes. (Josef Kolmaš)

Wu San-kuej (1612–1678), zrádný mingský *generál, který umožnil *Mandžům v roce 1644 vstup do Pekingu. Pro *Číňany je Wu San-kuej symbolem nejčernější zrady. (Josef Kolmaš)

Wu taj („Pět dynastií“, 907–960), období *vlády pěti panovnických rodů v Číně (uváděných zpravidla s předponou Chou, „Pozdější“): Liang (907–923), Tchang (923–936), Ťin (936–946), Chan (947–950) a Čou (951–960). (Josef Kolmaš)

Wu Ting (vládl asi 1215–1190 př. n. l.), mocný *král dynastie *Šang vládnoucí ve starověké Číně. Byl zřejmě pohřben na královském pohřebišti u *An-jangu v nejimpozantnějším *hrobě: podél severojižní osy hrob měří šestašedesát metrů, podél východozápadní osy čtyřiačtyřicet metrů. Zde také zbudoval *hrobku své oblíbené manželky *Fu Chao a nechal ji vybavit okázalým bohatstvím: více než čtyři sta čtyřiceti bronzovými předměty, pěti sty devadesáti nefritovými řezbami, skoro sedmi tisíci mušlemi *kauri* – a šestnácti lidskými obětmi. (Jaroslav Malina)

Wunderlich, Paul (10. 3. 1927, Eberswalde, Německo), německý malíř, grafik a sochař. Inspirován prvky neomanýrismu, *surrealismu, fantastického *realismu a díly starých mistrů vytvořil neobyčejně osobitý styl vyznačující se vytříbeným estetismem a formální precizností. Programově se věnuje zachycení lidského *sexuálního chování, v němž se snoubí polohy erotické přejemnosti a rafinovanosti s morbidností a perzifláží proslulých uměleckých děl minulosti v surrealistické transformaci: například série *Léda*, 1962; *Malá anatomie*, 1963; *Modely*, 1968; *Píseň písní*, 1969; *Ingresovská svita*, 1973; v erotické linii jeho tvorby dominuje *album *Láska*, 1980. Wunderlich invenčně obohatil zobrazení erotické tematiky ve výtvarném umění a řadí se v této oblasti k nejpřednějším autorům. (Jaroslav Malina)

Wundt, Wilhelm Maximilian (16. 8. 1832, Neckerau, Německo – 31. 8. 1920, Großbothen, Německo), německý filozof, fyziolog a psycholog; jeden ze zakladatelů psychologie jako samostatné vědy a zakladatel experimentální psychologie. V roce 1879 v Lipsku založil první psychologickou laboratoř na světě (Institut für experimentelle Psychologie) a první časopis experimentální psychologie.

Zabýval se psychofyzikou, psychofyziologií, psychologickými experimentálními metodami a psychologií národů i na základě *mytologie; *mýty interpretoval jako čistě psychologický fenomén. Z díla: *Völkerpsychologie* (Psychologie národů, 10 svazků, 1900–1920), *Die Nationen und ihre Philosophie* (Národy a jejich filozofie, 1915). (Jaroslav Malina)

würm (v alpské *chronologii *pleistocénu), viselské *zalednění (v severské chronologii), poslední *glaciál, asi 90 000 až 10 000 let; největšího rozšíření dosáhly *ledovce ve dvou chladných maximech (zhruba před 70 000 lety a před 22 000 lety). (Jiří A. Svoboda)

Wu-čou (684–705), krátkodobá dynastie tchangské panovnice *Wu Ce-tchien. (Josef Kolmaš)

wu-fan [čínsky], „hnutí proti pěti zlům“, *hnutí vyhlášené v Číně koncem roku 1951 „proti pěti zlům“, totiž proti podplácení státních zaměstnanců, daňovým podvodům, rozkrádání státního majetku, narušování státních dodávek a zneužívání státních hospodářských informací k soukromým spekulacím. (Josef Kolmaš)

Wu-t'ing [čínsky], „Pět kanonických knih“, pět klasiků *konfucianismu – **I-t'ing* (Kniha proměn), **Šu-t'ing* (Kniha dokumentů), **Š'-t'ing* (Kniha písní), **Li-ti* (Kniha obřadů) a *anály **Čchun-čchiou* (Jara a podzimy). (Josef Kolmaš)

wu-wej [čínsky], „nezasahování“, „nejednání“, základní zásada taoistické životní filozofie. Ze všech čínských škol to byli právě taoisté, kteří nejvíce věřili v existenci *zlatého věku před dávnými lety i v možnost jeho znovunastolení. Avšak z *archeologie pravěkých společností i z *etnologie takzvaných *přírodních národů víme, že to je značně idealizované, nereálné pojetí. A stejně nereálné a zjednodušené, alespoň z hlediska fungování společnosti jako celku, byly prostředky, které taoisté navrhovali k uskutečnění spravedlivého světa (jakkoli je *taoismus v jiných ohledech složitou a sofistickou filozofií).

Zakladatel taoismu, *Lao-c', který žil v 6. století př. n. l., a jeho pokračovatel Čuang-c' (asi 380–320 př. n. l.) prohlásili za základní metodu směřování k zlatému věku právě wu-wej. Pojem wu-wej objasnil Čuang-c' v jednom ze svých traktátů pomocí četných přirovnání: „Pokud je v zemi mnoho neužitečných věcí, lid chudne. Jestliže má lid mnoho ostrých zbraní, vzrůstá v zemi nepokoj. Je-li mezi lidem mnoho dovedných mistrů, množí se drahocenné předměty. Když se rozšiřují *zákony a příkazy, roste počet zlodějů a lupičů. Moudrý člověk proto praví: Nebudu-li zasahovat, lid se bude sám měnit. Budu-li klidný, lid sám se bude spravovat. Budu-li nečinný, lid sám zbohatne. Jsem-li prost vášní, lid se stane ctnostným.“ Podle taoistů má člověk odvrhnout falešné hodnoty a vymoženosti *civilizace, řídit se přirozeností prvních lidí a zákonů, které jsou vlastní samé *přírodě. Nemá jednat, nýbrž hloubat a poznávat prazáklad všeho (**tao*) a stále se vnitřně zdokonalovat. (Jaroslav Malina)

WWW, *World Wide Web.

Wynn, Thomas (6. 10. 1949, Akron, Ohio, USA), americký archeolog a teoretik; profesor na *univerzitě v Coloradu. Zkoumá evoluci poznání v průběhu *paleolitu za použití psychologických metod (ve smyslu koncepce Jeana *Piageta) a aplikuje tyto metody zejména na kamenné nástroje. (Jiří A. Svoboda)

X

X chromozom, jeden z pohlavních *chromozomů zúčastněných na určení pohlaví. Žena má v somatických (tělních) *buňkách dva chromozomy X, muž jen jeden. (Jiřina Relichová)

Xahilové, cakchiquelský panovnický rod. (Oldřich Kašpar)

xenofobie (z řečtiny: *xenos*, „cizí“ a *fobos*, „strach, obava, odpor“), odpor, nepřátelství, nedůvěra ke všemu cizímu, k *jinakosti; chování a postoje dané biologickou předurčeností, které jsou vlastní snad všem živočišným druhům člověka nevyjímaje, u něhož tvoří živnou půdu pro *šovinismus, *rasismus a podobné projevy. Opakem je *tolerance, která je naopak výsledkem *enkulturace.

Základ pro xenofobní chování (zvláště vůči příslušníkům jiných *etnik) se zřejmě utváří na základě zkušeností získaných v rané *ontogenezi na základě vývoje percepčních schémat obličejů (*vývoj obličejů). Projevem kategorizace percepce obličejů je vedle rozpoznávání pohlaví také tzv. „efekt jiné rasy“ (anglicky: *other race effect*), kdy – a to i na neurofyziologické úrovni – vnímáme a rozlišujeme obličej příslušníků jiných etnik odlišně (například pomaleji, pokud danou osobu neznáme). (Vladimír Blažek, Jaroslav Malina)

Xenofón (asi 430–asi 353 př. n. l.), řecký historik a spisovatel. Proslul zejména jako autor spisu *Anabasis* (Anabáze, 7 knih), jehož obsahem jsou události spjaté s neúspěšným povstáním syna perského *krále *Dáreia II. (vládl 423–404 př. n. l.) *Kýra Mladšího (zemřel 401 př. n. l.) proti jeho bratrovi, králi *Artaxerxovi II. (vládl ca 404–358 př. n. l.). Povstání se na Kýrově straně účastnili řečtí *žoldněři (včetně Xenofóna) a Xenofón zachytil rovněž jejich strastiplný návrat do vlasti (srov. *anabáze). (Jaroslav Malina)

xenogenní (z řečtiny: *xenos*, „cizí“ a *genos*, „rod, původ“), rozdílného původu; rozdíl mezi jedinci různých druhů, například mezi *člověkem, *psem nebo *potkanem. (Jaroslav Malina)

xenokracie (z řečtiny: *xenos*, „cizí“ a *kratiá*, „vláda“), *vláda, nadvláda cizinců. Kupříkladu v Číně několikrát v průběhu dějin vládly národy a dynastické rody nechanské (nečínské), například prototurkická a prototibetská etnika v dobách rozdělení Číny za tzv. Jižních a Severních dynastií (420–589), *tunguzští *Kitani (Liao, 907–1125) a *Džürdženi (Ťin, 1114–1234) za doby *Sung (10.–13. století), *Mongolové za dynastie *Jüan (1271–1368) a *Mandžouové za dynastie *Čching (1644–1911); asimilační schopnost *Chanů, zpravidla převyšujících civilizační úroveň svých podmanitelů, byla však taková, že cizí vládnoucí rody Chanům (vlastním *Číňanům) dříve či později podléhaly a přejímaly společenské a ideové soustavy vytvořené Chany (*civilizace, čínská).

Jiným příkladem je *Kyjevská Rus, první *stát východních *Slovanů, založený patrně skandinávskými *Vikingy (Varjagy, v západní Evropě nazývanými *Normané čili Severané), členy ozbrojených knížecích *družin, kterým se také říkalo Rus' (z finského Ruotsi, které označovalo severní Germány); první panovníci z rodu Rurikovců byli právě tito družiníci (Olga – Helga, Igor – Ingvar, Vladimir – Waldemar); Nestorův letopis, první původní východoslovanská *kronika, zaznamenává v textech smluv Kyjeva s *Byzancí jména těchto Skandinávců jako členů poselstva. (Jaroslav Malina)

xenologie (z řečtiny: *xenos*, „cizí“ a *logos*, „rozum, řeč, slovo; nauka, věda“), termín *kulturní antropologie, kterým se označuje interkulturní a interdisciplinární výzkum cizosti, jinakosti, kulturní odlišnosti. Východiskem xenologie byla interkulturní germanistika, podněty dostala rovněž z *antropologie, *teologie náboženství a z *egyptologie. Její předmět tvoří jevové formy a způsoby hodnocení všeho cizího, vztah a vzájemné působení cizího a vlastního, vytváření obrazu cizosti a zvažování možností interkulturního dorozumění. K dalším problémům náleží výzkum funkcí a forem kulturních *stereotypů, *předsudků, projevů *xenofobie.

Cílem xenologie je vypracovat teorii *kulturní alterity, *interkulturní komunikace a *hermeneutiky cizího, na jejímž základě by mohly fungovat účinné modely mezikulturní *tolerance a bezpředsudečných vztahů mezi jednotlivci i celými kulturními okruhy. (Břetislav Horyna)

xenománie (z řečtiny: *xein*, *xenos*, „cizinec“, *mainomai*, „šílím; jsem u vytržení“), nezřízená záliba ve všem cizím, až chorobné uctívání cizích *institucí, výrobků a myšlenek. (Jaroslav Malina)

xenonymum, *exonymum.

xeno- (z řečtiny: *xenos*, „cizí“), v složeninách první část s významem: „cizí, týkající se cizince, hosta“.

xeroderma pigmentosum, skupina dědičných autozomálně recesivních *chorob podmíněná *mutací *genů pro reparaci *DNA; *kůže postižených jedinců je velmi citlivá na sluneční nebo ultrafialové záření, které vyvolává rakovinu kůže. (Jiřina Relichová)

xeroradiografie, zachycení latentního rentgenového obrazu elektrickým nabitím selenové vrstvy, na kterou jsou následně naneseny částice modrého barviva s opačným elektrickým nábojem, čímž je latentní obraz zviditelněn. Barvivo se poté otiskne na *papír. *Metoda se dnes využívá jen zřídka. Její výhodou bylo zobrazení jemné struktury *kostí. (Vojtěch Mornstein)

Xerxés I. ([2. pád Xerxa], řecky; Chšajáršá, staropersky; 485–465 př. n. l.), perský *král z dynastie *Achaimenovců, syn a nástupce *Dáreia I. Po potlačení povstání v *Egyptě pokračoval v protirecké politice svého otce. V roce 480 př. n. l. překročil Helespont. Zvítězil v námořní bitvě u Artemisia a po vítězné bitvě u Thermopyl zpustošil Attiku. Řecké státy se mu však nepodařilo ovládnout a po katastrofální porážce u Salamíny se vrátil do Asie. *Peršané se vzdali snahy dobýt pevninského Řecka a řecké záležitosti nadále ovlivňovali *diplomacií a *zlatem. Xerxés byl zavražděn svým dvořanem Artabanem a byl tak prvním

perským panovníkem, který se stal obětí dvorských intrik s neblahým vlivem na osud říše.
(Jana Pečirková)

xhosa, *benuekonžský jazyk užívaný černošským obyvatelstvem v Jihoafrické republice.
(Viz též *Xhosové.) (Jan Záhorský)

Xhosové, etnická skupina jihobantuského původu žijící po příchodu do jižní Afriky v celém východním Kapsku v počtu dosahujícím 8 milionů (odhad z roku 2001). *Jazyk (*xhosa) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny. Na počátku 19. století byli Xhosové přesídleni za řeku Kei do oblasti Transkei. Po zřízení Jihoafrické republiky na počátku 20. století byli Xhosové usídleni v tzv. bantustanu Transkei. Věřící jsou *křesťané různých denominací. (Lukáš Šín, Jan Záhorský)

Xibalbá, podzemní říše sil nepřátelských člověku a životu popsaná v mayské knize **Popol Vuh*; zřejmě obdoba aztéckého Mictlanu (*Království smrti). (František Vrhel)

Xingové, původní *indiánské etnikum žijící v povodí řeky Xingú v Amazonii v Brazílii. Původní sídla sahala od pramenů řeky Xingú v pohoří Mato Grosso až po ústí Amazonky. V současné době žijí malé skupiny těchto tropických zemědělců, rybářů a lovců v horách Mato Grosso a představují jedno z mála původních indiánských etnik v této oblasti. Celkový počet není uváděn. (Lukáš Šín)

xiphoideus, -a, -um, mečovité, patřící k mečovitému výběžku kosti hrudní. (Ladislava Horáčková)

Xisúthros, *Ziusudra.

Xitle, mexická sopka, jež pod svou lávou pohřbila předkolumbovské středisko *Cuicuilco s nejstarší pyramidou v Americe. (Jaroslav Malina)

Xochicalco, předkolumbovské středisko v dnešním mexickém státu Morelos vyznačující se vlivy *mayskými, *toltéckými a *zapotéckými. (Jaroslav Malina)

xochicuicatl, v aztéčtině „píseň květu“ (in *xóchitl in cuícatl*, „květ a píseň“), tj. *poezie. (František Vrhel)

Xochimilco, předkolumbovské *město na břehu jezera *Texcoco, proslulé takzvanými plovoucími zahradami, kde *indiáni pěstovali ovoce, zeleninu a květiny; dnes součást hlavního mexického města Ciudad de México. (Jaroslav Malina)

Xochipilli („Pán květů“), mezoamerický bůh jara, *lásky, *umění, společník. (Oldřich Kašpar)

Xochiquetzal („Vzácný květ, Květinový pták“), bohyně *květů a *lásky – podle aztécké *mytologie první manželka boha deště *Tlaloca. *Tezcatlipoca ji unesl z Tlalocanu přes třináct nebes a pak ji poslal do země chladu, noci a smrti na severu. Odtud se dostala do *Tamoanchánu* („Místa našeho počátku“), kde přebývá jako bohyně lásky a strážkyně květu *Xochitlicacanu*. (Oldřich Kašpar)

xylografie, *dřevoryt.

xyloryt, *dřevoryt.

xylotomární analýza, *analýza, xylotomární.

Y

Y chromozom, jeden z pohlavních *chromozomů zúčastněných na určení pohlaví. V somatických *buňkách muže je jeden chromozom Y, u žen není žádný. (Jiřina Relichová)

Yahuar Huacac, legendární incký panovník, šestý v posloupnosti inckých vládců. První *inka, který s pomocí malé, nicméně profesionální armády zahájil plánované rozšiřování *Tahuantinsuyu. (Oldřich Kašpar)

Yakové, etnická skupina semibantuského původu v jižní části Demokratické republiky Kongo (dříve Zair). Jako východní sousedé konžského *království několikrát ohrozili jeho centrum a v roce 1569 dobyli hlavní *město San Salvador. V 18. století se začlenili do Lundské říše. Jejimi nejbližšími etniky jsou Kvesové (Bakuese), Mbalové (Bambale), Pendové

(Bapende) a Pindové (Bapindi, Basuku aj.) v téže oblasti jižního Zairu. Představují populaci asi 300 000 osob, věnují se *zemědělství a *řemeslům (tradiční dřevořezbářství, *košíkářství aj.). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Yaliové, *etnikum v Papui-Nové Guineji obývající pohoří Jayawijaya patří mezi pygmejské negrity. Kmen Yaliů byl objeven teprve v roce 1976, rozlišují se horští Yaliové, žijící v nadmořské výšce 2000–2500 m., a nížinní Yaliové, obývající horská údolí do výšky 1500 m n. m. Horští Yaliové patřili k nejobávanějším anibalům západní poloviny ostrova Nová Guinea, nepatřili však k „lovcům lebek“. Papuánští horští Yaliové žijí v okrouhlých chýších postavených ze štípaných prken se střechem z listů pandanu. Ženy a muži žijí odděleně. Ženy mají své vlastní domy a muži žijí ve společných mužských domech (*honai*). *Náboženství je tradiční. (Zdeněk Tvrđý)

Yamatové, *Jamatové.

Yawan, vesnice v provincii Morobe (Papua-Nová Guinea, *Nová Guinea). Je součástí oblasti Yawan, která kromě samotné vesnice Yawan zahrnuje vesnice Toveth, Kotet, Mup a Worin. Oblast Yawanu se nachází v národní chráněné oblasti YUS, jejíž území je vymezeno řekami Yopno, Uruwa a Som. Jedná se o vůbec první národní chráněnou oblast na Papui-Nové Guineji, která byla otevřena v roce 2009.

Lingvisticky patří Yawan do jazykové rodiny Yup. Hospodářství obyvatel Yawanu závisí na zahradničení; pěstují hlavně *taro, *jamy a *batáty. Zahradničení doplňují chovem hospodářských zvířat (hlavně *prasata a kasuáři), lovem a sběrem. V důsledku založení chráněné oblasti YUS se vzdali lovu klokana stromového. Sociální struktura je založena na *patrilinéárních klanech a *patrilokálním pravidlu; významní muži mohou uzavírat *polygynní manželství. Každý z *klanů má svého klanového vůdce. Hlavním náboženstvím je *křesťanství, ačkoli jsou dosud udržovány některé prvky původního náboženství. Yawan je nábožensky rozdělen, působí zde *luteráni a Církev adventistů sedmého dne. Přítomnost dvou vyznání způsobuje některé problémy uvnitř *komunity. (Martin Soukup)

yaws, *framboesie, pian. Jedna z treponematóz, způsobená mikrobem *Treponema pertenue*. Onemocnění postihuje obyvatelstvo v tropických krajinách, zejména skupiny žijící ve špatných hygienických podmínkách (*hygiéna). Probíhá ve třech stadiích, stejně jako *syfilis. Pro první stadium jsou charakteristické kožní a slizniční projevy, ve druhém stadiu se objevuje orgánové postižení a ve třetím stadiu mohou být zasaženy také *kosti a *klouby. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

Yaxchilán, mayská archeologická lokalita nacházející se na hranicích Mexika a Guatemaly, na levém břehu řeky Usumacinta. Město bylo praděpodobně založeno Yopaatem Balamem I. v raně klasickém období ve druhé polovině 4. století n. l. V oblasti začalo nabývat stále silnějšího vlivu díky prosazování agresivní vojenské politiky vůči okolním městům, jako byl například *Bonampak. Největšího rozkvětu dosáhl Yaxchilán za vlády Itzamnaje Balama II. a Bird Jaguara IV. v 7. století. Během druhé poloviny 8. století začal postupně upadat.

Yaxchilán se stal známý díky archeologickým výzkumům Désiré Charnayové, Alfreda Maudslaye a Teoberta Malera, který zavedl jeho současné označení. Lokalita se vyznačuje impozantní architekturou, rozlehlým veřejným prostranstvím, lemovaným paláci a chrámy. Archeologická lokalita je spojena s tradičním náboženstvím *Lakandonů, kteří věří, že jejich pravý bůh Hachakyum žije v Yaxchilánu. Lakandové spojují svého boha s bezhlavou sochou panovníka Bird Jaguara IV., která dodnes stojí v ruinách města, a věří, že jednoho dne se hlava znovu vrátí k tělu a přijde konec světa. (Lucie Nečasová)

Yazilikaya, turecky „Popsaná skála“, seskupení vápencových skal asi 2 km severovýchodně od chetitského hlavního *města *Chattuše, v blízkosti jednoho z hlavních chattušských pohřebišť. Přírodní pramen a tři přirozené skalní komory přitahovaly lidskou pozornost již od 3. tisíciletí př. n. l. V 16. století př. n. l. byly komory od okolního terénu odděleny zdí; usuzujeme z toho, že tehdy již sloužily kultovním účelům. Zeď později nahradil komplex

budov, několikrát přestavovaný, který svým rozvržením odpovídal půdorysu hlavních chattušských chrámů. V 13. století př. n. l. byly v západním předpolí přistavěny mohutné propyleje. Otvíraly přístup do vlastní chrámové brány, vedoucí na chrámové nádvoří s oltářem a edikulou, určenou zřejmě pro obětní úkony. Vlastní *svatyně se vzhledem k terénní konfiguraci nenacházela na obvyklém místě v ose dvora, nýbrž pootočena o 90° ležela za sloupovou předsíní severně od oltáře. Tvořila ji hlavní skalní komora. Třetí část stavebního komplexu z 13. století př. n. l. otvírala samostatný vstup do vedlejší skalní komory. Byla to jednoduchá budova o jediném prostoru východně od *chrámu. Svatyně, asi 30 m dlouhá a 10 m široká hlavní skalní komora, nesla na svých stěnách *reliéfy, na nichž se ze dvou stran ubírala oddělená procesí mužských a ženských božstev, aby se setkala v čele svatyně v ústřední scéně, na niž nejvyšší *bůh *panteonu, Bůh bouře (vedoucí mužskou část průvodu), předstupuje před svou choť, doprovázenou společným synem a za ním ostatními bohyněmi. Dochované reliéfy zachytily 65 božstev; původně tvořilo procesí asi 70 postav (přirozené nerovnosti a proluky ve skále byly doplněny samostatnými kvádry, z nichž se dochoval jediný). Ideová i *ikonografická kompozice byla ještě podtržena velikostí ústřední scény (2,2 m oproti přibližně 80 cm doprovodných božstev). Ještě o něco větší byl reliéf chetitského *krále Tutchalije IV., který, obrácen k centrálnímu vyobrazení, shlížel s protější stěny. Jednotlivé postavy procesí byly identifikovány churritskými přípisky v luvijských *hieroglyfech (*churritština, *luvijština). Také celkové uspořádání odpovídalo posloupnosti božstev v churritsky psaných obětních seznamech. Tato zdánlivě překvapivá skutečnost v těsném sousedství chetitské metropole koresponduje se situací známou z chetitského kultu a *mytologie v 13. století př. n. l., která byla tehdy prostoupena churritskými prvky i ucelenými koncepcemi. Tento fakt, stylistické argumenty i přítomnost reliéfu krále Tutchalije IV. konečně svědčí o tom, že výzdoba svatyně se datuje pravděpodobně právě do doby jeho *vlády (1250–1220 př. n. l.). Tutchalija IV., tentokrát v objetí svého ochranného božstva, se znovu objevuje ve vedlejší komoře, která byla zřejmě zasvěcena královskému posmrtnému kultu. Na rozdíl od sevřené kompozice svatyně v hlavní komoře nacházíme v této galerii tři na sobě nezávislé reliéfy (u vstupu ochranná božstva se lví hlavou, skupinu bohů-válečníků, Tutchalijův obraz). Niky mezi nimi bývají chápány jako schránky k uložení královských ostatků a komora jako královské *mauzoleum. Chrám s hlavní svatyní býval patrně dějištěm jarních novoročních slavností.

Skalní reliéfy v Yazilikaye byly objeveny v roce 1834 francouzským archeologem Charlesem Texierem během průzkumu ruin nedaleké metropole. Systematicky byla celá *lokalita zkoumána německou archeologickou expedicí pracující v Chattuši pod vedením německého archeologa Kurta Bittela v letech 1937–1939 a opětovně od roku 1966. (Jana Součková)

Yersinia pestis (*Pasteurella pestis*), gramnegativní tyčinkovitá *bakterie, původce *moru. (Monika Laštovičková)

yeti, *yetti.

yetti (z tibetštiny: *gja' dred* [já de], „rezavý medvěd“), sněžný člověk; hypotetický primát velkého vzrůstu (až 250 cm) a intenzivního ochlupení údajně žijící ve vysokohorských oblastech pohoří Himálaje v úrovni sněžné čáry. Yetti, údajně tvor podobný primátu, je součástí *mytologie původního obyvatelstva tibetského a nepálského Himálaje. Nepálci jej nazývají *Bonmanche* (Divoký muž) či *Kanchanjunga rachyyas* (Démon z Kanchanjungy). Tento hypotetický tvor má své protějšky v *mýtech jiných etnik. Za severoamerickou paralelu k himálajskému yettimu je považován *Sasquatch* (z jazyka *Sališu: *se'sxac*, „divoký muž“), označovaný též jako *Bigfoot*. V centrální Číně v provincii Chu-pej (Hubei) je to *Jeren*, v mytologii *Austrálců vystupuje *Yowie*.

Mýtus o existenci yettiho je od třicátých let 19. století opakovaně udržován nepřímými doklady (například stopami ve sněhu) či neověřitelnými zprávami, což však nebrání

konstruování *hypotéz, považujících yettiho například za přežívající zástupce **Homo erectus*, nebo dokonce za pokračování linie třetihorních gigantopitéků (*Gigantopithecus blacki*), jejichž *fosilní nálezy jsou známy z Číny. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

YF, *Youth Forum.

yield (z angličtiny: *yield*, „výnos, výtěžek“), označení používané pro výnos cenných papírů v poměru k jejich hodnotě vyjádřeném v procentech. (Marie Dohnalová)

yiff (z umělého jazyka *Foxish* [vytvořeného kolem roku 1990]: vyjádření štěstí, blaha), termín užívaný v *subkultuře *furry fandom* (*furry) pro sexuální aktivity či aktivity a předměty vyvolávající sexuální vzrušení; podle příslušníků této subkultury jde o onomatopoický výraz zpodobňující zvuk polární lišky při páření. Užívá se i pro označení sexuálně laděné konverzace mezi příslušníky subkultury, ať již v přímém kontaktu nebo prostřednictvím internetu. Jako *yiffy art* se potom označuje výtvarné znázornění *antropomorfních zvířat v standardních lidských erotických pozicích. (Josef Duda)

YMCA (hovorově Ymka), *Young Men's Christian Association.

ymkař, člen organizace *YMCA. (Jaroslav Malina)

yohimbin (johimbin) (z afrických jazyků), *alkaloid s afrodiziakálními účinky. Získává se z kůry stromu *Pausinystalia yohimba*, která roste v *tropických deštných lesích západní Afriky. Působením yohimbinu dochází k zvýšení přívodu krve do pánevní oblasti v důsledku rozšíření *arterií vyživujících střeva, *ledvin a pohlavních orgánů. Yohimbin působí současně také neurostimulativně. Prohlubuje intenzitu sexuálních prožitků u mužů i žen. Ve farmaceutických přípravcích na bázi yohimbinu je hlavní účinnou látkou zpravidla yohimbinhydrochlorid. Používá se hlavně při *léčbě neurastenické *impotence a *anorgasmie (neschopnosti dosáhnout *orgasmu). (Petr Bureš, Jaroslav Zvěřina)

Young, Edward (3. 7. 1683, Upham, Hampshire, Anglie – 5. 4. 1765, Welwyn, Hertfordshire, Anglie), anglický sentimentalistický básník světového věhlasu. Je znám jako tvůrce básně *The Complaint; or Night Thoughts on Life, Death and Immortality* (Kvílení aneb Rozjímání noční o životě, smrti a nesmrtelnosti, 1742 až 1745). André *Breton ho uvádí jako předchůdce *surrealismu. (Ivo Pospíšil)

Young Men's Christian Association, *Křesťanské sdružení mladých mužů.

Young Women's Christian Association, *Křesťanské sdružení mladých žen.

Youth Forum, *Evropské fórum mládeže.

Yucatán, poloostrov ve Střední Americe na atlantském pobřeží (38 402 km²). Odděluje Mexický záliv od Karibského moře. Větší část se rozkládá na území Mexika, menší oblasti (jižní a jihovýchodní) jsou v Guatemale a Belize. Tvoří jej plochý krasový povrch do 1 122 metrů nadmořské výšky, *tropické deštné lesy a *savany, při pobřeží bažiny. Rozvívly se zde předkolumbovské kultury, zejména *mayská kultura se středisky *Chichén Itzá, *Uxmal aj. (Jaroslav Malina)

Yumové, etnická skupina severoamerických *indiánů, která obývala území podél řeky Colorado v jihozápadní Arizoně; dnes žijí v blízké rezervaci. Patřili k vyspělým zemědělcům, používali zavlažovací systém na terasovitých polích. Ještě koncem 18. století jejich počet dosahoval 3 000, v polovině 20. století klesl na 600 jedinců, kteří hovořili původním *jazykem Hoka-indiánů (*indiáni, Kalifornští). Podle cenzu z roku 2000, kterého se zúčastnilo 2 376 obyvatel indiánské rezervace Fort Yuma, se 56,8 % hlásilo k Yumům a více než 27 % respondentů jsou bílí osadníci. K nejbližším příbuzným patří *kmeny Maricopa, Mohave, Walapai, Yavapai aj., dnes ještě dosti početné. Yumové byli silně ovlivněni *Pimy. Zcela zanikla příbuzenská skupina Waicurů a Periků na jihu Kalifornského poloostrova. (Lukáš Šín)

YUPPIES (anglicky: *Young Urban Upwardly Mobile Professionals*), označení pro mladé městské odborníky zahleděné do sebe a usilující jen o kariéru. Jednostranné zaměření na pracovní výkon vede zpravidla k neustálému střídavému užívání stimulujících a uklidňujících

prostředků, jehož důsledkem bývá později chronická únava. Zmíněný životní postoj je rozšířen zejména v moderních megapolích; *workoholik. (Jaroslav Malina)

Yurokové, původní etnikum severoamerických *indiánů ze skupiny *Algonkinů, které žilo v oblasti horských lesů v západní části dnešních USA. V současné době přežívají jejich zbytky v počtu několika tisíc v rezervacích v pohraniční oblasti mezi USA a Kanadou. (Lukáš Šín)

YWCA (hovorově Yvka), *Young Women's Christian Association.

Yximché, poslední hlavní *město předkolumbovské říše (v dnešní Guatemale) indiánského etnika *Cakchiquelů. (Oldřich Kašpar)

Z

Z chromozom, *W chromozom.

Zábrana, Jan (4. 6. 1931, Herálec – 3. 9. 1984, Praha), český básník, prozaik a překladatel. Z politických důvodů mu bylo znemožněno vysokoškolské studium, ale díky píli a talentu se již od poloviny padesátých let prosazoval jako překladatel z ruštiny a angličtiny. Časopisecky sice ojediněle publikoval také svou *poezii, v šedesátých letech v rychlém sledu se mu dokonce podařilo vydat tři básnické sbírky (*Utkvělé černé ikony*, 1965, *Lynč*, 1968, *Stránky z deníku*, 1968), avšak na veřejnosti byl znám jako překladatel poezie a rovněž jako znalec a překladatel amerických a anglických detektivních románů. Značný ohlas vyvolala také Zábranova vlastní detektivní tvorba. Jeho poezie byla známa a ceněna pouze v úzkém kruhu přátel a zasvěcených.

První komplexní představu o charakteru a významu jeho básnické tvorby podal v roce 1991 posmrtný výbor z dosud nezveřejněných veršů, *Jistota nejhorsího*. Ukázalo se, že podstatná část Zábranovy básnické tvorby, která zůstala v rukopise, představuje osobitou, relevantní polohu české poválečné poezie. Autor byl ovlivněn domácí básnickou produkcí, zejména členů Skupiny 42 a z nich Jiřího *Koláře, i moderní americkou poezií, kterou znal jako jeden z mála českých literátů nezprostředkovaně, v originálním znění. Jeho charakteristickými postupy a výrazovými prostředky se stává koláž, fragmentace, automatický text, jazyková hra, parafráze cizích výroků, *ironický odstup. (Jiří Pavelka)

Zábranský, Vlastimil (2. 9. 1936, Vráž u Berouna), český malíř, grafik a ilustrátor; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Vyučil se palířem cementu v Králově Dvoře, v letech 1953–1957 absolvoval Průmyslovou školu stavebních hmot v Hranicích na Moravě, poté studoval jeden rok na Filozofické fakultě *Masarykovy univerzity v Brně a přešel na její Pedagogickou fakultu, kde v roce 1961 absolvoval obor výtvarná výchova-čeština. V roce 1970 se stal členem francouzské Société protectrice de l'humour, v roce 1976 členem skupiny malířů, sochařů a grafiků Junij se sídlem v Lublani.

Již koncem vysokoškolských studií kreslil karikatury, kterým se plně věnoval po krátkém učitelském působení v letech 1961–1963. Publikoval je v domácích i zahraničních časopisech (*Host do domu*, *Index*, *Kultúrny život*, *Literární noviny*, *Pardon*, *Plamen* aj.). Svými typickými hranatými figurami uváděnými do mnohovýznamových znakových systémů výrazně přispěl k originální tváři českého kresleného humoru v 60. a 70. letech a jeho mezinárodní proslulosti. Od počátku 70. let vytvářel kombinovanými technikami kultivované obrazy „překrásných“ žen a dokonale holohlavých mužů, jimž dodávají kouzlo prvky jemné sarkastické nadsázky. Zařadil se ke světové špičce „malovaného humoru“. (Jaroslav Malina)

Zadkine, Ossip (14. 7. 1890, Vicebsk [Vitebsk], Bělorusko – 25. 11. 1967, Paříž, Francie), bělorusko-francouzský sochař, malíř, grafik a pedagog; žil v Paříži a v New Yorku. Zpočátku byl ovlivněn *kubismem (*Žena s vějířem*) a americkým sochařem ukrajinského původu Alexandrem Archipenkem, později tvořil plastiky, jimž prostota obrysů, ale i spletnost tvarů a

perforovaných hmot dávají expresivní výraz zvláště v zobrazeních mužských a ženských postav nebo dvojic (*Intimita*, 1949; *Orfeus*, 1949; *Zrození tvarů*, 1949; *Grácie*, 1950; *Intimita nebo Narcis*, 1950 aj.). (Jaroslav Malina)

zadní zuby, **dentes posteriores*.

zádové svaly, **musculi dorsi*.

zádruha, *velkorodina.

zádušní kult (ve starém Egyptě), *kult, zádušní.

zádušní obřad, *obřad, zádušní.

Zafimanirové, etnikum (v počtu 25 000) v jihovýchodním pohoří Madagaskaru žijící ve zhruba stu izolovaných horských *vesnic. Hovoří zafimaranštinou a malgaštinou. Zafimanirové jsou žďároví zemědělci v oblasti horského pralesa. Jsou známi díky kvalitní práci se dřevem a složitým dřevorezáním. Domy staví z rostlinných vláken, dřeva a bambusu. Úkolem novomanželů je postavit si alespoň malý dům, ten se postupně rozrůstá s délkou jejich vztahu. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Zaghávané (vlastním jménem Beri), arabizovaná etnická skupina středoafriického černošského původu žijící v oblasti Dárfúru, tj. východně od Wadaje v pohoří Džebel Mahra v Súdánu. Jsou blízcí příbuzní Tibuů. *Jazyk patří do saharské větve *nilosaharské rodiny. Ve 12.–13. století vytvořili kmenový *stát, který ve 14. a 15. století ovládli núbijští Tundžurové. K *islamizaci docházelo po zřízení *sultanátu od konce 16. století. V 19. století se pokusili o osamostatnění, byli však podrobni *Egyptany; jejich území se stalo ve 20. století rozdělenou pohraniční oblastí Arabské republiky Egypt a Republiky Súdán. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

záhady a paranormální jevy, souhrnné označení pro *věci, *jevy a *události, jejichž *příčina není na první pohled patrná nebo které existují pouze v lidské fantazii. Ve vztahu k „záhadám“ se lidé dělí na tři skupiny. Příslušníci první, patrně nejpočetnější skupiny jim nevěnují téměř žádnou pozornost. Příslušníci druhé skupiny se jim snaží přijít na kloub a nezdaří-li se to, pokoušejí se navrhnout alespoň *vysvětlení, které je za daných podmínek nejpravděpodobnější. Konečně příslušníci třetí skupiny, balancující na okraji psychické poruchy, postupují metodou selektivního myšlení a vzájemného utvrzování se, zavrhnou obecně pravděpodobná vysvětlení „záhad“ a vymýšlejí pro ně vlastní *konstrukce. Například *menhiry jsou pro většinu lidí kameny jako každé jiné. Lidé z druhé skupiny počnou přemýšlet, kdo a kdy příslušný menhir vztyčil, případně navrhnou rozumnou *hypotézu, jak se s takovým břemenem pohybovalo. Lidé selektivního myšlení pak prohlašují, že menhir vztyčila mimozemská expedice jako milník, nebo to učinila telekinetickou metodou neznámá civilizace pozemská (srov. *hypotéza, archeoastronautická, *hypotéza, katastrofická.). Záhadné a paranormální jevy jsou přičítány ponejvíce:

1. Mimořádným a dosud neprozkoumaným lidským schopnostem.
2. Dávným civilizacím, které ovládaly *technologie nám neznámé nebo přinejmenším srovnatelné s našimi nejmodernějšími.
3. *Mimozemským civilizacím, které zanechaly na Zemi svoje artefakty nebo znalosti potřebné pro jejich výrobu.
4. Magii a různým tajným naukám.

Může jít v daných souvislostech například o neobvyklá tělesa (*sekery nalezené v uhlí, kosterní pozůstatky záhadných bytostí nebo neznámé materiály) popisované například v knihách Jacquese Bergiera a Louise Pauwelse, Ludvíka Součka nebo Ericha von *Dänikena. Tato tělesa jsou zpravidla nedostupná pro objektivní zkoumání – ztratila se nebo samovolně zmizela apod., což se vysvětluje například tak, že se jednalo o monitorovací zařízení *mimozemšťanů, která v okamžiku své *identifikace odeslala shromážděnou *informaci a zmizela. Jiná tělesa prokazatelně existují, avšak nelze je zkoumat z důvodů náboženských (takzvaně nerezavějící železný sloup v Dillí nebo posvátný Černý kámen *muslimů v *Mekce [*Ka'ba]).

Uvedme několik dalších příkladů toho, co je obvykle za paranormální jevy nebo záhadná tělesa považováno, včetně ukázek selektivního myšlení propagátorů těchto jevů.

Díry v lebkách – v antropologických a archeologických sbírkách se vyskytují prehistorické lidské lebky, v nichž jsou patrné otvory vyříznuté do kruhu či elipsy; v některých případech mají i zhojené okraje, což svědčí o úspěšnosti dávných chirurgů (viz *trepanace). Objevil se *názor, že tyto zhojené zásahy do *kosti jsou důkazem úspěšného odstraňování mozkových nádorů v dávnověku, což zřejmě musel naše prapředky někdo naučit. Je znám i případ lebky s okrouhlou dírou, přičemž protilehlá část lebeční kosti chybí. Vysvětlení v intencích „záhadologie“: Jde o průstřel způsobený průbojnou střelou typu dum-dum, která odtrhla protilehlou část lebky. To, že otvor mohl být způsoben dobovým kamenným nástrojem a zbytek lebky se rozpadl, je ignorováno.

Filadelfský experiment – údajný projekt *Rainbow* (Duha). Americký torpédoborec Eldridge měl být 28. 10. 1943 učiněn neviditelným a teleportován z Philadelphie (Pennsylvania) do Norfolk (Virginia). O rozšíření tohoto nesmyslu se zasloužili v polovině šedesátých let 20. století spisovatel *science fiction Vincent Gaddis a v roce 1977 Charles Berlitz, jinak též hlavní propagátor tzv. Bermudského trojúhelníku. Záporné stanovisko US Navy k tomuto výmyslu je interpretováno jako pochopitelná snaha o utajení. Argument ve prospěch teleportace má být i to, že Albert *Einstein utajil svou unitární teorii pole (ve skutečnosti k ní nedospěl), i to, že tohoto jevu *nebylo* válečně využito – USA si totiž tento objev ponechávají jako tajnou zbraň. Na přípravě experimentu se měl podílet i záhadami opředený Nikola Tesla (v době, kdy měl experiment proběhnout, byl již několik měsíců mrtev).

Levitace – údajná schopnost vznášet se volně v prostoru a případně se přesunovat z místa na místo. Levitace bývá spojována s *magií, *psychotronikou, *transem a meditačními technikami. Schopnost levitovat bývá často přisuzována tibetským *mnichům a *jóginům. Z fyzikálního hlediska chybí pro levitaci hmotných těles (nemagnetických a elektricky nenabitých) vhodná fyzikální interakce, z biologického hlediska chybí výkonný orgán.

Obři a trpaslíci – ještě nedávno prý obři a trpaslíci obývali celý svět. Početnější byli zřejmě trpaslíci. Český „záhadologický“ publicista Arnošt Vašíček uvádí jako pádný důkaz existence trpaslíků výsledky sčítání lidu na Havaji, které tam provedli poslední místní vládcí před přičleněním k USA – jen tam „podle dochovaných analů jich napočítali přes půl milionu“. Trpaslík má výšku od třiceti do sta centimetrů. Obři se počítají zhruba od dvou a půl metru do sedmi metrů. Několik záhadných trpasličích mumii nelze toho času zkoumat. V některých případech prý sice byly nalezeny kostry obrů, avšak okamžitě se rozpadly na prach. Archeologicky laděným záhadologům mohou proto sloužit jen náhradní důkazy – například velké olmécké kamenné hlavy (*Olmékové) nebo do kamene vydlabané obří stopy (struktury, které je připomínají).

Pyramidy – pyramidologie měla původně charakter nauky o číslech (*numerologie) zakódovaných v *pyramidách, zejména v pyramidě Chufuově (Cheopsově). Významným poznatkem má být zjištění, že obvod Chufuovy pyramidy vydělený její dvojnásobnou výškou dává přibližnou hodnotu čísla π . Není zcela jasné, proč jsou pyramidologické *zákonitosti odvozovány pouze od pyramidy Chufuovy. Moderní pyramidologové se však již sami stavějí k numerologické pyramidologii kriticky a zabývají se spíše pyramidální silou (energií). Moderní pyramidy jsou tělesa z různých materiálů a o různých velikostech (*sklo, *dřevo, *papír, *kov – rozměry sahají od centimetrů po desítky metrů), kopírující svým tvarem Chufuovu pyramidu. Podle pyramidologů se jedná o koncentrátory bioenergie či kosmické energie. Obecně působí dehydratačně, stimulačně, inhibičně či dezinfekčně. Například potraviny ukryté pod pyramidovým tvarem se nekazí a je možné je vysoušet bez plesnivění. Víno však začíná kvasit a mění se na šampaňské. Mikroorganismy jsou tedy jednou likvidovány, jindy stimulovány. Zlepšuje se chuť nejrůznějších potravin, vína a dokonce i cigaret. V akváriích umístěných pod pyramidami nerostou řasy (rybky kupodivu ano), jinak

všechno užitečné roste lépe, *semena lépe klíčí. Do historie „výzkumu“ moderních pyramid a pyramidových sil se v padesátých letech 20. století zapsal český inženýr Karel Drbal, a to *konstrukcí patentovaného pyramidového ostříče čepelek. Stačí nechat čepelku ležet jeden den pod pyramidou a její ostří se obnoví.

Samovolné vznícení – co by mohlo být záhadnějšího, než hoření něčeho, co obvykle hořet nemůže a v případě potřeby se těžko zapaluje? Což teprve, když jde o lidské tělo? V „záhadologické“ literatuře se proto často píše o zcela nebo částečně zpopelněných tělech, nalezených například v peřinách netknutých ohněm. Na vlastní oči nikdo samovznícení neviděl. Teoretikové *jógy tvrdí, že to může způsobit nadbytek energie *kundaliní. Skeptikové namítají, že hmota obsahující nejméně 60 % vody může hořet, jen když jsou v ní přítomny nějaké těkavé hořlaviny. Každá látka má jistou zápalnou teplotu – *bílkoviny potřebují několik set stupňů. Vlhké organické látky se sice mohou vznítit, v chlévském hnoji se například vyskytují hnízda popela. Může se vznítit seno nebo hromada vlhkého uhlí. To však s chemismem živého organismu velikosti člověka nemá nic společného. Roztok bílkovin potřebnou teplotu dosáhnout nemůže, neboť odpar vody udržuje jeho teplotu jen něco málo nad sto stupni.

Sochy ronící slzy nebo pijící mléko – sošky Panny Marie ronící slzy se poměrně často objevují v silně katolických *zemích, zejména na poutních místech. Analogickým fenoménem pocházejícím z indické kulturní oblasti je mléko pijící sloní božstvo zvané Ganéša, jehož soška je za normálních okolností pouze mlékem omývána. V polovině devadesátých let 20. století měla četná nezávislá pozorování prokázat, že část mléka při omývání mizí, že je tedy konzumováno. „Odborníci“ si ovšem nebyli jisti, zda pozorovaný jev je dobrým či špatným znamením.

Spojnice – v záhadologickém bádání čáry, které spojují různá význačná místa (menhiry, pohřebiště, křesťanské svatostánky, lokality stejných nebo podobných jmen) a vytvářejí na mapách pozoruhodné geometrické útvary a sítě, z nichž je možno čerpat hlubší poučení mystického charakteru. V archeoastronauticky orientované záhadologii se objevuje tendence vidět v těchto čarách navigační trasy mimozemšťanů, případně zbytky jejich přistávacích ranvejí. Z tohoto hlediska mají ke spojnicím blízko kresby na planině Nazca (*kultura, nazcaská). Z hlediska skeptického je důležitá geometrická poučka, která praví, že každým bodem je možno vést nekonečně mnoho čar. Je vcelku logické, že v tomto nekonečném počtu se vyskytuje nenulový počet čar, které jsou něčím význačné. Kritik může namítnout, že to, co se jeví na jedné mapě jako přímka, na jiné mapě se již může jevit jako čára zakřivená, v závislosti na kartografické projekci. Jsou-li čáry zakresleny na mapách evropského měřítka, pak též platí, že kilometr není žádná míra. Z hlediska například navigace by ovšem byl mírou podstatnou.

Tajuplná kosmonautika – vzhledem k tomu, že je nemožné se osobně přesvědčit o tom, kdo se skutečně nachází na oběžné dráze kolem *Země nebo na *Měsíci, věnují se záhadologové i úvahám o kosmonautice. Tak například jistý Charles Hinson, utajovaný americký kosmonaut, měl v roce 1992 přistát s kabinou Gemini do moře po dvaceti osmi letech nedobrovolného putování časem a prostorem. Bylo hlášeno přistání německého létajícího talíře, jehož posádka bloudila neznámým čtyřicet let. Do stejné kategorie spadají i stále živé populární úvahy o tom, že Jurij Gagarin nezahynul při letecké havárii, nýbrž že jako *mumie krouží kolem Země v důsledku nepodařeného sovětského výletu na Měsíc. V USA jsou agilní skupiny důsledných „skeptiků“, prohlašující, že přistání Američanů na Měsíci se ve skutečnosti neuskutečnilo a že je jen propagandou. Všechny tyto záležitosti jsou dány jednak obecnými zákonitostmi záhadologickými (selektivní myšlení, verbální exhibicionismus a touha po penězích) a sovětským (ruským) i mírnějším americkým mlžením některých aspektů kosmického výzkumu.

Telekineze – bezdotykový *transport těles na dálku zprostředkovaný nějakou dosud neznámou psychickou silou. Působením myšlenky dochází k pohybům různých kultovních předmětů, obrazů, vrtulek, kyvadélek, popelníků, nábytku apod. K provádění telekineze jsou někdy nutné upřené pohledy či krouživé pohyby rukou, jindy se jedná o náhodný jev provázející nějaké duševní hnutí, *pubertu či hysterii. K telekinezi má blízko klasický okultní fenomén zvaný Poltergeist (šramotící duch) nebo ekvilibristická vystoupení s ukázkami ohýbání lžiček nebo hřebíků psychickou silou.

Telepatie – schopnost čtení myšlenek bez přímé smyslové *komunikace mezi zúčastněnými subjekty. S telepatii byly (zřejmě pro jistotu) konány pokusy ve vojenských laboratořích USA i bývalého SSSR, aniž byl tento jev prokázán, či dokonce shledán vojensky použitelným. I přesto se však nadále telepatie hojně vyskytují zejména mezi psychotroniky. Je příznačné, když v příslušné „odborné“ literatuře najdeme slova zpochybňující výkony některých jasnovidců s poukazem na možnost, že své informace čerpali telepaticky z mozků přítomných či nepřítomných lidí. Někdo by se snad mohl domnívat, že telepat je nadán schopností přijímat elektromagnetické signály, které vznikají v pracujícím lidském mozku. Tyto vlny jsou však jevem velmi slabým, který již pár centimetrů od lidské hlavy zcela zaniká v elektromagnetickém šumu prostředí, a myšlenkový obsah z nich patrně nebude možno nikdy jednoznačně dešifrovat.

Tutanchamonova kletba – v roce 1922 byla v Egyptě objevena skalní *hrobka *faraona *Tutanchamona, slavná pro svou neporušenost. V roce 1925 byla dokonce otevřena *rakev s pozůstatky vladaře, jež byly zevrubně prozkoumány. O čtyři měsíce později zemřel lord Carnarvon (Georg Herbert 5th Earl of Carnarvon), který práce v hrobce financoval, a snad postupně i několik dalších lidí, kteří mohli mít s otevřením hrobky něco společného. Navíc se v době vykopávek zbavili archeologové nepohodlných domorodých svědků tvrzením o kletbách, které hlídají klid faraonů v jejich *hrobech. Novináři si brzy spojili povídačku o kletbě s Carnarvonovým skolem a jedna z „velikých záhad tohoto století“ byla na světě. Skeptikové spočítali dobu průměrného přežití účastníků archeologické expedice, kteří vnikli do hrobky. Tato doba činila 20,9 roku, což je hodnota dobře možná. O takzvané Tutanchamonově kletbě se však vedou diskuse dosud.

Zkamenělé stopy – někteří „záhadologové“ dánikenovského ražení se zaměřují na identifikaci a interpretaci takzvaných zkamenělých stop – otisků dolních končetin obratlovců v různých *horninách. Možnost přirozeného vzniku těchto vzácných a většinou i nedostatečně dokumentovaných útvarů je zastánci odmítána jako příliš nepravděpodobná. Poukazy na jejich umělý a ziskem motivovaný původ v době moderní jsou odmítány. Některé „kamenné stopy“, jejichž stáří se vesměs odhaduje na miliony až desítky milionů let, mají být původu dinosaurů, což je možné. Jiné, prý stejně staré, jsou evidentně lidského původu. Před desítkami milionů let tedy již po Zemi chodili lidé (podle některých nálezů dokonce v moderně tvarované obuvi).

Železný sloup v Dilli – jde o nerezavějící či spíše málo rezavějící těleso, které je považováno za výtvar zániklé civilizace, snad inspirovaný expedicí mimozemského původu. Svědčilo by ovšem o malých logických schopnostech *mimozemšťanů, respektive technologicky rozvinutých Protoindů, že své svědectví zanechali v podobě archeologicky zavádějícího předmětu, místo aby nám poslali do budoucnosti například svazek optických vláken nebo alespoň kousek obohaceného uranu. Nápis na sloupu měl být vytvořen nejméně o dva tisíce let dříve, než je jeho datování. (Vojtěch Mornstein)

zahálčivá třída, *třída, zahálčivá.

Záhořík, Jan (18. 12. 1979, Ústí nad Labem), český afrikanista a etnolog. Dokončuje doktorské studium afrikanistiky na Ústavu Blízkého východu a Afriky Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze a doktorské studium etnologie na Fakultě filozofické Západočeské univerzity v Plzni. V roce 2007 obhájil rigorózní práci na Ústavu Blízkého

východu a Afriky Filozofické fakulty UK v Praze (*Bedžové – dějiny, společnost, kultura, jazyk*).

Zabývá se etnologií a jazyky severovýchodní Afriky (*Předchůdci dnešních Bedžů? Stav současného bádání*). In: Akta Fakulty filozofické 2/2006, editor Ivo Budil, v tisku; *The Islamization of the Beja until the 19th century* [Islamizace Bedžů do 19. století]. In: Seifert, M. et al., Hrsg., Beiträge zum Erste Kölner Afrikawissenschaftliche Nachwuchstagung. Köln: Rüdiger Köppe Verlag, v tisku), koloniálními dějinami Afriky (*Etiopie a italská koloniální politika v době okupace. Některé aspekty italsko-etioopských vztahů*). In: Machalík, Tomáš – Záhořík, Jan, ed., Viva Africa 2006. Sborník příspěvků z konference věnované Africe, Plzeň 2006, str. 31–45) a kulturními kontakty Afriky a Evropy (*African Studies in the Czech Republic – from the Early Czech-African Contacts until the 21st Century* [Africká studia v České republice – od raných česko-afričských kontaktů do 21. století]. Afrikanistik Online 2006, Köln). Publikuje rovněž v českých vědecko-populárních časopisech. Je spoluorganizátorem pravidelné mezinárodní konference Viva Africa (Plzeň). Kontakt: PhDr. Jan Záhořík, Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Tylova 18, 306 14 Plzeň, e-mail: nvgogol@seznam.cz. (Jaroslav Malina)

zahrada, obděláný, zpravidla ohrazený pozemek pro pěstování okrasných i užitkových rostlin. Poprvé se zahrady objevují v oblasti starověkého *Předního východu od 4. tisíciletí př. n. l. především v *městech na středním Eufratu. Jde o pozemky uvnitř souvislejší zástavby a v bezprostřední blízkosti pevných příbytků (*dům). Ideální obraz „domova“ známý z konce 11. tabulky *eposu o Gilgamešovi představovala shodná výměra domu, dvora (*atria*) a zahrady v poměru 1:1:1.

Užitkové zahrady představovaly nevelké pozemky chráněné zdí a zastíněné listnatými stromy, zvláště *datlovou palmou s vysokým kmenem, pod níž byly vysazovány další ovocné stromy (jabloně, hrušně, fikovníky, granátovníky, mandlovníky, třešně, meruňky [?], mišpule, pistácie, od 2. tisíciletí př. n. l. i švestky [*ovoce]). Kmeny stromů sloužily v severní *Mezopotámii, na jižních svazích Malé Asie a ve východním Středomoří také k podpoře a vedení větví vinné révy. Záhony byly připravovány ručním náradím a zalévány také ručně užitkovou vodou, odebíranou většinou z cisteren. Nejrozšířenější *technologíí pěstování zahradních plodin bylo tedy tzv. „patrové“ *zemědělství. Mezi plodinami jasně převažovaly cibuloviny, *luštěniny a listová *zelenina. Z *koření se zatím podařilo identifikovat kmín, koriandr, sezam a šafrán, i když sumerské a akkadské seznamy slov (lexikografie) uvádějí desítky dalších neznámých druhů. Od 1. tisíciletí př. n. l. se vyskytuje dále i tymián a máta pepřná. Nejdůležitější olejinou byl *len. Větší zahrady u *paláců a *chrámů (*hospodářství, chrámové, *hospodářství, palácové) obdělávali zahradníci, jejichž povolání bylo vysoce oceňováno, mzdou se vyrovnali *řemeslníkům. Vlastnictví zahrad a úrody chránily proti zcizení již od 3. tisíciletí př. n. l. *zákony, které mj. stanovily i povinnost řádného obdělávání s nuceným pronájmem (*pachtem) v případě zanedbání povinností majitele. Zahrady byly často oploceny nebo chráněny zdí.

S okrasnými zahradami se setkáváme od 2. tisíciletí př. n. l., kdy se ve větší míře vedle nižších a vyšších listnatých dřevin (topoly) začaly vysazovat i aromatické jehličnany (myrhovník, tamaryšky, cypríše a ve východním Středomoří i cedry). Součástí zahrad byly i olivovníky, tvořící později samostatné háje. V mezopotamských metropolích (*Aššur, *Babylon, *Ninive) se v 1. tisíciletí př. n. l. staly okrasné zahrady součástí královských rezidencí. Jejich součástí byly i pevné cesty s odpočívadly, zahradní domky (altány) a umělé *zavodňování (rozvody do spádových stružek a potůčků). Voda měla postupně i funkci estetickou (zděná „jezírka“, kašny a fontány). Při rozsáhlé přestavbě Babylonu za *vlády *Nabukadnezara II. byly rozšířeny i slavné „visuté Semiramidiny zahrady“ (*Semirámis), rozložené terasovitě na klenutých obloucích, snad i s vodotrysky, zásobované vodou mechanicky dosud záhadným čerpacím strojem (páková zdvihadla a mechanické, snad ozubené převody). Tyto zahrady řadili antičtí

autoři později k „*sedmi divům světa“. V textu *Starého zákona (Gn 2,8–3,24) byl *Eden Boží zahradou, nalezneme zde i různá přirovnání *kulturní krajiny k zahradám (Gn 13, 10), včetně umělého zavlažování zahrad (například Kaz 2,5) se zeleninou, ovocnými stromy a květinami (Pís 5,1; 6,1). Královské zahrady v *Jeruzalémě (2 Kr 25,4; Pís 6,10) a na jiných místech byly obehnané zdí a střeženy (Iz 1,8). (Blahoslav Hruška)

V oblasti starověkého Předního východu byly zakládány rovněž zahrady, jejichž smyslem nebyl bezprostřední užitek, nýbrž vytvoření sbírky rostlin nebo pokus o přenesení a případné zdomácnění cizích rostlin (předchůdci dnešních odborných botanických zahrad). Takové zahrady zakládali s oblibou asyrští panovníci při svých palácích. Nelze však vyloučit, že již sumerský vládce *Gudea se snažil vysazovat libanonské cedry. Zcela věrohodné je tvrzení *Tiglatpilesara I., že ze svých výprav nechal do *Asýrie přenést cedry a zimostrázy a vysadil je v zahradách. *Sargon II. založil velkou zahradu, v níž pěstoval „všechny vonné byliny chetitské *země a horské ovoce“. Také jeho syn *Sinacherib usiloval o rozšíření asyrské flóry o neznámé druhy: do zahrady v *Ninive, pro niž nešetřil na stavbě zavlažovacích projektů, zavedl „strom nesoucí vlnu“ (*bavlnu, *Gossypium arboreum*) s cílem získat novou textilní surovinu, dále sem přenesl cizokrajnou *myrhu, vybrané druhy ovoce a vinné révy, cypřiše a snad i *olivy. Podobný účel mohly mít i tzv. „visuté zahrady Semírámidiny“ (*Semírámis) v *Babylonu – uměle upravený terén v zákoutí paláce, zvednutý klenbami, které skýtalý příhodné *mikroklima (chlazení) a zároveň modelovaly stupňovité terasy k přitažlivým průhledům a umožňovaly též přívod vody. (Blahoslav Hruška, Jana Součková)

zahrada Boží, *ráj.

zahrada, zoologická [starověký Přední východ], *zahrada, v níž se chovají zvířata pro odborné účely i pro poučení veřejnosti. Má svůj původ v kultu zvířat. Uctívání *zvířete jako božského předka *rodu nebo *kmene je podstatou *totemismu, ale v něm ještě nejde o to, aby totemové zvíře bylo opatrováno; je jen tabuizováno (*tabu), případně požíváno při posvátné hodovní slavnosti. Další podobou zvířecího kultu jsou znaková či emblémová zvířata *bohů, která mohla sloužit i jako jejich *symboly (*Ištar – holubice, *Baal – býk atd.). Při *egyptských chrámech bývala chována znaková zvířata příslušného boha, například při chrámu bohyně *Hathory s hlavou krávy byly chovány posvátné krávy, u Sobekových chrámů krokodýlové, u chrámu Bastety kočky atd. Když taková zvířata uhynula, byla obřadně pohřbívána. Máme zachovanou celou řadu mumií, zvláště koček a ibisů. Ze starého Egypta však nemáme doklad, že by v jednom chrámu bylo chováno více zvířat společně. Tento jev najdeme až v *Syropalestině, kde je bezpečně doložen v kultu bohyně *Atargatis, ztotožňované s bohyní Potnia thérón, „vladařkou zvířat“. Při jejich chrámech byly zahrady (*paradeisos*) s ochočenými zvířaty. Smír mezi zvířaty zobrazoval rajský stav (srov. Gn 2,19n; Mk 1,13; *Enkidu se zvířaty, a nejzřetelněji popis blaženého věku Iz 11,6–9). Zvyk chovat dravá zvířata na vladařských dvorech zřejmě navazuje na jejich *symboliku (*symbolika fauny). Zpodobňovala totiž přemožené *zlo, které bylo spoutáno mocí vladaře. Tím se naznačuje, že jeho vláda je časem, v němž se už vrací „zlatý věk“.

Zoologická zahrada bývala ve starověkém Orientě zakládána jako součást rozsáhlého stavebního záměru. V *Mezopotámii je doložena v nápisech panovníka *Sinacheriba (704–681 př. n. l.); chlubí se, že u svého, obrovskými náklady vystavěného paláce v *Ninive založil park, v němž pěstoval rostliny, stromy, *zeleninu apod., kterým se jinak dařilo jen v pohoří Amanu a v *Chaldeji. Uvnitř tohoto parku vytvořil umělý rybník, který byl obklopen rákosím, do něhož dal vysadit zvěř: labuť, jeleny a divoké vepře. Zájem o zvěř a myšlenka sbírky zvířat je ovšem nepochybně starší. Víme, že patřila k zálibám *Tiglatpilesara I. (nákup *velbloudů) a došla prokazatelně realizace za jeho syna Aššur-bél-kaly, který choval i zcela cizokrajné druhy, například krokodýla, darovaného egyptským *faraonem. Také *Aššurnasirpal choval lvy, *slony a pštrosy, aby je mohl předvést svým *poddaným. Ti vycházeli vladařským zálibám vstříc a přinášeli pak přírůstky do zoologických zahrad formou *tributu (velbloudi, býk,

antilopa, slon, čtyři opičky zobrazené na tzv. Černém *obelisku jako *tribut *vazala pro *Salmanassara III.). Pokud je naše interpretace chetitského nápisu panovníka Anitty správná, pak byla zoologická zahrada založena v *městě Néša (*Káneš) již v 18. století př. n. l., a to jako součást rozsáhlé výstavby tohoto významného maloasijského střediska. Anitta uvádí, že sem dal přivést 2 lvy, 70 divokých vepřů, 60 „vepřů žijících v rákosí“ a dále 120 divokých zvířat jako jsou levharti, lvi, jeleni, kozorožci a další zvěř. (Jan Heller, Vladimír Souček)

zahraniční dárci, *dárci, zahraniční.

záhrobní sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, *sídlo Prvního svrchovaného císaře Čchinů, záhrobní.

Zachová, Markéta (6. 4. 1976, Mostiště), česká antropoložka a genetička; absolventka magisterského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakultě *Masarykovy univerzity v Brně, rigorózního řízení a doktorského studijního programu na *Katedře antropologie a genetiky člověka *Univerzity Karlovy v Praze. Diplomová práce: *Zavedení metodiky PCR pro určování pohlaví u degradované genomové DNA člověka* (1999), vedoucí práce: RNDr. Ing. Karel Chroust, Dr.; rigorózní zkouška: Katedra antropologie a genetiky člověka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze (2003); disertační práce: *Srovnávací analýza tepelně degradovaných krevních vzorků v systému AB0 metodami molekulární genetiky a sérologie* (2004), školitel: Doc. RNDr. Ivan Mazura, CSc.

Od roku 1999 pracuje jako odborná pracovnice v Laboratoři forenzní genetiky, spol. s r.o. a od roku 2004 také jako antropoložka na Ústavu soudního lékařství Fakultní nemocnice u sv. Anny v Brně. Působí rovněž jako odborná asistentka na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity, kde se podílí na výuce studentů v rámci předmětu Soudní lékařství. Dále vyučuje na Střední zdravotnické škole Merhautova v Brně s detašovaným pracovištěm na ulici Lipová v Brně a rovněž se podílí na výuce pro Střední policejní školu v Brně. Úspěšně absolvovala speciální průpravu v úseku činnosti „Vyšetřovací metody v lékařské genetice – specializace molekulární genetiky“ a získala „Osvědčení k výkonu zdravotnického povolání bez odborného dohledu“, čímž je oprávněna k označení své odbornosti připojit též označení „Registrovaná“. Je znalcem v oboru zdravotnictví, odvětví genetiky se specializací molekulární genetiky a DNA diagnostiky, a znalcem v oboru zdravotnictví, zdravotnická odvětví různá se specializací forenzní antropologie – identifikace lidských kosterních pozůstatků. Kontakt: RNDr. Markéta Zachová, Ph.D., Laboratoř forenzní genetiky, Ústav soudního lékařství, Fakultní nemocnice u sv. Anny, Tvrděho 2a, 602 00 Brno, e-mail: marketa.zachova@fnusa.cz. (Jaroslav Malina)

záchranná síť, *sít', záchranná.

zajatci [starověký Přední východ], v zásadě lze rozlišovat dvě kategorie: válečné zajatce a osoby, které ztratily na nějakou dobu osobní *svobodu v důsledku dluhů nebo jiného provinění. Váleční zajatci se mohli, ale nemuseli stát *otroky. Jejich existence je doložena již v sumerském období (3. tisíciletí př. n. l.), kdy byli často darováni *chrámům. V období III. dynastie z Uru byli zaměstnáváni v paláci nebo v chrámech a dostávali příděly jako ostatní chrámoví nebo palácovní zaměstnanci, ale často byla jejich práce dále pronajímána. Ve starobabylonském období (2. tisíciletí př. n. l.) je doložena existence zajateckých táborů (*bít asíri*), kde na zajatce dozoroval správce tábora (*wakil*), který je mohl podle svého uvážení darovat chrámům. V období *asyrské a novobabylonské říše (1. tisíciletí př. n. l.) byly obvyklé *deportace velkého množství lidí a celých rodin z dobytých území. Většina z nich pracovala na pozemcích chrámů a vysokých hodnostářů státu a měla stejný statut jako poddaní asyrského nebo babylonského *krále z nižších vrstev. Pokud byli deportovaní kvalifikovanými vojáky, *řemeslníky, umělci nebo jinými odborníky, mohli dosáhnout i významného postavení na královském dvoře. *Chetitě rozlišovali NAM.RA (civilní zajatce) a ŠU.DAB (*sabtu*, vojáky). NAM.RA náleželi k polosvobodné vrstvě a byli připoutáni k půdě, kterou obdělávali. Státní

správa se zřejmě snažila, pokud mohla, vykoupit své válečné zajatce. *Zákoník Chammurapiho se zmiňuje o tom, že vykupováním zajatců byli pověřováni královští obchodníci (*tamkáru*). Asyrské a babylonské právní předpisy také zabezpečují materiální postavení manželek válečných zajatců a stanovují dobu, po jejímž uplynutí se mohou znovu provdat. Stanovují také, co se stane, jestliže se manžel vrátí po uplynutí *zákonem stanovené lhůty – obvykle se žena vracela k svému prvnímu manželovi a děti zůstávaly otcům. Starostí zákonodárců bylo, aby žena nezůstala bez prostředků, ale současně i to, aby manžel po návratu ze zajetí neztratil právo na svůj majetek a děti. Ve staroorientálních právních předpisech se téměř nevyskytuje zajetí ve smyslu uvěznění. Ale například středoasyrský zákoník zná trest nucených prací (*šipar šarri*) a v novobabylonských textech se vyskytuje termín *bít killi* nebo *bít sibitti*, což bylo patrně vězení pro dlužníky. Vězení spravoval vrchní dozorce (*rab bít killi*), jemuž podléhal početný personál. Jeho funkce patrně patřila k významným *úřadům novobabylonské říše. (Jana Pečírková)

Zaječí indiáni, *indiáni, Zaječí.

zájem, soustředěná pozornost a účast věnovaná něčemu či někomu, chování a postoje, které vyjadřují důležitost a preferenci, na jejímž základě se pak formulují cíle jednání. Zájem se vztahuje *primárně k jednotlivci, stejné, respektive společné zájmy však mohou charakterizovat celou skupinu, být jedním z jejích vnitřních pojítek, eventuálně důvodem jejího vzniku (zájmová skupina). Intenzitu zájmu lze měřit úsilím, které je vloženo do zájmem nasměrovaného jednání, případně velikostí oběti, které je *subjekt jednání ochoten či připraven podstoupit nebo které skutečně podstoupí pro uskutečnění svého zájmu.

Prosazování protikladných zájmů vede na úrovni jednotlivců i skupin k zájmovým *konfliktům, které mohou působit ve směru dezintegrace a dezorganizace různých sociálních útvarů, mohou ale být i stimulem společenských inovací. Takzvané společenské či celospolečenské zájmy vyjadřují a v jejich *intencích kontrolují společenské, zejména státní instituce. Případné rozpory mezi soukromými zájmy (zájmy jednotlivců a skupin) a společnými zájmy se někdy projevují snahou vydávat vlastní zájmy za zájmy *společnosti a manipulovat v tomto směru *veřejné mínění nebo prosazovat vlastní zájmy nátlakovým způsobem (nátlakové skupiny, *hnutí). Proti neúprosnému prosazování vlastních zájmů na úkor zájmů jiných lidí, zejména sociálně slabších, funguje princip *solidarity. (Jaroslav Malina)

zájem, veřejný:

1. zájem obecný – základní účel činnosti *veřejné správy. Právně je vyjádřen v působnosti a pravomoci všech vykonavatelů veřejné správy, tj. výčtem konkrétních věcných úkolů uskutečňovaných v určitém prostoru (území) a prostředků, které toto uskutečňování umožňují;

2. pojem používaný v občanskoprávních předpisech zpravidla na místech, kde je třeba sladit konkrétní oprávnění dané osobě a obecný zájem širšího celku, který by absolutní výkon oprávnění mohl poškodit. (Marie Dohnalová)

zájmová skupina, *skupina, zájmová.

zájmové sdružení, *sdružení, zájmové.

Zakarpatské Ukrajinci, *Rusíni.

zákazy, alimentární, *tabu, potravinové.

zakládací depozita, *depozita, zakládací.

zakládací listina, *listina, zakládací.

zakladatel, Vznešený, *Liou Pang.

základna (anglicky: *baseline*), vektor mezi dvěma zvolenými význačnými body v kvantitativní analýze tvaru, je podstatou *booksteinovských tvarových souřadnic. Krajní body, které definují vektor, mohou (a nemusí) být součástí transformované konfigurace význačných bodů popisující tvar objektu. (Miroslav Králík, Petra Urbanová)

základní antropometrický postoj, *postoj, antropometrický základní.

základní osobnost, *osobnost, základní.

základní práva, *práva, základní.

základní zdravotní péče, *péče, základní zdravotní.

zákon:

1. Třída *sociokulturních regulativů, které vymezují *sociální prostor pro to, co je v dané *kultuře považováno za zákonné nebo nezákonné. Zákony obvykle zahrnují kodifikované, kategoricky vyžadované a formálně předepsaná nařízení a předpisy, které jsou sankcionovány institucionální cestou. Nedodržování zákonů, dnes většinou fixovaných v *právních normách dané kultury, je pokládáno za přestupek, přečin nebo zločin a trestáno různými pokutami a postihy od napomenutí, finanční pokuty, ztráty osobní svobody až po nejtěžší justiční tresty, jako je *trest smrti.

V sociální a kulturní antropologii je výzkum práva jako specifické třídy sociokulturních regulativů, které prostřednictvím normativního řádu a institucionalizovaného systému *sankcí zajišťují integraci a fungování kultur v čase a prostoru, rozvíjen v rámci *antropologie práva.

2. ustálené pravidlo, norma, zvyklost, ustálená nebo daná zásada, případně jejich soubor, jemuž se člověk musí podřídit. V archaických společnostech zákony představovaly všeobecně sdílený a přijímaný *princip či *osud, jemuž všechno bez výjimky podléhá, jemuž je třeba se podvolit. Například ve *starověkém Egyptě byl takovým principem *pravdy, práva a *spravedlnosti princip *maat; vznikl v okamžiku *stvoření světa a měl nejvyšší božské posvěcení – proto mu bez výjimky podléhají lidé, zvířata, veškerá *příroda i *vesmír.

Když se později člověk více vyděloval z přírody, vznikala představa, že lidská společnost se sice řídí jinými zákony než příroda, obojí však pocházejí od téhož zákonodárce – stvořitele. Renesanční přírodověda proto nechápala poznávání přírody jako pozorování jevů, nýbrž odkrývání skutečných zákonů, jimiž se skutečnost řídí, neboť je podle nich stvořena. Racionalistická období pak zjišťovala rozdíl mezi tím, co je „od přírody“ (řecky: *fysei*), a tím, co je „lidské ustanovení“ (řecky: *thesei* či *nomó*).

Tak se obě oblasti postupně zcela oddělily a slovu zákon přikládaly velmi odlišný význam: ve společnosti je zákon nejvyšší normou, která předepisuje nebo omezuje jednání, v přírodních vědách je popisem nebo (přibližným) *modelem skutečnosti, který umožňuje *predikci;

3. *státem vydané ustanovení mající povahu obecné právní normy; jejich soubor;

4. objektivně existující řád věcí, neměnné *zákonitosti přírody a společnosti;

5. ustálené společenské pravidlo, norma, zvyklost, ustálená nebo daná zásada; jejich soubor;

6. pravidlo, princip, zásada *tvořivosti (v *umění, ve *vědě apod.). (Jaroslav Malina, Václav Soukup)

zákon sporu, *zákon klasické *logiky, podle něhož nemůže platit zároveň *výrok i jeho negace. (Jaroslav Malina)

zákon vyloučeného třetího, *zákon klasické *logiky: *výrok je buď pravdivý, nebo nepravdivý, není žádná třetí možnost (latinsky: *tertium non datur*, „třetí možnost není dána“ – je nutno volit mezi dvěma). (Jaroslav Malina)

zákon, cizinecký, *právní norma upravující podmínky vstupu a pobytu *cizince na území České republiky včetně jeho vycestování z území a vymezující působnost Policie České republiky, Ministerstva vnitra a Ministerstva zahraničních věcí v této oblasti státní správy – zákon č. 326/1999 Sb., o pobytu cizinců na území České republiky a o změně některých zákonů (cizinecký zákon). (Marie Dohnalová)

zákon, familiantský, císařský reskript z 25. září 1726, který reguloval počet *Židů na území habsburské říše (*Habsburkové); zákonem byl stanoven *numerus clausus* („úředně stanovený počet“) sňatků mezi Židy. Na území Čech smělo být pouze 8 600 židovských *rodin, na Moravě jen 5 400; každý ženatý či ovdovělý Žid, který měl potomky (*familiant*),

obdržel občanství, jež pak přecházelo na jeho nejstaršího syna, který se jako jediný směl oženit a zůstat v *zemi. Ostatní sourozenci se museli po svatbě vystěhovat; získat postavení familiaanta a obdržet občanství bylo možné jen tehdy, uvolnilo-li se toto místo úmrtím nebo za zvlášť výjimečných situací. Překročení tohoto zákona se trestalo bičováním a vypovězením ze země; také *vrchnosti, jež by to trpěla, hrozila vysoká pokuta. Avšak už ve 30. letech 18. století dosáhli Židé několika úlev; zvítězilo stanovisko, že Židé jsou sice *pestis rei publica* („mor státu“), ale zároveň *malum necessarium* („nutné zlo“). Zákon platil až do roku 1848. (František Čapka)

zákon, Johnsonův, americký zákon *omezující přistěhovalectví, vydán v roce 1924 (do USA se smělo přistěhovat pouze 2 % nových *emigrantů z celkového počtu naturalizovaných příslušníků daného *národa v roce 1890); zákon zcela zakazoval přistěhovalectví *Číňanům, *Indům a *Japoncům. Kvóty pro přistěhovalectví byly zvýšeny v letech 1945–1952 a zákonem z roku 1953 – přijímání osob pronásledovaných z politických důvodů (z východní Evropy). (František Čapka)

zákon, mravní, pravidlo morálního jednání a uvažování, vyjadřující základní etické principy. Mravní zákony mají různý charakter (*Desatero, *kategorický imperativ apod.). (Jaroslav Malina)

zákon, Nový, specificky křesťanská část *bible; vznikl v křesťanském prostředí (*křesťanství) v průběhu 2. poloviny 1. století n. l. a byl pojat *církví do *kánonu ve 2. polovině 2. století. Hlavním obsahem je zvěst o *Ježíši Kristu a o jeho významu pro lidstvo, vyličení počátků křesťanské církve a vize konečného dějinného i kosmického vítězství Ježíše Krista. Nový zákon tvoří: čtyři *evangelia pojednávající o životě a skutcích Ježíše Krista, kniha *Skutky apoštolů*, 21 epištol, kniha *Zjevení Janovo* neboli *Apokalypsa*. Všechny spisy Nového zákona byly psány řecky. (Jaroslav Malina)

zákon, Starý, soubor knih prvé části *bible, psaný v *hebrejštině, z malé části též v *aramejštině. Termín Starý zákon je křesťanského původu, *judaismus ho nepoužívá a starozákonní texty nazývá „svaté knihy“ nebo označuje termínem *tanach* (počáteční písmena slov **tóra*, *nebiim*, *ketubim* – „Pentateuch, proroci, spisy“). Text Starého zákona je v judaismu považován za obecně platný, nábožensky závazný a inspirovaný *Bohem. *Křesťanství považuje starozákonní texty rovněž za posvátné, avšak za jejich vyvrcholení pokládá *Nový zákon, jehož řecké texty tvoří druhou část křesťanské bible. Hebrejský originál Starého zákona se člení na tři části: 1) Pět knih *Mojžíšových (Pentateuch), které se hebrejsky nazývají souhrnně *tóra* (*zákon, učení) či *torat Moše* (zákon Mojžíše). Člení se na pět knih, které se hebrejsky nazývají podle svých počátečních slov a jejichž řecko-latinské běžně užívané názvy jsou *Genesis, *Exodus, *Leviticus, Numeri, Deuteronomium. 2) *Proroci (hebrejsky: *nebiim*), mezi něž se v hebrejském originálu starozákonních textů řadí také některé texty historického charakteru. Patří sem knihy Jozue, Soudců (Soudcové), Samuelovy (Samuel), Královské, které jsou označovány jako „přední proroci“ (hebrejsky: *nebiim rišonim*). Dále sem spadají vlastní prorocké texty, které židovská tradice nazývá termínem „zadní proroci“ (hebrejsky: *nebiim acharonim*): knihy *Izajáš, Jeremjáš, *Ezechiel a dvanáct malých proroků, tj. Ozeáš, Jóel, Ámos, Abdijáš, Jonáš, Micheáš, Nahum, Abakuk, Sofonjáš, Ageus, Zacharjáš a Malachiáš. 3) Spisy (hebrejsky: *ketubim*, řecko-latinsky: *hagiografá*). Tato skupina zahrnuje kromě několika historických textů, především texty poetického či mudroslovného charakteru. Do „spisů“ patří Žalmy, Job, Přísloví, Rút, *Píseň písní, Kazatel, Žalozpěvy, Ester, Daniel, Kroniky, Ezdráš, Nehemjáš.

Starý zákon je důležitým pramenem k dějinám starověkého *Předního východu, včetně dějin náboženských a kulturních. *Analýza Starého zákona se rodila již ve *středověku, zprvu ze snahy o prostý *výklad textu podle jeho doslovného smyslu. Prvé postřehy vycházely z pera židovských exegetů. Již v době *talmudu se soudilo, že konec Pěti knih Mojžíšových, popisující Mojžíšovu smrt, nemůže pocházet od samotného Mojžíše. Gramatik Abraham Ibn Ezra

(Španělsko, 11. století) si povšiml skutečnosti, že pasáž v Gn 12,6 hovoří o Kenaancích (*Kanaán) jako o dávné minulosti, a nemůže tudíž pocházet z Mojžíšových časů. Tyto a další dílčí postřehy zobecnil a shrnul filozof Baruch *Spinoza (1632–1677) ve svém spise *Tractatus theologico-politicus* (1670, česky: *Traktát theologicko-politický*. Praha: Tribuna, [1922]), který se stal jedním ze základů novodobé *biblistiky. Francouzský lékař Jean Astruc (1684–1766) obrátil v roce 1753 pozornost vědců na Pět knih Mojžíšových. Při jejich studiu si povšiml skutečnosti, že Bůh je zde označován různými jmény, především *Jahve a Elohim. Astruc usoudil, že tato pluralita božích jmen je důsledkem skutečnosti, že Pět knih Mojžíšových (Pentateuch) vzniklo spojením různých, původně samostatně existujících literárních pramenů, které Boha označovaly různými názvy. Astrucův *názor rozvedl německý biblista Julius Wellhausen (1844–1918) a jeho škola. Podle Wellhausenovy „pramenné hypotézy“ vznikl Pentateuch spojením několika samostatných literárních pramenů, teprve postupně sjednocovaných v jeden celek. Jde o pramen Jahvisty, Elohisty, Deuteronomia a Kněžského spisu (někdy zvaného též Kněžský kodex). Nejstarší pramen má podle této koncepce pocházet z 10./9. století př. n. l., nejmladší z exilní doby (5. století př. n. l.). Předpokládalo se, že zprvu byl spojen pramen Jahvisty s pramenem Elohisty, v dalším vývoji došlo ke spojení komplexu Jahvista/Elohista s Kněžským spisem a Deuteronomiem. Deuteronomistická koncepce ovlivnila patrně i další starozákonní texty až po 2. Královskou knihu – mimo jiné na základě otřesu ze zániku staroizraelských *království přehodnotila tato království v kněžském duchu a jejich zkázu přičkla na vrub tomu, že tito *králové biblické doby nezachovávali čistý *kult a uctívali jiné bohy než Hospodina. Kněžský charakter má také nejmladší pramen – Kněžský spis, který si libuje v záležitostech kultu, obsahuje schematické *genealogie lidského rodu a snaží se *události vymezit časově podle zkonstruované *chronologie.

Soubor Starého zákona vznikl postupně. Jako první získal svou podobu Pentateuch, k němuž byl připojen soubor prorockých knih. Poslední část Starého zákona, tzv. „spisy“, byla vymezena až koncem 1. století n. l., konečná podoba starozákonního *kánonu vznikla po zničení *Jeruzaléma *Římany v roce 70 n. l. I po vzniku starozákonního kánonu procházel jeho text dlouhodobým procesem sjednocování. V první etapě docházelo k ustálení jeho souhláskového (konsonantního) textu, který je v hebrejštině nositelem významu slova. V druhé etapě vznikl samohláskový vokalizační systém, který byl připojen k souhláskovému textu a určoval jeho přesný způsob čtení. Tento vokalizační systém se nazývá hebrejsky *masora* a učenci, kteří ho vytvářeli, se nazývali *masorety*. Ze dvou masoretských systémů, babylonského a tiberiadského, převládl systém tiberiadský (hebrejšтина), ustálený až kolem roku 800 n. l. (Vladimír Sadek)

zákon, vědecký, termín přírodních věd (přírodní *zákon), *matematiky a *logiky, který ale není jednoznačně a přesně normován a nelze ho v přísném smyslu vymezit vůči výrazu „pravidlo“. Zákon je základní prostředek vědecké systematizace, který umožňuje dosahovat vědeckého *vysvětlení (explanace) a *predikce. Má formu hypotetického a empirického obecného výroku, to znamená, že není falzifikovatelný pomocí *experimentu nebo měření. Formulace vědeckého zákona neobsahují vlastní jména, nejsou tedy omezeny na konkrétní *čas nebo oblast a vztahují se na libovolně opakovatelnou situaci, kdy fungují jako tvrzení o konstantní konjunkci nějakých vlastností.

Různé koncepce a interpretace vědeckého zákona závisejí na metodologických (respektive filozofických) východiscích jednotlivých autorů. Lze například odlišovat popisné (deskriptivní) fyzikální zákony, které mají empirickou bázi, od zákonů vysvětlovacích, z nichž lze pomocí logických pravidel odvodit právě deskriptivní zákony. Obecně ale platí, že vědecký zákon musí splňovat několik základních znaků: 1. musí umožňovat matematické vyjádření vztahů mezi určitými jevy (v deskriptivní interpretaci matematicky vyjádřitelné pravidlo); 2. musí vyjadřovat vnitřní a nutnou souvislost mezi jevy; 3. při *apriorní

interpretaci vědeckého zákona se vyžaduje, aby vyjadřoval obecnou a nutnou platnost, která se odvozuje z apriorních principů (zásad) rozvažování (Immanuel *Kant); 4. při empirické interpretaci vyjadřuje vědecký zákon stejný a trvalý vztah mezi proměnnými veličinami a popisuje bezprostřední danosti podle pravidla ekonomie myšlení.

V současné teorii vědy se diskuse ohledně vědeckého zákona soustřeďuje na formu *výroků, v kterých je zákon vyjadřován (tzn. na syntaktickou a sémantickou podobu takových obecných výroků); na vztahy výroků, které vyjadřují nějaký zákon, k výrokům, které se zakládají na empirické *generalizaci a k výrokům, které vyjadřují logickou nutnost; na postavení vědeckého zákona ve struktuře systému věd; na druh závislosti, kterou zákony vyjadřují (například kauzální zákony, funkcionální zákony, historické zákony atp.).

Většina těchto problémů se vztahuje na fyzikální disciplíny a pojetí vědeckého zákona ve *fyzice. V matematice a logice je používání pojmu zákon podstatně řídnější. V moderní axiomatické matematice a v teorii grup se *axiomy a *teorémy nechápu jako výroky, ale jako výrokové formy nebo výroková schémata, která nelze smysluplně označit za pravdivá ani nepravdivá; za určitých podmínek se chápu nanejvýš jako konstruktivní. V logice se zákonem označují logicky pravdivé výroky nebo univerzálně platné výrokové formy, případně logicky platné *implikace. (Břetislav Horyna)

zákoník, Chammurapiho, zákoník babylonského panovníka *Chammurapiho (vládl 1792–1750 př. n. l.); nejrozsáhlejší dochovaná mezopotamská právní památka. Obsahuje *reliéf s *králem a bohem, prolog, 282 zákonných ustanovení a epilóg. Předpisy regulují různé oblasti hospodářského a společenského života, omezují moc *kněží v soudnictví a dobu dlužního *otroctví. Sociálně rozlišuje tři skupiny obyvatel: plnoprávné občany, občany závislé na paláci, který jim pronajal nebo dal půdu za určitou službu, a otroky. Chammurapiho zákoník je vytesán klínovým písmem na 2,25 m vysoké čedičové *stéle, která byla nalezena při výkopech v *Súsách, kam byla ve 12. století př. n. l. odvečena *Elamity jako válečná kořist; dnes uložen v Louvru (Paříž, Francie). (Blahoslav Hruška)

zákonitost, podstatná souvislost jevů v *přírodě, ve *společnosti či v *myšlení s relativně vysokým stupněm stálosti. (Jaroslav Malina)

zákonodárná moc, *moc, zákonodárná.

zákonodárství, formulování a stanovení právních zásad, které jsou všeobecně závazné. V antickém *Římě se realizovalo rozhodnutím lidu, od *principátu rozhodnutím senátu a stále více císařskými výnosy. Zákonodárství ve *středověku zahrnovalo méně tvorbu nových právních ustanovení, jako mnohem více zajištění a zachování práv, která byla k dispozici (tato úloha připadla zejména *panovníkovi). V první velké fázi zákonodárství z počátku 5. až poloviny 9. století vznikaly germánské zákoníky, v nichž se sloučil zápis *zvykového práva s panovnickými ustanoveními. Recepce *římského práva změnila také pojetí zákonodárství, pojem *lēs* („zákon, právo; ustanovení, smlouva“) už neoznačoval právní řád, nýbrž panovníkův zákon, oprávnění vydávat zákony přešlo do rukou panovníka. Vzhledem k velkému počtu příslušníků panského *stavu se oprávnění vydávat zákony rozšířilo na *vrchnost a *církve *země, *města a panství. S upevňujícím se stavovským státem bylo stále více odkázáno na souhlas stavů (v *českých zemích na zemské stavy). V období *absolutismu se stalo zákonodárství výhradně monarchistickým právem panovníka, které postupně vyloučilo spolurozhodování. *Konstituční monarchie *liberalismu 19. století (přes omezení monarchistickým principem) přinesla spolupůsobení lidového zastupitelství (samostatné kompetence zákonodárství přešly do parlamentní *demokracie). (František Čapka)

Zákony dvanácti desek (latinsky: *Leges duodecim tabularum*), nejstarší římská sbírka *zákonů sepsaná v letech 451/450 př. n. l., v níž bylo kodifikováno starší *zvykové právo. Ustanovení týkající se rodinného a soukromého práva kladla důraz na *autoritu muže, představitele rodu nebo rodiny; v některých případech by nám připadala velmi krutá, protože otec rodu (*pater familias*) měl nezřídka moc nad životem a smrtí svých potomků – *vitae*

necisque potestas. Zákony dvanácti desek byly publikovány na bronzových tabulkách a v období římské republiky sloužily také jako studijní materiál a římské děti se je musely učit nazpaměť. (Marie Pardyová)

zákony starověkého Předního východu, *zákony upravující v městských a teritoriálních *státech a později i na území rozlehlých říší (*Babylonie, *chetitská říše, *Asýrie) občanskoprávní, majetkové a celkově i společenské poměry. Sbírký zákonů měly výrazně deklarativní charakter a jejich důsledné uplatňování v soudních řízeních se zatím nepodařilo spolehlivě prokázat. Zákony vydávali vládci, kteří se často odvolávali v preambulích a delších prolozích k vlastnímu právnímu textu na „vůli božstev“. Při nerespektování zákonů hrozila lidem kromě konkrétních *sankcí i různá všeobecně obávaná prokletí (například neplodnost). Vůle božstev spravedlnosti (*Utu, Šamaš, *An, *Enlil, *Enki, Ea, *Nanna aj.) tak měla legitimovat *vládu i konkrétní opatření *králů, kteří byli považováni za pozemské strážce základních morálních a etických principů („pastýřská ochrana“ sociálně slabších vrstev, vdov, sirotků, odvedenců apod.). V deklarativních úvodcích k zákonům se proto setkáváme i s proklamacemi osvobození od *otroctví, dlužnických závislostí a dalších „osvobození“, které přinášely *zemi „požehnutí“. Texty zákonů byly chráněny před svévolnými úpravami a zničením božími tresty. Nejstarším souborem právních úprav byly tzv. „reformy“ lagašského krále Uruiniminy (24. století př. n. l.), dochované na třech hliněných kolících a na oválné desce. Vládce v nich omezoval moc státní správy, snižoval poplatky a odvody, aby „odstranil staré zlořády“. Podobný charakter měly i reformní části oslavného *hymnu z doby lagašského vládce *Gudey, zapsaného na hliněných válcích. Zde překvapuje ustanovení o nejstarší dceři, která se v případě absence mužských potomků stávala zástupnou dědičkou (*heredis loco*). Zákony urského krále *Ur-Nammua (22./21. století př. n. l.) na nejdelším opisu ze sumerského *města *Nippuru obsahují celkem 30 oddílů, uváděných kazuisticky (sumerským slovem *tukumbi*, „když (někdo)“). Vztahují se především k *majetkovému právu a *trestnímu právu, upravují i právo procesní a stanovují sankce za tělesná poškození. Zákony krále Lipit-Ištara z Isinu (20. století př. n. l.) s prologem a epilogem se zatím nepodařilo zcela rekonstruovat. Tento tzv. „sumerský kodex“, dochovaný v řadě opisů, snad existoval i v akkadské *verzi. Celkem 39 ustanovení, které lze zatím přeložit, stanovuje práva, povinnosti i sankce vlastníků půdy, nemovitostí a *řemeslníků, dále i předpisy o otroctví. Společnost dělí na svobodné a závislé občany (otroky). Předpisy si všímají i *manželského práva a *dědického práva. Zákony a zákoníky byly předmětem výuky v sumerských a akkadských *školách a objevují se i v dvojjazyčných lexikálních seznamech. Rozsáhlý seznam *ana ittišu* (akkadsky „na jeho znamení“), opisovaný od 19. století př. n. l. až do 7. století př. n. l., byl především pomůckou pro formuláře právních dokumentů v *soudnictví. Jako příklady jsou zde uvedeny i případy *adopce, rozvodu, vydědění a útěku otroků. V návodech pro sestavování dlužnických úpisů je moratorně stanovená úroková míra (33 % u *půjček obilí a 20 % u půjček stříbra), která však v praxi nebyla vždy dodržována.

Nejstarší akkadský soubor právních předpisů představují zákony z města *Ešnunny z konce 19. století př. n. l., jejich přesné datování je nejisté. Celkem 58 kazuisticky formulovaných „paragrafů“ (akkadsky: *šumma*, „když“) obsahuje mimo jiné i první cenové, mzdové a nájemní tarify. Zajímavé jsou i sankce za porušování smluvních závazků a vlastnických vztahů k otrokům. Mezi sociálními skupinami se objevují i *muškénové*, občané stojící mezi svobodnými a otroky. V právu manželském bylo zavedeno *obvěnění (akkadsky: *terchatum*; viz *sňatek, *věno). Nejdůležitějším zákoníkem starého *Předního východu byl tzv. Kodex krále *Chammurapiho (1792–1750 př. n. l.), dochovaný na čedičové *stéle (dnes v pařížském Louvru). „Kodifikace“, v níž lze sledovat jisté obsahové celky, je zde provedena opět kazuisticky v 282 „paragrafech“: §§ 1–5 procesní právo, obžaloba, dokazování, svědectví; §§ 6–25 delikty s možným trestem smrti; §§ 26–41 postavení lidí ve vojenské a civilní službě (akkadsky: *silku*); §§ 42–47, 49–52, 60–65 smluvní právo, ručení, náhrady za škody, *pacht; §§ 88–127 dluhy, úroky, sankce za

neplnění; §§ 128–195 právo manželské, adopce; §§ 196–205 tělesná poškození; §§ 215–240 práva, povinnosti a sankce pro různá povolání; §§ 241–276 předpisy spojené se zemědělskou a dobytkařskou činností; §§ 278–282 otroci. Kodex Chammurapiho uplatňuje při sankcích u svobodných občanů princip odvety (*talion*), který nahrazují při porušení předpisů vůči nižším *společenským vrstvám (*muškénové*, *otroci) citelné pokuty a tělesné tresty. Vedle zákoníků byly závazné právní předpisy vydávány ve starobabylonské době i formou královských *ediktů (akkadsky: *míšaru*, Samsu-iluna, Ammí-saduka). Formálně na ně navazují i četné fragmenty novobabylonských zákonů, reagujících nově i na vztahy k *cizincům. V 15.–13. století př. n. l. platily v *Asýrii i v asyrských provinciích tzv. „středoasyrské zákony“, které si všimly mimo jiné i postavení *žen a *zajatců. Jejich zvláštní skupinu tvořily i harémové předpisy (*harém).

*Chetitské zákony, o jejichž publikaci se zasloužil i český badatel Bedřich *Hrozný, obsahovaly na 200 paragrafů a sloužily zřejmě potřebám královského soudu v městě *Chattuša. Jejich trestní sankce byly ve srovnání s mezopotamskými přísnější a měly delikventy preventivně zstrašovat. Chetitští vládci v nich rozlišují mezi „starým“ a „novým“ právem, v jednotlivých textových vrstvách pozorujeme reformní snahy vedoucí k zjednodušení při dokazování i posuzování deliktů. Charakter základních norem prastarého *zvykového práva měla i druhá část přikázání – *Desatera. *Izraelci považovali za „Zákon“ i vůli Boží, zjevenou *Mojžíšovi a podanou v různých částech pěti knih Mojžíšových (*Pentateuch, *tóra), především potom v knize *Deuteronomium (Dt 28,58–59; 31,9). Jedná se o obecné a dílčí řády, upravující jednotlivé otázky víry, bohoslužebného konání a lidského soužití. (Blahoslav Hruška)

zákony, Norimberské, soubor několika zákonných opatření, přijatých německým Říšským sněmem 15. 9. 1935, které dodaly zdání *legitimity nacistickému *antisemitismu a vyústily do systematické perzekuce a *holocaustu židovských obyvatel Německa a posléze dalších *zemí okupované Evropy. Tyto *zákony (následně doplňované prováděcími nařízeními [poslední vyhlášeno 1. 7. 1943]) reagovaly na pokračující protizidovské *násilí ze strany radikálních aktivistů v Nacionálně socialistické německé dělnické straně (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei*, zkratka: NSDAP) a příslušníků Úderných oddílů (*Sturmabteilung*, zkratka: SA). Násilné útoky totiž neměly oporu v zákonech a jejich policejní *tolerance nepřispívala k pověsti režimu mezi širokým obyvatelstvem. Politika německého *státu vůči židovskému obyvatelstvu si žádala jednoznačné stanovisko k „židovské otázce“. Adolf *Hitler zřejmě chápal přijetí Norimberských zákonů u příležitosti stranického sjezdu v září 1935 v Norimberku jako vstřícné gesto vůči extremistickým antisemitům v NSDAP, kteří nelibě nesli argumentaci některých německých *ministrů, že živelné *pogromy poškozují *národní hospodářství. Dne 18. srpna 1935 Adolf Hitler s ohledem na ekonomické aspekty odsoudil v projevu v Královci individuální protizidovské násilí. Vzhledem k tomu, že antisemitismus a řešení „židovské otázky“ představovaly důležitou mobilizující součást *ideologie nacistického hnutí (*nacismus), riskoval tím kritiku, že ve jménu *konformismu a *etatismu zrazuje německou *revoluci.

Jako odpověď na tuto situaci byly v září 1935 na stranickém sjezdu NSDAP v Norimberku narychlo sepsány a Říšským sněmem přijaty dva zákony, které jsou považovány za jádro Norimberských zákonů, k nimž lze počítat také zákon o vlajce a státním *znaku a zákon o zdravém *manželství.

(1) *Zákon o říšském občanství* rozděloval osoby žijící na území Německa do dvou kategorií – na „říšské občany“ (*Reichsbürger*), kterými se mohli stát pouze *Němci nebo osoby s „příbuznou krví“. Ti měli od státu zaručen plný rozsah občanských a politických práv a svobod. Druhou kategorií pak byli „státní příslušníci“ (*Staatsangehörige*); jejich občanská a *politická práva byla postupně stále více omezována několika prováděcími zákony (nařízeními).

(2) *Zákon na ochranu německé krve a německé cti* zakazoval *sňatky a pohlavní styky mezi *Židy a příslušníky *árijské rasy. Nebylo povoleno zaměstnávat v židovských domácnostech „árijské“ služebné mladší pětáctýřiceti let a Židé se nesměli dotýkat německé vlajky.

Z účinnosti zákonů nebyli vyňati ani váleční veteráni židovského původu. Adolf Hitler dal vypustit z návrhu zákonů větu, podle níž se opatření vztahovala pouze na „stoprocentní“ Židy. Tím vznikla kontroverze o vymezení příslušníka židovské *rasy. Podle prvního ze třinácti dekretů, které byly zveřejněny 14. listopadu 1935, byly osoby se třemi nebo čtyřmi židovskými prarodiči „plnokrevnými“ Židy. Lidé s dvěma „árijskými“ a dvěma židovskými prarodiči byli označeni za „poloviční“ Židy, přičemž norimberská rasová opatření se na ně vztahovala v případě, že praktikovali *judaismus, měli partnera židovského původu nebo jeden z jejich rodičů byl Žid. Osoby splňující tyto podmínky byly označeny jako *Geltungsjuden* a odlišeny od *Mischlinge*, kategorie zahrnující osoby s dvěma židovskými prarodiči, na které se nicméně norimberská ustanovení nevztahovala. Příslušnost k Ne-Árijcům byla určována jak na základě členství v židovské obci, tak podle náboženského vyznání rodičů a prarodičů, případně manžela/manželky. Bylo tak v podstatě nemožné svoji *identitu zastříti. Norimberské rasové zákony byly Německou tiskovou agenturou zdůvodněny rovněž jako odpověď na prohlášení Mezinárodního sionistického kongresu, podle kterého Židé představují „samostatný národ“.

Odpor německé veřejnosti k norimberským rasovým opatřením byl relativně slabý a omezoval se na představitele liberální inteligence, místní katolické kruhy (například v *diecézi v Cáchách) a podnikatele, kteří se obávali negativního dopadu zákonů na zahraniční obchod.

Antisemitismus a jim odpovídající oficiální politika provázejí lidskou *civilizaci odedávna a výjimkou nebyly v první polovině 20. století ani ostatní evropské státy či USA. V případě nacismu pak nabyl antisemitismus radikální a specificky rasistické podoby (*rasismus), spojené s organizačními a donucovacími možnostmi moderního státu. (Viz též *antropologie, nacistická, *Lebensborn, *tábor, koncentrační.) (Ivo T. Budil, Pavel Dufek, Jaroslav Malina)

zakrytá hrud', *hrud', zakrytá.

zákupní právo, *právo, purkrechtní.

zakuřovaná keramika, *keramika, zakuřovaná.

Zál a Rúdábe, protagonisté milostného příběhu z eposu *Knih králů (Šáhnáme)*, který kolem roku 1010 vytvořil Abu'l-Kásim Mansúr *Ferdousí. Krásná Rúdábe, emancipovaná dcera kábulského *knížete Míhrába, prosadí svůj milostný vztah k *rytíři Zálovi, zvládne i odpor nejvyšších *autorit bránících nerovnému *sňatku a stane se jeho ženou. (Jaroslav Malina)

zalednění, pokrytí části pevniny *ledovcem, provázející *glaciály. Evropu v *pleistocénu postihovalo během glaciálů zalednění pevninským ledovcem, dosahujícím síly až mnoha set metrů a postupujícím ze severu kontinentu (proto se označuje jako severský či fennoskandinávský) k jihu, v nejchladnějších obdobích ve středním pleistocénu až k našim severním hranicím (v průběhu dvou předposledních glaciálů – elster/mindel a saale/riss – je překročil ve Frýdlantském výběžku Čech zhruba až k Ještědskému hřbetu, poněkud více ve Slezsku a nejhluběji v Moravské bráně – až do okolí Hranic). Menší vysokohorské ledovce se vytvářely na pohořích: v *českých zemích jen místně na Krkonoších, Jeseníkách či Šumavě, podstatnější význam pro poměry v českých zemích mělo souvislé zalednění alpské, sestupující na sever směrem k Dunaji.

Ledovce přemísťovaly zejména na svých čelech množství kamenného materiálu v podobě *morén – mohutných kamenitých valů, které po jejich ústupu zůstávaly v nížinách severního Německa a Polska i dále k severu jako usazeniny ledovcového původu (glacigenní sedimenty)

a stávaly se zdrojem *surovin pro výrobu *kamenné štípané industrie (*pazourek) v *paleolitu i v mladších pravěkých obdobích. (Karel Sklenář)

záležitosti, veřejné, externí (vnější) agenda každé zájmové skupiny, označení pro soubor zájmů, které mají být chráněny a prosazovány prostřednictvím ovlivňování okolního prostředí. (Marie Dohnalová)

založení, oficiální *akt vedoucí k zřízení *právnícké osoby jako samostatného právního *subjektu. Iniciativa k takovému aktu vychází od zakladatelů. Obchodní společnost se zakládá uzavřením společenské smlouvy mezi zakladateli společnosti, *nadace se zakládá zakladatelskou smlouvou nebo vydáním zakladatelské listiny, *družstvo se zakládá usnesením zakládající členské schůze družstva apod. Od založení právnícké osoby je třeba odlišovat její vznik jako právního subjektu. Vznik právní subjektivity je obvykle vázán u právníckých osob na jejich registraci v *zákonem stanoveném veřejném rejstříku. Obchodní společnosti a jiné právnícké osoby zabývající se podnikatelskou činností se registrují v obchodním rejstříku vedeném *krajskými soudy. (Marie Dohnalová)

Zamarovský, Vojtěch (5. 10. 1919, Zamarovce u Trenčína – 26. 7. 2006, Praha), slovenský spisovatel a překladatel, popularizátor vědy. Zamarovský je pokládán za jednoho ze zakladatelů slovenské historické literatury faktu jako svébytné žánrové a tematické oblasti, historického cestopisu a archeologické detektivky. V roce 1938 se po absolvování gymnázia v Trenčíně přihlásil na Vysokou školu obchodní v Praze a o rok později přestoupil na Právnickou fakultu v Bratislavě (JUDr. 1943). Získal rozsáhlé vysokoškolské znalosti v oblasti práva, ekonomiky a obchodu. Jeho životní láskou se však stala literatura, které se jako překladatel a spisovatel systematicky věnoval od roku 1956.

Literární tvorbu Zamarovského charakterizuje tvořivá invence, smysluplná kompoziční struktura a důraz kladený na aktuální vědecké poznatky. Dějiny archeologie přibližoval svým čtenářům podobným literárním stylem jako americký publicista německého původu C. W. Ceram (vlastním jménem Kurt Wilhelm Marek, 1915–1972) – prostřednictvím životních osudů slavných vědců, jako byli například německý archeolog Heinrich *Schliemann (1822–1890) a český orientalista Bedřich *Hrozný (1879–1952). V této souvislosti přispěl k rozvoji popularizace archeologického výzkumu starověkých kultur a civilizací zejména knihami *Za tajemstvím říše Chetitů* (1961), *Objevení Tróje* (1962) a *Na počátku byl Sumer* (1966). Žánr historického cestopisu reprezentuje jeho knižní debut *Za sedmi divy světa* (1960), který ilustracemi doprovodil český malíř a ilustrátor Zdeněk *Burian (1905–1981). Zamarovský se ve svých knihách věnoval zpočátku antice (*Dějiny psané Římem*, 1967, *Řecký zázrak*, 1972, *Vzkříšení Olympie*, 1978). V závěrečném tvůrčím období se soustředil na dějiny starověkého Egypta (*Jejich veličenstva pyramidy*, 1977). Současně vytvořil encyklopedicky koncipovaný slovníkový výklad mytologie, pojmů a jmen, který publikoval v knihách *Bohové a hrdinové antických bájí* (1965) a *Bohové a králové starého Egypta* (1979). Významnou část jeho tvorby tvoří prozaické adaptace starověkých literárních děl (*Epos o Gilgamešovi*, 1972, *Gilgameš*, 1975, *Aeneas*, 1981, *Sinuhet*, 1985). Zamarovský je autorem několika *scénářů k dokumentárním televizním seriálům (*Po stopách Hérodota*, 1969, *Po stopách Aeneových*, 1980, *Velké civilizace starověku*, 1988). Reflexi svého celoživotního díla provedl v knize *Návrat do starověku: Po stopách vlastních knih* (1992). V roce 2001 bylo otevřeno *Múzeum antiky Vojtecha Zamarovského* v Trenčíně, které přibližuje antické dějiny a umění.

Z antropologického hlediska lze knihy Vojtěcha Zamarovského ocenit jako výjimečnou literární rekonstrukci dávno zmizelého světa starověkých kultur a sugestivní naraci na téma dějin starověku a jejich archeologického výzkumu. (Barbora Půtová)

zambaigo (ze španělštiny: odvozenina od *zambo), *míšenec *Číňana s *indiánkou a naopak. (Jaroslav Malina)

Zambijci, obyvatelé dnešní Republiky Zambie, vnitrozemského státu ve střední Africe při řece Zambezi. První *bantuské populace přišly na území Zambie již v prehistorii a věnovaly

se převážně *zemědělství, *lovu a *rybolovu. Od 17. století zde vznikla řada bantuských *království (nejvýznamnější Barotské). Od 19. století pronikali do oblasti evropští cestovatelé a *misionáři (David Livingstone aj.). V 90. letech uzavřela Britská jihoafrická společnost smlouvy s místními *náčelníky o využívání nerostného bohatství, a stala se tak faktickým majitelem oblasti zvané od roku 1911 Severní Rhodesie (podle významného britského politika a kolonizátora Cecila Rhodese). Roku 1924 se stala Severní Rhodesie britským *protektorátem. V roce 1964 byla vyhlášena nezávislost Zambie v rámci Britského společenství národů (*Commonwealthu). Většinu obyvatelstva (z celkového počtu téměř 11,7 milionu, odhad z roku 2005) tvoří bantuské skupiny: *Bembové (37 %), *Tongové (16 %, jazyk čitonga), *Čokkové (Chokwe), *Loziové, *Ngoniové a desítky dalších včetně *Evropanů (vesměs *Britové) a *Asijců (hlavně *Indové). V *zemi je také na 200 000 *uprchlíků z Angoly, Konga (Kinshasa) a Mosambiku. Přes 70 % věřících se hlásí ke *křesťanství (35 % *protestanti, 27 % *katolíci, 9 % afričtí *křesťané), k *islámu (asi 25 %), k *animismu (1 %), zároveň však prvky animismu, respektive tradiční africké kultury přetrvávají u velké části domorodých obyvatel (oficiálně 31 %). (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

zambo (ze španělštiny: *zambo*, „s nohama do o“, z latinského: *scambus*, „křivonohý; s nohama do o“ či řeckého: *skambos*, „křivonohý“), původní označení pro jedince afrického a indiánského původu, respektive se takto označoval potomek rodičů afrického a indiánského původu či potomek rodiče *mulata a rodiče afrického původu.

V současnosti se termínu zambo používá odlišně v závislosti na konkrétním jihoamerickém regionu pro označení jedince s africkým, indiánským a evropským původem. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

zámek, volně stojící reprezentativní, původně obytná budova obklopená architektonicky komponovanou zahradou nebo parkem či zasazená do přírodního prostředí; zpravidla k ní volně přiléhají pomocné hospodářské a jiné stavby. Vyvinul se z požadavků *šlechty v *renesanci z městského *paláce nebo *hradu. (František Čapka)

zaměřenost osobnosti, termín označující soubor vlastností, kterým je společná orientace jedince na určité cíle a určité hodnoty; zaměřenost je dána potřebami poznávacími, sociálními, výkonovými, akčními a existenciálními, motivací a zájmy. (Viz též *člověk – psychologická typologie, *člověk – psychosomatická typologie, *člověk – temperament, *člověk – typologie osobnosti, *frenologie, *fyziognomie.) (Martina Wagenknechtová)

Zamjatin, Jevgenij Ivanovič (1. 2. 1884, Lebeděň, Tambovská gubernie, Rusko – 10. 3. 1937, Paříž, Francie), ruský prozaik a dramatik; jeden z nejvýznamnějších ruských spisovatelů 20. století. Narodil se v rodině duchovního; od roku 1932 žil v *emigraci. Vystudoval petrohradský polytechnický institut (fakulta stavby lodí); už za studií se věnoval politické činnosti (byl členem bolševické *frakce sociálně demokratické strany a za *revoluce 1905 byl nějakou dobu vězněn), později spojoval svou profesi lodního inženýra (dočasně i vědeckého pracovníka) s literární tvorbou. Za protiválečnou novelu *Na kuličkách* (Zapadákov, 1913) byl soudně stíhán. V roce 1916 odjel do Anglie, pracoval jako lodní inženýr v loděnicích v Glasgowě, Newcastleu a Sunderlandu (pod jeho vedením byl postaven jeden z největších ruských ledoborců – Alexandr Něvskij), což našlo odraz v jeho satirické novele *Ostrovitjane* (Ostrované, 1917) a v povídce *Lovec čelovekov* (Rybář duší, 1918). V bouřlivém roce 1917 se vrátil do Ruska a stal se významnou osobností kulturního života v Petrohradě.

V roce 1920 napsal povídku *Peščera* (Jeskyně) a své stěžejní dílo *My* (objevilo se v letech 1924/1925 v překladech zprvu do češtiny [Praha: Ot. Štorch-Marien, 1927], angličtiny a francouzštiny; v Rusku bylo vydáno až v letech přestavby, v roce 1987). V povídce *Jeskyně* zachytil počáteční období komunistické nadvlády, v níž spatřoval návrat k prehistorické „jeskynní“ existenci. Román *My*, pochmurná vize *totalitního systému založeného na obludném *etatismu, krajním *racionalismu a mechanizovaném, totálním *kolektivismu, byl dílem epochálního významu: groteskně satirické přetvoření *utopií minulých věků (*Platón,

Ústava, Thomas *More, *Utopie*, Thomaso *Campanella, *Sluneční stát*, Francis *Bacon, *Nová Atlantida* aj.) oplodněné fantastikou Herberta Georga *Wellse, neorealistickým viděním skutečnosti a intuitivní pochmurnou předtuchou negativních vývojových cest 20. století i příštích věků vyústilo v širavou románovou antiutopii. Jejím dějovým jádrem je život v „Jednotném státu“ vzniklém někdy v třetím tisíciletí po „dvousetleté válce“, kdy lidé už nevědí nic o bídě, ztratili však jména a stali se pouhými „číslly“, lidmi-šroubky; jejich život je racionalisticky organizován a přísně střežen Úřadem Strážců. Po odhalení spiknutí revoltujících občanů proti Velkému Dobroditeli jsou *kacíři popraveni a všem nespokojencům je vyoperován „uzlík“ fantazie, zdroj lidské nespokojenosti a věčné touhy po svobodě.

Román *My* varoval před odlidštěním, mravním vakuem, umrtvením myšlení a společenským úpadkem, znamenajícím konec moderní civilizace. Román napsaný ve formě deníkového záznamu ovlivnil a inspiroval evoluci žánru *science fiction 20. století – Aldous Leonard *Huxley, *Brave New World* (Krásný nový svět, 1932), Arthur *Koestler, *Darkness at Noon* (Tma o polednách, 1940), George *Orwell, *Animal Farm* (Zvířecí farma, 1945), *Nineteen Eighty-four* (1984, 1949). (Jaroslav Malina, Ivo Pospíšil)

zámořské objevy, *objevy, zámořské.

zánártní dolní kloub, **articulatio subtalaris*.

zánártní horní kloub, **articulatio talocruralis*.

zánártní kosti, **ossa tarsi*.

Zandové, *Azandové.

Zandžové (Zandj, Zinj, z arabštiny: „východ“), středověké označení pro obyvatele zejména pobřežní části východní Afriky, tzv. *země Zandžů se rozkládala podél pobřeží od Somálska až po Mosambik. Zandžové byli po příchodu *Peršanů nazýváni též *Azanijci, *Arabové je však nazývali Zandžové. Rozšířili zejména tavbu a zpracování *železa ve východní Africe (od 7. století př. n. l. do 14. století n. l.). Vybudovali hlavní *město na řece Zambezi (Wakkimové), později i město Sena (Sinna) při hranicích Sofaly aj. Zandžové byli pravděpodobně *kúšitského nebo *nilotského původu, později se smísili s domácími *bantuskými etniky. Pouze část žijící dosud v jižním Súdánu si zachovává způsob života a tradice jižních Zandžů. Přišli do oblasti kolem města Malakal v 17. století za vedení náčelníka Širikandy. V současné době tvoří součást nilotských etnik, zejména *Šilúků, v počtu asi 200 000. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

zánět, ustálený typ obranné a *reparativní reakce organismu na porušení vnitřní rovnováhy. (Lenka Vargová)

zaniklá plužina, *plužina, zaniklá.

zaniklá osada, *osada, zaniklá.

zanština, jižní *kavkazský jazyk užívaný menšinami v Gruzii a Turecku. (Jaroslav Malina)

zaoblení hrany (anglicky: *edge rounding*) [trasologie], povrchová modifikace hrany *nástroje vzniklá ohlazením okraje hrany při práci s nástrojem/kontaktu funkčního ostří s opracovávaným materiálem, dochází při něm k ztrátě hmoty ostří a prakticky se jedná o otupení okraje používané hrany. (Soňa Krásná)

Západ (Okcident), *země Evropy, potažmo kultury vycházející z evropské, většinou anglosaské tradice (země Severní Ameriky, Austrálie, Nový Zéland etc.) a sdílející společné anticko-křesťanské kořeny. Z nich odvozují základní principy společenského soužití, koncept a s ním spojenou *identitu, které se formovaly zejména v rámci objevování a *kolonizace mimoevropských oblastí příslušníky různých evropských národů a etnik a s nimi souvisejícího střetu s radikálními kulturními odlišnostmi (jinakostmi), které byly následně typizovány pod pojmem Orient. Vztah Západ (Okcident) a *Východ (Orient) je klasickou binární *opozicí v evropském uvažování o *světě. (Mariana Pfliegerová)

Západní Čchu, *Čchu, Západní.
Západní Čou, *Čou, Západní.
Západní Frísové, *Frísové.
Západní Indie, *svět, Nový.
západní paňdžábština (lahndá), *paňdžábština, západní.
Západní Ťin, *Ťin, Západní.
západní vědy, *vědy, západní.
Západní Wej, *Wej, Západní.
Západní Žungové, *Žungové.
Západní (Dřívější) Chan, *Chan, Západní (Dřívější).
západořímská říše, *říše, západořímská.
Záparové:

1. skupina jazykově a kulturně příbuzných etnik jihoamerických *indiánů ze severovýchodního Peru, východního Ekvádoru a jižní Kolumbie. Jejich *jazyky tvoří rodinu záparo; většina jazyků je dnes již vymřelých. Dnešní počet Záparů není znám, zřejmě jen několik set osob. Mezi Zápary bývá řazeno velké množství *kmenů: vlastní Záparové, Andoa, Awišira, Coronado (takto označování podle *tonzury ve vlasech na temeni), Gae, Iquito, Roamaina aj.;

2. vlastní Záparové (Zápara, Curaray) sídlící v povodí řek Curaray a Noxino v severozápadním Peru (v roce 1848 asi 1 000 osob, v roce 1925 jen několik set). Dnešní potomci Záparů jsou již silně akulturováni kečujsky mluvícími *Peruánci. (Lukáš Šín)

zápasy, kohoutí, téma antropologických výzkumů amerického kulturního antropologa Clifforda *Geertze (1926–2006), který se interpretací této soutěživé a hazardní hry pokusil odhalit a popsat typické rysy balijské kultury. Jeho slavná studie *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight* (Zákeřná hra: Poznámky ke kohoutím zápasům na Bali, 1972), zahrnutá ve sborníku článků *The Interpretation of Cultures* (Interpretace kultur, 1973, česky 2000) je dnes považována za klasickou ukázkou přístupů rozvíjených v rámci *symbolické antropologie. Podle Geertze jsou kohouti na indonéském ostrově Bali symbolem mužnosti a osobnostních kvalit jejich majitelů. Současně symbolizují opak *člověka – *zvíře. Tento kontrast ale Balijsci nepřeceňují. Skutečnost, že se balijský muž identifikuje s kohoutem, souvisí také s jeho ztotožněním s tím, čeho se nejvíc obává, ale čím je současně fascinován a přitahován – s temnými silami. Symbolická souvislost kohoutů a kohoutích zápasů s temnými silami je evidentní. Kohoutí zápas je chápán jako krvavá oběť *démonům. Proto se před každým zápasem provádějí *rituály a zpívají tradiční písně. Balijsci zatahují kohoutí zápasy do všech nepříjemných záležitostí. Jejich prostřednictvím reagují na nepřízeň *přírody, sopečné erupce, špatnou úrodu nebo choroby.

Kohoutí zápasy mají standardní průběh. Odehrávají se uvnitř kruhu o ploše kolem padesáti čtverečných stop. První zápas začíná v pozdní odpoledne. Do západu slunce obvykle proběhne 9 až 10 soubojů. Poté, co se kohouti vyrovnají k boji, je každému z nich k noze upevněna ocelová ostruha, ostrá jako břitva. Jakmile je vydán signál k boji, kohouti v explozi zvířecího běsnění začnou na sebe nalétávat, mlátit se křídly, narážet do sebe hlavami a drásat se pařáty. Podle Geertze se jedná o absolutní, neskutečnou a mrazivě krásnou vášně, srovnatelnou s platónským pojetím nenávisti. Kolo většinou končí po třiceti vteřinách, jakmile je jeden z kohoutů smrtelně zasažen ostruhou. Majitel nebo trenér zraněné zvíře ošetřuje a všemi prostředky se je snaží udržet při životě až do posledního kola. Zápas definitivně končí, jakmile jeden z kohoutů zahyne. Vítězí kohout, který stojí na nohou nad mrtvým protivníkem.

Součástí kohoutích zápasů jsou sázky – jednak mezi vlastníky kohoutů, jednak mezi jednotlivými diváky. Balijsci se snaží o ozvláštnění atmosféry a přitvrzení soubojů tím, že prodlužují hlavní sázku, jak je to jen možné. Tímto způsobem zajišťují, že kohouti budou opravdu vyrovnanými soupeři a výsledek zápasu co nejméně odhadnutelný. Balijsci si mohou

sázením vydělat dost peněz. V kohoutích zápasech se ale nejedná pouze o peníze. V sázce je úcta, dobrá pověst, čest, důstojnost a respekt okolí. Ve skutečnosti se sociální status sázejících tolik nemění. Účastníkům zápasů jde více o „hru natvrdo“, která je metakomunikací o tom, jak by věci mohly být. Hrou se přenášejí z normální reality do světa *života a *smrti, ve kterém je možné víc ztratit než získat.

Podle Clifforda Geertze jsou kohoutí zápasy symbolickou odpovědí místních domorodců na *agresi a rivalitu skrytou pod povrchem balijské kultury. Jejich prostřednictvím je možné legitimním způsobem vyjádřit zvířecí divokost, krvavé oběti, mužský narcisismus, rivalitu, prudké rozčilení, vášeň a hru o peníze. Balijec odhazuje v průběhu kohoutích zápasů svou každodenní uměřenost a klid, aby se nechal pohltit zběsilou posedlostí hry „na život a na smrt“ a poté odešel buď jako vítěz, nebo poražený. (Václav Soukup)

Zápěnci, *Črezpěňané.

zápěstní kloub, **articulatio radiocarpalis*.

zápěstní kosti, **ossa carpi*, kosti karpální.

Zápisky historika, *Š'-t'i.

Zapletal, Zdeněk (3. 9. 1951, Kyjov), český prozaik. Patří do skupiny autorů (Petr Hájek, Radek John, Ludvík Němec aj.), kteří se v zúženém tvůrčím prostoru od druhé poloviny sedmdesátých let snažili formou beletrizujících deníkových záznamů vytvořit autentickou generační výpověď. Jeho tvorba byla poučena na vývoji moderní americké prózy (Edgar Lawrence Doctorow, John Updike), zcela zásadním způsobem ji však ovlivnily romány Vladimíra *Párala. Návaznost na Páralovu tvůrčí metodu byla natolik zřetelná, že literární kritika označovala Zdeňka Zapletala (spolu s Jiřím Švejdou) za Páralova žáka. Zapletal přejal některé tvůrčí postupy svého učitele – jeho *ironický odstup od tématu, jeho úsilí kondenzovat dějovou linii příběhu, výrazovou monotónnost i princip sériovosti při výstavbě tematického a kompozičního plánu díla. Přes tyto souvislosti a podobnosti si však již ve své románové prvotině *Pozdě na hlasitou hudbu* (1983) vybudoval vlastní literární svět. Nenabízí pouze páralovsky kritický živočichopis lidského rodu, čítanku popisující a katalogizující chování člověka, ale také do jisté míry chápatý pohled do nitra často bezradných románových postav, kterým společenská realita a charakterové dispozice nedovolují nalézt uspokojivé životní uplatnění. V Zapletalově druhém románu, v *Půlnočních běžcích* (1986), se rozvíjejí kritické tendence, které se objevují již v jeho předcházejícím díle: úsilí představit život a rovněž i dějiny jako posloupnost banálních, opakujících se, ne-li předvídatelných událostí.

Základními konstrukčními mechanismy autorova světa se staly prefabrikace a *typizace. Svědčí o tom mimo jiné skutečnost, že své hrdiny většinou označuje podle jejich profesního zařazení či zaměstnání, a nikoli vlastními jmény. Postavy románu jsou konstruovány jako typy postihující populační vzorek daného společenského prostoru, a nikoli jako individua. (Jiří Pavelka)

zápona [archeologie], předmět určený k sepnutí opasku, obvykle háčkem zapínaným do oka či otvoru. První ustálenější formou byly kostěné a parohové zápony v *neolitu a *eneolitu, zvláštní typ představují zápony (?) či závěsky „půlměsícovité“ (ve skutečnosti zřejmě napodobující *luk) lidu *kultury zvoncovitých pohárů. V *době bronzové a v *době halštatské době mívala zápona prostý tvar plechové destičky s háčkem na konci, na počátku *doby laténské se objevily umělecky lité maskovité zápony se stylizovanými lidskými či zvířecími podobami. (Karel Sklenář)

zapotek, mezoamerický *indiánský jazyk ze stejnojmenné rodiny užívaný v jižním Mexiku. (Oldřich Kašpar)

Zapotékové, mexické *etnikum *indiánského původu žijící ve státě Oaxaca a zčásti též v sousedním Guerrero. Zapotékové byli jedním z nejstarších a nejvyspělejších indiánských etnik na území Mexika. Jejich první kulturní středisko *Monte Albán vzniklo před více než dvěma tisíciletími na Mexické planině, kde se rodily první *vysoké kultury Mezoameriky

(800 př. n. l.–1000 n. l.). Na rozvoj *společnosti Zapotéků měli nesporný vliv *Olmékové a nakonec také *Mixtékové. Přispěli k vyvrcholení jejich kulturního i společenského vývoje, který dosáhl vynikající architektonické i umělecké úrovně: pyramidální stavby, paláce, nádvoří a další objekty v Monte Albánu a v *Mitle (*zlaté, *stříbrné a jiné plastiky, tyrkysové *mozaiky apod.). Počátky *hieroglyfického písma Zapotéků spadají do 1. tisíciletí př. n. l., toto písmo je zároveň dokladem vyspělosti nejstarších mezoamerických kultur. Lingvisticky náleží Zapotékové k jazykové rodině *Otomíů. Přestože se jejich vysoký počet značně snížil v dobách španělské *conquisty, zůstali dodnes téměř půlmilionovým etnikem, které si zachovalo mnoho starých lidových tradic (svatební a jiné obřady, symboly). (Oldřich Kašpar, Jaroslav Malina)

záprstní kosti, *ossa metacarpi.

Zaqui-Nimá-Tziís, bohyně matka, bohyně Jitřenky v *mytologii *Mayů. (Oldřich Kašpar)

Zarathustra, *Zarathuštra.

zarathustrismus, *zarathuštrismus.

Zarathuštra (jeho narození se klade do doby mezi 6. až 8. století př. n. l.), perský náboženský učitel a reformátor. Postava Zarathuštry je obklopena mnoha *legendami, neboť jeho život, působení a smrt nejsou doloženy žádnými spolehlivými fakty. *Peršané uctívali mnoho *bohů a bůžků, které nazývali *daiva*. Velké úctě se těšil *kult přírodních sil, zvláště ohně, který byl uctíván pro svou očištnou sílu. Bohům se obětovaly velké oběti dobytka (hekatombly). Zvláštní postavení měl kult dobrého ducha *Ahura Mazdy, který bojuje se silami zla ztělesněnými v postavě ducha *Angra Mainju. Kult Ahura Mazdy byl oficiálním kultem *achaimenovských panovníků.

Zarathuštra vypracoval nábožensko-sociální soustavu založenou na *dualismu *dobra a *zla, mezi nimiž může člověk volit. Zachoval dualistický kult Ahura Mazdy, kterého povýšil na jediného boha a z ostatních *daiů* učinil *démony. Vystupoval také proti hromadným obětem dobytka. V jeho učení *svět řídí dobrý duch Ahura Mazda, Pán moudrosti, se svými pomocníky (Dobrá mysl, Nejlepší řád, Zbožnost, Oddanost, Výborná vláda, Zdraví a Nesmrtelnost) a vede lidi k dobru a práci, zejména k práci v *zemědělství, které je nejužitečnější lidskou činností. Proti Pánu moudrosti stojí *satan, Angra Mainju, Duch zhouby, kterému slouží démoni. Mravní povinností člověka je stát na straně dobra a dokonalý stát se má podobat nebeské organizaci. *Král má podporovat právo, pracovitost a boj proti zlu, jeho rádcové mají chránit poddané a jeho bojovníci mají válčit se zlem. Zarathuštrovo učení se pomalu šířilo Íránem a ve 3. století n. l. se stalo státním *náboženstvím sásánovské Persie. Postupně také vznikala posvátná kniha jeho učení – *Avesta, jejíž nejstarší část (gháty) obsahuje Zarathuštrovy výroky. (Jaroslav Malina, Jana Pečirková)

zarathuštrismus (zarathustrismus), staroíránské *náboženství založené prorokem *Zarathuštrou v 7. až 6. století př. n. l. jako reforma *mazdaismu, vyznačující se posíleným etickým rozměrem a oslabenou kultovní a rituální stránkou. Zarathuštrismus představuje originální syntézu *monoteismu a *dualismu a byl zaměřen proti polyteistickému a obětnickému kultu stoupenců mazdaismu. Pánem a zároveň stvořitelem všech protikladů je nejvyšší bůh *Ahura Mazda, reprezentující *monistický princip. Nositeli dualistického principu jsou jeho synové *Spenta Mainju („Blahodárný duch“, chápaný jako výlučný přívržek Ahura Mazdy) a *Angra Mainju („Zlá mysl“, ztělesňující princip zla a temnoty), kteří musí volit mezi řádem pravdy a lži. Jejich formálním projevem jsou zosobněné myšlenky, slova a dobré nebo špatné činy.

Obdobně musí volit mezi dobrem a zlem i lidé. Jejich rozhodnutí ovlivňuje osud duše po smrti. Pokud byl život stoupence pravdy v souladu s principy víry, pak byla jeho duše po smrti převedena přes Most rozlišení a přes několik nižších nebeských sfér až do věčného čtvrtého nebe. Stoupence zla čeká věčné *zatracení. V *kontextu dualistického střetávání

obou principů vznikl postupně mýtus o budoucím konečném vítězství Ahura Mazdy a jeho stoupenců nad zlem.

Zarathuštrovo učení bylo přes počáteční odpor přijímáno, a když k němu pojal afinitu i *král Vitštáspa, došlo k ustavení první obce stoupenců. Kolem poloviny 1. tisíciletí př. n. l. byla vytvořena nová syntéza zarathuštrismu a mazdaismu; náboženství se opět stalo panteistickým, posílen byl význam kultu a role *kněží. Největšího rozšíření dosáhl zarathuštrismus (mazdaismus) za *vlády *Sásánovců v 3.–7. století, kdy se stal státním náboženstvím říše; po *islamizaci Íránu (konec 7.–8. století) se zbytky jeho stoupenců udržely dodnes zejména v Indii (*Pársové; v *pársismu je opět posílena monoteistická linie). Základními náboženskými knihami zarathuštrismu (a mazdaismu) jsou *Avesta a *gáthy.

Vzájemný vztah zarathuštrismu a mazdaismu je nejasný a různě interpretovaný. Zarathuštrismus je často s mazdaismem přímo ztotožňován. (Jaroslav Malina)

zařízení, azylové, přijímací středisko, pobytové středisko a integrační azylové středisko. Rozlišení azylových zařízení spočívá v účelu, který jednotlivá střediska plní. Zřizovatelem všech těchto zařízení je příslušné *ministerstvo. *Zákon o *azylu upravuje možnost, aby pobytová a integrační azylová střediska provozovala namísto ministerstva *právnícká osoba v rozsahu pověření uděleného ministerstvem a za úplatu. Novou právní úpravou došlo k změně pojetí pobytu *cizince v uprchlických táborech, respektive střediscích. Zatímco dříve byla zákonem stanovena povinnost cizince pobývat v uprchlickém táboře, současná právní úprava zakotvuje pouze právo cizince využívat tato zařízení. (Marie Dohnalová)

zásada přímého účinku, v českém vnitrostátním právu odpovídá pojmu „přímý účinek“ pojem „bezprostřední vnitrostátní závaznost“, což znamená, že vnitrostátní subjekt (jednotlivec) se může přímo dovolávat účinné *normy, která existuje mimo rámec vnitrostátního práva, a soudní nebo jiný státní *orgán je povinen tuto normu na vztahy vůči jednotlivcům bez dalšího aplikovat. (Marie Dohnalová)

zásady správného chování, *li.

zásobní jáma, *zásobnice.

zásobnice [archeologie]:

1. velká keramická *nádoba rozmanitého, spíše jednoduššího tvaru i výzdoby, značného obsahu, někdy i zapuštěná do země na pevném místě v *obydlí. Sloužila zřejmě hlavně k přechovávání sypkých látek (zrní apod., na vodu neglazovaná pravěká *keramika nebyla vhodná). Druhotně se v některých kulturách užívala i jako schránka pro uložení zemřelého (obvykle dítěte) do země. Zásobnice není samostatný keramický typ (jde o zvláště velké exempláře různých typů, například *amfory, *hrnce), je to označení funkční;

2. někdy se tímto výrazem zkráceně označují také *zásobní jámy na sídlišti. (Karel Sklenář)

zástava, věc daná jako záruka (za *půjčku apod.); poskytnutí nebo držení této věci. Zástava se poprvé objevuje v mezopotamských právních textech včetně *zákonů od 2. tisíciletí př. n. l. Zástava představovala věcné zajištění půjčky, které mohlo být dále doplněno i zajištěním osobním (rukojemstvím). Práva zástavního věřitele však nebyla neomezená. Po vyrovnání pohledávek bylo třeba movitý i nemovitý majetek a osoby neprodleně uvolnit a vrátit. Zástavní věřitelé nesměli tedy majetek dlužníků trvale konfiskovat. V *Babylonii chránily předpisy o zástavách a zárukách zvláště zemědělce a pastevce. Zástavní věřitel musel dlužníkovi ponechat obilí k setbě, nezbytné množství potravin, krmiv apod. Věřitel musel také o zastavené pozemky a hospodářská zvířata pečovat a někdy dokonce dlužníkovi platit za jejich „užitek“ pod *sankcí ztráty pohledávky. Ručil také sousedům za škody způsobené špatným obhospodařováním zastaveného majetku. Rukojmí (synové, dcery, manželka, služebníci) nepodléhala jinak běžným tělesným trestům. Nezletilí rodinní příslušníci dlužníka, podléhající otcovské moci, kteří byli věřiteli odevzdáni nebo prodáni jako záruka (akkadsky: *kiššātu*) museli být nejpozději do tří let propuštěni, pokud byl dlužník svobodným občanem. Dlužní *otroctví

mohlo trvat déle a věřitel mohl také otroka nebo otrokyni dále prodat, když nebyla pohledávka splacena v dohodnutém termínu. Do cizí *země mohli být otroci prodáni jenom zcela výjimečně. *Klauzule o věcném a osobním zajištění půjček obsahuje starobabylonská sbírka právních „vzorů“ (*ana ittišu*), tradovaná až do 7. století př. n. l. ve *školách i v knihovnách (*archivy a knihovny). Ze zástav a záruk byl vyloučen služební majetek vojenských osob a *úředníků státní správy. Nejčastější případy zástav peněz a movitého i nemovitého majetku nalezneme ve smlouvách o koupi a zajištění služeb (například v *dopravě, skladování). V případě větších půjček, kdy byly od 6. století př. n. l. věřiteli královské dvory, *chrámy nebo „bankovní domy“ (*Murašů), mohli zástavu věřiteli poskytovat nejenom členové dlužnickovy rodiny, ale i další osoby (kolektivní ručení zástavou). (Blahoslav Hruška)

zastavení, v *křesťanství se tak nazývá každý ze čtrnácti úseků *křížové cesty, představovaných *obrazem, *reliéfem, *basreliéfem nebo sochou, před nimiž se poutník „zastaví“ k modlitbě. (Jaroslav Malina)

zástěna [archeologie, etnoarcheologie], rovná či obloukovitá stěna spletená z rostlinného materiálu a kryjící spíše *ohniště než člověka samého před větrem či deštěm, vzniklá již v *nejstarším paleolitu a užívaná i později v *pravěku a v prostředí nativních kultur. (Viz též *obydlí, *stavby a obydlí, nejstarší.) (Jaroslav Malina)

zástěrka, hotentotská, původně označení uměle prodloužených malých stydkých pysků (**labia minora pudendi*) u khoinských etnik (*Hotentotů, *Křováků) jižní Afriky, popsané poprvé roku 1669. S tímto jevem se setkáváme i u jiných pospolitostí (v Asii například *Itelmenové, v *Oceánii na Ponape). Hotentotská zástěrka je pro tato etnika výrazem krásy, ale i zralosti. (Jaroslav Malina)

zastřešující organizace občanského sektoru, *organizace občanského sektoru, zastřešující.

zastupitelská demokracie, *demokracie, zastupitelská.

zastupitelstvo, obecní, jako jiné označení pro *obecní výbor se vyskytuje již od 60. let 19. století, oficiálně užíván od roku 1919 (zákon č. 76/1919 Sb.), volili jej již všichni oprávnění voliči, podle velikosti *obce mělo 9–60 členů. Ze svého středu volilo *obecní radu (dříve obecní zastupitelstvo), dále *obecního starostu a jeho náměstky (radní). K okleštění kompetencí obecního zastupitelstva došlo po 16. 3. 1939 (vyhlášení *Protektorátu Čechy a Morava), po květnu 1945 nahrazeno plénem národního výboru. K obnovení obecní samosprávy došlo po komunálních volbách v roce 1990. (František Čapka)

zastupitelstvo, okresní, orgán okresní samosprávy zřízený na základě říšského obecního zákona z roku 1862 (v Čechách aktivován v roce 1864); skládalo se z 18–36 členů, voleno na 3 roky, v čele stál *starosta (potvrzoval jej *císař). Bylo zřízeno v sídlech *okresních úřadů (po roce 1868, kdy došlo k zvětšení okresů, jich v jednom politickém okrese působilo i několik). Hlavní funkce: péče o fondy a ústavy (zejména sociální, jako chudobince, nemocnice, sirotčince), péče o silnice, o zdravotnictví, o chudinskou výpomoc, o výchovu zanedbané mládeže apod. Na Moravě a ve Slezsku byly náhradou okresní samosprávy tzv. okresní silniční výbory. Skládaly se z 11 členů (šesti náhradníků), voleny na 6 let, měly menší kompetence než okresní zastupitelstva. Po roce 1918 jmenovány místo okresních zastupitelstev i silničních výborů okresní správní komise, avšak roku 1927 byl obnoven dřívější stav. (František Čapka)

zasvěcení, *iniciace, *obřad, iniciační.

zátěž, genetická, celkově jev, kdy ne všichni jedinci v *populaci mají optimální reprodukční zdatnost (*fitness). Motoo *Kimura (srov. *evoluce, neutrální teorie molekulární) rozlišuje dva typy genetické zátěže: substituční a segregační. K substituční zátěži dochází tehdy, jestliže *přirozený výběr (*selekce) nahrazuje výhodnější *alelou alelu méně výhodnou – během tohoto procesu bude průměrná fitness populace nižší než fitness výhodnější alely, anebo průměrná fitness populace po nahrazení (substituci) původní alely

alelou výhodnější (tj. kdy všichni jedinci v populaci budou nositeli nové alely). Matematicky je tato zátěž ekvivalentní tzv. selekčním nákladům. K segregační zátěži dochází tehdy, jestliže selekce v populaci udržuje stabilní *polymorfismus, například podporováním *heterozygotů (srov. *polymorfismus, balancovaný). V tom případě bude populace díky *principu segregace „doplácet“ na to, že kromě heterozygotů vzniká i 50 % méně zdatných *homozygotů (někdy se tento jev označuje jako genetické omezení). (Miloš Macholán)

zátěž, mutační, soubor škodlivých mutantních *alel udržovaných v populaci především rekurentními *mutacemi. (Jiřina Relichová)

zatmění Slunce, jev hrající důležitou úlohu v životě většiny kultur a etnik. Mimořádný význam mu přiřítali zejména *Aztékové, *Mayové a další mezoamerická etnika; znamenalo pro ně zápas božských nebeských sil (domnívali se, že *Slunce je pohlcováno jaguáry). Podobně – tedy jako příchod jisté *katastrofy – bylo sledováno a vnímáno na *Dálném východě a v dalších oblastech světa. (Jaroslav Malina)

zatracení, v *křesťanství věčný trest v *pekle. Například *katechismus katolické církve uvádí: „Bůh nepředurčuje nikoho, že půjde do pekla; je to důsledek dobrovolného odvrácení se od Boha (smrtelný hřích), v němž člověk setrvává až do konce.“ (Jaroslav Malina)

záušnice [archeologie], drobný šperk k ozdobě účesu, vyráběný z měděného, bronzového i zlatého, ojediněle stříbrného drátu jednoduchého i zdvojeného, stočeného do kroužku či spirálky. Užíval se v *eneolitu a zejména ve starší *době bronzové. (Karel Sklenář)

záušnice, esovitá [archeologie], *šperk kruhového tvaru z *bronzu nebo ze *stříbra vyrobený z drátu, jehož konec byl roztepán do tvaru esovité kličky; častý šperk žen v 10.–13. století. (Jaroslav Malina)

závazek, *povinnost, *nutnost něco konat, jednat vůči někomu nebo něčemu, vyplývající ze slibu nebo ze smlouvy, kterou na sebe člověk do budoucna bere, a to buď výměnou za nějaký prospěch, nebo z pohnutek mravních. Neplnění právního závazku bývá spojeno se *sankcemi, následkem nesplnění mravního závazku je *vina. (Jaroslav Malina)

závaží [archeologie], rozmanité artefakty vyráběné snad už v *mladém paleolitu (část mamutího klu s ouškem – *Předmostí), od *neolitu běžněji k zatížení snad rybářských sítí, osnovy *tkalcovského stavu apod. Pravěká závaží byla jednak kamenná (i valounová) se žlábkem k ovázání či s průvrtem, častěji ale hliněná (slabě vypálená, ale také jen sušená), tvaru někdy kotoučovitého, jindy ve tvaru válce provrtaného na podélné ose, nejčastěji ale komolého jehlanu či kužele s vodorovně provrtaným užším koncem. Na horním okraji otvoru bývají patrné rýhy po zavěšení. Předpokládá se, že hliněná závaží sloužila především na tkalcovském stavu k zatížení osnovy. (Karel Sklenář, Miloslav Slabina)

Závi Čemi Šanidar, *archeologická lokalita 35 km severozápadně od Rávandúzu (Irák). Sídliště či sezonní stanice z období *mezolitu (11. tisíciletí př. n. l.). Uvažuje se o souvislosti s osídlením vrstvy B I *jeskyně v *Šanidaru asi 4 km vzdálené, řešení problému však závisí na dostatečné přesnosti *chronologie obou nalezišť. Zdejší obyvatelé zhotovovali *kamennou štípanou industrii, dosud zcela v paleolitické tradici, užívali však i drtidel a jiných nástrojů (závaží ke kopacím holím?) z broušeného kamene. Jejich *strava tedy obsahovala i složku rostlinnou. Lovili divoké ovce a kozy, soustavně ovšem „poráželi“ především mladé samce, v čemž se odráží určitý ohled na reprodukční schopnost stáda. Jde o jeden z prvních dokladů intenzifikace a specializace *lovu, který posléze vyústí v dobytkářství (*pastevectví). Pylové analýzy naznačují postupný vzrůst zastoupení planě rostoucích travin, což by mohlo svědčit pro počátky *zemědělství. Pracovalo se tu i s asfaltem, jehož nejbližší zdroj je odsud vzdálen 160 km (tmelení *čepelí do násad), *kostí, *obsidiánem a dokonce i se surovou *mědí. Obyvatelé si stavěli okrouhlé chatrče (průměr 2,20 m). Hromadné ukládání křídel velkých dravých ptáků a kozích hlav na jednom místě naleziště svědčí snad o obětních zvycích. Ze svrchní vrstvy naleziště pocházejí doklady metalurgického provozu z 6. století n. l. (Petr Charvát)

zavinovačka, *úvodnice.

závislost, vzájemná ekonomická, označení skutečnosti, že dělba práce činí jedince životně závislými na tom, co vyrobí ostatní. (Marie Dohnalová)

závist, pocit krajní nelibosti a hořkosti při *úspěchu, *štěstí jiného; v průběhu času deformuje *charakter závistivého člověka. Někdy bývá zakrýván požadavkem *rovnosti a v tomto pojetí je využíván v celospolečenském měřítku k získání širokých mas pro podporu vlastních mocenských ambicí zejména totalitními režimy (*totalitarismus). (Jaroslav Malina)

zavodňování, přivedení vody do určité oblasti. Poprvé se objevuje na *Předním východě, kde bylo nutným předpokladem *zemědělství v oblastech, v nichž roční úhrn srážek (izohyeta) klesal trvale pod hodnotu 250 mm, především v jižní části mezopotamské kotliny (*Mezopotámie). Optimální pěstování *obilí vyžaduje totiž dvojnásobné množství ročních srážek. S jednoduchými lokálními systémy umělých závlah se setkáváme již v 5. tisíciletí př. n. l., kdy zemědělci zadržovali dešťové srážky v zimním období a vodu z potoků a malých říček nedaleko sídlišť v přirozených prohlubních (*wádi*) a rozváděli je po spádnicí stružkami k obilnářským záhonům. Na základě pokusů bylo zjištěno, že se tak mohlo na obdělvanou půdu dostat nejvýše 50–80 mm vody před podzimním setím a 40–80 mm v prvních fázích *vegetace s průsakem do hloubky 50–60 cm. Od 4. tisíciletí př. n. l. v souvislosti se vznikem *měst a *městských států byly v jižní Mezopotámii budovány velké soustavy umělých závlah, které zadržovaly vodu z každoročních záplav, přicházejících z povodí Eufratu a Tigridu v dubnu-květnu. Na rozdíl od egyptského Nilu nebylo možné využít vodu ze záplav k přeplavení polí před setím, také hmotnost naplavenin (sedimentů) byla při nízkém spádu mezopotamských řek mnohem menší. Vody Eufratu a Tigridu spolu s přítoky obsahovaly až 5 mg nerostných solí v 1 litru, což kladlo velké nároky na *kontrolu množství závlah ve vztahu k druhům obilovin a polní *zeleniny. Voda byla při záplavách z velkých řek odváděna do zdrží (o objemu až 265 000 litrů) a pomocí stavidel a propustí do soustavy velkých, někdy dokonce i splavných kanálů (*doprava). Na okrajích souvislých obilnářských polí (*plužin) byly často ve velké vzdálenosti (až 3,7 km) zřizovány další zdrže, z nichž potom odbočovaly poměrně mělké zavlažovací stružky (ve tvaru písmen U nebo V a spádu do 3 %) přímo k jednotlivým obilnářským záhonům. První umělou závlahou bylo přeplavení za účelem „vymývání“ půdy v množství až 100 mm (35–40 % celkových ročních závlah). Sumerské Rady starého oráče synovi doporučují během vegetace u obilovin ještě další 2–3 závlahy (po setí, při odnožování a k podpoře tvorby klasů) do jednotlivých brázd. Stavby, čištění a udržování umělých závlah byly velmi náročné na ruční práci a organizaci sezonního i trvalého nasazení pracovních sil, kterou na svém území prováděla *chrámová hospodářství a *palácová hospodářství. Vzhledem ke kořenovému systému obilnin, citlivému na úroveň hladiny spodní vody, byly umělé závlahy rizikovou záležitostí, jež se neobešla bez trvalých meliorací obdělávaných ploch. Péče o umělé závlahy patřila k předním povinnostem státní správy a samotných vládců, kteří o velkých stavbách umělých kanálů zanechali zprávy v historických nápisech a datovacích formulích (*datování). První zmínky o vodohospodářských dílech pocházejí z území města *Lagaše (25.–24. století př. n. l.). Stav soustavy umělého zavodňování kontrolovali „správci kanálů“ a chrámy a paláce odváděly za závlahy již od 24. století př. n. l. zvláštní „vodní“ *daně, pokud získaly pro svá pole vláhu ve výši „1 prstu na 1 *iku*“ (tj. hladiny 1,66 cm na 3600 m² = 166 litrů na 1 m²; údaje z 2. tisíciletí př. n. l.). Denní norma výkopových prací při stavbě kanálů kolísala podle typu zeminy a terénních podmínek mezi 1,6–3 m³, u menších stružek mezi 3–6 m³ (údaje z 1. tisíciletí př. n. l.). Původně sumerská soustava umělého zavodňování přežila zánik *Babylonu (539 př. n. l.), její hlavní kanály a zdrže byly zničeny až při mongolských vpádech ve 13. století n. l.

(K hospodaření s vodou v *Malé Asii, *Sýrii a *Palestině viz *přehrada, *vodovod.)
(Blahoslav Hruška)

závody ve zbrojení, evoluční, *závody ve zbrojení, koevoluční.

závod ve zbrojení, koevoluční, evoluční boj mezi soupeřícími spolu se vyvíjejícími sadami *genů, při němž se vytváří *adaptace a protiadaptace na druhé straně, což připomíná závody ve zbrojení. Příkladem může být *koevoluce druhu predátora a druhu jeho obvyklé kořisti nebo koevoluce druhu parazita a druhu hostitele. V rámci jednoho druhu může docházet k závodům ve zbrojení například při *pohlavním výběru (viz *autoelexe) nebo při efektu Červené královny. Koevoluce sama o sobě nemusí být nutně výsledkem závodů ve zbrojení, například mutualismus (srov. *koadaptace). (Miroslav Králík)

záznam, archeologický, soubor archeologických předmětů, objektů a nálezových okolností vzájemně provázaný v *prostoru a *čase a jejich širší *kontext (chronologický, stratigrafický, environmentální, sociální aj.). (Jaroslav Malina)

záznam, fosilní, zbytky organismů, rostlin i živočichů, mající geologický mód výskytu ve stanoveném geografickém prostoru a geologickém *kontextu. Rychlost a způsob sedimentace jsou hlavní proměnnou ovlivňující obsah a prostorovou strukturu fosilního záznamu. Sediment může být ukládán činností několika geologických procesů. Z *tafonomického hlediska je nejvýznamnější přenos fluvialní a eolický. (Michaela Zelinková)

záznam, pleistocenní klimatický, sled sedimentů, jejichž tvorba je podmíněna odlišnými fázemi *pleistocenního klimatického cyklu (*klíma). V našich podmínkách poskytují nejúplnější záznam sprašové série a jeskynní výplně. (Jiří A. Svoboda)

zázračný obraz, *obraz, zázračný.

zázrak, *událost, kterou nelze vysvětlit pomocí známých přirozených příčin. Většinou je spjat s *náboženstvím; vzbuzuje údiv svou mimořádností. (Jaroslav Malina)

zbarvení zubů, *zuby, zbarvení.

zbojnictví, forma lupičství v období *feudalismu, které však nabývalo protifeudálního rázu. Na Moravu se dostávalo ze severního a středního Slovenska (tam bylo mnohem rozšířenější – Juraj Jánošík [1688–1713]). Akce zbojníků mívaly podporu místního obyvatelstva. Zbojnictví bylo jakousi formou „partyzánského“ lidového boje, lid zbojníky opředl pověstmi o nezranitelnosti, nepolapitelnosti a nepřemožitelnosti. Počátkem 18. století k nim patřil na Moravě Ondráš z Janovic nebo valašský *hejtman Adamčík. (František Čapka)

zbožnění, činit *bohem, předmětem božské *úcty (významné osobnosti, panovníky apod.). Například sumerští vládci v *Mezopotámii se od 27. století př. n. l. v historických nápisech prohlašovali za potomky bohů a za své matky pokládali často bohyně-rodice, které je údajně odkojily (například Mebaragesi z *Kiše) a odchovaly na klíně. Skutečné zbožnění vládařů je z autentických pramenů doloženo až ve 24.–23. století př. n. l. ve staroakkadské říši (Narám-Sín, Šar-kali-šarrí), kdy se *králové sami označovali za „bohy *Akkadu a vládců čtyř koutů světa“. Na sklonku 3. tisíciletí př. n. l. byli posmrtně zbožněni legendární vládci *Sumeru *Gilgameš a *Lugalbanda. Za bohy na zemi byli považováni i vládci III. dynastie z Uru (*Ur-Nammu, *Šulgi), jimž byly věnovány četné oslavné *hymny, doprovázející kultovní obřady a oběti. V *chrámech se začínají objevovat kultovní sochy vládců. Na pečetítkách a *reliéfech jsou potom zbožněni králové od „smrtelníků“ odlišeni výškou postavy a božskými *insigniemi. Zbožnění králové zastupovali o novoročních slavnostech bohy plodnosti a v obřadu *posvátného sňatku pečovali o úrodnost *země.

Důkazem zbožnění jsou i tzv. audienční scény ve výtvarném umění, kde vladaři předstupují před bohy a dostávají od nich odznaky moci (například žezlo, hůl a provaz na měření pozemků). Zbožnění vládci ve starobabylonské době se vraceli k nomádským symbolům božské moci (oběti potravin ve stanech) a začínají vytvářet „božské dvory“ s družinami podřízených *kněží a knězek. Zbožnění králů v metropolích určovalo potom podřízenou roli provinčních vládců a povinnost respektovat centrální palác a chrám. U *Chetitů v *Malé Asii byli vládci zbožněni až posmrtně a dostávali pravidelné oběti, o nichž byly pořizovány přesné seznamy. Asyrští a babylonští vládci se v 1. tisíciletí př. n. l. považovali za syny „státních“ bohů *Aššura a *Marduka. Jejich zbožnění dokládají pravidelné

zádušní oběti, které se staly součástí kultovního *kalendáře. Obdobně byl uctíván vládce *starověkého Egypta – *faraon.

Zbožnění vládců bylo neslučitelné s *monoteismem. V historických knihách *Starého zákona je proto vyvolení a pomazání *Saula spojováno s nebezpečím, že král by mohl nahradit výlučnou moc Boha na zemi. (Blahoslav Hruška, Jaroslav Malina)

zbožnost, v *křesťanství odvozeno od latinského slovesa *dēvovēre*, „zasvětit se něčemu, zaslibovat“; má několik významů: a) označuje jeden ze sedmi darů Ducha svatého; b) je to morální *ctnost, která vede k plnění vůči *Bohu a vůči bližnímu; c) označuje všechny formy či způsoby jednání, jež jsou rozšířením liturgického života církve, například soukromá *modlitba, *růženec, konání poutí, *křížová cesta, uctívání ostatků, náboženské tance. (Jaroslav Malina)

zbraň [archeologie], druh *artefaktu, vymezený hlavně účelem, který však není vždy snadno určitelný. Zbraní mohl být každý předmět použitelný k *lovu či k *boji, k útoku či obraně, konkrétně řada typů nástrojů, zejména kamenných, ale i kovových (například *nůž), nemluvě o téměř nedochovaných zbraních dřevěných.

Teprve v *eneolitu se zřetelněji vydělují zbraně, sloužící často zároveň jako odznaky moci a společenského postavení (*dýka, *mlat, *sekeromlat), a odlišující se proto bohatším a pečlivějším tvarováním i zpracováním (či nevhodností k pracovním úkonům) od nástrojů, z nichž tvarově vycházejí. Z dalších typů zbraní sloužily některé pouze k lovu (*harpuna), jiné také nebo hlavně k boji (*meč). V pravěkých a nativních kulturách vzniklo několik druhů zbraní: *zbraň, bodná, *zbraň, metací, *zbraň, sečná, *zbraň, úderná, *zbraň, vrhací.

Téměř u všech typů musíme počítat zejména ve starších dobách i s jejich dřevěnou *variantou, zbraně z organických hmot se ovšem v nálezech dochovaly pouze výjimečně (viz například *Ötzi). (Karel Sklenář)

zbraň, bodná, *dýka, *kopí. (Viz též *zbraň.)

zbraň, metací, *luk, prak, *vrhač oštěpů. (Viz též *zbraň.)

zbraň, sečná, *meč. (Viz též *zbraň.)

zbraň, úderná, *mlat, *sekeromlat. (Viz též *zbraň.)

zbraň, vrhací, *bumerang, *oštěp. (Viz též *zbraň.)

zbraně a zbroj [starověký Přední východ], o pravěkém vývoji předmětů, které člověku sloužily k zasazování ran jiným živým bytostem a naopak k ochraně před *násilím tohoto druhu, toho mnoho nevíme. Jako zbraně možno přirozeně užít v podstatě jakéhokoli artefaktu či samorostu, na němž vůbec nemusí být patrné, co vše v minulosti způsobil. Vzpomeňme jen na biblický souboj Davida s Goliášem, kde k zlikvidování protivníka stačil pouhý *oblázek. První použití zbraně proti člověku dokládá bodnutí do hrudníku (**thorax*), doložené na jedné z neandertálských koster (**Homo neanderthalensis*) nalezených v jeskyni *Šanidar. Po celé další pravěké období však nemáme k dispozici jednoznačně identifikovatelné, specializované zbraně. Ty se vyskytují až ve střední době *urucké kultury se *sekeromlaty z *lokality *Tepe Gaura (vrstva XIII), sotva použitelnými jinak než v boji. Vzhledem k tomu, že jde o zbraně odznakové, nejspíše *atributy profesionálních válečníků, musíme ovšem počítat se vznikem bojovníckého „stavu“ již dříve. Celý arzenál bojových prostředků se pak objevuje v pozdní době kultury urucké v prostředí rodící se *civilizace. Válečníci onoho času užívali již všech typů později známých zbraní *bodných, *sečných a *úderných i střelných. K bodným zbraním náležela především krátká, často asi metací *kopí či *oštěpy a též *dýky o různé délce *čepele pro boj zblízka. K témuž účelu se užívaly rovněž bojové *sekery a kyje či palice s provrtanými kamennými hlavicemi nasazovanými na topůrka. K napadání protivníka na dálku sloužily *luky a *šípky, jejichž použití máme doloženo jak v otevřeném terénu, tak i proti obléhaným *pevnostem, a rovněž praky. Některé z honosně provedených zbraní měly zřejmě funkci velitelských odznaků. Jako příklad lze uvést hrot šípky ze slitiny *mědi a *stříbra, nalezený v urucké *Eanně. O užití ochranné zbroje (brnění) nemáme před rokem 3000 př. n. l. zpráv. V

průběhu 3. tisíciletí př. n. l. nedošlo zřejmě v oblasti zbraňové techniky k výrazným změnám, nepočítáme-li zavedení spíše odznakového *meče či šavle s křivou čepelí. Ve výzbroji střeleckých jednotek armády staroakkadské dynastie se zřejmě poprvé objevuje průbojnější *reflexní luk s lučištěm skládaným z pružných materiálů a doložený vyobrazením na *Narám-Sínově vítězné *stéle. Četné zkušenosti z dobových bojů se zřetelně odrazily v existenci prvních dokladů pro užívání zbroje. Již vojáci raně dynastického období pochodovali do bitev vybaveni kovovými, měděnými či bronzovými přilbami a v těžkých kožených pláštích s přišitými ochrannými destičkami z odolných materiálů, nejspíše kovů. Proti ostřelování se *vojsko chránilo *štítu, jak velkými a těžkými pravouhlými exempláři s připevněnými *puklicemi, za nimiž se kryly šiky těžké pěchoty ne nepodobné řecké falanze, tak zřejmě i menšími štíty osobními. Zvláště exponovaní bojovníci užívali osobní ochranné zbroje, onou dobou patrně organického původu, z *kožešiny či rákosového pletiva, jak ukazuje vyobrazení lagašského vladaře Eannatuma na tzv. Supí stéle. Od staroakkadské doby pochoduje mezopotamské vojsko pod bojovými zástavami, nejspíše *symboly božstev nesenými na žerdích.

Písemné a archeologické prameny raného 2. tisíciletí př. n. l. zachycují některé změny. Náleží k nim použití dřevěného vrhacího kyje či *bumerangu a rovněž první doklad pro použití těžkého, téměř 1 m dlouhého dvojsečného meče. Masové použití některých střelných zbraní dokládá například objednávka 10 000 hrotů šípů z *bronzu pro vojsko asyrského *krále *Šamši-Adada I. Některé dobové sošky však nevyklučují ani použití ochranné zbroje z organických látek (*textilu a *kůže?) na způsob středověké prošívané. Hlavní *inovaci střední fáze 2. tisíciletí př. n. l. pak představovalo vytvoření oddílů těžké jízdy a bojové vozby, užívajících již koní. Jejich bojovníci se odívali do bitvy v plnou šupinovou zbroj, jíž byli někdy chráněni i koně, své hlavy pak chránili přilbami. V 1. tisíciletí př. n. l. dosahuje asyrská armáda svých úspěchů spíše kvalitou velení, vyspělostí taktického manévrování a souhrou jednotlivých druhů zbraní než zavedením nových bojových prostředků. Je ovšem nutno připomenout všeobecnou dostupnost zdrojů nově používaného *železa, která výrazně zvýšila objem kovových zbraní, zbroje a techniky užívaných asyrskými vojsky. Asyrská pěchota vládne dlouhými a těžkými kopími představujícími účinnou ochranu před útoky jízdy či bojové vozby. Na přilbách asyrských vojáků se pak objevuje prvek proslulý ve zbrojířství antickém, ozdobný chochol. (Petr Charvát)

zbroj [archeologie, historie], souhrnný název pro ochranné prostředky bojovníka proti účinkům *zbraní. V *pravěku je doložena celkem výjimečně, mnohem vzácněji než zbraně. V kvalitnějším provedení plnila zbroj zhotovená z kovu nebo kovem bohatě doplněná nejen praktický účel, ale také symbolizovala výjimečné postavení jejího nositele ve *společnosti, patřila k *prestižním předmětům (*pancír, *přilba, *štít). Celobronzová zbroj se vyskytuje jako štít nebo *náholenice, části *kroužkové košile. Zbroj se ale hotovila i z organických materiálů, zejména z *kůže, někdy kombinované s kovem (kožený pancír s měděným či bronzovým límcem, *náprsníkem, pukličkami či *falérami). Ke zbroji je třeba počítat i drobné artefakty jako eneolitické *nátepní destičky, souvisí s ní také například *toulec.

Od *gotiky a *renesance bývala zbroj často umělecky zpracovávána a zdobena. Postupně ztrácela funkčnost ve prospěch dekorativního účinku a stala se předmětem sběratelství (od 17. století). (Jaroslav Malina, Karel Sklenář)

zdatnost, biologická, *fitness.

zdatnost, inkluzivní, *fitness, inkluzivní.

zdatnost, reprodukční, *fitness.

zdivo, kyklópské, megalitické zdivo z velkých kamenných kvádrů, polygonálních nebo přitesaných do pravidelných tvarů. Typické je pro architekturu mykénského období (*kultura, mykénská). Pozdější *Řekové považovali tento typ monumentálních *staveb za dílo bájných obrů *Kyklópů. (Jaroslav Malina)

zdravá funkční rodina, *rodina, zdravá funkční.

Zdravas Maria (Ave Maria), denní mariánská *modlitba užívaná od 12. století, jejímž základem jsou verše *evangelia sv. Lukáše – Andělské pozdravení (Luk 1, 28) a zvolání Sv. Alžběty (Luk 1, 42). (Michaela Králíková)

zdraví [medicína], podle *Světové zdravotnické organizace (WHO) stav úplné tělesné, duševní a sociální pohody, a nejen nepřítomnost *nemoci nebo vady. Duševní zdraví (někdy se uvádí i termín „psychologické zdraví“) zahrnuje i emocionální zdraví, vztahuje se k intelektuálním schopnostem a k subjektivnímu hodnocení vlastního zdravotního stavu. Tělesné zdraví se obvykle dává do souvislosti s nepřítomností nemoci nebo vady. Znamená udržení fyziologických funkcí orgánů a biologickou integritu jedince jako celku. Sociální zdraví se týká schopností navazovat sociální kontakty, rozvíjet uspokojivé mezilidské vztahy a zvládat sociální role.

Mnoho okolností nasvědčuje tomu, že zdraví není prostým protipólem nemoci, že je ve své podstatě jinou kategorií než nemoc. Lze soudit, že zdraví je pojmem spíše obecně humánním a sociálním než jednostranně medicínským a že jeho determinanty a možnosti jeho ochrany, posílení a rozvoje široce přesahují tradiční doménu zdravotnických služeb. Zdraví je nespornou humánní *hodnotou, a to jak individuální, tak i sociální.

Vzhledem k problémům s definicí zdraví bývají pro vědecké účely často vytvářeny tzv. operační definice zdraví, které jsou orientovány na ty charakteristiky zdraví, respektive nemoci, které souvisejí s cílem zamýšlené studie. Některé z operačních definic mají obecnější platnost, například: zdraví je potenciál vlastností (schopností) člověka vyrovnat se s nároky (působením) vnitřního a zevního prostředí bez narušení životních funkcí; nebo: zdraví je relativně optimální stav tělesné, duševní a sociální pohody při zachování všech životních funkcí, společenských rolí a schopnosti organismu přizpůsobit se měnícím se podmínkám prostředí. Tato operační definice má tři základní složky: (a) tělesnou a psychosociální integritu navozující stav optimální pohody, (b) nenarušenost životních funkcí a společenských rolí, (c) adaptabilitu, tj. přizpůsobivost ve smyslu fyziologické a sociální rovnováhy. (Jan Holčík)

zdravotní gramotnost, *gramotnost, zdravotní.

zdravotní politika, *politika, zdravotní.

zdravotní potenciál, *potenciál, zdravotní.

zdravotní výchova, *výchova, zdravotní.

zdravotní výchova orientovaná na zdraví, *výchova orientovaná na zdraví, zdravotní.

zdravotní výchova zaměřená na rizikové faktory, *výchova zaměřená na rizikové faktory, zdravotní.

zdravotnická politika, *politika, zdravotnická.

zdravotnické služby, *služby, zdravotnické.

zdravotnictví, rezortní systém obsahující soustavu odborných zařízení, *orgánů a *institucí (spolu s lidmi, vybavením, poznatky a metodami), které byly vytvořeny s cílem poznávat a uspokojovat zdravotní potřeby i oprávněné požadavky lidí. Zdravotnictví je subsystémem široce pojímané péče o zdraví. Funkcí zdravotnictví je jednak v širším smyslu vhodně usměrňovat a koordinovat systém péče o *zdraví, a jednak v užším smyslu řídit (ať už přímo nebo nepřímo) soustavu zdravotnictví a poskytovat *zdravotnické služby. (Jan Holčík)

zdravotnictví, veřejné (anglicky: *public health*), v anglosaské literatuře je poměrně dobře definováno jako organizované úsilí *společnosti s cílem chránit, rozvíjet a navracet *zdraví lidí. Jde o kombinaci vědeckých poznatků, dovedností i *názorů směřujících k udržení a zlepšení zdraví lidí prostřednictvím kolektivních nebo sociálních aktivit. Jde o *instituci, vědecký obor i praxi. (Jan Holčík)

zdravý lidský rozum, *common sense.

zduření (anglicky: *swelling* nebo také *sexual swelling*) [primatologie], specifická změna *anogenitální krajiny samic *primátů v době *ovulace, která se projevuje zduřením, změnou

barvy a dalšími charakteristickými znaky, které jsou nejvíce nápadné v době středu ovulačního cyklu, tedy optimální doby pro *oplodnění samice. Samice dává *prezentaci zduření samci najevo připravenost se pářit. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

zduření, adolescentní [primatologie], první drobné sexuální zduřeniny u *primátů, původně zahrnující pouze *labia; radikálně se zvětší a stanou se více pravidelnými v průběhu tří let do první dospělosti zduřeniny (pravděpodobně první *estrus); přitahují pozornost dospělých samců. *Menarche přichází o několik měsíců později. (Václav Vančata, Marina Vančatová)

zed', Dlouhá, *Čchang-čcheng.

zed', Velká čínská, označení *Dlouhé zdi v Západním světě zhruba od konce 16. století.

zednáři, svobodní, členové tajné (v současnosti polotajné) mezinárodní *společnosti, usilující o mravní, duchovní i sociální zdokonalení podle nábožensko-filozofických zásad svobodného zednářství. Působí od 18. století, v současnosti je jich několik milionů. Přijít může být každý dospělý muž, který věří v *Nejvyšší bytost a v *nesmrtelnost duše, je čestný, dobré pověsti, schopný platit členský příspěvek.

Svobodní zednáři jsou organizováni v tzv. lóžích, proslulých složitým alegorickým přijímacím obřadem, tajnými znaky apod. Prototypem zednářských *rituálů byly staré obřady svobodných kameníků (stavitelů *chrámů a *katedrál), jejichž rituály, znalosti a morální principy sahaly snad až k *civilizacím starověkého Řecka a Egypta. Činnost svobodných zednářů souvisí též s *rosenkruciány, popřípadě s *templáři. Přejít od středověkých kamenických dílen k symbolickým zednářským spolkům vyvrcholil v 17. století a byl završen vznikem první Velké lóže zednářů v Londýně v roce 1717 a v Paříži v roce 1725. Činnost svobodných zednářů se rozšířila do celé Evropy a jejich vliv se uplatnil i při vzniku USA. V 18. století patřili k svobodným zednářům mnozí představitelé *osvícenství, později mnohé osobnosti vědeckého, politického, uměleckého a ekonomického života.

Již od 18. století byli svobodní zednáři v některých *zemích pronásledováni a vězněni, neboť *hnutí bylo považováno za protivlastenecké a protikřesťanské (zejména *římskokatolická církev zakazuje věřícím vstup mezi svobodné zednáře); svobodní zednáři byli obviňováni ze státních převratů a *revolucí.

V Čechách byla první zednářská lóže založena roku 1733 v Praze, poté v dalších *městech. Za *druhé světové války byly lóže svobodných zednářů rozpuštěny. Po válce byla jejich činnost obnovena pouze do roku 1951; poté následoval opětovný zákaz. K znovuotevření lóží došlo v roce 1990. (Jaroslav Malina)

zelené kádry, *kádry, zelené.

zelenina, části (listy, kořeny, plody apod.) některých pěstovaných rostlin požívané za syrova nebo vařené apod.; tyto rostliny (například mrkev, okurka, zeli). Byla součástí *stravy počínaje *paleolitem. Poprvé začala být záměrně pěstována vedle *koření a *barviv v *zahradách i na okrajích obilnářských *plužin (*zemědělství, sumersky *ki-sum*, „cibulové místo“) starověké *Mezopotámie. Při přípravě půdy, okopávce, odplevelování i zavlažování (*zavodňování) převažovala (s výjimkou některých cibulovin) ruční práce (vysev do brázd vyměřených tyčemi nebo provazy). Dělení zeleniny do základních skupin bylo nejjednodušší, rozlišovaly se cibuloviny od „malých“ a „velkých“ *luštěnin a zelenina kořenová od listové. Hospodářské texty zmiňují nevhodnost následného pěstování cibulovin a luštěnin ve stejné trati. Z luštěnin byly rozšířeny *čočka (*Lens culinaris*), dva druhy *hrachu (*Pisum sativum* a technický *Lathyrus sativus*) a *cizrna (*Cicer arietinum*). Zelenina vyžaduje úhrn ročních srážek nad 300 mm a byla proto téměř všude závislá na pravidelné závlaze a stabilní úrovni hladiny spodní vody. Luštěniny byly první „záchrannou plodinou“ v případě výpadku úrody obilnin. Využívání luštěnin jako meziplodiny k obohacení půdy dusíkem v kořenovém systému se na starém *Předním východě zatím nepodařilo spolehlivě prokázat. Hrachy i čočka se vysévaly jako ozimy od září do listopadu a sklízely od února do června. Luštěniny se zpracovávaly

kuchyňsky na kaše a polévky, některé z nich (vikev, *bob, *Vicia faba*, *Vicia sativa*) i v dobytčářství (*pastevectví) jako zelené krmivo. Mezi cibulovinami převládaly cibule (*Allium cepa*) a česnek (*Allium sativum*), které nebyly od sebe v původním názvosloví rozlišovány. Obě plodiny, které patřily mezi základní potraviny (*strava), se pěstovaly ze *semen i výsadbou, podle místních podmínek i ve dvou obdobích (říjen-listopad, únor-březen). Vegetační doba až ke zralosti trvala kolem 120 dnů, častá byla i dřívější sklizeň se zelenou natí. Stroužky česneku byly sázeny na podzim a zaschlé palice se potom sklízely přibližně za 5 měsíců. Od poloviny 3. tisíciletí př. n. l. se v hospodářských textech objevují i zmínky o póru (*Allium porrum*, *Allium schoeonoprasum*, *Allium kurrat*) a snad i o cibuli-množilce, pěstované na zelenou nat'. Ze stejné doby jsou i záznamy o výsevu okurek (*Cucumis sativus*) a snad i cuket, pěstovaných potom od konce 2. tisíciletí př. n. l. ze sazenic. Ve 2.–1. tisíciletí př. n. l. se postupně rozšiřovalo pěstování tykví a dýní (*Lagenariae*). Z kořenové zeleniny máme doklady o mrkvi, ředkvičce, ředkvi, tuřínu a vodnici, z listové zeleniny o paleobotanicky neurčených salátech spíše typu polníčku. Pojídání cibule, česneku a póru bezprostředně před kultovními obřady bylo u *kněží považováno za „nečisté“, nelíbilo se božstvům a ohrožovalo účinnost modliteb. (Blahoslav Hruška)

Zelinková, Michaela (30. 5. 1982, Olomouc), česká archeoložka a antropoložka; absolventka magisterského studijního programu Historické vědy oboru Archeologie na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty *Masarykovy univerzity, od roku 2006 studentka doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Diplomová práce: *Kostěná a parohová industrie ze sídliště Dolní Věstonice I* (2006), vedoucí práce: Mgr. Inna Mateiciucová, Ph.D.

Zabývá se *zooarcheologií se zaměřením na industrie z tvrdých živočišných materiálů doby kamenné z hlediska technologické a funkční analýzy. Kontakt: Mgr. Michaela Zelinková, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: mickej@email.cz. (Jaroslav Malina)

Zeman, Josef (2. 10. 1951, Zlín), český geochemik; docent Ústavu geologických věd Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity, zástupce děkana a proděkan Přírodovědecké fakulty pro rozvoj a člen Vědecké rady této fakulty. Přednáší geochemii, environmentální geologii, geochemii životního prostředí, geochemii magmatických a metamorfních procesů.

Ve výzkumné práci se zabývá interakcí mezi horninami, vodním prostředím a atmosférou, přírodními oxidačně-redukčními procesy, migrací těžkých kovů v přírodním prostředí, působením bioty na anorganické reakce, modelováním dynamiky geologických a geochemických procesů a obecnými principy průběhu změn v geologických systémech. O těchto tématech uveřejnil několik desítek studií v našich i zahraničních časopisech a sbornících, publikoval několik skript a monografií. Spolupracuje s *Nadací Universitas: zástupce šéfredaktora časopisu *Univerzitní noviny*; člen edičních rad nadačních knihnic; autor typografické a výtvarné úpravy řady nadačních titulů; autor monografií v Edici Scientia Nadace Universitas Masarykiana: *Přírodní karbonátové systémy* (2002); *Stabilita a dynamika přírodních systémů*, I–III (2009). Laureát *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: Doc. RNDr. Josef Zeman, CSc., Ústav geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, e-mail: jzeman@sci.muni.cz. (Jaroslav Malina)

Zeman, Miloš (28. 9. 1944, Kolín), český prognostik, politik a státník. Po maturitě na střední ekonomické škole nebyl z politických důvodů přijat na vysokou školu a teprve po čtyřech letech začal dálkově studovat na Vysoké škole ekonomické v Praze, kterou dokončil v roce 1969. V období *pražského jara vstoupil do Komunistické strany Československa vedené Alexandrem *Dubčekem, avšak po okupaci Československa byl vyloučen pro ostrou kritiku nastupujícího normalizačního režimu (*normalizace). V červenci roku 1968 podal

přihlášku do obnovované sociální demokracie, jejímu vzniku však bylo tehdejší režimem zabráněno. Proto také s obtížemi hledal zaměstnání. Po dalších čtrnáct let pracoval v tělovýchovné organizaci, kde vybudoval prognostické centrum. To bylo roku 1984 zrušeno pro kritické studie o vývoji naší společnosti. Další zaměstnání našel v zemědělské organizaci, kde se situace opakovala a v roce 1989 byl propuštěn.

Po celé toto období se zabýval prognostickým modelováním společenských systémů. V přelomovém roce 1989 se aktivně zapojil do činnosti *Občanského fóra, v jeho středolevém proudu. V roce 1990 byl zvolen poslancem Federálního shromáždění, kde vykonával funkci předsedy rozpočtového výboru. Úzce spolupracoval s Klubem sociálně demokratické orientace. V letech 1990–1993 působil také jako vědecký pracovník Prognostického ústavu Československé akademie věd v Praze. V roce 1992 vstoupil do *České strany sociálně demokratické (ČSSD) a ve volbách téhož roku byl opět zvolen poslancem Federálního shromáždění České a Slovenské Federativní Republiky (ČSFR). V témže roce byl zvolen předsedou Městského výboru ČSSD v Praze, na hradeckém sjezdu ČSSD v roce 1993 jejím předsedou a na sjezdech v letech 1995 a 1997 byl v této funkci potvrzen. Dne 7. dubna 2001 ho jako předsedu ČSSD nahradil Vladimír Špidla. V parlamentních volbách 1996 kandidoval v severomoravském volebním kraji, kde byl zvolen poslancem Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky (PČR) a dne 27. 6. 1996 se stal jejím předsedou (1996–1998). V předčasných volbách do Poslanecké sněmovny PČR v červnu 1998 byl opětovně zvolen v Severomoravském kraji. V dalších volbách v červnu 2002 již nekandidoval. Dne 17. července 1998 byl jmenován předsedou *vlády České republiky, jímž byl až do 15. července 2002. V lednu 2003 byl Českou stranou sociálně demokratickou navržen na prezidenta, ve volbě 24. ledna však neuspěl už v prvním kole, protože řada jeho stranických kolegů hlasovala pro jeho hlavního rivala Václava *Klause. V roce 2007 vystoupil z ČSSD.

Miloš Zeman je autorem popularizačních a odborných statí a knižních monografií v oboru prognostické metodologie se zaměřením na simulační modelování společenských systémů (*Modelové a kvantifikační aspekty prognostické činnosti*, 1991; *Naše posttotalitní krize a její možná východiska*, 1991; *Varovná prognostika: Kniha, která v roce 1991 nevyšla*, 1998) a knih memoárů (*Jak jsem se mýlil v politice*, 2005; *Vzestup a pád české sociální demokracie*, 2006). (Jaroslav Malina)

země, územně správní obvod s vymezenou *autonomií řízený buď samosprávnými orgány nebo podřízený většímu celku a bez samosprávních orgánů; používán i jako ekvivalent *státu, případně soustátí (*země Koruny české), které bylo spojeno osobou *panovníka. (František Čapka)

země Koruny české, *země, české.

země původu, země, jejímž je žadatel o *azyl státním příslušníkem. V případě, že jde o osobu bez státní příslušnosti, je to *stát jejího posledního trvalého bydliště. Tím se rozumí stát, kde osoba bez státního občanství před vstupem na naše území pobývala a vytvořila si k tomuto státu vazby trvalejší povahy. (Marie Dohnalová)

země původu, bezpečná, podle *zákona o *azyly se bezpečnou zemí původu rozumí *stát, jehož je *cizinec státním občanem, v němž státní moc dodržuje *lidská práva a je způsobilá zajistit dodržování lidských práv a právních předpisů. Bezpečnou zemí původu neopouštějí její *občané z důvodů pronásledování za uplatňování *politických práv a *svobod, nebo ze strachu z pronásledování z důvodů *rasy, *náboženství, *národnosti, příslušnosti k určité sociální skupině nebo pro zastávání určitých politických *názorů. Jedná se o stát, který ratifikoval a dodržuje mezinárodní smlouvy o lidských právech a základních svobodách a který umožňuje činnost právníkům osobám, které dohlížejí nad stavem dodržování lidských práv. Přichází-li žadatel o azyl ze státu, který Česká republika považuje za *bezpečnou třetí zemi, lze jeho žádost zamítnout jako nedůvodnou. (Marie Dohnalová)

Země středu, *Čung-kuo.

země (Země) (řecky: *gé*, latinsky: *terra*):

1. [astrofyzika], třetí planeta Sluneční soustavy, největší, nejhmotnější a nejhustší ze čtyř vnitřních planet vyznačujících se pevným povrchem, od nichž se liší přítomností tekoucí vody a existencí bohaté *biosféry. Vytvořila se stejně jako ostatní planety Sluneční soustavy a samotné *Slunce shlukováním a stmelováním hmoty prvotní mlhoviny způsobeným gravitací před 4,6 miliardami let. Původně byla žhavou a tekutou koulí, ale již před 4,4 miliardami let byl její povrch ztuhlý. Jeho tvářnost a složení se měnily sopečnou činností a dalšími geologickými procesy. Biosféra vznikla a začala se rozvíjet asi před 3,5 miliardami let. Tento rozvoj vyústil ve vznik *člověka před více než 4 miliony let.

Domovem člověka se *Země stala díky mimořádné souhře okolností, která je unikátní nejen v rámci Sluneční soustavy, ale možná i celé naší galaxie. Tato unikátnost je hlavním zdrojem úvah o *antropickém principu. Slunce většina astronomů pokládá za řadovou hvězdu a podle poznatků posledního desetiletí nejsou ani planetární soustavy ničím výjimečným. Klíčovou podmínkou pro existenci života a člověka je zřejmě setrvávání planety v zóně, kde voda vydrží v kapalném stavu (neodpaří se ani nezmrzne) po dostatečně dlouhou dobu (alespoň miliarda let). Bereme-li za jednotku střední vzdálenost Země od Slunce, odhaduje se, že tato obyvatelná zóna leží v intervalu 0,95 až 1,37. Vzhledem ke změnám sluneční činnosti v minulosti je ovšem trvale obyvatelná zóna ještě podstatně užší. Pro podobu života, jakou známe, je důležité střídání dnů a nocí a ročních období na většině zemského povrchu, za což vděčíme rotaci Země a výraznému sklonu její osy vůči rovině oběhu kolem Slunce (23,5 stupně). Z vnitřních planet má střídání s podobnými parametry jen Mars, u něhož se však sklon osy v delším časovém měřítku chaoticky mění. Stabilizujícím faktorem pro sklon zemské osy je *Měsíc, který pravděpodobně vznikl jako důsledek nárazu menší planety do Země v raném období jejího vývoje. Měsíc také zvyšuje mořská dmutí, která mohla být důležitým faktorem při přechodu života z vody na souš.

Důležitým faktorem pro vývoj života byly patrně i srážky s menšími tělesy. Na počátku evoluce Země snad srážky s ledovými útvary a kometami zásobovaly Zemi vodou, později se stávaly krizovými faktory měnícími směr *evoluce, zároveň ovšem představovaly smrtelné ohrožení biosféry. Pohyby těchto těles výrazně ovlivňuje svou gravitací planeta Jupiter, takže i jí možná člověk vděčí za svou existenci.

Zřejmou významnou podmínkou pro udržení složitějšího života je existence dostatečně silného magnetického pole, kterou se Země liší od ostatních vnitřních planet. Magnetické pole, vyvolané elektrickými proudy v kapalném jádře Země, vytváří ochranný štít, vychylující vysokoenergetické částice přicházející ze Slunce. Uchování magnetického pole souvisí s uvolňováním energie radioaktivními rozpady v nitru Země, přenos této energie na povrch Země je základem mechanismu deskové tektoniky, díky němuž fungují sopky, zvedají se pohoří, přesouvají se kontinenty, mění se složení atmosféry. Tyto složité procesy mají dosud daleko k plnému pochopení, nepochybně však výrazně odlišují Zemi od ostatních planet.

Určujícím faktorem pro udržení života a civilizace na Zemi je energie, kterou dostává Země ze Slunce. V dlouhodobém měřítku její množství roste (asi o čtvrtinu za celou dobu existence Země). Změny odrazivosti atmosféry a povrchu Země však v témže měřítku výrazným změnám teploty na Zemi bránily, na čemž se podílela i biosféra. To se stalo zdrojem *hypotézy Gaia. V měřítku lidských dějin vedou změny sluneční aktivity ke klimatickým anomáliím, jako je tzv. malá doba ledová mezi 14. a 19. stoletím. Skutečné *ledové a *meziledové doby jsou však vyvolávány zhruba periodickými změnami pohybů Země, které mají za následek změny množství energie, již Země přijímá od Slunce i při jeho ustáleném chování. Tyto změny jsou trojího druhu:

1) Kolísání výstřednosti zemské dráhy v cyklu trvajícím asi 100 000 let. 2) Kolísání sklonu zemské osy v cyklu trvajícím asi 40 000 let. 3) Kombinace precese zemské osy (otáčí se po

pláští kužele) a stáčení elipsy, po níž se Země pohybuje kolem Slunce. Tím se mění vzdálenost Země od Slunce v daných ročních obdobích a také délka těchto období v cyklu 21 000 let.

Příslušné cykly se podle svého objevitele srbského geofyzika Milutina Milankoviće (1879–1958) nazývají „Milankovičovy cykly“ a v principu umožňují vysvětlit dlouhodobé změny *klimatu, i když řada otázek zůstává otevřena. V ještě dlouhodobějším časovém měřítku mohl poměry na Zemi ovlivňovat také oběh Slunce kolem středu galaxie. Takzvaný galaktický rok je dlouhý asi 250 milionů let a Slunce jej od svého vzniku absolvovalo již asi dvacetkrát. Ocitalo se přitom i s unášenou Zemí v různém galaktickém prostředí. Novější výzkumy napovídají, že i to vedlo k určitým periodickým změnám.

Věda a technika 20. století přinesla výraznou změnu vztahu lidstva k Zemi. Člověk nabyl schopnosti odpoutat se od povrchu Země, podívat se na Zemi „odjinud“ a stanout na povrchu nejbližšího kosmického souseda. Chystá se k dalším, ještě dalekosáhlejšími krokům mimo svůj domov. Také jeho vliv na tvářnost tohoto domova již nemůže být přehlížen ani v globálním měřítku, zejména díky zřejmému ovlivnění složení atmosféry, které může mít řadu závažných důsledků pro biosféru i pro lidskou civilizaci. K okamžité *katastrofě planetárních rozměrů by vedla jaderná *válka. Člověk je však také potenciálně schopen odvrátit globální katastrofy, které biosféře hrozí ze srážek s planetkami menších rozměrů;

2. [antropologie], sociální konstrukce a kulturní kategorie, jež se stala součástí *mytologií, pohádek, uměleckých děl a symbolických *kosmologií. Země je od pradávna předmětem uctívání a *kultů v *náboženstvích a mytologiích většiny světových *kultur a *civilizací. Pozemským pozorovatelům se Země jeví jako nekonečná přírodní plocha, zvrásněná geologickým reliéfem hor a údolí, protkaná vodními plochami a toky řek, pokrytá *flórou a *faunou a obklopená moři a oceány. V průběhu své existence dokázali příslušníci lidského rodu osídlit všechny typy *ekosystémů od tropických a subtropických oblastí přes klimaticky mírná pásma až k nevládným a chladným polárním teritoriím. Země, vystupující v podobě *přírody, vždy a všude představovala základní kontext lidské existence. Byla prostorem, který limitoval, stimuloval a determinoval osudy kultur i jednotlivců. Země ale nepředstavovala pouze reálný geografický prostor a fyzikální realitu, ale v průběhu evoluce rodu **Homo* se stala také významnou sociální konstrukcí a kulturní kategorií, jejíž význam varioval v historickém čase a lokálním prostoru. Země jako přirozené místo života našich předků byla předmětem četných spekulací, výtvarných ztvárnění a symbolických interpretací, které se promítly do uměleckých děl, pohádek, náboženských systémů a kosmologií.

S odvěkou lidskou snahou pochopit a vysvětlit genezi Země se setkáváme zejména v mýtech o stvoření světa. Doklady lidské *imaginace a *tvořivosti na téma původu přírody lze nalézt v mnoha světových kulturách. Například v egyptských starověkých kosmologických představách se můžeme setkat s myšlenkou, podle níž byl proces stvoření Země překonáním původního *chaosu, cestou postupného oddělování do té doby nerozlišených *entit, jako jsou půda a voda, země a nebe, světlo a tma atd. V jiných egyptských mýtech se ale můžeme setkat s příběhem, podle něhož svět vznikl z vejce, které snesl na prapahorek vyčnívající z pravodstva bůh *Thovt. Židovsko-křesťanskou kulturu navždy proslavil biblický příběh o stvoření světa *Bohem v průběhu sedmi dní.

Podle starých tibetských bájí v době, kdy ještě vůbec nic neexistovalo, se nejdříve zjevila dvě světla – jedno černé, nazývané Ňalwanagpo (tibetsky: *dmjal-ba-nag-po*), „Černé utrpení“, a druhé bílé, nazývané Őzerdän (tibetsky: *'od-zer-ldan*), „Světlo s paprsky“. Potom vytryskly z chaosu proudy světél o mnoha barvách, které se slily do duhy, z jejichž jednotlivých barev povstala tvrdost (prvek *sa* – země), tekutost (prvek *ču* – voda), žár (prvek *me* – oheň), pohyb (prvek *lung* – vítr) a prostor (prvek *namkha* [*nam-mkha'*] - „nebesa“). Těchto *pět prvků se posléze spojilo do tvaru obrovského vejce. Když pak se bohové (potomci bílého světla) a *démoni (potomci černého světla) setkávali a spolu obcovali, rodili se z vajec vzešlých z

tohoto páření nejrůznější tvorové. Příběhy o těchto bytostech začaly být spojovány s konkrétními místy – v horách, stromech, skalách, jezerech byly spatřovány buďto příbytky těchto bohů a démonů, nebo přímo sami tito bohové a démoni. Buddhistická mytologie postupně tyto původní představy vytlačila. Podle buddhistických představ, přejatých i v Tibetu, je tento svět reziduálním výsledkem **lā*, tj. skutků vykonaných již nežijícími obyvateli *vesmíru. Je to „karmický vítr“, který jako první rozhýbal prázdný vesmír, nikoli stvořitelský rozmar nějakého demiurga. Tento vítr se nakonec stal tak hustým a mocným, že dokázal zadržet déšť snášejíci se shůry, z čehož vznikl kosmický oceán, v jehož středu se vztyčila velká hora Rirab. Když byla tato nádoba univerza hotova, začala být naplňována zpočátku bytostmi duchovými a poté bytostmi pevných tvarů z masa a kostí, které pak zabydlily celou hmotnou zem.

S nesmírnou tvořivostí při hledání odpovědi na otázku původu Země se setkáváme i u *preliterárních společností. Například grónští *Inuité byli přesvědčeni, že Země se zřítla shora dolů. Z nebe poté spadly také kameny, hory, a půda, z níž povstali první lidé. U severoamerických *indiánů se zase často setkáváme s motivem vzniku Země z bláta, které z hlubin prvotního jezera vyneslo potápějící se *zvíře. Například kalifornští indiáni obývající údolí Maidu věřili, že Stvořitel Země (Kodoyampeh) sestoupil z oblohy po bílém laně a pověřil želvu, aby se ponořila do vše pokrývajících vod, aby našla kousky bláta. Když želva úkol splnila, Kodoyampeh z hlíny uhnětl kuličku, kterou rozplácl a položil na vodu. Silou jeho myšlenek začal tento malinký bochánek bláta kynout, až dosáhl velikosti světa, se všemi řekami, jezery a pohořími. Poté, aby svět neuplaval, jej ukotvil na severu, jihu, východě a západě čtyřmi lany. S představou Země jako ostrova, který pluje na vodě a je zavěšen na čtyřech kožených řemenech připoutaných ke stropu z tvrdého *křišťálu, se můžeme setkat také v mytologii indiánů kmene Čerokí. Motiv bahna, jako substrátu, z něhož byla stvořena Země včetně světa rostlin, zvířat a lidí, preferovali ve svých pohádkách a příbězích také afričtí Konové, kteří žijí na území Guineje. V oblasti Tichomoří, na ostrově Samoa, se zachovaly mýty, podle nichž Země vytvořil bůh Tagaloa ze skály, která se na jeho pokyn rozdělila na pevninu a moře.

V mnoha světových mýtech a náboženstvích je zrození Země spojováno s motivem plodnosti a cyklickou revitalizací přírody. Již v období *mladého paleolitu se objevují umělecké projevy, které svědčí o existenci *rituálů spojujících svět přírody s plodností. Země jako ideové a náboženské téma začala hrát významnou roli zejména v období přechodu od *sběračství a *lovu k *zemědělství. Zrození kultu *bohyně Země naznačují například neolitické sošky bohyně plodnosti, symbolizující vztah mezi mateřstvím a kultivací zemědělské půdy.

Soustavné obdělávání zemědělské půdy a usedlý život v trvalých zemědělských sídlištích se promítly do starověkých náboženských systémů, v nichž stále větší roli hrál motiv bohyně Země, která byla vnímána jako vládkyně přírody, symbol plodnosti a cyklického znovuzrození. Proto se v mnoha starověkých kulturách setkáváme se snahou ztotožnit přírodu se Zemí. V personifikované podobě toto spojení vystupuje jako mateřské bohyně, která je ztělesněním univerzální matky Země. Klasickým příkladem je antická bohyně Země a plodnosti *Gaia (Gé), jež zrodila nebe, hory a moře. V období *helénismu byl její kult ztotožněn s uctíváním bohyně *Déméter, která byla stejně jako Gaia považována za bohyni Země, dávkyni obilí a ochránkyni zemědělství.

Země jako fyzikální těleso a sociokulturní jev se stalo také důležitou součástí antické kosmologie. Svědčí o tom zejména homérická básně. Země je v nich popsána jako plochý kotouč, který na sloupech drží obr Atlant. Nad Zemí se klene polokulovitá nebeská baň zdobená hvězdami, zatímco v hlubinách Země se nachází podsvětí – říše mrtvých a temná propast Tartaros.

Jiný přístup k fenoménu Země zaujali řeční filozofové, kteří v rámci řešení ontologických otázek hledali příčinu *bytí a podstatu *univerza. Významnou roli z tohoto hlediska sehráli zejména představitelé milétské školy. Thalés z Miléty (1. polovina 6. století př. n. l.) byl například přesvědčen, že Země pluje po vodě jako plochá deska a nad ní se tyčí nebeská klenba – dutá polokoule s upevněnými hvězdami. Originální kosmologický model vytvořil také Anaximandros z Miléty (610–546 př. n. l.), podle kterého se Země podobá nízkému sloupu válcovitého tvaru, jehož výška je třikrát menší než průměr základny. Tento plochý válec se údajně nehybně vznáší volně v prostoru, aniž potřebuje jakoukoliv podložku. Rovnováhu a stabilitu mu zajišťuje jeho pozice ve středu univerza, kolem něhož se otáčejí ostatní *nebeská tělesa. Země ale nebyla předmětem výzkumu filozofů, ale také astronomů a matematiků. Již babylonští a egyptští astronomové správně usoudili na kulatost Země z pozorování jejího stínu při zatmění Měsíce. V antickém Řecku byla od 3. století př. n. l. kulatost Země všeobecně uznávána. V té době se *Aristarchos ze Samu na základě pozorování měsíčních zatmění a fází pokusil určit poměry velikostí Země, Měsíce a *Slunce a poměr velikosti Země k její vzdálenosti od Měsíce a Slunce (dochované dílo: *O rozměrech a vzájemných vzdálenostech Slunce a Měsíce*). I když vzhledem k nepřesnosti měření velikost Slunce podcenil, šlo patrně o první důkaz nepatrnosti Země vzhledem k vesmíru. O něco později Eratosthenés z Kyrény na základě pozorování úhlů, pod nimiž je vidět Slunce na různých místech poledníku, s dobrou přesností určil velikost Země. Aristarchos zastával *heliocentrický *názor, podle něhož Země a planety obíhají kolem Slunce. Shodoval se v tom s učením *pýthagorejců, které však mělo spíše mytický než vědecký podklad. Tento názor se však v antice neprosadil, obecně byla sdílena *Aristotelova představa o centrálním postavení Země a o zásadní odlišnosti pozemských a kosmických dějů. Ve 2. století *Ptolemaios dal *geocentrické soustavě důmyslnou podobu složených kruhových pohybů, která dobře odpovídala pozorovaným skutečnostem. O kulatosti Země většinou nepochybovali ani raní křesťanští učenci a filozofové, i když se vyskytly snahy přizpůsobit učení o Zemi údajům z *bible (například *Křesťanský místopis*, který napsal byzantský učenec Kosmas Mořeplavec v 6. století).

Převrat v názorech na postavení Země ve vesmíru přinesli učenci 16. a 17. století – Mikuláš *Koperník podal ucelený výklad heliocentrické soustavy, Galileo *Galilei ji podložil fyzikálními argumenty, Johannes *Kepler ji oprostil od *předsudku o kruhových pohybech a našel skutečné *zákony, jimiž se řídí oběh Země a planet a Isaac *Newton dovršil jejich snahy podáním univerzální teorie pohybů založené na třech pohybových zákonech a zákonu gravitačním. Přesvědčivým astronomickým důkazem pohybu Země kolem Slunce byl objev aberace (během roku se měnící odchylky světla hvězd), který uskutečnil James Bradley 1728.

V 19. století se podařilo změřit také proměnnost úhlu, pod nímž pozorujeme nejbližší hvězdy, způsobenou změnou polohy Země během roku, čímž byla určena vzdálenost těchto hvězd a potvrdila se ohromující nepatrnost Země vůči nim. Působivý Foucaultův pokus s kyvadlem v pařížském Panteonu 1851 prokázal otáčení Země kolem své osy. V té době již ovšem nikdo rozumný o správnosti heliocentrické soustavy nepochyboval.

Od 16. století se také začaly zpřesňovat poznatky o tvaru a velikosti Země. Výrazně k tomu přispěly zámořské cesty – roku 1522 se 17 námořníků Magalhãesovy výpravy vrátilo z první plavby kolem světa. Měření délky poledníku, které vykonala francouzská expedice do Laponska pod Maupertuisovým vedením 1736, poprvé prokázalo zploštění Země na pólech. Roku 1798 Henry Cavendish změřil velikost gravitační síly mezi běžnými tělesy a jejím porovnáním se zemskou gravitací určil hmotnost Země.

Poznatky o tvaru Země a jejích pohybech jsou neustále upřesňovány. Idealizovaný povrch Země je dnes definován jako geoid – ekvipotenciální plocha tíhového pole nejvíce se přimykající k hladině moří. Zkoumání tíhového pole Země dospělo do stadia, kdy se činí (s pomocí setrvačníků na družicích) pokusy určit důsledky rotace Země, jež předvídá obecná

*teorie relativity. Hlavní zájem věd o Zemi se přesunul jednak do detailního zkoumání její povrchové vrstvy a atmosférického obalu, kterým se zabývá řada speciálních vědeckých disciplín, jednak do zkoumání nitra Země. Zdrojem informací o něm jsou seismické vlny, které se po zemětřesení či explozích jaderných bomb šíří skrze zemské těleso. Již roku 1906 tak Robert Oldham dokázal existenci zemského jádra. Základní představy geofyziky nitra Země rozpracoval chorvatský geofyzik Andrija Mohorovičić (1857–1936). Hlubiny Země však zůstávají lidskému poznání v mnoha ohledech nepřístupnější než hlubiny vesmíru – nejhlubší důl sahá asi kilometr pod zemský povrch, nejhlubší vrt dosáhl 13 kilometrů. Také naše znalosti o složení zemského nitra a o procesech, které v něm probíhají, jsou většinou kusé a nejistější než poznatky astronomie a astrofyziky;

3. územně správní obvod s vymezenou *autonomií řízený buď samosprávnými orgány nebo podřízený většímu celku a bez samosprávních orgánů; používán i jako ekvivalent *státu, případně soustátí (*země Koruny české), které bylo spojeno osobou *panovníka. (Josef Kolmaš, Jaroslav Malina, Jan Novotný, Václav Soukup)

země, bezpečná třetí, podle *zákona o *azylu se bezpečnou třetí zemí rozumí jiný *stát než stát, jehož je *cizinec státním *občanem, ve kterém cizinec pobýval před vstupem na území, a do kterého se může vrátit a požádat o udělení postavení *uprchlíka podle mezinárodní smlouvy, aniž by byl vystaven pronásledování, mučení, nelidskému nebo ponižujícímu zacházení nebo trestu. Přichází-li žadatel o azyl ze státu, který Česká republika považuje za bezpečnou třetí zemí, lze jeho žádost zamítnout jako nedůvodnou. (Marie Dohnalová)

země, české (též historické české země, země Koruny české), souhrnný název pro *země tvořící nedílnou součást českého *státu a spadající pod svrchovanost českého *krále, který se začal užívat v době *vlády Karla IV. (1316–1378). Hranice českého státu se rozšiřovala již za Jana Lucemburského (1296–1346): v letech 1319–1329 na sever do Budyšínska (1319) a do Zhořelecka (1329), které společně vytvářely Horní Lužici; při zakoupení Zhořelecka použil král Jan Lucemburský poprvé státoprávního pojmu *Corona et mensa regni Bohemiae* (Koruna a stůl Českého království); tento pojem zahrnoval jak původní území českého státu, tak i přiřčené země, včetně zahraničních *lén. Jeho *symbolem se stala svatováclavská koruna. Českou lenní svrchovanost přijala od Jana Lucemburského (v letech 1327–1329) většina *knížat Horního a Dolního Slezska (jmenovitě Břežska, Bytomska, Kozelska, Lehnicka, Olešnicka, Osvětimska, Ratibořska, Stínavska, Záhaňska a Zátorska), což polští králové uznali smlouvami (1333, 1348). V roce 1322 (za pomoci Ludvíka Bavorovi v bitvě u Mühlendorfu) získal Jan Lucemburský také natrvalo Chebsko (nejdříve jako říšskou zástavu, od roku 1341 připojeno k *Českému království, v roce 1714 včleněno do království jako vnější kraj s určitými výsadami) a o třináct let později (1335) se dostalo podle tzv. vyšehradského traktátu pod moc českého krále další knížectví v Horním a Dolním Slezsku (z celého Slezska neuznalo jeho lenní svrchovanost jen knížectví svídnicko-javorské). Českému království tak přibyla ve Slezsku rozsáhlá území, jež byla součástí českého státu až do poloviny 18. století; k výše uvedeným územím musíme přidat řadu *lén ve Falci a v Sasku, v králově rodném Lucembursku (v roce 1354 je povýšil Karel IV. na vévodství a přiřlenil k České koruně, v roce 1441 získali Lucembursko burgundští *vévodové), krátkou nadvládu držela Koruna (počátkem 30. let 14. století) v severní Itálii a také zástavním právem v několika *městech v Dolních Rakousích. Takto územně rozsáhlé království přebíral ještě za Janova života jeho syn Karel, jehož cílevědomá zahraniční politika navazovala na velmocenskou linii posledních *Přemyslovců.

Karel IV. vybuďoval *České království (*Corona regni Bohemiae*) v rozměrech, které přetrvaly věky a zůstaly v podstatě tytéž až do *třicetileté války; jeho lucemburský český stát znamenal vrchol českého státního rozvoje, byl to největší stát tehdejší střední Evropy. Už v březnu 1348 na generálním sněmu říšských knížat v Praze upravil Karel IV. státoprávní

oměry v českém státě a jeho poměr k Říši. Třináct vydaných listin potvrzovalo dosavadní *privilegia České koruny a ponechávalo v platnosti jen volnou lenní vazbu českého krále na *císaře; listinou ze 7. 4. 1348 (pečetěnou říšskými knížaty) bylo stvrzeno dosavadní dělení Moravy na tři lenní útvary: moravské markrabství, olomoucké *biskupství a slezské vévodství, přičemž všechny tyto útvary podléhaly České koruně a českému králi jako *utile et immediatum dominum* (to znamená, že nikdo jiný, včetně císaře neměl nad nimi žádné právo). Podobně bylo v tutéž dobu (1348) včleněno do Koruny 16 slezských knížectví: Břežsko, Bytomsko, Hlohovsko, Lehnicko, Minsterbersko, Nisko, Olešnicko, Opavsko, Opolsko, Osvětimsko, Ratibořsko, Stěnavsko, Těšínsko, Vratislavsko, Zaháňsko, Zátorsko), také Horní a Dolní Lužice (tu po složitých jednáních v roce 1364 zakoupil a inkorporační listinou v roce 1370 přivtělil k českému státu). V říjnu 1373 koupil Karel IV. od Oty Braniborského Braniborsko (v lucemburské moci zůstalo do roku 1415, kdy je Zikmund postoupil *Hohenzollernům za 400 000 zlatých), čímž se hranice České koruny posunuly daleko na sever, skoro až k Baltskému moři. Po uzavření třetího manželství Karla IV. (v květnu 1353 s Annou Svídnickou) získal český král (definitivně v roce 1369) svídnicko-javorské knížectví; tak se dostalo poslední slezské knížectví pod českou vládu. Karlovi se rovněž podařilo připojit ke Koruně české mnohá léna ve Frankách, v Horní Falcí, Míšni a ve Voigtlandu (v souvislém řetězu mezi Tachovem a Norimberkem – tzv. Nové Čechy). Krátkou dobu byly formou personální unie spojeny s českým státem Mazovsko (1329–1355), Lombardie (1330–1338), Tyrolsko (1335–1342), Horní Falc (1353–1400); za Karlových nástupců byla tato území postupně ztracena. Kolem roku 1400 měla Česká koruna rozlohu zhruba 129 000 km², z toho největší země Čechy asi 54 000 km², Slezsko zaujímalu plochu 39 000 km², Morava 22 000 km², Dolní Lužice 9 000 km² a Horní Lužice 5 000 km². Od smrti Karla IV. (1378) již žádné území k českému státu nepřibýlo, naopak jeho rozsahu neustále ubývalo; k největším ztrátám došlo v roce 1636 (obojí Lužice) a v roce 1742 (téměř celé Slezsko), v Koruně zůstalo jen knížectví těšínské, jižní část knížectví opavského a krnovského a malá část Niska – tzv. české Slezsko s centrem v Opavě, o rozloze 5 147 km². Označení země Koruny české zaniklo v roce 1918 v důsledku vzniku Československé republiky (ČSR). (František Čapka)

země, dědičné (německy: *Erbländer*, die), *Habsburky užívaný termín (od 17. století) pro jejich državy ve střední Evropě (dělily se na české, německé a uherské); v roce 1804 bylo toto označení vystřídáno Císařstvím rakouským, od roku 1867 Rakousko-Uherskem. (František Čapka)

země, historické české, *země, české.

zemědělské družstvo, *družstvo, zemědělské.

zemědělské nářadí, *nářadí, zemědělské.

zemědělství, obdělávání *půdy, pěstování *kulturních rostlin a chov hospodářských zvířat (*domestikace); představuje hospodářský základ lidské *civilizace od nástupu *neolitu až do *novověku. Nové výrobní *hospodářství začíná v oblastech *Předního východu, kde vznikly v období mezi 13 000–10 000 př. n. l. v dosažitelné vzdálenosti výskytu planě rostoucího *obilí příznivé podmínky pro pěstování kulturních plodin.

Původní zemědělství mohlo vzniknout jen v některých oblastech planety Země, tam, kde existovaly příznivé ekologické podmínky: planě rostoucí obilí, *rýže, *kukuřice, *brambory aj., které mohli lidé kultivovat, a vhodné druhy zvířat, jež se dala ochočit (domestikace). V takových oblastech se již v *pozdním paleolitu dokázali lidé uživit *sběračstvím a *lovem na jednom místě, aniž by se museli stěhovat. Vybuodovali stálá sídliště a usadili se; takový způsob života vedli například lidé kultury *natúfienu před 13 000–11 000 lety, obývající rozsáhlé území jižního Turecka až k egyptskému Nilu a k dnešnímu *Izraeli. Lovili gazely, srnce, kozy a jiná zvířata, chytali ryby a hady a jedli i želvy a měkkýše. A sbírali zrna planě rostoucího obilí, zvláště *pšenice, což byla hodnotná potrava, poněvadž zrna této planě pšenice, jak víme z dnešních rozborů, obsahovala až čtyřicet procent *bílkovin, zatímco

naše pšenice má obsah bílkovin zhruba o deset procent nižší. Lidé natůfienu již používali řadu speciálních nástrojů, například pšenici řezali *žacími noži a *srpy s ostrím složeným z drobných čepelek z *pazourku, *obsidiánu nebo *rohovce a zrna drtili na masivních plochých *zrnotěrkách ze *žuly, ruly a jiných *hornin. Trvalo však ještě dvě až tři tisíciletí, než na Předním východě (v době neolitu) vzniklo skutečné zemědělství.

V poslední době byla vyslovena řada *hypotéz, kde a proč zemědělství vzniklo. Podle jedné z takových hypotéz, takzvané *oázové*, způsobil poslední ústup pevninského *ledovce v Evropě na sklonku *pleistocénu výraznou změnu podnebí právě v oblasti vzniku zemědělství na Předním východě: vysychání *krajiny svádělo tamější obyvatele k oázám a prameništím a nutilo je intenzivně využít všech zdrojů potravy, domestikovat zvířata a pěstovat a šlechtit obilí, aby se užívali na malém kousku země. Tato představa vzala nedávno za své díky *exaktním geologickým, pedologickým a paleontologickým studiím, které jasně prokázaly, že k zásadní změně podnebí došlo mnohem později, až v období rozvinutého zemědělství. Některé ekologické hypotézy nejsou dosud doloženy žádnými archeologickými nálezy, které by je opodstatňovaly, takže jsou spíše jen zajímavými logickými konstrukcemi. Podle takzvané teorie *priority úrodných údolí* se začalo obilí nejdříve pěstovat v úrodných údolích a na úpatích hor a pohoří s bohatými nánosy úrodné hlíny. Vážnou námitkou proti přijetí této hypotézy je však skutečnost, že na takových místech planě roste obvykle dost trav s kvalitními zrny samo od sebe, takže patrně člověka nic nevedlo a nenutilo k tomu, aby tento stav zlepšoval, či dokonce měnil. Podle hypotézy *náhorních rovin* přiměla obyvatele k pěstování obilí právě nehostinnost přírodních podmínek, nedostatek a špatná kvalita chudých trav v nepřilíh úrodných půdách. V tomto případě se ovšem vyskytly stejné námitky; v takových nehostinných podmínkách by první pěstitelské pokusy stěží mohly mít úspěch a na dlouhé experimentování nebyly možnosti, obstarávání potravy v těch dobách totiž zabíralo hodně času, síly a energie, která musela být vynakládána účelně, s konkrétní nadějí na úspěch.

Nejpravděpodobnější se zdá představa, že k objevu pěstování obilí došlo tam, kde se lidé snažili rozšířit potravinové zdroje, třeba proto, že jich stále přibývalo, v oblasti, kde ovšem plané obilí rostlo. Lidé na základě dlouhé tradice sběračství byli zvyklí *přírodu dobře pozorovat a věděli, kde, kdy a proč roste obilí lépe a více se mu daří, například tam, kde je nedusí jiné traviny, a že má klasy bohatší a větší, je-li řídkší, možná je dokonce sami pleli a protrhávali, když rostlo příliš hustě. Vzácnost potravy je nutila sledovat úrodu a se zrním dobře hospodařit. A tak si patrně jednou někdo z nich všiml, že zapomenuté zrno ve vlhké obilní *jámě nebo zrno zapadlé náhodně do úrodné hlíny v blízkosti odpadní jámy či jinde vzešlo a roste, protože tam byla *půda prosycena organickými živinami. Uvědomil si, že stéblo bude mít klas, že bude mít úrodu, a tak jako již učinil mnohokrát předtím, i teď napodobil, co viděl, a celý ten proces cílevědomě připravil: vložil zrno do půdy, kde by podle jeho zkušeností mohlo růst. Pro objev sám není ani tak důležité, že k němu došlo v odpadní či *zásobní jámě, v údolí nebo na kopci, ale ta schopnost postihnout náhodnou situaci, správně jí porozumět a dokázat ji zopakovat a využít.

Zhruba před 9 000–10 000 lety se tedy začalo zemědělství nezávisle rozvíjet na několika místech na světě; nejdříve na Předním východě, později v Číně, jihovýchodní Asii, Mexiku, v Peru a Bolívii; nedávno se ukázalo, že k oblastem původního vzniku zemědělství je třeba přiřadit také Novou Guineu. V každé z těchto oblastí byla pěstována jiná plodina: kulturní druhy pšenice a *ječmene na horkém Předním východě, *proso v chladné severní Číně, rýže v tropickém Thajsku, kukuřice v suchých náhorních rovinách Mexika a brambory ve vysokohorských oblastech Peru a Bolívie. Vypěstování těchto plodin v podobě, jaké je známe dnes, bylo ovšem výsledkem dlouhého, několik tisíc let trvajících vývoje. Proso například je ve své planě rostoucí podobě tuhou a velmi nenáročnou trávou, která snese i mrazivé podnebí a spokojí se i s nepřilíh kvalitní půdou; v okolí *Chuang-che (Žluté řeky), byla půda navíc bohatá na živiny, dostatečně porézní, vhodná právě pro tento druh. Stejně tak hybridní pšenice

typu dvouzrnky se od dnešních druhů značně liší. Také zemědělci v mexickém údolí *Tehuacán jen pozvolna šlechtili kukuřici, hlavní plodinu amerického zemědělství, „indiánské obilí“. Asi před 7 000 lety se středoameričtí *indiáni ujali planě rostoucí kukuřice, jejíž plodenství bylo dlouhé 19–25 mm a obsahovalo kolem 55 jedlých zrn. Vybírali kukuřičné klasy podle velikosti, ale ty byly ještě o čtyři tisíciletí později jen 40–50 mm dlouhé a každý z nich obsahoval přes 100 zrn. Teprve když zkřížili tuto stále ještě planou kukuřici s její blízkou příbuznou odrůdou *teosintou*, změnil se botanické vlastnosti kukuřice. Před dvěma tisíciletími pěstovali již američtí zemědělci několik odrůd domestikované kukuřice, které měly klasy zhruba stejně velké jako dnešní druhy.

V každé z těchto oblastí se zemědělství rozvíjelo vlastním zvláštním způsobem podle daných podmínek, přitom však určité rysy byly společné.

Tak například na Předním východě v oblasti takzvaného Úrodného půlměsíce, to znamená na území dnešního Íránu, Iráku, *Palestiny, Izraele, *Sýrie a *Anatólie, jsou počátky usedlého života a zemědělství patrné již v 9. nebo 8. tisíciletí př. n. l. Nejdříve byl osídlován a obděláván hornatý pás této oblasti, kde se dobře dařilo planě rostoucímu obilí a kde také žilo dosti zvěře včetně divokých předků domácích zvířat. Až později byly osídlovány přiléhající aluviální nížiny, poněvadž tam byl úspěšný rozvoj zemědělství podmíněn objevem *techniky zavlažování polí. V rozvinuté formě, doprovázené již hrnčířstvím, se zemědělství plně prosadilo v 7. tisíciletí př. n. l. Důsledkem toho se počet obyvatel v této oblasti výrazně zvýšil a v různých migračních vlnách se pak odtud lidé stěhovali na jih do severní Afriky, na západ až do jižní, střední a západní Evropy, dále do nížin kolem Černého moře, na východ do Střední Asie a až do povodí řeky Gangy v Indii.

Jednou z nejstarších osad s počínajícím zemědělstvím a chovem dobytka v hornatém pásu Předního východu byla *vesnice u dnešního *Závi Čemi Šanidaru v severním Iráku z doby kolem roku 9000 př. n. l. Lidé si tam tehdy postavili z hrubých kamenů okrouhlé *chaty o průměru asi čtyři metry, lovili divoké *ovce, *kozy, *jeleny, srnce i pratura; některá ze zvířat, hlavně ovce, domestikovali, chovali je zřejmě pasterveckým způsobem, podobně jako to dnes dělají *Laponci se *soby. Obyvatelé této osady vynalezli nové nástroje, *sekery a *tesly, vyráběné *broušením odolných druhů kamene, které používali ke kácení stromů, aby pak na vymýcených místech mohli zakládat políčka, a dále s těmito nástroji obráběli stavební dřevo a zhotovovali různé dřevěné předměty. Avšak k uvědomělému pěstování zemědělských plodin došlo na Předním východě až zhruba kolem roku 7000 př. n. l., z té doby známe již několik výrazných zemědělských vesnic – například *Kaľ at Džarmo v kurdském předhůří u *města Kirkúku v severním Iráku, *Çatal Hüyük a *Hacilar v Anatólii v Turecku, Bejdá v Jordánsku, Ali Kuš v Íránu aj.

Džarmo se rozvíjelo od konce 8. tisíciletí př. n. l. do počátku 6. tisíciletí př. n. l., což dokládá sídlištní *tell složený z patnácti vrstev, vysoký asi sedm metrů, rozkládající se na ploše zhruba 140x90 metrů. Raně neolitická osada z tohoto tellu měla asi 25 pravouhlých hlinitých domů a bydlelo v ní asi 130 až 200 obyvatel. Každý dům měl několik poměrně malých místností o rozměrech strany půldruhého až dva metry. Stěny domů byly omítnuty, podlahy byly z *rákosu a udusané hlíny, střechy byly rovněž z rákosu, a dřevěné dveře se otáčely na čepech v kamenných zárubních; ohniště byla zprvu otevřená, částečně zahloubená, později je vystřídal hliněné krby s hliněnými komíny. Hlína jako stavební materiál se mísila s řezanou trávou, zvláště rákosem, i chlévskou mrvou, čímž se získávala větší pevnost a odolnost stavby proti povětrnostním vlivům, zejména proti vlhkosti, a tyto příměsi také vyrovnávaly vznikající vnitřní pnutí v hliněné hmotě.

Džarmští se živili pěstováním dvou druhů pšenice a ječmene, hrachu, čočky, vikve a sbíráním žaludů a peckovic pistácie a chovem *koz, *psů a patrně i *domácích prasat, zatímco pratur (kmenový předek skotu) byl patrně stále ještě předmětem *lovu.

Výborné přírodní podmínky zřejmě byly v údolí řeky Jordánu, takže již v mezolitickém natúfienu tam existovalo osídlení, což dokazuje sídliště v nejspodnější vrstvě sídelního pahorku Tell-es-Sultan, patřícímu k dnešnímu *Jerichu, ve vzdálenosti asi deset kilometrů od břehů Mrtvého moře, ze začátku 10. tisíciletí př. n. l. Velký rozmach v tomto místě nastal již v raně neolitickém období. Osada, spíše malé město, tehdy měla značný obchodní význam (například ze Sinaje se dovážel *tyrkys a *obsidián pocházel dokonce až z východní Anatólie), a obyvatelé, kterých tam žilo až tři tisíce, ji opevnili mohutnými *hradbami, kamennou, téměř pět metrů vysokou zdí zpevněnou na vnitřní straně hliněným valem a z vnější strany obehnanou tři metry hlubokým vodním příkopem. Domy v nejstarším období měly kruhový nebo oválný půdorys a podlahu z pálené hlíny, později, kolem poloviny 9. tisíciletí př. n. l. je vystřídaly domy hranaté o rozměrech asi 7x3 metry, postavené ze sušených cihel. Osídlení pak víceméně souvisle pokračovalo, takže *Jericho je do určité míry právem považováno za nejstarší město na světě.

O tom jak tvořivě a invenčně si raně neolitičtí zemědělci počínali a k jakým překvapivým vysokým kulturním vymoženostem dospěli v tak časných dobách, svědčí zejména dvě turecké *lokality – Çatal Hüyük a Hacilar. Domy v Çatal Hüyüku byly postaveny z velkých sušených cihel svázaných trémovou konstrukcí, ploché střechy z rákosu a *mazanice byly podpírány dřevěnými sloupy. Hustě natěsnané a terasovitě uspořádané domy a dvorky byly přístupné po žebřících a střeších, v nichž byly vstupní otvory, sloužící zároveň k odvádění kouře z ohnišť nebo pecí. Interiéry mnohých staveb byly bohatě zdobeny *malbami a hliněnými *reliéfy, což vede k výkladu, že to byly jakési *svatyně. Vytríbené estetické cítění dokázali obyvatelé této lokality již v 7. tisíciletí př. n. l., patrně poprvé v lidské historii, vyjádřit dokonce v udivující syntéze harmonické jednoty projevu architektonického, malířského a sochařského. Vysoká *kulturní úroveň vyrůstala zřejmě z vyspělého hospodářství: pěstovali především proso, dva druhy pšenice, šestiřadý ječmen, hrách, čočku, chovali ovce a kozy a zvládli již tavení mědi.

Z hlediska hospodářské geografie se zemědělství na Předním východě rozvíjelo v samostatných a smíšených oblastech: 1. Tzv. „datlové pásmo“ s ručními závlahami a střídáním obilnin, *luštěnin a cibulové *zeleniny. Ruční příprava půdy, okopávka, stálé odplevelování (polní *zahrady). 2. Oázy v suché *stepi a vlhké enklávy na náhorních plošinách. Ruční nebo malé umělé závlahy, ruční obdělávání půdy. 3. Smíšená oblast hájů vyšších dřevin a *plužin se soustavou umělých závlah. Kopaničářské i orebné obdělávání. 4. Souvislá pole se soustavou plužin. Orebné hospodářství, umělé zavlažování, pravidelné úhoření. 5. Mokřadla s podmáčenou půdou a rákosišti. Mezi půdními typy převládaly písčité zeminy a *spraše s malou prostupností.

Z hlediska místních přírodních podmínek a hospodářského využití existovaly na Předním východě tři základní ekologické typy *kulturní krajiny bez jasného ohraničení: pásy podél přirozených (Eufrat, Tigris) a umělých vodních toků (*zavodňování) se zahradami, zelinářskými poli (sumersky: *ki-sum*, „cibulové místo“) a menšími obilnářskými plochami. Dále pole s téměř monokulturním pěstováním obilí a vzácněji i luštěnin (hrách, čočka, vikev) a olejin (*len, sezam) na polních „záhonech“ s přímým zavodňováním do brázd. Konečně potom pastviny na okrajích stepí a lučiny, přiléhající k polím a vodním zdrojům (prameniště, vodní nádrže, kanály, potoky, řeky, rybníky, jezera a mokřadla). Jednotlivé zóny spojovaly stepní přílohy osídlené nomády, tvořící v dlouhodobém úhoru nutné půdní rezervy. Příprava půdy se prováděla ručním a tažným zemědělským náradím, orebné hospodářství (záprah) zjišťujeme jenom u větších hospodářských jednotek (*hospodářství, chrámové, *hospodářství, palácové).

Zemědělský rok zahajovaly podzimní orba, ruční příprava polí, jejich několikeré vláčení a přeplavení vodou, dále odplevelování a výsev ozimého obilí. Hustotu porostů podporovalo jarní regulované přepásání stády bravu. Během vegetačního cyklu byla pole 2krát až 3krát zavlažována s následnou ruční údržbou figury brázd. Po sklizni (odřezávání noží a srpy, hrst'ování, snopkování) se obilí mlátilo na polních mlatech kopyty dobytka a žatevními smyky,

vzácně i holemi. Následovalo čištění zrna větrováním, jeho měření, rozdělování a uskladnění (do *zemnic a sýpek).

Tak se raní zemědělci na různých místech Předního východu učili vést usedlý způsob života; kontakty mezi jednotlivými osadami nebyly ovšem příliš intenzivní, a proto se dospívalo k různým řešením společných problémů, což se v konečném důsledku ukázalo jako výhodné, protože v *konfrontaci odlišných přístupů se pak mohly uplatnit ty nejlepší. Jakmile zemědělství důkladně porozuměli a začali být z něho dobře živi, vyjímali rostliny a zvířata z míst, na nichž všechno započalo a kde byly zdomácněné, a mohli osídlit nové oblasti; nejenže mohli, ale také museli, poněvadž jejich počet v každé nové generaci vzrůstal až na dvojnásobek. Například lidé, kteří vyvinuli zemědělství v jihozápadní Asii, se až do doby před zhruba 7 000–8 000 lety omezovali na oblasti teplého středomořského podnebí, Turecka, Řecka, *Egypta, *Kypru, *Kréty a některých dalších egejských ostrovů, neboť se o plodiny uměli postarat jen do určité míry. Ale po polovině 6. tisíciletí př. n. l. pochopili, že lze zemědělství provozovat i v drsnějším evropském *klimatu, a poměrně rychle osídlili celou Evropu.

Například na naše území proniká zemědělství v 6. tisíciletí př. n. l. s prvními kulturami *neolitu. Obdělávání půdy pomocí dřevěných a kamenných nástrojů mělo v počátcích podobu žárového zemědělství – *žďáření (vypalování stojícího porostu) nebo mýcení (a vypalování podrostu) a ručního okopávání či brázdění povrchu prvních políček, na nichž vyrůstala úroda obilovin – zejména pšenice, na níž bylo založeno celé pravěké zemědělství (dále se vyskytoval ječmen a proso, od doby bronzové *žito a *oves) nebo luštěnin (hrachu, čočky a bobu); jako textilní rostliny pěstovali pravěcí rolníci len a *konopí. *Sklizňovým nástrojem byl od neolitu žací nůž nebo srp s kamenným ostrím. Od *eneolitu bylo známo *oradlo a díky němu se šířila plocha obdělávané půdy – polí i travnatého přílohu – rychleji než zpětná obnova *vegetace, takže *lesů začalo ubývat, i když jejich *půdy byly méně kvalitní. Hospodářská zvířata byla původně jen doplňkem rolnictví – pěstoval se hlavně skot, ovce či koza a prase, jehož podíl od neolitu do eneolitu stoupal na úkor skotu (význam lovu pro obživu byl naopak na počátku neolitu mizivý, až v eneolitu větší: lovil se hlavně jelen, srnec a divoké prase, drobná kožešinová zvěř, ptáci i ryby, *strava se doplňovala sběrem drobných živočichů suchozemských i vodních). Dobytek se pásal v lese, zimní příkrmování zprvu neexistovalo, proto každá zima omezovala jeho stavy na minimum. Význam skotu, původně chovaného jen na maso, se zvyšoval zejména využitím k tahu (oradlo, *vůz), proto od eneolitu jeho počet roste i díky zimnímu příkrmování a nejpozději od *doby železné se šířícímu ustájení. *Doba bronzová přinesla kovový srp, *doba halštatská železný srp (*kosák), jinak se však technický *pokrok před hromadnějším nástupem *železa v *době laténské zemědělství nedotkl; nástroje pro čištění polí, obdělávání půdy, sklizeň a zpracování plodin zůstávaly dřevěné a kamenné.

Podobně se zemědělci šířili i v Indii, na *Dálném východě, v jihovýchodní Asii, v severní Africe, ve Střední Americe a v jiných částech světa a začleňovali lovce více či méně násilně do nového a mnohem pokročilejšího hospodářského systému. Jejich dílo dokončujeme dnes my a pohlcujeme do své industrializované zemědělské civilizace několik posledních společenství lovců a sběračů.

První zemědělci si darů *země nesmírně vážili, což vyjadřovali svým přirozeným způsobem, jak dokládají *mýty a jiné dochované památky. Zemědělství považovali za dar *bohů nebo jeho vynález spojovali se zbožněnými *kulturními hrdiny.

V sumerském mýtu *Ovce a obilí* se uvádí: „Lidstvo dávných věků / chléb nedovedlo jíst, / nedovedlo oblékat se do šatů. / Lidé údy měli nahé / a jako ovce požírali trávu, / vodu pili z kanálů / (...) Tehdy bůh Enki Enlilovi řekl: / ‚Otče Enlile, ovce a obilí, / jež na svatém pahorku vyrostly, / dejme ze svatého pahorku sestoupit na zem!‘ / Na příkaz Enkiho a Enlila / ovce s obilím ze svatého pahorku na zem sestoupily.“

V čínském traktátu **I-t'ing ta čuan* (Veliké pojednání ke Knize proměn), který byl sestaven v posledních stoletích před naším *letopočtem, jsou zachyceny mytologicky zabarvené představy starých *Číňanů o velkém přelomu v žití lidí – o přechodu od loveckého způsobu obživy a pohyblivého života k zemědělskému způsobu obživy a usedlému žití: „V dávné době vládl světu Pao-si (nazývaný též *Fu-si, legendární zakladatel čínské kultury v letech 2842–2738 př. n. l.). Vzhlédl nahoru a pozoroval obrazy na nebi. Pohlédl pak dolů a pozoroval události na zemi. Zkoumal podoby ptáků a zvířat a vlastnosti půdy. (...) Proplétal provazy, které užíval jako sítě a vrše při lovu zvířat a chytání ryb. (...) Když skončil rod Pao-siho, přišel rod Božského rolníka (*Šen-nung, mytický vládce v letech 2737–2697 př. n. l.). Rozštípl kus dřeva a udělal z něho *radlici a ohnul jiný kus dřeva jako hřídel pluhu a naučil mnoho lidí tohoto světa rozevírat půdu pluhem. (...) Když *slunce stálo v poledni, konal se trh. Povolal lid ze všech stran a shromáždil zboží z celé země. Tak je vzájemně vyměňovali. Potom se vrátili zpět a vše se dostalo na své místo. (...) Po rodu Božského rolníka přišly rody Žlutého císaře (*Chuang-ti, legendární panovník v letech 2696–2598 př. n. l.), *Jaoa (2333–2234 př. n. l.) a Šuna (2233–2184 př. n. l.) (dva mytičtí vládcové kmenového svazu Sia). Žlutý císař, Jao a Šun si oblékali prostý horní a dolní šat, a svět byl v pořádku. (...) Ochočili hovězí dobytek a zapřahali koně. Tak mohla být naložena veliká břemena a dosaženy vzdálené krajiny, aby se světu poskytl užitek ... Zavedli dvojité brány a noční hlídače s klapačkami, které by odháněly lupiče. (...) Rozštípli kus dřeva a udělali z něho paličky. Vyhloubili zem a zhotovili moždíře. Užití paličky a moždíře přišlo všem lidem vhod. Napjali dřevo do luku a nad ohněm nechali ztvrdit dřevo na šípky. Užitek luku a šípky je v tom, že drží svět v účtě. (...) V nejdávnějších dobách obývali lidé jeskyně a žili v lesích. Hrdinové pozdějších dob vynalezli obydlí. Nahoře byl hřebenový trám, dole pod ním střecha, aby zadržela vítr a déšť ...“

Potomkové Mayů si například svůj mystický uctivý vztah k půdě a k jejím produktům uchovali dodnes. Kukuřici oslovují obřadným způsobem Vaše Milosti. *Mayové považovali kukuřici za největší dar, jaký bohové dali člověku, personifikovali si ji a povýšili mezi samotné bohy, takže před zahájením zemědělských prací pořádali vždy bohaté a slavnostní náboženské obřady. Ještě donedávna se mopanští Mayové z Hondurasu v předvečer dne, kdy hodlali započít se setbou, shromažďovali v chýši hospodáře; přicházeli všichni, kteří měli pomáhat, nikdo nesměl chybět. Na stůl se položily pytle s osivem a miska z tykve s rozemletým kakaem a kukuřicí a před tykví a po jejích stranách se rozestavily zapálené svíčky. Započal dlouhý obřad, který trval až do rána, do zahájení prací. Nejprve se osivo i celá chýše uvnitř i zvenku podkuřovaly, muži obětovali bohům, modlili se za dobrou úrodu a prosili bohy o pomoc a ochranu polí. O půlnoci se pak konala hostina. Všichni muži zůstávali v chýši hospodáře až do rána, mezi obřady odpočívali v *hamakách, závěsných spacích sítích, a navzájem se sledovali, každý z nich byl ostatním na očích, aby nemohl ohrozit budoucí úrodu tím, že by v tento čas prosebné pokory obcoval se ženou. Podobné obřady se konaly i při jiných příležitostech, v *Yucatánu se například dodnes pořádají jako prosba bohům o déšť a v celé vesnici nebývá nikoho, kdo by se jich nezúčastnil. Mnohé *rituály bývaly i delší, trvaly třeba několik dní a měly alegorickou podobu, pro nás bizarní právě až naturalistickou praktičností a konkrétním vyjádřením *symboliky. Starší muž, představitel nejvyššího Chaka (*Chac), a čtyři Chakové jako jeho pomocníci pro čtyři světové strany nosili tykve s vodou, z nichž ulévají, aby způsobili déšť. Chakové dokonce napodobovali žabí kvákání, oznamující bouřku, a nejvyšší Chac mával dřevěnou sekerou a hlasem napodoboval hromy jako při bouřce. Obětní oltář byl přeplněn jídlem a nápoji, kolem dokola zpívali přítomní prosebné modlitby, tančili a odlévají úlitby *medoviny *balché*. Pak místo opustili, aby pokrmu, z nichž bohové ovšem již vysáli duchovní podstatu, docela prostě snědli. Bytostně tyto obřady prožívali, poněvadž úroda či neúroda znamenala hojnost či strádání, a rituál byl podle jejich přesvědčení jednou z cest jak dobrou úrodu zajistit. Projevy úcty, prosby, *magie, rituál a

úlitby však byly jen pojišťovacím doplňkem k vlastnímu snažení, vynucenému danými podmínkami a okolnostmi.

Skoro všude museli první zemědělci úrodnou půdu teprve získat, na různých místech v různých podmínkách a různým způsobem: mezopotamský zemědělec zavlažováním, zatímco střeoevropský neolitický zemědělec žďářením lesa, poněvadž v té době byla až na nepatrné ostrůvky stepi či lesostepi celá střední Evropa pokryta souvislými lesy.

Kácení lesa kamennými sekerami si zemědělci usnadňovali různými technikami, silnější a tvrdší dřeviny například jen po obvodu kmene nasekávali a v místě záseku pak propalovali, na svazích mohli postupovat tak, že nasekávali stromy postupně v rovnoběžných pásech, a pak stačilo skácet jen horní řadu, která při pádu strhla i nasekané stromy v pásu pod ní. Za rok až tři roky skácené stromy proschly natolik, že je bylo možno spálit. Pálili je pomalu a důkladně, aby přitom shořelo nejen dřevo skácených stromů, ale i pařezy a kořínky rostlin a plevelů; tam, kde napoprvé dobře neprohořely, bylo nutno vypálení třeba několikrát opakovat, což ukázaly moderní *experimenty. V některých krajích si mýcení lesa ušetřili docela, stromy jen nasekali nebo z nich oloupali kůru tak, aby stromy uschly a skácely se samy, což ovšem trvalo déle, pět až patnáct let. Teprve po dlouhém čase zjistili, že popel spálených stromů a křovin dodává půdě živiny a že zvyšuje její úrodnost. Zhruba po patnácti letech přestávala totiž půda rodit, nastával *hlad, a nepomáhala ani magická kouzla a rituály. Nezbylo než žďářením založit nová pole na jiném místě. Časem však nabyli zemědělci dalších zkušeností a dokázali podle dřevin lesa předem poznat, kde získají úrodnější půdu: o kvalitě země jednak vypovídaly stromy a keře, jakým se tam či onde dařilo, jednak její kvalitu ovlivňoval popel po vyžďářením lesa.

V *Mezopotámii například vznikaly první zemědělské osady v okrajových oblastech východní části *země s úrodnou půdou, příznivým klimatem a dostatečným množstvím vláh. Odtud se později obyvatelé šířili dál a postupně se stahovali do údolí řek, protože obhospodařovaná půda už nestačila větší počet lidí uživit, a dalším důvodem byly patrně klimatické změny související zejména s pluvialními a interpluvialními periodami. V nových oblastech však vznikaly problémy, půda měla v období sucha nedostatek vláh, poněvadž voda z Eufratu a Tigridu se k ní nedostala, a jindy, obvykle v době jarního tání, naopak voda z rozvodněného Tigridu obdělávaná pole zaplavovala a ničila. Myšlenka udržet vody z rozvodněné řeky a zavlažit jimi pole v období sucha byla základem nového *vynálezu a skvělého technického starověkého díla, soustavy zavlažovacích a odvodňovacích kanálů.

Mezopotamští zemědělci (obdobně i čínští a egyptští) si byli dobře vědomi, jak jsou zavlažovací kanály důležité, pojmenovávali je a vladaři se chlubili jejich stavbou na svých nápisech. Mnohdy podle jejich výstavby počítali léta, například *Chammurapi označil devátý rok své *vlády jako „rok, kdy byl postaven kanál ‚Chammurapi je hojnost‘“. Pečlivě kanály čistili a udržovali, o čemž svědčí zpráva *guvernéra města Terky Kibri-Dagana marijskému vládcovi Zimrilimovi: „Kanál, jehož správou jsem byl pověřen, jest úplně zanešen, pročez bude nutno nařídít povinnou práci pro veliké množství lidí. Proto jsem nemohl přijít do Terky. Práce, kterou jsem započal, jest velmi těžká. Místy se musí prokopat příkop do hloubky dvou loktů, někde i tří. Od chvíle, kdy jsem tuto práci zahájil, neustanu. Dnes, dvanáctého dne měsíce igi-kur, dávám tento dopis doručit vladaři. Do čtyř dnů budu moci dát vpustit do kanálu vodu. Zastavím ji u obce Ia-II, aby město Dúr-Jachdulim s okolím mohlo být zásobeno vodou, a potom přeždu na úsek kanálu z Bít-Zarchánu do Terky. Dám vytrhat rákosí, kterým zarostlo koryto kanálu, i s bahnem, jímž byl zanesen.“

Obyvatelé Mezopotámie dobře věděli, která půda je úrodnější a hodnotnější, a dostat taková pole bylo nejlepší odměnou za dobré služby, jak dokládá například nařízení vladaře guvernérovi v *Larse: „Odevzdej Sín-Inguranimu, kamenorytci, z pozemků patřících k paláci a z půdy ležící dosud úhorem dobré pole o velikosti osmnáct hektarů, ležící co nejblíže u vody.“

V některých oblastech narazili zemědělci zase na příliš mokrou, bahnitou půdu, a museli ji odvodnit, odvést přebytečnou vodu odvodňovacími kanály, řečeno moderní terminologií, provést meliorace. Nebylo k tomu potřeba ani zvlášť důmyslných a složitých nástrojů, stačilo drnovitou půdu rozrývat a drny pak rozsekávat dřevěnými kůly s dlátovitě upravenými konci, kanály kopat motykami a hlínu odhazovat širšími dřevěnými lopatami. Dva muži mohli tímto způsobem vybudovat zhruba dvacetimetrový kanál, široký v hlavní části 180 cm a na konci asi 100 cm, o hloubce 20 cm až 75 cm, za 10 osmihodinových pracovních dnů. Takto odvodněný pozemek o rozloze 300 m² s objemem vody 100 m³ mohl pak být vysušen za 4 dny. Jeden muž přitom za den průměrně vykopal a přemístil přes půl krychlového metru zeminy. To jsou údaje odvozené z experimentů, které nedávno provedli ruští experimentální archeologové. Ale například ze sumerských hospodářských textů z *Lagaše z poloviny 3. tisíciletí př. n. l. vyplývá, že takové práce probíhaly v mezopotamském prostředí nejméně třikrát rychleji.

Získanou půdu bylo potřeba před setím nakypřit. Na místech, kde byl předtím les vyždářen, byla tato práce snadnější, poněvadž vypálené kořínky porostu hlínu nakypřily a propálené drny se rozpadly; navíc zemědělci při pálení drny, pařezy a kořeny křovin páčili a rozbíjeli valením hořících kmenů. Půdu ryli a kypřili zahrocenými kůly a palicemi, dřevěnými a parohovými *kopáči a později i motykami, které se staly univerzálními nástroji. Vyrobit takovou motyku nebylo obtížné, poněvadž stačilo třeba jen úderem rozbít rohovcový, křemencový či vápencový *valoun, anebo vzít kus ploché *kosti z lopatky a přivázat či vsadit do násady ze silnější jasanové, dubové či jiné větve. Pracovní část nebylo potřeba nijak upravovat, kámen se sám po chvíli práce tvrdými částechkami rozptýlenými v půdě ohladil a přibrousil. Ani s rostlinnými vlákny a zvířecími šlachami, jimiž byla vlastní motyka přivázána k násadě, nebyly potíže, neboť se při práci obalily vrstvou hlíny, která ztvrdla a ovázání zpevnila.

V některých oblastech, v Indii, v Iráku, na Arabském poloostrově i jinde, se ještě donedávna používaly kypřicí hole a háky (takzvané brázdiče) tažené lidmi a je velice pravděpodobné, že tuto techniku uplatňovali i pravěcí zemědělci: dva muži tahali na laně vzepřenou hůl nebo hák z dubové větve a třetí muž jej zatlačoval do země, a aby si práci usnadnili, rovnoměrněji rozložili sílu a synchronizovali krok, zapírali se o zhruba dvoumetrovou hůl ve vodorovné poloze, k jejímž koncům bylo přivázáno tažné lano. I tak byla ovšem tato práce velmi namáhavá a takový způsob bylo možno použít jen v půdách kyprých a měkkých, bez velkých kamenů a tvrdých drnů. Velké ulehčení a rozvoj této techniky přineslo až využití tažných zvířat.

V průběhu 4. tisíciletí př. n. l. používali již mezopotamští zemědělci dřevěná oradla tažená zvířaty, pravěcí *Evropané poznali oradla až o tisíc let později, v mladším eneolitu. Tato oradla se sice nezachovala, máme však o nich zprávy v zobrazeních volských spřežení z hlíněných plastik a reliéfů na skalních stěnách a v některých archeologických lokalitách lze sledovat v eneolitických vrstvách i *fosilní brázdy – stopy po oradle, například v Sarnowě v Polsku z období *kultury s nálevkovitými poháry.

Originální oradla se dochovala dobře konzervovaná až z doby bronzové a z pozdějších období v severoněmeckých, britských a zejména dánských *rašeliništích. Například dubové oradlo používané ve 3. století př. n. l. bylo tvořeno lukovitě prohnutým *rádlem ze silné větve dubu, zasazeným do spodní části hřídele, k níž pak bylo upevněno *jařmo pro zvířata. Do horního konce rádla bylo zapuštěno držadlo, k spodní části, na dolním okraji přiosťované, dosedala dřevěná radlice, jejíž sklon bylo možno nastavit a utěsnit pomocí klínu. K takovému oradlu bylo možno zapřáhnout pár volů; tehdejší volci byli trochu menší než dnešní volové, a mohli být připoutáni buď za *rohy, nebo za šíji. První způsob spíše odpovídá nastavenému sklonu hřídele u nálezů oradel z dánských bažin.

Například v Číně spadají počátky orby a jednoduchých dřevěných oradel tažených lidmi již patrně do 3. tisíciletí př. n. l. a užívání mnohem výkonnějších nástrojů s železnými radlicemi a tažných zvířat náleží do poloviny 1. tisíciletí př. n. l., do období *Válčících států. Z roku 630 n. l. (z počátku tchangského období) pochází obraz z pohřební komory u Ling-sieny v provincii Šen-si, který je jedním z nejranějších čínských zobrazení orby. *Rolník užívá vyspělý plazový pluh s železnou radlicí a zahnutou hřidelí, kterou bylo možno zvedat a spouštět, a tím regulovat hloubku orby. Takové nářadí popsali v roce 880 Lu Kuej-ming ve svém proslulém díle *Lej-s' t'ing* (Klasická kniha o pluhu).

Orání znamenalo velký pokrok, poněvadž dobře nakypřená půda dávala větší a kvalitnější úrodu.

Pravěcí zemědělci při setí osivo nerozhazovali do široka kolem sebe, pravděpodobně je vysévali po zrnech do žlábků, které pak zahrabávali. O rostliny zřejmě pečovali, protrhávali je a pleli plevel, aby získali co nejvyšší výnos. Experimenty ukázaly, že tímto způsobem lze úrodu výrazně zvýšit, například na pozemku, který nebyl pravidelně odplevelován, klesl po čtyřech letech výnos vyloupané kukuřice z dvaatřiceti kilogramů na pouhých sedm kilogramů, ale za další tři roky při soustavném pletí výnos na tomto pozemku opět vzrostl na čtyřiatřicet kilogramů a vzápětí poklesl na čtyřiadvacet kilogramů.

Ke sklizni obilí se od pravěkých dob používaly srpy a žací nože. V neolitu a eneolitu měly tyto nástroje kamenná ostří; do násady ze dřeva či kosti zahnutého tvaru byla vložena buď jedna delší kamenná *čepel obdélníkového, nebo půlkruhového, či srpkovitého tvaru, nebo do ní byla stupňovitě vsazena řada menších *srpových čepelí odštípaných z *křemence, obsidiánu, pazourku, rohovce nebo jiných hornin podobných vlastností. Kamenné čepel z pravěkých srpů a žacích nožů se od ostatních čepelí odlišují výrazným *leskem, který na jejich povrchu vytvořila kyselina šťavelová, obsažená v travách. Kamenná ostří jsou velmi břitká, a proto účinná, a tak se v některých oblastech obilí řezalo kamennými srpy ještě i dlouho po objevu kovů. Avšak v krajinách, kde je těchto hornin nedostatek, například ve Střední Asii, používali zemědělci leckdy srpy a žací nože vybroušené z různých vyvřelých hornin, nebo dokonce srpy vypálené z jílu, které byly mnohem méně účinné a mohly vlastně řezat jen díky ostřivům obsaženým v keramickém těstě. Takže objev kovů a bronzových a později železných srpů přinesl zvláště v těchto oblastech veliký pokrok již proto, že sklizeň obilí byla velice pracná sama o sobě, a navíc musela být zvládnuta v poměrně krátkém časovém údobí, aby přezrálé zrno z klasů nevypadalo.

Obilí se sklízelo tak, že se srpem v jedné ruce žaly či spíše uřezávaly svazky stébel, přidržené druhou rukou. Později, v době železné, se objevily krátké kosy, které byly sice účinnější než srpy, avšak nepřilíš výrazně, a nadto se při jejich použití roztrousilo více obilí, což samozřejmě našim předkům velice vadilo. Takže se kosy užívaly jen ke kosení trávy a při sklizni obilí se začaly používat až mnohem později dlouhé ocelové kosy s břitkým ostřím a masivnější konstrukce, což například v evropském prostředí nastalo ve 14. století.

Požaté obilí muselo uschnout buď na slunci, na kamenech, na klenbě hliněné pece, nebo u ohně, aby bylo možno oddělit zrní, tedy obilí vymlátit, což byla práce dosti namáhavá, poněvadž tehdy pěstované pšenice nebyly nahé, ale měly obilky v klásku pevně obemknuty pluchami. Mláčení se provádělo vytloukáním zrn ze snopy bušením o kámen, o stěnu obydlí či o sloupy, nebo se naopak snopy obilí rozprostřely po udusané zemi a obilí se vytloukalo holemi a palicemi, později cepy, nebo šlapáním. *Sumerové využívali k výmlatu i zvířata, zapřahali je do zvláštních saní se sanicemi opatřenými zespodu pazourkovými úlomky a těmito saněmi v kruhu pojížděli po zhruba až půlmetrové vrstvě obilí. Na některých sídlišcích doby bronzové se používaly mláčící desky s pazourkovými hroty.

Potom bylo ještě potřeba převíváním očistit zrno od plev, osin, slámy a jiných nečistot, což se dělalo tak, že se zrno větrovalo – vyhazovalo se do výše v dlaních, dřevěnými lopatami či ošatkami, aby vítr lehčí nečistoty odvál.

Patrně bychom dnes laicky usoudili, že sklizeň pravěkých a starověkých zemědělců nebyla příliš bohatá. Máme však k dispozici docela spolehlivé údaje zvláště z předovýchodních civilizací a navíc můžeme vycházet z několikaletých zemědělských experimentů v modelech pravěkých sídlišť (*Butser Ancient Farm, *Historisk-Arkaeologisk Forsøgscenter, Lejre aj.). A tak lze docela oprávněně předpokládat, že sklizeň 10 metrických centů pšenice z hektaru byla i pro pravěké zemědělce dosažitelná, přičemž je dobré připomenout, že například ještě po *druhé světové válce se v Indii, Pákistánu a v některých oblastech někdejšího Sovětského svazu sklízelo průměrně 8 metrických centů pšenice z jednoho hektaru, a že dokonce ještě v roce 1955 činil i v hospodářsky vyspělých zemích průměrný výnos 18 metrických centů z hektaru. Za dnešní výnosy vdčíme šlechtění a zejména umělým hnojivům.

Z klínopisných zpráv ze starověké Mezopotámie se dokonce dovídáme, že například v roce 2400 př. n. l. byl výnos 25 hektolitrů na hektar, v roce 2100 př. n. l. klesl na 14,5 hektolitrů a v roce 1700 př. n. l. se sklídilo jen 9 hektolitrů z hektaru, což zapříčinilo patrně prosolování solemi pronikajícími do půdy z mírně slané vody řek a zavlažovacích kanálů v jižní části země. Prosolování půdy bylo vážným problémem a patrně také jednou z příčin, proč se později posunovala střediska a hospodářství se rozvíjelo spíše na severu, kde se *sůl v půdě nevyskytovala vůbec nebo jen v malé míře. Konečně i ve slavném babylonském mýtu o Atrachasisovi se dočteme o tom, že bůh *Enlil, rušený ve spánku rozvernými lidmi, je mimo jiné potrestal tím, že jim zamořil půdu solí. Na jednom z mezopotamských hraničních kamenů můžeme dokonce číst: „Necht' Adad, nejvyšší pán zavodňování nebes a země, sešle vlhkou sůl k zpusťování polí viníka, aby ječmen mu zaschl a zelená píce nevzešla!“

Tak jako dnes byla ovšem úroda zcela jistě i v pravěkých a starověkých dobách v různých krajích i v různých letech různá v závislosti na přízni či nepřízni klimatických i jiných podmínek v určitém roce i v určité oblasti a na použité *technologii. Moderní experimenty například ukázaly, že na pozemku, kde byla půda připravena žďářením, byla úroda mnohem vyšší než na pozemku, který byl získán prostým vykácením lesa, i když oba pozemky byly pak obdělávány naprosto stejně. V dalším roce však úroda na pozemku s popelem podstatně poklesla, takže se zdá, že žďářením se půda zúrodnila jen krátkodobě. Tento poznatek podporuje způsob hospodaření ruských rolníků v 19. století, založený na dlouholetých zkušenostech. Tito rolníci osivo rozhazovali do ještě teplého popela nebo do vrstvy nakypřené půdy smíšené s popelem, z nové půdy však získávali pouze jedinou úrodu: poněvadž v dalších letech výnosy prudce klesaly, ponechávali ta pole přílohem a vraceli se na ně až po dvaceti, či dokonce čtyřiceti letech a raději zakládali pole nová – měli konečně dost prostoru.

Staroneolitičtí evropští zemědělci pole asi neopouštěli po prvním roce, podobně jako to ještě v 19. století dělali ruští mužici; patrně obdělávali střídavě jen část pozemků kolem vesnice získaných žďářením, třeba polovinu, zatímco ostatní pozemky nechali odpočívat, a novou vesnici a nová pole zakládali až po delším časovém intervalu, po deseti či dvaceti nebo možná ještě více letech. V úrodné Mezopotámii zase pěstovali a sklízeli jen jednu úrodu do roka, aby půdu příliš nevyčerpali. V Severní Americe indiáni *Navahové sázeli kukuřici po deseti až dvanácti zrnech do důlku v asi dvacet centimetrů hluboké a čtyřicet centimetrů široké jámě, která dobře držela vláhu; tyto jámy hloubili jeden až dva metry daleko od sebe, aby si půda mezi nimi odpočinula, v příštím roce totiž jamky dělali přesně uprostřed tohoto intervalu. Jak kukuřice vyrůstala, jamky postupně zahrabávali, až navršili kolem rostlin kopečky, takže v dalším roce už jamky mezi kopečky vlastně měli připraveny.

Další přirozené vylepšení půdy leckde obstarávala domácí zvířata, vyháněná na pole v pravý čas, po sklizni, když pole odpočívala. Půdu rozrytím nakypřila a přirozeně pohnojila.

Když se postupem času v různých oblastech rozšířil sortiment pěstovaných rostlin, jejich vhodné střídání rovněž zmírnilo vyčerpávání půdy. Například střídání obilnin a bobu, pěstovaných v pravěké Anglii, bylo velmi dobrou kombinací, poněvadž pokles dusíku v půdě,

který nastává při pěstování obilí, doplňují do půdy bobovité plodiny, jejichž pěstováním se obsah dusíku v půdě zvyšuje.

Citový a citlivý vztah k půdě vyjadřovali tedy od samého začátku již pravěcí a starověcí zemědělci nejen mysticky ve svých bájích, uctíváním, zbožňováním, obětováním a magickým rituálem, ale i racionálním šetrným přístupem. Tato etická norma byla samozřejmě v prehistorii i historii mnohokrát porušena drancováním přírody a vybičováním polí, a nejen neúmyslným, citlivý přístup musel však být *primárním a převládajícím, což je doloženo i ve velmi starých písemných památkách a což dokazuje sama dnešní skutečnost, že i pro nás je stále ještě půda živitelka.

Z roku 1700 př. n. l. se zachoval sumerský text, sepsaný *klínovým písmem na hliněných tabulkách, který bychom dnes charakterizovali jako starověký rolnický almanach či *kalendář, tedy jakýsi poutavě podaný agronomický plán či návod. V tomto almanachu se probírají postupně rady k jednotlivým zemědělským pracím a údobím od začátku hospodářského cyklu – jarních záplav až po sklizeň. Doporučuje se konat hlídky u vodních propustí, aby vody nevystoupily příliš vysoko a jarních záplav bylo správně využito. Když vody vsákly, měla být pole vypleta a ohrazena, aby nebyla podupána dobyt看em a toulavou zvěří. Pak musela být půda kypřena, doporučovalo se dvakrát motykou a jednou rýčem, a almanach radil dobře na tyto práce dohlédnout, aby byly pečlivě a poctivě provedeny, protože na přípravě půdy velmi závisí úroda. Potom nastala pro celou rodinu i čeleď doba přípravy k setí. Na samotném setí také hodně záleželo, nesmělo být zaseto ani příliš hluboko, ani příliš mělko. Brázdy pro zrno se oraly na dlouhý krok od sebe, asi pětadesát centimetrů, a pak se ještě mělo orat příčně, aby se odstranily hroudy, které by překážely klíčícímu obilí. Zavlažování mělo být podle almanachu celkem trojí: když osení vyrostlo k úrovni brázdy, když zhoustlo tak, že přikrývalo pole jako rohožka, a když se ukázal klas. Jestliže obilí žloutlo, byla nutná ještě čtvrtá závlaha, čímž se úroda zvýšila o desátý díl. Žně měly být zahájeny, když bylo obilí tak silné, že bylo připraveno klesnout a zlomit se pod tíhou klasů, „k čemuž nechť nastoupí ženci a vazači a další specialisté, a nakonec mlatci se saněmi a dobyt看em a převívači, aby se zrno vyčistilo, načež všichni nechť se obrátí k bohům s patřičným díkem“. Modli se, vzývej bohy a bohyně, a pracuj – tak zněly rady.

Postupně se v Mezopotámii začalo pěstovat obilí: na severu dvouřadý ječmen, na jihu ječmen šestiřadý, pěstovala se pšenice dvouzrnka i obecná a proso. Olivovníku se v Mezopotámii tehdy nedařilo, olej se s vydatným výtěžkem lisoval ze sezamu; používal se k úpravě pokrmů, k svícení, výrobě mastí a k liturgickým či magickým obřadům. Na severu se již v prehistorické době pěstoval i len, z vláken se tkalo plátno a lněná *semena se používala jako lék, *Sumerové znali i řeřichu, přidávali ji do chleba jako *koření a užívali ji rovněž jako *léčivo. Později k těmto plodinám přibýly také konopě, hrách a hořčice a v posledních stoletích před naším letopočtem i rýže.

Bohatá úroda mezopotamských polí udivovala i řecké učence *Hérodota a Strabóna, jejich údaje však byly patrně značně zveličené, což platí zřejmě i o údajích asyrského *krále *Aššurbanipala, kde se píše o dvoumetrových stéblech s třiceticentimetrovými klasy. Aššurbanipal chtěl asi poddané ujistit, že zemi nehrozí bída a *hladomor. Nicméně výsledky nejnovějších paleoekologických studií ukazují, že dvanáctinásobný až šestnáctinásobný výnos byl běžný, a dokonce i šedesátinásobný výnos mohl být za příznivých okolností reálně dosažitelný.

Dobrá úroda samozřejmě znamenala dostatek potravy a lidé se nemuseli bát hladu, avšak přibýly i nové starosti. Zatímco paleolitíci lovci a sběrači docela dobře uchovávali maso i rostlinnou potravu v jeskyních a jenom jednoduše vyhloubených potravních jamách, pokud si vůbec měli z čeho zásoby vytvářet, stejně šlo obvykle jen o uchování nepříliš velkého množství po krátkou dobu. K delšímu skladování obilí se obyčejné zahloubené jámy nehodily, protože byly většinou vlhké a vlhkost zrna nesvědčí; navlhlé zrno začíná totiž brzy hnit.

Přítom zvláště obilí k dalšímu setí bylo potřeba uchovat poměrně dlouhou dobu a skladovat je tak, aby potom dobře vzešlo. Takže zrno k výsevu nebylo možno ani sušit a pražit jako zrno k přípravě potravy. V některých krajích, například na Britských ostrovech, ukládali zemědělci obilí, obvykle již vyláčené, do nadzemních zastřešených sýpek nebo do podzemních jam vyhloubených do vápencového nebo křídového podloží. Většinou je však ukládali do podzemních obilních jam (*obilnice), které po vyhloubení někdy jen vyložili slámou, zvláště pokud byly v suché půdě, ale častěji je vymazávali jílem a vypalovali, což byl nejjistější způsob, protože kromě dobré izolace znamenal dezinfekci. Výmazy se daly navíc každoročně obnovit a jámy znovu vypálit, což již neolitickí zemědělci skutečně prováděli. Shora jámy zadělávali slámou, jílem nebo šterkem a někdy nad nimi ještě budovali přístřešky. I dnes vyžaduje skladování obilí v silech složitou technologii a odborně školenou obsluhu; zhruba řečeno musí zrno odpočívat v temnu a bez kyslíku, aby nezačalo růst, a je třeba dbát, aby se nezapařilo, a již pravěcí zemědělci museli všechny tyto jevy odpozorovat, vyzkoušet a vytvořit vhodnou technologii a pak ji provádět bez složitých přístrojů, měření a analýz, pouze na základě svých empirických zkušeností.

Určitě se ovšem také stávalo, že se do jámy dostala spodní voda a obilí shnilo, nebo tam pronikla dešťová voda a obilí sladovalo, a právě taková náhoda přivedla patrně naše pradávne předky k objevu piva. Konečně takto dospěli k pivu experimentální archeologové při jednom neúspěšném pokusu uchovat obilí stejným způsobem, jako je uskladňovali *Keltové v posledních stoletích před naším letopočtem. Naši předkové byli tenkrát nepochybně rozezlení nebo spíše rozlíceni ztrátou obilí a nad jámou nad tím neštěstím dlouze hořkovali, až, trochu již omámeni výpary, dostali žízeň, tekutiny z jámy se napili a zachutnala jim, což byl první krok ke vzniku pivovarnictví, dalšího nového oboru. Zřejmě již pravěcí, natož starověcí lidé měli dobře rozvinuté chuťové orgány, protože všechny smysly, a tedy i chuť, museli aktivně zapojit jako prostředek poznávání. Sumerové v písemných památkách z 3. tisíciletí př. n. l. uvádějí různé receptury na vaření piva; vařili nejméně osm druhů piv ječmenných, osm druhů pšeničných a tři druhy míchaných piv.

Když lidé zvládli technologii hrnčířské výroby natolik, že dokázali vyrobit i nádoby větších rozměrů, začali zásoby obilí uchovávat i v nádobách z pálené hlíny, *zásobnicích, do nichž se vešlo i několik desítek kilogramů zrna.

Objevy nových řemeslných technologií rozvinuly a obohatily praktický život všech obyvatel stálého sídliště. Ženy již nevařily jen celistvá zrna, ale ze zrn různých druhů obilí, rozemletých zprvu na znotěrkách a pak v rotačních kamenných mlýnech, získaly různé druhy mouky a z ní vařily rozličné kaše ochucené rozmanitým kořením, to znamená malým množstvím aromatických a výrazně chutnajících rostlin, většinou vzácnějších výskytem, a z mouky pekly na rozpálených kamenech i různé druhy placek a později i chléb v pekařských pecích. Stejně tak přibyl nový způsob úpravy masa, kromě opékání na přímém ohni a pečení masa zabaleného ve vrstvě jílu a uzení masa v kouři bylo teď možné maso doměkka uvařit v hliněném *hrnci (což ovšem nastalo až v mladších pravěkých obdobích, kdy vyspělá keramická technologie umožnila výrobu s neprůlinčným *střepem).

Zbytky potravy našich pravěkých a starověkých předků se pochopitelně v původní formě nedochovaly, avšak znalosti o tom, čím se živili, můžeme čerpat z několika zdrojů, především ze starověkých písemných památek, etnografické *evidence a z moderních experimentů. Pokrmy připravované v hliněných nádobách zanechaly totiž někdy na jejich povrchu nepatrné stopy, takže srovnávací analýzou starých nálezů s pozůstatky experimentálně připravovaných různých druhů potravy na povrchu *replik původního nádobí lze získat alespoň hrubou představu o jídelníčku našich předků. Tyto představy doplňují a korigují nálezy potravin, které se přece jenom výjimečně někde dochovaly díky zvláštní shodě okolností, vytvořené dobrými konzervačními podmínkami, jako jsou například nálezy zbytků chleba ve vápnatých

půdách nebo uchování potravy v žaludcích lidí, pohřbených v dánských bažinách i jinde, kde měla půda vhodné konzervační účinky a kde bylo i vhodné klima.

Úspěšné racionální hospodaření se odrazilo v samotném rozvoji zemědělství a projevilo se i v jiných oblastech činnosti. Ze sumerských písemných památek lze například vyčíst, že se tehdy v zemědělství uplatnilo až deset specialistů na různé druhy prací, a i když se určité některé činnosti překrývaly nebo jen málo navzájem od sebe lišily, přece jen jde o názorný obraz rozvinutosti a složité mnohotvárnosti a vyspělosti tehdejšího zemědělství.

Obdobně obdivuhodných výsledků dosáhli v oblasti zemědělství rovněž obyvatelé *Nového světa, zejména při pěstování základních plodin – kukuřice a brambor.

Pro středoamerické civilizace měla kukuřice zásadní význam. Dá se v podstatě říci, že to byly civilizace především této rostliny. Jak říká britský mayista John Eric S. *Thompson, „kukuřice byla těžištěm mayského kultu a každý Maya, který obdělával půdu, jí postavil svatostánek ve svém srdci“. Prosperita mayské společnosti, budující tak časově i ekonomicky náročné stavby, by byla bez této plodiny nemyslitelná. Kruh, pro indiána nikterak bludný, se uzavírá: „Všechny ty chrámy a pyramidy sloužily usmíření bohů nebe a půdy, na jejichž přízni a ochraně jsou závislá indiánova kukuřičná pole,“ poznamenává dále Thompson.

Maya dodnes mluví o kukuřici s láskou a ten dnešní, pokřtěný, ji oslovuje obřadně *Vuestra Merced*, Vaše Milosti, s uctivým vykáním ve druhé osobě množného čísla, vyhrazeným v kastilském jazyce jinak jen pro toho, kdo se obrací na středověkého panovníka. Vztah člověka k půdě není snad nikde na světě tak hluboký až mystický jako ve Střední Americe. Bůh nedal člověku většího daru než zrní oplývající klas, minili Mayové již v dobách před našim letopočtem, a svůj zemědělský rok podřídili zcela svému nábožensko-pěstitelemu kultu, se slavnostmi spojenými se všemi fázemi zemědělského cyklu a s rituálními příkazy i požadavkem přinášení obětí bohům půdy, od stadia mýcení pralesa a začátku setby.

Již více než dvě století je stará charakteristika mayského přístupu k fenoménu kukuřice, jak ji vyjádřil jeden katolický *mnich: „(...) všechno, co dělali a říkali, se nějakým způsobem týkalo kukuřice, takže nechybělo mnoho, aby ji považovali za boha. Zalíbení a nadšení, s nimiž vzhlížejí ke svým milpám, kácením a žďárením na pralesě vyvzdorovaným pozemkům, je tak velké, že pro ně zapomínají na děti, ženy a jiná potěšení, jako kdyby milpy byly jejich konečným cílem a zdrojem jejich štěstí.“ Autor těchto slov snad nevěděl, protože to před ním a každým jiným křesťanským *misionářem zatajovali nebo se to neodvažovali přiznat, že Mayové považovali kukuřici přímo za boha.

Zajímavý je výrok západoguatemalského indiána z kmene Mamů, vyjadřujícího se k bělošskému *zvyku ukládání mrtvých těl lidí do zvláštních, k tomu zřizovaných kamenných *hrobů: „Je moudřejší, jak to dělají indiáni, svými těly živit zemi oplátkou za plodiny, jež jim ona za jejich života poskytuje. Potravu máme ze země; za to je naší povinností ji živit.“

Kukuřice zaměstnávala indiánovu mysl po celý rok, nevzhlížel k ní tedy jen v určitých obdobích potřeby, jako například Ind k obloze přinášející nebo zadržující spásný monzun v době mezi člověkem a přírodou jaksí smluvené. Byla jeho starostí dennodenní, protože kukuřice byla i hlavním jídlem každého dne, a neúroda znamenala tudíž hlad až katastrofu. Na skladbě mayské *stravy se kukuřice dodnes podílí plnými osmdesáti procenty, přestože nyní má indián možnost zpestřit i nutričně obohatit výživu o mnohé plodiny, dovezené ze *Starého světa. Vztah k této rostlině s velkými zrní je tak těsný i proto, že při jejím pěstování a při závislosti člověka na tomto zaměření rostlinné výroby v mayském prostředí, řečeno termínem moderní zemědělské ekonomiky, je Maya zcela odkázán na výsledek práce vlastních rukou, nikoli pracujících zvířat, jako třeba koní, neboť zřizování nových milp, kukuřičných polí, na pralesem uchvácené půdě je možné jen lopotným lidským úsilím.

Tato čelná americká plodina prostupuje mayské báje a celou mayskou *mytologii jako červená nit a objevuje se i v mayských *hieroglyfech (viz *písmo předkolumbovské Ameriky) – například zelenavý *nephrit, drahokam milosti, byl vyjádřen nezralým kukuřičným

klasem. Americké obilí, kukuřice, je přečastým motivem i na mayských výtvarných dílech: na reliéfech v průčelí budov a na chrámových štítech nebo sochách či malbách. Mayský folklor je kukuřicí prostoupen a různé *obyčeje v mayské, převážně zemědělské a vesnické společnosti, regulující život indiána do podrobností a zasahující i intimní sféru požadavky kalendářně podložené cílené sexuální zdrženlivosti, jsou jednou velkou fantazií na téma této neobyčejně záslužné dcery americké tropické flóry.

Také již dávno na křesťanskou víru obrácení indiáni Střední Ameriky jsou známi svými pověrečnými praktikami na poutích a trzích, udržujícími se úporně a konanými často přímo na stupních schodišť katolických *chrámů, kde se tak potkávají *šaman a *kněz. Jsou složeny z úliteb, nakuřování, zařikávání, různých fyzických pohybů přesycených symbolikou a jiných smysluplných úkonů, vedoucích až k dodnes vžitému přímému uctívání kukuřice jako autonomní bytosti s rozumem a vůlí, tedy božstva. Oltáře takových obřadů jsou přeplněny obětinami ve formě naturálií, s významným zastoupením kukuřičných zrn a klasů. Pro antropologa a etnografa pídícího se po prapříčinách různého zvykového jednání, je opravdu těžké říci, zda Mayové vzývají své bohy pro ně samé nebo zda jim věnují pozornost a nepouštějí je při žádné sebemenší příležitosti ze zřetele jen proto, že jsou to právě postavy jejich *panteonu, které kukuřici slunečními paprsky a silou půdy živí a které jí deštěm, který milostivě dopřávají, dávají pít, sytíce tím lidi – své vyznavače. Je vsutku obtížné rozhodnout, kde tento trojúhelník, vlastně jakýsi uzavřený kruh rozetnout, a který ze tří vrcholů prohlásit za cíl směřování: zda člověka, bohy nebo božskou plodinu. (Cožpak to není jakési perpetuum mobile, udržující společnost věčně svěží?)

Starý mayský zemědělec, využívaje úrodnosti půdy a zvláště hojnosti srážek a vláhy ve své domovině, postupoval při pěstování kukuřice takto: Vyklučil les, který se stále znovu a rychle zmocňoval pozemků, z nezbytí mu nakonec přenechávaných. Používal k tomu kamenné sekery a ohně na zdolání kmenů uhynulých osekáných stromů. Potom ostrou dlouhou holí hloubil jamky do získané půdy a vkládal do nich semena. Poté se již Maya uctívané rostlině nevěnoval, až snad na odplevelování, a ponechal její další život zbožněným silám přírody. Teprve až klasy překročily dobu zralosti a začínaly pozbyvat vnitřní vlhkost, objevil se na poli jako sklízeč úrody. Je jasné, že tímto způsobem hospodaření se půda živící náročnou rostlinu (s úrodností lidským přičiněním nebo důmyslem nijak dále nepovzbuzovanou) velmi rychle vysilovala a středoamerickému indiánskému rolníkovi nezbývalo, než ji zhruba po třech letech stále se snižujícího výnosu opustit a obrátit se na prales znovu. Každá mayská rodina si proto udržovala současně pozemky ve všech třech stadiích využívání a každým rokem i určitý kus lesa vzdělala v pole a jiný za to volné přírodě odevzdala. Podobným způsobem pěstovali Mayové také ostatní své plodiny: *fazole, *kakao, *tabák, bavlník.

Souvislost s využíváním půdy a základními ekologickými principy je tedy v mayském zemědělství zřejmá. Poučení o modelech postupů a dvourozměrných obrazcích způsobů nakládání s půdou a divokým porostem příslušné oblasti, zachovaných na mapě, vedle zajímavosti historické přináší možné podněty pro naše vlastní postoje k přírodě. Jsme přece společností, která musí zvládat své vlastní přemnožení. A mnohé podněty pro řešení této situace je možno nalézt nejlépe v takových bezvýhradně zemědělských oblastech, jakými jsou dodnes území Mayů. Taková tisíciletá pravidelná činnost v terénu se nutně projevuje v krajinné morfologii, což si uvědomili jako první ti badatelé, kteří pracují na pomezí věd zemědělských a v širokém smyslu geografických, to znamená ve sféře geografie fyzické a zeměpisu člověka.

Avšak teprve v polovině sedmdesátých let 20. století se tyto úvahy dočkaly svého naplnění konkrétními kroky, mezi nimiž počátečním musel být nezaujatý základní výzkum v terénu, korektně shromažďující dostupné údaje. V této souvislosti vykonal patrně nejobjevnější práci americký geograf a kulturní antropolog Billie Lee *Turner II z Geografického ústavu Clarkovy univerzity ve Worcesteru a tým jeho spolupracovníků z různých oborů.

Billie Turner II o svém výzkumu řekl: „Hlavním přínosem toho, co nemělo být nikterak objevováním pro objevování samé – i když nějaké objevy si připisovat mohou – bylo prokázání, že tyto dnes rozeznatelné obrysy jsou důsledky, relikty intenzivní zemědělské činnosti starých Mayů, nejen tedy působení extenzivního, a dokumentací jejich různých typů konstrukční morfologie časoprostorových omezení a funkcí. Dospělo se tak na druhé straně k novému výkladu leckterého rysu a jevu mayské civilizace nížin, jejího růstu a pádu, otázek urbanizace a hustoty osídlení i dalších fenoménů.“

Až do poloviny sedmdesátých let minulého století se totiž ti, kteří se zajímali o hospodářské základy mayské společnosti, domnívali, že klasická mayská nížinná civilizace spočívala na extenzivním využívání půdy, jehož převažující, ne-li jedinou používanou technikou bylo žďáření pozemků ohněm a sekerou a jejich krátkodobé využívání; tedy způsobem, který jsme již popsali.

Zmíněné v terénu poznatelné rysy byly seznány již v první polovině 20. století, kdy botanikové a různí zemědělství podnikatelé zaznamenali existenci jakýchsi skalních či kamenných stěn, táhnoucích se ústřední nížinou mayského kraje. Zvláště v případě mayské civilizace s jejím vytříbeným uměním na mnoha městských lokalitách ponechávala však archeologie všechny neměstské rysy zcela stranou svého zájmu. Teprve zkušenosti se zavlažovanými poli v Jižní Americe a s identifikací (včetně pomoci letecké fotografie) jejich pozůstatků a terénních projevů v přírodě vedly k nalezení obdób i v reliéfu krajiny mayské Střední Ameriky. Zavlažovaná pole, jak se zjistilo, tvoří na mapě mayského území zřetelný souvislý oblouk od Belize (někdejšího Britského Hondurasu) přes jižní část mexických provincií Quintana Roo a Campeche až k řece Candelaria. Uvedené kamenné stěny začali pak archeologové nacházet i na svazích. Nezbylo jim, než se začít seznamovat se základy tropického zemědělství a studovat vztah zemědělské činnosti k osídlení příslušného území. Na základě přesných empirických údajů a matematických modelů, získaných odjinud a společných pro člověka jako na přírodě závislého přírodního činitele i kdekoliv jinde na světě v odpovídajícím klimatickém pásu, případně biogeografické „říši“, se při tom s překvapením zjistilo, že i jen při poloviční platnosti provedených odhadů by Mayové byli museli obdělávat své pozemky intenzivním způsobem, poněvadž zmíněnou extenzivní metodou žďáření získávané plochy polí by je při tom počtu lidí, jaký je pro minulá období dnes znám docela spolehlivě, prostě neuzivil. Vznikly proto hypotézy, že kamenné stěny na svazích byly patrně nějakými terasami, a že při pěstování plodin bylo nezbytné využívat i zavlažovaná pole, například vyvýšené pozemky jako v prostředí *tíwanacké říše v oblasti jezera *Titicaca.

Billie Turner II se proto stal členem mezioborového výzkumného týmu, který byl pověřen úkolem objevit způsob, jímž Mayové praktikovali své zemědělství v jižním Quintana Roo a v Campeche. Prvním úkolem bylo zmapování všech kamenných stěn a jejich rozřídění do různých typů na základě rozdílů v morfologii. Pomocí leteckého průzkumu (*archeologie, letecká) byly navíc odhaleny reliktní zavlažované pozemky v Morocoy, pravděpodobně takové, jaké studoval Alan *Kolata v *Tíwanaku.

V další fázi výzkumu po roce 1974 se Turner II jakožto ekolog a zemědělský badatel spojil s Peterem D. Harrisonem, zabývajícím se otázkami osídlení. Oba vědci pak věnovali hodně pozornosti v severním Belize tomu, co by mohlo být pozůstatkem starých vyvýšených pozemků v dnešních bažinách. Záhy se potvrdil umělý původ těchto terénních útvarů, podle všeho vyvýšených polí s vysokým výnosem a intenzivně obdělávaných, stejně jako to bylo zjištěno například na vysočině ve vnitrozemí *Nové Guineje. Byly nalezeny i zřejmě bývalé zavlažovací kanály a terénní průzkum přinesl stejné výsledky i na území Hondurasu v údolí proslulého mayského města *Copánu. Významnou metodickou novinkou týmové práce vědců z různých oborů zde bylo to, že žádný z nich nepracoval servisním způsobem pro archeology, nýbrž v úzké součinnosti jen spolu s nimi. Tím se vyloučilo ovlivňování směru bádání všech těchto přispívajících disciplín, jejichž zástupci tak měli volnou ruku přičinit se o získání

nových poznatků způsobu a prostředky sobě vlastními. Takový výzkum umožnil sestavování historie zemědělské činnosti a místní ekologie jako doplňku historie osídlení.

Ukázalo se, že Mayové vyvinuli pestrou škálu přístupů ke krajině a pozemkům z hlediska pěstitele plodin. Výkony Mayů v tomto oboru si zřejmě nijak nezádají při srovnání s jinými skvělými projevy úrovně jejich civilizace. V mayské kulturní krajině měly své místo také sady, vyvýšená pole na uměle zavlažovaných úsecích terénu i intenzivní obdělávání políček na terasách a jiných vyvýšených plochách. Jejich účelem bylo dosažení co největších výnosů. Dnes jsou již rozlišovány i místní a časové *varianty těchto zemědělských struktur a staveb. A je možné, že některé promyšlené zemědělské postupy v oblasti zvláště Mexického zálivu mají svůj původ ve starém území Mayů.

Mayské zemědělství bylo tedy podle všeho schopno uživit počet obyvatel i mnohem vyšší, než se dosud soudilo, takže některé „neskromné“ odhady výše populace přece jen nepřekračují rámec možného. Tím lze vysvětlit i možnou daleko větší koncentraci v městech a jejich blízkosti, než se dosud odborníci odvážili vůbec předpokládat právě pro otázky spojené s úživností území. Tím vyvstávají nové otázky o mayské architektuře a urbanismu, kterému bylo zřejmě dopřáno rozvoje daleko volnějšího, než jsme se zatím domnívali. Mezi Mayi zřejmě tedy existovala i propracovanější společenská organizace a jednotlivé mayské městské a okolní oblasti byly schopny větších výkonů při polních i stavebních a jiných pracích, než se připouštělo. A v neposlední řadě byly nyní zpochybněny i některé zjednodušující malthusiánské hypotézy o podstatě zhroucení mayského společensko-ekonomického systému v období 850–1000 n. l., vedoucího k *exodu do nových sídlišť. Zdá se teď totiž méně pravděpodobné, že by příčina exodu spočívala v nějakém výraznějším zemědělském „selhání“, i když agrární důsledky se v životě středoamerických civilizací vždy projevovaly výrazně jako koneckonců v každé civilizaci. Po Turnerových výzkumech se dále dospělo k vyváženějšímu pohledu na starou mayskou společnost v jejím původním pralesním tropickém prostředí, na rozdíl od Nové říše zemědělství značně nepřejícímu.

Mayové se v každém případě naučili pružně reagovat na terénní odlišnosti a jejich zemědělská praxe zřetelně prodělávala vývoj i v čase. A přestože Mayové nedosáhli intenzity zemědělské výroby a osídlení například nilského údolí ve starověkém období, velmi se jim přiblížili. Díky tomu přivedli svou civilizaci k obdivuhodnému rozkvětu.

V Jižní Americe byly vynikající pěstelské výsledky dosaženy zejména v rámci tíwanacké říše a *incké říše. Život obyvatel Tíwanaka výrazně určovaly krajina a přírodní prostředí pánve jezera Titicaca, jehož hladina leží ve výšce 3812 metrů nad mořem (je to největší z vysoko položených jezer na světě). V jeho pánvi je dostatek srážek a jezero samo, zachovávající stále stejnou teplotu své vody (okolo 11 °C), působí na své okolí klimaticky zmírňujícím vlivem. Proto byly vždy jeho břehy nepoměrně hustěji osídleny než širší okolí. Tamější altiplano (náhorní rovina) je sevřeno mezi dvěma horskými řetězy – Západní a Královskou Kordillerou. Je to studená, větry šlehaná planina s výrazným střídáním suchého a vlhkého období roku. Od listopadu do března způsobují deště, často se měnící v náhlé průtrže, periodické změny jezerní hladiny. Topografické a klimatické podmínky za výrazného přispění nadmořské výšky vymezují dosti jednoznačně skladbu plodin, pěstovaných v jezerní kotlině. V takovém prostředí se od předkolumbovských dob až do dneška daří jen otužilým hlíznatým rostlinám, jako jsou brambory a jejich španělsko-indiánsky nazývané místní odrůdy *oka*, *ulluko*, *mašwa* a merlíky – *kinoa* a *kañiwa*, které jsou tisíciletími pěstovány jedinečně adaptované na zimu. Tvoří podstatnou součást obživy i dnešních obyvatel.

Druhým základním kamenem hospodaření na náhorní rovině byl zřejmě chov *lam a alpak. Byla to zvířata v tomto životním prostředí pro člověka mimořádně důležitá, a proto odpovídajícím způsobem ceněná: zabití zdravé lamy způsobené i neopatrností se podle inckého práva trestalo smrtí. V aymarských *královstvích se chovala početná stáda těchto kamelidů, jak jsou zoology souhrnně označovány lamy, alpaky, vikuně a guanaka –

jihoaameričtí bezhrbí příbuzní *velbloudů *Starého světa. Stáda se pásala v horských údolích výše než 2500 metrů nad mořem a na studených, zpola vyprahlých pastvinách puny (tímto indiánským výrazem se označuje rozsáhlé mírně zvlněné velehorské andské pásmo nad hranicí výnosné zemědělské činnosti).

Právě lama a alpaka jsou jedinými prostředníky hospodářského zhodnocení této rozlehlé oblasti. *Karavany až dvou tisíc lam obstarávaly na náročných dálkových trasách zásobování po širokém okolí a teprve toto použití původně divokých zvířat jako soumarů umožnilo šíření pokročilé civilizace i jednotné moci po širém Horním Peru (Bolívie) i Dolním Peru (Peru, Ekvádor), od pouštního pacifického pobřeží až po selvu, zalesněné svahy východních And. Z teplých níže položených krajín si horalé obstarávali koku, kukuřici, tropické ovoce, pepř, sušené ryby a další věci. Jedině lamy rovněž umožnily existenci andské zásobitelsko-organizační zvláštnosti – pravidelné *směny produktů mezi dvěma nebo více nesousedícími sídlišti v rozdílných výškových pásmech, které byly od sebe navzájem vzdáleny i více denních pochodů.

Tato velice rázovitá struktura hospodářské činnosti a obchodu určovala způsob života na březích jezera Titicaca od prvních stadií organizované zemědělské společnosti. Po vzdálenějším okolí se uvedené způsoby obživy zřejmě poprvé rozšířily v tíwanackém období, mezi lety přibližně 100 př. n. l. až 900 n. l. Politická a kulturní historie oblasti byly tehdy výslednicemi vývoje především jednoho města – Tíwanaka.

Dnes je Tíwanaku známé a proslulé zejména monumentálními kamennými stavbami a budí pozornost jako naleziště starobylých artefaktů, svým způsobem a původem jakoby se vymykajícím racionálnímu *vysvětlení. Již někdy před rokem 400 n. l., kdy počíná nejslavnější období, se v Tíwanaku započalo s budováním zjevně kultovních staveb. V městě se dále vyvinul svébytný umělecký styl, který se šířil po Peru patrně ponejvíce z blízkého, snad samostatného státěčku Huari. Okolnost, že ve stejnojmenném hlavním městě království Huari odhalili archeologové rozsáhlé sídliště, zatímco v Tíwanaku se stále nacházely jen impozantní kamenné stavby, zřejmě jiného než obytného nebo hospodářského využití, vedla zatím často k *názoru, že skutečným centrem říše bylo Huari, kdežto Tíwanaku sloužilo jen jako mimořádně vybavené a atraktivní poutní místo. Případně se soudí, že Tíwanaku a Huari byly dvěma hlavními městy téže říše, stejně jako tomu bylo s *Cuzcem a Qitem inckého *impéria na počátku *conquisty.

Tyto záhady Tíwanaka a Huari (nemluvě o dřívějších fantastických výkladech tíwanackých počátků, v nichž nechybějí jako tvůrci města a jeho obyvatelé pozemské bytosti nadlidských rozměrů a schopností, nebo dokonce *mimozemšťané; *hypotéza, archeoastronautická) jsou při nedostatku a jednostrannosti archeologického nálezového materiálu korektně vysvětlitelné jen jako výsledek široce pojatého ekologického výzkumu starého andského zemědělství a přírodní a společenské funkce krajiny. Staré sociálně-ekonomické struktury této oblasti byly totiž zhruba od roku 1000 n. l. v úpadku a nebyly plně obnoveny ani za incké vlády; a dnešní potomci aymarských indiánů představují již jen zubožený nejmladší letorost na tlustém kmene světa člověka středních And.

Objasňování okázalých i méně nápadných záhad města či říše Tíwanaku se ujal americký archeolog Alan Louis Kolata z Katedry antropologie chicagské univerzity. Od roku 1979 vedl expedici, která za součinnosti bolivijských odborných pracovišť každoročně rozšiřovala výzkum a hromadila poznatky, jež kriticky analyzovali a hodnotili odborníci celé řady spolupracujících společenskovedních a přírodovědných disciplín. Dosavadní zjištění jsou natolik závažná, že jsou považována mnohými vědci, například nestorem amerických archeologů Gordonem *Willeyem, za nejvýznamnější objevy americké archeologie ve 20. století.

„Vycházíme-li pouze z interpretace účelu tíwanackých stavebních dominant,“ říká Alan Kolata, „jakými jsou již v 19. století v Evropě známé pyramidová Akapana, chrám s bránou

pumy' (Puma Punku) a chrám Kalasasaya, nemůžeme předpokládat žádné podstatnější osídlení městského okrsku. Náš výzkum však odhalil větší plochu jak veřejné, tak sídlištní zástavby na více než čtyřech čtverečních kilometrech, takže odhad počtu stálého obyvatelstva je nutno výrazně zvýšit. Podle hustoty a rozsahu kulturního odpadu v sídlištní oblasti je možno zatím usuzovat na 30 000 až 50 000 obyvatel města v jeho vrcholném období, k čemuž je nutno přičíst nezjistitelný počet poutníků na posvátná místa. V bezprostředním zázemí města jistě žil další velký počet lidí, zemědělců a chovatelů – pastevců; z přebytků jejich práce zřejmě existoval rostoucí městský komplex. Vládcové Tíwanaka se zabývali organizováním činnosti vedoucí k získávání stále nové úrodné půdy: na jižním polokruhu jezerního obvodu se totiž nachází rozsáhlá síť starých polí různé velikosti a tvaru, vzniklých vysoušením pobřežních bažin. Tyto zaniklé sídlištní a kultivační útvary bylo schopno odhalit a dále zkoumat jen oko archeologa, zaujatého komplexním pohledem na krajinu a místo člověka v ní. Je zřejmé, že opačný přístup potenciálního tvůrce historicko-fantastické hypotézy, vytrhávajícího z množiny jevů jen vhodné kameny předem sestavené mozaiky, je neplodný, falešný a zcela selhává.“

Alan Kolata v jezerní pánvi rozlišil dva základní typy polností: rozsáhlé vyvýšené pozemky, vytvářející nízké pravoúhelníkové plošiny o rozměrech kratší strany pět až patnáct metrů a delší strany až dvě stě metrů, vzniklé odebráním zeminy z obou okrajů pole a jejím uložením uprostřed, a protáhlá deset až sto metrů dlouhá polička s metrovými až třimetrovými zarovnanými hřbety v šíři, ohraničenými rovnoběžně probíhajícími oddělovacími prázdnými pásy stejné šířky. Rozlehlejší vyvýšená pole se rozkládají hlavně podél okrajů jezerní pánve, kde závlahu obstarávají dešť a záplavy, takže vlhkost v půdě zůstává. Pole se zarovnanými hřbety se naproti tomu nacházejí většinou ve vzdálenosti pět až třicet kilometrů od jezera, v rovném i svažitém terénu. Toto rozlišení bylo podle dnešního předpokladu výsledkem rozdílných požadavků na pěstovaný druh plodiny, na vláhu a na druh půdy a současně vyrovnáním se starých zemědělců s reliéfem krajiny.

Podrobnější terénní průzkum provedl Kolatův výzkumný tým na ploše zhruba sto čtverečních kilometrů poblíž jezera asi deset kilometrů od Tíwanaka, tedy od dnešní stejnojmenné vesnice označované postaru španělským přepisem Tiahuanaco nebo Tihuanaco, v oblasti nesoucí pomístní název Pampa Koani. Bylo tam zjištěno devět zřetelných pahorků s terasami, které mohly být výsledkem jedině kolektivního úsilí. V přímé souvislosti s pozemky byly v terénu shledány menší sídlištní kopečky mohylovitého tvaru, vyskytující se ve velkém množství. Dva z devíti terasovitých plochých pahorků se přitom svými úctyhodnými rozměry (120x75x3,5 m) rovnají samotnému chrámu s branou Puma Punku v Tíwanaku.

Kolata tak prokázal, že tajemství „neexistujícího“ sídliště městského typu spočívalo v prostém faktu: obyvatelé oblasti, žijící se pěstováním polních plodin, si budovali skromné příbytky přímo vedle pozemků a ponechávali nedaleké výstavné město zcela nezemědělskému určení. Z hlediska sídlištní topografie šlo tedy o jakýsi kompromis, který ovšem neponechává takto zemědělci hustě obklopené významné město bez obyvatelstva a bez nepřetržitě pulzujícího života. Tíwanaku bylo nikoli jen pouhým střediskem náboženských obřadů pro široké okolí, nýbrž také mocenským centrem na šachovnici dílčích podřízených sousedních útvarů.

Při dalším výzkumu nenápadných sídlištních plošin bylo nalezeno v hojném množství to, co se při takovém výkladu dalo očekávat: množství keramiky, měděných a bronzových artefaktů, jemně hlazených nástrojů z kamene a kosti, i několik pohřbů člověka a lamy. Zjistilo se také, že sídlištní pahorky byly ve čtvrté, klasické fázi Tíwanaka rozšířeny a tvarově upraveny. Větší část keramiky pochází z poklasického období, tedy z 8. až 9. století n. l. Překvapivý byl zato objev keramiky čiripské kultury v nejspodnějších nálezových vrstvách. Čiripská kultura, předchůdce Tíwanaka a jedna z nejstarších andských kultur vytvářejících

keramiku, se klade do období 2000 až 1500 let př. n. l. Na Pampě Koani tedy žili již příslušníci této prastaré kultury.

Úrodnost půdy širokého okolí jezera Titicaca byla zřejmě důvodem, proč byla tato místa vyhledávána k usazení již před čtyřmi tisíci lety; je to zjištění podivuhodné, uvážíme-li nízkou úroveň zemědělského hospodaření v této oblasti dnes a malé výnosy jejich kvalitativně upadlých polí. Snad tedy již hluboko v *pravěku budovali obyvatelé altiplanu zarovnané hřbety svých pozemků. Potvrdí-li se tento předpoklad, pak Alan Kolata a jeho vědecký tým objevil v Pampě Koani jednu z nejstarších zemědělsky masově produkujících oblastí Nového světa.

Zdá se, že získávání další půdy vysoušením bažin získalo na větším rozsahu teprve před polovinou 1. tisíciletí n. l., v tíwanackých fázích tři a čtyři. Tehdy byla tudy protékající řeka Río Catari regulována a uměle odvedena ze středu pampy na její okraj, aby se usnadnilo vytváření dalších ploch v této periodicky zaplavované oblasti. Starý meandrující kanál i nový napřímený tok řeky jsou v terénu dodnes dobře patrné. Při výzkumu těchto útvarů se osvědčila především letecká fotografie, a to zvláště tam, kde pohled chodce z žabí perspektivy nemůže v terénu odhalit pravidelnost a lidský zásah. A tak se na Kolatových leteckých mapách rýsují systémy fosilních polí, tedy někdejších polí zachovaných ve svých obrysech, avšak dnes již ležících ladem. Fosilní pole poblíž starého klikatého toku řeky jsou ve zřetelně horším stupni zachovanosti než takové útvary kolem toku regulovaného. Nabízí se proto závěr, že vývoj, spějící k větší dokonalosti, vedl tamější zemědělce, využívající melioračních praktik, k postupnému soustředění na kvalitnější plochy kolem vodního toku napřímeného; je to potvrzením předpokladu o větším stáří meandrujícího říčního koryta. Tato fosilní, melioracemi získávaná pole byla na Pampě Koani postupem doby shledána na více než na oněch zkoumaných sto čtverečních kilometrech.

Hloubka poznání, jehož dosáhli tíwanačtí *Aymarové v oboru budování a využívání svých vyvýšených pozemků, je skutečně pozoruhodná. Podívejme se na jeden typický příklad tohoto velmi úspěšného melioračního díla.

Mezi dvěma kanály stále obsahujícími vodu se nacházela plošina ve tvaru různě protáhlého obdélníku, například dlouhého dvě stě metrů a širokého patnáct metrů. Tento útvar ze zeminy a jiných hornin se zvedal velmi strmým, téměř svislým břehem asi metr a půl nad hladinou kanálu. Obdělávané plodiny byly produktem vrchní souvislé a všude stejně mocné vrstvy ornice, zabírající asi třetinu výšky stavby: Podložními *vrstvami směrem dolů, dohromady představujícími rovněž asi půl metru po vertikále, byly postupně drobné, střední a hrubší kamení a štěrk a nakonec jíl, který zabraňoval mírně slané jezerní vodě v prosakování ze zavlažovacích kanálů do ornice a kromě toho zadržoval ve vrstvě štěrku vláhu. Souvislá jílová vrstva byla posazena na půl metru mocné dlažbě z velkých čtverhranných kamenů, které tvořily umělou základnu celé stavby. Také umístění kanálů bylo výsledkem zkušeností a pozorování: umožňovalo maximální využití slunečního tepla, takže byl vhodným způsobem podpořen růst řas (pozdější humus) a zabránilo se škodlivému promrzání.

Z těchto aymarských zemědělských projektů jakoby již vane moderní vědecký duch a snaha proniknout až k neviditelným a nehmotným příčinám přírodních jevů. Ve skutečnosti jde však zřejmě o projev nastřádané zkušenosti generací a pozorovacího smyslu a ostrého úsudku; což ovšem nikterak nesnižuje hodnotu výkonu, jehož Aymarové dosáhli již v tak dávných dobách. Avšak ani úvodní věta předchozího odstavce není ve světle posledních Kolatových výzkumů příliš nadnesená. Jeho projekt totiž organicky přerostl v široký výzkum výnosnosti starého zemědělství na Pampě Koani vrcholného období a dospěl k překvapivému výsledku.

Ukázalo se, že vyvýšená pole na Pampě Koani znamenala pro tíwanacké indiány významnou intenzifikační techniku, jak zefektivnit produkci potravin v jinak málo slibném a příhodném přírodním prostředí suché pampy a bažin. Kolata nechal dokonce vybudovat jedno

takové experimentální pole u jezera Titicaca v podmínkách do podrobností podobných Pampě Koani. Na základě výnosu z tohoto pokusného pozemku se dospělo k odhadu, že na celkem 3500 hektarech osázené plochy v oblasti Pampy Koani při jejím plném využití bylo možno vypěstovat třicet až padesát milionů kilogramů brambor, z čehož mohlo být pravidelně živo po celý rok 60 000 až 110 000 lidí. Důsledným sledováním starých postupů budování polí v bažinaté půdě se na experimentální ploše dosáhlo pětinasobného až osminásobného výnosu ve srovnání s obvyklými dnešními způsoby obdělávání! Není důvodu nevěřit, že tento údaj nám přibližuje průměrný stav na běžném pozemku tíwanackého období.

Možnosti archeologických a antropologických metod a vědy o prehistorii tak nezůstávají v moderním propojeném mnohooborovém výzkumu omezeny pouze na vyvozování závěrů o minulých dobách, bez spojitosti s přítomností. V dnešním období zdůrazňované ekologie není leckdy lepšího řešení sociálních a hospodářských problémů než brání si příkladů z *historie či *prehistorie, zejména v těch případech, kdy dnešní stav je úpadkem ve srovnání s minulostí. Archeologickými postupy je tak možno řešit tíživé problémy současnosti a upozornit prostřednictvím srovnávání s minulým příkladným stavem na cestu k nápravě v otázkách tak důležitých, jako je zemědělský výnos a vůbec způsob využívání určitého osídleného území, dnes postiženého bídou nebo třeba přelidněním. Je obecně známým faktem, že ve srovnání se svými agilními předky jsou dnešní spíše apatičtí aymarští a kečujští indiáni podstatně méně úspěšnými zemědělci i obyvateli svého přírodního prostředí.

Současné zemědělství, ale i sídelní politika chudé země *třetího světa tak mohou čerpat jeden z nejcennějších podnětů rozvoje ze své vlastní dávno zapomenuté prehistorie a historie. Takový projekt na znovuoživení současného zemědělství, založený na využití zkušeností tíwanackých zemědělců, jehož ředitelem je Kolatův spolupracovník Oswaldo *Rivera Sundt, se začal rozvíjet v Bolívii.

V sedmdesátých letech 20. století byly pozůstatky zemědělské činnosti z doby před devíti tisíci lety zcela překvapivě objeveny na *Nové Guineji, čímž se Nová Guinea nečekaně zařadila k těm několika nejranějším střediskům vzniku zemědělství ve světovém měřítku. Nová Guinea, která je druhým největším ostrovem světa, se nachází severně od Austrálie, nejmenšího kontinentu. Východní polovina Nové Guineje, nynější stát Papua-Nová Guinea, byla až do roku 1975 pod australskou správou, a díky zejména australským a novozélandským archeologům začala vystupovat z temna prehistorie, zatímco západní indonéská polovina ostrova Irian Barat zůstává v archeologickém ohledu značně pozadu.

Na Nové Guineji vládly po celé prehistorické období, což v tomto případě znamená až do 20. století, téměř neustálé boje mezi jednotlivými znesvářenými etnickými skupinami. Teprve koncem padesátých let byl na Nové Guineji, alespoň v její východní části, nastolen „australský mír“, sjednaný a prosazený vyspělou protektorskou zemí. O to překvapivěji zapůsobilo na světovou vědeckou veřejnost, když v těchto primitivních poměrech objevili australští archeologové na lokalitě *Kuk pozůstatky zemědělské činnosti z doby před devíti tisíci lety. Jak k tomuto skvělému objevu došlo a co mu předcházelo? Na základě moderních výzkumů byla prehistorie Nové Guineje rozdělena do tří stadií. V první fázi, počínaje svrchním pleistocénem, žili na ostrově jen lovci a sběrači. Druhá fáze se vyznačovala již pěstováním takových plodin, jako *taro (*Colocasia esculenta*; hlíznatá rostlina, z níž se připravuje mouka), *jamy (*Dioscorea spp.*) a banány (*Musa spp.*), a chovem alespoň jednoho domácího *zvířete, a sice *prasete* (*Sus scrofa*). Třetí fáze byla rovněž zemědělská, charakterizovaná však intenzivním pěstováním *batátů – „sladkých brambor“ (*Ipomoea batatas*), rostliny pocházející z tropické Ameriky, jež zůstala hlavní složkou potravy i mezi dnešními obyvateli novoguinejské vysočiny. Jamy a taro, podle předpokladu kultigeny jihoasijské a jihovýchodoasijské provenience, i plodiny tak důležité jako banány a cukrová třtina, které se dostaly na Novou Guineu z Austrálie, vedly v důsledcích svého pěstování

k výraznému zvýšení počtu obyvatelstva. Batáty se přitom adaptovaly v novém prostředí lépe než starší indo-pacifické plodiny.

Americký antropolog James B. Watson, který prováděl výzkumy na novoguinejské Východní vysočině, razil dokonce označení „*revoluce sladkých brambor“ (anglicky *Ipomoean Revolution* podle jejich uvedeného latinského názvu) v platnosti pro všechny sledované novoguinejské lokality, přičemž batáty byly prohlášeny za hlavní příčinu téměř veškerého společenského dění na dnešní vysočině. Což mělo údajně dopad na populační explozi, vysoké množství chovaných vepřů i intenzivní způsoby kultivace v krajích zbavených lesního porostu. Tento vývoj měl proběhnout v poměrně krátké době, poněvadž *sladké brambory jsou podle všeho jen nedávnou výpůjčkou, která se na ostrov dostala se španělskými a portugalskými mořeplavci v 16. století.

Další výzkum se týkal ovlivnění vegetace a krajiny člověkem ve starších dobách a koncem šedesátých let 20. století se soustředil na horskou oblast Mount Hagen ve Východní vysočině. Bylo prokázáno výrazné umělé narušení panenského pralesa nejpozději kolem roku 3000 př. n. l. Jediným vysvětlením, které je nasnadě, se zdá být mýcení prováděné při získávání půdy pro zemědělské kultury. V téže době prozkoumal Jack *Golson z Australské státní univerzity v Canbeře lokalitu na čajové plantáži Warawau, jejíž dosavadní mokřadní a bažinné úseky měly být vysušeny a zavedeno na nich pěstování *čaje. A právě tam bylo překvapivě prokázáno totéž vysoušení ze zemědělských důvodů pomocí důmyslné meliorace v době kolem roku 300 př. n. l. Další zjištění jiných archeologů týkající se starobylosti mýcení na Centrální vysočině i doklady intenzivních zemědělských postupů v souvislosti se zmíněnými třiatdvacet století starými melioracemi, tedy dávno předtím, než se s příchodem španělských a portugalských plavců rozšířily i po Nové Guineji batáty, zřejmě vyvracejí Watsonovu hypotézu o „revoluci“ vyvolané zavedením této plodiny.

To všechno byly výchozí úvahy pro volbu lokality Kuk v údolí Wahgi v novoguinejské Centrální vysočině jako místa rozsáhlého archeologického projektu, který byl prováděn interdisciplinárně. Objevitelem Kuku jakožto archeologického památníku je profesor archeologie na melbournské *univerzitě Frederick J. Allen. Důvody, které vedly k výběru tohoto místa pro modelový výzkum novoguinejské prehistorie, objasňuje další z badatelů, profesor Jack *Golson, který v Kuku pracoval dlouhou řadu let: „Kuk je ideálním místem v každém ohledu. Nachází se nejen těsně při rovníku, ale i na vysočině v nadmořské výšce kolem dvou tisíc metrů, což má za následek prudké klimatické výkyvy. Navíc jsou na jeho území bažiny, hluboké i okrajové, přecházející v suchý terén, a jsou tam i malé izolované kopce, vytvořené proudy bahna smíšeného s lávou (což je geomorfologický útvar zvaný odborně lahar) na mounthagenském sopečném poli. Bylo proto neobyčejně zajímavé zkoumat a poznávat, jak se lidská společenství v dávné minulosti dokázala vyrovnat s těmito krajně náročnými a složitými přírodními podmínkami. Naštěstí je dnes Kuk zároveň také zemědělskou výzkumnou stanicí, takže neexistoval žádný tlak ze strany podnikatelských kruhů na překotné vysoušecí úpravy a začlenění nových pozemků do plochy čajové plantáže. Nám archeologům tak zůstala východní polovina oblasti, která dosud nepadla za oběť hospodářskému rozvoji. Po dlouhé době se do těchto míst poprvé směli vrátit domorodí Kawelkové, což vysvětluje, proč nevědí nic o vysoušení a obdělávání pozemků získaných z močálů.“

Rozsáhlejší výkopové práce v Kuku zahájil Jack Golson se svými spolupracovníky v roce 1972. Od počátku považoval za jeden z nejdůležitějších úkolů zjištění místní posloupnosti pěstitelských zásahů do krajiny, a proto vytvořil širší výzkumný tým, v němž byli zastoupeni nejen archeologové, ale i paleobotanikové, geomorfologové a geografové. Tito badatelé po vzájemném srovnání a propojení poznatků ze svých speciálních oborů sestavili vertikální *stratigrafii lokality. Ze stratigrafie vyplynulo, že oblast Kuku se zemědělsky využívala

v několika časových fázích, charakterizovaných různými zemědělskými technikami, a to již od 7. tisíciletí př. n. l. až do současné doby.

Dospěli rovněž k závěru, že utváření vrstev šedého jílu, jehož počátek je datován do doby před devíti tisíci lety, znamená chronologický výchozí bod stratigraficko-časových úvah – vymezuje totiž počátek 1. fáze zemědělského osídlení Kuku. Již před rokem 1974, kdy se v bloku A 12 naleziště začalo s odkrýváním stop lidské činnosti, zde sice byly objeveny pozůstatky přítomnosti pozdně pleistocenního člověka (pravděpodobně ohniště na dně od zavodňovacího kanálu), ale charakter lidského působení v těchto místech doznal výrazného obratu až počínaje zmíněným obdobím. Na lokalitě byl totiž pod vrstvou šedého jílu identifikován zřejmě umělý odvodňovací kanál, probíhající ve zcela nepřirodním půdorysu a přitom byl paralelní s jinými kanály, které jsou prokazatelně mladší než uvedená jílová sedimentace. Půdorysný průběh umělého výtvaru se přitom nevyhýbal nakupeně vulkanického popela.

Druhá fáze (asi 4000 až 3500 let př. n. l.) v Kuku je prostudována nejlépe, protože se výzkum soustředil především na ni. Charakterizuje ji síť kanálů i ostrůvků mezi nimi, provedená tak, že voda v době nedostatku vláhy přitékala a v době přebytku odtékala (tento promyšlený a důmyslný zásah lze předpokládat již také u prohlubní fáze číslo 1).

Třetí fáze (asi 2000 až 500 let př. n. l.) je naopak známa dosud nejméně. Systém vzájemně propojených prohlubní v ní pokračuje. Kanály jsou zahlobeny až po svrchní úroveň vrstev sopečného popela. Z tohoto období pochází nejstarší síť stružek přímočarého průběhu vymletých proudem vody, protínajících se v pravém úhlu, jaké charakterizuje vyspělé novoguinejské zahradní zemědělství následujících tří období.

Pravoúhlost protínání a přímočarost průběhu jsou v těchto obdobích jasně v protikladu ke stavu ve druhé fázi. Tento obrat započal zřejmě ve třetí fázi a v průběhu doby směřoval k stále pečlivějšímu provedení; lze jej vyložit jako přechod od pěstování několika plodin (s různými nároky na půdu a vláhu) k monokultuře, která na sebe zřejmě strhávala stále větší pozornost pěstitelů.

Místní zemědělci pěstovali ve 4. fázi (zhruba od přelomu letopočtu až do konce 8. století n. l.) a v 5. fázi (asi od konce 16. století do počátku 18. století) snad taro a v 6. fázi (od počátku 18. století zhruba do konce 19. století) batáty. Stružky s půlkruhově zahlobeným dnem, které používali ve 4. fázi, nahradili v 5. fázi jinými stružkami (s dnem plochým), snad proto, aby získali další půdu. Vzniklá síť příkopů v 6. fázi ještě zhoustla. Poslední fáze byla zjištěna pouze na polovině rozlohy 5. fáze, a to hlavně ve vyšších polohách kuské krajiny. Tato změna pravděpodobně vyznačuje nástup batátů, které by při své náročnosti na sucho byly jinak plodinou s vyššími nároky na ošetřování – batáty totiž vyžadují rozsáhlejší odvodňování. Naopak vysoký výnos batátů zřejmě umožnil redukci pěstební plochy, a proto i náročnější volbu terénu. Není přitom bez zajímavosti, že přelom 5. a 6. kuské fáze, tedy v době před zhruba dvě stě padesáti lety, se shoduje s uznávaným datem zavedení sladkých brambor na Nové Guineji. Od té doby míst s obděláváním bažinatého povrchu značně ubylo.

Teprve pro 6. fázi osídlení Kuku se podařilo bezpečně prokázat první pozůstatky obydlí. Jsou dvojího typu, v obou případech shodného s dnes existujícími stavbami: dlouhé domy, apsidově zakončené, ve kterých žily a dosud žijí ženy a děti a ve kterých jsou na noc zavřena prasata, a okrouhlé domy mužů. Stavby stojí na pahorcích uprostřed močálu a kolem nich byly vyhloubeny obvodové příkopy.

V průběhu rozvíjení zemědělství se rozvíjely i jiné oblasti činnosti, jejichž vznik a rozvoj obdělávání půdy podnítilo: pěstování lnu a později konopě vedlo ke vzniku *tkalcovství, rozrůstala se a specializovala i keramická výroba. Potřeba zemědělských nástrojů podněcovala vznik a rozvoj dalších řemesel a celých výrobních odvětví, v nichž museli pracovat lidé, kteří měli speciální znalosti, takže se jednotlivá *řemesla stále více oddělovala a osamostatňovala. Život pospolitosti se již neřídil jediným jednoznačným algoritmem: bohatá

škála navzájem propojených a různě závislých činností vyžadovala stále složitější uspořádání a organizaci. Specializace pracovních činností a nutnost jejich vzájemného propojení a stejně zaměřené základní zájmy, jako budování a údržba zavlažovacích zařízení, obchodování a zajišťování obrany, vedly pospolitosti k sdružování ve větší celky, k vytváření velkých vesnic a měst, k vzniku městské civilizace. (Jaroslav Malina)

zemědělství, rané, zemědělství pravěkých, starověkých a nativních *kultur. (Viz též *zemědělství.) (Jaroslav Malina)

zemědělství, trvale udržitelné, typ *zemědělství charakteristický tím, že minimalizuje poškozování *životního prostředí, přispívá k ochraně přírodních zdrojů, využívá místních obnovitelných zdrojů a vhodných a levných *technologií, minimálně využívá vnějších zdrojů, a vykazuje vysoký stupeň místní soběstačnosti. Trvale udržitelné zemědělství, jež je předmětem akademického zájmu od 70. let 20. století (inspiruje se i některými výsledky z výzkumu *raného zemědělství), je jednou z odpovědí na socioekonomické problémy a problémy životního prostředí, vzniklé následky intenzivního zemědělství. Jeho významnost na mezinárodní úrovni je zásluhou především tzv. Brundtland Report – zprávy, jež byla publikována v roce 1986 Světovou komisí pro trvale udržitelný rozvoj a na základě níž došlo k popularizaci konceptu udržitelného rozvoje, v jehož rámci se uvádí toto zemědělské hledisko. (Jaroslav Malina)

zemědělství, žárové, zemědělství, které získávalo ornou půdu vypalováním lesního porostu, tj. *žďářením. Provozovalo se v *neolitu, ale i v pozdějších dobách. (Viz též *zemědělství.) (Jaroslav Malina)

zeměměřičství, obor zabývající se měřením a zobrazováním zemského povrchu. Poprvé je doloženo již od počátku 3. tisíciletí př. n. l. v sumerských hospodářských textech a souviselo nejprve s evidencí obdělávané půdy (*plužin, polí i jednotlivých obilnářských „záhonů“ (*zemědělství) v *palácových hospodářstvích a *chrámových hospodářstvích. Výměry pozemků se prováděly i při přerozdělování nemovitostí ve *městech, například pro stavbu domů a hospodářských budov.

Výměru půdy a pozemků sledovali tzv. „správci katastru“ (sumersky: *sag-dun, uru-bar, é-duru*). Základní délková míra l „loket“ (přibližně 50 cm, *míry a váhy) byla pravděpodobně odvozena ze vzdálenosti brázd na poli (sumersky: *ab-sín, aša₅, gá-na*). V praxi zřejmě platily místní jednotky délky, kontrolovatelné veřejně přístupnými vzory, vystavenými ve městech na shromaždištích nebo u městských bran. Vzdálenosti při vytyčování půdorysu příbytků, *zahrad, dvorů, ulic, *hradeb i *bran se měřily rákosovými tyčemi o délce 7 loktů (přibližně 3,5 m). Texty se zmiňují i o dřevěných měřicích tyčích o délce 14 loktů (přibližně 7 m), které ovšem již nemohly být z *rákosu. Domníváme se, že se jednalo o nastavovaná nebo dokonce skládací měřidla. Při výměře polí a plužin se používal od 2. tisíciletí př. n. l. „provaz“ o délce 30 nebo 50 loktů (15 nebo 25 m), kterým šlo dvěma úkony (vytyčením délky a šířky) určit plochu až do 900 čtverečních loktů, případně až do 2500 čtverečních loktů (225 až 625 m²). Provaz (sumersky: *éš*, akkadsky: *eblu*) upevňoval měřič (sumersky: *lú-éš-gíd*) při trasování ploch kolíky. Hospodářské texty a vzácné *mapy a plány dokládají měření čtverců, obdélníků a lichoběžníků se zaokrouhlováním výměr směrem nahoru (*matematika, *geometrie).

Lexikální sumersko-akkadské texty uvádějí mezi hlavními měřičskými výrazy jména pro kratší a delší stranu, odvěsny a přeponu trojúhelníků (s praktickým použitím Pythagorovy věty, ovšem nevyjádřené nikde obecně vzorcem), délku, šířku, shodné strany a pro dolní i horní stranu. Od konce 3. tisíciletí př. n. l. měřil „provaz“ zpravidla 10 *nindan* = 120 loktů = 60 m a definoval čtverec o ploše 1 *iku* = 3600 m², což byla základní jednotka při výměře polí a plužin. Obilnářský „záhon“ byl zpravidla široký 1 *nindan* = 6 m. Pomocí provazu a kolíků se potom od 1. tisíciletí př. n. l. poměrně přesně měřila i plocha kruhu. *Babyloňané přišli při zeměměřičské praxi i na konstantu pozdějšího Ludolfova čísla, které „zaokrouhlili“ na hodnotu 3,12. (Blahoslav Hruška)

zeměpanský hrad, *hrad, zeměpanský.

zemis, plastiky *Tainů z kamene a dřeva; byly považovány za schránky duchů – tedy za naplněné božskou energií. (Oldřich Kašpar)

zemljanka (z ruštiny: *zemljanka*, „zemní chýše, zemní obydlí“), *zemnice.

zemnice (zemljanka) [archeologie, etnoarcheologie], *obydlí zapuštěné zcela nebo výraznou většinou výšky obytného prostoru pod povrch země (1 m i více od povrchu), nad nějž střecha buď nevystupuje vůbec (plochá střecha/strop v úrovni terénu) nebo pouze krovem přístřešku (typu *chaty) založeném přímo na zemi. Zapuštěná část může mít vydřevené nebo jinak upravené stěny (pokrytí *kůžemi nebo jinými organickými materiály) kvůli zpevnění stěn i zlepšení tepelné izolace.

Zemnice se pravděpodobně objevila již v *pravěku, i když jednoznačné důkazy chybějí; vyskytuje se častěji v nativních kulturách a v případě potřeby se objeví i v dnešní době (například partyzánské zemljanky). (Viz též *polozemnice). (Karel Sklenář)

zemská brána, *brána, zemská.

zemská deputace, *deputace, zemská.

zemská hotovost, *hotovost, zemská.

Zemská jubilejní výstava, výstava zorganizovaná v roce 1891 ke stoletému výročí *korunovace Leopolda II. na českého krále a výročí první pražské průmyslové výstavy, uspořádané při této příležitosti v pražském *Klementinu (1791). Původně koncipovaná jako skutečně „zemská“ přehlídka průmyslu a kultury v Čechách (českého i německého etnika). V důsledku vypjaté politické situace se němečtí organizátoři vzdali účasti a výstava se stala přehlídkou české národní kultury a průmyslu v nejširším spektru. Její součástí byla nevelká etnografická expozice, *česká chalupa. (Irena Štěpánová)

zemská obec, *obec, zemská.

zemská stezka, *stezka, zemská.

zemská vláda, *vláda, zemská.

zemské desky, *desky, zemské.

zemské gubernium, *gubernium, zemské.

zemské místodržitelství, *místodržitelství, zemské.

zemské právo, *právo, zemské.

zemské zřízení, *zřízení, zemské.

zemské zřízení ČSR, *zřízení ČSR, zemské.

zemský mír, *landfríd.

zemský sněm, *sněm, zemský.

zemský soud, *soud, zemský.

zemský správce, *správce, zemský.

zemský úřad, *úřad, zemský.

zemský výbor, *výbor, zemský.

zen (japonské čtení čínského slova *čchan*, sanskrtského *dhjána*, „meditace, soustředěné rozjímání“; v korejštině: *sōn*, ve vietnamštině: *thien*), rozjímavá forma *buddhismu, jejíž základní metodou je nehybné a mlčenlivé sezení (japonsky: *zazen*), jež vede k soustředění, vyprázdnění a osvícení; náboženský směr, který vznikl propojením ideálů mahájánského buddhismu a meditační metody s prvky čínského *taoismu. Zen vykrytalizoval v Číně v 6.–7. století a odtud se rozšířil do dalších *zemí, zejména do Vietnamu a Koreje.

Do Koreje se zen dostal zřejmě v 7. století, ale v té době se setkal jen s malým pochopením. Na začátku 9. století se začal více šířit díky *mnichům, kteří se vrátili z Číny, a to vedlo k založení *sekt Devíti hor (korejsky: *Kusansōnmun*). Obrovskou popularitu zenu lze přičíst i přijetí, kterého se mu dostalo u rodin mocných vládců na venkově, včetně zakladatele královské dynastie Wang (*Korjō) *Wang Kōna. Jeho oblíbenost má kořeny v úpadku doktrinárního buddhismu, rozšířil se i díky své nekonvenčnosti a důrazu na individualitu.

Také se jím dala ideologicky ospravedlnit vzpoura mocných rodů i jednotlivců, kteří byli v *opozici vůči *aristokracii v hlavním *městě. Zen se v Koreji stal populárním za následujících dynastií a je hlavním proudem buddhismu dnešní doby.

Do Japonska zen poprvé pronikl již v období *Nara (710–784), ale rozšířil se až ve 12.–13. století. Rozvinul se zde do řady škol, z nichž jsou nejvýznamnější *Rinzai* a *Sótó*. Zen měl zásadní vliv na formování chování japonské vojenské *šlechty v době *šógunátu a zenová estetika, zdůrazňující ideje prostoty a zdrženlivosti, utvářela základní estetické vzorce japonské kultury. (Miriam Löwensteinová, Jaroslav Malina)

Zenón z Eleje (asi 495–asi 445 př. n. l.), řecký filozof; představitel *eleatů, žák *Parmenidův. Ačkoli byl údajně autorem čtyř významných knih zejména s kosmologickou tematikou a obranou Parmenidova učení proti *Platónovi, jeho nauka se nedochovala. Proslavily ho však tzv. Zenónovy paradoxie (zachovaly se čtyři z původně asi čtyřiceti logoi), u kterých není ale zcela jasná ani argumentační struktura, ani jejich účel. Starší domněnky, že byly namířeny proti *pýthagorejčům, jsou dnes již opuštěny; nemohou ani nijak blíže objasnit Parmenidovo učení; objevily se i *názory, že přesný účel nemají a jedná se o jakési „sofistické hádanky“.

V obecné rovině formuloval Zenón z Eleje paradoxie pojmu místa, paradoxie pohybu, paradox *dichotomie; známější jsou ale ve své narativní formě. Nejznámější paradox se označuje „Achilles a želva“ a zakládá se na tom, že rychlonohý *Achilles se pustil do závodu s želvou, která, kvůli své pomalosti, dostala jistý náskok. Achilles při závodě stále zkracuje vzdálenost k želvě, nemůže ji ale nikdy předběhnout, protože v každém okamžiku se želvě blíží (sice na stále kratší vzdálenost), avšak vždy mezi nimi zůstává určitý prostorový rozdíl. Na podobném principu je založen paradox „nehybného šípů“ a paradox „stadionu“. Zenonovy paradoxie představovaly dlouhou dobu zajímavou filozofickou hádanku, zakládají se ale v jádru na několika jednoduchých myšlenkových operacích, které řeší infinitezimální počet; poté už zůstávají spíše kuriozitou. (Břetislav Horyna)

zen-buddhismus, *zen.

zeugopodium, -ii, n., odstavec končetiny se dvěma osovými kostmi (*zeugos* – pár, z řečtiny: *pús-podos*, „noha“), jimiž jsou u hrudní končetiny **radius* a **ulna*, u pánevní končetiny **tibia* a **fibula*. U čtvernožců (Tetrapoda), mezi něž patří i savci, rozeznáváme tři základní úseky volné hrudní i pánevní končetiny. Směrem od těla, tedy od proximálního k distálnímu úseku to jsou: **stylopodium*, *zeugopodium* a **autopodium*. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

Zeus (genitiv *Dia*, z indoevropského *diéios*, „jasné denní světlo“), nejvyšší řecký *bůh, přemožitel *Títánů a Gigantů. Uspořádal běh *světa a nastolil řád (*kosmos*). Jako atmosférické božstvo je spojován s vrcholky hor a spolu s ostatními bohy, kteří jsou členy jeho širší rodiny, sídlí na *Olympu. Jeho dalším kultovním místem byla *Olympia na Peloponnésu a Dodóna v Épeiru.

Zeus je otcem bohů i lidí. Zplodil potomky se svou ženou *Hérou, sám (Athénu) i s četnými bohyněmi a pozemšťankami. Výčet jeho nemanželských dětí, které starostlivě ochraňoval, je úctyhodný: patří k nim mimo jiné bohyně lásky a krásy *Afrodité, která se (podle *Homéra) zrodila z Diova vztahu s bohyní deště Dionou; boha světla, umění a řádu *Apollóna a bohyni lovu a *měsíce *Artemidu měl s dcerou Títána Koia *Létou (*Léthé); boha obchodu, řečníků, zlodějí a průvodce mrtvých do podsvětí *Herma zplodil s Plejádou Maiou. Další potomky mu porodily i pozemšťanky: *Európe, dcera tyrského (foinického) *krále Agenóra Diovi na *Krétě porodila tři syny *Mínóa, Rhadamantya a Sarpedóna; dcera thébského krále Kadma *Semelé mu dala *Dionýsa; manželka spartského krále *Tyndarea *Léda Polydeuka a *Helenu; dcera krále Akrisia v Argu *Danaé mu porodila *Persea, který se později proslavil usmrcením nestvůrné Gorgony Medúsy; manželka mykénského krále

Amfitryóna *Alkméné přivedla na svět Diova syna a největšího hrdinu antických bájí *Hérakla.

Pokud naplnění jeho touhy vyvstaly překážky či případná odmítnutí, zdolával je vynalézavě: Európu oslnil a unesl jako sličný býk, s Lédou se spojil v podobě labutě, Danau „navštívil“ jako zlatý déšť, Alkménu získal v podobě jejího manžela Amfitryóna. Zeus měl i homosexuální, homoerotické, nebo dokonce pederastické sklony, jak dokládá například jeho vztah k mladému a sličnému *Ganymédovi. Tato údajná *promiskuita je odrazem spojování starých a nových bohů v průběhu rané fáze řeckého vývoje a složitého utváření genealogie řeckého *panteonu. (V Římě Diovi odpovídal Iuppiter.) (Jaroslav Malina, Marie Pardyová)

Zeus a Alkméné, *Alkméné, *Zeus.

Zeus a Danaé, *Danaé, *Zeus.

Zeus a Európe, *Európe, *Zeus.

Zeus a Ganymédés, *Ganymédés, *Zeus.

Zeus a Héra, *Héra, *hieros gamos, *Zeus.

Zeus a Léda, *Léda, *Zeus.

zevní dýchání, *dýchání, zevní.

zevní krkavice, *arteria carotis externa.

zevní nos, *nos, zevní.

zevní ucho, *auris externa.

zevní zvukovod, *meatus acusticus externus.

zevšeobecnování, *generalizace.

Zeyer, Julius (26. 4. 1841, Praha – 29. 1. 1901, Praha), český básník, prozaik a dramatik; představitel lumírovského konceptu literatury. V jeho rozsáhlém, žánrově členitém díle se střetávaly a prostupovaly vlivy několika kultur, vedle české zejména kultury německé a francouzské. Kosmopolitní orientace jej osvobodila od závislosti na úzké české kulturně politické i literární scéně, na druhé straně se projevovala také jako eklekticismus. S oblibou zpracovával mýty biblické, keltské, germánské, slovanské i orientální. Jeho nejznámějším dílem – vedle *Románu o věrném přátelství Amise a Amila* (1880) a románu *Dům U tonoucí hvězdy* (1897) – je divadelní hra *Radúz a Mahulena* (1898), psaná na motivy slovenské pohádky. Tento námět oživuje pohanské mytické příběhy a mystéria *lásky. (Jiří Pavelka)

zglajšaltování (z němčiny: *gleichschalten*, „usměřňovat, sjednocovat“; „usměřňování“ bývá chápáno pejorativně [kvůli souvislosti s *národním socialismem] jako srovnání do jedné, a to centrálně určené úrovně, většinou donucovacími prostředky), politické heslo v období *nacismu v Německu (od roku 1933), které označovalo (dalekosáhlé a úplné) zrušení politicko-společenského *pluralismu ve prospěch nacionálně socialistického *hnutí a jeho *ideologie; důležité etapy byly kromě jiného zejména přenesení nejvyššího *práva *zemí na *Třetí říši, zrušení odborů a vytvoření Německé pracovní fronty (květen 1933), přijetí *zákona proti vytváření *politických stran (červenec 1933), jakož i usměrnění rozhlasu a tisku (září, říjen 1933). (František Čapka, Jaroslav Malina)

zhmožděná, rána, *vulnus contusum.

zhuštěný popis, *popis, zhuštěný.

Zíbrt, Čeněk (12. 10. 1864, Kostelec nad Vltavou – 14. 2. 1932, Praha), český etnograf, folklorista, kulturní historik, bibliograf; jeden ze zakladatelů české odborné *etnografie. Byl prvním a dlouholetým redaktorem oborového časopisu *Český lid.

Do širokého spektra Zíbrtových zájmů, opřených převážně o soustavné archivní studium a využití historicko-srovnávací metody, patří i dějiny odívání a lidový *oděv. Z díla: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti, zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk* (1899). (Jaroslav Malina)

zikkurrat (akkadsky: *zikkurratu, sikkurratu*, podstatné jméno odvozené od akkadského slovesa *zakáru*, „vyčnívat, tyčit se“), název pro chrámovou věž, na jejímž vrcholu stál *chrám.

Zikkurraty se stavěly od sumerských dob na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. až zhruba do roku 500 př. n. l. a byly v mezopotamských (i elamských) *městech hlavní hmotnou i duchovní dominantou, neboť byly obvykle zasvěceny městskému *bohu, od něhož se očekávalo, že zajistí obyvatelům štěstí a prosperitu v pozemském i posmrtném životě. Jedním z obřadů, který se v chrámu odehrával, bylo *rituální milování mezi panovníkem a kněžkou (*hieros gamos).

Již od konce 4. a začátku 3. tisíciletí př. n. l. se některé chrámy v jižní *Mezopotámii stavěly na umělé terase zbudované z *cihel (*Uruk, Tell Ukajjir, Tell el-Obejd, *Lagaš, *Chafádží atd.). Tato platforma pohltila obvykle i dřívější *stavby (*Eridu). Koncem 3. tisíciletí př. n. l. sestávaly zikkurraty ze tří stupňovitých teras nad sebou, přístupných vnějšími schodišti. Tato „klasická“ podoba zikkurratu pochází z období III. dynastie z Uru (2112–2004 př. n. l., *Ur, Eridu). Na vrcholu byl postaven malý chrám, u paty zikkurratu byl ještě „dolní“ chrám. Kultovní funkce „horního“ chrámu je nejasná. Předpokládá se, že se v něm konaly některé obřady o svátcích *Nového roku. Vnitřek zikkurratu byl postaven z nepálených cihel, vnější strany (silné několik metrů) byly zpevněny pálenými cihlami, později i obloženy barevnými emailovanými cihlami. Místo malty byly někdy cihly spojovány bitumenem. Většina zikkurratu měla *konstrukce zpevněné rákosovými lany, rohožemi nebo *šachtami, které bývaly naplněny keramickými střepy. Vnější výzdoba spočívala, tak jako u jiných velkých staveb, v členění fasády výklenky. Většinou se zachovaly zbytky zikkurratu jen do prvního patra. Jen v *Dúr-Kurigalzu dosud sahá jádro zikkurratu do výše 57 m. *Rekonstrukce některých zikkurratu předpokládají 5–7 stupňů (teras), například Etemenanki v *Babylonu, asyrské zikkurraty v *Ninive a *Aššuru. Stavba „*babylonské věže“ zmiňovaná ve *Starém zákoně (Gn 11,1–9) odpovídala zřejmě obnově babylonského zikkurratu Etemenanki *Nabukadnezarem II. (604–562 př. n. l.). Tato věž byla pokládána za jeden ze *sedmi divů světa. Strana čtvercové základny tohoto zikkurratu, z něhož se nedochovalo téměř nic, měřila 92 m. Zikkurrat měl pravděpodobně pět stupňů a sahal podle tradice do výše 90 m. Přilehlý dvoupodlažní chrám byl obložen modrými glazovanými cihlami. Babylonské a asyrské zikkurraty se v některých detailech liší. U babylonských zikkurratů směřují důsledně rohy stavby do hlavních světových stran, půdorys základny je obdélníkový nebo čtvercový a zikkurrat je situován v odděleném nádvoří. Asyrské zikkurraty (Kár-Tukultí-Ninurta, Tell ar-Rimah, *Kalach, *Dúr-Šarru-kén) jsou těsněji včleněny do chrámových komplexů (někdy přístupné přímo ze střechy dolního chrámu), mají vždy čtvercový půdorys, zaměření na světové strany není důsledné a místo schodiště vede někdy na terasy zikkurratu spirálovitá rampa (Dúr-Šarru-kén). Uctívání několika božstev v jednom chrámu vedlo k tomu, že *svatyně měla i dva zikkurraty (*Anův a Adadův [*Iškur] chrám v Aššuru). V pozdním období bylo jak v *Asýrii, tak v *Babylonii spojováno sedm stupňů zikkurratu s astronomií, stupně symbolizovaly planety, *Měsíc a *Slunce (stříbrná a zlatá barva vrchních dvou teras zikkurratu v Dúr-Šarru-kénu). (Nea Nováková)

Zimbabwe, obyvatelé dnešní Republiky Zimbabwe, vnitrozemského státu v jižní Africe. Již v 10. století př. n. l. odtud dováželi *Féničané a *Izraelci (Šamolnoun, bájná země Ofír) *zlato a *slonovinu. Od středověku zde vznikala domorodá *království a rozvíjela se *zimbabwejská civilizace, která v době rozkvětu zahrnovala dnešní Zimbabwe a velké části dnešního Mosambiku. Tato civilizace (využívající naleziště železné rudy a zlata a budující *megalitické monumenty) se rozvíjela z domácích zdrojů zhruba mezi 6.–18. stoletím, s vyvrcholením v letech 1250–1750, ve 14. století se stala základem státu *Monomotapa. V první polovině 19. století vznikl v oblasti *bantuský Matabelský stát. Po objevu zlatých nalezišť začali do *země pronikat *Evropané. Smlouvou s matabelským *králem získala práva na těžbu Britská jihoafrická společnost vedená Cecilím Rhodesem (odtud starší název země). Roku 1895 byla oblast nazvána Jižní Rhodesií. V letech 1953–1963 byla Jižní

Rhodesie administrativně spojena se Severní Rhodesií (dnes Zambie, *Zambijci) a Njaskem (Naskem, dnes Malawi) do Federace Rhodesie a Njaska.

Po vyhlášení nezávislosti Zambie a Malawi se federace rozpadla. Podle *ústavy z roku 1961 mělo černé obyvatelstvo limitované *volební právo, rozhodující *kontrola zůstala bílé minoritě, která se nehodlala svých výsad vzdát. Po desetiletí trvající občanské válce se rozhodla „bílá *vláda“ pro částečné vyrovnání s předáky černé většiny a po volbách roku 1979 byla vytvořena koaliční vláda a název změněn na Zimbabwe-Rhodesie. *Občanská válka však pokračovala, pod britskou záštitou bylo uzavřeno příměří a na několik měsíců restaurován koloniální režim. Roku 1980 se konaly nové volby a země získala opět nezávislost jako Republika Zimbabwe. Původně demokratický režim začal postupně nabírat autoritativní rysy, které se ještě zostřily na přelomu 20. a 21. století, kdy prezident Roberto Mugabe začal v zemi provádět „*rasismus naruby“, zaměřený zejména proti bílým farmářům; těm byly bez náhrady zabírány pozemky i majetek, někdy provázený i fyzickými útoky. Mezi obyvatelstvem (kolem 13 milionů, odhad z roku 2005) má počtem největší zastoupení bantuský svaz *Šona (77 %, kteří se dělí na Karanga [22 %], Zezeru [18 %], Korekore [12 %] aj.), dále Ndebele (17 %), Evropané (1,5 %) jsou stejně jako *Asiaté (1 %, převážně *Indové) nepočetnou minoritou. V *náboženství hraje hlavní roli *synkretický *kult spojující *křesťanství s *animismem (ca 50 %), ke křesťanství se hlásí asi 25 % obyvatel stejně jako k animismu. Nepočetnými minoritami jsou *muslimové, *hinduisté aj. (Lukáš Šín, Jan Záhořík)

Zimbabwe, komplex kamenných *staveb v jižní části republiky Zimbabwe (která byla podle nich pojmenována). Vznikaly postupně od 6. století. Jsou převážně dílem šonských Wakarangů. (Viz též *civilizace, zimbabwská.) (Jaroslav Malina)

zimbabwská civilizace, *civilizace, zimbabwská.

zisk, ekonomický přebytek výnosů nad náklady získaný z hospodářské činnosti. Účetně se ziskem rozumí celkové výnosy bez celkových nákladů (pokud vyjde záporná hodnota, jedná se o ztrátu). Po zdanění tohoto zisku sazbou podle *zákona jde o tzv. čistý zisk, který je buď rozdělen mezi vlastníky, nebo investován zpět (ponechán) a slouží k dalšímu růstu firmy. (Marie Dohnalová)

ziskový sektor, *sektor, ziskový.

Ziusudra (řecky Xisúthros), sumersky „život dlouhých dnů“; podle sumerského královského seznamu 9. a poslední legendární panovník před potopou vládnoucí ve *městě *Šuruppaku (dnešní Fára) po dobu 36 000 let. Syn Ubár-Tutua, 8. předpotopního panovníka, vládnoucího v Šuruppaku 18 600 let. Hrdina sumerského *mýtu o *potopě, před nímž se zachránil v lodi, aby se mu posléze dostalo od bohů věčného života a byl přenesen na ostrov *Dilmun (snad dnešní Bahrajn nebo Fajlaka). V řeckém Bérósově podání je jeho jméno tradováno jako Xisúthros. V akkadských textech je hrdina přeživší potopu zván *Atrachasis nebo *Úta-napišti. V takzvaných Šuruppakových ponaučeních je Ziusudra označován za Šuruppakova syna a Ubár-Tutuova vnuka. (Jiří Prosecký)

zjevení, termín užívaný zejména v *náboženství; projevení se skrytého díky vyšší moci – Bohu, nadpřirozené osvětlení lidské mysli, kterým *Bůh člověku sděluje něco podstatného. (Jaroslav Malina)

zjevení chlupů [primatologie], jednoduchý indikátor stavu *vzrušení, jde o autonomní chování, *primáti se zjeví, když jsou agresivní, vzrušení nebo vylekaní. (Marina Vančatová)

zkamenění, *postburiální (diagenetický) tafonomický proces extrémní *mineralizace, při které dochází k proniknutí minerálních roztoků do pórů *kostních tkání, v nichž jsou následně *minerály uloženy. Při mineralizaci dochází k nahrazení původních pevných složek organismu jinými minerály, chemické složky kostní tkáně jsou odstraněny a nahrazeny minerály ze spodní vody. Výsledkem zkamenění je pevná kamenná replika původní kostní tkáně. Při zkamenění dochází k obohacování rozpustnými látkami. (Michaela Zelinková)

zkřížený skus, *skus, zkřížený.

zkušenosť, *empirie.

Zlatá, označení egyptské bohyně *Hathory.

Zlatá horda, *horda, Zlatá.

zlaté lotosy, *lotosy, zlaté.

zlaté mumie, *mumie, zlaté.

zlaté pravidlo, *pravidlo, zlaté.

zlaté rouno, *rouno, zlaté.

zlatnický kámen, *kámen, prubírský.

zlato (latinsky: *aurum*, chemická značka: Au) [archeologie], drahý *kov vyskytující se v ryzí podobě i ve sloučeninách (v rudách) a v *pravěku užívaný již od *neolitu. Hornická *těžba z *primárních ložisek (křemenných žil, u nás se vyskytujících v žulovém masivu mezi Českobrodskem a Klatovskem – hlavně na Jílovsku a Písecku, ale i v Podkrkonoší či v Jeseníkách) se v pravěku pro obtížnost neuplatnila. Zlato se získávalo z rozsypů, ale hlavně z druhotných ložisek, tj. *rýžováním zlatonosných písků v říčkách a potocích, a to zejména v jižní polovině Čech, kde po této činnosti zbyly četné *sejpy, ale též v severovýchodních Čechách z podkrkonošských ložisek.

Hospodářský význam zlato v pravěku zřejmě nemělo, ale díky své chemické stálosti, zlatavé barvě a lesku, výborné kujnosti a tažnosti se uplatnilo při výrobě šperků (náramky, spirálky, *záušnice, závěsky aj). Zpracovávalo se tepáním za studena (drát či plíšek a výrobky z nich), později výjimečně i sléváním (bod tání 1036 °C). Měkkost a otíratelnost se snižovala příměsmi jiných kovů, zčásti už přirozeně přítomných, jindy přidávaných (*elektron).

V našich nálezech se zlato, zpočátku zřejmě sedmihradského původu, objevuje v mladším neolitu – na Moravě s *kulturou se šňůrovou keramikou, v Čechách s *kulturou se zvoncovitými poháry (nebo snad už s *kulturou řivnáčskou?), běžně pak v *únětické kultuře, kdy se zřejmě už v jižních Čechách rýžovalo (Těšínov; nejstarší archeologické nálezy v sejpech však pocházejí až z mladší doby bronzové – Modlešovice). Užívalo se pro výrobu drobných ozdob – záušnic, spirálek, závěsků, pak i únětických náramků či destiček našivaných na čelenky; vrcholu dosahuje jeho užívání v kultuře únětické, později též v prostředí *mohylových kultur a *lužické kultury popelnicových polí (spirálovité a osmičkovité svitky drátu, známé z *depotů – snad forma *suroviny o určené hmotnosti, uplatňující se při *směně: Hradec Králové) a ve výjimečných špercích kolem přelomu *doby halštatské a *doby laténské (Horákov, Hradiště). (Karel Sklenář)

Ve *starověku se zlato rozšířilo zejména v kulturách *Předního východu a v egyptské *civilizaci. Skutečnost, že dobře odolávalo vnějším vlivům, a z ohně dokonce vycházelo kvalitnější, posouvalo jeho hodnocení až do transcendentálních a vysoce symbolických poloh. Nejvýznamnější zdroje zlata v tomto regionu se nacházely v *Egyptě, případně v egyptském dosahu. Naleziště v západní Asii byla skromnější, omezovala se na hornaté kraje *Anatólie a Arménie, severní a západní Írán, přičemž jejich *exploatace jednotlivými kulturními celky se podle dosažitelnosti měnila a zdroje přesouvaly. Bližší původ suroviny v nejstarší době není zatím objasněn; ve 22. století př. n. l. *Gudea, vládce sumerské *Lagaše, tvrdí, že zlato získával z Chachchu (jihovýchodní *Malá Asie) a *Meluchchy přes Perský záliv. Jeho následovníci, panovníci III. dynastie z Uru, kořistili zlato v bojích s *Elamem, kassitští *králové kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. je dováželi z Egypta, novoasyrští vládcí pak zejména z Íránu („médské zlato“). *Frygové od *Midových dob čerpali z rýžovišť na dnešní turecké řece Sarabat a Gediz a odtud plynula též surovina pro lýdské *mince. Brzy po *Kroisovi byla rýžoviště zřejmě vyčerpána a naleziště v Troadě a v okolí *Pergamonu je těžko mohla nahradit. V 1. tisíciletí př. n. l. se zdroje zlata posouvaly k stále vzdálenějším horizontům. Až bájným bohatstvím drahého kovu údajně oplývaly kraje u jihovýchodních břehů Černého moře (Kolchida a *zlaté rouno), levantská tržiště nabízela zlato z Arabského poloostrova (*Nabatejci kontrolovali obchod s jemenským či obecněji západoarabským zlatem;

biblické zprávy směřují naopak do Ománu, východních končin *Arábie), uvažuje se o dodávkách z Indie. Do *Persie a odtud až k řeckým kolonistům plynulo zlato nejprve z iránských ložisek, po jejich vyčerpání za *Achaimenovců ve značném množství z Indie, dále pak z Altaje, Turkestánu, Sibíře a Tibetu. *Foiničané je v 1. tisíciletí př. n. l. vyhledávali až ve Španělsku. Starověké dokumenty rozlišují zlato mnoha jakostí: „bílé“, „červené“, „žluté“, „dobré“, „čištěné“, přičemž barevné označení signalizuje přibližné složení suroviny (bílé znamená příměs *stříbra až do 80 %), červené znečištění mědí (přibližně 2 %), od pol. 3. tisíciletí př. n. l. však i cílené slitiny, připravované se záměrem dosáhnout žádaného vzhledu a především zlepšit fyzikální vlastnosti materiálu (mědi pak bývá 6–7 %). Zdá se, že starověcí zlatníci začali zlato na standardní hodnoty čistit teprve, když potřebovali surovinu pro mince. Nicméně neplatí to absolutně, protože artefakty z pohřebiště z *Uru (polovina 3. tisíciletí př. n. l.) obsahují až 95 % zlata a byly podle analýzy zřejmě čištěny a teprve poté legovány. Nejstarší doloženou metodou afinace je oxidace (nález *tyglíku s přírůdky vzduchu z Girsu z *horizontu III. dynastie z Uru), při níž se příměsi okysličují a buď prchají nebo jsou absorbovány v pórech hlíněné nádoby. Od 2. třetiny 2. tisíciletí př. n. l. se běžně užívala *kupelace, jejímž principem je oddělování olova oxidací. Stříbro lze vyloučit cementací, uplatňovanou na Předním východě dodnes: přidáním soli (či složenin síry) a zahřátím se stříbro váže jako chlorid (respektive síran) stříbra a vsákne do stěn nádoby nebo sebere s příměsí prachu, hlíny apod. Amalgamace, využívající těkavosti rtuti, se rozšířila až v závěru 1. tisíciletí př. n. l. Všechny metody afinace znamenaly určitý váhový úbytek (v dovozech z Egypta někdy až 75 %), takže se většinou odbývaly před *transportem k finálnímu zpracování.

Zlato vždy patřilo k výsadním materiálům. Zhotovovaly se z něho *šperky, plastiky bohů a vladařů a jejich *insignie a *symboly, *kultovní předměty, *zakládací depozita, ceremoniální *zbraně, honosné nádoby, ozdoby *hudebních nástrojů a palácového *nábytku, vladařská pečetidla. Jen v omezeném množství se stávalo majetkem soukromých osob (drobné šperky, v *perské říši též privátní zlatá pečetidla); ve staroasyrské a starobabylonské době sloužilo též jako základní kapitál obchodních firem, ve staroasyrských emporiích v omezené míře, v kassitské době obecně jako míra hodnot a platební ekvivalent.

Nejstarší (2. polovina 4. tisíciletí př. n. l.) doloženou *technikou bylo kování a tepání přírodního kovu za studena. Vyklepáváním zaoblenými kladívky (případně dlátky) z *kamene, *dřeva, *kostí nebo kovu dokázali staří zlatníci zhotovit tenké plechy vhodné k plátování předmětů z méně vzácných materiálů. Tepáním mezi *kůžemi, vrstvami papýru apod. docílili fólií o síle až 0,03–0,01 mm (určených většinou pro pohřební účely), u nošených šperků asi 0,15–0,1 mm. Tenčí plátky tvořili, jen když byl vnitřek vyztužen tvárnou hmotou (pryskyřicí, bitumenem, hlínou, měkkým dřevem, olovem). Plátky se upevňovaly pomocí nýtů, hřebíčků nebo švů, fólie se vtepávaly do prohlubní jádra, případně předem lepily organickým adhesivem (klíh, bitumen) na podklad. Z nepřiliš tenkého plechu se technikou *repoussé* (*toreutika) tvarovala dutá tělesa (nádoby, ceremoniální přilby) s případným plastickým dekorem, eventuálně jemnými cizelovanými nebo raženými vzory na vnější straně. Artefakty opakovaných tvarů se tepaly do forem, případně tlačily z plátek mezi pozitivní a negativní matricí (ražení mezi dvěma odlišnými matricemi se datuje zřejmě až do *helénistického období). Ze zlatého plechu se konečně ve starověku zhotovoval též drát, sloužící většinou jako polotovar pro další dekorativní prvky (řetízky, závěsy, úchytky apod.). Ozdobných efektů se docílovalo kroucením (*tordováním), splétáním, žlábkováním, příčným přesekáváním drátu. Nejdůmyslnější zlatnickou technikou vycházející z drátu byl *filigrán. K výčtu dekorativních zlatnických technik prováděných za studena patří též vykládání zlatem, tausování (*inkrustace) a *mozaika.

Základem tepelného zpracování zlata bylo *odlévání do jednodílných, dvoudílných i vícedílných forem a odlévání metodou *ztraceného vosku (*kovolitectví). Osvojení si práce se zlatem za tepla bylo předpokladem zlcení předmětů teplem a tlakem. Uplatňovalo se zejména

u podkladů z mědi. Princip spočíval v tom, že povrch kovů se natavil a na prostupu vznikla společná vrstva slitiny. Klasickou, asi od konce 1. tisíciletí př. n. l. užívanou technikou bylo zlacení v ohni. Předmět, povrchově upravený kyselinou, se pokryl amalgamem ze zlatého prachu a rtuti. Zahřátím se rtuť odpařila a zlato přilnulo k předmětu. Velmi záhy zvládli starověcí zlatníci dvě tepelné techniky významné jak pro funkci, tak pro výzdobu artefaktů: letování a svařování. Pájkou u zlatých exemplářů býval nejčastěji elektron nebo *měď. Oba postupy byly v *Mezopotámii známy nejpozději ve 3. tisíciletí př. n. l. a od jeho poloviny aplikovány v odvozených, v nejvyšší míře kultivovaných technikách filigránu a *granulaci (šperkařská díla na pohřebišti v Uru).

Zlato svou hodnotou po celý starověk několikanásobně předčilo ostatní kovy (poměr ke stříbru se v jednotlivých vývojových etapách, zřejmě podle dostupnosti zdrojů, pohyboval v rozmezí 1:4 – 1:10); ve zmíněných technikách dosáhlo maximální úspornosti i vynikajícího efektu. (Jana Součková)

zlatý řez, *řez, zlatý.

zlatý věk, *věk, zlatý.

zlatý věk neziskového sektoru, *věk neziskového sektoru, zlatý.

zlo, označení všeho, co škodí a kazí. Na rozdíl od *manichejské tradice, která považuje zlo za druhý rovnomocný *princip (hmotného) *světa, převládá v evropské tradici *názor, že zlo je nedostatek dobra (řádu, ducha atd.). V reakci na novověký moralismus se současné myšlení často snaží problému zla vyhnout: ztotožňuje je s *agresivitou, s *násilím, nebo je vůbec relativizuje a popírá. Friedrich *Nietzsche se pokoušel myslet „mimo dobro a zlo“, vyhnout se polaritě těchto kategorií. Opakem zla je *dobro. (Jaroslav Malina)

zločin, válečný, vážné porušení Mezinárodního humanitárního práva, tj. dohod, norem a aplikovatelného využití s ohledem na ozbrojené mezinárodní nebo vnitřní *konflikty, které zahrnují mezinárodní soudní zodpovědnost. (Jaroslav Malina)

zlomenina, *fractura.

zlomenina s posunem úlomků, *fractura cum dislocatione ad axim, *fractura cum dislocatione ad latus, *fractura cum dislocatione ad longitudinem, *fractura cum dislocatione ad longitudinem cum contractione, *fractura cum dislocatione ad longitudinem cum distractione.

zlomenina, Benettova, šikmá zlomenina báze prvního *metakarpu. (Ladislava Horáčková)

zlomenina, Collesova, příčná zlomenina distálního konce *radia, vzniká při pádu na dlaň. (Ladislava Horáčková)

zlomenina, Deuschländerova, únavová zlomenina. Vzniká zpravidla na těle II.–V. *kosti metatarzální. Je projevem opakovaného neúměrného zatížení nohy. (Ladislava Horáčková)

zlomenina, kominutivní, *fractura comminutiva.

zlomenina, kompletní, *fractura completa.

zlomenina, Monteggiaova, zlomenina diafýzy *kosti loketní v proximální nebo střední třetině spolu s luxací proximálního konce *radia. (Ladislava Horáčková)

zlomenina, nepřímá, *fractura indirecta.

zlomenina, neúplná, *fractura incompleta.

zlomenina, nitrokloubní, *fractura intraarticularis.

zlomenina, obranná (anglický termín: *parry fracture*), izolovaná zlomenina *kosti loketní, která vzniká při nastavení nechráněného předloktí proti dopadajícímu úderu.

(Ladislava Horáčková)

zlomenina, otevřená, *fractura aperta.

zlomenina, patologická, *fractura pathologica.

zlomenina, podélná, *fractura longitudinalis.

zlomenina, přímá, *fractura directa.

zlomenina, reponovaná, *zlomenina, u níž byly úlomky *kosti uvedeny do původní polohy, což je důležité pro její správné hojení. (Ladislava Horáčková)

zlomenina, Smithova, příčná zlomenina distálního konce *radia, vzniká při pádu na hřbet ohnuté ruky. (Ladislava Horáčková)

zlomenina, stlačená, **fractura compressiva*.

zlomenina, šikmá, **fractura obliqua*.

zlomenina, únavová, *zlomenina, Deutschländerova.

zlomenina, uzavřená, **fractura clausa*.

zlomenina, vpáčená, **fractura impressiva*.

zlomeniny, Le Fortovy, *zlomeniny střední etáže obličeje: *horní čelisti, *lící kosti a oblouku, *orbity a nosních kůstek. Čelist se láme typicky v místech menšího odporu a podle schematického průběhu lomných linií rozdělil zlomeniny francouzský chirurg René Le Fort (1869–1951) na 3 skupiny: *Le Fort I, *Le Fort II a *Le Fort III. (Michaela Krívanová)

zlomkové stříbro, *stříbro, zlomkové.

změna, kulturní, proces vzniku, transformace nebo zániku *sociokulturních systémů, respektive *kultur, *subkultur nebo jejich částí (*kulturních prvků, konfigurací apod.). (Jaroslav Malina)

změna, kulturní endogenní, označení procesu vzniku, transformace nebo zániku kulturních systémů nebo jejich částí, které proběhly prostřednictvím *inovace – *objevů a *vynálezů uskutečněných uvnitř dané kultury. (Jaroslav Malina)

změna, kulturní exogenní, označení procesu vzniku, transformace nebo zániku kulturních systémů nebo jejich částí, které proběhly v důsledku kontaktu s jinou kulturou – prostřednictvím kulturní *difuze nebo *migrace obyvatelstva. (Jaroslav Malina)

změna, kulturní institucionální, *kulturní změna související s transformací stávajících *institucí nebo se vznikem nových institucí. (Jaroslav Malina)

změněné vědomí, *vědomí, změněné.

zmenšení ženských nohou, umělé, *lotosy, zlaté.

změny na kostře, poporodní (anglicky: *parturition scars*), deprese kostního povrchu v podobě ohraničených jamek či jamkovitého žlábků pod dolním ramenem styčné plochy *křížokyčelního kloubu (*facies auricularis ossis ilii*), označované jako *sulcus praeauricularis*, a na zadní straně *kosti stydké podél *facies symphysialis*, vznikající u žen v důsledku *těhotenství a porodního traumatu. Pod dolním ramenem *facies auricularis* je nutno rozlišovat mezi skutečnou poporodní změnou – *sulcus praeauricularis* a přípojovým místem předních křížokyčelních vazů – *sulcus paraglenoidalis*. Přesné rozlišení těchto struktur odděluje skupinu žen, které prodělaly *porod (a na jejichž pánvi porod zanechal stopy), od skupiny mužů a žen, které dosud nerodily (*nullipary*). Poporodní změny na kostře mají význam v pohlavní diagnóze *kosti pánevní. Odhad počtu prodělaných porodů na základě poporodních změn na kosti pánevní není možný. (Miroslav Králík)

zmýdelnění, saponifikace, *tafonomický proces, chemická reakce, při které dochází k hydrolyze tuku a jeho přeměně v mrtvolný vosk. Děje se tak v chladném, vlhkém prostředí, mrtvolný vosk zpomaluje ostatní formy rozkladu. (Michaela Zelinková)

značka [archeologie], výsledek bezprostředního působení jednoho *objektu (nyní vymizelého) na jiný, který nezachoval alespoň trochu úplnější zobrazení tvaru prvního objektu. Jsou to stopy doteků *nástrojů (kamenných *rydel v *kosti, *seker na *dřevě, *radlic v *půdě), opracování a opotřebení nástrojů obráběným materiálem (šikmé rýžky na ostří vzniklé kácením stromů, zrcadlově lesklé plošky [*lesk] na pazourkových, rohovcových nebo obsidiánových *srpových čepelkách vzniklé při řezání obilí). (Jaroslav Malina)

znak, *erb.

znak, kategoriální, *proměnná, kategoriální.

znak, kvalitativní, *znak, monogenně děděný.

znak, kvantitativní [genetika], znak podmíněný více *geny malého účinku, *polygeny, jejichž aktivní *alely mají většinou aditivní účinek, tj. přispívají určitou měrou k *fenotypu a jejich jednotlivé účinky se ve výsledné fenotypové hodnotě znaku sčítají. Typickým kvantitativním znakem u *člověka je výška, hmotnost, barva *kůže apod. (Jiřina Relichová)

znak, monogenně děděný [genetika], znak, jehož dědičnost je podmíněna pouze jediným *genem. Monogenní dědičnost se řídí Mendelovými *zákony. (Kateřina Boberová)

znak, nespojitý, *proměnná, nespojitá.

znak, nominální, *proměnná, nominální.

znak, ordinální, *proměnná, ordinální.

znak, prahový [genetika], znak podmíněný více *geny malého účinku, který se však fenotypově projevuje pouze ve dvou formách poté, když příslušné *alely dosáhly určité prahové sestavy. (Jiřina Relichová)

znak, spojitý, *proměnná, spojitá.

znaky, apomorfní [genetika, taxonomie], znaky odvozené, nově vzniklé a sdílené v dané skupině potomků. (Jiří Gaisler)

znaky, autapomorfní [genetika, taxonomie], odvozené specifické znaky vyskytující se jen v určité části nově vzniklé systematické skupiny, respektive v jediné vývojové linii. (Jiří Gaisler)

znaky, Mühlreiterovy, znaky používané pro rozlišení stejnojmenných izolovaných zubů pravé a levé strany; znak zakřivení (vestibulární plocha korunky je ve své *mesiální části vypouklejší, mesiaproximální plocha je tudíž zakřivenější než plocha distoaproximální), znak kořenový (kořen se od osy zubu odchyluje na tu stranu, z níž je), znak úhlový (znak výrazný zejména u *řezáků, mesiální plocha korunky se stýká s incisální hranou téměř v pravém úhlu, přechod incisální hrany v distální plochu je tvořen tupým až zaobleným úhlem, laterální úsek incisální hrany je více obroušen nežli úsek mediální). (Michaela Račanská)

znaky, pleziomorfní [genetika, taxonomie], starobylé znaky sdílené skupinou předků i skupinami potomků (srov. *kladistika). (Jiří Gaisler)

znaky, sekundární pohlavní, morfologické případně další rozdíly mezi samci a samicemi živočichů kromě rozdílů mezi jejich reprodukčními orgány (**organa genitalia*, *primární pohlavní znaky). U *člověka vznikají vlivem *pohlavních hormonů v *pubertě a patří k nim rozvoj svaloviny, kožní změny včetně ochlupení, růstu vousů a změn vlasové hranice, rozložení podkožního tuku, změna hlasu, změny prsů. Nerozvíjejí se při nedostatečné produkci pohlavních hormonů. (Jiří Gaisler, Ladislava Horáčková)

znaky, sympleziomorfní (sympleziomorfie) [genetika, taxonomie], soubor vývojově původních znaků sdílených takzvanou velkou skupinou (předků i potomků). Sympleziomorfie podávají obecnou charakteristiku *taxonů, ale pro poznání fylogenetických vztahů mezi jednotlivými skupinami nemají význam. (Jiří Gaisler)

znaky, synapomorfní (synapomorfie) [genetika, taxonomie], sdílené odvozené znaky, které poskytují základní fylogenetickou informaci o určité monofyletické skupině (kladu) a nevyskytují se u jiných skupin. (Jiří Gaisler)

znalec, soudní, osoba oprávněná k provádění znalecké činnosti a k vyhotovování znaleckých posudků pro *soudy, Policii České republiky, orgány státní správy, organizace, podnikatele a občany, a to v oblasti, pro kterou je znalcem jmenována. Znalce jmenuje příslušný *krajský soud nebo Ministerstvo spravedlnosti České republiky. (Markéta Zachová)

znamení, Marfanovo, kyjovité (trumpetovité) rozšíření metafyzárních konců *dlouhých kostí končetin u nejmenších dětí jako jeden z projevů *křivice. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

znárodnění, převod soukromých podniků do vlastnictví *státu, uskutečněný v Československé republice (ČSR) v letech 1945–1948/1950 ve dvou etapách: I. 24. 10. 1945 – zestátnění dolů, bank, pojišťoven, veškerých průmyslových podniků nad 500 (případně u

vybraných závodů nad 150) zaměstnanců; jednalo se o více než 3 000 podniků, ve kterých pracovalo více než 60 % všech zaměstnanců v průmyslu; II. po únoru 1948 – od 28. 4. 1948 do konce roku 1948 přijal *parlament sérii *zákonů znárodnujících podniky nad 50 zaměstnanců (ojediněle i pod touto hranicí), a to veškerý velkoobchod, zahraniční obchod, stavebnictví, polygrafický průmysl, cestovní kanceláře, lázně, léčebné ústavy; jednalo se o více než 5 000 podniků. Zbývající soukromý sektor byl likvidován po roce 1950 (včetně maloobchodu, řemesel, živností), definitivní likvidace nastala koncem 50. let 20. století. (František Čapka)

zobrazovací metody, *metody, zobrazovací.

zodiak, *zvěrokruh.

Zola, Émile (2. 4. 1840, Paříž, Francie – 29. 9. 1902, Paříž, Francie), francouzský prozaik; zakladatel a vůdčí představitel takzvané naturalistické školy. První román v duchu naturalismu *Thérèse Raquin* (Tereza Raquinová) vydal v roce 1867. V předmluvě k jeho prvnímu vydání napsal: „Když jsem vytvořil silného muže a neukojenou ženu, měl jsem jen jedno přání, nalézt v nich živočicha, vrhnout je do prudkého dramatu a pečlivě zaznamenat pocity a činy těchto tvorů. Provedl jsem prostě na dvou živých tělech analytickou práci, kterou patologové dělají na mrtvolách.“ Tento citát vystihuje podstatu *naturalismu, který se vyznačoval sledováním a detailním popisem denní reality, zaměřením na její drsné stránky, snahou pořídit dokument a v něm postihnout člověka ovládaného biologickými pudy a determinovaného dědičnými předpoklady.

Stěžejním Zolovým dílem je dvacetisvazkový románový cyklus *Rougon-Macquartové* (1871–1893) o osudech jednoho rodu za druhého *císařství. Na počátek Zola umístil „arbre généalogique“ („rodokmen“) a za předky rodiny vybral duševně chorou ženu, jejího manžela a jejího milence alkoholika. Nejznámějšími romány cyklu jsou *Le Ventre de Paris* (Břícho Paříže, 1873), *L'Assommoir* (Zabiják, 1877), *Nana* (1880), *Germinal* (1885). Román *Germinal* je třináctou knihou historie rodu Rougonů-Macquartů, důležitým mezníkem ve vývoji francouzského románu. Je prvním uměleckým dílem z prostředí *proletariátu a ovzduší sociálních bojů. Zola uvažoval o různých názvech: *Stoupající bouře*, *Praskající dům*, *Rudá záře*, *Žhavá půda* či *Podzimní oheň*. Nakonec zvolil *Germinal* podle VII. měsíce republikánského kalendáře, který v období *Velké francouzské revoluce označoval období od 21. března do 19. dubna, tedy symbol rašícího jara i proletářských bouří. Zola pro román *Germinal* shromáždil mnoho dokumentů: procestoval uhelnou pánev Anzin, kde roku 1884 propukla generální hornická stávková, sehnal informace přímo od horníků a *úředníků, doslova prolezl důlní chodby a podrobně se seznámil s hornickým prostředím. Své poznatky doplnil detailním studiem pramenů a politických teorií *utopického socialismu. Román byl přijat vesměs s obdivem pro „sílu kresby a dech hrozné skutečnosti. Čtenář žije na pěti stech stranách s horníky a jeho srdce se často svírá“ (Adolphe Brisson).

Roku 1898 se Zola proslavil otevřeným listem *J'accuse ...!* (Žaluji ...!) proti porušení *lidských práv v antisemitské, takzvané Dreyfusově aféře. Své teoretické *názory vyjádřil ve studiích *Le Roman expérimental* (Experimentální román, 1880) a *Romanciers naturalistes* (Naturalističtí romanopisci, 1881). (Jaroslav Malina)

zóna (z řečtiny: *zóné* a z latiny: *zōna*, „pás, opasek; pásmo; pás zemský a nebeský“):

1. území nebo jeho úsek;
2. pásmo, oblast. (Jaroslav Malina)

zóna bezpečnosti, časově definované a vymezené teritorium, jehož účelem je ochránit civilní občany a jiné zranitelné skupiny (jako zraněné vojáky a nemocné) před ozbrojenými útoky a umožnit distribuci humanitární pomoci mezi civilisty během ozbrojeného *konfliktu. (Marie Dohnalová)

zona haemorrhoidalis, pás sliznice v *konečniku (**canalis analis*) ve výši *columnae et sinus anales*, který je podložený žilní pletení – *plexus venosus rectalis* a zesílenou cirkulární hladkou svalovinou. Náplň žil napomáhá těsnému uzávěru análního otvoru. (Lenka Vargová)

zona orbicularis, soubor vláken z **ligamentum pubofemorale* a **ligamentum ischiofemorale*, který obkružuje krček *femuru a zesiluje kloubní pouzdro *kloubu kyčelního. (Ladislava Horáčková)

zóna, adaptivní, určitá množina respektive typ *ekosystémů, které obsazuje skupina druhů, obvykle vývojově příbuzných. U *primátů to jsou dnes například lesní a lesostepní formace tropického a subtropického pásu. Vznik rozsáhlých otevřených lesostepních a stepních ekosystémů na konci *miocénu vedl k vzniku nové adaptivní zóny pro úzkonosé opice (Catarrhini), kterou pak obsadily nově vzniklé druhy čeledě kočkodanovití (Cercopithecidae). Jednalo se o poměrně velké, sociálně žijící, pravděpodobně všežravé pozemní primáty, v současné době reprezentované pavíany a dželadami. (Jiří Gaisler, Václav Vančata)

zóna, branchiomotorická, oblast v *centrálním nervovém systému (*CNS), kde jsou uloženy branchiomotorické *neurony, které inervují svaly, jež vznikly ze žaberních oblouků. (Ladislava Horáčková)

zóna, klimatická, *klíma.

zóna, somatomotorická, oblast v *centrálním nervovém systému (*CNS), která obsahuje somatomotorické *neurony. V průběhu *ontogeneze se vyvíjí z mediální části bazální ploténky *neurální trubice. (Ladislava Horáčková)

zóna, somatosenzorická, oblast v *centrálním nervovém systému (*CNS), která obsahuje somatosenzorické *neurony. V průběhu *ontogeneze se vyvíjí z mediální části alární ploténky *neurální trubice. (Ladislava Horáčková)

zóna, visceromotorická, oblast v *centrálním nervovém systému (*CNS), která obsahuje *visceromotorické *neurony. V průběhu *ontogeneze se vyvíjí z laterální části bazální ploténky *neurální trubice. (Ladislava Horáčková)

zóna, viscerosenzorická, oblast v *centrálním nervovém systému (*CNS), která obsahuje *viscerosenzorické *neurony. V průběhu *ontogeneze se vyvíjí z laterální části alární ploténky *neurální trubice. (Ladislava Horáčková)

zóny přestavby, Looserovy, v *rentgenovém obraze u *osteomalacie příčná proužkovitá projasnění ve stínu *kostí, která jsou obrazem zón vyplněných nemineralizovaným osteoidem; při mnohočetném výskytu se nazývají *Milkmanův syndrom. (Ladislava Horáčková, Lenka Vargová)

zooantropologie (z řečtiny: *zoon*, „tvor; živočich“, *anthrōpos*, „člověk“ a *logos*, „věda, nauka“), nově se vymezující obor zkoumající vztahy *člověka a *zvířete. Oproti *zooarcheologii zkoumá tyto vztahy v širší časové rovině, tedy včetně současného stavu. Od další podobně definované subdisciplíny, *etnozoologie, se potom liší zejména v tom, že si vztahu člověka a zvířete všímá i ze strany samotného zvířete. Využívá poznatky zejména z oborů *zoologie, *etologie, *ekologie a behaviorální ekologie na jedné straně a *antropologie, *archeologie, *kulturologie, *religionistiky či *etnologie na straně druhé. Všímá si zejména problémů spojených s historickou *domestikací či s novodobým chovem a drezurou zvířat. Dále sleduje využívání zvířat v lidském rituálním a náboženském chování, problematiku mezidruhové *komunikace a otázky spojené s různými psychickými poruchami (či změněnými stavy vědomí), kde nějakou úlohu hrají zvířata či proměna v ně. (Josef Duda)

zooarcheologie (z řečtiny: *zoon*, „tvor; živočich“, *arché*, „počátek, původ, starobylost“ a *logos*, „věda, nauka“), mezní obor zabývající se studiem zvířecích pozůstatků z *archeologických lokalit. Úkolem zooarcheologie je lépe porozumět vztahu mezi *člověkem a jeho okolím, zvláště mezi člověkem a zvířaty. Multidisciplinární charakter tohoto oboru (zahrnuje *antropologii, *archeologii, *biologii, *ekologii, *etnografii,

*paleopatologii, *zoologii) se odrazil také v pokusech o jeho pojmenování. Poprvé použil tento termín John *Lubbock (1865), který označil dánského přírodovědce Johannese Japeta Steenstrupa (1813–1897) jako „zoologico-archaeologist“. Moderní pojetí zooarcheologie odráží antropologický pohled na studium zvířecích pozůstatků s cílem získat informace o lidském chování. Přestože panuje velká nejednotnost v terminologii (*archeozoologie, *etnozoologie, *osteoarcheologie, zooarcheologie), předmětem zájmu jsou zvířecí pozůstatky, z nichž je možno získat jak biologické, tak i antropologické a *archeologické údaje. Jde pouze o rozdílný pohled na stejný materiál.

V současné době sleduje zooarcheologie tři hlavní směry – antropologický výzkum, který se zaměřuje na důvody kontinuity či změny ekologických a ekonomických aspektů lidského chování (výživa apod.). Hlavní oblastí bádání antropologické zooarcheologie jsou potravní strategie člověka – tj. člověkem využívané zvířecí druhy, kvantitativní množství zastoupeného masa, dostupnost potravy a preference určitých druhů, potenciální dostupnost vedlejších produktů jako jsou mléčné výrobky, *kůže apod., způsob získávání masa, řeznické techniky, způsoby marketingu, přidružená výroba (*industrie, kostěná a parohová, sedlářství apod.), sociální hlediska poměru domácí a lovné zvěře, *zemědělství, způsoby chovu, případná specializace a onemocnění zvířat. Tyto údaje vykreslují ucelenější obraz životních strategií tehdejších lidí (náboženské představy, etnicita, sociální postavení, *materiální kultura a další). Směr biologický je zaměřený na *domestikaci zvířat a dějiny historicky významných plemen, sleduje (paleo)environmentální podmínky a jejich změny, změny v historické ekologii, sezonnosti zvěře atd. Ryze biologický pohled přináší informace o zastoupených druzích a jednotlivých anatomických částech, s čímž souvisí kvantifikační metody: MNI, MNE, NISP a váha *kosti (Weight of Bone – WB). Dále jsou sledovány *tafonomie, věk zvířat v době smrti (určení na základě zubní erupce, výměny a opotřebení, srůstu epifýz a lebečních švů, vývoje paroží, velikosti, formy a dalších kvalitativních znaků), pohlaví zvířat (anatomické a metrické určení), velikost zvířat, nemoci, zranění a deformace. Třetí, metodologický výzkum, se snaží o pochopení důsledků abiotických, biotických a exkavačních procesů.

Nejvýznamnější organizací zabývající se archeozoologií je „International Council for Archaeozoology“, která je dělena na pracovní skupiny zaměřené na jednotlivé oblasti studia. (Michaela Zelinková)

zoofilie (z řečtiny: *zoon*, „tvor; živočich“ a *philein*, „milovat, mít rád“):

1. druh *sexuálního chování, spočívající v genitálních aktivitách *člověka ve vztahu k *zvířeti a zpravidla považovaný za deviaci;
2. převažující erotická reaktivita vůči zvířeti nebo zvířatům, typ *parafilie. (Jaroslav Malina)

zoolatrie (z řečtiny: *zoon*, „tvor; živočich“ a *latría*, „úcta, kult“), uctívání zvířat; pochází z prehistorických dob a je spojeno s prožitkem jednoty *člověka a *přírody. Jejím základem je lovecký *kult a *víra ve znovuzrození zvířat po jejich smrti, obřady zaměřené na rozmnožení zvířat a zejména *totemismus.

V *mytologii a *polyteistickém náboženství raných *kultur a *civilizací byla kmenová božstva uctívána často v podobě zvířat; *zvíře se později mohlo stát symbolem nebo *atributem antropomorfního božstva (například laň bohyně *Artemidy, kobra boha *Šivy). (Jaroslav Malina)

zoologická zahrada, *zahrada, zoologická.

zoologie (z řečtiny: *zoon*, „tvor; živočich“ a *logos*, „věda, nauka“), věda o živočišstvu. Živočichové (*Animalia*) jsou monofyletická skupina vyznačující se jednoznačnými *znaky apomorfními (synapomorfiemi), zejména v utváření cytoplazmatické membrány, strukturu mitochondrií, charakteru epiteliálních tkání a zvláštní konfiguraci homeoboxových genů. Pro živočichy jsou charakteristické také chemoheterotrofní výživa a *primární pohyblivost (lokomoce), což jsou však *znaky plesiomorfni (symplesiomorfie), jež živočichové sdílejí

s některými jinými organismy. Totéž platí o způsobu rozmnožování, které je nepohlavní i pohlavní, druhý způsob převládá. Rozvoj vědy, zejména molekulárně biologických metod, prohloubil poznání živočichů, zároveň však zkomplikoval vymezení říše *Animalia* směrem „dolů“, k vývojově starobylým a primitivním skupinám a tím i rozsah zoologie.

Jednoznačným předmětem zoologického zájmu a zkoumání jsou mnohobuněční živočichové (*Metazoa*), mezi jejichž synapomorfie patří charakteristický zárodečný vývoj provázený složitými přestavbami zárodečných listů a holozoické přijímání potravy pohlcováním celých těl nebo částí těl jiných organismů, a nikoli absorpcí jako například u hub. Poznání taxonomie a systematické členění mnohobuněčných živočichů se vyvíjí, za bazální linie se obvykle považují houbovci (*Porifera*), vložkovci (*Placozoa*), žebernatky (*Ctenophora*) a žahavci (*Cnidaria*). Převážná většina živočichů je klasifikována do monofyletické skupiny primárně dvoustranně souměrných bilaterálií (*Bilateria*), kam patří i strunatci (*Chordata*) včetně *člověka.

Zoologie se dělí na obecnou a systematickou, přičemž pojetí obecné zoologie je různě široké od genetiky živočichů přes jejich anatomii po živočišnou fyziologii, případně také ekologii, chování a fylogenetický vývoj živočichů. Systematická zoologie se tradičně dělí na zoologii bezobratlých, která pojednává o systému, morfologii a způsobu života všech živočišných skupin kromě strunatců a na zoologii obratlovců, která je zaměřena na strunatce a z nich zejména na obratlovce (*Vertebrata*). Za dílčí směry zoologie lze považovat vědu o obratlovcích (vertebratologii) a její součásti, jako jsou věda o rybách (ichtyologie), obojživelnících a plazech (herpetologie), ptácích (ornitologie) a savcích (*mammaliologie). (Jiří Gaisler)

zoomorfismus (z řečtiny: *zoon*, „tvor; živočich“ a *morfé*, „tvar“), připisování zvířecích rysů (vlastností) jiným objektům (lidem, božstvům, znamením *zvířetníku apod.); zobrazování nadpřirozených sil a *bohů v podobě zvířat (*zoolatrie). (Jaroslav Malina)

zoomorfní, zpodobňující zvířecí tělo nebo jeho část (nejspíše hlavu) naturalisticky či v různém stupni schematizace. (Jaroslav Malina)

zoon logon echón (z řečtiny: *zoon logon echón*, „tvor [živočich] mající řeč či rozum“), jeden z *Aristotelových výměrů *člověka jako bytosti, užívající myšlení a řeč; právě užívání „symbolických forem“ (Ernst *Cassirer) odlišují lidská *společenství od společenství zvířecích. (Jaroslav Malina)

zoon politikon (z řečtiny: *zoon politikon*, „tvor společenský, společenský živočich“), jeden z *Aristotelových výměrů *člověka jako živé bytosti, která nemůže žít jen sama o sobě a pro sebe. (Jaroslav Malina)

zonymum, *bionymum.

Zoroaster, *Zarathuštra.

zoroastrismus, *zarathuštrismus.

Zoubek, Olbram (21. 4. 1926, Praha), český sochař; účastník projektu *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy. Absolvoval Vysokou školu uměleckoprůmyslovou v Praze v ateliéru Josefa Wagnera (1945–1952). V letech 1958–1969 člen tvůrčí skupiny Trasa, s níž vystavoval 1959–1969 a 1991–1992, od roku 1987 zakládající člen Nové skupiny, od roku 1991 člen *Umělecké besedy a od roku 1999 její starosta. Byl jedním z významných aktérů listopadu 1989 a je autorem posmrtné *masky a *náhrobku Jana Palacha v Praze.

Studium ve Wagnerově škole a restaurátorská práce od roku 1951 motivovaly jeho tvorbu k sochařské tradici posílené i o inspirace archaickým středomořským figurativním sochařstvím, projevující se ve vědomí ušlechtilého poslání umění, ideálu lidskosti a stále se opakujících osudových témat. Výtvarný *názor si však od počátku formoval poznáním díla klasiků moderního sochařství. Na začátku 60. let směřoval v úhrnně cítěných tvarech ke

konstrukci (cyklus *Stavby*), brzy nato rozrušoval souvislost formy, fragmentarizoval postavy, destruktoval tělesný tvar, strukturoval povrch. Poté dal přednost celistvé formě, strukturální modelaci však zachoval. Vyvinul osobní styl integrálního figuralismu, jehož smysl vyjádřil slovy: „Dělám lidi, na které myslím.“ Byl to v prvé řadě motiv rodiny a přátel, postav s individuální podobou, které dostávají nadindividuální poslání a v různých seskupeních vstupují do vzájemných vztahů. Postavy mytologické nebo biblické procházejí opačným procesem, zkonkrétnují se příměrem k přítomnosti. Na konci 60. let se jeho tvorba dostává do blízkosti „nové figurace“, k níž měl zároveň vztah kritický, neboť figuraci chápe jako kontinuitní, od nejranějších projevů v *mladém paleolitu před více než 25 000 lety až po současnost. Dává sochám promlouvat bezprostředním projevem psychické situace: v gestech, pohybech, naklonění, schýlení, vychýlení, pádu. Jeho dílo je nejen početné, ale má i velké rozpětí, od komorních plastik, volných i reliéfních, k monumentálním, včetně realizací v interiéru i exteriéru. (Jaroslav Malina)

zoubkované nástroje, *nástroje, zoubkované.

Zoufalá, Marcela (16. 4. 1978, Jablonec nad Nisou), česká kulturoložka a kulturní antropoložka. Absolventka oboru kulturologie na *Katedře teorie kultury (kulturologie) a oboru Portugalština v Ústavu románských studií Filozofické fakulty *Univerzity Karlovy v Praze. V průběhu doktorského studia na Katedře teorie kultury (kulturologie) FF UK vedla seminář s názvem „Orient a kultura“ a na Metropolitní univerzitě Praha v rámci semináře „Blízký východ a Evropská unie“ přednášela na téma komparace kultur a náboženství.

Předmětem jejího vědecko-výzkumného zájmu je interakce mezi *genderem a *náboženstvím. Absolvovala výzkumný pobyt na Univerzitě Sapienza v Římě, na Katolické univerzitě v Rio de Janeiro a v Izraeli pod supervizí Hebrejské univerzity v Jeruzalémě. Kontakt: PhDr. et Mgr. Marcela Zoufalá, e-mail: marcela.zoufala@gmail.com.

zpětná vazba, *vazba, zpětná.

zpověď (latinsky: *cōnfessio*, „vyznání; uznání; doznání“), součást některých náboženských *rituálů, která má formu výpovědi o vlastních špatných činech a *vinách, v *křesťanství vyznání *hříchů *Bohu. Samotný *akt zpovědi je ale předkřesťanského původu, byl rozšířen v některých starověkých, zejména mysterijních *kultech jako součást očisty uchazeče o *zasvěcení před zasvěcením. Zpověď nemá ani novozákonní kořeny, z *Ježíšových výroků lze odvodit nanejvýš to, že člověk se má omluvit tomu, komu ublížil, a má odpouštět tomu, kdo se provinil vůči němu.

Instituce osobní zpovědi *knězi (tzv. ušní nebo privátní zpověď *ad auriculam*) vznikla až s mocenským rozmachem *římskokatolické církve a s upevňováním její všestranné moci nad *člověkem. Povinnost alespoň jednou ročně podstoupit zpověď u osoby k tomu určené, tj. zpovědníka, stanovil teprve 4. lateránský *koncil roku 1215. Dostaví-li se kající ke zpovědi, musí vypovědět, jakých přečinů se dopustil (rovněž dělení hříchů na nedbalostní a tzv. smrtelné má předkřesťanský mysterijní původ), dále projeví účinnou lítost, dá najevo záměr polepšit se a napravit své hříchy, načež mu zpovědník udělí rozhřešení (*absoluci), případně určí, jaký církevní trest má podstoupit (*pokání). V dalších *církvích má zpověď odlišný průběh, vždy se však jedná zásadně o rozeznání vlastního hříšného jednání, jeho veřejné nebo soukromé doznání, projev lítosti, nápravu svých skutků a rozhřešení. Zhruba od 9. století se v latinské i ortodoxní církvi počítá zpověď k sedmi svátostem (*tajina); v římskokatolické církvi byly přesný průběh a možnosti zpovědi stanoveny na tridentském koncilu (1545–1564) a až druhý vatikánský koncil (1962–1965) se v rámci snah o *reformu *liturgie pokusil vrátit zpovědi její původní svátostný charakter smíření se sebou samým, s ostatními členy církve a s Bohem; proto bývá zpověď označována též za svátost smíření. (Břetislav Horyna)

Zpráva o činnosti Antropologické společnosti, *Zprávy Antropologické společnosti.

zpráva, Belmontská (anglicky: *Belmont Report*), etické zásady a pravidla pro ochranu lidských subjektů při výzkumu vydané 18. dubna 1979 Národní komisí pro ochranu lidských subjektů při biomedicínských a behaviorálních výzkumech ve Spojených státech amerických. Belmontská zpráva stanovuje tři základní etické principy, které se vztahují na veškeré výzkumy prováděné na lidech: respekt, účinnost a spravedlnost; tyto tři principy jsou zobecněním složité soustavy etických otázek, jejichž cílem je poskytnout analytický základ pro posuzování otázek spojených s etikou výzkumu na lidech. (Andrea Grigelová)

zpráva, finanční, účetní zpráva, v níž jsou uvedeny podrobné finanční údaje, obsahující příjmy ze všech zdrojů, výdaje, aktiva i pasiva. (Marie Dohnalová)

zpráva, nevyžádaná elektronická (též spam), elektronická zpráva komerčního obsahu, která je adresátovi zaslána bez jeho vyžádání a souhlasu. První zaznamenaná nevyžádaná elektronická zpráva byla rozeslána v roce 1978 na 600 adres, neměla však komerční obsah, a vymyká se proto současné definici. V polovině devadesátých let se stalo rozesílání nevyžádaných elektronických zpráv účinným marketingovým nástrojem. V současnosti je rozesílání nevyžádaných elektronických zpráv v řadě zemí postihováno zákonem. V České republice upravuje rozesílání obchodních sdělení pomocí elektronické pošty zákon č. 480/2004 Sb., o některých službách informační společnosti. Podle některých odhadů představuje nevyžádaná elektronická zpráva více než 90 % všech odeslaných elektronických zpráv. Každý den jsou na celém světě odeslány desítky bilionů nevyžádaných elektronických zpráv. Mnoho z nich je zachyceno antispamovými softwary, které jsou nasazovány společnostmi, jež poskytují přístup k elektronické poště.

Antispamy nejčastěji fungují na principu vyřazování elektronických zpráv na základě klíčových slov. Šířitelé nevyžádaných elektronických zpráv filtry různým způsobem obcházejí, a proto antispamy nepracují bezchybně. Z tohoto důvodu nevyžádané elektronické zprávy nadále zatěžují internet. Na základě klíčových slov jsou také někdy mylně vyřazeny elektronické zprávy, které svým obsahem nespadají do kategorie nevyžádaných elektronických zpráv.

Alternativní označení spam pochází z názvu americké firmy *Hormel Foods Corporation*, která od roku 1937 vyráběla populární konzervy lunchmeatu Spam. Do souvislosti s nevyžádanou elektronickou zprávou se Spam dostal díky 25. dílu seriálu *Monty Python's Flying Circus* (Monty Pythonův létající cirkus), kde se jako hlavní ingredience téměř všech položek na jídelním lístku objevoval Spam. Kromě paní Bunové, která chce jídlo bez Spamu, všichni v restauraci dokola skandují Spam. Spam se pak stal označením pro opakující se nevyžádané zprávy. (Martin Soukup)

zpráva, výroční, souhrnný informační materiál o organizaci za dané období. Zahrnuje minimálně zprávu o činnosti, o hospodaření, údaje o členské základně a o osobách spojených s organizací, přehled sponzorů a dárců. (Marie Dohnalová)

Zpravodaj Antropologické společnosti, *Zprávy Antropologické společnosti.

Zprávy Antropologické společnosti, časopis *Antropologické společnosti, vydáván redakční radou Antropologické společnosti v Brně od roku 1948. Úkolem časopisu bylo zveřejňovat původní práce z antropologie a příbuzných oborů, souborné referáty, zprávy o československých a zahraničních ústavech a institucích a zejména zprávy o životě v Antropologické společnosti – autoreferáty přednášek na členských schůzích, osobní zprávy a referáty o nové literatuře. První čtyři ročníky *Zpráv* redigoval Jindřich Antonín Valšík, počínaje pátým ročníkem, tedy od roku 1952 Milan Dokládál, který v této funkci pokračoval nepřetržitě přes čtyřicet let. Vzhledem k tomu, že většina prací ve *Zprávách* byla opatřena souhrny v jednom ze západních jazyků (angličtině, francouzštině nebo němčině), byly *Zprávy* rozesílány též na sto třicet adres do zahraničí a přispívaly tak k informování o aktivitách českých a slovenských antropologů i v cizině. Výměnou docházely Antropologické společnosti různé časopisy, sborníky a publikace, které se staly základem *Knihovny České

společnosti antropologické. V rámci *Zpráv* byly vydány dvě Bibliografie československé antropologie (léta 1945–1954 a 1955–1964), jejichž autorem byl Milan Dokládal.

V průběhu doby byly měněny názvy: Zprávy Antropologické společnosti (1947–1951), Zpravodaj Antropologické společnosti (1952–1953), Zpráva o činnosti Antropologické společnosti (1954–1966), Zprávy Československé společnosti antropologické při ČSAV (1967–1994), *Česká antropologie – časopis České společnosti antropologické (ISSN-0862-5085) (1994–dosud); od roku 1998 je odpovědnou redaktorkou časopisu Jarmila *Riegerová. (Jaroslav Malina)

Zprávy Československé společnosti antropologické při ČSAV, *Zprávy Antropologické společnosti.

zpředmětnění [archeologie], realizace myšlenek ve *věcech; cesta od stimulů, motivů, archetypů, „šablon v myšlení“, k jejich ztělesnění v *typech a konfiguracích. Vztah mezi duchovní a materiální frakcí *kultury lze sledovat v jednom směru – od *duchovní kultury k *materiální kultuře. Takové vyčlenění je potřebné pro účely rekonstrukce duchovní kultury podle materiálních pozůstatků, což je obtížné, ale zcela reálné (pokud pod materiální kulturou nerozumíme materiální výrobu, ale celou materiální frakci kultury, materiální stopy a pozůstatky všech sfér života). (Jaroslav Malina)

způsob soužití, *modus vivendi.

zraková dráha, *dráha, zraková.

zrakové ústrojí, *ústrojí, zrakové.

zrakový nerv, **nervus opticus*, II. hlavový nerv.

zranitelnost (anglicky: *vulnerability*), v rámci terminologie humanitární pomoci stupeň rizika, kterému čelí rodina nebo jedinec v okamžiku ohrožení svého života, majetku a systému výživy před možnou *katastrofou. Tento stupeň odpovídá také stupni obtížnosti související s regenerací po dané katastrofě. (Marie Dohnalová)

zrcadlo, knížecí, spisy, které obsahovaly pravidla pro chování *knížat, zčásti popis života ideálního *panovníka či obecná vytčení povinností a ctností vládce (sloužily také jako návod k výchově mladých knížat); dobou rozkvětu bylo 16. století, ale první zrcadla vznikala již ve *starověku, od 18. století se oddělily pozvolna od politického testamentu.

Známa jsou knížecí zrcadla řeckého historika *Xenofóna (asi 430–asi 353 př. n. l.) *Kýrú paideiá* (O Kýrově vychování), čínského legistického filozofa a politika *Chan Feje (288–233 př. n. l.), křesťanského myslitele *Tomáše Akvinského (asi 1225–1274) *De regimine principum* (Jak mají vládnout panovníci) nebo italského renesančního diplomata, politika a historika Niccolò *Machiavelliho (1469–1527) *Il Principe* (Vladař). (František Čapka, Jaroslav Malina)

zrnkový lept, *akvatinta.

zrnotěrka, *drtidlo.

zrušení poddanství a roboty, konečný krok vedoucí k odstranění starých poddanských povinností, *lenních vztahů vůči *šlechtě a vrchnostenské pozemkové správy v rámci habsburské *monarchie (*Habsburkové); návrh *zákona podal 24. 7. 1848 mladý slezský právník Hans Kudlich (1823–1917). Jednání na říšském sněmu bylo k této otázce zahájeno 8. 8., následně 31. 8. 1848 většinou 174 hlasů proti 144 hlasům (36 poslanců nehlasovalo) byla přijata základní ustanovení o zrušení feudálních břemen za finanční náhradu (*reluici). Konečný text zákona byl schválen 7. 9. 1848 (*císařem podepsán o dva dny později, 9. 9.). *Rolníci se stali plnoprávními občany a vlastníky *půdy, kterou obdělávali; byli zbaveni i jiných finančních a naturálních břemen, včetně církevního *desátku. Praktickou stránku likvidace *poddanství řešily tzv. vyvazovací komise (zřizovány v letech 1850–1853). (František Čapka)

Zrzavý, Jan (5. 11. 1890, Okrouhlice – 12. 10. 1977, Praha), český malíř; zabýval se též kresbou, grafikou, ilustrací a scénickým výtvarnictvím. Po roce 1945 působil jako profesor na

Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Při raném vstupu do výtvarného života se jej ještě dotkla vlna doznívajícího *symbolismu. Neuzavíral se ani dalším dobovým proudům, ani poučení u starých mistrů, z nichž nejvíc obdivoval *Leonarda a Fra Angelica. Nicméně z mnoha podnětů přijímal jen takové, které odpovídaly jeho koncepci života a díla, jejichž „smysl a cíl, nejvyšší moudrost a pravda jest: Krása, Krása, Krása! pod všemi formami, pod všemi jmény“. K jeho odkazu se hlásí představitelé imaginativní i poetické malby, surrealisté jej považují za svého předchůdce, jeho neopakovatelná tvorba zasahuje i nejmladší generaci. Zájem o jeho dílo neslábne ani v široké veřejnosti. (Jaroslav Malina)

zřízení ČSR, zemské, územně správní soustava po roce 1918 (v letech 1918–1948 v *českých zemích, v letech 1928–1938 v celé Československé republice [ČSR]); existovaly tři správní systémy: v českých zemích (převzato rakouské zemské uspořádání), na Slovensku (od roku 1923 nové *župy), na Podkarpatské Rusi (uherské župy). Bylo třeba vytvořit jednotný, moderní správní systém, který by nahradil neúspěšný pokus o župní zřízení. Zákon č. 125/1927 Sb. s platností od 1. 1. 1928 obnovil (s modifikací) zemský princip; dvojkolejnost byla zrušena (*zemské výbory a *zemská místodržitelství) a byla zavedena jednotná zemská a *okresní zastupitelstva. Základem administrativního rozdělení ČSR se staly *země: Česká, Moravskoslezská (země Slezská byla zrušena), Slovensko a Podkarpatská Rus, s hlavními sídly: Praha, Brno, Bratislava, Užhorod. *Zemské úřady řídil zemský prezident, v každé zemi bylo zřízeno zemské zastupitelstvo (členové voleni na 6 let); země se dále dělily na okresy, respektive politické okresy (v roce 1937 bylo v celém státě 242 politických okresů). Zemské zřízení bylo fakticky zrušeno po 15. 3. 1939, k jeho částečnému obnovení došlo po roce 1945 (v čele stály zemské národní výbory), ale již 1. 1. 1949 bylo nahrazeno *krajským zřízením. (František Čapka)

zřízení zemské, Vladislavské, souhrn zemských právních předpisů upravených ve prospěch panstva proti zájmům *měst; bylo vyhlášeno na *zemském sněmu 11. 3. 1500 (královský souhlas dostalo roku 1502), doplněno v roce 1530 a poté ještě několikrát (platilo do roku 1627, kdy bylo nahrazeno *Obnoveným zřízením zemským*). Tato jakási zemská *ústava zvýhodňovala *šlechtu, odpírala městům právo podílet se na *zemské vládě a účast na zemském sněmu jim byla přiznána pouze při projednávání záležitostí týkajících se měst; města s tímto zemským nařízením nikdy nesouhlasila, vytvořila svůj městský svaz s vojenskou hotovostí. K určitému kompromisu došlo v roce 1517 – *Svatováclavská smlouva*. (František Čapka)

zřízení, hradské, *soustava, hradská.

zřízení, krajské, rozdělení státní správy do nižších územních celků – krajů; počátky v Čechách souvisí s rozpadem tzv. *hradské organizace v polovině 13. století (za Přemysla Otakara II. [kolem 1233–1278]), ustalovalo se do počátku 15. století; za Václava IV. (1361–1419) 12 krajů (krajští *poprávci, krajští berníci), na Moravě situace nejasná. Význam krajů rostl za *husitství, a to i na Moravě (pět krajů v 16. století); k omezení pravomoci docházelo v letech 1620–1751, největší změny nastaly k roku 1751, kdy byly *krajské úřady postátněny (vytvořeno 16 krajských úřadů v Čechách, 6 na Moravě a 2 ve Slezsku). K další reformě došlo v letech 1784, 1800 a 1848–1855; nakonec byly krajské úřady zrušeny (počátkem 60. let 19. století).

Krajské zřízení bylo obnoveno k 1. 1. 1949 (tzv. malé kraje, jichž bylo v Československé republice [ČSR] původně 19, zanikly v roce 1960 a byly nahrazeny 10 tzv. velkými kraji). K zániku krajských orgánů (Krajský národní výbor [KNV]) došlo v roce 1990, byly zachovány okresy; následně ústavní zákon č. 347/1997 Sb. stanovil, že pro účely samosprávy se Česká republika člení na *obce jako základní samosprávné celky a kraje jako vyšší samosprávné celky. Tento ústavní zákon také vytvořil v roce 1997 14 samosprávných celků, jejichž právní poměry se řídí zákonem č. 129/2000 Sb., o krajích (krajském zřízení); v platnost vstoupil 1. 1. 2001. (František Čapka)

zřízení, obecní, zřízení vycházející ze zásady tzv. Stadionova prozatímního obecního zřízení (*hrabě Rudolf Stadion-Warthausen [1808–1882]), že „základem svobodného *státu je svobodná *obec“; ta se stala nejnižším článkem územní samosprávy. V každé obci (*městě, městysi, *vesnici) byly zřízeny dva orgány – *obecní výbor (širší orgán s usnášecí mocí), který ze svého středu volil *obecní představenstvo (výkonným orgánem byl *obecní starosta). Nové obecní zřízení bylo ustaveno na konci Bachova neoabsolutismu (1859) – do praxe vešel jen zákon o domovském právu. V březnu 1862 byl vydán rámcový říšský obecní zákoník, na jehož podkladě vyšly obecní zákony zemské (15. 11. 1863 pro Slezsko, 15. 3. 1864 pro Moravu a 16. 4. 1864 pro Čechy), ty byly v platnosti (s doplňky a novelami) až do května 1945. (František Čapka)

zřízení, zemské, písemná kodifikace českého *zemského práva; myšlenka na jeho sepsání vznikala od konce 15. století – kniha Viktorina Kornela ze Všehrd (1460–1520) – *O práviech, o súdiech i dskách země České knihy devatery*, na Moravě – Ctibor Tovačovský z Cimburka (1438–1494) a jeho *Knihy Tovačovská*. Další české zemské zřízení: v roce 1500 – *Vladislavské zřízení zemské, úpravy v letech 1530, 1549, 1564; na Moravě – v letech 1535, 1545, 1604; doplňkem se stala *Svatováclavská smlouva* (1517). Všechny tyto dokumenty byly nahrazeny vydáním *Obnoveného zřízení zemského* v letech 1627 (pro Čechy) a 1628 (pro Moravu), platilo do roku 1848; pokusy o revizi byly v letech 1723 a 1790–1791. Teprve únorová *ústava (1861) vydala 15 nových zemských zřízení pro jednotlivé *země (v platnosti do roku 1918). (František Čapka)

ztracená forma, *kovolitectví.

ztracená generace, *lost generation.

ztracený vosk, *vosk, ztracený.

ztráta kostní tkáně, horizontální, současné snížení stěn *alveolu, který obkružuje kořeny *zubů, což znamená v aproximálním bukálním i *linguálním směru. Postiženy jsou buď sousední zuby, nebo celý *zubní oblouk. Tento stav je obtížné hodnotit, a proto se nejvíce využívá výšky, do jaké je kořen odhalen. K tomuto účelu se používá tzv. cervikální index zubu. (Michaela Křivanová)

ztráta kostní tkáně, vertikální, ztráta, která se nachází pouze okolo jednotlivých *zubů nebo u dvou sousedních zubů. Dochází k ztrátě alveolární *kosti. (Michaela Křivanová)

zub, *dens.

zub, perzistující, zub, který z nějakého důvodu zůstává na svém místě i přes věkovou hranici, pro kterou je určeno jeho fyziologické trvání. (Michaela Račanská)

Zubaida, sestřenice a manželka *chalífy *Hárúna ar-Rašída (786–809), populární postava ve sbírce **Tisíc a jedna noc*. Byla neobyčejně vzdělaná a velkorysá, štědře podporovala umělce a pečovala o zvelebení říše. (Jaroslav Oliverius)

zubní cement, *cementum.

zubní cysty, *cysty, zubní.

zubní dřev, *pulpá dentis.

zubní index, *index, zubní.

zubní jamky, *pits.

zubní kámen, *kámen, zubní.

zubní kámen, subgingivální, *kámen, zubní subgingivální.

zubní kámen, supragingivální, *kámen, zubní supragingivální.

zubní kaz, *caries dentis.

zubní korunka, *corona dentis.

zubní kříž, *kříž, zubní.

zubní lišta, *vznik a vývoj zubů.

zubní mezery, *tremata.

zubní náhrada, *náhrada, zubní.

zubní oblouky, **arcus dentales*.
zubní papila, *vznik a vývoj zubů.
zubní perly, *perly, zubní.
zubní plak, *plak, zubní.
zubní pohárek, *vznik a vývoj zubů
zubní redukce, *zuby, redukce.
zubní resorpce, *resorpce, zubní.
zubní sklovina, **enamelum*.
zubní škrábance, *scratches.
zubní váček, *vznik a vývoj zubů.
zubní věk, *věk, zubní.
zubní vzorec, *vzorec, zubní.
zubní závěsný aparát, *parodont.
zubovina, **dentinum*.

zuby, akrodonní, zuby evolučně primitivní (z hlediska *fylogeneze), které nasedají svrchu na různé *kosti *ústní dutiny a nejsou ukotveny v jamkách. Vyskytují se u *primárně vodních čelistnaticů (paryby, ryby), a ze čtvernožců u obojživelníků a některých plazů. (Jiří Gaisler, Michaela Křivanová)

zuby, alveolární, *zuby, thekodontní, uložené v jamkách.

zuby, anomální posun, mesiálně nebo distálně, obvykle kombinováno se sklonem zubu; patří mezi *ortodontické anomálie v postavení zubů. (Michaela Račanská)

zuby, bunodontní, premoláry a moláry s kónickými hrbolky, typické pro všežravce (člověk, prase). (Michaela Račanská)

zuby, čípkovité konické, tvarová anomálie zubů, projev fylogenetické *redukce *chrupu, nejčastěji horní malé *řezáky. (Michaela Račanská)

zuby, dočasné, zuby mléčné, **dentés decidui*.

zuby, doplňkové, *stálé zuby, které neprořezávají na místě zubů mléčného *chrupu, ale samostatně dále v *zubním oblouku (druhé *premoláry a všechny *stoličky). (Michaela Račanská)

zuby, Hutchinsonovy, anomálie tvaru zubů, *řezáky s korunkou soudkovitého tvaru a poloměsíčitě vykrojenou kousací hranou, *moláry ve tvaru moruše, projev vrozené *syfilis. (Michaela Račanská, Lenka Vargová)

zuby, inklinace (z latiny: *inclīnātiō*, „sklon, inklinace“), patří mezi *ortodontické anomálie v postavení zubů, kdy je zub svou dlouhou osou skloněn vestibulárně, orálně, mesiálně či distálně. (Viz též *protruze a *retruze.) (Michaela Račanská)

zuby, lofodontní (zuby, lophodontní), zuby, jež vznikly přizpůsobením se rostlinné *stravě tak, že se na nich vytvořilo velké množství příčných rýh. Typicky jsou vytvořené u lichokopytníků. (Jiří Gaisler, Michaela Křivanová)

zuby, lophodontní, *zuby, lofodontní.

zuby, mléčné, dočasné zuby, **dentés decidui*.

zuby, nadpočetné, *hyperodontie, jeden či více zubů převyšující obvyklý počet, tj. 20 u mléčných nebo 32 u stálých zubů. Nadpočetný zub může být buď zdvojením jiného existujícího zubu, nebo může mít abnormální tvar i umístění (například *meziodens). (Michaela Račanská)

zuby, náhradní, *stálé zuby, které prořezávají na místě zubů mléčného *chrupu (řezáky, špičáky, první premoláry). (Michaela Račanská)

zuby, natěsnání, extrémní natěsnání *zubů tak, že nemohou v čelisti zaujímat svou normální polohu; většinou dědičné, dochází k němu, když jsou zuby v poměru k čelisti příliš velké, nebo naopak když je čelist příliš malá. Vede k *malokluzi. (Michaela Račanská)

zuby, nepravé, *zuby vytvářené většinou jen zrohovatělým epitelem, nejsou tvořeny specifickými tvrdými zubními *tkáněmi (například kruhoústí *Cyclostomata*). (Michaela Račanská)

zuby, pleurodontní, *zuby, které nasedají na vnitřní stranu čelistních *kostí poblíž jejich horních okrajů, subterminálně. Nejčastější typ *chrupu u dnešních šupinatých plazů (*Squamata*), mezi něž patří například ještěrky a hadi. (Jiří Gaisler, Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

zuby, pravé, *zuby tvořené specifickými tvrdými zubními *tkáněmi (*sklovina, *zubovina), jejich součástí je i zubní dřev, *dens. (Michaela Račanská)

zuby, přední, *dentes anteriores.

zuby, redukce, zmenšení počtu zubů v *chrupu. Běžný proces v evoluci živorodých savců, vačnatých i placentálů. Vývojově původnější *taxony mají více zubů než taxony odvozené, druhotně však může být počet zubů i zvětšen (delfini). Redukce postihuje hlavně chrup stálý, vzácně mléčný (u některých skupin se mléčné zuby resorbují dříve, než dosáhnou roviny *okluzy). Mohou vymizet celé typy zubů, buď jen v *horní čelisti či jen v *dolní čelisti, anebo v obou, například u řádu hlodavců vymizely všechny špičáky, u některých chybí i premoláry, u lidí dochází k redukci třetích stoliček. (Jiří Gaisler, Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

zuby, retence (zadržení, zaklínění) (z latiny: *retentiō* „retence, zadržení“, *retentiō dentis*, „skrytí zubu“), stav, kdy normálně vytvořený stálý *zub neprořezal do dutiny ústní (nejčastěji pro nedostatek místa či jinou překážku); retence úplná – zub zůstává neprořezán v alveolárním výběžku čelisti, retence neúplná – zub je prořezán z alveolu, zůstává však kryt měkkými *tkáněmi. Retence zubů patří mezi *ortodontické anomálie v postavení zubů, nejčastěji postihuje třetí *stoličky. (Michaela Račanská)

zuby, rotace (z latiny: *rotātiō*, „rotace, otáčení, otáčivý pohyb kolem podélné osy“), anomálie patřící mezi *ortodontické anomálie v postavení zubů, kdy je *zub otočen podle dlouhé osy, mesiorotace (otočení labiální plochy ke střední čáře), distorotace (od střední čáry). (Michaela Račanská)

zuby, sekonodontní, premoláry a moláry, které mají na kousacích plochách vytvořeny špičaté a ostré hrany, typické pro masožravce a hmyzožravce. (Michaela Račanská)

zuby, selenodontní, *zuby s hrbolky spojenými v ploché podélné lišty skloviny ve tvaru V, přizpůsobené k zpracování rostlinné potravy. Typicky jsou vytvořené u přežvýkavců z řádu sudokopytníků. (Jiří Gaisler, Michaela Račanská)

zuby, srostlice, tvarová *ortodontická anomálie, rozlišujeme pravé (*dentes confusi), nepravé (*dentes concreti) a dvojčata (*dentes geminati). (Michaela Račanská)

zuby, stálé, *dentes permanentes.

zuby, tělesný (bodily) posun, anomálie patřící mezi *ortodontické anomálie v postavení *zubů, jde o posun zubu bez sklonu dlouhé osy. (Michaela Račanská)

zuby, tetracyklinové, tvarová anomálie *zubů projevující se cirkulárními žlutavými až hnědými defekty *skloviny; jejich lokalizace odpovídá době podání tetracyklinových preparátů při *mineralizaci skloviny. (Michaela Račanská)

zuby, thekodontní (též alveolární), *zuby (z hlediska *fylogeneze) evolučně nejvyspělejší, jejichž báze jsou zakotveny uvnitř *kostí v alveolech. Thekodontní *chrup vznikl nezávisle u dvou skupin blanatých obratlovců: archosaurů (*Archosauria*) a synapsidů (*Synapsida*). Z *recentních archosaurů mají tyto zuby krokodýli (*Crocodylia*), z recentních synapsidů živorodí savci (*Theria*), tj. vačnatí a placentálové včetně člověka. (Jiří Gaisler, Michaela Křivanová)

zuby, transpozice, výměna místa mezi dvěma zuby; patří mezi *ortodontické anomálie v postavení zubů. (Michaela Křivanová, Michaela Račanská)

zuby, trvalé, stálé zuby, *dentes permanentes.

zuby, třenové, **dentés praemolares*.

zuby, zadní, **dentés posteriores*.

zuby, zbarvení, barva *zubů se většinou mění s přibývajícím věkem (zuby tmavnou). Jasná barva mladých zubů (díky červené *zubní dřeni) postupně ustupuje díky hromadění *dentinu a výsledkem je mdlá zažloutlá barva. Povrch zubu i jeho tkáň jsou však náchylné ke zbarvování také působením různých látek (například hnědočerná depozita výraznější na vnitřních plochách zubů z kouření, hnědé skvrny v blízkosti linie dásní v důsledku působení látek obsažených v *čaji, působení kovových solí, jako je mosaz, *olovo, *měď a *bronz způsobuje modravě zelené zbarvení). (Michaela Račanská)

zúčastněné pozorování, *metoda zúčastněného pozorování.

Zulové, jedna z nejvýraznějších etnických skupin *bantuského původu žijící v Jihoafrické republice (asi 10,4 milionu osob, odhad z roku 2001) převážně v provincii KwaZulu-Natal zejména v Natalu. *Jazyk (*zuluština) patří do skupiny *benue-kongo *nigerokonžské větve *kongokordofánské rodiny, má čtyři základní dialekty. Bantuské pastevecké *kmeny dosáhly dnešního území KwaZulu-Natal přibližně ve 4. století n. l. Zulové byli původně malým klanem, který se na počátku 19. století prosadil díky vojenskému géniu svého náčelníka Šaky v krutých bojích s ostatními klany (tzv. *mfecane*). Šaka zavedl novou *strategii a taktiku vedení *války a techniku boje zblízka pomocí oštěpů – asagajů. V krátké době si Zulové podrobili některá okolní etnika, jejich expanze měla za následek rozbití etnické struktury v jižní Africe. Některé skupiny se odtrhly od jádra *kmenového svazu, prošly buď jižní a východní Afrikou na sever až do oblastí východoafrických jezer (*Ngoniové), nebo ze zbytků různých etnických skupin vytvořily vlastní kmenový svaz či *stát (*Svazijci). V některých případech smíšením s jinými skupinami vzniklo nové etnikum (*Ndebelové). Zrodila se obávaná zulská vojenská *monarchie. V 30. letech 19. století začalo stěhování Búrů (*Afrikánci) do Natalu. Po počátečních srážkách utrpěli Zulové od Búrů 16. prosince 1838 v bitvě u Krvavé řeky těžkou porážku a pouze britský diplomatický zásah zachránil územní integritu zulského státu. Nastalo období relativní mírové koexistence mezi *Brity, Búry a Zuly, které ukončil britský vojenský vpád v lednu 1879. Navzdory dílčím zulským úspěchům (v bitvě u Isandlwany byl zničen celý britský sbor) byl do srpna téhož roku zulský odpor zlomen. Po skončení *druhé světové války byl vytvořen systém bantustanů (území obývaná především *Bantuy) s formální *samosprávou a jádro zulského *království bylo prohlášeno za bantustan Kwazulu.

Společnost Zulů je členěna do rodů, které se dále dělí na menší příbuzenské skupiny. Věřící jsou většinou *křesťané (*katolíci i příslušníci různých protestantských a nezávislých církví). (Ivo T. Budil, Lukáš Šín)

Zulukafři, *Kafrové, *Zulové.

zuluština (zulu), *benuekonžský jazyk užívaný černošským obyvatelstvem v Jihoafrické republice. (Jan Záhořík)

Zuňi, *Zunijové.

Zunijové (Zuňi), původní populace severoamerických *indiánů z příbuzenství *Pueblů. Žijí pod vlastním jménem Ašiwí dosud jako tradiční zemědělci a řemeslníci v údolích Rio Grande v oblasti Nového Mexika a Arizony v dnešních USA (celkový počet kolem 12 000). Původně byli součástí pueblanských zemědělských společností a *kultur Tanu a Keresů. Do značné míry si udržují původní *náboženství (zemědělské kulty), pokusy o *christianizaci (od 17. století) byly neúspěšné. Zunijové jsou považováni za potomky dvou dosud neidentifikovaných skupin indiánů, které přijaly pueblanskou kulturu. První bezpečné zprávy o kmeni Zunijů pocházejí z roku 1539, kdy žili v sedmi *pueblech. Jako jeden z prvních zkoumal pueblanské etnikum Zunijů americký antropolog Frank Hamilton *Cushing (1857–1900), který do jejich kultury asimiloval a stal se tak jedním z prvních badatelů využívajících při terénním výzkumu metodu *zúčastněného pozorování. Významné antropologické

výzkumy v roce 1924 zde provedla Ruth *Benedictová. Na její práci v letech 1930 a 1931 navázala Ruth Leah Bunzelová (1898–1990) svými výzkumy *jazyka a kultury Zuniů. (Jaroslav Malina, Lukáš Šín)

Zuzana (hebrejsky: „lilie“), žena Jójakíma, velice krásná a bohabojná, postava ze starozákonní deuterokanonické knihy Danielovy. Odbyla dva chlípné starce, kteří ji viděli koupat se v zahradě a zatoužili po ní. Byla jimi křivě obviněna z *cizoložství, před smrtí ji zachránil prorok Daniel (Da 13), jenž usvědčil oba starce ze lži. Častý námět krásné literatury (André Chénier, *Zuzana*, 18. století, nedokončená biblická báseň v šesti zpěvech; Alfred de Vigny, *Antické a moderní básně*, 1837 aj.) a výtvarného umění – malíři (Albrecht Altdorfer, Adolf *Born, Natálie Gončarovová, Guercino, Jean-Jacques Henner, Peter Paul *Rubens, *Tintoretto aj.) jej využili zpravidla k vytvoření kontrastu nahé a nevinné ženy a dvou chlípných starců. (Jaroslav Malina)

zúžení čelisti, transversální, zúžení, které postihuje buď *dolní čelist, *horní čelist, nebo obě čelisti najednou. U dolní čelisti může být zúžena jen oblast mezi *špičáky, pak je *artikulace *stoliček normální. Pokud dojde i k zúžení krajiny stoliček, *premoláry jsou posunuty (exartikulovány) tak, že dolní premoláry koušou linguálně od horních. Může nastat situace, kdy jsou obě čelisti zúženy, pak nemusí dojít k porušení artikulace stoliček a k těsnání zubů dochází v krajině *řezáků v obou čelistech. Když dojde k zúžení jen horní čelisti v krajině stoliček, jedná se o tzv. *zkřížený skus. (Michaela Křivanová)

zvěrokruh (zvířetník, zodiak), pás podél ekliptiky široký asi 16°, sestávající z dvanácti úseků po 30°. Rozlišuje se: a) zvěrokruh siderický, tvořený dvanácti souhvězdími, která mají stejná jména jako znamení zvěrokruhu, s nimiž se již nekryjí v důsledku precese zemské osy; b) zvěrokruh tropický, tvořený dvanácti znameními zvěrokruhu od jarního bodu počínaje Beranem, s nimiž pracuje *astrologie. (Jaroslav Malina)

Zvěřina, Jaroslav (18. 12. 1942, Třebíč), český sexuolog a politik; docent a přednosta Sexuologického ústavu 1. lékařské fakulty *Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze. V roce 1965 absolvoval Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Hradci Králové. V letech 1965–1969 působil jako sekundární lékař v Psychiatrické léčebně v Havlíčkově Brodě, v letech 1969–1977 jako odborný lékař-psychiatri v Táboře. V roce 1977 se stal vědeckým pracovníkem Sexuologického ústavu 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice v Praze. Od roku 1989 je docentem sexuologie a přednostou Sexuologického ústavu 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy.

Publikoval více než 120 odborných prací, řadu z nich v zahraničí, přispěl do několika monografií, skript a sborníků. Je autorem učebních textů a monografií: *Lékařská sexuologie* (Praha: H+H, 1992), *Lékařská sexuologie* (Praha: Schering AG, 1994), *O politice a sexualitě* (Praha: Medea, 1996), *Sexuologie (nejen) pro lékaře* (Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2003). Pro edici *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie napsal (spolu s Jaroslavem Malinou) 5. svazek *Sexuologie pro antropology* (2002). Autorsky se podílel na projektu **Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace* (2007).

Je předsedou Sexuologické společnosti České lékařské společnosti (od 1990) a prezidentem Společnosti pro plánování rodiny a sexuální výchovu, členem mezinárodní International Academy of Sex Research, Deutsche Gesellschaft für Sexualwissenschaft, čestným členem Polské sexuologické společnosti a držitelem Pamětní medaile Univerzity Karlovy v Praze. Od listopadu 1989 se angažuje politicky. Za *Občanskou demokratickou stranu byl v roce 1992 zvolen do Sněmovny národů Federálního shromáždění ČSFR, od roku 1996 byl poslancem Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, ve volebním období od roku 1998 zastával funkci předsedy Výboru pro evropskou integraci Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, v letech 2004–2009 byl poslancem Evropského parlamentu.

Laureát *Ceny zakladatele Antropologického ústavu prof. MUDr. et PhDr. Vojtěcha Suka, DrSc. Kontakt: Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc., Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice, Karlovo náměstí 32, 120 00 Praha 2, telefon a fax: 224 904 609, e-mail: jaroslav.zverina@lf1.cuni.cz. (Jaroslav Malina)

Zvěstování (z hebrejštiny: *bsr*, „zvěstovat potěšitelné věci“), poselství anděla Páně Gabriela Panně Marii, kterým jí oznamuje, že počne dítě z Ducha svatého (Mt 1,18–20; L 1,27) a stane se tak matkou *Ježíše (L 1,26–38); byla tím uchráněna dědičného *hříchu. Gabrielovo pozdravení se stalo základem modlitby *Zdravas*: „Buď zdráva, milostí zahrnutá, Pán s tebou. Požehnaná jsi nade všechny ženy a požehnaný plod tvého těla.“ Častý námět krásné literatury (Paul Claudel, *Zvěstování Panny Marie*, 1912; Pierre Emmanuel, *Evangelistař*, 1978; Marie Noël, *Růženec radostí*, 1930 aj.) a výtvarného umění (Fra Angelico, Petr *Brandl, *Donatello, Alois *Mikulka, *Mistr Vyšebrodského oltáře, Olbram *Zoubek aj.) (Jaroslav Malina)

zvětrávání, *tafonomický proces, při němž jsou původní mikroskopické organické a anorganické složky *kosti od sebe odděleny a ničeny fyzickými a chemickými činiteli působícími jak na povrchu (teplotní změny, vlhkost a sluneční záření), tak i v zemi (chemičtí činitelé, rostliny) – mohou být snadno zaměnitelné se stopami lidské činnosti. Zvětrávání spočívá v dekompozici a destrukci *kostí. Posmrtné zlomy ve formě trhlin paralelních a příčných k dlouhé ose kosti pronikají *kompaktní kosti až do morkové dutiny a kost se stává velmi křehkou; vzniklé úštěpky a třísky se podobají *artefaktům. Ve většině případů se zlom vine spirálovitě kolem *diafýzy a s dlouhou osou kosti svírá úhel 45°. Podle stupně zvětrání je možné odhadnout, jak dlouho byl povrch kosti vystaven vnějším vlivům. Rychlost zvětrávání závisí na druhu *zvířete, jeho anatomické části, makroprostředí a mikroprostředí, v němž je kost uložena, *vegetaci a samozřejmě na době vystavení kosti vnějším podmínkám. (Michaela Zelinková)

zvířata, domácí, *domestikace.

zvíře, termín označující některé druhy nebo formy živočichů. Používá se zejména pro specifické skupiny savců: domácí, užitkové, hospodářské, kožešinové, divoké, dravé zvíře. V určitých spojeních se může vztahovat i na jiné skupiny obratlovců, například krmení zvířat (= těch druhů, které chová příslušná zoo, tedy i ptáků, plazů, obojživelníků), podobně mít rád zvířata (= obratlovce).

V *zoologii je označení živočicha názvem zvíře nesprávné, protože neumožňuje přesné vymezení *taxonu. Odvozené slovo zvířena má širší náplň, používá se zejména v populární literatuře jako synonymum termínu *fauna pro soubor živočišných druhů určité oblasti, *ekosystému, časového úseku apod. Častá je metaforická aplikace slova zvíře na člověka: chová se jako zvíře (= surově, neukázněně), dřít jako zvíře, velké zvíře (= vlivný člověk), moc malé zvíře (= bezvýznamný). (Jiří Gaisler)

zvířetník, *zvěrokruh.

zvláštní administrativní oblast, *tche-pie sing-čeng-čchü.

Zvláštní administrativní oblast Ao-men (Macao), *oblast Ao-men (Macao), Zvláštní administrativní.

Zvláštní administrativní oblast Siang-kang (Hongkong), *oblast Siang-kang (Hongkong), Zvláštní administrativní.

zvon (latinsky: *campāna*, „zvon“), samozvučný bicí hudební nástroj sestávající z vlastního těla zpravidla kalichovitého tvaru a srdce zavěšeného uprostřed těla, které slouží k ozvučení (v dálnovýchodních kulturách [Čína, Japonsko, Korea] jsou *zvony ozvučovány zvnějšku pomocí úderů kladivy). Zvony se odlévají ze zvláštního druhu *bronzu zvaného zvonovina nebo zvonová spěž, který obsahuje *měď a *cín jako dvě základní složky. Technologie výroby je v zásadě stejná od *starověku, pouze se zjemňuje a zdokonaluje. Každý odlitek je originál, vyladěný na určitou tónovou stupnici. Ozvučení se děje pomocí „srdce zvonu“

Nejstarší užití zvonů sahá doložitelně asi do 3. tisíciletí př. n. l., původní určení není známé, ale patrně už od nejstarších dob souviselo s náboženskými *kulty. Po rozšíření *křesťanství se staly běžnou součástí náboženského života a plnily různé funkce. První doklad o zvonech pochází z roku 585 od Řehoře z Toursu, od 8. století byly zvony vysvěcovány *biskupem. Nesloužily však jen svolávání věřících k bohoslužbám, ale podle dochované formule se jim přisuzovaly i role magické: *laudo deum verum, plebem voco, congrego clerum / defunctos ploro, pestem fugo, festa decoro* („pravého Boha chválím, lid svolávám, *kněží shromažďuji / mrtvé oplakávám, mor zaháním, svátky slavím“), k němuž se někdy připojoval třetí verš: *est mea cunctorum terror vox deamoniorum* („můj hlas je postrach všech zlých démonů“). Zvony rovněž měly zahánět bouřky a rozhánět hrozící krupobití. Největší zvon v Česku se jmenuje Zikmund, je zavěšen ve Svatovítské *katedrále a jeho váha se odhaduje na 13–14 tun. Největší zvon na Moravě s průměrem přes dva a půl metru o váze osmi tun je zvon Václav v katedrále sv. Václava v Olomouci. (Břetislav Horyna)

zvuk, každé mechanické vlnění, které je schopno vyvolat v lidském uchu sluchový *vjem. Frekvence tohoto vlnění leží v rozsahu přibližně 20 Hz až 20 kHz; za jeho hranicemi *člověk zvuk sluchem nevnímá. V širším smyslu lze za zvuk označovat i vlnění s frekvencemi mimo tento rozsah. Zvuk s frekvencí nižší než 20 Hz (který slyší například *sloni) se nazývá infrazvuk. Zvuk s frekvencí vyšší než 20 kHz (například delfinovití vnímají zvuk až do frekvencí okolo 150 kHz) se nazývá ultrazvuk. Zdroj zvukového vlnění se stručně nazývá zdroj zvuku a hmotné prostředí, v němž se vlnění šíří, vodič. Vodič zvuku, obvykle vzduch nebo voda, zprostředkuje spojení mezi zdrojem zvuku a jeho přijímačem (detektorem), kterým bývá v praxi ucho, mikrofon nebo snímač. Zvuky se šíří i kapalinami (například vodou) a pevnými látkami (například stěnami domu). Zdrojem zvuku může být každé chvějící se těleso. O vlnění v okolí zdroje zvuku však nerozhoduje jen jeho chvění, ale i okolnost, zda je tento předmět dobrým nebo špatným zářičem zvuku. Tato vlastnost závisí hlavně na jeho geometrickém tvaru. Zdrojem zvuku mohou být kromě těles, kmitajících vlastními kmity, i tělesa kmitající kmity vynucenými. K nim patří i reproduktory, sluchátka a další zařízení pro generování nebo reprodukci zvuku.

Zvuky lze rozdělit na hudební (*tóny) a nehudební (hluky). Tóny vznikají při pravidelném, v čase periodicky probíhajícím pohybu kmitání. Při jejich poslechu vzniká v uchu vjem zvuku určité výšky, proto se tónů využívá v *hudbě. Zdrojem hudebních zvuků mohou být například lidské hlasivky nebo různé *hudební nástroje. Hluky se rozumí nepravidelné vlnění, vznikající jako složité nepravidelné kmitání těles, nebo krátké nepravidelné rozruchy (srážka dvou těles, výstřel, zvuk provázející přeskočení elektrické jiskry apod.). I hluky jsou využívány v hudbě, neboť k nim patří i zvuky mnoha hudebních nástrojů, především bicích. Každý zvuk, hudební i nehudební, se vyznačuje svojí fyzikální intenzitou ($W \cdot m^{-2}$), od níž je odvozena veličina nazývaná hladina intenzity zvuku měřená v decibelech (dB), a fyziologickou hladinou své hlasitosti (jednotka fón). Kromě toho se hudební zvuky vyznačují ještě frekvencí, která určuje jejich výšku. Třetí základní vlastností zvuku je průběh kmitání (přítomnost násobných frekvencí základního tónu – frekvencí harmonických), ovlivňující jeho zabarvení. Trvání zvuku v čase určuje jeho délku.

Lidské vnímání zvuku představuje složitý proces (závislý na mnoha faktorech), pro nějž zatím nebyla vytvořena zcela uspokojivá teorie. Frekvenční rozsah zvuku, který většina lidí vnímá, začíná kolem 20 Hz a dosahuje k 20 kHz. S rostoucím věkem horní hranice výrazně klesá. Nejvýznamnější rozsah je 2–4 kHz, který je nejdůležitější pro srozumitelnost řeči a na nějž je lidské ucho nejcitlivější. Nejvyšší informační hodnota řeči je přenášena v pásmu 0,5–2 kHz. Dynamický rozsah lidského ucha (rozdíl mezi nejhlasitějším zvukem – prahem bolesti, a nejtisším vnímatelným zvukem – prahem slyšení) je uprostřed slyšitelného frekvenčního pásma asi 130 dB. Na okrajích pásma je mnohem menší. Schopnost rozlišit frekvence tónů se u každého člověka liší. Na okrajích pásma je rozlišovací schopnost výrazně nižší. Pokud znějí

dva tóny současně, může jeden z nich potlačit slyšitelnost toho druhého. Neschopnost slyšet oba současné tóny se nazývá frekvenční maskování. Maximální úroveň maskovaného signálu je závislá na frekvenční vzdálenosti a úrovni maskujícího signálu. Maskovací schopnost je též závislá na frekvenci maskujícího tónu. Vnímání tónů s blízkými frekvencemi je ovlivněno šířkou kritického pásma. To má na nejnižších kmitočtech velikost kolem 100 Hz, zatímco na nejvyšších kmitočtech dosahuje až 4 kHz. Maskování se využívá u některých algoritmů pro kompresi zvukových dat, například MP3, Ogg Vorbis nebo ATRAC. Pokud po hlasitém tónu následuje stejný tón s menší hlasitostí, je jeho vnímání potlačeno. Potlačen může být i tichý tón předcházející maskovacímu tónu. (Olga Rezáková)

zvukovod, vnitřní, **meatus acusticus internus*.

zvukovod, zevní, **meatus acusticus externus*.

zvyk, naučený vzorec chování, jímž jedinec odpovídá na určitou podnětovou situaci.

V *antropologii je pojem *zvyk užíván jako označení pro naučená a sdílená schémata pro jednání a myšlení ve standardních sociálních situacích. Jedná se o kulturně kodifikovaný způsob chování, pravidelně opakovaný v konkrétním sociokulturním kontextu. Zvyk je to, co se člověk naučil v průběhu *socializace a *enkulturace, na rozdíl od toho, co je vrozené (*instinkt, *reflex). Je to ustálený vzorec chování – kulturní *stereotyp, který byl fixován prostřednictvím častého a opakovaného provádění určitého úkonu. Zvyky si člověk osvojuje jak dobrovolně a spontánně, tak v průběhu nezbytných nebo vynucených aktivit.

K interiorizaci zvyků obvykle dochází v průběhu běžných a každodenních činností.

Předmětem zájmu antropologů ale jsou nikoli zvyky individuální, nýbrž zvyky sociální, které jsou sdílené členy určité *kultury, *subkultury nebo *kontrakultury. Sociální zvyky se utvářely v průběhu poměrně dlouhé doby. Tak se také staly součástí *sociokulturních regulativů, které stimulují, limitují a determinují způsob života a průběh standardních sociálních interakcí ve společnosti. Institucionalizované sociální zvyky, prostřednictvím normativního řádu dané společnosti, výrazně ovlivňují různé oblasti kultury. Promítají se do *verbální i *neverbální nebo *interkulturní komunikace, odívání, tance, potravinových návyků, hudby, literatury, umění i architektury (viz *komunikace, lidská).

Sociální zvyky lze klasifikovat na zvyky tradiční a soudobé. Tradiční zvyky mají svůj původ v minulosti a jako součást *kulturního dědictví dané společnosti byly dlouhodobě předávány z generace na generaci. Soudobé zvyky se rozvíjejí v podmínkách moderních a postmoderních společností a na jejich vzniku a šíření mají stále větší vliv prostředky masové komunikace. Význam studia zvyků pro pochopení dějin kultury naznačil v práci *Essai sur les mœurs et l'esprit des Nations* (Pojednání o mravech a duchu národů, 1756) již francouzský filozof *Voltaire (1694–1778), na kterého programově navázal v díle *Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit* (Všeobecné kulturní dějiny lidstva, 10 svazků, 1843–1852) německý kulturní historik Gustav Friedrich *Klemm (1802–1867). Zásadní zvrat, v užívání pojmu zvyk na půdě antropologie, učinil ve druhé polovině 19. století britský antropolog Edward Burnett *Tylor (1832–1917), jenž v roce 1871 v knize *Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Primitivní kultura: Výzkum vývoje mytologie, filozofie, náboženství, umění a zvyků) označil zvyky, obyčeje a schopnosti, které si člověk osvojil jako člen společnosti, za zásadní komponenty kultury. V americké kulturní antropologii v první polovině 20. století věnoval pozornost výzkumu zvyků jako klíče k pochopení kultury americký antropolog Franz *Boas (1858–1942). Boas byl přesvědčen, že když je nějaká činnost po určitou dobu často opakována, stává se automatickou a je řízena více podvědomým než vědomým myšlením. Stává se tak obvyklou, že může vypadat jako vrozená dispozice, i když se jedná o naučené chování – zvykové vzorce.

Prostřednictvím Tylorových a Boasových žáků a pokračovatelů se výzkum zvyků, sdílených a předávaných členy určité kultury, stal nedílnou součástí antropologických

výzkumů a lze konstatovat, že stojí v centru zájmu věd o člověku, společnosti a kultuře i v současnosti. Pro sociální a kulturní antropologii je důležité studovat sociální zvyky zejména jako významnou součást sociokulturních regulativů, kde vystupují v podobě *obyčejů a *mravů. (Václav Soukup)

zvykové právo, *právo, obyčejové.

zvýšená abraze zubů, *abraze zubů, zvýšená.

Zweig, Stefan (28. 11. 1881, Vídeň, Rakousko – 22. 2. 1942, Petrópolis u Ria de Janeiro, Brazílie), rakouský spisovatel. Vystudoval filozofii, germanistiku a romanistiku v Berlíně a ve Vídni. Jeho židovský původ a humanistické angažování jej v roce 1933 donutily k odchodu do Londýna, kam v roce 1938 definitivně emigroval. Vývoj světových událostí mu vzal veškeré naděje, a proto se svou manželkou spáchal sebevraždu.

Zweig je autorem románových biografii *Ein Gewissen gegen die Gewalt: Castelliův zápas s Kalvínem*, 1936) aj., novel *Amok* (Amok, 1922), *Schachnovelle* (Šachová novela, 1941) aj. a historických miniatur *Sternstunden der Menschheit* (Hvězdné hodiny lidstva, 1927) aj. do značné míry založených na *psychoanalýze. (Jaroslav Malina)

zwingliánství, nová *evangelická církev, založena švýcarským humanistou, reformátorem a kazatelem v Curychu Ulrychem Zwinglim (1484–1531); Zwingli (pod vlivem učení Martina *Luthera) vyhlásil v roce 1523 67 tezí. Tento nový směr v *církvě hlásal křesťanskou mravnost a zlepšení podmínek života na zemi, odmítal vnější okázalé projevy zbožnosti (uctívání *soch a *obrazů), zamítal *celibát a prosazoval republikánské principy a novou organizaci *církvě. *Obec měla být podřízena pouze *městské radě (jinak měla být autonomní). *Poddaným dávalo zwingliánství *právo vzepřít se proti nespravedlivé *vrchnosti. Zwingliánství se rozšířilo nejen do švýcarských kantonů, ale i do sousedních jihoněmeckých *měst; postupně splývalo s *kalvinismem v helvetské vyznání. (František Čapka)

zygomaticus, -a, -um, jařmový (v *anatomii například kost jařmová – *os zygomaticum). (Ladislava Horáčková)

zygon (z řečtiny: *zygon*, „jho, pouto, spřažení“) [anatomie], jařmo. (Jaroslav Malina)

zygota (*zygota*, tj. „zárodečná buňka“ [z řečtiny: *zygon*, „jho, pouto, spřažení, vzájemné spojení semenných buněk obou pohlaví“]), oplozené vajíčko, vzniklé splynutím ženské a mužské *pohlavní buňky. (Drahomír Horký)

zygotnost, *genetický stav *zygoty, vyjadřující podobnost nebo nepodobnost *DNA mezi *homologickými *chromozomy. U diploidního organismu, který má v každé buňce dvě *sady homologických chromozomů, má pro každý *lokus určitého *genu k dispozici dvě jeho formy (*alely), které mohou být stejné nebo odlišné. V závislosti na *fenotypu, který z přítomnosti těchto alel vyplývá, se označují jako *dominantní, *neúplně dominantní, *recesivní nebo *kodominantní. *Homozygot má na obě alely identické, *heterozygot každou jinou. Hemizygot má jen jednu kopii genu (alelu) v jinak diploidních buňkách. (Viz též *heterozygotnost.) (Miroslav Králík)

Zyrjané, *Komiové.

„**zemřelí, nečistí**“, jedinci, kteří nezemřeli přirozenou smrtí, nýbrž nešťastným nebo násilným způsobem, dále ti, jež nenaplnili osudem předurčenou délku života, ti, kteří zemřeli během *přechodového rituálu nebo krátce před ním, sebevrazi a zločinci různého stupně, podezřelí z čarodějnictví a *vampýři. (Michaela Králíková)

Ž

žaberní oblouky, *arcus branchiales.

žací nůž, *nůž, žací.

žakovská poezie / literatura, *poezie / literatura, žakovská.

Žalmy:

1. součást *Starého zákona, sbírka 150 písní a modliteb, která v české *bibli stojí na druhém místě knih naučných a v hebrejském *kánonu je první knihou Spisů. České jméno žalmy nesouvisí s žalem, nýbrž pochází z řeckého *psalmoi*. Výraz *psalmos* označoval hru na strunný nástroj, pak i píseň, především zpívanou s doprovodem (viz *psalló*, „tepat“, zvláště struny). *Septuaginta tak přeložila hebrejské *tehillim*, „chvalozpěvy“. Žaltář byl odedávna sbírkou liturgickou, jakýmsi zpěvníkem synagogy, pak i křesťanské církve, kde došel velké obliby. Není náhodou, že je ze všech starozákonních knih nejčastěji citován v *Novém zákoně. Žaltář se dělí na pět dílů, asi podle vzoru *tóry. V Septuagintě a *Vulgátě je posunuto číslování od Ž 9 do 146. Nadpisky žalmů nemusí označovat autora, nýbrž spíše toho, jemuž byl žalm určen či potom toho, do jehož role vstupoval ten, kdo žalm recitoval či zpíval. Čtenářům často působí potíže drsné výroky proti nepřátelům. Je třeba pamatovat, že nešlo o nepřátele jen osobní a lidské, nýbrž o ztělesněné mocnosti temnoty a její služebníky, kteří ničí dobré dílo Boží.

Žalmy patří k prvním překládaným dílům do *staroslověnštiny a *češtiny. Uplatnily se též jako žánr moderní náboženské i světsky laděné lyriky silného citového zaujetí; v českém prostředí například v díle Josefa Svatopluka *Machara (*Suchý žalm*) nebo Karla Hlaváčka (*Žalmy*), některé žalmy se staly podkladem pro *Biblické písně* Antonína Dvořáka;

2. od *renesance byly žalmy zhudebňovány v podobě moteta nebo tříhlasých až čtyřhlasých skladeb, v období hudebního *baroka zvláště formou chrámové kantáty nebo duchovního koncertu, v novější době zejména jako sbor, kantáta nebo *oratorium (*hudba, evropská). (Jan Heller, Jaroslav Malina)

žaloba, uplatnění nároku, *práva před *soudem. První doklady známe ze starověké *Mezopotámie, kde byla žaloba vznášena před soudcem (v sumerských zápisech o rozhodnutých případech před „komisařem“) ústně a *konkrétní obvinění muselo být prokázáno svědecky. Nepravdivá žaloba byla v dalším procesním řízení pokládána za udavačství a trestní *sankce se obrátily proti žalobci. Žalobu nevznášel tedy soudce sám ani soud jako *instituce; zcela podle zásad posuzování jednotlivých případů podle podobně koncipovaných *zákonů (kasuistika) se žalobci obraceli na soud jako příslušníci „*občiny“ sami a jednotlivě. Při nedostatečném *svědectví mohla být pravdivost žaloby prokazována „zkouškou“, při níž se obviněný i žalobce museli podrobit vodnímu *ordálu.

Žaloba obsahovala zpravidla jenom stručné vyličení porušení právních předpisů a okolností, za nichž došlo k spáchání trestného činu. Soud mohl při oprávněnosti žaloby rozhodnout i o dalších procesních opatřeních, například o zadržení osob a zajištění doličných předmětů. Právním historikům se zatím nepodařilo zjistit, že by žaloba musela mít určité obecné náležitosti kromě zásady jejího zaprotokolování. Protokolovaly se však současně i výpovědi svědků pod *příisahou, stvrzené pečetidly (*svědek). (Blahoslav Hruška)

Žalozpěvy (hebrejsky: *Échá*, řecky: *Threni*, latinsky: *Lamentationes*, v kralickém překladu: *Pláč Jeremiášův*, v ekumenickém překladu: *Pláč*), soubor pěti básnických skladeb ze žánru smuteční *poezie, součást *Starého zákona. Jejich autorství je tradičně připisováno proroku *Jeremiášovi, podnětem k jejich vzniku bylo dobytí *Jeruzaléma roku 586 př. n. l. Žalozpěvy 2, 3 a 5 jsou pro své konkrétnější líčení pokládány za současné nebo téměř současné s touto událostí, Žalozpěvy 1 a 4 byly snad složeny později a vyznačují se silnější stylizací, typickou pro liturgické skladby. Jako historická poezie jsou Žalozpěvy paralelou k sumerskému Nářku nad zkázou *města *Uru. Literární forma Žalozpěvů má všechny znaky starověké hebrejské poezie – *parallelismus membrorum*, vytváření „strof“ abecedním řazením trojveršových a dvojveršových celků. Výjimku tvoří Žalozpěv 5, který má 22 veršů, shodně s počtem písmen v abecedě, ale nerespektuje alfabeticko-akrostické schéma. Kromě těchto znaků mají Žalozpěvy přesnou strukturu nářků-*kinót*, verše jsou rozděleny dieresí na dvě hemisticha. Žalozpěvy jsou svátečním svitkem pro historický postní svátek 9. Ab, věnovaný smuteční liturgii na památku zničení jeruzalémského chrámu v roce 586 př. n. l. a 70 n. l. (Jiřina Šedinová)

žaltář, od středověku církevní kniha *žalmů, často s notací a s iluminovanou výzdobou. (Jaroslav Malina)

žaludek, **ventriculus*, též **gaster*, **stomachus*.

žárové zemědělství, *zemědělství, žárové.

žároviště [archeologie], místo, kde byly na hranici páleny lidské pozůstatky (případně i s *milodary) v rámci žárového pohřebního ritu. Popel z místa spálení byl pak z větší či menší části sebrán (větší *kosti patrně rozbity) a uložen do *žárového hrobu. Nejčastěji bylo žároviště patrně kdesi mimo vlastní pohřebiště, jen někde lze pozorovat mezi *hroby v období *kultur popelnicových polí stopy těchto míst, ne vždy jednoznačně vyložitelných. V případě nálezů zuhelnatělého dřeva pod *mohylami nelze vyloučit, že jde o pozůstatky hranice na žárovišti, překryté potom násypem. (Karel Sklenář)

žárový hrob, *hrob, žárový.

žárový jamkový hrob, *hrob, žárový jamkový.

žárový popelnicový hrob, *hrob, žárový popelnicový.

žárový vrstvý hrob, *hrob, žárový vrstvý.

žďáření, jednoduchá metoda (užívaná od *neolitu) získávání nové zemědělské *půdy (tzv. žďáře) vypálením lesního porostu; takto získaná půda byla po malých úpravách připravena k setbě. Tato půda se rychle vyčerpala (po dvou až třech letech) a musela se nechat dlouhou dobu ladem (tři až dvacet let), aby mohlo nastat nové žďáření. V současnosti se vypalují porosty *tropického deštného lesa (zejména v Jižní Americe); spolu s kácením lesních porostů dochází ke katastrofálnímu úbytku lesů na Zemi a k ohrožení celkové ekologické stability. (Viz též *zemědělství, rané.) (Jaroslav Malina)

žé, rodina jihoamerických *indiánských jazyků užívaný ve východní Brazílii a části Bolívie a Paraguaye. (Jaroslav Malina)

Žebera, Karel (3. 3. 1911, Buštěhrad – 23. 1. 1986, Praha), český geolog a archeolog. Celoživotně se zabýval kvartérní geologií, jejíž oddělení v Ústředním ústavu geologickém v Praze vytvořil a od roku 1953 vedl (1958–1963 byl ředitelem ústavu). Založil u nás komplexní výzkum *kvartéru, zahrnující i *archeologii, kterou se od studentských let zabýval; při geologickém a pedologickém mapování ve středních Čechách prováděl povrchové sběry a od roku 1948 objevoval tzv. *valounové industrie, dosud neznámý druh archeologických památek převážně středopaleolitických (*Mělník-Mlázice, Praha-Sedlec – podle zdejších nálezů definoval tzv. *bohémien). V roce 1947 prováděl první geologicko-stratigrafický výzkum v *Dolních Věstonicích, zabýval se ražickou oblastí či *Předmostím. Značný prostor pro archeologii paleolitu poskytl v časopise *Anthropozoikum*, který v roce 1951 založil a do roku 1979 řídil. Z díla: *Nová paleolitická a mesolitická sídliště v českých zemích* (1946), *Nejstarší památky lidské práce z Čech* (1952), *Dolní Věstonice. Výzkum tábořiště lovců mamutů v letech 1945–1947* (s kolektivem, 1953), *Čtvrtohorní zvětralínové pláště a pokryvné útvary ČSR* (1953); *Československo ve starší době kamenné* (1958); *Principy stratigrafie a periodizace československého paleolitu a jeho vztahy ke kvartéru a paleolitu východoevropskému* (1961), *Das „Bohémien“, eine Geröllindustrie als Vorläufer des mitteleuropäischen Moustérien* (Bohémien, valounová industrie jako předchůdce středoevropského moustérienu, 1964–1965), *Die ältesten Zeugen der menschlichen Arbeit in Böhmen II* (Nejstarší svědkové lidské práce z Čech, 1969). (Karel Sklenář)

žebrák:

1. kdo se živí *žebráním;

2. velmi chudý člověk, chudák. (Marina Vančatová)

žebrání, způsob obživy založený na žádosti o peníze nebo o jídlo nebo na pasivním očekávání almužny od kolemjdoucích, kteří mívají při pohledu na *žebráka pocit viny a projevují soucit. Odbývá se většinou na veřejných prostranstvích (ulice *měst, nádraží, prostranství před *kostely a jinými sakrálními budovami). V případě žebrání v uzavřených

prostorách se žebráci objevují uvnitř kostelů, v dopravních prostředcích, v podchodech metra, nádražních hal – všude, kde je velká koncentrace lidí. Proto se žebrání jen zřídka objevuje v malých městech a na venkově se téměř nevyskytuje.

Žebrání existuje ve všech *kulturách a *civilizacích a má hluboké historické a evoluční kořeny. Praktikuje se i dnes, a to jak ve *třetím světě, tak i ve vyspělých západních *zemích. Lidé, kteří vyrostli v *socialismu, se s žebráním většinou nesetkávali. Pád socialistických režimů vyvolal nejen progresivní politické změny, ale také nepříznivé důsledky včetně ekonomických nepoměrů, poklesu životních standardů části populace a skutečné nebo skryté nezaměstnanosti. Situaci v postsocialistických zemích zhoršuje fakt, že lidé, kteří se uchylují k žebrání, byli zvyklí na různé formy sociální ochrany. Je možné, že v současné střední a východní Evropě (včetně České republiky) se na žebrání začíná pohlížet jako na svérázný typ městského zaměstnání. V současné době řada měst (Praha, Brno ad.) přijala vyhlášku o zákazu žebrání, ale tento jev nikterak nevymizel, pouze pozměnil formy. Převážná většina žebrajících v České republice se vyskytuje v hlavním městě Praze, ale i v ostatních velkých městech se objevují žebráci, i když v menším počtu. Kromě Prahy byli zaznamenáni žebráci v Brně, Hradci Králové, Liberci, Olomouci nebo v Ústí nad Labem. V několika středních nebo menších městech se žebráci vyskytují především na autobusových nebo železničních nádražích (Frýdek-Místek, Jičín, Kralupy, Kunvald, Sušice).

V obdobích těžké ekonomické situace, *váleku, přírodních *katastrof počet žebrajících vzrůstá, ale možnosti sociální pomoci jsou omezené. V takových situacích vzniká výběrová pomoc, která je určena řadou základních evolučních faktorů, například výběrová pomoc podle principu skupinové příslušnosti. Již ve *středověku se rozlišovalo mezi „našimi žebráky“ (městská chudina) a „cizími žebráky“ (*cizinci, tuláci aj.). Nicméně ve všech kulturách existují znaky, které vyvolávají soucit a altruistické chování k žebrákům, například k tělesně postiženým, nemocným, mentálně postiženým, nemohoucím starým lidem. Ve většině kultur se k vyvolání soucitu využívá afinity k dítěti (baby schéma); proto jsou děti často využívány a zneužívány k této činnosti (kojenec v náručí, postižené dítě, klečící dítě). V zemích, kde se dětské žebrání vyskytuje výjimečně (například v České republice), jsou ekvivalentem dětského schématu zvířata, například psi, také vyvolávající pocit pomoci a ochrany.

V České republice byl prováděn výzkum fenoménu žebrání v rámci mezinárodního projektu *Urban Beggars in Eastern Europe* (Marina Vančatová, Jaroslava Pavelková, *Univerzita Karlova v Praze); posléze byl Marinou Vančatovou rozšířen na studium žebrání i v zemích západní Evropy (Itálie, Rakousko, Španělsko).

Žebrání existuje i u *primátů, kde je zaměřeno na získání potravy, hraček apod. Byly zaznamenány čtyři různé typy žebrání: 1. Ruka k potravě – dlaň se dotkne potravy nebo jiného objektu; 2. Ruka k ruce – dlaní se dotkne dlaně vlastníka objektu; 3. Ruka k ústům – jedna nebo obě dlaně se dotknou rtů krmícího se jedince. Může dát dlaň pod bradu druhého nebo obě dlaně kolem jeho nosu. Jedinec v této situaci setrvává i několik minut, dokud mu není potrava vyplivnuta; 4. Ústa k ústům – dá své rty ke rtům krmícího se jedince. Může to vést ke krmení z úst do úst (typické chování ve vztahu matka mládě). (Marina Vančatová)

žebro, **costa*, *hřívna.

žebro, krční, prodloužená přední část příčného výběžku většinou sedmého krčního *obratle, velmi vzácně obratle šestého. Může být zdrojem nervových a cévních obtíží, a to zejména tlakem na nervy *pleteně pažní a na podklíčkovou tepnu. (Ladislava Horáčková)

žebro, lumbální, prodloužený izolovaný *processus costalis* obvykle u prvního bederního *obratle. (Ladislava Horáčková)

žebřík přírody, **scala naturae*.

žehnání, úkon složený ze slov a symbolických gest; obsahuje přání *dobra nebo *modlitbu o duchovní a tělesné dobro. V katolické církvi se řadí k *svátostinám. Při žehnání věcí se buď

vyprošuje duchovní dobro těm, kdo je budou užívat, nebo se věci vydělují pro užívání k posvátným účelům (posvěcení). (Jaroslav Malina)

železářská pec, *pec, železářská.

železářství [archeologie], železná (černá) *metalurgie, vznikla na *Předním východě kolem poloviny 2. tisíciletí př. n. l. Zpracování železných rud bylo v *pravěku posledním krokem ve zdokonalování výrobních technologií a stalo se nakonec zdrojem levného kovového materiálu pro hromadnou výrobu v *době halštatské. *Surovina pro výrobu železa se získávala *těžbou dostupných rudních zdrojů, ve srovnání se surovinami pro výrobu *bronzu početnějších, ale vcelku málo kvalitních (*železo). Získaná ruda se drtila a pražila, poté tavila v jednoduchých *pecích (tzv. přímá redukce) na místech blízkých rudním zdrojům; z *doby halštatské takové pece vcelku neznáme, nacházíme spíše jen stopy výroby v podobě zlomků rud či *strusky v sídlištních objektech. V tehdejších pecích, užívajících dřevěné uhlí, se nedosahovalo teploty potřebné k roztavení, produktem byla nečistá měkká houbovitá hmota prostoupená struskou, s nízkým obsahem uhlíku, kujná za studena; ta byla dále zbavena nečistot vykováním a přenášena do kováren. Zpracovatelským odvětvím bylo *kovářství, už ne *kovolitectví, protože železná litina se v pravěku nevyráběla vzhledem k nemožnosti dosáhnout v pecích potřebné teploty. Surové železo bylo někdy pro distribuci tvarováno do podoby *hřiven.

Zpočátku bylo železo hospodářsky nevýznamné, často spíše prestižní, dokonce se užívalo k zdobení bronzových předmětů (nýty na bronzových mečích, vložky na sošce býka z *Býčí skály v Moravském krasu apod.). K nám se zprvu dostávalo ojedinělými *importy z jihu a jihovýchodu už od střední *doby bronzové ve formě drobných předmětů, od pozdní doby bronzové (8. století př. n. l.) už i jako zbraně a nástroje, kombinované někdy ještě s bronzem (například meče s železnou *čepelí), jindy už celoželezné (*oštěpy). Brzy nato začíná domácí výroba nástrojů (*dláta, *nože, *srpy aj., napodobující tvary bronzové industrie), pak i zbraní. Od 7. století př. n. l. nový *kov konečně významem převýšil bronz, do značné míry asi kvůli tomu, že bronzová metalurgie upadala vinou pozvolného vyčerpání dostupných rudních zdrojů, zejména *cínu, a snad i kvůli přerušení jejich dálkové distribuce pod vlivem společenské *krize v 8. století př. n. l.

Prvotní železo bylo ovšem nekvalitní, nedosahovalo hodnoty bronzu a plně se prosadilo teprve po objevu kalení, vedoucímu k výrobě oceli. Rozvoj relativně jednodušší a levnější železářské výroby spadá do doby halštatské (od 7. století př. n. l.). Teprve tehdy železo vytlačilo bronz i přežívající *kámen a ovládlo výrobu až *do novověku. První skutečné *hutě a železářské dílny zřizovali však až *Keltové, kteří u nás v *době laténské vytvořili první *civilizaci plné doby železné. (Karel Sklenář)

železná doba, *doba, železná.

železná opona, *opona, železná.

železná ruda, *železo.

železo (latinsky: *ferrum*, chemická značka Fe), nejčtenější kovový prvek (vedle hliníku) v zemské kůře, vyskytující se ve sloučeninách – v železných rudách různého původu a složení (*hnědel, *krevel), z nichž se získával snadněji a za nižší teploty než *měď nebo *cín, ačkoli bod tání železa je nejvyšší ze všech tří uvedených kovů – 1539 °C. V pravěku bylo na *Předním východě využíváno nejprve vzácné meteorické železo, které však není vhodné pro zpracování a mohlo mít spíše mimopraktický (kultovní) význam. Později se objevilo železo patrně jako vedlejší produkt tavby měděných rud, pokud při ní železné rudy tvořily struskotvornou přísadu.

Pro praktické užití měla význam povrchově dostupná ložiska sedimentárních rud – hodnotnějšího, ale hůře tavitelného krevele, rozšířenějšího a častěji užívaného hnědele – včetně nekvalitních tzv. bahenních rud, gosanu („železných klobouků“, zvětralých svrchních poloh rudních ložisek těsně při povrchu země) nebo dokonce chudých železitých *pískovců.

Těžba byla povrchová či jámová na výchozech (hloubková nezačala dříve než v *době laténské). (Karel Sklenář)

Ve věrohodných souvislostech se železo na Předním východě poprvé objevuje již po polovině 3. tisíciletí př. n. l. na pohřebištích v *Uru a Alaca Hüyükü. Bylo zde užito k výrobě ceremoniálních *zbraní (*dýka se železnou *čepelí a zlatem plátovanou rukojetí). Je zmiňováno ve starobabylonských textech v *Mari, v polovině 2. tisíciletí v *Nuzi, avšak početnější dokumentace z 2. tisíciletí př. n. l. pochází pouze z Anatólie. Železo je v tamní písemné tradici traktováno jako mimořádný, až magickými silami obdařený materiál. Asyrští kupci v *Malé Asii jsou ochotni spáchat ve jménu ceněné suroviny nejrůznější přestupky, pašovat i strpět vězení. Chetitští *písaři spatřují v železe symbol pevnosti a trvanlivosti a železný *trůn a žezlo považují za královské *insignie, za ztělesnění moci a svrchovanosti. Pokud je železo v 1. polovině 2. tisíciletí př. n. l. užito k zhotovení náčiní či zbraní, lze vždy vystopovat zvláštní symbolické souvislosti. Teprve po polovině 2. tisíciletí př. n. l. je častěji uváděna i běžná výzbroj, výstroj a pracovní prostředky. Přesto i tehdy převážné procento dokladů hovoří o železných figurkách, kultovních nádobách, ozdobách či jejich částech. Chetitští kováři rozlišují v zásadě dva druhy suroviny: (prosté) „železo“ a „železo z nebes“ (interpretované obvykle jako meteorické železo – jakkoliv údaje pro takový výklad jsou zatím ambivalentní); vlastní železo pak ještě může mít přívlastek „z pece“, případně „dobré“.

Laboratorní *analýzy prokázaly, že jednoduché kované železo zdaleka nedosahovalo kvalit *bronz: bylo měkčí, nedalo se dobře vybrousit, snadno podléhalo korozi. Proč tedy vytlačilo bronz z praktického použití? *Názory se stále ještě tříbí, zdá se však, že hlavním důvodem byly bohaté zásoby a dobrá dostupnost železné rudy na celém Předním východě, zatímco cín bylo nutno zdaleka a s vysokými náklady dovážet. Vyžadovalo však zcela odlišnou *technologie (v *chetitské říši také se železem pracovali specializovaní kováři). Vysoká tavicí teplota nedovolovala v podmínkách Předního východu tavbu a odlévání do forem, jak byli staří kovolijci (*kovolitectví) zvyklí. Do požadované formy je bylo potřeba kovat v pevném stavu. Jakmile ovšem kováři vynalezli (snad ve 12.–11. století př. n. l. ve východním Středomoří) *techniku kalení a karburizace železa (či oceli), získali surovinu, která předčila i nejlepší bronz: tvrdší, trvanlivější, schopnou udržet ostří, případně je vždy znovu uspokojivě upravit. Především ovšem získali surovinu relativně velmi levnou, přístupnou i drobným *rolníkům a *řemeslníkům k výrobě dokonalejších nástrojů – a také vojákům k výrobě účinnějších zbraní. (Jana Součková)

želičovská skupina, *skupina, želičovská.

žen (z čínštiny: *žen*, „lidskost“), konfuciánský termín s významem lidskost, *dobro, *humanita. (Jaroslav Malina)

žena, viz *femina, *femininita, *feminismus, *gender, *sex.

žena a muž, viz *femininita, *gender, *maskulinita, *mužství/ženství, *sex.

ženská močová trubice, **urethra feminina*.

ženská obřízka, *obřízka, ženská.

ženské pohlavní orgány, **organa genitalia feminina*.

ženský prs, **mamma feminina*.

ženství, *mužství/ženství.

ženšen (zlidovělý název, odvozený z čínských slov *žen-sen / renshen*, která přeneseně znamenají „kořen člověka“, respektive „kořen života“, nebo symbolicky též „síla země v podobě člověka“; korejsky: *insam*), léčivá a bájná rostlina, která povzbuzuje *centrální nervovou soustavu. V tradičním léčení a *etnomedicíně se používá k zlepšení a celkovému posílení stavu organismu. Léčivým substrátem je extrakt z mrkvovitého kořene, připomínajícího svým tvarem lidské tělo. Pěstováním a zpracováním kořene vynikla Korea, která měla vhodné podmínky pro pěstování i podporu v jeho účelném použití. Odtud se tyto metody přejímaly do dalších zemí, jako například do Japonska, Číny aj. Za nejkvalitnější jsou

považovány šest let staré kořeny ženšenu, a to jak u planého, tak i u šlechtěného, protože obsahují nejvíce léčivých látek. Kultivace ženšenu však není snadná, čínské přísloví dokonce praví, že „je lehčí vycvičit tygra než pěstovat renshen“.

V češtině má slovo ženšen tři příbuzné, ne však zaměnitelné významy: 1) botanický název pro rod *Panax*; 2) v užším smyslu je názvem pro samostatný druh *Panax ginseng* (v české literatuře známý jako Všehoj ženšenový nebo též Ženšen pravý); 3) označení pro povzbuzující drogy a jejich matečné rostliny, které pocházejí jak z *P. ginseng*, tak i z jiných rodů a druhů (téměř vždy z čeledi Aralkovitých): a) asijský, mandžuský, čínský a korejský ženšen = droga z *P. ginseng*; b) americký ženšen = droga a její matečná rostlina *P. quinquefolius*; c) sibiřský ženšen = nesprávné a z angličtiny přejaté synonymum pro Eleuterokok ostnitý (*Eleutherococcus senticosus*); d) aljašský ženšen = nesprávné a opět z angličtiny přejaté synonymum pro Moračinu hrozivou (*Oplopanax horridus*); e) přenesené pojmenování náhražek ženšenu, například pro *Codonopsis pilosula*, čínsky *tan-šen*, jehož kořen je označován jako „ženšen pro chudé“. Používá se k léčení astmatu a horečnatých stavů.

Léčivé účinky ženšenu jsou v Asii známy již po tisíce let a vůbec první písemná zmínka o této rostlině pochází z díla legendárního čínského císaře *Šen-nunga („Božský rolník“, 2838–2698 nebo 2737–2697 př. n. l.) *Šen-nung pen-cchao ting* (Klasická kniha základních bylin [císaře] Šen-nunga). Hlavními účinnými složkami ženšenového kořene jsou triterpenoidní saponiny (ginsenosidy, panaxosidy), které mají výrazný adaptogenní účinek (tj. snižují negativní vlivy stresových faktorů na organismus). Saponiny tak působí nejen na centrální nervový systém, srdeční a imunitní systém, ale celkově zlepšují duševní pohodu jedince (zvyšují koncentraci, paměť a duševní pracovní výkony, snižují deprese a stavy úzkosti atd.). Další skupinou účinných látek ženšenu jsou polyacetylenové sloučeniny, které mají významný antikancerogenní efekt, a vedle nich jsou v ženšenu obsaženy také minerální látky, stopové prvky, silice, hořčiny ad. Mezi další léčivé účinky ženšenových extraktů patří: inhibice *Helicobacter pylori*, které mají vliv na rozvoj žaludečních vředů; působí protizánětlivě a příznivě se podílejí na normalizaci střevní mikroflóry; snižují hladinu cholesterolu a triglyceridů; snižují inzulinovou rezistenci; zvyšují sexuální aktivitu aj.

Neuvážené používání ženšenu však s sebou přináší i mnohá rizika: jeho obsahové látky mohou reagovat s rostlinami obsahujícími kofein a tein (jako například s guaranou, kávou nebo *čajem) a zvýrazňovat tak jejich účinek. Dále ženšen interaguje s velkou řadou léčiv a potravních doplňků a to takovým způsobem, že posiluje jejich nežádoucí vedlejší účinky (jedná se zejména o léčiva snižující krevní srážlivost, o antidiabetika, o léčiva používaná v psychiatrii, o imunosupresiva a stimulační léčiva). Ženšen však může také ovlivňovat výsledky některých laboratorních testů, jako například tromboplastinový, protrombinový a trombinový čas, hladinu glukózy a glukosylovaného hemoglobinu. (Petr Bureš, Josef Kolmaš, Sandra Sázelová)

Žéové (Gé, Ges, Zye), indiáni žé skupiny, Žé-indiáni, Géové (Macro Gé, Ges), etnické skupiny jihoamerických *indiánů ve východní Brazílii. Jejich etnické vymezení není dosud jednotné: do žé skupiny jsou počítáni *Guaraníjové, *Karažové, *Tupínambové, *Tupiové, ale je také uváděna skupina vlastních Žé-indiánů, nazývaná též Ges Tapuya. Od původního obyvatelstva, tj. *Bororů, *Botokudů a Čingangů, převzali některé kulturní lovecko-sběračské tradice, které nebyly dosud podrobně prostudovány. Věnují se hlavně extenzivnímu *zemědělství, které doplňují *lovem, *rybolovem a *sběrem. Jejich počet klesl hlavně v období španělského a portugalského dobývání a četné populace této skupiny také vyhynuly. V současné době není jejich počet uváděn, osídlení zůstává velmi řídké. (Lukáš Šín)

žernov, *drtidlo.

žertovné a vyhýbavé přátelství, *přátelství, žertovné a vyhýbavé.

žertva, archaicky *oběť, obětování *bohům, zejména zápalné. (Jaroslav Malina)

židé, novodobé označení pro skupiny a vrstvy obyvatelstva různých *zemí světa, které vyznávají židovské *náboženství (*judaismus), *tradice a *kulturu, případně též hovoří starou *hebrejštinou jako církevním a dorozumívacím *jazykem; nejde o samostatné etnikum, ale pouze o náboženskou a kulturní skupinu lidí. (Viz též *Židé.) (Jaroslav Malina)

Židé (z hebrejštiny: *jehúdím*, „synové Judy“; jméno Žid vzniklo francouzskou výslovností jména *Jude*), etnikum, které je nositelem židovského *monoteistického náboženství, *judaismu (židovství). Jejich předky byli podle tradice někteří bibliční praotcové a hebrejsko-izraelské *kmeny, jejichž první skupiny odešly kolem roku 1250 př. n. l. pod vedením *Mojžíše z egyptského *otroctví do zaslíbené země *Izraele, zvaného dříve *Kanaán.

Izrael byl hlavním místem, kde se odehrávaly starověké dějiny židovství. Židovství je jev, který historicky, kulturně i nábožensky navazuje na starozákonní Izrael. O Izraeli mluvíme až do jeho pádu do babylonského zajetí roku 586 př. n. l. Většina izraelských kmenů byla ovšem už po roce 721 př. n. l. odvečena do zajetí asyrského, z něhož se nikdo nevrátil, takže do *Babylonie byli odvečeni jen obyvatelé jižního, *judského království, pocházející z kmene *Juda, Lévi a Benjamín. *Společenství, které se po *ediktu *Kýrově roku 538 př. n. l. vrátilo do země otců, se tedy sestávalo z Judejců a menší skupiny Lévijců a Benjamínovců. V navázání na starší tradice se jejich *země začala nazývat *Judea, její obyvatelé souhrnně Judejci čili Židé a jev, který se tu začal vytvářet, dostal jméno židovství. Od návratu z *Babylonu a první vlny návratilců roku 538 př. n. l. až do pádu říše perské do moci Alexandra Velikého roku 332 př. n. l. žili Židé pod Peršany, potom pod *diadochy, a to nejdříve pod egyptskými *Ptolemaiovci až do roku 198 př. n. l., posléze pod *Seleukovci. Když Seleukovec Antiochos IV. Epifanés začal pronásledovat židovskou *víru a *kult, došlo k makabejskému povstání. To se protáhlo až do roku 142 př. n. l., kdy Seleukovci, tlačeni Římany, uznali samostatnost makabejského *státu. Funkce velekněžská i královská byly spojeny v jedné osobě vladaře z makabejského rodu, jemuž se také říkalo rod Hasmoneovců. Jejich *vláda skonala příchodem Římanů do Judey v roce 64 př. n. l. Pak žili Židé pod Římany a svobodu jim nepřineslo ani opakované protiřímské povstání, první za Vespasiána roku 70 n. l. se zničením *Jeruzaléma a chrámu, druhé roku 135 n. l., když Římané vybudovali na místě bývalého židovského chrámu *svatyni Jupiterovu. *Válka skončila nejen porážkou, nýbrž i zpusťšením celé země.

Židé byli z Izraele násilně vytlačeni a žili v podmínkách *diaspory. I v diaspoře si však zachovali národní a náboženskou *identitu. Centra diaspory byla zprvu v Orientě (Alexandrie v Egyptě, Babylonie), pak v různých islámských zemích a v Evropě. Ve středověké křesťanské společnosti byli Židé vystaveni perzekucím. Byli vyhoštěni z Anglie a z Francie a v důsledku pogromů za křížáckých válek a morových epidemií (*mor) odcházeli také z Německa do střední a východní Evropy. V roce 1492 byli vyhnáni ze Španělska, později i z Portugalska. V 16.–17. století dosáhlo rozmachu jejich osídlení v Polsku, bylo však ořeseno pogromy. V 18. a 19. století vznikly opět početné židovské obce v Německu, západní Evropě a v zámoří.

Proces občanské, politické a kulturní emancipace Židů začal v Evropě koncem 18. a v 19. století. Židé postupně získávali *občanská práva, která jim byla ve feudální společnosti upřena. Emancipace však byla narušována vlnami *antisemitismu, které vyvrcholily v nacistické *genocidě (**holocaust*, hebrejsky: **šoa*). K protižidovským perzekucím docházelo také v bývalém Sovětském svazu a v řadě dalších zemí. V současné době žije v různých zemích světa asi 12–14 milionů lidí, kteří vyznávají židovské náboženství, mluví hebrejštinou a hlásí se k židovství; přibližně 7 milionů (odhad z roku 2006) z nich žije ve státě Izrael. (Viz též *Izraelci, *civilizace, *židovská.) (Jan Heller, Jaroslav Malina)

Židé, sefardští, *Sefardi.

židovská civilizace, *civilizace, židovská.

židovský kalendář, *kalendář, židovský.

židovský pohřební ritus, *smrt a pohřeb – židovská civilizace.

židovství, *judaismus.

židovství, Východní, *kultura židovského obyvatelstva Východní Evropy (zejména Polsko, Litva, Ukrajina) hovořícího *jazykem *jidiš, který vznikl smísením *hebrejštiny a *němčiny, jejímž ústředním prvkem bylo synkretické lidové *náboženství vycházející z *judaismu. Kultura zanikla v důsledku vyhlazení většiny svých nositelů v průběhu *druhé světové války. (Mariana Pfliegerová)

žíla, dutá dolní, *vena cava inferior.

žíla, dutá horní, *vena cava superior.

žíla, vratnicová, *vena portae.

žíly dolní končetiny, *venae membri inferioris.

žíly, diploické, *venae diploicae.

žíly, srdeční, *venae cordis.

Žitného jeskyně (Březina, okres Brno-venkov, Česká republika), nejdůležitější *lokalita *magdalénienu ve východní části Křtinského údolí ve střední části Moravského krasu; leží v nadmořské výšce 414 m. Již první výzkum Josefa Szombathyho (1884), stejně jako poslední výzkum Jaroslava Dvořáka, Josefa Pelíška, Rudolfa *Musila a Karla *Valocha zachytil archeologickou vrstvu v hnědé hlíně na bázi holocenního *souvrvství. Podle Szombathyho tvořila podloží již vápencová skála, podle Dvořáka a spolupracovníků následovala ještě *spraš. *Kamenná industrie pochází z různých výkopů. Podle hodnocení K. Valocha převažují *rydla mírně nad *škrabadly. Obě skupiny provázejí *vrtáky, početné *čepele s otupeným bokem, ventrálně retušované mikročepele a ojedinělé geometrické tvary. Mimořádné vysoké je zastoupení (24 %) artefaktů z *křišťálu: škrabadla, rydla, vrtáky a malá *jádra. Mezi *kostěnou industrií je nápadná 13 cm dlouhá *jehla, provázená zlomky dalších jehel a parohových hrotů (*hrot z tvrdých živočišných materiálů). (Jiří A. Svoboda)

žito (*Secale cereale*), rostlinný druh z čeledi lipnicovitých (trávy, *Poaceae*) významná obilovina, zejména mírného pásu. Zahrnuje přibližně 12 druhů. Kulturní druh, žito seté (*Secale cereale*) je obilnina, z jejichž zrn se vyrábí potraviny pro lidi a krmiva pro zvířata, také se z ní vyrábí alkohol. Pěstuje se též jako pícnina či meziplodina.

Hlavním vývojovým kulturním centrem žita je *Přední východ (*Malá Asie, Zakavkazsko a severozápadní Írán), *sekundárním centrem je Afghánistán a Střední Asie. K rozšíření kulturního žita v Evropě přispěli hlavně *Germáni a *Slované, záhy ho poznali a obyvatelé severských *zemí. (Viz též *zemědělství, rané.) (Petr Bureš)

živcová glazura, *glazura, živcová.

živé jméno, *antroponymum.

Živný, Michal (16. 9. 1976, Boskovice), český antropolog; absolvent doktorského studijního programu Biologie oboru Antropologie na *Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty *Masarykovy univerzity v Brně; odborný asistent na *Katedře biologie a ekologie Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity v Ostravě. Diplomová práce: *Pohřební ritus v mladší a pozdní době hradištní na Moravě a ve Slezsku* (2000), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc. Rigorózní práce: *Mince v hrobech jako odraz sociální a duchovní kultury na Moravě v 11. a 12. století* (2004). Disertační práce: *Pohřební ritus na Moravě v 11.–15. století ve středoevropském kontextu* (2005), vedoucí práce: Prof. PhDr. Josef *Unger, CSc.

Zabývá se problematikou pohřebního ritu na Moravě i jinde ve střední Evropě v 11.–15. století se specializací na antropologické zpracování lidských kosterních pozůstatků, studium demografické struktury pohřebišť a zkoumání fenoménu mincí v hrobech. V letech 2003–2005 pracoval jako archeolog v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti v Olomouci. Od roku 2005 je odborným asistentem na Katedře biologie a ekologie Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, kde přednáší předměty: Biologie člověka, Antropologie, Ekologie člověka a Somatologie a antropologie. Externě spolupracuje s Archeologickým seminářem Ústavu historie a muzeologie Filozoficko-přírodovědecké

fakulty Slezské univerzity v Opavě, kde přednáší antropologii pro archeology. Kontakt: RNDr. Michal Živný, Ph.D., *Katedra biologie a ekologie Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, 30. dubna 22, 701 03 Ostrava, e-mail: michal.zivny@osu.cz. (Jaroslav Malina)

živočich, subhumánní, pojem zahrnující všechny živočišné druhy, které jsou ve vývojové řadě za člověkem, každý živočich kromě člověka. (Viz též *zoologie.) (Jiří Gaisler)

živočišné makrozbytky, *makrozbytky, živočišné.

život:

1. celek existence živočicha nebo *člověka od *narození do *smrti; zrození a smrt jsou dvě stránky života vycházející z biologické danosti rozmanitě kulturně a společensky měněné v průběhu dějin;

2. [biologie], označení toho, čím se vyznačují živé systémy či organismy: charakteristický tvar, látková výměna s okolím, schopnost rozmnožování, jistá míra citlivosti a vnímavosti a schopnost vývoje. Obecně se život vyznačuje postupným budováním těla a dospíváním každého jedince (*ontogeneze), lokálním snížením *entropie na úkor okolí a pozvolným zvyšováním složitosti organismů v průběhu *evoluce (*fylogeneze). (Jaroslav Malina)

Život protopopa Avvakuma (1672–1775), důležitý, zlomový text staroruské literatury, který představuje most k literatuře novověku svou transformací církevního žánru *žitija* (*hagiografie, *legenda) v autobiografii. Někdy bývá pokládán za počátek původního ruského románu. Jeho autorem je prototyp *Avvakum Petrov, úhlavní nepřítel církevních reforem patriarchy Nikona. (Ivo Pospíšil)

Život sv. Kateřiny, Kateřina (*encyklopedie *svatých ji jednoznačně neidentifikují jako historickou postavu), krásná dcera kyperského *krále Kosty, získala důkladné vzdělání v *Alexandrii. Má značně vyvinuté „feministické“ sebevědomí, takže odmítne vzít si za muže syna mocného císaře Maxencia, o němž se domnívá, že jí není roven. Tím komplikuje postavení své rodiny. Matka se snaží přivést ji k rozumu. Pomoci má její rádce poustevník. Ten však nesplní královnino očekávání, naopak Kateřině vyličí jako ideálního muže nadpozemského *Krista. Kateřina ve svém prvním vidění nespátří Krista v podobě dospělého muže, ale jako dítě, Ježíška, a zamiluje se do něho.

Obrácení Kateřiny na křesťanskou *víru je motivováno *láskou. Kateřina se zamiluje do krásného a dokonalého Krista. Aby se k němu přiblížila, dá se pokřtít. Ve svém dalším vidění spatří již dospělého Krista (v latinské předloze i v druhém vidění Kateřiny je Kristus zachycen jako dítě v Mariině náručí), rozmlouvá s Marií i Kristem, jenž ji pojme za ženu (důkazem tohoto *aktu je *prsten, který Kateřina najde ráno na svém prstu). Děj příběhu má rychlý spád. Císař Maxencius přikazuje, aby se v Alexandrii obětovalo pohanským modlám. Kateřina proti tomu vystoupí. Na císařův příkaz má být přesvědčena nejprve racionálními argumenty. Kateřina v disputaci (s Kristovým přispěním) obrátí na křesťanskou víru padesát pohanských filozofů, kteří si svou *konverzí podepíší ortel smrti; později tuto cestu volí také císařova manželka, císařův rádce a členové císařovy rytířské *družiny. Kateřina je za svou vzpouru vůči pohanskému císaři uvězněna, bičována a mučena. S pomocí svého božského manžela překoná fyzické útrapy, je dokonce každý nový den krásnější. Tento příběh je zachycen v **Legendě o sv. Kateřině*; autor s naturalistickou zevrubností popisuje zejména bičování Kateřiny, rány na jejím nahém těle mu dávají příležitost vyložit (středověkou) *symboliku barev. Kateřinin pozemský život končí popravou. Její tělo anděl odnesou na horu Sinaj, kde dodnes stojí *klášter s jejím údajným *hrobem. V závěru skladby jsou popisovány *zázraky spojené s Kateřininým jménem. Příběh sv. Kateřiny, její lásky k Ježíši Kristu, byl v historii umění, zejména výtvarného, mnohokrát ztvárněn. (Jaroslav Malina, Jiří Pavelka)

životaschopnost, *viabilita.

životní energie, *élan vital.

životní forma, *forma, životní.

životní historie, *historie, životní.

životní prostředí, *prostředí, životní.

životní prostředí v Evropské unii, *prostředí v Evropské unii, životní.

životní styl, *styl, životní.

životní vyprávění, *vyprávění, životní.

životopis:

1. popis života, biografie;

2. staroegyptský literární žánr; jeho vývoj je možné sledovat od Staré říše (2640–2155 př. n. l.) až do Ptolemaiovského období (323–31 př. n. l.), tedy po dobu více než 2500 let. Prvního vrcholu dosáhl životopisný nápis v 6. dynastii, kdy vybroušeným jazykem (*nejstarší egyptštinou) popisuje úspěšnou úřednickou dráhu i mimořádné činy zemřelého a zároveň podává výčet jeho ušlechtilých vlastností a morálních kvalit, kterými dotyčný naplňoval za svého pozemského života princip *maat. Životopis vytesaný do stěny nekralovské *hrobky měl trvale připomínat jméno jejího majitele mezi živými, což bylo „příjemné jeho duchu“ žijícím v říši mrtvých. (Jaroslav Malina)

Životopisy hwarangů, *Hwarang segi.

Životopisy nejvýznamnějších korejských mnichů, *Hädong kosungdžön.

Žlábek, Karel (8. 1. 1902, Hrdlořezy u Třeboně – 22. 5. 1983, Brno), český anatom; profesor a přednosta *Anatomického ústavu Lékařské fakulty *Masarykovy univerzity v Brně v letech 1945 až 1972. V roce 1925 se stal demonstrátorem na Anatomickém ústavu profesora Jana Janošíka a po ukončení studia na Lékařské fakultě *Univerzity Karlovy v Praze v roce 1925 zůstal na Anatomickém ústavu profesora Karla Weignera jako asistent. Velký zájem o přírodní vědy přivedl MUDr. Karla Žlábka na Přírodovědeckou fakultu Univerzity Karlovy, na které studoval *antropologii a *zoologii. Také toto studium úspěšně ukončil doktorátem v roce 1932. Své vzdělání si rozšířil několika studijními pobyty na anatomických ústavech ve Štrasburku, Londýně a Paříži. V roce 1933 byl habilitován pro obor *normální anatomie. Na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy vedl výuku *topografické anatomie. Po násilném zavření českých vysokých škol v roce 1939 pracoval na patologii vinohradské nemocnice. V roce 1945 byl povolán do Brna na Lékařskou fakultu Masarykovy univerzity, kde byl pověřen vedením Anatomického a záhy i Histologicko-embryologického ústavu a v roce 1946 jmenován řádným profesorem. Znovuzřízení obou ústavů, které byly těžce poškozeny *válkou, si vyžádalo mimořádné úsilí a všechen jeho čas. V krátké době se mu však přes všechny potíže podařilo z obou ústavů vybudovat příkladná pedagogická a vědecká centra. V poválečném období se mimo jiné úkoly objevila také naléhavá potřeba zajistit pro stovky posluchačů vhodnou studijní literaturu. I tohoto úkolu se úspěšně zhostil: jeho publikace *Přehled anatomie člověka* (1948), *Úvod do topografické anatomie* (1956), *Pitevni cvičení* (1948), *Histologie* (1949) a *Embryologie* (1949) se staly významnými učebnicemi pro generace studentů.; byl také autorem kapitoly „Soustava svalová“ v celostátní učebnici *anatomie.

Karel Žlábek vynaložil rovněž velké úsilí na organizaci vědeckého života v Brně. Aktivně působil v Československé biologické společnosti a byl jedním ze zakladatelů *Antropologické společnosti. Antropologické výzkumy na svém ústavu vždy podporoval a plánoval zřízení Oddělení lékařské antropologie na Anatomickém ústavu. Pro toto oddělení vychoval Milana *Dokládala. *Oddělení lékařské antropologie však mohlo být na Anatomickém ústavu založeno až v roce 1970.

Významným přínosem Karla Žlábka pro morfologii je také jeho vědecká práce. Je autorem téměř stovky odborných publikací. Ve svém pražském období se intenzivně věnoval především srovnávací myologii (známé jsou jeho práce o žvýkacích svalech a o mechanismu čelistního kloubu). Mimořádné pedagogické úsilí v období budování Anatomického ústavu

v Brně jej sice odvedlo od soustavné vědecké práce, přesto však objasnil například funkci *venulae aquosae* v oku a zabýval se otázkou vztahu mezi velikostí a strukturou orgánů. K intenzivní vědecké práci se mohl vrátit až v posledních dvaceti letech svého života, kdy se věnoval problematice úpravy tepenného řečiště v ledvinách. Jeho práce o ledvinných glomerulech s dvojitým oběhem (paraglomerula) a o vnitřní úpravě kapilár v glomerulech jsou prioritní. Podstatně přispěly k řešení řady fyziologických a klinických problémů v oblasti ledvin a došly zaslouženého uznání u nás i v zahraničí. V roce 1962 byl Karel Žlábek zbaven vedení Anatomického ústavu. Působil však dále jako profesor pověřený výukou topografické anatomie a v roce 1970 byl penzionován. Na Anatomický ústav ale řadu let dále docházel a své bohaté vědomosti a zkušenosti nezištně předával všem, kteří se něj obrátili se žádostí o pomoc.

Zásluhy Karla Žlábka o obnovení a vybudování anatomického ústavu a muzea na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity byly oceněny v roce 1992 při oslavách 90. výročí jeho narození: Anatomické muzeum bylo přejmenováno na *Anatomické muzeum profesora Karla Žlábka. (Libor Páč)

žláza, orgán nebo skupina buněk stejného charakteru, specializovaných na tvorbu a vydávání *sekretu, které slouží v organismu k dalším účelům. Podle toho, kam žlázy sekret vydávají, rozeznáváme žlázy se sekrecí vnější a vnitřní. Žlázy se sekrecí vnější (exokrinní) vydávají své produkty například na povrch těla nebo do jeho dutin (například *střevo) a dělí se podle mnoha kritérií: podle počtu buněk se rozeznávají jednobuněčné žlázy (pohárkové buňky, Panethovy buňky, buňky gastroenteropankreatického systému) a žlázy mnohobuněčné (*žláza podčelistní, žláza podjazyková, *žláza příušní, žláza slzná aj.), podle anatomického uspořádání vývodů se dělí žlázy na jednoduché, rozvětvené a složené (tubulózní nebo alveolární). Podle způsobu vydávání sekretu se rozeznávají *žlázy apokrinní, *žlázy holokrinní a žlázy merokrinní, podle kvality sekretu se dělí na serózní, mucinózní a smíšené. Žlázy se sekrecí vnitřní (endokrinní) produkují *hormony, nemají vývody a jejich sekret je předáván do krve. (Drahomír Horký)

žláza, mazová, **glandula sebacea*.

žláza, mléčná, **glandula mammaria*.

žláza, podčelistní, **glandula submandibularis*.

žláza, předstojná, **prostata*.

žláza, příušní, **glandula parotis*.

žláza, štítná, **glandula thyroidea*.

žlázy s vnitřní sekrecí, **glandulae endocrinae*.

žlázy, apokrinní, pozměňené velké *žlázy potní se zvláštní funkcí a ve specifických lokalizacích, kdy při produkci *sekretu se u těchto žláz uvolňuje i část jejich *cytoplazmy. Apokrinní žlázy téměř vždy souvisí s pochvami *chlupů (například **glandulae sudoriferae axillares*). Začínají fungovat později než *malé potní žlázy (**glandulae sudoriferae minores*) a jejich sekret většinou specificky zapáchá. (Ladislava Horáčková)

žlázy, holokrinní, alveolární až tuboalveolární žlázy, jejichž *sekret vzniká tukovou přeměnou a rozpadem celých žlázových buněk (například mazové žlázy – **glandulae sebaceae*). (Ladislava Horáčková)

žlázy, kožní, dělí se na mazové žlázy (**glandulae sebaceae*) a potní žlázy (**glandulae sudoriferae*). K potním žlázám počítáme i mléčnou žlázu (**glandula mammaria*). (Ladislava Horáčková)

žlázy, malé potní, **glandulae sudoriferae minores*.

žlázy, potní, **glandulae sudoriferae*.

žlázy, předsíňové malé, **glandulae vestibulares minores*.

žlázy, předsíňové velké, **glandulae vestibulares majores*.

žluč, **bilis*, též *fel*.

žlučník, **vesica fellea*, též *vesica biliaris*.

Žlutá řeka, *Chuang-che.

Žluté moře, *moře, Žluté.

Žluté prameny, *prameny, Žluté.

žluté tělísko, **corpus luteum*.

Žluté turbany, *turbany, Žluté.

žlutka, *spraš.

Žlutý císař, *Chuang-ti.

Žmud'ané, *Žmudové.

Žmudové (Žmud'ané), baltské etnikum, sídlící v 1. tisíciletí n. 1. na pravém břehu dolního Němenu – tzv. Žmud' (litevsky: Žemaičiai). Žmudové se významně podíleli na formování litevského etnika. V této oblasti vzniklo ve 13. století kmenové knížectví pod svrchovaností Litvy, na konci 14. století dočasně ovládnuté *řádem německých rytířů. V roce 1411 byla Žmud' opět sjednocena s Litvou, v jejímž rámci měla určitou *samosprávu. (Leoš Šatava, Lukáš Šín)

žmud'ština (litevsky žemaičių), regionální *baltský jazyk na severozápadě Litvy (Žmud', Žemaitsko), procházející v současnosti procesem emancipace. (Leoš Šatava)

žně, sklizeň úrody *obilovin, období velmi náročné z hlediska pracovního nasazení zemědělců. V současné praxi našeho kulturního okruhu bývá část námahy usnadněna mechanizací, úspěch sklizně však závisí na správném načasování, přízni počasí atd. V minulosti práce trvala déle, a bylo tedy pravděpodobnější, že během žní přijdou bouřky a krupobití. V okamžiku klíčovém pro přežití *obce byli lidé do velké míry vydáni napospas rozmarům *přírody. Je tedy pochopitelné, že se setkáváme nejen s rozmanitou škálou různých příkazů a pranostik o tom, kdy a jak sklízet („Svatá Markyta vede žence do žita“), ale také s modlitbami, církevními prosebnými procesy i lidovou ochrannou *magií. Jejich hlavním motivem je obava z nepříznivého počasí, dále potom snaha o přivolání prosperity, bohatství a zdraví. (Viz též *zemědělství.) (Jana Válková)

žold (z latiny: *solidus*, „hmotný, hutný, tvrdý“), plat za vojenskou službu, užíváno od *antiky, ve *středověku vyplácen *panovníkem nebo *městy, zpočátku jen po dobu trvání bojů, teprve od 16. století i v době *míru (zajišťován *státem). Vojáci, kteří projevili statečnost v boji, získali vyznamenání a k tomu tzv. čestný žold (poprvé udělen začátkem 19. století ve francouzské armádě), v rakouské armádě pobírali čestný žold nositelé vojenského řádu *Marie Terezie (1717–1780) a držitelé stříbrné a zlaté medaile za statečnost II. stupně. (František Čapka)

žoldněř, bojovník, který vojenskou službu nevykonává ze zvykové nebo zákonné povinnosti (nebo ze závazku), ale pouze za poskytnutí materiálních výhod nebo za finanční náhradu (*žold), tedy jde o profesionálního vojáka. První žoldněři existovali již ve starověkých státech (Řecku, Římě, Byzanci), ve *středověku od 12. století ve Středomoří, čistě žoldněřské armády nastoupily od 16. a 17. století (například za *třicetileté války). Od 19. století byli žoldněři nahrazováni povinnou vojenskou službou. Podle 3. ženevské konvence nemá zajatý žoldněř statut válečného zajatce ani kombatanta (bojovníka). Od konce 20. století byla v řadě *států (také v České republice) povinná vojenská služba zrušena a nahrazena profesionální armádou. (František Čapka)

Žuan-žuaní, starověké středoasijské etnikum, které na počátku našeho *letopočtu vytvořilo rozsáhlou říši ve Střední Asii. Tuto říši rozvrátili v 6. století n. 1. pravděpodobně *Číňané a *Mongolové. Porážení Žuan-žuaní přechali ze Střední Asie nejprve k Volze a odtud do Evropy. Při dolním toku Volhy se spojili s *turkickými skupinami *Avarů a přijali jejich jméno. Spolu s nimi vtrhli ve 2. polovině 1. tisíciletí n. 1. do Evropy, kde se po porážkách rozptýlili a smísili s různými evropskými etniky, s nimiž posléze splynuli. (Josef Kolmaš)

žulu, *zuluština.

žuly (granity), vyvřelé masivní horniny. Patří k nejrozšířenějším vyvřelým horninám. Vyznačují se vysokou pevností v tlaku a houževnatostí. Jsou převážně světlé, bývají stejnoměrně zrnité, mohou však mít i porfyrickou strukturu. Podstatnými složkami jsou křemen, draselné živce (ortoklas nebo mikroklin) a kyselé plagioklasy (oligoklas, andezin). Z tmavých součástí je zastoupen biotit, méně často muskovit, někdy i turmalín, vzácněji amfibol.

Žuly se hodí většinou ke kamenickému zpracování a leštění. Poměrně řídké rozpukání umožňuje i vylomení ohromných bloků nebo monolitů (viz *stavitelství, megalitické). Tímto způsobem byly žuly hojně využívány již v *pravěku, intenzivně pak ve *starověku, zejména v *civilizaci starověkého Egypta (*obelisky, *sarkofágy, *sochy, obklady stěn pyramid aj.). I v současné době jsou žuly bohatě využívány v architektuře, sochařství nebo jako dekorativní a obkladové materiály. Nejvýznamnější naše lomařské oblasti jsou zejména na Českomoravské vrchovině, například Mrákovtín, odkud pochází i známý monolit na *Pražském hradě. (Jaroslav Malina)

Žungové, zvaní též Si-žung („Západní Žungové“) či Čchüan-žung („Psi Žungové“), eventuálně Si-nan-i („Jihozápadní *barbaři“), historické čínské označení prapředků tibetských etnik na čínském Jihozápadě. (Josef Kolmaš)

župa (latinsky: *comitatus*, chorvatsky: *županija*, maďarsky: *megye*, německy: *Gespanschaft*, die, polsky a slovensky: *župa*, rumunsky: *judet*):

1. administrativně územní správní jednotka v některých *zemích, převážně střední a východní *Evropy; v Uherském království existovaly župy jako administrativní jednotky od roku 1849 (nahradily šlechtické stolce) do roku 1918, dělily se na okresy, dochovaly se dodnes (Maďarsko se člení na 19 žup a hlavní *město); na Slovensku existovaly župy již od doby uherské nadvlády, navazovaly na kmenové celky ještě z doby před příchodem *Maďarů; v Chorvatsku bylo v roce 1992 na základě *ústavy z roku 1990 zavedeno župní zřízení, které platí s menšími změnami dodnes;

2. administrativní územní jednotka státní správy Československé republiky (ČSR), zavedena v roce 1920 za účelem sjednocení státní správy v *českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi (na Slovensku bylo zřízeno 7 žup, v českých zemích mělo být 15 žup, ale z důvodu, že by ve dvou z nich – v Sudetech – byla převaha *Němců, nebylo župní zřízení realizováno); na Podkarpatské Rusi zůstal zachován systém uherských žup. V červenci 1927 byl vydán zákon č. 125/Sb., který negoval župní zřízení a kodifikoval *zemské zřízení ČSR (zavedeno od roku 1928). (František Čapka)

žu-ťia [čínsky], „konfuciánci“, stoupenci *Konfuciovy filozofie nebo i jeho další pokračovatelé. (Josef Kolmaš)

žvýkačí svaly, **musculi masticatorii*.

3. Bibliografie

Uváděná bibliografická hesla obsahují další seznamy literatury, což platí zejména o svazcích edice *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů* (viz 3.5. a 3.6.).

Obsah

3.1. Antropologie obecná

- 3.1.1. Encyklopedie, slovníky, učebnice
- 3.1.2. Dějiny obecné antropologie
- 3.1.3. Metody obecné antropologie
- 3.1.4. Kritika, nové směry a orientace

3.2. Antropologie biologická

- 3.2.1. Anatomie
- 3.2.2. Fyziologie
- 3.2.3. Histologie a embryologie

- 3.2.4. Neurovědy
- 3.2.5. Patologie a paleopatologie
- 3.2.6. Antropometrie a osteometrie
- 3.2.7. Molekulární antropologie
- 3.2.8. Dentální antropologie
- 3.2.9. Funkční antropologie
- 3.2.10. Forezní antropologie
- 3.2.11. Primatologie
- 3.2.12. Paleoantropologie a historická antropologie
- 3.2.13. Biokulturologie

3.3. Antropologie sociální a kulturní

- 3.3.1. Archeologická antropologie
- 3.3.2. Historická antropologie
- 3.3.3. Filozofická a etická antropologie
- 3.3.4. Lingvistická antropologie
- 3.3.5. Sociální, kulturní a politické systémy (typy společností, sociální struktury a interakce, příbuzenství, manželství, náboženství, právo atd.)
- 3.3.6. Myšlení, symbolismus, rituály, mytologie, umění
- 3.3.7. Sexualita
- 3.3.8. Pohřební rity a rituály

3.4. Kulturní areály světa

- 3.4.1. Areál africký
- 3.4.2. Areál arabsko-islámský
- 3.4.3. Areál cirkumpolární
- 3.4.4. Areál čínský
- 3.4.5. Areál euroamerický
- 3.4.6. Areál indický
- 3.4.7. Areál japonský
- 3.4.8. Areál jihovýchodní Asie
- 3.4.9. Areál korejský
- 3.4.10. Areál Oceánie a Austrálie
- 3.4.11. Areál perský a kurdský
- 3.4.12. Areál předkolumbovské Ameriky
- 3.4.13. Areál starověkého Egypta
- 3.4.14. Areál starověkého Předního východu
- 3.4.15. Areál střední Asie
- 3.4.16. Areál tibetský
- 3.4.17. Areály celého světa

3.5. Edice Panoráma biologické a sociokulturní antropologie (seznam podle autorů)

3.6. Edice Panoráma biologické a sociokulturní antropologie (seznam podle pořadí svazků)

3.7. Citovaná literatura

*

3.1. Antropologie obecná

3.1.1. Encyklopedie, slovníky, učebnice

Amit, Vered, ed. (2004, 2009): *Biographical Dictionary of Social and Cultural Anthropology*. London – New York: Routledge.

Anderson, Robert Thomas (1972): *Anthropology: A Perspective of Man*. Belmont: Wadsworth.

Angeloni, Elvio, ed. (1994): *Anthropology*. Guilford: Dushkin Publishing Group.

Angeloni, Elvio, ed. (1996): *Anthropology*. Guilford: Dushkin Publishing Group/Brown and Benchmark Publishers.

- Applebaum, Herbert, ed. (1987): *Perspectives in Cultural Anthropology*. Albany: State University of New York Press.
- Augé, Marc (1999): *Antropologie současných světů*. Brno: Atlantis.
- Barba, Eugenio – Savarese, Nicola (2000): *Slovník divadelní antropologie: O skrytém umění herců*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Barfield, Thomas, ed. (1998): *The Dictionary of Anthropology*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Barker, Chris (2006): *Slovník kulturních studií*. Praha: Portál.
- Barker, Graeme (1999): *Companion Encyclopedia of Archeology*. London – New York: Routledge.
- Barnard, Alan – Spencer, Jonathan, ed. (1998): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge.
- Barrett, Stanley R. (1984; 1988): *The Rebirth of Anthropological Theory*. Toronto: University of Toronto Press.
- Beals, Ralph L. – Hoijer, Harry (1966): *An Introduction to Anthropology*. New York: Macmillan.
- Beattie, John (1964): *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*. London: Routledge.
- Benedict, Ruth (1935): *Zuni Mythology*. New York: Columbia University Press.
- Benedictová, Ruth (1999): *Kulturní vzorce*. Praha: Argo.
- Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.
- Bidney, David (1953): *Theoretical Anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Birx, H. James, ed. (2006): *Encyclopedia of Anthropology, I–V*. Thousand Oaks (California): SAGE Publications.
- Boas, Franz (1911): *The Mind of Primitive Man*. New York: Macmillan.
- Boas, Franz, ed. (1938): *General Anthropology*. Lexington: Heath.
- Boas, Franz (1940): *Race, Language and Culture*. New York: Macmillan.
- Bogucki, Peter (1999): *The Origins of Human Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bohannan, Paul (1992): *Social Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Bohannan, Paul (1992): *We, The Alien: An Introduction to Cultural Anthropology*. Prospect Heights (Illinois): Waveland Press.
- Bonte, Pierre – Izard, Michel (2007): *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. 3e édition. Paris: Presses Universitaires de France.
- Brew, John Otish (1968): *One Hundred Years of Anthropology*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Brouček, Stanislav – Jeřábek, Richard, ed. (2007): *Lidová kultura: Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*, 1. svazek (Biografická část), 2. svazek (Věcná část, A–N), 3. svazek (Věcná část, O–Ž). Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakladatelství Mladá fronta.
- Broude, Gwen J. (1994): *Marriage, Family, and Relationships: A Cross-Cultural Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Burguière, André (1985): *Anthropologie historique. Encyclopaedia Universalis, II*. Paris: Presses universitaires de France.
- Clifton, James A. (1970): *Applied Anthropology: Readings in the Uses of the Science of Man*. Boston: Houghton Mifflin.
- Copans, Jean (2001): *Základy antropologie a etnologie*. Praha: Portál.
- Coulanges, Fustel de (1998): *Antická obec*. Praha: Sofis.
- Člověk* (Obrazová encyklopedie lidstva) (2005). Euromedia Group k. s. – Knižní klub.
- Dohnalová, Marie – Malina, Jaroslav (2006): *Slovník antropologie občanské společnosti*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.

- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Douglas, Mary (1970): *Natural Symbols*. London: Barrie & Rockcliff.
- Douglas, Mary (1975): *Implicit Meanings: Essays in Anthropology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Ducrot, Oswald – Todorov, Tzvetan (1979): *Encyclopedic Dictionary of the Sciences of Language*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Eagleton, Terry (2001): *Idea kultury*. Brno: Host.
- Ember, Carol R. – Ember, Melvin (1977): *Anthropology and Cultural Anthropology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Ember, Carol R. – Ember, Melvin, eds. (2004): *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's Cultures*. Vol. 1. Topics. Vol. 2. Cultures. New York: Springer.
- Ember, Melvin – Ember, Carol R. (2002): *Encyclopedia of Urban Cultures: Cities and Cultures around the World*. 4 vols. Sanbury (Connecticut): Grolier.
- Eriksen, Thomas Hylland (2005): *Tyranie okamžiku: Rychlý a pomalý čas v informačním věku*. Brno: Doplněk.
- Eriksen, Thomas Hylland (2007): *Antropologie multikulturních společností: Rozumět identitě*. Praha: Triton.
- Eriksen, Thomas Hylland (2008): *Sociální a kulturní antropologie: Příbuzenství, národnostní příslušnost, rituál*. Praha: Portál.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1951): *Social Anthropology*. Glencoe: Free Press.
- Fabian, Johannes (1983): *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- Fagan, Brian M. (1989): *People of the Earth: An Introduction to the World Prehistory*. Sixth Edition. Glenview – Boston – London: Scott, Foresman and Company.
- Fetter, Vojtěch – Prokopec, Miroslav – Suchý, Jaroslav – Titlbachová, Svatava, et al. (1967): *Antropologie*. Praha: Academia.
- Filip, Jan (1966): *Encyklopedisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I, II. Praha: Academia.
- Fox, Richard G., ed. (1991): *Recapturing Anthropology: Working in Present*. Santa Fe (New Mexico): School of American Research Press.
- Fox, Richard G. – King, Barbara J., eds. (2002): *Anthropology Beyond Culture*. Oxford – New York: Berg.
- Fox, Robin (1973): *Encounter with Anthropology*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Frazer, James George (1977): *Zlatá ratolest*. Praha: Academia.
- Fried, Morton H. (1972): *The Study of Anthropology*. New York: Thomas Crowell Co.
- Geertz, Clifford (2000): *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gellner, Arnošt (1993): *Národy a nacionalismus*. Praha: Josef Hříbal.
- Gellner, Ernest (1999): *Rozum a kultura. Historická úloha racionality a racionalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Gellner, Ernest (2001): *Pluh, meč a kniha: Struktura lidských dějin*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Gellner, Ernest (2003): *Nacionalismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Géraud, Marie-Odile – Leservoisier, Olivier – Pottier, Richard (2007): *Les notions clés de l'ethnologie: Analyses et textes*. 3e édition. Paris: Armand Colin.
- Girtler, Roland (1979): *Kulturanthropologie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Gluckman, Max (1965): *Politics, Law and Ritual in Tribal Societies*. Oxford: Basil Blackwell.
- Haller, Dieter (2005): *Dtv-Atlas Ethnologie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

- Hammond, Peter B., ed. (1964): *Physical Anthropology and Archaeology: Selected Readings*. New York: Macmillan.
- Hammond, Peter B. (1978): *An Introduction to Cultural and Social Anthropology*. Riverside (New Jersey): Macmillan.
- Harris, Marvin (1964): *The Nature of Cultural Things*. New York: Random House.
- Harris, Marvin (1995): *Cultural Anthropology*. New York: HarperCollins College Publishers.
- Harris, Marvin (1997): *Culture, People, Nature: An Introduction to General Anthropology*. New York: Longman.
- Harris, Marvin (1999): *Theories of Culture in Postmodern Times*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Haviland, William A. (1982): *Anthropology*. 3rd ed. New York: CBS College Publishing.
- Hicks, David – Gwynne, Margaret A. (1994): *Cultural Anthropology*. New York: HarperCollins College Publishers.
- Hoebel, Edward Adamson (1972): *Anthropology: The Study of Man*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hsu, Francis (1961): *Psychological Anthropology: Approaches to Culture and Personality*. Homewood: Dorsey Press.
- Hubinger, Václav (1996): *Grasping the Changing World: Anthropological Concepts in the Postmodern Era*. London: Routledge.
- Hunter, David E., ed. (1976): *Encyclopedia of Anthropology*. New York: Harper & Row.
- Hymes, Dell, ed. (1972): *Reinventing Anthropology*. New York: Pantheon.
- Channa, Subhadra M., ed. (1998): *Cultural Anthropology: Explorations of Behaviour and Meaning Systems*. New Delhi: Cosmo Publications.
- Ingold, Tim (1994): *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routledge.
- Jelínek, Jan (1977): *Velký obrazový atlas pravěkého člověka*. Praha: Artia.
- Jones, Steven – Martin, Robert – Pilbeam, David (1994): *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Journet, Nicolas (2002): *La culture: De l'universel au particulier*. Auxerre: Sciences humaines éditions.
- Jurmain, Robert – Kilgore, Lynn – Trevathan, Wenda (2005): *Introduction to Physical Anthropology*. Belmont (California): Thomas Wadsworth.
- Kanovský, Martin (2004): *Kultúrna a sociálna antropológia*. Bratislava: Chronos.
- Keesing, Roger Martin (1976): *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Keesing, Roger Martin – Keesing, Felix Maxwell (1976): *New Perspectives in Cultural Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kipfer, Barbara Ann (2000): *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Kiple, Kenneth F., ed. (1993): *The Cambridge World History of Human Disease*. New York: Cambridge University Press.
- Klein, Richard G. (1989): *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kluckhohn, Clyde Kay Maben (1965): *Mirror for Man: A Survey of Human Behavior and Social Attitudes*. New York: Premier Books.
- Knußmann, Rainer (1988): *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin), Band I und II. Jena – New York – Stuttgart: Gustav Fischer.
- Kohl, Karl-Heinz – Feest, Christian F. (2001): *Hauptwerke der Ethnologie*. Stuttgart: Kröner.
- Kottak, Conrad Phillip (1994): *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. 6th ed. New York: McGraw-Hill.

- Kroeber, Alfred Louis (1944): *Configurations of Culture Growth*. Berkeley: University of California Press.
- Kroeber, Alfred Louis (1948): *Anthropology: Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Kroeber, Alfred Louis (1952): *The Nature of Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kroeber, Alfred Louis (1957): *Style and Civilizations*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kroeber, Alfred Louis (1963): *Anthropology: Culture Patterns and Processes*. New York: Harbinger Books, Harcourt, Brace and World.
- Kroeber, Alfred Louis – Kluckhohn, Clyde Kay Maben (1963): *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. New York: Vintage Books.
- Laburthe-Tolra, Phillipe – Warnier, Jean-Pierre (1997): *Ethnologie, Anthropologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Lavenda, Robert – Schultz, Emily (2003): *Core Concepts in Cultural Anthropology*. 2nd edition. Boston: McGraw-Hill.
- Lawless, Robert (1996): *Co je to kultura*. Olomouc: Votobia.
- Lee, Richard Borshay – Daly, Richard H. (1999): *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévi-Strauss, Claude (1955): *Tristes tropiques*. Paris: Plon. (České vydání: *Smutné tropy*. Praha: Odeon, 1966.)
- Lévi-Strauss, Claude (1958): *L'Anthropologie structurale*. Paris: Plon. (České vydání: *Strukturální antropologie, Strukturální antropologie II*. Praha: Argo, 2006, 2007.)
- Lévi-Strauss, Claude (1971): *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Lévi-Strauss, Claude (1995): *Příběh rysa*. Praha: Český spisovatel.
- Lévi-Strauss, Claude (1996): *Cesta masek*. Liberec – Praha: Dauphin, Ministerstvo životního prostředí ČR.
- Lévi-Strauss, Claude (1999): *Rasa a dějiny*. Brno: Atlantis.
- Lévi-Strauss, Claude (2001): *Totemismus dnes*. Praha: Dauphin.
- Lévi-Strauss, Claude (2006): *Mythologica: Syrové a vařené*. Praha: Argo.
- Lévi-Strauss, Claude (2006): *Mythologica: Od medu k popelu*. Praha: Argo.
- Lévi-Strauss, Claude (2006–2007): *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.
- Lévi-Strauss, Claude (2007): *Mythologica: Původ stolničení*. Praha: Argo.
- Lévi-Strauss, Claude (2009): *Mythologica: Nahý člověk*. Praha: Argo.
- Levinson, David H., ed. (1991; 1996): *Encyclopedia of World Cultures*. 10 vols. New York: Hall – London: Prentice Hall International.
- Lewis, Ioan Myrddin (1985): *Social Anthropology in Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lexikon des Mittelalters I–IX* (1999). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Lidová kultura: Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (2007): Svazek I–III (sv. 1. Biografická část, 284 p.; sv. 2. Věcná část A–N, 634 p.; sv. 3. Věcná část O–Ž, p. 643–1298). Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakladatelství Mladá fronta.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malinowski, Bronislaw (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Malinowski, Bronislaw (1961): *Argonauts of the Western Pacific*. New York: Dutton & Co.
- Malinowski, Bronislaw (1962): *Sex, Culture, and Myth*. New York: Harcourt, Brace, and World.

- Malinowski, Bronisław (1968): *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko.
- Marks, John (1994): *Human Biodiversity: Genes, Races, and History*. New York: Aldan de Gruyter.
- Martin, Rudolf – Saller, Karl (1957): *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*. 3. Auflage. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Mauss, Marcel (1999): *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mazák, Vratislav (1979): *Jak vznikl člověk: Sága rodu Homo*. Praha: Práce.
- McRobbie, Angela (2006): *Aktuální témata kulturních studií*. Praha: Portál.
- Murphy, Robert Francis (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Murphy, Robert Francis (2001): *Umlčené tělo*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Novotný, Bohumil et al. (1986): *Encyklopédia archeologie*. Bratislava: Obzor.
- Olien, Michael D. (1978): *The Human Myth: An Introduction to Anthropology*. New York: Harper & Row.
- O'Sullivan, Tim et al. (1994): *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. 2. vydání. London: Routledge.
- Pearson, Roger (1974): *Introduction to Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Podolefsky, Aaron – Brown, Peter, eds. (2007): *Applied Cultural Anthropology: An Introductory Reader*. 7th edition. Boston: McGraw-Hill.
- Pospíšil, Leopold (1997): *Etnologie práva*. Praha: Set out.
- Rivers, William H. R. (1906): *The Todas*. London: Macmillan.
- Rodnick, David (1966): *An Introduction to Man and His Environment*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Rodnick, David (1974): *Man's Quest for Autonomy: A Background for Modernization*. Lubbock (Texas): The Caprock Press.
- Róheim, Géza (1950): *Psychoanalysis and Anthropology*. New York: International Universities Press.
- Seymour-Smith, Charlotte (1986): *Macmillan Dictionary of Anthropology*. London: Macmillan.
- Shapiro, Harry Lionel, ed. (1971): *Man, Culture and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Skelton, Tracey – Allen, Tim, eds. (1999): *Culture and Global Change*. London: Routledge.
- Soukup, Martin (2006): *Horizonty sociokulturní antropologie: Úvod do studia člověka, společnosti a kultury*. Praha: Pražská vysoká škola psychosociálních studií.
- Soukup, Martin (2008): *Kapitoly ze sociální a kulturní antropologie*. Praha: Pražská vysoká škola psychosociálních studií.
- Soukup, Václav (1996): *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha: Karolinum.
- Soukup, Václav (2000): *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, Václav (2004): *Dějiny antropologie. (Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Sperber, Dan (1996): *Explaining Culture: A Naturalistic Approach*. Oxford: Blackwell.
- Steward, Julian H. (1955): *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*. Urbana: University of Illinois Press.
- Suggs, David N. – Miracle, Andrew W., ed. (1999): *Culture, Biology and Sexuality*. Athens – London: The University of Georgia Press.
- Turner, Victor Witter (1985): *On the Edge of the Bush: Anthropology as Experience*. Tucson: University of Arizona Press.
- Tyler, Stephen Albert, ed. (1969): *Cognitive Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

- Vodáková, Alena – Vodáková, Olga – Soukup, Václav, eds. (2000): *Sociální a kulturní antropologie*. 3. svazek ediční řady *Sociologické pojmosloví*, kterou rediguje Alena Vodáková. Vydání druhé, rozšířené. Praha: Vydalo Sociologické nakladatelství (SLON) Praha ve spolupráci se Sociologickým ústavem AV ČR.
- White, Leslie Alvin (1959): *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*. New York: McGraw-Hill.
- White, Leslie Alvin (1975): *The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations*. New York: Columbia University Press.
- Winick, Charles (1956): *Dictionary of Anthropology*. New York: Philosophical Library.
- Winthrop, Robert H. (1991): *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*. London: Greenwood Press.
- Wiseman, Boris – Growes, Judy (2009): *Lévi-Strauss a strukturální antropologie*. Praha: Portál.
- 3.1.2. Dějiny obecné antropologie**
- Ackerman, Robert (1987): *J. G. Frazer: His Life and Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adams, William (1998): *The Philosophical Roots of Anthropology*. Stanford: CSLI Publications.
- Balandier, Georges (2000): *Politická antropologie*. Praha: Dauphin.
- Barnard, Alan (2000): *History and Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barth, Frederik et al. (2005): *One Discipline, Four Ways: British, German, French and American Anthropology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Benedictová, Ruth (1999): *Kulturní vzorce*. Praha: Argo.
- Bennett, John W. (1998): *Classic Anthropology*. London: Transaction Publishers.
- Blažek, Vladimír – Budil, Ivo T., eds. (2006): *Biologická a sociální dimenze člověka*. Praha: Dryada.
- Boon, James (1982): *Other Tribes, Other Scribes: Symbolic Anthropology in the Comparative Study of Cultures, Histories, Religions, and Texts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brew, John Otish (1968): *One Hundred Years of Anthropology*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Budil, Ivo T. (2001; 2007): *Za obzor Západu. Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*. Praha: Triton.
- Budil, Ivo T. (2002): *Od prvotního jazyka k rase. Utváření novověké západní identity v kontextu orientální renesance*. Praha: Academia.
- Budil, Ivo T. (2003): *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.
- Budil, Ivo T. (2005): Victor Courtet d'Isle a kořeny rasového myšlení. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 26. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Budil, Ivo T. – Zíková, Tereza, eds. (2006): *Totalitarismus 2: Zkušenost Střední a Východní Evropy*. Praha: Dryada.
- Burrow, John W. (1966): *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Caffrey, Margaret M. (1989): *Ruth Benedict: Stranger in the Land*. Austin: University of Texas Press.
- Casagrande, Joseph B. ed. (1960): *In the Company of Man: Twenty Portraits by Anthropologists*. New York: Harper & Bros.
- Cesara, Manda (1982): *Reflections of a Woman Anthropologist: No Hiding Place*. London – New York: Academic Press.
- Clifford, James – Marcus, George, eds. (1986): *Writing Culture: The Poetics and Politics of*

- Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Coffey, Amanda (1999): *The Ethnographic Self: Fieldwork and the Representation of Identity*. London – Thousand Oaks (California): Sage Publications.
- Cohen, Anthony P. (1994): *Self Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity*. London: Routledge.
- Černý, Václav (1939): *Rasismus, jeho základy a vývoj*. Praha: Václav Petr.
- Darnell, Regna, ed. (1974): *Readings in the History of Anthropology*. New York: Harper and Row.
- Eribon, Didier (1991): *Conversations with Claude Lévi-Strauss*. Chicago: University of Chicago Press.
- Erikson, Paul A. – Murphy, Liam D. (1998): *A History of Anthropological Theory*. Peterborough (Ontario): Broadview Press Ltd.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1937): *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*. Oxford: Clarendon.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1962): *Social Anthropology and Other Essays*. New York: Free Press.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1981): *A History of Anthropological Thought*. London: Faber and Faber.
- Fernandez, James, ed. (1991): *Beyond Metaphor: The Theory of Tropes in Anthropology*. Stanford: Stanford University Press.
- Freeman, Derek (1983): *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Geertz, Clifford (1983): *Local Knowledge: Further Essays in Interpretative Anthropology*. New York: Basic Books.
- Geertz, Clifford (1988): *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Geertz, Clifford (2000): *Interpretace kultur*. Praha: Slon.
- Goldenweiser, Alexander (1970): *Anthropology: An Introduction to Primitive Culture*. New York: F. S. Crofts.
- Harris, Marvin (1968): *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture*. New York: Thomas Y. Crowell.
- Harris, Marvin (1977): *Canibals and Kings: The Origins of Cultures*. New York: Random House.
- Harris, Marvin (1979): *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*. New York: Random House.
- Hatch, Elvin (1973): *Theories of Man and Culture*. New York: Columbia University Press.
- Herzfeld, Michael (1987): *Anthropology Through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodgen, Margaret T. (1964): *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Honigman, John J. (1976): *The Development of Anthropological Ideas*. Homewood: Dorsey.
- Hubinger, Václav, ed. (1995): *Antropologie, sociologie, historie: Antologie francouzských společenských věd*. Cahiers du CEFRES no. 8. Praha: Cefres.
- Jarvie, Ian Charles (1972): *The Story of Social Anthropology*. New York: McGraw Hill.
- Kardiner, Abram – Preble, Edward (1963): *They Studied Man*. New York: New American Library.
- Keesing, Roger M. (1976): *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Komárek, Stanislav (2003): *Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*:

- Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 20. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kuklick, Henrika, ed. (2008): *A New History of Anthropology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Kuper, Adam (1988): *Invention of Primitive Society*. London: Routledge.
- Kuper, Adam (1994): *The Chosen Primate: Human Nature and Cultural Diversity*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Kuper, Adam (2000): *Culture: The Anthropologists' Account*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Layton, Robert (1997): *An Introduction to Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leach, Edmund (1970): *Lévi-Strauss*. London: Fontana.
- Lévi-Strauss, Claude (1999): *Rasa a dějiny*. Praha: Atlantis.
- Lévi-Strauss, Claude (2000): *Štruktúrna antropológia*, I. II. Bratislava: Kalligram.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (2004): *Brněnská antropologie v českém a mezinárodním kontextu (se zaměřením na Katedru antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity)*. (Folia historica, vol. 73.) Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malinowski, Bronislaw (1968): *Vědecká teorie kultury*. Brno: Krajské kulturní středisko.
- Marcus, George E. – Fischer, Michael M. J. (1986): *Anthropology as Cultural Critique: Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moore, Henrietta L. (1999): *Anthropological Theory Today*. Cambridge: Polity Press.
- Mühlmann, Wilhelm Emmanuel (1968): *Geschichte der Anthropologie*. Frankfurt: Athenäum Verlag.
- Myerhoff, Barbara G. (1979): *Number Our Days: Culture and Community Among Elderly Jews in an American Ghetto*. New York: Dutton.
- Nešpor, Zdeněk R. – Jakoubek, Marek (2004): Co je a co není kulturní/sociální antropologie? *Český lid*, roč. 91, 2004, č. 1, s. 53–79.
- Obeyesekere, Gananath (1992): *The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific*. Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Petermann, Werner (2004): *Die Geschichte der Ethnologie*. Wuppertal: Peter Hammer Verlag.
- Pike, Kenneth L. (1967): *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior*. The Hague: Mouton.
- Poliakov, Léon (1996): *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*. New York: Barnes & Noble.
- Prokopec, Miroslav (1991): Biological Anthropology in Czechoslovakia – an Anthropological Outline. Part 1. *International Association of Human Biologists. Occasional Papers*, vol. 3, No. 3.
- Rabinow, Paul (1977): *Reflections on Fieldwork in Morocco*. Berkeley: University of California Press.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (1958): *Method in Social Anthropology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rappaport, Roy A. (1999): *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reed-Danahay, Deborah, ed. (1997): *Auto/Ethnography: Rewriting the Self and the Social*. Oxford – New York: Berg.

- Renneville, Marc (2000): *Le langage des crânes: Histoire de la phrénologie*. Paris: Institut d'édition, Sanofi-Synthelabo.
- Rosaldo, Renato (1993): *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*. Boston: Beacon Press.
- Shostak, Marjorie (1981): *Nisa: The Life and Words of a !Kung Woman*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Shostaková, Marjorie (1993): *Nisa, dcera Kungů*. Praha: Mladá fronta.
- Smith, Dorothy (1987): *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Soukup, Václav (1992): *Americká kulturní antropologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Karolinum.
- Soukup, Václav (1996): *Dějiny sociální a kulturní antropologie*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Karolinum.
- Soukup, Václav (2000): *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, Václav (2004): *Dějiny antropologie. (Encyklopedický přehled dějin fyzické antropologie, paleoantropologie, sociální a kulturní antropologie)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Sowell, Thomas (1998): *Conquests and Cultures: An International History*. New York: Basic Books.
- Spencer, Frank, ed. (1997): *History of Physical Anthropology*. Vol. 1. New York – London: Garland Publishing, Inc.
- Steward, Julian Haynes (1973): *Alfred Kroeber*. New York: Columbia University Press.
- Stocking, George W. (1964): French Anthropology in 1800. *Isis*, vol. 55, no. 2, p. 134–150.
- Stocking, George W. (1968): *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. New York: The Free Press.
- Stocking, George W., ed. (1974): *A Franz Boas Reader: The Shaping of American Anthropology, 1883–1911*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Stocking, George W. (1984): *Functionalism historicized: Essays on British Social Anthropology*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W., ed. (1986): *Malinowski, Rivers, Benedict and Others: Essays on Culture and Personality*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. (1987): *Victorian Anthropology*. New York – Toronto: The Free Press, Maxwell Macmillan.
- Stocking, George W., ed. (1988): *Bones, Bodies, Behavior: Essays on Biological Anthropology*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W., ed. (1989): *Romantic Motives. Essays on Anthropological Sensibility*. History of Anthropology, vol. 6. The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W. (1995): *After Tylor: British Social Anthropology 1888–1951*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stocking, George W., ed. (1996): *Volksgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Stoianovich, Traian (1976): *French Historical Method: The Annales Paradigm*. Ithaca (New York): Cornell University Press.
- Thomas, Keith (1963): History and Anthropology. *Past and Present*, vol. 24, 1963, p. 3–24.
- Todorov, Tzvetan (1996): *Dobyetí Ameriky. Problém druhého*. Praha: Mladá fronta.
- Trautmann, Thomas R. (1987): *Lewis Henry Morgan and the Invention of Kinship*. Berkeley: The University of California Press.
- Trautmann, Thomas R. (1997): *Aryans and British India*. Berkeley: The University of California Press.

- Turner, Victor W. (1967): *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca (New York): Cornell University Press.
- Turner, Victor W. (1969): *The Ritual Process*. Chicago: Aldine.
- Turner, Victor W. (1974): *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Ithaca (New York): Cornell University Press.
- Turner, Victor W. (1979): *Process, Performance and Pilgrimage: A Study in Comparative Symbology*. New Delhi: Concept.
- Turner, Victor W. (1982): *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*. New York: Performing Arts Journal Publications.
- Turner, Victor W. (2004): *Průběh rituálu: Struktura a antistruktura*. Brno: Computer Press.
- Tyler, Stephen A. (1969): *Cognitive Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Tylor, Edward Burnett (1871): *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. London: Murray.
- Vrhel, František (1980): *Základy etnolingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova.
- Wilson, Edward O. (1993): *O lidské přirozenosti*. Praha: Lidové noviny.
- Wiseman, Boris – Growes, Judy (2009): *Lévi-Strauss a strukturální antropologie*. Praha: Portál.
- Wolf, Eric (1997): *Europe and the People Without History*. Berkeley: The University of California Press.
- Wolf, Josef, ed. (1971): *Kulturní a sociální antropologie*. Praha: Svoboda.
- 3.1.3. Metody obecné antropologie**
- Acsádi, György – Nemeskéri, János (1970): *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bernard, Harvey Russell (1998): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek: AltaMira.
- Boddington, A. – Garland, Albert N. – Janaway, R. C. (1987): *Death, Decay and Reconstruction: Approaches to Archaeology and Forensic Science*. Manchester: Manchester University Press.
- Brothwell, Don R., ed. (1968): *The Skeletal Biology of Earlier Human Populations*. Oxford: Pergamon Press.
- Brothwell, Don R. (1981): *Digging up Bones: The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd ed. Ithaca – New York: Cornell University Press.
- Brothwell, Don R. – Pollard, A. Mark (2001): *Handbook of Archaeological Sciences*. London: John Wiley & Sons.
- Černý, Viktor (1995): Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu. *Archeologické rozhledy*, roč. 47, s. 301–313.
- David, Nicholas – Kramer, Carol (2001): *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Dokládál, Milan (1999): *Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Dresch, Paul – James, Wendy – Parkin, David J. (2000): *Anthropologists in a Wider World: Essays on Field Research*. New York: Berghahn Books.
- Edelman, Marc – Haugerud, Angelique (2004): *The Anthropology of Development and Globalization: From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Gray, Ann (2003): *Research Practice for Cultural Studies: Ethnographic Methods and Lived Cultures*. London: Sage Publications.
- İşcan, Mehmet Yaşar (1989): *Age Markers in the Human Skeleton*. Springfield: Charles C. Thomas.
- İşcan, Mehmet Yaşar – Kennedy, Kenneth A. R. (1989): *Reconstruction of Life from the Skeleton*. New York: Alan R. Liss.

- Johnston, Francis E. – Roche, Alex F. – Susanne, Charles (1980): *Human Physical Growth and Maturation: Methodologies and Factors*. New York: Plenum Press.
- Katzenberg, M. Anne – Saunders, Shelley R. (2000): *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. New York: Wiley – Liss.
- Kottak, Conrad Phillip (1994): *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. 6th ed. New York: McGraw-Hill.
- Krogman, Wilton M. – Işcan, Mehmet Yaşar (1986): *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. 2nd ed. Springfield: Charles C. Thomas.
- Larsen, Clark Spencer (1997): *Bioarchaeology: Interpreting Behaviour from the Human Skeleton*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LeCompte, Margaret Diane – Schensul, Jean J. (1999): *Designing and Conducting Ethnographic Research*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- LeCompte, Margaret Diane – Schensul, Jean J. (1999): *Analyzing and Interpreting Ethnographic Data*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- LeCompte, Margaret Diane – Schensul, Stephen L. – Schensul, Jean J. (1999): *Essential Ethnographic Methods: Observations, Interviews, and Questionnaires*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Malina, Jaroslav (1980): *Metody experimentu v archeologii*. Praha: Academia.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mays, Simon (1998): *The Archaeology of Human Bones*. London – New York: Routledge.
- Murphy, Robert F. (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Nelson, Harry – Jurmain, Robert (1994): *Introduction to Physical Anthropology*. Minneapolis: West Publishing Library.
- Neustupný, Evžen (2007): *Metoda archeologie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o.
- Powdermaker, Hortense (1966): *Stranger and Friend: The Way of an Anthropologist*. New York: W. W. Norton & Company Inc.
- Scheuer, Louise – Black, Sue (2000): *Developmental Juvenile Osteology*. San Diego: Academic Press.
- Schusky, Ernest L. (1965): *Manual for Kinship Analysis*. 2nd ed. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Spradley, James P. (1979): *The Ethnographic Interview*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Spradley, James P. (1980): *Participant Observation*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Tanner, James Mourilyan (1990): *Foetus into Man: Physical Growth from Conception to Maturity*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Turner, Richard C. – Scaife, Robert G. (1995): *Bog Bodies: New Discoveries and New Perspectives*. London: British Museum Press.
- Ubelaker, Douglas H. (1989): *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*. 2nd ed. Washington, D. C.: Taraxacum.
- Whyte, William Foote (1993): *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. 4th edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Wiseman, Boris – Growes, Judy (2009): *Lévi-Strauss a strukturální antropologie*. Praha: Portál.
- 3.1.4. Kritika, nové směry a orientace**
- Askew, Kelly – Wilk, Richard, eds. (2002): *The Anthropology of Media*. Blackwell Readers in Anthropology, 2. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.

- Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.
- Deloria jr., Vine (1969): *Custer Died for Your Sins: An Indian Manifesto*. New York: Macmillan.
- Dove, Michael R. – Carpenter, Carol, eds. (2007): *Environmental Anthropology*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Dülmen, Richard van (2002): *Historická antropologie: Vývoj – problémy – úkoly*. Praha: Dokořán.
- Edelman, Marc – Haugerud, Angelique (2004): *The Anthropology of Development and Globalization: From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Geertz, Clifford (1988): *Works and Lives: The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.
- Hoebel, Edward Adamson – Currier, Richard – Kaiser, Susan, eds. (1980): *Crisis in anthropology: View from Spring Hill*. New York: Garland Publications.
- Hymes, Dell, ed. (1999): *Reinventing Anthropology*. Ann Arbor: Ann Arbor Paperbacks.
- Inda, Jonathan Xavier – Rosaldo, Renato, eds. (2007): *The Anthropology of Globalization: A Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 1. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Lewin, Ellen, ed. (2006): *Feminist Anthropology: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Lewin, Ellen – Leap, William L. (2002): *Out in Theory: The Emergence of Lesbian and Gay Anthropology*. Urbana: University of Illinois Press.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima? I–II*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (2004): *Brněnská antropologie v českém a mezinárodním kontextu (se zaměřením na Katedru antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity)*. (Folia historica, svazek 73.) Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore, Henrietta (1999): *Anthropological Theory Today*. Cambridge: Polity Press.
- Moore, Sally F., ed. (2004): *Law and Anthropology: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Nešpor, Zdeněk R. – Jakoubek, Marek (2004): Co je a co není kulturní/sociální antropologie? *Český lid*, roč. 91, 2004, č. 1, s. 53–79.
- Obeyesekere, Gananath (1992): *The Apotheosis of Captain Cook*. Princeton: Princeton University Press.
- Pflegerová, Mariana (2008): Antropologie subjektivity. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 31. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Rapport, Nigel – Overing, Joanna (2000): *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London: Routledge.
- Sahlins, Marshall D. (1976): *Culture and Practical Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sahlins, Marshall (1976): *The Use and Abuse of Biology: An Anthropological Critique of Sociobiology*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Sahlins, Marshall D. (1995): *How „Natives“ Think*. Chicago: University of Chicago Press.

Sahlins, Marshall D. – Service, Elman R., eds. (1960): *Evolution and Culture*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Said, Edward (2008): *Orientalismus: Západní koncepce Orientu*. Praha – Litomyšl: Paseka.

3.2. Antropologie biologická

3.2.1. Anatomie

Aiello, Leslie C. – Dean, Christopher (1990): *An Introduction to Human Evolutionary Anatomy*. San Diego – London: Academic Press.

Bahn, Paul G., ed. (2002): *Vepsáno do kostí: Jak lidské ostatky odhalují tajemství mrtvých*. Praha: Mladá fronta.

Borovanský, Ladislav – Hromada, Jan – Kos, Jaroslav – Zrzavý, Josef – Žlábek, Karel (1967): *Soustavná anatomie člověka*, I., II. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.

Brier, Bob (1998): *The Encyclopedia of Mummies*. New York: Checkmark Books.

Čihák, Radomír (1987): *Anatomie 1*. Praha: Avicenum, Zdravotnické nakladatelství.

Čihák, Radomír (1988): *Anatomie 2*. Praha: Avicenum, Zdravotnické nakladatelství.

Čihák, Radomír (1997): *Anatomie 3*. Praha: Avicenum, Grada Publishing.

Diunová, Nancy – Sutcliffová, Jenny (1997): *Historie medicíny: Od pravěku do roku 2020*. Praha: Nakladatelství Slovart.

Dokládál, Milan – Páč, Libor (1994): *Anatomie člověka I. Pohybový systém*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Lékařská fakulta.

Dokládál, Milan – Páč, Libor (2002): *Anatomie člověka III. Systém kožní, smyslový a nervový*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Lékařská fakulta.

Dokládál, Milan – Páč, Libor (2003): *Anatomie člověka II. Splanchnologie a cévní systém*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, Lékařská fakulta.

Dubový, Petr: *Základy neuroanatomie a nervových drah*. <https://portal1.med.muni.cz>.

Dylevský, Ivan – Druga, Rastislav – Mrázková, Olga (2000): *Funkční anatomie člověka*. Praha: Grada Publishing.

Feneis, Heinz (1996): *Anatomický obrazový slovník*. Praha: Grada Publishing.

Fitzgerald, M. J. T. (1992): *Neuroanatomy Basic and Clinical*. 2nd ed. London – Philadelphia – Toronto – Sydney – Tokyo: Baillière Tindall.

Gray, Henry (1973): *Anatomy of the Human Body*. 29th ed. Philadelphia: Lea and Febiger.

Grim, Miloš – Druga, Rastislav – Stingl, Josef (2002): *Základy anatomie. 5. Anatomie krajín těla*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum – Galén.

Hall-Craggs, E. C. B. (1990): *Anatomy as a Basis for Clinical Medicine*. 2nd ed. Baltimore – Munich: Urban & Schwarzenberg.

Hauser, G. – De Stefano, G. F. (1989): *Epigenetic Variants of the Human Skull*. Stuttgart: E. Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung (Nägele und Obermiller).

Horáčková, Ladislava (2007): Anatomie pro antropology I (Pohybový systém). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 34. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Horáčková, Ladislava – Strouhal, Eugen – Vargová, Lenka (2004): Základy paleopatologie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 15. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Kábrt, Jan – Chlumská, Eva (1980): *Lékařská terminologie*. Praha: Avicenum, Zdravotnické nakladatelství.

- Kahle, Werner (1992): *Color Atlas and Textbook of Human Anatomy. Locomotor System. Volume I.* New York – Stuttgart: Thieme Medical Publishers, Inc. New York: Georg Thieme Verlag.
- Kos, Jaroslav – Heřt, Jiří – Hladíková, Jaroslava (1994): *Přehled topografické anatomie.* Brno: Masarykova univerzita v Brně, Lékařská fakulta.
- Linc, Rudolf – Doubková, Alena (2001): *Anatomie hybnosti III.* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Linc, Rudolf – Doubková, Alena (2002): *Anatomie hybnosti I.* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum.
- Malinovský, Lubomír (1987): *Základy systematické anatomie člověka I. Anatomie pohybového systému.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Malinovský, Lubomír – Novotný, Vladimír (1977): *Přehled struktury a drah CNS.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- McMinn, R. M. H. (1990): *Last's Anatomy: Regional and Applied.* 8th ed. Edinburgh – London – Melbourne – New York: Churchill Livingstone.
- Moore, Keith L. (1985): *Clinically Oriented Anatomy.* 2nd ed. Baltimore – London – Los Angeles – Sydney: Williams and Wilkins.
- Netter, Frank H. (2003): *Anatomický atlas člověka.* Praha: Grada Publishing.
- Páč, Libor (1997): *Základy struktury centrálního nervového systému.* Brno: Masarykova univerzita v Brně, Lékařská fakulta.
- Pansky, Ben – House, Lawrence (1969): *Review of Gross Anatomy.* 2nd ed. London: The Macmillan Company, Collier-Macmillan Limited.
- Porter, Roy (2001): *Největší dobrodiní lidstva: Historie medicíny od starověku po současnost.* Edice Obzor. Praha: Prostor – Knižní klub.
- Sinělníkov, R. D. (1970): *Atlas anatomie člověka I.* Praha: Avicenum, Zdravotnické nakladatelství.
- Stloukal, Milan – Dobíšíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvára, Karel (1999): *Antropologie. Příručka pro studium kostry.* Praha: Národní muzeum.
- Stone, Robert J. – Stone, Judith A. (1997): *Atlas of Skeletal Muscles.* Dubuque (Iowa): Wm. C. Brown Publishers.
- Vargová, Lenka – Páč, Libor (2008): Anatomie pro antropology II (Splanchnologie). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 36. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Völker, Otomar – Hora, Karel (1939): *Anatomie člověka. Nauka o kostech.* Brno: Občanská tiskárna.
- Vokurka, Martin – Hugo, Jan (2000): *Praktický slovník medicíny.* 6. rozšířené vydání. Praha: Maxdorf.
- Zrzavý, Josef (1947): *Plastická anatomie člověka pro umělce a přátele umění.* Praha: Výtvarný odbor Umělecké besedy.
- 3.2.2. Fyziologie**
- Bravený, Pavel – Nováková, Marie (2005): Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 29. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Fejfar, Zdeněk – Přerovský, Ivo (2002): *Klinická fyziologie krevního oběhu.* Praha: Galén.
- Ganong, William F. (1995): *Přehled lékařské fyziologie.* Jinočany: H & H.

- Katz, Arnold M. (1992): *Physiology of the Heart*. New York: Raven Press.
- Little, Robert C. – Little, William C. (1989): *Physiology of the Heart and Circulation*. St. Louis: Mosby–Year Book Medical Publishers, Inc.
- Rokyta, Richard, a kolektiv (2000): *Fyziologie*. Praha: ISV nakladatelství.
- Silbernagel, Stefan – Despopoulos, Agamemnon (2004): *Atlas fyziologie člověka*. Praha: Grada Publishing.
- Trojan, Stanislav a kolektiv (2004): *Lékařská fyziologie*. Praha: Grada Publishing.

3.2.3. Histologie a embryologie

- Bucher, Otto (1973): *Cytologie, Histologie und mikroskopische Anatomie des Menschen*. Bern – Stuttgart – Wien: Verlag Hans Huber.
- Horký, Drahomír – Čech, Svatopluk (1999): *Mikroskopická anatomie*. Brno: Lékařská fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Junqueira, Carlos Luiz – Carneiro, José – Kelley, Robert O. (1999): *Basic Histology*. Stanford (Connecticut): Appleton and Lange.
- Klika, Eduard – Vacek, Zdeněk – Dvořák, Milan – Kapeller, Karol (1985): *Histologie*. Praha – Bratislava: Avicenum – Osveta.
- McLachlan, John (1994): *Medical Embryology*. Wokingham (England): Addison-Wesley Publishing Company.
- Moore, Keith L. – Persaud, T. V. N. (2002): *Zrození člověka*. Praha: ISV.
- Sadler, Thomas W. (1990): *Langman's Medical Embryology*. 6th ed. Baltimore (Maryland): Williams and Wilkins.
- Stevens, Alan – Lowe, James (2005): *Human Histology*. New York: Elsevier Mosby.
- Vacek, Zdeněk (1992): *Embryologie pro pediatrii*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, vydavatelství Karolinum – Nakladatelství a vydavatelství JP v Praze.

3.2.4. Neurovědy

- Dubový, Petr: *Základy neuroanatomie a nervových drah*. <https://portal1.med.muni.cz>.
- Haines, Duane E. (2001): *Fundamental Neuroscience*. New York: Churchill Livingstone.
- Fitzgerald, M. J. T. (1992): *Neuroanatomy: Basic and Clinical*. 2nd ed. London – Philadelphia – Toronto – Sydney – Tokyo: Baillière Tindall.
- Fitzgerald, M. J. T. – Folan-Curran, Jean (2002): *Clinical Neuroanatomy and Related Neuroscience*. Edinburgh: W. B. Saunders.
- Kandel, Eric R. (2006): *Principles of Neural Science*. New York: McGraw-Hill.

3.2.5. Patologie a paleopatologie

- Adler, C. P. (2000): *Bone Diseases*. Berlin – Heidelberg: Springer Verlag.
- Aufderheide, Arthur C. – Rodríguez-Martín, Conrado (1998): *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bahn, Paul G., ed. (2002): *Vepsáno do kostí: Jak lidské ostatky odhalují tajemství mrtvých*. Praha: Mladá fronta.
- Brier, Bob (1998): *The Encyclopedia of Mummies*. New York: Checkmark Books.
- Brothwell, Don R. (1981): *Digging up Bones: The Excavation, Treatment and Study of Human Skeletal Remains*. 3rd edition. Ithaca – New York: Cornell University Press.
- Brothwell, Don R., ed. (1968): *The Skeletal Biology of Earlier Human Populations*. Oxford: Pergamon Press.
- Brothwell, Don R. – Sandison, A. T., ed. (1967): *Diseases in Antiquity: A Survey of the Diseases, Injuries and Surgery of Early Populations*. Springfield (Illinois): Charles C. Thomas.
- Cockburn, Thomas Aidan – Cockburn, Eve, ed. (1980): *Mummies, Disease and Ancient Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cockburn, Thomas Aidan – Cockburn, Eve – Reyman, Theodore A. (1998): *Mummies, Disease and Ancient Cultures*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.

- Dastugue, Jean – Gervais, Valérie (1992): *Paléopathologie du squelette humaine*. Paris: Editions Boubée.
- David, A. Rosalie – Archibold, R. (2000): *Conversations with Mummies*. London: A Harper Collins illustrated and Madison Press Book.
- Diunová, Nancy – Sutcliffová, Jenny (1997): *Historie medicíny: Od pravěku do roku 2020*. Praha: Nakladatelství Slovart.
- Elerick, D. V. – Tyson, Rose A. (1997): *Human Paleopathology and Related Subjects. An International Bibliography*. San Diego: Museum of Man.
- Horáčková, Ladislava – Strouhal, Eugen – Vargová, Lenka (2003): Základy paleopatologie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 15. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Jarcho, Saul, ed. (1966): *Human Palaeopathology*. New Haven – London: Yale University Press.
- Kiple, Kenneth F., ed. (1993): *The Cambridge World History of Human Disease*. New York: Cambridge University Press.
- Reeves, Nicholas (2001): *Akhenaten: Egypt's False Prophet*. London: Thames and Hudson.
- Roberts, Charlotte A. – Manchester, Keith (1997): *The Archaeology of Disease*. 3rd edition. Ithaca – New York: Alan Sutton Publishing Ltd. – Cornell University Press.
- Roberts, Charlotte A. – Lewis, Mary E. – Manchester, Keith, ed. (2002): *The Past and Present of Leprosy. Archaeological, Historical, Palaeopathological and Clinical Approaches*. B A R International Series 1054. Oxford: Archaeopress.
- Rothschild, Bruce M. – Martin, D. Larry (1993): *Paleopathology: Disease in the Fossil Record*. Boca Raton (Florida): CRC Press.
- Steinbock, R. Ted (1976): *Paleopathological Diagnosis and Interpretation*. Springfield (Illinois): Charles C. Thomas.
- Strouhal, Eugen (1996): *Život starých Egyptanů*. 3rd ed. Londýn: Opus Publishing Limited.
- Strouhal, Eugen (1998): Z historie paleopatologie ve světě a u nás. *Dějiny věd a techniky*, roč. 31 č. 2, s. 81–98.
- Turner, Richard C. – Scaife, Robert G. (1995): *Bog Bodies: New Discoveries and New Perspectives*. London: British Museum Press.
- Vlček, Emanuel (1997): *Nejstarší Přemyslovci. Fyzické osobnosti českých panovníků*, I. Praha: Vesmír.
- Vlček, Emanuel (1999): *Čeští králové I. Fyzické osobnosti českých panovníků*, II. Praha: Vesmír.
- Vlček, Emanuel (2000): *Čeští králové II. Fyzické osobnosti českých panovníků*, III. Praha: Vesmír.
- Waldron, Tony (1994): *Counting the Dead: The Epidemiology of Skeletal Populations*. Chichester (England) – New York: John Wiley and Sons.
- 3.2.6. Antropometrie a osteometrie**
- Dokládál, Milan (1999): *Morfologie spálených kostí: Význam pro identifikaci osob*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Drozdová, Eva (2004): Základy osteometrie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 18. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Fazekas, István Gyula – Kósa, Ferenc (1978): *Forensic Fetal Osteology*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fetter, Vojtěch – Prokopec, Miroslav – Suchý, Jaroslav – Titlbachová, Svatava, et al. (1967): *Antropologie*. Praha: Academia.

Knußmann, Rainer (1988): *Anthropologie: Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen* (4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin), Band I und II. Jena – New York – Stuttgart: Gustav Fischer.

Martin, Rudolf (1914): *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Gustav Fischer.

Martin, Rudolf (1928): *Lehrbuch der Anthropologie*. 2. Auflage. Jena: Gustav Fischer.

Martin, Rudolf – Saller, Karl (1957): *Lehrbuch der Anthropologie in systematischen Darstellung*. 3. Auflage, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.

Stloukal, Milan – Dobisíková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Stránská, Petra – Velemínský, Petr – Vyhnánek, Luboš – Zvára, Karel (1999): *Antropologie: Příručka pro studium kostry*. Praha: Národní muzeum v Praze.

3.2.7. Molekulární antropologie

Bandelt, Hans-Jürgen – Richards, Martin – Macaulay, Vincent (2006): *Human Mitochondrial DNA and the Evolution of Homo Sapiens (Nucleic Acids and Molecular Biology)*. Berlin – Heidelberg: Springer Verlag.

Crawford, Michael H. (2006): *Anthropological Genetics: Theory, Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Devor, Eric J. (1993): *Molecular Applications in Biological Anthropology (Cambridge Studies in Biological and Evolutionary Anthropology)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hartl, Daniel L. – Clark, Andrew G. (1997): *Principles of Population Genetics*. 3rd ed. Sunderland (Massachusetts): Sinauer Associates.

Hedrick, Philip W. (2005): *Genetics of Populations*. Sudbury (Massachusetts): Jones and Bartlett Publishers.

Herrmann, Bernd – Hummel, Susanne (1994): *Ancient DNA: Recovery and Analysis of Genetic Material from Paleontological, Archaeological, Museum, Medical, and Forensic Specimens*. New York: Springer-Verlag.

Hummel, Susanne (2003): *Ancient DNA Typing: Methods, Strategies, and Applications*. Springer-Verlag.

King, Robert C. – Stansfield, William D. (1997): *A Dictionary of Genetics*. New York – Oxford: Oxford University Press.

Lewis, Ricki (2007): *Human Genetics. Concepts and Applications*. New York: McGraw-Hill.

McPherson, M. J. – Hames, B. D. – Taylor, G. (1995): *PCR 2: A Practical Approach*. Oxford: Oxford University Press.

Mynard Smith, John (1998): *Evolutionary Genetics*. Oxford: Oxford University Press.

Pálsson, Gísli (2007): *Anthropology and the New Genetics (New Departures in Anthropology)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Relichová, Jiřina (2000): *Genetika pro antropology*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 2. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Relichová, Jiřina (2001): *Genetika populací*. Brno: Masarykova univerzita.

Rudin, Norah – Inman, Keith (2002): *An Introduction to Forensic DNA Analysis*. Boca Raton (Florida): CRC Press.

Sambrook, Joseph – Russel, David W. (2001): *Molecular Cloning: A Laboratory Manual*. 3rd ed. New York: Cold Spring Harbor Press.

Šmarda, Jan – Doškař, Jiří – Pantůček, Roman – Růžičková, Vladislava – Koptíková, Jana (2005): *Metody molekulární biologie*. Brno: Masarykova univerzita.

Thompson and Thompson (2004): *Klinická genetika*. Praha: Triton.

3.2.8. Dentální antropologie

- Alt, Kurt W. (1997): *Odontologische Verwandtschaftsanalyse: Individuelle Charakteristika der Zähne in ihrer Bedeutung für Anthropologie, Archäologie und Rechtsmedizin*. Stuttgart: Fischer.
- Alt, Kurt W. – Rösing, Friedrich W. – Teschler-Nicola, Maria (1998): *Dental Anthropology: Fundamentals, Limits and Prospects*. Wien: Springer-Verlag.
- Alt, Kurt W. – Türp, Jens Christoph (1997): *Die Evolution der Zähne: Phylogenie, Ontogenie, Variation*. Berlin: Quintessenz.
- Brothwell, Don R. (1963): *Dental Anthropology*. Oxford: Pergamon.
- Dokládal, Milan (1994): *Anatomie zubů a chrupu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Engelmeier, Robert L. (2003): The History and Development of Posterior Denture Teeth – Introduction, Part I. *Journal of Prosthodontics*, 12, č. 3, s. 219–226.
- Engelmeier, Robert L. (2003): The History and Development of Posterior Denture Teeth – Introduction, Part II: Artificial Tooth Development in America Through the Nineteenth Century. *Journal of Prosthodontics*, 12, č. 4, s. 288–301.
- Hillson, Simon (1996): *Dental Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hillson, Simon (2005): *Teeth*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kelley, Marc A. – Larsen, Clark Spencer (1991): *Advances in Dental Anthropology*. New York: Wiley – Liss.
- Lucas, Peter, W. (2007): *Dental Functional Morphology: How Teeth Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Páč, Libor (2001): *Splanchnologie (doplňk ke 2. dílu) kapitola Zuby*. Brno: Lékařská fakulta Masarykovy univerzity v Brně.
- Paichl, Přemysl (2000): *Dějiny zubní medicíny*. Praha: NUGA.
- Schumacher, Gert-Horst und Mitarbeiter (1997): *Anatomie für Zahnmediziner: Lehrbuch und Atlas*. 3rd ed. Heidelberg: Dr. A. Hüthig Verlag.
- Scott, Richard G. – Turner II, Christy G. (2003): *The Anthropology of Modern Human Teeth: Dental Morphology and its Variation in Recent Human Populations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wachsmann, Karel (1958): *Nepravidelnosti chrupu a čelistí*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.
- 3.2.9. Funkční antropologie**
- Ember, Carol R. – Ember, Melvin, eds. (2004): *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's Cultures*. Vol. 1. Topics. Vol. 2. Cultures. New York: Springer.
- Channa, Subhadra M., ed. (1998): *Medical Anthropology: Health, Healers and Culture*. New Delhi: Cosmo Publications.
- Přidalová, Miroslava – Riegerová, Jarmila (2002): *Funkční anatomie*. Olomouc: Hanex.
- Riegerová, Jarmila (1993; 1998): *Aplikace funkční antropologie v tělesné výchově a sportu*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci.
- Riegerová, Jarmila – Ulbrichová, Marie (1998): *Aplikace fyzické antropologie v tělesné výchově a sportu*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci.
- 3.2.10. Forenzní antropologie**
- Boddington, A. – Garland, Albert N. – Janaway, R. C. (1987): *Death, Decay and Reconstruction. Approaches to Archaeology and Forensic Science*. Manchester: Manchester University Press.
- Burns, Karen Ramey (2003): *Forensic Anthropology Training Manual*. 2nd ed. London: Prentice-Hall.
- Byers, Steven N. (2005): *Introduction to Forensic Anthropology*. Boston: Allyn and Bacon.
- Byers, Steven N. – Myster, Susan M. T. (2005): *Forensic Anthropology Laboratory Manual*. Boston: Allyn and Bacon.
- DiMaio, Vincent J. M. – Dana, Suzanna E. (2006): *Handbook of Forensic Pathology*. 2nd ed. Boca Raton: CRC Press.

- Dresch, Paul – James, Wendy – Parkin, David J. (2000): *Anthropologists in a Wider World: Essays on Field Research*. New York: Berghahn Books.
- Fazekas, I. G. – Kósa, F. (1978): *Forensic Fetal Osteology*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haglung, William D. – Sorg, Marcella H., ed. (1997): *Forensic Taphonomy: The Postmortem Fate of Human Remains*. Boca Raton: CRC Press LLC.
- İşcan, Mahmed Yaşar (1988): Rise of Forensic Anthropology. *Yearbook of Physical Anthropology*, 31, p. 203–230.
- Katzenberg, M. Anne – Saunders, Shelley R., eds. (2000): *Biological Anthropology of the Human Skeleton*. New York: Wiley-Liss.
- Klepinger, Linda L. (2006): *Fundamentals of Forensic Anthropology*. Hoboken (New Jersey): John Wiley and Sons.
- Krogman, Wilton M. – İşcan, Mahmed Yaşar (1986): *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. Springfield (Illinois): Charles C. Thomas.
- Pickering, Robert B. – Bachman, David C. (1997): *The Use of Forensic Anthropology*. Boca Raton: CRC Press LLC.
- Reich, Kathleen J. (1998): *Forensic Osteology: Advances in the Identification of Human Remains*. Springfield (Illinois): Charles C. Thomas.
- Siegel, Jay A. – Saukko Pekka J. – Knupfer Geoffrey C., eds. (2000): *Encyclopedia of Forensic Sciences*. San Diego: Academic Press.
- Stimson, Paul G. – Mertz, Curtis A., eds. (1997): *Forensic Dentistry*. Boca Raton: CRC Press.
- Taylor, Karen T. (2001): *Forensic Art and Illustration*. Boca Raton: CRC Press.
- Wilkinson, Caroline (2004): *Forensic Facial Reconstruction*. Cambridge (United Kingdom): Cambridge University Press.
- 3.2.11. Primatologie**
- Boesch, Christophe – Boesch-Achermann, Hedwige (2000): *The Chimpanzees of the Tai Forest: Behavioural Ecology and Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Byrne, Robert W. – Whitten, Anthony (1988): *Machiavellian Intelligence: Social Expertise and the Evolution of Intellect in Monkeys, Apes and Humans*. Oxford: Clarendon Press.
- Byrne, Robert W. – Whitten, Anthony, eds. (1997): *Machiavellian Intelligence, II: Extensions and Evaluations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Conroy, Glenn C. (1990): *Primate Evolution*. New York: W. W. Norton and Company.
- de Waal, Frans B. M. (1991): *Peacemaking among Primates*. London: Penguins Books.
- de Waal, Frans B. M., ed. (2001): *Tree of Origin: What Primate Behaviour Can Tell Us about Human Social Evolution*. Cambridge (Massachusetts) – London: Harvard University Press.
- DeVore, Irven, ed. (1965): *Primate Behaviour: Field Studies of Monkeys and Apes*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Dobroruka, Luděk J. (1979): *Poloopice a opice*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- Dunbar, Robin I. M. (1996): *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. London: Faber and Faber.
- Eimerl, Sarel – DeVore, Irven (1965): *The Primates*. New York: Time-Life Books.
- Fleagle, John G. (1998): *Primate Adaptation and Evolution*. 2nd ed. London: Academic Press.
- Fleagle, John G. – Janson, Charles – Reed, Kaye E., eds. (1999): *Primate Communities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foley, Robert A. (1995): *Humans before Humanity: An Evolutionary Perspective*. Oxford: Blackwells Publishers. (České vydání: *Lidé před člověkem*. Praha: Argo, 1998.)
- Fouts, Roger – Mills, Sarah (2000): *Nejbližší příbuzní*. Praha: Mladá fronta.
- Galdikas, Biruté M. F. (1995): *Reflection for Eden: My Years with the Orangutans of Borneo*. Boston: Little, Brown.
- Gaisler, Jiří (2000): Primatologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a*

- „příbuzných“ oborů, 3. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Gaisler, Jiří – Zima, Jan (2007): *Zoologie obratlovců*. Vydání 2., přepracované. Praha: Academia.
- Goodall, Jane (1990): *Through a Window: My Thirty Years with the Chimpanzees of Gombe*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Matsuzawa, Tetsuro (2000): *Chimpanzee Mind 1995–2000*. Kyoto: Primate Research Institute, Kyoto University.
- McGrew, William C. (1992): *Chimpanzee Material Culture: Implications for Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowe, Noel (1996): *The Pictorial Guide to the Living Primates*. New York: Pogonias Press.
- Stanford, Craig B. (1999): *The Hunting Apes: Meat Eating and the Origins of Human Behaviour*. Princeton: Princeton University Press.
- Vančata, Václav (2003): *Primatologie, Díl 1 – Evoluce, ekologie a chování primátů – Prosimii a Platyrrhina*. Praha: Nakladatelství Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
- Vančata, Václav (2003): *Primatologie, Díl 2 – Catarrhina – opice a lidoopi*. Praha: Nakladatelství Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
- Vančata, Václav – Vančatová, Marina (2002): Sexualita primátů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 10. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- 3.2.12. Paleoantropologie a historická antropologie**
- Beneš, Jan (1979): *Člověk se mění a přizpůsobuje*. Brno: Krajský pedagogický ústav v Brně.
- Beneš, Jan (1989): *Homo sapiens sapiens: Hominizace ve světle biologických, behaviorálních a sociokulturních adaptací*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.
- Bilsborough, Alan (1995): *Human Evolution*. London: Blackie Academic and Professional.
- Bogucki, Peter (1999): *The Origins of Human Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Conroy, Glenn C. (1997): *Reconstructing Human Origins*. New York: W. W. Norton and Company.
- Člověk (Obrazová encyklopedie lidstva) (2005). Euromedia Group k. s. – Knižní klub.
- Dacík, Tomáš (2001): *Člověk a rasa*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Day, Michael H. (1986): *Guide to Fossil Man*. Fourth Edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Dunbar, Robin (2009): *Příběh rodu Homo: Nové dějiny evoluce člověka*. Praha: Academia.
- Foley, Robert A. (1995): *Humans before Humanity: An Evolutionary Perspective*. Oxford: Blackwells Publishers. (České vydání: *Lidé před člověkem*. Praha: Argo, 1998.)
- Jelínek, Jan (1977): *Velký obrazový atlas pravěkého člověka*. Praha: Artia.
- Jones, Steve – Martin, Robert – Pilbeam, David, eds. (1994): *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johanson, Donald C. – Edey, Maitland A. (1990): *Lucy: The Beginnings of Humankind*. New York: Touchstone Books.
- Johanson, Donald C. – Edgar, Blake (1996): *From Lucy to Language*. New York: Simon and Schuster; Johannesburg: University of Witwatersrand Press.
- Johanson, Donald C. – Shreeve, James (1989): *Lucy's Child: The Discovery of a Human Ancestor*. New York: Early Man Publishing, Inc.
- Jones, Steve – Martin, Robert – Pilbeam, David (1995): *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klein, Richard G. (1989): *The Human Career: Human Biological and Cultural Origins*. Chicago: University of Chicago Press.

- Klein, Richard G. – Edgar, Blake (2002): *The Dawn of Human Culture*. New York: John Willey & Sons.
- Leakey, Louis S. B. (1980): *Adam's Ancestors: The Evolution of Man and His Culture*. Peter Smith Publication.
- Leakey, Louis S. B. (1981): *Progress and Evolution of Man in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Leakey, Mary D. (1971): *Olduvai Gorge: Volume 3*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leakey, Mary D. (1984): *Disclosing the Past*. New York: Doubleday.
- Leakey, Mary D. – Roe, D. (1995): *Olduvai Gorge: Volume 5, Excavations in Beds III, IV and the Mask Beds*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leakey, Meave D. – Leakey, Richard E., ed. (1993): *The Fossil Hominids and an Introduction to Their Context, 1968–1974 (Koobi Fora Research Project, Vol. 1)*. Oxford: Oxford University Press.
- Leakey, Richard E. (1981): *The Making of Mankind*. New York: E. P. Dutton.
- Leakey, Richard E. (1982): *Human Origins*. New York: E. P. Dutton.
- Leakey, Richard E. (1982): *The Illustrated Origin of Species (by Charles Darwin)*. New York: Hill and Wang Publication.
- Leakey, Richard E. (1994): *The Origin of Humankind*. New York: BasicBooks.
- Leakey, Richard E. (1996): *Původ lidstva*. Bratislava: Archa.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1978): *People of the Lake: Mankind and Its Beginnings*. New York: Doubleday.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1984): *Lidé od jezera*. Praha: Mladá fronta.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1991): *Origins: What New Discoveries Reveal About the Emergence of Our Species and Its Possible Future*. New York: E. P. Dutton.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1993): *Origins Reconsidered: In Search of What Makes Us Human*. New York: Doubleday.
- Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1996): *The Sixth Extinction: Patterns of Life and the Future of Humankind*. New York: Anchor Books.
- Lewin, Roger – Johanson, Donald C. (1989): *In the Age of Mankind: A Smithsonian Book of Human Evolution*. Washington D. C.: Smithsonian Institution Press.
- Mellars, Paul A. – Stringer, Christopher B. (1989): *The Human Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Molnar, Stephen (1983): *Human Variation: Races, Types and Ethnic Groups*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice-Hall.
- Stringer, Christopher B. – Gamble, Clive (1993): *In Search of the Neanderthals*. London: Thames and Hudson.
- Svoboda, Jiří (1999): *Čas lovců: Dějiny paleolitu, zvláště na Moravě*. Brno: Archeologický ústav Akademie věd České republiky v Brně.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 6. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno:

Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

- Tattersall, Ian (1993): *The Human Odyssey: Four Million Years of Human Evolution*. New York: Prentice Hall.
- Tattersall, Ian (1995): *The Fossil Trail: How We Know What We Think We Know About Human Evolution*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Tattersall, Ian (1998): *Becoming Human: Evolution and Human Uniqueness*. New York: Harcourt Brace.
- Tattersall, Ian (2002): *The Monkey in the Mirror: Essays on the Science of What Makes Us Human*. New York: Harcourt Brace.
- Tattersall, Ian – Schwartz, Jeffrey H. (2000): *Extinct Humans*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Tobias, Philip V. (1971): *The Brain in Hominid Evolution*. New York: Columbia University Press.
- Tobias, Philip V. (1991): *Olduvai Gorge Volume 4: The Skulls, Endocasts and Teeth of Homo habilis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trinkaus, Erik (1983): *The Shanidar Neandertals*. New York: Academic Press.
- Trinkaus, Erik (1989): Issues Concerning Human Emergence in the Later Pleistocene. In: Trinkaus, Erik, ed. (1989): *The Emergence of Modern Humans: Biocultural Adaptations in the Later Pleistocene*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1–17.
- Trinkaus, Erik – Shipman, Pat (1993): *The Neandertals: Changing the Image of Mankind*. New York: Alfred A. Knopf Publishers.
- Uhlíř, Martin (2007): *Jak jsme se stali lidmi*. Praha: Dokořán.
- Vančata, Václav (2003). Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 13. svazek. Brno: Nadace Universitas Masarykiana – Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Wells, Spencer (2005): *Adam a jeho rod: Genetická odysea člověka*. Praha: Argo.
- Wolf, Josef (2000): *Lidské rasy a rasismus v dějinách a v současnosti*. Praha: Univerzita Karlova.
- Wolpoff, Milford H. (1999): *Paleoanthropology*. Second Edition. Boston: McGraw-Hill.
- Wolpoff, Milford H. – Caspari, Rachel (1997): *Race and Human Evolution*. New York: Simon and Schuster.
- Wrangham, Richard W. – McGrew, William C. – de Waal, Frans B. M. – Heltne, P. G., ed. (1994): *Chimpanzee Cultures*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- 3.2.13. Biokulturologie**
- Ardrey, Robert (1966): *The Territorial Imperative: A Personal Inquiry into the Animal Origins of Property and Nations*. London: Collins.
- Aunger, Robert, ed. (2000): *Darwinizing Culture: The Status of Memetics as a Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Aunger, Robert (2002): *The Electric Meme: A New Theory of How We Think*. New York: Free Press.
- Baldwin, James Mark (1895): *Mental Development in the Child and the Race: Methods and Processes*. New York: Macmillan & Co.
- Baldwin, James Mark (1897): *Social and Ethical Interpretations in Mental Development: A Study in Social Psychology*. New York: Macmillan & Co.
- Barash, David (1980): *Sociobiology: The Whisperings within*. London: Souvenir Press.
- Barrett, Louise – Dunbar, Robin – Lycett, John (2007): *Evoluční psychologie člověka*. Praha: Portál.

- Betzig, Laura (1997): *Human Nature: A Critical Reader*. New York: Oxford University Press.
- Blackmore, Susan J. (1999): *The Meme Machine*. Oxford: Oxford University Press.
- Boyd, Robert – Richerson, Peter J. (1985): *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press.
- Brodie, Richard (1996): *Virus of the Mind: The New Science of the Meme*. Seattle: Integral Press.
- Buller, David J. (2005): *Adapting Minds: Evolutionary Psychology and the Persistent Quest for Human Nature*. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press.
- Buss, David (2003): *The Evolution of Desire: Strategies of Human Mating*. Revised edition. New York: Basic Books.
- Cartwright, John (2000): *Evolution and Human Behavior: Darwinian Perspectives on Human Nature*. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca – Feldman, Marcus W. (1981): *Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach*. Princeton: Princeton University Press.
- Cosmides, Leda – Tooby, John – Barkow, Jerome H., eds. (1992): *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York: Oxford University Press.
- Cronk, Lee – Chagnon, Napoleon A. – Irons, William, eds. (2000): *Adaptation and Human Behavior: An Anthropological Perspective*. New York: Aldine de Gruyter.
- Daly, Martin – Wilson, Margo (1988): *Homicide*. New York: Aldine de Gruyter.
- Degler, Carl N. (1991): *In Search of Human Nature: The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*. New York: Oxford University Press.
- Dennett, Daniel C. (1991): *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown & Company.
- Dennett, Daniel C. (1995): *Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life*. New York: Simon & Schuster.
- Dunbar, Robin et al. (2005): *Evolutionary Psychology: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications.
- Durham, William H. (1991): *Coevolution: Genes, Culture and Human Diversity*. Stanford: Stanford University Press.
- Eibl-Eibesfeldt, Irenäus (1970): *Liebe und Hass: Zur Naturgeschichte elementarer Verhaltensweisen*. München: Piper.
- Eibl-Eibesfeldt, Irenäus (1989): *Human Ethology*. New York: Aldine de Gruyter.
- Eibl-Eibesfeldt, Irenäus (2005): *Člověk – bytost v sázce: Přírodopis lidské pošetilosti*. Praha: Academia.
- Evans, Dylan (2002): *Evoluční psychologie*. Praha: Portál.
- Fodor, Jerry (1983): *The Modularity of Mind*. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press.
- Fodor, Jerry (2000): *The Mind Doesn't Work That Way*. Cambridge (Massachusetts): The MIT Press.
- Gould, Stephen Jay (2002): *The Structure of Evolutionary Theory*. Cambridge (Massachusetts): Belknap Press of Harvard University Press.
- Grafen, Alan – Ridley, Mark, eds. (2006): *Richard Dawkins: How a Scientist Changed the Way We Think*. Oxford: Oxford University Press.
- Hofstadter, Richard (1944): *Social Darwinism in American Thought 1860–1915*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hull, David Lee (2001): *Science and Selection: Essays on Biological Evolution and the Philosophy of Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knight, Chris – Dunbar, Robin – Power, Camilla, eds. (1999): *The Evolution of Culture: An Interdisciplinary View*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Laland, Kevin N. – Brown, Gillian R. (2002): *Sense & Nonsense: Evolutionary Perspectives on Human Behaviour*. Oxford: Oxford University Press.
- Lorenz, Konrad (1992): *Takzvané zlo*. Praha: Mladá fronta.
- Lorenz, Konrad (1993): *Základy etologie: Srovnávací výzkum chování*. Praha: Academia.

- Lorenz, Konrad (1997): *Odumírání lidskosti*. Praha: Mladá fronta.
- Lumsden, Charles J. – Wilson, Edward Osborne (1981): *Genes, Mind and Culture: The Coevolutionary Process*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Lumsden, Charles J. – Wilson, Edward Osborne (1983): *Promethean Fire: Reflections on the Origin of Mind*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Lynch, Aaron (1996): *Thought Contagion: How Belief Spreads Through Society*. New York: Basic Books.
- Marks, Jonathan (2006): *Jsmě téměř 100% šimpanzi?: Lidoopi, lidé a geny*. Praha: Academia.
- Montagu, Ashley, ed. (1980): *Sociobiology Examined*. New York: Oxford University Press.
- Plotkin, Henry (2004): *Evolutionary Thought in Psychology: A Brief History*. Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Ridley, Matt (1999): *Červená královna: Sexualita a vývoj lidské přirozenosti*. Praha: Mladá fronta.
- Ridley, Matt (2001): *Původ ctnosti: O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Portál.
- Ridley, Matt (2001): *Genom: Životopis lidského rodu v třiatvaceti kapitolách*. Praha: Portál.
- Ridley, Matt (2003): *Nature via Nurture: Genes, Experience, and What Makes Us Human*. New York: HarperCollins
- Richards, Robert J. (1987): *Darwin and the Emergence of Evolutionary Theories of Mind and Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Richards, Robert J. (1992): *The Meaning of Evolution: The Morphological Construction and Ideological Reconstruction of Darwin's Theory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Richerson, Peter J. – Boyd, Robert (1985): *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press.
- Richerson, Peter J. – Boyd, Robert (2005): *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Richerson, Peter J. – Boyd, Robert (2005): *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rossi, Ino, ed. (1980): *People in Culture: A Survey of Cultural Anthropology*. New York: Praeger Publishers.
- Sahlins, Marshall (1976): *The Use and Abuse of Biology*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Scott, John Paul (1989): *The Evolution of Social Systems*. New York: Gordon and Breach Science Publishers.
- Seegerstråle, Ullica (2000): *Defenders of the Truth: The Sociobiology Debate*. Oxford: Oxford University Press.
- Soukup, Martin (2006): Prostředí evolučních adaptací a kultura. In: Blažek, Vladimír – Budíl, Ivo T. (eds.), *Biologická a sociální dimenze člověka*. Ústí nad Labem: Vlasta Králová, s. 58–63.
- Soukup, Martin (2009): Rané darwinistické teorie o lidském chování a mysli. *Biologie – Chemie – Zeměpis*, roč. 18, č. 3, s. 113–119.
- Symons, Donald (1979): *The Evolution of Human Sexuality*. New York: Oxford University Press.
- Tiger, Lionel (1969): *Men in Groups*. New York: Random House.
- Tiger, Lionel – Fox, Robin (1971): *The Imperial Animal*. New York: Holt, Rinehart, Winston.
- Williams, George C. (1966 [1996]): *Adaptation and Natural Selection: A Critique of Some Current Evolutionary Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Williams, George C. (1992): *Natural Selection: Domains, Levels and Challenges*. New York: Oxford University Press.

- Williams, George C. (2002): *Plán a účel v přírodě: O modernej evolučnej teórii*. Bratislava: Kalligram.
- Wilson, Edward Osborne (1971): *The Insect Societies*. Cambridge (Massachusetts): Belknap Press of Harvard University Press.
- Wilson, Edward Osborne (1975): *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge (Massachusetts): Belknap Press of Harvard University Press.
- Wilson, Edward Osborne (1993): *O lidské přirozenosti: Máme svobodnou vůli, nebo je naše chování řízeno genetickým kódem?* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Wilson, Edward Osborne (1994): *Naturalist*. Washington: Island Press.
- Wilson, Edward Osborne (1999): *Konsilience: jednota vědění. O nezbytnosti sjednocení přírodních a humanitních věd*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Wrangham, Richard W., ed. (1994): *Chimpanzee Cultures*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Wright, Robert (1995): *Morální zvíře: Proč jsme to, co jsme*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 3.3. Antropologie sociální a kulturní**
- 3.3.1. Archeologická antropologie**
- Barker, Graeme (1999): *Companion Encyclopedia of Archaeology*. London – New York: Routledge.
- Binford, Lewis R. (1962): Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, vol. 28, p. 217–225.
- Binford, Lewis R. (1972): *An Archaeological Perspective*. New York – London: Seminar Press.
- Binford, Lewis R. (1989): *Debating Archaeology*. San Diego: Academic Press.
- Binford, Sally R. – Binford, Lewis R., eds. (1968): *New Perspectives in Archaeology*. Chicago: Aldine.
- Clarke, David Leonard (1968): *Analytical Archaeology*. London: Methuen.
- David, Nicholas – Kramer, Carol (2001): *Ethnoarchaeology in Action*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Fagan, Brian M. (1978): *In the Beginning: An Introduction to Archaeology*. Boston: Little, Brown.
- Fagan, Brian M. (1989): *People of the Earth: An Introduction to the World Prehistory*. Sixth Edition. Glenview – Boston – London: Scott, Foresman.
- Gould, Richard Allan (1980): *Living Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hložek, Martin (2008): *Encyklopedie moderních metod v archeologii: Archeometrie*. Praha: Libri.
- Hodder, Ian (1991): *Reading the Past*. (Revised Edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kipfer, Barbara Ann (2000): *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Kipfer, Barbara Ann (2007): *Dictionary of Artifacts*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Lamberg-Karlovsky, Clifford C., ed. (1972): *Old World Archaeology: Foundations of Civilization*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Lamberg-Karlovsky, Clifford C. – Sabloff, Jeremy A., ed. (1974): *The Rise and Fall of Civilizations: Modern Archaeological Approaches to Ancient Cultures. Selected Readings*. Menlo Park: Cummings.
- Lee, Richard Borshay – Daly, Richard Heywood (1999): *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leone, Mark P., ed. (1972): *Contemporary Archaeology: A Guide to Theory and Contributions*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.

- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima?* I–II. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Malina, Jaroslav – Unger, Josef a kolektiv (2008): *Metody antropologicko-archeologického výzkumu*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 41. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Malina, Jaroslav – Vašíček, Zdeněk (1990): *Archaeology Yesterday and Today: The Development of Archaeology in the Sciences and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Podborský, Vladimír (2004): *Dějiny pravěku a rané doby dějinné*. Brno: Masarykova univerzita.
- Prokeš, Lubomír (2007): *Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu (ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami)*. *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana*, Supplementum 1. Brno: Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.
- Raab, L. Mark – Klinger, Timothy C., ed. (1980): *The Design of Archaeological Research*. Chicago: Aldine.
- Renfrew, Colin, ed. (1973): *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*. London: Duckworth.
- Schiffer, Michael Brian (1976): *Behavioral Archeology*. New York – San Francisco – London: Academic Press.
- Sklenář, Karel – Sklenářová, Zuzana – Slabina, Miloslav (2002): *Encyklopedie pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Smetánka, Zdeněk (2003): *Archeologické etudy*. Praha: Knižnice Dějin a současnosti.
- Svoboda, Jiří a kolektiv (1994; 2002): *Paleolit Moravy a Slezska*. Brno: Archeologický ústav AV ČR Brno.
- Svoboda, Jiří (2000): *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Watson, Patty Jo – LeBlanc, Steven A. – Redman, Charles L. (1971): *Explanation in Archaeology: An Explicitly Scientific Approach*. New York – London: Columbia University Press.
- Yellen, John E. (1977): *Archaeological Approaches to the Present: Models for Reconstructing the Past*. New York – London: Academic Press.
- 3.3.2. Historická antropologie**
- Dülmen, Richard van (1999; 2006): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*, 3 díly (Díl 1: *Dům a jeho lidé*, 1999; Díl 2: *Vesnice a město*, 2006; Díl 3: *Náboženství, magie, osvícenství*, 2006). Německý originál: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit* (1990–1994, Band 1: *Das Haus und seine Menschen*, Band 2: *Dorf und Stadt*, Band 3: *Religion, Magie, Aufklärung*. Köln am Rhein – Weimar – Wien: Böhlau Verlag). Praha: Argo.
- Dülmen, Richard van (2002): *Historická antropologie: Vývoj – problémy – úkoly*. (Z německého originálu *Historische Anthropologie* přeložil Josef Boček. Köln am Rhein – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2001.) Praha: Dokořán.
- Historische Anthropologie: Kultur – Gesellschaft – Alltag* (časopis vycházející od roku 1993).
- 3.3.3. Filozofická a etická antropologie**
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, et al. (1992): *Člověk v moderních vědách*. Praha: Filozofický ústav ČSAV.
- Cassirer, Ernst (1996): *Filosofie symbolických forem: I. Jazyk*. Praha: Oikoymenh.

- Cassirer, Ernst (1996): *Filosofie symbolických forem: II. Mytické myšlení*. Praha: Oikoymenh.
- Edelman, Marc – Haugerud, Angeliq (2004): *The Anthropology of Development and Globalization: From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Fogelson, Raymond D. – Adams, Richard Newbold (1977): *The Anthropology of Power: Ethnographic Studies from Asia, Oceania, and the New World*. New York: Academic Press.
- Gehlen, Arnold (1972): *Duch ve světě techniky*. Praha: Svoboda.
- Inda, Jonathan Xavier – Rosaldo, Renato, eds. (2007): *The Anthropology of Globalization: A Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 1. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Malina, Jaroslav (1981): *Archeologie včera a dnes aneb Mají archeologové šedé hmoty více za nehty než za ušima? I–II*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.
- Odehnal, Ivo (2002): *Úvod do filozofie člověka*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Peterson, Anna Lisa (2001): *Being Human: Ethics, Environment, and Our Place in the World*. Berkeley: University of California Press.
- Plessner, Helmuth (1970): *Philosophische Anthropologie*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH.
- Sedlák, Jiří (2004): Vybrané problémy ze sociální etiky. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 24. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Seilerová, Božena (2004): *Člověk v paradigmatech filozofické antropologie: K syntéze výpovědí o člověku*. Bratislava: IRIS.
- Scheler, Max (1968): *Místo člověka v kosmu*. Praha: Academia.
- Sokol, Jan (2002): *Filosofická antropologie: Člověk jako osoba*. Praha: Portál.
- Sokol, Jan – Pinc, Zdeněk (2003): *Antropologie a etika*. Praha: Triton.
- Spengler, Oswald (1919): *Der Untergang des Abendlandes, erster Band: Gestalt und Wirklichkeit*. München: C. H. Beck.
- Spengler, Oswald (1922): *Der Untergang des Abendlandes, zweiter Band: Welthistorische Perspektiven*. München: C. H. Beck.
- Spengler, Oswald (1997): *Člověk a technika: Příspěvek k jedné filozofii života*. Praha: Neklan.
- Stark, Stanislav (2008): *Filosofie člověka v historickém kontextu*. Plzeň: Katedra filozofie Filozofické fakulty Západočeské univerzity.
- Torres, Rodolfo D. – Mirón, Louis F. – Inda, Jonathan Xavier (1999): *Race, Identity, and Citizenship: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Vincent, Joan, ed. (2002): *The Anthropology of Politics: A Reader in Ethnography, Theory and Critique*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- 3.3.4. Lingvistická antropologie**
- Breton, Roland (2007): *Atlas jazyků světa: Soužití v křehké rovnováze*. Praha: Albatros.
- Budil, Ivo T. (2002): *Od prvotního jazyka k rase. Utváření novověké západní identity v kontextu orientální renesance*. Praha: Academia.
- Budil, Ivo T. (2003): *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton.
- Černý, Jiří (1996): *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.
- Černý, Jiří (1998): *Úvod do studia jazyka*. Olomouc: Rubico.
- Černý, Miroslav (2009): *Homo loquens: Vybrané kapitoly z lingvistické antropologie*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Ducrot, Oswald – Todorov, Tzvetan (1987): *Encyclopedic Dictionary of the Sciences of Language*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. (Anglický překlad francouzského

- originálu *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris: Éditions du Seuil, 1972.)
- Duranti, Alessandro (1997): *Linguistic Anthropology*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duranti, Alessandro, ed. (2000): *Linguistic Anthropology*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Gordon, Raymond G., Jr., ed. (2005): *Ethnologue: Languages of the World*. 15th ed. Dallas (Texas): SIL International.
- Greenberg, Joseph Harold (1968): *Anthropological Linguistics: An Introduction*. New York: Random House.
- Gumperz, John J. – Hymes, Dell H., eds. (1972): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hubinger, Václav – Honzák, František – Polišínský, Jiří (1985): *Národy celého světa*. Malé encyklopedie, sv. 18. Praha: Mladá fronta.
- Hymes, Dell (1964): *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper & Row.
- Chomsky, Noam (1966): *Syntaktické struktury*. Praha: Academia.
- Krupa, Viktor – Genzor, Jozef – Drozdík, Ladislav (1983): *Jazyky světa*. Bratislava: Obzor.
- Lieberman, Philip (1975): *On the Origins of Language: An Introduction to the Evolution of Human Speech*. New York: Macmillan.
- Lieberman, Philip (1984): *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Lüsebrink, Hans-Jürgen (2005): *Interkulturelle Kommunikation*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler.
- Nettle, Daniel (2002): *Vanishing Voices: The Extinction of the World's Languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Salzmann, Zdeněk (1997): *Jazyk, kultura a společnost: Úvod do lingvistické antropologie*. Supplement časopisu *Český lid*, 84, 1996. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Sapir, Edward (1949): *Language*. 2nd ed. New York: Harcourt, Brace and World.
- Sapir, Edward (1964): *Culture, Language and Personality: Selected Essays*. Berkeley – London: University of California Press.
- Saussure, Ferdinand de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Schwarzová, Monika (2009): *Úvod do kognitivní lingvistiky*. Praha: Dauphin.
- Slembek, Edith (1998): Grundfragen der interkulturellen Kommunikation. In: *Interkulturelle Kommunikation*. Ed. Jonach, I., Münster – Basel: Ernst Reinhardt Verlag, p. 27–36.
- Trudgill, Peter (1974): *Sociolinguistics: An Introduction*. Harmondsworth: Penguin Books.
- 3.3.5. Sociální, kulturní a politické systémy (typy společností, sociální struktury a interakce, příbuzenství, manželství, náboženství, právo atd.)**
- Abbottová, Elizabeth (2005): *Historie celibátu*. Praha: BB/art.
- Allan, Graham (1999): *The Sociology of the Family: A Reader*. Malden: Blackwel.
- Anderson, Benedict (2003): Pomyslná společenství. In: Miroslav Hroch, ed., *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Slon.
- Andrae, Simon (1998): *Anatomy of Desire: The Science and Psychology of Sex, Love, and Marriage*. London: Little Brown and Company.
- Antoňjan, J. M. (2005): *Ličnost' terorista i voprosy borby s terorizmom*. Moskva: Nauka.
- Axelrod, Robert (1984): *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Balandier, Georges (1967): *Anthropologie politique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Balandier, Georges (2005): *Civilisation et puissance*. Paris: L'Aube.
- Balík, Stanislav – Kubát, Michal (2004): *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán.

- Barnard, Alan – Good, Anthony (1984): *Research Practices in the Study of Kinship*. London: Academic Press.
- Barnes, John Arundel (1961): Physical and Social Kinship. *Philosophy of Science*, vol. 28, no. 3, p. 296–299.
- Barrett, Richard A. (1991): *Culture and Conduct*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Barry, Brian (2001): *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Polity Press.
- Barša, Pavel – Baršová, Andrea (2005): *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Barša, Pavel – Císař, Ondřej (2004): *Levice v postrevoluční době. Občanská společnost a nová sociální hnutí v radikální politické teorii 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Barša, Pavel – Strmiska, Maxmilián (1999): *Národní stát a etnický konflikt*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Barth, Fredrik (1969): *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen: Universitets Forlaget.
- Bateson, Gregory (1936): *Naven*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bateson, Gregory – Mead, Margaret (1942): *Balinese Character: A Photographic Analysis*. New York: New York Academy of Sciences.
- Bauman, Zygmunt – May, Tim (2004): *Myslet sociologicky: Netradiční uvedení do sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Berlin, Isaiah (1997): Dva pojmy svobody. In: Kis, János, ed., *Současná politická filosofie*. Praha: Oikoymenh, p. 47–99.
- Berlin, Isaiah (1999): *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor.
- Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Blackwood, Evelyn (1984): *Anthropology and Homosexual Behavior*. New York: Haworth Press.
- Bohannon, Paul – Middleton, John, eds. (1968): *Marriage, Family and Residence*. Garden City: Natural History Press.
- Bologne, Jean-Claude (1997): *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha: Volvox Globator.
- Bourdieu, Pierre (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brázda, Radim (2002): *Srovnávací etika*. Praha: Koniasch Latin Press.
- Brooke, Christopher Nugent Lawrence (1978): *Marriage in Christian History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Broude, Gwen J. (1994): *Marriage, Family, and Relationships: A Cross-Cultural Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Browsers, Michaëlle (2004): Modern Islamic Political Thought. In: Gaus, Gerald – Kukathas, Chandran, eds., *Handbook of Political Theory*. London: Sage, p. 367–379.
- Bryk, Felix (1934): *Circumcision in Man and Woman: Its History, Psychology and Ethnology*. New York: American Ethnological Press.
- Budil, Ivo T. (2007): *Zakladatelé Západu a poslední člověk: Esej o zrodu a zániku západní civilizace*. Ústí nad Labem: Dryada.
- Budil, Ivo T. – Zíková, Tereza, eds. (2006): *Totalitarismus 2: Zkušenost Střední a Východní Evropy*. Praha: Dryada.
- Budilová, Lenka – Jakoubek, Marek, eds. (2007): *Cikánská rodina a příbuzenství*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni a vydavatelství a nakladatelství Vlasty Králové.
- Byrne, Donn – Kelley, Kathryn, eds. (1986): *Alternative Approaches to the Study of Sexual Behavior*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.

- Camphausen, Rufus C. (1991): *The Encyclopedia of Erotic Wisdom*. Rochester: Inner Traditions International.
- Caplan, Pat, ed. (1987): *The Cultural Construction of Sexuality*. London: Tavistock.
- Carsten, Janet, ed. (2000): *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carsten, Janet (2004): *After Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collier, Jane F. – Yanagisako, Sylvia Junko, eds. (1987): *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*. Stanford: Stanford University Press.
- Coser, Rose Laub (1964): *The Family: Its Structure and Functions*. New York: St. Martin's Press.
- Craig, Elizabeth M., ed. (1984): *Marriage and Property*. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- Čejka, Marek (2002): *Judaismus, politika a stát Izrael*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Denzler, Georg (2000): *Dějiny celibátu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Dohnalová, Marie (2004): *Antropologie občanské společnosti: Analýzy a interpretace s přihlédnutím k výsledkům vědecko-výzkumného a pedagogického zaměření Katedry oboru Občanský sektor FHS UK v Praze*. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Dohnalová, Marie – Malina, Jaroslav (2006): *Slovník antropologie občanské společnosti*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Dohnalová, Marie – Malina, Jaroslav – Müller, Karel (2003): *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 17. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Donnelly, Jack (2003): *Universal Human Rights in Theory and Practice*. 2nd ed. Ithaca: Cornell University Press.
- Douglas, Oliver L. (1967): *A Solomon Island Society: Kinship and Leadership among the Siuai of Bougainville*. Boston: Beacon Press.
- Driver, Harold E. (1961): *Indians of North America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Duby, Georges (1978): *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Dunne, Timothy – Wheeler, Nicholas J. (1999): *Human Rights in Global Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dunne, Timothy – Wheeler, Nicholas J. (1999): *Human Rights in Global Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dvořáková, Vladimíra – Kunc, Jiří (1994): *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Dworkin, Ronald (2002): *Sovereign Virtue*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Dynes, Wayne – Johansson, Warren – Percy, William A. – Donaldson, Stephen, eds. (1990): *Encyclopedia of Homosexuality*. New York: Garland.
- Eliade, Mircea (1996): *Dějiny náboženského myšlení*, II. Praha: Oikoymenh.
- Ellis, Albert – Abarbanel, Albert (1967): *The Encyclopedia of Sexual Behavior*. New York: Hawthorn Books.
- Ember, Melvin – Ember, Carol R. (1983): *Marriage, Family and Kinship: Comparative Studies of Social Organization*. New Haven: HRAF Press.
- Endleman, Robert (1989): *Love and Sex in Twelve Cultures*. New York: Psyche Press.

- Evans-Pritchard, Edward Evan (1951): *Kinship and Marriage among the Nuer*. London: Oxford University Press.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1951): *The Nuer: A Description of the Models of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. London: Oxford University Press.
- Fiala, Petr (1995): *Německá politologie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Fiala, Petr – Pitrová, Markéta (2003): *Evropská unie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Fiala, Petr – Schubert, Klaus (2000): *Moderní analýza politiky*, Brno: Barrister & Principal.
- Fiala, Petr – Strmiska, Maxmilián (1998): *Teorie politických stran*. Brno: Barrister & Principal.
- Floss, Pavel (2004): *Architekti křesťanského středověkého vědění*. Praha: Vyšehrad.
- Ford, Clellan S. – Beach, Frank A. (1951): *Patterns of Sexual Behavior*. New York: Harper and Brothers.
- Fortes, Meyer (1945): *The Dynamics of Clanship among the Tallensi*. London: Oxford University Press.
- Fox, Robin (1967): *Kinship and Marriage: An Anthropological Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frayser, Suzanne G. (1985): *Varieties of Sexual Experience: An Anthropological Perspective on Human Sexuality*. New Haven: HRAF Press.
- Frič, Pavol – Goulli, Rochdi (2001): *Neziskový sektor v ČR: Výsledky mezinárodního srovnávacího projektu Johns Hopkins University*. Praha: Eurolex Bohemia.
- Friedl, Ernestine (1975): *Women and Men: An Anthropologist's View*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Gellner, Ernest (1957): Ideal Language and Kinship Structure. *Philosophy of Science*, vol. 24, p. 235–242.
- Giddens, Anthony (1999): *Sociologie*. Praha: Argo.
- Gies, Frances – Gies, Joseph (1987): *Marriage and Family in the Middle Ages*. New York: Harper and Row.
- Glendon, Mary Ann (1989): *The Transformation of Family Law: State, Law, and Family in the United States and Western Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goody, Jack, ed. (1973): *The Character of Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, Jack (1983): *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, Jack (2006): *Proměny rodiny v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gray, Ann – McGuigan, Jim (1997): *Studying Culture: An Introductory Reader*. London – New York – Sidney: Arnold.
- Gregersen, Edgar (1983): *Sexual Practices: The Story of Human Sexuality*. New York: Franklin Watts.
- Gregersen, Edgar (1994): *The World of Human Sexuality*. New York: Irvington Publishers.
- Habermas, Jürgen (2000): *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Oikoumenh.
- Habermas, Jürgen (2002): *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hansen, Klaus P. (2000): *Kultur und Kulturwissenschaft*. Tübingen – Basel: Francke Verlag.
- Hanuš, Jiří (2001): *Lidská práva: Nárok na obecnou platnost a kulturní diference*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Hayek, Friedrich August von (1994): *Právo, zákonodárství a svoboda: Nový výklad liberálních principů spravedlnosti a politické ekonomie*. Praha: Academia.
- Heywood, Andrew (2005): *Politické ideologie*. Praha: Eurolex Bohemia.
- Hirt, Tomáš – Jakoubek, Marek, eds. (2006): *„Romové“ v osidlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

- Hloušek, Vít – Kopeček, Lubomír, eds. (2005): *Demokracie: Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Hofstede, Geert – Hofstede, Gert Jan (2006): *Kultury a organizace. Software lidské mysli. Spolupráce mezi kulturami a její důležitost pro přežití*. Praha: Linde.
- Holden, Lynn A. (2000): *Encyclopedia of Taboos*. London: ABC-CLIO.
- Holy, Ladislav (1996): *Anthropological Perspectives on Kinship*. London: Pluto Press.
- Holzer, Jan – Balík Stanislav (2007): *Postkomunistické nedemokratické režimy*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Honderich, Ted (2002): *How Free Are You? The Determinism Problem*. Oxford: Oxford University Press.
- Honzák, František – Pečenka, Marek (1998): *Státy a jejich představitelé*. Praha: Libri.
- Horgan, John (2005): *The Psychology of Terrorism*. London – New York: Routledge.
- Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan (1990): *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Horyna, Břetislav – Pavlincová, Helena (1999): *Filosofie náboženství: Pokus o typologii*. Brno: Masarykova univerzita.
- Horyna, Břetislav – Pavlincová, Helena (2001): *Dějiny religionistiky: Antologie*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- Hošek, Radislav (1972): *Země bohů a lidí: Pohledy do řeckého dávnověku*. Praha: Svoboda.
- Howard, George Elliot (1904): *A History of Matrimonial Institutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hrabal, F. R. (1998): *Lexikon náboženských hnutí, sekt a duchovních společností*. Bratislava: CAD Press.
- Hroch, Miroslav, ed. (2003): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Cherlin, Andrew J. (1981): *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Jakoubek, Marek (2004): *Romové – konec (ne)jednoho mýtu. Tractatus Culturo(mo)logicus*. Praha: Socioklub.
- Jakoubek, Marek – Budilová, Lenka, ed. (2007): *Romové a Cikáni, neznámí i známí*. Praha: Leda.
- Jakoubek, Marek – Hirt, Tomáš, eds. (2004): *Romové: kulturologické etudy. Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Jandourek, Jan (2003): *Úvod do sociologie*. Praha: Portál.
- Kaldor, Mary (2003): *Global Civil Society: An Answer to War*. Cambridge: Polity Press.
- Keesing, Roger M. (1975): *Kin Groups and Social Structure*. New York: Harcourt Brace Jovanovich College Publisher.
- Keller, Jan (2004): *Úvod do sociologie*. 5. přepracované vydání. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, Jan (2004): *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kempny, Marian (1994): *Antropologia bez dogmatów – teoria społeczna bez iluzji*. Warszawa: IFiS PAN.
- Kis, János, ed. (1997): *Současná politická filosofie*. Praha: Oikoyomenh.
- Kolektiv (2002): *Slovník českého práva, I. a II. díl. 3. přepracované a rozšířené vydání*. Praha: Linde.
- Kroeber, Alfred Louis (1909): *Classificatory Systems of Relationship. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 39 (January–June, 1909), p. 77–84.

- Krueger, Allan B. (2007): *What Makes a Terrorist: Economics and the Roots of Terrorism*. Princeton: Princeton University Press.
- Kuper, Adam (1982): Lineage Theory: A Critical Retrospect. *Annual Review of Anthropology*, vol. 11, p. 71–95.
- Kymlicka, Will (2002): *Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Lamaítrová, Nicole – Quinsonová, Marie-Therèse – Sotová, Véronique (2002): *Slovník křesťanské kultury*. Praha: Garamond.
- Lambek, Michael, ed. (2001): *A Reader in the Anthropology of Religion*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Leach, Edmund R. (1954): *Political Systems of Highland Burma: A Study of Kachin Social Structure*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Levine, Nancy E. (1988): *The Dynamics of Polyandry: Kinship, Domesticity and Population on the Tibetan Border*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, Claude (1969): *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon Press.
- MacCormack, Carol P. – Strathern, Marilyn, eds. (1980): *Nature, Culture and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mace, David Robert – Mace, Vera (1959): *Marriage: East and West*. Garden City (New York): Dolphin Books, Doubleday.
- Mace, David Robert – Mace, Vera (1986): *The Sacred Fire: Christian Marriage Through the Ages*. Nashville: Abingdon Press.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (2007): *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dilech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace*. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Mareš, Miroslav (2005): *Terorismus v ČR*. Brno: Centrum strategických studií.
- Martuccelli, Danilo (2008): *Sociologie modernity: Itinerář 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Maynes, Mary Jo et al., eds. (1996): *Gender, Kinship, Power: A Comparative and Interdisciplinary History*. New York: Routledge.
- Middleton, J. – Tait, D., eds. (1958): *Tribes without Rulers: Studies in African Segmentary Systems*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Miller, David a kolektiv, eds. (2000): *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno: Barrister & Principal.
- Moore, Sally F., ed. (2005): *Law and Anthropology: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Morgan, Lewis Henry (1951): *Společenské zřízení amerických Indiánů*. Praha: Rovnost.
- Morgan, Lewis Henry (1954): *Pravěká společnost neboli Výzkumy o průběhu lidského pokroku od divoštví přes barbarství k civilizaci*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Murdock, George Peter (1949): *Social Structure*. New York: Macmillan.
- Murphy, Robert F. (1998): *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Müller, Karel (2003): *Češi a občanská společnost*. Praha: Triton.
- Needham, Rodney (1960): Descent Systems and Ideal Language. *Philosophy of Science*, vol. 27, p. 96–101.
- Needham, Rodney, ed. (1971): *Rethinking Kinship and Marriage*. ASA Monographs 11. London: Tavistock Publications.
- Needham, Rodney (1974): *Remarks and Inventions: Skeptical Essays about Kinship*. London: Tavistock Publications.
- Novák, Miroslav (1997): *Systémy politických stran*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Oakeshott, Michael J. (1991): *Rationalism in Politics and Other Essays*. 2nd ed. Indianapolis: Liberty Fund.
- Oates-Indruchová, Libora (1998): *Dívčí válka s ideologií: Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Ondrušek, Dušan, a kolektiv (2001): *Čítanka pre neziskové organizácie*. Bratislava: Centrum prevencie a riešenia konfliktov.
- Parkin, Robert (1997) *Kinship: An Introduction to Basic Concepts*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Parkin, Robert – Stone, Linda, eds. (2004): *Kinship and Family: An Anthropological Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Pasternak, Burton (1976): *Introduction to Kinship and Social Organization*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.
- Pasternak, Burton – Ember, Carol, R. – Ember, Melvin (1997): *Sex, Gender, and Kinship: A Cross-Cultural Perspective*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Pavlincová, Helena – Horyna, Břetislav, eds. (2003): *Judaismus, křesťanství, islám*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- Petrusek, Miloslav a kolektiv (1996): *Školy, směry, paradigmatata v soudobé sociologii*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Petrusek, Miloslav (2007): *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Popper, Karl R. (1994): *Otevřená společnost a její nepřátelé I: Uhranutí Platónem*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku (ISE).
- Pospíšil, Leopold (1993): Kultura – Systémy víry. *Český lid*, roč. 80, suplement.
- Post, Jerrold M. (2004): *Leaders and Their Followers in a Dangerous World: The Psychology of Political Behavior (Psychoanalysis and Social Theory)*. Ithaca: Cornell University Press.
- Post, Jerrold M. (2007): *The Mind of the Terrorist: The Psychology of Terrorism from IRA to Al-Qaeda*. New York: Palgrave Macmillan.
- Quale, Gladys Robina (1988): *A History of Marriage Systems*. Westport: Greenwood.
- Queen, Stuart Alfred – Habenstein, Robert Wesley (1974): *The Family in Various Cultures*. Philadelphia: J. B. Lippincott.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald (1965): *Structure and Function in Primitive Society*. New York: The Free Press.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald – Forde, Cyril Daryll, eds. (1950): *African Systems of Kinship and Marriage*. London: Oxford University Press.
- Rawls, John (1995): *Teorie spravedlnosti*. Praha: Victoria Publishing.
- Rektořík, Jaroslav (2001): *Organizace neziskového sektoru. Základy ekonomiky, teorie a řízení*. Praha: Ekopress.
- Robertson, Jennifer, ed. (2004): *Same-Sex Cultures and Sexualities*. Blackwell Readers in Anthropology, 6. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Rogers, Alisdair, ed. (1994): *Lidé a kultury*. Praha: Nakladatelský dům.
- Řichová, Blanka (2000): *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál.
- Salomon, Lester M. – Anheier, Helmut K. (1994): *The Emerging Sector: An Overview*. Baltimore: Johns Hopkins University.
- Sartori, Giovanni (1993): *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, Giovanni (2005): *Strany a stranické systémy*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Scott, George Ryley (1953): *Curious Customs of Sex and Marriage: An Inquiry Related to All Races and Nations from Antiquity to the Present Day*. London: Senate.
- Segalen, Martine (1986): *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, Amartya (1995): *Inequality Reexamined*. Oxford: Oxford University Press.

- Sharma, Aradhana – Gupta, Akhil, eds. (2005): *The Anthropology of the State*. Blackwell Readers in Anthropology, 9. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Scheffler, Harold W. – Lounsbury, Floyd G. (1971): *A Study in Structural Semantics: The Siriono Kinship System*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.
- Scheper-Hughes, Nancy – Bourgois, Philippe, eds. (2003): *Violence in War and Peace*. Blackwell Readers in Anthropology, 5. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Schlegel, Alice (1972): *Male Dominance and Female Autonomy: Domestic Authority in Matrilineal Societies*. New Haven: HRAF Press.
- Schneider, David M. (1968): *American Kinship: A Cultural Account*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.
- Schneider, David M. (1984): *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Skupnik, Jaroslav (2002): Manželství a sexualita z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 7. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Smith, Anthony (2003): Etnický základ národní identity. In: Miroslav Hroch, ed., *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Slon.
- Spier, Leslie (1925): The Distribution of Kinship Systems in North America. *Bulletin Bureau of American Ethnology*, University of Washington Publications in Anthropology, vol. 1, no. 2, p. 69–88, maps 1–9.
- Steiner, Henry J. – Alston, Philip – Goodman, Ryan (2008): *International Human Rights in Context*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Stephens, William N. (1963): *The Family in Cross-Cultural Perspective*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Stone, Linda (1997): *Kinship and Gender: An Introduction*. Boulder: Westview Press.
- Stone, Linda, ed. (2001): *New Directions in Anthropological Kinship*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Strathern, Marilyn (1992): *Reproducing the Future: Anthropology, Kinship and the New Reproductive Technologies*. New York: Routledge.
- Strmiska, Maxmilián (2001): *Terorismus a demokracie. Pojetí a typologie subverzivního teroristického násilí v soudobých demokraciích*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Strmiska, Maxmilián et al. (2005): *Politické strany moderní Evropy*. Praha: Portál.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Karel (1962): *Zlomky předsokratovských myslitelů*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Swift, Adam (2005): *Politická filozofie*. Praha: Portál.
- Sztompka, Piotr (2002): *Socjologia*. Kraków: Znak.
- Šamalík, František (1995): *Občanská společnost v moderním státě*. Brno: Doplněk.
- Šubrt, Jiří (2001). *Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie*. Praha: ISV nakladatelství.
- Taylor, Charles – Gutmannová, Amy, eds. (2001): *Multikulturalismus: Zkoumání politiky uznání*. Praha: Filosofia.
- Tomuschat, Christian (2003): *Human Rights. Between Idealism and Realism*. Oxford: Oxford University Press.

- Turner, Jonathan H. (2003): *The Structure of Sociological Theory*. 7th ed. New York: Wadsworth Publishing Company.
- Vincent, Andrew (1995): *Modern Political Ideologies*. 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishers.
- Waardenburg, Jacques (1999): *Bohové zblízka: Systematický úvod do religionistiky*. Brno: Georgetown – Masarykova univerzita.
- Weber, Max (1998): *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
- Westermarck, Edward A. (1922 [1897]): *The History of Human Marriage*. 3 vols., 5th ed. New York: The Allerton Book Company.
- White, Leslie Alvin (1975): *The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations*. New York: Columbia University Press.
- Whyte, Martin King (1978): *The Status of Women in Preindustrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Whyte, Martin King (1990): *Dating, Mating, and Marriage*. New York: Aldine de Gruyter.
- Wolff, Robert Paul (1970): *In Defense of Anarchism*. New York: Harper Torchbooks.
- Xenofontov, Gavriil (2007): *Sibiřští šamani a jejich ústní tradice*. Praha: Argo.
- Yack, Bernard (1997): *The Fetishism of Modernities. Epochal Self-Consciousness in Contemporary Social and Political Thought*. Notre Dame (Indiana): Notre Dame University Press.
- Zakaria, Fareed (1998): *Vzestup neliberální demokracie*. Praha: Občanský institut.
- 3.3.6. Myšlení, symbolismus, rituály, mytologie, umění**
- Alexander, Richard D. (1989): Evolution of the Human Psyche. In: Mellars, Paul A. – Stringer, Christopher B., eds., *The Human Revolution*. Princeton: Princeton University Press, p. 455–513.
- Arnason, Harvard H. (1998): *A History of Modern Art*. London: Thames and Hudson.
- Baal, Jan van (1971): *Symbols for Communication: An Introduction to the Anthropological Study of Religion*. Assen: Van Gorcum.
- Baleka, Jan (2002): *Výtvarné umění: Výkladový slovník*. Praha: Academia.
- Beckwith, Carol – Fischer, Angela (1999): *African Ceremonies*. New York: Abrams.
- Bečvář, Jindřich – Bečvářová, Martina – Vymazalová, Hana (2003): *Matematika ve starověku. Egypt a Mezopotámie*. 23. svazek edice Dějiny matematiky. Praha: Prometheus.
- Bland, David (1969): *A History of Book Illustration*. London: Faber and Faber.
- Boas, Franz (1932): *Bella Bella Tales*. New York: American Folk-Lore Society.
- Boas, Franz (1935): *Kwakiutl Culture as Reflected in Mythology*. New York: American Folk-Lore Society.
- Boddy, Janice (1989): *Wombs and Alien Spirits: Women, Men and the Zar Cult in Northern Sudan*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Bowie, Fiona (2008): *Antropologie náboženství*. Praha: Portál.
- Conkey, Margaret Wright – Soffer, Olga – Stratmann, Deborah – Jablonski, Nina G., eds. (1997): *Beyond Art: Pleistocene Image and Symbol*. San Francisco: California Academy of Sciences.
- Černý, Miroslav K. (2006): *Hudba antických kultur*. Praha: Academia.
- Delporte, Henri (1993): *L' image de la femme dans l'art préhistorique*. Paris: Picard.
- Eco, Umberto, ed.(2005): *Dějiny krásy*. Praha: Argo.
- Eco, Umberto, ed.(2007): *Dějiny ošklivosti*. Praha: Argo.
- Eisenhofer, Stefan, ed. (1997): *Kulte, Künstler, Könige in Afrika – Tradition und Moderne in Südnigeria*. Linz: Landesmuseum.
- Eliade, Mircea (2004): *Pojednání o dějinách náboženství*. Praha: Argo.
- Eliade, Mircea (2004): *Šamanismus a nejstarší techniky extáze*. Praha: Argo.
- Evans-Pritchard, Edward Evan (1965): *Theories of Primitive Religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Fornander, Abraham (2001): *Havajské mýty, pověsti a rituály*. Praha: Argo.

- Fortune, Reo F. (1932): *Sorcerers of Dobu*. London: George Routledge.
- Frobenius, Leo (1923): *Das unbekannte Afrika*. München: Oskar Beck.
- Frobenius, Leo (1928): *Dichtkunst der Kassaiden*. (Atlantis XII). Jena: E. Diederichs.
- Fuchs, Eduard (2004): *Magické čtverce aneb Od knihy I-ťing k internetové současnosti*. In: *Matematika, fyzika a vzdělávání*. Brno: VUTIUM.
- Geck, Elizabeth (1968): *Johannes Gutenberg: Vom Bleibuchstaben zum Computer*. Bad Godesberg: Inter Nationes.
- Gell, Alfred (1992): *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford: Berg.
- Gennep, Arnold van (1997): *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gibson, K. R. – Ingold, Tim, eds. (1993): *Tools, Language and Cognition in Human Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gombrich, Ernst Hans (2003): *Příběh umění*. Praha: Mladá fronta – Argo.
- Griaule, Marcel (1970): *Conversations with Ogotemmel: An Introduction to Dogon Religious Ideas*. Oxford: Oxford University Press.
- Haab, Armin (1957): *Mexican Graphic Art*. New York: George Wittenborn.
- Harvey, Graham (1997): *Contemporary Paganism: Listening People, Speaking Earth*. New York: New York University Press.
- Henker, Michael (1988): *Von Senefelder zu Daumier: Die Anfänge der litographischen Kunst*. München: K. G. Saur.
- Hind, Arthur Mayer (1985): *A History of Engraving and Etching from the 15th Century to the Year 1914*. New York: Dover Publications.
- Hřebíčková, Barbora A. (2006): *Recepty starých mistrů aneb Malířské postupy středověku*. Brno: Computer Press.
- Hütt, Wolfgang (1986): *Deutsche Malerei und Graphik 1750–1945*. Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft.
- Kneidl, Pravoslav (1989): *Z historie evropské knihy: Po stopách knih, knihtisku a knihoven*. Praha: Svoboda.
- Kolář, Jiří (1999): *Slovník metod: Okřídlený osel*. Praha: Gallery.
- Koschatzky, Walter (1973): *Die Kunst der Graphik: Technik, Geschichte, Meisterwerke*. Salzburg: Residenz Verlag.
- Král, Jindřich (1999): *Moderní knihařství: Souborné zpracování poznatků oboru*. Brno: Sursum.
- Krása, Josef (1990): *České iluminované rukopisy 13./16. století*. Praha: Odeon.
- Krejča, Aleš (1981): *Techniky grafického umění*. Praha: Artia.
- Kristeller, Paul Oskar (1921): *Kupferstich und Holzschnitt in vier Jahrhunderte*. Berlin: Bruno Cassirer.
- Kubička, Roman – Zelinger, Jiří (2004): *Výkladový slovník malířství, grafiky a restaurátorství*. Praha: Grada.
- Květ, Jan (1927): *Italské vlivy na pozdně románskou knižní malbu v Čechách*. Praha: Filosofická fakulta University Karlovy.
- Květ, Jan (1931): *Iluminované rukopisy královny Rejčky: Příspěvek k dějinám české knižní malby ve století XIV*. Praha: Česká Akademie věd a umění.
- Laming-Emperaire, Annette (1962): *La signification de l'art rupestre paléolithique: Methode d'applications*. Paris: A. et J. Picard.
- Langmuir, Erika (2000): *The Yale Dictionary of Art and Artists*. New Haven: Yale University Press.
- Lazarev, Viktor Nikitič (1981): *Svět Andreje Rubleva*. Praha: Vyšehrad.
- Leroi-Gourhan, André (1964): *Les religions de la préhistoire*. Paris: Presses Universitaires de France.

- Leroi-Gourhan, André (1964–1965): *Le geste et la parole*. Paris: A. Michel.
- Leroi-Gourhan, André (1971): *Préhistoire de l'art occidental*. Paris: Mazenod.
- Lévi-Strauss, Claude (1962): *La pensée sauvage*. Paris: Plon. (Česky: *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel, 1971.)
- Lévi-Strauss, Claude (1971): *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Lévi-Strauss, Claude (1996): *Cesta masek*. Liberec – Praha: Dauphin.
- Lévi-Strauss, Claude (1996): *Příběh rysa*. Praha: Český spisovatel.
- Lévy-Bruhl, Lucien (1999): *Myšlení člověka primitivního*. Praha: Argo.
- Lewis, David (1989): *Tajná řeč těla*. Praha: Victoria publishing.
- Lieberman, Philip (1984): *The Biology and Evolution of Language*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Linhartová, Věra (2007): *Praktická komunikace v medicíně*. Praha: Grada publishing.
- Losos, Ludvík (1994): *Techniky malby*. Praha: Aventinum.
- Loyn, Henry Royston (1991): *The Middle Ages: A Concise Encyclopaedia*. London: Thames and Hudson.
- Lülfing, Hans (1981): *Handschriften und alte Drucke*. Leipzig: Edition Leipzig.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (1993): *O tvořivosti ve vědě, politice a umění*, I–III. Brno, Boskovice – Praha: Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství Albert – Nakladatelství Svoboda-Libertas.
- Marco, Jindřich (1981): *O grafice*. Praha: Mladá fronta.
- Marshack, Alexander (1992): *The Roots of Civilization*. 2nd ed. New York: McGraw-Hill.
- Mayer, Ralph (1981): *The Artist's Handbook of Materials and Techniques*. New York: Viking Penguin.
- McDermott, Leroy (1996): Self-Representation in Upper Paleolithic Female Figurines. *Current Anthropology*, vol. 37, p. 227–275.
- Mellars, Paul A. – Gibson, Kathleen, eds. (1996): *Modelling the Early Human Mind*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Mellars, Paul A. – Stringer, Christopher B. (1989): *The Human Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Miller, Mary Ellen (1986): *The Murals of Bonampak*. Princeton: Princeton University Press.
- Mithen, Steven (1991): Ecological Interpretations of Paleolithic Art. *Proceedings of the Prehistoric Society*, vol. 57, p. 103–114.
- Mithen, Steven (1996): *The Prehistory of the Mind*. London: Thames and Hudson.
- Morphy, Howard – Perkins, Morgan (2006): *The Anthropology of Art: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Moszynska, Anna (1990): *Abstract Art*. New York: Thames and Hudson.
- Neich, Roger – Pendergrast, Mick – Pfeiffer, Krzysztof (1998): *Traditional Tapa Textiles of the Pacific*. London: Thames and Hudson.
- Nitecki, Matthew H. – Nitecki, Doris V., eds. (1994): *Origins of Anatomically Modern Humans*. New York – London: Plenum.
- Noble, William – Davidson, Iain (1996): *Human Evolution, Language, and Mind: A Psychological and Archaeological Inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petráň, Josef (1985): *Dějiny hmotné kultury*, I./svazek 1., 2. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Pfeiffer, John E. (1982): *The Creative Explosion: An Inquiry into the Origins of Art and Religion*. New York: Harper & Row.
- Quinnell, Susan (1994): *The Erotic Object: Sexuality in Sculpture from Prehistory to the Present Day*. Kidderminster: Crescent Moon Publishing.
- Rambousek, Jan (1957): *Dřevořez, dřevoryt a příbuzné techniky*. Praha: Nakladatelství československých výtvarných umělců.

- Royt, Jan (2002): *Středověké malířství v Čechách*. Praha: Karolinum.
- Royt, Jan (2006): *Slovník biblické ikonografie*. Praha: Karolinum.
- Shanks, Michael – Tilley, Christopher (1987): *Social Theory and Archaeology*. Cambridge: Polity Press.
- Skalický, Karel (2004): *V zápase s posvátnem: Náboženství v religionistickém bádání*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Slánský, Bohuslav (2003): *Technika malby, malířský a konzervační materiál*, díl I. Praha: Paseka.
- Svoboda, Jiří (1986): *Mistři kamenného dláta*. Praha: Panorama.
- Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 6. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Šišma, Pavel (2001): Arabská matematika. In: Bečvář, Jindřich a kolektiv: *Matematika ve středověké Evropě*. 19. svazek edice Dějiny matematiky. Praha: Prometheus.
- Voit, Petr (2006): *Encyklopedie knihy: Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově.
- Vymazalová, Hana (2006): *Staroegyptská matematika: Hieratické matematické texty*. 31. svazek edice Dějiny matematiky. Praha: Český egyptologický ústav.
- Walter, Mariko Namba – Fridman, Eva Jane Neumann, eds. (2004): *Shamanism: An Encyclopaedia of World Beliefs, Practices, and Culture*. 2 sv. Santa Barbara – Denver – Oxford: ABC Clio.
- Walther, Karl Klaus (1987): *Lexikon der Buchkunst und Bibliophilie*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut Leipzig.
- West, Martin Litchfield (1992): *Ancient Greek Music*. Oxford: Clarendon Press.
- West, Martin Litchfield – Pöhlmann, Egert (2001): *Documents of Ancient Greek Music*. Oxford: Clarendon Press.
- Wirth, Jean (2008): *Les marges à drôleries des manuscrits gothiques (1230–1350)*. Genève: Librairie Droz.
- Yellen, John E. (1977): *Archaeological Approaches to the Present: Models for Reconstructing the Past*. New York – London: Academic Press.
- Zelený-Atapana, Mníslav (2007): *Malá encyklopedie šamanismu*. Praha: Libri.
- 3.3.7. Sexualita**
- Abbottová, Elizabeth (2005): *Historie celibátu*. Praha: BB/art.
- Ariès, Philippe – Béjin, André, eds. (1985): *Western Sexuality: Practice and Precept in Past and Present Times*. Oxford: Blackwell.
- Ariès, Philippe – Béjin, André – Foucault, Michel, eds. (1984): *Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit: Zur Geschichte der Sexualität im Abendland*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Baker, Robin R. – Bellis, Mark A. (1995): *Human Sperm Competition: Copulation, Masturbation and Infidelity*. London: Chapman and Hall.
- Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, eds. (2001): *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Könnemann Verlagsgesellschaft mbH.

- Boddy, Janice (1989): *Wombs and Alien Spirits: Women, Men and the Zar Cult in Northern Sudan*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Borneman, Ernest (1994): *Encyklopedie sexuality*. Praha: Victoria Publishing.
- Broch-Due, Vigdis – Rudie, Ingrid – Bleie, Tone, eds. (1993): *Carved Flesh/Cast Selves: Gendered Symbols and Social Practices*. Oxford: Berg.
- Cantarella, Eva (1992): *Bisexuality in the Ancient World*. New Haven – London: Yale University Press.
- Daly, Mary (1978): *Gyn/ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. London: The Women's Press.
- Denniston, George, C. – Milos, Marilyn, F., eds. (1997): *Sexual Mutilations: A Human Tragedy*. New York: Plenum.
- Dettwyler, Katherine A. (1994): *Dancing Skeletons: Life and Death in West Africa*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Foucault, Michel (1976–1984): *Histoire de la sexualité. 1: La volonté de savoir, 2: L'usage des plaisirs, 3: Le souci de soi*. Paris: Gallimard.
- Galán, Juan Eslava (2003): *Láska a sex ve starém Řecku*. Praha: Ikar.
- Galán, Juan Eslava (2004): *Milostný život ve starém Římě*. Praha: Ikar.
- Garrison, Daniel H. (2000): *Sexual Culture in Greece*. Norman: University of Oklahoma.
- Greer, Germaine (1984): *Sex and Destiny: The Politics of Human Fertility*. London: Secker and Warburg.
- Gregersen, Edgar (1994) *The World of Human Sexuality: Behaviors, Customs, and Beliefs*. New York: Irvington Publishers.
- Hite, Shere (1976): *The Hite Report: A Nationwide Study on Female Sexuality*. New York: Macmillan.
- Hosken, Francis (1982): *The Hosken Report: Genital and Sexual Mutilation of Females*. Lexington: Woman's International News Network.
- Johnson, Marguerite – Ryan, Terry (2005): *Sexuality in Greek and Roman Society and Literature. A Sourcebook*. London – New York. Routledge.
- Karras, Ruth Mazo (2005): *Sexuality in Medieval Europe: Doing unto Others*. New York – London: Routledge.
- Kinsey, Alfred Charles et al. (1953): *Sexual Behavior in the Human Female*. New York: Grune and Stratton.
- Korbin, Jill E., ed. (1981): *Child Abuse and Neglect: Cross-Cultural Perspective*. Berkeley: University of California Press.
- Le Goff, Jacques – Truong, Nicolas (2003): *Tělo ve středověké kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- MacKay, Judith (2000): *The Penguin Atlas of Human Sexual Behavior: Sexuality and Sexual Practice Around the World*. New York – London: Penguin Books.
- Malina, Jaroslav, a kolektiv (2007): *Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy, 1: „Celý svět“ kromě euroamerické civilizace*. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Malinowski, Bronislaw (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Malinowski, Bronislaw (1929): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. (With a Preface by Henry Havelock Ellis.) London: Routledge and Kegan Paul, Ltd.
- Malinowski, Bronislaw (1962): *Sex, Culture, and Myth*. New York: Harcourt, Brace, and World.
- Malinowski, Bronislaw (1987): *The Sexual Life of Savages*. (Introduction by Annette B. Weiner). 3rd ed. Boston: Beacon Press.

- Mead, Margaret (1935): *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: William Morrow and Company.
- Mead, Margaret (1949): *Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World*. New York: William Morrow and Company.
- Otis-Cour, Leah (2002): *Rozkoš a láska: Dějiny partnerských vztahů ve středověku*. Praha: Vyšehrad.
- Perrot, Michell, ed. (1990): *A History of Private Life: From the Fires of Revolution to the Great War*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Shell-Duncan, Bettina – Herlund, Ylva, eds. (2000): *Female „Circumcision“ in Africa: Culture, Controversy, and Change*. Boulder: Lynne Rienner.
- Schmidt, Robert A. – Voss, Barbara L., eds. (2000): *Archaeologies of Sexuality*. London – New York: Routledge.
- Skaine, Rosemarie (2005): *Female Genital Mutilation: Legal, Cultural and Medical Issues*. London: McFarland.
- Skupnik, Jaroslav (2002): Manželství a sexualita z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 7. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Skupnik, Jaroslav (2007): Kultury sexuality: Západ a ženská obřízka. Kulturně antropologická perspektiva. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 33 svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Symons, Donald (1979): *The Evolution of Human Sexuality*. New York: Oxford University Press.
- Taylor, Timothy (1996): *The Prehistory of Sex: Four Million Years of Human Sexual Culture*. New York: Bantam Books.
- Vrhel, František (2002): Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 4. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Younger, John G. (2005): *Sex in the Ancient World: From A to Z*. London – New York: Routledge.
- Zvěřina, Jaroslav (2003): *Sexuologie (nejen) pro lékaře*. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Zvěřina, Jaroslav – Malina, Jaroslav (2002): Sexuologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 5. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- 3.3.8. Pohřební rity a rituály**
- Ariès, Philippe (2000): *Dějiny smrti*. I, II. Praha: Argo.
- Bahn, Paul G., ed. (1997): *Hroby, hrobky a mumie*. Praha: Argo.
- Bahn, Paul G., ed. (2002): *Vepsáno do kostí: Jak lidské ostatky odhalují tajemství mrtvých*. Praha: Mladá fronta.
- Bauer, Franz J. (1992): Von Tod und Bestattung in alter und neuer Zeit. *Historische Zeitschrift*, vol. 254, p. 1–31.
- Bernbeck, Reinhard (1997): *Theorien in der Archäologie*. Tübingen – Basel: A. Francke Verlag.
- Binski, Paul (1996): *Medieval Death: Ritual and Representation*. London: British Museum Press.

- Bravermanová, Milena – Lutovský, Michal (2001): *Hroby, hrobky a pohřebiště českých knížat a králů*. Praha: Libri.
- Corvisier, André (2002): *Tance smrti*. Praha: Volvox Globator.
- Černý, Viktor (1995): Význam tafonomických procesů při studiu pohřebního ritu. *Archeologické rozhledy*, roč. 47, s. 301–313.
- Delumeau, Jean (1997–1999): *Strach na Západě ve 14.–18. století*, I., II. Praha: Argo.
- Derwich, Mark, ed. (1997): *Śmierć w dawnej Europie*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Filip, Jan (1966): *Encyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, I, II. Praha: Academia.
- Gennep, Arnold van (1997): *Přechodové rituály: Systematické studium rituálů*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gurevič, Aron (1996): *Nebe, peklo, svět*. Praha: H & H.
- Kastenbaum, Robert (2003): *Macmillan Encyclopedia of Death and Dying*, I, II. New York: Thoivisoim Gale.
- Kolmaš, Josef (2003): Smrt a pohřbívání u Tibetánů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 12. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Krekovič, Eduard, ed. (1993): *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Slovenská archeologická a národopisná spoločnosť.
- Lecouteux, Claude (1997): *Přízraky a strašidla středověku*. Praha: Volvox Globator.
- Lexikon des Mittelalters I–IX* (1999). Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Lutovský, Michal (1996): *Hroby předků: Sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha: Academia.
- Lutovský, Michal (1997): *Hroby knížat*. Praha: Set Out.
- Maiello, Giuseppe (2004): *Vampyrismus v kulturních dějinách Evropy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Meyer-Orlac, Renate (1982): *Mensch und Tod: Archäologischer Befund- Grenzen der Interpretation*. Hohenschäftlarn: Klaus Renner Verlag.
- Navrátilová, Alexandra (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Novotný, Bohumil, a kolektiv (1986): *Encyklopédia archeológie*. Bratislava: Obzor.
- Obuchová, Lubica (1998): *Svět živých a svět mrtvých*. Praha: Česká orientalistická společnost.
- Ohler, Norbert (2001): *Umírání a smrt ve středověku*. Praha: H & H.
- Siliotti, Alberto, ed. (2001): *Příbytky věčnosti: Hrobky, chrámy, pohřebiště*. Dobřejovice: Rebo Productions.
- Schmitt, Jean-Claude (2002): *Revenanti: Živí a mrtví ve středověké společnosti*. Praha: Argo.
- Smetánka, Zdeněk (2003): *Archeologické etudy*. Praha: Knihnice Dějin a současnosti.
- Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Unger, Josef (2002): Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 9. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Unger, Josef (2005): Zacházení s těly zemřelých v 1. až 18. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty*

antropologie a „příbuzných“ oborů, 25. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Vachala, Břetislav (2005): Abúsír – staroegyptské královské pohřebiště. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 27. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

3.4. Kulturní areály světa

3.4.1. Areál africký

Balandier, Georges (1967): *Anthropologie politique*. Paris: Presses Universitaires de France.

Balandier, Georges, ed. (1968): *Dictionnaire des civilisations africaines*. Paris: Fernand Hazan.

Balandier, Georges (2005): *Civilisation et puissance*. Paris: L'Aube.

Beckwith, Carol – Fischer, Angela (1999): *African Ceremonies*. New York: Abrams.

Bohannon, Paul – Curtin, Philip (1995): *Africa & Africans*. Prospect Heights (Illinois): Waveland Press.

Brenzinger, Matthias, ed. (1998): *Endangered Languages in Africa*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag.

Budil, Ivo T. (2006): *Válka Zuluů: Britsko-zulská válka v roce 1879*. Praha: Triton.

Černý, Viktor (2006): *Lidé od Čadského jezera*. Praha: Academia.

Ehret, Christopher (1974): *Ethiopians and East Africans: The Problem of Contacts*. Nairobi: East African Publishing House.

Ehret, Christopher – Posnansky, Marc, eds. (1982): *The Archaeological and Linguistic Reconstruction of African History*. Los Angeles: University of California Press.

Eisenhofer, Stefan, ed. (1997): *Kulte, Künstler, Könige in Afrika – Tradition und Moderne in Südnigeria*. Linz: Landesmuseum.

Evans-Pritchard, Edward E. – Fortes, Meyer, ed. (1940): *African Political Systems*. London: Oxford University Press.

Freeman, Dena – Pankhurst, Alula, eds. (2003): *Peripheral People: The Excluded Minorities of Ethiopia*. Asmara: Red Sea Press.

Gibbs, James L. (1965): *Peoples of Africa*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Hrbek, Ivan, ed. (1966): *Dějiny Afriky*, 1, 2. Praha: Mladá fronta.

Isichei, Elisabeth (1995): *A History of Christianity in Africa*. London: SPCK.

Kandert, Josef (1984): *Afrika*. Praha: Mladá fronta.

Radcliffe-Brown, Alfred R. – Forde, Darryll (1987): *African Systems of Kinship and Marriage*. London – New York: KPI.

Trimingham, John S. (1949): *Islam in the Sudan*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1952): *Islam in Ethiopia*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1962): *A History of Islam in West Africa*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1964): *Islam in East Africa*. London: Oxford University Press.

Trimingham, John S. (1968): *The Influence of Islam upon Africa*. New York: Frederick A. Praeger.

Weekes, Richard V. (1991): *Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey*. London: Aldwych Press.

Wolf, Josef (1963): *Přehled národů Afriky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Wolf, Josef (1968): *Etnografie Afriky: Úvod do studia kultury a společnosti*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

3.4.2. Areál arabsko-islámský

- Fleissig, Jiří – Bahbouh, Charif (1993): *Malá encyklopedie islámu*. Praha: Nakladatelství Dar Ibn Rushd.
- Grube, Ernst J. (1973): *Umění světa. Islámské umění*. Praha: Artia.
- Islám a jeho svět* (1995). Brno: Moravské zemské muzeum.
- Islám a jeho svět* (1995). Brno: Moravské zemské muzeum, 1995.
- Kropáček, Luboš (1993): *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad.
- Kropáček, Luboš – Gombár, Eduard – Marková, Dagmar (1999): *Variace na korán: Islám v diaspoře*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Křikavová, Adéla – Mendel, Miloš – Müller, Zdeněk (1990): *Islám: Ideál a skutečnost*. Praha: Panorama.
- Oliverius, Jaroslav (1995): *Moderní literatury arabského Východu*. Praha: Karolinum.
- Oliverius, Jaroslav (1995): *Svět klasické arabské literatury*. Brno: Atlantis.
- Robinson, Francis (1996): *Svět islámu: Kulturní atlas*. Praha: Knižní klub.
- Slovník: Judaismus, křesťanství, islám* (1994). Praha: Mladá fronta.
- Tauer, Felix (1984): *Svět islámu: Jeho dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad.
- Petráček, Karel (1977): *Básníci pouště: Arabská poetika devíti století*. Praha: Československý spisovatel.
- Walther, Wiebke (1980): *Die Frau im Islam*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- 3.4.3. Areál cirkumpolární**
- Bogoras, Waldemar (1904–1909): *The Chukchee*. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History, vol. 11. Leiden – New York: E. J. Brill – G. E. Stechert & Co.
- Brzáková, Pavlína (2004): *Modřínová duše – sibiřský cestopis*. Praha: Eminent.
- Burch, Ernest S. – Burch Jr, Ernest S. (2005): *Alliance and Conflict: The World System of the Inupiaq Eskimos*. University of Nebraska Press.
- Czaplicka, Maria Antonina (1914): *Shamanism in Siberia: Excerpts from Aboriginal Siberia*. Oxford: Clarendon Press.
- Dioszegi, Vilmos, ed. (1968): *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Diószegi, Vilmós – Hoppál, Mihály, eds. (1978): *Shamanism in Siberia*. Budapešť: Akadémiai Kiadó.
- Dolgich, B. O. (1950): *Rodovo-plemennoj sostav narodov Sibiri*. Moskva.
- Donner, Kai (1926): *Bei den Samojuden in Siberien*. Stuttgart: Strecker und Schröder.
- Ford, James A. (1959): Eskimo Prehistory in the Vicinity of Point Barrow, Alaska. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 47, no. 1. New York: American Museum of Natural History.
- Hoppál, Mihály, ed. (1984): *Shamanism in Eurasia*. Göttingen: Edition Herodot.
- Hultkrantz, Ake – Bäckman, Louise (1978): *Studies in Lapp Shamanism*. Stockholm: Almquist & Wiksell International.
- Hultkrantz, Ake (1998): *Domorodá náboženství Severní Ameriky – Síla vizí a plodnosti*. Praha: Prostor.
- Jochelson, Waldemar (1905): *The Koryaks*. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History, vol. 6. Leiden – New York: E. J. Brill – G. E. Stechert & Co.
- Jochelson, Waldemar (1910): *The Yukaghir and Yukaghirized Tungus*. The Jesup North Pacific Expedition. Memoir of the American Museum of Natural History, sv. 9. Leiden – New York: E. J. Brill – G. E. Stechert & Co.
- Jochelson, Waldemar (1933): *History, Ethnology, and Anthropology of the Aleut*. Washington: Carnegie Institution of Washington.

- Larsen, Helge – Rainey, Froelich (1948): Ipiutak and the Arctic Whale Hunting Culture. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 42. New York: American Museum of Natural History.
- Rasmussen, Knud (1908): *The People of the Polar North*. Edited by G. Herring.
- Rasmussen, Knud (1921): *Greenland by the Polar Sea: The Story of the Thule Expedition from Melville Bay to Cape Morris Jesup*. Trans by Asta and Rowland Kenny. Published by W. Heinemann.
- Salminen, Tapani – Janhunen, Juha (1993–1999): *UNESCO Red Book on Endangered Languages in Northeast Asia*. Podle: http://www.helsinki.fi/~tasalmin/nasia_report.html; staženo: 14. 3. 2007.
- Stehnberg, Lev (1999): The Social Organization of Gilyak. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 82. New York: American Museum of Natural History.
- Vitebsky, Piers (2005): *Reindeer People: Living with People and Spirits in Siberia*. London – New York – Toronto – Sydney: Harper Perennial.
- Xenofontov, Gavriil (2001): *Sibiřští šamani a jejich ústní tradice*. Praha: Argo.
- Wissler, Clark (1918): Archaeology of the Polar Eskimo. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, vol. 22, no. 3. New York: American Museum of Natural History.
- 3.4.4. Areál čínský**
- Adams, Ruth, ed. (1966): *Contemporary China*. New York: Pantheon Books. A Division of Random House.
- Bakešová, Ivana – Fürst Rudolf – Heřmanová, Zdenka (2004): *Dějiny Taiwanu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Birrellová, Anne (2006): *Čínské mýty*. Praha: Levné knihy Kma.
- Blunden, Caroline – Elvin, Mark (1997): *Svět Číny*. Praha: Knižní klub.
- Bodde, Derk (1991): *Chinese Thought, Society, and Science: The Intellectual and Social Background of Science and Technology in Pre-Modern China*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Böttger, Walter (1984): *Kultura ve staré Číně*. Praha: Panorama.
- Creel, Herrlee Glessner (1937; 1967): *The Birth of China: A Study of the Formative Period of Chinese Civilization*. New York: Reynal and Hitchcock, 1937; New York: Ungar, 1967 (6. reprint).
- Das Alte China: Menschen und Götter im Reich der Mitte 5000 v. Chr.–220 n. Chr.* (1995). München: Hirmer Verlag.
- Dillon, Michael (1979): *Dictionary of Chinese History*. London: Frank Cass.
- Eberhard, Wolfram (1967): *Guilt and Sin in Traditional China*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Eberhard, Wolfram (2001): *Lexikon čínských symbolů: Obrázková řeč Číny*. Praha: Volvox Globator.
- Ebrey, Patricia (1989): *The Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairbank, John K., ed. (1978): *The Cambridge History of China*. Volume 10: Late Ch'ing 1800–1911, Part 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fairbank, John King (1998): *Dějiny Číny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Fung Yu-lan (1952–1953): *A History of Chinese Philosophy*. Vol. I: *The Period of the Philosophers (from the Beginnings to Circa 100 B. C.)*. Vol. II: *The Period of Classical Learning (from the Second Century B. C. to the Twentieth Century A. D.)*. Princeton: Princeton University Press.
- Gernet, Jacques (1972): *Le monde chinois*. Paris: Librairie Armand Colin.

- Gernet, Jacques (1989): *A History of Chinese Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guter, Josef (2005): *Bohové a symboly staré Číny. Slovník čínské mytologie*. Praha: Nakladatelství Brána.
- Heroldová, Helena (2008): *Čína. Dějiny odívání*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Chang, Kwang-chih (1976): *Early Chinese Civilization: Anthropological Perspectives*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Chang, Kwang-chih (1977): *The Archaeology of Ancient China*. New Haven (Connecticut) – London: Yale University Press.
- Chang, Kwang-chih (1983): *Art, Myth, and Rituals: The Path to Political Authority in Ancient China*. Cambridge (Massachusetts) – London: Harvard University Press.
- Chavannes, Edouard (1967): *Les mémoires historiques de Sse-ma Ts'ien*. 5 vols. rééd. Paris: E. Leroux. (1re éd. 1895–1905.)
- Jia Lanpo (Tia Lan-pcho) (1980): *Early Man in China*. Peking: Foreign Languages Press.
- Jian Bozan – Shao Xunzheng – Hu Hua (1986): *A Concise History of China*. Peking: Foreign Languages Press.
- Kamenarovič, Ivan P. (2001): *Klasická Čína*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kolmaš, Josef – Malina, Jaroslav (2004): *Čína z antropologické perspektivy*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 21. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Král, Oldřich (2005): *Čínská filosofie: Pohled z dějin*. Lásenice: Maxima.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Liščák, Vladimír, ed. (1996): *Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen*. Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing.
- Liščák, Vladimír (2002): *Čína*. Praha: Libri (Stručné dějiny států, 2).
- Liščák, Vladimír (2003): *Taiwan*. Praha: Libri (Stručné dějiny států, 8).
- Loewe, Michael – Shaughnessy, Edward L., eds. (1999): *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 B. C.* New York: Cambridge University Press.
- Lomová, Olga – Yeh Kuo-liang (2005): *Ach běda přeběda: Oplakávání mrtvých ve středověké Číně*. Praha: DharmaGaia.
- Malina, Jaroslav (1994; 2004): *První císař: Tvůrce Číny a osmého divu světa*. Brno – Boskovice – Praha: Nakladatelství Albert – Nakladatelství Jota – Nakladatelství Svoboda, 1994; 2., doplněné a přepracované vydání. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2004.
- Needham, Joseph (with the Research Assistance of Wang Ling) (1954): *Science and Civilisation in China*. Volume I: *Introductory Orientations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1971): *Science and Civilisation in China*. Volume IV: *Physics and Physical Technology*. Part 3: *Civil Engineering and Nautics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1983): *Science and Civilisation in China*. Volume V, Part 5: *Spagyric Discovery and Invention: Physiological Alchemy. Sexuality and the Role of Theories of Generation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Needham, Joseph, ed. (1984): *Science and Civilisation in China*. Volume VI: *Biology and Biological Technology*. Part 2: *Agriculture*, by Francesca Gray. Cambridge: Cambridge University Press.
- Obuchová, Lubica (1999): *Číňané 21. století. Dějiny – tradice – obchod*. Praha: Academia.
- Obuchová, Lubica (2000): *Čínské symboly*. Praha: Grada Publishing.

- Olivová, Lucie – Xu Shu'an (2000): *Vývoj správního systému v Číně*. Praha: Univerzita Karlova – nakladatelství Karolinum.
- Olivová, Lucie, ed. (2003): *Zkouškový systém na Dálném východě*. Praha: Česká orientalistická společnost.
- Olivová, Lucie (2005). *Tabák v čínské společnosti, 1600–1900*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Olivová, Lucie, ed. (2006): *Klenoty čínské literatury*. Praha: Portál.
- Olivová, Lucie (2007): *Čínské pohádky*. Praha: Vltavín.
- Olivová, Lucie (2008): *Tradiční čínská architektura*. Praha: Dokořán.
- Ošanin, Ija Michajlovič, ed. (1983): *Boľšoj kitajsko-russkij slovar'*. Tom 1: *Geografičeskije nazvanija. Chronologičeskije tablicy. Devizy carstvovanij. Kalendar'. Tablicy měř i vesov. Obichodnyje cifry. Ukazatěli ieroglifov: po 4 uglam, ključevoj, fonetičeskij*. Moskva: Nauka.
- Overmyer, Daniel L. (1986): *Religions of China: The World as a Living System*. San Francisco: Harper and Row.
- Overmyer, Daniel L. (1998): *Náboženství Číny*. Praha: Prostor.
- Palát, Augustin – Průšek, Jaroslav (2001): *Středověká Čína: Společnost a zvyky v době dynastií Sung a Jiian*. Praha: DharmaGaia.
- Scarpari, Maurizio (2000): *Starověká Čína: Čínská civilizace od počátků k dynastii Tchang*. Dobřejojvice: Rebo Productions CZ.
- Shaughnessy, Edward L., ed. (2001): *Čína: Země nebeského draka*. Praha: Knižní klub.
- Swann, Peter C. (1970). *Umění Číny, Koreje a Japonska*. Praha: Odeon.
- Twitchett, Denis, ed. (1979): *The Cambridge History of China. 3: Sui and T'ang China, 589–906*. Part I. Cambridge: Cambridge University Press.
- Twitchett, Denis – Fairbank, John King, ed. (1979): *The Cambridge History of China, 10 vols*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Twitchett, Denis – Loewe, Michael, ed. (1986): *The Cambridge History of China. 1: The Ch'in and Han Empires (221 B. C.–A. D. 220)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Velvyslanectví Čínské lidové republiky v České republice, ed. (2003): *Čína 2003*. Zpracováno na základě materiálů nakladatelství New Star Publishers v Pekingu. Praha: Futura.
- Wan Kuo-ting (1956; 1958): *Čung-kuo li-š' ti-nien-piao*. [Chronologické tabulky k čínským dějinám]. Peking: Šang-wu jin-šu-kuan, 1956 (1. vydání), 1958 (4. dotisk) (čínsky).
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie. Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Wilhelm, Hellmut, (1969). *Společnost a stát v Číně*. Praha: Svoboda.
- 3.4.5. Areál euroamerický**
- Anderson, Bonnie – Zinsser, Judith P. (1988): *A History of Their Own: Women in Europe From Prehistory to the Present*. London: Penguin.
- Ariès, Philippe – Béjin, André, eds. (1985): *Western Sexuality: Practice and Precept in Past and Present Times*. Oxford: Blackwell.
- Ariès, Philippe – Béjin, André – Foucault, Michel, eds. (1984): *Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit: Zur Geschichte der Sexualität im Abendland*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1985): *Histoire de la vie privée: I. De l'antiquité à l'an mil*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1985): *Histoire de la vie privée: II. De l'Europe féodale à la Renaissance*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1986): *Histoire de la vie privée: III. De la renaissance aux Lumières*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1986): *Histoire de la vie privée: IV. De la Révolution à la Grande Guerre*. Paris: Editions du Seuil.
- Ariès, Philippe – Duby, Georges (1987): *Histoire de la vie privée: V. De la Première Guerre*

- mondiale à nos jours*. Paris: Editions du Seuil.
- Bellinger, Gerhard J. (1998): *Sexualita v náboženstvích světa*. Praha: Academia.
- Beneš, Jan (1994): *Člověk*. Praha: Mladá fronta.
- Burian, Jan (1994): *Římské impérium: Vrchol a proměny antické civilizace*. Praha: Svoboda – Libertas.
- Burian, Jan – Oliva, Pavel (1984): *Civilizace starověkého Středomoří*. Praha: Svoboda.
- Denzler, Georg (1999): *Zakázaná slast: Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*. Praha: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Dülmen, Richard van (1999): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl 1. *Dům a jeho lidé*. Praha: Argo.
- Dülmen, Richard van (2007): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl 2. *Město a vesnice*. Praha: Argo.
- Dülmen, Richard van (2007): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. Díl 3. *Náboženství, magie, osvícenství*. Praha: Argo.
- Eco, Umberto (1998): *Umění a krása ve středověké estetice*. Praha: Argo.
- Flacelière, Robert (1981): *Život v době Periklově*. Praha: Odeon.
- Foucault, Michel (1976–1984): *Histoire de la sexualité*. 1: La volonté de savoir, 2: L'usage des plaisirs, 3: Le souci de soi. Paris: Gallimard.
- Haywood, John, a kolektiv (1998): *Encyklopedie historie světa*. Praha: Nakladatelství Columbus.
- Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Stloukal, Milan (1990): *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Hošek, Radislav (1972): *Země bohů a lidí: Pohledy do řeckého dávnověku*. Praha: Svoboda.
- Kolektiv (1973): *Encyklopedie antiky*. Praha: Academia.
- Kolektiv (1974): *Slovník antické kultury*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Le Goff, Jacques, ed. (1999): *Středověký člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad.
- Lucie-Smith, Edward (1997): *Ars Erotica: An Arousing History of Erotic Art*. London: George Weidenfeld and Nicolson Ltd, The Orion Publishing Group.
- Macura, Vladimír, a kolektiv (1988): *Slovník světových literárních děl*. 2 svazky. Praha: Odeon.
- Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard (1982): *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Chicago: University of Chicago Press.
- Možný, Ivo (1990): *Moderní rodina: Mýty a skutečnost*. Brno: Blok.
- Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo (1993): *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno: Georgetown.
- Pečírka, Jan, ed. (1979): *Dějiny pravěku a starověku*, I, II. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Seibt, Ferdinand (2000): *Lesk a bída středověku*. Praha: Mladá fronta.
- Slovník antické kultury* (1974). Praha: Svoboda.
- 3.4.6. Areál indický**
- Baines, Athelstane (1912): *Ethnography (Castes and Tribes)*. Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde, II. Band, 5. Heft. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Bayly, Susan (1999; 2001): *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*. The New Cambridge History of India IV, 3. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bryant, Edwin (2001; 2002): *The Quest for the Origins of Vedic Culture: The Indo-Aryan Migration Debate*. London – New York: Oxford University Press 2001; indické vydání, New Delhi 2002.
- Bryant Edwin F. – Patton Laurie L. (2005): *The Indo-Aryan Controversy. Evidence and Interference in Indian History*. London – New York: Routledge.
- Conze, Edward (1997): *Stručné dějiny buddhismu*. Brno: Jota.

- Dumont, Louis (1966; 1980): *Homo hierarchicus. Le système des castes et ses implications*. Paris: Editions Gallimard. (Revidované anglické vydání, *Homo Hierarchicus. The Caste System and Its Implications*. Chicago – London: The University of Chicago Press 1980.)
- Erdosy, George, ed. (1995; 1997): *The Indo-Aryans. Language, Material Culture and Ethnicity*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.; 1. indické vydání, New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
- Farmer, Steve – Sproat, Richard – Witzel, Michael (2004): The Collapse of the Indus-Script Thesis: The Myth of a Literate Harappan Civilization. *Electronic Journal of Vedic Studies*, vol. 11, no. 2, p. 19–57.
- Filipský, Jan (1989): *M. K. Gándhí*. Edice Medailóny. Praha: Horizont.
- Filipský, Jan (1998): *Encyklopedie indické mytologie: Postavy indických bájí a letopisů*. Praha: Libri.
- Filipský, Jan – Vacek, Jaroslav (1970): *Ašóka*. Praha: Svoboda.
- Filipský, Jan – Knotková-Čapková, Blanka – Marek, Jan – Vavroušková, Stanislava (2003): *Dějiny Bangladéše, Bhútánu, Malediv, Nepálu, Pákistánu a Šrí Lanky*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Fišer, Ivo (1967; 1989): *Indian Erotics of the Oldest Period*. Acta Universitatis Carolinae, Philologica, XIV. Praha: Universita Karlova; reprint New Delhi: Gaurav Publishing House, 1989.
- Fišer, Ivo (1992; 2000): *Filosofická koncepce nejstaršího buddhismu*. Praha: DharmaGaia, reprint 2000.
- Fuller, Christopher John (1992): *The Camphor Flame. Popular Hinduism and Society in India*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Gordon, Raymond G., Jr., ed. (2005). *Ethnologue: Languages of the World*, 15th ed. Dallas, (Texas): SIL International. Online <http://www.ethnologue.com>.
- Joardar, Biswanath (2003): *Anthropology in the Making: The Indian Experience*. New Delhi: Inter-India Publications.
- Johnson, Gordon (1998): *Svět Indie*. Praha: Knižní klub – Balios.
- Karttunen, Klaus (1989): *India in Early Greek Literature*. Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Karttunen, Klaus (1997): *India and the Hellenistic World*. Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Karve, Irawati (1990): *Kinship Organization in India*. 3rd ed. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
- Kaur Singh, Nikky-Guninder (1998): *Sikhismus*. Světová náboženství. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Knížková, Hana a kolektiv (1997): *Indie: Bohové a lidé*. Brno: Moravské zemské muzeum – Nakladatelství Svan.
- Knotková, Blanka (2005): *Bangladéš*. Ediční řada Stručná historie států. Praha: Libri.
- Kolenda, Pauline (1978): *Caste in Contemporary India: Beyond Organic Solidarity*. Menlo Park (California): Benjamin/Cummings Pub. Co.
- Kolenda, Pauline (1981): *Caste, Cult, and Hierarchy: Essays on the Culture of India*. Meerut: Folklore Institute – New Delhi: Sole Distributors, Manohar Book Service.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhrě a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Lesný, Vincenc (1948; 1995): *Buddhismus*. Praha: Samcovo knihkupectví. 2. vydání, Olomouc: Votobia.
- Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (1996). Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing.
- Mandelbaum, David G. (1972; 2003): *Society in India*. Vol. I. Continuity and Change, Vol. II. Change and Continuity. Bombay: Popular Prakashan. Reprint 1. indického vydání, 2003.
- Marek, Jan (2002): *Pákistán*. Ediční řada Stručná historie států, sv. 5. Praha: Libri.

- McGreal, Ian P., ed. (1998): *Velké postavy východního myšlení: Slovník myslitelů*. Praha: Prostor.
- Michaels, Axel (1998; 2004): *Der Hinduismus: Geschichte und Gegenwart*. München: C. H. Beck Verlag. (Anglický překlad, *Hinduism. Past and Present*: Princeton – Oxford: Princeton University Press.)
- Miltner, Vladimír (2001): *Vznik a vývoj buddhismu*. Praha: Vyšehrad.
- Miltner, Vladimír (2002): *Malá encyklopedie buddhismu*. 2. vydání. Praha: Libri.
- Nágárdžuna (2000): *Strom moudrosti: Prameny staroindického myšlení*. Přeložil Pavel Poucha. Přebásnil Pavel Eisner. Doslov napsal Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Garamond.
- Preinhaelterová, Hana (1997): *Hinduista od zrození do zrození*. Praha: Vyšehrad.
- Quigley, Declan (1993; 2001): *The Interpretation of Caste*. Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology. New Delhi: Oxford University Press. 3. reprint indického vydání, 2001.
- Sahay, Keshari N. (1999): *Social Anthropology in India. (Some Fascinating and Unexplored Dimensions.)* New Delhi: Commonwealth Publishers.
- Sharma, Ram Sharan (1999; 2001): *Advent of the Aryans in India*. New Delhi: Manohar, reprint 2001.
- Schumann, Hans Wolfgang (2008): *Svět buddhistických obrazů*. Praha: Academia.
- Smith, Brian K. (1994): *Classifying the Universe. The Ancient Indian Varna System and the Origins of Caste*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Snesarev, Andrej Jevgenjevič (1981): *Etnografičeskaja Indija*. Moskva: Nauka.
- Srinivas, M. N. (1996; 2001): *Village, Caste, Gender and Method. Essays in Indian Social Anthropology*. New Delhi: Oxford University Press. 2. reprint indického vydání, 2001.
- Strnad, Jaroslav – Filipický, Jan – Holman, Jaroslav – Vavroušková, Stanislava (2003): *Dějiny Indie*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Trautmann, Thomas R. (1981; 1996): *Dravidian Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press; indické vyd., New Delhi: Vistaar Publications, 1995, reprint 1996.
- Trautmann, Thomas R. (2005; 2006): *The Aryan Debate*. New Delhi: Oxford University Press, reprint 2006.
- Tyler, Stephen A. (1986): *India: An Anthropological Perspective*. Illinois: Waveland Press.
- Uberoi, Patricia, ed. (2002): *Family, Kinship and Marriage in India*. Oxford in India Readings in Sociology and Social Anthropology. 5th ed. New Delhi: Oxford University Press.
- Vanina, Je. Ju. (2000): *Indija: strana i jeho regiony*. Moskva: Editorial URSS.
- Wanguová, Madhu Bazaz (1996): *Buddhismus*. Světová náboženství. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Werner, Karel (1996): *Malá encyklopedie hinduismu*. Brno: Atlantis.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Wheeler, sir Robert Eric Mortimer (1973): *Dávná civilizace v údolí Indu*. Praha: Mladá fronta.
- Zbavitel, Dušan (1985): *Starověká Indie*. Praha: Panorama.
- Zbavitel, Dušan (1993): *Hinduismus a jeho cesty k dokonalosti*. Praha: DharmaGaia.
- Zbavitel, Dušan (1997): *Otazníky starověké Indie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Zbavitel, Dušan – Krása, Miloslav – Marková, Dagmar (1997): *Indie a Indové: Od dávnověku k dnešku*. Praha: Vyšehrad.
- Zbavitel, Dušan – Merhautová, Eliška – Filipický, Jan – Knížková, Hana (1986; 1997): *Bohové s lotosovými očima: Hinduistické mýty v indické kultuře tří tisíciletí*. Praha: Vyšehrad.
- Zbavitel, Dušan – Vacek, Jaroslav (1996): *Průvodce dějinami staroindické literatury*. Třebíč: Arca JiMfa.

3.4.7. Areál japonský

- Bary, Theodore de, ed. (1958): *Sources of Japanese Tradition*, Volume II. New York: Columbia University Press.
- Benedict, Ruth (1946): *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston: Houghton Mifflin.
- Boháčková, Libuše – Winkelhoferová, Vlasta (1987): *Vějíř a meč*. Praha: Panorama.
- Cvetov, Vladimír Jakovlevič (1989): *Japonské otazníky*. Praha: Svoboda.
- Hilská, Vlasta (1953): *Dějiny a kultura japonského lidu*. Praha: ČSAV.
- Kodansha Encyclopedia of Japan* (1983). Tokio: Kodansha.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Mason, Richard H. P. – Caiger, John G. (2007): *Dějiny Japonska*. Praha: Fighters Publications.
- Nihongi. Kroniky Japonska* (1982). In: Vrbenský, Jaroslav, ed. (1982): *Prameny života. Obraz člověka a světa ve starých kulturách*. Praha: Vyšehrad, 1982.
- Skřivan, Aleš (1990): *Pád Nipponu*. Praha: Mladá fronta.
- Slabý, Zdeněk Karel (1994): *Japonské reflexe*. Praha: Knižní klub.
- Statler, Oliver (1982): *Japanese Inn*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Švarcová, Zdenka (1999): *Vesmír v nás: Inspirace a útěcha v japonském jazyce a literatuře*. Praha: Academia.
- Thoma, Zdeněk (1987): *Toulky po Japonsku*. Praha: Panorama.
- Tisovský, Vladimír (1986): *Japonsko*. Praha: Svoboda.
- Vasiljevová, Zdeňka (1986): *Dějiny Japonska*. Praha: Svoboda.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Winkelhöferová, Vlasta – Löwensteinová, Miriam (2006): *Encyklopedie mytologie Japonska a Koreje*. Praha: Nakladatelství Libri.
- 3.4.8. Areál jihovýchodní Asie**
- Baharuddin, Shamsul Amri, ed. (2001): *Social Anthropology of the Malays: Collected Essays of M. G. Swift*. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Bečka, Jan (2007): *Dějiny Barmy*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Carey, Peter (1997): *Burma: The Challenge of Change in a Divided Society*. New York: Macmillan Press.
- Chandler, David Porter (1992): *A History of Cambodia*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Dubovská, Zorica – Petruš, Tomáš – Zbořil, Zdeněk (2005): *Dějiny Indonésie*. Edice Dějiny států. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Evers, Hans-Dieter, ed. (1969): *Loosely Structured Social System: Thailand in Comparative Perspective*. New Haven: Yale University Press.
- Geertz, Hildred – Geertz, Clifford (1975): *Kinship in Bali*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Gregerson, Marilyn – Sterner, Joyce, ed. (1997): *Kinship and Social Organization in Irian Jaya: A Glimpse of Seven Systems*. Jayapura, Irian Jaya: Cenderawasih University – Dallas (Texas): Summer Institute of Linguistics.
- Guillermo, Artemio R. – May Kyi Win (2005): *Historical Dictionary of the Philippines*. 2nd ed. Lanham: Scarecrow.
- Hinton, Alexander, ed. (2002): *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*. Berkeley: University of California Press.
- Hobart, Angela – Ramseyer, Urs – Leemann Albert (1996): *The Peoples of Bali*. Oxford: Blackwell.
- Jankovec, Milan (1969): *Jihovýchodní Asie*. Učební texty vysokých škol. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Jacq-Hergoualc'h, Michel (2005): *Zlatý věk Siamu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

- Jocano, Felipe Landa (2002): *Filipino Social Organization: Traditional Kinship and Family Organization*. Manila: PUNLAD Research House.
- Jocano, Felipe Landa (2003): *Filipino Indigenous Ethnic Communities: Patterns, Variations and Typologies*. Manila: PUNLAD Research House.
- Kapur-Fic, Alexandra R. (1998): *Thailand. Buddhism, Society and Women*. New Delhi: Abhinav Publications.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhrně a střetání*. Z angličtiny přeložil Jiří Kašpar. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- LeBar, Frank M. – Suddard, Adrienne, ed. (1960): *Laos: Its People, Its Society, Its Culture*. New Haven: Human Relations Area Files Press.
- Leach, Edmund R. (1954): *Political Systems of Highland Burma: A study of Kachin Social structure*. London: Athlone.
- Mabbett, Ian – Chandler, David Porter (2000): *Khmerové*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Martin, Marie Alexandrine (1994): *Cambodia: A Shattered Society*. Berkeley: University of California Press.
- Müllerová, Petra (2004): *Vietnam*. Ediční řada Stručná historie států. Praha: Libri.
- Müllerová, Petra (2005): *Legendy starého Tonkinu*. Praha: Triton.
- Müllerová, Petra (2008): *Příběh tonkinského dřvořezu / The Story of the Tonkin Prints*. Praha: Dauphin.
- Nožina, Miroslav (2006): *Koza, která žere hady: Výpravy za původními obyvateli džunglí Kambodže a Kalimantanu*. Brno: Jota.
- Opl, Miroslav (1989): *Hledání Indonésie*. Praha: Panorama.
- Ovesen, Jan – Trankell, Ing-Britt – Öjendal, Joakim (1996): *When Every Household is an Island: Social Organization and Power Structures in Rural Cambodia*. Uppsala: Uppsala University.
- Potter, Jack M. (1976): *Thai Peasant Social Structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Reuter, Thomas Anton (2002): *Custodians of the Sacred Mountains: Culture and Society in the Highlands of Bali*. Honolulu (Hawaii): University of Hawai'i Press.
- Seekins, Donald M. (2006): *Historical Dictionary of Burma (Myanmar)*. Lanham: Scarecrow.
- Sellato, Bernard (2002): *Innermost Borneo: Studies in the Dayak Cultures*. Singapore: Singapore University Press.
- Smith, Harold Eugene – Nieminen, Gayla S. – May Kyi Win (2005): *Historical Dictionary of Thailand*. 2nd ed. Lanham: Scarecrow.
- Smith, Martin (1994): *Ethnic Groups in Burma: Development, Democracy and Human Rights*. London: Anti-Slavery International.
- Terwiel, B. J., ed. (1984): *Buddhism and Society in Thailand*. Gaya: Centre for Southeast Asian Studies.
- Truong Thanh-Dam (1990): *Sex, Money and Morality: Prostitution and Tourism in Southeast Asia*. London: Zen Books.
- Unger, Ann Helen – Unger, Walter (1999): *Laos: A Country Between Yesterday and Tomorrow*. München: Hirmer.
- Von der Mehden, Fred R. (1986): *Religion and Modernization in Southeast Asia*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Wyatt, David K. (2004): *Dějiny Thajska*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Zvolánek, Pavel (2004): *Neznámá Indonésie*. Praha: JS Partner.
- 3.4.9. Areál korejský**
- Bařinka, Jaroslav (1980): *Idea vzdělanosti v Koreji nové doby – poslední projev konfuciánství*. In: *Kulturní tradice Dálného východu*. Praha: Odeon, s. 27–52.
- Bařinka, Jaroslav – Forman, Werner (1962): *Alte koreanische Kunst*. Praha: Artia.

- Covell, John Carter (1981): *Korean Cultural Roots*. Seoul – Utah (USA): Hollym, Moth House Publication.
- Handbook of Korea* (1995). Seoul: KOIS.
- Istorija Koreji* (1974). Moskva: Nauka.
- Janelli, Roger L. – Janelli, Downhee Yim (1982): *Ancestor Worship and Korean Society*. Stanford (California): Stanford University Press.
- Janoš, Jiří (1997): *Dokonale utajená Korea*. Praha: Nakladatelství Libri.
- Kim, Duk-Whang (1988): *A History of Religions in Korea*. Seoul: Daeji Moonhwasa.
- Kim Tae-kil (1990): *Values of Korean People Mirrored in Fiction*. Seoul: Dae Kwang Munhwasa.
- Korea: Data a fakta* (1997). Praha: Nakladatelství Jan.
- Korea. Die alten Königreiche* (1999). München: Hirmer Verlag GmbH.
- Korean Art Tradition* (1993). Seoul: The Korea Foundation.
- Korean Cultural Heritage* (1995). Seoul: The Korea Foundation.
- Korean Folk Art and Craft* (1987). Seoul: Seoul International Publishing House.
- Korean Heritage* (1996). Seoul: Hollym.
- Korean Thought* (1983). Seoul: Si-sayong-o-sa Publishers.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Lee, Ki-baik (1986): *A New History of Korea*. Seoul: Ilchogak.
- Lexikon východní moudrosti: Buddhismus, hinduismus, taoismus, zen* (1996). Olomouc – Praha: Votobia – Victoria Publishing.
- Löwensteinová, Miriam (2007): Korea: Historická vyprávění z doby Tří království a Sjednocené Sily. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panorama biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 30. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Wagner, Edward W., ed. (2001): *Dějiny Koreje*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Winkelhöferová, Vlasta – Löwensteinová, Miriam (2006): *Encyklopedie mytologie Japonska a Koreje*. Praha: Nakladatelství Libri.
- 3.4.10. Areál Oceánie a Austrálie**
- Carrier, James G., ed. (1992): *History and Tradition in Melanesian Anthropology*. Berkeley: University of California Press.
- Firth, Raymond (1936): *We, the Tikopia*. London: George Allen & Unwin.
- Fornander, Abraham (2001): *Hawajské mýty, pověsti a rituály*. Praha: Argo.
- Freeman, Derek (1983): *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hays, Terence E., ed. (1992): *Ethnographic Presents: Pioneering Anthropologists in the Papua New Guinea Highlands*. Berkeley: University of California Press.
- Herdt, Gilbert H., ed. (1984): *Ritualized Homosexuality in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.
- Isaacs, Jennifer (2005): *Australian Dreaming: 40 000 Years of Aboriginal History*. Frenchs Forest: New Holland Publishers Australia.
- Jones, Philip (1996): *Boomerang: Behind an Australian Icon*. Kent Town: Wakefield Press.
- Lessa, William A. (1966): *Ulithi: A Micronesian Design for Living*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Lindenbaum, Shirley (1979): *Kuru Sorcery: Disease and Danger in the New Guinea Highlands*. Palo Alto: Mayfield Publishing.

- Malinowski, Bronisław (1922): *Argonauts of the Western Pacific, an Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: George Routledge and Sons Ltd.
- Malinowski, Bronisław (1926): *Crime & Custom in Savage Society*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.
- Malinowski, Bronisław (1927): *Sex and Repression in Savage Society*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.
- Malinowski, Bronisław (1929): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia, an Ethnographic Account of Courtship, Marriage and Family Life among the Natives of the Trobriand Islands, British New Guinea*. (With a Preface by Henry Havelock Ellis.) London: Routledge and Kegan Paul, Ltd.
- Malinowski, Bronisław (1962): *Sex, Culture, and Myth*. New York: Harcourt, Brace, and World.
- Malinowski, Bronisław (1963): *The Family among the Australian Aborigines*. New York: Schocken Books.
- Malinowski, Bronisław (1987): *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*. (Introduction by Annette B. Weiner.) 3rd ed. Boston: Beacon Press.
- Mantovani, Ennio, ed. (1992): *Marriage in Melanesia: An Anthropological Perspective*, Point Series No. 17. Goroka: The Melanesian Institute.
- Mantovani, Ennio, ed. (1984): *An Introduction to Melanesian Religions*, Point Series No. 6. Goroka: The Melanesian Institute.
- Mead, Margaret (1928; 1973): *Coming of Age in Samoa*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mead, Margaret (1930; 1970): *Growing Up in New Guinea*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Mead, Margaret (1977): *Letters from the Field 1925–1975*. New York: Harper & Row.
- Meggitt, Mervyn J. (1964): Male-Female Relationships in the Highlands of Australian New Guinea. *American Anthropologist*, vol. 66, no. 4, Part 2, p. 204–224.
- Moore, Clive (2003): *New Guinea: Crossing Boundaries and History*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Moore, David R. (1989): *Arts and Crafts of Torres Strait*. Aylesbury: Shire.
- Newton, Douglas, ed. (1998): *Arts des Mers du Sud. Insulinde, Mélanésie, Polynésie, Mikronésie. Collections de Musée Barbier-Mueller*. Marseille: Adam Biko.
- Novotný, Stanislav (2000): *Mýty a pohádky původních obyvatel Austrálie: Příběhy z doby snů*. Praha: Volvox globator.
- Pech, Rufus (1991): *Manub and Kilibob: Melanesian Models for Brotherhood Shaped by Myth, Dream & Drama*, Point Series No. 5. Goroka: The Melanesian Institute.
- Pospisil, Leopold (1963): *The Kapauku Papuans of West New Guinea*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Sillitoe, Paul (1998): *An Introduction to the Anthropology of Melanesia: Culture and Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whiteman, Darell L. (1984): *An Introduction to Melanesian Cultures*, Point No. 5. Goroka: The Melanesian Institute.
- 3.4.11. Areál perský a kurdský**
- Bečka, Jiří (1996): *Iranica bohémica et slovacca: Litterae*. Praha: Orientální ústav Akademie věd České republiky.
- Cvrkal, Zdeněk (2007): *Írán*. Edice Stručná historie států. Praha: Libri.
- Ghirsman, Roman (1955): *Iran: From the Earliest Times to the Islamic Conquest*. Baltimore: Penguin Books.
- Ghirsman, Roman (1962): *Iran: Parther und Sassaniden*. München: Beck.
- Ghirsman, Roman (1964): *The Arts of Ancient Iran: From Its Origins to the Time of Alexander the Great*. New York: Golden Press.

- Ghirsmán, Roman (1964): *Persia from the Origins to Alexander the Great*. London: Allen and Unwin.
- Holland, Tom (2007): *Perský oheň: První světová velmoc a boj o Západ*. Praha: Dokořán.
- Klíma, Otakar (1977): *Sláva a pád starého Íránu*. Praha: Orbis.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhře a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Křikavová, Adéla (1979): A Contribution to the Question of the Formation of the Kurdish Nation. *Archiv orientální*, roč. 47, č. 3, s. 145–160.
- Oběti ohněm: Výběr z památek staroíránské a stredoíránské literatury* (1985). Praha: Odeon.
- Rypka, Jan a kolektiv (1963): *Dějiny perské a tádzické literatury*. 2. vydání. Praha: Československá akademie věd.
- 3.4.12. Areál předkolumbovské Ameriky**
- Anton, Ferdinand (1973): *Die Frau im alten Amerika*. Leipzig: Edition Leipzig.
- Benson, Elizabeth P. (1972): *The Mochica: A Culture of Peru*. New York: Praeger.
- Burland, Cottie A. (1975): *Amerika před Kolumbem*. Praha: Mladá fronta.
- Bushnell, Geoffrey Hext Sutherland (1970): *Umění staré Ameriky*. Praha: Odeon.
- Coe, Michael D. (1994): *Mexico: From the Olmecs to the Aztecs*. London: Thames and Hudson.
- Fagan, Brian M. (1991): *Kingdoms of Gold, Kingdoms of Jade: The Americas before Columbus*. London: Thames and Hudson.
- Hagen, Victor Wolfgang von (1963): *Říše Inků*. Praha: Orbis.
- Hemming, John (1977): *Dobytí říše Inků*. Praha: Odeon.
- Kann, Peter – van Bussel, Gerard W. (1996): *Erotische Kunst des alten Peru: Sinnlich-übersinnlich*. Wien: Museum für Völkerkunde.
- Kašpar, Oldřich (2002): Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 8. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kašpar, Oldřich – Mánková, Eva (1999): *Dějiny Mexika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Kašpar, Oldřich – Vrhel, František (1985): *Etnografie mimoevropských oblastí: Amerika. I. Jižní Amerika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kašpar, Oldřich – Vrhel, František (1986): *Etnografie mimoevropských oblastí: Amerika. II. Mezoamerika*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Katz, Friedrich (1989): *Staré americké civilizace*. Praha: Odeon.
- Kauffmann-Doig, Federico (1976): *Manual de Arqueología Peruana*. Lima: Ediciones Peisa.
- Klápšťová, Kateřina – Krátký, Čestmír J. (2001): *Encyklopedie bohů a mýtů předkolumbovské Ameriky: Mexiko a Střední Amerika*. Praha: Libri.
- Moseley, Michael E. (1992): *The Incas and Their Ancestors: The Archaeology of Peru*. London: Thames and Hudson.
- Polišenský, Josef a kolektiv (1979): *Dějiny Latinské Ameriky*. Praha: Svoboda.
- Stone-Miller, Rebecca (1965): *Art of the Andes: From Chavín to Inca*. London: Thames and Hudson.
- Thompson, John Eric Sidney (1971): *Sláva a pád starých Mayů*. Praha: Mladá fronta.
- Townsend, Richard F., ed. (1992): *The Ancient Americas: Art from the Sacred Landscapes*. Chicago – München.
- Vaillant, Georges (1974): *Aztékové: Původ, vzestup a pád národa Aztéků*. Praha: Orbis.
- Vrhel, František (2003): Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 14. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas

Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Willey, Gordon R. (1971): *An Introduction to American Archaeology. Vol. 1. North and Middle America; Vol. 2. South America.* Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall.

3.4.13. Areál starověkého Egypta

Assmann, Jan (2001): *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten.* München: Verlag C. H. Beck.

Málek, Jaromír (2003): *Egypt: 4000 Years of Art.* London: Phaidon.

Pérez Arroyo, Rafael (2003): *Egypt: Music in the Age of the Pyramids.* Madrid: Editorial Centro de Estudios Egipcios.

Reeves, Nicholas (2001): *Akhenaten: Egypt's False Prophet.* London: Thames and Hudson.

Roth, Silke (2002): *Gebieten aller Länder: Die Rolle der königlichen Frauen in der fiktiven und realen Aussenpolitik des ägyptischen Neuen Reiches.* Freiburg – Göttingen: Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht.

Shaw, Ian (2003): *The Oxford History of Ancient Egypt.* Oxford: Oxford University Press.

Strouhal, Eugen (1989): *Život starých Egyptanů.* Praha: Panorama.

Vachala, Břetislav (1992): *Moudrost starého Egypta.* Praha: Knižní podnikatelský klub.

Vachala, Břetislav (1994): *Pověsti a legendy faraónského Egypta.* Praha: Knižní podnikatelský klub.

Vachala, Břetislav (2000): *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše.* Brno: Nadace Universitas Masarykiana, Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Vachala, Břetislav (2001): *Starí Egyptané.* Praha: Libri.

Vachala, Břetislav (2003): *Milostné písně starého Egypta.* Praha: Set Out.

Vachala, Břetislav (2005): Abúsír – staroegyptské královské pohřebiště. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů, 27. svazek.* Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Verner, Miroslav (1994): *Ztracené pyramidy, zapomenutí faraoni: Abúsír.* Praha: Academia.

Verner, Miroslav (1997): *Pyramidy: Tajemství minulosti.* Praha: Academia.

Verner, Miroslav – Bareš, Ladislav – Vachala, Břetislav (1997): *Ilustrovaná encyklopedie starého Egypta.* Praha: Karolinum.

3.4.14. Areál starověkého Předního východu

Andresen, Carl (1965): *Lexikon der alten Welt.* Zürich – Stuttgart: Artemis-Verlag.

Bardtke, Hans (1988): *Příběhy ze starověké Palestiny.* Praha: Orbis.

Bič, Miloš (1979): *Stopami dávných věků: Mezi Nilem a Tigridem.* Praha: Vyšehrad.

Bič, Miloš (1986): *Ze světa Starého zákona, I.* Praha: Vyšehrad.

Bottéro, Jean (2005): *Nejstarší náboženství: Mezopotámie.* Praha: Academia.

Burian, Jan – Oliva, Pavel. (1984): *Civilizace starověkého Středomoří.* Praha: Svoboda.

Duchovní prameny života: Stvoření světa ve starých mýtech a náboženstvích (1997). Praha: Vyšehrad.

Freydank, Helmut – Reineke, Walter, F. – Schetelich, Maria – Thilo, Thomas (1985): *Erklärendes Wörterbuch zur Kultur und Kunst des Alten Orients: Ägypten, Vorderasien, Indien, Ostasien.* Hanau: Dausien.

Garbini, Giovanni (1971): *Starověké kultury Předního východu.* Praha: Artia.

Hrouda, Barthel, ed. (1991): *Der alte Orient: Geschichte und Kultur des alten Vorderasien.* Gütersloh.

Hruška, Blahoslav (1987): *Pod babylonskou věží.* Praha: Práce.

Hruška, Blahoslav (1995): *Kultovní život starého Sumeru.* Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.

- Klíma, Josef (1976): *Lidé Mezopotámie: Cestami dávné civilizace a kultury při Eufratu a Tigridu*. Praha: Orbis.
- Klíma, Josef (1979): *Nejstarší zákony lidstva: Chammurapi a jeho předchůdci*. Praha: Academia.
- Klíma, Josef (1985): *Zákony Asýrie a Chaldeje. Pokračovatelé Chammurapiho*. Praha: Academia.
- Krejčí, Jaroslav (1993): *Civilizace Asie a Blízkého východu: Náboženství a politika v souhrě a střetání*. Praha: Univerzita Karlova, vydavatelství Karolinum.
- Mellaart, James (1978): *Earliest Civilisations of the Near East*. London: Thames and Hudson.
- Mýty staré Mezopotámie: Sumerská, akkadská a chetitská literatura na klínopisných tabulkách* (1977). Přeložili Blahoslav Hruška, Lubor Matouš, Jiří Prosecký a Jana Součková. Praha: Odeon.
- Ohrtmann, Winfried (1974): *Das alte Orient*. Propyläen Kunstgeschichte, vol. 18. Berlin: Propyläen Verlag.
- Oppenheim, A. Leo (2001): *Starověká Mezopotámie. Portrét zaniklé civilizace*. Revidované vydání doplnila Erica Reiner. Praha: Academia.
- Pecha, Lukáš (2006): *Babylonie*. Edice Stručná historie států. Praha: Libri.
- Pět svátečních svitků* (1958). Přeložil Stanislav Segert, přebásnil Jaroslav Seifert. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Prosecký, Jiří (1995): „*Královské knihy*“ *staré Mezopotámie*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Prosecký, Jiří (1995) *Prameny moudrosti: Mudroslovná literatura staré Mezopotámie*. Praha: Oikúmené.
- Prosecký, Jiří, ed. (1999): *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.
- Prosecký, Jiří – Hruška, Blahoslav – Součková, Jana – Břeňová, Klára (2003): *Encyklopedie mytologie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.
- Roaf, Michael (1990): *Cultural Atlas of Ancient Mesopotamia and the Ancient Near East*. New York – Oxford: Blackwell.
- Roaf, Michael (1998): *Svět staré Mezopotámie a starověkého Blízkého východu*. Praha: Knižní klub.
- Rogerson, John (1996): *Svět bible: Kulturní atlas*. Praha: Knižní klub.
- Sasson, Jack M., ed. (1995): *Civilizations of the Ancient Near East*. Volume I–IV. New York: Charles Scribner's Sons, Simon & Schuster Macmillan.
- Slovník: Judaismus, křesťanství, islám* (1994). Praha: Mladá fronta.
- Součková, Jana (1979): *Starověký Přední východ*. Praha: Mladá fronta.
- Starý Zákon: Překlad s výkladem* (1979). Svazek 10: *Příslaví, Kazatel, Píseň*. Praha: Kalich.
- Werner, Karel (2002): *Náboženské tradice Asie: Od Indie po Japonsko. S přihlédnutím k Přednímu východu*. Brno: Masarykova univerzita.
- 3.4.15. Areál střední Asie**
- Atwood, Christopher (2004): *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts on File.
- Bawden, Charles R. (1969): *The Modern History of Mongolia*. London: Kegan Paul.
- Berger, Patricia – Bartholomew, Terese Tse (1995): *Mongolia: The Legacy of Chinggis Khan*. London – San Francisco: Thames and Hudson.
- Bělka, Luboš (2001): *Tibetský buddhismus v Burjatsku*. Brno: Masarykova univerzita.
- Buell, Paul D. (2003): *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. Lanham (Maryland): Scarecrow Press.
- Grollová Ivana – Zikmundová Veronika (2001): *Mongolové – pravnucci Čingischána*. Praha: Triton.
- Heissig, Walther – Müller, Claudius C. (1989): *Die Mongolen*. Innsbruck: Pinguin-Verlag.

- Humphrey, Caroline – Sneath, David (1996): *Culture and Environment in Inner Asia*, 1.–2. Cambridge: White Horse Press.
- Hyer, Paul – Jagchid, Sechin (1979): *Mongolia's Culture and Society*. Boulder (Colorado): Westview Press.
- Miller, Robert J. (1959): *Monasteries and Culture Change in Inner Mongolia*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Morgan, David (1986): *The Mongols*. London: Basil Blackwell.
- Roux, Jean-Paul (2007): *Dějiny střední Asie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Rupen, Robert A. (1964): *Mongols of the Twentieth Century*, 1.–2. Bloomington: Indiana University.
- Sabloff, Paula L. W., ed. (2001): *Modern Mongolia: Reclaiming Genghis Khan*. Philadelphia: University of Philadelphia Museum of Archaeology and Anthropology.
- Sanders, Alan J. K. (2003): *Historical Dictionary of Mongolia*. Lanham (Maryland): Scarecrow Press.
- Sinor, Denis (1990): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Talbotová-Riceová, Tamara (1973): *Staré umění střední Asie*. Praha: Odeon.
- Weatherford, Jack (2006): *Čingis chán a utváření moderního světa*. Praha: BB/art.
- Xenofontov, Gavriil (2007): *Sibiřští šamani a jejich ústní tradice*. Praha: Argo.
- 3.4.16. Areál tibetský**
- Beer, Robert (2005): *Symboly tibetského buddhismu*. Praha: BB/art.
- Bělka, Luboš (2006): *Buddhistická eschatologie – Šambhalský mýtus*. Brno: Masarykova univerzita.
- Cybikov, Gonbožab Cebekovič (1987; 2001): *Cesta k posvátným místům Tibetu. Podle deníků vedených v letech 1899 až 1902*. Praha: Vyšehrad, 1987; Praha: Argo, 2001.
- David-Neel, Alexandra (1931; 1970): *Initiations and Initiates in Tibet*. London: Rider & Co.
- Deshayes, Laurent (1997): *Histoire du Tibet*. Paris: Fayard.
- Dowman, Keith (1997): *The Sacred Life of Tibet*. London: Thorsons.
- French, Patrick (2004): *Tibet, Tibet: Historie ztracené země*. Praha: BB/art.
- Gruschke, Andreas (2000): *Tibetské mýty a legendy*. (Edice Historie, sv. 7.) Praha: Volvox globator.
- Hoffmann, Helmut (1975): *Tibet. A Handbook*. (Oriental series 5.) Bloomington: Indiana University Asian Studies Research Institute.
- Jeho Svatost XIV. dalajlama [Tändzin Gjamccho] (1992): *O Tibetu a tibetském buddhismu*. Praha: Panorama a Buddhistická společnost.
- Kolmaš, Josef (2002): Tibet z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 11. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): Smrt a pohřbívání u Tibetanů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 12. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo résumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 16. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2004): *Tibet: Dějiny a duchovní kultura*. Praha: Argo.

- Kolmaš, Josef (2004): *Suma tibetského písemnictví*. Praha: Argo.
- Li Tieh-Tseng (1960): *Tibet: Today and Yesterday*. New York: Bookman Associates.
- Lopez, Donald S., Jr. (2003): *Příběh buddhismu. Průvodce dějinami buddhismu a jeho učením*. Brno: Barrister & Principal.
- Maraini, Fosco (2004): *Skrytý Tibet*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Richardson, Hugh Edward (1962): *Tibet and Its History*. London: Oxford University Press.
- Snellgrove, David – Richardson, Hugh Edward (1968): *A Cultural History of Tibet*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Sönam Gjalchän (1998): *Zrcadlo králů. Tibetská kronika 14. století*. Praha: Vyšehrad.
- Stein, Rolf Alfred (1962): *La civilisation tibétaine*. Paris: Dunod.
- Svět tibetského buddhismu* (1996). Praha: Brabapress – Slovart.
- Tändzin Gjamccho (1990): *Úvod do buddhismu*. Praha: Agentura Radost.
- Tändzin Gjamccho (1992): *Svoboda v exilu: Autobiografie 14. dalajlamy*. Praha: Práh.
- Tändzin Gjamccho – Carrière, Jean-Claude (1996): *Síla buddhismu*. Praha: Mladá fronta.
- Tarthang Tulku (2006): *Starověký Tibet*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad.
- Tibetská kniha mrtvých. Bardo thödol (Vysvobození v bardu skrze naslouchání)* (2002). 6. vydání. Praha: Argo.
- Waddell, Lawrence Austine (1934): *The Buddhism of Tibet or Lamaism*. 2nd ed. Cambridge: W. Heffer and Sons.
- Žagabpa, Wangčug Dedän (2000): *Dějiny Tibetu*. Z angličtiny přeložil Josef Kolmaš. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 3.4.17. Areály celého světa**
- Andresen, Carl (1965): *Lexikon der alten Welt*. Zürich – Stuttgart: Artemis-Verlag.
- Askew, Kelly – Wilk, Richard R., ed. (2002): *The Anthropology of Media*. Blackwell Readers in Anthropology, 2. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Barker, Graeme (1999): *Companion Encyclopedia of Archeology*. London – New York: Routledge.
- David, Nicholas – Kramer, Carol (2001): *Ethnoarcheology in Action*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Dove, Michael R. – Carpenter, Carol, eds. (2007): *Environmental Anthropology*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Edelman, Marc – Haugerud, Angelique (2004): *The Anthropology of Development and Globalization: From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Ember, Carol R. – Ember, Melvin, eds. (2004): *Encyclopedia of Medical Anthropology: Health and Illness in the World's Cultures*. Vol. 1. Topics. Vol. 2. Cultures. New York: Springer.
- Ember, Melvin – Ember, Carol R. (2002): *Encyclopedia of Urban Cultures: Cities and Cultures around the World*. 4 vols. Sanbury (Connecticut): Grolier.
- Fogelson, Raymond D. – Adams, Richard Newbold (1977): *The Anthropology of Power: Ethnographic Studies from Asia, Oceania, and the New World*. New York: Academic Press.
- Hicks, Dan – Beaudry, Mary Carolyn, eds. (2006): *The Cambridge Companion to Historical Archeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holden, Lynn A. (2000): *Encyclopedia of Taboos*. London: ABC-CLIO.
- Channa, Subhadra M., ed. (1998): *Cultural Anthropology: Explorations of Behaviour and Meaning Systems*. New Delhi: Cosmo Publications.
- Channa, Subhadra M., ed. (1998): *Medical Anthropology: Health, Healers and Culture*. New Delhi: Cosmo Publications.
- Inda, Jonathan Xavier – Rosaldo, Renato, eds. (2007): *The Anthropology of Globalization: A Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 1. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.

- Jurmain, Robert – Kilgore, Lynn – Trevathan, Wenda (2005): *Introduction to Physical Anthropology*. Belmont (California): Thomas Wadsworth.
- Kipfer, Barbara Ann (2000): *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Kipfer, Barbara Ann (2007): *Dictionary of Artifacts*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Lambek, Michael, ed. (2001): *A Reader in the Anthropology of Religion*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Lee, Richard Borshay (1999): *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levine, Robert – New, Rebecca (2007): *Anthropology and Child Development. A Cross-Cultural Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Levinson, David H., ed. (1991–1996): *Encyclopedia of World Cultures*. 10 vols. New York: Hall – London: Prentice Hall International.
- Low, Seta M. – Lawrence-Zúñiga, Denise (2003): *The Anthropology of Space and Place*. Blackwell Readers in Anthropology, 4. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Moore, Sally F., ed. (2004): *Law and Anthropology: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Morphy, Howard – Perkins, Morgan (2006): *The Anthropology of Art: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Nash, June, ed. (2004): *Social Movements. An Anthropological Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 7. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Nugent, David – Vincent, Joan, eds. (2006): *A Companion to the Anthropology of Politics*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Oxfordský slovník světových dějin* (2005). Praha: Academia.
- Parkin, Robert – Stone, Linda, eds. (2003): *Kinship and Family*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo (1993): *Slovník epoch, směrů, skupin a manifestů*. Brno: Georgetown.
- Peterson, Anna Lisa (2001): *Being Human: Ethics, Environment, and Our Place in the World*. Berkeley: University of California Press.
- Robertson, Jennifer, ed. (2004): *Same-Sex Cultures and Sexualities*. Blackwell Readers in Anthropology, 6. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Sharma, Aradhana – Gupta, Akhil, eds. (2005): *The Anthropology of the State*. Blackwell Readers in Anthropology, 9. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Scheper-Hughes, Nancy – Bourgois, Philippe, ed. (2003): *Violence in War and Peace*. Blackwell Readers in Anthropology, 5. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Theuvs, Frans (2000): *Rituals of Power: From Late Antiquity to the Early Middle Ages*. Leiden – Boston: Brill Academic Publishers.
- Torres, Rodolfo D. – Mirón, Louis F. – Ina, Jonathan Xavier (1999): *Race, Identity, and Citizenship: A Reader*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Vincent, Joan, ed. (2002): *The Anthropology of Politics: A Reader in Ethnography, Theory and Critique*. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Watson, James L. – Caldwell, Melissa L., eds. (2004): *The Cultural Politics of Food and Eating: A Reader*. Blackwell Readers in Anthropology, 8. Oxford – Malden (Massachusetts): Blackwell Publishing.
- Winthrop, Robert H. (1991): *Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology*. London: Greenwood Press.

3.5. Edice Panoráma biologické a sociokulturní antropologie (seznam podle autorů)

- Bravený, Pavel – Nováková, Marie (2005): Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 29. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Budil, Ivo T. (2005): Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 26. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Dohnalová, Marie – Malina, Jaroslav – Müller, Karel (2003): Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 17. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Drozdová, Eva (2004): Základy osteometrie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 18. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Dubový, Petr (v tisku): Neurovědy pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Dušek, Ladislav (v tisku): Biostatistika pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Elišová, Hana – Urbanová, Petra – Králík, Miroslav (v tisku): Forenzní antropologie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Filipský, Jan (v tisku): Indie z perspektivy antropologie sexuality a erotiky. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Gaisler, Jiří (2000): Primatologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 3. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Horáčková, Ladislava (2007): Anatomie pro antropology I (Pohybový systém). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Horáčková, Ladislava – Strouhal, Eugen – Vargová, Lenka (2004): Základy paleopatologie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 15. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

- Kašpar, Oldřich (2002): Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 8. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2002): Tibet z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 11. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): Smrt a pohřbívání u Tibeťanů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 12. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef (2003): První Evropané ve Lhasě (1661) (Kircherovo résumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 16. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Kolmaš, Josef – Malina, Jaroslav (2005): Čína z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 21. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Komárek, Stanislav (2003): Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 20. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Korecká, Zuzana (v tisku): Střední Amerika z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Králík, Miroslav (v tisku): Dermatoglyfika. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Králíková, Michaela (2008): Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy (antropologicko-archeologická studie). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 35. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita.
- Löwensteinová, Miriam (2007): Korea: Historická vyprávění z doby Tří království a Sjednocené Sily. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 30. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Machalová, Tatiana (v tisku): Antropologie práva. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty*

- antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Malina, Jaroslav – Unger, Josef a kolektiv (v tisku): Metody antropologicko-archeologického výzkumu. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Mořkovský, Tomáš (v tisku): Antropologie smrti – transkulturní studie. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Novotný, Vladimír – Malá, Pavla (v tisku): Rekonstrukce podoby člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Páč, Libor (v tisku): Anatomie pro antropology III (Nervový systém. Smyslové orgány. Kůže). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM.
- Pflegerová, Mariana (2007): Antropologie subjektivity. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita.
- Relichová, Jiřina (2000): *Genetika pro antropology*. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 2. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Sedlák, Jiří (2005): Vybrané problémy ze sociální etiky. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 24. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Skupnik, Jaroslav (2002): Manželství a sexualita z antropologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 7. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Skupnik, Jaroslav (2007): Kultury sexuality: Západ a ženská obřízka. Kulturně antropologická perspektiva. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita.
- Sochorová, Ludmila (2004): Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 22. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří (2000): Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 1. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

- Svoboda, Jiří (2002): Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 6. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří A. (2003): Paleolit a mezolit: Pohřební ritus. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 19. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Svoboda, Jiří A. (2009): Čas lovců: Aktualizované dějiny paleolitu. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita.
- Štěpánová, Irena (2005): Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 23. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Unger, Josef (2002): Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 9. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Unger, Josef (2005): Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 25. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vachala, Břetislav (2006): Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 27. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vančata, Václav (2003). Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 13. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vančata, Václav – Vančatová, Marina (2002): Sexualita primátů. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 10. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.
- Vargová, Lenka – Páč, Libor (2008): Anatomie pro antropology II (Splanchnologie). In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma antropologie biologické – sociální – kulturní: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. 36. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita.
- Vrhel, František (2002): Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 4. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Vrhel, František (2003): Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 14. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Akademické nakladatelství CERM – Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

Zvěřina, Jaroslav – Malina, Jaroslav (2002): Sexuologie pro antropology. In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*, 5. svazek. Edice Scientia Nadace Universitas Masarykiana. Brno: Masarykova univerzita v Brně – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA.

3.6. Edice Panoráma biologické a sociokulturní antropologie – editor Jaroslav Malina (seznam podle pořadí svazků)

Dosud vyšlo:

1. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Lovecko-sběračská společnost a její proměny* (2000).
 2. Jiřina Relichová, *Genetika pro antropology* (2000).
 3. Jiří Gaisler, *Primatologie pro antropology* (2000).
 4. František Vrhel, *Antropologie sexuality: Sociokulturní hledisko* (2002).
 5. Jaroslav Zvěřina – Jaroslav Malina, *Sexuologie pro antropology* (2002).
 6. Jiří Svoboda, *Paleolit a mezolit: Myšlení, symbolismus a umění* (2002).
 7. Jaroslav Skupnik, *Manželství a sexualita z antropologické perspektivy* (2002).
 8. Oldřich Kašpar, *Předkolumbovská Amerika z antropologické perspektivy (Karibská oblast, Mezoamerika, Andský areál)* (2002).
 9. Josef Unger, *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1.–16. století* (2002).
 10. Václav Vančata – Marina Vančatová, *Sexualita primátů* (2002).
 11. Josef Kolmaš, *Tibet z antropologické perspektivy* (2002).
 12. Josef Kolmaš, *Smrt a pohřbívání u Tibeťanů* (2003).
 13. Václav Vančata, *Paleoantropologie – přehled fylogeneze člověka a jeho předků* (2003).
 14. František Vrhel, *Předkolumbovské literatury: Témata, problémy, dějiny* (2003).
 15. Ladislava Horáčková – Eugen Strouhal – Lenka Vargová, *Základy paleopatologie* (2004).
 16. Josef Kolmaš, *První Evropané ve Lhase (1661) (Kircherovo résumé Grueberovy cestovní zprávy. Latinský text a český překlad)* (2003).
 17. Marie Dohnalová – Jaroslav Malina – Karel Müller, *Občanská společnost: Minulost – současnost – budoucnost* (2003).
 18. Eva Drozdová, *Základy osteometrie* (2004).
 19. Jiří A. Svoboda, *Paleolit a mezolit: Pohřební ritus* (2003).
 20. Stanislav Komárek, *Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století* (2003).
 21. Josef Kolmaš – Jaroslav Malina, *Čína z antropologické perspektivy* (2005).
- Připravované svazky:
22. Ludmila Sochorová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidové divadlo – lidové divadlo v životě člověka* (2004).
 23. Irena Štěpánová, *Člověk a lidová kultura: Člověk a lidový oděv – lidový oděv v životě člověka* (2005).
 24. Jiří Sedlák, *Vybrané problémy ze sociální etiky* (2005).
 25. Josef Unger, *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy* (2006).
 26. Ivo T. Budil, *Zrození moderní rasové teorie: Život a dílo Victora Courteta* (2005).
 27. Břetislav Vachala, *Abúsír: Staroegyptské královské pohřebiště* (2005).
 28. Ladislav Dušek, *Biostatistika pro antropology* (v tisku).

29. Pavel Bravený – Marie Nováková, *Fyziologie krevního oběhu (čtení pro posluchače antropologie a jiné)* (2005).
30. Miriam Löwensteinová, *Korea: Historická vyprávění z doby Tří království a Sjednocené Sily* (2006).
31. Mariana Pfliegerová, *Antropologie subjektivity* (2007).
32. Jiří A. Svoboda, *Čas lovců: Aktualizované dějiny paleolitu* (2009).
33. Jaroslav Skupník, *Kultury sexuality: Západ a ženská obřízka. Kulturně antropologická perspektiva* (2007).
34. Ladislava Horáčková, *Anatomie pro antropology I (Pohybový systém)* (2007).
35. Michaela Králíková, *Pohřební ritus 16.–18. století na území střední Evropy (antropologicko-archeologická studie)*. (2007)
36. Lenka Vargová – Libor Páč, *Anatomie pro antropology II (Splanchnologie)* (2008).
37. Libor Páč, *Anatomie pro antropology III (Nervový systém. Smyslové orgány. Kůže)* (v tisku).
Připravované svazky
Petr Dubový, *Neurovědy pro antropology*.
Hana Eliášová – Petra Urbanová – Miroslav Králík, *Forenzní antropologie*.
Jan Filipický, *Indie z perspektivy antropologie sexuality a erotiky*.
Zuzana Korecká, *Střední Amerika z antropologické perspektivy*.
Miroslav Králík, *Dermatoglyfika*.
Tatiana Machalová, *Antropologie práva*.
Jaroslav Malina – Josef Unger, *Metody antropologicko-archeologického výzkumu*.
Tomáš Mořkovský, *Antropologie smrti – transkulturní studie*.
Vladimír Novotný – Pavla Malá, *Rekonstrukce podoby člověka*.

3.7. Citovaná literatura

- Arendtová, Hannah (1994): *Krize výchovy*. Praha: Mladá fronta.
- Bandura, Albert (1977): *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice-Hall.
- Belk, Russell W. (1983): Worldly Possessions: Issues and Criticisms. *Advances in Consumer Research*, 10, 514–519.
- Belk, Russell W. (1988): Possessions and the Extended Self. *Journal of Consumer Research*, 15, 139–168.
- Bem, Sandra L. (1993): *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. New Haven: Yale University Press.
- Berkeley, George (1995): *Pojednání o základech lidského poznání*. 2. vydání. Praha: Svoboda.
- Berlin, Brent – Key, Paul (1969): *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Brigham, John C. (1971): Ethnic Stereotypes. *Psychological Bulletin*, 76, 15–38.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca – Feldman, Marcus (1981): *Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach*. New Jersey: Princeton University Press.
- Cialdini, Robert B. – Trost, Melanie R. (1998): Social Influence: Social Norms, Conformity, and Compliance. In: Gilbert, Daniel T. – Fiske, Susan – Lindzey Gardner, ed., *The Handbook of Social Psychology*, Vol. 2. 4th ed., 151–192. New York: McGraw-Hill.
- Cloninger, C. Robert (1987a): A Systematic Method for Clinical Description and Classification of Personality Variants. *Archives of General Psychiatry*, vol. 44, p. 573–588.
- Cloninger, C. Robert (1987b): *The Tridimensional Personality Questionnaire as a Predictor of Relapse in Detoxified Alcohol Dependents*. Version IV. St. Louis (Missouri): Washington University School of Medicine.
- Comrie, Bernard (1989): *Language Universals and Linguistic Typology*. Chicago: University of Chicago Press.

- Connell, Robert W. (1995): *Masculinities*. Cambridge: Polity Press.
- Crawford, Charles Bates (1993): The Future of Sociobiology: Counting Babies or Studying Proximate Mechanisms. *Trends in Evolution and Ecology*, 8(5), p. 183–186.
- Cronk, Lee (1995): Is There a Role for Culture in Human Behavioral Ecology? *Ethology and Sociobiology*, 16(3), p. 181–205.
- Davies, Bronwyn (1989): *Droga and Snails and Feminist Tales*. Sydney: Allen and Unwin.
- Degler, Carl Neumann (1991): *In Search of Human Nature: The Decline and Revival of Darwinism in American Social Thought*. New York: Oxford University Press.
- Donnelly, Jack (2003): *Universal Human Rights in Theory and Practice*. 2nd ed. Ithaca: Cornell University Press.
- Dovidio, John F. – Gaertner, Samuel L. (2004): Aversive Racism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 36, 1–52.
- Durham, William H. (1991): *Coevolution: Genes, Culture and Human Diversity*. Stanford: Stanford University Press.
- Durham, William H. (2007): The Elephant in the Room: Evolution in Anthropology. *General Anthropology*, 14(2), p. 1–7.
- Eagly, Alice H. – Mladinic, Antonio (1989): Gender Stereotypes and Attitudes Toward Women and Men. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 15, 543–558.
- Erasmus, Charles John (1965): Some Field Experiments. *Southwestern Journal of Anthropology*, 21, 1965, s. 277–301.
- Erikson, Erik H. (1975): *Life History and the Historical Moment*. New York: Norton.
- Fiala, Petr (1995): *Německá politologie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).
- Foucault, Michel (1999): *Dějiny sexuality I*. Praha: Hermann & synové.
- Gardner, Robert C. (1973): Ethnic Stereotypes: The Traditional Approach, a New Look. *Canadian Psychologist*, 14, 133–148.
- Gould, Stephen Jay (1988): *Pandin palec. Malá tajemství evoluce*. Praha: Mladá fronta.
- Grafen, Alan (1984): Natural Selection, Kin Selection and Group Selection. In: Krebs, John R. – Davies, Nicholas B., eds., *Behavioural Ecology: An Evolutionary Approach*, p. 62–84. Oxford: Blackwell.
- Hare, Richard M. – Barnes, Jonathan – Chadwick, Henry (1994): *Zakladatelé myšlení*. Praha: Svoboda.
- Chagnon, Napoleon (1983): *Yanomamö: The Fierce People*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Chagnon, Napoleon (1997): Life Histories, Blood Revenge, and Warfare in Tribal Population. In: Betzig, Laura, ed., *Human Nature: A Critical Reader*, p. 87–99. New York: Oxford University Press.
- Inglehart, Ronald (1971): The Silent Revolution in Europe: International Change in Post-industrial Societies. *American Political Science Review*, 65, 991–1017.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles*. Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton (New Jersey): Princeton University Press.
- Irons, William (1997): Cultural and Biological Success. In: Betzig, Laura, ed., *Human Nature: A Critical Reader*, p. 36–45. New York: Oxford University Press.
- Kant, Immanuel (1993): Odpověď na otázku: Co je to osvícenství? *Filosofický časopis*, roč. 41, č. 3, s. 381–390.
- Karpenko, Vladimír (2007): *Alchymie: nauka mezi snem a skutečností*. Praha: Academia.
- Katz, Daniel – Braly, Kenneth W. (1933): Racial Stereotypes of 100 College Students. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 28, 280–290.

- Kessler, Suzanne J. (1998): *Lessons from the Intersexed*. New Brunswick (New Jersey): Rutgers University Press.
- Kimmel, Michael S. (2000): *The Gendered Society*. New York: Oxford University Press.
- Kinder, Donald R. – Sears, David O. (1981): Prejudice and Politics: Symbolic Racism versus Racial Threats to the Good Life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 414–431.
- Kluckhohn, Clyde (1951): Values and Value Orientations in the Theory of Action. In: Parsons, Talcott – Shils, Edward A., ed., *Toward a General Theory of Action*, s. 388–433. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Li, Charles N. – Thompson, Sandra A. (1981): *Mandarin Chinese: A Functional Reference Grammar*. Berkeley: University of California Press.
- MacCallum, Gerald (1967): Negative and Positive Freedom. *Philosophical Review*, vol. 76, p. 312–334.
- Matjuchin, Aleksandr E. (1976): Eksperimental'noje izučeniye tehniki izgotovleniya galečnych orudij. *Sovetskaja archeologija*, 1976, č. 3, s. 8–24.
- Matjuchin, Aleksandr (1977): Opyty po ispol'zovaniju čopperov i čoppingov v kačestve rubjaščich orudij. *Sovetskaja archeologija*, 1977, č. 1, s. 258–263.
- McCauley, Clark – Stitt, Christopher L. (1978): An Individual and Quantitative Measure of Stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 929–940.
- McConahay, John B. – Hardee, Betty B. – Batts, Valerie (1981): Has Racism Declined in America? It Depends on Who Is Asking and What Is Asked. *Journal of Conflict Resolution* 25, 563–579.
- McConahay, John B. – Hough, Joseph C., Jr. (1976): Symbolic Racism. *Journal of Social Issues*, 32, 23–45.
- Mareš, Miroslav (2005): *Terorismus v ČR*. Brno: Centrum strategických studií.
- Pleiner, Radomír (1969): Experimental Smelting of Steel in Early Medieval Furnaces. *Památky archeologické*, 60, 1969, s. 458–487.
- Pleinerová, Ivana (1986): Březno: Experiment with Building Old Slavic Houses and Living in Them. *Památky archeologické*, 77, 1986, s. 104–176.
- Pope, Saxton (1923): A Study of Bows and Arrows. *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology*, 13, 1923, č. 9, s. 329–414.
- Reid, G. M. (1994): Materna Sex-Stereotyping of Newborns. *Psychological Reports*, 15, s. 1443–1450.
- Renzetti, Claire M. – Curran, Daniel J. (2003): *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum.
- Ricoeur, Paul (2000): *Čas a vyprávění*. Praha: OIKOYMENH.
- Richerson, Peter J. – Boyd, Robert (1985): *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press.
- Richerson, Peter J. – Boyd, Robert (2005): *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Richins, Marsha L. – Dawson, Scott (1992): A Consumer Values Orientation for Materialism and its 992 Measurement: Scale Development and Validation. *Journal of Consumer Research*, 19, 303–316.
- Rokeach, Milton (1968): *Beliefs, Attitudes, and Values: A Theory of Organization and Change*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Rosenkrantz, Paul – Vogel, Susan – Bee, Helen – Broverman, Inge – Broverman, Donald M. (1968): Sex-roles Stereotypes and Self-concepts in College Students. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32, 287–295.
- Segerstråle, Ullica (2001): *Defenders of the Truth: The Sociobiology Debate*. Oxford: Oxford University Press.
- Sherif, Muzafer (1936): *The Psychology of Social Norms*. New York: Harper Torchbooks.

- Shopen, Timothy, ed. (1985): *Language Typology and Syntactic Description*. 3 vols. Cambridge, (United Kingdom): Cambridge University Press.
- Schaffer, H. Rudolph (1996): *Social Development*. Oxford: Blackwell.
- Schwartz, Shalom H. (1992): Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65.
- Skalička, Vladimír (1979): *Typologické Studien*. Braunschweig – Wiesbaden: Vieweg.
- Sumner, William Graham (1906): *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals*. Boston (Massachusetts): Ginn.
- Thorne, Barrie (1993): *Gender Play: Girls and Boys in School*. New Brunswick (New Jersey): Rutgers University Press.
- Tisserand, Robert (1992): *Umění aromaterapie*. Praha: Alternativa.
- Whaley, Lindsay J. (1997): *Introduction to Typology: The Unity and Diversity of Language*. Thousand Oaks – London – Delhi: SAGE Publications.
- Wiesner, Ivo (1996): *Světlo z dávných věků*. Ústí nad Labem: AOS Publishing.
- Winterhalder, Bruce – Smith, Eric Alden (2000): Analyzing Adaptive Strategies: Human Behavioral Ecology at Twenty-Five. *Evolutionary Anthropology*, 9(2), s. 51–72.
- Wirth, Louis (1945): The Problem of Minority Groups. In: Linton, Ralph, ed., *The Science of Man in the World Crisis*, s. 347–372. New York: Columbia University Press.
- Young, Iris M. (1990): *Throwing Like a Girl and Other Essays in Feminist Philosophy and Social Theory*. Bloomington: Indiana University Press.